वैराग्यप्रकरणं प्रथमम् ।

प्रथमः सर्गः १

श्रीमहागणपतिचरणारविन्दाभ्यां नमः ।

ॐ नमो ब्रह्मणे ब्रह्मविद्भ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो
वसिष्ठविश्वामित्रव्यासवाल्मीकिशुकादिभ्यः श्रीरामभद्राय च ।
अजमजरमनाद्यनन्तमन्तर्निजसुखबोधसदद्वितीयपूर्णम् ।
शिवमखिलहृदि स्फुरत्स्वमायाविकसितविश्वविलासमानताः स्मः ॥ १ ॥

स्मृतिफलितसमस्ताभीष्टमुद्यद्दिनेश##-
कमपि शिवभवान्योरङ्कसौभाग्यमन्तः
सुरमणिमवलम्बे चारु लम्बोदराख्यम् ॥ २ ॥

मुग्धस्मिताञ्चितमनोज्ञमुखेन्दुबिम्बं
स्निग्धामृतप्रतिमचारुकृपाकटाक्षम् ।
अग्रेसरैरनुसृतं मुनिभिर्मुनीनां
न्यग्रोधमूलवसतिं गुरुमाश्रयामः ॥ ३ ॥

त्रिभुवनावनकृत्यकृतोदयः सदभयामलबोधसुखाद्वयः
[सुखोदयः] ।
सुजनहृद्गिरिगह्वरकेसरी शरणमस्तु सदा नरकेसरी ॥ ४ ॥

दक्षे वराक्षवलयावभयं च वामे
या पुस्तकं च दधती विधिनेत्रपेया ।
सा शारदाब्जनयना शरदिन्दुशोभा
भासा स्वया हरतु मे हृदयान्धकारम् ॥ ५ ॥

ये नेत्राणि हरस्य यैर्जगदिदं प्रद्योतितं चेष्टते
यत्रैवायतते [वापतते] श्रुतिस्मृतिनुतो धर्मः सशर्मोदयः ।
येकालं कलयन्ति ये च परमस्वज्योतिरात्मोपमा-
स्तेसूर्येन्द्वनला भवन्तु हृदि मे बोधाब्जिनीभानवः ॥ ६ ॥

वक्रेन्दुभिर्दिक्षु तमो हरद्भिर्वेदार्थसारामृतमुद्गिरन्तम् ।
वाणीभुजाशिष्टमभीष्टसिद्ध्यै तं ब्रह्मविद्यादिगुरुं प्रपद्ये ॥ ७ ॥

यद्वाक्यामृतपायिनां प्रतिपदं सत्यं सुधा नीरसा
यद्वाक्यार्थविचारणादभिमतः स्वर्गोऽपि कारागृहम् ।
यद्वाणीविशदात्मपूर्णमनसां तुच्छं जगत्तूलव-
त्तस्मै श्रीगुरवे वसिष्ठमुनये नित्यं नमस्कूर्महे ॥ ८ ॥

[यस्यार्षप्रथिता; यशार्धप्रथिता] यस्यार्षं प्रथिता जगत्त्रयहिता
सा वेदमाता परा
यश्चक्रे तपसा वशे सुरगणानन्य [नन्यान्सिसृक्षुः] त्सिसृक्षुर्जगत्
।
तं बोधाम्बुनिधिं तपस्विमुकुटालंकारचिन्तामणिं
विश्वामित्रमुनिं शरण्यमनघं भूयो [नमस्यामहे]
नमस्याम्यहम् ॥ ९ ॥

53
54 श्रुत्या ब्रह्मैव रामः प्रकटितमहिमा येन तस्मै वसिष्ठो
55 यः सीतां ब्रह्मविधामिव सदसि पुनः सत्यशुद्धां किलादात् |
56 यद्वाणी मोहमूलं शमयति जगदानन्दसंदोहदोग्ध्री
57 तस्मै वाल्मीकये श्रीगुरुतमगुरवे भूरिभावैर्नताः स्मः || १० ||
58
59 पूर्णानन्दस्वभावः स्वजनहितकृते माययोपात्तकायः
60 कारुण्यादुद्दिधीर्षुर्जनमनवरतं मोहपङ्के निमग्नम् |
61 आविश्यान्तर्वसिष्ठं बहिरपि कलयञ्शिष्यभावं वितेने
62 यः संवादेन शास्त्रामृतजलधिमनुं रामचन्द्रं प्रपद्ये || ११ ||
63
64 विद्याभिः सह विश्रुता श्रितवती येषां मुखं भारती
65 सत्त्वोत्कर्षसमाधिभिः स्थिरमहो तद्ब्रह्म येषां हृदि |
66 पादाम्भोरुहमाश्रिताश्च सततं तीर्थैः समं संपदः
67 श्रीसर्वज्ञसरस्वतीति विदिताञ्श्रीमद्गुरूंस्तान्भजे || १२ ||
68
69 श्रीः संश्रितैव चरणौ हृदयं च राम-
70 श्चन्द्रो मुखं गुणभरेण सरस्वती च |
71 येषामतस्तदभिधाङ्कितनामधेयान्
72 श्रीमद्गुरून्गुरुतरान्प्रणतोऽस्मि नित्यम् || १३ ||
73
74 तापध्वस्तिव्यापृतकारुण्यकटाक्षान्
75 व्याख्यावाणीनिर्वृतसर्वाङ्घ्रिशरण्यान् |
76 श्रीमद्रामानन्दमुनीनद्भुतचर्या-
77 नार्यान्नित्यं देशिकवर्यान्प्रणतोऽस्मि || १४ ||
78
79 विश्वेशोऽपि हरिः शरण्यचरणो यान्मानयन्सौहृदा-
80 च्छान्तान्नित्यमनुव्रजामि रजसा पूयेय चेत्यब्रवीत् |
81 यत्पूजां विदधे श्रुतिर्मतिमतां सर्वेष्टसिद्ध्यै सदा
82 जीवन्मुक्तसुखात्मपूर्णमनसस्तान्ब्रह्मनिष्ठान्भजे || १५ ||
83
84 कृतिभिरसुकराः क्व नु प्रबन्धाः क्व च बत बालिशबुद्धिरेष जन्तुः |
85 तदपि विरचनेऽत्र सद्गुरुणां सदयनीक्षणमेव मेऽवलम्बः || १६ ||
86
87 अशेषविद्याम्बुधिपारगाणामपास्तरागादिमनोमलानाम् |
88 कृपानिधीनां कृतिनां ममास्मिन्सतां पदाब्जस्मरणं सहायः || १७ ||
89
90 यत्कृपालेशमात्रेण तीर्णोऽस्मि भवसागरम् |
91 श्रीमद्गङ्गाधरेन्द्राख्यान्श्रीगुरूंस्तान्सदा भजे || १८ ||
92
93 आनन्दबोद्ययतिना श्रीमद्गुरुवचोमृतैः |
94 वासिष्ठार्थप्रकाशोऽयं यथामति वितन्यते || १९ ||
95
96 प्रशंसन्तु स्वैरं मतिभिरथ निन्दन्तु सुधियः
97 प्रवृत्तिर्मे यस्मान्न भवति जनाराधनकृते |
98 अनेन व्याजेनामृतरसवसिष्ठोक्तिभरिते
99 विहर्तुं वाञ्छामि प्रतिदिवसमानन्दजलधौ || २० ||
100
101 यथामति बुभुत्सुभ्यः साहाय्यं संकटेष्विव |
102 दुरूहश्लोकभावेषु दर्शयिष्ये परिश्रमम् || २१ ||
103
104 स्थितमेकरसे युक्त्या नानारसविजृम्भणम् |

105 वासिष्ठं रोचयत्वेतत्सुभोज्यं लवणं यथा || २२ ||
106
107 अप्यल्पमतिदुर्बोधं स्फुटं व्याख्यास्यते पदम् |
108 द्विस्त्रिर्व्याख्यातपूर्वं तु दुरूहमपि मोक्ष्यते || २३ ||
109
110 अनन्यपूर्वव्याख्यातं ग्रन्थं मे व्याचिकीर्षतः |
111 सन्तः श्रमज्ञाः कृपया क्षमध्वं स्खलितं क्वचित् || २४ ||
112
113 श्रीः | यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिभान्ति स्थितानि च |
114 यत्रैवोपशमं यान्ति तस्मै सत्यात्मने नमः || १ ||
115
116 अथ जगदिदमनादिमहामोहनिशासुप्तमनवरतदुःस्वप्नभ्रमपरम्परा##-
117 ग्रहातिग्रहव्याघ्रभीषणे तापत्रितयदावानलज्वालमालाकुले
118 [ज्वालामाला] षडूर्भिजालेऽरिषड्वषव्याध [बाध्यमान्]
119 बध्यमानप्राणिनिकाये संसार महारण्ये मोमुह्यमानं विवेकान्धं
120 प्रबोधोपायदौर्लभ्या-द्विषीदत्समुद्दिक्ष्य शास्त्रभानुदयेन
121 तत्प्रबोधनाय भगवतः पद्मजन्मनह् शासनात्स्वतश्च प्रवर्तमानः
122 परमकारुणिको भगवान्वालिमीकिः प्रारिप्सितस्य महतः शास्त्रस्य
123 निर्विघ्नपरिसमाप्ति-प्रचयगमनादिसिद्धये
124 वक्ष्यमाणाश्रुतिस्मृतिसदाचारप्रापितं सर्व-विघ्नमूलोच्छेदक्षमं
125 सच्चिदानन्दाद्वयप्रत्यगात्मपरब्रह्मप्रणति-लक्षणं
126 मङ्गलमाचरन्नर्थाच्छास्त्रस्य विषयप्रयोजने तटस्थस्वरूप##-
127 जाअयन्ते | येन जातानि जीवन्ति | यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति | तद्विजिज्ञासस्व |
128 तद्ब्रह्मेति इति श्रुत्युक्ततटस्थलक्षणसिद्धसदद्वयस्वभावं तत्पदार्थं
129 नमस्यति - यत इति | यतो यस्मात्परमार्थसदद्वितीयात्मवस्तुनः
130 प्रकृतिभूतात्सर्वाण्याकाशादीनि महाभूतानि भौतिकानि च सर्गादिकाले
131 यत्सत्तयैव सत्तां प्रतिलभ्य भान्ति प्रथन्ते आविर्भवन्तीत्यर्थः | तथा
132 स्थितिकाले च यत्सत्तयैव स्थितानि तथा प्रलयकालेऽपि यत्रैव
133 यत्सत्तामात्रपरिशेषेणोपशमं तिरोभावं यान्ति तस्मै सत्यात्मने
134 स्वाध्यारोपितसर्वभावानां पारमार्थिकस्वरूपभूताय सर्वप्राणिनां
135 वास्तवात्मभूताय च परब्रह्मणे नमः | तन्नमस्कारे च यत्र देवाः सर्व
136 एकं [एकीभवन्ति] भवन्ति इति श्रेतेरनमस्मृतस्य
137 देवतान्तरस्यापरिशेषात्सर्वनमस्कारसिद्ध्यास्य मङ्गलस्य
138 सर्वोत्कर्षात्सर्वविघ्नोच्छेदादिफलसिद्धिः || अत्र यतोभूतानीति पदाभ्यां यतो
139 वा इमानि भूतानि जायन्ते जन्माद्यस्य यतः इति
140 तद्घटितश्रुतिसूत्रोक्तलक्षणप्रत्यभिज्ञानादस्य तन्मूलकत्वमिति न
141 सांख्यादिकल्पितमहदादिकारणेषु यास्कोपदर्शितावान्तरकारणेषु
142 चातिव्याप्तिः | अत्र प्रकृतिपञ्चम्यैवोपादानत्वलाभास्त्रितयोअपादानं
143 लक्षणत्रयप्रदर्शनायेति केचित् | निमित्तेऽपि
144 पञ्चमीदर्शनाल्लयाधारत्वोक्तिरूपादानत्वलाभाय | स्थितिहेतुत्वोक्तिस्तु
145 चेतनानामेव पालकस्त्वदर्शनाच्चेतनत्वालाभेन कर्त्रन्तरनिरासायेति
146 त्रितयलब्धमभिन्ननिमित्तोपादानत्वमेकमेव लक्षणमितन्ये | वस्तुतस्तु सत्यं
147 ज्ञानमनन्तं ब्रह्म सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इति श्रुतौ
148 ज्ञेयत्वेनोपक्रान्ताद्वितीयसन्मात्रवस्तुपरिचयाय तस्माद्वा एतस्मादात्मन
149 आकाशः संभूतः तत्तेजोऽसृजत इत्यादिना तटस्थलक्षणावतारात् सर्वं
150 खल्विदं ब्रम तज्जलानिति शान्त उपासीत इति
151 श्रुत्युपदर्शितदिशोत्पत्त्यादिकालत्रयेऽपि सदव्यभिचारात्कार्यस्य
152 कारणव्यतिरिक्तसत्त्वानुपलम्भाच्च कारणतत्त्वमेव ब्रह्म
153 वस्तुसत्यमित्यध्यारोपापवादाभ्याम्
154 निष्प्रपञ्चविषयप्रयोजनसिद्धिप्रतिपादनाय त्रितयघटितलक्षणोपादानम् |
155 नह्येकैकोपादाने कार्यस्य विवर्तत्वसिद्धिरिति | अतएव हि श्रुतौ जायन्ते -
156 अभिसंविशन्तीति पदे प्रतिभानाप्रतिभानलक्षणाविर्भावतिरोभावपरे न

157 विकारपरे इति सूचनाय प्रतिभान्त्युपशमं यान्तीत्युक्तम् |
158 वृद्धिविपरिणामयोराविर्भा-वेऽपैषयस्य च तिरोभावेऽन्तर्भावात्
159 स्थितेश्चाधिष्ठानसत्तानुवेधमात्ररूपत्वान्नाध्यारोपातिरिक्तविकार##-
160 || १ ||
161
162 ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः |
163 कर्ता हेतुः क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः || २ ||
164
165 प्रतिभान्तीति सामान्यतः सूचितं तस्य चिदेकरसत्वं
166 सर्वानुभवसिद्धत्वेनोपपादयंस्त्वंपदार्थतत्त्वभूतं तमेव
167 पुनर्नमस्यति - ज्ञातेति | अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
168 व्याकरवाणि इति श्रुतेर्यस्माद्बिम्बभूतात्कूटस्थचिदेकरसात्सतः स्वयमेव
169 प्रतिमिम्बभावेन समस्टिव्यष्टिविज्ञानमनोमयकोशद्वयात्मकान्तःकर##-
170 तज्जाड्यमभिभूय तदभिज्वलयन् ज्ञाता | विस्फुलिङ्गानिव
171 तद्वृत्तीरभिज्वलयन् ज्ञानम् | वृत्तौ विषयाकारापन्नायां स्वयमपि
172 दद्द्वारा तदाकारस्तद्भावमिवापन्नो ज्ञेयम् | परोक्षसाधार।येनोक्त##-
173 ज्ञानेन्द्रियाण्यु-पादाय दृष्टा | तत्संप्रयोगजन्यवृत्तीरुपादाय
174 दर्शनम् | तत्फलात्मना विषयान्व्याप्य ताद्रूप्यानुरञ्जनात्स्वयमपि दृश्य
175 एव भवतीति दृश्यभुः | तथा स एव कर्मेन्द्रियप्राणशरीराण्युपादाय कर्ता
176 | फलभोक्तृभावेन क्रियोत्पादननिमित्तत्वाद्धेदुः |
177 क्रियासाकल्यवैकल्ययोरहमेव सकलो विकल इति क्रियाभिमानाच्च क्रिया | एष हि
178 द्रष्टा श्रोता मन्ता कर्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः प्राणन्नेन प्राणो
179 नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः इत्यादि श्रुतेः | एवं सर्वव्यवहारेषु
180 प्रतिचः स्वपरस्फूर्तिनिर्वाहकत्वाच्चिद्रूपतया सर्वानुभवसिद्धोऽपि
181 विचित्रोपाध्य-नुरञ्जनव्यामोहाच्चित्रपटे प्रभाशौक्ल्यमिव न
182 विविच्यानुभूयत इति पृथक्करणाय यस्मादिति निमित्तपञ्चम्या निर्देशः |
183 यत्संनिधान-निमित्तकमेव कर्तादिस्फुरनं नतु यत्स्वभावभूतं
184 व्यभिचारित्वाद्दृशो दृश्यस्वभावत्वानुपपत्तेश्चेति भावः | अतस्तस्मै
185 ज्ञात्रादिसाक्षिणे परमार्थतो ज्ञप्त्यात्मने ज्ञप्तिमात्रत्वेन परिशिष्टाय
186 प्रत्यगात्मने नम इत्यर्थः || २ ||
187
188 स्फुरन्ति सीकरा यस्मादानन्दस्याम्बरेऽवनौ |
189 सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दात्मने नमः || ३ ||
190
191 एवं पदार्थौ परिशोध्य तटस्थलक्षणपर्यवसानस्थानं आनन्दोब्रह्मेति
192 व्यजानात् इति श्रुतिदर्शितनिरतिशयानन्दरूपं परमपुरुषार्थभूतम##-
193 ब्रह्मलोकान्ते स्वर्गे देवेष्विति यावत् | तथा अवनौ भूमौ मनुष्यादिस्तम्ब##-
194 [वैषम्य]
195 शद्यतारतम्येनावरणाभिभवतारतम्यात्सरोमुकुरमण्यादिषु गिरिप्रतिबिम्बा
196 इवौपाधिकभेदतारतम्येन विभाव्यमानत्वादानन्दस्य सीकराः कणा इव
197 सीकराः स्फुरन्ति | सर्वैर्भ्रान्त्या अनात्मत्वेनात्म-शेषत्वेन
198 परिच्छेदभेदवैचित्र्यदुःखसंभेदक्षयिष्णुत्वादिभिश्चानु-भूयन्त इति
199 यावत् | परमार्थतस्तु न तथा किंतु तदेव निष्।कृष्तोपाधिभेदं सर्वेषां
200 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां जीव्यते अनेनेति जीवन। म्सारभूत-मात्मतत्त्वम्
201 | न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन | इतरेण तु जीवन्ति
202 यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ इतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति को
203 ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् इति श्रुतेः | अतएव
204 भेदकाभावात्स्वरूपलक्षणैक्याच्च स एव यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा
205 सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन इति श्रुति
206 प्रसिद्धापरिच्छिन्नब्रह्मानन्द आत्मा च | नान्य आत्मा नाम कश्चिदस्ति
207 नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता इत्यादिश्रुतेः | तस्मै ब्रह्मानन्दाद्मने
208 परमपुरुषार्थरूपाय नम इत्यर्थः | इह मङ्गलाचरणं

209 शास्त्रनिर्माणारम्भार्थमुत्तरसर्गे तु
210 शिष्येभ्यस्तदुपदेशस्यारम्भार्थमिति न पौनरुक्त्यम् || ३ ||
211
212 सूतीक्ष्णो ब्राह्मणः कश्चित्संशयाकृष्टमानसः |
213 अगस्तेराश्रमं गत्वा मुनिं पप्रच्छ सादरम् || ४ ||
214
215 अत्रार्षदैवसंवादः संप्रदायविशुद्धये |
216 रामाज्ञाननिमित्तं चाप्युपोद्धाताय वर्ण्यते ||
217
218 इत्थं मङ्गलविषयादिप्रदर्शनमुखेन शास्त्रार्थं सुप्रबोधाय
219 संक्षेपतः प्रदर्श्य सहसाधनोपपत्त्यादिभिर्विस्तरेण तमेवार्थं
220 व्युत्पादयितुं शास्त्रमारभमाणस्तस्मिन् श्रोतृणां विश्वासदार्ढ्याय
221 बहुतरब्रह्मविन्मूर्धन्यमहर्षिजुष्टब्रह्मादिसंप्रदायप्राप्त##-
222 इत्यादिना | सुतीक्ष्णः तपःकर्मोपासनाशोधितत्वाच्छोभना दुरूहार्थ##-
223 ब्राह्मणग्रहणं ब्राह्मणानामेव ब्रह्मविद्यायां मुखाधिकार इति
224 द्योतनार्थम् | संशयेन जिज्ञासायै आकृष्टं मानसं यस्येति
225 जिज्ञासुरित्यर्थः | सादरं विध्युक्तसमित्पाणित्वप्रणिपातप्रपत्त्याद्या##-
226
227 सुतीक्ष्ण उवाच |
228
229 भगवन्धर्मतत्त्वज्ञ सर्वशास्त्रविनिश्चित |
230 संशयोऽस्ति महानेकस्त्वमेतं कृपया वद || ५ ||
231
232 धर्म तत्त्वं च जानासीति धर्मतत्त्वज्ञ | सर्वेषु शास्त्रेषु विशिष्टं निश्चितं
233 निश्चयो यस्य स तथा | परस्परविरुद्धार्थनिकश्रुतिस्मृतिवादि##-
234
235 मोक्षस्य कारणं कर्म ज्ञानं वा मोक्षसाधनम् |
236 उभयं वा विनिश्चित्य एकं कथय कारणम् || ६ ||
237
238 कारणमुत्पादकम् | साधनं व्यञ्जकम् | अत्र मोक्षो हि परमपुरुषार्थ##-
239 दुःखेन सं भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् | अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं
240 सःपदास्पदम् || इति श्रुत्या स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् इति
241 जैमिनिवचनाच्च तस्य तथात्वसिद्धेः | नच जन्यत्वेन नाशानुमानम् |
242 श्रुतिविरुद्धेऽर्थे अनुमानानुदयात् तस्याजन्यत्वे साधनोपदेशानर्थक्य##-
243 कल्पः | न कर्मणा न प्रजया प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः इत्यादि##-
244 पन्था विमुक्तये इत्यादिश्रुत्या मुक्तौ ज्ञानातिरिक्तसाधननिषेधाज्ज्ञानस्य च
245 प्रमाणजन्यस्य वस्त्वभिव्यक्त्यतिरिक्तफलाप्रसिद्धेरित्यौपनिषदमतमव##-
246 जिजीविषयेच्छत& समाः इति यावज्जीवानुष्ठेयत्वेन कर्म असुर्या नाम ते लोका
247 अन्धेन तमसा वृताः इत्यादिना अविद्वन्निन्दापूर्वक। म्ब्रह्मविद्यां च
248 प्रस्तुत्य तयोरेकैकस्य मोक्षसाधनताम् अन्धं तमः प्रविशन्ति
249 येऽविद्यामुपासते [अविद्यामग्निहोत्रादिलक्षनं कर्मेति महीधरः] |
250 ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया& रताः इति निन्दित्वा विद्यां चाविद्यां च
251 यस्तद्वेदोभय& सह | अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते इति
252 समुच्चितयोरात्यन्तिकानर्थनिवृत्तिनिरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणमोक्षहेतु##-
253 निर्णयकारणं कथयेत्यर्थः || ६ ||
254
255 अगस्तिरुवाच |
256
257 उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः |
258 तथैव ज्ञानकर्मभ्यां जायते परमं पदम् || ७ ||
259
260 यन्न दुःखेन इति श्रुतेर्बहुतरश्रुत्यादिविरोधेनापेक्षिकनित्यत्वपरत्वात्तेषु

261 प्रथमकल्पस्यासंभवं द्वितीयतृतीयकल्पयोः कर्मणां चित्तशुद्धि##-
262 प्रतिवचनमुवाच - उमाभ्यामित्यादिना | यथा खे आकाशे पक्षिणामु##-
263 तद्विष्णोः परमं पदम् इति श्रुतिप्रसिद्धं संसाराध्वनः पारं कैवल्य##-
264 पूर्वभावस्तु प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्युगपदसंभवाद्विरुद्धाधिकारिविशेष##-
265 प्रतिबिम्बोदये मार्जनालोकौ द्वाप्यावश्यकौ तद्वत्कर्मकृतचित्तशुद्धिः
266 प्रमाणजन्यवृत्तिश्चाविद्यानिवृत्तावावश्यके अशुद्धचित्तैः शतशः
267 श्रुतेऽपि ज्ञानफलादर्शनादिति भावः || ७ ||
268
269 केवलात्कर्मणो ज्ञानान्नहि मोक्षोऽभिजायते |
270 किंतुभाभ्यां भवेन्मोक्षः साधनं तूभयं विदुः || ८ ||
271
272 तदेव द्रढयन्पुनराह - केवलादिति | साधनं व्यञ्जकं विदुः |
273 ब्रह्मविद इति शेषः | तथाच विदुषामनुभवसिद्धे नत्र विप्रतिपत्तव्यमिति
274 भावः | विद्यां चाविद्यां च इति श्रुतिस्तूपासनकर्मसमुच्चयपरा न
275 ब्रह्मविद्यायाः कर्मसमुच्चयपरा | तदङ्गत्वेनोपक्रमे तेन त्यक्तेन
276 भुञ्जीथाः इति संन्यासविधिविरोधादिति प्रपञ्चितं भाष्यकृभिरिति न
277 कश्चिद्विरोधः | नत्वत्र यथाश्रुतमापाततो गृहीत्वा
278 ज्ञानकर्मसमुच्चय-पक्ष एवैतद्ग्रन्धाभिमत इति भ्रमितव्यम् |
279 अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रियामात्रं [क्रियामुत्र] परायणम् | यस्य
280 नास्त्यम्बरं पट्टं कम्बलं किं त्यजत्यसौ || इत्यादिना मणिकाचोपाख्यानेन
281 चोत्तरत्र केवलज्ञानेनैव मुक्तिरिति व्यवस्थापनेन पूर्वोत्तरविरोधापत्तेः || ८ ||
282
283 अस्मिन्नर्थे पुरावृत्तमितिहासं वदामि ते |
284 कारुण्याख्यः पुरा कश्चिद्ब्राह्मणोऽधीतवेदकः || ९ ||
285
286 अग्निवेश्यस्य पुत्रोऽभूद्वेदवेदाङ्गपारगः |
287 गुरोरधीतविद्यः सन्नाजगाम गृहं प्रति || १० ||
288
289 तस्थावकर्मकृत्तूष्णीं संशयानो गृहे तदा |
290 अग्निवेश्यो विलोक्याथ पुत्रं कर्मविवर्जितम् || ११ ||
291
292 अग्निवेश्य उवाच |
293
294 किमेतत्पुत्र कुरुषे पालनं न स्वकर्मणः || १२ ||
295
296 प्राह एतदित्यसंधिः संहिताया अनित्यत्वात् | निन्द्यमविधिना
297 कर्मपरित्यागान्निन्दार्हं पुत्रम् || १२ ||
298
299 अकर्मनिरतः सिद्धिं कथं प्राप्स्यसि तद्वद |
300 कर्मणोऽस्मान्निवृत्तेः किं कारणं तन्निवेद्यताम् || १३ ||
301
302 सिद्धिं प्रत्यवायपहिराहं स्वर्गं मोक्षं वा || १३ ||
303
304 कारुण्य उवाच |
305
306 यावज्जिवमग्निहोत्रं नित्यं संध्यामुपासयेत् |
307 प्रवृत्तिरूपो धर्मोऽयं श्रुत्या स्मृत्या च चोदितः || १४ ||
308
309 अग्निहोत्रं जुहोति इति वाक्यशेषः | चोदितो विहितः || १४ ||
310
311 न धनेन भवेन्मोक्षः कर्मणा प्रजया न वा |
312 त्यागमात्रेण किंत्वेके यतयोऽश्नन्ति चामृतम् || १५ ||

313
314 एके मुख्याः। चकारोऽनर्थनिवृत्तिसमुच्चयार्थः॥ १५॥
315
316 इति श्रुत्योर्द्वयोर्मध्ये किं कर्तव्यं मया गुरो।
317 इति संदिग्धतां गत्वा तूष्णींभूतोऽस्मि कर्मणि॥ १६॥
318
319 द्वयोर्विरुद्धार्थयोरिति यावत्। संदिग्धतां संदिहानताम्। अकर्मकत्वात्
320 गत्यर्थाकर्मक इति कर्तरि क्तः॥ १६॥
321
322 अगस्तिरुवाच।
323
324 इत्युक्त्वा तात विप्रोऽसौ कारुण्यो मौनमागतः।
325 तथाविधं सुतं दृष्ट्वा पुनः प्राह गुरुः सुतम्॥ १७॥
326
327 अग्निवेश्य उवाच।
328
329 शृणु पुत्र कथामेकां तदर्थं हृदयेऽखिलम्।
330 मत्तोऽवधार्य पुत्र त्वं यथेच्छसि तथा कुरु॥ १८॥
331
332 एकां सर्वसंदेहमूलाज्ञानोच्छेदित्वान्मुख्यां कथां वक्ष्यमाण##-
333
334 ज्ञानं न त्वात्मनो धर्मो न गुणो वा कथंचन।
335 ज्ञान-स्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः॥
336 अहमात्मा समस्तानां भूतानां परमेश्वरः।
337 एक एव पदार्थाश्च कल्पिता मयि षण्मुख॥
338 विज्ञानमेतदखिलं विश्वाकारमबुद्धयः।
339 पश्यन्तिज्ञानिनस्त्वेकमात्मरूपमिदं जगत्॥
340 दुर्विज्ञेयं वसिष्ठेन रामाय कथितं पुरा॥
341
342 इति षण्मुखं प्रति शिवेनाविद्यास्वरूपं ब्रह्मतत्त्वं च विस्तरेणोपदिश्य
343 स्ववाक्ये विश्वासदार्ढ्याय विश्वसनीयतमत्वेन प्रसिद्धस्य ब्रह्मविद्या##-
344 संबोधनं कथार्थलक्षणपितृधनग्रहणयोग्यत्वद्योतनार्थम्॥ १८॥
345
346 सुरुचिर्नाम काचित्स्त्री अप्सरोगणौत्तमा।
347 उपविष्टा हिमवतः शिखरे शिखिसंवृते॥ १९॥
348
349 उत्तमा ब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणसंपन्नत्वाच्छ्रेष्ठा॥ १९॥
350
351 रमन्ते कामसंतप्ताः किन्नर्यो यत्र किन्नरैः।
352 स्वर्धुन्योधेन संसृष्टे महाघौघविनाशिना॥ २०॥
353
354 दूतमिन्द्रस्य गच्छन्तमन्तरिक्षे ददर्श सा।
355 तमुवाच महाभागा सुरुचिश्चाप्सरोवरा॥ २१॥
356
357 ज्ञानोपदेशफलभागिनीत्वान्महाभागा। चकारो न केवलं नाम्नैव किंतु
358 शोभनायां ब्रह्मविद्यायां रुचिः संजाता अस्या इत्यर्थगोऽपि सुरुचिरिति
359 समुच्चयार्थः। दिव्यदृशा दूतब्रह्मवित्त्वपरिज्ञानसमर्थ##-
360
361 सुरुचिरुवाच।
362
363 देवदूत महाभाग कुत आगम्यते त्वया।
364 अधुना कुत्र गन्तासि तत्सर्वं कृपया वद॥ २२॥

सुरुचिरुवाचेति | अर्थाद्योग्यतयाभ्युत्थानाभिवादनयोपायनाहरणपूजनो##-
द्योतनाय महाभागेति संबोधनम् | प्रकृतोपयोगयोग्योऽन्योऽपि क्वैष
तदाभूत्कुत एतदागादितो मुच्यमानः क्व गमिष्यसि इति श्रौतप्रश्नसा##-
कस्मिन्स्वरूपे गन्तासि त्वमिति सर्वाधिष्ठानब्रह्मतत्त्वविषय एव
पर्श्नोऽभिप्रेत इति गम्यते | तत्सर्वं पूर्णं वदेति पदस्वारस्यादप्ययमेव
प्रश्नार्थ इति गम्यते || २२ ||

देवदूत उवाच |

साधु पृष्टं त्वया सुभ्रु यथावत्कथयामि ते |
अरिष्टनेमी राजर्षिर्दत्त्वा राज्यं सुताय वै || २३ ||

गूढाभिसंधिर्महान्प्रश्नार्थो भ्रूविलासेन सुचितः स्वेन परिज्ञात इति
स्वाभिप्रायं सूचयंस्तथैव संबोधयति - सुभ्र्विति | यथावत्
यथावृत्तं यथार्थमात्मतत्त्वं च || २३ ||

वीतरागह् स धर्मात्मा निर्ययौ तपसे वनम् |
तपश्चरत्यसौ राजा पर्वते गन्धमादने || २४ ||

कार्यं कृत्वा मया तत्र तत आगम्यतेऽधुना |
गन्तास्मि पार्श्वे शक्रस्य तं वृत्तान्तं निवेदितुम् || २५ ||

कार्यमवश्यसंपाद्यमात्मज्ञानेन कृतार्थत्वं तस्य स्वस्य च कृत्वा
संपाद्य | वृत्तः संपन्नः अन्तः संसारसीमा यस्य तं तथाभूतं
राजानमिति चार्थः || २५ ||

अप्सरा उवाच |

वृत्तान्तः कोऽभवत्तत्र कथयस्व मम प्रभो |
प्रष्टुकामा विनीतास्मि नोद्वेगं कर्तुमर्हसि || २६ ||

देवदूत उवाच |

अतएव हि तत्तथाविधं जिज्ञासमाना सोवाच | वृत्तन्तः प्राप्तसंसारान्तः स
राजा कोऽभवत् कीदृक्स्वरूपेण स्थित इति निगूढः प्रश्नः | बह्वत्र वक्तव्यं
नाल्पेन तदसंभावनादिदोषशान्तिरित्यनुद्वेगप्रार्थना | देवानां
परोक्षप्रियत्वाच्च स्फुटोक्त्या प्रश्नोत्तरयोः स्वायत्तयोरपि निगूढोक्त्यात्र
उच्यते || २६ ||

शृणु भद्रे यथावृत्तं विस्तरेण वदामि ते |
तस्मिन्राज्ञि वने तत्र तपश्चरति दुस्तरम् || २७ ||

इत्यहं देवराजेन सुभ्रूराज्ञापितस्तदा |
दूतं त्वं तत्र गच्छाशु गृहीत्वेदं विमानकम् || २८ ||

इति वक्ष्यमाणप्रकारेण | तत्र गन्धमादने | विरक्तश्चेत्तत्तद्दृष्ट्याल्पं
कुत्सितं चेत्युपेक्षार्हमिति सूचनाय विमानकमिति [कन्प्रत्ययः]
कन्प्रयुक्तः || २८ ||

अप्सरोगणसंयुक्तं नानावादित्रशोभितम् |
गन्धर्वसिद्धयक्षैश्च किन्नराद्यैश्च शोभितम् || २९ ||

शोभितान्तानि विमानविशेषणानि ॥ २९ ॥

तालवेणुमृदङ्गादि पर्वते गन्धमादने ।
नानावृक्षसमाकीर्णे गत्वा तस्मिन्गिरौ शुभे ॥ ३० ॥

विमानाद्बहिरपि सैनिकैस्तालवेणुमृदङ्गादि गृहीत्वेत्यनुषङ्गः ॥ ३० ॥

अरिष्टनेमि राजानं दूतारोप्य विमानके ।
आनय स्वर्गभोगाय नगरीममरावतीम् ॥ ३१ ॥

दूत उवाच ।

इत्याज्ञां प्राप्य शक्रस्य गृहीत्वा तद्विमानकम् ।
सर्वोपस्करसंयुक्तं तस्मिन्नद्रावहं ययौ ॥ ३२ ॥

उपस्कराणि गुणवत्तयोपकल्पितानि भोगसाधनानि । उपात्प्रतियत्न - इति सुट् ।
संप्रति स्वस्य तत्त्वज्ञत्वादज्ञदृशाभिमते देहादिद्वारके स्वगमने
उन्मादादिकृत इव पारोक्ष्यारोपान्मत्तोऽहं किल विललापेतिवद्ययाविति लिट् ॥ ३२ ॥

आगत्य पर्वते तस्मिन्राज्ञो गत्वाश्रमं मया ।
निवेदिता महेन्द्रस्य सर्वाज्ञाऽरिष्टनेमये ॥ ३३ ॥

इति मद्वचन। म् श्रुत्वा संशयानोऽवदच्छुभे ।

राजोवाच ।

प्रष्टुमिच्छामि दूत त्वां तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥

गुणा दोषाश्च के तत्र स्वर्गे वद ममाग्रतः ।
ज्ञात्वा स्थितिं तु तत्रत्यां करिष्येऽहं यथारुचि ॥ ३५ ॥

स्थितिं गुणदोषन्यूनाधिक्यव्यवस्थितिम् । तत्रत्यां स्वर्गस्थाम् ॥ ३५ ॥

दूत उवाच ।

स्वर्गे पुण्यस्य सामग्र्या भुज्यते परमं सुखम् ।
उत्तमेन तु पुण्येन प्राप्नोति स्वर्गमुत्तमम् ॥ ३६ ॥

सामग्र्या समग्रतया । क्षुद्रपुण्यानामपि प्राचुर्येणेत्यर्थः । परम##-
सुखं लभ्यमित्याह - उत्तमेनेति ॥ ३६ ॥

मध्यमेन तथा मध्यः स्वर्गो भवति नान्यथा ।
कनिष्ठेन तु पुण्येन स्वर्गो भवति तादृशः ॥ ३७ ॥

एवं मध्यमकनिष्ठत्वे अपि प्राचुर्योत्कृष्टत्वाभ्यां बोध्ये ॥ ३७ ॥

परोत्कर्षासहिष्णुत्वं स्पर्धा चैव समैश्च तैः ।
कनिष्ठेषु च संतोषो यावत्पुण्यक्षयो भवेत् ॥ ३८ ॥

अनुत्तमपुण्यफलेषु दोषान्तराण्याह - परेति । तैरुत्कृष्टैः
स्पर्धमानैश्च सहेति शेषः । तथाच तत्प्रयुक्तं दुःखं दुःसहमिति

भावः। यावदिति सर्वसाधारणमिदम्॥ ३८॥

क्षीणे पुण्ये विशन्त्येतं मर्त्यलोकं च मानवाः।
इत्यादिगुणदोषाश्च स्वर्गे राजन्नवस्थिताः॥ ३९॥

मानवाश्च भवन्ति रमणीयकर्माविशेषे। तच्च दुर्लभमिति सूचनाय चकारः
॥ ३९॥

इति श्रुत्वा वचो भद्रे स राजा प्रत्यभाषत।

राजोवाच।

नेच्छामि देवदुताहं स्वर्गमीदृग्विधं फलम्॥ ४०॥

स्वर्ग फलमित्यभेदान्वयः॥ ४०॥

ततः परं [महोग्रं तु] महोग्रं च तपः कृत्वा कलेवरम्।
त्यक्ष्याम्यहमशुद्धं हि जीर्णां त्वचमिवोरगः॥ ४१॥

पापानां तपसा निःशेषं क्षपणात् सुकृतानामसति रागे जन्मा##-

देवदूतं विमानेदं गृहीत्वा त्वं यथागतः।
तथा गच्छ महेन्द्रस्य संनिधौ त्वं नमोऽस्तु ते॥ ४२॥

विमानं च तदिदं चेति कर्मधारयः। अथवा स्वागमनप्रताख्यानेन विगतो
मानोऽयस्येति देवदूतविशेषणम्। विमानेति पृथक्पदम्। अत एव
तत्क्षमापनाय नमोऽस्तु ते इत्युक्तिः ॥ ४२॥

देवदूत उवाच।

इत्युक्तो गतो भद्रे शक्रस्याग्रे निवेदितुम्।
यथावृत्तं निवेद्याथ महदाश्चर्यतां गतः॥ ४३॥

महतां शक्रसभागतानामाश्चर्यतां विस्मयहेतुताम्॥ ४३॥

पुनः प्राह महेन्द्रो मां श्लक्ष्णं मधुरया गिरा।

इन्द्र उवाच।

दूत गच्छ पुनस्तत्र तं राजानं नयाश्रमम्॥ ४४॥

अविषयनियोगदुःखितदूताश्वासनाय मधुरया। आश्रमं
वाल्मीकेरित्युत्तरेणान्वयः॥ ४४॥

वाल्मीकेर्ज्ञाततत्त्वस्य स्वबोधार्थं विरागिणम्।
संदेशं मम वाल्मीकेर्महर्षेस्त्वं निवेदय॥ ४५॥

स्वबोधार्थमात्मतत्त्वज्ञानाय। स्वपदे श्लेषात्तवापि स्वात्मबोधो भावीति
ध्वनितम्। संदेशं वाचिकम्॥ ४५॥

अहर्षे त्वं विनीताय राज्ञेऽस्मै वीतरागिणे।
नस्वर्गमिच्छ्यते तत्त्वं प्रबोधय महामुने॥ ४६॥

[रागिणो राग] वीतरागिणे | रागमूलाः काम्यप्रवृत्तयो
रागापगमादेव वीता गता यस्येथर्थः | स्वर्गं नेच्छयते || ४६ ||

तेन संसारदुःखार्तो मोक्षमेष्यति च क्रमात् |
इत्युक्त्वा देवराजेन प्रेषितोऽहं तदन्तिके || ४७ ||

तेन तत्त्वबोधनेन | [उपदेशक्रमा] क्रमादुपदिष्टार्थस्य चित्ते
संक्रमात् मनोनाशान्तमननादिक्रमाद्वा || ४७ ||

मयागत्य पुनस्तत्र राजा वल्मीकजन्मने |
निवेदितो महेन्द्रस्य राज्ञा मोक्षस्य साधनम् || ४८ ||

मया महेन्द्रस्य संदेशेन सह राजा निवेदितः | राज्ञा स्वमोक्षस्य साधनं
स्वाभिलषितं निवेदितमिति विपरिणामेन संबन्धः || ४८ ||

ततो वल्मीकजन्मासौ राजानं समपृच्छत |
अनामयमतिप्रीत्या कुशलप्रश्नवार्तया || ४९ ||

देशकोशपुत्रतपः प्रभृतीनां कुशलप्रश्नवार्तयैवार्थादनामयं
समपृच्छतेत्यर्थः || ४९ ||

राजोवाच |

भगवन्धर्मतत्त्वज्ञ ज्ञातज्ञेय विदांवर |
कृतार्थोऽहं भवद्दृष्ट्या तदेव कुशलं मम || ५० ||

आद्येन विशेषणेन कर्मकाण्डरहस्यज्ञता द्वितीयेन ब्रह्मतत्त्वज्ञता
तृतीयेन लोकतत्त्वज्ञता च दर्शिता | भवद्दृष्ट्या भवतो दर्शनेन
भवदीयकृपादृष्ट्या च | तत् भवद्दृष्टिप्रयुक्तं [कार्तार्थ्यं
कृतकृत्यत्वम्] कार्तार्थ्यमेव || ५० ||

भगवन्प्रष्टुमिच्छामि तदविघ्नेन मे वद |
संसारबन्धदुःखार्तेः कथं मुञ्चामि तद्वद || ५१ ||

प्रष्टुमिछामीति दूतसंदेशादेव प्रश्नविषयपरिज्ञानेऽपि नाऽपृष्टः
कस्यचिद्ब्रूयात् इति प्रसक्तोपेक्ष्यतावारणाय | तत् तत्र श्रेओरूपे | श्रेयांसि
बहुविघ्नानि इतिप्रवादप्रसक्तां विघ्नसंभावनां निवारयति -
अविघ्नेनेति | तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः इति श्रुतेः |
देवानां प्रातिकुल्ये हि विघ्नसंभावना स्यान्नतु तदस्ति देवराजाज्ञयैवाहं
यतः पृच्छामीति भावः | संसारबन्धप्रौक्तदुःखैरार्तिः
पुनःपुनर्नाशस्त-स्मान्मुञ्चामि मुक्तो भवामि | आद्यो मोक्षस्वरूपस्य
प्रश्नो द्वितीयो मोक्षसाधनस्य || ५१ ||

वाल्मीकिरुवाच |

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि रामायणमखण्डितम् |
श्रुत्वावधार्य यत्नेन जीवन्मुक्तो भविष्यसि || ५२ ||

कैकेयीवरापदेशात्स्वस्थानप्रच्युतस्य रामस्य राक्षसान्विजित्य पुनः
स्वस्थानायनाभ्युदयप्राप्तिवच्छापापदेशात्स्वरूपात्प्रच्युतस्य तस्य
वसिष्ठोपदेशादज्ञानादिराक्षसान्निहत्य पुनः स्वस्वरूपावाप्त्यभ्यु##-

573 प्रमाणासंभावनां मननेन त्ववधार्य प्रमेया-संभावणां
574 यत्नेन निदिध्यासनेन विपरीतभावनां च निरस्य। साक्षात्कारेणेति शेषः॥ ५२॥
575
576 वसिष्ठरामसंवादं मोक्षोपायकथां शुभाम्।
577 ज्ञातस्वभावो राजेन्द्र वदामि श्रूयतां बुध॥ ५३॥
578
579 वसिष्ठरामयोः संवादरूपेण प्रवृत्तं मोक्षोपायानां कथम्। न
580 नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः इति श्रुतेर्नातत्त्व##-
581 ज्ञातस्वभाव इति॥ ५३॥
582
583 राजोवाच।
584
585 को रामः कीदृशः कस्य बद्धो वा मुक्त एव वा।
586 एतन्मे निश्चितं ब्रूहि ज्ञानं तत्त्वविदां वर॥ ५४॥
587
588 वसिष्ठरामसंवादमित्यत्र द्वन्द्वेऽल्पाचोऽपि परनिपाताद्रामस्य शिष्यता
589 सूचिता सा त्वज्ञस्यैव संभवति नेश्वरस्य। रामस्तु भगवदवतारत्वात्##-
590 कश्चिद्राम-नामा उत प्रसिद्धो नित्यमुक्तो विष्णुरित्यर्थः। ज्ञायतेऽनेनेति
591 ज्ञानं निश्चयकारणमितर्थः॥ ५४॥
592
593 वाल्मीकिरुवाच।
594
595 शापव्याजवशादेव राजवेषधरो हरिः।
596 आहृताज्ञानसंपन्नः किंचिज्ज्ञोऽसौ भवत्प्रभुः॥ ५५॥
597
598 तदेवाह - शापेति। व्याजोऽपदेशः। आहृतेन
599 स्वभक्तवाक्यसत्यतासंपा-दनायेच्छया स्वीकृतेनाज्ञानेनाज्ञप्रायः
600 संपन्नः भवत् अभवत्। अडभावश्छान्दसः॥ ५५॥
601
602 राजोवाच।
603
604 चिदानन्दस्वरूपे हि रामे चैतन्यविग्रहे।
605 शापस्य कारणं ब्रूहि कः [कः शशापेति] शप्ता चेति मे वद॥
606 ५६॥
607
608 महर्षिभिरपराधिनो हि शप्यन्ते अपराधो ह्यपूर्णकामस्याज्ञस्य स्यात्
609 नचानावृतचिदानन्द स्वरूपत्वादथाभूतस्य रामस्य तत्संभवः
610 शापादेव तदुक्तौ त्वनोन्याश्रय इत्यभिप्रेत्याह - चिदानन्देति।
611 परमार्थ-तश्चिदभिन्नानन्दस्वरूपे [श्चिदानन्दस्वरूपे]।
612 व्यवहारेऽपि चैतन्यमेव भक्तानुकम्पया विग्रहात्मना परिणतं यस तस्मिन्।
613 ५६॥
614
615 वाल्मीकिरुवाच।
616
617 सनत्कुमारो निष्काम अवसद्ब्रह्मसद्मनि।
618 वैकुण्ठादागतो विष्णुस्त्रैलोक्याधिपतिः प्रभुः॥ ५७॥
619
620 निष्काम अवसदिति च्छान्दसं यत्वम्। निर्गताः कामा रागादयो यत्रेति निष्कामे
621 [निष्कामे] ब्रह्मसद्मनीति वा॥ ५७॥
622
623 ब्रह्मणा पूजितस्तत्र सत्यलोकनिवासिभिः।
624 विना कुमारं तं दृष्ट्वा ह्युवाच प्रभुरीश्वरः॥ ५८॥

625
626 कुमारं सनत्कुमारं विनान्यैः सत्यलोकनिवासिभिः पूजित इत्यनुषङ्गः ॥ ५८ ॥
627
628 सनत्कुमार स्तब्धोऽसि निष्कामो गर्वचेष्टया ।
629 अतस्त्वं भव कामार्तः शरजन्मेति नामतः ॥ ५९ ॥
630
631 कामेन ऋतो व्याप्तः । ऋते च तृतीयासमासे इति वृद्धिः ॥ ५९ ॥
632
633 तेनापि शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं तवास्ति यत् ।
634 किंचित्कालं हि त्यक्त्वा त्वमज्ञानी भविष्यसि ॥ ६० ॥
635
636 किंचित्कालमिति कर्मधारयः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया ॥ ६० ॥
637
638 भृगुर्भार्यां हतां दृष्ट्वा ह्युवाच क्रोधमूर्च्छितः ।
639 विष्णो तवापि भार्याया वियोगो हि भविष्यति ॥ ६१ ॥
640
641 क्रोधेन मूर्छितो मोहितः समुच्छ्रितश्च ॥ ६१ ॥
642
643 वृन्दया शापितो विष्णुश्छलनं यत्त्वया कृतम् ।
644 अतस्त्वं स्त्रीवियोगं ति वचनान्मम यास्यस्य् ॥ ६२ ॥
645
646 वृन्दया जलन्धर भार्यया । छलनं पतिवेषेण मोहयित्वा
647 पातिवृत्यभङ्ग-रूपं वञ्चनम् । शापितः शप्तः । अध्यारोपित##-
648
649 भार्या हि देवदत्तस्य पयोष्णीतीरसंस्थिता ।
650 नृसिंहवेषधृग्विष्णुं दृष्ट्वा पञ्चत्वमागता ॥ ६३ ॥
651
652 वेषधृग्विष्णुमिति कर्मधारयः ॥ ६३ ॥
653
654 तेन शप्तो हि हृहरिर्दुःखार्तः स्त्रीवियोगतः ।
655 तवापि भार्यया सार्धं वियोगो हि भविष्यति ॥ ६४ ॥
656
657 दुःखैर्दुःखसाध्यैः सुकृतैः ऋतः साक्षात्कृतोऽपि नृहरिस्तेन शप्तः ॥
658 ६४ ॥
659
660 भृगुणैवं कुमारेण शापितो देवशर्मणा ।
661 वृन्दया शापितो विष्णुस्तेन मानुष्यतां गतः ॥ ६५ ॥
662
663 आद्यशापेन साक्षादितरैराक्षेपादज्ञानप्राप्तिः । अतएव हि रामस्य त्रिः
664 सीतावियोगो रावणापहारेण मिथ्यापवादेन भूतलप्रवेशेन् चेति । न चिरं त्वयि
665 वत्स्यतीति ताराया वचनं त्वधिक्षेपमात्रं न शापः । तस्या जीवत्यपि वालिनि
666 सुग्रीवेणोपमुक्तत्वस्य धर्मतो मातरं यस्तु स्वीकरोति जुहुप्सितः
667 इत्यङ्गदवाक्येन प्रसिद्धत्वात्पातिवृत्यभङ्गेन निकृष्टयोइतया
668 चोत्कृस्ताय रामाय शापपरदाने असामर्थ्यात् मानुष्यतां मनुष्य एव
669 मानुष्यस्तद्-भावम् ॥ ६५ ॥
670
671 एतत्ते कथितं सर्वं शापव्याजस्य कारणम् ।
672 इदानीं वच्मि तत्सर्वं सावधानमतिः शृणु ॥ ६६ ॥
673
674 तत् पूर्वपृष्टं मोक्षसाधनम् । सर्वं सानुबन्धनम् । तत् महारा##-
675
676 इत्यार्षे श्रीमद्वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपाये

677 द्वात्रिंशत्साहस्र्यां सम्हितायां वैराग्यप्रकरणे सूत्रपातनको नाम
678 प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
679
680 इति वासिष्ठमाहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरेणे प्रथमः
681 सगरः ॥ १ ॥
682
683 द्वितीयः सर्गः २
684
685 दिवि भुमौ तथाकाशे बहिरन्तश्च मे विभुः ।
686 यो विभात्यवभासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १ ॥
687
688 अथ प्रारिप्सितस्य महतः शास्त्रस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनादि##-
689 वीरपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्ति इति महाभाष्योपदर्शित##-
690 दर्शयति - दिवीति । दिवि द्युलोके भूमौ भूलोके तथा आकाशे अन्तरिक्षलोके
691 बहिरधिभूतं [अन्तरमध्यात्म] अन्तराध्यात्मं चकारादधिदैवं
692 च मे मम यो विभुर्विभाति विविधरूपेण प्रथते स्वाविद्यया ।
693 परमार्थतस्त्ववभा-सात्मा निर्विकारचिन्मात्रस्वभावस्तस्मै
694 सर्वेषामात्मने नम इत्यर्थः । अथवा पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपम
695 इति श्रुत्वाविवात्रापि दिवि ब्रह्माण्डस्योर्ध्वकपाले स्वर्णमये
696 भूमावधःकपाले रजतमये आकाशे तयोः संधौ सूक्ष्माकाशे
697 ब्रह्माण्डाद्बहिरन्तश्च यो विशेषेण सूर्यश्चन्द्राग्निवागादिभ्योऽप्यतिशयेन
698 स्वप्रकाशाअपरिच्छिन्नस्वभा-वत्वाद्भाति । तत्कुतः यतोऽयमवभासात्मा
699 सूर्यादीनामप्यवभासक आत्मा च । येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः आत्मैवास्य
700 ज्योतिर्भवति ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । तस्मै सर्वात्मने
701 सर्ववस्तूनां पारमार्थिकस्वरूपभूताय नम इत्यर्थः । अथवा दिवि
702 द्योतनैकरसे भूमानन्दात्मके तुर्यस्वरूपे तथा
703 अवस्थाद्वयोत्पत्तिभूमावव्या-कृताकाशे बहिर्बहिःप्रज्ञभोग्ये
704 जागरेऽन्तः अन्तःप्रज्ञभोग्ये स्वप्ने चकारात्तत्संधौ
705 मरणमूर्छाद्यवस्थासु च यो विविधो भाति स्थूल##-
706 अवभासात्मेति । चिन्मात्रस्वभाव इत्यर्थः । तस्मै दृश्यस्य दृग्वव्यतिरे##-
707 इत्यर्थः । अथवा दिवि सार्वज्ञ्यादिसंपन्नत्वाद्द्योतमाने कारणोपाधौ तथा
708 भूमौ कर्मबीजोद्भवबूमौ कार्योपाधौ तथाकाशे अन्तराले
709 आसमन्तात्काशते इति व्युत्पत्या स्वरूपप्रकाशबहुले वा जीवन्मुक्तिदशायां
710 बहिर्निरुपाधिस्वरूपेऽन्तः कार्यकारणोपाध्यन्तर्गतमायान्तःकरणवृत्ति##-
711 सर्वोपाधिनिष्कृष्टायात्-मने नम इत्यर्थः । अथवा दिवि द्योतनात्मके
712 तेजसि भूमौ पृथिव्यामाकाशे व्योम्नि अन्तः आन्तरालिकयोः
713 सलिलपवनयोर्बहिर्बहिर्भूते व्याकृते चकारान्नि##-
714 पूर्णानन्दस्वरूपाय मे मह्यं नम इत्यर्थः । अथवा दिवि देवलोके
715 बहिस्तटस्थतया पूज्यदेवतेश्वराद्यात्मना भूमौ भूलोके अन्तः
716 देहान्तर्वर्तितया पूजकात्मना आकाशे अन्तराले च क्रियाफलसाधना##-
717 य। स।प्रति तत्त्वदृष्ट्युदयात्स्पष्टमवभासमानात्मा
718 विभुस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यो विस्पष्टं भाति तस्मै सर्वात्मने । सर्वशब्दः
719 पूर्णपरस्तस्मात्तत्सर्वमभवदिवत्पूर्णानन्दस्वरूपाय नम इत्यर्थः ।
720 अथवा दिवि उपरिष्टाद्भूमावधस्तादाकाशेऽन्तराले बहिः प्रागादिदिक्षु च अन्तः
721 शरीरान्तः चकारात्तत्पूर्वोत्तरकालयोर्यः अवबासात्मा चिदेकरसो विभाति
722 तत्त्वदृशो मम । आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टात् इत्यादिश्रुतेः । तस्मै
723 सर्वात्मने आत्मैवेदं सर्वमिति सर्वप्रपञ्चबाधेन परिशेषिताय
724 परमात्मने नम इत्यर्थः एवमर्थान्तराण्यपि यथाबुद्धिवैभवमू##-
725 ज्ञानात्तद्भावस्थितिश्च परमनिर्वाणरूपं प्रयोजनमिति सूचितम् ।
726 उत्तरत्राप्येतदेव स्पष्टं दर्शयिषते ।
727
728 अधिकारि कथोपायसंबन्धो धातृशासनात् ।

निर्माणमस्य ग्रन्थस्य मुक्तचर्या च कीर्त्यते ॥ १ ॥

वाल्मीकिरुवाच ।

अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः ।
नात्यन्तमज्ञो [नो तज्ज्ञः] नोत ज्ञः सोऽस्मिञ्छास्त्रेऽधिकारवान्
॥ २ ॥

अथास्मिन ग्रन्थेकोऽधिकारी किमज्ञ उत ज्ञः । नाद्यः । तस्य देहादावात्म##-
नच विषयदोषदर्शनाज्जन-नमरणादिःखदर्शनाच्च तस्यै
वैराग्योदयेच्छया मुमुक्षासंपत्ताव-धिकार इति वाच्यम् ।
रागिणामुत्कटविषयरिरक्षिषा-दर्शनेन सत्स्वेव विषयेषु
तद्दोषनिर्हरणोपायोन्वेषितया [अन्वेषणतया] विशिष्टविषयान्वेषितया
चैहिकामुष्मिकत-दुपायेच्छुतया प्रवृत्तेः । नापि ज्ञः । तस्य
कृतकृततया ग्रन्थसाध्यप्रयो-जनालिप्सुतया ग्रन्थे
प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्य विशिष्टाधिकारिणं दर्शयति - अहमिति ।
उतेत्यप्यर्थे । सत्यं नात्यन्तमज्ञो नापि ज्ञोऽस्मिञ्-शास्त्रेऽधिकारि । किन्तु
यस्याहं बद्धोस्मिन् संसारेऽनादिकालादारभ्य कारानिगडादिबद्ध इव
परिच्छेदपारवश्यजन्मजरामरणादिदुःखमनु-भवञ्शोचामि ।
आत्यन्तिकशोकतरणे चात्मज्ञानमेवोपायः । तरति शोकमात्मवित् इति श्रुतेः ।
तेनात्मज्ञानेनाहं विमुक्तः स्यामित्युत्कट-जिज्ञासासहितो निश्चयोऽस्ति स
विनयोपायनादिना गुरुमुपगतोऽस्मिञ्छास्त्रेऽ-धिकारवान् ।
शास्त्रश्रवणादिफलभागिअत्यर्थः । तथाचाज्ञस्यैव बहुतरसुकृतैः
क्षीणरागादिदोषस्य विवेकोदयाज्जिज्ञासोरधिकार इति भावः ॥ २ ॥

कथोपायान्विचार्यादौ मोक्षोपायानिमानथ ।
यो विचारयति प्राज्ञो न स भूयोऽभिजायते ॥ ३ ॥

ननु क्षीणरागादिदोषस्त्रैवर्णिकश्चेत्स संन्यासपूर्वकवेदान्तश्रवण
एवाधिकारी । पूर्वकाण्डार्थानुष्ठानस्य चित्तशुद्धिद्वारोत्तरकाण्डाधि##-
त्रैवर्णिकस्य त्रेताग्निसाध्ये कर्मण्यधिकारेऽप्यनाहिताग्निसाधारणः
स्मार्तकर्माधिकारोऽस्मन्नपि ग्रन्थेऽस्त्यधिकारः । अज्ञानावधिकश्च । अस्यापि
स्मृतिवद्वेदोपबृंहणत्वात् । तथाचोक्तम् - वेदवेद्ये परे पुषि जाते
दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना । इति । तत्र
पूर्वकाण्डस्य रामचरितकथाव्याजेनोपबृंहणं षट्काण्डम् सोत्तरं
पूर्वरामायणम् उत्तरकाण्डस्य षट्प्रकर्णमिदं सोत्तरमिति । यथाच
केषुचित्स्मार्तकर्मसु स्त्रीशुद्रसाधारणोऽधिकारस्तथास्यापि श्रवणे पुराणवात्
। श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः जनश्च शुद्रोऽपि
महत्त्वमीयात् इत्यादिवचनलिल्गात् । नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं तं
त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि इत्यादिवचनं त्ववेदविदः
श्रौतज्ञानानधिकारपरमिति केचित् । अपरोक्षज्ञानापर्यवसानपरमित्यन्ये ।
वेदपूर्वकत्वप्राशस्त्यपरमित्यपरे । सर्वथाप्यस्त्येवान्येषामपि
पौराणिकसाधारणे ज्ञानेऽधिकारः स हि सर्वैर्विजिज्ञास्य आत्मा
वर्णैस्तथाश्रमैः इत्यादिवचनेभ्यः । तत्र श्रौतज्ञाने पूर्वकाण्डोक्त##-
हेतुरिति पूर्वोत्तररामाअणयोर्हेतुहेतुमद्भावसंगतिं दर्शयन्सर्वानर्थ##-
धर्मतत्त्वज्ञा-नानुष्ठानेश्वरप्रपत्तिषु ज्ञानाधिकारप्रापकेषूपायो
यस्मिन् ग्रन्थे स पूर्वारामायणग्रन्थः कथोपायः । काण्डाभेदाभिप्रायं
बहुवचनम् । तानादौ विचार्य तदर्थानुष्ठानप्राप्ताधिकारः
सन्योऽधिकारीमान्व-क्ष्यमाणषट्प्रकरणरूपान्मोक्षोपायान्विचारयति
प्राज्ञः प्रज्ञाप्लुष्ट-कामकर्मवासनाऽज्ञानबीजः स भूयो नाभिजायते
जन्मादिदुःखभाङ् न भवति । विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

781 अस्मिन्रामायणे रामकथोपायान्महाबलान् |
782 एतांस्तु प्रथमं कृत्वा पुराहमरिमर्दन || ४ ||
783
784 अस्मिन्सांप्रतिके षट्पञ्चाशत्सहस्रसंमिते रामायणे अनादिकालाभ्यस्त##-
785
786 शिष्यायास्मि [शिष्यायास्मै] विनीताय भरद्वाजाय धीमते |
787 एकाग्रो दत्तवांस्तस्मै मणिमब्धिरिवार्थिने || ५ ||
788
789 शिष्यविशेषणान्यधिकारसंपत्तिद्योतकानि | एक एवाग्रो [एवाग्रं]
790 ग्रहणधारणप्रचारपटुः प्रधानशिष्यो यस्य स तथा | अनुग्रहप्रेम##-
791
792 तत एते कथोपाया भरद्वाजेन धीमता |
793 कस्मिंश्चिन्मेरुगहने ब्रह्मणोऽग्र उदाहृताः || ६ ||
794
795 एते मत्तः प्राप्ताः पूर्वरामायणरूपाः | उदाहृताः कीर्तिताः || ६ ||
796
797 अथास्य तुष्टो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः |
798 वरं पुत्र गृहाणेति तमुवाच महाशयः || ७ ||
799
800 वरव्याजेन जगदुद्धारसाधनं मोक्षशास्त्रं करणीयमिति
801 महानाशयोऽभिप्रायोयस्य स तथा || ७ ||
802
803 भरद्वाज उवाच |
804
805 भगवन्भूतभव्येश वरोऽयं मेऽद्य रोचते |
806 येनेयं जनता दुःखान्मुच्यते तदुदाहर || ८ ||
807
808 भूतं पूर्वमुत्पन्नम | भवमुत्पत्स्यमानम् | अद्य पूर्वरामाणार्थानु##-
809
810 श्रीब्रह्मोवाच |
811
812 गुरुं वाल्मीकिमत्राशु प्रार्थयस्व प्रयत्नतः |
813 तेनेदं यत्समारब्धं रामायणमनिन्दितम् || ९ ||
814
815 अत्रास्मिन् पृष्टेऽर्थे | यद्यस्मात्समारब्धं नतु कृत्स्नं कृतम् || ९ ||
816
817 तस्मिञ्छ्रुते नरो मोहात्समग्रात्संतरिष्यति |
818 सेतुनेवाम्बुधेः पारमपारगुणशालिना || १० ||
819
820 श्रुते अर्थात्कृत्स्नसिद्ध्यनन्तरमिति गम्यते | सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य
821 ब्रह्महत्यां व्यपोहति इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धानन्तगुणशालिना || १० ||
822
823 श्रीवाल्मीकिरुवाच |
824
825 इत्युक्त्वा स भरद्वाजं परमेष्ठी मदाश्रमम् |
826 अभ्यागच्छत्समं तेन भरद्वाजेन भूतकृत् || ११ ||
827
828 तूर्णं संपूजितो देवः सोऽर्घ्यपाद्यादिना मया |
829 अवोचन्मां महासत्त्वः सर्वभूतहिते रतः || १२ ||
830
831 यद्यपि सृष्टौ रजः प्रधानस्तथापि जगदुद्धारोद्भूतकरुणत्वान्महा##-
832

833 रामस्वभावकथनादस्माद्वरमुने त्वया |
834 नोद्वेगात्स परित्याज्य आसमाप्तेरनिन्दितात् || १३ ||
835
836 ल्यब्लोपे पञ्चमी | रामस्वभावकथनं प्रस्तुत्येत्यर्थः | उद्वेगाद्विस्तृत##-
837 समग्रो निर्मातव्य इति यावत् || १३ ||
838
839 ग्रन्थेनानेन लोकोऽयमस्मात्संसारसंकटात् |
840 समुत्तरिष्यति क्षिप्रं पोतेनेवाशु सागरात् || १४ ||
841
842 संसारसंकटादित्यपादानपञ्चम्या समुत्तीर्णस्यात्यन्तिकं संसार##-
843 प्रथमा | अन्यथा आशुपदेन पुनरुक्त्यापत्तेः | क्षिप्रपोतेन इति पाठश्चेन्न
844 कापि चिन्ता | आशु ज्ञानोदयसमकालमेव | ननु पोतेन सागरसमुत्तरणमे##-
845 पोतेनोद्धरणमेवात्र समुत्तरणं विवक्षितं आशुपदस्वारस्यात् |
846 अतएवापादानपञ्चम्यमेव कृतेति || १४ ||
847
848 वक्तुं तदेवमेवार्थमहमागतवानयम् |
849 कुरु लोकहितार्थं त्वं शास्त्रमित्युक्तवानजः || १५ ||
850
851 तत्तस्माद्धेतोर्भरद्वाजद्वारा आज्ञासंदेशसंभवेऽप्येवमर्थं
852 वक्तुमयं जगन्मान्योऽहमेवागतवानिति संबन्दः || १५ ||
853
854 मम पुण्याश्रमात्तस्मात्क्षणादन्तर्द्धिमागतः |
855 मुहूर्तभ्युत्थितः प्रोच्चैस्तरङ्ग इव वारिणः || १६ ||
856
857 ब्रह्मपादस्पर्शेन पुण्यतमवमाश्रमस्य || १६ ||
858
859 तस्मिन्प्रयाते भगवत्यहं विस्मयमागतः |
860 पुनस्तत्र भरद्वाजमपृच्छं स्वस्थया धिया || १७ ||
861
862 स्वस्थया धियेत्युक्तेः पुर्वं प्रब्मागमनहर्षविष्मयव्यत्रचित्तत्वाद्ग##-
863
864 किमेतद्ब्रह्मणा प्रोक्तं भरद्वाज वदाशु मे |
865 इत्युक्तेन पुनः प्रोक्तं भरद्वाजेन तेन मे || १८ ||
866
867 भरद्वाज उवाच |
868
869 एतदुक्तं भगवता यथा रामायणं कुरु |
870 सर्वलोकहितार्थाय संसार्णवतारकम् || १९ ||
871
872 यथा पूर्वं कथोपायरामायणं कृतं तथा मोक्षोपायरामायणमिति
873 शेषः || १९ ||
874
875 मह्यं च भगवन्ब्रूहि कथं संसारसंकटे |
876 रामो व्यवहृतो ह्यस्मिन्भरतश्च महामनाः || २० ||
877
878 राम कथं व्यवहृतो व्यवहृतवान् किमज्ञः शोचन्नितरवदुत
879 जीवन्मुक्तवत् || २० ||
880
881 शत्रुघ्नो लक्ष्मणश्चापि सीता चापि यशस्विनी |
882 रामानुयायिनस्ते वा मन्त्रिपुत्रा महाधियः || २१ ||
883
884 चकाराद्दशरथपरिग्रहः | चकारोऽपिशब्दद्वयं च तत्परिवारसमुच्च##-

885
886 [निर्दुःखतां यथैते तु] निर्दुःखितां यथैते नु
887 प्राप्तास्तद्ब्रूहि मे स्फुटम् ।
888 तथैवाहं भविष्यामि ततो जनतया सह ॥ २२ ॥
889
890 स्फुटं मद्बोधपर्यवसितम् । जनतया त्वदुपदेशश्रवणकृतार्थजन##-
891
892 भरद्वाजेन राजेन्द्र वदेत्युक्तोऽस्मि सादरम् ।
893 तदा कर्तुं विभोराज्ञामहं वक्तुं प्रवृत्तवान् ॥ २३ ॥
894
895 सादरमुपायनाहरणोपगमनप्रणतिप्राथनाद्यादरसहितम् ॥ २३ ॥
896
897 शृणु वत्स भरद्वाज यथापृष्टं वदामि ते ।
898 श्रुतेन येन संमोहमलं दूरे करिष्यसि ॥ २४ ॥
899
900 संमोह आत्मतत्त्वापरिज्ञानं तद्रूपं मलं पङ्कम् । अलमिति वा छेदः ॥
901 २४ ॥
902
903 तथा व्यवहर प्राज्ञ यथा व्यवहृतः सुखी ।
904 सर्वासंसक्तया बुद्ध्या रामो राजीवलोचनः ॥ २५ ॥
905
906 असंसक्तया मिथ्येति निश्चयादनभिनिविष्टया ॥ २५ ॥
907
908 लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नश्च महामनाः ।
909 कौसल्या च सुमित्रा च सीता दशरथस्तथा ॥ २६ ॥
910
911 महामना अपरिच्छिन्नावस्तुनिवेशातथाविधचित्तः । चकाराः पूर्ववत् ॥ २६ ॥
912
913 कृतास्त्रश्चाऽविरोधश्च बोधपारमुपागताः ।
914 वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणोऽष्टौ तथेतरे ॥ २७ ॥
915
916 कृतास्त्राविरोधौ रामसखायौ । बोधपारं चरमं बोधं यदुत्तरं
917 बोद्धव्यान्तरापरिशेषः ॥ २७ ॥
918
919 धृष्टिर्जयन्तो भासश्च सत्यो विजय एव च ।
920 विभीषणः सुषेणश्च हनुमानिन्द्रजित्तथा ॥ २८ ॥
921
922 सत्यो यथार्थवक्ता । इन्द्रजिदयमन्य एव सुग्रीवामात्य ॥ २८ ॥
923
924 एतेऽष्टौ मन्त्रिणः प्रोक्ताः समनीरागचेतसः ।
925 जीवन्मुक्ता महात्मानो यथाप्राप्तानुवर्तिनः ॥ २९ ॥
926
927 अन्तः समनीरागचेतसो बहिस्तु यथाप्रारब्धं राप्तमनुवर्तमानाः ॥ २९ ॥
928
929 एतैर्यथा हुतं दत्तं ह्रहीतमुषितं स्मृतम् ।
930 तथा चेद्वर्तसे पुत्र मुक्त एवासि संकटात् ॥ ३० ॥
931
932 हुतं दत्तमिति श्रौतस्मार्तकर्मोपलक्षणम् । स्मृतमित्युभयगोचरपूर्वा##-
933
934 अपारसंसारसमुद्रपाती [समुद्रमध्ये] लब्ध्वा परां
935 युक्तिमुदारसत्त्वः ।
936 न शोकमायाति न दैन्यमेति गतज्वरस्तिष्ठति नित्यतृप्तः ॥ ३१ ॥

युक्तिं तत्त्वनिश्चयादन्तः समरसत्वम् | उदारसत्त्वो दृढिकृतोत्कृष्ट
ज्ञानबलः | इष्टवियोगजं दुःखं शोकः दीनः कृपणस्तद्भावो दैन्यम्
तयोर्मूलमभिमानज्वरः स गतो यस्य | निरतिशयानन्दात्मना स्थितः
सानित्यतृपतः || ३१ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
सूत्रपातनको नाम द्वितीयः सर्गः || २ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे सुत्रपातनको
नाम द्वीतियः सर्गः || २ ||

तृतीय सर्गः ३

भरद्वाज उवाच |

जीवन्मुक्तस्थितिं ब्रह्मन्कृत्वा राघवमादितः |
क्रमात्कथय मे नित्यं भविष्यामि सुखी यथा || १ ||

दृश्यसंमार्जनोपायो वासनाभेदलक्षणम् |
रामस्य तीर्थयात्रा च विस्तरेणात्र वर्ण्यते ||

यथा रामादयो जीवन्मुक्ता व्यवहृतवन्तस्तथा त्वं व्यवहरेत्युक्तो
जीवन्मुक्तस्थितिप्राप्त्युपायं रामस्य तत्प्राप्तिक्रमोपवर्नश्रवणद्वारैव
जिज्ञासमानो भरद्वाजः पृच्छति - जीवन्मुक्तेति | राघवमादितः कृत्वा
वर्ण्यत्वेन प्रधानीकृत्य जीवन्मुक्तस्थितिं कथयेति संबन्धः | अथवा
राघवं क्रमाज्जीवन्मुक्तस्थितिं जीवन्मुक्तावस्थं कृत्वा कल्पयित्वा मे
आदितः कथय | यथा येन क्रमेणाहं नित्यं सुखी भविष्यामीति संबन्धः |
अथवा राघवं संवादकथायामादितः प्रष्टृत्वेन वसिष्ठं च
वक्तृत्वेन कृत्वेत्यर्थः | तथाच जनकयाज्ञवल्क्यौ कल्पयित्वा यथा श्रुतिः
स्वयमेव संवादकथया तत्त्वं बोधयति तथा त्वमपि बोधयेत्यर्थः |
तथाचात्र तत्वज्ञत्वेन कल्पितानां दरशथादीनां पूर्वरामायणे
मूढचर्यामुक्त्यभावर्दशने नित्यमुक्तस्य च रामस्य तस्य ह न देवश्च
नाभूत्या ईशते इत्यादिश्रुतिविरुद्धशापनिमित्ताज्ञत्वा-दिवर्णने च न
क्षतिः अनादेर्जीवस्य ब्रह्माभेदबोधनाय श्रुतौ ब्रह्मण एव
कार्योपाधिप्रवेशेनागन्तुकजीवभावकल्पनवदविरोधोपपत्तेः || १ ||

श्रीवाल्मीकिरुवाच |

भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् |
अपुनःस्मरणं मन्ये साधो विस्मरनं वरम् || २ ||

एवं वाल्मीकिः पृष्टो लक्षणस्वरूपसाधनफलैर्जीवन्मुक्तिस्थितिं विस्तरेण
विवक्षुः प्रथमं सुखप्रतिपत्तये संक्षिप्य मुक्तिलक्षणस्वरूपे दर्शयति
- भ्रमस्येति | हे साधो आकाशे नैल्यवदत्यन्तासंभावितस्य कल्पनया
जातस्य जागतस्य जगतः संबन्दिनोऽध्यासलक्षणस्य ब्रमस्य
तन्मूलाविद्यावास-नोच्चेदेनापुनःस्मरणं यथा भवति तथा
विस्मरणं यत्तदेव वरं सर्वोत्कृटं मुक्तिलक्षणं स्वरूपं च मन्ये |
प्रमानानुभवाभ्यां निश्चितवानस्मीत्यर्थः | यद्यपि परोक्षज्ञानिनोऽपि
सुषुप्तौ निर्विकल्प-समाधौ च दृश्यविस्मरणमस्ति तथापि
तनापुनःस्मरणम् | अथवा पुनः स्मर्यते येनान्तःकरणेन तत्पुनःस्मरणं
न विद्यते यस्मिंस्तत्तथा विस्मरणं स्मरनाभावं |

989 द्वैतप्रतिभासमात्राभावोपलक्षणमेतत् | अथवा विस्मरणमिव विस्मरणम् |
990 यथा विस्मृतविषयस्य सत्येवानुभवितर्य-प्रतीतिस्तथा सत्येव चैतन्ये
991 दृश्याप्रतीतिरित्यर्थः | तर्हि किं परमार्थ-सत्यस्यैव दृश्यस्य
992 सांख्याभिमतमुक्ताविवाप्रतीतिमात्रं तन्नेत्याह- भ्रमस्येति |
993 अधस्तसेत्यर्थः | कथं तस्य भ्रमत्वं संस्काराजन्यत्वादि##-
994 पूर्वपूर्वजगद्व्यवहारजन्यसंस्कारपरि-निष्ठितस्येत्यर्थः | ननु तर्हि
995 दोषजत्वाभावान्निरधिष्ठानत्वाच्च न भ्रमत्वमित्याशङ्क्याह -
996 आकाशवर्णवज्जातस्येति | यथा दूरत्वाविमर्श##-
997 जगद्भ्रमैत्यर्थः | तथा चान्त्यन्तिकदृश्योच्छेदस्तल्लक्षणं
998 तदुपलक्षितचिन्मात्रावस्थितः स्वरूपमित्यर्थः || २ ||
999
1000 दृश्यात्यन्ताभावबोधं विना तन्नानुभूयते |
1001 कदाचित्केनचिन्नाम स्वबोधोऽन्विष्यतामतः || ३ ||
1002
1003 मन्ये इत्यनेन तयोः स्वानुभवसिद्धत्वं दर्शितम् | तर्ह्यस्माभिस्तत्कुतो
1004 नानुभूयते तत्राह - दृश्येति | दृश्यस्यात्यन्ताभावबोधो बाधस्त्वं
1005 विना | तत् उक्तं लक्षणं स्वरूपं च | अननुभवस्य कालतो देशतश्च
1006 व्यापकत्व-प्रदर्शनाय कदाचित्केनचिदिति | दृश्यबाधस्तर्हि केन हेतुना
1007 तमाह - स्वबोध इति |
1008 सर्वजगदधिष्टानप्रत्यगभिन्नात्मतत्त्वसाक्षात्कारादेव स इत्यतस्तत्सा##-
1009
1010 स चेह संभवत्येव तदर्थ मिदमाततम् |
1011 शास्त्रमाकर्णयसि चेत्तत्त्वमाप्स्यसि नान्यथा || ४ ||
1012
1013 तर्हि तस्य क उपायस्तत्राह - स चेति | इहास्मिनञ्चशास्त्रे अधिगते सतीति शेषः
1014 | आकर्षनयसि चेत् | यावत्तत्त्वनिर्णयमिति शेषः || ४ ||
1015
1016 जगद्भ्रमोऽयं दृश्योऽपि नास्त्येवेत्यनुभूयते |
1017 वर्णो व्योम्न इवाखेदाद्विचारेणामुनाऽनघ || ५ ||
1018
1019 उक्तमर्थमेव स्फुटतरमाह - जगदिति द्वाभ्याम् | अमुना
1020 एतद्ग्रन्थोपदर्शितेन || ५ ||
1021
1022 दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् |
1023 संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः || ६ ||
1024
1025 अनुभूयत इत्युक्तोऽनुभवः किमात्मचैतनमेवोतान्यः | न तावदन्यः |
1026 चिद्व्यतिरिक्तस्य जडतया विषयतया चानुभवत्वायोगात् | आत्मैव चेत्स
1027 पूर्वमेवास्तीति किं शास्त्रेणेत्याशङ्क्याह - दृश्यमिति |
1028 सत्यमात्मैवानु-भवस्तथाप्यसौ दृश्यसहकृतो न तदनुभवः
1029 किंतु मनसो वृत्तिरूपेणात्म##-
1030 दृश्यं कालत्रयेऽपि नास्तीत्येवंरूपं संपन्नं चेन्नित्यसिद्धात्मरूपापि
1031 परा निव्राणनिर्वृतिस्तस्मात्तत्त्वज्ञानादुत्पन्नेव भवतीति केवलस्तद्वारा
1032 स्वरूप-भूतोऽप्यनुभवः शास्त्रफलमित्यर्थः || ६ ||
1033
1034 अन्यथा शास्त्रगर्तेषु लुठतां भवतामिह |
1035 भवत्यकृत्रिमाज्ञानां कल्पैरपि न निर्वृतिः || ७ ||
1036
1037 ननु शास्त्रान्तरोपदर्शितोपायैरेव मुक्तिः किं न स्यात्तत्राह - अन्यथेति |
1038 उक्तोपायापरिग्रहे अकृतिमा अजन्या अनादिरज्ञा अज्ञानं येषां अनात्म##-
1039 पुनःपुनरिह संसारे भवतां जन्म गृह्णतां पुरुषापसदानामन्तैर्##-
1040 ज्ञानातिरिक्त-साधनसहस्रैरप्यनिवृत्तेरिति भावः || ७ ||

अशेषेण परित्यागो वासनानां य उत्तमः |
मोक्ष इत्युच्यते ब्रह्मन्स एव विमलक्रमः || ८ ||

ननु उपासनाद्युपायान्तरसाध्याः सालोक्यादयोऽन्येऽपि मोक्षाः प्रसिद्धा##-
जन्मबीजानाम-शेषेण यः परित्यागो मूलोच्छेदेनात्यन्तोछेदह् स मुख्यो
मोक्षः | मुचधातोर्बन्धनिवृत्तौ रूढत्वासनानामेव
मुख्यबन्धत्वात्सालोक्यादौ तदभावान्मोक्षशब्दो गौण इति स मुख्य एव
विमलैर्विगताविद्यादिमलैह् क्रम्यते नान्यैः | कर्मभिरुपासनैः
श्रवणादिभिश्च दिनेदिने चित्तवैमल्य-मेव सर्ववासनाक्षयान्तं
साधनक्रमो यस्य तथाविध इति वार्थः || ८ ||

क्षीणायां वासनायां तु चेतो गलति सत्वरम् |
क्षीणायां शीतसंतत्यां ब्रह्मन्हिमकणो यथा || ९ ||

ननु वासनापगमेऽपि तद्धेतोर्मनसः सत्त्वात्पुनर्वासना उत्पत्स्यन्ते ततो
बन्धोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह - क्षीणायामिति | मनसो
वासनापुञ्जरूपत्वा-दित्यार्थः || ९ ||

अयं वासनया देहो ध्रियते भूतपञ्जरः |
तनुनान्तर्निविष्टेन मुक्तौघस्तन्तुना यथा || १० ||

मनसि नष्टेऽपि स्थूलदेह एव बन्धः स्थास्यतीत्याशङ्क्याह - अयमिति |
भूतपञ्जरो भूतसमुदायारब्धः भूतानां प्राणिपक्षिणां
पञ्चरस्थानीयो वा | तथाच वासनाक्षये [सर्ववासनाक्षये] सोऽपि
निवर्तत इत्यर्थः || १० ||

वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा |
मलिना जन्मनो हेतुः शुद्धा जन्मविनाशिनी || ११ ||

एवमुपोद्धातेन परां मुक्तिमुपवर्ण्य प्रस्तुतां जीवन्मुक्तिं
विवक्षुस्तदर्थं वासनाद्वैविध्यमाह - वासनेति || ११ ||

अज्ञानसुघनाकारा घनाहंकारशालिनी |
पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः || १२ ||

तत्र मलिनां लक्षयति - अज्ञानेति | वसनाबीजानां प्ररोहे अज्ञानं
सुक्षेत्रं तस्मिन्सुघनाकारा विषयानुसंधानाभ्यासोपचिताकारा वासना
बीजम् | रागद्वेषादिभुरुपचितत्वात् घनो निबिडोऽहंकार उपसेचकः क्षेत्रिकस्तेन
हि सा वर्थ्यमाना संतन्यमाना च शालते शोभते || १२ ||

पुनर्जन्माङ्कुरं त्यक्त्वास्थिता संभृस्टबीजवत् |
देहार्थं ध्रियते [म्रियते] ज्ञातज्ञेया शुद्धेति चोच्यते || १३ ||

शुद्धां [शुद्धां तां लक्षयति] लक्षयति - पुनरिति | यथा
बीजान्तः सूक्ष्माअङ्कुराः सन्त एव कालजलादिसंबन्धादाविर्भवन्ति तथा
वासनान्तर्भाविजन्मपरम्पराः सत्य एव
कामकर्मादिनिमित्तवशादाविर्भवन्ति | अत्यन्तासतो जन्मायोगात्तत्र
तत्त्वज्ञानेनाविद्याक्षेत्रदाहेनान्तर्गतजन्माङ्कुरनाशेऽपि स्वपरप्रा##-
शिष्यते सा शुद्धेत्यर्थः || १३ ||

अपुनर्जन्मकरणी जीवन्मुक्तेषु देहिषु |

1093 वासना विद्यते शुद्धा देहे चक्र इव भ्रमः ॥ १४ ॥
1094
1095 उक्तमेवार्थं स्फुटयति - अनुपनरिति । देहिष्विति । देहधारणकार्येण
1096 तेष्वपि वासनासद्भावोऽनुमीयत इति भावः ॥ १४ ॥
1097
1098 ये शुद्धवासना भूयो न जन्मानर्थभाजनम् ।
1099 ज्ञातज्ञेयास्त उच्यन्ते जीवन्मुक्ता महाधियः ॥ १५ ॥
1100
1101 फलेन सह प्रस्तुतां जीवन्मुक्तिमाश्रयेण लक्षयति - य इति । तथा च
1102 तत्त्वज्ञानप्लुष्टजन्माङ्कुरशक्तिकवासनामात्रदृतशरीरत्वं
1103 [शक्तिकत्वाद्वासना] जीवन्मुक्तलक्षणं फलितम् ॥ १५ ॥
1104
1105 जीवन्मुक्तिपदं [मुक्तिपद] प्राप्तो यथा रामो महामतिः ।
1106 तत्तेऽहं शृणु वक्ष्यामि जरामरणशान्तये ॥ १६ ॥
1107
1108 तत्साधननिरूपणं प्रतिजानीते - जीवन्मुक्तीति । तथाविधं जीवन्मुक्तिपदं
1109 रामो यथा येन साधनक्रमेण प्राप्तस्तद्वक्ष्यामि । जरामरणोपलक्षित##-
1110
1111 भरद्वाज महाबुद्धे रामक्रममिमं शुभम् ।
1112 शृणु वक्ष्यामि तेनैव सर्वं ज्ञास्यसि सर्वदा ॥ १७ ॥
1113
1114 उक्तार्थमेव स्फुटयन्फलान्तरमाह - भरद्वाजेति । एकविज्ञानेन
1115 सर्वविज्ञनमपि तत्फलमित्यर्थः ॥ १७ ॥
1116
1117 विद्यागृहाद्विनिष्क्रम्य रामो राजीवलोचनः ।
1118 दिवसाननयद्गेहे लीलाभिरकुतोभयः ॥ १८ ॥
1119
1120 विद्यागृहाद्ब्रह्मचर्याश्रमोचितगुरुकुलवासाद्विनिष्क्रम्येत्यर्थात्सर्व##-
1121 । ।
1122
1123 अथ गच्छति काले तु पालयत्यवनिं नृपे ।
1124 प्रजासु वीतशोकासु स्थितासु विगतज्वरम् ॥ १९ ॥
1125
1126 विगतज्वरमिति सौराज्यात्प्रजानां ज्वरादिपीडापि नास्ति किं वाचमन्याः पीडा न
1127 सन्तीति द्योतनार्थम् ॥ १९ ॥
1128
1129 तीर्थपुण्याश्रमश्रेणीर्द्रष्टुमुत्कण्ठितं मनः ।
1130 रामस्याभूद्भृशं तत्र कदाचिद्गुणशालिनः ॥ २० ॥
1131
1132 रामस्य मनस्तीर्थपुण्याश्रमश्रेणीर्द्रष्टुमुत्कण्ठितमभूदिति संबन्धः
1133 । पूर्वशोकस्थसप्तम्यन्तानामप्यत्रैवान्वयः ॥ २० ॥
1134
1135 राघवश्चिन्तयित्वैवमुपेत्य चरणौ पितुः ।
1136 हंसः पद्मानिव नवौ जग्राह नखकेसरौ ॥ २१ ॥
1137
1138 नन्वध्यात्मशास्त्रेऽस्मिंस्तीर्थयात्रोपवर्णनस्य वक्ष्यमाणमृगयोप##-
1139 रामजन्मादेरप्यत्रैव वर्णनीयत्वापत्तेः पूर्वरामायणवैयर्थ्याच्चेति
1140 चेदत्रोच्यते । कथोपायान्विचार्येत्यत्र स्वस्ववर्णोचितयज्ञादिकर्मजन्या
1141 चित्तशुद्धिर्ब्रह्मविद्याधिकारे उपयुज्यत इत्युक्तम् । यस्तु वयोविद्याद्यस।पत्त्या
1142 यज्ञाद्यनुष्ठातुमक्षमस्तस्य तीर्थयात्रादिनापि यज्ञादिफलचित्त##-
1143 यज्ञास्तीर्थरूपेण निर्मिताः इति वचनादिति सूचनाय तीर्थयात्रोपवर्णनम् ।
1144 अतएव हि न रामं वृद्धवयस्कं परिकल्प्यात्मजिज्ञासोपवर्णं

1145 कृतमुक्तार्थसूचनाना-पत्तेः | मृगयोपवर्णं तु
1146 दृष्टकौतुकदर्शनोत्कण्ठाया अप्यात्मजिज्ञासा-प्रतिबन्धकत्वात् यदि
1147 तत्कुतुकानुभवमन्तरेण सोत्कण्ठा नापैति तर्हि तदनुभूयैव वा
1148 तदसारतानिश्चयेन तदुत्कण्ढामपोह्य निष्प्रत्यहं श्रवणादिप्रतिष्ठो
1149 भवेदिति विशेषबोधनार्थमिति सर्वं समञ्जसम् | राघव एवमुक्तमर्थं
1150 चिन्तयित्वा पितुश्चरणौ जग्राह | जीवत्पितृकस्य पितृसंनिधौ
1151 पित्राज्ञापूर्वमेव धर्माधिकारादिति भावः || २१ ||
1152
1153 श्रीरम उवाच |
1154
1155 तीर्थानि देवसद्मानि वनान्यायतनानि च |
1156 द्रष्टुमुत्कण्ठितं तात ममेदं नाथ मानसम् || २२ ||
1157
1158 नाथेति स्वस्य पारतन्त्र्यसूचनार्थम् || २२ ||
1159
1160 तदेतामर्थितां पूर्वां सफलां कर्तुमर्हसि |
1161 न सोऽस्ति भुवने नाथ त्वया योऽर्थी न मानितः || २३ ||
1162
1163 पूर्वां प्राथमिकीम् | न मानितः अभिलषितार्थसंपादनेन न संतोषितः || २३ ||
1164
1165 इति संप्रार्थितो राजा वसिष्ठेन समं तदा |
1166 विचार्यामुञ्चदेवैनं रामं प्रथममर्थिनम् || २४ ||
1167
1168 अमुञ्चदेव न पुत्रविश्लेषदुःखान्नानुमेने || २४ ||
1169
1170 शुभे नक्षत्रदिवसे भ्रातृभ्यां सह राघवः |
1171 मङ्गलालंकृतवपुः कृतस्वस्त्ययनो द्विजैः || २५ ||
1172
1173 वसिष्ठप्रहितैर्विप्रैः शास्त्रज्ञैश्च समन्वितः |
1174 स्निग्धैः कतिअयैरेव राजपुत्रवरैः सह || २६ ||
1175
1176 अम्बाभिर्विहिताशीर्भिरालिङ्ग्यालिङ्ग्य भूषितः |
1177 निरगात्स्वगृहात्तस्मात्तीर्थयात्रार्थमुद्यतः || २७ ||
1178
1179 निर्गतः स्वपुरात्पौरैस्तूर्यघोषेण वादितः |
1180 पीयमानः पुरस्त्रीणां नेत्रैर्भृङ्गौघभङ्गुरैः || २८ ||
1181
1182 भृङ्गौघ्भङ्गुरैर्भ्रमरसमूहवच्चञ्चलैः | अर्थात्कुसुमेष्विति गम्यते
1183 || २८ ||
1184
1185 ग्रामीणललनालोलहस्तपद्मापनोदितैः |
1186 जालवर्षैर्विकीर्णात्मा हिमैरिव हिमाचलः || २९ ||
1187
1188 अपनोदितैः प्रेरितैः || २९ ||
1189
1190 आवर्जयन्विप्रगणान्परिशृण्वन्प्रजाशिषः |
1191 आलोकयन्दिगतांश परिचक्राम जाङ्गलान् || ३० ||
1192
1193 आवर्जयन्दानमानादिना वशीकुर्वन् | जाङ्गलान्येव जाङ्गलान् जीर्णारण्यानि ||
1194 ३० ||
1195
1196 अथारभ्य स्वकात्तस्माद्ग्रामात्कोशमण्डलात् |

1197 स्नानदानतपोध्यानपूर्वकं स ददर्श ह ॥ ३१ ॥
1198
1199 ददर्शेत्यस्य पावनानाश्रमाञ्छुभानित्यन्ते सर्वत्र संबन्धः ॥ ३१ ॥
1200
1201 नदीतीराणि पुण्यानि वनान्यायतनानि च ।
1202 जङ्गलानि जनान्तेषु तटान्यब्धिमहीभृताम् ॥ ३२ ॥
1203
1204 आयतनानि देवमुन्यायतनानि । जनान्तेषु लक्षणया जनपदान्तेषु ॥ ३२ ॥
1205
1206 मन्दाकिनीमिन्दुनिभां कालिन्दीं चोत्पलामलाम् ।
1207 सरस्वतीं शतद्रूं च चन्द्रभागामिर्वावतीम् ॥ ३३ ॥
1208
1209 वेणीं च कृष्णवेणीं च निर्विन्ध्यां सरयूं तथा ।
1210 चर्मण्वतीं वितस्तां च विपाशां बाहुदामपि ॥ ३४ ॥
1211
1212 वेणीं केवलाम् । कृष्णवेणीं कृष्णया संभिन्नां ताम् ॥ ३४ ॥
1213
1214 प्रयागं नैमिषं चैव धर्मारण्यं गयां तथा ।
1215 वाराणसीं श्रीगिरिं च केदारं पुष्करं तथा ॥ ३५ ॥
1216
1217 श्रीगिरिं श्रीशैलम् ॥ ३५ ॥
1218
1219 मानसं च क्रमसरस्तथैवोत्तरमानसम् ।
1220 वडवावदनं चैव तीर्थवृन्दं स सादरम् ॥ ३६ ॥
1221
1222 क्रमप्राप्तं सरं । वडवावदनं हयग्रीवतीर्थं ॥ ३६ ॥
1223
1224 अग्नितीर्थं महातीर्थमिन्द्रद्युम्नसरस्तथा ।
1225 सरांसि सरितश्चैव तथा नदह्रदावलीम् ॥ ३७ ॥
1226
1227 महातीर्थमितीन्द्रद्युम्नसरोविशेषणम् ॥ ३७ ॥
1228
1229 स्वामिनं कार्तिकेयं च शालग्रामं हरिं तथ ।
1230 स्थानानि च चतुःषष्टिं हरेरथ हरस्य च ॥ ३८ ॥
1231
1232 नानाश्चर्यविचित्राणि चतुरब्धितटानि च ।
1233 विन्ध्यमन्दरकुञ्जांश्च कुलशैलस्थलानि च ॥ ३९ ॥
1234
1235 कुञ्जा&ल्लतागृहान् । कुलशैला हिमवदादयः ॥ ३९ ॥
1236
1237 राजर्षिणां च महतां ब्रह्मर्षिणां तथैव च ।
1238 देवानां ब्राह्मणानां च पावनानाश्रमाञ्छुभान् ॥ ४० ॥
1239
1240 चकारोऽनुक्ततत्तत्स्थानसमुच्चयार्थः ॥ ४० ॥
1241
1242 भूयोभूयः स बभ्राम भ्रातृभ्यां सह मानदः ।
1243 चतुर्ष्वपि दिगन्तेषु सर्वानेव महीतटान् ॥ ४१ ॥
1244
1245 भूयोभूय इति पूर्वदृष्टानामपि परावृत्तौ संनिहितानां
1246 कौतुकान्महिमातिशयप्रकटनाय वा भूयो गमनम् ॥ ४१ ॥
1247
1248 अमरकिन्नरमानवमानितः समवलोक्य महीमखिलामिमाम् ।

उपययौ स्वगृहं रघुनन्दनो विहृतदिक् शिवलोकमिवेश्वरः ॥ ४२ ॥

तत्रतत्र संनिहितैरमरादिभिर्मानितः पूजितो रथुनन्दनोऽखिलां
जम्बूद्वीपात्मिकां महीं सम्यगवलोक्य स्वगृहमयोध्यामुपययाविति
संबन्धः । ईश्वरः शिवः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
तीर्थयात्राकरणं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

इति श्रीवासिड्ठमारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
तीर्थयात्राकरणं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ४

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

रामः पुष्पाञ्जलिव्रातैर्विकीर्णः पुरवासिभिः ।
प्रविवेश गृहं श्रीमाञ्जयन्तो विष्टपं यथा ॥ १ ॥

तीर्थयात्रागतस्यात्र सुहृदानन्दनं गृहे ।
रामस्याखेटकचर्यादिव्यवहारश्च वर्ण्यते ॥

राम इति । व्रातैः समूहैर्मङ्गलाचारार्थं विकीर्णः । विष्टपं त्रिविष्टपम् ।
नामैकदेशे नामग्रहणात् ॥ १ ॥

प्रणनामाथ पितरं वसिष्ठं भ्रातृबान्धवान् ।
ब्राह्मणान्कुलवृद्धांश्च राघवः प्रथमागतः ॥ २ ॥

प्रथामगतः प्रथमप्रवासदागतः ॥ ५ ॥

सुहृद्भिर्भ्रातृभिश्चैव [र्मातृभिश्चैव] पित्रा द्विजगणेन
च ।
मुहुरालिङ्गिताचारो राघवो न ममौ मुदा ॥ ३ ॥

मुहुः आलिङ्गितस्य तेषु समुचितमभिवादप्रियाभिलापाद्याचरणं यस्य स
तथोक्तः । न ममौ स्वदेह इति शेषः । हर्षेणोत्फुल्ल इति भावः ॥ ३ ॥

तस्मिन्गृहे दाशरथेः प्रियप्रकथनैर्मिथः ।
जुघूर्णुर्मधुरैराशा मृदुवंशस्वनैरिव ॥ ४ ॥

तस्मिन् दशरथगृहे । दशरथेः रामस्य । प्रियकथनैः प्रियवाक्यैः ।
आनन्दिता जना इति शेषः । मिथोऽन्योन्यं दिशो जुघूर्णुर्बभ्रमुर्दिशिदिशि
भ्रान्तवन्तः । हर्षकृतव्यामोहाद्दिग्भ्रमं प्रापुरिति वार्थः ।
दृष्टान्तेऽप्येवम् । अथवा दिक्शब्देन तत्रस्था जना लक्ष्यन्ते । दाशरथेः
प्रियकथाभिरुपकषिता मिथः समवेता उत्सवविशेषे मृदुवंशस्वनैः
क्रीडन्त इव बभ्रमुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

बभूवाथ दिनान्यष्टौ रामागमन उत्सवः ।
सुखं मत्तजनोन्मुक्तकलकोलाहलाकुलः ॥ ५ ॥

मत्तैर्हृष्टैर्जनैरुत्कृष्टतया मुक्तः कलो गम्भीरो यः कोलाहलस्तेन आकुलो
व्याप्तः ॥ ५ ॥

उवास स सुखं गेहे ततः प्रभृति राघवः।
वर्णयन्विविधाकारान्देशाचारानितस्ततः॥ ६॥

सुमुखवासेत्यन्वयः॥ ६॥

प्रातरुत्थाय रामोऽसौ कृत्वा संध्यां यथाविधि।
सभासंस्थं ददर्शेन्द्रसमं स्वपितरं तथा॥ ७॥

प्रातरित्यादि वीप्साभिप्रायम्। तथेति पूर्वश्लोकोक्तसमुच्चयार्थम्॥ ७॥

कथाभिः सुविचित्राभिः स वसिष्ठादिभिः सह।
स्थित्वा दिनचतुर्भागं ज्ञानगर्भाभिरादृतः॥ ८॥

स रामो वसिष्ठादिभिः सह स्थित्वा अनुरूपाभिः कथाभिरादृतः सन्
दिनचतुर्भागम्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। दिनस्य चतुर्थभागे इत्यर्थः।
आखेटकेच्छया वनं जगामेत्युत्तरेणान्वयः॥ ८॥

जगाम पित्रानुज्ञातो महत्या सेनया वृतः।
वराजमहिषाकीर्णं वनमाखेतकेच्छया॥ ९॥

आखेटकं मृगया॥ ९॥

तत आगतुअ सदने कृत्वा स्नानादिकं क्रमम्।
समित्रबान्धवो भुक्त्वा निनाय ससुहृन्निशाम्॥ १०॥

एवंप्रायदिनाचारो भ्रातृभ्यां सह राघवः।
आगत्य तीर्थयात्रायाः समुवास पितुर्गृहे॥ ११॥

मृगयादीनामनित्यत्वद्योतनाय प्रायेति। भ्रातृभ्यां
लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्याम्॥ ११॥

नृपतिसंव्यवहारमनोज्ञया सुजनचेतसि चन्द्रिकयानया।
परिनिनाय दिनानि स चेष्टया स्तुतसुधारसपेशलयाऽनघ॥ १२॥

हे अनघेति राज्ञो भरद्वाजस्य वा संबोधनम्। स रामो नृपतीनां राज्ञां
समुचितेन व्यवहारेण मनोज्ञया मनोहरया सुजनानां चेतसि
चन्द्रिकावदाह्लादिकया अतएव स्तुता प्रशस्ता सुधारसवत्पेशला चतुरा च या
तथाविधया। स्नुतेति स्नुतेति वा पाठे क्षरिता या सुधा तद्वद्रसेन माधुर्येण
पेशलयाऽनया पूर्वोक्तया चेष्टया दिनानि परिनिनायाति-वाहयामास॥ १२॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
दिवसव्यवहारनिरूपणं नाम चतुर्थः सर्गः॥ ४॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
दिवसव्यवहारनिरूपणं नाम् चतुर्थः सर्गः॥ ४॥

पञ्चमः सर्गः ५

वाल्मीकिरुवाच।

अथोनषोडशे वर्षे वर्तमाने रघूद्वहे।

1353 रामानुयायिनि तथा शत्रुघ्ने लक्ष्मणेऽपि च ॥ १ ॥
1354
1355 रामस्य काये कार्श्यादि निर्वेदादिह [दादीह] वर्ण्यते ।
1356 राज्ञस्तद्धेतुजिज्ञासा [जिज्ञासोर्वसिष्ठोक्तेः] वसिष्ठोक्तेरुपक्रमः ॥
1357
1358 इत्थं श्रीरामस्य चित्तशुद्ध्युपायानुष्ठानचर्यामुपवर्ण्य तत्फल
1359 वैराग्यादिसाधनसंपत्तिं विवक्षुरुपक्रमते - अथेति । ऊने चतुर्थांशेन
1360 षोडशे वर्षे वर्तमाने रामः कार्श्यं जगामेति चतुर्थेन संबन्धः ।
1361 रघूद्वहे इति व्यवहितस्य राज्ञः संनिहितस्य शत्रुघ्नस्य लक्ष्मणस्य वा
1362 विशेषणं नतु रामपरामर्शि । रामः कार्श्यं जगामेत्यनेनानन्वया##-
1363 भावान्तरालक्षकत्वे भावलक्षणसप्तम्यनुपपत्तेः ॥ १ ॥
1364
1365 भरते संस्थिते नित्यं मातामहगृहे सुखम् ।
1366 पालयत्यवनिं राज्ञि यथावदखिलामिमाम् ॥ २ ॥
1367
1368 भरति इति । इत एव पूर्वरामायणानुक्तमपि विना शत्रुघ्नं भरतस्य
1369 मातामहगृहगमनं विवाहात्प्रागागमनं च कल्प्यते । नित्यमित्यनेनापि
1370 पूर्वमपि बहुवारं तत्र भरतगमनमवथानं चासीदिति गम्यते ॥ २ ॥
1371
1372 जन्यत्रार्थं च पुत्राणां प्रत्यहं सह मन्त्रिभिः ।
1373 कृतमन्त्रे महाप्राज्ञे तज्ज्ञे दशरथे नृपे ॥ ३ ॥
1374
1375 जर्नी वधुं वहन्तीति जन्यास्तांश्रायते वस्त्रालंकारादिभिरिति जन्यत्रो
1376 विवाहस्तदर्थम् ॥ ३ ॥
1377
1378 कृतायां तीर्थयात्रायां रामो निजगृहे स्थितः ।
1379 जगामानुदिनं कार्श्यं शरदीवामलं सरः ॥ ४ ॥
1380
1381 कार्श्यादीनि निर्वेदचिन्तादुःखलिङ्गानि वर्ण्यन्ते ॥ ४ ॥
1382
1383 कुमारस्य विशालाक्षं पाण्डुतां मुखमाददे ।
1384 पापफूल्लदलं शुक्लं सालिमालमिवाम्बुजम् ॥ ५ ॥
1385
1386 विशालाक्षत्वविशिष्टस्योपमानाय सालिमालमिति ॥ ५ ॥
1387
1388 कपोलतलसंलीनपाणिः पद्मासनस्थितः ।
1389 चिन्तापरवशस्तूष्णीमव्यापारो बभूव ह ॥ ६ ॥
1390
1391 अव्यापारो निश्चेष्टः ॥ ६ ॥
1392
1393 कृशाङ्गश्चिन्तया युक्तः खेदी परमदुर्मनाः ।
1394 नोवाच कस्यचित्किंचिल्लिपिकर्मार्पितोपमः ॥ ७ ॥
1395
1396 लिपिकर्मार्पितश्चित्रलिखित उपमा यस्य ॥ ७ ॥
1397
1398 खेदात्परिजनेनासौ प्रार्थ्यमानः पुनः पुनः ।
1399 चकाराह्निकमाचारं परिम्लानमुखाम्बुजः ॥ ८ ॥
1400
1401 आह्निक। महन्यवश्यकर्तव्यम् ॥ ८ ॥
1402
1403 एवंगुणविशिष्टं तं रामं गुणगणाकरम् ।
1404 आलोक्य भ्रातरावस्य तामेवाययतुर्दशाम् [तामेवावापतुः] ॥ ९ ॥

1405
1406 गुणगणाकरं तं रामदेवं पूर्वोक्तचिन्तादिभिर्गुणैर्विशेषनैर्विशिष्ट##-
1407
1408 तथा तेषु तनूजेषु खेदवत्सु कृशेषु च ।
1409 सपत्नीको महीपालश्चिन्ताविवशतां ययौ ॥ १० ॥
1410
1411 का ते पुत्र घना चिन्तेत्येवं रामं पुनः पुनः ।
1412 अपृच्छत्स्निग्धया वाचा नैवाकथयदस्य सः ॥ ११ ॥
1413
1414 नाकथयदेव । कथनप्रयोजनासिद्धिनिश्चयादिति भावः ॥ ११ ॥
1415
1416 न किंचित्तात मे दुःखमित्युक्त्वा पितुरङ्कगः ।
1417 रामो राजीवपत्राक्षस्तूष्णीमेव स्म तिष्ठति ॥ १२ ॥
1418
1419 न [नेति क्वचिन्न लभ्यते] दुःखं त्वया परिहर्तुं शक्यमित्याशय इति
1420 नानृतवादिता । तिष्ठति स्म तस्थौ । स्मयोगाल्लिड्विषये लट् ॥ १२ ॥
1421
1422 ततो दशरथो राजा रामः किं खेदवानिति ।
1423 अपृच्छत्सर्वकार्यज्ञं वसिष्ठं वदतां वरम् ॥ १३ ॥
1424
1425 किंनिमित्तमिति शेषः ॥ १३ ॥
1426
1427 इत्युक्तश्चिन्तयित्वा स वसिष्ठमुनिना नृपः ।
1428 अस्त्यत्र कारणं श्रीमन्मा राजन्दुःखमस्तु ते ॥ १४ ॥
1429
1430 इति पृष्टेन वसिष्ठमुनिना स नृप इति एवं प्रकारेण उक्तः । तदेवाह -
1431 अस्त्यत्रेत्यादिनार्धेनोत्तरश्लोकसहितेन । रामचिन्तायाः शुभोदर्कत्व##-
1432
1433 कोपं विषादकलनां विततं च हर्षं
1434 नाल्पेन कारणवशेन वहन्ति सन्तः ।
1435 सर्गेण संहृतिजवेन विना जगत्यां
1436 भूतानि भूप न महान्ति विकारवन्ति ॥ १५ ॥
1437
1438 सन्तः अल्पेन कारणवशेन कोपं विषादकलनां च न वहन्ति । यथा महान्ति
1439 भूतानि पृथिव्यादीनि सर्गेण सृष्टिफलवशेन संहारवेगेन च विना न
1440 विकारवन्ति नोपचयापक्षयविकारं भजन्ते ॥ १५ ॥
1441
1442 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
1443 कार्श्यनिवेदनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥
1444
1445 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
1446 कार्श्यनिवेदनं नाम् पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥
1447
1448 षष्ठः सर्गः ६
1449
1450 वाल्मीकिरुवाच ।
1451
1452 इत्युक्ते मुनिनाथेन संदेहवति पार्थिवे ।
1453 खेदवत्यास्थिते मौनं किंचित्कालप्रतीक्षणे ॥ १ ॥
1454
1455 विश्वामित्रागमो राज्ञा विधिवत्पूजनं मुनेः ।
1456 राज्ञः प्रहर्षात्कार्यस्य प्रतिज्ञा चात्र वर्ण्यते ॥

मुनिनाथेन वसिष्ःएन | इति उक्तप्रकारेण | सामान्याकारेणेत्यर्थः | अतएव
पार्थिवे विशेषेण संदेहवति सति [सतीति क्वचिन्न लभ्यते] निर्णयाय
कश्चित्कालो यस्य तत्किंचित्कालं प्रतीक्षणं यस्य तथाभूते सति || १ ||

परिखिन्नासु सर्वासु राज्ञीषु नृपसद्मसु |
स्थितासु सावधानासु रामचेष्टासु सर्वतः || २ ||

राज्ञीषु नृपसद्मसु स्थितास्विति संबन्धः | राज्ञीभेदात्सद्मभेदः
प्रसिद्ध इति बहुवचनम् | चेष्टाविशेषलिङ्गैर्निर्वेदकारणपरिज्ञानाय
सावधानासु || २ ||

एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्र इति श्रुतः |
महर्षिरभ्यगाद्द्रष्टुं तमयोध्यानराधिपम् || ३ ||

एतस्मिन्निति | यद्यपि भावलक्षणसप्तमीभिरेव कालविशेषो लभ्यते तथापि
लोकद्दष्ट्या अनवसरे विश्वामित्रागमनमिति सूचनाय विशिष्य काले
इत्युपादानम् | श्रुतो विश्रुतः || ३ ||

तस्य यज्ञोऽथ रक्षोभिस्तथा विलुलुपे किल |
मायावीर्यबलोन्मत्तैर्धर्मकार्यस्य धीमतः || ४ ||

धर्म एव कार्योऽवश्यकर्तव्यो यस्य तथाभूतस्य यज्ञस्तथा विलुलुपे यथा स
तं नराधिपमभ्यगादिति पूर्वेण पार्थिवं द्रष्टुमैच्छदित्युत्तरेण वा
संबन्धः || ४ ||

रक्षार्थं तस्य यज्ञस्य द्रष्टुमैच्छत्स पार्थिवम् |
नहि शक्नोत्यविघ्नेन समाप्तुं स मुनिः क्रतुम् || ५ ||

समाप्तुं समापयितुं सम्यगासमाप्तेः प्राप्तुं वा || ५ ||

ततस्तेस्।आं विनाशार्थमुद्यतस्तपसां निधिः |
विश्वामित्रो महातेजा अयोध्यामभ्यगात्पुरीम् || ६ ||

उद्यत उद्युक्तः || ६ ||

स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह |
शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम् || ७ ||

आख्यात | राज्ञे इति शेषः || ७ ||

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्वास्था राजगृहं ययुः |
संभ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः || ८ ||

विलम्बे शापभयात्संभ्रान्तमनसः || ८ ||

ते गत्वा राजसदनं विश्वामित्रमृषिं ततः |
प्राप्तमावेदयामासुः प्रतीहाराः पतेस्तदा || ९ ||

सीदति निषीदत्यस्मिन्निति सदनं सभास्थानम् | प्रतीहारा द्वारपालाः |
पतेर्बहिर्द्वास्थस्य स्वस्वामिनः सभाद्वास्थस्य वा याष्टीकस्य | गतिबुध्दि ##-

1509 अथास्थानगतं भूपं राजमण्डलमालिनम् ।
1510 समुपेत्य त्वरायुक्तो याष्टीकोऽसौ व्यजिज्ञपत् ॥ १० ॥
1511
1512 असौ द्वास्थैर्निवेदितार्थो याष्टीको यष्टिप्रहरणः । शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ १० ॥
1513
1514 देव द्वारि महातेजा बालभास्करभासुरः ।
1515 ज्वालारुणजटाजुटः पुमाञ्छ्रीमानवस्थितः ॥ ११ ॥
1516
1517 महातेजा महाप्रभावः । कान्त्या तु बालभास्कर इव भासुर । तदुपपादनाय
1518 ज्वालारुणेति । श्रीमांस्तपोलंस्मीवान् ॥ ११ ॥
1519
1520 सम्हासुरपताकान्तं साश्वेभपुरुषायुधम् ।
1521 कृतवांस्तं प्रदेशं यस्तेजोभिः कीर्णकाञ्चनम् ॥ १२ ॥
1522
1523 तं राजद्वारप्रदेशमूर्ध्वतः सभासुरपताकान्तं परितश्च
1524 साश्वेभपुरुषायुधम् । कीर्णकाञ्चनं व्याप्तसौवर्णमिव पिङ्गलम् ॥ १२ ॥
1525
1526 वीक्ष्यमाणे तु याष्टीके निवेदयति राजनि ।
1527 विश्वामित्रो मुनिः प्राप्त इत्यनुद्धतया गिरा ॥ १३ ॥
1528
1529 विश्वामित्रो मुनिः प्राप्त इत्यनुद्धतया गिरा राजनि राजानं प्रति निवेदयति
1530 विज्ञापनं कुर्वाणे याष्टीके वीक्ष्यमाणे तु दृष्टमात्रे सति स राजसत्तमः
1531 प्रोत्तस्थावित्युत्तरेण संबन्धः ॥ १३ ॥
1532
1533 इति याष्टीकवचनमाकर्ण्य नृपसत्तमः ।
1534 स समन्त्री ससामन्तः प्रोत्तस्थौ हेमविष्टरात् ॥ १४ ॥
1535
1536 किमनवधार्यैव नेत्याह - इति याष्टीकवचनमाकर्ण्येति । सामन्ता
1537 अल्पदेशाधीश्वराः । विष्टरात्सिंहासनात् ॥ १४ ॥
1538
1539 पदातिरेव सहसा राज्ञां वृन्देन मालितः ।
1540 वसिष्ठवामदेवाभ्यां सह सामन्तसंस्तुतः ॥ १५ ॥
1541
1542 मालितो वेष्टितः । स राजसत्तमो वसिष्ठवामदेवाभ्यां सह
1543 जगामेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥
1544
1545 जगाम [यत्र तत्रासौ] तत्र यत्रासौ विश्वामित्रो महामुनिः ।
1546 ददर्श मुनिशार्दूलं द्वारभूमाववस्थितम् ॥ १६ ॥
1547
1548 यत्र द्विश्वामित्रो महामुनिस्तत्रासौ जगामेति संबन्धः ॥ १६ ॥
1549
1550 केनापि कारणेनोर्वीतलमर्कमुपागतम् ।
1551 ब्राह्मेण तेजसाक्रान्तं क्षात्रेण च महौजसा ॥ १७ ॥
1552
1553 तपःपराक्रमाभिव्यञ्जकवैलक्षण्याम्भ्यामोजस्तेजसोर्भेदः ॥ १७ ॥
1554
1555 जराजरठया नित्यं तपःप्रसररूक्षया ।
1556 जटावल्या वृतस्कन्धं ससंध्याभ्रमिवाचलम् ॥ १८ ॥
1557
1558 जराजरठया वयःप्रकर्षपलितया ॥ १८ ॥
1559
1560 उपशान्तं च कान्तं च दीप्तमप्रतिघाति च ।

1561 निभृतं चोर्जिताकारं दधानं भास्वरं वपुः ॥ १९ ॥
1562
1563 दीप्तं तेजःप्रकर्षाद्दुर्दर्शम् । उपशान्तं सौम्यम् । अप्रतिघाति
1564 अपऋधृष्यम् । कान्तं प्रियदर्शनम् । ऊर्जितः प्रगल्भ
1565 आकारोऽवयसंनिवेशो यस्य तत्तथोक्तम् । निभृतं विनयोपपन्नम् । भास्वरं
1566 कान्तिमत् । भास्करमिति पाठे सूर्यसदृशम् । देवपथादित्वात्कनो लुप् ।
1567 विशेषणान्युभयत्र योज्यानि ॥ १९ ॥
1568
1569 पेशलेनातिभीमेन प्रसन्नेनाकुलेन च ।
1570 गम्भीरेणातिपूर्णेन तेजसा रञ्जितप्रभम् ॥ २० ॥
1571
1572 पेशलेन दृष्टिमनःप्रीणचतुरेण । अतिभीमेन भयानकेन । आकुलेन
1573 प्रकर्षाच्चलता । गम्भीरेण अनाकलनीयेन । अतिपुर्णेनापरिच्छेद्येन ।
1574 आश्रयंसंवलितं तेजः बहिःप्रसृता प्रभा । तेजःप्रकर्षवैलक्षण्यानु##-
1575 तथोक्तिः ॥ २० ॥
1576
1577 अनन्तजीवितदशासखीमेकामनिन्दिताम् ।
1578 धारयन्तं करे श्लक्ष्णां कुण्डीमम्लानमानसम् ॥ २१ ॥
1579
1580 अनन्तजीवितदशा चिरजीवितदशा तस्याः सखीं चिरपरिगृहीतामित्यर्थः ।
1581 श्लक्ष्णां स्निग्धाम् । कुण्डीं कमण्डलुम् । अम्लानं प्रसन्नं मानसं मनो
1582 यस्य ॥ २१ ॥
1583
1584 करुणाक्रान्तचेतस्त्वात्प्रसन्नैर्मधुराक्षरैः ।
1585 वीक्षणैरमृतेनेव संसिञ्चन्तमिमाः रजाः ॥ २२ ॥
1586
1587 मधुराणक्षराणि संभाषणानि येषु । मधुराभाषणसैतैरित्यर्थः ॥ २२ ॥
1588
1589 युक्तयज्ञोपवीताङ्गं धवलप्रोन्नतभ्रुवम् ।
1590 अनन्तं विष्मयं चान्तः प्रयच्छन्तमिवेक्षितुः ॥ २३ ॥
1591
1592 युक्तानि वयःप्रकर्षानुरूपाणि यज्ञोपवीतानङ्गे यस्य तम् ॥ २३ ॥
1593
1594 मुनिमालोक्य भूपालो दूरादेवानताकृतिः ।
1595 प्रणनाम गलन्मौलिमणिमानितभूतलम् ॥ २४ ॥
1596
1597 दुरादालोक्य पूर्वमेवानताकृतिर्भूपालो मुनिं प्रणनामेति संबन्धः ।
1598 अन्त्यं पदं क्रियाविशेषणम् ॥ २४ ॥
1599
1600 मुनिरप्यवनीनाथं भास्वानिव शतक्रतुम् ।
1601 तत्राभिवादयांचक्रे मधुरोदारया गिरा ॥ २५ ॥
1602
1603 अभिवादयांचक्रे सप्लुतमाशीर्भिः प्रत्यभिवादयामासेत्यर्थः ॥ २५ ॥
1604
1605 ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजातयः ।
1606 स्वागतादिक्रमेणैनं पूजयामासुरादृताः ॥ २६ ॥
1607
1608 पूजयामासुः प्रशशंसुः । आदृता आदरयुक्ताः ॥ २६ ॥
1609
1610 दशरथ उवाच ।
1611
1612 अशङ्कितोपनीतेन भास्वता दर्शनेन ते ।

1613 साधो स्वनुगृहीताः स्मो रविणेवाम्बुजाकराः ॥ २७ ॥
1614
1615 अशङ्कितोपनीतेनावितर्कितोपगतेन। ते इति कर्मणि कर्तरि वा षष्ठी ॥ २७ ॥
1616
1617 उअदनादि अदक्षुण्णं यदपायविवर्जितम्।
1618 तदानन्दसुखं प्राप्तं मया त्वद्दर्शनान्मुने ॥ २८ ॥
1619
1620 अनुग्रहमेव भाविभाग्यानुरूपं रूपयन्निरूपयति - यदिति।
1621 अनादिकारण-रहितम्। अनेनोत्पत्तिवृद्धिविपरिणामानां निरासः।
1622 अक्षुण्णमनपक्षयम्। अपायेन विनाशेन च विवर्जितम्। औपाधिकैः
1623 स्वांशसुखलवैः सर्वानानन्दयतीत्यानन्दं यत्परमपुरुषार्थसुखं
1624 प्रसिद्धं तदेव प्राप्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥
1625
1626 अद्य वर्तामहे नूनं धन्यानां धुरि धर्मतः।
1627 भवदागमनस्येमे यद्वयं लक्ष्यमागताः ॥ २९ ॥
1628
1629 धन्यानां कृतार्थानां धुरि अग्रस्थाने। लक्ष्यम्। भावप्रधानो निर्देशः।
1630 लक्ष्यताम् ॥ २९ ॥
1631
1632 एवं प्रकथयन्तोऽत्र राजानोऽथ महर्षयः।
1633 आसनेषु सभास्थानमासाद्य समुपाविशन् ॥ ३० ॥
1634
1635 एवं दशरथोक्तप्रकारेणैव राजानो महर्षयश्च प्रकथयन्तः अथ
1636 सभास्थानमासाद्य आसनेषु समुपाविशन्नित्यन्वयः ॥ ३० ॥
1637
1638 स दृष्ट्वा मालितं लक्ष्म्या भीतस्तमृषिसत्तमम्।
1639 प्रहृष्टवदनो राजा स्वयमर्घ्यं न्यवेदयत् ॥ ३१ ॥
1640
1641 लक्ष्म्या तपोलक्ष्म्या भीतः अर्घ्यार्थस्योदकस्याप्यन्यद्वारा
1642 आहरणेऽपराधशङ्कया स्वयमेवाहृत्यार्घ्यं न्यवेदयदित्यर्थः ॥ ३१ ॥
1643
1644 स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा।
1645 प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्तं राजानं पर्यपूजयत् ॥ ३२ ॥
1646
1647 पर्यपूजयत्प्रशशंस ॥ ३२ ॥
1648
1649 स राज्ञा पूजितस्तेन प्रहृष्टवदनस्तदा।
1650 कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ ३३ ॥
1651
1652 कुशलं देहमन्त्रिभूत्यादिषु। अव्ययं कोशेषु ॥ ३३ ॥
1653
1654 वसिष्ठेन समागम्य प्रहस्य मुनिपुंगवः।
1655 यथार्हं चार्चयित्वैनं प्रपच्छानामयं ततः ॥ ३४ ॥
1656
1657 एवं वसिष्ठमर्चयित्वा यथार्हं शिष्यग्र्।गपक्ष्यादिष्वनामयं
1658 पप्रच्छेत्यथः ॥ ३४ ॥
1659
1660 क्षणं यथार्हमन्योन्यं पूजयित्वा समेत्य च।
1661 ते सर्वे हृष्टमनसो महाराजनिवेशने ॥ ३५ ॥
1662
1663 अन्योन्यं समेत्य पूजयित्वा च यथोचितासनगताः सण्तोऽनामयं
1664 पप्रच्छुरित्युत्तरेण संबन्ध। ॥ ३५ ॥

1665
1666 यथोचितासनगता मिथः संवृद्धतेजसः ।
1667 परस्परेण पप्रच्छुः सर्वेऽनामयमादरात् ॥ ३६ ॥
1668
1669 उपविष्टाय तस्मै स विश्वामित्राय धीमते ।
1670 पाद्यमर्घ्यं च गां चैव भूयोभूयो न्यवेदयत् ॥ ३७ ॥
1671
1672 आद्येन चकारेणानुक्तगन्धपुष्पवस्त्रालंकारादेः समुच्चयः । द्वितीयेन
1673 दक्षिणाफलताम्बूलादेः । तेषां च बहुविधत्वाद्भूयोभूय इति ॥ ३७ ॥
1674
1675 अर्चयित्वा तु विधिवद्विश्वामित्रमभाषत ।
1676 प्राञ्जलिः प्रयतो वाक्यमिदं प्रीतमना नृपः ॥ ३८ ॥
1677
1678 प्रयतः पवित्रः । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ३८ ॥
1679
1680 यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमवर्षके ।
1681 यथान्धस्येक्षणप्राप्तिर्भवदागमनं तथा ॥ ३९ ॥
1682
1683 यथायोगं मर्त्यस्य कर्षकस्येति च शेषः ॥ ३९ ॥
1684
1685 यथेष्टदारसंपर्कात्पुत्रजन्माऽप्रजावतः ।
1686 स्वप्नदृष्टार्थलाभश्च भवदागमनं तथा ॥ ४० ॥
1687
1688 अर्थलाभो दरिद्रस्येति शेषः ॥ ४० ॥
1689
1690 यथेप्सितेन संयोग इष्टस्यागमनं यथा ।
1691 प्रणष्टस्य यथा लाभो भवदागमनं तथा ॥ ४१ ॥
1692
1693 ईप्सितेन चिराभिलषितेन मणिमन्त्राभ्युदयादिना । इष्टस्य प्रियतमस्य
1694 पुत्रभ्रात्रादेः । दुरादिति शेषः ॥ ४१ ॥
1695
1696 यथा हर्षो नभोगत्या मृतस्य पुनरागमात् ।
1697 तथा त्वदागमाद्ब्रह्मन्स्वागतं ते महामुने ॥ ४२ ॥
1698
1699 त्वदागमाद्धर्ष इत्यनुषज्यते ॥ ४२ ॥
1700
1701 ब्रह्मलोकनिवासो हि कस्य न प्रीतिमावहेत् ।
1702 मुने तवागमस्तद्वत्सत्यमेव ब्रवीमि ते ॥ ४३ ॥
1703
1704 कश्च ते परमः कामः किं च ते करवाण्यहम् ।
1705 पात्रभूतोऽसि मे विप्र प्राप्तः परमधार्मिकः ॥ ४४ ॥
1706
1707 प्रथमः प्रश्नः प्रदेयविषयः । द्वितीयः कर्तव्यसेवाविषयः ॥ ४४ ॥
1708
1709 पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ।
1710 ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि भगवन्मया ॥ ४५ ॥
1711
1712 पूजापात्रत्वमेवोपपादयति - पूर्वमिति । तपसा ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्त इति
1713 संबन्धः ॥ ४५ ॥
1714
1715 गङ्गाजलाभिषेकेण यथा प्रीतिर्भवेन्मम ।
1716 तथा त्वद्दर्शनात्प्रीतिरन्तः शीतयतीव माम् ॥ ४६ ॥

शीतयति तापशान्त्या सुखयति । मुख्यार्थभेदोत्प्रेक्षार्थ इवशब्दः ॥ ४६ ॥

विगतेच्छाभयक्रोधो वीतरागो निरामयः ।
इदमत्यद्भुतं ब्रह्मन्यद्भवान्मामुपागतः ॥ ४७ ॥

इच्छादीनां परोपसर्पणहेतुत्वं प्रसिद्धम् । विषयस्नेहातिशयो विषयाकारेण
चित्तस्य रञ्जनाद्रागः ॥ ४७ ॥

शुभक्षेत्रगतं चाहमात्मानमपकल्मसम् ।
चन्द्रबिम्ब इवोन्मग्नं वेदवेद्य विदांवर ॥ ४८ ॥

देवर्षिजुष्टस्थानानामेव क्षेत्रत्वात्त्वत्संनिधानाद्गृहमपि तथेति भावः ।
अतेवापकल्मषमपगतपापं अतएव
धर्मोत्कर्षादमृतमयचन्द्रमण्डल-प्राप्त्या तत्रोन्मग्नमित्युत्प्रेक्षा ॥
४८ ॥

साक्षादिव ब्रह्मणो मे तवाभ्यागमनं मतम् ।
पूतोऽस्म्यनुगृहीतश्च तवाभ्यागमनान्मुने ॥ ४९ ॥

धर्मेण पूतः यशोभ्युदयाभ्यामनुगृहीतः ॥ ४९ ॥

त्वदागमनपुण्येन साधो यदनुरञ्जितम् ।
अद्य मे सफलं जन्म जीवितं तत्सुजीवितम् ॥ ५० ॥

तदेव स्फुटयति - त्वदिति ॥ ५० ॥

त्वामिहाभ्यागतं दृष्ट्वा प्रतिपूज्य प्रणम्य च ।
आत्मन्येव नमाम्यन्तर्हृष्ट्वेन्दुं जलधिर्यथा ॥ ५१ ॥

पुण्यहर्षाभ्यामभिवृद्धत्वादात्मनि शरीरे प्रस्थान्तः कारीव न
संमामीत्यर्थः । जलधिर्वेलासीम्नोरिति शेषः ॥ ५१ ॥

यत्कार्यं येन वार्थेन प्राप्तोऽसि मुनिपुङ्गव ।
कृतमित्येव तद्विद्धि मान्योऽसीति सदा मम ॥ ५२ ॥

सदा मान्योऽसीति हेतोस्तदुभयम् कृतमित्येव विद्धि ॥ ५२ ॥

स्वकार्ये न विमर्शं त्वं कर्तुमर्हसि कौशिक ।
भगवन्नास्त्यदेयं मे त्वयि यत्प्रतिपद्यते ॥ ५३ ॥

अन्यैः कर्तुमशक्यमपि करिष्याम्येव दातुमशक्यमपि दास्यामेव ।
यद्यस्माद्दीयमानं वस्तु त्वयि त्वादृशे सत्पात्रे प्रतिपद्यते ।
प्रतिपत्तिलाभेन सार्थकं भवतीति भावः ॥ ५३ ॥

कार्यस्य न विचारं त्वं कर्तुमर्हसि धर्मतः ।
कर्ता चाहमशेषं ते दैवतं परमं भवान् ॥ ५४ ॥

उत्साहातिशयात्पूर्वार्धोक्तमेव पुनराह - कार्यस्येति । लोभादिहेतुकत्वं
वारयति - धर्मतः कर्तेति ॥ ५४ ॥

इदमतिमधुरं निशम्य वाक्यं श्रुसुखमात्मविदा विनीतमुक्तम् ।

प्रथितगुनयशा गुणैर्विशिष्टं मुनिवृषभः परमं जगाम
हर्षम् ॥ ५५ ॥

आत्मविदा स्वतपःप्रभावाभिज्ञेन । गुणैर्विशिष्टमिति वाक्यविशेषणम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
विश्वामित्राभ्यागमनं नाम षष्थः सर्गः ॥ ६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
विश्वामित्राभ्यागमनं नाम् षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।
हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

राज्ञः प्रशंसाथ मुनेर्यज्ञविघ्ननिवेदनम् ।
रक्षोवधाय रामस्य यात्वा चात्रिओअवर्ण्यते ॥

अद्भुतविस्तरं आश्चर्यार्थविस्तारयुक्तम् ॥ १ ॥

सदृशं राजशार्दूल तवैवैतन्महीतले ।
महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठवशवर्तिनः ॥ २ ॥

सदृशं युक्तम् । तत्र हेतुगर्भे विशेषणे । वंशप्रभावाद्गुरुप्रभावा##-

यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यविनिर्णयम् ।
कुरु त्वं राजशार्दूल धर्मं समनुपालय ॥ ३ ॥

हृद्गतं विवक्षितं तस्य कार्यविनिर्णयं तत्संबन्धिकर्तव्यार्थनिश्चयं
कुरु प्रथममिति शेषः । तत्कदाचिदधर्म्यं चेदशक्यमित्याशङ्क्याह -
धर्ममिति ॥ ३ ॥

अहं धर्मं समातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ।
तस्य विघ्नकरा घोरा राक्षसा मम संस्तिथाः ॥ ४ ॥

तदेवाह - अहमित्यादिना । धर्मं यज्ञं । समातिष्ठे आरभे ॥ ४ ॥

यदा यदा तु यज्ञेन यजेऽहं विबुधव्रजान् ।
तदा तदा तु मे यज्ञं विनिघ्नन्ति निशाचराः ॥ ५ ॥

विबुधव्रजान्देवसङ्घान् ॥ ५ ॥

बहुशो विहिते तस्मिन्मया राक्षसनायकाः ।
अकिरंस्ते महीं यागे मांसेन रुधिरेण च ॥ ६ ॥

विहितेऽनुष्ठिते ॥ ६ ॥

अवधूते तथाभूते तस्मिन्यागकदम्बके ।
कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादुपागतः ॥ ७ ॥

1821
1822 अवधूते विघ्नैर्निरस्ते। यागकदम्बके यज्ञसमूहे॥ ७॥
1823
1824 न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव।
1825 तथाभूतं हि तत्कर्म न शापस्तस्य विद्यते॥ ८॥
1826
1827 ननु शापेनैव ते कुतो न निरस्तास्तत्राह - नचेति॥ ८॥
1828
1829 ईदृशी यज्ञदीक्षा सा मम तस्मिन्महाक्रतौ।
1830 त्वत्प्रसादादविघ्नेन प्रापयेयं महाफलम्॥ ९॥
1831
1832 ईदृशी क्रोधशापाद्ययोरया। प्रापयेयम्। स्वार्थे णिच। प्राप्नुयाम्॥ ९॥
1833
1834 त्रातुर्महसि मामार्तं शरणार्थिनमागतम्।
1835 अर्थिनां यन्निराशत्वं सत्तमेऽभिभवो हि सः॥ १०॥
1836
1837 सत्तमे साधुतमे। सत्तम् इति पाठे तु संबोधनम्। अभिभवस्तिरस्कारः
1838 अर्थात्सत्तमानाम्। ऐकपद्यं वा॥ १०॥
1839
1840 तवास्ति तनयः श्रीमान्दृप्तशार्दूलविक्रमः।
1841 महेन्द्रसदृशो वीर्ये रामो रक्षोविदारणः॥ ११॥
1842
1843 उत्तरत्र तमिति दर्शनादत्र य इत्यध्याहार्यम्। विशेषणानि विवक्षितार्थोप##-
1844
1845 तं पुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम्।
1846 काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुर्महसि॥ १२॥
1847
1848 सत्यपराक्रममोघपराक्रमम्। काकपक्षौ कर्णमूलशिखे
1849 क्षत्रियाचारसिद्धे॥ १२॥
1850
1851 शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन द्वेन तेजसा।
1852 राक्षसा येऽपकर्तारस्तेषां मूर्धविनिग्रहे॥ १३॥
1853
1854 नन्वकृतास्त्रो बालोऽयं कथं शक्तस्तत्राह - शक्त इति। गुप्तो रक्षितः।
1855 अपकर्तारो यज्ञस्य लोकस्येति वा शेषः। मूर्धविनिग्रहे शिरश्छेदे॥ १३॥
1856
1857 श्रेयश्चास्य करिष्यामि बहुरूपमनन्तकम्।
1858 त्रयाणामपि लोकानां येन पूज्यो भविष्यति॥ १४॥
1859
1860 श्रेयोऽस्त्रविद्याप्रदानरूपम्। अस्त्रभेदाद्बहुरूपं प्रभावस्त्वनन्तकम##-
1861
1862 न च ते राममासाद्य स्थातुं शक्ता निशाचराः।
1863 क्रुद्धं केसरिणम् दृष्ट्वा [वनेरिणे वनोद्भूते ईरिणाख्ये]
1864 वनेरण इवैणकाः॥ १५॥
1865
1866 स्थातुम्। पुर इति शेषः। [वनेरिण] वनेरणे वनोद्भूते ईरणाख्ये
1867 तृणे। तस्य पेलवतया मृगत्राणाक्षमत्वात्। रणे इति वा छेदः॥ १५॥
1868
1869 तेषां न चान्यः काकुत्स्थाद्योद्धुमुत्सहते पुमान्।
1870 ऋते केसरिणः क्रुद्धान्मत्तानां करिणामिव॥ १६॥
1871
1872 ननु मद्भृत्यैर्मया वा ते निग्राह्या इति राजाभिसंधिमालक्ष्याह -

1873 तेषां चेति । काकुत्स्थात्प्रकृताद्रामात् ॥ १६ ॥
1874
1875 वीर्योत्सिक्ता हि ते पापाः कालकूटोपमा रणे ।
1876 करदूषणयोर्भृत्याः कृतान्ताः कुपिता इव ॥ १७ ॥
1877
1878 तत्कुतस्तत्राह - वीर्येति । उत्सिक्ता गर्विताः । न केवलं स्वबलेनैव किंतु
1879 स्वामिबलेनापीत्याह - खरेति ॥ १७ ॥
1880
1881 रामस्य राजशार्दूल सहिष्यन्ते न सायकान् ।
1882 अमारतगता धारा जलदस्येव पांसवः ॥ १८ ॥
1883
1884 तर्हि रामस्यापि ते कथं साध्यास्तत्राह - रामस्येति । अनारतगता
1885 अविरतनिर्गताः । यथा दृष्ट्यभिभवे क्षमा अपि पांसवो न वृष्ट्यभिभवे
1886 क्षमास्तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥
1887
1888 न च पुत्रकृतऽम् स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ।
1889 न तदस्ति जगत्यस्मिन्यन्न देयं महात्मनाम् ॥ १९ ॥
1890
1891 भवतु तथा तथापि पुत्रो दुस्त्यजः पितृभिरित्याशङ्क्याह - नचेति । मम
1892 पुत्रोऽयमिति प्राकृतं स्नेहमनुरागम् । तत्कुतस्तत्राह - न तदिति । तथाहि ।
1893 शिबिदधिच्यलर्कप्रभृतयः स्वदेहचक्षुराद्यपि ददुरिति भावः ॥ १९ ॥
1894
1895 हन्त नूनं विजानामि हतांस्तान्विद्धि राक्षसान् ।
1896 नह्यस्मदादयह् प्राज्ञाः संदिग्धे संप्रवृत्तयः ॥ २० ॥
1897
1898 नात्रापायशङ्कापि किन्तु विजयाभ्युदय एवेत्याह - हन्तेति । नूनमिति
1899 निश्चये । विजानामि तपसेति शेषः । त्वमपि विद्धि । मद्वचसेति शेषः । तदेव
1900 द्रढयति - नहीति ॥ २० ॥
1901
1902 अहं वेद्मि महात्मानं रामं राजीवलोचनम् ।
1903 वसिष्ठश्च महातेजा ये चान्ये दीर्घदर्शिनः ॥ २१ ॥
1904
1905 महान्तं जीवोपाध्यपरिच्छिन्नमात्मानम् । ईश्वरमित्यर्थः । प्रभावतो वा
1906 महात्मानम् । वसिष्ठश्च वेत्तिति विपरिणामेनानुषङ्गः । एवमुत्तरत्रापि ।
1907 दीर्घदर्शिनो योगसिद्ध्या व्यवहितविप्रकृस्टदर्शनशीलाः ॥ २१ ॥
1908
1909 यदि धर्मो महत्त्वं च यशस्ते मनसि स्थितम् ।
1910 तन्मह्यं समभिप्रेतमात्मजं दातुमर्हसि ॥ २२ ॥
1911
1912 धर्मो महत्त्वं यशश्च रक्ष्यमिति मनसि ते स्थितं यदि तत्तर्हि ।
1913 समभिप्रेतं प्रियतममित्यात्मजविशेषणं सम्यगभिप्रेतमध्यवसितं
1914 यथा भवतीति क्रियाविशेषणं वा ॥ २२ ॥
1915
1916 दशरात्रश्च मे यज्ञो अस्मिन्रामेण राक्षसाः ।
1917 हन्तव्या विघ्नकर्तारो मम यज्ञस्य वैरिणः ॥ २३ ॥
1918
1919 दशरात्रो दशाहोरात्रसाध्यः ॥ २३ ॥
1920
1921 अत्राप्यनुज्ञां काकुत्स्थ ददतां तव मन्त्रिणः ।
1922 वसिष्ठप्रमुखाह् सर्वे तेन रामं विसर्जय ॥ २४ ॥
1923
1924 अत्रास्मिन्नर्थे तव मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठप्रमुखा अपीति संबन्धः । तेन

तेषामनुज्ञादानेन ॥ २४ ॥

नात्येति कालः कालज्ञ यथायं मम राघव।
तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ २५ ॥

कालो यज्ञाङ्गभूतो वसन्तादिर्यथा नात्येतीति संबन्धः ॥ २५ ॥

कार्यमण्वपि काले तु कृतमेत्युपकारताम्।
महदप्युपकारोऽपि रिक्ततामेत्यकालतः ॥ २६ ॥

अभिलषितसाधनानुग्रह उपकारस्तद्भावम्। महद्बहुवित्तव्ययायास##-
प्रीतिरिक्ततामेतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः।
विरराम महातेजा विश्वामित्रो मुनीश्वरः ॥ २७ ॥

मुनिवाक्यमुपसंहरति - इत्येवमिति ॥ २७ ॥

श्रुत्वावचो मुनिवरस्य महानुभाव-
स्तूष्णीमतिष्ठदुपपन्नपदं स वक्तुम्।
नो युक्तियुक्तकथनेन विनैति तोषं
धीमानपूरितमनोऽभिमतश्च लोकः ॥ २८ ॥

उपपन्नानि युक्तियुक्तानि पदानि प्रसिद्धानि वचनार्हवस्तूनि वा यस्मिन्कर्मणि
तत्तथा। ननु शक्यमुच्यतां किमुपपत्तिचिन्तयेति तत्राह - धीमानिति। लोको
मनोरथपूर्त्यापि तुष्यति धीमांस्तु तत्पूर्तावपि युक्तियुक्तकथनेन विना न
तुष्यतीति युक्तोपपत्तिचिन्तेति भावः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
विश्वामित्रवाक्यं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
विश्वामित्रवाक्यं नाम् सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ८

वाल्मीकिरुवाच।

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम्।
मुहूर्तमासीन्निश्चेष्टः सदैन्यं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

स्नेहाद्राज्ञोऽत्र रामस्य युधायोग्यत्ववर्णनम्।
रावणादिबलं ज्ञात्वा विषादश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

उपपन्नतरोत्तरालाभान्निश्चेष्टः। पूर्वोक्तरामदशानुसंधानात्प्रति##-
वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥

ऊनषोडशवर्षोऽयं रामो राजीवलोचनः।
न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥

किंचिदूनः षोडशो वर्षोऽस्येति त्रिपदबहुर्व्रीहिः। युद्धयोग्यतैव नास्ति
राक्षसैः सह तु सुतरामिति भावः ॥ २ ॥

इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याः पतिरहं प्रभो ।
तया परिवृतो युद्धं दास्यामि पिशिताशिनाम् ॥ ३ ॥

तर्हि किं व्यर्थः प्रयासो नेत्याह - इयमिति । अक्षौहिणीलक्षणं तु
एकेभैकरथा त्र्यक्षा पत्तिः पञ्चपदातिका । पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः
यथोत्तरम् । सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमुः । अनीकिनी
दशाकिनिक्य(न्यो?)क्षौहिणी इत्यमरसिंहेनैव
भारतादिप्रसिद्धं संगृह्योक्तम् ॥ ३ ॥

इमे हि शूरा विक्रान्ता भृत्या मन्त्रविशारदाः ।
[अत्र] अहं चैषां धनुस्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ॥ ४ ॥

अत्र युद्धे । गोप्ता रक्षकः ॥ ४ ॥

एभिः सहैव वीराणां महेन्द्रमहतामपि ।
ददामि युद्धं मत्तानां करिणामिव केसरी ॥ ५ ॥

महेन्द्रादपि महताम् ॥ ५ ॥

बालो रामस्त्वनीकेषु न जानाति बलाबलम् ।
अन्तःपुराद्दते दृष्टा नानेनान्या रणावनिः ॥ ६ ॥

नन्वनेन रणावनिर्न दृष्टेत्येव वक्तव्ये अन्येति विशेषणवैयर्थ्यम् । एवं
तर्हि पुरस्यान्तरन्तःपुरमित्यव्ययीभावः । पुरमध्ये खुरलीक्रीडार्थ##-

न शस्त्रैः परमैर्युक्तो न च युद्धविशारदः ।
नवास्त्रैः शूरकोटीनां तज्ज्ञः समरभूमिषु ॥ ७ ॥

धृत्वा यैः प्रह्रियते तानि शस्त्राणि । क्षिप्त्वा यैः प्रह्रियते तान्यस्त्राणि ।
शूरकोटीनां समरभूमिष्विति संबन्धः । तज्ज्ञो युद्धज्ञः । वैशारद्यं
दूरे ज्ञानमप्यस्य नास्तीति भावः ॥ ७ ॥

केवलं पुष्पखण्डेषु नगरोपवनेषु च ।
उद्यानवनकुञ्जेषु सदैव परिशीलनम् ॥ ८ ॥

परिशीलनम् । अस्येति शेषः । पुंलिङ्गपाठे तु परिमितं शीलनमस्येति
बहुव्रीहिः ॥ ८ ॥

विहर्तुमेष जानाति सह राजकुमारकैः ।
कीर्णपुष्पोपहारासु स्वकास्वजिरभूमिषु ॥ ९ ॥

कीर्णपुष्पाण्येवोपहाराः पूजा यासु । स्वकासु स्वीयासु । अजिरभूमिषु
चत्वरस्थलेषु ॥ ९ ॥

अद्य त्वतितरां ब्रह्मन्मम भाग्यविपर्ययात् ।
हिमेनेव हि पद्माभः संपन्नो हरिणः कृशः ॥ १० ॥

अतितरामित्यस्य पञ्चम्यन्तेन हरिणः कृश इत्याभ्यां च संबन्धः ।
हरिणः पण्डुरः । तत्र दृष्टान्तः । पद्मैः पद्मया वा आभातीति
पद्माभस्तदाकारः । आतश्चोपसर्गे इति कः । सः । हिमेन तुषारेणेव ॥ १० ॥

2029 नात्तुमन्नानि शक्नोति न विहर्तुं गृहावनिम् ।
2030 अन्तःखेदपरीतात्मा तूष्णीं तिष्ठति केवलम् ॥ ११ ॥
2031
2032 विहर्तुं संचरितुम् । क्रीडितुमिति तु न । अकर्मकत्वापत्तेः ॥ ११ ॥
2033
2034 सदारः सहभृत्योऽहं तत्कृते मुनिनायक ।
2035 शरदीव पयोवाहो नूनं निःसारतां गतः ॥ १२ ॥
2036
2037 तत्कृते तन्निमितम् । निःसारतां निरुत्साहबलतां निःसुखतां वा ॥ १२ ॥
2038
2039 ईदृशोऽसौ सुतो बाल आधिनाऽथ वशीकृतः ।
2040 कथं ददामि तं तुभ्यं योद्धुं सह निशाचरैः ॥ १३ ॥
2041
2042 ईदृश इति शरीरेण बाल इति वयसा, आधिना वशीकृत इति बुद्ध्यादिना च
2043 तस्याशक्रता प्रेषणानर्हता च दर्शिता । तत्रापि योद्धुं तदपि निशाचरैः सह
2044 सुतरामयुक्त इति भावः ॥ १३ ॥
2045
2046 अपि बालाङ्गनासङ्गादपि साधो सुधारसात् ।
2047 राज्यादपि सुखायैव पुत्रस्नेहो महामते ॥ १४ ॥
2048
2049 ननु धर्मलिप्सोस्तव किं तद्विरोधिना पुत्रस्नेहेनेत्याशङ्क्याह - अपीति ।
2050 उक्तसुखान्येव हि धर्मफलं तानि पुत्रसुखं नातिशेरत इति भावः ॥ १४ ॥
2051
2052 ये दुरन्ता महारम्भास्त्रिषु लोकेषु खेददाः ।
2053 पुत्रस्नेहेन सन्तोऽपि कुर्वते तानसंशयम् ॥ १५ ॥
2054
2055 दुरन्गाश्चिरसाध्यास्तपःक्लेशास्तान् । सन्तो धार्मिका अपि ॥ १५ ॥
2056
2057 असवोऽथ धनं दारास्त्यज्यन्ते मानवैः सुखम् ।
2058 न पुत्रो मुनिशार्दूल स्वभावो ह्येष जन्तुषु ॥ १६ ॥
2059
2060 सुखं त्यज्यत इति विपरिणामेनानुषङ्गः ॥ १६ ॥
2061
2062 राक्षसाः क्रूरकर्माणः कूटयुद्धविशारदाः ।
2063 रामस्तान्योधयत्वित्थं युक्तिरेवातिदुःसहा ॥ १७ ॥
2064
2065 इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण स्थितो रामः इत्थमीदृशी युक्तिरिति वा ॥ १७ ॥
2066
2067 वोप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
2068 जीवितुं जीविताकाङ्क्षी न रामं नेतुमर्हसि ॥ १८ ॥
2069
2070 रामे नीते राक्षवधो न संभावितः प्रत्युत सपुत्रस्य ममैव वधस्तव्या
2071 संपादितः स्यादित्याह चतुर्भिः - विप्रयुक्त इति । तथा च
2072 यज्ञधर्मापेक्षया तव महानधर्मः स्यादिति भावः ॥ १८ ॥
2073
2074 नववर्षहस्राणि मम जातस्य कौशिक ।
2075 दुःखेनोत्पादितास्त्वेते चत्वारः पुत्रका मया ॥ १९ ॥
2076
2077 ननु षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक इति पूर्वरामायणे उक्तं कथं
2078 तद्विरुद्धत्रोच्यते । सत्यम् । अतो न यथाश्रुतोऽन्वयः किंतु नववर्ष##-
2079 दुःखसाध्येनाश्वमेधपुत्रेष्ट्यादिना चत्वार उत्पादिता इति ॥ १९ ॥
2080

2081 प्रधानभूतस्तेष्वेव रामः कमललोचनः।
2082 तं विनेह त्रयोऽप्यन्ये धारयन्ति न जीवितम्॥ २०॥
2083
2084 तेषु राम एव प्रधानभूतो यथा शरीरेषु प्राणः। अतएव तेषऽम् प्रियतमः।
2085 किं ततस्तत्राह - तं विनेति॥ २०॥
2086
2087 स एव रामो भवता नीयते राक्षसान्प्रति।
2088 यदि तत्पुत्रहीनं त्वं मृतमेवाशु विद्धि माम्॥ २१॥
2089
2090 यस्य नयने त्रयाणामन्येषामपि मरणं स तादृशोराम एव
2091 मृत्युरूपात्राक्षसान्प्रति नीयते भवतेति चतुर्भिरपि हीनं मां मृतमेव
2092 विधीत्यर्थः॥ २१॥
2093
2094 चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिरत्रैव मे परा।
2095 ज्येष्ठं धर्ममयं तस्मान्न रामं नेतुमर्हसि॥ २२॥
2096
2097 चतुर्णां मरणादिति किं वाच्यम् एकस्य रामस्य नयनमात्रेणापि स्वमृत्युः
2098 संभावित इत्यभिप्रेत्याह - चतुर्णामिति। धर्ममयं धर्मप्रचुरम्॥ २२॥
2099
2100 निशाचरबलं हन्तुं मुने यदि तवेप्सितम्।
2101 चतुरङ्गसमायुक्तं मया सह बलं नय॥ २३॥
2102
2103 यदि रामं न नयामि तदा कथं कारसिद्धिस्तत्राह - निशाचरेति।
2104 हस्त्यश्वरथपादातैश्चतुरङ्गं बलं सैन्यम्॥ २३॥
2105
2106 किंवीर्या राक्षसास्ते तु कस्य पुत्राः कथं च ते।
2107 कियत्प्रमाणाः के चैव इति वर्णय मे स्फुटम्॥ २४॥
2108
2109 अपरिज्ञाय नास्कन्देदिति परबलं जिज्ञासुः पृच्छति - किंवीर्या इति।
2110 कथं च ते वर्तन्त इति शेषः। कियत्प्रमाणाः संख्यापरिमाणेन। के चैव
2111 नामतः॥ २४॥
2112
2113 कथं तेन प्रकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम्।
2114 मामकैर्बालकैर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम्॥ २५॥
2115
2116 प्रकर्तव्यं प्रतिकर्तव्यम्। प्रहर्तव्यम् इति पाठे स्पष्टम्॥ २५॥
2117
2118 सर्वं मे शंस भगवन्यथा तेषां महारणे।
2119 स्थातव्यं दुष्टभाग्यानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः॥ २६॥
2120
2121 वीर्येणोत्सिक्ता ऊर्जिताः। हि प्रसिद्धाः॥ २६॥
2122
2123 श्रूयते हि महावीर्यो रावणो नाम राक्षसः।
2124 साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः॥ २७॥
2125
2126 तदेव स्फुटयति - श्रूयत इति॥ २७॥
2127
2128 स चेत्तव मखे विघ्नं करोति किल दुर्मतिः।
2129 तत्संग्रामे न शक्ताः स्मो वयं तस्य दुरात्मनः॥ २८॥
2130
2131 किलेति संभावने। स चेत् शंसेति संबन्धः। तत्तर्हि॥ २८॥
2132

2133 काले काले पृथग्ब्रह्मन्भूरिवीर्यविभूतयः ।
2134 भूतेष्वभ्युदयं यान्ति प्रलीयन्ते च कालतः ॥ २९ ॥
2135
2136 तत्कुतस्तत्राह - काले इति । पृथगिति । कदाचित्केषुचिदेवेति व्यवस्थयेत्यर्थः ।
2137 वीर्याणि विभूतयश्चेति द्वन्द्वगर्भकर्मधारयः ॥ २९ ॥
2138
2139 अद्यास्मिंस्तु वयं काले रावणादिषु शत्रुषु ।
2140 न समर्थाः पुरः स्थातुं नियतेरेष निश्चयः ॥ ३० ॥
2141
2142 किं ततस्तत्राह - अद्येति । अस्मिन्काले न समर्थास्तत्राप्यद्य
2143 सुतरामित्याशयः । नियतेर्दैवस्य । ईश्वरस्येति यावत् ॥ ३० ॥
2144
2145 तस्मात्प्रसादं धर्मज्ञ कुरु त्वं मम पुत्रके ।
2146 मम चैवाल्पभाग्यस्य भवान्हि परदैवतम् ॥ ३१ ॥
2147
2148 अनुकम्प्यः पुत्रः पुत्रकस्तस्मिन् । अर्थिमनोरथसमर्थनासमर्थत्वादल्प##-
2149
2150 देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः ।
2151 न शक्ता रावणं योद्‌धुं किं पुनः पुरुषा युधि ॥ ३२ ॥
2152
2153 ननु कुतस्तवेदृशमधर्यं तत्राह - देवेति । पुरुषा मनुष्याः ॥ ३२ ॥
2154
2155 महावीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि राक्षसः ।
2156 तेन सार्धं न शक्ताः स्म संयुगे तस्य बालकैः ॥ ३३ ॥
2157
2158 महतां पूज्यतमानां वीर्यवतामिन्द्रादीनामपि आदत्ते अपहरतीव । राक्षसो
2159 रावणः । संयुगे योद्‌धुमिति शेषः । येन सह वयं न शक्ताः स्म तस्य
2160 बालकैः किं शक्यमिति शेषः । अथवा तस्य बालकैरिन्द्रजित्प्रभृतिभिः सहापि
2161 न शक्ताः स्म इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३३ ॥
2162
2163 अयमन्यतमः कालः पेलवीकृतसज्जनः ।
2164 राघवोऽपि गतो दैन्यं यतो वार्धकजर्जरः ॥ ३४ ॥
2165
2166 अशक्तौ हेत्वन्तरमाह - अयमिति । पेलवीकृता निर्बलीकृताः सज्जना येन
2167 सः । राघवः स्वयमेव वार्धकेन यतो जर्जरः शिथिलः । अथवा राघवो रामो
2168 वृद्धक एव वर्धकः स एव जर्जरः ॥ ३४ ॥
2169
2170 अथवा लवणं ब्रह्मन्यज्ञघ्नं तं मधोः सुतम् ।
2171 कथयत्वसुरप्रख्यं नैव मोक्ष्यामि पुत्रकम् ॥ ३५ ॥
2172
2173 अथवेति कल्पान्तरे । जज्ञघ्नं तवेति शेषः । कथयतु भवानिति शेषः ।
2174 असुरप्रख्यं दैत्यसदृशं दैत्याद्राक्षस्यामुत्पन्नत्वात् । शैवशूलबलेन
2175 तस्याजय्यत्वान्मान्धातृमृत्युत्वाच्च नैवेत्यवधारणम् ॥ ३५ ॥
2176
2177 सुन्दोपसुन्दयोश्चैव पुत्रौ वैवस्वतोपमौ ।
2178 यज्ञविघ्नकरौ ब्रूहि न ते दास्यामि पुत्रकम् ॥ ३६ ॥
2179
2180 अथवेत्यनुषज्यते । सुन्दोपसुन्दपुत्रौ मारीचसुबाहू ॥ ३६ ॥
2181
2182 अथ नेष्यसि चेद्ब्रह्मंस्तद्धतोऽस्म्यहमेव ते ।
2183 अन्यथा तु न पश्यामि शाश्वतं जयमात्मनः ॥ ३७ ॥
2184

2185 अदत्तमपि रामं तपोबलान्नेष्याम्येवेति चेत्तत्राह - अथेति | ते त्वया | तर्त्तर्हि
2186 उक्तकल्पे | कर्तुरिव शेषत्वविवक्षया षष्ठी | एवकारो राक्षसव्यावृत्त्यर्थः |
2187 अन्यथा अमृत्वा तु | शाश्वतं निश्चितम् || ३७ ||
2188
2189 इत्युक्त्वा मृदु वचनं रघूद्वहोऽसौ
2190 कल्लोले मुनिमतसंशये निमग्नः |
2191 नाज्ञासीत्क्षणमपि निश्चयं महात्मा
2192 प्रोद्वीचाविव जलधौ स मुह्यमानः || ३८ ||
2193
2194 असौ रघूद्वहो दशरथो मुनेरभिमते रामप्रेषणे राक्षसवधे च संशये
2195 कर्तव्यमथवा न कर्तव्यं सेत्स्यथवा न सेत्स्यतीत्यादिरूपे कल्लोले महोर्मिजाले
2196 निमग्न इव क्षणं सुखं निश्चयमपि नाज्ञासीत् | यतः स प्रोद्वीचौ जलधौ
2197 मुह्यमान इवासीदिति शेषः || ३८ ||
2198
2199 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
2200 दशरथवाक्यं नामाष्टमः सर्गः || ८ ||
2201
2202 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
2203 दशरथवाक्यं नामाष्टमः सर्गः || ८ ||
2204
2205 नवमः सर्गः ९
2206
2207 वाल्मीकिरुवाच |
2208
2209 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलेक्षणम् |
2210 समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् || १ ||
2211
2212 विश्वामित्रस्य कोपोऽत्र तत्तपोस्त्रबलोक्तिभिः |
2213 वसिष्ठेन शनै राज्ञः समाधानं च वर्ण्यते ||
2214
2215 स्नेहेन पर्याकुले व्याकुले ईक्षणे नेत्रे यस्मिंस्तुल्यकालतया तत्तथाभूतं
2216 वचनं श्रुत्वेत्यर्थः || १ ||
2217
2218 करिष्यामीति संश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमर्हसि |
2219 स भवान्केसरी भूत्वा मृगतामिव वाञ्छसि || २ ||
2220
2221 संश्रुत्य अङ्गीकृत्य | स प्रसिद्धो भावन्पूज्यः त्वमित्यध्याहार्यम् |
2222 अन्यथा मध्यमपुरुषद्वयानुपपत्तेः || २ ||
2223
2224 राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः |
2225 न कदाचन जायन्ते शीतांशोरुष्णरश्मयः || ३ ||
2226
2227 राघवाणां कुलस्यायं विपर्ययोऽनृतवादलक्षणोऽयुक्तः | तदेव
2228 व्यतिरेकन्यासेन समर्थयति - नेति || ३ ||
2229
2230 यदि त्वं न क्षमो राजन्गमिष्यामि यथागतम् |
2231 हीनप्रतिज्ञ काकुत्स्थ सुखी भव सबान्धवः || ४ ||
2232
2233 न क्षमो न समर्थः || ४ ||
2234
2235 वाल्मीकिरुवाच |
2236

2237 तस्मिन्कोपपरीतेऽथ विश्वामित्रे महात्मनि |
2238 चचाल वसुध कृत्स्ना सुरांश्च भयमाविशत् || ५ ||
2239
2240 परीते व्याप्ते | महात्मनि तपोमाहात्म्यशालिनि | पत्युरपराधादपराधि##-
2241 तपसा रावणादिहन्तारं स्रक्ष्यति स चास्मानपि जेष्यतीति सुरान्भयमाविशत् |
2242 चादन्यानपि || ५ ||
2243
2244 क्रोधाभिभूतं विज्ञाय जगन्मित्रं महामुनिम् |
2245 धृतिमान्सुव्रतो धीमान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् || ६ ||
2246
2247 जगन्मित्रं विश्वामित्रम् | विश्वस्य मित्रं विश्वामित्र मिति [विश्वस्य ह वै
2248 मित्रं विश्वामित्र आस] तन्नामार्थप्रसिद्धेः | मित्रे चर्षौ इति पूर्वपदस्य
2249 दीर्घः | यद्यपि वसिष्ठोऽपि कोपेनैव तत्कोपप्रतीकारे समर्थस्तथापि न
2250 चुक्रोध | यतोऽसौ धृत्यादिमानिति भावः || ६ ||
2251
2252 वसिष्ठ उवाच |
2253
2254 इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः |
2255 भवान्दशरथः श्रीमांस्त्रैलोक्यगुणभूषितः || ७ ||
2256
2257 त्रैलोक्येऽपि ये गुणवतां गुणाः प्रसिद्धास्तैः सर्वैर्भूषितः || ७ ||
2258
2259 धृतिमान्सुव्रतो भूत्वा न धर्मं हातुमर्हसि |
2260 त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मेण यशसा युतः || ८ ||
2261
2262 प्रतिज्ञापालनं व्रतं तच्छोभनं यस्य तथाविध एतावन्तं कालं
2263 भूत्वेत्यर्थः | भवच्छब्दमध्यमपुरुषौ पूर्ववत् | धर्मेण यशसा च
2264 युत इति त्रिषु लोकेषु विख्यातः || ८ ||
2265
2266 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व न धर्मं हातुमर्हसि |
2267 मुनेस्त्रिभुवनेशस्य वचनं कर्तुमर्हसि || ९ ||
2268
2269 स्वस्य स्वानां च धर्म प्रतिज्ञापालन। प्रतिपद्यस्व | त्रिष्वपि भुवनेष्वभि##-
2270
2271 करिष्यामीति संश्रुत्य तत्ते राजन्नकुर्वतः |
2272 इष्टापूर्तं हरेद्धर्मं तस्माद्रामं विसर्जय || १० ||
2273
2274 तत् हरेदित्यन्वयः || १० ||
2275
2276 इक्ष्वाकुवंशजातोऽपि स्वयं दशरथोऽपि सन् |
2277 न पालयसि चेद्वाक्यं कोऽपरः पालयिष्यति || ११ ||
2278
2279 यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः इति न्यायात्प्रजामर्यादा##-
2280 पालयस्यनृतीकरोषि चेत् || ११ ||
2281
2282 युष्मदादिप्रणीतेन व्यवहारेण जन्तवः |
2283 मर्यादां न विमुञ्चन्ति तां न हातुं त्वमर्हसि || १२ ||
2284
2285 प्रणीतेन प्रवर्तितेन | जन्तवो जन्तुसदृशा अज्ञा अपि || १२ ||
2286
2287 गुप्तं पुरुषसिंहेन ज्वलनेनामृतं यथा |
2288 कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः || १३ ||

2289
2290 पुरुषसिंहेन पुरुषश्रेष्ठेन विश्वामित्रेण | ज्वलनेनेति |
2291 इन्द्रनिलयेऽवस्थितममृतं परितः प्राकारभूतेनाग्निना रक्ष्यत इति प्रसिद्धम्
2292 | कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रम् | शक्ष्यन्ति धर्षयितुमिति शेषः || १३ ||
2293
2294 एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः |
2295 एष बुद्ध्याऽधिको लोके तपसां च परायणम् || १४ ||
2296
2297 उक्तार्थोपपत्तये विश्वामित्रप्रभावं प्रपञ्चयति - एष इति | परं अयनं
2298 स्थानम् || १४ ||
2299
2300 एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये स्चराचरे |
2301 नैतदन्यः पुमान्वेत्ति न च वेत्स्यति कश्चन || १५ ||
2302
2303 सचराचरे प्रसिद्धमिति शेषः सचराचरे अन्यो न वेत्तित्युत्तरान्वयि वा || १५ ||
2304
2305 न देवा नर्षयः केचिन्नासुरा न च राक्षसाः |
2306 न नागा यक्षगन्धर्वाः समेताः सदृशा मुनेः || १६ ||
2307
2308 न सदृशाः प्रभावेणेति शेषः | नन्विदं कथं संगच्छतां
2309 भृग्विङ्गिरोऽगस्त्यप्रभृतीनां महर्षीणां ब्रह्मादीनां देवानां च
2310 प्रत्येकमपि न्यूनप्रभावत्वानुपपत्तेरिति चेदेवं तर्हि तत्त्वदृशाऽस्य
2311 ब्रह्मभावमन्येषामाभिमानिकं परिच्छिन्नभावमभिप्रेत्येदमुच्यत
2312 इत्यदोषः | नच ब्रमभावेनापि तेषामेतत्साहृश्यम् | तत्र भेदाभावेन
2313 तद्घटितस्य तस्यायोगात् | तथाच श्रुतिः - तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या
2314 ईशते आत्मा ह्येषां स भवति इति || १६ ||
2315
2316 अस्त्रमस्मै कृशाश्वेन परैः परमदुर्जयम् |
2317 कौशिकाय पुरा दत्तं यदा राज्यं समन्वगात् || १७ ||
2318
2319 दृशाश्वेन जनितमिति शेषः | दत्तं तपसा तोषितेन रुद्रेणेति शेषः |
2320 प्रसिद्धमिदं पूर्वरामायणे || १७ ||
2321
2322 ते हि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतोपमाः |
2323 एनमन्वचरन्वीरा दीप्तिमन्तो महौजसः || १८ ||
2324
2325 ते अस्त्रदेवाः | प्रजापतिसुतो रुद्रस्तदुपमाः संहारे | वीर विक्रान्ताः | ओजः
2326 शत्रुनिर्जयसामर्थ्यम् | एनं विश्वामित्रं तपःप्रभावेण
2327 वशीकृतत्वादन्वचरन्ननुचरवृत्त्सेवन्ते | भूतकालो न विवक्षितः || १८ ||
2328
2329 जया च सुप्रभा चैव दाक्षायण्यौ सुमध्यमे |
2330 तयोस्तु यान्यपत्यानि शतं परमदुर्जयम् || १९ ||
2331
2332 तेषु प्रधानानाह - जयेत्यादिना | दाक्षायण्यौ दक्षकन्ये || १९ ||
2333
2334 पञ्चाशतं सुताञ्जज्ञे जया लब्धवरा पुरा |
2335 वधार्थं सुरसैन्यानां ते क्षमाः कामचारिणः || २० ||
2336
2337 तान्विभज्य दर्शयति - पञ्चाशतमिति | लब्धवरा पतिशुश्रूषयेति शेषः |
2338 सुरसैन्यानामिति कर्तरि षष्ठी | अतो योग्यतया असुरवध एव लभ्यते || २० ||
2339
2340 सुप्रभा जनयामास पुत्रान्पञ्चाशतं परान् |

संघषान्नाम दुर्धर्षान्दुराकारान्बलीयसः ॥ २१ ॥

संघर्षान्परास्त्राभिभवनशीलत्वात्तदाख्यान् । दुराकारांस्तीक्षा-कारान् ॥ २१ ॥

एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो जगन्मुनिः ।
न रामगमने बुद्धिं विक्लवां कर्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

जगत्सर्वं मनुते योगबलात्साक्षात्पश्यति तच्छीलो जगन्मुनिः । अतएव रामविजयमपि भाविनं दृष्टैव समागत इति न बुद्धिवैक्लव्यं युक्तमिति भावः ॥ २२ ॥

अस्मिन्महासत्त्वतमे मुनीन्द्रे स्थिते समीपे पुरुषस्य साधो ।
प्राप्तेऽपि मृत्यावमरत्वमेति मा दीनतां गच्छ यथा विमूढः ॥ २३ ॥

तदेव द्रढयन्नाह - अस्मिन्निति । सत्त्वं प्रभावः । पुरुषस्य साधारण-स्यापि । अमरत्वमेति अर्थात्स पुरुषः । तथाच साधारणपुरुषस्याप्येतत्सं-निधानमात्रेणापि यत्र प्राप्तादपि मृत्योर्न भयं प्रत्युतामरत्वप्राप्ति-स्तत्र महाप्रभावस्य रामस्य गोप्तरि तस्मिन्क्षुद्रेभ्यो राक्षसेभ्यो भयम-त्यन्तमसंभावितमिति मूढवन्मा विषीदेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे वसिष्ठसमाश्वासनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे वसिष्ठसमाश्वासनं नाम् नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः १०

वाल्मीकिरुवाच ।

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः सुतम् ।
संप्रहृष्टमना राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥

राज्ञात्र प्रहितो गत्वा याष्टीको रामचेष्टितम् ।
विज्ञाय पुनरागत्य राज्ञे कृत्स्नं न्यवेदयत् ॥

तथेति । उक्तिफलस्य संप्रहर्षस्य परगामित्वाद्ब्रूञः परस्मैपदम् । हेतौ शता ॥ १ ॥

दशरथ उवाच ।

प्रतिहारं महाबाहुं रामं सत्यपराक्रमम् ।
सलक्ष्मणमविघ्नेन पुण्यार्थं शीघ्रमानय ॥ २ ॥

अविघ्नेन पुण्यार्थं निर्विघ्नं मुनेर्यज्ञसिद्ध्यर्थं । अथवा सत्यवचन##-मा भूदित्यभिप्रेत्यैवमुक्तम् । शीघ्रपदेनाप्येतदेव द्योत्यते ॥ २ ॥

इति राज्ञा विसृष्टोऽसौ गत्वान्तःपुरमन्दिरम् ।
मुहूर्तमात्रेणागत्य समुवाच महीपतिम् ॥ ३ ॥

2393 विसृष्टः प्रेषितः। अन्तःपुरान्तस्थं राममन्दिरम्॥ ३॥
2394
2395 देव दोर्दलिताशेषरिपो रामः स्वमन्दिरे।
2396 विमनाः संस्थितो रात्रौ षट्पदः कमले यथा॥ ४॥
2397
2398 विमनाः विषण्णमनाः॥ ४॥
2399
2400 आगच्छामि क्षणेनेति वक्ति ध्यायति चैकतः।
2401 न कस्यचिच्च निकटे स्थातुमिच्छति खिन्नधीः॥ ५॥
2402
2403 क्षणो घटिकायाः पृष्ठो भागः। एकत इति वक्तीत्यनेनापि संबध्यते।
2404 उक्तिर्वाङ्मात्रेण न मनःपूर्वकं मुख्यं तु ध्यायत्येवेति भाअः॥ ५॥
2405
2406 इत्युक्तस्तेन भूपालस्तं रामानुचरं जनम्।
2407 सर्वमाश्वासयामास पप्रच्छ च यथाक्रमम्॥ ६॥
2408
2409 तं प्रतीहारेण सह रामसमाचारनिवेदनायागतं रामानुचरं
2410 जनमनाश्वस्ता न सम्यङ्विवेदयेयुरित्याश्वासयामास॥ ६॥
2411
2412 कथं कीदृग्विधो राम इति पृष्टो महीभृता।
2413 रामभृत्यजनः खिन्नो वाक्यमाह महीपतिम्॥ ७॥
2414
2415 एकः क्रियायाः प्रश्नः अपरः कार्श्यविषादाद्यवस्थानाम्॥ ७॥
2416
2417 देयहष्टिमिमां देव धारयन्त इमे वयम्।
2418 खिन्नाः खेदे परिम्लानतनौ रामे सुते तव॥ ८॥
2419
2420 यष्टिमिव कृश्ऽम् देहं देहयष्टिम्। खिन्ना दुःखिताः। तछाच
2421 यद्दृष्टृणामप्येतादृशे खेदकार्श्ये तस्य ते किं वाच्ये इति भावः॥ ८॥
2422
2423 रामो राजीवपत्राक्षो यतःप्रभृति चागतः।
2424 सविप्रस्तीर्थयात्रायास्ततःप्रभृति दुर्मनाः॥ ९॥
2425
2426 राजीवं कमलम्। यतो यस्माद्दिनात्प्रभृत्यागतस्तिष्ठतीति पदमध्या##-
2427 आगतस्ततः-प्रभृतीत्येतावतैव सिद्धेः। स्थितेस्तु
2428 प्रात्यहिकत्वाद्दौर्मनस्यवदस्त्येवाधि##-
2429
2430 यत्नप्रार्थनयास्माकं निजव्यापारमाह्निकम्।
2431 सोऽयमाम्लानवदनः [सायमम्लान] करोति न करोति वा॥ १०॥
2432
2433 आह्निकं निजव्यापारं भोजनादि। न करोति वेत्यनास्थाद्योतनाय॥ १०॥
2434
2435 स्नानदेवार्चनादानभोजनादिषु दुर्मनाः।
2436 प्रार्थितोऽपि हे नातृप्तेरश्नात्यशनमीश्वरः॥ ११॥
2437
2438 देवार्चना च दानं चेति वा देवार्चनं च आदानं चेति वा विग्रहः॥ ११॥
2439
2440 लोलान्तःपुरनारीभिः कृतदोलाभिरङ्गणे।
2441 नच क्रीडति लीलाभिर्धाराभिरिव चातकः॥ १२॥
2442
2443 नारीभिः सहेति शेषः। दोला प्रेङ्खोलिका। अङ्गणे क्रीडाचत्वरे। यथा
2444 वर्षधाराभिः सह ता उपभुञ्जानश्चातकः क्रीडति तथा न क्रीडति

2445 चेत्यन्वयः ॥ १२ ॥
2446
2447 माणिक्यमुकुलप्रोता केयूरकटकावलिः ।
2448 नानन्दयति तं राजन्द्यौः पातविषयं यथा ॥ १३ ॥
2449
2450 मुकुलाकारैर्माणिक्यैः प्रोता खचिता । द्यौः स्वर्गः । पातविषयमासन्न##-
2451
2452 क्रीडद्वधूविलोकेषु वहत्कुसुमवायुषु ।
2453 लतावलयगेहेषु भवत्यतिविषादवान् ॥ १४ ॥
2454
2455 क्रीडन्तीभिर्वधूभिर्विलोक्यन्त इति वा क्रीडन्तीनां वधूनां विविधं लोकनानि
2456 लोका यत्रेति वा पदभेदे । क्रीडद्वधूनां विलोका एवेषवो बाणास्त इव वहन्तः
2457 कुसुमवायवो यत्रेत्यैकपद्ये विग्रहः । लतानां वलयनं वेष्टनं
2458 वलयस्तत्संबन्धिषु गेहेषु । कुञ्जेष्वित्यर्थः ॥ १४ ॥
2459
2460 यद्द्रव्यमुचितं स्वादु पेशलं चित्तहारि च ।
2461 बाष्पपूर्णेक्षण इव तेनैव परिखिद्यते ॥ १५ ॥
2462
2463 उचितमुपभोगे लोकशास्त्राविरुद्धम् । पेशलं चतुरम् । चित्तहारि मनोहरम् ॥ १५
2464 । ।
2465
2466 किमिमा दुःखदायिन्यः प्रस्फूरन्तीः पुराङ्गनाः ।
2467 इति [नृत्यविलासेषु] नृत्तविलासेषु कामिनीः परिनिन्दति ॥ १६ ॥
2468
2469 प्रस्फुरन्तीर्हावभावलावण्यविलासादिभिः शोभमाना नृत्यन्तीर्वा दृष्ट्वा
2470 किं यतो दुःखदायिन्य इति निन्दतीति योजना । प्रस्फूरन्ति इति पाठ ऋजुः ॥ १६ ॥
2471
2472 भोजनं शयनं यानं विलासं स्नानमासनम् ।
2473 उन्मत्तचेष्टित इव नाभिनन्दत्यनिन्दितम् ॥ १७ ॥
2474
2475 शयनमासनमित्यधिकरणे ल्युटौ अन्ये करणे ल्युतः । विलसन्ति येन यस्मिन्वा
2476 तम् । अनिन्दितं निर्दोषम् । इदं सर्वविशेषणम् ॥ १७ ॥
2477
2478 किं संपदा किं विपदा किं गेहेन किमिङ्गितैः ।
2479 सर्वमेवासदित्युक्त्वा [त्युक्त्या] तूष्णीमेकोऽवतिष्ठते ॥ १८ ॥
2480
2481 इङ्गितैर्मनोरथैः । असत् असारम् ॥ १८ ॥
2482
2483 नोदेति परिहासेषु न भोगेषु निमज्जति ।
2484 न च तिष्ठति कार्येषु मौनमेवावलम्बते ॥ १९ ॥
2485
2486 उदेति हृष्यति । निमज्जति सज्जते । कार्येष्वारम्भेषु न तिष्ठत्यास्थां न करोति ॥
2487 १९ ॥
2488
2489 विलोलालकवल्लर्यो हेलावलितलोचनाः ।
2490 नानन्दयन्ति तं नार्यो मृग्यो वनतरुं यथा ॥ २० ॥
2491
2492 अलकेषु वल्लर्यः पुष्परत्नादिमञ्जर्यो विलोला यासां ताः । हेलाः
2493 शृङ्गारभावजाश्चेष्टाः । मृगीपक्षे अलका इव पुष्पमञ्जर्यः । हेलयेव
2494 चलितलोचनाश्चपलेक्षणाः ॥ २० ॥
2495
2496 एकान्तेषु दिगन्तेषु तीरेषु विपिनेषु च ।

2497 रतिमायात्यरण्येषु विक्रीत इव जन्तुषु ॥ २१ ॥
2498
2499 विपिनेष्वरण्येषु । जन्तुषु जन्तुसदृशेषु पामरेषु । दैवाद्विक्रीतो मनुष्यो
2500 यथा एकान्तादिष्वेव रतिं बध्नाति तद्वत् ॥ २१ ॥
2501
2502 वस्त्रपानाशनादानपराङ्मुखतया तया ।
2503 परिव्राड्धर्मिणं भूपं सोऽनुयाति तपस्विनम् ॥ २२ ॥
2504
2505 तया प्रसिद्धया । परिव्राजां ये धर्मा अपरिग्रहादयस्तद्वत्तं परिव्राजमेव
2506 अनुयाति अनुकरोति ॥ २२ ॥
2507
2508 एक एव वसन्देशे जनशून्ये जनेश्वर ।
2509 न हसत्येकया बुद्ध्या न गायति न रोदिति ॥ २३ ॥
2510
2511 एकया मुख्यया ॥ २३ ॥
2512
2513 बद्धपद्मासनः शून्यमना वामकरस्थले ।
2514 कपोलतलमाधाय केवलं परितिष्ठति ॥ २४ ॥
2515
2516 तर्हि तत्र किं करोति तत्राह - बद्धेति । शून्यं परमार्थालम्बनेन मनो
2517 यस्य सः परितिष्ठति । ध्यायन्नित्यर्थाल्लभ्यते ॥ २४ ॥
2518
2519 नाभिमानमुपादत्ते नच वाञ्छति राजताम् ।
2520 नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखानुवृत्तिषु ॥ २५ ॥
2521
2522 उदयास्तमयावत्र प्रसादविषादौ । सुखदुःखानुवृत्तिष्विष्टानिष्ट##-
2523
2524 न विद्मः किमसौ याति किं करोति किमीहते ।
2525 किं ध्यायति किमायाति कथं किमनुधावति ॥ २६ ॥
2526
2527 ईहते इच्छति । अनुधावत्यनुसरति ॥ २६ ॥
2528
2529 प्रत्यह। कृशतामेति प्रत्यहं याति पाण्डुताम् ।
2530 विरागं प्रत्यहं याति शरदन्त इव द्रुमः ॥ २७ ॥
2531
2532 विरागं वैराग्यम् । द्रुमपक्षे वैवर्ण्यं रूपतामिति यावत् ॥ २७ ॥
2533
2534 अनुयातौ तथैवैतौ राजञ्छत्रुघ्नलक्ष्मणौ ।
2535 तादृशावेव तस्यैव प्रतिबिम्बाविव स्थितौ ॥ २८ ॥
2536
2537 अनुयातौ स्नेहादनुसृतौ । अर्थाद्राममिति गम्यते । तादृशावेव यादृशो
2538 रामः ॥ २८ ॥
2539
2540 भृत्यै राजभिरम्बाभिः संपृष्टोऽपि पुनः पुनः ।
2541 उक्त्वा न किंचिदेवेति तूष्णीमास्ते निरीहितः ॥ २९ ॥
2542
2543 न किंचिदित्युक्तेस्तैः परिहर्तुं शक्यं किंचिन्नास्तीति रामाशयः । निरीहितः
2544 स्वाभिप्रायव्यञ्जकचेस्टाशून्यः ॥ २९ ॥
2545
2546 आपातमात्रहृद्येषु मा भोगेषु मनः कृथाः ।
2547 इति पार्श्वगतं भव्यमनु"आस्ति सुहृज्जनम् ॥ ३० ॥
2548

2549 आपतनमापातो विषयेन्द्रियसंयोगः। मात्रपदात्परिणामकटुता द्योत्यते।
2550 भवतीति भव्यो विवेकी तं नतु सर्वम्॥ ३०॥
2551
2552 नानाविभवरम्यासु स्त्रीषु गोष्ठीगतासु च।
2553 पुरस्थितमिवास्नेहो नाशमेवानुपश्यति॥ ३१॥
2554
2555 गोष्ठी विलासस्थानम्॥ ३१॥
2556
2557 नीतमायुरनायासपदप्राप्तिविवर्जितैः।
2558 चेष्टितैरिति काकल्या भूयोभूयः प्रगायति॥ ३२॥
2559
2560 प्राप्तिविवर्जितैह् पुरुषैः। चेष्टितैर्बहिःप्रवृत्तिभिः। नीतं वृथेति शेषः।
2561 प्राप्तिविवर्जितैश्चेष्टितैरिति सामानाधिकरण्यं वा। अस्मिन्कल्पे नीतं मयेति
2562 शेषः। काकल्या मधुरास्फुटया वाचा॥ ३२॥
2563
2564 सम्राड्भवेति पार्श्वस्थं वदन्तमनुजीविनम्।
2565 प्रलपन्तमिवोन्मत्तं हसत्यन्यमना मुनिः॥ ३३॥
2566
2567 येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स
2568 सम्राट्। अन्यमना इति। सम्यक्स्वप्रकाशतया राजत इति सम्राट्
2569 परमात्मेत्यर्थान्तरे मनो यस्येत्यर्थः। तस्य चापरिज्ञान्मुनिस्तत्पर्यालो##-
2570
2571 न प्रोक्तमाकर्णयति ईक्षते न पुरोगतम्।
2572 करोत्यवज्ञां सर्वत्र सुसमेत्यापि वस्तुनि॥ ३४॥
2573
2574 सर्वत्र वस्तुनि सुसमेत्य गुणतः फलतश्च शोभनं स्वानुरूपं तत्प्राप्यापि
2575 ॥ ३४॥
2576
2577 अप्याकाशसरोजिन्या अप्याकाशमहावने।
2578 इत्थमेतन्मन इति विस्मयोऽस्य न जायते॥ ३५॥
2579
2580 ननु गुणाद्युत्कर्षाद्विस्मययोग्ये वस्तुनि विस्मय एवोचितः कथं तत्रावज्ञा
2581 तत्राह - अपीति। यस्मिन्मनसि बाह्यवस्तुगोचरो विस्मयः स्यात्तन्मन एव
2582 इत्थम्। ईदृशविस्मयास्पदमित्यर्थः। कथम्। यत आकाशरूपे आकाशस्थिते वा
2583 महारण्ये तादृशकमलिन्या सदृशमिति शेषः।
2584 द्वावैशब्दावसंभाव-नाद्वयद्योतकौ। यथा आकाशेऽरण्यमरण्ये च
2585 कमलिन्यत्यन्तमसंभा-विता तथा आत्मनि मनो मनसि च विस्मय इति
2586 निश्चयादस्य बाह्यवस्तुनि विस्मयो न जायत इति भावः॥ ३५॥
2587
2588 कान्तामध्यगतस्यापि मनोऽस्य मदनेषवः।
2589 न भेदयन्ति दुर्भेद्यं धारा इव महोपलम्॥ ३६॥
2590
2591 न भेदयन्ति न भिन्दन्ति। प्रेषणाध्यारोपाण्णिच्। धारा जलधाराः॥ ३६॥
2592
2593 आपदामेकमावासमभिवाञ्छसि किं धनम्।
2594 अनुशिष्येति सर्वस्वमर्थिने संप्रयच्छति॥ ३७॥
2595
2596 आवासं निवासस्थानम्। अर्थिने याचकाय॥ ३७॥
2597
2598 इयमापदियं संपदित्येवं कल्पनामयः।
2599 मनसोऽभ्युदितो मोह इति श्लोकान्प्रगायति॥ ३८॥
2600

2601 कल्पनामयः कल्पनाप्रचुरः। मोहो भ्रमः॥ ३८॥
2602
2603 हा हतोऽहमनाथोऽहमित्याक्रन्दपरोऽपि सन्।
2604 न जनो याति वैराग्यं चित्रमित्येव वक्त्यसौ॥ ३९॥
2605
2606 आक्रन्दपरः। इष्टवियोगादिति शेषः। तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां
2607 रागादिदुःखमिति पश्यन्नपीति भावः॥ ३९॥
2608
2609 रघुकाननशालेन रामेण रिपुघातिना।
2610 भृशमित्थं स्थितेनैव वयं खेदमुपागताः॥ ४०॥
2611
2612 रघुपदेन रघुवंशो लक्ष्यते। शालो वृक्षविशेषः प्रसिद्धः। एवकारो
2613 हेत्वन्तरव्यावृत्तये॥ ४०॥
2614
2615 न विद्मः किं महाबाहो तस्य तादृशचेतसः।
2616 कुर्मः कमलपत्राक्ष गतिरत्र हि नो भवान्॥ ४१॥
2617
2618 किं कुर्मः शोकापनाअर्थमिति शेषः॥ ४१॥
2619
2620 राजानमथवा विप्रमुपदेष्टारमग्रतः।
2621 हसत्यज्ञमिवाव्यग्रः सोऽवधीरयति प्रभो॥ ४२॥
2622
2623 ननु नीतिज्ञैः संव्यवहारोपदेशेनास्य मोहोऽपनीयतां तत्राह -
2624 राजानमिति। उपदेष्टारं राजनीतिव्यवहारानिति शेषः। अवधीरयत्य##-
2625
2626 यदेवेदमिदं स्फारं जगन्नाम यदुत्थितम्।
2627 नैतद्वस्तु नचैवाहमिति निर्णीय संस्थितः॥ ४३॥
2628
2629 यातीति यत् गत्वरम्। नश्वरमेवेत्यर्थः। इदमिदं बहुविधं
2630 बहिर्दृष्टिगम्यम्। स्फारं विस्तीर्णम्। वसतीति वस्तु सदैकरूपम्। अहमिति
2631 बुद्धिगम्यं च नैवं वस्तु किंत्वन्यादृशमेवेति निर्णीय तज्जिज्ञासुः
2632 संस्थितः॥ ४३॥
2633
2634 नारौ नात्मनि नो मित्रे न राज्ये न च मातरि।
2635 न संपदा न विपदा तशास्था न विभो बहिः॥ ४४॥
2636
2637 विषये पञ्च सप्तम्यः। विषयस्यैव हेतुत्वविवक्षया द्वे तृतीये। बहिः
2638 शब्देन सामान्योक्तस्यैव पूर्वः प्रपञ्चः॥ ४४॥
2639
2640 निरस्तास्थो निराशोऽसौ निरीहोऽसौ निरास्पदः।
2641 न मूढो न च मुक्तोऽसौ तेन तप्यामहे भृशम्॥ ४५॥
2642
2643 स्वपराधीनविषयत्वाभ्यामास्थाशयोर्भेदः। विशेषाभावादेव निरीहो
2644 निरिच्छः बाह्यविषये चेत् अन्तर्हि दुःखहेत्वभावात्कुतोऽसौ दुःखी तत्राह-
2645 निरास्पद इति। यतोऽव्यमऽब्धात्मविश्रान्तिरित्यर्थः। न मूढो विवेकित्वात्। नच
2646 मुक्तो विश्रान्त्यनुदयात्॥ ४५॥
2647
2648 किं धनेन किमम्बाभिः किं राज्येन किमीहया।
2649 इति निश्चयवानन्तः प्राणत्यागपरः स्थितः॥ ४६॥
2650
2651 प्राणत्यागपर इति। रागादिदोषाणामेव जन्मबीजत्वात्तद्रहितस्य मम
2652 प्राणापगमादेव मुक्तिः सेत्स्यतीति तदाशय इति भावः॥ ४६॥

भोगेऽप्यायुषि राज्येषु मित्रे पितरि मातरि।
परमुद्वेगमायातश्चातकोऽवग्रहे यथा॥ ४७॥

अवग्रहे वर्षप्रतिबन्धे॥ ४७॥

इति तोके समायातां शाखाप्रसरशालिनीम्।
आपत्तामलमुद्धर्तुं समुदेतु दयापरः॥ ४८॥

तोके पुत्रे चिन्दाकार्श्यादिशाखानां प्रसरेण प्रतानेन शालिनीं विस्तीर्णां।
आपत्तामापल्लताम्। आर्षत्वाल्लकारलोपः। यद्वा आपद्यत् इत्यापत्
आपन्नस्तद्भावम्। अथवा आपत् तां इति च्छेदः। इति तोके आपदिति व्यवहितेन
संबन्धः। द्वितीयान्तानि पूर्वाणि तामित्यस्य विशेषणानि।
उद्धर्तुमुन्मूलयितुं समुदेतु सम्यगुद्युक्तोऽस्तु भवानिति शेषः॥ ४८॥

तस्य तादृक्स्वभावस्य समग्रविभवान्वितम्।
संसारजालमाभोगि प्रभो प्रतिविषायते॥ ४९॥

आभोगि कृत्रिमवेषवत्। वेषः कृत्रिम आभोगः। प्रतिविषायते
प्रतिकूलविषवदाचरति॥ ४९॥

ईदृशः स्यान्महासत्त्वः क इवास्मिन्महीतले।
प्रकृते व्यवहारे तं यो निवेशयितुं क्षमः॥ ५०॥

एवंभूतं तं यः प्रकृते व्यवहारे निवेशयितुं क्षमः स ईदृशो
महासत्त्वो महाबलः क एव स्यात्। न कोऽपीत्यर्थः। एवेत्यनर्थको निपातः।
अथवा त्वां विनेति शेषः। त्वमिव यो भवति स एव क्षमः स्यादिति भावः॥ ५०॥

मनसि मोहमपास्य महामनाः सकलमार्तितमः किल साधुताम्।
सफलतां नयतीह तमो हरन् दिनकरो भुवि भास्करतामिव॥ ५१॥

आर्तिलक्षणानि तमांसि विवेकप्रतिरोधकानि यस्मात्तथाविधं सकलं मोहं
[मोहशब्दस्य नपुंसकत्वं चिन्त्यम्] रामस्य मनसि अपास्य इहास्मिन्
रामे विषये स्वीयां साधुतामुपदेशसमर्थतां यः सफलतां नयति स
तादृशो महामनाः क एव स्यादिति पूर्वेण संबन्धः। तत्र दृष्टान्तः ##-
नयति तद्वत्॥ ५१॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
राघवविषादो नाम दशमः सर्गः॥ १०॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे राघवविषादो
नाम् दशमः सर्गः॥ १०॥

एकादशः सर्गः ११

विश्वामित्र उवाच।

एवं चेत्तन्महाप्राज्ञा भवन्तो रघुनन्दनम्।
इहानयन्तु त्वरिता हरिणं हरिणा इव॥ १॥

विश्वामित्राज्ञया रामस्यानीतस्य सभान्तरे।
राज्ञाश्वासनमाध्यादिबीजप्रश्नश्च वर्ण्यते॥

2705
2706 एवमुक्तप्रकारेण निर्विण्णो दुःखितो मोहितश्चेत्तस्मिन्विषये महाप्राज्ञाः
2707 परीक्षणकुशला भवन्तः | हरिणं यूथपतिं | हरिणास्तदनुयायिनो मृगाः
2708 || १ ||
2709
2710 एष मोहो रघुपतेर्नापद्भ्यो न च रागतः |
2711 विवेकवैराग्यवतो बोध एव महोदयः || २ ||
2712
2713 आपद्भ्यो रागतो वा यो जडीभावः स एव मोहः | अयं तु विवेकादिमतो
2714 बोधफलत्वाद्बोध एवेति महोदय एवेत्यर्थः || २ ||
2715
2716 इहायातु क्षणाद्राम इह चैव वयं क्षणात् |
2717 मोहं तस्यापनेष्यामो मारुतोऽद्रेर्घनं यथा || ३ ||
2718
2719 क्षणशब्दौ शीघ्रमित्यर्थे | इहैव चेत्यन्वयः | द्वितीय इहशब्द आगमनदेश
2720 एव मोहापनयनद्योतनार्थः | घनं मेघम् || ३ ||
2721
2722 एतस्मिन्मार्जिते युक्त्या मोहे स रघुनन्दनः |
2723 विश्रान्तिमेष्यति पदे तस्मिन्वयमिवोत्तमे || ४ ||
2724
2725 ननु मोहेऽपनीतेऽपि तस्य का सिद्धिस्तत्राह - एतस्मिन्निति | तस्मिन्नुपस्थिते
2726 तद्विष्णोः परमं पदम् इति श्रुतिप्रसिद्धे उत्तमे पदे स्वात्मनि || ४ ||
2727
2728 सत्यतां मुदितां प्रज्ञां विश्रान्तिमपतापताम् |
2729 पीनतां वरवर्णत्वं पीतामृत इवैष्यति || ५ ||
2730
2731 सत्यतामबाधितवस्तुताम् | मुदितां मुदितताम् | तलोपश्छान्दसः |
2732 परमानन्दरूपताम् | प्रज्ञां अपरिच्छिन्नज्ञानरूपताम् | मुदि
2733 आनन्दाविर्भावे सति तां प्रसिद्धां प्रज्ञामिति वा | पीतामृतपक्षे
2734 श्रुत्युक्तस्य धर्मफलस्य प्रत्यक्षीकरणाद्यथार्थतां स्वर्गसुखितां
2735 दैवज्ञानसंपन्नतां चेति क्रमादर्थः | पीनतां वरवर्णत्वं शरीरे || ५ ||
2736
2737 निजां च प्रकृतामेव व्यवहारपरम्पराम् |
2738 परिपूर्णमना मान्य आचरिष्यत्यखण्डितम् || ६ ||
2739
2740 ननु व्यवहारस्याविद्यकत्वप्रसिद्धेश्छत्रापाये छायापाय इव तदपायोऽपि
2741 स्यात् स त्वनिष्टः प्रजानां तत्राह - निजामिति | निजां स्ववर्णाश्रमोचिताम् |
2742 प्रकृतामुपक्रान्ताम् | यद्यपि परिपूर्णकामस्तथापि जीवता सर्वव्यवहारस्य
2743 दुस्त्यजत्वादवश्यमुपादेये व्यवहारे प्रकृतत्यागेऽन्योपादाने च
2744 हेत्वभावात्स्वचरितग्राहिजनानुग्राहकत्वाच्च निजामेव
2745 व्यवहारपरम्परामविच्छिन्नमाचरिष्यतीत्यर्थः || ६ ||
2746
2747 भविष्यति महासत्त्वो ज्ञातलोकपरावरः |
2748 सुखदुःखशाहीनः समलोष्टाश्मकाञ्चनः || ७ ||
2749
2750 ननु तामाचरंस्तत्रासज्जेत ततः पूर्ववत्सुखदुःखदशावानपि स्यान्नेत्याह
2751 - भविष्यतीति | सत्त्वं मननादिजं ज्ञानदार्ढ्यबलम् | परं
2752 कारणतत्त्वमवरं कार्यतत्त्वम् | लोके तदुभयं ज्ञातं येन | अथवा
2753 लोकानां प्राणिनां परं परमपुरुषार्थरूपमवरं सांसारिक##-
2754 परमव्याकृतं अवरं हिरण्यगर्भाख्यं च परमार्थतो ब्रह्मैव न
2755 पृथगस्तीति ज्ञातं येन | अतएवानासक्तौ समलोष्टाश्मकाञ्चनः
2756 सुखदुःखादिहीनश्चेत्यर्थः || ७ ||

2757
2758 इत्युक्ते मुनिनाथेन राजा संपूर्णमानसः ।
2759 प्राहिणोद्राममानेतुं भूयो दूतपरम्पराम् ॥ ८ ॥
2760
2761 भूय इत्युक्ते वसिष्ठवचनात्प्राक् प्रतीहारादन्येऽपि दूताः प्रेषिता एवेति गम्यते ॥
2762 ८ ॥
2763
2764 एतावताथ कालेन रामो निजगृहासनात् ।
2765 पितुः सकाशमागन्तुमुत्थितोऽर्क इवाचलात् ॥ ९ ॥
2766
2767 अथ प्रतीहारागमनानन्तरं निजगृहासनादुत्थितो राम एतावता
2768 मुनिसंवादपरिमितेन कालेन स्वपितुः स्थानं जगामेत्युत्तरेण संबन्दः ॥ ९ ॥
2769
2770 वृतः कतिपयैर्भृत्यैर्भ्रातृभ्यां च जगाम ह ।
2771 तत्पुण्यं स्वपितुः स्थानं स्वर्गं सुरपतेरिव ॥ १० ॥
2772
2773 वसिष्ठविश्वामित्रादिमहर्षिजुष्टत्वात्पुण्यम् ॥ १० ॥
2774
2775 दूरादेव ददर्शासौ रामो दशरथं तदा ।
2776 वृतं राजसमूहेन देवौघेनेव वासवम् ॥ ११ ॥
2777
2778 वसिष्ठविश्वामित्राभ्यां सेवितं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
2779 सर्वशास्त्रार्थतज्ज्ञेन मन्त्रिवृन्देन मालितम् ॥ १२ ॥
2780
2781 सेवितं प्रियहितमधुरोक्तिभिर्लालितम् । सर्वाञ्शास्त्रार्थांस्तन्वन्ति लोके
2782 विस्तारयन्तीति सर्वशास्त्रार्थततस्तथाविधाश्च ते [ज्ञाश्चेत्यस्याग्रे तेषां
2783 इना] ज्ञाश्च ये मन्त्रिणस्तेषां वृन्देन ॥ १२ ॥
2784
2785 चारुचामरहस्ताभिः कान्ताभिः समुपासितम् ।
2786 ककुब्भिरिव मूर्ताभिः संस्थिताभिर्यथोचितम् ॥ १३ ॥
2787
2788 ककुब्भिर्दिग्भिः ॥ १३ ॥
2789
2790 वसिष्ठविश्वामित्राद्यास्तथा दशरथादयः ।
2791 ददृशु राघवं दूरादुपायान्तं गुहोपमम् ॥ १४ ॥
2792
2793 उप समीपे आयान्तम् । गुहः कार्तिकेयः ॥ १४ ॥
2794
2795 सत्त्वावष्टब्धगर्भेण शैत्येनेव हिमाचलम् ।
2796 श्रितं सकलसेव्येन गम्भीरेण स्फुटेन च ॥ १५ ॥
2797
2798 कीदृशं ददृशुस्तदाह - सत्त्वेत्यादिपञ्चभिः ।
2799 शीतस्तापोपशमनेनाल्हाद-कस्तुषारश्च तद्भावः शैत्यं तेन
2800 हिमाचलमिव श्रितम् । शैत्यस्यैव सत्त्वेत्यादीनि चत्वारि श्लिष्टानि विशेषणानि ।
2801 सत्त्वेन शान्तिविवेकहेतुना सत्त्वगुणेन प्राणिनिकायेन च व्याप्तान्तरेण ।
2802 सकलैः पूर्णैः कला-सहितचन्द्रेण च सिवेतुं योग्येन ।
2803 गम्भीरेणानवगाह्यान्तेन स्फुटेन चेति यथोचितं संबन्धः ॥ १५ ॥
2804
2805 सौम्यं समं शुभाकारं विनयोदारमानसम् ।
2806 कान्तोपशान्तवपुषं परस्यार्थस्य भाजनम् ॥ १६ ॥
2807
2808 सौम्यं प्रियदर्शनम् । सममन्यूनानतिरिक्ताङ्गम् । कान्तं मनोहरम् ।

2809 उपशान्तमनुग्रम् | परस्यार्थस्य पुरुषार्थस्य || १६ ||
2810
2811 समुद्यद्यौवनारम्भं वृद्धोपशमशोभनम् |
2812 अनुद्विग्नमनानन्दं पूर्णप्रायमनोरथम् || १७ ||
2813
2814 सम्यगुद्यन्यौवनारम्भो यस्य तम् | वृद्धवदुपशमेन शोभनम् |
2815 अनुद्विग्नमविवेकापगमात् | अनानन्दमप्राप्तपरमानन्दम् || १७ ||
2816
2817 विचारितजगद्यात्रं पवित्रगुणगोचरम् |
2818 महासत्त्वैकलोभेन गुणैरिव समाश्रितम् || १८ ||
2819
2820 जगद्यात्रा संसारगतिः | पवित्राणां गुणानां पवित्रगुणानां पुरुषाणां
2821 वा गोचरं विषयम् | गुणैः सर्वैर्महासत्त्विकलोभेनैव सम्यगाश्रितम् || १८ ||
2822
2823 उदारमार्यमापूर्णमन्तःकरणकोटरम् |
2824 अविक्षुभितया वृत्त्या दर्शयन्तमनुत्तमम् || १९ ||
2825
2826 अविक्षुभितया वृत्त्या स्थित्या सर्वसाधनसंपत्तावपि तत्त्वबोधविश्रान्त्य##-
2827 दर्शयन्तं सूचयन्तम् | अनुत्तममिति रामविशेषणं वा || १९ ||
2828
2829 एवङ्गुणगणाकीर्णो दूरादेव रघूद्वहः |
2830 परिमेयस्मिताच्छाच्छस्वहाराम्बरपल्लवः || २० ||
2831
2832 रघूद्वहः प्रणनामेत्युत्तरेणान्वयः | अम्बरमेव पल्लवोऽम्बरपल्लवः
2833 परिमेयौ स्मितमिवाच्छादच्छौ स्वीयौ हाराम्बरपल्लवौ यस्य यः || २० ||
2834
2835 प्रणनाम चलच्चारुचूडामणिमरीचिना |
2836 शिरसा वसुधाकम्पलोलदेवाचलश्रिया || २१ ||
2837
2838 चूडामणिः शिरोरत्नम् | देवाचलः सुमेरुः || २१ ||
2839
2840 एवं मुनीन्द्रे ब्रुवति पितुः पादाभिवन्दनम् |
2841 कर्तुमभ्याजगामाथ रामः कमललोचनह् || २२ ||
2842
2843 एवं सर्गादिश्लोकसप्तकोक्तप्रकारेण मुनीन्द्रे विश्वामित्रे ब्रुवति सति अथ
2844 रामः पितुः पादाभिवन्दनं कर्तुमभ्याजगामेति संबन्धः || २२ ||
2845
2846 प्रथमं पितरं पश्चान्मुनी मान्यैकमानितौ |
2847 ततो विप्रांस्ततो बन्धूंस्ततो गुरुगणान्सुहृत् || २३ ||
2848
2849 मुनी वसिष्ठविश्वामित्रौ | मान्यैरपि मुख्यतया मानितौ | सुहृत्
2850 शोभनहृदयो रामः || २३ ||
2851
2852 जग्राह च ततो दृष्ट्या मनाङ्मूर्ध्ना तथा गिरा |
2853 राजलोकेन विहितां तां प्रणामपरम्पराम् || २४ ||
2854
2855 मनाङ्नम्रेण मूर्ध्नेति तदुचितेषु विनयसूचनाय || २४ ||
2856
2857 विहिताशीर्मुनिभ्यां तु रामः सुसममानसः |
2858 आससाद पितुः पुण्यं समीपं सुरसुन्दरः || २५ ||
2859
2860 सुसममानसः आशीरर्थलाभालाभयोः || २५ ||

2861
2862 पादाभिवन्दनपरं तमथासौ महीपतिः |
2863 शिरस्यभ्यालिलिङ्गाशु चुचुम्ब च पुनःपुनः || २६ ||
2864
2865 शिरसि आघ्रायेति शेषः | अभ्यालिलिङ्ग अभिमुखमालिङ्गितवान् || २६ ||
2866
2867 शत्रुघ्नं लक्ष्मणं चैव तथैव परवीरहा |
2868 आलिलिङ्ग घनस्नेहो राजहंसोऽम्बुजे यथा || २७ ||
2869
2870 यथा रामं तथैव | राजहंसोऽम्बुजे यथेति चुम्बने दृष्टान्तः || २७ ||
2871
2872 उत्सङ्गे पुत्र तिष्ठेति वदत्यथ महीपतौ |
2873 भूमौ परिजनास्तीर्णे सोंऽशुकेऽथ न्यविक्षत || २८ ||
2874
2875 उत्सङ्गे अङ्के | अंशुके वस्त्रे | न्यविक्षत उपाविशत् || २८ ||
2876
2877 राजोवाच |
2878
2879 पुत्र प्राप्तविवेकस्त्वं कल्याणानां च भाजनम् |
2880 जडवज्जीर्णया बुद्ध्या खेदायात्मा न दीयताम् || २९ ||
2881
2882 जडवदविवेकिवत् | जीर्णया शिथिलया | खेदाय दैन्याय | आत्मा जीवः || २९ ||
2883
2884 वृद्धविप्रगुरुप्रोक्तं त्वादृशेनानुतिष्ठता |
2885 पदमासाद्यते पुण्यं न मोहमनुधावता || ३० ||
2886
2887 वृद्धैः पित्रादिभिः | गुरुभिराचार्यैः | प्रजापालनधर्मसाधनत्वात्##-
2888
2889 तावदेवाऽऽपदो दूरे तिष्ठन्ति परिपेलवाः |
2890 यावदेव न मोहस्य प्रसरः पुत्र दीयते || ३१ ||
2891
2892 असन्निहिता दूरे तिष्ठन्ति नोपसर्पन्ति | सन्निहितास्तु परिपेलवाः सर्वतो
2893 लधीयस्यस्तिष्ठन्ति न कार्यक्षमा इत्यर्थः | मोहस्य प्रसरे तु तद्विपरीता
2894 भवन्तीत्यर्थः || ३१ ||
2895
2896 श्रीवसिष्ठ उवाच |
2897
2898 राजपुत्र महाबाहो शूरस्त्वं विजितास्त्वया |
2899 दुरुच्छेदा दुरारम्भा अप्यमी विषयारयः || ३२ ||
2900
2901 त्वमेव शूरो यतस्त्वया विषयारयो विजिताः | प्रसिद्धा अरयो दुरुच्छेदा एव न ते
2902 स्वेन दुःखेनारभ्यन्ते | विषयारयस्तु स्वेनैव संपादिता सुःखान्तरपर##-
2903
2904 किमतज्ज्ञ इवाज्ञानां योग्ये व्यामोहसागरे |
2905 विनिमज्जसि कल्लोलबहुले जाड्यशालिनि || ३३ ||
2906
2907 एवंभूतोऽपि त्वमज्ञानां योग्ये व्यामोहसागरे अतज्ज्ञ इवानात्मज्ञ इव किं
2908 निमज्जसि | कल्लोला बृहत्तरङ्गा विक्षेपकाः | जाड्यं मौढ्यमावरणम् || ३३
2909 | |
2910
2911 विश्वामित्र उवाच |
2912

चलन्निलोत्पलव्यूहसमलोचनलोलताम् ।
ब्रूहि चेतःकृतां त्यक्त्वा हेतुना केन मुह्यसि ॥ ३४ ॥

चलता नीलोत्पलसमूहेन समां लोचनयोर्लोलतां चञ्चलताम् । चेतो व्यग्रचित्तं तेन कृताम् । केन हेतुना विमुह्यसि भ्राम्यसि । तव भ्रान्तिहेतुः क इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

किंनिष्ठाः के च ते केन कियन्तः कारणेन ते ।
आधयः प्रविलुम्पन्ति मनो गेहमिवाखवः ॥ ३५ ॥

आधयो मानसव्यथा मनः परिलुम्पन्ति विषादयन्ति । कस्मिन्निष्ठा समाप्तिर्येषां ते । कस्मिन्कामे संपन्ने शामन्तीत्यर्थः । अथवा किमाश्रिताः के चेति तत्स्वरूपप्रश्नः । केनेति तन्निमित्तप्रश्नः । कियन्त इति तद्विभागप्रश्नः । कारणेनेति केनेत्यनेन संबध्यते । गेहं गृहं आखनन्तीत्याखवो मूषकाः ॥ ३५ ॥

मन्ये नानुचितानां त्वमाधीनां पदमुत्तमम् ।
आपत्सु चाऽप्रयोज्यं ते निहीना अपि चाधयः ॥ ३६ ॥

नन्वाधिहेत्वादयो जगति प्रसिद्धा एव ते कुतः पृच्छ्यन्ते तत्राह - मन्य इति । सत्यं प्रसिद्धाः त्वं तु तेषामनुचितानामुत्तममुचितं पदं स्थानं न भवसि । आपन्नो दरिद्रो वा तत्पदं स्यात् । ते तव च आपत्सु अप्रयोज्यं प्रतीकार्यं नास्ति । पितृप्रभावेणैव सर्वापदां निरस्तत्वात् । अपिच ते आधयो निहीनाः स्वत एव निरस्ताः । सर्वसौभाग्यसंपन्नतया पूर्णत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

यथाभिमतमाशु त्वं ब्रूहि प्राप्स्यसि चानघ ।
सर्वमेव पुनर्येन भेत्स्यन्ते त्वां तु नाधयः ॥ ३७ ॥

अभिमतमनतिक्रम्य यथाभिमतम् । अभिमतार्थमप्रच्छाद्येत्यर्थः । अनघेति हेतुगर्भम् । सर्वमेवाभिमतं प्रप्स्यसीति संबन्धः । येनाभिमतलाभेन पुनराधयस्त्वां न भेत्सन्ते ॥ ३७ ॥

इत्युक्तमस्य सुमते रघुवंशकेतु-
राकर्ण्य वाक्यमुचितार्थविलासगर्भम् ।
तत्याज खेदमभिगर्जति वारिवाहे
बर्ही यथा त्वनुमिताभिमतार्थसिद्धिः ॥ ३८ ॥

सुमतेर्विश्वामित्रस्य इति उक्तमुचितानां स्वाभिलाषानुरूपाणामर्थानां विलासः प्रकाशो गर्भे तात्पर्ये यस्य तथाविधं वाक्यं निशम्य रघुवंशकेतुः श्रीमः अनुमिताभिमतार्थसिद्धिः सन् खेदं तत्याजेति संबन्धः । वारिवाहे मेघे । बर्हीं मयूरः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे राघवसमाश्वासनं नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे राघवसमाश्वासनं नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः १२

वाल्मीकिरुवाच ।

2965 इति पृष्टो मुनीन्द्रेण समाश्वस्य च राघवः।
2966 उवाच वचनं चारु परिपूर्णार्थमन्थरम्॥ १॥
2967
2968 भोगानां दुःखस्वरूपत्वं विषयादेरसत्यता।
2969 संपदामप्यनर्थत्वमित्याद्यत्रोपवर्ण्यते॥
2970
2971 समाश्वस्य सम्यगाश्वास। म्प्राप्य। परुपूर्णार्थगौरवादिव मन्थरं
2972 मन्दप्रवृत्तमतएव चारु॥ १॥
2973
2974 श्रीराम उवाच।
2975
2976 भगवन्भवता पृष्टो यथावदधुनाऽखिलम्।
2977 कथयाम्यहमज्ञोऽपि को लङ्घयति सद्वचः॥ २॥
2978
2979 को लङ्घयतीति। तथा च भवदाज्ञापरिपालनाय वदामि नतु घाष्ट्येंनेति
2980 भावः॥ २॥
2981
2982 अहं तावदयं जातो निजेऽस्मिन्पितृसद्मनि।
2983 क्रेमण वृद्धिं संप्राप्तः प्राप्तविद्यश्च संस्थितः॥ ३॥
2984
2985 इत्थं विनयोक्त्या मुनिं वशिकृत्य स्ववृत्तानुवादव्याजेन
2986 धर्मानुष्ठान-जन्यचित्तशुद्ध्या विवेकवैराग्याभ्यां विचारोदयं
2987 स्वस्य दर्शयति - अहं तावदित्यादिचतुर्भिः॥ ३॥
2988
2989 ततः सदाचारपरो भूत्वाहं मुनिनायक।
2990 विहृतस्तीर्थयात्रार्थमुर्वीमम्बुधिमेखलाम्॥ ४॥
2991
2992 विहृतः संचरितवान्। गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः॥ ४॥
2993
2994 एतावताथ कालेन संसारास्थामिमां हरन्।
2995 समुद्भूतो मनसि मे विचारः सोऽयमीदृशः॥ ५॥
2996
2997 ईदृशो वक्ष्यमाणलक्षणः॥ ५॥
2998
2999 विवेकेन परीतात्मा तेनाहं तदनु स्वयम्।
3000 भोगनीरसया बुद्ध्या प्रविचारितवानिदम्॥ ६॥
3001
3002 भोगेषु रसो रागस्तच्छून्यया॥ ६॥
3003
3004 किंनामेदं बत सुखं येयं संसारसंततिः।
3005 जायते मृतये लोको म्रियते जननाय च॥ ७॥
3006
3007 किंनाम सुखम्। न किंचिदित्यर्थः। संततिर्विस्तारः। असुखत्वमेवोप##-
3008 वचनादिति भावः॥ ७॥
3009
3010 अस्थिराः सर्व एवेमे सचराचरचेष्टिताः।
3011 आपदां पतयः पापा भावा विभवभूमयः॥ ८॥
3012
3013 नन्वस्तु तथा तथाप्यन्तराले विभवभूमिषु सुखमनुभूयत एवेति तत्राह ##-
3014 दैवोपपन्नसाधनायत्तेत्युभयविधा [साधनोपपन्नेत्युभय]
3015 भोगप्रवृत्तिस्तल्लक्षणचेष्टितसहिता अपि विभवभूमयो
3016 वैभवसमयमात्रस्थितिका भावा विषयाः स्रक्चन्दनान्नपानादयो न

3017 सुखदाः यतोऽस्थिराः। अलाभवियोगकालयोर्दुःखदा इत्यर्थः।
3018 तवाप्युंपभोगकाले तेभ्यः सुखमाशङ्क्याह - आपदां पतय इति।
3019 पतयः स्वामिनः। श्रेष्ठा इति यावत्। रागादिदोषोपजननेन
3020 परमापत्प्रापकत्वात्तद्रूपा एवेत्यर्थः। अनिषिद्धा एवं निषिद्धास्तु पापा अपि
3021 पापजकत्वात्। तथाच विषसंपृक्तान्नसदृश-त्वान्न तद्भोगे सुखमिति
3022 नास्ति संसारे सुखमिति सिद्धमिति भावः॥ ८॥
3023
3024 अयःशलाकासदृशाः परस्परमसङ्गिनः।
3025 श्लिष्यन्ते केवलं भावा मनःकल्पनया स्वया॥ ९॥
3026
3027 यदि न ते सुखदास्तर्हि कथं सुखकारकत्वेन परस्परं संबध्यन्ते तत्राह
3028 - अय इति। सर्वेऽपि भावाः स्वतो लोहशलाकाः सूच्यादय इव
3029 परस्परमसङ्गिनः संबन्धशुन्या एव परंतु अनया ममेदं
3030 भोगसाधनमनेनेत्थमिदं करिष्यामीत्यादिमनःकल्पनया केवलं
3031 क्रियाकारकादिभावेन श्लिष्यन्ते संबन्ध्यन्ते। तथैवान्वयव्यतिरेक##-
3032
3033 मनः समायत्तमिदं जगदाभोगि दृश्यते।
3034 मनश्चासदिवाभाति केन [केन स्मः] स्म परिमोहिताः॥ १०॥
3035
3036 न केवलं भावानां संबन्धमात्रं मनोधीनं किंतु जन्मस्थिति##-
3037 तर्हि मन एव सुखसाधनमस्तु नेत्याह - मन इति। असच्छुन्यमिव विवेके
3038 आभाति। तथाच न ततोऽपि सुखसिद्धिरिति व्यमेतावन्तं कालं केन सुखं स्यादिति
3039 मोहिताः स्मः॥ १०॥
3040
3041 असतैव वयं कष्टं विकृष्टा मूढबुद्धयः।
3042 मृगतृष्णाम्भसा दूरे वने मुग्धमृगा इव॥ ११॥
3043
3044 अतः परिशेषाद्भ्रान्तिरेवेयमिति दर्शयति - असतैवेति। संसारे
3045 सौखतत्साध-नयोरसत्वादेवेत्यर्थः। कष्टं यथा स्यात्तथा विकृष्टा
3046 आकृष्टाः। दार्ष्टान्तिके मृगतृष्णाम्भःसदृश्या सुखाशयेति गम्यते
3047 । मुग्धमृगा मूढहरिणाः॥ ११॥
3048
3049 न केनचिच्च विक्रीता विक्रीता इव संस्थिताः।
3050 बत मूढा वयं सर्वे जानानां अपि शाम्बरम्॥ १२॥
3051
3052 संस्थिताः [पारवश्यादित्यर्थः] परवशा इत्यर्थः। जाअनाना
3053 अभिज्ञंमन्या अपि वयं मूढा एव। शाम्बरं शम्बरसंबन्धि।
3054 मायेयमिति भावः॥ १२॥
3055
3056 किमेतेषु प्रपञ्चेषु भोगा नाम सुदुर्भगाः।
3057 मुधैव हि वयं मोहात्संस्थिता बद्धभावनाः॥ १३॥
3058
3059 भोगा विषयसुखलवाः किंनाम। दृष्टनष्टस्वभावत्वाद्दुरन्तदुःख##-
3060 व्यर्थमेव बद्धा इति भावना भ्रान्तिर्येषां ते तथाभूताः संस्थिताः॥ १३॥
3061
3062 आ ज्ञातं बहुकालेन व्यर्थमेव वयं वने।
3063 मोहे निपतिता मुग्धाः श्वभ्रे मुग्धा मृगा इव॥ १४॥
3064
3065 आ इति स्मरणाभिलापे। बहुकालेन ज्ञातम्। किं तदाह - व्यर्थमेव मोहे
3066 निपतिता इति। वने श्वभ्रे वनान्तर्गतगर्ते॥ १४॥
3067
3068 किं मे राज्येन किं भिगैः कोऽहं किमिदमागतम्।

3069 यन्मिथ्यैवास्तु तन्मिथ्या कस्य नाम किमागतम् ॥ १५ ॥
3070
3071 कोऽहम् इदं दृश्यजातं किंस्वरूपम् किमर्थं चागतम् राज्येन च मे किम्
3072 भोगैश्च किम् किमिदं सर्वं मिथ्यैवोत किंचित्सत्यमपि । तत्र किं दृष्टिः
3073 सत्योत [सत्योत असत्या] दृश्यम् । तर यन्मिथ्यैअ तदेव मिथ्यास्तु नतु
3074 वैपरीत्यम् । तस्य मित्यात्वे कस्य किमागतम् । न कापि क्षतिरिति भावः ॥ १५ ॥
3075
3076 एवं विमृशतो ब्रह्मन्सर्वेष्वेव ततो मम ।
3077 भावेष्वरतिरायाता पथिकस्य मरुष्विव ॥ १६ ॥
3078
3079 एवं किंनामेदमित्यादिनवश्लोकोक्तप्रकारेण विमृशतो विचारयतः ।
3080 अरतिर्वैरस्यम् । मरुषु निर्जलभूमिषु ॥ १६ ॥
3081
3082 तदेतद्भगवन्ब्रूहि किमिदं परिणश्यति ।
3083 किमिदं जायते भूयः किमिदं परिवर्धते ॥ १७ ॥
3084
3085 एवं स्वस्य विचारोत्पत्तिप्रकारमुपवर्ण्य प्रष्टव्यांश। म्दर्शयति -
3086 तदेतदित्यादिपञ्चभिः । तत्तस्माद्विमर्शे असारत्वात्तत्रादौ विनाशोत्पत्ति##-
3087 मिमिदमित्यादिना । इदं सत्यतया सर्वानुभवप्रमाणसिद्धं दृश्यं
3088 परिणश्यति सर्वात्मना असदिवापद्यते तत्किं सतोऽसत्त्वविरोधात् यद्यसदेवेति
3089 कश्चिद्ब्रूयात्तर्हि भूयो जायते सत्त्वमापद्यते तदिदं किं
3090 सत्त्वासत्त्वबहिर्भूतान्वृद्ध्यादि-विकारांश्चेदं भजते तदपि यदि
3091 पूर्वावस्थं नश्यत्यवस्थान्तर-वच्चोत्पद्यते तर्हि प्रत्यभिज्ञाविरोधो
3092 वृद्ध्यादिव्यवहारानुपपत्तिश्च । यदि पूर्वावस्थं न नश्यति तर्हि
3093 युगपदुभयावस्थत्वप्रसङ्गः अवस्थान्तर##-
3094 भिद्येरंस्तर्हि तासामभावत्वम् अभेदे च [अवस्थायिनि अवस्था चेति अनयोः
3095 पर्यायवृत्तिता स्यात्] स्थायिन्यवस्थावति पर्यायवृत्ति##-
3096 प्रश्नत्रयस्योत्तरार्थमुत्पत्तिस्थित्युपशमप्रक-रणानि । अथवा इदं
3097 शरीरं किं नश्यति । पुनः किं जायते किं वर्धते । न कश्चिदस्य
3098 जन्मादिनार्थ इत्यर्थः ॥ १७ ॥
3099
3100 जरामरणमापच्च जननं संपदस्तथा ।
3101 आविर्भावतिरोभावैर्विवर्धन्ते [विवर्धन्ति] पुनः पुनः ॥ १८ ॥
3102
3103 अर्थो नास्तीत्येतावदेव न प्रत्युतानर्थपरम्पराप्यस्तीत्याह - जरेति ।
3104 संपदामप्यनर्थहेतुत्वादनर्थेषु गणनम् ॥ १८ ॥
3105
3106 भोगैस्तैरेव तैरेव तुच्छैर्वयममी किल ।
3107 पश्य जर्जरतां नीता वातैरिव गिरिद्रुमाः ॥ १९ ॥
3108
3109 ननु भोगहेतुत्वाद्देहस्यार्थो।प्यस्तीत्याशङ्क्याह - भोगैरिति । तैरेव
3110 तैरेवेति तेषामपूर्वत्वाभावात्पिष्टपेषणवद्वैरस्यद्योतनाय । अमी
3111 भोगलम्पटाः । जर्जरतां शैथिल्यम् । तथाच भोगानामप्यनर्थत्वमेवेति
3112 भावः ॥ १९ ॥
3113
3114 अचेतना इव जनाः पवनैः प्राणनामभिः ।
3115 ध्वनन्तः संस्थिता व्यर्थं यथा कीचकवेणवः ॥ २० ॥
3116
3117 प्रज्ञावतामप्यात्यन्तिकदुःखोपशमनोपायासंपादने वृथैव सा
3118 प्रज्ञेत्यचेतनप्रायास्त इत्यभिप्रेत्याह - अचेतना इति । व्यर्थं
3119 पुरुषार्थोपयोगं विना । वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ॥ २० ॥
3120

3121 शाम्यतीदं कथं दुःखमिति तप्तोऽस्मि चिन्तया |
3122 जरद्द्रुम इवोग्रेण कोटरस्थेन वह्निना || २१ ||
3123
3124 हेतुना केन मुह्यसीति प्रश्नस्योत्तरमाह - शाम्यतीति || २१ ||
3125
3126 संसारदुःखपाषाणनीरन्ध्रहृदयोऽप्यहम् |
3127 निजलोकभयादेव गलद्बाष्पं न रोदिमि || २२ ||
3128
3129 संसारदुःखैः पाषाण इव नीरन्ध्रं निश्छिद्रं निबिडपूरितं हृदयं
3130 यस्येत्यर्थः | निजलोकाः स्वजनास्तेऽपि मदर्थं [मारोदिषुरिति] रुद्युरिति
3131 भयादेव || २२ ||
3132
3133 शून्या मन्मुखवृत्तीस्ताः शुष्करोदननीरसाः |
3134 विवेक एव हृत्संस्थो ममैकान्तेषु पश्यति || २३ ||
3135
3136 शुष्केणानश्रुणा रोदनेन नीरसाः प्रीतिशून्या अतएव स्वहेतुहर्षादि##-
3137 कृत्रिमस्मिताभिलापादिवृत्तिर्मम विवेक एव पश्यतीत्यर्थः || २३ ||
3138
3139 भृशं मुह्यामि संस्मृत्य भावाभावमयीं स्थितिम् |
3140 दारिद्र्येणेव सुभगो दूरे संसारचेष्टया || २४ ||
3141
3142 भावानां प्रियतमविषयाणामभावो विनाशस्तत्प्रचुराम् | अथवा भावः
3143 सर्वदुःखोपशमनोपलक्षितपरमानन्दभावस्तदभावोऽज्ञानं
3144 तद्विकारभूतां स्थितिं संस्मृत्य विचार्य संसारचेष्टया भृशं
3145 मुह्यामि | सुभगो धनादिसंपन्नो दूरे अर्थात्सौभाग्यात्परतो दैवात्प्राप्तेन
3146 दारिद्र्येण पूर्वदशां संस्मृत्य यथा मुह्यति तद्वत् || २४ ||
3147
3148 मोहयन्ति मनोवृत्तिं खण्डयन्ति गुणावलिम् |
3149 दुःखजालं प्रयच्छन्ति विप्रलम्भपराः श्रियः || २५ ||
3150
3151 ननु श्रीभिरेव त्वदभिमतोऽर्थः सेत्स्यति श्रीमतां किं नु दुर्लभम् इति
3152 प्रवादात्तत्राह - मोहयन्तीति | विप्रलम्भो वञ्चनम् || २५ ||
3153
3154 चिन्तानिचयचक्राणि नानन्दाय धनानि मे |
3155 संप्रसूतकलत्राणि गृहाण्युग्रापदामिव || २६ ||
3156
3157 तदेव प्रपञ्चयति - चिन्तेति | धनिनश्चिन्ताधाराभिस्तिलशः खण्डनेन
3158 निचयाय राशीकरणाय प्रवृत्तानि चक्राणि | उग्रापदां दारिद्र्यशत्रु##-
3159
3160 विविधदोषदशापरिचिन्तनैर्वितितभङ्गुरकारणकल्पितैः |
3161 मम न निर्वृतिमेति मनो मुने निगडितस्य यथा वनदन्तिनः || २७ ||
3162
3163 देहादिभावानां संततसंभावितभङ्गुरत्वहेतुसमर्थितैर्विविधानां
3164 दृष्टादृष्टदोषाणां दुर्दशानां च परिचिन्तनैर्हेतुभिर्मम मनो
3165 नोर्वृतिं सुखं नैति | दन्तिपक्षे
3166 विस्ताररहितगर्तपिधानभङ्गुरकाष्ठादि-दुर्दशानां च
3167 परिचिन्तनैरित्यर्थः || २७ ||
3168
3169 खलाः कालेकाले निशि निशितमोहैकमिहिका-
3170 गतालोके लोके विषयशतचौराः सुचतुराः |
3171 प्रवृताः प्रोद्युक्ता दिशिदिशि विवेकैकहरणे
3172 रणे शक्तास्तेषां क इव विदुषः प्रोज्झ्य सुभटाः || २८ ||

3173

3174 अज्ञानलक्षणायां निशि लोके जने मोहोऽविचारस्तल्लक्षणाभिर्मिहिकाभिस्तु##-

3175 सुचतुरा विषयशतचौराः कालेकाले सर्वदा दिशिदिशि सर्वदिक्षु विवेकलक्षण##-

3176 वर्तन्त इति शेषः। रणे युद्धे तेषां वधाय विदुषः प्रोज्झ्य

3177 तत्त्वज्ञानविहायान्ये के सुभटाः शक्ताः। न केऽपीत्यर्थः।

3178 इवकारस्तत्सदृशानामपि दौर्लभ्यद्योतनार्थः। विना तमोनाशं

3179 तद्वधासंभवादिति भावः॥ २८॥

3180

3181 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे

3182 प्रथमपरितापो नाम द्वादशः सर्गः॥ १२॥

3183

3184 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे

3185 प्रथमपरितापो नाम द्वादशः सर्गः॥ १२॥

3186

3187 त्रयोदशः सर्गः १३

3188

3189 श्रीराम उवाच।

3190

3191 इयमस्मिन्स्थितोदारा संसारे परिकल्पिता।

3192 श्रीर्मुने परिमोहाय सापि नूनं कदर्थदा॥ १॥

3193

3194 या प्रिया सर्वमूढानां या भोगानर्थदा सदा।

3195 दोषैर्बहुविधैः सा श्रीरासर्गान्तं विनिन्द्यते॥

3196

3197 इत्थं विषयाणामसारानर्थतां प्रतिपाद्य विषयसंपादनमूलश्रियोऽपि

3198 तथाविधतां प्रतिपादयितुमुपक्रमते - इयमित्यादिना। अस्मिन्संसारे स्थिता

3199 अनपगता सती बहुतरसुखहेतुत्वादुदारा उत्कृष्टेति परिकल्पिता। मूढजनैरिति

3200 शेषः। वस्तुतस्तु सापि परिमोहायैव नूनम्। यतो वधबन्धनरकादिक##-

3201 परिमोहायाप्राप्ता वियुक्ता वा कदर्थदेति वा कुत्सितानर्थान् धनानि ददाति न

3202 विवेकमिति वा कदर्थदा॥ १॥

3203

3204 उल्लासबहुलानन्तकल्लोलानलमाकुलान्।

3205 जडान्प्रवहति स्फारान्प्रावृषीव तरङ्गिणी॥ २॥

3206

3207 उल्लासैरुत्साहैर्बहुला अनन्ताः कल्लोला मनोरथपरम्परा येषां तान्

3208 स्फारान्बहून् जडान्मूर्खान् प्रवहति पारवश्यमापाद्याकर्षति।

3209 तरङ्गिणीपक्षे ऊर्ध्वं लासो नाट्यं तेन बहुलानुपचिताननन्तान्##-

3210

3211 चिन्तादुहितरो बह्व्यो भूरिदुर्ललितैधिताः।

3212 चञ्चलाः प्रभवन्त्यस्यास्तरङ्गाः सरितो यथा॥ ३॥

3213

3214 अस्याः श्रियश्चिन्तालक्षणा दुहितरः पुत्र्यः प्रभवन्ति।

3215 दुर्ललितैर्दुष्टचेष्टितैरेधिता वर्धिताः॥ ३॥

3216

3217 एषा हि पदमेकत्र न निबध्नाति दुर्भगा।

3218 दग्धेवानियताचारमितश्चेतश्च धावति॥ ४॥

3219

3220 यथा काचिद्दुर्भगा मोहाद्वह्निं पदा आस्कन्द्य दग्धा सती एकत्र पदं न

3221 निबध्नाति पादं न स्थापयति किंत्वनियतचेष्टं यथा स्यात्तथा इतश्चेतश्च

3222 धावति तथा श्रीरपि पदं स्थानं अनियताचारं शास्त्र##-

3223

3224 जनयन्ती परं दाहं [परिक्षीणाङ्गका सती]

3225 परामृष्टाङ्गिका सती।
3226 विनाशमेव धत्तेऽन्तर्दीपलेखेव कज्जलम्॥ ५॥
3227
3228 व्ययापहारादिना परामृष्टैकदेशा परं दाहं जनयन्ती श्रीमत इत्यर्थः
3229 । अन्तः मध्ये। अकाण्ड एवेत्यर्थः। विनाशं स्वस्याः स्वोपभोक्तुर्वा।
3230 दीपलेखापक्षे परामृष्टाङ्गिका स्पृष्टावयवा। विनाशस्य
3231 तमोनिष्ठत्वद्योतनाय कज्जलदृष्टान्तः॥ ५॥
3232
3233 गुणागुणविचारेण विनैव किल पार्श्वगम्।
3234 राजप्रकृतिवन्मूढा दुरारूढाऽवलम्बते॥ ६॥
3235
3236 दुरारुढा दुःखेन संपादितापि न गुणवतां धार्मिकाणामेवोप##-
3237 [सकामपुण्यवशाद्यं कचित्] कंचित्संनिहितमवलम्बते। यथा
3238 राज्ञां प्रकृतिः स्वभावः। बहुधा मूढा राजानो न
3239 धार्मिकैर्गुणवद्भिः सह स्निह्यन्ति किंतु येनकेनचित्संनिहितेन सहेति
3240 प्रसिद्धम्॥ ६॥
3241
3242 कर्मणा [तेनैव] तेनतेनैषा विस्तारमनुगच्छति।
3243 दोषाशीविषवेगस्य यत्क्षीरं विस्तरायते॥ ७॥
3244
3245 यस्य कर्मणः क्षीरं फलं
3246 धनराज्यलाभादिलोभहिंसानृतादिदोषसर्प-वेगानां विस्ताराय भवति
3247 तेनतेनैव युद्धद्यूतवाणिज्यादिकर्मणैषा श्रीर्विस्तारमधिगच्छति न
3248 यागदानादिना। प्रत्युत तेषां व्ययहेतुत्वादित्यर्थः॥ ७॥
3249
3250 तावच्छीतमृदुस्पर्शाः परे स्वे च जने [जनः] जनाः।
3251 वात्ययेव हिमं यावच्छ्रिया न परुषीकृताः [परुषीकृतः]॥ ८
3252 ।।
3253
3254 शीतमृदुस्पर्शपदेन दयादाक्षिण्यस्नेहाद्युपलक्ष्यते। वातसमूहो वात्या।
3255 परुषीकृता [कृतः इत्युभयत्रैकवचनं क्वचित्] दुःसहीकृताः॥ ८
3256 ।।
3257
3258 प्राज्ञाः शूराः कृतज्ञाश्च पेशला मृदवश्च ये।
3259 पांसुमुष्ट्येव मणयः श्रिया ते मलिनीकृताः॥ ९॥
3260
3261 तदेव स्पष्टयति - प्राज्ञा इति। स्पष्टम्॥ ९॥
3262
3263 न श्रीः सुखाय भगवन्दुःखायैव हि वर्धते।
3264 गुप्ता विनाशनं धत्ते मृतिं विषलता यथा॥ १०॥
3265
3266 गुप्ता रक्षिता विनाशनं विनाशसाधनं धत्ते संपादयति। मृतिं
3267 मरणम्॥ १०॥
3268
3269 श्रीमानजननिन्द्यश्च शूरश्चाप्यविकत्थनः।
3270 समदृष्टिः प्रभुश्चैव दुर्लभाः पुरुषास्त्रयः॥ ११॥
3271
3272 ननु श्रीमन्तोऽपि धार्मिका यशस्विनश्च केचिद्दृश्यन्ते तत्राह -
3273 श्रीमानिति। स्पष्टम्॥ ११॥
3274
3275 एषा हि विषमा दुःखभोगिनां गहना गुहा।
3276 घनमोहगजेन्द्राणां विन्ध्यशैलमहातटी॥ १२॥

सुःखलक्षणानां भोगिनां सर्पाणाम् ‖ १२ ‖

सत्कार्यपद्मरजनी दुःखकैरवचन्द्रिका [कैरवं
शुभ्रकमलम्] ।
सुदृष्टिदीपिकावात्या कल्लोलौघतरङ्गिणी ‖ १३ ‖

सत्कार्याणि पुण्यकर्माणि तल्लक्षणपद्मानां रजनी रात्रिः ।
संकोचहेतुरित्यर्थः । एवं दुःखकैरवाणां चन्द्रिका विकासहेतुः ।
सुदृष्टिर्दयादृष्टिः परमार्थदृष्टिर्वा तद्रूपदीपिकाया वात्या
वातसमूहः । कल्लोलौघयुक्ता तरङ्गिणीव । अस्या अपि दीपप्रशमन##-

संभ्रमाभ्रादिपदवी विषादविषवर्धिनी ।
केदारिका विकल्पानां खेदायभयभोगिनी ‖ १४ ‖

संभ्रमो भयं भ्रान्तिश्च तद्रूपाणामभ्राणामादिपदवी प्रथममार्गः
पुरोवातादिः । केदारिका क्षेत्रभक्तिर्विकल्पसस्यानाम् । खेदः आयो लाभो यस्य
तथाविधस्य भयस्य जनने भोगिनी सर्पिणी भयभागवती । खेदायेति
पृथक्पदं वा ‖ १४ ‖

हिमं वैराग्यवल्लिनां विकारोलूकयामिनी ।
राहुदंष्ट्रा विवेकेन्दोः सौजन्याम्भोजचन्द्रिका ‖ १५ ‖

विकाराश्चित्तविकाराः कामादयः ‖ १५ ‖

इन्द्रायुधवदालोलनानारागमनोहरा ।
लोला तडिदिवोत्पन्नध्वंसिनी च जडाश्रया ‖ १६ ‖

इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तद्वत् । चन्द्रायुधमिति पाठेऽप्यर्धचन्द्रवद्व##-
मूर्खाः । त एव प्रायः श्रीमन्तो दृश्यते ‖ १६ ‖

चापलावजितारण्यनकुली नकुलीनजा ।
विप्रलम्भनतात्पर्यजितोग्रमृगतृष्णिका ‖ १७ ‖

चापलेनावमत्य जिता अरण्यनकुल्यो यया । नकुलीनजा दौष्कुलेया । नशब्दोऽयं
नतु नञ् । विप्रलम्भनतात्पर्यं प्रतारणानुकूल्यम् । मृगतृष्णाया उग्रता
ग्रीष्मे प्रसिद्धा ‖ १७ ‖

लहरीवैकरूपेण पदं क्षणमकूर्वती ।
चला दीपशिखेवातिदुर्ज्ञेयगतिगोचरा ‖ १८ ‖

एकरूपेण क्षणमपि पदं स्थानकार्यमवस्थानमकुर्वती । सदा
क्षयवृद्धिस्वभावत्वात् । दुर्ज्ञेया गतिरतर्कितदुर्दशा गोचरो यस्याः ‖ १८ ‖

सिंहीव विग्रहव्यग्रकरीन्द्रकुलपोथिनी [पातिनी] ।
खड्गधारेव शिशिरा तीक्ष्णतीक्ष्णाशयाश्रया ‖ १९ ‖

विग्रव्यग्रा युद्धोत्सुकजनास्त एव करीन्द्राः । स्वयं च तीक्ष्णा
तीक्ष्णाशयान्क्रूरहृदयानाश्रयते च । कर्मधारये पूर्वतीक्ष्णापदस्य
पुंवद्भावः ‖ १९ ‖

नानयापहृतार्थिन्या दुराधिपरिलीनया ।

3329 पश्याम्यभव्यया लक्ष्म्या किंचिद्दुःखाद्दते [द्दते यथा]
3330 सुखम् ॥ २० ॥
3331
3332 अपहृतैः परस्वैरर्थवत्या अपहृतान्वा मृत्युना अर्थयते वाञ्छति
3333 तच्छीलया । दुराधयः परिलीनाः प्रच्छन्नाश्चोरवद्यस्याम् । आहिता##-
3334
3335 दूरेणोत्सारिताऽलक्ष्म्या पुनरेव तमादरात् ।
3336 अहो बताश्लिष्यतीव निर्लज्जा दुर्जना सदा ॥ २१ ॥
3337
3338 तमिति परामर्शाद्यस्येति लभ्यते । तथाच यस्य पुरुषस्य अलक्ष्म्या सपत्न्येव
3339 स्वयं दूरेणोत्सारिता तमेव चिरं सपत्न्योपभुक्तं पुनरादरादाश्लिष्य##-
3340
3341 मनोरमा कर्षति चित्तवृत्तिं कदर्थसाध्या क्षणभङ्गुरा च ।
3342 व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा श्वभ्रोत्थिता पुष्पलतेव लक्ष्मीः ॥ २२ ॥
3343
3344 कुत्सितोऽर्थः पतनमरणादिर्यस्मादिति कदर्थः साहसं तेन साध्या लभ्या ।
3345 व्यालावलीगात्रैर्विवृत्तदेहा वेष्टितशरीरा । श्वभ्रे जीर्णकूपादिगर्ते ॥ २२ ॥
3346
3347 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
3348 लक्ष्मीनिराकरणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
3349
3350 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
3351 लक्ष्मीनिराकरणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
3352
3353 चतुर्दशः सर्गः १४
3354
3355 श्रीराम उवाच ।
3356
3357 आयुः पल्लवकोणाग्रलम्बाम्बुकणभङ्गुरम् ।
3358 उन्मत्तमिव संत्यज्य यात्यकाण्डे शरीरकम् ॥ १ ॥
3359
3360 व्याधिरोगजराग्रस्तं कामादिकलुषीकृतम् ।
3361 जीवितं यौवनं चायुरिह मूर्खस्य निन्द्यते ॥
3362
3363 श्रीरिवायुरपि न सुखायेत्याह - आयुरित्यादिना । पल्लवस्य कोणः
3364 प्रान्तभागस्तस्याप्यग्रे लम्बमानोऽम्बुकणो हिमजलबिन्दुरिव
3365 भङ्गुरमस्थिरम् । उन्मत्तमिति प्रथमान्तमायुरुपमानं द्वितीयान्तं
3366 शरीरोपमानं वा । अकाण्डेऽनवसरे । कुत्सायामनुकम्पायां च कन् ॥ १ ॥
3367
3368 विषयाशीविषासङ्गपरिजर्जरचेतसाम् ।
3369 अप्रौढात्मविवेकानामायुरायासकारणम् ॥ २ ॥
3370
3371 विषयलक्षणैः सर्पैरासङ्गेन सर्वतः शिथिलितचित्तानाम् । न विद्यते प्रौढ
3372 आत्मनि विवेको येषां पुरुषाणाम् ॥ २ ॥
3373
3374 ये तु विज्ञातविज्ञेया विश्रान्ता वितते पदे ।
3375 भावाभावसमाश्वासमायुस्तेषां सुखायते ॥ ३ ॥
3376
3377 किं ब्रह्मविदामप्येवं नेत्याह - ये त्विति । वितते पदे अपरिच्छिन्ने वस्तुनि ।
3378 भावाभावयोर्लाभालाभयोः सम आश्वासश्चित्तसमाधानं यस्य तत् ॥ ३ ॥
3379
3380 वयं परिमिताकारपरिनिष्ठितनिश्चयाः ।

3381 संसाराभ्रतडित्पुञ्जे मुने नायुषि निर्वृताः ॥ ४ ॥
3382
3383 परिमिताकारे देहादौ परिनिष्ठित एतावदेवात्मरूपमिति सिद्धो निश्चयो येषाम् ।
3384 निर्वृताः सुखिताः ॥ ४ ॥
3385
3386 युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खण्डनम् ।
3387 ग्रथनं च गरङ्गाणामास्था [मास्थायुषि न युज्यते] नायुषि
3388 युज्यते ॥ ५ ॥
3389
3390 आस्था विश्वासः ॥ ५ ॥
3391
3392 पेलवं शरदीवाभ्रमस्नेह इव दीपकः ।
3393 तरङ्गक इवालोलं गतमेवोपलक्ष्यते ॥ ६ ॥
3394
3395 पेलवमल्पम् । अस्नेहो निस्तैलः । आयुरिति विपरिणामेन [व्यवहितं वा]
3396 व्यवहितेन वा संबध्यते ॥ ६ ॥
3397
3398 तरङ्गं प्रतिबिम्बेन्दुं तडित्पुञ्जं नभोम्बुजम् ।
3399 ग्रहीतुमास्थां बध्नामि न त्वायुषि हतस्थितौ ॥ ७ ॥
3400
3401 हतस्थितौ अस्थिरे ॥ ७ ॥
3402
3403 अविश्रान्तमनाः शून्यमायुराततमीहते ।
3404 दुःखायैव विमूढोऽन्तर्गर्भमश्वतरी यथा ॥ ८ ॥
3405
3406 आत्यन्तिकतृष्णोपरमो मनसो विश्रान्तिः । [न्यं सुखेन व्यर्थ]
3407 शून्यं व्यर्थमित्यर्थः । आततं विस्तीर्णम् । ईहते इच्छति ।
3408 अश्वाद्गर्दभ्यामुत्पन्ना अश्वतरी । तस्या उदरविदारणेनैव गर्भनिर्गमनं
3409 प्रसिद्धम् ॥ ८ ॥
3410
3411 संसारसंसृतावस्यां फेनोऽस्मिन्सर्गसागरे ।
3412 कायवल्ल्याम्भसो ब्रह्मञ्जीवितं मे न रोचते ॥ ९ ॥
3413
3414 अस्यां संसारसंसृतौ संसारसंभ्रमणे प्रसिद्धा कायवल्ली देहलता
3415 सर्गसागरे आम्भसो जलविकारभूतः फेन एव अत्यन्तास्थिरत्वात् । अतोऽस्मिन् जीवितं
3416 जीवनं मे न रोचत इत्यर्थः ॥ ९ ॥
3417
3418 प्राप्यं संप्राप्यते येन भूयो येन न शोच्यते ।
3419 पराया निर्वृतेः स्थानं यत्तज्जीवितमुच्यते ॥ १० ॥
3420
3421 प्राप्यमवश्यं प्राप्तुं योग्यं परमपुरुषार्थरूपम् ।
3422 निर्वृतेर्जीवन्मुक्तिसुखस्य ॥ १० ॥
3423
3424 तरवोऽपि हि जीवन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः ।
3425 स जीवति मनो यस्य मननेन न जीवति ॥ ११ ॥
3426
3427 मननेन मननफलेन तत्त्वबोधेन वासनाक्षयेण वा न जीवति तुच्छीभवति ॥
3428 ११ ॥
3429
3430 जातास्त एव जगति जन्तवः साधुजीविताः ।
3431 ये पुनर्नेह जायन्ते शेषा जरठगर्दभाः ॥ १२ ॥
3432

3433 त एव साधुजीविताः प्रशस्यजीवना जाता इति संबन्धः। जरठाश्विरजीविनोऽपि
3434 गर्दभवदप्रशस्यजीवनाः। अशुचिदेहात्मबुधेरिति भावः॥ १२॥
3435
3436 भारोऽविवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं च रागिणः।
3437 अशान्तस्य मनो भारो भारोऽनात्मविदो वपुः॥ १३॥
3438
3439 भारो भार इव व्यर्थश्रमहेतुः। ज्ञानं च ज्ञानमपि यत्सर्वश्रम##-
3440
3441 रूपमायुर्मनो बुद्धिरहंकारस्तथेहितम्।
3442 भारो भारधरस्येव सर्वं दुःखाय दुर्धियः॥ १४॥
3443
3444 ईहितं चेष्टितम्। भारशब्दार्थं स्वयमेवाह - भारधरस्येवेत्यादिना॥
3445 १४॥
3446
3447 अविश्रान्तमनापूर्णमापदां परमास्पदम्।
3448 नीडं रोगविहङ्गानामायुरायासनं दृढम्॥ १५॥
3449
3450 विश्रान्तिः सर्वश्रमनिवृत्तिः। आपूर्तिः पूर्णकामता। आयासनं
3451 श्रमसाधनम्॥ १५॥
3452
3453 प्रत्यहं खेदमुत्सृज्य शनैरलमनारतम्।
3454 आखुनेव जरच्छ्वभ्रं कालेन विनिहन्यते॥ १६॥
3455
3456 प्रत्यहमित्यस्य खेदमुत्सृज्येत्यनेनैव निराकाङ्क्षीकरणादनारतमित्यस्य
3457 न वैयर्थ्यम्। विनिहन्यते आयुरित्यर्थः॥ १६॥
3458
3459 शरीरबिलविश्रान्तैर्विषदाहप्रदायिभिः।
3460 रोगैरापीयते रौद्रैर्व्यालैरिव वनानिलः॥ १७॥
3461
3462 विषवद्दाहप्रदानशीलैः। आपीयते आयुरिति शेषः। व्यालैः सर्पैः॥ १७॥
3463
3464 प्रस्नुवानैरविच्छेदं तुच्छैरन्तरवासिभिः।
3465 दुःखैरावृश्च्यते [राधृष्यते] क्रूरैर्घुणैरिव
3466 जरद्द्रुमः॥ १८॥
3467
3468 प्रस्नुवानैः क्षरद्भिः पूरक्तमलादि। धुणपक्षे रजांसि। दुःखै
3469 रोगादिदुःखैः आसमन्तादवृश्च्यते च्छिद्यते। आघृष्यत इति
3470 पाठेऽप्ययमेवार्थः। घुणाः काष्ठकीटकाः॥ १८॥
3471
3472 नूनं निगरणायाशु घनगर्धमनारतम्।
3473 आखुर्मार्जारकेणेव मरणेनावलोक्यते॥ १९॥
3474
3475 निगरणं ग्रसनम्। घनगर्धं प्रचुराभिलाषं यथा स्यात्तथा॥ १९॥
3476
3477 गन्धादिगुणगर्भिण्या शून्ययाऽशक्तिवेश्यया।
3478 अन्नं महाशनेनेव [जरसा] जरया परिजीर्यते॥ २०॥
3479
3480 जरया वेश्यया अशक्ति क्षीणबलं यथा स्यात्तथा परिजीर्यते आयुः पुरुषो वा।
3481 तत्र दृष्टान्तः। महाशनेन बह्वाशिनान्नमिवेति॥ २०॥
3482
3483 दिनैः कतिपयैरेव परिज्ञाय गतादरम्।
3484 दुर्जनः सुजनेनेव यौवनेनावमुच्यते॥ २१॥

यौवनस्यादरः पुरुषार्थोपयोजनं तद्द्रहितं परिज्ञाय | गतादरमिति
क्रियाविशेषणं वा | दुर्जन इति यावन्न परिज्ञायते तावदेव सुजनैराद्रियत इति
प्रसिद्धम् || २१ ||

विनाशसुहृदा नित्यं जरामरणबन्धुना |
रूपं खिङ्गवरेणेव कृतान्तेनाभिलष्यते || २२ ||

किङ्गवरो विटश्रेष्ठः | रूपं सौन्दर्यमिव | अभिलष्यते आयुः पुरुषो वा || २२
| |

स्थिरतया सुखभासितया तया सततमुज्झितमुत्तमफल्गु च |
जगति नास्ति तथा गुणवर्जितं मरणभाजनमायुरिदं यथा || २३ ||

तया जीवन्मुक्तप्रसिद्धया सुखभासितया स्थिरतया च सततमुज्झितं
त्यक्तमुत्तमफल्गु अतितुच्छं गुणवर्जितं च यथेदमायुस्तथा
जगत्यन्यन्नास्तीति संबन्धः || २३ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे जीवितगर्हा
नाम चतुर्दशः सर्गः || १४ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे जीवितगर्हा
नाम चतुर्दशः सर्गः || १४ ||

पञ्चदशः सर्गः १५

श्रीराम उवाच |

मुधैवाभ्युत्थितो मोहान्मुधैव परिवर्धते |
मिथ्यामयेन भीतोऽस्मि दुरहंकारशत्रुणा || १ ||

सर्वानर्थसमारम्भमूलस्तम्भोऽत्र निन्द्यते |
ममताव्रततेर्मूलमहंकारो विशेषतः ||

एवमहंकारस्यापि न सुखहेतुता प्रत्युत सर्वदोषाणामभिमानमूल##-
मोहादज्ञाना-न्निमित्तान्मुधा व्यर्थमेवाहंकारोऽभ्युत्थितो व्यर्थमेव
च परितो वर्धते न ततः पुरुषार्थोऽस्तीत्यर्थः | तस्योपादानमपि मोह एवेति
दर्शयति - मिथ्यामयेनेति | आमयेनेति वा च्छेदः | अहंकाराख्येन
शत्रुणा शातनशीलेन रोगेणेति तदर्थः || १ ||

अहंकारवशादेव दोषकोशकदर्थताम् |
ददाति दीनदीनानां संसारो विविधाकृतिः || २ ||

विविधाः साध्यसाधनफलवृत्तिलक्षणा आकारा यस्य स तथाविधः
संसारः [कालमारभ्य] अनादिकालादारभ्य
जन्ममरणनरकाद्यनन्तदुःखपरम्परामनुभूयापि
पुनःपुनस्तद्धेतून्सुखलवानायाससहस्रैरपि लिप्समानत्वाद्दीनेभ्योऽपि
दीनानां विषयलंपटानां [दुर्वासनादि]
रागद्वेषदुर्व्यसनादिदोषलक्षणेषु कोशगृहेषु सद्व्यवहारानुप##-

अहंकारवशादापदहंकाराद्दुराधयः |
अहंकारवशादीहा [नाहंकारात्परो रिपुः] त्वहंकारो

ममामयः ॥ ३ ॥

तत्फलमेव दिक्प्रदर्शनेन प्रपञ्चयति - अहंकारवशादिति। आपत्
शारीरदुःखम्। आधयो मानसदुःखानि। ईहा रागो दुश्चेष्टा वा। मम आमयो
रोगः। मनोमय इति पाठेऽपि लुप्तैकदेशः मनस आमयो मनोविकार इति वार्थः
॥ ३ ॥

तमहंकारमाश्रित्य परमं चिरवैरिणम्।
न भुजे न पिबाम्यम्भः किमु भोगान्भुजे मुने ॥ ४ ॥

भुजे भुञ्जे। विकरणलोपश्छान्दसः। भजे इति वा पाठः ॥ ४ ॥

संसाररजनी दीर्घा माया मनसि मोहिनी।
ततोऽहंकारदोषेण किरातेनेव वागुरा ॥ ५ ॥

संसारलक्षणतमिस्रायां दीर्घा आयता वागुरा मृगबन्धनी ॥ ५ ॥

यानि दुःखानि दीर्घाणि विषमाणि महान्ति च।
अहंकारात्प्रसूतानि तान्यगात्खदिरा इव ॥ ६ ॥

विषमाणि दुरुत्तराणि। अगात्पर्वतात्। खदिरा वृक्षविशेषाः ॥ ६ ॥

शमेन्दुसैंहिकेयास्यं [सिंहिकेयास्यमिति; सिहिकेयो=राहुः;
वृद्ध्यभावश्छान्दसः] गुणपद्महिमाशनिम्।
साम्यमेघशरत्कालमहंकारं त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥

सैंहिकेयो राहुः। हिममशनिरिवेत्युपमितसमासः। साम्यं समदर्शिता स
एव सर्वभूतेषु दयावर्षित्वान्मेघः ॥ ७ ॥

नाहं रामो न मे वाञ्छा भावेषु न च मे मनः।
शान्त आसितुमिच्छामि स्वात्मनीव जिनो यथा ॥ ८ ॥

अहंकारत्यागे देहाभिमानममतादयः स्वयमेव शाम्यन्तीति दर्शयति -
नाहमिति। शान्तो निर्वैरः। स्वात्मनीव आत्मौपम्येन सर्वभूतानि
पश्यन्नित्यर्थः। जिनो बुद्धः। स यथा अहिंसापरस्तद्वत्। निन्द्येष्वपि गुणो
ग्राह्यः इति न्यायेन जिनोदाहरणम्। जित इति वा पाठः ॥ ८ ॥

अहंकारवशाद्यद्यन्मया भुक्तं हुतं कृतम्।
सर्वं तत्तदवस्त्वेव वस्त्वहंकाररिक्तता ॥ ९ ॥

अवस्तु तुच्छमसारं वा ॥ ९ ॥

अहमित्यस्ति चेद्ब्रह्मन्नहमापदि दुःखितः।
नास्ति चेत्सुखितस्तस्मादनहंकारिता [वरा] वरम् ॥ १० ॥

अहंकारं परित्यज्य मुने शान्तमनस्तया।
अवतिष्ठे गतोद्वेगो भोगौघो भङ्गुरास्पदः ॥ ११ ॥

उद्वेगानामशान्तमनोमूलत्वात्तच्छान्त्या गदोद्वेगः। ननु
भोगसंपत्तिभिरेव कुतो न तथा स्यात्तत्राह - भोगौघ इति। भङ्गुरो
देहेन्द्रियविषयाद्यधीनः। तथाच तत्तदेकैकभङ्गेऽद्वेगप्रसक्तिर्दुर्वरिति
भावः ॥ ११ ॥

3589
3590 ब्रह्मन्यावदहंकारवारिदः परिजृम्भते ।
3591 तावद्विकासमायाति तृष्णाकुटजमञ्जरी ॥ १२ ॥
3592
3593 अहंकार एव [एवेति क्वचिन्नोपलभ्यते]
3594 विवेकज्योतिर्गणतिरोधायकत्वाद्वारिदः । परितो जृम्भते गात्राणि विस्तारयति ॥ १२
3595 । ।
3596
3597 अहंकारघने शान्ते तृष्णा नवतडिल्लता ।
3598 शान्तदीपशिखावृत्त्या क्वापि यात्यतिसत्वरम् ॥ १३ ॥
3599
3600 वृत्तिरत्र तुल्यशीलता ॥ १३ ॥
3601
3602 अहंकारमहाविन्ध्ये मनोमत्तमहागजः ।
3603 विस्फूर्जति घनास्फोटैः स्तनितैरिव वारिदः ॥ १४ ॥
3604
3605 स्तब्धत्वदुर्विनामत्वाभ्यां विन्ध्यसाम्यम् । विस्फूर्जति गर्जति ।
3606 घनैरास्फोतैर्युद्धोत्साहैः घनानां निबिडशिलादीनामास्फोटन##-
3607
3608 इह देहमहारण्ये घनाहंकारकेसरी ।
3609 योऽयमुल्लसति स्फारस्तेनेदं जगदाततम् ॥ १५ ॥
3610
3611 स्फारस्तैस्तैर्गर्वहेतुभिरुपचितः । जगदाततं सुकृतदुष्कृतादिबीजोपचयेन
3612 विस्तारितम् । सहीदमन्नं धियाधिया जनयते कर्मभिः इति श्रुतेरिति भावः ॥ १५ ॥
3613
3614 तृष्णातन्तुलवप्रोता बहुजन्मपरम्परा ।
3615 अहंकारोग्रखिङ्गेन कण्ठे मुक्तावली कृता ॥ १६ ॥
3616
3617 लव एकदेशः । जन्मपरम्परा देहपरम्परा । खिङ्गो विटः ॥ १६ ॥
3618
3619 पुत्रमित्रकलत्रादितन्त्रमन्त्रविवर्जितम् ।
3620 प्रसारितमनेनेह मुनेऽहंकारवैरिणा ॥ १७ ॥
3621
3622 पुत्रमित्रादिरूपं तन्त्रमन्त्रविवर्जितं वशीकरणोन्मादादिसाधनमिति शेषः ।
3623 लौकिकयौक्तिकोपायस्तन्त्रम् ॥ १७ ॥
3624
3625 प्रमार्जितेऽहमित्यस्मिन्पदे स्वयमपि द्रुतम् ।
3626 प्रमार्जिता भवन्त्येते सर्व एव दुराधयः ॥ १८ ॥
3627
3628 प्रमार्जिते मूलोच्छेदेन निरस्ते ॥ १८ ॥
3629
3630 अहमित्यम्बुदे शान्ते शनैश्च शमशातिनी ।
3631 मनोगगनसंमोहमिहिका क्वापि गच्छति ॥ १९ ॥
3632
3633 अहंकारोच्छेदस्य मन्दाधिकारिणां चिरसाधनाभ्यासुप्रबोधसाध्य##-
3634 शमशातनी शान्तिनिकृन्तनी । मनोगगनस्था मोहमिहिका महाभ्रान्तिनीहा##-
3635
3636 निरहंकारवृत्तेर्मे मौर्ख्याच्छोकेन सीदतः ।
3637 यत्किंचिदुचितं ब्रह्मंस्तदाख्यातुमिहार्हसि ॥ २० ॥
3638
3639 सर्वापदां निलयमध्रुवमन्तरस्थ-
3640 मुन्मुक्तमुत्तमगुणेन न संश्रयामि ।

3641 यन्नादहंकृतिपदं परितोऽतिदुःखं
3642 शेषेण मां समनुशाधि महानुभाव ॥ २१ ॥
3643
3644 एवमहंकारं तत्प्रयुक्तानर्थं तदुच्छेदफलं चोपवर्ण्य स्वस्य
3645 तत्यागप्रयुक्तां श्रवणाधिकारसंपत्तिं वदन्नुपदेशं प्रार्थयते -
3646 सर्वापदामिति | अन्तरस्थं हृदयस्थम् | उत्तमगुणेन शान्त्यादिनोन्मुक्तम् |
3647 अहंकृतिरूपं पदं लक्ष्म लाञ्छनमित्यर्थः | पदं व्यवसितत्राण##-
3648 शेषेणावशिष्टेन संपाद्येन सह मामनुशाध्युपदिश | आत्मतत्त्वमिति
3649 शेषः || २१ ||
3650
3651 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
3652 अहंकारजुगुप्सा नाम पञ्चदशः सर्गः || १५ ||
3653
3654 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
3655 अहंकारजुगुप्सा नाम पञ्चदशः सर्गः || १५ ||
3656
3657 षोडशः सर्गः १६
3658
3659 श्रीराम उवाच |
3660
3661 दोषैर्जर्जरतां याति सत्कार्यादार्यसेवनात् |
3662 वातान्तःपिच्छलववच्चेतश्चलति चञ्चलम् || १ ||
3663
3664 इह चित्तमनोदोषा विस्तरेणोपपत्तिभिः |
3665 रामेण सम्प्रकाश्यन्ते दृष्टान्तैश्चापि भूरिभिः || १ ||
3666
3667 अहंकारवच्चितमनसोरपि न सुखहेतुता किंतु दुःखहेतुतैवेत्याह -
3668 दोषैरित्यादिना | ल्यब्लोपे पञ्चम्यौ | महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेः इति
3669 वचनात्सद्भिर्मुमुक्षुभिरवश्यं कर्तव्यमार्यसेवनं विहायेत्यर्थः |
3670 दोषैः कामादिभिर्जर्जरतां शैथिल्यं पुरुषार्थसाधनापटुत्वमिति यावत् |
3671 वातान्तर्वायुप्रवाहमध्ये पिच्छलववद्बर्हाप्रवच्चलति | यतश्चञ्चलम्
3672 चपलस्वभावमित्यर्थः | मनसोऽपि प्राणवाताधीनं चलनमिति वक्ष्यति || १ ||
3673
3674 इतश्चेतश्च सुव्यग्रं व्यर्थमेवाभिधावति |
3675 दूराद्दूरतरं दीनं ग्रामे कौलेयको यथा || २ ||
3676
3677 तदेव सदृष्टान्तं दर्शयति - इतश्चेति |
3678 युक्तायुक्तविमर्शमन्तरेणेत्यर्थः | सुव्यग्रमतिव्याकुलम् | क्वापि
3679 स्वपूर्तिहेत्वलाभाद्दीनम् | कौलेयकः सारमेयः || २ ||
3680
3681 न प्राप्नोति क्वचित्किंचित्प्राप्तैरपि महाधनैः |
3682 नान्तः संपूर्णतामेति करण्डक इवाम्बुभिः || ३ ||
3683
3684 वंशवेत्रादिशलाकारचितो वस्त्राद्याधानपात्रविशेषः करण्डकः || ३ ||
3685
3686 नित्यमेव मुने शून्यं कदाशावागुरावृतम् |
3687 न मनो निर्वृतिं याति मृगो यूथादिव च्युतः || ४ ||
3688
3689 शून्यं स्वतो विषयतश्च | सजातीयानां तिरश्चां समूहो यूथः || ४ ||
3690
3691 तरङ्गतरलां वृत्तिं दधदालूनशीर्णताम् [दीर्घता] |
3692 परित्यज्य क्षणमपि हृदये याति न स्थितिम् || ५ ||

3693
3694 स्थूलावयवानां विभाग आलूनता। सूक्ष्माणां तु स [दीर्घता]
3695 शीर्णता। कर्मधारयात्तल्॥ ५॥
3696
3697 मनो मननविक्षुब्धं दिशो दश विधावति।
3698 मन्दराहननोद्धूतं क्षीरार्णवपयो यथा॥ ६॥
3699
3700 मननैर्विषयानुसंधानैर्विक्षुब्धं विविधक्षोभं प्राप्तम्॥ ६॥
3701
3702 कल्लोलकलितावर्तं मायामकरमालितम्।
3703 न निरोद्धुं समर्थोऽस्मि मनोमयमहार्णवम्॥ ७॥
3704
3705 कल्लोलसदृशैर्भोगलाभोत्साहैः कलितावर्तं संपादितमज्जनानुकूल##-
3706
3707 भोगदूर्वाङ्कुराकाङ्क्षी श्वभ्रपातमचिन्तयन्।
3708 मनोहरिणको ब्रह्मन्दूरं विपरिधावति॥ ८॥
3709
3710 श्वभ्रपातं नरकगर्तपातम्॥ ८॥
3711
3712 न कदाचन मे चेतः स्वामालूनविशीर्णताम्।
3713 त्यजत्याकुलया वृत्त्या चञ्चलत्वमिवार्णवः॥ ९॥
3714
3715 आलूनविशीर्णता व्याख्याता॥ ९॥
3716
3717 चेतश्चञ्चलया वृत्त्या चिन्तानिचयचञ्चुरम्।
3718 धृतिं बध्नाति नैकत्र पञ्जरे केसरी यथा॥ १०॥
3719
3720 चञ्चुरमतिचपलम्। चरतेर्यङन्तात्पचाद्यचि यङोऽचि च इति यङ्लुकि
3721 चरफलोश्च इत्यभ्यासस्य नुक् उत्परस्यातः इत्युत्वम्। धृतिं धैर्यम्। स्वत
3722 एव चपलस्वभावं चिन्तानिचयेन चालमानं तु सुतरामिति
3723 बलान्निरुध्यमान-मपि धैर्यं न बध्नातीत्यर्थः॥ १०॥
3724
3725 मनो मोहरथारूढं शरीरात्समतासुखम्।
3726 हरत्यपहतोद्वेगं हंसः क्षीरमिवाम्भसः॥ ११॥
3727
3728 उत्कर्षापकर्षयोरुपाधिकल्पितत्वात्परमार्थतः सर्वभूतेष्वात्मन एकरूपता।
3729 सैव तथा जीवन्मुक्तैरनुभूयमाना समता सुखमित्युच्यते। सा च मनसो
3730 मोहरथानारोहणे नित्यसिद्धत्वादस्मिन्नेव शरीरे प्राप्तापि मोहरथारूढेन
3731 मनसा ग्रस्तत्वादसारदेहमात्रात्मभावः परिशिष्यत इति भावः॥ ११॥
3732
3733 अनल्पकल्पनातल्पे विलीनाश्चित्तवृत्तयः।
3734 मुनीन्द्र न प्रबुध्यन्ते तेन तप्येऽहमाकुलः॥ १२॥
3735
3736 चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणवृत्तयो [प्रवृत्तय]
3737 बहुतरद्वैतविषयासक्तिकल्पना-लक्षणशय्यायां विलीनाः सुप्तप्रायाः
3738 प्रबोधकशास्त्राचार्योपदेश-मन्तरेण
3739 केवलस्वबुद्धिकृतविचारसहस्रेणापि न प्रबुध्यन्ते। तेन तदप्रबोधेनाहं
3740 तप्ये॥ १२॥
3741
3742 क्रोडीकृतदृढग्रन्थितृष्णासूत्रे स्थितात्मना।
3743 विहगो जालकेनेव ब्रह्मन्बद्धोऽस्मि चेतसा॥ १३॥
3744

3745 क्रोडीकृता अन्तर्निवेशिता अहमिदं ममेदमित्यन्योन्यतादात्म्यसंसर्गा##-
3746 स्थितात्मनेति जालकविशेषणम् | आमिषतृष्णासूत्रे स्थितात्मना व्याधेन कर्त्रा
3747 जालकेन करणेनेति वार्थः || १३ ||
3748
3749 संततामर्षधूमेन चिन्ताज्वालाकुलेन च |
3750 वह्निनेव तृणं शुष्कं मुने दग्धोऽस्मि चेतसा || १४ ||
3751
3752 संततो विस्तारितः अमर्षः क्रोध एव धूमो यस्य | चिन्तैव ज्वाला तया आकुलेनेति
3753 रूपकसंपादितधूमादिसंपत्त्या वह्निसादृश्यमेव विवक्ष्यते न
3754 वह्नित्वमिति न रूपकोपमानविरोधः | उपमानविशेषणत्वपक्षे न मृष्यते
3755 सह्यत इत्यमर्षो दुःसहस्तथाविधेन धूमेन | चिन्त्यते दग्धैरिति चिन्ता ज्वालेति
3756 व्याख्येयम् | एवमन्यत्रापि || १४ ||
3757
3758 क्रूरेण जडतां यातस्तृष्णाभार्यानुगामिना |
3759 शवं कौलेयकेनेव ब्रह्मन्भुक्तोऽस्मि चेतसा || १५ ||
3760
3761 जडतामज्ञतां यातः प्राप्तोऽहमिति शेषः | क्रूरेण निष्ठुरेण | तृष्णा
3762 भार्येवेत्युपमितसमासो रूपकं वा | अन्यत्र तृष्णावत्सदाऽपूर्णोदरी भार्या
3763 शुनी तदनुगामिना कौलेयकेन शुना जडतां भारतां प्राप्तं शवं
3764 कुणप इवेति संबन्धः || १५ ||
3765
3766 तरङ्गतरलास्फालवृत्तिना जडरूपिणा |
3767 तटवृक्ष इवौघेन ब्रह्मन्नीतोऽस्मि चेतसा || १६ ||
3768
3769 तरङ्गवत्तरला आस्फालाः अलभ्यविषये प्रतिहन्यमाना वृत्तयो यस्येति
3770 चेतःपक्षे | अन्यत्र तरङ्गास्तरला आस्फालवृत्तयो यस्मिंस्तेन डलयोर##-
3771
3772 अवान्तरनिपाताय शून्ये वा भ्रमणाय च |
3773 तृणं चण्डानिलेनेव [दूरं नीतोऽस्मि] दूरे नीतोऽस्मि चेतसा || १७ ||
3774
3775 धर्मप्रवृत्त्या स्वर्गारोहे अकाण्डनिपाताय तदभावे सुखलेशशून्ये इहैव
3776 कीटपतङ्गादिजन्मभिर्भ्रमणाय | तथाच श्रुतिः एतमेवाध्वानं
3777 पुनर्निवर्तन्ते इति अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्य##-
3778 उपमानपक्षे स्पष्टम् || १७ ||
3779
3780 संसारजलधेरस्मान्नित्यमुत्तरणोन्मुखः |
3781 सेतुनेव पयःपूरो रोधितोऽस्मि कुचेतसा || १८ ||
3782
3783 संसारजलधेरुत्तरणोन्मुखो निर्गमनोद्युक्तः | जलधौ ह्यस्मादिति
3784 सप्तमीपाठे उत्तरणोन्मुखोऽहं संसारजलधावेव निरुध्य
3785 स्थापितोऽस्मीत्यर्थः | यथा सेतुना क्षुद्रनदीपयःपूरो रुध्यते तद्वत् || १८ ||
3786
3787 पातालाद्गच्छता पृथ्वीं पृथ्व्याः पातालगामिना |
3788 कूपकाष्ठं कुदाम्नेव वेष्टितोऽस्मि कुचेतसा || १९ ||
3789
3790 पृथ्वीपातालशब्दाभ्यां तत्सदृशावूर्ध्वाधोदेशौ लक्ष्येते | रज्ज्वा
3791 जलादिभाराकर्षणायैकतो बद्धभारं त्रियक्काष्ठप्रोतवलयाकार##-
3792
3793 मिथ्यैव स्फाररूपेण विचाराद्विशरारुणा |
3794 बालो वेतालकेनेव गृहीतोऽस्मि कुचेतसा || २० ||
3795
3796 बालबिभीषिकार्थं कल्पितवेतालको यथा बालबुद्ध्या स्फारतां प्राप्तस्तस्येव

3797 बाल्यापगमे विचारादसत्त्वमापद्यते तथाऽज्ञबुद्ध्या दुर्जयं मनो विवेके तु
3798 निःस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥
3799
3800 वह्नेरुष्णतरः शैलादपि कष्टतरक्रमः ।
3801 वज्रादपि दृढो ब्रह्मन्दुर्निग्रहमनोग्रहः ॥ २१ ॥
3802
3803 दुःखेनापि ग्रतीतुमशक्यो मनोलक्षणे गृह्णातीति ग्रहः पिशाच उष्णतरः
3804 सदासन्तापकत्वात् । कष्टतरः क्रमः अतिक्रमणं वशीकार इति यावत् ।
3805 वज्राद्धीरकादपि दृढो दुर्भेदः । अशनेरपि निष्ठुर इति वा ॥ २१ ॥
3806
3807 चेतः पतति कार्येषु विहगः सामिषेष्विव ।
3808 क्षणेन विरतिं याति बालः क्रीडनकादिव ॥ २२ ॥
3809
3810 कार्येषु विषयेषु पतति झटित्येवासज्जते । विरतिं निवृत्तिम् । चिराभ्यस्तेभ्योऽपि
3811 सद्व्यापारेभ्य इति शेषः । यथा बालः कदाचिदपि प्राप्ताक्रीडनकान्निमित्ता##-
3812
3813 जडप्रकृतिरालोलो वितताावर्तवृत्तिमान् ।
3814 मनोऽब्धिरहितव्यालो दूरं नयति तात् माम् ॥ २३ ॥
3815
3816 सर्वाणि विशेषणान्यब्धिमनसोस्तुल्यानि स्पष्टानि । अहिताः कामाद्यरयः षट् त
3817 एव व्यालाः सर्पा यस्मिन् ॥ २३ ॥
3818
3819 अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरून्मूलनादपि ।
3820 अपि वह्न्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः ॥ २४ ॥
3821
3822 विषमः कष्टतरः ॥ २४ ॥
3823
3824 चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन्सति जगत्त्रयम् ।
3825 तस्मिन्क्षीणे जगत्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥ २५ ॥
3826
3827 चिकित्स्यं रोगवदवश्यमपनेयम् ॥ २५ ॥
3828
3829 चित्तादिमानि सुखदुःखशतानि नून-
3830 मभ्यागतान्यगवरादिव काननानि ।
3831 तस्मिन्विवेकवशतस्तनुतां प्रयाते
3832 मन्ये मुने निपुणमेव गलन्ति तानि ॥ २६ ॥
3833
3834 उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति - चित्तादिति । नूनमिति वितर्के । अभ्यागतानि
3835 प्ररूढानि । अगवराद्गिरिश्रेष्ठाद्विन्ध्यादेः । तनुतां सूक्ष्मताम् ।
3836 निर्वासनतया भर्जितबीजप्रायतामिति यावत् ॥ २६ ॥
3837
3838 सकलगुणजयाशा यत्र बद्धा महद्भि-
3839 स्तमरिमिह विजेतुं चित्तमभ्युत्थितोऽहम् ।
3840 विगतरतितयान्तर्नाभिनन्दामि लक्ष्मीं
3841 जडमलिनविलासां मेघलेखामिवेन्दुः ॥ २७ ॥
3842
3843 महद्भिर्मुमुक्षुभिर्यत्र यस्मिंश्चित्ते जिते सति सकलानां शान्तिदान्त्यादि##-
3844 गुणा आनन्दलवा यस्मिन्निरतिशयानन्दे तस्य जयः प्राप्तिस्तस्य वा ।
3845 आशानिबद्धेत्यर्थः । इह अस्मिन्नेव शरीरे । इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न
3846 चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः इति श्रुतेः । अभ्युद्यत उद्युक्तोऽस्मि । विगतरतितया
3847 वैराग्यसंपत्त्या अन्तर्मनसि जडान्मूर्खान्मलिनानशुद्धांश्च
3848 विलासयत्युत्साहयति शोभयति वा । जडो मोहहेतुर्मलिनः पापहेतुर्विलासो यस्या

3849 वा ताम् | मेघलेखापक्षे जलेन मलिना नीला विलसतीत्यर्थः || २७ ||
3850
3851 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
3852 वैराग्यचित्तदौरात्म्यं नाम षोदशः सर्गः || १६ ||
3853
3854 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
3855 वैराग्यचित्तदौरात्म्यं नाम षोदशः सर्गः || १६ ||
3856
3857 सप्तदशः सर्गः १७
3858
3859 श्रीराम उवाच |
3860
3861 हार्दान्धिकारशर्वया तृष्णयेह दुरन्तया |
3862 स्फुरन्ति चेतनाकाशे [दोषाः कौशिक] दोषकौशिकपङ्क्तयः || १
3863 | |
3864
3865 सर्वपापौघजननी दैन्यकार्पण्यमृत्युदा |
3866 भ्रमयन्ती जगत्कृत्स्नं तृष्णैकात्र विनिन्द्यते ||
3867
3868 हार्दस्य परमप्रेमास्पदस्य आत्मतत्त्वस्य हृदयोद्भवस्य विवेकादेश्च
3869 तिरोधाने अन्धकारशर्वया तमिस्रया | दुरन्तया दुरुच्छेदया | इह चेतनाकाशे
3870 जीवे | रागादिदोषलक्षणाः कौशिकपङ्क्तय उलुकश्रेणयः || १ ||
3871
3872 अन्तर्दाहप्रदायिन्या समूढरसमार्दवः |
3873 पङ्क आदित्यदीप्त्येव शोषं नीतोऽस्मि चिन्तया || २ ||
3874
3875 समूढे अपहृते रसमार्दवे स्नेहदये दाक्षिण्यविनयौ वा यस्य | शोषं
3876 नैष्ठुर्यम् | प्रसिद्धे वा रसमार्दवे पङ्कसाधारणे | अथवा | सम्यगूढे
3877 प्राप्ते रसमार्दवे येन तथाविधोऽहं संप्रति शोषं तच्छून्यतां नीत
3878 इत्यर्थः || २ ||
3879
3880 मम चित्तमहारण्ये व्यामोहतिमिराकुले |
3881 शून्ये ताण्डविनी जाता भृशमाशापिशाचिका || ३ ||
3882
3883 शून्ये विचारेण | अरण्यपक्षे जनैः || ३ ||
3884
3885 वचोरचितनीहारा काञ्चनोपवनोज्ज्वला |
3886 नूनं विकासमायाति चिन्ताचणकमञ्जरी || ४ ||
3887
3888 तत्तदार्तिविलापवचोभिर्विरचिताश्रुनीहारजलकणा | काञ्चनस्य स्वर्णदिरुप
3889 समीपे वनं वननं मनोभिलाषातिशयस्तेन पाण्डुतापादनादुज्ज्वला | अन्यत्र
3890 नीहारजलेनैव चणका वर्धन्त इति वचोभङ्ग्या निशारचिता नीहारजलकणा
3891 यस्याम् | समीपस्थेन धतूरवनेनोज्ज्वलाशोभमाना चिन्तालक्षणा
3892 चणकसस्यानां मञ्जरी अर्थात्तृष्णा क्षेत्रे विकासमायाति | नूनमित्युत्प्रेक्षा
3893 || ४ ||
3894
3895 अलमन्तर्भ्रमायैव तृष्णातरलिताशया |
3896 आयाता विषमोल्लासमूर्मिरम्बुनिधाविव || ५ ||
3897
3898 तरलिताशया विक्षोभितचित्ता | अन्यत्र चञ्चलितमध्यभागा | तृष्णा
3899 अम्बुनिधावूर्मिरिव अलमत्यर्थमन्तर्भ्रमायैव विषमोल्लासं कष्टबहलं
3900 धनार्जनोत्साहं आयाता प्रापितवती [प्राप्तवती] | अन्यत्र भ्रमणायैव

3901 विसदृशमूर्ध्वनाट्यं प्राप्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥
3902
3903 उद्दामकल्लोलरवा देहाद्रौ वहतीह मे ।
3904 तरङ्गतरलाकारा तरत्तृष्णातरङ्गिणी ॥ ६ ॥
3905
3906 उद्दामा उच्छ्रिताः अधिक्षेपानृतभाषणादयः प्रवृत्तिकल्लोलरवा यस्याः ।
3907 अतएव उक्ततरङ्गैस्तरलाकारा तरन्ती विषयाद्विषयान्तरं प्लवमाना या
3908 तृष्णा तल्लक्षणा तरङ्गिणी नदी मे देहपर्वते वहति प्रवहति ॥ ६ ॥
3909
3910 वेगं संरोद्धुमुदितो वात्ययेव जरत्तृणम् ।
3911 नीतः कलुषया क्वापि तृष्णया चित्तचातकः ॥ ७ ॥
3912
3913 वेगं स्वचापल्यम् । उदित उद्युक्तः । धर्ममेघाख्यसमाधिरसपानाये##-
3914 वातसमूहेन क्वापि अयोग्ये विषये नीतः ॥ ७ ॥
3915
3916 यां यामहमतीवास्थां संश्रयामि गुणश्रियाम् ।
3917 तां तां कृन्तति मे तृष्णा तन्त्रीमिव कुमूषिका ॥ ८ ॥
3918
3919 गुणश्रियां विवेकवैराग्यादिगुणसंपदां विषये यां यामास्थामुत्##-
3920
3921 पयसीव जरत्पर्णं वायाविव जरत्तृणम् ।
3922 नभसीव शरन्मेघश्चिन्ताचक्रे भ्रमाम्यहम् ॥ ९ ॥
3923
3924 पयसि आवर्तजले ॥ ९ ॥
3925
3926 गन्तुमास्पदमात्मीयमसमर्थधियो वयम् ।
3927 चिन्ताजाले विमुह्यामो जाले शकुनयो यथा ॥ १० ॥
3928
3929 आत्मीयं स्वीयमास्पदं प्रतिष्ठाम् । पारमार्थिकं रूपमिति यावत् । गन्तुं
3930 प्राप्तुम् ॥ १० ॥
3931
3932 तृष्णाभिधानया तात दग्धोऽस्मि ज्वालया तथा ।
3933 यथा दाहोपशमनमाशङ्के नामृतैरपि ॥ ११ ॥
3934
3935 आशङ्के संभावयामि ॥ ११ ॥
3936
3937 दूरं दूरमितो गत्वा समेत्य च पुनः पुनः ।
3938 भ्रमत्याशु दिगन्तेषु तृष्णोन्मत्ता तुरङ्गमी ॥ १२ ॥
3939
3940 द्विरुक्तिर्व्यवहितविप्रकृष्टविषयलाभाय ॥ १२ ॥
3941
3942 जडसंसर्गिणी तृष्णा कृतोर्ध्वाधोगमागमा ।
3943 क्षुब्धा ग्रन्थिमती नित्यमारघट्टाग्ररज्जुवत् ॥ १३ ॥
3944
3945 धर्माधर्मरूपविषयानुसारात् कृतौ संपादितौ स्वर्गनरकयोर्गमागमौ
3946 गमनागमने यया । क्षुब्धा संचलिता । भोक्तृभोग्यतादात्म्यसंसर्गा##-
3947 चत्वारि विषेषणानि प्रसिद्धान्येव ॥ १३ ॥
3948
3949 अन्तर्ग्रथितया देहे सर्वदुश्छेदयाऽनया ।
3950 रज्ज्वेवाशु बलीवर्दस्तृष्णया वाह्यते जनः ॥ १४ ॥
3951
3952 देहे अन्तर्मनसि [ग्रन्थितयेति क्वचित्] ग्रथितया प्रोतया बलीवर्दरज्जुपक्षे

3953 नासादिप्रदेशे प्रोतया। वाह्यते ऐहिकामुष्मिकसाधनसहस्रभारमित्यर्थः॥
3954 १४॥
3955
3956 पुत्रमित्रकलत्रदितृष्णया नित्यकृष्टया।
3957 खगेष्विव किरात्येदं जालं लोकेषु रच्यते॥ १५॥
3958
3959 नित्यं कृष्टमाकर्षणं यस्याह् स्वभावस्तथाभूतया तृष्णया किरात्या
3960 खगेषु जालमिव इदं प्रसिद्धं पुत्रमित्रकलत्रादिजालं लोकेषु जनेषु रच्यते॥
3961 १५॥
3962
3963 भीषयत्यपि धीरं मामन्धयत्यपि सेक्षणम्।
3964 खेदयत्यपि सानन्दं तृष्णा कृष्नेव शर्वरी॥ १६॥
3965
3966 धीरं प्राज्ञं धैर्यवन्तं च। सेक्षणं विवेकचक्षुष्मन्तं प्रसिद्धं च।
3967 शर्वरी रात्रिः॥ १६॥
3968
3969 कुटिला कोमलस्पर्शा विषवैषम्यशंसिनी।
3970 दशत्यपि मनाक्षृष्टा तृष्ना कृष्णेव भोगिनी॥ १७॥
3971
3972 कौटिल्यसहस्रवती। कोमलः सुखलवोन्मुखः स्पर्शो विषयलाभो यस्याः।
3973 परिणामे तु विषयसदृशं यद्वैषम्यं वैरबन्धवधादि
3974 तच्छंसनशीला। दशतीव मोहयति। भोगिनीपक्षे स्पष्टोऽर्थः॥ १७॥
3975
3976 भिन्दती हृदयं पुंसां मायामयविधायिनी।
3977 दौर्भाग्यदायिनी दीना तृष्णा कृष्णेव राक्षसी॥ १८॥
3978
3979 मायाश्च आमया रोगाश्च तेषां मायाकार्यवञ्चनादीनां सर्वस्यैव वा
3980 मायाकार्यप्रपञ्चस्य उत्पादनशीला। दौर्भाग्यं हतभाग्यता। दीना
3981 दैन्यवती॥ १८॥
3982
3983 तन्द्रीतन्त्रीगणैः कोशं दधाना परिवेष्टितम्।
3984 नानन्दे राजते ब्रह्मंस्तृष्णा जर्जरवल्लकी॥ १९॥
3985
3986 तन्द्रीभिः प्रमीलाभिस्तन्त्रीगणैर्नाडीसमूहैश्च परिवेष्टितं कोशं शरीरं
3987 दधाना। जर्जरवल्लकी जीर्णस्फुटितालाबुका वीणा। सापि हि तन्द्र्या
3988 अलाब्वन्तरसंपादनालस्येन विच्छिन्नतन्त्रीभिः सीवनेन वेष्टितमलाबु##-
3989 ष्णापि तृष्णाक्षयलभ्ये निर्विक्षेपनिरतिशयानन्दे न राजते। तथाचोक्तम्
3990 यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते
3991 नार्हतः षोडशीं कलाम्॥ इति॥ १९॥
3992
3993 नित्यमेवातिमलिना कटुकोन्माददायिनी।
3994 दीर्घतन्त्री घनस्नेहा तृष्णा गह्वरवल्लरी॥ २०॥
3995
3996 कटुकः परिणामदुःखो य उन्मादस्तद्दानशीला। शेषं स्पष्टम्।
3997 गह्वरवल्लरी पर्वतगुहोत्पन्ना लता। सापि हि सूर्यरश्म्यसंस्पर्शान्नित्य##-
3998 घनस्नेहा बहुनिर्यासा चेति तद्दर्शिनां प्रसिद्धम्॥ २०॥
3999
4000 अनानन्दकरी शून्या निष्फला व्यर्थमुन्नता।
4001 अमङ्गलकरी क्रूरा तृष्णा क्षीणेव मञ्जरी॥ २१॥
4002
4003 तृष्णापक्षे स्पष्टोऽर्थः। अन्यत्र शून्या पुष्पैः। उन्नता
4004 आम्रादेरूर्ध्वशाखासु स्थिता क्रूरा शुष्कत्वात्कण्टकप्राया॥ २१॥

अनावर्जितचित्तापि सर्वमेवानुधावति।
न चाप्नोति फलं किंचित्तृष्णा जीर्णेव कामिनी॥ २२॥

अनावर्जितमवशीकृतं चित्तं यया। फलं लाभं भोगं वा। जीर्णा कामिनी
वृद्धवेश्या॥ २२॥

संसारवृन्दे महति नानारससमाकुले।
भुवनाभोगरङ्गेषु तृष्णा जरठनर्तकी॥ २३॥

नानारसैः शोकमोहादिभिः नर्तकीपक्षे करुणहास्यबीभत्सादिभिः। रङ्गेषु
नृत्यशालासु॥ २३॥

जराकुसुमितारूढा पातोत्पातफलावलिः।
संसरजंगले दीर्घे तृष्णा विषलता तता॥ २४॥

जंगले जीर्णारण्ये। तता विस्तीर्णा॥ २४॥

यन्न शक्नोति तत्रापि धत्ते ताण्डवितां गतिम्।
न्त्यत्यानन्दरहितं तृष्णा जीर्णेव नर्तकी॥ २५॥

न शक्नोति साधयितुमिति शेषः। अन्यत्र यद्यत्र गन्तुमिति शेषः। आनन्दरहितं
नैर्बल्येन निरुत्साहत्वात्॥ २५॥

भृशं स्फुरति नीहारे शाम्यत्यालोक आगते।
दुर्लङ्घ्येषु पदं धत्ते चिन्ता चपलबर्हिणी॥ २६॥

नीहारे वर्षावश्याये तत्सदृशमोहावरणे च स्फूरति नृत्यति। आलोके
विवेकप्रकाशे प्रकाशोपलक्षिते शरदि च। दुरलङ्घ्येषु असाध्यदुर्गमेषु।
पदं व्यवसायं नीडं च॥ २६॥

जडकल्लोलबहुला चिरं शून्यान्तरान्तरा।
क्षणमुल्लासमायाति तृष्णा प्रावृट्तरङ्गिणी॥ २७॥

फलजलान्यकाले चिरम् शून्या। तत्कालेऽपि अन्तरान्तरामध्ये मध्ये शून्या।
उल्लासं फलजलसंपत्त्योपचयम्। प्रावृट्तरङ्गिणी वर्षर्तुमात्रप्रवहा
नदी॥ २७॥

नष्टमुत्सृज्य तिष्ठन्तं तृष्णा वृक्षमिवापरम्।
पुरुषात्पुरुषं याति तृष्णा लोलेव पक्षिणी॥ २८॥

नष्टं नष्टफलम्। तृष्णालोला क्षुत्तड्व्याकुला॥ २८॥

पदं करोत्यलङ्घ्येऽपि तृप्तापि फलमीहते।
चिरं तिष्ठति नैकत्र तृष्णा चपलमर्कटी॥ २९॥

अलङ्घ्ये दुष्प्रापे दुर्लङ्घ्ये च। पदं व्यवसितं पादन्यासं च। फलं
लाभं शलाटुं च॥ २९॥

इदं कृत्वेदमायाति सर्वमेवासमञ्जसम्।
अनारतं च यतते तृष्णा चेष्टेव दैविकी॥ ३०॥

4057 इदं शुभमुचितं वा कृत्वा आरभ्य तदपरिसमाप्यैव
4058 इदमशुभमनुचितं च असमञ्जसं प्रक्रमविरुद्धं सर्वमेव कार्यं
4059 सहसैवायात्यनुसरति तथापि नोपरमते किंतु अनारतं सर्वदैव यतते
4060 शुभाशुभफलाय। यथा प्राणिकर्मानुसारिणो देवस्य विधातुश्चेष्टा तद्वत्
4061 ॥ ३० ॥
4062
4063 क्षणमायाति पातालं क्षणं याति नभस्थलम्।
4064 क्षणं भ्रमति दिक्कुञ्जे तृष्णा हृपद्मषट्पदी ॥ ३१ ॥
4065
4066 हृत्पद्मे षट्पदी भ्रमरिका। शेषं प्राग्व्याख्यातप्रायम् ॥ ३१ ॥
4067
4068 सर्वसंसारदोषाणां तृष्णैका दीर्घदुःखदा।
4069 अन्तःपुरस्थमपि या योजयत्यतिसंकटे ॥ ३२ ॥
4070
4071 दीर्घसुःखदा चिरदुःखदा। दीर्घबडिशरज्जुरिव वधकसंनिधावाकृष्य
4072 मरणादिदुःखदा। तदेवोपपादयति - अन्तःपुरस्थमपीति ॥ ३२ ॥
4073
4074 पयच्छति परं जाड्यं परमालोकरोधिनी।
4075 मोहनीहारगहना तृष्णा जलदमालिका ॥ ३३ ॥
4076
4077 जाड्यं मौर्ख्यं शैत्यं वा। परमालोकः परं ज्योतिरात्मा सूर्यश्च।
4078 मोहयति पूर्वापरं दिग्विभागं चेति मोहोऽविवेकस्तद्रूपेण नीहारेण गहना
4079 दुर्गमा ॥ ३३ ॥
4080
4081 सर्वेषां जन्तुजातानां संसारव्यवहारिणाम्।
4082 परिप्रोतमनोमाला तृष्णा बन्धनरज्जुवत् ॥ ३४ ॥
4083
4084 यथा बहुनां पशूनां कण्ठदामभिः प्रोता मालोपमाना तिर्यग्दीर्घ##-
4085
4086 विचित्रवर्णा विगुणा दीर्घा मलिनसंस्थितिः।
4087 शून्या शून्यपदा तृष्णा शक्रकार्मुकधरिणी ॥ ३५ ॥
4088
4089 विचित्रविषयानुरञ्जितत्वाद्विचित्रवर्णा विविधविस्मयहेतुरूपवती च। विगुणा
4090 असद्गुणा ज्याशून्या च। मलिनः पुरुषो मेघश्च संस्थितिराधारो यस्याः
4091 स्वतस्तुच्छत्वाच्छून्या अवस्तुः मनोनभोधिष्ठितत्वाच्छून्यपदा।
4092 शक्रकार्मुकमिन्द्रायुधम् ॥ ३५ ॥
4093
4094 अशनिर्गुनसस्यानां फलिता शरदापदाम्।
4095 हिमं संवित्सरोजानां तमसां दीर्घयामिनी ॥ ३६ ॥
4096
4097 गुणलक्षणसस्यानां अशनिः। संवित्सरोजानां बोधपद्मानां हिमं
4098 विघातिकेत्यर्थः। आपदां तु फलिता फलितसस्या शरद्वर्धिकेत्यर्थह्। एवं
4099 तमसामपि हेमन्तरात्रिः ॥ ३६ ॥
4100
4101 संसारनाटकनटी कार्यालयविहंगमी।
4102 मानसारण्यहरिणी स्मरसंगीतवल्लकी ॥ ३७ ॥
4103
4104 कार्यालयस्य प्रवृत्तिलक्षणनीडस्य गृहविटङ्कस्य वा। मानसा
4105 मनोरथाः। वल्लकी वीणा ॥ ३७ ॥
4106
4107 व्यवहाराब्धिलहरी मोहमातङ्गशृङ्खला।
4108 सर्गन्यग्रोधसुलता दुःखकैरवचन्द्रिका ॥ ३८ ॥

4109
4110 न्यग्रोहतीति न्यग्रोधो वटस्तस्य सुलता प्ररोहवल्ली | कैरवाणां कुमुदानाम् ||
4111 ३८ ||
4112
4113 जरामरणदुःखानामेका रत्नसमुद्रिका |
4114 आधिव्याधिविलासानां नित्यं मत्ता विलासिनी || ३९ ||
4115
4116 समुद्रिका संपुटिका || ३९ ||
4117
4118 क्षणमालोकविमला [आलोकविषया] सान्धकारलवा क्षणम् |
4119 व्योमवीथ्युपमा तृष्णा नीहारगहना क्षणम् || ४० ||
4120
4121 आलोक ईषद्विवेकप्रकाशः | व्योमैव वीथी तदुपमा | नीहारसद्दशैर्व्या##-
4122
4123 गच्छत्युपशमं तृष्णा कायव्यायामशान्तये |
4124 तमी घनतमःकृष्णा यथा रक्षोनिवृत्तये || ४१ ||
4125
4126 एवं तृष्णामुपवर्ण्य तदुपशान्तिफलमाह - गच्छतीत्यादिना |
4127 कायव्यायामो देहप्रयुक्तश्रमस्तस्य शान्तये | मुक्तय इति यावत् | तमी
4128 कृष्णपक्षरात्रिः | घनतमो मेघान्धकारस्तेन कृष्णा | सा यथा
4129 रक्षोनिवृत्तये नक्तंचरप्रचाराभावाय उपशमं विनाशं गच्छति तद्वत्
4130 || ४१ ||
4131
4132 तावन्मुह्यत्ययं मूको लोको विलुलिताशयः |
4133 यावदेवानुसंधत्ते तृष्णा विषविषूचिका || ४२ ||
4134
4135 मूकः अध्यात्मशास्त्रकथाशून्यः | लोको जनः | विलुलिताशयो व्याकुलचित्तः |
4136 विषविशेषप्रयुक्तविषूचिकारोगवन्मृत्युहेतुस्तृष्णा यावदेवानुसरन्ती
4137 संधत्ते सम्यग्धारयति | न संत्यजतीत्यर्थः || ४२ ||
4138
4139 लोकोऽयमखिलं दुःखं चिन्तयोज्झितयोज्झति |
4140 तृष्णाविषूचिकामन्त्रश्चिन्तात्यागो हि कथ्यते || ४३ ||
4141
4142 तर्हि तत्यागे क उपायस्तत्राह - लोक इति | चिन्तात्र विषयानुस्मरणम् | उज्झितया
4143 त्यक्तया | तथाच भगवद्वाक्यम् - ध्यायतो विषयान्पुंसः
4144 सङ्गस्तेषुप-जायते इति || ४३ ||
4145
4146 तृणपाषाणकाष्ठादिसर्वमामिषशङ्कया |
4147 आददाना स्फुरत्यन्ते तृष्णा मत्सी ह्रदे यथा || ४४ ||
4148
4149 आमिषशङ्कया भक्ष्यमिति संभावनया | सा यथा अन्ते बडिशमप्यादा##-
4150
4151 रोगार्तिरङ्गनातृष्णा गम्भीरमपि मानवम् |
4152 उत्तानतां नयन्त्याशु सूर्यांशव इवाम्बुजम् || ४५ ||
4153
4154 रोगपीडा स्त्रीतृष्णा च | गम्भीरं धीरम् | उत्तानतां अधीरताम्
4155 ऊर्ध्वविकासितां च || ४५ ||
4156
4157 अन्तःशून्या ग्रन्थिमत्यो दीर्घस्वाङ्कुरकण्टकाः |
4158 मुक्तामणिप्रिया नित्यं तृष्णा वेणुलता इव || ४६ ||
4159
4160 ग्रन्थयो दृढाभिनिवेशाः पर्वाणि च | तृष्णाया अङ्कुरा"चिन्ताः | कण्टका

4161 दुःखानि | मुक्तामणयश्च प्रिया यासाम् | वेणुलतापक्षे तासां मुक्ताकर##-
4162
4163 अहो बत महच्चित्रं तृष्णामपि महाधियः |
4164 दुश्छेदामपि कृन्तन्ति विवेकेनामलासिना || ४७ ||
4165
4166 विवेकोऽपि तदुच्छेदहेतुरिति दर्शयति - अहो इति || ४७ ||
4167
4168 नासिधारा न वज्रार्चिर्न तप्तायःकणार्चिषः |
4169 तथा तीक्ष्णा यथा भ्रमंस्तृष्णेयं हृदि संस्थिता || ४८ ||
4170
4171 असिधारादयो बाह्यत्वात्कदाचिदेवानर्थः तृष्णा तु हृदि स्थितत्वात् सदैवेति
4172 तेभ्योऽप्याधिक्यमिति भावः || ४८ ||
4173
4174 उज्ज्वलाऽसिततीक्ष्णाग्रा स्नेहदीर्घदशा परा |
4175 प्रकाशा दाहदुःस्पर्शा तृष्णा दीपशिखा इव || ४९ ||
4176
4177 मध्ये भोगविभवोज्ज्वला अन्ते तु असितं तीक्ष्णं चाग्रं यस्याः सा |
4178 तमोमृत्युपर्यवसानेत्यर्थः | मातृभार्यापुत्रस्नेहैर्दीर्घा
4179 बाल्ययौवनवार्धकदशाः परा उत्कृष्टा यस्याः | प्रकाशा प्रत्यक्षा |
4180 इष्टवियोगप्रयुक्तैरन्तर्दाहैर्दुःस्पर्शा असह्या | दीपशिखापक्षे स्नेहस्तैलम् |
4181 दशा वर्तिः | शिष्टं स्पष्टम् || ४९ ||
4182
4183 अपि मेरुसमं प्राज्ञमपि शूरमपि स्थिरम् |
4184 तृणीकरोति तृष्णैका निमेषेण नरोत्तमम् || ५० ||
4185
4186 मेरुसमं गौरवेण | स्थिरं अपरिग्रहव्रतेन तृणीकरोति याञ्चादैन्यमा##-
4187 तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूला-दपि च याचकः | वायुना किं न नीतोऽसौ
4188 मामयं याचयिष्यति || इति || ५० ||
4189
4190 संस्तीर्णगहना भीमा घनजालरजोमयी |
4191 सान्धकारोग्रनीहारा तृष्णा विन्ध्यमहातटी || ५१ ||
4192
4193 संस्तीर्णानि विस्तीर्णानि गहनानि साहसकार्याण्यरण्यानि च यस्याम् | अथवा
4194 एकैव तृष्णा आशा कामलोभलाम्पट्यादिभावैश्चतुर्दशसु लोकेषु विस्तीर्णा
4195 चासौ गहना दुर्लक्ष्या चेति कर्मधारयः | एवं निबिडजालबद्धन्धन##-
4196 निबिडताजालधूलिप्रचुरा च | शिष्टं स्पष्टम् || ५१ ||
4197
4198 एकैव सर्वभुवनान्तरलब्धलक्ष्या
4199 दुर्लक्ष्यतामुपगतैव वपुःस्थितैव |
4200 तृष्णा स्थिता जगति चञ्चलवीचिमाले
4201 क्षीरोदकाम्बुतरले मधुरेव शक्तिः || ५२ ||
4202
4203 कथं विस्तीर्णा कथं च गहना कथं चैका | आश्रयविषयशब्दादिभेदे##-
4204 दृष्टान्तेनोपपाद-यति - एकैवेति | अपुःस्थितैव तृष्णा एकैव
4205 सर्वभुवनानामान्तरेषु भोग्येषु लब्धलक्ष्या प्राप्तविषया सती जगति
4206 व्यवहारभूमौ दुर्लक्ष्यतामुपगतैव स्थिता देहतृष्णैव
4207 सर्वतृष्णात्वमाशाकामादिभावं च प्राप्तेति न स्पष्टं विभाव्यत् इत्यर्थः
4208 | यथा रसनेन्द्रियात्मना वपुःस्थिता एकैव माधुर्यशक्तिः सर्वेषां
4209 भुवनानां जलानामान्तरे जलसामान्ये लब्धप्रतिष्ठा चञ्चलवीचिमाले
4210 नदीसमुद्रादौ क्षरणात्क्षीरमुन्दनात् क्लेदनादुदकमम्भनात्
4211 शब्दनादम्ब्वति क्रियाशब्दभेदेन तरले अव्यवस्थिते जले शिता
4212 दुर्लक्ष्यतामुपगता एकैवेति न विभाव्यते तद्वत् | जीवनं भुवनं वनम्

4213 नीरक्षीराम्बुशम्बरम् इत्यमरः ॥ ५२ ॥
4214
4215 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
4216 तृष्णाभङ्गो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥
4217
4218 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
4219 तृष्णाभङ्गो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥
4220
4221 अष्टादशः सर्गः १८
4222
4223 श्रीराम उवाच ।
4224
4225 आर्द्रान्त्रतन्त्रीगहनो विकारी परिपातवान् ।
4226 देहः स्फुरति संसारे सोऽपि दुःखाय केवलम् ॥ १ ॥
4227
4228 आधिव्याधिबहुक्लेशजरामरणभङ्गुरः ।
4229 निदानं मानतृष्णादेर्देह एवात्र निन्द्यते ॥
4230
4231 अस्तु तृष्णा दुःखहेतुस्तथापि जीवन्भद्राणि पश्यति इति न्यायाद्देहस्य
4232 सुखभोगायतनत्वप्रसिद्धेः सर्वेषां तत्र प्रीत्यतिशयदर्शनाच्च
4233 सुखहेतुत्वमित्याशङ्क्य तस्यापि दुःखहेतुत्वमेवेत्युपपादयति -
4234 आर्द्रेत्यादिना । आन्त्राण्युदरस्थमलमूत्रादिभस्त्राः । तन्त्र्यो नाड्यः । परितः
4235 पातः पतनोपघातो मरणं च ॥ १ ॥
4236
4237 अज्ञोऽपि तज्ज्ञसदृशो वलितात्मचमत्कृतिः ।
4238 युक्त्या भव्योऽप्यभव्योऽपि न जडो नापि चेतनः ॥ २ ॥
4239
4240 अज्ञो जडोऽपि तज्जडं जानातीति तज्ज्ञ आत्मा तत्सदृशस्तत्प्रायः । स्वतस्ता##-
4241 आत्मचमत्कृतिरध्यस्तचित्तादात्म्यं यस्मिन् । भव्यो मोक्षाधिकारसंपत्तौ ।
4242 न जडो नेतरजडतुल्यः ॥ २ ॥
4243
4244 जडाजडदृशोर्मध्ये दोलायितदुराशयः ।
4245 अविवेकी विमूढात्मा मोहमेव प्रयच्छति ॥ ३ ॥
4246
4247 अतएव चिज्जडदृष्ट्योर्मध्ये किमयमात्मकोटौ स्यादुतानात्मकोटाविति
4248 संशये दोलायितोऽनिर्णयदुष्ट आशयो मनो यस्मिन् । विवेकः शोधस्तच्छुन्य##-
4249 अजडदृग्विवेकी तयोराद्योऽस्मिन्देहे आत्मबुद्ध्या मोहं संसारमेव
4250 प्रपश्यति न पुरुषार्थम् । यतोऽसौ दोलायितदुराशयः । चञ्चलाशुद्धचित्त
4251 इत्यर्थः ॥ ३ ॥
4252
4253 स्तोकेनानन्दमायाति स्तोकेनायाति खेदिताम् ।
4254 नास्ति देहसमः शोच्यो नीचो गुणबहिष्कृतः ॥ ४ ॥
4255
4256 स्तोकेनाल्पेनान्नपानादिना शीतातपादिना च । नीचोअधमोऽशुचिरिति यावत् ॥ ४ ॥
4257
4258 आगमापायिना नित्यं दन्तकेसरशालिना ।
4259 विकासस्मितपुष्पेण प्रतिक्षणमलंकृतः ॥ ५ ॥
4260
4261 उपेक्षार्हतां वक्तुं वृक्षत्वेन रूपयति [रूपयति चतुर्भिः] -
4262 आगमेत्यादिचतुर्भिः । प्रतिक्षणं प्रतिहर्षलवं प्रत्यार्तवं च ॥ ५ ॥
4263
4264 भुजशाखो घनस्कन्धो द्विजस्तम्भशुभस्थितिः ।

4265 लोचनालिबिलाक्रान्तः शिरः पीठबृहत्फलः ॥ ६ ॥
4266
4267 घन उन्नतः स्कन्धोंऽसः शाखा मूलं च। द्विजा दन्तास्त एव श्लेषात्प##-
4268
4269 श्रवदन्तरसग्रस्तो हस्तपादसुपल्लवः।
4270 गुल्मवान्कार्यसंघातो विहङ्गमकृतास्पदः [ततास्पद] ॥ ७ ॥
4271
4272 श्रवौ कर्णौ तावेव दन्तेन रसयत इति दन्तरसौ काष्ठकुट्टकाख्यौ
4273 पक्षिणौ ताभ्यां ग्रस्तश्चञ्चुप्रहारैः कुट्टित इव सच्छिद्रः। गुल्मं
4274 रोगविशेषो मूलप्ररोहाश्च तद्वान्। कार्यः कर्तुं शक्यः सम्यक् घात##-
4275 मन्त्रप्रसिद्धौ जीवेश्वरौ बुद्धिजीवौ वा ताभ्यां दृतहृदयनीडः ॥ ७ ॥
4276
4277 सच्छायो देहवृक्षोऽयं जीवपान्थगणास्पदः।
4278 कस्यात्मीयः कस्य पर आस्थानास्थे [आस्थानास्था] किलात्र के ॥ ८ ॥
4279
4280 छाया कान्तिः प्रसिद्धच्छाया च। परः शत्रुः। आस्था प्रीतिरनास्था
4281 द्वेषशात्रास्मिन्देहतरौ के अयुक्ते इत्युपेक्ष्य इति भावः ॥ ८ ॥
4282
4283 तात संतरणार्थेन गृहीतायां पुनः पुनः।
4284 नावि देहलतायां च कस्य स्यादात्मभावना ॥ ९ ॥
4285
4286 नन्वात्मत्वेन सर्वजनप्रसिद्धोऽयं कथमुपेक्ष्यस्तत्राह - तातेति।
4287 संतरणमायुर्नद्याः संसाराम्बुधेर्वा परतीरगमनम्। नावि नौकायाम् ॥ ९
4288 । ।
4289
4290 देहनाम्नि वने शून्ये बहुगर्तसमाकुले।
4291 तनुरुहासंख्यतरौ विश्वासं कोऽधिगच्छति ॥ १० ॥
4292
4293 विश्वासं निःशङ्कचिरावस्थानयोग्यताप्रत्ययम् ॥ १० ॥
4294
4295 मांसस्नाय्वस्थिवलिते शरीरपटहेऽदृढे।
4296 मार्जारवदहं तात तिष्ठाम्यत्र गतध्वनौ ॥ ११ ॥
4297
4298 स्नायवः शिराः। पटहो वाद्यविशेषः। अदृढे असारे सच्छिद्रे च।
4299 गतध्वनौ अप्राप्तिनिर्गमनोपायोपदेशशब्दे ॥ ११ ॥
4300
4301 संसारारण्यसंरूढो विलसच्चित्तमर्कटः।
4302 चिन्तामञ्जरिताकारो दीर्घदुःखघुणक्षतः ॥ १२ ॥
4303
4304 देहमेव पुनः षड्भिः प्लक्षत्वेन रूपयति - संसारेत्यादिना। घुणाः
4305 काष्ठकीटास्तैः क्षतश्छिद्रितः ॥ १२ ॥
4306
4307 तृष्णाभुजङ्गमीगेह। कोपकाककृतालयः।
4308 स्मितपुण्योद्गमः श्रीमाञ्छुभाशुभमहाफलः ॥ १३ ॥
4309
4310 प्लक्षस्य त्वक्पल्लवादेर्माङ्गलिकत्वेन पुण्योद्गमहेतुत्वात्स्थितपुण्योद्गमः।
4311 पुष्पोद्गम इति वा पाठः ॥ १३ ॥
4312
4313 सुरस्कन्धौघलताजालो हस्तस्तबकसुन्दरः।
4314 पवनस्पन्तिताशेषस्वाङ्गावयवपल्लवः ॥ १४ ॥
4315
4316 स्कन्धशब्देन बाहू लक्ष्येते। लते शाखे। समे शास्त्रालते इत्यमरः।

4317 ओघजालशब्दौ शरीरभेदेन नेयौ | जात्यैक्येनैव प्लक्षत्वरूपणात्
4318 [निरूपणात्] | पवनोऽत्र प्राणः || १४ ||
4319
4320 सर्वेन्द्रियखगाधारः सुजानुस्तम्भ उन्नतः |
4321 सरसच्छायया युक्तः कामपान्थनिषेवितः || १५ ||
4322
4323 शोभने जानुनी मध्यमपर्वणी यस्य स तथाविधोऽधःकाय एव
4324 स्तम्भसदृशो भागो यस्य | स यावत्सरसच्छायया यौवनकान्त्या
4325 शीतलच्छायया च युक्तस्तावत्कामपान्थनिषेवितः इत्यर्थः || १५ ||
4326
4327 मूर्धसंजनिताऽऽदीर्घशिरोरुहतृणावलिः |
4328 अहंकारगृध्रकृतकुलायः सुषिरोदरः || १६ ||
4329
4330 आदीर्घेति छेदः | प्लक्षोपर्यपि क्वचित्तृणोत्पत्तिः प्रसिद्धा || १६ ||
4331
4332 विच्छिन्नवासनाजालमूलत्वाद्दुर्लवाकृतिः |
4333 व्यायामविरसः कायप्लक्षोऽयं न सुखाय मे || १७ ||
4334
4335 विभक्तवासनालक्षणप्ररोहजटाजालवेष्टितमूलत्वाद्दुर्लवा दुरुच्छेदा
4336 आकृतिः स्वरूपं यस्य | व्यायामः श्रमः स एव विविध आयामो
4337 विटपदैर्घ्यं तेन विरसः प्रियसंस्पर्शहीनो रूक्षश्च || १७ ||
4338
4339 कलेवरमहंकारगृहस्थस्य महागृहम् |
4340 लुठत्वभ्येतु वा स्थैर्यं किमनेन मुने मम || १८ ||
4341
4342 लुठतु भूमौ पतित्वा परिवर्तताम् || १८ ||
4343
4344 पङ्क्तिबद्धेन्द्रियपशुं बलत्तृष्णागृहाङ्गनम् |
4345 रागरञ्जितसर्वाङ्गं नेष्टं देहगृहं मम || १९ ||
4346
4347 वलन्ती मुहुः प्रसरन्ती तृष्णालक्षणा गृहस्वामिनी यस्मिन् | अतएव रागेण
4348 कामेन गैरिकादिरञ्जकद्रव्येण च रञ्जितानि सर्वाङ्गानि यस्मिन् || १९ ||
4349
4350 पृष्ठास्थिकाष्ठसंघट्टपरिसंकटकोटरम् |
4351 आन्त्ररज्जुभिराबद्धं नेष्टं देहगृहं मम || २० ||
4352
4353 पृष्ठास्थिलक्षणकाष्ठानां संघट्टनेन परितः संकटः
4354 संकुचितावकाशः कोटरो यस्य | [अन्त्राणि] आन्त्राणि
4355 मलमूत्रान्नरसादि-प्रसारार्था दीर्घपेश्यः || २० ||
4356
4357 प्रसृतस्नायुतन्त्रीकं रक्ताम्बुकृतकर्दमम् |
4358 जरामङ्कोलधवलं नेष्टं देहगृहं मम || २१ ||
4359
4360 स्नायवः शिरास्ता एव तन्त्र्यो वीणादिसूत्राणि बन्धनरज्जवो वा यस्मिन् |
4361 अस्वाङ्गत्वात् नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे इति न कन्निषेढः | मङ्कोलं चूर्णम् || २१
4362 | |
4363
4364 चित्तभृत्यकृतानन्तचेष्टावष्टब्धसंस्थिति |
4365 मिथ्यामोहमहास्थूणं नेष्टं देहगृहं मम || २२ ||
4366
4367 अवष्टम्भः पतनप्रतिविधानम् | मिथ्या अनृतं मोहोऽज्ञानं च स्थूणे
4368 आधारस्थम्भौ | कर्मधारयो वा || २२ ||

4369
4370 दुःखार्भककृताक्रन्दं सुखशय्यामनोरमम् ।
4371 दुरीहादग्धदासीकं नेष्टं देहगृहं मम ॥ २३ ॥
4372
4373 दुरीहा दुश्चेष्टा सैव दग्धा दाहव्रणपीडिता दासी यस्मिन् ॥ २३ ॥
4374
4375 मलाढ्यविषयव्यूहभाण्डोपस्करसंकटम् ।
4376 अज्ञानक्षारवलितं नेष्टं देहगृहं मम ॥ २४ ॥
4377
4378 अतएव मलाढ्यैर्दोषबहुलैरनिर्णिक्तैश्च विषयव्यूहलक्षणैर्भाण्डैरूप##-
4379
4380 गुल्फगुग्गुलुविश्रान्तजानूर्ध्वस्तम्भमस्तकम् ।
4381 दीर्घदोर्दारुसुदृढं नेष्टं देहगृहं मम ॥ २५ ॥
4382
4383 जङ्घास्तम्भस्य गुल्फो गुग्गुलुः आधारकाष्ठस्थानीयस्तत्र विश्रान्तस्य
4384 प्रतिष्ठितस्यार्थात् जङ्घास्तम्भस्य जानु मस्तकं तदपि स्वाधाराधारे
4385 परम्पर्या प्रतिष्ठितमेव । मूलशैथिल्ये सर्वशैथिल्यापत्तेः । दोषौ बाहू ॥ २५
4386 । ।
4387
4388 प्रकटाक्षगवाक्षान्तः क्रीडत्प्रज्ञागृहाङ्गनम् ।
4389 चिन्तादुहितृकं ब्रह्मन्नेष्टं देहगृहं मम ॥ २६ ॥
4390
4391 प्रकटाण्यक्षाणि ज्ञानेन्द्रियाणि । प्रज्ञा बुद्धिः । प्रकटेति तद्विशेषेणं
4392 क्रियाविशेषणं वा ॥ २६ ॥
4393
4394 मूर्धजाच्छादनछन्नकर्णश्रीचन्द्रशालिकम् ।
4395 आदीर्घाङ्गुलिनिर्व्यूहं नेष्टं देहगृहं मम ॥ २७ ॥
4396
4397 मूर्धजाः केशास्त एव च्छादनं छदिः । कर्णाविव कुण्डलमुक्तादि##-
4398
4399 सर्वाङ्गकुड्यसंघातघनरोमयवाङ्कुरम् ।
4400 संशून्यपेटविवरं नेष्टं देहगृहं मम ॥ २८ ॥
4401
4402 पेटविवरमुदरच्छिद्रम् ॥ २८ ॥
4403
4404 नखोर्णनाभिनिलयं सरमारनितान्तरम् ।
4405 भाङ्कारकारिपवनं नेष्टं देहगृहं मम ॥ २९ ॥
4406
4407 सरमा शुनीव भ्रमणदैन्यकलहादिकारिणी क्षुत्तया रणितान्तरम् । भाङ्कारो
4408 भीषणध्वनिः ॥ २९ ॥
4409
4410 प्रवेशनिर्गमव्यग्रवातवेगमनारतम् ।
4411 वितताक्षगवाक्षं तन्नेष्टं देहगृहं मम ॥ ३० ॥
4412
4413 जिह्वामर्कटिकाक्रान्तवदनद्वारभीषणम् ।
4414 दृष्टदन्तास्थिशकलं नेष्टं देहगृहं मम ॥ ३१ ॥
4415
4416 मर्कटिका प्रसिद्धा कवाटविष्कम्भकाष्ठं वा ॥ ३१ ॥
4417
4418 त्वक्सुधालेपमसृणं यन्त्रसंचारचञ्चलम् ।
4419 मनः सदाखुनोत्खातं नेष्टं देहगृहं मम ॥ ३२ ॥
4420

4421 सुधा चूर्णम् | त्वगेव सुधालेपस्तेन मसृणं स्निग्धम् | यन्त्राणि
4422 घरट्टशकटादीनि तेषामिव सन्धीनां संचारो भ्रमणादिस्तेषामेव
4423 संचारो वा | मन एव सदातन आखुर्मूषकस्तेनोत्खातमिव शैथिल्य##-
4424
4425 स्मितदीपप्रभोद्भासि क्षणमानन्दसुन्दरम् |
4426 क्षणं व्याप्तं तमःपूरैर्नेष्टं देहगृहं मम || ३३ ||
4427
4428 स्मितानि ईषद्धसितान्येव दीपाः | तमःपूरैरज्ञानान्धकारप्रवाहैः || ३३ ||
4429
4430 समस्तरोगायतनं वलीपलितपत्तनम् |
4431 [सर्वातिसार] सर्वाधिसारगहनं नेष्टं देहगृहं मम || ३४
4432 | |
4433
4434 वली त्वक्शैथिल्यम् | पत्तनं नगरं निवासस्थानमिति यावत् | आधयो
4435 मानसदुःखानि तान्येव सारः प्राधान्येन भोग्यत्वात्तैर्गहनं
4436 दुर्गममरण्यायमानं वा || ३४ ||
4437
4438 अक्षर्क्षक्षोभविषमा शून्या निःसारकोटरा |
4439 तमोगहनदिक्कुञ्जा नेष्टा देहाटवी मम || ३५ ||
4440
4441 अक्षाणीन्द्रियाण्येव ऋक्षा बल्लुकाः || ३५ ||
4442
4443 देहालयं धारयितुं न शक्नोमि मुनीश्वर |
4444 पङ्कमग्नं समुद्धर्तुं गजमल्पबलो यथा || ३६ ||
4445
4446 किं श्रिया किं च राज्येन किं कायेन किमीहितैः |
4447 दिनैः कतिपयैरेव कालः सर्वं निकृन्तति || ३७ ||
4448
4449 ईहितैश्चेष्टितैर्मनोरथैर्वा | निकृन्तति छिनत्ति || ३७ ||
4450
4451 रक्तमांसमयस्यास्य सबाह्याभ्यन्तरं मुने |
4452 नाशैकधर्मिणो ब्रूहि कैव कायस्य रम्यता || ३८ ||
4453
4454 सबाह्याभ्यन्तरं विमृश्येति शेषः || ३८ ||
4455
4456 मरणावसरे काया जीवं नानुसरन्ति ये |
4457 तेषु तात कृतघ्नेषु कैवास्था वद धीमताम् || ३९ ||
4458
4459 नानुसरन्ति नानुगच्छन्ति | कृतं पालनपोषणाद्युपकारं घ्नन्ति प्रत्युप##-
4460
4461 मत्तेभकर्णाग्रचलः कायो लम्बाम्बुभङ्गुरः |
4462 न संत्यजति मां यावत्तावदेनं त्यजाम्यहम् || ४० ||
4463
4464 चलश्चपलः | लम्बं लम्बमानं यदम्बु जलकणः | संनिधानान्मत्तेभ##-
4465
4466 पवनस्पन्दतरलः पेलवः कायपल्लवः |
4467 जर्जरस्तनुवृत्तश्च नेष्टो मे कटुनीरसः || ४१ ||
4468
4469 आधिव्याधिकण्टकशतक्षतत्वाज्जर्जरः शिथिलः | तनुवृत्तः क्षुद्रस्वभावः
4470 || ४१ ||
4471
4472 भुक्त्वा पीत्वा चिरं कालं बालपल्लवपेलवाम् |

4473 तनुतामेत्य यत्नेन विनाशमनुधावति ॥ ४२ ॥
4474
4475 बालपल्लवमिव पेलवां मृद्वीं तनुतां कार्श्यम् । पेलवमिति पाठे
4476 क्रियाविशेषणम् । आश्रयद्वारा उभयत्रापि योग्यता ॥ ४२ ॥
4477
4478 तान्येव सुखदुःखानि भावाभावमयान्यसौ ।
4479 भूयोऽप्यनुभवन्कायः प्राकृतो हि न लज्जते ॥ ४३ ॥
4480
4481 तानि पुनः पुनः पूर्वोपभुक्तान्येव । वीप्सितार्थस्यैव बुद्ध्यारूढस्य
4482 सर्वनाम्ना परामर्शाद्विनापि द्विर्वचनं [र्वचनं वा लभ्यते]
4483 वीप्सा लभ्यते । प्राकृतः पामरः ॥ ४३ ॥
4484
4485 सुचिरं प्रभुतां कृत्वा संसेव्य विभवश्रियम् ।
4486 नोच्छ्रायमेति न स्थैर्यं कायः किमिति पाल्यते ॥ ४४ ॥
4487
4488 संसेव्य संप्राप्य । उच्छ्रायमुपचयमुत्कर्षं वा । स्थैर्यमविनाशिताम् ॥ ४४
4489 । ।
4490
4491 जराकाले जरामेति मृत्युकाले तथा मृतिम् ।
4492 सम एवाविशेषज्ञः कायो भोगिदरिद्रयोः ॥ ४५ ॥
4493
4494 संसाराम्भोधिजठरे तृष्णाकुहरकान्तरे ।
4495 सुप्तस्तिष्ठति मुक्तेहो मूकोऽयं कायकच्छपः ॥ ४६ ॥
4496
4497 तृष्णैव कुहरकमल्पच्छिद्रम् । सुप्तः सुप्त इव मूढः । अतएव मुक्तेह
4498 आत्मोद्धारानुकूलेच्छाचेष्टाविधुरोऽतएव मूको गुरूपसर्पणेन
4499 तत्प्रश्नादिवाग्विकलश्च । कच्छोपलक्षितदुरिन्द्रियैर्दुर्विषयकर्दमरसा##-
4500
4501 दहनैकार्थयोग्यानि कायकाष्ठानि भूरिशः ।
4502 संसाराब्धाविहोह्यन्ते कंचित्तेषु नरं विदुः ॥ ४७ ॥
4503
4504 दहनमेवैकोऽर्थो मुख्यं प्रयोजनं तद्योग्यानि । तेषु तेषां मध्ये ॥ ४७ ॥
4505
4506 दीर्घदौरात्म्यवलया निपातफलपातया ।
4507 न देहलतया कार्यं किंचिदस्ति विवेकिनः ॥ ४८ ॥
4508
4509 वलनं वलः प्रतानवेष्टनम् । निपातोऽधोगतिस्तत्फलस्तत्पर्यवसितः पातो
4510 मरणं यस्याः । निपातफलैर्दुश्चरितैः पातो यस्या इति वा ॥ ४८ ॥
4511
4512 मज्जन्कर्दमकोशेषु झटित्येव जरां गतः ।
4513 न ज्ञायते यात्यचिरात्कः कथं देहदर्दुरः ॥ ४९ ॥
4514
4515 कर्दमकोशेषु पङ्काधारेषु विषयपल्वलेषु । कथं कैर्दुर्दशाप्रकारैः ।
4516 दुर्दुरो मेकः ॥ ४९ ॥
4517
4518 निःसारसकलारम्भाः कायाश्चपलवायवः ।
4519 रजोमार्गेण गच्छन्तो दृश्यन्ते नेह केनचित् ॥ ५० ॥
4520
4521 निःसारा नीरसाः । काया एव चपला वायवो झंझापवनाः । रजोमार्गेण
4522 राजसप्रवृत्त्या धूलिमात्रपरिशेषेण वा धूलिसहितेनाकाशमार्गेणान्यत्र ॥
4523 ५० ॥
4524

4525 वायोर्दीपस्य मनसो गच्छतो ज्ञायते गतिः |
4526 आगच्छतश्च भगवञ्छरीरस्य कदाचन || ५१ ||
4527
4528 अत्र दीपशरीरयोर्गत्यागती विनाशोत्पत्ति पूर्वश्लोकादनुकृष्य शरीरस्य नेह
4529 केनचिज्ज्ञायत इति संबन्धः || ५१ ||
4530
4531 बद्धास्था ये शरीरेषु बद्धास्था ये जगत्स्थितौ |
4532 तान्मोहमदिरोन्मत्तान्धिग्धिगस्तु पुनः पुनः || ५२ ||
4533
4534 आस्था सारत्वचिरस्थायित्वसत्यत्वाद्यभिमानः | कण्ठोक्तेऽपि पौनःपुन्ये
4535 द्विर्वचनमतिशयार्थम् || ५२ ||
4536
4537 नाहं देहस्य नो देहो मम नायमहं तथा |
4538 इति विश्रान्तचित्ता ये ते मुने पुरुषोत्तमाः || ५३ ||
4539
4540 अयमिदंत्वेन घटादिवज्जडो देहोऽहं नेति विचार्य विश्रान्तचित्तः |
4541 परमात्मनीति शेषः | पुरुषोत्तमाः पुरुषश्रेष्ठाः विष्णुस्वरूपा एवेति वा ||
4542 ५३ ||
4543
4544 मानावमानबहुला बहुलाभमनोरमाः |
4545 शरीरमात्रबद्धास्थं घ्नन्ति दोषदृशो नरम् || ५४ ||
4546
4547 दोषदृशो दुर्दृष्टयो विशेष्याः | घ्नन्ति मृत्युवशं नयन्ति || ५४ ||
4548
4549 शरीरश्वभ्रशायिन्या पिशाच्या पेशलाङ्गया |
4550 अहंकारचमत्कृत्या छलेन छलिता वयम् || ५५ ||
4551
4552 अहंकारस्य चमत्कृतिर्भोगतृष्णादिः सैव पिशाची | छलेन कपटेन छलिता
4553 असारे सारतामापाद्य सारापहारेण प्रतारिताः || ५५ ||
4554
4555 प्रज्ञा वराकी सर्वैव कायबद्धास्थयानया |
4556 मिथ्याज्ञानकुराक्षस्या छलिता कष्टमेकिका || ५६ ||
4557
4558 प्रज्ञा सद्बुद्धिः | वराकी दीना | मिथ्याज्ञानमेव कुराक्षसी | एकिका
4559 विवेकादिस्वसहायशून्या || ५६ ||
4560
4561 न किंचिदपि दृश्येऽस्मिन्सत्यं तेन हतात्मना |
4562 चित्रं दग्धशरीरेण जनता विप्रलभ्यते || ५७ ||
4563
4564 यदा दृश्यवर्गे न किंचिदपि सत्यं तदा तदन्तःपाति शरीरमपि तथैवेति
4565 स्वत एव दग्धप्रायेणासतापि शरीरेण जीवसमूहः प्रतार्यते
4566 चित्रमाश्चर्यमेतदित्यर्थः || ५७ ||
4567
4568 दिनैः कतिपयैरेव निर्झराम्बुकणो यथा |
4569 पतत्ययमयत्नेन जरठः कायपल्लवः || ५८ ||
4570
4571 यदि जनताविप्रलम्भेन कायस्य किंचित्प्रयोजनं स्यात्तदा युज्येतापि तदपि
4572 नास्तीत्याह द्वाभ्याम् || ५८ ||
4573
4574 कायोऽयमचिरापायो बुद्बुदोऽम्बुनिधाविव |
4575 व्यर्थं कार्यपरावर्ते परिस्फूरति निष्फलः || ५९ ||
4576

कार्याणि सांसारिकधावनान्येव पर आवर्तोऽम्भसां भ्रमः। व्यर्थं
स्वार्थशून्यं यथा स्यात्तथा निष्फलः। परार्थशून्योऽपीत्यर्थः॥ ५९॥

मिथ्याज्ञानविकारेऽस्मिन्स्वप्नसंभ्रमपत्तने।
काये स्फुटतरापाये क्षणमास्था न मे द्विज॥ ६०॥

कुतः कायादिदृश्यवर्गस्यासत्यत्वं तत्राह - मिथ्येति। यतो
मिथ्याभूतस्याज्ञानस्य विकार इत्यर्थः। स्वप्नसंभ्रमनगरतुल्ये। अथवा
स्वाप्नभ्रान्तीनामाधारे। शरीरे एव स्वप्नदर्शनात्। स्वे शरीरे यथाकामं
परिवर्तत इति श्रुतेः। नगरस्य नागरिकव्यापारतुल्यसत्ताक-त्वादित्यर्थः॥
६०॥

तडित्सु शरदभ्रेषु गन्धर्वनगरेषु च।
स्थैर्यं येन विनिर्णीतं स विश्वसितु विग्रहे॥ ६१॥

विश्वसितु विश्वासं करोतु। विग्रहे देहे॥ ६१॥

सततभङ्गुरकार्यपरम्परा विजयिजातजयं हठवृत्तिषु।
प्रबलदोषमिदं तु कलेवरं तृणमिवाहमपोह्य सुखं स्थितः॥ ६२॥

हठवृत्तिषु भङ्गुरताशैघ्र्ये स्वस्वोत्कर्षख्यापनाय बलात्प्रवृत्तेषु
पदार्थेषु मध्य् सततभङ्गुरकार्यसमूहविजयिनो ये ये तडिच्छरदभ्रा##-
नाशहेतुदोषसामग्रीबाहुल्यादित्यर्थः। अपोह्य तुछबुद्ध्या निरस्य॥ ६२॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
कायजुगुप्सानामष्टादशः सर्गः॥ १८॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
कायजुगुप्सानामष्टादशः सर्गः॥ १८॥

एकोनविंशः सर्गः १९

श्रीरम उवाच।

लब्ध्वापि तरलाकारे कार्यभारतरङ्गिणि।
संसारसागरे जन्म बाल्यं दुःखाय केवलम्॥ १॥

अज्ञानक्षुत्तृषारोगाशौचचापलदूषितम्।
तिर्यग्जन्तुसमावस्थं बाल्यमप्यत्र निन्द्यते॥

ननु न देहस्य सर्वा अवस्था दुःखरूपास्तद्बाल्यस्य सर्वजनस्पृहणीयतया
रम्यतरत्वात् तद्यथा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा महाकुमारो वा
अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत इति श्रुत्यापि बाल्यस्यानन्दबहुलत्वप्रति##-
- लब्ध्वापीति। कार्यभारैर्नानाकर्तव्याभिनिवैशैः।
प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। धान्येन धनवातिवत्तद्धितप्रकृत्यर्थे
अभेदेनान्वयः। तरला अस्थिरा आकाराश्चतुर्विधशरीराणि यस्मिन्। अन्यत्र
चञ्चलस्वभावे संसारसागरे जन्म मनुष्यजन्म। बाल्यं केवलं
दुःखायैव लभते जन्तुरिति शेषः। अपिना मनुष्यजन्मनोऽतिदौर्लभ्यं द्योत्यते
। तथाच श्रुतिः ततो वै तद्दुर्निष्प्रपतरम् इति॥ १॥

अशक्तिरापदस्तृष्णा मूकता मूढबुद्धिता।
गृध्नुता लोलता दैन्यं सर्वं बाल्ये प्रवर्तते॥ २॥

4629
4630 प्रतिज्ञातार्थं प्रपञ्चयति - अशक्तिरित्यादिना | गृध्नुता साभिलाषता |
4631 तृष्णा भक्षणादिविषये | गृध्नुता क्रीडाकौतुकादिविषये तदलाभे
4632 दैन्यमिति भेदः || २ ||
4633
4634 रोषरोदनरौद्रासु दैन्यजर्जरितासु च |
4635 दशासु बन्धनं बाल्यमालानं करिणामिव || ३ ||
4636
4637 चकारोऽनुक्तानन्तदुर्दशासमुच्चयार्थः | बन्धनम् | अधिकरणे ल्युट् | आलानं
4638 गजबन्धनस्तम्भः || ३ ||
4639
4640 न मृतौ न जरारोगे न चापदि न यौवने |
4641 ताश्चिन्ताः [विनिकृन्तति] परिकृन्तन्ति हृदयं शैशवेषु याः
4642 || ४ ||
4643
4644 जरारोगे | समाहारद्वन्द्वे एकवद्भावः | तास्तादृश्यः | परितः कृन्तन्ति
4645 छिन्दन्तीव पीडयन्ति | या यादृश्यः || ४ ||
4646
4647 तिर्यग्जातिसमारम्भः सर्वैरेवावधीरितः |
4648 लोलो बालसमाचारो मरणादपि दुःखदः || ५ ||
4649
4650 तिर्यग्जातयः पश्वादयस्तैः सम आरम्भो यस्य | अवधीरितो भर्त्सितः || ५ ||
4651
4652 प्रतिबिम्बघनाज्ञानं नानासंकल्पपेलवम् |
4653 बाल्यमालूनसंशीर्णमनः [संशीर्णं मन] कस्य
4654 सुखावहम् || ६ ||
4655
4656 पुरःस्थितं प्रतिबिम्बमिव स्फुटं घनं निबिडं अज्ञानं प्रतिक्षणं चित्ते
4657 तत्तद्विषयप्रतिबिम्बनैर्वा घनानि बहुलानि भ्रान्तिज्ञानानि यस्मिन् | अतएव
4658 नानासंकल्पैः पेलवं मृदु | तुच्छमिति यावत् | तत्तत्संकल्पित##-
4659 यस्मिन् || ६ ||
4660
4661 जलवह्न्यनिलाजस्रजातभीत्या पदे पदे |
4662 यद्भयं शैशवेऽबुद्ध्या कस्यापदि हि तद्भवेत् || ७ ||
4663
4664 भयं लक्षणया दुःखं मुख्यमेव वा भयादपि भयान्तरोत्पत्तेः |
4665 अबुद्ध्याऽज्ञानेन | हिशब्दोऽप्यर्थे || ७ ||
4666
4667 लीलासु दुर्विलासेषु दुरीहासु दुराशये |
4668 परमं मोहमाधत्ते बालो बलवदापतन् || ८ ||
4669
4670 सामान्यविशेषाभ्यां बुद्ध्यबुद्धिपूर्वकत्वाभ्यां [कायिकत्वेनेति
4671 क्वचिन्न] कायिकत्वेन मानसत्वेन च लीलादीनां भेदः | मोहं
4672 सारताभ्रमम् || ८ ||
4673
4674 विकल्पकल्पितारम्भं दुर्विलासं दुरास्पदम् |
4675 शैशवं शासनायैव पुरुषस्य न शान्तये || ९ ||
4676
4677 निष्फलेऽपि कर्मणि बालप्रमत्तादिवचनादपि कौतुहलेन कल्पितमहारम्भम् |
4678 दुरास्पदं दुष्प्रतिष्ठम् | शासनाय गुर्वादिकृतकशाताडनादिदुःखा##-
4679
4680 ये दोषा ये दुराचारा दुष्क्रमा ये दुराधयः |

ते सर्वे संस्थिता बाल्ये [दुर्गते इव] दुर्गर्त इव कौशिकाः ॥ १० ॥

दुष्क्रमा दुरुत्तराः। कौशिका वायसारात्यः ॥ १० ॥

बाल्यं रम्यमिति व्यर्थबुद्धयः कल्पयन्ति ये।
तान्मूर्खपुरुषान्ब्रह्मन्धिगस्तु हतचेतसः ॥ ११ ॥

यच्छङ्कितं बाल्यं रम्यतरमिति तत्राह - बाल्यमिति। श्रुतिस्तु रागादि##-

यत्र दोलाकृति मनः परिस्फुरति वृत्तिषु।
त्रैलोक्याऽभव्यमप्पि तत्कथं भवति तुष्टये ॥ १२ ॥

तदरम्यतामेवोपपादयति - यत्रेत्यादिना। त्रैलोक्ये अभव्यममङ्गलं
तदपीत्यन्वयः ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव सत्त्वानां सर्वावस्थाभ्य एव हि।
मनश्चञ्चलतामेति बाल्ये दशगुणं मुने ॥ १३ ॥

न केवलं मनुष्याणामेवाभव्यमपि तु सर्वजन्तूनामित्याह - सर्वेषामिति
। मनश्चाञ्चल्यातिशयस्य दुःखातिशयहेतुता प्रसिद्धैवेति भावः ॥ १३ ॥

मनः प्रकृत्यैव चलं बाल्यं च चलतां वरम्।
तयोः संश्लिष्ट्यतोस्त्राता क इवान्तः कुचापले ॥ १४ ॥

संश्लिष्यतोर्मिलतोः। कुचापले तत्प्रयुक्तानर्थे ॥ १४ ॥

स्त्रीलोचनैस्तडित्पुञ्जैर्ज्वालाजालैस्तरङ्गकैः।
चापलं शिक्षितं ब्रह्मञ्छैशवाक्रान्तचेतसः ॥ १५ ॥

शैशवेनाक्रान्ताच्चेतसश्चित्तात्सकाशात् शिक्षितमभ्यस्तं नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥
१५ ॥

शैशवं च मनश्चैव सर्वास्वेव हि वृत्तिषु।
भ्रातराविव लक्ष्येते सततं भङ्गुरास्थिती ॥ १६ ॥

भङ्गुरस्थिती। नुमभावश्छान्दसः। चपलस्वभावे ॥ १६ ॥

सर्वाणि दुःखभूतानि सर्वे दोषा दुराधयः।
[बाल्यमेव] बालमेवोपजीवन्ति श्रिमन्तमिव मानवाः ॥ १७ ॥

दु।खभूतानि प्रभूतदुःखानि दुर्व्यसनादीनि ॥ १७ ॥

नवं नवं प्रीतिकरं न शिशुः प्रत्यहं यदि।
प्राप्नोति तदसौ याति विषयैषम्यमूर्छनाम् ॥ १८ ॥

तत्तदा विषयद्दुःसहेन वैषम्येण चित्तविकारेण। मूर्छनां मूर्छाम् ॥ १८ ॥

स्तोकेन वशमायाति स्तोकेनैति विकारिताम्।
अमेध्य एव रमते बालः कौलेयको यथा ॥ १९ ॥

कौलेयकः श्वा। विशेषणानि साधारणानि ॥ १९ ॥

4733 अजस्रबाष्पवदनः कर्दमाक्तो जडाशयः।
4734 वर्षोक्षितस्य तप्तस्य स्थलस्य सदृशः शिशुः॥ २०॥
4735
4736 बाष्पमश्रु ऊष्मोद्गमश्च। जडाशयोऽज्ञबुद्धिरचेतनश्च।
4737 वर्षोक्षिततप्तभूमावपि बाष्पादयः प्रसिद्धाः॥ २०॥
4738
4739 भयाहारपरं दीनं दृष्टादृष्टाभिलाषि च।
4740 लोलबुद्धि वपुर्धत्ते बाल्यं दुःखाय केवलम्॥ २१॥
4741
4742 भयं च आहारश्च भयाहारौ। दृष्टं संनिहितम्। अदृष्टमसंनिहितम्।
4743 लोले बुद्धिवपुषी यस्य॥ २१॥
4744
4745 स्वसंकल्पाभिलषितान्भावानप्राप्य तप्तधीः।
4746 दुःखमेत्यबलो बालो [विनिष्कृत] विनिष्कृत्त इवाशये॥ २२॥
4747
4748 भावान्पदार्थान्। विनिष्कृत्तश्छिन्नः॥ २२॥
4749
4750 दुरीहालब्धलक्षाणि [लक्ष्याणि] बहुवक्रोल्बणानि च।
4751 [बाल्यस्य] बालस्य यानि दुःखानि मुने तानि न कस्यचित्॥ २३॥
4752
4753 दुरीहाभिर्दुश्चेष्टाभिर्दुष्टमनोरथैर्वा लब्धलक्षाणि प्राप्तास्पदानि।
4754 बहुभिर्वक्रैरनृजुभिर्वञ्चनोपायैरुल्बणानि क्रूराणि॥ २३॥
4755
4756 बालो बलवता स्वेन मनोरथविलासिना।
4757 मनसा तप्यते नित्यं ग्रीष्मेणेव वनस्थली॥ २४॥
4758
4759 विद्यागृहगतो बालो परामेति कदर्थनाम्।
4760 आलान इव नागेन्द्रो विषवैषम्यभीषणाम्॥ २५॥
4761
4762 अपरां प्रागुक्तादन्यामपि कदर्थनां पारवश्यकशाघाद्यनिष्ट##-
4763
4764 नानामनोरथमयी मिथ्याकल्पितकल्पना।
4765 दुःखायात्यन्तदीर्घाय बालता पेलवाशया॥ २६॥
4766
4767 मिथ्यावस्तुष्वेव कल्पिता कल्पना सत्यताबुद्धिर्यस्याम्॥ २६॥
4768
4769 संहृष्टो भुवनं भोक्तुमिन्दुमादातुमम्बरात्।
4770 वाञ्छते येन मौर्ख्येण तत्सुखाय कथं भवेत्॥ २७॥
4771
4772 कदाचिद्भोजनेच्छया रुदन्बालो भुवनं ते भोजनं दास्यामीति प्रतारणेन
4773 संहृष्टस्तदेव भोक्तुं वाञ्छते वाञ्छतीति प्रसिद्धम्॥ २७॥
4774
4775 अन्तश्चित्तेरशक्तस्य शीतातपनिवारणे।
4776 को विशेषो [महाबाहो] महाबुद्धे बालस्योर्वीरुहस्तथा॥ २८॥
4777
4778 अन्तर्मनै चित्तिः शीतातपादिदुःखसंवेदनं यस्य। उर्वीरुहोवृक्षस्य॥ २८॥
4779
4780 उड्डीतुमभिवाञ्छन्ति पक्षाभ्यां क्षुत्परायणाः।
4781 भयाहारपरा नित्यं बाला विहगधर्मिणः॥ २९॥
4782
4783 उड्डीतुमुड्डयितुम्। इङ्गुणाभावश्छान्दसः। पक्षाभ्यां लक्षणया
4784 बाहुभ्याम्। विहगधर्मिणः पक्षिसमाः॥ २९॥

4785
4786 शैशवे गुरुतो भीतिर्मातृतः पितृतस्तथा।
4787 जनतो ज्येष्ठबालाच्च शैशवं भयमन्दिरम्॥ ३०॥
4788
4789 सकलदोषदशाविहताशयं शरणमप्यविवेकविलासिनः।
4790 इह न कस्यचिदेव महामुने भवति बाल्यमलं परितुष्टये॥ ३१॥
4791
4792 सकलाभिर्दोषदशाभिर्विहताशयं दूषितान्तःकरणम्। अविवेकलक्षणस्य
4793 विलासिनो निरङ्कुशविहारशीलस्य शरणं गृहम्। चिदिति निपातोऽप्यर्थे।
4794 एवकारो भिन्नक्रमः। कस्यापि परितुष्टये सुखाय अलमत्यर्थे नैव
4795 भवतीत्यर्थः॥ ३१॥
4796
4797 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
4798 बाल्यजुगुप्सानामैकोनविंशः सर्गः॥ १९॥
4799
4800 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
4801 बाल्यजुगुप्सानामैकोनविंशः सर्गः॥ १९॥
4802
4803 विंशः सर्गः २०
4804
4805 श्रीराम उवाच।
4806
4807 बाल्यानर्थमथ त्यक्त्वा पुमानभिहताशयः।
4808 आरोहति निपाताय यौवनं संभ्रमेण तु॥ १॥
4809
4810 लोभद्वेषमदासूयामानमात्सर्यदूषितम्।
4811 कामाद्यनर्थसदनं यौवनं चात्र निन्द्यते॥
4812
4813 अस्तु बाल्यमतिमौर्ख्याशक्तिपारतन्त्र्येभ्यो दुःखबहुलम् यौवनं तु
4814 तदभावान्नानाभोगरसरञ्जितत्वाच्च सुखहेतुरेवेति स्पृहणीयमेवे##-
4815 बाल्यानर्थ-मित्यादिना। संभ्रमेण भोगोत्साहेन भ्रान्त्या
4816 वक्ष्यमाणकामपिशाचा-दिना वा अभिहताशयो दूषितान्तःकरणः।
4817 आचतुर्दशवर्षं माण्डव्येन मर्यादाकरणान्न तथा बाल्यं निपाताय
4818 यौवनं तु निपातायैवेति भावः॥ १॥
4819
4820 तत्रानन्तविलासस्य लोलस्य स्वस्य चेतसः।
4821 वृत्तिरनुभवन्याति दुःखाद्दुःखान्तरं जडः॥ २॥
4822
4823 तत्र यौवने। अनन्ता विलासाश्चेष्टा यस्य। वृत्ति रागद्वेषादिपरिणामान्। जडो
4824 मूर्खः॥ २॥
4825
4826 स्वचित्तबिलसंस्थेन नानासंभ्रमकारिणा।
4827 बलात्कामपिशाचेन विवशः परिभूयते॥ ३॥
4828
4829 परिभूयते विवेकं तिरस्कृत्य वशीक्रियते॥ ३॥
4830
4831 चिन्तानां लोलवृत्तीनां ललनानामिवाऽवृतीः।
4832 अर्पयत्यवशं चेतो बालानामञ्जनं यथा॥ ४॥
4833
4834 अतएवाऽवशमस्वतन्त्रं चेतो ललनानां युवतीनामिव लोलवृत्तीनां
4835 चञ्चलस्थितिकानां चिन्तानां अवृत्तिः वरणं वृतिस्तिरोधानं तदभावान्।
4836 स्वैरप्रसरानिति यावत्। अर्पयति प्रयच्छति। यथा निध्यादिदर्शनाय बालानां

4837 करतलेऽर्पितं सिद्धाञ्जनं लोलवृत्तीनां तन्नयनप्रभाणां अवृतीः
4838 अनावरणानि। भूमिशिलादिव्यवधानतिरस्कारेण स्वैरं
4839 निधिदर्शनसमर्थतामिति यावत्॥ ४॥
4840
4841 ते ते दोषा दुरारम्भास्तत्र तं तादृशाशयम्।
4842 तद्रूपं प्रतिलुम्पन्ति दुष्टास्तेनैव ये मुने॥ ५॥
4843
4844 तत्र यौवने तादृशाशयं कामचिन्तादिवशीकृतचित्तमतएव तद्रूपं
4845 तत्प्रायं तं पुरुषं नरकादिहेतुत्वाद्व्ययक्लेशसाध्यत्वाच्च दुष्टा
4846 आरम्भाः स्त्रीद्यूतकलहादिव्यसनारम्भा येभ्यस्ते तथाविधास्ते ते प्रसिद्धा
4847 रागलोभादिदोषाः प्रतिलुम्पन्ति विनाशयन्ति। ये दोषास्तेन यौवनेनैव दुष्टाः।
4848 अतिशयं नीता इत्यर्थः॥ ५॥
4849
4850 महानरकबीजेन संततभ्रमदायिना।
4851 यौवनेन न ये नष्टा नष्टा नान्येन ते जनाः॥ ६॥
4852
4853 अतएव महानवरकेति। स्पष्टम्॥ ६॥
4854
4855 नानारसमयी चित्रवृत्तान्तनिचयोम्भिता।
4856 भीमा यौवनभूर्येन तीर्णा धीरः स उच्यते॥ ७॥
4857
4858 रसाः शृङ्गारादयः कट्वादयो विषयाभिलाषा दुस्तरजलानि च। प्राचुर्ये
4859 मयट्। रागलोभादीनां चोरव्याघ्रसर्पादीनां च चैत्रैराश्चर्यहेतु##-
4860
4861 [भास्वराकार] निमेषभासुराकारमालोलघनगर्जितम्।
4862 विद्युत्प्रकाशमिवं यौवनं मे न रोचते॥ ८॥
4863
4864 घनानि बहुलानि गर्जितानीव साभिमानोक्तयो घनानां मेघानां गर्जितानि च
4865 यस्मिन्। अतएव विद्युदिव प्रकाशमानम्॥ ८॥
4866
4867 मधुरं स्वादु तिक्तं च दूषणं दोषभूषणम्।
4868 सुराकल्लोलसदृशं यौवनं मे न रोचते॥ ९॥
4869
4870 भोगकाले मधुरमतएव स्वादु हृद्यं तिक्तं परिणामतः दूषणं
4871 निन्दाहेतुदोषाणां भूषणमलंकारायमाणम्। सुरायाः कल्लोला
4872 मदविलासाः॥ ९॥
4873
4874 असत्यं सत्यसंकाशमचिराद्विप्रलम्भदम्।
4875 स्वप्नाङ्गनासङ्गसमं यौवनं मे न रोचते॥ १०॥
4876
4877 विप्रलम्भदं वञ्चनप्रदम्॥ १०॥
4878
4879 सर्वस्याग्रे सर्वपुंसः क्षणमात्रमनोहरम्।
4880 गन्धर्वनगरप्रख्यं यौवनं मे न रोचते॥ ११॥
4881
4882 सर्वस्य क्षणमनोहरस्य वस्तुजातस्य मध्ये अग्रे अग्रेसरं श्रेष्ठमित्यर्थः।
4883 गन्धर्वनगरदर्शनस्य मरणचिह्नत्वात्तत्पक्षे सर्वस्य वयसोऽग्रे अन्ते
4884 इत्यर्थः॥ ११॥
4885
4886 इषुप्रपातमात्रं हि सुखदं दुःखभासुरम्।
4887 दाहपोषप्रदं नित्यं यौवनं मे न रोचते॥ १२॥
4888

ज्यामुक्त इषुर्यावता कालेन लक्ष्यं प्रपतति तावत्कालं सुखदम् ॥ १२ ॥

आपातमात्ररमणं सद्भावरहितान्तरम् ।
वेश्यास्त्रीसंगमप्रख्यं यौवनं मे न रोचते ॥ १३ ॥

रमणं रमणीयम् । सद्भावः शुभचित्तता ॥ १३ ॥

ये केचन समारम्भास्ते सर्वे सर्वदुःखदाः ।
तारुण्ये संनिधिं यान्ति महोत्पाता इव क्षये ॥ १४ ॥

सर्वेषां दुःखदा ये केचन समारम्भास्ते सर्वे इत्यन्वयः । क्षये प्रलये ॥ १४
। ।

हार्दान्धकारकारिण्या भैरवाकारवानपि ।
यौवनाज्ञानयामिन्या बिभेति भगवानपि [ज्ञानवानपि] ॥ १५ ॥

भैरवाकारवान् भगवानीश्वरोऽपि यौवनयुक्ताज्ञानरात्रेर्नूनं बिभेति
कथमन्यथा सदैव विवेकज्ञानचन्द्रं धारयतीति भावः ॥ १५ ॥

सुविस्मृतशुभाचारं बुद्धिवैधुर्यदायिनम् ।
ददात्यतितरामेष भ्रमं यौवनसंभ्रमः ॥ १६ ॥

भ्रमं भ्रान्तिम् । संभ्रमो मोहः ॥ १६ ॥

कान्तावियोगजातेन हृदि दुःस्पर्शवह्निना ।
यौवने दह्यते जन्तुस्तरुर्दावाग्निना यथा ॥ १७ ॥

दुःस्पर्"अः स्प्रष्टुमशक्यः शोकवह्निस्तेन हृदि चित्ते दह्यते ॥ १७ ॥

सुनिर्मलापि विस्तीर्णा पावन्यपि हि यौवने ।
मतिः कलुषतामेति प्रावृषीव तरङ्गिणी ॥ १८ ॥

दोषमार्जनेन निर्मला । औदार्येण । विस्तीर्णा । गुणाधानैः
[गुणाधानेन] पावनी । चकारः
शैत्यमाधुर्याद्यनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ १८ ॥

शक्यते घनकल्लोला भीमा लङ्घयितुं नदी ।
न तु तारुण्यतरला तृष्णातरलितान्तरा ॥ १९ ॥

तारुण्येन तरला चञ्चला चित्तवृत्तिः । भोगतृष्णया तरलितानि
आन्तराणीन्द्रियाणि यस्याम् ॥ १९ ॥

सा कान्ता तौ स्तनौ पीनौ ते विलासास्तदाननम् ।
तारुण्य इति चिन्ताभिर्याति जर्जरतां जनः ॥ २० ॥

जर्जरतां शैथिल्यम् ॥ २० ॥

नरं तरलतृष्णार्तिं युवानमिह साधवः ।
पूजयन्ति न तु च्छिन्नं जरत्तृणलवं यथा ॥ २१ ॥

तरलास्तृष्णार्तयो यस्मिन् । न [नेति क्वचिन्न लभ्यते] केवलं न
पूजयन्ति किंत्ववमन्यन्तेऽपीति द्योतनाय तु शब्दः ॥ २१ ॥

4941
4942 नाशायैव मदार्तस्य दोषमौक्तिकधारिणः।
4943 अभिमानमहेभस्य नित्यालानं हि यौवनम्॥ २२॥
4944
4945 मानभङ्गस्तु मनस्विनां मरणोपम इत्यभिप्रेत्याह - नाशायैवेति।
4946 अभिमान एव महेभस्तस्य अथवा अभिमानैर्महेभवत्स्तब्धस्याविवेकि##-
4947 ॥ २२॥
4948
4949 मनोविपुलमूलानां दोषाशीविषधारिणाम्।
4950 शोषरोदनवृक्षाणां यौवनं बत काननम्॥ २३॥
4951
4952 इष्टालाभवियोगाभ्यामन्तर्दाहाच्छोषस्तद्युक्तरोदनान्येव वृक्षाः। दोषा
4953 एवाशीविषाः सर्पाः। बतेति खेदे॥ २३॥
4954
4955 रसकेसरसंबाधं कुविकल्पदलाकुलम्।
4956 दुश्चिन्ताचञ्चरीकाणां पुष्करं विद्धि यौवनम्॥ २४॥
4957
4958 रस्यते इति रसः सुखलवमकरन्दस्तेन के सुखे विषये सरन्ति प्रसरन्तीति
4959 रागादय एव केसरास्तैश्च संबाधं निबिडितम्। दलानि पत्राणि। चञ्चरीका
4960 भ्रमारः। पुष्करं पद्मम्॥ २४॥
4961
4962 कृताकृतकुपक्षाणां हृत्सरस्तीरचारिणाम्।
4963 आधिव्याधिविहंगानामालयो नवयौवनम्॥ २५॥
4964
4965 कृतं पापमकृतं पुण्यं लौकिककार्याणि वा कृताकृतानि
4966 पतनहेतुत्वात्कु-पक्षाः। आलयो नीडम्॥ २५॥
4967
4968 जडानां गतसंख्यानां कल्लोलानां विलासिनाम्।
4969 अमपेक्षितमर्यादो वारिधिर्नवयौवनम्॥ २६॥
4970
4971 असंख्यत्वादेव गतसंख्यानां कल्लोलानां विकल्पतरङ्गाणाम्। विलासिनां
4972 विलसनशीलानाम्। अनपेक्षितमर्यादोऽनवधिः। अनपेक्षित-मनिष्टं
4973 जरादिदुःखमेव मर्यादा पर्यवसानभूर्यस्येति वा॥ २६॥
4974
4975 सर्वेषां गुणसर्गाणां परिरूढरजस्तमाः।
4976 अपनेतुं स्थितिं दक्षो विषमो यौवनानिलः॥ २७॥
4977
4978 चिताकाशे प्रसादप्रकाशविवेकदृक्प्रसरादीनां सर्वेषां गुणानां
4979 सृज्यन्ते साधुसंगमसच्छास्त्रप्रयत्नादिभिरुत्पाद्यन्त इति सर्गास्तेषाम्।
4980 विशेष्यविशेषणभावे कामचारात्परनिपातः। प्रयत्नसहस्रसाधितानामपि
4981 [साध्यानामपि] सद्गुणानामिति यावत्। स्थितिं स्थैर्यमपनेतुं दक्षः
4982 समर्थः। अनिलपक्षे गुणसर्गाणां लूतासृष्टतन्तूनां च॥ २७॥
4983
4984 नयन्ति पाण्डुतां वक्रमाकुलावकरोत्कटाः।
4985 आरोहन्ति परां कोटिं रूक्षा यौवनपांसवः॥ २८॥
4986
4987 पाण्डुतामिति। विषयवासनोत्थरोगैरित्यर्थः। आकुलैश्चालितैरवकरैरुत्करा##-
4988 दोषोत्कर्ष-मूर्ध्वदेशं च॥ २८॥
4989
4990 उद्बोधयति दोषालिं [विकृन्नति] निकृन्तति गुणावलिम्।
4991 नराणां यौवनोल्लासो विलासो दुष्कृतश्रियाम्॥ २९॥
4992

4993 दोषाणामालिं समूहम् | दुष्कृतश्रियां पापसंपदां
4994 विलासहेतुत्वाद्विलासः || २९ ||
4995
4996 शरीरपङ्कजरजश्चञ्चलां मतिषट्पदीम् |
4997 निबन्धन्मोहयत्येष नवयौवनचन्द्रमाः || ३० ||
4998
4999 रजोगुणपरागनिरुद्धविवेकपक्षत्वाद्देहपङ्कज एव चञ्चलां मतिषट्पदीं
5000 बुद्धिभ्रमरीमर्थात्तदभिमानकोशे निबध्नन्मोहयति || ३० ||
5001
5002 शरीरखण्डकोद्भूता रम्या यौवनवल्लरी |
5003 लग्नमेव मनोभृङ्गं मदयत्युन्नतिं गता || ३१ ||
5004
5005 शरीरलक्षणे खण्डके अल्पे वनखण्डे कुञ्जे वा | वल्लरी पुष्पमञ्जरी |
5006 मदयति मोहयति | उन्नतिमुत्कर्षमूर्ध्वदेशं च || ३१ ||
5007
5008 शरीरमरुतापोत्थां युवतामृगतृष्णिकाम् |
5009 मनोमृगाः प्रधावन्तः पतन्ति विषयावटे || ३२ ||
5010
5011 शरीरमेव मरुभूमिस्तत्र कामातपतापेनोत्थां प्रतिभातां युवता यौवनं
5012 सैव मृगतृष्णिका तां प्रति धावन्तः | विषयलक्षणे अवटे गर्ते || ३२ ||
5013
5014 शरीरशर्वरीज्योत्स्ना चित्तकेसरिणः सटा |
5015 लहरी जीविताम्भोधेर्युवता मे न तुष्टये || ३३ ||
5016
5017 शरीरमेव शर्वरी रात्रिस्तस्या ज्योत्स्ना चन्द्रिका | चित्तलक्षणस्य केसरिणः
5018 सटास्कन्धलोम | तेन हि स शोभते | लहरी वीचिमाला || ३३ ||
5019
5020 दिनानि कतिचिद्येयं फलिता देहजङ्गले |
5021 युवता शरदस्यां हि न समाश्वासमर्हथ || ३४ ||
5022
5023 येयं युवता सेयं हि यस्माद्देहजङ्गले कतिचिद्दिनानि फलिता संजातफला
5024 शरत् शरत्कालः | अचिरादेव क्षयमेष्यतीति भावः | अतोऽस्यां समाश्वासं
5025 नार्हथेति स्वजनान्प्रत्युक्तिः || ३४ ||
5026
5027 झटित्येव प्रयात्येव शरीराद्युवताखगः |
5028 क्षणेनैवाल्पभाग्यस्य हस्ताच्चिन्तामणिर्यथा || ३५ ||
5029
5030 उक्तमेव प्रपञ्चयति - झटितीत्यादिभिः षड्भिः || ३५ ||
5031
5032 यदा यदा परां कोटिमध्यारोहति यौवनम् |
5033 वल्गन्ति सज्वराः कामास्तदा नाशाय केवलम् || ३६ ||
5034
5035 परां कोटिमुत्कर्षकाष्ठाम् | वल्गन्ति गच्छन्ति | वृद्धिमिति यावत् | सज्वराः
5036 ससंतापाः | पूर्वत्र वीप्सादर्शनात्तदातदेति परिणेयम् || ३६ ||
5037
5038 तावदेव विवल्गन्ति रागद्वेषपिशाचकाः |
5039 नास्तमेति समस्तैषा यावद्युवनयामिनी || ३७ ||
5040
5041 विवल्गन्ति विशेषेण संचरन्ति | यामिनी रात्रिः || ३७ ||
5042
5043 नानाविकारबहुले वराके क्षणनाशिनि |
5044 कारुण्यं कुरु तारुण्ये म्रियमाणे सुते यथा || ३८ ||

5045
5046 विकाराश्चित्तविकारा बाललीलाश्च ॥ ३८ ॥
5047
5048 हर्षमायाति यो मोहात्पुरुषः क्षणभङ्गिना ।
5049 यौवनेन महामुग्धः स वै नरमृगः स्मृतः ॥ ३९ ॥
5050
5051 क्षणभङ्गिना यौवनेन मोहाद्यो हर्षमायाति स नरमृगो मनुष्यः
5052 सन्नपि पशुरेव । यतोऽसौ महामुग्धः ॥ ३९ ॥
5053
5054 मानमोहान्मदोन्मत्तं यौवनं योऽभिलष्यति ।
5055 अचिरेण स दुर्बुद्धिः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ ४० ॥
5056
5057 मानमोहादभिमानसहितादज्ञानात् । अभिलष्यति सारबुद्ध्या सज्जते ॥ ४० ॥
5058
5059 ते पूज्यास्ते महात्मानस्त एव पुरुषा भुवि ।
5060 ये सुखेन समुत्तिर्णाः साधो यौवनसंकटात् ॥ ४१ ॥
5061
5062 सुखेन अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्याद्यनुपक्षयेण ॥ ४१ ॥
5063
5064 सुखेन तीर्यतेऽम्भोधिरुत्कृष्टमकराकरः ।
5065 न कल्लोलबलोल्लासि सदोषं हतयौवनम् ॥ ४२ ॥
5066
5067 उत्कृष्टानां महतां मकराणां ग्राहाणामाकरः खनिः ।
5068 रागादिकल्लोलानां बलेनोल्लसनशीलम् । हतं निन्दितम् । कुत्सितानि कुत्सनैः इति
5069 तत्पुरुषः ॥ ४२ ॥
5070
5071 विनयभूषितमार्यजनास्पदं करुणयोज्ज्वलमावलितं गुणैः ।
5072 इह हि दुर्लभमङ्ग सुयौवनं जगति काननमम्बरगं यथा ॥ ४३ ॥
5073
5074 ननु बाल्यवार्थकयोर्मौर्ख्याशक्तिभ्यां [मौग्ध्याशक्तिभ्यां]
5075 पुरुषार्थसाधनायोग्यत्वाद्यौवनस्यापि दोषबहुलत्वान्नास्ति कदापि पुरुषस्य
5076 साधनसंपत्त्या [पुरुषार्थं प्रत्याशेति]
5077 पुरुषार्थप्रत्याशेत्याशङ्क्य न सर्वं यौवनं निन्द्यते किंतु
5078 दुर्यौवनमेव सुयौवनं तु पुरुषार्थपर्यवसितमेवेति
5079 लक्षणैस्तद्दर्शयंस्तस्य दुर्लभतामाह - विनयेति । आर्याः पूज्या जना
5080 मुनिजना आस्पदं स्थानं यस्य आर्यजनानां
5081 साधुनामास्पदमावासस्थानवद्विश्रान्तिदमिति वा । गुणैः
5082 शान्तिदान्त्यादिभिः । जगति संसारे । हिशब्दोऽप्यर्थे । इहास्मिन्मनुष्यजन्मन्यपि
5083 सुदुर्लभं किमन्यत्रेत्यर्थः । अम्बरगं काननं नन्दनवनम् । तत्पक्षे वीन्
5084 पक्षिणो नयन्ति प्रापयन्ति स्वसंनिधिमिति विनयाः कल्पवृक्षास्तैर्भूषितम् ।
5085 आर्यजना देवास्तेषामास्पदम् । अतएव करुणया दयया ऊर्जितम् । गुणैः
5086 फलपुष्पसमृद्ध्यादिभिः कल्पलतागुणैरावलितं वेष्टितमिति वा । इह भुवि
5087 सुदुर्लभमिति योज्यम् ॥ ४३ ॥
5088
5089 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
5090 यौवनगर्हा नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥
5091
5092 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे यौवनगर्हा
5093 नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥
5094
5095 एकविंशः सर्गः २१
5096

श्रीराम उवाच।

मांसपाञ्चलिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे।
स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनं॥ १॥

प्रत्यक्षनरकव्रातनिष्पन्ननिखिलाङ्गिकाः।
स्त्रियोऽप्यत्र विनिन्द्यन्ते पुंसां नरकजन्मदाः॥

येषु स्त्रीपिण्डेषु यूनां रमणीयताभ्रमस्तेषां स्वरूपं विविच्य
दर्शयितुमुपक्रमते - मांसेत्यादिना। स्नायवः शिराः। ग्रथनं
ग्रन्थिस्तेन शालिन्याः शोभनाया मांसमय्याः पाञ्चालिकायाः प्रतिमायाः
स्त्रियाः शकटादियन्त्रमिव लोले चञ्चले अङ्गपञ्जरे शोभनमिव यन्मन्यन्ते
तत्किम्। न किंचिदित्यर्थः॥ १॥

त्वङ्वांसरक्तबाष्पाम्बु पृथक्कृत्वा विलोचनम्।
समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि॥ २॥

उक्तमेव प्रपञ्चयिष्यन्प्रथमं यूनां यत्र नेत्रे विलासविभ्रमस्तत्र विवेके
अशोभनतां दर्शयति - त्वगिति। समाहारद्वन्द्वः। रम्यं चेत्सज्जस्व
[सज्जस्वेति फलितार्थकथनम्]। किं मुधेति। नोचेदिति शेषः। मुधा
व्यर्थम्॥ २॥

इतः केशा इतो रक्तमितीयं प्रमदातनुः।
किमेतया निन्दितया करोति विपुलाशयः॥ ३॥

विपुलाशयो विवेकविस्तीर्णबुद्धिः॥ ३॥

वासोविलेपनैर्यानि लालितानि पुनः पुनः।
तान्यङ्गान्यङ्ग लुण्ठन्ति क्रव्यादाः सर्वदेहिनाम्॥ ४॥

अङ्गेति कोमलामन्त्रणे। लुण्ठन्ति उपघ्नन्ति। क्रव्यादा मांसाशिनो
गृध्रगोमाय्वादयः॥ ४॥

मेरुशृङ्गतटोल्लासिगङ्गाजलरयोपमा।
दृष्टा यस्मिन्स्तने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता॥ ५॥

रयः प्रवाहः। मुक्ताहारस्य उल्लासशालिता शोभा यस्मिन्स्तने दृष्टा स एव
ललनास्तन इत्युत्तरेण संबन्धः॥ ५॥

श्मशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः।
श्वभिरास्वाद्यते काले लघुपिण्ड इवान्धसः॥ ६॥

आस्वाद्यते रुच्या भक्ष्यते। अन्धस ओदनस्य॥ ६॥

रक्तमांसास्थिदिग्धानि करभस्य यथा वने।
तथैवाङ्गानि कामिन्यास्तां प्रत्यपि हि को ग्रहः॥ ७॥

दिग्धान्युपचितानि करभस्य खरस्योष्ट्रस्य वा। ग्रह आग्रहः। आशातिशय इति
यावत्॥ ७॥

आपातरमणीयत्वं [कल्प्यते केवलं स्त्रियः] कल्पते केवलं
स्त्रियाः।

5149 मन्ये तदपि नास्त्यत्र मुने मोहैककारणम् ॥ ८ ॥
5150
5151 अविचारजं ज्ञानमापातं पतनावधीति वा । कल्पते युज्यते । यतो
5152 मोहैककारणं चित्तविभ्रमैकनिमित्तकं तत् । नहि तथाविधं
5153 शुक्तिरजताद्यस्तीति भावः ॥ ८ ॥
5154
5155 विपुलोल्लासदायिन्या मदमन्मथपूर्वकम् ।
5156 को विशेषो विकारिण्या मदिरायाः [स्त्रियस्तथा] स्त्रियास्तथा ॥ ९ ॥
5157
5158 विकारिण्याः स्वतः कामकिण्वादिविकारवत्याः स्खलनकलहादिविकारिण्या
5159 [विकारकारिण्या] वा ॥ ९ ॥
5160
5161 ललनालानसंलीना मुने मानवदन्तिनः ।
5162 प्रबोधं नाधिगच्छन्ति दृधैरपि शमाङ्कुशैः ॥ १० ॥
5163
5164 सम्यग्लीना मदमोहात्सुप्तप्रायाः । प्रबोधं विवेकजागरणम् ॥ १० ॥
5165
5166 केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः ।
5167 दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥ ११ ॥
5168
5169 नार्यः स्त्रियः दुष्कृताग्नीनां शिखा ज्वालाः । तदेव तद्धर्मैःरुपपादयति
5170 - केशेति । केशा एव कज्जलानि केशान्कज्जलानि च धारयितुं शीलं यासाम् ।
5171 दुःस्पर्शाः स्प्रष्टुमशक्याः । लोचनप्रियाः प्रियदर्शनाः । अतएव हि नरं
5172 तृणवद्दहन्ति ॥ ११ ॥
5173
5174 ज्वलतामतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः ।
5175 स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् ॥ १२ ॥
5176
5177 अतिदूरे संयमिन्यां दारुणं यथा स्यात्तथा ज्वलतामपि नरकाग्नीना##-
5178 स्वतश्च विरोधाभासः । अथवा दारुणमित्यपीन्धनविशेषणमेव । तथाच
5179 तत्रापि स्वत एव विरोधाभासः । परिहारस्तु वासनादुष्टत्वात् सरसाः आपाततः
5180 नीरसाः परमार्थतः । एवं चारु आपाततः दारुणं फलत इति ॥ १२ ॥
5181
5182 विकीर्णाकारकबरी तरत्तारकलोचना ।
5183 पुर्णेन्दुबिम्बवदना कुसुमोत्करहासिनी ॥ १३ ॥
5184
5185 यामिन्या आकारोऽन्धकारः स एव स इव वा कबरी केशपाशो यस्याः । तरन्त्यो
5186 भ्रमन्त्यस्तारका नक्षत्राण्येव लोचनानि तानीव च तरत्तारके चलत्कनीनिके वा
5187 लोचने यस्याः । एवमिन्दुबिम्बमेव इन्दुबिम्बमिव वा वदनं यस्याः ।
5188 कुसुमोत्कर एव कुसुमोत्कर इव वा हासोऽस्या अस्तीति विग्रहः ॥ १३ ॥
5189
5190 लीलाविलोलपुरुषा कार्यसंहारकारिणी ।
5191 परं विमोहनं बुद्धेः कामिनी दीर्घयामिनी ॥ १४ ॥
5192
5193 शृङ्गारलीलाभिर्विलोलाः पुरुषायस्याम् । अतएव तेषां कार्याणामवश्य##-
5194 व्यर्थमायुर्विनाशायेति भावः ॥ १४ ॥
5195
5196 पुष्पाभिराममधुरा करपल्लवशालिनी ।
5197 भ्रमराक्षिविलासाढ्या स्तनस्तबकधारिणी ॥ १५ ॥
5198
5199 न केवलं पुरुषार्थविघातिता अपित्वनर्थहेतुतापीत्याह - पुष्पेत्यादि##-
5200 स्तनावेव स्तनाविव ॥ १५ ॥

5201
5202 पुष्पकेषरगौराङ्गी नरमारणतत्परा |
5203 ददात्युन्मत्तवैवशं कान्ता विषलता यथा || १६ ||
5204
5205 पुष्पकेसरैः पुष्पकेसराणीव वा | उन्मत्तानां कामोन्मादात्स्वसेविनां
5206 मूर्खाणां मूर्छामरणादिवैवश्यं ददाति || १६ ||
5207
5208 सत्कार्योच्छ्वासमात्रेण भुजङ्गदलनोत्कया |
5209 कान्तयोद्ध्रियते जन्तुः करभ्येवोरगो बिलात् || १७ ||
5210
5211 करभ्यत्र भल्लुकी | सा हि बिलस्थान्सर्पादीन्श्वासबलेनाकृष्य भक्षयतीति
5212 प्रसिद्धम् | तथा सत्कार्यैरलीकसत्कारैरुच्छ्वास आश्वासनं तावन्मात्रेण
5213 भुजङ्गानां विटानां दलने वित्तचित्तापहारेण विनाशे सोत्कण्ठया कान्तया
5214 जन्तुरुद्ध्रियते | वशीक्रियत इत्यर्थः || १७ ||
5215
5216 कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसाम् |
5217 नार्यो नरविहंगानामङ्गबन्धनवागुराः || १८ ||
5218
5219 विकीर्णाः प्रसारिताः | वागुरा जालानि || १८ ||
5220
5221 ललनाविपुलालाने मनोमत्तमतंगजः |
5222 रतिशृङ्खलया ब्रह्मन्बद्धस्तिष्ठति मूकवत् || १९ ||
5223
5224 जन्मपल्वलमत्स्यानां [वित्तकर्दम] चित्तकर्दमचारिणाम् |
5225 पुंसां दुर्वासनारज्जुर्नारी बडिशपिण्डिका || २० ||
5226
5227 बडिशं मत्स्यवेधनकण्टकस्तत्रत्या पिष्टपिण्डिका || २० ||
5228
5229 कन्दुरं च तुरङ्गाणामालानमिव दन्तिनाम् |
5230 पुंसां मन्त्र इवाहीनां बन्धनं वामलोचना || २१ ||
5231
5232 मन्दुरं मन्दुरा वाजिशाला || २१ ||
5233
5234 नानारसवती चित्रा भोगभूमिरियं मुने |
5235 स्त्रियमाश्रित्य संयाता परामिह हि संस्थितिम् || २२ ||
5236
5237 इयं भोगभूमिर्ब्रह्माण्डलक्षणा इह संसारे परां दृढां संस्थितिं
5238 चिरस्थितिं संयाता प्राप्ता || २२ ||
5239
5240 सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्गिकयाऽनया |
5241 दुःखशृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया || २३ ||
5242
5243 सुसमुद्गिकया दृढसंपुटिकया | अलं पर्याप्तम् | प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ||
5244 २३ ||
5245
5246 किं स्तनेन किमक्ष्णा वा किं नितम्बेन किं भुवा |
5247 मांसमात्रैकसारेण करोम्यहमवस्तुना || २४ ||
5248
5249 अवस्तुना तुच्छेन || २४ ||
5250
5251 इति मांसमितो रक्तमितोऽस्थीनीति वासरैः |
5252 ब्रह्मन्कतिपयैरेव याति स्त्री विशरारुताम् || २५ ||

5253
5254 विशरारुतां विशीर्णताम् ॥ २५ ॥
5255
5256 यास्तात् पुरुषैः स्थूलैर्ललिता मनुजैः प्रियाः ।
5257 ता मुने प्रविभक्ताङ्ग्यः स्वपन्ति पितृभूइषु ॥ २६ ॥
5258
5259 स्थूलैरसूक्ष्मदर्शिभिः । ललिता लालिताः । पितृभूमिषु श्मशानेषु ॥ २६ ॥
5260
5261 यस्मिन्घनतरस्नेहं मुखे पत्राङ्कुराः स्त्रियः ।
5262 कान्तेन रचिता ब्रह्मन्पीयते तेन जङ्गले ॥ २७ ॥
5263
5264 कर्पूरगोरोचनचन्दनादिकृतास्तिलकरचनाविशेषाः पत्राङ्कुराः । पीयते
5265 शुष्यते । पै शोषणे । अकर्मत्वाद्भावे लः ॥ २७ ॥
5266
5267 केशाः श्मशानवृक्षेषु यान्ति चामरलेखिकाम् ।
5268 अस्थीन्युडुवदाभान्ति दिनैरवनिमण्डले ॥ २८ ॥
5269
5270 स्त्रियः केशाः लेख उल्लेख उत्प्रेक्षा सैव लेखिका ताम् । भस्मधूसरत्वा##-
5271
5272 पिबन्ति पांसवो रक्तं क्रव्यादाश्चाप्यनेकशः ।
5273 चर्माणि च शिवा भुङ्क्ते खं यान्ति प्राणवायवः ॥ २९ ॥
5274
5275 पिबन्ति शोषयन्ति । पांसवो धूलयः । क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादा
5276 अनेकशः सन्तीति शेषः । शिवा सृगाली ॥ २९ ॥
5277
5278 इत्येषा ललनाङ्गानामचिरेणैव भाविनी ।
5279 स्थिर्मया वः कथिता किं भ्रान्तिमनुधावथ ॥ ३० ॥
5280
5281 स्थितिः परिणतिः ॥ ३० ॥
5282
5283 भूतपञ्चकसंघट्टसंस्थानं ललनाभिधम् ।
5284 रसादभिपतत्वेतकथं नाम धियान्वितः ॥ ३१ ॥
5285
5286 संघट्टनं संघट्टस्तकृतं संस्थानं संनिवेशम् ।
5287 रसाद्रागाद्धियान्वितो बुद्धिमान्कथमभिपततु । अर्हे कृत्यतृचश्च इति
5288 चकारेण लोडपि समुच्चीयत इति केचित् ॥ ३१ ॥
5289
5290 शाख्याप्रतानगहना कट्वम्लफलमालिनी ।
5291 सुतालोत्तालतामेति चिन्ता कान्तानुसारिणी ॥ ३२ ॥
5292
5293 पारलौकिकं दुःखं कटुफलमैहिकशोकरागादिकं त्वीषत्सुखलवमिश्र##-
5294 वानानामम्लता । उत्तालतामूर्ध्वविस्तीर्णताम् ॥ ३२ ॥
5295
5296 कान्दिग्भूततया चेतो घनगर्धान्धमाकुलम् ।
5297 परं मोहमुपादत्ते यूथभ्रष्टमृगो यथा ॥ ३३ ॥
5298
5299 आकुलमुक्तचिन्तयेति गम्यते । अतएव घनेन निबिडेन गर्धेन
5300 धनाभिलाषेणान्धम् । कां दिशं गमिष्यामि क्व धनं
5301 लप्स्यामीत्येवंभूततया चेतोमोहमुपादत्ते ॥ ३३ ॥
5302
5303 शोच्यतां परमां याति तरुणस्तरुणीपरः ।
5304 निबद्धः करिणीलोलो विन्ध्यखाते यथा गजः ॥ ३४ ॥

खाते गर्ते ॥ ३४ ॥

यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः ।
स्त्रियं त्यक्त्वा जतत्यक्तं जतत्यकत्वा सुखी भवेत् ॥ ३५ ॥

भवनं भूः संभवः ॥ ३५ ॥

आपातमात्ररमणेषु सुदुस्तरेषु
भोगेषु नाहमलिपक्षतिचञ्चलेषु ।
ब्रह्मन्रमे मरणरोगजरादिभीत्या
शाम्याम्यहं परमुपैमि पदं प्रयत्नात् ॥ ३६ ॥

पक्षतिः पक्षमूलम् । मरणजन्मजरादिभीत्या भोगेष्वहं न रमे इति
संबन्धः । शाम्याम्युपरतोऽस्मि । उपैमीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् ॥ ३६
। ।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
स्त्रीजुगुप्सा नामैकविंशतितमः सर्गः ॥ २१ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे स्त्रीजुगुप्सा
नामैकविंशतितमः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः २२

श्रीराम उवाच ।

अपर्याप्तं हि बालत्वं बलात्पिबति यौवनम् ।
यौवनं च जरा पश्चात्पश्य कर्कशतां मिथः ॥ १ ॥

शोकमोहवियोगार्तिविषादगदसंकुलम् ।
चिन्तापरिभवस्थानं वृद्धत्वमिह निन्द्यते ॥

ननु कामादिदोषप्राबल्यान्मास्तु यौवने सुखम् वृद्धावस्थायां तु
तदुपशान्तौ विनीतैः पुत्रपौत्रादिभिर्गृहे सेव्यमानस्य बहुतरं सुखं
भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्र दुःखस्थानामानन्त्यं विस्तरेण विवक्षुः
प्रथमं स्वकुलग्रासिसर्पाणां दया परकुले कुतः इति न्यायेन कर्क##-
१ ॥

हिमाशनिरिवाम्भोजं वात्येव शरदम्बुकम् [दम्बुजं] ।
देहं जरा नाशयति नदी तीरतरुं यथा ॥ २ ॥

पामराणां परमप्रेमास्पदसुखायतनस्य देहस्यैव शिथिलीकरणे क्व तत्र
सुखप्रत्याशेत्याह - हिमाशनिरिवेत्यादिना । हिममशनिर्वज्रमिवेति
हिमाशनिः । [दम्बुजं] अम्बुकमम्बुकणं तृणाग्रस्थमिति यावत् ॥
२ ॥

जर्जरीकृतसर्वाङ्गी जरा जरठरूपिणी ।
विरूपतां नयत्याशु देहं विषलवो यथा ॥ ३ ॥

जरठरूपिणीत्यौत्प्रेक्षिकम् । यदि स्वयं तथा न स्यात्कथमन्यांस्तथा
कुर्यादिति । विषलवो भुक्त इति शेषः ॥ ३ ॥

5357
5358 [दीर्घसर्वाङ्गं] शिथिलादीर्णसर्वाङ्गं जराजीर्णकलेवरम् ।
5359 समं पश्यन्ति कामिन्यः पुरुषं करभं यथा ॥ ४ ॥
5360
5361 समशब्दोऽत्र सर्वपर्यायः । कामिन्यो जराजीर्णकलेवरं सर्वं पुरुषं
5362 करभं उष्ट्रं यथा तथा पश्यन्ति । तदेवोपपादयति - शिथिलेति ।
5363 शिथिलान्यादीर्णानि सर्वाङ्गानि यस्य तम् ॥ ४ ॥
5364
5365 अनायासकदर्थिन्या गृहीते जरसा जने ।
5366 पलाय्य गच्छति प्रज्ञा सपत्न्येवाहताङ्गना ॥ ५ ॥
5367
5368 अनायासेन विनैवायासम् । कदर्थयितुं दैन्यं प्रापयितुं शीलं यस्याः ।
5369 आहता परिभूता ॥ ५ ॥
5370
5371 दासाः पुत्राः स्त्रियश्चैव बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
5372 हसन्त्युन्मत्तकमिव नरं वार्धककम्पितम् ॥ ६ ॥
5373
5374 उन्मत्तकमिति कुत्सायां कन् ॥ ६ ॥
5375
5376 दुष्प्रेक्ष्यं जरठं दीनं हीनं गुणपराक्रमैः ।
5377 गृधो वृक्षमिवादीर्घं गर्धो ह्यभ्येति वृद्धकम् ॥ ७ ॥
5378
5379 आदीर्घमतिदीर्घम् । गर्धोऽभिलाषातिशयः । वृक्षपक्षे सफलशाखा##-
5380
5381 दैन्यदोषमयी दीर्घा हृदि दाहप्रदायिनी ।
5382 सर्वापदामेकसखी वार्धके वर्धते स्पृहा ॥ ८ ॥
5383
5384 दैन्यदोषप्रचुरा ॥ ८ ॥
5385
5386 कर्तव्यं किं मया कष्टं परत्रेत्यतिदारुणम् ।
5387 अप्रतीकारयोग्यं हि वर्धते वार्धके भयम् ॥ ९ ॥
5388
5389 कष्टमिति दौर्मनस्यद्योतको निपातः ॥ ९ ॥
5390
5391 कोऽहं वराकः किमिव करोमि कथमेव च ।
5392 तिष्ठामि कौनमेवेति दीनतोदेति वार्धके ॥ १० ॥
5393
5394 कोऽहमित्यादिर्दीनताया एवोल्लेखः । किंकथंशब्दौ साध्यसाधनचिन्ता##-
5395
5396 कथं कदा मे किमिव स्वादु स्याद्भोजनं [जनादिति] जनात् ।
5397 इत्यजस्रं जरा चैषा चेतो दहति वार्धके ॥ ११ ॥
5398
5399 वार्धके जनान्प्राप्य । एषा उक्तलक्षणा अपरापि जरा चेतो दहतीति संबन्धः । इह
5400 पूर्वश्लोके च इवशब्दो विषयविसंवादद्योतनार्थः ॥ ११ ॥
5401
5402 गर्धोऽभ्युदेति सोल्लासमुपभोक्तुं न शक्यते ।
5403 हृदयं दह्यते नूनं शक्तिदौस्थ्येन वार्धके ॥ १२ ॥
5404
5405 भोक्तुं शक्तौ जरणाशक्तिस्तच्छक्तौ भोक्तुमशक्तिरित्यादिशक्तिदौस्थ्यम् ॥ १२
5406 । ।
5407
5408 जराजीर्णबकी यावत्कायक्लेशापकारिणी ।

5409 रौति रोगोरगाकीर्णा कायद्रुमशिरःस्थिता ॥ १३ ॥
5410
5411 कायस्य क्लेशैः पीडनैरपकारिणी। बक्या अपि स्वाश्रयद्रुमपीडकत्वं
5412 [पिडिकात्वं] प्रसिद्धम्। रोगलक्षणेनोरगेणाकीर्णा ग्रस्ता यावद्रौति
5413 रोदिति तावन्मरणकौशिकः कुतोऽप्यागत एव दृश्यत इति संबन्धः ॥ १३ ॥
5414
5415 तावदागत एवाशु कुतोऽपि परिदृश्यते।
5416 घनान्ध्यतिमिराकाङ्क्षी मुने मरणकौशिकः ॥ १४ ॥
5417
5418 घनमान्ध्यं मूर्च्छा तदेव तिमिरमन्धकारः ॥ १४ ॥
5419
5420 सायंसंध्यां प्रजातां वै तमः समनुधावति।
5421 जरां वपुषि दृष्ट्वैव मृतिः समनुधावति ॥ १५ ॥
5422
5423 पूर्वार्थार्थो दृष्टान्तः। प्रजातां संभूताम् ॥ १५ ॥
5424
5425 जराकुसुमितं देहद्रुमं दृष्ट्वैव दूरतः।
5426 अध्यापतति वेगेन मुने मरणमर्कटः ॥ १६ ॥
5427
5428 अधि उपर्यापतति तद्विनाशायेति भावः ॥ १६ ॥
5429
5430 शून्यं नगरमाभाति भाति च्छिन्नलतो द्रुमः।
5431 भात्यनावृष्टिमान्देशो न जराजर्जरं वपुः ॥ १७ ॥
5432
5433 आभाति ईषच्छोभतेऽपि ॥ १७ ॥
5434
5435 क्षणान्निगरणायैव कासक्वणितकारिणी।
5436 गृध्रीवामिषमादत्ते तरसैव नरं जरा ॥ १८ ॥
5437
5438 कास एव क्वणितं ध्वनिस्तत्करणशीला। गृध्री आमिषमिव नरं तरसा वेगेन
5439 निगरणायैवादत्त इत्यन्वयः ॥ १८ ॥
5440
5441 दृष्ट्वैव सोत्सुकेवाशु प्रगृह्य शिरसि क्षणम्।
5442 प्रलुनाति जरा देहं कुमारी कैरवं यथा ॥ १९ ॥
5443
5444 प्रलुनाति विनाशयति। कुमारी बालिका। कैरवं कुमुदम् ॥ १९ ॥
5445
5446 सीत्कारकारिणी पांसुपरुषा परिजर्जरम्।
5447 शरीरं शातयत्येषा वात्येव तरुपल्लवम् ॥ २० ॥
5448
5449 वात्यात्र शिशिरर्तुवायुसमूहः। सा हि सीत्कारादि कारयति शरीरं तरुपल्लवं च
5450 पांसुध्वस्तं कृत्वा विदारयत्येवं जरापि ॥ २० ॥
5451
5452 जरसोपहतो देहो धत्ते जर्जरतां गतः।
5453 तुषारनिकराकीर्णपरिम्लानाम्बुजश्रियम् ॥ २१ ॥
5454
5455 परिम्लानाम्बुजस्य श्रियं साम्यम् ॥ २१ ॥
5456
5457 जरा ज्योत्स्नोदितैवेयं शिरःशिखरिपृष्ठतः।
5458 विकासयति संरब्धं वातकासकुमुद्वती ॥ २२ ॥
5459
5460 जरैव ज्योत्स्ना कौमुदी। शिर एव शिखरिपृष्ठं पर्वतोर्ध्वदेशः।

5461 वातकासौ रोगौ तावेव कुमुद्वतीं कुमुदलतां संरब्धं सोद्योगं
5462 विकासयति ॥ २२ ॥
5463
5464 परिपक्कं समालोक्य जराक्षारविधूसरम् ।
5465 [कूश्माण्डेत्युभयत्र] शिरःकूष्माण्डकं भुङ्क्ते पुंसां
5466 कालः किलेश्वरः ॥ २३ ॥
5467
5468 जरैव क्षारो लवणादिचूर्णं तेन विधूसरमुपस्कृतमिति यावत् । ईश्वरः
5469 स्वामी शिरःकुष्माण्डस्य [कूश्माण्डेत्युभयत्र] । तेनैवोत्पाद्य
5470 वर्धितत्वात् ॥ २३ ॥
5471
5472 जराजह्नुसुतोद्युक्ता मूलान्यस्य निकृन्तति ।
5473 शरीरतीरवृक्षस्य चलत्यायुषि सत्वरम् ॥ २४ ॥
5474
5475 जह्नुसुत गङ्गा । अविरामादुद्युक्तेव । आयुषि आयुःप्रवाहे सत्वरं चलति सति ॥ २४
5476 । ।
5477
5478 जरामार्जारिका भुङ्क्ते यौवनाखुं तथोद्धता ।
5479 परमुल्लासमायाति शरीरामिषगर्धिनी ॥ २५ ॥
5480
5481 यौवनमेवाखनति विषयबिलमित्याखुस्तं भुङ्क्ते तथा शरीराभिषस्य
5482 गर्धिनी भक्षणेच्छुः ॥ २५ ॥
5483
5484 काचिदस्ति जगत्यस्मिन्नाम"गलकरी तथा ।
5485 यथा जराक्रोशकरी देहजङ्गलजम्बुकी ॥ २६ ॥
5486
5487 जरैव देहजङ्गले तम्बुकी शिवा । आक्रोशो रोदनमारावश्च ॥ २६ ॥
5488
5489 कासश्वासससीत्कारा दुःखधूमतमोमयी ।
5490 जराज्वाला ज्वलत्येषा यस्यासौ दग्ध एव हि ॥ २७ ॥
5491
5492 आर्द्रकाष्ठे दह्यमाने ज्वालायामपि सीत्कारः प्रसिद्धह् ॥ २७ ॥
5493
5494 जरसा वक्रतामेति शुक्लावयवपल्लवा ।
5495 तात तन्वी तनुर्नृणां लता पुष्पानता यथा ॥ २८ ॥
5496
5497 तन्वी अल्पा । तनुः शरीरम् ॥ २८ ॥
5498
5499 जराकर्पूरधवलं देहकर्पूरपादपम् ।
5500 मुने मरणमातङ्गो नूनमुद्धरति क्षणात् ॥ २९ ॥
5501
5502 कर्पूरपादपं कदलीतरुम् । उद्धरति उन्मूलयति ॥ २९ ॥
5503
5504 मरणस्य मुने राज्ञो जराधवलचामरा ।
5505 आगच्छतोऽग्रे निर्याति स्वाधिव्याधिपताकिनी ॥ ३० ॥
5506
5507 आगच्छत आगमिष्यतः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । जरा धवलचामरं
5508 यस्याः । स्वा स्वीया आधिव्याधीनां पताकिनी सेना ॥ ३० ॥
5509
5510 न जिताः शत्रुभिः संख्ये प्रविष्टा येऽद्रिकोटरे ।
5511 ते जराजीर्णराक्षस्या पश्याशु विजिता मुने ॥ ३१ ॥
5512

5513 अद्रिकोटरे दुष्प्रवेशे पर्वतविवरेऽपि ये धैर्येण प्रविष्टाः ‖ ३१ ‖
5514
5515 जरातुषारवलिते शरीरसदनान्तरे ।
5516 शक्नुवन्त्यक्षशिशवः स्पन्दितुं न मनागपि ‖ ३२ ‖
5517
5518 तुषारो हिमं तेन बलिते संकोचिते । अक्षाणीन्द्रियाण्येव शिशवो बालाः ‖ ३२ ‖
5519
5520 दण्डतृतीयपादेन प्रस्खलन्ती मुहुर्मुहुः ।
5521 कासाधोवायुमुरजा जरा योषित्प्रनृत्यति ‖ ३३ ‖
5522
5523 दण्डोऽवलम्बनयष्टिस्तद्रूपेण तृतीयपादेनोपलक्षिता । कासाधोवायू मुरजो
5524 वाद्यविशेषो यस्याः ‖ ३३ ‖
5525
5526 संसारसंसृतेरस्या गन्धकुट्यां शिरोगता ।
5527 देहयष्ट्यां जरानाम्नी चामरश्रीर्विराजते ‖ ३४ ‖
5528
5529 अस्याः प्रसिद्धायाः । संसाराख्यस्य [संसाराख्यराज्ञः] राज्ञः
5530 संसृतेर्व्यवहारस्य संबन्धिनी । गन्धयति रागादिभिर्वासयति चित्तं सभां
5531 चेति गन्धो विषयभोगः कस्तूर्यादिगन्धद्रव्यं च तस्य कुट्यां
5532 आश्रयभूतायां देहयष्ट्यां शिरोगता जरानाम्नी चामरश्रीर्विराजते ।
5533 सौन्दर्यसौरभ्यमन्दवायुप्रसरादिभिरित्यर्थः ‖ ३४ ‖
5534
5535 जराचन्द्रोदयसिते शरीरनगरे स्थिते ।
5536 क्षणाद्विकासमायाति मुने मरणकैरवम् ‖ ३५ ‖
5537
5538 स्थिते जीविताशासरसीति शेषः ‖ ३५ ‖
5539
5540 जरासुधालेपसिते शरीरान्तःपुरान्तरे ।
5541 अशक्तिरार्तिरापच्च तिष्ठन्ति सुखमङ्गनाः ‖ ३६ ‖
5542
5543 सुधा चूर्णम् ‖ ३६ ‖
5544
5545 अभावोऽग्रेसरी यत्र जरा जयति जन्तुषु ।
5546 कस्तत्रेह समाश्वासो मम मन्दमतेर्मुने ‖ ३७ ‖
5547
5548 यत्र येषु जन्तुषु चतुर्विधशरीरेषु प्रथमं जरा जयत्यभिभवति । अग्रे च
5549 अभावो मृत्युः सरणं सरः सरोऽस्यास्तीति सरी । अवश्यमागन्तेत्यर्थः ।
5550 अभावाग्रेसरीति पाठश्चेत्स्पष्टः । तत्र तेषु शरीरेषु मध्ये इहास्मिन् शरीरे
5551 मम कः समाश्वासो विस्रम्भः । ननु वसिष्ठादीनामपि तुल्यमेतदित्या##-
5552
5553 किं तेन दुर्जीवितदुर्ग्रहेण जरागतेनापि हि जीव्यते यत् ।
5554 जराजगत्यामजिता जनानां सर्वैषणास्तात् तिरस्करोति ‖ ३८ ‖
5555
5556 दुर्जीविते दुःखजीवने दुर्ग्रहो दुराग्रहस्तेन किम् । व्यर्थमित्यर्थः ।
5557 सर्वैषणाः सर्वानभिलाषान् ‖ ३८ ‖
5558
5559 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
5560 जराजुगुप्सा नाम द्वाविंशतितमः सर्गः ‖ २२ ‖
5561
5562 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे जराजुगुप्सा
5563 नाम द्वाविंशतितमः सर्गः ‖ २२ ‖
5564

5565 त्रयोविंशः सर्गः २३
5566
5567 श्रीराम उवाच।
5568
5569 विकल्पकल्पनानल्पजल्पितैरल्पबुद्धिभिः।
5570 भेदैरुद्धुरतां नीतः संसारकुहरे भ्रमः॥ १॥
5571
5572 रमयन्स्वविलासौघैः सर्वप्राणिक्रियाप्रियाम् [क्रियापराम्]।
5573 गुणदोषबलोत्कर्षैः काल एकोऽत्र वर्ण्यते॥
5574
5575 इत्थं भोग्यायाः श्रियो भोगतृष्णाया भोगावसरभूतबाल्याद्यव##-
5576 स्थस्येहामुत्रार्थफलभोगविरागो दर्शितः। संप्रति कामादिस्वभाव##-
5577 विकल्पेति। ममेदं भोग्यम् अहमस्य भोक्ता इमानि च तत्साधनानि
5578 अनेनेदमित्थं संपाद्य चिरं भोक्ष्यामि इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये
5579 मनोरथम् इत्याद्यनन्तमनोविकल्पकल्पनैरनल्पानि जल्पितानि व्यवहारवचनानि
5580 येषां तैः। स्ल्पे देहे आत्मबुद्धिरल्पेषु सुखलवेषु परमपुरुषार्थबुद्धिश्च
5581 येषां तैर्मूढजनैः। शत्रुमित्रोदासीनादि##-
5582 संसरत्यस्मिन्निति संसारो ब्रह्माण्डं तस्य कुहरे छिद्रे भ्रमोऽन्यथा##-
5583
5584 सतां कथमिवास्थेह जायते जालपञ्जरे।
5585 बाला एवात्तुमिच्छन्ति फलं मुकुरबिम्बितम्॥ २॥
5586
5587 जालमिव दूरादप्याकृष्य बन्धका विषयाः पञ्जरमिव परिच्छिद्य बन्धको
5588 देहस्तयोः समाहारे। भ्रान्तिसिद्धत्वादेवावस्तुभूते इह संसारे सतां
5589 विवेकिनामास्था कथमिव जायते। तत्प्रकारे दृष्टान्तोऽप्यप्रसिद्ध इति
5590 सूचनायेवकारः। तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति - बाला एवेति। मुकुरे
5591 दर्पणे॥ २॥
5592
5593 इहापि विद्यते येषां पेलवा सुखभावना।
5594 आखुस्तन्तुमिवाशेषं कालस्तामपि कृन्तति॥ ३॥
5595
5596 इह ईदृशेऽपि संसारे येषां पेलवा क्षुद्रा सुखभावना सुखाशा
5597 तामाखुर्बिलतृणाग्रात्कूपे लम्बमानं तन्मात्रावलम्बजिजीविषुकीटा##-
5598
5599 न तदस्तीह यदयं कालः सकलघस्मरः।
5600 ग्रसते तज्जगज्जातं प्रोत्थाब्धिमिव वाडवः॥ ४॥
5601
5602 इहास्यां व्यवहारभूमौ जगति जातमुत्पन्नं तत्तादृशं वस्तु नास्ति यत्कालो
5603 न ग्रसत इति नञ आवृत्त्या संबन्धः। घस्मरो भक्षकः।
5604 चन्द्रोदादिनिमित्तैः प्रोत्थमुपचितमब्धिं वाडवो वडवानलः॥ ४॥
5605
5606 समस्तसामान्यतया भीमः कालो महेश्वरः।
5607 दृश्यसत्तामिमां सर्वां कवलीकर्तुमुद्यतः॥ ५॥
5608
5609 समस्तसामान्यतया सर्वपदार्थसाधारण्येन। काल एव महेश्वरः
5610 संहाररुद्रः॥ ५॥
5611
5612 महतामपि नो देवः प्रतिपालयति क्षणम्।
5613 कालः कवलितानन्तविश्वो विश्वात्मतां गतः॥ ६॥
5614
5615 महतामपीति कर्मण एव शेषत्वविवक्षया षष्ठी। बलबुद्धिवैभवादिना
5616 महान्त्यपि भूतानि क्षणमपि न प्रतिपालयति न प्रतीक्षते। सद्य एव

5617 निहन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥
5618
5619 युगवत्सरकल्पाख्यैः किंचित्प्रकटतां गतः।
5620 रूपैरलक्ष्यरूपात्मा सर्वमाक्रम्य तिष्ठति ॥ ७ ॥
5621
5622 आक्रम्य वशीकृत्य ॥ ७ ॥
5623
5624 ये रम्या ये शुभारम्भाः सुमेरुगुरवोऽपि ये।
5625 कालेन विनिगीर्णास्ते गरुडेनेव पन्नगाः ॥ ८ ॥
5626
5627 निर्दयः कठिनः क्रूरः कर्कशः कृपणोऽधमः।
5628 न तदस्ति यदद्यापि न कालो निगिरत्ययम् ॥ ९ ॥
5629
5630 पाषाणादिवत्कठिनः व्याघ्रादिवत्क्रूरः क्रकचादिवत्कर्कश इति भेदः।
5631 निगिरति ग्रसति ॥ ९ ॥
5632
5633 कालः कवलनैकान्तमतिरत्ति गिरन्नपि।
5634 अनन्तैरपि लोकोघैर्नायं तृप्तो महाशनः ॥ १० ॥
5635
5636 कवलनविषय एवैकान्तमतिर्नियतचित्तः। एकं गिरन्नपरमति। गिरीनपीति पाठे
5637 स्पष्टम् ॥ १० ॥
5638
5639 हरत्ययं नाशयति करोत्यत्ति निहन्ति च।
5640 कालः संसारनृत्तं हि नानारूपं यथा नटः ॥ ११ ॥
5641
5642 हरणादि यत्किंचिद्धनादौ प्रसिद्धं तत्सर्वं तत्तत्कर्तृरूपेण स्थितः काल
5643 एव करोत्तिति भावः ॥ ११ ॥
5644
5645 भिनत्ति प्रविभागस्थ भूतबीजान्यनारतम्।
5646 जगत्यसत्तया बन्धाद्दाडिमानि यथा शुकः ॥ १२ ॥
5647
5648 प्रविभागो व्याकृतावस्था तत्स्थान्यण्डजादिचतुर्विधभूतबीजानि असत्तया
5649 बन्धात् नाशेन असत्त्वापादनात् भिनत्ति विदार्य भक्षयत्तित्युत्प्रेक्षा।
5650 दृष्टान्तः स्पष्टः ॥ १२ ॥
5651
5652 शुभाशुभविषाणाग्रविलूनजनपल्लवः।
5653 स्फूर्जति स्फीतजनताजीवराजीवनीगजः ॥ १३ ॥
5654
5655 स्फीता अभिमानाद्युपचिता या जनता जनसमूहास्तेषां जीवराजी जीवसमूहः
5656 सैव वनी महद्वनं तत्रत्यो गजः कालः। राजीविनीति पाठे तु कमलिनी तस्या
5657 विनाशने गज इत्यर्थः। तदनुरूपं विशिनष्टि - शुभाशुभेति। स्फूर्जति
5658 गर्जति ॥ १३ ॥
5659
5660 विरिञ्चिमूलब्रह्माण्डबृहद्देवफलद्रुमम्।
5661 ब्रह्मकाननमाभोगि परमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥
5662
5663 विरिञ्चिरपञ्चीकृतभूतात्मा मूलं येषां तथाविधा ब्रह्माण्डा एव
5664 [मूलस्थबृहच्छब्दपर्याया महान्त] महान्तो
5665 देवतारूपफलविशिष्टा द्रुमा यस्मिंस्तथाभूतम्। वेषः कृत्रिम आभोगो
5666 मायिकं जगद्रूपं तदस्यास्तीत्याभोगि। द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त
5667 चैवामूर्तं च इति श्रुतेः सप्रपञ्चमित्यर्थः। ब्रह्मैव काननं
5668 दुस्तरत्वादरण्यं परमत्यर्थमावृत्य सर्वतो व्याप्य कालस्तिष्ठति।

5669 कालोदर एव सर्ववस्तूनामुत्पत्तिस्थितिविनाशदर्शनादिति भावः ।
5670 विरिञ्चिमजब्रह्माण्डं महद्दिवफलद्रुतम् इति पाठस्यैव सार्वत्रिकत्वे तु
5671 विरिञ्चिमुक्तब्रह्माण्डकारणं मायाशबलमिति यावत् । अजाश्चतुर्मुखाः
5672 प्रतिब्रह्माण्डं तस्यैव लीलाविग्रहास्तत्सहितं ब्रह्माण्डम् । जातावेकवचनम् ।
5673 तदेव महत् । दिवा देवाः । गुणाभावश्छान्दसः ।
5674 तदुपलक्षितचतुर्विधभूतान्येव तत्तत्कर्मफलयुक्ता द्रुमा
5675 यस्मिंस्तथाविधम् । आभोगि कृत्रिमवेषवत् ईषद्भोगयुक्तं सर्वतः
5676 सर्पवाप्तप्रायं वा ब्रह्मकाननमावृत्य तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १४ ॥
5677
5678 यामिनी भ्रमरापूर्णा रचयन्दिनमञ्जरीः ।
5679 वर्षकल्पकलावल्लीर्न कदाचन खिद्यते ॥ १५ ॥
5680
5681 यामिन्यो रात्रयस्तद्रूपैर्भ्रमरैरापूर्णाः । दिनान्यहान्येव म~जर्यो यासु
5682 ताः । वर्षः संवत्सरः कल्पो ब्रह्माहः कलास्त्रिंशत्काष्ठा##-
5683 खेदाद्विरमतीति यावत् ॥ १५ ॥
5684
5685 भिद्यते [न च भग्नोऽपि] नावभग्नोऽपि दग्धोऽपि हि न दह्यते ।
5686 दृश्यते नापि दृश्योऽपि धुर्तचूडामणिर्मुने ॥ १६ ॥
5687
5688 तत्तत्कार्यात्मना अवभग्नो दग्धो दृश्योऽपि वा स्वरूपेण न भङ्गादि
5689 प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥
5690
5691 एकेनैव निमेषेण किंचिदुत्थापयत्यलम् ।
5692 किंचिद्विनाशयत्युच्चैर्मनोराज्यवदाततः ॥ १७ ॥
5693
5694 दुर्विलासविलासिन्या चेष्टया कष्टपुष्टया ।
5695 द्रविअय्करूपकृद्रूपं जनमावर्तयन्स्थितः ॥ १८ ॥
5696
5697 तत्तद्युगानुरूपचेष्टैव स्वकीयदुर्विलासेषु विलासिनी प्राणिनां कष्टेनैव
5698 पुष्टा कालस्य भार्या तया द्रव्यैर्भौतिकदेहेन्द्रियादिभिस्तादात्म्याध्या##-
5699 स्वर्गनरकादिस्वावर्तयन्स्थितः ॥ १८ ॥
5700
5701 तृणं पांसुं महेन्द्रं च सुमेरुं पर्णमर्णवम् ।
5702 आत्मंभरितया सर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतः ॥ १९ ॥
5703
5704 आत्मंभरितया स्वकुक्षिपूरणमात्रस्वभावेन । आत्मसात्स्वाधीनं कर्तुम् ।
5705 ग्रसितुमिति यावत् ॥ १९ ॥
5706
5707 क्रौर्यमत्रिव पर्याप्तं लुब्धतात्रैव संस्थिता ।
5708 सर्वदौर्भाग्यमत्रैव चापलं [चापि] वापि दुःसहम् ॥ २० ॥
5709
5710 पर्याप्तं समग्रम् । अत्रास्मिन्काले ॥ २० ॥
5711
5712 प्रेरय&ल्लीलयार्केन्दू क्रीडतीव नभस्तले ।
5713 निक्षिप्तलीलायुगलो निजे बाल इवाङ्गणे ॥ २१ ॥
5714
5715 निक्षिप्तं पुनःपुनरास्फालितं लीलार्थं कन्दुकयुगलं येन ॥ २१ ॥
5716
5717 सर्वभूतास्थिमालाभिरापादवलिताकृतिः ।
5718 विलसत्येव कल्पान्ते कालः कलितकल्पनः ॥ २२ ॥
5719
5720 कलितकल्पनो नाशितप्राणिविभागः ॥ २२ ॥

5721
5722 अस्योड्डामरवृत्तस्य कल्पान्तेऽङ्गविनिर्गतैः ।
5723 प्रस्फुरत्यम्बरे मेरुर्भूर्जत्वगिव वायुभिः ॥ २३ ॥
5724
5725 उड्डामरं निरङ्कुशं वृत्तं चरित्रं यस्य । अङ्गेभ्यो
5726 विनिर्गतैर्वायुभिर्मेरुर्भूर्जत्वगिव सर्वतो विशीर्यमाणः ॥ २३ ॥
5727
5728 रुद्रो भूत्वा भवत्येष महेन्द्रोऽथ पितामहः ।
5729 शक्रो वैश्रवणश्चापि पुनरेव न किंचन ॥ २४ ॥
5730
5731 धत्तेऽजस्रोत्थितोद्ध्वस्तान्सर्गानमितभास्वरान् ।
5732 अन्यान्दधद्दिवानक्तं वीचीरब्धिरिवात्मनि ॥ २५ ॥
5733
5734 अन्यान्सर्गान्दधद्धारयन्नैवार्थादन्यानजस्रमुत्थितानुद्ध्वस्तांश्च
5735 सर्गान्धत्ते । अजस्रोत्थितो नित्योद्युक्त इति कालविशेषणं वा । वीचीस्तरङ्गान् ॥ २५ ॥
5736
5737 महाकल्पाभिधानेभ्यो वृक्षेभ्यः परिशातयन् ।
5738 देवासुरगणान्पक्वान्फलभारानिव स्थितः ॥ २६ ॥
5739
5740 शातयन् पातयन् ॥ २६ ॥
5741
5742 कालोऽयं भूतमशकघुंघुमानां प्रपातिनाम् ।
5743 ब्रह्माण्डोदुम्बरौघानां वृहत्पादपतां गतः ॥ २७ ॥
5744
5745 भूतानि प्राणिन एव मशकास्तैर्घुघुमानां घुंघुमिति ध्वनतां
5746 ब्रह्माण्डोदुम्बरफलौघानाम् ॥ २७ ॥
5747
5748 सत्तामात्रकुमुद्वत्या चिज्ज्योत्स्नापरिफुल्लया ।
5749 वपुर्विनोदयत्येकं क्रियाप्रियतमान्वितः ॥ २८ ॥
5750
5751 चित् सर्वाधिष्ठानचैतन्यमेव ज्योत्स्ना चन्द्रिका तत्संनिधानमात्रेण परितः
5752 फुल्लया व्यक्ततां प्राप्तया जगत्सत्तासामान्यलक्षणया कुमुद्वत्या
5753 कुमुदिन्या विनोदहेतुभूतया तत्तत्प्राणिशुभाशुभक्रियालक्षण##-
5754 [विहारकौतुकैः] व्यवहारकौतुकैः कालक्षेपस्तत्र कालस्य विहर्तुः
5755 कालान्तराप्रसिद्धेः स्ववपुरेव विनोदयतीति भावः ॥ २८ ॥
5756
5757 अनन्तापारपर्यन्तबद्धपीठ निजं वपुः ।
5758 महाशैलवदुत्तुङ्गमवलम्ब्य व्यवस्थितः ॥ २९ ॥
5759
5760 अनन्तेऽपरिच्छिन्ने अनन्तायां भुवि च अतएवापारपर्यन्ते पूर्वोत्तरावधिशुन्ये
5761 ब्रह्मणि प्रदेशे च बद्धपीठं प्रतिष्ठितम् ॥ २९ ॥
5762
5763 क्वचिच्छ्यामतमःश्यामं क्वचित्कान्तियुतं ततम् ।
5764 द्वयेनापि क्वचिद्रिक्तं स्वभावं भावयन् स्थितः ॥ ३० ॥
5765
5766 क्वचिन्निशीथाञ्जनादौ श्यामैस्तमोभिस्तम इव वा श्यामम् । स्वभावं
5767 स्वकार्यम् ॥ ३० ॥
5768
5769 संलीनासंख्यसंसारसारया स्वात्मसत्तया ।
5770 उर्व्येव भारघनया निबद्धपदतां गतः ॥ ३१ ॥
5771
5772 संलीनानामसंख्यप्राणिसंसाराणां सारवत्परिशिष्टया स्वात्मसत्तया

5773 स्वरूपस्थित्या सर्वाधारत्वाद्धारघनया निबद्धपदः प्रतिष्ठितस्तद्भावम्
5774 ॥ ३१ ॥
5775
5776 न खिद्यते नाद्रियते नायाति न च गच्छति ।
5777 नास्तमेति न चोदेति महाकल्पशतैरपि ॥ ३२ ॥
5778
5779 केवलं जगदारम्भलीलया घनहेलया ।
5780 पालयत्यात्मनात्मानमनहंकारमाततम् ॥ ३३ ॥
5781
5782 [घनेति] घनहेलया अनास्थया । पालयति न विनाशयति । अनहंकारं
5783 निरभिमानं यथा स्यात्तथा आततं विस्तीर्णम् ॥ ३३ ॥
5784
5785 यामिनीपङ्ककलितां दिनकोकनदावलीम् ।
5786 [भ्रमरिकां स्वात्म]
5787 मेघभ्रमरिकामात्मसरस्यारोपयन्स्थितः ॥ ३४ ॥
5788
5789 यामिनी रात्रिः सैव मालिन्यात्पङ्कस्तस्मात्कलितामुद्गताम् । दिनान्येव
5790 कोकनदावली रक्तोत्पलसमूहः स्वात्मा कालस्वरूपमेव सरस्तस्मिन् ॥ ३४ ॥
5791
5792 गृहीत्वा कृपणः कृष्णां रजनीं जीर्णमार्जनीम् ।
5793 आलोककनकक्षोदानाहरत्यभितो गिरिम् ॥ ३५ ॥
5794
5795 कृपणो लुब्धोऽत एव नूतनसंमार्जन्यन्तरसंपादनासमर्थः ।
5796 सकृन्मार्जनेन बहुतरकनकलाभेऽप्यसंतुष्टश्चेति भावः । गिरिं
5797 कनकाचलम् । अतएव कनकक्षोदान् गिरेः शीर्णानिति गम्यते ॥ ३५ ॥
5798
5799 संआरयन्क्रियाङ्गुल्या कोणकेष्वर्कदीपिकाम् ।
5800 जगत्सद्मनि कार्पण्यात्क किमस्तीति वीक्षते ॥ ३६ ॥
5801
5802 प्रकारान्तरेण तस्य कार्पण्यमाह - संचारयन्निति । कोणकेषु दिक्कोणेषु ॥
5803 ३६ ॥
5804
5805 प्रेक्ष्याहर्विनिमेषेण सूर्याक्ष्णा पाकवन्त्यलम् ।
5806 लोकपालफलान्यत्ति जगज्जीर्णवनादयम् ॥ ३७ ॥
5807
5808 सूर्याक्ष्णोऽनुरूपोऽहरेव विनिमेषस्तेन ॥ ३७ ॥
5809
5810 जगज्जीर्णकुटीकीर्णानर्पयत्युग्रकोटरे ।
5811 क्रमेण गुणवल्लोकमणीन्मृत्युसमुद्गके ॥ ३८ ॥
5812
5813 जगदेव जीर्णा कुटी तृणगृहं तत्र कीर्णान्प्रमादात्पतितान् । मृत्युरेव
5814 समुद्गकः संपुटकस्तस्मिन् ॥ ३८ ॥
5815
5816 गुणैरापूर्यते यैव लोकरत्नावली भृशम् ।
5817 भूषार्थमिव तामङ्गे कृत्वा भूयो निकृन्तन्ति ॥ ३९ ॥
5818
5819 गुणैस्तन्तुभिर्विद्याविनयादिभिश्च । लोको जनः अङ्गे स्वावयवे कृतत्रेतादौ ।
5820 यद्यपि सर्वं निकृन्तति तथापि गुणवतां विनाश एव प्रसिद्धिमायातीति
5821 श्लोकद्वये तदुक्तिः ॥ ३९ ॥
5822
5823 दिनहंसानुसृतया निशेन्दीवरमालया ।
5824 तारकेसरयाजस्रं चपलो वलयत्यलम् ॥ ४० ॥

5825
5826 ताराणि दीर्घाणि नक्स्ऽत्राण्येव वा केसराणि यस्यामुत्पलमालायाम्।
5827 हंसनिवेशस्यानौचित्यद्योगनाय चपल इति। वलयति वलयवद्धारयति।
5828 पञ्चर्त्वङ्गुलिकवत्सरकरप्रकोष्ठे इति शेषः॥ ४०॥
5829
5830 शैलार्णद्युधराशृङ्गजगदूर्णायुसौनिकः।
5831 प्रत्यहं पिबते प्रेक्ष्य तारारक्तकणानपि॥ ४१॥
5832
5833 अर्णा अर्णवाः। द्यौर्लोकः। शैलादयश्चत्वारः प्रधानत्वाच्छृङ्गाणि
5834 येषां जगल्लक्षणानामूर्णायूनां मेषाणां सूना हिंसास्थानं तत्र
5835 भवः सौनिको हिंसकः कालो नभोङ्गणविकीर्णांस्तारा नक्षत्राण्येव
5836 रक्तकणास्तानपि प्रेक्ष्य प्रत्यहमहन्यहनि पिबते लेढीत्युत्प्रेक्षा।
5837 आत्मनेपदं छान्दसम्॥ ४१॥
5838
5839 तारुण्यनलिनीसोम आयुर्मातङ्गकेसरी।
5840 न तदस्ति न यस्यायं तुच्छातुच्छस्य तस्करः॥ ४२॥
5841
5842 तुच्छस्य न क्षुद्रस्यातुच्छस्य महतश्च वस्तुजातस्य मध्ये यस्यायं तस्करो
5843 न भवति तन्नास्तीति संबन्धः॥ ४२॥
5844
5845 कल्पकेलिविलासेन पिष्टपातितजन्तुना।
5846 अभावो भावभासेन रमते स्वात्मनात्मनि॥ ४३॥
5847
5848 पिष्टाः संचूर्णिता मृत्युमुखे पातिताश्च जन्तवो येन तथाभूतेन। कल्पः
5849 संवर्तस्तद्रूपेण केलिविलासेन। न विद्यन्ते भावा यस्य तथाभूतः सन्
5850 सुषुप्ताविव भावरूपज्ञानावभासकेन स्वात्मना स्वाधिष्ठानब्रह्म##-
5851 इत्यर्थः॥ ४३॥
5852
5853 कर्ता भोक्ताथ संहर्ता स्मर्ता सर्वपदं गतः॥ ४४॥
5854
5855 एवं प्रलये विश्रम्याथ पुनः सर्गकाले विश्वस्य कर्ता भोक्ता संहर्ता
5856 स्मर्तेत्यादिसर्ववस्तुभावं गतः स्वयमेव भवतीति शेषः॥ ४४॥
5857
5858 सकलमप्यकलाकलितान्तरं सुभगदुर्भगरूपधरं वपुः।
5859 प्रकटयन्सहसैव च गोपयन् विलसतीह हि कालबलं नृषु॥ ४५॥
5860
5861 न कलाभिर्बुद्धिकौशलैः कलितं केनापि निश्चितमान्तरं रहस्यं यस्य तत्।
5862 तथा सुभगं पुण्यफलभोगानुरूपं तद्विपरीतं दुर्भगं यद्रूपं तस्य
5863 धर्ऽम् सकलमपि वपुः प्रकटयन् गोपयन्नुपसंहरंश्च विलसति। काल इति
5864 शेषः। हीति प्रसिद्धौ। इह जगति कालस्य बलं नृषु प्रसिद्धमेवेत्यर्थः॥ ४५
5865 ।।
5866
5867 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
5868 कालापवादो नाम त्रयोविंशतितमः सर्गः॥ २३॥
5869
5870 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे कालापवादो
5871 नाम त्रयोविंशतितमः सर्गः॥ २३॥
5872
5873 चतुर्विंशः सर्गः २४
5874
5875 श्रीराम उवाच।
5876

5877 अस्योड्डामरलीलस्य दूरास्तसकलापदः |
5878 संसारे राजपुत्रस्य कालस्याकलितौजसः || १ ||
5879
5880 स एव वर्ण्यते कालश्चण्डीप्रियतमान्वितः |
5881 मृगयाकौतुकाविष्टराजपुत्रतयाधुना ||
5882
5883 सांप्रतं तमेव कालं मृगयाकौतुकविहारिमहाराजपुत्रभावेन
5884 रूपयितुं प्रतिजानीते - अस्येति | उड्डामरा उद्भटा लीला यस्य | दूरे अस्ता
5885 निरस्ताः सकलापदो यस्य | अकलितौजसः अचिन्त्यपराक्रमस्य | राजते प्रसिद्ध##-
5886 पुत्रस्य कालस्य [मृगया वर्ण्यते] चरित्रं वर्ण्यत इति शेषः || १ ||
5887
5888 अस्यैवाचरतो दीनैर्मुग्धैर्भूतमृगव्रजैः |
5889 आखेटकं जर्जरिते जगज्जङ्गलजालके || २ ||
5890
5891 अस्यैव कल्पकालमहार्णवः क्रीडापुष्करिणीकृत इत्युत्तरत्र संबन्धः |
5892 मुग्धैरज्ञैः | भूतान्येव मृगव्रजास्तैः | वध्यानामपि वधकविनोद##-
5893
5894 एकदेशोल्लसच्चारुवडवानलपङ्कजा |
5895 क्रीडापुष्करणी रम्या कल्पकालमहार्णवः || ३ ||
5896
5897 अर्थाज्जगज्जङ्गलस्यैकदेशे || ३ ||
5898
5899 कटुतिक्ताम्लभूताद्यैः सदधिक्षीरसागरैः |
5900 तैरेव तैः पर्युषितैर्जगद्भिः कल्यवर्तनम् || ४ ||
5901
5902 भूतपदं प्रत्येकं संबध्यते | दधिक्षीरादिसागरसहितैस्तैरेव
5903 प्रत्यहमेकरूपैः पर्युषितैश्चिरस्थितैर्जगद्भिः कल्यवर्तनं प्रातरशनं
5904 तस्येत्यनुषज्यते | कटुतिक्तदध्यादिसहितपर्युषितप्रातराशो द्रविडेषु प्रसिद्धः
5905 || ४ ||
5906
5907 चण्डी चतुरसंचारा सर्वमातृगणान्विता |
5908 संसारवनविन्यस्ता व्याघ्री भूतौघघातिनी || ५ ||
5909
5910 तस्यानुरूपां प्रियामाह - चण्डीति | व्याघ्रीव भूतौघघातिनी
5911 संसारवने विन्यस्ता विहर्तुं विनियुक्ता चण्डी कालरात्रिस्तस्य प्रियेति शेषः || ५ ||
5912
5913 पृथ्वी करतले पृथ्वी पानपात्री रसान्विता |
5914 कमलोत्पलकल्हारलोलजालकमालिता || ६ ||
5915
5916 तस्य् पानपात्रीमाह - पृथ्वीति | पृथ्वी भूरेव तस्य करतले पृथ्वी महती
5917 पानपात्री | आसवसौगन्ध्यशोभाद्यर्थं पानपात्र्या अपि कमलोत्पलादि##-
5918
5919 विरावी विकटास्फोटो नृसिंहो भुजपञ्जरे |
5920 सटाविकटपीनांसः कृतः क्रीडाशकुन्तकः || ७ ||
5921
5922 तस्य भुजावष्टब्धे पञ्जरे नृसिंहोऽवतारो दानवादिवधक्रीडार्थं
5923 वाजाख्यः शकुन्तकः पक्षी कृतः | स कीदृक् | विरावी गर्जनशीलः | विकटो
5924 दुःसह आस्फोटो भुजास्फालनध्वनिर्यस्य | सटाभिः केसरैर्विकटो दुर्दर्शः
5925 पीनोंऽसः स्कन्धो यस्य || ७ ||
5926
5927 अलाबुवीणामधुरः शरद्व्योमलसच्छविः |
5928 देवः किल महाकालो लीलाकोकिलबालकः || ८ ||

5929
5930 महाकालः पाषाणाख्यायिकायां वक्ष्यमाणः संहारभैरवो लीलार्थं
5931 कोकिलबालकः कृतः। सोऽपि कीदृक्। तस्य ब्रह्माण्डमालाधा##-
5932 तत्स्वरूपध्वनी अन्येषां भीषणौ तथापि ततोऽप्युग्रशीलानां दृष्ट्या
5933 मधुर एवेति तथोक्तिः। शरद्व्योमेव श्यामलस्वच्छकान्तिः॥ ८॥
5934
5935 अजस्र स्फूर्जिताकारो वान्तदुःखशरावलिः।
5936 अभावनामकोदण्डः परिस्फुरति सर्वतः॥ ९॥
5937
5938 स्फूर्जितं टंकारध्वनिः। वान्ता निःसारिता दुःखशरावलिर्येन तस्य
5939 अभावः संहारस्तन्नामा कोदण्डो धनुः सर्वतः परिस्फूरति॥ ९॥
5940
5941 अनुत्तमस्त्वधिकविलासपण्डितो भ्रमच्चलन्परिविलसन्विदारयन्।
5942 जरज्जगज्जनितविलोलमर्कटः परिस्फूरद्वपुरिह काल ईहते॥ १०॥
5943
5944 भ्रमत्स्वपि लक्ष्येषु स्वयं चलन्नप्यमोघबाणत्वाल्लक्ष्यं विदारयन्नत एव
5945 सर्वेभ्यो लक्ष्यवेधिभ्यः परि उपरि विलसन्नत एव जरति जगति जनिताः संपादिता
5946 विलोला व्याकुला मर्कटा मर्कटवच्चपलवृत्तयो विषयलम्पट-जना येन
5947 स तथाविधः कालो राजकुमारः परिस्फुरद्वपुर्विराजमानशरीर ईहते
5948 मृगयाविहारेण चेष्टते। मर्कटत्वेन रूपणं तु प्रक्रमविशेषणा##-
5949
5950 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे कालविलासो
5951 नाम चतुर्विंशतितमः सर्गः॥ २४॥
5952
5953 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे कालविलासो
5954 नाम चतुर्विंशतितमः सर्गः॥ २४॥
5955
5956 पञ्चविंशः सर्गः २५
5957
5958 श्रीरम उवाच।
5959
5960 अत्रैव दुर्विलासानां चूडामणिरिहापरः।
5961 करोत्यत्तीति लोकेऽस्मिन्दैवं कालश्च कथ्यते॥ १॥
5962
5963 [अपरस्यात्र] अपारस्यात्र कालस्य क्रियाततफलरूपिणः।
5964 चित्रो नियतिकान्तस्य नृत्यविस्तर ईर्यते॥
5965
5966 एवं महाकालं राजपुत्रत्वेनोपवर्ण्य तदुपाधिभूतं क्रियात्मक कालं
5967 तद्विनोदाय द्वैरूप्येण नर्तकत्वेन परिकल्प्य वर्णयितुमुपक्रमते -
5968 अत्रैवेत्यादिना। दुष्टो विलासो येषां तेषु चूडामणिरिव श्रेष्ठः। अपरः
5969 पूर्वोक्तादन्यः। दीव्यति व्यवहरति प्राणिनां कर्मफलदानेनेति दैवं
5970 फलावस्थः कृतान्तः। कलयत्यवश्यं फलं संपादयतीति क्रिया काल
5971 इत्येक एव पूर्वोत्तरावस्थाभेदेन द्वेधा कथ्यत इत्यर्थः॥ १॥
5972
5973 क्रियामात्राद्दते यस्य स्वपरिस्पन्दरूपिणः।
5974 नान्यदालक्ष्यते रूपं न कर्म न समीहितम्॥ २॥
5975
5976 तत्र द्वितीयं सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं वर्णयति - क्रियेति। क्रियात्र
5977 फलसिद्धिः। समीहितमभिलषितम्॥ २॥
5978
5979 तेनेयमखिला भूतसंततिः परिपेलवा।
5980 तापेन हिममालेव नीता विधुरतां भृशम्॥ ३॥

5981
5982 भूतसंततिः प्राणिनिकायः। तापेनातपेन। हिममाला नीहारपटली। विधुरतां
5983 विनाशितां। सर्वस्याप्यनर्थस्य स्वकर्मकृतत्वादिति भावः॥ ३॥
5984
5985 यदिदं दृश्यते किंचिज्जगदाभोगि मण्डलं।
5986 तत्तस्य नर्तनागारमिहासावतिनृत्यति॥ ४॥
5987
5988 आभोगि विस्तीर्णं जगन्मण्डलं नर्तनागारं नृत्यशाला। रागद्वेषादि##-
5989 वर्ण्यते॥ ४॥
5990
5991 तृतीयं च कृतान्तेति नाम बिभ्रत्सुदारुणम्।
5992 कापालिकवपुर्मत्तं [वपुर्भूतं] दैवं जगति नृत्यति॥ ५॥
5993
5994 आद्यं शास्त्रैकगम्यत्वाद्विश्वासदार्ढ्याय विस्तरेण वर्णयितुमुपक्रमते
5995 - तृतीयमित्यादिना। पूर्वसर्गोक्तापेक्षया तृतीयम्। कापालिकवपुः
5996 कापालिक-वेषम्॥ ५॥
5997
5998 नृत्यतो हि कृतान्तस्य नितान्तमिव रागिणः।
5999 नित्यं नियतिकान्तायां मुने परमकामिता॥ ६॥
6000
6001 नियतिः कृतस्य कर्मणः फलावश्यंभावनियमस्तस्यामतिरागिणः।
6002 अवश्यं फलं प्रयच्छत इत्यर्थः॥ ६॥
6003
6004 शेषः शशिकलाशुभ्रो गङ्गावाहश्च तौ त्रिधा।
6005 उपवीते अवीते च उभौ संसारवक्षसि॥ ७॥
6006
6007 तस्याङ्गेषु भूषणान्याह - शेष इति। त्रिधा प्रसिद्धो गङ्गावाहो
6008 गङ्गाप्रवाहः। चकारेण समुच्चितयोरेकशेषेण ताविति परामर्शः। अवीते
6009 प्राचीनावीते। संसरत्यस्मिन्निति संसारस्त्रैलोक्यं तदेव वक्षः॥ ७॥
6010
6011 चन्द्रार्कमण्डले हेमकटकौ करमूलयोः।
6012 लीलासरसिजं हस्ते ब्रह्मन्ब्रमाण्डकर्णिका॥ ८॥
6013
6014 करमूलयोः प्रकोष्ठयोः। ब्रह्माण्डकर्णिका मेरुः॥ ८॥
6015
6016 ताराबिन्दुचितं लोलपुष्करावर्तपल्लवम्।
6017 एकार्णवपयोधौ तमेकमम्बरमम्बरम्॥ ९॥
6018
6019 बिन्दवश्चित्रबिन्दवः। पुष्करावतौ संवर्तमेघौ पल्लवौ दशे यस्य।
6020 धौतं क्षालितमम्बरमाकाशमेवाम्बरं वस्त्रम्। कापालिकानां
6021 मध्यच्छिद्रकण्ठावसक्तैककन्थाम्बरधारणप्रसिद्धेः॥ ९॥
6022
6023 एवंरूपस्य तस्याग्रे नियतिर्नित्यकामिनी।
6024 अनस्तमितसंरम्भमारम्भैः परिनृत्यति॥ १०॥
6025
6026 अनस्तमितसंरम्भमविरतप्रयत्नम्। प्राणिसभ्यभोगानुकूलकार्या##-
6027
6028 तस्या नर्तनलोलया जगन्मण्डपकोटरे [न्मण्डलकोटरे]।
6029 अरुद्धस्पन्दरूपाया आगमापायचञ्चुरे॥ ११॥
6030
6031 अरुद्धस्पन्दरूपायाः अप्रतिबद्धक्रियाशक्तेः। नृत्यद्रष्टृप्राणिनामा##-
6032 इत्यभ्यासस्य नुक् उत्परस्यातः इत्युत्वम्॥ ११॥

6033
6034 चारुभूषणमङ्गेषु देवलोकान्तरावली।
6035 आपातालं नभोलम्बं कबरीमण्डलं बृहत्॥ १२॥
6036
6037 देवसहिता लोकान्तराणां भुवनभेदानामावलिस्तस्या नियतेरङ्गेषु चारु
6038 भूषणं भवतीति प्रतिवाक्यं कल्प्यम्। आपातालं पातापपर्यन्तं
6039 नभस्तस्यालम्बं लम्बमानं कबरीमण्डलं श्यामत्वात्॥ १२॥
6040
6041 नरकाली च मञ्जीरामाला कलकलोज्ज्वला।
6042 प्रोता दुष्कृतसूत्रेण पातालचरणे स्थिता॥ १३॥
6043
6044 कलकलै रोदनकोलाहलैरुज्ज्वला नरकाग्निभिर्दीप्यमाना या नरकाली तस्याः
6045 पातालक्षणे चरणे स्थिता मञ्जरीमाला। मञ्जरीशब्देन पादकिङ्किण्यो
6046 लक्ष्यन्ते। अन्यथा सूत्रप्रोतत्वानुपपत्तेः॥ १३॥
6047
6048 कस्तूरिकातिलककं क्रियासंख्योपकल्पितम्।
6049 चित्रितं चित्रगुप्तेन यमे वदनपट्टके॥ १४॥
6050
6051 प्राणिकर्मसौरभ्यप्रकटनहेतुत्वात्कस्तूरीभूतेन चित्रगुप्तेन करणेन
6052 यमरूपे वदनावयवभूते पट्टके फलकेललाटे इति यावत्। यमे हि चित्रगुप्तो
6053 विराजते। पादललाटयोराद्यन्तावयवयोः क्लृप्त्यैव
6054 तद्वदितिरावयवक्लृप्तिर्य-थायोगमर्थाद्बोध्या॥ १४॥
6055
6056 कालास्यं समुपादाय कल्पान्तेषु किलाकुला।
6057 नृत्यत्येषा पुनर्देवी स्फुटच्छैलघनारवम्॥ १५॥
6058
6059 कालस्य पत्युः आस्यं लक्षणया मुखविलासभ्रूभङ्गकटाक्षादिसूचित##-
6060 तत्तथा॥ १५॥
6061
6062 पश्चात्प्रालम्बविभ्रान्तकौमारभृतबर्हिभिः।
6063 नेत्रत्रयबृहद्रन्ध्रभूरिभाङ्कारभीषणैः॥ १६॥
6064
6065 तस्या नृत्यप्रकारमेव प्रपञ्चयति षड्भिः। पश्चात्पृष्ठतः।
6066 बर्हिभ्रमयूरैः। सर्वेषां तृतीयान्तानां राजते इति पञ्चमस्थेन
6067 संबन्धः। बीषणैरित्यन्तस्य हरमूर्धभिरित्युत्तरेणान्वयः। भाङ्कारो
6068 ध्वनिविशेषः॥ १६॥
6069
6070 लम्बलोलजटाचन्द्रविकीर्णहरमूर्धभिः।
6071 उच्चरच्चारुमन्दारगौरीकबरचामरैः॥ १७॥
6072
6073 चन्द्रान्तबहुर्व्रीहिघटितः कर्मधारयः। कबराः केशास्तद्रूपैश्चा##-
6074
6075 उत्ताण्डवाचलाकारभैरवोदरतुम्बकैः।
6076 रणत्सशतरन्ध्रेन्द्रदेहभिक्षाकपालकैः॥ १८॥
6077
6078 अचलाः पर्वतास्तदाकारैस्तुम्बकैरलाबुपात्रैः। तैः कापालिकव्यवहारस्य
6079 प्रसिद्धत्वात्। शतशब्दस्य कृतैकशेषस्य बहुवचनान्तस्य बहुव्रीहिस्तेन
6080 [इन्द्रदेहस्य सहस्राक्षत्वेन सप्ताधिकसहस्राच्छिद्रत्वान्नवच्छिद्रत्वेन
6081 प्रसिद्धेभ्यो देहेभ्यो वैलक्षण्यं ज्ञेयम्] सप्तोत्तरसहस्रलाभः॥ १८॥
6082
6083 शुष्कशारीरखट्वाङ्गभरैरापूरिताम्बरम्।
6084 भीषयत्यात्मनात्मानं सर्वसंहारकारिणी॥ १९॥

6085
6086 शारीरं शरीरावयवभूतं पृष्ठास्थि। भीषयति भापयतीव अन्येषां
6087 भयार्थम्॥ १९॥
6088
6089 विश्वरूपशिरश्चक्रचारुपुष्करमालया।
6090 ताण्डवेषु विवल्गन्त्या महाकल्पेषु राजते॥ २०॥
6091
6092 विश्वरूपाणि नानाकाराणि यानि शिरश्चक्राणि मस्तकवृन्दानि तान्येव
6093 पुष्करमाला तया विविधं वल्गन्त्या भ्रमन्त्या॥ २०॥
6094
6095 प्रमत्तपुष्करावर्तडमरोड्डामरारवैः।
6096 तस्याः किल पलायन्ते कल्पान्ते [तुम्बरादयः] तुम्बुरादयः॥ २१॥
6097
6098 पुष्करावर्ताख्याः संवर्तमेघा एव डमरो डमरुकं तस्योड्डामरार##-
6099
6100 नृत्यतोऽन्तः कृतान्तस्य चन्द्रमण्डलभासिनः।
6101 तारकाचन्द्रिकाचारुव्योमपिच्छावचूलिनः॥ २२॥
6102
6103 इत्थं नियतेः सपरिकरं नृत्यमुपवर्ण्य तद्भर्तुरपि
6104 तद्वर्णयन्भूषणा-न्याह - नृत्यत इत्यादिना। अन्तः
6105 प्रागुक्तनृत्यशालान्तः। चन्द्रमण्डलेन वक्ष्यमाणकुण्डलभूतेन
6106 भासिनः शोभमानस्य। तारकाभिश्चन्द्रिकया च
6107 तारकालक्षणचन्द्रप्रतिकृतिभिश्च चारु मनोहरं व्योमैव पिच्छं
6108 तेनावचूलिनो भूषितकेशस्य कृतान्तस्य श्रवणे इत्युत्तरेणान्वयः॥ २२॥
6109
6110 एकस्मिञ्छ्रवणे दीप्ता हिमवानस्थिमुद्रिका।
6111 अपरे च महामेरुः कान्ता काञ्चनकर्णिका॥ २३॥
6112
6113 एकस्मिन्दक्षिणे श्रवणे कर्णे। अस्थिमयी मुद्रिका मुद्राकाकारं कुण्डलं
6114 कापालिकानुरूपम्। अपरे वामे। कर्णिका कर्णभूषणं कुण्डलमिति यावत्॥ २३॥
6115
6116 अत्रैव कुण्डले लोले चन्द्रार्कौ गण्डमण्डले।
6117 लोकालोकाचलश्रेणी सर्वतः कटिमेखला॥ २४॥
6118
6119 अत्र अनयोरेव कर्णयोः। श्रेणीति शृङ्गबाहु।यात् कल्पब्रह्माण्डभेदाद्वा॥
6120 २४॥
6121
6122 इतश्चेतश्च गच्छन्ती विद्युद्वलयकर्णिका।
6123 अनिलान्दोलिता भाति नीरदांशुकपट्टिका॥ २५॥
6124
6125 विद्युद्वलयकर्णिका कर्णिकाकृति कङ्कणम्। नीरदा मेघा एव
6126 नानावर्णत्वाद्वस्त्रपट्टादिपटच्चरघटिता कन्था॥ २५॥
6127
6128 मुसलैः पट्टिशैः प्रासैः शूलैस्तोमरमुद्गरैः।
6129 तीक्ष्णैः [जगद्वातकृतान्त] क्षीणजगद्वान्तकृतान्तैरिव
6130 संभृतैः॥ २६॥
6131
6132 क्षीणेभ्यो जगद्भ्यः पूर्वसर्गेभ्यो वान्तैर्निर्गतैः कृतान्तरिमृत्युभिः
6133 संभृतैर्मिलितैरिव स्थितैर्मुसलादिभिर्विरचिता अस्य माला शोभते इत्युत्त##-
6134
6135 संसारबन्धानादीर्घे पाशे कालकरच्युते।
6136 शेषभोगमहासूत्रप्रोते मालास्य शोभते॥ २७॥

शेषस्य नागराजस्य भोगः शरीरम् । आयुधभृच्छरीरसामान्योपलक्षण##-
प्रोत इव संबद्धे कालस्य पूर्वोक्तराजपुत्रस्य कराद्वैवाच्च्युते संसरण##-
इत्यादिफलितोऽर्थः] आमुक्ते पाशे ग्रथिता माला अस्य कृतान्तस्य कण्ठे
शोभते ॥ २७ ॥

जीवोल्लसन्मकरिकारत्नतेजोभिरुज्ज्वला ।
सप्ताब्धिकङ्कणश्रेणी भुजयोरस्य भूषणम् ॥ २८ ॥

मकरिकादिलाञ्छनान्यन्येषां कङ्कणेषु निर्जीवानि प्रसिद्धानि
तद्वैलक्षण्यार्थं जीवोल्लसदिति ॥ २८ ॥

व्यवहारमहावर्ता सुखदुःखपरम्परा ।
रजःपूर्णतमःश्यामा रोमाली तस्य राजते ॥ २९ ॥

व्यवहाराः शास्त्रीयाः स्वाभाविकाश्च त एव महान्तो लक्षणभूता
रोमावर्ताः । रजस्तमसी प्रकृतिगुणौ ॥ २९ ॥

एवंप्रायः स कल्पान्ते कृतान्तस्ताण्डवोद्भवाम् ।
उपसंहृत्य नृत्येहां सृष्ट्वा सह [महेश्वरैः]
महेश्वरम् ॥ ३० ॥

ताण्डवस्योद्भवो यशास्तथाविधां नृत्येहां गात्रविक्षेपेच्छामुप##-
सृष्ट्वा इमां नृत्यलीलां तनोतीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ३० ॥

पुनर्लास्यमयीं नृत्यलीलां सर्गस्वरूपिणीम् ।
तनोतीमां जराशोकदुःखाभिभवभूषिताम् ॥ ३१ ॥

लास्यमयीमभिनयप्रचुराम् ॥ ३१ ॥

भूयः करोति भुवनानि वनान्तराणि
लोकान्तराणि जनजालककल्पनां च ।
आचारचारुकलनामचलां चलां च
पङ्क्ताद्यथार्भकजनो रचनामखिन्नः ॥ ३२ ॥

आचाराणां श्रौतस्मार्तादिसत्कर्मणां चारुकलनां सम्यक्प्रवृत्तिम् ।
अचलां कृतत्रेतयोः चलां कलिद्वापरयोः । रचनां क्रीडापुत्रिकादिरूपाम् ॥ ३२
॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
कृतान्तविलसितं नाम पञ्चविंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
कृतान्तविलसितं नाम पञ्चविंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः २६

श्रीराम उवाच ।

वृत्तेऽस्मिन्नेवमेतेषां कालादीनां महामुने ।
संसारनाम्नि कैवास्था मादृशानां [भवत्विह] वदत्विह ॥ १ ॥

6189 इह प्रपञ्च्यते दोषैर्भूरिसंसारदुर्दशा।
6190 कालादिपारतन्त्र्येण वैराग्यस्योपपत्तये॥
6191
6192 करोत्वेव कालः किं ते तत इत्याशङ्क्य कालादिसर्ववस्तुषु स्वस्य दोषदर्शनं
6193 प्रपञ्चयिष्यंस्तत्फलं वैराग्यरूपानास्थासंपत्तिं दर्शयति - वृत्त
6194 इत्यादिना। एवमुक्तरूपे। वृत्ते चरित्रे। आस्था आश्वासः॥ १॥
6195
6196 विक्रीता इव तिष्ठाम इतैर्दैवादिभिर्वयम्।
6197 मुने प्रपञ्चरजनैर्मुग्धा वनमृगा इव॥ २॥
6198
6199 दैवं प्राक्तनं कर्म आदिः प्रधानं येषां तैरेतैः प्रागुक्तैश्चतुर्भिः
6200 शब्दादिविषयप्रपञ्चरचनैर्मुग्धा मोहिताः॥ २॥
6201
6202 एषोऽनार्यसमाम्नायः कालः कवलनोन्मुखः।
6203 जगत्यविरतं लोकं पातयत्यापदर्णवे॥ ३॥
6204
6205 अनार्यैः सम आम्नायश्चरित्राभ्यासो यस्य। अविरतमसमाप्तभोगजीवितादि##-
6206 समाम्नायो बौद्धाद्यसच्छास्त्रोपदेशो यस्य। कवलनोन्मुख
6207 उदरभरणमात्रपरः। कालनामा धूर्तः असन्मार्गप्रवर्तनेन लोकं
6208 जनमित्यर्थान्तरमपि गम्यते॥ ३॥
6209
6210 दहत्यन्तर्दुराशाभिर्देवो दारुणचेष्टया।
6211 लोकमुष्णप्रकाशाभिर्ज्वालाभिर्दहनो यथा॥ ४॥
6212
6213 दुराशाभिरन्तर्दहन्ति। दारुणचेष्टया दुश्चारित्र्येण बहिरपीति शेषः। तथा
6214 दृष्टान्तेऽपि योज्यम्॥ ४॥
6215
6216 धृतिं विधुरयत्येषा मर्यादारूपवल्लभा।
6217 स्त्रीत्वात्स्वभावचपला नियतिर्नियतोन्मुखी॥ ५॥
6218
6219 कालमर्यादारूपकृतान्तस्य वल्लभा प्रिया इन्द्रियाणां
6220 पराक्प्रवृत्तिनियम-लक्षणा नियतिर्नियतेषु समाधिपरेषु उन्मुखी
6221 उद्युक्ता तेषां धृतिं धैर्यं विधूरयति वियोजयति। तत्र हेतुः -
6222 स्त्रीत्वादिति॥ ५॥
6223
6224 ग्रसतेऽविरतं भूतजालं सर्प इवानिलम्।
6225 कृतान्तः कर्कशाचारो जरां नीत्वाऽजरं वपुः॥ ६॥
6226
6227 अजरं तरुणं वपुर्जरां नीत्वा प्रापय्य॥ ६॥
6228
6229 यमो निर्घृणराजेन्द्रो नार्तं नामानुकम्पते।
6230 सर्वभूतदयोदारो जनो दुर्लभतां गतः॥ ७॥
6231
6232 निर्दयराजानामिन्द्रः स्वामी। अतिनिर्दय इति यावत्॥ ७॥
6233
6234 सर्वा एव मुने फल्गुविभवा भूतजातयः।
6235 दुःखाइअव दुरन्ताय दारुणा भोगभूमयः॥ ८॥
6236
6237 सर्वा ब्रह्मान्ता अपि भूतजातयः प्राणिजातयो विरक्तदशा फल्गुविभवास्तु##-
6238
6239 आयुरत्यन्तचपलं मृत्युरेकान्तनिष्ठुरः।
6240 तारुण्यं चातितरलं बाल्यं जडतया हृतम्॥ ९॥

जडतया मोहेन। ह्रतमपनीतम्॥ ९॥

कलाकलङ्कितो लोको बन्धवो भवबन्धनम्।
भोगा भवमहारोगास्तृष्णाश्च मृगतृष्णिकाः॥ १०॥

कलनं कला विषयानुसंधानम्॥ १०॥

शत्रवश्चेन्द्रियाण्येव सत्यं यातमसत्यताम्।
प्रहरत्यात्मनैवात्मा मनसैव मनो रिपुः॥ ११॥

सत्यं परमार्थत आत्मेति गृहीतं देहादि। तस्य विवेके असत्यतां
अपरमार्थात्मताम्। यद्वा सत्यं सत्यज्ञानादिलक्षणं वस्तु असत्यताम्। मन
एव बन्धहेतुत्वाद्रिपुर्यस्य तथाभूत आत्मा मनोभिमानान्मनोभूत
आत्मानं मनसैवात्मना प्रहरतीव दुःखीकरोति॥ ११॥

अहंकारः कलङ्काय बुद्धयः परिपेलवाः।
क्रिया दुष्फलदायिन्यो लीलाः स्त्रीनिष्ठतां गताः॥ १२॥

अहंकारोऽभिमानप्रधानमन्तःकरणं कलङ्काय लाञ्छनाय।
स्वरूपदूषणायेति यावत्। बुद्धयोऽध्यवसायात्मिकास्तद्वृत्तयो
बहिर्मुखत्वात्परिपेलवा मृदवः स्वरूपनिष्ठा दार्ढ्यशून्याः। क्रियाः
प्रवृत्तयः शारीराः। लीला मानसविलासाः॥ १२॥

वाञ्छाविषयशालिन्यः सच्चमत्कृतयः क्षताः।
नार्यो दोषपताकिन्यो रसा नीरसतां गताः॥ १३॥

सच्चमत्कृतय आत्मस्फूर्तिचमत्काराः। दोषाणां पताकिन्यो ध्वजिन्यः। रसा
अनुरागाः। नीरसतामनुरागशून्यताम्। विषया अस्पृहणीयतामिति वा॥ १३॥

वस्त्ववस्तुतया ज्ञातं दत्तं चित्तमहंकृतौ।
अभाववेधिता भावा भावान्तो नाधिगम्यते॥ १४॥

वस्तु अलौकिकं कार्यकारणसंघातात्मना ज्ञातम्। चित्तं दत्तम्।
अभिनिवेशितमिति यावत्। अभाववेधिता नाशग्रस्ताः। भावानामनित्य##-

तप्यते केवलं साधो मतिराकुलितान्तरा।
रागरोगो विलसति विरागो नोपगच्छति॥ १५॥

नोपगच्छतीत्यादिर्लोके अतिदौर्लभ्योक्तिर्नतु स्वस्य प्रक्रमविरोधात्॥ १५॥

रजोगुणहता दृष्टिस्तमः संपरिवर्धते।
न चाधिगम्यते सत्त्वं तत्त्वमत्यन्तदूरतः॥ १६॥

अधिगम्यते लभ्यते॥ १६॥

स्थितिरस्थिरतां याता मृतिरागमनोन्मुखी।
धृतिर्वैधुर्यमायाता रतिर्नित्यमवस्तुनि॥ १७॥

स्थितिर्जीवनम्। अवस्तुनि फल्गुविषये॥ १७॥

मतिर्मान्द्येन मलिना पातैकपरमं वपुः।

6293 ज्वलतीव जरा देहे प्रतिस्फुरति दुष्कृतम् ॥ १८ ॥
6294
6295 मान्द्येन मौर्ख्येण । पातैकपरमं नाशैकपर्यवसितम् ॥ १८ ॥
6296
6297 यत्नेन याति युवता दूरे सज्जनसंगतिः ।
6298 गतिर्न विद्यते काचित्क्वचिन्नोदेति सत्यता ॥ १९ ॥
6299
6300 ननु धार्मिकस्य तव कथं गतिर्न विद्यते तत्राह - क्वचिदिति ।
6301 स्वर्गादिगतेरप्य-नित्यतया स्वप्न सुखप्रायत्वादिति भावः ॥ १९ ॥
6302
6303 मनो विमुह्यतीवान्तर्मुदिता दूरतां गता ।
6304 नोज्ज्वला करुणोदेति दूरादायाति नीचता ॥ २० ॥
6305
6306 मुदिता परसुखदर्शनसंतोषः । नीचताशब्देन तद्धेतुरसूयादिर्गृह्यते ॥
6307 २० ॥
6308
6309 धीरताऽधीरतामेति पातोत्पातपरो जनः ।
6310 सुलभो दुर्जनाश्लेषो दुर्लभः सत्समागमः ॥ २१ ॥
6311
6312 अधीरतामस्थिरताम् । पातोत्पातौ मरणजन्मनी ऊर्ध्वाधोगमने वा । आश्लेषः
6313 सङ्गः ॥ २१ ॥
6314
6315 आगमापायिनो भावा भावना भवबन्धनी ।
6316 नीयते केवलं क्वापि नित्यं भूतपरम्परा ॥ २२ ॥
6317
6318 भावना वासना । भावेष्वपगतेष्वपि सा नापैतीति भवे बन्धनी बन्धहेतुः
6319 भूतपरम्परा प्राणिनिकायः । कालेनेति शेषः ॥ २२ ॥
6320
6321 दिशोऽपि हि न दृश्यन्ते देशोऽप्यन्यापदेशभाक् ।
6322 शैला अपि विशीर्यन्ते कैवास्था मादृशे जने ॥ २३ ॥
6323
6324 दिशो यासु कालाद्धयं नास्ति तादृश्यः । तदेव प्रपञ्चयति - देश इति ।
6325 देशः सद्यवहारोपदेशः । यद्वा - दिशति प्रयच्छति
6326 प्राणिभ्योऽवकाशमिति देश इति । व्यपदेशादन्यं विरुद्धमपदेशं
6327 व्यवहारम् । स्वस्यैव निरवका-शत्वमिति यावत् ॥ २३ ॥
6328
6329 अद्यते सत्तयापि द्यौर्भुवनं चापि भुज्यते ।
6330 धरापि याति वैधुर्यं कैवास्था मादृशे जने ॥ २४ ॥
6331
6332 दौराकाशोऽपि सत्तया सन्मात्रस्वभावेनेश्वरेणाद्यते ॥ २४ ॥
6333
6334 शुष्यन्त्यपि समुद्राश्च श्रीयन्ते तारका अपि ।
6335 सिद्धा अपि विनश्यन्ति कैवास्था मादृशे जने ॥ २५ ॥
6336
6337 सिद्धा ज्ञातिरिक्तैर्योगमन्त्ररसायनादिभिः ॥ २५ ॥
6338
6339 दानवा अपि दीर्यन्ते ध्रुवोऽप्यध्रुवजीवितः ।
6340 अमरा अपि मार्यन्ते कैवास्था मादृशे जने ॥ २६ ॥
6341
6342 शक्रोऽप्याक्रम्यते वक्त्रैर्यमोऽपि हि नियम्यते ।
6343 वायुरप्येत्यवायुत्वं कैवास्था मादृशे जने ॥ २७ ॥
6344

6345 वक्त्रैराक्रम्यते चर्व्यते। नितरां यम्यते उपरमं प्राप्यते॥ २७॥
6346
6347 सोमोऽपि व्योमतां याति मार्तण्डोऽप्येति खण्डताम्।
6348 मग्नतामग्निरप्येति कैवास्था मादृशे जने॥ २८॥
6349
6350 व्योमतां शून्यताम्॥ २८॥
6351
6352 परमेष्ठ्यपि निष्ठावान्ह्रियते हरिरप्यजः।
6353 भवोऽप्यभावमायाति कैवास्था मादृशे जने॥ २९॥
6354
6355 निष्ठा परिसमाप्तिः। ह्रियते संह्रियते॥ २९॥
6356
6357 कालः संकाल्यते येन नियतिश्चापि नीयते।
6358 खमप्यालीयतेऽनन्तं कैवास्था मादृशे जने॥ ३०॥
6359
6360 कालः प्रागुक्तस्त्रिविधः। खमत्र बहिरावणाकाशः॥ ३०॥
6361
6362 अश्राव्यावाच्यदुर्दर्शतत्त्वेनाज्ञातमूर्तिना।
6363 भुवनानि विडम्ब्यन्ते केनचिद्भ्रमदायिना॥ ३१॥
6364
6365 अश्राव्यं श्रोत्रेन्द्रियाविषयः। अवाच्यं वागगम्यं दुर्दर्शं
6366 चक्षुराद्यगम्यं च तत्त्वं सूक्ष्मं रूपं यस्य। मूर्तिः स्थूलं रूपम्।
6367 विडम्ब्यन्ते स्वात्मन्येव मायया प्रदर्श्यन्ते। तत्त्वमाच्छाद्य कल्पितमेव
6368 प्रदर्शयत्तित्यर्थः॥ ३१॥
6369
6370 अहंकारकलामेत्य सर्वत्रान्तरवासिना।
6371 न सोऽस्ति त्रिषु लोकेषु यस्तेनेह न बाध्यते॥ ३२॥
6372
6373 अहंकारकलामभिमानांशमेत्य प्राप्य स्थितेषु मध्ये इति शेषः॥ ३२॥
6374
6375 शिलाशैलकवप्रेषु साश्वभूतो दिवाकरः।
6376 वनपाषाणवन्नित्यमवशः परिचोद्यते॥ ३३॥
6377
6378 सर्वबाधकत्वोपपादनाय तस्य निरङ्कुशं स्वातन्त्र्यमाह -
6379 शिलेत्यादित्रिभिः। साश्वोऽश्वसहितो रथस्तद्भावं प्राप्तः। य आदित्ये तिष्ठन्
6380 इत्यादिश्रुतेः। स्वाधिरूढेनेश्वरेण प्रेर्यमाणः शिलाशैलवप्रादिदुर्गम##-
6381 वनं जलं योग्यतया पर्वतशिखराद्वेगेन प्रवहत्तेन यथा वर्तुलाः
6382 स्फतिकादिपाषाणा अधोधः प्रेर्यन्ते तद्वदवशोऽस्वतन्त्रः। सूर्यादी##-
6383
6384 धरागोलकमन्तस्थसुरासुरगणास्पदम्।
6385 वेष्ट्यते धिष्ण्यचक्रेण पक्वाक्षोटमिव त्वचा॥ ३४॥
6386
6387 धरा भूमिः सैव गोलकम्। ज्योतिःशास्त्रे तथा प्रसिद्धेः। धिष्ण्यं
6388 देवानामायतनभूतं चक्रं ज्योतिश्चक्रं तेन वेष्ट्यते परितो व्याप्यते।
6389 अक्षोटं फलविशेषः। युगावर्तेषु भूमेर्दाहप्लवनादिविकारेऽप्याकल्पं
6390 ज्योतिश्चक्रस्याविनाशाद्दाढर्यसूचनाय पक्वेति विशेषणम्॥ ३४॥
6391
6392 दिवि देवा भुवि नराः पातालेषु च भोगिनः।
6393 कल्पिताः कल्पमात्रेण नीयन्ते जर्जरां दशाम्॥ ३५॥
6394
6395 कल्पमात्रेण संकल्पमात्रेण। तथाचात्यन्तपारवश्यमपि जगतो महान् दोष
6396 इति भावः॥ ३५॥

6397
6398 कामश्च जगदीशानरणलब्धपराक्रमः।
6399 अक्रमेणैव विक्रान्तो लोकमाक्रम्य वल्गति॥ ३६॥
6400
6401 दोषान्तराण्यप्याह - काम इत्यादिना। अक्रमेण अनुचितप्रकारेण। आक्रम्य
6402 वशीकृत्य। नियन्तुरीश्वराद्बिभेति चेन्न विशृङ्खलः स्यात्। नासौ तथेत्याह
6403 - जगदीशानेति॥ ३६॥
6404
6405 वसन्तो मत्तमागङ्गो मदैः कुसुमवर्षणैः।
6406 आमोदितककुप्चक्रश्चेतो नयति चापलम्॥ ३७॥
6407
6408 वसन्त एव मत्तमातङ्गः कुसुमवर्षणमेव मदवर्षणमिति व्यस्तरूपकम्।
6409 चापलमिति भयोन्मादभावद्वयसंभेदः॥ ३७॥
6410
6411 अनुरक्ताङ्गनालोललोचनालोकिताकृति।
6412 स्वस्थीकर्तुं मनः शक्तो न विवेको महानपि॥ ३८॥
6413
6414 परोपकारकारिण्या परार्तिपरितप्तया।
6415 बुद्ध एव सुखी मन्ये स्वात्मशीतलया धिया॥ ३९॥
6416
6417 बुद्धः प्रबुद्धतत्त्वः पुरुषः। बोधश्चातिदुर्लभ इति भावः॥ ३९॥
6418
6419 उत्पन्नध्वंसिनः कालवडवानलपातिनः।
6420 संक्यातुं केन शक्यन्ते कल्लोला जीविताम्बुधौ॥ ४०॥
6421
6422 ध्वंसित्वे हेतुः - कालेति। भावा इति शेषः॥ ४०॥
6423
6424 सर्व एव नरा मोहाद्दुराशापाशपाशिनः।
6425 दोषगुल्मकसारङ्गा विशीर्णा जन्मजङ्गले॥ ४१॥
6426
6427 पूर्वोक्तदोषलक्षणेषु गुल्मकेषु स्थिताः सारङ्गाः मृगाः पक्षिणो वा
6428 दुराशापाशेन पाशिनो बधाः सन्तो जन्मजङ्गले विशीर्णा इति संबन्धः॥ ४१
6429 ।।
6430
6431 संक्षीयते जगति जन्मपरम्परासु
6432 लोकस्य तैरिह कुकर्मभिरायुरेतत्।
6433 आकाशपादपलताकृतपाशकल्पं
6434 येषां फलं नहि विचारविदोऽपि विद्मः॥ ४२॥
6435
6436 [] तैरुक्तदोषप्रयुक्तैः कुकर्मभिः काम्यनिषिद्धाचरणैरायुः
6437 संक्षीयते। फलं स्वर्गनरकादि। आकाशे चेत्पादपस्तत्र लतापि
6438 स्यात्कृतकण्ठपाशोल्ल-म्बनसदृशमसारं इरालम्बनदुःखं
6439 पतनावसानस्थितिकमित्यर्थः। आस्तां तन्निवृत्त्युपायो दूरे तच्चिन्दापि
6440 दुर्लभेत्याह - नहीति॥ ४२॥
6441
6442 अद्योत्सवोऽयमृतुरेष तथेह यत्रा
6443 ते बन्धवः सुखमिदं सविशेषभोगम्।
6444 इत्थं मुधैव कलयन्सुविकल्पजाल-
6445 मालोलपेलवमतिर्गलतीह लोकः॥ ४३॥
6446
6447 तत्प्रमोषसामग्री तु प्रतिक्षणमतिसुलभेत्याह - अद्येति। गलति विशीर्यते॥ ४३
6448 ।।

6449
6450 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
6451 दैवदुर्विलासवर्णनं नाम षड्विंशतितमः सर्गः ॥ २६ ॥
6452
6453 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
6454 दैवदुर्विलासवर्णनं नाम षड्विंशतितमः सर्गः ॥ २६ ॥
6455
6456 सप्तविंशः सर्गः २७
6457
6458 श्रीरम उवाच ।
6459
6460 अन्यच्च तातातितरामरम्ये मनोरमे चेह जगत्स्वरूपे ।
6461 न किंचिदायाति तदर्थजातं येनातिविश्रान्तिमुपैति चेतः ॥ १ ॥
6462
6463 उक्तानुक्तेषु भावेषु निःश्रेयसविरोधिषु ।
6464 विस्तरेण पुनर्दोषा वैराग्यायेह कीर्तिताः ॥
6465
6466 प्रत्येकमुक्तेष्वनुक्तेषु च भावेषु समुच्चित्य दोषान्तराणि प्रपञ्चयन्स्व##-
6467 शेषः । आपाततो मनोरमे वस्तुतस्त्वरम्ये जगत्स्वरूपे येन लब्धेन
6468 चेतोऽतिविश्रान्तिं पूर्णकामतामुपैति तत्तादृशं किंचिदप्यर्थजातं नायाति
6469 चेतसि ततोऽन्यच्च तत्त्वं नायाति न लभ्यत इति वार्थः ॥ १ ॥
6470
6471 बाल्ये गते कल्पितकेलिलोले मनोमृगे दादरीषु जीर्णे ।
6472 शरीरके जर्जरतां प्रयाते विदूयते केवलमेव लोकः ॥ २ ॥
6473
6474 दारा एव दर्यो गिरिगुहाः । विशेषेण दूयते उपतप्यते । केवलं पुरुषार्थ##-
6475
6476 जरातुषाराभिहतां शरीरसरोजिनीं दूरतरे विमुच्य ।
6477 क्षणाद्गते जीवितचञ्चरीके जनस्य संसारसरोऽवशुष्कम् ॥ ३ ॥
6478
6479 जीवितं जीवनं स एव चञ्चरीको भ्रमरः । संसारोऽत्रैहिकसमारम्भस्त##-
6480
6481 यदा यदा पाकमुपैति नूनं तदा तदेयं रतिमातनोति ।
6482 जराभराऽनल्पनवप्रसूना विजर्जरा कालयता नराणाम् ॥ ४ ॥
6483
6484 रतिं प्रीतिमातनोति । मृत्योरिति शेषः । नराणां काय एव लता वल्लि ॥ ४ ॥
6485
6486 तृष्णानदी सारतरप्रवाहग्रस्ताखिलानन्तपदार्थजाता ।
6487 तटस्थसंदोषसुवृक्षमूलनिकाषदक्षा वहतीह लोके ॥ ५ ॥
6488
6489 सारतरो वेगवत्तरो बलवत्तरो वा मूलनिकाषो वप्रनिकृन्तनं तत्र दक्षा
6490 समर्थाः ॥ ५ ॥
6491
6492 शारीरनौश्चर्मनिबन्धबद्धा भवाम्बुधावालुलिता भ्रमन्ती ।
6493 प्रलोड्यते पञ्चभिरिन्द्रियाख्यैरधोभवन्ती मकरैरधीरा ॥ ६ ॥
6494
6495 सर्मणा निबन्धनेन आछादनेन बद्धा । चर्ममयी तरिर्दक्सिणदेशे प्रसिद्धा
6496 । ऊर्मिभिरालुलिता व्याकुलिता स्वतश्च लघुत्वाद्भ्रमन्ती अतएवाधोभवन्ती
6497 मज्जनोन्मुखी इन्द्रियग्राहैरपि प्रलोड्यते । यतोऽधीरा न विद्यन्ते धीरा
6498 विवेकधीमन्तो वैराग्यधरियशालिनो वा जीवा यस्यां तथाविधा ॥ ६ ॥
6499
6500 तृष्णालताकाननचारिणोऽमी शाखाशतं काममहीरुहेषु ।

6501 परिभ्रमन्तः क्षपयन्ति कालं मनोमृगा नो फलमाप्नुवन्ति ॥ ७ ॥
6502
6503 लताप्रधानं काननं लताकाननम् । शाख्याशतं परिभ्रमन्त इति
6504 विशेषणान्मृगाः अत्र शाखामृगाः कालमायुः क्षपयन्ति ॥ ७ ॥
6505
6506 कृच्छ्रेषु दूरास्तविषादमोहाः स्वास्थ्येषु नोत्सिक्तमनोभिरामाः ।
6507 सुदुर्लभाः संप्रति सुन्दरीभिरनाहतान्तःकरणा महान्तः ॥ ८ ॥
6508
6509 कृच्छ्रेषु आपत्सु । स्वास्थ्येषु संपत्सु । नोत्सिक्तेनागर्वितेन मनसा अभिरामाः
6510 । नञर्थको नशब्दोऽप्यस्ति तस्य समासः ॥ ८ ॥
6511
6512 तरन्ति मागङ्गघटातरङ्गं रणाम्बुधिं ये मयि ते न शूराः ।
6513 शूरास्त एवेह मनस्तरङ्गं देहेन्द्रियाम्बोधिमिमं तरन्ति ॥ ९ ॥
6514
6515 घटाः समूहास्त एव तरङ्गा यस्मिन् । ये तरन्ति ते मयि शौर्योत्कर्षविमर्श##-
6516 भावः ॥ ९ ॥
6517
6518 अक्लिष्टपर्यन्तफलाभिरामा न दृश्यते कस्यचिदेव काचित् ।
6519 क्रियादुराशाहतचित्तवृत्तिर्यामेत्य विश्रान्तिमुपैति लोकः ॥ १० ॥
6520
6521 ननु कर्मैव तत्रोपायोऽस्तु तत्राह - अक्लिष्टेति । अप्यर्थ एवकारः ।
6522 कस्यचित्काचि-दपि क्रिया अक्लिष्टं क्लेशेन नाशेन वा रहितं पर्यन्तः
6523 संसारावसानं तद्रूपं यत्फलं तेन अभिरामा न दृश्यते । तद्यथेह
6524 कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादिश्रुतेः ।
6525 कृतकफलस्य नाशनियमादिष्टनाशस्य दुःखपर्यवसितत्वाच्चेति भावः ।
6526 यां क्रियामेत्य आश्रित्य । विश्रान्तिं स्वास्थ्यम् ॥ १० ॥
6527
6528 कीर्त्या जगद्दिक्कुहरं प्रतापैः श्रिया गृहं सत्त्वबलेन लक्ष्मीम् ।
6529 ये पूरयन्त्यक्षतधैर्यबन्धा न ते जगत्यां सुलभा महान्तः ॥ ११ ॥
6530
6531 यत्र असति भाग्योदये कीर्तिप्रतापलक्ष्म्याद्यल्पफलानामपि धैर्यादिक्षति##-
6532 मोक्षस्येत्यभिप्रेत्याह - कीर्त्येति । श्रिया संपदा । गृहमर्थिगृहम् ।
6533 सत्त्वबलेन सात्त्विकक्षमाविनयौदार्यादिबलेन लक्ष्मीम् । तेन हि सा पुर्णेव
6534 राजते ॥ ११ ॥
6535
6536 अप्यन्तरस्थं गिरिशैलभित्तेर्वज्रालयाभ्यन्तरसंस्थितं वा ।
6537 सर्वं समायान्ति ससिद्धिवेगाः सर्वाः श्रियः सन्ततमापदश्च ॥ १२ ॥
6538
6539 सति तु भाग्योदये सर्वस्य सर्वत्र सर्वाभिलषितप्राप्तिः सुलभेति
6540 पुरुषप्रयत्न-वैयर्थ्यमभिप्रेत्याह - अप्यन्तरस्थमिति । गिरेः शैली
6541 शिलामयी या भित्तिः । कर्मधारयनिमित्तः पुंवद्भावः । तन्मध्ये स्थितमपि
6542 वज्रनिर्मितत्वाद-भेद्यस्यालयस्याभ्यन्तरे संस्थितमपि वा सर्वं
6543 सभाग्यजनमिति शेषः । सिद्धयोऽणिमादयस्तेषां वेगैस्त्वराभिः सहिताः ।
6544 आपद्ग्रहनं दृष्टान्तार्थम् ॥ १२ ॥
6545
6546 पुत्राश्च दाराश्च धनं च बुद्ध्या प्रकल्प्यते तात रसायनाभम् ।
6547 सर्वं तु तन्नोपकरोत्यथान्ते यत्रातिरम्या विषमूर्छनैव ॥ १३ ॥
6548
6549 अक्लिष्टपर्यन्तेत्यनुपदोक्तमेव प्रपञ्चयति - पुत्राश्चेत्यादिना । प्रकल्प्यते
6550 भ्रान्त्येति शेषः । अन्ते मृत्युकाले । अतिरम्या अपि भोगविषया यत्र
6551 विषमूर्छ-नावद्दुःखायैव ॥ १३ ॥
6552

6553 विषादयुक्तो विषमामवस्था मुपागतः कायवयोवसाने |
6554 भावान्स्मरन्स्वानिह धर्मरिक्तान् जन्तुर्जरावानिह दह्यतेऽन्तः || १४ ||
6555
6556 धर्मरिक्तान् पुण्यसंग्रहशून्यान् || १४ ||
6557
6558 कामार्थधर्माप्तिकृतान्तराभिः क्रियाभिरादौ दिवसानि नीत्वा |
6559 चेतश्चलद्बर्हिणपिच्छलोलं विश्रान्तिमागच्छतु केन पुंसः || १५ ||
6560
6561 आदौ धनार्जनभोगतृष्णाप्राबल्यात्कामार्थाभ्यामेव धर्मावाप्तौ
6562 कृतान्तराभिराक्रान्तावकाशाभिर्लौकिकक्रियाभिः | बर्हिणो मयूरस्तस्य
6563 पिच्छं बर्हमिव लोलम् | कायवयोवसाने इत्येतदत्राप्यनुषज्यते || १५ ||
6564
6565 पुरोगतैरप्यनवाप्तरूपैस्तरङ्गिणीतुङ्गतरङ्गकल्पैः |
6566 क्रियाफलैर्दैववशादुपेतैर्विडम्ब्यते भिन्नरुचिर्हि लोकः || १६ ||
6567
6568 ननु मास्तु धर्मार्जनशुन्यानां चेतसि विश्रान्तिस्तदर्जनवतां भवदादीनां
6569 तत्फललाभात्कुतो न सेत्याशङ्क्य धर्मफलस्वर्गपुत्रादे##-
6570 तरङ्गवद्भङ्गुरैरतएवानवाप्तरूपैर-प्राप्तप्रायैः | हि यस्माद्भिन्ने
6571 अनात्मनि रुचिर्यस्य स लोको जनो विडम्ब्यते वञ्च्यते | अयं भावः - स एव हि
6572 लाभ इत्युच्यते यल्लब्धं नापैति अनर्थे वा न पर्यवस्यति | अन्यस्तु लाभो
6573 विडम्बनमात्रम् | यथा अल्पायुःपुत्रलाभो यथा वा मत्स्यस्य
6574 बडिशामिषलाभः | तथाच श्रुतिः स योऽन्यदात्मनः प्रियंब्रुवाणं
6575 ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यति इति | तथाच न तल्लाभादाश्वास इति || १६ ||
6576
6577 इमान्यमूनीति विभावितानि कार्याण्यपर्यन्तमनोरमाणि |
6578 जनस्य जायाजनरञ्जनेन जवाज्जरान्तं जरयन्ति चेतः || १७ ||
6579
6580 उक्तमेवार्थमासुरसंपद्विस्तारप्रदर्शनेन प्रपञ्चयति - इमानीत्यादिना
6581 | इमानि संनिहितानि सद्यः कर्तव्यान्यमूनि विप्रकृस्टानि देशकालान्तरे
6582 कर्तव्यानीति विभावितानि निरन्तरं चिन्तितान्यपर्यन्तमनोरमाणि |
6583 परिणामेऽनर्थरूपाणि | जायानां जनानां च रञ्जनेन प्रियाचरणेन
6584 देहजरान्तं चेतोऽपि जरयन्ति | विवेकाद्भ्रंशयन्तीति यावत् || १७ ||
6585
6586 पर्णानि जीर्णानि यथा तरूणां समेत्य जन्माशु लयं प्रयान्ति |
6587 तथैव लोकाः स्वविवेकहीनाः समेत्य गच्छन्ति कुतोऽप्यहोभिः || १८ ||
6588
6589 कुतोऽप्यहोभिः कतिपयैरेव दिनैः || १८ ||
6590
6591 इतस्ततो दूरतरं विहृत्य प्रविश्य गेहं दिवसावसाने |
6592 विवेकिलोकाश्रयसाधुकर्म रिक्तेऽह्नि रात्रौ क उपैति निद्राम् || १९ ||
6593
6594 अह्नि दिवसे विवेकिजनानामनुसरणेन सत्कर्मभिश्च रहिते सति को निद्रामुपैति
6595 विना मूढमिति शेषः || १९ ||
6596
6597 विद्राविते शत्रुजने समस्ते समागतायामभितश्च लक्ष्म्याम् |
6598 सेव्यन्त एतानि सुखानि यावत्तावत्समायाति कुतोऽपि मृत्युः || २० ||
6599
6600 कुतोऽपि संवर्धिततुच्छरूपैर्भावैरमीभिः क्षणनष्टदृष्टैः |
6601 विलोड्यमाना जनता जगत्यां नवेत्युपायातमहो न पातम् || २१ ||
6602
6603 कुतोऽप्यनिर्धारिततत्त्वाद्धेतोः संवर्धितैः भावैर्विषयैर्विलोड्यमाना
6604 भ्राम्यमाणा | पातं मृत्युम् | यातमिति पाठे उपायातमागतं यातं गतं

6605 च अहो न वेत्ति ॥ २१ ॥
6606
6607 प्रियासुभिः कालमुखं क्रियन्ते जनैडकास्ते हतकर्मबद्धाः ।
6608 यैः पीनतामेव बलादुपेत्य शरीरबाधेन न ते भवन्ति ॥ २२ ॥
6609
6610 सर्वप्राणिनां प्रियत्वेन प्रसिद्धैरसुभिः प्राणैर्यजमानैस्त एव जनैडका
6611 नरमेषाः पशवः । हतशब्दः कुत्सायाम् । कुत्सितकर्मलक्षणेषु यूपेषु
6612 बद्धाः सन्तो दोषाज्ञनैः कालवर्णं मुखं यथा स्यात्तथा क्रियन्ते
6613 संस्क्रियन्ते । ते के । यैर्विषयासक्तिदेहपोषणादिबलात्पीनतामेवोपेत्य स्थितं न
6614 विवेकवैराग्याद्यभ्यस्तमित्यर्थः । अत एव हि ते रोगर्त्विग्भिः संज्ञपन##-
6615 भवन्तीत्युत्प्रेक्षा । असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् इति श्रुतेः । यज्ञ##-
6616 लक्षणा । अथवा यैरेव जनैडकैः पोषकैः स्वयं पीनतामुपेत्य स्थितास्त एव
6617 क्रियन्ते उपह्रियन्ते । अतएव कृतघ्ना असवः शरीरबाधेन हेतुना ते प्रियासवो
6618 न भवन्ति किंत्वप्रियाः शत्रवः । तथाच न प्राणपोषणमात्र-परेण
6619 भाव्यमिति भावः । अथवा असुपोषणपरा अपि न मूढजनाः प्रियासवः ।
6620 तेषां मृत्युमुखप्रवेशोपायाचरणेन प्रत्युत प्राणविघात-कत्वात् ।
6621 किंतु तत्त्वज्ञा एवेह प्रियासवः । प्राणानां तत्त्वदृशा नित्यात्म##-
6622 मूढजनैडकाः कालमुखमिव क्रियन्ते । नाद्रियन्त इति यावत् ।
6623 कस्तेष्वतिशयस्तत्राह - यैष्तत्त्वज्ञानबलाच्छरीरत्रयबाधेन
6624 पीनतामपरि-च्छिन्नतामेवोपेत्य स्थितमिति हेतोस्ते
6625 जनैडकवद्देहात्ममतयो न भवन्तीत्ययमेवातिशय इत्यर्थः ॥ २२ ॥
6626
6627 अजस्रमागच्छति सत्वरैवमनारतं गच्छति सत्वरैव ।
6628 कुतोऽपि लोला जनता जगत्यां तरङ्गमाला क्षणभङ्गुरेव ॥ २३ ॥
6629
6630 यथा आगच्छति एवं सत्वरैव गच्छति । कुतोऽपीत्युक्त्या यत आगच्छति यत्र च
6631 गछति तज्जिज्ञासितमिति सूचितम् ॥ २३ ॥
6632
6633 प्राणापहारैकपरा नराणां मनो मनोहारितया हरन्ति ।
6634 रक्तच्छदाश्चञ्चलषट्पदाक्ष्यो विषद्रुमालोललताः स्त्रियश्च ॥ २४ ॥
6635
6636 रक्तच्छदा रक्तौष्ठ्यो रक्तवस्त्रा वा रक्तपल्लवाश्च । षट्पदा इव षट्पदा एव
6637 चाक्षीणि यासाम् । विषद्रुमेष्वालोला लता विषलताः ॥ २४ ॥
6638
6639 इतोऽन्यतश्चोपगता मुधैव समानसंकेतनिबद्धभावा ।
6640 यात्रासमासंगसमा नराणां कलत्रमित्रव्यवहारमाया ॥ २५ ॥
6641
6642 इतो मनुष्यलोकादन्यतः स्वर्गनरकादिभ्यश्च । मुधा व्यर्थमेव ।
6643 इहास्माभिर्मिलितव्यमिति परस्पराभिप्रायनिबन्धनः संकेतस्तेन
6644 संपादितस्वरूपा । देवोत्सवादियात्रायां समासङ्गः समाजमेलनम् ॥ २५ ॥
6645
6646 प्रदीपशान्तिष्विव भुक्तभूरिदशास्वतिस्नेहनिबन्धनीषु ।
6647 संसारमालासु चलाचलासु न ज्ञायते तत्त्वमतात्त्विकीषु ॥ २६ ॥
6648
6649 संसारा जन्ममरणपरम्परास्तेषां मालासु प्रदीपानां शान्तिषु
6650 क्षणिकज्वालोपरमप्रवाहेष्विव तत्त्वं पारमार्थिकं वस्तु न ज्ञायते इति
6651 संबन्धः । सर्वाणि विशेषणान्युभयसाधारणानि । दशा बाल्यादयो
6652 वर्तिकाश्च । स्नेहो रागस्तैलं च । चलाचलासु चञ्चलासु । अतात्त्विकीषु
6653 मिथ्याभूतासु ॥ २६ ॥
6654
6655 संसारसंरम्भकुचक्रिकेयं प्रावृट्पयोबुद्बुदभङ्गुरापि ।
6656 असावधानस्य जनस्य बुद्धौ चिरस्थिरप्रत्ययमातनोति ॥ २७ ॥

यथा कुलालचक्रिका भ्रमन्त्यप्यसावधानपुरुषबुद्धौ चिरं स्थिरैवेयं न
भ्रमतीति प्रतीतिं जनयति एवमियं [प्रवृत्तिकुचक्रिका]
संसारप्रवृत्ति-रूपा कुचक्रिका वार्षिकलजबुद्बुद्वदनित्यापि
चिरस्थायिताप्रतीतिं जनयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

शोभोज्ज्वला दैववशाद्विनष्टा गुणाः स्थिताः संप्रति जर्जरत्वे ।
आश्वासनादूरतरं प्रयाता जनस्य हेमन्त इवाम्बुजस्य ॥ २८ ॥

जनस्य अम्बुजस्येव संप्रति यौवने शरदि च ये सौन्दर्यसौगन्ध्यादयो गुणाः
शोभोज्ज्वलाः स्थितास्त एव गुणा वार्धकेन जर्जरत्वे हेमन्ते च
दैववशाद्विनष्टाः सन्त आश्वासनायाश्चित्तसमाधानस्य आघ्राणस्य च
दूरतरं प्रयाता दुर्लभा भविष्यन्तीति न तेषु विश्वास इति भावः ॥ २८ ॥

पुनःपुनर्दैववशादुपेत्य स्वदेहभारेण कृतोपकारः ।
विलूयते यत्र तरुः कुठारैराश्वासने तत्र हि कः प्रसङ्गः ॥ २९ ॥

यत्र संसारे भूजलपवनादि दैववशात्पुरुषोपकारमनपेक्ष्यैवेति यावत् ।
जन्माभिवृद्धिफलपुष्पादिसमृद्धिमुपेत्य स्वदेहस्य भारेण धारणेन
पुनःपुनर्जनेभ्यश्छायापत्रपुष्पफलादिभिः कृतोपकारोऽनपराध्यपि
तरुर्वृक्षः कुठारैर्विलूयते छिद्यते । तत्र संसारे । तत्र प्रतिपदप्रसक्ता##-
मृत्युरनपकारिणमपि हनिष्यत्येवेति भावः ॥ २९ ॥

मनोरमस्याप्यतिदोषवृत्तेरन्तर्विघाताय समुत्थितस्य ।
विषद्रुमस्येव जनस्य सङ्गादासाद्यते संप्रति मूर्छनैव ॥ ३० ॥

नन्वस्त्वन्यत्र दोषस्तथापि हितैषिषु स्वजनेषु को दोषस्तत्राह -
मनोरमस्येति । अतिशयितदोषाः स्नेहभोगादिवृत्तयो
दाहभ्रमणादिवृत्तयश्च यस्मात् । अन्तरुपशमस्य जीवितस्य च
विघातायोद्युक्तस्योत्पन्नस्य च मूर्च्छना मूढता कश्मलं वा आसाद्यत
इत्ययमेव दोष इति भावः ॥ ३० ॥

कास्ता दृशो यासु न सन्ति दोषाः
कास्ता दिशो यासु न दुःखदाहः ।
कास्ताः प्रजा यासु न भङ्गुरत्वं
कास्ताः क्रिया यासु न नाम माया ॥ ३१ ॥

संसारदृष्टिषु कास्ता दृशो दृष्टयः । क्रिया लौकिक्यः । माया छलम् ॥
३१ ॥

कल्पाभिधानक्षणजीविनो हि कल्पौघसंख्याकलने [विरिञ्च्या]
विरिञ्च्याः ।
अतः कलाशालिनि कालजाले लघुत्वदीर्घत्वधियोऽप्यसत्याः ॥ ३२ ॥

नन्वन्यासां प्रजानां भङ्गुरत्वेऽपि विरिञ्चिसालोक्यं प्राप्तानां प्रजानां
कल्पायुषां न भङ्गुरत्वमित्याशङ्क्याह - कल्पेति ।
कल्पौघानामतीतानागतानन्तकल्पानां संख्याया अकलने अपरिज्ञाने
आनन्त्याविशेषात्कल्पा अपि विष्णुरुद्रादिदृशा क्षणा एवेति विरिञ्च्या अपि
कल्पाभिधानक्षणजीविन एव । अतोऽवयवशालिनि कालसमूहे लघुत्वदीर्घ##-
तुल्यन्यायेन ब्रह्माण्डा अप्यनन्तकोटिब्रह्माण्डदृशां दृशा अणव
एवेत्यणुमहत्त्वादिबुद्धयोऽप्यसत्या बोध्याः ॥ ३२ ॥

6709 सर्वत्र पाषाणमया महीध्रा मृदा मही दारुभिरेव वृक्षाः।
6710 मांसैर्जनाः पौरुषबद्धभावा नापूर्वमस्तीह विकारहीनम् ॥३३॥
6711
6712 एवं प्रकृतिदृष्टौ विकारजातमप्यसत्यमेव प्रतिभातीताह - सर्वत्रेति।
6713 स्वार्थे मयट्। प्रकृत्या चारुरित्यादिवदभेदे तृतीया। महीध्रा वस्तुतः
6714 पाषाणा एव। मही मृदेव। जना मांसादीन्येव। कथं तर्हि पर्वतादि##-
6715 पुरुषकृतैर्नामरूपसंकेतैः प्रतिनियतस्वभावा इत्यर्थः। परमार्थतस्तु
6716 अपूर्व पूर्वसिद्धकारणाद-न्यन्नास्ति। तथाच सर्वत्र
6717 न्यायसाम्याद्विकारहीनं परित्यक्तविकारं सर्वं जगत्प्रकृतिभूतमेकमेव
6718 परमार्थवस्त्वस्तीति युक्त्या संभाव्यत इत्यर्थः। अथवा अस्तु
6719 पर्वतादिविकाराणामसत्यत्वं तत्प्रकृतीनां पाषाण-मृदादीनां तु
6720 तत्कुतस्तत्राह - नापूर्वमिति। तेषामपि स्वकारणमहाभूत##-
6721 एवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥
6722
6723 आलोक्यते चेतनयाऽनुविद्धा पयोनुबद्धोऽस्तनयो नभः स्थाः।
6724 पृथग्विभागेन पदार्थलक्ष्म्या एतज्जगन्नेतरदस्ति किंचित् ॥ ३४ ॥
6725
6726 पाषाणमृदादीनां महाबूतमात्रत्वमुक्तं स्फुटयति - आलोक्यत इति।
6727 अनुवित् हा इति च्छेदः। पयो जलं तदनुबद्धस्तत्कारणत्वेन तदिन्धनत्वेन वा
6728 तत्संबद्धो वह्निः। यद्यपि भौमो वह्निः पार्थिवेन्धनस्तथापि काष्ठा##-
6729 सूर्यचन्द्राप्न्युदकादीनीत्यस्तनयो वायुः। नभ आकाशः। तिष्ठति न चलतीति
6730 स्थाः पृथिवी। इत्येतन्महाभूतपञ्चकमेवानुविध्यते पर्स्परं संबध्यत
6731 इत्यनुवित् मिलितं सत् गोघटादिनानापदार्थलक्ष्म्या एतज्जगच्चेतनया बुद्ध्या
6732 आलोक्यते अविवेकिभिः। हा इति खेदावद्योतको निपातः। विवेकदृशा
6733 पृथग्विभागेन प्रयालोचने तु इतरत्पञ्चभूतातिरिक्तं न किंचिदस्तीत्यर्थः।
6734 तथाच श्रुतिः - यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
6735 यत्कृष्णं तदन्नस्य। अपागामदग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो
6736 नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् इति ॥ ३४ ॥
6737
6738 चमत्कृतिश्चेह मनस्विलोकचेतश्चमत्कारकरी नराणाम्।
6739 स्वप्नेऽपि साधो विषयं कदाचित्केषांचिदभ्येति न चित्ररूपा ॥ ३५ ॥
6740
6741 नन्वेवं पदार्थानामसत्यत्वे कथं जनानां व्यवहारभोगचमत्कारः नहि
6742 शुक्तिरजतेन कङ्कणं कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह - चमत्कृतिरिति। इह
6743 मिथ्याभूतेऽपि पदार्थजाते व्यवहारकुशलतया मनस्विनां प्रिक्षावता##-
6744 चित्ररूपा नाश्चर्यभूता। यतस्तथाविधा चमत्कृतिः कदाचित्केषांचिन्न##-
6745 यावत्। यद्यपि सर्वेषामपि स्वप्ने भोगाः प्रसिद्धास्तथापि सुखदुःखाति##-
6746 चिरभोगचमत्कृतिर्यथा हरिश्चन्द्रस्य स्वर्गनरकभोगयोरिति सूचनाय
6747 कदाचित्केषांचिदित्युक्तम् ॥ ३५ ॥
6748
6749 अद्यापि यातिऽपि च कल्पनाया आकाशवल्लीफलवन्महत्त्वे।
6750 उदेति नो लोभलवाहतानामुदारवृत्तान्तमयी कथैव ॥ ३६ ॥
6751
6752 ननु यद्यस्ति भोगचमत्कृतिस्तर्हि किमधुनैव विरज्यसे। भोगान्भुक्त्वोत्तरे
6753 वयसि विरज्यात्मविचारस्य कर्तुं युक्तत्वादित्याशङ्क्य भोगासक्तौ वैराग्यस्य
6754 विचारस्य च सदैव दौर्लभ्यमित्याह - अद्येति। अद्याधुनातने पूर्वे वयसि
6755 यातेऽस्मिन्नुत्तरेऽपि च वयसि आकाशवल्लिफलवन्मिथ्याभूताया अपि
6756 भोगासक्तिकल्पनाया अविचारान्महत्त्वे सति भोगतत्साधनादिलोभलवेना##-
6757 सर्वोत्कृष्टस्य परमात्मनो यो वृत्तान्तः स्वरूपनिरूपणवार्ता तत्प्रचुरा
6758 कथैव नोदेति। निरन्तरं तद्विचारस्तु दूरनिरस्त इति भावः ॥ ३६ ॥
6759
6760 आदातुमिच्छन्पदमुत्तमानां स्वचेतसैवापहतोऽद्य लोकः।

6761 पतत्यशङ्कं पशुरद्रिकूटादानीलवल्लीफलवाञ्छयैव ॥ ३७ ॥
6762
6763 आसक्तौ न केवलं पुरुषार्थहानिः प्रत्युत महाननर्थोऽपीत्याह - आदातु##-
6764 अमुमर्थमर्थान्तरन्यासेन दृअढयति - पशुरित्यादिना ।
6765 पशुश्छागादिः पततीत्यनुषज्यते । आनीला हरिता वल्लि अर्थाद्विषमस्था
6766 करीरादिवल्ली गृह्यते ॥ ३७ ॥
6767
6768 अवान्तरन्यस्तनिरर्थकांशच्छायालतापत्रफलप्रसूनाः ।
6769 शरीर एव क्षतसंपदश्च श्वभ्रद्रुमा अद्यतना नराश्च ॥ ३८ ॥
6770
6771 अवान्तरे दुर्गमे गर्तोदर एव न्यस्तान्यतएव निरर्थकांशानि अंशतोऽपि
6772 प्राणिभिरनुपभोग्यत्वाद्व्यर्थानीति यावत् । छायादीनि येषां तथाविधाः
6773 श्वभ्रद्रुमाः शरीरे स्वशरीरपोषणायैवोपयोगात्क्षता व्यर्थं नाशिता
6774 विद्याविनयधनादिसंपदो यैस्तथाविधा नराश्च तुल्या एव । व्यर्थजन्म##-
6775
6776 क्वचिज्जना मार्दवसुन्दरेषु क्वचित्कठोरेषु च संचरन्ति ।
6777 देशान्तरालेषु निरन्तरेषु वनान्तखण्डेष्विव कृष्णसाराः ॥ ३९ ॥
6778
6779 यद्यपि क्वचिद्धार्मिका अपि सन्ति तथापि विवेकिनो दुर्लभा इति वक्तुं जनद्वै##-
6780 प्रकृतानुसाराच्चित्तभूमयो गृह्यन्ते । मार्दवं
6781 दयादाक्षिण्यक्षमादिसौन्दर्यं विद्याविनयादि च तद्वत्सु । कठोरेषु
6782 क्रोधलोभनैष्ठुर्यशालिषु [तैक्ष्ण्यशालिषु] । वनमध्यभागानां
6783 खण्डेष्ववयवेषु ॥ ३९ ॥
6784
6785 धातुर्नवानि दिवसं प्रति भीषणानि
6786 रम्याणि वा विलुलितान्ततमाकुलानि ।
6787 कार्याणि कष्टफलपाकहतोदयानि
6788 विस्मापयन्ति न शवस्य मनांसि केषाम् ॥ ४० ॥
6789
6790 जनानां दुर्दशां दृष्ट्वा दुःखितस्तन्निमित्तं दैवं निन्दति - धातुरिति
6791 । शवस्य अचेतनत्वान्मृतकल्पस्य धातुर्दैवस्य । यदि जीवन्स्यात्रेदृशो
6792 निर्दयः स्यादित्यभिप्रायः । दिवसं प्रति दिने दिने । कर्मप्रवचनीयेनैव
6793 वीप्साद्योत-नान्न द्विवचनं कृतम् । फलसो भीषणान्यापाततो रम्याणि ।
6794 वाशब्दः समुच्चये । विलुलितान्ततमैः रागादिभिरत्यन्तवाकुलितचित्तैराकुलानि ।
6795 परिणामे कष्टफलपाकेन दूषितारम्भाभ्युदयानि नवानि कार्याणि केषां
6796 विवेकिनां मनांसि न विस्मापयन्ति ॥ ४० ॥
6797
6798 जनः कामासक्तो विविधकुकलाचेष्टनपरः
6799 स तु स्वप्नेऽप्यस्मिञ्जगति सुलभो नाद्य सुजनः ।
6800 क्रिया दुःखासङ्गाऽविधुरविधुरा नूनमखिला
6801 न जाने नेतव्या कथमिव दशा जीवितमयी ॥ ४१ ॥
6802
6803 उक्तमर्थमनूद्योपसंहरंस्तन्निमित्तं स्वस्योद्वेगं दर्शयति - जन इति ।
6804 कुकलाभिः कौटिल्य चातुर्यैः । सुजनो विवेकी । दुःखैरसङ्गोऽसंबन्धस्तद##-
6805 रहिता । अवश्यं दुःखानुबन्धिन्येवेति यावत् ॥ ४१ ॥
6806
6807 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
6808 निःश्रेयसविरोधिभावानित्यताप्रतिपादनं नं नाम सप्तविंशतितमः
6809 सर्गः ॥ २७ ॥
6810
6811 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
6812 निःश्रेयसविरोधिभावानित्यताप्रतिपादनं नं नाम सप्तविंशतितमः सर्गः

॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः २८

श्रीराम उवाच ।

यच्चेदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ।
तत्सर्वमस्थिरं ब्रह्मन्स्वप्नसंगमसंनिभम् ॥ १ ॥

इह सर्वेषु भोग्येषु वैरस्यप्रतिपत्तये ।
वर्ण्यते सर्वभावानां विपर्यासिस्वभावता ॥

सर्वभावानामविरतविपर्यासस्वभावतादर्शनादपि न तेष्वाश्वास इत्याहः
- यच्चेदमित्यादिना । स्वप्ने संगमः समाजमेलनम् ॥ १ ॥

शुष्कसागरसंकाशो निखातो योऽद्य दृश्यते ।
स प्रातरभ्रसंवीतो नगः संपद्यते मुने ॥ २ ॥

निखातो गर्तः । प्रातर्ग्रहणं कालान्तरोपलक्षणम् ॥ २ ॥

यो वनव्यूहविस्तीर्णो विलीढगगनो महान् [गगनोऽचलः] ।
दिनैरेव स यात्युर्वीसमतां कूपतां च वा ॥ ३ ॥

वनव्यूहेन वनसमुदायेन । विलीढगगनश्चुम्बितनभस्तलः । उन्नत इति यावत्
। महान्परिणाहतः । दिनैः कैश्चिदेव ॥ ३ ॥

यदङ्गमद्य संवीतं कौशेयस्रग्विलेपनैः ।
दिगम्बरं तदेव श्वो दूरे विशरिताऽवटे ॥ ४ ॥

अवटे गर्ते । विशरिता विशीर्णं भविता । लुट् ॥ ४ ॥

यत्राद्य नगरं दृष्टं विचित्राचारचङ्चलम् ।
तत्रैवोदेति दिवसैः संशून्यारण्यधर्मता ॥ ५ ॥

चञ्चलं पुनः पुनश्चरत् ॥ ५ ॥

यः पुमानद्य तेजस्वी मण्डलान्यधितिष्ठति ।
स भस्मकूटतां राजन्दिवसैरधिगच्छति ॥ ६ ॥

अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ६ ॥

अरण्यानि महाभीमा या नभोमण्डलोपमा ।
पताकाच्छादिताकाशा सैव संपद्यते पुरी ॥ ७ ॥

महारण्यमरण्यानी । विस्तीर्णतया नीलतया च नभोमण्डलोपमा ॥ ७ ॥

या लतावलिता भीमा भात्यद्य विपिनावली ।
दिवसैरेव सा याति पुनर्मरुमहीपदम् ॥ ८ ॥

लताभिर्वलिता संवृत्ता । मरुमह्याः पदं लक्षणं निर्वृक्षजलताम् ॥ ८ ॥

सलिलं स्थलतां याति स्थलीभवति वारिभूः ।

6865 विपर्यस्यति सर्वं हि सकाष्ठाम्बुतृणं जगत् ॥ ९ ॥
6866
6867 वारिभूरुदकस्थानम् । विपर्यस्यति विपरीतावस्थामापद्यते ॥ ९ ॥
6868
6869 अनित्यं यौवनं बाल्यं शरीरं द्रव्यसंचयाः ।
6870 भावाद्भावान्तरं यान्ति तरङ्गवदनारतम् ॥ १० ॥
6871
6872 पूर्वस्वभावात्स्वभावान्तरम् ॥ १० ॥
6873
6874 वातान्तर्दीपकशिखालोलं जगति जीवितम् ।
6875 तडित्स्फुरणसंकाशा पदार्थश्रीर्जगत्त्रये ॥ ११ ॥
6876
6877 अल्पो दीपो दीपकः ॥ ११ ॥
6878
6879 विपर्यासमियं याति भूरिभूतपरम्परा ।
6880 बीजराशिरिवाजस्त्रं पूर्यमाणः पुनःपुनः ॥ १२ ॥
6881
6882 यथा कुसूलादावजस्रं पुनःपुनः पूर्यमाणो धान्यादिबीजराशिर्व्ययेन
6883 विपर्यासं क्षेत्रे उप्तो जलेन पूर्यमाणो वोच्छूनताङ्कुरसस्यादिभावेन
6884 विपर्यासमित्यर्थः ॥ १२ ॥
6885
6886 मनःपवनपर्यस्तभूरिभूतरजःपटा ।
6887 पातोत्पातपरावर्तपराभिनयभूषिता ॥ १३ ॥
6888
6889 इयं जागती स्थितिरेव संसारस्य [स्वकौशलातिश्याप्रकटनाय प्राणिनां
6890 जन्ममृत्युसंसरणलक्षणायामारभट्यां नटी वंशनटी । भटीनटीति
6891 समुदायो वा तद्वाचकः] कर्तृभोक्तृतासंतानलक्षणा या आरभटी
6892 आडम्बरातिशयः सैव नटी नर्तकी स्वकौशलातिशयप्रकटनाय नृत्ते
6893 आवेशेन विवृत्ता परिवर्तनमानेव जनितभ्रमा आलक्ष्यते इति संबन्धः ।
6894 तदनुरूपं विशिनष्टि । मन एव पवनस्तेन पर्यस्तमुद्भूतं भूरिभूतं
6895 प्राणिलक्षणं रजोवृन्दमेव पटो यस्याः । अतएव प्राणिनां पातो
6896 नरकादावुत्पातः स्वर्गे परावर्तो मध्यमलोकेऽत एव परा उत्कृष्टा
6897 अभिनयाभावव्यञ्जकचेष्टास्ताभिर्भूषिता ॥ १३ ॥
6898
6899 आलक्ष्यते स्थितिरियं जागती जनितभ्रमा ।
6900 नृत्तावेशविवृत्तेव संसारारभटीनटी ॥ १४ ॥
6901
6902 गन्धर्वनगराकारविपर्यासविधायिनी ।
6903 अपाङ्गभङ्गुरोदारव्यवहारमनोरमा ॥ १५ ॥
6904
6905 तामेव वर्णयति द्वाभ्याम् - गन्धर्वेति । विपर्यासो भ्रान्तिः
6906 वंशनटीनां नेत्रपिधानगारुडविद्या प्रसिद्धा । अपाङ्गाविव
6907 भङ्गुरैश्चपलैरपाङ्ग-पातैश्च भङ्गुरैर्व्यवहारैर्मनोरमा ॥ १५
6908 । ।
6909
6910 तडित्तरलमामोलमातन्वाना पुनःपुनः ।
6911 संसाररचना राजन्नृत्तसक्तेव राजते ॥ १६ ॥
6912
6913 तडितमेव तडितमिव च तरलं आलोकं आलोकनम् ॥ १६ ॥
6914
6915 दिवासास्ते महान्तस्ते संपदस्ताः क्रियाश्च ताः ।
6916 सर्वं स्मृतिपथं यातं यामो वयमपि क्षणात् ॥ १७ ॥

6917
6918 ते उत्सवविभवशालिनः ॥ १७ ॥
6919
6920 प्रत्यहं क्षयमायाति प्रत्यहं जायते पुनः ।
6921 अद्यापि हतरूपाया नान्तोऽस्या दग्धसंसृतेः ॥ १८ ॥
6922
6923 हतदग्धशब्दौ निन्दावचनौ ॥ १८ ॥
6924
6925 त्रियक्त्वं पुरुषा यान्ति तिर्यञ्चो नरतामपि ।
6926 देवाश्चादेवतां यान्ति किमिवेह विभो स्थिरम् ॥ १९ ॥
6927
6928 तिर्यक्त्वं पश्वादिजन्म ॥ १९ ॥
6929
6930 रचयन्रश्मिजालेन रात्र्यहानि पुनःपुनः ।
6931 अतिबाह्य रविः कालो विनाशवधिमीक्षते ॥ २० ॥
6932
6933 कालः कालत्मा रविः सूर्यः । रचयन् । भूतजातमिति शेषः । रात्र्यहानि अतिबाह्य
6934 विनाशावधिं स्वरचितस्य भूतजातस्येति शेषः ॥ २० ॥
6935
6936 ब्रह्माविष्णुश्च रुद्रश्च सर्वा वा भूतजातयः ।
6937 नाशमेवानुधावन्ति सलिलानीव वाडवम् ॥ २१ ॥
6938
6939 अनुधावन्त्यनुसरन्ति । वाडवं वडवानलम् ॥ २१ ॥
6940
6941 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
6942 विनाशवाडवस्यैतत्सर्वं संशुष्कमिन्धनम् ॥ २२ ॥
6943
6944 वाडवस्य भागलक्षणया वह्नेः । प्रसिद्धस्य वाडवस्याबिन्धनत्वेन
6945 संशुष्कविशेषणानुपयोगात् ॥ २२ ॥
6946
6947 धनानि बान्धवा भृत्या मित्राणि विभवाश्च ये ।
6948 विनाशभयभीतस्य सर्वं नीरसतां गतम् ॥ २३ ॥
6949
6950 स्वदन्ते तावदेवैते भावा जगति धीमते ।
6951 यावत्स्मृतिपथं याति न विनाशकुराक्षसः ॥ २४ ॥
6952
6953 स्वदन्ते रोचन्ते ॥ २४ ॥
6954
6955 क्षणमैश्वर्यमायाति क्षणमेति दरिद्रताम् ।
6956 क्षणं विगतरोगत्वं क्षणमागतरोगताम् ॥ २५ ॥
6957
6958 क्षणमल्पकालम् । जन इति शेषः ॥ २५ ॥
6959
6960 प्रतिक्षणविपर्यासदायिना निहतात्मना ।
6961 जगद्भ्रमेण के नाम धीमन्तो हि न मोहिताः ॥ २६ ॥
6962
6963 निहगशब्दो निन्दावचनो नश्वरवचनो वा ॥ २६ ॥
6964
6965 तमःपङ्कसमालब्धं क्षणमाकाशमण्डलम् ।
6966 क्षणं कनकनिष्यन्दकोमलालोकसुन्दरम् ॥ २७ ॥
6967
6968 अनियतस्थितिमेवोदाहरणेन प्रपञ्चयति - तम इत्यादित्रिभिः ।

आकाशमण्डलो-दाहरणम् दृष्टान्तार्थम् | तमोलक्षणेन पङ्केन
सम्यगालब्धं स्पृष्टम् | कनकस्य निष्यन्दो द्रव इव रम्येण कोमलेन
सुखस्पर्शेन चन्द्राद्यालोकेन || २७ ||

क्षणं जलदनीलाब्जमालावलितकोटरम् |
क्षणमुड्डामररवं क्षणं मूकमिव [मूकमवस्थितम्]
स्थितम् || २८ ||

जलदा एव नीलाब्जमालास्ताभिर्वेष्टितोदरम् | उड्डामरस्तारः || २८ ||

क्षणं ताराविरचितं क्षणमर्केण भूषितम् |
क्षणमिन्दुकृताह्लादं क्षणं सर्वबहिष्कृतम् || २९ ||

आलोकातिरिक्तैः पर्यायेण वा पूर्वोक्तैः सर्वैर्बहिष्कृतं रहितम् || २९ ||

आगमापायपरया क्षणसंस्थितिनाशया |
न बिभेति हि संसारे धीरोऽपि [ऽधिक इव] क इवानया || ३० ||

इवशब्दोऽनर्थको दृष्टान्तदौर्लभ्यार्थो वा | एवमूत्तरत्रापि | अनया
जगत्स्थित्या || ३० ||

आपदः क्षणमायान्ति क्षणमायान्ति संपदः |
क्षणं जन्म क्षणं मृत्युर्मुने किमिव न क्षणम् || ३१ ||

प्रागासीदन्य एवेह जातस्त्वन्यो नरो दिनैः |
सदैकरूपं भगवन्किंचिदस्ति न सुस्थिरम् || ३२ ||

इह सदैकरूपं सुस्थिरं न किंचिदस्तीति संबन्धः || ३२ ||

घटस्य पटता दृष्टा पटस्यापि घटस्थितिः |
न तदस्ति न यद्दृष्टं विपर्यस्यति संसृतौ || ३३ ||

घटस्य कार्पासक्षेत्रे विशीर्णस्य कार्पासपरिणामक्रमेण पटता
दृष्टेत्यर्थः || ३३ ||

तनोत्युत्पादयत्यत्ति निहत्यासृजति क्रमात् |
सततं रात्र्यहानीव निवर्तते नरं प्रति || ३४ ||

वृद्धिविपरिणामापक्षयविनाशपुनर्जन्माख्याः पञ्च
भावविकारास्तनो-त्यादिभिरुच्यन्ते | तान्क्रमेण प्राप्नुवानं नरं
देहाभिमानिनं प्रति ते भावविकारा निवर्तन्ते न चिरं तिष्ठन्तीति तेऽपि
विपर्यस्यन्तीत्यर्थः | यद्यप्यस्तीति सतापि भावविकारेषु यास्केन पठ्यते तथापि
साधिष्ठान-ब्रह्मसत्तानुवेधो न विकार इति भावः || ३४ ||

अशूरेण हतः शूर एकेनापि हतं शतम् |
प्राकृताः प्रभुतां याताः सर्वमावर्त्यते जगत् || ३५ ||

आवर्त्यते विपर्यस्यते || ३५ ||

जनतेयं विपर्यासमजस्रमनुगच्छति |
जडस्पन्दपरामर्शात्तरङ्गाणामिवावली || ३६ ||

जनता चेतनसमूहः जडस्याचेतनस्य प्राणकरणादेः। डलयोरभेदा##-

बाल्यमल्पदिनैरेव यौवनश्रीस्ततो जरा।
देहेऽपि नैकरूपत्वं कास्था बाह्येषु वस्तुषु॥ ३७॥

अल्पदिनैर्यातीति शेषः॥ ३७॥

क्षणमानन्दितामेति क्षणमेति विषादिताम्।
क्षणं सौम्यत्वमायाति सर्वस्मिन्नटवन्मनः॥ ३८॥

नटो यथा हर्षविषादाद्यभिनयति तद्वत्॥ ३८॥

इतश्चान्यदितश्चान्यदितश्चान्यदयं विधिः।
रचयन्वस्तुनायाति खेदं लीलास्विवार्भकः॥ ३९॥

त्रिभिरित आदिशब्दैर्हर्षविषादमोहहेतवो विचित्रा उच्यन्ते॥ ३९॥

चिनोत्युत्पादयत्यत्ति निहत्यासृजति क्रमात्।
सततं रात्र्यहानीव निवर्तन्ते नरं प्रति॥ ४०॥

चिनोति व्रीह्यादीनिव संचयेनोपचयं नयति तैरन्यानुत्पादयति तांश्च
निहत्यात्ति भक्षयति ततो लब्धास्वादस्तथैव निरन्तरं भोक्तुमन्यानपि
जन्तूनासृजति विधिः। सृष्टं च नरं प्रति हर्षविषादादयो रात्र्यहानीव
सदा प्राप्य निवर्तन्त इत्यर्थः॥ ४०॥

आविर्भावतिरोभावभागिनो भवभातिनः।
जनस्य स्थिरतां यान्ति नापदो न च संपदः॥ ४१॥

तदेव हेत्वस्थैर्येण विशदयति - आविर्भावेति॥ ४१॥

कालः क्रीडत्ययं प्रायः सर्वमापदि पातयन्।
हेलाविचलिताशेषचतुराचारचञ्चुरः॥ ४२॥

हेलया अनादरेणैव विचलिताः परिवर्तिता अशेषाश्चतुराः समर्था अपि येन
तथाविधे आचरणे चञ्चुरः कुशलः॥ ४२॥

समविषमविपाकतो विभिन्नास्त्रिभुवनभूतपरम्पराफलौघाः।
समयपवनपातिताः पतन्ति प्रतिदिनमाततसंसृतिद्रुमेभ्यः॥ ४३॥

कर्मणां रसानां च समविषमविपाकतो नानाविधास्त्रैलोक्यप्राणि##-
भिन्नास्तल्लक्षणेभ्यो द्रुमेभ्यः समयः कालस्तल्लक्षणेन पवनेन पातिताः
प्रतिदिनं पतन्ति। तथाच पतनपर्यवसितं सर्वं दुष्टमेवेति न क्वचिदास्था
युक्तेति भावः॥ ४३॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
सर्वभावाऽविरतविपर्यासप्रतिपादनं नामाष्टाविंशः सर्गः॥ २८॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
सर्वभावाऽविरतविपर्यासप्रतिपादनं नामाष्टाविंशः सर्गः॥ २८॥

एकोनत्रिंशः सर्गः २९

7073 श्रीराम उवाच |
7074
7075 इति मे दोषदावाग्निदग्धे महति चेतसि |
7076 प्रस्फुरन्ति न भोगाशा मृगतृष्णाः सरःस्विव || १ ||
7077
7078 दोषाणां दर्शनात्सर्वनिर्वेदः स्वस्य वर्ण्यते |
7079 रामेण तत्प्रशान्त्यर्थमुपदेशस्तथार्थ्यते ||
7080
7081 इत्थं दोषदर्शनात्स्वचित्ते तत्त्वबुभूत्सापर्यवसितं निर्वेदं दर्शयति -
7082 इतीत्यादिना | दोषपदेन तद्दर्शनं लक्ष्यते | दोषाणामेव वा विवेक##-
7083 महति विवेकविपुले | मरुष्वेव हि मृगदृष्णाः स्फुरन्ति न सरःसु || १ ||
7084
7085 प्रत्यहं याति कटुतामेषा संसारसंस्थितिः |
7086 कालपाकवशाल्लोला रसा निम्बलता यथा || २ ||
7087
7088 एषेति पाठे स्पष्टम् | इतीति पाठे तु प्रत्यहमहन्यहनि याति सति संसार##-
7089 पाकप्रकर्षवशादल्पकटुकटुतरमित्येवमवस्थाभेदैर्लोलाः कटुरसा यथा
7090 निम्बानां लताः बालवृक्षान्यान्ति तद्वत् || २ ||
7091
7092 वृद्धिमायाति दौर्जन्यं सौजन्यं याति तानवम् |
7093 करञ्जकर्कशे राजन्प्रत्यहं जनचेतसि || ३ ||
7094
7095 वैराग्याभावे भोगाशास्फुरणे त्वनर्थमाह - वृद्धिमिति | करञ्जः
7096 कण्टकवृक्षः | प्रत्यहं धर्मपादापचयादधर्मपादोपचयाच्चेति
7097 भावः || ३ ||
7098
7099 भज्यते भुवि मर्यादा झटित्येव दिनं प्रति |
7100 शुष्केव माषशिम्बीका टङ्कारकरवं विना || ४ ||
7101
7102 दिनं प्रति प्रतिदिनम् | ननु वीप्सायां द्विर्वचनाभावेऽवश्यं नित्येना##-
7103 मर्यादा तु तं विनेत्येतावान्विशेषः इत्यर्थः || ४ ||
7104
7105 राज्येभ्यो भोगपूगेभ्यश्चिन्तावद्भ्यो मुनीश्वर |
7106 निरस्तचिन्ताकलिता वरमेकान्तशीलता || ५ ||
7107
7108 आकलिता स्विकृता | एकान्त ऐकाग्र्यम् || ५ ||
7109
7110 नानन्दाय ममोद्यानं न सुखाय मम स्त्रियः |
7111 न हर्षाय ममार्थाशा शाम्यामि मनसा सह || ६ ||
7112
7113 अर्थाशा लक्षणया धनप्राप्तिः || ६ ||
7114
7115 अनित्यश्चासुखो लोकस्तृष्णा तात दुरुद्वहा |
7116 चापलोपहगं चेतः कथं यास्यामि निर्वृतिम् || ७ ||
7117
7118 शान्तिं विना मान्यो निर्वृतिहेतुरस्तीत्याह - अनित्यश्चेति || ७ ||
7119
7120 नाभिनन्दामि मरणं नाभिनन्दामि जीवितम् |
7121 यथा तिष्ठामि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरम् || ८ ||
7122
7123 किं मे राज्येन किं भोगैः किमर्थेन किमीहितैः |
7124 अहंकारवशादेतत्स एव गलितो मम || ९ ||

7125
7126 ईहितै राजादिविषयैरभिलाषैश्चेष्टितैर्वा । एतद्राज्यादि ॥ ९ ॥
7127
7128 जन्मावलिवरत्रायामिन्द्रियग्रन्थयो दृढाः ।
7129 ये बद्धास्तद्विमोक्षार्थं यतन्ते ये त उत्तमाः ॥ १० ॥
7130
7131 इन्द्रियाण्येव ग्रन्थयो दृढा विषयाशङ्गस्य दुस्त्यजत्वात् । तैर्ग्रन्थिभिर्ये
7132 जन्मावलीलक्षणायां वरत्रायां चर्मरज्जौ बद्धा जीवास्तेषां मध्ये ये
7133 तद्विमोक्षार्थं यतन्ते त एवोत्तमा इति संबन्धः ॥ १० ॥
7134
7135 मथितं मानिनीलोकैर्मनो मकरकेतुना ।
7136 कोमलं कुरनिष्पेषैः कमलं करिणा यथा ॥ ११ ॥
7137
7138 मकरकेतुना कर्त्रा मानिनीलोकैः करणैर्मथितं हिंसितम् ॥ ११ ॥
7139
7140 अद्य चेत्स्वच्छया बुद्ध्या मुनीन्द्र न चिकित्स्यते ।
7141 भूयश्चित्तचिकित्सायास्तत्किलावसरः कुतः ॥ १२ ॥
7142
7143 अद्यास्मिन्बाल्ये वयसि । तत्तर्हि पेलवः सूद्धरो वृक्षो रूढस्कन्धो दुरुद्धर
7144 इति न्यायादिति भावः ॥ १२ ॥
7145
7146 विषं विषयवैषम्यं न विषं विषमुच्यते ।
7147 जन्मान्तरघ्ना विषया एकदेहहरं विषम् ॥ १३ ॥
7148
7149 विषयलक्षणं वैषम्यमनार्जवम् । जन्मान्तरेष्वपि घ्नन्ति मृत्युं
7150 प्रापयन्तीति जन्मान्तरघ्नाः ॥ १३ ॥
7151
7152 न सुखानि न दुःखानि न मित्राणि न बान्धवाः ।
7153 न जीवितं न मरणं बन्धाय ज्ञस्य चेतसः ॥ १४ ॥
7154
7155 ननु तत्त्वज्ञा अपि विषयान्भुञ्जानाः सुखादिभागिनो दृश्यन्ते तथाच तेषु
7156 को विशेषस्तत्राह - नेति । ज्ञस्यात्मज्ञस्य ॥ १४ ॥
7157
7158 तद्भवामि यथा ब्रह्मन्पूर्वापरविदां वर ।
7159 वीतशोकाभयायासो ज्ञस्तथोपदिशाशु मे ॥ १५ ॥
7160
7161 सर्वदुःखासङ्गमूलोच्छेदित्वात् ज्ञत्वमेव महान्पुरुषार्थ इति
7162 तदर्थमुपदेशं प्रार्थयते - तदिति । तत्तस्मादुक्तहेतोर्यथाऽहं ज्ञः सन्
7163 वीतशोकभयायासो भवामि शीघ्रं भविष्यामि । वर्तमानसामिप्ये लट् ।
7164 तथैव आशु उपदिशेति संबन्धः ॥ १५ ॥
7165
7166 वासनाजालवलिता दुःखकण्टकसंकुला [संकटसंकुला] ।
7167 निपातोत्पातबहुला भीमरूपाऽज्ञताटवी ॥ १६ ॥
7168
7169 उपदेशाविलम्बाय स्वस्य दुःखातिशयासहिष्णुतानिर्वेदुत्कण्ठ्ये दर्शयति ##-
7170 वेष्टिता । निपतन्त्युत्पतन्ति चानयोरिति निपातोत्पातौ निम्नोन्नतप्रदेशौ
7171 विपत्संपदौ निरयस्वर्गौ वा । अज्ञतैवाटवी अरण्यम् ॥ १६ ॥
7172
7173 क्रकचाग्रविनिष्पेषं सोढुं शक्नोम्यहं मुने ।
7174 संसारव्यवहारोत्थं नाशाविषयवैशसम् ॥ १७ ॥
7175
7176 क्रकचस्याग्रैर्दशनैर्विनिष्पेषं घर्षणम् । आशाविषयाभ्यां ततं

7177 वैशसं विशसनम् ॥ १७ ॥
7178
7179 इदं नास्तीदमस्तीति व्यवहाराञ्जनभ्रमः ।
7180 धुनोतीदं चलं चेतो रजोराशिमिवानिलः ॥ १८ ॥
7181
7182 इदमनिष्टमस्तीति तन्निवारणे इदमिष्टं नास्तीति तत्संपादने च
7183 प्रवृत्तिनिवृ-त्यादिव्यवहाररूपोऽविद्याञ्जनप्रयुक्तो भ्रमः स्वभावत
7184 एव चलं चेतः रजोराशिमनिलो वायुरिव धुनोति कम्पयति ।
7185 हर्षविषादचिन्तादिभिर्विशारयती-त्यर्थः । तूलराशिमिवानलः इति पाठे तु
7186 दाहो लक्ष्यते ॥ १८ ॥
7187
7188 तृष्णातन्तुलवप्रोतं जीवसंचयमौक्तिकम् ।
7189 चिदच्छाङ्गतया नित्यं विकसच्चित्तनायकम् ॥ १९ ॥
7190
7191 तृष्णैव तन्तुलवः सूक्ष्मतन्तुस्तत्र प्रोतं गुम्भितम् । जीवसंचया
7192 जीवसमूहा एव मौक्तिकानि यस्मिन् । साक्षिचिद्व्याप्त्या तैजसत्वेन स्वच्छ##-
7193 शिखामणिर्यस्मिंस्तथाविधम् ॥ १९ ॥
7194
7195 संसारहारमरतिः कालव्यालविभूषणम् ।
7196 त्रोटयाम्यहमक्रूरं वागुरामिव केसरी ॥ २० ॥
7197
7198 कालो मृत्युः स एव व्यालः षिङ्गस्तस्य विभूषणमलंकारभूतं
7199 संसारलक्षणं हारं [मुक्तासरं] मुक्ताहारमरतिर्वैराग्यादि##-
7200 स्यात्तथा वागुरां केसरीव त्रोटयामि । भवदुपदेशजन्यज्ञानेनेति भावः ॥
7201 २० ॥
7202
7203 नीहारं हृदयाटव्यां मनस्तिमिरमाशु मे ।
7204 केन विज्ञानदीपेन भिन्धि तत्त्वविदांवर ॥ २१ ॥
7205
7206 हृदयं हृत्पुण्डरीकस्थानं तदेव दुष्प्रवेशत्वादटवी । तस्य जाड्या##-
7207 मनसस्तिमिरमिव विवेकनेत्रपिधायकमज्ञानं केन सुखकरेण शिर इव
7208 प्रधानेन वा विज्ञायते अनेनेति विज्ञानमुपदेशः स एव दीपयति दिश इति दीपः
7209 सूर्यस्तेन भिन्धि विदारय ॥ २१ ॥
7210
7211 विद्यन्त एवेह न ते महात्मन् दुराधयो न क्षयमाप्नुवन्ति ।
7212 ये सङ्गमेनोत्तममानसानां निशातमांसीव निशाकरेण ॥ २२ ॥
7213
7214 ये उत्तममानसानां सङ्गेन तत्फलेनोपदेशेन क्षयं नाप्नुवन्ति ते तथा##-
7215
7216 आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलम्बाम्बुवद्भङ्गुरं
7217 भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चलाः ।
7218 लोलायौवनलालनाजलरयश्चेत्याकलय्य द्रुतं
7219 मुद्रैवाद्य दृढार्पिता ननु मया चित्ते चिरं शान्तये ॥ २३ ॥
7220
7221 ननु शान्त्यादिदार्ढ्यशून्ये बाले त्वयि कृतोऽप्युपदेशः कथं फलिष्यती##-
7222 बहुष्वधिकारलिप्सुषु सत्सु येषु लोभकातरतादिदोषै राष्ट्रे पीडापराक्रम##-
7223 तृष्णाचापलादिदोषैश्चित्तदुःखनाशाद्यनर्थमाकलय्य तानि विहाय
7224 सर्वदोषरहितायै समर्थायै च शान्तये प्रशमायैव दृढा
7225 [अचञ्चला] अचला चित्ते विषये अधिकारमुद्रा अर्पितेत्यर्थः ।
7226 वायुविघट्टितायामभ्रपटल्यां लम्बमानं यदम्बु तद्वद्भङ्गुरम् ।
7227 मेघानां वितानो विस्तारो वितानमिव विस्तृता वा मेघास्तेषां मध्ये विलसन्ती
7228 सौदामिनी विद्युदिव चञ्चलाः यौवनसंबन्धिन्यो लालनाश्चित्तविनोदाः ।

7229 इवार्थे च शब्दः। जलस्य रयो वेग इव लोलाः। तुल्ययोरेवोत्सर्गतः समुच्चयो
7230 दृष्ट इत्यर्थाद्वा इवार्थलाभः। द्रुतं शीघ्रमाकलय्य विचार्य॥ २३॥
7231
7232 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
7233 सकलपदार्थानास्थाप्रतिपादनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः॥ २९॥
7234
7235 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
7236 सकलपदार्थानास्थाप्रतिपादनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः॥ २९॥
7237
7238 त्रिंशः सर्गः ३०
7239
7240 श्रीराम उवाच।
7241
7242 एवमभ्युत्थितानर्थशतसंकटकोटरे।
7243 जगदालोक्य निर्मग्नं मनो मननकर्गमे॥ १॥
7244
7245 स्वचित्तोद्वेगमेवेह हेतुभिः संप्रकाशयन्।
7246 तन्निरासाय विश्रान्त्यै प्रार्थयत्युपदेशनम्॥
7247
7248 स्वचित्तोद्वेगमेव हेतुभिः प्रपञ्चयन्विश्रान्तिहेतुतत्त्वोपदेशमेव विस्तरेण
7249 प्रार्थयति - एवमित्यादिना। एवमुक्तप्रकारैरनर्थशतैः संकटे निबिडिते
7250 अर्थात्संसारान्धकूपस्य कोटरे छिद्रे जगज्जीवजातं निर्मग्नमालोक्य मनो
7251 मननमत्र चिन्ता तल्लक्षणे कर्दमे निमग्नं ममेति शेषः॥ १॥
7252
7253 मनो मे भ्रमतीवेदं संभ्रमश्चोपजायते।
7254 गात्राणि परिकम्पन्ते पत्राणीव जरत्तरोः॥ २॥
7255
7256 संभ्रमो भयम्। जरत्तरोर्जीर्णवृक्षस्य॥ २॥
7257
7258 अनाप्तोत्तमसंदोषधैर्योत्सङ्गाकुला मतिः।
7259 शून्यास्पदा बिभेतीह बालेवाल्पबलेश्वरा॥ ३॥
7260
7261 न आप्त उत्तमसंतोषो धैर्यलक्षणो मातुरुत्सङ्गो यया सा मतिः शिशुस्था##-
7262 यथारण्यादौ बिभेति तद्वत्॥ ३॥
7263
7264 विकल्पेभ्यो लुठन्त्येताश्चान्तःकरणवृत्तयः।
7265 श्वभ्रेभ्य इव सारङ्गास्तुच्छालम्बविडम्बिताः॥ ४॥
7266
7267 तुच्छैरालम्बैर्विषयैर्विडम्बिता वञ्चिता अन्तःकरणवृत्तयो विकल्पेभ्यो
7268 विक्षेपदुःखेभ्यो विक्षेपदुःखानि प्राप्तुम्। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि
7269 स्थानिनः इति कर्मणि चतुर्थी। लुठन्ति गच्छन्ति। दुःखगर्ते पतन्तीति यावत्।
7270 यथा सारङ्गा मृगास्तुच्छलम्बमानतृणादिवञ्चिताः श्वभ्रेषु पतन्ति
7271 तद्वत्॥ ४॥
7272
7273 अविवेकास्पदा भ्रष्टाः कष्टे रूढा न सत्पदे।
7274 अन्धकूपमिवापन्ना [अवकारा] वराकाश्चक्षुरादयः॥ ५॥
7275
7276 तत्र हेतुमाह - अविवेकेति। न विद्यते विवेको येषां पुरुषाणां
7277 तदास्पदास्त-दाश्रिताश्चक्षुरादयो यतः कष्टे संसारस्थान एव
7278 रूढाश्चिरपरिचयेन दृढवासिता नतु सत्पदे परमार्थवस्तुनीत्यर्थः॥ ५॥
7279
7280 नावस्थितिमुपायाति न च याति यथेप्सितम्।

7281 चिन्ता जीवेश्वरायत्ता [श्वरायाता] कान्तेव प्रियसद्मनि ॥ ६ ॥
7282
7283 जीव एवेश्वरः पतिस्तस्मिन्नायत्ता निबद्धा। अवस्थितिमुपरमम्। यथेप्सितं
7284 विषयं देशं च। याति प्राप्नोति ॥ ६ ॥
7285
7286 जर्जरीकृत्य वस्तूनि त्यजन्ती बिभ्रती तथा।
7287 मार्गशीर्षान्तवल्लीव धृतिर्विधुरताम् गता ॥ ७ ॥
7288
7289 वस्तूनि विषयान् पर्णादींश्च विवेकहिमोपघातात्त्यजन्ती रसावशेषात्कानि##-
7290
7291 अपहस्तितसर्वार्थमनवस्थितिरास्थिता।
7292 गृहीत्वोत्सृज्य चात्मानं भवस्थितिरवस्थिता ॥ ८ ॥
7293
7294 तामन्तरालावस्थामेव क्लेशावहां स्वस्य प्रपञ्चयति - अपहस्तितेति। उक्ता
7295 चित्तस्यानवस्थितिरस्थिरता। हस्तादपगमिताः सर्वे सांसारिकाः पारमार्थि##-
7296 स्वविवेकमात्रेणार्धप्रबोधादर्धमुत्सृज्यार्धं च गृहीत्वाऽव##-
7297
7298 चलिताचलितेनान्तरवष्टम्भेन मे मतिः।
7299 दरिद्रा छिन्नवृक्षस्य मूलेनेव विडम्ब्यते ॥ ९ ॥
7300
7301 अन्तरवष्टम्भ आत्मतत्त्वनिश्चयावलम्बनं तेन दरिद्रा तद्रहिता।
7302 आत्मतत्त्वनिश्चये संशयितेति यावत्। मे मतिश्छिन्नवृक्षस्य मूलेन
7303 स्थाणुना कर्त्रा यथा [मदान्धकारे] महान्धकारे स्थाणुर्वा चोरो
7304 वेति सत्यासत्यकोटित्वाच्चलिताचलितेन संशयेन हेतुना मतिर्विडम्ब्यते
7305 तद्वदिदं तत्त्वं स्यादिदं वा तत्त्वमिति संशयेन विडम्ब्यत इत्यर्थः।
7306 अथवा उक्तलक्षणा मे
7307 मतिर्दोषदर्शनजन्यवैराग्यदार्ढ्याद्रागेभ्यश्चलितेन
7308 [द्भोगेभ्यः] अपगतसंशयेन मूलाज्ञानानुच्छेदादचलितेन च
7309 वासनाप्ररोहेण हेतुना छिन्नवृक्षस्य मूलेन मूलानुच्छेदात्पुनः
7310 प्ररोहोन्मुखेन वोडम्ब्यते अनुक्रियत इवेत्यर्थः ॥ ९ ॥
7311
7312 चेतश्चञ्चलमाभोगि भुवनान्तर्विहारि च।
7313 न संभ्रमं जहातीदं स्वविमानमिवामराः ॥ १० ॥
7314
7315 स्वत एव चञ्चलमाभोगि नानाभोगवासनाविस्तीर्णं भुवनान्तर्विहरणेन च
7316 दृढाभ्यस्तचापलमतो बलान्निगृह्यमाणमपि तत्त्वज्ञानावष्टम्भा##-
7317
7318 अतोऽतुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम्।
7319 किं तत्स्थितिपदं साधो यत्र शोको न विद्यते ॥ ११ ॥
7320
7321 अतुच्छं परमार्थसत्यम्। जन्ममरणायासरहितं देहाद्युपाधिशून्यम्।
7322 भ्रमहेतूच्छेदाद्गतभ्रमम्। स्थितिपदं विश्रान्तिस्थानम्। यत्र गत्वा
7323 यत्प्राप्य ॥ ११ ॥
7324
7325 सर्वारम्भसमारुढाः सुजना जनकादयः।
7326 व्यवहारपरा एव कथमुत्तमतां गताः ॥ १२ ॥
7327
7328 वयमिव सर्वेषु दृष्टादृष्टफलारम्भेषु। परास्तत्पराः।
7329 तदनुकूललौकि-कवैदिकव्यवहारपरा एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥
7330
7331 लग्नेनापि किलाङ्गेषु बहुधा बहुमानद।
7332 कथं संसारपङ्केन पुमानिह न लिप्यते ॥ १३ ॥

7333
7334 संसारपङ्केन पुण्यपापरूपेण शोकमोहादिना च || १३ ||
7335
7336 कां दृष्टिं समुपाश्रित्य भवन्तो वीतकल्मषाः |
7337 महान्तो विचरन्तीह जीवन्मुक्ता महाशयाः || १४ ||
7338
7339 लोभयन्तो भयायैव विषयाभोगभोतिनः |
7340 भङ्गुराकारविभवाः कथमायान्ति भव्यताम् || १५ ||
7341
7342 विषयाभोगा विषयवेषा भोगिनः सर्पाः | भङ्गुरौ नश्वरौ कुडिलौ
7343 चाकारविभवौ येषाम् | सर्पपक्षे विभवो विषसामर्थ्यम् | भव्यतां
7344 मङ्गलताम् || १५ ||
7345
7346 मोहमातङ्गमृदिता कलङ्ककलितान्तरा |
7347 परं प्रसादमायाति शेमुषीसरसी कथम् || १६ ||
7348
7349 मृदिता विलोडिता | कलङ्काः कामादयः कर्दमशैवलादयश्च | प्रसादं
7350 नैर्मल्यम् | शेमुषी प्रज्ञा सैव सरसी महत्सरः | दक्षिणापथे महान्ति
7351 सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते इति महाभाष्योक्तेः || १६ ||
7352
7353 संसार एव निवहे जनो व्यवहरन्नपि |
7354 न बन्धं कथमाप्नोति पद्मपत्रे पयो यथा || १७ ||
7355
7356 निवहे प्रवाहरूपे || १७ ||
7357
7358 आत्मवत्तृणवच्चेदं सकलं कलयञ्जनः |
7359 कथमुत्तमतामेति मनोमन्मथमस्पृशन् || १८ ||
7360
7361 परदुःखादावात्मवत्स्वदुःखादौ तृणवत् | अन्तर्दृष्ट्या आत्मवत्
7362 बहिर्दृष्ट्या तृणवत् | कलयन्पश्यन् | मनसो मन्मथं कामादिवृत्तिम् ||
7363 १८ ||
7364
7365 कं महापुरुषं [उपयातं] पारमुपायातं महोदधेः |
7366 आचारेणानुसंस्मृत्य जनो याति न दुःखिताम् || १९ ||
7367
7368 महापुरुषं जीवन्मुक्तम् | महदत्राज्ञानं तल्लक्षणादुदधेः | आचारेण
7369 चरित्रेणानु लक्षीकृत्य स्मृत्वा तद्वदेव स्मृत्वा आचर्येत्यर्थः || १९ ||
7370
7371 किं तस्यादुचितं श्रेयः किं तस्यादुचितं फलम् |
7372 वर्तितव्यं च संसारे कथं नामासमञ्जसे || २० ||
7373
7374 उचितमनश्वरत्वात्प्राप्तुं योग्यम् | श्रेयो मोक्षः | फलं कर्मोपासनादेः ||
7375 २० ||
7376
7377 तत्त्वं कथय मे किंचिद्येनास्य जगतः प्रभो |
7378 वेद्मि पूर्वापरं धातुश्चेष्टितस्यानवस्थितेः || २१ ||
7379
7380 येन उपदेशेन | अनवस्थितेः अव्यवस्थितस्य | असमस्थितेः इति पाठे विषमस्थितेः
7381 | धातुश्चेष्टितस्य जगतः | पूर्वापरमाद्यन्तयोरविशिष्टं वस्तु || २१ ||
7382
7383 हृदयाकाशशशिनश्चेतसो मलमार्जनम् |
7384 यथा मे जायते ब्रह्मंस्तथा निर्विघ्नमाचर || २२ ||

चेतसः साभासान्तःकरणस्य। मलमज्ञानम्॥ २२॥

किमिह स्यादुपादेयं किंवा हेयमथेतरत्।
कथं विश्रान्तिमायातु चेतश्चपलमद्रिवत्॥ २३॥

इतरत् अहेयमनुपादेयं च॥ २३॥

केन पावनमन्त्रेण दुःसंसृतिविषूचिका।
शाम्यतीयमनायासमायासशतकारिणी॥ २४॥

रोगाणां पापमूलत्वात्तन्निरासद्वारा पावनेन पवनदोषोपशमन##-

कथं शीतलतामन्तरानन्दतरुमञ्जरीम्।
पूर्णचन्द्र इवाक्षीणां [भृशं साक्षाद्द्या]
भृशमासादयाम्यहम्॥ २५॥

आनन्दतरोर्मञ्जरीमिव स्थितां शीतलताम्। भृशं दैशिकपरिच्छेद##-

प्राप्यान्तः पूर्णतां पूर्णो न शोचामि यथा पुनः।
सन्तो भवन्तस्तत्त्वज्ञास्तथेहोपदिशन्तु माम्॥ २६॥

अनुत्तमानन्दपदप्रधानविश्रान्तिरिक्तं सततं महात्मन्।
कदर्थयन्तीह भृशं विकल्पाः श्वानो वने देहमिवाल्पजीवम्
[आत्मजीवं]॥ २७॥

आनन्दपदे प्रधानविश्रान्तिरात्यन्तिकं स्थैर्यं तेन रिक्तं शून्यम्।
कदर्थयन्ति पीडयन्ति॥ २७॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
प्रयोजनकथनं नाम त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
प्रयोजनकथनं नाम त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥

एकत्रिंशः सर्गः ३१

श्रीराम उवाच।

प्रोच्चवृक्षचलत्पत्रलम्बाम्बुलवभङ्गुरे।
आयुषीशानशीतांशुकलामृदुनि देहके॥ १॥

संसारे जीवितं प्रावृड्घनदुर्जीवितोपमम्।
येन सौख्यपदं याति स उपायोऽत्र पृच्छ्यते॥

करिष्यमाणप्रश्नोपोद्घातत्वेन संसारे जीवितं प्रावृड्घनत्वेन कल्पयति
- प्रोच्चेत्यादिषड्भिः। सर्वेषां सप्तम्यन्तानां क उपाय इत्यादिभिः
संबन्धः। प्रोच्चः प्रांशुः। लम्बो लम्बमानोऽम्बुकण इव भङ्गुरे।
यद्यपि हेमन्तेऽप्येतदस्ति तथापि वर्षास्वासारपातादाशुतरभङ्गुरतेति
विशेषः। ईशानः शिवस्तद्भूषणशीतांशुः कलामात्रशेष इव मृदुन्यल्पे
। दुर्लक्ष्य इति यावत्। वर्षासु चन्द्र एव दुर्लक्ष्यस्तत्रापि कलामात्रशेषः
सुतरामिति भावः। इदमप्यायुष एव विशेषणम्। कुत्सितेऽल्पे वा देहके [देहे

7437 इति क्वचिन्न पठ्यते] देहे ॥ १ ॥
7438
7439 केदारविरटद्भेककण्ठत्वक्कोणभङ्गुरे ।
7440 वागुरावलये जन्तोः सुहृत्सुजनसंगमे ॥ २ ॥
7441
7442 केदारेषु शालिक्षेत्रेषु । कोणोऽत्र मध्यभागः स इव भङ्गुरे अस्थिरे देहके इति
7443 पूर्वेण संबन्धः । सुहृदां मित्राणां सुजनानां आप्तबन्धु##-
7444
7445 वासनावातवलिते कदाशातडिति स्फुटे ।
7446 मोहोग्रमिहिकामेघे घनं स्फूर्जति गर्जति ॥ ३ ॥
7447
7448 वासनालक्षणेन पुरोवातेन वलिते आवेष्टिते मोहोग्रमिहिकामेघे इत्यन्वयः ।
7449 मिहिकातुषारो मे घानामारम्भावस्था । घनं निरन्तरम् । गर्जनं
7450 सामान्यतः स्फूर्जनं त्वशनिपातपर्यन्तमित्यपौनरुक्त्यम् ॥ ३ ॥
7451
7452 नृत्यत्युत्ताण्डवं चण्डे लोले लोभकलापिनि ।
7453 सुविकासिनि सास्फोटे ह्यनर्थकुटजद्रुमे ॥ ४ ॥
7454
7455 लोले चञ्चले । कलापिनि मयूरे । आस्फोटः कलहः कलिकाः पुटभेदश्च ॥ ४ ॥
7456
7457 क्रूरे कृतान्तमाजरि सर्वभूताखुहारिणि ।
7458 अश्रान्तस्यन्दसंचारे [स्पन्द] कुतोऽप्युपरिपातिनि ॥ ५ ॥
7459
7460 सर्वभूतान्येवाखवः । वर्षासु बहुजन्तुभक्षणान्मार्जाराणां बलातिशयः
7461 प्रसिद्धः । स्यन्दो जलप्रवाहः । कुतो भूमितः ऐ शब्दान्न-भस्तश्च
7462 कुतोऽप्यतर्कितस्थानादिति वा ॥ ५ ॥
7463
7464 क उपायो गतिः का वा का चिन्ता कः समाश्रयः ।
7465 केनेयमशुभोदर्का न भवेज्जीविताटवी ॥ ६ ॥
7466
7467 आरण्यकवातवर्षादिपीडानिवृत्तौ छत्रच्छदिः कटादिरुपायाः ।
7468 रसगुटिकौ-षधलेपादिना द्रुतं निर्दिष्टदूरदेशे गतिः ।
7469 संकटोत्तरकमन्त्रदेवता-देश्चिन्ता । गिरिगुहादेः समाश्रयो वा
7470 साधनानि यथा लोके प्रसिद्धानि तथा अत्रापि पृच्छ्यन्ते । अशुभमेवोदर्कं
7471 औत्तरकालिकं फलं यस्यास्तथाविधा न भवेत् ॥ ६ ॥
7472
7473 न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा क्वचित् ।
7474 सुधियस्तुच्छमप्येतद्यन्नयन्ति न रम्यताम् ॥ ७ ॥
7475
7476 सुधियस्तपोज्ञानशक्त्यूर्जितबुद्ध्यो भवादृश्यास्तुच्छमतिफल्ग्वपि
7477 यद्वस्तु रम्यतां न नयन्ति । नेतुमसमर्था इति यावत् । तदेतत्पृथिव्यां
7478 मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा नास्ति । यतस्त्रिशङ्कोस्तादृशो
7479 गुरुशापोऽप्याकल्पभोग्यस्वर्ग-परिणतः शुनःशेपस्य च
7480 मृत्युर्दीर्घायुषि [दीर्घायुष्यपर्यवसित] पर्यवसित इति भावः ॥ ७ ॥
7481
7482 अयं हि दग्धसंसारो नीरन्ध्रकलनाकुलः ।
7483 कथं सुस्वादुतामेति नीरसो मूढतां विना ॥ ८ ॥
7484
7485 नीरन्ध्रं निरन्तरं दुःखकलनया आकुलः अतएव नीरसः । सुस्वादुतां
7486 सरसताम् । मूढतां विना मूढतानिरासद्वारा । कथं केनोपायेन
7487 सुस्वादुतामेतीत्यर्थः ॥ ८ ॥
7488

7489 आशाप्रतिविपाकेन क्षीरस्नानेन रम्यताम् |
7490 उपैति पुष्पशुभ्रेण मधुनेव वसुंधरा || ९ ||
7491
7492 सर्वदुःखनिदानभूताया आशायाः प्रसिद्धस्वभावप्रतिकूलो विपाकः
7493 पूर्णकामता स एव क्षीरस्नानम् | उपैति संसार इति शेषः | पुष्पैः शुभ्रेण
7494 रम्येण मधुना वसन्तेन || ९ ||
7495
7496 अपमृष्टमलोदेति क्षालनेनामृतद्युतिः |
7497 मनश्चन्द्रमसः केन तेन कामकलङ्कितात् || १० ||
7498
7499 कामेन कलङ्कितान्मनश्चन्द्रमसः | तेन विद्वदनभवप्रसिद्धेन केन
7500 क्षालनेनापकृष्टकामादिमला अमृतद्युतिराह्लादचन्द्रिका उदेतीत्यन्वयः ||
7501 १० ||
7502
7503 दृष्टसंसारगतिना दृष्टादृष्टविनाशिना |
7504 केनेव व्यवहर्तव्यं संसारवनवीथिषु || ११ ||
7505
7506 दृष्टा संसारस्य गतिरनर्थपर्यवसानलक्षणा येन | दृष्टादृष्टे
7507 ऐहिकामुष्मिकभोगौ [विवेकेति क्वचिन्न]
7508 विवेकवैराग्यबोधदार्ढ्याभ्यां विनाशितवता केन महापुरुषेणेव
7509 व्यवहर्तव्यमस्माभिस्तमुदाहरेति शेषः | केनैव इति पाठे व्यवहारेणेति
7510 शेषः || ११ ||
7511
7512 रागद्वेषमहारोगा भोगपूगा विभूतयः |
7513 कथं जन्तुं न बाधन्ते संसाराणवचारिणम् || १२ ||
7514
7515 कथं च धीरवर्याग्नौ पततापि न दह्यते |
7516 पावके पारदेनेव रसेन रसशालिना || १३ ||
7517
7518 धीर्वर्येति संबोधनम् | अग्नौ अग्निवद्दाहके संसारे | रसो ज्ञानामृतं तेन
7519 शालिना || १३ ||
7520
7521 यस्मात्किल जगत्यस्मिन्व्यवहारक्रिया [क्रियां विना] विना |
7522 न स्थितिः संभवत्यब्धौ पतितस्याजला यथा || १४ ||
7523
7524 ननु यदि व्यवहारद्दुःखं तर्हि संत्यज्यतां तत्राह - यस्मादिति |
7525 व्यवहाराणां क्रियाः संपादनानि विना | अब्धौ पतितस्य जातस्य
7526 मत्स्यादेर्यथा अजला स्थितिर्न संभवति तद्वत् || १४ ||
7527
7528 रागद्वेषविनिर्मुक्ता सुखदुःखविवर्जिता |
7529 कृशानोर्दाहहीनेव शिखा नास्तीह सत्क्रिया || १५ ||
7530
7531 नन्वस्तु दुर्व्यवहारे दुःखं सत्क्रियायां तु न तत्संभावनेत्या##-
7532
7533 मनोमननशालिन्याः सत्ताया भुवनत्रये |
7534 क्षयो युक्तिं विना नास्ति ब्रूत तामलमुत्तमाम् || १६ ||
7535
7536 तिष्ठतु बाह्यव्यवहारो मनश्चाञ्चल्यमेव परं दुःखम् अतस्तच्चिकित्सैव
7537 वक्तव्येत्याह - मन इति | मनसो मननं विषयावलम्बस्तच्छालिन्येव
7538 सता-विषयावलम्बक्षय एव | मनःसत्ताक्षयः स च
7539 सर्वविषयबाधकतत्त्व-बोधहेतुयुक्त्युपदेशं विना नास्ति | अतस्तां
7540 युक्तिमलमत्यर्थं यावद्-दोधोदयं ब्रूत | उपदिशन्त्वित्यर्थः || १६ ||

7541
7542 व्यवहारवतो युक्त्या दुःखं नायाति मे यया।
7543 अथवा व्यवहारस्य ब्रूत तां युक्तिमुत्तमाम् ॥ १७ ॥
7544
7545 तत्कथं केन वा किं वा कृतमुत्तमचेतसा।
7546 पूर्वं येनैति विश्रामं परमं पावनं मनः ॥ १८ ॥
7547
7548 तत् युक्त्या मोहनिरसनं केन वा पूर्वं कृतं कथं केन प्रकारेण कृतं
7549 तेन किं वा प्राप्तं तत्त्वं यथा जानासि तथा ब्रूहीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ १८ ॥
7550
7551 यथा जानासि भगवंस्तथा मोहनिवृत्तये।
7552 ब्रूहि मे साधवो येन नूनं निर्दुःखतां गताः ॥ १९ ॥
7553
7554 अथवा तादृशी युक्तिर्यदि ब्रह्मन्न विद्यते।
7555 न वक्ति मम वा कश्चिद्विद्यमानामपि स्फुटम् ॥ २० ॥
7556
7557 तादृशयुक्त्यलाभे स्वस्य देहत्यागान्तं प्रायोपवेशनमेव न
7558 जीवनव्यवहारादय इत्याह - अथवेत्यादिसप्तभिः ॥ २० ॥
7559
7560 स्वयं चैव न चाप्नोमि तां विश्रान्तिमनुत्तमाम्।
7561 तदहं त्यक्तसर्वेहो निरहंकारतां गतः ॥ २१ ॥
7562
7563 स्वयमेव विचार्य वा नाप्नोमि चेत्तर्हि ॥ २१ ॥
7564
7565 न भोक्ष्ये न पिबाम्यम्बु नाहं परिदधेऽम्बरम्।
7566 करोमि नाहं व्यापारं स्नानदानाशनादिकम् ॥ २२ ॥
7567
7568 न च तिष्ठामि कार्येषु संपत्स्वापद्दशासु [संपत्स्वापत्सु चैव
7569 हि]   च।
7570 न किंचिदपि वाञ्छामि देहत्यागादृते मुने ॥ २३ ॥
7571
7572 केवलं विगताशङ्को निर्ममो गतमत्सरः।
7573 मौन एवेह तिष्ठामि लिपिकर्मस्विवार्पितः ॥ २४ ॥
7574
7575 मौने वागादिसर्वव्यवहाराभावे। लिपिकर्मसु चित्रक्रियासु। अर्पितो   लिखितः ॥
7576 २४ ॥
7577
7578 अथ क्रमेण संत्यज्य प्रश्वासोच्छ्वाससंविदः।
7579 संनिवेशं त्यजामीममनर्थं देहनामकम् ॥ २५ ॥
7580
7581 संनिवेशमवयवसंस्थानरूपम् ॥ २५ ॥
7582
7583 नाहमस्य न मे नान्यः शाम्याम्यस्नेहदीपवत्।
7584 सर्वमेव परित्यज्य त्यजामीदं कलेवरम् ॥ २६ ॥
7585
7586 न मे इदमिति शेषः। अन्योऽपि न मे। अस्नेहो निस्तैलः ॥ २६ ॥
7587
7588 वाल्मीकिरुवाच।
7589
7590 इत्युक्तवानमलशीतकराभिरामो
7591 रामो महत्तरविचारविकासिचेताः।
7592 रूष्णीं बभूव पुरतो महतां घनानां

केकारवं श्रमवशादिव नीलकण्ठः ॥ २७ ॥

शीतकरश्चन्द्रः । इति उक्तवान्सन् महतां गुरूणां वसिष्ठादीनां
पुरतस्तूष्णीं बभूव । यथा केकारवमुक्तवान्नीलकण्ठो मयुरो घंनानां
पुरतस्तूष्णीं भवति तद्वत् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
राघवप्रश्नो नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
राघवप्रश्नो नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ३२

श्रीवाल्मीइरुवाच ।

वदत्येवं मनोमोहविनिवृत्तिकरं वचः ।
रामे राजीवपत्राक्षे तस्मिन्राजकुमारके ॥ १ ॥

रामवाक्यं श्रुतवतां वर्ण्यते भूरिविस्मयः ।
नराणाममराणां च पुष्पवर्षश्च स्वाङ्युतः ॥

स्वविवेकसम्यग्विचारमूलमिदं श्रीरामवचनजातं स्वतो विचारा##-
न्यायसिद्धं देवादीनामपि वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याधिकारं दर्शयितुं
तत्कृतां श्रीरामवाक्यप्रशंसां तत्समागममहोत्सवं च वर्णयितु##-
वक्ष्यमाणविष्मयरोमाञ्चादिविशिष्टा बभूवुरित्युत्तरत्रान्वयः ॥ १ ॥

सर्वे बभूवुस्तत्रस्था विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
भिन्नाम्बरा देहरुहैर्गिरः श्रोतुमिवोद्धुरैः ॥ २ ॥

उक्ता रामगिरः श्रोतुमुद्धुरैरुत्सारितजाड्यभारैरुत्थितैरिति यावत् । देहरुहै
रोमभिर्भिन्नाम्बराश्छिद्रितवस्त्रा इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

विरागवासनापास्तसमस्तभववासनाः ।
मुहूर्तममृताम्भोधिवीचीविलुलिता इव ॥ ३ ॥

विरागवासनया अपास्ता समस्ता भवहेतुरागद्वेषादिवासना येषाम् ॥ ३ ॥

ता गिरो रामभद्रस्य तस्य चित्रार्पितैरिव ।
संश्रुता शृणुकैरन्तरानन्दपदपीवरैः ॥ ४ ॥

शृणुकैः श्रवणसमर्तैः । आनन्दस्य पदेन लक्ष्मणा पीवरैः पुष्टैः ॥ ४
। ।

वसिष्ठविश्वामित्राद्यैर्मुनिभिः संसदि स्थितैः ।
जयन्तधृष्टिप्रमुखैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः ॥ ५ ॥

नृपैर्दशरथप्रख्यैः पौरैः पारशवादिभिः ।
सामन्तै राजपुत्रैश्च ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ६ ॥

[पर्श्वादय इति । पर्श्वादिगणे
परशुशब्दस्याभावात्तस्याकृतिगणत्वा-भावाच्चेदं विचारणीयम्]

पर्श्वादयो देशविशेषास्तद्राजादयः पारशवादयः। पर्श्वादित्वादण्॥ ६॥

तथा भृत्यैरमात्यैश्च पञ्जरस्थैश्च पक्षिभिः।
क्रीडामृगैर्गतस्पन्दैस्तुरङ्गैस्त्यक्तचर्वणैः॥ ७॥

कौसल्याप्रमुखैश्चैव निजवातायनस्थितैः।
संशान्तभूषणारावैरस्पन्दैर्वनितागणैः॥ ८॥

वातायनं गवाक्षः॥ ८॥

उद्यानवल्लिनिलयैर्विटङ्कनिलयैरपि।
अक्षुब्धपक्षततिभिर्विहङ्गैर्विरतारवैः॥ ९॥

विटङ्कः सौधाग्रकपोतपालिका॥ ९॥

सिद्धैर्नभश्चरैश्चैव तथा गन्धर्वकिन्नरैः।
नारदव्यासपुलहप्रमुखैर्मुनिपुङ्गवैः॥ १०॥

अन्यैश्च देवदेवेशविद्याधरमहोरगैः।
रामस्य ता विचित्रार्था महोदारा गिरः श्रुताः॥ ११॥

देवेशा दिक्पतयः। श्रुता इति सर्वत्र संबध्यते॥ ११॥

अथ तूष्णीं स्थितवति रामे राजीवलोचने।
तस्मिन्रघुकुलाकाशशशाङ्के शशिसुन्दरे॥ १२॥

रघुकुलमेवाकाशो निर्मलत्वात्तस्य शशाङ्के पूर्णचन्द्रे। पूर्णे हि शशौ
लक्ष्यते तर्हि कलङ्किताापि स्यादित्याशङ्क्याह - शशिसुन्दरे इति।
सौन्दर्याति-शयलाभाय पूर्णतोपलक्षणार्थं शशोपादानं न
स्वार्थमिति भावः॥ १२॥

साधुवादगिरा सार्धं सिद्धसार्थसमीरिता।
वितानकसमा व्योम्नः पौष्पी वृस्टिः पपात ह॥ १३॥

सिद्धग्रहणं मुमुक्षुदेवयोनिमात्रोपलक्षणम्। स्वार्थः सङ्घः॥ १३॥

मन्दारकोशविश्रान्तभ्रमद्वन्द्वनादिनी।
मधुरामोदसौन्दर्यमुदितोन्मदमानवा॥ १४॥

द्वन्द्व मिथुनम्। मुदिताः संतुष्टाः। उन्मदा अस्वाधीनचित्ताः॥ १४॥

व्योमवातविनुन्नेव तारकाणां परम्परा।
पतितमेव धरापीठे स्वर्गस्त्रीहसितच्छटा॥ १५॥

निनुन्ना पातिता। हसितच्छटा हास्यकान्तिः॥ १५॥

[वृष्टमूक] वृष्यमूककचन्मेघलवावलिरिव च्युता।
हैयंगवीनपिण्डानामीरितेव परम्परा॥ १६॥

वृष्या वर्षणशीला मूका गर्जनवर्जिता विदयुद्भिः कचन्तो दीप्ता ये
मेघास्तेषां लवावलिर्लेशसमूहः॥ १६॥

7697 हिमवृष्टिरिवोदारा मुक्ताहारचयोपमा।
7698 ऐन्दवी रश्मिमालेव क्षीरोर्मीणामिवाततिः॥ १७॥
7699
7700 किञ्जल्काम्भोजवलिता भ्रमद्भृङ्गकदम्बका।
7701 सीत्कारगायदामोदिमधुरानिललोलिता॥ १८॥
7702
7703 किञ्जल्कः केसरस्तत्प्रधानैरम्भोजैर्वलिता सहिता। जनानां स्पर्शसुखाभि##-
7704 ईषच्चालिता॥ १८॥
7705
7706 प्रभ्रमत्केतकीव्यूहा प्रस्फुरत्कैरवोत्करा।
7707 प्रपतत्कुन्दवलया चलत्कुवलयालया॥ १९॥
7708
7709 व्यूहादयः समूहार्थाः॥ १९॥
7710
7711 आपूरिताङ्गणरसा गृहाच्छादनचत्वरा।
7712 उग्द्रीवपुरवास्तव्यनरनारीविलोकिता॥ २०॥
7713
7714 रसा भूमिः। आपूरितानि चत्वरान्तानि यया। पुरवास्तव्यैः पुरवासिभिः॥ २०॥
7715
7716 निरभ्रोत्पलसंकाशव्योमवृष्टिरनाकुला।
7717 अदृष्टपूर्वा सर्वस्य जनस्य जनितस्मया॥ २१॥
7718
7719 निरभ्रमत एवोत्पलसंकाशं यद्व्योम ततः पतिता वृष्टिर्वर्णि (र्षि##?
7720
7721 अदृश्याम्बरसिद्धौघकरोत्करसमीरिता।
7722 सा मुहूर्तचतुर्भागं पुष्पवृष्टिः पपात ह॥ २२॥
7723
7724 मुहूर्तस्य चतुर्थभागोऽर्धघटिका तावत्कालं पपात। ह किल॥ २२॥
7725
7726 आपूरितसभालोके शान्ते कुसुमवर्षणे।
7727 इमं सिद्धगणालापं शुश्रुवुस्ते सभागताः॥ २३॥
7728
7729 आपूरिताः सभा तद्गता लोकाश्च येन। शान्ते उपरते सति॥ २३॥
7730
7731 आकल्पं सिद्धसेनासु भ्रमद्भिरभितोदिवम्।
7732 अपूर्वमिदमस्माभिः श्रुतं श्रुतिरसायनम्॥ २४॥
7733
7734 दिवमभितः स्वर्गस्य सर्वप्रदेशेषु श्रुतिरसायनं श्रोत्रामृतं
7735 वेदसारभूतं वा॥ २४॥
7736
7737 यदनेन किलोदारमुक्तं रघुकुलेन्दुना।
7738 वीतरागतया तद्धि वाक्पतेरप्यगोचरम्॥ २५॥
7739
7740 न गोचरा अर्था यस्मिंस्तथाविधम्॥ २५॥
7741
7742 अहो बत महत्पुण्यमद्यास्माभिरिदं श्रुतम्।
7743 वचो राममुखोद्भूतं महाह्लादकरं धियः॥ २६॥
7744
7745 बतेत्येताद्दशवाक्यश्रवणहीनं जन्म व्यर्थमिति खेदे॥ २६॥
7746
7747 उपशमामृतसुन्दरमादरादधिगतोत्तमतापदमेष यत्।
7748 कथितवानुचितं रघुनन्दनः सपदि तेन व्ययं प्रतिबोधिताः॥ २७॥

7749
7750 अधिगतायाः प्राप्तायाः जातिकुलचारित्र्यधर्माभिज्ञतादिभिरुत्तमतायाः
7751 सार्तह्क्यापादनात्पदं त्राणं लक्षणभूतं वा यद्वाक्यजातं कथित##-
7752
7753 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
7754 नभश्चरसाधुवादो नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥
7755
7756 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
7757 नभश्चरसाधुवादो नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥
7758
7759 त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३
7760
7761 सिद्धा ऊचुः ।
7762
7763 पावनस्यास्य वचसः प्रोक्तस्य रघुकेतुना ।
7764 निर्णयं श्रोतुमुचितं वक्ष्यमाणं महर्षिभिः ॥ १ ॥
7765
7766 अवतारोऽत्र सिद्धानां सभायामुपवर्ण्यते ।
7767 यथोचितोपविष्टैस्तै रामवाक्यप्रशंसनम् ॥
7768
7769 सिद्धैः कृतां रामवाक्यादिप्रशंसामेव महीकुर्वंस्तेषां प्रश्न##-
7770 सिद्धा ऊचुरित्यादिना । रघुशब्देन तद्वंशो लक्ष्यते तस्य
7771 केतुवत्प्रख्यापके-नेत्यर्थः ॥ १ ॥
7772
7773 नारदव्यासपुलहप्रमुखा मुनिपुङ्गवाः ।
7774 आगच्छताश्वविघ्नेन सर्व एव महर्षयः ॥ २ ॥
7775
7776 आशु आगच्छत अविघ्नेन । श्रोतुमिति शेषः । श्रेयांसि बहुविघ्नानि इति न
7777 विलम्बनमुचितमिति भावः ॥ २ ॥
7778
7779 [यतामः] पतामः परितः पुण्यामेतां दाशरथीं सभाम् ।
7780 नीरन्ध्रां कनकोद्द्योतां पद्मिनीमिव षट्पदाः ॥ ३ ॥
7781
7782 नीरन्ध्रां पूर्णामर्थात्संपदेति गम्यते । अतएव
7783 कनकैरुद्द्योतामुत्कृष्ट-प्रकाशाम् । पद्मिनीपक्षे केसरश्रिया
7784 कनकैरिवोद्द्योतमानाम् ॥ ३ ॥
7785
7786 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
7787
7788 [इत्युक्ता सिद्धैरिति शेषः] इत्युक्ता सा समस्तैव व्योमवासनिवासिनी ।
7789 तां पपात सभां तत्र दिव्या मुनिपरम्परा ॥ ४ ॥
7790
7791 व्योम वासो निवासस्थानं येषां विमानानां तेषु निवासिनी । विस्तीर्णयां
7792 सभायां यत्र प्रदेशे रामादयस्तत्र ॥ ४ ॥
7793
7794 अग्रस्थितमनुत्सृष्टरणद्वीणं मुनीश्वरम् ।
7795 पयःपीनघनश्यामं व्यासमेव किलान्तरा ॥ ५ ॥
7796
7797 तामेव वर्णयत्यष्टभिः । अग्रे प्रमुखस्थाने स्थितम् । न उत्सृष्टा रणद्वीणा
7798 येन तं मुनीश्वरं नारदम् । पयसा जलेन पीनः पूर्णो घन इव श्यामं
7799 व्यासमेव च अन्तरा । तयोरन्तराले इत्यर्थः । अन्तरान्तरेण युक्ते इति षष्ठ्यर्थे
7800 द्वितीया । भृग्वङ्गिरः पुलस्त्यादिमुनिनायकैर्मण्डिता भूषितेत्युत्तरेण

7801 संबन्धः ॥ ५ ॥
7802
7803 भृग्विङ्गरः पुलस्त्यादिमुनिनायकमण्डिता।
7804 च्यवनोद्दालकोशीरशरलोमादिमालिता ॥ ६ ॥
7805
7806 भृग्वादीनि तेषां नामानि ॥ ६ ॥
7807
7808 परस्परपरामर्शदुःसंस्थानमृगाजिना।
7809 लोलाक्षमालावलया सुकमण्डलुधारिणी ॥ ७ ॥
7810
7811 परामर्शेन संघर्षणेन दुःसंस्थानानि विसंष्ठुलानि मृगाजिनानि
7812 यस्याः ॥ ७ ॥
7813
7814 तारावलिरिव व्योम्नि तेजः प्रसरपाटला।
7815 सूर्यावलिरिवान्योन्यं भासिताननमण्डना ॥ ८ ॥
7816
7817 तेजःप्रसरेण पाटला श्वेतरक्ता ॥ ८ ॥
7818
7819 रत्नावलिरिवान्योन्यं नानावर्णकृताङ्गिका।
7820 मुक्तावलिरिवान्योन्यं कृतशोभातिशायिनी ॥ ९ ॥
7821
7822 कौमुतीवृष्टिरन्येव द्वितीयेवार्कमण्डली।
7823 संभृतेवातिकालेन पूर्णचन्द्रपरम्परा ॥ १० ॥
7824
7825 अन्या प्रसिद्धविलक्षणा। अतिकालेन चिरेण संभृता एकत्र संचिता ॥ १० ॥
7826
7827 ताराजाल इवाम्भोदो [अम्भोधौ] व्यासो यत्र विराजते।
7828 तारौघ इव शीतांशुर्नारदोऽत्र विराजते ॥ ११ ॥
7829
7830 व्यास एकतः नारदोऽन्यत इति शेषः ॥ ११ ॥
7831
7832 देवेष्विव सुराधीशः पुलस्त्योऽत्र विराजते।
7833 आदित्य इव देवानामङ्गिरास्तु विराजते ॥ १२ ॥
7834
7835 अस्थास्यां सिद्धसेनायां पतन्त्यां नभसो रसाम्।
7836 उत्तस्थौ मुनिसंपूर्णा तदा दाशरथी सभा ॥ १३ ॥
7837
7838 रसां [सीमाभूमिम्] सभाभूमिम्। पतन्त्यां प्रविशन्त्याम् ॥ १३ ॥
7839
7840 मिश्रीभूता विरेजुस्ते नभश्चरमहीचराः।
7841 परस्परवृताङ्गाभा भासयन्तो दिशो दश ॥ १४ ॥
7842
7843 परस्परं वृताभिर्मिश्रिताभिरङ्गानामाभाभिः कान्तिभिः ॥ १४ ॥
7844
7845 वेणुदण्डावृतकरा लीलाकमलधारिणः।
7846 दुर्वाङ्कुराक्रान्तशिखाः सचूडामणिमूर्धजाः ॥ १५ ॥
7847
7848 लीलाकमलधारिणः केचिदिति यथायोग्यं शेषः ॥ १५ ॥
7849
7850 जटाजूटैश्च कपिला मौलिमालितमस्तकाः।
7851 प्रकोष्ठगाक्षवलया मल्लिकावलयान्विताः ॥ १६ ॥
7852

7853 मौलावग्रभागो मालितं मालाभिर्वेष्टितं मस्तकं शिरो येषाम् | प्रकोष्ठः
7854 करमूलम् || १६ ||
7855
7856 चीरवल्कलसंवीताः स्रक्कौशैयावगुण्ठिताः |
7857 विलोलमेखलापाशाश्चलन्मुक्ताकलापिनः || १७ ||
7858
7859 चीरवल्कलयोरवान्तरजात्या भेदः | कलापिनो भूषिताः | कर्मधारयाद##-
7860
7861 वसिष्ठविश्वामित्रौ तान्पूजयामासतुः क्रमात् |
7862 अर्घ्यैः पाद्यैर्वचोभिश्च सर्वानेव नभश्चरान् || १८ ||
7863
7864 वसिष्ठविश्वामित्रौ ते पूजयामासुरादरात् |
7865 अर्थ्यैः पाद्यैर्वचोभिश्च नभश्चरमहागणाः || १९ ||
7866
7867 सर्वादरेण सिद्धौघं पूजयामास भूपतिः |
7868 सिद्धौघो भूपतिं चैव कुशलप्रश्नवार्तया || २० ||
7869
7870 कुशलप्रश्नसहितया वार्तया तत्कालोचितकथया || २० ||
7871
7872 तैस्तैः प्रणयसंरम्भैरन्योन्यं प्राप्तसत्क्रियाः |
7873 उपाविशन्विष्टरेषु नभश्चरमहीचराः || २१ ||
7874
7875 प्रणयः प्रीतिस्तदुचितैर्दानमानादिसंरम्भैः | सत्क्रिया पूजा |
7876 विष्टरेष्वासनेषु || २१ ||
7877
7878 वचोभिः पुष्पवर्षेण साधुवादेन चाभितः |
7879 रामं ते पूजयामासुः पुरः प्रणतमास्थितम् || २२ ||
7880
7881 वचोभिरुचितकथालापैः | साधुवादेन प्रशंसनेन || २२ ||
7882
7883 आसांचक्रे च तत्रासौ राज्यलक्ष्मीविराजितः |
7884 विश्वामित्रो वसिष्ठश्च वामदेवोऽथ मन्त्रिणः || २३ ||
7885
7886 तत्र तेषां मध्ये | असौ रामः | विश्वामित्रादयः अथ आस्थिता उपविष्टा इति
7887 [सप्तमेन श्लोकार्धेनेति ज्ञेयम्] सप्तमेन संबन्धः || २३ ||
7888
7889 नारदो देवपुत्रश्च व्यासश्च मुनिपुङ्गवः |
7890 मरीचिरथ दुर्वासा मुनिराङ्गिरसस्तथा || २४ ||
7891
7892 क्रतुः पुलस्त्यः पुलहः शरलोमा मुनीश्वरः |
7893 वात्स्यायनो भरद्वाजो वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः || २५ ||
7894
7895 उद्दालक ऋचीकश्च शर्यातिश्च्यवनस्तथा || २६ ||
7896
7897 एते चान्ये च बहवो वेदवेदाङ्गपारगाः |
7898 ज्ञातज्ञेया महात्मान आस्थितास्तत्र नायकाः || २७ ||
7899
7900 ज्ञातमवश्यं ज्ञेयमात्मतत्त्वं ज्ञेयमात्रं वा यैः | नायकाः
7901 श्रेष्ठाः || २७ ||
7902
7903 वसिष्ठविश्वामित्राभ्यां सह ते नारदादयः |
7904 इदमूचुरनूचाना राममानमिताननम् || २८ ||

7905
7906 अनूचाना आचार्याद्विधिवदधीतसाङ्गवेदाः। आनमिताननं विनयेन॥ २८॥
7907
7908 अहो बत कुमारेण कल्याणगुणशालिनी।
7909 वागुक्ता परमोदारा वैराग्यरसगर्भिणी॥ २९॥
7910
7911 तदुक्तीरेव प्रपञ्चयति अहो इत्यादिभिरष्टादशभिः। कल्याणैर्वक्ष्यमाण##-
7912
7913 परिनिष्ठितवक्तव्यं सबोधमुचितं स्फुटम्।
7914 उदारं प्रियमार्यार्हमविह्वलमपि स्फुटम्॥ ३०॥
7915
7916 विचार्येत्थमेवेति व्यवस्थापिताः परिनिष्ठिता वक्तव्यार्था यस्मिन्। सबोधं
7917 पदार्थतत्त्वबोधसहितं न कल्पनामात्रव्यवस्थापितार्थमिति यावत्। अतएव
7918 विद्वत्सभोचितम्। स्फूटं व्यक्तवर्णम्। उदारमुत्कृष्टबह्वाशयगर्भम्।
7919 प्रियं हृदयानन्दनम्। आर्याणां पूज्यानामर्हमुचितम्। अविह्वलं चित्त##-
7920
7921 अभिव्यक्तपदं स्पष्टमिष्टं स्पष्टं च तुष्टिमत्।
7922 करोति राघवप्रोक्तं वचः कस्य न विस्मयम्॥ ३१॥
7923
7924 अभिव्यक्तानि व्याकरणपरिशोधितानि पदानि यस्मिन्। इष्टं हितम्। स्पष्टं
7925 ग्रस्तादिदोषरहितम्। सुष्टिमत् तृष्णाक्षयप्रयुक्तासंतोषवत्॥ ३१॥
7926
7927 शतादेकतमस्यैव सर्वोदारचमत्कृतिः।
7928 ईप्सितार्थार्पणैकान्तदक्षा भवति भारती॥ ३२॥
7929
7930 सर्वेभ्यो वक्तृभ्यः सर्वांम्शेऽपि वा उदारा उत्कृष्टा चमत्कृतिः
7931 सहृदया-स्वादनीयं सौष्ठवं यस्यास्तथाविधा अतएव
7932 ईप्सितस्याभिप्रेतस्यार्थ-स्यार्पणे बोधने एकान्तदक्षा नियमेन समर्था
7933 भारती वाणी वाग्मि-शतादपि मुख्येषु मुख्यतमस्यैव विकासं
7934 स्फूर्तिमायाति न सर्वेषाम्। पञ्चमी विभक्ते इति शताद्विभज्य निर्धारितेषु
7935 तमपा निर्धारणान्तरप्रत्य-यात्सर्वोदारतोपपत्तिः॥ ३२॥
7936
7937 कुमर त्वां विना कस्य विवेकफलशालिनी।
7938 परं विकासमायाति प्रज्ञाशरलतातता॥ ३३॥
7939
7940 प्रज्ञा शर इव सूक्ष्मार्थभेदिनी प्रज्ञाशरः सैव लता वल्ली। विकासं
7941 विचारवैराग्यपुष्पपल्लवाभ्यामुपचयम्। शकारपाठे प्रकाशम्॥ ३३॥
7942
7943 प्रज्ञादीपशिखा यस्य रामस्येव हृदि स्थिता।
7944 प्रज्वलत्यसमालोककारिणी स पुमान्स्मृतः॥ ३४॥
7945
7946 असममनन्यसाधारणमालोकं पदार्थतत्त्वप्रकाशं करोति असमस्या##-
7947 पुमान्। अन्यस्तु पुरुषार्थासमर्थः स्त्रीप्राय इति भावः॥ ३४॥
7948
7949 रक्तमांसास्थियन्त्राणि बहून्यतितराणि च।
7950 पदार्थानभिकर्षन्ति नास्ति तेषु सचेतनः॥ ३५॥
7951
7952 उक्तप्रज्ञाहीनाजना रक्तादियन्त्रात्मकदेहात्मबुद्धित्वात्तान्येव
7953 शब्दस्पर्शादिपदार्थाननुकर्षन्त्युपभुञ्जते। अन्यश्च सचेतन आत्मा नास्तीति
7954 चार्वाकतैवमेतेषां फलितेति भावः। अथवा यदि तेषु सचेतनः स्यादवश्यं
7955 पुरुषार्थे यतेतैव यतो न यतन्ते तस्माद्धटकुड्यादिवद-चेतना एव ते इति
7956 निन्दार्थमपह्नवः॥ ३५॥

7957
7958 जन्ममृत्युजरादुःखमनुयान्ति पुनःपुनः ।
7959 विमृशन्ति न संसारं पशवः परिमोहिताः ॥ ३६ ॥
7960
7961 ये न विमृशन्ति ते पशवः ॥ ३६ ॥
7962
7963 कथंचित्क्वचिदेवैको दृश्यते विमलाशयः ।
7964 पूर्वापरविचारार्हो यथायमरिमर्दनः ॥ ३७ ॥
7965
7966 अयं रामः । अरयः कामादयस्तेषां मर्दनः ॥ ३७ ॥
7967
7968 अनुत्तमचमत्कारफलाः सुभगमूर्तयः ।
7969 भव्या हि विरला लोके सहकारद्रुमा इव ॥ ३८ ॥
7970
7971 अनुत्तमः सर्वोत्कृष्टश्चमत्कारो माधुर्यविशेषो येषां तथाविधानि
7972 तत्त्वसाक्षात्कारफलानि येषु । सहकारद्रुमा आम्रवृक्षाः ॥ ३८ ॥
7973
7974 सम्यग्दृष्टजगद्यात्रा स्वविवेकचमत्कृतिः ।
7975 अस्मिन्मान्यमतावन्तरियमद्यैव दृश्यते ॥ ३९ ॥
7976
7977 स्वबुद्धिकृतेनैव विवेकेन तत्त्वदर्शनपर्यन्ता चमत्कृतिः । अद्यास्मिन्नेव
7978 वयसि । तच्चाश्चर्यमिति भावः ॥ ३९ ॥
7979
7980 सुभगाः सुलभारोहाः फलपल्लवशालिनः ।
7981 जायन्ते तरवो देशे न तु चन्दनपादपाः ॥ ४० ॥
7982
7983 औभगाः सुन्दराः देशे सर्वत्रेति शेषः ॥ ४० ॥
7984
7985 वृक्षाः प्रतिवनं सन्ति नित्यं सफलपल्लवाः ।
7986 नत्वपूर्वचमत्कारो लवङ्गः सुलभः सदा ॥ ४१ ॥
7987
7988 ज्योत्स्नेव शीता शशिनः सुतरोरिव मञ्जरी ।
7989 पुष्पादामोदलेखेव दृष्टा रामाच्चमत्कृतिः ॥ ४२ ॥
7990
7991 आमोदलेखा परिमलपङ्क्तिः ॥ ४२ ॥
7992
7993 अस्मिन्नुद्दामदौरात्म्यदैवनिर्माणनिर्मिते ।
7994 द्विजेन्द्रा दग्धसंसारे सारो ह्यत्यन्तदुर्लभः ॥ ४३ ॥
7995
7996 उद्दामं दौरात्म्यं यस्य तथाविधस्य दैवस्य प्राक्तनकर्मणस्तदनु##-
7997 विवेकेनात्मलाभः ॥ ४३ ॥
7998
7999 यतन्ते सारसंप्राप्तौ ये यशोनिधयो धियः ।
8000 धन्या धुरि सतां गण्यास्त एव पुरुषोत्तमाः ॥ ४४ ॥
8001
8002 ध्यायन्तीति धियः सदा तत्त्वचिन्तनपराः सन्तो ये यतन्ते ते धन्याः सतां धुरि
8003 गण्याः ॥ ४४ ॥
8004
8005 न रामेण समोऽस्तीह दृष्टो लोकेषु कश्चन ।
8006 विवेकवानुदारात्मा न भावी चेति नो मतिः ॥ ४५ ॥
8007
8008 इह सांप्रतं नास्ति प्राङ्न दृष्टोऽग्रे च न भावी ॥ ४५ ॥

8009
8010 सकललोकचमत्कृतिकारिणोऽप्यभिमतं यदि राघवचेतसः।
8011 फलति नो तदिमे वयमेव हि स्फुटतरं मुनयो हतबुद्धयः॥ ४६॥
8012
8013 राममनोरथसंपत्तेरवश्यकर्तव्यतां तत्प्रशंसनेनोत्तमाधिकार##-
8014 समुचितप्रष्टव्य-रहस्योद्घाटनेन चानन्दस्तत्कारिणो
8015 राघवचेतसोऽप्यभिमतं तत्त्वजिज्ञा-सालक्षणो मनोरथो यदि नो फलति
8016 अस्मदाद्यभिज्ञोपदेशेनेति शेषः। नो इति नञ्पर्यायो निपातः। तत्तर्हि
8017 हतबुद्धयो दुर्बुद्धयः। अभिज्ञता निष्फलैव स्यादिति भावः।
8018 तस्मादवश्यमुपदेष्टव्यमिति सिद्धम्॥ ४६॥
8019
8020 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे
8021 नभश्चरमहीचरसंमेलनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ ३३॥
8022
8023 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
8024 नभश्चरमहीचरसंमेलनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ ३३॥
8025
8026 समाप्तमिदं वैराग्यप्रकरणम्।
8027
8028
8029
8030
8031
8032
8033
8034
8035
8036
8037 मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं द्वितीयम्।
8038
8039 प्रथमः सर्गः १
8040
8041 वाल्मीकिरुवाच।
8042
8043 इति नादेन महता वचस्युक्ते सभागतैः।
8044 राममग्रगतं प्रीत्या विश्वामित्रोऽभ्यभाषत॥ १॥
8045
8046 अजमजरमनाद्यमेकं निजसौख्यलवाञ्छिताखिलानन्दम्।
8047 हृदि निहितमात्मसारं निगमान्तामृतरसायनं वन्दे॥
8048
8049 श्रीरामादिवचनमुखेन वर्णितापि साधनसंपन्नमुमुक्षिभिः केन क्रमेण
8050 व्यवहरद्भिः संपाद्या कथं च तया तत्त्वविश्रान्तिलाभ इति प्रत्येकं विविच्य
8051 तेषामुपदेशाय द्वितीयं प्रकरणमारभमाणः श्रीवाल्मीकि-रुवाच ##-
8052
8053 स्वयं विचारात्संबुद्धे पित्रा चोक्तेऽप्यविश्वसन्।
8054 जनकोक्त्या शुकस्तत्त्वे विश्रान्त इति कीर्त्यते॥
8055
8056 तत्रादौ मन्दवैराग्यादिसाधनानां सहसैवाधिकारसंपत्तिभ्रमेण
8057 श्रवणादौ प्रवृत्तिर्मा भूदिति शुखाख्यायिकया तत्परिपाकलक्षणानि
8058 दर्शयन् आचार्याद्धैव विद्या विदिता साशिष्ठं प्रापत् इति श्रुतेः कुलाचार्यं
8059 विषिष्ठं श्रीरामस्योपदेशनाय पूर्ववृत्तन्तस्मारण##-
8060 त्वरमाणो विश्वामित्र एव प्रथममभ्यभाषतेत्याह - इतीति।

8061 सभायामा-गतैः सिद्धैः अग्रगतं पुरःस्थितम् अधिकारसीम्नि स्थितं च |
8062 मुख्याधि-कारिणां दौर्लभ्याद्रामे
8063 रसज्ञतमत्वाद्वर्तिष्यमाणब्रह्मचर्चायां च प्रीत्या || १ ||
8064
8065 न राघव तवास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर |
8066 स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि || २ ||
8067
8068 ज्ञेयमज्ञातत्वादवश्यज्ञातव्यम् | सर्वं हेयोपादेयरहस्यम् | तथाच
8069 सारासारविवेचनपरया बुद्ध्या परमार्थसारभूतमखण्डाद्वयचिन्##-
8070
8071 केवलं मार्जनामात्रं मनागेवोपयुज्यते |
8072 स्वभावविमले नित्यं स्वबुद्धिमुकुरे तव || ३ ||
8073
8074 तर्हि कुतो न विश्रान्तिस्तत्राह - केवलमिति | मार्जना
8075 अविश्वाससंदेहमालिन्य-निराकारणं तावन्मात्रम् | स्वबुद्ध्या विदितेऽपि
8076 प्रमाणाचार्यादिसंवाद-मन्तरेण विश्वासाभावादित्यर्थः | तथाचाहुः
8077 बलवदपि शिक्षितानामा-त्मन्यप्रत्ययं चेतः इति || ३ ||
8078
8079 भगवद्व्यासपूत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव |
8080 विश्रान्तिमात्रमेवान्तर्ज्ञातज्ञेयाप्यपेक्षते || ४ ||
8081
8082 भगवतो व्यासस्य | अत्र व्यासशुकौ प्राक्तनद्वापरान्तजातौ गृह्येते |
8083 प्रतिद्वापरान्तं व्यासावतारभेदप्रसिद्धेः || ४ ||
8084
8085 श्रीराम उवाच |
8086
8087 भगवद्व्यासपुत्रस्य शुकस्य भगवन्कथम् |
8088 ज्ञेयेऽप्यादौ न विश्रान्तं विश्रान्तं च धिया पुनः || ५ ||
8089
8090 ज्ञेये स्वेनैव विचारेण ज्ञातुं शक्येऽपि तत्त्वे | धिया गुरूपदेशसंवा##-
8091
8092 विश्वामित्र उवाच |
8093
8094 आत्मोदन्तसमं राम कथ्यमानमिदं मया |
8095 शृणु व्यासात्मजोदन्तं जन्मनामन्तकारणम् || ६ ||
8096
8097 आत्मोदन्तसमं स्ववृत्तान्तसदृशम् | जन्मनामन्तो मोक्षः || ६ ||
8098
8099 योऽयमञ्जनशैलाभो निविष्टो हेमविष्टरे |
8100 पार्श्वे तव पितुर्व्यासो भगवान्भास्करद्युतिः || ७ ||
8101
8102 अञ्जनशैलो नीलाद्रिरिति प्रसिद्धो वर्षपर्वतः | निविष्ट उपविष्टः | विष्टरे आसने
8103 || ७ ||
8104
8105 अस्याभूदिन्दुवदनस्तनयो नयकोविदः |
8106 शुको नाम महाप्राज्ञो यज्ञो मूर्त्येव सुस्थितः || ८ ||
8107
8108 नयकोविदः सर्वशास्त्रज्ञः | मूर्त्या शरीरेण युक्तो यज्ञ इव सुस्थितः || ८ ||
8109
8110 प्रविचारयतो लोकयात्रामलमिमां हृदि |
8111 तवेव किल तस्यापि विवेक उदभूदयम् || ९ ||
8112

8113 विवेको विचारः। अयमीदृशः ॥ ९ ॥
8114
8115 तेनासौ स्वविवेकेन स्वयमेव महामनाः।
8116 प्रविचार्य चिरं चारु यत्सत्यं तदवाप्तवान् ॥ १० ॥
8117
8118 यत्परमार्थसत्यमात्मतत्त्वद्वितीयचिन्मात्ररूपं तदवाप्तवाञ्ज्ञातवान्।
8119 ज्ञानस्यैव तल्लाभत्वात् ॥ १० ॥
8120
8121 स्वयं प्राप्ते परे वस्तुन्यविश्रान्तमनाः स्थितः।
8122 इदं वस्त्विति विश्वासं नासावात्मन्युपाययौ ॥ ११ ॥
8123
8124 अविश्रान्तौ हेतुरविश्वासः ॥ ११ ॥
8125
8126 केवलं विररामास्य चेतो विगतचापलम्।
8127 भोगेभ्यो भूरिभङ्गेभ्यो धाराभ्य इव चातकः ॥ १२ ॥
8128
8129 विरराम उपरतम्। विरक्तमिति यावत्। भूरिभङ्गेभ्यो बहुतरविनाशदुःख##-
8130
8131 एकदा सोऽमलप्रज्ञो मेरावेकान्तसुस्थितम्।
8132 पप्रच्छ पितरं भक्त्या कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥ १३ ॥
8133
8134 कृष्णद्वैपायानं व्यासम् ॥ १३ ॥
8135
8136 संसाराडम्बरमिदं कथमभ्युत्थितं मुने।
8137 कथं च प्रशमं याति कियत्कस्य कदेति वा ॥ १४ ॥
8138
8139 परवञ्चनार्थं कृत्रिमचेष्टितमाडम्बरं कथं केन क्रमेण अभुत्थित##-
8140 कस्य संसारः किं देहस्य उत इन्द्रियाणामुत मनसः प्राणस्य वा उत
8141 संघातस्य उत तदन्यस्य विकारिणो निर्विकारचिन्मात्रस्य वेति पप्रच्छेति
8142 पूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥
8143
8144 इति पृष्टेन मुनिना व्यासेनाखिलमात्मजे।
8145 यथावदमलं प्रोक्तं वक्तव्यं विदितात्मना ॥ १५ ॥
8146
8147 विदितात्मना व्यासेन अखिलं वक्तव्यं यथावत्प्रोक्तमित्यन्वयः ॥ १५ ॥
8148
8149 आऽज्ञासिषं पूर्वमेतदहमित्यथ तत्पितुः।
8150 स शुकः शुभया बुद्ध्या न वाक्यं बह्वमन्यत ॥ १६ ॥
8151
8152 आ अज्ञासिषमिति च्छेदः। ननु यद्यत्र प्राक् स्वविचारेणैव ज्ञातस्य
8153 स्मरणार्थोऽयं आ इति निपातस्तर्हि वाक्यस्मरणयोरङित् इत्यनाङ्त्वात् निपात
8154 एकाजनाङ् इति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावो न्याय्यः। सत्यम्। तथापि पूर्वं
8155 आसमन्ताद्विशिष्याज्ञासिषमिति धात्वर्थातिशद्योतकतया क्रियायोगस्यापि
8156 विवक्षितत्वात्तत्रैकशेषादिना आङोऽपि संग्रहात् निपात् एकाजनाङ् इत्यत्र
8157 आङ्वर्ज्य इति प्रसज्यप्रतिषेधपक्षस्वीकारात् प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्ति इति
8158 महाभाष्योक्तेः प्रगृह्यसंज्ञानिषेधात्संधिः साधुरेव। अथ
8159 उपदेशानन्तरं शुकस्तत्पितुर्वाक्यं आज्ञासिषमित्यनपूर्वार्थतया श्भया
8160 बुद्ध्या न बह्वम्यतेत्यन्वयः ॥ १६ ॥
8161
8162 व्यासोऽपि भगवान्बुद्ध्वा पुत्राभिप्रायमीदृशम्।
8163 प्रत्युवाच पुनः पुत्रं नाहं जानामि तत्त्वतः ॥ १७ ॥
8164

8165 जनको नाम भूपालो विद्यते वसुधातले।
8166 यथावद्वेत्त्यसौ वेद्यं तस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥ १८ ॥
8167
8168 पुत्राभिप्रायं बुद्ध्वा तद्बुद्धिमेवानुसरन् प्रत्युवाच नाहं जानामि।
8169 उक्तादन्यदिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥
8170
8171 पित्रेत्युक्ते शुकः प्रायात्सुमेरोर्वसुधातले।
8172 विदेहनगरीं प्राप जनकेनाभिपालिताम् ॥ १९ ॥
8173
8174 विदेहा नाम जनपदास्तेषां नगरीं मिथिलाम् ॥ १९ ॥
8175
8176 आवेदितोऽसौ याष्टीकैर्जनकाय महात्मने।
8177 द्वारि व्याससुतो राजञ्शुकोऽत्र स्थितवानिति ॥ २० ॥
8178
8179 याष्टीकैर्द्वास्थैर्यष्टिधरैः ॥ २० ॥
8180
8181 जिज्ञासार्थं [शुकस्याज्ञायास्तां]
8182 शुकस्यासावास्तामेवेत्यवज्ञया।
8183 उक्त्वा बभूव जनकस्तूष्णीं सप्त दिनान्यथ ॥ २१ ॥
8184
8185 जनकोऽपि विदितशुकवृत्तन्तः सहसैवोपदेशे व्यासवचनवदवहेलनया
8186 तस्याकृतार्थता मा भूदिति शुकस्य वैराग्यादिसाधनानां विश्वासस्य
8187 स्थैर्यस्य च जिज्ञासार्थम्। अवज्ञया उपेक्षया ॥ २१ ॥
8188
8189 ततः प्रवेशयामास जनकः शुकमङ्गणम्।
8190 तत्राहानि स सप्तैव तथैवावसदुन्मनाः ॥ २२ ॥
8191
8192 अङ्गणं गृहान्तश्चत्वरम्। उन्मनाः तत्त्वजिज्ञासोत्कण्ठाविस्मृतानादर
8193 इति यावत् ॥ २२ ॥
8194
8195 अथ प्रवेशयामास जनकोऽन्तःपुरं शुकम्।
8196 राजा न दृश्यते तावदिति सप्त दिनानि च ॥ २३ ॥
8197
8198 तत्रोन्मदाभिः कान्ताभिर्भोजनैर्भोगसंचयैः।
8199 जनको लालयामास शुकं शशिसमाननम् ॥ २४ ॥
8200
8201 यावद्भोजनादिभिस्त्वं न पूज्यसे तावद्राजा न दृश्यते इति वादनमिषेण
8202 तत्रान्तःपुरे सप्त दिनानि भोगसंचयैर्लालयामासेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ २३ ॥
8203 २४ ॥
8204
8205 ते भोगास्तानि दुःखानि वासपुत्रस्य तन्मनः।
8206 नाजह्रुर्मन्दपवना बद्धपीठमिवाचलम् ॥ २५ ॥
8207
8208 नाजर्ह्नुर्न विचक्रुः। बद्धपीठं दृढमूलम् ॥ २५ ॥
8209
8210 केवलं सुसमः स्वस्थो मौनी मुदितमानसः।
8211 अतिष्ठत्स शुकस्तत्र संपूर्ण इव चन्द्रमाः ॥ २६ ॥
8212
8213 केवलमित्यवधारणे। भोगानादरयोः सुसमोऽतएव स्वस्थः। तत्र हेतुः##-
8214
8215 परिज्ञातस्वभावं तं शुकं स जनको नृपः।
8216 आनीतं मुदितात्मानमवलोक्य ननाम ह ॥ २७ ॥

8217
8218 इत्थं परीक्षणेन परिज्ञातस्तत्त्वदर्शनपर्यन्तप्रतिष्ठितो विचारवैराग्यादि##-
8219
8220 निःशेषितजगत्कार्य प्राप्ताखिलमनोरथ।
8221 किमीप्सितं तवेत्याशु कृतस्वागतमाह तम्॥ २८॥
8222
8223 निःशेषितानि निरवशेषं कृतानि जगति प्रसिद्धानि कार्याण्यवश्यकर्तव्यानि
8224 परमपुरुषार्थसाधनानि येन तथाविध। हे कृतकृत्येत्यर्थः।
8225 सर्वसुखल-वानामात्मसुखेऽन्तर्भावात्तत्प्राप्त्यैव प्राप्ताखिलमनोरथ॥
8226 २८॥
8227
8228 श्रीशुक उवाच।
8229
8230 संसाराडम्बरमिदं कथमभ्युत्थितं गुरो।
8231 कथं प्रशममायाति यथावत्कथयाशु मे॥ २९॥
8232
8233 संसारेति प्राग्व्याख्यातम्॥ २९॥
8234
8235 विश्वामित्र उवाच।
8236
8237 जनकेनेति पृष्टेन शुकस्य कथितं तदा।
8238 तदेव यत्पुरा प्रोक्तं तस्य पित्रा महात्मना॥ ३०॥
8239
8240 इति पृष्टेन जनकेन तस्य शुकस्य पित्रा पुरा पूर्वं यत्प्रोक्तं तदेव
8241 कथितमित्यन्वयः॥ ३०॥
8242
8243 श्रीशुक उवाच।
8244
8245 स्वयमेव मया पूर्वमेतज्ज्ञातं विवेकतः।
8246 एतदेव च पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतम्॥ ३१॥
8247
8248 समुदाहृतं सम्यगुदाहरणोपपत्तिभिर्व्याख्यातम्॥ ३१॥
8249
8250 भवताप्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर।
8251 एष एव च वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते॥ ३२॥
8252
8253 व्यक्यार्थः सर्वोपनिषद्गतमहावाक्यानामर्थः। तत्तात्पर्यनिर्णायक##-
8254
8255 यथायं स्वविकल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात्।
8256 क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चयः॥ ३३॥
8257
8258 स्वस्मिन्नज्ञानोपहिते आत्मनि विविधं कल्पयतीति विकल्पोऽनन्तकामकर्मवा##-
8259 समष्टिव्यष्टिसंस्कारपरिशेषेणाव्या-कृते
8260 लीनमनादिजीवभावोपाधिभूतमन्तःकरणं तस्मात्प्रलयक्रमविप##-
8261 वर्तते। स च कर्मोपासनसमुच्चयमात्रानुष्ठानेनाध्यात्मिकव्यष्टिभाव##-
8262 श्रवणादिपरिपाकजन्यतत्त्वसाक्षात्कारेण सवासनकार्यकारणाविद्या##-
8263 दग्धशब्दो निन्दायाम्। अथवा स्वप्रकाशात्मनि दुःस्थितत्वान्मिथ्यात्वाच्च
8264 पूर्वमेव दग्धप्रायोऽतएव निःसारः स भूयः साक्षात्कारप्रलयानल##-
8265 पुनःपुनः प्ररोहशङ्कावारणाय वा निःसार इति निश्चयः। तत्त्वविदामिति
8266 शेषः॥ ३३॥
8267
8268 तत्किमेतन्महाबाहो सत्यं ब्रूहि ममाचलम्।

त्वत्तो विश्रान्तिमाप्नोमि चेतसा भ्रमता जगत् || ३४ ||

एतत् मया स्वयमेव पूर्व विचारेण परिज्ञातं यत् तदेव सत्यं किं तर्हि
तदचलमसंदिग्धं हृदि यथा भवति तथा ब्रूहि | जगत् नानाविषयानिदं
वा तत्त्वं स्यादन्यद्वेत्यविश्वासेन भ्रमता चेतसा भ्राम्यमाणोऽहं त्वत्तः |
त्वद्वचनविश्वासादिति यावत् | विश्रान्तिं तत्रैव स्थैर्यमाप्नोमि || ३४ ||

जनक उवाच |

नातः परतरः कश्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरो मुने |
स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतम् || ३५ ||

अतोऽस्मात्त्वया परिज्ञातात् | निश्चयो निश्चेतव्योऽर्थः || ३५ ||

अविच्छिन्नचिदात्मैकः पुमानस्तीह नेतरत् |
स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पश्च मुच्यते || ३६ ||

तमेव दृढनिशयाय पुनराह - अविच्छिन्नेति || ३६ ||

तेन त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं यस्य महात्मनः |
भोगेभ्यो विरतिर्जाता [दृश्याद्वा] ड्श्यात्प्राक्सकलादिह || ३७ ||

महात्मनस्तवेति शेषः | प्राक् भोगेभ्यः | इहास्यां निश्चयदशायाम् |
दृश्यात् दृश्यमात्रात् || ३७ ||

तव बाल महावीर मतिर्विरतिमागता |
भोगेभ्यो दीर्घरोगेभ्यः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि || ३८ ||

बालोऽपि विषयत्यागशूरत्वान्महावीर || ३८ ||

न तथा पूर्णता जाता सर्वज्ञानमहानिधेः |
तिष्ठतस्तपसि स्फारे पितुस्तव यथा तव || ३९ ||

यथा तव पूर्णता जाता तथा तव पितुर्नेति दाढ्यर्थं प्रशंसा |
एवमुत्तरत्रापि || ३९ ||

व्यासादधिक एवाहं व्यासशिष्योऽसि तत्सुतः |
भोगेच्छातानवेनेह मत्तोऽप्यत्यधिको भवान् || ४० ||

प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा |
न दृश्ये पतसि ब्रह्मन्मुक्तस्त्वं भ्रान्तिमुत्सृज || ४१ ||

दृश्ये बाह्यविषये न पतसि दृश्यदर्शनस्यैव संसारपातत्वात् |
उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति इति श्रुतेः | भ्रान्तिं
ज्ञेयान्तरसद्भावभ्रमं दृश्यदर्शनभ्रमं वा || ४१ ||

अनुशिष्टः स इत्येवं जनकेन महात्मना |
अतिष्ठत्स शुकस्तूष्णीं स्वच्छे परमवस्तुनि || ४२ ||

स पूर्वोक्तोऽविच्छिन्नचिदात्मैकस्त्वमित्येवमनुशिष्टः स शुकः | स्वच्छे
दृश्यमालिन्यशून्ये || ४२ ||

8321 वीतशोकभयायासो निरीहश्छिन्नसंशयः ।
8322 जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमनिन्दितम् ॥ ४३ ॥
8323
8324 सात्त्विकदेवाधिष्ठितत्वेन विक्षेपहेत्वभावादनिन्दितम् । समाध्यनुकूलमिति
8325 यावत् ॥ ४३ ॥
8326
8327 तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना ।
8328 दश स्थित्वा शशामासावात्मन्यस्नेहदीपवत् ॥ ४४ ॥
8329
8330 शशाम विदेहमुक्तोऽभूत् ॥ ४४ ॥
8331
8332 व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धः स्वयममलात्मनि पावने पदेऽसौ ।
8333 सलिलकण एवाम्बुधौ महात्मा विगलितवासनमेकतां जगाम ॥ ४५ ॥
8334
8335 कलना दृश्योनमुखता कलङ्कस्तन्मूलमज्ञानं तदुभयापगमा##-
8336 परमात्मवस्तुनि । सलिलकणपक्षे कलना पृथग्भावः । कलङ्को नीलमेघ##-
8337 चोक्तं विष्णुपुराणे - विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो
8338 ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ इति ॥ ४५ ॥
8339
8340 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये [मोक्षोपाये]
8341 मुमुक्षु-व्यवहारप्रकरणे शुकनिर्याणं नाम प्रथमः सर्गः ॥
8342 १ ॥
8343
8344 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
8345 शुकनिर्याणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
8346
8347 द्वितीयः सर्गः २
8348
8349 विश्वामित्र उवाच ।
8350
8351 तस्य व्यासतनूजस्य मलमात्रोपमार्जनम् ।
8352 यथोपयुक्तं ते राम तावदेवोपयुज्यते ॥ १ ॥
8353
8354 इह रामोपदेशार्थं विश्वामित्रेण धीमता ।
8355 प्रार्थितस्य विषिष्ठस्य तदुत्साहः प्रकीर्त्यते ॥
8356
8357 शुकाख्यायिकां प्रकृते योजयन् रामोपदेशाय वसिष्ठं प्रवर्तयितुमा##-
8358 यावत्प्रकारमुपयुक्त्य-मुपपत्तियुक्तमुपदेशनमुपयुज्यते तावदेव ते
8359 तवापि उपयुक्तं युज्यत इति संबन्धः । उपयुक्तमभूदिति
8360 पूर्ववाक्यमात्रशेषतया तु न व्याख्येयम् । समानवाक्ये
8361 युष्मदस्मदादेशविधानेन विरोधात् ॥ १ ॥
8362
8363 ज्ञेयमेतेन विज्ञातमशेषेण मुनीश्वराः ।
8364 स्वदन्तेऽस्मै न यद्भोगा रोगा इव सुमेधसे ॥ २ ॥
8365
8366 उक्तमर्थं सर्वमुनिसंमत्या समर्थयितुं मुनीश्वरा इति तेषां संबोधनम् ।
8367 स्वदन्ते रोचन्ते । अस्मै रामाय । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः इति
8368 संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ २ ॥
8369
8370 ज्ञातज्ञेयस्य मनसो नूनमेतद्धि लक्षणम् ।
8371 न स्वदन्ते समग्राणि भोगवृन्दानि यत्पुनः ॥ ३ ॥
8372

8373 भोगभावनया याति बन्धो दार्ढ्यमवस्तुजः |
8374 तयोपशान्तया याति बन्धो जगति तानवम् || ४ ||
8375
8376 भावनया वासनया | तानवमल्पताम् || ४ ||
8377
8378 वासनातानवं राम मोक्ष इत्युच्यते बुधैः |
8379 पदार्थवासनादार्ढ्यं बन्ध इत्यभिधीयते || ५ ||
8380
8381 यावद्विषयावासना क्षीयते तावता मुच्यते | सर्वथा क्षये तु सर्वतो मुक्तिरिति
8382 भावः || ५ ||
8383
8384 स्वात्मतत्त्वाभिगमनं भवति प्रायशो नृणाम् |
8385 मुने विषयवैरस्यं कदर्थादुपजायते || ६ ||
8386
8387 अभिगमनमापातज्ञानम् | प्रायशः अल्पश्रवणाद्यायासेनापि | अपरोक्ष##-
8388 कदर्थात्क्लेशात् || ६ ||
8389
8390 सम्यक्पश्यति यस्तज्ज्ञो ज्ञातज्ञेयः स पण्डितः |
8391 न स्वदन्ते बलादेव तस्मै भोगा महात्मने || ७ ||
8392
8393 तर्ह्यलं तावता किं वैराग्येण तत्राह - सम्यगिति | सम्यक्
8394 रागाद्यप्रतिहतं यथा स्यात्तथा यः पश्यति स एव
8395 तज्ज्ञस्तत्त्वज्ञानजन्याविद्योच्छेदफल-भागिति ज्ञातज्ञेयः पण्डितश्च
8396 | आपातदर्शी तु मौर्ख्यानपगमान्न तथेति भावः || ७ ||
8397
8398 यशःप्रभृतिना यस्मै हेतुनैव विना पुनः |
8399 भुवि भोगा न रोचन्ते स जीवन्मुक्त उच्यते || ८ ||
8400
8401 प्रभृतिग्रहणेन पूजालाभादयो गृह्यन्ते | हेतुना उद्देश्येन फलेन विनैव
8402 | तथाच न दाम्भिकभोगत्यागादिष्टसिद्धिरित्यर्थः || ८ ||
8403
8404 ज्ञेयं यावन्न विज्ञातं तावत्तावन्न जायते |
8405 विषयेष्वरतिर्जन्तोर्मरुभूमौ लता यथा || ९ ||
8406
8407 वैराग्यबोधोपरमाणामभिवृद्धौ परस्परसहायत्वाज्ज्ञानपरिपाकाति##-
8408 यावद्यावन्न विज्ञात। म्तावत्तावद्विषयेष्वरतिर्न जायत इति
8409 व्यतिरेकप्रकर्षादन्वय-प्रकर्षो लक्ष्यते | रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा
8410 निवर्तते इति भगवद्वचनादिति भावः || ९ ||
8411
8412 अतएव हि विज्ञातज्ञेयं [विज्ञातं ज्ञेयं] विद्धि रघूद्वहम् |
8413 [येनेदं] यदेनं रञ्जयन्त्येता न रम्या भोगभूमयः || १० ||
8414
8415 भोगभूमयो विषयाः || १० ||
8416
8417 रामो यदन्तर्जानाति तद्वस्त्वित्येव सन्मुखात् |
8418 आकर्ण्य चित्तविश्रान्तिमाप्नोत्येव मुनीश्वराः || ११ ||
8419
8420 यदि रामस्तत्त्वज्ञस्तर्हि किमर्थमुपदेशार्थं वक्ष्यमाणा
8421 वसिष्ठप्रार्थना तत्राह - राम इति | सतो वसिष्ठस्य मुकात् | आप्नोत्येव
8422 अन्योऽप्यधिकारीति शेषः | तथा च सर्वोपकारायोपदेशप्रार्थनेत्यर्थः | अथवा
8423 रामो यदन्तस्तत्त्वं जानाति तद्राम एव विश्वासदार्ढ्याभावाद##-
8424

8425 केवलं केवलीभावविश्रान्तिं समपेक्षते।
8426 रामबुद्धिः शरल्लक्ष्मीः खलु विश्रमणं यथा॥ १२॥
8427
8428 तदेव स्फुटमाह - केवलमिति। केवलीभावविश्रान्तिं द्वैतनिरासे
8429 अद्वितीय-चिन्मात्रपरिशेषम्। खल्विति निश्चयेन। विश्वासेनेत्यर्थः॥ १२॥
8430
8431 अत्रास्य चित्तविश्रान्त्यै राघवस्य महात्मनः।
8432 युक्तिं कथयतु श्रीमान्वसिष्ठो भगवानयम्॥ १३॥
8433
8434 रघूणामेष सर्वेषां प्रभुः कुलगुरुः सदा।
8435 सर्वज्ञः सर्वसाक्षी च त्रिकालामलदर्शनः॥ १४॥
8436
8437 ननु त्वयैव कुतो नोपदिश्यते तत्राह - रघूणामिति। रघूपलक्षितानामि##-
8438 साक्षी तत्त्वतो योगबलेन विभागशश्च साक्षाद्द्रष्टा। साक्षाद्द्रष्टरि
8439 संज्ञायाम् इतीनिः। तत्र हेतुः त्रिष्वपि कालेष्वमलं मोहातिरस्कृतं
8440 दर्शनसाधनं मनो यस्य॥ १४॥
8441
8442 वसिष्ठ भगवन्पूर्वं कच्चित्स्मरसि यत्स्वयम्।
8443 आवयोर्वैरशान्त्यर्थं श्रेयसे च महाधियाम्॥ १५॥
8444
8445 कच्चिदिति हितप्रश्ने। महाधियां मुनीनामित्युत्तरेणान्वयः॥ १५॥
8446
8447 निषधाद्रेर्मुनीनां च सानौ सरलसंकुले।
8448 उपदिष्टं भगवता ज्ञानं पद्मभुवा बहु॥ १६॥
8449
8450 सानौ प्रस्थदेशे। सरला वृक्षविशेषाः। बहुश्रेष्ठमुपपत्तितो वा
8451 बहु॥ १६॥
8452
8453 येन युक्तिमता ब्रह्मन्ज्ञानेनेयं हि वासना।
8454 सांसारी नूनमायाति शमं श्यामेव भास्वता॥ १७॥
8455
8456 येन ज्ञानेन। युक्तिरुपपत्तिस्तदेकतानता च॥ १७॥
8457
8458 तदेव युक्तिमज्ज्ञेयं रामायान्तेनिवासिने।
8459 ब्रह्मन्नुपदिशाशु त्वं येन विश्रान्तिमेष्यति॥ १८॥
8460
8461 कदर्थना च नैवैषा रामो हि गतकल्पषः।
8462 निर्मले मुकुरे वक्रमयत्नेनैव बिम्बति॥ १९॥
8463
8464 अल्पफलो बहुप्रयासः कदर्थना॥ १९॥
8465
8466 तज्ज्ञानं स च शास्त्रार्थस्त्वद्वैदग्ध्यमनिन्दितम्।
8467 सच्छिष्याय विरक्ताय [यत्किंचिदुपदिश्यते] साधो यदुपदिश्यते॥
8468 २०॥
8469
8470 नेयं कदर्थना प्रत्युताभिज्ञतादयादिसार्थक्यापादनादभ्युदय एवेत्याह
8471 - तदिति। विदग्धः पण्डितस्तद्भावो वैदग्ध्यम्। अनिन्दितं प्रशस्तम्।
8472 पात्रेष्वप्रतिपत्तौ वैयर्थ्यान्निन्दितमेव स्यादिति भावः॥ २०॥
8473
8474 अशिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते।
8475 तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वदृताविव॥ २१॥
8476

8477 द्दतिश्चर्मभस्त्रा ॥ २१ ॥
8478
8479 वीतरागभयक्रोधा निर्माना गलितैनसः ।
8480 वदन्ति त्वाद्दशा यत्र तत्र विश्राम्यतीह धीः ॥ २२ ॥
8481
8482 रागादीनामविद्यामूलकत्वात्तदुच्छेदादेव वीतरागादयः । गलितैनसो
8483 निष्पापाः । इहास्यामुपदेशदशायामेव । अस्मिन्नित्यपरोक्षे आत्मतत्त्वे वा ॥ २२ ॥
8484
8485 इत्युक्ते गाधिपुत्रेण व्यासनारदपूर्वकाः ।
8486 मुनयस्ते तमेवार्थं साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ २३ ॥
8487
8488 गाधिपुत्रेण विश्वामित्रेण । अपूजयन् प्राशंसन् ॥ २३ ॥
8489
8490 अथोवाच महातेजा राज्ञः पार्श्वे व्यवस्थितः ।
8491 ब्रह्मेव ब्रह्मणः पुत्रो वसिष्ठो भगवान्मुनिः ॥ २४ ॥
8492
8493 यतोऽयं ब्रह्मणः पुत्रो ब्रह्मेव महातेजस्त्वादिगुणविशिष्टोऽतो दिव्यानामपि
8494 महर्षीणां पुरतो ब्रह्मेवोवाचेति भावः ॥ २४ ॥
8495
8496 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
8497
8498 मुने यदादिशसि मे तदविघ्नं करोम्यहम् ।
8499 कः समर्थः समर्थोऽपि सतां लङ्घयितुं वचः ॥ २५ ॥
8500
8501 तत्त्वज्ञानां लक्षणभूतानमानित्वादिगुणान्स्वाचरितैः शिक्षयन्निव
8502 विनयोक्तिभिः प्रार्थितार्थनिरूपणं प्रतिजानीते - मुने इत्यादिना । आदिशसि
8503 आज्ञापयसि ॥ २५ ॥
8504
8505 अहं हि राजपुत्राणां रामादीनां मनस्तमः ।
8506 ज्ञानेनापनयाम्याशु दीपेनेव निशातमः ॥ २६ ॥
8507
8508 ज्ञानोदये अज्ञाननिवृत्तौ न विलम्ब इति द्योतनायाश्विति ॥ २६ ॥
8509
8510 स्मराम्यखण्डितं सर्वं संसारभ्रमशान्तये ।
8511 निषधाद्रौ पुरा प्रोक्तं यज्ज्ञानं पद्मजन्मना ॥ २७ ॥
8512
8513 यज्ज्ञानं पुरा पद्मजन्मना प्रोक्तं तत्सर्वमखण्डितमविच्छिन्नं
8514 ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्मरामि । अथवा अखण्डितं निरन्तरं स्मरामि अनुसंदधे
8515 ॥ २७ ॥
8516
8517 वाल्मीकिरुवाच ।
8518
8519 इति निगदितवानसौ महात्मा परिकरबन्धगृहीतवक्तृतेजाः ।
8520 अकथयदिदमज्ञतोपशान्त्यै परमपदैकविबोधनं वसिष्ठः ॥ २८ ॥
8521
8522 असौ महात्मा वसिष्ठ इति निगदितवान्व्यक्तं प्रतिज्ञातवान्सन् यथा शूरो नटो
8523 वा भूषणाच्छादनायुधादिपरिकरबन्धनेनोद्युक्तः शोभते तथैव
8524 शिष्यप्रबोधानुरञ्जनोपायदृष्टान्तोपाख्यानप्रमाणतर्काद्यनुसंधानो
8525 त्साहादिपरिकरबन्धनेन गृहीतं स्वीकृत्ऽम् वक्तॄणां व्याख्यातॄणां
8526 तेजः शोभाविशेषो येन तथाविधः सन् सर्वेषां जगतामज्ञताया उपशान्त्यै
8527 मूलोच्छेदायेदं वक्ष्यमाणं परमपदस्यैकं मुख्यं वोबोध्यते एन
8528 तद्विबोधनं शास्त्रमकथयत् ॥ २८ ॥

8529
8530 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहार##-
8531
8532 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
8533 विश्वामित्रवाक्यं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
8534
8535 तृतीयः सर्गः ३
8536
8537 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
8538
8539 पूर्वमुक्तं भगवता यज्ज्ञानं पद्मजन्मना ।
8540 सर्गादौ लोकशान्त्यर्थं तदिदं कथयाम्यहम् ॥ १ ॥
8541
8542 स्थूलादिजगदारोपनिरासाभ्यां प्रसाध्यते ।
8543 प्रत्यक्चिदात्मा विषयो रामशङ्काह्नुतिच्छलात् ॥
8544
8545 इत्थं प्राक्तनं सर्वं प्रतिसंधाय विस्तरेण तद्वक्तुकामः सद्गुरुस्मर##-
8546 सर्वसंसारदुः-खोपशान्तिस्तदर्थं यज्ज्ञानं ज्ञानसाधनं
8547 शास्त्रमुक्तं तदेवेदं कथयामि नान्यदिति संप्रदायशुद्धिरुक्ता ॥ १ ॥
8548
8549 श्रीराम उवाच ।
8550
8551 कथयिष्यसि विस्तीर्णां भगवन्मोक्षसंहिताम् ।
8552 इमं तावत्क्षणं जातं संशयं मे निवारय ॥ २ ॥
8553
8554 इत्थं प्रतिज्ञया अवधापितो रामः [सत्यासत्यजिज्ञासायां]
8555 सत्यामन्य-जिज्ञासायां तदवधानायोगात् सूचीकटाहन्यायेन
8556 प्रथममुत्पन्नः संशयस्तदपनोदं प्रार्थयमान उवाच -
8557 कथयिष्यसीति । एतत्संशय-निवृत्त्यनन्तरमिति भावः । इमं व्यासस्य
8558 शिष्टलोकवत् जीवदर्शनाच्छुकस्य च विदेहमुक्तिश्रवणात्संजातम् ॥ २ ॥
8559
8560 पिता शुकस्य सर्वज्ञो गुरुर्व्यासो महामतिः ।
8561 विदेहमुक्तो न कथं कथं मुक्तः सुतोऽस्य सः ॥ ३ ॥
8562
8563 [तमेव] दर्शयति - पितेति । नन्वघटितोऽयं संशयः । न ।
8564 आत्यन्तिकदुःखो##-
8565 -##मुक्तिरेव ज्ञानफलं तच्चेत्सर्वज्ञस्यापि व्यासस्य न संपन्नं
8566 ज्ञास्या-नित्यफलत्वं प्राप्तम् । किंच यदि ज्ञानेनाज्ञानं
8567 निःशेषमुच्छिन्नं तर्हि भृग्वादिवज्जीवनासंभवः उपादाननाशे
8568 कार्यावस्थानायोगात् अजीवने च
8569 ब्रह्मविद्याप्रवर्तकाभावात्संप्रदायोच्छेदः । अथ नोच्छिन्नं तर्हीनिर्##-
8570 [फलत्यविधेयत्वादिति] फलति तस्य कालत्रयेऽप्यखण्डात्मनाव##-
8571
8572 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
8573
8574 परमार्कप्रकाशान्तस्त्रिजगत्रसरेणवः ।
8575 उत्पत्योत्पत्य लीना ये न संख्यामुपयान्ति ते ॥ ४ ॥
8576
8577 इति पृष्टे भगवान्वसिष्ठो यावद्रामो बन्धस्याविद्यकत्वमविद्यास्वरूपं
8578 तत्साक्ष्यपरिच्छिन्नसर्वाधारचित्स्वरूपं च न जानाति तावज्जिवन्मुक्तौ न
8579 विश्वसितीति प्रथमं तदुपपाद्य पश्चात्समाधास्यामीति मन्यमानस्त##-
8580 स्थूलप्रपञ्च-परम्पराध्यारोपं दर्शयति -

8581 परमार्केत्यादिशोकत्रयेण। न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं येन
8582 सूर्यस्तपति तेजसेद्धः इत्यादिश्रुतेः सूर्यादि-सर्वगजदवभासकत्वात्##-
8583 त्रिजगदुपक्षिता-नन्तकोटिब्रह्माण्डलक्षणास्त्रसरेणव उत्पत्योत्पत्य
8584 स्थित्वा स्थित्वा लीनास्ते संख्यां नोपयान्ति। संख्यातुं न शक्यन्त इत्यर्थः।
8585 एतेन व्यासादयोऽप्य संख्याता तुपद्यन्त इति सूचितम्॥ ४॥
8586
8587 वर्तमानाश्च याः सन्ति त्रैलोक्यगणकोटयः।
8588 शक्यन्ते ताश्च संख्यातुं नैव काश्चन केनचित्॥ ५॥
8589
8590 वर्तमानाः सन्तीति। आरब्धापरिसमाप्तत्वं वर्तमानता
8591 उक्तिकालसंबन्धोऽस्तितेति न पौनरुक्त्यम्॥ ५॥
8592
8593 भविष्यन्ति पराम्बोधौ जगत्सर्गतरङ्गकाः।
8594 तांश्च वै परिसंख्यातुं सा कथैव न विद्यते॥ ६॥
8595
8596 परः परमात्मा स एवाम्बोधिः। ये भविष्यन्ति तान्। सा प्रसिद्धा। कथा
8597 वाक्प्रवृत्तिः। अनेन त्रैकालिकजतदुत्पत्त्याद्याधारभूते परमात्मनि
8598 जगदध्यारोपो दर्शितः॥ ६॥
8599
8600 श्रीराम उवाच।
8601
8602 या भूता या भविष्यन्त्यो जगत्सर्गपरम्पराः।
8603 तासां विचारणा युक्ता वर्तमानास्तु का इव॥ ७॥
8604
8605 पृष्टमर्थमुपेक्ष्यान्यद्वदतो गुरोर्निगूढाशयः स्वेन सम्यग्विदित इति
8606 गोरोरुत्साहाय स्वकौशलं सूचयन् रामस्तेषु सर्गेषु स्वयं कंचिद्विशेष##-
8607 प्रातिस्विकरूपेणासंख्येयास्त-थापि ते कालतः
8608 कूलद्वयदर्शनाद्भूतभविष्यत्सर्गापेक्षया न्यून-संख्या इति विदिता
8609 एवेति भावः। का इव किंभूता इवोत भविष्यन्त इव। नोभयसाम्यमपीति न
8610 तत्पङ्क्तावेषां विचारणा युक्तेत्यर्थः। तथा-चानन्तानामागन्तुनां
8611 तेषामुपादानमात्मतत्त्वमनन्तमेकमना-गन्तुकं चिद्रूपं त्वया
8612 दर्शितमिति मया विदितमिति भावः॥ ७॥
8613
8614 श्रीवसिष्ठ उवाच।
8615
8616 तिर्यक्पुरुषदेवादेर्यो नाम स विनश्यति।
8617 यस्मिन्नेव प्रदेशेऽसौ तदैवेदं प्रपश्यति॥ ८॥
8618
8619 एवं निगूढाशयपरिज्ञानेन तत्र विशेषोक्त्या प्रोत्साहितः पूर्वोक्तस्थूल##-
8620 स्थूलीभावावभासात्सूक्ष्मप्रपञ्चमात्रतेति दर्शयिष्यन् श्रीवसिष्ठ उवाच
8621 - तिर्यगिति। तिर्यञ्चः पशुपक्ष्यादयः पुरुषा मनुष्या देवाः प्रसिद्धा
8622 आदिः प्रधानो यस्य प्राणिनिकायस्य तस्य मध्ये यो यस्मिन्नेव प्रदेशे यदैव
8623 विनश्यति म्रियते सोऽसौ प्रत्यगात्मा तस्मिन्नेव प्रदेशे तदैवेदं
8624 वक्ष्यमाणं जगत्रयं प्रपश्यति नान्यत्र न वाचिरेणेत्यर्थः॥ ८॥
8625
8626 आतिवाहिकनाम्नान्तः स्वहृद्येव जगत्रयम्।
8627 व्योम्नि चित्तशरीरेण व्योमात्मानुभवत्यजः॥ ९॥
8628
8629 स किमुपकरणः किंस्वरूपश्च पश्यति तत्राह - आतिवाहिकेति।
8630 अतिवहनमति-वाहो धूमार्चिरादिमार्गाभिमानिदेवैः परलोकप्रापणं
8631 तत्र साधुराति-वाहिकस्तन्नाम्ना वासनामयेन सूक्ष्मशरीरेण
8632 स्वहृद्येवान्तर्व्योम्नि दहराकाशे जगत्रयं वासनामयमेवानुभवति

8633 भ्रान्त्या वासनामय-तत्तच्छरीराणि वा प्राप्नोति क्रमशः। वस्तुतस्तु स
8634 व्योमात्मा प्रागुक्तचिदा-काशस्वरूपः अतएवाजो
8635 जन्मादिविक्रियारहितश्चेत्यर्थः। ननु तेन प्रद्योते-नैष आत्मा निष्क्रामति
8636 चक्षिषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य-स्तमुत्क्रामन्तं
8637 प्राणोऽनूत्क्रामति उत्क्रामन्तं स्थितं वापि इत्याद्यनेक##-
8638 कथमुच्यत इति चेत्। सत्यम्। कर्मोपासनानुरूपव्यवहारदृष्ट्या ते
8639 श्रुतिस्मृतिवादाः। इह तु परमार्थदृष्ट्या अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव
8640 [समाहिते कल्पिते] समाहिते इति श्रुतिवाद-वद्धृद्येव
8641 परलोककल्पनमुच्यते। आत्मनो वैपुल्याद्धृदयस्या##-
8642 हृदयपरिच्छेदं निवार्य निष्क्रियत्वं प्रपञ्चस्य वासनामात्रमयत्वं च
8643 व्युत्पादयितुं परलो-कवदुत्-क्रमणगमनादेरपि तत्रैव
8644 कल्पनामात्रेणाप्युपपत्तेरित्यभि-प्रेत्येत्यविरोधः॥ ९॥
8645
8646 एवं मृता म्रियन्ते च मरिष्यन्ति च कोटयः।
8647 भूतानां यां जगन्त्याशामुदितानि पृथक्पृथक्॥ १०॥
8648
8649 एकत्र व्युत्पादितं न्यायं सर्वत्र दर्शयति - एवमिति। भूतानां कोटय
8650 इत्यन्वयः। जगन्ति दृश्यजातानि मरणकाले तेषां जगतां वासनासु लीनानि
8651 यानि यां आशां वासनां यस्यां यस्यां वासनायां कर्मपरिपाका##-
8652 स्फुरन्ति तानि तान्येव प्राप्नुवन्तीति शेषः। यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति यं यं
8653 वापि स्मरन्भावम् इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति भावः॥ १०॥
8654
8655 संकल्पनिर्माणमिव मनोराज्यविलासवत्।
8656 इन्द्रजालामाल इव कथार्थप्रतिभासवत्॥ ११॥
8657
8658 इत्थं वासनामयत्वे जगतो यत्फलितं परमार्थदृष्ट्या भ्रमरूपत्वं
8659 तदाह - संकल्पेत्यादिषड्भिः। संकल्पे मानसपूजादौ
8660 रत्नमयप्रासादा-देर्यत्नेन निर्माणं मनोराज्ये त्वयत्नेनेति भेदः।
8661 निर्वाणम् इति पाठे निर्वृतिर्निर्वाणं सुखं
8662 सांकल्पिकाङ्गनापरिष्वङ्गादिजम्। इन्द्रजालान्या-रचिता
8663 [इन्द्रजालेनारचिता] मालेव यस्मिन्भ्रमे स एव॥ ११॥
8664
8665 दुर्वातभूकम्प इव त्रस्तबालपीशाचवत्।
8666 मुक्तालीवामले व्योम्नि नौष्पन्दतरुयानवत्॥ १२॥
8667
8668 दुर्वातो वातरोगविशेषस्तेन भूकम्पभ्रमः। बालस्य भीषणार्थं कल्पितः
8669 पिशाचस्तद्वत्। मुक्ताली मौक्तिकसमूहः। नौकारूढानां नौष्पन्दे
8670 तीरस्थतरूणां यानं गमनं भ्रान्त्या प्रसिद्धम्॥ १२॥
8671
8672 स्वप्नसंवित्तिपुरवत्स्मृतिजातखपुष्पवत्।
8673 जगत्संसरणं स्वान्तर्मृतोऽनुभवति स्वयम्॥ १३॥
8674
8675 संवित्तिर्दर्शनम्। स्मृतेः स्मरणाज्जातं कल्पितं खे पुष्पं तद्वत्।
8676 जगत्संसरणमिति प्रथमान्तं प्रथमान्तप्राक्तनदृष्टान्तान्वयानु##-
8677 जातस्याप्युपलक्षणम्॥ १३॥
8678
8679 तत्रातिपरिणामेन तदेव घनतां गतम्।
8680 इहलोकोऽयमित्येव जीवाकाशे विजृम्भते॥ १४॥
8681
8682 तर्हि कथं वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् इति भगवतो बादरायणस्य सूत्रम्
8683 भोक्तुश्चिरं तत्र वैधर्म्येण नियतव्यवहारादिः सत्यताप्रत्ययश्च तत्राह
8684 - तत्रेति। अतिपरिणामश्चिरपरिचयः। घनतां पञ्चीकरणेन दृढताम्।

8685 तथा च तत्कृत एव वैधर्म्यादिव्यवहार इति भावः ॥ १४ ॥
8686
8687 पुनस्तत्रैव जन्मेहामरणाद्यनुभूतिमान् ।
8688 परं लोकं कल्पयति मृतस्तत्र तथा पुनः ॥ १५ ॥
8689
8690 अनवस्थितस्वभावत्वादपि जगतो मिथ्यात्वमिति दर्शयितुमाह - पुनरिति । ईहा
8691 जन्मोत्तरं मरणपर्यन्तं चेष्टा ॥ १५ ॥
8692
8693 तदन्तरन्ये पुरुषास्तेषामन्तस्तथेतरे [तथा परे] ।
8694 संसार इति भान्तीमे कदलीदलपीठवत् ॥ १६ ॥
8695
8696 वासनाया अन्तः अन्तरे अन्ये पुरुषा देहाः । पुरुषा इति पश्वादीनामप्युप##-
8697
8698 न पृथ्व्यादिमहाभूतगणा न च जगत्क्रमाः ।
8699 मृतानां सन्ति तत्रापि तथाप्येषां जगद्भ्रमाः ॥ १७ ॥
8700
8701 एवं मिथ्यात्वे सिद्धे तदपवादेनात्मपरिशेषसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह - न
8702 पृथ्व्यादीति । ज्ञानं विना नोच्छिद्यन्ते इति शेषः । एवं प्रपञ्चापवादेन
8703 परिशिष्टात्मसिद्धिः ॥ १७ ॥
8704
8705 अविद्यैव ह्यनन्तेयं नानाप्रसरशालिनी ।
8706 जडानां सरिदादीर्घा तरत्सर्गतरङ्गिणी ॥ १८ ॥
8707
8708 मूलोच्छेदं विना नापलापमात्रेण
8709 तन्निवृत्तिसिद्धिरित्यभिप्रेत्याविद्योच्छेद्य-त्वमाह - अविद्यैवेति ।
8710 जडानां भूढानां आदीर्घा दुष्तरेति यावत् । तरद्भिश्चलद्भिः
8711 सर्गैस्तरङ्गिणी तरङ्गवती ॥ १८ ॥
8712
8713 परमार्थाम्बुधौ स्फारे राम सर्गतरङ्गकाः ।
8714 भूयोभूयोऽनुवर्तन्ते त एवान्ये च भूरिशः ॥ १९ ॥
8715
8716 अविद्यादिसर्वकल्पनाधिष्ठानं दर्शयति - परमार्थेति । ते प्राक्तना
8717 अभिनवाश्च ॥ १९ ॥
8718
8719 सर्वतः सदृशाः केचित्कुलक्रममनोगुणैः ।
8720 केचिदर्धेन सदृशाः केचिच्चातिविलक्षणाः ॥ २० ॥
8721
8722 इमं व्यासमुनिं तत्र द्वात्रिंशं संस्मराम्यहम् ।
8723 यथासंभवविज्ञानदृशा संदृश्यमानया ॥ २१ ॥
8724
8725 प्रकृतशङ्कासमाधानोपोद्घातेन जगद्व्यवस्थितिं
8726 प्रकृतशास्त्रविषयं च व्युत्पाद्य शङ्कासमाधानमुपक्रमते -
8727 इममित्यादिना । पुराणभारता-दिनिर्माणकारैः संदृश्यमानया
8728 प्रसिद्धया । यथोचितेन संभवेन जन्मना विज्ञानेन शास्त्रादिज्ञानेन
8729 दृशा ब्रह्मविद्यया चोपलक्षितेषु । तत्र तेषु व्याससर्गतरङ्गकेषु । इमं
8730 द्वात्रिंशं संस्मरामीति संबन्धः ॥ २१ ॥
8731
8732 द्वादशाल्पधियस्तत्र कुलाकारेहितैः समाः ।
8733 दश सर्वे समाकाराः शिष्टाः कुलविलक्षणाः ॥ २२ ॥
8734
8735 तेष्वप्यवान्तरविशेषमाह - द्वादशेति । अल्पधियो ब्रह्मविद्ब्रह्मविद्वरो
8736 ब्रह्मविद्वरीयान् ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति प्रसिद्धेषु चतुर्थस्थानाविश्रान्तेरल्प##-

8737
8738 अद्याप्यन्ये भविष्यन्ति व्यासवाल्मीकयस्तथा।
8739 भृग्विङ्गरःपुलस्त्याश्च तथैवाप्यन्यथैव च॥ २३॥
8740
8741 तथैव पूर्वसदृशा अन्यथैव तद्विलक्षणाश्चेत्यर्थः॥ २३॥
8742
8743 नराः सुरर्षिदेवानां गणाः संभूय भूरिशः।
8744 उत्पद्यन्ते विलीयन्ते कदाचिच्च पृथक्पृथक्॥ २४॥
8745
8746 ब्राह्मी द्वासप्ततिस्त्रेता आसीदस्ति भविष्यति।
8747 स एवान्यश्च लोकाश्च त्वं चाहं चेति वेद्म्यहम्॥ २५॥
8748
8749 ब्राह्मी ब्राह्मकल्पावयवभूता त्रेता सांप्रतमस्ति प्रतिकल्पं चासीद्##-
8750 २५॥
8751
8752 क्रमेणास्य मुनेरित्थं व्यासस्याद्भुतकर्मणः।
8753 संलक्ष्यतेऽवतारोऽयं दशमो दीर्घदर्शिनः॥ २६॥
8754
8755 अस्य पुरोवर्तिनो व्यासस्य व्यासजीवस्य॥ २६॥
8756
8757 अभूम व्यासवाल्मीकियुक्ता वयमनेकशः।
8758 अभूम वयमेवेमे बहुशश्च पृथक्पृथक्॥ २७॥
8759
8760 अभूम वयमेवेमे सदृशा इतरे विदः।
8761 अभूम वयमेवेमे नानाकाराः समाशयाः॥ २८॥
8762
8763 इतरे विसदृशाः। विदः अभिज्ञाः॥ २८॥
8764
8765 भाव्यमद्याप्यनेनेह ननु स्वाराष्टकं पुनः।
8766 भूयोऽपि भारतं नाम सेतिहासं करिष्यति॥ २९॥
8767
8768 करिष्यति अयमिति शेषः॥ २९॥
8769
8770 कृत्वा वेदविभागं च नीत्वानेन कुलप्रथाम्।
8771 ब्रह्मत्वं च तथा कृत्वा भाव्यं वैदेहमोक्षणम्॥ ३०॥
8772
8773 कुलस्य स्ववंशस्य भरतवंशस्य वा प्रथां प्रख्यातिम। ब्रह्मत्वं
8774 [हिरण्यगमाधिकारं] हैरण्यगर्भाधिकारम्। वैदेहमोक्षणं
8775 विदेहमुक्ततां प्राप्तेन शेषः। भाव्यमिति भावे कृत्यः। अथवा
8776 वैदेहमोक्षणं भाव्यं प्राप्तव्यम्। भू प्राप्तावात्मनेपदी तस्मात्कर्मणि
8777 कृत्यः॥ ३०॥
8778
8779 वीतशोकभयः शान्तनिर्वाणो गतकल्पनः।
8780 जीवन्मुक्तो जितमना व्यासोऽयमिति वर्णितः॥ ३१॥
8781
8782 तस्य सांप्रतं जीवन्मुक्ततां दर्शयति - वीतेति। निर्वाणो निर्गतो
8783 मोहबन्ध-नात्। गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। निर्वाणो वाते इति निष्ठानत्वम्।
8784 शान्तश्चासौ निर्वाणश्चेति कर्मधारयः। अतएव गता
8785 अहंममेत्यध्यासकल्पना यस्य। अतएव च वीतशोकभयः॥ ३१॥
8786
8787 वित्तबन्धुवयःकर्मविद्याविज्ञानचेष्टितैः।
8788 समानि सन्ति भूतानि कदाचिन्नतु तानि तु॥ ३२॥

द्वचित्तु तानि न समानीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

[क्वचिदिति पूर्वोत्तरान्वयि] द्वचित्सर्गशतैस्तानि भवन्ति न भवन्ति
वा ।
कदाचिदपि मायेयमित्थमन्तविवर्जिता ॥ ३३ ॥

क्वचित्कदाचिदपि भवन्ति ॥ ३३ ॥

यच्छतीयं विपर्यासम् भूरिभूतपरम्परा ।
बीजराशिरिवाजस्रं पूर्यमाणः पुनःपुनः ॥ ३४ ॥

भूतपरम्परा प्राणिनिकायः । यथा धान्यादिबीजराशिर्मानाय पुनः पुनः
प्रस्थादौ पूर्यमाणः पुना राशिकृतो न पूर्वक्रमसंनिविष्टबीजो भवति
किंतु विपर्यासं [गच्छति] यच्छति तद्वत् ॥ ३४ ॥

तेनैव संनिवेशेन तथान्येन पुनःपुनः ।
सर्गाकाराः प्रवर्तन्ते तरङ्गाः कालवारिधेः ॥ ३५ ॥

संनिवेशोऽवयवसंस्थानविशेषः क्रमो वा ॥ ३६ ॥

आश्वस्तान्तःकरणः शान्तविकल्पः स्वरूपसारमयः ।
परमशमामृततृप्तस्तिष्ठति विद्वान्निरावरणः ॥ ३६ ॥

जीवन्मुक्तस्य योगबलादाधिकारिकनानाशरीरपरिग्रहेऽपि न मुक्तिस्वरूप##-
सर्वस्योप-पादको हेतुर्निरावरण इति ।
अनाश्वासविकल्पासारदेहादिमयत्वाशान्ततृप्त्या##-
ज्ञानफलं सा च न पाक्षिकीति भावः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहार##-

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
भूयोभूयःसर्गानुवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सौम्याम्बुत्वे तरङ्गत्वे सलिलस्याम्बुता यथा ।
समैवाब्धौ तथाडेहसदेहमुनिमुक्तता ॥ १ ॥

मुक्तानुभवतो मुक्त्योरविशेषोऽत्र कीर्त्यते ।
मूलदार्ढ्याय शास्त्रीयं पौरुषं च प्रशस्यते ॥

आत्मनो नित्यमुक्तस्वभावस्याज्ञानावरणमेव बन्धः । ज्ञानेन तन्नाश
एव मुक्तिः । नष्टे त्वज्ञाने परिज्ञातश्चित्रव्याघ्र इव दृश्यमानोऽपि
व्यवहारः कौतुकायैव नानर्थायेति न जीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोर्विशेष इति
पूर्वशङ्कां समाधाय प्रस्तुतमात्मतत्त्वं विस्तरेणोपदेष्टुकामः
प्रथमं मूलदार्ढ्याय पुरुषप्रयत्नं समर्थयति - सौम्येत्यादिना । हे
सौम्य प्रियदर्शन अम्बुत्वे निश्चलाम्बुत्वे । समैव न विषमा । तथैव अदेह##-

सदेहा वास्त्वदेहा वा मुक्तता विषये न च ।

8841 अनास्वादितभोगस्य कुतो भोज्यानुभूतयः ॥ २ ॥
8842
8843 विषये न च विषयाधीना तु न। यदि मुक्तिः स्वर्गादिरिव विषयाधीना स्यात्तर्हि
8844 तथैव विषयवैषम्याद्विषमास्यादिति भावः। ननु तथापि
8845 भोक्तृत्वाभोक्तृ-त्वकृतो विशेषोऽस्त्येव भोगार्थत्वाद्देहस्थितेस्तत्राह
8846 - अनास्वादितेति। भोगेषु सत्यबुद्ध्या भोक्तृत्वाभिमानेन। भोगास्वादने
8847 हि भोगकृतो विशेषः स्यान्न त्वसङ्गोदासीनात्मैकत्वदर्शिनः स इति भावः ॥
8848 २ ॥
8849
8850 जीवन्मुक्तं मुनिश्रेष्ठं केवलं हि पदार्थवत्।
8851 पश्यामः पुरतो नास्य पुनर्विघ्नोऽन्तराशयम् ॥ ३ ॥
8852
8853 तर्हि कथमस्य सदेहत्वं तत्राह - जीवन्मुक्तमिति। मुनिश्रेष्ठं व्यासं
8854 पदार्थवत्सदेहवत्पुरतः पश्यामः। स्वकल्पनयेति शेषः। अन्तराशय##-
8855 इति भावः ॥ ३ ॥
8856
8857 सदेहादेहमुक्तानां भेदः को बोधरूपिणाम्।
8858 यदेवाम्बुतरङ्गत्वे सौम्यत्वेऽपि तदेव तत् ॥ ४ ॥
8859
8860 अबोध एव हि भेदकस्तदपगमे बोधमात्रपरिशेषे को भेदक इत्यर्थः।
8861 सौम्यत्वे निश्चलतया प्रसन्नत्वे। तत् अम्बु। तदेव अम्ब्वेव ॥ ४ ॥
8862
8863 न मनागपि भेदोऽस्ति सदेहादेहमुक्तयोः।
8864 सस्पन्दोऽप्यथवाऽस्पन्दो वायुरेव यथानिलः ॥ ५ ॥
8865
8866 अम्बुनि कदाचिदस्वच्छत्वादिकृतो विशेषोऽपि स्यादिति दृष्टान्तान्तरेणोक्तं
8867 समर्थयते - न मनागिति ॥ ५ ॥
8868
8869 सदेहा वा विदेहा वा मुक्तता न प्रमास्पदम्।
8870 अस्माकमपि तस्यास्ति स्वैकतास्त्यविभागिनी ॥ ६ ॥
8871
8872 अत्र क्वचित्पुष्तकेषु -
8873
8874 मयोक्तं केवलीभावं तत्तत्स्मरणजीवनम्।
8875 सदेहस्य विदेहस्य समतैव [समा शिवा] सदा शिवा ॥
8876
8877 इति श्लोकोऽधिकः पठ्यते तस्यायमर्थः - ननु वायुः सस्पन्दः
8878 शिशिरस्तरु-तरङ्गादिकम्पहेतुस्त्वगिन्द्रियवेद्यश्च। अस्पन्दस्तु तद्विपरीत
8879 इति तत्रापि इति तत्रापि भेदोऽस्त्येवेति कथं तदभावेऽसौ दृष्टान्तस्तत्राह -
8880 मयेति। हे राम त्वं सर्वत्र उक्तं विवक्षितं तत्तद्दृष्टान्तस्मरणस्य
8881 जीवनं सारभूतं केवलीभावं वस्तुनः स्वरूपाप्रच्युतिलक्षणं मय
8882 उपमिनु नत्वविवक्षि-तं [विवक्षितकार्यकृतं भ्देअं
8883 कल्पयेत्ययं] कार्यभेदकृतं कार्यभेदकृतं वैलक्षण्यं
8884 कल्पयेत्यर्थः। तथाचैकांशे [चैकांशेन दृष्टान्त] दृष्टान्तो
8885 न सर्वांशे इति भावः। अत्र सदेहादेहमुक्तै-क्यमुपमेयं उक्तं
8886 विवक्षितं तत्सादृश्यार्थं स्मर्यते तत्स्मरणं
8887 सस्पन्दास्पन्दानिलैक्यमुपमानं तस्य जीवनं उपमेयसादृश्योल्लासा##-
8888 किंच सदेहविदेहबन्धमोक्षादिव्यवहारोऽप्यज्ञदृशा कल्पनयैव न
8889 परमार्थ-दृशेत्याह - सदेहेति (?)। अस्माकं
8890 वसिष्ठस्य तस्य व्यासस्यापि सदेहा विदेहा वा मुक्तता प्रमायाः
8891 परमार्थदृष्टेरास्पदं विषयो नास्ति किंतु अविभा-गिनी द्वैतशून्या
8892 स्वात्मैकतैवास्तीति तल्लाभरूपे ज्ञानफले विशेषा-भावान्न

8893 ज्ञानस्यानित्यफलतादोषशङ्कावकाशः नापि ज्ञानोदये देहपातापत्तिः।
8894 स्वविरोध्यंशस्यैव ज्ञानेन बाधाद्देहधारणस्य च प्रारब्धफलत्वेन
8895 ज्ञानतुल्यत्वेनोपजीव्यत्वेन च ज्ञानाविरुद्धत्वादुपा-दाननिद्रानाशेऽपि
8896 स्वप्नसंस्कारस्य कंचित्कालमनुवृत्तिवदविद्योच्छेदेऽपि यावत्प्रारब्धं
8897 देहादिप्रतिभासोपपत्तेरिति भावः॥ ६॥
8898
8899 तस्मात्प्रकृतमेवेदं शृणु श्रवणभूषणम्।
8900 मयोपदिश्यमानं त्वं ज्ञानमज्ञान्ध्यनाशनम्॥ ७॥
8901
8902 इत्थं निरस्ते संशये प्रकृतस्यावसरं दर्शयति - तस्मादिति।
8903 अज्ञानमज्ञा सैवान्ध्यं तस्य नाशनम्॥ ७॥
8904
8905 सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन।
8906 सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते॥ ८॥
8907
8908 ननु शुक्रादीनां शमदमादीसाधनसंपन्नानां श्रवणं पलितं
8909 कथमन्येषामाधुनिकानां तत्फलिष्यति साधनानां दुःसंपादत्वादि##-
8910 सदा सर्वमेवावाप्यते तर्हि कथं क्वचिद्यत्नवैफल्यदर्शनं तत्राह -
8911 सम्यगिति। अनुपरम् एव सम्यद्प्रयोगः। समवाप्यते संप्राप्यते॥ ८॥
8912
8913 इह हीन्दोरिवोदेति शीतलाह्लादनं हृदि।
8914 परिस्पन्दफलप्राप्तौ पौरुषादेव नान्यतः॥ ९॥
8915
8916 परिस्पन्दः शास्त्रविहितकायवाक्चित्तचलनरूपं कर्म तस्य फलं
8917 चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानं तत्प्राप्तौ सत्यां हृति शीतलं कामक्रोधादि##-
8918 ब्रह्मण आनन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य इति। स्मृतिश्च यच्च कामसुखं
8919 लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं
8920 कलाम्। इति तत्तु सर्व पौरुषादेव भवति नान्यत इति पुरुषप्रयत्न एव निर्भरः
8921 कार्य इति भावः॥ ९॥
8922
8923 पौरुषं स्पन्दफलवद्दृष्टं प्रत्यक्षतो नयत्।
8924 कल्पितं मोहितैर्मन्दैर्दैवं किंचिन्न विद्यते॥ १०॥
8925
8926 ननु दैवप्रातिकूल्ये पौरुषं व्यर्थं दृश्यते। तथाच श्रेयांसि
8927 बहुविघ्नानि इति प्रवादान्न तत्फलाश्वास इत्याशङ्क्य दैवस्य
8928 पौरुषेऽन्तर्भावं दौर्बल्यं च वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य स्वतन्त्रं तन्निरस्यति
8929 - पौरुषमिति। गमनभोजनादिपौरुषं स्पन्दद्वारा देशान्तरं तृप्त्यादि
8930 वा नयत्प्रापयत् प्रत्यक्षतो दृष्तमिति नयत्पदस्य पूर्वत्र वा, यद्दैवं
8931 न दृष्टं तत् न विद्यत इति पदभङ्गेनोत्तरत्र वान्वयः॥ १०॥
8932
8933 साधूपदिष्टमार्गेण यन्मनोङ्गविचेष्टितम्।
8934 तत्पौरुषं [तत्साफल्यम्] तत्सफलमन्यदुन्मत्तचेष्टितम्॥ ११॥
8935
8936 किं तत्पौरुषं यत्प्रशस्यते तदाह - साध्विति। अङ्गग्रहणं
8937 वाचोप्युपलक्षणम्॥ ११॥
8938
8939 यो यमर्थं प्रार्थयते तदर्थं चेहते क्रमात्।
8940 अवश्यं स तमाप्नोति न चेदर्धान्निवर्तते॥ १२॥
8941
8942 ईहते चेष्टते। क्वचिद्विघ्नैः प्रतिघातः शास्त्रोक्तक्रमभ्रंशादेवेति
8943 सूचनाय क्रमादित्युक्तम्। साङ्गात्कर्मणः फलावश्यंभावनियमादिति
8944 भावः॥ १२॥

8945

8946 पौरुषेण प्रयत्नेन त्रैलोक्यैश्वर्यसुन्दराम् |
8947 कश्चित्प्राणिविशेषो हि [वृषतां, वृषा=इन्द्रः] शक्रतां
8948 समुपागतः || १३ ||
8949

8950 तमेव नियमं बहुशः संवादेन द्रढयति - पौरुषेणेत्यादिचतुर्भिः ||
8951 १३ ||
8952

8953 पौरुषेणैव यत्नेन सहसाम्भोरुहास्पदम् |
8954 कश्चिदेव चिदुल्लासो ब्रह्मतामधितिष्ठति || १४ ||
8955

8956 अम्भोरुहास्पदं पद्मासनं अधिष्ठायेति शेषः | ब्रह्मतां
8957 हिरण्यगर्भतां गुणमूर्तिसारुप्यमुक्तिं वा | एवमुत्तरयोरपि || १४ ||
8958

8959 सारेण पुरुषार्थेन स्वेनैव गरुडध्वजः |
8960 कश्चिदेव पुमानेव पुरुषोत्तमतां गतः || १५ ||
8961

8962 पौरुषेणैव यत्नेन ललनावलिताकृतिः [वलिताकृतिम्] |
8963 शरीरी कश्चिदेवेह गतश्चन्द्रार्धचूडताम् || १६ ||
8964

8965 प्राक्तनं चैहिकं चेति द्विविधं विद्धि पौरुषम् |
8966 प्राक्तनोऽद्यतनेनाशु पुरुषार्थेन जीयते || १७ ||
8967

8968 पुरुषार्थेन पौरुषेण जीयतेऽभिभूयते || १७ ||
8969

8970 यत्नवद्भिर्दृढाभ्यासैः [प्रजोत्साह] प्रज्ञोत्साहसमन्वितैः
8971 |
8972 मेरवोऽपि निगीर्यन्ते कैव प्राक्पौरुषे कथा || १८ ||
8973

8974 नन्वनन्तकोटिकल्पार्जितानामनन्तानां प्राक्तनकर्मणां कथमल्पेनाद्य##-
8975 प्रलयाधिकारिदेवता-भावं प्राप्तैः पुरुषैरित्यर्थः | यद्यप्यनन्तानि
8976 कर्माणि तथापि तेषऽम् मूलैक्यात्तन्नाशेन जयः सुकर इत्यभिप्रेत्याह -
8977 कैवेति || १८ ||
8978

8979 शास्त्रनियन्त्रितपौरुषपरमा पुरुषस्य पुरुषता या स्यात् |
8980 अभिमतफलभरसिद्ध्यै भवति हि सैवान्यथा त्वनर्थाय || १९ ||
8981

8982 उक्तमर्थमुपसंहरंस्तद्भ्रंशेऽनर्थमाह - शास्त्रेति | शास्त्रैः
8983 श्रुत्यादिभिर्नियन्त्रितं नियमितं यत्पौरुषं तदेव परममवश्य##-
8984 स्यात्सैवाभिमतफलभरस्य सिद्ध्यै भवति हि | अन्यथा अशास्त्रीया
8985 त्वनर्थायेत्यर्थः || १९ ||
8986

8987 कस्यांचित्स्वयमात्मदुःस्थितिवशात्पुंसो दशायां
8988 शनैरङ्गुल्यग्रनिपीडितैकचुलुकादावापबिन्दुर्बहुः |
8989 कस्यांचिज्जलराशिपर्वतपुरद्वीपान्तरालीकृता
8990 भर्तव्योचितसंविभागकरणे पृथ्वी न पृथ्वी भवेत् || २० ||
8991

8992 नन्वल्पधनबलबुद्धीनां कथं महाधनबलबुद्धिसाध्यपौरुषफल##-
8993 जन्मान्तरे वा महाधनादिसंपत्त्या तल्लाभः सिध्यति | नहि पुरुषस्य दुर्दशा
8994 सुदशा वा सदैव भवतीत्यभिप्रेत्य शास्त्रीयप्रयत्नतच्छैथिल्ययोः फलतो
8995 महदन्तरं दर्शयति - कस्यांचिदिति | पुंसः शास्त्रीयप्रयत्न##-
8996 स्वहस्तादेरप्य-स्वाधीनत्वादङ्गुल्यप्राणां निपीडितेन पीडासाध्येनापि

8997 निकुञ्चनेन संपाद्यादेकचुलुकात्करसंमितसलिलात् मुखे आ उप्यते क्षिप्यत
8998 इत्यावाप-स्तथाविधो बिन्दुरपि दुर्लभत्वाद्बहुमतो भवति। तस्यैव
8999 शास्त्रीययत्न-दार्ढ्ये
9000 धर्मोत्कर्षात्कस्यांचित्प्रियव्रतादिवत्सप्तद्वीपाधिपत्यदशायां
9001 भर्तव्येभ्यः पुत्रादिभ्य उचितो दायादिसंविभागस्तत्करणे जलराश्याद##-
9002 पृथ्वी न महती भवेत्। न न बहुमता भवेदित्यर्थः। तथाहि प्रसिद्धं
9003 पुराणे प्रियव्रतोत्तानपादौ तावेवावां स्नुहीतरू इति॥ २०॥
9004
9005 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहार##-
9006
9007 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
9008 पौरुषप्रकरणं नाम चतुर्थः सर्गः॥ ४॥
9009
9010 पञ्चमः सर्गः ५
9011
9012 श्रीवसिष्ठ उवाच।
9013
9014 प्रवृत्तिरेव प्रथमं यथाशास्त्रविहारिणाम्।
9015 प्रभेव वर्णभेदानां साधनी सर्वकर्मणाम्॥ १॥
9016
9017 प्राबल्ये पौरुषस्यात्राप्यवश्यं फलसंगमे।
9018 दैवस्याव्यतिरेके च युक्तिदृष्टान्त ईर्यते॥
9019
9020 यत्पूर्वमुक्तं पौरुषातिरेकेण दैवस्यासत्त्वं दैवात्पौरुषस्य प्राबल्यं
9021 पौरुषादेव पुरुषार्थसिद्धिरिति च तत्सर्वमुपपत्तिभिः समर्थयितुं प्रतिजानीते
9022 - प्रवृत्तिरेवेति। शास्त्रमनतिक्रम्य विहारिणां वाङ्मनः##-
9023 पुरुषार्थानां सिद्धौ प्रथमं प्रवृत्तिरेव कारणं यथा नीलपीतादि##-
9024 प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते
9025 इत्यादिस्मृतेरिति भावः॥ १॥
9026
9027 मनसा वाञ्छ्यते यच्च यथाशास्त्रं न कर्मणा।
9028 साध्यते मत्तलीलासौ मोहनी नार्थसाधनी॥ २॥
9029
9030 ननु तृप्त्यादिवद्दृष्टफलत्वाद्विद्यायाः कस्तत्साधने
9031 शास्त्रीयनियमस्योप-योगस्तत्राह - मनसेति। असौ मत्तलीला
9032 उन्मत्तचेष्टैव। साध्यते तेनेति शेषः। अतएव न पुरुषार्थसाधनी प्रत्युत
9033 मोहनी। दृष्तफलत्वेऽप्यशास्त्रीयोपाय##-
9034
9035 यथा संयतते [संयत्यते] येन तथा तेनानुभूयते।
9036 स्वकर्मैवेति चास्तेऽन्या व्यतिरिक्ता न दैवदृक्॥ ३॥
9037
9038 शास्त्रीयस्य यत्नस्य शास्त्रीयमेव फलमशास्त्रीयस्य चाशास्त्रीयमेवेत्यौ##-
9039 दिअवादुभयवैपरीत्यमपि स्यात्तत्राह - यथेति। ननु
9040 दैवादुभयवैपरित्यमपि स्यात्तत्राह - आस्तेऽन्या व्यतिरिक्ता न दैवदृगिति।
9041 प्राक्तनकर्मैव फलावस्थं दैवमित्युच्यते न ततोऽतिरिक्तं दैवं दृश्यत
9042 इत्यर्थः॥ ३॥
9043
9044 उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम्।
9045 तत्रिच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम्॥ ४॥
9046
9047 उक्तमर्थमेव स्फुटयति - उच्छास्त्रमिति। शास्त्रितं शास्त्रनियतम्।
9048 प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिचि क्तः॥ ४॥

9049
9050 द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ ।
9051 प्राक्तनश्चैहिकश्चैव शाम्यत्यत्राल्पवीर्यवान् ॥ ५ ॥
9052
9053 हुडौ मेषौ । कदाचित्समौ कदाचिदसमौ । अत्र अनयोर्मध्ये ॥ ५ ॥
9054
9055 अतः पुरुषयत्नेन यतितव्यं यथा तथा ।
9056 पुंसा तन्त्रेण सद्योगाद्येनाश्वद्यतनो जयेत् ॥ ६ ॥
9057
9058 तन्त्रेण शास्त्रीयनियमेन । अतन्द्रेण इति पाठे निरालस्येन पुंसा ॥ ६ ॥
9059
9060 द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ ।
9061 आत्मीयश्चान्यदीयश्च जयत्यतिबलस्तयोः ॥ ७ ॥
9062
9063 ननु मनुष्याणां त्रिभिर्ऋणवा [ऋणवान्] जायते इति श्रुतौ
9064 देवादिऋणित्वश्रवणात् तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः इति
9065 श्रवणाच्च तरस्यावश्यंविघ्नाचरणे कृतोऽपि यत्नो विफलः
9066 स्यादित्याशङ्क्याह - द्वाविति । दोषेषु सत्स्वेव देवानां विघ्नशक्तेः
9067 स्वप्रयत्नेन दोषजये तेषां विघ्नशक्तिः कुण्ठीभवतीति भावः ॥ ७ ॥
9068
9069 अनर्थः प्राप्यते यत्र शास्त्रितादपि पौरुषात् ।
9070 अनर्थकर्तृ बलवत्तत्र ज्ञेयं स्वपुरुषम् ॥ ८ ॥
9071
9072 ननु शास्त्रीयमार्गे यतमानानामपि क्वचिद्रोगाद्यनर्थः कथं दृश्यते
9073 तत्राह - अनर्थ इति । तथाच तदपि जय्यमेवेति भावः ॥ ८ ॥
9074
9075 परं परुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्णयन् ।
9076 शुभेनाऽशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ ९ ॥
9077
9078 शुभेनाद्यतनपौरुषेण । उद्युक्तं विघ्नाचरणायेत्यर्थः ॥ ९ ॥
9079
9080 प्राक्तनः पुरुषार्थोऽसौ मां नियोजयतीति धीः ।
9081 बलादद्पदीकार्या प्रत्यक्षादधिका न सा ॥ १० ॥
9082
9083 पुरुषार्थः कर्मफलम् । अधस्पदीकार्या पादेनाक्रमणीया । विनाशनीयेति
9084 यावत् । अधःशिरसी पदे इति सत्वम् ॥ १० ॥
9085
9086 तावत्तावत्प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् ।
9087 प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति स्वयम् ॥ ११ ॥
9088
9089 सुपौरुषमिति क्रियाविशेषणम् । स्वयमिति निःशेषतालाभाय विशेषणं परतः
9090 शान्तौ तदपगमे पुनरुद्भवो मा भूदिति ॥ ११ ॥
9091
9092 दोषः शाम्यत्यसंदेहं प्राक्तनोऽद्यतनैर्गुणैः ।
9093 दृष्टान्तोऽत्र ह्यस्तनस्य दोषस्याद्य गुणैः क्षयः ॥ १२ ॥
9094
9095 प्राक्तन एव प्रबलः किं न स्यात्तत्राह - दोष इति । ह्यस्तनस्य
9096 पूर्वेद्युस्तनस्य दोषस्याजीर्णादेः । गुणैर्लङ्घनादिभिः ॥ १२ ॥
9097
9098 असद्दैवमधःकृत्वा नित्यमुद्रिक्तया धिया ।
9099 संसारोत्तरणं भूत्यै यतेताऽऽधातुमात्मनि ॥ १३ ॥
9100

9101 असद्दैवं प्राक्तनदुरदृष्टमद्यतनसुकृतैरुद्रिक्तया धिया अधःकृत्वा
9102 परिभूय आत्मनि संसारोत्तरणमाधातुं संपादयितुं भूत्यै
9103 शमदमश्रवणादिसंपदे यतेत॥ १३॥
9104
9105 न गन्तव्यमनुद्योगैः साम्यं पुरुषगर्दभैः।
9106 उद्योगस्तु यथाशास्त्रं लोकद्वितयसिद्धये॥ १४॥
9107
9108 लोकद्वितयं स्वर्गापवर्गौ॥ १४॥
9109
9110 संसारकुहरादस्मान्निर्गन्तव्यं स्वयं बलात्।
9111 पौरुषं यत्नमाश्रित्य हरिणेवारिपञ्जरात्॥ १५॥
9112
9113 हरिणा सिंहेन अरिभिर्मनुष्यैः कृताद्बन्धनपञ्जरादिव। विष्णुना असुरैः
9114 प्रयुक्तान्मायापञ्जरादिवेति वा॥ १५॥
9115
9116 प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत देहं न"वरमात्मनः।
9117 संत्यजेत्पशुभिस्तुल्यं श्रयेत्सत्पुरुषोचितम्॥ १६॥
9118
9119 तुल्यं तुल्यताम्। भावप्रधानो निर्देशः। सत्पुरुषोचितं
9120 साधुसंगमसच्छास्त्रादि श्रयेत्॥ १६॥
9121
9122 किंचित्कान्तान्नपानादिकलिलं कोमलम् गृहे।
9123 व्रणे कीट इवास्वाद्य वयः कार्यं न भस्मसात्॥ १७॥
9124
9125 कलिलं द्रवपिच्छिलम्। वयः सर्वपुरुषार्थसाधनं यौवनम्।
9126 भस्मसाद्भस्मप्रायम्।व्यर्थमिति यावत्॥ १७॥
9127
9128 शुभेन पौरुषेणाशु शुभमासाद्यते फलम्।
9129 अशुभेनाशुभं नित्यं दैवं नाम न किंचन॥ १८॥
9130
9131 न किंचन प्राक्तनशुभाशुभातिरिक्तमित्यर्थः॥ १८॥
9132
9133 प्रत्यक्षमानमुत्सृज्य योऽनुमानमुपैत्यसौ।
9134 स्वभुजाभ्यामिमौ सर्पाविति प्रेक्ष्य पलायते॥ १९॥
9135
9136 अद्यतनयोरदृष्टरूपयोः शुभाशुभयोः प्रत्यक्षमानं श्रुतिः
9137 दृष्टयोस्त्वन्वयव्यतिरेकसहकृतं चक्षुरादि तत्सिद्धमद्यतनशुभ##-
9138 प्रत्यक्षश्रुतिप्रमाणं प्रभुसंमितमुत्सृज्य पौरुषप्रयत्नफल##-
9139 इत्यपादानता॥ १९॥
9140
9141 दैवं संप्रेरयति मामिति दग्धधियां मुखम्।
9142 अदृष्टश्रेष्ठदृष्टीनां दृष्ट्वा लक्ष्मीर्निवर्तते॥ २०॥
9143
9144 न दृष्टा श्रेष्ठानां पौरुषेणैव पुरुषार्थं प्राप्तानां
9145 विश्वामित्रादीनां दृष्टिर्यैस्तेषाम्॥ २०॥
9146
9147 तस्मात्पुरुषयत्नेन विवेकं पूर्वमाश्रयेत्।
9148 आत्मज्ञानमहार्थानि शास्त्राणि प्रविचारयेत्॥ २१॥
9149
9150 विवेकं नित्यानित्यादिविवेकोपलक्षितसाधनचतुष्टयम्॥ २१॥
9151
9152 चित्ते चिन्तयतामर्थं यथाशास्त्रं निजेहितैः।

असंसाधयतामेव मूढाना। म्धिग्दुरीप्सितम् || २२ ||

श्रवणादिप्रवणतां स्थिरीकर्तुमन्यचेष्टां निन्दति - चित्ते इति |
यथाशास्त्रं निजैरीहितैः श्रवणमननादिचेष्टाभिरर्थं
परमार्थभूतमात्मतत्त्वम-चिन्तयतामत एव तं
पुरुषार्थमसंसाधयतामेव मूढानां दुरन्त##-
एवकारो योग्यजन्मलाभेऽपि तदसाधने पुनस्तद्दौर्लभ्यद्योतनार्थः | तथा च
श्रुतिः इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः इति || २२ ||

पौरुषं च नवानन्तं न यत्नमभिवाच्छ्यते |
न यत्नेनापि महता प्राप्यते रत्नमश्मतः [तैलमश्मनः] || २३
| |

नन्वियन्तं कालं पौरुषं कार्यमित्यवध्यवगमेन तस्यानन्त्यात्परि##-
तत्पौरुषम-नन्तमनवधिकं न | साक्षात्कारोदयस्यैवावधित्वात् | यत्नं
परिश्रम-मभिलक्ष्य च न वाञ्छ्यते नापेक्ष्यते | प्रत्यक्षावगमं
धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् इति भगवद्वचनादिति भावः | नन्विदं
पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति इतिवत्प्ररोचनामात्रं श्रमाधिक्ये सत्येवं
फलाधिक्यनियमादित्याशङ्क्यान्वयव्यभिचारमाह - नेति | रत्नतत्त्व##-
[व्यतिरेकेऽभिचारो] व्यभिचारोऽपि बोध्यः || २३ ||

यथा घटः परिमितो यथा परिमितः पटः |
नियतः परिमाणस्थः पुरुषार्थस्तथैव च || २४ ||

पूर्वार्धोक्तं दृष्टान्तेन दृअधयति - यथेति | घटो जले
यत्रापरिच्छेदकत्वेन पटस्तु दैर्घ्यादिना परिमितः प्रमाणैर्निश्चितस्तथैव
पुरुषार्थः पौरुषयत्नोऽपि परिमाणे साक्षात्कारफलावधौ तिष्ठतीति
परिमाणस्थो नियत एव || २४ ||

स च सच्छास्त्रसत्सङ्गसदाचारैर्निजं फलम् |
ददातीति स्वभावोऽयमन्यथा नार्थसिद्धये || २५ ||

स पौरुषयत्नः सदाचारैः सहित इति शेषः || २५ ||

स्वरूपं पौरुषस्यैतदेवं व्यवहरन्नरः |
याति निष्फलयत्नत्वं न कदाचन कश्चन || २६ ||

स्वरूपं पौरुषस्यैतदित्युक्तोपसंहारः | तादृशस्य फलाव्यभिचारमाह
- एवमिति || २६ ||

दैन्यदारिद्र्यदुःखार्ता अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः |
पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेन्द्रतुल्यताम् || २७ ||

उक्तं द्रढयितुमन्यत्रापि [मन्यत्राप्यस्य] न्याय्यस्य पौरुषस्य
फलाव्यभिचारं दर्शयति - दैन्येति | अन्ये नलहरिश्चन्द्रादयः || २७ ||

आबाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्सङ्गमादिभिः |
गुणैः पुरुषयत्नेन स्वार्थः संप्राप्यते यतः || २८ ||

यदि न श्रमापेक्षा तर्ह्यन्ते तत्करिष्यामः किमधुनैव तेनेत्याशङ्क्याह ##-
कोमलकण्टकायमानै-रित्यर्थः || २८ ||

9205 इति प्रत्यक्षतो दृष्टमनुभूतं श्रुतं कृतम् ।
9206 [दैवोत्थमिति] दैवात्तमिति मन्यन्ते ये हतास्ते कुबुद्धयः ॥ २९ ॥
9207
9208 प्रत्यक्षतो दृष्टमस्मदादिभिर्जीवन्मुक्तैरित्यर्थः । कृतं साधनतः ॥ २९ ॥
9209
9210 आलस्यं यदि न भवेज्जगत्यनर्थः
9211 को न स्याद्बहुधनको बहुश्रुतो वा ।
9212 आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता
9213 संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥ ३० ॥
9214
9215 यद्येवं तर्हि न कुतः सर्वे यतन्ते - तत्राह - आलस्यमिति ।
9216 अनर्थहेतुत्वादर्थ-विघातकत्वाच्चानर्थः । बहुधनकः संपन्नतमः ।
9217 शेषाद्विभाषा इति कपू । बहुशुतः पण्डितः । सागरान्तैः समुद्रान्तैः सहिता
9218 अवनिर्भूमिः । तस्मादालस्यमुत्सृज्य बाल्यात्प्रभृति सत्संगमादिपरेण
9219 भाव्यमिति मुख्यः पक्ष इति भावः ॥ ३० ॥
9220
9221 बाल्ये गतेऽविरतकल्पितकेलिलोले
9222 दोर्दण्डमण्डितवयः [मण्डनवयः] प्रभृति प्रयत्नात् ।
9223 सत्सङ्गमैः पदपदार्थविशुद्धबुद्धिः
9224 कुर्यान्नरः [सुगुण] स्वगुणदोषविचारणानि ॥ ३१ ॥
9225
9226 यत्यप्यत्यन्तबाल्यप्रभृति कर्तुं न शक्यते तर्हि यौवनमारभ्य वा
9227 यतितव्यमित्याह - बाल्य इति । नरः अविरतैश्चपलैर्बालैः कल्पिताभिः
9228 क्रीडाभिर्लोले बाल्ये गते सति दोर्दण्डाभ्यां दुरुशुश्रूषादिसमर्था##-
9229 पदपदार्थविशुद्धबुद्धिः पदतदर्थतत्परीक्षाकुशलः
9230 [तत्त्वपरीक्षा] । व्युत्पन्नः सन्नित्यर्थः ।
9231 गुरुसतीर्थ्याभिज्ञतमादिसत्संगमैः । स्वस्य आत्मनो गुणानां
9232 शान्त्यादीनां दोषाणां रागादीनां चार्थानर्थपर्य##-
9233
9234 वाल्मीकिरुवाच ।
9235
9236 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
9237 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
9238 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
9239 श्यामाक्षये रविकरेण [रविकरैश्च] सहाजगाम ॥ ३२ ॥
9240
9241 श्रीवाल्मीकिरुवाचारिस्।टनेमिनं प्रतीति देवदूतोक्तिः । मुनौ वाल्मीकौ इति
9242 उक्तप्रकारेण वसिष्ठोक्तं भरद्वाजं प्रत्युक्तवति सति दिवसो जगाम । इनः
9243 सूर्यश्चास्तं जगाम । भरद्वाजादिमुनिसभा च वाल्मीकये कृतनमस्करणा
9244 सायंतनाय संध्योपास्त्यग्निहोत्रादिविधये स्नातुं जगाम । अथ श्यामाया
9245 रात्रेः क्षये सति प्रातः रविकरेण आतपेन सह आजगाम ।
9246 पुनर्वाल्मीकिसंनिधिमित्यर्थः । उत्तरत्रापि सर्वत्रायं श्लोक एवमेव
9247 व्याख्येयो नतु मुनौ वसिष्ठे इत्युक्तवतीति । उत्तरत्र विस्तरेण तत्र तत्र
9248 दशरथसभोत्थानवर्णनस्याह्निकशेषानुष्ठानस्य रात्रौ रामादिभिः
9249 श्रुतार्थचिन्तनस्योषःकालसूर्योदयादेश्च वर्णनविस्तरस्याकाण्डप्रस्तुत##-
9250
9251 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहार##-
9252
9253 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
9254 पौरुषस्थापनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥
9255
9256 प्रथमो दिवसः ।

षष्ठः सर्गः ६

श्रीवसिष्ठ उवाच।

तस्मात्प्राक्पौरुषाद्दैवं नान्यत्तत्प्रोज्झस्य दूरतः।
साधुसंगमसच्छास्त्रैर्जीवमुत्तारयेद्बलात्॥ १॥

यत्रास्ति प्रबलं दैवं तत्रापि परपौरुषम्।
प्रोच्यते बलवद्दैवं प्राक्तनं वा स्वपौरुषम्॥

उक्तमेवार्थं प्रतिष्ठापयिष्यन्वसिष्ठ उवाच - तस्मादिति।
तस्मात्स्वतन्त्रस्य दुर्वचत्वात्प्राक्तनपौरुषादन्यद्दैवं नास्ति। तद्दैवं
तदधीनोऽहं न स्वतन्त्र इति दैष्टिकतामिति यावत्। दूरतः प्रोज्झ्यत्यक्त्वा।
उत्तारयेत्। संसारादिति शेषः॥ १॥

यथा यथा प्रयत्नः स्याद्भवेदाशु फलं तथा।
इति पौरुषमेवास्ति दैवमस्तु तदेव च॥ २॥

किं तद्बलं तद्दर्शयति - यथेति॥ २॥

दुःखाद्यथा दुःखाके हा कष्टमिति कथ्यते।
हाकष्टशब्दपर्यायस्तथा हा दैवमित्यपि॥ ३॥

हा कष्टमिति दुःखरूपेण परिणतं प्राक्तनं कर्मोच्यते तदेव
दैवमित्यर्थः॥ ३॥

प्राक्स्वकर्मेतराकारं [प्राक्सकर्म] दैवं नाम न विद्यते।
बालः प्रबलपुंसेव तज्जेतुमिह शक्यते॥ ४॥

इतराकारं स्वरूपान्तरवत्। अस्तु प्राक्तनकर्मैव दैवं किं ततस्तत्राह -
बाल इति॥ ४॥

ह्यस्तनो दुष्ट आचार आचारेणाद्य चारुणा।
यथाशु शुभतामेति प्राक्तनं कर्म तत्तथा॥ ५॥

चारुणा आचारेण प्रायश्चित्तादिना। शुभतामशुभाक्षमताम्॥ ५॥

तज्जयाय यतन्ते ये न लोभलवलम्पटाः।
ते दीनाः प्राकृता मूढाः स्थिता दैवपरायणाः॥ ६॥

लोभयन्तीति लोभा विषयसुखलवास्तेषु लम्पटाः सन्तो ये न यतन्ते ते दीनाः
प्राकृताः पामराः॥ ६॥

पौरुषेण कृतं कर्म दैवाद्यदभिनश्यति [द्यदपि]।
तत्र नाशयितुर्ज्ञेयं पौरुषं बलवत्तरम्॥ ७॥

यत्रापि दैवप्राबल्यप्रसिद्धिस्तत्रापि पौरुषस्यैव प्राबल्यमिति दर्शयति -
पौरुषेणेति॥ ७॥

यदेकवृन्तफलयोरथैकं शून्यकोटरम्।
तत्र प्रयत्नः स्फुरितस्तथा तद्रससंविदः॥ ८॥

9309
9310 नन्वस्तु पुरुषतन्त्रेष्वेवम् अपुरुषतन्त्रेषु तु दैवमेव शरणं स्यात्तत्राह ##-
9311 शेषः | तद्रसं संवेत्त्युपभुङ्क्ते [सेवन्त्युप] यः पुरुषः
9312 कीटादिर्वा तस्य प्राक्तन ऐहिको वा प्रयत्न एव तद्रसवि-घाताय स्फुरितः || ८
9313 | |
9314
9315 यत्प्रयान्ति जगद्भावाः संसिद्धा अपि संक्षयम् |
9316 क्षयकारकयत्नस्य ह्यत्र ज्ञेयं महद्बलम् || ९ ||
9317
9318 एकत्रोक्तं न्यायमन्यत्रापि दर्शयति - यदित्यादिना | यत् यत्र | जगति
9319 प्रसिद्धा भावाः पदार्थाः || ९ ||
9320
9321 द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ परस्परम् |
9322 य एव बलवांस्तत्र स एव जयति क्षणात् || १० ||
9323
9324 तत्रोक्तं स्मारयति - द्वाविति || १० ||
9325
9326 भिक्षुको मङ्गलेभेन नृपो यत्क्रियते बलात् |
9327 तदमात्येभपौराणां प्रयत्नस्य बलं महत् || ११ ||
9328
9329 राजवंशाभावे पौरामात्यविसृष्टेन मङ्गलालंकृतेनेमेन गजेन यः
9330 कश्चिद्भिक्षुकोऽपि नृपः क्रियते इति प्रसिद्धं यत्तदिति संबन्धः || ११ ||
9331
9332 पौरुषेणान्नमाक्रम्य यथा दन्तेन चूर्ण्यते |
9333 अन्यः पौरुषमाश्रित्य तथा शूरेण चूर्ण्यते || १२ ||
9334
9335 अन्नमदनार्हं चर्वणयोग्यमिति यावत् | आत्तम् इति पाठे मुखेन गृहीतं
9336 तदेव | आक्रम्य निष्पीड्य | अन्यो दुर्बलः शूरेण प्रबलेन || १२ ||
9337
9338 अन्नभूता हि महतां लघवो यत्नशालिनाम् |
9339 यथेष्टं विनियोज्यन्ते तेन कर्मसु लोष्टवत् || १३ ||
9340
9341 हि यस्माद्धेतोः | अन्नभूता उपभोग्यभूताः | लघवोऽल्पबलाः | तेन हेतुना |
9342 लोष्टं शुष्कमृत्पिण्डः || १३ ||
9343
9344 शक्तस्य पौरुषं दृश्यमदृश्यं वापि यद्भवेत् |
9345 तद्दैवमित्यशक्तेन बुद्धमात्मन्यबुद्धिना || १४ ||
9346
9347 आत्मनि स्वस्मिन् | अबुद्धिना मुधेन || १४ ||
9348
9349 भूतानां बलवद्भूतं यन्न दैवमिति स्थितम् |
9350 तत्तेषामप्यधिष्ठातृ सतामेतत्स्फुटं मिथः || १५ ||
9351
9352 तेषां शक्तानामपि भूतानां बलवद्भूतं यत्तदधिष्ठातृ
9353 [यत्तत्तेषामधिष्ठातृ] नियन्तृ एतत्सतां विद्यमानप्राणिनां
9354 मिथः परस्परं स्फुटं व्यक्तं नतु दैवं स्थितमित्यन्वयः | यत्नस्तेनेति
9355 पाठे तु केन हेतुना यत्न एव स्थितो न दैवं स्थितमिति भित्त्वा व्याख्येयम् || १५ ||
9356
9357 शास्त्रामात्येभपौराणामविकल्पा स्वभावधीः |
9358 या सा भिक्षुकाराज्यस्य कर्तृ धर्तृ प्रजास्थितेः || १६ ||
9359
9360 अविकल्पा ऐकमत्यापन्नेति यावत् | स्वभावधीः स्वारसिकी बुद्धिर्या सैव

9361 भिक्षुकराजभावस्य कर्तृ कर्त्री प्रजास्थितेश्च धर्तृधारयित्री
9362 पदसंस्कार-पक्षेऽन्तरङ्गं सामान्ये नपुंसकं बहिरङ्गेण
9363 विशेष्यसंबन्धेन न बाध्यते। तथाच महाभाष्ये शास्त्रेण धर्मनियमः
9364 इति वार्तिकशेषप्र-सङ्गेन प्रयोगः शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि
9365 क्षुत्प्रतिहन्तुं अतः शास्त्रेण नियमः क्रियते पञ्चपञ्चनखा भक्ष्याः इतीति
9366 ॥ १६ ॥
9367
9368 भिक्षुको मङ्गलेभेन नृपो यत्क्रियते क्वचित्।
9369 प्राक्तनं पौरुषं तत्र बलवद्वापि कारणम्॥ १७ ॥
9370
9371 अन्यपौरुषेणान्यस्य फलभोगे अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य पक्षान्तरमाह -
9372 भिक्षुक इति। तत्र प्राक्तनं बलवत्पौरुषं वा कारणमित्यन्वयः॥ १७ ॥
9373
9374 ऐहिकः प्राक्तनं हन्ति प्राक्तनोऽद्यतनं बलात्।
9375 सर्वदा पुरुषस्पन्दस्तत्रानुद्वेगवाञ्जयी॥ १८ ॥
9376
9377 पुरुषं स्पन्दयतीति पुरुषस्पन्दो यत्नः। अनुद्वेगवानुद्वेगादुपरतः। तथा##-
9378 भावः॥ १८ ॥
9379
9380 द्वयोरद्यतनस्विअ प्रत्यक्षाद्बलिता भवेत्।
9381 दैवं जेतुं [जेतुमतः] यतो यत्नैर्बालो यूनेव शक्यते॥ १९ ॥
9382
9383 तमेव स्पष्टमाह - द्वयोरिति॥ १९ ॥
9384
9385 मेघेन नीयते यद्वद्वत्सरोपार्जिता कृषिः।
9386 मेघस्य पुरुषार्थोऽसौ जयत्यधिकयत्नवान्॥ २० ॥
9387
9388 ननु करकादिनिपातेन कृषिफलविघातादौ वैपरीत्यमेव
9389 दृष्टमित्याशङ्क्य सोऽप्यस्मदिष्टसाधक एव दृष्टान्त इत्याह -
9390 मेघेनेति। नीयते अपनीयते विनाश्यत इत्यर्थः। मेघस्य
9391 मेघाभिमानिपुरुषस्यासौ पुरुषार्थो यद्वत्तद्वदन्यत्रापि बोध्यमित्यर्थः।
9392 अभ्युपेत्य चेदम्। वस्तुतस्तु तत्रापि प्राक्तनं स्वस्य पौरुषमेवादृष्टद्वारा
9393 हेतुः॥ २० ॥
9394
9395 क्रमेणोपार्जितेऽप्यर्थे नष्टे कार्या न खेदिता।
9396 न बलं यत्र मे शक्तं तत्र का परिदेवना॥ २१ ॥
9397
9398 अस्तु वा क्वचित्पौरुषवैफल्यं तथापि न खेदो युक्तः किंतु पुनरुद्योग एव
9399 युक्त इत्याह - क्रमेणेत्यादिचतुर्भिः॥ २१ ॥
9400
9401 यन्न शक्नोमि तस्यार्थे यदि दुःखं करोम्यहम्।
9402 तदमारितमृत्योर्मे युक्तं प्रत्यहरोदनम्॥ २२ ॥
9403
9404 देशकालक्रियाद्रव्यवशतो विस्फुरन्त्यमी।
9405 सर्व एव जगद्भावा जयत्यधिकयत्नवान्॥ २३ ॥
9406
9407 देशेति। तथाच यत्र देशे काले वा स्वयत्नो विफलोऽभूत्तद्विहाय देशान्तरे
9408 कालान्तरेण क्रियान्तरेण द्रव्यान्तरेण वा यतितव्यमेव। प्रागादिदिक्षु
9409 विघ्नितस्यापि विश्वामित्रतपस उत्तरदिशि सिद्धिदर्शनादिति भावः॥ २३ ॥
9410
9411 तस्मात्पौरुषमाश्रित्य सच्छास्त्रैः सत्समागमैः।
9412 प्रज्ञाममलतां नीत्वा संसारजलधिं तरेत्॥ २४ ॥

प्राक्तनश्चैहिकश्चेमौ पुरुषार्थौ फलद्‌द्रुमौ।
संजातौ पुरुषारण्ये जयत्यभ्यधिकस्तयोः॥ २५॥

फलन्तौ फलजननसमर्थौ तथाविधौ च तौ द्रुमौ फलद्‌द्रुमौ संजातौ
पुरुषारण्ये। एकस्य मूलच्छेदेन शोषो परस्य प्ररोहोऽत्र जयः॥ २५॥

कर्म यः प्राक्तनं तुच्छं न निहन्ति शुभेहितैः।
अज्ञो जन्तुरनीशोऽसावात्मनः सुखदुःखयोः॥ २६॥

उक्तार्थानभ्युपगमे अनिष्टं दर्शयन्नीश्वराधीनतावादं निराचष्टे -
कर्मेत्यादिना। यो न निहन्ति अनीशोऽस्वतन्त्रो यं जन्तुरीश्वरप्रेरितः सन्स्वर्गं
नरकमेव वा गच्छेद्विनापि पुण्यपापाभ्यामित्यर्थः॥ २६॥

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा।
स सदैव पराधीनः पशुरेव न संशयः॥ २७॥

तथा चानिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याह - स इति॥ २७॥

यस्तूदारचमत्कारः सदाचारविहारवान्।
स निर्याति जगन्मोहान्मृगेन्द्रः पञ्जरादिव॥ २८॥

स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह - यस्त्विति। प्रयत्नकौशलमत्र चमत्कारः॥
२८॥

कश्चिन्मां प्रेरयत्येवमित्यनर्थकुकल्पने।
यः [स्थितो दृष्टं] स्थितोऽदृष्टमुत्सृज्य त्याज्योऽसौ
दूरतोऽधमः॥ २९॥

ईश्वरस्वातन्त्र्यनिरासमुपसंहरति - कश्चिदिति। ननु एष ह्येव साधु कर्म
कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो
यमयति ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति इत्यादिश्रुतिस्मृति##-
यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति
यजेत् जुहुयाद्दद्यात् कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य
सृजति प्रभुः इत्याद्यनेकश्रुतिसूत्रस्मृत्यनुभवविरुद्धं जीवस्य
पारतन्त्र्यमुच्यते। नह्यस्वतन्त्रो जीवः कर्ता भवति। स्वतन्त्रः कर्ता
इत्यनुशासनविरोधात्। न वा बलवत्तरेश्वरायत्तोऽयं विधिशतेन निषेध##-
ब्रह्मवधादौ प्रवर्तितोऽयमपराधी स्यात्। कथं वा विषमेषु स्वयमेव
कांश्चित्प्रवर्त्य तान्नरकादिभागिनः कुर्वाणस्येश्वरस्य
वैषम्यनैर्घृ-ण्यदोषौ न स्याताम्। कथं वा
अन्तर्यामिब्राह्मणवाक्यशेषे नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽस्तोऽस्ति
मन्ता इत्यादिना जीवापलापेनेश्व-रैकस्वातन्त्र्यसमर्थनं च
संगछताम्। यदि तु क्वलाज्ञपुरुषदृष्टिम-वलम्ब्य
कर्मकाण्डप्रवृत्तेर्जीवस्वातन्त्र्यवादः तच्छैथिल्यापादनेन
सर्वभूतेष्वैकात्म्यव्युत्पादनाय प्रवृत्तां विवेकदृष्टिमवलम्ब्येश्व##-
तदेतद्-ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्ममयमात्मा ब्रह्म
सर्वानुभूः न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः
इत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः। यथा स्वप्नदर्पणादौ दारुहस्तिधावनस्य
हस्तिदृष्ट्या दर्शने हस्ती धावति न दारु। दारुदृशा दर्शने तु दार्वेव
धावति न हस्ती। परमार्थदृशा तु न हस्ती न वा दारु न वा
धावत्यविकृतं पुरुषदर्पणादिस्वरूपमेवास्ते इति वादास्तद्वदित्यविरोधं
ब्रूषे तर्हि मोक्षोपायप्रवर्तकवसिष्ठवचनस्या-प्यज्ञविषयत्वाद्युक्त

9465 एवात्रेश्वरस्वातन्त्र्यनिरासः। तथाच भगवत्पा-दीयं भाष्यम्
9466 तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे
9467 प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिकाः प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि
9468 विधिनिषेधमोक्षपराणि इति। एवं चाज्ञदृष्टिसिद्धजीवस्वातन्त्र्य##-
9469 वैषम्यनैर्घृण्यादिप्रसक्ति-रपीति भावः॥ २९॥
9470
9471 व्यवहारसहस्राणि यानुपायान्ति यान्ति च।
9472 यथाशास्त्रं विहर्तव्यं तेषु त्यक्त्वा सुखासुखे॥ ३०॥
9473
9474 उपायान्ति लाभादिफलेन। यान्ति तद्विघातेन। तेषु प्रियाप्रिये रागद्वेषौ त्यक्त्वा
9475 यथाशास्त्रमेव व्यवहर्तव्यमित्यर्थः॥ ३०॥
9476
9477 यथाशास्त्रमनुच्छिन्नां मर्यादां स्वामनुज्झतः।
9478 उपतिष्ठन्ति सर्वाणि रत्नान्यम्बुनिधाविव॥ ३१॥
9479
9480 सर्वाणि अभीष्टानीति शेषः॥ ३१॥
9481
9482 स्वार्थप्रापककार्यैकप्रयत्नपरता बुधैः।
9483 प्रोक्ता पौरुषशब्देन सा सिद्ध्यै शास्त्रयन्त्रिता॥ ३२॥
9484
9485 पौरुषशब्दार्थमाह - स्वार्थेति। स्वार्थः सुखं दुःखनिवृत्तिश्च
9486 तत्प्रापकाणि यान्यवश्यकर्तव्यानि साधनानि तदेकप्रयत्नतत्परतेत्यर्थः। सा
9487 सिद्ध्यै परमपुरुषार्थाय॥ ३२॥
9488
9489 क्रियया स्पन्दधर्मिण्या स्वार्थसाधकता स्वयम्।
9490 साधुसंगमसच्छास्त्रतीक्ष्णयोन्नियते धिया॥ ३३॥
9491
9492 स्पन्दो देहादिचलनं तद्धर्मिण्या तत्परम्परारुपया शुश्रूषया
9493 श्रवणादिक्रियया साधुसंगमेन सच्छास्त्रैश्चासंभावनादि##-
9494 स्वार्थसाधकतेत्यर्थः॥ ३३॥
9495
9496 अनन्तं समतानन्दं परमार्थं विदुर्बुधाः।
9497 स येभ्यः प्राप्यते नित्यं ते सेव्याः शास्त्रसाधवः॥ ३४॥
9498
9499 साधुसच्छास्त्रयोर्लक्षणमाह - अनन्तमिति। समता
9500 अज्ञानकृतवैषम्य-निवृत्तिः॥ ३४॥
9501
9502 देवलोकादिहागत्य लोकद्वयहितं भवेत्।
9503 प्राक्तनं पौरुषं तद्वै दैवशब्देन कथ्यते॥ ३५॥
9504
9505 यल्लोकद्वयहितं पौरुषं भवेत्तदेव देवलोकभुक्तशिष्टं
9506 देवलोकादिहागत्य स्थितस्य दैवशब्देन कथ्यत इत्यर्थः॥ ३५॥
9507
9508 तद्युक्तमेतदेतस्मिन्नास्ति नापवदामहे।
9509 मूढैः प्रकल्पितं दैवं मन्यन्ते ये क्षयं गताः॥ ३६॥
9510
9511 तदेतद्युक्तमेतस्मिन्नास्ति संदेह इति शेषः। तन्नापवदामहे न निन्दामः।
9512 किं तर्हि निन्द्यते तदाह - मूढैरिति। ते क्षयं गता इत्यपवदामहे इति
9513 शेषः॥ ३६॥
9514
9515 नित्यं स्वपुरुषादेव लोकद्वयहितं भवेत्।
9516 ह्यस्तनी दुष्क्रियाभ्येति शोभां सत्क्रियया यथा॥ ३७॥

9517
9518 ननु प्राग्देवलोकावाप्तिरपि दैवादेव किं न स्यात्तत्राह - नित्यमिति।
9519 प्रसाधितं फलेनोपसंहरति - ह्यस्तनीत्यादिना॥ ३७॥
9520
9521 अद्यैवं प्राक्तनी तस्माद्यत्नाद्यः कार्यवान्भवेत्।
9522 करामलकवद्दृष्टं पौरुषादेव तत्फलम्॥
9523 मूढः प्रत्यक्षमुत्सृज्य दैवमोहे निमज्जति॥ ३८॥
9524
9525 एवं अद्य [क्वचित् अद्य इति न लभ्यते] अद्यतन्या प्राक्तनी शोभामभ्येतीति
9526 पूर्वेणान्वयः। नन्वस्तु प्राक्तनजयः पुरुषार्थसिद्धिस्तु कुतस्तत्राह -
9527 तस्मादिति। यः कार्यवान्भवेत्तस्य तत्फलं करामलकद्दृष्टमित्यन्वयः॥
9528 ३८॥
9529
9530 सकलकारणकार्यविवर्जितं
9531 निजविकल्पबलादुपकल्पितम्।
9532 तदनपेक्ष्य हि दैवमसन्मयं
9533 श्रय शुभाशय पौरुषमात्मनः॥ ३९॥
9534
9535 हे शुभाशय तत्तस्मात्कारणान्निजस्य स्वस्य विकल्पोऽथशून्या
9536 चित्तवृत्तिस्तद्-वशादुपकल्पितमत एवासन्मयम्। स्वार्थे मयट्। तत्र हेतुः
9537 - सकलैः कारणैः कार्यैः प्रयोजनैश्च विवर्जितमिति। तथाविधं
9538 दैवमनपेक्ष्य पौरुषं श्रय स्वीकुरु॥ ३९॥
9539
9540 शास्त्रैः सदाचरविजृम्भितदेशधर्मैर्य-
9541 त्कल्पितं फलमतीव चिरप्ररूढम्।
9542 तस्मिन्हृदि स्फुरति चोपनमेति चित्त-
9543 मङ्गावली तदनु पौरुषमेतदाहुः॥ ४०॥
9544
9545 किं तत्पौरुषं यच्छ्रयेत्युच्यते तदाह - शास्त्रैरिति। वेदस्मृत्यादिभिः
9546 शास्त्रैः सतामाचरणं सदाचरः। घञर्थे कविधानम् इति कः। तेन
9547 विजृम्भिता विस्तीर्णा ये देशधर्मास्तत्तद्देशनियताचारास्तैश्च यच्चित्त##-
9548 प्ररूढं प्रसिद्धं च तस्मिन् हृदि बुद्धौ स्फुरति अभिलषिते सति
9549 तत्साधना-चरणेच्छया चित्तं चोपनं स्पन्दम्। चुप मन्दायां गतौ
9550 ल्युट्। एति प्राप्नोति तदनुसारेण अङ्गावली इन्द्रियहस्तपादादिश्चोपनमेति
9551 श्रवणादिना व्यवहरति एतदेव पौरुषमित्याहुः शिष्टा इत्यर्थः॥ ४०॥
9552
9553 बुद्ध्वैव पौरुषफलं पुरुषत्वमेत-
9554 दात्मप्रयत्नपरतैव सदैव कार्या।
9555 नेया ततः सफलतां परमामथासौ
9556 सच्छास्त्रसाधुजनपण्डितसेवनेन॥ ४१॥
9557
9558 एतत्पुरुषत्वमधिकारिपुंजन्मपौरुषफलं पुरुषार्थसिद्धावेव सफलं
9559 नान्यथेति बुद्ध्वा सदैव आत्मप्रयत्नपरतैव कार्या। अथासौ प्रयत्नपरता
9560 सच्छास्त्राणां साधुजनानां सेवनेन तदनुगतविचारेणात्मज्ञानफल##-
9561 द्वितीया॥ ४१॥
9562
9563 दैवपौरुषविचारचारुभि-
9564 श्चेदमाचरितमात्मपौरुषम्।
9565 नित्यमेअ जयतीति भावितैः
9566 कार्य आर्यजनसेवयोद्यमः॥ ४२॥
9567
9568 इदमात्मपौरुषं नित्यमाचरितं सद्दैवं जयत्येवेति दैवपौरुषयोर्बला##-

9569 नित्यं भावितैः श्रवणादिभिरुद्यमः कार्यस्तत्त्वज्ञायेत्यर्थः ॥ ४२ ॥
9570
9571 जन्मप्रबन्धमयमामयमेष जीवो
9572 बुद्ध्वैहिकं सहजपौरुषमेव सिद्ध्यै ।
9573 शान्तिं नयत्ववितथेन वरौषधेन
9574 मृष्टेन तुष्टपरपण्डितसेवनेन ॥ ४३ ॥
9575
9576 एष जीव ऐहिकमिहास्मिन्नधिकारिजन्मनि संपाद्यमानं सहजं शास्त्र##-
9577 परमपुरुषार्थलाभायेति बुद्ध्वा नित्यसंतुष्टानां पराणां सर्वोत्##-
9578 जन्मपरम्परा तन्मयं तत्प्रचुरमामयं शान्तिं नयतु । अधीष्टे लोट् ।
9579 अतिसुलभोपाये सति किमर्थमवसीदतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥
9580
9581 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहार##-
9582
9583 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
9584 दैवनिराकरणं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥
9585
9586 सप्तमः सर्गः ७
9587
9588 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
9589
9590 प्राप्य व्याधिविनिर्मुक्तं देहमल्पाधिवेदनम् ।
9591 तथात्मनि समादध्याद्यथा भूयो न जायते ॥ १ ॥
9592
9593 पौरुषैकप्रधानत्वौदाहरणविस्तरैः ।
9594 प्रत्युदाहरणिअश्चात्र युक्तिभिश्च समर्थ्यते ॥ १ ॥
9595
9596 कृतमेव दैवनिरासेन
9597 पौरुषप्राधान्यसमर्थनमुदाहरणप्रत्युदाहरणैर्दृढीकरिष्यन्नधिका
9598 रिणो हितोपदेशोपपत्तिभिः पुरुषार्थे अवतारयति - प्राप्येति । अल्पा आधिवेदना
9599 मानसदुःखभोगा यस्मिन् । समादध्याच्चित्तसमाधानाय प्रयतेत ॥ १ ॥
9600
9601
9602 दैवं पुरुषकारेण यो निवर्तितुमिच्छति ।
9603 इह वामुत्र जगति स संपूर्णाभिवाञ्छितः ॥ २ ॥
9604
9605 अनिच्छतः कथं यत्नः स्यादिति तत्रेच्छावश्यकत्वमाह - दैवमिति ।
9606 संपूर्णाभिवाञ्छितो भवतीति शेषः ॥ २ ॥
9607
9608 ये समुद्योगमुत्सृज्य स्थिता दैवपरायणाः ।
9609 ते धर्मार्थं कामं च नाशयन्त्यात्मविद्विषः ॥ ३ ॥
9610
9611 अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयति - ये इति ।
9612 आत्मविद्विषः स्वात्मशत्रवः ॥ ३ ॥
9613
9614 संवित्स्पन्दो मनःस्पन्द ऐन्द्रियस्पन्द एव च ।
9615 एतानि पुरुषार्थस्य रूपाण्येभ्यः फलोदयः ॥ ४ ॥
9616
9617 प्रत्यक्षपौरुषविरुद्धं दैवं प्रत्याचिख्यासुः पौरुषस्य प्रत्यक्षसिद्धं
9618 स्वरूपमाह - संवित्स्पन्द इत्यादिना । संवित्स्पन्दः
9619 पुरुषार्थतत्साधनस्फूर्तिस्तेन तत्साधनेच्छायत्नो मनः स्पन्दस्तेन
9620 कर्मेन्द्रियाणामङ्गचालनाय प्रवृत्तिरैन्द्रियस्पन्दः । एव

9621 कारचकाराभ्यां तत्प्रयुक्तकायबाह्योपकरणस्पन्दोऽपि संगृह्यते। एतानि
9622 पुरुषार्थस्य पौरुषस्य रूपाणि क्रमिकविभेदाः। एतेभ्यो निरन्तरवृत्तेभ्यः
9623 फलोदयोऽभिलषितार्थसिद्धिः प्रसिद्धेत्यर्थः॥ ४॥
9624
9625 प्। ८८)
9626
9627 यथा संवेदनं चेतस्तथा [चैतत्तथा इति पाठः]
9628 तत्स्पन्दमृच्छति।
9629 तथैव कायश्चलति तथैव फलभोक्तृता॥ ५॥
9630
9631 उक्तमर्थं विवृणोति - यथेति। यथा संवेदनं साक्षिणि यादृशी
9632 विषयस्फूर्तिः पूर्वं भवति ततो मनस्तादृशं स्पन्दमृच्छति गच्छति।
9633 तथैव कर्मेन्द्रियस्पन्देन कायश्चलति। क्रियानुसारिणी च फलसिद्धिरित्यर्थः॥ ५
9634 ।।
9635
9636 आबालमेतत्संसिद्धं यत्र यत्र यथा यथा।
9637 दैवं तु न क्वचिद्दृष्टमतो जगति पौरुषम्॥ ६॥
9638
9639 यत्र यत्र फले लौकिके वैदिके वा यथा यथा पौरुषमुपयुज्यते ध्यानादौ
9640 मानसमेव प्रधानमासनमौने तदङ्गे। स्तवनादौ वाचिकमेव
9641 प्रधानमैकाप्यसांमुख्ये तदङ्गे। यात्रादौ तु कायिकमेव प्रधानं
9642 वाङ्गनोनियमौ तदङ्गे। क्वचित्तु द्वयोर्द्वयोः प्राधान्यं
9643 क्वचित्त्रयाणामिति तत्र तत्र तथा तथा तत्पौरुषमाबालं बालानभिव्याप्य
9644 संसिद्धं प्रत्यक्षसिद्धं दैवं तु न क्वचिद्दृष्टमित्यसदेवेत्यर्थः॥ ६॥
9645
9646 पुरुषार्थेन देवानां गुरुरेव बृहस्पतिः।
9647 शुक्रो दैत्येन्द्रगुरुतां पुरुषार्थेन चास्थितः॥ ७॥
9648
9649 उक्तमर्थमुदाहरणैः स्फुटयति - पुरुषार्थेनेत्यादिचतुर्भिः॥ ७॥
9650
9651 दैन्यदारिद्र्यदुःखार्ता अपि साधो नरोत्तमाः।
9652 पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेन्द्रतुल्यताम्॥ ८॥
9653
9654 महान्तो विभवास्वादैर्नानाश्चर्यसमाश्रयाः।
9655 पौरुषेणैव दोषेण नरकातिथितां गताः॥ ९॥
9656
9657 नानाविधनामाश्चर्यरूपाणां विभावानां [विभवानां इति
9658 पाठः] समाश्रया नहुषादयः॥ ९॥
9659
9660 भावाभावसहस्रेषु दशासु विविधासु च।
9661 स्वपौरुषवशादेव निवृत्ता भूतजातयः॥ १०॥
9662
9663 भावा विभवा अभावा विपदस्तेषां सहस्रेषु। निवृत्ता अतिक्रान्ताः॥ १०॥
9664
9665 शास्त्रतो गुरुतश्चैव स्वतश्चेति त्रिसिद्धयः।
9666 सर्वत्र पुरुषार्थस्य न दैवस्य कदाचन॥ ११॥
9667
9668 लौकिकाःस् वत एव यागादयः स्वतः शास्त्रतश्च ज्ञानं तु स्वतः शास्त्रतो
9669 गुरुतश्चेति त्रिसिद्धयः। ननु [ननु दैवासिद्धौ यमहानिः इति
9670 मुद्रितपुस्तकपाठः] दैवस्य त्रिसिद्धयो निर्व्यापारदैवदुर्ग्रहवादिनां
9671 मतावलम्बने सर्वविधीनामुच्छेदप्रसङ्गः। सोमेन यजेत
9672 इत्यादिवाक्यबोधितयागानां व्यापारजन्यत्वाद्भावनानां च

9673 पुरुषप्रवृत्तिनिमितत्वात्प्रवृत्तेश्च परिस्पन्दरूपत्वात् ॥ ११ ॥
9674
9675 अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत् ।
9676 प्रयत्नाच्चित्तमित्येष सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ १२ ॥
9677
9678 तेषु प्रस्तुतोपयोगिसारं दर्शयति - अशुभेष्विति ॥ १२ ॥
9679
9680 यच्छ्रेयो यदतुच्छं च यदपायविवर्जितम् ।
9681 तत्तदाचर यत्नेन पुत्रेति गुरवः स्थिताः ॥ १३ ॥
9682
9683 श्रेयः सर्वोत्कृष्टम् । अतुच्छं परमार्थसत्यम् । अपायविवर्जितं नित्यम् ।
9684 फलओ यद्यदीदृशं तत्तदाचर ॥ १३ ॥
9685
9686 यथा यथा प्रयत्नो मे फलमाशु तथा तथा ।
9687 इत्यहं पौरुषादेव फलभाङ् नतु दैवतः ॥ १४ ॥
9688
9689 आशु शीघ्रं भवतीति शेषः । इति निश्चित्य ॥ १४ ॥
9690
9691 पौरुषाद्दृश्यते सिद्धिः पौरुषाद्धीमतां क्रमः ।
9692 दैवमाश्वासनामात्रं [दुःखपेलव इति पाठः] दुःखे
9693 पेलवबुद्धिषु ॥ १५ ॥
9694
9695 क्रम आचरणम् । दुःखे रुदत्सु पेलवबुद्धिषु
9696 आश्वासनामात्रमश्रुमार्जनतुल्यम् ॥ १५ ॥
9697
9698 प्रत्यक्षप्रमुखैर्नित्यं प्रमाणैः पौरुषक्रमः ।
9699 फलितो दृश्यते लोके देशानतरगमादिकः ॥ १६ ॥
9700
9701 देशान्तरे गमनं गमः ॥ १६ ॥
9702
9703 भोक्ता तृप्यति नाभोक्ता गन्ता गच्छति नागतिः ।
9704 वक्ता वक्ति न चावक्ता पौरुषं सफलं नृणाम् ॥ १७ ॥
9705
9706 इति सफलं दृष्टमिति शेषः ॥ १७ ॥
9707
9708 पौरुषेण दुरन्तेभ्यः संकटेभ्यः सुबुद्धयः ।
9709 समुत्तरन्त्ययत्नेन न तु मोघतयानया ॥ १८ ॥
9710
9711 मोघतया निर्व्यापाररूपया [रूपतया इति पाठः] । अनया
9712 दैवदृष्ट्या ॥ १८ ॥
9713
9714 यो यो यथा प्रयतते स स तत्तत्फलैकभाक् ।
9715 न तु तूष्णीं स्थितेनेह केनचित्प्राप्यते फलम् ॥ १९ ॥
9716
9717 एकभाक् नियतं भाजनम् ॥ १९ ॥
9718
9719 शुभेन पुरुषार्थेन शुभमासाद्यते फलम् ।
9720 अशुभेनाशुभं राम यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २० ॥
9721
9722 पुरुषार्थात्फलप्राप्तिर्देशकालवशादिह ।
9723 प्राप्ता चिरेण शीघ्रं वा यासौ दैवमिति स्मृता ॥ २१ ॥
9724

यदि दैवे महती भक्तिस्तर्हि पौरुषमेव दैवबुद्ध्यावलम्ब्यतां
नत्वसत्कल्पनमन्यदित्यभिप्रेत्याह - पुरुषार्थादित्यादिना। फलप्राप्तिः
फलसंपत्॥ २१॥

न दैवं दृश्यते दृष्ट्या न च लोकान्तरे स्थितम्।
उक्तं दैवाभिधानेन स्वर्लोके कर्मणः फलम्॥ २२॥

ननु स्वर्गादिलोकस्थं दैवमिहादर्शनेन नापलपितुं शक्यं तत्राह -
नेति। स्वर्लोके स्वर्गलोके॥ २२॥

पुरुषो जायते लोके वर्धते जीर्यते पुनः।
न तत्र दृश्यते दैवं जरायौवनबाल्यवत्॥ २३॥

तत्र पुरुषे॥ २३॥

अर्थप्रापककार्यैकप्रयत्नपरता बुधैः।
प्रोक्ता पौरुषशब्देन सर्वमासाद्यतेऽनया॥ २४॥

सदसत्पौरुषयोर्विभागमाह - अर्थेत्यादिना॥ २४॥

देशाद्देशान्तरप्राप्तिर्हस्तस्य द्रव्यधारणम्।
व्यापारश्च तथाङ्गानां पौरुषेण न दैवतः॥ २५॥

देशान्तरप्राप्तिः पदयोः पौरुषेण। अन्यो व्यापारश्चाङ्गान्तराणां
पौरुषेणैव न दैवतो दृष्ट इत्यर्थः॥ २५॥

प्। ८९)

अनर्थप्राप्तिकार्यैकप्रयत्नपरता तु या।
प्रोक्ता प्रोन्मत्तचेष्टेति न किंचित्प्राप्यतेऽनया॥ २६॥

अनर्थस्य प्राप्तिर्यस्मादिति व्यधिकरणपदबहुव्रीहिः। कर्मणि क्तिनि
समानाधिकरणपदो वा। न किंचिच्छुभमिति शेषः। अशुभं तु प्राप्यत एव
॥ २६॥

क्रियया स्पन्दधर्मिण्या स्वार्थसाधकता स्वयम्।
साधुसंगमसच्छास्त्रतीक्ष्णयोन्नीयते धिया॥ २७॥

अधिकविवक्षयोक्तमेव पुनराह - क्रिययेत्यादिना। क्रिययेति
तृतीयान्तपाठः प्राग्व्याख्यातः। क्वचित्तु क्रियायाः स्पन्दधर्मिण्याः इति
पाठस्तत्र क्रियायाः स्वार्थसाधकता प्रसिद्धेति तत्फलभूतया धिया
स्वयमुन्नीयते उद्ध्रियत इत्यर्थः॥ २७॥

अनन्तसमतानन्दं परमार्थं स्वकं विदुः।
स येभ्यः प्राप्यते यत्नात्सेव्यास्ते शास्त्रसाधवः॥ २८॥

समता अज्ञानकृतवैषम्यनिवृत्तिस्तदुपलक्षितमानन्दं ये विदुः स
चानन्दो येभ्यः प्राप्यते ते सव्याः
प्रणिपातपरिप्रश्नशुश्रूषादिभिरभ्यासेन चावर्जनीयाः॥ २८॥

सच्छास्त्रादिगुणो मत्या सच्छास्त्रादिगुणान्मतिः।
विवर्धेते मिथोऽभ्यासात्सरोब्जाविव कालतः॥ २९॥

यद्विवक्षयोक्तमपि पुनरुक्तं तदाह - सच्छास्त्रेति |
आदिपदात्साधुसंगमपरिग्रहः | तत्र साधुसंगमाभ्यासस्य
गुणस्तत्समशीलताप्राप्तिः | शास्त्राभ्यासस्य गुणः शास्त्रतात्पर्यज्ञानम् |
मतिस्तत्त्वबोधः | यथा यथायं गुरुशुश्रूषाशास्त्राभ्यासपरो भवति तथा
तथास्य बोधो विवर्धते | यथा यथा च बोधाभिवृद्धिस्तथा तथा
गुरुशास्त्रविश्वासवृद्धिस्तद्गुणवृद्ध्या
सुखादिवृद्ध्योत्तरोत्तरभूमिकामारोहति | कालतश्चिरकालतो वर्षाकालतश्च ||
२९ ||

आबाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः |
गुणैः पुरुषयतेन स्वार्थः संपद्यते हितः || ३० ||

तथा तद्विवृद्धये चिरं यत्नः कार्य इति वक्तुमुक्तमेव पुनराह -
आबाल्यादिति || ३० ||

पौरुषेण जिता दैत्याः स्थापिता भुवनक्रियाः |
रचितानि जगन्तीह विष्णुना न च दैवतः || ३१ ||

जगति पुरुषकारकारणेऽस्मिन्
कुरु रघुनाथ चिरं तथा प्रयत्नम् |
व्रजसि तरुसरीसृपाभिधानां
सुभग यथा न दशामशङ्क एव || ३२ ||

पुरुषकारः पौरुषं तदेव पुरुषार्थकारणं यस्मिंस्तथाविधे जगति |
रघुनाथेत्यधिकृतकुलश्रेष्ठत्वद्योतनाय संबोधनम् | सरीसृपः सर्पः
|| ३२ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
[२] पौरुषप्राधान्यसमर्थनं नाम सप्तमः सर्गः || ७ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
पौरुषप्राधान्यसमर्थनं नाम सप्तमः सर्गः || ७ ||

अष्टमः सर्गः ८

श्रीवसिष्ठ उवाच |

नाकृतिर्न च कर्माणि न स्पन्दो न पराक्रमः |
तन्मिथ्याज्ञानवद्रूढं दैवं नाम किमुच्यते || १ ||

वर्णितं दैवमिथ्यात्वमुदाहरणविस्तरैः |
उपजीव्यविरोधादियुक्तिभिश्च समर्थ्यते || १ ||

इत्थं दैवं निरस्य पौरुषस्वातन्त्र्यसमर्थितेप्यनाश्वासेन
[स्वातन्त्र्यैक्यसमर्थिते इति पाठः] मोमुह्यमानं
प्राग्वैराग्यप्रकरणे पञ्चविंशे सर्गे अत्रैव दुर्विलासानां
चूडामणिरिहापरः | करोत्यत्तिति लोकेऽस्मिन्दैवं कालश्च कथ्यते || तेनेयमखिला
भूतसंततिः परिपेलवा | तापेन हिममालेव नीता विधुरतां भृशम् ||
नृत्यतो हि कृतान्तस्य नितान्तमिव रागिणः | नित्यं नियतिकान्तायां मुने
परमकामिता || इत्यादिना स्वेन विस्तरेणोपवर्णितं
बहुतरश्रुतिस्मृतिपुराणैतिह्येषु [पुराणेतिहासेषु इति पाठः]

परमस्वतन्त्रतया प्रसिद्धं दैवं दुरपह्नवमिति मन्यमानं श्रीरामं
लिङ्गैरुपलक्ष्य यावदस्य दैवस्वातन्त्र्ये [स्वातन्त्र्यैक्य उपजीव्य इति
पाठः] उपजीव्यविरोधो न प्रदर्शितस्तावन्न विश्वसिष्यतीति तं
दिदर्शयिषुः श्रीवसिष्ठ उवाच - नाकृतिरित्यादिना।
आकृतिर्जातिरनुगतसंस्थानं च। कर्मस्पन्दपराक्रमाणां
मानसशारीरफलोपधानैः सामान्यविशेषतद्विशेषभावेन वा भेदः।
यस्यैते न सन्ति तद्दैवं किंस्वरूपमिति न तत्त्वतो निर्णीय जनैरुच्यते। यतो
दुर्वचं तत्तस्मान्मिथ्याज्ञानवदेव रूढमित्यर्थः। मिथोऽज्ञानवदिति
पाठेऽपि अज्ञानं भ्रान्तिज्ञानं तद्वदेव मिथोऽन्योन्यं व्यवहारे
रूढमित्यर्थः॥ १॥

स्वकर्मफलसंप्राप्ताविदमित्थमितीति याः।
गिरस्ता दैवनाम्नैताः र्पसिद्धिं समुपागताः॥ २॥

किमधिष्ठाना भ्रान्तिरिति चेत्तद्दर्शयन् मिथोव्यवहारं स्फुटयति -
स्वकर्मेति। इदं कर्म इत्थमनेन क्रमेणानुष्ठितमिति
एवंरूपफलसंपन्नमिति या गिरो वाग्व्यवहारास्ताः लक्षणया तद्विषया
इत्यर्थः॥ २॥

तत्रैव मूढमतिभिर्दैवमस्तीति निश्चयः।
आत्तो दुरवबोधेन रज्ज्वामिव भुजंगमः॥ ३॥

तत्र तेषु। दुरवबोधेन भ्रान्त्या। आत्तो गृहीतः॥ ३॥

ह्यस्तनी दुष्क्रियाभ्येति शोभां सत्क्रियया यथा।
अद्यैवं प्राक्तनी तस्माद्यत्नात्सत्कार्यवान्भवेत्॥ ४॥

तथाच मदुक्तमेव फलितमित्याह - ह्यस्तनीति॥ ४॥

मूढानुमानसंसिद्धं दैवं यस्यास्ति दुर्मतेः।
दैवाद्दाहोऽस्ति नैवेति गन्तव्यं तेन पावके॥ ५॥

उपजीव्यप्रमाणविरोधं विवक्षुः प्रथमं प्रत्यक्षस्वक्रियाविरोधमाह ##-

प्। ९०)

दैवमेवेह चेत्कर्तृ पुंसः किमिव चेष्टया।
स्नानदानासनोच्चारान्दैवमेव करिष्यति॥ ६॥

उच्चारान् दानाद्यङ्गमन्त्राद्युच्चारणानि॥ ६॥

किंवा शास्त्रोपदेशेन मूकोऽयं पुरुषः किल।
संचार्यते तु दैवेन किं कस्येहोपदिश्यते॥ ७॥

तथाच वेदादिप्रामाण्यविरोध इत्याह - किमिति। मूको
वाग्व्यापारेऽप्यस्वतन्त्रः॥ ७॥

न च निस्पन्दता लोके दृष्टेह शवतां विना।
स्पन्दाच्च फलसंप्राप्तिस्तस्माद्दैवं निरर्थकम्॥ ८॥

दृष्टविरोधोऽपीत्याह - न चेति॥ ८॥

9881 न चामूर्तेन दैवेन मूर्तस्य सहकर्तृता।
9882 पुंसः संदृश्यते काचित्तस्माद्दैवं निरर्थकम्॥ ९॥
9883
9884 ननु देहादिस्पन्दः कर्त्रन्तरसमुच्चयकर्तृकः क्रियात्वात्
9885 शिबिकोद्वहनवदित्यनुमाने मूर्तकर्त्रन्तरस्य प्रत्यक्षबाधे अमूर्तः
9886 सहकारिकर्ता सेत्स्यति तदेव दैवं नः सिद्धमित्याशङ्क्याह - न चेति।
9887 तथा च मूर्तसमुच्चितकर्तृकत्वं दृश्यसमुच्चितकर्तृकत्वं
9888 चोपाधिरित्यर्थः। तथाच पक्षे उपाध्यभावाभावेन साध्याभावः सिद्ध
9889 इत्याह - तस्मादिति॥ ९॥
9890
9891 मिथोऽङ्गानि समासाद्य द्वयोरेकैककर्तृता।
9892 हस्तादीनां हतत्वे ह न दैवेन क्वचित्कृतम्॥ १०॥
9893
9894 क्वचिल्लेखनवपनादौ मिथः परस्परं लेखनीक्षुराद्यङ्गानि समासाद्य
9895 प्राप्तयोर्द्वयोर्मध्ये द्वितीयस्य प्रत्याख्यानमेकैकस्य कर्तृता च
9896 संदृश्यत इत्यनुषज्यते। क्वचित्तु पुस्तके पुंसः संदृश्यत इत्यर्धं
9897 पुनः पठ्यते। एतेन हस्तपादमनोबुद्ध्यादिवत्क्रियोपकरणत्वेनापि
9898 दैवकल्पनाशा निरस्तेत्याह - हस्तादीनामिति। तत्र हस्तादौ सति तेन
9899 दैवस्यान्यथासिद्धेः करणत्वायोगाद्वातरोगादिना हतत्वे नष्टत्वे सतीत्युक्तम्।
9900 ह इति किलर्थे॥ १०॥
9901
9902 मनोबुद्धिवदप्येतद्दैवं नेहानुभूयते।
9903 आगोपालं कृतप्रज्ञैस्तेन दैवमसत्सदा॥ ११॥
9904
9905 पृथक्चेद्बुद्धिरन्योऽर्थः सैव चेत्कान्यता तयोः।
9906 कल्पनायां प्रमाणं चेत्पौरुषं किं न कल्प्यते॥ १२॥
9907
9908 किंच दैवसिद्धौ कर्त्रादिकारकबुद्धिरेव मानं तत्पृथग्भूतबुद्धिर्वा।
9909 द्वितीये क्रियायामनुपयुक्तोऽन्य एव दैवमिति निरर्थकोऽर्थः कल्पितः स्यात्। आद्ये
9910 प्रसिद्धकर्त्रादिरेव दैवशब्देनोक्तः स्यादित्याह - पृथगिति। ननु
9911 समानपाण्डित्यादिफलमीहमानानामधीयानानां केचिदेव तत्फलेन युज्यन्ते
9912 न सर्वे तत्रावश्यं वैषम्ये निमित्तं कल्प्यम् कार्यवैषम्यलिङ्गस्य
9913 कल्पनाप्रमाणत्वादितिचेत्तत्राह - कल्पनायामिति। तत्रापि
9914 दृष्टसजातीयपौरुषमेव प्राक्तनं कल्प्यते नाप्रसिद्धं दैवमित्यर्थः॥ १२
9915 ॥
9916
9917 नामूर्तस्तेन सङ्गोऽस्ति नभसेव वपुष्मतः।
9918 मूर्तं च दृश्यते लग्नं तस्माद्दैवं न विद्यते॥ १३॥
9919
9920 कारकान्तरसहकारित्वायोग्यत्वादपि न तत्कल्पना युक्तेत्याह - नेति। तेन
9921 कारकान्तरेण। सङ्गः संयोगः। वपुष्मतोऽस्मदादेः। चकारोऽवधारणे।
9922 यस्मान्मूर्तमेव लग्नं परस्परसंयुक्तं दृश्यते तस्मात्॥ १३॥
9923
9924 विनियोक्त्रथ भूतानामस्त्यन्यच्चेज्जगल्लये।
9925 शेरते भूतवृन्दानि दैवं सर्वं करिष्यति॥ १४॥
9926
9927 शेरते शयीरन्। व्यत्ययेन लिङर्थे लट्॥ १४॥
9928
9929 दैवेन त्वभियुक्तोऽहं तत्करोमीदृशं स्थितम्।
9930 समाश्वासनवागेषा न दैवं परमार्थतः॥ १५॥
9931
9932 अभियुक्तः प्रेरितः। स्थितं दैवसंकल्पसिद्धम्॥ १५॥

9933
9934 मूढैः प्रकल्पितं दैवं तत्परास्ते क्षयं गताः ।
9935 प्राज्ञास्तु पौरुषार्थेन पदमुत्तमतां गताः ॥ १६ ॥
9936
9937 ये शूरा ये च विक्रान्ता ये प्राज्ञा ये च पण्डिताः ।
9938 तैस्तैः किमिव लोकेऽस्मिन्वद दैवं प्रतीक्ष्यते ॥ १७ ॥
9939
9940 किमिति काकुः प्रश्नच्छलेनाक्षेपे ॥ १७ ॥
9941
9942 कालविद्भिर्विनिर्णीता यस्यातिचिरजीविता ।
9943 स चेज्जीवति संछिन्नशिरास्तद्दैवमुत्तमम् ॥ १८ ॥
9944
9945 ननु दैवज्ञा ग्रहान् निवेदयन्ति तदेव दैवमित्याशङ्क्य तेषां
9946 लिङ्गविदयाचारभेदेन पौरुषतत्फलसूचकत्वमेव न कारणतेत्यभिप्रेत्याह
9947 - कालविद्भिरिति ॥ १८ ॥
9948
9949 कालविद्भिर्विनिर्णीतं पाण्डित्यं यस्य राघव ।
9950 अनध्यापित एवासौ तज्ज्ञश्चेद्दैवमुत्तमम् ॥ १९ ॥
9951
9952 उत्तमं श्रेष्ठं कारणं सिद्ध्येदिति शेषः ॥ १९ ॥
9953
9954 विश्वामित्रेण मुनिना दैवमुत्सृज्य दूरतः ।
9955 पौरुषेणैव संप्राप्तं ब्राह्मण्यं राम नान्यथा ॥ २० ॥
9956
9957 अस्माभिरपरै राअम पुरुषैर्मुनितां गतैः ।
9958 पौरुषेणैव संप्राप्ता चिरं गगनगामिता ॥ २१ ॥
9959
9960 विश्वासदार्ढ्याय पुरोगतेष्वेव पौरुषफलमुदाहरति - विश्वाब्मितेणेति ॥
9961 २० ॥ २१ ॥
9962
9963 उत्साद्य देवसंघातं चक्रुस्त्रिभुवनोदरे ।
9964 पौरुषेणैव यत्नेन साम्राज्यं दानवेश्वराः ॥ २२ ॥
9965
9966 यत्तु प्रसिद्धमिन्द्रादिदैवं तदपि पौरुषेण पराजितं प्रसिद्ध्मित्याह -
9967 उत्साद्येति ॥ २२ ॥
9968
9969 आलूनशीर्णमाभोगि जगदाजह्नुरोजसा ।
9970 पौरुषेणैव यत्नेन दानवेभ्यः सुरेश्वराः ॥ २३ ॥
9971
9972 योऽपि तस्य जयः सोऽपि पौरुषादेव न स्वत इत्याह - आलूनेति । आभोगि विस्तीर्णं
9973 जगत् आलूनं छिन्नं शीर्णं जर्जरीकृतं च शत्रुसैन्यं यस्मिन्
9974 युद्धादिकर्मणि तद्यथा स्यात्तथा आजह्नुः प्रत्याजह्नुः । तथाच दैवस्यापि
9975 दैवं पौरुषमेवेति भावः ॥ २३ ॥
9976
9977 राम पौरुषयुक्त्या च सलिलं धार्यतेऽनया ।
9978 चिरं करण्डके चारु न दैव तत्र कारणं ॥ २४ ॥
9979
9980 अनया रालमधूच्छिष्टादिलेपनादिरूपेण प्रसिद्धया पौरुषयुक्त्या ।
9981 करण्डके वंशसंपुटके ॥ २४ ॥
9982
9983 भरणादानसंरम्भविभ्रमश्रमभूमिषु ।
9984 शक्तता दृश्यते राम न दैवस्यौषधेरिव ॥ २५ ॥

भरणं स्वजनपोषणं। आदानं बलात्परराष्ट्रदेः। संरम्भः क्रोधेन
परनिग्रहः। विभ्रमा भोगविलासाः। अन्येऽपि ये श्रमभूमयः कष्टसाध्याः
पुरुषार्थास्तेषु दैवस्य शक्तता न दृश्यते। ओषधिग्रहणं
मणिमन्त्राद्युपलक्षणं तस्यैव॥ २५॥

प्। ९१)

सकलकारणकार्यविवर्जितं
निजविकल्पवशादुपकल्पितम्।
त्वमनपेक्ष्य हि दैवमसन्मयं
श्रय शुभाशय पौरुषमुत्तमम्॥ २६॥

हे शुभाशय त्वं निजः स्वीयो विकल्पो भ्रमस्तस्मादुपकल्पितमिवासन्मयं
तुच्छप्रायं दैवमनपेक्ष्य पौरुषं श्रय आश्रय॥ २६॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
दैवनिराकरणं नामाष्टमः सर्गः॥ ८॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
दैवनिराकरणं नामाष्टमः सर्गः॥ ८॥
नवमः सर्गः ९

श्रीराम उवाच॥

भगवन्सर्वधर्मज्ञ प्रतिष्ठामलमागतम्।
यल्लोके तद्वद ब्रह्मन्दैवं नाम किमुच्यते॥ १॥

दैवापलापसिद्ध्यर्थं मनोमान्त्रत्वमुच्यते।
कर्मणः सफलस्यात्र मनसश्च चिदात्मता॥ १॥

पूर्व पौरुषस्वातन्त्र्यसिद्धये क्वचिद्दैवमसदेव नास्त्येवेत्यपलपितम्।
क्वचित्तु प्राक्तनप्रयत्नजन्यकरैव दैवं पौरुषमेव वा दैवमित्युक्तम्। तत्र
प्रथमकल्पे दृढतरलोकवेदप्रसिद्धेर्निरालम्बनत्वापत्तिमसति दुर्बले
[दुर्बले तत्सापेक्ष इति पाठः] तत्सापेक्षपौरुषप्राबल्योक्तिविरोधं च
द्वितीये तु असद्दैवमिति प्रतिज्ञानुपपत्तिमाधुनिकप्रवृत्तीनामपि
पूर्वकर्मफलतया तदनुगुणतयैवोत्पत्तौ तद्विरोधित्वाभावेन
ताभिस्तज्जयोक्तिविरोधं तत्पारतन्त्र्येऽपि पुरुषस्वातन्त्र्यविघातं चाक्षेप्स्यामीति
गूढाभिसंधिः श्रीरामस्तदर्थं गुरोः कतरस्मिन्कल्पे निर्भर इति
जिज्ञासुरुवाच - भगवन्निति। प्रतिष्ठां प्रसिद्धिमलमत्यन्तमागतं
प्राप्तं यद्दैवं तत्किमसदुत सदेवेत्यर्थः॥ १॥

श्रीवसिष्ठ उवाच॥

पौरुषं सर्वकार्याणां कर्तृ राघव नेतरत्।
फलभोक्तृ च सर्वत्र न दैवं तत्र कारणम्॥ २॥

एवं पृष्टो ज्ञातरामाभिप्रायः श्रीवसिष्ठोऽपि दैवापलापोपपत्त्यैव
जगदपलापेनाद्वितीयमात्मतत्त्वं बुबोधयिषुः कल्पयोः फलतो नास्ति भेद इति
गूढाभिप्रायः। प्रथमकल्पमेवावलम्ब्योक्तमेवोवाच - पौरुषमिति।
वस्तुत उदासीनत्वादात्मनो न कर्तृत्वं न वा भोक्तृत्वमिति द्योतनाय
करणेऽपि पौरुषे तत्कर्तृताव्यपदेशः॥ २॥

10037
10038 दैवं न किंचित्कुरुते न भुङ्क्ते न च विद्यते |
10039 न दृश्यते नाद्रियते केवलं कल्पनेदृशी || ३ ||
10040
10041 विवेकिभिर्नाद्रियते | कल्पनानिरूढभ्रान्तिर्लोकानामित्यर्थः || ३ ||
10042
10043 सिद्धस्य पौरुषेणेह फलस्य फलशालिना |
10044 शुभाशुभार्थसंपत्तिर्दैवशब्देन कथ्यते || ४ ||
10045
10046 निरालम्बनत्वानुपपत्तिं परिहरति - सिद्धस्येति | फलशालिना अवश्यं
10047 फलवता पौरुषेण सिद्धस्य वनितापिण्डादेर्भर्तृसपत्न्यादिभिः
10048 शुभाशुभं यत्प्राप्यते तदेवालम्ब्य दैवमिति व्यवह्रियत इत्यर्थः || ४ ||
10049
10050 पौरुषोपनता नित्यमिष्टानिष्टस्य वस्तुनः |
10051 प्राप्तिरिष्टाप्यनिष्टा वा दैवशब्देन कथ्यते || ५ ||
10052
10053 प्रथममिष्टस्य पश्चादनिष्टापि प्राप्तिर्भवति कदाचित्प्रथममनिष्टस्य
10054 पश्चादिष्टापीति तथोक्तिः कथ्यते | लोकैरिति शेषः || ५ ||
10055
10056 भावी [भावी पौरुषजः] त्ववश्यमेवार्थः
10057 पुरुषार्थैकसाधनः |
10058 यः सोऽस्मि&ल्लोकसंघाते दैवशब्देन कथ्यते || ६ ||
10059
10060 लोकायतिकानां मतमाह - भावीति | पुरुषार्थोऽत्र भोगः || ६ ||
10061
10062 ननु राघव लोकस्य कस्यचित्किंचिदेव हि |
10063 दैवमाकाशरूपं हि करोति न करोति च || ७ ||
10064
10065 सिद्धान्तमाह - नन्विति | कस्यचित्किंचिदेव दैवमाकाशरूपं
10066 शून्यकल्पं नभोनैल्यसदृशं वा करोति भ्रान्तदृशा | न करोति
10067 विवेकिदृशा || ७ ||
10068
10069 पुरुषार्थस्य सिद्धस्य शुभाशुभफलोदये |
10070 इदमित्थं स्थितमिति योक्तिस्तद्दैवमुच्यते || ८ ||
10071
10072 इदं फलमित्थमेतद्बीजात्मना प्राक् स्थितम् || ८ ||
10073
10074 इत्थं ममाभवद्बुद्धिरित्थं मे निश्चयो ह्यभूत् |
10075 इति कर्मफलप्राप्तौ योक्तिस्तद्दैवमुच्यते || ९ ||
10076
10077 इष्टानिष्टफलप्राप्ताविदमित्यस्य वाचकम् |
10078 आश्वासनामात्रवचो दैवमित्येव कथ्यते || १० ||
10079
10080 इष्टानिष्टफलयोः प्राप्तौ सत्यामिदं प्राक्तनं कर्म इत्थमेवं
10081 प्रकारमित्यस्यार्थस्य सर्वकल्पनानां पौरुषे एवान्तर्भावः || १० ||
10082
10083 श्रीराम उवाच |
10084
10085 भगवन्सर्वधर्मज्ञ यत्प्राक्कर्मोपसंचितम् |
10086 तद्दैवं [तदेतद्दैवमित्युक्तं इति पाठः]
10087 दैवमित्युक्तमपमृष्टं कथं त्वया || ११ ||
10088

10089 कल्पद्वयाभेदोक्त्याऽशयमप्रतिपद्यमानः प्रथमकल्पेनोपक्रम्य
10090 द्वितीयकल्पेनोपसंहारे विरोधं मन्यमानः स्वाभिसंधिं प्रकाशयन्
10091 श्रीराम उवाच - भगवन्निति। यत्प्राक्तनं कर्म तदेव पुनःपुनर्दैवमिति
10092 यद्युक्तं तर्हि तद्विद्यत एव न विद्यते इति त्वया कथमपमृष्टमपलपितम्।
10093 अपलापवचनस्य कोऽभिप्राय इत्यर्थः॥ ११।
10094
10095 श्रीवसिष्ठ उवाच॥
10096
10097 साधु राघव जानासि शृणु वक्ष्यामि तेऽखिलम्।
10098 दैवं नास्तीति ते येन स्थिरा बुद्धिर्भविष्यति॥ १२॥
10099
10100 स्वाभिसंधिं प्रकटयन् श्रीवसिष्ठ उवाच - साध्विति। जानासि विरोधं
10101 कल्पद्वयेऽपि दोषांश्चेति भावः। स्थिरा दोषाशङ्कानुपहता॥ १२॥
10102
10103 प्। ९२)
10104
10105 या मनोवासना पूर्वं बभूव किल भूरिशः।
10106 सैवेयं कर्मभावेन नृणां परिणतिं गता॥ १३॥
10107
10108 कर्मभावेन कायिकवाचिककर्मभावेन। यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति
10109 तत्कर्मणा करोति इति श्रुतेस्तथैवानुभवाच्चेति भावः॥ १३॥
10110
10111 जन्तुर्यद्वासनो राम तत्कर्ता [तत्कर्मा इति पाठः] भवति क्षणात्
10112 ।
10113 अन्यकर्मान्यभावश्चेत्येतन्नैवोपपद्यते॥ १४॥
10114
10115 तदेवान्वयव्यतिरेकोपदर्शनेनोपपादयति - जन्तुरिति॥ १४॥
10116
10117 ग्रामगो ग्राममाप्नोति पत्तनार्थी च पत्तनम्।
10118 यो यो यद्वासनस्तत्र स स प्रयतते सदा॥ १५॥
10119
10120 विशेषे सहचारदर्शनात्सामान्ये व्याप्तिः सिद्धेत्याह - ग्रामग इति।
10121 ग्रामगो ग्रामगमनगोचरोद्भूतवासनः॥ १५॥
10122
10123 यदेव तीव्रसंवेगाद्दृढं कर्म कृतं पुरा।
10124 तदेव दैवशब्देन पर्यायेणेह कथ्यते॥ १६॥
10125
10126 तीव्रसंवेगात् फलाभिलाषातिशयात्। कर्मप्रयत्नप्राबल्येन कृतं यत्॥ १६॥
10127
10128 एवं कर्मस्थकर्माणि कर्मप्रौढा स्ववासना।
10129 वासना मनसो नान्या मनो हि पुरुषः स्मृतः॥ १७॥
10130
10131 कर्मसु तिष्ठन्तीति कर्मस्थाः कर्तारस्तेषां सर्वाणि कर्माण्येवमुक्तरीत्यैव
10132 भवन्ति। कर्म च प्रौढा उपचिता स्ववासनैव। वासना च स्वकारणान्मनसो
10133 नान्या वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् इति श्रुत्युक्तन्यायात्। यद्यपि
10134 वाक्काययोरपि कर्म दृश्यते तथापि तयोरपि विमर्शे मनोवासनामात्रत्वं
10135 वक्ष्यमाणमभिप्रेत्यैवमुक्तम्। मनश्च पुरुषः पूर्णात्मैव न ततो
10136 व्यतिरिच्यते। तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वी स्याम् इतीत्यादिश्रुतेर्मनसः
10137 पुरुषविवर्तत्वादिति भावः॥ १७॥
10138
10139 यद्दैवं तानि कर्माणि कर्म साधो मनो हि तत्।
10140 मनो हि पुरुषस्तस्माद्दैवं नास्तीति निश्चयः॥ १८॥

10141
10142 पुरुषस्य च परमार्थतो निर्विकारचिन्मात्ररूपत्वान्मनसोऽसत्त्वे
10143 कर्मासत्त्वात्तदात्मकदैवासत्त्वं [कर्मासत्त्वमतस्तदात्मक इति
10144 पाठः] फलितमित्याह - यदिति ॥ १८ ॥
10145
10146 एष एव मनोजन्तुर्यद्यत्प्रयतते हितम् ।
10147 कृतं तत्तदवाप्नोति स्वत एव हि दैवतः ॥ १९ ॥
10148
10149 प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं
10150 मन्वानो मनः इति श्रुतेरात्मन एवाध्यासान्मन आदिभावेन स्थितस्य
10151 कर्मतत्फलभावेनाप्यवस्थितिरिति स एव दैवमिति यद्युच्यते तर्ह्यस्तु नाम न
10152 तेन पुरुषस्वातन्त्र्यविधात इत्याशयेनाह - एष एवेति । मनः मन
10153 आदिभावं प्राप्तः ॥ १९ ॥
10154
10155 मनश्चित्तं वासना च कर्म दैवं च निश्चयः ।
10156 राम दुर्निश्चयस्यैताः संज्ञाः सद्भिरुदाहृताह् ॥ २० ॥
10157
10158 यद्यत्यन्तासदेव मनस्तर्हि कथं तेन व्यवहारसिद्धिर्वन्ध्यापुत्रादिना
10159 तददर्शनादित्याशङ्क्ययौक्तिकदृशा तस्यानिर्वचनीयतां दर्शयन्
10160 तदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानम्
10161 इत्यादिश्रुतिमनुरुध्य मनस एव दैवादिसंज्ञाभेदा इत्याह - मन इति ।
10162 दुर्निश्चयस्य सत्त्वासत्त्वचिज्जडत्वभेदाभेदादिना तत्त्वतो निश्चेतुमशक्यस्य
10163 मिथ्याभूतस्य मनसस्तदात्मतापन्नस्य पुरुषस्येति यावत् ॥ २० ॥
10164
10165 एवंनामा हि पुरुषो दृढभावनया यथा ।
10166 नित्यं प्रयतते राम फलमाप्नोत्यलं तथा ॥ २१ ॥
10167
10168 तथाच पुरुषस्वातन्त्र्यं सिद्धमित्याह - एवंनामेति । एवं
10169 पूर्वोक्तविधानि नामानि यस्य ॥ २१ ॥
10170
10171 एवं पुरुषकारेण सर्वमेव रघूद्वह ।
10172 प्राप्यते नेतरेणेह [नचिरेणेह इति पाठः] तस्मात्स शुभदोऽस्तु ते
10173 ॥ २२ ॥
10174
10175 स पुरुषकारः ॥ २२ ॥
10176
10177 श्रीराम उवाच ॥
10178
10179 प्राक्तनं वासनाजालं नियोजयति मां यथा ।
10180 मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहम् ॥ २३ ॥
10181
10182 एवमपि प्राक्तनवासनापरवशस्य नेदानीं स्वातन्त्र्यसिद्धिरिति रामः
10183 शङ्कते - प्राक्तनमिति । कृपणो दीनः । परवश इति यावत् ॥ २३ ॥
10184
10185 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
10186
10187 अत एव हि राम त्वं श्रेयः प्राप्नोषि शाश्वतम् ।
10188 स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा ॥ २४ ॥
10189
10190 अस्त्विदानीं फले अस्वातन्त्र्यं औत्तरकालिकफलानुकूले यत्ने तु
10191 स्वातन्त्र्यमस्त्येव । सद्विद्यासंपन्नजन्मानुमितसत्प्रयत्नप्रारब्धफलायाः
10192 पूर्ववासनायाः स्वविरुद्धफलमात्रप्रतिरोधकत्वात्तदधिकृतजन्मन्यपि

10193 तत्प्रवृत्त्यस्वातन्त्र्ये
10194 कर्मब्रह्मविद्यापरशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य श्रीवसिष्ठ उवाच
10195 - अत एव हीति । अतः अधिकृतजन्महेतुवासनानुगुण्यादेव ।
10196 वासनानुगुण्यस्य जन्मविवेकसंपद्विशेषेणानुमानादिति भावः । प्राप्नोषि
10197 प्राप्स्यसि । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्यपदेशः ॥ २४ ॥
10198
10199 द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च ते ।
10200 प्राक्तनो विद्यते राम द्वयोरेकतरोऽथ वा ॥ २५ ॥
10201
10202 उक्तमेवार्थं समर्थयितुं वासनां विभज्य पृच्छति - द्विविध इति ॥ २५ ॥
10203
10204 वासनौघेन शुद्धेन तत्र चेदद्य नीयसे ।
10205 तत्क्रमेण शुभेनैव पदं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ २६ ॥
10206
10207 तत्राद्ये तावदाह - वासनौघेनेति ॥ २६ ॥
10208
10209 अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति संकटे ।
10210 प्राक्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता बलात् ॥ २७ ॥
10211
10212 द्वितीयेऽप्याह - अथेति । न स्वातन्त्र्येण वासनानामुद्बोधः ।
10213 किंतूद्बोधकानुसारेण । यद्यसत्समागमादिना दैवादेका
10214 अशुभवासनोद्भवेत्सापि तद्विरोधिसाधुसंगमसच्छास्त्रसेवनेन
10215 विरोधिवासनामुद्भाव्योत्पाद्य वा झटिति तिरस्कार्येत्यर्थः ॥ २७ ॥
10216
10217 प्राज्ञश्चेतनमात्रस्त्वं न देहस्त्वं जडात्मकः ।
10218 अन्येन चेतसा [चेत्यसे तत्त्वं इति पाठः] तत्ते चेत्यत्वं क्वेव
10219 विद्यते ॥ २८ ॥
10220
10221 ननु यो मनसि तिष्ठन्मनसोन्तरो यं मनो न वेद इति मनसः प्रेरकः
10222 प्राज्ञात्मान्यः श्रूयते तदधीने मनोवासनोद्भवे कथं मम
10223 सद्वासनोद्भवस्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याह - प्राज्ञ इति ।
10224 यश्चेतनमात्रश्चिन्मात्रस्वभावः प्राज्ञः श्रुतः स एव त्वं न जडात्मकः
10225 सूक्ष्मः स्थूलो वा देहस्त्वं येनान्यः स्याः । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा तत्त्वमसि
10226 इत्यादिश्रुतेः । तत्तस्मादेवं चिन्मात्रस्वरूपस्य तव अन्येन चेतसा चेतनेन
10227 चेत्यात्वं भास्यत्वं क्व विद्यते । यदि प्राज्ञस्त्वदन्यः स्यात्तर्हि
10228 चितश्चिदन्तरेण प्रकाशायोगात्त्वामपश्यन्न सर्वज्ञ एव स स्यादतस्त्वमेव
10229 स इति व्यतिहारेणैक्यं सिद्धमिति भावः । पाठान्तरे [पाठान्तरं अन्येन
10230 चेत्यसे चेत्ते चेतस्त्वं क्वेव विद्यते इति] अन्येन त्वं चेत् यदि चेत्यसे भास्यसे
10231 तर्हि ते तव चेतस्त्वं चेतनत्वं क्व विद्यते । चिद्भास्यस्य
10232 जडत्वापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥
10233
10234 प्। ९३)
10235
10236 अन्यस्त्वां चेतयति चेत्तं चेतयति कोऽपरः ।
10237 क इमं चेतयेत्तस्मादनवस्था न वास्तवी ॥ २९ ॥
10238
10239 चितश्चिदन्तरवेद्यत्वे तदप्यन्यवेद्यमित्यनवस्थापि स्यादित्याह - अन्य इति ।
10240 इमं तच्चेतयितारं कश्चेतयेत् । तस्याप्यन्यश्चेदनवस्था स्यात् सा च न वास्तवी
10241 वस्तुसिद्धिकरीति तव सद्वासनोद्बोधयत्ने स्वातन्त्र्यमव्याहतमिति भावः ॥ २९
10242 । ।
10243
10244 शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् ।

पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ ३० ॥

पुरुषस्वातन्त्र्यप्रसाधनस्य फलमाह - शुभाशुभाभ्यामिति ॥ ३० ॥

अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारय ।
स्वं मनः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां वर ॥ ३१ ॥

अशुभाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत् ।
जन्तोश्चित्तं तु शिशुवत्तस्मात्तच्चालयेद्बलात् ॥ ३२ ॥

चित्तनदी हि द्वेधा प्रवहति पुण्याय च पापाय च तत्रैकस्रोतोनिरोधे अपरत्र
द्विगुणं वहतीति योगशास्त्रोक्तिमनुसृत्याह - अशुभादिति । चालितं
निवारितम् । तस्माच्छुभादपि चालितमितरदशुभम् । चालयेदशुभादिति शेषः ॥
३२ ॥

समता सांत्वनेनाशु न द्रागिति शनैः शनैः ।
पौरुषेणैव यत्नेन पालयेच्चित्तबालकम् ॥ ३३ ॥

इति उक्तक्रमेण चित्तबालकमाशु शीघ्रमेव रागादिवैषम्यत्याजनेन
स्वाभाविक्यां समतायां सांत्वनेन निर्दोषतामापाद्य
शनैःशनैरात्मस्वरूपे निरोधलक्षणेन पौरुषेण प्रयत्नेन पालयेन्नतु
द्रागेव हठान्निरुध्यादुद्वेगात् समाधानभ्रंशो मा भूदिति । तथाच
भगवद्वचनं शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया इत्यादि ॥ ३३ ॥

वासनौघस्त्वया पूर्वमभ्यासेन घनीकृतः ।
शुभो वाप्यशुभो वापि शुभमद्य घनीकुरु ॥ ३४ ॥

त्वया शुभो वा अशुभो वा घनीकृतोऽस्तु नाम तथाप्यद्य शुभमेव
घनीकुरु । प्रथमे फलशैघ्र्याय द्वितीये तु विरोधिनिरासाय
तस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

प्रागभ्यासवशाद्याता यदा ते वासनोदयम् ।
तदाभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दन ॥ ३५ ॥

न च वासनाभ्यासस्य वैफल्यं शङ्क्यं पूर्ववासनाभ्यासेषु प्रत्यक्षतः
फलक्लृप्तेरित्याह - प्रागिति । उदयमुद्भवं घनीभावमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इदानीमपि ते याति घनतां वासनानघ ।
अभ्यासवशतस्तस्माच्छुभाभ्यासमुपाहर ॥ ३६ ॥

इदानीमपीति । तद्वदेवेति भावः ॥ ३६ ॥

पूर्वं चेद्घनतां याता नाभ्यासात्तव वासना ।
वर्धिष्यते तु नेदानीमपि तात सुखी भव ॥ ३७ ॥

प्राक्तनवासनाघनीभावेऽपि संदिहानं प्रत्याह - पूर्वमिति । तथाच
यथोचितं सुखेन व्यवहर्तव्यमिति न
दुर्वासनावृद्धिप्रयुक्तानर्थसंभावनेन विषादस्ते युक्त इति भावः ॥ ३७ ॥

संदिग्धायामपि भृशं शुभामेव समाहर ।
अस्यां तु वासनावृद्धौ शुभाद्दोषो न कश्चन ॥ ३८ ॥

10297 तर्हि किमिति शुभवासनावर्धने मां प्रवर्तयसि तत्राह -
10298 संदिग्धायामपीति | समाहर उपचिनु | शुभादाचरणादस्यां शुभायां
10299 वासनावृद्धौ तु न कश्चन दोषः | शुभाशुभफलारम्भे संदिग्धेऽपि
10300 शुभं चरेत् | यदि न स्यात्तदा किं स्याद्यदि स्यान्नास्तिको हतः || इति न्यायादिति
10301 भावः || ३८ ||
10302
10303 यद्यदभ्यस्यते लोके तन्मयेनैव भूयते |
10304 इत्याकुमारं प्राज्ञेषु दृष्टं संदेहवर्जितम् || ३९ ||
10305
10306 वस्तुतस्तु न संदेहसंभावना |
10307 अन्यत्राप्यभ्यासस्याभ्यस्यमानदार्ढ्यहेतुत्वक्लृप्तेरित्याह - यद्यदिति ||
10308 ३९ ||
10309
10310 शुभवासनया युक्तस्तदत्र भव भूतये |
10311 परं पौरुषमाश्रित्य विजित्येन्द्रियपञ्चकम् || ४० ||
10312
10313 अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः |
10314 गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर || ४१ ||
10315
10316 तर्हि कियत्कालं शुभवासना अभ्यसनीया तत्राह - अव्युत्पन्नेति |
10317 तत्त्वज्ञानपर्यन्तमित्यर्थः | प्रमाणानि युक्त्यनुभवादीनि || ४१ ||
10318
10319 ततः पक्वकषायेण नूनं विज्ञातवस्तुना |
10320 शुभोप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघो निराधिना || ४२ ||
10321
10322 पक्वा वस्त्रादिलग्नमलभागाः क्षारपाकेनेव शिथिलिता रागादिवासनाकषाया
10323 यस्य तेन | ततस्तदनन्तरं विज्ञातात्मवस्तुना | तथाच स्मृतिः - कषाये
10324 कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते इति | अत एव निराधिना
10325 अपगतमासदुःखेन पूर्णेनेति यावत् || ४२ ||
10326
10327 यदतिसुभगमार्यसेवितं त-
10328 च्छुभमनुसृत्य मनोज्ञभावबुद्ध्या |
10329 अधिगमय पदं सदा विशोकं
10330 तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ || ४३ ||
10331
10332 उक्तमेवार्थं संक्षिप्योपसंहरन्नाचरणीयं शुभं लक्षयति - यदिति |
10333 मनोज्ञभावाः शुभवासनास्तत्संपन्नया बुद्ध्या पदं परमार्थवस्तु
10334 अधिगमय साक्षात्कुरु | तच्छुभवासनानुसरणमप्यवमुच्यसाधुरूपे तिष्ठ
10335 || ४३ ||
10336
10337 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
10338 कर्मविचरो नाम नवमः सर्गः || ९ ||
10339
10340 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
10341 कर्मविचारो नाम नवमः सर्गः || ९ ||
10342
10343 दशमः सर्गः १०
10344
10345 श्रीवसिष्ठ उवाच
10346
10347 यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वं सत्तानियतिरुच्यते |
10348 सा विनेतुर्विनेतृत्वं सा विनेयविनेयता || १ ||

10349
10350 धातुः स्वस्य च जन्मात्र समस्तजनमुक्तये |
10351 स्वोपदेश इति प्रोक्तो ज्ञानावतरणक्रमः || १ ||
10352
10353 नन्वस्तु दैवं नाम प्राक्तनं पौरुषमेवेति तदाधुनिकेन शुभाचरणेन
10354 जय्यम् नियतिस्तु दुर्जयैव | या हि कृतान्तस्य कान्तेति वर्णिता वैराग्यप्रकरणे
10355 तां हि भाविपदार्थानामवश्यंभावलक्षणां
10356 भवितव्यतापरपर्यायामप्रतीकार्यामाहुरभियुक्ताः -
10357 अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि | तदा दुःखैर्न
10358 लिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिराः || इति | तथाच तन्नियम्यत्वेऽपि पुरुषस्य न
10359 स्वातन्त्र्यमिति शङ्कापरिजिहीर्षुः श्रीवसिष्ठ उवाच - यथास्थितमिति |
10360 ब्रह्मतत्त्वं यथास्थितं सच्चिदानन्दस्वप्रकाशात्मना सर्वत्र समतया
10361 सर्वानुकूल्येन स्थितं तत्संबन्धिनी सर्वपदार्थानां सत्तैव
10362 भविष्यत्कालसंबन्धेन व्यपदिश्यमाना भवितव्यताख्या नियतिरुच्यते | सत्ता
10363 च स सर्वत्र यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वम् | तदेव हि
10364 कारणकार्ययोर्नियामकनियम्यरूपेणावतिष्ठते | कारणे सत्यवश्यं
10365 कार्येण भाव्यं कार्ये सत्यवश्यं कारणेन भाव्यमिति नियतिर्नियमः | सा च
10366 विनेतुर्नियन्तुः कारणादेर्विनेतृत्वं कार्यादिनियामकत्वम् | विनेयस्य
10367 नियम्यस्य च कायदिर्विनेयता नियम्यता | नियतपूर्वकालसत्ताकारणता
10368 नियतपश्चात्कालसत्ताकार्यतेति
10369 तयोर्देशकालविशेषितसत्तामात्ररूपत्वादित्यर्थः | पूर्वोक्तनियतिरपि
10370 सर्वकारणभूतब्रह्मसत्तारूपकालशक्तिरिति भावः || १ ||
10371
10372 अतः परुषमाश्रित्य श्रेयसे नित्यबान्धवम् |
10373 एकाग्रं कुरु तच्चित्तं शृणु चोक्तमिदं मम || २ ||
10374
10375 अतः सर्वानुकूलब्रह्मसत्तारूपत्वात्पौरुषसाफल्येऽप्यनुकूलैव नियतिर्न
10376 प्रतिकूलेत्यत उक्तं वचनं वक्ष्यमाणमिदमेकाग्रकरणोपायबोधकं
10377 प्रथमं तदेव वचनमाह - पौरुषमित्यादिना || २ ||
10378
10379 अवान्तरनिपातीनि स्वारूढानि मनोरथम् |
10380 पौरुषेणेन्द्रियाण्याशु संयम्य समतां नय || ३ ||
10381
10382 इन्द्रियाणि मनोरथं विषयाभिलाषं स्वारूढानि सन्ति अवान्तरे मुक्तेरर्वाक्तने
10383 ऐहिकस्वर्गादिसुखे निपातनशीलानि [निपतन इति पाठ] भवन्त्यतस्तानि
10384 यथा मनोरथं नारोहन्ति तथा पौरुषेण प्रयत्नेन संयम्य मनः समतां
10385 नयेत्यर्थः || ३ ||
10386
10387 इहामुत्र च सिद्ध्यर्थं पुरुषार्थफलप्रदाम् |
10388 मोक्षोपायमयीं वक्ष्ये संहितां सारनिर्मिताम् || ४ ||
10389
10390 तदनन्तरं यत्कार्यं तदाह - इहेत्यादिना | इह सिद्धिर्जीवन्मुक्तता अमुत्र
10391 सिद्धिर्विदेहमुक्तता | इह मनुष्यलोके अमुत्र स्वर्गादिलोकेषु चाधिकारिणां
10392 ज्ञानसिद्ध्यर्थमिति वा | मोक्षोपायमयीं मोक्षसाधनोपदेशप्रचुराम् |
10393 यां संहितां वक्ष्ये तां स्वीकुर्विति शेषः || ४ ||
10394
10395 अपुनर्ग्रहणायान्तस्त्यक्त्वा संसारवासनाम् |
10396 संपूर्णौ शमसंतोषावादायोदारया धिया || ५ ||
10397
10398 तच्छ्रवणे मन्दविरक्तस्यापि नाधिकार इति द्यतनायापुनर्ग्रहणायेति |
10399 शमसंतोषौ शान्तिवतृष्ण्यसुखे || ५ ||
10400

10401 सपूर्वापरवाक्यार्थविचारविषयाहृतम् ।
10402 मनः समरसं कृत्वा सानुसंधानमात्मनि ॥ ६ ॥
10403
10404 कर्मकाण्डश्रुतयः पूर्ववाक्यानि । उपासनापरश्रुतय उत्तरवाक्यानि ।
10405 अर्थविचारो ज्ञानसाधकत्वम् । पूर्वापरवाक्यार्थविचारसहितं च
10406 तद्विषयैरहतं चेति विग्रहः । आत्मनि सानुसंधानं समरसं
10407 गुरुशास्त्रोपदिष्टप्रकारस्य स्वानुभवस्य चैकरस्यापादनसहितमिति यावत् ॥ ६
10408 । ।
10409
10410 सुखदुःखक्षयकरं महानन्दैककारणम् ।
10411 मोक्षोपायमिमं राम वक्ष्यमाणं मया शृणु ॥ ७ ॥
10412
10413 इमां मोक्षकथां श्रुत्वा सह सर्वैर्विवेकिभिः ।
10414 परं यास्यसि निर्दुःखं नाशो यत्र न विद्यते ॥ ८ ॥
10415
10416 अविवेकिनां श्रवणशालाप्रवेशम्पि वारयितुं सर्वैर्विवेकिभिरित्युक्तिः ॥ ८ ॥
10417
10418 इदमुक्तं पुराकल्पे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
10419 सर्वदुःखक्षयकरं परमाश्वासनं धियः ॥ ९ ॥
10420
10421 इत्थं साङ्गं श्रवणमवतार्य श्रोतव्यशास्त्रादेरसिद्धये [शास्त्रादेः
10422 सिद्धये इति पाठः] तदवतारप्रकारं विवक्षुराह - इदमिति । पुराकल्पे
10423 कल्पादौ ॥ ९ ॥
10424
10425 श्रीराम उवाच ।
10426
10427 केनोक्तं कारणेनेदं ब्रह्मन्पूर्वं स्वयंभुवा ।
10428 कथं च भवता प्राप्तमेतत्कथय मे प्रभो ॥ १० ॥
10429
10430 वसिष्ठाभिप्रायानुरूपं जिज्ञासुः श्रीराम उवाच - केनेति ॥ १० ॥
10431
10432 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
10433
10434 अस्त्यनन्तविलासात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ।
10435 चिदाकाशोऽविनाशात्मा प्रदीपः सर्वजन्तुषु ॥ ११ ॥
10436
10437 तत्रादौ परमेष्ठिनो जन्म वक्तुं तन्मूलकारणमाह - अस्तीति । अनन्तानां
10438 मायिकविलासानामधिष्ठानभूत आत्मा अस्ति । सर्वगः सर्वान्तरः
10439 सर्वसंश्रयः सर्वाधार इति तस्य मायातत्कार्यातिरेकद्योतनायोक्तम् ।
10440 सर्वजन्तुषु प्रदीप इति प्रत्यक्चिद्रूपत्वेन [प्रत्यक्त्वेन इति पाठः]
10441 नित्यापरोक्षतालाभाय ॥ ११ ॥
10442
10443 स्पन्दास्पन्दसमाकारात्ततो विष्णुरजायत ।
10444 स्यन्दमानरसापूरात्तरङ्गः सागरादिव ॥ १२ ॥
10445
10446 मायातत्कार्याणां स्पन्दे अस्पन्दे च सम एक आकारः स्वभावो यस्य
10447 तस्मान्निर्विकारादित्यर्थः । विष्णुः सर्वकार्यव्यापनशीलो ब्रह्माण्डात्मा
10448 विराट् सूक्ष्मभूतसृष्टिक्रमेणाजायत । स्यन्दमानस्य रसस्य जलस्य
10449 आपूरात्स्पन्दास्पन्दयोरप्यप्रच्युतजलैकस्वभावात्सागरात्तरङ्ग इव । अनेन
10450 निर्विकाराज्जगदुत्पत्तिर्विवर्तरूपैव न परिणाम इति ध्वन्यते ॥ १२ ॥
10451
10452 प्। ९५)

10453
10454 सुमेरुकर्णिकात्तस्य दिग्दलाद्धृदयाम्बुजात् ।
10455 तारकाकेसरवतः परमेष्ठी व्यजायत ॥ १३ ॥
10456
10457 तस्य विराजः सुमेरुः कर्णिका यस्य दिशो दलानि यस्य तादृशात्तरकाकेसरवतो
10458 हृदयाम्बुजात् ॥ १३ ॥
10459
10460 वेदवेदार्थविद्देवमुनिमण्डलमण्डितः ।
10461 सोऽसृजत्सकलं सर्वं विकल्पौघं यथा मनः ॥ १४ ॥
10462
10463 देवानां मुनीनां च मण्डलैः समूहैः । सर्गं प्राणिनिकायम् ॥ १४ ॥
10464
10465 जम्बूद्विपस्य कोणेऽस्मिन्वर्षे भारतनामनि ।
10466 ससर्ज जनसर्गौघं ह्याधिव्याधिपरिप्लुतम् ॥ १५ ॥
10467
10468 भावाभावविषण्णाङ्गमुत्पातध्वंसतत्परम् ।
10469 सर्गेऽस्मिन्भूतजातीनां [सर्वभूतानां इति पाठः]
10470 नानाव्यसनसंकुलम् ॥ १६ ॥
10471
10472 भावाभावौ लाभालाभौ ताभ्यां विषण्णमङ्गं मनो यस्य ।
10473 उत्पत्तिरुत्पातस्तत्संनिहितो ध्वंसो मरणं तत्र तत्परम् । अल्पजीवितमिति यावत् ।
10474 एतस्मिन्भूतजातीनां सर्गे नानाविधैर्विषयभोगव्यसनैः संकुलं जनस्य
10475 दुःखं दृष्ट्वेत्युत्तरत्रान्वयः ॥ १६ ॥
10476
10477 जनस्यैतस्य दुःखं तद्दृष्ट्वा सकललोककृत् ।
10478 जगाम करुणामीशः पुत्रदुःखात्पिता यथा ॥ १७ ॥
10479
10480 ईशस्तद्दुःखनिवारणसमर्थः ॥ १७ ॥
10481
10482 क एतेषां हताशानां दुःखस्यान्तो हतायुषाम् ।
10483 स्यादिति क्षणमेकाग्रं चिन्तयामास भूतये ॥ १८ ॥
10484
10485 अन्तयति नाशयतीत्यन्तः क उपायः स्यादिति चिन्तयामास ॥ १८ ॥
10486
10487 इति संचिन्त्य भगवान्ससर्ज स्वयमीश्वरः ।
10488 तपो धर्मं च दानं च सत्यं तीर्थानिच् चैव हि ॥ १९ ॥
10489
10490 प्रथमं शुद्धिसाधनसर्गमाह - इतीति ॥ १९ ॥
10491
10492 एतत्सृट्वा पुनर्देवश्चिन्तयामास भूतकृत् ।
10493 पुंसां नानेन सर्वस्य दुःखस्यान्त इति स्वयम् ॥ २० ॥
10494
10495 सर्गस्य सृष्टेः संबन्धिनां पुंसां । स्वसृष्टानामिति यावत् । अन्तो मूलतो
10496 निवृत्तिः ॥ २० ॥
10497
10498 निर्वाणं नाम परमं सुखं येन पुनर्जनः ।
10499 न जायते न म्रियते तज्ज्ञानादेव लभ्यते ॥ २१ ॥
10500
10501 जनो जीवः पुनर्न जायते न म्रियते तन्निर्वाणम् ॥ २१ ॥
10502
10503 संसारोत्तरणे जन्तोरुपायो ज्ञानमेव हि ।
10504 तपो दानं तथा तीर्थमनुपायाः प्रकीर्तिताः ॥ २२ ॥

10505
10506 अनुपाया असाधनानि प्रकीर्तिताः न कर्मणा न प्रजया धनेन प्लवा ह्येते
10507 अदृढा यज्ञरूपाः इत्यादिश्रुतिषु ॥ २२ ॥
10508
10509 तत्तावद्दुःखमोक्षार्थे जनस्यास्य हतात्मनः [महात्मनः इति
10510 पाठः] ।
10511 प्रत्यग्रं तरणोपायमाशु प्रकटयाम्यहम् ॥ २३ ॥
10512
10513 प्रत्यग्रं नवम् । दृढमिति यावत् ॥ २३ ॥
10514
10515 इति संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मा कमलसंस्थितः ।
10516 मनसा परिसंकल्प्य मामुत्पादितवानिमम् ॥ २४ ॥
10517
10518 इमं त्वत्पुरःस्थं माम् ॥ २४ ॥
10519
10520 कुतोऽप्युत्पन्न एवाशु ततोऽहं समुपस्थितः ।
10521 पितुस्तस्य पुनः शीघ्रमूर्मिरूर्मेरिवानघ [मूर्तिरूर्मेः इति
10522 पाठः] ॥ २५ ॥
10523
10524 कुतोऽपि अनिर्वचनीयमायावशादेवोपाध्युत्पत्त्योत्पन्नः सन्नाशु समुपस्थितः
10525 पितुः पितरमित्यर्थः ॥ २५ ॥
10526
10527 कमण्डलुधरो नाथः सकमण्डलुना मया ।
10528 साक्षमालः साक्षमालं स प्रण्म्याभिवादितः ॥ २६ ॥
10529
10530 साक्षमालं यथा स्यात्तथा प्रणम्य नम्रीभूयाभिवादितो नमस्कृतः ॥ २६ ॥
10531
10532 एहि पुत्रेति मामुक्त्वा स स्वाब्जस्योत्तरे दले ।
10533 शुक्लाभ्र इव शीतांशुं योजयामास पाणिना ॥ २७ ॥
10534
10535 योजयामास संयोजयामास । उपवेशितवानिति यावत् ॥ २७ ॥
10536
10537 मृगकृत्तिपरीधानो मृगकृत्तिनिजाम्बरम् ।
10538 मामुवाच पिता ब्रह्मा सुहंसः सारसं यथा ॥ २८ ॥
10539
10540 मुहूर्तमात्रं ते पुत्र चेतो वानरचञ्चलम् ।
10541 अज्ञानमभ्याविशतु शशः शशधरं यथा ॥ २९ ॥
10542
10543 वानरजातिरिव चञ्चलं चापलहेतुरज्ञानं कर्तृ ते चेतः कर्म अभ्याविशतु
10544 प्रविशतु । शशः कलङ्कः ॥ २९ ॥
10545
10546 इति तेनाशु शप्तः सन्विचारसमनन्तरम् ।
10547 अहं विस्मृतवान्सर्वं स्वरूपममलं किल ॥ ३० ॥
10548
10549 विचारः परमेष्ठिनः संकल्पस्तत्समनन्तरम् । सर्वं पूर्णम् । किलेत्याश्चर्ये
10550 ॥ ३० ॥
10551
10552 अथाहं दीनतां यातः स्थितोऽसंबुद्धया धिया ।
10553 दुःखशोकाभिसंतप्तो जातो जन इवाधनः ॥ ३१ ॥
10554
10555 दीनतां अपहृतधन इव कार्पण्यम् ॥ ३१ ॥
10556

10557 कष्टं संसारनामायं दोषः कथमिहागतः ।
10558 इति चिन्तितवानन्तस्तूष्णीमेव व्यवस्थितः ॥ ३२ ॥
10559
10560 तृष्णीं निर्व्यापारो व्यवस्थितः ॥ ३२ ॥
10561
10562 अथाभ्यधात्स मां तातः पुत्र किं दुःखवानसि ।
10563 दुःखोपघातं मां पृच्छ सुखी नित्यं भविष्यसि ॥ ३३ ॥
10564
10565 दुःखमुपहन्तीति दुःखोपघात उपायस्तम् । कर्मण्यण् ॥ ३३ ॥
10566
10567 ततः पृष्टः स भगवान्मया सकललोककृत् ।
10568 हेमपद्मदलस्थेन संसारव्याधिभेषजम् ॥ ३४ ॥
10569
10570 कथं नाथ महादुःखमयः संसार आगतः ।
10571 कथं च क्षीयते जन्तोरिति पृष्टेन तेन मे ॥ ३५ ॥
10572
10573 तेन मे प्रोक्तमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३५ ॥
10574
10575 तज्ज्ञानं सुबहु प्रोक्तं यज्ज्ञात्वा पावनं परम् ।
10576 अहं पितुरभिप्रायः किलाधिक इव स्थितः ॥ ३६ ॥
10577
10578 पितुरधिकः सर्वोत्कृष्टोऽभिप्रायस्तत्त्वावबोध इव निर्मलः
10579 परिपूर्णस्वभावः स्थितः । किलेत्याश्चर्ये ॥ ३६ ॥
10580
10581 ततो विदितवेद्यं मां निजां प्रकृतिमास्थितम् ।
10582 स उवाच जगत्कर्ता वक्ता सकलकारणं ॥ ३७ ॥
10583
10584 स वक्ता उपदेष्टा पिता मामुवाच ॥ ३७ ॥
10585
10586 शापेनाज्ञपदं नीत्वा पृच्छकस्त्वं मया कृतः ।
10587 पुत्रास्य ज्ञानसारस्य समस्तजनसिद्धये ॥ ३८ ॥
10588
10589 समस्तानामधिकारिजनानां ज्ञानसिद्धये ॥ ३८ ॥
10590
10591 प्। ९६)
10592
10593 इदानीं शान्तशापस्त्वं परं बोधमुपागतः ।
10594 संस्थितोऽहमिवैकात्माऽकनकं कनकादिवत् ॥ ३९ ॥
10595
10596 यथा कनकं चिरं मालिन्यसंसर्गादकनकभावमिवापन्नं पुनः
10597 शोधनेनादिकास्थितशुद्धकनकभावेनावतिष्ठते तद्वत् ॥ ३९ ॥
10598
10599 गच्छेदानीं महीपृष्ठे जम्बूद्विपान्तरस्थितम् ।
10600 साधो भरतवर्षं त्वं लोकानुग्रहहेतुना ॥ ४० ॥
10601
10602 फलमपि प्राग्बुद्ध्युपारूढं [रूढक्रियाहेतुः इति पाठः]
10603 क्रियाहेतुरिति हेतुनेत्युच्यते ॥ ४० ॥
10604
10605 तत्र क्रियाकाण्डपरास्त्वया पुत्र महाधिया ।
10606 उपदेश्याः क्रियाकाण्डक्रमेण क्रमशालिना ॥ ४१ ॥
10607
10608 तत्रेति । न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् इति न्यायादिति भावः ॥

10609 ४१ ॥
10610
10611 विरक्तचित्ताश्च तथा महाप्राज्ञा विचारिणः ।
10612 उपदेश्यास्त्वया साधो ज्ञानेनानन्ददायिना ॥ ४२ ॥
10613
10614 महाप्राज्ञाः सूक्ष्मार्थग्रहणपटवः विचारिणो विमर्शशीलाः ॥ ४२ ॥
10615
10616 इति तेन नियुक्तोऽहं पित्रा कमलयोनिना ।
10617 इह राघव तिष्ठामि यावद्भूतपरम्परा ॥ ४३ ॥
10618
10619 भूतपरम्परा अधिकारिजनप्रवाहो यावत्स्थास्यति तावत् ॥ ४३ ॥
10620
10621 कर्तव्यमस्ति न ममेह हि किंचिदेव
10622 स्थातव्यमित्यतिमना भुवि संस्थितोऽस्मि ।
10623 संशान्तया सततसुप्तधियेह वृत्त्या
10624 कार्यं करोमि न च किंचिदहं करोमि ॥ ४४ ॥
10625
10626 कर्तव्यं क्रियाप्रयोजनम् । मनोऽतिक्रान्तोऽतिमना निर्मनस्कः । अत एव सततं
10627 सुप्तेव निरभिमाना धीर्यस्यां तया वृत्त्या कार्यं यथाप्राप्तानुवर्तनं
10628 करोमि । अथवा संशान्तया वृत्त्या स्थितोऽहं सततसुप्ता अज्ञास्तेषां धिया
10629 कार्यं करोति स्वधिया तु न किंचित्करोमित्यर्थः ॥ ४४ ॥
10630
10631 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
10632 ज्ञानावतरणं नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥
10633
10634 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
10635 ज्ञानावतरणं नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥
10636
10637 एकादशः सर्गः ११
10638
10639 श्रीवसिष्ठ उवाच ॥
10640
10641 एतत्ते कथितं सर्वं ज्ञानावतरणं भुवि ।
10642 मया स्वमीहितं चैव कमलोद्भवचेष्टितम् ॥ १ ॥
10643
10644 ज्ञानावतारविस्तारो राम वराग्यसंस्तवः ।
10645 वकृत्प्रच्छकलक्ष्मादि प्राधान्येनात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥
10646
10647 पुनर्विस्तरेण ज्ञानावतारप्रकारं वक्तृप्रच्छकलक्षणं च
10648 वर्णयिष्यंस्तदवतारायोक्तमुपसंहरति - एतदिति । मम
10649 एतावज्ज्ञानावतरणं स्वं स्वीयं ईहितं जन्मादि चेष्टितं कमलोद्भवस्य
10650 मत्पितुश्चेष्टितं चैव ते कथितमित्यन्वयः ॥ १ ॥
10651
10652 तदिदं परमं ज्ञानं श्रोतुमद्य [श्रोतु मम इति पाठः]
10653 तवानघ ।
10654 भृशमुत्कण्ठितं चेतो महतः सुकृतोदयात् ॥ २ ॥
10655
10656 सुकृतोदयात्पुण्यपरिपाकात् ॥ २ ॥
10657
10658 श्रीराम उवाच ॥
10659
10660 कथं ब्रह्मन्भवतो लोके ज्ञानावतारणे ।

10661 सर्गादनन्तरं बुद्धिः प्रवृत्ता परमेष्ठिनः ॥ ३ ॥
10662
10663 तादृशसुकृतोदयः कीदृग्विधलक्षणैः परिज्ञेयः कीदृशाश्च
10664 तल्लक्ष्यवस्तूपदेशप्रकार इति प्राक्तनकथाविस्तरश्रवणमुखेन जिज्ञासुः
10665 श्रीराम उवाच - कथमिति । कथं केन प्रकारेण । तं प्रकारं विस्तरेण
10666 वर्णयेत्यर्थः ॥ ३ ॥
10667
10668 श्रीवसिष्ठ उवाच ॥
10669
10670 परमे ब्रह्मणि ब्रह्मा स्वभाववशतः स्वयम् ।
10671 जातः स्पन्दमयो नित्यमूर्मिरम्बुनिधाविव ॥ ४ ॥
10672
10673 स्वस्य भावः प्राक्तनविद्याकर्मवासनाप्रचयस्तद्वशतः । स्वयमेव
10674 तदनुरूपोपाध्यात्मा जातः । स्पन्दमयः क्रियाशक्तिप्रचुरः । नित्यमभीक्ष्णम्
10675 ॥ ४ ॥
10676
10677 दृष्ट्वैवमातुरं सर्गं सर्गस्य सकलां गतिम् ।
10678 भूतभव्यभविष्यस्थां ददर्श परमेश्वरः ॥ ५ ॥
10679
10680 स च भुवनभूतग्रामसर्गानन्तरं सर्गं सृष्टजनमेवं
10681 जन्मरजामृत्युनरकादिप्रकारेण स्वाज्ञानवशादातुरं दुःखितं
10682 दृष्ट्वा तद्दृष्टान्तेनैव भूतभव्यभविष्यत्कालस्थामपि सर्गस्य सकलां
10683 गतिं ददर्श ॥ ५ ॥
10684
10685 सक्रियाक्रमकालस्य कृतादेः क्षय आगते ।
10686 मोहमालोच्य लोकानां कारुण्यमगमत्प्रभुः ॥ ६ ॥
10687
10688 विशेषेण च स्वर्गापवर्गसाधनानुष्ठानयोग्यकालस्य कृतयुगादेः क्षये
10689 आगते लोकस्य भाविनं मोहमालोच्य ॥ ६ ॥
10690
10691 ततो मामीश्वरः सृष्ट्वा ज्ञानेनायोज्य चसकृत् ।
10692 विससर्ज महीपीठं लोकस्याज्ञानशान्तये ॥ ७ ॥
10693
10694 असकृदुपदेशेन ज्ञानेनायोज्य संयोज्य ॥ ७ ॥
10695
10696 यथाहं प्रहितस्तेन तथान्ये च महर्षयः ।
10697 सनत्कुमारप्रमुखा नारदाद्याश्च भूरिशः ॥ ८ ॥
10698
10699 क्रियाक्रमेण पुण्येन तथा ज्ञानक्रमेण च ।
10700 मनोमोहामयोन्नद्धमुद्धर्तुं लोकमीरिताः ॥ ९ ॥
10701
10702 क्रिया कर्म तदुपदेशक्रमेण । चादुपासनोपदेशक्रमेण । मनश्च
10703 मोहोऽज्ञानं च तावेव वा तद्युक्तो वा आमयः संसाररोगस्तेनोन्नद्धं
10704 बद्धं वशीकृतमिति यावत् । ईरिताः प्रेरिताः ॥ ९ ॥
10705
10706 महर्षिभिस्ततस्तैस्तैः क्षीणे कृतयुगे पुरा ।
10707 क्रमात्क्रियाक्रमे शुद्धे पृथिव्यां तनुतां गते ॥ १० ॥
10708
10709 महर्षिभिर्भूपालाः परिकल्पिता इत्युत्तरेणान्वयः । शुद्धे वैदिके
10710 रागलोभाद्यनुपहते वा ॥ १० ॥
10711
10712 क्रियाक्रमविधानार्थं मर्यादानियमाय च ।

10713 पृथग्देशविभागेन भूपालाः परिकल्पिताः ॥ ११ ॥
10714
10715 विधानार्थं प्रवर्तनार्थम् ॥ ११ ॥
10716
10717 प्। ९७)
10718
10719 बहूनि स्मृतिशास्त्राणि यज्ञशास्त्राणि चावनौ ।
10720 धर्मकामार्थसिद्ध्यर्थं कल्पितान्युचितान्यथ ॥ १२ ॥
10721
10722 अथ राजकल्पनानन्तरं राज्ञां प्रजानां च स्वस्वधर्मनियमनोचितानि
10723 स्मृतिशास्त्राणि कल्पितानि ॥ १२ ॥
10724
10725 कालचक्रे वहत्यस्मिंस्ततो विगलिते क्रमे ।
10726 प्रत्यहं भोजनपरे जने शाल्यर्जनोन्मुखे ॥ १३ ॥
10727
10728 भोजनग्रहणं भोगमात्रस्योपलक्षणं शालिग्रहणं च विषयमात्रस्य ॥ १३
10729 ॥
10730
10731 द्वन्द्वानि संप्रवृत्तानि विषयार्थं महीभुजाम् ।
10732 दण्ड्यतां संप्रयातानि भूतानि भुवि भूरिशः ॥ १४ ॥
10733
10734 द्वन्द्वानि लक्षणया तन्निष्ठानि वैराणि । विषयार्थं देशार्थं भोग्यार्थं
10735 वा । यद्वा द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनि । विषयार्थं
10736 तत्परिहारोपायविषयसंपादनार्थम् । ततश्च
10737 विषयसिद्धेर्धनमलत्वाद्धनार्थं भूतानि परभूजुजां दण्ड्यतां
10738 दण्डनीयतां संप्रयातानि ॥ १४ ॥
10739
10740 ततो युद्धं विना भूपा महीं पालयितुं क्षमाः ।
10741 न समर्थास्तदा याताः प्रजाभिः सह दैन्यताम् ॥ १५ ॥
10742
10743 पूर्वं क्षमाः समर्था अपि ततस्तदनन्तरं न समर्थाः सन्तो दीना एव
10744 दैन्यास्तद्भावं याताः । देहे आत्मताबुद्ध्या युद्धादौ देहनाशे
10745 आत्मनाशभयादित्यर्थः ॥ १५ ॥
10746
10747 तेषां दैन्यापनोदार्थं सम्यग्दृष्टिक्रमाय च ।
10748 ततोऽस्मदादिभिः प्रोक्ता महत्यो ज्ञानदृष्टयः ॥ १६ ॥
10749
10750 सम्यग्दृष्टिरात्मतत्त्वज्ञानं तस्य क्रमणं क्रमो लोके प्रचारस्तस्मै ॥ १६ ॥
10751
10752 अध्यात्मविद्या तेनेयं पूर्वं राजसु वर्णिता ।
10753 तदनु प्रसृता लोके राजविद्येत्युदाहृता ॥ १७ ॥
10754
10755 तेनोक्तहेतुना । राजविद्येत्युदाहृता व्यासादिभिः ॥ १७ ॥
10756
10757 राजविद्या राजगुह्यमध्यात्मज्ञानमुत्तमम् ।
10758 ज्ञात्वा राघव राजानः परां निर्दुःखतां गताः ॥ १८ ॥
10759
10760 अथ राजस्वतीतेषु बहुष्वमलकीर्तिषु ।
10761 अस्माद्दशरथाद्राम जातोऽद्य त्वमिहावनौ ॥ १९ ॥
10762
10763 तव चातिप्रसन्नेऽस्मिञ्जातं मनसि पावनम् ।
10764 निर्निमित्तमिदं चारु वैराग्यमरिमर्दन ॥ २० ॥

10765
10766 अतिप्रसन्ने अत्यन्तं निर्मले। निर्निमित्तं श्मशानमापदं दैन्यमिति
10767 वक्ष्यमाणदृष्टनिमित्तरहितम्॥ २०॥
10768
10769 सर्वस्यैव हि सर्वस्य साधोरपि विवेकिनः।
10770 निमित्तपूर्वं वैराग्यं जायते राम राजसम्॥ २१॥
10771
10772 सर्वस्य विवेकिनः पुरुषसार्थस्य [पुरुषार्थस्य इति क्वाचित्कः पाठः]
10773 मध्ये साधोरुत्तमत्वेन प्रसिद्धस्यापि सर्वस्य बहुतरजनस्य सर्वस्य
10774 विषयस्य संबन्धीति वा। रजोगुणकार्यदृष्टदुःखानुभवनिमित्तमत एव
10775 राजसम्॥ २१॥
10776
10777 इदं त्वपूर्वमुत्पन्नं चमत्कारकरं सताम्।
10778 तवानिमित्तं वैराग्यं सात्त्विकं स्वविवेकजम्॥ २२॥
10779
10780 सत्त्वात्सुखं च ज्ञानं चेत्यादिस्मृतेर्विवेकज्ञानमात्रजत्वात्सात्त्विकम्॥ २२॥
10781
10782 बीभत्सं विषयं दृष्ट्वा को नाम न विरज्यते।
10783 सतामुत्तमवैराग्यं विवेकादेव जायते॥ २३॥
10784
10785 उक्तमेव व्यनक्ति - बीभत्समिति॥ २३॥
10786
10787 ते महान्तो महाप्राज्ञा निमित्तेन विनैव हि।
10788 वैराग्यं जायते येषां तेषां ह्यमलमानसम्॥ २४॥
10789
10790 स्वविवेकचमत्कारपरामर्शविरक्तया।
10791 राजते हि धिया जन्तुर्युवेव वरमालया॥ २५॥
10792
10793 स्वविवेकवशादेव यश्चमत्कारपरामर्शस्तत्त्वाभिमुख्यं
10794 तेनेतरविषयेभ्यो विरक्तया॥ २५॥
10795
10796 परामृश्य विवेकेन संसाररचनाभिमाम्।
10797 वैराग्यं येऽधिगच्छन्ति त एव पुरुषोत्तमाः॥ २६॥
10798
10799 स्वविवेकवशादेव विचार्येदं पुनः पुनः।
10800 इन्द्रजालं परित्याज्यं सबाह्याभ्यन्तरं बलात्॥ २७॥
10801
10802 इदं दृश्यजातमिन्द्रजालमिवेन्द्रजालम्। मायिकमिति यावत्। न बाह्यमेव
10803 किंतु बाह्यसहितमाभ्यन्तरं देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यविद्यान्तमपि॥ २७॥
10804
10805 श्मशानमापदं दैन्यं दृष्ट्वा को न विरज्यते।
10806 तद्वैराग्यं परं श्रेयः स्वतो यदभिजायते॥ २८॥
10807
10808 अकृत्रिमविरागत्वं महत्त्वमलमागतः।
10809 योग्योऽसि ज्ञानसारस्य बीजस्येव मृदुस्थलम्॥ २९॥
10810
10811 अलमत्यन्तमागतः प्राप्तवान्॥ ज्ञानानां विद्यानां सार आत्मविद्या तस्य॥ २९
10812 ।।
10813
10814 प्रसादात्परमेशस्य नाथस्य परमात्मनः।
10815 त्वादृशस्य शुभा बुद्धिर्विवेकमनुधावति॥ ३०॥
10816

10817 तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च | यस्य देवे परा भक्तिः ईश्वरानुग्रहादेव
10818 पुंसामद्वैतवासना | प्रसादादेव रुद्रस्य भवानिसहितस्य तु ||
10819 अध्यात्मविषयं ज्ञानं जायते बहुजन्मभिः ||
10820 इत्यादिश्रुतिस्मृत्याद्यनुसरन्नाह - प्रसादादिति || ३० ||
10821
10822 क्रियाक्रमेण महता तपसा नियमेन च |
10823 दानेन तीर्थयात्राभिश्चिरकालं विवेकतः || ३१ ||
10824
10825 तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन
10826 इत्यादिश्रुतिमनुसृत्याह - क्रियाक्रमेणेति | क्रियाक्रमश्च
10827 गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपन
10828 यनं चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां
10829 यज्ञानामनुष्ठानमष्टका [देवमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषां च इति
10830 पाठः] पार्वणं श्राद्धं श्रावण्याग्रयणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त
10831 पाकसंस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ
10832 चातुर्मास्यन्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त
10833 हविर्यज्ञसंस्थाः अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोलशी वाजपेयोऽतिरात्र
10834 आप्तोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्कारा
10835 अष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो
10836 माङ्गल्यमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा
10837 अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणः सायुज्यं प्राप्नोतीति गौतमस्मृतौ
10838 दर्शितः | नियमेनेन्द्रियप्राणमनोनियमनेन || ३१ ||
10839
10840 दुष्कृते क्षयमापन्ने परमार्थविचारणे |
10841 काकतालीययोगेन बुद्धिर्जन्तोः प्रवर्तते || ३२ ||
10842
10843 काकागमनमिव तालपतनमिव संपन्नेन योगेन साधनसमूहमेलनेन |
10844 समासाच्च तद्विषयात् इत्युपमानविषयात्समासादुपमानान्तरे छः | तथाच
10845 ब्रह्मजिज्ञासाप्रयोजकविचारोदय एव दुर्लभ इति भावः || ३२ ||
10846
10847 प्। ९८)
10848
10849 क्रिअयापरास्तावदलं चक्रावर्तिभिरावृताः |
10850 भ्रमन्तीह जना यावन्न पश्यन्ति परं पदम् || ३३ ||
10851
10852 तत्कुतः | यावत्परं पदं न पश्यन्ति तावच्चक्रभिवावर्तयन्ति भ्रामयन्ति
10853 पुरुषं तच्छीलै रागादिभिरावृताः सन्तः
10854 सर्वेऽप्यैहिकामुष्मिकभोगसाधनक्रियापरा एवेह संसारे भ्रमन्ति |
10855 अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः |
10856 दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनेव नीयमाना यथान्धाः
10857 इत्यादिश्रुतेरिति भावः || ३३ ||
10858
10859 यथाभूतमिदं दृष्ट्वा संसारं तन्मयीं धियम् |
10860 परित्यज्य परं यान्ति निरालाना गजा इव || ३४ ||
10861
10862 यथाभूतं यथास्थितं परमार्थभूतमित्यर्थः | इदं नित्यापरोक्षं
10863 ब्रह्मतत्त्वं परं च तदेव | यद्वा | इदं दृश्यजातं यथाभूतं
10864 परमार्थतः असदसारं दुःखभूतं विवेकबुद्ध्या दृष्ट्वेत्यर्थः | परं
10865 ब्रह्म यान्ति ज्ञानेन प्राप्नुवन्ति | आलानं बन्धनस्तम्भस्तस्मान्निर्गताः || ३४
10866 | |
10867
10868 विषमेयमनन्तेह राम संसारसंसृतिः |

10869 देहयुक्तो महाजन्तुर्विना ज्ञानं न पश्यति ॥ ३५ ॥
10870
10871 देहेन तादात्म्याध्यासाद्युक्त एकीभूत इव मिलितः। अत एव महानपि जन्तुः
10872 कृमिकीटादिप्रायः ॥ ३५ ॥
10873
10874 ज्ञानयुक्तिप्लवेनैव संसाराब्धिं सुदुस्तरम्।
10875 महाधियः समुत्तीर्णा निमेषेण रघूद्वह ॥ ३६ ॥
10876
10877 महाधियो विवेकिनः ॥ ३६ ॥
10878
10879 तामिमां ज्ञानयुक्तिं त्वं संसाराम्भोधितारिणीम्।
10880 शृणुष्वावहितो बुद्ध्या नित्यावहितया तया ॥ ३७ ॥
10881
10882 नित्यमवहितया विचाराभ्यासपरया। तया विवेकवैराग्यादिसंपत्त्या
10883 प्रसिद्धया बुद्ध्या। अवहित एकाग्रः सन् ॥ ३७ ॥
10884
10885 यस्मादनन्तसंरम्भा जागत्यो दुःखभीतयः।
10886 चिरायान्तर्दहन्त्येता विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥ ३८ ॥
10887
10888 संरम्भो विक्षेपवेगः। वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं
10889 जिह्वावेगमुदरोपस्थवेगम् इत्यादिप्रसिद्धः ॥ ३८ ॥
10890
10891 शीतवातातपादीनि द्वन्द्वदुःखानि राघव।
10892 ज्ञानशक्तिं विना केन सह्यतां यान्ति साधुषु ॥ ३९ ॥
10893
10894 आपतन्ति प्रतिपदं यथाकालं दहन्ति च।
10895 दुःखिन्ता नरं मूढं तृणमग्निशिखा इव ॥ ४० ॥
10896
10897 प्राज्ञं विज्ञातविज्ञेयं सम्यगदर्शनमाधयः।
10898 न दहन्ति वनं वर्षासिक्तमग्निशिखा इव ॥ ४१ ॥
10899
10900 विज्ञातानि विज्ञेयानि विचार्य ज्ञातुं योग्यान्यध्यात्मशास्त्राणि येन अत एव
10901 सम्यगदर्शनं ब्रह्म तत्त्वसाक्षात्कारो यस्य तम्। आधयो मानसव्यथाः ॥
10902 ४१ ॥
10903
10904 आधिव्याधिपरावर्ते संसारमरुमारुते।
10905 क्षुभितेऽपि न तत्त्वज्ञो भज्यते कल्पवृक्षवत् ॥ ४२ ॥
10906
10907 आधिव्याधय एव परा उत्कृष्टा आवर्ताश्चक्रवाता यस्मिन्संसाररूपे
10908 मरुदेशप्रसिद्धे मारुते क्षुभिते संचलितेऽपि भज्यते आमर्द्यते पीड्यते
10909 इत्यर्थः ॥ ४२ ॥
10910
10911 तत्त्वं ज्ञातुमतो यत्नाद्धीमानेव हि धीमता।
10912 प्रामाणिकः प्रबुद्धात्मा प्रष्टव्यः प्रणयान्वितम् ॥ ४३ ॥
10913
10914 यत्नादुपगमनप्रणिपातसेवादिप्रयत्नात्। प्रामाणिकः
10915 श्रुत्यादिप्रमाणकुशलः ॥ ४३ ॥
10916
10917 प्रामाणिकस्य पृष्टस्य वक्तुरुत्तमचेतसः।
10918 यतेन वचनं ग्राह्यमंशुकेनेव कुङ्कुमम् ॥ ४४ ॥
10919
10920 यथा कुङ्कुमद्रवे रञ्जनाय निमज्जितेनांशुकेन वस्त्रेण कुङ्कुमं

10921 तद्भावानुरञ्जनेनानपायि गृह्यते तद्वद्ग्राह्यम् ॥ ४४ ॥
10922
10923 अतत्त्वज्ञमनादेयवचनं वाग्विदां वर ।
10924 यः पृच्छति नरं तस्मान्नास्ति मूढतरोऽपरः ॥ ४५ ॥
10925
10926 तदर्थं वक्तृप्रच्छकलक्षणं विवक्षुरपरीक्षकं निन्दति -
10927 अतत्त्वज्ञमिति । न आदेयं ग्राह्यं वचनं यस्य ॥ ४५ ॥
10928
10929 प्रामाणिकस्य तज्ज्ञस्य वक्तुः पृष्टस्य यत्नतः ।
10930 नानुतिष्ठति यो वाक्यं नान्यस्तस्मान्नराधमः ॥ ४६ ॥
10931
10932 अज्ञातातज्ज्ञते पूर्वं वक्तुर्निर्णीय कार्यतः ।
10933 यः करोति नरः प्रश्नं प्रच्छकः स महामतिः ॥ ४७ ॥
10934
10935 कार्यतो व्यवहारलिङ्गतः ॥ ४७ ॥
10936
10937 अनिर्णीय प्रवक्तारं बालः प्रश्नं करोति यः ।
10938 अधमः प्रच्छकः स स्यान्न महार्थस्य भाजनम् ॥ ४८ ॥
10939
10940 परीक्षणेन प्रकृष्टवक्तारमनिर्णीय । बालो मूर्खः ॥ ४८ ॥
10941
10942 पूर्वापरसमाधानक्षमबुद्धावनिन्दिते ।
10943 पृष्टं प्राज्ञेन वक्तव्यं नाधमे पशुधर्मिणि ॥ ४९ ॥
10944
10945 पूर्वापरयोरुक्तानुक्तयोः समाधाने विविच्यावधारणे क्षमा समर्था
10946 बुद्धिर्यस्य ॥ ४९ ॥
10947
10948 प्रामाणिकार्थयोग्यत्वं प्रच्छकस्याविचार्य च ।
10949 यो वक्ति तमिह प्राज्ञाः प्राहुर्मूढतरं नरम् ॥ ५० ॥
10950
10951 एवमपरीक्ष्य वक्तारमपि निन्दति - प्रामाणिकेति ॥ ५० ॥
10952
10953 त्वमतीव गुणश्लाघी प्रच्छको रघुनन्दन ।
10954 अहं च वक्तुं जानामि समो योगोऽयमावयोः ॥ ५१ ॥
10955
10956 वक्तृप्रच्छकलक्षणोक्तेः प्रकृतोपयोगं दर्शयति - त्वमिति ॥ ५१ ॥
10957
10958 यदहं वच्मि तद्यत्नात्त्वया शब्दार्थकोविद ।
10959 एतद्वस्त्विति निर्णीय हृदि कार्यमखण्डितम् ॥ ५२ ॥
10960
10961 महानसि विरक्तोऽसि तत्त्वज्ञोऽसि जनस्थितौ ।
10962 त्वयि चोक्तं लगत्यन्तः कुङ्कुमाम्बु यथांशुके ॥ ५३ ॥
10963
10964 कुलेन गुणैः सदाचारादिभिश्च महान् ॥ ५३ ॥
10965
10966 उक्तावधानपरमा परमार्थविवेचिनी ।
10967 विशत्यर्थं तव प्रज्ञा जलमध्यमिवार्कभाः ॥ ५४ ॥
10968
10969 मेधाप्रतिभाशालिनीत्वं विशेषणद्वयेन लभ्यते । अर्कभाः सूर्यप्रभा ॥ ५४
10970 ॥
10971
10972 यद्यद्वच्मि तदादेयं हृदि कार्यं प्रयत्नतः ।

10973 नोचेत्प्रष्टव्य एवाहं न त्वयेह निरर्थकम् || ५५ ||
10974
10975 आदरदृढीकरणायाह - यद्यदिति | प्रयत्नतश्चिराभ्यासादिप्रयत्नेन || ५५
10976 | |
10977
10978 मनो हि चपलं राम संसारवनमर्कटम् |
10979 संशोध्य हृदि यत्नेन श्रोतव्या परमार्थगीः || ५६ ||
10980
10981 प्रयत्नान्तरमप्याह - मन इति || ५६ ||
10982
10983 प्। ९९)
10984
10985 अविवेकिनमज्ञानमसज्जनरतिं जनम् |
10986 चिरं दूरतरे कृत्वा पूजनीया हि साधवः || ५७ ||
10987
10988 तत्र प्रथमोपदेष्टव्यार्थमाह - अविवेकिनमिति | न विद्यते ज्ञानं
10989 शास्त्रोत्थं यस्य तम् | दूरतरे अतिदूरे || ५७ ||
10990
10991 नित्यं सज्जनसंपर्काद्विवेक उपजायते |
10992 विवेकपादपस्यैव भोगमोक्षौ फले स्मृतौ || ५८ ||
10993
10994 तत्फलमाह - नित्यमिति || ५८ ||
10995
10996 मोक्षद्वारे द्वारपालाश्चत्वारः परिकीर्तिताः |
10997 शमो विचारः संतोषश्चतुर्थः साधुसंगमः || ५९ ||
10998
10999 एते सेव्याः प्रयत्नेन चत्वारो द्वौ त्रयोऽथवा |
11000 द्वारमुद्घाटयन्त्येते मोक्षराजगृहे तथा || ६० ||
11001
11002 अशक्तौ त्रयस्तदशक्तौ द्वौ वा || ६० ||
11003
11004 एकं वा सर्वयत्नेन प्राणांस्त्यक्त्वा समाश्रयेत् |
11005 एकस्मिन्वशगे यान्ति चत्वारोऽपि वशं यतः || ६१ ||
11006
11007 प्राणांस्त्यक्त्वेत्यादरणीयत्वातिशयोक्तिः || ६१ ||
11008
11009 सविवेको हि शास्त्रस्य ज्ञानस्य तपमः श्रुतेः |
11010 भाजनं भूषणाकारो भास्करस्तेजसामिव || ६२ ||
11011
11012 विवेकेन सहितः सविवेकः पुरुषः शास्त्रस्य श्रुतेः श्रवणस्य
11013 तपसस्तदर्थालोचनस्य च भाजनं योग्यः | भूषणाकारः शिरोभूषणमिव
11014 श्रैष्ठ्येनादरणीयः [श्रेष्ठो इति पाठः] | तेजसां मध्ये भास्कर
11015 इव || ६२ ||
11016
11017 घनतामुपयातं हि प्रज्ञामान्द्यमचेतसाम् |
11018 याति स्थावरतामम्बु जाड्यात्पाषाणतामिव || ६३ ||
11019
11020 प्रज्ञामान्द्यं मौर्ख्यम् | घनतामभेद्यताम् | स्थावरतामद्रवतां
11021 काठिन्यमिति यावत् | जाड्याच्छीतातिशयात् | प्रसिद्धं हीदं हिमकरकादौ || ६३ ||
11022
11023 त्वं तु राघव सौजन्यगुणशास्त्रार्थदृष्टिभिः |
11024 विकासितान्तःकरणः स्थितः पद्म इवोदये || ६४ ||

11025
11026 उन्मुखीकरणाय पुना रामं प्रशंसति - त्वं त्विति || ६४ ||
11027
11028 इमां ज्ञानगिरं श्रोतुमवबोद्धुं च सन्मते |
11029 अर्हस्युद्धतकर्णस्त्वं जन्तुर्वीणास्वनं यथा || ६५ ||
11030
11031 अवबोद्धुं मन्तुम् | उद्धतौ ऊर्ध्वीकृतौ कर्णौ येन तथाविधो
11032 जन्तुर्भृंगादिरिव || ६५ ||
11033
11034 वैराग्याभ्यासयोगेन समसौजन्यसंपदाम् [शमसौजन्य] |
11035 अर्जनां कुरुतां राम यत्र नाशो न विद्यते || ६६ ||
11036
11037 सुजनानां धर्मः सौजन्यं विनयादि तद्रूपाणां संपदाम् || ६६ ||
11038
11039 शास्त्रसज्जनसंसर्गपूर्वकैः सतपोदमैः |
11040 आदौ संसारमुक्त्यर्थं प्रज्ञामेवाभिवर्धयेत् || ६७ ||
11041
11042 प्रज्ञां विवेकग्रहणधारणपटीयसीं बुद्धिं || ६७ ||
11043
11044 एतदेवास्य मौर्ख्यस्य परमं विद्धि नाशनम् |
11045 यदिदं प्रेक्ष्यते शास्त्रं किंचित्संस्कृतया धिया || ६८ ||
11046
11047 तद्वृद्धावप्येतद्ग्रन्थपरिशीलनमेवोपाय इत्यभिप्रेत्याह - एतदिति || ६८ ||
11048
11049 संसारविषवृक्षोऽयमेकमास्पदमापदाम् |
11050 अज्ञं संमोहयेन्नित्यं मौर्ख्यं यत्नेन नाशयेत् || ६९ ||
11051
11052 आस्पदं प्रतिष्ठा | यतः संमोहयेत्तस्मादिति शेषः | मौर्ख्यमज्ञानम् || ६९
11053 | |
11054
11055 दुराशासर्पगत्येन मौर्ख्येण हृदि वल्गता |
11056 चेतः संकोचमायाति चर्माग्राविव योजितम् || ७० ||
11057
11058 दुराशया सर्पगतिं कुटिलगतिं वहतीति सर्पगत्येन हृदि हृद्गतेन
11059 [हृद्गते प्रतीचि इति पाठः] प्रतीचि वल्गता विक्षेपसहस्रात्मना चलता |
11060 चेतो बुद्धिश्चिदात्मा वा | संकोचं संकुचितपद्मवदप्रसन्नताम् |
11061 मालिन्यमिति यावत् || ७० ||
11062
11063 प्राज्ञे यथार्थभूतेयं वस्तुदृष्टिः प्रसीदति |
11064 दृगिवेन्दौ निरम्भोदे सकलामलमण्डले || ७१ ||
11065
11066 क्व तर्हि प्रसीदति तमाह - प्राज्ञे इति | इयं प्रागुक्ता वस्तु परमार्थरूपं
11067 दृश्यते यया सा वस्तुदृष्टिः सूक्ष्मबुद्धिः | दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या
11068 सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः इति श्रुतेः | यथार्थभूता
11069 यथार्थवस्त्वैकरस्यमापन्ना | अथवा वस्तुभूता दृष्टिश्चिदात्मा प्राज्ञे
11070 उपदेष्टरि सति प्रसीदत्यज्ञानमालिन्यमपास्य स्फुरति || ७१ ||
11071
11072 पूर्वापरविचारार्थचारुचातुर्यशालिनी |
11073 सविकाल्सा मतिर्यस्य स पुमानिह कथ्यते || ७२ ||
11074
11075 मतिविकासलक्षणमाचक्षाणस्तद्वन्तं प्रशंसति - पूर्वेति |
11076 पूर्वपरविचारेण सूक्ष्मतमार्थग्रहणपटीयसी चातुर्येण च शोभमाना

मतिः सविकासेत्यर्थः। पुमान् पुरुषार्थसंपादनेन
सार्थकीकृतपुंजन्मेत्यर्थः॥ ७२॥

विकसितेन सितेन तमोमुचा
वरविचारणशीतलरोचिषा।
गुणवता हृदयेन विराजसे
त्वममलेन नभः शशिना यथा॥ ७३॥

स्वमतिस्तर्हि सविकासा न वेति संदिहानं राममाश्वासयन्नाह -
विकसितेनेति। तमोऽज्ञानं मुञ्चता अत एव सितेन स्वच्छेन गुणवता
शान्त्यादिगुणशालिना हृदयेन प्रागुक्तबुद्ध्या त्वं विराजसे॥ ७३॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
वक्तृप्रच्छकलक्षणं नामैकादशः सर्गः॥ ११॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतार्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
वक्तृप्रच्छकलक्षणं नामैकदशः सर्गः॥ ११॥

द्वादशः सर्गः १२

श्रीवसिष्ठ उवाच॥

परिपूर्णमना मान्यः प्रष्टुं जानासि राघव।
वेत्सि चोक्तं च तेनाहं प्रवृत्तो वक्तुमादरात्॥ १॥

अनर्थता भवगतेर्ज्ञानमाहात्म्यमुत्तमम्।
रामे च प्रच्छकगुणसमृद्धिरिह वर्ण्यते॥ १॥

अन्येषामपि विवेकवैराग्यदार्ढ्याय संसारगतेरनर्थरूपतां
ज्ञानमाहात्म्यं च विवक्षुस्तत्प्ररोचनाय न केवलं त्वयि सविकासा बुद्धिरेव
अपित्वन्येऽपि बहवो गुणाः प्रच्छकलक्षणं च समग्रमस्तीति प्रशंसनेन
रामं प्रोत्साहयन् श्रीवसिष्ठ उवाच - परिपूर्णमना इति।
उक्तवक्ष्यमाणैर्गुणैः परिपूर्णं मनो यस्य। उक्तं च सामान्योक्तिसूचितमपि
वेत्सि विशिष्यावधारयसि॥ १॥

प्। १००)

रजस्तमोभ्यां रहितां शुद्धसत्त्वानुपातिनीम्।
मतिमात्मनि संस्थाप्य ज्ञानं श्रोतुं स्थिरो भव॥ २॥

रजसा मतेश्चापलं स्यात्तमसा त्वावरणमतस्तद्रहितामत एव
शुद्धसत्त्वगुणे परमात्मनि चानुपातिनीम्। आत्मनि संस्थाप्य स्वस्थीकृत्य।
स्थिर उद्युक्तः॥ २॥

विद्यते त्वयि सर्वैव प्रच्छकस्य गुणावली।
वक्तुर्गुणाश्चैव [गुणावली च मयि इति मुद्रितपुस्तके पाठः] मयि
रत्नश्रीर्जलधौ यथा॥ ३॥

रत्नानां श्रीः संपत् रत्नसहिता श्रीर्लक्ष्मीश्च॥ ३॥

आप्तवानसि वैराग्यं विवेकासङ्गजं सुत।
चन्द्रकान्त इवार्द्रत्वं लग्नचन्द्रकरोत्करः॥ ४॥

11129
11130 शिष्यांश्च पुत्रवत्पश्येत् इति न्यायात्सुतेति संबोधनम् | आर्द्रत्वं सद्रवताम् |
11131 लग्नश्चन्द्रकराणामुतकरो यस्मिन् || ४ ||
11132
11133 चिरमाशैशवादेव तवाभ्यासोऽस्ति सद्गुणैः |
11134 शुद्धैः शुद्धस्य दीर्घैश्च पद्मस्येवातिसंततैः || ५ ||
11135
11136 अभ्यासः परिशीलनम् | संबन्ध इति यावत् | शुद्धस्य तव | दीर्घैः
11137 सर्वदिक्प्रसृतैः | संततैरविच्छिन्नैः | पद्मपक्षे गुणैस्तन्तुभिः
11138 सौरभ्यादिभिश्च || ५ ||
11139
11140 अतः शृणु कथां वक्ष्ये त्वमेवास्या हि भाजनम् |
11141 न हि चन्द्रं विना शुद्धा सविकासा कुमुद्वती || ६ ||
11142
11143 भाजनं श्रवणफलप्रबोधाधारः | शुद्धा शुभ्रा | सविकासा
11144 चन्द्रकृतप्रबोधाधारः | यथा चन्द्र एव कुमुद्वती सविकासा तथेयं कथा
11145 त्वय्येव सविकासेति वार्थः || ६ ||
11146
11147 ये केचन समारम्भा याश्च काश्चन दृष्टयः |
11148 ते च ताश्च पदे दृष्टे निःशेषं यान्ति वै शमम् || ७ ||
11149
11150 नन्वस्य कथाश्रवणसमारम्भस्य कोऽवधिरिति
11151 चेत्परमपददर्शनविश्रान्तिरेवेत्यभिप्रेत्याह - ये केचनेति | ते सर्वे
11152 समारम्भास्ताः सर्वाः प्रमाणप्रमेयदृष्टयः | नन्विह पुमान्स्त्रिया
11153 इत्येकशेषेण भाव्यम् न हि द्वन्द्व इवैकशेषो वैकल्पिक इति चेत्सत्यम् |तथापि
11154 महाभाष्याद्यभियुक्तप्रयोगेष्वेकशेषवृत्तेः
11155 स्वपदविग्रहवाक्यप्रयोगदर्शनाददोषः || ७ ||
11156
11157 यदि विज्ञानविश्रान्तिर्न भवेद्भव्यचेतसः |
11158 तदस्यां संसृतौ साधुश्चिन्तामौढ्यं सहेत कः || ८ ||
11159
11160 उक्तविश्रान्तावनाश्वासं वारयति - यदीति | साधुर्विवेकी कः सहेत |
11161 तदसहनात्त्वरितं [त्वमिह देह इति पाठः] देहत्यागोद्युक्तः स्यादिति
11162 भावः || ८ ||
11163
11164 परं प्राप्य विलीयन्ते सर्वा मननवृत्तयः |
11165 कल्पान्तार्कगणासङ्गात्कुलशैलशिला इव || ९ ||
11166
11167 न केवलं बाह्यदृष्टय एव विलीयन्तेऽपि तु मानसा [मानस्योऽपीति
11168 पाठः] अपीत्याह - परमिति | तथाच श्रुतिः - भिद्यते
11169 हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया | क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे
11170 परावरे इति | दृष्टान्तपक्षे हिरण्यगर्भस्यायुरन्तम् || ९ ||
11171
11172 दुःसहा राम संसारविषावेशविषूचिका |
11173 योगगारुडमन्त्रेण पावनेन प्रशाम्यति || १० ||
11174
11175 लोके विषसंबन्धादपि विषूचिका प्रसिद्धा | योगो जीवस्य ब्रह्मैक्यबोधः स एव
11176 गारुडमन्त्रस्तेन | पावनेन विषशोधनेन || १० ||
11177
11178 स च योगः सज्जनेन सह शास्त्रविचारणात् |
11179 परमार्थज्ञानमन्त्रो नूनं लभ्यत एव च || ११ ||
11180

11181 सज्जनेन गुरुसतीर्थ्यादिना सह। चकारात्फलति च॥ ११॥
11182
11183 अवश्यमिह हि विचारे कृते सकलदुःखपरिक्षयो भवतीति मन्तव्यं नातो
11184 विचारदृष्टयोऽवहेलया द्रष्टव्याः॥ १२॥
11185
11186 पद्योक्तमर्थं गद्यैः प्रपञ्चयति - अवश्यमित्यादिना।
11187 इहास्मिन्नधिकारिजन्मनि अवश्यं भवतीत्यन्वयः। अवहेलया अनादरेण न
11188 द्रष्टव्याः॥ १२॥
11189
11190 विचारवता [विचारवशतः इति पाठः] पुरुषेण
11191 सकलमिदमाधिपञ्जरं [मायिपञ्जरं इति पाठः] सर्पेण
11192 त्वचमिव परिपक्वां संत्यज्य विगतज्वरेण शीतलान्तःकरणेन
11193 विनोदादिन्द्रजालमिव जगदखिलमालोक्यते सम्यग्दर्शनवता
11194 असम्यगदर्शनवतो हि परं दुःखमिदम्॥ १३॥
11195
11196 विचारवता सम्यग्दर्शनवता अत एव शीतलान्तःकरणेन पुरुषेण। वशतः इति
11197 पाठे तु विचारस्य वशोऽपरोक्षबोधस्ततः। सर्पेण परिपक्वां जीर्णां
11198 त्वचमिव सर्वमाधिपञ्जरं संत्यज्याखिलमिदं जगदिन्द्रजालमिव कौतुकं
11199 सुखरूपमवलोक्यते। परमित्यवधारणे निपातः। परमुत्कृष्टं दुःखमिति
11200 वा॥ १३॥
11201
11202 विषमो ह्यतितरां संसाररागो [संसारोरग इति पाठः] भोगीव
11203 दशति असिरिव च्छिनत्ति कुन्त इव वेधयति रज्जुरिवावेष्टयति पावक इएव
11204 दहति रात्रिरिवान्धयति अशङ्कितपरिपतितपुरुषान्पाषाण इव विवशीकरोति
11205 हरति प्रज्ञां नाशयति स्थितिं पातयति मोहान्धकूपे तृष्णा
11206 जर्जरीकरोति न तदस्ति किंचिद्दुःखं संसारी यन्न प्राप्नोति॥ १४॥
11207
11208 प्रतिज्ञातं वैषम्यमेव दृष्टान्तैः प्रपञ्चयति - भोगीवेत्यादिना।
11209 मोहान्धकूपे इत्यन्ते सर्वत्र संसाररागस्यैव [रोगस्यैव इति पाठः]
11210 कर्तृत्वेनान्वयः। विवशीकरोतीत्यन्ते सर्वत्र अशङ्कितपरिपतितपुरुषानित्यस्य
11211 कर्मतयान्वयः। अशङ्कितमनाशङ्कितमनर्थशङ्कां विनैव
11212 मोहाद्विषयेषु परिपतितान्पुरुषानिति तदर्थः। शिरसि पतितः पाषाण इव
11213 विवशीकरोति मूर्च्छयति। प्रज्ञां विवेकदृष्टिम्। स्थितिं मर्यादाम्। पातयति
11214 पुरुषानित्यनुषज्जते। मोहलक्षणे अन्धकार युक्तकूपे। अन्धकूपो नरकविशेषो
11215 वा। जर्जरीकरोत्यभिषवेण सोममिव शिथिलीकरोति पुरुषानित्येव। किं
11216 बहुनेत्येकोक्त्याप्याह - न तदस्तीति॥ १४॥
11217
11218 प्। १०१)
11219
11220 दुरन्तेयं किल विषयविषूचिका यदि न चिकित्स्यते तन्नितरां
11221 नरकनगरनिकरफलानुबन्धिनी तत्तत्करोति॥ १५॥
11222
11223 नरकाणां मलमूत्रादीनां नगराणीव शरीराणि तेषां निकरः
11224 स्वस्वजनपोष्यवर्गादिसमूहस्तत्रानुरागेण पुरुषमनुबध्नाति
11225 [मूलानुरोधेनैतट्टीकायोजनं विचारणीयम्] तच्छीला विषयलक्षणा
11226 विषूचिका यदि न चिकित्स्यते तत्तर्हि नितरां तत्तद्वक्ष्यमाणं
11227 नरकदुर्दशासहस्रं करोति॥ १५॥
11228
11229 यत्र शिलाशितासिशातः पात उपलताडनमग्निदाहो
11230 हिमावसेकोऽङ्गावकर्तनं चन्दनचर्चातरुवनानि
11231 घुणवृत्तान्तःपरिवेषोऽङ्गपरिमार्जनमनवरतानलविचलितसमरनार्
11232 आचनिपातो निदाघविनोदनं धारागृहसीकरवर्षणं शिरश्छेदः

11233 सुखनिद्रामूकीकरणमाननमुद्राबान्धुर्यं महानुपचयः ॥ १६ ॥
11234

11235 यत्र शिलाशिता पाषाणभक्षकता । असिभिः शातः खण्डनम् । पातः
11236 पर्वताग्रेभ्यः पातनम् । उपलघनैस्ताडनम् । अग्निना दाहः । हिमेनावसेकः
11237 सदा आर्द्रता । अङ्गानामकर्तनं छेदनं कुठाकर्तर्यादिभिः ।
11238 चन्दनकाष्ठस्येव चर्चा घर्षणं शिलाफलकेषु । असिपत्रतरूणां वनानि
11239 तेषु धावनमिति यावत् । घुणाः काष्ठान्तःकीटकास्तेषामिव वृत्तान्तः
11240 सर्वाङ्गे काष्ठयन्त्रनिपीडनम् । परिवेषस्तप्तायःकटकशृङ्खलाभिः
11241 परितो वेष्टनम् । अङ्गानां कण्टकमार्जनीभिः परिमार्जनं निस्त्वचनमिति
11242 यावत् । अनवरतमनलविचलितान्यग्निज्वालानिःसरणानि येभ्यस्तथाविधानां
11243 समरनाराचानां युद्धप्रक्षिप्तबाणानां धारावदविच्छेदेन निपतनं
11244 निपातः । निदाघस्य ग्रीष्मकालस्य विनोदोऽतिवाहनम् । विनैव
11245 च्छायापानीयाभ्यामिति शेषः । तथा शिशिरे धारागृहेषु सीकरवर्षणम् ।
11246 शिरसंच्छिन्नप्ररूढस्य पुनःपुनश्छेदः । सुखनिद्राविषये तु
11247 मूकीकरणं वार्तापि नास्तीत्यर्थः । आननस्य मुद्रा पिधानेन
11248 निरुच्छ्वासत्वापादनम् । बान्धुर्यं निम्नोन्नतभावोऽङ्गानाम् ।
11249 विसंष्ठुलत्वाद्व्यवहाराक्षमतेति यावत् । पर्वतवन्महानुपचयो
11250 देहस्यैकैकाङ्गस्य वेत्यर्थः । अथवा यत्र शिलाशितादिचतुष्टयं
11251 हिमावसेकवत्सोढव्यम् । अङ्गावकर्तनं चन्दनलेपवत् ।
11252 तरुवनादित्रयमङ्गपरिमार्जनवद्देहसंस्कारवत् ।
11253 विशिष्टशरधारानिपातस्तु निदाघविनोदनार्थधारागृहसीकरवर्षणवत् ।
11254 शिरश्छेदप्रयुक्तं मरणं सुखनिद्रावत् । मुखपिधानेन
11255 बलान्मूकीकरणं च सहजवृत्त्या आननमुद्रावत् बान्धुर्यं च
11256 महासंपदुपचयवदवश्यं सोढव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥
11257

11258 तदेवंविधकष्टचेष्टासहस्रदारुणे संसारचलयन्त्रेऽस्मिन् राघव
11259 नावहेलना कर्तव्या अवश्यमेवं विचारणीयमेवं चावबोद्धव्यं यथा
11260 किल शास्त्रविचाराच्छ्रेयो भवतीति ॥ १७ ॥
11261

11262 दुःखस्थानानामानन्त्याद्दिक्प्रदर्शनमात्रं ह्येतदिति
11263 प्रदर्श्योपसंहरंस्तद्वर्णनस्य प्रकृतोपयोगमाह - तदेवमिति ।
11264 चलैर्नश्वरैर्देहैर्यन्त्रणं यन्त्रं संकोचः परिच्छेदः पारवश्यं च
11265 तस्मिन् । एवं वक्ष्यमाणरीत्या । तमेवाह - यथेति ॥ १७ ॥
11266

11267 अन्यच्च रघुकुलेन्दो यदि चैते महामुनयो महर्षयश्च विप्राश्च
11268 राजानश्च ज्ञानकवचेनावगुण्ठितशरीरास्ते कथमदुःखक्षमा अपि
11269 दुःखकरीं तां तां वृत्तिपूर्विकां संसारकदर्थनामनुभवन्तः
11270 सततमेव मुदितमनसस्तिष्ठन्ति ॥ १८ ॥
11271

11272 ननु कथं शास्त्रविचाराच्छ्रेयो भवतीति निश्चयस्तत्पराणामपि
11273 माण्डव्यादीनां दुर्दशासहस्रदर्शनादित्याशङ्कां परिहरन्विद्याया
11274 दृष्टफलतां दर्शयति-अन्यच्चेति । ज्ञानकवचेनावगुण्ठितशरीरा अत
11275 एवादुःखार्हा अप्येते पूर्वोक्तमुन्यादयोऽज्ञवन्मनोवृत्तिपूर्विकां
11276 दुःखकरीं तां तां संसारकदर्थनामनुभवन्तस्तिष्ठन्तीति यदि मन्यसे
11277 तर्हि ते कथं सततमेव मुदितमनसस्तिष्ठन्तीत्येवमन्वयः । मुनयो
11278 ध्यानपराः । ऋषयो मन्त्रजपपराः । विप्राः कर्मपराः । राजानो
11279 जनकादयः ॥ १८ ॥
11280

11281 इह हि ।
11282

11283 विकौतुका विगतविकल्पविप्लवा
11284 यथा स्थिता हरिहरपद्मजादयः ।

11285 नरोत्तमाः समधिगतात्मदीपका-
11286 स्तथा स्थिता जगति विशुद्धबुद्धयः ॥ १९ ॥
11287
11288 इह हीत्यस्य देहलीदीपन्यायेन पूर्वत्रोत्तरश्लोके चान्वयः। तर्हि कीदृशी तेषां
11289 स्थितिस्तामाह - विकौतुका इति। अपूर्वविषयदर्शनोपभोगोत्साहः कौतुकं
11290 तद्रहिताः। विकल्पैर्विप्लवो विक्षेपस्तद्रहिताः ॥ १९ ॥
11291
11292 परिक्षीणे मोहे विगलति [विगलितघने इति पाठः] घने ज्ञानजलदे
11293 परिज्ञाते तत्त्वे समधिगत आत्मन्यतितते।
11294 विचार्यार्यैः सार्धं चलितवपुषो वै सदृशतो
11295 धिया दृष्टे तत्त्वे रमणमटनं जागतमिदम् ॥ २० ॥
11296
11297 यदि ब्रह्मादिदेववदेते पूर्णकामास्तर्हि कथं तेषां
11298 संसारेष्वटनदर्शनमित्याशङ्कां परिहरन्
11299 विचारादेर्जीवन्मुक्तिविहरणफलतां दर्शयति - परिक्षीणे इति।
11300 आर्यैर्गुर्वादिभिः सार्धं विचार्य पदार्थपरिशोधने
11301 सदृशतस्तादात्म्याध्यासप्रसक्तात्मसादृश्याच्चलितान्यनात्मभावेन
11302 निरस्तानि वपूंषि स्थूलादिशरीराणि येन तस्याधिकारिणः प्रथमं
11303 वाक्यात्तत्त्वे परिज्ञाते मननेन च अतितते अपरिच्छिन्ने आत्मनि
11304 सम्यगसंभावनानिरासेनाधिगते। धिया निदिध्यासननिरस्तविपरीतभावनया
11305 बुद्ध्या च तस्य भावस्तत्त्वं ब्रह्मभावस्तस्मिन्दृष्टे साक्षात्कृते सति
11306 मोहे परिक्षीणे तत्कार्यनिबिडभ्रान्तिज्ञानमेधे च विगलति सतीदं
11307 जागतमटनं भ्रमणं रमणं क्रीडनमेव न पीडनमित्यर्थः ॥ २० ॥
11308
11309 प्। १०२)
11310
11311 अन्यच्च राघव।
11312
11313 प्रसन्ने चित्तत्त्वे हृदि शमभवे वल्गति परे
11314 शमाभोगीभूतास्वखिलकलनादृष्टिषु पुरः।
11315 समं याति स्वान्तःकरणघटनास्वादितरसं
11316 धिया दृष्टे तत्त्वे रमणमटनं जागतमिदम् ॥ २१ ॥
11317
11318 रमणत्वमेवोपपादयति - प्रसन्ने इति। चित्तत्त्वे चैतन्यमात्रस्वभावे
11319 परमार्थवस्तुनि प्रसन्ने सति परे उत्कृष्टे शमभवे शान्त्याविर्भवे वल्गति
11320 प्राप्ते अखिलकलनादृष्टिषु समस्तबुद्धिवृत्तिषु शमाभोगीभूतासु
11321 शान्तिरसास्वादरूपासु सतीषु [प्रतीतिषु इति पाठः]
11322 स्वान्तःकरणघटना आस्वादितब्रह्मरसं यथा स्यात्तथा समं
11323 वैषम्यशून्यस्वभावं याति गच्छति। अतो युक्तं रमणत्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥
11324
11325 अन्यच्च।
11326
11327 रथः स्थाणुर्देहस्तुरगरचना चेन्द्रियगतिः
11328 परिस्पन्दो वातो वहनकलितानन्दविषयः।
11329 परोऽणुर्वा देही जगति विहरामीत्यनघया
11330 धिया दृष्टे तत्त्वे रमणमटनं जागतमिदम् ॥ २२ ॥
11331
11332 आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु इत्यादिरूपकदृष्ट्या वा
11333 रमणमुपपन्नमित्याह - रथ इति। स्थाणुश्छिन्नतरुरिवाचेतनो देहो रथः
11334 इन्द्रियाणां विषयाभिमुखी गतिस्तुरगाणां रचनागतिचातुरी परितः
11335 स्पन्दश्चालनं येन स प्रग्रहो वातः प्राणप्रधानं मनः
11336 अर्थाद्रथादिभिर्वहनेन प्रापणेन कलिताः प्राप्ता आनन्दरूपा विषया येन

11337 तथाविधो देही आत्मा समाधौ परः परमात्मैव व्यवहारकाले
11338 बुद्ध्युपाधिपरिच्छेदादणुः सूक्ष्मो वा रथीति शेषः। एवंभूतोऽहं जगति
11339 विहरामीति धियापि रमणमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥
11340
11341 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
11342 तत्त्वमाहात्म्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥
11343
11344 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
11345 तत्त्वमाहात्म्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥
11346
11347 त्रयोदशः सर्गः १३ ॥
11348
11349 श्रीवसिष्ठ उवाच।
11350
11351 एतां दृष्टिमवष्टभ्य दृष्टात्मानः सुबुद्धयः।
11352 विचरन्तीह संसारे महान्तोऽभ्युदिता इव ॥ १ ॥
11353
11354 वर्णिता इह बाहुल्याद्वैराग्यादिगुणोदयाः।
11355 जीवन्मुक्तिफलोन्नद्धा विशेषेण शमः पुनः ॥ १ ॥
11356
11357 वैराग्यशान्त्यादिसाधनानि वर्णयिष्यन्प्रस्तुतां जीवन्मुक्ति स्थितिमेव वर्णयति
11358 - एतामिति। अभ्युदिताः साम्राज्याभ्युदयं प्राप्ता इव ॥ १ ॥
11359
11360 न शोचन्ति न वाञ्छन्ति न याचन्ते शुभाशुभम्।
11361 सर्वमेव च कुर्वन्ति न कुर्वन्तीह किंचन ॥ २ ॥
11362
11363 यतः शुभाशुभमुपादातुं हातुं वा न वाञ्छन्ति अत एव तत्साधनानि न
11364 याचन्ते ॥ २ ॥
11365
11366 स्वच्छमेवावतिष्ठन्ते स्वच्छं कुर्वन्ति यान्ति हि।
11367 हेयोपादेयतापक्षरहिताः स्वात्मनि स्थिताः ॥ ३ ॥
11368
11369 असङ्गात्मदर्शनात्स्वच्छं निर्लेपम्। कुर्वन्ति शास्त्रीयम्। गच्छन्ति
11370 लौकिकसन्मार्गम् ॥ ३ ॥
11371
11372 आयान्ति च न चायान्ति प्रयान्ति च न यान्ति च।
11373 कुर्वन्त्यपि न कुर्वन्ति न वदन्ति वदन्ति च ॥ ४ ॥
11374
11375 आयान्ति प्रयान्त्यन्यदृशा। स्वदृशा तु न। सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण
11376 इव समना अमना इव इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ४ ॥
11377
11378 ये केचन समारम्भा याश्च काश्चन दृष्टयः।
11379 हेयोपादेयतस्तास्ताः क्षीयन्तेऽधिगते पदे ॥ ५ ॥
11380
11381 क्षीयन्ते प्रयोजकद्वेषरागयोः [प्रयोजकदोषगुणयोः इति पाठः]
11382 क्षयात्तद्विषयसत्यताबुद्धिक्षयाच्चेति भावः ॥ ५ ॥
11383
11384 परित्यक्तसमस्तेहं मनोमधुरवृत्तिमत्।
11385 सर्वतः सुखमभ्येति चन्द्रबिम्ब इव स्थितम् ॥ ६ ॥
11386
11387 ईहा इच्छा चेष्टा च मधुरवृत्तिः शान्तिर्ब्रह्माकारता च। सुखं कर्तृ।
11388 मनः कर्म। चन्द्रबिम्बे स्थितं स्वर्गिणमिव मनः कर्तृ चन्द्रबिम्बे

स्थितमिवेत्युत्प्रेक्षा वा ॥ ६ ॥

अपि निर्मननारम्भमव्यस्ताखिलकौतुकम् ।
आत्मन्येव न मात्यन्तरिन्दाविव रसायनम् ॥ ७ ॥

विषयमननकौतुकयोरेव विक्षेपहेतुत्वात्तदभावे निर्विक्षेपं
सुखमित्यनुषज्जयते । सुखात्मतापन्नं मन इत्यर्थः । न माति न परिच्छिद्यते
। इन्दौ पूर्णचन्द्रे । रसायनममृतम् ॥ ७ ॥

न करोतीन्द्रजालानि नानुधावति वासनाम् ।
बालचापलमुत्सृज्य पूर्वमेव विराजते ॥ ८ ॥

इन्द्रजालानि मायिकविक्षेपान् । वासनां तद्धेतुम् । बालानामिव भ्रान्तिप्रसक्तं
चापलमुत्सृज्य पूर्वमनादिसिद्धमात्मसुखमेव विराजते ॥ ८ ॥

एवंविधा हि वृत्तय आत्मतत्त्वावलोकनाल्लभ्यन्ते नान्यथा ॥ ९ ॥

प्रयोजनप्रपञ्चनस्य प्रस्तुतोपयोगं पुनर्गद्येनोपसंहरति - एवमिति ।
वृत्तयः स्थितयः ॥ ९ ॥

तस्माद्विचारेणात्मैवान्वेष्टव्य उपासनीयो ज्ञातव्यो यावज्जीवं पुरुषेण
नेतरदिति ॥ १० ॥

अन्वेषणं श्रवणमननाभ्यासः । उपासनं निदिध्यासनम् ॥ १० ॥

स्वानुभूतेश्च शास्त्रस्य गुरोश्चैवैकवाक्यता ।
यस्याभ्यासेन तेनात्मा सन्ततेनावलोक्यते ॥ ११ ॥

एकवाक्यता एकार्थनिष्ठता निश्चयः यस्याधिकारिणः श्रवणादेरभ्यासेन ॥
११ ॥

अवहेलितशास्त्रार्थैरवज्ञातमहाजनैः ।
कष्टामप्यापदं प्राप्तो न मूढैः समतामियात् ॥ १२ ॥

अवहेलितौ शास्त्रतदर्थौ यैः । अवज्ञाता उपेक्षिता महान्तः पूज्या
जनास्तत्त्वज्ञा यैः ॥ १२ ॥

प्। १०३)

न व्याधिर्न विषं नापत्तथा नाधिश्च भूतले ।
खेदाय स्वशरीरस्थं मौर्ख्यमेकं यथा नृणाम् ॥ १३ ॥

किंचित्संस्कृतबुद्धीनां श्रुतं शास्त्रमिदं यथा ।
मौर्ख्यापहं तथा शास्त्रमन्यदस्ति न किंचन ॥ १४ ॥

दुरधिगमानि शास्त्राणि कथं मौर्ख्यनिवृत्तिः स्यात्तत्राह - किंचिदिति ।
ईषद्व्युत्पन्नानामपीत्यर्थः ॥ १४ ॥

इदं श्राव्यं सुखकरं यथा दृष्टान्तसुन्दरम् ।
अविरुद्धमशेषेण शास्त्रं वाक्यार्थबन्धुना ॥ १५ ॥

यथोचितैर्दृष्टान्तैः । वाक्यार्थः परमात्मा बन्धुः प्रियतमोऽवश्यं

लब्धुमिष्टो यस्य तेन। श्राव्यमवश्यं श्रोतव्यम् ॥ १५ ॥

आपदो या दुरुत्तारा याश्च तुच्छाः कुयोनयः।
तास्ता मौर्ख्यात्प्रसूयन्ते खदिरादिव कण्टकाः ॥ १६ ॥

तुच्छा अधमाः ॥ १६ ॥

वरं शरावहस्तस्य चाण्डालागारवीथिषु।
भिक्षार्थमटनं राम न मौर्ख्यहतजीवितम् ॥ १७ ॥

सर्वदुर्दशाहेत्वपेक्षया एकैका दुर्दशापि वरमित्याह द्वाभ्याम् ॥ १७ ॥

वरं घोरान्धकूपेषु कोटरेष्वेव भूरुहाम्।
अन्धकीटत्वमेकान्ते न मौर्ख्यमतिदुःखदम् ॥ १८ ॥

कोटरेष्वेव वा ॥ १८ ॥

इममालोकमासाद्य मोक्षोपायमयं जनः।
अन्धतामेति न पुनः कश्चिन्मोहतमस्यपि ॥ १९ ॥

मोहो मूर्च्छा मृत्युद्वारं तल्लक्षणेऽपि तमसि नान्धतामेति
किमन्यत्रेत्यर्थः ॥ १९ ॥

तावन्नयति संकोचं तृष्णा वै मानवाम्बुजम्।
यावद्विवेकसूर्यस्य नोदिता विमला प्रभा ॥ २० ॥

ननु तृष्णात्यागे उपायं न पश्यामस्तत्राह - तावदिति।
मानवमेवाम्बुजं पद्मम् ॥ २० ॥

संसारदुःखमोक्षार्थं [मोक्षोर्थमीदृशैः इति पाठः]
मादृशैः सह बन्धुभिः।
स्वरूपमात्मनो ज्ञात्वा गुरुशास्त्रप्रमाणतः ॥ २१ ॥

ज्ञात्वा विहरेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २१ ॥

जीवन्मुक्ताश्चरन्तीह यथा हरिहरादयः।
यथा ब्रह्मर्षयश्चान्ये तथा विहर राघव ॥ २२ ॥

अनन्तानीह दुःखानि सुखं तृणलवोपमम्।
नातः सुखेषु बध्नीयाद्दृष्टिं दुःखानुबन्धिषु ॥ २३ ॥

दृष्टिमास्थाम् ॥ २३ ॥

यदनन्तमनायासं तत्पदं सारसिद्धये।
साधनीयं प्रयत्नेन पुरुषेण विजानता ॥ २४ ॥

तदात्मतत्त्वं पद्यते प्राप्यते येन तज्ज्ञानं तत्पदं
परमपुरुषार्थसिद्धये साधनीयम् ॥ २४ ॥

त एव पुरुषार्थस्य भाजनं पुरुषोत्तमाः।
अनुत्तमपदालम्बि मनो येषां गतज्वरम् ॥ २५ ॥

न विद्यते उत्तममुत्कृष्टतममन्यद्यस्मात्तथाविधं पदं वस्तु तदालम्बि
॥ २५ ॥

संभोगाशनमात्रेण राज्यादिषु सुखेषु ये ।
संतुष्टा दुष्टमनसो विद्धि तानन्धदर्दुरान् ॥ २६ ॥

दर्दुरान्भेकान् । स हि कूपस्थो न बहिः पश्यति तत्राप्यन्धश्चेत्सुतरामिति
भावः ॥ २६ ॥

ये शठेषु दुरन्तेषु दुष्कृतारम्भशालिषु ।
द्विपत्सु मित्ररूपेषु भक्ता वै भोगभोगिषु ॥ २७ ॥

शठेषु वञ्चकेषु दुरन्तेषु दुरुच्छेदेषु प्रबलेष्विति यावत् । भक्ताः सक्ता ये ते
यान्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ २७ ॥

ते यान्ति दुर्गमादुर्गं दुःखादुःखं भयाद्भयम् ।
नरकान्नरकं मूढा मोहमन्थरबुद्धयः ॥ २८ ॥

दुर्गमात्संकटात् । मन्थरबुद्धयो मन्दबुद्धयः ॥ २८ ॥

परस्परविनाशोक्तेः श्रेयःस्थो न कदाचन ।
सुखदुःखदशे राम तडित्प्रसरभङ्गुरे [तडित्प्रासरभङ्गुरे
इति पाठः] ॥ २९ ॥

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् । घटीयन्त्रवदश्रान्तं
भ्रमन्याति पुनः पुनः ॥ इत्यादिवाक्यैः सुखदुःखदशयोः
परस्परविनाशोक्तेरयं कदापि श्रेयसि तिष्ठतीति श्रेयःस्थो विश्रान्तिभाङ्
भवति । प्रत्यक्षतोऽपि तयोर्भङ्गुरता प्रसिद्धेत्याह - सुखदुःखेति ॥ २९ ॥

ये विरक्ता महात्मानः सुविविक्ता भवादृशाः ।
पुरुषान्विद्धि तान्वन्द्यान्भोगमोक्षैकभाजनान् ॥ ३० ॥

सुविविक्ताः सम्यग्विवेकिनः ॥ ३० ॥

विवेकं परमाश्रित्य वैराग्याभ्यासयोगतः ।
संसारसरितं घोराभिमामापदमुत्तरेत् ॥ ३१ ॥

संसारसरिद्रूपामिमामापदम् ॥ ३१ ॥

न स्वप्तव्यं च संसारमायास्विह विजानत ।
विषमूर्च्छनसंमोहदायिनीषु विवेकिना ॥ ३२ ॥

विषवन्मूर्च्छनेन समुच्छ्रवेण संमोहं कश्मलं दातुं शीलं यासां
तासु संसाराख्यमायासु मिथ्यावञ्चनोपायेषु ॥ ३२ ॥

संसारभिममासाद्य यस्तिष्ठत्यवहेलया ।
ज्वलितस्य गृहस्योच्चैः शेते तार्णस्य संस्तरे ॥ ३३ ॥

तार्णस्य तृणविकारय । राहोः शिर इतिवत्संस्तराद्भेदकल्पनया षष्ठी ॥ ३३ ॥

यत्प्राप्य न निवर्तन्ते यदासाद्य न शोचति ।
तत्पदं शेमुषीलभ्यमस्त्येवात्र न संशयः ॥ ३४ ॥

11545
11546 ननु संसारात्परमन्यन्नास्त्येव तत्र किमवलम्ब्य संसारे क्षरति
11547 कार्येस्याशंक्याह - यदिति। शेमुषीलभ्यं ज्ञानमात्रेण प्राप्तुं
11548 शक्यमस्त्येव। न नास्ति। तदसत्त्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गादात्मापलापायोगाच्चेति
11549 भावः। तथाचोक्तं पुराणेषु - असत्यस्मिन्नगन्नाथे अन्धीभूतमिदं
11550 भवेत्। सूर्येणेव विहीनत्वान्निरालोकं जगद्यथा॥ इति श्रुतिश्च असन्नेव स
11551 भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः इति॥ ३४॥
11552
11553 नास्ति चेत्तद्विचारेण दोषः को भवतां भवेत्।
11554 अस्ति चेत्तत्समुत्तीर्णा भविष्यथ भवार्णवात्॥ ३५॥
11555
11556 संदिग्धे परलोकेऽपि वरं श्रुतिपथाश्रयः। यदि न स्यात्तदा किं स्याद्यै
11557 स्यान्नास्तिको हतः॥ इति न्यायेन संदिहानं प्रत्यप्याह - नास्ति चेदिति।
11558 संदेहेऽपि महाफलस्योपेक्षानर्हत्वाचेति भावः॥ ३५॥
11559
11560 प। १०४)
11561
11562 प्रवृत्तिः पुरुषस्येह मोक्षोपायविचारणे।
11563 यदा भवत्याशु तदा मोक्षभागी स उच्यते॥ ३६॥
11564
11565 तर्हि कथं न सर्वे प्रवर्तन्त इत्याशङ्क्य यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते
11566 परमेशितुः। तावन्न सद्गुरुं कश्चित्सच्छास्त्रं वापि विन्दति॥ इति
11567 वचनादीश्वरानुग्रहलभ्यमोक्षभागिताशालिन इव मोक्षसाधने प्रवृत्तिर्न
11568 सर्वेषामित्याह - प्रवृत्तिरिति। प्रवृत्तिफलं लिङ्गानुमेयं
11569 मोक्षभागित्वमिति भावः॥ ३६॥
11570
11571 अनपायि निराशङ्कं स्वास्थ्यं विगतविभ्रमम्।
11572 न विना केवलीभावाद्विद्यते भुवनत्रये॥ ३७॥
11573
11574 ननु देहेन्द्रियविषयशून्यकेवलीभावहेतुना किमनेन शास्त्रेण सत्स्वेव
11575 देहादिषूपायान्तरेणापि स्वर्गादिसुखस्य संभवादित्याशङ्क्याह -
11576 अनपायीति। स्वर्गादि अपायपतनाशङ्काऽस्वास्थ्यादिग्रस्तमेवेति केवलीभाव एव
11577 पुरुषार्थ इति भावः॥ ३७॥
11578
11579 तत्प्राप्तावुत्तमप्राप्तौ न क्लेश उपजायते।
11580 न धनान्युपकुर्वन्ति न मित्राणि न बान्धवाः॥ ३८॥
11581
11582 तदिति योग्यत्वाद्व्यवहितविचारप्रवृत्तिपरामर्शः। तस्याः प्राप्तौ
11583 सत्यामुत्तमस्य कैवल्यस्य प्राप्तौ क्लेशो नोपजायते। ननु धनादिभिरेव
11584 केवलीभावोऽस्तु किं विचारेण तत्राह - नेति॥ ३८॥
11585
11586 न हस्तपादचलनं न देशान्तरसंगमः।
11587 न कायक्लेशवैधुर्यं न तीर्थायतनाश्रयाः॥ ३९॥
11588
11589 हस्तपादचलनं कायिकनमस्कारादौ। देशान्तरसंगमो यात्रादौ।
11590 उपवासादौ कायक्लेशेन बलोत्साहनिद्रादिवैधुर्यम्। तीर्थायतनानि क्षेत्राणि
11591 तत्र निवासाः॥ ३९॥
11592
11593 पुरुषार्थैकसाध्येन वासनैकार्थकर्मणा।
11594 केवलं तन्मनोमात्रजयेनासाद्यते पदम्॥ ४०॥
11595
11596 केन तर्हि तत्प्राप्यते तत्राह - पुरुषार्थेति। पुरुषार्थः

11597 श्रवणमनननिदिध्यासनपौरुषं तदेकसाध्येन।
11598 द्वैतवासनाविरोधिब्रह्माकारदृढवासनाया एकार्थेन तुल्यविषयेण
11599 कर्मणा साध्येन साक्षात्कारेणेत्यर्थः। मनोमात्रस्य द्वैतस्य
11600 मूलोच्छेदलक्षणेन जयेन। यथाहुः - एवं निरन्तरकृता ब्रह्मैवास्मीति
11601 वासना। हरत्यविद्याविक्षेपान् रोगानिव रसायनम्॥ इति॥ ४०॥
11602
11603 विवेकमात्रसाध्यं तद्विचारैकान्तनिश्चयम्।
11604 त्यजता दुःखजालानि नरेणैतदवाप्यते॥ ४१॥
11605
11606 विवेको देहेन्द्रियादेरात्मनः पृथक्करणम्। विचारश्च
11607 श्रवणमनननिदिध्यासनैरसंभावनादिनिरासः एकान्त ऐकाग्र्यं च
11608 ताभ्यां निश्चेतुं शक्यम्। दुःखजालानि विषयान्॥ ४१॥
11609
11610 सुखसेव्यासनस्थेन तद्विचारयता स्वयम्।
11611 न शोच्यते पदं प्राप्य न स भूयो हि जायते॥ ४२॥
11612
11613 स प्राप्तपदः॥ ४२॥
11614
11615 तत्समस्तसुखासारसीमान्तं साधवो विदुः।
11616 तदनुत्तमनिष्पन्दं परमाहू रसायनम्॥ ४३॥
11617
11618 संसारे सारत्वेन प्रसिद्धसुखानामुत्कर्षे इतरेषामसाराणां सत्तस्फूर्त्योः
11619 सीमान्तं परमावधिम्। सुखस्य आसाराणां मेघस्थानीयमवधिमिति वा।
11620 एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति सा काष्ठा सा परा गतिः
11621 इत्यादिश्रुतेरिति भावः। अनुत्तमा निष्पन्दा आनन्दरसाविर्भावा ध्यानिनां
11622 यस्मात्॥ ४३॥
11623
11624 क्षयित्वात्सर्वभावानां स्वर्गमानुष्ययोर्द्वयोः।
11625 सुखं नास्त्येव सलिलं मृततृष्णास्विवैतयोः॥ ४४॥
11626
11627 अतो मनोजयश्चिन्त्यः शमसंतोषसाधनः।
11628 अनन्तसमसंयोगस्तस्मादानन्द आप्यते॥ ४५॥
11629
11630 अनन्ते समः संयोग ऐकरस्यलक्षणः॥ ४५॥
11631
11632 तिष्ठता गच्छता चैव पतता भ्रमता तथा।
11633 रक्षसा दानवेनापि देवेन पुरुषेण वा॥ ४६॥
11634
11635 शारीरपरिश्रमो मनुष्याधिकारनियमश्च नास्तीत्याह - तिष्ठतेत्यादिना॥
11636 ४६॥
11637
11638 मनः प्रशमनोद्भूतं तत्प्राप्यं परमं सुखम्।
11639 विकासिशमपुष्पस्य विवेकोच्चतरोः फलम्॥ ४७॥
11640
11641 विकासी शमः पुष्पं यस्य उच्चस्योत्कृष्टस्य तरोः कल्पवृक्षस्य फलं
11642 परं सुखम्॥ ४७॥
11643
11644 व्यवहारपरेणापि कार्यवृन्दमविन्दता।
11645 भानुनेवाम्बरस्थेन नोज्झ्यते न च वाञ्छयते॥ ४८॥
11646
11647 ननु तत्प्राप्तमपि पुनर्व्यवहारप्रसक्तावपैष्यतीत्याशङ्क्याह -
11648 व्यवहारेति। नोज्झ्यते नोत्सृज्यते पूर्णत्वेनाहेयत्वादत एव न वाञ्छयते॥ ४८

| |

मनःप्रशान्तमत्यच्छं विश्रान्तं विगतभ्रमम् |
अनीहं विगताभीष्टं नाभिवाञ्छति नोज्झति || ४९ ||

सति मनसि कथं न वाञ्छा स्यात्तत्राह - मन इति || ४९ ||

मोक्षद्वारे द्वारपालानिमाञ्छृणु यथाक्रमम् |
येषामेकतमासक्त्या मोक्षद्वारं प्रविश्यते || ५० ||

प्रागनुक्रान्तानपि [एकादशसर्गे मोक्षद्वारे द्वारपाला इत्यादिना]
विस्तरेण वर्ण्यमानाच्छृणु || ५० ||

सुखदोषदशादीर्घा संसारमरुमण्डली |
जन्तोः शीतलतामेति शीररश्मेः समप्रभा || ५१ ||

तत्रासर्गसमाप्तेः शमं प्रस्तोतुमुपक्रमते - सुखेति | सुखशब्देन
तदाशा लक्ष्यते | सैवाध्वगस्य तृषातापसमा दोषदशा तया दीर्घा
दुरतिक्रमा शीतलतामेति शमेनेत्यपकृष्यते | समप्रभा प्रभासमा |
पदव्यत्यासश्छान्दसः | यथा चन्द्रस्य स्वीया प्रभा तद्वत् |
शीतरश्मिसमप्रभेति पाठे स्पष्टम् || ५१ ||

शमेनासाद्यते श्रेयः शमो हि परमं पदम् |
शमः शिवः शमः शान्तिः शमो भ्रान्तिनिवारणम् || ५२ ||

हि यस्माच्छमेन श्रेय आसाद्यते अत
आयुर्घृतमितिवदमेदोपचारात्तत्परमं पदं तद्विष्णोः परमं पदम् इति
श्रुतिप्रसिद्धं [प्रसिद्धः इति पाठः] शम एव | एवं न सन्न
चासञ्छिव एव केवलः इति श्रुतिप्रसिद्धः शिवोऽपि शम एव | एवं तरति
शोकमात्मवित् इत्यादिश्रुतिसिद्धा सर्वदुःखोपशान्तिरपि शम एवेत्यर्थः || ५२ ||

पुंसः प्रशमतृप्तस्य शीतलाच्छतरात्मनः |
शमभूषितचित्तस्य शत्रुरप्येति मित्रताम् || ५३ ||

रागद्वेषाद्यतापितत्वाच्छीतलो निर्मोहत्वादच्छतरश्च आत्मा विज्ञानात्मा
यस्य || ५३ ||

प्। १०५)

शमचन्द्रमसा येषामाशयः समलंकृतं |
क्षीरोदानामिवोदेति तेषां परमशुद्धता || ५४ ||

आशयश्चित्तम् | ज्ञाक्नलब्धा स्वाभाविकशुद्धता शमेन
द्विगुणीभवन्तीवाभिवर्धत इव | यथा क्षीरोदानां शुभ्रता
चन्द्रोदयेनेत्यर्थः || ५४ ||

हृत्कुशेशयकोशेषु येषां शमकुशेशयम् |
सतां विकसितं ते हि द्विहृत्पद्माः समा हरेः || ५५ ||

कुशेशयं पद्मम् | हरेः समा हरिणा तुल्याः | हरेर्हृत्पद्मस्यैव
बहिर्ब्रह्मासनपद्मतया द्वैधीभावादिति भावः || ५५ ||

11701 शमश्रीः शोभते येषां मुखेन्दावकलङ्किते।
11702 ते कुलीनेन्दवो वन्द्याः सौन्दर्यविजितेन्द्रियाः॥ ५६॥
11703
11704 कुलीनाः सत्कुलास्त एवेन्दवः स्वपरकुलोद्योतपापोपशमहेतुत्वात्। विजितेन्दव इति
11705 पाठे स्पष्टम्। पाठान्तरे तु सौन्दर्येण गुणैर्विजितानि वशीकृतानि
11706 परेषामपि चक्षुर्मनः प्रभृतीनीन्द्रियाणि यैः॥ ५६॥
11707
11708 त्रैलोक्योदरवर्तिन्यो नानन्दाय तथा श्रियः।
11709 साम्राज्यसंपत्प्रतिमा यथा [यथाश्रम इति पाठः]
11710 शमविभूतयः॥ ५७॥
11711
11712 साम्राज्यसंपत्प्रतिमेवाकारमात्रेण सदृशी यासां नतु गुणान्तरैरित्यर्थः
11713 ॥ ५७॥
11714
11715 यानि दुःखानि या तृष्णा दुःसहा ये दुराधयः।
11716 तत्सर्वं शान्तचेतःसु तमोऽर्केष्विव नश्यति॥ ५८॥
11717
11718 तत्सर्वमिति नपुंसकमनपुंसकेन इत्येकशेषैकवद्भावः॥ ५८॥
11719
11720 मनो हि सर्वभूतानां प्रसादमधिगच्छति [मनुगच्छति इति
11721 पाठः]।
11722 न तथेन्दोर्यथा शान्ते जने जनितकौतुकम्॥ ५९॥
11723
11724 इन्दोश्चन्द्रान्निमित्तभूतात्। विषयस्यापि निमित्तत्वविवक्षया पञ्चमी। जनितं
11725 कौतुकं स्वात्मानुभवचमत्कारो यस्मिंस्तथाभूतं सद्यथा
11726 प्रसादमधिगच्छतीति संबन्धः॥ ५९॥
11727
11728 शमशालिनि सौहार्दवति सर्वेषु जन्तुषु।
11729 सुजने परमं तत्त्वं स्वयमेव प्रसीदति॥ ६०॥
11730
11731 स्वयमेवेत्यनायासोक्तिः॥ ६०॥
11732
11733 मातरीव परं यान्ति विषमाणि मृदूनि च।
11734 विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि॥ ६१॥
11735
11736 विषमाणि क्रूरकुटिलाशयानि। मृदूनि तद्विपरीतानि॥ ६१॥
11737
11738 न रसायनपानेन न लक्ष्म्यालिङ्गनेन च।
11739 तथा सुखमवाप्नोति शमेनान्तर्यथा मनः॥ ६२॥
11740
11741 इन्द्रपदे अमृतरसायनपानेन। विष्णुपदे लक्ष्म्यालिङ्गनेन॥ ६२॥
11742
11743 सर्वाधिव्याधिचलितं [व्याधिवलितं] क्रान्तं तृष्णावरत्रया।
11744 मनः शमामृतासेकैः समाश्वासय राघव॥ ६३॥
11745
11746 चलितं भीषणेन कम्पितम्। वरत्रया चर्मरज्ज्वाक्रान्तमितस्तत आकृष्टम्।
11747 श्रान्तमिति यावत्॥ ६३॥
11748
11749 यत्करोषि यदश्नासि शमशीतलया धिया।
11750 तत्रातिस्वदते स्वादु [साधु इति पाठः] नेतरत्तात मानसे॥ ६४॥
11751
11752 स्वादु मधुरं यथा स्यात्तथा तत्र तत् मानसेऽतिस्वदते रोचते॥ ६४॥

शमामृतरसाच्छन्नं मनो यामेति निर्वृतिम् |
छिन्नान्यपि तयाङ्गानि मन्ये रोहन्ति राघव || ६५ ||

निर्वृतिं सुखम् | तया निर्वृत्या | रोहन्ति पुनः प्रादुर्भवन्ति | मन्ये
इत्युत्प्रेक्षा || ६५ ||

न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च शत्रवः |
न च व्याघ्रभुजङ्गा वा द्विषन्ति शमशालिनम् || ६६ ||

सुसंनद्धसमस्ताङ्गं प्रशमामृतवर्मणा |
वेधयन्ति न दुःखानि शरा वज्रशिलामिव || ६७ ||

सुसंनद्धानि सम्यग्गुप्तानि समस्तान्यङ्गानि यस्य तम् | अमृतरूपेण
वर्मणा कवचेन | वेधयन्ति पीडयन्ति | दुःखानि दुःखनिमित्तानि || ६७ ||

न तथा शोभते राजा अप्यन्तःपुरसंस्थितः |
समया स्वच्छया बुद्ध्या यथोपशमशीलया || ६८ ||

यथा पुरुष इति शेषः || ६८ ||

प्राणात्प्रियतरं दृष्ट्वा तुष्टिमेति न वै जनः |
यामायाति जनः शान्तिमवलोक्य शमाशयम् || ६९ ||

जनस्तां तुष्टिं नैतीत्यर्थः | शमयुक्तः आशयो यस्य तम् || ६९ ||

समया शमशालिन्या वृत्त्या यः साधु वर्तते |
अभिनन्दितया लोके जीवतीह स नेतरः || ७० ||

जीवति सफलजीवनो भवति || ७० ||

अनुद्धतमनाः शान्तः साधुः कर्म करोति यत् |
तत्सर्वमभिनन्दन्ति तस्येमा भूतजातयः || ७१ ||

अनुद्धतं विनीतं मनो यस्य साधुः [साधुसंमतः इति पाठः]
शान्तो यत्प्रमादादपराधमपीति यावत् || ७१ ||

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा [स्नात्वा इति
पाठः] शुभाशुभम् |
न हृष्यति ग्लायति यः स शान्त इति कथ्यते || ७२ ||

इदानीं दाम्भिकसात्त्विकपरीक्षणाय शान्तलक्षणान्याह - श्रुत्वेत्यादिना |
शुभाशुभं प्रियाप्रियम् || ७२ ||

यः समः सर्वभूतेषु भावि काङ्क्षति नोज्झति |
जित्वेन्द्रियाणि यत्नेन स शान्त इति कथ्यते || ७३ ||

भाविसुखादि न काङ्क्षति प्रारब्धप्रापितं च नोज्झति || ७३ ||

स्पृष्ट्वाऽवदातया बुद्ध्या यथैवान्तस्तथा बहिः |
दृश्यन्ते यत्र कार्याणि स शान्त इति कथ्यते || ७४ ||

11805 आर्जवमपि तल्लक्षणमित्याह - स्पृष्ट्वेति | स्पृष्ट्वा ज्ञात्वापि
11806 परकौटिल्यादीनीति शेषः | मोक्षोपायतया कर्तव्यानि कार्याणि || ७४ ||
11807
11808 तुषारकरबिम्बाभं मनो यस्य निराकुलम् |
11809 मरणोत्सवयुद्धेषु स शान्त इति कथ्यते || ७५ ||
11810
11811 मरणोत्सवयुद्धेषु भयरागक्रोधैर्निराकुलमसंतप्तमत एव
11812 तुषारकरश्चन्द्रस्तद्बिम्बाभम् || ७५ ||
11813
11814 स्थितोऽपि न स्थित इव न हृष्यति न कुप्यति |
11815 यः सुषुप्तसमः स्वस्थः स शान्त इति कथ्यते || ७६ ||
11816
11817 हर्षकोपनिमित्तवत्प्रदेशे स्थितोऽपि || ७६ ||
11818
11819 अमृतस्यन्दसुभगा यस्य सर्वजनं प्रति |
11820 दृष्टिः प्रसरति प्रीता स शान्त इति कथ्यते || ७७ ||
11821
11822 अमृतस्यन्दोऽमृतप्रवाह इव सुभगा सुखदा || ७७ ||
11823
11824 प्। १०६)
11825
11826 योऽन्तः शीतलतां यातो यो भावेषु न मज्जति |
11827 व्यवहारी न संमूढः स शान्त इति कथ्यते || ७८ ||
11828
11829 भावेषु विषयेषु व्यवहारी सन्नपि न मज्जति नासज्जते || ७८ ||
11830
11831 अप्यापत्सु दुरन्तासु कल्पान्तेषु महत्स्वपि |
11832 तुच्छेऽहं न मनो यस्य स शान्त इति कथ्यते || ७९ ||
11833
11834 महत्सु चिरकालिकेषु | तुच्छे मिथ्याभूते नश्वरे देहादौ यस्याहमिति मनो
11835 नास्ति || ७९ ||
11836
11837 आकाशसदृशी यस्य पुंसः संव्यवहारिणः |
11838 कलङ्कमेति न मतिः स शान्त इति कथ्यते || ८० ||
11839
11840 परमाकाशेन ब्रह्मणा सदृशी समरसा प्रसिद्धाकाशवदविकार्या वा |
11841 कलङ्कं रागादिलेपम् || ८० ||
11842
11843 तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च |
11844 बलवत्सु गुणाढ्येषु शमवानेव राजते || ८१ ||
11845
11846 लोकेऽपि सर्वगुनश्रैष्ठ्येन शमः प्रसिद्ध इत्याह - तपस्विष्विति || ८१ ||
11847
11848 शमसंसक्तमनसां महतां गुणशालिनाम् |
11849 उदेति निर्वृतिश्चित्ताज्ज्योत्स्नेव सितरोचिषः || ८२ ||
11850
11851 सीमान्तो [सीमन्तः इति पाठः] गुणपूगानां
11852 पौरुषैकान्तभूषणम् |
11853 संकटेषु भयस्थाने शमः श्रीमान्विराजते || ८३ ||
11854
11855 गुणानां पूगानां समूहानां सीमान्तोऽवधिः | एकान्तभूषणं
11856 मुख्यभूषणम् | श्रीमान् सर्वगुणसंपत्तिमान् शमो विराजते || ८३ ||

शमममृतमहार्यमार्यगुप्तं
परमवलम्ब्य परं पदं प्रयाताः।
रघुतनय यथा महानुभावाः
क्रममनुपालय सिद्धये तमेव॥ ८४॥

अहार्यं परैरपहर्तुमशक्यमार्यैः पूज्यैर्गुप्तं सावधानतया रक्षितं
परमुत्कृष्टं साधनमवलम्ब्य महानुभावा यथा येन क्रमेण परं
पदं प्रयाताः प्राप्तास्तमेव क्रममनुपालय अवलम्ब्य रक्षस्वेत्यर्थः॥ ८४
।।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
शमनिरूपणं नाम त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
शमनिरूपणं नाम त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

चतुर्दशः सर्गः १४

श्रीवसिष्ठ उवाच।

शास्त्रावबोधामलया धिया परमपूतया।
कर्तव्यः कारणज्ञेन विचारोऽनिशमात्मनः॥ १॥

साधुसंगमसच्छास्त्रभावशुद्ध्युपबृंहितः।
शमसंतोषयोर्हेतुर्विचारोऽत्र प्रशस्यते॥ १॥

इत्थं मोक्षद्वारपालं शमाख्यमाद्यमुपवर्ण्य द्वितीयं विचारं
वर्णयिष्यन् वसिष्ठ उवाच - शास्त्रेति। तत्रार्थानर्थानुबन्धविचारः
सारासारविचारो हेयोपादेयविचारः प्रमाणतात्पर्यविचारः आत्मतत्त्वपरीक्षा
चेति विचारः पञ्चविधः। तत्र स्वाभाविकप्रवृत्तेर्विषयाणां
चानर्थानुबन्धिता शास्त्रीयप्रवृत्तेर्वैराग्यादेश्च
पुरुषार्थानुबन्धितेत्यन्वयव्यतिरेकादिना परीक्षात्मक आद्यः।
स्त्रीपुत्रस्वदेहादिषु स्वतो बीजतः
परिणामतश्चाशुचिविण्मूत्राद्यमङ्गलत्वपरीक्षात्मा
ब्रह्मलोकान्तसुखानामनित्यत्वदुःखसंभिन्नत्वादिपरीक्षात्मा च द्वितीयः।
एतौ वैराग्यमुमुक्षाहेतू। मुमुक्षोत्तरमपि मोक्षसाधनं कर्म
वोपासनमेव वा ते अपि किं समुच्चिते उत ज्ञानसमुच्चिते उत ज्ञानमेवेति
परीक्षात्मा तृतीयः। यदापि ज्ञानमेव तदापि तत्किं
सांख्यवैशेषिकाद्यभिमतं कपिलगौतमोक्ततत्तच्छास्त्रप्रमाणकं
श्रौतमेव वा यदापि श्रौतं तदापि किं श्रुतीनां द्वैते उताद्वैते सविशेषे उत
निर्विशेषे आत्मन्यनात्मनि वा तात्पर्यमिति परीक्षात्मा चतुर्थः। स च
श्रवणमित्युच्यते। श्रुत्यादिप्रमाणानामप्यद्वितीये सच्चिदानन्दब्रह्मात्मनि
तात्पर्यावधारणेऽपि स्वात्मनि परमार्थतस्तथात्वं संभवति न वेति
रत्नपरीक्षान्यायेनानुभवनिष्ठगुरुसतीर्थ्यादिसंवादेन
जीवेश्वरजगत्तत्त्वपरिशोधनेन च यावदवधारणं परीक्षणात्मा
पञ्चमः। तत्राद्यानां त्रयाणां फलं साधनचतुष्टयसंपत्तिः
अन्त्ययोस्तु क्रमात्प्रमाणप्रमेयासंभावनानिवृत्तिः। तत्राद्या यद्यपि
भाग्यवशतः स्वतोऽपि च भवन्ति तथापि स्वप्रत्ययदृढीकाराय
पुनर्गुरुशास्त्रपुरःसरं कर्तव्याः। अन्त्यौ तु गुरुशास्त्राभ्यामेव भवत इति
सर्वसाधारण्येन शास्त्रावबोधामलया धियेत्युक्तम्। कारणज्ञेन
विषयविशयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनविभागज्ञानवता [विशयः =

संशयः] पुंसा प्रमाणप्रमेयतत्त्वप्रतिपादनोपायकुशलेन गुरुणा
सहेति वार्थः। तत्र चित्तशुद्धेरप्युपयोगं दर्शयति - परमपूतयेति ॥ १ ॥

विचारात्तीक्ष्णतामेत्य धीः पश्यति परं पदम्।
दीर्घसंसाररोगस्य विचारो हि महौषधम् ॥ २ ॥

तीक्ष्णतां सूक्ष्मतत्त्वावगाहनकुशलताम् ॥ २ ॥

आपद्वनमनन्तेहापरिपल्लविताकृति।
विचारक्रकचच्छिन्नं नैव भूयः प्ररोहति ॥ ३ ॥

आपदेव दुरुत्तरत्वाद्वनम्। अनन्ताभिरीहाभिः प्रवृत्तिभिः परितः पल्लवितेव
रागादिभिर्विवृद्धा आकृतिः संनिवेशो यस्य। क्रकचं काष्ठदारणम् ॥ ३ ॥

मोहेन बन्धुनाशेषु संकटेषु शमेषु [भ्रमेषु च इति पाठः]
च।
सर्वं व्याप्तं महाप्राज्ञ विचारो हि सतां गतिः ॥ ४ ॥

बन्धुनाशादिषु दुःखस्थानेषु यदुचितं कर्तव्यं येन चोपायेन
दुःखोत्तरणं चित्तसमाधानं च तत्सर्वं मोहेन वैचित्त्येन व्याप्तं न
स्फुरतीति यावत्। तत्र विचार एव गतिस्तत्प्रसंधाने हेतुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्। १०७)

न विचारं विना कश्चिदुपायोऽस्ति विपश्चिताम्।
विचारादशुभं त्यक्त्वा शुभमायाति धीः सताम् ॥ ५ ॥

तदेवाह - नेति ॥ ५ ॥

बलं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिः क्रियाफलम्।
फलन्त्येतानि सर्वाणि विचारेणैव धीमताम् ॥ ६ ॥

तेजः सामर्थ्यम्। प्रतिपत्तिस्तत्तत्कालोचिता स्फूर्तिः। क्रिया तदनुष्ठानं
तत्फलं च। फलन्ति निष्पद्यन्ते सफलीभवन्ति वा ॥ ६ ॥

युक्तायुक्तमहादीपमभिवाञ्छितसाधकम्।
स्फारं विचारमाश्रित्य संसारजलधिं तरेत् ॥ ७ ॥

युक्तमुचितमुपादेयमयुक्तमनुचितं हेयं तयोः प्रकाशने महादीपम्।
स्फारमनल्पम् ॥ ७ ॥

आलूनहृदयाम्भोजान्महामोहमतङ्गजान्।
विदारयति शुद्धात्मा विचारो नाम केसरी ॥ ८ ॥

आलूनानि हृदयस्थानि आलूनानि हृदयस्थानि विवेकाम्भोजानियैस्तान्।
शुद्धात्मा जल्पच्छलजात्यादिदोषशून्यः ॥ ८ ॥

मूढाः कालवशेनेह यद्गताः परमं पदम्।
तद्विचारप्रदीपस्य विजृम्भितमनुत्तमम् ॥ ९ ॥

मूढास्तरणोपायमार्गव्यामूढाः। विजृम्भितं
तादृशमार्गप्रकाशनस्य फलम् ॥ ९ ॥

11961
11962 राज्यानि संपदः स्फारा भोगो मोक्षश्च शाश्वतः |
11963 विचारकल्पवृक्षस्य फलान्येतानि राघव || १० ||
11964
11965 या विवेकविकासिन्यो मतयो महतामिह |
11966 न ता विपदि मज्जन्ति तुम्बकानीव वारिणि || ११ ||
11967
11968 विवेकोऽत्र विचारस्तेन विकासिन्यो या मतयस्ता न मज्जन्ति न विषीदन्ति | तुम्बकानि
11969 शुष्कालाबुकानि || ११ ||
11970
11971 विचारोदयकारिण्या धिया व्यवहरन्ति ये |
11972 फलानामत्युदाराणां भाजनं हि भवन्ति ते || १२ ||
11973
11974 विचारवती धीर्विवेकोदयकारिणी तया ये व्यवहरन्ति | उदाराणां श्रेष्ठानाम् ||
11975 १२ ||
11976
11977 मूर्खहृत्काननस्थानामाशाप्रथमरोधिनाम् |
11978 अविचारकरञ्जानां मञ्जर्यो दुःखरीतयः || १३ ||
11979
11980 मूर्खाणां हृन्मन एव काननं वनं तत्स्थानाम् | पुरुषार्थविषये
11981 आशां मुमुक्षां प्रथमं रुन्धन्ति तच्छीलानाम् | करञ्जानां
11982 कुबेराक्षवल्लीनाम् | तत्पक्षे आशा दिशः | ते हि वृतिभावेन दिशो रुन्धन्ति |
11983 मञ्जर्यः फलकोशमञ्जर्यो दुःखव्यवहाराडम्बरभूतास्ता हि
11984 सकण्टकाः कटुकफलगर्भाः प्रसिद्धाः || १३ ||
11985
11986 कज्जलक्षोदमलिना मदिरामदधर्मिणी |
11987 अविचारमयी निद्रा यातु ते राघव क्षयम् || १४ ||
11988
11989 क्षोदश्चूर्णमिव मलिना | मदिरामदधर्मा भ्रान्तिस्खलनादयस्तद्वती |
11990 क्षयं यातु विचारेणेति शेषः || १४ ||
11991
11992 महापदतिदीर्घेषु सद्विचारपरो नरः |
11993 न निमज्जति मोहेषु तेजोराशिस्तमः स्विव || १५ ||
11994
11995 महत्य आपदो येषु ते च ते अतिदीर्घाश्च तेषु | मोहेषु अज्ञानेषु | तेजोराशिः
11996 सूर्यः || १५ ||
11997
11998 मानसे सरसि स्वच्छे विचारकमलोत्करः |
11999 नूनं विकसितो यस्य हिमवानिव भाति सः || १६ ||
12000
12001 मानसं मन एव सरस्तदेव हिमवत्कुक्षौ प्रसिद्धं मानसं सरः |
12002 शैत्यौन्नत्यस्थैर्यादिगुणैर्हिमवानिव || १६ ||
12003
12004 विचारविकला यस्य मतिर्मान्द्यमुपेयुषः |
12005 तस्योदेत्यशनिश्चन्द्रान्मुधा यक्षः शिशोरिव || १७ ||
12006
12007 मान्द्यं मौर्ख्यम् | चन्द्रदैवत्ये चन्द्रवद्विवेकप्रकाशयोग्ये च मनसि
12008 चन्द्रिकासदृश ज्ञानसुखाविर्भाव एवोचितस्तस्माद्यस्य मूर्खस्य
12009 शोकदुःखाद्युद्रवस्तस्य चन्द्रादप्यशनिर्वज्रमुदेति | यथा शिशोर्बालस्य
12010 मौर्ख्याद्यक्षः प्रागुक्तवेताल उदेति तद्वत् || १७ ||
12011
12012 दुःखखण्डकमस्थूलं विपन्नवलतामधुः |

राम दूरे परित्याज्यो निर्विवेको नराधमः ॥ १८ ॥

निर्विवेको नराधमो दुःखबीजानामेव निरन्तरभरणाय निर्मितं खण्डकं
भूकुसुलम् । न विद्यते स्थूलं यस्मात्तथाविधम् । अतिस्थूलमित्यर्थः ।
विपल्लक्षणानां नवलतानां मधुर्वसन्त उल्लासहेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

ये केचन दुरारम्भा दुराचारा दुराधयः ।
अविचारेण ते भान्ति वेतालास्तमसा यथा ॥ १९ ॥

दुरारम्भाः स्वपरदुःखानुकूलकर्माणि । दुराचारा निषिद्धाचरणानि । भान्ति
आविर्भवन्ति ॥ १९ ॥

अविचारिणमेकान्तवनद्रुमसधर्मकम् ।
अक्षमं साधुकार्येषु दूरे कुरु रघूद्वह ॥ २० ॥

एकान्तेन नियमेन वनद्रुमसमानधर्माणम् । एकान्ते मनुष्यासेव्यस्थाने वा
विद्यमानेन वनद्रुमेण सधर्माणम् । अत एव साधूनामध्वगानां
छायाश्रयदानादिकार्येषु साधुषु पुरुषार्थोपयोगिषु कार्येषु
वाऽक्षममसमर्थम् ॥ २० ॥

विविक्तं हि मनो जन्तोराशावैवश्यवर्जितम् ।
परां निर्वृतिमभ्येति पूर्णचन्द्र इवात्मनि ॥ २१ ॥

विविक्तं विचारवत् । आशाया वैवश्येन पारवश्येन वर्जितम् । निर्वृतिं
विश्रान्तिसुखम् ॥ २१ ॥

विवेकितोदिता देहे सर्वं शीतलयत्यलम् ।
अलंकरोति चात्यन्तं ज्योत्स्नेव भुवनं यथा ॥ २२ ॥

ज्योत्स्ना चन्द्रिकेव । भुवनं जलं यथा तापार्तं सर्वं जनं शीतलयति
तृषार्तं च अलं तृप्तं करोति तद्वत् ॥ २२ ॥

परमार्थपताकाया धियो धवलचामरम् ।
विचारो राजते जन्तो रजन्यामिव चन्द्रमाः ॥ २३ ॥

जन्तोरधिकारिजन्मवतः पुरुषस्य
परमार्थस्योत्कृष्टपुरुषार्थलक्षणराजभावप्राप्तेः सूचकत्वात्पताकाया
धियः शुद्धबुद्धेः संबन्धिविचारो धवलचामरमिवासाधारणं
राजचिह्नं राजते । रूपितपताकाचामरयो रजनीचन्द्रमसावुपमाने । तत्र
रजन्या वैयधिकरण्येनोपमानत्वम् ॥ २३ ॥

विचारचारवो जीवा भासयन्तो दिशो दश ।
भान्ति भास्करवन्नूनं भूयो भवभयापहाः ॥ २४ ॥

जीवा विचारेणैव क्रमाचारवो जीवन्मुक्तभूताः सन्तो भूयसां प्राणिनां
विचारप्रकाशेन भवभयलक्षणं तमोऽपघ्नन्तो [तमोऽपहरन्तो इति
पाठः] भास्करवद्भान्ति ॥ २४ ॥

प्। १०८)

बालस्य स्वमनोमोहकल्पितः प्राणहारकः ।
रात्रौ नभसि वेतालो विचारेण विलीयते ॥ २५ ॥

12065
12066 ननु विचारेण भयनिवृत्तिः क्व दृष्टा तत्राह - बालस्येति | निशि
12067 बहिर्गमनप्रतिबन्धार्थं कल्पितो वेतालस्तथा संसारो विलीयते || २५ ||
12068
12069 सर्व एव जगद्भावा अविचारेण चारवः |
12070 अविद्यमानसद्भावा विचारविशरारवः || २६ ||
12071
12072 अस्तु तत्र तथा प्रकृते कथं भयनिवृत्तिरित्याशङ्क्य भयहेतोर्जगतो
12073 विचारेण मिथ्यात्वनिर्णयादित्याह - सर्व एवेति | चारवः सत्यवद्रमणीयाः |
12074 विशरारवः शिलास्फालितलोष्टादिवद्विशरणशीलाः | असारा मिथ्याभूता इति
12075 यावत् || २६ ||
12076
12077 पुंसो निजमनोमोहकल्पितोऽनल्पदुःखदः |
12078 संसारचिरवेतालो विचारेण विलीयते || २७ ||
12079
12080 उक्तमेव स्पष्टयति - पुंस इति || २७ ||
12081
12082 समं सुखं निराबाधमनन्तमनपाश्रयम् |
12083 विद्धीमं केवलीभावं विचारोच्चतरोः [विचारोऽस्य तरोः इति
12084 पाठः] फलम् || २८ ||
12085
12086 न भयनिवृत्तिरेव किंतु निरतिशयानन्दावाप्तिरपि तत्फलमित्याह -
12087 सममिति | समं जगद्वैषम्यशून्यम् | अनपाश्रयमनन्याधीनम् |
12088 केवलीभावं कैवल्यम् || २८ ||
12089
12090 अचलस्थितितोदारा प्रकटाभोगतेजसा |
12091 तेन निष्कामतोदेति शीततेवेन्दुनोदिता || २९ ||
12092
12093 तद्विच्छेदशङ्कां वारयति - अचलेति | तेन विचारेण प्रकटस्याभोगस्य
12094 निरतिशयानन्दस्य तेजसा सामर्थ्येन चाञ्चल्यहेत्वज्ञाने नष्टे अचलस्थिततया
12095 उदारा आनन्दपूर्णतालक्षणा निष्कामता उदेति || २९ ||
12096
12097 स्वविचारमहौषध्या साधुश्चित्तनिषण्णया |
12098 तयोत्तमत्वप्रदया नाभिवाञ्छति नोज्झति || ३० ||
12099
12100 अचलस्थितिरेवोत्तमत्वं तत्प्रदया पूर्वोक्तया विचारलक्षणया महौषध्या
12101 सिद्धः पुरुषो नाभिवाञ्छत्यप्राप्तं प्राप्तं च नोज्झति | कृतकृत्यो
12102 भवतीत्यर्थः || ३० ||
12103
12104 तत्पदालम्बनं चेतः स्फारमाभासमागतम् |
12105 नास्तमेति न चोदेति खमिवातिततान्तरम् [गतान्तरम् इति पाठः] || ३१
12106 ||
12107
12108 ननु चित्तं यदि विचारजन्यज्ञानेन नश्येत्तर्हि जीवनासंभवः यदि न
12109 नश्येत्तर्हि पुनर्विक्षेपाञ्जनयेदेवेति कथं कृतकृत्यतेत्याशङ्क्याह ##-
12110 तद्वदाभासतां गतं चित्तमपि
12111 खमाकाशमिवातिततमतिविस्तीर्णब्रह्मभावं प्राप्तमान्तरं
12112 विक्षेपबीजवासनाजालं यस्य | नास्तं विनाशमेति येन जीवनं न स्यात् नापि
12113 रागद्वेषादिवृत्तिभिरुदेति येन विक्षेपः स्यादित्यर्थः | यद्वा चेतः आभासं
12114 भर्जितबीजमिव नोदेति येन विक्षेपः स्यात् | अनादिवासनया स्फारतां गतं
12115 दृढं विषय संस्कारवशान्न विनाशमेति || ३१ ||
12116

12117 न ददाति न चादत्ते न चोन्नमति शाम्यति ।
12118 केवलं साक्षिवत्पश्यञ्जगदाभोगि तिष्ठति ॥ ३२ ॥
12119
12120 तत्कुतः । यतो जगद्विषयानयं केवलं साक्षिवदौदासीन्येन पश्यंस्तेषु
12121 रागितया मनो न ददाति सत्यतया पुरुषार्थबुद्ध्या च नादत्ते नोपभुङ्क्ते ॥ ३२
12122 । ।
12123
12124 न च शाम्यति नाप्यन्तर्नापि बाह्येऽवतिष्ठति ।
12125 न च नैष्कर्म्यमादत्ते न च कर्मणि मज्जति ॥ ३३ ॥
12126
12127 न सुषुप्ताविवोपाधिशान्त्या शाम्यति नापि स्वप्नवदान्तरवासनामये निमज्जति
12128 न वा मूढजनजाग्रद्वद्बह्येऽवसन्नस्तिष्ठति ॥ ३३ ॥
12129
12130 उपेक्षते गतं वस्तु संप्राप्तमनुवर्तते ।
12131 न क्षुब्धो न च वाऽक्षुब्धो भाति पूर्ण इवार्णवः ॥ ३४ ॥
12132
12133 अर्णवपक्षे गतं लक्ष्मीकौस्तुभादिवस्तु उपेक्षते न तत्प्राप्त्यै यतते । क्षुब्धो
12134 मर्यादात्यागपर्यन्तं क्षोभवान् । अक्षुब्धः स्तिमितः । स्वाभाविकं
12135 व्यवहारं त्यजन्निति यावत् । क्षोभादिफलाभावसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ ३४ ॥
12136
12137 एवं पूर्णेन मनसा महात्मानो महाशयाः ।
12138 जीवन्मुक्ता जगत्यस्मिन्विहरन्तीह योगिनः ॥ ३५ ॥
12139
12140 इहास्मिञ्शरीर एवानुभूयमानो जीवब्रह्मैक्यलक्षणो योगो येषामस्ति ते ॥ ३५ ॥
12141
12142 उषित्वा सुचिरं कालं धीरास्ते यावदीप्सितम् ।
12143 ते तमन्ते परित्यज्य यान्ति केवलतां तताम् ॥ ३६ ॥
12144
12145 तमुपाध्याभासम् । ततामपरिच्छिन्नां केवलतां विदेहकैवल्यम् ॥ ३६ ॥
12146
12147 कोऽहं कस्य च संसार इत्यापद्यपि धीमता ।
12148 चिन्तनीयं प्रयत्नेन सप्रतीकारमात्मना ॥ ३७ ॥
12149
12150 आपद्यपि कुटुम्बादिव्यापृतायामपि । सप्रतीकारं
12151 तत्प्रतीकारश्रवणाद्यनुष्ठानसहितं यथा स्यात्तथा । आत्मना स्वेनैव ॥ ३७ ॥
12152
12153 कार्यसंकटसंदेहं राजा जानाति राघव ।
12154 निष्फलं सफलं वापि विचारेणैव नान्यथा ॥ ३८ ॥
12155
12156 कार्योऽवश्यकर्तव्यः संकटेष्वर्थकृच्छ्रेषु संदिह्यत इति संदेहः
12157 संधिविग्रहादिस्तं जानाति निश्चिनोति ॥ ३८ ॥
12158
12159 वेदवेदान्तसिद्धान्तस्थितयः स्थितिकारणम् ।
12160 निर्णीयन्ते विचारेण दीपेन च भुवो निशि ॥ ३९ ॥
12161
12162 वेदानां कर्मकाण्डानां वेदान्तानां च सिद्धान्तस्थितयो
12163 धर्मब्रह्मतत्त्वलक्षणास्तात्पर्यविश्रान्तिभूमयः स्थितेः
12164 पुरुषार्थप्रतिष्ठायाः कारणं प्रापिका इति यावत् । दीपेन चेति तुल्ययोरेव
12165 [तुल्ययोगे समुच्चयः इति पाठः] समुच्चय
12166 इत्यौत्सर्गिकनियमात्सादृश्यं गम्यते ॥ ३९ ॥
12167
12168 अनष्टमन्धकरेषु बहुतेजः [तेजस्सु जिह्मितं इति टीकाकारसम्मतः

12169 पाठः] स्वजिह्मितम् |
12170 पश्यत्यपि व्यवहितं विचारश्चारुलोचनम् || ४० ||
12171
12172 प्रसिद्धलोचनमन्धकारे नष्टमिव बहुतेजःसु सूर्यादिषु जिह्मितं प्रतिहतं
12173 व्यवहितविप्रकृष्टग्रहणेष्वसमर्थं च विचारलक्षणं लोचनं तु न
12174 तथेत्यर्थः || ४० ||
12175
12176 विवेकान्धो हि जात्यन्धः शोच्यः सर्वस्य दुर्मतिः |
12177 दिव्यचक्षुर्विवेकात्मा जयत्यखिलवस्तुषु || ४१ ||
12178
12179 विवेको विचार आत्मेव प्रियः प्रधानो वा यस्य स पुरुषो दिव्यचक्षुर्जयति
12180 अभिभवत्यापदो विनाशयति प्राप्नोति वा पुरुषार्थम् || ४१ ||
12181
12182 प्। १०९)
12183
12184 परमात्ममयी मान्या महानन्दैकसाधिनी |
12185 क्षणमेकं परित्याज्या न विचारचमत्कृतिः || ४२ ||
12186
12187 विचारेष्वपि यः सारभूतस्तमाह - परमात्मेति | स्त्रीमयो जाल्मः
12188 इतिवदत्यासक्त्या तत्प्रायताद्योतनाय मयट् | क्षणं क्षणमपि | उदरमन्तरं
12189 कुरुते अथ तस्य भयं भवति इति श्रुतेः | सा हानिस्तन्महाछिद्रं सान्धता सा
12190 च मूकता | यत्क्षणं वा मुहूर्तं वा शिवमेकं न चिन्तयेत् इति
12191 लैङ्गवचनाच्चेति भावः || ४२ ||
12192
12193 विचारचारुपुरुषो महतामपि रोचते |
12194 परिपक्वचमत्कारं सहकारफलं यथा || ४३ ||
12195
12196 महतां विदिततत्त्वानां किं पुनर्विविदिषूणामिति द्योतनार्थमपिशब्दः |
12197 परिपक्वः परिपाकनिष्पन्नश्चमत्कारो माधुर्यातिशयो यस्मिन् |
12198 सहकारस्याम्रस्य फलम् || ४३ ||
12199
12200 विचारकान्तमतयो नानेकेषु पुनः पुनः |
12201 लुठन्ति दुःखश्वभ्रेषु ज्ञाताध्वगतयो नराः || ४४ ||
12202
12203 विचारेणैव ज्ञाता अनुभवाध्वनि गतिर्यैः | समासोक्त्या
12204 लौकिकाध्वगवृत्तान्तोऽपि गम्यते || ४४ ||
12205
12206 नच रौति तथा रोगी नानर्थशतजर्जरः |
12207 अविचारविनष्टात्मा यथाऽज्ञः परिरोदिति || ४५ ||
12208
12209 विषशस्त्रधाताद्यनर्थशतैर्जर्जरः शिथिलाङ्गोऽपि तथा नच रौति यथा
12210 अविचारेण विनष्टो विनाशितप्राय आत्मा येन सोऽज्ञः परितो जन्मपरम्परासु
12211 रोदिति || ४५ ||
12212
12213 वरं कर्दममेकत्वं मलकीटकता वरम् |
12214 वरमन्धगुहाहित्वं न नरस्याविचारिता || ४६ ||
12215
12216 सर्वानर्थनिजावासं सर्वसाधुतिरस्कृतम् |
12217 सर्वदौस्थित्यसीमान्तमविचारं [१] परित्यजेत् || ४७ ||
12218
12219 नित्यं विचारयुक्तेन भवितव्यं महात्मना |
12220 तथान्धकूपे पततां विचारो ह्यवलम्बनम् || ४८ ||

12221
12222 तथाहि प्रसिद्धम् | अन्धयतीत्यन्धस्तथाविधः कूपो रागादिः फलाभेदेनोच्यते
12223 || ४८ ||
12224
12225 स्वयमेवात्मनात्मानमवष्टभ्य विचारतः |
12226 संसारमोहजलधेस्तारयेत्स्वमनोमृगम् || ४९ ||
12227
12228 अवष्टभ्य रागादिप्रवाहाकृष्टमपि बलात्स्थिरीकृत्य || ४९ ||
12229
12230 कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः |
12231 न्यायेनेति परामर्शो विचार इति कथ्यते || ५० ||
12232
12233 विचारस्वरूपमेव दर्शयति - कोऽहमिति | किं देहादिरेवाहमुत तद्विलक्षण
12234 इति त्वंपदार्थविचारः | संसारः कथं केन हेतुना अधिष्ठाने आगत इति
12235 तत्पदार्थविचारः | श्रुतिमुन्याचार्यसांप्रदायिकदर्शितेन न्यायेन || ५० ||
12236
12237 अन्धान्धमोहसुघनं चिरं दुःखाय केवलम् |
12238 कृतं शिलाया हृदयं दुर्मतेश्चाविचारिणः || ५१ ||
12239
12240 शिलाया दुर्मतेश्च हृदयं मन आन्तरावयवश्च | दुःखाय पीडायै |
12241 टङ्कच्छेदादिकष्टनिष्पाद्यत्वाद्दुष्टाय खाय च्छिद्रायैव च कृतं
12242 धात्रा | नान्यत्र तस्योपयोग इत्यर्थः | सादृश्यलाभः प्राग्वत् |
12243 यतस्तदन्धादचक्षुषोऽप्यन्धं मोहेन च सुघनमतिनिबिडम् | अन्धो
12244 ह्यदृष्ट्वा कूपे पतति मनस्तु दृष्ट्वापि मोहान्नरकेष्वपि पततीति |
12245 शिलाहृदयपक्षे अन्धादप्यन्धं जडत्वान्मोहादपि सुघनं
12246 कठोरत्वादित्यर्थः | अथवा यो दुर्मतिरविचारी च पुरुषस्तस्य हृदयं
12247 शिलायाः सकाशात् कृतमित्युत्प्रेक्षा | यतोऽन्धादन्धं मोहेन सुघनं च |
12248 अतस्तच्चिरं केवलं दुःखायैवेत्यर्थः || ५१ ||
12249
12250 भावाभावग्रहोत्सर्गदृशामिह हि राघव |
12251 न विचारादृते तत्त्वं ज्ञायते साधु किंचन || ५२ ||
12252
12253 भावः सत्यस्तस्य ग्रह उपादानं अभावोऽस्त्यस्तस्योत्सर्गस्त्यागस्तौ पश्यतां
12254 प्रेक्षावतामिह व्यवहारभूमौ साधु सम्यक् तत्त्वं विचारं विना न ज्ञायते
12255 || ५२ ||
12256
12257 विचाराज्ज्ञायते तत्त्वं तत्त्वाद्विश्रान्तिरात्मनि |
12258 अतो मनसि शान्तत्वं सर्वदुःखपरिक्षयः || ५३ ||
12259
12260 तत्त्वं वस्तुनो नित्यत्वं तत्त्वज्ञानाद्विश्रान्तिर्मनोनैश्चल्यम् | अतो विश्रान्तेः
12261 शान्तत्वमेव सर्वदुःखपरिक्षयः || ५३ ||
12262
12263 सफलतां फलते भुवि कर्मणां
12264 प्रकटतां किल गच्छति उत्तमाम् |
12265 स्फुटविचारदृशैव विचारिता
12266 शमवते भवते च विरोचताम् || ५४ ||
12267
12268 विस्तरोक्तं संक्षिप्योपसंहरति - सफलतामिति | यतः सर्वोपि जनः
12269 स्फुटविचारदृशैव लौकिकवैदिककर्मणां सफलतां फलते निष्पादयति
12270 आत्मतत्त्वस्य उत्तमां वक्ष्यमाणसप्तमभूमिकांतामुत्कृष्यमाणां
12271 प्रकटतां च गाच्छति प्राप्नोति | अतः शमादिसाधनसंपत्तिमते [२]
12272 भवते च तादृशी विचारिता रोचताम् | गच्छति उत्तमामित्यसंधिर्वाक्ये

12273 संहिताया अनित्यत्वात् ॥ ५४ ॥
12274
12275 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
12276 विचारनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥
12277
12278 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
12279 विचारनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥
12280
12281
12282 पञ्चदशः सर्गः १५
12283
12284 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
12285
12286 संतोषो हि परं श्रेयः संतोषः सुखमुच्यते ।
12287 संतुष्टः परमभ्येति विश्राममरिसूदन ॥ १ ॥
12288
12289 वैराग्यकल्पवृक्षस्य च्छायेव सुखशीतलः ।
12290 तृतीयो द्वारपालोऽत्र संतोष उपवर्ण्यते ॥ १ ॥
12291
12292 क्रमप्राप्तं तृतीयद्वारपालं संतोषं वर्णयति - संतोष इत्यादिना ।
12293 वक्ष्यमाणलक्षणः सन्तोष एव परं श्रेयो मोक्षः सुखमितरदपि ।
12294 आयुर्घृतमितिवत्साधने फलाभेदारोपेण स्तुतिः ।
12295 विश्रममात्यन्तिकदुःखविक्षेपनिवृत्तिम् ॥ १ ॥
12296
12297 प। ११०)
12298
12299 संतोषैश्वर्यसुखिनां चिरविश्रान्तचेतसाम् ।
12300 साम्राज्यमपि शान्तानां जरत्तृणलवायते ॥ २ ॥
12301
12302 संतोषलक्षणेनैश्वर्येण प्रभावेन सुखिनाम् । चिरं विश्रान्तमाश्वस्तं
12303 चेतो येषाम् । जरतो जीर्णस्य तृणस्य लवो लेशः स इवाचरति । तुच्छीभवतीत्यर्थः
12304 ॥ २ ॥
12305
12306 संतोषशालिनी बुद्धी राम संसारवृत्तिषु ।
12307 विषमास्वप्यनुद्विग्ना न कदाचन हीयते ॥ ३ ॥
12308
12309 विषमासु दारिद्र्यवियोगादिवैषम्यवतीष्वपि संसारस्थितिषु दैवात्प्रसक्तासु
12310 संतोषशालिनी बुद्धिर्न हीयते । सुखेन न वियुज्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥
12311
12312 संतोषामृतपानेन ये शान्तास्तृप्तिमागताः ।
12313 भोगश्रीरतुला तेषामेषा प्रतिविषायते ॥ ४ ॥
12314
12315 प्रतिकूलविषवदाचरति । तथा भातीत्यर्थः ॥ ४ ॥
12316
12317 न तथा सुखयन्त्येताः पीयूषरसवीचयः ।
12318 यथातिमधुरास्वादः संतोषो दोषनाशनः ॥ ५ ॥
12319
12320 अतिमधुर आनन्दप्रचुर आस्वादोऽनुभवो यस्य । आशादैन्यादिदोषनाशनः ॥ ५ ॥
12321
12322 अप्राप्तवाञ्छामुत्सृज्य संप्राप्ते समतां गतः ।
12323 अदृष्टखेदाखेदो यः स संतुष्ट इहोच्यते ॥ ६ ॥
12324

12325 संतोषमाश्रयलक्षणेन लक्षयति - अप्राप्तेति | प्राप्तेऽपि विषये
12326 मिथ्यात्वादप्राप्तसमतां तत्प्राप्तिनिमित्तहर्षादिराहित्येन
12327 पूर्वावस्थासमतां वा गतः | तत्र हेतुमाह - अदृष्टेति || ६ ||
12328
12329 आत्मनात्मनि संतोषं यावद्याति न मानसम् |
12330 उद्भवन्त्यापदस्तावल्लता इव मनोबिलात् || ७ ||
12331
12332 आत्मना स्वेनैव न निमित्तान्तरेण | आत्मन्येव न विषयान्तरे || ७ ||
12333
12334 संतोषशीतलं चेतः शुद्धविज्ञानदृष्टिभिः |
12335 भृशं विकासमायाति सूर्यांशुभिरिवाम्बुजम् || ८ ||
12336
12337 अम्बुजपक्षे सम्यक् तोषस्तृषानिवृत्तिर्येन तेन जलेन शीतलमाप्यायितम् || ८ ||
12338
12339 आशावैवश्यविवशे चित्ते संतोषवर्जिते |
12340 म्लाने वक्त्रमिवादर्शे न ज्ञानं प्रतिबिम्बति || ९ ||
12341
12342 वैवश्यं पारवश्यं तेन विवशे व्याकुले | म्लाने आदर्शे वक्त्रमिव न
12343 प्रतिबिम्बति व्यक्तीभवति | उपदिष्टमपीत्यर्थः || ९ ||
12344
12345 अज्ञानघनयामिन्या संकोचं न नराम्बुजम् |
12346 यात्यसावुदितो यस्य नित्यं संतोषभास्करः || १० ||
12347
12348 यस्य नराम्बुजस्य विकासायासौ प्रागुक्तः संतोषभास्कर
12349 उदितस्तन्नराम्बुजमज्ञानलक्षणया गाढान्धकाररात्र्या संकोचं न याति ||
12350 १० ||
12351
12352 अकिंचनोऽप्यसौ जन्तुः साम्राज्यसुखमश्नुते |
12353 आधिव्याधिविनिर्मुक्तं संतुष्टं यस्य मानसम् || ११ ||
12354
12355 नाभिवाञ्छत्यसंप्राप्तं भुङ्क्ते यथाक्रमम् |
12356 यः सुसौम्यसमाचारः संतुष्ट इति कथ्यते || १२ ||
12357
12358 प्रागुक्त लक्षणमनूद्य लक्षणान्तरमप्याह - नेति | यथाक्रमं प्राप्तं
12359 सुखं दुःखं च | सौम्यो जगदानन्दनः सम्यगाचार आचरणं यस्य || १२ ||
12360
12361 संतुष्टिपरतृप्तस्य महतः पूर्णचेतसः |
12362 क्षीराब्धेरिव शुद्धस्य मुखे लक्ष्मीर्विराजते || १३ ||
12363
12364 मुखकान्तिविशेषोऽपि तल्लक्षणमित्याह - संतुष्टीति || १३ ||
12365
12366 पूर्णतामलमाश्रित्य स्वात्मन्येवात्मना स्वयम् |
12367 पौरुषेण प्रयत्नेन तृष्णां सर्वत्र वर्जयेत् || १४ ||
12368
12369 स्वात्मन्यात्मनैव पूर्णतां
12370 निरतिशयानन्दरूपतामाश्रित्यानुभवेनावलम्ब्य || १४ ||
12371
12372 संतोषामृतपूर्णस्य शान्तशीतलया धिया |
12373 स्वयं स्थैर्यं मनो याति शीतांशोरिव शाश्वतम् || १५ ||
12374
12375 शीतांशोरिव संतोषलक्षणेनामृतेन पूर्णस्य पुंसः
12376 क्रोधसंतापहेत्वभावाच्छान्ता शीतला च या धीस्तया निमित्तभूतया मनः

शाश्वतं स्थैर्यं याति ॥ १५ ॥

संतोषपुष्टमनसं भृत्या इव महर्द्धयः ।
राजानमुपतिष्ठन्ति किंकरत्वमुपागताः ॥ १६ ॥

विनैव विषयार्जनं संतोषमात्रेण कथं देहयात्रासिद्धिस्तत्राह -
संतोषेति । भृत्या राजानमिव महत्य ऋद्धयः संपद उपतिष्ठन्ति ।
तथाचाहुः - आशाया दासा ये दासास्ते सर्वलोकस्य । आशा दासी येषां
तेषां दासायते लोकः ॥ इति ॥ १६ ॥

आत्मनैवात्मनि स्वस्थे संतुष्टे पुरुषे स्थिते ।
प्रशाम्यन्त्याधयः सर्वे प्रावृषीवाशु पांशवः ॥ १७ ॥

नन्वस्त्वेवं देहयात्रा तथापि देवानामिव मानसं दुःखं दुश्चिकित्स्यं
तत्राह - आत्मनैवेति । पांशवो धूलयः । तालव्या अपि दन्त्याश्च
शम्बशूकरपांशवः इति ॥ १७ ॥

नित्यं शीतलया राम कलङ्कपरिभिन्नया ।
पुरुषः शुद्धया वृत्त्या भाति पूर्णतयेन्दुवत् ॥ १८ ॥

तथापि कारणकलङ्कावरणेन दुःखबीजेन यद्दुःखं तत्स्यादेवेति तत्राह
- नित्यमिति । यथा अमायां क्षीणेन्दुः
कलङ्काद्भेदेनाविभाव्यमानत्वात्कलङ्कमग्न इव भवति
सूर्यसन्निधानाच्च न शीतलया वृत्त्या वर्तते स एव पौर्णमास्यां
कलापूर्णतया कलङ्कस्यापि भासकत्वात्तद्विविक्तया शुद्धया वृत्त्या भाति
तद्वत्पुरुषोऽप्यसंतोषे मोहकलङ्कमग्न इव तापत्रयेण दह्यमान इव भवति
संतोषामृतकलापूर्णस्त्वज्ञानकलङ्कसाक्षित्वात्तदसंस्पृष्टया
स्वात्मसुखशीतलया वृत्त्या भातीत्यर्थः ॥ १८ ॥

समतासुन्दरं वक्त्रं पुरुषस्यावलोकयन् ।
तोषमेति यथा लोको न तथा धनसंचयैः ॥ १९ ॥

समता सर्वत्र संतोषादवैषम्यबुद्धिः ॥ १९ ॥

समतया मतया गुणशालिनां
पुरुषराडिह यः समलंकृतः ।
तमसलं प्रणमन्ति नभश्चरा
अपि महामुनयो रघुनन्दन ॥ २० ॥

तस्य सर्वोत्कृष्टतामाह - समतयेति । नभश्चरा देवा महान्तो मुनयोऽपि
प्रणमन्ति नमस्यन्ति ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
संतोषनिरूपणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
सन्तोषनिरूपणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

प्। १११)

षोडशः सर्गः १६

12429 विशेषण महाबुद्धे संसारोत्तरणे नृणाम्।
12430 सर्वत्रोपकरोतीह साधुः साधुसमागमः ॥ १ ॥
12431
12432 चतुर्थो द्वारपालोऽत्र वर्ण्यते साधुसंगमः।
12433 चतुर्ष्वेकैकसेवापि [कैकमेवापि पुरुषार्थफलेत्यपि इति पाठः]
12434 पुरुषार्थे [पुरुषार्थफलेत्यपि इति पाठः] फलत्यपि ॥ १ ॥
12435
12436 चतुर्थमपि द्वारपालं साधुसमागममुपवर्णयंश्चतुर्ष्वेकैकविषये
12437 पौरुषस्य पुरुषार्थपर्यवसानं दर्शयिष्यन् वसिष्ठ उवाच - विशेषेणेति
12438 । सर्वत्र सर्वावस्थासु ॥ १ ॥
12439
12440 साधुसङ्गतरोर्जातं विवेककुसुमं सितम्।
12441 रक्षन्ति ये महात्मानो भाजनं ते फलश्रियः ॥ २ ॥
12442
12443 फलश्रियो मोक्षफलसंपदो भाजनं भवन्तीति शेषः ॥ २ ॥
12444
12445 शून्यमाकीर्णतामेति मृतिरप्युत्सवायते।
12446 आपत्संपदिवाभाति विद्वज्जनसमागमे ॥ ३ ॥
12447
12448 शून्यं स्वजनधनादिशून्यम्। दुःखस्थानमाकीर्णतां तद्व्याप्तताम् ॥ ३ ॥
12449
12450 हिममापत्सरोजिन्या मोहनीहारमारुतः।
12451 जयत्येको जगत्यस्मिन्साधुः साधुसमागमः ॥ ४ ॥
12452
12453 आपल्लक्षणायाः सरोजिन्याः कमलिन्या हिमं प्रालेयम्। साधुः प्रशस्तः ॥ ४ ॥
12454
12455 परं विवर्धनं बुद्धेरज्ञानतरुशातनम्
12456 [अज्ञानज्वरनाशनम् इति पाठः]।
12457 समुत्सारणमाधीनां विद्धि साधुसमागमम् ॥ ५ ॥
12458
12459 बुद्धेर्विवेकज्ञानस्य विशेषेण वर्धनम्। शातनं विशरणकरणम् ॥ ५ ॥
12460
12461 विवेकः परमो दीपो जायते साधुसंगमात्।
12462 मनोहारोज्ज्वलो नूनमासेकादिव गुच्छकः ॥ ६ ॥
12463
12464 मनोहरश्चासावुज्ज्वलो निर्मलश्च। आरामासेकाद्गुच्छकः पुष्पफलगुच्छः
12465 ॥ ६ ॥
12466
12467 निरपायां निराबाधां निर्वृतिं नित्यपीवरीम्।
12468 अनुत्तमां प्रयच्छन्ति साधुसङ्गविभूतयः ॥ ७ ॥
12469
12470 नित्यपीवरीं नित्यं वर्धमानां नित्यामपरिच्छिन्नामिति वा। निर्वृतिं सुखम्
12471 ॥ ७ ॥
12472
12473 अपि कष्टतरां प्राप्तैर्दशां विवशतां गतैः।
12474 मनागपि न संत्याज्या मानवैः साधुसंगतिः ॥ ८ ॥
12475
12476 मनाक् ईषदपि। क्षणमपीति यावत् ॥ ८ ॥
12477
12478 साधुसंगतयो लोके सन्मार्गस्य च दीपिकाः।
12479 हार्दान्धिकारहारिण्यो भासो ज्ञानविवस्वतः ॥ ९ ॥
12480

12481 सन्मार्गस्य सदाचारस्य दीपिका यावदज्ञाननिशानुवृत्तिस्तावत् ।
12482 तदुत्तरकालं तु ज्ञानरूपस्य सूर्यस्य भासः प्रकाशाः ॥ ९ ॥
12483
12484 यः स्नातः शीतसितया साधुसंगतिगङ्गया ।
12485 किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपिभिः किमध्वरैः ॥ १० ॥
12486
12487 शीतसितयेति तापमालिन्यक्षयलाभाय विशेषणे । अध्वरैर्यज्ञैः ॥ १० ॥
12488
12489 नीरागाश्छिन्नसंदेहा गलितग्रन्थयोऽनघ ।
12490 साधवो यदि विद्यन्ते किं तपस्तीर्थसंग्रहैः ॥ ११ ॥
12491
12492 ग्रन्थिः अन्तःकरणतद्धर्मतादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणश्चिदचिद्ग्रन्थिः
12493 ॥ ११ ॥
12494
12495 विश्रान्तमनसो धन्याः प्रयत्नेन परेण हि ।
12496 दरिद्रेणेव मणयः प्रेक्षणीया हि साधवः ॥ १२ ॥
12497
12498 अलभ्यलाभतया मणय इव ॥ १२ ॥
12499
12500 सत्समागमसौन्दर्यशालिनी धीमतां मतिः ।
12501 कमलेवाप्सरोवृन्दे सर्वदैव विराजते ॥ १३ ॥
12502
12503 कमला लक्ष्मीस्तत्पक्षे सता विष्णुना समागमः सर्वोत्कृष्टं सौन्दर्यं च ।
12504 नह्येते तत्सोदर्याणामप्यप्सरसां [महत्सोदर्याणां इति पाठः] स्तः
12505 ॥ १३ ॥
12506
12507 तेनामलविचारस्य पदस्याग्रावचूलिता ।
12508 प्रथिता येन धन्येन न त्यक्ता साधुसंगतिः ॥ १४ ॥
12509
12510 पदस्य ब्रह्मात्मवस्तुनश्चूडामणिस्थानीयस्य बहूनां तत्प्राप्त्यै
12511 यतमानानां मध्ये अग्रावचूलिता प्रथमं तत्प्राप्त्या शिरोभूषणीकरणम् ।
12512 प्रथिता प्रख्यापिता । चूडायामवतंसनमवचूडः ।
12513 मयूरव्यसकादित्वात्समासस्तत्करोतीति णिचि ताच्छीलिकणिन्यन्ताद्भावे तल् ।
12514 डलयोरभेदाल्लत्वम् ॥ १४ ॥
12515
12516 विच्छिन्नग्रन्थयस्तज्ज्ञाः साधवः सर्वसंमताः ।
12517 सर्वोपायेन संसेव्यास्ते ह्युपाया भवाम्बुधौ ॥ १५ ॥
12518
12519 सर्वोपायेन दानमानसेवनादिसर्वप्रयत्नेन । उपायास्तरणोपायाः ॥ १५ ॥
12520
12521 त एते नरकाग्नीनां संशुष्केन्धनतां गताः ।
12522 यैर्दृष्टा हेलया सन्तो नरकानलवारिदाः ॥ १६ ॥
12523
12524 यैः सन्तो हेलयापि न दृष्टास्ते नरकाग्नीनामिन्धनानि पोषका भवन्ति ।
12525 हेलया अनादरेण । नरकलक्षणस्यानलस्य वारिदा मेघा इव प्रशमनहेतवः
12526 ॥ १६ ॥
12527
12528 दारिद्र्यं मरणं दुःखमित्यादिविषयो भ्रमः ।
12529 संप्रशाम्यत्यशेषेण साधुसंगमभेषजैः ॥ १७ ॥
12530
12531 भ्रमः सन्निपातः । अशेषेण मूलोच्छेदेन ॥ १७ ॥
12532

संतोषः साधुसङ्गश्च विचारोऽथ शमस्तथा |
एत एव भवाम्भोधावुपायास्तरणे नृणाम् || १८ ||

सर्वान्द्वारपालान्युगपत्प्रशिशंसिषुरनुवदति - संतोष इति || १८ ||

संतोषः परमो लाभः सत्सङ्गः परमा गतिः |
विचारः परमं ज्ञानं शमो हि परमं सुखम् || १९ ||

सर्वत्र फलाभेदारोपः || १९ ||

चत्वार एते विमला उपाया भवभेदने |
यैरभ्यस्तास्त उत्तीर्णा मोहवारिभवार्णवात् || २० ||

मोह एव वारि यस्मिंस्तथाविधद्भवार्णवात् || २० ||

एकस्मिन्नेव वै तेषामभ्यस्ते विमलोदये |

सर्वाभ्यासासामर्थ्ये

फ़ोलिओ ११२ - ११३ इस् उन्क्लेअर्

प्। ११४)

दधात्येवं जगच्छब्दरूपार्थमसदात्मकम् |
तरङ्गोत्पलमालाभं दृष्टनृत्यमिवोत्थितम् || २४ ||

असदात्मकं सत् जगच्छब्दस्य गच्छति विचारे न तिष्ठतीति जगदित्यनुरूपार्थं
धत्ते संपादयति | तरङ्गेषु उत्पलमाला भ्रान्तिकल्पिता | पूर्वदृष्टं
नृत्यं स्मर्यमाणं मनस्युत्थितमिव || २४ ||

चक्रचीत्कारपूर्णस्य जलराशिमिवोद्यतम् |
शीर्णपत्रं भ्रष्टनष्टं ग्रीष्मे वनमिवारसम् || २५ ||

चक्रश्चक्रवाकः | मुखसंबन्धिवायुयुक्तस्तुषारसमूहश्चीत्कारः | यथा
उत्तानशायिनः पुरुषस्य कवेर्वा चक्रवाकचीत्कारेण पूर्णस्य नभसो दर्शने
उद्यतं उत्प्रेक्षितं जलराशिं सर इव | शीर्णपत्रमरसं शुष्कं निःसारं च
| अत एव भ्रष्टं छायाशोभादिभिर्नष्टं फलादिसमृद्धिरहितम् || २५ ||

मरणव्यग्रचित्ताभं शिलागृहगुहास्पदम् |
अन्धकारगुहैकैकनृत्तमुन्मत्तचेष्टितम् || २६ ||

मरणे व्यग्राणां चित्तं भ्रान्तिमूर्च्छोन्मुखमस्थिरं च प्रसिद्धम् |
शिलानां गृहाः पर्वतास्तेषां गुहास्थानमिव सान्धकारशून्यभीषणम् |
सान्धकारगुहास्वेकैकनृत्तमिवोन्मत्तचेष्टितप्रायम् || २६ ||

प्रशान्ताज्ञाननीहारं विज्ञानशरदम्बरम् |
समुत्कीर्णमिव स्तम्भे चितं [चित्तभित्ताविव इति पाठः]
भित्ताविवोदितम् || २७ ||

परमार्थतस्तु प्रशान्ता ज्ञाननीहारं विज्ञानशरदम्बरं च |
सम्यगुत्कीर्णं टङ्कच्छेदादिना कल्पितं प्रतिमाद्याकारमिव || २७ ||

12585 पङ्कादिवाभिरचितं सचेतनमचेतनम् |
12586 ततः स्थितिप्रकरणं चतुर्थं परिकल्पितम् || २८ ||
12587
12588 मृत्पङ्काभिरचितचेतनाचेतनाकारं परमार्थतो
12589 मृन्मात्रस्वभावमिवाधिष्ठानपृथक्सत्ताशून्यं जगदुत्पन्नमिति
12590 बुध्यते श्रोत्रेत्यर्थः [श्रोतेत्यर्थः इति पाठः] |
12591 ततस्तस्मादुत्पत्तिप्रकरणादनन्तरम् || २८ ||
12592
12593 त्रीणि ग्रन्थसहस्राणि व्याख्यानाख्यायिकामयम् |
12594 इत्थं जगदहंभावरूपस्थितिमुपागतम् || २९ ||
12595
12596 व्याख्यानं प्रपञ्चतदधिष्ठानतत्त्वस्थितिव्युत्पादनमाख्यायिकाः
12597 कथास्तत्प्रचुरम् | तदेवाह - इत्थमित्यादिभिश्चतुर्भिरर्धैः | ब्रह्मैव
12598 द्रष्टृदृश्यक्रमं प्रकर्षेण रूढं स्वीकुर्वत्सत् इत्थं
12599 वर्ण्यमानप्रकारेण जगद्भावरूपेणाहंभावरूपेण च
12600 भोक्तृभोग्यलक्षणेन कर्तृत्वसंतानितेन स्थितिमुपागतमिति अत्र
12601 स्थितिप्रकरणे कीर्तितमित्युत्तरेणान्वयः || २९ ||
12602
12603 द्रष्टृदृश्यक्रमं प्रौढमित्यत्र परिकीर्तितम् |
12604 दशदिङ्मण्डलाभोगभासुरोऽयं जगद्भ्रमः || ३० ||
12605
12606 इत्थमभ्यागतो वृद्धिमिति तत्रोच्यते चिरम् |
12607 उपशान्तिप्रकरणं ततः पञ्चसहस्रकम् || ३१ ||
12608
12609 वृद्धिग्रहणं विपरिणामस्याप्युपलक्षणम् |
12610 चिरमनादिकालादारभ्याऽभ्यागतोऽस्ति || ३१ ||
12611
12612 पञ्चमं पावनं प्रोक्तं युक्तिसंततिसुन्दरम् [मुनिसंतति इति
12613 पाठः] |
12614 इदं जगदहं त्वं च स इति भ्रान्तिरुत्थिता || ३२ ||
12615
12616 इत्थं संशाम्यतीत्यस्मिन्कथ्यते श्लोकसंग्रहैः |
12617 उपशान्तिप्रकरणे श्रुते शाम्यति संसृतिः || ३३ ||
12618
12619 संशाम्यति जीवन्मुक्तिक्रमेणोपक्षीणं सल्लेशतोऽवशिष्यत
12620 इत्यस्मिन्नुपशान्तिप्रकरणे कथ्यते | लेशतोऽवशेषमेव
12621 तच्छ्रवणफलकीर्तनमुखेन [फलानुकीर्तन इति पाठः] स्फुटयति
12622 - उपशान्तीत्यादि - सौम्यवारिसरित्समेत्यन्तेन || ३३ ||
12623
12624 प्रभ्रष्टचित्रसेनेव किंचिल्लभ्योपलम्भना |
12625 शतांशशिष्टा भवति संशान्तभ्रान्तरूपिणी [भ्रान्तिरूपिणी इति
12626 पाठः] || ३४ ||
12627
12628 प्रभ्रष्टा विशीर्णप्राया चित्रलिकितसेनेव || ३४ ||
12629
12630 अन्यसंकल्पचित्तस्था नगरश्रीरिवासती |
12631 अलभ्यवस्तुपार्श्वस्थस्वप्नयुद्धचिरारवा || ३५ ||
12632
12633 तत्राप्युत्तरोत्तरभूमिकाजये अपक्षयप्रकर्षाल्लक्ष्यालक्ष्यसंस्कारमात्रेण
12634 परिशेषं दृष्टान्तैराह - अन्येत्यादिना |
12635 परकीयसंकल्पनिर्मितत्वात्तच्चित्तस्था | न लभ्यं वस्तु धनादि याभ्यां
12636 तथाविधौ संकल्पयितृपुरुषपार्श्वस्थपुरुषान्तरस्य स्वप्नयुद्धचिरारवौ

12637 यस्यां तथाविधा नगरश्रीरिव। मिथ्यात्वेन तुल्ययोरपि
12638 परकीयक्रियाशब्दयोरविषयीभूतेति यावत्। सा यथा स्वप्नद्रष्टृदृशा
12639 किंचित्स्फुटलक्ष्या संकल्पयितुर्दृशा तु ईषल्लक्ष्याप्यसती स्वत एव शाम्यति
12640 तद्वदित्यर्थः॥ ३५॥
12641
12642 शान्तसंकल्पमत्ताभ्रभीषणाशनिशब्दवत्।
12643 विस्मृतस्वप्नसंकल्पनिर्माणनगरोपमा॥ ३६॥
12644
12645 ततोऽप्युपशान्तिप्रकरणे अलक्ष्यावस्थया परिशेषे शान्तेत्यादि नव
12646 दृष्टान्ताः। शान्त उपरतो यह् संकल्पस्तेन कल्पितस्य
12647 मत्तगजवन्निरङ्कुशस्याभ्रस्य भीषणः अशनिशब्दः स्फूर्जथुस्तद्वत्।
12648 विस्मृतं स्वप्नेन संकल्पेन वा निर्माणं यस्य नगरस्य तदुपमा॥ ३६॥
12649
12650 भविष्यन्नगरोद्यानप्रसूवन्ध्यामलाङ्गिका
12651 [नगरोद्यानसोत्सवश्यामलात्मिकाः इति पाठः]।
12652 तस्या [नश्यज्जिह्वोच्यमान इति पाठः]
12653 जिह्वोच्यमानोग्रकथार्थानुभवोपमा॥ ३७॥
12654
12655 भविष्यतो नगरस्योद्याने प्रसूयते या वन्ध्या तद्वदमलं निर्मलं
12656 शून्यमेवाङ्गं स्वरूपं यस्यास्तस्या वन्ध्याया जिह्वया उच्यमाना ये उग्रा
12657 वीररसाद्युपेताः स्वपुत्रयुद्धादिकथार्थाः॥ ३७॥
12658
12659 अनुल्लिखितचित्रस्य चित्रव्याप्तेव भित्तिभूः।
12660 परिविस्मर्यमाणार्थकल्पनानगरीनिभा॥ ३८॥
12661
12662 सर्वर्तुमदनुत्पन्नवनस्पन्दास्फुटाकृतिः।
12663 भाविपुष्पवनाकारवसन्तरसरञ्जना॥ ३९॥
12664
12665 अनुत्पन्नवनस्पन्द [स्पंदन इति पाठः] इव
12666 अस्फुटाकृतिरलक्ष्याकारा। वसन्तेनेव रसरञ्जना यस्याः॥ ३९॥
12667
12668 अन्तर्लीनतरङ्गौघसौम्यवारिसरित्समा।
12669 निर्वाणाख्यं प्रकरणं ततः षष्ठमुदाहृतम्॥ ४०॥
12670
12671 सौम्यं निश्चलत्वात्प्रसन्नम्॥ ४०॥
12672
12673 शिष्टो ग्रन्थः परीमाणं तस्य ज्ञानमहार्थदः।
12674 बुद्धे तस्मिन्भवेच्छ्रेयो निर्वाणं शान्तकल्पनम्॥ ४१॥
12675
12676 शिष्टः द्वात्रिंशत्सहस्रमध्ये परिगणितसार्धसप्तदशसहस्रावशिष्टः।
12677 सार्धचतुर्दशसहस्रमिति यावत्। मूलाविद्योच्छेदाच्छान्ताः सर्वकल्पना
12678 यस्मिन्॥ ४१॥
12679
12680 प्। ११५)
12681
12682 अचेत्यचित्प्रकाशात्मा विज्ञानात्मा निरामयः।
12683 परमाकाशकोशाच्छः शान्तसर्वभवभ्रमः॥ ४२॥
12684
12685 श्रोता अकलेवर इत्यन्तेन वर्ण्यमानस्वभावो भवेदित्यन्वयः। अचेत्यो
12686 निर्विषयः। अत एव निरामयः॥ ४२॥
12687
12688 निर्वापितजगद्यात्रः कृतकर्तव्यसुस्थितः।

समस्तजनतारम्भवज्रस्तम्भो नभोनिभः ॥ ४३ ॥

यथा वज्रमणिस्तम्भः स्वप्रतिबिम्बितसमस्तजनतामविकृत एवारभते
जनतातत्समारम्भाणां चाधारस्तद्वत् ॥ ४३ ॥

विनिगीर्णयथासंख्यजगज्जालातितृप्तिमान् ।
आकाशीभूतनिःशेषरूपालोकमनस्कृतिः ॥ ४४ ॥

विनिगीर्णैर्यथाप्रसिद्धसंख्यैर्जगज्जालैरिव अतितृप्तिमानित्युत्प्रेक्षा ।
रूपालोको बाह्येन्द्रियैर्भोगः मनस्कृतिर्मानसः ॥ ४४ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वहेयादेयदृशोज्झितः ।
सदेह इवनिर्देहः ससंसारोऽप्यसंसृतिः ॥ ४५ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे आधिभूताध्यात्मिकाधिदैवरूपे
स्वीकारपरित्यागदृशा ॥ ४५ ॥

चिन्मयो घनपाषाणजठरापीवरोपमः ।
चिदादित्यस्त&ल्लोकानन्धकारोपरोपमम् ॥ ४६ ॥

घनं पाषाणजठरमिवापीवरं निश्छिद्रं पूर्णमन्यदप्युपमा यस्य ।
चिदादित्यः स्वाज्ञानपरिकल्पितान् लोकान् स्वाकारवृत्तीद्धेन स्वालोकेन तपन्
परप्रकाशरूपोऽपि दृश्याभावादेव तत्प्रथाविषये अन्धकारोपरोपमं
रलयोरभेदाद्धनीभूतान्धकारोपलसदृशं परमान्ध्यमिवागत इति
परेणान्वयः ॥ ४६ ॥

परप्रकाशरूपोऽपि परमान्ध्यमिवागतः ।
रुद्धसंसृतिदुर्लीलः प्रक्षीणाशाविषूचिकः ॥ ४७ ॥

नष्टाहंकारवेतालो देहवानकलेवरः ।
कस्मिंश्चिद्रोमकोट्यग्रे तस्येयमवतिष्ठते ।
जगल्लक्ष्मीर्महामेरोः पुष्पे क्वचिदिवालिनी ॥ ४८ ॥

देहवानकलेवर इति । तथाच श्रुतिः अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति इति ।
जगतस्तत्साक्षात्कारबाध्यत्वमुक्तं संभावयितुं तस्य
जगत्कल्पनाधिष्ठानत्वेनापरिच्छिन्नत्वमाह - कस्मिंश्चिदित्यादिना ।
रोमकोटिवत्परिच्छिन्नाविद्याया अप्यग्रे एकदेशे जगल्लक्ष्मीरवतिष्ठते । तथाच
श्रुतिः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि इति । स्मृतिश्च
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितोजगत् इति ॥ ४८ ॥

परमाणौ परमाणौ चिदाकाशः स्वकोटरे ।
जगल्लक्ष्मीसहस्राणि धत्ते कृत्वाथ पश्यति ॥ ४९ ॥

नन्वविस्तृतदेशे कथमतिविस्तृतजगद्धानमित्याशङ्का दर्पणोदरे
साभ्रग्रहनक्षत्रव्योमसमावेशदर्शनान्नाज्ञानस्यास्ति
दुष्करमित्यभिप्रेत्याह - परमाणाविति । स्वकोटरे स्वान्तःकल्पिताकाशे ।
चिदाकाशस्य इति पाठे अर्थाच्चिदाकाश एव धत्ते पश्यति च । अथशब्दः
समुच्चये ॥ ४९ ॥

विततता हृदयस्य महामते-
र्हरिहराञ्जजलक्षशतैरपि ।

तुलनमेति न मुक्तिमतो यतः
प्रविततास्ति निरुत्तमवस्तुनः ॥ ५० ॥

महामतेर्जीवन्मुक्तस्य हृदयं परमात्मैव तस्य वितता विस्तीर्णता
हरिहरादीनां लक्षशतैरपि तुलनमियत्तापरिच्छेदं [इयत्तां परिच्छेदं
इति पाठः] नैति। तत्किं तेषामसामर्थ्यात्। न। यतो यस्माद्धेतोर्न विद्यते
उत्तममुत्कृष्टतमं सत्तया आनन्त्येनानन्दस्वाभाव्येन च
यस्मात्तथाविधस्यात्मवस्तुनः सा प्रवितता अपरिच्छिन्नता परमार्थत एवास्ति
न त्वाकाशादीनामिव द्रष्टृपुरुषाशक्तिकल्पितेत्यर्थः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीवसिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
ग्रन्थसंख्यादिवर्णनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
ग्रन्थसंख्यादिवर्णनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः १८

श्रीवसिष्ठ उवाच।
अस्यां वा चित्तमात्रायां प्रबोधः संप्रवर्तते।
बीजादिव सतो व्युप्तादवश्यंभावि सत्फलम् ॥ १ ॥

एतद्ग्रन्थगुणा मुख्यामुख्यैरप्यानुषङ्गिकैः।
फलैः सह निरूप्यन्ते ग्राह्यांशाश्चोपमास्विह ॥ १ ॥

इत्थं प्रकरणभेदं विषयप्रयोजनाभ्यामुपवर्ण्य
समग्रग्रन्थगुणान्वर्णयंस्तत्र तत्र दृष्टान्तोपन्यासेषु ग्राह्यांशं
तात्पर्यं च ग्रंथशैलीपरिज्ञानाय वक्तुमुपक्रमते - अस्यामित्यादिना।
अस्यां षट्प्रकरणीरूपायां मोक्षोपायसंहितायां
सतोऽनुपहतशक्तेर्व्युप्ताद्विशिष्टक्षेत्रकाले उप्तादवश्यंभावि सत्फलं
यथा प्रवर्तते तद्वत् ॥ १ ॥

अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकम्।
अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविना ॥ २ ॥

ननु सतीष्वनेकशाखाभेदभिन्नासु श्रुतिषु ता विहाय
पुरुषबुद्धिविरचितमिदमेवोपादेयतया किमर्थमुच्यते तत्राह - अपीति।
युक्तिभिर्बोधकं तत्त्वनिर्णायकम्। ऋषिर्वेदस्तत्र भवमार्षम्।
न्यायादनपेतं न्याय्यं तदेव मुख्यमित्यनुसरता भाव्यम् पुरुषेणेत्यर्थः
। यद्यपि श्रुतयोऽभ्यर्हितास्तथापि गूढाभिसंधित्वात्सहसा नानुभवायालमिति
न साधारणाधिकारिभिरुपादेयाः। तत्साराभिज्ञानुभवमूलकयुक्तिघटितं
त्विदं शास्त्रं स्फुटाभिसन्धित्वा

फ़ोलिओ ११६ - ११७ इन् उन्क्लेअर्

प्। ११८)

यथेदं श्रूयते चास्त्रं तामापातनिकां शृणु।
विचार्यते यथार्थोऽयं यथा च परिभाषया ॥ ४९ ॥

आपातनं शास्त्रवतारस्तदुपायोऽवधारणरूप आपातनिका ताम्। यथा येन

12793 दृष्टान्तेन। परिभाषया उपक्रमोपसंहारादिरूपया
12794 [आदिग्रहणादभ्यासोऽपूर्वताफलं अर्थवाद उपपत्तिश्च ग्राह्याः]
12795 तत्तद्बोधोपयोगिसंकेतेन च यथा श्रूयते ताम्॥ ४९॥
12796
12797 येनेहाननुभूतेऽर्थे दृष्टेनार्थेन बोधनम्।
12798 बोधोपकारफलदं तं दृष्टान्तं विदुर्बुधाः॥ ५०॥
12799
12800 तत्र दृष्टान्तस्य लक्षणमाह - येनेति। दृष्टेनार्थेन साधर्म्येण
12801 बोध्यते येन तद्बोधनम्। तदेव विवृणोति - बोधोपकारफलदमिति।
12802 दृष्टः अन्तः सादृश्यबलेन प्रकृतार्थनिर्णयो येन स दृष्टान्त इति
12803 तदर्थज्ञा बुधाः॥ ५०॥
12804
12805 दृष्टान्तेन विना राम नापूर्वार्थोऽवबुध्यते।
12806 यथा दीपं विना रात्रौ भाण्डोपस्करणं गृहे॥ ५१॥
12807
12808 अपूर्वार्थोऽदृष्टार्थोऽद्भुतार्थो वा। उपस्करणं गुणवदुपकरणम्।
12809 उपात्प्रतियत्न -इति सुट्॥ ५१॥
12810
12811 यैर्यैः काकुत्स्थ दृष्टान्तैस्त्वं मयेहावबोध्यसे।
12812 सर्वे सकारणास्ते हि प्राप्यन्तु सदकारणम्॥ ५२॥
12813
12814 दृष्टान्तेषु विवक्षितसादृश्यविवेकाय हेयांशं दर्शयति - यैरिति।
12815 सकारणा जन्या अत एवानृताश्च। ज्ञेयं तु सत्परमार्थसत्यमकारणं
12816 नित्यम्। मिथ्याभूतैरेव मृत्सुवर्णाद्युपादानैर्दृष्टान्तैः सद्ब्रह्म
12817 कारणं बोध्यते। तथाच जन्यत्वानृतत्वादयो दृष्टान्तधर्मा हेया
12818 इत्यर्थः॥ ५२॥
12819
12820 उपमानोपमेयानां कार्यकारणतोदिता।
12821 वर्जयित्वा परं ब्रह्म सर्वेषामेव विद्यते॥ ५३॥
12822
12823 परब्रह्मदृष्टान्तेष्वेवायं नियमो नान्यदृष्टान्तेष्वित्याह -
12824 उपमानेति। कार्यकारणता कार्यत्वकारणत्वादिना सादृश्यमुदिता पूर्वोक्ता।
12825 अयमर्थः - यथा विचारादिभिर्बिम्बग्राहकं ज्ञानमुत्पद्यत इत्युच्यते
12826 तथा ज्ञानाद्बिम्बमुत्पद्यते इति न वक्तव्यं ब्रह्मण
12827 उत्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्॥ ५३॥
12828
12829 ब्रह्मोपदेशे दृष्टान्तो यस्तवेह हि कथ्यते।
12830 एकदेशसधर्मत्वं तत्रान्तः परिगृह्यते॥ ५४॥
12831
12832 वर्जयित्वा परं ब्रह्मेत्युक्तं विस्पष्टयति - ब्रह्मेति।
12833 एकदेशसधर्मत्वमादाय तत्रान्तःप्रकृतनिर्णयः। अयं भावः -
12834 जगद्विवर्तब्रह्माधिष्ठानबोधने
12835 भुजङ्गविवर्ताधिष्ठानबोधकरज्जुदृष्टान्तस्याधिष्ठानविवर्तांशमात्र्
12836 एण दृष्टान्तत्वं न तु दार्ष्टान्तिकनित्यत्वसुखित्वादिसर्वांशेन॥ ५४॥
12837
12838 यो यो नामेह दृष्टान्तो ब्रह्मतत्त्वावबोधने।
12839 दीयते स स बोद्धव्यः स्वप्नजातो [स्वप्नदृष्टजगतः]
12840 जगद्गतः॥ ५५॥
12841
12842 ननु किमित्येकदेशे स दृष्टान्त एवोपादियत इति चेत्
12843 सर्वांशसादृश्याप्रसिद्धेरेवेत्यभिप्रेत्याह - यो य इति। स्वप्नजात इव
12844 मिथ्याभूतो जगदन्तर्गत एव न वास्तवः।

12845 द्वितीयपरमार्थसच्चिदानन्दवस्त्वप्रसिद्धेरिति भावः ॥ ५५ ॥
12846
12847 एवं सति निराकारे ब्रह्मण्याकारवान्कथम् ।
12848 दृष्टान्त इति नोद्यन्ति मूर्खवैकल्पिकोक्तयः ॥ ५६ ॥
12849
12850 वैकल्पिका विकल्पोद्भूता उक्तयः । ब्रह्म सद्वितीयमद्वितीयं वा । सद्वितीयं
12851 चेदपसिद्धान्तः । अद्वितीयं चेद्गुरुशास्त्राद्यभावाज्ज्ञानानुत्पत्तिः । एवं
12852 विकल्पोक्तयो नोद्यन्ति ॥ ५६ ॥
12853
12854 अन्यासिद्धविरुद्धादिदृग्दृष्टान्तप्रदूषणैः ।
12855 स्वप्नोपमत्वाज्जगतः समुदेति न किंचन ॥ ५७ ॥
12856
12857 एतेन दृष्टान्तोपन्यासस्यानुमानोन्नयनेन बोधकत्वे
12858 दृष्टान्तहेतुव्याप्त्यादेरनृतत्वे व्याप्यत्वासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरित्यादयः
12859 प्रापञ्चिकैर्हेतुभिः सत्यत्वादिसाधने विरुद्धत्वादयश्च
12860 हेत्वाभासताप्रयोजकदोषाः स्युरिति तार्किकप्रत्यवस्थानस्याप्यवसरो निरस्त
12861 इत्याह - अन्येति । अन्येषामसिद्धविरुद्धादिदोषदृशां तार्किकाणां
12862 दृष्टान्तप्रदूषणैर्दूष्यस्य हेत्वादेर्जगतः स्वप्नोपमत्वाद्वस्तुनि न
12863 किंचिद्दूषणं समुदेतीत्यर्थः । साध्यसिद्धिपर्यन्तं
12864 बोध्यबोधकव्यवहारस्तु व्यावहारिकसत्यतामात्रेणाप्युपपन्न इति भावः ॥
12865 ५७ ॥
12866
12867 अवस्तु पूर्वापरयोर्वर्तमाने विचारितम् ।
12868 यथा जाग्रत्तथा स्वप्नः सिद्धमाबालमागतम् ॥ ५८ ॥
12869
12870 उक्तं स्वप्नोपमत्वं तत्साधर्म्यप्रदर्शनेनोपपादयति - अवस्त्विति ।
12871 पूर्वापरयोरुत्पत्तिविनाशपूर्वोत्तरकालयोरवस्तु अभावग्रस्तं
12872 वर्तमानकालेऽपि उपादानाद्भेदाभेदसत्तया अविचारितं विचार्य
12873 वादिसहस्रेणापि निर्णेतुमशक्यम् । वर्तमानकाले तु विचारितं सदवस्त्विति वा ।
12874 यथा जाग्रद्वस्तु तथा स्वप्नोऽपीति मिथ्यात्वेन साम्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥
12875
12876 स्वप्नसंकल्पनाध्यानवरशापौषधादिभिः ।
12877 यथार्था इह दृष्टान्तास्तद्रूपत्वाज्जगत्स्थितेः ॥ ५९ ॥
12878
12879 ननु प्रातिभासिकसत्तावता स्वप्नेन कथं व्यावहारिकसत्तातुल्यतेति
12880 चेत्परस्परहेतुफलभावदर्शनाल्लौकिकाचाराच्च तुल्यतेत्याह - स्वप्नेति ।
12881 जाग्रति कार्याकार्यत्वेन संदिग्धयात्रादौ देवताप्रार्थनादिना शयानस्य
12882 स्वप्ने कार्यमिति संकल्पोदये तथा चिन्तने
12883 चिन्तनोपलक्षितचिरकालपूजामन्त्रजपस्तुत्यादिना तदनुकूलवरलाभे शत्रूणां
12884 मुनिशापादिदर्शनेन वा प्रातर्यात्रादिकरणे [करणेन इति पाठः]
12885 शत्रुजयादिदर्शनात् स्वाप्नौषधलाभेन जागरे रोगशान्तिदर्शनाच्च
12886 तत्साम्येन सर्वजगत्स्थितेरपि तद्रूपत्वात्स्वप्नदृष्टान्ता यथार्थाः ॥ ५९ ॥
12887
12888 मोक्षोपायकृता ग्रन्थकारेणान्येऽपि ये कृताः ।
12889 ग्रन्थास्तेष्वियमेवैका व्यवस्था बोध्यबोधने ॥ ६० ॥
12890
12891 मोक्षोपायकृता वाल्मीकिना अन्येऽपि पूर्वरामायणादयो ये ग्रन्थाः
12892 कृतास्तेष्वपि दृष्टान्तानां संभवदंशसाम्यबोधने व्यवस्था
12893 प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ६० ॥
12894
12895 स्वप्नाभत्वं च जगतः श्रुते शास्त्रेऽवबोध्यते ।
12896 शीघ्रं न पार्यते वक्तुं वाक्किल क्रमवर्तिनी ॥ ६१ ॥

ननु तर्हि श्रोतारः स्वप्नसाम्यमुक्तं कुतः सहसैव न बुध्यन्ते कुतो वा
विप्रतिपद्यन्ते इत्याशङ्क्याध्यात्मशास्त्रश्रवणसंस्काराभावेन
जगत्सत्यताभ्रमादित्याह - स्वप्नाभत्वमिति। वक्तुं बोधयितुम्। पार्यते
शक्यते। श्रोतृणां विरोधिसंस्कारोच्छेदस्य चिरसाध्यत्वादिति भावः॥ ६१॥

प्। ११९)

स्वप्नसंकल्पनाध्याननगराद्युपमं जगत्।
यतस्त एव दृष्टान्तास्तस्मात्सन्तीह नेतरे॥ ६२॥

ध्यानेऽपि नगरकल्पनं मानसपूजायां प्रसिद्धम्॥ ६२॥

अकारणे कारणता यद्बोधायोपमीयते।
न तत्र सर्वसाधर्म्यं संभवत्युपमाश्रमैः॥ ६३॥

यदि जगति स्वप्नाद्युपमाने सर्वांशेऽपि साधर्म्यं विवक्षितं तर्हि
ब्रह्मण्यपि कटकमुकुटाद्युपादानस्वर्णदृष्टान्ते तद्वदेव परिणामिता
कुतो न विवक्ष्यते तत्राह - अकारणे इति। तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरं
एकमेवाद्वितीयम् इत्यादिश्रुतिभिश्चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमाशुद्धा
चानन्ता च। अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते
इत्यादिस्मृतिभिरसङ्गोदासीनस्य परिणामहेतुत्वासंस्पर्शाच्चितो
जाड्याकाराघटनाच्चेत्यादियुक्तिभिश्च परिणामाघटनादकारणे अपरिणामिनि
यत् यत्र परिणामि स्वर्णादिवत् करणतोपमीयते तत्रोपमाप्रयुक्तैः श्रमैः
प्रयत्नैरपि सर्वांशे साधर्म्यं न लब्धुं शक्यमित्यर्थः॥ ६३॥

उपमेयस्योपमानादेकांशेन सधर्मता।
अङ्गीकार्यावबोधाय धीमता निर्विवादिना॥ ६४॥

तदेव स्पष्टमाह - उपमेयस्येति॥ ६४॥

अर्थावलोकने दीपादाभामात्राद्दते किल।
न स्थानतैलवर्त्यादि किंचिदव्युपयुज्यते॥ ६५॥

लोकेऽपि मणिर्दीप इवेक्ष्यत इत्यादौ नाविवक्षितांशसादृश्यबोधो दृष्ट
इत्याह - अर्थेति द्वाभ्याम्। श्लोकद्वयस्य यथाश्रुतार्थो वा स्पष्टः।
आभामात्रात्प्रकाशमात्रात्॥ ६५॥

एकदेशसमर्थत्वादुपमेयावबोधनम्।
उपमानं करोत्यङ्ग दीपऽर्थप्रभया यथा॥ ६६॥

दृष्टान्तस्यांशमात्रेण बोध्यबोधोदये सति।
उपादेयतया ग्राह्यो महावाक्यार्थनिश्चयः॥ ६७॥

एतच्छास्त्रीयसर्वदृष्टान्तानामुपयोगमाह - दृष्टान्तस्येति। जगतः
स्वप्नादिदृष्टान्तैर्मिथ्यात्वे प्रतीच आकाशसवित्रादिदृष्टान्तस्य ब्रह्मणो
मृल्लोहादिदृष्टान्तस्य च पदार्थपरिशोधनेन बोध्यलक्ष्यार्थं तस्य
बोधोदये सति सकार्याविद्योच्छेदार्थमवश्योपादेयतया
सर्वश्रुतिशास्त्रमहातात्पर्यविषयोऽहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थनिश्चयो
ग्राह्य इत्यर्थः॥ ६७॥

न कुतार्किकतामेत्य नाशनीया प्रबुद्धता।

12949 अनुभूत्यपलापान्तैरपवित्रैर्विकल्पितैः ॥ ६८ ॥
12950

12951 नन्वहं गौरः स्थूल
12952 इत्यादिप्रत्यक्षेणौषधपानारोग्यलाभादिप्रवृत्तिफलदर्शनलिङ्गेन
12953 परव्यवहारसाम्योपमानेन सर्वव्यावहारिकमहाजनवाक्यैः ब्राह्मणो
12954 यजेत इत्यादिश्रुत्या स्मृत्या धर्मशास्त्रैरनेकतार्किकादियुक्तिभिश्च
12955 देहस्तदन्यो वा कर्तृभोक्तृत्वादिस्वभाव आत्मावगम्यते तत्कथं
12956 प्रत्यक्षाद्यनेकप्रमाणविरुद्धोऽर्थो महावाक्यमात्रादुपादेय
12957 इत्याशङ्क्याह - नेति। अनुभूतिर्विद्वत्प्रत्यक्षं
12958 तदपलापपर्यवसितैरपवित्रदेहाद्यात्मभावविषयत्वादपवित्रशुनकसूकराद्
12959 इजन्मफलत्वाच्चापवित्रैर्विकल्पितैर्ब्रह्म सप्रमाणमप्रमाणं वा
12960 सप्रमाणं चेद्वैतहानिः अप्रमाणं चेत्प्रमेयहानिरित्यादिर्विकल्पैः
12961 परमपुरुषार्थानुबन्धिनी प्रबुद्धता र्पबोधयोग्याभिज्ञता न नाशनीया।
12962 यथा च देहादेरात्मत्वासंभवस्तथवक्ष्यत इति भावः ॥ ६८ ॥
12963

12964 विचारणादनुभवकारिवैरिणोऽपि
12965 वाङ्मयं त्वनुगतमस्मदादिषु।
12966 स्त्रियोक्तमप्यपपरमार्थवैदिकं
12967 वचो वचःप्रलपनमेव नागमः ॥ ६९ ॥
12968

12969 ननु सर्वजनस्य निरुपाधिकस्वेच्छाविहारसुखार्थित्वाद्यालोराप्ततमस्य
12970 चार्वाकादेर्भार्यापुत्रमित्रादेश्च
12971 दृष्टबहुतरविचित्रभोगसुखानुबन्धिस्वाभाविकस्वप्रीतिविषये प्रवर्तकं
12972 संसारसारतादिवचनं कथं हेयं वा
12973 तपःक्लेशसंयमवित्तव्ययायासानुबन्धीष्टपुत्रवित्तभार्यादिवियोजकसंन्या
12974 सभिक्षाटनाइदृष्टानर्थसहस्रपर्यवसितं
12975 निर्विषयात्ममात्रपरिशेषात्मकपरमदारिद्र्यलक्षणमोक्षफलानुषङ्गिब्रह्
12976 मात्मैकत्वबोधकत्वाद्वैरिवाक्यकल्पमचेतनं श्रौतं
12977 महावाक्यमुपादेयमित्याशङ्क्याह - विचारणादिति।
12978 सत्यमविचारणादेवमेव विचारणात्तु वैरिणो वैरित्वेन ज्ञातस्यापि वाङ्मयं
12979 नित्यनिरतिशयानन्दात्मरूपपरमपुरुषार्थानुभवकारीति
12980 अस्मदादिष्वनुभवनिष्ठेषु परमाप्ततमं
12981 सर्वप्रमाणमूर्धन्यमित्यनुगतमेव। अपगतं परमार्थभूतं वैदिकं
12982 पुरुषार्थतत्त्वं यस्मात्तथाविधं वचो वाक्यं स्त्रिया परमप्रेयस्योक्तमपि
12983 मृत्युनरकाद्यनर्थपरम्परानुबन्धित्वाद्वचःप्रलपनं
12984 वाक्प्रलापमात्रमेव न आगमो नाप्तवचनं न वा प्रमाणमित्यर्थः ॥ ६९ ॥
12985

12986 अस्माकमस्ति मतिरङ्ग तयेति सर्व-
12987 शास्त्रैकवाक्यकरणं फलितं यतो यः।
12988 प्रातीतिकार्थमपशास्त्रनिजाङ्गपुष्टा-
12989 त्संवेदनादितरदस्ति ततः प्रमाणम् ॥ ७० ॥
12990

12991 ननु तर्हि कपिलकणादजैमिनिप्रभृतयो वेदार्थज्ञा अपि कथमन्यथैव
12992 पुरुषार्थतदुपायतत्त्वं निरूपितवन्तः भवन्तस्त्वन्यथा निरूपयन्ति तत्र
12993 भवदुक्तौ को विशेषस्तत्राह - अस्माकमिति। हे अङ्ग अस्माकं यतो यस्या
12994 मतेः सकाशादयस्तत्त्वसाक्षात्कारजीवन्मुक्तिलक्षणः शुभावहो
12995 विधिस्तादृशी मतिरस्ति तया इतिपूर्वोक्तप्रकारेण
12996 प्रातीतिकोऽपरोक्षानुभवयोग्योऽर्थः परमपुरुषार्थो यस्मात्तथाविधं
12997 सर्वशास्त्राणां
12998 सकलश्रुत्यध्यात्मशास्त्राणामेकवाक्यकरणमेकमहावाक्यार्थपर्यवसान
12999 ं फलितम्। ततः अपशास्त्रं श्रुतितात्पर्याविषयीभूतं
13000 निजाङ्गैस्तर्कादिभिरेव पुष्टंयत्सांख्यकणादादिसंवेदनं

13001 तस्मादितरन्महावाक्यार्थरूपं प्रातीतिकार्थमपरोक्षानुभवयोग्यार्थकं
13002 प्रमाणमस्माकमस्ति नतु तेषाम्। कुतर्कोपहतमतित्वेन
13003 श्रुतितात्पर्यावधारणयोग्यमतिशून्यत्वादित्यर्थः॥ ७०॥
13004
13005 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
13006 दृष्टान्तनिरूपणं नामाष्टादशः सर्गः॥ १८॥
13007
13008 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
13009 दृष्टान्तनिरूपणं नाम अष्टादशः सर्गः॥ १८॥
13010
13011 फ़ोलिओ १२० - १२१ इस् उन्च्लेअर्
13012
13013 प्। १२२)
13014
13015 रूपालोकमनस्कारपदार्थव्याकुलं जगत्।
13016 विद्यते वेदनस्यान्तर्वातान्तः स्पन्दनं यथा॥ २८॥
13017
13018 ननु मनश्चलने निर्विषयवेदनस्य हेतुत्वायोगात्सविषय तद्वाच्यम्। तत्र
13019 मनश्चलनादपि पूर्वसिद्धो विषयो वाच्यः। तथा विषयाणां मनोमयत्वस्य
13020 प्रागुक्तत्वाद्विषयसिद्धेः प्राङ्मनःसिद्धिर्वाच्येत्यन्योन्याश्रय
13021 इत्याशङ्क्य सर्वसंस्काररूपेण मायाशबलचिदन्तरधिष्ठानसत्तया
13022 सदेवाविर्भवतीत्याह - रूपेति। बहिरिन्द्रियैर्विषयग्रहो रूपालोको मनसा
13023 विषयानुसंधानं मनस्कारस्तदुभयविषयाः पदार्थाश्च तैर्व्याकुलम्॥
13024 २८॥
13025
13026 सर्वात्मवेदनं शुद्धं यथोदेति तदात्मकम्।
13027 भाति प्रसृतदिक्कालबाह्यान्तारूपदेहकम्॥ २९॥
13028
13029 ननु तर्हि कथं कादाचित्कतदुत्पत्त्यादिव्यवस्था स्यात्तत्राह - सर्वेति। उदेति
13030 कर्मपरिपाकव्यवस्थया यादृशं प्राणिकर्मभोगायाविर्भवति
13031 तदात्मकमुत्पन्नमिव प्रसृतदिक्कालबाह्याभ्यन्तरपदार्थविषं भाति
13032 [परमार्थतस्त्वरूपदेहकमेव]। अन्तारूपेति द्वलोपे इति दीर्घः॥ २९॥
13033
13034 दृष्ट्वैव दृश्यताभासं स्वरूपं धारयन्स्थितः।
13035 स्वं यथा यत्र यद्रूपं प्रतिभाति तथैव तत्॥ ३०॥
13036
13037 तर्हि [तर्हीत्यारभ्य चरममित्यन्तं क्वचिन्नास्ति] स विचारश्चरमं
13038 स्वं देहादिदृश्यताभासं दृष्ट्वैव तदेव मे स्वरूपमिति मोहाद्धारयन्
13039 सर्वात्मा जीवभावेन स्थित इत्यर्थः। युक्तं चैतदित्याह - स्वमिति॥ ३०॥
13040
13041 स सर्वात्मा यथा यत्र समुल्लासमुपागतः।
13042 तिष्ठत्याशु तथा तत्र तद्रूप इव राजते॥ ३१॥
13043
13044 तदेव स्फुटमाह - स इति॥ ३१॥
13045
13046 सर्वात्मकतया द्रष्टुर्दृश्यत्वमिव युज्यते।
13047 दृश्यत्वंद्रष्टृसद्भावे दृश्यतापि न वास्तवी॥ ३२॥
13048
13049 इवकारसूचितं दृश्यमिथ्यात्वमुपपादयति - दृश्यत्वमिति।
13050 दृक्स्वरूपो द्रष्टा यदि दृक्स्वरूपात्प्रच्युतो दृश्यत्वमापद्येत तत् तर्हि
13051 निर्द्रष्टृकदृश्यसिद्धिरेव न स्यात्। यद्यप्रच्युतस्तर्हि दृश्यतास्य
13052 विवर्तमात्रं रज्जुस्वभावादप्रच्युतस्य सर्पभाववदिति मिथ्यात्वमेवेत्यर्थः

॥ ३२ ॥

अकारणकएवातो ब्रह्म सिद्धमिदं स्थितम् ।
प्रत्यक्षमेव निर्मातृ तस्यांशास्त्वनुमादयः ॥ ३३ ॥

अतः कार्यमिथ्यात्वे तत्सापेक्षकारणभावस्यापि मिथ्यात्वादकारणकं
सिद्धम् । इत्थं प्रत्यक्षतत्त्वविमर्शे ब्रह्मैवाद्वयं सिद्धमित्युपसंहरति
- इदं स्थितं प्रत्यक्षमेवेति । अनुमानादयस्तु
प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तत्पर्यवसितत्वाच्च तदंशा एवेति
सर्वप्रमाणतत्त्वमात्मैवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

स्वयत्नमात्रे यदुपासको य-
स्तद्दैवशब्दार्थमपास्य दूरे ।
शूरेण साधो पदमुत्तमं तत्
स्वपौरुषेणैव हि लभ्यतेऽन्तः ॥ ३४ ॥

सिंहावलोकनन्यायेन दैवनिरासं स्मारयन् पौरुषस्यैवैतत्फलमित्याह -
स्वेति । परमार्थतः स्वकीयप्राक्तनप्रयत्नमात्रं दैवमिति कल्पयित्वा
तदधीनोऽहमिति तदुपासनपरो यः पुरुषस्तत्कल्पितं दैवशब्दार्थं दूरे
अपास्येन्द्रियादिजये शूरेणाधिकारिणा स्वपौरुषेणैव तत्परमपदं
अन्तर्हृद्येवासाद्यते प्राप्यते ॥ ३४ ॥

विचारयाचार्यपरम्पराणां
मतेन सत्येन [सत्त्वेन इति मूलव्याख्ययोः क्वाचित्कः पाठः]
सितेन तावत् ।
यावद्विशुद्धं स्वयमेव बुद्ध्या
ह्यनन्तरूपं परमभ्युपैषि ॥ ३५ ॥

सत्येन [सत्त्वेन इति मूलव्याख्ययोः क्वाचित्कः पाठः]
परमार्थनिष्ठेन । सितेन प्रमाणपरिशुद्धेन तावद्विचारय यावत्स्वयमेव
स्वबुद्ध्या त्रिविधपरिच्छेदशून्यं पदमभ्युपैषि साक्षात्कारेण प्राप्नोषि ॥
३५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
प्रमाणनिरूपणं नामैकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
प्रमाणनिरूपणं नामैकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः २०

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥

आर्यसंगमयुक्त्यादौ प्रज्ञां वृद्धिं नयेद्बलात् ।
ततो महापुरुषतां महापुरुषलक्षणैः ॥ १ ॥

प्रज्ञाबुद्धिप्रकारोऽत्र महापुरुषलक्षणम् ।
सदाचारक्रमाश्चोक्ताः परस्परविवर्धनाः ॥ १ ॥

उक्तं ज्ञानं महापुरुषेष्वेव प्रतितिष्ठति नान्येषु । महापुरुषता च
वक्ष्यमाणसदाचारेण सिद्ध्यतीति सदाचारं वर्णयितुमुपक्रममाणः

13105 श्रीवसिष्ठ उवाच - आर्येति। आदौ आर्याणां
13106 संगमैस्तदुपदेशाचरणशिक्षणयुक्त्या प्रज्ञां वृद्धिं नयेत्। ततः
13107 स्वं महापुरुषलक्षणैर्वक्ष्यमाणैर्महापुरुषतां नयेत्॥ १॥
13108
13109 यो यो येन गुणेनेह पुरुषः प्रविराजते।
13110 शिष्यते तं तमेवाशु तस्माद्बुद्धिं विवर्धयेत्॥ २॥
13111
13112 तत्र यदि सर्वे गुणा एकस्मिन् पुरुषे न लभ्येरंस्तर्हि यो यः पुरुषो येन येन
13113 गुणेन प्रभूतो विज्ञायते स तेनैवेतरेभ्यः शिष्यते विशिष्यते
13114 तस्मात्पुरुषात्तं तमेवाशु शिक्षित्वा स्वबुद्धिं विवर्धयेत्। शिक्षेत इति पाठे
13115 तु स्पष्टम्॥ २॥
13116
13117 महापुरुषता ह्येषा शमादिगुणशालिनी।
13118 सम्यग्ज्ञानं विना राम सिद्धिमेति न कांचन॥ ३॥
13119
13120 एषा शमादिगुणप्रज्ञाशालितैव महापुरुषता॥ ३॥
13121
13122 प्। १२३)
13123
13124 ज्ञानाच्छमादयो यान्ति वृद्धिं सत्पुरुषक्रमाः।
13125 श्लाघनीयाः फलेनान्तर्वृष्टेरिव नवाङ्कुराः॥ ४॥
13126
13127 सत्पुरुषैः क्रम्यन्त आचर्यन्त इति सत्पुरुषक्रमाः सदाचारा अमानित्वादयश्च
13128 अन्तःफलेनात्मसुखाविर्भाविन श्लाघनीयाः प्रशस्याः॥ ४॥
13129
13130 शमादिभ्यो गुणेभ्यश्च वर्धते ज्ञानमुत्तमम्।
13131 अन्नात्मकेभ्यो यज्ञेभ्यः शालिवृष्टिरिवोत्तमा॥ ५॥
13132
13133 शाल्याद्यन्नोत्पत्तिहेतुभूता वृष्टिरिव। तथाच स्मृतिः अग्नौ प्रास्ताहुतिः
13134 सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥
13135 इति॥ ५॥
13136
13137 गुणाः शमादयो ज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथा ज्ञता।
13138 परस्परं विवर्धन्ते ते अब्जसरसी इव॥ ६॥
13139
13140 युगपत्परस्परवृद्ध्यनुरूपदृष्टान्तोपन्यासायोक्तमेव पुनराह -
13141 गुणा इति। ते अब्जसरसी इवेत्युभयत्रापि प्रगृह्यत्वादसंधिः अब्जैः सरसः
13142 शैत्यसौगन्ध्यशोभादिगुणैर्वृद्धिरत्र विवक्षिता॥ ६॥
13143
13144 ज्ञानं सत्पुरुषाचाराज्ज्ञानात्सत्पुरुषक्रमः।
13145 परस्परं गतौ वृद्धिं ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ॥ ७॥
13146
13147 एवं ज्ञानसदाचारयोरपि परस्परवृद्धिहेतुतेत्याह - ज्ञानमिति॥ ७॥
13148
13149 शमप्रज्ञादिनिपुणपुरुषाथक्रमेण च।
13150 अभ्यसेत्पुरुषो धीमाञ्ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ॥ ८॥
13151
13152 शमेन प्रज्ञामहापुरुषतादिना च निपुणो यः पुरुषार्थः
13153 श्रवणादिप्रयत्नस्तत्क्रमेण ज्ञानसदाचारावभ्यसेत्॥ ८॥
13154
13155 न यावत्सममभ्यस्तौ ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ।
13156 एकोऽपि नैतयोस्तात पुरुषस्येह सिध्यति॥ ९॥

यथा कलमरक्षिण्या गीत्या वितततालया ।
खगोत्सादेन सहितं गीतानन्दः प्रसाध्यते ॥ १० ॥

विवृद्धिफलमपि तयोस्तुल्यकालमेव भवतीति सदृष्टान्तमाह - यथेति
द्वाभ्याम् । पक्वशालिक्षेत्ररक्षिण्याः स्त्रियाः खगोत्सादनांशे
व्यापारान्तराकर्त्र्या अपि विततकरतालध्वनियुक्तया गीत्या
आनुषङ्गिकखगोत्सादेन तुल्यकालो गीतानन्दः प्रवर्तते [१] ॥ १० ॥

ज्ञानसत्पुरुषेहाभ्यामकर्त्रा कर्तृरूपिणा ।
तथा पुंसा निरिच्छेन सममासाद्यते पदम् ॥ ११ ॥

तथा ज्ञानविघ्नरागमानादिनिरासांशे निरिच्छेन । अत एवाकर्त्रापि
ज्ञानसाधनश्रवणसदाचाराभ्यामनुष्ठिताभ्यां
तन्मात्रकर्तृरूपिणां पुंसां आनुषङ्गिकविघ्ननिरासेन समं
परमपदमासाद्यते ॥ ११ ॥

सदाचारक्रमः प्रोक्तो मयैवं रघुनन्दन ।
तथोपदिश्यते सम्यगेवं ज्ञानक्रमोऽधुना ॥ १२ ॥

यथा एवंप्रकारोऽयं सदाचारक्रमो मया प्रोक्तस्तथा अधुना उत्तरप्रकरणे
ज्ञानक्रम उपदिश्यते इति वक्ष्यमाणप्रतिज्ञा ॥ १२ ॥

इदं यशस्यमायुष्यं पुरुषार्थफलप्रदम् ।
तज्ज्ञादाप्ताच्च सच्छास्त्रं श्रोतव्यं किल धीमता ॥ १३ ॥

साधनकलापोपदेशं फलकीर्तनोपसंहरति - इदमित्यादिना । किलेति
सांप्रदायिकार्थप्रसिद्धौ ॥ १३ ॥

श्रुत्वा त्वं बुद्धिनैर्मल्याद्बलाद्यास्यसि तत्पदम् ।
यथा कतकसंश्लेषात्प्रसादं कलुषं पयः ॥ १४ ॥

बलादिति साधनप्रभावोक्तिः । प्रसादं नैर्मल्यम् ॥ १४ ॥

विदितवेद्यमिदं हि मनो मुने-
र्विवशमेव हि याति परं पदम् ।
यदवबुद्धमखण्डितमुत्तमं
तदवबोधवशान्न जहाति हि ॥ १५ ॥

मुनेः प्रकृतसाधनसंपत्त्या मननशीलस्य मनो विदितवेद्यं
सत्तद्बलाद्विवशं परं पदमनिच्छदपि याति । न केवलं
साधनप्राबल्यादेवैवं किंतु वेद्यतत्त्वस्वभावादपीत्याह - यदिति ।
अवबोधवशादवबोधाधीनत्वात् । अवबोधात्मकचरमवृत्तीद्धत्वादिति यावत् ।
अवधूयाज्ञानतत्कार्यं बुद्धं जागरूकमखण्डितमुत्तमं यत्पदं
तन्मनो न जहाति । अज्ञानतत्कार्यान्तरैः समं भाधत एवेत्यर्थः । हीति
विद्वत्प्रसिद्धौ । तथाचाहुः देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम्
। आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे द्वात्रिंशत्साहस्र्यां संहितायां
वाल्मीकीये मोक्षोपाये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे सदाचारनिरूपणं
नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

13209 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
13210 सदाचारनिरूपणं नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥
13211
13212 समाप्तमिदं मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणम् ।
13213
13214
13215
13216
13217
13218
13219
13220
13221
13222
13223 उत्पत्तिप्रकरणं तृतीयम् ।
13224
13225 प्रथमः सर्गः १
13226
13227 वाग्भाभिर्ब्रह्मविद्ब्रह्म भाति स्वप्न इवात्मनि ।
13228 यदिदंतत्स्वशब्दोत्थैर्यो यद्वेत्ति स वेत्ति तत् ॥ १ ॥
13229
13230 सत्यं ज्ञानमनन्तमेकमजरं नित्यं विभुं शाश्वतं
13231 प्रत्यग्ब्रह्मरसायनं सुखघनं पूर्णं परं पावनम् ।
13232 स्वात्मज्योतिरनादिमध्यनिधनं मायाविलासैर्मुहु-
13233 र्विश्वाकारमपास्तमायमभयं वन्दे विशुद्धं पदम् ॥ १ ॥
13234
13235 ज्ञानादेवात्मनो मोक्षो न तु कर्मसमाधिभिः ।
13236 अज्ञातोऽसौ स्वसद्दृश्यं [स्वयं दृश्यं इति पाठः] सृजत्येवेति
13237 कीर्त्यते ॥ १ ॥
13238
13239 अथ [स्वयं दृश्यं इति पाठः]
13240 यथोक्तसाधनसंपन्नस्याधिकारिणः - तावद्विचारयेत्प्राज्ञो
13241 यावद्विश्रान्तिमात्मनि । संप्रयात्यपुनर्नाशां शान्तिं तुर्यपदाभिधाम् ॥
13242 यावत्तत्त्वापरोक्षावधारणं कर्तव्यतया विहितं विचारप्रकारं
13243 प्रकरणद्वयोपवर्णितसमस्तसाधनसंपन्नायाधिकारिमूर्धन्याय
13244 श्रीरामाय अथोपदिश्यते सम्यगेवं ज्ञानक्रमोऽधुना इति
13245 प्रतिज्ञानपूर्वकमुत्तरग्रन्थेन विस्तरेण वर्णयितुं प्रवृत्तो भगवान्
13246 श्रीवसिष्ठः सृष्टिप्रकारोपवर्णनमुखेन ब्रह्माद्वैतं प्रतिपादयितुं
13247 प्रवृत्तस्योत्पत्तिप्रकरणस्य सुखप्रबोधाय प्रथमं संक्षिप्य तात्पर्यं
13248 दिदर्शयिषुः तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्
13249 इत्यादिसृष्टिप्रदर्शकश्रौतसंदर्भस्य अहं ब्रह्मास्मि
13250 इत्यादिमहावाक्यार्थबोध् इवात्रापि [भावरूपं इति पाठः]
13251 दृष्टान्तस्यैकदेशेन बोध्यबोधोदये सति । उपादेयतया ग्राह्यो
13252 महावाक्यार्थनिर्णयः इति प्रागुक्तरीत्या पर्यवसानमिति दर्शयति -
13253 वाग्भाभिरित्यादिना । ब्रह्मैव
13254 वाग्भाभिर्महावाक्यजाखण्डाकारवृत्तीद्धस्वात्मप्रकाशैर्ब्रह्मवित्
13255 स्वतत्त्वं साक्षात्कृतवत्सद्भाति पारमार्थिकनित्यमुक्तपूर्णस्वरूपेण
13256 प्रकाशते । स्वमुक्तौ वाक्यजन्यवृत्त्यतिरिक्तं नापेक्षत इति भावः । तत्कुतः ।
13257 यतो यदिदं देहेन्द्रियादि वियदादि च दृश्यं बन्धरूपमात्मनि
13258 प्रत्यगात्मभूते ब्रह्मण्येव स्वप्न इवाविर्भूतं भाति । नहि
13259 स्वाप्नबन्धनिवृत्तिः प्रबोधातिरिक्तं साधनमपेक्षत इति भावः । तथाच
13260 श्रुतौ यद्ब्रह्मविद्यया भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु

13261 तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवत् इत्याक्षिप्योत्तरमुक्तं ब्रह्म वा इदमग्र
13262 आसीत्तदात्मानमेवावेदाहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् इति। सर्वं
13263 पूर्णम् असंसारिभूमानन्दैकस्वभावमित्यर्थः। अस्यां श्रुतौ ब्रह्म
13264 स्वयं स्वतत्त्वबोधान्मुक्तबन्धं पूर्णमभूदित्युक्तेस्तदेव प्राक्
13265 स्वतत्त्वप्रतिबोधात्स्वप्न इव द्वैतप्रियाप्रियदर्शनपरिच्छेदलक्षणं
13266 बन्धमनुभवतीवेति बन्धस्य मिथ्यात्वं प्रतीच एव ब्रह्मत्वं च
13267 स्फुटतरमवगम्यते। तत्र यथा तदुपपादकार्थवादभूतानां
13268 तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः
13269 इत्यादिप्राक्तनसृष्टिप्रवेशादिवाक्यानां
13270 जगज्जिवभावयोरज्ञातब्रह्ममात्रोपादानकयोरुत्पत्त्यादिकालत्रयेऽपि
13271 ब्रह्मव्यतिरिक्तसत्ताऽसंभवान्मिथ्यात्वमेवेत्युपपादनेन
13272 स्वप्रधानमहावाक्यतात्पर्यविषयब्रह्माद्वैते पर्यवसानं तद्वदत्रापि
13273 बोध्यमिति भावः। भवतु तथा किं न नस्तेनेति तत्राह - तदित्यादिना।
13274 तद्ब्रह्म इदानींतनोऽस्मदादिरपि योऽधिकारी स्वशब्दोत्थैः
13275 श्रवणाद्युपायैर्यत् यादृशं तत्त्वतस्तथा वेत्ति अहमेव ब्रह्मेति
13276 साक्षात्करोति स तत् प्रायुक्तं पूर्णनित्यमुक्तब्रह्म भारूपं
13277 [भावरूपं इति पाठः] मोक्षफलमपि वेत्ति जीवन्नेव
13278 साक्षादनुभवति। तथाच श्रुतिः तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
13279 तदभवत्तद्यथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः
13280 प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च इति॥ अथवा [इवास्यापि प्रकरणस्य इति
13281 पाठः] यन्मुमुक्षूणामज्ञातत्वाज्जिज्ञासितमिदं
13282 सर्वजनानामात्मत्वेन प्रत्यक्षं ब्रह्मवचनं वाक् वाचकशब्दप्रपञ्चो
13283 भातीति भास्तत्प्रकाश्यार्थप्रपञ्चश्च ताभिः त्रयं वा इदं नामरूपं
13284 कर्म इति श्रुतिदर्शितद्वैतप्रपञ्चभावैरविविक्ततया
13285
13286 प। १२६)
13287
13288 ब्रह्मवित् स्वं पश्यत्सदात्मनि स्वस्मिन् स्वप्न इव
13289 वधबन्धशोकमोहादिदुःखिस्वभावं भाति तत्तथा भातमपि ब्रह्म
13290 योऽधिकारी स्वशब्दोत्थैः स्वात्ममात्रपरिशेषक नेतिनेति
13291 इत्यादिवाक्यकृतैर्द्वैतनिषेधैर्यत् यादृशं परिशिष्टं वेत्ति स एव
13292 तद्ब्रह्म तत्त्वतोवेत्ति नत्वध्यारोपितनामरूपादिसंवलितदर्शीत्यर्थः॥ अथवा
13293 [३] वागिति वचनादिक्रियाशक्तिप्रधानानि कर्मेन्द्रियाण्युपलक्ष्यन्ते।
13294 भा इति प्रकाशप्रधानानि ज्ञानेन्द्रियाणि। तैद्वारैर्यो ब्रह्मविद्वस्तुतो
13295 ब्रह्मापि पश्यति स ब्रह्म सन्नप्यात्मनि स्वप्न इवाब्रह्मभूतोऽन्यथा भाति।
13296 बहिर्मुखस्य तत्त्वदर्शनासिद्धेः। पराञ्चि खानि
13297 व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् इत्यादिश्रुतेः।
13298 यस्त्वधिकारी यत्प्रसिद्धमिदं प्रपञ्चरूपमपि स्वशब्दोत्थैः ब्रह्मैवेदं
13299 सर्वम् आत्मैवेदं सर्वं
13300 इत्यादिपरमार्थपरवाक्यजन्यबोधैर्यत्सर्वाधिष्ठानसन्मात्रं वेत्ति स
13301 व्यावृत्तबाह्येन्द्रियप्रसरः प्रत्यङ्मुखस्तद्ब्रह्म वेत्ति। तथाच
13302 बाह्यदृष्ट्या ब्रह्मापि दृष्टमनर्थ एव प्रामाणिकप्रत्यग्दृष्ट्या तु
13303 जगदपि दृष्टं प्रुषार्थायेति सृष्टिप्रपञ्चनव्याजेन
13304 प्रत्यग्दृष्टिव्युत्पादनेऽस्य प्रकरणस्य तात्पर्यमित्यर्थः। अथवा [४]
13305 वक्ष्यमाणाभिरुपदेशवाग्भिर्भाभिर्दृष्टान्ताख्यानोपपत्तिप्रकाशैश्चेत्
13306 अदुच्यत इति शेषः। यद्ब्रह्मविदेव परमार्थतो ब्रह्म न
13307 ब्रह्मनामकमर्थान्तरं व्यवहितविप्रकृष्टदेशे स्वात्मनोऽन्यदेवास्तीति
13308 भ्रमितव्यमिति। यदिदं दृश्यप्रपञ्चरूपं तत्स्वप्न इवात्मन्येवाध्यस्तं
13309 भाति न तदपि परमार्थसत्यमन्यदस्तीति भ्रमितव्यमिति। तत्र
13310 चोक्तब्रह्मभावजगद्भावद्वये यो विवेक्यविवेकी वा यदेव
13311 स्वशब्दोत्थैर्ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं देवदत्तोऽहमिति
13312 स्वाभाविकलौकिकप्रसिद्धमिथ्यास्वशब्दजन्यैर्वा ब्रह्मैवाहं

13313 चिदेवाहमित्यादिशास्त्रीयसत्यार्थस्वशब्दजन्यैर्वा प्रत्ययैर्यद्यादृशं
13314 स्वरूपं स्वस्य वेत्ति स तदेव वेत्ति पुनःपुनरनुभवति। संसार्यात्मदर्शिनः
13315 संसार एव फलति ब्रह्मात्मदर्शिनस्तु ब्रह्मभाव एवेति तद्दर्शिनैव
13316 भाव्यमिति भावः॥ अथवा [५] ननु प्रागुपदिष्टमेव ब्रह्म
13317 यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वं सत्तानियतिरुच्यते अस्त्यनन्तविलासात्मा सर्वगः
13318 सर्वसंश्रयः इत्यादिना तत्रोपदिष्टे ब्रह्मणि शमाद्यभावाच्चित्तास्थैर्ये
13319 प्राप्ते शमादिसाधनानि तद्दृढीकाराय पौरुषप्रयत्नश्चोपदिष्ट इति
13320 नोपदेष्टव्यान्तरमवशिष्यते। यदि सकृदुपदिष्टवाक्यार्थप्रकाशैर्ब्रह्म
13321 न भाति तर्हि शतकृत्वोऽप्युपदिश्यमानं तथैवेति किमस्यैव
13322 पुनःपुनरुपदेशेन पिष्टपेषणप्रायेणेत्याशङ्क्याह - वाग्भाभिरिति।
13323 यो ब्रह्मवित् ब्रह्मवेत्ता श्रोता वाग्भाभिः
13324 सकृदुपदेशवाक्यार्थप्रकाशैर्हेतुभिर्यद्ब्रह्म स्वयमेवेति भाति प्रथते
13325 तत्स्वप्न इव भादितप्रायं न दृढतरं भवति
13326 निद्रावशोऽनिरूढनाक्षत्रादिस्वनामघटितोपांशुप्रबोधकवाक्यमिव न
13327 सम्यगवधारयतीति वार्थः। स एव हे देवदत्त हे
13328 यज्ञदत्तेत्यादिचिरव्यवहारनिरूढस्वनामसंबोधनोत्थैरिव
13329 बहुकालाभ्यस्तश्रवणाद्यभ्यासदृढपरिचितमहावाक्योत्थप्रत्ययैर्यद्वेत्
13330 ति स एव तद्वेत्ति। तादृशासंदिग्धस्वात्मबोध एवाविद्योच्छेदहेतुरित्यर्थः।
13331 तथाच तादृशदृढनिश्चयापरोक्षानुभवाय
13332 पुनःपुनरुपपत्तिभिरुपदेशो [पुनःपुनरुपदेशो इति पाठः]
13333 यावत्फलोदयमभ्यसनीय इत्युत्तरग्रन्थोपपत्तिरिति भावः। तथाच सूत्रम्
13334 आवृत्तिरसकृदुपदेशात् इति॥ अथवा [६] यथा
13335 अब्रह्मविज्जाग्रद्धयादिचिरवासनावासितः स्वप्ने अविद्यया
13336 कुत्सनभर्त्सनभीषणादिवाग्भिर्भयकम्पपलायनगर्तपतनादिप्रतिभाभिश्चो
13337 पलक्षितो दुःखी भाति यथा वा उपासको जाग्रद्देवभाववासनावासितः स्वप्ने
13338 देव इव राजेव
13339 स्तुतिप्रशंसनादिवाग्भिर्जक्षणक्रीडनविमानारोहनभोविहारादिप्रतिभाभिश्च्
13340 ओपलक्षितो [वाग्भा इति पाठः] भाति तथा ब्रह्मविदपि
13341 चिराभ्यस्तश्रवणादिवासितः स्वप्ने ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं
13342 अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति
13343 परमार्थप्रतिपादकवाग्भिर्वास्तवब्रह्मभावप्रतिभाभिश्च भाति। तथा
13344 फलावस्थायामपि स्वप्नवत्परलोकफलस्यापि
13345 दृढाभ्यस्तवासनानुसारित्वस्य लीलोपाख्यानादौ व्युत्पादयिष्यमाणत्वात्।
13346 नन्वत्र किं प्रमाणं तत्राह - यदिति। यदिदं स्वप्नवत्परलोकस्यापि
13347 वासनानुसारित्वं तत्स्वयमेव शब्दयन्ति बोधयन्ति नतु मूलसापेक्षतयेति
13348 स्वशब्दाः श्रुतयस्तदुत्थैः प्रत्ययैः स्वतःप्रमाणभूतैरध्यवसीयते।
13349 अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छादयति गर्तमिव पतति यदेव
13350 जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यतेऽथो यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं
13351 सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः। तद्य इह व्याघ्रो वा सिंहो वा
13352 यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति। यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनं मनो
13353 कृतेनायात्यस्मिन् शरीरे इत्यादिश्रुतिभ्यः। यं यं वापि स्मरन्भावं
13354 त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः॥
13355 तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर इत्यादिस्मृतिभ्यश्चेत्यर्थः।
13356 तथाचाभ्यासदशायां यो यद्वेत्ति संसार्यात्मानं ब्रह्मात्मभावं वा
13357 सफलावस्थायामपि तद्वेत्त्यनुभवतीति निरन्तरं ब्रह्मानुभववासनैव
13358 दृढीकार्येत्युत्पत्तिप्रकरणतात्पर्यार्थ इति भावः॥ अथवा [७]
13359 वाग्भिः श्रुतिस्मृत्यादिशब्दप्रमाणैर्भाभिर्विद्वदनुभवप्रकाशैश्च
13360 ब्रह्मविद्ब्रह्मैव।
13361 यदिदमस्याज्ञानदशाप्रसिद्धमब्रह्मत्वमवस्थात्रयं च तदात्मनि स्वप्न
13362 इव भाति। तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः इति श्रुतेः
13363 तस्मात्संभावनामात्रः संसारः प्रत्यगात्मनि। उक्तेऽर्थे
13364 संशयश्चेत्यात्प्रत्यग्दृष्ट्या निरीक्ष्यताम्॥ इति

13365 वार्तिकादिप्रसिद्धविद्वदनुभवाच्च। तदुक्तार्थद्वयं योऽधिकारि स्वः स्वीयः
13366 करतलामलकवदपरोक्षीकृतात्मतत्त्व उपदेशकुशल
13367 आचार्यस्तस्योपदेशशब्दोत्थैरनुभवानुकूलैरूहापोहाद्युपायैर्यद्यादृश
13368 ं वेत्ति स एव स्वानुभवतोऽपि तद्वेत्ति। आचार्यवान्पुरुषो वेद। आचार्याद्धैव
13369 विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्। आचार्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः
13370 इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः॥ अथवा [८] ब्रह्मविदामनुभवसिद्धं ब्रह्म
13371 व्यवहारे वाग्भाभिस्तुल्यं भाति यथा वा घटादिशब्दाः
13372 संकेतात्स्वानुरञ्जितमर्थं प्रकाशयन्ति तद्भावापन्नेव स्वयं प्रथते
13373 यथा भा आलोकोऽपि तथा प्रथते एवं ब्रह्मापि भास्यानुरञ्जितं
13374 तदविविक्तस्वप्रकाशं प्रथत इत्यर्थः। नन्वसङ्गाद्वितीयस्य कथं
13375 परानुरञ्जनेन प्रथनं तत्राह - यदिति।
13376 यद्यस्मात्कारणादात्मन्यध्यासेन स्वप्न इव इदं तनोतीतिदंतत्।
13377
13378 प्। १२७)
13379
13380 सर्वप्रपञ्चविवर्तोपादानमित्यर्थः। तथाच कारणस्य कार्यानुरञ्जनं
13381 युक्तमेव। कार्यमिथ्यात्वाच्च नासङ्गाद्वितीयताविरोध इति भावः।
13382 तत्तथाभूतं ब्रह्म
13383 स्वशब्दोत्थैरनुगतस्वयंरूपमात्रपरामर्शात्मादिशब्दनिकृष्टबोधैर्य्
13384 ओ वेत्ति स तदसङ्गोदासीनस्वप्रकाशचिन्मात्रस्वभावं वेत्ति न
13385 विशेषनामरूपसंवलितदर्शीत्यर्थः॥ अथवा [९] ब्रह्म
13386 स्वप्रकाशत्वाद्ब्रह्मवित्स्वप्रथायामन्यनिरपेक्षमपि वाग्भाभिः वागेवास्य
13387 ज्योतिर्भवति आदित्य एवास्य ज्योतिर्भवति इति श्रुत्युक्तेर्ज्योतिरन्तरैर्व्यामोहात्स्वप्न
13388 इवात्मनि ज्योतिरन्तरासंकीर्णदशायामेव समाध्यादौ निष्कृष्टं भाति न
13389 संसारजागरे। श्रुत्या तत्रैव आत्मैवास्य ज्योतिर्भवत्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते
13390 पल्ययते कर्म कुरुते इति स्वयंज्योतिष्ट्वास्फुटीभावप्रदर्शनात्। इत्थं स्वप्ने
13391 व्युत्पादितस्य स्वयंज्योतिरात्मनो जागरेऽप्यनुभवे उपायमाह - यदिति।
13392 इदमिति तदिति स्वमिति च
13393 शब्दैरुत्थैराधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकविषयप्रत्ययैर्भोक्तारं प्रति एति
13394 आगच्छतीति यत्तथाविधं यद्विषयजातं तद्यो वेत्ति स तद्ब्रह्मैव सन्वेत्ति नतु
13395 कल्पितोपाध्यात्मा सन्वेत्ति। जडात्मनो वेदनशक्त्यभावात् नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा
13396 नान्योऽतोऽस्ति श्रोता इति द्रष्टश्रोत्रन्तरप्रतिषेधाच्चेति भावः। तथाच
13397 बहिरर्थप्रकाशे ज्योतिरन्तरसंकीर्णत्वेऽपि नान्तरुपनीतार्थप्रथायां
13398 तत्संकर इति जागरेऽपि स्वयं ज्योतिरात्मा विवेकिभिः सुबोध इति सदैव
13399 तद्विमर्शपरेण भाव्यमित्याशयः॥ अथवा [१०] यदिदमिहलोकरूपं
13400 कर्मस्थानं तत्स्वर्गादिरूपं तत्फलस्थानं स्वं स्वयं तत्फलभोक्ता चेति
13401 त्रितयप्रतिपादककर्मकाण्डशब्दोत्थैः प्रत्ययैर्यद्भाति
13402 यच्चोपनिषद्वाग्भिर्मननादिप्रकाशैश्चाहं ब्रह्मविद्ब्रह्मेति वा भाति
13403 तत्सर्वं स्वप्न इवाप्रबुद्ध एवात्मनि भाति न भूमात्मनि। यत्र नान्यत्पश्यति
13404 नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा इति श्रुतेः। सर्वाणि च शास्त्राणि
13405 विधिनिषेधमोक्षपराण्यविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तन्ते इति भाष्याच्च। तदिदं
13406 रहस्यं योगस्तद्वेदेति श्रुतिं विडम्बयन्नह - यो यद्वेत्तीति।
13407 विद्वदनुभवैकसिद्धमिदमित्यर्थः॥ दुरूहस्यास्य पद्यस्य सुधीभिरपि
13408 दुर्गमाः। इमे गुरुप्रसादेन दशार्थाः संप्रकाशिताः॥ १॥
13409
13410 न्यायेनानेन लोकेऽस्मिन्सर्गे ब्रह्माम्बरे सति।
13411 किमिदं कस्य कुत्रेति चोद्यमूचे निराकृतम्॥ २॥
13412
13413 इत्थं प्रकरणार्थसंक्षेपोपदर्शनमुखेनावान्तरविषये प्रदर्शिते
13414 प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानलक्षणावान्तरप्रयोजनानुबन्धी
13415 प्राक्तनचोद्यपरिहारोऽप्यर्थात्सिद्ध इत्याह - न्यायेनेति। अनेन संक्षेपतो
13416 दर्शितेन विस्तरतो

वक्ष्यमाणेनाध्यस्तस्याधिष्ठानात्पृथगसत्त्वन्यायेनाध्यारोपापवादन्‍
आयेन वा ब्रह्माम्बरेऽध्यासक्रमेणास्मिन्परिदृश्यमाने सर्गे प्रपञ्चरूपे
सति सर्गे वाऽपवाद क्रमेण लोकेऽवलोक्यमाने ब्रह्माम्बरे ब्रह्माकाशमात्रे
सति तदेतद्भगवन्ब्रूहि किमिदं परिणश्यति। किमिदं जायते भूयः किमिदं
परिवर्धते॥ इत्यादिना भवान् प्राग्यत्सतो नाशाद्यसंभवचोद्यमूचे तत्स्वतो
निराकृतमेवोचे। सतो नाशाद्यनभ्युपगमान्नश्वरस्य
सत्त्वानभ्युपगमाच्चोद्यविषयाभावादित्यर्थः॥ २॥

अहं तावद्यथाज्ञानं यथावस्तु यथाक्रमम्।
यथास्वभावं तत्सर्वं वच्मीदं श्रूयतां बुध॥ ३॥

इत्थमवान्तरविषयफले प्रदर्श्य विस्तरोक्तिं प्रतिजानीते - अहमिति। इदं
संक्षिप्य दर्शितमर्थजातं वच्मि विस्तरेणेत्यर्थः। प्रमाणतोऽनुभवतश्च
यथाज्ञानं परीक्षणतो यथावस्तु साधनोपपत्तिनिरूपणतो यथाक्रमं
श्रोतृबुद्धिपरिपाकानुसारतश्च यथास्वभावम्। सर्वत्र
पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः। अथवा यथावस्त्विति सर्गपूर्वावस्थोक्तिस्तदा
सर्वजगतः सन्मात्ररूपत्वात् यथाज्ञानमिति सर्गारम्भकलनोन्मुखत्वोक्तिः।
यथाक्रममिति स्थूलीभावेन सृष्टिक्रमोक्तिः। यथास्वभावमिति
जगदारोपदशयामप्यविकृतस्वभावोक्तिः। सर्वमिति
ज्ञानप्राप्यपूर्णभावोक्तिः। तस्मात्तत्सर्वमभवत् इति श्रुतौ पूर्णभावे
सर्वशब्ददर्शनात्। बुधेत्युत्तमाधिकारस्मारणं श्रवणादरोत्पादनार्थम्
॥ ३॥

स्वप्नवत्पश्यति जगच्चिन्नभोदेहवित्स्वयम् [चिन्मयं इति पाठः]।
स्वप्नसंसारदृष्टान्त एवाहंत्वंसमन्वितम्॥ ४॥

स्वप्नवदात्मनीति यदुक्तं तस्य तात्पर्यं विशदयति - स्वप्नवदिति।
चिन्नभोदेहविज्जीवभावापन्नं सद्यज्जगत्पश्यति तत्स्वप्नवत्पश्यति। यथा
स्वप्नदर्शनं विषयबाधेऽपि न बाध्यते तद्वज्जगद्दर्शनमपीति। दृशेः
सत्यत्वे तात्पर्यमिति भावः। एवमहमिति प्रत्यगात्मतादात्म्येन त्वमिति
पराग्भावेन च भासमानं प्रपञ्चरूपमपि स्वप्नसंसारदृष्टान्ते
दार्ष्टान्तिकत्वेन् समन्वितं सम्यक्संबद्धम्। तस्य मिथ्यात्वे तात्पर्यमिति
भावः। अथवा ननु प्रमाणजस्य कथमप्रमाणजं स्वप्नदर्शनं
दृष्टान्तस्तत्राह - देहविदिति। यद्यपि बाह्यं जगत्प्रमाणैः पश्यत
तथापि कार्यकरणसघातात्मकव्यष्टिसमष्टिदेहभासकः
[कारणसंघाता इति पाठः] स्वयमेव न बाह्यप्रमाणसापेक्ष
इत्यर्थः। ननु रूपादिमत्त्वाद्देहोऽपि चक्षुरादिनैव भासतां तत्राह -
अहंत्वमिति। यदि चक्षुरादिना स भासेत तर्हीदभित्येव भासेत। तद्विषये
सर्वत्रेदंत्वदर्शनात्। अहंत्वं तु तत्र भासमानं
स्वप्नसंसारदृष्टान्त एव समन्वितं युक्तमित्यर्थः। अथवा अस्तु देहस्य
स्वप्नसाम्यं तथापि कथं बाह्यनामरूपात्मकजगन्मात्रस्य तथात्वं
तत्राह - अहंत्वंसमन्वितमिति। न बाह्यरूपादितावन्मात्रं निष्कृष्टं
भासते किंतु रूपमहं पश्यामीति
त्रिपुटीभूतमहमर्थसंवलितत्वमर्थरूपम् तत्तु
साक्षिमात्रगम्यत्वात्स्वप्नसंसारदृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकं भवत्येवेति
शेषः। नह्यध्यस्तगोचरज्ञाने सत्यार्थो विषयो भवति। अध्यस्तमेव हि
परिस्फुरति भ्रमेषु नान्यत्कथंचन परिस्फुरति भ्रमेषु इति
सिद्धान्तद्वाह्यप्रमाणानां व्यवहारेष्वर्थाविसंवादमात्रेणापि
व्यावहारिकप्रामाण्याविघातादिति भावः॥ ४॥

प्। १२८)

13469 मुमुक्षुव्यवहारोक्तिमयात्प्रकरणात्प्रकरणात्परम् ।
13470 अथोत्पत्तिप्रकरणं मयेदं परिकथ्यते ॥ ५ ॥
13471
13472 अथेत्यानन्तर्येण हेतुतासंगतिर्दर्शिता ॥ ५ ॥
13473
13474 बन्धोऽयं दृश्यसद्भावाद्दृश्याभावेन बन्धनम् [सद्भावो
13475 दृश्याभावेन इति पाठः] ।
13476 न संभवति दृश्यं तु यथेदं तच्छृणु क्रमात् ॥ ६ ॥
13477
13478 ननु बन्धनिरासोपायार्थिनो मम किमनेन
13479 दृश्यमिथ्यात्वपरोत्पत्तिप्रकरणश्रवणेनेत्यत्राह - बन्ध इति ॥ ६ ॥
13480
13481 उत्पद्यते यो जगति स एव किल वर्धते ।
13482 स एव मोक्षमाप्नोति स्वर्गं वा नरकं च वा ॥ ७ ॥
13483
13484 ननु न दृश्यासंभवमात्रेण बन्धनिवृत्तिः
13485 उत्पत्तिवृद्धिनाशस्वर्गनरकादेर्बन्धस्य
13486 द्रष्टृधर्मताप्रत्ययेनात्मकोऽत्यन्तःपातेन दृश्यनिवृत्तावपि
13487 तदनिवृत्तेरित्याशङ्क्याह - उत्पद्यत इति द्वाभ्याम् । सत्यमुत्पद्यते यः स
13488 एव वृद्ध्यपक्षयस्वर्गनरकादीन् बन्धमोक्षौ चानुभवेन्न त्वात्मा
13489 उत्पत्त्यादिस्वभावः । स्वस्वरूपानवबोधेनैव
13490 तस्योत्पत्त्यादिभ्रमविभावनादित्यर्थः ॥ ७ ॥
13491
13492 अतस्ते स्वावबोधार्थं तत्तावत्कथयाम्यहम् ।
13493 उत्पत्तिः संसृतावेति पूर्वमेव हि यो यथा ॥ ८ ॥
13494
13495 यतः स्वानवबोधादेव बन्धोऽतः स्वावबोधार्थं तद्दृश्यासंभवं
13496 तावद्वक्ष्यमाणप्रकारं कथयामि । यथा उत्पत्त्यादिसंबन्धः संसृतौ
13497 दृश्यसंसारकोटौ एति नात्मकोटौ । आत्मा तु दृश्योत्पत्तेः पूर्वं यथा
13498 तथैव नाणुमात्रमपि विक्रियत इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न
13499 बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा [मुक्त इत्येषा इति
13500 पाठः] परमार्थता इति ॥ ८ ॥
13501
13502 इदं प्रकरणार्थं त्वं संक्षेपाच्छृणु राघव ।
13503 ततः संकथयिष्यामि विस्तरं ते यथेप्सितम् ॥ ९ ॥
13504
13505 अयमेवास्य प्रकरणस्यार्थ इति वक्ष्यमाणविस्तरोपोद्घाततयास्मिन्सर्गे
13506 संक्षेपतः प्रपश्यत इत्याह - इदमिति । अयं चासौ प्रकरणार्थश्चेति
13507 कर्मधारयः । प्रकरणार्थमुत्पत्तिप्रकरणोपोद्घाताय
13508 इदमेतत्सगप्रपाद्यमिति वा ॥ ९ ॥
13509
13510 यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ।
13511 तत्सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति ॥ १० ॥
13512
13513 पूर्वमेव हि यो यथेत्युक्तार्थस्योपपादनाय
13514 प्रलयावस्थापरिशिष्टात्मस्वरूपं वक्तुं पूर्वसर्गस्य कारणे लयप्रकारं
13515 दृष्टान्तेनाह - यदिदमिति ।
13516 सांख्यनैयायिकाद्यभिमतप्रधानपरमाण्वादिपरिशेषात्मकप्रलयवैधर्
13517 म्यार्थं दृष्टान्तोक्तिः ॥ १० ॥
13518
13519 ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
13520 अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ॥ ११ ॥

13521
13522 स्तिमितमक्रियममूर्तत्वात्। गम्भीरमपरिच्छेद्यत्वात्। अरूपत्वान्न तेजः।
13523 भारूपत्वान्न तमः। निर्धर्मकत्वादनाख्यम्।
13524 अज्ञानावृतत्वादनभिव्यक्तं प्रपञ्चसंस्काराधारत्वाद्वा अनभिव्यक्तम्
13525 ॥ ११ ॥
13526
13527 ऋतमात्मा परं ब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः।
13528 कल्पिता व्यवहारार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः ॥ १२ ॥
13529
13530 उत्कृष्टप्रमाणश्रुतिगम्यत्वादृतम्। यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति
13531 विषयानिह। यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति शब्द्यते ॥ इति व्यासोक्तरीत्या
13532 आत्मा। सत्यतोत्कर्षावधित्वात्परम्। बृहत्त्वाज्जगदाकारबृंहकत्वाद्वा
13533 ब्रह्म। यथाशास्त्रं विद्वद्भिरनुभूयमानं सत्यम्। व्यवहार
13534 उपदेश्योपदेशस्तदर्थम् ॥ १२ ॥
13535
13536 स तथाभूत एवात्मा स्वयमन्य इवोल्लसन्।
13537 जीवतामुपयातीव भाविनाम्ना [भाविनाम इति पाठः] कदर्थिताम्
13538 ॥ १३ ॥
13539
13540 सर्गादौ तस्यानृतं समष्टिजीवभावमाह - स इति।
13541 तथाभूतश्चित्स्वभावेन स्थित एव मोहादन्यो जड
13542 आकाशादिक्रमोद्भूतलिङ्गसमष्ट्यात्मा तदनुप्रवेशात्तदभिमानेन स
13543 इवोल्लसंस्तदन्तर्गतप्राणधारणोपाधिना
13544 देहनिष्पत्त्युत्तरभाविवागभिव्यक्त्यधीनत्वाद्भाविना जीवनाम्ना कदर्थितां
13545 कुत्सितार्थत्वेन संपादितां जीवतां एतीव [सेतीव इति पाठः] भ्रान्त्या।
13546 वस्तुतस्तु नैत्येवेत्यर्थः ॥ १३ ॥
13547
13548 ततः स जीवशब्दार्थकलनाकुलतां गतः।
13549 मनो भवति भूतात्मा मननान्मन्थरीभवन् ॥ १४ ॥
13550
13551 इत्थं ज्ञानशक्तिमात्रसाध्यं सर्गमुक्त्वा क्रियाशक्तिसहकृततत्साध्यं
13552 तमाह - तत इति। जीवशब्दार्थः क्रियाशक्तिप्रधानप्राणधृतिस्तत्कलनेन
13553 आकुलतां चञ्चलताम्। भूतात्मा भौतिकलिङ्गात्मा।
13554 संकल्पविकल्पमननान्मन्थरीभवन् जाड्येन मन्दीभवन् ॥ १४ ॥
13555
13556 मनः संपद्यते तेन महतः परमात्मनः।
13557 सुस्थिरादस्थिराकारस्तरङ्ग इव वारिधेः ॥ १५ ॥
13558
13559 तेन मनोभावेन। महतः परमात्मन इति ल्यब्लोपे पञ्चम्यौ।
13560 तादृशपरमात्मभावं विस्मृत्येत्यर्थः। मनः संपद्यते
13561 मनोधर्मसंकल्पादीनात्मन इति मन्यते ॥ १५ ॥
13562
13563 तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः।
13564 तेनेत्थमिन्द्रजालश्रीर्विततेयं वितन्यते ॥ १६ ॥
13565
13566 तदेवं समष्टिमनोभावमापन्नं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म
13567 स्वयमन्येनाबोधितमपि पूर्ववासनानुरोधाद्विराड्भावं भुवनादिभावं
13568 तत्र चतुर्विधभूतग्रामभावमिति नित्यं स्वैरमेव संकल्पयतीत्यर्थः। तेन
13569 सत्यसंकल्पेन ॥ १६ ॥
13570
13571 यथा कटकशब्दार्थः पृथक्त्वार्हो न काञ्चनात्।
13572 न हेम कटकात्तद्वज्जगच्छब्दार्थता परे ॥ १७ ॥

इत्थमध्यारोपसहस्रेणापि नाधिष्ठानस्य पारमार्थिकस्थितिभङ्ग इति
दर्शयितुं दृष्टान्तमाह - यथेति।
हेमकटकरूपात्काञ्चनात्कटकशब्दार्थो यथा पृथक्त्वार्हो नेत्यन्वयः।
परे ब्रह्मणि प्रतिभाता जगच्छब्दार्थतापि ततः पृथक्त्वार्हा नेत्यर्थः॥ १७
।।

ब्रह्मण्येवास्त्यनन्तात्म यथास्थितमिदं जगत्।
न जगच्छब्दकार्थेऽस्ति हेम्नीव कटकात्मता॥ १८॥

द्वयोः पृथक्त्वानर्हत्वेनैकसत्ताकता सिद्धा सा चानागन्तुकब्रह्मभावे
स्वतो जगद्भावे तु तदधीना न स्वत इत्याह - ब्रह्मण्येवेति। इदं जगत्
अनन्तात्मपरित्यक्तपरिच्छेदस्वभावं ब्रह्मस्वभाव एवास्ति
जगच्छब्दकार्थे अन्तवदात्मस्वभावे तु नास्ति कटकात्मता यथा
हेमस्वभावेऽस्ति न कटकस्वभावे तद्वत्॥ १८॥

प्। १२९)

सती वाप्यसती तापनद्येव लहरी चला।
मनसेहेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते॥ १९॥

यदि स्वतो नास्ति कथं सतीव भाति तत्राह - सतीति। तापो
मरुमरीचिस्तत्कल्पितनद्या लहरीव जागती इन्द्रजालश्रीरसत्यपि सतीव प्रवितन्यत
इत्यन्वयः॥ १९॥

अविद्या संसृतिर्बन्धो माया मोहो महत्तमः।
कल्पितानीति नामानि यस्याः सकलवेदिभिः॥ २०॥

तस्या असत्त्वं तु आविद्यकत्वेनाविद्यात्मकत्वादित्यभिप्रेत्य
तदनुरूपनामभिरविद्यां दर्शयति - अविद्येति। विद्यापोद्यत्वादविद्या।
ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्संसरणहेतुत्वात्संसृतिः। अस्वातन्त्र्यप्रयोजकत्वाद्बन्धः।
मिथ्यात्वान्माया। भ्रमहेतुत्वान्मोहः। दुस्तरत्वान्महत्।
स्वरूपावरकत्वात्तम इत्यादीनि नामानि॥ २०॥

बन्धस्य तावद्रूपं त्वं कथ्यमानमिदं शृणु।
ततः स्वरूपं मोक्षस्य ज्ञास्यसीन्दुनिभानन॥ २१॥

द्रष्टुर्दृश्यस्य सत्ताङ्ग बन्ध इत्यभिधीयते।
द्रष्टा दृश्यबलाद्बद्धो [वशाद्बद्ध इति पाठः]
दृश्याभावे विमुच्यते॥ २२॥

ज्ञानेन बाधितुं प्राप्तुं च योग्यं बन्धमोक्षयोः स्वरूपमाह -
द्रष्टुरिति। अङ्गेति प्रियसंबोधने॥ २२॥

जगत्त्वमहमित्यादिर्मिथ्यात्मा दृश्यमुच्यते।
यावदेतत्संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते॥ २३॥

नेदं नेदमिति व्यर्थप्रलापैर्नोपशाम्यति।
संकल्पजनकैर्दृश्यव्याधिः प्रत्युत वर्धते॥ २४॥

ननु यदि दृश्यासंभव एव मोक्षस्तर्हि तदा तदोपस्थितस्य दृश्यस्य
नेदं नेदमिति निरासेनैव रोगनिरासेनारोग्यमिव स सेत्स्यतीति किं

13625 तत्त्वज्ञानायासेनेत्यत आह - नेदमिति। नेदमिति प्रलापो हि सति दृश्ये
13626 बाधितार्थत्वात्तद्विरोधि दृश्यान्तरोत्पादनसंकल्पेन [त्पादनेन
13627 संकल्पेन इति पाठः] तदुत्पादनेन पूर्वदृश्यनिरासको वाच्यः तथा
13628 सत्येकदृश्यनिरासाय दृश्यद्वयजननाद्वर्धत इत्यर्थः॥ २४॥
13629
13630 न च तर्कभरक्षोदैर्न तीर्थनियमादिभिः।
13631 सतो दृश्यस्य जगतो यस्मादेति विचारकाः [विचारक इति पाठः]॥
13632 २५॥
13633
13634 हे विचारकाः दृश्यस्य सतः दृश्ये सति तर्कातिशयादिना दृश्यव्याधिर्न
13635 शाम्यतीत्येतावदेव न किंत्वन्योऽप्येति आगच्छतीत्यर्थः। षष्ठी चानादरे इति
13636 भावलक्षणे षष्ठी। दृश्यसत्ता नानादरादुपेक्ष्या किंतु विचारेण
13637 बाध्येत्यर्थः॥ २५॥
13638
13639 जगद्दृश्यं तु यद्यस्ति न शाम्यत्येव कस्यचित्।
13640 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः॥ २६॥
13641
13642 किंच दृश्यस्य स्वतः सत्तभ्युपगमे सतो बाधायोगादनिर्मोक्षः
13643 स्यादित्याह - जगदिति॥ २६॥
13644
13645 अचेत्यचित्स्वरूपात्मा यत्र यत्रैव तिष्ठति।
13646 द्रष्टा तत्रास्य दृश्यश्रीः समुदेत्यप्यणूदरे॥ २७॥
13647
13648 नन्वयं द्रष्टा तपोध्यानादिबलाद्दृश्यनिर्मुक्ते
13649 दृश्यसमावेशायोग्यपरमाणूदरादौ वा गत्वा तिष्ठन् दृश्यनिर्मुक्तो
13650 भविष्यतीति कथमनिर्मोक्षस्तत्राह - अचेत्येति। तप आदिना अचेत्यो
13651 बोद्धुमशक्यः अज्ञातचिद्रूप [चिद्रूपेति पदं क्वचिन्न पठ्यते]
13652 आत्मा यस्य स द्रष्टा तादृशात्मन एव दृश्यबीजत्वादणूदरेऽपि भ्रान्त्या
13653 वैपुल्यप्रतिभासाविरोद्धात्तत्रापि दृश्यबन्धो दुर्वार इति भावः॥ २७॥
13654
13655 तस्मादस्ति जगद्दृश्यं तत्प्रसृष्टमिदं मया।
13656 त्यक्तं तपोध्यानजपैरिति काञ्जिकतृप्तिवत्॥ २८॥
13657
13658 उक्तमुपसंहरति - तस्मादिति। स्वस्थाने प्रमृष्टं देशान्तरप्राप्त्या
13659 त्यक्तं चेत्यर्थः। काञ्जिकं पर्युषितौदनोदकं सुराविशेषो वा॥ २८॥
13660
13661 यदि राम जगद्दृश्यमस्ति तत्प्रतिबिम्बति।
13662 परमाणूदरेऽप्यस्मिंश्चिदादर्शे तथैव हि॥ २९॥
13663
13664 परमाणूदरेऽप्यात्मनि ब्रह्माण्डसमावेशसंभावनार्थमादर्शे इति।
13665 यथा विपुलप्रदेशे तथैव न संकोचेनेत्यर्थः॥ २९॥
13666
13667 यत्र तत्र स्थिते यद्वद्दर्पणे प्रतिबिम्बति।
13668 अद्न्यब्ध्युर्वीनदीवारि चिदादर्शे तथैव हि॥ ३०॥
13669
13670 ततस्तत्र पुनर्दुःखं जरा मरणजन्मनी।
13671 भावाभावग्रहोत्सर्गः स्थूलसूक्ष्मचलाचलः॥ ३१॥
13672
13673 स्थूलो जागरे सूक्ष्मः स्वप्ने भावाभावग्रहः सुषुप्तौ तूत्सर्ग इति।
13674 चलाचलोऽस्थिरः॥ ३१॥
13675
13676 इदं प्रमार्जितं दृश्यं मया चात्राहमास्थितः।

13677 एतदेवाक्षयं बीजं समाधौ संसृतिस्मृतेः || ३२ ||
13678
13679 ज्ञाननिरपेक्षसविकल्पकसमाधिना दृश्यमार्जनमाशङ्क्याह
13680 [मार्जनस्यासंभवमाह इति पाठः] - इदमिति | अस्मृतस्य
13681 प्रमार्जनायोगात्तत्स्मृतौ तु समाधिभङ्गादिति भावः || ३२ ||
13682
13683 सति त्वस्मिन्कुतो [ज्गद्दृश्ये इति पाठः] दृश्ये
13684 निर्विकल्पसमाधिता |
13685 समाधौ चेतनत्वं तु तुर्यं चाप्युपपद्यते || ३३ ||
13686
13687 अत एव न निर्विकल्पकसमाधिनापि तन्मार्जनमित्याह - सतीति | सति तु
13688 निर्विकल्पकसमाधौ चित्तसत्त्वे चेतनत्वं तद्बाधे तुर्यत्वं चोपपद्यते |
13689 दृश्ये सति तु निर्विकल्पसमाधितैव कुत इत्यन्वयः | न चाक्षयसुषुप्तात्वं
13690 तुर्यं चापीति पाठे तु स्पष्टम् || ३३ ||
13691
13692 व्युत्थाने हि समाधानात्सुषुप्तान्त इवाखिलम् |
13693 जगद्दुःखमिदं भाति यथास्थितमखण्डितम् || ३४ ||
13694
13695 अस्तु वा समाधिस्तथापि संसारो दुर्वार इत्याह - व्युत्थान इति | भाति
13696 भासमाने प्रतीचि प्राप्तं भवतीत्युत्तरेणान्वयः || ३४ ||
13697
13698 प्राप्तं भवति हे राम तत्किं नाम समाधिभिः |
13699 भूयोऽनर्थनिपाते हि क्षणसाम्ये हि किं सुखम् || ३५ ||
13700
13701 भूयोऽप्यनर्थनिपाते संभाविते सति क्षणमात्रसमाधानेन किं सुखम् |
13702 किमित्याक्षेपे | सुखं नास्तीत्यर्थः || ३५ ||
13703
13704 यदि वापि समाधाने निर्विकल्पे स्थितिं व्रजेत् |
13705 तदक्षयसुषुप्ताभं तन्मन्येतामलं पदम् || ३६ ||
13706
13707 यदि निर्विकल्पे स्थितिं कदाप्यव्युत्थानं व्रजेत्तर्ह्यक्षयसुखं विनापि
13708 ज्ञानं प्राप्तमिति यदि मन्येतेति पराभिप्रायानुवादः | अक्षयसुषुप्ताभमिति
13709 मौढ्यानुच्छेदादपुरुषार्थता सूचिता || ३६ ||
13710
13711 प्। १३०)
13712
13713 प्राप्यते सति दृश्येऽस्मिन्न च किंनाम केनचित् |
13714 यत्र यत्र किलायाति चित्ततास्य जगद्भ्रमः || ३७ ||
13715
13716 उत्तरमाह - प्राप्यत इति | अस्मिन्मनोलक्षणे दृश्ये सति
13717 केनचित्समाधियत्नवतापि किंनाम दृश्यं न प्राप्यते | यतोऽस्य चित्तता
13718 यत्रयत्र विषये आयाति तत्र तत्र तदनुबन्धी जगद्भ्रमो दुर्निवार इत्यर्थः || ३७ ||
13719
13720 द्रष्टाथ यदि पाषाणरूपतां भावयन्बलात् |
13721 किलास्ते तत्तदन्तेऽपि भूयोऽस्योदेति दृश्यता || ३८ ||
13722
13723 किंचायमज्ञत्वादनात्मानमेव पाषाणादिसमाधौ भावयेत् तदस्य तदन्ते
13724 फलकालेऽपि दृश्यतामेति न दृङ्मात्रपरिशेषसमाधिसिद्धिरित्याह -
13725 द्रष्टेति || ३८ ||
13726
13727 न च पाषाणतातुल्या निर्विकल्पसमाधयः |
13728 केषांचित्स्थितिमायान्ति सर्वैरित्यनुभूयते || ३९ ||

13729
13730 समाधिबललब्धनिर्दुःखपाषाणभावेऽपि न स्थैर्यं [स्थैर्यप्रत्याशा
13731 इति पाठः] प्रत्याशेत्याह - न चेति। इत्ययमर्थः सर्वैः
13732 समाधिनिष्ठैरनुभूयते॥ ३९॥
13733
13734 न च पाषाणतातुल्या रूढिं [वृद्धिं याताः इति पाठः] याताः
13735 समाधयः।
13736 भवन्त्यग्रपदं शान्तं चिद्रूपमजमक्षयम्॥ ४०॥
13737
13738 मा भूदनिरूढानां स्थैर्यं तद्भावापत्तिपर्यन्तनिरूढसमाधीनां तु
13739 स्थैर्यं स्यात्तत्राह - न चेति। रूढिं याता अप्यचेतना
13740 नित्यपाषाणतादितुल्याः समाधयः सर्वसंसारशान्त्युपलक्षितमग्रपदं
13741 मोक्षरूपं न भवन्ति॥ ४०॥
13742
13743 तस्माद्यदीदं सद्दृश्यं तन्न शाम्येत्कदाचन।
13744 शाम्येत्तपोजपध्यानैर्दृश्यमित्यज्ञकल्पना॥ ४१॥
13745
13746 अतः प्रागुक्तमेव सिद्धमित्याह - तस्मादिति॥ ४१॥
13747
13748 आलीनवल्लरीरूपं यथा पद्माक्षकोटरे।
13749 आस्ते कमलिनीबीजं तथा द्रष्टरि दृश्यधीः॥ ४२॥
13750
13751 साविद्ये द्रष्टरि दृश्यसद्भावं दृष्टान्तैः साधयति -
13752 आलीनेत्यादिचतुर्भिः। पद्माक्षकोटरे भाविकमलिनीवल्ल्या
13753 बीजमुपादानभूतमालीनं सूक्ष्मीभूतं पद्मवल्लरीरूपं यथा आस्ते असत
13754 उत्पत्त्ययोगात्तथा द्रष्टरि दृश्यसहिता धीरस्त्येवेत्यर्थः॥ ४२॥
13755
13756 यथा रसः पदार्थेषु यथा तैलं तिलादिषु।
13757 कुसुमेषु यथाऽमोदस्तथा द्रष्टरि दृश्यधीः॥ ४३॥
13758
13759 यत्र यत्र स्थितस्यापि कर्पूरादेः सुगन्धिता।
13760 यथोदेति तथा दृश्यं चिद्धातोरुदरे जगत्॥ ४४॥
13761
13762 सतश्चोद्भवोऽपि दुर्वार इत्यत्रापि दृष्टान्तमाह - यत्रेति॥ ४४॥
13763
13764 यथा चात्र तव स्वप्नः संकल्पश्चित्तराज्यधीः।
13765 स्वानुभूत्यैव दृष्तान्तस्तथा हृद्यस्ति दृश्यभूः॥ ४५॥
13766
13767 यदुक्तं परमाणूदरेऽपीति तत्रापि तमाह - यथेति। यथा तव हृदि
13768 अन्तर्मनोराज्यधीः स्वानुभूत्यैव दृष्टा। स्वप्नः संकल्पश्च दृष्ट इति
13769 विपरिणामः॥ ४५॥
13770
13771 तस्माच्चित्तविकल्पस्थपिशाचो बालकं यथा।
13772 विनिहन्त्येवमप्येतं द्रष्टारं दृश्यरूपिका॥ ४६॥
13773
13774 एवमुक्तदृष्टान्तवत् एतं द्रष्टारमपि दृश्य लक्षणा रूपिका निहन्ति।
13775 स्त्रीवेषेण मोहयित्वा पुरुषान्निघ्नन्त्यः पिशाच्यो रूपिका इत्युच्यन्ते॥ ४६॥
13776
13777 यथाङ्कुरोऽन्तर्बीजस्य संस्थितो देशकालतः।
13778 करोति भासुरं देहं तनोत्येवं हि दृश्यधीः॥ ४७॥
13779
13780 यदि सर्वं दृश्यं हृद्यस्ति तर्ह्यधुनैव सर्वैः कुतो नानुभूयते तत्राह

13781 - यथेति। देशकालकर्मपरिपाका अपि तदाविर्भावसहकारिण इति भावः॥ ४७
13782 ॥
13783
13784 द्रव्यस्य हृद्येव चमत्कृतिर्यथा
13785 सदोदितास्त्यस्तमितोज्झितोदरे।
13786 द्रव्यस्य चिन्मात्रशरीरिणस्तथा
13787 स्वभावभूतास्त्युदरे जगत्स्थितिः॥ ४८॥
13788
13789 अतर्क्याकार्यवैचित्र्यशक्तिश्चमत्कृतिः सा यथा बीजादिद्रव्यस्योदरे कोटरे
13790 हृदि सारभागे एवास्ति तथा चिन्मात्रस्वभावस्य
13791 विद्याशरीरिणोऽप्यात्मद्रव्यस्याप्युदरेऽन्तश्चिदचित्संवलनस्वभावभूता
13792 जगत्स्थितिरतीतानागतजगत्सत्तास्तीत्युक्तार्थनिगमनम्॥ ४८॥
13793
13794 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
13795 बन्धहेतुवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः॥ १॥
13796
13797 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
13798 बन्धहेतुवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः॥ १॥
13799
13800 द्वितीयः सर्गः २
13801
13802 श्रीवसिष्ठ उवाच।
13803
13804 इदमाकाशजाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम्।
13805 उत्पत्त्याख्यं प्रकरणं येन राघव बुध्यसे [बुध्यते इति
13806 पाठः]॥ १॥
13807
13808 अज्ञो भौतिकदेहात्मा मृत्युभक्षो न तत्त्ववित्।
13809 आकाशजो द्विज इव चिन्मात्रात्मेति कीर्त्यते॥ १॥
13810
13811 कामकर्मवासनासंभृताविद्योपहित आत्मैव जगद्बीजं मृत्युबीजं च।
13812 विद्यया तद्बीजशक्तिदाहे तु मृत्युवशो भवतीति प्रागुक्तार्थे विशेषं
13813 दर्शयितुं जगदाद्यस्रष्टृतत्त्वशोधनेन
13814 वक्ष्यमाणार्थोपोद्घातसंगतामाख्यायिकां वर्णयिष्यन् श्रीवसिष्ठ उवाच
13815 - इदमिति। आकाशादध्यस्ता विद्या नैल्याधारत्वेनाकाशसदृशाद-
13816 विद्यावृतत्वादीषत्प्रकाशाद्वा ब्रह्मणो जात आकाशजो लिङ्गसमष्ट्यात्मा
13817 हिरण्यगर्भस्तस्याख्यानम्॥ १॥
13818
13819 अस्ति ह्याकाशजो नाम द्विजः परमधार्मिकः।
13820 ध्यानैकनिष्ठः सततं प्रजानां च हिते रतः॥ २॥
13821
13822 तद्यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्ति इत्यादिश्रुत्या
13823 हैरण्यगर्भपदप्रापकसंवर्गविद्यादिधर्मे
13824 सर्वप्रजाकृतधर्माणामन्तर्भाववर्णनात्परमधार्मिकः।
13825 ध्यानमात्मचिन्तनं तदेकनिष्ठः॥ २॥
13826
13827 प्। १३१)
13828
13829 स चिरं जीवति यदा तदा मृत्युरचिन्तयत्।
13830 सर्वाण्येव क्रमेणाहं भूतान्यद्मि किलाक्षयः॥ ३॥
13831
13832 चिरं जीवति मृत्युवशो न भवति यदा तदेत्यर्थः॥ ३॥

13833
13834 एनमाकाशजं विप्रं न कस्माद्भक्षयाम्यहम् ।
13835 अत्र मे कुण्ठिता शक्तिः खड्गधारा इवोपले ॥ ४ ॥
13836
13837 इति संचिन्त्य तं हन्तुमगच्छत्तत्पुरं तदा ।
13838 त्यजन्त्युद्यममुद्युक्ता न स्वकर्माणि केचन ॥ ५ ॥
13839
13840 तत्पुरं मेरुमध्ये प्रसिद्धम् । सत्यलोके मृत्योरप्रवेशात् । उद्युक्ता
13841 उद्योगयुक्ताः समर्थाः ॥ ५ ॥
13842
13843 ततस्तत्सदनं यावन्मृत्युः प्रविशति स्वयम् ।
13844 तावदेनं दहत्यग्निः कल्पान्तज्वलनोपमः ॥ ६ ॥
13845
13846 समाधिविघातकप्रतिरोधाय पूर्वमेव ब्रह्मणा प्राकारतया संकल्पितोऽग्निः ।
13847 एनं मृत्युम् ॥ ६ ॥
13848
13849 अग्निज्वालामहामालां विदार्यान्तर्गतो ह्यसौ ।
13850 द्विजं दृष्ट्वा समदातुं हस्तेनैच्छत्प्रयत्नतः ॥ ७ ॥
13851
13852 अग्निज्वालानां महतीं मालां वलयं विदार्य ॥ ७ ॥
13853
13854 नचाशकत्पुरो दृष्टमपि हस्तशतैर्द्विजम् ।
13855 बलवानप्यवष्टब्धुं संकल्पपुरुषं यथा ॥ ८ ॥
13856
13857 अवष्टब्धुं स्प्रष्टुम् ॥ ८ ॥
13858
13859 अथागत्य यमं मृत्युरपृच्छत्संशयच्छिदम् ।
13860 किमित्यहं न शक्नोमि भोक्तुमाकाशजं विभो ॥ ९ ॥
13861
13862 यम उवाच ।
13863
13864 मृत्युओ न किंचिच्छक्तस्त्वमेको मारयितुं बलात् ।
13865 मारणीयस्य कर्माणि तत्कर्तॄणीति नेतरत् ॥ १० ॥
13866
13867 एकः असहायः । तत्कर्तॄणि मारणकर्तॄणि । इति एतस्मान्नेतरत्त्वदशक्तौ
13868 कारणमिति शेषः ॥ १० ॥
13869
13870 तस्मादेतस्य विप्रस्य मारणीयस्य यत्नतः ।
13871 कर्माण्यन्विष्य तेषां त्वं साहाय्येनैनमत्स्यसि ॥ ११ ॥
13872
13873 अन्विष्य गवेषणं कुरु । एष गतौ श्यन् लोट् हिः । साहाय्येन आनुकूल्येन ॥ ११ ॥
13874
13875 ततः स मृत्युर्बभ्राम तत्कर्मान्वेषणादृतः ।
13876 मण्डलानि दिगन्तांश्च सरांसि सरितो दिशः ॥ १२ ॥
13877
13878 कस्मिन्देशेऽयं प्राक्किं कर्म कृतवानिति सप्रणिधानं पर्यालोचनमेव
13879 चिरयत्ननिष्पाद्यत्वाद्बभ्रामेत्युच्यते न देशसंचरणम् ।
13880 कर्तृलिङ्गसमवायिनामदृष्टानां बहिरन्वेषणाप्रसक्तेः ॥ १२ ॥
13881
13882 वनजङ्गलजालानि शैलानब्धितटानि च ।
13883 द्वीपान्तराण्यरण्यानि नगराणि पुराणि च ॥ १३ ॥
13884

13885 पुराणि महानगरोपकण्ठे शाखानगराणि ||१३ ||
13886
13887 ग्रामाण्यखिलराष्ट्राणि देशान्तर्गहनानि च |
13888 एवं भूमण्डलं भ्रान्त्वा न कुतश्चित्स कानिचित् || १४ ||
13889
13890 तान्याकाशजकर्माणि लब्धवान्मृत्युरुद्यतः |
13891 वन्ध्यापुत्रमिव प्राज्ञः संकल्पाद्रिमिवापरः || १५ ||
13892
13893 लब्धवानुपलब्धवान् | अपरः संकल्पयितुरन्यः पुरुषः || १५ ||
13894
13895 समपृच्छदथागत्य यमं सर्वार्थकोविदम् |
13896 परायणं हि प्रभवः संदेहेष्वनुजीविनाम् || १६ ||
13897
13898 अनुजीविनां भृत्यानाम् || १६ ||
13899
13900 मृत्युरुवाच |
13901
13902 आकाशजस्य कर्माणि क्व स्थितानि वद प्रभो |
13903 धर्मराजोऽथ संचिन्त्य सुचिरं प्रोक्तवानिदम् || १७ ||
13904
13905 धर्मराज उवाच |
13906
13907 आकाशजस्य कर्माणि मृत्यो सन्ति न कानिचित् |
13908 एष आकाशजो विप्रो जातः खादेव केवलात् || १८ ||
13909
13910 प्रारब्धाधिकारफलानां फलारम्भेनैव विनाशात्संचितानां ज्ञानेन
13911 बाधादागामिनां बीजाभावान्न सन्त्येवेत्युक्तिः || १८ ||
13912
13913 आकाशादेव यो जातः स व्योमैवामलं भवेत् |
13914 सहकारीणि नो सन्ति न कर्माण्यस्य कानिचित् || १९ ||
13915
13916 सहकारिण्यभिमानरागादीनि मृत्योर्मारणे वा सहकारीणि
13917 कर्माण्यद्यतनानीति शेषः || १९ ||
13918
13919 संबन्धः प्राक्तनेनास्य न मनागपि कर्मणा |
13920 अस्ति वन्ध्यासुतस्येव तथाऽजाताकृतेरिव || २० ||
13921
13922 संबन्ध इति | तथाच सूत्रम् - तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ
13923 इति | अजाताकृतेरनुत्पन्नाकारस्येव || २० ||
13924
13925 कारणानामभावेन तस्मादाकाशमेव सः |
13926 नैतस्य पूर्वकर्मास्ति नभसीव महाद्रुमः || २१ ||
13927
13928 कारणानामविद्यादीनां निर्विकारस्य विकारहेतूनां वा | तस्माद्विकारायोगात् ||
13929 २१ ||
13930
13931 नैतदस्यावशं चित्तमभावात्पूर्वकर्मणाम् |
13932 अद्य तावदनेनाद्यं [अनेनान्यत्र किंचित् इति पाठः] न
13933 किंचित्कर्म संचितम् || २२ ||
13934
13935 मास्तु शारीरं मानसं तु स्यात्तत्राह - नैतदिति |
13936 पूर्वदेहस्पन्दवासनावशो हि चित्तस्पन्दः तदभावादेवाद्यतनं शारीरमपि

आद्यमदनार्हं मृत्योः कर्म न संचितम् ॥ २२ ॥

एवमाकाशकोशात्मा विशदाकाशरूपिणि ।
स्वकारणे स्थितो नित्यः [नित्यं कर्माण्यस्य न कानिचित् इति पाठः]
कारणानि न कानिचित् ॥ २३ ॥

एवंच सत्ययं परब्रह्मस्वभाव एव स्थितो न दृश्यस्वभाव इत्याह -
एवमिति ॥ २३ ॥

प्राक्तनानि न सन्त्यस्य कर्माण्यद्य करोति नो ।
किंचिदप्येवमेषोऽत्र विज्ञानाकाशमात्रकः ॥ २४ ॥

तद्भावे तु प्राक्तनकर्मादिप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह - प्राक्तनानीति ॥ २४ ॥

प्राणस्पन्दोऽस्य यत्कर्म लक्ष्यते चास्मदादिभिः ।
दृश्यतेऽस्माभिरेवं [रेवैतत् इति पाठः] तन्न त्वस्यास्त्यत्र
कर्मधीः ॥ २५ ॥

ननु तर्हि कथमयमस्माभिः प्राणदेहादिक्रियावान्दृश्यते तत्राह -
प्राणेति । तदस्माभिः स्वाविद्यया भ्रान्त्या दृश्यते नत्वस्य तत्र
सत्यताधीरस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

संस्थिता भावयन्तीव चिद्रूपैव परात्पदात् ।
भिन्नमाकारमात्मीयं चित्स्तम्भे शालभञ्जिका ॥ २६ ॥

कथं तर्हि तस्य देहादिधीस्तामाह - संस्थितेति । चित्स्तम्भे चिद्रूपैव
शालभञ्जिका प्रतिमा आत्मीयं भिन्नं चिद्विलक्षणमाकारं भावयन्तीव
स्थिता । तथाच भावनामात्ररूपं तन्न वास्तवमित्यस्य धीरित्यर्थः ॥ २६ ॥

प। १३२)

तथैव परमार्थात्सखात्मभूतः [परमार्थन्तः स्वात्मभूत इति
पाठः] स्थितो द्विजः ।
यथा द्रवत्वं पयसि शून्यत्वं च यथाम्बरे ॥ २७ ॥

क्वचित्त्वस्य दृष्टान्तर्थमनुत्कीर्णा यथा स्तम्भे संस्थिता
शालभञ्जिकेत्यर्धमधिकं पठ्यते ॥ २७ ॥

स्पन्दत्वं च यथा वायोस्तथैष परमे पदे ।
कर्माण्यद्यतनान्यस्य संचितानि न सन्ति हि ॥ २८ ॥

न पूर्वाण्येष तेनेह न संसारवशं गतः ।
सहकारिकारणानामभावे यः प्रजायते ॥ २९ ॥

उपपादितप्रकारेण कर्मासंभवानुवादस्य फलकीर्तनं न संसारवशं
गत इति । प्रसिद्धरजतकारणाजन्यशुक्तिरजतस्येव तदीयदेहादेर्मिथ्यात्वनिर्णये
तत्प्रयुक्तकर्तृत्वादिबाधान्न मृत्वाक्रमणप्रसक्तिरित्याह -
सहकारीत्यादिना वदेत्यन्तेन ॥ २९ ॥

नासौ स्वकारणाद्भिन्नो भवतीत्यनुभूयते ।
कारणानामभावेन तस्मादेष स्वयंभवः ॥ ३० ॥

13989 कर्ता न पूर्वं नाप्यद्य कथमाक्रम्यते वद।
13990 यदैष कल्पनां बुद्ध्या मृतिनाम्नीं करिष्यति॥ ३१॥
13991
13992 ननु जीवान्तराणामप्येतद्यष्टित्वात्कथं ते वा मृत्युना गृह्यन्ते तत्राह
13993 - यदैष इति। यस्य जीवस्य पृथ्व्यादिमान् देह एवाहमिति निश्चयोऽस्ति स
13994 मूढः पार्थिवदेह एव भवति तस्य एष ब्रह्मा यदा सत्यसंकल्पबुद्ध्या
13995 मृतिनाम्नीं कल्पनां करिष्यति तदा स त्वया ग्रहीतुं शक्यत इत्यर्थः॥ ३१॥
13996
13997 पृथ्व्यादिमानयमहमिति यस्य च निश्चयः।
13998 स पार्थिवो भवत्याशु ग्रहीतुं स च शक्यते॥ ३२॥
13999
14000 पृथ्व्यादिकलनाभावादेष विप्रो न रूपवान्।
14001 दृढरज्ज्वेव गगनं ग्रहीतुं नैव युज्यते॥ ३३॥
14002
14003 पृथ्व्यादिमयदेहकलनाया अभावान्न रूपवान्नाकारवान्॥ ३३॥
14004
14005 मृत्युरुवाच।
14006
14007 भगवञ्जायते शून्यात्कथं नाम वदेति मे।
14008 पृथ्व्यादयः कथं सन्ति न सन्ति वद वा कथम्॥ ३४॥
14009
14010 निर्विकारस्य शून्यस्य विकारमजस्य जन्म सतां पृथ्व्यादीनामसत्त्वं
14011 चोक्तमसंभावयन्मृत्युरुवाच - भगवन्निति॥ ३४॥
14012
14013 यम उवाच।
14014
14015 न कदाचन जातोऽसौ न च नास्ति कदाचन।
14016 द्विजः केवलविज्ञानभामात्रं तत्तथा स्थितः॥ ३५॥
14017
14018 परस्याकाशत्वोक्तिः पृथ्व्यादीनामसत्त्वोक्तिश्च न शून्यत्वाभिप्रायेण किंतु
14019 कार्यस्य कारणपृथक्सत्ताशून्यत्वाभिप्रायेण एवमजस्य
14020 जन्मोक्तिर्विवर्ताभिप्रायेण न परिणामाभिप्रायेणेत्याशयं सूचयन् यम
14021 उवाच - न कदाचनेति। यतोऽयं द्विजः परमार्थतः केवलं
14022 विज्ञानभामात्रं तत्ततो हेतोस्तथैव सदा स्थितो न विकृत इत्यर्थः॥ ३५॥
14023
14024 महाप्रलयसंपत्तौ न किंचिदवशिष्यते।
14025 ब्रह्मास्ते शान्तमजरमनन्तात्मैव केवलम्॥ ३६॥
14026
14027 आद्यन्तयोस्तन्मात्रपरिशेषात्तदेवास्य स्वाभाविकं सत्यं रूपमित्याशयेनाह
14028 - महाप्रलयेति सार्धेन॥ ३६॥
14029
14030 शून्यं नित्योदितं सूक्ष्मं निरुपाधि परं स्थितम्।
14031 तदा तदनु येनास्य निकटेऽद्रिनिभं महः॥ ३७॥
14032
14033 तदा प्रलये स्थितमित्यन्वयः। यदुक्तं दृश्यतेऽस्माभिरेवं तदिति
14034 तदुपपादयति - तदन्वित्यादिना। तदनु सर्गारम्भकाले येन
14035 वासनादृष्टसंभृतजीवाविद्याहेतुना अस्य संविन्मात्रस्वभावत्वान्निकटे
14036 पुरोविषयभावेन अद्रिनिभं पर्वतवदनिवार्यं विराडरूपं चतुर्मुखं वा
14037 देहोऽहमित्यभिलापार्हं महः स्थूलं रूपं चेतति ईषत्स्फुरति तदा तेनैव
14038 तादृशविद्याहेतुना काकतालीयवदकस्मात्स्वप्न इव भ्रान्तं मिथ्याभूतं
14039 तमाकारं पश्यति। अस्मदादिजन इत्यर्थः॥ ३७॥
14040

14041 संविन्मात्रस्वभावत्वाद्देहोऽहमिति चेतति |
14042 काकतालीयवद्भ्रान्तमाकारं तेन पश्यति || ३८ ||
14043
14044 स एष ब्राह्मणस्तस्मिन्सर्गादावम्बरोदरे |
14045 निर्विकल्पश्चिदाकाशरूपमास्थाय संस्थितः || ३९ ||
14046
14047 तथाच परदृष्ट्यध्यस्तदेहादिना नास्य निर्विकल्पतादिक्षतिरिति
14048 प्रागुक्तमव्याहतमित्याशयेनाह - स एष इत्यादि || ३९ ||
14049
14050 नास्य देहो न कर्माणि न कर्तृत्वं न वासना |
14051 एष शुद्धचिदाकाशो विज्ञानघन आततः || ४० ||
14052
14053 प्राक्तनंवासनाजालं किंचिदस्य न विद्यते |
14054 केवलं व्योमरूपस्य भारूपस्येव तेजसः || ४१ ||
14055
14056 वेदनामात्रसंशान्तावीदृशोऽपि न दृश्यते |
14057 तस्माद्यथा चिदाकाशस्तथा तत्प्रतिपत्तयः || ४२ ||
14058
14059 वेदना बहिर्मुखचित्प्रवृत्तिस्तन्मात्रसंशान्तौ ईदृशः प्रातिभासिकरूपोऽपि
14060 | वेदनाशान्तिस्तर्हि कथं तत्राह - तस्मादिति | अधिष्ठानतत्त्वपरिचयेन
14061 विषयबाधे तत्प्रतिपत्तयो वेदना अपि यथा चिदाकाशस्तथैव
14062 तद्भावादवतिष्ठन्त इत्यर्थः || ४२ ||
14063
14064 कुतः किलात्र पृथ्व्यादेः कीदृशः संभवः कथम् |
14065 एतदाक्रमणे मृत्यो तस्मान्मा यत्नवान्भव || ४३ ||
14066
14067 यत्र चित्स्वभावानां वेदनानामप्यसहनं तत्र दूरे
14068 पृथ्व्यादिसहनसंभावनेति तव नाक्रमणं प्रत्याशेत्याशयेनाह -
14069 कुत इति || ४३ ||
14070
14071 ग्रहीतुं युज्यते व्योम न कदाचन केनचित् |
14072 श्रुत्वैतद्विस्मितो मृत्युर्जगाम निजमन्दिरम् || ४४ ||
14073
14074 श्रीराम उवाच |
14075
14076 ब्रह्मैष कथितो देवस्त्वया मे प्रपितामहः |
14077 स्वयंभूरज एकात्मा विज्ञानात्मेति मे मतिः || ४५ ||
14078
14079 आकाशजद्विज इति नामान्तरप्रतिपादितो ब्रह्मैव मया आख्यायिकातात्पर्यार्थो
14080 जगन्मिथ्यात्वमपि परिज्ञातमिति सूचनेन गुरुं प्रहर्षयन् श्रीराम उवाच ##-
14081
14082 प्। १३३)
14083
14084 श्रीवसिष्ठ उवाच |
14085
14086 एवमेतन्मया राम ब्रह्मैष कथितस्तव |
14087 विवादमकरोन्मृत्युर्यमेनैतत्कृते पुरा || ४६ ||
14088
14089 विवादं संवादम् || ४६ ||
14090
14091 मन्वन्तरे सर्वभक्षो यदा मृत्युर्हरन्प्रजाः |
14092 बलमेत्यब्जजाक्रान्तावारम्भमकरोत्स्वयम् || ४७ ||

मन्वोः अन्तरे संधिकाले। अब्जजस्याक्रान्तौ मारणे। आरम्भमुद्योगम्॥ ४७॥

तदैव धर्मराजेन यएम्नाश्वनुशासितः।
यदेव क्रियते नित्यं रतिस्तत्रैव जायते॥ ४८॥

कथमशक्येऽपि मृत्योः पुनःपुनरुद्योग इति चेद्व्सनितयेत्याह - यदेवेति
॥ ४८॥

ब्रह्मा किल पराकाशवपुराक्रम्यते कथम्।
मनोमात्रं च संकल्पः पृथ्व्यादिरहिताकृतिः॥ ४९॥

आख्यायिकामुखोक्तार्थं कण्ठतोऽपि वदंस्तच्छरीरादेर्मनोमात्रत्वमाह
- ब्रह्मेति॥ ४९॥

यश्चिद्व्योमचमत्कारः किलाकारानुभूतिमान्।
स चिद्व्योमैव नो तस्य कारणत्वं न कार्यता॥ ५०॥

आकाशस्फुरदाकारः संकल्पपुरुषो यथा।
पृथ्व्यादिरहितो भाति स्वयंभूर्भासते तथा॥ ५१॥

आकाशे यथा अवाङ्मुखेन्द्रनीलमहाकटहाकारः पृथ्व्यादिरहितो भाति
तथेत्यर्थः॥ ५१॥

निर्मले व्योम्नि मुक्तालीसंकल्पस्वप्नयोः पुरम्।
अपृत्व्यादि यथा भाति स्वयंभुर्भासते तथा॥ ५२॥

न दृश्यमस्ति न द्रष्टा परमात्मनि केवले।
स्वयंचित्ता तथाप्येष स्वयंभूरिति भासते॥ ५३॥

स्वयंचित्ता चिन्मात्रस्वभावतैव अस्ति॥ ५३॥

संकल्पमात्रमेवैतन्मनो ब्रह्मेति कथ्यते।
संकल्पाकाशपुरुषो नास्य पृत्व्यादि विद्यते॥ ५४॥

संकल्पमात्रमेव मनोरूपं न पृथ्व्यादिघटितं स एव ब्रह्मा पद्मज
इत्यर्थः॥ ५४॥

यथा चित्रकृदन्तःस्था निर्देहा भाति पुत्रिका।
तथैव भासते ब्रह्मा चिदाकाशाच्छरञ्जनम्॥ ५५॥

निराकारस्य संकल्पस्य कथं पुरुषाकारता तत्राह - यथेति। चित्रकृतो हि
लेख्यप्रतिमाकारमन्तः संकल्पेन विधाय तथैव बहिर्लिखतोऽन्तःस्था पुत्रिका
चित्रप्रतिमा यथा निर्देहापि तदाकारा भाति तथैव चिदाकाशस्याच्छं
स्वच्छं यद्रञ्जनं प्रतिबिम्बग्राहकं मनस्तद्ब्रह्मा
प्रजापतिशरीराकारं भाति॥ ५५॥

चिद्व्योमकेवलमनन्तमनादिमध्यं
ब्रह्मेति भाति निजचित्तवशात्स्वयंभूः।
आकारवानिव पुमानिव वस्तुतस्तु
वन्ध्यातनूज इव तस्य तु नास्ति देहः॥ ५६॥

14145 तत्र मनसस्तदाकारकल्पनापरिणामो न वास्तवः किंतु शुद्धं
14146 ब्रह्मैवाज्ञानात्तथा विवर्तत इत्याह - चिद्व्योमेति। ब्रह्मा
14147 स्वयंभूरित्याकारवानिवेत्यन्वयः॥ ५६॥
14148
14149 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
14150 आद्यसृष्टिकर्तृवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः॥ २॥
14151
14152 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
14153 आद्यसृष्टिकर्तृवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः॥ २॥
14154
14155 तृतीयः सर्गः ३
14156
14157 श्रीराम उवाच।
14158
14159 एवमेव मनः शुद्धं पृथ्व्यादिरहितं त्वया।
14160 मनो ब्रह्मेति कथितं सत्यं पृथ्व्यादिवर्जितम्॥ १॥
14161
14162 मनोरूपो यतो ब्रह्मा तत्संकल्पमयं जगत्।
14163 मनोराज्यवदेवेदमसदित्यत्र कीर्त्यते॥ १॥
14164
14165 मनोमात्रं च संकल्पः पृथ्व्यादिरहिताकृतिः इति प्रागुक्तरीत्या ब्रह्मणो
14166 मनोरूपत्वाभ्युपगमे मनसो वासनाजालरूपत्वात्प्राक्तनं वासनाजालं
14167 किंचिदस्य न विद्यत इत्युक्तिरयुक्तेति मन्यमानः श्रीराम उवाच - एवमेवेति
14168 द्वाभ्याम्। मनः शुद्धं पृथ्व्यादिरहितम् एवमेव प्रसिद्धम्। उत्तरत्र
14169 तर्हीत्यर्थे तदिति प्रयोगात्तदाकाङ्क्षितमत्र यदीत्यध्याहार्यम्॥ १॥
14170
14171 तदत्र प्राक्तनी ब्रह्मन्स्मृतिः कस्मान्न कारणम्।
14172 यथा मम तवान्यस्य भूतानां चेति मे वद॥ २॥
14173
14174 अत्रास्मिन्ब्रह्मणः शरीरे प्राक्तनीपूर्वशरीरत्यागकालोद्भूता स्मृतिस्तव
14175 मम अन्यस्य वा पुरुषस्य भूतानां पश्वादीनां च शरीरे प्राक्तनी
14176 स्मृतिर्यथा कारणं तथा कस्मात्कारणं न यं यं वापि स्मरन्भावम्
14177 इत्यादिस्मृतेः। यदि प्राक्तनी स्मृतिरस्ति तर्हि
14178 तदुद्भवाधारसंस्कारदेहादिकमपि प्राक्तनं दुर्वारमिति भावः॥ २॥
14179
14180 श्रीवसिष्ठ उवाच।
14181
14182 पूर्वदेहोऽस्ति यस्याद्य पूर्वकर्मसमन्वितः।
14183 तस्य स्मृतिः संभवति कारणं संसृतिस्थितेः॥ ३॥
14184
14185 सत्यं पूर्वदेहादिसिद्धौ तदनुभूतगोचरा स्मृतिः कारणं
14186 स्यात्तदेवासिद्धमिति श्रीवसिष्ठ उवाच - पूर्वमिति द्वाभ्याम्। ननु
14187 तद्धैतल्लोकजिदेव इत्यादिश्रुतिभिस्तत्क्रतुन्यायेन च हैरण्यगर्भपदस्य
14188 कर्मोपासनसमुच्चयफलत्वप्रसिद्धेः कथं प्राग्देहवासनाद्यसत्त्वोक्तिः
14189 कथं वा मनोमयस्य तद्देहस्यापृथ्व्यादिमयत्वोक्तिर्मनसः अन्नमयं हि
14190 सौम्य मनः
14191 इत्यन्नविकारत्वपरश्रुतिविरोधादपञ्चीकृतभूतकार्यत्वसिद्धान्तविरोधाच्चेत्
14192 इ चेत्। सत्यम्। अज्ञदृशैवं यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति सह सिद्धं
14193 चतुष्टयम् इति श्रुतिस्मृतिसिद्धतदीयतत्त्वदृशा तु त्रैकालिकप्रपञ्चस्यापि
14194 नासीदस्ति भविष्यतीति त्रैकालिकबाधान्न पूर्वदेहवासनादिसत्त्वमिति तथोक्तिः।
14195 बाधितानुवृत्तौ तु मनसि तद्देहे च दग्धपटे तान्तवत्वमिव न
14196 पृथ्व्यादिमयत्वं यथापूर्वमस्तीति न कश्चिद्विरोधः।

यत्राबाधिताज्ञमनःसंकल्पनगरादेरपि न सत्यत्वं भौतिकत्वं वा तत्र
किं वाच्यं तत्त्वज्ञानबाधितानुवृत्तवेरिञ्च्यमनःसंकल्पजस्य विश्वस्य
तथात्वमित्यभिप्रत्य
वक्ष्यमाणजगन्मिथ्यात्वोपयिकत्वात्तत्त्वदृष्टिमेवावष्टभ्य
पूर्वदेहवासनाद्यपलापो नाज्ञदृष्ट्यनुवादयुपास्तिफलश्रुतिपुरस्कारेणेति
॥ ३ ॥

प। १३४)

ब्रह्मणः प्राक्तनं कर्म यदा किंचिन्न विद्यते।
प्राक्तनी संस्मृतिस्तस्य तदोदेति कुतः कथम्॥ ४॥

तस्मादकारण भाति वा स्वचित्तैककारणम्।
स्वकारणादनन्यात्मा स्वयंभूः स्वयमात्मवान्॥ ५॥

स्वचित्तं देहद्रष्टृचित्तं तदेकं कारणमिति तस्य स्वतश्चित्ताभावोक्तिः॥ ५॥

आतिवाहिक एवासौ देहोऽस्त्यस्य स्वयंभुवः।
न त्वाधिभौतिको राम देहोऽजस्योपपद्यते॥ ६॥

आतवहनमर्चिर्धूमादिमार्गेण लोकान्तरप्रापणं तत्र
साधूरस्मदादिलिङ्गदेह इवातिवाहिकः। सूक्ष्म इति यावत्। आधिभौतिकः
स्थूलभूतजः॥ ६॥

श्रीराम उवाच॥

आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः।
सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणोऽस्त्येक एव किम्॥ ७॥

श्रीवसिष्ठ उवाच॥

सर्वेषामेव देहौ द्वौ भूतानां कारणात्मनाम्।
अजस्य कारणाभावादेक एवातिवाहिकः॥ ८॥

कारणात्मनां
चक्षुरादिव्यावहारिकप्रमाणवद्यपञ्चीकृतभूतरूपकारणात्मनाम्।
कारणाभावात्
अविद्याऽपञ्चीकृतभूतानामनन्यपरश्रुतिचक्षुराद्यवेद्यत्वेन
साक्षिवेद्यत्वेन च प्रातिभासिकत्वेन व्यावहारिकसत्यत्वाभावात्प्रागुक्तरीत्या वा
कारणाभावादित्यर्थः॥ ८॥

सर्वासां भूतजातीनामेकोऽजः कारणं परम्।
अजस्य कारणं नास्ति तेनासावेकदेहवान्॥ ९॥

प्रकारान्तरेणाप्याह - सर्वासामिति॥ ९॥

नास्त्येव भौतिको देहः प्रथमस्य प्रजापतेः।
आकाशात्मा च भात्येष आतिवाहिकदेहवान्॥ १०॥

आकाशात्मा चिदाकाशमात्ररूपः। आरोपितस्याधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावात्॥
१०॥

14249 चित्तमात्रशरीरोऽसौ न पृथ्व्यादिक्रमात्मकः।
14250 आद्यः प्रजापतिर्व्योमवपुः प्रतनुते प्रजाः॥ ११॥
14251
14252 इत्थं च तत्संकल्पकल्पितजगतोऽपि तदधिष्ठानचिन्मात्रता फलितेति विवक्षुराह
14253 - वित्तेति॥ ११॥
14254
14255 ताश्च विद्योमरूपिण्यो विनान्यैः कारणान्तरैः।
14256 यद्यतस्तत्तदेवति सर्वैरेवानुभूयते॥ १२॥
14257
14258 अन्यैस्तत्संकल्पव्यतिरिक्तैः कारणान्तरैः कारणभेदैः। यतो
14259 यस्मादुपादानाज्जातमिति शेषः। अनुभूयते कनककुण्डलादौ। तथा च जगतो
14260 ब्रह्ममात्रता सिद्धेति भावः॥ १२॥
14261
14262 निर्वाणमात्रं पुरुषः परो बोधः स एव च।
14263 चित्तमात्रं तदेवास्ते नायाति वसुधादिताम्॥ १३॥
14264
14265 तेन जीवस्यापि तन्मात्रता सिद्धेत्याह - निर्वाणमात्रमिति। यतः स
14266 चित्तोपाधिश्चित्तभ्रान्त्या चित्तमात्रभूतोऽपि परमार्थतः स चिदाकाश एवास्ते न
14267 भौतिकपुरुषादिभावमायातीत्यर्थः॥ १३॥
14268
14269 सर्वेषां भूतजातानां संसारव्यवहारिणाम्।
14270 प्रथमोऽसौ प्रतिस्पन्दश्चित्तदेहः स्वतोदयः॥ १४॥
14271
14272 स्वता अहंभावस्तस्योदयः॥ १४॥
14273
14274 अस्मात्पूर्वात्प्रतिस्पन्दादनन्यैतत्स्वरूपिणी।
14275 इयं प्रविसृता सृष्टिः स्पन्दसृष्टिरिवानिलात्॥ १५॥
14276
14277 एतदुपादानकस्थूलस्यैतन्मात्रत्वादनन्यैतत्स्वरूपिणी॥ १५॥
14278
14279 प्रतिभानाकृतेरस्मात्प्रतिभामात्ररूपधृक्।
14280 विभात्येवमयं सर्गः सत्यानुभववान्स्थितः॥ १६॥
14281
14282 अध्यस्तमनोविकारस्य जगतोऽप्यध्यस्ततैव फलितेत्याह - प्रतिभानेति।
14283 प्रतिभानं प्रतिभासस्तन्मात्रसिद्धाकृतेः प्रातिभासिकाकारादित्यर्थः।
14284 अथवा परमार्थचिन्मात्राकाराच्चिन्मात्ररूपधृगपि सर्ग एवं
14285 परिदृश्यमानाऽचिदाकारेण विभातीत्यर्थः॥ १६॥
14286
14287 दृष्टान्तोऽत्र भवत्स्वप्नपुरस्त्रीसुरतं [स्वप्नस्वप्नस्त्री इति
14288 मुद्रितपुस्तके पाठः] यथा।
14289 असदप्यर्थसंपत्त्या सत्यानुभवभासुरम्॥ १७॥
14290
14291 स्वप्ने योऽन्यः स्वप्नस्तत्रत्यस्त्रीसुरतमिति
14292 सूक्ष्मकल्पनान्तर्गतस्थूलकल्पनादृष्टान्तत्वोपपत्त्यर्थम्। अर्थसंपत्त्या
14293 व्यवहारप्रयोजननिष्पत्त्या॥ १७॥
14294
14295 अपृथ्व्यादिमयो भाति व्योमाकृतिरदेहकः।
14296 सदेह इव भूतेशः स्वात्मभूः पुरुषाकृतिः॥ १८॥
14297
14298 तथाच प्रागुक्तं नासंभावितमित्याह - अपृथ्व्यादीति॥ १८॥
14299
14300 संवित्संकल्परूपत्वान्नोदेति समुदेति च।

14301 स्वायत्तत्वात्स्वभावस्य नोदेति न च शाम्यति ॥ १९ ॥
14302
14303 नोदेति परमार्थतः समुदेति भ्रान्त्या तत्राद्यमुपपादयति - स्वायत्तत्वादिति
14304 । जगद्भाववदविद्याद्यधीनत्वाभावादिति भावः । स्वभावस्य स्वरूपस्थितेः ॥
14305 १९ ॥
14306
14307 ब्रह्मा संकल्पपुरुषः पृथ्व्यादिरहिताकृतिः ।
14308 केवलं चित्तमात्रात्मा कारणं त्रिजगत्स्थितेः ॥ २० ॥
14309
14310 संकल्प एष कचति यथा नाम स्वयंभुवः ।
14311 व्योमात्मैष तथा भाति भवत्संकल्पशैलवत् ॥ २१ ॥
14312
14313 यथा यादृशप्राणिकर्मानुरोधेन येन येन प्रकारेण कचति विकसति । तथा
14314 तेन प्रकारेण ॥ २१ ॥
14315
14316 आतिवाहिकमेवान्तर्विस्मृत्या दृढरूपया ।
14317 आधिभौतिकबोधेन मुधा भाति पिशाचवत् ॥ २२ ॥
14318
14319 तर्हि कथं सर्वेषां
14320 संकल्पशैलविलक्षणाधिभौतिकत्वार्थक्रियासामर्थ्याद्यनुभवस्तत्राह ##-
14321
14322 प्। १३५)
14323
14324 इदं प्रथमतोद्योगसंप्रबुद्धं महाचितेः ।
14325 नोदेति शुद्धसंवित्त्वादातिवाहिकविस्मृतिः ॥ २३ ॥
14326
14327 तर्हि विरिञ्चेरप्यस्मदादिवदातिवाहिकभावविस्मृतिः किं न स्यात्तत्राह -
14328 इदमिति । इदं वैरिञ्चं रूपं महाचितेर्मायाशबलब्रह्मणः प्रथमता
14329 सर्वस्थूलप्रपञ्चापेक्षया कारणीभूतसूक्ष्मभूतात्मकतेति यावत् । तत्र
14330 उद्योगेन संकल्पेन सत्यसंकल्पत्वात्तथैव संप्रबुद्धं
14331 प्रत्यक्षमाविर्भूतमतस्तमोऽनाच्छादितत्वेन विरिञ्चेः
14332 शुद्धसंवित्त्वान्नातिवाहिकस्मृतिरुदेतीत्यर्थः ॥ २३ ॥
14333
14334 आधिभौतिकजातेन नास्योदेति पशाचिका ।
14335 असत्या मृगतृष्णेव मिथ्या जाड्यभ्रमप्रदा ॥ २४ ॥
14336
14337 मनोमात्रं यदा [यथा ब्रह्मा इति पाठः] ब्रह्मा न
14338 पृथ्व्यादिमयात्मकः ।
14339 मनोमात्रमतो विश्वं यद्यज्जातं तदेव हि ॥ २५ ॥
14340
14341 यदा यस्मिन्कल्पे यत इति वार्थः । यस्माज्जातं यजातम् ॥ २५ ॥
14342
14343 अजस्य सहकारीणि कारणानि न सन्ति यत् ।
14344 तज्जस्यापि न सन्त्येव तानि तस्मात्तु कानिचित् ॥ २६ ॥
14345
14346 इत्थं च अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छ इति श्रुतिदर्शितन्यायेन जगतो
14347 मनोमात्रत्वं मनसश्च ब्रह्ममात्रतेति ब्रह्माद्वैतं फलितमित्याह -
14348 अजस्येत्यादित्रिभिः ॥ २६ ॥
14349
14350 कारणात्कार्यवैचित्र्यं तेन नात्रास्ति किंचन ।
14351 यादृशं कारणं शुद्धं कार्यं तादृगिति स्थितम् ॥ २७ ॥
14352

14353 कार्यकारणता ह्यत्र न किंचिदुपपद्यते |
14354 यादृगेव परं ब्रह्म तादृगेव जगत्त्रयम् || २८ ||
14355
14356 इत्थं च भेदकाभावात्कार्यकारणभावायोगाज्जगद्ब्रह्मैव
14357 संपन्नमित्याह - कार्येति || २८ ||
14358
14359 मनस्तामिव यातेन ब्रह्मणा तन्यते जगत् |
14360 अनन्यादात्मनः [अनन्यत् इति पाठः] शुद्धाद्द्रवत्वमिव
14361 वारिणः || २९ ||
14362
14363 मनसा तन्यते सर्वमसदेवेदमाततम् |
14364 यथा संकल्पनगरं यथा गन्धर्वपत्तनम् || ३० ||
14365
14366 आधिभौतिकता नास्ति रज्ज्वामिव भुजङ्गता |
14367 ब्रह्मादयः प्रबुद्धास्तु कथं तिष्ठन्ति तत्र ते || ३१ ||
14368
14369 इत्थं च तत्त्वज्ञानां जगत एव बाधे देहादौ
14370 नाधिभौतिकताप्रत्ययसंभव इत्याह - आधिभौतिकतेति || ३१ ||
14371
14372 आतिवाहिक एवास्ति न प्रबुद्धमतेः किल |
14373 आधिभौतिकदेहस्य वाचो [चरचैवात्र इति पाठः] वात्र कुतः
14374 कथम् || ३२ ||
14375
14376 कैमुतिकन्यायेनाप्युक्तमर्थं द्रढयति - आतिवाहिकेति | आतिवाहिकः
14377 प्रातिभासिकः सोऽपि नास्त्येव तत्राधिभौतिकस्य वाचः कुतो हेतोः कथं केन
14378 प्रकारेण || ३२ ||
14379
14380 मनोनाम्नो मनुष्यस्य विरिञ्च्याकारधारिणः |
14381 मनोराज्यं जगदिति सत्यरूपमिव स्थितम् || ३३ ||
14382
14383 मनुष्यस्येति प्राक्तनोपासकावस्थां स्मृत्वोक्तिः || ३३ ||
14384
14385 मन एव विरिञ्चित्वं तद्धि संकल्पनात्मकम् |
14386 स्ववपुः स्फारतां नीत्वा मनसेदं वितन्यते || ३४ ||
14387
14388 विरिञ्चित्वं सर्वस्रष्टृत्वम् | हि यस्मात्तद्विरिञ्चित्वं विरिञ्चेः
14389 संकल्पनात्मकं न बाह्योपकरणाधीनम् | स्फारतां विपुलताम् | इदं
14390 विश्वम् || ३४ ||
14391
14392 विरिञ्चो मनसो रूपं विरिञ्चस्य मनो वपुः |
14393 पृथ्व्यादि विद्यते नात्र तेन पृथ्व्यादि कल्पितम् || ३५ ||
14394
14395 अत्र मनसि | तेन हेतुना मनसा वा कल्पितमध्यस्तमात्मनीति शेषः || ३५ ||
14396
14397 पद्माक्षे पद्मिनीवान्तर्मनो हृद्यस्ति दृश्यता |
14398 मनोदृश्यदृशौ भिन्ने न कदाचन केनचित् || ३६ ||
14399
14400 मनो हृदि | मनोन्तः दृश्यता लक्षणया दृश्यवर्गः | ननु कथं
14401 विरुद्धमिदमुच्यते | पृथ्व्यादि विद्यते नात्र मनो हृद्यस्ति दृश्यते
14402 इतिचेत्तत्राह - मनोदृश्येति | यतो मनश्च दृश्यं च तयोः समाहारो
14403 मनोदृश्यं तदुभयदृक् साक्ष्यात्मा च ते उभे केनचित्कदाचन न भिन्ने न
14404 विवेचिते | यावत्ते न विवेचिते तावदज्ञानानुच्छेदादस्त्येवेत्युक्तमिति भावः |

अथवा मनश्च दृश्यदृक् दृश्यदर्शनं च तेन भिन्ने। तथाच मनस
उच्छेद एव दृश्यदर्शनोच्छेद इति भावः॥ ३६॥

यथा चात्र तव स्वप्नः संकल्पश्चित्तराज्यधीः।
स्वानुभूत्यैव दृष्टान्तस्तस्माद्धृद्यस्ति दृश्यभूः॥ ३७॥

तत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धदृष्टान्तान्वदन्निगमयति - यथेति॥ ३७॥

तस्माच्चित्तविकल्पस्थपिशाचो बालकं यथा।
विनिहन्त्येवमेषान्तर्द्रष्टारं दृश्यरूपिका॥ ३८॥

यथाङ्कुरोऽन्तर्बीजस्य संस्थितो देशकालतः।
करोति भासुरं देहं तनोत्येवं हि दृश्यधीः॥ ३९॥

दृश्यधीर्मनः॥ ३९॥

सच्चेन्न शाम्यति कदाचन दृश्यदुःखं
दृश्ये त्वशाम्यति न बोद्धरि केवलत्वम्।
दृश्ये त्वसंभवति बोद्धरि बोद्धृभावः
शाम्येत्स्थितोऽपि हि तदस्य विमोक्षमाहुः॥ ४०॥

ननु किमर्थं महता यत्नेन दृश्यमिथ्यात्वं साध्यते तस्य सत्यत्वे का
क्षतिस्तत्राह - सच्चेदिति। स्थितोऽपि शाम्येत्किं पुनर्मिथ्याभूत इत्यर्थः।
तत्केवलत्वमेव विमोक्षमाहुः॥ ४०॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
बन्धहेतुवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः॥ ३॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
बन्धहेतुवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः॥ ३॥

प्। १३६)

चतुर्थः सर्गः ४

श्रीवाल्मीकिरुवाच।

कथयत्येवमुद्दामवचने मुनिनायके।
श्रोतुमेकरसे जाते जने मौन्मुपस्थिते॥ १॥

श्रुत्वोपदेशं प्रथममुत्थानादिनिशाक्रमः।
प्रातरागमनं चित्रस्वभावश्चात्र [चित्तस्वभावश्च इति पाठः]
वर्ण्यते॥ १॥

एकरसे एकाग्रे॥ १॥

शान्तेषु किङ्किणीजालरवेषु स्पन्दनं विना।
पञ्जरान्तरहारीतशुकेष्वप्यस्तकेलिषु॥ २॥

एकरसतामेव लिङ्गैर्दर्शयति - शान्तेष्वित्यादिना। हारीताः पक्षिविशेषाः॥
२॥

14457 सुविस्मृतविलासासु स्थितासु ललनास्वपि |
14458 चितभित्ताविव न्यस्ते समस्ते राजसद्मनि || ३ ||
14459
14460 राजसद्मनि लक्षणया राजसद्मस्थप्राणिनिकाये चित्रभित्तौ न्यस्ते चित्र इव स्थिते
14461 इति विपरिणामेनानुषङ्गः || ३ ||
14462
14463 मुहूर्तशेषमभवद्दिवसं मधुरातपम् |
14464 व्यवहारा रविकरैः सह तानवमाययुः || ४ ||
14465
14466 तानवमल्पताम् || ४ ||
14467
14468 ववुरुत्फुल्लकमलप्रकरामोदमांसलाः |
14469 वायवो मधुरस्पन्दाः श्रवणार्थमिवागताः || ५ ||
14470
14471 आमोदेन मांसलाः पुष्टाः | मधुरो मन्दत्वात्सुखकरः स्पन्दो येषाम् |
14472 सर्वत्र विशेषणानि साधारणानि | उपमानमुत्प्रेक्षा वा || ५ ||
14473
14474 श्रुतं चिन्तयितुं भानुरिवाहोरचनाभ्रमम् |
14475 तत्याजैकान्तमगमच्छून्यमस्तगिरेस्तटम् || ६ ||
14476
14477 भानुः श्रुतं श्रवणावधृतमर्थं चिन्तयितुं मननेन
14478 दृढीकर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा | शून्यं जनशून्यम् || ६ ||
14479
14480 उत्तस्थुर्मिहिकारम्भसमता वनभूमिषु |
14481 विज्ञानश्रवणादन्तःशीतलाः शान्तता इव || ७ ||
14482
14483 मिहिकानां तुषाराणामारम्भेण समता अविषमताः | अन्तःशीतला इति
14484 साधारणं विशेषणम् || ७ ||
14485
14486 बभूवुरल्पसंचारा जना दशसु दिक्ष्वपि |
14487 सावधानतया श्रोतुमिव संत्यक्तचेष्टिताः || ८ ||
14488
14489 संत्यक्तानि चेष्टितानि व्यापारान्तराणि यैः || ८ ||
14490
14491 छाया दीर्घत्वमाजग्मुर्वासिष्ठं वचनक्रमम् |
14492 इव श्रोतुमशेषाणां वस्तूनां दीर्घकन्धराः || ९ ||
14493
14494 अशेषाणां वस्तूनां छाया अशेषाणां श्रोतृणां दीर्घाः कन्धराः
14495 कण्ठा वचनक्रमं श्रोतुमिव दीर्घत्वमाजग्मुः | असमासश्छान्दसः || ९ ||
14496
14497 प्रतीहारः पुरः प्रह्वो भूत्वाह वसुधाधिपम् |
14498 देव स्नानद्विजार्चासु कालो व्यतिगतो भृशम् || १० ||
14499
14500 प्रतीहारो द्वारपालः | प्रह्वो नम्रो भूत्वा || १० ||
14501
14502 ततो वसिष्ठो भगवान्संहृत्य मधुरां गिरम् |
14503 अद्य तावन्महाराज श्रुतमेतावदस्तु वः || ११ ||
14504
14505 संहृत्योपसंहृत्य || ११ ||
14506
14507 प्रातरन्यद्वदिष्यामि इत्युक्त्वा मौनवानभूत् |
14508 इत्याकर्णैवमस्तूक्त्वा भूपतिर्भूतिवृद्धये || १२ ||

एवमस्तु इत्युक्त्वा ॥ १२ ॥

पुष्पपाद्यार्घसन्मानदक्षिणादानपूजया ।
सदेवर्षिमुनीन्विप्रान्पूजयामास सादरम् ॥ १३ ॥

अथोत्तस्थौ सभा सर्वा सराजमुनिमण्डला ।
मण्डलाकीर्णरत्नौघपरिवेषावृतानना ॥ १४ ॥

सभाशब्दो जनवचनः । निःस्पृहैर्मुनिभी
राजदत्तरत्नानामुपेक्षणान्मण्डलाकारेण कीर्णानां रत्नौघानां
प्रभापरिवेषेऽन आवृतजनानना ॥ १४ ॥

परस्पराङ्गसंघट्टरणत्केयूरकङ्कणा ।
हारभाराहृतस्वर्णपट्टाभोरुस्तनान्तरा ॥ १५ ॥

हृता अपहृता स्वर्णजटितपट्टवस्त्राणां आभाकान्तिर्यैस्तथाविधानि
ऊरुस्तनान्तराणि यस्याम् ॥ १५ ॥

शेखरोत्सङ्गविश्रान्तप्रबुद्धमधुपस्वनैः ।
सघुंघुमशिरोभारा वदद्भिरिव मूर्धजैः ॥ १६ ॥

शेखरस्य शिरोग्रस्य उत्सङ्गवद्विस्तृतभागे
घुंघुमेत्यव्यक्तध्वन्यनुकरणम् ॥ १६ ॥

काञ्चनाभरणोद्द्योतकनकीकृतदिङ्मुखाः ।
बुद्धिस्थमुनिवागर्थसंशान्तेन्द्रियवृत्तयः ॥ १७ ॥

जग्मुर्नभश्चरा व्योम भूचरा भूमिमण्डलम् ।
चक्रुर्दिनसमाचारं सर्वे ते स्वेषु सद्मसु ॥ १८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे श्यामा यामिनी समदृश्यत ।
जनसङ्गाद्विनिर्मुक्ता [जनसङ्घात् इति पाठः] गृहे
बालाङ्गना यथा ॥ १९ ॥

श्यामा कृष्णा । बालाङ्गना । पक्षे यौवनमध्यस्था ।
संभवादुपमानदर्शनस्यापि तत्कालता गम्यते ॥ १९ ॥

देशान्तरं भासयितुं ययौ दिवसनायकः ।
सर्वत्रालोककर्तृत्वमेव सत्पुरुषव्रतम् ॥ २० ॥

सद्ब्रह्म तदात्मा पुरुषो ब्रह्म तन्निष्ठश्च तयोर्व्रतम् ॥ २० ॥

उदभूदभितः संध्या तारानिकरधारिणी ।
उत्फुल्लकिंशुकवना वसन्तश्रीरिवोदिता ॥ २१ ॥

चूतनीपकदम्बाग्रग्रामचैत्यगृहोदरे ।
निलिल्यिरे खगाश्चित्तेऽवदाता वृत्तयो यथा ॥ २२ ॥

अवदाता निर्मलाः । चित्ते अर्थान्निद्रावृते इति गम्यते ॥ २२ ॥

भानोर्भासा भूषितैर्मेघलेशैः

किंचित्किंचित्कुङ्कुमच्छाययेव |
पाश्चात्त्योऽद्रिः पीतवासाः समेघै-
स्ताराहारः श्रीयुतः खवं समेतः || २३ ||

किंचित्किंचित्कुङ्कुमच्छाययेव विचित्रया भानोर्भासा भूषितैर्मेघैः
पीतवासाः | तारालक्षणहारेण श्रिया च युक्तः | स प्रागुक्तः
पाश्चात्त्योऽस्ताद्रिर्भानोर्भासा भूषितैर्मेघलेशैरुपलक्षितमर्थात्ताराहारं
श्रीयुतं चेति समानधर्मकं स्वं आकाशं च समेतः प्रविष्टः | यथा
पीतवासा विष्णुरुक्तधर्मा श्रीयुतो निरावरणं स्वानुरूपं ध्यायिनां
हृदयाकाशं प्रविशति तद्वत् | संध्यासु हि भगवद्ध्यानं प्रशस्तमिति
समासोक्त्या गम्यते || २३ ||

प्। १३७)

पूजामादाय संध्यायां प्रगतायां यथागतम् |
अन्धकाराः समुत्तस्थुर्वेताला वपुषा यथा || २४ ||

संध्यायां देव्यां पूजामादाय गतायां तद्गणा वेताला वपुषा यथा
समुत्तिष्ठन्ति तद्वत् || २४ ||

अवश्यायकणास्पन्दी हेलाविद्युतपल्लवः |
कोमलः कुमुदाशंसी ववावाशीतलोऽनिलः || २५ ||

कलिकाविकासात्कुमुदान्यासमन्ताच्छंसत्यनुमापयति तच्छीलः |
विशेषणत्रयानुसारादाशीतलग्रहणं मान्द्यसौरभ्ययोरप्युपलक्षणम् || २५
||

परमान्ध्यमुपाजग्मुर्दिशोऽविस्फुटतारकाः |
लम्बदीर्घतमःकेश्यो विधवा इव योषितः || २६ ||

नीहारपटावृतत्वादविस्फुटास्तारका नक्षत्राणि कनीनिकाश्च यासां ताः |
धवस्य भानोरस्तमयाद्विधवा इव || २६ ||

आययौ भुवनं तेजः क्षीरपूरेण पूरयन् |
रसायनमयाकारः शशिक्षीरार्णवो [क्षीरार्णवोपमः इति
पाठः] नभः || २७ ||

तेजोलक्षणेन दुग्धप्रवाहेण पूरयन् | रसायनममृतं तन्मयाकारः || २७
||

जग्मुस्तिमिरसंघाताः पलाय्य क्वाप्यदृश्यताम् |
श्रुतज्ञानगिरश्चित्तान्महीपानामिवाज्ञताः || २८ ||

श्रुता ज्ञानगिरो येन तथाविधान्महीपानां चित्तात् || २८ ||

ऋषयो भूमिपालाश्च मुनयो ब्राह्मणास्तथा |
चेतसीव विचित्रार्थाः स्वास्पदेषु विशश्रमुः || २९ ||

विचित्राः वसिष्ठोपदिष्टा अर्थाः स्वचेतसीव स्वेषामास्पदेषु प्रतिष्ठासु
विशश्रमुर्विश्रान्ताः || २९ ||

यमकायोपमाश्यामा ययौ तिमिरमांसला |

14613 आययौ मिहिकास्फारा तत्र तेषामुषः शनैः ॥ ३० ॥
14614
14615 श्यामा रात्रिः। उषः प्रत्यूषः ॥ ३० ॥
14616
14617 अन्तर्धानमुपाजग्मुस्तारा नभसि भासुराः।
14618 प्रभातपवनेनेव हृताः कुसुमवृष्टयः ॥ ३१ ॥
14619
14620 हृता अपनीताः। कुसुमवृष्टयो वृष्टिनिपतितकुसुमानीवेत्यत्र तात्पर्यम् ॥ ३१
14621 ॥
14622
14623 दृश्यतामाजगामार्कः प्रभोन्मीलितलोचनः।
14624 विवेकवृत्तिर्महतां मनसीव नवोदिता ॥ ३२ ॥
14625
14626 प्रभाभिरुन्मीलितानि जनलोचनानि येन ॥ ३२ ॥
14627
14628 भानोर्भासा भूषितैर्मेघलेशैः
14629 किंचित्किंचित्कुङ्कुमच्छाययेव।
14630 पूर्वक्ष्माभृत्पीतवासाः समेघै-[स्तमोघ्नैः इति पाठः]
14631 स्ताराहारः श्रीयुतः खं समेतः ॥ ३३ ॥
14632
14633 तमोघ्नैः इति पाठे तमोविघातकैः काञ्चनभृङ्गैरित्यर्थः ॥ ३३ ॥
14634
14635 सभां पुनरुपाजग्मुर्नभश्चरमहीचराः।
14636 ह्यस्तनेन क्रमेणैव कृतप्रातस्तनक्रमाः ॥ ३४ ॥
14637
14638 ह्यस्तनेन पूर्वेद्युस्तनेन ॥ ३४ ॥
14639
14640 पूर्ववत्संनिवेशेन विवेश सकला सभा।
14641 बभूवास्पन्दिताकारा वातमुक्तेव पद्मिनी ॥ ३५ ॥
14642
14643 वातमुक्ता निर्वाता पद्मिनी पद्मवती सरसीव ॥ ३५ ॥
14644
14645 अथ प्रसङ्गमासाद्य रामो मधुरया गिरा।
14646 उवाच मुनिशार्दूलं वसिष्ठं वदतां वरम् ॥ ३६ ॥
14647
14648 प्रसङ्गं प्रस्तावम् ॥ ३६ ॥
14649
14650 श्रीराम उवाच।
14651
14652 भगवन्मनसो रूपं कीदृशं वद मे स्फुटम्।
14653 यस्मात्तेनेयमखिला तन्यते लोकमञ्जरी ॥ ३७ ॥
14654
14655 रूपं तात्त्विकस्वरूपम्। यद्रूपं मनो वक्ष्यति जगतोऽपि तदेव रूपमिति न
14656 निस्तत्त्वतालक्षणं मिथ्यात्वं सेत्स्यतीति रामाशयः ॥ ३७ ॥
14657
14658 श्रीवसिष्ठ उवाच।
14659
14660 रामास्य मनसो रूपं न किंचिदपि दृश्यते।
14661 नाममात्रादृते व्योम्नो यथा शून्यजडाकृतेः ॥ ३८ ॥
14662
14663 नाममात्रादिति। अत एव तत्कार्येषु वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्
14664 इतिश्रुतमिथ्यात्वोपपत्तिरिति भावः। शून्यजडाकृतेरिति भूतव्योम्नो मनसश्च

साधारणम् ॥ ३८ ॥

न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः ।
सर्वत्रैव स्थितं चैतद्विद्धि राम यथा नभः ॥ ३९ ॥

नभःसाम्यमेवोपपादयति - नेति ॥ ३९ ॥

इदमस्मात्समुत्पन्नं मृगतृष्णाम्बुसंनिभम् ।
रूपं तु क्षणसंकल्पाद्द्वितीयेन्दुभ्रमोपमम् ॥ ४० ॥

इदं जगदस्मान्मनसः भ्रमः । तद्विषयोऽध्यस्त इति यावत् । तदुपमम् ॥ ४० ॥

मध्ये यदेतदर्थस्य प्रतिभानं प्रथां गतम् ।
सतो वाप्यसतो वापि तन्मनो विद्धि नेतरत् ॥ ४१ ॥

यद्यपि मनो नाम परमार्थतो नास्त्येव तथापि शास्त्रीयव्यवहारोपयुक्तं
कल्पितं तद्रूपमाह - मध्ये इति । प्रत्यक्षे पुरः सतः स्मृत्यादि परोक्षे
त्वसतो वाऽर्थस्य मध्ये यदेतत्तदाकारप्रतिभानं प्रथां गतं
सर्वजनानां तन्मन इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यदर्थप्रतिभानं तन्मन इत्यभिधीयते ।
अन्यत्र किंचिदप्यस्ति मनो नाम कदाचन ॥ ४२ ॥

तदेव संक्षिप्याह - यदिति । निराकारचितो योऽर्थाकाराध्यासस्तन्मन
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

संकल्पनं मनो विद्धि संकल्पात्तत्र भिद्यते ।
यथा द्रवत्वात्सलिलं तथा स्पन्दो यथानिलात् ॥ ४३ ॥

एवं वृत्तिसामान्यैस्तल्लक्षणमुक्त्वा असाधारणवृत्त्याप्याह -
संकल्पनमिति ॥ ४३ ॥

यत्र संकल्पनं तत्र तन्मनोऽङ्ग तथा स्थितम् ।
संकल्पमनसी भिन्ने न कदाचन केचन ॥ ४४ ॥

तदेव विषयभेदव्यवस्थितिप्रदर्शनेन द्रढयति - यत्रेति ॥ ४४ ॥

सत्यमस्त्वथवाऽसत्यं पदार्थप्रतिभासनम् ।
तावन्मात्रं मनो विद्धि तद्ब्रह्मैव पितामहः ॥ ४५ ॥

ननु चित्संवलितैव वृत्तिः पदार्थप्रतिभासनमित्युच्यते तत्र चितः सत्यत्वे
कथं तद्घटितमनसो मिथ्यात्वं तत्राह - सत्यमिति ।
मिथ्याविषयाकारान्मिथ्या वा सत्यचित्संवलनात्सत्यं यथाविवक्षमस्तु न
तत्राग्रहः यादृशं मनस्तत्समष्टिरपि तन्मात्रस्वभावा सैव
विरिञ्चिरित्येतत्तु न व्याहतमित्याह - असत्यमिति ॥ ४५ ॥

प्। १३८)

आतिवाहिकदेहात्मा मन इत्यभिधीयते ।
आधिभौतिकबुद्धिं तु स आधत्ते चिरस्थितेः ॥ ४६ ॥

यदि सर्वाकारमनोदेहोऽसौ तर्हि तस्य किमन्यत्सृज्यं तत्राह - आतिवाहिकेति ।

14717 सूक्ष्माणामेव चिरं मिलितावस्थितेर्मिश्रणात्पञ्चीकरणे
14718 स्थूलपृथ्व्यादिबुद्धिं स एव धत्ते तदेवास्य स्रष्ट्टत्वमित्यर्थः ॥ ४६ ॥
14719
14720 अविद्या संसृतिश्चित्तं मनो बन्धो मलस्तमः ।
14721 इति पर्यायनामानि दृश्यस्य विदुरुत्तमाः ॥ ४७ ॥
14722
14723 मन आदिप्रपञ्चः सर्वोऽप्यविद्याविलासत्वादविद्यैव तस्या एवोत्तरोत्तरं
14724 नामानीत्याह - अविद्येति ॥ ४७ ॥
14725
14726 नहि दृश्यादृते किंचिन्मनसो रूपमस्ति हि ।
14727 दृश्यं चोत्पन्नमेवैतन्नेति वक्ष्याम्यहं पुनः ॥ ४८ ॥
14728
14729 यद्युत्पन्नस्य दृश्यस्याविद्यात्वं मनस्त्वं वा तर्हि कथं
14730 तयोरनादित्वप्रसिद्धिस्तत्राह - दृश्यं चेति ॥ ४८ ॥
14731
14732 यथा कमलबीजान्तः स्थिता कमलवल्लरी ।
14733 महाचित्परमाण्वन्तस्तथा दृश्यं जगत्स्थितम् ॥ ४९ ॥
14734
14735 तथा च चित्यविद्यास्थितिरेव जगत्स्थितिरिति फलितमित्याशयेनाह - यथेति ॥ ४९ ॥
14736
14737 प्रकाशस्य यथाऽलोको यथा वातस्य चापलम् ।
14738 यथा द्रवत्वं पयसि दृश्यत्वं द्रष्टरीदृशम् ॥ ५० ॥
14739
14740 साविद्यचितो दृश्याव्यभिचाराद्दृश्यस्य तत्स्वभावता फलितेत्याह -
14741 प्रकाशस्येति । ईदृशमेवंप्रकारम् । स्वभाव इति यावत् ॥ ५० ॥
14742
14743 अङ्गदत्वं यथा हेम्नि मृगनद्यां यथा जलम् ।
14744 भित्तिर्यथा स्वप्नपुरे तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ ५१ ॥
14745
14746 तत्स्वभावत्वे तदपृथक्सत्ता फलितेत्याह - अङ्गदत्वमिति ॥ ५१ ॥
14747
14748 एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमनन्यदिव यत्स्थितम् ।
14749 तदप्युन्मार्जयाम्याशु त्वच्चित्तादर्शतो मलम् ॥ ५२ ॥
14750
14751 यद्द्रष्टुरस्याद्रष्टृत्वं दृश्याभावे भवेद्बलात् ।
14752 तद्विद्धि केवलीभावं तत एवासतः सतः ॥ ५३ ॥
14753
14754 यदिति । दृश्यस्य द्रष्टृपृथक्सत्तापगमे अन्यसत्तयान्यस्य सत्त्वायोगात्
14755 दृश्याभावे तद्बलादस्य द्रष्टुश्चिन्मात्रस्य यदद्रष्टृत्वं भवेत्तत
14756 एवासतो बाधितादृश्यात्सतः सन्मात्रचिद्रूपेण
14757 परिशिष्टस्यात्मनस्तत्केवलीभावं विद्धित्यर्थः ॥ ५३ ॥
14758
14759 तत्तामुपगते भावे रागद्वेषादिवासनाः ।
14760 शाम्यन्त्यस्पन्दिते वाते स्पन्दनक्षुब्धता यथा ॥ ५४ ॥
14761
14762 अस्त्वेवं तथापि कथं प्रतिज्ञातं मच्चित्तादर्शे दृश्यमलमार्जनं
14763 सिद्ध्यति तत्राह - तत्तामिति । भावे चित्ते तत्तां कैवल्यबोधेन तद्भावम् ।
14764 वातस्पन्दनप्रयुक्तवनजलाशयादिक्षुब्धताः ॥ ५४ ॥
14765
14766 असंभवति सर्वस्मिन्दिग्भूम्याकाशरूपिणि ।
14767 प्रकाश्ये यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् ॥ ५५ ॥
14768

14769 निर्विषयज्ञानस्थितिमसंभावयन्तं दृष्टान्तेनानुभावयति -
14770 असंभवतीत्यादिभिः ॥ ५५ ॥
14771
14772 त्रिजगत्त्वमहं चेति दृश्येऽसत्तामुपागते ।
14773 द्रष्टुः स्यात्केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः ॥ ५६ ॥
14774
14775 असत्तामिति च्छेदः ॥ ५६ ॥
14776
14777 अनाप्ताखिलशैलादि प्रतिबिम्बे हि यादृशी ।
14778 स्याद्दर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥ ५७ ॥
14779
14780 केवलदर्पणात्मस्वरूपिणी ॥ ५७ ॥
14781
14782 अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे ।
14783 स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे ॥ ५८ ॥
14784
14785 चितो दृश्योन्मुखत्वं वीक्षणं तच्छून्ये ॥ ५८ ॥
14786
14787 श्रीराम उवाच ।
14788
14789 सच्चेन्न शाम्यत्येवेदं नाभावो विद्यते सतः ।
14790 असत्तां च न विद्मोऽस्मिन्दृश्ये दोषप्रदायिनि ॥ ५९ ॥
14791
14792 दृश्यस्यासत्त्वे त्वदुक्तः केवलीभावः स्यात्तदेवानुभवविरुद्धं
14793 सत्सदित्येव दृश्यानुभवादिति परिणामवादमभिप्रेत्य श्रीरामः शङ्कते
14794 - सच्चेदिति द्वाभ्याम् ॥ ५९ ॥
14795
14796 तस्मात्कथमियं शाम्येद्ब्रह्मन्दृश्यविषूचिका ।
14797 मनोभवभ्रमकरी दुःखसंततिदायिनी ॥ ६० ॥
14798
14799 मनसा भवो जन्मादिस्तद्भ्रमकरी ॥ ६० ॥
14800
14801 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
14802
14803 अस्य दृश्यपिशाचस्य शान्त्यै मन्त्रमिमं शृणु ।
14804 रामात्यन्तमयं येन मृतिमेष्यति नङ्क्ष्यति ॥ ६१ ॥
14805
14806 असतोऽप्यविद्यया सदनुबोधाद्दृश्यस्य सत्ताभ्रमः
14807 केवलीभावसाक्षात्कारेणाविद्यानाशे तु नायं भ्रमः समुदेतीति
14808 गूढाभिसन्धिः । प्रथमं जीवन्मुक्तदर्शनलिङ्गेनानिर्मोक्षप्रसङ्गनेन
14809 च दृश्ये सत्यताविश्वासं वारयन् विवर्तवादमाश्रित्य श्रीवसिष्ठ उवाच ##-
14810 नङ्क्ष्यतीति बाध एव द्वेधोक्तः ॥ ६१ ॥
14811
14812 यदस्ति तस्य नाशोऽस्ति न कदाचन राघव ।
14813 तस्मात्तन्नष्टमप्यन्तर्बीजभूतं [बीजरूपं इति पाठः]
14814 भवेद्धृदि ॥ ६२ ॥
14815
14816 परिणामवादे दोषमाह - यदिति । अयं भावः - परिणामवादे
14817 ह्युत्तरोत्तरावस्थाभिः पूर्वपूर्वावस्थातिरोभावमात्रं नोच्छेदः
14818 सतोऽसत्त्वायोगात् तथाच नाशलक्षणषष्ठविकारेणापि तिरोहितस्य द्वैतस्य चित्ते
14819 प्रकृतौ वा स्थितस्य कामकर्मवासनाबीजात्पुनरुद्भवो दुर्वार
14820 इत्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति ॥ ६२ ॥

स्मृतिबीजाच्चिदाकाशे पुनरुद्भूय दृश्यधीः ।
लोकशैलाम्बराकारं दोषं वितनुतेऽतनुम् ॥ ६३ ॥

स्मृतिग्रहणं भोगोपयुक्तान्तःकरणवृत्तिप्रमुखजगन्मात्रोपलक्षणम् ॥
६३ ॥

इत्यनिर्मोक्षदोषः स्यान्न च तस्येह संभवः ।
यस्माद्देवर्षिमुनयो दृश्यन्ते मुक्तिभाजनम् ॥ ६४ ॥

मुक्तिभाजनं जीवन्मुक्ताः ॥ ६४ ॥

यदि स्याज्जगदादीदं तस्मान्मोक्षो न कस्यचित् ।
बाह्यस्थमस्तु हृत्स्थं वा दृश्यं नाशाय केवलम् ॥ ६५ ॥

ननु चिदात्मायं स्वबाह्यप्रधानस्थमेव दृश्यं
बुद्ध्यविवेकात्स्वहृत्स्थतया पश्यति सोऽयं संसारः
विवेकज्ञानोदयात्तदविवेकाभिमाननिवृत्तौ सत्यपि बहिस्तस्मिंस्ततो मोक्षः
स्यादिति सांख्यरीतिमाशङ्क्याह - यदीति ॥ ६५ ॥

प। १३९)

तस्मादिमां प्रतिज्ञां त्वं शृणु रामातिभीषणाम् ।
यामुत्तरेण ग्रन्थेन नूनं त्वमवबुध्यसे ॥ ६६ ॥

तस्माद्विवर्तवाद एव परिशिष्यत इत्याशयेनाह - तस्मादित्यादिना ।
विषयरागिणामारम्भादिवादिनां च भीषणाम् । यथाहुर्गौडपादाचार्याः
- अस्पर्शयोगो नामैष दुर्दर्शः सर्वयोगिनाम् । योगिनो बिभ्यति
यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ इति ॥ ६६ ॥

अयमाकाशभूतादिरूपोऽहं चेति लक्षितः ।
जगच्छब्दस्य नामार्थो ननु नास्त्येव कश्चन ॥ ६७ ॥

यदिदं दृश्यते किंचिद्दृश्यजातं पुरोगतम् ।
परं ब्रह्मैव तत्सर्वमजरामरमव्ययम् ॥ ६८ ॥

पूर्णे पूर्णं प्रसरति शान्ते शान्तं [परं स्थितं इति पाठः]
व्यवस्थितम् ।
व्योमन्येवोदितं व्योम ब्रह्मणि ब्रह्म तिष्ठति ॥ ६९ ॥

प्रतीचो यद्ब्रह्मैक्यं तत् पूर्णे पूर्णं प्रसरति । यतस्तच्छान्तावस्थात्रये
शान्तं वियदादि द्वैतं व्यवस्थितम् । यतश्च व्योमन्येव
घटाद्युपाधित्यागाद्व्योमेवोदितम् । अतो ब्रह्मण्येव ब्रह्म तिष्ठति
नाणुमात्रमपि तद्विकृतमित्यर्थः । यत्र हि यदध्यासस्तत्कृतेन गुणेन
दोषेण वा अणुमात्रेणापि स न संबध्यत इति ॥ ६९ ॥

न दृश्यमस्ति सद्रूपं न द्रष्टा न च दर्शनम् ।
न शून्यं न जडं नो चिच्छान्तमेवेदमाततम् ॥ ७० ॥

चित् बुद्धिप्रतिबिम्बचैतन्यम् ॥ ७० ॥

श्रीराम उवाच ।

14873
14874 वन्ध्यापुत्रेण पिष्टोऽद्रिः शशशृङ्गं प्रगायति।
14875 प्रसार्य भुजसंपातं शिला नृत्यति ताण्डवम्॥ ७१॥
14876
14877 उक्ते विवर्तवादे पामराणामसंभावनामुद्घाटयन् श्रीराम उवाच -
14878 वन्ध्यापुत्रेणेत्यादिना। अत्र प्रायः
14879 पदार्थवाक्यार्थोभयासंभवप्रदर्शनाय तथा दृष्टान्ताः॥ ७१॥
14880
14881 स्रवन्ति सिकतास्तैलं पठन्त्युपलपुत्रिकाः।
14882 गर्जन्ति चित्रजलदा इतीवेदं वचः प्रभो॥ ७२॥
14883
14884 इत्येतानि वचांसीव प्रतिभान्तीति शेषः॥ ७२॥
14885
14886 जरामरणदुःखादिशैलाकाशमयं जगत्।
14887 नास्तीति किमिदं नाम भवताऽपि ममोच्यते॥ ७३॥
14888
14889 भवता प्रामाणिकमूर्धन्येनापि ममविवेकशालिनोऽप्रतार्यस्यापीति
14890 पामराशयसर्वस्वोक्तिः॥ ७३॥
14891
14892 यथेदं न स्थितं विश्वं नोत्पन्नं न च विद्यते।
14893 तथा कथय मे ब्रह्मन्येनैतन्निश्चितं भवेत्॥ ७४॥
14894
14895 इदानीं स्वाशयानुरूपमाह - यथेति॥ ७४॥
14896
14897 श्रीवसिष्ठ उवाच।
14898
14899 नासमन्वितवागस्मि शृणु राघव कथ्यते।
14900 यथेदमसदाभाति वन्ध्यापुत्र इवाऽरवी॥ ७५॥
14901
14902 उक्तदोषं परिहृत्यासतोऽपि सत्यवद्भानं स्वप्नदृष्टान्तेन
14903 संभावयिष्यन् श्रीवसिष्ठ उवाच - नेत्यादिना। आरवी ध्वनिमान्॥ ७५॥
14904
14905 इदमादावनुत्पन्नं सर्गादौ तेन नास्त्यलम्।
14906 इदं हि मनसो भाति स्वप्नादौ पत्तनं यथा॥ ७६॥
14907
14908 मन एव च सर्गादावनुत्पन्नमसद्वपुः।
14909 तदेतच्छृणु वक्ष्यामि यथैवमनुभूयते॥ ७७॥
14910
14911 मनोदृश्यमयं दोषं तनोतीमं क्षयात्मकम्।
14912 असदेव सदाकारं स्वप्नः स्वप्नान्तरं यथा॥ ७८॥
14913
14914 तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति देहकम्।
14915 तेनेयमिन्द्रजालश्रीर्विततेन वितन्यते॥ ७९॥
14916
14917 विततेन चिरं भावनाविपुलेन॥ ७९॥
14918
14919 स्फुरति वल्गति गच्छति याचते
14920 भ्रमति मज्जति संहरति स्वयम्।
14921 अपरतामुपयात्यपि केवलं
14922 चलति चञ्चलशक्तितया मनः॥ ८०॥
14923
14924 केवलं मन एव चञ्चलशक्तितया यच्चलति तत्रैव

स्फुरतीत्यादिभ्रमविभावनमिति भावः। अपरतां
सांसारिकदशाप्रयुक्तमपकर्षं केवलं कैवल्यलक्षणोत्कर्षं चोपयाति ॥
८० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
उत्पत्तिप्रकरणार्थकल्पनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
उत्पत्तिप्रकरणार्थकल्पनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ५

श्रीराम उवाच।

भगवन्मुनिशार्दूल किमिवेह मनोभ्रमे।
विद्यते कथमुत्पन्नं मनो मायामयं कुतः ॥ १ ॥

विश्वस्य मूलं हि मनस्तस्य मूलमिहोच्यते।
तदेव मनसस्तत्त्वं विश्वस्येति च वर्ण्यते ॥ १ ॥

एवं मनोमिथ्यात्ववर्णनेन प्रकरणार्थे कॢप्ते तदधिष्ठानतत्त्वं
तदारोपप्रकारं तस्य मिथ्यात्वे कारणं च विस्तरेण जिज्ञासमानः श्रीराम
उवाच - भगवन्निति। किं विद्यते। मनो भ्रमे परमार्थभूतं मूलं
किमित्यर्थः ॥ १ ॥

उत्पत्तिमादाविति मे समासेन वद प्रभो।
प्रवक्ष्यसि ततः शिष्टं वक्तव्यं वदतां वर ॥ २ ॥

सर्वजगदुत्पत्तिमूलमपहाय मनोमूलमात्रप्रश्ने बीजमाह - आदाविति।
आद्यस्य मूलपरिज्ञाने नैव संक्षेपतः सर्वमूलपरिज्ञानोपपत्तेरित्याशयः
॥ २ ॥

प। १४०)

श्रीवसिष्ठ उवाच।

महाप्रलयसंपत्तावसतां समुपागते।
अशेषदृश्यसर्गादौ शान्तमेवावशिष्यते ॥ ३ ॥

तत्राद्यप्रश्नोत्तरं मुख्यत्वाद्विस्तरेणासर्गसमाप्तेर्वसिष्ठ उवाच -
महाप्रलयेति। अर्थाज्जगति। असत्तां सूक्ष्मीभावादर्थक्रियाऽसमर्थताम्।
भाविनोऽशेषदृश्यसर्गस्य आदौ। शान्तं निर्विक्षेपम् ॥ ३ ॥

आस्तेऽनस्तमितो भास्वानजो देवो निरामयः।
सर्वदा सर्वकृत्सर्वः परमात्मा महेश्वरः ॥ ४ ॥

सर्वकृत्सर्वक्रियाशक्तिसंपन्नः ॥ ४ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते यो मुक्तैरवगम्यते।
यस्य चात्मादिकाः संज्ञाः कल्पिता न स्वभावजाः ॥ ५ ॥

मुक्तैर्जीवन्मुक्तैरवगम्यते प्रत्यक्षमनुभूयते। स्वो भावः अनारोपितरूपं

14977 तज्ज्ञा न किंत्वारोपितधर्मजाः ॥ ५ ॥
14978
14979 यः पुमान्सांख्यदृष्टीनां ब्रह्म वेदान्तवादिनाम् ।
14980 विज्ञानमात्रं विज्ञानविदामेकान्तनिर्मलम् ॥ ६ ॥
14981
14982 सर्ववादिनामपि स एव तत्तद्बुद्धिकल्पितविशेषैः सिद्धान्तविषय इत्यविवादः
14983 सर्वाधिष्ठाने तस्मिन्नित्याह - य इति । विज्ञानमात्रं
14984 क्षणिकविज्ञानमात्रम् ॥ ६ ॥
14985
14986 यः शून्यवादिनां शून्यो भासको योऽर्कतेजसाम् ।
14987 वक्ता मन्ता ऋतं भोक्ता द्रष्टा कर्ता सदैव सः ॥ ७ ॥
14988
14989 सर्वेषां प्रत्यगात्मापि स एवेत्याह - वक्तेति । ऋतं सत्यम् ॥ ७ ॥
14990
14991 सन्नप्यसद्यो जगति यो देहस्थोऽपि दूरगः ।
14992 चित्प्रकाशो ह्ययं यस्मादालोक इव भास्वतः ॥ ८ ॥
14993
14994 असत्त्वापादकाविद्यावृतत्वात्पामरदृशा असत् । अत एव दूरगः ॥ ८ ॥
14995
14996 यस्माद्विष्ण्वादयो देवाः सूर्यादिव मरीचयः ।
14997 यस्माज्जगन्त्यनन्तानि बुद्बुदा जलधेरिव ॥ ९ ॥
14998
14999 देवाः प्रकाशप्राधान्यान्मरीचय इव । अचेतनत्वात् जगन्ति तु बुद्बुदानीव
15000 जायन्त इति शेषः ॥ ९ ॥
15001
15002 यं यान्ति दृश्यवृन्दानि पयांसीव महार्णवम् ।
15003 य आत्मानं पदार्थं च प्रकाशयति दीपवत् ॥ १० ॥
15004
15005 यान्ति प्रलयेनापियन्ति । तस्यैव स्वप्रकाशत्वात्स्वपरप्रथानिर्वाहकत्वमाह ##-
15006
15007 य आकाशे शरीरे च दृषत्स्वप्सु लतासु च ।
15008 पांसुष्वद्रिषु वातेषु पातालेषु च संस्थितः ॥ ११ ॥
15009
15010 तस्यैव सर्वान्तरत्वेन सर्वगतत्वमाह - य इति ॥ ११ ॥
15011
15012 यः प्लावयति संरब्धं पुर्यष्टकमितस्ततः ।
15013 येन मूकीकृता मूढाः शिला ध्यानमिवास्थिताः ॥ १२ ॥
15014
15015 संरब्धं स्वस्वव्यापारेषूद्युक्तं कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि
15016 भूतसूक्ष्माणि प्राणा अविद्याकामकर्मान्तःकरणमिति
15017 पुर्यष्टकमितस्ततोऽन्तर्बहिश्च स्वचिद्व्याप्त्या प्लावयति । चेतनानां चेतनता
15018 यत्प्रयुक्तेत्यर्थः । एवमचेतनानामपि वैचित्र्ये स एव हेतुरित्याह -
15019 येनेत्यादिना ॥ १२ ॥
15020
15021 व्योम येन कृतं शून्यं शैला येन घनीकृताः ।
15022 आपो द्रुताः कृता येन दीपो यस्य वशो रविः ॥ १३ ॥
15023
15024 यस्य वशः सन् रविर्दीपो दीप्तिस्वभावः । प्रकाशक इति यावत् । येन सूर्यस्तपति
15025 तेजसेद्धः इति श्रुतेः ॥ १३ ॥
15026
15027 प्रसरन्ति यतश्चित्राः संसारासारवृष्टयः [दृष्टय इति
15028 पाठः] ।

15029 अक्षयामृतसंपूर्णादम्भोदादिव वृष्टयः ॥ १४ ॥
15030
15031 संसारलक्षणा असारदृष्टय एव आसारवृष्टयः। अक्षयेण नित्येन बहलेन
15032 चामृतेन सुखेन जलेन च संपूर्णादिति यथायोगमुभयविशेषणम् ॥ १४ ॥
15033
15034 आविर्भावतिरोभावमयास्त्रिभुवनोर्मयः।
15035 स्फुरन्त्यतितते यस्मिन्मराविव मरीचयः ॥ १५ ॥
15036
15037 प्राचुर्ये मयट्।अतितते ऽत्यन्तविस्तीर्णे। मरीचयस्तदुदकानि ॥ १५ ॥
15038
15039 नाशरूपो विनाशात्मा योऽन्तःस्थः सर्वजन्तुषु।
15040 गुप्तो योऽप्यतिरिक्तोऽपि सर्वभावेषु संस्थितः ॥ १६ ॥
15041
15042 प्रपञ्चात्मना नाशरूपः। स्वरूपेण त्वविनाशात्मा।
15043 सूक्ष्मतमत्वादन्तर्गुप्तः। महत्तमत्वात्सर्वतोऽप्यतिरिक्तः।
15044 निष्प्रपञ्चतयावशिष्टः। तथाच श्रुतिः पादोऽस्य सर्वा भूतानि
15045 त्रिपादस्यामृतं दिवि इति ॥ १६ ॥
15046
15047 प्रकृतिव्रततिर्व्योम्नि जाता ब्रह्माण्डसत्फला।
15048 चित्तमूलेन्द्रियदला येन नृत्यति वायुना ॥ १७ ॥
15049
15050 प्रकृतिर्माया सैव व्रततिर्लता। व्योम्नि शुद्धचिति। येनेश्वरेण ॥ १७ ॥
15051
15052 यश्चिन्मणिः प्रकचति प्रतिदेहसमुद्गके।
15053 यस्मिन्निन्दौ स्फुरन्त्येता जगज्जालमरीचयः ॥ १८ ॥
15054
15055 समुद्गके संपुटके ॥ १८ ॥
15056
15057 प्रशान्ते चिद्घने यस्मिन्फुरन्त्यमृतवर्षिणि।
15058 धाराजलानि भूतानि सृष्टयस्तडितः स्फुटाः ॥ १९ ॥
15059
15060 भूतानि जाड्यप्राधान्याद्धाराजलानि। स्फुटाश्चित्प्रकाशप्रधानाः
15061 सृष्टयस्तडितः ॥ १९ ॥
15062
15063 चमत्कुर्वन्ति वस्तूनि यदालोकतया मिथः।
15064 असज्जातमसद्येन येन सत्सत्त्वमागतम् ॥ २० ॥
15065
15066 चमत्कुर्वन्ति विचित्रकार्याणि कुर्वते ॥ २० ॥
15067
15068 चलतीदमनिच्छस्य कायो यो यस्य संनिधौ।
15069 जडं परमरक्तस्य शान्तमात्मनि तिष्ठतः ॥ २१ ॥
15070
15071 यः प्रसिद्धो देवनरतिर्यगादिकायः अरक्तस्यासङ्गस्यानिच्छतश्च यस्य
15072 संनिधौ इदं दृश्यभूतमत एव परमत्यन्तं जडमपि चलति।
15073 पदसंस्कारपक्षाश्रयणात्सामान्ये नपुंसकम् ॥ २१ ॥
15074
15075 नियतिर्देशकालौ च चलनं स्पन्दनं क्रिया।
15076 इति येन गताः सत्तां सर्वसत्तातिगामिना ॥ २२ ॥
15077
15078 सर्गकालेऽवश्यं सृष्ट्या भाव्यं प्रलयकाले च प्रलयेनेत्यादिनियमो
15079 नियतिस्तदवच्छेदकौ देशकालौ। तत्राप्यौ बीजाद्यन्तर्गतकार्यस्य
15080 बीजोच्छूनतया चलनम्। बीजपुटं भित्त्वाङ्कुरादिनिर्गमनेन स्पन्दनम्। ततः

15081 काण्डपत्रशाखादिक्रमेण फलावसानो व्यापारः क्रिया। इत्येवं क्रमेण
15082 सर्वभावा येन सत्तां व्यवहारार्थक्रियासमर्थतां गताः।
15083 सर्वसत्तातिगामिनेति तस्य जगद्विलक्षणपारमार्थिकसत्तोक्ता॥ २२॥
15084
15085 प्। १४१)
15086
15087 शुद्धसंविन्मयत्वाद्यः खं भवेद्व्योमचिन्तया।
15088 पदार्थचिन्तयार्थत्वमिव तिष्ठत्यधिष्ठितः॥ २३॥
15089
15090 अथवा स एव मायिकव्योमादिभावचिन्तया व्योमादिभावेन संपन्नो न
15091 ततोऽन्यद्व्योमादिशब्दभागस्तीत्याह - शुद्धेति। तथाच श्रुतिः सर्वाणि
15092 रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इति।
15093 चमत्कुर्वन्तीत्याद्येतदन्तेन श्लोकचतुष्टयेन
15094 जगदारोपप्रकारप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तम्॥ २३॥
15095
15096 कुर्वन्नपीह जगतां महतामनन्त-
15097 वृन्दं न किंचन करोति न काश्चनापि।
15098 स्वात्मन्यनस्तमयसंविदि निर्विकारे
15099 त्यक्तोदयस्थितिमति स्थित एक एव॥ २४॥
15100
15101 संप्रति तस्य मिथ्यात्वे कारणमाह - कुर्वन्नपीति। निर्विकारे अत एव
15102 त्यक्तस्वजातीयाद्युदयादिमति यतोऽयं स्थितस्ततोऽयं महतां जगतां
15103 ब्रह्माण्डानां वृन्दं तत्र विचित्रलीलाश्च कुर्वन्नपि न किंचन कार्यं न
15104 काश्चन क्रियाः करोतीति निर्विकारोपादानकत्वमेव कार्यमिथ्यात्वे हेतुरित्यर्थः
15105 ॥ २४॥
15106
15107 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
15108 मूलकारणदेवस्वरूपवर्णनं नाम पञ्चमः सर्गः॥ ५॥
15109
15110 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
15111 मूलकारणदेवस्वरूपवर्णनं नाम पञ्चमः सर्गः॥ ५॥
15112
15113 षष्ठः सर्गः ६
15114
15115 श्रीवसिष्ठ उवाच।
15116
15117 अस्य देवाधिदेवस्य परस्य परमात्मनः।
15118 ज्ञानादेव परा सिद्धिर्न त्वनुष्ठानदुःखतः॥ १॥
15119
15120 इत्थं जगन्मूलकारणं देवस्वरूपमुपवर्ण्य
15121 तत्प्राप्त्युपायज्ञानसाधनान्युपदिदिक्षुः श्रीवसिष्ठ उवाच - अस्येत्यादि।
15122 देवस्य हिरण्यगर्भस्यादिकारणत्वात्तदधिदेवस्य
15123 द्योतकत्वाद्देवानामिन्द्रियमनसामपि साक्षितया
15124 प्रकाशकत्वात्तेषामधिदेवस्येति वा॥ १॥
15125
15126 अत्र ज्ञानमनुष्ठानं नत्वन्यदुपयुज्यते।
15127 मृगतृष्णाजलभ्रान्तिशान्तौ चेदं निरूपितम्॥ २॥
15128
15129 अनुष्ठानमिव वक्ष्यमाणप्रयत्नसंपाद्यत्वाज्ज्ञानमपि
15130 गौण्यानुष्ठानमुच्यते। कर्मकोटिभिरपि दुर्भेद्यस्य ज्ञानमात्रेण
15131 निवृत्तावनुरूपं दृष्टान्तमाह - मृगतृष्णेति। निरूपितं दृष्टम्
15132 ॥ २॥

नह्येष दूरे नाभ्याशे नालभ्यो विषमे न च।
स्वानन्दाभासरूपोऽसौ स्वदेहादेव लभ्यते॥ ३॥

नातिदूरे नातिसंनिहिते क्रियामन्तरेणालभ्ये विषमादिस्थे च फले क्रिया सफला
स्यादात्मा तु न तथेति तस्य न क्रियालभ्यतेत्याह - नहीति।
विस्मृतकण्ठचामीकरवज्ज्ञानलभ्यता त्वस्य सुलभेत्याह - स्वानन्देति॥
३॥

किंचिन्नोपकरोत्यत्र तपोदानव्रतादिकम्।
स्वभावमात्रे विश्रान्तिमृते नात्रास्ति साधनम्॥ ४॥

अत्रास्यां प्रागुक्तदेवप्राप्तौ॥ ४॥

साधुसंगमसच्छास्त्रपरतैवात्र कारणम्।
साधनं बाधनं मोहजालस्य यदकृत्रिमम्॥ ५॥

अत्र तत्प्राप्तिसाधने ज्ञानेऽपि कुतः सर्वथा कर्मनिरपेक्षता तत्राह -
साधनमिति। यद्यतो मोहजालस्य बाधनमकृत्रिमं नित्यसिद्धं ब्रह्मैव
चरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढं सद्बाधनं भादे कारणं नान्यदित्यर्थः
॥ ५॥

अयं सदेव इत्येव संपरिज्ञानमात्रतः।
जन्तोर्न जायते दुःखं जीवन्मुक्तत्वमेति च॥ ६॥

दुःखनिवृत्तौ जीवन्मुक्तौ वा तर्हि साधनान्तरं स्यात्तत्राह - अयमिति॥ ६
।।

श्रीराम उवाच।

संपरिज्ञातमात्रेण किलानेनात्मनात्मना [मात्मनः इति पाठः]
।
पुनर्दोषा न बाधन्ते मरणाद्याः कदाचन [कथंचन इति
पाठः]॥ ७॥

तमेतं वेदानुवचनेन इति प्रत्यक्षं यज्ञदानतपसां
ज्ञानसाधनत्वश्रवणात्किंचिन्नोपकरोतीत्याद्युक्तिः साधारणतप आदिविषया
तीव्रतरतप आदिविधित्सयेति मन्यमानः श्रीराम उवाच - संपरीति॥ ७॥

देवदेवो महानेष कुतो दूरादवाप्यते।
तपसा केन तीव्रेण क्लेशेन कियताथवा॥ ८॥

अदूराच्छीघ्रमवाप्यते ज्ञानेन प्राप्यते। शीघ्रं तज्ज्ञानं केनोपायेन
सिद्ध्यतीत्यर्थः॥ ८॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

स्वपौरुषप्रयत्नेन विवेकेन विकासिना।
स देवो ज्ञायते राम न तपःस्नानकर्मभिः॥ ९॥

विविदिषार्थं विहितानां निष्कामकर्मणां जन्मान्तरानुष्ठितसाधारणानां
विविदिषोत्पत्तावेवोपक्षयात्सत्यामुत्कटविविदिषायां श्रवणादिप्रयत्न

15185 एवोपयुज्यते न तप आदीति मन्यमानः श्रीवसिष्ठ उवाच -
15186 स्वपौरुषेत्यादिना ॥ ९ ॥
15187
15188 रागद्वेषतमःक्रोधमदमात्सर्यवर्जनम् ।
15189 विना राम तपोदानं क्लेश एव न वास्तवम् ॥ १० ॥
15190
15191 न वास्तवं साधनमिति शेषः ॥ १० ॥
15192
15193 रागाद्युपहृते [द्युपगते इति पाठः] चित्ते वञ्चयित्वा परं
15194 धनम् ।
15195 यदर्ज्यते तस्य दानाद्यस्यार्थास्तस्य तत्फलम् ॥ ११ ॥
15196
15197 तत्कुतस्तत्राह - रागादीति । सति रागादौ धनार्जने
15198 परवञ्चनाद्यवश्यंभावाच्चित्तशुद्धेरेव दौर्लभ्याद्दानादेः काम्यं
15199 फलमपि दुर्लभं दूरे ततो ज्ञानमोक्ष [मोक्षप्रत्या इति पाठः]
15200 प्रत्याशेत्याशयेनाह - रागादीति द्वाभ्याम् ॥ ११ ॥
15201
15202 प्। १४२)
15203
15204 रागाद्युपहते चित्ते व्रतादि क्रियते च यत् ।
15205 तद्दम्भः प्रोच्यते तस्य फलमस्ति मनाङ्ग च ॥ १२ ॥
15206
15207 तस्मात्पुरुषयत्नेन मुख्यमौषधमाहरेत् ।
15208 सच्छास्त्रसज्जनासङ्गौ संसृतिव्याधिनाशनौ ॥ १३ ॥
15209
15210 मुख्यमौषधमेवादौ द्विधा दर्शयति - सच्छास्त्रेति ॥ १३ ॥
15211
15212 अत्रैकं पौरुषं यत्नं वर्जयित्वेतरा गतिः ।
15213 सर्वदुःखक्षयप्राप्तौ न काचिदुपपद्यते ॥ १४ ॥
15214
15215 इतरा गतिरुपायान्तरम् ॥ १४ ॥
15216
15217 शृणु तत्पौरुषं कीदृगात्मज्ञानस्य लब्धये ।
15218 येन शाम्यत्यशेषेण रागद्वेषविषूचिका ॥ १५ ॥
15219
15220 यथासंभवया वृत्त्या लोकशास्त्राविरुद्धया ।
15221 संतोषसंतुष्टमना भोगगन्धं परित्यजेत् ॥ १६ ॥
15222
15223 वृत्त्या जीवनसाधनसंपत्त्या । भोगगन्धं भोगवासनाम् ।
15224 तदभिनिवेशमिति यावत् ॥ १६ ॥
15225
15226 यथासंभवमुद्योगादनुद्विग्नतया स्वया ।
15227 साधुसंगमसच्छास्त्रपरतां प्रथमं श्रयेत् ॥ १७ ॥
15228
15229 अनुद्विग्नतया अशक्यमिदमिति निर्वेद उद्विग्नता तद्वर्जनेन । स्वया आत्मीयया ।
15230 हितयेति यावत् ॥ १७ ॥
15231
15232 यथाप्राप्तार्थसंतुष्टो यो गर्हितमुपेक्षते ।
15233 साधुसंगमसच्छास्त्रपरः शीघ्रं स मुच्यते ॥ १८ ॥
15234
15235 गर्हितं शास्त्रशिष्टेषु निन्दितम् ॥ १८ ॥
15236

विचारेण परिज्ञातस्वभावस्य महामतेः |
अनुकम्प्या भवन्त्येते ब्रह्मविष्णिवन्द्रशंकराः || १९ ||

परिज्ञातः स्वभाव आत्मतत्त्वं येन तस्य || १९ ||

देशे यं सुजनप्राया लोकाः साधुं प्रचक्षते |
स विशिष्टः स साधुः स्यात्तं प्रयत्नेन संश्रयेत् || २० ||

साधुं लक्षयति - देश इति | सुजनाः
श्रुतिस्मृत्याचारनिष्ठास्तत्प्रायास्तत्प्रचुरा लोका जनां यं प्रचक्षते स
चेद्विशिष्टैर्ज्ञानवैराग्यादिगुणैः सहितः स्यात्तर्हि स साधुः स्यादित्यर्थः ||
२० ||

अध्यात्मविद्या विद्यानां प्रधानं तत्कथाश्रयम् |
शास्त्रं सच्छास्त्रमित्याहुर्मुच्यते तद्विचारणात् || २१ ||

आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ता विद्या ज्ञानमध्यात्मविद्या
तदुत्पत्त्यनुकूलविचारात्मककथाया आश्रयं
शास्त्रमुपनिषत्सूत्रभाष्यैतद्ग्रन्थादि || २१ ||

सच्छास्त्रसत्संगमजैर्विवेकै-
स्तथा विनश्यन्ति बलादविद्याः |
यथा जलानां कतकानुषङ्गा-
द्यथा जनानां मतयोऽपि [मतयश्च इति पाठः] योगात् || २२ ||

ननु सत्स्वनेकेषूपायेषु कुतः साधुसंगमसच्छास्त्रे एव प्रशयेते तत्राह
- सच्छास्त्रेति | अविद्या मोहाः विद्याविरोधिनो रागादयश्च | जलानां पङ्का
इति शेषः | मतयो बाह्यमनोवृत्तयो योगाभ्यासाद्विनश्यन्ति || २२ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे
मुमुक्षुप्रयत्नोपदेशो नाम षष्ठः सर्गः || ६ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
मुमुक्षुप्रयत्नोपदेशो नाम षष्ठः सर्गः || ६ ||

सप्तमः सर्गः ७

श्रीराम उवाच |

य एष देवः कथितो यस्मिञ्ज्ञाते विमुच्यते |
वद क्वासौ स्थितो ब्रह्मन्कथमेनमहं लभे || १ |

विरिञ्च्यादिजगन्मूलं यो देवः प्राङ्निरूपितः |
निरस्तनिखिलोपाधेस्तस्य तत्त्वमोहोच्यते || १ ||

प्रसङ्गजिज्ञासिते साधने परिज्ञाते प्रस्तुतजगत्कारणस्य वास्तवं रूपं
जिज्ञासुः श्रीराम उवाच - य इति | यो विरिञ्च्यादिकारणभूत एष
प्रत्यगात्मभूतो देवः प्राक्कथितः असौ क्व
कस्मिन्नुपाधावनावरणेनाभिव्यक्तः | कीदृशे वा तत्त्वे स्थितः | कथं लभे
इत्यौत्सुक्योक्तिः साधनानां पूर्वमुक्तत्वादन्तरङ्गोपायान्तरप्रश्नो वा || १ ||

श्रीवसिष्ठ उवाच |

य एष देवः कथितो नैष दूरेऽवतिष्ठते।
शरीरे संस्थितो नित्यं चिन्मात्रमिति विश्रुतः॥ २॥

तत्रादौ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह - य इति। नैष दूरेऽवतिष्ठत
इत्यौत्सुक्यपरिहारार्थमुक्तिः। शरीरे सामान्याभिव्यक्त्या
तदन्तर्हृदयपुण्डरीके तु विशेषतः सम्यगभिव्यक्तः। स्थित इत्यर्थः॥ २॥

एष सर्वमिदं विश्वं न विश्वं चैष सर्वगः।
विद्यते ह्येष एवैको न तु विश्वाभिधास्ति दृक्॥ ३॥

तर्हि किं देहपरिच्छिन्न एव सः नेत्याह - एष इति। तर्हि किं
दृश्यविश्वाकार एव नेत्याह - नेति। सर्वाधिष्ठानभावेन
सर्वगतत्वप्रतिपादनाय विश्वात्मत्वोक्तिरिति भावः॥ ३॥

चिन्मात्रमेष शशिभृच्चिन्मात्रं गरुडेश्वरः।
चिन्मात्रमेव तपनश्चिन्मात्रं कमलोद्भवः॥ ४॥

न केवलं कार्यात्मकं विश्वमेव तद्व्यतिरेकेण नास्ति किंतु तत्कारणमायापि
सहतद्गुणाभिमानिदेवैरित्याशयेनाह - चिन्मात्रमेष इति। गरुडस्येश्वरो
नियन्ता विष्णुः। तपनस्य त्रिमूर्त्यात्मत्वप्रसिद्धेस्तत्पङ्क्तावुक्तिः॥ ४॥

श्रीराम उवाच।

बाला अपि वदन्त्येतद्यदि चेतनमात्रकम्।
जगदित्येव केवात्र नाम स्यादुपदेशता॥ ५॥

चिन्मात्रमित्यत्र कर्तरि क्विबन्तान्मात्रचि चेतनमात्रं विश्वमित्यर्थो लभ्यते।
तच्च लोके आबालगोपालं प्रसिद्धं पुरुषार्थापर्यवसितं चेति नोपदेशार्हमिति
मन्यमानानामाशयमुद्घाटयन् रामः शङ्कते - बाला अपीति॥ ५॥

प। १४३)

श्रीवसिष्ठ उवाच।

चिन्मात्रं चेतनं विश्वमिति यज्ज्ञातवानसि।
न किंचिदेव विज्ञातं भवता भवनाशनम्॥ ६॥

नासौ कर्तरि क्विप् अपितु भावे। तथाच नोक्तदोष इति मन्यमानो वसिष्ठः
प्रागुक्तकल्पं निन्दति - चिन्मात्रमिति। किंचिदल्पमपि न विज्ञातम्।
भ्रान्तेरज्ञानलेशस्याप्यनिवृत्तेरिति भावः॥ ६॥

चेतनं राम संसारो जीव एष पशुः स्मृतः।
एतस्मादेव निर्यान्ति जरामरणभीतयः॥ ७॥

कुतो न विज्ञातं तत्राह - चेतनमिति। कर्तरि क्विबन्तत्वे चिच्चेतनशब्दौ
तुल्यार्थौ स्याताम्। नन्द्यादिल्युप्रत्ययस्यापि कर्तर्येव
विधानाच्चितिकर्तृतदर्थः [कर्तरितृ इति पाठः] स्यात्। नच नित्यचितेः
कर्तृत्वसंभव इत्यनित्यमनोवृत्तिप्रतिफलनचित्परिग्रहे
तदाश्रयभूतमन्तःकरणमेवात्मतया गृह्णंस्तदात्मा जीव उक्तः स्यात्। स
च बहिर्मुखतया विषयानेव सारतया पश्यन्पशुः। एतस्मादेव
देहेन्द्रियविषयवासनानुसारात्तत्तद्देहपरिग्रहे जरामरणादयोऽन्तस्था

15341 निर्यान्तीवाविर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥
15342

15343 पशुरज्ञो ह्यमूर्तोऽपि दुःखस्यैवैष भाजनम् ।
15344 चेतनत्वाच्चेतनीयं मनोऽनर्थः स्वयं स्थितः ॥ ८ ॥
15345

15346 ननु मूर्तस्थूलशरीरातिरिक्ततया तज्ज्ञानादेव जरामरणादिप्रत्ययः सिद्धः
15347 अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः इति श्रुतेरित्याशङ्क्याह -
15348 पशुरिति । अमूर्तस्थूलदेहशून्योऽप्यसौ न कृतार्थो यतोऽज्ञः अज्ञानवान्
15349 चेतनीयं यन्मनस्तद्रूपोऽनर्थश्च स्वयं भूत्वा स्थितोऽतो दुःखस्यैव
15350 भाजनम् । अशरीरमित्यादिश्रुतेस्तु स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यदेहत्रयरहितं
15351 प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यर्थो न स्थूलदेहमात्ररहितमिति । तथात्वेऽपि स्वप्ने
15352 प्रियाप्रियदर्शनादिति भावः ॥ ८ ॥
15353

15354 चेत्यनिर्मुक्तता या स्यादचेत्योन्मुखताथवा ।
15355 अस्य सा भरितावस्था [भवितावस्था इति पाठः] तां ज्ञात्वा
15356 नानुशोचति ॥ ९ ॥
15357

15358 कीदृशस्य तर्हि तस्य ज्ञानात्कृतकृत्यता तत्राह - चेत्येति ।
15359 चेत्यनिर्मुक्तता मुक्तौ अचेत्योन्मुखता तु समाधौ प्रसिद्धा ॥ ९ ॥
15360

15361 भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
15362 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ १० ॥
15363

15364 तत्र श्रुतिं प्रमाणयति - भिद्यत इति ।
15365 मूलाज्ञाननाशात्तत्कार्यान्तःकरणतादात्म्याध्यासलक्षणो
15366 हृदयग्रन्थिर्भिद्यते नश्यति तन्नाशादेव तन्मूलकसंशयादयोऽपीत्यर्थः
15367 । परं कारणमप्यवरं यस्मात्तथाविधे ॥ १० ॥
15368

15369 तस्य चेत्योन्मुखत्वं तु चेत्यासंभवनं विना ।
15370 रोद्धुं न शक्यते दृश्यं चेत्यं शाम्यति वै कथम् ॥ ११ ॥
15371

15372 ननु तर्हि चित्तनिरोधलक्षणयोगेनैव चेत्योन्मुखत्वस्य रोद्धुं शक्यत्वात्किं
15373 ज्ञानप्रयासेन तत्राह - तस्येति । चेत्यस्य दृश्यस्यासंभवनं ज्ञानेन
15374 मूलतो बाधम् । शाम्यति वै कथम् विना ज्ञानमिति शेषः । तथाच विना
15375 ज्ञानं तादृशस्वरूपसमाधिरेव न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥
15376

15377 अचेत्यचित्स्वरूपं यत्तच्चासंभवनं विना ।
15378 क्व स्वरूपोन्मुखत्वं हि केवलं चेत्यरोधतः ॥ १२ ॥
15379

15380 एवं मोक्षोऽपि ज्ञानमन्तरेण दुर्लभ इत्याह - अचेत्येति ।
15381 यन्मोक्षाख्यमचेत्यचित्स्वरूपं तच्च असंभवनं
15382 प्रागुक्तचेत्यासंभवनं विना क्व । हि यस्मात्समाधौ केवलं
15383 स्वरूपोन्मुखत्वमपि चेत्यरोधतो दृश्यबाधादेव भवति तत्र किं वाच्यं
15384 मोक्षे तदावश्यकत्वमिति भावः ॥ १२ ॥
15385

15386 श्रीराम उवाच ।
15387

15388 यस्मिञ्जीवे हि विज्ञाते न विनश्यति संसृतिः ।
15389 व्योमरूपी पशुस्त्वज्ञः स ब्रह्मन्कुत्र कीदृशः ॥ १३ ॥
15390

15391 यस्मिन्निति । ननु रामस्येदं प्रश्नश्लोकद्वयमप्यसंगतं चेतनं राम
15392 संसारो जीव एष पशुः स्मृतः इति जीवस्वरूपस्य तदाधारस्य

15393 मनोमूलकारणस्य च प्रागुक्तत्वेनाद्यश्लोकानुत्थानात् [प्राक्तनत्वेन इति
15394 पाठः] | ब्रह्मस्वरूपस्य च सर्गाद्यश्लोके पृष्ठत्वेन
15395 पुनःप्रश्नानर्हत्वादिति चेत् | एवं तर्हि न यथाश्रुतप्रश्नो रामाभिप्रेतः
15396 किंत्वाक्षेपः | तथाहि | ननु जीव एव संसार इति व्याहृतं तस्य ब्रह्मप्राप्तौ
15397 ब्रह्मणोऽपि संसारित्वप्रसङ्गात् | तदप्राप्तौ तु
15398 तत्साधनज्ञानशास्त्रादिवैयर्थ्यम् | तस्मादन्यदेव जैवं रूपं वाच्यम् |
15399 तथा तदाधारोऽपि किं ब्रह्मैव उतान्यत् | आद्ये ज्ञानेन
15400 ब्रह्माध्यस्तसर्वद्वैतेन सह बाधापत्तौ वरघातन्यायापत्तिः | द्वितीये
15401 ब्रह्माद्वैतव्याघात इति मन्यमानः श्रीरामः पृच्छति - यस्मिन्निति |
15402 व्योमेव रूपी कल्पितरूपवान् | कुत्र कस्मिन्नाधारे तिष्ठति कीदृशः किं
15403 संसारकोटावुतात्मकोटावित्यर्थः [उतान्यकोटौ इति पाठः] || १३ ||
15404
15405 साधुसंगमसच्छास्त्रैः [भवितावस्था इति पाठः]
15406 संसारार्णवतारकः |
15407 दृश्यते परमात्मा यः स ब्रह्मन्वद कीदृशः || १४ ||
15408
15409 किंच यदि जीवः संसारकोटावेव तर्हि तस्य संसारार्णवतारको यः
15410 शास्त्रैरुपदिश्यते स कीदृशः | नहि जलधिमेव जलधेः कश्चित्तारयति |
15411 तस्माद्व्याहतं जीवस्य संसारित्ववचनमिति || १४ ||
15412
15413 श्रीवसिष्ठ उवाच |
15414
15415 यदेतच्चेतनं जीवो [जीवे विशीर्णे इति पाठः] विशीर्णो जन्मजङ्गले
15416 |
15417 एतमात्मानमिच्छन्ति ये तेऽज्ञाः पण्डिता अपि || १५ ||
15418
15419 स्यादेतदेवं यदि जीव एव संसरेज्जीव एव स्वज्ञानान्मुच्येत जीव एव वा तात्त्विक
15420 आत्मा स्यात् | नत्वेवम् | ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं
15421 ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् इति श्रुतौ ब्रह्मण एव स्वाज्ञानात्संसारः
15422 स्वज्ञानान्मुक्तिरिति प्रतिपादनविरोधात् | नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा
15423 इत्यादिचेतनधात्वन्तरप्रतिषेधविरोधाच्च | यदा तु ब्रह्मैव अनेन जीवेनात्मना
15424 इति श्रुतेरिदंकारास्पदत्वात्कल्पितत्वाच्चानात्मभूतेन
15425 संसारकोट्यन्तर्भूतेनैव जीवेनात्मतया भ्रान्त्या गृहीतेन
15426 तद्धर्मैर्जीवोऽहमिति मन्यमानः संसरति तदा जीवस्यैव संसारित्वं
15427 पर्यवसन्नमिति तद्बाधेऽपि न वरघातन्यायापातादिदोष इत्यभिप्रेत्य
15428 स्वोक्तमेव द्रढयन् श्रीवसिष्ठ उवाच - यदेतदित्यादिना | जन्मग्रहणं
15429 शरीरसंघोपलक्षणं || १५ ||
15430
15431 प्। १४४)
15432
15433 जीव एव हि संसारश्चेतना दुःखसंततिः [संततेः इति पाठः] |
15434 अस्मिञ्ज्ञाते न विज्ञातं किंचिद्भवति कुत्रचित् || १६ ||
15435
15436 ज्ञायते परमात्मा चेद्राम दुःखस्य संततिः |
15437 क्षयमेति विषावेशशान्ताविव विषूचिका || १७ ||
15438
15439 श्रीराम उवाच |
15440
15441 रूपं कथय मे ब्रह्मन्यथावत्परमात्मनः |
15442 यस्मिन्दृष्टे मनो मोहान्समग्रान्संतरिष्यति || १८ ||
15443
15444 एवं समाहितो रामः सर्गोपक्रमपृष्टार्थमेव प्रासङ्गिकोक्तिव्यवहितमिति

15445 पुनः स्पष्टं पृच्छति - रूपमिति। कार्यबाहुल्यान्मोहानिति बहुवचनम्॥
15446 १८॥
15447
15448 श्रीवसिष्ठ उवाच।
15449
15450 देशाद्देशान्तरं दूरं प्राप्तायाः संविदो वपुः।
15451 निमिषेणैव [निमेषेणैव इति पाठः] यन्मध्ये तद्रूपं
15452 परमात्मनः॥ १९॥
15453
15454 तत्र लोके निर्विषयज्ञानाप्रसिद्धेर्निर्विषयानावृतापरोक्षचिद्रूपं
15455 [नावृत्त्या इति पाठः] तदित्युक्तेऽप्यनुभवपथानारोहाद्यथा
15456 तत्तमारोहति तथाह - देशादिति। शाखाग्रचन्द्रदर्शने चक्षुर्द्वारा
15457 निःसृतान्तःकरणाभिव्यक्तापरोक्षसंविदः शाखादेशाद्दूरं
15458 चन्द्रदेशं निमिषान्तरमात्रेण प्राप्तायाः
15459 शाखाचन्द्रयोर्युगपद्ग्रहणान्यथानुपपत्त्या शाखाप्रदेशमारभ्य
15460 चन्द्रपर्यन्तमनुस्यूतता अवश्यं वाच्या। अन्तराले विच्छेदे
15461 कारणानुभवयोरभावात्। तत्र तस्याः शाखाचन्द्रप्रदेशयोः सविषयत्वेऽपि
15462 मध्ये यद्वपुः स्वरूपं तदेव निर्विषयापरोक्षचिद्रूपं प्रसिद्धमिति
15463 परमात्मनोऽपि तद्रूपं ज्ञेयमित्यर्थः॥ १९॥
15464
15465 अत्यन्ताभाव एवास्ति संसारस्य यथास्थितेः [जगत्स्थितेः इति
15466 पाठः]।
15467 यस्मिन्बोधमहाम्भोधौ तद्रूपं परमात्मनः॥ २०॥
15468
15469 यथास्थितेः नाशादिविकारमन्तरेणैव स्वस्थाने [स्वाधिष्ठाने इति
15470 पाठः] मिथ्यात्वमापन्नस्येति यावत्। जगत्स्थितेः [निमेषेणैव इति
15471 पाठः] इति पाठेऽपि गच्छति बाधमिति जगदिति व्युत्पत्त्या अयमेवार्थः॥ २०
15472 ॥
15473
15474 द्रष्टृदृश्यक्रमो यत्र स्थितोऽप्यस्तमयं गतः।
15475 यदनाकाशमाकाशं तद्रूपं परमात्मनः॥ २१॥
15476
15477 तदेव स्पष्टमाह - द्रष्टृिति। आकाशबाधेऽप्यपरिच्छिन्नत्वेन
15478 विपुलत्वादाकाशम्॥ २१॥
15479
15480 अशून्यमिव यच्छून्यं यस्मिन्शून्यं जगत्स्थितम्।
15481 सर्गौघे सति यच्छून्यं तद्रूपं परमात्मनः॥ २२॥
15482
15483 जगत्स्वभावशून्यमपि यत्सर्ववस्तुयाथात्म्यभूतस्वरूपेण
15484 पूर्णत्वादणुमातेणाप्यशून्यमिव शून्यमसदपि जगद्यस्मिन् स्थितं
15485 सद्भावमापन्नमित्यर्थः। सर्गलक्षणा ओघा यस्य तथाविधे अज्ञाने सति
15486 यत्सदप्यनुपयोगाच्छून्यमिव शून्यम्॥ २२॥
15487
15488 यन्महाचिन्मयमपि बृहत्पाषाणवत्स्थितम्।
15489 जडं वा जडमेवान्तस्तद्रूपं परमात्मनः॥ २३॥
15490
15491 महाचित्प्रचुरत्वादस्थूलादिधर्मकमप्यज्ञदृशा
15492 पाषाणवद्बृहत्स्थूलमन्तरजडमेव जडं वा। इवार्थे वाशब्दः। जडमिव
15493 स्थितमित्यर्थः॥ २३॥
15494
15495 सबाह्याभ्यन्तरं येन सर्वं संप्राप्य संगमम्।
15496 स्वरूपसत्तामाप्नोति तद्रूपं परमात्मनः॥ २४॥

15497
15498 बाह्यमधिभूताधिदैवमाभ्यन्तरमध्यात्मं च यत्प्रसिद्धं तत्सहितं
15499 सर्वं जगद्येन संगमाध्यासिकतादात्म्यं संप्राप्य सत्सदिति
15500 व्यवहारयोग्यतालक्षणां स्वरूपसत्तामाप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
15501
15502 प्रकाशस्य यथालोकः शून्यत्वं नभसो यथा ।
15503 तथेदं संस्थितं यत्र तद्रूपं परमात्मनः ॥ २५ ॥
15504
15505 प्रकाशादेरालोकादि यथा आत्मतया संस्थितं तथेति लोकदृष्ट्या
15506 दृष्टान्तोक्तिः । वस्तुतस्त्वान्त्यात्कार्यादनुगतं ब्रह्मैव
15507 सर्वभावानामात्मा नत्वान्तरालिकाः प्रकाशादय इति ॥ २५ ॥
15508
15509 श्रीराम उवाच ।
15510
15511 सद्रूपं परमात्मेति कथं नाम हि बुध्यते ।
15512 इयतोऽस्य जगन्नाम्नो दृश्यस्यासंभवः कथम् ॥ २६ ॥
15513
15514 यत् खलु प्रमाणैर्यथावगम्यते तत्तथैव सत् न रूपान्तरेण । ब्रह्म च
15515 नावगम्यते तत्कथं सद्रूपं निश्चेतुं शक्यम् जगच्च तथावगम्यमानं
15516 कथमसदिति रामः शङ्कते - सद्रूपमिति । इयतः इदंप्रमाणस्य
15517 विपुलस्य बहुप्रमाणसिद्धस्य चेत्यर्थः ॥ २६ ॥
15518
15519 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
15520
15521 भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।
15522 अत्यन्ताभावसंबोधे यदि रूढिरलं भवेत् ॥ २७ ॥
15523
15524 ब्रह्म प्रमाणैर्नावगम्यत इत्यसिद्धम् । असति प्रतिबन्धके
15525 महावाक्यैस्तदवगमात् । प्रतिबन्धनिरासस्तु
15526 तदध्यस्तद्वैतमिथ्यात्वबोधेनैव । नहि सर्पादिकमप्रत्याख्याय रज्जुतत्त्वं
15527 बोधयितुं शक्यमित्यभिप्रेत्य श्रीवसिष्ठ उवाच - भ्रमस्येत्यादिना ॥ २७ ॥
15528
15529 तज्ज्ञातं ब्रह्मणो रूपं भवेन्नान्येन कर्मणा ।
15530 दृश्यात्यन्ताभावतस्तु ऋते नान्या शुभा गतिः ॥ २८ ॥
15531
15532 अत्यन्ताभावसंपत्तौ दृश्यस्यास्य यथा स्थितेः ।
15533 शिष्यते परमार्थोऽसौ बुध्यते जायते ततः ॥ २९ ॥
15534
15535 यः शिष्यते स बुध्यते यो बुध्यते स ततो बोधात् बोद्धुरात्मैव जायत इत्यर्थः
15536 ॥ २९ ॥
15537
15538 न विदः प्रतिबिम्बोऽस्ति दृश्याभावादृते क्वचित् ।
15539 क्वचिन्नाप्रतिबिम्बेन किलादर्शोऽवतिष्ठते ॥ ३० ॥
15540
15541 उक्तेऽर्थे उपपत्तिमाह - नेति । विदो ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो नास्ति बुद्धाविति
15542 शेषः । बुद्धौ प्रतिबिम्बितं हि ब्रह्म स्वावरकमज्ञानं दहत्तत्त्वतः
15543 प्रतीयेत । न चाध्यस्तसत्यताबुद्धौ ब्रह्म प्रतिबिम्बति ।
15544 विरोधिद्वैताक्रान्तबुद्धावद्वैतप्रतिबिम्बानुदयादित्यर्थः । ननु
15545 द्वैतप्रतिबिम्बशून्यतादशायां ब्रह्म प्रतिबिम्बतां तत्राह - क्वचिदिति ।
15546 यथा आदर्शः क्वचिदपि किंचित्प्रतिबिम्बग्रहणं विना नावतिष्ठते
15547 तद्वद्बुद्धिरपि द्वैतप्रतिबिम्बग्रहणं विनेत्यर्थः ॥ ३० ॥
15548

15549 प। १४५)
15550
15551 जगन्नाम्नोऽस्य दृश्यस्य स्वसत्तासंभवं विना।
15552 बुध्यते परमं तत्त्वं न कदाचन केनचित्॥ ३१॥
15553
15554 अनयोपपत्त्यापि प्रागुक्तं सिद्धमित्याह - जगदिति। स्वसत्ताऽसंभवं
15555 मिथ्यात्वम्। तन्निश्चयमिति यावत्॥ ३१॥
15556
15557 श्रीराम उवाच।
15558
15559 इयतो दृश्यजातस्य ब्रह्माण्डस्य जगत्स्थितेः।
15560 मुने कथमसत्तास्ति क्व मेरुः सर्षपोदरे॥ ३२॥
15561
15562 रामः किंचिदधिकं विशेषमभिप्रेत्य द्वितीयं प्रश्नमुत्थापयति - इयत
15563 इति। भवेदेवं यदि ब्रह्मणि जगदध्यस्तं स्यात्तदेव त्वसंभवि।
15564 चिन्मात्ररूपत्वात्परमसूक्ष्मे ब्रह्मणि इयतो
15565 ब्रह्माण्डविस्तृतस्थूलप्रपञ्चस्याध्यासाघटनात्तदेतदाह - क्व
15566 मेरुरिति॥ ३२॥
15567
15568 श्रीवसिष्ठ उवाच।
15569
15570 दिनानि कतिचिद्राम यदि तिष्ठस्यखिन्नधीः।
15571 साधुसंगमसच्छास्त्रपरमस्तदहं क्षणात्॥ ३३॥
15572
15573 भवेदेवं यदि जगति स्थूलता विमर्शसहा स्यान्नतु सा तथा। स्थूलताप्रत्यय
15574 एव यदा तवास्माभिः कालेनोपपत्तिभिः शिथिलीकरिष्यते तदा
15575 त्वमस्मदुक्तमवधारयिष्यसीत्यभिप्रेत्य श्रीवसिष्ठ उवाच -
15576 दिनानीत्यादिना। अखिन्नधीरनुद्विग्नचित्तः॥ ३३॥
15577
15578 प्रमार्जयामि ते दृश्यं बोधे मृगजलं यथा।
15579 दृश्याभावे द्रष्टृता च शाम्येद्बोधोऽवशिष्यते॥ ३४॥
15580
15581 द्रष्टृत्वं सति दृश्येऽस्मिन्दृश्यत्वं सत्यथेक्षके।
15582 एकत्वं सति हि द्वित्वे द्वित्वं चैकत्वयोजने॥ ३५॥
15583
15584 दृश्यद्वैताभावे न केवलं द्रष्टुरेवाभावः किंतु
15585 द्वित्वैकत्वयोरपीत्युपपादयति - द्रष्टृत्वमिति। सति ईक्षके द्रष्टरीत्यर्थः।
15586 एकत्वं हि द्वित्वादावन्यत्र प्रसिद्धे सति तद्व्यावृत्तये कल्प्यते न
15587 व्यावर्त्याप्रसिद्धावित्यर्थः॥ ३५॥
15588
15589 एकाभावे द्वयोरेव सिद्धिर्भवति नात्र हि।
15590 द्वित्वैक्यद्रष्टृदृश्यत्वक्षये सदवशिष्यते॥ ३६॥
15591
15592 इत्थं द्वैतैक्यवर्जितं सन्मात्रं परिशिष्यत इत्याह - द्वित्वैक्येति॥ ३६॥
15593
15594 अहंतादिजगद्दृश्यं सर्वं ते मार्जयाम्यहम्।
15595 अत्यन्ताभावसंवित्त्या मनोमुकुरतो मलम्॥ ३७॥
15596
15597 प्रकारान्तरेणापि दृश्यमार्जनं प्रतिजानीते - अहंतादीति॥ ३७॥
15598
15599 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
15600 यत्तु नास्ति स्वभावेन कः क्लेशस्तस्य मार्जने॥ ३८॥

15601
15602 असतो हि सत्ताविकारो विवर्तः स्वरूपं वोच्येत न त्रयमपि। खपुष्पादौ
15603 त्रयस्याप्यदर्शनादेवं सतोऽप्यसत्त्वं
15604 स्वरूपव्याघातादेवासंभवीत्यनिर्वचनीयतासिद्धौ न तस्य मार्जने क्लेश
15605 इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
15606
15607 जगदादावनुत्पन्नं यच्चेदं दृश्यते ततम्।
15608 तत्स्वात्मन्येव विमले ब्रह्मचित्त्वात्स्वबृंहितम् ॥ ३९ ॥
15609
15610 एवमुत्पत्तिरपि सती व्यर्था असतस्त्वसंभविनीति हेम्नि कल्पितं कटकत्वं
15611 हेमदृष्ट्येव सुबाधमित्याह - जगदिति द्वाभ्याम् ॥ ३९ ॥
15612
15613 जगन्नाम्ना न चोत्पन्नं न चास्ति न च दृश्यते।
15614 हेम्नीव कटकादित्वं किमेतन्मार्जने श्रमः ॥ ४० ॥
15615
15616 तथैतद्विस्तरेणाहं वक्ष्यामि बहुयुक्तिभिः।
15617 अबाधितं यथा तत्त्वं स्वयमेवानुभूयते ॥ ४१ ॥
15618
15619 वक्ष्यमाणप्रकारान्तरोक्तीरपि प्रसङ्गात्प्रतिजानीते - तथेति ॥ ४१ ॥
15620
15621 आदावेव हि नोत्पन्नं यत्तस्येहास्तिता कुतः।
15622 कुतो मरौ जलसरिद्द्वितीयेन्दौ कुतो ग्रहः ॥ ४२ ॥
15623
15624 अनुत्पन्नस्य सत्तेव [सत्त्वेन इति पाठः] ग्रहणमप्यसदेवेत्याह -
15625 आदाविति ॥ ४२ ॥
15626
15627 यथा वन्ध्यासुतो नास्ति यथा नास्ति मरौ जलम्।
15628 यथा नास्ति नभोयक्षस्तथा [नभोवृक्षः इति पाठः] नास्ति
15629 जगद्भ्रमः ॥ ४३ ॥
15630
15631 एवंच भ्रान्तितद्विषययोरुभयोरप्यसत्ता सिद्धेति सदृष्टान्तमाह -
15632 यथेति ॥ ४३ ॥
15633
15634 यदिदं दृश्यते राम तद्ब्रह्मैव निरामयम्।
15635 एतत्पुरस्ताद्वक्ष्यामि युक्तितो न गिरैव च ॥ ४४ ॥
15636
15637 किं तर्हि दर्शनाभासेषु परमार्थतोऽस्ति तदाह - यदिदमिति। युक्तित
15638 आख्यानाद्युपपत्तितः ॥ ४४ ॥
15639
15640 यन्नाम युक्तिभिरिह प्रवदन्ति तज्ज्ञास्तत्रावहेलनमयुक्तमुदारबुद्धे।
15641 यो युक्तियुक्तमवमत्य विमूढबुद्धिः
15642 कष्टाग्रहो भवति तं विदुरज्ञमेव ॥ ४५ ॥
15643
15644 अनुभवपथानारोहे किं युक्तिसहस्रेणापि
15645 लक्ष्यापराद्धेषोर्धानुष्कस्येवेत्यवहेलनामाशङ्क्याह - यदिति।
15646 तज्ज्ञास्तत्त्वज्ञाः। अवमत्य अनादृत्य। कष्टे निर्युक्तिके आग्रहोऽभिनिवेशो यस्य
15647 तथाविधो यो भवति तमज्ञमेव विदुः। प्राज्ञा इति शेषः ॥ ४५ ॥
15648
15649 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
15650 जगदादिदृश्यासत्ताप्रतिज्ञा नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥
15651
15652 इति श्रीवासिष्टमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे

15653 जगदादिदृश्यासत्ताप्रतिज्ञा नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥
15654
15655 अष्टमः सर्गः ८
15656
15657 श्रीराम उवाच ।
15658
15659 कयैतज्ज्ञायते युक्त्या कथमेतत्प्रसिध्यति ।
15660 न्यायानुभूत एतस्मिन्न ज्ञेयमवशिष्यते ॥ १ ॥
15661
15662 प्रागुक्ततत्त्वविज्ञानं सच्छास्त्रेभ्यो न चान्यतः ।
15663 सच्छास्त्रेष्वप्ययं ग्रन्थः सद्यः फल इतीर्यते ॥ १ ॥
15664
15665 वक्ष्यामि युक्तित इति यत्प्रतिज्ञातं गुरुणा तत् श्रीरामः पृच्छति -
15666 कयैतदिति । यदिदं दृश्यते राम रद्ब्रह्मैव निरामयमिति यदुक्तमेतत् ।
15667 एतस्मिन्नित्यनेनाप्यस्यैव परामर्शः ॥ १ ॥
15668
15669 प्। १४६)
15670
15671 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
15672
15673 बहुकालमियं रूढा मिथ्याज्ञानविषूचिका ।
15674 जगन्नाम्न्यविचाराख्या विना ज्ञानं न शाम्यति ॥ २ ॥
15675
15676 वदाम्याख्यायिका राम या इमा बोधसिद्धये ।
15677 ताश्चेच्छृणोषि तत्साधो मुक्त एवासि बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
15678
15679 वदामि वक्ष्यामि । इमास्त्वत्पृष्टयुक्तिप्रधानाः सन्निहिताः ॥ ३ ॥
15680
15681 नो चेदुद्वेगशीलत्वादर्धादुत्थाय गच्छसि ।
15682 तत्तिर्यग्धर्मिणस्तेऽद्य न किंचिदपि सेत्स्यति ॥ ४ ॥
15683
15684 नो चेत् न शृणोषि चेत् । अश्रवणे हेतुमाह - उद्वेगेति । तर्त्तर्हि तिरश्चां
15685 पश्वादीनां धर्मः सच्छास्त्रश्रवणायोग्यता तद्वतः ॥ ४ ॥
15686
15687 योऽयमर्थं प्रार्थयते तदर्थं यतते तथा ।
15688 सोऽवश्यं तदवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ॥ ५ ॥
15689
15690 ननु महतामपि दुर्लभमिदं कथं मादृशेन लभ्येतेति
15691 मन्दमतेरनाश्वासमाशङ्क्याह - य इति । निवर्तते अर्धप्रयत्नादिति
15692 शेषः ॥ ५ ॥
15693
15694 साधुसंगमसच्छास्त्रपरो भवसि राम चेत् ।
15695 तद्दिनैरेव नो मासैः प्राप्नोषि परमं पदम् ॥ ६ ॥
15696
15697 श्रीराम उवाच ।
15698
15699 आत्मज्ञानप्रबोधाय शास्त्रं शास्त्रविदां वर ।
15700 किं नाम तत्प्रधानं स्याद्यस्मिञ्ज्ञाते न शोच्यते ॥ ७ ॥
15701
15702 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
15703
15704 आत्मज्ञानप्रधानानामिदमेव महामते ।

शास्त्राणां परमं शास्त्रं महारामायणं शुभम् ॥ ८ ॥

इतिहासोत्तमादस्माच्छ्रुताद्बोधः प्रवर्तते ।
सर्वेषामितिहासानामयं सार उदाहृतः ॥ ९ ॥

कुतोऽस्योत्तमत्वं तत्राह - सर्वेषामिति ॥ ९ ॥

श्रुतेऽस्मिन्वाङ्मये यस्माज्जिवन्मुक्तत्वमक्षयम् ।
उदेति स्वयमेवात इदमेवातिपावनम् ॥ १० ॥

वाङ्मये वाक्यसंदर्भात्मके ग्रन्थे ॥ १० ॥

स्थितमेवास्तमायाति जगद्दृश्यं विचारणात् ।
यथा स्वप्ने परिज्ञाते स्वप्नादावेव भावना ॥ ११ ॥

यथा स्वप्नादौ स्थिते एव स्वप्नोऽयमिति परिज्ञाते स्वप्नसत्यत्वभावना
अस्तमभ्येति तद्वत् ॥ ११ ॥

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
इमं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्बुधाः ॥ १२ ॥

अन्यत्र ग्रन्थान्तरे । यद्बोधोपयुक्तयुक्तिजातम् । विज्ञानशास्त्रधनानां
कोशगृहम् ॥ १२ ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं तस्योदारचमत्कृतेः ।
बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ॥ १३ ॥

बोधस्येतरग्रन्थजन्यबोधस्यापि परमुत्कृष्टं बोधम् । पञ्चम्यर्थे
षष्ठी ॥ १३ ॥

यस्मै नेदं त्वरुचये रोचते दुष्कृतोदयात् ।
विचारयतु यत्किंचित्सच्छास्त्रं ज्ञानवाङ्मयम् ॥ १४ ॥

यस्मै एतन्न रोचते सोऽन्यत्सच्छास्त्रं विचारयतु नास्माकं तत्र प्रद्वेष
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

जीवन्मुक्तत्वमस्मिंस्तु श्रुते समनुभूयते ।
स्वयमेव यथा पीते नीरोगत्वं वरौषधे ॥ १५ ॥

कस्तर्ह्यस्यातिशये हेतुस्तमाह - जीवन्मुक्तत्वमिति ॥ १५ ॥

श्रूयमाणे हि शास्त्रेऽस्मिञ्छ्रोता वेत्त्येतदात्मना ।
यथावदिदमस्माभिर्ननूक्तं वरशापवत् ॥ १६ ॥

एतज्जीवन्मुक्तत्वमात्मना स्वयमेव वेत्त्यनुभवति । इदमस्माभिरुक्तं वरवत्
शापवद्वा यथावत् यथार्थमेव भवति नान्यथेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नश्यति संसृतिदुःखमिदं ते
स्वात्मविचारणया कथयैव ।
नो धनदानतपःश्रुतवेदै-
स्तत्कथनोदितयत्नशतेन ॥ १७ ॥

स्वात्मविचारणात्मिकया प्रकृतग्रन्थकथयैव नश्यति।
धनैर्दानैस्तपोभिः श्रुतैर्द्वैतशास्त्रश्रवणैः कर्मकाण्डरूपैर्वेदैश्च
द्वैतवेदशास्त्रलक्षणेन कथनेन वाक्यप्रबन्धेन
उदितयागहोमादियत्नशतेन च ते संसृतिदुःखं नो नश्यतीत्यर्थः॥ १७॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
सच्छास्त्रनिरूपणं नामाष्टमः सर्गः॥ ८॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
सच्छास्त्रनिरूपणं नामाष्टमः सर्गः॥ ८॥

नवमः सर्गः ९

श्रीवसिष्ठ उवाच।

तच्चित्तास्तद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्।
कथयन्तश्च तन्नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च॥ १॥

जीवन्मुक्तस्य लक्ष्माणि तस्य सर्वात्मता तथा।
जगत्प्रलयशिष्टात्मस्वरूपं चेह कीर्त्यते॥ १॥

आत्मविचारोऽपि यावदवधारणं तदेकप्रवणतालक्षण एवापेक्ष्यते न
कादाचित्को व्यापारान्तरव्यवहितावृतो वा। आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष
ब्रह्मविदां वरिष्ठः। ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति इत्यादिश्रुतेरित्यभिप्रेत्य
श्रीवसिष्ठ उवाच - तच्चित्ता इति। तस्मिन्नात्मन्येव चित्तं येषाम्।
तद्गतास्तत्प्राप्तावेवोद्युक्ताः प्राणा जीवनव्यापारा येषाम्॥ १॥

तेषां ज्ञानैकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणाम्।
सा जीवन्मुक्ततोदेति विदेहान्मुक्ततैव या॥ २॥

ज्ञाने ज्ञानसाधनश्रवणादौ एका निष्ठा अनन्यव्यापारतालक्षणा
स्थितिर्येषां। विदेहाद्देहविगमाद्या शुद्धा मुक्ततैव नान्येत्यर्थः॥ २॥

प्। १४७)

श्रीराम उवाच।

ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणम्।
ब्रूहि येन तथैवाहं यते शास्त्रदृशा धिया॥ ३॥

श्रवणादिफलोक्तिप्रसञ्जिते जीवन्मुक्तविदेहमुक्तलक्षणे जिज्ञासुः श्रीराम
उवाच - ब्रह्मन्निति। शास्त्रलक्षणया दृशा चक्षुषोत्पादितया धिया॥ ३॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च।
अस्तं गतं स्थितं व्योम जीवन्मुक्तः स उच्यते॥ ४॥

विदेहमुक्तेर्जीवन्मुक्तिपूर्वकत्वात्पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेन
प्रश्नक्रममुल्लङ्घ्य प्रथमं जीवन्मुक्तलक्षणं श्रीवसिष्ठ उवाच -
यथेति। शास्त्रानिषिद्धव्यवहारवतोऽपि यस्य विश्वं परमार्थदृशा
भादादस्तं गतं सद्व्योम आकाशमिव शून्यं स्थितं दर्पणनगरमिव

15809 प्रतीयमानमपि नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥
15810
15811 बोधैकनिष्ठतां यातो जाग्रत्येव सुषुप्तवत् ।
15812 या आस्ते व्यवहर्तैव जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ५ ॥
15813
15814 यो व्यवहर्ता सन्नपि नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् इति
15815 भगवदुक्तदिशा जाग्रत्यपि सुप्तवन्निर्विकार आस्ते ॥ ५ ॥
15816
15817 नोदेति नास्तमायाति सुखे दुःखे मुखप्रभा ।
15818 यथाप्राप्तस्थितेर्यस्य जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ६ ॥
15819
15820 यो जागर्ति सुषुप्तस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।
15821 यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ७ ॥
15822
15823 निर्विकारे स्वात्मनि सुषुप्त इव तिष्ठतीति सुषुप्तस्तथाभूतोऽपि
15824 योऽविद्यानिद्राक्षयात्स्वात्मनि जागर्ति ।
15825 देहेन्द्रियादिभाधादिन्द्रियैरर्थोपलब्धिलक्षणा जाग्रद्यस्य न विद्यते । यस्य
15826 बोधो निर्वासन इति जाग्रद्वासनोद्भवनिमित्तः स्वप्नोऽपि यस्य न विद्यत इति
15827 भावः ॥ ७ ॥
15828
15829 रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।
15830 योऽन्तर्व्योमवदच्छस्थः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ८ ॥
15831
15832 अनुरूपं यथोचितं नट इवानुकाराभिनयमिति वा । अच्छे निरावरणात्मनि
15833 तिष्ठतीत्यच्छस्थः । सुपि स्थः इति कः ॥ ८ ॥
15834
15835 यस्य नाहंकृतो भावो यस्य बुद्धिर्न लिप्यते ।
15836 कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ९ ॥
15837
15838 न लिप्यते कर्तृत्वाकर्तृत्वाभिमानाभ्यामित्यर्थः ॥ ९ ॥
15839
15840 यस्योन्मेषनिमेषार्धाद्विदः प्रल्यसंभवौ ।
15841 पश्येत्त्रिलोक्याः स्वसमः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १० ॥
15842
15843 यस्य विदश्चिदात्मन उन्मेषादावरणविघटनात् त्रिलोक्याः प्रलयं
15844 निमेषादावरणाच्च प्राक् संभवं यः पश्येदित्यर्थः । विदेहमुक्तावेव
15845 निःशेषोन्मेषात्साक्षिणीश्वरे चावरणाभावाचोभयत्राप्यर्धादित्युक्तिः ॥ १० ॥
15846
15847 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
15848 हर्षामर्षभयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ११ ॥
15849
15850 नोद्विजते न बिभेति । लोको जनः । यतोऽसौ
15851 हर्षामर्षभयहेत्वज्ञानाभिमानोन्मुक्तः ॥ ११ ॥
15852
15853 शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ।
15854 यः सचित्तोऽपि निश्चित्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १२ ॥
15855
15856 यतोऽसौ सचित्तः सचेतनोऽपि निश्चित्तो निर्मनस्कः । शान्ता संसारस्य कलना
15857 सत्यतामतिर्यस्य सः । परदृष्ट्या कलावान्देहावयववानपि निष्कलो
15858 निरवयवः ॥ १२ ॥
15859
15860 यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः ।

15861 पदार्थेष्वपि पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १३ ॥
15862
15863 शीतलो रागाद्यतापितः । यतोऽयं रागादिविषयेष्वपि पदार्थेषु
15864 पूर्णस्तेषामप्यात्मा । नह्यहेयोपादेये स्वात्मनि तदध्यस्ते मिथ्यात्वेन निश्चिते
15865 वार्थे रागादिसंभव इति भावः ॥ १३ ॥
15866
15867 जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा देहे कालवशीकृते ।
15868 विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ १४ ॥
15869
15870 इदानीं प्रथमपृष्टं विदेहमुक्तलक्षणं वक्तुमुपक्रमते -
15871 जीवन्मुक्तेति । कालेन वशीकृते ग्रस्ते । प्रारब्धक्षये सतीति यावत् ॥ १४ ॥
15872
15873 विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।
15874 न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः ॥ १५ ॥
15875
15876 तस्यादौ विद्वदनुभवसिद्धं स्वरूपलक्षणमाह - विदेहमुक्त इति ।
15877 उदयास्तमयौ वृद्ध्यपक्षयौ । सन्व्यक्तः । असन्नव्यक्तः । न च अहं अहं
15878 नेति च न । न च इतरः ॥ १५ ॥
15879
15880 सूर्यो भूत्वा प्रतपति विष्णुः पाति जगत्त्रयम् ।
15881 रुद्रः सर्वान्संहरति सर्गान्सृजति पद्मजः ॥ १६ ॥
15882
15883 तस्य लोकदृष्ट्या सार्वात्म्यलक्षणं तटस्थलक्षणमाह - सूर्य
15884 इत्यादिना ॥ १६ ॥
15885
15886 खं भूत्वा पवनस्कन्धं धत्ते सर्षिसुरासुरम् ।
15887 कुलाचलगतो भूत्वा लोकपालपुरास्पदः ॥ १७ ॥
15888
15889 कुलाचलो मेरुर्मानसोत्तरश्च । तयोरेव लोकपालपुरप्रसिद्धेः ॥ १७ ॥
15890
15891 भूमिर्भूत्वा बिभर्तीमां लोकस्थितिमखण्डिताम् ।
15892 तृणगुल्मलता भूत्वा ददाति फलसंततिम् ॥ १८ ॥
15893
15894 लोकस्थितिं जनमर्यादाम् ॥ १८ ॥
15895
15896 बिभ्रज्ज्वलानलाकारं ज्वलति द्रवति द्रुतम् ।
15897 चन्द्रोऽमृतं प्रसवति मृतं हालाहलं विषम् ॥ १९ ॥
15898
15899 हालाहलसंज्ञं विषं भूत्वा मृतं मरणं प्रसवतीति च्छान्दसो
15900 विकरणव्यत्ययः ॥ १९ ॥
15901
15902 तेजः प्रकटयत्याशास्तनोत्यान्ध्यं तमो भवत् ।
15903 शून्यं सद्व्योमतामेति गिरिः सन् रोधयत्यलम् ॥ २० ॥
15904
15905 तेजो भवत् प्रकटयत्याशा दिशः ॥ २० ॥
15906
15907 करोति जंगमं चित्तः स्थावरं स्थावराकृतिः ।
15908 भूत्वार्णवो बलयति भूस्त्रियं वलयो यथा ॥ २१ ॥
15909
15910 चित्तः स्फुटान्तःकरणाभिव्यक्तचैतन्यतः । स्थावराकृतिः
15911 अस्फुटचित्तत्वाज्जडप्रायाकृतिः । भूरेव स्त्री ताम् ॥ २१ ॥
15912

15913 परमार्कवपुर्भूत्वा प्रकाशान्तं विअसारयन् |
15914 त्रिजगत्त्रसरेण्वोघं [त्रिजगत्त्रसरेण्वन्तं इति पाठः]
15915 शान्तमेवावतिष्ठते || २२ ||
15916
15917 परमार्कवपुरनावरणचिदात्मा प्रकाशान्तं तत्प्रकाशव्याप्तं त्रिजगदादि
15918 त्रसरेण्वन्तं पदार्थौघं विसारयन्विस्तारयन्नपि स्वयं शान्तं
15919 निर्विकारमेवावतिष्ठते || २२ ||
15920
15921 प्। १४८)
15922
15923 यत्किंचिदिदमाभाति भातं भानमुपैष्यति |
15924 कालत्रयगतं दृश्यं तदसौ सर्वमेव च || २३ ||
15925
15926 श्रीराम उवाच |
15927
15928 कथमेवं वद ब्रह्मन्भूयते विषमा हि मे |
15929 दृष्टिरेषाथ दुष्प्राप्या दुराक्रम्येति निश्चयः || २४ ||
15930
15931 प्रतिबन्धबाहुल्येन समदृष्टिर्दौर्लभ्यान्मुक्तेर्दौर्लभ्यं
15932 मन्यमानस्तत्प्राप्त्युपायसोत्कण्ठः श्रीराम उवाच - कथमिति | हि
15933 यस्माद्विषमा दृष्टिः | एषा मुक्तिर्दुष्प्राप्या | अथ कथंचित्प्राप्तापि तत्र
15934 चित्तस्थैर्यस्य दुष्करत्वाद्दुरारोहेति मे निश्चय इत्यन्वयः || २४ ||
15935
15936 श्रीवसिष्ठ उवाच |
15937
15938 मुक्तिरेषोच्यते राम ब्रह्मैतत्समुदाहृतम् |
15939 निर्वाणमेतत्कथितं शृणु तत्प्राप्यते कथम् || २५ ||
15940
15941 एवं सोत्कण्ठं रामं तत्प्राप्त्युपायोपदेशेनाश्वासयन् वसिष्ठ उवाच ##-
15942
15943 यदिदं दृश्यते दृश्यमहन्त्वन्तादिसंयुतम् [त्वन्त्वादि इति
15944 क्वचित्] |
15945 सतोऽप्यस्यात्यनुत्पत्त्या बुद्ध्यैतदवाप्यते || २६ ||
15946
15947 अनात्मन्यारोपितप्रत्यक्तमहन्त्वम् | पराक्चेतनत्वं त्वन्त्वम् | सतः सदिति
15948 भासमानस्याप्यस्य वन्ध्यापुत्रस्येवात्यन्तमनुत्पत्त्या [मनुत्पन्न इति
15949 पाठः] || २६ ||
15950
15951 श्रीराम उवाच |
15952
15953 विदेहमुक्तास्त्रैलोक्यं संपद्यन्ते यदा तदा |
15954 मन्येते सर्गतामेव गता वेद्यविदांवर || २७ ||
15955
15956 ब्रह्मणः सार्वात्म्यश्रवणाद्ब्रह्मप्राप्तौ तद्भावेन संसारप्राप्तिरेव किं
15957 न स्यादिति रामः शङ्कते - विदेहेति | ते विदेहमुक्ताः सर्गतां
15958 संसारभावमेव गता इति मन्ये || २७ ||
15959
15960 श्रीवसिठ उवाच |
15961
15962 विद्यते चेत्त्रिभुवनं तत्तत्तां संप्रयान्तु ते |
15963 यत्र त्रैलोक्यशब्दार्थो न संभवति कश्चन || २८ ||
15964

15965 प्रागुक्तात्यन्तानुत्पत्तिमेवावलम्ब्य वसिष्ठः परिहरति - विद्यते चेदिति |
15966 तत्तर्हि तत्तांतत्तत्सर्गरूपताम् | ते मुक्ताः यत्र न संभवन्ति तत्र उक्तार्थधीः
15967 कुत इत्युत्तरेणान्वयः || २८ ||
15968
15969 एतत्त्रिलोकतां यातं ब्रह्मेत्युक्तार्थधीः कुतः |
15970 तस्मान्नो संभवत्येषा जगच्छब्दार्थकल्पना || २९ ||
15971
15972 उक्तार्थधीस्त्वच्छङ्कितार्थबुद्धिः तस्मादित्युपसंहारः || २९ ||
15973
15974 अनन्यच्छान्तमाभासमात्रमाकाशनिर्मलम् |
15975 ब्रह्मैव जगदित्येतत्सर्वं सत्त्वावबोधतः || ३० ||
15976
15977 अनन्यदद्वयम् | आभासमात्रं चिन्मात्रम् | सत्त्वं
15978 सन्मात्रभावस्तदवबोधतः || ३० ||
15979
15980 अहं हि हेमकटके विचार्यापि न दृष्टवान् |
15981 कटकत्वं क्वचिन्नाम ऋते निर्मलहाटकात् || ३१ ||
15982
15983 प्रत्यग्दृष्ट्या पर्यालोचने तदध्यस्तस्यासत्त्वं दृष्टान्तैरनुभावयति ##-
15984
15985 जलादृते पयोवीचौ नाहं पश्यामि किंचन |
15986 वीचित्वं तादृशं दृष्टं यत्र नास्त्येव तत्र हि || ३२ ||
15987
15988 स्पन्दत्वं पवनादन्यन्न कदाचन कुत्रचित् |
15989 स्पन्द एव सदा वायुर्जगत्तस्मान्न भिद्यते || ३३ ||
15990
15991 यथा शून्यत्वमाकाशे ताप एव मरौ जलम् |
15992 तेज एव सदा लोके ब्रह्मैव त्रिजगत्तथा || ३४ ||
15993
15994 श्रीराम उवाच |
15995
15996 अत्यन्ताभावसंपत्त्या जगद्दृश्यस्य मुक्तता |
15997 ययोदेति मुने युक्त्या तां ममोपदिशोत्तमम् || ३५ ||
15998
15999 एवं दर्शितदृष्टान्तान्पर्यालोच्य गुरूक्तार्थं श्लोकद्वयेन
16000 संभवयंस्तत्र
16001 विपरीतभावनाविक्षेपात्पुनरसंभावनाविकल्पोदयैरप्रतिष्ठितेन
16002 मनसावधारयितुमशक्नुवन्निव तदवधारणोपायं पृच्छति -
16003 अत्यन्तेत्यादिना | जगद्दृश्यस्यात्यन्ताभावसंपत्तिर्बाधस्तया || ३५ ||
16004
16005 मिथःसंपन्नयोर्द्रष्टृदृश्ययोरेकसंख्ययोः |
16006 द्वयाभावे स्थितिं याते [याति इति पाठः] निर्वाणमवशिष्यते || ३६ ||
16007
16008 मुथः एकसंख्ययोः
16009 संपन्नयोर्बाधपरिशिष्टस्वप्रकाशात्मभावापन्नयोरिति यावत् || ३६ ||
16010
16011 दृश्यस्य जगतस्तस्मादत्यन्तासंभवो यथा |
16012 ब्रह्मैवेत्थं स्वभावस्थं बुध्यते वद मे तथा || ३७ ||
16013
16014 कयैतज्ज्ञायते युक्त्या कथमेतत्प्रसिद्ध्यति |
16015 एतस्मिंस्तु मुने सिद्धे न साध्यमवशिष्यते || ३८ ||
16016

16017 श्रीवसिष्ठ उवाच।
16018
16019 बहुकालमियं रूढा मिथ्याज्ञानविषूचिका।
16020 नूनं विचारमन्त्रेण निर्मूलमुपशाम्यति॥ ३९॥
16021
16022 श्रुतार्थस्य सकृत्संभावनोदये पुनःपुनश्चिरमनाभ्यास एव
16023 तत्प्रतिष्ठावधारणोपाय इति श्रीवसिष्ठ उवाच - बहुकालमित्यादिना॥ ३९॥
16024
16025 न शक्यते झटित्येषा समुत्सादयितुं क्षणात्।
16026 समप्रपतने ह्यद्रौ समरोहावरोहणे॥ ४०॥
16027
16028 शिखरारूढस्य पुंसः सर्वतः सममधः प्रपतनं यस्मात्तथाविधेऽद्रौ
16029 समे तुल्यकाले आरोहावरोहणे यथा झटित्येव कर्तुं न श्येते तद्वत्॥ ४०॥
16030
16031 तस्मादभ्यासयोगेन युक्त्या न्यायोपपत्तिभिः।
16032 जगद्भ्रान्तिर्यथा शाम्येत्तवेदं कथ्यते शृणु॥ ४१॥
16033
16034 वक्ष्याम्याख्यायिकां राम यामिमां बोधसिद्धये।
16035 तां चेच्छृणोषि तत्साधो मुक्त एवासि बोधवान्॥ ४२॥
16036
16037 वक्ष्यमाणजगत्प्रलयाख्यायिकाम्॥ ४२॥
16038
16039 अथोत्पत्तिप्रकरणं मयेदं तव कथ्यते।
16040 यत्किलोत्पद्यते राम तेन मुक्तेन भूयते॥ ४३॥
16041
16042 अथ प्रलयाख्यायिकानन्तरम्। उत्पत्तिप्रकरणं जगदुत्पत्तिप्रक्रमः। स च
16043 निर्विकारोपादानको विवर्त एव पर्यवस्यतीति बन्धमिथ्यात्वे स्वतः सिद्ध एव
16044 मोक्ष इति तद्वर्णनाशय इत्याह - यदित्यादिना। यद्यदुत्पद्यते इति
16045 प्रतिपाद्यते तेन तेन मुक्तेन तत्तद्बन्धशून्येन स्वेन भूयते स्थीयत इत्यर्थः
16046 ॥ ४३॥
16047
16048 इयमित्थं जगद्भ्रान्तिर्भात्यजातैव खात्मिका।
16049 इत्युत्पत्तिप्रकरणे कथ्यतेऽस्मिन्मयाधुना॥ ४४॥
16050
16051 प्। १४९)
16052
16053 यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजङ्गमम्।
16054 सर्वं सर्वप्रकाराढ्यं ससुरासुरकिन्नरम्॥ ४५॥
16055
16056 अजातैव खात्मिका भातीत्युक्तमर्थं प्रलयाख्यायिकया
16057 समर्थयितुमुपक्रमते - यदिदमिति। यदिदं जगद्दृश्यते तत्प्रलये
16058 असद्भवतीत्युत्तरेणान्वयः॥ ४५॥
16059
16060 तन्महाप्रलये प्राप्ते रुद्रादिपरिणामिनि।
16061 भवत्यसदृश्यात्म क्वापि याति विनश्यति॥ ४६॥
16062
16063 महाप्रलये प्राकृते। रुद्रदीनां परिणामिनि तिरोभावयितरि। विनश्यतीत्यस्य
16064 व्याख्या असदृश्यात्मेति॥ ४६॥
16065
16066 ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम्।
16067 अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते॥ ४७॥
16068

16069 किं शून्यान्तं नश्यति नेत्याह - तत इति | अनाख्यमनभिव्यक्तमिति
16070 नामरूपप्रतिषेढः || ४७ ||
16071
16072 न शून्यं नापि चाकारं न दृश्यं न च दर्शनम् |
16073 न च भूतपदार्थौघो यदनन्ततया स्थितम् || ४८ ||
16074
16075 तत्प्रतिषेधे नामरूपशून्यवस्तुनो जगत्यत्यन्ताप्रसिद्धेः
16076 शून्यतामाशङ्क्याह - नेति | तर्हि
16077 तस्याशून्यस्याकारदृश्यदर्शनादिभावः परिशेषात्स्यात्तत्राह -
16078 नापीत्यादिना | आकारमिति च्छान्दसं मत्वर्थी याजन्तं वा || ४८ ||
16079
16080 किमप्यव्यपदेशात्म पूर्णात्पूर्णतराकृति |
16081 न सन्नासन्न सदसन्न भावो भवनं न च || ४९ ||
16082
16083 अनाख्यत्वादेवाव्यपदेशात्म | अव्यपदेश्यतामेव प्रपञ्चयति - न
16084 सदित्यादिना | भवनं कालसंबन्ध उत्पत्तिर्वा तद्वान्भावः || ४९ ||
16085
16086 चिन्मात्रं चेत्यरहितमनन्तमजरं शिवम् |
16087 अनादिमध्यपर्यन्तं यदनादि निरामयम् || ५० ||
16088
16089 न विद्यते आदिः कारणं यस्य तदनादि || ५० ||
16090
16091 यस्मिञ्जगत्प्रस्फुरति दृष्टमौक्तिकहंसवत् |
16092 यश्चेदं यश्च नैवेदं देवः सदसदात्मकः || ५१ ||
16093
16094 मुक्ताभुजां हंसानां तत्परिणामत्वात्पूर्वं मुक्तात्मना
16095 पश्चाद्धंसात्मना च
16096 दृष्टतदुभयानुगतद्रव्यवच्चित्रभ्रान्त्यादिदृष्टमुक्तामयहंसवद्वा |
16097 यश्चेदमध्यारोपदृशा | नैवेदमपवाददृशा | सदसदात्मको
16098 व्यक्ताव्यक्तावस्थाद्वयानुगतः || ५१ ||
16099
16100 अकर्णजिह्वानासात्वङ्नेत्रः सर्वत्र सर्वदा |
16101 शृणोत्यास्वादयति यो जिघ्रेत्स्पृशति पश्यति || ५२ ||
16102
16103 कर्णनासाद्यभावेऽपि श्रवणादिकमस्य स्वप्ने प्रत्यक्षम् | तथाच श्रुतिः
16104 अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इति || ५२ ||
16105
16106 स एव सदसद्रूपं येनालोकेन लक्ष्यते |
16107 सर्गचित्रमनाद्यन्तं स्वरूपं चाप्य रञ्जनम् || ५३ ||
16108
16109 येनालोकेन प्रागुक्तसदसद्रूपं लक्ष्यते स चिदालोकोऽपि स एव | तथा
16110 अज्ञानसत्त्वे सर्गचित्रमज्ञाननिवृत्तौ त्वनाद्यन्तं स्वरूपं चाप्य प्राप्य
16111 रञ्जनं प्रथनं स एवेत्यर्थः || ५३ ||
16112
16113 अर्धोन्मीलितदृश्यभ्रूमध्ये तारकवज्जगत् |
16114 व्योमात्मैव सदाभासं स्वरूपं योऽभिपश्यति || ५४ ||
16115
16116 एवं जीवन्मुक्तदशायां बाधितजगदाभासदर्शनमपि स एवेत्याह -
16117 अर्धेति | यथा योगिनः खेचरमुद्रायां भ्रूमध्ये दृष्टिनिवेशे
16118 अर्धोन्मीलितचक्षुर्दृश्यभ्रूमध्ये निविष्टं
16119 कृष्णतारकमस्फुटत्वात्सदाभासं जगत्पश्यन्ति तद्वद्यो व्योमात्मैव
16120 सदाभासं स्वरूपं पश्यति सोऽपि स एवेत्यर्थः | खेचरमुद्रायास्तु

16121 लक्षणमुक्तं योगशास्त्रे - कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा।
16122 भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी॥ न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत
16123 कर्मणा। बाध्यते न स कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम्॥ इति॥ ५४॥
16124
16125 यस्यान्यदस्ति न विभोः कारणं शशशृङ्गवत्।
16126 यस्येदं च जगत्कार्यं तरङ्गौघ इवाम्भसः॥ ५५॥
16127
16128 ज्वलतः सर्वतोऽजस्रं चित्तस्थानेषु तिष्ठतः।
16129 यस्य चिन्मात्रदीपस्य भासा भाति जगत्त्रयम्॥ ५६॥
16130
16131 एवं सर्वलयाधारतत्पदार्थरूपं प्रदर्श्य त्वंपदार्थरूपेणापि तं
16132 दर्शयितुमुपक्रमते - ज्वलत इत्यादिना। सर्वतः सामान्यतो ज्वलतो
16133 दीप्यमानस्य चित्रस्थानेषु त्वनावृतत्वादजस्रं विशेषाभिव्यक्त्या
16134 ज्वलतस्तिष्ठतः॥ ५६॥
16135
16136 यं विनाऽर्कादयोऽप्येते प्रकाशास्तिमिरोपमाः।
16137 सति यस्मिन्प्रवर्तन्ते त्रिजगन्मृगतृष्णिकाः॥ ५७॥
16138
16139 यथान्धस्य दिनजातमप्यप्रकाशरूपं तथा दृग्रूपं यं विना
16140 तिमिरोपमाः॥ ५७॥
16141
16142 सस्पन्दे समुदेतीव निःस्पन्दान्तर्गते न च।
16143 इयं यस्मिञ्जगल्लक्ष्मीरलात इव चक्रता॥ ५८॥
16144
16145 यस्मिन्मनोभावेन सस्पन्दे जगल्लक्ष्मीः समुदेतीव। निःस्पन्दे अन्तः
16146 प्रत्यक्तत्वं गते प्राप्ते तु न च समुदेति। चोऽवधारणे। अलाते ज्वलदुल्मुके निशि
16147 भ्राम्यमाणे चक्राकारता प्रसिद्धा॥ ५८॥
16148
16149 जगन्निर्माणविलयविलासो व्यापको महान्।
16150 स्पन्दास्पन्दात्मको यस्य स्वभावो निर्मलोऽक्षयः॥ ५९॥
16151
16152 उक्तमेव स्पष्टमाह - जगदिति। यस्य स्वभावः पारमार्थिकरूपं तु
16153 निर्मलोऽक्षयः॥ ५९॥
16154
16155 स्पन्दास्पन्दमयी यस्य पवनस्येव सर्वगा।
16156 सत्ता नाम्नैव भिन्नेव व्यवहारान्न वस्तुतः॥ ६०॥
16157
16158 उक्तस्पन्दास्पन्दयोः
16159 सद्रूपपूर्णतयोरनन्यथाभावात्तद्व्यतिरिक्तान्यथाभावस्य
16160 विवर्ततापर्यवसाना नाम्नैव भिन्ना न वस्तुत इत्यर्थः॥ ६०॥
16161
16162 सर्वदैव प्रबुद्धो यः सुप्तो यः सर्वदैव च।
16163 न सुप्तो न प्रबुद्धश्च यः सर्वत्रैव सर्वदा॥ ६१॥
16164
16165 तस्य प्रबुद्धाज्ज्ञमुक्तदृक्प्रसिद्धं त्रैविध्यमाह - सर्वदैवेति॥ ६१॥
16166
16167 यदस्पन्दं शिवं शान्तं यत्स्पन्दं त्रिजगत्स्थितिः।
16168 स्पन्दास्पन्दविलासात्मा य एको भरिताकृतिः [भरतावनिः इति
16169 पाठः]॥ ६२॥
16170
16171 मुमुक्षुहेयोपादेयताप्रयोजकमपि तस्योक्तरूपद्वयमेवेत्याशयेनाह -
16172 यदिति॥ ६२॥

16173
16174 प्। १५०)
16175
16176 आमोद इव पुष्पेषु न नश्यति विनाशिषु।
16177 प्रत्यक्षस्थोऽप्यथाग्राह्यः शौक्ल्यं शुक्लपटे यथा॥ ६३॥
16178
16179 आमोद इव सार इति शेषः। सर्ववस्तुप्रत्यक्षवृत्तिषु प्रथारूपेण स्थितोऽपि
16180 वृत्तिविषयनिष्कर्षेणाग्राह्यो [संनिकर्षग्राह्यो इति पाठः]
16181 ग्रहीतुमशक्यः॥ ६३॥
16182
16183 मूकोपमोऽपि योऽमूको मन्ता योऽप्युपलोपमः।
16184 यो भोक्ता नित्यतृप्तोऽपि कर्ता यश्चाप्यकिंचनः॥ ६४॥
16185
16186 वागिन्द्रियाभावान्मूकोपमोऽपि सर्ववाक्प्रवृत्तिनिमित्तत्वादमूकः। एवं
16187 मननविकारहीनत्वादुपलोपमोऽपि मन्तेत्यादि बोध्यम्। नास्ति किञ्चन
16188 क्रियादिनिमित्तं यस्य सोऽकिञ्चनः॥ ६४॥
16189
16190 योऽनङ्गोऽपि समस्ताङ्गः सहस्रकरलोचनः।
16191 न किंचित्संस्थितेनापि येन व्याप्तमिदं जगत्॥ ६५॥
16192
16193 समस्तानामङ्गान्येवाङ्गानि यस्य अत एव सहस्राण्यनन्तानि करलोचनादीनि
16194 यस्य॥ ६५॥
16195
16196 निरिन्द्रियबलस्यापि यस्याशेषेन्द्रियक्रियाः।
16197 यस्य निर्मननस्यैता मनोनिर्माणरीतयः॥ ६६॥
16198
16199 एताः प्रसिद्धजगद्रूपाः॥ ६६॥
16200
16201 यदनालोकनाद्भ्रान्तिसंसारोरगभीतयः।
16202 यस्मिन्दृष्टे पलायन्ते सर्वाशाः सर्वभीतयः॥ ६७॥
16203
16204 आशाः कामाः दिशः प्रतीति वा॥ ६७॥
16205
16206 साक्षिणि स्फार आभासे ध्रुवे दीप इव क्रियाः।
16207 सति यस्मिन्प्रवर्तन्ते चित्तेहाः स्पन्दपूर्विकाः॥ ६८॥
16208
16209 दीपे सति नाट्यादिक्रिया इव स्फारे अपरिच्छिन्ने आभासे प्रकाशरूपे अत एव
16210 साक्षिणि। यस्मिन्सति चित्तस्येहाश्चेष्टाः प्रवर्तन्ते॥ ६८॥
16211
16212 यस्माद्घटपटाकारपदार्थशतपङ्क्तयः।
16213 तरङ्गगणकल्लोलवीचयो वारिधेरिव॥ ६९॥
16214
16215 वारिधेरिव प्रवर्तन्ते इत्यनुषज्यते॥ ६९॥
16216
16217 स एवान्यतयोदेति यत्पदार्थशतभ्रमैः।
16218 कटकाङ्गदकेयूरनूपुरैरिव काञ्चनम्॥ ७०॥
16219
16220 स चिदात्मैवान्यतया जडप्रपञ्चात्मना। ये प्रसिद्धाश्च ते
16221 पदार्थशतभ्रमाश्चेति कर्मधारयादित्थंभावे तृतीया॥ ७०॥
16222
16223 यस्त्वमेकोऽवभासात्मा योऽहमेते जनाश्च ये।
16224 यश्च न त्वमबुद्धात्मा नाहं नैते जनाश्च [जनाश्च ये इति

16225 पाठः] यः ॥ ७१ ॥
16226
16227 यः अवभासत इत्यवभासस्त्वया साक्षात्कृत आत्मा सन् त्वमेवैकः। एवं
16228 मया जनैर्वा साक्षात्कृतस्तत्तदात्मैवैकः। अबुद्धात्मा तु तद्विपरीत
16229 इत्यर्थः ॥ ७१ ॥
16230
16231 अन्येवाप्यतिरिक्तेव सैवासेव च भङ्गुरा।
16232 पयसीव तरङ्गाली यस्मात्फुरति दृश्यभूः ॥ ७२ ॥
16233
16234 असौ अनन्याप्यन्येव। अनतिरिक्ताप्यतिरिक्तेव। अतिरेकोऽत्र [अतिरिक्तत्वं
16235 पृथक्त्वं इति पाठः] पृथक्त्वमिति न पौनरुक्त्यम्। सा
16236 प्राक्सिद्धैवासेवोत्पत्तिसिद्धेव ॥ ७२ ॥
16237
16238 यतः कालस्य कलना यतो दृश्यस्य दृश्यता।
16239 मानसी कलना येन यस्य भासा विभासनम् ॥ ७३ ॥
16240
16241 कालस्य कलनाः षड्भावविकाराः दृश्यस्य दृश्यता दर्शनफलव्याप्तिः।
16242 मानसी कलना इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारविषया मनोरथविकल्पा येन निमित्तेन।
16243 क्रमाद्यदीयसच्चिदानन्दरूपतानिर्वाह्या इति यावत्। तच्च त्रयं यस्य भासा
16244 जगद्विभासनमेव नान्यत्। अज्ञातसाधारणी सर्वव्याप्तिः सत्ता।
16245 अनावृतमात्रव्याप्तिर्दर्शनं।
16246 तत्रानुकूलवेदनीयमात्रव्याप्तिरानन्दतेत्यवान्तरौपाधिकवैलक्षण्येऽपि
16247 भारूपव्याप्तेरेकत्वादिति भावः ॥ ७३ ॥
16248
16249 क्रियां रूपं रसं गन्धं शब्दं स्पर्शं च चेतनम्।
16250 यद्वेत्सि तदसौ देवो येन वेत्सि तदप्यसौ ॥ ७४ ॥
16251
16252 देहकर्मेन्द्रियोपाधौ क्रियाम् ज्ञानेन्द्रियोपाधौ रूपादि अन्तःकरणोपाधौ
16253 चेतनम् प्रमातारं च यत्स्वरूपः सन् वेत्सि तत्प्रमातृ
16254 निष्कृष्टचिद्रूपमसौ। येन विषयव्याप्तवृत्तिनिष्कृष्टचिद्रूपेण वेत्सि
16255 तदप्यसौ देव इत्यर्थः ॥ ७४ ॥
16256
16257 द्रष्टृदर्शनदृश्यानां मध्ये यद्दर्शनं स्थितम्।
16258 साधो तदवधानेन स्वात्मानमवबुध्यसे ॥ ७५ ॥
16259
16260 तथाच त्रिपुटीसाक्षी स इति फलितमित्याह - द्रष्ट्रिति। अवधानमेकाग्रेण
16261 मनसा उपाधिभ्यो निष्कृष्य दर्शनम् ॥ ७५ ॥
16262
16263 अजमजरमनाद्यं शाश्वतं ब्रह्म नित्यं
16264 शिवमममलममोघं वन्द्यमुच्चैरनिन्द्यम्।
16265 सकलकलनशून्यं कारणं कारणाना-
16266 मनुभवनमवेद्यं वेदनं विश्वमन्तः ॥ ७६ ॥
16267
16268 इत्थं तत्त्वंपदार्थौ निर्दिश्य वाक्यार्थमन्ते दर्शयति - अजमिति।
16269 कारणं कारणानामिति तत्पदवाच्यार्थस्य [वाक्यार्थस्य इति पाठः]
16270 निर्देशः। शून्यमित्यन्तस्तत्पदलक्ष्यार्थस्य। विश्वं कृत्स्नं
16271 वेदनमित्यवस्थात्रयद्रष्टृत्वंपदवाच्यस्य। अवेद्यं वेदनमिति
16272 वेद्यावस्थात्रयनिर्मुक्तत्वंपदलक्ष्यस्य।
16273 समभिव्याहाराच्चाखण्डवाक्यार्थोपदेश इति ॥ ७६ ॥
16274
16275 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
16276 परमकारणवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
परमकारणवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

प्। १५१)

दशमः सर्गः १०

श्रीराम उवाच।

महाप्रलयसंपत्तौ यदेतदवशिष्यते।
भवत्येतदनाकारं नाम नास्त्यत्र संशयः ॥ १ ॥

विरोधमिव संभाव्य प्रागुक्ते ब्रह्मलक्षणे।
क्रमात्तत्परिहारेण तात्पर्यमिह वर्ण्यते ॥ १ ॥

महाप्रलये यत्स्किंचिदवशिष्यते तत् न तेजो न तम
इत्यादिविरुद्धरूपसंभावितं मन्यमानस्तथोक्तेस्तात्पर्यं जिज्ञासुः
श्रीराम एकतरार्थसंभावनोपन्यासेन प्रश्नभूमिकां रचयति -
महाप्रलयेति। आकारविलये अनाकारताप्रसिद्धेः संभावितमिदमिति द्योतनाय
नामेति निपातः ॥ १ ॥

न शून्यं कथमेतत्स्यान्न प्रकाशः कथं भवेत्।
कथं वा न तमोरूपं कथं वा नैव भास्वरम् ॥ २ ॥

इदानीं प्रष्टव्यार्थं दर्शयति - नेत्यादिन। नष्टस्याशून्यता दुर्लभा
तेजस्तमसोरन्यतरनाशेऽन्यतरापरिशेषोऽप्यप्रसिद्ध इत्यर्थः।
प्रकाश्यविलयात्तदानीं परप्रकाशरूपत्वाभावेऽपि
खद्योतवत्स्वमात्रप्रकाशेन भास्वरं कथं न भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

कथं वा नैव चिद्रूपं जीवो वा न कथं भवेत्।
कथं न बुद्धितत्त्वं स्यात्कथं वा न मनो भवेत् ॥ ३ ॥

दृश्यातिरिक्तस्य दर्शनत्वप्रसिद्धेर्न दृश्यं न च
दर्शनमित्युक्तिव्याघातमभिप्रेत्याह - कथं वेति। यदि तु
दृश्यदर्शनातिरिक्तो द्रष्टैव प्रसिद्ध इत्युच्येत तर्हि जीवो बुद्धितत्त्वं मनो
वा कथं न भवेत्तेषामेवमतभेदेन द्रष्टृप्रसिद्धेस्तथाच तेषामेव लोके
प्राणिवाचकभूतशब्दाभिलप्यत्वान्न [शब्दाभिधेयत्वात् इति पाठः]
च भूतपदार्थौघ इत्युक्तिव्याघात इति भावः ॥ ३ ॥

कथं वा नैव किंचित्स्यात्कथं वा सर्वमित्यपि।
अनयैव वचोभङ्ग्या मम मोह इवोदितः ॥ ४ ॥

यच्चोक्तं यस्त्वमेकोऽवभासात्मा योऽहमेते जनाश्च ये। यश्च न
त्वमबुद्धात्मा नाहं नैते जनाश्च ये ॥ इति तदपि स्वोक्तिव्याहतमित्यभिप्रेत्याह
- कथं वेति। किंचित्त्वमहमादि ॥ ४ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

विषमोऽयमतिप्रश्नो भवता समुदाहृतः।
भेत्तास्म्यहं त्वयत्नेन नैशं तम इवांशुमान् ॥ ५ ॥

मदाशयमतिक्रम्य प्रश्नोऽतिप्रश्नः | भेत्ता छेत्ता तत्प्रश्नबीजं संशयं
स्वाशयोद्घाटनेनेति शेषः | अंशुमान् सूर्यः || ५ ||

महाकल्पान्तसंपत्तौ यत्तत्सदवशिष्यते |
तद्राम न यथा शून्यं तदिदं शृणु कथ्यते || ६ ||

अनुत्कीर्णा यथा स्तम्भे संस्थिता शालभञ्जिका |
तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न तत्पदम् || ७ ||

स्तम्भोत्कीर्णप्रतिमायाः स्तम्भसत्तातिरिक्तसत्ताभावात्तत्सत्तया
स्थितेरनुत्कीर्णदशायामप्यनपायादिति भावः || ७ ||

अयमित्थं महाभोगो जगदाख्योऽवभासते |
सत्यो भवत्वसत्यो वा यत्र तत्र त्वशून्यता || ८ ||

अयं प्रपञ्चो व्यवहारतः सत्यो वा परमार्थतोऽसत्यो वा भवतु | यत्र
यस्मिन्नधिष्ठानेऽवभासते तत्रास्य न शून्यता |
शून्यस्यारोपाधिष्ठानत्वायोगादित्यर्थः || ८ ||

यथा न पुत्रिकाशून्यः स्तम्भोऽनुत्कीर्णपुत्रिकः |
तथा भातं [मासं इति पाठः] जगद्ब्रह्म तेन शून्यं न
तत्पदम् || ९ ||

अन्वयमुखसमर्थितमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयते - यथेति |
तथा तत्पदं जगच्छून्यं नेति संबन्धः | यतो ब्रह्मैव प्राग्जगद्भातं
तेन हेतुनेत्यर्थः || ९ ||

सौम्याम्भसि यथा वीचिर्न चास्ति नच नास्ति च |
तथा जगद्ब्रह्मणीदं शून्याशून्यपदं गतम् || १० ||

ननु तदा यदि जगदस्ति तर्हि प्रलयानुपपत्तिर्यदि नास्ति तर्हि प्राप्तैव
तच्छून्यतेति सत्त्वसत्त्वव्याघातं दृष्टान्तेन वारयति - सौम्येति |
वीचिलीनेति शेषः | शून्याशून्यपदं अनिर्वचनीयतां
शून्याशून्योभयकल्पनाधिष्ठानं परमार्थवस्तुप्राप्तमिति वा || १० ||

देशकालादि शान्तत्वात्पुत्रिकारचनं द्रुमे |
संभवत्ययथाऽतो वै तेनानन्ते विमुह्यते || ११ ||

यदि स्तम्भपुत्रिकावदेव प्रलये जगदस्ति तर्हि कथं वादिभिस्तत्र विमुह्यते न
स्तम्भपुत्रिकायां तत्राह - देशेति |
पुत्रिकारचनयोग्यकर्तृकर्माधारदेशस्य अहरादिकालस्य
आदिपदात्कर्तृकरणोपकरणादेश्च विषये
शान्तत्वान्निराकाङ्क्षत्वात्सर्वसामग्रीसंपत्तेरित्यर्थः | द्रुमे
द्रुमविकारस्तम्भे पुत्रिकारचनं संभवति तेन तत्र तत्सत्ता संभावयितुं
शक्यत इत्यर्थः | अनन्ते त्रिविधपरिच्छेदशून्ये ब्रह्मणि तु अयथा
यथोक्तसामग्र्यदर्शनमित्यर्थः | वै इति निश्चये | अतस्तेन प्रसिद्धेन
वादिजनेन विमुह्यते मोहः प्राप्यत इत्यर्थः || ११ ||

तत्स्तम्भपुत्रिकाद्येतत्परमार्थे जगत्स्थितेः |
एकदेशेन सदृशमुपमानं न सर्वथा [सर्वतः इति पाठः] ||
१२ ||

यद्युक्तरीत्या वैषम्यं कथं तर्हि स्तम्भपुत्रिकादृष्टान्तस्तत्राह -
तदिति। तदेतत्प्रागुक्तं स्तम्भपुत्रिकादि परमार्थे ब्रह्मणि एकदेशेन
तत्सत्तानुच्छेदांशेन [तत्सत आधारसत्तानुच्छेदांशेन इति पाठः]
॥ १२ ॥

न कदाचिदुदेतीदं परस्मान्न च शाम्यति।
इत्थं स्थितं केवलं सद्ब्रह्म स्वात्मनि संस्थितम् ॥ १३ ॥

नन्वस्तूक्तरीत्या जगत्सत्ता तदुदयास्तमययोर्विरुद्धयोस्तु तत्र युगपत्कथं
सत्तेत्याशङ्क्य तयोः
स्वधर्मिव्यतिरिक्तसत्तानभ्युपगमाद्धर्मिपृथक्सत्तानिरासे संभावनैव
नास्तीत्याशयेनाह - न कदाचिदिति ॥ १३ ॥

अशून्यापेक्षया शून्यशब्दार्थपरिकल्पना।
अशून्यत्वात्संभवतः शून्यताशून्यते कुतः ॥ १४ ॥

नन्वशून्यत्वेनोदेति न शाम्यतीति शून्योर्थकनञा [अशून्यार्थकनञः
इति पाठः] कथमुल्लेखस्तत्राह - अशून्येति। प्रतियोगिन्यशून्यत्वं
सिद्धवत्कृत्य तदपेक्षया वस्त्वन्तरे तच्छून्यता कल्प्यते कल्पितां च
शून्यतामपेक्ष्य प्रतियोगिन्यशून्यत्वमिति परस्परसापेक्षकल्पने
शून्यताशून्यते कुतः संभवतः इत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्। १५२)

ब्रह्मण्ययं प्रकाशो हि न संभवति भूतजः।
सूर्यानलेन्दुतारादिः कुतस्तत्र किलाव्यये ॥ १५ ॥

इत्थं प्रथमप्रश्नपदं [प्रश्ने पदं इति पाठः] व्यवस्थाप्य
द्वितीयमपि समाधत्ते - ब्रह्मणीत्यादिना। अबिन्धनस्य पार्थिवेन्धनस्य
वाव्ययेन हि सूर्यानलादेः संभवः। अव्यये तु ब्रह्मणि स कुत इति न प्रकाश
इत्युक्तिरिति भावः। एतेन कथं वा नैव भास्वरमित्यस्याप्युत्तरमुक्तमेव ॥ १५ ॥

महाभूतप्रकाशानामभावस्तम उच्यते।
महाभूताभावजं तु तेनात्र न तमः क्वचित् ॥ १६ ॥

कथं वा न तमोरूपमित्येतत्समाधत्ते - महाभूतेति।
सूर्यामहाताभावजं तु तमः [तत्तमः इति पाठः]
पृथ्व्यादिमहाभूतप्रकाशानां अभावो विरोधी सन् परप्रकाश्येषु
पृथ्व्यादिष्वेव तम इत्युच्यते न स्वप्रकाशे तेनात्र न तम इत्यर्थः। तु शब्दो
मायातमोव्यावृत्त्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वानुभूतिः प्रकाशोऽस्य [प्रकाशोऽयं इति पाठः] केवलं
व्योमरूपिणः।
योऽन्तरस्ति स तेनैव नत्वन्येनानुभूयते ॥ १७ ॥

स्वप्रकाशतामनुभवेन साधयति - स्वानुभूतिरिति। यद्यपि
बुद्ध्यादयोऽन्येनानुभूयन्ते तथापि तेषामन्तर्योऽस्ति स तेनैवानुभूयते
स्वातिरिक्तानुभवं नापेक्षते। अन्यथा अनवस्थापत्तेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

मुक्तं तमःप्रकाशाभ्यामित्येतदजरं पदम्।
आकाशकोशमेवेदं विद्धि कोशं जगत्स्थितेः ॥ १८ ॥

16433 द्वितीयतृतीयप्रश्नोत्तरमुपपादितमुपसंहरति - मुक्तमिति | इति
16434 उक्तविधया बोध्यमिति शेषः | जगत्स्थितेर्धनस्थानीयायाः
16435 कोशगृहस्थानीयं ब्रह्म आकाशोदरस्वच्छं विद्धीत्यर्थः || १८ ||
16436
16437 बिल्वस्य बिल्वमध्यस्य यथा भेदो न कश्चन |
16438 तथास्ति ब्रह्मजगतोर्न मनागपि भिन्नता || १९ ||
16439
16440 अन्त्योपान्त्यप्रश्नोत्तरमाह - बिल्वस्येति | मध्यस्योदरस्य || १९ ||
16441
16442 सलिलान्तर्यथा वीचिर्मृदन्तर्घटको [मृदोन्तः इति मुद्रितपुस्तके
16443 पाठः] यथा |
16444 तथा यत्र जगत्सत्ता तत्कथं खात्मकं भवेत् || २० ||
16445
16446 अल्पो घटो घटकः | सिंहावलोकनन्यायेनाह - तत्कथमिति | खात्मकं
16447 शून्यम् || २० ||
16448
16449 भूर्जलाद्युपमानश्रीः साकारान्ता समानसा |
16450 ब्रह्म त्वाकाशविशदं तस्यान्तस्थं तथैव तत् || २१ ||
16451
16452 ननु जलान्तःस्थिताया भुवो घटाद्यन्तर्गतजलादेर्वा
16453 आधारस्वभावत्वादर्शनात्कथं ब्रह्मान्तर्गतजगतस्तदा ब्रह्मस्वभावता
16454 तत्राह - भूजलादीति | त्वदुक्ता भूजलाद्युपमानश्रीर्न समा | यतः
16455 साकारमन्तोऽवसानं दर्शनावधिर्यस्यास्तथाविधा | तस्य निराकारस्य
16456 ब्रह्मणोऽन्तस्थं तज्जगत्तु विलीनत्वान्निराकारमेवेति तथैवेत्यर्थः || २१ ||
16457
16458 तस्माद्याद्दक्चिदाकाशमाकाशादपि निर्मलम् |
16459 तदन्तस्थं ताद्दगेव जगच्छब्दार्थभागपि || २२ ||
16460
16461 उक्तमेवार्थं स्फुटमाह - तस्मादिति || २२ ||
16462
16463 मरीचेऽन्तर्यथा तैक्ष्ण्यमृते भोक्तुर्न लक्ष्यते |
16464 चिन्मात्रत्वं चिदाकाशे तथा चेत्यकलां विना || २३ ||
16465
16466 अत एव चतुर्थप्रश्नोऽपि निराकृत इत्याह - मरीच इति | सत्यं
16467 द्दश्यातिरिक्तमेव दर्शनत्वेन प्रसिद्धं तत्तु द्दश्याभावेन
16468 दर्शनत्वव्यवहारार्हमिति भावः || २३ ||
16469
16470 तस्माच्चिदप्यचिद्रूपं चेत्यरिक्तं तदात्मनि |
16471 जगत्ता ताद्दगेवेयं तावन्मात्रात्मतावशात् [ताद्दङ्मात्र इति
16472 पाठः] || २४ ||
16473
16474 तस्मादिति | अत एव चिदादिशब्दाः प्रतीचि लक्षणयैव प्रवर्तन्ते न
16475 मुख्यवृत्त्येति भावः | यथा जगल्लये चितस्तद्विषयतालक्षणा चित्ता निवर्तते
16476 एवं चिद्विषयत्वलक्षणा जगतो जगत्तापीत्याह - जगत्तेति |
16477 तावन्मात्रात्मतावशाद्बहीरूपालोका अन्तर्मनस्काराश्च तन्मया इत्युत्तरेण
16478 संबन्धः || २४ ||
16479
16480 रूपालोकमनस्कारास्तन्मया एव नेतरत् |
16481 यथास्थितमतो विश्वं सुषुप्तं तुर्यमेव वा || २५ ||
16482
16483 वक्ष्यमाणासु सप्तसु पञ्चम्यन्तभूमिकागतानां सुषुप्तमुत्तरयोस्तुर्यम् ||
16484 २५ ||

16485
16486 तेन योगी सुषुप्तात्मा व्यवहार्यपि शान्तधीः।
16487 आस्ते ब्रह्म निराभासं सर्वाभाससमुद्गकः॥ २६॥
16488
16489 उक्तार्थमेव पूर्वोत्तरार्धाभ्यां स्पष्टमाह - तेनेति। सर्वाभासानां
16490 संस्काराणां समुद्गकः संपुटकः॥ २६॥
16491
16492 आकारिणि यथा सौम्ये स्थितास्तोये महोर्मयः।
16493 अनाकृतौ तथा विश्वं स्थितं तत्सदृशं परे॥ २७॥
16494
16495 अनाकारब्रह्मात्मना कथं साकारजगत्सत्तेत्याशङ्क्य यथा
16496 नानाकाराणामूर्मीणामेकाकारजलात्मनेत्यविरोध इत्यभिप्रेत्याह -
16497 आकारिणीति। सौम्ये निश्चलत्वात्प्रसन्ने॥ २७॥
16498
16499 पूर्णात्पूर्णं प्रसरति यत्तत्पूर्णं निराकृति।
16500 ब्रह्मणो विश्वमाभातं [विश्वभानं तत्तद्धि स्वार्थं इति
16501 पाठः] तद्धि स्वार्थं विचक्षितम्॥ २८॥
16502
16503 एवमुपाधिभूतस्य जगतः कारणाव्यतिरेकमुक्त्वा तदुपाधिकजीवस्यापि तमाह
16504 - पूर्णादिति। यत्पूर्णाद्ब्रह्मणः सकाशादौपाधिकभेदेन जीवभावेन
16505 प्रसरति तत्परमार्थतः पूर्णमेव। तत्र साकारस्य पूर्णत्वायोगाद्यत्पूर्णं
16506 तन्निराकृति। यदि पूर्णं तर्हि किमर्थं विश्वात्मना जीवभावेन चाभातं
16507 तत्राह - यदिति। यद्विश्वात्मना भातं तद्धि स्वार्थं
16508 स्वस्वरूपलाभप्रयोजनसिद्धये विचक्षितं दिदृक्षितम्।
16509 क्रमादधिकारिशरीरप्राप्त्या
16510 स्वतत्त्वसाक्षात्कारेणाज्ञानतिरोहितस्वात्मलाभार्थं जगज्जीवभावेन
16511 प्रसरतीत्यर्थः। तछाच श्रुतिः रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं
16512 प्रतिचक्षणाय इति॥ २८॥
16513
16514 पूर्णात्पूर्नं प्रसरति संस्थितं पूर्णमेव तत्।
16515 अतो विश्वमनुत्पन्नं यच्चोत्पन्नं तदेव तत्॥ २९॥
16516
16517 कथं तद्दिदृक्षितं तदाह - पूर्णादिति। उक्तार्थम्॥ २९॥
16518
16519 चेत्यासंभवतस्तस्मिन्यदेका जगदर्थता।
16520 आस्वादका संभवतो मरीचे कैव तीक्ष्णता॥ ३०॥
16521
16522 यद्यस्मात्कारणाज्जगच्छब्दार्थता एका एकरसा संपन्नेत्यर्थः। पदे इति
16523 पाठे का इत्यपह्नवे॥ ३०॥
16524
16525 प्। १५३)
16526
16527 सत्येवेयमसत्यैष चित्तचेत्यादिता परे।
16528 तद्भावात्प्रतिबिम्बस्य प्रतिबिम्बार्हता कुतः॥ ३१॥
16529
16530 एकरसत्वादेव चित्तचेत्यादिनानारसताऽसत्यैव सत्येव प्रतिभासतः इत्यर्थः।
16531 एवं चोपाध्यभावे प्रतिबिम्बजीवभावार्हतो कुतो नास्त्येवेति जीवो वा न कथं
16532 भवेदिति शङ्कापि निरस्तेति भावः॥ ३१॥
16533
16534 परमाणोरपि परं तदणीयो ह्यणीयसः।
16535 शुद्धं सूक्ष्मं परं शान्तं तदाकाशोदरादपि॥ ३२॥
16536

16537 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नरूपत्वादतिविस्तृतम् ।
16538 तदनाद्यन्तमाभासं भासनीयविवर्जितम् ॥ ३३ ॥
16539
16540 जीवो हि अणुर्मध्यमपरिमाणो वा पुण्यपापादिदूषितत्वादशुद्धः
16541 स्वभासनीयविषयभोक्ता प्रसिद्धस्तत्तु तद्विपरीतमित्याह - परमाणोरपीति
16542 द्वाभ्याम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
16543
16544 चिद्रूपमेव नो यत्र लभ्यते तत्र जीवता ।
16545 कथं स्याच्चित्तताकारा वासना नित्यरूपिणी [ऽनिलरूपिणी इति पाठः]
16546 ॥ ३४ ॥
16547
16548 यद्विषयप्रथात्वलक्षणं [विषयप्रत्याय्यत्वलक्षणं इति पाठः]
16549 चिद्रूपत्वमेव न सहते तदनुकूलप्रतिकूलविषयभोक्तृतालक्षणं जीवत्वं
16550 सुतरामित्याह - चिद्रूपमिति । एतेन कथं न बुद्धितत्त्वं स्यात्कथं वा न
16551 मनो भवेदिति शङ्कापि प्रत्युक्तेत्याह - कथमिति ॥ ३४ ॥
16552
16553 चिद्रूपानुदयादेव तत्र नास्त्येव जीवता ।
16554 न बुद्धिता चित्तता वा नेन्द्रियत्वं न वासना ॥ ३५ ॥
16555
16556 उक्तमेव स्पष्टयति - चिद्रूपेति ॥ ३५ ॥
16557
16558 एवमित्थं महारम्भपूर्णमप्यजरं पदम् ।
16559 अस्मद्दृष्ट्या स्थितं शान्तं शून्यमाकाशतोऽधिकम् ॥ ३६ ॥
16560
16561 सर्वप्रश्नसमाधाने फलितमुपसंहरति - एवमिति ॥ ३६ ॥
16562
16563 श्रीराम उवाच ।
16564
16565 परमार्थस्य किं रूपं तस्यानन्तचिदाकृतेः ।
16566 पुनरेतन्ममाचक्ष्व निपुणं बोधवृद्धये ॥ ३७ ॥
16567
16568 एवं समाहिते चेतसि येन रूपेण तदपरोक्षमनुभवितुं शक्यं
16569 तदसाधारणं रूपं परिचेतुकामः पुनः पृच्छति - परमार्थस्येति ॥
16570 ३७ ॥
16571
16572 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
16573
16574 महाप्रलयसंपत्तौ सर्वकारणकारणम् ।
16575 शिष्यते परमं ब्रह्म तदिदं वर्ण्यते शृणु ॥ ३८ ॥
16576
16577 तदिदमपरोक्षम् ॥ ३८ ॥
16578
16579 नाशयित्वा स्वमात्मानं मनसो वृत्तिसंक्षये ।
16580 सद्रूपं यदनाख्येयं तद्रूपं तस्य वस्तुनः ॥ ३९ ॥
16581
16582 यथा समाधौ निरोधेन वृत्तिसंक्षये सति निरिन्धनाग्निवन्मनसः
16583 स्वमात्मानं मनःस्वरूपमपि नाशयित्वा यदनाख्येयं
16584 स्वप्रकाशसद्रूपमवशिष्यते तदित्यर्थः ॥ ३९ ॥
16585
16586 नास्ति दृश्यं जगद्द्रष्टा दृश्याभावाद्विलीनवत् ।
16587 भातीति भासनं यत्स्यात्तद्रूपं तस्य वस्तुनः ॥ ४० ॥
16588

16589 एवं निर्विकल्पसमाध्यारम्भे दृश्याभावाद्रष्टा प्रमातापि
16590 विलीनवद्भातीति त्रिपुटीलयभासनं साक्षिरूपं तदित्यर्थः ॥ ४० ॥
16591
16592 चितेर्जीवस्वभावाया यदचेत्योन्मुखं वपुः ।
16593 चिन्मात्रं विमलं शान्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ४१ ॥
16594
16595 एवं समाधिव्युत्थानप्राक्काले भाविजीवस्वभावायाश्चितेरचेत्योन्मुखं
16596 यद्वपुः स्वरूपं तदित्यर्थः । यद्यपि समाधिमध्यकालेऽपि
16597 स्फुरत्परमात्मरूपमेव तथापि तदपि [तदतिसूक्ष्मत्वात् इति पाठः]
16598 सूक्ष्मत्वान्नारुरुक्षुणाभ्यासदशायां लक्षयितुं
16599 शक्यमित्याद्यन्तप्रदर्शनम् ॥ ४१ ॥
16600
16601 अङ्गलग्नेऽपि वातादौ स्पर्शाद्यनुभवं विना ।
16602 जीवतश्चेतसो रूपं यत्तद्वै परमात्मनः ॥ ४२ ॥
16603
16604 इदानीमारूढानुभवसिद्धतन्मध्यस्फुरद्रूपेणापि तद्दर्शयति -
16605 अङ्गेति । ब्रह्माकाराविच्छिन्नापरोक्षवृत्तिमत्त्वाच्चेतसो जीवत एव चित्ते जीवत्येव
16606 सति क्षीरोदकवद्ब्रह्मण्यैकरस्येन तिरोभूतत्वाच्चित्तमनादृत्येत्यर्थः ।
16607 षष्ठी चानादरे इति भावलक्षणे षष्ठी । वातादौ अङ्गलग्नेऽपि
16608 तत्स्पर्शाद्यनुभवं विना स्फुरद्यद्रूपं तदेव तद्रूपमित्यर्थः । क्वचित्तु
16609 पुस्तके एतत्पूर्वार्धस्थाने अङ्गुष्ठस्याथवाङ्गुल्या वाताद्यस्पर्शने सति इति
16610 पठ्यते तत्राङ्गुष्ठस्य तथाङ्गुल्याश्च ये वातादयो
16611 नोदनादिव्यापारास्तेषामस्पर्शने स्पर्शाप्रतिसंधाने सतीत्यर्थः । वा
16612 गतिगन्धनयोः भावे क्तः ॥ ४२ ॥
16613
16614 अस्वप्नाया अनन्ताया अजडाया मनःस्थितेः ।
16615 यद्रूपं चिरनिद्रायास्तत्तदानघ शिष्यते ॥ ४३ ॥
16616
16617 इदानीं योगाभ्यासविधुराणामप्यनुभवपथं यथारोहति तथाह -
16618 अस्वप्नाया इति । स्वप्नदर्शनशून्या मशकमत्कुणाद्यविच्छिना
16619 मनोविश्रान्तिहेतुर्या सुषुप्तिः सैव चेतसो जाड्यहीना चिरं संभाव्येत
16620 तद्रूपं प्रलयेऽवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥
16621
16622 यद्व्योम्नो हृदयं यद्वा शिलायाः पवनस्य च ।
16623 तस्याचेत्यस्य चिद्व्योम्नस्तद्रूपं परमात्मनः ॥ ४४ ॥
16624
16625 व्योम्नो हृदयं रहस्यं शून्यत्वं पवनस्य
16626 हृदयमन्तर्बहिःपूर्णत्वं शिलायास्तु घनत्वं तस्यैवाचेत्यस्य
16627 चेत्यभिन्नस्य चेत्यरहितस्य च चिद्व्योम्नः सतो यद्रूपं भवेत्तत्तदित्यर्थः ॥ ४४
16628 ॥
16629
16630 अचेत्यस्यामनस्कस्य जीवतो या स्वभावतः ।
16631 स्यात्स्थितिः सा परा शान्ता सत्ता तस्याद्यवस्तुनः ॥ ४५ ॥
16632
16633 किं बहुना सर्वस्यापि जीवतश्चेत्यचित्तपरित्यागे या स्थितिः परिशिष्यते सा
16634 तद्रूपमित्याह - अचेत्यस्येति ॥ ४५ ॥
16635
16636 चित्प्रकाशस्य यन्मध्यं प्रकाशस्यापि खस्य वा ।
16637 दर्शनस्य च यन्मध्यं तद्रूपं ब्रह्मणो विदुः ॥ ४६ ॥
16638
16639 यत् द्रष्टृकोटौ अन्नमयान्ते आत्मतया प्रसृतस्य
16640 चित्प्रकाशस्यैकैककोशविवेकेन

16641 पर्यालोच्यमानस्यानन्दमयकोशस्याप्यान्तरत्वान्मध्यं दृश्यकोटौ च
16642 मूर्तप्रपञ्चसारभूतादित्यात्मकप्रकाशस्यामूर्तप्रपञ्चसारभूतस्य
16643 खस्याकाशस्य लिङ्गसमष्ट्यात्मनोऽव्याकृताकाशस्य वा
16644 आन्तरत्वाद्यन्मध्यं दर्शनस्य चाक्षुषादिवृत्तिरूपस्य
16645 चान्तःस्फुरणरूपत्वाद्यन्मध्यं क्रमादानन्दसच्चिद्रूपं प्रसिद्धं
16646 तदित्यर्थः। तथा च तैत्तिरियाणामुपनिषदि अन्नमयादीनां
16647 कोशानामान्तरमानन्दमयकोशं प्रदर्श्य तस्य प्रियमेव शिरः। मोदो
16648 दक्षिणः पक्षः। प्रमोद उत्तरः पक्षः। आनन्द आत्मा। ब्रह्मपुच्छं
16649 प्रतिष्ठा इति तस्याप्यान्तरं ब्रह्म दर्शितम्। बृहदारण्यके च द्वे वाव
16650 ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च इति प्रस्तुत्य तस्यैतस्य मूर्तस्यैष रसो य
16651 एष तपति तस्यैतस्यामूर्तस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः इति
16652 तदुभयसारं प्रदर्श्य अथात आदेशो नेति नेतीति मूर्तामूर्तारोपाधिष्ठानं
16653 तदान्तरं ब्रह्म तन्निषेधेन दर्शितम्। प्रतिबोधविदितं मतमिति
16654 तलबकारिणामुपनिषदि ब्रह्मणः सर्वबुद्धिवृत्त्यान्तरत्वमुक्तमिति॥ ४६॥
16655
16656 प्। १५४)
16657
16658 वेदनस्य प्रकाशस्य दृश्यस्य तमसस्तथा।
16659 वेदनं यदनाद्यन्तं तद्रूपं परमात्मनः॥ ४७॥
16660
16661 बुद्धिवृत्तेरर्थस्फुरणस्य विषयस्याज्ञानस्य च यत्साक्षिभूतं वेदनं
16662 तेषामाद्यन्तप्रथात्वादनाद्यन्तं तदित्यर्थः॥ ४७॥
16663
16664 यतो जगदुदेतीव नित्यानुदितरूप्यपि।
16665 विभिन्नवदिवाभिन्नं तद्रूपं परमार्थकम्॥ ४८॥
16666
16667 व्यवहारपरस्यापि यत्पाषाणवदासनम्।
16668 अव्योम्न एव व्योमत्वं तद्रूपं परमात्मनः॥ ४९॥
16669
16670 मायिकव्यवहारपरस्यापि ज्ञस्येश्वरस्य वा यत् पाषाणवदचलमासनम्।
16671 अच्छिद्रस्यैव सर्वजगदवकाशदातृत्वाद्व्योमत्वं यस्येति शेषस्तदित्यर्थः
16672 ॥ ४९॥
16673
16674 वेद्यवेदनवेत्तृत्वरूपत्रयमिदं पुरः।
16675 यत्रोदेत्यस्तमायाति तत्तत्परमदुर्लभम्॥ ५०॥
16676
16677 वेद्यादित्रिपुटीजन्मादिनिमित्तं यत्सच्चिदात्मरूपं तदेव तदित्याह - वेद्येति
16678 ॥ ५०॥
16679
16680 वेद्यवेदनवेत्तृत्वं यत्रेदं प्रतिबिम्बति।
16681 अबुद्ध्यादौ महादर्शे तद्रूपं परमं स्मृतम्॥ ५१॥
16682
16683 निमित्ततापि न परिणामेन किंतु विवर्तभावेनेत्याह - वेद्येति॥ ५१॥
16684
16685 मनः स्वप्नेन्द्रियैर्मुक्तं यद्रूपं स्यान्महाचितेः।
16686 जङ्गमे स्थावरे वापि तत्सर्वान्तेऽवशिष्यते॥ ५२॥
16687
16688 स्वप्नैरिन्द्रियोपलक्षितजागरैश्च मुक्तं मनो यत्सुषुप्तात्मरूपं स्यात्तदेव
16689 स्थावरे जङ्गमे च दृश्यप्रलयकालेऽवशिष्यते॥ ५२॥
16690
16691 स्थावराणां हि यद्रूपं तच्चेद्बोधमयं भवेत्।
16692 मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं तत्परेणोपमीयते॥ ५३॥

16693
16694 स्थावराणां रूपमचलस्वभावः | परेण परमात्मना || ५३ ||
16695
16696 ब्रह्मार्कविष्णुहरशक्रसदाशिवादि
16697 शान्तौ शिवं परममेतदिहैकमास्ते |
16698 सर्वोपधिव्ययवशादविकल्परूपं
16699 चैतन्यमात्रमयमुज्झितविश्वसङ्गम् || ५४ ||
16700
16701 उक्तं प्रलयात्मतत्त्वावस्थानमुपसंहरति - ब्रह्मेति |
16702 एतत्सर्वानुभवसिद्धप्रत्यगात्मभूतम् | इहास्मिन् जगति | सर्वोपधिव्ययः
16703 सर्वोपाधिलयः | मायासंवलानात्प्राचुर्ये मयट् || ५४ ||
16704
16705 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे
16706 महाकल्पान्तावशिष्टपरमभाववर्णनं नाम दशमः सर्गः || १० ||
16707
16708 इति श्रीवासिष्ठ महारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
16709 महाकल्पान्तावशिष्ठपरमभाववर्णनं नाम दशमः सर्गः || १० ||
16710
16711 एकादशः सर्गः ११
16712
16713 श्रीराम उवाच |
16714
16715 इदं [इत्थंरूपं इति पाठः] रूपमिदं दृश्यं जगन्नास्तीति
16716 भासुरम् |
16717 महाप्रलयसंप्राप्तौ भो ब्रह्मन्क्वेव तिष्ठति [गच्छति इति
16718 पाठः] || १ ||
16719
16720 सदधिष्ठानतः सत्ता प्रलयेऽपि न वार्यते |
16721 स्वतस्तु सत्ता जगतः सर्गेऽप्यत्र निवार्यते || १ ||
16722
16723 नन्वस्तु प्रलये जगत्सत्तासामान्यात्मकब्रह्ममात्रपरिशेषात्प्रातिस्विकसत्तया
16724 जगतो निवृत्तावपि ताद्रूप्येण सत्ता सर्गे तु प्रलयवैलक्षण्यस्य
16725 सर्वानुभवसिद्धत्वात्स्वतन्त्रसत्ताप्यपरा वाच्या | तथाच तयोपेतं
16726 जगद्ब्रह्मणि निवर्तमानमन्यत्र तिष्ठतीत्येव संभाव्यते | नाभावो विद्यते
16727 सतः इति सतोऽसत्त्वस्य त्वयैव वारितत्वात् | तथाच यत्र तिष्ठति तदेव जगतः
16728 परायणमुपदिश्यतामितिमन्यमानः श्रीराम उवाच - इदमिति |
16729 इदमेवंविधं चतुर्दशभुवनदेवनरासुरतिर्यगाद्यनन्तविस्ताररूपं यस्य
16730 इदमित्थं भासुरं स्फुटतरं दृश्यं प्रत्यक्षादिदृढीकृतं जगत्
16731 महाप्रलयसंप्राप्तौ क्वेव तिष्ठति तद्वदेति शेषः | गच्छतीति पाठेऽपि
16732 प्राप्त्यर्थस्य गमेरुक्त एवार्थः || १ ||
16733
16734 श्रीवसिष्ठ उवाच |
16735
16736 कुत आयाति कीदृग्वा वन्ध्यापुत्रः क्व गच्छति |
16737 क्व याति कुत आयाति वद वा व्योमकाननम् || २ ||
16738
16739 सर्वपदार्थानामुत्पत्तिकाले यदि पृथक्सत्तया कुतश्चिदागमनं स्यात्तर्हि
16740 तस्य प्रलयेऽन्यत्र गमनं तत्र क्सत्तया कुतश्चिदागमनं स्यात्तर्हि तस्य
16741 प्रलयेऽन्यत्र गमनं तत्र स्थितिश्च स्यात्तदेव तावद्वन्ध्यापुत्रवदस्य
16742 नास्तीत्याशयेन वसिष्ठ उवाच - कुत इति || २ ||
16743
16744 श्रीराम उवाच |

16745
16746 वन्ध्यापुत्रो व्योमवनं नैवास्ति न भविष्यति |
16747 कीदृशी दृश्यता तस्य कीदृशी तस्य नास्तिता || ३ ||
16748
16749 रामो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं शङ्कते - वन्ध्येति |
16750 तात्कालिकस्वसत्ता भविष्यत्कालिकसत्ताप्रत्यक्षवेद्यता च तयोर्नास्तीति वैषम्यमिति
16751 प्रतियोग्यस्तित्वाप्रसिद्धौ नास्तितापि तयोर्दुर्वचेत्यर्थः || ३ ||
16752
16753 श्रीवसिष्ठ उवाच |
16754
16755 वन्ध्यापुत्रव्योमवने यथा न स्तः कदाचन |
16756 जगदाद्यखिलं दृश्यं तथा नास्ति कदाचन || ४ ||
16757
16758 यद्येवं तर्हि जगदपि स्वसत्तया नास्ति न भविष्यति न दृश्यमपीति तस्य
16759 तत्साम्यमेवेति वसिष्ठ आह - वन्ध्येति || ४ ||
16760
16761 प्। १५५)
16762
16763 न चोत्पन्नं न च ध्वंसि यत्किलादौ न विद्यते |
16764 उत्पत्तिः कीदृशी तस्य नाशशब्दस्य का कथा || ५ ||
16765
16766 सत्ताभावे उत्पत्त्याद्यपि जगतो न सिद्ध्यतीत्याह - न चेति || ५ ||
16767
16768 श्रीराम उवाच |
16769
16770 वन्ध्यापुत्रनभोवृक्षकल्पना तावदस्ति हि |
16771 सा यथा नाशजन्माढ्या तथैवेदं न किं भवेत् || ६ ||
16772
16773 ननु प्रत्यक्षसिद्धोत्पत्त्यादिमतो जगतो न वन्ध्यापुत्रादिरुपमानम् | अत्यन्तासत
16774 उपमानत्वादर्शनाच्च | अतः परिशेषाद्विकल्परूपस्तत्प्रत्यय एवोपमानं
16775 जन्मनाशादिमत्त्वेन तस्य जगत्साधर्म्यसंभवादिति रामः शङ्कते -
16776 वन्ध्येति || ६ ||
16777
16778 श्रीवसिष्ठ उवाच |
16779
16780 तुल्यस्यातुलदुःस्थस्य भावकैः किल तोलनम् |
16781 निरन्वया यथैवोक्तिर्जगत्सत्ता तथैव हि || ७ ||
16782
16783 स्यात्तस्योपमानता यद्युपमेयजगदन्तःपातो न स्यात् | तदन्तःपाते तु तस्य
16784 नोपमानतासंभव इत्यपरमार्थसतो जगतो मदुक्त एव दृष्टान्तः
16785 परिशिष्यत इत्याशयेन वसिष्ठ उवाच - तुल्यस्येति | तुल्यस्योपमातुमिष्टस्य
16786 दृश्यस्योपमेयबहिर्भूततुलाऽलाभेन
16787 दुःस्थस्योपमातुमशक्यस्योपमेयकोटिप्रविष्टैर्भावकैर्यत्तोलनमुपमावच्
16788 अनं तत् निरन्वया अनन्वयालंकारोदाहरणभूता यथा उक्तिस्तथैव | यथा
16789 गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः इत्युक्तिरनुपमत्वे पर्यवस्यति
16790 तथैव स्यादिति न विकल्पकल्पनादृष्टान्तः | अतो जगतः पृथक्सत्ता यथा
16791 मदुक्तवन्ध्यापुत्रादिसत्ता तथैवेत्यर्थः | असतः
16792 सद्दृष्टान्तत्वादर्शनेऽप्यसद्दृष्टान्तता न विरुध्यते | वन्ध्यापुत्र इव
16793 खपुष्पमसदित्युक्तिदर्शनादिति भावः || ७ ||
16794
16795 यथा सौवर्णकटके दृश्यमानमिदं स्फुटम् |
16796 कटकत्वं तु नैवास्ति जगत्त्वं न तथा परे || ८ ||

ननु प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्य कथमसत्त्वमित्याशङ्क्य तथाविधस्यापि
सम्यग्दर्शने बाधदृष्टेरसत्त्वं बहुतरदृष्टान्तेषु प्रसिद्धमित्याह
- कटकत्वमित्यादिपञ्चभिः ॥ ८ ॥

आकाशे च यथा नास्ति शून्यत्वं व्यतिरेकवत् ।
जगत्त्वं ब्रह्मणि तथा नास्त्येवाप्युपलब्ध्मत् ॥ ९ ॥

व्यतिरेको भेदस्तद्वत् । उपलब्धिमदुपलभ्यमानमपि ॥ ९ ॥

कज्जलान्न यथा कार्ष्ण्यं शैत्यं च न यथा हिमात् ।
पृथगेवं भवेद्बुद्धं जगन्नास्ति परे पदे ॥ १० ॥

यथा शैत्यं न शशिनो न हिमाद्व्यतिरिच्यते ।
ब्रह्मणो न तथा सर्गो विद्यते व्यतिरेकवान् ॥ ११ ॥

मरुनद्यां यथा तोयं द्वितीयेन्दौ यथेन्दुता ।
नास्त्येवेह जगन्नाम दृष्टमप्यमलात्मनि ॥ १२ ॥

दृष्टं अनुभूयमानमपि ॥ १२ ॥

आदावेव हि यन्नास्ति कारणासंभवात्स्वयम् ।
वर्तमानेऽपि तन्नास्ति नाशः स्यात्तत्र कीदृशः ॥ १३ ॥

क्वासंभवद्भूतजाड्यं पृथ्व्यादेर्जडवस्तुनः ।
कारणं भवितुं शक्तं छायायाश्चातपो यथा ॥ १४ ॥

कथं कारणासंभवस्तमाह - क्वेति । पृथ्व्यादेर्जडवस्तुनो हि
जडमेव कारणं भवितुं शक्तं तत्त्वसंभवद्भूतजाड्यं ब्रह्म ।
क्वचिदपि स्वविरुद्धपरिणामादर्शनादिति भावः ॥ १४ ॥

कारणाभावतः कार्यं नेदं तत्किंचनोदितम् ।
यत्तत्कारणमेवास्ति तदेवेत्थमवस्थितम् ॥ १५ ॥

परिणामदृष्ट्या नेदं किंचिदुदितम् विवर्तदृष्ट्या तु यद्यपि
विरुद्धारोपोऽपि संभवति तथापि तत्कारणमेवेत्थं जगद्भावेनावस्थितं न
पृथक्कार्यसत्तास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अज्ञानमेव यद्भाति संविदाभासमेव तत् ।
यज्जगद्दृश्यते स्वप्ने संवित्कचनमेव तत् ॥ १६ ॥

नन्वज्ञानमेव तर्हि परिणामिकारणमस्तीति कथं कारणाभावस्तत्राह -
अज्ञानमेवेति । यदज्ञानमेव [यज्ज्ञानेति क्वचित्] जगदाकारपरिणतं
भातीत्युच्यते तत्संविदं जगदात्मना आभासयतीति संविदाभासम् ।
संविदमेव जगदात्मना विवर्तयतीत्यर्थः । अज्ञानपरिणामस्य
संविद्विवर्तत्वमेव स्वप्ने प्रसिद्धमित्याह - यदिति ॥ १६ ॥

संवित्कचनमेवान्तर्यथा स्वप्ने जगद्भ्रमः ।
सर्गादौ ब्रह्मणि तथा जगत्कचनमाततम् ॥ १७ ॥

तदेव स्पष्टमाह - संविदिति ॥ १७ ॥

16849 यदिदं दृश्यते किंचित्सदैवात्मनि संस्थितम् ।
16850 नास्तमेति न चोदेति जगत्किंचित्कदाचन ॥ १८ ॥
16851
16852 तथाच जगतो ब्रह्ममात्रत्वं यत्प्रतिज्ञातं तत्सिद्धमित्याह - यदिदमिति ।
16853 आत्मनि परमार्थस्वभावे ॥ १८ ॥
16854
16855 यथा द्रवत्वं सलिलं स्पन्दनं पवनो यथा ।
16856 यथा प्रकाश आभासो ब्रह्मैव त्रिजगत्तथा ॥ १९ ॥
16857
16858 यथा पुरमिवास्तेऽन्तर्विदेव [ऽन्तश्चिदेव इति पाठः]
16859 स्वप्नसंविदः ।
16860 तथा जगदिवाभाति स्वात्मैव परमात्मनि ॥ २० ॥
16861
16862 स्वप्नसंविदः स्वप्नद्रष्टुरन्तर्गता वित् चैतन्यमेव पुरमिव यथा आस्ते ॥ २० ॥
16863
16864 श्रीराम उवाच ।
16865
16866 एवं चेत्तत्कथं ब्रह्मन्सुघनप्रत्ययं वद ।
16867 इदं दृश्यविषं जातमसत्स्वप्नानुभूतिवत् ॥ २१ ॥
16868
16869 जगत्प्रत्ययस्य सुघनत्वेन स्वप्नस्य च कार्त्स्न्येनानभिव्यक्ततया पेलवत्वेन
16870 वैषम्यं द्रष्टृदृश्यसंबन्धस्य च
16871 स्वाभाविकत्वेनानिवार्यत्वान्मुक्त्यसंभवं च रामः शङ्कते - एवं
16872 चेदित्यादिना । इदं दृश्यविषमेवमुक्तरीत्या
16873 स्वप्नानुभूतिवदसच्चेदाकल्पान्तं व्यवहाराविसंवादार्हं सुघनं
16874 दृढमिति प्रत्ययो यस्मिंस्तथाविधं कथं जातमित्यर्थः ।
16875 स्वप्नानुभूतिमत् इति पाठेऽपि स्वदृष्टान्ततया
16876 स्वप्नानुभूतिमत्तत्सदृशमित्येवार्थः ॥ २१ ॥
16877
16878 सति दृश्य किल द्रष्टा सति द्रष्टरि दृश्यता ।
16879 एकसत्त्वे द्वयोर्बन्धो मुक्तिरेकक्षये द्वयोः ॥ २२ ॥
16880
16881 दृअष्टा दुर्वार इति शेषः । एवमुत्तरवाक्ययोरपि । द्वयोर्मध्ये एकस्य क्षये हि
16882 मुक्तिः स्यात्स एव दुर्घट इति भावः ॥ २२ ॥
16883
16884 प्। १५६)
16885
16886 अत्यन्तासंभवो यावद्बुद्धो दृश्यस्य न क्षयः ।
16887 तावद्द्रष्टरि दृश्यत्वं न संभवति मोक्षधीः ॥ २३ ॥
16888
16889 कुतो दुर्घटस्तत्राह - अत्यन्तेति । अत्यन्तं मूलपरिशेषणासंभवो यस्य ।
16890 मूलाविद्याबाधेनात्यन्तिक इत्यर्थः । दृश्यत्वमपरिहार्यमिति शेषः । अतो
16891 मोक्षधीर्न संभवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥
16892
16893 दृश्यं चेत्संभवत्यादौ पश्चात्क्षयमुपालभेत् ।
16894 तद्दृश्यस्मरणानर्थरूपो बन्धो न शाम्यति ॥ २४ ॥
16895
16896 मास्त्वत्यन्तासंभवबोधः संभूतस्यैव विद्यया क्षयोऽस्तु तत्राह -
16897 दृश्यमिति । तत्तर्हि स्मर्णमिव स्मरणं संस्कारात्मना स्थितस्य
16898 पुनरुद्भवः स एवानर्थः ॥ २४ ॥
16899
16900 यत्र क्वचन संस्थस्य स्वादर्शस्येव चिद्गतेः ।

16901 प्रतिबिम्बो लगत्येव सर्वस्मृतिमयो ह्यलम् ॥ २५ ॥
16902
16903 दृश्यप्रदेशपरिहाणेनैव दृश्यासंभवोपपत्तिशङ्कायास्तु
16904 परिहारस्त्वयैव प्रागुक्त इत्याह - यत्रेति ॥ २५ ॥
16905
16906 आदावेव हि नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव चेत्स्वयम् ।
16907 द्रष्टुर्दृश्यस्वभावत्वात्तत्संभवति मुक्तता ॥ २६ ॥
16908
16909 यद्यनुत्पन्नं स्यात्तदा द्रष्टुश्चैतन्यस्य दृश्यस्वभावत्वान्मुक्तता
16910 संभवेत् । नत्वनुत्पन्नमनुभूयते अतो न द्रष्टुः स्वभावनिर्मुक्तिरिति भावः
16911 ॥ २६ ॥
16912
16913 तस्मादसंभवन्मुक्तेर्मम प्रोत्सार्य युक्तिभिः ।
16914 अत्यन्तासंभवो यावत्कथयात्मविदां वर ॥ २७ ॥
16915
16916 तस्मान्मम असंभवन्मुक्तेर्मुक्त्यसंभवस्य शङ्कामिति शेषः ।
16917 यावन्निरुढः स्यात्तवात्कथय ॥ २७ ॥
16918
16919 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
16920
16921 असदेव सदा भाति जगत्सर्वात्मकं यथा ।
16922 शृण्वहं कथया राम दीर्घया कथयामि ते ॥ २८ ॥
16923
16924 यच्छङ्कितं स्वप्नवैषम्यं तस्य वक्ष्यमाणसृष्ट्याख्यायिकया
16925 समाधानं वसिष्ठः प्रतिजानीते - असदिति । दीर्घया
16926 मण्डपोपाख्यानादिविस्तारितया यद्यपि सुघनप्रत्ययं तथाप्यसदेव
16927 सदात्मनावभातीत्यंशे स्वप्नसाम्यमस्त्येव सुघनप्रत्ययता तु
16928 चिरानुवृत्त्येति भावः ॥ २८ ॥
16929
16930 व्यवसायकथावक्यैर्यावत्तत्रानुवर्णितम् ।
16931 न विश्राम्यति ते तावद्धृदि पांसुर्यथा ह्रदे ॥ २९ ॥
16932
16933 व्यवसायः पूर्वेषां व्यवहारस्तत्कथावाक्यैः ॥ २९ ॥
16934
16935 अत्यन्ताभावमस्यास्त्वं जगत्सर्गभ्रमस्थितेः ।
16936 युद्ध्वैकध्याननिष्ठात्मा व्यवहारं करिष्यसि ॥ ३० ॥
16937
16938 तेनैव ते द्वितीयशङ्कानिरासस्तत्त्वे विश्रान्तिर्लोकव्यवहारश्च सेत्स्यतीत्याह ##-
16939
16940 भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचलाचलाः ।
16941 दृशस्त्वां वेधयिष्यन्ति न महाद्रिमिवेपवः ॥ ३१ ॥
16942
16943 प्रयोजनादिभावे गृह्यन्त इति ग्रहाः प्रयोजनाभावे नूत्सृज्यन्त इत्युत्सर्गाः ।
16944 स्थूलसूक्ष्मादिविषयेषु चलाचलास्तदनुरूपा दृशो व्यवहारदृष्टयो न
16945 वेधयिष्यन्ति । रागाद्युद्भवेन न पीडयिष्यन्तीत्यर्थः । प्राग्व्याख्यातो वार्थो
16946 ग्राह्यः ॥ ३१ ॥
16947
16948 स एषोऽस्त्येक एवात्मा न द्वितीयास्ति कल्पना ।
16949 जगदत्र यथोत्पन्नं तत्ते वक्ष्यामि राघव ॥ ३२ ॥
16950
16951 अत्र द्वितीयकल्पनारहितेऽप्यात्मनि ॥ ३२ ॥
16952

16953 तस्मादिमानि सकलानि विजृम्भितानि
16954 सोऽपीदमङ्ग सकलासकलं महात्मा।
16955 रूपावलोकनमनोमननप्रकारा
16956 कारास्पदं स्वयमुदेति विलीयते च॥ ३३॥
16957
16958 हे अङ्ग इमानि जगन्ति तस्मादात्मनः सकाशाद्विजृम्भितानि आविर्भूतानि। किं
16959 तटस्थेश्वरादिव भेदेन नेत्याह - स इति। स महात्मापि सकलासकलं
16960 समष्टिव्यष्टिरूपं इदं बहिरिन्द्रियैर्दृश्यमानं
16961 रूपावलोकनप्रकारास्पदमन्तस्तु मनो मननप्रकाराकारास्पदं भूत्वा
16962 स्वयमेवोदेति विलीयते च। उदयविलयभावेन भ्रान्त्या विभाव्यत इत्यर्थः॥ ३३॥
16963
16964 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
16965 परमार्थवर्णनं नामैकादशः सर्गः॥ ११॥
16966
16967 इति श्रीवासिष्ठमहारामायण उत्पत्तिप्रकरणे
16968 परमार्थवर्णनंनामैकादशः सर्गः॥ ११॥
16969
16970 द्वादशः सर्गः १२
16971
16972 श्रीवसिष्ठ उवाच।
16973
16974 एतस्मात्परमाच्छान्तात्पदात्परमपावनात्।
16975 यथेदमुत्थितं विश्वं तच्छृणूत्तमया धिया॥ १॥
16976
16977 अत्यन्तासंभवं वक्तुमपवादेन कृत्स्नशः।
16978 सर्गस्तदनुरूपोऽस्मिन्नध्यारोपः प्रपश्यते॥ १॥
16979
16980 प्रतिज्ञातार्थं वक्तुमुपक्रममाणः श्रीवसिष्ठ उवाच - एतस्मादिति॥ १॥
16981
16982 सुषुप्तं स्वप्नवद्भाति भाति ब्रह्मैव सर्गवत्।
16983 सर्वात्मकं च तत्स्थानं तत्र तावत्क्रमं शृणु॥ २॥
16984
16985 यथा प्रतिपुरुषं सुषुप्तात्मरूपमेव स्वप्नवद्विवर्तते तथा ब्रह्मापीति
16986 दृष्टानुसारिणीयं कल्पनेत्यर्थः। तत्रैकपुरुषवासनामात्रकार्यत्वात्स्वप्नो
16987 न सुघनप्रत्ययः सर्ववासनाकार्यत्वाच्च प्रपञ्चः सुघनप्रत्यय इति
16988 पूर्वशङ्कापरिहारमभिप्रेत्याह - सर्वात्मकं चेति। सर्वात्मकत्वं च
16989 आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् इति श्रुतौ सर्ववाचीदंपदसामानाधिकरण्यात्।
16990 तत्स्थानं सर्वसुषुप्तसमष्टिप्रलयावस्थं ब्रह्म॥ २॥
16991
16992 तस्यानन्तप्रकाशात्मरूपस्यानन्तचिन्मणेः।
16993 सत्तामात्रात्मकं विश्वं यदजस्रं स्वभावतः॥ ३॥
16994
16995 यद्यस्मात्कारणाद्विश्वं चिन्मणे सत्तामात्रमात्मा परमार्थरूपं यस्य
16996 तथाविधं तत्तस्माचेत्यतामिव गच्छतीत्युत्तरेण संबन्धः॥ ३॥
16997
16998 प्। १५७)
16999
17000 तदात्मनि स्वयं किंचिच्चेत्यतामिव गच्छति।
17001 अगृहीतात्मकं संविदहंमर्शनपूर्वकम्॥ ४॥
17002
17003 तस्य प्रथमं स ईक्षत लोकान्न सृजा इति श्रुतिसिद्धमीक्षणभावं दर्शयति
17004 - तदित्यादित्रिभिः। संविदा

17005 अहंमर्शनपूर्वकमगृहीतात्मकमहंकाराध्यासं विनेति यावत् ।
17006 आकाशादणु शुद्धं च यद्बोधनं तत्सर्वस्मिन्सृज्यविषये
17007 भाविनामरूपानुसंधानैः किंचिदुहितानि रूपकाणि यस्मिंस्तथा विधं
17008 सच्चेत्यतामिव गच्छतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥
17009

17010 भाविनामार्थकलनैः किंचिदूहितरूपकम् ।
17011 आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन्भाति बोधनम् ॥ ५ ॥
17012

17013 ततः सा परमा सत्ता सचेतश्चेतनोन्मुखी ।
17014 चिन्नामयोग्या भवति किंचिल्लभ्यतया तथा ॥ ६ ॥
17015

17016 तस्येक्षणवृत्तितद्विषयोपाधिभ्यामीश्वरजीवभावो दर्शयति - तत इति ।
17017 चेत-ईक्षणात्मिका वृत्तिस्तत्सहिता चेतना तदभिव्यक्तचेतन्यं तदुन्मुखी
17018 तत्प्रधाना सती चेतयतीति चित्सर्वज्ञेश्वरस्तन्नामयोग्येत्यर्थः ।
17019 वाक्प्रवृत्तिविषयधर्मवत्त्वेन वाग्व्यवहारलभ्यतया ॥ ६ ॥
17020

17021 घनसंवेदना पश्चाद्भाविजीवादिनामिका ।
17022 संभवत्यात्तकलना यदोज्झति परं पदम् ॥ ७ ॥
17023

17024 चिरानुवृत्त्या घना दृढीभूता ईक्षणसंवेदना यस्यास्तथाविधा सती
17025 भाता गृहीता कलना
17026 तद्विषयसूक्ष्मप्रपञ्चात्मभावलक्षणपरिच्छेदकलना यथा अत एव परं
17027 पदमपरिच्छिन्नभूमात्मभावं [सदैव काल इति पाठः]
17028 विस्मरणेनोज्झति तदा भाविप्राणधारणोपाधिकजीवहिरण्यगर्भादिनामिका
17029 संभवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥
17030

17031 सत्तैव भावनामात्रसारा संसरणोन्मुखी ।
17032 तदा वस्तुस्वभावेन त्वनुत्तिष्ठति ताभिमाम् ॥ ८ ॥
17033

17034 तथा भावेऽपि न ब्रह्मसत्ताया स्वरूपक्षतिरित्याह - सत्तेति । तदा
17035 ब्रह्मसत्तैव भावनामात्रसारा संसरणोन्मुखी भवति न
17036 विकारादिक्रियासारेत्यर्थः । तत्कुतस्तत्राह - वस्तुस्वभावेनेति । कथं तर्हि
17037 जीवभावस्तत्राहमन्विति । तामिमांसत्तमेवानुसृत्य रजौ सर्प इव जीवभाव
17038 उत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८ ॥
17039

17040 समनन्तरमेवास्याः [भेदस्याः इति पाठः] स्वसत्तोदेति शून्यता ।
17041 शब्दादिगुणबीजं सा भविष्यदभिधार्थदा ॥ ९ ॥
17042

17043 इदानीं महाभूतसर्ग विवक्षुः प्रथममाकाशसर्गमाह -
17044 समनन्तरमिति । अस्या जीवसत्तायाः समनन्तरमेव स्वसत्ता
17045 इतरभूतावकाशदत्वाच्छऊन्यताप्राया उदेति । सूर्यादिसर्गोत्तरं
17046 भविष्यन्तीनामाकाशाद्यभिधानामासमन्प्रपद्यते प्रकाशत इत्याद्यर्यदा ॥
17047 ९ ॥
17048

17049 अहंतोदेति तदनु सह [भूतायथार्थ(?) इति पाठः]
17050 वै कालसत्तया ।
17051 भविष्यदभिधार्थेन बीजं मुख्यजगत्स्थितेः ॥ १० ॥
17052

17053 तत्र प्रागुक्तजीवस्याद्दंताभिमानं तदाप्रभृति द्विपरार्थपरिमिततदायुः
17054 का * * प्तिं चाह - अहंतेति । भविष्यदित्यादि पूर्ववत् ॥ १० ॥
17055

17056 तस्याः शक्तेः परायास्तु स्वसंवेदनमात्रकम् ।

17057 एतज्जालमसद्रूपं सदिषोदेति विस्फुरत् ॥ ११ ॥
17058
17059 इयमाकाशार्दकारकान्सृष्टिर्न हिरण्यगर्भदिव किंतु
17060 तद्वेषोपहितपरमात्मसत्ताया एव तस्या एव सर्वकारणत्वादित्याह - तस्या
17061 इति। शक्तिशब्देमात्र परवृत्तेबोध्यते। तस्या अविकृतातद्योतनाय
17062 स्वसंवेदनमात्रकमिति ॥ ११ ॥
17063
17064 एवंप्रायात्मिका संविद्वीजं संकल्पशाखिनः।
17065 भवत्यहंकारकणस्ततः स्पन्दतया मरुत् ॥ १२ ॥
17066
17067 एवंप्राथात्मिका विवदहंकारेण विकारभाव(?) आत्मा स्वरूपं
17068 यस्यास्तथाविधा स।विद्वियत्कार्यगोचरसंकल्पवृक्षस्य बीजमित्यर्थः। अत एव
17069 तस्याहंकारस्य कण एकदेश इव परि * *##?
17070 आविर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥
17071
17072 चिदहं तावती व्योमशब्दतन्मात्रभावनात्।
17073 स्वतो घनीभूय शनैः स्वतन्मात्रं भवत्यलम् ॥ १३ ॥
17074
17075 तस्या एव वियदहन्तोपहितपरसत्तायाः सर्व * *? बीजभूतशब्दता
17076 आकाशभावादतिसूक्ष्मा* *?द्धनीभूय स्वतन्मात्रं
17077 शब्दतन्मात्रं भवतीत्यर्थः। यद्यपि सांख्यदर्शनपुराणादिषु तन्मात्रतो
17078 भूतोत्पत्तिः प्रसिद्धा(?) तथा आत्मन आकाशः संभूतः
17079 तत्तेजोभ्युजत इत्यादिश्रुतिषु वियदादीनां साक्षाद्द्र * *?
17080 दानकत्वश्रवणात् तद्यथा दुन्दुभेर्दग्धमानस्य इत्यादौ शब्दसामान्यस्य
17081 तद्विशेषोभावानत्वश्रवणाचाकाशादेव शब्दसामान्याकतान्मात्रोत्पत्ति
17082
17083 भाविनामार्थरूपं तद्वीजं शब्दोघशाखिनः।
17084 पदवाक्यप्रमाणाख्यं वेदवृन्दं विकासितम् ॥ १४ ॥
17085
17086 शब्दतन्मात्रस्य वेदादिसर्व * *? विशेषोपादानात्वमाह -
17087 भावीति ॥ १४ ॥
17088
17089 तस्मादुदेप्यत्यखिला जगच्छ्रीः परमात्मनः।
17090 शब्दौघनिर्मितार्थौघपरिणामविसारिणः ॥ १५ ॥
17091
17092 तस्माद्वेदभावा * *? परमात्मनो जग * * * *
17093 प्रजापतिर्देवानस्रजत अ * *? मिति मनुष्याविन्दव इति प्तृन्
17094 इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १५ ॥
17095
17096 चिदेवंपरिवारा सा जीवशब्देन कथ्यते।
17097 भाविशब्दार्थजालेन बीजं रुपोपशाखिनः ॥ १६ ॥
17098
17099 यदुक्तं भाविजीवादिनामिवेति तद्वा * *? त्तं तस्यैव प्रा *
17100 पाठः] यस्यः सा। तस्याः सर्वमूर्त्याकारहेतुतामाह - बीजमिति।
17101 रूपमत्र मूर्द्धाकारा ॥ १६ ॥
17102
17103 चतुर्दशविधं भूतजालमावलितान्तरम्।
17104 जगज्जटरगर्तौघं प्रसरष्यति वै ततः ॥ १७ ॥
17105
17106 तस्य * *? प्राणभावेनाध्या * * * *?
17107 क्रियाहेतुत्वमाह - चतुर्दशेति। चतुर्दशभुवनभेदाचतुर्दशविधं
17108 प्राणिजातं तत * *? प्राणवायोर्निमित्तात्वेन * * *

17109 गर्तोयं प्रसरिष्यति पंचरिष्यति ॥ १७ ॥
17110
17111 असंप्राप्तामिवाचारा चिज्जवात्प्रस्फुरद्वपुः ।
17112 सा चैव स्पर्शतन्मात्रं भावनाद्भवति क्षणात् ॥ १८ ॥
17113
17114 तस्येव * * *?भिमानोपहितचैतन्यस्य
17115 सर्वस्पर्शविशेषोपादानस्पर्शतन्मात्रभावमावहप्रवहाद्येकोनपञ्चाश
17116 त्पवनस्कन्धविभागेन सर्वपदार्थक्रियास्पन्दनिमित्तत्वं चाह -
17117 असंप्राप्तेति द्वाभ्याम् । प्रागसंप्राप्ताभिधाचारापि
17118 वायुभावाभिमानजवात्प्रस्फुरद्वपुः ॥ १८ ॥
17119
17120 प्। १५८)
17121
17122 पवनस्कन्धविस्तारं बीजं स्पर्शौघशाखिनः ।
17123 सर्वभूतक्रियास्पन्दस्तस्मात्संप्रसरिष्यति ॥ १९ ॥
17124
17125 तत्रैव चिद्विलासेन प्रकाशोऽनुभवाद्भवेत् ।
17126 तेजस्तन्मात्रकं तत्तु भविष्यदभिधार्थकम् ॥ २० ॥
17127
17128 ततस्तेजस उत्पत्तिमाह - तत्रेति । चिद्विलासः प्रकाशात्मकत्वभावना । शेषं
17129 पूर्ववत् । तेजस्तन्मात्रकं रूपतन्मात्रकम् ॥ २० ॥
17130
17131 तत्सूर्याग्निविजृम्भादिबीजमालोकशाखिनः ।
17132 तस्माद्रूपविभेदेन संसारः प्रसरिष्यति ॥ २१ ॥
17133
17134 तत्तेजः । विजृम्भेव क्षणव्यादाना विद्युत् । आदिपदाच्चन्द्रनक्षत्रादि ॥ २१ ॥
17135
17136 भावयंस्तनुतामेव रसस्कन्ध इवाम्भसः ।
17137 स्वदनं तस्य सङ्घस्य रसतन्मात्रमुच्यते ॥ २२ ॥
17138
17139 ततो जलोत्पत्तिमाह - भावयन्निति । स तेजोभूत आत्मा अम्भसो रसस्कन्ध
17140 इवाहमस्मीति तनुतां तच्छरीरतां परिच्छिन्नतां वा भावयन्
17141 संस्तद्भावमापद्यत इति शेषः । तस्य जलात्मकस्य सङ्घस्य मूर्तद्रव्यस्य
17142 जिह्वया आस्वादने मधुरमिदमिति यत्स्वदनं
17143 तद्रसविशेषोपादानसामान्यरूपत्वाद्रसतन्मात्रमुच्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥
17144
17145 भाविवारिविलासात्मा तद्बीजं रसशाखिनः ।
17146 अन्योन्यस्वदने तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ॥ २३ ॥
17147
17148 तस्यैव रसस्येन्द्रियविषयभावेनान्योन्यस्वदने तद्विषयरागाद्युद्भवेन
17149 पुनःपुनर्विषयार्जनप्रवृत्त्यात्मा संसारः प्रसरिष्यतीत्यर्थः । एवं
17150 पूर्वत्रापि ॥ २३ ॥
17151
17152 भविष्यद्रूपसंकल्पनामासौ कल्पनात्मकः ।
17153 संकल्पात्मगुणैर्गन्धतन्मात्रत्वं प्रपश्यति ॥ २४ ॥
17154
17155 ततः पृथिवीसर्गमाह - भविष्यदिति । असौ जलभावापन्नः परमात्मा
17156 पृथिव्येवाहमिति संकल्पनात्मकः सन् भविष्यद्रूपसंकल्पनामा
17157 [भविष्यतद्रूप इति पाठः] भूत्वा गन्धसंकल्पात्मगुणैः स्वस्य
17158 गन्धतन्मात्रत्वं प्रपश्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
17159
17160 भाविभूगोलकत्वेन बीजमाकृतिशाखिनः ।

17161 सर्वाधारात्मनस्तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ॥ २५ ॥
17162

17163 तस्योपयोगमाह - भावीति । भूगोलकत्वेन ब्रह्माण्डगोलकत्वेन
17164 ज्योतिषप्रसिद्धभूगोलकत्वेन वा । आकृतिर्मनुष्याद्याकारः ॥ २५ ॥
17165

17166 चिता विभाव्यमानानि तन्मात्राणि परस्परम् ।
17167 स्वयं परिणतान्यन्तरम्बुनीव निरन्तरम् ॥ २६ ॥
17168

17169 एवमुत्पन्नानां भूतानां मिश्रणेन ब्रह्माण्डाकारपरिणतिमाह -
17170 चितेति । पूर्वोक्तभूताहंभावापन्नया चिता ब्रह्माण्डाकारेण
17171 विभाव्यमानानि अन्तर्दशगुणोत्तरस्वावरणान्तरम्बुनि बुद्बुदानीव
17172 ब्रह्माण्डात्मना परिणतानीत्यर्थः ॥ २६ ॥
17173

17174 तथैतानि विमिश्राणि विविक्तानि पुनर्यथा ।
17175 न शुद्धान्युपलभ्यन्ते सर्वनाशान्तमेव हि ॥ २७ ॥
17176

17177 कियत्कालं तेषां विमिश्रभावेनावस्थानं तदाह - तथेति । एतानि भूतानि
17178 तथा विमिश्राणि यथा पुनः सर्वनाशपर्यन्तं न विविक्तानि
17179 शुद्धान्युपलभ्यन्ते ॥ २७ ॥
17180

17181 संवित्तिमात्ररूपाणि स्थितानि गगनोदरे ।
17182 भवन्ति वटजालानि यथा बीजकणान्तरे ॥ २८ ॥
17183

17184 ब्रह्मसत्तया प्राक् सत्तामेव स्थूलात्मनाविर्भाव इति सदृष्टान्तमाह -
17185 संवित्तीति । गगनमत्राव्याकृताकाशः ॥ २८ ॥
17186

17187 प्रसवं परिपश्यन्ति शतशाखं स्फुरन्ति च ।
17188 परमाण्वन्तरे भान्ति क्षणात्कल्पीभवन्ति च ॥ २९ ॥
17189

17190 ननु सूक्ष्मतमत्वादनवकाशेषु तन्मात्रेषु स्थूलावस्थितिर्विरुद्धा तत्राह ##-
17191 मायिकप्रसवादिदर्शनमात्रं तच्च परमाण्वाद्यन्तरेऽपि संभवति । स्वप्ने
17192 सूक्ष्मतमनाडीच्छिद्रेष्वपि विशालतमजगद्दर्शनादिति भावः ॥ २९ ॥
17193

17194 विवर्तमेव धावन्ति निर्विवर्तानि सन्ति च ।
17195 चिद्वेधितानि सर्वाणि क्षणात्पिण्डीभवन्ति च ॥ ३० ॥
17196

17197 तेषां स्थूलभावेऽपि न स्वरूपसौक्ष्म्यापायो विवर्तस्याविकारकत्वादित्याह ##-
17198 अत एव न विलम्ब इत्याह - क्षणादिति । परिणामपक्षे हि कूश्माणोद्पचय इव
17199 विलम्बः स्यात् ॥ ३० ॥
17200

17201 तन्मात्रगणमेतत्स्यात्सा संकल्पात्मिका चितिः ।
17202 वेदनात्रसरेण्वाभमनाकारैव पश्यति ॥ ३१ ॥
17203

17204 उक्तार्थस्मारणेनोपसंहरति - तन्मात्रेति । एतदुक्तप्रकारम् । छान्दसि
17205 क्लीबता ॥ ३१ ॥
17206

17207 बीजं जगत्सु ननु पञ्चकमात्रमेव
17208 बीजं पराव्यवहितस्थितिशक्तिराद्या ।
17209 बीजं तदेव भवतीति सदानुभूतं
17210 चिन्मात्रमेवमजमाद्यमतो जगच्छ्रीः ॥ ३२ ॥
17211

17212 इत्थं च यदुक्तं ब्रह्मैव जगदाकारं भवतीति तत्सिद्धमित्याह - बीजमिति

17213 | जगतस्तन्मात्रपञ्चकं बीजं कारणं तस्य च बीजं परेण परमात्मना
17214 अव्यवहिता साक्षात्संबधा जगत्स्थितिहेतुर्मायाशक्तिरेव | इत्यांच
17215 तत्परमात्मतत्त्वमेव मायाशक्त्या बीजं भवन्मायापगमे तदेव भवतीति
17216 प्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्यर्थः || ३२ ||
17217
17218 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
17219 जगदुत्पत्तिवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः || १२ ||
17220
17221 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
17222 जगदुत्पत्तिवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः || १२ ||
17223
17224 प्। १५९)
17225
17226 त्रयोदशः सर्गः
17227
17228 श्रीवसिष्ठ उवाच |
17229
17230 परमे ब्रह्मणि स्फारे समे राम समस्थिते |
17231 अनुत्पन्ननभस्तेजस्तमःसत्ता चिदात्मनि || १ ||
17232
17233 सर्गोक्त्या प्राग्जगद्भावो वर्णितो ब्रह्मणोऽनृतः |
17234 जीवभावोऽधुना तस्य देहाद्याप्तिश्च वर्ण्यते ||
17235
17236 प्रलये सुषुप्ताविव विलयेन मायाशबलब्रह्मभावं प्राप्तानां
17237 जीवोपाधीनां पुनराविर्भावक्रमं सहेतुकं श्रीवसिष्ठ उवाच - परम
17238 इत्यादिपञ्चभिः | विकारकृतवैषम्यशून्यमायाशबलत्वात्समेऽसमे
17239 चाधिष्ठाने स्थिते अनुत्पन्नानां नभस्तेजस्तम आदीनां या कारणात्मना सत्ता
17240 तद्रूपे चिदात्मनि || १ ||
17241
17242 पूर्वं चेत्यत्वकलनं सतश्चेत्यांशचेतनात् |
17243 उदेति चित्तकलनं चितिशक्तित्वचेतनात् || २ ||
17244
17245 चितश्चेतयितृभावलक्षणजीवत्वस्य विषयकरणसिद्धिपूर्वकत्वात्तदध्यासं
17246 प्रथमं दर्शयति - पूर्वमिति | कलनं कल्पनम् | तत्र हेतुः
17247 सद्वस्तुनस्तत्प्रथा स्वभावतैव | एवमुत्तरत्रापि | यदेवाध्यस्यते
17248 तत्प्रथास्वभावतायाश्चिति पूर्वसिद्धत्वात्सर्वत्र निमित्तता || २ ||
17249
17250 ततो जीवत्वकलनं चेत्यसंयोगचेतनात् |
17251 ततोऽस्य [ततोऽहंभावकलनं इति पाठः] मायाकलनं
17252 चेत्यैकपरतावशात् || ३ ||
17253
17254 मायात्राहंभावः | अहंभावकलनम् इति पाठे तु स्पष्टम् | सा हि
17255 जीवभावस्य निरूढावस्था एकपरता तावन्मात्रोऽहमित्यभिमानः || ३ ||
17256
17257 ततो बुद्धित्वकलनमहन्तापरिणामतः |
17258 एतदेव मनस्तादिशब्दतन्मात्रकादिमत् || ४ ||
17259
17260 परिणामत उपचयतः | इत्थं धर्मसिद्धौ शब्दादिविषयमात्राणां
17261 वासनात्मना स्वान्तर्गतानां स्वप्न इव मननात्तद्घटितं मनोरूपमेतदेव
17262 संपद्यत इत्यर्थः || ४ ||
17263
17264 उच्छूनादन्यतन्मात्रभावनाद्भूतरूपिणः [भावनोद्भूत इति

17265 पाठः] |
17266 अयमित्थं महागुल्मो जगदादिर्विलोक्यते || ५ ||
17267
17268 तस्य स्थूलदेहभावापत्तिमाह - उच्छूनादिति | वासनात्मनां
17269 शब्दतन्मात्राणामन्यैः
17270 स्पर्शादितन्मात्रैर्भावनान्मेलनात्पञ्चीकृतभावेनोच्छूनादाध्यात्मिकम
17271 हाभूतरूपिणः | स्थूलदेहभावापन्नान्मनस इति यावत् || ५ ||
17272
17273 झटित्येवं क्रमेणेति स्वप्ने पुरमिवाकृतम् |
17274 महाकाशमहाटव्यामुद्भूयोद्भूय नश्यति || ६ ||
17275
17276 उक्तमुपसंहरति - झटितीत्यादिना | अकृतमनिच्छासंपन्नम् || ६ ||
17277
17278 जगत्करञ्जकुञ्जानां बीजमेतद्वापजम् |
17279 नापेक्षते किंचिदपि क्षितिवार्यनलादिकम् || ७ ||
17280
17281 एतच्चिदात्मकं पश्चात्किलोर्व्यादि करिष्यति |
17282 स्वं स्वप्नवित्पुरमिव चिन्मात्रामकमेव यत् || ८ ||
17283
17284 पश्चादुत्तरकाले | स्वप्नवित्स्वप्नद्रष्टा | स्वं स्वानुभूयमानम् | वस्तुतस्तु
17285 तदसङ्गमेवेत्याह - चिन्मात्रात्मकमेवेति | यच्चिन्मात्रात्मकं तत्
17286 यत्रतत्रस्थमपि जगदाद्यङ्कुरं मुञ्चत्येवेत्युत्तरेणान्वयः || ८ ||
17287
17288 जगदाद्यङ्कुरं यत्र तत्रस्थमपि मुञ्चति |
17289 जगतः पञ्चकं बीजं पञ्चकस्य चिदव्यया || ९ ||
17290
17291 पञ्चकं तन्मात्राणाम् || ९ ||
17292
17293 यद्बीजं तत्फलं विद्धि तस्माद्ब्रह्ममयं जगत् |
17294 एवमेष महाकाशे सर्गादौ पञ्चको गणः || १० ||
17295
17296 एवमित्यादेः सर्वस्योत्तरान्वयः || १० ||
17297
17298 चिच्छक्त्या स्वाङ्गभूतात्मा कल्पितोस्ति न वास्तवः |
17299 अनेनोच्छूनतामेत्य यदपीदं वितन्यते || ११ ||
17300
17301 चिच्छक्त्या चेत्यप्रथनशक्त्या स्वाङ्गभूतात्मा स्वशरीरमिव
17302 संपन्नस्वरूपः | अनेन पञ्चकगणेन | इदं स्थूलम् || ११ ||
17303
17304 तदप्याकाशरूपात्मकल्पनात्मनि सन्मयम् |
17305 क्वचिन्न नाम तत्सिद्धं यदसिद्धेन साध्यते || १२ ||
17306
17307 आकाशरूपमिव स्वकल्पनाधिष्ठानात्मनि स्थितत्वात्सन्मयं न स्वत इत्यर्थः |
17308 तदेवोपपादयति - क्वचिदिति || १२ ||
17309
17310 स्वरूपं यद्विकल्पात्म कथं तत्सत्यतामियात् |
17311 अथ चेत्पञ्चकं ब्रह्म ब्रह्मात्मकतया धिया || १३ ||
17312
17313 ननु पञ्चकगणस्य ब्रह्मण्यध्यस्तस्यास्तु ब्रह्ममात्रता तत्कार्यस्य तु सा
17314 कथं तत्राह - अथेति || १३ ||
17315
17316 तत्पञ्चकं विद्धि प्रौढो ब्रह्मैव त्रिजगत्क्रमः |

यथा स्फुरति सर्गादावेष पञ्चकसंभवः || १४ ||

तत्पञ्चकं तत्कार्यस्थूलभूतपञ्चकमपि चिद्ब्रह्मैव | हीति
कारणकार्ययोरेकत्वप्रसिद्धेर्हेतोरित्यर्थः | तथाच प्रौढो रूढजगत्क्रमो
ब्रह्मैवेति सिद्धमित्यर्थः | कथं तर्ह्यभिन्ने
कार्यकारणत्वव्यवहारस्तत्राह [कार्येति पदं क्वचिन्न लभ्यते] -
यथेति || १४ ||

तथैवाद्येह भूतत्वे याति कारणतां स्वयम् |
एवं न जायते किंचिज्जगज्जातं [जातं तु इति पाठः] न लक्ष्यते ||
१५ ||

भूतत्वे पौर्वकालिकत्वे | स्वयं औत्तरकालिकं स्वं प्रत्येवेति शेषः |
उपसंहरति - एवमिति || १५ ||

स्वप्नसंकल्पपुरवदसत्सदनुभूयते |
ब्रह्माकाशपराकाशे जीवाकाशत्वमात्मनि || १६ ||

तदुपाधिकजीवभावोऽप्यसन्नेवेति दर्शयन्नसतः सत्त्वानुभावसंभावनां
दृष्टान्तेनापनुदति - स्वप्नेति | ब्रह्माकाशरूपे पराकाशे
परमप्रकाशे आत्मनि जीवाकाशत्वं असत्सदिवानुभूयते || १६ ||

इति चित्यवदातात्मा पृथ्व्यादीनामसंभवात् |
इत्येष जीवः कथितो व्योम्नि खात्मा इवोदितः || १७ ||

अवदातात्मा प्रपश्यतीत्यध्याहृत्यान्वयः | वस्तुतः पृथ्व्यादीनां
परिच्छेदोपाधीनामसंभवाद्व्योम्नि
गन्धर्वनगरगृहघटादिपरिच्छिन्नः खादेव कल्पनया उदितः |
खात्मैवैष जीवः कथित इत्यर्थः || १७ ||

प्। १६०)

जीवाकाशस्त्विमं देहं यथा विन्दति तच्छृणु |
जीवाकाशः स्वमेवासौ तस्मिंस्तु परमेश्वरे || १८ ||

एवं सामान्याभिमानेन ब्रह्मणः समष्टिजीवभावमुक्त्वा
विशेषाभिमानेन व्यष्टतद्भावेन स्थूलदेहान्ततादात्म्यारोपक्रमं
प्रपञ्चयितुमारभते - जीवाकाश इत्यादिना | तत्रादौ भावनयैव
समष्ट्युपाधेर्व्यष्ट्यन्तःकरणाङ्कुरारम्भं दर्शयति - जीवाकाश
इत्यादिना तस्मिन्परमेश्वरे कल्पितः समष्टिजीवाकाशो विस्तृतमपि स्वं
अणुरल्पतरः स्फुलिङ्गवत्तेजःकणोऽस्मीति चिन्तया तथैवात्मानं
चेतत्यनुभवतीत्युत्तरेणान्वयः | एतदेवाभिप्रेत्याह श्रुतिः यथाऽग्नेः
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो
व्युच्चरन्ति इति || १८ ||

अणुतेजःकणोऽस्मीति स्वयं चेतति चिन्तया |
यत्तदेवोच्छूनमिव [उच्छून्यभावं इति पाठः]
भावयत्यात्मनाम्बरे || १९ ||

तस्याभावनोपचयादुपचयमाह - यदित्यादिना | यच्चेतति
तदेवोच्छूनमिव भावयति || १९ ||

17369 असदेव सदाकारं संकल्पेन्दुर्यथा न सन् |
17370 तमेव भावयन् द्रष्टृदृश्यरूपतया स्थितः ‖ २० ‖
17371
17372 यद्भावयति तत्संकल्पेन्दुर्यथा न सन् तथा असदेवेत्यर्थः |
17373 तद्भावनफलमाह - तमेवेति ‖ २० ‖
17374
17375 एक एव द्वितामेति स्वप्ने स्वमृतिबोधवत् |
17376 किंचित्स्थौल्यमिवादत्ते ततस्तारकतां विअन् ‖ २१ ‖
17377
17378 द्रष्टृदृश्यभावसंवलने तस्योपचयं दर्शयति - किंचिदिति |
17379 अणुतेजःकणभावमपहाय तारकासादृश्यं विदन् किंचित्स्थौल्यमादत्त इव
17380 | अयमेवास्य भूतमात्रासंवलितलिङ्गात्मभावः ‖ २१ ‖
17381
17382 यथाभावितमात्रार्थभावितात्द्विश्वरूपतः [भावित्वाद्यत्स्वरूपतः
17383 इति पाठः] |
17384 स एव स्वात्मा सततोऽप्ययं सोहमिति स्वयम् ‖ २२ ‖
17385
17386 अयं जीवस्ततस्तादृशवेदनात्सतारकाकार एव स्वात्मा आस बभूव | तत्र
17387 हेतुद्वयमाह - यथाभावितेति सोऽहमिति तद्भावाभिनयः ‖ २२ ‖
17388
17389 चित्तात्प्रत्ययमाधत्ते स्वप्ने स्वामिव पान्थताम् |
17390 तारकाकारमाकारं भाविदेहाभिधं तथा ‖ २३ ‖
17391
17392 अयं लिङ्गदेहप्रत्ययो भाविस्थूलदेहप्रत्ययश्च चित्तकल्पनावशादेवेत्याह
17393 - चित्तादिति | तारकाकारं प्रागुक्तलिङ्गाकारम् ‖ २३ ‖
17394
17395 भावयत्येति [भावयन्याति इति पाठः] तद्भावं चित्तं
17396 चेत्यार्थतामिव |
17397 परित्यज्यैव तद्वाह्यं ततस्तारककोटरे ‖ २४ ‖
17398
17399 तत्र दृष्टान्तश्चित्तं चेत्यार्थतां विषयाकारतामिवेति | वस्तुनः
17400 सर्वोपाधिवात्यस्यापि मोहात्तद्भावपरित्यागेनोपाध्यन्तर्भानं
17401 सदृष्टान्तमुपपादयंस्तस्य स्वप्नादिवासनामयसंसारमाह -
17402 परित्यज्यैवेत्यादिना | तारककोटरे उपाध्यन्तःकल्पिताकाशे ‖ २४ ‖
17403
17404 अन्तर्भाति बहिष्ठोऽपि पर्वतो मुकुरे यथा |
17405 कूपसंस्थो यथा देहः समुद्गकगतं वचः ‖ २५ ‖
17406
17407 यथा सर्वत्र व्यवहारसमर्थो देहः कूपसंस्थस्तन्मात्रव्यवहारी भाति |
17408 यथा वा पूराच्छ्रवणयोग्यमप्याक्रोशादिवचः समुद्गकगतः
17409 संपुटकावरुद्धमबहिःप्रसारि ‖ २५ ‖
17410
17411 स्वप्नसंकल्पयोः संविद्वेत्त्येतज्जिवकोऽणुके [वेत्त्येवं जीवक इति
17412 पाठः] |
17413 स्वरूपतारकान्तस्थो जीवोऽयं चेतति स्वयम् ‖ २६ ‖
17414
17415 यथा वा स्वप्नसंकल्पयोः संविद्देहान्तरेव स्वप्नादि पश्यति तथा अणुके
17416 प्रागुक्तस्फुलिङ्गसदृशोपाधौ स्वरूपतया कल्पिततारकान्तस्थो
17417 वासनामयदेहादिव्यवहारं चेततीत्यर्थः | चित्तं चेत्यार्थतामिवेति
17418 दृष्टान्तपक्षेऽपि परित्यज्येत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेव योज्यम् |
17419 स्वप्नसंकल्पयोर्बहिष्ठोऽपि विषयस्तद्वाह्यरूपं परित्यज्यैव अन्तर्भाति यथा
17420 कूपजलप्रतिबिम्बितो देहो यथा वा गुहादिसंपुटगतं प्रतिध्वनिवचस्तथा

जीवक एतद्वासनामयं वेद्यं वेत्ति। शिष्टं प्राग्वत्॥ २६॥

तदेतद्बुद्धिचित्तादिज्ञानसत्तादिरूपकम्।
जीवाकाशः [जीवाकाशस्ततस्तत्रेति पाठः] स्वतस्तत्र
तारकाकाशकोशगम्॥ २७॥

तदेतद्वासनामयदेहादिव्यवहारदृशा निष्कर्षे
बुद्धिचित्तादिपरिणामत्वात्तत्तद्रूपकं परमार्थदृशा विमर्शे तु
ज्ञानसत्तानन्दरूपकमेव। तत्तत्स्थूलदेहभावनया तद्भावापन्नस्य
चक्षुरादिकल्पनया जाग्रद्व्यवहारसंसारं प्रपञ्चयति - जीवाकाश
इत्यादिना॥ २७॥

प्रेक्षेऽहमिति भावेन द्रष्टुं प्रसरतीव खे।
ततो रन्ध्रद्वयेनैव भाविबाह्याभिधं पुनः॥ २८॥

येन पश्यति तन्नेत्रयुगं नाम्ना भविष्यति।
येन स्पृशति सा वै त्वग्यच्छृणोति श्रुतिस्तु सा॥ २९॥

येन जिघ्रति तद्घ्राणं स स्वमात्मनि पश्यति।
तत्तस्य स्वदनं पश्चाद्रसना चोल्लसिष्यति॥ ३०॥

स्वदनं रसनेन्द्रियम्॥ ३०॥

स्पन्दते यत्स तद्वायुश्चेष्टा कर्मेन्द्रियव्रजम्।
रूपालोकमनस्कारजातमित्यपि भावयत्॥ ३१॥

यत्स्पन्दते तद्वायुः प्राणादिवृत्तिः॥ ३१॥

आतिवाहिकदेहात्मा तिष्ठत्यम्बरमम्बरे।
एवमुच्छूनतां तस्मिन्भावयंस्तेजसः [भाववत्तेजसः इति
पाठः] कणे॥ ३२॥

भावयत् अध्यस्यत् आस्ते ब्रह्म॥ ३२॥

असत्यां सत्यसंकाशां ब्रह्मास्ते जीवशब्दवत्।
इत्थं स जीवशब्दार्थः कलनाकुलतां गतः॥ ३३॥

आतिवाहिकदेहात्मा चित्तदेहाम्बराकृतिः।
स्वकल्पनान्त आकारमण्डं संस्थं प्रपश्यति॥ ३४॥

चित्तदेहाम्बरमेव स्थौल्येन स्थूलदेहाकृतिर्यस्य।
स्फुलिङ्गाकारादिबाह्यविषयान्तस्वकल्पनाकारं ब्रह्म तदन्ते संस्थं
आवरणादिसंस्थायुक्तमण्डं ब्रह्माण्डं प्रपश्यतीत्यर्थः॥ ३४॥

कश्चिज्जलगतं वेत्ति कश्चित्सम्राट्स्वरूपिणम्।
भाविब्रह्माण्डकलनां पश्यत्यनुभवत्यपि॥ ३५॥

तस्यैव जलान्तर्गतब्रह्माण्डशरीराहंभाववेदनं
तदन्तश्चतुर्मुखशरीराहंभाववेदनं चेति द्वैविध्यमाह - कश्चिदिति॥
३५॥

प्। १६१)

17473
17474 आत्मगर्भगृहं चित्ताद्यथासंकल्पमात्मनः ।
17475 देशकालक्रियाद्रव्यकल्पनावेदनं स तत् ॥ ३६ ॥
17476
17477 आत्मन आत्मत्वेनाभिमताच्चित्तादेव निमित्ताद्यथासंकल्पमात्मनो
17478 गर्भगृहवासनिमित्तत्वाद्गर्भगृहं देशादिकल्पनावेदनं
17479 भावयन्नामादिनिर्मातिश्वर एव तत्तच्छब्दैस्तांस्तानर्थानात्मानं च
17480 बद्गातीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३६ ॥
17481
17482 भावयञ्छब्दनिर्माता शब्दैर्बध्नाति कल्पितैः ।
17483 आतिवाहिकदेहोऽसावित्यसत्यजगद्भ्रमे ॥ ३७ ॥
17484
17485 असत्य एव कचति स्वप्ने खोड्डयनं यथा ।
17486 इत्यनुत्पन्न एवासौ स्वयंभुः स्वयमुत्थितः ॥ ३८ ॥
17487
17488 उपपादिताया उत्पत्त्याख्यायिकायाः प्रस्तुतोपयोगमाह - इत्यनुत्पन्न इति ॥ ३८
17489 । ।
17490
17491 आतिवाहिकदेहात्मा प्रभुराद्यः प्रजापतिः ।
17492 एतस्मिन्नपि संपन्ने ब्रह्माण्डाकारिणि भ्रमे ॥ ३९ ॥
17493
17494 न किंचिदपि संपन्नं न च जातं न दृश्यते ।
17495 तद्ब्रह्माकाशमाकाशमेव स्थितमनन्तकम् ॥ ४० ॥
17496
17497 संकल्पनगराकारमेतत्सदपि नैव सत् ।
17498 अनिर्मितमरागं च एतद्वै [एतत् खे चित्रं इति पाठः]
17499 चित्रमुत्थितम् ॥ ४१ ॥
17500
17501 अरागं रङ्गद्रव्यशून्यम् ॥ ४१ ॥
17502
17503 अकृतं चानुभूतं च न सत्यं सत्यवत्स्थितम् ।
17504 महाकल्पे विमुक्तत्वाद्ब्रह्मादीनामसंशयम् ॥ ४२ ॥
17505
17506 बाह्यसामग्र्या अनिर्मितमान्तरप्रयत्नेन त्वकृतमिति भेदः । ननु
17507 तर्ह्यदृष्टसंस्कारादिसामग्रीजन्यमेव जगत्किं न स्यात्तत्राह -
17508 महाकल्पे इति । अयं भावः । ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।
17509 परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥
17510 यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् इत्यादिस्मृतिसूत्रोपदर्शितन्यायेन
17511 महाकल्पान्ते प्राक्तनानां ब्रह्मादीनां मुक्तत्वावधारणान्न
17512 तदीयादृष्टसंस्कारेणाग्रिमजगन्निर्माणम् । यस्तूपासकः कल्पादौ
17513 हिरण्यगर्भादिपदं लभते न तेन कदापि प्राग्विचित्रं जगत्
17514 सृष्टमित्यनुभवाभावे तत्संस्कारासंभवाज्जगतो न संकारजत्वमिति
17515 स्वप्नेन्द्रजालवदकस्मादेवाविद्ययैवोद्भूतत्वान्मिथ्यात्वमेवेति ॥ ४२ ॥
17516
17517 स्मृतिर्न प्राक्तनी काचित्कारणं वा स्वयंभुवः ।
17518 तेन यादृक्स्वयंभूः स्यात्तादृक्तज्जमिदं स्मृतम् ॥ ४३ ॥
17519
17520 अनाद्यनुभवस्त्वित्थं योऽत्रास्ति [योऽवास्त्यवनिकादिके इति पाठः]
17521 वनिकादिके ।
17522 स्वप्नानुभूतं पृथ्व्यादि प्रबोधे यादृशं भवेत् ॥ ४४ ॥
17523
17524 ननु तर्ह्यनादिसाक्ष्यनुभवादेव तत्संस्कारोऽस्तु तज्जश्च प्रपञ्चोऽस्तु तत्राह

- अनादीति। अवनिकादिके पृथ्व्यादिसर्गविषये। यादृशं तादृशं
भवेदिति शेषः। साक्षिवेद्यस्वप्नादेर्मिथ्यात्वदृष्टेस्तज्जनितसंस्कारजस्यापि
मिथ्यात्वमेव स्यादिति भावः॥ ४४॥

स्मृतः स व्योममात्रात्मा सर्वदैव स्मृतं जगत्।
यत्र यत्र यथा तोये द्रवत्वं नाम भिद्यते॥ ४५॥

यादृक्स्वयंभूस्तादृक्तज्जमिति यदुक्तं तद्विवृणोति - स्मृत इति। स
स्वयंभूः स्मृत इव स्मृतः स्मर्यमाणातीतपदार्थवद्व्योममात्रात्मा
शून्यमात्रस्वभावस्तथा जगदपीत्यर्थः। यत्र यत्र देशे काले च यथा तोये
द्रवत्वं न भिद्यत इत्यग्रिमनञोऽत्रापि संबन्धः। नामेति प्रसिद्धौ॥ ४५॥

तत्र तत्र तथा नान्यः सर्गोऽस्ति परमात्मनि।
सृष्टिरेवमियं प्रौढा सम एव त्वयं स्थितः॥ ४६॥

प्रौढा भाति। परमार्थतस्तु समो जगद्वैषम्यशून्य एव स्थितः॥ ४६॥

भात्येवं नाम ब्रह्माण्डं व्योमात्मेवातिनिर्मलम्।
दृश्यमेवमिदं शान्तं स्वात्मनिर्मितविभ्रमम्॥ ४७॥

उक्तमेव विवृणोति - भातीत्यादिना॥ ४७॥

निराधारं निराधेयमद्वैतं चैक्यवर्जितम्।
जगत्संविदि जातायामपि जातं न किंचन॥ ४८॥

द्वैतव्यवहाराभावे व्यावर्त्याभावादेकत्वसंख्ययापि वर्जितम्। संविदि
भ्रान्तौ॥ ४८॥

परमाकाशमाशून्यमच्छमेव व्यवस्थितम्।
सर्वसंसारता नास्ति यदेव तदवस्थितम्॥ ४९॥

सर्वः संसारो यस्मिंस्तद्भावो नास्ति॥ ४९॥

नाधेयं तत्र नाधारो न दृश्यं न च द्रष्टृता।
ब्रह्माण्डं नास्ति न ब्रह्मा न च वैतण्डिका क्वचित्॥ ५०॥

वैतण्डिका मोहमदान्धजनवेतण्डघटा। जगद्विमर्शे
स्थाप्यपक्षाभावात्प्रसक्ता वादिनो वैतण्डिकता वा॥ ५०॥

न जगन्नापि जगती शान्तमेवाखिलं स्थितम्।
ब्रह्मैव कचति स्वच्छमित्थमात्मात्मनात्मनि॥ ५१॥

चित्त्वाद्द्रवत्वात्सलिलमिवावर्ततयात्मनि।
असदेवेदमाभाति सदिवेहानुभूयते॥ ५२॥

विनश्यत्यसदेवान्ते स्वप्ने स्वमरणं यथा।
अथवा स्वस्वरूपत्वात्सदेवेदमनामयम्।
अखण्डितमनाद्यन्तं ज्ञानमात्राम्बरोदरम्॥ ५३॥

इत्थमपवाददृष्ट्या स्वतो जगतः शून्यत्वमुक्त्वा अधिष्ठानदृष्ट्या
त्वाह - अथवेति॥ ५३॥

17577 आकाश एव परमे प्रथमः प्रजेशो
17578 नित्यं स्वयं कचति शून्यतया समो यः ।
17579 स ह्यातिवाहिकवपुर्नतु भूतरूपी
17580 पृथ्व्यादि तेन न सदस्ति यथा [तथा न इति पाठः] न जातम् ॥ ५४ ॥
17581
17582 सिंहावलोकनन्यायेन प्रागुक्तं सर्वमनुसंधायोपसंहरति - आकाश
17583 एवेति । परमे ब्रह्मणि प्रजेशः स्वयंभूराकाशः शून्यमेव । यः समः
17584 परमात्मा स एव शून्यप्रजेशाद्यात्मना कचति प्रथते । हि यस्मात्स प्रजेश
17585 आतिवाहिकवपुर्मनोमयशरीरो न पाञ्चभौतिकः । तेन
17586 तत्संकल्पमात्ररूपत्वेन पृथ्व्यादि न सत् सत्यम् । यथा न जातमनुत्पन्नं
17587 शशशृङ्गादि नास्ति तद्वदित्यर्थः । यथा न जातं नास्ति च तथोपवर्णितमिति
17588 शेषो वा ॥ ५४ ॥
17589
17590 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
17591 स्वयंभूत्पत्तिवर्णनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
17592
17593 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
17594 स्वयंभूत्पत्तिवर्णनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
17595
17596 प्। १६२)
17597
17598 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
17599
17600 इत्थं जगदहंतादिदृश्यजातं न किंचन ।
17601 अजातत्वाच्च नास्त्येव यच्चास्ति परमेव तत् ॥ १ ॥
17602
17603 प्राग्वर्णिते जीवभावे परिच्छेदादिसंशयान् ।
17604 युक्त्या निरस्य ब्रह्मैक्यं शिष्टमत्रानुवर्ण्यते ॥ १ ॥
17605
17606 तत्रादौ समष्टिविराड्जीवपरिच्छेदनिरासाय वृत्तानुवादेन भूमिकां रचयति
17607 - इत्थमित्यादिना ॥ १ ॥
17608
17609 परमाकाशमेवादौ जीवतां चेतति स्वयम् ।
17610 निःस्पन्दाम्भोधिकुहरे सलिलं स्पन्दतामिव ॥ २ ॥
17611
17612 तदनुगुणां विराड् [विराड्विग्रहकल्पनां इति पाठः] देहकल्पनां
17613 विवक्षुस्तदर्थं समष्टिजीवभावसिद्धिमाह - परमेति ॥ २ ॥
17614
17615 आकाशरूपमजहदेवं वेत्तीव हृद्यताम् ।
17616 स्वप्नसंकल्पशलादाविव चिद्वृत्तिरान्तरी ॥ ३ ॥
17617
17618 आकाशरूपमजहदित्येतत्पूर्वान्वयि । आन्तरी संकल्पात्मिका चिद्वृत्तिरेवं
17619 वक्ष्यमाणविराडुपाधिविषयां हृद्यतां आत्मताभ्रान्त्या प्रेमास्पदतां
17620 वेत्तीव ॥ ३ ॥
17621
17622 पृथ्व्यादिरहितो देहो यो विराडात्मको महान् ।
17623 आतिवाहिक एवासौ चिन्मात्राच्छनभोमयः ॥ ४ ॥
17624
17625 संकल्पजत्वोक्तेः फलं दर्शयति - पृथ्व्यादीति ॥ ४ ॥
17626
17627 अक्षयः स्वप्नशैलाभः स्थिरस्वप्नपुरोपमः ।
17628 चित्रक्त्स्थिरचित्तस्थचित्रसैन्यसमाकृतिः ॥ ५ ॥

17629
17630 क्षयो निवासस्तद्रहितः। स्थिरं चिरस्थायि स्वप्नपुरं यदि स्यात्तदा तदुपमः।
17631 चित्रकृतः स्थिरं निश्चलं यदि चित्रं स्यात्तदा
17632 तद्वासनात्मकचित्रसैन्यसमाकृतिः ॥ ५ ॥
17633
17634 अनिखातमहास्तम्भपुत्रिकौघसमोपमः।
17635 ब्रह्माकाशेऽनिखातात्मा सुस्तम्भे शालभञ्जिका ॥ ६ ॥
17636
17637 अनिखाता अनुत्कीर्णा ये महास्तम्भपुत्रिकौघास्तत्समाश्च येऽन्ये ते
17638 सर्वेऽप्युपमा यस्य। ब्रह्माकाशलक्षणे सुस्तम्भे अनिखातात्मा
17639 अनुत्कीर्णस्वरूपा शालभञ्जिकेति रूपकम् ॥ ६ ॥
17640
17641 आद्यः प्रजापतिः पूर्वं स्वयंभूरिति विश्रुतः।
17642 प्राकनानां स्वकार्याणामभावादप्यकारणः ॥ ७ ॥
17643
17644 आधिभौतिकं रूपं मिथ्येत्युक्त्वा तस्याधिदैविकमपि तत्तथैवेत्याह -
17645 आद्य इत्यादिना। तत्र हेतून्प्राग्वर्णितानेव स्मारयति -
17646 प्राक्तनानामित्यादिसार्धेन। स्वकार्याणां स्वकर्मणाम् ॥ ७ ॥
17647
17648 महाप्रलयपर्यन्तेष्वाद्यकालपितामहाः [ष्वाद्या किल इति पाठः]
17649 ।
17650 मुच्यन्ते सर्व एवातः प्राक्तनं कर्म तेषु किम् ॥ ८ ॥
17651
17652 सोऽकुड्य एव कुड्यात्मा दृश्यादृश्यः स्वयंस्थितः।
17653 न च दृश्यं न च द्रष्टा न स्रष्टा सर्वमेव च ॥ ९ ॥
17654
17655 अकुड्ये दर्पणादौ प्रतिबिम्बकुड्यात्मेव दृश्योऽप्यसत्त्वान्न दर्शनार्हः।
17656 असत्त्वमुपपादयितुमसङ्गनिर्विकारचिति द्रष्टा दृश्यं दर्शनं स्रष्टा
17657 सृष्टिः सर्जनं भोक्ता भोग्यं भोग इति त्रिपुटीत्रयासंभवमाह - न
17658 चेति। सर्वमित्यनुक्तषट्कपरिग्रहः ॥ ९ ॥
17659
17660 प्रतिशब्दपदार्थानां सर्वेषामेष एव सः।
17661 तस्मादुदेति जीवाली दीपाली दीपकादिव ॥ १० ॥
17662
17663 एवं सर्वनिषेधेऽपि न प्रतिशब्दार्थानां शून्यता। यस्मादेष प्रत्यगात्मैव
17664 प्रतिशब्दपदार्थानां स आत्मा स्थितः ॥ १० ॥
17665
17666 संकल्प एव संकल्पात्किलेति क्ष्मादिवर्जितः।
17667 आदिमादिव निःशून्यः स्वप्नात्स्वप्नान्तरं यथा ॥ ११ ॥
17668
17669 घनसंकल्पात्मकविराट्कार्यत्वाद्व्यष्टिदेहिनामपि संकल्पमात्रमयत्वं न
17670 सत्यपृथ्व्यादिघटितत्वमित्याह - संकल्प इति। यथा आदिमात्
17671 हिरण्यगर्भान्मिथ्यात्वान्नितरां शून्यो विराडुत्पन्नस्तद्वद्विराजो
17672 व्यष्ट्यात्मापीत्यर्थः [दृश्यात्मापि इति पाठः] ॥ ११ ॥
17673
17674 अस्मादेकप्रतिस्पन्दाज्जीवाः संप्रसरन्ति ये।
17675 सहकारिकारणानामभावाच्च स एव ते ॥ १२ ॥
17676
17677 एकस्वभावत्वेनैव व्यष्टिसमष्ट्योरेकत्वं प्रसाध्य तेन ब्रह्मैक्यपरिशेषः
17678 सिद्ध इत्याह - अस्मादित्यादिना। ये व्यष्टिजीवाः
17679 सहकारिकारणानामभावादेकोऽसहाय एव परिस्पन्दते
17680 तथाविधादस्माद्विराजः प्रसरन्ति ते स एव नान्ये।

17681 तथाविधाद्वृक्षात्प्रसृतानां शाखादीनां ततो भेदादर्शनादिति भावः
17682 ॥ १२ ॥
17683
17684 सहकारिकारणानामभावे कार्यकारणम् ।
17685 एकमेतदतो नान्यः परस्मात्सर्गविभ्रमः ॥ १३ ॥
17686
17687 ब्रह्मवाद्यो विराडात्मा विराडात्मेव सर्गता ।
17688 जीवाकाशः स एवेत्थं स्थितः पृथ्व्याद्यसद्यतः ॥ १४ ॥
17689
17690 श्रीराम उवाच ।
17691
17692 किं स्यात्परिमितो जीवो राशिराहो अनन्तकः ।
17693 आहोस्विदस्त्यनन्तात्मा जीवपिण्डोऽचलोपमः ॥ १५ ॥
17694
17695 व्यष्टिसमष्टितन्मूलानामेकत्वे व्यष्टिसमष्ट्योरवास्तवत्वं तन्मूलस्यैव
17696 वस्तुतेति कुतः मूलसमष्ट्योरवास्तवत्वं व्यष्टिविभागस्यैव
17697 प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य वास्तवत्वं किं न स्यात्सेनासमाजादौ
17698 समष्ट्यपगमेऽपि व्यष्टिपरिशेषेण तस्याः सत्यत्वक्लृप्तेरिति मन्यमानः
17699 श्रीराम उवाच - किं स्यादिति । व्यष्टिमात्रसत्यत्वे व्यष्टिजीव
17700 एवैकबुद्धिपरिमितत्वादेकदेशावस्थितेर्वा
17701 परस्परसंश्लेषेणैकपिण्डात्मतापत्तेर्वा कल्पितसमष्ट्यात्मा संभाव्यत इति
17702 भावः ॥ १५ ॥
17703
17704 धाराः पयोमुच इव शीकरा इव वारिधेः ।
17705 कणास्तप्तायस इव कस्मान्निर्यान्ति जीवकाः ॥ १६ ॥
17706
17707 अवश्यं चैवमभ्युपेयमन्यथा वृष्टिवारिधि जलकणवद्विस्फुलिङ्गवद्वा
17708 समष्टेरुद्भवे अनित्यत्वापत्त्या कृतहानाकृताभ्यागमः
17709 स्यादित्याशयेनाह - धारा इति । कस्मादिति । यस्मान्निर्यान्ति तत्र
17710 संभावयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥
17711
17712 प। १६३)
17713
17714 इति मे भगवन्ब्रूहि जीवजालविनिर्णयम् ।
17715 ज्ञातमेतन्मया प्रायस्तदेव प्रकटीकुरु ॥ १७ ॥
17716
17717 विशेषजिज्ञासया वैपरीत्यापादनं न दुर्मेधस्तया
17718 त्वदाशयानवबोधादित्याह - ज्ञातमिति ॥ १७ ॥
17719
17720 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
17721
17722 एक एव न जीवोऽस्ति राशीनां संभवः कुतः ।
17723 शशशृङ्गं समुड्डीय प्रयातीवे हि ते वचः ॥ १८ ॥
17724
17725 प्रयोजनवद्ब्रह्मात्मैकत्वसिद्धये एकाधिष्ठाना अनेककल्पना लघीयसीति
17726 समष्टिजीवं परिकल्प्य तदुपहितव्यष्टिकल्पना मयोक्ता न
17727 व्यष्टिसमष्ट्योरन्यतरसत्यत्वाय जीवोत्पत्त्यादिप्रतिपादनाय वा तत्र च न
17728 त्वदाशङ्काप्रसर इत्याशयेन श्रीवसिष्ठ उवाच - एक इति । अप्यर्थे
17729 एवकारः ॥ १८ ॥
17730
17731 न जीवोऽस्ति न जीवानां राशयः सन्ति राघव ।
17732 न चैकः पर्वतप्रख्यो जीवपिण्डोऽस्ति कश्चन ॥ १९ ॥

17733
17734 जीवशब्दार्थकलनाः समस्तकलनान्विताः।
17735 नेह काश्चन सन्तीति निश्चयोऽस्तु तवाचलः॥ २०॥
17736
17737 कलनाः प्रतिभासाः॥ २०॥
17738
17739 शुद्धचिन्मात्रममलं ब्रह्मास्तीह हि सर्वगम्।
17740 तद्यथा सर्वशक्तित्वाद्विन्दते याः स्वयं कलाः॥ २१॥
17741
17742 कलाः कल्पनाकौशलानि विन्दते लभते। अनुसंधत इति यावत्॥ २१॥
17743
17744 चिन्मात्रानुक्रमेणैव संप्रफुल्ललतामिव।
17745 ननु मूर्तामूर्तां वा तामेवाशु प्रपश्यति॥ २२॥
17746
17747 तत्तत्संकल्पवृत्तिक्रमानुसारिणां चितो
17748 मात्राणामाभासानामनुप्रवेशेनैव निमित्तेन तामेव कलां
17749 कूर्तामूर्तस्वरूपेणाविर्भूतां प्रपश्यति। यथा लताक्रमेण स्वां
17750 कोरकितामथ संप्रफुल्लतां च पश्यति तद्वत्॥ २२॥
17751
17752 जीवो बुद्धिः क्रियास्पन्दो मनोद्वित्वैक्यमित्यपि।
17753 स्वसत्तां प्रकचन्तीं तां नियोजयति वेदने॥ २३॥
17754
17755 दर्शनप्राकरमेव विषयप्रपञ्चनेन विशदयति - जीव इति। तद्ब्रह्मैव
17756 वेदने नियोजयति। विषयीकरोतीति यावत्॥ २३॥
17757
17758 साऽबुद्धैव भवत्येवं भवेद्ब्रह्मैव बोधतः [बोधिता इति
17759 पाठः]।
17760 अबोधः प्रेक्षया याति नाशं न तु प्रबुध्यते॥ २४॥
17761
17762 तथा प्रकचनं चास्याविद्ययैव तदपगमे तु
17763 निर्विक्षेपस्वरूपमात्रावस्थितिरित्याह - सेति। अबुद्धा
17764 अज्ञानावृतैवैवमुक्तरूपा भवति। प्रेक्षयात्मप्रबोधेन। प्रबोध एव
17765 दुर्लभ इत्याह - नत्विति॥ २४॥
17766
17767 यथान्धकारो दीपेन प्रेक्ष्यमाणः प्रणश्यति।
17768 न चास्य ज्ञायते तत्त्वमबोधस्यैवमेव हि॥ २५॥
17769
17770 निवर्तितस्याबोधस्य तर्हि किमात्मना परिशेषः। न तावद्बोधात्मना तस्य
17771 तदकरणत्वाद्विरोधाच्च। नाप्यन्यात्मनान्यपरिशेषादित्याशङ्क्याह -
17772 यथेति॥ २५॥
17773
17774 एवं ब्रह्मैव जीवात्मा निर्विभागो निरन्तरः।
17775 सर्वशक्तिरनाद्यन्तो महाचित्साररूपवान्॥ २६॥
17776
17777 उपपादितमुपसंहरति - एवमिति। चेदेव सारोऽबाध्यांशस्तेनैव
17778 परमार्थरूपेण रूपवान्॥ २६॥
17779
17780 सर्वानणुतया त्वस्य न क्वचिद्भेदकल्पना।
17781 विद्यते या हि कलना सा तदेवानुभूतितः॥ २७॥
17782
17783 सर्वतोऽप्यनणुतया अपरिच्छिन्नतया विषयभेदापगमे तत्कलनभेदोऽपि
17784 [अपीति क्वचिन्न पठ्यते] वनच्छेदे वनातपभेद इवापगत इति

ब्रह्ममात्रपरिशेष इत्याह - विद्यत इति ॥ २७ ॥

श्रीराम उवाच ।

एवमेतत्कथं ब्रह्मन्नेकजीवेच्छयाखिलाः ।
जगज्जीवा न युज्यन्ते महाजीवैकतावशात् ॥ २८ ॥

उक्तमभ्युपगम्य श्रीरामः प्रागुक्ते व्यष्टिसमष्टिजीवयोरभेदे
व्यष्टिजीवेच्छादेरपि समष्टिधर्मत्वेनामोघत्वापत्त्या
भोगमोक्षाव्यवस्थां शङ्कते - एवमिति ।
एतत्प्राग्वर्णितमेवमेवेत्यभ्युपगमः । जगज्जीवा अन्ये सर्वे जीवाः ॥ २८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

महाजीवात्म तद्ब्रह्म सर्वशक्तिमयात्मकम् ।
स्थितं तथेच्छमेवेह निर्विभागं निरन्तरम् ॥ २९ ॥

ब्रह्म प्रथमं सत्यसंकल्पसमष्टिजीवभावापन्नं
सत्स्वसंकल्पाधीनवृत्तिव्यष्टिजीवभावमापद्यते । तत्र
पूर्वसंकल्पविरुद्धेऽर्थे न व्यष्टीनां सत्यसंकल्पतासिद्धिरिति परिहरन्
श्रीवसिष्ठ उवाच - महाजीवेति । यथा जगद्व्यवस्था सिद्ध्यति तथेच्छं
अहमेव सर्वदा सर्वेषु सत्यसंकल्पः स्यामितीच्छावदिति यावत् । निर्विभागं
व्यष्टिविघागात्पूर्वं तच्छून्यम् । निरन्तरमित्युत्तरान्वयि ॥ २९ ॥

यदेवेच्छति तत्तस्य भवत्याशु महात्मनः ।
पूर्वं तेनेष्टमिच्छादि ततो द्वित्वमुदेति यत् ॥ ३० ॥

इच्छा सत्यसंकल्पः । आदिपदात्तेनेतरेच्छाप्रतिरोधः । द्वित्वं व्यष्टिविभागः
॥ ३० ॥

पश्चाद्द्वित्वविभक्तानां स्वशक्तीनां प्रकल्पितः ।
अनेनेत्थं हि भवतीत्येवं तेन क्रियाक्रमः ॥ ३१ ॥

स्वशक्तीनां स्वांशजीवानाम् । अनेन दण्डचक्रादिबाह्योपकरणेनेत्थं
भ्रमणादिना घटादि भवतीति क्रियाक्रमो न संकल्पमात्रादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तं विनानुदये त्वासां प्रधानेच्छैव रोहति ।
शक्त्या ह्यजातया ब्राह्मा नियमोऽयं प्रकल्पितः ॥ ३२ ॥

ननु तर्हि कथमन्येषामपि महर्षीणां क्रियाक्रमं विनापि संकल्पादेव
कार्यदर्शनं तत्राह - तमिति । एवं तं क्रियाक्रमं विना कार्यानुदये
नियते सति यत्कचिदासां महर्ष्यादिव्यष्टिशक्तीनां क्रियाक्रमं विना इच्छा
रोहति तत्प्रधानस्य समष्टेरिच्छैव रोहति । अस्यायं संकल्पः सिद्ध्यत्विति
प्रधानस्यैव तत्रेच्छा कल्प्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

यस्या जीवाभिधानायाः शक्त्यपेक्षा फलत्यसौ ।
प्रधानशक्तिनियमानुष्ठानेन विना न तु ॥ ३३ ॥

उक्तार्थमेव स्पष्टयति - यस्या इति । असौ फलति ॥ ३३ ॥

प्। १६४)

17837 प्रधानशक्तिनियमः सुप्रतिष्ठो न [भवेद्भवेत् इति पाठः]
17838 चेद्भवेत् ।
17839 तत्फलं शक्त्यधीनत्वान्नेहितानां क्वचिद्भवेत् ॥ ३४ ॥
17840
17841 क्रियाक्रमस्यापि फलसिद्धिः प्रधानसंकल्पाधीनैवेत्याह - प्रधानेति ।
17842 सुप्रतिष्ठः सम्यक्फलसिद्ध्यनुगुणो यदि भवेत्तदा ईहितानां
17843 कार्यादिचेष्टानामपि फलं न भवेदिति संबन्धः ॥ ३४ ॥
17844
17845 एवं ब्रह्म महाजीवो विद्यतेऽन्तादिवर्जितः ।
17846 जीवकोटि महाकोटि भवत्यथ न किंचन ॥ ३५ ॥
17847
17848 एवंच निष्कर्षे ब्रह्मैव महाजीवः स एव व्यष्टिसमष्टिकोटिद्वयं भवतीति
17849 फलितमित्युपसंहरति - एवमिति ॥ ३५ ॥
17850
17851 चेत्यसंवेदनाज्जीवो भवत्यायाति संसृतिम् ।
17852 तदसंवेदनाद्रूपं समायाति समं पुनः ॥ ३६ ॥
17853
17854 विस्तरोक्तं बोधसौकर्याय संक्षिप्य दर्शयति - चेत्येति । सममविषमं
17855 ब्रह्मस्वरूपम् ॥ ३६ ॥
17856
17857 एवं कनिष्ठजीवानां ज्येष्ठजीवक्रमाक्रमैः ।
17858 समुदेत्यात्मजीवत्वं ताम्राणामिव हेमता ॥ ३७ ॥
17859
17860 ब्रह्मभावो जीवानामुपासनेन समष्टिभावप्राप्तिक्रमेण वा अत्रैव ज्ञानेन
17861 साक्षाद्वा समुदेतीत्याह - एवमिति । आत्मजीवत्वं
17862 प्रागुक्तब्रह्मभावमहाजीवत्वम् । यथा ताम्राणां हेमता रसौषधैः
17863 पाकक्रमेण वा स्पर्शसंयोगे अक्रमेण वा भवति तद्वत् ॥ ३७ ॥
17864
17865 अत्रान्तरे महाकाश इत्थमेष गणोऽप्यसन् ।
17866 स्वात्मैव सदिवोदेति चिच्चमत्करणात्मकः ॥ ३८ ॥
17867
17868 जीवजगद्भावौ विमर्शे चिच्चमत्कारमात्रं न वस्त्वन्तरमित्याह - अत्रेति ।
17869 आन्तरे प्रत्यग्रूपे महाकाशे ॥ ३८ ॥
17870
17871 स्वयमेव चमत्कारो यः समापद्यते चितः ।
17872 भविष्यन्नामदेहादि तदहंभावनं विदुः ॥ ३९ ॥
17873
17874 चितो यस्माच्चिदालेहस्तन्मयत्वादनन्तकः ।
17875 स एष भुवनाभोग इति तस्यां प्रबिम्बति ॥ ४० ॥
17876
17877 कोऽसौ चिच्चमत्कारस्तमाह - चित इति ।
17878 जगत्संस्कारसंस्कृतमायाप्रतिफलनेन तदैकरस्येन स्वात्मा
17879 स्वादश्चिदालेहः तस्यामात्मचिति प्रबिम्बति स्फुरति ॥ ४० ॥
17880
17881 परिणामविकारादिशब्दैः सैव चिदव्यया ।
17882 तादृग्रूपादभेद्यापि स्वशक्त्यैव विबुध्यते ॥ ४१ ॥
17883
17884 सा चिदालीढा चिद्वास्तवचिद्रूपाद्भेत्तुमशक्यापि परिणामादिशब्दैर्भिन्नेव
17885 विबुध्यते ॥ ४१ ॥
17886
17887 अविच्छिन्नविलासात्म स्वतो यत्स्वदनं चितः ।
17888 चेत्यस्य च प्रकाशस्य जगदित्येव तत्स्थितम् ॥ ४२ ॥

17889
17890 चितस्तदधीनप्रकाशस्य चेत्यस्य च स्वतः स्वाभाविकं यदविच्छिन्नविलासात्म
17891 अविविक्तस्वभावापन्नं स्वदनं तदेव जगदिति भ्रान्त्या स्थितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥
17892
17893 आकाशादपि सूक्ष्मैषा या शक्तिर्विंतता चितः ।
17894 सा स्वभावत एवैतामहंतां परिपश्यति ॥ ४३ ॥
17895
17896 तत्राप्यहंतादर्शनं पूर्वं तत्कृतं च
17897 परिच्छिन्नजगद्रूपदर्शनमित्याह - आकाशादिति द्वाभ्याम् ॥ ४३ ॥
17898
17899 आत्मन्यात्मात्मनैवास्या यत्प्रस्फुरति वारिवत् ।
17900 जगदन्तमहंताणुं तदैषा संप्रपश्यति ॥ ४४ ॥
17901
17902 बहिर्बहिः स्थौल्योत्कर्षणपरंपरायां जगद्ब्रह्माणोऽन्ते यस्य
17903 तथाविधमहंताणुम् ॥ ४४ ॥
17904
17905 चमत्कारकरी चारु यच्चमत्कुरुते चितिः ।
17906 स्वयं स्वात्मनि तस्यैव जगन्नाम कृतं ततः ॥ ४५ ॥
17907
17908 तथाच चिच्चमत्कृतेरेव जगदिति नामकरणं न जगत्पृथगस्तीति
17909 फलितमित्याह - चमत्कारेति ॥ ४५ ॥
17910
17911 चितश्चेत्यमहंकारः सैव राघव कल्पना ।
17912 तन्मात्रादि चिदेवातो द्वित्वैकत्वे क्व संस्थिते ॥ ४६ ॥
17913
17914 चिदधीनमहंकारकल्पनं तदधीनं तन्मात्रादिजगत्कल्पनमिति स्थिते
17915 यदधीनमन्यकल्पनं तदेव परिशिष्टमित्याह - चित इति ॥ ४६ ॥
17916
17917 जीवहेत्वादिसंत्यागे त्वं चाहं चेति संत्यज ।
17918 शेषः सदसतोर्मध्ये भवत्यर्थात्मको भवेत् ॥ ४७ ॥
17919
17920 सदसतोः सत्यानृतयोः कल्पनयोर्मध्ये त्वं चाहं चेति
17921 चेतनपरिच्छेदकल्पनैव दुस्त्यजा तत्त्यागे कृते शेषः स्वत एव
17922 विकल्पकाभावात्सन्मात्ररूपः संपद्यत इत्याह - जीवेति । भावप्रधानो
17923 निर्देशः । जीवभावं प्रति हेतुर्निमित्तं वासनाकर्मादि ।
17924 आदिपदादुपादानपरिग्रहः । भवत्यर्थः सत्ता तदात्मकः ॥ ४७ ॥
17925
17926 चिता यथादौ कलिता स्वसत्ता सा तथोदिता ।
17927 अभिन्ना दृश्यते व्योम्नः सत्तासत्ते न विद्महे ॥ ४८ ॥
17928
17929 ज्ञानेन दृश्यतत्संवलितसत्तापाये पूर्वसिद्धाधिष्ठानसत्ता यथा
17930 स्थितैवोदिता मेधापाये निर्मलव्योमसत्तावदित्याह - चितेति ॥ ४८ ॥
17931
17932 विश्वंखं जगदीहाख्यं खमस्ति विबुधालयः ।
17933 साकारश्चिच्चमत्काररूपत्वान्नान्यदस्ति हि ॥ ४९ ॥
17934
17935 अनुभावितं निष्प्रपञ्चत्वमनुमानेनापि द्रढयति - विश्वमिति ।
17936 ईहाख्यं मनश्चेष्टारूपं सूक्ष्मं जगत् खं शून्यमेव । तथा
17937 विबुधानामिन्द्रियतदधिष्ठातृदेवानामालयः साकारः स्थूलश्च
17938 विश्वविराड्रूप इति द्विविधमपि विश्वं खं शून्यमेवास्ति
17939 चिच्चमत्काररूपत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥
17940

17941 यो यद्विलासस्तस्मात्स न कदाचन भिद्यते।
17942 अपि सावयवं तस्मात्कैवानवयवे कथा ॥ ५० ॥
17943
17944 तत्र व्याप्त्यादिसिद्धये उदाहरणादि दर्शयति - यो यदिति।
17945 सावयवजलादिकार्ये तरङ्गादावपि तथा दृष्टं निरवयवचित्कार्ये कैव
17946 कथेत्यर्थः ॥ ५० ॥
17947
17948 चितेर्नित्यमचेत्याया निर्नाम्न्या वितताकृतेः।
17949 यद्रूपं जगतो रूपं तत्तत्स्फुरणरूपिणः ॥ ५१ ॥
17950
17951 इत्थं च नामरूपनिष्कृष्टापरिच्छिन्नचिद्रूपमेव जगतस्तात्त्विकं रूपं
17952 फलितमित्याह - चितेरिति ॥ ५१ ॥
17953
17954 मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि गिरयो दिशः।
17955 इति या यास्तु रचनाश्चितस्तत्त्वाज्जगत्स्थितेः ॥ ५२ ॥
17956
17957 वैपरीत्यदर्शनेऽपि जगद्रचना चिद्रचनैवेति फलितमित्याह - मन इति ॥ ५२ ॥
17958
17959 चितेश्चित्त्वं जगद्विद्धि नाजगच्चित्त्वमस्ति हि।
17960 अजगत्त्वादचिच्चित्त्वाद्भानाद्भेदो जगत्कुतः ॥ ५३ ॥
17961
17962 एवं जगतश्चिन्मयत्वे सति चिद्धर्मतैव फलितेत्याह - चित इति। चिच्चित्वयोश्च
17963 [त्विच्चेत्ययोश्च इति पाठः] कल्पनरूपभानाद्भेदो न वस्तुत इति
17964 जगत्कुतः ॥ ५३ ॥
17965
17966 प्। १६५)
17967
17968 चितेर्मरीचिबीजस्य निजा यान्तश्चमत्कृतिः।
17969 सा चैषा जीवतन्मात्रमात्रं जगदिति स्थिता ॥ ५४ ॥
17970
17971 वर्णितां जगतश्चिन्मात्रतामुक्तिवैचित्र्यैर्दृढं व्युत्पादयितुमुपक्रमते
17972 - चितेरित्यादिना। चितेरर्थप्रथनशक्तिरेव जीवतदुपाधिभूततन्मात्रमात्रं
17973 सज्जगदिति वेष्।एण [विशेषेण इति पाठः] स्थितेत्यर्थः ॥ ५४ ॥
17974
17975 चित्तात्स्वशक्तिकचनं [चित्तादिति मूले टीकायां च पाठः]
17976 यदहंभावनं चितः।
17977 जीवः स्पन्दनकर्मात्मा भविष्यदभिधो ह्यसौ ॥ ५५ ॥
17978
17979 ततश्चित्तादहंकारशक्तिस्फुरणमेव स्पन्दनकर्मप्राणसंवलने
17980 जीवशब्दवाच्यं भविष्यईत्याह - चित्तादिति ॥ ५५ ॥
17981
17982 यच्चिच्चित्त्वेन कचनं स्वसंपाद्याभिधात्मकम्।
17983 स्वविकारैर्व्यवच्छेद्यं भिद्यते नो न विद्यते ॥ ५६ ॥
17984
17985 तथा भावेऽपि न चित्स्वभावभेद इत्याह - यदिति। यत् यद्यपि चितश्चित्त्वेन
17986 कचनं स्वविकाररैहंतादिभिर्व्यवच्छेद्यं
17987 सत्स्वसंपाद्यजीवाद्यभिधात्मकं संपन्नं तथापि
17988 तद्यवच्छिन्नरूपमुपाधिमिथ्यात्वान्न विद्यत इति नो भिद्यते नैव
17989 भेदप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ५६ ॥
17990
17991 चित्स्पन्दरूपिणोरस्ति न भेदः कर्तृकर्मणोः।
17992 स्पन्दमात्रं भवेत्कर्म स एव पुरुषः स्मृतः ॥ ५७ ॥

17993
17994 चित्स्पन्दशक्तिभेदादहंकारप्राणोपहितजीवभेदमाशङ्क्याह - चिदिति।
17995 चित्प्रधानोऽहंकारः कर्ता स्पन्दप्रधानः प्राणः क्रिया। नहि स्वक्रियया
17996 कर्ता भिद्यते अतः स चित्स्पन्दसंवलित एव पुरुषो जीव इत्यर्थः॥ ५७॥
17997
17998 जीवश्चित्तपरिस्पन्दः पुंसां चित्तं स एव च।
17999 मनस्त्विन्द्रियरूपं सत्सत्तां नानेव गच्छति॥ ५८॥
18000
18001 एवं चित्तमन-इन्द्रियादिभावेऽपि न जीवभेदः। जीवोपाधिमनस एव
18002 गोलकभेदेनेन्द्रियभावेनावस्थानादित्याह - जीव इति॥ ५८॥
18003
18004 शान्ताशेषविशेषं हि चित्प्रकाशच्छटा जगत्।
18005 कार्यकारणकादित्वं तस्मादन्यन्न विद्यते॥ ५९॥
18006
18007 एवं जगज्जीवभेदनिरासे फलितमुपसंहरति - शान्तेति। हि
18008 यस्मात्तुच्छतरकार्यकारणादिभावस्वभावं जगत्प्रागुक्तरीत्या
18009 चित्प्रकाशस्य छटाप्रान्त इव तदभिन्नसत्तस्फूर्तिकं तस्माद्धेतोरन्यत्र
18010 विद्यते इति शान्ताशेषविशेषं प्रत्यगात्मरूपमेव संपन्नमित्यर्थः॥ ५९॥
18011
18012 अच्छेद्योऽहमदाह्योऽहमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
18013 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽहमिति स्थितम्॥ ६०॥
18014
18015 तत्र सर्वानर्थनिवृत्तिं दर्शयति - अच्छेद्य इति॥ ६०॥
18016
18017 ववदन्ते तथा ह्यत्र विवदन्तो यथा भ्रमैः।
18018 भ्रमयन्तो वयं त्वेते जाता विगतविभ्रमाः॥ ६१॥
18019
18020 एतदपरिज्ञानादेव द्वैतवादिनां विवादभेदो नास्माकमित्याह - विवदन्त
18021 इति। स्वस्वभ्रमैरन्यान्भ्रमयन्तो यथा तद्वत्॥ ६१॥
18022
18023 दृश्ये मूर्ते ज्ञसंरूढे विकारादि पृथग्भवेत्।
18024 नामूर्ते तज्ज्ञकचिते चित्खे सदसदात्मनि॥ ६२॥
18025
18026 अज्ञतज्ज्ञयोर्दृश्ये मूर्तामूर्तभावनाकृत एव
18027 सत्यमिथ्यात्वप्रयुक्तद्वैताद्वैतविभाग इत्याह - दृश्य इति॥ ६२॥
18028
18029 चित्तरौ चेत्यरसतः शक्तिः कालादिनामिकाम्।
18030 तनोत्याकाशविशदां चिन्मधुश्रीः स्वमञ्जरीम्॥ ६३॥
18031
18032 चेत्ये रस आसक्तिस्तद्रूपजलसेकाच्चिद्वसन्तश्रीरूपा शक्तिर्मायाकालादिनामिकां
18033 स्वमञ्जरीं तनोति। आकाशे प्रथमभूते ऊर्ध्वदेशे च विशदाम्॥ ६३॥
18034
18035 स्वयं विचित्रं स्फुरति चिदण्डकमनाहतम्।
18036 स्वयं विलक्षणस्पन्दं चिद्वायुरण्डजात्मकः [रण्डजात्मकम् इति
18037 पाठः]॥ ६४॥
18038
18039 यथा ब्रह्म स्वाधीनकल्पनाक्रमैर्जगज्जीवभावं प्राप्तं तथा स्वाधीनैरेव
18040 बोधक्रमैः स्वरूपेऽवतिष्ठत इत्याह - स्वयमित्यादिसार्धचतुर्भिः।
18041 चित्स्वयमेवानाहतमच्छिन्नगर्भमेव सत् प्रथममाकाशकल्पने
18042 सच्छिद्रत्वादण्डकमण्डसदृशं ब्रह्माण्डरूपं वा स्फुरति।
18043 ततोऽण्डजात्मको वायुः सूत्रात्मा वातस्कन्धरूपो वा स्फुरतीति
18044 सर्वत्रानुषङ्गः॥ ६४॥

18045
18046 स्वयं विचित्रं कचनं चिद्वारि न निखातगम् |
18047 स्वयं विचित्रधातुत्वं श्रेष्ठाङ्गमपि निर्मितम् || ६५ ||
18048
18049 ततो वक्ष्यमाणतेजोजन्मानन्तरं वारि अप्तत्त्वं भूत्वा स्फुरति | तच्च न
18050 तडागादिनिखातगं भूसर्गात्प्राक्तदयोगात् | सा चित्स्वयं विचित्राः
18051 स्वर्णरजतादिधातवो यस्यां पृथिव्यां तद्भावं श्रेष्ठानां
18052 देवासुरमनुष्याणामङ्गं देहादिभावमपि निर्माणेन प्रापितम् || ६५ ||
18053
18054 स्वविचित्ररसोल्लासा चिज्ज्योत्स्ना सततोदिता |
18055 स्वयं चिदेव प्रकटश्चिदालोको महात्मकः || ६६ ||
18056
18057 जगदाप्यायकचन्द्रात्मनापि स्वयमेवाभूदित्याह - स्वयमिति |
18058 भौमोषधिरसभेदानामपि चन्द्राधीनत्वात्स्वविचित्रेत्युक्तम् | अत्र तेजःसर्गः
18059 पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति प्रागुक्तवायुसर्गानन्तरं बोध्यः |
18060 चिदण्डकमित्यादिसमस्तं सर्वत्र रूपकं वा बोध्यम् || ६६ ||
18061
18062 स्वयमस्तं गते बाह्ये स्वज्ञानादुदिता चितिः |
18063 स्वयं जडेषु जाड्येन पदं सौषुप्तमागता || ६७ ||
18064
18065 स्वज्ञानादेव बाह्ये दृश्येऽस्तं गते सति उदिता आविर्भूतपूर्णभावा
18066 अवतिष्ठत इति शेषः | जडेषु स्थावरादिषु || ६७ ||
18067
18068 स्वयं स्पन्दितयास्पन्दिचित्त्वाच्चिति महानभः |
18069 चित्प्रकाशप्रकाशो हि जगदस्ति च नास्ति च || ६८ ||
18070
18071 उक्तमेवार्थं संक्षिप्याहार्धेन - स्वयमिति | अविचारे
18072 स्पन्दस्वभावप्राणाद्यात्मभावकल्पने स्पन्दि संसार्येव भवति |
18073 स्वविचाराविर्भूतचित्त्वात्तु चित्येव स्वस्वभावेऽवतिष्ठत इत्यर्थः | तदवस्थस्य
18074 किं जगदस्ति उत नास्ति सत्त्वे संसारापत्तिरसत्त्वे त्वसद्व्याप्तिप्रसङ्ग
18075 इत्याशङ्क्य सर्वदा जगतो ब्रह्मसत्तया सत्त्वमेव स्वसत्तया
18076 त्वसत्त्वमेवेत्याह - चित्प्रकाश इत्याद्यर्धषट्केन | सर्वत्र
18077 चित्सत्तोपजीवित्वप्रदर्शनाय प्रकाशादिभावरूपि तत्तद्धर्मतोक्तिः| प्रकाशस्य
18078 तेजसः प्रकाशो भास्वररूपम् || ६८ ||
18079
18080 चिदाकाशैकशून्यत्वं जगदस्ति च नास्ति च |
18081 चिदालोकमहारूपं जगदस्ति च नास्ति च || ६९ ||
18082
18083 प्। १६६)
18084
18085 चिन्मारुतपरिस्पन्दो जगदस्ति च नास्ति च |
18086 चिद्घनध्वान्तकृष्णत्वं जगदस्ति च नास्ति च || ७० ||
18087
18088 चिदर्कालोकदिवसो जगदस्ति च नास्ति च |
18089 चित्कज्जलरजस्तैलपरमाणुर्जगत्क्रमः [जगद्भ्रमः इति पाठः]
18090 || ७१ ||
18091
18092 तैलदाहे कज्जलस्येव जगद्बाधे चिदवशेषात्कज्जलत्वोक्तिर्न कार्यत्वाभिप्रायेण
18093 || ७१ ||
18094
18095 चिदग्न्यौष्ण्यं जगल्लेखा जगच्चिच्छङ्खशुक्लता |
18096 जगच्चिच्छैलजठरं चिज्जलद्रवता जगत् || ७२ ||

18097
18098 जगच्चिदिक्षुमाधुर्यं चित्क्षीरस्निग्धता जगत् |
18099 जगच्चिद्धिमशीतत्वं चिज्ज्वालाज्वलनं जगत् || ७३ ||
18100
18101 जगच्चित्सर्षपस्नेहो वीचिश्चित्सरितो जगत् |
18102 जगच्चित्क्षुद्रमाधुर्यं जगच्चित्कनकाङ्गदम् || ७४ ||
18103
18104 जगच्चित्पुष्पसौगन्ध्यं चिल्लताग्रफलं जगत् |
18105 चित्सत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चिद्वपुः || ७५ ||
18106
18107 सर्वत्र चिदपृथक्सत्त्वादेव जगतश्चिद्धर्मत्वमभिप्रेतमिति स्फुटमाह ##-
18108
18109 अत्र भेदविकारादि नखे मलमिव स्थितम् |
18110 इतीदं दन्मयत्वेन सदसद्भुवनत्रयम् || ७६ ||
18111
18112 खे मलं नैल्यमिव प्रतीतमपि न स्थितम् | असदपि भुवनत्रयमित्युक्तविधया
18113 सन्मयत्वेन सदित्यर्थः || ७६ ||
18114
18115 अविकल्पतदात्मत्वात्सत्तासत्तैकतैव च |
18116 अवयवावयविता शब्दार्थौ शशशृङ्गवत् || ७७ ||
18117
18118 जगदसत्ता तर्हि वस्त्वन्तरं स्यात्तत्राह - अविकल्पेति |
18119 कल्पितनिरूपितसत्तासत्तयोरधिष्ठानातिरेकादर्शनादित्यर्थः |
18120 सावयवनिरवयवयोः कथमपृथक्सत्त्वमिति
18121 वदस्तार्किकान्विद्वदनुभवापलापिनो धिक्करोति - अवयवेति || ७७ ||
18122
18123 अनुभूत्यपलापाय कल्पितो यैर्धिगस्तु तान् |
18124 न विद्यते जगद्यत्र साद्यब्ध्युवीनदीश्वरम् || ७८ ||
18125
18126 तत्र युक्तिविरोधमाह - न विद्यत इति |
18127 अद्यब्धिभिरुर्व्यादिभिस्तत्तदीश्वरैश्च सहितं जगत् || ७८ ||
18128
18129 चिदेकत्वात्प्रसङ्गः स्यात्कस्तत्रेतरविभ्रमः |
18130 शिलाहृदयपीनापि स्वाकाशे विशदैव चित् || ७९ ||
18131
18132 प्रसज्यत इति प्रसङ्गः | कर्मणि घञ् | तत्र इतरस्यावयवादेर्विभ्रमः कः
18133 प्रसक्तः स्यादित्यर्थः | विशदा स्वच्छा || ७९ ||
18134
18135 धत्तेऽन्तरखिलं शान्तं संनिवेशं यथा शिला |
18136 पदार्थनिकराकाशे त्वयमाकाशजो मलः || ८० ||
18137
18138 शान्तं मिथ्यात्वादसदेवाखिलं यथा
18139 स्फटिकशिलाप्रतिबिम्बनगरसंनिवेशं धत्ते तद्वत् | कुतोऽखिलस्य शान्तत्वं
18140 तत्राह - पदार्थेति | सर्वपदार्थाधिष्ठाने चिदाकाशेऽयं भूताकाशजो
18141 मलो वाय्वादिः सावयवप्रपञ्चः | तत्र भूताकाशेऽप्यसङ्गस्वभावे यदि
18142 तत्कार्यश्लेषा न सन्ति तदा चिदाकाशे सत्तासत्ताद्याः श्लेषाः सुतरां न
18143 सन्तीत्यर्थः || ८० ||
18144
18145 सत्तासत्तात्मतात्वत्तामत्ताश्लेषा न सन्ति ते |
18146 पल्लवान्तरलेखौघसंनिवेशवदाततम् || ८१ ||
18147
18148 तर्हि चित्यसतो जगत्संनिवेशस्य कथं भानं तत्राह - पल्लवेति | यथा

18149 पल्लवं शिरारेखौघसंनिवेशं पल्लवात्पृथगनिरूढत्वादसदेव
18150 तदन्यानन्यात्मकतया स्थितं धत्ते चिदपि तथा जगदित्यर्थः ॥ ८१ ॥
18151
18152 अन्यानन्यात्मकमिदं धत्तेऽन्तश्चित्स्वभावतः ।
18153 समस्तकारणौघानां कारणादि पितामहः ॥ ८२ ॥
18154
18155 निर्विकाराकाशोपादानकत्वाज्जगद्विकारस्य मिथ्यात्वमुक्तं संप्रति
18156 मिथ्याविकल्पसहस्रात्मकचित्तसमष्ट्यात्मकहिरण्यगर्भनिदानकत्वादपि
18157 जगतो मिथ्यात्वमित्याह - समस्तेति ॥ ८२ ॥
18158
18159 स्वभावतो कारणात्म चित्तं चिद्ध्यनुभूतितः ।
18160 न चासत्त्वमचेत्यायाश्चितो वाचापि सिद्ध्यति ॥ ८३ ॥
18161
18162 चित्तकार्यमानोरथिकविकल्पानामसत्त्वादेव चित्तमकारणात्म तदेव पितामह
18163 इत्यर्थः । चेत्यासत्त्वे चितोऽप्यसत्त्वं तस्यास्तदव्यभिचारदर्शनादिति वाचपि
18164 चितोऽसत्त्वं न सिद्ध्यति । हि यस्माच्चिदनुभूतितः सिद्धा । अनुभवविरुद्धे च न
18165 वाचः प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ८३ ॥
18166
18167 यदस्ति तदुदेतीति दृष्टं बीजादिवाङ्कुरः ॥ ८४ ॥
18168
18169 यदि जगत्स्वतः सत्स्यात्तदा ज्ञानाद्युपायसहस्रैरप्यनुच्छेद्यमेव स्यात्सत
18170 आत्यन्तिकोच्छेदासंभवेन पुनराविर्भावावर्जनादनिर्मोक्षप्रसङ्गः
18171 स्यादित्याशयेनाह - यदिति ॥ ८४ ॥
18172
18173 गगन इव सुशून्यभेदमस्ति
18174 त्रिभुवनमङ्ग महाचितोऽन्तरस्याः ।
18175 परमपदमयं समस्तदृश्यं
18176 त्विदमिति निश्चयवान्भवानुभूतेः ॥ ८५ ॥
18177
18178 यदि दृश्यस्य सत्तायां महानाग्रहस्तर्हि अनुभवेन भेदं निरस्य
18179 परमपदात्मकच्चिन्मयत्वेन तत्सत्तयैव सा स्वीकार्येत्याह - गगन इति ॥ ८५ ॥
18180
18181 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
18182 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो [मितो इति क्वचित्] जगाम ।
18183 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
18184 श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ८६ ॥
18185
18186 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
18187 ब्रह्मप्रतिपादनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥
18188
18189 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
18190 ब्रह्मप्रतिपादनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥
18191
18192 तृतीयो दिवसः ।
18193
18194 प्। १६७)
18195
18196 पञ्चदशः सर्गः १५
18197
18198 जगदाकाशमेवेदं यथा हि व्योम्नि मौक्तिकम् ।
18199 विमले भाति स्वात्मैव जग्चिद्गगनं यथा ॥ १ ॥
18200

18201 शश्वद्दृष्टान्तयुक्त्योधैरुक्तार्थमनुभावयन् |
18202 विस्तृतं मण्डपाख्यानमत्रोपक्रमते मुनिः || १ ||
18203
18204 जगच्चिदाकाशमेवेति प्रतिज्ञा | कथं तर्हि पृथग्भाति तत्राह - यथेति |
18205 यथा विमले व्योम्नि भ्रान्त्या मुक्तानां संघो मौक्तिकं भाति तद्वत् |
18206 चिद्गगनं स्वात्मैव यथा जगत्तथा दृष्टान्तः श्रूयतामिति शेषः || १ ||
18207
18208 अनुत्कीर्णैव भातीव त्रिजगच्छालभञ्जिका |
18209 चित्स्तम्भेनैव सोत्कीर्णा नचोत्कर्तात्र विद्यते || २ ||
18210
18211 नचोत्कर्तेति |
18212 तदुत्कर्तृचेतनान्तराप्रसिद्धेर्निर्विकारासङ्गस्योत्कर्तनासंभवाच्चेति
18213 भावः || २ ||
18214
18215 समुद्रेऽन्तर्जलस्पन्दाः स्वभावादच्युता अपि |
18216 वीचिवेगा भवन्तीव परे दृश्यविदस्तथा || ३ ||
18217
18218 दृश्यविदो जगत्प्रत्ययाः || ३ ||
18219
18220 जालान्तर्गतसूर्याभा जालाकाररजांस्यपि |
18221 जगद्भानं प्रति स्थूलान्यणुं प्रति यथाचलाः || ४ ||
18222
18223 जगदतिमहत्त्वेन मूढैरवगतमपि विद्वद्दृष्ट्या वस्तुतो
18224 जालसूर्यमरीच्यणुकादप्यतिफल्विवत्याह - जालेति | सूर्याभाया यो
18225 जालच्छिद्रप्रयुक्तो दण्डमुसलाद्याकारस्तदन्तर्गतानि रजांसि |
18226 अपिशब्दादन्येषां स्थूलतमत्वं किं वाच्यमित्याशयः | अथवा
18227 जगदवभासकसाक्षिचित्प्रकाशस्य
18228 सूर्यालोकादिप्रकाशात्तदन्तर्गतपरमाण्वादिभ्योऽप्यतिसूक्ष्मत्वमित्याह -
18229 जालेति || ४ ||
18230
18231 जगद्भानं न भातीदं ब्रह्मणो व्यतिरेकतः |
18232 जालसूर्यांशुजालं तु व्यतिरेकानुभूतिदम् || ५ ||
18233
18234 तदेवोपपादयितुं मरीचितदणुवैधर्म्यं चिति दर्शयति - जगदिति || ५ ||
18235
18236 अनुभूतान्यपीमानि जगन्ति व्योमरूपिणि |
18237 पृथ्व्यादीनि न सन्त्येव स्वप्नसंकल्पयोरिव || ६ ||
18238
18239 व्यतिरेकतो न भातीत्युक्तेरनुभवविरोधं परिहरति - अनुभूतान्यपीति || ६ ||
18240
18241 पिण्डग्रहो जगत्यस्मिन्विज्ञानाकाशरूपिणि |
18242 मरुनद्यां जलमिव न संभवति कुत्रचित् || ७ ||
18243
18244 अनेकदिनावस्थाभिन्नस्य कथं स्वप्नसंकल्पसाम्यं तत्राह - पिण्डेति |
18245 पिण्डग्रहो मूर्ततास्वीकारः || ७ ||
18246
18247 जगत्यपिण्डग्राहेऽस्मिन्संकल्पनगरोपमे |
18248 मरौ सरिदिवाभाति दृश्यता भ्रान्तिरूपिणी || ८ ||
18249
18250 स्वप्नाद्दृश्येव जगतां तुलादेशेन केन च |
18251 तुलिता कलनोन्मुक्ता दृश्यश्रीर्व्योम जृम्भते || ९ ||
18252

18253 जगतां दृश्यश्रीर्दृशि साक्षिचैतन्य एवैकतः स्वप्नमारोप्य केन च
18254 सारासारविवेचकबुद्धिलक्षणेन तुलामध्यकण्टकप्रदेशेन तुलिता
18255 साम्येनावधारिता चेत्सैव जागरे स्वप्न इव कलनोन्मुक्ता सती व्योम शून्यं
18256 ब्रह्मैव वा जृम्भते प्रथते ॥ ९ ॥
18257
18258 वर्जयित्वा ज्ञविज्ञानं जगच्छब्दार्थभाजनम् ।
18259 जगद्ब्रह्मस्वशब्दानामर्थे नास्त्येव भिन्नता ॥ १० ॥
18260
18261 तथाचाविवेकिदृशैव ब्रह्मादिशब्दार्थाज्जगच्छब्दार्थभेदो न
18262 तत्त्वज्ञदृशेत्याह - वर्जयित्वेति ॥ १० ॥
18263
18264 इदं त्वचेत्यचिन्मात्रं भानोर्भातं नभः प्रति ।
18265 तथा सूक्ष्मं यथा मेघं प्रति संकल्पवारिदः ॥ ११ ॥
18266
18267 कथं तर्हि तत्त्वज्ञदृशां जगत्प्रति तत्साक्षिदर्शनमित्युक्ते
18268 शून्यात्मकनभः प्रति तदालोकस्य प्रकाशत्वदर्शनमिवेत्याह - इदमिति ।
18269 साक्षिचैतन्यं प्रति जगद्दर्शनं तर्हि कथं तत्राप्याह - तथेति ॥ ११ ॥
18270
18271 यथा स्वप्नपुरं स्वच्छं जाग्रत्पुरवरं प्रति ।
18272 तथा जगदिदं स्वच्छं सांकल्पिकजगत्प्रति ॥ १२ ॥
18273
18274 कथमत्यन्तमलिनस्य दृश्यस्य स्वच्छतमचिन्मात्रतेत्याशङ्क्य
18275 प्रतीतिकालिकैव बाह्यमानसदृश्ययोर्मलिनता तिरोभावकाले तु
18276 परस्परापेक्षया स्वच्छतमतैव परिशिष्यत इत्याह - यथेति ।
18277 जगज्जाग्रत्प्रपञ्चः । सांकल्पकग्रहऽनं स्वाप्नस्याप्युपलक्षणम् ॥ १२ ॥
18278
18279 तस्मादचेत्यचिद्रूपं जगद्व्योमैव केवलम् ।
18280 शून्यौ व्योमजगच्छब्दौ पर्यायौ विद्धि चिन्मयौ ॥ १३ ॥
18281
18282 उपसंहरति - तस्मादित्यादिना । शून्यौ शून्यार्थावर्थशून्यौ वा ॥ १३ ॥
18283
18284 तस्मान्न किंचिदुत्पन्नं जगदादीह दृश्यकम् ।
18285 अनाख्यमनभिव्यक्तं यथास्थितमवस्थितम् ॥ १४ ॥
18286
18287 जगदेवं महाकाशे चिदाकाशमभित्तिमत् ।
18288 तद्देशस्याणुमात्रस्य तुलायाश्चाप्रपूरकम् ॥ १५ ॥
18289
18290 एवमुक्तरीत्या महाकाशे मायाकाशे स्थितं जगदभित्तिमन्निरावरणं
18291 चिदाकाशमेव । परिच्छिन्नजगदभेदे चितोऽपि तावन्मात्रतां वारयति -
18292 तद्देशस्येति । तद्देशस्य चित्प्रदेशस्याणुमात्रस्याल्पतरस्यापि
18293 अल्पान्तःकरणवृत्तितद्वासनापरिच्छिन्नाणुतमचिद्भागेऽपि
18294 सर्वजगत्परिच्छेदभानेन तदन्तर्भाव्यस्य जगतस्तदप्रपूरकत्वे दूरनिरस्ता
18295 ब्रह्मचैतन्यस्य तावन्मात्रतेति भावः ॥ १५ ॥
18296
18297 आकाशरूपमेवाच्छं पिण्डग्रहविवर्जितम् ।
18298 व्योम्नि व्योममयं चित्रं संकल्पपुरवत्स्थितम् ॥ १६ ॥
18299
18300 कथं व्योमवच्छून्यप्रायचित्तवृत्तितद्वासनान्तर्भूता
18301 विपुरतमजगदवस्थितिस्तत्राह - आकाशेति । पिण्डग्रहो मूर्तिस्वीकारः ।
18302 तत्रानुभवारोहाय दृष्टान्तमाह - संकल्पेति ॥ १६ ॥
18303
18304 अत्रेदं मण्डपाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् ।

18305 निःसंदेहो यथैषोऽर्थश्चित्ते विश्रान्तिमेष्यति ॥ १७ ॥
18306
18307 उक्तेऽर्थे रामस्य संदेहव्यामोहानवधारणानि लिङ्गैरुपलक्ष्य
18308 श्रीवसिष्ठस्तदपनोदाय तदुपपत्तिसहस्रकथानुरञ्जनान्वितं विस्तृतं
18309 मण्डपोपाख्यानं श्रावयितुं प्रतिजानीते - अत्रेति ॥ १७ ॥
18310
18311 प्। १६८)
18312
18313 श्रीराम उवाच ।
18314
18315 सद्बोधवृद्धये ब्रह्मन्समासेन वदाशु मे ।
18316 मण्डपाख्यानमखिलं येन बोधो विवर्धते ॥ १८ ॥
18317
18318 समासेनानुपयुक्तार्थे संक्षेपेण ।
18319 पूर्वतरप्रतिज्ञायामिवोक्तिविलम्बमाशङ्क्याह - आश्विति ॥ १८ ॥
18320
18321 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
18322
18323 अभूदस्मिन्महीपीठे कुलपद्मो विकाशवान् ।
18324 पद्मो नाम नृपः श्रीमान्बहुपुत्रो विवेकवान् ॥ १९ ॥
18325
18326 कुलस्य वंशस्य पद्म इव यशःसौरभ्यहेतुत्वात्पद्मः ॥ १९ ॥
18327
18328 मर्यादापालनाम्भोधिर्द्विषत्तिमिरभास्करः ।
18329 कान्ताकुमुदिनीचन्द्रो दोषतृणहुताशनः ॥ २० ॥
18330
18331 वर्णाश्रममर्यादा वेला द्वीपमर्यादा च ॥ २० ॥
18332
18333 मेरुर्विबुधवृन्दानां यशश्चन्द्रो भवार्णवे ।
18334 सरः सद्गुणहंसानां कमलामलभास्करः ॥ २१ ॥
18335
18336 विबुधा विद्वांसो देवाश्च तद्वृन्दानाम् । कमलाः
18337 संपदस्तल्लक्षणकमलानां भास्करः ॥ २१ ॥
18338
18339 संग्रामवीरुत्पवनो मनोमातङ्गकेसरी ।
18340 समस्तविद्यादयितः सर्वाश्चर्यगुणाकरः ॥ २२ ॥
18341
18342
18343 संग्रामे वीरुत्प्रायाणां परेषां पवन इव प्रकम्पयिता अत एव
18344 मानोर्जिततन्मनोलक्षणमातङ्गानां केसरी शतून्मानभङ्गेन नमयिता न
18345 हन्तेत्याशयः । दयितः प्रियः ॥ २२ ॥
18346
18347 सुरारिसागरक्षोभविलसन्मन्दराचलः ।
18348 विलासपुष्पौघमधुः सौभाग्यकुसुमायुधः ॥ २३ ॥
18349
18350 तस्येन्द्रशत्रुजेतृत्वमाह - सुरारीति । मधुर्वसन्तः ॥ २३ ॥
18351
18352 लीलालतालास्यमरुत्साहसोत्साहकेशवः ।
18353 सौजन्यकैरवशशी दुर्लीलावल्लिकानलः ॥ २४ ॥
18354
18355 सर्वासाध्यधरण्युद्धारादिसाधनोद्योगः साहसम् ।
18356 दुश्चेष्टाविषवल्लीनामनल इव दाहकः । कुत्सायां कन् ॥ २४ ॥

तस्यास्ति सुभगा भार्या लीला नाम विलासिनी ।
सर्वसौभाग्यवलिता कमलेवोदिताऽवनौ ॥ २५ ॥

वलिता वेष्टिता । कमला लक्ष्मीः ॥ २५ ॥

सर्वानुवृत्तिललिता लीला मधुरभाषिणी ।
सानन्दमन्दचलिता द्वितीयेन्दूदयस्मिता ॥ २६ ॥

सर्वास्वनुवृत्तिषु भर्तृसेवाप्रकारेषु सर्वेषां परिजनानां वा
अनुवृत्तिष्वनुकूलाचरणेषु ललिता ॥ २६ ॥

अलकालिमनोहारिवदनाम्भोजशालिनी ।
सिताङ्गी कर्णिकागौरी जङ्गमेव सरोजिनी ॥ २७ ॥

अलका एव अलयो भ्रमराः । सिताङ्गी निर्मलाङ्गी । कर्णिकेव कर्णिकया च गौरी ।
एवमग्रेऽप्युपमानसाधारणविशेषणानि योज्यानि ॥ २७ ॥

लतविलासकुन्दौघभासिनी रसशालिनी ।
प्रवालहस्ता पुष्पाभा मधुश्रीरिव देहिनी ॥ २८ ॥

रसः प्रेमा मकरन्दश्च ॥ २८ ॥

अवदाततनुः पुण्या स्पर्शनाह्लादकारिणी ।
गङ्गेव गां गता देहवती हंसविलासिनी ॥ २९ ॥

अवदाततनुः स्वच्छदेहा ॥ २९ ॥

तस्य भूतलपुष्पेषोः सकलाह्लाददायिनः ।
परिचर्यां चिरं कर्तुमन्या रतिरिवोदिता ॥ ३० ॥

उद्विग्ने प्रोद्विग्ना
मुदिते मुदिता समाकुलाकुलिते ।
प्रतिबिम्बसमा कान्ता
संक्रुद्धे केवलं भीता ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
मण्डपोपाख्याने राजवर्णनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे राजवर्णनं
नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः १६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

भूतलाप्सरसा सार्धमनन्यदयितापतिः ।
अकृत्रिमप्रेमरसं स रेमे कान्तया तया ॥ १ ॥

अतृप्तिः कामभोगेभ्यो भूयो दुःखावसानता ।
देवैरप्यन्यथाकर्तुमशक्येत्यत्र कीर्त्यते ॥ १ ॥

18409 अनन्यदयितापतिरिति प्रेमरसस्याकृत्रिमत्वे हेतुः ॥ १ ॥
18410
18411 उद्यानवनगुल्मेषु तमालगहनेषु च ।
18412 पुष्पमण्डपरम्येषु लतावलयसद्मसु ॥ २ ॥
18413
18414 उद्यानवनगुल्मेष्वित्यादीनां रेमे इत्यत्रैवान्वयः ॥ २ ॥
18415
18416 पुष्पान्तःपुरशय्यासु पुष्पसंभारवीथिषु ।
18417 वसन्तोद्यानदोलासु क्रीडापुष्करिणीषु च ॥ ३ ॥
18418
18419 चन्दनद्रुमशैलेषु संतानकतलेषु च ।
18420 कदम्बनीपगेहेषु पारिभद्रोदरेषु च ॥ ४ ॥
18421
18422 संतानकाः कल्पवृक्षविशेषाः स्वप्रभावादिन्द्रप्रसादाद्वा प्राप्तास्तेषां
18423 तलेषु ॥ ४ ॥
18424
18425 विकसत्कुन्दमन्दारमकरन्दसुगन्धिषु ।
18426 वसन्तवनजालेषु कूजत्कोकिलपक्षिषु ॥ ५ ॥
18427
18428 नानारण्यतृणानां च स्थलेषु मृदुदीप्तिषु ।
18429 निझरिषु तरत्तारसीकरासारवर्षिषु ॥ ६ ॥
18430
18431 तरतां प्लवमानानां तारसीकराणामासारो धारासंपातः ॥ ६ ॥
18432
18433 शैलानां मणिमाणिक्यशिलानां फलकेषु च ।
18434 देवर्षिमुनिगेहेषु दूरपुण्याश्रमेषु च ॥ ७ ॥
18435
18436 देवर्षिमुनिगेहेषु सहयात्रारूपं रमणम् ॥ ७ ॥
18437
18438 प्। १६९)
18439
18440 कुमुद्वतीषु फुल्लासु स्मेरासु नलिनीषु च ।
18441 वनस्थलीषु कृष्णासु फुल्लासु फलिनीषु च ॥ ८ ॥
18442
18443 कुमुद्वतीषु निशि नलिनीषु दिवा ॥ ८ ॥
18444
18445 सुरतैः सुरतारुण्यैः सुन्दरः सुन्दरेहितैः ।
18446 ईहितैः पेशलान्योन्यघनप्रेमरसाधिकैः ॥ ९ ॥
18447
18448 सुरसदृशैस्तारुण्यैः । सुन्दराणां विषयाणामीहितैरीप्सितैः ।
18449 ईहितैर्विलासचेष्टितैः ॥ ९ ॥
18450
18451 प्रहेलिकाभिराख्यानैस्तथा चाक्षरमुष्टिभिः ।
18452 अष्टापदैर्बहुद्यूतैस्तथा गूढचतुर्थकैः ॥ १० ॥
18453
18454 प्रहेलिकाः लौकिकपरिहासकथाः । आख्यानानि पौराणिकानि । अक्षरमुष्ट्यादयो
18455 द्यूतविशेषाः ॥ १० ॥
18456
18457 नाटिकाख्यायिकाभिश्च श्लोकैर्विन्दुमतिक्रमैः ।
18458 देशकालविभागैश्च नगरग्रामचेष्टितैः ॥ ११ ॥
18459
18460 नाट्यदृश्यार्थाः प्रबन्धा नाटिकाः ।

18461 श्रवणमात्रास्वाद्यकाव्यनिबन्धकथा आख्यायिकाः। विन्दूनां विदुषां
18462 मतिभिः क्रम्यन्ते अवगम्यन्त इति विन्दुमतिक्रमैर्गूढाशयश्लोकैः।
18463 नगरग्रामचेष्टितैरनुकृतैरिति यावत्॥ ११॥
18464
18465 स्रग्दाममालावलितैर्नानाभरणयोजनैः।
18466 लीलाविलोलचलनैर्विचित्ररसभोजनैः॥ १२॥
18467
18468 वलितैर्वेष्टनैः॥ १२॥
18469
18470 आर्द्रकुङ्कुमकर्पूरताम्बूलीदलचर्वणैः।
18471 फुल्लपुष्पलतागुञ्जादेहगोपनखव्रणैः॥ १३॥
18472
18473 फुल्लैः पुष्पैर्लताभिर्गुञ्जाभिर्वा देहस्य गोपनं पिधानं येषु
18474 तथाविधैर्नखव्रणैर्नखक्षतैः॥ १३॥
18475
18476 समालम्भनलीलाभिर्मालाप्रहरणक्रमैः।
18477 गृहे कुसुमदोलाभिरन्योन्यं दोलनक्रमैः॥ १४॥
18478
18479 अनुधावनेन स्पर्शः समालम्भनं तत्प्रधानलीलाभिः॥ १४॥
18480
18481 नौयानयुग्महस्त्यश्वदान्तोष्ट्रादिगमागमैः।
18482 जलकेलिविलासेन परस्परसमुक्षणैः॥ १५॥
18483
18484 नौभिर्यानं जलेषु। युग्मभूतहस्त्यश्वानां दान्तानां दमनेन
18485 शिक्षितानामुष्ट्रादीनां च गमागमैश्चंक्रमणपरिवर्तनैः॥ १५॥
18486
18487 नृत्यगीतकलालास्यतालताण्डवमण्डनैः।
18488 संगीतकैः संकथनिर्वीणामुरजवादनैः॥ १६॥
18489
18490 गीतिकथालापाः संकथनानि॥ १६॥
18491
18492 उद्यानेषु सरित्तीरवृक्षेषु वरवीथिषु।
18493 अन्तःपुरेषु हर्म्येषु फुल्लदोलावदोलनैः॥ १७॥
18494
18495 सा तथा सुखसंवृद्धा तस्य प्रणयिनी प्रिया।
18496 एकदा चिन्तयामास सुभ्रूः संकल्पशालिनी॥ १८॥
18497
18498 प्राणेभ्योऽपि प्रियो भर्ता ममैष जगतीपतिः।
18499 यौवनोल्लासवाञ्श्रीमान्कथं स्यादजरामरः॥ १९॥
18500
18501 भर्त्रानेन सहोत्तुङ्गस्तनी कुसुमसद्मसु।
18502 कथं स्वैरं चिरं कान्ता रमे युगशतान्यहम्॥ २०॥
18503
18504 तथा यते यत्नमतस्तपोजपयमेहितैः।
18505 रजनीशमुखो राजा यथा स्यादजरामरः॥ २१॥
18506
18507 यमेहितैर्नियमानुष्ठानैः॥ २१॥
18508
18509 ज्ञानवृद्धांस्तपोवृद्धान्विद्यावृद्धानहं द्विजान्।
18510 पृच्छामि तावन्मरणं कथं न स्यान्नृणामिति॥ २२॥
18511
18512 इत्यानीयाथ संपूज्य द्विजान्पप्रच्छ सा नता।

18513 अमरत्वं कथं विप्रा भवेदिति पुनःपुनः ॥ २३ ॥
18514
18515 इति चिन्तयामासेति पूर्वतनेनान्वयः । अमरत्वं भर्तुः स्वस्य चेति शेषः ॥ २३ ॥
18516
18517 विप्रा ऊचुः ।
18518
18519 तपोजपयमैर्देवि समस्ताः सिद्धसिद्धयः ।
18520 संप्राप्यन्तेऽमरत्वं तु न कदाचन लभ्यते ॥ २४ ॥
18521
18522 इत्याकर्ण्य द्विजमुखाच्चिन्तयामास सा पुनः ।
18523 इदं स्वप्रज्ञयैवाशु भीता प्रियवियोगतः ॥ २५ ॥
18524
18525 स्वप्रज्ञयैव इदं वक्ष्यमाणं चिन्तयामास ॥ २५ ॥
18526
18527 मरणं भर्तुरग्रे मे यदि दैवाद्भविष्यति ।
18528 तत्सर्वदुःखनिर्मुक्ता संस्थास्ये सुखमात्मनि ॥ २६ ॥
18529
18530 आत्मनि सर्वदुःखनिर्मुक्ता । परलोके एतज्जन्मस्मरणाभावेन
18531 भर्तृवियोगदुःखाप्रसक्तेरिति भावः ॥ २६ ॥
18532
18533 अथ वर्षसहस्रेण भर्तादौ चेन्मरिष्यति ।
18534 तत्करिष्ये तथा येन जीवो गेहान्न यास्यति ॥ २७ ॥
18535
18536 तद्भ्रमद्भर्तृजीवेऽस्मिन्निजे शुद्धान्तमण्डपे ।
18537 भर्त्रा विलोकिता नित्यं निवत्स्यामि यथासुखम् ॥ २८ ॥
18538
18539 शुद्धान्तस्यान्तःपुरस्य मण्डपे ॥ २८ ॥
18540
18541 अद्यैवारभ्यैतदर्थं देवीं ज्ञप्तिं सरस्वतीम् ।
18542 जपोपवासनियमैरातोषं पूजयाम्यहम् ॥ २९ ॥
18543
18544 ज्ञप्तिं चिद्रूपम् ॥ २९ ॥
18545
18546 इति निश्चित्य सा नाथमनुक्त्वैव वराङ्गना ।
18547 यथाशास्त्रं चचारोग्रं तथा नियममास्थिता ॥ ३० ॥
18548
18549 नाथमनुक्त्वेति । ननु या स्त्री भर्त्राऽननुज्ञाता उपवासव्रतं चरेत् । आयुष्यं
18550 हरते भर्तुर्मृता नरकमृच्छति ॥ इति निन्दितमिदं कथं यथाशास्त्रमिति
18551 चेत् । प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा सदा भर्तृहितं चरेत् ।
18552 व्रतोपवासनियमैरुपचारैश्च लौकिकैः ॥ इति शास्त्रनिन्दाया
18553 भर्तृहितातिरिक्तस्वकाम्योपवासादिविषयत्वाददोषः ॥ ३० ॥
18554
18555 त्रिरात्रस्य त्रिरात्रस्य पर्यन्ते कृतपारणा ।
18556 देवद्विजगुरुप्राज्ञविद्वत्पूजापरायणा ॥ ३१ ॥
18557
18558 स्नानदानतपोध्याननित्योद्युक्तशरीरिका ।
18559 सर्वास्तिक्यसदाचारकारिणी क्लेशहारिणी ॥ ३२ ॥
18560
18561 सर्वस्मिन् शास्त्रार्थे अस्त्यवश्यं फलमिति बुद्धिः सर्वास्तिक्यम् ॥ ३२ ॥
18562
18563 यथाकालं यथोद्योगं यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
18564 तोषयामास भर्तारमपरिज्ञातसंस्थितिः ॥ ३३ ॥

18565
18566 त्रिरात्रशतमेवं सा बाला नियमशालिनी।
18567 अनारतं तपोनिष्ठामतिष्ठत्कष्टचेष्टया॥ ३४॥
18568
18569 अतिष्ठत् अनुष्ठितवती॥ ३४॥
18570
18571 प्। १७०)
18572
18573 त्रिरात्राणां शते चाथ पूजिता प्रतिमानिता।
18574 तुष्टा भगवती गौरी वागीशा समुवाच ताम्॥ ३५॥
18575
18576 बाह्योपचारैः पूजिता भावोपचारैः प्रतिमानिता॥ ३५॥
18577
18578 श्रीसरस्वत्युवाच।
18579
18580 निरन्तरेण तपसा भर्तृभक्त्यतिशालिना।
18581 परितुष्टास्मि ते वत्से गृहाण वरमीप्सितम्॥ ३६॥
18582
18583 श्रीराज्ञ्युवाच।
18584
18585 जय जन्मजराज्वालादाहदोषशशिप्रभे।
18586 जय हार्दान्धिकारौघनिवारणरविप्रभे॥ ३७॥
18587
18588 भाविभर्तृजीवनब्रह्मविद्याप्राप्तिं भाग्यानुरूपामेव स्तुतिं
18589 दैवाद्राज्ञ्युवाच - जयेति॥ ३७॥
18590
18591 अम्ब मातर्जगन्मातस्त्रायस्व कृपणामिमाम्।
18592 इदं वरद्वयं देहि यदहं प्रार्थये शुभे॥ ३८॥
18593
18594 इमां मामिति शेषः॥ ३८॥
18595
18596 एकं तावद्विदेहस्य भर्तुर्जीवो ममाम्बिके।
18597 अस्मादेव हि मा यासीन्निजान्तःपुरमण्डपात्॥ ३९॥
18598
18599 द्वितीयं त्वां महादेवि प्रार्थयेऽहं यदा यदा।
18600 दर्शनाय वरार्थाय तदा मे देहि दर्शनम्॥ ४०॥
18601
18602 यदा यदा वरार्थाय दर्शनाय प्रार्थये तदा दर्शनं देहीत्यन्वयः॥ ४०॥
18603
18604 इत्याकर्ण्य जगन्माता तवास्त्वेवमिति स्वयम्।
18605 उक्त्वान्तर्धानमगमत्प्रोत्थायोर्मिरिवार्णवे॥ ४१॥
18606
18607 अथ सा राजमहिषी परितुष्टेष्टदेवता।
18608 श्रुतगीतेव हरिणी बभूवानन्दधारिणी॥ ४२॥
18609
18610 पक्षमासर्तुकटके दिनारे वर्षदण्डके।
18611 क्षणनाभौ स्पन्दमये कालचक्रे वहत्यथ॥ ४३॥
18612
18613 पक्षा नेमिकटका मासा मध्यकटका ऋतवो नाभिकटका यस्य। त्रिनाभि
18614 चक्रमजरम् इति श्रुतेः। त्रतयानुस्यूतानि दिनान्यरास्तिर्यगनुप्रोतशङ्कवः
18615 केसरप्राया यस्य। वर्षः संवत्सरोऽक्षदण्डको यस्य।
18616 क्षणस्त्रिंशत्कलात्मको नाभिर्मध्यच्छिद्रं यस्य तथाविधे

18617 सूर्यादिस्पन्दमये ॥ ४३ ॥
18618

18619 अन्तर्धिमाजगामास्याः पत्युस्तच्चेतनं तनौ ।
18620 संदृश्यमानमेवाशु शुष्कपत्त्ररसो यथा ॥ ४४ ॥
18621

18622 रणखण्डितदेहस्येत्युत्तराल्लभ्यते [देहस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं
18623 पदमेतत् ४५ तमश्लोकगतरणखण्डितदेहे इति सप्तम्येकवचननिर्देशकमिति
18624 भाति] । पत्युस्तत्प्राणनादिलिङ्गैः प्रत्यक्षप्रायं चेतनं तनौ लिङ्गदेहे
18625 अन्तर्धिं तिरोभावमाययौ ॥ ४४ ॥
18626

18627 रणखण्डितदेहेऽस्मिन्मृतेऽन्तःपुरमण्डपे ।
18628 निर्जला नलिनीवासौ परां म्लानिमुपाययौ ॥ ४५ ॥
18629

18630 नलिनी पद्मिनी ॥ ४५ ॥
18631

18632 विषोष्णश्वसनध्वस्तसकलाधरपल्लवा ।
18633 प्राप सा मरणावस्थां सशल्येव मृगी यथा ॥ ४६ ॥
18634

18635 विषवदुष्णेन निःश्वसनेन ध्वस्तो विवर्णीकृतः । सशल्येवेत्युत्प्रेक्षा ।
18636 मृगी यथेत्युपमेति न यथाशब्दपौनरुक्त्यम् । सशल्येति मृग्या अपि
18637 विशेषणम् ॥ ४६ ॥
18638

18639 प्राप सा तमसान्धत्वं तस्मिन्मरणमागते ।
18640 दीपज्वालालवे क्षीणे सद्मश्रीरिव भूषिता ॥ ४७ ॥
18641

18642 सद्मश्रीर्गृहशोभा । भूषिता प्राग्दीपेनालंकृता ॥ ४७ ॥
18643

18644 कार्श्यमाप क्षणेनासौ बाला विरसतां गता ।
18645 यथा स्रोतस्विनी स्रोतःक्षये क्षारविधूसरा ॥ ४८ ॥
18646

18647 स्रोतसः प्रवाहस्य क्षये शोषे क्षारेणोषेण विधूसरा ॥ ४८ ॥
18648

18649 क्षिप्रमाक्रन्दिनी क्षिप्रं मौनमूका वियोगिनी ।
18650 बभूव चक्रवाक्रीव मानिनी मरणोन्मुखी ॥ ४९ ॥
18651

18652 मानिनी प्राग्भर्तृमन्मानवती तत्क्षयान्मरणोन्मुखी ॥ ४९ ॥
18653

18654 अथ तामतिमात्रविह्वलां
18655 सकृपाकाशभवा सरस्वती ।
18656 शफरीं ह्रदशोषविह्वलां
18657 प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पतः ॥ ५० ॥
18658

18659 सकृपा प्राग्बहुजन्मस्वाराधितत्वात्तत्त्वज्ञानदानपर्यवसितकृपावती ।
18660 आकाशभवा अशरीरिणीति यावत् । अन्वकम्पतेत्यनुकम्पाफलमाश्वासनं
18661 लक्ष्यते ॥ ५० ॥
18662

18663 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
18664 मण्डपोपाख्याने राज्ञीपरिदेवनं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
18665

18666 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
18667 राज्ञीपरिदेवनं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
18668

18669 सप्तदशः सर्गः १७
18670
18671 श्रीसरस्वत्युवाच ।
18672
18673 शवीभूतमिमं वत्से भर्तारं पुष्पपुञ्जके ।
18674 आच्छाद्य स्थापयैनं त्वं पुनर्भर्तारमेष्यसि ॥ १ ॥
18675
18676 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नव्यप्राक्तनसर्गयोः ।
18677 मनोमात्रविलासत्वात्तुल्यत्वमिह बोध्यते ॥ १ ॥
18678
18679 अशरीरिण्येवाश्वासनवरप्रदानाभ्यामनुकम्पमाना श्रीसरस्वत्युवाच -
18680 शवीभूतमिति । पुष्पपुञ्जके पुष्पराशौ ॥ १ ॥
18681
18682 पुष्पाणि म्लानिमेष्यन्ति नो नचैष विनङ्क्ष्यति ।
18683 भूयश्च तव भर्तृत्वमचिरेण करिष्यति ॥ २ ॥
18684
18685 नो इति निषेधार्थो निपातः पूर्वान्वयी ॥ २ ॥
18686
18687 एतदीयश्च जीवोऽसावाकाशविशदस्तव ।
18688 न निर्गमिष्यति क्षिप्रमितोऽन्तःपुरमण्डपात् ॥ ३ ॥
18689
18690 प्राक्तनवरस्यासत्यताशङ्कां वारयति - एतदीय इति ॥ ३ ॥
18691
18692 षट्पदश्रेणिनयना समाकर्ण्येति बन्धुभिः ।
18693 सा समाश्वासितागत्य पयोभिरिव पद्मिनी ॥ ४ ॥
18694
18695 यथा पयःशोषाच्छुष्यन्ती पद्मिनी पयोभिरागत्याश्वास्यते तद्वत् ॥ ४ ॥
18696
18697 पतिं संस्थाप्य तत्रैव पुष्पपूरप्रगोपितम् ।
18698 किंचिदाश्वासिताऽतिष्ठद्दरिद्रेव निधानिनी ॥ ५ ॥
18699
18700 प्। १७१)
18701
18702 तस्मिन्नेव दिने सैषा तस्मिञ्छुद्धान्तमण्डपे ।
18703 अर्धरात्रे परिजने सर्वस्मिन्निद्रया हृते ॥ ६ ॥
18704
18705 शुद्धान्तोऽवरोधः ॥ ६ ॥
18706
18707 ज्ञप्तिं भगवतीं देवीं शुद्धध्यानमहाधिया ।
18708 दुःखादाह्वाययामास सोवाच समुपेत्य ताम् ॥ ७ ॥
18709
18710 शुद्धध्यानसहितमहाधिया आहूतेवागतेत्याह्वाययामासेत्युत्प्रेक्षा । अर्तिह्री
18711 - इत्येतदपवादेन शाच्छासाह्वा - इत्यादिना युक् । सा सरस्वती ॥ ७ ॥
18712
18713 किं स्मृतास्मि त्वया वत्से धत्से किमिति शोकिताम् ।
18714 संसारभ्रान्तयो भान्ति मृगतृष्णाम्बुवन्मुधा ॥ ८ ॥
18715
18716 तत्रादौ शोकापनयाय तद्धेतूनां मिथ्यात्वमाह - संसारेति ॥ ८ ॥
18717
18718 लीलोवाच ।
18719
18720 क्व ममावस्थितो भर्ता किं करोत्यथ कीदृशः ।

18721 समीपं नय मां तस्य नैका शक्नोपि जीवितुम् ॥ ९ ॥
18722
18723 श्रीदेव्युवाच ।
18724
18725 चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।
18726 द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥ १० ॥
18727
18728 इहलोकवत्परलोककल्पनाया अपि चिन्मात्राधिष्ठानकत्वं दर्शयितुं
18729 चिदाकाशं विविच्य दर्शयति - चित्तेति । वासनामयं चित्ताकाशं निरूढं
18730 व्यावहारिकं तृतीयकं उभयसंधावुभयशून्यं चिदाकाशं
18731 सुलक्ष्यमिति भावः ॥ १० ॥
18732
18733 तच्चिदाकाशकोशात्म चिदाकाशैकभावनात् ।
18734 अविद्यमानमप्याशु दृश्यतेऽथानुभूयते ॥ ११ ॥
18735
18736 चिदाकाशमेव स्वावरणाज्ञानाविविक्तं स्फुरदसज्जगदात्मना सद्यो
18737 दृश्यते तेन च दुःखाद्यनुभूयत इत्याह - तदिति । तत्
18738 पृथगविद्यमानमपि चिदाकाशस्यैकाग्रचिन्तनात् आशु इत एव दृश्यते अथ
18739 तत्र गत्वा अनुभूयते चेत्यर्थः ॥ ११ ॥
18740
18741 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ संविदो मध्यमेव यत् ।
18742 निमिषेण चिदाकाशं तद्विद्धि वरवर्णिनि ॥ १२ ॥
18743
18744 तदर्थं चिदाकाशं परिचाययति - देशादिति ।
18745 क्रमिकविषयद्वयाभाससंधौ तदुभयशून्यचिदाकाशः सुलक्ष्य इत्यर्थः
18746 ॥ १२ ॥
18747
18748 तस्मिन्निरस्तनिःशेषसंकल्पा स्थितिमेषि चेत् ।
18749 सर्वात्मकं पदं तत्त्वं त्वं तदाप्रोष्यसंशयम् ॥ १३ ॥
18750
18751 अतस्तव तत्प्राप्तिरेव तद्भावस्थितभर्तृसमीपे प्राप्तिस्तत्रैव
18752 भर्तृपरलोककल्पनादित्याशयेनाह - तस्मिन्निति ॥ १३ ॥
18753
18754 अत्यन्ताभावसंपत्त्या जगतश्चैतदाप्यते ।
18755 नान्यथा मद्वरेणाशु त्वं तु प्राप्स्यसि सुन्दरि ॥ १४ ॥
18756
18757 कथं तर्हि तत्प्राप्तिस्तत्रोपायमाह - अत्यन्तेति । तत्त्वदर्शनेनाविद्याक्षये
18758 द्वैतानुदय एवात्यन्ताभावसंपत्तिः । तत्र नान्यः पन्था इति
18759 श्रुतिर्मानमित्यभिप्रेत्याह - नान्यथेति । मम तर्हि कथं
18760 ज्ञानप्राप्तिस्तत्राह - मद्वरेणेति ॥ १४ ॥
18761
18762 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
18763
18764 इत्युक्त्वा सा ययौ देवी दिव्यमात्मीयमास्पदम् ।
18765 लीला तु लीलयैवासीन्निर्विकल्पसमाधिभाक् ॥ १५ ॥
18766
18767 लीलया वरप्रभावाद्दिनैवाभ्यासश्रमम् ॥ १५ ॥
18768
18769 तत्तत्याज निमेषेण सान्तःकरणपञ्जरम् ।
18770 स्वदेहं खमिवोड्डीना मुक्तनीडा विहंगमी ॥ १६ ॥
18771
18772 लोहपञ्जरवद्दुर्भेद्यान्तःकरणसहितं स्थूलदेहम् । स्थिरीकृतचेतसा

18773 अभिमानत्याग एवात्र विवक्षितो नतु मरणवद्बहिर्निर्गमनम् ॥ १६ ॥
18774
18775 ददर्श खस्था भर्तारं तस्मिन्नेवालयाम्बरे ।
18776 संस्थितं पृथ्वीपालमास्थाने बहुराजनि ॥ १७ ॥
18777
18778 खमत्र चिदाकाशस्तत्स्था सती आलयाम्बरे
18779 आविर्भूतस्ववासनाकर्मानुरूपदेहगेहादिसंपत्त्या संस्थितम् ॥ १७ ॥
18780
18781 सिंहासने समारूढं जयजीवेति संस्तुतम् ।
18782 प्रस्तुतं मण्डलानीककार्यमाहर्तुमादृतम् ॥ १८ ॥
18783
18784 प्रस्तुतमुपस्थितं कार्यमाहर्तुं संपादयितुम् ॥ १८ ॥
18785
18786 पताकामञ्जरीकीर्णराजधानीगृहस्थितम् ।
18787 पूर्वद्वारस्थितासंख्यमुनिविप्रर्षिमण्डलम् ॥ १९ ॥
18788
18789 पताकामण्डलैर्व्याप्ताया राजधान्याः प्रधानगृहे स्थितम् । इत आरभ्य
18790 बहुपदबहुव्रीहयः सर्वे ॥ १९ ॥
18791
18792 दक्षिणद्वारगासंख्यराजराजेशमण्डलम् ।
18793 पश्चिमद्वारगासंख्यललनालोकमण्डलम् ॥ २० ॥
18794
18795 ललनालोकाः स्त्रीजनाः ॥ २० ॥
18796
18797 उत्तरद्वारगासंख्यरथहस्त्यश्वसंकुलम् ।
18798 एकभृत्यविनिर्णीतदक्षिणापथविग्रह्म ॥ २१ ॥
18799
18800 एकभृत्यवचसा विनिर्णीतो दक्षिणापथे विग्रहो युद्धप्रसङ्गो येन ॥ २१ ॥
18801
18802 कर्णाटनाथरचितपूर्वदेशक्रियाक्रमम् ।
18803 सुराष्ट्राधिपनिर्णीतसर्वम्लेच्छोत्तरापथम् ॥ २२ ॥
18804
18805 सर्वदेशराजानां तद्वश्यतां दर्शयति - कर्णाटेति । क्रियाक्रमो
18806 व्यवहारमर्यादास्थापनम् । निर्णीताः निगृह्य वशीकृताः ॥ २२ ॥
18807
18808 मालदेशसमाक्रान्तसर्वपाश्चात्यतङ्गणम् ।
18809 दक्षिणाब्धितटायातलङ्कादूतविनोदितम् ॥ २३ ॥
18810
18811 मालदानामीशेन राज्ञा सम्यगाक्रान्तास्तङ्गणा देशविशेषाः ॥ २३ ॥
18812
18813 पूर्वाब्धितटमाहेन्द्रसिद्धोक्तगगनापगम् ।
18814 उत्तराब्धितटायातदूतवर्णितगुह्यकम् ॥ २४ ॥
18815
18816 महेन्द्रपर्वते भवो माहेन्द्रः सिद्धस्तपस्वी तेनोक्ता वर्णिता
18817 सहस्रमुखविस्तारादिविचित्रा गगनापगा गङ्गा यस्मै ॥ २४ ॥
18818
18819 पश्चिमाब्धितटालोकवर्णितास्तमयक्रमम् ।
18820 असंख्यबद्धभूपालकलाकीर्णाखिलाजिरम् ॥ २५ ॥
18821
18822 अब्धितटमालोकितवानित्यब्धितटालोको दूतस्तेन वर्णितः । असंख्यानां
18823 श्रेणीबद्धानां भूपालानां कलाभिः कान्तिभिः ॥ २५ ॥
18824

18825 यज्ञवाटपठद्विप्रजिततूर्याग्रनिःस्वनम् ।
18826 बन्दिकोलाहलोल्लासप्रतिश्रुद्वनकुञ्जरम् ॥ २६ ॥
18827
18828 तुर्याग्रं वाद्यश्रेष्ठम् । वन्दिकोलाहलोल्लासस्य प्रतिश्रुतः प्रतिध्वनिकरा
18829 वनकुञ्जरा यस्य ॥ २६ ॥
18830
18831 प्। १७२)
18832
18833 गेयवाद्योतध्वानप्रध्वनद्गानान्तरम् ।
18834 हयहस्तिरथाराजिरजोमेघघनाम्बरम् ॥ २७ ॥
18835
18836 गेयेभ्यो वाद्येभ्यश्चोद्यतैर्ध्वनैः प्रध्वनद्गगनमध्यं यस्य ।
18837 हयादीनां आ सर्वतो राजयो यत्र ॥ २७ ॥
18838
18839 पुष्पकर्पूरधूपाढ्यं गन्धामोदितपर्वतम् ।
18840 सर्वमण्डलसंभाररचितानेकशासनम् ॥ २८ ॥
18841
18842 पर्वतशब्देन पर्वतसदृशाः प्रासादा उच्यन्ते । सर्वेभ्यो मण्डलेभ्य
18843 आहृत्योपायनादि संभरन्ति पूरयन्ति गृहं ये
18844 मृत्यास्तेभ्योरचितानेकशासनम् ॥ २८ ॥
18845
18846 यशःकर्पूरजलदसुशुभ्राम्बरपर्वतम् ।
18847 रोदसीस्तम्भभूतैकस्वप्रतापजितार्ककम् ॥ २९ ॥
18848
18849 स्वयशःकर्पूरराश्युपमाना जलदलक्षणाः सुशुभ्रा अम्बरोद्भूतपर्वता
18850 यस्य ॥ २९ ॥
18851
18852 आरम्भमन्थरोदारकार्यसंव्यग्रभूमिपम् ।
18853 नानानगरनिर्माणसोद्योगस्थपतीश्वरम् ॥ ३० ॥
18854
18855 आरम्भमन्थरेषु गुरुतरारम्भेषूदारकार्येषु संव्यग्रा भूमिपाः
18856 सामन्ता यस्य । स्थपतयः शिल्पिकुलपतयः ॥ ३० ॥
18857
18858 पपाताथ महारम्भा सा तां नरपतेः सभाम् ।
18859 व्योमात्मिका व्योममयीं मिहिकेवाम्बराटवीम् ॥ ३१ ॥
18860
18861 पपात प्रविवेश । सा लीला । वासनामात्ररूपत्वादुभयोर्व्योमरूपता । मिहिका
18862 नीहारपटली ॥ ३१ ॥
18863
18864 भ्रमन्तीं तत्र तामग्रे ददृशुस्ते न केचन ।
18865 संकल्पमात्ररचितां पुरुषाः कामिनीमिव ॥ ३२ ॥
18866
18867 संकल्पमात्ररचितामित्युभयान्वयि ॥ ३२ ॥
18868
18869 तथा ते तां न ददृशुः संचरन्तीं पुरोगताम् ।
18870 अन्यसंकल्परचितामन्येन नगरीं यथा ॥ ३३ ॥
18871
18872 प्राक्तनानेव तान्सर्वान्स्वान्ददर्श सभागतान् ।
18873 भूभृतेव सुसंप्राप्तान्नगरान्नगरान्तरम् ॥ ३४ ॥
18874
18875 स्वान्स्वीयान् । भूमृता सहेति शेषः ॥ ३४ ॥
18876

18877 तद्देशांस्तत्समाचारांस्तथा तानेव बालकान् |
18878 ता एव बालवनितास्तांस्तानेव च मन्त्रिणः || ३५ ||
18879
18880 तैः स्वदेशीयैः सम आचारो येषां तन् || ३५ ||
18881
18882 तानेव भूमिपालांश्च तांस्तानेव च पण्डितान् |
18883 तानेव नर्मसचिवान्भृत्यांस्तानेव तादृशान् || ३६ ||
18884
18885 नर्मसचिवान् रहस्यविचारसहायान् || ३६ ||
18886
18887 अथान्यानप्यपूर्वांश्च पण्डितान्सुहृदस्तथा |
18888 व्यवहारांस्तथान्यांश्च पौरानन्यांस्तथैव च || ३७ ||
18889
18890 वासनामये स्वाप्न इव न पूर्वसादृश्यनियम इत्याह - अथेति || ३७ ||
18891
18892 मध्याह्नकाले दिवसे घनदावाकुला दिशः |
18893 अन्तरिक्षं सचन्द्रार्कं साम्भोदपवनध्वनि || ३८ ||
18894
18895 घनैर्निबिडैर्दावैररण्यैः || ३८ ||
18896
18897 महीरुहनदीशैलपुरपत्तनमण्डितम् |
18898 नानानगरविन्यासजङ्गलग्रामसंकुलम् || ३९ ||
18899
18900 द्विरष्टवर्षं भूपालं प्राक्तन्या जरसोज्झितम् |
18901 प्राक्तनीं जनतां सर्वां समस्स्तान्ग्रामवासिनः || ४० ||
18902
18903 सा तानालोक्य ललना चिन्तापरवशाभवत् |
18904 तस्मिन्नगरवास्तव्याः किं ते सर्वे मृता [मृता अपि इति पाठः]
18905 इति || ४१ ||
18906
18907 तस्मिन्वासनानगरे आलोक्य नगरवास्तव्याः प्राक्तननगरस्थाः || ४१ ||
18908
18909 पुनः प्रज्ञप्तिबोधेन प्राक्तनान्तःपुरं गता |
18910 क्षणेन च ददर्शात्र सार्धरात्रे तथैव तान् || ४२ ||
18911
18912 प्रज्ञप्तिः सरस्वती तत्प्रसादजेन बोधेन समाधिव्युत्थानेन | तथैव
18913 पूर्ववदेव स्थितानिति शेषः || ४२ ||
18914
18915 अथ सोत्थापयामास निद्राक्रान्तं सखीजनम् |
18916 आह चातीव मे दुःखमास्थानं दीयतामिति || ४३ ||
18917
18918 आस्थानं सभायां संनिधानम् || ४३ ||
18919
18920 भर्तुः सिंहासनस्यास्य पार्श्वे तिष्ठाम्यहं यदि |
18921 पश्यामि [पश्यन्ती इति पाठः] स्वभ्यसंघातं तत्प्रजीवामि
18922 नान्यथा || ४४ ||
18923
18924 स राजपरिवारोऽथ तयेत्युक्ते [तयेत्युक्तो इति पाठः] यथाक्रमम् |
18925 आसीद्विनिद्रः संव्यग्रः [संविग्नः इति पाठः] सर्वः
18926 सर्वस्वकर्मणि || ४५ ||
18927
18928 यथाक्रमं यथोचितं सर्वस्मिन्स्वस्वोचितकर्मणि || ४५ ||

18929
18930 पौरान्सभ्यान्समानेतुं [सर्वान्सभ्यान् इति पाठः]
18931 ययुर्याष्टिकपङ्क्तयः |
18932 व्यवहारं कलयितुमुर्व्यामर्ककरा इव || ४६ ||
18933
18934 आस्थानभूमिं भृत्याश्च मार्जयामासुराद्दताः |
18935 प्रावृट्योदमलिनं खं शरद्वासरा इव || ४७ ||
18936
18937 अङ्गणं प्रति दीपौघास्तस्थुः पीततमोम्भसः |
18938 आश्चर्यदर्शनायेव संप्राप्ता ऋक्षपङ्क्तयः || ४८ ||
18939
18940 ऋक्षपङ्क्तयो नक्षत्रसमूहाः || ४८ ||
18941
18942 जनताः पूरयामासुः पूरैरजिरभूमिकाः |
18943 अब्धीन्प्रलयसंशुष्कान्पुरासर्ग इवाम्भसा || ४९ ||
18944
18945 पूरैः पूरवत्प्रवृत्तैः सङ्घैः | पुरासर्गो जनसृष्टिप्राक्कालः || ४९ ||
18946
18947 आजग्मुर्मन्त्रिसामन्ताः स्वस्वं स्थानमनिन्दिताः |
18948 त्रैलोक्ये पुनरुत्पन्ने लोकपाला यथा दिशः || ५० ||
18949
18950 ववुराकीर्णकर्पूरसान्द्रावश्यायशीतलाः |
18951 उत्फुल्लकुसुमोद्वान्तमांसलामोदितानिलाः || ५१ ||
18952
18953 अवश्यायो हिमम् | धावल्यशैत्याभ्यां
18954 तत्साद्दश्योपपादनायाकीर्णकपूरीति | कुसुमोद्वान्तर्मकरन्दैर्मांसलः
18955 पुष्ट आमोदः संजातो येषाम् | तारकादित्वादितच् || ५१ ||
18956
18957 पर्यन्तेषु प्रतीहारास्तस्थुर्धवलवाससः |
18958 ऋष्यमूकार्कतापार्तमेघमाला इवाद्रिषु || ५२ ||
18959
18960 पर्यन्तेष्वास्थानप्रान्तेषु | ऋष्यमूकः सुग्रीवालयस्तत्र
18961 सुग्रीवानुग्रहायार्कस्य विशेषसंनिधानात्तत्तापार्ताः | अद्रिषु हिमवदादिषु ||
18962 ५२ ||
18963
18964 प्रभापीततमःपुञ्जाः पेतुः पुष्पोत्करा भुवि |
18965 चण्डमारुतविध्वस्तास्तारकानिकरा इव || ५३ ||
18966
18967 चण्डमारुतोऽत्र प्रलयमारुतः || ५३ ||
18968
18969 प्। १७३)
18970
18971 आस्थानं पूरयामासुर्महीपालानुयायिनः |
18972 उत्फुल्लकमलोत्कीर्णं हंसा इव सरोवरम् || ५४ ||
18973
18974 सोंहासनसमीपस्थे हैमचित्रासने नवे |
18975 उपाविशदसौ लीला लीलैव स्मरचेतसि || ५५ ||
18976
18977 स्मरस्य चेतसि लीला रतिरिव स्मरविकृते चेतसि लीला शृङ्गारचेष्टेव वा || ५५ ||
18978
18979 ददर्श तान्नृपान्सर्वान्पूर्वानिव यथास्थितान् |
18980 गुरूनार्यान्सखीन्सभ्यान्सुहृत्संबन्धिबान्धवान् || ५६ ||

आर्यान्मान्यान् ॥ ५६ ॥

सकलमेव हि पूर्ववदेव सा
समवलोक्य मुदं परमां ययौ ।
नृपतिराष्ट्रजनं खलु जीवना-
भ्युदितया च बभौ शशिवच्छ्रिया ॥ ५७ ॥

खलु जीवनं निश्चितं जीवनं तदभ्युदितया ॥ ५७ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
संदेहराष्ट्रवर्णनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
सन्देहराष्ट्रवर्णनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः १८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्थं विनोदयामीदं दुःखदं चित्तमित्यलम् ।
बोधयित्वेङ्गितैर्भूपानास्थानादुत्थिताथ सा ॥ १ ॥

समाधिदृष्टसर्गस्य पूर्वसर्गस्य चाधुना ।
दृश्यत्वात्तुल्यमिथ्यात्वे चिन्मात्रस्थितिरुच्यते ॥ १ ॥

इत्थमास्थानदर्शनादिना
विनोदयाम्याश्वासयामीतिङ्गितैरभिप्रायसूचकचेष्टाभिर्भूपान्बोध##-

प्रविश्यान्तःपुरं भर्तुः पार्श्वेऽन्तःपुरमण्डपे ।
विवेश पुष्पगुप्तस्य चिन्तयामास चेतसा ॥ २ ॥

पुष्पैर्गुप्तस्य च्छन्नस्य भर्तुः पार्श्वे उपविश्येति शेषः ॥ २ ॥

अहो विचित्रा मायेयमेतेऽस्मत्पुरमानवाः ।
बहिरन्तरवद्देशे तत्र चेह च संस्थिताः ॥ ३ ॥

तत्र समाधिदृष्टेऽन्तरवत्यवकाशवति देशे इहास्मत्पुरे च ॥ ३ ॥

तालीतमालर्हितालमालिता गिरयोऽप्यमी ।
यथा तत्र तथेहापि वत मायेयमातता ॥ ४ ॥

तथेहापि संस्थिता इत्यनुषज्यते ॥ ४ ॥

आदर्शेऽन्तर्बहिश्चैव यथा शैलोऽनुभूयते ।
बहिरन्तश्चिदादर्शे तथा सर्गोऽनुभूयते ॥ ५ ॥

मायात्वमेव दृष्टान्तेन संभावयति - आदर्श इति ॥ ५ ॥

तत्र भ्रान्तिमयः सर्गः कः स्यात्कः पारमार्थिकः ।
इति पृच्छामि वागीशामभ्यर्च्योक्तमसंशयम् ॥ ६ ॥

19033 तर्हि दृष्टान्तवदेवान्यतरस्यैव मिथ्यात्वं न द्वयोरपीति
19034 संभावनात्संदेहं दर्शयति - तत्रेति। वागीशामभ्यर्च्य तदग्रे
19035 स्वेनोक्तं संशयमसंशयं यथा स्यात्तथा पृच्छामि॥ ६॥
19036
19037 इति निश्चित्य तां देवीं पूजयामास सा तदा।
19038 ददर्श च पुरः प्राप्तां कुमारीरूपधारिणीम्॥ ७॥
19039
19040 भद्रासनगतां देवीमुपविश्य पुरोगता।
19041 परमार्थमहाशक्तिं लीलाऽपृच्छद्भुवि स्थिता॥ ८॥
19042
19043 भुवि स्थिता लीला पुरोगता भूत्वोपविश्यापृच्छदित्यन्वयः॥ ८॥
19044
19045 लीलोवाच।
19046
19047 अनुकम्प्यस्य नो देवि भजन्त्युद्वेगमुत्तमाः।
19048 त्वयैवं किल सर्गादौ स्थापिता स्थितिरुत्तमा॥ ९॥
19049
19050 अनुकम्प्यस्य दयोचितस्य विषये इति शेषः। स्थितिर्मर्यादा॥ ९॥
19051
19052 तदिदं यत्पुरः प्रह्वा पृच्छामि परमेश्वरि।
19053 तद्ब्रूहि त्वत्कृतो नूनं सफलो मेऽस्त्वनुग्रहः॥ १०॥
19054
19055 तत्तस्मादिदं पृच्छामि तद्ब्रूहि॥ १०॥
19056
19057 अस्यादर्शो जगन्नाम्नः खादप्यधिकनिर्मलः।
19058 यस्य योजनकोटीनां कोटयोऽवयवो मनाक्॥ ११॥
19059
19060 संशयबीजोद्घाटनायोपोद्घातेन समाध्यनुभूतमात्मस्वरूपं
19061 प्रथममनुवदति - अस्येत्यादित्रिभिः। मनाक् अल्पः॥ ११॥
19062
19063 निःसंधितवचोज्योतिर्घनो मृदुसुशीतलः।
19064 अचेत्यचिदिति ख्यातो नाम्ना निर्भित्तिरग्रतः॥ १२॥
19065
19066 निःसंधितानि संसर्गागोचराणि। अखण्डार्थानीति यावत्। वचांसि
19067 यस्मिंस्तथाविधः प्रज्ञानज्योतिर्घनः अमूर्तत्वान्मृदुरकठिनो
19068 निःशेषतापोपशमाच्छीतलो निर्भित्तिर्निरावरणो निर्भेदो वा
19069 सर्वव्यवहारेष्वग्रतः स्फुरन्निति शेषः॥ १२॥
19070
19071 दिक्कालकलनाकाशप्रकाशनियतिक्रमाः।
19072 यत्रेमे प्रतिबिम्बन्ति परां परिणतिं गताः॥ १३॥
19073
19074 यत्रात्मादर्शे दिक्कालौ तदन्तश्च सर्वकार्याणां कलना
19075 उत्पत्तिरुत्पन्नानामाकाशेऽवकाशप्राप्तिस्तेजोनयनादिभिः प्रकाशः
19076 प्रकाशितानां
19077 चार्थक्रियास्वनेनेदमित्थमेवोपपादितमीदृशव्यवहारोपयुक्तमिति
19078 नियतिक्रमाः परां देशकालविस्तीर्णा परिणतिं विकारवैचित्र्यं गताः प्राप्ताः
19079 प्रतिबिम्बवदन्तः स्फुरन्ति॥ १३॥
19080
19081 त्रिजगत्प्रतिबिम्बश्रीर्बहिरन्तश्च संस्थिता।
19082 तत्र वै कृत्रिमा का स्यात्कासौ वा स्यादकृत्रिमा॥ १४॥
19083
19084 औपोद्घातिकप्रसञ्जितं प्रस्तुतं पृच्छति - त्रिजगदिति। तत्र तयोर्मध्ये।

कृत्रिमा काल्पनिकी। मिथ्येति यावत्॥ १४॥

श्रीदेव्युवाच।

अकृत्रिमत्वं सर्गस्य कीदृशं वद सुन्दरि।
कीदृशं कृत्रिमत्वं स्याद्यथावत्कथयेति मे॥ १५॥

तत्त्वदृशा जगत्यकृत्रिमत्वं नास्त्येवेत्याशयेन संशयबीजं निरसिष्यन्ती
देवी पृच्छति - अकृत्रिमत्वमिति॥ १५॥

प्। १७४)

लीलोवाच।

यथाहमिह तिष्ठामि त्वं च देवि स्थिताम्बिके।
असावकृत्रिमः सर्ग इति देवेशि वेद्म्यहम्॥ १६॥

विपुलत्वेन प्रमितस्य तदपर्याप्तदेशकालपरिच्छेदो मिथ्यात्वव्याप्यो
गिरिप्रतिबिम्बादौ दृष्टः सच भर्तृप्रपञ्च एव दृश्यते नास्मिन्निति
वैधर्म्यदर्शिनी लीलोवाच - यथेत्यादि द्वाभ्याम् वेद्मि संभावयामि॥ १६
॥

यत्राधुना स भर्ता मे स्थितः सर्गः स कृत्रिमः।
अहं मन्ये यतः शून्यो देशकालाद्यपूरकः॥ १७॥

शून्यो मिथ्याभूतो यतः स्वावस्थित्यपर्याप्तस्याल्पस्यापि
देशकालव्यवहारादेरपूरकः प्रतिबिम्बस्वप्नपर्वतादिस्तथा दृष्ट
इत्यर्थः॥ १७॥

श्रीदेव्युवाच।

कृत्रिमोऽकृत्रिमात्सर्गान्न कदाचन जायते।
नहि कारणतः कार्यमुदेत्यसदृशं क्वचित्॥ १८॥

भर्तृसर्गो निर्हेतुकः सहेतुको वा। नाद्यः। अनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। द्वितीये
कृत्रिमहेतुकोऽकृत्रिमहेतुको वा। तदाऽद्येपि एतत्सर्गहेतुकोऽन्यहेतुको वा।
तत्रान्यस्याप्रसिद्धेराद्यकल्पपरिशेषे कृत्रिमहेतोरस्यापि सर्गस्य
कृत्रिमत्वप्रसङ्गः। भिन्नसत्तकयोर्हेतुफलभावादर्शनादिति न
सर्गयोर्वैधर्म्यमित्याशयेन देव्युत्तरमाह - कृत्रिम इति॥ १८॥

लीलोवाच।

दृश्यते कारणात्कार्यं सुविलक्षणमम्बिके।
अम्ब्वादातुमशक्ता मृद्घटस्तज्जस्तदास्पदम्॥ १९॥

उक्तनियमे लीला व्यभिचारं शङ्कमानाह - दृश्यत इति। पिण्डभूता
मृत् अम्बु जलमादातुमन्तर्धारयितुमशक्ता। तज्जो घटस्तु तस्याम्बुन
आस्पदं धारणसमर्थो दृश्यते। तथाच समशक्तितानियमवन्न
समसत्तानियमोऽपि संभवतीति भावः॥ १९॥

श्रीदेव्युवाच।

19137 संपद्यते हि यत्कार्यं कारणैः सहकारिभिः।
19138 मुख्यकारणवैचित्र्यं किंचित्तत्रावलोक्यते॥ २०॥
19139
19140 उपादानवैचित्यात्सहकारिनिमित्तवैचित्र्याद्वा पिण्डघटयोर्वैचित्र्यमस्तु यत्खलु
19141 तुल्योपादाननिमित्तकं यथा दीपाद्दीपान्तरं न तत्र वैचित्र्यं दृश्यते।
19142 प्रकृतसर्गयोरपि तथात्वमेवेत्याशयेन देवी समाधत्ते - संपद्यत इति।
19143 मुख्यमसाधारणं दण्डचक्रादि॥ २०॥
19144
19145 वद तद्भर्तृसर्गस्य किं पृथ्व्यादिषु कारणम्।
19146 तद्भूमण्डलतो भ्हुतिर्जाता तत्र वरानने॥ २१॥
19147
19148 त्वद्भर्तृसर्गस्य तु नासाधारणकारणवैचित्र्यं
19149 शक्यमुभयोर्मायाकामकर्मवासनामात्रमूलकत्वाविशेषादित्याशयेनाह
19150 - वदेति। एतत्सर्गान्तर्गतपृथ्व्यादिषु मध्ये त्वद्भर्तृसर्गस्य किं
19151 कारणं येन वैचित्र्यं स्यात्। भौतिकेष्वपि यथा एतद्भूमण्डलतो
19152 भूतिरुत्पत्तिर्जाता तथा तद्भूमण्डलतस्तत्रेति न वैषम्यमित्यर्थः॥ २१॥
19153
19154 गतं [स्मृतेस्तत् इति पाठः] चेदित उड्डीय कुतः स्यादिह भूतलम्
19155 ।
19156 सहकारीणि कानीव कारणान्यत्र कारणे॥ २२॥
19157
19158 अत्रत्यभूम्यादेरेव तत्रत्यभूम्याद्युत्पत्तिरस्त्विति चेत्तत्राह - गतमिति।
19159 अगतेन तत्र कार्यजननायोगादिति भावः॥ २२॥
19160
19161 कारणानामभावेऽपि योदेति सहकारिता।
19162 तत्पूर्वकारणान्नान्यत्सर्वेणेत्यनुभूयते॥ २३॥
19163
19164 तस्मादत्रत्यसहकारिकारणानामभावेऽपि या सामग्रीलक्षणा सहकारिता उदेति
19165 कार्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते सा
19166 तत्पूर्वसर्गकारणात्कामकर्मवासनाविद्यात्मकादन्यदन्या न। छान्दसी
19167 क्लीबता। तथाच न वैलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः॥ २३॥
19168
19169 लीलोवाच।
19170
19171 स्मृतिः सा देवि मद्भर्तुस्तथा स्फारत्वमागता।
19172 स्मृतिस्तत्कारणं वेद्मि सर्गोऽयमिति निश्चयः॥ २४॥
19173
19174 सत्यैतत्सर्गानुभवजन्यसंस्कारजः प्रमुष्टसत्ताकस्मृतितुल्यः स्वप्न इव
19175 मद्भर्तुः सर्गोऽस्त्विति विधान्तरेण वैधर्म्यं लीला शङ्कते - स्मृतिरिति॥
19176 २४॥
19177
19178 श्रीदेव्युवाच।
19179
19180 स्मृतिराकाशरूपा च यथा तज्जस्तथैव ते।
19181 भर्तुः सर्गोऽनुभूतोऽपि स व्योमैव तथाबले॥ २५॥
19182
19183 तर्हि तज्जस्तस्मात्पूर्वदृष्टसर्गात्संस्कारद्वारा जातस्ते भर्तुः सर्गो यथा
19184 स्मृतिराकाशरूपा स्मृतिरिव पुरोवर्तिविषयशून्यत्वादाकाशरूपस्तथा
19185 अनुभूतः संस्कारहेत्वनुभवविषयः पूर्वसर्गोऽपि व्योमैव। यतः सोऽपि तथा
19186 तत्पूर्वसर्गसंस्कारज इत्यर्थः॥ २५॥
19187
19188 लीलोवाच।

19189
19190 स्मृत्याकाशमयः सर्गो यथा भर्तुर्ममोदितः।
19191 तथैवेममहं मन्ये स सर्गोऽत्र निदर्शनम्॥ २६॥
19192
19193 उक्तमर्थं विमृश्याभ्युपगतवती लीला देव्याशयानुरूपमेवाह -
19194 स्मृतीति॥ २६॥
19195
19196 श्रीदेव्युवाच।
19197
19198 एवमेतदसत्सर्गो भर्तुस्तैर्भाति भासुरः।
19199 तथैवायमिहाभाति पश्याम्येतदहं सुते॥ २७॥
19200
19201 लीलोक्तिमनुमोदमाना देव्युवाच - एवमिति। सर्वथा असन्सर्गो यस्मिन्स
19202 आत्मैव भर्तुस्तैस्तैः सर्गभावैर्भाति॥ २७॥
19203
19204 लीलोवाच।
19205
19206 यथा पत्युरमूर्तोऽस्मात्सर्गात्सर्गो भ्रमात्मकः।
19207 जातस्तथा कथय मे जगद्भ्रमनिवृत्तये॥ २८॥
19208
19209 श्रीदेव्युवाच।
19210
19211 प्राक्स्मृतेर्भ्रान्तिमात्रात्मा सर्गोऽयमुदितो यथा।
19212 स्वप्नभ्रमात्मको भाति तथेदं कथ्यते शृणु॥ २९॥
19213
19214 अस्यापि सर्गस्य
19215 पूर्वसर्गगोचरसंस्कारजन्यभ्रान्तित्वमेवेत्युक्तार्थस्योपपादनाय
19216 मण्डपोपाख्यानारम्भं प्रतिजानीते - प्रागिति॥ २९॥
19217
19218 प्। १७५)
19219
19220 अस्ति क्वचिच्चिदाकाशे क्वचित्संसारमण्डपः।
19221 आकाशकाचदलवत्संस्थानाच्छादिताकृतिः॥ ३०॥
19222
19223 तदुपयोगितया संसारं जीर्णमण्डपत्वेन वर्णयति - अस्तीत्यादिना।
19224 क्वचिदज्ञानावृतांशे तत्रापि क्वचित्स्रष्टृन्तःकरणभागे। कश्चित् इति पाठे
19225 स्पष्टम्। आकाशरूपं यत्काचखण्डवन्नीलमूर्ध्वावयवसंस्थानं
19226 तेनाच्छादिताकृतिः॥ ३०॥
19227
19228 मेरुस्तम्भस्थलोकेशपुरन्ध्रीशालभञ्जिकः।
19229 चतुर्दशापवरकस्त्रिगर्तो भानुदीपकः॥ ३१॥
19230
19231 लोकपालतत्पुरन्ध्रीलक्षणाः प्रतिमा यस्मिन्। चतुर्दशभुवनरूपा अपवरका
19232 अन्तर्गृहा यस्मिन्। त्रिभुवनान्तरालानि गर्ता यस्मिन्॥ ३१॥
19233
19234 कोणस्थभूतवल्मीकव्याप्तपर्वतलोष्टकः।
19235 अनेकपुत्रजरठप्रजेशब्राह्मणास्पदम्॥ ३२॥
19236
19237 भूतवम्रीणां वल्मीकप्रायनगरादिव्याप्ताः पर्वतमृत्खण्डा यस्मिन्।
19238 प्रजेशो ब्रह्मा स एव ब्राह्मणः॥ ३२॥
19239
19240 जीवौघकोशकाराढ्यो व्योमोर्ध्वतलकालिमा।

19241 नभोनिवाससिद्धौघमशकाहितघुंगुमः ॥ ३३ ॥
19242
19243 कोशकाराः स्वबन्धनकोशनिर्मातृकृमिविशेषाः । घुंघुमेति
19244 ध्वन्यनुकरणम् ॥ ३३ ॥
19245
19246 पयोदगृहधूमोग्रजालावलितकोणकः ।
19247 वातमार्गमहावंशस्थितवैमानकीटकः ॥ ३४ ॥
19248
19249 वातमार्गौघः स एव महावंशः । मधुविद्यायां द्यौरेव तिरश्चीनवंश
19250 इत्युक्तेः ॥ ३४ ॥
19251
19252 सुरासुरादिदुर्बाललीलाकलकलाकुलः ।
19253 लोकान्तरपुरग्रामभाण्डोपस्करनिर्भरः ॥ ३५ ॥
19254
19255 लोकानां भ्वादीनां आन्तराः पुरग्रामा एव
19256 मण्डपान्तर्गतभाण्डोपस्करातिशयाः ॥ ३५ ॥
19257
19258 सरःस्रोतोब्धिसरसीजलोक्षितमहीतलः ।
19259 पातालभूतलस्वर्गभागभासुरकोटरः ॥ ३६ ॥
19260
19261 तत्र कस्मिंश्चिदेकस्मिन्कोणेष्वम्बरकोटरे ।
19262 शैललोष्टतलेष्वेको गिरिग्रामकगर्तकः ॥ ३७ ॥
19263
19264 तत्र तस्मिन्मण्डपे । कोणलोष्टतलयोर्बहुत्वं पाशबहुत्ववदविवक्षितम् । अल्पो
19265 ग्रामो ग्रामकः स एव गर्तकः ॥ ३७ ॥
19266
19267 तस्मिन्नदीशैलवनोपगूढे
19268 साग्निः सदारः सुतवानरोगः ।
19269 गोक्षीरवान् राजभयाद्विमुक्तः
19270 सर्वातिथिर्धर्मपरो द्विजोऽभूत् ॥ ३८ ॥
19271
19272 गोमत्त्वेनैव क्षीरवत्त्वलाभे पश्वन्तरसपत्तेरपि द्योतनाय क्षीरवानित्युक्तिः ।
19273 सर्वेऽपि वर्णाश्रमा अतिथयः पूज्याः पोष्याश्च यस्य ॥ ३८ ॥
19274
19275 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
19276 जगद्भ्रान्तिप्रतिपादनं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥
19277
19278 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
19279 जगद्भ्रान्तिप्रतिपादनं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥
19280
19281 एकोनविंशः सर्गः १९
19282
19283 श्रीदेव्युवाच ।
19284
19285 वित्तवेषवयःकर्मविद्याविभवचेष्टितैः ।
19286 वसिष्ठस्यैव सदृशो ननु वासिष्ठचेष्टितः ॥ १ ॥
19287
19288 राजदर्शनराज्येच्छाद्दृढसंकल्पतो जनिः ।
19289 पाद्मस्यास्यापि सर्गस्य प्राग्जन्मोक्त्यात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥
19290
19291 वित्तं दैवं मानुषं च । वासिष्ठानि
19292 चेष्टितानीक्ष्वाकुवंशपौरोहित्यरामोपदेशादीनि तद्रहितः ॥ १ ॥

वसिष्ठ इति नाम्नासौ तस्याभूदिन्दुसुन्दरी।
नाम्ना त्वरुन्धती भार्या भूमिव्योमन्यरुन्धती॥ २॥

प्रसिद्धारुन्धतीस्वर्व्योमनि इयं तु भूमिव्योमनीति विशेषः॥ २॥

वित्तवेषवयःकर्मविद्याविभवचेष्टितैः।
समैव साप्यरुन्धत्या नतु चेतनसत्तया॥ ३॥

चेतनो जीवस्तत्सत्तया तत्स्वरूपस्थित्या। प्रसिद्धारुन्धतीवसिष्ठयोस्तत्त्वज्ञतया
जीवन्मुक्तत्वात्तयोस्तूत्तरजन्मभाविज्ञानत्वेन तदानीमज्ञतया
बद्धत्वादित्यर्थः॥ ३॥

अकृत्रिमप्रेमरसा विलासालसगामिनी।
सास्य संसारसर्वस्वमासीत्कुमुदहासिनी॥ ४॥

स विप्रस्तस्य शैलस्य सानौ सरलशाद्वले।
कदाचिदुपविष्टः सन्ददर्शादो महीपतिम्॥ ५॥

सानौ प्रस्थदेशे। सरलाः समाः शाद्वला हरिततृणभूमयो यस्मिन्॥ ५॥

समग्रपरिवारेण यान्तमाखेटकेच्छया।
महता सैन्यघोषेण मेरोरिव बिभित्सया॥ ६॥

आखेटकं मृगया। बिभित्सया विदारणसंभावनया। आशङ्कायां
सन्वक्तव्यः इति सन्॥ ६॥

चामरैः कीर्णचन्द्रांशुपताकाभिर्लतावनम्।
कुर्वाणं खं सितच्छत्रमण्डलै रूप्यकुट्टिमम्॥ ७॥

लतावनं चामरैः पताकाभिश्च कीर्णचन्द्रांशु कुर्वाणं तथा खं
सितच्छत्रमण्डलै रूप्यसौधं कुर्वाणम्। उभयत्र तत्सदृशमित्यर्थः॥ ७
॥

अश्वपादूस्वनत्क्ष्माजरेणुपूरावृताम्बरम्।
हास्तिकोत्तम्भितकरवाताट्टालकगोपितम्॥ ८॥

अश्वानां पादूभिः खुरत्राणलोहैः खनन्त्यां मृदुत्वात्खनने
अनुकूलीभवन्त्यां क्ष्मायां जातै रेणुभिः पूरिताकाशम्। आरोहति
हस्तीतिवत्कर्मणोऽप्यानुकूल्याचरणविवक्षया कर्तृत्वाच्छतृप्रत्ययः। तर्हि
किं राजाऽपि रजोभिः कीर्णो नेत्याह - हास्तिकेति। हस्तिनां समूहो हास्तिकम्।
अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् इति ठक्। तत्पृष्ठस्थैरुत्तम्भिता निरुद्धाः कराः
सूर्यरश्मयो वाताश्च यैस्तथाविधैरट्टालकैः
स्वर्णरजतमुक्तामण्डपैर्गोपितं रक्षितम्॥ ८॥

प्। १७६)

महाकलकलावर्तद्रवद्दिग्भूतमण्डलम्।
कचत्काञ्चनमाणिक्यहारकेयूरमण्डलम्॥ ९॥

कलकलाः कोलाहलास्तैर्दिग्भ्रमादावर्तवत् द्रवन्ति दशदिशां
मृगादिभूतमण्डलानि यस्य तम्॥ ९॥

19345
19346 तमालोक्य महीपालमिदं चिन्तितवानसौ |
19347 अहो नु रम्या नृपता सर्वसौभाग्यभासिता || १० ||
19348
19349 चिन्तितवान् चिन्तापूर्वकं संकल्पितवान् || १० ||
19350
19351 पदातिरथहस्त्यश्वपताकाच्छत्रचामरैः |
19352 कदा स्यां दशदिक्कुञ्जपूरकोऽहं महीपतिः || ११ ||
19353
19354 कदा मे वायवः कुन्दमकरन्दसुगन्धयः |
19355 पास्यन्त्यन्तःपुरस्त्रीणां सुरतश्रमसीकरान् || १२ ||
19356
19357 कर्पूरेण पुरन्ध्रीणां पूर्णेन यशसा दिशाम् |
19358 इन्दूदयावदातानि कदा कुर्यां मुखान्यहम् || १३ ||
19359
19360 सुचरित्राचरणशिक्षणैः पुरं धारयन्तीति पुरन्ध्रयस्तासां दिशां च
19361 मुखानि कर्पूरमिश्रचन्दनेन यशसा च क्रमादिन्दूदयेनेवावदातानि
19362 सप्रकाशानि कदा कुर्याम् || १३ ||
19363
19364 इत्थं ततःप्रभृत्येष विप्रः संकल्पवानभूत् |
19365 स्वधर्मनिरतो नित्यं यावज्जीवमतन्द्रितः || १४ ||
19366
19367 एवमिच्छामुपवर्ण्येष्टविषये संकल्पमाह - इत्थमिति || १४ ||
19368
19369 हिमाशनिरिवाम्भोजं जर्जरीकर्तुमाद्दता |
19370 जले जर्जरितेवाथ जरा द्विजमुपाययौ || १५ ||
19371
19372 हिमात्मिका अशनिर्वज्रमम्भोजमिव सरोजले जर्जरः सेतुशैथिल्यं तद्वत्तेव
19373 चेत्यर्थः || १५ ||
19374
19375 आसन्नमरणस्याथ भार्या म्लानिमुपाययौ |
19376 तस्य शाम्यति पुष्पर्तौ लतेव ग्रीष्मभीतितः || १६ ||
19377
19378 पुष्पर्तौ वसन्ते || १६ ||
19379
19380 मामथाराधितवती सा ततस्त्वमिवाङ्गना |
19381 अमरत्वं सुदुष्प्रापं बुद्ध्वेमं सावृणोद्वरम् || १७ ||
19382
19383 देवि स्वमण्डपादेव जीवो भर्तुर्मृतस्य मे |
19384 मायासीदित्यतस्तस्याः स एवाङ्गीकृतो मया || १८ ||
19385
19386 स्वमण्डपाद्बहिरिति शेषः | मायासीदेवेत्यन्वयः | अतः प्रार्थनात्स
19387 प्रार्थितोऽर्थोङ्गीकृतो दत्त इति यावत् || १८ ||
19388
19389 अथ कालवशाद्विप्रः स पञ्चत्वमुपाययौ |
19390 तस्मिन्नेव गृहाकाशे जीवाकाशतया स्थितः || १९ ||
19391
19392 पञ्चत्वं मरणम् | अन्तःकरणवासनावच्छिन्नं ब्रह्म
19393 जीवाकाशस्तद्भावेन स्थितः || १९ ||
19394
19395 संपन्नः प्राक्तनानल्पसंकल्पवशतः स्वयम् |
19396 आकाशवपुरेवैष पतिः परमशक्तिमान् || २० ||

19397
19398 नृपः संपन्न इत्युत्तरत्रान्वयः। परमशक्तिमान्
19399 दैवमानुषशक्तिविशिष्टः॥ २०॥
19400
19401 प्रभावजितभूपीठः प्रतापाक्रान्तविष्टपः।
19402 कृपापालितपातालस्त्रिलोकविजयी नृपः॥ २१॥
19403
19404 ते एव शक्ती प्रभावप्रतापशब्दाभ्यां विभज्योक्तेः। विष्टपोऽत्र त्रिविष्टपं
19405 भूपातालयोः पृथग्ग्रहणात्॥ २१॥
19406
19407 कल्पाग्निररिवृक्षाणां स्त्रीणां मकरकेतनः।
19408 मेरुर्विषयवायूनां साध्वब्जानां दिवाकरः॥ २२॥
19409
19410 दावाग्नौ पुनः प्ररोहसंभावनापि स्यान्नतु कल्पाग्नौ। विषया एव
19411 वायवश्चापलहेतुत्वात्तेषां मेरुरिवाप्रकम्प्यो विष्टम्भकश्च॥ २२॥
19412
19413 आदर्शः सर्वशास्त्राणामर्थिनां कल्पपादपः।
19414 पादपीठं द्विजाग्र्याणां राकाधर्मामृतत्विषः॥ २३॥
19415
19416 धर्मलक्षणस्यामृतत्विषश्चन्द्रस्य राका पौर्णिमा॥ २३॥
19417
19418 स्वगृहाभ्यन्तराकाशे चित्ताकाशमयात्मनि।
19419 तस्मिन्द्विजे शवीभूते भूताकाशशरीरिणि॥ २४॥
19420
19421 चित्तसंस्कारावच्छिन्नब्रह्माकाशप्रचुरात्मनि। अत एव आकाशशरीरिणि।
19422 शवीभूते मृते सति॥ २४॥
19423
19424 सा तस्य ब्राह्मणी भार्या शोकेनात्यन्तकर्शिता।
19425 शुष्केव माषशिम्बीका हृदयेन द्विधाभवत्॥ २५॥
19426
19427 भर्त्रा सह शवीभूता देहमुत्सृज्य दूरतः।
19428 आतिवाहिकदेहेन भर्तारं समुपाययौ॥ २६॥
19429
19430 परलोकातिवहनयोग्येन मानसेन देहेन॥ २६॥
19431
19432 नदीनिखातमिव तं भर्तारमनुसृत्य सा।
19433 आजगाम विशोकत्वं सा वासन्तीव मञ्जरी॥ २७॥
19434
19435 निखातं निम्नदेशम्। सा प्रसिद्धा। वासन्ती वसन्तकालप्ररूढा॥ २७॥
19436
19437 तत्रास्य विप्रस्य गृहाणि सन्ति
19438 भूस्थावरादीनि धनानि सन्ति।
19439 अद्याष्टमं वासरमाप्तमृत्यो-
19440 र्जीवो गिरिग्रामककन्दरस्थः॥ २८॥
19441
19442 तत्र गिरिग्रामे। वासरं वर्तत इति शेषः। कंदरशब्देन गृहमण्डपो
19443 गौण्युओच्यते॥ २८॥
19444
19445 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
19446 ब्राह्मणमरणं नामैकोनविंशः सर्गः॥ १९॥
19447
19448 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे

ब्राह्मणमरणं नामैकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः २०

श्रीदेव्युवाच।

स ते भर्ताद्य संपन्नो द्विजो भूपत्वमागतः।
या सावरुन्धती नाम ब्राह्मणी सा त्वमङ्गने ॥ १ ॥

श्रुते प्राग्जन्मचरितेऽप्यसंभावनकातरा।
लीलात्र बोध्यते देव्या दृष्टान्तैश्चोपपत्तिभिः ॥ १ ॥

स द्विजोऽद्य भूपत्वमागतः संस्ते भर्ता संपन्नः ॥ १ ॥

इहेमौ कुरुतो राज्यं तौ भवन्तौ सुदम्पती।
चक्रवाकाविव नवौ भुवि जातौ शिवाविव ॥ २ ॥

शिवश्च शिवा च शिवौ ॥ २ ॥

प्। १७७)

एष ते कथितः सर्वः प्राक्तनः संसृतिक्रमः।
भ्रान्तिमात्रकमाकाशमेवं जीवस्वरूपधृक् ॥ ३ ॥

उक्तां कथामुपसंहरन्ती सर्गद्वयवत्प्राक्तनोऽपि सर्गो भ्रम एवेत्याह -
एष इति। तत्र ब्रह्माकाशस्य जीवभावभ्रम एव मूलमित्याह - भ्रान्तीति ॥ ३
॥

भ्रमादस्माच्चिदाकाशे भ्रमोऽयं प्रतिबिम्बितः।
असत्य एव वा सत्यो भवतोर्भवभङ्गदः ॥ ४ ॥

उत्तरोत्तरभ्रमे पूर्वपूर्वभ्रमो हेतुरिति दर्शयति - भ्रमादिति।
स्वदृष्ट्या असत्य एव अधिष्ठानदृष्ट्या सत्यो वा ॥ ४ ॥

तस्माद्भ्रान्तिमयः कः स्यात्को वा भ्रान्त्युज्झितो भवेत्।
सर्गो निरर्गलानर्थबोधान्नान्यो विजृम्भते ॥ ५ ॥

एवं च मिथ्यानर्थबोधत्वेन सर्वसर्गाणां तुल्यतैवेत्याह - तस्मादिति ॥ ५
॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इत्याकर्ण्य चिरं चारु विस्मयोत्फुल्ललोचना।
भूत्वोवाच वचो लीला लीलालसपदाक्षरम् ॥ ६ ॥

असंभावनया चिरं विस्मयोत्फुल्ललोचना भूत्वा ॥ ६ ॥

लीलोवाच।

देवि भोस्त्वद्वचो मिथ्या कथं संपन्नमीदृशम्।
क्व विप्रजीवः स्वगृहे क्वेमे वयमिह स्थिताः ॥ ७ ॥

19501 मिथ्या अनृतमथवा त्वद्वचस्त्वमिथ्या ईदृशं विरुद्धमिदं कथं
19502 संपन्नमित्यर्थः। इहासिन्विपुले देशे ॥ ७ ॥
19503
19504 तादृग्लोकान्तरं सा भूस्ते शैलास्ता दिशो दश।
19505 कथं भान्ति गृहस्यान्तर्मद्भर्ता येष्ववस्थितः ॥ ८ ॥
19506
19507 समाधिदृष्टभर्तृसर्गोऽपि स्वगृहे असंभावित इत्याह - तादृगिति ॥ ८ ॥
19508
19509 मत्त ऐरावतो बद्धः सर्षपस्येव कोटरे।
19510 मशकेन कृतं युद्धं सिंहौघैरणुकोटरे ॥ ९ ॥
19511
19512 असंभावनापुष्टये देव्युक्तार्थे दृष्टान्तैरसमञ्जसतामुपपादयति -
19513 मत्त इत्यादित्रिभिः ॥ ९ ॥
19514
19515 पद्माक्षे स्थापितो मेरुर्निर्गिर्णो भृङ्गसूनुना।
19516 स्वप्नाब्दगर्जितं श्रुत्वा चित्रं नृत्यन्ति बर्हिणः ॥ १० ॥
19517
19518 असमंजसमेवैतद्यथा सर्वेश्वरेश्वरि।
19519 तथा गृहान्तः पृथ्वी शैलाश्चेत्यसमञ्जसम् ॥ ११ ॥
19520
19521 यथावदेतद्देवेशि कथयामलया धिया।
19522 प्रसादानुगृहीते हि नोद्विजन्ते महौजसः ॥ १२ ॥
19523
19524 यथावत् यथैतदुपपद्यते तथेत्यर्थः ॥ १२ ॥
19525
19526 श्रीदेव्युवाच।
19527
19528 नाहं मिथ्या वदामीदं यथावच्छृणु सुन्दरि।
19529 भेदनं नियतीनां हि क्रियते नास्मदादिभिः ॥ १३ ॥
19530
19531 असामञ्जस्योपपादनसंभावितमनृतवदनं परिहरन्ती देव्याह -
19532 नाहमिति द्वाभ्याम्। नियतीनां नानृतं वदेत् इत्यादिश्रौतनियमानाम् ॥ १३ ॥
19533
19534 विभिद्यमानामन्येन स्थापयाम्यहमेव याम्।
19535 मर्यादां तां मया भिन्नां कोऽपरः पालयिष्यति ॥ १४ ॥
19536
19537 सग्रामद्विजजीवात्मा तस्मिन्नेव स्वसद्मनि।
19538 व्योम्न्येवेदं महाराष्ट्रं व्योमात्मैव प्रपश्यति ॥ १५ ॥
19539
19540 राजवासनोपहितचिद्व्योमात्मैव ॥ १५ ॥
19541
19542 प्राक्तनी सा स्मृतिर्लुप्ता [स्मृतिर्नष्टा इति पाठः]
19543 युवयोरुदितान्यथा।
19544 स्वप्ने जाग्रत्स्मृतिर्यद्वदेतन्मरणमङ्गने ॥ १६ ॥
19545
19546 तावेवावां चेत्कुतो न प्रत्यभिजानीवो मरणस्य वा किं रूपं तत्राह -
19547 प्राक्तनीति ॥ १६ ॥
19548
19549 यथा स्वप्ने त्रिभुवनं संकल्पे त्रिजगद्यथा।
19550 यथा कथार्थसंग्रामो मरुभूमौ जलं यथा ॥ १७ ॥
19551
19552 तस्य ब्राह्मणगेहस्य सशैलवनपत्तना।

इयमन्तः स्थिताः भूमिः संकल्पादर्शयोरिव ॥ १८ ॥

अस्त्यैवेयमाभाति सत्येव घनसर्गता ।
तस्मात्सत्यावभासस्य चिद्व्योम्नः कोशकोटरे ॥ १९ ॥

असत्यस्यापि सत्यवद्भाने निमित्तमाह - तस्मादिति ।
पञ्चकोशान्तर्गतसत्यचिद्व्योम्नो निमितादित्यर्थः ॥ १९ ॥

असत्याद्यत्समुत्पन्नं स्मृत्या नाम तदप्यसत् ।
मृततृष्णातरङ्गिण्यां तरङ्गोऽपि न सद्यतः ॥ २० ॥

प्राक्सर्गस्यासत्यत्वेऽस्य सर्गस्य किं तत्राह - असत्यादिति ॥ २० ॥

इदं त्वदीयं सदनं तद्देहाकाशकोशगम् ।
विद्धि मां त्वां च सर्वं च तच्चिद्व्योमैव केवलम् ॥ २१ ॥

स्वप्नसंभ्रमसंकल्पस्वानुभूतिपरम्पराः ।
प्रमाणान्यत्र मुख्यानि संबोधाय प्रदीपवत् ॥ २२ ॥

सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वे चिन्मात्रपरिशेषे
चानुभवसिद्धदृष्टान्तमुखेनानुमानप्रमाणान्याह - स्वप्नेति ॥ २२ ॥

स्थितो ब्राह्मणगेहान्तर्द्विजजीवस्तदम्बरे ।
ससमुद्रवना पृथ्वी स्थिताब्ज इव षट्पदः ॥ २३ ॥

अनेन सर्गेण न केवलं गेहाकाश एव न पूर्यते किंतु
तदेकदेशस्थजीवाकाशैकदेशोऽपि । अतो मिथ्यात्वमित्याह - स्थित इति
द्वाभ्याम् ॥ २३ ॥

तस्याः कस्मिंश्चिदेकस्मिन्पेलवे कोणकोटरे ।
इदं पत्तनदेहादि केशोण्ड्रक इवाम्बरे ॥ २४ ॥

निर्मले नभसि कुण्डलितकेशाकारभ्रमः केशोण्ड्रकः ॥ २४ ॥

तस्मिन्नस्मिन्पुरे तन्वि तदेव सदनं स्थितम् ।
तस्मात्किं त्रसरेण्वन्तर्जगद्वृन्दमिव स्थितम् ॥ २५ ॥

एवंच विप्रसदनस्य विपुरलसर्गान्तःप्ररोहेणाश्वतरीकुक्षेर्गर्भेणेव न
विनाशशङ्कापीत्याह - तस्मिन्निति । एवकारो भिन्नक्रमः ।
तस्मिन्सदनेऽस्मिन्सर्गे पुरे चान्तर्निरूढेऽपीति शेषः । तद्विप्रसदनं स्थितमेव
न विदीर्णमित्यर्थः । एवं च तस्माद्विप्रसदनादुदाहृतात्किमाश्चर्यं
यतस्त्रसरेण्वन्तरेऽपि जगद्वृन्दं स्थितम् । इवकारो
मिथ्यात्वेनासामञ्जस्यपरिहारद्योतनार्थः ॥ २५ ॥

परमाणौ परमाणौ सन्ति वत्से चिदात्मनि ।
अन्तरन्तर्जगन्तीति किंत्वेतन्नाम शङ्क्यते ॥ २६ ॥

आकाशादिजगत्सर्गेण [सर्गे न इति पाठः] ण्ववच्छिन्नचिदात्मन्यपि
तत्संभवे निरालम्बैवासंभवाशङ्केत्याह - परमाणाविति ॥ २६ ॥

प्। १७८)

लीलोवाच।

अष्टमे दिवसे विप्रः स मृतः परमेश्वरि।
गतो वर्षगणोऽस्माकं मातः कथमिदं भवेत्॥ २७॥

श्रीदेव्युवाच।

देशदैर्घ्यं यथा नास्ति कालदैर्घ्यं तथाङ्गने।
नास्त्येवेति यथान्यायं कथ्यमानं मया शृणु॥ २८॥

यथैतत्प्रतिभामात्रं जगत्सर्गावभासनम्।
तथैतत्प्रतिभामात्रं क्षणकल्पावभासनम्॥ २९॥

क्षणकल्पं जगत्सर्वं त्वत्तामत्तात्मजन्मनाम्।
यथावत्प्रतिभासस्य् वक्ष्ये क्रममिमं शृणु॥ ३०॥

प्रतिभामात्रत्वं कुतस्तत्राह - क्षणेति। यतः क्षणकल्पादि सर्वं
जगत्त्वत्तामत्ताध्यासाधीनात्मजन्मभ्रमवतामेव प्रतिभासते इति शेषः।
तत्प्रतिभासक्रमं वक्तुं प्रतिजानीते - यथावदिति॥ ३०॥

अनुभूय क्षणं जीवो मिथ्यामरणमूर्च्छनम्।
विस्मृत्य प्राक्तनं भावमन्यं पश्यति सुव्रते॥ ३१॥

तदेवोन्मेषमात्रेण व्योम्न्येव व्योमरूप्यपि।
आधेयोऽयमिहाधारे स्थितोऽहमिति चेतति [चेतसि इति सर्वत्र पाठः]॥
३२॥

व्योमेवाधारदेहादिशून्योऽपि चेतति [चेतसि इति सर्वत्र पाठः] स्मरति।
संस्कार उद्भवतीति यावत्॥ ३२॥

हस्तपादादिमान्देहो ममायमिति पश्यति।
यदेव चेतति [चेतसि इति सर्वत्र पाठः] वपुस्तदेवेदं स पश्यति॥
३३॥

एतस्याहं पितुः पुत्रो वर्षाण्येतानि सन्ति मे।
इमे मे बान्धवा रम्या ममेदं रम्यमास्पदम्॥ ३४॥

आस्पदं गृहम्॥ ३४॥

जातोऽहमभवं बालो वृद्धिं यातोऽहमीदृशः।
बान्धवाश्चास्य मे सर्वे तथैव विचरन्त्यमी॥ ३५॥

चित्ताकाशघनैकत्वात्स्वेऽप्यन्येऽपि भवन्ति ते।
एवं नामोदितेऽप्यस्य चित्ते संसारखण्डके॥ ३६॥

ननु बान्धवानां देहसंबन्धित्वेन कल्पनात्तदीयत्वेऽपि कथं स्वीयत्वं
तत्राह - चित्तेति। देहभावापन्नचित्तस्यात्माकाशस्य च
दृढतरैक्याध्यासात्ते वस्तुतोऽन्येऽपि स्वे स्वीया अपि भवन्तीत्यर्थः। एवं
नामैवं सति देहभावापन्ने॥ ३६॥

न किंचिदप्यभ्युदितं स्थितं व्योमैव निर्मलम्।
स्वप्ने द्रष्टरि यद्वच्चित्तद्वद्दृश्ये चिदेव सा॥ ३७॥

सर्वगैकतया यस्मात्सा स्वप्ने दृष्टदर्शना ।
यथा स्वप्ने तथोदेति परलोकदृगादिभिः ॥ ३८ ॥

स्वप्ने सर्वत्र सर्वेषु द्रष्टृदृश्यभावेन कल्पितभेदेष्वदर्शनानुगता
चित्तदुभयबाधे एकतया दृष्टदर्शना भूयो दृष्टा यस्मात्तस्मान्न
किंचिदप्यभ्युदितमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ३८ ॥

परलोके यथोदेति तथैवेहाभ्युदेति सा ।
तत्स्वप्नपरलोकेहलोकानामसतां सताम् ॥ ३९ ॥

असतामेव भ्रान्त्या सताम् ॥ ३९ ॥

न मनागपि भेदोऽस्ति वीचीनामिव वारिणि ।
अतो जातमिदं विश्वमजातत्वादनाशि च ॥ ४० ॥

स्वरूपत्वात्तु नास्त्येव यच्च भाति चिदेव सा ।
यथैव [तथैव इति पाठः] चेत्यनिर्हीणा परमव्योमरूपिणी ॥ ४१ ॥

स्वं आत्मैव पारमार्थिकं रूपं यस्य तत्त्वाज्जगद्रूपेण नास्त्येव । किं तर्हि
प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्भाति तत्राह - यच्चेति । अधिष्ठानचैतन्यमेव
सर्वप्रमाणैर्भाति तस्यैवाज्ञातत्वेन अबाध्यत्वेन च प्रमाणयोग्यत्वान्नतु
जडं तत्रावरणकृत्याभावेन प्रमाणप्रवृत्तिफलाभावादिति भावः ॥ ४१
॥

सचेत्यापि तथैवैषा परमव्योमरूपिणी ।
तस्माच्चेत्यमतो नान्यद्वीचित्वादीव वारितः ॥ ४२ ॥

सचेत्येति । आरोपितचेत्येनाधिष्ठानादूषणादिति भावः । अतोऽस्याश्चितः ॥ ४२ ॥

वीचित्वं च रसे नास्ति शशशृङ्गवदेव हि ।
सैव चेत्यमिवापन्ना स्वभावादच्युताप्यलम् [स्वभावादत्युताप्यलम्
इति पाठः] ॥ ४३ ॥

रसतन्मात्रमेव हि जलस्य तत्त्वं नच तत्र वीचित्वम् । रसनयानुपलम्भात् । यत्तु
चक्षुषा तथा ग्रहणं तद्भूतान्तरसंसर्गोपाधिकमिति भावः ॥ ४३ ॥

तस्मान्नास्त्येव दृश्योऽर्थः कुतोऽतो द्रष्टृदृश्यधीः ।
निमिषेणैव जीवस्य मृतिमोहादनन्तरम् ॥ ४४ ॥

त्रिजगद्दृश्यसर्गश्रीः प्रतिभामुपगच्छति ।
यथादेशं यथाकालं यथारम्भं यथाक्रमम् ॥ ४५ ॥

वासनानां प्रतिनियतदेशकालादिविषयत्वात्तत्प्रयुक्तप्रतिभापि तथैवेत्याह ##-

यथोत्पादं यथामातृ यथापितृ यथौरसम् ।
यथावयो यथासंविद्यथास्थानं यथेहितम् ॥ ४६ ॥

यथाबन्धु यथाभृत्यं यथेहास्तमयोदयम् ।
अजात एव जातोऽहमिति चेतति [चेतसि इति सर्वत्र पाठः] चिद्वपुः ॥ ४७ ॥

देशकालक्रियाद्रव्यमनोबुद्धीन्द्रियादि च ।

झटित्येव मृतेरन्ते वपुः पश्यति यौवने ॥ ४८ ॥

राक्षसयोनौ शंभोर्वरात् मातृसमानवयःप्राप्त्या प्रथमं यौवने
प्राप्तेऽपि कल्पितबाल्यादिस्मृतिमयः क्रमः पश्चादुदेतीति परेण संबन्धः ॥
४८ ॥

एषा माता पिता ह्येष बालोऽभूवमहं त्विति ।
नानुभूतोऽनुभूतो वा यः स्यात्स्मृतिमयः क्रमः ॥ ४९ ॥

पश्चादुदेत्यसौ तस्य पुष्पस्येव फलोदयः ।
निमिषेणैव मे कल्पो गत इत्यनुभूयते ॥ ५० ॥

रात्रिर्द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रे तथा ह्यभूत् ।
कान्ताविरहिणामेकं वासरं वत्सरायते ॥ ५१ ॥

प्रसिद्धं चेदं मार्कण्डेयादिपुराणेषु । लोके चेत्याह - रात्रिरिति ॥ ५१ ॥

मृतो जातोऽहमन्यो मे पितेति स्वप्नतास्विव ।
अभुक्तस्यैव भोगस्य भुक्तधीरुपजायते ॥ ५२ ॥

प। १७९)

भुक्तेऽप्यभुक्तधीर्दृष्टमित्यलङ्घितवादिषु ।
शून्यमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः ।
विप्रलम्भोऽपि लाभश्च मदस्वप्नादिसंविदि ॥ ५३ ॥

लकि लक्षणे । अलङ्घितं प्रमाणैरलक्षितं वदन्ति तच्छीलेष्वलङ्घितवादिषु
मुग्धजनेषु इति एतत्पूर्वोक्तं सर्वं दृष्टम् । अविद्यया न केवलमसद्भानं
किंतु सद्विरुद्धभानमपि प्रसिद्धमित्याह - शून्यमिति । आकीर्णतां
जनसमाजव्याप्तताम् ॥ ५३ ॥

तैक्ष्ण्यं यथा मरिचबीजकणे स्थितं स्वं
स्तम्भेषु चारचितपुत्रकजालमन्तः ।
दृश्यं त्वनन्यदिदमेवमजेऽस्ति शान्तं
तस्यास्तिबन्धनविमोक्षदृशः कुतः काः ॥ ५४ ॥

मरिचबीजकणे तैक्ष्ण्यं स्तम्भेषु अरचितप्रतिमाजालं च यथा
स्थितमेवंयस्मिन्नजे इदं दृश्यमनन्यत्सत्तयैवास्ति । तस्यात्मनः
अस्तिबन्धनविमोक्षदृशः । अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ।
सत्यबन्धमोक्षदृष्टय इत्यर्थः । कुतो निमित्तात्काः किंरूपाः स्युः ।
सर्वथाप्यसंभाविता इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
परमार्थवर्णनं नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
परमार्थवर्णनं नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः २१

श्रीदेव्युवाच ।

19761
19762 प्रतिभान्ति जगन्त्याशु मृतिमोहादनन्तरम् ।
19763 जीवस्योन्मीलनादक्षणो रूपाणीवाखिलान्यलम् ॥ १ ॥
19764
19765 स्थूलं विचारतः सूक्ष्मं तदविद्याविचारतः ।
19766 सापि चिन्मात्रमेवेति देव्या लीलात्र बोध्यते ॥ १ ॥
19767
19768 उक्तमेवार्थं विशेषं वक्तुं पुनः प्रपञ्चयन्त्याह - प्रतिभान्तीति ॥ १ ॥
19769
19770 दिक्कालकलनाकाशधर्मकर्ममयानि च ।
19771 परिस्फुरन्त्यनन्तानि कल्पान्तस्थैर्यवन्ति च ॥ २ ॥
19772
19773 धर्ममयानि स्वर्गादीनि । कर्ममयानि गृहादीनि । कल्पान्तपर्यन्तं
19774 स्थैर्यवन्ति पृथ्व्यादीनि ॥ २ ॥
19775
19776 नानुभूतं न यद्दृष्टं तन्मया कृतमित्यपि ।
19777 तत्क्षणात्स्मृतितामेति स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ ३ ॥
19778
19779 मायिकस्मृत्यनुभवाभासयोः प्रसिद्धस्मृत्यनुभववैधर्म्यमाह ##-
19780
19781 भ्रान्तिरेवमनन्तेयं चिद्व्योमव्योम्नि भासुरा ।
19782 अपकुड्या जगन्नाम्नी नगरी कल्पनात्मिका ॥ ४ ॥
19783
19784 चिद्व्योम्नो व्योम्नि मायाकाशे ॥ ४ ॥
19785
19786 इदं जगदयं सर्गः स्मृतिरेवेति जृम्भते ।
19787 दूरकल्पक्षणाभ्यासविपर्यासैकरूपिणी ॥ ५ ॥
19788
19789 षड्विधविकारेष्वाद्यत्रयप्राधान्येन सर्गः । अन्त्यत्रयप्राधान्येन जगत् ।
19790 स्मृतिरिति तद्धेतुर्वासनोच्यते । सा हि संनिहिते सांप्रतिकेऽपि दूरकल्पश्चेति
19791 देशकालविप्रकर्षात्मना शाश्वते निष्क्रिये च
19792 क्षणतदभ्यासात्मकघटिकामुहूर्तदिनपक्षाद्यात्मना च यो विपर्यासो
19793 भ्रमस्तदेकरूपिणी ॥ ५ ॥
19794
19795 नानुभूतानुभूता च ज्ञप्तिरित्थं द्विरूपिणी ।
19796 पूर्वकारणरिक्तैव चिद्रूपैव प्रवर्तते ॥ ६ ॥
19797
19798 उक्तमुपसंहरति - नानुभूतेति ॥ ६ ॥
19799
19800 नानुभूतेऽनुभूतत्वसंविदन्तरुदेत्यपि ।
19801 स्वप्नभ्रमादावन्त्यस्मिन्पितरीव पितुः स्मृतिः ॥ ७ ॥
19802
19803 नन्वननुभूते अनुभूतत्वभ्रमः क्व दृष्टस्तत्राह - नानुभूत इति ॥ ७ ॥
19804
19805 कदाचित्स्मृतितां त्यक्त्वा प्रतिभामात्रमेव सत् ।
19806 भाति प्रथमसर्गेषु रूपेण तदनुक्रमात् ॥ ८ ॥
19807
19808 नन्वनादौ संसारे सर्वमेवानुभूतमिति स्मृतिरैक्यं प्रमुष्टतत्ताकास्तु न
19809 भ्रान्तिस्तत्राह - कदाचिदिति । प्रतिभाऽनुभवः । प्रजापतेः
19810 प्रहमसर्गेष्वित्यर्थः । रूपेण स्मृतिरूपेण ॥ ८ ॥
19811
19812 दृश्यं त्रिभुवनादीदमनुभूतं स्मृतौ स्थितम् ।

19813 केषांचित्तन्वि केषांचिन्नानुभूतं स्मृतौ स्थितम् ॥ ९ ॥
19814
19815 तथाच अनुभूतमेव प्रतिभासत इति न नियम इत्याह - दृश्यमिति ॥ ९ ॥
19816
19817 प्रतिभासत एवेदं केषांचित्स्मरणं विना ।
19818 चिदणूनां प्रजेशत्वं काकतालीयवद्यतः ॥ १० ॥
19819
19820 प्रजेशत्वं प्राङ्नानुभूतमेव । सह सिद्धं चतुष्टयमिति स्मृत्या तत्र
19821 ज्ञानोदयावश्यंभावे पुनर्जन्मायोगादिति भावः ॥ १० ॥
19822
19823 अत्यन्तविस्मृतं विश्वं मोक्ष इत्यभिधीयते ।
19824 ईप्सितानीप्सिते तत्र न स्तःकाचन कस्यचित् ॥ ११ ॥
19825
19826 यतो वासनापुञ्जात्मकचित्तमयः
19827 संसारस्ततस्तदुच्छेदादात्यन्तिकनिर्वासनात्मिका विस्मृतिरेव मोक्षः फलित
19828 इत्याह - अत्यन्तेति । ईप्सितानीप्सिते प्रियाप्रिये । अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये
19829 स्पृशतः इति श्रुतेः । कुतो न स्तस्तत्राह - काचनेति । या मोक्षे काचन
19830 चित्परिशिष्यते सा कस्य विषयस्य भोक्तुर्वा यत्प्रयुक्ते प्रियाप्रिये स्यातामित्यर्थः
19831 ॥ तथाच श्रुतिः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् इत्याद्या ।
19832 केचन इति पाठे तु स्पष्टम् ॥ ११ ॥
19833
19834 अत्यन्ताभावसंपत्तिं विनाहन्ताजगत्स्थितेः ।
19835 अनुत्पादमयी ह्येषा नोदेत्येव विमुक्तता ॥ १२ ॥
19836
19837 अहन्ताजगतोः स्थितिः प्रतिष्ठा अविद्या तस्या अत्यन्ताभावसंपतीर्बाधः ॥ १२ ॥
19838
19839 रज्ज्वां सर्पभ्रमः सर्पशब्दार्थासंभवं स्थितम् ।
19840 अनुत्पादमयं त्यक्त्वा शान्तोऽपि हि न शाम्यति ॥ १३ ॥
19841
19842 सर्पशब्दार्थयोरसंभवमभावं रज्ज्वात्मना स्थितं त्यक्त्वा उपेक्ष्य ।
19843 अबुद्ध्वेति यावत् ॥ १३ ॥
19844
19845 प्। १८०)
19846
19847 अर्धशान्तो न शान्तोऽसौ समेत्यर्थतया पुनः ।
19848 उदेत्येकपिशाचान्ते पिशाचोऽन्यो ह्यधीमतः ॥ १४ ॥
19849
19850 ननु योगेन मनोवृत्तिप्रशमादेव स शाम्यतु किं ज्ञानेन तत्राह -
19851 अर्धेति । तेन विक्षेपांशशान्त्या अर्धशान्तोऽप्यसौ न शान्तः यतो व्युत्थाने
19852 पुनर्विक्षेपार्थतया उदेति । अधीर्मूढता तद्वतः ॥ १४ ॥
19853
19854 संसारश्चायमाभोगी परमेवेति निश्चयः ।
19855 कारणाभावतो भाति यदिहाभातमेव तत् ॥ १५ ॥
19856
19857 तथाच ज्ञानेनैव निस्तार इत्याह - संसार इति । कारणाभावतः
19858 अविद्याबाधाद्यद्यदि भाति तत्तर्हि आभातमेव न
19859 पुनरावरणादिशङ्कास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥
19860
19861 लीलोवाच ।
19862
19863 ब्राह्मणब्राह्मणीरूपे सर्गे कारणसंस्मृतिः ।
19864 कथमभ्युत्थिता सास्य स्मरणीयमिदं विना ॥ १६ ॥

19865
19866 यत्प्रागुक्तमस्य सर्गस्य ब्राह्मणब्रह्मणीसर्गाभ्यस्तवासनाकार्यत्वं
19867 तत्रानुपपत्तिं लीला शङ्कते - ब्राह्मणेति | एतत्सर्गे कारणभूता
19868 संस्मृतिरत्र सर्वत्र संस्कारः | स्मरणीयं स्मरणयोग्यं
19869 प्रागनुभूतमिति यावत् | इदं एतत्कालदृश्यं विना | इदानींतनस्य
19870 प्रागसत्त्वेन तदनुभवाभावान्न संस्कारलक्षणवासना तदानीं
19871 संभवतीत्यर्थः || १६ ||
19872
19873 श्रीदेव्युवाच |
19874
19875 पितामहस्मृतिस्तत्र कारणं तस्य न स्मृतिः |
19876 पूर्वं न संभवत्येव मुक्तत्वात्पूर्वजन्मनः [पद्मजन्मन इति
19877 पाठः] || १७ ||
19878
19879 न संस्कार एव वासना | द्वितीयाया अपि वक्ष्यामाणत्वात् | यदि तु संस्कारमपि
19880 तत्रावश्यकं मन्यसे तर्हि पितामहस्य सर्वज्ञतया
19881 भाव्यर्थेऽप्यनुभवसंभवात्तदीयसंस्कार एव तत्र कारणम् | तद्देहादिसर्गे
19882 तु तस्यापि संस्कारो न हेतुः | नच पूर्वपितामहसंस्कारो हेतुः तस्य
19883 पूर्वकल्पान्ते मुक्तत्वादित्यर्थः || १७ ||
19884
19885 पूर्वं न संभवत्येव स्मरणीयमिति स्वयम् |
19886 पद्मजादित्वमायाति चैतन्यस्य तथास्थितेः || १८ ||
19887
19888 स्मरणीयाभावप्रयुक्तोऽपि स्मृत्यसंभवस्तत्रास्तीत्याह - पूर्वमिति |
19889 तस्मात्पूर्वपद्मजदेहादिवासनाच्चितमायोपहितचैतन्यस्य तथास्थितेस्तदेव
19890 स्वयं इति एवंविधेन अपूर्वपद्मजात्मना विवर्तत इत्यर्थः || १८ ||
19891
19892 अभूवमहमित्यन्यः प्रजानाथः प्रजापतेः |
19893 काकतालीयवत्कश्चिद्भवति प्रतिभामयः || १९ ||
19894
19895 पूर्वपद्मजवासनाञ्चिताविद्यायास्तदीयतत्त्वज्ञानेन बाधालोचने त्वाह -
19896 अभूवमिति || १९ ||
19897
19898 एवमभ्युदिते लोके न किंचिन्न कदाचन |
19899 क्वचिदभ्युदितं नाम केवलं चिन्नभः स्थितम् || २० ||
19900
19901 प्रतिभामयत्वादेव हि तस्य तत्सर्गस्य च बाध उपपन्न इत्याशयेनाह -
19902 एवमिति || २० ||
19903
19904 द्विविधायाः स्मृतेरस्याः कारणं परमं पदम् |
19905 कार्यकारणभावोऽसावेक एव चिदम्बरे || २१ ||
19906
19907 द्विविधायाः पूर्वानुभवजन्यसंस्कारजाया
19908 अनाद्यविद्याशक्तिरूपवासनान्तरजायाश्च हैरण्यगर्भ्या अन्यदीयायाश्च वा |
19909 परमं पदमत्र मायाशबलं ब्रह्म | शुद्धे तु न
19910 कार्यकारणभावादिभेदगन्धोऽप्यस्तीत्याह - कार्येति || २१ ||
19911
19912 कार्यं च कारणं चैव कारणैः सहकारिभिः |
19913 कार्यकारणयोरैक्यात्तदभावान्न शाम्यति || २२ ||
19914
19915 अविमर्शात्मकमायाकृतः कार्यकारणविकल्पो विमर्शे बाध्यत इति
19916 दर्शयितुं विमृशति - कार्यमिति | पटः कार्यं तन्तवः कारणमिति

19917 तुरीवेमादिसहकारिभिः कारणैः स्यात्तत्रोपकारमकुर्वाणानां
19918 सहकारित्वायोगादुपकाररूपमपि कार्यं तथाविधैरेव
19919 वाच्यमित्यनवस्थापत्तेस्तस्योपकारस्याभावात्कार्यकारणभावभाधे
19920 तत्कल्पनाधिष्ठानतन्ताद्यैक्यं न शाम्यति भेदकारणाभावादित्यर्थः ॥ २२
19921 । ।
19922

19923 महाचिद्रूपमेव त्वं स्मरणं विद्धि वेदनम् ।
19924 कार्यकारणता तेन स शब्दो न च वास्तवः ॥ २३ ॥
19925

19926 नन्वस्तु युक्त्यैवं अनुभवारूढं त्विदं कथं स्यादिति तदर्थं
19927 प्रत्यग्दृष्टिं व्युत्पादयति - महाचिद्रूपमिति । स्मर्यते येन तत्स्मरणं
19928 चित्संवलितं व्यष्टिसमष्ट्यन्तःकरणं तदेव वेदनं तद्धि
19929 मायाशबलस्येश्वरस्य कार्यम् । तत्र मायोपाधेरन्तःकरणाकारोपाधेश्च
19930 भेदे परामृश्यमाने तदुपहिताधिष्ठानसन्मात्रेऽपि
19931 भेदकल्पनात्कार्यसत्ता कारणसताधीनजन्मेति भ्रान्त्या पूर्वावस्थं
19932 सत्कारणं उत्तरावस्थं सत्कार्यमिति वेत्सि तन्न तथा विद्याः किंतु
19933 मायातत्कार्याकारावुपेक्ष्य तदुभयानुगतसन्मात्रात्मकमहाचिद्रूपमेव
19934 स्मरणं विद्धि । तेन यथोक्तलक्षणेन प्रत्यग्दर्शनेन बाधिता
19935 कार्यकारणता स कार्यकारणशब्द एव परिशेक्ष्यते सोऽप्यनया दृशा
19936 दृष्टो न वास्तव इति । इयं प्रत्यग्दृष्टिः स्फुटतरमुपपादितास्माभिः
19937 स्वाराज्यसिद्धौ - पिण्डावस्था घटत्वे मनसि कलयतो हेतुकार्यत्वधीः
19938 स्यान्मृन्मात्रं यद्वदेकं स्फुटमभिमृशतो नैव हेतुर्न कार्यम् ।
19939 तद्वन्मायिप्रपञ्चौ झटिति कलयतो ब्रह्म विश्वस्य हेतुः सन्मात्रं
19940 त्वेकरूपं पटु परिमृशतो नैव मायी न विश्वम् ॥ इति वार्तिके चोक्तम् -
19941 तस्मात्संभावनामात्रः संसारः प्रत्यगात्मनि । उक्तेऽर्थे
19942 संशयश्चेत्स्यात्प्रत्यग्दृष्ट्या निरीक्ष्यताम् ॥ इति ॥ २३ ॥
19943

19944 एवं न किंचिदुत्पन्नं दृश्यं चिज्जगदाद्यपि ।
19945 चिदाकाशे चिदाकाशं केवलं स्वात्मनि स्थितम् ॥ २४ ॥
19946

19947 इत्थंच निष्प्रपञ्चत्वं प्रतिष्ठितमित्युपसंहरति - एवमिति । चिदाकाश इति ।
19948 स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः इति श्रुतेरिति भावः ॥ २४ ॥
19949

19950 लीलोवाच ।
19951

19952 अहो नु परमा दृष्टिर्दर्शिता देवि मे त्वया ।
19953 रूपश्रीर्जगती प्रातः प्रभयेवेक्षणद्युतिः ॥ २५ ॥
19954

19955 तया दृष्ट्या प्रतिबुद्धा लीलोवाच - अहो इति । ईक्षणेन द्योत्यते प्रकाश्यत
19956 इतीक्षणद्युतिः स्फुटेति यावत् ॥ २५ ॥
19957

19958 इदानीमहमेतस्यां यावत्परिणता दृशि ।
19959 नाभ्यासेन विना तावद्भिन्धीदं देवि कौतुकम् ॥ २६ ॥
19960

19961 परिणतिर्व्युत्पत्तिदार्ढ्यम् । इदं वक्ष्यमाणं कौतुकमुत्कण्ठां
19962 भिन्धिनाशय ॥ २६ ॥
19963

19964 प्। १८१)
19965

19966 यत्रासौ ब्राह्मणो गेहे ब्राह्मण्या सहितोऽभवत् ।
19967 तं सर्गं तं गिरिग्रामं नय मां तं विलोकये ॥ २७ ॥
19968

19969 श्रीदेव्युवाच।
19970
19971 अचेत्यचिद्रूपमयी परमां पावनीं दृशम्।
19972 अवलम्ब्येममाकारमवमुच्य भवामला॥ २८॥
19973
19974 तदवलोकने पूर्ववत्समाधिनैतद्देहविस्मरणमावश्यकमित्याह -
19975 अचेत्येति। चिद्रूपमयीं। प्राचुर्ये मयट्। कारणब्रह्मरूपतामिति यावत्॥ २८॥
19976
19977 ततः प्राप्स्यस्यसंदेहं व्योमात्मानं नभःस्थितम्।
19978 भूमिष्ठनरसंकल्पो गगनान्तः पुरं यथा॥ २९॥
19979
19980 चिन्नभःस्थितं मायाव्योमात्मानं तं सर्गम्॥ २९॥
19981
19982 एवं स्थिते तं पश्यावः सह सर्गमनर्गलम्।
19983 अयं तद्दर्शनद्वारे देहो हि परमार्गलम्॥ ३०॥
19984
19985 सह पश्यावो द्रक्ष्यावः। अर्गलं विष्कम्भः। प्रतिरोधक इति यावत्॥ ३०॥
19986
19987 लीलोवाच।
19988
19989 अमुना देवि देहेन जगदन्यदवाप्यते।
19990 न कस्मादत्र मे युक्तिं कथयानुग्रहाग्रहात्॥ ३१॥
19991
19992 अनुग्रहप्रयुक्तादाग्रहादभिनिवेशात्॥ ३१॥
19993
19994 श्रीदेव्युवाच।
19995
19996 जगन्तीमान्यमूर्तानि मूर्तिमन्ति मुधाग्रहात्।
19997 भवद्भिरवबुद्धानि हेमानीवोर्मिकाधिया॥ ३२॥
19998
19999 मायामात्रत्वादमूर्तानि। मुधाग्रहान्मिथ्याज्ञानात्। ऊर्मिकाङ्गुलिमुद्रिका॥
20000 ३२॥
20001
20002 हेम्न्यूर्मिकारूपधरेऽप्यूर्मिकात्वं न विद्यते।
20003 यथा तथा जगद्रूपे जगन्नास्ति च ब्रह्मणि॥ ३३॥
20004
20005 ऊर्मिकात्वमहेमरूपमित्यर्थः॥ ३३॥
20006
20007 जगदाकाशमेवेदं ब्रह्मैवेह तु दृश्यते।
20008 दृश्यते काचिदप्यत्र धूलिरम्बुनिधाविव॥ ३४॥
20009
20010 काचिन्माया। धूलिविरोधिन्यम्बुनिधौ प्रतिबिम्बधूलिरिव॥ ३४॥
20011
20012 अयं प्रपञ्चो मिथ्यैव सत्यं ब्रह्माहमद्वयम्।
20013 अत्र प्रमाणं वेदान्ता गुरवोऽनुभवस्तथा॥ ३५॥
20014
20015 उक्तेऽर्थे प्रमाणासंभावनामूलोच्छेदाय दृढतराणि प्रमाणानि
20016 दर्शयति - अयमिति। मुख्यं प्रमाणं वेदान्ताः
20017 तत्तत्पर्यार्थस्यानुभवारोपणाय गुरवः। स्वानुभवस्तु फलीभूतं
20018 प्रमाणमित्यर्थः॥ ३५॥
20019
20020 ब्रह्मैव पश्यति ब्रह्म नाब्रह्म ब्रह्म पश्यति।

20021 सर्गादिनाम्ना प्रथितः स्वभावोऽस्यैव चेदृशः ॥ ३६ ॥
20022
20023 स्वभाव आवृतसत्ता ॥ ३६ ॥
20024
20025 न ब्रह्मजगतामस्ति कार्यकारणतोदयः ।
20026 कारणानामभावेन सर्वेषां सहकारिणाम् ॥ ३७ ॥
20027
20028 यावदभ्यासयोगेन न शान्ता भेदधीस्तव ।
20029 नूनं तावदतद्रूपा न ब्रह्म परिपश्यसि ॥ ३८ ॥
20030
20031 अतद्रूपा अब्रह्मदेहाद्यात्मबुद्धित्वात्तद्रूपा । नूनमिति वितर्के ॥ ३८ ॥
20032
20033 तत्र रूढिमुपायाता य इमे त्वस्मदादयः ।
20034 अभ्यासाद्ब्रह्मसंपत्तेः पश्यामस्ते हि तत्परम् ॥ ३९ ॥
20035
20036 ये रूढिं दृढव्युत्पत्तिम् । त इमे पश्यामः ॥ ३९ ॥
20037
20038 संकल्पनगरस्यैव ममाकाशमयं वपुः ।
20039 ब्रह्मैव चान्तः पश्यामि देहेनानेन तत्पदम् ॥ ४० ॥
20040
20041 आकाशमयं शुद्धचित्ताकाशमयम् ॥ ४० ॥
20042
20043 विशुद्धाज्ञानदेहार्हास्तथैते पद्मजादयः ।
20044 ब्रह्मात्मजगदादीनामंशे संस्थानमङ्गने ॥ ४१ ॥
20045
20046 ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चित्तं विशुद्धेन तेन अर्हाः सदा
20047 ब्रह्मदर्शनयोग्याः । वस्तुतो ब्रह्मात्मकानां जगत्तद्व्यवहाराणामंशे
20048 लेशे संस्थानमवस्थितिं पश्यन्तीति विपरिणमय्यानुषज्यते । पादोऽस्य विश्वा
20049 भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४१ ॥
20050
20051 तवाभ्यासं विना बाले नाकारो ब्रह्मतां गतः ।
20052 स्थितः कलनरूपात्मा तेन तन्नानुपश्यसि ॥ ४२ ॥
20053
20054 कलनमन्तःकरणे चिदाभासस्तद्रूपात्मा । तद्ब्रह्म प्रागनुक्रान्तं
20055 गिरिग्रामकं च ॥ ४२ ॥
20056
20057 यत्र स्वसंकल्पपुरं स्वदेहेन न लभ्यते ।
20058 तत्रान्यसंकल्पपुरं देहोऽन्यो लभते कथम् ॥ ४३ ॥
20059
20060 अनेन देहेनानुपलम्भे सांकल्पिकत्वमेव हेतुरिति कैमुतिकन्यायेन द्रढयति
20061 - यत्रेति ॥ ४३ ॥
20062
20063 तस्मादेनं परित्यज्य देहं चिद्व्योमरूपिणी ।
20064 यत्पश्यसि [तपश्यसि इति पाठः] तदेवाशु कुरु कार्यविदांवरे ॥
20065 ४४ ॥
20066
20067 पश्यसि द्रक्ष्यसि । वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानवन्निर्देशः ॥ ४४ ॥
20068
20069 संकल्पनगरं सत्यं यथासंकल्पितं प्रति ।
20070 संदेहं वा विदेहं वा नेतरं प्रति किंचन ॥ ४५ ॥
20071
20072 सदेहं देहसाध्यं विदेहं वा संकल्पितं तन्नगरव्यवहारोपभोगं प्रति ।

सत्यमर्थक्रियासमर्थम् । इतरं व्यवहारं प्रति तु न किंचन तुच्छमिति यावत्
॥ ४५ ॥

आदिसर्गे जगद्भ्रान्तिर्यथेयं स्थितिमागता ।
तथा तदाप्रभृत्येवं नियतिः प्रौढिमागता ॥ ४६ ॥

धातृसांकल्पिकस्यास्य जगतोऽस्मत्सांकल्पिकस्य च सांकल्पिकत्वाविशेषेऽपि
कुतोऽवान्तरवैलक्षण्यमिति
चेदनादिनियतिरूपेश्वरेच्छालक्षणमायाशक्तिवशादेवेत्याह - आदिसर्ग इति
॥ ४६ ॥

लीलोवाच ।

त्वयोक्तं देवि गच्छावो ब्राह्मणब्राह्मणी जगत् ।
सहेतीदमिदं वच्मि कथं गन्तव्यमम्ब हे ॥ ४७ ॥

इमं देहमिहास्थाप्य शुद्धसत्वानुपातिना ।
चेतसा तं परं यामि लोकं त्वं कथमेषि तत् ॥ ४८ ॥

त्वं कथमेषि स्वेन देहेनेति शेषः ॥ ४८ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

संकल्पव्योमवृक्षस्ते यथा सन्नपि स्वात्मकः ।
न कुड्यात्मा न कुड्येन रोध्यते नापि कुड्यहा ॥ ४९ ॥

सांकल्पिकसत्तया सन्नपि वास्तवसत्तया खात्मकः । न कुड्यात्मेव मूर्तः
कुड्यहा कुड्यभेदकः ॥ ४९ ॥

प। १८२)

शुद्धैकसत्त्वनिर्माणं चिद्रूपस्यैव तत्किल ।
प्रतिभानमतस्तस्मात्परस्माद्भिद्यते मनाक् ॥ ५० ॥

यच्छुद्धस्यैव सत्त्वगुणस्य निर्माणं कार्यमस्मद्देहादि तच्चिद्रूपस्यैव
किल तथा प्रतिभानमतो हेतोस्तस्मात् परस्माद्ब्रह्मणो मनागल्पमेव भिद्यते ।
यथा दग्धपटे पटाकारो वस्तुतस्तद्भस्मैव तद्वदिति भावः ॥ ५० ॥

सोऽयमेतादृशो देहो नैनं [नैवं इति पाठः] संत्यज्य
याम्यहम् ।
अनेनैव तमाप्नोमि देशं गन्धमिवानिलः ॥ ५१ ॥

यथा जलं जलेनाग्निरग्निना वायुनानिलः ।
मिलत्येवमतो देहो देहैरन्यैर्मनोमयैः ॥ ५२ ॥

तर्ह्यस्मद्भर्तृसांकल्पिकसर्गेणास्य कथं योगस्तत्राह - यथेति ।
मनोमयैर्देहैरन्यैश्च वस्तुभिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

नहि पार्थिवतासंविदेत्य पार्थिवसंविदा ।
एकत्वं कल्पनाशैलशैलयोः क्वाहतिर्मिथः ॥ ५३ ॥

तर्हि मद्देहोऽपि वस्तुतो मनोमात्रत्वेन त्वद्देहसाजात्यात्त्वद्देहेनैकीभावेन

संयोगेन वा मिलितः संस्तत्रैतु तत्राह - नहीति । पृथिव्या विकारः
पार्थिवस्तद्भावेन संवेद्यत इति
पार्थिवतासंवित्त्वद्देहस्तद्विरुद्धचिन्मात्रसंविदा मद्देहेनैकत्वं
संयोगं वा नहि एति । आहतिरभिघातः ॥ ५३ ॥

आतिवाहिक एवायं त्वादृशैश्चित्तदेहकः ।
आधिभौतिकताबुद्ध्या गृहीतश्चिरभावनात् ॥ ५४ ॥

नन्वस्यापि मानसत्वे कथं पार्थिवत्वं तत्राह - आतिवाहिक इति ॥ ५४ ॥

यथा स्वप्ने यथा दीर्घकालध्याने यथा भ्रमे ।
यथाच सति संकल्पे यथ गन्धर्वपत्तने ॥ ५५ ॥

वासनातानवं नूनं यदा ते स्थितिमेष्यति ।
तदातिवाहिको भावः पुनरेष्यति देहके ॥ ५६ ॥

कदा तर्ह्यस्य पार्थिवभावनिवृत्तिस्तत्राह - वासनेति ।
तनोर्भावस्तानवमल्पता एष्यति । समाध्यभ्यासेनेति भावः ॥ ५६ ॥

लीलोवाच ।

आतिवाहिकदेहत्वप्रत्यये घनतां गते ।
तामवाप्नोत्ययं देहो दशामाहो विनश्यति ॥ ५७ ॥

अन्येषां स्थूलदेहस्य नाशदर्शनाज्जीवन्मुक्तयोगिदेहस्यापि नाश एव
संभावितो नातिवाहिकभाव इति संभावयन्ती लीला पृच्छति - आतिवाहिकेति ।
घनतां दार्ढ्यं गते । समाध्यभ्यासेनेति शेषः ॥ ५७ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

यदस्ति नाम तत्रैव नाशानाशक्रमो भवेत् ।
वस्तुतो यच्च नास्त्येव नाशः स्यात्तस्य कीदृशः ॥ ५८ ॥

तत्त्वविद्देहो ज्ञानबाधितत्वाद्दग्धपटवन्नास्त्येव प्राग्वासनामात्राच्च
पटाभासवत्प्रतिभासमानोऽपि वासनातानवे ततोऽपि
सौक्ष्म्यादातिवाहिकभावमेवापद्यते । न नाशमित्याशयेन देव्युत्तरमाह
- यदित्यादिना ॥ ५८ ॥

रज्ज्वां सर्पभ्रमे नष्टे सत्यबोधवशात्सुते [सुते इति लीलायाः
संबोधनम्] ।
सर्पो न नष्ट उन्नष्टो वेत्येवं कैव सा कथा ॥ ५९ ॥

उत् अपि ॥ ५९ ॥

यथा सत्यपरिज्ञानाद्रज्ज्वां सर्पो न दृश्यते ।
तथातिवाहिकज्ञानाद्दृश्यते नाधिभौतिकः ॥ ६० ॥

आतिवाहिकत्वनिमित्तं ब्रह्मज्ञानमातिवाहिकज्ञानम् ॥ ६० ॥

कल्पनापि निवर्तेत कल्पिता यदि केनचित् ।
सा शिला समपास्तैव या नेहास्ति कदाचन ॥ ६१ ॥

20177 कल्पितः प्रपञ्चः प्रागभूत् ज्ञानेन तु समूलं स निवर्तित इति
20178 व्यवहारकल्पनाप्यापातदृशैव । तत्त्वदृशा तु तस्या अपि संभावना
20179 नास्तीत्याह - कल्पनेति । कल्पिता समर्थिता । तथाचोक्तं गौडपादैः -
20180 प्रपञ्चो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न
20181 विद्यते ॥ इति ॥ ६१ ॥
20182
20183 परं परे परापूर्णमिदं देहादिकं स्थितम् ।
20184 इति सत्यं वयं भद्रे पश्यामो नाभिपश्यसि ॥ ६२ ॥
20185
20186 कथं तर्हि यूयं स्वदेहादि पश्यथ तत्राह - परमिति । परेण ब्रह्मणा
20187 आपूर्णमिदं देहादिकोशपञ्चकं यदेकैकान्तःप्रवेशेन स्थितं तत्परं
20188 ब्रह्मैव स्वे महिम्नि परे स्थितमिति वयं सत्यमबाधितं पश्यामः । त्वं
20189 त्वप्ररूढबोधत्वान्नाभिपश्यसि ॥ ६२ ॥
20190
20191 आदिसर्गे भवेच्चित्त्वं कल्पनाकल्पितं यदा ।
20192 तदा ततः प्रभृत्येकसत्त्वं दृश्यमवेक्षते ॥ ६३ ॥
20193
20194 नन्वदृश्या चित्कथं दृश्यसत्त्वात्मतामापन्ना तत्राह - आदीति ।
20195 आदेर्लिङ्गात्मनः सर्गे तं गोचरयन्त्याश्चितश्चित्त्वं नाम धर्मो भवेत् ।
20196 यदा तु पञ्चीकरणेन कल्पनया स्थूलं रूपं कल्पितं तदा
20197 ततःप्रभृत्येकमनुगतं सत्त्वं दृश्यानुरोधात्स्वयमपि दृश्यभूतं
20198 स्वयमवेक्षते भ्रान्त्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥
20199
20200 लीलोवाच ।
20201
20202 एकस्मिन्नेव संशान्ते दिक्कालाद्यविभागिनि ।
20203 विद्यमाने परे तत्त्वे कलनावसरः कुतः ॥ ६४ ॥
20204
20205 यत्प्रागुक्तं कलनाधीना सर्वकल्पनेति तत्र लीलानुपपत्तिं शङ्कते -
20206 एकस्मिन्निति । पौर्वकालिकं दुग्धमौत्तरकालिकदध्याद्याकारेण परिणमते ।
20207 दधिभावे च दुग्धमविद्यमानं भवति । कालसंबन्धरहिते नित्यं
20208 विद्यमाने ब्रह्मणि कलनाख्यप्रथमविकारस्यैव नावसर इत्यर्थः ॥ ६४ ॥
20209
20210 श्रीदेव्युवाच ।
20211
20212 कटकत्वं यथा हेम्नि तरङ्गत्वं यथाम्भसि ।
20213 सत्यत्वं च यथा स्वप्नसंकल्पनगरादिषु ॥ ६५ ॥
20214
20215 सत्ये हि विकारेऽभ्युपगते त्वदुक्तदोषः स्यान्न मिथ्याभूत इति देवी परिहरति ##-
20216
20217 नास्त्येव सत्यनुभवे तथा नास्त्येव ब्रह्मणि ।
20218 कल्पनाव्यतिरिक्तात्मतत्स्वभावादनामयात् ॥ ६६ ॥
20219
20220 यथा नास्त्यम्बरे पांसुः परे नास्ति तथा कला ।
20221 अकलाकलनं शान्तमिदमेकमजं ततम् ॥ ६७ ॥
20222
20223 कलाकलनं विषयः ॥ ६७ ॥
20224
20225 प। १८३)
20226
20227 यदिदं भासते किंचित्तत्तस्येव निरामयम् ।
20228 कचनं काचकस्येव कान्तस्याऽतिमणेरिव ॥ ६८ ॥

20229
20230 कचनं आपातप्रतिभासः । अतिशयितो मणिरतिमणिस्तस्येव ॥ ६८ ॥
20231
20232 लीलोवाच ।
20233
20234 एतावन्तं चिरं कालमेते देवि वयं वद ।
20235 भ्रामिताः केन नामापि द्वैताद्वैतविकल्पनैः ॥ ६९ ॥
20236
20237 उक्तभ्रान्तेर्हेतुं लीला पृच्छति - एतावन्तमिति ॥ ६९ ॥
20238
20239 श्रीदेव्युवाच ।
20240
20241 अविचारेण तरले भ्रान्तासि चिरमाकुला ।
20242 अविचारः स्वभावोत्थः स विचाराद्विनश्यति ॥ ७० ॥
20243
20244 विचारबाध्यत्वादविचारशब्दितो मोह एव तद्धेतुरिति देव्याह - अविचारेणेति ॥
20245 ७० ॥
20246
20247 अविचारो विचारेण निमेषादेव नश्यति ।
20248 एषा सत्तैव तेनान्तरविद्यैषा न विद्यते ॥ ७१ ॥
20249
20250 एषा अविचारलक्षणा अविद्या विचारबाधिता ब्रह्मसत्तैव संपद्यत इति शेषः ॥
20251 ७१ ॥
20252
20253 तस्मान्नैवाविचारोऽस्ति नाविद्यास्ति न बन्धनम् ।
20254 न मोक्षोऽस्ति निराबाधं शुद्धबोधमिदं जगत् ॥ ७२ ॥
20255
20256 तद्बाधस्य त्रैकालिकत्वमाह - तस्मादिति । बन्धाभावान्मोक्षोऽपि नास्ति ॥ ७२
20257 ॥
20258
20259 एतावन्तं यदाकालं त्वयैतन्न विचारितम् ।
20260 तदा न संप्रबुद्धा त्वं भ्रान्तैवाभव [भ्रान्तेवार्णव आकुला इति
20261 पाठः] आकुला ॥ ७३ ॥
20262
20263 अद्यप्रभृति बुद्धासि विमुक्तासि विवेकिनी ।
20264 वासनातानवं बीजं पतितं तव चेतसि ॥ ७४ ॥
20265
20266 ज्ञानेन द्वैतवासनाबाधे तत्त्ववासनाशेषो वासनातानवं तदेव मुक्तिबीजम्
20267 ॥ ७४ ॥
20268
20269 आदावेव हि नोत्पन्नं दृश्यं संसारनामकम् ।
20270 यदा तदा कथं तेन वास्यन्ते वासनापि का ॥ ७५ ॥
20271
20272 पुनर्द्वैतवासनाप्ररोहमाशङ्क्याह - आदावित्यादिना ॥ ७५ ॥
20273
20274 अत्यन्ताभावसंपत्तौ द्रष्टृदृश्यदृशां मनः ।
20275 एकध्याने परे रूढे निर्विकल्पसमाधिनि ॥ ७६ ॥
20276
20277 मनः रूढे अधिरूढे सति ॥ ७६ ॥
20278
20279 वासनाक्षयबीजेऽस्मिन्किंचिदङ्कुरिते हृदि ।
20280 क्रमान्नोदयमेष्यन्ति रागद्वेषादिका दृशः ॥ ७७ ॥

20281
20282 संसारसंभवश्चायं निर्मूलत्वमुपैष्यति।
20283 निर्विकल्पसमाधानं प्रतिष्ठामलमेष्यति॥ ७८॥
20284
20285 विगतकलनकालिमाकलङ्का
20286 गगनकलान्तरनिर्मलाम्बनेन।
20287 सकलकलनकार्यकारणान्तः
20288 कतिपयकालवशाद्भविष्यसीति॥ ७९॥
20289
20290 इति एवंविधया निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठया कतिपयकालवशाद्गगनस्य
20291 मायाकाशस्य तत्कलानां तत्कार्याणां चान्तरस्याधिष्ठानभूतस्य
20292 निर्मलस्यात्मनः अम्बनेन अवलम्बनेन विगतो भ्रान्तिकलनलक्षणः कालिमा
20293 यस्या अत एवाकलङ्का तत्संस्कारकलङ्कनिर्मुक्ता सती सकलप्राणिनां
20294 कलनानां भ्रान्तीनां तत्कार्यवासनानां तत्कारणाविद्यायाश्च अन्तो
20295 बाधावधिभूतो यो मोक्षाख्यः परमपुरुषार्थः स त्वमेव
20296 भविष्यसीत्यर्थः॥ ७९॥
20297
20298 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
20299 विश्रान्त्युपदेशो नामैकविंशः सर्गः॥ २१॥
20300
20301 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
20302 विश्रान्त्युपदेशो नामैकविंशः सर्गः॥ २१॥
20303
20304
20305 द्वाविंशः सर्गः २२
20306
20307 श्रीदेव्युवाच।
20308
20309 यथा स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नदेहो न वास्तवः।
20310 अनुभूतोऽप्ययं तद्वद्वासनातानवादसन्॥ १॥
20311
20312 अवस्थातुर्यलक्ष्मात्र जीवन्मुक्तस्थितिस्तथा।
20313 वासनातानवोपायस्तदभ्यासश्च कीर्त्यते॥ १॥
20314
20315 प्रागुक्तां ज्ञानदार्ढ्यात्स्थूलदेहभावनिवृत्तिमातिवाहिकभावप्राप्तिं च
20316 दृष्टान्तैर्बोधयितुं देव्युपक्रमते - यथेति। अयं स्थूलदेहः॥ १॥
20317
20318 यथा स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नदेहः प्रशाम्यति।
20319 वासनातानवात्तद्वज्जाग्रद्देहोऽपि शाम्यति॥ २॥
20320
20321 स्वप्नसंकल्पदेहान्ते देहोऽयं चेत्यते यथा।
20322 तथा जाग्रद्भावनान्ते उदेत्येवातिवाहिकः॥ ३॥
20323
20324 जाग्रद्भावना स्थूलदेहाहंभावना तस्या अन्ते। मूलोच्छेदादुच्छेदे
20325 सतीत्यर्थः॥ ३॥
20326
20327 स्वप्ने निर्वासनाबीजे यथोदेति सुषुप्तता।
20328 जाग्रत्यवासनाबीजे तथोदेति विमुक्तता॥ ४॥
20329
20330 निर्वासनाबीजे अनुद्भूत वासनाबीजे नतृच्छिन्नवासनाबीज इत्यर्थः। पुनः
20331 स्वप्नानापत्तेः। अवासनाबीजे बाधितसर्ववासनाबीजे। विमुक्तता जीवन्मुक्तिः॥ ४॥
20332

येयं तु जीवन्मुक्तानां वासना सा न वासना।
शुद्धसत्त्वाभिधानं तत्सत्तासामान्यमुच्यते॥ ५॥

ननु जीवन्मुक्तानामपि वासनास्त्येव अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह -
येयमिति। न वासना किंतु शुद्धसर्ववासनाबाधावधेरधिष्ठानसत्त्वस्यैव
शुद्धवासनेत्यभिधानं यथा दग्धपट इति भस्मन एवाभिधानम्।
तत्पूर्वतनं सर्ववासनानुगतसत्तासामान्यमेव तथोच्यत इत्यर्थः॥ ५॥

प्। १८४)

या सुप्तवासना निद्रा सा सुषुप्तिरिति स्मृता।
यत्सुप्तवासनं जाग्रद्घनोऽसौ मोह उच्यते॥ ६॥

मूर्च्छासुषुप्त्योरवान्तरभेदं दर्शयति - येति। वासनानां
सुप्तिरमुद्भवोऽभिभवश्च। तथाचानु
तद्भूवासनानिद्रासुषुप्तिरभिभूतवासनं जाग्रन्मोहो मूर्च्छेत्यर्थः।
जाग्रति घनतरोद्भूतवासनानां सहसोत्पन्नदुःखातिशयेन
प्रसह्याभिभवाद्घनत्वमपरित्यज्यैव मोहभावापत्तिस्तदेति सूचनाय घन
इति मोहविशेषणम्॥ ६॥

प्रक्षीणवासना निद्रा तुर्यशब्देन कथ्यते।
जाग्रत्यपि भवत्येव विदिते [विहिते परमे इति पाठः] परमे पदे॥ ७
।।

निद्रेत्यविवक्षितं यतो जाग्रत्यपि ज्ञानात्समूलवासनाक्षये तुर्यं
भवत्येवेत्यर्थः॥ ७॥

प्रक्षीणवासना येह जीवतां जीवनस्थितिः।
अमुक्तैरपरिज्ञाता सा जीवन्मुक्ततोच्यते॥ ८॥

तदेव जीवतो जीवन्मुक्तिरित्याह - प्रक्षीणेति॥ ८॥

शुद्धसत्वानुपतितं चेतः प्रतनुवासनम्।
आतिवाहिकतामेति हिमं तापादिवाम्बुताम्॥ ९॥

प्राग्व्याख्याते शुद्धसत्त्वे सनुपतितं समाधिपाटवाच्चिरप्रतिष्ठितम्॥ ९॥

आतिवाहिकतां यातं बुद्धं चित्तान्तरैर्मनः।
सर्गजन्मान्तरगतैः सिद्धैर्मिलति नेतरत्॥ १०॥

बुद्धं व्युत्थानव्यवहारकालेऽप्यात्मप्रबोधवन्मनः
सर्गान्तरगतैर्जन्मान्तरगतैश्च चित्तान्तरैः सिद्धैश्च
देवयोग्यादिशरीरैरेकिभावेन मिलति॥ १०॥

यदा तेऽयमहंभावः स्वभ्यासाच्छान्तिमेष्यति [स्वाभ्यासात्
पाठः]।
तदोदेष्यति ते स्फारा दृश्यान्ता [दृश्यान्ते बोधता इति पाठः]
बोधता स्वयम्॥ ११॥

दृश्यप्रपञ्चस्यान्ता चरमावधिभूता बोधता स्वाभाविकचिद्रूपता॥ ११॥

आतिवाहिकताज्ञानं स्थितिमेष्यति शाश्वतीम्।

यदा तदा ह्यसंकल्पा&ल्लोकान्द्रक्ष्यसि पावनान् ॥ १२ ॥

असंकल्पान्संकल्पादूषितानत एव पावनान् ॥ १२ ॥

वासनातानवे तस्मात्कुरु यत्नमनिन्दिते ।
तस्मिन्प्रौढिमुपायाते जीवन्मुक्ता भविष्यसि ॥ १३ ॥

यावन्न पूरितस्त्वेष शीतलो बोधचन्द्रमाः ।
तावद्देहमवस्थाप्य लोकान्तरमवेक्ष्यताम् ॥ १४ ॥

गिरिग्रामकदिद्दक्षाप्रतिबद्धचेतसि बोधपूर्तिर्वासनातानवाभ्यासो वा न
संभवतीत्याशयेनाह - यावदिति ॥ १४ ॥

मांसदेहो मांसदेहेनैव संश्लेषमेष्यति ।
नतु चित्तशरीरेण व्यवहारेषु कर्मसु ॥ १५ ॥

ननु किमर्थं मद्देहावस्थापनं त्वद्देहसंश्लेषादस्यापि गमनशक्तिः
किं न स्यात्तत्राह - मांसदेह इति ॥ १५ ॥

यथानुभवमेवैतद्यथास्थितमुदाहृतम् ।
आबालसिद्धसंसिद्धं न नाम वरशापवत् ॥ १६ ॥

किं वरवच्छापवद्वा त्वद्वचनादेव संश्लेषमेष्यति नेत्याह - यथेति ।
मूढतमेषु बालानभिज्ञतमेषु सिद्धांश्च मर्यादीकृत्य
सर्वानुभवसिद्धोऽर्थो मयानूदितो नापूर्वार्थो बलात्संपादित इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अवबोधघनाभ्यासाद्देहस्यास्यैव जायते ।
संसारवासनाकार्श्ये नूनं चित्तशरीरता ॥ १७ ॥

यदि लोकसिद्धवस्तुस्वभावो न विपर्यस्यति तर्हि वासनातानवेऽप्यस्य
देहस्यातिवाहिकभावो न संभावयितुं शक्य इत्याशङ्क्याह - अवबोधेति ।
चित्तशरीरता आतिवाहिकशरीरता ॥ १७ ॥

उदेष्यन्ती च सैवात्र केनचिन्नोपलक्ष्यते ।
केवलं तु जनैर्देहो म्रियमाणोऽवलोक्यते ॥ १८ ॥

ननु जीवानां परलोकगमनमप्यातिवाहिकदेहेन प्रसिद्धं स्थूलदेहस्य तु
मृतस्यात्रैवावस्थानं दृश्यते तत्कथमेकस्यातिवाहिकभावेन जीवनं
स्थूलभावेन मरणं चैकदेत्याशङ्क्याह - उदेष्यन्ती चेति । सा
आतिवाहिकता च मरणकाले अत्रास्मिन्नेव शरीरे उदेष्यन्ती केनचिन्म्रियमाणेन
जीवता वा नोपलक्ष्यते । तद्यथा पेशस्करी इत्यादिश्रुतेः ।
पारलौकिकदेहनिर्माणाय म्रियमाणस्य
स्वाज्ञानकल्पितदेहारभकभूतमात्रांशसंवलितस्यैव परलोके
गमनात्तासां मात्राणां तेनानुपलक्षितानामप्यातिवाहिकभावाविरोधात् ।
यस्त्वन्याज्ञानकल्पितभूतमात्रांशोऽज्ञानदेहः
सोऽन्यैर्जनैर्म्रियमाणोऽवलोक्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

देहस्त्वयं न म्रियते न च जीवति किंच ते ।
के किल [कोकिलस्वप्न पाठः] स्वप्नसंकल्पभ्रान्तौ मरणजीविते ॥
१९ ॥

किंचावास्तवोऽयं देहो न म्रियते न च जीवति ते जीवनमरणे च किं न

20437 किंचिद्वस्त्विति नात्र विरोधशङ्का युक्तेत्यर्थः ॥ १९ ॥
20438
20439 जीवितं मरणं चैव संकल्पपुरुषे यथा।
20440 असत्यमेव भात्येवं तस्मिन्पुत्रि शरीरके ॥ २० ॥
20441
20442 लीलोवाच।
20443
20444 तदेतदुपदिष्टं मे ज्ञानं देवि त्वयाऽमलम्।
20445 यस्मिञ्श्रुतिगते शान्तिमेति दृश्यविषूचिका ॥ २१ ॥
20446
20447 लीलाप्रश्नश्लोकौ स्पष्टौ ॥ २१ ॥
20448
20449 अत्रोपकुरु मे ब्रूहि कोऽभ्यासः कीदृशोऽथवा।
20450 स कथं पोषमायाति पुष्टे तस्मिंश्च किं भवेत् ॥ २२ ॥
20451
20452 श्रीदेव्युवाच।
20453
20454 यद्येन [यदैव क्रियते पाठः] क्रियते किंचिद्येन येन यदा यदा।
20455 विनाभ्यासेन तन्नेह सिद्धिमेति कदाचन ॥ २३ ॥
20456
20457 तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम्।
20458 एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ २४ ॥
20459
20460 तत्रादावभ्यासस्वरूपमाह - तच्चिन्तनमिति। असंदिग्धं
20461 स्वबुद्ध्यारोहाय चिन्तनं अभिज्ञबुद्ध्यन्तरसंवादाय कथनं
20462 परस्पराज्ञातांशप्रबोधायान्योन्यप्रबोधनमित्येतैरुपायैरसंभावनानि
20463 वृत्तिरेतदेकपरत्वेन च विपरीतभावनानिवृत्तिरिति फलानि ॥ २४ ॥
20464
20465 ये विरक्ता महात्मानो भोगभावनतानवम्।
20466 भावयन्त्यभवायान्तर्भव्या भुवि जयन्ति ते ॥ २५ ॥
20467
20468 दृढवैराग्यादीन्येव तल्लक्षणानीति विरक्तस्तुतिमुखेन दर्शयति - ये इति।
20469 भोगभावनानि विषयवासनास्तेषां तानवमपक्षयं भावयन्ति
20470 यत्नेनोत्पादयन्ति ॥ २५ ॥
20471
20472 प्। १८५)
20473
20474 उदितौदार्यसौन्दर्यवैराग्यरसरञ्जिता [रसगर्भिणी इति पाठः]।
20475 आनन्दस्पन्दिनी येषां मतिस्तेऽभ्यासिनः परे ॥ २६ ॥
20476
20477 औदार्यं सर्वपरिग्रहत्यागस्तल्लक्षणसौन्दर्येण वैराग्यरसेन च रञ्जिता।
20478 परे उत्कृष्टाः ॥ २६ ॥
20479
20480 अत्यन्ताभावसंपत्तौ ज्ञातृज्ञेयस्य वस्तुनः।
20481 युक्त्या शास्त्रैर्यतन्ते ये ते ब्रह्माभ्यासिनः स्थिताः ॥ २७ ॥
20482
20483 श्रवणादिपरत्वमपि तदभ्यासलक्षणमित्याह - अत्यन्तेति। युक्त्या
20484 प्रमाणतत्त्वावधारणानुकूलया प्रमेयतत्त्वावधारणानुकूलया च।
20485 शास्त्रैरध्यात्मशास्त्रैः ॥ २७ ॥
20486
20487 सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा।
20488 इदं जगदहं चेति बोधाभ्यास [बोधाभ्यासं विदुः परे इति

पाठः] उदाहृतः ॥ २८ ॥

त्रैकालिकदृश्यबाधदर्शनावृत्तिरपि तदभ्यास इत्याह - सर्गादाविति ॥
२८ ॥

दृश्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे ।
रतिर्बलोदिता यासौ ब्रह्माभ्यास उदाहृतः ॥ २९ ॥

बलं मननजन्यविद्यावासनादार्ढ्यं तदुदिता रतिरात्मरतिः ॥ २९ ॥

दृश्यासंभवबोधेन विना द्वेषादितानवम् ।
तप इत्युच्यते तस्मान्न ज्ञानं तच्च दुःखतत् ॥ ३० ॥

दृश्यमिथ्यात्वदार्ढ्यकृतरागाद्युच्छेदे एव प्राग्ज्ञानोपयोगीति तदा
तदभ्यासलक्षणं नान्यादृशमित्याह - दृश्येति । तत्तपो
वृथाद्वेषादिनिरोधदुःखं तनोति विस्तारयतीति दुःखतत् ॥ ३० ॥

दृश्यासंभवबोधो हि ज्ञानं ज्ञेयं च कथ्यते ।
तदभ्यासेन निर्वाणमित्यभ्यासो महोदयः ॥ ३१ ॥

तत्र हेतुमुक्त्वाभ्यासफलं दर्शयन्नुपसंहरति - दृश्येति द्वाभ्याम् ।
हि यस्माच्चरमसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं तज्ज्ञेयं ब्रह्म च
दृश्यस्यासंभवो यस्माद्यस्मिन्वा तथाविधो बोध इति कथ्यते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भवबहुलनिशानितान्तनिद्रा-
सततविवेकविबोधवारिसेकैः ।
प्रगलति हिमशीतलैरशेषा [रशेषं शरदि इति पाठः]
शरदि महामिहिकेव चेतसीति ॥ ३२ ॥

चेतसि चित्ते इत्येवमभ्यस्तैः सर्वतापोपशमहेतुत्वाद्धिमशीतलैः
सततविवेकविबोधवारिसेकैर्भवः संसारस्तल्लक्षणायां बहुलनिशायां
कृष्णपक्षरात्रौ प्रवृत्ता मोहलक्षणा नितान्तनिद्रा
अशेषसंस्कारात्मनाप्यपरिशिष्यमाणा प्रगलति विशीर्यते । महती मिहिका
नीहारपटली ॥ ३२ ॥

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
विज्ञानाभ्यासवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
विज्ञानाभ्यासवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

चतुर्थो दिवसः ।

त्रयोविंशः सर्गः २३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

20541 इति संकथनं कृत्वा तस्यां निशि वराङ्गने।
20542 सुप्ते परिजने नूनमथान्तःपुरमण्डपे॥ १॥
20543
20544 योगात्स्थूलतनुं त्यक्त्वा गिरिग्रामदिदृक्षया।
20545 गृहे व्योम्नि गतिः स्फारे वर्ण्यते ज्ञप्तिलीलयोः॥ १॥
20546
20547 परिजने अनूनमपरिशेषं सुप्ते सत्यथ वराङ्गने ज्ञप्तिलीले
20548 समाधिस्थानकं गत्वा तस्थतुरिति चतुर्थस्थेनान्वयः॥ १॥
20549
20550 दृढाखिलार्गलद्वारगवाक्षे दक्षचेतसि।
20551 पुष्पप्रकरनिष्ठ्यूतमांसलामोदमन्थरे [पुष्पप्राकार इति
20552 पाठः]॥ २॥
20553
20554 दक्षचेतसीति प्राक्तनपरिजनविशेषणं गौणं [मण्डपविशेषणत्वे एव
20555 गौणमित्यर्थः] वा। दृढाः अखिलाः सर्वाः। बहुविधा इति यावत्।
20556 अर्गलाः कपाटविष्कम्भा येषु तथाविधा द्वारगवाक्षा यस्मिन्।
20557 पुष्पप्रकरैर्निष्ठ्यूतैर्निरस्तैर्मांसलैः पुष्टैरामोदैर्मन्थरे। भरिते इति
20558 यावत्॥ २॥
20559
20560 अम्लानमालावसनशवपार्श्वासनस्थिते।
20561 सकलामलपूर्णेन्दुवदनद्योतितास्पदे॥ ३॥
20562
20563 सकलं समग्रममलमकलङ्कं च यथा स्यात्तथा पूर्ण इन्दुरिव ये वदने
20564 इति विग्रहो नतु सकलः कलासहितः पूर्णेन्दुरिवेति। व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः॥ ३॥
20565
20566 समाधिस्थानकं गत्वा तस्थतुर्निश्चलाङ्गिके।
20567 रत्नस्तम्भादिवोत्कीर्णे चित्रे भित्ताविवार्पिते॥ ४॥
20568
20569 उत्कीर्णे पुत्रिके इति शेषः। चित्रे चित्रलिखितप्रतिमे॥ ४॥
20570
20571 सर्वास्तत्यजतुश्चिन्ताः संकोचं समुपागते।
20572 दिवसान्त इवाब्जिन्यौ प्रसृतामोदलेखिके॥ ५॥
20573
20574 संकोचं सर्वेन्द्रियप्रत्याहारलक्षणम्। परितः प्रसृता आमोदलेखाः
20575 परिमलभागा ययोस्ते॥ ५॥
20576
20577 बभूवतुर्भृशं शान्ते शुद्धे स्पन्दविवर्जिते।
20578 गिरौ शरदि निर्वात इव भ्रष्टाभ्रमालिके॥ ६॥
20579
20580 निर्वाते शरदि गिरौ भ्रष्टे अवतीर्णे अभ्रमालिके यथा शुद्धे शुभे
20581 शान्तशीतले स्पन्दविवर्जिते च तद्वत्॥ ६॥
20582
20583 प्। १८६)
20584
20585 निर्विकल्पसमाधानाज्जहतुर्बाह्यसंविदम्।
20586 यथा कल्पलते कान्ते पूर्वमृत्वन्तरे रसम्॥ ७॥
20587
20588 बाह्यां देहाद्यनात्मवस्तुतद्गोचरां संविदं प्रतिसंधाअम्। यथा
20589 ऋत्वन्तरे वसन्तादावुपस्थिते पूर्वं रसं त्यजतः।
20590 पुराणपत्रशोषादिदर्शनादित्यर्थः॥ ७॥
20591
20592 अहं जगदिति भ्रान्तिदृश्यस्यादावनुद्भवः।

20593 यदा ताभ्यामवगतस्त्वत्यन्ताभावनात्मकः ॥ ८ ॥
20594
20595 आत्यन्तिकदृश्योपशमेन निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठायां तत्त्वसाक्षात्कारेण
20596 समूलत्रैकालिकदृश्यबाध एव परिनिष्ठितो हेतुरित्याह -
20597 अहमित्यादिसार्धेन ॥ ८ ॥
20598
20599 तदा दृश्यपिशाचोऽयमलमस्तं गतो द्वयोः ।
20600 असत्त्वादेव चास्माकं शशशृङ्गमिवानघ ॥ ९ ॥
20601
20602 समाधाविव सर्वदापि त्रैकालिकदृश्यबाधोऽस्माकमनुभवसिद्ध इति
20603 वसिष्ठो रामं संबोध्याह - असत्त्वादित्यादिन सार्धेन । अस्माकं दृशा
20604 जगद्भातं मृगतृष्णाम्बुवदभातं शशशृङ्गमिव । यतो
20605 यदादावेव नास्ति तद्वर्तमानेऽपि तथेत्यन्वयः ॥ ९ ॥
20606
20607 आदावेव हि यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
20608 भातं वाऽभातमेवातो मृगतृष्णाम्बुवज्जगत् ॥ १० ॥
20609
20610 स्वभावकेवलं शान्तं स्त्रीद्वयं तद्बभूव ह ।
20611 चन्द्रार्कापदार्थौघैर्दूरमुक्तमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥
20612
20613 दृश्यास्तमये ते कथं बभूवतुस्तदाह - स्वभावेति । चन्द्रार्कादिभिः
20614 सर्वपदार्थौघैर्दूरे मुक्तमम्बरं सर्गादौ वायूत्पत्तेः
20615 प्राग्वाय्वन्तप्रलये च प्रसिद्धं तदिव ॥ ११ ॥
20616
20617 तेनैव ज्ञानदेहेन चचार ज्ञप्तिदेवता ।
20618 मानुषी त्वितरेणाशु ध्यानज्ञानानुरूपिणा
20619 [ज्ञानाज्ञानानुरूपिणी] ॥ १२ ॥
20620
20621 वक्ष्यमाणव्योमगमने तयोर्देहवैलक्षण्यमाह - तेनेति ॥ १२ ॥
20622
20623 गेहान्तरेव प्रादेशमात्रमारुह्य संविदा ।
20624 बभूवतुश्चिदाकाशरूपिण्यौ व्योमगाकृती ॥ १३ ॥
20625
20626 तच्च दूरनभोगमनकल्पनं स्वगृहमण्डपाकाशप्रादेशमात्र एव
20627 वृत्तं न बहिरित्याह - गेहान्तरिति । देहान्तः इति पाठे
20628 हृदयात्कण्ठपर्यन्तं प्रादेशमात्रं नाडीमार्गमारुह्येत्यर्थः ।
20629 संविदा उद्भुद्धपूर्वसंकल्पसंस्कारसंविदा ॥ १३ ॥
20630
20631 अथ ते ललने लीलालोले ललितलोचने ।
20632 स्वभावाच्चेत्यसंवित्तेर्नभो दूरमितो गते ॥ १४ ॥
20633
20634 चेत्या विषयास्तत्संवित्तेः स्वभावो विषयानुरूपव्यवहारकल्पना
20635 तद्वशादित्यर्थः ॥ १४ ॥
20636
20637 तत्रस्थे वाथ चिद्वृत्त्या पुप्लुवाते नभस्थलम् ।
20638 कोटियोजनविस्तीर्णं दूराद्दूरतरान्तरम् ॥ १५ ॥
20639
20640 तत्रस्थे गेहस्थे । वाशब्दोऽवधारणे । चिद्वृत्त्या आकाशमावां प्लवावहे
20641 इत्येवंरूपया चित्प्रधानमानसकल्पनावृत्त्या ॥ १५ ॥
20642
20643 दृश्यानुसन्धाननिजस्वभावा-
20644 दाकाशदेहे अपि ते मिथोऽत्र ।

20645 परस्पराकारविलोकनेन
20646 बभूवतुः स्नेहपरे वयस्ये ॥ १६ ॥
20647
20648 वस्तुतश्चिदाकाशदेहे अपि
20649 प्राक्संकल्पितदृश्यानुसंधानसहितचित्तात्मतापन्नान्निजस्वभावात् । वयस्ये
20650 सख्यौ ॥ १६ ॥
20651
20652 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
20653 लीलाप्रज्ञादेव्योर्ज्ञानदेहाकाशगमनं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३
20654 । ।
20655
20656 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
20657 लीलाप्रज्ञादेव्योर्ज्ञानदेहाकाशगमनं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥
20658
20659
20660 चतुर्विंशः सर्गः २४
20661
20662 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
20663
20664 दूराद्दूरमभिप्लुत्य शनैरुच्चैः पदं गते ।
20665 हस्तं हस्ते समालम्ब्य यान्त्यौ ददृशतुर्नभः ॥ १ ॥
20666
20667 अनन्तविश्ववैचित्र्यविलासैः संभृतान्तरम् ।
20668 नभोऽत्र वर्ण्यते पन्थाः प्रयान्त्योर्ज्ञप्तिलीलयोः ॥ १ ॥
20669
20670 उच्चैः पदमूर्ध्वस्थानम् ॥ १ ॥
20671
20672 एकार्णवमिवोच्छूनं गम्भीरं निर्मलान्तरम् ।
20673 कोमलं कोमलमरुदासङ्गसुखभोगदम् ॥ २ ॥
20674
20675 उच्छूनं विवृद्धम् । गम्भीरमेकार्णवमिव । कोमलमिव कोमलं
20676 स्निगधम् । कोमलमरुतांमन्दमारुतानामासङ्गेन संश्लेषेऽन
20677 सुखभोदम् ॥ २ ॥
20678
20679 आह्लादकमलं सौम्यं शून्यताम्भोनिमज्जनात् ।
20680 अत्यन्तशुद्धं गम्भीरं प्रसन्नमपि सज्जनात् ॥ ३ ॥
20681
20682 शून्यतालक्षणे अम्भसि निमज्जनादवगाहनादलमत्यन्तमाह्लादकम् । अथवा
20683 जगच्छून्यतालक्षणे ब्रह्माम्भसि प्रथमं
20684 निमज्जनान्निर्गमनात्प्राणिभ्रमराणामाह्लादहेतुभूतं कमलम् । अत्र
20685 गम्भीरमिति साक्षाद्विशेषणं पूर्वं तु दृष्टान्तस्येति न पौनरुक्त्यम् ।
20686 सज्जनादपि प्रसन्नं प्रसन्नतरम् ॥ ३ ॥
20687
20688 शृङ्गस्थनिर्मलाम्भोदपीनोदरसुधालये ।
20689 विशश्रमतुराशासु पूर्णचन्द्रोदरामले ॥ ४ ॥
20690
20691 आशासु दिक्षु मेर्वादिशृङ्गस्थे निर्मलाम्भोदपीनोदरलक्षणे
20692 पीनोदरान्तर्निविष्टे वा सुधालये सौधे ॥ ४ ॥
20693
20694 सिद्धगन्धर्वमन्दारमालामोदमनोहरे ।
20695 चन्द्रमण्डलनिष्क्रान्ते रेमाते मधुरानिले ॥ ५ ॥
20696

20697 क्वचिच्चन्द्रमण्डलसंनिधौ चन्द्रमण्डलान्निष्क्रान्ते। शैत्यसौरभ्ययोः
20698 पूर्वविशेषणाभ्यां लाभान्मधुरशब्दो मान्द्यसुखस्पर्शपरः॥ ५॥
20699
20700 सस्नतुर्भूरिघर्मान्ते तडिद्रक्ताब्जसंकुले।
20701 सरसीव जलापूरमन्थरे मेघमण्डले॥ ६॥
20702
20703 घर्मोऽर्कतापस्तस्यान्ते अवसानभूते। तडितैव रक्ताब्जानि सरःपक्षे। तडितो
20704 रक्ताब्जानीव मेघमण्डलपक्षे॥ ६॥
20705
20706 प्। १८७)
20707
20708 भूतलौघमहाशैलमृणालाङ्कुरकोटिषु।
20709 दिक्षु बभ्रमतुः स्वैरं भ्रमर्यौ सरसीष्विव॥ ७॥
20710
20711 तत्तद्भूतलौघस्था महाशैला हिमवत्कैलासादयो
20712 मृणालानामब्जकन्दानामङ्कुरकोटय इव यासु॥ ७॥
20713
20714 धारागृहधिया धीरगङ्गानिर्झरधारिणि।
20715 भ्रेमतुर्वातविक्षुब्धमेघमण्डलमण्डपे॥ ८॥
20716
20717 निर्झरशब्देन तच्छीकरा लक्ष्यन्ते॥ ८॥
20718
20719 ततो मधुरगामिन्यौ विश्राम्यन्त्यौ स्वशक्तितः।
20720 शून्ये ददृशतुर्व्योम महारम्भातिमन्थरम्॥ ९॥
20721
20722 महद्भिरारम्भैर्भुवनतज्जननिर्माणैरतिमन्थरं संक्लिष्टम्॥ ९॥
20723
20724 अदृष्टपूर्वमन्योन्यं सर्वसंकटकोटरम्।
20725 अपूर्यमाणमाशून्यं जगत्कोटिशतैरपि॥ १०॥
20726
20727 यद्यपि प्रज्ञप्त्या प्राग्दृष्टमेव तथाप्यन्योन्यं परस्परसाहित्येन
20728 पूर्वमदृष्टम्। सर्वे संकटकोटरा गर्भच्छिद्रादयोंऽशा यस्य।
20729 सर्वप्राणिभवदुःखानामाश्रयभूतं छिद्रमिति वार्थः।
20730 आशून्यत्वमपूर्यमाणत्वे हेतुः॥ १०॥
20731
20732 उपर्युपर्युपर्युच्चैरन्यैरन्यैर्वृतं पृथक्।
20733 विचित्राभरणाकारैर्भूतलैः सुविमानकैः॥ ११॥
20734
20735 विचित्राभरणप्रख्यैर्भूतलैर्लक्षणया भुवनतलैः। शोभनानि विमानानि
20736 येषु तैः॥ ११॥
20737
20738 परितः पूरितव्योम्नां मेर्वादिकुलभूभृताम्।
20739 पद्मरागतटोद्द्योतैः कल्पज्वालोपमोदरम्॥ १२॥
20740
20741 पद्मरागमणिमयानां तटानां पार्श्वानामुद्द्योतैः प्रकाशैः॥ १२॥
20742
20743 मुक्ताशिखरभापूरैर्हिमवत्सानुसुन्दरम्।
20744 काञ्चनाद्रिस्थलार्चिर्भिः काञ्चनस्थलभासुरम्॥ १३॥
20745
20746 तेषामेव भूभृतानं मुक्तामयशिखराणां भापूरैः
20747 प्रभाप्रवाहैर्हिमवतः सानुः प्रस्थदेशस्तद्वद्भासुरम्॥ १३॥
20748

20749 महामरकताभाभिः शाद्वलस्थलनीलिमम् ।
20750 द्रष्टृदृश्यक्षयासक्तजातध्वान्तोत्थकालिमम् ॥ १४ ॥
20751
20752 तथा तेषामेव भूभृतां महामरकतानां महार्हहरिन्मणीनां
20753 प्रभाभिर्घासहरितस्थलस्य नीलिमेव नीलिमा यस्य । तथा क्वचिद्रष्टॄणां
20754 सचक्षु।आं रूपभेदानां क्षये आसक्तस्तत्परः सन् जात उत्पन्नो
20755 ध्वान्तोत्थकालिमा यस्मिंस्तथाविधम् ॥ १४ ॥
20756
20757 पारिजातलतालोलविमानगणकेतनम् ।
20758 अतो मञ्जरिकाकारमिव वैदूर्यभूतलम् ॥ १५ ॥
20759
20760 क्वचित्तु यतः पारिजातकल्पलतावनोपरि आलोलविमानगणानां केतनं
20761 स्थानमतः समीपस्थदृष्ट्या तद्वनमञ्जरिकाकारमिव दूरस्थदृष्ट्या तु
20762 वैदूर्यमयभूतलमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १५ ॥
20763
20764 मनोवेगमहासिद्धजितवातगमागमम् ।
20765 विमानगृहदेवस्त्रीगेयवाद्यसघुंघुमम् ॥ १६ ॥
20766
20767 मनोवेगैर्महासिद्धैर्वातगमागमो वायुसंचारवेगः स जितो यस्मिन् ।
20768 घुंघुममिति ध्वन्यनुकरणम् ॥ १६ ॥
20769
20770 त्रैलोक्यवरभूतौघसंचाराविरलान्तरम् [संचारविरलां इति
20771 पाठः] ।
20772 अन्योन्यादृष्टसंचारसुरासुरकुलाकुलम् ॥ १७ ॥
20773
20774 पर्यन्तस्थितकूष्माण्डरक्षःपैशाचमण्डलम् ।
20775 वातस्कन्धमहावेगवहद्वैमानिकव्रजम् ॥ १८ ॥
20776
20777 वातस्कन्धा आवहप्रवहादयो वायुभेदाः ॥ १८ ॥
20778
20779 वहद्विमानसीत्कारमुष्टिग्राह्यघनध्वनि ।
20780 ग्रहर्क्षघनसंचारात्प्रचलद्वातयन्त्रकम् ॥ १९ ॥
20781
20782 विमानसीत्कारो विमानवेगध्वनिस्तस्य मोषणं मुष्टिरभिभवस्तेन ग्राह्या
20783 घनध्वनयो मेघशब्दा यस्मिन् । वातयन्त्रकं
20784 वायुविष्टम्भमययन्त्ररूपं ज्योतिश्चक्रम् ॥ १९ ॥
20785
20786 निकटातपदग्धाल्पसिद्धसिद्धोज्झितास्पदम् ।
20787 अर्काश्वमुखवातास्तदग्धमुग्धविमानकम् ॥ २० ॥
20788
20789 क्वचित्सूर्यसंनिहितदेशनिकटातपेन दग्धैः संतप्तैस्तपोयोगरसायनादिना
20790 अल्पसिद्धैः सिद्धाख्यदेवयोनिविशेषैश्चोज्झितावस्थानम् । अर्केण
20791 तदीयाश्वमुखवातैश्च यथायोगमस्ताः क्षिप्ता दग्धाश्चाल्पा विमाना
20792 विमानका यस्मिन् ॥ २० ॥
20793
20794 लोकपालाप्सरोवृन्दसंचाराचारचञ्चलम् ।
20795 देव्यन्तःपुरिकादग्धधूपधूमाम्बुदाम्बरम् ॥ २१ ॥
20796
20797 पद्भ्यां संचारा इतरैरङ्गैस्तत्तदुचिताचरणान्याचारास्तैश्चञ्चलमिव
20798 चञ्चलम् । धूपधूमैरम्बुदव्याप्ताम्बरमिव स्थितम् । विष्णुना सदृशो
20799 वीर्य इति राम इव कल्पितभेदादुपमेयता ॥ २१ ॥
20800

20801 स्वस्वर्गाहूतदेवस्त्रीस्वाङ्गविभ्रष्टभूषणम् ।
20802 सामान्यसिद्धसङ्घोग्रतेजःपुञ्जतमोबलम् ॥ २२ ॥
20803
20804 इन्द्रचन्द्रादिभिः स्वर्गशब्दितस्वस्वलोकायाहूतानामत
20805 एवान्यानुपेक्ष्याहंपूर्विकया धावन्तीनां देवस्त्रीणामप्सरसां
20806 स्वाङ्गेभ्यो विभ्रष्टानि भूषणानि यस्मिंस्तथाविधं यतः अतस्ताः
20807 समीहमानानां
20808 सामान्यसिद्धानामिन्द्रादिवदणिमादिविशेषसिद्धिशून्यानां
20809 स्वर्ग्यन्तराणां यः संघस्तदीयोग्रतेजःपुञ्जस्य क्रोधासूयादिना
20810 तिरोभावकं तमोबलं तमोगुणप्राबल्यमिव नीलं स्थितमित्यर्थः ॥ २२ ॥
20811
20812 बलवत्सिद्धसंघट्टगमागमविघट्टितैः ।
20813 घनैः सांशुकपार्श्वस्थहिमवन्मेरुमन्दरम् ॥ २३ ॥
20814
20815 तथा बलवतां सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां संघट्टः
20816 संमर्दस्तद्युक्तगमनाभ्यां
20817 विघट्टितैश्चूर्णितैर्घनैर्मेघैस्तद्वयादिव
20818 पार्श्वस्थहिमवदाद्यधित्यकाश्रयणात्सांशुकाः स्वस्त्रा इव संपन्ना
20819 हिमवन्मेरुमन्दरा यस्मिन् ॥ २३ ॥
20820
20821 काकोलूकैर्गृध्रभासै राशिभूतैश्चलैर्वृतम् ।
20822 नृत्यद्भिर्डाकिनीसङ्घैस्तरङ्गैरिव वारिधिम् ॥ २४ ॥
20823
20824 उलूकादयः पक्षिभेदाः ॥ २४ ॥
20825
20826 प्रवृत्तैर्योगिनीसङ्घैः श्वकाकोष्ट्रस्वराननैः ।
20827 निरर्थं योजनशतं गत्वागच्छद्भिरावृतम् ॥ २५ ॥
20828
20829 योगिनीनामणिमादिसिद्विधिमत्त्वात्स्वस्थान एवेप्सितलाभेऽपि व्यर्थं दूरं गत्वा
20830 आगच्छद्भिरित्यर्थः ॥ २५ ॥
20831
20832 प्। १८८)
20833
20834 लोकपालपुरोध्वान्तधूमधूम्रेऽभ्रमन्दिरे [धूम्राभ्रमन्दिरं
20835 इति पाठः] ।
20836 सिद्धगन्धर्वमिथुनप्रारब्धसुरतोत्सवम् ॥ २६ ॥
20837
20838 दिगन्तविश्रान्तत्वात्तत्तद्दिगधिष्ठातृलोकपालानां पुरोग्रत इव स्थिते
20839 ध्वान्तवद्दृष्टिप्रसरनिरोधिनि धूमधूम्रेऽभ्ररूपे मन्दिरे ॥ २६ ॥
20840
20841 स्वर्गगीतस्तवोन्मत्तमदनाक्रान्तमार्गगम् ।
20842 अनारतवहद्धिष्ण्यचक्रलक्षितपक्षकम् ॥ २७ ॥
20843
20844 स्वर्गे गीयमानैर्दिव्यगीतैर्दिव्यस्तवैश्चोद्दीपकैरुन्मत्ता मदनाक्रान्ताश्च
20845 नभोमार्गगा यस्मिन् । अनारतं वहति नक्षत्रधिष्ण्यभूते ज्योतिश्चक्रे
20846 सूर्यादिगत्या लक्षितः शुक्लकृष्णपक्षादिकालविभागो यस्मिन् ॥ २७ ॥
20847
20848 वातस्कन्धनिखातान्तर्वहल्लिपथगाजलम् ।
20849 आश्चर्यालोकनव्यग्रसंचरल्लिदशार्भकम् ॥ २८ ॥
20850
20851 वातस्कन्धभेदरूपे तस्मिन्नेव चक्रे कल्पितो निखातो
20852 निम्नदेशस्तदन्तःप्रवहल्लिपथगाजलं यस्मिन् ॥ २८ ॥

20853
20854 सदेहसंचरद्वज्रचक्रशूलासिशक्तिमत् ।
20855 क्वचिन्निर्भित्ति भवनं गायन्नारदतुम्बुरु ॥ २९ ॥
20856
20857 वज्रचक्रादिशब्दैस्तदधिष्ठात्र्यो देवता उच्यन्ते अतः सदेहत्वोपपत्तिः ॥ २९ ॥
20858
20859 मेघमार्गमहामेघमहारम्भाकुलं क्वचित् ।
20860 चित्रन्यस्तसमाकारमूककल्पान्तवारिदम् ॥ ३० ॥
20861
20862 मेघमार्गप्रदेशे महामेघानां पुष्करावर्तकादीनां महता
20863 प्रलयवृष्ट्यारम्भेणाकुलं क्वचित्तु चित्रन्यस्तवन्निर्व्यापारा मूका
20864 निःशब्दाश्च कल्पान्तवारिदा यस्मिन् ॥ ३० ॥
20865
20866 उत्पतत्कज्जलाद्रीन्द्रसुन्दराम्भोधरं क्वचित् ।
20867 क्वचित्कनकनिष्पन्दकान्ततापान्तवारिदम् ॥ ३१ ॥
20868
20869 कनकस्य निस्पन्दो द्रव इव कान्तस्तपो ग्रीष्मः स एव तापस्तदन्तः
20870 प्रावृडादिः ॥ ३१ ॥
20871
20872 क्वचिद्दिग्दाहतापाढ्यमृष्यमूकाम्बुदांशुकम् ।
20873 क्वचिन्निष्पवनाम्भोधिसंरम्भं शून्यताजलम् ॥ ३२ ॥
20874
20875 ऋष्यमूके गिरौ पूर्वरामायणावर्णितप्रकारेणेव वर्षन्तोऽम्बुदा
20876 एवांशुकानि यस्य । विष्पवनो निश्चल इति यावत् ॥ ३२ ॥
20877
20878 क्वचिद्वातनदीप्रौढविमानतृणपल्लवम् ।
20879 क्वचिच्चलदलिव्रातपृष्ठत्वक्कान्तिनिर्मलम् ॥ ३३ ॥
20880
20881 वातनद्यां वायुप्रवाहे प्रौढविमानान्येव
20882 प्रवाह्यमानतृणपल्लवस्थाने यस्मिन् ॥ ३३ ॥
20883
20884 क्वचिन्मेरुनदीकल्पवातधूलिविधूसरम् ।
20885 क्वचिद्विमानगीर्वाणप्रभाचित्रब्लाङ्गकम् ॥ ३४ ॥
20886
20887 मेरुनद्यो लक्षणया
20888 वार्षिकगिरिणद्यस्तत्कल्पैस्तत्सवर्णैर्वातधूलिप्रवाहैर्विधूसरम् । चित्रेण
20889 बलं शबलमङ्गकं यस्य ॥ ३४ ॥
20890
20891 क्वचिन्निरम्बरोन्नृत्तमातृमण्डलमालितम् [निरन्तरोन्नृत्त इति
20892 पाठः] ।
20893 क्वचिन्नित्यं नवक्षीबक्षुब्धयोगीश्वरीगणम् ॥ ३५ ॥
20894
20895 क्वचिच्छान्तसमाधिस्थविश्रान्तमुनिमालितम् ।
20896 समं दूरास्तसंरम्भसाधुचित्तमनोहरम् ॥ ३६ ॥
20897
20898 दूरेऽस्ताः संरम्भाः क्रोधादयो येन साधुचित्तेन ॥ ३६ ॥
20899
20900 गायत्किन्नरगन्धर्वसुरस्त्रीमण्डलं क्वचित् ।
20901 क्वचित्स्तब्धपुराकीर्णं वहत्पुरवरं क्वचित् ॥ ३७ ॥
20902
20903 स्तब्धैर्निश्चलैः पुरैराकीर्णम् । वहन्ति भ्रमन्ति त्रिपुरादिपुरवराणि यस्मिन् ॥
20904 ३७ ॥

20905
20906 क्वचिद्रुद्रपुरापूर्णं क्वचिद्ब्रह्ममहापुरम् ।
20907 क्वचिन्मायाकृतपुरं क्वचिदागामिपत्तनम् ॥ ३८ ॥
20908
20909 क्वचिद्भ्रमच्चन्द्रसरः क्वचित्स्तब्धमयंसरः ।
20910 क्वचित्सरत्सिद्धगणं क्वचिदिन्दुकृतोदयम् ॥ ३९ ॥
20911
20912 भ्रमच्चन्द्र एवामृतपूर्णत्वाच्चन्द्रसदृशं वा मायासरो यस्मिन् ।
20913 स्तब्धमयं देवशक्त्या घनीभूतं जलमयं सरो यस्मिन् ।
20914 विभक्त्यलुक्छान्दसः ॥ ३९ ॥
20915
20916 क्वचित्सूर्योदयमयं क्वचिद्रात्रितमोमयम् ।
20917 क्वचित्संध्यांशुकपिलं क्वचिन्नीहारधूसरम् ॥ ४० ॥
20918
20919 क्वचिद्धिमाभ्रधवलं क्वचिद्वर्षत्पयोधरम् ।
20920 क्वचित्स्थल इवाकाश एव विश्रान्तलोकपम् ॥ ४१ ॥
20921
20922 आकाश एव विश्रान्तलोकपमिति विश्रान्तिक्रियाया अधिकरणसापेक्षतया
20923 नित्यत्वात्संबन्धिशब्दत्वाच्च न सापेक्षमसमर्थं
20924 भवतीत्यसमर्थसमासता । तथाचोक्तम् - संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं
20925 सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥ इति ॥ ४१ ॥
20926
20927 ऊर्ध्वाधोगमनव्यग्रसुरासुरगणं क्वचित् ।
20928 पूर्वापरोत्तरायाम्यदिक्संचाराकुलं क्वचित् ॥ ४२ ॥
20929
20930 अपराशब्दः प्रतीचीपरः परिशेषात् । उत्तरा याम्येति सर्वनाम्नो
20931 वृत्तावपुंवद्भावश्छान्दसः । दिशः संचरन्तीति दिक्संचारास्तैराकुलम् ॥
20932 ४२ ॥
20933
20934 अपि योजनलक्षाणि क्वचिद्दुष्प्रापभूधरम् ।
20935 अविनाशितमःपूर्णं दृषद्गर्भोपमं क्वचित् ॥ ४३ ॥
20936
20937 क्वचिल्लोकालोकगिरेः परतः ॥ ४३ ॥
20938
20939 अविनाशिबृहत्तेजः क्वचिदर्कानलोपमम् ।
20940 हिमानीजठराशीतं क्वचिच्चन्द्रादिसमसु ॥ ४४ ॥
20941
20942 हिमानी हिमसंहतिस्तज्जठरवदाशीतम् ॥ ४४ ॥
20943
20944 क्वचिद्वहत्पुरोवृत्तकल्पवृक्षलतावनम् ।
20945 क्वचिद्दैत्यहतोत्तुङ्गप्रपतद्देवपत्तनम् ॥ ४५ ॥
20946
20947 क्वचिद्दैत्यभयादुत्पाट्य वहद्भिर्देवानुचरैः पुरोवृत्तं पुरस्कृतं
20948 कल्पवृक्षलतावनं यस्मिन् ॥ ४५ ॥
20949
20950 वैमानिकनिपातेन वह्निलेखाङ्कितं क्वचित् ।
20951 क्वचित्केतुशतोत्पातमिथःसंघट्टपट्टितम् ॥ ४६ ॥
20952
20953 क्वचिद्वैमानिकानां स्वर्गिणां निपातेन दीर्घीभूततत्तेजसा
20954 पतदुल्कावह्निरेखयेवाङ्कितं चिह्नितम् । पट्टितं पट्टवन्निविडितम् ॥ ४६ ॥
20955
20956 क्वचिच्छुभग्रहगणप्रगृहीताग्र्यमण्डलम् ।

20957 क्वचिद्रात्रितमोव्याप्तं क्वचिद्दिवसभास्वरम् ॥ ४७ ॥
20958
20959 अग्र्यं श्रेष्ठं ऊर्ध्वभागमण्डलं यस्य ॥ ४७ ॥
20960
20961 क्वचिदुद्गर्जदम्भोदं क्वचिन्मूकामलाम्बुदम् ।
20962 वातावकीर्णशुक्लाभ्रखण्डपुष्पोत्तरं क्वचित् ॥ ४८ ॥
20963
20964 अभ्रखण्डा एव पुष्पोत्तराः पुष्पास्तरा यस्य ॥ ४८ ॥
20965
20966 प्। १८९)
20967
20968 क्वचिदत्यन्तनिःशून्यमवदातमनन्तरम् ।
20969 आनन्दमृदुशान्ताच्छं ज्ञस्येव हृदयं ततम् ॥ ४९ ॥
20970
20971 नितरां दृश्यपदार्थशून्यम् । अवदातं स्वच्छम् ।
20972 अनन्तरमज्ञानमेघान्तरायरहितम् । अच्छं नीरजस्कम् ॥ ४९ ॥
20973
20974 शुक्रवाहनभेकौघैः क्वचिद्गलकृतारवम् ।
20975 शून्यतावारिवलितं क्षेत्रमाकाशवासिनाम् ॥ ५० ॥
20976
20977 शुक्रोपलक्षितसर्वनभश्चरवाहनान्येव भेकौघास्तैः । शून्यतावारिणा
20978 वलितं पूर्णम् । क्षेत्रं केदारम् ॥ ५० ॥
20979
20980 मयूरहेमचूडादिपक्षिभिः क्वचिदावृतम् ।
20981 विद्याधरीणां देवीनां वाहनैर्विहितास्पदैः ॥ ५१ ॥
20982
20983 क्वचिदभ्रान्तरोन्नृत्यद्गुहमायूरमण्डलम् ।
20984 क्वचिदग्निशुकैः श्यामं शाद्वलानामिव स्थलम् ॥ ५२ ॥
20985
20986 गुहः स्कन्दः । अग्नेर्वाहनैः शुकैः । यद्यपि मेषवाहनत्वमग्नेः
20987 प्रसिद्धं तथाप्यत्रोक्तेः शुकवाहनत्वमपि बोध्यम् ॥ ५२ ॥
20988
20989 क्वचित्प्रेतेशमहिषमहिम्ना वामनाम्बुदम् ।
20990 क्वचिदश्वैस्तृणग्रामशङ्काग्रस्तासिताम्बुदम्
20991 [ग्रस्तामिताम्बुदं इति पाठः] ॥ ५३ ॥
20992
20993 प्रेतेशो यमस्तन्महिषस्य महिम्ना बृहत्कायत्वेन । तृणग्रामशङ्का
20994 तृणराशिभ्रमः ॥ ५३ ॥
20995
20996 क्वचिद्देवपुरव्याप्तं क्वचिद्दैत्यपुरान्वितम् ।
20997 अन्योन्याप्राप्यनगरं नगरन्ध्रकरानिलम् ॥ ५४ ॥
20998
20999 अन्योन्यैरप्राप्ये प्राप्तुमशक्ये नगरे यस्मिन् । तत्र हेतुः - अन्तराले
21000 नगानां पर्वतानामपि रन्ध्रकरणसमर्थो बलवत्तरोऽनिलो यस्मिन्निति ॥ ५४ ॥
21001
21002 क्वचित्कुलाचलाकारनृत्यद्भैरवभासुरम् ।
21003 क्वचित्सपक्षशैलेन्द्रसमनृत्यद्विनायकम् ॥ ५५ ॥
21004
21005 क्वचिद्घर्घरवातौघपक्षप्रोड्डीनपर्वतम् ।
21006 क्वचिद्गन्धर्वनगरसुरस्त्रीवृन्दबन्धुरम् ॥ ५६ ॥
21007
21008 घर्घरवातौघं यथा स्यात्तथा पक्षैः प्रोड्डीनाः पर्वता यस्मिन् ॥ ५६ ॥

21009
21010 क्वचिद्वहद्गिरिध्वस्तवृक्षलक्षोच्छ्रिताम्बुदम् ।
21011 क्वचिन्मायाकृताकाशनलिनीजलशीतलम् ॥ ५७ ॥
21012
21013 वहद्भिरुड्डीय गच्छद्भिर्गिरिभिर्ध्वस्ताश्चूर्णिता
21014 वृक्षलक्षैश्छत्रवदुच्छ्रिताश्चाम्बुदा यस्मिन् । अम्बुधिम् इति
21015 पाठेऽप्यम्बूनि धीयन्ते येष्विति व्युत्पत्त्याट्राम्बुदा एवोच्यन्ते ॥ ५७ ॥
21016
21017 क्वचिदिन्दुकराकृष्टिशीतलाह्लादमारुतम् ।
21018 क्वचित्तप्तानिलादग्धद्रुमपर्वतवारिदम् ॥ ५८ ॥
21019
21020 क्वचिदत्यन्तसंशान्तवातादेकान्तनिर्ध्वनि ।
21021 क्वचित्पर्वततुल्याभ्रशिखाकूटशतोदयम् ॥ ५९ ॥
21022
21023 एकान्तं नितान्तं निर्ध्वनि ॥ ५९ ॥
21024
21025 क्वचित्प्रावृड्भवोन्मत्तघनाभ्ररवघर्घरम् ।
21026 क्वचित्सुरासुरगणप्रवृत्तरणदुर्गमम् ॥ ६० ॥
21027
21028 क्वचिद्व्योमाब्जिनीहंसीस्वनाहूताब्जवाहनम् ।
21029 क्वचिन्मन्दाकिनीतीरनलिनीलुण्ठकानिलम् ॥ ६१ ॥
21030
21031 अब्जवाहनपदे छन्दसो जलोपः । नलिनीनां लुण्ठकः सौरभ्यापहारी ॥ ६१ ॥
21032
21033 स्वशरीरेण गङ्गादिसरितां सन्निधानतः ।
21034 प्रोड्डीनमत्स्यमकरकुलीराम्बुजकूर्मकम् ॥ ६२ ॥
21035
21036 स्वशरीरेण देवताशरीरेण । प्रोड्डीनेत्यादेरुत्प्रेक्षितोक्तिः ॥ ६२ ॥
21037
21038 पातालगार्कजनितभूच्छायाकाकचोपनैः ।
21039 क्वचित्क्वचिन्मण्डलेषु ग्रस्तचन्द्रार्कमण्डलम् ॥ ६३ ॥
21040
21041 ज्यौतिषिकप्रक्रियामाश्रित्याह - पातालेति । भूगोलं परितो भ्रमत्यादित्ये
21042 भूच्छायामपि परितो भ्रमन्ती पातालगेऽर्के ऊर्ध्व प्रसरति सैव
21043 श्यामत्वात्काकस्तस्य चोपनैः । चुप मन्दगतौ । आक्रमणैरिति यावत् । सेयं
21044 चन्द्रग्रासे उपपत्तिः । अर्कग्रासे तु नेयमुपपत्तिरिति श्लेषादर्थान्तरमुच्यते ।
21045 पातालशब्देन लक्षणया चन्द्रस्य व्यवहितः पश्चाद्भागस्तद्गतेऽर्के सति
21046 चन्द्रमण्डले जनिता या भुवश्छाय प्रतिबिम्बस्तेन श्यामत्वापादनात्काकवत्
21047 संपन्नश्चन्द्रस्तेन चोपनैरिति ॥ ६३ ॥
21048
21049 क्वचित्सर्गानिलाधूतमायाकुसुमकाननम् ।
21050 पतत्पुष्पहिमासारत्रसद्वैमानिकाङ्गनम् ॥ ६४ ॥
21051
21052 वैमानिकैरेव स्वाङ्गनाविस्मयार्थनिर्मितमायासर्गानिलैराधूतं
21053 मायाकुसुमकाननं यस्मिन्नित्यर्थः ॥ ६४ ॥
21054
21055 उदुम्बरोदरमशकक्रमभ्रम-
21056 ज्जगल्लयान्तरगतभूतसंचयम् ।
21057 विलङ्घ्य तद्वरललने खमुच्चकै-
21058 र्महीतलं पुनरपि गन्तुमुद्यते ॥ ६५ ॥
21059
21060 इत्थं नभसि वर्णिते नभश्चरवैभवे रागो मा भूदिति तांस्तुच्छीकुर्वन्नाह

21061 - उदुम्बरेति। मशकक्रमो मशकमर्यादा तद्वदिति यावत्॥ ६५॥
21062
21063 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे
21064 लीलाप्रज्ञादेव्योर्गमनवर्णनं नाम चतुर्विंशः सर्गः॥ २४॥
21065
21066 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
21067 लीलाप्रज्ञादेव्योर्गमनवर्णनं नाम चतुर्विंशः सर्गः॥ २४॥
21068
21069
21070 पञ्चविंशः सर्गः २५
21071
21072 श्रीवसिष्ठ उवाच।
21073
21074 नभःस्थलाद्गिरिग्रामं गच्छन्त्यौ कंचिदेव ते।
21075 ज्ञप्तिचित्तस्थितं भूमितलं ददृशतुः स्त्रियौ॥ १॥
21076
21077 सप्ताब्धिद्वीपसंवीतं ब्रह्माण्डावरणैर्युतम्।
21078 अपूर्वं भुवनं ताभ्यां दृष्टमत्रोपवर्ण्यते॥ १॥
21079
21080 कंचित् अपूर्वं ज्ञप्तिचित्तस्थितं ज्ञप्त्या लीलायै प्रदर्शयितुमभि प्रेतमिति
21081 यावत्॥ १॥
21082
21083 प्। १९०)
21084
21085 ब्रह्माण्डनरहृत्पद्मं दिगष्टकदलं बृहत्।
21086 गिरिकेसरसंबाधं स्वामोदभरसुन्दरम्॥ २॥
21087
21088 तदेव भूमितलं ब्रह्माण्डपुरुषस्य हृत्पद्मतया वर्णयति -
21089 ब्रह्माण्डेत्यादिना॥ २॥
21090
21091 सरित्केसरिकानालमध्येऽवश्यायबिन्दुकम्।
21092 शर्वरिभ्रमरीभ्रान्तं भूतौघमशकाकुलम्॥ ३॥
21093
21094 गिरिकेसरेभ्यः प्रवृत्तत्वात्सरितः केसरिकाः केसरावान्तरशाखाः।
21095 अवश्याया हिमकणा एव मकरन्दबिन्दवो यस्मिन्॥ ३॥
21096
21097 अन्तर्गुणगणाकीर्णं सुरन्ध्रैः सुषिरैर्वृतम्।
21098 उह्यमानपयःपूरैर्दिवसालोककान्तिमत्॥ ४॥
21099
21100 अन्तर्नालान्तर्गुणास्तन्तवो भोग्यवस्तुगुणाश्च। शोभननालरन्ध्रायमाणैः
21101 पातालादिसुषिरैः। उद्यमानपयःपूरैरिति सुषिराणां विशेषणम्।
21102 दिवसस्यालोकः प्रकाशस्तेन कान्तिमत्॥ ४॥
21103
21104 रसार्द्रं खे भ्रमद्धंसं रात्रिसंकोचभाजनम्।
21105 पातालपङ्कनिर्मग्ननागनाथमृणालकम् [नागराज इति
21106 पाठः]॥ ५॥
21107
21108 रसैर्मकरन्दैः शृङ्गारादिभिश्च। हंसः सूर्यः प्रसिद्धहंसाश्च॥ ५॥
21109
21110 कदाचिदास्पदाम्भोधिकम्पकम्पितदिग्दलम्।
21111 अधोनालगतानन्तदैत्यदानवकण्टकम्॥ ६॥
21112

21113 तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत् इति श्रुतेः। पुराणेषु
21114 वराहेणोद्धृत्य जलोपरि स्थापितत्वप्रसिद्धेश्च भूमेरास्पदभूतो यो
21115 महाम्भोध्स्तत्कम्पे भूकम्पात्कम्पितदिग्दलम्॥ ६॥
21116
21117 असुरस्त्रैणवल्लर्या संभोगसुकुमारया।
21118 प्राप्य भूभृन्महाबीजहृदयं भूतबीजया॥ ७॥
21119
21120 अधस्ताद्भूतबीजया स्वसंततिभूतप्राणिबीजभूतया। असुराणां स्त्रीणां
21121 समूहः स्त्रैणं तल्लक्षणया मृणालकलिकादिवल्लर्या प्राप्यं प्राप्तुं
21122 शक्यं भूभृतां मेर्वादीनां महाबीजस्थानीयानां हृदयं
21123 हृदयवज्जीवननिमित्तं नालमूलं यस्य॥ ७॥
21124
21125 जम्बुद्वीप इति ख्यातां विपुलां तत्र कर्णिकाम्।
21126 सरित्केसरिकानालां नगरग्रामकेसराम्॥ ८॥
21127
21128 तत्र भूपद्मे कर्णिकां ददृशतुरित्यनुषज्यते॥ ८॥
21129
21130 कुलशैलेश्वरोत्तुङ्गबीजसप्तकसुन्दरीम्।
21131 मध्यस्थोच्चमहामेरुबीजाक्रान्तनभस्थलीम्॥ ९॥
21132
21133 सरःप्रालेयकणिकां वनजङ्गलधूलिकाम्।
21134 स्थलेष्वामण्डलान्तस्थजनजालालिमण्डलाम् [स्थलेषु मण्डलां इति
21135 पाठः]॥ १०॥
21136
21137 सरांस्येव प्रालेयकणिका हिमबिन्दवो यस्याम्। धूलिकाः परागाः।
21138 कर्णिकापर्यन्तस्थलेषु आसमन्तात् मण्डलान्तस्थानि जनजालान्यलिमण्डलानि
21139 यस्याः॥ १०॥
21140
21141 तां योजनशताकारैः प्रतिराकं प्रबोधिभिः।
21142 सागरैर्भ्रमरैर्व्याप्तां दिक्चतुष्टयशालिभिः॥ ११॥
21143
21144 दिग्दलाष्टकविश्रान्तससुराम्भोधिषट्पदाम्।
21145 भ्रातृभिर्नवभिर्भूपैर्नवधा परिकल्पिताम्॥ १२॥
21146
21147 सुरैर्दिक्पालैरष्टभिः सहिता अम्भोधयः षट्पदा यस्याम्। पूर्वमेकस्यैव
21148 समुद्रस्य दिक्चतुष्टयोपाधिभिश्चतुःसमुद्रभ्रमरकल्पना इह तु
21149 अष्टदिक्पालोपाधिभिर्दलेष्वष्टसमुद्रभ्रमरकल्पनेति भेदः।
21150 नवभिर्भद्राश्वकेतुमालादिभिः॥ १२॥
21151
21152 लक्षयोजनविस्तीर्णामाकीर्णां च रजोलवैः।
21153 नानाजनपदव्यूहस्थिरावश्यायसीकराम्॥ १३॥
21154
21155 द्वीपात्तु द्विगुणं मानं लवणार्णवलेखया।
21156 दधत्या वलितां बाह्ये प्रकोष्ठमिव कम्बुना॥ १४॥
21157
21158 द्वीपाद्द्विगुणमित्यादिपौराणिकप्रक्रियाविरुद्धोक्तेर्ब्रह्माण्डान्तरविषयत्वान्म्
21159 आयिकत्वे तात्पर्याच्चदोषत्वं बोध्यम्। प्रकोष्ठं करमूलम्। कम्बुना
21160 शङ्खवलयेन॥ १४॥
21161
21162 ततोऽपि द्विगुणं देहं दधत्या वलयाकृतिम्।
21163 जगद्भूतलताव्याप्तां शाकाख्यद्वीपलेखया॥ १५॥
21164

21165 वलयाकृतिं देहं संस्थानं दधत्या शाकाख्यद्वीपलेखया जगद्भूतया
21166 पद्मलतयेव व्याप्ताम् ॥ १५ ॥
21167
21168 ततोऽपि द्विगुऽनाकारं धारयन्त्या च वेष्टिताम् ।
21169 प्रत्यग्रक्षीरपूर्णाब्धिलेखया स्वादुशीतया ॥ १६ ॥
21170
21171 ततोऽपि द्विगुणाकारं धारयन्त्योपवेष्टिताम् ।
21172 नानाजनालंकृतया कुशाख्यद्वीपलेखया ॥ १७ ॥
21173
21174 ततोऽपि द्विगुणाकारं धारयन्त्या च वेष्टिताम् ।
21175 दध्यब्धिलेखया नित्यसंतर्पितसुरौघया ॥ १८ ॥
21176
21177 ततः क्रौञ्चाभिधद्वीपलेखयैवंप्रमाणया ।
21178 वेष्टितां खातरचया नवां नृपपुरीमिव ॥ १९ ॥
21179
21180 एवंप्रमाणया पूर्ववद्द्विगुणप्रमाणया खातस्य रचनं खातरचा
21181 परिखा तया । भिदादित्वकल्पनादङ् ॥ १९ ॥
21182
21183 ततोऽपि च घृताम्भोधिलेखयिवंप्रमाणया ।
21184 ततोऽपि शाल्मलीद्वीपलेखया मलपूर्णया ॥ २० ॥
21185
21186 मलपूर्णया सुराम्भोधिवेष्टत्वात्पापपूर्णया ॥ २० ॥
21187
21188 ततः सुरामहाम्भोधिलेखया पुष्पशुभ्रया ।
21189 शेषस्य देहलतया हरिमूर्तिमिवावृताम् ॥ २१ ॥
21190
21191 ततो गोमेदकद्वीपलेखयैवंप्रमाणया ।
21192 इक्ष्वब्धिलेखयाप्येवं हिमवत्सानुशुद्धया ॥ २२ ॥
21193
21194 इक्ष्वब्धिरिक्षुरसाब्धिः । गोमेदका मणिविशेषास्तत्प्रधानो द्वीपः
21195 परिशेषात्प्लक्षद्वीपः ॥ २२ ॥
21196
21197 ततोऽपि पुष्करद्वीपलेखया द्विगुणस्थया ।
21198 अन्ते स्वादूदकाम्भोधिलेखयैवंप्रमाणया ॥ २३ ॥
21199
21200 ततो दशगुणेनाथ पातालतलगामिना ।
21201 निखातवलयेनोच्चैः श्वभ्रसंभाररूपिणा ॥ २४ ॥
21202
21203 निखातो निम्नदेशस्तद्वलयेन । श्वभ्रं गर्तस्तस्य संभारः
21204 समूहस्तद्रूपिणा । पुराणेषु पूर्वद्विगुणविस्तारया काञ्चनभूम्येत्युक्तं
21205 तद्विरोधपरिहारः प्रागुक्तरीत्या बोध्यः । तथाचोक्तं श्रीधराचार्यैः -
21206 क्वचित्क्वचित्पुराणादौ विरोधो यदि लक्ष्यते । कल्पभेदादिभिस्तत्र व्यवस्था
21207 सद्भिरिष्यते ॥ इति ॥ २४ ॥
21208
21209 प्। १९१)
21210
21211 पातालगामिमार्गेण वलितां भयदात्मना ।
21212 एतस्मात्खलु सर्वस्मात्ततो दशगुणोच्चया ॥ २५ ॥
21213
21214 आव्योमसुचतुर्दिक्षु श्वभ्रसंभारभीषया ।
21215 अर्धोन्म्लानतमोरूपलग्ननीलोत्पलस्रजा ॥ २६ ॥
21216

21217 आव्योमसूर्ध्वं व्योममर्यादासु संनिहितेनोक्तश्वभ्रसंभारेण भीषया
21218 भीषणया। अर्धे परपार्श्वे उन्म्लाना ऊर्ध्वभागे
21219 सूर्यप्रकाशसंभेदादवतमसभावापत्त्या म्लानप्राया
21220 तमोरूपवलयाकारेण लग्ना नीलोत्पलस्रग्यस्यास्तया ॥ २६ ॥
21221
21222 नानामाणिक्यशिखरकह्लारकुमुदाब्जया।
21223 लोकालोकाचलोत्तालविपुलोद्दाममालया ॥ २७ ॥
21224
21225 नानाविधमाणिक्यशिखरसरोरूढकह्लारकुमुदान्येवाब्जानि यस्यास्तया
21226 लोकालोकाचललक्षणया औन्नत्येनोत्तालया परिणाहेन विपुलया
21227 गुणैश्चोद्दामया मालया वलितामिवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २७ ॥
21228
21229 वलितां त्रिजगल्लक्ष्मीधम्मिल्लवलनामिव।
21230 एतस्मादेव सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ २८ ॥
21231
21232 धम्मिल्लाः संयताः कचाः ॥ २८ ॥
21233
21234 अज्ञातभूतसंचारनाम्नारण्येन मालिताम्।
21235 एतस्मादेव सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ २९ ॥
21236
21237 सर्वपुराणानुरोधात्पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलीयस्त्वाच्च अथ
21238 योजनकोटीनामित्यन्ते वक्ष्यमाणा ब्रह्माण्डकुड्यव्याप्तिरत्रैव बोध्या।
21239 तद्बहिर्जलाद्यावरणान्याह - एतस्मादेवेत्यादिना ॥ २९ ॥
21240
21241 नभसेव चतुर्दिक्कं व्याप्तामतुलवारिणा [ममलवारिणा इति
21242 पाठः]।
21243 एतस्मादेव सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ ३० ॥
21244
21245 मेर्वादिद्रावणोल्केन ज्वालाजालेन मालिताम्।
21246 एतस्मादथ सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ ३१ ॥
21247
21248 मेर्वादिर्द्रावणं द्रवीकरणम्। प्रलय इति यावत्। तत्रोल्केनोत्कण्ठितेनेव
21249 मलितं ब्रह्माण्डमिति विशेष्यमत्राग्रेऽप्यध्याहार्यम् ॥ ३१ ॥
21250
21251 मेर्वाद्यचलसङ्घातं नयता तृणपांसुवत्।
21252 वहताद्रीन्द्रविस्फोटकारिणा जवहारिणा ॥ ३२ ॥
21253
21254 नयतेत्यादिसामर्थ्योक्तिः। भूतान्तराणां जवहारिणां ॥ ३२ ॥
21255
21256 निःशून्यत्वादशब्देन मरुता परितो वृतम्।
21257 एतस्मादथ सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ ३३ ॥
21258
21259 नितरां मूर्तप्रतिघातशून्यत्वादशब्देन ॥ ३३ ॥
21260
21261 परितो वलितं व्योम्ना निःशून्येनैकरूपिणा।
21262 अथ योजनकोटीनां शतेन घनरूपिणा।
21263 व्याप्तं ब्रह्माण्डकुड्येन हैमेनापि द्विपर्वणा ॥ ३४ ॥
21264
21265 इति जलधिमहाद्रिलोकपाल-
21266 त्रिदशपुराम्बरभूतलैः परीतम्।
21267 जगदुदरमवेक्ष्य मानुषी द्राग्भुवि निजमन्दिरकोटरं ददर्श ॥ ३५ ॥
21268

21269 मानुषी लीला। निजमन्दिरकोटरं स्वमन्दिराधारं गिरिग्रामावकाशम्॥ ३५॥
21270
21271 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
21272 भूलोकवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः॥ २५॥
21273
21274 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
21275 भूलोकवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः॥ २५॥
21276
21277 षड्विंशः सर्गः २६
21278
21279 श्रीवसिष्ठ उवाच।
21280
21281 इति ते वरवर्णिन्यौ ततो ब्रह्माण्डमण्डलात्।
21282 निर्गत्यान्यदनुप्राप्ते यत्र तद्ब्राह्मणास्पदम्॥ १॥
21283
21284 स्वगृहे स्वजनान्दृष्ट्वा श्रुत्वैषां परिदेवितम्।
21285 अनुग्रहोऽत्र लीलाया जगत्तत्त्वं च वर्ण्यते॥ १॥
21286
21287 वक्ष्यमाणकथासंबन्धप्रतिपत्तये उक्तमनुवदति - इतीति।
21288 तस्मात्पद्मभूपालाधारब्रह्माण्डमण्डलादन्यद्ब्रह्माण्डमण्डलं इति
21289 वर्णितप्रकारमनुप्राप्ते॥ १॥
21290
21291 ततो ददृशतुः सद्म स्वमेवं सिद्धयोषितौ।
21292 अदृश्ये एव लोकस्य मण्डपं ब्राह्मणास्पदम्॥ २॥
21293
21294 स्वं सद्म गृहम्॥ २॥
21295
21296 चिन्ताविधुरदासीकं बाष्पक्लिन्नाङ्गनामुखम्।
21297 विध्वस्तप्रायवदनं शीर्णपर्णाम्बुजोपमम्॥ ३॥
21298
21299 चिन्तया विधुरा विह्वला दास्यो यत्र।
21300 अश्रुधूल्यादिमलिनत्वात्परिहृतभूषणतिलकत्वाद्विध्वस्तप्रायाणि
21301 जनवदनानि यस्मिन्॥ ३॥
21302
21303 नष्टोत्सवपुरप्रायमगस्त्यात्तमिवार्णवम्।
21304 ग्रीष्मदग्धमिवोद्यानं विद्युद्दग्धमिव द्रुमम्॥ ४॥
21305
21306 अगस्त्येन आत्तं पीतम्। ग्रीष्मेण दग्धं शुष्कम्॥ ४॥
21307
21308 वातच्छिन्नमिवाम्भोदं हिमदग्धमिवाम्बुजम्।
21309 अल्पस्नेहदशं दीपमिवालोकनभेदनम्॥ ५॥
21310
21311 स्नेहस्तैलादिर्दशा वर्तिः। आलोक्यते येन तदालोकनं चक्षुस्तस्य भेदनम्।
21312 दुर्दर्शमिति यावत्॥ ५॥
21313
21314 आसन्नमृत्युकरुणाकुलवक्त्रकान्ति-
21315 संशीर्णजीर्णतरुपर्णवनोपमानम्।
21316 वृष्टिव्यपायपरिधूसरदेशरूक्षं
21317 जातं गृहेश्वरवियोगहतं गृहं तत्॥ ६॥
21318
21319 करुणाशोकोद्दीपको भावविशेषो रसो वा तया आकुला। निरस्तेति यावत्।
21320 वक्त्रकान्तिर्यस्य। अत एवासन्नमृत्यव स्थितम्। संशीर्णानि जीर्णतरुपर्णानि

21321 यस्मिंस्तथाविधं वनमुपमानं यस्य। वृष्टिव्यापायोऽनावृष्टिः॥ ६॥
21322
21323 प्। १९२)
21324
21325 श्रीवसिष्ठ उवाच।
21326
21327 अथ सा निर्मलज्ञानचिराभ्यासेन सुन्दरी।
21328 संपन्ना सत्यसंकल्पा सत्यकामा च देववत्॥ ७॥
21329
21330 सा लीला॥ ७॥
21331
21332 चिन्तयामास मामेते देवीं चेमां स्वबन्धवः।
21333 पश्यन्तु तावत्सामान्यललनारूपधारणीम्॥ ८॥
21334
21335 ततो गृहजनस्तत्र स ददर्शाङ्गनाद्वयम्।
21336 लक्ष्मीगौर्योर्युगमिव समुद्भासितमन्दिरम्॥ ९॥
21337
21338 आपादविविधाम्लानमालावसनसुन्दरम्।
21339 वसन्तलक्ष्म्योर्युगलमिवामोदितकाननम्॥ १०॥
21340
21341 आपादेत्याद्यष्टश्लोक्याङ्गनाद्वयं वर्णयति।
21342 आपादग्रहणमामस्तकत्वस्याप्युपलक्षणम्। विविधानामम्लानानां
21343 मालानां वलनैर्व्यापनैः॥ १०॥
21344
21345 सर्वौषधिवनग्रामं पूरयन्त्यौ रसायनैः।
21346 शीतलाह्लादसुखदं चन्द्रद्वयमिवोदितम्॥ ११॥
21347
21348 ओषध्यः फलपाकान्ताः पूरयन्त्यौ पूरयत्।
21349 नपुंसकैकविशेष्योपक्रमाल्लिङ्गवचनव्यत्ययश्छान्दसः।
21350 रसायनैश्चन्द्रिकामृतैः॥ ११॥
21351
21352 लम्बालकलतालोललोचनालिविलोकनैः।
21353 किरत्कुवलयोन्मिश्रमालतीकुसुमोत्करान्॥ १२॥
21354
21355 अलकलतानां संनिधावालोलत्वादलित्वेन परिणतैर्लोचनैरिति यावत्।
21356 कटाक्षाणां
21357 नीलोन्मिश्रधवलच्छवित्वात्कुवलयोन्मिश्रमालतीकुसुमोच्चयत्वेनोत्प्रेक्षा॥ १२॥
21358
21359 द्रुतहेमरसापूरसरित्सरणहारिणा।
21360 देहप्रभाप्रवाहेण [प्रभविन इति पाठः] कनकीकृतकाननम्
21361 ॥ १३॥
21362
21363 द्रवीकृतस्वर्णरसप्रवाहायाः सरितः सरणं वेग इव मनोहारिणा॥ १३॥
21364
21365 सहजाया वपुर्लक्ष्म्या लीलादोलाविलासिनः।
21366 त एते च तरङ्गाढ्या निजलावण्यवारिधेः॥ १४॥
21367
21368 वपुःकान्तिलक्षणाया लक्ष्म्या लीलार्थं क्लृप्ता दोलाः प्रेङ्खोलिका इव
21369 विलासिनो विलसनशीला ये निजलावण्यस्य स्वभावसुन्दरब्रह्मात्मकस्य
21370 स्वसौन्दर्यलक्षणस्य वा वारिधेस्तरङ्गाढ्यास्तरङ्गश्रेष्ठाः
21371 प्रसिद्धास्ते एते अङ्गने एवेत्युत्प्रेक्षया प्रत्यभिज्ञायमानमिति शेषः॥ १४॥
21372

21373 विलोलबाहुलतिकायुगेनारुणपाणिना |
21374 किरन्नवनवं हैमं कल्पवृक्षलतावनम् || १५ ||
21375
21376 प्रत्येकं बाहुलतिकयोररुणपाण्योश्च विलोलत्वेन विशेषणात्प्रतिक्षणं
21377 विन्यासभेदेन समुदाये कल्पितवनसंस्थानभेदान्नवान्नवं
21378 कल्पवृक्षलतावनं किरद्विक्षिपत् | कल्पयदिति यावत् || १५ ||
21379
21380 पादैरमृदिताम्लानपुष्पकोमलपल्लवैः [पुष्पपल्लवकोमलैः इति
21381 पाठः] |
21382 स्थलाब्जदलमालाभैरस्पृशद्भूतलं पुनः || १६ ||
21383
21384 अमृदितान्यम्लानानि च यानि पुष्पाणि कोमलपल्लवानि वा तद्रूपैः पादैः |
21385 पल्लवकोमलैः इति पाठे तु स्पष्टम् | अब्जसादृश्यस्य पुष्पत्वरूपकादेव
21386 लाभादपौनरुक्त्याय दलमालाभैरित्युक्तम् || १६ ||
21387
21388 तालीतमालखण्डानां शुष्काणां शुचिशोचिषाम् |
21389 आलोकनामृतासेकैर्जनयद्बालपल्लवान् || १७ ||
21390
21391 शुचिशोचिषां पाण्डुरवर्णानाम् || १७ ||
21392
21393 नमोऽस्तु वनदेवीभ्यामित्युक्त्वा कुसुमाञ्जलिम् |
21394 तत्याज ज्येष्ठशर्माथ सार्धं गृहजनेन सः || १८ ||
21395
21396 ज्येष्ठशर्माख्यो ज्येष्ठपुत्रः || १८ ||
21397
21398 पपात पादयोर्गेहे तयोर्वै कुसुमाञ्जलिः |
21399 प्रालेयसीकरासारः पद्मिन्या इव पद्मयोः || १९ ||
21400
21401 प्रालेयसीकरासारो हिमम्बुकणवर्षः | पद्मिन्याः पद्मवल्ल्याः || १९ ||
21402
21403 जयतमिति लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् || २० ||
21404
21405 ज्येष्ठशर्मादय ऊचुः |
21406
21407 जयतं वनदेव्यौ नो दुःखनाशार्थमागते |
21408 प्रायः परपरित्राणमेव कर्म निजं सताम् || २० ||
21409
21410 इति तद्वचनान्ते ते देव्यावूचतुरादरात् |
21411 आख्यात दुःखं येनायं लक्ष्यते दुःखितो जनः || २१ ||
21412
21413 ज्येष्ठशर्मादयस्ते ते देव्यौ प्रति यथाक्रमम् |
21414 निजं तद्दुःखमाचख्युर्दम्पतिव्यसनात्मकम् || २२ ||
21415
21416 दम्पत्योर्व्यसनं विपत्तिस्तदात्मकम् || २२ ||
21417
21418 ज्येष्ठशर्मादय ऊचुः |
21419
21420 देव्यावभवतां स्निग्धाविह ब्राह्मणदम्पती |
21421 सर्वातिथी कुलकरौ स्तम्भाभूतौ द्विजस्थितेः || २३ ||
21422
21423 हे देव्यौ कुलं संततिः द्विजानां स्थितेर्मर्यादायाः स्तम्भवदाधारभूतौ
21424 || २३ ||

तावद्य गृहमुत्सृज्य सपुत्रपशुबान्धवम् |
स्वर्गं गतौ नः पितरौ तेन शून्यं जगत्त्रयम् || २४ ||

अद्येत्यचिरत्वलक्षणार्थम् | शून्यं शून्यमिव || २४ ||

पक्षिणो गृहमारुह्य विक्षिपन्तः प्रतिक्षणम् |
देहं शून्ये मृतं भक्त्या शोचन्ति मधुरैः स्वरैः || २५ ||

पूर्णः पूर्णं जगत्पश्येत्कामुकः कामुकं जगत् | आर्तोप्यार्तिमयं विश्वं
लुब्धो लुब्धं स्वचित्तवत् || इति न्यायेनाहुः - पक्षिण इत्यादिना | शून्ये
आकाशे स्वदेहं विक्षिपन्तः || २५ ||

गुहागुरुगुरारावप्रलापलपनाकुलः |
सरित्स्थूलाश्रुधाराभिः परिरोदिति पर्वतः || २६ ||

गुहारूपाणि यानि गुरुगुरारावप्रलापानि लपनानि मुखानि तैरकुलो व्याप्तो
व्याकुलश्च || २६ ||

निर्जराक्रन्दकारिण्यो मुक्ताम्बरपयोधराः |
तप्तनिःश्वासविध्वस्ताः परं कार्श्यमिता दिशः || २७ ||

मुक्ताम्बरास्त्यक्ताकाशास्त्यक्तवस्त्राश्च पयोधरा मेघाः स्तनाश्च यासाम् |
दिवपक्षे वाष्पधूसरा वायवो निःश्वाससाम्यान्निःश्वासाः |
कार्श्यमपुष्टिम् || २७ ||

क्षतविक्षतसर्वाङ्गः करुणाक्रन्दकर्कशः |
उपवासरतो ग्रामो दीनो मृतिपरः स्थितः || २८ ||

भूपरिलुठनाभिहननादिना क्षतविक्षतसर्वाङ्गः | ग्रामशब्दो जनपरः
मृतिपरो मर्तुकामः || २८ ||

प्। १९३)

दिवसं प्रति वृक्षाणामवश्यायाश्रुबिन्दवः |
गुच्छलोचनकोशेभ्यस्तापोष्णानि पतन्त्यधः || २९ ||

दिवसं प्रति लक्षणीकृत्य | लक्षणेत्थंभूत इति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया |
ताप आतपः शोकाग्निश्च || २९ ||

प्रशान्तजनसंचारा रथ्या क्षारविधूसरा |
विधवाविगतानन्दा संशून्यहृदया स्थिता || ३० ||

क्षार ऊषरस्तेन विधूसरा रथ्या विधवेव विगतानन्दा स्थिता || ३० ||

कोकिलालिप्रलापिन्यो वृष्टिबाष्पहृता लताः |
उष्णोष्णश्वसना देहं घ्नन्ति पल्लवपाणिभिः || ३१ ||

कोकिलैरलिभिश्च प्रलापिन्यः || ३१ ||

आत्मानं शतधा कर्तुं बृहच्छुभ्रशिलातले |
निर्झराः प्रपतन्त्येते तापतप्तशरीरकाः || ३२ ||

21477
21478 शतधा कर्तुम् | चूर्णयितुमिति यावत् | श्वभ्रं गर्तस्तत्रत्ये शिलातले | शुभ्रे इति
21479 पाठे स्फटिकशिलातले || ३२ ||
21480
21481 निःशङ्कया गतश्रीका मूका विलुलिताशयाः |
21482 अन्धेन तमसा पूर्णा गृहा गहनतां गताः || ३३ ||
21483
21484 मूकाः हर्षवार्ताविधुराः | विलुलिता आशया इवान्तरा भाण्डोपस्करादयो
21485 [भाण्डोपस्कारादयः इति पाठः] येषु | यत एवंरूपा अतो
21486 निःशङ्कया असंशयं गतश्रीकाः सन्तो गहनतामरण्यताम् || ३३ ||
21487
21488 उद्यानपुष्पखण्डेभ्यो रुदद्भ्यो भ्रमरारवैः |
21489 पूतिगन्धो विनिर्याति स्वामोदापरनामकः || ३४ ||
21490
21491 स्वामोदोऽपि शोकार्तैर्घ्राणपीडकत्वात्पूतिरिति निन्द्यते || ३४ ||
21492
21493 चैत्रद्रुमविलासिन्यो विरसाः प्रतिवासरम् |
21494 लताः कृशा विलीयन्ते संकुचद्गुच्छलोचनाः || ३५ ||
21495
21496 चैत्रद्रुमान्विलासयन्ति तच्छीलाः | चैत्य इति पाठे स्पष्टम् | विलीयन्ते विशीर्यन्ते ||
21497 ३५ ||
21498
21499 प्रक्षेप्तुमम्बुधौ देहं प्रवृत्ता गन्तुमाकुलाः |
21500 कुल्याः कलकलालोलं दोलयन्त्यस्तनुं भुवि || ३६ ||
21501
21502 कुल्याग्रहणं सरिन्मात्रोपलक्षणम् || ३६ ||
21503
21504 अशङ्कमशकापातस्पन्दमप्यतिचापलम् |
21505 कलयन्त्यः स्थिता वाप्यो निस्पन्दानन्दमात्मनि || ३७ ||
21506
21507 प्राग्जनव्यवहारादतिचापलमपि कलयन्त्यो वाप्यः सांप्रतमशङ्कः
21508 असंभावितो मशकापातप्रयुक्तस्पन्दोऽपि यत्र तद्यथा स्यात्तथा आत्मनि
21509 स्वस्वरूपे समाधिनिष्ठा इव निस्पन्दानन्दं स्थिताः || ३७ ||
21510
21511 गायत्किन्नरगन्धर्वविद्याधरसुराङ्गनम् |
21512 नूनमद्य नभो जातमस्मत्ताताभ्यलंकृतम् || ३८ ||
21513
21514 तातग्रहणं मातुरप्युपलक्षणम् || ३८ ||
21515
21516 तद्देव्यौ क्रियतां तावदस्माकं शोकनाशनम् |
21517 महतां दर्शनं नाम न कदाचन निष्फलम् || ३९ ||
21518
21519 एवं शोकमुपवर्ण्य विवक्षितमर्थमाहुः - तदिति | तत्तस्माद्धेतोः || ३९ ||
21520
21521 इत्युक्तवन्तं सा पुत्रं मूर्ध्नि पस्पर्श पाणिना |
21522 पल्लवेनानता नम्रं मूलग्रन्थिमिवाब्जिनी || ४० ||
21523
21524 पल्लवेन स्वसंतानमूलग्रन्थिमिव अर्थाज्जलापाये इति लभ्यते || ४० ||
21525
21526 तस्याः स्पर्शेन तेनासौ दुःखदौर्भाग्यसंकटम् |
21527 जहौ प्रावृड्घनासङ्गाद्ग्रीष्मतापमिवाचलः || ४१ ||
21528

21529 सर्वो गृहजनः सोऽथ तयोर्देव्योर्विलोकनात्।
21530 लक्ष्मीवान्दुःखनिर्मुक्तो बभूवामृतपो यथा॥ ४२॥
21531
21532 श्रीराम उवाच।
21533
21534 तयास्य लीलया मात्रा पुत्रस्य ज्येष्ठशर्मणः।
21535 कस्मान्न दर्शनं दत्तं मोहं तावन्निराकुरु॥ ४३॥
21536
21537 लीलायाः सत्यसंकल्पत्वात्पूर्वतनमातृशरीरेणैव पुत्रस्याश्वासनाय
21538 दर्शनं कुतो न दत्तमिति रामः शङ्कते - तयेति। मात्रा मातृशरीरेण।
21539 मोहमिति। मोहापगमे तत्कार्यसंशयः स्वयमेव गमिष्यतीत्याशयः॥ ४३॥
21540
21541 श्रीवसिष्ठ उवाच।
21542
21543 बुद्धः पृथ्व्यादिबोधेन येन पृथ्व्यादिसङ्घकः।
21544 तस्य पिण्डात्मतां धत्ते व्योमैवान्यस्य केवलम्॥ ४४॥
21545
21546 लीलायाः पुत्रगेहागमनस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वपरीक्षार्थत्वेन
21547 पुत्रस्नेहप्रयुक्तत्वाभावात्पुत्रादिप्रपञ्चे मिथ्यात्वनिश्चये च
21548 पुत्रस्नेहाभावात्तत्त्वज्ञानेन मूलबाधोत्तरं
21549 वर्तमानशरीरातिरिक्तभौतिकशरीरधारणायोगाच्च न पूर्वशरीरधारणमिति
21550 सोपपत्तिकमुत्तरयितुं वसिष्ठ उपक्रमते - बुद्ध इत्यादिना। येनाज्ञेन
21551 मिथ्यापृत्व्याादिसंघको देहः सत्यपृथ्व्यादिबोधेन बुद्धस्तस्य वस्तुतः
21552 केवलमद्वितीयं चिद्व्योमैव भ्रान्त्या पिण्डात्मतां धत्ते। अन्यस्य
21553 तत्त्वज्ञस्य तु तद्वेत्वज्ञानाभावात्केवलमद्वितीयं चिद्व्योमैवावतिष्ठत
21554 इत्यर्थः॥ ४४॥
21555
21556 असदेवाङ्ग सदिव भाति पृथ्व्यादिवेदनात्।
21557 यथा बालस्य वेतालो नाभाति तदवेदनात्॥ ४५॥
21558
21559 बालस्य भ्रान्त्या ना पुरुषस्तदवेदनाद्वेतालो भाति॥ ४५॥
21560
21561 यथा पृथ्व्यादिना भातमपृथ्व्यादि भवेत्क्षणात्।
21562 स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानात्तथा जाग्रत्यपि स्फुटम्॥ ४६॥
21563
21564 स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नत्वपरिज्ञानात्॥ ४६॥
21565
21566 पृथ्व्यादि खतया बुद्धं खमित्येवानुभूयते।
21567 तथाहि क्षुब्धधातूनां कुड्येषु ख इवोद्यमः॥ ४७॥
21568
21569 क्षुब्धपित्तादिधातूनाम्। विक्षिप्तानामिति यावत्। द्वाराभासस्फटिकादिकुड्येषु
21570 ॥ ४७॥
21571
21572 स्वप्ने नगरमुर्वीं [ऊर्वी इत्युभयत्र पाठः] वा शून्यं
21573 खातं च बुध्यते।
21574 स्वप्नाङ्गना च कुरुते शून्याप्यर्थक्रियां नृणाम्॥ ४८॥
21575
21576 नगरं शून्यमूर्वी [ऊर्वी इत्युभयत्र पाठः] समभुवं खातं
21577 बुध्यते। पादसंवाहनाद्यर्थक्रियाम्॥ ४८॥
21578
21579 खं पृथ्व्यादितया बुद्धं पृथ्व्यादि भवति क्षणात्।
21580 मूर्च्छायां परलोकोऽपि प्रत्यक्षमनुभूयते॥ ४९॥

21581
21582 परमार्थवस्तु यथाबोधं विवर्तत इति सर्वानुभवसिद्धमित्याह -
21583 स्वमित्यादिना। अनुभूयते कैश्चिदिति शेषः॥ ४९॥
21584
21585 बालो व्योमैव वेतालं म्रियमाणोऽम्बरे वनम्।
21586 केशोण्ड्रकं खमन्यस्तु खमन्यो वेत्ति मौक्तिकम्॥ ५०॥
21587
21588 त्रस्तक्षीबार्धनिद्राश्च नौयानाश्च सदैव खे।
21589 वेतालवनवृक्षादि पश्यन्त्यनुभवन्ति च॥ ५१॥
21590
21591 त्रस्ता भीताः क्षिबा मत्ताः अर्धनिद्रा अर्धजागरूकाः। अनुभवन्ति तत्प्रयुक्तं
21592 पलायनादिकार्यमित्यर्थः॥ ५१॥
21593
21594 प्। १९४)
21595
21596 यथाभावितमेतेषां पदार्थानामतो वपुः।
21597 अभ्यासजनितं भाति नास्त्येकं परमार्थतः॥ ५२॥
21598
21599 एकं नियतम्॥ ५२॥
21600
21601 लीलया तु यथावस्तु बुद्धा पृथ्व्यादिनास्तिता।
21602 आकाशमेव संवित्या भाति भ्रान्तितयोदितम्॥ ५३॥
21603
21604 कथं बुद्धा तदाह - आकाशमेवेति। भ्रान्तितया मिथ्याप्रपञ्चतया॥ ५३
21605 ॥
21606
21607 ब्रह्मात्मैकचिदाकाशमात्रबोधवतो मुनेः।
21608 पुत्रमित्रकलत्राणि कथं कानि कदा कुतः॥ ५४॥
21609
21610 चतुर्भिः किंवृत्तैः प्रकारप्रकारिकालनिमित्तन्याक्षिप्यन्ते॥ ५४॥
21611
21612 दृश्यमादावनुत्पन्नं यच्च भात्यजमेव तत्।
21613 सम्यग्ज्ञानवतामेवं रागद्वेषदृशो कुतः॥ ५५॥
21614
21615 हस्तः शिरसि यद्दत्तो लीलया ज्येष्ठशर्मणः।
21616 तत्प्रभावस्थितारम्भसंबोधायाश्चितेः फलम्॥ ५६॥
21617
21618 ननु पुत्रस्नेहाद्यभावे लीलया कुतः शिरसि हस्तो दत्तस्तत्राह - हस्त इति।
21619 हस्तः शिरसि दत्त इति यत्तन्न पुत्रस्नेहफलं किंतु तस्य ज्येष्ठशर्मणः
21620 प्रभावाय भाविशुभार्थं स्थितौ आरम्भसंबोधौ
21621 प्राक्तनसुकृतोपक्रमतत्फलप्रदेश्वरबोधौ यस्यां तथाविधायाः
21622 सर्वाधिष्ठानचितेरेव विवर्तरूपं फलमित्यर्थः॥ ५६॥
21623
21624 बोधो हि चेतति यथैव तथा शुभानि
21625 सूक्ष्मस्तु खादपि तथातितरां विशुद्धः।
21626 सर्वत्र राघव स एव पदार्थजालं
21627 स्वप्नेषु कल्पितपुरेष्वनुभूतमेतत्॥ ५७॥
21628
21629 सर्गसारार्थमनुवदन्नुपसंहरति - बोध इति। यथैव प्राक् चेतति चिन्तयति॥
21630 ५७॥
21631
21632 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने

सिद्धदर्शनहेतुकथनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
सिद्धदर्शनहेतुकथनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः २७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तस्मिन् गिरितटे ग्रामे तस्य मण्डपकोटरे ।
अन्तर्धिमाश्वाययतुस्तत्रस्थे [अन्तर्धिमापतुर्दृङ्गा ततस्ते
सिद्धयोषितौ इति पाठः] एव ते स्त्रियौ ॥ १ ॥

लीलात्र विस्मिता भूयो भर्तृदर्शनलालसा ।
ज्ञप्त्या प्रबोधिता स्मृत्वा स्वजन्मान्याह भूरिशः ॥ १ ॥

तस्य द्विजसद्मनो मण्डपकोटरे मण्डपाकाशे । तत्रस्थे ज्येष्ठशर्मादीनां
पुरोदेशस्थे एवान्तर्धिमन्तर्धानं आययतुः प्रापतुः ॥ १ ॥

अस्माकं वनदेवीभ्यां प्रसादः कृत इत्यथ ।
शान्तदुःखे गृहजने स्वव्यापारपरे [परस्थिते इति पाठः]
स्थिते ॥ २ ॥

स्वव्यापारः स्वगृहकृत्यं तत्परे ॥ २ ॥

मण्डपाकाशसंलीनां लीलामाह सरस्वती ।
व्योमरूपा व्योमरूपां स्मयात्तूष्णीमिव [तूष्णीं व्यवस्थिताम् इति
पाठः] स्थिताम् ॥ ३ ॥

संलीनां इतरजनदृष्ट्या अन्तर्हिताम् । तर्हि ते किं वस्तुतः सदेहे नेत्याह -
व्योमरूपेति । शून्यात्मकसंकल्पशरीरा । तादृशीमिति यावत् । स्मयाद्विस्मयात्
॥ ३ ॥

संकल्पस्वप्नयोर्येषां यत्र संकथनं मिथः ।
यथेहार्थक्रियां धत्ते तयोः सा संकथा तथा ॥ ४ ॥

ननु अन्योन्यसांकल्पिकस्यान्योन्यादृश्यत्वात्कथं तयोः संवादोपपत्तिरिति
रामस्य शङ्कां लिङ्गैरुपलक्ष्य स्वयमेव वसिष्ठः समाधत्ते -
संकल्पेति । लोके येषां देवतानुग्रहादिना उषानिरुद्धयोरिव तुल्य एव
परस्परसंवादिसंकल्पः स्वप्नो वा जातस्तेषां तत्र मिथः संकथन यथा
औत्तरकालिकीमर्थक्रियां धत्ते तयोर्ज्ञप्तिलीलयोः संकथा संवादोऽपि
तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पृथ्व्यादिनाडीप्राणादि-ऋतेऽप्यभ्युदिता तयोः ।
सा संकथनसंवित्तिः स्वप्नसंकल्पयोरिव ॥ ५ ॥

अधिभूतं पृथ्व्यादि अध्यात्मं नाडीप्राणाद्युपलक्षितशरीरमपि ऋते विना
॥ ५ ॥

श्रीसरस्वत्युवाच ।

21685 ज्ञेयं ज्ञातमशेषेण दृष्टादृष्टार्थसंविदः
21686 [द्रष्टव्यसंविदः इति पाठः]।
21687 ईदृशीयं ब्रह्मसत्ता किमन्यद्वद पृच्छसि॥ ६॥
21688
21689 इत्थमुक्ताशङ्कां समाधाय प्रस्तुतकथामनुसरति - श्रीसरस्वत्युवाचेति
21690 ॥ ६॥
21691
21692 लीलोवाच।
21693
21694 मृतस्य भर्तुर्जीवोऽसौ यत्र राज्यं करोति मे।
21695 तत्राहं किं न तेर्दृष्टा दृष्टास्मीह सुतेन किम्॥ ७॥
21696
21697 किंकारणं न दृष्टेत्यर्थः॥ ७॥
21698
21699 श्रीसरस्वत्युवाच।
21700
21701 अभ्यासेन विना वत्से तदा ते द्वैतनिश्चयः।
21702 नूनमस्तंगतो नाभून्निःशेषं वरवर्णिनि॥ ८॥
21703
21704 अभ्यासेन विना अभ्यासाभावादित्यर्थः। द्वैतनिश्चयः
21705 प्रपञ्चसत्यतानिश्चयः॥ ८॥
21706
21707 अद्वैतं यो न यातोऽसौ कथमद्वैतकर्मभिः।
21708 युज्यते तापसंस्थस्य च्छायाङ्गानुभवः कुतः॥ ९॥
21709
21710 न यातो भेदकाऽविद्योच्छेदेन न प्राप्तः। अद्वैतकर्मभिः
21711 सत्यसंकल्पत्वाद्यर्थक्रियाभिः। छायाया अङ्गं गुणः शैत्यं
21712 तदनुभवः। छायोपविष्टाङ्गस्य पुंसो योऽनुभवः स वा॥ ९॥
21713
21714 लीलास्मीति विनाभ्यासं तव नास्तगतोऽभवत्।
21715 यदा भावस्तदा सत्यसंकल्पत्वमभून्न ते॥ १०॥
21716
21717 लीलादेह एवाहमस्मीति भावो दृढसंस्कारः॥ १०॥
21718
21719 अद्यासि सत्यसंकल्पा संपन्ना तेन मां सुतः।
21720 संपश्यत्वित्यभिमतं फलितं तव सुन्दरि॥ ११॥
21721
21722 अद्य सत्यसंक्लपा संपन्नासि। सुतो मां पश्यत्वित्यभिमतमीप्सितम्॥ ११॥
21723
21724 प्। १९५)
21725
21726 इदानीं तस्य भर्तुस्त्वं समीपं यदि गच्छसि।
21727 तत्तेन व्यवहारस्ते पूर्ववत्संप्रवर्तते॥ १२॥
21728
21729 लीलोवाच।
21730
21731 इहैव मन्दिराकाशे पतिर्विप्रो ममाभवत्।
21732 इहैव स मृतो भूत्वा संपन्नो वसुधाधिपः॥ १३॥
21733
21734 एवं प्रत्यक्षमुपदर्शनेनोपदेशेन च प्रश्नोक्तार्थे
21735 निवृत्तासंभवाशङ्का मण्डपाकाशान्तरेव भर्तृपरलोकद्वयस्य
21736 ब्रह्माण्डसहस्राणां च संभवमनुवदन्ती लीला पुनः

21737 स्वभर्तृमण्डलदर्शनं प्रार्थयते - इहेत्यादिना ॥ १३ ॥
21738
21739 इहैव तस्य संसारे तस्मिन्भूमण्डलान्तरे ।
21740 राजधानीपुरे तस्मिन्पुरन्ध्र्यस्मि [पुरतोऽस्मिन्व्यवस्थिता इति
21741 पाठः] व्यवस्थिता ॥ १४ ॥
21742
21743 पुरन्ध्री राजमहिषी । व्यवस्थिता वसुधाधिपस्येत्यनुषज्यते ॥ १४ ॥
21744
21745 इहैवान्तःपुरे तस्मिन्स मृतो मम भूपतिः ।
21746 इहैवान्तःपुराकाशे तस्मिन्नेव पुरे नृपः ॥ १५ ॥
21747
21748 संपन्नो वसुधापीठे नानाजनपदेश्वरः ।
21749 सर्वार्जवजवीभाव इहैवैवं व्यवस्थितः ॥ १६ ॥
21750
21751 सर्ववस्तूनां आर्जवमकापट्यं कूटस्थं पारमार्थिकं ब्रह्म
21752 तस्मिन्कल्पितो जवीभावो मायिकचलनादिविकारः एवं उक्तदृष्टश्रुतलक्षण
21753 इहैव मण्डपाकाशे व्यवस्थितः ॥ १६ ॥
21754
21755 अस्मिन्नेव गृहाकाशे सर्वा ब्रह्माण्डभूमयः ।
21756 स्थिताः समुद्गके मन्ये यथान्तः सर्षपोत्कराः ॥ १७ ॥
21757
21758 समुद्गके संपुटके ॥ १७ ॥
21759
21760 सदाऽदूरमहं मन्ये तद्भर्तुर्मम मण्डलम् ।
21761 क्वचित्पार्श्वे स्थितमिह यथा पश्यामि तत्कुरु ॥ १८ ॥
21762
21763 अदूरमतिसंनिहितम् ॥ १८ ॥
21764
21765 श्रीदेव्युवाच ।
21766
21767 भूतलारुन्धतिसुते भर्तारस्तव संप्रति ।
21768 त्रयो नामाथवाभूवन्बहवः शतसंमताः ॥ १९ ॥
21769
21770 न केवलं सांप्रतिकमेवैतन्मण्डपाकाशे अस्ति किंत्वतीतानागतं सर्वमपि
21771 तत्र तेऽनेकजन्मसंबन्धिष्वनेकभर्तृशब्दवाच्यशरीरेषु सर्वेषां
21772 दर्शनायोगात्संनिहितेषु त्रिषु कतममण्डलं प्रदर्श्यतामित्याशयेनाह ##-
21773
21774 नेदीयसां त्रयाणां तु द्विजस्ते भस्मतां गतः ।
21775 राजा माल्यान्तरगतः संस्थितोऽन्तःपुरे शवः ॥ २० ॥
21776
21777 नेदीयसामन्तिकतमानां मध्ये । इष्ठनो विषये ईयसुन् छान्दसः ॥ २० ॥
21778
21779 संसारमण्डले ह्यस्मिंस्तृतीयो वसुधाधिपः ।
21780 महासंसारजलधिं पतितो भ्रममागतः ॥ २१ ॥
21781
21782 पतितः प्रविष्टः ॥ २१ ॥
21783
21784 भोगकल्लोलकलनाविकलो मलचेतनः ।
21785 जाड्यजर्जरचिद्वृत्तिः संसाराम्भोधिकच्छपः ॥ २२ ॥
21786
21787 भोगलक्षणानां कल्लोलानां कलनाभिर्विकलो विक्षिप्तः । तत एव मलयुक्ता
21788 चेतना बुद्धिर्यस्य । अत एतदन्तः प्रतिफलिता चिद्वृत्तिरपि तज्जाड्येनैव जर्जरा

शिथिलप्राया यस्य ॥ २२ ॥

चित्राणि राजकार्याणि कुर्वन्नप्याकुलान्यपि ।
सुप्तः स्थितो जडतया न जागर्ति भवभ्रमे ॥ २३ ॥

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ।
इत्यनर्थमहारज्ज्वा वलितो वशतां गतः ॥ २४ ॥

अवशतामस्वतन्त्रताम् ॥ २४ ॥

तत्कस्य वद भर्तुस्त्वां समीपं वरवर्णिनि ।
वात्या वनान्तरं गन्धलेखामिव वनान्नये ॥ २५ ॥

वातसमूहो वात्या । पाशादिभ्यो यः ॥ २५ ॥

अन्य एव हि संसारः सोऽन्यो ब्रह्माण्डमण्डपः ।
अन्या एव तता वत्से व्यवहारपरम्पराः ॥ २६ ॥

तता विस्तृताः ॥ २६ ॥

संसारमण्डलानीह तानि पार्श्वे स्थितान्यपि ।
दूरं योजनकोटीनां कोटयस्तेष्विहान्तरम् ॥ २७ ॥

इहास्मिन्मण्डपाकाशे । अधिष्ठानचिद्दृष्ट्या पार्श्वे अन्तः । संनिधाविति
यावत् । अपि यद्यपि तथापि । इह सांसारिकदृष्टौ । दूरमन्तरं ।
व्यवधानमित्यर्थः ॥ २७ ॥

आकाशमात्रमेतेषामिदं पश्य वपुः [पुनः पुनः इति पाठः]
पुनः ।
मेरुमन्दरकोटीनां कोटयस्तेष्ववस्थिताः ॥ २८ ॥

परमार्थदृष्ट्या त्वाह - आकाशमात्रमिति । एतेषां
संसारमण्डलानां इदं पारमार्थिकं वपुः स्वरूपं
मण्डपान्तस्थचिदाकाशमात्रम् । तेष्वेतेषु ॥ २८ ॥

परमाणौ परमाणौ सर्ववर्गानिरर्गलम् ।
महाचितेः स्फुरन्त्यर्करुचीव त्रसरेणवः ॥ २९ ॥

अर्कस्य रुचिजालान्तरस्थमरीचौ ॥ २९ ॥

महारम्भगुरूण्येवमपि ब्रह्माण्डकानि हि ।
तुलया धानकामात्रमपि तानि भवन्ति नो ॥ ३० ॥

एवं दर्शितब्रह्माण्डवदेव तानि
महद्भिर्द्वीपसमुद्रभुवनाद्यारम्भैर्गुरूणि महान्त्यपि चिद्दृष्टितुलया
दृष्टानि [दृष्टाभिधानका इति पाठः] धानका वटबीजानि
तावन्मात्रमपि न भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

नानारत्नामलोद्द्योतो वनवद्भाति खे यथा ।
पृथ्व्यादिभूतरहिता जगच्चिद्भाति चिन्तया ॥ ३१ ॥

वस्तुतः पृथ्व्यादिभेदरहितैव चिज्जगद्भाति । चिन्तया

आविद्यकदृढवासनया ॥ ३१ ॥

कचति ज्ञप्तिरेवेदं जगदित्यादि नात्मनि ।
नतु पृथ्व्यादि संपन्नं सर्गादावेव किंचन ॥ ३२ ॥

भ्रान्त्या जगद्भानेऽपि न वस्तुनि कदाचिदपि किंचित्संपन्नमित्याह - कचतीति
॥ ३२ ॥

यथा तरङ्गः सरसि भूत्वा भूत्वा पुनर्भवेत् ।
विचित्राकारकालाङ्गदेशाज्ञप्तावलं तथा ॥ ३३ ॥

विचित्राकाराः कालाः कालाङ्गानि दिनरात्र्यादीनि ब्रह्माण्डा भुवनादिदेशाश्च
ज्ञप्तौ महाचिति भूत्वा भूत्वा भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

लीलोवाच ।

एवमेतज्जगन्मातर्मया स्मृतमिहाधुना ।
ममेदं राजसं जन्म न तमो न च सात्त्विकम् ॥ ३४ ॥

इदं लीलाजन्म राजसं रजःकार्यं दुःखसंतापबाहुल्यात् मध्ये तिष्ठन्ति
राजसाः इति मर्त्यजन्मनां राजसत्वस्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्। १९६)

ब्रह्मणस्त्ववतीर्णाया अष्टौ जन्मशतानि मे ।
नानायोनीन्वतीतानि पश्यामीवाधुना पुनः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मणो हिरण्यगर्भादितत्कल्पादावन्तःकरणोपाध्युत्पत्त्या प्रतिबिम्बतया
तत्रावतीर्णायाः । पश्यामीव स्फुटं स्मरामीति यावत् ॥ ३५ ॥

संसारमण्डले देवि कस्मिंश्चिदभवं पुरा ।
लोकान्तराब्जभ्रमरी विद्याधरवराङ्गना ॥ ३६ ॥

लोकान्तरं विद्याधरलोकस्तदेवाब्जम् ॥ ३६ ॥

दुर्वासनाकलुषिता ततोऽहं मानुषी स्थिता ।
संसारमण्डलेऽन्यस्मिन्पन्नगेश्वरकामिनी ॥ ३७ ॥

मानुषी भूत्वा स्थिता । ततः पन्नगेश्वरकामिनी अभवमित्यनुषङ्गः ॥ ३७ ॥

कदम्बकुन्दजम्बीरकरञ्जवनवासिनी ।
पत्राम्बरधरा श्यामा शवर्यहमथाभवम् ॥ ३८ ॥

वनवासनया मुग्धा संपन्नाहमथोद्भता ।
गुलुच्छनयना पत्रहस्ता वनविलासिनी ॥ ३९ ॥

वासनया इति पाठे स्पष्टम् । वासतया इति पाठे तु वने वासो यस्यास्तद्भावेन
मुग्धा मूढा । धर्ममर्यादानभिज्ञेति यावत् । अत एवोद्भता
दुष्कर्मसंचयात् । गुलुच्छशब्दस्तत्पुष्पगुच्छपरः । वनविलासिनी लता जाता
अर्थाद्गुलुच्छलतेति गम्यते ॥ ३९ ॥

पुण्याश्रमलता साहं मुनिसङ्गपवित्रिता ।

21893 वनाग्निदग्धा तस्यैव कन्याभूवं महामुनेः ॥ ४० ॥
21894
21895 अस्त्रीत्वफलदातृणां कर्मणां परिणामतः ।
21896 राजाहमभवं श्रीमान्सुराष्ट्रेषु समा शतम् ॥ ४१ ॥
21897
21898 अस्त्रीत्वं पुंस्त्वं तत्प्रयुक्तस्य राज्यादिभोगफलस्य दातृणां
21899 प्राक्संचितकर्मणाम् । समाः संवत्सरान् ॥ ४१ ॥
21900
21901 तालीनां तलकच्छेषु राजदुष्कृतदोषतः ।
21902 नकुली नववर्षाणि कुष्ठनष्टाङ्गिकाभवम् ॥ ४२ ॥
21903
21904 कच्छा जलप्रायदेशाः । राजदुष्कृतदोषः परस्वापहारादिः ॥ ४२ ॥
21905
21906 वर्षाण्यष्टौ सुराष्ट्रेषु देवि गोत्वं कृतं मया ।
21907 मोहाद्दुर्जनदुष्टाज्ञबालगोपाललीलया ॥ ४३ ॥
21908
21909 सुराष्ट्रा देशविशेषाः । गोत्वं कृतम् । गोजन्मानुभूतमिति यावत् । दुर्जना
21910 दुष्टा अज्ञा बालाश्च ये गोपालास्तेषां ताडनानुधावनादिलीलया ॥ ४३ ॥
21911
21912 विहंग्या वैरविन्यस्ता वागुरा विपिनावनौ ।
21913 क्लेशेन महता च्छिन्ना अधमा वासना इव ॥ ४४ ॥
21914
21915 विहङ्ग्या विहङ्गीजन्मप्राप्तया मया निष्कारणवैरादेव व्याधैर्विन्यस्ता
21916 वागुराः । अधमा वासनाः द्वैतवासनाः ॥ ४४ ॥
21917
21918 कर्णिकाक्रोडशयासु विश्रान्तमलिना सह ।
21919 पद्मकुड्मलकोशेषु भुक्तकिंजल्कया रहः ॥ ४५ ॥
21920
21921 कर्णिकाक्रोडाः किंजल्कमध्यानि त एव शय्याः । कुड्मला मुकुलाः । अलिना
21922 सहेत्यर्थादलिनीजन्मप्राप्तयेति गम्यते ॥ ४५ ॥
21923
21924 भ्रान्तमुत्तुङ्गशृङ्गासु हरिण्या हारिनेत्रया ।
21925 वनस्थलीषु रम्यासु किराताहतमर्मया ॥ ४६ ॥
21926
21927 हरिण्या मृग्या मया । हारिनेत्रया रम्येक्षणया ॥ ४६ ॥
21928
21929 दृष्टं नष्टासु दिक्ष्वब्धिकल्लोलैरुह्यमानया ।
21930 मत्स्याम्बुकच्छपाच्छोडे मोघमाननताडनम् ॥ ४७ ॥
21931
21932 अब्धिकल्लोलैरुह्यमानया मत्स्या मया सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य
21933 उपधायाः इति यलोपः । दिक्षु नष्टासु दिग्भ्रमे सति भ्रान्त्या । कैवर्तसविधं
21934 प्राप्तयेति यावत् । कैवर्तैर्यष्ट्यादिना कृतमाननप्रदेशे ताडनं दवोपनीते
21935 अम्बुनि बृहत्तरङ्गजले कच्छपाच्छोडे कूर्मपृष्ठास्थनि च
21936 निपतनान्मोघं व्यर्थं जातं दृष्टमित्यर्थः ॥ ४७ ॥
21937
21938 पीतं चर्मण्वतीतीरे गायन्त्या मधुरस्वरम् ।
21939 पुलिन्द्या [पुलिन्दसुरतान्तेषु इति पाठस्तत्र पुलिन्द्येत्यर्थः]
21940 सुरतान्तेषु नालिकेररसासवम् ॥ ४८ ॥
21941
21942 पीतं पुलिन्द्या मयेति शेषः ॥ ४८ ॥
21943
21944 सारसीसरसालिन्या [सरसी इति पाठः] सीत्कारमधुरस्वरम् ।

सारसः सुरतैः स्वैरं सामन्तश्चारुरञ्जितः ॥ ४९ ॥

सारस्यां पद्मिन्यां सरसा सप्रेमा अलिनी भ्रमरीव निश्चलं स्थितयेति यावत् ।
मया सीत्कारेण सुरतकूजितेन मधुरस्वरं यथा स्यात्तथा सामन्तः
अधीश्वरः । पतिरिति यावत् । सारसो रञ्जितः प्रीणितः ॥ ४९ ॥

तालीतमालकुञ्जेषु तरलाननेत्रया ।
क्षीबप्रेक्षणविक्षोभैः कृतं कान्तावलोकनम् ॥ ५० ॥

क्षीबप्रेक्षणं समदनिरीक्षणं तत्कृतैर्मन्मथविक्षोभैः
कान्तस्यावलोकनं मया कृतम् । अनेन तद्योग्यं जन्मान्तरमुक्तम् ॥ ५० ॥

कनकस्यन्दसंदोहसुन्दरैरङ्गपञ्जरैः ।
स्वर्गेऽप्सरोम्बुजिन्याशु तोषिताः सुरषट्पदाः ॥ ५१ ॥

स्यन्दो द्रवः । अप्सरोलक्षणया अम्बुजिन्या सुरा एव षट्पदा
अधरमधुपानादिना तोषिताः ॥ ५१ ॥

मणिकाञ्चनमाणिक्यमुक्तानिकरभूतले ।
कल्पद्रुमवने मेरौ यूना सह रतं कृतम् ॥ ५२ ॥

तस्मिन्नेव जन्मनि देवयूना ॥ ५२ ॥

कल्लोलाकुलकच्छासु लसद्गुच्छलतासु च ।
वेलावनगुहास्वब्धेश्चिरं कूर्मतया स्थितम् ॥ ५३ ॥

कूर्मतया कच्छपीत्वेन ॥ ५३ ॥

तरत्तारतङ्गासु दोलनं सरसालिनाम् ।
चलच्छदपटालीषु राजहंस्यं मया कृतम् ॥ ५४ ॥

चलत्तारतरङ्गासु सरसीषु मया स्वीयेषु चलेषु च्छदेषु पटानां पटवत्
शुभ्रपक्षाणां आलीषु पङ्क्तिषु पद्मभ्रान्त्योपविष्टानां सरसानामलिनां
भ्रमराणां दोलनमान्दोलनसाधनं राजहंस्यं राजहंसीत्वं कृतम् ।
अनुभूतमिति यावत् । नलिनीनालदोलासु इति पाठे स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

शाल्मलीदललोलानामान्दोलनदरिद्रताम् ।
मशकस्य मयालोक्य दीनं मशकया स्थितम् ॥ ५५ ॥

दोलायमाने एकस्मिञ्शाल्मलीदले लोलानां बहूनां मशकानां मध्ये ततः
प्रच्युतस्य कस्यचिन्मशकस्य
तत्रोपवेष्टुमसामर्थ्यादान्दोलनदरिद्रतामालोक्य तत्संस्कारेणैव
मृतयाहंस्या मयापि मशकतया भूत्वा दीनं स्थितम् । यं यं वापि
स्मरन्भावम् इति स्मृतेरिति भावः ॥ ५५ ॥

प। १९७)

तरत्तारतरङ्गासु चञ्चद्वीच्यग्रचिम्बनैः ।
भ्रान्तं शैलस्रवन्तीषु जलवञ्जुललीलया ॥ ५६ ॥

शैलस्रवन्तीषु गिरिणदीषु जलवञ्जुला वेतसास्तल्लीलया । तज्जन्मनेति यावत् ॥ ५६ ॥

21997 गन्धमादनमन्दारमन्दिरे मदनातुराः।
21998 पातिताः पादयोः पूर्वं विद्याधरकुमारकाः॥ ५७॥
21999
22000 स्थावरान्ताधमयोनिजन्मान्युक्त्वोत्तमजन्मान्यप्याह - गन्धमादनेति॥
22001 ५७॥
22002
22003 कीर्णकर्पूरपूरेषु तल्पेषु व्यसनातुरा।
22004 चिरं विलुलितास्मीन्दुबिम्बेष्विव शशिप्रभा॥ ५८॥
22005
22006 तत्रापि दुःखबाहुल्यं दर्शयति - कीर्णेति। व्यसनं तद्वियोगदुःखं
22007 तेनातुरा॥ ५८॥
22008
22009 योनिष्वनेकविधदुःखशतान्वितासु
22010 भ्रान्तं मयोन्नमनसन्नमनाकुलाङ्ग्या।
22011 संसारदीर्घसरितश्चलया लहर्या
22012 दुर्वारवातहरिणीसरणक्रमेण॥ ५९॥
22013
22014 उक्तं संक्षिप्योपसंहरति - योनिष्विति। तुलाकोटेरिवोन्नमनमूर्ध्वगतिः
22015 सन्नमनमधोगतिस्ताभ्यामाकुलाङ्ग्या व्याकुलचित्तया। वातहरिणी वातप्रमीः
22016 । सा हि स्वभावाद्वायुप्रवाहानुसारिणी उच्चावचदेशान्सरतीति प्रसिद्धम्॥ ५९॥
22017
22018 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
22019 जन्मान्तरवर्णनं नाम सप्तविंशः सर्गः॥ २७॥
22020
22021 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
22022 जन्मान्तरवर्णनं नाम सप्तविंशः सर्गः॥ २७॥
22023
22024 अष्टाविंशः सर्गः २८
22025
22026 श्रीराम उवाच।
22027
22028 वज्राङ्गसाराद्ब्रह्माण्डकुड्यान्निबिडमण्डलात्।
22029 कोटियोजनसंपुष्टात्कथं ते निर्गतेऽबले॥ १॥
22030
22031 दृष्टप्रपञ्चमिथ्यात्वाच्चिदाकाशस्य सत्यता।
22032 पर्वतो विस्तरेणात्र गिरिग्रामश्च वर्ण्यते॥ १॥
22033
22034 वज्राङ्गमिव सारादृढात्। पूर्वोक्तरीत्यानेककोटियोजनं सम्यक् पुष्टं
22035 अन्तर्घनं यस्य तथाभूतात्। मिथ्याभूतकुड्यादेरपि स्वप्ने
22036 गतिनिरोधकत्वदर्शनान्निर्गमनानुपपत्तिरिति शङ्कितुराशयः॥ १॥
22037
22038 श्रीवसिष्ठ उवाच।
22039
22040 क्व ब्रह्माण्डं क्व तद्भित्तिः क्वात्रासौ वज्रसारता।
22041 किलावश्यं स्थिते देव्यावन्तःपुरवराम्बरे॥ २॥
22042
22043 अबाधितावस्थमस्तु निरोधकं न बाधितं स्वप्नेऽपि तददर्शनादित्याशयेन
22044 वसिष्ठः परिहरति - क्व ब्रह्माण्डमित्यादिना। अवश्यं वस्तुतः।
22045 देव्याविति राजवाचकदेवशब्दनिष्पन्नदेवीशब्दस्यान्यस्य चैकशेषः॥ २॥
22046
22047 तस्मिन्नेव गिरिग्रामे तस्मिन्नेवालयाम्बरे।
22048 ब्राह्मणः स वसिष्ठाख्य आस्वादयति राजताम्॥ ३॥

22049
22050 आस्वादयत्यनुभवति विदूरथः सन् ॥ ३ ॥
22051
22052 तमेव मण्डपाकाशकोणकं शून्यमात्रकम् ।
22053 चतुःसमुद्रपर्यन्तं भूतलं सोऽनुभूतवान् ॥ ४ ॥
22054
22055 अनुभूतवान् पद्मभूपालः सन् ॥ ४ ॥
22056
22057 आकाशात्मनि भूपीठं तस्मिंस्तद्राजपत्तनम् ।
22058 राजसद्मानुभवति स च सा चाप्यरुन्धती ॥ ५ ॥
22059
22060 पत्तनं नगरं तस्मिन् राजसद्म । सा चानुभवतीति वर्तमानसामीप्ये
22061 वर्तमानवन्निर्देशः । विदूरथवासनाजन्यवक्ष्यमाणलीलान्तरात्मतां
22062 प्राप्ता वा सा अरुन्धती अनुभवतीति मुख्यवर्तमानोपपत्तिः ॥ ५ ॥
22063
22064 लीलाभिधाना स जाता तया च ज्ञप्तिरर्चिता ।
22065 ज्ञप्त्या सह समुल्लङ्घ्य खमाश्चर्यमनोहरम् ॥ ६ ॥
22066
22067 प्रादेशमात्रे [प्रदेशमात्रे इति पाठः] नभसि सा तत्रैव
22068 गृहोदरे ।
22069 ब्रह्माण्डान्तरमासाद्य गिरिग्रामकमन्दिरे ॥ ७ ॥
22070
22071 ब्रह्माण्डात्परिनिर्गत्य स्वगृहे स्थितिमाययौ ।
22072 स्वप्नात्स्वप्नान्तरं प्राप्य यथा तल्पगतः पुमान् ॥ ८ ॥
22073
22074 प्रतिभामात्रमेवैतत्सर्वमाकाशमात्रकम् ।
22075 न ब्रह्माण्डं न संसारो न कुड्यादि न दूरता ॥ ९ ॥
22076
22077 प्रतिभा भ्रान्तिस्तन्मात्रम् ॥ ९ ॥
22078
22079 स्वचित्तमेव कचति तयोस्तादृङ्मनोहरम् ।
22080 वासनामात्रसोल्लेखं क्व ब्रह्माण्डं क्व संसृतिः ॥ १० ॥
22081
22082 वासनामात्रेण सोल्लेखं तत्तत्पदार्थव्यवहारोल्लेखसहितम् । तयोः
22083 स्वचित्तमेव तथा कचति प्रथते ॥ १० ॥
22084
22085 निरावरणमेवेदं ज्ञप्त्याकाशमनन्तकम् ।
22086 किंचित्स्वचित्तेनोन्नीतं स्पन्दयुक्त्येव मारुतः ॥ ११ ॥
22087
22088 ज्ञप्त्याकाशं चिदाकाशमेव ताभ्यां स्वचित्ते न
22089 किंचिद्ब्रह्माण्डरूपमुन्नीतं कल्पितम् । यथा आकाशमेव स्पन्दयोगेन
22090 मारुत इति कल्प्यते तद्वत् ॥ ११ ॥
22091
22092 चिदाकाशमजं शान्तं सर्वत्रैव हि सर्वदा ।
22093 चित्त्वाज्जगदिवाभाति स्वयमेवात्मनात्मनि ॥ १२ ॥
22094
22095 जगदिवाभाति । येन न बुद्धं तद्दृशेति शेषः ॥ १२ ॥
22096
22097 येन बुद्धं तु तस्यैतदाकाशादपि शून्यकम् ।
22098 न बुद्धं येन तस्यैतद्वज्रसाराचलोपमम् ॥ १३ ॥
22099
22100 येन बुद्धं तस्य दृशा तु नास्त्येवेत्याह - येनेति । कथं तर्ह्यन्योऽपि

22101 ब्रह्माण्डकुड्याद्बहिर्न निःसरति तत्राह - न बुद्धमिति ॥ १३ ॥
22102
22103 गृह एव यथा स्वप्ने नगरं भाति भासुरम् ।
22104 तथैतदसदेवान्तश्चिद्धातौ भाति भास्वरम् ॥ १४ ॥
22105
22106 प्। १९८)
22107
22108 यथ मरौ जलं बुद्धं कटकत्वं च हेमनि ।
22109 असत्सदिव भातीदं तथा दृश्यत्वमात्मनि ॥ १५ ॥
22110
22111 दृश्यत्वं दृश्यप्रपञ्चरूपत्वम् ॥ १५ ॥
22112
22113 एवमाकथयन्त्यौ ते ललने ललिताकृती ।
22114 गृहान्निर्ययतुर्बाह्यं चारुचंक्रमणक्रमैः ॥ १६ ॥
22115
22116 बाह्यं देशम् । चंक्रमणं गतिः ॥ १६ ॥
22117
22118 आदृश्ये ग्रामलोकेन प्रेक्षमाणे पुरोगिरिम् ।
22119 चुम्बिताकाशकुहरं संस्पृष्टादित्यमण्डलम् ॥ १७ ॥
22120
22121 आकाशस्य कुहरंमध्यच्छिद्रम् । राहोः शिर इतिवद्भेदकल्पना ।
22122 संस्पृष्टादित्यमण्डलमित्यतिशयोक्तिः ॥ १७ ॥
22123
22124 नानावर्णाखिलोत्फुल्लविचित्रवननिर्मलम् ।
22125 नानानिर्झरनिर्ह्लादकूजद्वनविहंगमम् ॥ १८ ॥
22126
22127 विचित्रमञ्जरीपुञ्जपिञ्जराम्बुदमण्डलम् ।
22128 स्वभ्रमच्छगुलुच्छाग्रविश्रान्तखगसारसम् ॥ १९ ॥
22129
22130 मञ्जरीपुञ्जपिञ्जराणि अत एव विचित्राण्यम्बुदमण्डलानि यस्येति
22131 वृक्षौन्नत्योक्तिः । अत एव स्वभ्रं शोभनाभ्रयुक्तम् । गुलुच्छा
22132 लताविशेषाः ॥ १९ ॥
22133
22134 सारवञ्जुलविस्तारगुप्ताखिलसरित्तटम् ।
22135 असमाप्तशिलाश्वभ्रलतावर्तनमारुतम् ॥ २० ॥
22136
22137 सारैर्बलवद्भिर्वञ्जुलानामतिमुक्तकानामम्बुवेतसानां वा
22138 मूलविस्तारैर्गुप्तानि पतनाद्रक्षितानि सरित्तटानि यत्र । न सम्यगाप्ताः प्राप्ता
22139 वृक्षावलम्बनं याः शिलाश्वभ्रोत्पन्नलतास्तासामावर्तनः परिवर्तनो
22140 मारुतो यस्मिन् ॥ २० ॥
22141
22142 पुष्पाग्रपिहिताकाशकोशकुड्यकवारिदम् ।
22143 पतद्दीर्घसरित्स्रोतःस्फुरन्मुक्ताकलापकम् ॥ २१ ॥
22144
22145 पुष्पाण्यग्रे येषं तैः शिखरद्रुमैः पिहिता आकाशकोशस्य कुड्यकाः
22146 कुड्यप्रतिकृतिभूता वारिदा यस्य । सरित्स्रोतांस्येव स्फुरन्मुक्तामाला यस्य ॥
22147 २१ ॥
22148
22149 चलद्वृक्षवनव्यूहवातवेल्लिसरित्तटम् ।
22150 नानावनाकुलोपान्तच्छायासततशीतलम् ॥ २२ ॥
22151
22152 चलद्वृक्षा वनव्यूहा येषु अत एव वातेन वेल्लिनो वेष्टनशीलाः सरित्तटा

22153 यस्मिन् ॥ २२ ॥
22154
22155 अथ ते ललने तत्र तदा ददृशतुः स्वयम् ।
22156 तं गिरिग्रामकं व्योम्नः स्वर्गखण्डमिव च्युतम् ॥ २३ ॥
22157
22158 गिरिमभिवर्ण्य गिरिग्रामं वर्णयितुमाह - अथेति ॥ २३ ॥
22159
22160 रटत्प्रणालीपटलं पूर्णपुष्करिणीगणम् ।
22161 द्विजैः कुचकुचैः कूजत्स्वलीलाश्वभ्रकच्छकम् ॥ २४ ॥
22162
22163 रटदिति विशेषणाद्घटीयन्त्रादिप्रणाल्यो ग्राह्याः । कुचकुचैरिति
22164 शब्दानुकरणेन ताद्रूप्यारोपोक्तिः । तथाविधर्द्विजैः पक्षिभिः कूजन्तः
22165 स्वस्य ग्रामस्य लीलार्थाः श्वभ्रकच्छा यस्मिन् ॥ २४ ॥
22166
22167 गच्छद्गोवृन्दहुंकारकरालाखिलकुञ्जकम् ।
22168 कुञ्जगुल्मकखण्डाढ्यं सच्छायघनशाद्वलम् ॥ २५ ॥
22169
22170 तत्र गोसंपत्तिमाह - गच्छदिति । गवां यवसच्छायादिसमृद्धिमाह
22171 - कुञ्जेति ॥ २५ ॥
22172
22173 दुष्प्रवेशार्ककिरणं दृशन्नीहारधूसरम् ।
22174 उदग्रमञ्जरीपुञ्जजटालं विशिखान्तरम् ॥ २६ ॥
22175
22176 दृषद्भिः शिलाभिर्नीहारैश्च धूसरं भस्मोद्धूलितमिव ।
22177 उन्नम्राग्रैर्मञ्जरीपुञ्जैर्जटा इव लम्बीनि शिखान्तराणि कतिपयशिखा यस्य ॥
22178 २६ ॥
22179
22180 शिलाकुहरवाःस्फालप्रोच्चलन्मुक्तनिर्झरैः [रवाःस्फार इति
22181 पाठः] ।
22182 स्मारिताचलनिर्धूतक्षीरोदकजलश्रियम् ॥ २७ ॥
22183
22184 शिलाच्छिद्रेषु वारां आस्फालात् प्रोच्चलन्तो मुक्तासदृशबिन्दवो येषां
22185 तथाविधैर्निर्झरैः स्मारिता मन्थाचलनिर्धूतक्षीरोदकजलश्रीर्यत्र ॥ २७ ॥
22186
22187 फलमाल्यमहाभारभासुरैरजिरद्रुमैः ।
22188 आनीय पुष्पसंभारं तिष्ठद्भिरिव संकुलम् ॥ २८ ॥
22189
22190 अजिरमङ्गणम् ॥ २८ ॥
22191
22192 तरत्तरङ्गझांकारकारिमारुतकम्पितैः ।
22193 कीर्णपु।पसमावृष्टं द्रुमैरपि रसाकुलैः ॥ २९ ॥
22194
22195 रसो मकरन्दः प्रेमातिशयश्च तेनाकुलितैर्द्रुमैरपि अर्थिषु सम्यगावृष्टं
22196 किं पुनर्नरैरित्यर्थः ॥ २९ ॥
22197
22198 अशङ्कितशिलाकूटस्रवदब्बिन्दुटंकृतैः ।
22199 किंचित्कृतरवं गुप्तैरशङ्कैः शङ्कितैः खगैः ॥ ३० ॥
22200
22201 अशङ्कैः शङ्काऽयोग्यैरपि अशङ्कितं यथा स्यात्तथा शिलाकूटात्स्रवतां
22202 निपततामब्बिन्दूनां
22203 टकृतैर्हेतुभिर्गुटिकाधनुर्ध्वानसाम्याच्छङ्कितैरत एव गुप्तैर्निलीनैः
22204 खगैः ॥ ३० ॥

22205
22206 उत्फाललहरीश्रान्तसीकरास्वादनाकुअलैह् |
22207 नद्यामुडुपरावर्तवृत्तिभिर्विहगैर्वृतम् || ३१ ||
22208
22209 श्रान्तत्वं सीकरास्वादने हेतुः | उडूनां नक्षत्राणां परावर्तः
22210 परिवर्तनमिव वृत्तिः परिवृत्तिर्येषां तैर्विहङ्गैर्हंसैः || ३१ ||
22211
22212 उत्तालतालविश्रान्तकाकालोकनशङ्कितैः |
22213 बालैः प्रगोपितामिक्षाखण्डं जीर्णस्वभुक्तकैः || ३२ ||
22214
22215 काकग्रहणं मार्जारादीनामप्युपलक्षणम् |
22216 जीर्णप्रातस्तनस्वभुक्तकैरस्माभिर्भक्षणीयमिति बुद्ध्या प्रगोपिताः
22217 संवृतदेशे रक्षिता आमिक्षाखण्डा यत्र | घनीकृतं पय आमिक्षा || ३२ ||
22218
22219 पुष्पशेखरसंभारवसनग्रामबालकम् |
22220 खर्जूरनिम्बजम्बीरगहनोपान्तशीतलम् || ३३ ||
22221
22222 पुष्पाण्येव शेखरसंभारः शिरोभूषणादिर्वसनानि च येषां तथाविधा
22223 ग्रामबालका यत्र || ३३ ||
22224
22225 क्षौमाग्रहस्ताम्बरया मञ्जरीपूर्णकर्णया |
22226 क्षुत्क्षीणयाक्रान्तरथ्यं ग्रामकीटककान्तया || ३४ ||
22227
22228 तत्र भिल्लादिदरिद्रवधूर्वर्णयति - क्षौमेति | क्षुमाऽतसी तस्या अवयवाः
22229 क्षौमाण्यग्राणि शाखास्तान्येव हस्तप्राप्याण्यम्बराणि यस्याः | ग्रामे
22230 कीटका इवोपेक्ष्या दरिद्रनीचालसास्तेषां कान्तया वधूजनेन || ३४ ||
22231
22232 सरित्तरङ्गसंघट्टसंरावाश्रुतसंकथम् |
22233 कर्मजाड्यघनत्रासवाञ्छितैकान्तसंस्थितम् || ३५ ||
22234
22235 संरावैस्तारध्वनिभिरभिभवादश्रुताः संकथाः संलापा यत्र |
22236 कर्मकरणे जाड्यादकौशलाद्घनस्त्रासो येषां मुग्धालसानां
22237 तैर्वाञ्छिता एकान्तसंस्थिर्यत्र || ३५ ||
22238
22239 दधिलिप्तास्यहस्तांसैः स्निग्घपुष्पलताधरैः |
22240 नग्नैर्गोमयपङ्काङ्कैर्बालैराकुलचत्वरम् || ३६ ||
22241
22242 प्। १९९)
22243
22244 तीरशाद्वलवल्लीनां दोलान्दोलनकारिभिः |
22245 तरङ्गैर्वाह्यमानस्य लेखिकाङ्कितसैकतम् || ३७ ||
22246
22247 तीरशाद्वलेत्यादिपूर्वोक्तबालानां विशेषणं चेद्दोलास्वान्दोलनकारिभिः
22248 तरङ्गविशेषणत्वे तु दोलावदान्दोलनकारिभिः वाह्यमानस्य जलस्य लेखिका
22249 रेखास्ताभिरङ्कितसैकतम् || ३७ ||
22250
22251 दधिक्षीरघनामोदमत्तमन्थरमक्षिकम् |
22252 कामभुक्तार्थतोद्वाष्पजर्जराबलबालकम् || ३८ ||
22253
22254 कामभुक्तार्थतायै यथाभिलाषभक्षणाय रोदनादुद्गतबाष्पैर्जर्जरा
22255 अबलाः कृशा अस्वतन्त्रा वा बालका यत्र || ३८ ||
22256

22257 गोमयासिक्तवलयकरनारी कृतक्रुधम् ।
22258 धम्मिल्लवलनाव्यग्रत्रस्तस्त्रीविहसज्जनम् ॥ ३९ ॥
22259
22260 गोमयासिक्तवलयकरत्वादितरनारीषु कृतक्रोधं यथा स्यात्तथा
22261 मुक्तधम्मिल्लवलनासु व्यग्रास्त्रास्ताश्च स्त्रियो दृष्ट्वा विहसन्तो जना यत्र ॥
22262 ३९ ॥
22263
22264 दान्तपुष्पच्छदोत्सन्नपतत्ककुदवायसम् ।
22265 गृहरथ्यागणद्वारकीर्णक्रूरकुरण्टकम् ॥ ४० ॥
22266
22267 दान्तैर्जितक्रोधैर्मुनिभिः पुष्पैश्छदैः पत्रैर्वा उत्सन्ना उत्सारिता नतु
22268 काष्ठलोष्टादिना कदाचिदभिघातो मा भूदिति । बलिकर्माक्षतादिभक्षणाय
22269 पतन्तः ककुदानां गिरिशिखराणां वायसा यत्र । सकण्टकत्वात्क्रूराः
22270 कुरण्टकाः प्रसिद्धा गुल्मभेदा यत्र ॥ ४० ॥
22271
22272 गृहपार्श्वस्थितश्वभ्रकुञ्जैः कुसुमितप्रभैः ।
22273 प्रत्यहं प्रातरागुल्पमाकीर्णकुसुमाजिरम् ॥ ४१ ॥
22274
22275 चरच्चमरसारङ्गजालजङ्गलखण्डकम् [खण्डकैः इति
22276 पाठः] ।
22277 गुञ्जानिकुञ्जसंजातशष्पसुप्तमृगार्भकम् ॥ ४२ ॥
22278
22279 चरन्तः शष्पादिभक्षयन्तश्चमरा मृगाः सारङ्गा मृगा पक्षिणश्च ।
22280 निकुञ्जे लतागृहे संजातेषु शष्पेषु बालतृणेषु । ग्रामशब्दस्य ससीमके
22281 सस्थण्डिलकेऽपि वृत्तेर्महाभाष्यादौ
22282 प्रसिद्धत्वात्तदन्तर्जङ्गलकुञ्जादिवर्णनेऽपि न विरोधः ॥ ४२ ॥
22283
22284 एकान्तसुप्तवत्सैककर्णस्पन्दास्तमक्षिकम् ।
22285 गोपोच्छिष्टीकृतदधिस्वसृक्किस्पन्दिमक्षिकम् ॥ ४३ ॥
22286
22287 गोपानामुच्छिष्टिकृतदधिषु सृक्किषु वक्रपार्श्वेषु ॥ ४३ ॥
22288
22289 समस्तसद्मसंक्षीणमक्षिकाक्षिप्तमाक्षिकम् ।
22290 फुल्लाशोकद्रुमोद्यानकृतलाक्षिकमन्दिरम् ॥ ४४ ॥
22291
22292 समस्तेषु सद्मसु संक्षीणमधुमक्षिकं यथा स्यात्तथा आक्षिप्तं संचितं
22293 माक्षिकं मधु यस्मिन् । लाक्षिकानि लाक्षारञ्जितकाष्ठमयानि क्रीडामन्दिराणि
22294 यस्मिन् ॥ ४४ ॥
22295
22296 सीकरासारमरुता नित्यार्द्रविकचद्रुमम् ।
22297 कदम्बमुकुलप्रोतसमस्तच्छादनतृणम् ॥ ४५ ॥
22298
22299 नित्यार्द्रत्वादेव विकचाः प्रोत्फुल्लाः । समस्तेति विशेषणमतिशयोक्त्यर्थम् ॥ ४५
22300 ॥
22301
22302 प्रतिकृत्तलताफुल्लकेतकोत्करपाण्डुरम् ।
22303 वहत्प्राणालपटलीरणद्गुरुगुरारवम् ॥ ४६ ॥
22304
22305 प्रतिकूलत्वादेव कृत्ताभिश्छिन्नाभिर्लताभिरप्रतिबन्धात्फुल्लैः ॥ ४६ ॥
22306
22307 वातायनगुहानिर्यत्सौधविश्रान्तवारिदम् ।
22308 पूर्णपुष्करिणीपङ्क्तिपूर्णराजपृथूत्तरम् ॥ ४७ ॥

22309
22310 पुष्करिणीपङ्क्तिषु पूर्णराजाः पूर्णचन्द्रा इव यानि फुल्लपद्मानि तैः
22311 पृथूत्तरं बहूत्कृष्टतरम् | पृथुभिः प्रांशुभिरुत्तीर्यत इति
22312 पृथूत्तरमिति वा || ४७ ||
22313
22314 नीरन्ध्रविटपिच्छायाशीतलामलशाद्वलम् |
22315 सर्वशष्पाग्रवार्बिन्दुप्रतिबिम्बिततारकम् || ४८ ||
22316
22317 अनारतपतत्फुल्लहिमवर्षसितालयम् |
22318 विचित्रमञ्जरीपुष्पपत्रसत्फलपादपम् || ४९ ||
22319
22320 फुल्लैः पुष्परिहिमवर्षैश्च सिताः शुभ्राः || ४९ ||
22321
22322 गृहकक्षान्तरालीनमेघसुप्तचिरण्टिकम् |
22323 सौधस्थमेघविद्युद्भिरनादेयप्रदीपकम् || ५० ||
22324
22325 सुप्ताश्चिरण्टिकाः सुवासिन्यो यत्र | अनादेयाः अन्यतः कार्यसिद्धेरनुपादेयाः ||
22326 ५० ||
22327
22328 कन्दरानिलभांकारघनघुंघुममण्डपम् |
22329 चरच्चकोरहारीतहरिणीहारिमन्दिरम् || ५१ ||
22330
22331 घनाः प्रतिध्वनिभिर्निबिडिता घुंघुमा येषु तथाविधा मण्डपा यत्र |
22332 घना इव घुंघुमाः गर्जन्तो वा चकोरहारीतौ पक्षिभेदौ | हारीणि सुन्दराणि ||
22333 ५१ ||
22334
22335 उन्निद्रकन्दलोद्वान्तमांसलामोदमन्थरैः |
22336 मरुद्भिर्मन्दमायातुमारब्धैर्लोलपल्लवम् || ५२ ||
22337
22338 कन्दलैः कन्दलीपुष्पैः | उद्वान्तैरिव निःसृतैरामोदैर्मन्थरैर्भरितैः || ५२ ||
22339
22340 लावकालापलीलायामालीनललनागणम् |
22341 कोककोकिलकाकोलकोलाहलसमाकुलम् || ५३ ||
22342
22343 लावकाग्रहणं शुकसारिकादीनामप्युपलक्षणम् | काकोला द्रोणकाकाः || ५३ ||
22344
22345 शालतालतमालाब्जनीलतत्फलमालिनम् |
22346 वल्लीवलयविन्यासविलासवलितद्रुमम् || ५४ ||
22347
22348 आलोलपल्लवलतावलितायनाना-
22349 मुत्फुल्लकन्दलशिलीन्ध्रसुगन्धितानाम् |
22350 तालीतमालदलताण्डवमण्डपाना-
22351 मारामफुल्लकुसुमद्रुमशीतलानाम् || ५५ ||
22352
22353 आलोलपल्लवलतानां वलयो वेष्टनान्यावलयः पङ्क्तयो वा तासां तायनानां
22354 संतानाधिकरणानाम् | लताभिर्वलितानि रुद्धान्ययनानि परितो मार्गा येषामिति
22355 वा | सर्वाणि सर्गान्त्यश्लोकस्थस्य गिरिमन्दिराणामित्यस्य विशेषणानि || ५५ ||
22356
22357 सारावावारिचलनाकुलगोकुलाना-
22358 मानीलसस्यकुसुमस्थलशोभितानाम् |
22359 तीरद्रुमप्रकरगुप्तसरिद्रयाणां
22360 नीरन्ध्रपुष्पितलताग्रवितानकानाम् || ५६ ||

22361
22362 सारावाणि सहंभारवाणि वारिचलनेषु जलोत्तरणेष्वाकुलानि गोकुलानि येषाम्।
22363 गुप्त आच्छन्नः सरिद्रयो नदीप्रवाहो येषु॥ ५६॥
22364
22365 प्। २००)
22366
22367 उद्यानकुन्दमकरन्दसुगन्धितानां
22368 गन्धान्धषट्पदकुलान्तरिताम्बुजानाम्।
22369 सौन्दर्यतर्जितपुरन्दरमन्दिराणां
22370 राजीवराजिरजसारुणिताम्बराणाम्॥ ५७॥
22371
22372 गन्धान्धैः षट्पदकुलैरन्तरितानि तिरोहितान्यम्बुजानि येषु। रजसा
22373 वायून्नीतेनेत्याशयः॥ ५७॥
22374
22375 रंहोवहद्गिरिनदीरवघर्घराणां
22376 कुन्दावदातजलदद्युतिभासुराणाम्।
22377 सौधस्थितोल्लसितफुल्ललतालयानां
22378 लीलावलोलकलकण्ठविहङ्गमानाम्॥ ५८॥
22379
22380 रंहसा वेगेन वहन्तीनाम्। कुन्दवदवदातैः
22381 शुभैर्जलदद्युतिभिर्भासुराणाम्। कलकण्ठा मधुरकण्ठाः।
22382 कण्ठशब्देन तद्ध्वनिर्लक्ष्यते॥ ५८॥
22383
22384 उल्लासिकौसुमदलास्तरणस्थयूना-[दलातरणस्थ इति पाठः]
22385 मापादमावलितमाल्यविलासिनीनाम्।
22386 सर्वत्र सुन्दरनवाङ्कुरदन्तुराणां
22387 शोभोल्लसद्वरलताकुलमार्गणानाम्॥ ५९॥
22388
22389 आपादमावलितानि माल्यानि याभिस्तथाविधा विलासिन्यः स्त्रियो येषु।
22390 वरलताभिराकुला व्याप्ता मार्गणाः शरस्तम्बा याचका वा येषु॥ ५९॥
22391
22392 संजातकोमललतोत्पलसंकुलानां
22393 तिष्ठत्पयोदपटसंवलितालयानाम्।
22394 नीहारहारहरितस्थलविश्रुतानां
22395 सौधस्थमेघतडिदाकुलिताङ्गनानाम्॥ ६०॥
22396
22397 नीहारशब्देन तज्जलबिन्दुपङ्क्तयो लक्ष्यन्ते। ता एव हारा मुक्तावह्न्यो येषु
22398 तथाविधैर्हरितस्थलैर्विश्रुतानाम्॥ ६०॥
22399
22400 नीलोत्पलोल्लसितसौरभसुन्दराणां
22401 हुंकारहारिहरितोन्मुखगोकुलानाम्।
22402 विश्रब्धमुग्धमृगसारगृहाजिराणा-
22403 मुन्नृत्यबर्हिघनसीकरनिर्झराणाम्॥ ६१॥
22404
22405 हुंकारैर्हारीणि मनोहराणि हरितोन्मुखानि हरिततृणोन्मुखानि गोकुलानि येषु
22406 । विस्रब्धा विश्वस्ता मुग्धा मृगाः सरन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे
22407 बाहुलकाद्धञ्। निर्झराणां घनसीकरत्वं वृष्टिभ्रान्त्या
22408 बर्हिणानामुन्नृत्ये हेतुः॥ ६१॥
22409
22410 सौगन्ध्यमत्तपवनाहतविक्लवानां
22411 वप्रौषधिज्वलनविस्मृतदीपकानाम्।
22412 कोलाहलाकुलकुलायकुलाकुलानां

कुल्याकुलाकलकलाश्रुतसंकथानाम् ॥ ६२ ॥

सौगन्ध्येन मत्तवद्भ्रान्तेन पवनेनाहता निरस्ताः । विक्लवशब्दो
वैक्लव्यपरः । वप्रेष्वौषध्यो ज्योतिर्लता एव ज्वलनाः । कोलाहलोऽत्र पक्षिरवः ।
कुलायो नीडम् । कुल्याशब्देन गिरिनिर्झरा
ग्राह्यास्तत्कुलानामासमन्तात्कलकलैर्ध्वनिभिरश्रुतास्तिरस्कृता इति यावत् ।
संकथाः संवादा येषु ॥ ६२ ॥

मुक्ताफलप्रकरसुन्दरबिन्दुपात-
शीताखिलद्रुमलतातृणपल्लवानाम् ।
लक्ष्मीमनस्तमितपुष्पविकासभाजां
शक्नोति कः कलयितुं गिरिमन्दिराणाम् ॥ ६३ ॥

लक्ष्मीं शोभां कलयितुं संख्यातुम् । गिरिमन्दिराणां गिरिग्रामस्येति यावत् ॥
६३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पतीप्रकरणे लीलोपाख्याने
गिरिग्रामवर्णनं नामाष्टविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
गिरिग्रामवर्णनं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः २९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तत्र ते तेततुर्देव्यौ ग्रामेऽन्तःशीतलात्मनि ।
भोगमोक्षश्रियौ शान्ते पुंसीव विदितात्मनि ॥ १ ॥

लीलायाः प्राक्चरित्राणां प्रत्यभिज्ञात्र वर्ण्यते ।
तथा प्रतिप्रयाणं च व्योम्नि लोकौघमण्डिते ॥ १ ॥

शान्ते शान्त्यादिसाधनसंपन्ने ॥ १ ॥

कालेनैतावता लीला तेनाभ्यासेन साभवत् ।
शुद्धज्ञानैकदेहत्वात्त्रिकालामलदर्शिनी ॥ २ ॥

अथ सस्मार सर्वास्ताः प्राक्तनीः संसृतेर्गतीः ।
सा स्वयं स्वरसेनैव प्राग्जन्ममरणादिकाः ॥ ३ ॥

स्वरसेन अप्रयत्नेनैवेति यावत् ॥ ३ ॥

लीलोवाच ।

देवि देशमिमं दृष्ट्वा त्वत्प्रसादात्स्मराम्यहम् ।
इह तत्प्राक्तनं सर्वं चेष्टितं चेष्टितान्तरम् ॥ ४ ॥

चेष्टितान्तरं तत्प्राक्तनजन्मपरम्पराचेष्टितमपि ॥ ४ ॥

इहाभूवमहं जीर्णा शिरालाङ्गी कृशा सिता ।
ब्राह्मणी शुष्कदर्भाग्रभेदरूक्षकरोदरा ॥ ५ ॥

22465 जीर्णा वृद्धा। शुष्कदर्भाणामग्रैस्तीक्ष्णभागैर्भेदैर्विदरणै रूक्षं
22466 करोदरं यस्याः सा॥ ५॥
22467
22468 भर्तुः कुलकरी भार्या दोहमन्थानशालिनी।
22469 माता सकलपुत्राणामतिथीनां प्रियंकरी॥ ६॥
22470
22471 मन्थानो दधिमन्थदण्डः॥ ६॥
22472
22473 देवद्विजसतां भक्ता सिक्ताङ्गी घृतगोरसैः।
22474 भर्जनी चरुकुम्भादिभाण्डोपस्करशोधिनी॥ ७॥
22475
22476 भर्जनी भर्जनपिठरी चरुश्चरुश्रपणस्थाली। भाण्डानामुपस्करान्तराणां
22477 च मार्जनादिना शोधनशीला॥ ७॥
22478
22479 प्। २०१)
22480
22481 नित्यमन्नलवाक्तैककाचकम्बुप्रकोष्ठका।
22482 जामातृदुहितृभ्रातृपितृमातृप्रपूजनी॥ ८॥
22483
22484 एकं काचकम्बु काचवलयं। बहूनां धारणे कर्मत्वरयाभिघाते
22485 भङ्गापत्तेः॥ ८॥
22486
22487 आदेहं सद्मभृत्यैव प्रक्षीणदिनयाइनी।
22488 वाचं चिरं चिरमिति वादिन्यनिशमाकुला॥ ९॥
22489
22490 देहपदेन तत्पातो लक्ष्यते। सद्मभृतिर्गृहपोषणम्।
22491 पुत्रस्नुषाभृत्यवर्गान्प्रति कर्मत्वरार्थं चिरं त्वया स्नातं चिरं त्वया
22492 विलम्बितं किं चिरायसे इत्यादिवदनशीला। आकुला व्यग्रा॥ ९॥
22493
22494 काहं क इव संसार इति स्वप्नेऽप्यसंकथा।
22495 जाया श्रोत्रियमूढस्य तादृशस्यैव दुर्धियः॥ १०॥
22496
22497 तादृशस्य ममेवात्यन्तगृहकर्मासक्तस्येति यावत्। दुर्धियः
22498 अविशुद्धबुद्धः॥ १०॥
22499
22500 एकनिष्ठा समिच्छाकगोमयेन्धनसंचये।
22501 म्लानकम्बलसंवीतशिरालकृशगात्रिका॥ ११॥
22502
22503 समिदादिसंचयविषये एकनिष्ठा एकाग्रचित्ता। सावधानेति यावत्॥ ११॥
22504
22505 तर्णकीकर्णजाहस्थकृमिनिष्कासतत्परा।
22506 गृहशाकायनासेकसत्वराहूतकर्परा॥ १२॥
22507
22508 तर्णकी वत्सा तस्याः कर्णजाहे कर्णमूले स्थितानां कृमीणां निष्कासनं
22509 निष्कासस्तत्र तत्परा। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ इति जाहच्
22510 । गृहे कृतं शाकायनं शाककेदारस्तस्यासेकायाहूतानि
22511 सेकसाधनकर्पराणि यया। कर्परपदेन तत्पाणयो भृत्या लक्षणयोच्यन्ते॥
22512 १२॥
22513
22514 नीलनीरतरङ्गान्ततृणतर्पिततर्णिका।
22515 प्रतिक्षणं गृहद्वारकृतलेपनवर्णका॥ १३॥
22516

22517 नीलैर्नीरतरङ्गाणामन्तोऽवधिः कूलं तत्रत्यतृणैः
22518 स्नेहात्स्वयमाहृतैस्तर्पितास्तर्णिकाः बालवत्सा यया। गृहद्वारे
22519 कृतालेपनं तत्र वर्णका रङ्गवल्लीरचनाश्च यया॥ १३॥
22520
22521 नीत्यर्थं गृहभृत्यानामादीनकृतवाच्यता।
22522 मर्यादानियमादब्धेर्वेलेवानिशमच्युता॥ १४॥
22523
22524 नीतिर्विनयाचारादिशिक्षणं तदर्थम्। आदीनभीषद्दैन्ययुक्तं यथा स्यात्तथा
22525 कृताः प्रकाशिता वाच्यता जनवचनीयता ईदृशानां गृहे कथमेवंशीला
22526 अविनीता भृत्यास्तिष्ठन्तीत्येवं वक्ष्यन्ति जना-इत्येवमादिरूपा यया।
22527 स्वचरित्रेणापि तन्मर्यादाशिक्षकत्वमाह - मर्यदिति॥ १४॥
22528
22529 जीर्णपर्णसवर्णैककर्णदोलाधिरूढया।
22530 काष्ठताड्यजराभीतजीववृत्त्येव चिह्निता॥ १५॥
22531
22532 एवं चिरं स्थितायाः स्वस्या जराप्रकर्षेण वामकर्णबाधिर्ये शिरःप्रकम्पे
22533 कुब्जात्वे यष्ट्यवलम्बनाधीने च संचारे या जीवनदशा तां वर्णयति -
22534 जीर्णेति। जीर्णपर्णसमानवर्णस्य देहस्यैको दक्षिणो यः कर्णः स एव
22535 शिरःकम्पेन कम्पमानत्वाद्दोला तदधिरूढयेव
22536 तदधीनश्रवणव्यवहारया अत एवावलम्बनकाष्ठस्योन्नयने
22537 तत्ताडनार्हयेव जरायाः सकाशाद्भीतयेव चरमजीवनवृत्त्या
22538 चिह्नितेवात्रासमित्यर्थः॥ १५॥
22539
22540 श्रीवसिष्ठ उवाच।
22541
22542 इत्युक्त्वा संचरन्ती सा शिखरिग्रामकोटरे।
22543 संचरन्त्याः सरस्वत्या दर्शयामास सस्मयम्॥ १६॥
22544
22545 संचरन्ती भ्रमन्ती। स्मयोऽत्र विस्मयः॥ १६॥
22546
22547 इयं मे पाटलाखण्डमण्डिता पुष्पवाटिका।
22548 इयं मे पुष्पितोद्यानमण्डपाशोकवाटिका [शोकपेटिका इति
22549 पाठः]॥ १७॥
22550
22551 पाटलैर्गुल्मैरखण्डमखण्डितं मण्डिता॥ १७॥
22552
22553 इयं पुष्करिणीतीरद्रुमाऽग्रन्थिततर्णका।
22554 इयं सा कर्णिकानाम्नी तर्णिका मुक्तपर्णिका॥ १८॥
22555
22556 आग्रन्थिता ईषद्ग्रन्थिनिबद्धास्वर्णका यस्याः मुक्तपर्णिका
22557 मद्वियोगदुःखादित्यार्थिकं लभ्यते॥ १८॥
22558
22559 इयं सा मेऽलसाकीर्णा वराकी जलहारिका।
22560 अद्याष्टमं दिनं वाष्पक्लिन्नाक्षी परिरोदिति॥ १९॥
22561
22562 अलसा दुःखात्स्वकार्याक्षमेति यावत्। कीर्णा रजोभिरिति शेषः॥ १९॥
22563
22564 इह देवि मया भुक्तमिहोपितमिह स्थितम्।
22565 इह सुप्तमिहापीतमिह दत्तमिहाहृतम्॥ २०॥
22566
22567 आहृतमानीतं फलधान्यादि॥ २०॥
22568

22569 एष मे ज्येष्ठशर्माख्यः पुत्रो रोदिति मन्दिरे।
22570 एषा मे जङ्गले धेनुर्दोग्ध्री चरति शाद्वलम्॥ २१॥
22571
22572 गृहे वसन्तदाहाय रूक्षक्षारविधूसरम्।
22573 स्वदेहमिव पञ्चाक्षं पश्येमं प्रघणं मम॥ २२॥
22574
22575 वसन्तारम्भे होलिकादाहाय कृतमिति शेषः। क्षारेण भस्मना विधूसरम्।
22576 स्वदेहमिव मम प्रियमिति शेषः। पञ्चाक्षा गवाक्षा यस्मिन् देहपक्षे
22577 अक्षाणि ज्ञानेन्द्रियाणि। प्रपणं बहिर्द्वारप्रकोष्ठम्॥ २२॥
22578
22579 तुम्बीलताभिरुग्राभिः पुष्टाभिरिव वेष्टितम्।
22580 महानसस्थानमिदं मम देहमिवापरम्॥ २३॥
22581
22582 तुम्बीलताभिरलादुवल्लीभिः उग्राभिः कटुभिः पुष्टाभिः स्वेनारोप्य
22583 पोषिताभिरिव वेष्टितं योग्यतया छदिप्रदेशे इति गम्यते। महानसस्थानं
22584 पाकस्थानम्॥ २३॥
22585
22586 एते रोदनताम्राक्स्।आ बन्धवो भुव बन्धनम्।
22587 अङ्गदार्पितरुद्राक्षा आहरन्त्यनलेन्धनम्॥ २४॥
22588
22589 बन्धनं प्रत्यक्षबन्धनभूता बन्धवः॥ २४॥
22590
22591 अनारतं शिलाकच्छे गुच्छाच्छोटनकारिभिः।
22592 तरङ्गैः स्थगिताकारं स्पृष्टतीरलतादलैः॥ २५॥
22593
22594 शिलाप्रचुरे कच्छे आच्छोटनमास्फालनम्।
22595 उत्पलसीकरैरित्यन्तविशेषितैस्तरंगेः साधनैः स्थगिताकारं
22596 तिरस्कृतस्वरूपं यथा स्यात्तथा तुषारीकृताः मध्याह्नदिवाकरकरोत्करा
22597 यैस्तथाविधैस्तटद्रुमैर्व्याप्तया ग्रामकुल्यया वेष्टितोऽयं गृहमण्डप
22598 आलक्ष्यते इत्युत्तरैरन्वयः॥ २५॥
22599
22600 सीकराकीर्णपर्यन्तशाद्वलस्थलसल्लतैः।
22601 शिलाफलहकास्फालफेनिलोत्पलसीकरैः॥ २६॥
22602
22603 सीकरव्याप्ताग्राः शाद्वलस्थलस्थाः सङ्कता येषाम्। फलहकानि फलकानि
22604 तेष्वास्फालनमास्फालस्तेन फेनिला उत्पलवासितसीकरा येषाम्॥ २६॥
22605
22606 प्। २०२)
22607
22608 तुषारीकृतमध्याह्नदिवाकरकरोत्करैः।
22609 फुल्लपुष्पोत्करासारप्रनादोत्कतटद्रुमैः॥ २७॥
22610
22611 फुल्लपुष्पोत्करानासरन्ति आगच्छन्तीति फुल्लपुष्पोत्करासारा
22612 भ्रमरास्तत्प्रणादैरुत्कैरुत्कण्ठितैरिव स्थितैस्तटद्रुमैः॥ २७॥
22613
22614 विद्रुमैरिव संक्रान्तफुल्लकिंशुककान्तिभिः।
22615 व्याप्तया पुष्पराशीनां समुल्लासनकारिभिः॥ २८॥
22616
22617 प्रतिबिम्बेन संक्रान्तानामन्तर्निविष्टानां फुल्लकिंशुकानां पलाशानां
22618 कान्तिभिर्विद्रुमैः प्रवालैरिव पुष्पराशीनां समुल्लासनं मण्डनं
22619 तत्कारिभिर्द्रुमैर्व्याप्तया॥ २८॥
22620

22621 उह्यमानफलापूरसुव्यग्रग्रामबालया।
22622 महाकलकलावर्तमत्तया ग्रामकुल्यया ॥ २९ ॥
22623
22624 प्रवाहैरुह्यमाने आम्रादिफलानामापूरे तृष्णाभयाभ्यां सुव्यग्रा
22625 ग्रामबाला यस्याम्। महाकलकलैर्बहुकोलाहलैरावर्तैर्मत्तयेव ॥ २९ ॥
22626
22627 वेष्टितस्तरलास्फालजलधौततलोपलः।
22628 घनपत्रतरुच्छन्नच्छायासततशीतलः ॥ ३० ॥
22629
22630 अयमालक्ष्यते फूल्ललतावलनसुन्दरः।
22631 दलद्गुलुच्छकाच्छन्नगवाक्षो गृहमण्डपः ॥ ३१ ॥
22632
22633 वलनं वेष्टनं तेन सुन्दरः। गलद्भिर्विशीर्यमाणैर्गुलुच्छकैः
22634 फलपुष्पगुच्छैश्छन्नगवाक्षः ॥ ३१ ॥
22635
22636 अत्र मे संस्थितो भर्ता जीवाकाशतयाऽकृतिः।
22637 चतुःसमुद्रपर्यन्तमेखलाया भुवः पतिः ॥ ३२ ॥
22638
22639 जीवाकाशतया हेतुना अकृतिरक्रियोऽपि भुवः पतिर्भूत्वा संस्थितः ॥ ३२ ॥
22640
22641 आ स्मृतं पूर्वमेतेन किलासीदभिवाञ्छितम्।
22642 शीघ्रं स्यामेव राजेति तीव्रसंवेगधर्मिणा ॥ ३३ ॥
22643
22644 आ इति निपातो नत्वाङ्। स्मरणे ङित्वाभावात्। तीव्रसंवेगो दृढाध्यवसायः
22645 ॥ ३३ ॥
22646
22647 दिनैरष्टभिरेवासौ तेन राज्यं समृद्धिमत्।
22648 चिरकालप्रत्ययदं प्राप्तवान्परमेश्वरि ॥ ३४ ॥
22649
22650 अत्रासौ भर्तृजीवो मे स्थितो व्योम्नि गृहे नृपः।
22651 अदृश्यः खे यथा वायुरामोदो वानिले यथा ॥ ३५ ॥
22652
22653 इहैवाङ्गुष्ठमात्रान्ते तद्व्योम्न्येव पदं स्थितम्।
22654 मद्भर्तृराज्यं समवगतं योजनकोटिभाक् ॥ ३६ ॥
22655
22656 स्थितं पदं परमार्थवस्तुयोजनकोटिभाक् समधिगतं भ्रान्त्येत्यर्थः ॥ ३६
22657 ।।
22658
22659 आवां खमेव खस्थं च भर्तृराज्यं ममेश्वरि।
22660 पूर्णं सहस्रैः शैलानां महामायेयमातता ॥ ३७ ॥
22661
22662 खमत्र चिदाकाशम् ॥ ३७ ॥
22663
22664 तद्देवि भर्तृनगरं पुनर्गन्तुं ममेप्सितम्।
22665 तदेहि तत्र गच्छावः किं दूरं व्यवसायिनाम् ॥ ३८ ॥
22666
22667 श्रीवसिष्ठ उवाच।
22668
22669 इत्युक्त्वा प्रणता देवीं सा प्रविश्याशु मण्डपम्।
22670 विहंगीव तया साकं पुप्लुवे सिनिभं [सितिभं इति पाठः] नमः
22671 ॥ ३९ ॥
22672

22673 नभो मण्डपान्तःकल्पितं महाकाशं पुप्लुवे उदडीयत ॥ ३९ ॥
22674
22675 भिन्नाञ्जनचयप्रख्यं सौम्यैकार्णवसुन्दरम् ।
22676 नारायणाङ्गसदृशं भृङ्गपृष्ठामलच्छवि ॥ ४० ॥
22677
22678 सौम्येनाक्षुब्धेन । निश्चलेनेति यावत् । एकार्णवेन संनिभं तुल्यम् ॥ ४० ॥
22679
22680 मेघमार्गमतिक्रम्य वातस्कन्धावनिं तथा ।
22681 सौरमार्गमथाक्रम्य चन्द्रमार्गमतीत्य च ॥ ४१ ॥
22682
22683 अवनिशब्दः प्रदेशपरः ॥ ४१ ॥
22684
22685 ध्रुवमार्गोत्तरं गत्वा साध्यानां मार्गमेत्य च ।
22686 सिद्धानां समतीत्योर्वीमुल्लङ्घ्य स्वर्गमण्डलम् ॥ ४२ ॥
22687
22688 मार्गशब्दो लोकपरो ध्रुवस्य मार्गाभावात् । एवमुर्वीपदमपि ॥ ४२ ॥
22689
22690 ब्रह्मलोकोत्तरं गत्वा तुषितानां च मण्डलम् ।
22691 गोलोकं शिवलोकं च पितृलोकमतीत्य च ॥ ४३ ॥
22692
22693 तुषितानां नित्यसंतुष्टानां मण्डलं वैकुण्ठम् । जगतः पितरौ शिवौ
22694 लोक्येते यत्रेति पितृभ्यां वालोक्यत इति पितृलोकोऽत्र शिवलोक एव ।
22695 कव्यवाडादिपितृदेवाधिष्ठितलोकस्य दूरमध एवावस्थानादत्राप्रसक्तेः ॥
22696 ४३ ॥
22697
22698 विदेहानां सदेहानां लोकानुत्तीर्य [लोकमुत्तिर्य इति पाठः]
22699 दूरगम् ।
22700 दूराद्दूरमथो गत्वा किंचिद्बुद्धा बभूव सा ॥ ४४ ॥
22701
22702 पुराणेषु सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः इति
22703 शिवसारूप्यमुक्तिं प्राप्तानां द्वेधावस्थानोक्तेस्तेषां लोकम् ।
22704 अपरिच्छिन्नस्वरूपविस्मरणात्किंचिद्बुद्धा ॥ ४४ ॥
22705
22706 पश्चादालोकयामास समतीतं नभस्थलम् ।
22707 यावन्न किंचिच्चन्द्रार्कताराद्यालक्ष्यते ह्यधः ॥ ४५ ॥
22708
22709 यावत्कालं यावद्दूरं च न किंचिदालक्ष्यते तमश्च स्थितं
22710 तावत्पश्चादालोकयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४५ ॥
22711
22712 तमस्तिमितगम्भीरमाशाकुहरपूरकम् ।
22713 एकार्णवोदरप्रख्यं शिलोदरघनं स्थितम् ॥ ४६ ॥
22714
22715 आशा दशदिशस्तत्कुहराणां छिद्राणां पूरकम् ॥ ४६ ॥
22716
22717 लीलोवाच ।
22718
22719 तद्देवि भास्करादीनां क्वाधस्तेजो गतं वद ।
22720 शिलाजठरनिष्पन्दं मुष्टिग्राह्यं तमः कुतः ॥ ४७ ॥
22721
22722 तत्तत्र । घनत्वान्मुष्टिग्राहमिव मुष्टिग्राह्यम् । कुतः प्राप्तमिति शेषः ॥ ४७ ॥
22723
22724 श्रीदेव्युवाच ।

22725
22726 एतावतीमिमां व्योम्नः पदवीमागतासि भोः।
22727 अर्कादीन्यपि तेजांसि यतो दृश्यन्त एव नो ॥ ४८ ॥
22728
22729 यथा महान्धकूपाधः खद्योतो नावलोक्यते।
22730 पृष्ठगेन तथेहातो नाधः सूर्योऽवलोक्यते ॥ ४९ ॥
22731
22732 खं द्योतयति खे द्योतत इति वा खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः पृष्ठगेन
22733 दूरोर्ध्वदेशस्थितेन नावलोक्यते तथेत्यर्थः ॥ ४९ ॥
22734
22735 लीलोवाच।
22736
22737 अहो नु पदवीं दूरमावामेतामुपागते।
22738 सूर्योऽप्यधोणुकणवन्न मनागपि लक्ष्यते ॥ ५० ॥
22739
22740 पदवीं पन्थानम्। अणोस्त्र्यणुकस्य कणः परमाणुस्तद्वत् ॥ ५० ॥
22741
22742 प्। २०३)
22743
22744 इत उत्तरमन्या स्यात्पदवी का नु कीदृशी।
22745 कथं च मातरेतव्या कथ्यतामिति देवि मे ॥ ५१ ॥
22746
22747 एतव्या गन्तव्या ॥ ५१ ॥
22748
22749 श्रीदेव्युवाच।
22750
22751 इत उत्तरमग्रे ते ब्रह्माण्डपुटकर्परम्।
22752 यस्य चन्द्रादयो नाम धूलिलेशाः समुत्थिताः ॥ ५२ ॥
22753
22754 पुटस्य संपुटस्य कर्परमूर्ध्वखर्परम्। धूलिलेशा इव ॥ ५२ ॥
22755
22756 श्रीवसिष्ठ उवाच।
22757
22758 इति प्रकथयन्त्यौ ते प्राप्ते ब्रह्माण्डकर्परम्।
22759 भ्रमर्याविव शैलस्य कुड्यं निबिडमण्डपम् ॥ ५३ ॥
22760
22761 निबिडमण्डपं निश्छिद्रगर्भमिति यावत् ॥ ५३ ॥
22762
22763 अक्लेशेनैव ते तस्मान्निर्गते गगनादिव।
22764 निश्चयस्थं हि यद्वस्तु तद्वज्रगुरु नेतरत् ॥ ५४ ॥
22765
22766 निश्चयः सत्यताध्यवसायस्तत्स्थम्। कल्पितकुड्यादिवस्तु।
22767 इतरन्मिथ्यात्वबुद्धिभाधितम् ॥ ५४ ॥
22768
22769 निरावरणविज्ञाना सा ददर्श ततस्ततम्।
22770 जलाद्यावरणं पारे ब्रह्माण्डस्यातिभासुरम् ॥ ५५ ॥
22771
22772 ब्रह्माण्डाद्दशगुणतस्तोयं तत्र व्यवस्थितम्।
22773 आस्थितं वेष्टयित्वा तु त्वगिवाक्षोटपृष्ठगा ॥ ५६ ॥
22774
22775 आक्षोटबीजकर्परपृष्ठगा ॥ ५६ ॥
22776

22777 तस्माद्दशगुणो वह्निस्तमाद्दशगुणोऽनिलः।
22778 ततो दशगुणं व्योम ततः परमम्बरम्॥ ५७॥
22779
22780 परमं शुद्धम्। अम्बरं चिदाकाशः। अविद्याया
22781 नष्टत्वेनाव्याकृताकाशपरिशेषात्॥ ५७॥
22782
22783 तस्मिन्परमके व्योम्नि मध्याद्यन्तविकल्पनाः।
22784 न काश्चन समुद्यन्ति वन्ध्यापुत्रकथा इव॥ ५८॥
22785
22786 तस्यापरिच्छिन्नतामाह - तस्मिन्निति॥ ५८॥
22787
22788 केवलं विततं शान्तं तदनादि गतभ्रमम्।
22789 आद्यन्तमध्यरहितं महत्यात्मनि तिष्ठति॥ ५९॥
22790
22791 महत्यात्मनि तिष्ठति। स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः इति श्रुतेरित्यर्थः॥ ५९॥
22792
22793 आकल्पमुत्तमबलेन शिला पतेच्चे-
22794 त्तस्मिन्बलात्पतगराडपि चोत्पतेच्चेत्।
22795 तद्योजनं न लभते विमलेऽम्बरेऽन्त-
22796 र्माकल्पमेकजवगोऽप्यथ मारुतोऽपि॥ ६०॥
22797
22798 तस्मिन्विमलेऽम्बरे। ऊर्ध्वदेशादाकल्पं शिला उत्तमवलेनातिजवेन
22799 पतेच्चेदधोदेशाद्गरुडराडप्याकल्पमुत्पतेच्चेत् अथ तयोरन्तः अन्तराले
22800 मानं मा तत्कल्पं तत्समर्थं यथा स्यात्तथा उभयत एकजवगोऽपि
22801 मारुतस्तयोर्योजनं मेलनं न लभते किं पुनः परितोऽन्तमिति
22802 सर्वतोऽप्यपरिच्छिन्नं तदित्यर्थः॥ ६०॥
22803
22804 इत्यार्षे श्रीवासिस्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो॰
22805 परमाकाशवर्णनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः॥ २९॥
22806
22807 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
22808 परमाकाशवर्णनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः॥ २९॥
22809
22810 त्रिंशः सर्गः ३०
22811
22812 श्रीवसिष्ठ उवाच।
22813
22814 पृथिव्यप्तेजसां तत्र नभस्वन्नभसोरपि।
22815 यथोत्तरं दशगुणानतीत्यावरणान्क्षणात्॥ १॥
22816
22817 तादृशास्तद्विचित्राश्च ब्रह्माण्डानन्तकोटयः।
22818 चिद्व्योम्नि रेणुवद्दृष्टा लीलयेत्यत्र वर्ण्यते॥ १॥
22819
22820 नभस्वन्नभसोर्वाय्वाकाशयोः॥ १॥
22821
22822 ददर्श परमाकाशं तत्प्रमाणविवर्जितम्।
22823 तथा ततं जगदिदं यथा तत्राण्डमात्रकम्॥ २॥
22824
22825 तत् प्रागुक्तं प्रमाकाशं अविद्याशबलं चिदाकाशं यथा तत्राकाशे इदं
22826 वर्णितब्रह्माण्डलक्षणं जगत्ततं विस्तृतं तथा अण्डमात्रकं सर्व
22827 ब्रह्माण्डजातमपि ददर्शेत्यर्थः॥ २॥
22828

ताद्दशावरणान्सर्गान्ब्रह्माण्डेषु ददर्श सा।
कोटिशः स्फुरितान्व्योम्नि त्रसरेणूनिवातपे॥ ३॥

तदेव स्पष्टयति - ताद्दशेति। स्फुरितान् स्वप्राकाशाधिष्ठानचैतन्येन
भासितान्॥ ३॥

महाकाशमहाम्भोधौ महाशून्यत्ववारिणि।
महाचिद्द्रवभावोत्थान्बुद्बुदानर्बुदप्रभान्॥ ४॥

महाशून्यत्वमविद्या सैव वारि यत्र। अर्बुदग्रहणमसंख्यत्वपरम्॥ ४॥

कांश्चिदापततोऽधस्तात्कांश्चिच्चोपरि गच्छतः।
कांश्चित्तिर्यग्गतीनन्यान्स्थितांस्तब्धान्स्वसंविदा॥ ५॥

इतीद्दशानामण्डानां कोट्यो ज्ञेयाः सहस्रशः। सर्वगत्वात्प्रधानस्य
तिर्यगूर्ध्वमधस्थिताः॥ इति पुराणोक्तिमनुरुध्याह - कांश्चिदिति।
स्वसंविदा तत्तद्ब्रह्माण्डाभिमानिजीवसंविदनुसारेणेत्यर्थः॥ ५॥

यत्र यत्रोदिता संविद्येषां येषां यथा यथा।
तत्र तत्रोदितं रूपं तेषां तेषां तथा तथा॥ ६॥

इदानींतनक्रियावैचित्र्याद्रूपवचित्र्येणोत्पत्तिरपि [वैचित्र्याद्भूपवत्वित्र्येण
इति पाठः] प्राक्तनोपासनासंविदनुसारेणैवेत्याह - यत्रेति॥ ६॥

नेहैव तत्र नामोर्ध्वं नाधो नच गमागमाः।
अन्यदेव पदं किंचित्तस्माद्देहागमं हि तत्॥ ७॥

इदं च तदनु भवितृद्दष्ट्योक्तं परमार्थतस्तु तत्र चिदाकाशे इह
एतद्ब्रह्माण्डदेशेऽपि नैव किंचिदस्ति ऊर्ध्वमपि नामेत्यत्यन्तनिवारणार्थम्।
तेषामण्डानांगमनागमनान्यपि नच किंत्वन्यदेव
किंचिदवाङ्मानसगोचरं दिग्विभागादिसर्वद्वैतशून्यं पदं वस्त्वस्ति
तस्माद्ब्रह्माण्डजातं वर्णितं तद्देहागमं
देहप्राप्तिमज्ञद्दशाभिप्रेत्य तत्तथोक्तमित्यर्थः॥ ७॥

उत्पद्योत्पद्यते तत्र स्वयं संवित्स्वभावतः।
स्वसंकल्पैः शमं याति बालसंकल्पजालवत्॥ ८॥

यदि धर्म्येव नास्ति क्व तर्ह्युत्पत्त्यादिकल्पनेति चेत्तदधिष्ठानसंविद्येवेत्याह
- उत्पद्येति। स्वभावोऽत्र स्वाविद्या ततस्तत्प्रभवैः स्वसंकल्पैरुत्पद्यत इव
। शमं यातीवेत्यर्थः॥ ८॥

प। २०४)

श्रीराम उवाच।

किमधः स्यात्किमूर्ध्वं स्यात्किं तिर्यक्तत्र भूअसुरे।
इति ब्रूहि मम ब्रह्मन्निहैव यदि न स्थितम्॥ ९॥

ननु यद्यधिष्ठाने दिग्विभागो नास्ति तर्ह्यध्यस्तेऽपि न स्यात्।
अध्यस्तस्याधिष्ठानदिङ्मात्रनिष्ठत्वनियमादित्याशयेन रामः शङ्कते
- किमध इति। इहाधिष्ठान एव यदि प्राङ्न स्थितं तर्हि तत्र कल्पनया
भासुरे जगति किमधः स्यादित्यर्थः॥ ९॥

22881
22882 श्रीवसिष्ठ उवाच।
22883
22884 ससर्वावरणा एते महत्यन्तविवर्जिते।
22885 ब्रह्माण्डा भान्ति दुर्दृष्टेर्व्योम्नि केशोण्ड्रको यथा॥ १०॥
22886
22887 मायिके प्रपञ्चे नैतादृशनियमव्यभिचारो दोषायेत्याशयेन
22888 प्रथममुत्तरमाह वसिष्ठः - ससर्वेति। दुर्दृष्टेस्तिमिरदूषितदृष्टेः॥
22889 १०॥
22890
22891 अस्वातन्त्र्यात्प्रधावन्ति पदार्थाः सर्व एव यत्।
22892 ब्रह्माण्डे पार्थिवो भागस्तदधस्तूर्ध्वमन्यथा॥ ११॥
22893
22894 सर्ववस्तूनामीश्वरेच्छापारतन्त्र्याद्वा नियमातिक्रमो न दोष इत्याशयेनाह
22895 -अस्वातन्त्र्यादिति। यथा कदम्बकेसराणामाधारकर्णिकागोलकमपेक्ष्यैव
22896 मूलदेशकल्पना तथा ब्रह्माण्डेषु सर्वभावनां
22897 पृथिवीमपेक्ष्याधोदेशकल्पना। नच
22898 वस्तवाधोदिगभावेवृन्तमुक्तस्यफलस्य गुरुत्वादधःपतने
22899 विनिगमनाविरहः स्यादिति वाच्यम्। गुरुत्वं हि विषयाणां
22900 स्वस्वेन्द्रियाकर्षणशक्तिरिव स्वशक्यसंबद्धपृथिव्यादेः
22901 स्वांशाकर्षणशक्तिरेव न गुणान्तरम्। अत एव हि
22902 बहिर्दिग्विभागाभावादगुरुतमानामपि ब्रह्माण्डानां न पतनादिप्रसक्तिर्न
22903 वा तदावरणजलादेस्तद्विश्लेषप्रसक्तिरिति नाधिष्ठानचिति
22904 दिग्विभागापेक्षेत्याशयेन समाध्यन्तरमाह - ब्रह्माण्डे इति। पार्थिवो
22905 महापृथ्वीरूपो ब्रह्माण्डभागस्तस्य सार्वभौतिकपदार्थस्याधः।
22906 अन्यथा तदन्यो नभोभाग ऊर्ध्वमिति कल्पनेत्यर्थः॥ ११॥
22907
22908 पिपीलिकानां महतां व्योम्नि वर्तुललोष्टके।
22909 दशदिक्कमधः पादाः पृष्ठमूर्ध्वमुदाहृतम्॥ १२॥
22910
22911 अयं प्रकारो भूगोलं सर्वतः खगोलेन ज्योतिश्चक्राधारेण
22912 वेष्टितमित्यभ्युपगच्छतां ज्योतिःशास्त्रकृतामपि संमत इत्याशयेन
22913 तदुदाहृतं दृष्टान्तमाह- पिपीलिकानामिति। लोष्टके मृत्पिण्डे।
22914 दशसु दिक्षु दशदिक्कं लग्नानां पादा अध एव पृष्ठं तु ऊर्ध्वमिति
22915 महतां सूर्यादीनामुदाहृतं तत्सिद्धान्ते प्रसिद्धमित्यर्थः॥ १२॥
22916
22917 वृक्षवल्मीकजालेन केषांचिद्धृदि भूतलम्।
22918 ससुरानरदैत्येन वेष्टितं व्योम निर्मलम्॥ १३॥
22919
22920 इत्थं शङ्कां समाधाय प्रस्तुतब्रह्माण्डानां वैचित्र्यं वर्णयितुं
22921 प्रक्रमते - वृक्षेत्यादिना। केषांचिद्ब्रह्माण्डानां हृदि
22922 अन्तर्भूतलं वृक्षवल्मीकजालेन वेष्टितं न मनुष्यैः। व्योम तु
22923 सुरैरनरैर्नरभिन्नैर्नरसदृशैः किंपुरुषैर्दैत्यैश्च
22924 सहितैस्तैस्तैर्लोकैर्वेष्टितमित्यर्थः॥ १३॥
22925
22926 संभूतं सह भूतेन सग्रामपुरपर्वतम्।
22927 इदं कल्पनभूतेन पक्वाक्षोटमिवत्वचा॥ १४॥
22928
22929 किंचित्तु ब्रह्माण्डजातं भूतेन इदं कल्पनभूतेन सद्यः कल्पनात्मकेन
22930 चतुर्विधप्राणिवर्गेण सहैव संभूतमुत्पन्नम्। आक्षोटं
22931 कंदरालद्रुमफलम्॥ १४॥
22932

22933 यथा विन्ध्यवनाभोगे प्रस्फुरन्ति करेणवः |
22934 तथा तस्मिन्पराभोगे ब्रह्माण्डत्रसरेणवः || १५ ||
22935
22936 विन्ध्याचलस्य वनलक्षणे आभोगे कल्पितसंस्थाने करेणवः करिण्यः | परस्य
22937 परमात्मन आभोगे मायाशबलसंस्थाने | गजा इति वाच्ये करेणुग्रहणं
22938 यमकार्थम् || १५ ||
22939
22940 तस्मिन्सर्वं ततः सर्वं तत्सर्वं सर्वतश्च यत् |
22941 तच्च सर्वमयो नित्यं तथा तदणुकं प्रति || १६ ||
22942
22943 ननु यथा ब्रह्माण्डाश्चिदाकाशं प्रत्यणवस्तथा चिदाकाशमपि
22944 कंचित्पदार्थं प्रत्यणु किं न स्यात्तत्राह - तस्मिन्निति | स्थितौ तस्मिन्सर्वं
22945 उत्पत्तौ ततः सर्वं प्रलये तत्सर्वम् | यद्यस्मादेवं तस्मात्सर्वतः सर्वदिक्षु
22946 सर्वकालेषु सर्ववस्तुषु च तदेव | तच्च तद्यदिदंअमयोऽदोमयः सर्वमयः इति
22947 श्रुतिप्रसिद्ध आत्मैव तथाभूतं च तत्कं प्रत्यणु स्यान्न कंचित्प्रतीत्यर्थः
22948 || १६ ||
22949
22950 शुद्धबोधमये तस्मिन्परमालोकवार्दिधौ |
22951 अजस्रमेत्य गच्छन्ति ब्रह्माण्डाख्यास्तरङ्गकाः || १७ ||
22952
22953 शुद्धबोधमये | स्वार्थे मयट् || १७ ||
22954
22955 अन्तःशून्याः स्थिताः केचित्संकल्पक्षयरात्रयः |
22956 तरङ्गा इव तोयेऽब्धौ प्रोह्यन्ते शून्यतार्णवे || १८ ||
22957
22958 तत्र केचिद्ब्रह्माण्डा अव्याकृता एवान्तः सन्तीत्याह - अन्तरिति |
22959 पूर्वकल्पीयसर्वसंकल्पबीजलिङ्गोपाधिक्षये सति रात्रयस्तमोरूपाः सुषुप्त
22960 इवेति यावत् | असद्वा इदमग्र आसीत् इति श्रुतावसच्छब्देनेव
22961 शून्यताशब्देनाव्याकृतमुच्यते | तल्लक्षणे अर्णवे अम्बुधौ प्रकर्षेण
22962 ऊह्यन्ते तर्क्यन्ते | कथमसतः सज्जायेत इति श्रुत्यौक्तयुक्त्या सन्तीति तर्क्यन्त
22963 इत्यर्थः || १८ ||
22964
22965 केषांचिदन्तःकल्पान्तः प्रवृत्तो घर्घरारवः |
22966 न श्रुतोऽन्यैर्न च ज्ञातः स्वभावेन रसाकुलैः || १९ ||
22967
22968 स्वभावेन स्वाभाविकेन मोहेन रसो विषयरागस्तदाकुलैरन्यैर्नच ज्ञातो नैव
22969 ज्ञातः || १९ ||
22970
22971 अन्येषां प्रथमारम्भे शुद्धभूषु विजृम्भते |
22972 सर्गः संसिक्तबीजानां कोशेऽङ्कुरकला यथा || २० ||
22973
22974 अन्येषां ब्रह्माण्डानां प्रथमारम्भे प्राथमिककल्पयुगाद्यारम्भे
22975 पूर्वोत्पन्नप्राणिभिरदूषितत्वाच्छुद्धासु भूषु भुवनेषु सर्गः प्रवर्तत
22976 इत्यर्थः | कोशे बीजपुटे अङ्कुर एव शुभ्रत्वात्कला || २० ||
22977
22978 महाप्रलयसंपत्तौ सूर्याचिर्विद्युतोऽद्रयः |
22979 प्रवृत्ता गलितुं केचित्तापे हिमकणा इव || २१ ||
22980
22981 केषुचिद्ब्रह्माण्डेषु महाप्रलयस्य संपत्तौ विभवे | विजृम्भणकाल इति
22982 यावत् | सूर्यादयः प्रथमं भुवनं दग्ध्वा स्वयमपि गलितुं प्रवृत्ता
22983 इत्यर्थः || २१ ||
22984

आकल्पं निपतन्त्येव केचिदप्राप्तभूमयः ।
यावद्विशीर्य जायन्ते तथा संविन्मयाः किल ॥ २२ ॥

केचिद्ब्रह्माण्डा अप्राप्ता भूमिराधारो यैः । ननु पतनासंभवः
प्रागुक्तस्तस्य का गतिस्तत्राह - तथेति । पतनसंविन्मयेषु पतनं न
विरुध्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प। २०५)

स्तब्धा इव स्थिताः केचित्केशोण्ड्रकमिवाम्बरे ।
वायोः स्पन्दा इवाभान्ति तथा प्रोदितसंविदः ॥ २३ ॥

स्तब्धा निश्चला अन्ये तथा प्रोदितसंविदः । स्पन्दात्मसंविद्वासनाप्रभवा इति
यावत् ॥ २३ ॥

आचाराद्वेदशास्त्राणामाद्य एवान्यथोदिते ।
आरम्भोऽपि तथान्येषामनित्यः संस्थितः क्रमः ॥ २४ ॥

ननु धाता यथापूर्वमकल्पयत् इति श्रुत्या सर्गाणामैकरूप्यं प्रतिपादितं
तद्विरुद्धमिदं कथं वैचित्र्यमुच्यते तत्राह - आचारादिति । तया श्रुत्या
पूर्वकल्पे यादृशी धातुः सृष्टिस्तादृश्येव द्वितीयादिरिति प्रतिपाद्यते । तत्र
वेदशास्त्राणां संबन्धिनः
प्राग्भवीयकर्मज्ञानानुष्ठानलक्षणादाचाराद्धातृभावं प्राप्तस्य
आद्ये प्राथमिके एव सर्गे अन्यथा इतरधातृसर्गवैलक्षण्येनोदिते सति अन्येषां
तदुत्तरकल्पीयसर्गाणामारम्भोऽपि तथा पूर्ववदस्तु नाम तथापि
धात्रन्तरसर्गापेक्षया अस्य क्रमोऽनित्योऽनियत एव संस्थित इति
वैचित्र्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

केचिद्ब्रह्मादिपुरुषाः केचिद्विष्ण्वादिसर्गपाः ।
केचिच्चान्यप्रजानाथाः केचिन्निर्नाथजन्तवः ॥ २५ ॥

तपसा तोषयित्वा तु पितरं परमेश्वरम् । परस्परस्माज्जायन्ते
परस्परजयैषिणः ॥ इति पुराणेषु ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पभेदेन
परस्परस्मादुत्पत्त्यभिधानादुत्पादकप्राधान्ये तेषां गुणभेदात्सर्गस्य
सत्त्वादिगुणप्राधान्यप्रयुक्तवैचित्र्यमपि दुर्वारमित्याशयेनाह -
केचिदित्यादिना । केचिद्ब्रह्माण्डा ब्रह्मा चतुर्मुख एवादिपुरुषो येषां
तथाविधाः । विष्णुरेवादिः सर्गपः सर्गाधिनाथो येषां । अन्ये
रुद्रभैरवदुर्गाविनायकादयः प्रजानाथा येषाम् ।
तत्तन्माहात्म्यप्रतिपादकपुराणादिषु तेषामपि ब्रह्मादिनियन्तृताश्रवणात् ।
निर्नाथा नियन्तृशून्या मृगपक्ष्यादिजन्तवो येषु ॥ २५ ॥

केचिद्विचित्रसर्गेशाः केचित्तिर्यङ्ङ्यान्तराः ।
केचिदेकार्णवापूर्णा इतरे जनिवर्जिताः ॥ २६ ॥

ब्रह्मादीनां समप्राधान्ये विचित्रसर्गेशाः । इत्थं च
प्राणिकर्मवासनावैचित्र्यात्स्रष्टॄणामिच्छाबोधादिवैचित्र्याच्च यथेच्छं
ब्रह्माण्डवैचित्र्यं सुकल्पमित्याशयेनाह - तिर्यङ्ङ्यान्तरा इत्यादिना ॥
२६ ॥

केचिच्छिलाङ्गनिष्पिण्डाः केचित्कृमिमयान्तराः ।
केचिद्देवमया एव केचिन्नरमयान्तराः ॥ २७ ॥

23037 निष्पिण्डा नितरां पिण्डिता निबिडा इति यावत् ॥ २७ ॥
23038
23039 केचिन्नित्यान्धकाराढ्यास्तथा शीलितजन्तवः ।
23040 केचिन्नित्यप्रकाशाढ्यास्तथा शीलितजन्तवः ॥ २८ ॥
23041
23042 तथा शीलितादृष्टाः जन्तवः प्राणिनो येषु । पेचकादीनामन्धकारेऽपि
23043 दर्शनदर्शनादिति भावः ॥ २८ ॥
23044
23045 केचिन्मशकसंपूर्णा उदुम्बरफलश्रियः ।
23046 नित्यं शून्यान्तराः केचिच्छून्यस्पन्दात्मजन्तवः ॥ २९ ॥
23047
23048 सर्गेण तादृशेनान्ये पूर्णा येऽन्तर्धियामिह ।
23049 कल्पनामपि नायान्ति व्योमपूर्णाचलो यथा ॥ ३० ॥
23050
23051 तादृशेन सर्गेण पूर्णा ये सर्गा अन्तर्धियां योगिनां केऽपि
23052 स्फुटव्यवहारकल्पनां सविकल्पकज्ञानविषयतां नायान्ति । अस्माद्धियाम् इति
23053 पाठेऽप्यस्माकं धीरिव धीर्येषां योगिनामित्येवार्थः ॥ ३० ॥
23054
23055 तादृगम्बरमेतेषां महाकाशं ततं स्थितम् ।
23056 आजीवितं प्रगच्छद्भिर्विस्&वाद्यैर्यन्न मीयते ॥ ३१ ॥
23057
23058 तादृगिति पदं देहलीदीपकन्यायेन पूर्वेणोत्तरेण च संबध्यते । तथाच
23059 व्योमपूर्णाचलो यथा यादृशस्तादृगम्बरमाकाशः । अशून्यस्वभाव इति
23060 यावत् । महाकाश महाप्रकाशं तु तादृक्तथा ततं विस्तृतं यथा
23061 आजीवितं स्वजीवनकालमभिव्याप्य प्रगच्छद्भिर्धावद्भिरपि
23062 विष्ण्वाद्यैर्यन्न मीयते । इयदिति न परिमीयत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
23063
23064 प्रत्येकस्याण्डगोलस्य स्थितः कटकरत्नवत् ।
23065 भूताकृष्टिकरो भावः पार्थिवः स्वस्वभावतः ॥ ३२ ॥
23066
23067 नन्वस्तु ब्रह्माण्डानन्त्यं तद्वैचित्र्यं च तथापि बाह्यजलाद्यावरणानां
23068 विधारकाभावात्कथं न विश्लेष इत्याशङ्क्य
23069 प्रागस्मदुक्तामाकर्षणशक्तिमाश्रित्य समाधत्ते - प्रत्येकस्येति ।
23070 भूतानामाकृष्टिराकर्षणं तत्करो भावः शक्तिविशेषः
23071 कटकरत्नवत्परितो व्याप्तः स्थितः ॥ ३२ ॥
23072
23073 यः सर्वविभवोऽस्माकं धियां न विषयं ततः ।
23074 तज्जगत्कथने शक्तिर्न [शक्तिर्मम नास्ति इति पाठः] ममास्ति
23075 महामते ॥ ३३ ॥
23076
23077 जगद्विस्तारवर्णनं तदशक्तिख्यापनव्याजेनोपसंहरति - य इति । अस्माकं
23078 धियां जगद्वर्णनविषये यः सर्वविभवः स दर्शित इति शेषः । ततः परं
23079 यज्जगद्धियां न विषयं विषयः । विषयशब्दे क्लीबता छान्दसी । तत्कथने
23080 मम शक्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
23081
23082 भीमान्धकारगहने सुमहत्यरण्ये
23083 नृत्यन्त्यदर्शितपरस्परमेव मत्ताः ।
23084 यक्षा यथा प्रवितते परमाम्बरेऽन्त-
23085 रेवं स्फुरन्ति सुबहूनि महाजगन्ति ॥ ३४ ॥
23086
23087 न मदीयवर्णनाशक्त्या इयन्त्येव जगन्तीति मन्तव्यं किंतु
23088 परैरलक्षितान्यप्यनन्तानि सन्ति मायायां सर्गशक्त्यानन्त्यादिति

सदृष्टान्तमाह - भीमेति। न दर्शितं परस्परं स्वरूपं यथा
स्यात्तथा यक्षा भूतगणा यथा नृत्यन्ति एवं सुबहूनि जगन्त्यविद्यावृते
ब्रह्मणि शुरन्तीत्यर्थः॥ ३४॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
विचित्रब्रह्माण्डकोटिवर्णनं नाम त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
विचित्रब्रह्माण्डकोटिवर्णनं नाम त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥

प्। २०६)

एकत्रिंशः सर्गः ३१

श्रीवसिष्ठ उवाच

एवमाकलयन्त्यौ ते निर्गत्य जगतो निजात्।
अन्तःपुरं ददृशतुर्झटित्येव विनिर्गते॥ १॥

पुनरन्तःपुरप्रेक्षा ब्रह्माण्डान्तरदर्शनम्।
शूरादिलक्ष्मसन्नद्धसैन्यप्रेक्षात्र वर्ण्यते॥ १॥

निजात्प्राग्भवीयाज्जगतो
निर्गत्यैवमुक्तप्रकारमनन्तकोटिब्रह्माण्डवैचित्र्यमाकलयन्त्यौ पश्यन्त्यौ
ते तेषु किंचिद्ब्रह्माण्डं झटित्येव प्रविश्यान्तःपुरं ददृशतुस्तत्र च न
चिरमूषतुः किंतु झटित्येव विनिर्गते इति वक्ष्यमाणानुवादः॥ १॥

स्थितपुष्पभरापूर्णमहाराजमहाशवम्।
शवपार्श्वोपविष्टान्तश्चित्तलीलाशरीरकम्॥ २॥

स्थितेत्यादिबहुव्रीहयोऽन्तःपुरविशेषणानि। अन्तःसमाध्यारूढं चित्तं
यस्मिंस्तथाविधं लीलाशरीरं यस्मिन्॥ २॥

घनरात्रितयाल्पाल्पमहानिद्राजनाकुलम्।
धूपचन्दनकर्पूरकुङ्कुमामोदमन्थरम्॥ ३॥

घनशब्देन शोकप्रयुक्तदैर्घ्यं लक्ष्यते। अल्पाल्पया महानिद्रया सुषुप्त्या
युक्तैर्जनैराकुलम्॥ ३॥

तमालोक्यापरं भर्तुः संसारं गन्तुमादृता।
पपात लीला संकल्पदेहेनात्रैव तन्नभः॥ ४॥

अत्रैवान्तःपुर एव तन्नभः प्रागुक्तमण्डपाकाशम्॥ ४॥

विवेश भर्तुः संकल्पसंसारं किंचिदाततम्।
संसारावरणं भित्त्वा भित्त्वा ब्रह्माण्डकर्परम्॥ ५॥

प्राप सार्धं तया देव्या पुनरावरणान्वितम्।
ब्रह्माण्डमण्डपं स्फारं तं प्रविश्य तथा जवात्॥ ६॥

स्फारं विस्तीर्णम्॥ ६॥

23141
23142 ददर्श भर्तुः संकल्पजगज्जम्बालपल्वलम् ।
23143 सिंहीव शैलकुहरं तमो जलदपङ्किलम् ॥ ७ ॥
23144
23145 जम्बालस्य पङ्कस्य पल्वलं वेशन्तमिव स्थितम् । तमोजलदाभ्यां पङ्किलं
23146 सपङ्कमिव स्थितम् ॥ ७ ॥
23147
23148 देव्यो विविशतुस्तत्ते व्योम व्योमात्मिके जगत् ।
23149 ब्रह्माण्डेऽन्तर्यथा पक्वं मृदुबिल्वं पिपीलिके ॥ ८ ॥
23150
23151 तत्र लोकान्तराण्यद्रीनन्तरिक्षमतीत्य ते ।
23152 प्रापतुर्भूतलं शैलमण्डलाम्भोधिसंकुलम् ॥ ९ ॥
23153
23154 मेरुणालंकृतं जम्बूद्वीपं नवदलोदरम् ।
23155 गवाथ भारते वर्षे लीलानाथस्य मण्डलम् ॥ १० ॥
23156
23157 नवदलानि नवखण्डाः । लीलानाथस्य मण्डलं राज्यं ददर्शेत्यन्वयः ॥ १०
23158 । ।
23159
23160 एतस्मिन्नन्तरे तस्मिन्मण्डले मण्डितावनौ ।
23161 चक्रेऽवस्कन्दनं कश्चित्सामन्तोद्रिक्तभूमिपः ॥ ११ ॥
23162
23163 अवस्कन्दनं सेनया आक्रमणम् । सामन्तैर्मण्डलेश्वरैः स्वसहायैरुद्रिक्तो
23164 विवृद्धो भूमिपः सिन्धुराजः ॥ ११ ॥
23165
23166 तेन संग्रामसंरम्भे प्रेक्षार्थं समुपागतैः ।
23167 त्रैलोक्यभूतैस्तद्व्योम बभूवात्यन्तसंकटम् ॥ १२ ॥
23168
23169 तेन सह संग्रामसंरम्भे प्रसक्ते सतीति शेषः । त्रैलोक्यस्थैर्भूतैः
23170 प्राणिभिः संकटं निबिडितम् ॥ १२ ॥
23171
23172 अशङ्कितागते तत्ते देव्यौ ददृशतुर्नभः ।
23173 नभश्चरगणाक्रान्तमम्बुदैरिव मालितम् ॥ १३ ॥
23174
23175 मिथ्यात्व निश्चयादन्तर्धानादिकुशलत्वाच्चाशङ्कितं भयशङ्कारहितं
23176 यथा स्यात्तथा आगते । नभश्चरेत्यादीन्यारामप्रश्नान्नभसो विशेषणानि ॥
23177 १३ ॥
23178
23179 सिद्धचारणगन्धर्वगणविद्याधरान्वितम् ।
23180 शूरग्रहणसंरब्धस्वर्गलोकाप्सरोवृतम् ॥ १४ ॥
23181
23182 रक्तमांसोन्मुखोन्मत्तभूतरक्षःपिशाचकम् ।
23183 पुष्पवृष्टिभिरापूर्णहस्तविद्याधराङ्गनम् ॥ १५ ॥
23184
23185 इत आरभ्य यथायोगं बहवो बहुव्रीहिसमासाः ॥ १५ ॥
23186
23187 वेतालयक्षकुश्माण्डैर्द्वन्द्वालोकनसादरैः ।
23188 आयुधापातरक्षार्थं गृहीताद्रितटैर्वृतम् ॥ १६ ॥
23189
23190 वेतालादयो भूतजातिभेदाः । द्वन्द्वपदेन तत्कार्यं युद्धं लक्ष्यते ।
23191 आयुधानां आसमन्तात्पातेभ्य आत्मनो रक्षार्थं
23192 गृहीतान्याश्रितान्यद्रितटानि यैः ॥ १६ ॥

23193
23194 अस्त्रमार्गनभोभागविद्रवद्भूतमण्डलम् |
23195 आहोपुरुषिकाक्षुब्धप्रेक्षकामोदनोद्भटम् || १७ ||
23196
23197 अस्त्राणां मार्गभूतात् संनिहितान्नभोभागात् | अहो अहं पुरुष इत्यभिमान
23198 आहोपुरुषिका || १७ ||
23199
23200 आसन्नभीमसंग्रामकिंवदन्तीपरस्परम् |
23201 लीलाहासविलासोत्कसुन्दरीधृतचामरम् || १८ ||
23202
23203 किंवदन्ती जनश्रुतिः | लीलासु हासविलासयोश्चोत्काभिरुत्कण्ठिताभिः || १८ ||
23204
23205 धर्माप्रेक्ष्यप्रयुक्ताग्र्यमुनिस्वस्त्ययनस्तवम् |
23206 संपन्नानेकलोकेशवनितावसरस्तवम् || १९ ||
23207
23208 धर्मातिशयेनान्यैरप्रेक्ष्याणां प्रेक्षितुमशक्यानां प्रयुक्तेन योगबलेन
23209 चाग्र्याणां श्रेष्ठानां मुनीनां जगत्स्वस्त्ययनार्थं पठ्यमाना
23210 देवतास्तवा यस्मिन् | संपन्ना अनेकेषां गन्धर्वादिलोकपालानां
23211 वनिताविषयास्तदवसरोचिताः स्तवा यस्मिन् | अप्सरसः
23212 स्वानुपेक्ष्याभिनवान्कान्तान्नोपगच्छेयुरिति [स्वनुपेक्ष्याभिनवान् इति
23213 पाठः] लोकेशास्ताः स्तुवन्तीत्यर्थः || १९ ||
23214
23215 स्वर्गार्हशूरानयनव्यग्रेन्द्रभटभासुरम् |
23216 शूरार्थालंकृतोत्तुङ्गलोकपालाख्यवारणम् || २० ||
23217
23218 स्वर्गार्हाः स्वर्गालंकरणत्वात्स्वर्गयोग्याह् | लोकपालाख्या वारणा
23219 ऐरावतादयः || २० ||
23220
23221 आगच्छच्छूरसन्मानोन्मुखगन्धर्वचारणम् |
23222 शूरोन्मुखामरस्त्रैणकटाक्षेक्षितसद्भटम् || २१ ||
23223
23224 अमराणां स्त्रैणेन स्त्रीसमूहेन || २१ ||
23225
23226 वीरदोर्दण्डकाश्लेषलम्पटस्त्रीगणाकरम् |
23227 शुक्लेन शूरयशसा चन्द्रीकृतदिवाकरम् || २२ ||
23228
23229 यशःशैत्येनाभिभूतौष्ण्यत्वाच्चन्द्रीकृतः || २२ ||
23230
23231 प्| २०७)
23232
23233 श्रीराम उवाच |
23234
23235 भगवञ्छूरशब्देन कीदृशः प्रोच्यते भटः |
23236 स्वर्गालंकरणं कः स्यात्को वा डिम्भाहवो भवेत् || २३ ||
23237
23238 प्रसङ्गाच्छूरादिलक्षणं जिज्ञासू रामः पृच्छति - भगवन्निति |
23239 अनुक्तासूचितस्यापि डिम्भाहवस्यात्र लक्षणप्रशन्ः
23240 शूरस्वर्गालंकरणत्वव्यतिरेकात्मकत्वात्तत्प्रासङ्गिको बोध्यः || २३ ||
23241
23242 श्रीवसिष्ठ उवाच |
23243
23244 शास्त्रोक्ताचारयुक्तस्य प्रभोरर्थेन यो रणे |

23245 मृतो वाथ जयी वा स्यात्स शूरः शूरलोकभाक् ॥ २४ ॥
23246
23247 रणे युधयत इति शेषः ॥ २४ ॥
23248
23249 अन्यथा प्राणिकृत्ताङ्गो रणे यो मृतिमाप्नुयात् ।
23250 डिम्भाहवहतः प्रोक्तः स नरो नरकास्पदम् ॥ २५ ॥
23251
23252 अयथाशास्त्रसंचारवृत्तेरर्थेन युध्यते ।
23253 यो नरस्तस्य संग्रामे मृतस्य निरयोऽक्षयः ॥ २६ ॥
23254
23255 पूर्वोक्तमेव स्पष्टीकुर्वन्नाह - अयथाशास्त्रेत्यादिना ॥ २६ ॥
23256
23257 यथासंभवशास्त्रार्थलोकाचारानुवृत्तिमान् ।
23258 युध्यते तादृशश्चैव भक्तः शूरः स उच्यते ॥ २७ ॥
23259
23260 गोरर्थे ब्राह्मणस्यार्थे मित्रस्यार्थे च सन्मते ।
23261 शरणागतयत्नेन स मृतः स्वर्गभूषणम् ॥ २८ ॥
23262
23263 शरणागतस्य रक्षणार्थेन युद्धप्रयत्नेन ॥ २८ ॥
23264
23265 परिपाल्यस्वदेशैकपालने यः स्थितः सदा ।
23266 राजा मृतास्तदर्थं ये ते वीरा वीरलोकिनः ॥ २९ ॥
23267
23268 परिपाल्यस्यावश्यंपरिपालनार्हस्य स्वदेशस्य एकपालने मुख्यवृत्त्या
23269 रक्षणे । स्थित उद्युक्तः ॥ २९ ॥
23270
23271 प्रजोपद्रवनिष्ठस्य राज्ञोऽराज्ञोऽथ वा प्रभोः ।
23272 अर्थेन ये मृता युद्धे ते वै निरयगामिनः ॥ ३० ॥
23273
23274 ये हि राज्ञामराज्ञां वाप्ययथाशास्त्रकारिणाम् ।
23275 रणे म्रियन्ते छिन्नाङ्गास्ते वै निरयगामिनः ॥ ३१ ॥
23276
23277 अयथाशास्त्रकारिसमाश्रय एव नरकाय किंपुनः प्रजोपद्रवकारिसमाश्रय
23278 इत्याशयेन पुनराह - ये हीति । अयथाशास्त्रकारिणामर्थे इति शेषः ॥ ३१ ॥
23279
23280 धर्म्यं यथा तथा युद्धं यदि स्यात्तर्हि संस्थितिः ।
23281 नाशयेयुरलं मत्तः परलोकभयोज्झिताः ॥ ३२ ॥
23282
23283 धार्मिकाश्रितस्याप्यधर्मेण युध्यतो हतस्य न स्वर्ग इत्याह - धर्म्यमिति
23284 । धर्मादनपेतं धर्म्यम् । संस्थितिः स्वर्गे [स्वर्गस्थितिः इति पाठः]
23285 स्थितिः । अधर्म्येणापि युद्धेन यदि हतस्य स्वर्गः स्यात्तर्हि परलोकस्य
23286 निर्भयाः सन्तः अलमत्यर्थं अधर्मयुद्धेनापि मत्ताः
23287 परान्नाशयेयुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥
23288
23289 यत्र यत्र हतः शूरः स्वर्ग इत्यवशोक्तयः ।
23290 धर्मे योद्धा भवेच्छूर इत्येवं शास्त्रनिश्चयः ॥ ३३ ॥
23291
23292 परप्राणान्निजप्राणैः पणिकृत्योद्यतायुधः । यत्र यत्र हतः शूरः
23293 स्वर्गस्तत्र पदे पदे ॥ इत्यादिसामान्यप्रवादानां तर्हि का गतिस्तत्राह -
23294 यत्रेति ॥ ३३ ॥
23295
23296 सदाचारवतामर्थे खड्गधारां सहन्ति ये ।

23297 ते शूरा इति कथ्यन्ते शेषा डिम्भाहवाहताः ॥ ३४ ॥
23298
23299 तेषामर्थे रणे व्योम्नि तिष्ठन्त्युत्कण्ठिताशयाः ।
23300 शूरीभूतमहासत्त्वदयितोक्तिसुराङ्गनाः ॥ ३५ ॥
23301
23302 शूरीभूतानां महासत्त्वानां महाबलानां दयिता
23303 वयमित्युक्तिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा तिष्ठन्ति । प्रतीक्षन्त इति यावत् ॥ ३५ ॥
23304
23305 विद्याधरीमधुरमन्थरगीतिगर्भं
23306 मन्दारमाल्यवलनाकुलकामिनीकम् ।
23307 विश्रान्तकान्तसुरसिद्धविमानपङ्क्ति
23308 व्योमोत्सवोच्चरितशोभमिवोल्ललास ॥ ३६ ॥
23309
23310 मन्दारमाल्यानां बलना शूरोरसि प्रदानाय ग्रथनं स्वकबरीषु वेष्टनं
23311 वा तत्राकुला व्यग्राः कामिन्यो यस्मिन् । उत्सवार्थमुच्चरिता ऊर्ध्वगता शोभा
23312 यस्य तथाविधमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥
23313
23314 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
23315 युद्धप्रेक्षिकास्थिताम्बरवर्णनं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥
23316
23317 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
23318 युद्धप्रेक्षिकास्थिताम्बरवर्णनं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥
23319
23320
23321 द्वात्रिंशः सर्गः ३२
23322
23323 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
23324
23325 अथ वीरवरोत्कण्ठनृत्यदप्सरसि [वरात्कण्ठा इति पाठः]
23326 स्थिता ।
23327 लीलावलोकयामास व्योम्नि विद्यान्वितावनौ ॥ १ ॥
23328
23329 सांकल्पिकविमानस्थज्ञप्तिलीलावलोकितम् ।
23330 संनद्धसेनाद्वितयं युयुत्स्वत्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
23331
23332 विद्या सरस्वती तदन्विता लीला अवनौ सेनाद्वितयमवलोकयामासेति संबन्धः ॥ १
23333 ॥
23334
23335 स्वराष्ट्रमण्डले भर्तृपालिते बलमालिते ।
23336 कस्मिंश्चिद्विततारण्ये द्वितीयाकाशभीषणे ॥ २ ॥
23337
23338 बलेन चतुरङ्गसैन्येन मालिते वेष्टिते ।
23339 सिंहवृश्चिकरक्षःपिशाचाधारत्वाद्द्वितीयाकाशभीषणे ॥ २ ॥
23340
23341 सेनाद्वितयमाक्षुब्धं सौम्याब्धिद्वितयोपमम् ।
23342 महरम्भघनं मत्तं स्थितं राजद्वयान्वितम् ॥ ३ ॥
23343
23344 महद्भिरारम्भैः कार्योद्योगैः ॥ ३ ॥
23345
23346 युद्धसज्जं सुसंनद्धमिद्धमग्निमिवाद्भुतम् ।
23347 पूर्वप्रहारसंपातप्रेक्षाक्षुब्धाक्षिलक्षितम् ॥ ४ ॥
23348

23349 उद्यतामलनिस्त्रिंशधारासारवहज्जनम् ।
23350 कचत्परश्वधप्रासभिन्दिपालर्ष्टिमुद्गरम् ॥ ५ ॥
23351
23352 निस्त्रिंशानां खड्गानां धारा एवासारा जलधारास्तान्वहन्तो जना यत्र ।
23353 परश्वधं परशुः । भिन्दिपालादय आयुधविशेषाः ॥ ५ ॥
23354
23355 प्। २०८)
23356
23357 गरुत्मत्पक्षविक्षुब्धवनसंपातकम्पितम् ।
23358 उद्यद्दिनकरालोकचञ्चत्कनककङ्कटम् ॥ ६ ॥
23359
23360 कङ्कटं वर्म ॥ ६ ॥
23361
23362 परस्परमुखालोककोपप्रोद्दामितायुधम् ।
23363 अन्योन्यबद्धदृष्टित्वाच्चित्रं भित्ताविवार्पितम् ॥ ७ ॥
23364
23365 कोपात्प्रोद्दामितानि प्रोद्यतानि ॥ ७ ॥
23366
23367 लेखामर्यादया दीर्घबद्धया स्थापितस्थिति ।
23368 अनिवार्यमहासैन्यझांकाराश्रुतसंकथम् ॥ ८ ॥
23369
23370 सर्पादिनिरोधाय मान्त्रिकोल्लिखितरेखासदृश्या
23371 सेनाद्वयमध्यकृतरेखालक्षणया वा मर्यादया ।
23372 झांकारैर्ध्वनिभिरभिभूतत्वादश्रुताः संकथा मिथोवार्ता यत्र ॥ ८ ॥
23373
23374 पूर्वप्रहारस्मयतश्चिरं संशान्तदुन्दुभि ।
23375 निबद्धयोधसंस्थाननिखिलानीकमन्थरम् ॥ ९ ॥
23376
23377 राजाज्ञातः पूर्वं प्रहारो मा भूदिति स्मयोऽत्र शङ्का ततो
23378 निमित्तान्निबद्धप्रायेण योधा एव संस्थानानि प्रधानावयवसंनिवेशा
23379 यस्य तथाविधेन निखिलानीकेन मन्थरम् ॥ ९ ॥
23380
23381 धनुर्द्वितयमात्रात्मशून्यमध्यैकसेतुना ।
23382 विभक्तं कल्पवातेन मत्तमेकार्णवं यथा ॥ १० ॥
23383
23384 धनुर्द्वितयप्रमाणं जनशून्यात्मकं यन्मध्यं तल्लक्षणेनैकसेतुना ॥
23385 १० ॥
23386
23387 काये [कार्यसंकर इति पाठः]
23388 संकटसंरम्भचिन्तापरवशेश्वरम् ।
23389 विरटड्भेककण्ठत्वग्भङ्गुरातुरहृद्गुहम् ॥ ११ ॥
23390
23391 ईश्वरौ राजानौ । भयाद्भेककण्ठत्वगिव भङ्गुरा कम्पमाना आतुराणां
23392 भीरूणां हृद्गुहा यत्र ॥ ११ ॥
23393
23394 प्राणसर्वस्वसंत्यागसोद्योगासंख्यसैनिकम् ।
23395 कर्णाकृष्टशरौघौघत्यागोन्मुखधनुर्धरम् ॥ १२ ॥
23396
23397 शरौघलक्षणस्यौघस्य प्रवाहस्य ॥ १२ ॥
23398
23399 प्रहारपातसंप्रेक्षानिष्पन्दासंख्यसैनिकम् ।
23400 अन्योन्योत्कण्ठकाठिन्यभरभ्रुकुटिसंकटम् ॥ १३ ॥

23401
23402 युद्धोत्कण्ठया काठिन्यं निर्दयता। क्रोध इति यावत्।
23403 तद्भरप्रयुक्तभ्रुकुटिभिः संकटं दुष्प्रेक्ष्यम्॥ १३॥
23404
23405 परस्परसुसंघट्टकटुटङ्कारकङ्कटम्।
23406 वीरयोधमुखादग्धभीरुप्रेप्सितकोटरम्॥ १४॥
23407
23408 सुसंघट्टोऽभिघातस्तेन कटुटंकाराः कङ्कटा वारबाणा यत्र।
23409 वीरयोधमुखाग्निना आदग्धैरिव श्यामीकृतमुखैर्भीरुभिर्निलयनाय
23410 प्रेप्सिता गिरिकोटरा यत्र॥ १४॥
23411
23412 मिथःसंस्थानकालोकमात्रासंदिग्धजीवितम्।
23413 समस्ताङ्गरुहासक्तप्रांशुवृद्धेभमानवम्॥ १५॥
23414
23415 संस्थानकं युद्धं तदालोकनपर्यन्तं असंदिग्धं जीवितं यस्य।
23416 सम्यगस्तैरुदञ्चितैरङ्गरुहैरासक्ता अत एवोर्ध्वं प्रांशवस्तिर्यक्च
23417 वृद्धा उपचिता इभा मानवाश्च यत्र॥ १५॥
23418
23419 पूर्वप्रहारसंप्रेक्षाव्यग्रप्राणतया तया।
23420 संशान्तकल्लोलरवं निद्रामुद्रपुरोपमम्॥ १६॥
23421
23422 प्राणशब्देन तद्वशं चित्तं लक्ष्यते॥ १६॥
23423
23424 संशान्तशङ्खसंघाततूर्यनिर्ह्राददुन्दुभि।
23425 भूतलाकाशसंलीनसर्वपांसुपयोधरम्॥ १७॥
23426
23427 पांसुपयोधरयोर्यथाक्रमं संबन्धः॥ १७॥
23428
23429 पलायनपरैः पश्चात्यक्तमङ्गुलमण्डलम् [मङ्गलमण्डलं
23430 इति पाठः]।
23431 विसारिमकरव्यूहमत्स्यसंख्याब्धिभासुरम्॥ १८॥
23432
23433 मङ्गुलाः सेनामण्डनभूताः शूराः। मकरव्यूहानां मत्स्यानां च
23434 संख्यं युद्धं यस्मिंस्तथाविधाब्धिरिव भासुरम्॥ १८॥
23435
23436 पताकामञ्जरीपुञ्जविजिताकाशतारकम्।
23437 हास्तिकोत्तम्भितकरकाननीकृतखान्तरम्॥ १९॥
23438
23439 हास्तिकानां हस्त्यारोहाणामुत्तम्भितैरूर्ध्वीकृतैः करैः काननमिव
23440 संपद्यमानं कृतं खान्तरं नभोवकाशो यस्मिन्॥ १९॥
23441
23442 तरत्तरलभापूरसपक्षसकलायुधम्।
23443 धमद्धमितिशब्दैश्च श्वासोत्थैर्ध्मातखान्तरम्॥ २०॥
23444
23445 तरद्भिः प्लवद्भिस्तरलैर्भापूरैः सपक्षाणीव संवृत्तानि सकलायुधानि
23446 यस्मिन् दुन्दुभ्यादीनां धमद्धमितिशब्दैः श्वासोत्थैः
23447 शङ्खकाहलादिशब्दैश्च ध्मातं शब्दायमानं कृतम्॥ २०॥
23448
23449 चक्रव्यूहकराक्रान्तदुर्वृत्तसुरभासुरम्।
23450 गरुडव्यूहसंरम्भविद्रवन्नागसंचयम्॥ २१॥
23451
23452 सांप्रतं सेनयोः प्रदेशभेदेन व्यूहरचनाभेदं वर्णयन्विशिनष्टि -

23453 चक्रेति। क्वचिच्चक्रव्यूहस्य करैर्निर्मातृभिः पुरुषैराक्रान्ता दुर्वृत्ता
23454 दानवा यैस्तथाविधैः सुरैरिव भासुरम्।
23455 नागशब्दश्लेषभित्तिकाभेदारोपेण [श्लेषनिमित्तक इति पाठः]
23456 सर्पात्मतया गजा उच्यन्ते॥ २१॥
23457
23458 श्येनव्यूहविभिन्नाग्रसंनिवेशोत्तमध्वनि।
23459 अन्योन्यास्फोटनिःशेषप्रपतद्भूरिवृन्दकम्॥ २२॥
23460
23461 क्वचित्तु श्येनव्यूहेन विभिन्नो विभक्तो यः प्रतिसैन्यसंनिवेशस्तेन हेतुना
23462 उत्तमस्तारतमो ध्वनिर्यस्मिन्। क्वचित्तु अन्योन्यं प्रतिभुजास्फोटेन
23463 संरम्भान्निःशेषं कृत्स्नशः प्रपतन्तो भूरिवृन्दकाः समूहा यस्मिन्॥
23464 २२॥
23465
23466 विविधव्यूहविन्यासवान्तवीरवरारवम्।
23467 करप्रतोलनोल्लासमत्तमुद्गरमण्डलम्॥ २३॥
23468
23469 व्यूहविन्यासाद्वान्तानां पुरोनिर्गतानां वीराणां वर आरवो यस्मिन्। करेण
23470 प्रतोलनमुद्यमनं तत्कृतेनोल्लासेन मत्तानीव भ्रमन्ति मुद्गरमण्डलानि
23471 यस्मिन्॥ २३॥
23472
23473 कृष्णायुधांशुजलदश्यामीकृतदिवाकरम्।
23474 अनिलाधूतपल्यूलसूत्कृताभशरध्वनि॥ २४॥
23475
23476 कृष्णानां श्यामानामायुधानामंशुभिरिवोत्थितैर्जलदैः
23477 श्यामीकृतस्तिरोहित इति यावत्। पल्यूलास्तृणविशेषास्तेषां सूत्कृतमिति
23478 वायुसंघट्टनजन्यशब्दानुकरणम्॥ २४॥
23479
23480 अनेककल्पकल्पाग्रसवृन्दमिव संस्थितम्।
23481 प्रलयानिलसंक्षुब्धमेकार्णवमिवोत्थितम्॥ २५॥
23482
23483 कल्पाय प्रलयाय कल्पन्ते समर्था भवन्तीति कल्पकल्पाः
23484 पुष्करावर्तकादिमेघाः। अनेकैस्तैरग्रे सवृन्दं संघीभूतमिव॥ २५॥
23485
23486 सद्यश्छिन्नं महामेरोः पक्षद्वयमिव स्फुरत्।
23487 क्षुब्धमारुतनिर्धूतमिव कज्जलपर्वतम्॥ २६॥
23488
23489 कज्जलपर्वतोऽञ्जनाद्रिः। श्यामतमगजादिबाहुल्यात्तत्साम्योक्तिः॥ २६॥
23490
23491 प्। २०९)
23492
23493 पातालकुहरात्क्षुब्धमन्धकारमिवोत्थितम्।
23494 लोकालोकमिवोन्मत्तनृत्यलोललसत्तटम्।
23495 महानरकसंघातं भित्त्वावनिमिवोत्थितम्॥ २७॥
23496
23497 उन्मत्तनृत्येन लोला लसन्तश्च तटा वप्राणि यस्य॥ २७॥
23498
23499 आलोलकुन्तमुसलासिपरश्वधांशु-
23500 श्यामायमानदिवसातपवारिपूरैः।
23501 एकार्णवं भुवनकोशमिवाचिरेण
23502 कर्तुं समुद्यतमगाधमनन्तपूरैः॥ २८॥
23503
23504 कुन्ताद्यायुधानामंशवः किरणास्तल्लक्षणैः श्यामायमानो दिवसातपो

23505 येभ्यस्तथाविधैर्वारिभिः पूर्यन्त इति वा वारिभिः पूरयन्ति जगदिति वा
23506 वारिपूरा मेघास्तैर्भुवनकोशमनन्तैः पूरैः प्रवाहैरगाधमेकार्णवं
23507 कर्तुं समुद्यतमिवेत्यर्थः ॥ २८ ॥
23508
23509 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
23510 आहवारम्भणं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥
23511
23512 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
23513 आहवारम्भणं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥
23514
23515
23516 त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३
23517
23518 श्रीराम उवाच ।
23519
23520 भगवन्युद्धमेतन्मे समासेन मनाग्वद ।
23521 श्रुतिराह्लाद्यते श्रोतुर्यस्मादेताभिरुक्तिभिः ॥ १ ॥
23522
23523 सांकल्पिकविमानस्थप्रज्ञालीलासमीक्षितः ।
23524 अथ प्रवृत्तः संग्रामः सेनयोरत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥
23525
23526 श्रुतिः श्रोत्रमाह्लाद्यते
23527 तत्त्वोपदेशग्रहणप्रतिरोधिजामितादोषनिवारणेनेत्यर्थः ॥ १ ॥
23528
23529 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
23530
23531 अथ तत्रैव ते देव्यौ संग्रामं तमवेक्षितुम् ।
23532 विमाने कल्पिते कान्ते रुद्धे रुरुहतुः स्थिरे ॥ २ ॥
23533
23534 सत्यसंकल्पेन कल्पिते कान्ते रमणीये नभसि रुद्धे निश्चलीकृते अत एव स्थिरे
23535 विमाने आरुरुहतुः ॥ २ ॥
23536
23537 एतस्मिन्नन्तरे तत्र लीलेशः प्रतिपक्षतः ।
23538 तमुत्सोढुमशक्तः सन्मुखव्यतिकरे रणे ॥ ३ ॥
23539
23540 तत्र तयोः सेनयोर्मुखव्यतिकरे परस्परमुखसंघट्टने प्रसक्ते सति
23541 प्रतिपक्षतः शत्रुसैन्यात्प्रलयार्णवकल्लोल इवोत्पत्त्य निर्गत्य उद्भये निर्भये
23542 कस्मिंश्चिद्भटे प्रहर्तुकामे सति लीलेशो विदूरथस्तमुत्सोढुं
23543 क्षान्तुमशक्तः संस्तस्य भटस्योरसि मुद्गरं जहौ प्रहृतवानिति
23544 परेणान्वयः ॥ ३ ॥
23545
23546 प्रलयार्णवकल्लोल इवोत्पत्त्योद्भये भटे ।
23547 जहौ सानाविव शिलां भटस्योरसि मुद्गरम् ॥ ४ ॥
23548
23549 अथ प्रवृत्तः प्रसभं प्रलयार्णवरंहसा ।
23550 सेनयोः शस्त्रसंपातः किरन्ननलविद्युतः ॥ ५ ॥
23551
23552 अथ राजप्रवृत्त्यनन्तरम् । अनलपदेन तत्सदृशानि शस्त्राणि विद्युत्पदेन
23553 तत्प्रभाश्च लक्ष्यन्ते ॥ ५ ॥
23554
23555 तरत्तरलधाराग्ररेखाङ्कितनभस्तलः ।
23556 ध्वनत्कणकणाशब्दमध्यलक्षितटांकृतिः ॥ ६ ॥

23557
23558 इतः प्रभृति सर्वाणि सर्गान्त्यश्लोकस्थरणसंभ्रमविशेषणानि। तरतां
23559 प्लवमानानां शस्त्राणां तरलधाराग्रै रेखाङ्कितमित्यौत्प्रेक्षिकम्॥ ६॥
23560
23561 धीरहुंकारमिश्रिष्मघर्घरारवघस्मरः।
23562 प्रवृत्तशरधाराग्रभास्करार्चिर्वितानकः॥ ७॥
23563
23564 हुंकारमिश्रत्वेन तरतमत्वादुष्मणो ग्रीष्मान्तस्य घनघर्घरारावाणां
23565 घस्मरो भक्षकः। तिरस्कर्तेति यावत्। शरधाराप्रतिफलितभास्करार्चीष्येव
23566 वितानं यस्य॥ ७॥
23567
23568 नदत्कङ्कटटङ्कारप्रोड्डीनकणपावकः।
23569 परस्पराहतिच्छिन्नहेतिखण्डखगाम्बरः॥ ८॥
23570
23571 शरखड्गादिप्रहारान्नदद्भ्यः कङ्कटेभ्यो वर्मभ्यष्टङ्कारेण
23572 प्रोड्डीनाः कणपावकाः स्फुलिङ्गा यस्मिन्। हेतिखण्डाः खड्गशकलान्येव
23573 प्रोड्डीयमानत्वात्खगा यस्मिंस्तथाविधमम्बरमाकाशं यत्र॥ ८॥
23574
23575 वीरदोर्द्रुमसंचारवहद्वननभस्थलः।
23576 कोदण्डचक्रक्रेङ्कारद्रवद्वैमानिकाङ्गनः॥ ९॥
23577
23578 दोर्द्रुमाणां संचारैर्वहत्संचरद्वनं यस्मिंस्तथाविधं नभस्थलं
23579 यत्र॥ ९॥
23580
23581 महाहलहलारावभृङ्गीकृतघनध्वनिः।
23582 निर्विकल्पसमाधिस्थ इवैकघनतावशात्॥ १०॥
23583
23584 भृङ्गपदेन ध्वनिर्लक्ष्यते।
23585 हलहलारावैरभिभवाद्भृङ्गध्वनिवदल्पीकृतो मेघध्वनिर्यत्र।
23586 तद्यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेऽयमात्मा
23587 विज्ञानघन एव इति श्रुतिदर्शित एकघनः परमात्मा तद्भाववशाद्यथा
23588 निर्विकल्पसमाधिस्थो बाह्यशब्दादीन्नानुभवति तद्वदित्यर्थः। तथाचोक्तम् ##-
23589 स्यान्निर्विकल्पस्ततः परः॥ इति॥ १०॥
23590
23591 नाराचासारधाराग्रलूनशूरशिरस्करः।
23592 परस्परांससंघट्टरणत्कङ्कटसंकटः॥ ११॥
23593
23594 हुंकारहतहेत्युग्रसंघट्टकटुटांकृतः।
23595 तरद्धारातरङ्गाभ्रदन्तुराशेषदिङ्मुखः॥ १२॥
23596
23597 खड्गधारातरङ्गैरभ्रैर्दन्तुराण्युन्नतदन्तानीव दिङ्मुखानि यत्र॥ १२॥
23598
23599 हेतिसंघट्टविक्षोभमुष्टिग्राह्यझणज्झणः।
23600 चिरमास्फोटकास्फोटलुठच्चटचटारवः॥ १३॥
23601
23602 खड्गप्रहारेण शत्रोर्विक्षोभे तच्छिरोग्रहणाय प्रवृत्तस्य हस्तस्य
23603 तदलाभाज्झणज्झणशब्द एव मुष्टिग्राह्य इव संपन्नो यत्र।
23604 बाह्वास्फोटकानां शूराणामास्फोटैर्लुठन्त इव चटचटारवा यत्र॥ १३॥
23605
23606 प्। २१०)
23607
23608 प्रवहत्खड्गसीत्कारज्वलत्कणसणध्वनिः।

23609 सरच्छरभराध्वान्तशरत्खखरारवः ॥ १४ ॥
23610
23611 त्वरया कोशात्प्रवहतां निर्गच्छतां खड्गानां
23612 लोहसंघर्षसीत्कारसहितो ज्वलत्कणानां सणसण इति ध्वनिर्यत्र । सरतां
23613 शरभराणामध्वान्ते मार्गावधौ । लक्ष्यदेश इति यावत् । शरतां
23614 विशरारूणां खरखरारवो यत्र ॥ १४ ॥
23615
23616 धगद्धगितिविच्छिन्नकण्ठोत्थप्राणलोहितः ।
23617 छिन्नबाहुशिरःखड्गखण्डनिर्विवराम्बरः ॥ १५ ॥
23618
23619 धगद्धगिति शब्देन सह विच्छिन्नकण्ठादुत्थाः प्राणा लोहितानि च यत्र ॥ १५ ॥
23620
23621 कङ्कटोत्थस्फुरद्वह्निसटास्पृष्टशिरोरुहः ।
23622 रणत्पतदसिव्रातमत्तपीनझणज्झणः ॥ १६ ॥
23623
23624 वह्नेः सटाभिर्जटासदृशज्वालाभिः स्पृष्टाः शिरोरुहाः केशा यत्र ।
23625 असिव्रातानां मत्ता हर्षपरवशचित्ताः संपन्नाः पीना रणोत्साहोत्फुल्लदेहाः
23626 शूरा येन तथाविधो झणज्झणरवो यत्र ॥ १६ ॥
23627
23628 कुन्तकुण्ठितमातङ्गतरङ्गोत्तुङ्गलोहितः ।
23629 दन्तिदन्तविनिष्पेषतारचीत्कारकर्कशः ॥ १७ ॥
23630
23631 कुन्तैरायुधभेदैः कुण्ठितानां मातङ्गानां तरङ्गोत्तुङ्गो
23632 लोहितप्रवाहो यत्र ॥ १७ ॥
23633
23634 महामुसलसंपातपिष्टकष्टोद्धुरस्वरः ।
23635 तरच्छूरशिरःपद्मप्रकराच्छादिताम्बरः ॥ १८ ॥
23636
23637 व्योमन्यस्तभुजाहीन्द्रः पूर्णधूलिमयाम्बुदः ।
23638 छिन्नहेतिनरारब्धकेशाकेशिप्रतिक्रियः ॥ १९ ॥
23639
23640 केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि तदेव
23641 हेतिच्छेदनापराधप्रतीकारो यत्र ॥ १९ ॥
23642
23643 नखानखिनिकृत्ताक्षिकर्णनासोष्ठकन्धरः ।
23644 छिन्नायुधमहामल्लहेलोल्लालनलब्धभूः ॥ २० ॥
23645
23646 छिन्नायुधैर्महामल्लानां हेलया तिरस्कारेण उल्लालनेन
23647 उत्कृष्टबाहुयुद्धक्रीडया लब्धा भूर्ययस्थानं यत्र ॥ २० ॥
23648
23649 पतत्समदमातङ्गकम्पितोर्वीलुठद्रयः ।
23650 रणद्रथरयोत्पन्नक्षरद्रक्तसरित्पथः ॥ २१ ॥
23651
23652 मातङ्गेन कम्पितानां अत एव धावितुमशक्त्या उर्व्या लुठतां रयो यत्र ॥ २१
23653 । ।
23654
23655 रजोरचितनीहारः कचत्प्रवहदायुधः ।
23656 एकीकृतघनक्षोभसैन्यसागरगर्जितः ॥ २२ ॥
23657
23658 मत्तहासविलासेन मृत्युना परिचर्वितः ।
23659 गर्विताद्रीन्द्रनागेन्द्रखर्विताम्भोदगर्जितः ॥ २३ ॥
23660

23661 चर्वितो भक्षितः। चर्चितः इति पाठे हिंसितो भर्त्सितो वा। नागेन्द्रैर्गजश्रेष्ठैः
23662 खर्वितानि औन्नत्येन गर्जितेन चाल्पीकृतान्यम्भोदास्तद्गर्जितानि च यत्र ॥ २३ ॥
23663
23664 वृक्षश्वभ्रतटीच्छन्नचक्रशक्त्यृष्टिमुद्गरः।
23665 शरोर्णातन्तुनीरन्ध्रघृष्टियोधाद्रिमेखलः ॥ २४ ॥
23666
23667 वृक्षश्वभ्राद्याश्रयेण प्रहरतां वधाय क्षिप्तास्तत्र
23668 च्छन्नाश्चक्रादयो यत्र। शरलक्षणोर्णातन्तुभिर्नीरन्ध्रधृष्टयो
23669 निरन्तरानुस्यूता नानावर्णा योधलक्षणा अद्रिमेखलाः पर्वतनितम्बा यत्र ॥
23670 २४ ॥
23671
23672 मेघविश्रान्तविच्छिन्नपताकापटचामरः।
23673 यन्त्रपाषाणचक्रौघदूरविद्रुतखेचरः ॥ २५ ॥
23674
23675 मेघानां विश्रान्तैराक्रमणैर्मेघेषु वा विश्रान्तैर्विद्युदादिभिर्विच्छिन्नाः
23676 क्षेपणाख्ययन्त्रनिर्मुक्तपाषाणैश्चक्रौघैश्च दूरं विद्रुताः खेचराः
23677 पक्ष्यादयो यत्र ॥ २५ ॥
23678
23679 मरणव्यग्रकृत्ताङ्गयोधाक्रन्दातिघर्घरः।
23680 कुठाराघातसंघातविदलन्मस्तकव्रजः ॥ २६ ॥
23681
23682 दूरोड्डीनकचत्खड्गखण्डतारकिताम्बरः।
23683 शक्तिनिर्मुक्तशक्त्यौघविभिन्नेभावृतावनिः ॥ २७ ॥
23684
23685 खड्गखण्डैस्तारकितं संजाततारकमिवाम्बरं यत्र। शक्त्या बलेन
23686 निर्मुक्तैः शक्त्यायुधौघैः ॥ २७ ॥
23687
23688 सैन्यव्याकुलवेतालललनोन्मुक्तमुद्गरः [द्धूतमुद्गरः इति
23689 पाठः]।
23690 गगनोत्तम्भितोत्तुङ्गशूरतोमरतोरणः ॥ २८ ॥
23691
23692 गगने उत्तम्भितान्युत्तुङ्गानि शूरतोमराण्येव तोरणस्रगिव यत्र ॥ २८ ॥
23693
23694 भुशुण्डीभग्नखड्गौघखण्डालीव्योमकुन्तलः।
23695 कुन्तवेणुवनन्यस्ततापाम्बरकचच्छविः ॥ २९ ॥
23696
23697 खड्गखण्डालिरेव व्योम्नः कुन्तलाः केशा यत्र। कुन्तसमूहलक्षणे
23698 वेणुवने न्यस्तः क्षिप्तस्तापो दावाग्निरिवाम्बरे कचन्ती छविः कुन्तकान्तिर्यत्र ॥
23699 २९ ॥
23700
23701 खड्गर्ष्टिवृष्टिसंपुष्टराजपूजितसैनिकः।
23702 शूलोत्तम्भितसच्छूरग्रहणोद्यमिताप्सराः ॥ ३० ॥
23703
23704 संपुष्टैः संतोषितैस्तत्स्वामिराजैः ॥ ३० ॥
23705
23706 गदातुषारविगलत्स्फुरिताङ्गददिङ्मुखः।
23707 प्रासप्रसभसंपिष्टकष्टचेष्टतयोत्कटः ॥ ३१ ॥
23708
23709 गदालक्षणैस्तुषारैर्हिमैर्विगलन्ति पद्मानीव स्फुरिताङ्गददिशां भटानां
23710 मुखानि यत्र ॥ ३१ ॥
23711
23712 चक्रक्रकचसंचारच्छिन्नाश्वनरवारणः।

23713 परशुव्रातसंपातपतत्समदवारणः ॥ ३२ ॥
23714
23715 लकुटोल्लोडनोड्डीनप्रोड्डामरचटद्भटः ।
23716 यन्त्रपाषाणसंपातपिष्टकेतुरथद्रुमः ॥ ३३ ॥
23717
23718 तटाकश्च तडागः स्यान्मञ्चको मञ्चकस्तथा । मण्डपो मण्टपश्च
23719 स्याल्लकुटो लगुटोऽपि च ॥ इति द्विरूपोक्तेर्लकुटैर्बृहद्यष्टिभिरुल्लोडनं
23720 गवामिव प्रकालनं तेनोड्डीना इवादर्शनं गताः प्रोड्डामरा
23721 उत्पतनशीलाश्चटन्तो वृक्षकुड्यचर्मादिनात्मानमावृण्वानाश्च भटा
23722 यत्र चटे आवरणे ॥ ३३ ॥
23723
23724 करवालविलूनाग्रच्छत्रपङ्कजपाण्डुरः ।
23725 क्षेपणक्षोभसंक्षीणसैन्यक्षोभोऽप्यलक्षणः ॥ ३४ ॥
23726
23727 पङ्कजैरुत्तंसपद्मैः पाण्डुरः । न लक्षयतीत्यलक्षणः सैन्यक्षोभं न
23728 गणयतीति यावत् ॥ ३४ ॥
23729
23730 कबन्धबन्धसंनेतृपातसंपिष्टपार्श्वगः ।
23731 साङ्कुशाङ्क्तसंख्यस्थवीरवारितवारणः ॥ ३५ ॥
23732
23733 उत्प्लुत्य रथिकान् जीवग्राहं जिघृक्षतामन्तरा शिरश्छेदे कबन्धानां
23734 छिन्नशिरस्कदेहानां बन्धैराश्लेषबन्धनैः सन्नेतृणां
23735 जीवद्रथनायकानां पातेनोत्पथप्रवृत्तरथादिभिः संपिष्टाः पार्श्वगा
23736 यत्र । साङ्कुशानां हस्तिपकानामङ्कुशाघातेनाङ्कितैरपि
23737 संख्यस्थैर्युद्धे प्रहारिभिः शूरैर्वारिता निरस्ता वारणा यत्र ॥ ३५ ॥
23738
23739 प। २११)
23740
23741 परशुव्रातसंपातपतत्समदवारणः ।
23742 पाशापाशिविशेषज्ञवीरातिपरिदेवनः ॥ ३६ ॥
23743
23744 वीराणामतिशयितं परितो देवनं प्राणद्यूतं यत्र ॥ ३६ ॥
23745
23746 क्षुरिकाकुक्षिनिर्भेदगलत्पद्मपतज्जनः ।
23747 त्रिशूलवलनोन्मत्तशूरसंकरनर्ततः ॥ ३७ ॥
23748
23749 पद्मं हृदयपद्मम् । शूरसंकराः शूरबहुला योधास्तेषां नर्ततो
23750 गात्रविक्षेपात् ॥ ३७ ॥
23751
23752 धावद्धानुष्कसंपूर्णकुलकूजितकाकलिः [कृतकूजित इति
23753 पाठः] ।
23754 भिन्दिपालसटाटोपहुंकारारभटीनटः ॥ ३८ ॥
23755
23756 धनुः प्रहरणं येषां ते धानुष्काः । काकलिर्मधुरास्फुटध्वनिः ।
23757 सटाटोपः केसराडम्बरः आरभटीसाहंकारनादः ताभ्यां
23758 नृसिंहवेषनटा इव भटा यत्र ॥ ३८ ॥
23759
23760 वज्रमुष्टिविनिष्पिष्टपिष्टसद्भटसंकटः ।
23761 श्येनवद्व्योमपदवीप्रोत्पतत्पटुपट्टिशः ॥ ३९ ॥
23762
23763 वज्रमुष्टिर्मल्लानां प्रसिद्धा तद्विनिष्पिष्टैः पिष्टा येऽन्ये सद्भटास्तैः
23764 संकटः । प्रोत्पतत्पटुपट्टिश इत्यसमर्थसमासश्छान्दसः ॥ ३९ ॥

अङ्कुशाकृष्टशूरेशरथेभहयकेतनः।
हलाहलिहतालूनहेलाकुलकुलाचलः॥ ४०॥

शूरादिद्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः। केतनानि पताकाः। हलप्रहरणं युद्धं
हलाहलि तत्र हतालूनानां हेलावहेलनं तत्राकुलाः कुलाचलवदुन्नताः
शत्रुकुले अचला निष्कम्पा वा शूरा यत्र॥ ४०॥

सुतालोत्तालकुद्दालनिखातवनभूतलः।
धनुर्द्विगुणमात्रास्तलूनलोकशिलावलिः॥ ४१॥

सुतालवदुन्नतपुरुषैरुत्तालकुद्दालैरुद्यतखनित्रैः
करणैर्निखातान्युन्मूलितानि समीकृतानि च। धनुःशब्देनेषुप्रक्षेपदेशो
लक्ष्यते। तद्द्विगुणमात्रदेशे युद्धसंचारसौकर्याय अस्ता लूनाश्छिन्ना
लोका जनाः शिलावलयश्च यत्र॥ ४१॥

क्रकचोभयपार्श्वभिच्छिन्नमत्तमतङ्गजः।
संग्रामोलूखलक्षुण्णलोकतण्डुलमौसली॥ ४२॥

अत्रोलूखलादिरूपकोपपादितं मौसलं श्लेषादवघाताभेदेन विवक्षितं
मुसलयुद्धं तदत्रास्तीति मौसली॥ ४२॥

अस्त्राभाशृङ्खलाजालबद्धसेनाविहङ्गमः।
लोलासिवीरनिस्त्रिंशनीतवादिगृहाङ्गणः॥ ४३॥

युद्धे लोलासयो ये वीरास्तदीयनिस्त्रिंशैः खड्गविशेषैः। वादिरत्र
वकारादिनामा वैवस्वतः। अर्थात्स एव व्याधादिपतिरिति कल्प्यते। अन्यथा
बद्धसेनाविहंगमानां तदङ्गणे नीतत्वायोगात्॥ ४३॥

गणशो नीयमानाग्र्यश्वापदारावनिर्भरः।
नखाङ्गुष्ठखनत्पुङ्खप्रेङ्खारणरणारवैः॥ ४४॥

नीयमाना अग्र्याः युद्धनिपतितभटश्रेष्ठा यैस्तथाविधानां
श्वापदानां व्याघ्रवृकादीनाम्। नखप्रधानैरङ्गुष्ठैः खनन्त
उद्ध्रियमाणाः। आरोहति हस्तीतिवत्कर्मव्यापारांशे कर्मणः
स्वातन्त्र्यविवक्षणाच्छतृप्रत्ययः। ये पुङ्खोपलक्षितशरास्तेषां
प्रेङ्खा वेगः॥ ४४॥

मरिचैर्व्यञ्जनानीव रञ्जयन्सकलारवान्।
सैन्यनिक्षिप्तकुम्भाग्निदग्धयोधेरितायुधः [सैनिकक्षिप्त इति
पाठः]।
सैन्यनिक्षिप्तकुम्भाग्निदग्धयोधोज्झितायुधः [ग्निमृतयोधो
जितायुधः मृतयाधेरितायुधः इति पाठौ]॥ ४५॥

रञ्जयन् मिश्रणेन रोचयन्। कुम्भाग्निः प्रसिद्धः॥ ४५॥

सैन्यनिक्षिप्तकुम्भस्ततप्ताङ्गारहतेक्षणः।
सैन्यनिक्षिप्तकुम्भस्थविषवारिदलज्जनः॥ ४६॥

विषवारिभ्रदलन्तो विशीर्णाः॥ ४६॥

नाराचवर्षवरवारिदवीरपूर-

23817 मत्ताभ्रसंभ्रमसनृत्तकबन्धवर्ही।
23818 कल्पान्तकाल इव वेगविवर्तमान-
23819 मातङ्गशैलवलितो रणसंभ्रमोऽभूत्॥ ४७॥
23820
23821 नाराचवर्षलक्षणं वरवारि ददति तथाविधानि वीरपूरलक्षणमत्ताभ्राणि
23822 तेषां संभ्रमेणविलासेन प्रनृत्तः कबन्धलक्षणा बर्हिणो यत्र। वेगेन
23823 विवर्तमानैर्भ्रमद्भिर्मातङ्गलक्षणैः शैलैर्वलितो वेष्टितः॥ ४७॥
23824
23825 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे सेनयोः
23826 प्रथमपातवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ ३३॥
23827
23828 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
23829 प्रथमपातवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशत्तमः सर्गः॥ ३३॥
23830
23831 चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४
23832
23833 श्रीवसिष्ठ उवाच।
23834
23835 अथ राज्ञां युयुत्सूनां भटानां मन्त्रिणामपि।
23836 नभसः प्रेक्षकाणां च तत्रेमाः प्रोदगुर्गिरः॥ १॥
23837
23838 वर्ण्यतेऽत्र विशेषेण विचित्रार्थनिबन्धनैः।
23839 रणप्रेक्षकवक्रेण युद्धस्यैव चमत्कृतिः॥ १॥
23840
23841 नभसः सकाशात्प्रेक्षकाणां देवगन्धर्वादीनाम्। प्रोदगुः
23842 प्रादुर्बभूवुः॥ १॥
23843
23844 चलत्पद्मं सर इव वहद्विहगमेव च।
23845 नभः शूरशिरःकीर्णं भाति तारकिताकृति॥ २॥
23846
23847 वहद्विहगमिति नभःसरसोः साधारणं विशेषणम्।
23848 तारकितस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्येति विशेषणभेदाद्भेदकल्पनयोपमानता॥ २॥
23849
23850 पश्य रक्तपृषत्पूरसिन्दूरारुणमारुतैः।
23851 सांध्या इव विभान्त्येते मध्याह्नेऽम्बुदभानवः॥ ३॥
23852
23853 रक्तपृषतां रुधिरसीकराणां पूरैर्निकरैः
23854 सिन्दूरेणेवारुणैर्मारुतैर्हेतुभिः। सांध्याः संध्यासंबन्धिनः। अम्बुदा
23855 भानवः सूर्यकराश्च॥ ३॥
23856
23857 प्। २१२)
23858
23859 किमिदं भगवन्व्योम पलालभरितं स्थितम्।
23860 नेदं पलालं वीराणामेते शरभराम्बुदाः॥ ४॥
23861
23862 दूराच्छरोत्करेषु पलालभ्रान्त्या कश्चित्स्वमान्यं पृच्छति - किमिदमिति।
23863 स प्रत्याह - नेदमिति॥ ४॥
23864
23865 यावन्तो भुवि सिच्यन्ते रुधिरै रणरेणवः।
23866 तावन्त्यब्दसहस्राणि भटानामास्पदं दिवि॥ ५॥
23867
23868 मा भैष्ट नैते निस्त्रिंशा नीलत्पलदलत्विषः।

23869 अमी वीरावलोकिन्या लक्ष्म्या नयनविभ्रमाः ‖ ६ ‖
23870
23871 लक्ष्म्याः स्वर्गलक्ष्म्या जयलक्ष्म्या वा ‖ ६ ‖
23872
23873 वीरालिङ्गनलोलानां नितम्बे सुरयोषिताम् ।
23874 मेखलाः शिथिलीकर्तुं प्रवृत्तः कुसुमायुधः ‖ ७ ‖
23875
23876 नभश्चरोक्तिर्वीरेति ‖ ७ ‖
23877
23878 लसद्भुजलतालोला रक्तपल्लवपाणयः ।
23879 मञ्जरीमत्तनयना मध्वामोदसुगन्धयः ‖ ८ ‖
23880
23881 वीरस्य वीरान्तरं प्रत्युक्तिर्लसद्गुजेति द्वाभ्याम् ‖ ८ ‖
23882
23883 गायन्त्यो मधुरालापैर्नन्दनोद्यानदेवताः ।
23884 तवागमनमाशङ्क्य प्रवृत्तः परिनर्तितुम् ‖ ९ ‖
23885
23886 प्रत्यनीकं भिनत्त्यन्तः कुठारैः कठिनैरियम् ।
23887 सेना ग्राम्येव वनिता दयितं दृष्टिचेष्टितैः ‖ १० ‖
23888
23889 दृष्टिचेष्टितैर्दृग्विलासैः ‖ १० ‖
23890
23891 हा पितुर्मम भल्लेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् ।
23892 सूर्यस्य निकटं नीतं कालेनेवाष्टमो ग्रहः ‖ ११ ‖
23893
23894 कालेन सूर्योपरागकालेनेव । अष्टमो ग्रहो राहुः ‖ ११ ‖
23895
23896 आपादशृङ्खलाप्रोतभ्रमत्स्थूलोपलद्वयम् ।
23897 भ्रामयंश्चित्रदण्डाख्यं चक्रमूर्ध्वभुजो जवात् ‖ १२ ‖
23898
23899 भीरोर्भीरुं प्रत्युक्तिरापादेति द्वाभ्याम् । आपादलम्बिन्यां
23900 यन्त्रशृङ्खलायां प्रोतं चक्रं चक्रोपलयन्त्रम् ‖ १२ ‖
23901
23902 योधो यम इवाभाति याम्यादायाति दिक्तटात् ।
23903 सर्वतः संहरन्सेनामेहि यामो यथागतम् ‖ १३ ‖
23904
23905 याम्याद्दक्षिणात् । संहरन्निति योधयमयोर्विशेषणम् ‖ १३ ‖
23906
23907 सद्यश्छिन्नशिरःश्वभ्रमज्जत्कङ्ककुलाकुलाः ।
23908 कबन्धाः परिनृत्यन्ति तालोत्ताला रणाङ्गणे ‖ १४ ‖
23909
23910 श्वभ्रेषु कण्ठच्छिद्रेषु मज्जद्भिः कङ्ककुलैराकुलाः ।
23911 तालैर्युद्धवादित्रतालैरुत्ताला उच्छलन्तः ‖ १४ ‖
23912
23913 गीर्वाणगणगोष्ठीषु प्रवृत्ताः संकथा मिथः ।
23914 कदा लोकान्तरं धीराः कथं यास्यन्ति के कुतः ‖ १५ ‖
23915
23916 चतुर्भिः किंवृत्तैः कालप्रकारपुरुषनिमित्तानि पृच्छ्यन्ते ‖ १५ ‖
23917
23918 निगिरत्यागताः सेनाः स्रवन्तीरिव सागरः ।
23919 समत्स्यमकरव्यूहा अहो नु विषमो भटः ‖ १६ ‖
23920

23921 स्रवन्तीर्नदीः । समत्स्यमकरव्यूहा इति स्रवन्तीसेनयोर्विशेषणम् ॥ १६ ॥
23922
23923 कटेषु करिणां कीर्णा धारानाराचराजयः ।
23924 पतिता इव संपूर्णाः शृङ्गसंघेषु वृष्टयः ॥ १७ ॥
23925
23926 गिरिशृङ्गसङ्घेषु पतिताः संपूर्णवृष्टय इव राजन्त इति शेषः ॥ १७ ॥
23927
23928 हा कुन्तेन शिरो नीतं ममेत्येवं विवक्षतः ।
23929 शिरसाऽजीवमित्येवं खे खगेनेव वाशितम् ॥ १८ ॥
23930
23931 शिरश्छेदस्य दुःखताबुद्ध्या तथा विवक्षतश्छिन्नेनोड्डीनेन शिरसा
23932 स्वर्गारोहणोत्सवदर्शनादजीवमहं नतु मृत इति हर्षेण खे यद्भाषितं
23933 तत्खगेन पक्षिणा वाशितमिव जनैः श्रुतमिति शेषः । तिरश्चां कूजितं
23934 वाशितम् ॥ १८ ॥
23935
23936 यन्त्रपाषाणवर्षेण यैषास्मान्परिषिञ्चति ।
23937 सेनानुशृङ्खलाजालवलना क्रियतां बलात् ॥ १९ ॥
23938
23939 या सेना सिञ्चति एषा अनुशृङ्खलाजालेन वलिता वेष्टिता क्रियतामिति सैनिकोक्तिः
23940 ॥ १९ ॥
23941
23942 वलीपलितनिर्मुक्तं पूर्वभार्याप्सराः सती ।
23943 अङ्गीकरोति भर्तारं परिज्ञाय रणे हतम् ॥ २० ॥
23944
23945 पूर्वभार्या प्रागेव मृता अप्सराः सती स्थिता युद्धे मृतं स्वभर्तारं
23946 वलीपलितनिर्मुक्तं देवभूतं परिज्ञायाङ्गीकरोतीति देवोप्क्तिः ॥ २० ॥
23947
23948 आदिवं रचिताकाराः कुन्तकाननकान्तयः ।
23949 वीराणां स्वर्गमारोढुमिव सोपानपङ्क्तयः ॥ २१ ॥
23950
23951 कुन्तायुधानां काननं समूहस्तेषां कान्तय आदिवं स्वर्गपर्यन्तं
23952 रचितवत्प्रसृताः सोपानपङ्क्तय इत्युत्प्रेक्ष्यन्ते ॥ २१ ॥
23953
23954 कान्तकाञ्चनकान्ताङ्गे भटस्योरसि कामिनी ।
23955 दृष्टा देवपुरन्ध्रीयं भर्तुरन्वेषणान्विता ॥ २२ ॥
23956
23957 या भटस्य कामिनी स्वतः काञ्चनैश्च कान्तान्यङ्गानि करचरणादीनि यस्य
23958 तथाविधे भटस्योरसि मृता दृष्टा सेयं देवपुरन्ध्री भूत्वा
23959 भर्तुरन्वेषणान्विता दृश्यत इति शेषः ॥ २२ ॥
23960
23961 हा हतं सैन्यमस्माकं भटरुद्धतमुष्टिभिः ।
23962 महाप्रलयकल्लोलैः सुरशैलस्थलं यथा ॥ २३ ॥
23963
23964 हा हतमिति कातरस्योक्तिः ॥ २३ ॥
23965
23966 युध्यध्वमग्रतो मूढा नयतार्धमृतान्नरान् ।
23967 निजान्पादप्रहारेण मैतान्दारयताधमाः ॥ २४ ॥
23968
23969 निजान्स्वीयान् ॥ २४ ॥
23970
23971 धम्मिल्लवलनाव्यग्रे घनोत्कण्ठेऽप्सरोगणे ।
23972 भटो दिव्यशरीरेण पार्श्वप्राप्तो निरीक्ष्यताम् ॥ २५ ॥

धम्मिल्लवलना केशसंग्रथनम् ॥ २५ ॥

फुल्लहेमारविन्दासु च्छायाशीतजलानिलैः ।
स्वर्गनद्यास्तटीष्वेनं दूरायातं विनोदय ॥ २६ ॥

स्वर्गनद्या गङ्गायाः विनोदय विश्रामयेत्यप्सरःसख्युक्तिः ॥ २६ ॥

विविधायुधसंघट्टखण्डितोग्रास्थिकोटयः ।
खे कवन्त्यः कण्ट्कारैः प्रसृतास्तारका इव ॥ २७ ॥

कोटिशब्दोऽसंख्येयपरः । कणत्कारैः कवन्त्यो रणन्त्यः ॥ २७ ॥

व्योम्नि जीवनदीवाहे वहत्सायकवारिणि ।
चक्रावर्तिनि गच्छन्ति गिरयोऽप्यणुपङ्कताम् ॥ २८ ॥

चक्रैरावर्तिन्यावर्तवति । अणवो रेणवस्तल्लक्षणां पङ्कताम् ।
कल्पितपूरानुरूपः कल्पित एव पङ्कः ॥ २८ ॥

भ्रमद्भिर्ग्रहमार्गेषु शिरोभिर्वीरभूभृताम् ।
आयुधांशुलतानाललग्नासिदलकण्टकैः ॥ २९ ॥

ग्रहमार्गेषु भ्रमद्भिर्वीरभूभृतां शिरोभिर्नभः पद्मसरः
कृतमित्युत्तरेणान्वयः । तदुपपत्तये विशिनष्टि - आयुधांश्वित्यादिना ।
आयुधानामंशवः किरणा एव पद्मलतानालानि तेषु लग्ना असयः दलानि
विदलनसाधनशूलकुन्तादीनि च कण्टका येषाम् ॥ २९ ॥

प। २१३)

केतुपट्टमृणालाङ्गदलैर्लब्धशिलीमुखैः ।
अवहद्वातचलत्पद्मं नभः पद्मसरः कृतम् ॥ ३० ॥

केतुपट्टाः पताकापटास्त एव मृणालस्यावयवभूतपर्णानि येषाम् ।
लब्धाः शिलीमुखाः श्लेषाद्बाणलक्षणभ्रमरा यैः ॥ ३० ॥

मृतमातङ्गसंघाते गिराविव पिपीलिकाः ।
भीरवः परिलीयन्ते [परिहीयन्ते इति पाठः] स्त्रियः पुंवक्षसीव च
॥ ३१ ॥

चकार उपमानद्वयसमुच्चयार्थः ॥ ३१ ॥

अपूर्वोत्तमसौन्दर्यकान्तसंगमशंसिनः ।
वान्ति विद्याधरस्त्रीणामलकोल्लासिनोऽनिलाः ॥ ३२ ॥

गृहादागच्छन्तीनामलकोल्लासितयानुकूलत्वेन
शकुनरूपत्वान्मनोरथसिद्धिशंसिन इति भावः ॥ ३२ ॥

छत्रेषूड्डियमानेषु स्थितेषु व्योम्नि चन्द्रता ।
इन्दुनेव यशोमूर्त्या कृता शुभ्रातपत्रता ॥ ३३ ॥

इवकारः पूर्वत्रापि संबध्यते । तेन च्छत्रेषु व्योम्नि स्थितेषु तैश्चन्द्रता
कृतेव । यशोमूर्त्या इन्दुना भुवि शुभ्रातपत्रता कृतेवेत्युप्रेक्षाद्वयं

लभ्यते ॥ ३३ ॥

भटो मरणमूर्च्छान्ते निमेषेणामरं वपुः ।
स्वकर्मशिल्पिरचितं प्राप्तः स्वप्नपुरं यथा ॥ ३४ ॥

शूलशक्त्यृष्टिचक्राणां वृष्टयो मुक्ततुष्टयः ।
व्योमाब्धौ मत्स्यमकरसंकुलावयवाः स्थिताः ॥ ३५ ॥

मुक्ततुष्टयः असंतोषशीला इव व्यग्रा मत्स्यमकररूपाः [शेफा इति
पाठः] संकुलावयवा इव स्थिताः ।
अब्धिस्थमत्स्यादीनामब्ध्यवयवत्वं काल्पनिकम् ॥ ३५ ॥

शरोत्कृत्तसितच्छत्रकलहंसैर्नभःस्थलम् ।
भाति संचितपूर्णेन्दुबिम्बलक्षैरिवावृतम् ॥ ३६ ॥

क्रियते गगनोड्डीनैश्चामरैश्चारुघर्घरैः ।
वातावधूतसंरोधतरङ्गनिकरद्युतिः ॥ ३७ ॥

वातेनावधूतः संरोधः स्थैर्यं येषां तरङ्गाणाम् ॥ ३७ ॥

दृश्यन्ते हेतिदलिताश्छत्रचामरकेतवः ।
आकाशक्षेत्रविक्षिप्ता यशःशालिलता इव ॥ ३८ ॥

वहद्भिर्व्योम्नि सक्षेम पश्य नीता क्षयं शरैः ।
शक्तिवृष्टिरुपायान्ती सस्यश्रीः शलभैरिव ॥ ३९ ॥

सक्षेमेति श्रोतृसंबोधनम् । उपायान्ती समुपसर्पन्ती आसन्नफला च ॥ ३९ ॥

एषा प्रसृतदोर्दण्डभटखड्गच्छटात्कृतिः ।
कठिनात्कंकटाज्जाता मृत्योरेवोग्रहुंकृतिः ॥ ४० ॥

छटात्कृतिरिति खड्गपातध्वन्यनुकरणम् । सैव
मृत्योर्हुंकृतिरित्युत्प्रेक्षा ॥ ४० ॥

हेतिकल्पानिलक्षुण्णा दन्तनिर्झरवारयः ।
जनताक्षयकालेऽस्मिन्भग्ना नागा नगा इव ॥ ४१ ॥

हेतयः खड्गाद्यायुधान्येव कल्पानिलास्तैः क्षुण्णाः । दन्ता एव
निर्झरवारीणि शुभ्रत्वबहिर्निःसृतत्वसाम्याद्येषां ते । नागा गजा नगा
गिरय इव ॥ ४१ ॥

सचक्रनाथसूताश्वं व्यूढं रक्तमहाह्रदे ।
हाहाभिभूतगतिकं [महाभिभूत इति पाठः] चेष्टते
रथपत्तनम् ॥ ४२ ॥

व्यूढं संनद्धम् । रक्तमहाह्रदे अभिभूता
चक्रविष्टम्भात्तिरोभूतागतिर्यस्य तथाभूतं सच्चेष्टते स्पन्दते । हाहेति खेदे
॥ ४२ ॥

करकंकटकुट्यङ्कखड्गसंघट्टटांकृतैः ।
कालरात्र्या प्रनृत्यन्त्या रणवीणेव वाद्यते ॥ ४३ ॥

24077 वीरहस्त्यादिकराः कंकटानि च कुट्यङ्कास्तन्त्रीपदानि तेषु
24078 खड्गसंघट्टकृतैष्टाकृतैर्वादनशब्दैः ॥ ४३ ॥
24079
24080 नरेभखरवाजिभ्यो ये च्युता रक्तनिर्झराः ।
24081 पश्य तद्बिन्दुसिक्तेन वायुनारुणिता दिशः ॥ ४४ ॥
24082
24083 शस्त्रांशुजलदे व्योम्नि कालीचिकुरमेचके ।
24084 शरकोरकभारस्रङ्मेघे विद्युदिवोदिता ॥ ४५ ॥
24085
24086 चिकुराः केशा इव मेचके श्यामे । शरा एव कोरकाः कलिकास्तेषां भारः
24087 प्रचयस्तल्लक्षणा स्रक् । जलदे इति जातिशब्दः । मेघे मिह सेचने तत्प्रधाने इति
24088 तद्विशेषणम् ॥ ४५ ॥
24089
24090 अनन्तरक्तसंसक्तसन्नावनितलायुधैः ।
24091 भुवनं भात्यभिज्वालमग्निलोक इवाकुलम् ॥ ४६ ॥
24092
24093 अनन्तैः रक्तसंसक्तैः सन्नैर्विशीर्णैरवनितलैरायुधैश्च आकुलं भुवनं
24094 अग्नेर्लोक इव भातीति शेषः । अग्निशोक इव इति पाठे अग्निप्रयुक्ते
24095 नगरादिदाहशोके आकुलमिवेति व्याख्येयम् ॥ ४६ ॥
24096
24097 भुशुण्डीशक्तिशूलासिमुसलप्रासवृष्टयः ।
24098 अन्योन्यच्छेदभेदाभ्यां करप्रकरतोऽपतन् ॥ ४७ ॥
24099
24100 अक्षोभैकप्रहरणाद्यातुधान्योऽन्यचेष्टितम् ।
24101 संरम्भावेक्षणप्रज्ञं रणं स्वप्नमिव स्थितम् ॥ ४८ ॥
24102
24103 अक्षोभेषु संचलितुमसमर्थेष्वनकेष्वेकेन शूरतमेन स्वलाघवातिशयेन
24104 प्रहरणात् । यातुधानानां रक्षसां माया यातुधानी तया उन्यं उन्नेयं
24105 उपमेयं शूरचेष्टितं यत्र । नयतेष्टिलोपश्छान्दसः । संरम्भेण
24106 क्रोधेनावेक्ष्यते यया सा संरम्भावेक्षणि तथाविधा प्रज्ञा
24107 योद्धृबुद्धिर्यत्र । स्वप्नपक्षे अक्षोभेषु
24108 विनाशानुकूलच्छेदभेदादिसंचलनशून्येषु स्वाप्नपदार्थेष्वेकेन
24109 जागरमात्रेण प्रहरणाद्बाधाद्यातुधानमायोपमेयमिथ्याचेष्टितम् ।
24110 संरम्भेण आवेशेनावेक्षणी प्रज्ञा स्वयंज्योतिरात्मप्रज्ञा यत्र ।
24111 स्वप्नमिव स्थितं रणं पुरःस्थितं स्वप्नमिव पश्यामीति शेषः ॥ ४८ ॥
24112
24113 अनन्यशब्दाविरतहताहतिरणज्झणैः ।
24114 गायतीव क्षतक्षोभमुदितो रणभैरवः ॥ ४९ ॥
24115
24116 अविरतं निरन्तरं या हताहतिरन्योन्यप्रहारस्तदुद्भवै
24117 रणज्झणैर्ध्वनिविशेषैः ॥ ४९ ॥
24118
24119 अन्योन्यरणहेत्युग्रचूर्णपूर्णो रणार्णवः ।
24120 वालुकामय एवाभूच्छिन्नच्छत्रतरङ्गकः ॥ ५० ॥
24121
24122 वालुकामयः सैकतप्रचुरः ॥ ५० ॥
24123
24124 सरभसरसवद्विसारितूर्य-
24125 प्रतिरवपूरितलोकपाललोकः ।
24126 रणगिरिरयमुग्रपक्षदक्ष- [रवमुग्र इति पाठः]
24127 प्रतिसृतिवृत्त इवाम्बरे युगान्ते ॥ ५१ ॥
24128

24129 सरभसं रसवद्भिर्मधुरैर्विसारिभिः प्रसृमरैस्तूर्याणां वाद्यानां
24130 प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः पूरिता लोकपालानां दिक्पतीनां लोका येन।
24131 तूर्यरवैरुड्डयनोद्योगेन गर्जन्निवेति यावत्। अयं दृश्यमानो रणलक्षणो
24132 रणसंनिहितो वा गिरिः पर्वतो युगान्ते अम्बरे नभसि उग्रयोर्युद्धकर्कशयोः
24133 सैन्यद्वयलक्षणयोः पक्षयोर्दक्षया समर्थया प्रतिसृत्या
24134 परस्परप्रतिकूलचलनेन वृत्त उड्डयने प्रवृत्त इवावभतीत्यर्थः॥ ५१॥
24135
24136 प। २१४)
24137
24138 हा हा धिक्प्रविकटकङ्कटाननोद्य-
24139 त्प्रोड्डीनप्रकटतडिच्छटाप्रतप्ताः।
24140 क्रेङ्कारस्फुरितगुणेरिता रणन्तो
24141 नाराचाः शिखरिशिलागणं वहन्ति॥ ५२॥
24142
24143 समर्थानपि कठनकङ्कटेषु मोघान्स्वशराननुशोचन्तो वीरा आहुर्हाहेति।
24144 प्रविकटानतिकठिनान्कङ्कटान् अनोद्याभित्त्वैव तदभिघातप्रोड्डीनाभिः
24145 प्रकटतडिच्छटासदृशीभिर्ज्वालाभिः प्रतप्तानाराचाः शराः शिखरिणः
24146 सन्निहितपर्वतस्य शिलागणं छित्त्वा वहन्ति। हाहेति खेदे। अभिमतकार्ये
24147 प्रेरितस्य तदकृत्वा अनभिमतमहाकार्यकारिणोऽपि धिक्कार्यतैवेति भावः।
24148 अरणीतः इति पाठे स्फुरितगुणं यद्धनुस्तल्लक्षणाया ईरितायाः
24149 कर्षणोन्मथिताया अरणीतः अरण्याः सकाशात् नाराचाः शराग्नय इति
24150 व्याख्येयम्॥ ५२॥
24151
24152 छिन्नेच्छाच्छमिति न यावदङ्गभङ्गं
24153 कुर्वन्तो ज्वलदनलोज्ज्वलाः पृषत्काः।
24154 तावद्राग्द्रुतमित एहि मित्र यामो
24155 यामोऽयं प्रवहति वासरश्चतुर्थः॥ ५३॥
24156
24157 अथ युद्धश्रान्तस्य तादृशं कंचित्प्रत्युक्तिः। हे छिन्नेच्छ
24158 श्रमविच्छिन्ना युद्धेच्छा यस्य तथाविध हे मित्र अच्छं स्वच्छं निर्दोषं
24159 इति वक्ष्यामाणं हितं शृण्विति शेषः। ज्वलदनलोज्ज्वलाः पृषत्का बाणा
24160 अस्माकमङ्गानां हस्तपादादीनां भङ्गं विच्छेदं कुर्वन्तो यावन्न
24161 भवन्ति तावदेव द्राक् शीघ्रमेव द्रुतं पलायितं यथा स्यात्तथा इति यामः
24162 अपगच्छामः। यतोऽयं चतुर्थो यामः प्रहरः यामो यमसंबन्धी वासरः।
24163 नियताशनदिनमिव जनक्षयाय प्रवहति। परिवर्तत इत्यर्थः।
24164 छिन्नेच्छाछ्रं इति पाठे तु छिन्नवर्मादौ छाछ्रं इति शब्देन
24165 नाङ्गभङ्गं कुर्वन्त इति योज्यम्॥ ५३॥
24166
24167 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
24168 रणप्रेक्षकजनोक्तिवर्णनं नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः॥ ३४॥
24169
24170 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
24171 रणप्रेक्षकजनोक्तिवर्णनं नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः॥ ३४॥
24172
24173
24174 पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५
24175
24176 श्रीवसिष्ठ उवाच।
24177
24178 अथ प्रोड्डयनोद्युक्ततुरङ्गमतरङ्गकः।
24179 उत्ताण्डव इवोन्मत्तो बभूव स रणार्णवः॥ १॥
24180

24181 समुद्रवनकल्पान्तनानारूपकविस्तरैः |
24182 संग्रामश्चतुरङ्गाणां विस्तरेणात्र वर्ण्यते || १ ||
24183
24184 तत्रादौ त्रयोदशश्लोकैरर्णवात्मना निरूपयिष्यन्नाह - अथेत्यादिना || १ ||
24185
24186 छत्रडिण्डीरविश्रान्तसितेषुशफरोत्करः |
24187 अश्वसैन्योल्लसल्लोलकल्लोलाकुलकोटरः || २ ||
24188
24189 डिण्डीरेषु फेनकूटेषु विश्रान्ताः सिता इषवः शफराः
24190 क्षुद्रमत्स्यजातिभेदाः अश्वसादिसैन्यान्येवोच्छलनशीलत्वात्कल्लोलाः || २ ||
24191
24192 नानायुधनदीनीतसैन्यावर्तविवृत्तिमान् |
24193 मत्तहस्तिघटापीठचलाचलकुलाचलः || ३ ||
24194
24195 विवृत्तिर्भ्रमणं तद्वान् | घटा समूहस्तल्लक्षणा
24196 आपीठमामूलाच्चलाचलाश्चञ्चलाः कुलाचला मन्दरादयो यत्र | बलाबल इति
24197 पाठे बलाबलपरीक्षार्थं युध्यन्तः कुलाचला इवेति क्लेशेन योज्यम् || ३ ||
24198
24199 कचच्चक्रशतावर्तवृत्तिभ्रान्तशिरस्तृणः |
24200 धूलीजलधरापीतभ्रमत्खड्गप्रभाजलः || ४ ||
24201
24202 आवर्तानां वृत्तिः परिभ्रमस्तेन भ्रान्तानि तच्छिन्नशिरस्तृणानि यत्र |
24203 खड्गप्रभाणां धूलिभिराच्छादनं पानत्वेन कल्प्यते || ४ ||
24204
24205 मकरव्यूहविस्तारभग्नाभग्नभटौघनौ |
24206 महागुडुगुडावर्तप्रतिश्रुद्घनकन्दरः || ५ ||
24207
24208 सेनापक्षे मकराकारस्य व्यूहस्य सेनासंनिवेशस्य | प्रतिश्रुतः
24209 प्रतिध्वनन्त्यो घनानां मेघानां कन्दराश्छिद्राणि घनाः कन्दराः
24210 पर्वतगुहा वा यत्र || ५ ||
24211
24212 मीनव्यूहविनिष्क्रान्तशरबीजौघसर्षपः |
24213 हेतिवीचीवरालूनपताकावीचिमण्डलः || ६ ||
24214
24215 मीनाः प्रमीणा मृतजनास्तद्व्यूहेभ्यो विभिद्य निष्क्रान्ताः शरा एव क्षेत्रे
24216 फलिताः बीजौघशिम्बीशिरस्काः सर्षपा इव यत्र | अर्णवपक्षे मीनानां
24217 मत्स्यानां व्यूहेभ्यो निष्क्रान्ताः प्रसूताः काशबीजौघा इव शुभ्रा
24218 अण्डसर्षपा यत्र | वीचीवरैः प्रबलवीचिभिः || ६ ||
24219
24220 शस्त्रवारिकृताम्भोदसदृशावर्तकुण्डलः |
24221 संरम्भघनसंचारसेनातिमितिमिङ्गिलः || ७ ||
24222
24223 अम्भोदसदृशा मेघवदस्थिरा आवर्ता एव कुण्डलानीव यस्य | संरम्भः
24224 क्रोधस्तेन घनसंचारा सेनैव तिमयस्तिमिङ्गिलाश्च महामत्स्यजातिभेदा
24225 यत्र || ७ ||
24226
24227 कृष्णायसपरिधानवलत्सेनाम्बुभीषणः |
24228 कबन्धावर्तलेखान्तर्बद्धसैन्यादिभूषणः || ८ ||
24229
24230 कृष्णायसमयः सारस्तन्मयानि परीधानानि कवचानि यस्य तथाविधेन
24231 वलता परिवर्तमानेन सैन्याम्बुना | कबन्धं जलममूर्धकायश्च
24232 तदावतरिखाया अन्तर्मध्ये बद्धानि निविष्टानि सैन्यादीनां भूषणानि यत्र |

समुद्रपक्षे सैन्यान्यदन्ति भक्षयन्तीति सैन्यादीनि रक्षांसि तान्येव
भूषणानीव यस्य ॥ ८ ॥

प्। २१५)

शरसीकरनीहारसान्धकारककुब्गणः ।
निर्घोषाशोषिताशेषशब्दैकघनभुंघुमः ॥ ९ ॥

निर्घोषेण आशोषिता इवासंवेद्याः कृता अशेषशब्दा येन । अत
एवैकघनघुंघुमः ॥ ९ ॥

पतनोत्पतनव्यग्रशिरःशकलसीकरः ।
आवर्तचक्रव्यूहेषु प्रभ्रमद्भटकाष्ठकः ॥ १० ॥

कष्टटाङ्कारकोदण्डकुण्डलोन्मथनोद्भटः ।
अशङ्कमेव पातालादिवोद्यत्सैनिकोर्मिमान् ॥ ११ ॥

कोदण्डान्येव कुण्डलानि सर्पशरीराणि तेषामुन्मथने च्छेदने ॥ ११ ॥

गमागमपरानन्तपताकाच्छत्रफेनिलः ।
वहद्रक्तनदीरंहःप्रोह्यमानरथद्रुमः ॥ १२ ॥

गजप्रतिमसंपन्नमहारुधिरबुद्बुदः ।
सैन्यप्रवाहविचलद्धयहस्तिजलेचरः ॥ १३ ॥

हयहस्तिन एव जलेचरा यादांसि यत्र ॥ १३ ॥

ससंग्रामोऽम्बरग्राम इवाश्चर्यकरो नृणाम् ।
अभूत्प्रलयभूकम्पकम्पिताचलचञ्चलः ॥ १४ ॥

अम्बरग्रामो गन्धर्वनगरम् । सांप्रतं तमेव समरं कल्पान्तत्वेन
वर्णयति - अभूदित्यादिना ॥ १४ ॥

तरत्तरङ्गविहगः पतत्करिघटातटः ।
त्रस्तभीरुमृगानीकस्फूर्जद्घुरुघुरारवः ॥ १५ ॥

तरत्तरङ्गा इव विहगा यत्र ॥ १५ ॥

सरच्छरालीशलभशतभङ्गुरसैनिकः ।
तरत्तुरङ्गशरभः शरभारवनावनिः ॥ १६ ॥

तुरङ्गा एव शरभा यत्र । शराणां भाराः शरान् बिभ्रति ये ते वा
वनावनिर्वनभूमिर्यत्र ॥ १६ ॥

चलद्द्विरेफनिर्ह्रादो [जलद्विरेफ इति पाठः] रसत्तूर्यगुहागुरुः
।
चिरात्स सैन्यजलदो लुठद्भटमृगाधिपः ॥ १७ ॥

चिरादित्यस्योत्तरत्राभूदित्यनेनान्वयः
[विंशतितमश्लोकगतेनेत्यर्थः] । ससैन्या गजादयो जलदा इव यत्र ॥ १७
। ।

24285 प्रसरद्धूलिजलदो विगलत्सैन्यसानुमान् |
24286 पतद्रथवराढ्याङ्गः प्रतपत्खड्गमण्डलः || १८ ||
24287
24288 पतन्ति रथवराढ्यानां महारथानामङ्गानि यत्र | खड्गा मृगविशेषा
24289 निस्त्रिंशाश्च || १८ ||
24290
24291 प्रोत्पतत्पदपुष्पौघः पताकाच्छत्रवारिदः |
24292 वहद्रक्तनदीपूरपतत्सारावचारणः || १९ ||
24293
24294 पदान्यङ्घ्र्यङ्का एव पुष्पौघाः || १९ ||
24295
24296 सोऽभूत्समरकल्पान्तो जगत्कवलनाकुलः |
24297 पर्यस्तसध्वजच्छत्रपताकारथपत्तनः || २० ||
24298
24299 पतद्विमलहेत्यौघभूरिभास्वरभास्करः |
24300 कठिनप्राणसंतापतापिताखिलमानसः || २१ ||
24301
24302 कठिनेन प्राणसंतापेन || २१ ||
24303
24304 कोदण्डपुष्करावर्तशरधारानिरन्तरः |
24305 वहत्खड्गशिलालेखाविद्युद्वलयिताम्बरः || २२ ||
24306
24307 कोदण्डा धनूंषि तल्लक्षणानां पुष्करावर्ताख्यप्रलयाम्बुदानां
24308 खड्गानां शिलालेखाः शिलासंस्कृतधारा एव विद्युतः || २२ ||
24309
24310 उच्छिन्नरक्तजलधिपतितेभकुलाचलः |
24311 नभोविकीर्णनिपतद्युत्तारकणतारकः || २३ ||
24312
24313 नभसि विकीर्णाः प्रसृताः निपतद्भिश्च युवन्ति मिश्रीभवन्ति अत एव ताराः
24314 स्थूला ये रुधिरकणास्त एव तारका इव यत्र || २३ ||
24315
24316 चक्रकुल्याम्बुदावर्तपूर्णव्योमशिराम्बुदः |
24317 अस्त्रकल्पाग्निनिर्दग्धसैन्यलोकान्तरक्रमः || २४ ||
24318
24319 चक्रकुल्याभिश्चक्रपरम्परासरिद्भिरम्बुदप्रदेशे भ्रमणे
24320 तदावर्तप्रायाभिः पूर्णा व्योमशिरा नभोनाड्योऽम्बुदाश्च यत्र |
24321 लोकान्तरक्रमः परलोकाक्रमणम् || २४ ||
24322
24323 हेतिवर्षाशनिच्छन्नभूतलामलभूधरः |
24324 गजराजगिरिव्रातपातपिष्टजनव्रजः || २५ ||
24325
24326 शरधाराघनानीकमेघच्छन्नमहीनभाः |
24327 महानीकार्णवक्षोभसंघट्टघटिताद्रवः || २६ ||
24328
24329 शरधाराभिर्घनैर्निबिडैरनीकमेघैः || २६ ||
24330
24331 व्याप्त उग्रानिलोद्धूतैर्जलव्यालैरिवाचलः |
24332 अन्योन्यदलनव्यग्रैः शस्त्रोत्पात इवोत्थितैः || २७ ||
24333
24334 जलव्यालैर्लडुण्डुभैः | अचलः अर्थात्समुद्रान्तर्गत इति लभ्यते | अन्योन्यदलने
24335 व्यग्रैः शस्त्रैरिति शेषः | शस्त्रवर्षिणि संवर्तोत्पाते उत्थितैरिवेत्युत्प्रेक्षा || २७
24336 | |

24337
24338 शूलासिचक्रशरशक्तिगदाभुशुण्डी-
24339 प्रासादयो विदलनेन मिथो ध्वनन्तः ।
24340 दीप्ता अधुर्दशदिशः शतशो भ्रमन्तः
24341 कल्पान्तवातपरिवृत्तपदार्थलीलाम् ॥ २८ ॥
24342
24343 दीप्ताः शूलादयो मिथो विदलनेन ध्वनन्तो दिशो भ्रमन्तः सन्तः
24344 कल्पान्तवातेन परिवृत्तानां भ्राम्यमाणानां शिलावृक्षशस्त्रादीनां
24345 पदार्थानां लीलां विलासं अधुः । अधारयन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥
24346
24347 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
24348 रणवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥
24349
24350 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे रणवर्णनं
24351 नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥
24352
24353
24354 प्। २१६)
24355
24356 षट्त्रिंशः सर्गः ३६
24357
24358 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
24359
24360 अथ शृङ्गोपमानेषु स्थितेषु शरराशिषु ।
24361 सर्वभीरुषु भग्नेषु विद्रुतेषु दिशो दश ॥ १ ॥
24362
24363 समायुधद्वन्द्वयुद्धं सहायाश्चात्र वर्णिताः ।
24364 प्राच्यादिभिर्जनपदैः समं जनपदेश्वराः ॥ १ ॥
24365
24366 मातङ्गशवशैलेषु स्थितेषु शरराशिषु शृङ्गोपमानेषु सत्स्विति परेण
24367 सहान्वयः ॥ १ ॥
24368
24369 मातङ्गशवशैलेषु विश्रान्ताम्बुदपङ्क्तिषु ।
24370 यक्षरक्षःपिशाचेषु क्रीडत्सु रुधिरार्णवे ॥ २ ॥
24371
24372 महतां धर्मनिष्ठानां शीलौजःसत्त्वशालिनाम् ।
24373 शुद्धानां कुलपद्मानां वीराणामनिवर्तिनाम् ॥ ३ ॥
24374
24375 शीलं सुचारित्र्यम् । सत्त्वं बलम् । कुलपद्मानां स्वकुलं
24376 पद्मवत्स्वयशःसौरभैः सुरभीकुर्वाणानामित्यर्थः ॥ ३ ॥
24377
24378 द्वन्द्वयुद्धानि जातानि मेघानामिव गर्जताम् ।
24379 मिथोनिगरणोत्कानि मिलन्त्यापगपूरवत् ॥ ४ ॥
24380
24381 मिथोऽन्योन्ययुद्धतो निगरणं ग्रसनं तत्रोत्कान्युत्कण्ठितानीवेति
24382 द्वन्द्वयुद्धविशेषणम् । मिलन्ति वीरा इति शेषः ॥ ४ ॥
24383
24384 पञ्जरः पञ्जरेणेव गजौघेन गजोच्चयः ।
24385 सवनः सवनेनाद्रिरद्रिणेवामिलद्बलात् ॥ ५ ॥
24386
24387 वनेन सह वर्तमानः सवनोऽद्रिस्तद्दशेनाद्रिणेव ॥ ५ ॥
24388

24389 अश्वौघो मिलदश्वानां वृन्देनाराविरंहसा।
24390 तरङ्गौघेन घोषेण तरङ्गौघ इवार्णवे॥ ६॥
24391
24392 नरानीकं नरानीकः समायुधमयोधयत्।
24393 वेण्वोघमिव वेण्वोघो मरुल्लोलो मरुद्वलम्॥ ७॥
24394
24395 मरुता वलति चलतीति मरुद्वलस्तम्॥ ७॥
24396
24397 रथौघश्च रथौघेन निष्पिपेषाखिलं वपुः।
24398 नगरं नगरेणेव दैवेनोड्डीनमासुरम्॥ ८॥
24399
24400 वपुः परस्परसंस्थानम्॥ ८॥
24401
24402 सरच्छरभरासाररचितापूर्ववारिदम्।
24403 युयुधे स्थगिताकाशा धनुर्धरपताकिनी॥ ९॥
24404
24405 रचितः संपादितः अपूर्वोऽभिनवो वारिदो यस्मिन्कर्मणि यथा युयुधे।
24406 स्थगिताकाशा आच्छादिताकाशा॥ ९॥
24407
24408 विषमायुधयुद्धेषु योद्धारः पेलवाशयाः।
24409 यदा युक्त्या पलायन्ते रणकल्पानले तदा॥ १०॥
24410
24411 पेलवाशया भीरुचित्ताः॥ १०॥
24412
24413 मिलिताश्चक्रिणश्चक्रैर्धनुधरैर्धनुर्धराः।
24414 खड्गिभिः खड्गयोद्धारो भुशुण्डीभिर्भुशुण्डयः॥ ११॥
24415
24416 अत्र प्रकरणे तृतीयान्तायुधनामभिः सर्वत्र तद्धारिणो लक्ष्यन्ते।
24417 भुशुण्डीशब्देन भुशुण्डीधरा लक्षणयोच्यन्ते॥ ११॥
24418
24419 मुसलैर्मुसलोदाराः कुन्तिनः कुन्तिधारिभिः।
24420 ऋष्ट्यायुधा ऋष्टिधरैः प्रासिभिः प्रासपाणयः॥ १२॥
24421
24422 समुद्गरा मुद्गरिभिः सगदैर्विलसद्गदाः।
24423 शाक्तिकैः शक्तियोद्धारः शूलैः शूलविशारदाः॥ १३॥
24424
24425 प्रासासनविदः प्रासैः परशूक्ताः परश्वधैः।
24426 लकुटोद्यैर्लकुटिनश्चोपलैरुपलायुधाः॥ १४॥
24427
24428 प्रासानामसनं क्षेपणं तद्विदः। परशुभिरुक्ताः। विख्याता इति यावत्।
24429 लकुटा वेणुदण्डा उद्या उद्यता येषां ते लकुटोद्यास्तैः॥ १४॥
24430
24431 पाशिभिः पाशधारिण्यः शङ्कुभिः शङ्कुधारिणः।
24432 क्षुरिकाभिस्तु क्षुरिका भिन्दिपालैश्च तद्गताः॥ १५॥
24433
24434 पाशधारिण्यः सेनाः। शङ्कुक्षुरिके क्षुद्रायुधविशेषौ।
24435 तद्गतास्तत्संगताः॥ १५॥
24436
24437 वज्रमुष्टिधरा वज्रैरङ्कुशैरङ्कुशोद्धताः।
24438 हलैर्हलनिकाषज्ञास्त्रिशूलैश्च त्रिशूलिनः॥ १६॥
24439
24440 वज्रैर्मुष्टिगतैः वज्रमुष्टिभिरिति यावत्। वज्रमुष्टिशब्देन मल्लानां

24441 सलोहकीला मुष्टिबन्धा उच्यन्ते। निकाषो निघर्षः॥ १६॥
24442
24443 शृङ्खलाजालिनि जालैः शृङ्खलैरलिकोमलैः।
24444 क्षुभिताकल्पविक्षुब्धसागरोर्मिघटा इव॥ १७॥
24445
24446 शृङ्खलाजालमिति कङ्कटजातिभेदस्तद्वन्तः सादिनः शृङ्खलाजालिनः।
24447 कोमलशब्दः स्निग्धश्यामपरः। मिलिता इति सर्वत्रानुषङ्गः। दृष्टान्तोऽपि
24448 प्राक्तनसर्वसाधारणः॥ १७॥
24449
24450 क्षुब्धचक्रदलावर्तः शरसीकरमारुतः।
24451 प्रभ्रमद्धेतिमकरो व्योमैकार्णव आबभौ॥ १८॥
24452
24453 क्षुब्धानि भ्रमन्ति दलानीव चक्राणि चक्रदलानि तान्यावर्ता यस्मिन्॥ १८॥
24454
24455 उत्फुल्लायुधकल्लोलशिराकुलजलेचरः।
24456 रोदोरन्ध्रसमुद्रोऽसौ बभूवामरदुस्तरः॥ १९॥
24457
24458 उत्फुल्ला आयुधलक्षणाः कल्लोलशिरास्तरङ्गनाड्यः। रोदस्योर्द्यावापृथिव्यो
24459 रन्ध्रमन्तरालं स एव समुद्रः। अमरैर्जीविद्भिर्दुस्तरः॥ १९॥
24460
24461 दिव्याष्टकजनानीकं पक्षद्वयतया तया।
24462 अर्धानार्धेन कुपितं भूपालाभ्यां तथा स्थितम्॥ २०॥
24463
24464 विद्या बुद्धिर्बलं शौर्यमस्त्राण्यश्वा रथो धनुरिति प्रसिद्धं
24465 दिव्यमप्रतिहतमष्टकं यस्य तथाविधं योधनानीकं तया प्रागुक्तया
24466 द्वन्द्वशो मिलितया पक्षद्वयतया सैन्यद्वयेऽप्यर्धेनार्धेन कुपितं स्थितम्।
24467 तत्कुतः। यतो भूपालाभ्यां सिन्धुराजविदूरथाभ्यां तथा तदनुकूलतया
24468 स्थितमित्यर्थः। अथवा यक्षा रक्षांसि पिशाचा असुरा इत्येकतो देवा गन्धर्वाः
24469 किन्नरा विद्याधरा इत्येकत इति दिव्याष्टकजनानीकं तया
24470 भाविजयपराजयानुसारिण्या पक्षद्वयतया सैन्यस्यार्धेनार्धेन कुपितं
24471 स्थितं यतो भूपालाभ्यामपि तथा तदनुरूपादृष्टशालितया स्थितमित्यर्थः
24472 ॥ २०॥
24473
24474 मध्यदेशादिसंख्याने प्राग्दिभ्योऽभ्यागतानिमान्।
24475 लीलानाथस्य पद्मस्य पक्षे जनपदाञ्छृणु॥ २१॥
24476
24477 इदानीं पद्मसिन्धुराजयोः सहायभूतान् जनान्
24478 प्राच्यादिदिग्भेदतत्तद्देशभेदैः क्रमेण वर्णयितुं वसिष्ठः प्रतिजानीते ##-
24479
24480 प्। २१७)
24481
24482 पूर्वस्यां कोसलाः काशिमागधा मिथिलोत्कलाः।
24483 मेखलाः कर्करा मुद्रास्तथा संग्रामशौण्डकाः॥ २२॥
24484
24485 देशनामानि स्पष्टानि। मार्कण्डेयादिपुराणोक्तदेशनाम्नामत्रत्यानां च
24486 क्वचिद्यद्यपि वैलक्षण्यं व्यत्यासश्च दृश्यते तथापि
24487 ब्रह्माण्डान्तरत्वान्न दोषः। प्राच्यां देशाः २४ पर्वताः ७॥ २२॥
24488
24489 मुख्या हिमा रुद्रमुख्यास्ताम्रलिप्तास्तथैव च।
24490 प्राग्ज्योतिषा वाजिमुखा अम्बष्ठाः पुरुषादकाः॥ २३॥
24491
24492 वर्णकोष्ठाः सविश्वोत्रा आममीनाशनास्तथा।

24493 व्याघ्रवक्राः किराताश्च सौवीरा एकपादकाः ॥ २४ ॥
24494
24495 माल्यवान्नाम शैलोऽत्र शिबिराञ्जन एव च ।
24496 वृषलध्वजपद्माद्यास्तथोदयकरो गिरिः ॥ २५ ॥
24497
24498 अथ प्राग्दक्षिणायां तु इमे विन्ध्यादिवासिनः ।
24499 चेदयो वत्सदाशार्णा अङ्गवङ्गोपवङ्गकाः ॥ २६ ॥
24500
24501 प्राची च दक्षिणा चानयोरन्तरालं दिक्प्राग्दक्षिणा । दिङ्नामान्यन्तराले इति
24502 बहुव्रीहिः । अत्रापि देशाः २७ ॥ २६ ॥
24503
24504 कलिङ्गपुण्ड्रजठरा विदर्भा मेखलास्तथा ।
24505 शबराननवर्णाश्च कर्णात्रिपुरपूरकाः ॥ २७ ॥
24506
24507 कण्टकस्थलनामानः पृथग्दीपककोमलाः ।
24508 कर्णान्ध्राश्चौलिकाश्चैव तथा चार्मण्वता अपि ॥ २८ ॥
24509
24510 काकका हेमकुड्याश्च तथा श्मश्रुधरा अपि ।
24511 बलिग्रीवमहाग्रीवाः किष्किन्धा नालिकेरिणः ॥ २९ ॥
24512
24513 अथ लीलापतेरस्य दक्षिणस्यामिमे नृपाः ।
24514 विन्ध्योऽथ कुसुमापीडो महेन्द्रो दर्दुरस्तथा ॥ ३० ॥
24515
24516 दक्षिणस्यां पर्वताः ६ देशाः ६३ ॥ ३० ॥
24517
24518 मलयः सूर्यवांश्चैव गणा राज्यसमृद्धकाः ।
24519 अवन्तीरिति विख्यातास्तथा शाम्बवतीति च ॥ ३१ ॥
24520
24521 दशपूरकथाचक्रारेषिकातुरकच्छपाः ।
24522 वनवासोपगिरयस्ते भद्रगिरयस्तथा ॥ ३२ ॥
24523
24524 नागरा दण्डकाश्चैव गणराष्ट्रनृराष्ट्रकाः ।
24525 साहा शैवार्ष्यमूकाश्च कर्कोटा वनबिम्बलाः ॥ ३३ ॥
24526
24527 पम्पानिवासिनश्चैव कैरकाः कर्कवीरकाः ।
24528 स्वेरिका यासिकाश्चैव धर्मपत्तनपञ्जिकाः ॥ ३४ ॥
24529
24530 काशिकास्तृष्णखल्लूला यादास्ते ताम्रपर्णकाः ।
24531 गोनर्दाः कनकाश्चैव दीनपत्तनमामकाः ॥ ३५ ॥
24532
24533 ताम्रीका [ताम्रीकदंभराकीर्णा इति पाठः] दम्भराकीर्णाः
24534 सहकारैणकास्तथा ।
24535 वैतुण्डकास्तुम्बवनालाजिनद्वीपकर्णिकाः ॥ ३६ ॥
24536
24537 कर्णिकाभाश्च शिवयः कौङ्कणाश्चित्रकूटकाः ।
24538 कर्णाटमण्टवटका महाकटकिकास्तथा ॥ ३७ ॥
24539
24540 आन्द्राश्च कोलगिरयश्चावन्तिकविचेरिकाः ।
24541 चण्डायत्ता देवनकाः क्रौञ्चा वाहास्तथैव च ॥ ३८ ॥
24542
24543 शिलाक्षारोदभोनन्दमर्दना मलयाभिधाः ।
24544 ते चित्रकूटशिखरा लङ्कारक्षोगणाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

24545
24546 अथ प्रत्यग्दक्षिणस्यां महाराज्यसुराष्ट्रकाः ।
24547 सिन्धुसौवीरशूद्राख्या आभीरा द्रविडास्तथा ॥ ४० ॥
24548
24549 प्रत्यग्दक्षिणस्यां पर्वताः ४ देशाः १९ ॥ ४० ॥
24550
24551 कीकटाः सिद्धखण्डाख्यास्तथा कालिरुहा अपि ।
24552 अत्र हेमगिरिः शैलस्तथा रैवतको गिरिः ॥ ४१ ॥
24553
24554 जयकच्छो मयवरो यवनास्तत्र [पटनास्तत्र इति पाठः]
24555 जन्तवः ।
24556 बाह्लीका मार्गणावन्ता धूम्रास्तुम्बकनामकाः ॥ ४२ ॥
24557
24558 तथा लाजगणाश्चैव तथात्र गिरिवासिनः ।
24559 ततोऽब्धितोकनियुता एते लीलापतेर्जनाः ॥ ४३ ॥
24560
24561 अथ तत्प्रतिपक्षस्थानिमाञ्जनपदाञ्शृणु ।
24562 पश्चिमायां दिशि प्रौढा इमे तावन्महाद्रयः ॥ ४४ ॥
24563
24564 पश्चिमायां पर्वताः ९ देशाः १८ ॥ ४४ ॥
24565
24566 मणिमान्नाम शैलेन्द्रः कुरार्पणगिरिस्तथा ।
24567 वनोऽर्कहो मेघभवश्चक्रवानस्तपर्वतः ॥ ४५ ॥
24568
24569 जनाः पञ्चजना नाम काशब्रह्मचयान्तकाः ।
24570 तथैव भारक्षतथाः पारकाः शान्तिकास्तथा ॥ ४६ ॥
24571
24572 काशानां ब्रह्मणचयानां चान्तका इति पञ्चजनानां विशेषणम् ॥ ४६ ॥
24573
24574 शैब्यारमरकायाच्छा [करछायामहुला नियमास्तथा] गुहुत्वा
24575 नियमास्तथा ।
24576 हैहयाः सुह्मगायाश्च ताजिका हूणकास्तथा ॥ ४७ ॥
24577
24578 पार्श्वेकतकयोः कर्का गिरिपर्णावमास्तथा ।
24579 संत्यक्तधर्ममर्यादास्ते वर्णा म्लेच्छजातयः ॥ ४८ ॥
24580
24581 दक्षिणोत्तरकतकदेशयोः पार्श्वे कर्काः ॥ ४८ ॥
24582
24583 ततोऽजनपदा भूमिर्योजनानां शतद्वयम् ।
24584 ततो महेन्द्रशिखरी मुक्तामणिमयावनिः ॥ ४९ ॥
24585
24586 अजनपदेति च्छेदः ॥ ४९ ॥
24587
24588 युते महीधरशतैरथाश्वो नाम पर्वतः ।
24589 ततो महार्णवो भीमः पारियात्रगिरिस्तटे ॥ ५० ॥
24590
24591 तटे अर्थान्महार्णवतटे ॥ ५० ॥
24592
24593 पश्चिमोत्तरदिग्भागे देशो गिरिमति स्थितः ।
24594 तथा वेणुपतिश्चैव ततो नरपतिर्मही ॥ ५१ ॥
24595
24596 पश्चिमोत्तरस्यां देशाः १९ वेणुपतिर्नरपतिरिति देशः स्थितः । मही

24597 नित्योत्सववान् ॥ ५१ ॥
24598
24599 तथा फल्गुणकाश्चैव माण्डव्यानेकनेत्रकाः ।
24600 पुरुकुन्दाश्च पाराश्च भानुमण्डलभावनाः ॥ ५२ ॥
24601
24602 वन्मिला नलिना दीर्घा दीर्घकेशाङ्गबाहवः ।
24603 रङ्गाश्च स्तनिकाश्चान्या गुरुहाश्चलुहास्तथा [च्लहास्तथा इति
24604 पाठः] ॥ ५३ ॥
24605
24606 यतो दीर्घकेशाङ्गबाहवः अतो दीर्घाख्या इत्यर्थः ॥ ५३ ॥
24607
24608 प्। २१८)
24609
24610 ततः स्त्रीराष्ट्रमतुलं गोवृषापत्यभोजनम् ।
24611 अथोत्तरस्यां हिमवान्क्रौञ्चोऽथ मधुमान्गिरिः ॥ ५४ ॥
24612
24613 उत्तरस्यां पर्वताः ६ पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु देशाः ४४ ॥ ५४ ॥
24614
24615 कैलासो वसुमान्मेरुस्तत्पादेषु जना उभे ।
24616 मद्रावारेवयौधेया मालवाः शूरसेनिकाः ॥ ५५ ॥
24617
24618 राजन्याश्च तथा ज्ञेया अर्जुनातनयस्तथा ।
24619 त्रिगर्त एकपात्क्षुद्रामबलास्वस्तवासिनः ॥ ५६ ॥
24620
24621 अबलाः प्रखलाः शाकाः क्षेमधूर्तय एव च ।
24622 दशदानागावसन्यदण्डाहन्यसनास्तथा ॥ ५७ ॥
24623
24624 धानदाः सरकाश्चैव वाटधानास्तथैव च ।
24625 अन्तरद्वीपगान्धारास्तथावन्तिसुरास्तथा ॥ ५८ ॥
24626
24627 अथ तक्षशिला नाम ततो वीलवगोधनी ।
24628 पुष्करावर्तदेशस्य यशोवतिमही ततः ॥ ५९ ॥
24629
24630 ततो नाभिमतिर्भूमिस्तिक्षा कालवरास्तथा ।
24631 काहकं नगरं चैव सुरभूतिपुरं तथा ॥ ६० ॥
24632
24633 तथैव रतिकादर्शा अन्तरादर्श एव च ।
24634 ततः पिङ्गलपाण्डव्यं यामुने यातुधानकाः ॥ ६१ ॥
24635
24636 मानवा नांगना हेमतालाः स्वस्वमुखास्तथा ।
24637 हिमवान्वसुमान्क्रौञ्चकैलासावित्यगास्तथा ॥ ६२ ॥
24638
24639 ततोऽजनपदा भूमिरशीतिशतयोजना ।
24640 अथ प्रागुत्तरस्यां तु क्रमाज्जनपदाञ्छृणु ॥ ६३ ॥
24641
24642 प्रागुत्तरस्यां देशाः २४ पर्वतः १ ॥ ६३ ॥
24643
24644 कालुता ब्रह्मपुत्राश्च कुणिदाः खदिनास्तथा ।
24645 मालवा रन्ध्रराज्याश्च वना राष्ट्रास्तथैव च ॥ ६४ ॥
24646
24647 केडवस्ताः सिंहपुत्रास्तथा वामनतां गताः ।
24648 सावाकच्चापलवहाः कामिरा दरदास्तथा ॥ ६५ ॥

अभिसासदजार्वाकाः पलोलकुविकौतुकाः।
किराताय़ामुपाताश्च दीनाः स्वर्णमही ततः॥ ६६॥

देवस्थलोपवनभूस्तदनूदितश्री-
र्विश्वावसोस्तदनु मन्दिरमुत्तमं च।
कैलासभूस्तदनु मञ्जुवनश्चशैलो
विद्याधरामरविमानसमानभूमिः॥ ६७॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो॰
जनपदवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः॥ ३६॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
जनपदवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः॥ ३६॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

श्रीवसिष्ठ उवाच।

रणे रभसनिर्लूननरवारणदारुणे।
अहंपूर्वमहंपूर्वमिति वृन्दानुपातिनि॥ १॥

कीर्त्यन्ते मध्यदेशीया जना जनपदाख्यया।
तथा जानपदानां च द्वन्द्वयुद्धजयाजयाः॥ १॥

वृन्दशो वृन्देषु वा अनुपातिनि अनुसृत्य पतनशीले॥ १॥

एते चान्ये च बहवस्तत्र भस्मत्वमागताः।
प्रविशन्तः प्रयत्नेन शलभा इव पावके॥ २॥

अत्रान्ये मध्यदेशीया जना नोदाहृता मया।
तानिमाञ्छृणु वक्ष्यामि पक्षाश्च्लीलामहीभृतः॥ ३॥

मध्यदेशजनपदाः २९॥ ३॥

तद्देहिकाः शूरसेना गुडा अश्वघनायकाः।
उत्तमज्योतिभद्राणि मदमध्यमिकादयः॥ ४॥

सालूकाकोद्यमालास्या [सालूसाकेद्य इति पाठः] दौर्ज्ञेयाः
पिप्पलायनाः।
माण्डव्याः पाण्डुनगराः सौग्रीवाद्या गुरुग्रहाः॥ ५॥

पारियात्राः कुराष्ट्राश्च यामुनोदुम्बरा अपि।
राज्याह्वा उज्जिहानाश्च कालकोटिकमाथुराः॥ ६॥

पाञ्चाला धर्मारण्याश्च तथैवोत्तरदक्षिणाः।
पाञ्चालकाः कुरुक्षेत्रास्तथा सारस्वता जनाः॥ ७॥

अवन्तीस्यन्दनश्रेणीकुन्तिपाञ्चनदेरितैः।
स्पन्दमाना विद्रवन्ती निपपात महाभृगौ॥ ८॥

24701 एते चान्ये च रणे भस्मत्वमागता इति यदुक्तं तत्प्रकारमेव
24702 जनपदनामभिर्विभज्यासर्गसमाप्तेराचष्टे - अवन्तीत्यादिना | अवन्ती उज्जयिनी
24703 मालवेषु प्रसिद्धा तत्रत्यानां स्यन्दनश्रेणी रथपङ्क्तिः कुन्तिदेशस्थानां
24704 पाञ्चनदानां च ईरितैह् प्रेरणैः | युद्धरभसैरिति यावत् | ईरितैः क्षिप्तैः
24705 शस्त्रैरिति वा | स्पन्दमाना भयात्कम्पमाना द्रवन्ती पलायमाना महति
24706 भृगौ गिरिप्रपाते निपपात | एवमुत्तरत्रापि प्रथमान्तदेशवाचिवाच्यानां
24707 तृतीयान्तदेशवाचिवाच्यैः पराजयो बोध्यः || ८ ||
24708
24709 कोशब्रह्मावसानाश्च च्छिन्ना [छिन्नाः शस्त्र इति पाठः]
24710 वस्त्रवतीजनैः |
24711 भूमौ निपतिताः सन्तो मिलिता मत्तवारणैः || ९ ||
24712
24713 मिलिताः संगताः | विमर्दिता इति यावत् || ९ ||
24714
24715 शूरा दाशपुराः शस्त्रनिकृत्तोदरकन्धराः |
24716 बाणक्षितिभिराक्रम्य योजिता योजने ह्रदे || १० ||
24717
24718 बाणक्षितिभिर्बाणभूमिष्ठैः | तद्देश्यैरिति यावत् | आक्रम्य पराजित्यानुधाव्य
24719 योजने पलायिता दैवात्प्राप्ते ह्रदे योजिता निमज्जिताः || १० ||
24720
24721 प्। २१९)
24722
24723 दीर्णोदरविनिर्यातस्वान्त्रतन्त्रीनियन्त्रिताः |
24724 शान्तिकाः शान्तसंचाराः पिशाच्चैश्चर्विता निशि || ११ ||
24725
24726 नियन्त्रिता निरुद्धा अत एव शान्तसंचाराः || ११ ||
24727
24728 उद्रवैर्भद्रगिरिभिः संग्रामाध्वरदीक्षितैः |
24729 क्षोणिगर्तेषु निक्षिप्ता मरगाः कमठा इव || १२ ||
24730
24731 उत् उत्कृष्टो द्रवो वेगो रवो ध्वनिर्वा येषां तैः | क्षोणिगर्तेषु पल्वलादिषु || १२
24732 | |
24733
24734 प्रद्रुता विद्रवद्रक्ता विद्रावितमहारयः |
24735 दण्डिकास्थानिलोद्धूता हैहयैर्हरिणा इव || १३ ||
24736
24737 दण्डिका नगरी तत्स्थाः | अनिलोद्धूता इति हरिणविशेषणम् | संधिरार्षः |
24738 हैहयैर्विद्राविता इत्यर्थाद्गम्यते | हरिणा वातप्रम्यः || १३ ||
24739
24740 दन्तिदन्तविनिर्भिन्ना ददा दलितारयः |
24741 नीता रक्तमहानद्या द्रुमाणां पल्लवा इव || १४ ||
24742
24743 नाराचैश्चर्विताश्चीना जीर्णा जर्जरजीविताः |
24744 जहुर्जलनिधौ देहान्भारभूतानिव स्थितान् || १५ ||
24745
24746 कर्णाटसुभटोड्डीनकुन्ताकलितकन्धराः |
24747 भग्ना नलदशूराश्च तारकानिकरा इव || १६ ||
24748
24749 उड्डीनकुन्तैराकलिता आच्छिन्नाः कंधराः कण्ठा येषाम् | भग्ना विशीर्णाः
24750 || १६ ||
24751
24752 करीन्द्रमकरव्यूहरंहःसंहतहेतयः |

24753 केशाकेशिकृतारम्भा विनेदुर्दाशकाः शकाः ॥ १७ ॥
24754
24755 दाशकाः शकाश्च युध्यमाना दैवात्करीन्द्रैर्मकरव्यूहेनेव रंहसा
24756 संहतहेतयो विनाशितायुधाः केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं
24757 केशाकेशि तदर्थं कृतारम्भाः सन्तो विनेदुः ॥ १७ ॥
24758
24759 दशार्णाः पाशनिर्मुक्तशृङ्खला जालभीरवः ।
24760 निलीना रक्तजम्बाले वैतसास्तिमयो यथा ॥ १८ ॥
24761
24762 पाशदेशीयैर्निर्मुक्तेभ्यः शृङ्खलाजालेभ्यो भीरवः । जम्बाले पङ्के ।
24763 वैतसा वेतसमूलाश्रयास्तिमयो मत्स्यभेदाः ॥ १८ ॥
24764
24765 गुर्जरानीकनाशेन गुर्जरीकेशलुञ्चनम् ।
24766 विहितं तङ्गणोत्तुङ्गनासिशङ्कुशतै रणे ॥ १९ ॥
24767
24768 तङ्गणानां उत् ऊर्ध्व तुङ्गनमुच्छलनं येषां तथाविधैरसिभिः
24769 शङ्कुशतैश्च विहितं कारितम् ॥ १९ ॥
24770
24771 सिषिचुः शस्त्रकर्णौघाद्बिन्दुभ्यो निगडा गुहान् ।
24772 शरधारावनानीव वीरहेतिप्रभाम्बुदाः ॥ २० ॥
24773
24774 शस्त्रकर्णानां कर्णवदूर्ध्वीकृतशस्त्रत्वात्तथा
24775 प्रसिद्धानामोघात्संघान्निर्गता वीरहेतिप्रभाविद्युद्भिरम्बुदायमाना
24776 निगडा जानपदा गुहान् जानपदान्प्रति शरधाराः सिषुचुरक्षरन् । यथा
24777 वीरहेतिसदृशप्रभा अम्बुदाः स्वबिन्दुभ्यो हेतुभ्यो वनानि सिंचन्ति तद्वत् ॥ २०
24778 । ।
24779
24780 भुशुण्डीमण्डलोद्द्योतश्यामार्कोत्पातभीरुषु ।
24781 आभीरेष्वरयः पेतुर्गोगणा हरितेष्विव ॥ २१ ॥
24782
24783 भुशुण्डीमण्डलानामुद्द्योतैः श्यामो नीलीकृतौ योऽर्कः सूर्यः
24784 भुशुण्डीमण्डललक्षणो वा उद्द्योतेन श्यामोऽर्कस्तल्लक्षणेनोत्पातेन ।
24785 उक्तंच - यदि चन्द्र इवादित्यः सच्छिद्रो रश्मिमण्डलः ।
24786 कृष्णरक्तान्तपर्यन्तस्तज्जनक्षयलक्षणम् ॥ इति ॥ २१ ॥
24787
24788 कान्तकाञ्चनकान्तासीत्ताम्रसंग्रामवाहिनी ।
24789 भुता गौडभटेनाङ्ग नखकेशनिकर्षणैः ॥ २२ ॥
24790
24791 ताम्रा यवनभेदास्तेषां संग्रामोद्युक्ता वाहिनी सैव नायिका गौडभटेन
24792 नायकेन भुक्ता उपभुक्ता । अङ्गेति रामसंबोधनम् ॥ २२ ॥
24793
24794 रणे नगनयासंख्यकवच्चक्रनिकृन्तनैः ।
24795 तङ्गणाः कणशः कीर्णाः कङ्कगृध्रेषुभासकैः ॥ २३ ॥
24796
24797 नगान्वृक्षशैलानपि नयन्त्यपाकुर्वन्ति तथाविधैरनन्तैह्
24798 कवद्भिर्ध्वनद्भिश्चक्रैर्निकृन्तनैश्छेदनैः । भासकैर्जानपदैः ॥ २३ ॥
24799
24800 लगुडालोडनोड्डीनं गौडं गुडुगुडारवम् ।
24801 श्रुत्वा गान्धारगावोऽग्रे दुद्रुवुर्द्रविडा इव ॥ २४ ॥
24802
24803 लगुडानामालोडनेन भ्रमणेनोपलक्षितमुड्डीनमुद्गतं
24804 गौडभटसंबन्धि गुडुगुडारवमव्यक्तभाषणध्वनिम् । गान्धारा गाव

इवेत्युपमितसमासः। टजभावश्छान्दसः॥ २४॥

आकाशगार्णवप्रख्यो वहच्छककदम्बकः।
अकरोत्पारसीकानां घननैशतमोभ्रमम्॥ २५॥

वहतां नदीवत्पर्वतेभ्योऽवतरतां शकानां कदम्बकः स्तोमः। प्रायः
शका नीलाम्बरा इति गम्यते। पारसीकास्तु धवलाम्बरा इति॥ २५॥

मन्दराहननोड्डीनस्वच्छक्षीरार्णवोदरे।
वनानीवायुधान्यासञ्छत्त्रप्रालेयसानुनि॥ २६॥

अत एवाह - मन्दरेति। तत्र युध्यतामायुधानि क्षीरार्णवोदरे मन्दरस्य
वनानीव प्रेक्षकाणां तु प्रालेयाचलसानुनि तद्वनानीवेति बोध्यम्॥ २६॥

यदम्बुदैरिवोड्डीनं शस्त्रवृन्दैर्नभोङ्गणे।
तद्दृष्टं वीचिवलनैर्लोलैः प्लुतमिवार्णवे॥ २७॥

उड्डीनमिति भावे क्तः। ल्वादिभ्य इति नत्वम्। वलनैः
संवलनैर्वीच्यन्तरसंवलितवीचिभिरिति यावत्।
भूमिष्ठदृष्ट्याम्बुदोड्डीनमिव दृष्टमपि नभश्चरैर्वीचिप्लवनमिव
दृष्टमिति भावः॥ २७॥

शतचन्द्रं सितच्छत्रैः शरैः शलभनिर्भरम्।
शक्तिभिः किल नीरन्ध्रं दृष्टमाकाशकाननम्॥ २८॥

शलभैः पतङ्गैर्निर्भरं भृशं व्याप्तम्। नीरन्ध्रं निरवकाशम्॥ २८
। ।

वीरासवसमाक्रन्दकारिणः केकयैः कृताः।
कङ्कैः कङ्ककुलाक्रान्तव्योमोद्धूलितमस्तकाः॥ २९॥

कृताः शत्रव इति देहलीदीपन्यायेनोभयत्र शेषः॥ २९॥

किरातसैन्यकन्यानां कामं कलकलारवैः।
अङ्गैरनङ्गतां नीत्वा भैरवैरिव गर्जितम् [गर्जितैः इति
पाठः]॥ ३०॥

किरातसैन्यान्येव कन्यास्तासाम्। अङ्गैर्जनपदैः। अनङ्गतां विदेहतां
मन्मथोद्रेकं च॥ ३०॥

काशैस्तद्देहकाः क्रांता अदृश्यैर्मायया खगैः।
निर्धूतपक्षैः क्षुभितैः पवनैरिव पांसवः॥ ३१॥

काशैः सामुद्रैर्नरभेदैः। मायया खगैः पक्षिभूतैः॥ ३१॥

उन्मत्ताः सुविनिर्धूतास्त्यक्तहेतिरणाम्बराः।
नार्मदा नर्मनिर्मातृ ननृतुर्जहसुर्जगुः॥ ३२॥

उन्मत्ता युद्धोन्मत्ताः। नर्म लीला तन्निर्मातृ इति क्रियाविशेषणम्॥ ३२॥

प्। २२०)

प्रक्कणत्किंकिणीजालं शक्तिवर्षमुपागतम् ।
साल्वबाणानिलोद्भूतमगमत्पृषदाकृति ॥ ३३ ॥

पृषदाकृतिं बिन्द्वाकारम् । विशीर्णतामिति यावत् ॥ ३३ ॥

शैब्यास्तु खण्डिताः कौन्तैर्भ्रमत्कुन्तैर्विघट्टिताः ।
शवीभूता दिवं नीता दृष्टा विद्याधरा इव ॥ ३४ ॥

कौन्तैः कुन्तिदेशजैः ॥ ३४ ॥

धराधरणधर्मिण्या धीरया हीनसेनया ।
लुण्ठिताः पाण्डुनगराश्चलनोल्लासमात्रतः ॥ ३५ ॥

धराया युद्धभूमेर्धरणमाक्रमणं तद्धर्मिण्या अहीना
जानपदास्तेषां सेनया ॥ ३५ ॥

तं देहकाः पाञ्चनदैर्दलिता मत्तकाशिभिः ।
कुन्तदन्तद्रुमोद्दामा नगा इव मतङ्गजैः ॥ ३६ ॥

कुन्तैर्गजदन्तैर्द्रुमैश्च प्रहरणैरुद्दामा युद्धदक्षाः । नगा वृक्षाः ॥
३६ ॥

ब्रह्मावत्सनका नीपैश्चक्रैः कृत्ता गता महीम् ।
सहयाः क्रकचोत्कृत्ता वृक्षाः कुसुमिता इव ॥ ३७ ॥

ब्रह्मावत्सनका जानपदा नीपैर्जानपदैः ॥ ३७ ॥

श्वेतकाकाननं लूनं कुठारैर्जठरेरितैः ।
एतद्ददाह पार्श्वस्थो भद्रेशः शरवह्निना ॥ ३८ ॥

श्वेतकाकानां जानपदानामाननं मुखं शिर इति यावत् । जठरैर्जानपदैः
। एतज्जठरबलम् ॥ ३८ ॥

काष्ठयोधे निरालानं मग्ना जीर्णा मतङ्गजाः ।
लयमाजग्मुरायुद्धमिद्धेग्नाविन्धनं यथा ॥ ३९ ॥

काष्ठयोधलक्षणपङ्केषु निरालनं विनैव बन्धनस्तम्भं मग्नाः सन्तो
जीर्णा मतङ्गदेशजा एव श्लेषाद्गजाः ॥ ३९ ॥

मित्रगर्तास्त्रिगर्तात्ता भ्रमित्वोर्ध्वं तृणोपमम् ।
विविशुर्व्यस्तमूर्धानः पातालान्तं पलायितुम् ॥ ४० ॥

त्रिगर्तैरात्ता गृहीताः ॥ ४० ॥

मन्दानिलचलाम्भोधिभासुरे मागधे बले ।
निर्मग्ना वनिला मन्दाः पङ्के जीर्णगजा इव ॥ ४१ ॥

वनिला जानपदाः ॥ ४१ ॥

चेदयश्चेतनां जहुस्तङ्गणानां रणाङ्गणे ।
पुष्पाणां पथि शीर्णानां सौकुमार्यमिवातपाः ॥ ४२ ॥

24909 चेतनां विवेकबुद्धिं जीवं वा || ४२ ||
24910
24911 कौसलाः पौरवारावमसहन्तोऽन्तका इव |
24912 तैरुन्मुक्तगदाप्रासशरशक्त्यतिवृष्टयः || ४३ ||
24913
24914 कौसलाः कोसलदेशजा अन्तका इव निघ्नन्त इति शेषः | तैः पौरवैरुन्मुक्ता
24915 गदादिवृष्टयो येषु तथाविधा बभूवुरित्यपकृष्यते || ४३ ||
24916
24917 बभूवुर्भल्लकृत्ताङ्गाऽविस्मया विद्रुमद्रुमाः |
24918 इवाद्रौ विद्रवन्त्यार्द्रसान्द्रासृक्सूर्यमूर्तयः || ४४ ||
24919
24920 तेषु ये भल्लकृताङ्गा अप्यविस्मयाः परपराक्रमे आश्चर्यबुद्धिरहिताः अत
24921 एवार्द्रसान्द्रासृग्भिर्बालसूर्यसदृशमूर्तयः सन्तः अद्रौ पर्वते
24922 विद्रुमद्रुमाः प्रवालवृक्षा एव विद्रवन्ति परिधावन्तीव बभूवुः || ४४ ||
24923
24924 नाराचौघमहाहेतिमारुताधूतमूर्तयः |
24925 बभ्रमुर्भ्रमरानीकभासुरा जलदा इव || ४५ ||
24926
24927 शरधाराधरा मेघाः शरोर्णापूर्णमेषकाः |
24928 शरपत्रावृता वृक्षा भ्रेमुस्तद्गर्जनागजाः || ४६ ||
24929
24930 तेषां कोसलानां गर्जनोपलक्षिता गजाः शराणां धारोर्णा यत्र |
24931 सदृशकाण्डगरुच्छल्यभागाकीर्णत्वात्क्रमान्मेघमेषवृक्षात्मना
24932 उत्प्रेक्ष्यन्ते || ४६ ||
24933
24934 वनराज्यजराजीर्णाः कन्दाकस्थलजन्तवः [कण्टकस्थल इति
24935 पाठः] |
24936 अत्रुटन्परमाकृष्टाः पेलवा इव तन्तवः || ४७ ||
24937
24938 कन्दाकस्थलोद्भवा जन्तवो मनुष्यहस्त्यादयो वनराज्या
24939 जानपदास्तल्लक्षणया जरया जीर्णा निर्बलीकृताः सन्तः परमाकृष्टाः
24940 पेलवास्तन्तव इवात्रुटन् छिन्नाः || ४७ ||
24941
24942 रथेषु ध्वस्तचक्रेषु निखातेऽमुत्र मूर्धसु |
24943 निपेतुर्जनसंघाता मेघा इव वनाद्रिषु || ४८ ||
24944
24945 निखातगर्ते निरोधाद्रथेषु ध्वस्तचक्रेषु सत्सु अमुत्र अमीषु रथमूर्धसु
24946 प्रहरिष्यन्तः शत्रुजनसंघाता निपेतुः || ४८ ||
24947
24948 शालतालवनं प्राप्य जनतावलनं वनम् |
24949 भुजावकर्तनं चासीदुत्तालं स्थाणुकाननम् || ४९ ||
24950
24951 शालवनं तालवनं च युद्धे परस्परं जनतयोर्जनसमूहयोर्वलनं
24952 मेलनं अत एव वनं महावनत्वेन संपन्नं युद्धस्थानं प्राप्य तत्र
24953 भुजावकर्तनं चकाराच्छिरोवकर्तनं च प्राप्य
24954 यथाक्रममुत्तालमूर्ध्वीभूततालवृक्षप्रायं स्थाणुकाननं चासीत् |
24955 शालानां परितः शाखाच्छेदने तालप्रायता तालानां तु शिरःकर्तने
24956 स्थाणुतैव परिशिष्यत इति युक्तमेव संपन्नमिति भावः || ४९ ||
24957
24958 ननर्दुर्नन्दनोद्यानसुन्दर्यो मत्तयौवनाः |
24959 वनोपवनदेशेषु मेरोर्वीरवराश्रिताः || ५० ||
24960

तावत्तारारवं रेजे सैन्यकाननमुत्तमम् ।
यावन्न परपक्षेण प्राप्तं कल्पानलार्चिषा ॥ ५१ ॥

तारः आरवो यस्मिन् । सैन्यमेव काननम् ॥ ५१ ॥

छिन्नाः पिशाचसंयुक्ता भूतापहृतहेतयः ।
पातयित्वा ययुः कर्णान्दशार्णास्तर्णका इव ॥ ५२ ॥

पिशाचैः पिशाचप्रधानैः कामरूपादिजानपदैः सह युद्धाय संयुक्ता
दशार्णा भूतैरपहृतायुधाः सन्तस्तर्णका इव पलायमानाः पथि
कर्णान्पातयित्वा ययुः । तर्णकपक्षे कर्णपदेन कर्णवदुद्भूतद्वित्रिपत्राणि
गुल्मान्युच्यन्ते ॥ ५२ ॥

जहुर्भग्नेश्वराः कान्तिं तां जिगीषवनौजसा ।
कासयः [काशयः इति पाठः] कमलानीव शुष्कस्रोतस्विनौजसा ॥
५३ ॥

भग्नेश्वरा हतस्वामिकाः । तां जिगीषवनानां जानपदानाम् । शुष्काः
स्रोतस्विनः सरःपूरकनिर्झरा येन तथाविधेन ग्रीष्मौजसा ॥ ५३ ॥

तुषाका मेसलैः [मेखलैः इति पाठः] कीर्णाः
शरशक्त्यसिमुद्गरैः ।
विद्रुता नरकैः क्षिप्ताः कटकच्छलना अपि ॥ ५४ ॥

नरकैर्जानपदैः । क्षिप्ता निरस्ताः कटकच्छलना अपि विद्रुताः पलायिताः ॥ ५४ ॥

प्। २२१)

कौन्तक्षेत्राः प्रस्थवासैः स्थित्वा योधिभिरावृताः ।
गुणा इव खलाक्रान्ता गता व्यक्तमशक्तताम् ॥ ५५ ॥

स्वस्थान एव स्थित्वा योधिभिर्युद्धशीलैर्धीरैरित्यर्थः । आवृताः परिक्षिप्ताः
॥ ५५ ॥

द्विपयो बाहुधानानां क्षणेनादाय मस्तकम् ।
भल्लैः पलाय्याशु गता विलूनकमला इव ॥ ५६ ॥

विलूनानि कमलानि यैस्ते विलूनकमलाः पुरुषा इव ॥ ५६ ॥

मिथः सारस्वता नीत्वा आदिनान्तं कृताजयः ।
पण्डिता इव वादेषु नोद्विग्ना न पराजिताः ॥ ५७ ॥

सारस्वताः सरस्वतीतीरोद्भवा मिथः कृताजयः कृतयुद्धः सन्त
आदिनान्तं दिनावसानावधिं नीत्वा नोद्विग्नाः ॥ ५७ ॥

खर्वगाः खदिताः क्षुद्रा यातुधानैः परावृताः ।
तेजः परममाजग्मुः शान्ताग्नय इवेन्धनैः ॥ ५८ ॥

खदिता विद्राविता अपि यातुधानैर्लङ्कास्थैः सहायैः परावृताः
परावर्तिताः ॥ ५८ ॥

कियदाख्यायत एत-

25013 ज्जिह्वानिचयैः किलालमाकुलितः।
25014 वासुकिरपि वर्णयितुं
25015 न समर्थो रणवरं राम॥ ५९॥
25016
25017 प्रकृतं रणवर्णनमुपसंहरति - क्रियदिति।
25018 जिह्वानिचयैर्द्विसहस्रजिह्वाभिरलमत्यर्थं वर्णयितुमाकुलितो व्यग्रो वासुकिः
25019 शेषोऽपि॥ ५९॥
25020
25021 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे मो० लीलो०
25022 जनपदवर्णनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः॥ ३७॥
25023
25024 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
25025 जनपदवर्णनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः॥ ३७॥
25026
25027 अष्टत्रिंशः सर्गः ३८
25028
25029 श्रीवसिष्ठ उवाच।
25030
25031 एवमत्याकुले युद्धे सास्फोटभयसंकुले।
25032 आदित्ये तमसा वृद्धे चटत्कठिनकङ्कटे॥ १॥
25033
25034 दिनान्ते सेनयोर्युद्धात्परावृत्तौ रणक्षितिः।
25035 पिशाचभीमबीभत्सा विस्तरेणात्र वर्ण्यते॥ १॥
25036
25037 जितकाशिभिः सास्फोटैः पराजितानां भयेन च संकुले। चटति
25038 रुधिरोद्गममावृणोति तथाविधे कठिनकङ्कटे अम्बु तद्रुधिरक्लेदजलं
25039 वहति प्रक्षरति सतीति परेणान्वयः॥ १॥
25040
25041 वहत्यम्बूत्पतन्तीषु पतन्तीष्वश्मवृष्टिषु।
25042 नदीषु क्षेपणाच्छासु वरकेष्वब्जपङ्क्तिषु॥ २॥
25043
25044 क्षेपणपाषाणकरकैरच्छासु शुभ्रास्वश्मवृष्टिष्वेकत्रोत्पतन्तीष्वन्यत्र
25045 पतन्तीषु। नदीष्वब्जपङ्क्तिषु वरकेषु संवरकेषु संकुचन्तीषु सतीषु।
25046 लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः॥ २॥
25047
25048 मिथः फलाग्रकाटोत्थवह्निसीकरिणीषु च।
25049 आयान्तीषु प्रयान्तीषु दूरं शरनदीषु च॥ ३॥
25050
25051 शरफलाग्रयोर्मिथः काटेन संघट्टनेनोत्थैर्वह्निकणैः सीकरिणीषु
25052 शरनदीषु॥ ३॥
25053
25054 वहल्लूनशिरःपद्मचक्रावर्तैस्तरङ्गितैः।
25055 खार्णवे पूरिते हेतिवृन्दमन्दाकिनीगणैः॥ ४॥
25056
25057 वहन्ति प्रवहन्ति लूनशिरांस्येव पद्मानि येषु तथाविधाश्चक्राण्येवावर्ता
25058 येषु तथाविधैर्हेतिवृन्दमन्दाकिनीगणैः खार्णवे आकाशलक्षणे समुद्रे
25059 पूरिते सति॥ ४॥
25060
25061 समीरणरणत्काणशस्त्रपूर्णघनैर्घनैः।
25062 संदेहान्तेषु सिद्धेषु कपिकच्छव्यथाप्रदैः॥ ५॥
25063
25064 समीरणवद्रणत्काणैः शस्त्रैः पूर्णत्वादेव घनैर्निबिडैर्घनैर्मेघैरत

25065 एव वर्षर्त्वारम्भशङ्कया कपीनां कच्छप्रदेशे
25066 शोणतोपचयात्कामव्यथाप्रदैः | मेघान्तरितेषु सिद्धेषु संदिह्यते इति
25067 संदेहः अन्तः प्रलयो यैस्तथाविधेषु सत्सु || ५ ||
25068
25069 अष्टभागदशाशेषप्रतापमधुराकृति |
25070 शस्त्रघातौजसा वीर इवाहस्तनुतां ययौ || ६ ||
25071
25072 शस्त्राघातप्रयुक्तेनौजसा शोणकान्त्या वीरः शूर इव || ६ ||
25073
25074 श्रान्ताश्वेभाः प्रभग्नाश्च हेतिसंघातदीप्तयः |
25075 दिवसेन समं सेना ययुर्मन्दप्रतापताम् || ७ ||
25076
25077 अथसेनाधिनाथाभ्यां विचार्य सहमन्त्रिभिः |
25078 दूताः परस्परं वृत्ता युद्धं संह्रियतामिति || ८ ||
25079
25080 वृत्ताः प्रवर्तिताः || ८ ||
25081
25082 तत्र श्रमवशान्मन्दयन्त्रशस्त्रपराक्रमैः |
25083 रणसंहरणं काले सर्वैरेवोररीकृतम् || ९ ||
25084
25085 मन्दैर्मन्दीकृतैर्यन्त्रशस्त्रपराक्रमैः | बहुव्रीहिर्वा |
25086 संहरणमुपसंहारः || ९ ||
25087
25088 ततो महारथोत्तुङ्गकेतुप्रान्तकृतास्पदम् |
25089 बलयोरारुहोहैक एको योधो ध्रुवो यथा || १० ||
25090
25091 महतो रथस्योत्तुङ्गे केतुप्रान्ते कृतास्पदं कृताधारं
25092 दीर्घवंशस्तम्भद्वयमिति शेषः | नन्वेक एक इति द्विर्वचनं
25093 चेद्वीप्साविवक्षायाम् | एकं बहुव्रीहिवदिति बहुव्रीहिवद्भावे एकैक इति स्यात्
25094 तदविवक्षायां तु सरूपैकशेषः स्यादिति चेन्नात्र वीप्सा |
25095 व्याप्यानेकविवक्षाभावात् | नाप्येकशेषः | सह विवक्षाभावात् |
25096 संख्यावाच्येकशब्दस्य द्विवचनानर्हत्वादेकवचनेन सेनयोः
25097 पुरुषभेदप्रत्यायनायोगाच्च | तस्मात्परस्परानपेक्षयोरेव
25098 पुरुषयोस्तन्त्रेणारोहणक्रियासंबन्धविवक्षणान्न कश्चिद्दोष इति || १० ||
25099
25100 सोंऽशुकं भ्रामयामास सर्वदिङ्मण्डले सितम् |
25101 श्यामेव दीर्घशुद्धांशुं युद्धं संह्रियतामिति || ११ ||
25102
25103 श्यामा रात्रिरंशुभिर्दीर्घशुद्धांशुं चन्द्रमिव || ११ ||
25104
25105 ततो दुन्दुभयो नेदुः प्रतिध्वनितदिङ्मुखाः |
25106 महाप्रलयसंशान्तौ पुष्करावर्तका इव || १२ ||
25107
25108 शरादिहेतिसरितो विस्तीर्णे गगने स्थिते |
25109 प्रवृत्तः सुखमागन्तुं सरसः सरितो यथा || १३ ||
25110
25111 सुखमप्रतिबन्धमागन्तुं पतितुम् | सरसो मानसादेः सरितः सरय्वादयो
25112 यथा || १३ ||
25113
25114 प। २२२)
25115
25116 योधदोर्द्रुमसंचारस्तनुतामाययौ शनैः |

25117 भूकम्पान्ते वनस्पन्द इवाभ्रान्त इवार्णवः ॥ १४ ॥
25118
25119 अभ्रान्ते शरदि ॥ १४ ॥
25120
25121 विनिर्गन्तुं प्रववृते रणादथ बलद्वय।
25122 वारिपूरश्चतुर्दिक्षु प्रलयैकार्णवादिव ॥ १४ ॥
25123
25124 वारिपूर इति। अर्थात्प्रलयान्ते इति गम्यते ॥ १५ ॥
25125
25126 उत्क्षिप्तमन्दरक्षीरसमुद्रवदनाकुलम्।
25127 सैन्यं प्रशाम्यदावर्तं शनैः साम्यमुपाययौ ॥ १६ ॥
25128
25129 उत्क्षिप्तो बहिर्निष्कासितो मन्दरो यस्मात्तथाविधक्षीरसमुद्रवत्।
25130 साम्यमव्याकुलताम् ॥ १६ ॥
25131
25132 क्रमेणासीन्मुहूर्तेन विकटोदरभीषणम्।
25133 अगस्त्यपीतार्णववच्छून्यमेव रणाङ्गणम् ॥ १७ ॥
25134
25135 जननिर्गमनक्रमेण। विकटा पूतनेश्वरी तस्या उदरमिव भीषणम् ॥ १७ ॥
25136
25137 शवसन्ततिसंपूर्णं वहद्रक्तनदाकुलम्।
25138 परिकूजनझङ्कारपूर्णझिल्लिवनोपमम् [झिल्ली इति पाठः] ॥ १८ ॥
25139
25140 झिल्लयो वनपतङ्गभेदाः ॥ १८ ॥
25141
25142 बहद्रक्तसरित्स्रोतस्तरङ्गारवघर्घरम्।
25143 साक्रन्दार्धमृताहूतसप्राणव्यग्रमानवम् ॥ १९ ॥
25144
25145 मृतार्धमृतदेहौघसृतासृक्प्लुतनिर्झरम्।
25146 सजीवनरपृष्ठस्थशवस्पन्दनभ्रान्तिदम् ॥ २० ॥
25147
25148 शवानां स्पन्दनेन जीवनभ्रान्तिदम् ॥ २० ॥
25149
25150 करीन्द्रशवराश्यग्रविश्रान्ताम्बुदखण्डकम्।
25151 विशीर्णरथसंघातं वातच्छिन्नमहावनम् ॥ २१ ॥
25152
25153 शवराशीनामग्रेषु शिखरेषु विश्रान्ता अम्बुदखण्डा यत्रेत्यतिशयोक्तिः।
25154 वातच्छिन्नमहावनमिवेति शेषः ॥ २१ ॥
25155
25156 वहद्रक्तनदीरंहःप्रोह्यमानहयद्विपम्।
25157 शरशक्त्यृष्टिमुसलगदाप्रासासिसंकुलम् ॥ २२ ॥
25158
25159 पर्याणावनसंनाहकवचावृतभूतलम्।
25160 केतुचामरपट्टौघगुप्तं शवशरीरकम् ॥ २३ ॥
25161
25162 पर्याणैः पल्याणैरवनैरङ्गरक्षकैश्चर्मादिभिः सन्नाहैः
25163 कवचैश्चावृतं भूतलं यत्र गुप्तमाच्छन्नं शवशरीरकं यत्र ॥ २३ ॥
25164
25165 फणास्फुटकतूणीरकुञ्जकूजत्समीरणम्।
25166 शवराशिपलालौघतल्पसुप्तपिशाचकम् ॥ २४ ॥
25167
25168 फणावदुच्छ्रिताग्रेष्वास्फुटकेषु छिद्रीकृतेषु तूणीरेषु कीचककुञ्जेष्विव

25169 कूजन्समीरणो वायुर्यत्र ॥ २४ ॥
25170

25171 मौलिहाराङ्गदद्योतशक्रचापवनावृतम् ।
25172 श्वशृगालकराकृष्टसान्द्रान्त्रादीर्घरज्जुअकम् ॥ २५ ॥
25173

25174 मौलिना ह्यन्त इति मौलिहाराश्चूडामणयः अङ्गदानि च तेषां द्योतैः
25175 शक्रचापानां वनेन समूहेनेवावृतं व्याप्तम् ॥ २५ ॥
25176

25177 रक्तक्षेत्रक्वणत्किंचिच्छेषजीवनृदन्तुरम् ।
25178 रक्तकर्दमनिर्मग्नसजीवनरदर्दुरम् ॥ २६ ॥
25179

25180 रक्तपूर्णे क्षेत्रे क्वणन्तो घर्घरस्वरेण कूजन्तो नृदन्तुरा उद्घाटितदन्ताः
25181 पुरुषा यत्र । सजीवनरा एव दर्दुरा भेका यत्र ॥ २६ ॥
25182

25183 वराङ्गकवचप्रख्यनिर्गताक्षिशतोच्चयम् ।
25184 वहद्भुजोरुकाष्ठौघघोररक्तसरिच्छतम् ॥ २७ ॥
25185

25186 वराङ्गकवचं चित्रकञ्चुकम् ॥ २७ ॥
25187

25188 साक्रन्दबन्धुवलितं मृतार्धमृतमानवम् ।
25189 शरायुधरथाश्वेभपर्याणासंवरान्तरम् ॥ २८ ॥
25190

25191 पर्याणान्तैरासंवरमाच्छन्नमन्तरं मध्यं यस्य ॥ २८ ॥
25192

25193 नृत्यत्कबन्धदोर्दण्डमण्डलानमिताम्बरम् ।
25194 मदमेदोवसागन्धपीडार्द्रघ्राणकोटरम् ॥ २९ ॥
25195

25196 आनमितमुच्छ्रयादधरीकृतमिति यावत् ॥ २९ ॥
25197

25198 उत्ताल्वर्धमृतेभाश्ववार्यमाणाल्पजीवितम् [मार्थमाण इति
25199 पाठः] ।
25200 वहद्रक्तनदीवीचिप्रहारहतदुन्दुभि ॥ ३० ॥
25201

25202 उत्तालुभिरूर्ध्वीकृततालुभिः ॥ ३० ॥
25203

25204 उह्यमानमृतेभाश्वमकरासृक्सरिच्छतम् ।
25205 म्रियमाणनरानीकफूत्कृतासृक्प्रणालिकम् ॥ ३१ ॥
25206

25207 फुत्कृता फुत्कारेण निरस्यमाना मुखप्रदेशप्रसृता असृक्प्रणालिका
25208 यत्र ॥ ३१ ॥
25209

25210 स्वल्पजीवशरापूर्णमुखढक्कान्वितस्वनम् ।
25211 पिण्डभार्यावसागन्धवातान्तोत्पीठलोहितम् ॥ ३२ ॥
25212

25213 स्वल्पजीवैः शरापूर्णमुखढक्कैश्च नरैरन्विता निबद्धा आक्रन्दस्वना
25214 यत्र । अति अदि बन्धने । वामकुक्षिस्थो मांसग्रन्थिविशेषः पिण्डभार्येत्युच्यते
25215 । तस्या वसायाश्च गन्धेनोपलक्षितं वातान्तेन वायुसंस्पर्शेन उत्पीठमिव
25216 घनीभूतं लोहितं यत्र ॥ ३२ ॥
25217

25218 उन्नासार्धमृतेभेन्द्रकराक्रान्तकबन्धकम् ।
25219 निरधिष्ठितहस्त्यश्वपातितोच्चकबन्धकम् ॥ ३३ ॥
25220

25221 सादिमरणान्निरधिष्ठितैरनियन्त्रितैः ॥ ३३ ॥
25222
25223 रुदत्क्रन्दत्परिभ्रष्टश्वक्षुब्धासृगुद्धति ।
25224 मृतभर्तृगले शस्त्रत्यक्तप्राणकुलाङ्गनम् ॥ ३४ ॥
25225
25226 रुदद्भिः क्रन्दद्भिः परिभ्रष्टैः पतद्भिः शवैश्च क्षुब्धा
25227 असृगुद्धतिर्लोहितोच्छलनं यत्र । मृतस्य भर्तुर्गले आलिङ्ग्येति शेषः ।
25228 दैवोपनीतेन शस्त्राघातेन त्यक्तप्राणा कुलाङ्गना यत्र । बुद्धिपूर्वकं
25229 शस्त्रघातेन भर्तृसहगमनं तु न शास्त्रार्थः ॥ ३४ ॥
25230
25231 सेनोत्क्रान्तततक्।इप्रबहुपान्थपरीक्षणम् ।
25232 शवहारकराकृष्टसप्राणानुचराकुलम् ॥ ३५ ॥
25233
25234 संस्कार्यशवानयनाय स्वाम्याज्ञप्तायाः शिबिरनिविष्टसेनायाः
25235 सकाशादुत्क्रान्तैर्निर्गतैः प्रत्येकं रणभूप्रवेशभीरुत्वात्ततैः संततैः
25236 क्षिप्रैः शीघ्रप्रवृत्तैर्बहुभिः पान्थैः कृतंस्वस्वजनशवपरीक्षणं
25237 यत्र । शवान् हरन्तीति शवहारास्तेषां स्वाभिलषितशवान्वेषणत्वरया
25238 कराकुष्टसप्राणनरैरनुचरैर्भृत्यैराकुलम् ॥ ३५ ॥
25239
25240 केशशैवालवक्राब्जचक्रावर्तनदीशतम् ।
25241 तरत्तुङ्गतरङ्गाढ्यवहद्रक्तमहानदम् ॥ ३६ ॥
25242
25243 केशाः शैवालानि वक्राण्यब्जानि चक्राण्यावर्ता येषु तथाविधं
25244 रक्तनदीशतं यत्र ॥ ३६ ॥
25245
25246 अङ्गलग्नायुधोद्धारव्यग्रार्धमृतमानवम् ।
25247 विदेशमृतसाक्रन्दहुताङ्गगजवाजिनम् ॥ ३७ ॥
25248
25249 विदेशे मृतानां शोकात्साक्रन्दं हुता दत्तास्तदङ्गभूषणादयो गजा
25250 वाजिनश्च यत्र । क्लीबे सुब्लुक् छान्दसः ॥ ३७ ॥
25251
25252 प्। २२३)
25253
25254 प्राणान्तस्मृतपुत्रेष्टमातृदेवपराभिधम् ।
25255 हाहाहीहीतिकथितमर्मच्छेदनवेदनम् ॥ ३८ ॥
25256
25257 परोऽन्यः परमेश्वरो वा । तेषां अभिधा नामानि ॥ ३८ ॥
25258
25259 म्रियमाणमथौजिष्ठद्विष्टप्रारब्धसंचयम् ।
25260 दन्तियुद्धासमर्थाग्रमृतदेहेष्टदैवतम् ॥ ३९ ॥
25261
25262 पराक्रममकृत्वैव
25263 म्रियमाणैर्मथैर्देवोन्मथितैरोजिष्ठैर्बलवत्तरैर्द्विष्टो निन्दितः
25264 स्वप्रारब्धकर्मसंचयो यत्र । दन्तियुद्धेष्वसमर्थैर्दन्त्यग्रे
25265 मृतप्रायदेहैर्विमर्दभयादिष्टानि प्रार्थितानि दैवतानि यत्र ॥ ३९ ॥
25266
25267 म्रियमाणमहावज्ञाशूराश्रितपलायनम् ।
25268 अशङ्कितासृगावर्तभीमास्पदगमोत्सुकम् ॥ ४० ॥
25269
25270 म्रियमाणेषु महत्या पादाघाताद्यवज्ञया अपराधेन अशूरैराश्रितं
25271 पलायनं यत्र । अत एवाशङ्किता निःशङ्का असृगावर्तभयानकस्थानेष्वपि
25272 गमनोत्सुका गमनोन्मुखा यत्र ॥ ४० ॥

25273
25274 मर्मच्छेदशराघातव्यथाविदितदुष्कृति।
25275 कबन्धबन्धप्रारब्धवेतालवदनाक्रमम्॥ ४१॥
25276
25277 मर्मच्छेदिन्या शराघातव्यथया विदितानुमिता जन्मान्तरस्वदुष्कृतिर्यत्र।
25278 पलायमानकबन्धानां बन्धनेन रुधिरपानाय प्रारब्धा
25279 वेतालवदनाक्रमा यत्र॥ ४१॥
25280
25281 उह्यमानध्वजच्छत्रचारुचामरपङ्कजम्।
25282 किरत्संध्यारुणं दिक्षु तेजस्कं रक्तपङ्कजम्॥ ४२॥
25283
25284 रक्तह्रदेषूह्यमानानि ध्वजच्छत्रचामराणि पङ्कजानि सिताम्भोजानि यत्र।
25285 रक्तह्रदेषु संध्यारागप्रतिफलनादरुणं तजस्कं तेजःसमूहलक्षणं
25286 रक्तपङ्कजं कोकनदं दिक्षु किरत् विक्षिपत्॥ ४२॥
25287
25288 रथचक्रधरावर्तं रक्तार्णवमिवाष्टमम्।
25289 पताकाफेनपुञ्जाढ्यं चारुचामरबुद्बुदम्॥ ४३॥
25290
25291 रथास्तच्चक्राणि च क्रमाद्धराः पर्वता आवर्ताश्च यत्र तथाविधाम्।
25292 प्रसिद्धार्णवसप्तकाधिक्यादष्टमं रक्तार्णवमिव स्थितम्॥ ४३॥
25293
25294 विपर्यस्तरथं भूमिपङ्कमग्नपुरोपमम्।
25295 उत्पातवातनिर्धूतद्रुमं वनमिवाततम्॥ ४४॥
25296
25297 कल्पदग्धजगत्प्रख्यं मुनिपीतार्णवोपमम्।
25298 अतिवृष्टिहतं देशमिव प्रोज्झितमानवम्॥ ४५॥
25299
25300 हतो देश इति प्रथमान्तपाठश्छान्दसः॥ ४५॥
25301
25302 कलापकुन्तवलितं भुशुण्डीमण्डलाकुलम्।
25303 मत्तनागशताकारशवतोमरमुद्गरम्॥ ४६॥
25304
25305 कलापैर्भूषणैः शरैश्च वलितं व्याप्तम्। नागा गजास्तदाकाराः शवाः
25306 नागा सर्पास्तदाकारास्तोमरमुद्गराश्च यत्र॥ ४६॥
25307
25308 शिलाशिखरसंजाततालजालमिवाततम्।
25309 तरद्रक्तनदीतीरजातकुन्तोन्नतद्रुमम्॥ ४७॥
25310
25311 पूर्वार्धोक्तार्थे उत्तरार्धोक्तोऽर्थो हेतुः॥ ४७॥
25312
25313 नागांसस्यूतहेत्योघवृक्षांशुकुसुमाकुलम्।
25314 कङ्ककृष्टान्त्ररसनावृन्दजालकिताम्बरम्॥ ४८॥
25315
25316 नागानां गजानामङ्गेषु स्यूताः प्रोता हेत्योघा एव वृक्षास्तेषामंशवः
25317 किरणास्तल्लक्षणैः कुसुमैराकुलम्। जालकितं संजातजालकमिव कृतम्॥ ४८॥
25318
25319 असृक्सरित्तीरजातकुन्तोन्नतवनद्रुमम्।
25320 असृक्सरोवरोर्ध्वस्थपताकानलिनीगणम्॥ ४९॥
25321
25322 रक्तकर्दमनिर्मग्ननराहूतसुहृज्जनम्।
25323 करीन्द्रकुणपापातनिर्यद्भग्नजनेक्षितम् [तिर्यग्भग्न इति
25324 पाठः]॥ ५०॥

25325
25326 करीन्द्राणां कुणपेभ्यः शवेभ्य
25327 आपातनिर्यद्भिरीषन्निर्गतैर्भग्नकट्यादिजनैरीक्षितम् ॥ ५० ॥
25328
25329 हेतिलूनलतैर्वृक्षैः संदिग्धार्धकबन्धकम् ।
25330 असृङ्नदीवहद्धस्तिकटकर्पटनौगणम् ॥ ५१ ॥
25331
25332 असृङ्नदीषु वहन्तः प्लवमाना हस्तिनां कटा गण्डाः कर्पटानि
25333 पल्याणवस्त्राणि च नौगाणा औकासमूहा यत्र ॥ ५१ ॥
25334
25335 रक्तस्रोतःस्फुरच्छुक्लवस्त्रडिण्डीरपिण्डकम् ।
25336 संचारनियतक्षिप्रभृत्यविच्छिन्नमानवम् ॥ ५२ ॥
25337
25338 डिण्डीरः फेनः । संचाराय नियतैराज्ञप्तैः क्षिप्रैः
25339 शीघ्रकारिभिर्भृत्यैर्विच्छिन्ना विवेचिताः ॥ ५२ ॥
25340
25341 इतश्चेतश्च निपतत्कबन्धरवदानवम् [नवदानवं इति पाठः]
25342 ।
25343 ऊर्ध्वस्थूलाक्षचक्रौघच्छिन्नसैन्यद्रवज्जनम् ॥ ५३ ॥
25344
25345 ऊर्ध्वीभूतैः स्थूलाक्षैर्बृहच्छिद्रैश्चक्रौघैः ॥ ५३ ॥
25346
25347 रक्तनिःस्वनभाङ्कारफेत्कारार्धमृतारवम् ।
25348 शिलामुखललद्रक्तधाराधूतरजःखगम् ॥ ५४ ॥
25349
25350 रक्तनिःस्वनसहिता भाङ्कारफेत्काररूपा अर्धमृतप्राण्यारवा यत्र ।
25351 शिलामुखेषु ललन्त्याः स्रवन्त्या रक्तधारायाः पानाय निरालम्बेन
25352 पक्षविधूननेनोद्धूतरजसः कङ्कादिखगा यत्र ॥ ५४ ॥
25353
25354 सुतालोत्तालवेतालतालताण्डवसंकटम् ।
25355 पर्यस्तरथदार्वन्तरर्धन्तरितसद्भटम् ॥ ५५ ॥
25356
25357 सद्भटा जीवद्भटाः ॥ ५५ ॥
25358
25359 अन्तस्थसज्जीवभटस्पन्दिस्पन्दनभीतिदम् ।
25360 रक्तकर्दमपूर्णास्यकिंचिज्जीवकृपाच्छवम् ॥ ५६ ॥
25361
25362 किंचिज्जीवत्वात्कृपां अन्ततः प्राप्नुवन्तः शवा यत्र ॥ ५६ ॥
25363
25364 किंचिज्जिवनरोद्ग्रीवदुःखदृष्टश्ववायसम् ।
25365 एकामिषोत्कक्रव्यादयुद्धकोलाहलाकुलम् ।
25366 एकामिषार्थयुद्धेहामृतक्रव्यादसंकुलम् ॥ ५७ ॥
25367
25368 युद्धेहाभिर्युद्धचेष्टाभिः ॥ ५७ ॥
25369
25370 विवृत्तासंख्याश्वद्विरदपुरुषाधीश्वररथ-
25371 प्रकृत्तोष्ट्रग्रीवाप्रसृतरुधिरोद्गारसुसरित् ।
25372 रणोद्यानं मृत्योस्तदभवदशुष्कायुधलतं
25373 सशैलं कल्पान्ते जगदिव विपर्यस्तमखिलम् ॥ ५८ ॥
25374
25375 विशेषेण वृत्तानां मृतानां परिवर्तितानां चासंख्यानामश्वादीनां
25376 प्रकृत्ताभ्यश्छिन्नाभ्य उष्ट्रग्रीवाभ्यश्च प्रसृता रुधिरोद्गारैः

25377 शोभनाः सरितो यत्र। अशुष्का रक्तसेकपल्लविता आयुधलता यत्र तथाविधं
25378 रणभूमिलक्षणं मृत्योरुद्यानमुपवनमासीत्॥ ५८॥
25379
25380 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो॰
25381 आहववर्णनं नामाष्टत्रिंशः सर्गः॥ ३८॥
25382
25383 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे आहववर्णनं
25384 नामाष्टत्रिंशः सर्गः॥ ३८॥
25385
25386
25387 एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९
25388
25389 श्रीवसिष्ठ उवाच।
25390
25391 अथ वीर इवारक्तः कालेनास्तमितो रविः।
25392 अस्त्रतेजःपरिम्लानप्रतापोऽब्धौ समुज्झितः॥ १॥
25393
25394 सूर्यस्यास्तमयः संध्या रक्षोवेतालसंकुला।
25395 बीभत्सबहलं रात्रौ रणस्थानं च वर्ण्यते॥ १॥
25396
25397 सूर्यपक्षे अस्त्रतेजसि स्वच्छे नभसि परिम्लानप्रतापो मन्दरश्मिः।
25398 समुज्झितस्त्यक्तः पातित इति यावत्॥ १॥
25399
25400 रणरक्तरुचिर्व्योमदर्पणप्रतिबिम्बिता।
25401 जहौ सूर्यशिरश्छेदे संध्यालेखोदभूत्क्षणम्॥ २॥
25402
25403 सूर्यलक्षणस्य सादिनः शिरसश्छेदे पातने सति प्राग्व्योमदर्पणे प्रतिबिम्बिता
25404 रक्तरुचिर्व्योम जहौ। क्षणमल्पकालम्॥ २॥
25405
25406 भूपातालनभोदिग्भ्यः प्रलयाब्धिजलौघवत्।
25407 समाजग्मुस्तनत्ताला वेताला वलया इव॥ ३॥
25408
25409 सर्वदिग्वलयनाद्वलयाकाराः स्तनन्तो ध्वनन्तस्तालाः करताला येषां स्तनन्तो
25410 ध्वनन्तस्ताला इव दीर्घा वा वेतालाः॥ ३॥
25411
25412 मृष्टध्वान्तासिवलिते दिननागेन्द्रमस्तके।
25413 संध्यारागारुणं कीर्णं तारानिकरमौक्तिकम्॥ ४॥
25414
25415 दिनलक्षणस्य नागेन्द्रस्य गजश्रेष्ठस्य मस्तके मृष्टेन
25416 शाणनिघृष्टेन ध्वान्तासिना वलिते खण्डिते सति रागो रक्तं तेनारुणं
25417 तारानिकरलक्षणं गजमौक्तिकं विकीर्णमित्युत्प्रेक्षा॥ ४॥
25418
25419 निःसत्त्वेषु तमोन्धेषु रसनारसशालिषु।
25420 संकोचमाययुः पद्मामृतानां हृदयेष्विव॥ ५॥
25421
25422 निह्सत्त्वेषु निर्गतहंसादिजन्तुषु निष्प्राणेषु च। तमसान्धकारेण मोहेन
25423 चान्धेषु। रसशालिषु सरःसु प्राग्जीवनप्रेमवत्सु च। रसनाः
25424 प्राग्भ्रमरादिभिः प्राणैश्च ध्वनन्तः॥ ५॥
25425
25426 मीलत्पक्षाः क्षणात्सुप्ताः कृच्छ्रप्रोच्छ्रितकन्धराः।
25427 कुलायेषु खगा आसञ्छवाङ्गेष्विव हेतयः॥ ६॥
25428

25429 हेतिपक्षे कृच्छ्रेण मरणदुःखेन प्रोच्छ्रिता उन्नामिताः कन्धराः कण्ठा
25430 यैः ॥ ६ ॥
25431
25432 आसन्नचन्द्रसुभगा लोकाः कुसुमपङ्क्तयः ।
25433 उल्लसद्धृदया जाता वीरपक्षेष्विव श्रियः ॥ ७ ॥
25434
25435 आसन्नस्य चन्द्रस्य सुभगालोकलक्षणास्तत्सदृशाश्च
25436 कुमुदादिकुसुमपङ्क्तयः ॥ ७ ॥
25437
25438 रक्तवारिमयी सायमङ्गगुप्तशिलीमुखा ।
25439 संकुचद्वक्रपद्माभूद्रणभूमिरिवाब्जिनी ॥ ८ ॥
25440
25441 अब्जिनीपक्षे संध्यारागप्रतिफलाद्रक्तसदृशवारिप्रचुराः । शिलीमुखा
25442 बाणा भ्रमराश्च । वक्राण्येव वक्राणीव वा पद्मानि यस्याः ॥ ८ ॥
25443
25444 उपर्यभूद्व्योमसरस्ताराकुमुदमण्डितम् ।
25445 अधस्त्वभूद्वारिसरः स्फुरत्कुमुदतारकम् ॥ ९ ॥
25446
25447 तमस्यपेतभीतानि भूतानि मिलितान्यलम् ।
25448 पयांसीव विसेतूनि प्रसृतानि दिशं प्रति ॥ १० ॥
25449
25450 प्रागपेतानि वियुक्तानि पश्चान्मिलितान्यप्यपरिचयात्परस्परस्माद्भीतानीत्यर्थः
25451 ॥ १० ॥
25452
25453 आसीद्रणाङ्गणं गायद्वेतालकुलसंकुलम् ।
25454 क्वणत्कङ्कालकाङ्कस्थकङ्ककाकोलकेलिमत् ॥ ११ ॥
25455
25456 कङ्कालकानां शवानामङ्के उत्सङ्गे ॥ ११ ॥
25457
25458 अथ काष्ठचिताज्वालसताराम्बरभास्वरम् ।
25459 पचत्पचपचाशब्दिमेदोमांसमयानलम् ॥ १२ ॥
25460
25461 अथ रणाङ्गणं वक्ष्यमाणविशेषणमासीदित्यासर्गान्तमनुवर्तते ॥ १२ ॥
25462
25463 सर्वाङ्गास्थिस्फुटास्फोटस्फुटच्चितिचयोन्मुखम् ।
25464 वेतालललनारब्धजललीलातिरोहितम् ॥ १३ ॥
25465
25466 अस्थ्नां स्फुटैरासमन्तात्स्फोटैः स्फुटन्तश्चितिचया एव वीरवदुन्मुखाः
25467 प्राधान्येन प्रकाशमाना यत्र । वेतालललनाभिरारब्धं जललीला जलक्रीडा
25468 तस्यामिव चिताग्निषु तिरोहितमन्तर्धानं यत्र ॥ १३ ॥
25469
25470 श्वकाकयक्षवेतालतालकोलाहलोल्बणम् ।
25471 गमागमेन भूतानां समुड्डीनवनोपमम् ॥ १४ ॥
25472
25473 रक्तमांसवसामेदोहरणव्यग्रडाकिनि ।
25474 चर्वितासृग्वसामांसस्रवत्सृक्किपिशाचकम् ॥ १५ ॥
25475
25476 स्रवन्त्यौ सृक्किणी ओष्ठप्रान्तौ येषां तथाविधाः पिशाचका यत्र ॥ १५ ॥
25477
25478 मध्यमध्यचितालोकप्रकटासृक्शवव्रजम् ।
25479 विरूपिकानीयमानस्वांसन्यस्तमहाशवम् ॥ १६ ॥
25480

मध्यमध्यचितासु आलोकाः पिशाचैरालोक्यमानाः प्रकटासृजः शवव्रजा
यत्र। विरूपिकाः पूतनाः॥ १६॥

उत्ताण्डवोग्रकुम्भाण्डमण्डलोड्डामरोदरम्।
छमिच्छमितिप्रलापान्तं मेदोसृग्बाष्पसाम्बुदम्॥ १७॥

कुम्भाण्डाः पिचण्डिलाः पिशाचजातिभेदाः। छमिच्छमिदिति प्रलापा इव
शववक्रान्ते ज्वालाशब्दा यत्र। मेदोसृजां वाष्पैः सार्द्रधूमैः
साम्बुदमिव॥ १७॥

वहद्रक्तनदीरंहोरूढभूचररूपिकम्।
वेतालकुलकङ्कालकर्षणाकुलकाकलम्॥ १८॥

रक्तनदीरंहसि रूढा निखातपादा अत एव भूचरीव लक्ष्यमाणा रूपिका यत्र।
वेतालकुलानां कङ्कालानां शवानां कर्षणासु कुलोचितानि काकलानि
हर्षकलकूजितानि यत्र॥ १८॥

मृतेभोदरमञ्जूषासुप्तवेतालबालकम्।
विविक्तैकरणोद्देशपानक्रीडास्थराक्षसम्॥ १९॥

मत्तवेतालकलहचितालातरणोज्ज्वलम्।
वहद्रक्तवसामिश्रगन्धबन्धुरमारुतम्॥ २०॥

चितानामलातैर्ज्वलदुल्मुकैर्यो रणस्तेनोज्ज्वलं दीप्रम्॥ २०॥

प्। २२५)

रूपिकापेटिकावान्तारणद्रटरटारवम्।
अर्धपक्वशवास्वादलुब्धयक्षोल्लसत्कलि॥ २१॥

रूपिकाणां पूतनाभेदानां पेटिका करण्डास्तासामेव प्रसिद्धाः।
यक्षाणां उल्लसन्कलिः कलहो यत्र॥ २१॥

तुङ्गवङ्गकलिङ्गाङ्गतङ्गणाङ्गलगत्खगम्।
तारापातोपमहसत्संमुखज्वालरूपिकम्॥ २२॥

तुङ्गेषु वङ्गादिवेशजानामङ्गेषु लगन्तो निशाचरखगा यत्र।
तारापातोपमैर्दशनैर्हसन्त्यः संमुखीकृतज्वालारूपिका यत्र॥ २२॥

पतद्वेतालसोल्लासमध्यस्थासृग्विरूपिकम्।
पिशाचाकर्णिताभ्यर्णयोगिनीगणनायकम्॥ २३॥

असृक्पिच्छिले पतत्सु वेतालेषु हासादिसोल्लासा असृक्प्रधाना विरूपिका यत्र॥ २३॥

प्रसृतान्त्रमहातन्त्रीप्रायसंपन्नवादनम्।
पिशाचवासनोत्क्रान्तपिशाचीभूतमानवम्॥ २४॥

आन्त्रमहातन्त्रीभिः प्रायेण संपन्नानि वादनानि यत्र॥ २४॥

रूपिकालोकनापूर्वत्रासार्धमृतसद्भटम्।
क्वचिद्वेतालरक्षोभिरपरीपूर्णमद्रकम्॥ २५॥

25533 रूपिकाणामालोकनादपूर्वत्रास आकस्मिकं भयं तस्मात् | मद्रकं
25534 कल्याणोत्सवः || २५ ||
25535
25536 स्वरूपिकास्कन्धपतच्छवत्रस्तनिशाचरम् |
25537 नभःसंघट्टितापूर्वभूतपेटकसंकटम् || २६ ||
25538
25539 नभसि संघट्टितैरपूर्वैः प्रसिद्धविलक्षणैर्भूतपेटकैः संकटं
25540 निरन्तरम् || २६ ||
25541
25542 अतिप्रयत्नापहृतम्रियमाणनरामिषम् |
25543 स्वभक्ष्यापेक्षपक्षेषु विक्षिप्तशवराशिवत् || २७ ||
25544
25545 स्वेषु स्वीयेषु भक्ष्यापेक्षेषु पक्षेषु || २७ ||
25546
25547 शिवामुखानलशिखाखण्डोत्थमितिरक्तगैः |
25548 समुड्डीननवाशोकपुष्पगुच्छमिवाभितः || २८ ||
25549
25550 शिवा
25551 जम्बुकास्तन्मुखानलज्वालाभिरखण्डमनुच्छेदमुत्थमितिभिर्मूर्च्छान्तःप्
25552 राप्तसंज्ञैः रक्तगै रक्तव्याप्तैर्नरैश्च || २८ ||
25553
25554 कबन्धकन्धराबन्धव्यग्रवेतालबालकम् |
25555 यक्षरक्षःपिशाचादिकचदाकाशगोल्मुकम् || २९ ||
25556
25557 कबन्धकन्धरासु च्छिन्नशिरोबन्धनक्रीडासु व्यग्रा वेतालबालका यत्र |
25558 यक्षादीनां कचन्तो दीप्यमाना आकाशगा उल्मुका ज्वलदलातानि यत्र || २९ ||
25559
25560 आकाशभूधरनिकुञ्जगुहान्तराल-
25561 पिण्डोपमण्डिततमोम्बुदपीठपूरम् |
25562 व्यालोलभूतरभसाकुलकल्पवात-
25563 व्याधूतलोककरकाण्डकपेटकल्पम् || ३० ||
25564
25565 आकाशभूधरेषु तदीयनिकुञ्जानां गुहानां चान्तरालेषु च
25566 पिण्डवन्निबिडतया उपमण्डितस्तमोलक्षणः अम्बुदपीठानां
25567 पीठवत्प्रतिष्ठिताम्बुदानां पूरः समूहो यत्र | व्यालोलानां भूतानां
25568 रभसेन वेगेन आकुलं कल्पवातैर्व्याधूता लोका जनास्तदीय
25569 करकादिसंभाराश्च यत्र तथाविधं यदण्डकपेटं ब्रह्माण्डोदरं
25570 तत्कल्पं रणाङ्गणमासीदित्यर्थः || ३० ||
25571
25572 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे ली०
25573 निशाचराकुलरात्रिरणाङ्गणवर्णनं नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ||
25574 ३९ ||
25575
25576 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
25577 निशाचराकुलरात्रिरणाङ्गणवर्णनं नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः || ३९ ||
25578
25579
25580 चत्वारिंशः सर्गः ४०
25581
25582 श्रीवसिष्ठ उवाच |
25583
25584 एवं निशाचराचारचिरघोरे रणाङ्गणे |

अहनीव जनाचारे स्थिते यामावरेहिते ॥ १ ॥

सुप्ते विदूरथे वेश्मप्रवेशो ज्ञप्तिलीलयोः ।
आतिवाहिकदेहस्य तत्त्वं चात्र निरूप्यते ॥ १ ॥

निशाचराणामाचारेण चिरं घोरे भयानके रणाङ्गणे । यामानां
यमसंबन्धिनां दूतानामवराणां निकृष्टानां पिशाचादीनां च ईहिते
चेष्टिते । अहनि जनानां यथोचिताचारवत् एवं वर्णितप्रकारेण स्थिते सतीत्यर्थः
॥ १ ॥

हस्तहार्यतमःपिण्डस्फुटकुड्ये निशागृहे ।
लाभोच्छदोच्चलचते भूतसङ्घे प्रवल्गति ॥ २ ॥

हस्तेन हर्तुं शक्यैरिव निबिडैस्तमःपिण्डैः स्फुटानि प्रकटीभूतानि
कुड्यानि यत्र तथाविधे निशालक्षणे गृहे भक्ष्यसमृद्धिलाभे उच्छदं
उद्गतवस्त्रं उच्चलं पलायमानं च तं याल्वादैन्यं यस्मात्तथाविधे
भूतसङ्घे प्रवल्गति क्रीडति सति । चते याचने । घञर्थे कविधानमिति भावे
कः ॥ २ ॥

निःशब्दे ध्वान्तसंचारे निद्रारुद्धककुब्गणे ।
लीलापतिरुदारात्मा किंचित्खिन्नमना इव ॥ ३ ॥

रणाङ्गणस्थितिमुक्त्वा नगरस्थितिमाह - निःशब्द इति । ककुब्गणशब्देन
दिक्समूहस्थितप्राणिनो लक्ष्यन्ते ॥ ३ ॥

प्रातःकार्यं विचार्याशु मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः ।
दीर्घचन्द्रसमाकारे शयने हिमशीतले ॥ ४ ॥

चन्द्रोदरनिभे चारुगृहे शिशिरकोटरे ।
निद्रां मुहूर्तमगमन्मुद्रितेक्षणपुष्करः ॥ ५ ॥

अगमत्प्राप ॥ ५ ॥

अथ ते ललने व्योम तत्परित्यज्य तद्गृहम् ।
रन्ध्रैर्विविशतुर्वातलेखेऽब्जमुकुलं यथा ॥ ६ ॥

ते ललने ज्ञप्तिलीले ॥ ६ ॥

श्रीराम उवाच ।

कियन्मात्रमिदं स्थूलं शरीरं वाग्विदांवर ।
रन्ध्रेण तन्तुतनुना कथमाश्वाविशत्प्रभो ॥ ७ ॥

सूक्ष्मतमब्रह्माण्डच्छिद्रान्निर्गमने प्राक्पृष्टमेवार्थं रामः
पुनर्दृढीकारायाधिक जिज्ञासया पृच्छति - कियदिति । कियन्मात्रं
चतुर्हस्तप्रमाणदैर्घ्यमिति यावत् ॥ ७ ॥

प। २२६)

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

आधिभौतिकदेहोऽहमिति यस्य मतिभ्रमः ।

25637 तस्यासावणुरन्ध्रेण गन्तुं शक्नोति नानघ ॥ ८ ॥
25638
25639 असौ स्थूलदेहः । अणुरन्ध्रेण सूक्ष्मच्छिद्रेण ॥ ८ ॥
25640
25641 रोधितोऽहमनेनेति न माम्यत्रेति यस्य धीः ।
25642 अनुभूतानुभवति भवतीत्यनुभूयते ॥ ९ ॥
25643
25644 तत्कुतस्तत्राह - रोधित इति । रोधितो निरुद्धः अत्रास्मिञ्छिद्रे न मामि मातुं
25645 न शक्नोमि नरदेहस्वभावत्वादिति यस्य धीः पूर्वं शतशोऽनुभूतमेव
25646 स्थूलदेहस्वरूपत्वमात्मनोऽनुभवति भवति ।
25647 शप्श्यनोर्नित्यवचनान्नुमभावश्छान्दसः । तेन इति एवंरीत्या
25648 अगमनमेवानुभूयते इत्यर्थः ॥ ९ ॥
25649
25650 येनानुभूतं पूर्वार्धं गच्छामीति स तत्क्रियः ।
25651 कथं भवति पश्चार्धं गमनोन्मुखचेतनः ॥ १० ॥
25652
25653 येन तु स्थूलनरदेहतादात्म्यबुद्ध्यभावादातिवाहिकदेहमात्रत्वनिश्चयाच्च
25654 पूर्वार्धपौर्वकालिकदृढवासनासमृद्धं सूक्ष्मतमेऽपि च्छिद्रे
25655 गच्छामि गमनसमर्थोऽस्मीत्येवं शतशोऽनुभूतं स
25656 तादृशगमनस्वभावोन्मुखात्मचेतनांशस्वभावः पुरुषः पश्चार्धं
25657 उत्तरकाले तत्क्रियः स्थूलदेहानुरूपनिरोधादिक्रियाविशिष्टः कथं भवति ।
25658 प्रागाविर्भूतशक्तिस्वभावस्यान्यथात्वायोगादिति भावः ॥ १० ॥
25659
25660 नहि वार्यूर्ध्वमायाति नाधो गच्छति पावकः ।
25661 या यथैव प्रवृत्ता चित्सा तथैव प्रतिष्ठिता ॥ ११ ॥
25662
25663 बहिरपि वस्तुशक्तिस्वभावस्तथैव नियतो दृष्ट इत्याह - नहीति । प्रवृत्ता
25664 प्रागाविर्भूतशक्तिः ॥ ११ ॥
25665
25666 छायायामुपविष्टस्य कुतस्तापानुभूतयः ।
25667 यस्य संवेदनेऽन्योऽर्थः केनचिन्नानुभूयते ॥ १२ ॥
25668
25669 स्थूलदेहात्मबुद्धिरहितयोगिपिशाचादीनामपि निरोधदुःखाभावे
25670 द्वैतमात्राध्यासरहितानां तत्त्वज्ञानां तद्दुःखं नास्तीति किं
25671 वक्तव्यमित्याशयेनाह - छायायामिति । यस्य परमात्मनः सम्यग्वेदने
25672 साक्षात्कारे सति ॥ १२ ॥
25673
25674 यथा संवित्तथा चित्तं सा तथावस्थितिं गता ।
25675 परमेण प्रयत्नेन नीयतेऽन्यदशां पुनः ॥ १३ ॥
25676
25677 नन्वधिष्ठाने संविदि स्थौल्यसौक्ष्म्यादिशक्त्याविर्भावेऽपि चित्तस्य
25678 तदनुविधायित्वं कुतस्तत्राह - यथेति । कथं तर्ह्यन्यथाभावस्तत्राह
25679 - परमेणेति । योगज्ञानाभ्यासादिप्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥
25680
25681 सर्पैकप्रत्ययो रज्ज्वामसर्पप्रत्यये बलात् ।
25682 निवर्ततेऽन्यथा त्वेष तिष्ठत्येव यथास्थितः ॥ १४ ॥
25683
25684 तत्र ज्ञानप्रयत्नेनान्यथाभावमुदाहरति - सर्पेति । असर्पप्रत्यये
25685 रज्जुतत्त्वनिर्णये सति ॥ १४ ॥
25686
25687 यथा संवित्तथा चित्तं यथा चित्तं तथेहितम् ।
25688 बालं प्रत्यपि संसिद्धमेतत्को नानुभूतवान् ॥ १५ ॥

25689
25690 चित्तस्य संविच्छक्त्यनुसारित्वमिव चेष्टायाश्चित्तानुसारित्वमपि
25691 प्रसिद्धतरमित्याह - यथेति ॥ १५ ॥
25692
25693 यः पुनः स्वप्नसंकल्पपुरुषः प्रतिमाकृतिः ।
25694 आकाशमात्रकाकारः स कथं केन रोध्यते ॥ १६ ॥
25695
25696 ननु स्थूलदेहवदातिवाहिकं चित्तशरीरमपि कुतो न रोध्यते तत्राह - य इति ॥
25697 १६ ॥
25698
25699 चित्तमात्रं शरीरं तु सर्वस्यैव हि सर्वतः ।
25700 विद्यते वेदनाच्चैतत्क्वचिदेतीव हृद्गतात् ॥ १७ ॥
25701
25702 ननु भौतिकस्यास्य देहस्य ज्ञानबलाद्वा कथं चित्तशरीरत्वप्राप्तिस्तत्राह ##-
25703 तथाच न भूतानि चित्तात्पृथक्सन्तीति भावः ॥ १७ ॥
25704
25705 यथाभिमतमेवास्य भवत्यस्तमयोदयम् ।
25706 आदिसर्गे स्वभावोत्थं पश्चाद्द्वैतैक्यकारणम् ॥ १८ ॥
25707
25708 भूतानां चित्तादपृथक्सत्तामुपपादयति - यथाभिमतमिति । अस्य
25709 परमात्मनः अभिमतं चित्तवृत्तिस्तदनतिक्रम्येति यथाभिमतम् । अस्य
25710 भूतजातस्य । अस्तमयोदयमिति समाहारद्वन्द्वः । स्वभावः
25711 स्वाभाविकमज्ञानं कर्म वा तदुत्थम् । स्थूलानि भूतानि भौतिकानि च
25712 द्वैतं तेषां मेलनेनैकदेहभावेनैक्यं च तत्र कारणं पञ्चीकरणं
25713 पश्चाद्भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥
25714
25715 चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।
25716 विद्ध्येतन्त्रयमेकं त्वमविनाभावनावशात् ॥ १९ ॥
25717
25718 एवं चित्ताव्यक्तयोरपि न शुद्धचितः पृथक्सत्तेत्याह - चित्ताकाशमिति ।
25719 अविनाभावना अधिष्ठानसत्ताव्यतिरेकेणास्फुरणं तद्वशात् ॥ १९ ॥
25720
25721 एतच्चित्तशरीरत्वं विद्धि सर्वगतोदयम् ।
25722 यथासंवेदनेच्छत्वाद्यथासंवेदनोदयम् ॥ २० ॥
25723
25724 एवमधिष्ठानसत्ताधीनसत्तासाम्येऽपि स्थूलात्सूक्ष्मे
25725 अनिरोधहेतुर्विशेषोऽस्तीत्याह - एतदिति । सर्ववस्तुषु गतः प्राप्त उदयः
25726 स्वैरमाविर्भावशक्तिर्यस्य तत्तथाविधं विद्धि । तत्कुतः । यतो
25727 यथासंवेदनोदयं संवेदनं
25728 पूर्ववासनाकर्मानुसारिपदार्थस्फूर्तिस्तदनतिक्रम्योदयो यस्य
25729 तथास्वभावं न बाह्यवस्तुशक्त्यनुसारिस्वभावम् । तदपि कुतः ।
25730 यथासंवेदनेच्छत्वात् । यतः शुक्तिमपि रजतात्मना संविदितामिच्छति न
25731 शुक्तिशक्तिमनुसृत्योपेक्षते । तथाच स्थूलस्य बाह्यवस्त्वनुसारित्वान्निरोधेऽपि
25732 न संवेदनेच्छामात्रानुसारिणश्चित्तशरीरस्य निरोध इति भावः ॥ २० ॥
25733
25734 वसति त्रसरेण्वन्तर्ध्रियते गगनोदरे ।
25735 लीयतेऽङ्कुरकोशेषु रसीभवति पल्लवे ॥ २१ ॥
25736
25737 सर्वगतोदयत्वं प्रपञ्चयति - वसतीत्यादिना ॥ २१ ॥
25738
25739 उल्लसत्यम्बुवीचित्वे प्रनृत्यति शिलोदरे ।
25740 प्रवर्षत्यम्बुदो भूत्वा शिलीभूयावतिष्ठते ॥ २२ ॥

यथेच्छमम्बरे याति जठरेऽपि च भूभृताम्।
अनन्तराकाशवपुर्धत्तेऽथ परमाणुताम्॥ २३॥

न विद्यतेऽन्तः आकाशवपुरवकाशस्वरूपं यत्र तथाविधं सत्परमाणुतां
धत्ते॥ २३॥

भवत्यद्रिर्धराधारो बद्धपीठो नभः शिराः।
देहस्यान्तर्बहिरपि दधद्वनतनूरुहम्॥ २४॥

वनलक्षणं तनूरुहं दधत् सत् अद्रिर्भवति। बद्धपीठो दृढमूलः।
देहस्यान्तरद्र्यादिभावः स्वप्ने प्रसिद्धो बहिस्त्विन्द्रजालादौ॥ २४॥

प्। २२७)

भवत्याकाशमाधत्ते कोटीः पद्मजसद्मनाम्।
अनन्याः स्वात्मनोऽम्भोधिरावर्तरचना इव॥ २५॥

स्वात्मनाश्चित्तस्वरूपादनन्या अभिन्नाः पद्मजसद्मनां ब्रह्माण्डानां
कोटीः आसमन्ताद्धत्ते॥ २५॥

अनुद्विग्नप्रबोधोऽसौ सर्गादौ चित्तदेहकः।
आकाशात्मा महान्भूत्वा वेत्ति प्रकृततां ततः॥ २६॥

अनुद्विग्नः उद्वेगादविपर्यस्तः कर्मानुसारी प्रबोधो यस्य। आकाशात्मा
आकाशादिक्रमेण महान् ब्रह्माण्डात्मा भूत्वा प्रकृततां प्रस्तुततां
प्रारब्धकर्मानुसारिप्रवृत्तिम्॥ २६॥

असत्यमेव वारित्वं बुद्ध्योदेतीव तत्तथा।
वन्ध्यापुत्रोऽयमस्तीति यथा स्वप्ने भ्रमो नरः॥ २७॥

वारित्वं मृतगृष्णादौ यथेति शेषः। वन्ध्यापुत्रोऽयं नरोऽस्तीति यथा
स्वप्ने भ्रम उदेतीत्यन्वयः॥ २७॥

श्रीराम उवाच।

किं चित्तमेतद्भवति किंवा भवति नो कथम्।
कथमेव न सद्रूपं नान्यद्भवति वीक्षणात्॥ २८॥

सूक्ष्मतमं चित्तमेव सर्वजगत्सर्वशक्तिमत् तदेवापरिज्ञाततत्त्वं
स्थूलमिव भूत्वा परतन्त्रं भवति। परिज्ञाततत्त्वं तु व्यवहारे
सर्वत्राप्रतिहतं स्वतन्त्रमित्युक्तं तत्र किमस्मादिचित्तं
प्रत्येकमेवंशक्तिकं भवत्युत न। आद्ये प्रतिचित्तं
विचित्रसर्वभेदसत्त्वप्रसङ्गः। द्वितीये तु चित्ताजन्यं चित्तादन्यदेव
जगद्रूपं स्यात्तथैव सर्वैर्वीक्षणात्तथा च ज्ञानेन चित्तनाशेऽपि
जगदनुवृत्तिरेव स्यादित्याशयेन श्रीरामः पृच्छति - किमिति।
एतदस्मदादिसंबन्धि चित्तं एतदुक्तशक्तिकं भवति किंवा नो भवति। आद्ये
प्रतिचित्तं भिन्नं जगत्सद्रूपं कथं न। द्वितीये तु अन्यत्कथं न भवतीति
कथंशब्दद्वयस्य प्रत्येकमन्वयः॥ २८॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

25793 प्रत्येकमेव यच्चित्तं तदेवंरूपशक्तिकम् ।
25794 पृथक्प्रत्येकमुदितः प्रतिचित्तं जगद्भ्रमः ॥ २९ ॥
25795
25796 तत्राद्यकल्पमेवाभ्युपगम्य वसिष्ठ उत्तरमाह - प्रत्येकमिति ॥ २९ ॥
25797
25798 क्षणकल्पजगत्सङ्घाः समुद्यन्ति गलन्ति च ।
25799 निमेषात्कस्यचित्कल्पात्कस्यचिच्च क्रमं शृणु ॥ ३० ॥
25800
25801 मरणादिमयी मूर्च्छा प्रत्येकेनानुभूयते ।
25802 यैषा तां विद्धि सुमते महाप्रलययामिनीम् ॥ ३१ ॥
25803
25804 कथं तर्हि महाप्रलयानन्तरं सृष्टिप्रवादस्तत्राह - मरणेति ।
25805 व्यष्टिकृतसर्गे प्राक्तनमरणमेव महाप्रलय इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
25806
25807 तदन्ते तनुते सर्गं सर्व एव पृथक्पृथक् ।
25808 सहजस्वप्नसंकल्पान्संभ्रमाचलनृत्यवत् ॥ ३२ ॥
25809
25810 सहजान्स्वाभाविकाविद्योत्थानवस्थात्रयस्वप्नसंकल्पान् । तस्य त्रय
25811 आवसथास्त्रयः स्वप्नाः इति श्रुतेः । संभ्रमश्चित्तमोहः ॥ ३२ ॥
25812
25813 महाप्रलयरात्र्यन्ते चिरादात्ममनोवपुः ।
25814 यथेदं तनुते तद्वत्प्रत्येकं मृत्यनन्तरम् ॥ ३३ ॥
25815
25816 आत्मनः परब्रह्मणः समष्टिमनोवपुर्हिरण्यगर्भः सत्यसंकल्पात्तनुते
25817 तथैव न तदतिक्रम्येति न प्रतिचित्तं जाग्रत्प्रपञ्चवैचित्र्यप्रसक्तिः । स्वप्नादौ
25818 तु वैचित्र्यं दृष्टत्वादिष्टमेवेति भावः । अथवायं दृष्टान्तः -
25819 यथा समष्टिमनोवपुर्हिरण्यगर्भः समष्टिभोग्यं प्रपञ्चं तनुते तथा
25820 व्यष्टिमनोमात्रो जीवोऽपि स्वस्वभोग्यं स्वप्नादिव्यष्टिप्रपञ्चमिति ॥ ३३ ॥
25821
25822 श्रीराम उवाच ।
25823
25824 मृतेरनन्तरं सर्गो यथा स्मृत्यानुभूयते ।
25825 चिरात्तथानुभवति नातो विश्वमकारणम् ॥ ३४ ॥
25826
25827 ननु यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति इति श्रुत्या
25828 सर्वानुभवाच्च स्मृतिवक्क्रियाणामेकवस्तुविषयत्वं निश्चितं स्मृतिश्च
25829 स्वकारणानुभवस्य सत्यार्थत्वे यथार्था असत्यार्थत्वे त्वयथार्था ।
25830 तत्रास्माकं भ्रान्तिबहुलत्वादसत्यसंकल्पत्वाच्चास्मत्स्मृतेरयथार्थत्वे
25831 तज्जन्यकतिपयस्वप्नादिप्रपञ्चस्यासत्यतास्तु । हिरण्यगर्भस्य तु
25832 सर्वज्ञत्वेनाभ्रान्तत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्च तत्स्मृतेरयथार्थत्वायोगेन
25833 तत्सृष्टप्रपञ्चस्य न मिथ्यात्वप्रसक्तिरित्याशयेन रामः शङ्कते -
25834 मृतेरिति । यथा व्यष्टिजीवैर्मृतेरव्यवहितोत्तरकाले स्मृत्या
25835 स्वकृतसर्गोऽनुभूयते तथा समष्टिरपि चिरान्महाप्रलयादनन्तरं
25836 स्वकीयया यथार्थस्मृत्या सृष्टं प्रपञ्चमनुभवति अतस्तत्स्मृत्या
25837 रूढप्राक्तनसत्यार्थानामेवैतत्कल्पीयसत्यविश्वकारणत्वसंभवाद्विश्वम्
25838 अकारणं ब्रह्मातिरिक्तसत्यकारणताशून्यमिति यत्प्राक्प्रतिज्ञातं
25839 तन्मतव्याघात इत्यर्थः ॥ ३४ ॥
25840
25841 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
25842
25843 महति प्रलये राम सर्वे हरिहरादयः ।
25844 विदेहमुक्ततां यान्ति स्मृतेः क इव संभवः ॥ ३५ ॥

25845
25846 भवेदेवं यद्यादिसर्गे यथार्थानुभवजन्या सर्गहेतुः स्मृतिस्तस्य
25847 संभवेत्। नहि सा प्रथमं हिरण्यगर्भपदप्राप्तस्योपासकस्य संभवति
25848 तस्य हि स्मृतिरुपासनोपनीतसंस्कारजन्या न यथार्थानुभवजन्या। उपासना
25849 च प्राक्तनी व्यष्टेरेव समष्टिभावचिन्तनं न यथार्थानुभव
25850 इत्ययथार्थोपासनासंस्कारजस्मृतिजन्यत्वान्नादिसर्गस्य सत्यताप्रसक्तिः।
25851 नहि प्राक्तनाः केचिदन्ये सर्वज्ञास्तदानीं सन्ति। सर्वेषां प्रागेव मुक्तत्वात्।
25852 द्वितीयकल्पादिसर्गहेतुस्मृतेस्तु पूर्वसर्गानुभूतमिथ्यार्थविषयतैवेति न
25853 क्वापि सर्गसत्यताप्रसक्तिरित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते - महतीत्यादिना॥
25854 ३५॥
25855
25856 अस्मदादिः प्रबुद्धात्मा किलावश्यं विमुच्यते।
25857 कथं भवन्तु नो मुक्ता विदेहाः पद्मजादयः॥ ३६॥
25858
25859 प्रबुद्धात्मा तत्त्ववित्॥ ३६॥
25860
25861 अन्ये त्वमिव [त्वपि च इति पाठः] ये जीवास्तेषां मरणजन्मसु।
25862 स्मृतिः कारणतामेति मोक्षाभाववशादिह॥ ३७॥
25863
25864 मरणजन्मसु मरणजन्मप्रयोजकसर्गेषु स्मृतिः
25865 प्राक्तनमिथ्यार्थानुभववासनाजन्यैवेत्याशयः॥ ३७॥
25866
25867 प्। २२८)
25868
25869 जीवो हि मृतिमूर्च्छान्ते यदन्तः प्रोन्मिषन्निव।
25870 अनुन्मिषित एवास्ते तत्प्रधानमुदाहृतम्॥ ३८॥
25871
25872 ननु हैरण्यगर्भी सृष्टिः प्रधानान्महदहंकारादिक्रमेण पुराणादिषु
25873 श्रूयते जैवी तु सा सहसैव जायते तत्र कथं तत्सृष्टिसाम्यं
25874 जैवसृष्टेरित्याशङ्क्य तत्रापि प्रधानमहदादिक्रममुपपादयति - जीवो
25875 हीत्यादिना। अनुन्मिषितो बहिरिति शेषः। तत्तादवस्थ्यं प्रधानं
25876 मूलप्रकृतिरित्युदाहृतं पुराणादावित्यर्थः॥ ३८॥
25877
25878 तद्व्योमप्रकृतिः प्रोक्ता तदव्यक्तं जडाजडम्।
25879 संस्मृतेरस्मृतेश्चैव क्रम एष भवोदये॥ ३९॥
25880
25881 आकाश इव तदोतं च प्रोतं च इत्यादिश्रुतेर्व्योमादिशब्दानामपि तत्र
25882 प्रसिद्धिमाह - तदिति। चित्प्रतिबिम्बग्रहाज्जडाजडम्। संस्मृतेः सर्गस्य
25883 अस्मृतेः प्रलयस्य च क्रमः आद्यन्तावधिरेष इत्यर्थः॥ ३९॥
25884
25885 बोधोन्मुखत्वे हि महत्तत्प्रबुद्धं यदा भवेत्।
25886 तदा तन्मात्रदिक्कालक्रिया भूताद्युदेति खात्॥ ४०॥
25887
25888 तदेव बोधोन्मुखत्वे महत्तत्त्वं प्रबुद्धं सदहंकाराख्यं यदा
25889 भवेत्तदा तदवस्थात् खात्
25890 प्रागुक्तावकाशात्तन्मात्रादिभूतभौतिकान्तमुदेतीत्यन्वयः॥ ४०॥
25891
25892 तदेवोच्छूनमाबुद्धं भवतीन्द्रियपञ्चकम्।
25893 तदेव बुध्यते देहः स एषोऽस्यातिवाहिकः॥ ४१॥
25894
25895 आ उच्छूनमीषदुच्छूनं सूक्ष्मावस्थमित्यर्थः। बुध्यते स्वप्नजागरयोः॥
25896 ४१॥

25897
25898 चिरकालप्रत्ययतः कल्पनापरिपीवरः |
25899 आधिभौतिकताबोधमाधत्ते चैष बालवत् || ४२ ||
25900
25901 आधिभौतिकताबोधं भौतिकस्थूलदेहाहंभावम् || ४२ ||
25902
25903 ततो दिक्कालकलनास्तदाधारतया स्थिताः |
25904 उद्यन्त्यनुदिता एव वायोः स्पन्दक्रिया इव || ४३ ||
25905
25906 दिक्कालपदेन तदाश्रितपदार्था लक्ष्यन्ते | तदाधारतया
25907 स्थूलदेहाश्रितचक्षुराद्यधीनतया स्थितास्तत्तद्देशकालगतपदार्थकलनाः
25908 उद्यन्ति प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः || ४३ ||
25909
25910 वृद्धिमित्थमयं यातो मुधैव भुवनभ्रमः |
25911 स्वप्नाङ्गनासङ्गसमस्त्वनुभूतोऽप्यसन्मयः || ४४ ||
25912
25913 यत्रैव म्रियते जन्तुः पश्यत्याशु तदेव सः |
25914 तत्रैव भुवनाभोगमिममित्थमिव स्थितम् || ४५ ||
25915
25916 व्योमैवानुभवत्यच्छमहं जगदिति भ्रमम् |
25917 व्योमरूपं व्योमरूपी जीवो जात इवात्मवान् || ४६ ||
25918
25919 आगन्तुकदेहाद्यात्मना आत्मवान् जात इव सन् अहमिति जगदिति च
25920 भ्रममनुभवतीत्यर्थः || ४६ ||
25921
25922 [पूर्वत्र व्योमैवानुभवतीति षट्चत्वारिंशत्तमश्लोके इति भावः]
25923
25924 सुरपत्तनशैलार्कतारानिकरसुन्दरम् |
25925 जरामरणवैक्लव्यव्याधिसंकटकोटरम् || ४७ ||
25926
25927 जगद्भ्रममेव विशेषणैः प्रपञ्चयति - सुरेत्यादिना | इन्द्रादयः सुराः
25928 अमरावत्यादीनि तत्पत्तनानि मेर्वादयस्तदाधारशैलास्तान्प्रदक्षिणीकुर्वाणा
25929 अर्कतारानिकरास्तैः सुन्दरम् | कोटरमत्र मर्त्यलोकादिच्छिद्रम् || ४७ ||
25930
25931 स्वभावाभावसंरम्भस्थूलसूक्ष्मचराचरम् |
25932 साब्ध्यद्र्युर्वीनदीशाहोरात्रिकल्पक्षणक्षयम् || ४८ ||
25933
25934 स्वानुकूलानां भावः संपादनं प्रतिकूलानां चाभावो निवारणं
25935 तद्विषये संरम्भेणोद्योगेन युक्ताः स्थूलाः सूक्ष्माश्चरा अचराश्च प्राणिनो
25936 यत्र | अचराणामपि लतानां सालम्बनदेशे प्रसरस्य
25937 निरालम्बनप्रदेशपरिहारस्य च दर्शनादचरसाधारण्योक्तिः | अब्धयश्च
25938 अद्रयश्च उर्वी च नद्यश्च ईशास्तत्तदधिपतयश्च तैः सहिता अहोरात्र्यादयो
25939 यत्र || ४८ ||
25940
25941 अहं जातोऽमुना पित्रा किलात्रेत्याप्तनिश्चयम् |
25942 इयं माता धनमिदं ममेत्युदितवासनम् || ४९ ||
25943
25944 सुकृतं दुष्कृतं चेदं ममेति कृतकल्पनम् |
25945 बालोऽभूवमहं त्वद्य युवेति विलसद्धृदि || ५० ||
25946
25947 हृदि विलसत् स्फुरन्तं जगद्भ्रमं पश्यतीति पूर्वत्र संबन्धः |
25948 पुंलिङ्गविशेषणस्य क्लीबता पदसंस्कारपक्षाश्रयणात् || ५० ||

25949
25950 प्रत्येकमेवमुदितः संसारवनखण्डकः ।
25951 ताराकुसुमितो नीलमेघचञ्चलपल्लवः ॥ ५१ ॥
25952
25953 इदानीं तमेव प्रत्येकं जीवसंसारं वनखण्डत्वेन वर्णयति -
25954 प्रत्येकमित्यादिना । ताराभिः कुसुमितः संजातपुष्पः ॥ ५१ ॥
25955
25956 चरन्नरमृगानीकः सुरासुरविहंगमः ।
25957 आलोककौसुमरजाः श्यामागहनकुञ्जकः ॥ ५२ ॥
25958
25959 नरा एव मृगानीकानि यत्र । आलोकप्रधानान्यहानि कौसुमरजांसि यत्र ।
25960 श्यामा रात्रय एव गहना दुष्प्रवेशाः कुञ्जका लतागृहाणि यत्र ॥ ५२ ॥
25961
25962 अब्धिपुष्करिणीपूर्णो मेवाद्यचललोष्टकः ।
25963 चित्तपुष्करबीजान्तर्निलीनानुभवाङ्कुरः ॥ ५३ ॥
25964
25965 निलीनाः संस्कारात्मना स्थिता अनुभवाश्चित्तवृत्तयोऽङ्कुरा यत्र ॥ ५३ ॥
25966
25967 यत्रैष म्रियते जीवस्तत्रैवं पश्यति क्षणात् ।
25968 प्रत्येकमुदितेष्वेवं जगत्खण्डेषु भूरिशः ॥ ५४ ॥
25969
25970 पश्यति वर्णितवनखण्डकमिति शेषः ॥ ५४ ॥
25971
25972 कोटयो ब्रह्मरुद्रेन्द्रमरुद्विष्णुविवस्वताम् ।
25973 गिर्यब्धिमण्डलद्वीपलोकान्तरदृशां गताः ॥ ५५ ॥
25974
25975 मरुतो देवाः । लोकान्तान्यान्तराणि ब्रह्माण्डगर्भस्थानि पश्यन्तीति
25976 तद्दृशस्तेषां ब्रह्मादीनां कोटयो गताः ॥ ५५ ॥
25977
25978 याता यास्यन्ति यान्त्येता दृष्टयो नष्टरूपिणीः ।
25979 या ब्रह्मण्युपबृंहाढ्यास्ताः के गणयितुं क्षमाः ॥ ५६ ॥
25980
25981 नष्टरूपिणीः असत्स्वरूपाः । छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः ।
25982 उपबृहणमुपबृंह आविर्भावस्तदाढ्याः । घञर्थे कः ॥ ५६ ॥
25983
25984 एवं कुड्यमयं विश्वं नास्त्येव मननादृते ।
25985 मनने चलमेवान्तस्तदिदानीं विचारय ॥ ५७ ॥
25986
25987 एवं प्रपञ्चस्यारोपक्रममुपवर्ण्यापवादं क्रमेणाह - एवमित्यादिना
25988 । कुड्यमयं भित्तिवत्स्थूलं विश्वं
25989 मननान्मनःसंकल्पलक्षणात्सूक्ष्मादृते तद्व्यतिरेकेण नास्त्येव । त्रीणि
25990 रूपाणीत्येव सत्यम् इत्यादिश्रुतेः । ननु स्थूलं स्थिरस्वभावं मनस्तु
25991 चलस्वभावं तत्कथमस्य मनोमात्रता तत्राह - मनने इति । यद्यपि
25992 बहिर्विश्वं स्थिरं भाति तथापि मननेन मनसा यथेच्छं विभाव्यमानं
25993 चलमस्थिरस्वभावमेवानुभूयते । भ्राम्यति मनसि भ्रमदिव प्रसन्ने
25994 प्रसन्नमिव मलिने मलिनमिव मनोरथादौ उत्पाद्यान्यत्रारोप्यमाणमिव
25995 सर्वैरनुभूयते तदिदानीं त्वं स्वानुभवेनैव विचारयेत्यर्थः ॥ ५७ ॥
25996
25997 प्। २२९)
25998
25999 यदेव तच्चिदाकाशं तदेव मननं स्मृतम् ।
26000 यदेव च चिदाकाशं तदेव परमं पदम् ॥ ५८ ॥

26001
26002 मनसश्च विमर्शे तत्साक्षिमात्रत्वं साक्षिणश्च ब्रह्ममात्रतेति
26003 पूर्णैकचिन्मात्रपरिशेष इत्याह - यदेवेति । मननं यच्चिदाकाशं तदेवेति
26004 संबन्धः ॥ ५८ ॥
26005
26006 यदेवाम्बु स आवर्तो नत्वस्यावर्त वस्तु सन् ।
26007 द्रष्टैवास्ते दृश्यमिव दृश्यं नत्वस्ति वस्तु सत् ॥ ५९ ॥
26008
26009 उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति - यदेवेति । आवर्त इति
26010 विभक्तिलोपश्छान्दसः ॥ ५९ ॥
26011
26012 चिद्व्योम्नो भूतनभसि कचनं यन्मणेरिव ।
26013 तज्जगद्भाविनानासत्तत्त्वं श्वभ्रमिवाम्बरे ॥ ६० ॥
26014
26015 अभूते असत्ये अनादौ वा मायानभसि सूक्ष्मभूतकार्यचित्तनभसि वा कचनं
26016 जीवभावेन स्फुरणं यत्तदेव नामरूपात्मना भावि नानाभवनशीलं
26017 सज्जगदित्युच्यते । यथा ऐन्द्रजालिकमणेरम्बरे कचनं
26018 बहुविधगन्धर्वनगरच्छिद्रमिव भवति तच्चिद्व्योमैव तत्त्वं परमार्थ
26019 इत्यर्थः ॥ ६० ॥
26020
26021 मद्बुद्ध्यार्थो जगच्छब्दो विद्यते परमामृतम् ।
26022 त्वद्बुद्ध्यार्थस्तु नास्त्येव त्वमहंशब्दकादपि [त्वमहंशब्दौ
26023 कायतीति विचारणीयोंऽशः] ॥ ६१ ॥
26024
26025 मद्बुद्ध्यार्थोऽधिष्ठानसन्मात्रम् । त्वद्बुद्ध्यार्थ आरोपितसत्ता । एवं
26026 त्वमहंशब्दौ कायति अभिलपति यः स त्वमहंशब्दकात् जगत्प्रमाता सोऽपि
26027 मद्बुद्धः साक्षिचिन्मात्रस्वभाव एवास्ति न त्वद्बुद्धजीवस्वभाव इत्यर्थः ॥
26028 ६१ ॥
26029
26030 तस्माल्लीलासरस्वत्यावाकाशवपुषौ स्थिते ।
26031 सर्वगे परमात्माच्छे सर्वत्राप्रतिघेऽनघे ॥ ६२ ॥
26032
26033 उक्तमुपसंहृत्य प्रस्तुते योजयति - तस्मादिति । आकाशवपुषौ
26034 सत्यसंकल्पचित्ताकाशमात्रशरीरे । अप्रतिघे सूक्ष्मतमेऽपि च्छिद्रे
26035 प्रवेशप्रतिघातरहिते ॥ ६२ ॥
26036
26037 यत्र यत्र सदा [महाव्योम्नि इति पाठः] व्योम्नि यथाकामं
26038 यथेप्सितम् ।
26039 उदयं कुरुतस्तेन तद्गेहेऽस्ति गतिस्तयोः ॥ ६३ ॥
26040
26041 अप्राप्तप्राप्तीच्छा ईप्सा । प्राप्तोपभोगेच्छा काम इति भेदः । उदयमाविर्भावम्
26042 । तेन हेतुना । तद्गेहे विदूरथगृहे ॥ ६३ ॥
26043
26044 सर्वत्र संभवति चिद्गगनं तदत्र
26045 सद्वेदनं कलनमामननं [वलनं इति कतिपयपुस्तकेषु
26046 पठ्यते] विसारि ।
26047 तच्चातिवाहिकमिहाहुरकुड्यमेव
26048 देहं कथं क इव तं वद किं रुणद्धि ॥ ६४ ॥
26049
26050 चिद्गगनं सर्वत्र संभवति । न प्रतिहन्यत इति यावत् । तदेव कलनं सत्
26051 आमननं मानसविषयावधारणपर्यन्तं विसारि बहिःप्रसरणस्वभावं
26052 सद्वेदनं यथार्थज्ञानं भवति । अकुड्यमस्थूलं सूक्ष्ममेवाहुः । को

26053 रुणद्धि किं निमित्तं कथं केन प्रकारेण वा। न कथंचिदपि तस्य
26054 रोधसंभावनेत्यर्थः॥ ६४॥
26055
26056 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
26057 समरसमनन्तरसंस्मृत्यनुभववर्णनं नाम चत्वारिंशः सर्गः
26058 ॥ ४०॥
26059
26060 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
26061 समरसमनन्तरसंस्मृत्यनुभववर्णनं नाम चत्वारिंशः सर्गः॥ ४०॥
26062
26063 एकचत्वारिंशः सर्गः ४१
26064
26065 श्रीवसिष्ठ उवाच।
26066
26067 तयोः प्रविष्टयोर्देव्योः पद्मसद्म बभूव तत्।
26068 चन्द्रद्वयोदयोद्योतधवलोदरसुन्दरम्॥ १॥
26069
26070 प्रविष्टयोस्तयो राज्ञा सुप्तबुद्धेन पूजनम्।
26071 राज्ञोऽन्वयः स्मृतिर्ज्ञप्त्यात्मोपदेशश्च वर्ण्यते॥ १॥
26072
26073 चन्द्रद्वयोदय इव उद्द्योतधवलेनोदरेण सुन्दरं शोभमानम्॥ १॥
26074
26075 कोमलामलसौगन्ध्यमृदुमन्दारमारुतम्।
26076 तत्प्रभावेन निद्रालुनृपेतरनराङ्गनम्॥ २॥
26077
26078 कोमलाः सुखस्पर्शा अमलसौगन्ध्या मृदवः
26079 सांकल्पिकमन्दारपुष्पमारुता यत्र। तयोर्देव्योः प्रभावेन कारणेन।
26080 संबन्धिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वेन सामर्थ्याविघातात्समासः॥ २॥
26081
26082 सौभाग्यनन्दनोद्यानं विद्रुतव्याधिवेदनम्।
26083 सवसन्तं वनमिव फुल्लं प्रातरिवाम्बुजम्॥ ३॥
26084
26085 सौभाग्येन नन्दनोद्यानमिव॥ ३॥
26086
26087 तयोर्देहप्रभापूरैः शशिनिस्यन्दशीतलैः।
26088 आह्लादितोऽसौ बुबुधे राजोक्षित इवामृतैः॥ ४॥
26089
26090 उक्षितः सिक्त इव॥ ४॥
26091
26092 आसनद्वयविश्रान्तं स ददर्शाप्सरोद्वयम्।
26093 मेरुशृङ्गद्वये चन्द्रबिम्बद्वयमिवोदितम्॥ ५॥
26094
26095 सांकल्पिके आसनद्वये विश्रान्तमुपविष्टम्। अप्सरोद्वयं दिव्यस्त्रीद्वयम्॥ ५॥
26096
26097 निमेषमिव संचिन्त्य स विस्मितमना नृपः।
26098 उत्तस्थौ शयनाच्छेषादिव चक्रगदाधरः॥ ६॥
26099
26100 निमेषमल्पकालं संचिन्त्यान्तर्विमृश्य। चिरं विमर्शे
26101 पूजादिविलम्बेनापराधापत्तेः। अत एवाल्पविमर्शस्यापि
26102 निगूहनद्योतनायेवकारः॥ ६॥
26103
26104 परिसंयमितालम्बिमाल्यहाराधराम्बरः।

26105 पुष्पाहार इवोत्फुल्लं जग्राह कुसुमाञ्जलिम् ॥ ७ ॥
26106
26107 निद्राकाले व्यत्यस्तानि परितः संयमितानि स्वस्वोचितस्थानं प्रापितानि अत एव
26108 कण्ठाद्यालम्बीनि माल्यादीनि यस्य तथाविधः सन् । पुष्पाण्याहरतीति
26109 पुष्पाहारो भृत्य इव ॥ ७ ॥
26110
26111 प्। २३०)
26112
26113 उपधानप्रदेशस्थात्स्वयं पटलकोटरात् ।
26114 बद्धपद्मासनो भूमौ भूत्वोवाचेदमानतः ॥ ८ ॥
26115
26116 पटलं पुष्पकरण्डम् ॥ ८ ॥
26117
26118 जयतां जन्मदौस्थित्यदाहदोषशशिप्रभे ।
26119 देव्यौ वाह्यान्तरतमोविद्रावणरविप्रभे ॥ ९ ॥
26120
26121 दौस्थित्यं दुःखजीवनम् । दाहस्त्रिविधसंतापः ॥ ९ ॥
26122
26123 तयोरुक्त्वेति तत्याज पादयोः कुसुमाञ्जलिम् ।
26124 तीरद्रुमो विकसितः पद्मिन्योः पद्मयोरिव ॥ १० ॥
26125
26126 इत्युक्त्वा तयोः पादयोः कुसुमाञ्जलिं तत्याजेत्यन्वयः ॥ १० ॥
26127
26128 लीलायै भूपजन्माथ वक्तुं मन्त्रिणमीश्वरी ।
26129 बोधयामास पार्श्वस्थं संकल्पेन सरस्वती ॥ ११ ॥
26130
26131 प्रबुद्धोप्सरसौ दृष्ट्वा प्रणम्य कुसुमाञ्जलिम् ।
26132 तयोः पादेषु संत्यज्य विवेश पुरतो नतः ॥ १२ ॥
26133
26134 उवाच देवी हे राजन्कस्त्वं कस्य सुतः कदा ।
26135 इह जात इति श्रुत्वा स मन्त्री वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
26136
26137 इति प्रश्नं स मन्त्री श्रुत्वा ॥ १३ ॥
26138
26139 देव्यौ युष्मत्प्रसादोऽयं भवत्योरपि यत्पुरः ।
26140 वक्तुं शक्नोमि तद्देव्यौ [तदिदं इति पाठः] श्रूयेतां जन्म
26141 मत्प्रभोः ॥ १४ ॥
26142
26143 आसीदिक्ष्वाकुवंशोत्थो राजा राजीवलोचनः ।
26144 श्रीमान्कुन्दरथो नाम दोश्छायाच्छादितावनिः ॥ १५ ॥
26145
26146 दोश्छायया आच्छादितेव शत्रुदारिद्र्यादिसंतापनिवारणेन पालिता अवनिर्येन ॥
26147 १५ ॥
26148
26149 तस्याभूदिन्दुवदनः पुत्रो भद्ररथाभिधः ।
26150 तस्य विश्वरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो बृहद्रथः ॥ १६ ॥
26151
26152 तस्य सिन्धुरथः पुत्रस्तस्य शैलरथः सुतः ।
26153 तस्य कामरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो महारथः ॥ १७ ॥
26154
26155 तस्य विष्णुरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो नभोरथः ।
26156 अयमस्त्प्रभुस्तस्य पुत्रः पूर्णामलाकृतिः ॥ १८ ॥

26157
26158 तस्य नभोरथस्य पुण्यसंभारैर्जातः ॥ १८ ॥
26159
26160 अमृतापूरितजनः क्षीरोदस्येव चन्द्रमाः ।
26161 महद्भिः पुण्यसंभारैर्विदूरथ इति श्रुतः ॥ १९ ॥
26162
26163 अमृतसदृशैः स्नेहमाधुर्यौदार्यादिगुणैरापूरिता जना येन ।
26164 पुण्यसंभारैरित्येतद्देहलीदीपकन्यायेन मात्रापि संबध्यते ॥ १९ ॥
26165
26166 जातो मातुः सुमित्राया गौर्या गुह इवापरः ।
26167 पितास्य दशवर्षस्य दत्त्वा राज्यं वनं गतः ॥ २० ॥
26168
26169 अस्य दशवर्षस्येति षष्ठी चानादरे इति भावलक्षणे षष्ठी
26170 वैराग्यातिशयाद्राज्ये पुत्रे चानादरद्योतनार्था ॥ २० ॥
26171
26172 पालयत्येष भूपीठं ततः प्रभृति धर्मतः ।
26173 भवत्यावद्यसंप्राप्ते फलिते सुकृतद्रुमे ॥ २१ ॥
26174
26175 अस्माकं सुकृतद्रुमे फलिते सति अद्य संप्राप्ते ॥ २१ ॥
26176
26177 देव्यौ दीर्घतपःक्लेशशतैर्दुष्प्रापदर्शने ।
26178 इत्ययं वसुधाधीशो विदूरथ इति श्रुतः ॥ २२ ॥
26179
26180 अद्य युष्मत्प्रसादेन परां पावनतां गतः ।
26181 इत्युक्त्वा संस्थिते तूष्णीं मन्त्रिण्यवनिपे तथा ॥ २३ ॥
26182
26183 कृताञ्जलौ नतमुखे बद्धपद्मासनेऽवनौ ।
26184 राजन्स्मर विवेकेन पूर्वजातिमिति स्वयम् ॥ २४ ॥
26185
26186 इति वदन्ती सरस्वती मूर्ध्नि पस्पर्शेति परेणान्वयः ॥ २४ ॥
26187
26188 वदन्ती मूर्ध्नि पस्पर्श तं करेण सरस्वती ।
26189 अथ हार्दं तमो मायापद्मस्य क्षयमाययौ ॥ २५ ॥
26190
26191 हार्दं हृदयाकाशस्थजीवावरकम् ॥ २५ ॥
26192
26193 सुविकासं च हृदयं ज्ञप्तिस्पर्शोदयेऽभवत् ।
26194 सस्मार पूर्ववृत्तान्तमन्तः स्फुरदिव स्थितम् ॥ २६ ॥
26195
26196 हृदयं मनः सुविकासं सान्तःप्रकाशम् ॥ २६ ॥
26197
26198 त्यक्तदेहैकराज्यत्वं लीलाविलसितान्वितम् ।
26199 ज्ञात्वा प्रज्ञप्तिवृत्तान्तं लीलायास्तु विजृम्भितम् ॥ २७ ॥
26200
26201 एक एव राजा यस्य भुवनस्य तदेकराट् तद्भाव ऐकराज्यं देहश्च ऐकराज्यं
26202 च देहैकराज्ये त्यक्ते देहैकराज्ये येन स त्यक्तदेहैकराज्यस्तस्य
26203 भावस्त्यक्तदेहैकराज्यत्वम् । ज्ञप्त्यनुग्रहबलादननुभूतमपि
26204 ज्ञातवानित्याह - ज्ञात्वेति ॥ २७ ॥
26205
26206 आत्मोदन्तं बभूवासावुह्यमान इवार्णवे ।
26207 उवाचात्मनि संसारे बत मायेयमातता ॥ २८ ॥
26208

26209 आत्मोदन्तं स्वपूर्ववृत्तान्तम् | आत्मनि स्वमनसि || २८ ||
26210
26211 परिज्ञाता प्रसादेन देव्योरिह मयाधुना |
26212
26213 राजोवाच |
26214
26215 हे देव्यौ किमिदं नाम दिनमेकं मृतस्य मे || २९ ||
26216
26217 गतमद्येह जातानि वयो वर्षाणि सप्ततिः |
26218 स्मराम्यनेककार्याणि स्मरामि प्रपितामहम् || ३० ||
26219
26220 स्मरामि बाल्यं तारुण्यं मित्रं बन्धुपरिच्छदम् |
26221
26222 ज्ञप्तिरुवाच |
26223
26224 राजन्मृतिमहामोहमूर्च्छायाः समनन्तरम् || ३१ ||
26225
26226 परिच्छदं परीवारम् | यत्स्मरामि तदिदं किमिति तत्तत्त्वजिज्ञासया प्रश्नः |
26227 स्वरूपत्वमधिष्ठानचिन्मात्रमेव सर्वप्रपञ्चतत्त्वमितरत्तु मायामात्रमिति
26228 तत्त्वमुपदेष्टुं प्रथमं विप्रकृष्टदेशकालस्थितं
26229 लोकान्तरागमनभ्रमं वारयन्ती ज्ञप्तिरुवाच - राजन्नित्यादिना || ३१ ||
26230
26231 तस्मि&ल्लोकान्तरेऽतीते तस्मिन्नेव मुहूर्तके |
26232 तस्मिन्नेव गृहे चास्मिन्नेव व्योम्न्यपि सद्मनि || ३२ ||
26233
26234 अस्मिन्नेव त्वत्सद्मनि तदधिष्ठानचिद्व्योमनि अतीते मायावरणतिरोहिते
26235 गिरिग्रामकविप्रस्य गृहेऽन्तःस्थिते तस्मिन्पाद्मे लोकान्तरे तस्मिन्नेव राजगृहे
26236 तत्रापि प्रधानगृहस्यान्तर्व्योमन्येवायं ब्रह्माण्डमण्डपः किलास्तीति
26237 प्राक्तनकथाक्रमानुरोधादन्वयः || ३२ ||
26238
26239 अयं तस्य गृहस्यान्तर्व्योमन्येव किल स्थिते |
26240 गिरिग्रामकविप्रस्य गृहेऽन्तर्भूप मण्डपः || ३३ ||
26241
26242 तस्यान्तरेऽयमाभाति प्रत्येकं च जगद्गृहम् |
26243 किल ब्राह्मणगेहान्तर्जीवस्ते मदुपास्थितः || ३४ ||
26244
26245 तस्य ब्रह्माण्डमण्डपस्यान्तरे अयं परिदृश्यमानस्त्वदीयजन्मादिराभाति
26246 आपाततः प्रथते तर्हि किं तदेव ब्राह्मणजगदित्थं भाति नेत्याह -
26247 प्रत्येकमिति | भिन्नभिन्नमित्यर्थः | प्रत्येकतामेवोपपादयन्त्याह -
26248 किलेत्यादिना | मां उपास्थितो मदुपास्थितः मद्भक्त इत्यर्थः || ३४ ||
26249
26250 प्। २३१)
26251
26252 तत्रैव तस्य भूपीठं तस्मिंश्च किल मण्डपे |
26253 तस्यैव च गृहस्यान्तरिदं संसारमण्डलम् || ३५ ||
26254
26255 इदं संनिहितं पाद्मसंसारमण्डलम् || ३५ ||
26256
26257 तत्रैवेदं तव गृहं स्थितमारम्भमन्थरम् |
26258 तत्रैव चेतसि तव निर्मलाकाशनिर्मले || ३६ ||
26259
26260 तत्र पाद्मगृहमण्डपे एव | प्रपञ्चत्रयस्यापि

26261 चित्तविकारमात्रत्वमित्याशयेनाह - तत्रैव चेतसीति।
26262 नैर्मल्योक्तिश्चित्प्रतिबिम्बोपपत्त्यर्था॥ ३६॥
26263
26264 प्रतिभामागतम्दं व्यवहारभ्रमाततम्।
26265 यथेदं नाम मे जन्म तथेक्ष्वाकुकुलं मम॥ ३७॥
26266
26267 व्यवहारभ्रमाततत्वमनुभूतमुल्लिख्य प्रपञ्चयति - यथेत्यादिना।
26268 नामेति किलार्थे॥ ३७॥
26269
26270 एवंनामान एते मे पुराभूवन्पितामहाः।
26271 जातोऽहमभवं बालो दशवर्षस्य मे पिता॥ ३८॥
26272
26273 परिव्राड्विपिनं यात इह राज्येऽभिषिच्य माम्।
26274 ततो दिग्विजयं कृत्वा कृत्वा राज्यमकण्टकम्॥ ३९॥
26275
26276 अमीभिर्मन्त्रिभिः पौरैः पालयामि वसुन्धराम्।
26277 यज्ञक्रियाक्रमवतो धर्मे पालयतः प्रजाः॥ ४०॥
26278
26279 मन्त्रिभिः पौरैः सहेति शेषः॥ ४०॥
26280
26281 वयसः समतीतानि मम वर्षाणि सप्ततिः।
26282 इदं परबलं प्राप्तं मम दारुणविग्रहः॥ ४१॥
26283
26284 दारुणो विग्रहः संग्रामः प्राप्त इति विपरिणामेनानुषज्यते॥ ४१॥
26285
26286 युद्धं कृत्वेदमायातो गृहमस्मिन्यथास्थितम्।
26287 इमे देव्यौ गृहे प्राप्ते ममैते पूजयाम्यहम्॥ ४२॥
26288
26289 अस्मिन्गृहे यथापूर्वं स्थितं मयेति शेषः॥ ४२॥
26290
26291 पूजिता हि प्रयच्छन्ति देवताः स्वसमीहितम्।
26292 ममेयमेतयोरेका ज्ञानं जातिस्मृतिप्रदम्॥ ४३॥
26293
26294 एतयोर्देव्योर्मध्ये एका॥ ४३॥
26295
26296 इह दत्तवती देवी भाब्जस्येव विकासनम्।
26297 इदानीं कृतकृत्योऽस्मि जातोऽस्मि गतसंशयः॥ ४४॥
26298
26299 शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम्।
26300 इतीयमातता भ्रान्तिर्भवतो भूरिसंभ्रमा॥ ४५॥
26301
26302 सर्वदुःखोपशमाच्छाम्यामि। निरतिशयसुखसमृद्ध्या परिनिर्वामि।
26303 केवलं एकरसं सुखमेवाहं भूत्वा आसे तिष्ठामि॥ ४५॥
26304
26305 नानाचारविहाराढ्या सलोकान्तरसंचरा।
26306 यस्मिन्नेव मुहूर्ते त्वं मृतिमभ्यागतः पुरा॥ ४६॥
26307
26308 लोकान्तरसंचराः सिद्धा अस्मदादयस्तत्सहिता॥ ४६॥
26309
26310 तदैव प्रतिभैषा ते स्वयमेवोदिता हृदि।
26311 एकामावर्तचलनां त्यक्त्वा दत्ते यथाऽपराम् [यथा पुरा इति
26312 पाठः]॥ ४७॥

क्षिप्रमेव नदीवाहो वित्प्रवाहस्तथैव च |
आवर्तान्तरसंमिश्रो [संसिद्धो इति पाठः] यथावर्तः प्रवर्तते
|| ४८ ||

वेत्तीति विच्वितं तत्प्रवाहः || ४८ ||

कदाचिदेवं सर्गश्रीर्मिश्राऽमिश्रा च वर्धते |
तस्मिन्प्रतिमुहूर्ते ते प्रतिभानमुपागतम् || ४९ ||

मिश्रा जीवान्तरसर्गसंवलिता जाग्रति | अमिश्रा स्वप्ने | चिद्धानोस्ते
प्रतिभानमुपागतमिति संबन्धः || ४९ ||

एतज्जालमसद्रूपं चिद्धानोः समुपस्थितम् |
यथा स्वप्नमुहूर्तेऽन्तः संवत्सरशतभ्रमः || ५० ||

यथा संकल्पनिर्माणे जीवनं मरणं पुनः |
यथा गन्धर्वनगरे कुड्यमण्डनवेदनम् || ५१ ||

कुड्यानां तन्मण्डनचित्रादीनां च वेदनं दर्शनम् || ५१ ||

यथा नौयानसंरम्भे वृक्षपर्वतवेपनम् |
यथा स्वधातुसंक्षोभे पूर्वपर्वतनर्तनम् || ५२ ||

वेपनं कम्पनम् | स्वस्य धातूनां वातपित्तश्लेष्मणां संक्षोभे सन्निपाते
अपूर्वं पर्वतनर्तनम् || ५२ ||

यथा समञ्जसं स्वप्ने स्वशिरःप्रविकर्तनम् |
मिथ्यैवैवमियं प्रौढा भ्रान्तिराततरूपिणी || ५३ ||

असमञ्जसं व्यवहारे अननुरूपं मथ्यैव तथएति शेषः || ५३ ||

वस्तुतस्तु न जातोऽसि न मृतोऽसि कदाचन |
शुद्धविज्ञानरूपस्त्वं शान्त आत्मनि तिष्ठसि || ५४ ||

तर्हि कः परमार्थसत्यस्तत्राह - वस्तुतस्त्विति || ५४ ||

पश्यसीवैतदखिलं न च पश्यसि किंचन |
सर्वात्मकतया नित्यं प्रकचस्यात्मनात्मनि || ५५ ||

दृश्यमिथ्यात्वे तत्संवलितचिदाभासलक्षणं तद्दर्शनमपि मिथ्यैवेति
निर्विषयचिन्मात्रपरिशेष इत्याशयेनाह - पश्यसीवेति | प्रकचसि प्रदीप्यसे ||
५५ ||

महामणिरिवोदार आलोक इव भास्वरः |
वस्तुतस्तु न भूपीठमिदं न च भवानयम् || ५६ ||

आलोकः सूर्यादिः | भवान् अयं विदूरथदेहः || ५६ ||

न चेमे गिरयो ग्रामा न चैते न च वै वयम् |
गिरिग्रामकविप्रस्य मण्डपाकाशके किल || ५७ ||

26365 एते तव परिजनाः शत्रवश्च। अल्पतरे महत्तरस्यासंमाननमेव
26366 मिथ्यात्वकारणमित्याशयेनाह - गिरिग्रामकेत्यादिना ॥ ५७ ॥
26367
26368 तल्लीलाभर्तृदाराढ्यं जगदाभाति भास्वरम्।
26369 तत्र लीलाराजधानी मण्डपामण्डिताकृतिः ॥ ५८ ॥
26370
26371 मण्डपैः शालाभिरासमन्तान्मण्डिता आकृतिः संस्थानं यस्याः ॥ ५८ ॥
26372
26373 भाति तस्योदरे व्योम्नि तदेवं विदितं जगत्।
26374 तस्मिञ्जगति गेहेऽन्तर्यस्मिन्वयमिह स्थिताः ॥ ५९ ॥
26375
26376 यस्मिन्गृहे इह सांप्रतं वयं स्थितास्तद्भातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥
26377
26378 एवं तेषां मण्डपानां व्योमाव्योमैव निर्मलम्।
26379 तथैव मण्डपेष्वस्ति न मही न च पत्तनम् ॥ ६० ॥
26380
26381 तेषां मण्डपानां यद्व्योम तदव्योम आकाशादिशून्यं ब्रह्मैव ॥ ६० ॥
26382
26383 प्। २३२)
26384
26385 न वनानि न शैलौघा न मेघसरिदर्णवाः।
26386 केवलं तत्र निःशून्ये विहरन्ति गृहे जनाः ॥ ६१ ॥
26387
26388 निःशून्ये चिन्मात्रपूर्णे तत्र ब्रह्मणि मिथ्यागृहे मिथ्याजना
26389 विहरन्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥
26390
26391 न पश्यन्ति जना नापि पार्थिवा न च भूधराः।
26392
26393 विदूरथ उवाच।
26394
26395 एवं चेत्तत्कथं देवि ममेहानुचरा इमे ॥ ६२ ॥
26396
26397 जना न पश्यन्तीत्युक्त्यां मन्त्रिभृत्यादीनां
26398 स्वप्नदृष्टसामाजिकजनसाम्यं प्राप्तं तदसंभावयन् राजा पृच्छति
26399 - एवं चेदित्यादिना ॥ ६२ ॥
26400
26401 संपन्ना आत्मना सन्ति ते किमात्मनि नोऽथवा।
26402 जगत्स्वप्नार्थवद्भाति तस्य स्वप्ननरादयः ॥ ६३ ॥
26403
26404 आत्मना जीवेन संपन्ना युक्ताः सन्ति। अहमिवात्मनि सत्स्वभावे।
26405 स्वशङ्काबीजमाह - जगदिति। तस्य ममेत्यर्थः ॥ ६३ ॥
26406
26407 कथमात्मनि सत्याः स्युर्न सत्या वेति मे वद।
26408
26409 श्रीसरस्वत्युवाच।
26410
26411 राजन्विदितवेद्येषु शुद्धबोधैकरूपिषु ॥ ६४ ॥
26412
26413 कथं सत्याः स्युस्त्वदुक्तकल्पे इत्यर्थः। अज्ञदृशा जीवभावेन तेषां यदि
26414 सत्यतां पृच्छसि तर्हि सा तवापि नास्ति। तत्त्वदृशा
26415 अधिष्ठानचिन्मात्रभावेन चेत्तेषामपि सास्त्येवेत्याशयेन देव्युत्तरमाह -
26416 राजन्नित्यादिना ॥ ६४ ॥

26417
26418 न किंचिदेतत्सद्रूपंचिद्व्योमात्मसु जागतम् |
26419 शुद्धबोधात्मनो भाति कृतो नाम जगद्भ्रमः || ६५ ||
26420
26421 रज्ज्वां सर्पभ्रमे शान्ते पुनः सर्पभ्रमः कुतः |
26422 असद्भावे परिज्ञाए कुतः सत्ता जगद्भ्रमे || ६६ ||
26423
26424 परिज्ञाते मृगजले पुनर्जलमतिः कुतः |
26425 स्वप्नकाले परिज्ञाते स्वे स्वप्नमरणं कुतः |
26426 स्वस्वप्ने स्वप्नमृतिभीरमृतस्यैव जायते || ६७ ||
26427
26428 स्वप्नकाले स्वे जीवस्वरूपे प्रबोधेन परिज्ञाते सति स्वप्नमरणं कुतः कथं
26429 सत्यमित्यर्थः || ६७ ||
26430
26431 बुद्धस्य शुद्धस्य शरन्नभःश्रीः
26432 स्वच्छावदातातितताशयस्य |
26433 अहं जगच्चेति कुशब्दकार्थो
26434 न वस्तुतः सोऽङ्ग हि वाचिकं तत् || ६८ ||
26435
26436 बोधेनाज्ञानमेधावरणापाये शरन्नभःश्रीरिव स्वच्छो निर्मलः
26437 स्फुरदात्मभाभिरवदातो धवलीकृतस्तदैकरस्याप्त्या अतिततः अतिविस्तारं
26438 पूर्णतालक्षणं प्राप्त आशयो यस्य बुद्धस्य तत्त्वविदः सः अज्ञदृशा
26439 प्रसिद्धः अहमिति जगदिति च कुत्सितस्याल्पस्यं शब्दस्यार्थो वस्तुतो नास्त्येव |
26440 अङ्गेति कोमलामन्त्रणे | हि यस्मात्तद्वाचिकं वाचारम्भणमात्रम् |
26441 वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् इत्यादिश्रुतेरिति
26442 भावः || ६८ ||
26443
26444 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
26445 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम |
26446 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
26447 श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम || ६९ ||
26448
26449 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
26450 भ्रान्तिविचारवर्णनं नामैकचत्वारिंशः सर्गः || ४१ ||
26451
26452 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
26453 भ्रान्तिविचारवर्णनं नामैकचत्वारिंशः सर्गः || ४१ ||
26454
26455 पञ्चमदिनम् |
26456
26457 द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२
26458
26459 श्रीवसिष्ठ उवाच |
26460
26461 यस्त्वबुद्धमतिर्मूढो रूढो न वितते पदे |
26462 वज्रसारमिदं तस्य जगदस्त्यसदेव सत् || १ ||
26463
26464 सत्यत्वं जगतोऽज्ञाने स्वप्नस्यापि प्रपञ्च्यते |
26465 अत्रान्ते तु कथाशेषो वरदानान्त ईर्यते || १ ||
26466
26467 विद्वद्दृशा जगतो मिथ्यात्वं विस्तरेणोपवर्ण्य
26468 तद्दृढीकारायाज्ञदृशा तस्यात्यन्तदृढसत्यतामाह - यस्त्विति |

रूढो दृढव्युत्पन्नो न वज्रस्य सारो दार्ढ्यमिव सारो यस्य तत्तथाविधं
परमार्थसदस्ति। लोके अर्थक्रियाकारित्वस्यैव सत्यत्वेन प्रसिद्धेरिति भावः ॥ १॥

यथा बालस्य वेतालो मृतिपर्यन्तदुःखदः।
असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ २॥

असतोऽज्ञं प्रत्यर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वं(त्यं?) क्व
दृष्टं तत्राह - यथेति ॥ २॥

ताप एव यथा वारि मृगाणां भ्रमकारणम्।
असत्यमेव सत्याभं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ ३॥

यथा तापो मरुभूम्यातप एवाज्ञमृगदृशा सत्यवारि सत् मृगाणां
भ्रमकारणम् ॥ ३॥

यथा स्वप्नमृतिर्जन्तोरसत्या सत्यरूपिणी।
अर्थक्रियाकरी भाति तथा मूढधियां जगत् ॥ ४॥

शोकरोदनाद्यर्थक्रियाकरि ॥ ४॥

अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा।
कटकज्ञप्तिरेवास्ति न मनागपि हेमधीः ॥ ५॥

कनके अव्युत्पन्नस्य अनुगतकनकस्वरूपानभिज्ञस्येत्यर्थः ॥ ५॥

तथाऽज्ञस्य पुरागारनगनागेन्द्रभासुरा [भास्वरा इति पाठः]।
इयं दृश्यदृगेवास्ति नत्वन्या परमार्थदृक् ॥ ६॥

अगाराणि गृहाः नगाः पर्वता वृक्षाश्च नागेन्द्रा गजाः सर्पा वा
तैर्भासुरा परमार्थदृक् सर्वानुगतैकसद्ब्रह्मदृष्टिः ॥ ६॥

यथा नभसि मुक्तालीपिच्छकेशोण्ड्रकादयः।
असत्याः सत्यतां याता भात्येवं दुर्दृशां जगत् ॥ ७॥

मुक्ताली मौक्तिकमाला। पिच्छानि वर्हाणि ॥ ७॥

प्। २३३)

दीर्घस्वनमिदं विश्वं विद्ध्यहन्तादिसंयुतम्।
अत्रान्ये स्वप्नपुरुषा यथा सत्यास्तथा शृणु ॥ ८॥

अन्ये स्वातिरिक्तसत्यजनाः स्वप्नपुरुषाः स्वप्नदृष्टपुरुषान्तरप्रायाः। तर्हि
ते कथं शास्त्रीययाजनप्रतिग्रहोपदेशाद्यर्थक्रियाक्षमाः सत्या इति
शास्त्रेऽभ्युपगतास्तत्राह - यथा सत्यास्तथा शृण्विति ॥ ८॥

अस्ति सर्वगतं शान्तं परमार्थघनं शुचि।
अचेत्यचिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततम् ॥ ९॥

सर्वगतं सर्वाधिष्ठानम्। परमार्थघनं निरतिशयसत्यम्। प्राप्त वै
सत्यं तेषामेष सत्यम् इत्यादिश्रुतेः ॥ ९॥

तत्सर्वगं सर्वशक्ति सर्वं सर्वात्मकं स्वयम्।

26521 यत्र यत्र यथोदेति तथास्ते तत्र तत्र वै ॥ १० ॥
26522
26523 तस्य मायाशबलं रूपमाह - तत्सर्वगमिति । मायया यत्र यत्र यथा
26524 यथा यादृशार्थक्रियायोग्यमाविर्भवति तत्र तत्र तथा आस्ते ॥ १० ॥
26525
26526 तेन स्वप्नपुरे द्रष्टा यान्वेत्ति पुरवासिनः ।
26527 नरानिति नरा एव क्षणात्तस्य भवन्ति ते ॥ ११ ॥
26528
26529 तथा जागरे शास्त्रीयार्थक्रियायोग्यं तदाविर्भूतं न स्वप्ने
26530 इत्यवान्तरविशेषेऽपि न सद्रूपे विशेष इत्याशयेनाह - तेनेति ॥ ११ ॥
26531
26532 यद्द्रष्टुश्चित्स्वरूपं तत्स्वप्नाकाशान्तरस्थितम् ।
26533 स्वप्नाकाशचित्ताभं हि नरानामेति भावितम् ॥ १२ ॥
26534
26535 स्वप्रकाशो विकाशः सूक्ष्मतमनाडीच्छिद्रं तदन्तःस्थितं
26536 स्वप्नाध्यस्तविपुलाकाशपरिवर्तिचित्ताभं चित्तवासनानुसारेण
26537 विवर्तमानमित्यर्थः ॥ १२ ॥
26538
26539 वेदितृत्वैक्यवशतो नरतेवावबुध्यते ।
26540 आत्मन्यतश्चिद्बलेन द्वयोरप्येति सत्यता ॥ १३ ॥
26541
26542 स्वप्नजागरयोर्द्वयोरपि आत्मनि नरताद्यवबोधे अध्यस्ते सत्यतावबोधे
26543 चान्योन्यतादात्म्यसंसर्गाध्यास एव हेतुरित्याह - वेदितृत्वेति ।
26544 वेदितुर्भावो वेदितृत्वं सत्यस्वप्रकाशापरोक्षचैतन्यं तदैक्यं
26545 तत्तादात्म्याध्यासस्तद्वशः संसर्गाध्यासस्तस्मादित्यर्थः । द्वयोः
26546 स्वप्नजागरयोरध्यस्ततद्धर्मयोर्वा सत्यता एति प्रथते ॥ १३ ॥
26547
26548 श्रीराम उवाच ।
26549
26550 स्वप्नेऽपि स्वप्नपुरुषा न सत्याः स्युर्मुने यदि ।
26551 वद तत्को भवेद्दोषो मायामात्रशरीरिणि ॥ १४ ॥
26552
26553 तदेवं स्वप्नजाग्रद्दृश्यपदार्थानां
26554 मिथुनीभूतमायातदधिष्ठानलक्षणसत्यानृतोभयशरीरतोक्ता । तत्र
26555 रामः स्वप्नस्यानृतमायामात्रशरीरत्वमस्तु किं सत्यांशानुप्रवेशेनेति
26556 शङ्कते - स्वप्ने इति । यदि जाग्रत्पुरुषा अधिष्ठानसत्तया सत्या न स्युस्तर्हि
26557 व्यवहारविसंवादः कर्मशास्त्राप्रामाण्यं च दोषः स्यादिति तेषां
26558 तथात्वमस्तु । यदि सत्यासंवलितमायामात्रशरीरिणि [सत्याः संवलित इति
26559 पाठः] स्वप्नेऽपि कल्पिताः स्वप्नपुरुषास्तथा सत्या न स्युस्तदा को दोषः ।
26560 मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् इति भगवत व्यासेन स्वप्नस्य
26561 मायामात्रत्वोक्तेः । तथाच कथं स्वजगतः स्वप्नसाम्यमिति भावः ॥ १४ ॥
26562
26563 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
26564
26565 स्वप्ने न पुरवास्तव्या वस्तुतः सत्यरूपिणः ।
26566 प्रमाणमत्र शृणु मे प्रत्यक्षं नाम नेतरत् ॥ १५ ॥
26567
26568 स्वाप्नार्था ब्रह्मवद्वस्तुतः सत्या न भवन्तीत्येतावदेव शक्यं वक्तुं न
26569 निरधिष्ठानत्वादधिष्ठानसत्तयापि सत्या न भवन्तीति ।
26570 प्रत्यक्षप्रमाणविरोधादित्याशयेन वसिष्ठ उवाच - स्वप्ने इति । नेतरदिति
26571 प्रमाणान्तरस्यानादरार्थमुक्तं न प्रतिषेधार्थम् । नह्यत्यन्तासतः
26572 प्रत्यक्षं नामोपपद्यते वन्ध्यापुत्रादावदर्शनादित्याशयः ॥ १५ ॥

26573
26574 सर्गादावात्मभूर्भाति स्वप्नाभानुभवात्मकः।
26575 तत्संकल्पकलं [कलाविश्वं इति पाठः] विश्वमेवं
26576 स्वप्नाभमेव तत्॥ १६॥
26577
26578 किंच स्वप्नस्यात्यन्तासत्त्वे जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि तद्दुर्वारम् तस्यापि
26579 हैरण्यगर्भस्वप्नरूपत्वादित्याशयेनाह - सर्गादाविति॥ १६॥
26580
26581 एवं विश्वमिदं स्वप्नस्तत्र सत्यं भवान्मम।
26582 यथैव त्वं तथैवान्ये स्वप्ने स्वप्नवरा नृणाम्॥ १७॥
26583
26584 तथाच जगतः स्वप्नसाम्यं प्रागुक्तसत्यता च सिद्धेत्याह - एवमिति। तत्र
26585 स्वप्ने भवान्मम सत्यं त्वत्सत्यतायास्त्वया अपलपितुमशक्यत्वात्। यथैव
26586 त्वं तथैवान्येऽपि त्वद्दृशा मद्दृशा च सत्याः। एवमन्येषामपि
26587 नृणां स्वस्वानुभवानुसारात्स्वप्नसत्यता सिद्धेत्यर्थः॥ १७॥
26588
26589 स्वप्ने नगरवास्तव्याः सत्या न स्युरिमे यदि।
26590 तदिहापि तदाकारे न सत्यं मे मनागपि॥ १८॥
26591
26592 उक्तमेवार्थं पुनः स्पष्टमाह - स्वप्ने इत्यादिना। नगरस्य वास्तुनि
26593 वेश्मभुवि भवा नगरवास्तव्याः नगरे वसन्तीति वा नगरवास्तव्याः।
26594 वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च इति वचनात्॥ १८॥
26595
26596 यथाहं तव सत्यात्मा सत्यं सर्वं भवेन्मम।
26597 स्वप्नोपलम्भे संसारे मिथः सिद्ध्यै प्रमेदृशी॥ १९॥
26598
26599 संसारे विपुले स्वप्ने यथा सत्यमहं तव।
26600 यथा त्वमपि मे सत्यं सर्वं स्वप्नेष्विति क्रमः॥ २०॥
26601
26602 श्रीराम उवाच।
26603
26604 स्वप्नद्रष्टरि निर्निद्रे तद्द्रष्टुः स्वप्नपत्तनम्।
26605 सद्रूपत्वात्तथैवास्ते ममेति भगवन्मतिः॥ २१॥
26606
26607 एवं चेत्तर्हि स्वप्नद्रष्टुर्जागरणे जातेऽपि स्वप्नप्रपञ्चस्य
26608 जाग्रत्प्रपञ्चवदवस्थानं स्यादिति रामः शङ्कते - स्वप्नेति। इति
26609 मतिर्मम त्वद्वचनात्संपन्नेति शेषः॥ २१॥
26610
26611 श्रीवसिष्ठ उवाच।
26612
26613 एवमेतत्तथैवास्ते सत्यत्वात्स्वप्नपत्तनम्।
26614 स्वप्नद्रष्टरि निर्निद्रेऽप्याकाशविशदाकृति॥ २२॥
26615
26616 इष्टापत्त्या वसिष्ठः परिहरति - एवमेतदिति। आकाशविशदाकृति
26617 अधिष्ठानसन्मात्रस्वभावं सत्यमेवेत्यर्थः॥ २२॥
26618
26619 एतदास्तामिदं तावद्यज्जाग्रदिव मन्यसे।
26620 विद्धि तत्स्वप्नमेवान्तर्देशकालाद्यपूरकम्॥ २३॥
26621
26622 एवं तर्हि जाग्रदर्थवत्स्वप्नस्यापि स्वप्नान्तरे व्यवहारसंवादः स्यादिति
26623 रामस्य विवक्षामालक्ष्य देशान्तरकालान्तराननुवृत्तिकृतोऽसंवादो
26624 जाग्रत्पदार्थेष्वपि बहुष्वस्ति।

26625 पृथिव्याकाशनामजात्यादिकतिपयपदार्थानुवृत्तिसंवादः स्वप्नेऽप्यस्तीति
26626 न विशेष उपपादयितुं शक्य इत्याशयेन प्रौढिमादर्शयन्नाह -
26627 एतदास्तामिति। अथवा यदि स्वाप्नार्थाः सत्यास्तर्हि जागरेऽप्यनुवर्तेरन्निति
26628 रामस्याशङ्कामालाक्ष्याह वसिष्ठः - एतदिदिति। स्वाप्नस्य
26629 जाग्रद्वाह्यदेशकालाद्यननुवृत्त्या यद्यलीकत्वंमन्यसे तर्हि यज्जाग्रदिति
26630 मन्यसे तदपि अन्तः स्वाप्नदेशकालाद्यपूरकमिति तुल्यमिति द्वयोः
26631 स्वप्नतैवेत्यर्थः॥ २३॥
26632
26633 प्। २३४)
26634
26635 एवं सर्वमिदं भाति न सत्यं सत्यवस्थितम्।
26636 रञ्जयत्यपि मिथ्यैव स्वप्नस्त्रीसुरतोपमम्॥ २४॥
26637
26638 एवमधिष्ठानसत्तया सत्यत्वेऽपि सर्वदेशकालाद्यपूरकत्वान्न स्वतस्तथेति
26639 मिथ्यात्वमुभयोः सममित्याह - एवमिति। रञ्जयति स्वासक्त्या मोहयति॥ २४
26640 ।।
26641
26642 सर्वत्र विद्यते सर्वं देहस्यान्तर्बहिस्तथा।
26643 यत्तु वेत्ति यथा संवित्तत्तथा स्वैव पश्यति॥ २५॥
26644
26645 संविदस्तु सर्वदेशकालादिपूरकत्वात्सत्यत्वं सर्वत्र मायाशक्त्या
26646 सर्वभावेन स्फुरणसामर्थ्यं चेत्याह - सर्वत्रेति। स्वैव स्वयमेव॥ २५॥
26647
26648 यत्कोशे विद्यते द्रव्यं तद्द्रष्ट्रा लभ्यते यथा।
26649 तथास्ति सर्वं चिद्व्योम्नि चेत्यते तत्त्वनेन वै॥ २६॥
26650
26651 कोशे धनागारे। द्रव्यं धनम्। अनेन चिद्व्योम्ना॥ २६॥
26652
26653 अनन्तरमुवाचेदं देवी ज्ञप्तिर्विदूरथम्।
26654 कृत्वा बोधामृतासेकैर्विवेकाङ्कुरसुन्दरम्॥ २७॥
26655
26656 एवमुक्तथं रामं समाधाय प्रस्तुतकथामालम्ब्याह - अनन्तरमिति॥ २७
26657 ।।
26658
26659 एतदेव मया राज&ल्लीलार्थमुपवर्णितम्।
26660 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यावो दृष्टा दृष्टान्तदृष्टयः॥ २८॥
26661
26662 एतत्प्रागुक्तं तत्त्वम्। लीलार्थं लीलाप्रीत्यर्थम्। स्वस्ति अभिलषितार्थसिद्धिरस्तु।
26663 जगन्मिथ्यात्वस्योक्तस्य दृष्टान्तदृष्टयो
26664 मण्डपान्तस्त्वदीयब्रह्माण्डकल्पनालक्षणा दृष्टा लीलयेति शेषः॥ २८॥
26665
26666 श्रीवसिष्ठ उवाच।
26667
26668 इति प्रोक्ते सरस्वत्या गिरा मधुरवर्णया।
26669 उवाच वचनं धीमान्भूमिपालो विदूरथः॥ २९॥
26670
26671 धीमान्स्वस्ति तेऽस्त्वित्युक्तेस्तात्पर्यं विद्वान्॥ २९॥
26672
26673 विदूरथ उवाच।
26674
26675 ममापि दर्शनं देवि मोघं भवति नार्थिनि।
26676 महाफलप्रदायास्तु कथं तव भविष्यति॥ ३०॥

मम मनुष्यमात्रस्याल्पदानसमर्थस्यापीत्याशयः ॥ ३० ॥

अहं देहं समुत्सृज्य लोकान्तरमितोऽपरम् ।
निजमायामि हे देवि स्वप्नात्स्वप्नान्तरं यथा ॥ ३१ ॥

निजं प्राक्तनम् । आयामि अविलम्बेनागमिष्यामि ॥ ३१ ॥

पश्यादिशाशु मां मातः प्रपन्नं शरणागतम् ।
भक्तेऽवहेला वरदे महतां न विराजते ॥ ३२ ॥

पश्य कृपादृष्ट्या । आदिश प्रयच्छ मत्प्रार्थितमुपदेशोत्तरकार्यं च ॥
३२ ॥

यं प्रदेशमहं यामि तमेवायात्वयं मम ।
मन्त्री कुमारी चैवेयं बालेति कुरु मे दयाम् ॥ ३३ ॥

प्रार्थनीयार्थमाह - यमिति । कुमारी अनूढा कन्या ॥ ३३ ॥

श्रीसरस्वत्युवाच ।

आगच्छ राज्यमुचितार्थविलासचारु
प्राग्जन्ममण्डलपते कुरु निर्विशङ्कम् ।
अस्माभिरर्थिजनकामनिराकृतिर्हि
दृष्टा न काचन कदाचिदपीति विद्धि ॥ ३४ ॥

लीलाभक्तिभाग्योचितैरर्थविलासैश्चारु राज्यं कुरु । अस्माभिर्निराकृतिः
प्रत्याख्यानं कदाचिदपि न कृतेति शेषः । केनचिदपि न दृष्टेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
स्वप्नपुरुषसत्यत्वनिरूपणं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
स्वप्नपुरुषसत्यत्वनिरूपणं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

श्रीसरस्वत्युवाच ।

अस्मिन् रणवरे राजन्मर्तव्यं भवताधुना ।
प्राप्तव्यं प्राक्तनं राज्यं सर्वं प्रत्यक्षमेव ते ॥ १ ॥

अभीष्टवरदानं च पुरस्याक्रमदीपनम् ।
वर्ण्यते दह्यमानानां चेष्टा च पुरवासिनाम् ॥ १ ॥

देवी तज्जिज्ञासितं भाव्यर्थमपि स्पष्टमाचक्षाणा वरशेषमपि दातुमाह
- अस्मिन्निति । सर्वं ते प्रत्यक्षमेव भविष्यतीति शेषः ॥ १ ॥

कुमार्या मन्त्रिणा चैव त्वया च प्राक्तनं पुरम् ।
आगन्तव्यं शवीभूतं प्राप्तव्यं तच्छरीरकम् ॥ २ ॥

त्वया च प्राक्तनं शवीभूतं तच्छरीरकं प्राप्तव्यमिति संबन्धः ॥ २ ॥

आवां यावो यथायातं वातरूपेण च त्वया ।
आगन्तव्यः स देशस्तु कुमार्या मन्त्रिणापि च ॥ ३ ॥

मृत्वा वायुरूपिणा आतिवाहिकदेशरूपेण त्वया स प्राक्तनो देश आगन्तव्यः ॥
३ ॥

अन्यैव गतिरश्वस्य गतिरन्या खरोष्ट्रयोः ।
मदस्विन्नकपोलस्य गतिरन्यैव दन्तिनः ॥ ४ ॥

इयमातिवाहिकदेहगतिर्मानोरथिकगतिवन्मण्डपान्तःसंवृताकाशेऽपि
सुदूरमिव संभवति नाश्वादिगतिवद्दैशवैपुल्यं प्राक्सिद्धमपेक्षत
इत्याशयेनाह - अन्यैवेति ॥ ४ ॥

प्रस्तुतेति कथा यावन्मिथो मधुरभाषिणोः ।
तावत्प्रविश्य संभ्रान्त उवाचोर्ध्वस्थितो नरः ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वस्थितः प्रासादाग्राद्युन्नतप्रदेशमारुह्य निशि
बाह्यपुरवृत्तान्तदर्शी पुरुषो राजसन्निधिं प्रविश्योवाच ॥ ५ ॥

प्। २३५)

देव सायकचक्रासिगदापरिघवृष्टिमत् ।
महत्परबलं प्राप्तमेकार्णव इवोद्धतः ॥ ६ ॥

देवेति राजसंबोधनम् ॥ ६ ॥

कल्पकालानिलोद्धूतकुलाचलशिलोपमम् ।
गदाशक्तिभुशुण्डीनां वृष्टिं मुञ्चति तुष्टिमत् ॥ ७ ॥

तुष्टिमत् उत्साहप्रहृष्टं परबलम् ॥ ७ ॥

नगरे नगसंकाशे लग्नोऽग्निर्व्याप्तदिक्तटः ।
दहंश्चटचटास्फोटैः पातयत्युत्तमां पुरीम् ॥ ८ ॥

उन्नतप्रासादशिखरैस्तृणकाष्ठादिसमृद्ध्या च नगसंकाशे
पर्वतसदृशे ॥ ८ ॥

कल्पाम्बुदघटातुल्या व्योम्नि धूममहाद्रयः ।
बलात्प्रोड्डयनं कर्तुं प्रवृत्ता गरुडा इव ॥ ९ ॥

कल्पाम्बुदानां संवर्तमेघानां घटाभिः समूहैस्तुल्याः ॥ ९ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ससंभ्रमं वदत्येवं पुरुषे परुषारवः ।
उदभूत्पूरयन्नाशा बहिः कोलाहलो महान् ॥ १० ॥

ससंभ्रमं सभयम् । परुषा निष्ठुरभाषणरूपा आरवा यत्र तथाविधः
कोलाहलः । आशा दिशः ॥ १० ॥

26781 बलादाकर्णकृष्टानां धनुषां शरवर्षिणाम् ।
26782 बृंहतामतिमत्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ११ ॥
26783
26784 कोलाहलमेव संबन्धिभेदैर्विशिष्य वर्णयति - बलादित्यादिना ॥ ११ ॥
26785
26786 पुरे चटचटास्फोटैर्दहतां जातवेदसाम् ।
26787 पौराणां दग्धदाराणां महाहलहलारवैः ॥ १२ ॥
26788
26789 महाहलहलारवैह् कथित इत्युत्तरत्रान्वयः [पौराणामिति
26790 द्वादशश्लोकोत्तरार्धेन इति भावः] ॥ १२ ॥
26791
26792 तरतामग्निखण्डानां टांकारः कथितो रवैः ।
26793 ज्वलितानां परिस्पन्दाद्धगद्धगिति चार्चिषाम् ॥ १३ ॥
26794
26795 अर्चिषां धगद्धगिति रवैः सह जनैः कथितष्टांकार उदभूदित्यनुकृष्यते
26796 ॥ १३ ॥
26797
26798 अथ वातायनाद्देव्यौ मन्त्री राजा विदूरथः ।
26799 ददृशुः प्रोल्लसन्नादं महानिशि महापुरम् ॥ १४ ॥
26800
26801 वातायनात्प्रासादगवाक्षात् ॥ १४ ॥
26802
26803 प्रलयानलसंक्षुब्धपूर्णैकार्णवरंहसा ।
26804 पूर्णं परबलेनोग्रहेतिमेघतरङ्गिणा ॥ १५ ॥
26805
26806 उग्रैर्हेतिभिर्मेघतरङ्गोभयवता ॥ १५ ॥
26807
26808 कल्पान्तवह्निविगलन्मेरुभूधरभासुरैः ।
26809 दह्यमानं महाज्वालाज्वालैरम्बरपूरकैः ॥ १६ ॥
26810
26811 महाज्वालानां ज्वालैः शिखाभिः । जालैः इति पाठे स्पष्टम् ॥ १६ ॥
26812
26813 मुष्टिग्राह्यमहामेघगर्जासंतर्जितोर्जितैः ।
26814 घोरं कलकलारावैर्मांसलैर्दस्युजल्पितैः ॥ १७ ॥
26815
26816 मोषणं मुष्टिः परलुण्ठनं तद्वाह्यविषये परभीषणाय
26817 महामेघगर्जासदृशैः संतर्जितैर्भर्त्सनैरूर्जितैः प्रबलैर्मांसलैः
26818 पुष्टैर्दस्यवश्चोरास्तज्जल्पितैर्घोरम् ॥ १७ ॥
26819
26820 पुष्करावर्तसंकाशधूम्राभ्रपिहिताम्बरम् ।
26821 प्रोड्डीनहेमाग्रनिभैर्ज्वालापुञ्जैर्निरन्तरम् ॥ १८ ॥
26822
26823 पुष्करावर्ताः प्रलयमेघाः । निरन्तरं निरवकाशम् ॥ १८ ॥
26824
26825 तरदुल्मुकखण्डोग्रतारातरलिताम्बरम् ।
26826 अन्योन्यदेशसद्मौघप्रज्वलज्ज्वलनाचलम् ॥ १९ ॥
26827
26828 उल्मुकानां ज्वलत्काष्ठानां खण्डा एवोग्रा औत्पातिका रक्तास्ताराः
26829 ज्वालापरिवर्तेन अन्योन्यदेशविनिमयेन प्रज्वलन्तो ज्वलनाचला यत्र ॥ १९ ॥
26830
26831 हतसैन्यपुरापातं द्रुताङ्गाराभ्रकोटरैः ।
26832 कर्कशाक्रन्दनिर्दग्धलोकपूगोग्रगर्जितम् ॥ २० ॥

26833
26834 हतावशिष्टसैन्यानां पुरापातो नगरप्रवेशो यत्र। द्रुताः प्रसृता अङ्गारा
26835 येषु तथाविधैरभ्रकोटरैर्मेघच्छिद्रैरुपलक्षितमित्यर्थः।
26836 कर्कशाक्रन्दं यथा स्यात्तथा निर्दग्धजनसमूहैः शत्रुभिरुग्रगर्जितं
26837 यत्र॥ २०॥
26838
26839 कृशानुकणनाराचनिरन्तरतराम्बरम्।
26840 बहुहेतिशिलाजाललुटद्दग्धपुरोत्करम्॥ २१॥
26841
26842 कृशानुकणैर्नाराचैश्च निरन्तरतरमत्यन्तनिरवकाशमम्बरं यत्र।
26843 हेतिभिः शिलाजालैश्च लुठन्तो निपतन्तः। पुरशब्देन पुरजना उच्यन्ते।
26844 लुठन्तः प्रधावन्तो दग्धं पुरं यैस्तथाविधा उत्करा ऊर्ध्वीकृतहस्ताः
26845 शत्रवो यत्रेति वा॥ २१॥
26846
26847 रणद्द्विरदसंघट्टकुट्टितोद्भटसद्भटम्।
26848 विद्रवत्तस्करच्छेदमार्गकीर्णमहाधनम्॥ २२॥
26849
26850 अङ्गारराशिनिपतन्नरनार्युग्ररोदनम्।
26851 स्फुटच्चटचटाशब्दप्रलुठत्स्फुटकाष्ठकम्॥ २३॥
26852
26853 रणे द्विरदानां संघट्टैः कुट्टिताश्चूर्णिता उद्भटाः शूरतराः
26854 सद्भटा यत्र। तस्कराणां शिरश्छेदेन॥ २२॥ २३॥
26855
26856 विपुलालातचक्रौघशतसूर्यनभस्तलम्।
26857 अङ्गारशिखिराकीर्णसमस्तवसुधातलम्॥ २४॥
26858
26859 अलातानि ज्वलदुल्मुकानि। शिखिरैरग्निभिराकीर्णानि॥ २४॥
26860
26861 दग्धाग्निकाष्ठक्रेंकाररणज्ज्वलनवैणवम्।
26862 दग्धजन्तुघनाक्रन्दरुदत्सकलसैनिकम्॥ २५॥
26863
26864 दग्धैरग्निकाष्ठैः सहक्रेंकारेण रणत्प्रज्वलनयुक्तं वैणवं
26865 वेणुकाष्ठं यत्र॥ २५॥
26866
26867 पांसुशेषात्तराजश्रीवृद्धतृप्तहुताशनम्।
26868 सकलग्रसनारम्भसोद्योगाग्निमहाशनम्॥ २६॥
26869
26870 पांसव एव शिष्यन्ते यथा तथा आत्तायां दग्धायां राजश्रियि वृद्धः
26871 प्रवृद्धस्तृप्तश्च हुताशनो यत्र। अग्निलक्षणो महाशनो घस्मरो यत्र॥
26872 २६॥
26873
26874 यदृच्छात्कारडात्कारकठिनाग्निरटद्गृहम्।
26875 अनन्तजन्तुभोज्यान्नवह्निभुक्तेन्धनस्पृहम्॥ २७॥
26876
26877 यदृच्छया अकस्मादेव दैवोपपादिताभ्यां सर्वस्वादानमात्कारो निशि
26878 सुप्तेषु दस्युभिः प्रहरणं डात्कारस्ताभ्यां कठिनेन कुवरिणाग्निना च
26879 रटन्तो गृहा यत्र। अनन्तानां जन्तूनां भोज्येषु भोजनार्हेष्वन्नेषु
26880 धान्यराशिषु वह्निना भुक्तेषु अवशिष्टेन्धनमात्रे केषांचित्स्पृहा यत्र॥
26881 २७॥
26882
26883 अथ शुश्राव तत्रासौ गिरो राजा विदूरथः।
26884 योधानां दग्धदाराणां पश्यताम्भिधावताम्॥ २८॥

दारग्रहणं सर्वस्वोपलक्षणम् ॥ २८ ॥

प्। २३६)

हा मत्तमरुदूर्ध्वस्थानङ्गार गृहपादपान् ।
रणत्खरखरं नीरजालामातपपन्थिनः ॥ २९ ॥

अङ्ग आर इति च्छेदः । अङ्गेति कश्चित्कंचित्संबोध्याह - नीरजालेन
रसातिशयेन आमान् हरितानत एवातपस्य संतापस्य पन्थिनः परिपन्थिनो
निवारकान् ऊर्ध्वस्थान् औन्नत्ये स्थितान्
अस्मद्गृहलक्षणानस्मद्गृहसंवृद्धांश्च पादपान् वृक्षान्
उन्मूलयितुं मत्तः प्रचण्डो मरुत् विपल्लक्षणो वायुर्वा रणत्खरखरं
[१] यथा स्यात्तथा आर आजगाम । हा इति खेदे ॥ २९ ॥

हा दग्धदाराः प्रालेयशीता देहेषु दन्तिनाम् ।
मग्ना मनस्सु महतामिव विज्ञानसूक्तयः ॥ ३० ॥

प्राक्प्रालेयशीता दग्धाः संतप्ता दारा दन्तिनां मृतानां देहेषु लीनाः
प्रच्छन्नाः सूक्तिपक्षे ज्ञानाग्निना दग्धाः स्थूलादिदेहा याभिः ।
त्रिविधतापोपशमनात्प्रालेयादपि शीतलाः ॥ ३० ॥

हा तात हेतयो लग्नास्तरुणीकबरीतृणे ।
ज्वलन्ति शुष्कपर्णौघा इव वीरानिलेरिताः ॥ ३१ ॥

हेतयः शस्त्राग्नयो विविधास्तज्ज्वाला वा । कवर्यः केशास्तल्लक्षणे तृणे ।
ज्वलन्ति दीप्यन्ते ॥ ३१ ॥

आवर्तननदीदीर्घा वहत्यूर्ध्वतरङ्गिणी ।
पश्येयं धूमयमुना व्योमगङ्गां प्रधावति ॥ ३२ ॥

आवर्तनैरावर्तैर्नदीसदृशप्रवाहभेदैश्च दीर्घा । व्योमलक्षणां
गङ्गां मन्दाकिनीं वा ॥ ३२ ॥

वहदुल्मुककाष्ठोर्ध्वगामिनी धूमनिम्नगा ।
वैमानिकानन्धयति पश्याग्निकणबुद्बुदा ॥ ३३ ॥

वहन्ति प्रवहन्ति उल्मुककाष्ठानि यस्यां सा । अग्निकणा एव बुद्बुदा यस्याम् ॥
३३ ॥

अस्या माता पिता भ्राता जामाता स्तनपाः सुते ।
अस्मिन्सद्मनि निर्दग्धा दग्धैवासत्समिन्धने ॥ ३४ ॥

स्तनपाः स्तनधयाः । सुते कन्ये । पुत्रीसंबोधनं वा । इयमपि
तद्विरहलक्षणे असत्समिन्धने अविद्यमानेऽप्यग्नौ दग्धैव ॥ ३४ ॥

हा हा हागच्छ ते शीघ्रमेतदङ्गारमन्दिरम् ।
इतः प्रवृत्तं पतितुं सुमेरुः प्रलये यथा ॥ ३५ ॥

शीघ्रं आगच्छ निर्गच्छ ते तव एतदङ्गारवज्ज्वलितं मन्दिरं इतः
स्वस्थानाच्चलनेन पतितुं प्रवृत्तम् ॥ ३५ ॥

26937 अहो शरशिलाशक्तिकुन्तप्रासासिहेतयः ।
26938 जालसंध्याभ्रपटलं विशन्ति शलभा इव ॥ ३६ ॥
26939
26940 वातायनजालकलक्षणं संध्याभ्रपटलम् ॥ ३६ ॥
26941
26942 हेतिप्रवाहा ज्वलनं नभस्यन्त्यां विशन्त्यहो ।
26943 वडवानलमुज्ज्वालमर्णः [कतिपयादर्शान्तरैरप्यत्र रणादित्येव
26944 पठ्यते परन्त्वेतत्पाठो मूलानुगत्वात्सुवच इति स एव
26945 सङ्गृहीतोऽस्माभिः] पूरा इवार्णवात् ॥ ३७ ॥
26946
26947 नभस्यान्त्यां भयान्नभ उत्पतितुमिच्छन्त्यां पुर्याम् । अर्णःपूरा
26948 [अर्णपूराः इति पाठः] जलप्रवाहाः ॥ ३७ ॥
26949
26950 धूमायन्ति महाभ्राणि ज्वालाः शिखरिकोटिषु ।
26951 सरसान्यपि शुष्यन्ति हृदयानीव रागिणाम् ॥ ३८ ॥
26952
26953 शिखरिणां शृङ्गवतां प्रासादानां कोटिष्वग्रभागेषु । सरसानि सजलानि
26954 वाप्यादीनि उद्यानानि च ॥ ३८ ॥
26955
26956 आलानत्वरुषेवैता दन्तिभिर्वृक्षपङ्क्तयः ।
26957 स्फुरत्कटकटारावं पात्यन्ते कृतचीत्कृतैः ॥ ३९ ॥
26958
26959 आलानं बन्धनस्तम्भस्तज्जातीयत्वप्रयुक्तया रुषा ॥ ३९ ॥
26960
26961 पुष्टपुष्पफलस्कन्धा गतश्रीका गृहद्रुमाः ।
26962 गता निर्दग्धसर्वस्वा गृहस्था इव दीनताम् ॥ ४० ॥
26963
26964 मातापितृविनिर्मुक्ता बालकास्तिमिरावलीम् ।
26965 मग्नन्तोऽङ्गेषुरथ्यासु कुड्यपातेन हा हताः ॥ ४१ ॥
26966
26967 तिमिरावलीं निलयनाय मग्नन्तः शोधयन्तः । मृगयन्त इति यावत् । मस्जेः
26968 शोधनार्थाच्छतरि च्छान्दसे कुत्वनत्वे । अङ्गेत्यामन्त्रणे । इषुकीर्णासु
26969 रथ्यासु । कुड्यपातेन भित्तिपतनेन ॥ ४१ ॥
26970
26971 वातविद्रावितात्त्रस्यन्करिण्यो रणमूर्धनि ।
26972 पतदङ्गारकागारभारिणः कटुकूजितम् ॥ ४२ ॥
26973
26974 वातेन विद्रावितात् प्रोड्डायितात् । पतन्तः अङ्गारका यस्मात्तथाविधात् । अगारं
26975 भर्तु वर्षातपादिभ्यस्त्रातुं शीलमस्येत्यगारभारि
26976 च्छदिस्तस्मात्करिण्योऽभ्रम्बः कटुकूजितं यथा स्यात्तथा त्रस्यन् । त्रसेर्लङि
26977 वा भ्राशभ्लाश इति श्यन् । अडभावश्छान्दसः ॥ ४२ ॥
26978
26979 हा कष्टमसिनिर्भिन्ने स्कन्धे सन्नद्दढोल्मुके ।
26980 पतितो यन्त्रपाषाणः पुरुषस्याशनिर्यथा ॥ ४३ ॥
26981
26982 गवाश्वमहिषेभोष्ट्रश्वशृगालैडकैरहो ।
26983 घोरै रणमिवारब्धं मार्गरोधकमाकुलैः ॥ ४४ ॥
26984
26985 एडकैर्मेषैः गन्तृणां मार्गनिरोधकं रणं युद्धमारब्धमिव
26986 पश्यन्त्विति शेषः ॥ ४४ ॥
26987
26988 पटैः पटपटाशब्दजलजालालिमालितैः ।

26989 आक्रन्दन्त्यः स्त्रियो यान्ति स्थलपद्माचिता इव || ४५ ||
26990
26991 अग्निशिखास्कन्दनभयादार्द्रपटान्परिधाय निर्गच्छन्तीः स्त्रियो वर्णयति ##-
26992 परिवृतैर्हस्तपादवक्रलक्षणैः स्थलपद्मैराचिता घटिता इव || ४५ ||
26993
26994 स्त्रीणां ज्वालालवाः पश्य लिहन्त्यलकवल्लरीः |
26995 कुर्वन्तोऽशोकपुष्पाभां करभा इव पन्नगीः || ४६ ||
26996
26997 करभा उष्ट्राः | पन्नं पतितं यथा स्यात्तथा गच्छन्त्यः पन्नग्यः
26998 प्रलम्बिततरुशाखाः दैवात्तदालम्बिसर्पिणीर्वा || ४६ ||
26999
27000 हा हा हरिणशावाक्ष्याः पक्ष्मलक्षणपक्ष्मसु |
27001 कुमार्गेष्विव विश्रान्तिमेति कार्शानिवि शिखा || ४७ ||
27002
27003 पक्ष्मलक्षणेषु भ्रमरपक्षसदृशेष्वक्षिपक्ष्मसु |
27004 कृशानुरग्निस्तत्संबन्धिनी कार्शानवी शिखा ज्वाला || ४७ ||
27005
27006 दह्यमानो विनिर्याति न कलत्रं विना नरः |
27007 अहो बत दुरुच्छेदाः प्राणिनां स्नेहवागुराः || ४८ ||
27008
27009 स्वयं दह्यमानोऽपि || ४८ ||
27010
27011 करी रभसनिर्लूनज्वलदङ्गारपादपः |
27012 प्लुष्टपुष्करकः कोपान्मग्नः पुष्करदं सरः || ४९ ||
27013
27014 रभसेन बलवेगेन निर्लूनो भग्नो ज्वलदङ्गारमिश्र आलानपादपो येन | अत
27015 एव तदाकर्षणकाले प्लुष्टो दग्धः पुष्करः शुण्डाग्रं यस्य तथाविधः
27016 करी पलाय्य जनेभ्यः पुष्करदं पद्मदं सरः प्राप्य तत्र मग्नः |
27017 दग्धपुष्करस्य पुनर्लाभेच्छयेवेति श्लेषमूला उत्प्रेक्षा || ४९ ||
27018
27019 प्। २३७)
27020
27021 धूमोऽम्बुदपदं प्राप्य विलोलान्तस्तडिल्लतः |
27022 ज्वलदङ्गारनाराचनिकरं परिवर्षति || ५० ||
27023
27024 अम्बुदानां पदं वृष्ट्यधिकारनिर्वाहकमाकाशस्थानं प्राप्य
27025 विलोलवह्निज्वालालक्षणा अन्तर्गतास्तडिल्लता यस्य | ज्वलतामङ्गाराणां
27026 नाराचानां शराणां च निकरं स्वानुरूपं परितो वर्षतीत्युत्प्रेक्षा || ५० ||
27027
27028 देव धूमस्फुरद्वह्निकण आवर्तवृत्तिमान् |
27029 स्थित आपीडवान्व्योम्नि रत्नपूर्ण इवार्णवः || ५१ ||
27030
27031 देवेति राजानं संबोध्य कस्यचिदुक्तिः | धूमो व्योम्नि अर्णव इव स्थितः |
27032 आपीडवान् शिखातरङ्गवान् || ५१ ||
27033
27034 गौरमम्बरमाभाति ज्वालाशिखरतेजसा |
27035 मृत्युनेवोत्सवे दत्तः कुङ्कुमाक्तकरण्डकः || ५२ ||
27036
27037 गौरं पीतमम्बरमाकाशः | कुङ्कुमैः अक्तो रञ्जितः करण्डकः
27038 संपुटको दत्तः | अर्थाद्दिग्वधूभ्य इति गम्यते || ५२ ||
27039
27040 अहो नु विषमं चेदं वर्तते वृत्तवर्जितम् |

27041 ध्रियन्ते राजनार्योऽपि वैरिवीरैरुदायुधैः ॥ ५३ ॥
27042
27043 वृत्तं सच्चरितं तेन वर्जितं बहिष्कृतम् ॥ ५३ ॥
27044
27045 लोलस्रगदामकुसुमैर्मार्गप्राकारकारकैः ।
27046 अर्धनिर्दग्धकबरीकीर्णवक्षस्थलस्तनाः ॥ ५४ ॥
27047
27048 आसर्गसंमाप्ते राजनारीरेव विशिनष्टि - लोलेत्यादिना । मार्गे प्र आकिरणं
27049 प्राकारस्तस्य कारकैर्लोलैः स्रग्दामभिः कुसुमैश्चोपलक्षिताः ॥ ५४ ॥
27050
27051 आलोलाम्बरसंलक्ष्यनितम्बजघनस्थलाः ।
27052 पतन्माणिक्यवलयवलितावनिमण्डलाः ॥ ५५ ॥
27053
27054 पतद्भिर्माणिक्यैर्वलयैश्च माणिक्यखचितैर्वलयैर्वा वलितानि
27055 संवृतान्यवनिमण्डलानि याभिः ॥ ५५ ॥
27056
27057 छिन्नहारलताजालविकीर्णामलमौक्तिकाः ।
27058 दृष्टादृष्टस्तनश्रेणीपार्श्वोद्यत्कनकप्रभाः ॥ ५६ ॥
27059
27060 कुररीकर्कशाक्रन्दमन्दीकृतरणारवाः ।
27061 धारावाहास्रुताराविभिन्नपार्श्वविचेतनाः ॥ ५७ ॥
27062
27063 कुररीशब्दवत्कर्कशैर्दुःश्रवैराक्रन्दैर्मन्दीकृतोऽभिभूतो रणारवो
27064 याभिः । धारावाहमविच्छिन्नधारं यथा स्यात्तथा
27065 आस्रुतैर्निर्गतैराक्रन्दारावैर्भिन्नानि विदारितानीव पीडितानि कुक्षिपार्श्वानि
27066 यासाम् । अत एव विचेतनाः कर्तव्यार्थचेतनाशून्याः ॥ ५७ ॥
27067
27068 रक्तकर्दमबाष्पाम्बुक्लिन्नग्रन्थितवाससः ।
27069 भुजमूलार्पितभुजैर्नीयमाना बलान्नृभिः ॥ ५८ ॥
27070
27071 पलायनशङ्कया परस्परं ग्रन्थितवाससः ॥ ५८ ॥
27072
27073 क इवास्मिन्परित्राता स्यादित्यादीनवीक्षितैः ।
27074 उत्पलालीव वर्षद्भिः परिरोदितसैनिकाः ॥ ५९ ॥
27075
27076 दीनैर्वीक्षितैर्वीक्षणैः । परितो दयया रोदिताः रोदनशीलाः कृताः
27077 स्वपक्षसैनिका याभिस्ताः ॥ ५९ ॥
27078
27079 मृणालकोमलाच्छोरुमूलजालैः सुनिर्मलैः ।
27080 स्वच्छाम्बरतलालक्ष्यैराकाशनलिनीनिभाः ॥ ६० ॥
27081
27082 स्वच्छेष्वम्बरतलेषु वस्त्रान्तःप्रदेशेष्वालक्ष्यैः ।
27083 अम्बरपदश्लेषादाकाशनलिनीनिभाः ॥ ६० ॥
27084
27085 आलोलमाल्यवसनाभरणाङ्गरागा
27086 बाष्पाकुलाततचलालकवल्लरीकाः ।
27087 आनन्दमन्दरनिरन्तरमथ्यमाना-
27088 त्कामार्णवात्समुदिता इव राजलक्ष्म्यः ॥ ६१ ॥
27089
27090 आतता दीर्घाश्चलाश्चालकवल्लर्यो यासां ताः । आनन्दोऽत्र विषयसुखं
27091 तल्लक्षणेन मन्दरेण मथ्यमानात् । राज्ञां मूर्तिभूता लक्ष्म्यः संपदो
27092 राजा चन्द्रस्तद्घटिता लक्ष्म्यः श्रियो वा ॥ ६१ ॥

27093
27094 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
27095 अग्निदग्धगृहादिवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥
27096
27097 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
27098 अग्निदग्धगृहादिवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥
27099
27100
27101 चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४
27102
27103 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
27104
27105 एतस्मिन्नन्तरे राजमहिषी मत्तयौवना ।
27106 तद्विवेश गृहं लक्ष्मीरिव पङ्कजकोटरम् ॥ १ ॥
27107
27108 भीतां विलोक्य महिषीं श्रुत्वान्तःपुरधर्षणम् ।
27109 युद्धाय राज्ञो निर्याणं लीलातत्त्वं च वर्ण्यते ॥ १ ॥
27110
27111 मत्तमिव विघूर्णमानं यौवनं यस्याम् । तल्लीलाप्रज्ञाधिष्ठितं राज्ञो
27112 गृहम् ॥ १ ॥
27113
27114 आलोलमाल्यवसना भिन्नहारलताकुला ।
27115 अनुयाता वयस्याभिर्दासीभिर्भयविह्वला ॥ २ ॥
27116
27117 चन्द्राननावदाताङ्गी श्वासोत्कम्पिपयोधरा ।
27118 तारकाकारदशना स्थिता द्यौरिव रूपिणी ॥ ३ ॥
27119
27120 चन्द्र इव चन्द्र एव च आननं यस्याः । अवदातानि गौराणि स्वच्छानि चाङ्गानि
27121 यस्याः ॥ ३ ॥
27122
27123 अथ तस्या वयस्यैका राजानं तं व्यजिज्ञपत् ।
27124 भूतसंग्रामसंरब्धममरेन्द्रमिवाप्सराः ॥ ४ ॥
27125
27126 देव देवी सहास्माभिः पलाय्यान्तःपुरान्तरात् ।
27127 शरणं देवमायाता वातार्तेव लता द्रुमम् ॥ ५ ॥
27128
27129 देवी कृताभिषेका प्रधानमहिषी ॥ ५ ॥
27130
27131 राजन्दारा हृतास्तास्ते बलवद्भिरुदायुधैः ।
27132 ऊर्मिजालैर्महाब्धीनां तीरद्रुमलता इव ॥ ६ ॥
27133
27134 दाराः अन्या भोगिन्यः ॥ ६ ॥
27135
27136 अन्तःपुराधिपाः सर्वे पिष्टाः शत्रुभिरुद्धतैः ।
27137 अशङ्किताभिपतितैर्वातैरिव वरद्रुमाः ॥ ७ ॥
27138
27139 पिष्टाः संचूर्णिताः ॥ ७ ॥
27140
27141 दूरेणाशङ्कमायातैः परैर्नः पुरमाहृतम् ।
27142 रात्रौ वर्षास्विवोद्घोषैः कमलानीव वारिभिः ॥ ८ ॥
27143
27144 दूरेण दूरात् । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च इति चात्तृतीया । आहृतमास्कन्दितम् ॥

27145 ८ ॥
27146
27147 प्। २३८)
27148
27149 धूमं वर्षद्भिरुन्नादैर्लेलिहानोग्रहेतिभिः ।
27150 वह्निभिर्नः पुरं प्राप्तं परयोधैश्च भूरिभिः ॥ ९ ॥
27151
27152 धूमं वर्षद्भिः किरद्भिः । उन्नादैर्ध्वनद्भिः । धूमवर्मभिः इति पाठे
27153 स्पष्टम् । उन्मादैः इति पाठे उत्कृष्टो मादो हर्षो ग्लेपनं च येषां तैः ।
27154 लेलिहाना इव चलन्त उग्रा हेतयः खड्गा ज्वालाश्च येषाम् ॥ ९ ॥
27155
27156 परिवारैर्विलासिन्यो देव्य आहृत्य मूर्धजैः ।
27157 आक्रन्दन्त्यो बलान्नीताः कुरर्य इव धीवरैः ॥ १० ॥
27158
27159 परिवारैः शत्रुसैनिकैः । कुरर्यो मृग्यः पक्षिण्यश्च । धीवरैर्लुब्धकैः ॥
27160 १० ॥
27161
27162 इति नो येयमायाता शाखा प्रसरशालिनी ।
27163 आपत्तामलमुद्धर्तुं देवस्यैवास्ति शक्तता ॥ ११ ॥
27164
27165 आपत् विपत् । तामलमत्यर्थमुद्धर्तुं निवारयितुम् ॥ ११ ॥
27166
27167 इत्याकर्ण्यावलोक्यासौ देव्यौ युद्धाय याम्यतः ।
27168 क्षम्यतां मम भार्येयं युष्मत्पादाब्जषट्पदी ॥ १२ ॥
27169
27170 असौ राजा इति वाक्यमाकर्ण्य देव्यौ विलोक्य उवाचेति शेषः । हे देव्यौ अहं
27171 युद्धाय यामि गच्छामि क्षम्यताम् । आज्ञां विनैवान्तराले
27172 निर्गमनापराधः । युष्मत्पादाब्जषट्पदीति युवाभ्यां रक्षणीयेत्याशयः ॥
27173 १२ ॥
27174
27175 इत्युक्त्वा निर्ययौ राजा कोपारुणितलोचनः ।
27176 मत्तेभनिर्भिन्नवनः कन्दरादिव केसरी ॥ १३ ॥
27177
27178 लीला लीलां ददर्शाथ स्वाकारसदृशाकृतिम् ।
27179 प्रतिबिम्बमिवायातामादर्शे चारुदर्शनाम् ॥ १४ ॥
27180
27181 लीला प्रबुद्धलीला ॥ १४ ॥
27182
27183 प्रबुद्धलीलोवाच ।
27184
27185 किमिदं देवि हे ब्रूहि [मे ब्रूहीति पाठः] कस्मादियमहं स्थिता ।
27186 या साऽभवमहं पूर्वं कथं सेयमहं स्थिता ॥ १५ ॥
27187
27188 सेयं भूत्वेति शेषः । या अहं सा इयं कथम् । या प्रथमवयस्का अभवं सा
27189 तथैव स्थिता कथम् । स्वस्या अन्यत्वायोगादतीतावस्थायाश्च स्थित्यसंभवादिति
27190 भावः ॥ १५ ॥
27191
27192 मन्त्रिप्रभृतयः पौरा योधाः सबलवाहनाः ।
27193 सर्व एव त एवेमे स्थितास्तत्र तथैव ते ॥ १६ ॥
27194
27195 किंच मन्त्र्यादिष्वपि भेदप्रत्यभिज्ञे विरुद्धे इत्याह - मन्त्रिप्रभृतय
27196 इति ॥ १६ ॥

27197
27198 तत्रापीह च हे देवि सर्वे कथमवस्थिताः।
27199 बहिरन्तश्च मुकुरे इवैते किं प्रचेतनाः ॥ १७ ॥
27200
27201 प्रचेतनाः सचेतनाः किम् ॥ १७ ॥
27202
27203 श्रीदेव्युवाच।
27204
27205 यथा ज्ञप्तिरुदेत्यन्तस्तथानुभवति क्षणात्।
27206 चितिश्चेत्यार्थतामेति चित्तं चित्तार्थतामिव ॥ १८ ॥
27207
27208 चितिशक्तीनामतर्क्यत्वात्तुल्यकर्मोद्बोधितानां तुल्य एवाविर्भावः
27209 क्वचिद्भवतीति देवी दृष्टिसृष्टिवादमालम्ब्य समाधत्ते - यथेति।
27210 चेत्यार्थतां अध्यासेन चेत्याकारताम्। यथा चित्तं मनः स्वप्नादौ
27211 चित्तानुभूतजाग्रदर्थाकारतामित्यर्थः ॥ १८ ॥
27212
27213 यादृगर्थं जगद्रूपं तत्रैवोदेति तत्क्षणात्।
27214 न देशकालदीर्घत्वं न वैचित्र्यं पदार्थजम् ॥ १९ ॥
27215
27216 यादृक् यदाकारोऽर्थो यस्मिंस्तथाविधं संस्कारात्मकं जगद्रूपं तत्र
27217 चित्ते चिति च अस्ति तादृगेवोदेति। भोजकादृष्टोद्बोधिता
27218 मायासंबलितचिच्छक्तिरघटितमपि घटयितुं समर्थेत्यर्थः। एवंच
27219 देशकालाल्पतावैपुल्यविरोधोऽपि परिहृत इत्याशयेनाह - नेति। यदि
27220 पदार्थजं स्यात्तर्हि तत्स्वभावविरुद्धं न घटेत नतु तथेति भावः ॥ १९ ॥
27221
27222 बाह्यमाभ्यन्तरं भाति स्वप्नार्थोऽत्र निदर्शनम्।
27223 यदन्तः स्वप्नसंकल्पपुरं च कचनं चितेः ॥ २० ॥
27224
27225 चैतन्ये अध्यस्तत्वात्तदाभ्यन्तरं जगद्बाह्यं बहिर्भवमिव भाति ॥ २० ॥
27226
27227 तदेतद्बाह्यनाम्नैव स्वभ्यासात्सत्स्फुटं स्थितम्।
27228 यादृग्भावो भृतो भर्ता तव तस्मिंस्तदा पुरे ॥ २१ ॥
27229
27230 स्वभ्यासाच्चिराभ्यासात् स्फुटं व्यक्तं सत्सत्यमिव स्थितम्। यादृक् भावो
27231 वासना यस्य स तथाविधः सन् मृतः ॥ २१ ॥
27232
27233 तादृग्भावस्तमेवार्थं तत्रैव समुपागतः।
27234 अन्य एव ह्यमी भूतास्तेभ्यस्तास्तादृशा अपि ॥ २२ ॥
27235
27236 समुपागतः प्राप्तवान्। समानकर्मवासनोद्बोधितत्वादाकारसाम्येऽप्येते
27237 मन्त्र्यादिजीवा न त एव किंत्वन्ये इत्याह - अन्य एवेति। त एवेति प्रत्यभिज्ञया
27238 अभ्यस्ताः पुनःपुनरनुभूता अपि तादृशा अन्ये एव ॥ २२ ॥
27239
27240 सद्रूपा एव चैतस्य स्वप्नसंकल्पसैन्यवत्।
27241 अविसंवादि सर्वार्थरूपं यदनुभूयते ॥ २३ ॥
27242
27243 एतस्य राज्ञश्चित्सत्तया सद्रूपा एव। एतावदेव स्वाप्नाज्जाग्रद्वस्तुनो
27244 वैलक्षण्यं यदविसंवादि सर्वपुरुषसाधारणार्थत्वं नैतावन्मात्रेण
27245 सत्यतासिद्धिरित्याह - अविसंवादीति। चन्द्रप्रादेशिकत्वेन्द्रजालादावपि
27246 अविसंवादि सर्वार्थत्वदर्शनादिति भावः ॥ २३ ॥
27247
27248 तस्य तावद्वद कथं कीदृशी वापि सत्यता।

27249 अथवोत्तरकाले तु भङ्गुरत्वादवस्तु तत् ॥ २४ ॥
27250

27251 उत्तरकाले बाध्यत्वात्स्वप्नस्यासत्यत्वं चेज्जाग्रत्यपि समानं
27252 नाशबाधयोर्वस्तुनि विशेषाभावादित्याशयेनाह - अथवेति । तत्स्वाप्नम् ॥
27253 २४ ॥
27254

27255 ईदृक्च सर्वमेवेदं तत्र का नास्तिताधिका ।
27256 स्वप्ने जाग्रदसद्रूपा स्वप्नो जाग्रत्यसन्मयः ॥ २५ ॥
27257

27258 अधिका जाग्रदर्थेष्वित्यर्थः । परस्परकालासत्त्वमप्यविशिष्टमित्याह -
27259 स्वप्ने इति ॥ २५ ॥
27260

27261 मृतिर्जन्मन्यसद्रूपा मृत्यां जन्माप्यसन्मयम् ।
27262 विशरेद्विशरारुत्वादनुभूतेश्च राघव ॥ २६ ॥
27263

27264 नाशेऽपि बाधवत्परस्परकालासत्त्वं तुल्यमित्याह - मृतिरिति । नाशे
27265 अवयवानां विशरारुत्वाद्द्रव्यं विशरेन्नश्येत् । बाधे
27266 त्वनुभूतेरनुभवबलाद्विशरेत् । इति निमित्तभेदेऽपि न विशरणे विशेष इत्यर्थः ॥
27267 २६ ॥
27268

27269 एवं न सन्नासदिदं भ्रान्तिमात्रं विभासते ।
27270 महाकल्पान्तसंपत्तावप्यद्याथ युगेऽनघ ॥ २७ ॥
27271

27272 प्राक् सत्यतोपपादिता इह त्वसत्यतेत्यनिर्वचनीयता द्वयोरपि समेत्याह -
27273 एवमिति । एवं च सृष्टिकाले प्रलयकाले चाविशिष्टं सद्रूपं ब्रह्म
27274 सिद्धमित्याह - महाकल्पान्तेति । महाकल्पान्तसंपत्तावपि अद्यापि
27275 अथानन्तरमतीतानागतयुगभेदेऽपि कदाचन कदापि यन्नास्ति तत्स्वरूपेण न
27276 किंतु तत्कल्पनाधिष्ठानं ब्रह्मैवास्ति अतस्तदेव जगन्नतु
27277 भासमानमब्रह्मरूपं जगदित्यर्थः ॥ २७ ॥
27278

27279 प्। २३९)
27280

27281 न कदाचन यन्नास्ति तद्ब्रह्मैवास्ति तज्जगत् ।
27282 तस्मिन्मध्ये कचन्तीमा भ्रान्तयः सृष्टिनामिकाः ॥ २८ ॥
27283

27284 व्योम्नि केशोण्ड्रकानीव न कचन्तीव वस्तुतः ।
27285 यथा तरङ्गा जलधौ तथेमाः सृष्टयः परे ॥ २९ ॥
27286

27287 न कचन्त्येवेति वक्तव्ये इवकारः प्रपञ्चवत्तदभावस्यापि ब्रह्मातिरिक्तस्य
27288 मिथ्यात्वद्योतनार्थः ॥ २९ ॥
27289

27290 उत्पत्त्योत्पत्त्य लीयन्ते रजांसीव महानिले ।
27291 तस्माद्भ्रान्तिमयाभासे मिथ्यात्वमहमात्मनि ॥ ३० ॥
27292

27293 मिथ्यैव त्वं अहं इत्येवंविभागात्मनि ॥ ३० ॥
27294

27295 मृगतृष्णाजलचये कैवास्था सर्गभस्मनि ।
27296 भ्रान्तयश्च न तत्रान्यास्तास्तदेव परं पदम् ॥ ३१ ॥
27297

27298 सर्गभस्मनि दग्धपटभस्मप्राये प्रपञ्चे । ननु विषयबाधेऽपि
27299 भ्रान्तिज्ञानस्वरूपाबाधात्तैरेव द्वैतं स्यात्तत्राह - भ्रान्तयश्चेति ।
27300 निर्विषयज्ञानानां परस्परं ब्रह्मतश्च

27301 भेदकाभावाद्ब्रह्ममात्रत्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥
27302
27303 घने तमसि यक्षाभास्तम एव न यक्षकः ।
27304 तस्माज्जन्ममृतिर्मोहो व्यामोहत्वमिदं ततम् ॥ ३२ ॥
27305
27306 यक्षाभाः बालस्य यक्षभ्रान्तयः । व्यामोहोऽज्ञानं तस्य भावो
27307 व्यामोहत्वं तदीयावरणविक्षेपशक्तिस्तदेवेदं जगद्रूपं ततम् ॥ ३२ ॥
27308
27309 सर्वं तत्समहाकल्पं शान्तौ यदवशिष्यते ।
27310 नातः सत्यमिदं दृश्यं न चासत्यं कदाचन ॥ ३३ ॥
27311
27312 महाकल्पो ब्रह्मज्ञानेन सर्वबाधलक्षणो वैज्ञानिकः प्रलयस्तेन सहितं
27313 बाध्यमित्यर्थः । अधिष्ठानब्रह्मसत्तैव दृश्यस्य
27314 सत्त्वासत्वादिसर्वपक्षान्निरुणद्धीत्याह - शान्तावित्यादिना । सर्वशान्तौ
27315 यदवशिष्यते ब्रह्म अतो ब्रह्मतः सत्यं नेत्यादिसंबन्धः ॥ ३३ ॥
27316
27317 द्वयमेवैतदथवा ब्रह्म तत्रैव संभवात् ।
27318 आकाशे परमाण्वन्तर्द्रव्यादेरणुकेऽपि च ॥ ३४ ॥
27319
27320 द्वयं सत्यासत्योभयरूपं तु नैव । एकस्य
27321 विरुद्धोभयरूपत्वासंभवादित्यर्थः । तत्र त्रिष्वपि विरुद्धेषु
27322 कल्पेष्वविरोधेन संभवाद्ब्रह्मैवेति कल्पः श्रेयानित्याह - ब्रह्मेति ।
27323 कल्पनामात्रत्वं प्रपञ्चस्य सर्वत्र संभवतीत्याह - आकाशे इति ।
27324 द्रव्यगुणादेरणुके अल्पतरेऽप्यन्तर्भागे ॥ ३४ ॥
27325
27326 जीवाणुर्यत्र तत्रेदं जगद्वेत्ति निजं वपुः ।
27327 अग्निरौष्ण्यं यथा वेत्ति निजभावक्रमोदितम् ॥ ३५ ॥
27328
27329 वासनाबलेनात्मन्यनात्माध्यासे दृष्टान्तमाह - अग्निरिति ।
27330 पूर्वमनग्निरेवोपासकोऽहमेवाग्निरित्युपासनात्मकनिजभावना##-
27331
27332 पश्यतीदं तथैवात्मा स्वात्मभूतं विशुद्धचित् ।
27333 यथा सूर्योदये गेहे भ्रमन्ति त्रसरेणवः ॥ ३६ ॥
27334
27335 तथेमे परमाकाशे ब्रह्माण्डत्रसरेणवः ।
27336 यथा वायौ स्थितः स्पन्द आमोदः शून्यमम्बरे ॥ ३७ ॥
27337
27338 स्पन्द आमोदश्च वायौ यथा स्थितः । शून्यं शून्यत्वम् ॥ ३७ ॥
27339
27340 पिण्डग्रहविनिर्मुक्तं यथा विश्वं स्थितं परे ।
27341 भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचराः ॥ ३८ ॥
27342
27343 पिण्डग्रहः स्थौल्यम् । भावाभावौ आविर्भावतिरोभावौ । ग्रह उपादानम् ।
27344 उत्सर्गस्त्यागः । क्रियामात्रोपलक्षणमेतत् ॥ ३८ ॥
27345
27346 विवर्जितस्यावयवैर्भागा ब्रह्मण ईदृशाः ।
27347 साकारस्यावबोधाय विज्ञेया भवताधुना ॥ ३९ ॥
27348
27349 भागाः कल्पितविभागाः । भवतेति पुंस्त्वाद्रामं प्रति वसिष्ठोक्तिः । ते च
27350 साकारस्य तस्य विश्वस्य निराकारत्वावबोधाय तादृशस्वात्मनोऽनन्या
27351 अनवयवा इव विज्ञेयाः । इवकारः सावयवतावन्निरवयवताया अपि
27352 मिथ्यात्वद्योतनार्थः ॥ ३९ ॥

अनन्याः स्वात्मनस्तस्य तेनानवयवा इव ।
यथास्थितमिदं विश्वं निजभावक्रमोदितम् ॥ ४० ॥

एवमनवयवत्वेन निजभावनाक्रमेण पारमार्थिकरूपेणाविर्भूतं
यथास्थितमेव विश्वशब्दार्थै रिक्तं शून्यं न भविष्यति । विश्वशब्दस्य
पूर्णार्थत्वपर्यवसानात्पूर्णस्य च रिक्तत्वायोगादिति भावः ॥ ४० ॥

रिक्तं न विश्वशब्दार्थैरनन्यद्ब्रह्मणि स्थितम् ।
न तत्सत्यं न चासत्यं रज्जुसर्पभ्रमो यथा ॥ ४१ ॥

तत्र हेतुः - अनन्यदिति । तर्हि यत्सावयवं विश्वं भासते तत्किं तत्राह ##-

मिथ्यानुभूतितः सत्यमसत्यं सत्परीक्षितम् ।
परमं कारणं चित्त्वाज्जीवत्वमिति चेत्यलम् ॥ ४२ ॥

तत्र हेतुमाह - मिथ्येति । नहि भ्रान्तिज्ञानानुभूतं सत्यं भवति न वा
वस्तुतत्त्वपरीक्षणात्मकं तद्बाधकज्ञानं सत्यमपह्नुते येनासत्यं
स्यादिति भावः । चित्त्वात् मायापिहितस्वरूपचित्त्वात् ॥ ४२ ॥

ततस्तथैवानुभवाज्जीवत्वं विन्दति स्फुटम् ।
सत्यं भवत्वसत्यं वा खे विभातमिदं जगत् ॥ ४३ ॥

अनुभवाच्चिरसंवेदनदृढानुभवात् । संसारस्य च जैवी भोगेच्छा
हेतुर्विषयरञ्जनैवोपयुज्यते न सत्यत्वमसत्यत्वं वेत्याह - सत्यमिति ॥ ४३
। ।

रञ्जयत्येव जीवाणुः स्वेच्छाभिरनुभूतिभिः ।
अनुभूयन्त एवाशु काश्चित्पूर्वानुभूतितः ॥ ४४ ॥

औपोद्घातिकमुक्त्वा प्रस्तुतप्रश्नसमाधानमाह - अनुभूयन्त इत्यादिना ।
पूर्वानुभूतितः पूर्वानुभूत्या समा असमाश्च केचिदपूर्वानुभवा
अनुभूयन्त इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

अपूर्वानुभवाः काश्चित्समाश्चैवासमास्तथा ।
क्वचित्कदाचित्ता एव क्वचिदर्धसमा अपि ॥ ४५ ॥

सर्वतद्वासनोद्भवे भेदाग्रहात्ता एवेति कचन्ति । अर्धवासनोद्भवे अर्धसमा
अपि ॥ ४५ ॥

प्। २४०)

कचन्त्यसत्याः सत्याभा जीवाकाशेऽनुभूतयः ।
तत्कुलास्तत्समाचारास्तज्जन्मानस्तदीहिताः ॥ ४६ ॥

तयोः प्रथमोऽयं प्रकार इत्याह - तत्कुला इत्यादिना ॥ ४६ ॥

त एव मन्त्रिणः पौराः प्रतिभाने भवन्ति च ।
ते चैवात्मन्यलं सत्या देशकालेहितैः समाः ॥ ४७ ॥

तेषामधिष्ठानदृष्ट्या परमार्थतः प्राक्तनाभेदः अध्यस्तदृष्ट्या तु
साम्यं पर्यवस्यतीत्याह - ते चेति । आत्मनि पारमार्थिकस्वरूपे अलमत्यन्तं

27405 त एवेति सत्याः स्वस्वदेशकालेहितदृष्ट्या तु समास्तुल्याः ॥ ४७ ॥
27406
27407 सर्वगात्मस्वरूपायाः प्रतिभाया इति स्थितिः ।
27408 यथा राजात्मनि व्योम्नि प्रतिभोदेति सन्मयी ॥ ४८ ॥
27409
27410 सर्वत्रैवमेव चैतन्यस्थितिरित्याह - सर्वगेति । नन्वीश्वरस्य
27411 प्रतिभानुसार्यर्थनिर्मातृत्वं श्रुतं जीवस्य त्वर्थानुसार्येव प्रतिभोदयः ।
27412 अन्यथा मानोरथिकस्यापि सत्यत्वसाधारण्ययोरापत्तेस्तत्कथं
27413 राजप्रतिभामात्रादर्थानां सिद्धिरितरजीवसाधारणव्यवहारयोग्यता
27414 चेत्याशङ्क्याह - यथेति । राजात्मनि यथा यादृशी सन्मयी
27415 सर्वसाधारणसत्यार्था प्रतिभा उदेति तथा तदग्रगा ततः पूर्वभाविनी
27416 साधारणभोजकादृष्टवशात् सच्छब्दवाच्ये अम्बरे अव्याकृताकाशरूपे
27417 ईश्वरे सत्यसंकल्परूपा प्रतिभा उदेत्येव । तथाच नोक्तदोष इति भावः ॥ ४८ ॥
27418
27419 तथा तदग्रगोदेति सत्येव प्रतिभाम्बरे ।
27420 त्वच्छीला त्वत्समाचारा त्वत्कुला त्वद्वपुर्मयी ॥ ४९ ॥
27421
27422 इति लीलेयमाभाति प्रतिभाप्रतिबिम्बजा ।
27423 सर्वगे संविदादर्शे प्रतिभा प्रतिबिम्बति ॥ ५० ॥
27424
27425 इति उक्तदिशा आभाति । सर्वत्रेयमेव रीतिरित्याह - सर्वगे इति ॥ ५० ॥
27426
27427 यादृशी यत्र सा तत्र तथोदेति निरन्तरम् ।
27428 जीवाकाशस्य यान्तस्था प्रतिभा कुरुते स्वयम् ।
27429 सा बहिश्च चिदादर्शे प्रतिबिम्बादियं स्थिता ॥ ५१ ॥
27430
27431 अन्तस्था अन्तर्यामीश्वरप्रतिभासा बहिश्च कुरुते । तथाच बाह्यत्वेन
27432 साधारणदृश्यत्वोपपत्तिरिति भावः ॥ ५१ ॥
27433
27434 एषा त्वमम्बरमहं भुवनं धरा च
27435 राजेति सर्वमहमेव विभातमात्रम् ।
27436 चिद्व्योमबिल्वजठरं विदुरङ्ग विद्धि
27437 त्वं तेन शान्तमलमास्स्व यथास्थितेह ॥ ५२ ॥
27438
27439 अम्बरमाकाशं तदन्तर्गतं भुवनं तदन्तर्गता धरा तदन्तर्गता त्वं
27440 अहं राजा चेति सर्वं विभातमात्रं चिन्मात्रस्वभावं अहं प्रत्यग्रूपमेव ।
27441 एवमेवान्ये तत्त्वज्ञाः सर्व चिद्व्योमलक्षणबिल्वस्य जठरं तत्सत्तामात्रं
27442 बीजगर्भं विदुः । हे अङ्ग लीले त्वमपि तथा विद्धि । तेन यथास्थिता
27443 स्वभावस्था शान्तं निर्विक्षेपमास्स्व ॥ ५२ ॥
27444
27445 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो॰
27446 अग्निदाहरात्रियुद्धे जगद्ब्रह्मवर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः
27447 ॥ ४४ ॥
27448
27449 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
27450 जगद्ब्रह्मवर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥
27451
27452
27453 पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५
27454
27455 श्रीसरस्वत्युवाच ।
27456

27457 विदूरथस्ते भर्तैष तनुं त्यक्त्वा रणाङ्गणे।
27458 तदेवान्तःपुरं प्राप्य तादृगात्मा भविष्यति॥ १॥
27459
27460 वरो द्वितीयलीलायाः पद्मप्राप्तिरिहोच्यते।
27461 जीवानां फललाभश्च स्वसंकल्पानुसारतः॥ १॥
27462
27463 तादृगात्मा पद्मभूपालात्मा॥ १॥
27464
27465 श्रीवसिष्ठ उवाच।
27466
27467 इत्याकर्ण्य वचो देव्या लीला सा तत्पुरास्पदा।
27468 पुरः प्रह्वा स्थितोवाच वचनं विहिताञ्जलिः॥ २॥
27469
27470 प्रह्वा भक्तिनम्रा पुरः स्थिता। विहिताञ्जलिः॥ २॥
27471
27472 द्वितीयलीलोवाच।
27473
27474 देवी भगवती ज्ञप्तिर्नित्यमेवार्चिता मया।
27475 स्वप्ने संदर्शनं [स्वमित्यपि पाठः] देवी सा ददाति निशासु मे
27476 ॥ ३॥
27477
27478 सा यादृश्येव देवेशि तादृश्येव त्वमम्बिके।
27479 तन्मे कृपणकारुण्याद्वरं देहि वरानने॥ ४॥
27480
27481 त्वं तादृश्येव दृश्यसे अतः सैव त्वमित्याशयः॥ ४॥
27482
27483 श्रीवसिष्ठ उवाच।
27484
27485 इत्युक्ता सा तदा ज्ञप्तिः स्मृत्वा तद्भक्तिभावनम्।
27486 इदं प्रसन्ना प्रोवाच तां लीलां तत्पुरास्पदाम्॥ ५॥
27487
27488 भक्त्या भावनं चिन्तनं पूजनं च॥ ५॥
27489
27490 श्रीदेव्युवाच।
27491
27492 अनन्यया भावनया यावज्जीवमजीर्णया।
27493 परितुष्टास्मि ते वत्से गृहाणाभिमतं वरम्॥ ६॥
27494
27495 तद्देशलीलोवाच।
27496
27497 रणाद्देहं परित्यज्य यत्र तिष्ठति मे पतिः।
27498 अनेनैव शरीरेण तत्र स्यामेतदङ्गना॥ ७॥
27499
27500 तिष्ठति स्थास्यति। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्॥ ७॥
27501
27502 श्रीदेव्युवाच।
27503
27504 एवमस्तु त्वयाऽविघ्नं पूजितास्मि सुते चिरम्।
27505 अनन्यभावया भूरि पुष्पधूपसपर्यया॥ ८॥
27506
27507 अविघ्नमिति कर्मसाङ्गतामाह। अनन्यभावया असाधारण्या॥ ८॥
27508

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अथ तद्देशलीलायां फुल्लायां तद्वरोदयात्।
पूर्वलीलाब्रवीद्देवीं संदेहलुलिताशया॥ ९॥

फुल्लायां संतोषेण विकासितायां सत्याम्। तस्याः स्थूलशरीरेण
भर्तृलोकप्राप्तिः स्वस्य तु देहं त्यक्त्वेति कुतो विशेष इति संदेहेन लुलितो लोलः
कृत आशयो यस्याः सा॥ ९॥

प। २४१)

पूर्वलीलोवाच।

ये सत्यकामाः सन्त्येवंसंकल्पा ब्रह्मरूपिणः।
त्वादृशाः सर्वमेवाशु तेषां सिद्ध्यत्यभीप्सितम्॥ १०॥

तत्रादौ संदेहबीजमाह - ये इति॥ १०॥

तत्तेनैव शरीरेण किमर्थं नाहमीश्वरि।
लोकान्तरमिदं नीता तं गिरिग्रामकं वद॥ ११॥

तत्तस्मात्सत्यकामताबलात्॥ ११॥

श्रीदेव्युवाच।

न किंचित्कस्यचिदहं करोमि वरवर्णिनि।
सर्वं संपादयत्याशु स्वयं जीवः स्वमीहितम्॥ १२॥

स्वस्य न स्वतः कामनास्ति पूर्णकामत्वात्। प्राणिकर्मानुसारिणी तु सा
तद्व्यवस्थयैव व्यवस्थितेत्याशयेन ज्ञप्तिः समाधत्ते - न
किंचिदित्यादिना॥ १२॥

अहं हितं रटे ज्ञप्तिः संविन्मात्राधिदेवता।
प्रत्येकमस्ति चिच्छक्तिर्जीवशक्तिस्वरूपिणी॥ १३॥

हितं प्राण्यभिलषितं भाविशुभं रटे वरदानेन प्रकाशयामि।
फलोत्पादने च जीवानां प्रत्येकं
प्राक्तनकामकर्मवासनावच्छिन्नचिदात्मकजीवशक्तिस्वरूपिणी
तत्तत्कार्यबीजभूता मायासंवलितचिच्छक्तिरस्ति॥ १३॥

जीवस्योदेति या शक्तिर्यस्य यस्य यथा यथा।
भाति तत्फलदा नित्यं तस्य तस्य तथा तथा॥ १४॥

अतस्तदनुसारेणैवाहं फलप्रदेत्याह - जीवस्येति। भाति
कर्मानुष्ठानहेतुकामनाविषयतया स्फुरति॥ १४॥

मां समाराधयन्त्यास्तु जीवशक्तिस्तवोदिता।
तदा भवद्यदीह स्यां मुक्तास्मीति चिरं तदा॥ १५॥

अस्मीत्यहंशब्दपर्यायं तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्। अहं मुक्ता स्यां इति
भाविकर्मतत्फलसूक्ष्मावस्थानगर्भकामनावच्छिन्नचिद्रूपा जीवशक्तिः॥
१५॥

27561
27562 तेन तेन प्रकारेण त्वं मया संप्रबोधिता।
27563 तया युक्त्यामलं भावं नीतासि वरवर्णिनि ॥ १६ ॥
27564
27565 बोधनिरस्ताज्ञानावरणनिर्मलात्मावस्थितिलक्षणममलं भावम् ॥ १६ ॥
27566
27567 अनयैवं भावनया बोधितासि चिरं तदा।
27568 तमेवार्थं प्राप्तवती सदा स्वचितिशक्तितः ॥ १७ ॥
27569
27570 मुक्ता स्यामित्येवंभावनया चिरं युक्ता त्वमनया प्राग्दर्शितयुक्त्या
27571 बोधितासि। तं भावितमेवार्थम् ॥ १७ ॥
27572
27573 यस्य यस्य यथोदेति स्वचित्प्रयतनं चिरम्।
27574 फलं ददाति कालेन तस्य तस्य तथा तथा ॥ १८ ॥
27575
27576 स्वचिदवच्छिन्नं प्रयतनं पुरुषप्रयत्नः ॥ १८ ॥
27577
27578 तपो वा देवता वापि भूत्वा स्वैव चिदन्यथा।
27579 फलं ददात्यथ स्वैरं नभःफलनिपातवत् ॥ १९ ॥
27580
27581 नभःफलनिपातवन्मिथ्याभूतमित्यर्थः ॥ १९ ॥
27582
27583 स्वसंविद्यतनादन्यन्न किंचिच्च कदाचन।
27584 फलं ददाति तेनाशु यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २० ॥
27585
27586 यथा यादृशं फलमिच्छसि तथा तदनुरूपं कर्म कुरु ॥ २० ॥
27587
27588 चिद्भाव एव ननु सर्गगतोऽन्तरात्मा [सर्वगतः इति पाठः]
27589 यच्चेतति प्रयतते च तदैति तच्छ्रीः।
27590 रम्यं ह्यरम्यमथवेति विचारयस्व
27591 यत्पावनं तदवबुध्य तदन्तरास्स्व ॥ २१ ॥
27592
27593 चिद्भावश्चित्सत्ता। नन्विति निश्चये। तदा प्राक्काले रम्यं विहितमथवा अरम्यं
27594 निषिद्धं यत्कर्म चेतति प्रयतते च उत्तरकालं तस्यैव फलरूपा श्रीः एति उदेति
27595 इति विचारयस्व। विचारेण च यत्पावनं पदं तदवबुध्य तदन्तः आस्स्व तिष्ठ
27596 ॥ २१ ॥
27597
27598 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे ली०
27599 सत्यकामसत्यसङ्कल्पास्तिता नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥
27600
27601 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
27602 सत्यकामसत्यसङ्कल्पास्तिता नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥
27603
27604
27605 षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६
27606
27607 श्रीराम उवाच।
27608
27609 एवं संकथयन्तीषु तासु तस्मिन्गृहोदरे।
27610 विदूरथः किमकरोन्निर्गत्य कुपितो गृहात् ॥ १ ॥
27611
27612 विदूरथस्य युद्धार्थं निर्गमः सैन्यसंभ्रमैः।

27613 रणभूमिप्रवेशेन युद्धारम्भश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥
27614
27615 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
27616
27617 विदूरथः स्वसदनान्निर्गतः परिवारितः ।
27618 परिवारेण महता ऋक्षौघेणेव चन्द्रमाः ॥ २ ॥
27619
27620 ऋक्षौघेण नक्षत्रगणेन ॥ २ ॥
27621
27622 सन्नद्धसर्वावयवो लग्नहारविभूषणः ।
27623 महाजयजयारावैः सुरेन्द्र इव निर्गतः ॥ ३ ॥
27624
27625 वर्मायुधादिना सन्नद्धसर्वावयवः । लग्नानि स्वस्वोचितस्थानेष्वासक्तानि
27626 हारविभूषणानि यस्य ॥ ३ ॥
27627
27628 समादिशन्योधगणं शृण्वन्मण्डलसंस्थितिम् ।
27629 आलोकयन्वीरगणानारुरोह नृपो रथम् ॥ ४ ॥
27630
27631 समादिशन् तत्तदुचितकार्येष्वाज्ञापयन् । मन्त्रिभिरुक्तां मण्डलस्य
27632 व्यूहरचनाविशेषस्य संस्थितिं जनपद व्यवस्थां वा ॥ ४ ॥
27633
27634 कूटाकारसमाकारं मुक्तामाणिक्यमण्डितम् ।
27635 पताकापञ्चभिर्व्याप्तं द्युविमानमिवोत्तमम् ॥ ५ ॥
27636
27637 कूटस्य मेर्वादिशिखरस्याकारेण सम आकारो यस्य । द्युविमानं स्वर्गे
27638 प्रसिद्धं विमानम् ॥ ५ ॥
27639
27640 प्। २४२)
27641
27642 चक्रभित्तिपरिप्रोतप्रकचत्काञ्चनाङ्कुरम् ।
27643 मुक्ताजालरणत्कारचारुविक्रमकूबरम् ॥ ६ ॥
27644
27645 चक्रेषु भित्तिषु च परिप्रोता निखाताः प्रकचन्तः काञ्चनाङ्कुराः स्वर्णकीला
27646 यत्र । विक्रमकूबरं दीर्घाग्रभागम् ॥ ६ ॥
27647
27648 सुग्रीवैर्लक्षणोपेतैः प्रशस्तैः प्रचलैः कृशैः ।
27649 जवोड्डयनवेगेन प्रवहद्भिः सुरानिव ॥ ७ ॥
27650
27651 प्रशस्तैरुत्तमजातिजैः । सुरानिवान्तरिक्षे प्रवहद्भिरित्यतिशयोक्तिः ॥ ७ ॥
27652
27653 वायुं जवेन सहसा असहद्भिर्गतिक्रमैः ।
27654 प्रोह्यद्भिरिव पश्चार्धमापिबद्भिरिवाम्बरम् ॥ ८ ॥
27655
27656 पूर्वकायगतिक्रमैः पश्चार्धं प्रोह्यद्भिर्वहद्भिरिव । छान्दसो
27657 विकरणव्यत्ययः ॥ ८ ॥
27658
27659 योजितैरिव संपूर्णैश्चन्द्रैश्चामरदीप्तिभिः ।
27660 अश्वैरष्टभिराबद्धमाशापूरकहेषितैः ॥ ९ ॥
27661
27662 चामरदीप्तिभिः संपूर्णैश्चन्द्रैर्योजितैरिवेति सर्वत्रोत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥
27663
27664 अथोदपतदुद्दामनागाभ्रवनिर्भरः ।

27665 शैलभित्तिप्रतिध्वानदारुणो दुन्दुभिध्वनिः ॥ १० ॥
27666
27667 नागा गजास्तल्लक्षणानामभ्राणां रवेण निर्भरोऽतिशयितः। शैलानां
27668 भित्तिषु वप्रेषु प्रतिध्वानेन दारुणो भीरुभीषणः॥ १० ॥
27669
27670 मत्तसैनिकनिर्मुक्तैर्व्याप्तं कलकलारवैः।
27671 किंकिणीजालनिर्ध्वानैर्हेतिसंघट्टघट्टितैः॥ ११ ॥
27672
27673 हेतीनामायुधानां संघट्टेन संघट्टनशब्देन घट्टितैर्निबिडितैः॥ ११
27674 ॥
27675
27676 धनुश्चटचटाशब्दैः शरसीत्कारगायनैः।
27677 परस्पराङ्गनिष्पिष्टकवचौघझण्ज्झणैः॥ १२ ॥
27678
27679 ज्वलदग्निटणत्कारैरार्तिमत्क्रन्दनारवैः।
27680 परस्परभटाह्वानैर्बन्दिविक्षुब्धरोदनैः॥ १३ ॥
27681
27682 बन्दिभिर्वीरोत्साहायाधिक्षेपेण विक्षुब्धानामयुद्धक्षतपीडितानां
27683 कातराणां रोदनैः॥ १३ ॥
27684
27685 शिलाघनीकृताशेषब्रह्माण्डकुहरो ध्वनिः।
27686 हस्तग्राह्योऽभवद्भीमो दशाशाकुञ्जपूरकः॥ १४ ॥
27687
27688 स्वपूरणेन शिलावद्घनीकृतं निरन्तरीकृतमशेषं ब्रह्माण्डकुहरं
27689 येन। घनत्वादेव हस्तग्राह्य इत्युत्प्रेक्षा॥ १४ ॥
27690
27691 अथोदपतदादित्यपथपीवररोधकम्।
27692 रजोनिभेन भूपीठमम्बरोड्डयनोन्मुखम्॥ १५ ॥
27693
27694 आदित्यपथस्य पीवरं सत् रोधं कामयते इति रोधकम्। कमेः क्विप्। रजोनिभेन
27695 वेषेण भूपीठमेव अम्बरोड्डयनोन्मुखं भूत्वा उदतिष्ठदित्युत्प्रेक्षा॥ १५
27696 ॥
27697
27698 गर्भवासमिवापन्नं तेनासीत्तन्महापुरम्।
27699 मूढत्वं यौवनेनेव घनतामाययौ तमः॥ १६ ॥
27700
27701 तेज रजसा। मूढत्वं स्वाभाविकमज्ञानम्। रजोधिकेन यौवनेनेव।
27702 तमोन्धकारो घनतां निबिडताम्॥ १६ ॥
27703
27704 प्रययुः क्वापि दीपौघा दिवसेनेव तारकाः।
27705 आययुर्बलमालोला नैशभूतप्रम्पराः॥ १७ ॥
27706
27707 बलं वीर्यं आययुः प्रापुः॥ १७ ॥
27708
27709 ददृशुस्तन्महायुद्धं द्वे लीले सा कुमारिका।
27710 प्रस्फुटद्धृदयेनेव देवीदत्तमहादृशौ॥ १८ ॥
27711
27712 देव्या ज्ञप्त्या दत्ता महादृशो दिव्यदृष्टयो ययोस्ते। सा विदूरथस्य
27713 कुमारिका कन्या च देवीदत्तमहादृगिति विपरिणामेन संबध्यते॥ १८ ॥
27714
27715 प्रशेमुरथ हेतीषु प्रोद्यत्कटकटारवाः।
27716 एकार्णवपयःपूरैर्वालवा इव वह्नयः॥ १९ ॥

27717
27718 अथ विदूरथनिर्गमनानन्तरं नगरलुण्टाकानां सैन्धवानां
27719 हेतीनामिषूणां च प्रोद्यन्तः कटकटारवाः प्रशेमुः प्रलये
27720 एकार्णवपयःपूरैर्वालवा वाडवा वह्नय इव। लडयोरभेदात् ॥ १९ ॥
27721
27722 शनैः सेनां समाकर्षन्नाज्ञायत बलान्तरम्।
27723 विवेशपक्षप्रोड्डीनो मेरुरेकमिवार्णवम् ॥ २० ॥
27724
27725 सेनां समाकर्षन्स विदूरथः सैन्धवानां बलस्य स्वबलस्य च अन्तरं
27726 तारतम्यं न अज्ञायत। अविज्ञायैव एकं सांवर्तमर्णवं मेरुरिव विवेश
27727 परबलमिति शेषः ॥ २० ॥
27728
27729 अथोदभूद्गुणध्वानं चटच्चटदिति स्फुटम्।
27730 रचितांशुमयाम्भोदाश्चेरुः परपरम्पराः ॥ २१ ॥
27731
27732 गुणध्वानं ज्यासिंजितम्। रचिताः स्वायुधांशुमया अम्भोदा मेघा
27733 याभिस्ताः परेषां शत्रूणां परम्पराश्चेरुः ॥ २१ ॥
27734
27735 ययुरम्बरमाश्रित्य नानाहेतिविहंगमाः।
27736 प्रसभ्रुरलमात्तासुमलिनाः शस्त्रदीप्तयः ॥ २२ ॥
27737
27738 आत्तासवओ गृहीतपरप्राणा अत एव पापेनेव मलिनाः श्यामाः। प्रसस्रुः
27739 प्रसृताः ॥ २२ ॥
27740
27741 जज्वलुः शस्त्रसंघट्टज्वलना उल्मुकाग्निवत्।
27742 जगर्जुः शरधारौघान्वर्षन्तो वीरवारिदाः ॥ २३ ॥
27743
27744 विविशुः क्रकचक्रूरा वीराङ्गेषु च हेतयः।
27745 पेतुः पटपटारावं हेतिनिष्पिष्टयोऽम्बरे ॥ २४ ॥
27746
27747 हेतिनिष्पिष्टयः खड्गप्रहारा एव पटपटारावात्मना अम्बरे पेतुरुत्पेतुः ॥ २४
27748 ||
27749
27750 जग्मुः शमं तमांस्याशु शस्त्रकानलदीपकैः।
27751 बभूवुरखिला सेना नवनाराचरोमशाः ॥ २५ ॥
27752
27753 उत्तस्थुर्यमयात्रायां कबन्धनटपङ्क्तयः।
27754 जगुरुच्चै रणोद्रेकं पिशाच्यो रणदारिकाः ॥ २६ ॥
27755
27756 यमयात्रायां यमाराधनयात्रोत्सवे इति यावत्। नटास्तदनुरूपा
27757 रणोत्सवालंकारभूता दारिका बालिकास्तरुण्य इति यावत् ॥ २६ ॥
27758
27759 उदगुर्दन्तसंघट्टटंकारा दन्तिनां बलात्।
27760 ऊहुः क्षेपणपाषाणमहानद्यो नभस्तले ॥ २७ ॥
27761
27762 उत् ऊर्ध्वमगुः ॥ २७ ॥
27763
27764 पेतुः शवा निवातास्तसंशुष्कवनपर्णवत्।
27765 निर्ययुर्लोहिता नद्यो रणाद्रेर्मृतिवर्षिणः ॥ २८ ॥
27766
27767 नितरां वातेनास्तैः क्षिप्तैः संशुष्कैर्वनपर्णैस्तुल्यं तद्वन्निपेतुः।
27768 मृतिः प्राणिमरणं तेन वर्षिणो वृष्टिप्लाविताद्रणलक्षणादद्रेः सकाशात्

॥ २८ ॥

प्। २४३)

प्रशेमुः पांसवो रक्तैस्तमांस्यायुधवह्निभिः।
युद्धैकध्यानतः शब्दा भयानि मृतिनिश्चयैः ॥ २९ ॥

प्रशेमुरिति सर्वत्र संबध्यते। शब्दा वाक्प्रसराः ॥ २९ ॥

अभवत्केवलं युद्धमपशब्दमसंभ्रमम्।
अनाकुलाम्बुवाहाभं खड्गवीचिसटाकृतम् ॥ ३० ॥

अपशब्दमपगतशब्दम्। वाय्वाद्यनाकुलवर्षदम्बुवाहाभम्। वीचयोऽत्र
विद्युत्तरङ्गास्तैः सटांकृतम् ॥ ३० ॥

खदखदरवसंवहच्छरौघं
टकटककितारवसंपतद्भुशुण्डि।
झणझणरवसंमिलन्महास्त्रं
तिमितिमिवद्रणमास दुस्तरं तत् ॥ ३१ ॥

तिमितिमीत्युक्तशस्त्रातिरिक्तप्रहरणध्वन्यनुकरणम्। तद्वत् रणं युद्धं
दुस्तरं आस। भीरूणामिति शेषः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
विदूरथनिर्याणं नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
विदूरथनिर्याणं नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

श्रीवसिष्ठ उवाच।

एतस्मिन्वर्तमाने तु घोरे समरसंगमे।
लीलाद्वयमुवाचेदं ज्ञप्तिं भगवतीं पुनः ॥ १ ॥

सिन्धोः शत्रुजये हेतुः सूर्योदयरणक्रमः।
युद्धं च द्वैरथं राज्ञोर्मन्त्रास्त्रैरिह कीर्त्यते ॥ १ ॥

पुनःशब्देन वक्ष्यमाणप्रश्नोत्तरयोः प्रागुक्तयुक्तिभिरेव गतार्थत्वात्
पुनरुक्तप्रायतया उक्तार्थस्फुटीकारमात्रप्रयोजनतां दर्शयति ॥ १ ॥

लीलाद्वयमुवाच।

देवि कस्मादकस्मान्नौ भर्ता जयति नो रणे।
वद त्वय्यपि तुष्टायामस्मिन्विद्रुतवारणे ॥ २ ॥

विद्रुताः प्रधाविता वारणा यस्मिंस्तथाविधे रणे नौ आवयोर्भर्ता विदूरथः
॥ २ ॥

श्रीसरस्वत्युवाच।

27821
27822 चिरमाराधितानेन विदूरथनृपारिणा |
27823 अहं पुत्रि जयार्थेन न विदूरथभूभृता || ३ ||
27824
27825 आराधिता जयकामनयेति शेषः || ३ ||
27826
27827 तेनासावेव जयति जीयते च विदूरथः |
27828 ज्ञप्तिरन्तर्गता संविदेतां मां यो यदा यथा || ४ ||
27829
27830 अन्तर्गता सर्वप्राणिमनोन्तर्गता संवित्संवेदनमहमिति शेषः || ४ ||
27831
27832 प्रेरयत्याशु तत्तस्य तदा संपादयाम्यहम् |
27833 यो यथा प्रेरयति मां तस्य तिष्ठामि तत्फला || ५ ||
27834
27835 प्रेरयति कामकर्मवासनाबलात्फलदानोन्मुखीकरोति | संपादनं च स्वस्य
27836 तत्तत्फलभावेन विवर्त एवेत्युक्तार्थस्फुटीकारेणाह - य इति || ५ ||
27837
27838 न स्वभावोऽन्यतां धत्ते वह्नेरौष्ण्यमिवैष मे |
27839 अनेन मुक्त एव स्यामहमित्यस्मि भाविता || ६ ||
27840
27841 अनेन विदूरथेन || ६ ||
27842
27843 प्रतिभारूपिणी तेन बाले मुक्तो भविष्यति |
27844 एतदीयः स्वयं शत्रुः सिन्धुर्नाम महीपतिः || ७ ||
27845
27846 बाले इत्यप्रबुद्धलीलासंबोधनम् | प्रबुद्धलीलायाः प्रागेव समाहितत्वात् || ७ ||
27847
27848 जयाम्यहं स्यां संग्राम इत्यनेनास्मि पूजिता |
27849 तस्माद्विदूरथो देहं तत्प्राप्य सह भार्यया || ८ ||
27850
27851 जयेन आमयति पीडयति शत्रूनिति जयामी अहं स्यां इति संकल्पेन | स्यामिति
27852 सामान्यस्य जयामीति क्रियाविशेषेण पचतिभवतीतिवदभेदान्वयो वा || ८ ||
27853
27854 त्वयानया च कालेन बाले मुक्तो भविष्यति |
27855 एतदीयः स्वयं शत्रुः सिन्धुर्नाम महीपतिः || ९ ||
27856
27857 त्वया अनया च भार्यया सह || ९ ||
27858
27859 हत्वैनं वसुधापीठे जयी राज्यं करिष्यति [भविष्यति इति पाठः]
27860 |
27861
27862 श्रीवसिष्ठ उवाच |
27863
27864 एवं देव्यां वदन्त्यां तु बलयोर्युध्यमानयोः || १० ||
27865
27866 रविर्द्रष्टुमिवाश्चर्यमाजगामोदयाचलम् |
27867 चेलुस्तिमिरसंघाता बलानीवारिरूपिणः || ११ ||
27868
27869 विदूरथस्यारिरूपिणो ये तिमिरसंघाता रात्रौ रक्षःपिशाचादीन् जीवसङ्घान्
27870 बलानि स्वसैन्यानीव असृजन् आविश्चक्रुरित्युत्प्रेक्षा | संध्यायां तारका इवेति
27871 तस्योपमानम् || ११ ||
27872

असृजन्जीवसङ्घान्ये संध्यायां तारका इव |
शनैः प्रकटतां जग्मुर्नीलाकाशाद्रिभूमयः [बिलाकाशाद्रि इति
मुद्रितपुस्तके पाठः] || १२ ||

भुवनं कज्जलाम्भोधेरिवोत्क्षिप्तमराजत |
पेतुः कनकनिःस्यन्दसुन्दरा रविरश्मयः || १३ ||

उत्क्षिप्तं पर्यानीतम् || १३ ||

शैलेषु वरवीरेषु रणे रक्तच्छटा इव |
अदृश्यत ततो व्योम तथा रणमहीतलम् || १४ ||

रणमहीतलं वीरबाहुभिर्भ्रान्तभुजगमिव व्योम तु सूर्यस्य बाहुभिरिव
किरणैः || १४ ||

बाहुभिर्भ्रान्तभुजगं प्रभाभिः कीर्णकाञ्चनम् |
कुण्डलैः कीर्णरत्नौघं शिरोभिर्दृष्टपङ्कजम् || १५ ||

उभयमुभयप्रभाभिः कीर्णकाञ्चनमिवादृश्यतेत्यर्थः |
एवमग्रेऽप्युत्प्रेक्षयोभयवर्णनं बोध्यम् | उत्पतद्भिः पतितैश्च कुण्डलैः
कीर्णरत्नौघं शिरोभिश्च दृष्टपङ्कजं सर इव || १५ ||

आयुधैः खड्गनीरन्ध्रं शरैः शलभनिर्भरम् |
रक्ताभास्थिरसंध्याढ्यं ससिद्धपुरुषं शवैः || १६ ||

खड्गैर्मृगजातिभिर्नीरन्ध्रं निबिडितमिव | रक्ताभाभिः रक्तकान्तिभिः
स्थिरसंध्याढ्यमिव | एवं सर्वत्र || १६ ||

प्। २४२)

चक्रभित्तिपरिप्रोतप्रकचत्काञ्चनाङ्कुरम् |
मुक्ताजालरणत्कारचारुविक्रमकूबरम् || ६ ||

चक्रेषु भित्तिषु च परिप्रोता निखाताः प्रकचन्तः काञ्चनाङ्कुराः स्वर्णकीला
यत्र | विक्रमकूबरं दीर्घाग्रभागम् || ६ ||

सुग्रीवैर्लक्षणोपेतैः प्रशस्तैः प्रचलैः कृशैः |
जवोड्डयनवेगेन प्रवहद्भिः सुरानिव || ७ ||

प्रशस्तैरुत्तमजातिजैः | सुरानिवान्तरिक्षे प्रवहद्भिरित्यतिशयोक्तिः || ७ ||

वायुं जवेन सहसा असहद्भिर्गतिक्रमैः |
प्रोह्यद्भिरिव पश्चार्धमापिवद्भिरिवाम्बरम् || ८ ||

पूर्वकायगतिक्रमैः पश्चार्धं प्रोह्यद्भिर्वहद्भिरिव | छान्दसो
विकरणव्यत्ययः || ८ ||

योजितैरिव संपूर्णैश्चन्द्रैश्चामरदीप्तिभिः |
अश्वैरष्टभिराबद्धमाशापूरकहेषितैः || ९ ||

चामरदीप्तिभिः संपूर्णैश्चन्द्रैर्योजितैरिवेति सर्वत्रोत्प्रेक्षा || ९ ||

27925 अथोदपतदुद्दामनागाभ्ररवनिर्भरः ।
27926 शैलभित्तिप्रतिध्वानदारुणो दुन्दुभिध्वनिः ॥ १० ॥
27927
27928 नागा गजास्तल्लक्षणानामभ्राणां रवेण निर्भरोऽतिशयितः । शैलानां
27929 भित्तिषु वप्रेषु प्रतिध्वानेन दारुणो भीरुभीषणः ॥ १० ॥
27930
27931 मत्तसैनिकनिर्मुक्तैर्व्याप्तं कलकलारवैः ।
27932 किंकिणीजालनिर्ध्वानैर्हेतिसंघट्टघट्टितैः ॥ ११ ॥
27933
27934 हेतीनामायुधानां संघट्टेन संघट्टनशब्देन घट्टितैर्निबिडितैः ॥ ११
27935 ॥
27936
27937 धनुश्चटचटाशब्दैः शरसीत्कारगायनैः ।
27938 परस्पराङ्गनिष्पिष्टकवचौघझणज्झणैः ॥ १२ ॥
27939
27940 ज्वलदग्निटणत्कारैरार्तिमत्क्रन्दनारवैः ।
27941 परस्परभटाह्वानैर्वन्दिविक्षुब्धरोदनैः ॥ १३ ॥
27942
27943 बन्दिभिर्वीरोत्साहायाधिक्षेपेण विक्षुब्धानामयुद्धक्षतपीडितानां
27944 कातराणां रोदनैः ॥ १३ ॥
27945
27946 शिलाघनीकृताशेषब्रह्माण्डकुहरो ध्वनिः ।
27947 हस्तग्राह्योऽभवद्भीमो दशाशाकुञ्जपूरकः ॥ १४ ॥
27948
27949 स्वपूरणेन शिलावद्घनीकृतं निरन्तरीकृतमशेषं ब्रह्माण्डकुहरं
27950 येन । घनत्वादेव हस्तग्राह्य इत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥
27951
27952 अथोदपतदादित्यपथपीवररोधकम् ।
27953 रजोनिभेन भूपीठमम्बरोड्डयनोन्मुखम् ॥ १५ ॥
27954
27955 आदित्यपथस्य पीवरं सत् रोधं कामयते इति रोधकम् । कमेः क्विप् । रजोनिभेन
27956 वेषेण भूपीठमेव अम्बरोड्डयनोन्मुखं भूत्वा उदतिष्ठदित्युत्प्रेक्षा ॥ १५
27957 ॥
27958
27959 गर्भवासमिवापन्नं तेनासीत्तन्महापुरम् ।
27960 मूढत्वं यौवनेनेव घनतामाययौ तमः ॥ १६ ॥
27961
27962 तेन रजसा । मूढत्वं स्वाभाविकमज्ञानम् । रजोधिकेन यौवनेनेव ।
27963 तमोन्धकारो घनतां निबिडताम् ॥ १६ ॥
27964
27965 प्रययुः क्वापि दीपौघा दिवसेनेव तारकाः ।
27966 आययुर्बलमालोला नैशभूतपरम्पराः ॥ १७ ॥
27967
27968 बलं वीर्यं आययुः प्रापुः ॥ १७ ॥
27969
27970 ददृशुस्तन्महायुद्धं द्वे लीले सा कुमारिका ।
27971 प्रस्फुटद्धृदयेनेव देवीदत्तमहादृशौ ॥ १८ ॥
27972
27973 देव्या ज्ञप्त्या दत्ता महादृशो दिव्यदृष्टयो ययोस्ते । सा विदूरथस्य
27974 कुमारिका कन्या च देवीदत्तमहादृगिति विपरिणामेन संबध्यते ॥ १८ ॥
27975
27976 प्रशेमुरथ हेतीषु प्रोद्यत्कटकटारवाः ।

27977 एकार्णवपयःपूरैर्वालवा इव वह्नयः ॥ १९ ॥
27978
27979 अथ विदूरथनिर्गमनानन्तरं नगरलुण्टाकानां सैन्धवानां
27980 हेतीनामिषूणां च प्रोद्यन्तः कटकटारवाः प्रशेमुः प्रलये
27981 एकार्णवपयःपूरैर्वालवा वाडवा वह्नय इव । लडयोरभेदात् ॥ १९ ॥
27982
27983 शनैः सेनां समाकर्षन्नाज्ञायत बलान्तरम् ।
27984 विवेशपक्षप्रोड्डीनो मेरुरेकमिवार्णवम् ॥ २० ॥
27985
27986 सेनां समाकर्षन्स विदूरथः सैन्धवानां बलस्य स्वबलस्य च अन्तरं
27987 तारतम्यं न आज्ञायत । अविज्ञायैव एकं सांवर्तमर्णवं मेरुरिव विवेश
27988 परबलमिति शेषः ॥ २० ॥
27989
27990 अथोदभूद्गुणध्वानं चटच्चटदिति स्फुटम् ।
27991 रचितांशुमयाम्भोदाश्चेरुः परपरमपराः ॥ २१ ॥
27992
27993 गुणध्वानं ज्यासिंजितम् । रचिताः स्वायुधांशुमया अम्भोदा मेघा
27994 याभिस्ताः परेषां शत्रूणां परम्पराश्चेरुः ॥ २१ ॥
27995
27996 ययुरम्बरमाश्रित्य नानाहेतिविहंगमाः ।
27997 प्रसभ्रुरलमात्तासुमलिनाः शस्त्रदीप्तयः ॥ २२ ॥
27998
27999 आत्तासवो गृहीतपरप्राणा अत एव पापेनेव मलिनाः श्यामाः । प्रसस्रुः
28000 प्रसृताः ॥ २२ ॥
28001
28002 जज्वलुः शस्त्रसंघट्टज्वलना उल्मुकाग्निवत् ।
28003 जगर्जुः शरधारौघान्वर्षन्तो वीरवारिदाः ॥ २३ ॥
28004
28005 विविशुः क्रकचक्रूरा वीराङ्गेषु च हेतयः ।
28006 पेतुः पटपटारावं हेतिनिष्पिष्टयोऽम्बरे ॥ २४ ॥
28007
28008 हेतिनिष्पिष्टयः खड्गप्रहारा एव पटपटारावात्मना अम्बरे पेतुरुत्पेतुः ॥ २४
28009 । ।
28010
28011 जग्मुः शमं तमांस्याशु शस्त्रकानलदीपकैः ।
28012 बभूवुरखिला सेना नवनाराचरोमशाः ॥ २५ ॥
28013
28014 उत्तस्थुर्यमयात्रायां कबन्धनटपङ्क्तयः ।
28015 जगुरुच्चै रणोद्रेकं पिशाच्यो रणदारिकाः ॥ २६ ॥
28016
28017 यमयात्रायां यमाराधनयात्रोत्सवे इति यावत् । नटास्तदनुरूपा
28018 रणोत्सवालंकारभूता दारिका बालिकास्तरुण्य इति यावत् ॥ २६ ॥
28019
28020 उदगुर्दन्तसंघट्टटंकारा दन्तिनां बलात् ।
28021 ऊहुः क्षेपणपाषाणमहानद्यो नभस्तले ॥ २७ ॥
28022
28023 उत् ऊर्ध्वमगुः ॥ २७ ॥
28024
28025 पेतुः शवा निवातास्तसंशुष्कवनपर्णवत् ।
28026 निर्ययुर्लोहिता नद्यो रणाद्रेर्मृतिवर्षिणः ॥ २८ ॥
28027
28028 नितरां वातेनास्तैः क्षिप्तैः संशुष्कैर्वनपर्णैस्तुल्यं तद्वन्निपेतुः ।

मृतिः प्राणिमरणं तेन वर्षिणो वृष्टिप्लाविताद्रणलक्षणादद्रेः सकाशात्
॥ २८ ॥

प्। २४३)

प्रशेमुः पांसवो रक्तैस्तमांस्यायुधवह्निभिः।
युद्धैकध्यानतः शब्दा भयानि मृतिनिश्चयैः॥ २९ ॥

प्रशेमुरिति सर्वत्र संबध्यते। शब्दा वाक्प्रसराः॥ २९ ॥

अभवत्केवलं युद्धमपशब्दमसंभ्रमम्।
अनाकुलाम्बुवाहाभं खड्गवीचिसटांकृतम्॥ ३० ॥

अपशब्दमपगतशब्दम्। वाय्वाद्यनाकुलवर्षदम्बुवाहाभम्। वीचयोऽत्र
विद्युत्तरङ्गास्तैः सटांकृतम्॥ ३० ॥

खदखदरवसंवहच्छरौघं
टकटकितारवसंपतद्भुशुण्डि।
झणझणरवसंमिलन्महास्त्रं
तिमितिमिवद्रणमास दुस्तरं तत्॥ ३१ ॥

तिमितिमीत्युक्तशस्त्रातिरिक्तप्रहरणध्वन्यनुकरणम्। तद्वत् रणं युद्धं
दुस्तरं आस। भीरूणामिति शेषः॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
विदूरथनिर्याणं नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः॥ ४६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
विदूरथनिर्याणं नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

श्रीवसिष्ठ उवाच।

एतस्मिन्वर्तमाने तु घोरे समरसंगमे।
लीलाद्वयमुवाचेदं ज्ञप्तिं भगवतीं पुनः॥ १ ॥

सिन्धोः शत्रुजये हेतुः सूर्योदयरणक्रमः।
युद्धं च द्वैरथं राज्ञोर्मन्त्रास्त्रैरिह कीर्त्यते॥ १ ॥

पुनःशब्देन वक्ष्यमाणप्रश्नोत्तरयोः प्रागुक्तयुक्तिभिरेव गतार्थत्वात्
पुनरुक्तप्रायतया उक्तार्थस्फुटीकारमात्रप्रयोजनतां दर्शयति॥ १ ॥

लीलाद्वयमुवाच।

देवि कस्मादकस्मान्नौ भर्ता जयति नो रणे।
वद त्वय्यपि तुष्टायामस्मिन्विद्रुतवारणे॥ २ ॥

विद्रुताः प्रधाविता वारणा यस्मिंस्तथाविधे रणे नौ आवयोर्भर्ता विदूरथः
॥ २ ॥

28081 श्रीसरस्वत्युवाच।
28082
28083 चिरमाराधितानेन विदूरथनृपारिणा।
28084 अहं पुत्रि जयार्थेन न विदूरथभूभृता॥ ३॥
28085
28086 आराधिता जयकामनयेति शेषः॥ ३॥
28087
28088 तेनासावेव जयति जीयते च विदूरथः।
28089 ज्ञप्तिरन्तर्गता संविदेतां मां यो यदा यथा॥ ४॥
28090
28091 अन्तर्गता सर्वप्राणिमनोन्तर्गता संवित्संवेदनमहमिति शेषः॥ ४॥
28092
28093 प्रेरयत्याशु तत्तस्य तदा संपादयाम्यहम्।
28094 यो यथा प्रेरयति मां तस्य तिष्ठामि तत्फला॥ ५॥
28095
28096 प्रेरयति कामकर्मवासनाबलात्फलदानोन्मुखीकरोति। संपादनं च स्वस्य
28097 तत्तत्फलभावेन विवर्त एवेत्युक्तार्थस्फुटीकारेणाह - य इति॥ ५॥
28098
28099 न स्वभावोऽन्यतां धत्ते वह्नेरौष्ण्यमिवैष मे।
28100 अनेन मुक्त एव स्यामहमित्यस्मि भाविता॥ ६॥
28101
28102 अनेन विदूरथेन॥ ६॥
28103
28104 प्रतिभारूपिणी तेन बाले मुक्तो भविष्यति।
28105 एतदीयः स्वयं शत्रुः सिन्धुर्नाम महीपतिः॥ ७॥
28106
28107 बाले इत्यप्रबुद्धलीलासंबोधनम्। प्रबुद्धलीलायाः प्रागेव समाहितत्वात्॥ ७॥
28108
28109 जयाम्यहं स्यां संग्राम इत्यनेनास्मि पूजिता।
28110 तस्माद्विदूरथो देहं तत्प्राप्य सह भार्यया॥ ८॥
28111
28112 जयेन आमयति पीडयति शत्रूनिति जयामी अहं स्यां इति संकल्पेन। स्यामिति
28113 सामान्यस्य जयामीति क्रियाविशेषेण पचतिभवतीतिवदभेदान्वयो वा॥ ८॥
28114
28115 त्वयानया च कालेन वाले मुक्तो भविष्यति।
28116 एतदीयः स्वयं शत्रुः सिन्धुर्नाम महीपतिः॥ ९॥
28117
28118 त्वया अनया च भार्यया सह॥ ९॥
28119
28120 हत्वैनं वसुधापीठे जयी राज्यं करिष्यति [भविष्यति इति पाठः]
28121 ।
28122
28123 श्रीवसिष्ठ उवाच।
28124
28125 एवं देव्यां वदन्त्यां तु बलयोर्युध्यमानयोः॥ १०॥
28126
28127 रविर्द्रष्टुमिवाश्चर्यमाजगामोदयाचलम्।
28128 चेलुस्तिमिरसंघाता बलानीवारिरूपिणः॥ ११॥
28129
28130 विदूरथस्यारिरूपिणो ये तिमिरसंघाता रात्रौ रक्षःपिशाचादीन् जीवसङ्घान्
28131 बलानि स्वसैन्यानीव असृजन् आविश्चकुरित्युत्प्रेक्षा। संध्यायां तारका इवेति
28132 तस्योपमानम्॥ ११॥

28133
28134 असृजन्जीवसङ्घान्ये संध्यायां तारका इव।
28135 शनैः प्रकटतां जग्मुर्नीलाकाशाद्रिभूमयः [बिलाकाशाद्रि इति
28136 मुद्रितपुस्तके पाठः] ॥ १२ ॥
28137
28138 भुवनं कज्जलाम्भोधेरिवोत्क्षिप्तमराजत।
28139 पेतुः कनकनिःस्यन्दसुन्दरा रविरश्मयः ॥ १३ ॥
28140
28141 उत्क्षिप्तं पर्यानीतम् ॥ १३ ॥
28142
28143 शैलेषु वरवीरेषु रणे रक्तच्छटा इव।
28144 अदृश्यत ततो व्योम तथा रणमहीतलम् ॥ १४ ॥
28145
28146 रणमहीतलं वीरबाहुभिर्भ्रान्तभुजगमिव व्योम तु सूर्यस्य बाहुभिरिव
28147 किरणैः ॥ १४ ॥
28148
28149 बाहुभिर्भ्रान्तभुजगं प्रभाभिः कीर्णकाञ्चनम्।
28150 कुण्डलैः कीर्णरत्नौघं शिरोभिर्दृष्टपङ्कजम् ॥ १५ ॥
28151
28152 उभयमुभयप्रभाभिः कीर्णकाञ्चनमिवादृश्यतेत्यर्थः।
28153 एवमग्रेऽप्युत्प्रेक्षयोभयवर्णनं बोध्यम्। उत्पतद्भिः पतितैश्च कुण्डलैः
28154 कीर्णरत्नौघं शिरोभिश्च दृष्टपङ्कजं सर इव ॥ १५ ॥
28155
28156 आयुधैः खड्गनीरन्ध्रं शरैः शलभनिर्भरम्।
28157 रक्ताभास्थिरसंध्याढ्यं ससिद्धपुरुषं शवैः ॥ १६ ॥
28158
28159 खड्गैर्मृगजातिभिर्नीरन्ध्रं निबिडितमिव। रक्ताभाभिः रक्तकान्तिभिः
28160 स्थिरसंध्याढ्यमिव। एवं सर्वत्र ॥ १६ ॥
28161
28162 प्। २४४) १४७
28163
28164 हारैः ससर्पनिर्मोकं कटैरिद्धं सुसंकुलम्।
28165 लसल्लतं पताकाभिरुरुभिः कृततोरणम् ॥ १७ ॥
28166
28167 कटैः कंकटैः ॥ १७ ॥
28168
28169 हस्तैः पादैः पल्लवितं शरैः शरवणोपमम्।
28170 शस्त्रांशुशाद्वलश्यामं शस्त्रपूरैः सकैतकम् ॥ १८ ॥
28171
28172 कीर्णमायुधमालाभिरुन्मत्तमिव भैरवम्।
28173 फुल्लाशोकवनाकारं शस्त्रसंघट्टवह्निभिः ॥ १९ ॥
28174
28175 उदघुंघुमहाशब्दैर्विद्रवत्सिद्धनायकैः।
28176 सौवर्णनगराकारं बालार्ककचितायुधैः ॥ २० ॥
28177
28178 उदधिवद्घुंघुमहाशब्दैः। उदधिशब्दस्य च्छान्दसो धिलोपः।
28179 सौवर्णनगरं त्रिपुरे प्रसिद्धं तदाकारम् ॥ २० ॥
28180
28181 प्रासासिशक्तिचक्रर्ष्टिमुद्गरारणिताम्बरम्।
28182 वहद्रक्तनदीरंहःप्रोह्यमानशवोत्करम् ॥ २१ ॥
28183
28184 भुशुण्डीशक्तिकुन्तासिशूलपाषाणसंकुलम्।

28185 शूलशस्त्राहतिच्छन्नकबन्धपतनान्वितम् ॥ २२ ॥
28186

28187 कालताण्डववेतालकुलारब्धहलारवम् ।
28188 शून्ये रणाङ्गणे दीप्तौ पद्मसिन्ध्वो रथौ चलौ ॥ २३ ॥
28189

28190 इत्थं व्योमरणमहीतले वर्णयित्वा सिन्धुविदूरथयोर्द्वैरथं युद्धं
28191 रथादिद्वारा वर्णयति - शून्ये इत्यादिना । शून्ये परिवारयोधानां
28192 परस्परं युद्धेन क्षयादिति भावः ॥ २३ ॥
28193

28194 अदृश्येतां नभश्चिह्नौ चन्द्रसूर्यौ दिवीव तौ ।
28195 चक्रशूलभुशुण्ड्यृष्टिप्रासायुधसमाकुलौ ॥ २४ ॥
28196

28197 नभसश्चिह्नौ लक्षणभूतौ । दिवि स्वर्गे ॥ २४ ॥
28198

28199 सहस्रेण सहस्रेण वीराणां परिवारितौ ।
28200 विचरन्तौ यथाकामं मण्डलैर्विततारवैः ॥ २५ ॥
28201

28202 सचीत्कारमहाचक्रपिष्टानेकमृतामृतौ ।
28203 तरन्तौ रक्तसरितौ मत्तवारणलीलया ॥ २६ ॥
28204

28205 रक्तसरितौ अन्योन्यसंपादिते तरन्तौ ॥ २६ ॥
28206

28207 केशशैवलसंपन्ने चक्रचक्रजलेन्दुके ।
28208 वहच्चक्राहतिक्षोभपातिताकुलवारणौ ॥ २७ ॥
28209

28210 चक्राण्येव चक्राश्चक्रवाका जलप्रतिबिम्बितेन्दुकाश्च ययोस्तथाविधे
28211 रक्तसरितौ ॥ २७ ॥
28212

28213 मणिमुक्ताझणत्काररणत्कूबरकारवौ ।
28214 वाताहतपताकाग्रपटत्पटपटारवौ ॥ २८ ॥
28215

28216 झणत्कारलक्षणा रणतां रणप्रवृत्तानां वा रथकूबरकाणामारवा
28217 ध्वनयो ययोस्तौ ॥ २८ ॥
28218

28219 अनुयातौ महावीरैर्भूरिभिर्भीरुसैनिकैः ।
28220 धारा वमद्भिः कुन्तानां शराणां धनुषामपि ॥ २९ ॥
28221

28222 भीरवः सैनिका येषां तथाविधैर्भूरिभिर्महावीरैरनुयातौ । धनुषां
28223 संबन्धिनां शराणां शक्त्यादीनामपि धारा वमद्भिः । क्षिपद्भिरिति यावत्
28224 ॥ २९ ॥
28225

28226 शक्तीनां प्रासशङ्कूनां चक्राणां कचतां रणे ।
28227 तत्र तौ क्षणमावृत्य मण्डले भूमिकुण्डले ॥ ३० ॥
28228

28229 रणभूमेः कुण्डले इवालंकारभूते रथयोः परिवर्तनरूपे मण्डले
28230 क्षणमावृत्य ॥ ३० ॥
28231

28232 उभौ व्यतिबभूवाते संमुखावायुधावुभौ ।
28233 नाराचधारानिकरविक्षेपकरकध्वनौ ॥ ३१ ॥
28234

28235 आयोधनमायुधिर्युद्धं तस्मिन्नुभौ व्यतिबभूवाते परस्परक्रियाव्यत्यासेन
28236 बभूवतुः । व्यतिशब्दौ कर्मव्यतिहारद्योतनार्थौ । कर्तरि कर्मव्यतिहारे

28237 इत्यात्मनेपदम् | व्यतिहृतक्रियां दर्शयति - नाराचेति | नाराच एव
28238 जलधारानिकराः | विक्षिप्यन्त इति विक्षेपाः प्रासकुन्तादयस्त एव करका
28239 वर्षोपलास्तत्पातनसहनप्रयुक्तध्वनौ विषये अब्धिजलदाविव पुनःपुनः
28240 पर्यायेणैको जलद इव ववर्ष अपरोऽब्धिरिव सेहे | तत्र च ध्वनिमात्रं वृत्तं
28241 न क्षतादिफलान्तरमिति द्योतनाय ध्वनावित्युक्तिः || ३१ ||
28242
28243 अन्योन्यमपि गर्जन्तौ मत्तब्धिजलदाविव |
28244 तयोः प्रहरतोर्बाणा वसुधानरसिंहयोः || ३२ ||
28245
28246 पाषाणमुसलाकारा व्योमविस्तारिणोऽभवन् |
28247 करवालमुखाः केचिन्मुद्गराननकाः परे || ३३ ||
28248
28249 तयोः शराणां वैचित्र्यं वर्णयति - पाषाणेत्यादिना | व्योम्नि विस्तारिणः
28250 अभवन्निति सर्वत्र संबध्यते || ३३ ||
28251
28252 शितचक्रमुखाः केचित्केचित्परशुवक्त्रकाः |
28253 केचिच्छक्तिमुखाः केचित्केचिच्छूलशिलामुखाः |
28254 त्रिशूलवदनाः केचित्स्थूला इव महाशिलाः || ३४ ||
28255
28256 केचित्केचिदिति वीप्साविवक्षया द्विरुक्तिः || ३४ ||
28257
28258 प्रलयपवनपातिताः शिलौघा
28259 इव निपतन्ति शिलीमुखास्तदा स्म |
28260 प्रमिलितमभवत्तयोस्तदानीं
28261 प्रलयविजृम्भितसिन्धुसंभ्रमेण || ३५ ||
28262
28263 शिलीमुखा बाणाः तयोः सिन्धुविदूरथयोः प्रमिलितमन्योन्यमेलनं
28264 प्रलयार्थं विजृम्भितयोर्विवृद्धयोः सिन्ध्वोः समुद्रयोः संभ्रमेण
28265 परस्परमेलनविलासेन अभवत् तुल्यमिति शेषः || ३५ ||
28266
28267 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे ली०
28268 विदूरथसिन्धुसमागमो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः || ४७ ||
28269
28270 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
28271 विदूरथसिन्धुसमागमो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः || ४७ ||
28272
28273 प्। २४५) १४७
28274
28275 अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८
28276
28277 श्रीवसिष्ठ उवाच |
28278
28279 प्राप्य राजा पुरः प्राप्तं सिन्धुमुद्धुरकन्धरम् |
28280 मध्याह्नतपनान्तेन कोपेन विततोऽभवत् || १ ||
28281
28282 विचित्रमायाजननैर्मन्त्रास्त्रैर्विश्वमोहनः |
28283 वर्ण्यते विस्तरेणात्र समरः सिन्धुपद्मयोः || १ ||
28284
28285 मध्याह्नतपनं अन्तयति सादृश्येन बध्नातीति मध्याह्नतपनान्तस्तेन |
28286 तत्सदृशेनेति यावत् | अति बन्धने कर्मण्यण् || १ ||
28287
28288 धनुरास्फालयामास चिराराविततदिङ्मुखम् |

28289 कल्पान्तपवनास्फोटैव मेरुगिरेस्तटम् ॥ २ ॥
28290
28291 आस्फालयामास विस्फारयामास ॥ २ ॥
28292
28293 विससर्जोर्जितो राजा प्रलयार्कः करानिव ।
28294 तूणीररजनीबद्धाः शिलीमुखपरम्पराः ॥ ३ ॥
28295
28296 रजनीपदेन तत्स्थानि मुकुलितपद्मानि लक्ष्यन्ते । तेषु बद्धाः शिलीमुखा बाणा
28297 भ्रमराश्च तत्परम्पराः ॥ ३ ॥
28298
28299 एक एव विनिर्याति गुणात्तस्य शिलीमुखः ।
28300 सहस्रं भवति व्योम्नि गच्छन्पतति लक्षशः ॥ ४ ॥
28301
28302 यदा विनिर्याति तदैक एव ॥ ४ ॥
28303
28304 सिन्धोरपि तथैवासीच्छक्तिर्लाघवमेव च ।
28305 वरेण वरदस्यैवं विष्णोर्धानुष्कता तयोः ॥ ५ ॥
28306
28307 कुत ईदृशं युद्धकौशलं तयोरिति तत्राह - वरेणेति । विष्णोस्तपसा
28308 आराधितस्येति गम्यते । धानुष्कता धनुर्युद्धकुशलता ॥ ५ ॥
28309
28310 मुसला नाम ते बाणा मुसलाकृतयोऽम्बरम् ।
28311 छादयामासुरुन्नादाः कल्पान्ताशनयो यथा ॥ ६ ॥
28312
28313 उन्नादा महाध्वनयः ॥ ६ ॥
28314
28315 रेजुः कनकनाराचराजयो व्योम्नि सस्वनाः ।
28316 रसन्त्यः कल्पवातार्ताः पतन्त्य इव तारकाः ॥ ७ ॥
28317
28318 कनकरञ्जिता नाराचा बाणाः । रसन्त्यो ध्वनन्त्यः ॥ ७ ॥
28319
28320 विदूरथाच्छरासारा अजस्रमभिनिर्ययुः ।
28321 अब्धेरिव पयःपूराः सूर्यादिव मरीचयः ॥ ८ ॥
28322
28323 प्रचण्डपवनोद्धूतात्पुष्पाणीव महातरोः ।
28324 अयःपिण्डादिवोत्तप्तात्ताडितात्कणपङ्क्तयः ॥ ९ ॥
28325
28326 धारा वर्षमुच इव सीकरा इव निर्झरात् ।
28327 तत्पुराग्निमहादाहात्स्फुलिङ्गा इव भासुराः ॥ १० ॥
28328
28329 वर्षाणि वृष्टीर्मुञ्चतीति वर्षमुक् तस्माद्वर्षमुचो धारा इव । तत्पुरस्य
28330 विदुरथनगरस्य । प्रागुक्तादग्निमहादाहात् ॥ १० ॥
28331
28332 तयोश्चटचटास्फोटं शृण्वत्कोदण्डयोर्द्वयोः ।
28333 बलद्वयमभूत्प्रेक्षामूकं शान्त इवाम्बुधिः ॥ ११ ॥
28334
28335 बलद्वयं सेनाद्वयम् ॥ ११ ॥
28336
28337 वहन्ति स्म शरापूरा गङ्गापूरा इवाम्बरे ।
28338 सिन्धोरभिमुखं युद्धे घर्घरारावरंहसः ॥ १२ ॥
28339
28340 सिन्धो राज्ञः समुद्रस्य च । घर्घरारावयुक्तानि रंहांसि वेगा येषाम् ॥ १२ ॥

28341
28342 कचत्कनकनाराचशरवर्षा अनारतम् ।
28343 वहच्छवशवाशब्दं निर्ययुर्धनुरम्बुदात् ॥ १३ ॥
28344
28345 बाणमन्दाकिनीपूरं व्रजन्तं सिन्धुपूरणे ।
28346 वातायनात्तमालोक्य लीला तत्पुरवासिनी ॥ १४ ॥
28347
28348 तेन बाणसमूहेन जयमाशङ्क्य भर्तरि ।
28349 उवाच वाक्यमानन्दविकसन्मुखपङ्कजा ॥ १५ ॥
28350
28351 जय देवि जयत्येष नाथोऽस्माकं विलोकय ।
28352 किंचानेन शरौघेण मेरुरप्येति चूर्णताम् ॥ १६ ॥
28353
28354 तस्यामेवं वदन्त्यां तु घनस्नेहरवाकुलम् ।
28355 प्रेक्षणव्यग्रयोर्देव्योर्हसन्त्योर्मानुषीं हृदा ॥ १७ ॥
28356
28357 मानुषीं मनुष्यदेहात्मबुद्धिम् । अप्रबुद्धामिति यावत् ॥ १७ ॥
28358
28359 तच्छरार्णवमामत्तमपिबत्सिन्धुवाडवः ।
28360 शरोष्मणा ह्यगस्त्येन जह्नुर्मन्दाकिनीमिव ॥ १८ ॥
28361
28362 अगस्त्येनागस्त्यीभूतेन शरोष्मणा करणेनापिवत् । उपसंहृतवानिति यावत् ॥ १८
28363 ॥
28364
28365 बाणवर्षेण कणशस्तं सायकमहाघनम् ।
28366 छित्त्वा तनुरजः कृत्वा चिक्षेप गगनार्णवे ॥ १९ ॥
28367
28368 तनुरजः कृत्वा धूलीकृत्येत्यर्थः ॥ १९ ॥
28369
28370 यथा दीपस्य शान्तस्य न परिज्ञायते गतिः ।
28371 तस्य सायकसङ्घस्य न विज्ञाता तथा गतिः ॥ २० ॥
28372
28373 तं छित्त्वा सायकासारं शरीराम्बुधरं घनम् ।
28374 व्योम्नि प्रसारयामास रसाच्छवशतान्वितम् [रसात् युद्धविषये
28375 रागात्] ॥ २१ ॥
28376
28377 शरीरलक्षणानामम्बूनां धरम् । तस्योपपत्तिः शवशतान्वितमिति ॥ २१ ॥
28378
28379 विदूरथस्तमप्याशु व्यधमत्सायकोत्तमैः ।
28380 सामान्यजलदं मत्तं कल्पान्तपवनो यथा ॥ २२ ॥
28381
28382 कृतप्रतिकृतैरेवं बाणवर्षैर्महीपती ।
28383 व्यर्थीकृतैरनयतां प्रहारमविचारणैः ॥ २३ ॥
28384
28385 प्रहारं बाणाभिघातं अविचारणैर्लक्षीकरणैरनयतां अत्यवाहयताम् ।
28386 यद्वा प्रहारं छान्दसो दीर्घः । प्रहरमितं कालं
28387 कृतप्रतिकृतैरनयताम् ॥ २३ ॥
28388
28389 अथादधे मोहनास्त्रं सिन्धुर्गन्धर्वसौहृदात् ।
28390 प्राप्तं तेन ययुर्लोका विना मोहं विदूरथात् ॥ २४ ॥
28391
28392 गन्धर्वस्य सौहृदान्मैत्रीवशात्प्राप्तम् । विदूरथाद्विना विदूरथमेकं

28393 वर्जयित्वा अन्ये परिवारलोका मोहं ययुः।
28394 पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् इति सूत्रे अपादाने पञ्चमीत्यतः
28395 पञ्चम्यप्यनुवर्तत इति मतेन पञ्चमी॥ २४॥
28396
28397 व्यस्तशस्त्राम्बरा मूका विषण्णवदनेक्षणाः।
28398 मृता इवाभवन्योधाश्चित्रन्यस्ता इवाथवा॥ २५॥
28399
28400 मोहप्रकारमेव वर्णयति - व्यस्तेति॥ २५॥
28401
28402 यावद्विदूरथादन्यं मोहो नयति मन्दताम्।
28403 तावद्विदूरथो राजा प्रबोधास्त्रमथाददे॥ २६॥
28404
28405 अन्यं जनम्॥ २६॥
28406
28407 प्। २४६) १४८
28408
28409 ततः प्रबोधमापन्नाः प्रजाः प्रातरिवाब्जिनी।
28410 विदूरथे भवत्सिन्धुः क्रुद्धोऽर्क इव राक्षसे॥ २७॥
28411
28412 विदूरथे विषये। राक्षसे मन्देहाख्येऽर्क इव क्रुद्धो लोहितोऽभूदित्यर्थः॥ २७॥
28413
28414 नागास्त्रमाददे भीमं पाशबन्धनखेददम्।
28415 तेनाभवन्नभो व्याप्तं भोगिभिः पर्वतोपमैः॥ २८॥
28416
28417 भोगिभिः सर्पैः॥ २८॥
28418
28419 सर्पैर्विलसिता भूमिर्मृणालैः सरसी यथा।
28420 संपन्ना गिरयः सर्वे कृष्णपन्नगकम्बलाः॥ २९॥
28421
28422 तत्र भूः पाण्डुरैः सर्पैर्व्याप्ता पर्वतास्तु कृष्णैरिति वैचित्र्यमाह -
28423 सर्पैरिति॥ २९॥
28424
28425 पदार्थाः सर्व एवेमे विषोष्मखिन्नतां ययुः।
28426 सपर्वतवनाभोगा ययौ विवशतां मही॥ ३०॥
28427
28428 विषोष्मणा खिन्नतामिव म्लानताम्। विवशतां व्याकुलताम्॥ ३०॥
28429
28430 पूताङ्गारसमाकीर्णं विषवैषम्यशंसिनः।
28431 ववू रूक्षोष्णनीहारवाता ज्वलनरेणवः॥ ३१॥
28432
28433 रुक्षा उष्णाश्च नीहारा हिमाः स्निग्धशीतला अपि पदार्था यैस्तथाविधा ये
28434 वातास्तल्लक्षणा ज्वलनरेणवः पूतैर्भस्मनो विवेचितैरङ्गारैः समाकीर्णं
28435 यथा स्यात्तथा ववुः॥ ३१॥
28436
28437 विदूरथोऽथ सौपर्णमाददेऽस्त्रं महास्त्रवित्।
28438 उदगुर्गरुडास्त्रेण सौपर्णाः पर्वता इव॥ ३२॥
28439
28440 उदगुर्निर्ययुः। सुपर्णा एव सौपर्णाः॥ ३२॥
28441
28442 काञ्चनीकृतसर्वाशाः सर्वाशापरिपूरकाः।
28443 पक्षपर्वतसंरम्भजनितप्रलयानिलाः॥ ३३॥
28444

28445 पक्षैः सपक्षपर्वतसदृशेनोड्डयनसंरम्भेण जनितप्रलयानिलाः ॥ ३३ ॥
28446
28447 घोणानिलजवाकृष्टश्वसद्भुजगमण्डलाः ।
28448 महाघुरघुरारावपूरिताम्भोधिखण्डकाः ॥ ३४ ॥
28449
28450 घोणा नासास्तदनिलजवेन श्वासवेगेन ॥ ३४ ॥
28451
28452 स सुपर्णघनोऽपात्तं सर्पौघं भूप्रपूरकम् ।
28453 कष्टं शलशलायन्तमगस्त्य इव वारिधिम् ॥ ३५ ॥
28454
28455 सः सुपर्णलक्षणो घनो मेघस्तं सर्पलक्षणमोघं प्रवाहं अपात् अपिबत् ।
28456 पिबतेर्लुङि गातिस्था इति सिचो लुक् । विशेषणान्योघवारिध्योः साधारण्येन
28457 योज्यानि ॥ ३५ ॥
28458
28459 सर्पकम्बलनिर्मुक्तं भूमण्डलमराजत ।
28460 चिरात्तमवनीरन्ध्रमिव निर्वारिराशि च ॥ ३६ ॥
28461
28462 चिराद्वराहेण आत्तमुद्धृतमत एव निर्गतं वारिराशेरिति निर्वारिराशि च ।
28463 अवनीरन्ध्रं भूम्यवकाशमिव ॥ ३६ ॥
28464
28465 ततस्तद्गरुडानीकं क्वाप्यगच्छददृश्यताम् ।
28466 दीपौघ इव वातेन शरदेवाब्दमण्डलम् ॥ ३७ ॥
28467
28468 वज्रभीत्येव पक्षौघपर्वतप्रकरः पुरः ।
28469 स्वप्नदृष्टं जगदिव संकल्पपुरपूरवत् ॥ ३८ ॥
28470
28471 पक्षौघयुक्तमैनाकादिपर्वतप्रकर इव । संकल्पकल्पितं पुरं पूरश्च
28472 तद्वत् ॥ ३८ ॥
28473
28474 ततस्तमोऽस्त्रमसृजत्सिन्धुरन्धान्धकारदम् ।
28475 तेनान्धकारो [तेनान्धकारः कृष्णोऽभूद्भुबिले जठरोपमः इति
28476 पाठ तत्र भूबिले पाताले यज्जठरं मध्यं तदुपम इत्यर्थः]
28477 ववृधे कृष्णो भूजठरोपमः ॥ ३९ ॥
28478
28479 जठरं मध्यम् ॥ ३९ ॥
28480
28481 रोदोरन्ध्रे प्रविसृत एकार्णव इवाभवत् ।
28482 मत्स्या इवाभवन्सेनास्ताराश्च मणयोऽभवन् ॥ ४० ॥
28483
28484 रोदस्योर्द्यावाभूम्योः रन्ध्रेऽन्तराले । एकार्णवसाम्योपपादनायाह -
28485 मत्स्या इवेति । मणय इवेत्यत्रापि संबध्यते ॥ ४० ॥
28486
28487 अन्धकारप्रवृत्तेन मषीपङ्कार्णवोपमम् ।
28488 कज्जलाचलसंभारोद्भूतकल्पानिलैरिव ॥ ४१ ॥
28489
28490 अन्धकारस्य प्रवृत्तेन प्रवृत्त्या । भावे क्तः । मषीपङ्कार्णवोपमं
28491 अभूज्जगदिति शेषः । कज्जलाचलस्याञ्जनगिरेः संभारैः उपादानभूतै
28492 रेणुभिः सह उद्भूतैः कल्पानिलैः प्रलयवायुभिरिव व्याप्तमिति शेषः ॥ ४१ ॥
28493
28494 अन्धकूपे निपतिता इवासन्सकलाः प्रजाः ।
28495 कल्पान्त इव संशेमुर्व्यवहारा दिशं प्रति ॥ ४२ ॥
28496

28497 दिशं [दिशः इति पाठः] प्रति प्रतिदिशम् || असमासश्छान्दसः || ४२ ||
28498
28499 विदूरथोऽथ मार्तण्डं दीपं ब्रह्माण्डमण्डपे |
28500 अस्त्रं मन्त्रविदां श्रेष्ठः सृष्ट्वा मन्त्रो व्यचेष्टयत् || ४३ ||
28501
28502 अमन्त्रः मन्त्रणं मन्त्रो गुप्तविचारस्तदनपेक्ष एव व्यचेष्टयज्जगदित्यर्थः
28503 || ४३ ||
28504
28505 अथोदिततमोम्भोधिमर्कागस्त्यो गभस्तिभिः |
28506 अपिबत्कृष्णमम्भोदं शरत्काल इवामलः || ४४ ||
28507
28508 अन्धकाराम्बरोन्मुक्ता विरेजुरमला दिशः |
28509 भूपतेः पुरतः कान्ता इव रम्यपयोधराः || ४५ ||
28510
28511 अन्धकारलक्षणेनाम्बरेण वस्त्रेण | पयोधरा मेघाः स्तनाश्च || ४५ ||
28512
28513 ययुः प्रकटतामन्तरखिला वनराजयः |
28514 लोभकज्जलजालेन मुक्ता इव सतां धियः || ४६ ||
28515
28516 अथ कोपाकुलः सिन्धु राक्षसास्त्रं महाभयम् |
28517 क्षणादुदीरयामास मन्त्रोदीर्णशरात्मकम् || ४७ ||
28518
28519 उदगुर्भीषणा दिग्भ्यः परुषा वनराक्षसाः |
28520 पातालगजफुत्कारक्षुब्धा इव महार्णवाः || ४८ ||
28521
28522 उदगुर्निर्जग्मुः | पातालस्था गजा दिग्गजाः || ४८ ||
28523
28524 कपिलोर्ध्वजटाधूम्राः स्फुटच्चटचटारवाः |
28525 अग्नयो लेलिहानोग्रजिह्वा आर्द्रेन्धना इव || ४९ ||
28526
28527 आर्द्रं इन्धनं येषां तथाविधा अग्नय इव धूम्राः | अग्निपक्षे काली कराली च
28528 मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा | स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
28529 लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः इति श्रुतिप्रसिद्धा जिह्वाः || ४९ ||
28530
28531 सावर्तवृत्तयो व्योम्नि भीमचीत्कारटांकृताः |
28532 अग्निदाहा महाधूमविलोला इव सोल्मुकाः || ५० ||
28533
28534 आवर्तानां वृत्तिर्भ्रमणं तत्सहिताः || ५० ||
28535
28536 दंष्ट्राबिसाङ्कुराक्रान्तमुखपङ्काक्षदेहकाः |
28537 उदिता लोमजम्बाला दुष्पल्वलतटा इव || ५१ ||
28538
28539 दंष्ट्रालक्षणैर्बिसाङ्कुरैर्मृणालैराक्रान्तैर्मुखैः
28540 पङ्कैर्मलिनैरक्षैश्चक्षुरादिभिः कर्दमैः पद्मबीजैश्चोपलक्षितदेहकाः |
28541 लोमान्येव जम्बालानि शैवला येषाम् || ५१ ||
28542
28543 प्। २४७) १४८
28544
28545 निगिरन्तः प्रधावन्तो गर्जन्तः सर्जिता इव |
28546 जटाजालतडित्पुञ्जा जलदाः सजला इव || ५२ ||
28547
28548 निगिरन्तो जनान् जलदपक्षे ज्योतीषि | जगन्निगरणार्थमेव सर्जिताः सृष्टा इव |

28549 निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिच् ॥ ५२ ॥
28550
28551 एतस्मिन्नन्तरे तस्मिङ्ल्लीलानाथो विदूरथः ।
28552 नारायणास्त्रं प्रददे दुष्टभूतनिवारणम् ॥ ५३ ॥
28553
28554 तस्मिन्युद्धे । प्रददे प्रयोक्तुमाददे ॥ ५३ ॥
28555
28556 उदीर्यमाण एवास्मिन्मन्त्रराजेऽस्त्रराजयः ।
28557 राक्षसानां प्रशेमुस्ता अन्धकार इवोदये ॥ ५४ ॥
28558
28559 प्रमुष्टराक्षसानीकमभवद्भुवनत्रयम् ।
28560 शरदीव गताम्भोदं व्योम निर्मलमाबभौ ॥ ५५ ॥
28561
28562 अथ सिन्धुर्मुमोचास्त्रमाग्नेयं ज्वलिताम्बरम् ।
28563 जज्वलुः ककुभस्तेन कल्पाग्निज्वलिता इव ॥ ५६ ॥
28564
28565 ककुभो दिशः ॥ ५६ ॥
28566
28567 धूमाम्बुदभराच्छन्ना बभूवुः सकला दिशः ।
28568 गगने प्रोतपातालतिमिराकुलिता इव ॥ ५७ ॥
28569
28570 गगने प्रोतेन पातालसंबन्धिना तिमिरेणाकुलिता व्याकुलीकृताः ॥ ५७ ॥
28571
28572 बभूवुर्ज्वलिताकारा गिरयः काञ्चना इव ।
28573 प्रफुल्लवननीरन्ध्रचम्पकौघवना इव ॥ ५८ ॥
28574
28575 ययुर्व्योमाद्रिदिक्कुञ्जा ज्वालाजालजटालताम् ।
28576 कुङ्कुमेनोत्सवे मृत्योः समालब्धा इव स्रजः ॥ ५९ ॥
28577
28578 ज्वालाजालैर्जटालतां जटिलताम् । मृत्योः क्ष्वेलिकासेचनोत्सवे कुङ्कुमेन
28579 समालब्धाः सिक्ताः स्रज इव ॥ ५९ ॥
28580
28581 ज्वलिता जनता चैकशङ्किनी सा नभःस्पृशा ।
28582 सहस्राकृतिनौवेगचलितेनेव सागरात् ॥ ६० ॥
28583
28584 सागरात् सहस्राकृतिभिर्नावां वेगैश्चलितेन आगतेन वडवाग्निनेव जनता
28585 एकशङ्किनी वह्न्यद्वैतमेव जगतः संभावयन्ती सती ज्वलिता ॥ ६० ॥
28586
28587 जित्वा रिपुं पुनरसौ यथा प्रहरते तथा ।
28588 वारुणं विससर्जास्त्रं पूजयित्वा विदूरथः ॥ ६१ ॥
28589
28590 असौ वक्ष्यमाणास्त्रविशेषः । आग्नेयमस्त्रं जित्वा । अप्यर्थे पुनःशब्दः ।
28591 रिपुं सिन्धुमपि यथा प्रहरते तथा वारुणं अस्त्रं पूजयित्वा विससर्ज ॥ ६१ ॥
28592
28593 आययुः सलिलापूरास्तमःपूरा इवाभितः ।
28594 अधस्तादूर्ध्वतो दिग्भ्यो द्रवरूपा इवाद्रयः ॥ ६२ ॥
28595
28596 भागा इव शरव्योम्नि धृतयाना इवाम्बुदाः ।
28597 महार्णवा इवोच्चस्थाः कुलशैलशिला इव ॥ ६३ ॥
28598
28599 शरव्योम्नि शरमार्गावकाशे तदीयभागा अवयवा इव । धृतयाना
28600 निबद्धगतयः । उच्चस्था ऊर्ध्वदेशाद्विलुठिताः कुलशैलानां बृहच्छिला

28601 इव ॥ ६३ ॥
28602
28603 तमालौघा इवोड्डीनाह् संधिता इव रात्रयः।
28604 कज्जलौघा इवोद्भूता लोकालोकतटादिव ॥ ६४ ॥
28605
28606 लोकालोकस्य गिरेस्तटान्धकारकज्जलौघा इव ॥ ६४ ॥
28607
28608 रसतलगुहाभोगा इव व्योमदिद्दक्षवः।
28609 महाघुरघुरारावरंहोबृंहितमूर्तयः ॥ ६५ ॥
28610
28611 व्योम ऊर्ध्वाकाशं दिद्दक्षव इवेत्युत्प्रेक्षा। सूर्मयः इति पाठे सूर्मिः
28612 प्रतिमा मूर्तिरिवेत्येवार्थः ॥ ६५ ॥
28613
28614 तामग्निसंततिं मत्तामाचचामाम्बुसंततिः।
28615 भुवनव्यापिनी संध्यामाशु कृष्णेव यामिनी ॥ ६६ ॥
28616
28617 तामग्निसंततिं पीत्वा पूरयामास भूतलम्।
28618 जलश्रीर्जटितं देहं निद्रेव व्यक्तिमेयुषी ॥ ६७ ॥
28619
28620 एवंविधानस्त्रमोहान्विदधुर्धावनेतरे।
28621 मिथोमायामयानग्रे पश्यन्त्यनुभवन्ति च ॥ ६८ ॥
28622
28623 धावनाह् पूर्वास्त्रकृतमालिन्यविशोधकास्तदितरे
28624 तद्विरुद्धाश्चान्येऽयस्त्रविदः। विभाषा जसि इति वैकल्पिकी सर्वनामता।
28625 मिथ्याभूतानामप्यस्त्रमोहानामर्थक्रियासामर्थ्यं दर्शयति - मिथ इति
28626 । अनुभवन्ति शत्रुविध्वंसादिफलमुखेनापि जना इति शेषः ॥ ६८ ॥
28627
28628 हेतिभारवराः सिन्धोश्चक्ररक्षास्ततोऽम्भसा।
28629 तृणानीव गताः प्रोह्य रथश्चास्याभवत्प्लुतः ॥ ६९ ॥
28630
28631 चक्रं स्वबलं रक्षन्तीति चक्ररक्षाः हेतीनामायुधानां भारावराः
28632 श्रेष्ठा योधाश्च ॥ ६९ ॥
28633
28634 एतस्मिन्नन्तरे सिन्धुरस्त्रं सस्मार शोषणम्।
28635 आपल्लाणकरं दैवं ददौ च शररूपिणम् ॥ ७० ॥
28636
28637 शररूपिणं शोषणास्त्रं ददौ। धनुषि संदधे इत्यर्थः ॥ ७० ॥
28638
28639 शशामाम्बुमयी माया तेन यामेव भास्वता।
28640 ये मृतास्ते मृता एव बभूवुः शोषिता भुवः ॥ ७१ ॥
28641
28642 नामैकदेशे नामग्रहणाद्यामा त्रियामा रात्रिरिव। भास्वता सूर्येण। भुवो
28643 भूप्रदेशाः शोषिता बभूवुः ॥ ७१ ॥
28644
28645 अथ मूर्खरुषा तुल्यस्तापः संतापयन्प्रजाः।
28646 जजृम्भे झर्झराकीर्णवनविस्तारकर्कशः ॥ ७२ ॥
28647
28648 तापस्तीव्रातपः। झर्झरैः शुष्कपर्णैराकीर्णैर्वनविस्तारैः कर्कशः ॥ ७२ ॥
28649
28650 कचत्कनकनिःस्यन्दसुन्दराङ्गच्छविर्दिशाम्।
28651 आसीद्राजवरस्त्रीणामिवालेपोऽङ्गसंगतः ॥ ७३ ॥
28652

28653 दिशामालेपोऽङ्गराग इव आसीत् ‖ ७३ ‖
28654
28655 तेन घर्ममयीं मूर्च्छामाजग्मुस्तद्विरोधिनः ।
28656 ग्रीष्मदावानलोत्तप्ता मृदवः पल्लवा इव ‖ ७४ ‖
28657
28658 विदूरथो रणोद्रेके तावत्क्रेंकारमाततम् ।
28659 कोदण्डं कुण्डलीकृत्य पर्जन्यास्त्रमथाददे ‖ ७५ ‖
28660
28661 क्रेंकारो ज्यास्वनस्तस्य मा श्रीस्तया ततम् ‖ ७५ ‖
28662
28663 उदगुः पङ्क्तयोऽब्दानां यामिन्य इव संचिताः ।
28664 तमालविपिनोड्डीनसंरम्भादम्बुमन्थराः ‖ ७६ ‖
28665
28666 तमालविपिनस्य यदुड्डीनमाकाशे गमनं तदिव संरम्भाद्विभ्रमात् ।
28667 उदगुः उद्ययुः ‖ ७६ ‖
28668
28669 वामना वारिपूरेण गर्जनोद्दामसंचराः ।
28670 महिम्नामन्थराशेषककुम्मण्डलकुण्डलाः ‖ ७७ ‖
28671
28672 वारिपूरेण नम्रत्वाद्वामना अप्रांशवः । महिम्ना तिर्यग्विस्तारेण
28673 अमन्थराणि स्वाभाविकविस्तारे कुण्ठितगतीनीव संकुचितानि
28674 अशेषदिङ्गण्डलानि कुण्डलानीव संपन्नानि येषाम् ‖ ७७ ‖
28675
28676 प्। २४८) १४९
28677
28678 ववुरावलितासारा मेघडम्बरभेदिनः ।
28679 कीर्णसीकरनीहारभारोदाराः समीरणाः ‖ ७८ ‖
28680
28681 कीर्णैः शीकरैरम्बुकणैर्नीहारभारेण शैत्योत्कर्षेण उदाराः सुखदाः
28682 समीरणा वायवो ववुः ‖ ७८ ‖
28683
28684 प्रपुस्फुरुः सुसौवर्णसर्पापत्सरणोपमाः ।
28685 विद्युतो दिवि दैव्यस्त्रीकटाक्षवलना इव ‖ ७९ ‖
28686
28687 सौवर्णानां सर्पाणां प्रागुक्तसंतापलक्षणाया आपदः सकाशात्सरणं
28688 बहिर्निःसरणं यत्पर्वतादौ प्रसिद्धं तदेव उपमा यासाम् । दैव्यो
28689 देवविषयिण्यः । अर्थाद्दिव्यस्त्रीकटाक्षा इति गम्यते ‖ ७९ ‖
28690
28691 जुघूर्णुर्गर्जनोच्छूनप्रतिशुद्धनकन्दराः ।
28692 दिशश्चलितमातङ्गसिंहर्क्षरवघर्घराः ‖ ८० ‖
28693
28694 उच्छूनैः प्रबृद्धैः प्रतिश्रुद्भिः प्रतिध्वनिभिर्घना निबिडिता गिरिकन्दरा
28695 यासु । रोषाच्चलितानामभिमुखप्रस्थितानां मातङ्गादीनां
28696 प्रतिगर्जितरवैर्घर्घरा मुखराः ‖ ८० ‖
28697
28698 महामुसलधाराभिः पेतुरासारवृष्टयः ।
28699 कष्टटंकारकठिनाः कृतान्तस्येव दृष्टयः ‖ ८१ ‖
28700
28701 कष्टैष्टंकारैः करकनिपातध्वनिभिर्मर्मशिराभेदनध्वनिभिश्च
28702 कठिनाः ‖ ८१ ‖
28703
28704 उदभूत्प्रथमं वाष्प उष्णोऽनलनिभो भुवः ।

पातालादभ्रवृन्दानां युद्धायेवात्तविभ्रमः ॥ ८२ ॥

अभ्रवृन्दानां संबन्धिने युद्धाय आत्तः स्वीकृतो विभ्रमः शौर्यविलासो
येन तथाविध इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥

ततो निमेषमात्रेण प्रशेमुर्मृगतृष्णिकाः ।
परबोधरसापूरैर्यथा संसारवासनाः ॥ ८३ ॥

मृगतृष्णिकाशब्देन तद्वेतव आतपा लक्ष्यन्ते । परस्यात्मनो बोधः
साक्षात्कारस्तल्लक्षणैर्निरतिशयानन्दरसापूरैः ॥ ८३ ॥

आसीत्पङ्काङ्कमखिलं भूमण्डलमसंचरम् ।
पूरितः पूर्णधाराभिः सिन्धुः सिन्धुरिवाम्बुना ॥ ८४ ॥

असंचरं संचाराक्षमम् । सिन्धुः राजा सिन्धुः समुद्र इव पूरितः ॥ ८४ ॥

वायव्यमस्त्रमसृजत्पूरिताकाशकोटरम् ।
कल्पान्तनृत्तसंमत्तरटद्भैरवभीषणम् ॥ ८५ ॥

ववुरशनिनिपातपीडिताङ्गा
दलितशिलाशकलाः ककुम्मुखेषु ।
प्रलयसमयसूचका भटानां
कृतपटुतांकृतटङ्किनः समीराः ॥ ८६ ॥

अशनिनिपातेनेव पीडितानि प्राणिनामङ्गानि यैः भटानां प्रतियोद्धृभिरिव
कृतैः पटुभिष्टांकृतैः शिलाद्यभिघातध्वनिभिष्टङ्कैः
पाषाणदारणायुधविशेषस्तद्वन्त इव समीरा वायवः ककुभां दिशां
मुखेषु ववुः ॥ ८६ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
आयुधवर्णनं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे आयुधवर्णनं
नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ४९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ववुर्वलितनीहारा विकीर्णवनपल्लवाः ।
वायवो धूतवृक्षौघाः सल्लीलापीडपांसवः ॥ १ ॥

पर्वतास्त्रं च वज्रास्त्रं ब्रह्मास्त्रं चात्र वर्ण्यते ।
विस्तरेण पिशाचास्त्रं पिशाचचरितान्वितम् ॥ १ ॥

सतां मूर्तिमतां लीलया आपीडाः शिरोभूषणीकृताः पांसवो यैः ॥ १ ॥

पक्षिवद्भ्रान्तवृक्षौघाः पतनोत्पातनोद्भटाः ।
विकुट्टिताट्टालखण्डाश्चाभ्रभित्तिविभेदिनः ॥ २ ॥

पक्षिवद्भ्रान्ता भ्रमिता वृक्षौघा यैः । विकुट्टिताश्चूर्णिताः ॥ २ ॥

तेनातिभीमवातेन विदूरथरथोऽप्यथ |
उह्यमानोऽभवन्नद्या यथा जर्जरपल्लवः || ३ ||

उह्यमानः प्रवाह्यमाणः || ३ ||

विदूरथोऽथ तत्याज पार्वतास्त्रं महास्त्रवित् |
व्योमापि घनतोयेन समादातुम्वोद्यतम् || ४ ||

घनतोयेन मेघोदकेन समं व्योमापि समादातुं ग्रसितुमिवोद्यतमुद्युक्तम्
|| ४ ||

तेन शैलास्त्रघातेन विराट् प्राणसमीरणः |
शमं चैतन्यशान्त्येव प्रययौ वायुराततः || ५ ||

तत्त्वावबोधाच्चैतन्यस्य मायालक्षणकारणशान्त्या तत्कार्यभूतो विराट्
प्राणसमीरणः सूत्रात्मेव वायुः शमं ययौ || ५ ||

अन्तरिक्षगता वृक्षपङ्क्तयः पतिता भुवि |
नानाजनशवव्यूहे काकानामिव कोटयः || ६ ||

शेमुः सूत्कारडात्कारभांकारोत्कारका दिशाम् |
प्रलापा इव विध्वस्ताः पूर्ग्रामवनवीरुधाम् || ७ ||

निःश्वासशब्दाः सूत्कारा डात्कारा लुण्ठनारवाः | भांकारा भीषणाः
शब्दा उत्कारा उद्भटारवाः || पुरां ग्रामाणां वनानां वीरुधां वल्लीनां
च प्रलापा निरर्थकवर्णनवाक्यानीव || ७ ||

गिरीनपश्यन्नभसः पततः पत्त्रवर्णवत् |
सिन्धुः सिन्धुरिवोत्पक्षान्मैनाकादीनितस्ततः || ८ ||

सिन्धुः राजा | सिन्धुः समुद्रः स्वस्मिन्नुत्पततो मैनाकादीनिव || ८ ||

वज्रास्त्रमसृजद्दीप्तं चेरुर्वज्रगणास्ततः |
पिबन्तोऽद्रीन्द्रतिमिरमग्निदाहमिवाग्नयः || ९ ||

अग्निभिर्दह्यत इत्यग्निदाहं इन्धनम् || ९ ||

ते गिरीणां तथा क्षिप्ताः कोटितुण्डावखण्डनैः |
शिरांसि पातयामासुः फलानीवोल्बणानिलाह् || १० ||

कोटयः अग्रभागास्तल्लक्षणैस्तुण्डैश्चञ्चुभिरवखण्डनैश्छेदनैः |
गिरीणां शिरांसि शिखराणि || १० ||

विदूरथोऽथ वज्रास्त्रशन्त्यै ब्रह्मास्त्रमत्यगात् |
ततो ब्रह्मास्त्रवज्रास्त्रे समं प्रशममागते || ११ ||

अत्यगात् इतरास्त्राण्यतिक्रम्य प्रयोक्तुं अगात्प्रापत् | समं एककालम् || ११ ||

प्। २४९)

श्यामाश्यामं पिशाचास्त्रमथ सिन्धुरचोदयत् |

28809 तेनोदगुः पिशाचानां पङ्क्तयोऽत्यन्तभीतिदाः ॥ १२ ॥
28810
28811 श्यामा तमिस्रेव श्यामम् ॥ १२ ॥
28812
28813 संध्यायामथ भीत्येव दिवसः श्यामतां ययौ।
28814 पिशाचा भुवनं जग्मुरन्धकारभरा इव ॥ १३ ॥
28815
28816 इवकार आवृत्त्योभयत्र संबध्यते। तेन संध्यायामिवेत्युपमा। भीत्येवेति
28817 हेतूत्प्रेक्षा। जग्मुः आजग्मुः ॥ १३ ॥
28818
28819 भस्मनःस्तम्भसदृशास्तालोत्तालविलासिनः।
28820 दृश्यमानमहाकारा मुष्टिग्राह्या न किंचन ॥ १४ ॥
28821
28822 भस्मनः संबन्धी स्तम्भो दग्धस्तम्भ इति यावत्।
28823 असमर्थसमासश्छान्दसः। मुष्टिग्राह्या हस्तप्राप्याः ॥ १४ ॥
28824
28825 ऊर्ध्वकेशाः कृशाङ्गाश्चकेचिच्च श्मश्रुला अपि।
28826 कृष्णाङ्गा मलिनाङ्गाश्च ग्राम्या इव नभश्चराः ॥ १५ ॥
28827
28828 ग्राम्याः ग्रामीणा दरिद्रजना इव। नभश्चरा आकाशसंचारिणः ॥ १५ ॥
28829
28830 सभया मूढदृष्टाश्च यत्किंचनकराश्चलाः।
28831 दीना वज्रासिनः क्रूरा दीना ग्राम्यजना इव ॥ १६ ॥
28832
28833 मूढैर्मुर्खैरशुच्यनाचारैर्दृष्टाः। यत्किंचनास्थिकपालादि करे येषाम्।
28834 वज्रं चासिश्चोभयोः समाहारो वज्रासि तस्मादपि क्रूरा निष्ठुराः।
28835 समाहारनपुंसकत्वे इकोऽचि विभक्तौ इति नुम् ॥ १६ ॥
28836
28837 तरुकर्दमरथ्यान्तःशून्यगेहगृहाश्चलाः।
28838 लेलिहानाः प्रेतरूपाः कृष्णाङ्गाश्चपला इव ॥ १७ ॥
28839
28840 लेलिहानाः सृक्किणी। चपला विद्युत इव दृश्यादृश्यस्वभावाः ॥ १७ ॥
28841
28842 जगृहुस्ते तदा मत्ता हतशिष्टमरेर्बलम्।
28843 आसंस्तत्सैनिकास्तत्र भिन्नास्त्रक्षुब्धचेतनाः ॥ १८ ॥
28844
28845 तत्सैनिका विदूरथसैनिकाः ॥ १८ ॥
28846
28847 त्यक्तायुधतनुत्राणास्त्रस्तप्राणाः स्खलद्भ्रमाः।
28848 नेत्रैरङ्गैर्मुखैः पादैर्विकारभरकारिणः ॥ १९ ॥
28849
28850 विकारभरा भूताविष्टचेष्टाः ॥ १९ ॥
28851
28852 त्यक्तकौपीनवसना निमग्नावसनोत्तराः।
28853 विष्ठां मूत्रं च कुर्वन्तः स्थिरमारब्धनर्तनाः ॥ २० ॥
28854
28855 ता एव दर्शयति - त्यक्तेति। निमग्नानि
28856 संकुचितान्यवसनान्युत्तराण्यधराङ्गानि येषाम् ॥ २० ॥
28857
28858 पिशाचराजी राजानं तस्य यावद्विदूरथम्।
28859 समाक्रामति तावत्तां मायां स बुबुधे बुधः ॥ २१ ॥
28860

28861 पिशाचानां राजिः पङ्क्तिः ‖ २१ ‖
28862
28863 पिशाचसंग्रामकरीं मायां वेत्ति स भूमिपः ।
28864 तया पिशाचसैन्यं तत्परसैन्ये न्ययोजयत् ‖ २२ ‖
28865
28866 परप्रयुक्तानां पिशाचानां स्ववशीकारेण परसैन्यसंग्रामकरीम् ‖ २२ ‖
28867
28868 ततः स्वसैनिकाः स्वस्थाः परयोधाः पिशाचिनः ।
28869 तस्याशु रूपिकास्त्वं च ददावन्यदसौ रुषा ‖ २३ ‖
28870
28871 तस्य पिशाचसैन्यस्य सहायभूतम् । रूपिकाः पूतनाभेदाः । असौ विदूरथः ‖
28872 २३ ‖
28873
28874 उदगुर्भूतलाद्व्योम्नो रूपिका ऊर्ध्वमूर्धजाः ।
28875 निर्मग्नविकरालाक्ष्यश्चलच्छ्रोणिपयोधराः ‖ २४ ‖
28876
28877 उद्भिन्नयौवना वृद्धाः पीवराङ्ग्योऽथ जर्जराः ।
28878 स्वरूपारूपजघना [स्वरूपेण स्वरूपतः अरूपाणि निराकाराणि
28879 जघनानि यासां तथाविधाः दुर्लक्ष्यजघना इत्यर्थः] दुर्नाभ्यो
28880 विकसद्भगाः ‖ २५ ‖
28881
28882 नररक्तशिरोहस्ताः संध्याभ्रारुणगात्रिकाः ।
28883 अर्धचर्वितमांसासृक्स्रवत्सृक्क्याकुलाननाः ‖ २६ ‖
28884
28885 रक्तपदेन तत्पूर्णकपालानि लक्ष्यन्ते । स्रवद्भ्यां
28886 सृक्किभ्यामोष्ठप्रान्ताभ्यामाकुलाननाः ‖ २६ ‖
28887
28888 नानाङ्गवलना नानानमन्नमनसत्तमाः ।
28889 शिलाभुजगवक्रोरुकटिपार्श्वकराङ्गिकाः ‖ २७ ‖
28890
28891 नानाविधान्यङ्गवलनान्यवयवचेष्टा यासाम् ।
28892 नानाविधानामनमतामुत्तब्धानामपि नमने प्रह्वीकरणे सत्तमाः
28893 समर्थाः । शिला इव कठिना भुजगा इव वक्राश्च वक्रादयो यासाम् ‖ २७ ‖
28894
28895 नारीकृतार्भकशवा हस्ताकृष्टान्त्ररज्जवः ।
28896 श्वकाकोलूकवदना निम्नवक्रहनूदराः ‖ २८ ‖
28897
28898 नराणामियं नारी नरमाला तथाकृताः अर्भकशवा याभिः ‖ २८ ‖
28899
28900 जगृहुस्तान्पिशाचांस्ता दुर्बलान्दुःशिशूनिव ।
28901 पिशाचरूपिकासैन्यं तदासीदेकतां गतम् ‖ २९ ‖
28902
28903 जगृहुः पतित्वेन स्वीचक्रुः । दुष्कृतकारिशिशूनिव । उपभोग्यतांशे
28904 साम्याद्दृष्टान्तः ‖ २९ ‖
28905
28906 निर्मग्ननर्तनोत्तानवदनाङ्गविलोचनम् ।
28907 परस्पराक्रान्तिकरं प्रधावच्च परस्परम् ‖ ३० ‖
28908
28909 एकतां गतं तद्वर्णयति - निर्मग्नेत्यादिना । क्रीडारसावेशे नितरां
28910 मग्नम् ‖ ३० ‖
28911
28912 निस्कासितमहाजिह्वं नानामुखविकारदम् ।

28913 शरभाराढ्यमन्योन्यं [न्योन्यह्रियमाण इति पाठः]
28914 ह्रियमाणशवाङ्गकम् ॥ ३१ ॥
28915
28916 शरो रुधिरमण्डस्तद्धाराढ्यम् । अन्योन्यप्रीतये ह्रियमाणानि शवाङ्गानि
28917 येन ॥ ३१ ॥
28918
28919 रुधिराम्भसि मज्जं तदुन्मज्जद्धृल्लसत्तनु ।
28920 लम्बोदरं लम्बभुजं लम्बकर्णोष्ठनासिकम् ॥ ३२ ॥
28921
28922 मज्जं उन्मज्जत् । पुनःपुनर्निमज्ज्योन्मज्जत् । आभीक्ष्ण्ये णमुलि
28923 द्विर्वचनाभावश्चान्दसः । घृत् क्षरद्रक्तं तेन लसत्तनु ॥ ३२ ॥
28924
28925 रक्तमांसमहापङ्केष्वन्योन्यं वेल्लनाभ्यसत् ।
28926 मन्दरोद्धूतदुग्धाब्धिलसत्कलकलाकुलम् ॥ ३३ ॥
28927
28928 वेल्लनान्यालिङ्गनान्यभ्यसत् आवर्तयत् । मन्दरेणोद्भूतस्य मथ्यमानस्य
28929 दुग्धाब्धेरिव लसता कलकलेन कोलाहलेन आकुलम् ॥ ३३ ॥
28930
28931 यथैव मायासंचारस्तेन तस्य कृतः पुरा ।
28932 तेनापि तस्याशु तथा कृतो बुद्ध्वा स लाघवात् ॥ ३४ ॥
28933
28934 मायायाः संचारः परावृत्य प्रेषणम् । तेन विदूरथेन । तस्य सिन्धोः । सः
28935 मायासंचारः कृतः ॥ ३४ ॥
28936
28937 वेतालास्त्रं ततो दत्ते तेनोत्तस्थुः शवव्रजाः ।
28938 अमूर्धनः समूर्धानो वेताला वेशवल्लिताः ॥ ३५ ॥
28939
28940 ततस्तत्सहायार्थं दत्ते ददाविति यावत् । वेशेन परमर्दनावेशेन वल्लिताः
28941 संचलिताः । वल वल्ल संवरणे संचलने च ॥ ३५ ॥
28942
28943 प्। २५०) १५०
28944
28945 ततः पिशाचवेतालरूपिकोग्रकबन्धवत् ।
28946 तद्बभूव बलं भीममुर्वीनिगरणक्षमम् ॥ ३६ ॥
28947
28948 अथेतरोऽपि भूपालो मायां संचार्य तां गुरौ ।
28949 राक्षसास्त्रं ससर्जाथ त्रैलोक्यग्रहणोन्मुखम् ॥ ३७ ॥
28950
28951 इतरो विदूरथः । गुरौ पूर्वप्रयोगेणोपदेष्टरीव सिन्धौ ॥ ३७ ॥
28952
28953 उदगुः पर्वताकाराः सर्वतः स्थूलराक्षसाः ।
28954 देहमाश्रित्य निष्क्रान्ताः पातालान्नरका इव ॥ ३८ ॥
28955
28956 अथोदभूद्बलं भीमं ससुरासुरभीतिदम् ।
28957 गर्जद्रक्षोमहानादवाद्यनृत्यत्कबन्धकम् ॥ ३९ ॥
28958
28959 मेदोमांसोपदंशाढ्यं रुधिरासवसुन्दरम् ।
28960 क्षीबकूश्माण्डवेतालयक्षताण्डवसुन्दरम् ॥ ४० ॥
28961
28962 क्षीबाणां मत्तानाम् ॥ ४० ॥
28963
28964 कूश्माण्डकोत्ताण्डवदण्डपाद-

28965 क्षुब्धासृगुत्क्षिप्ततरङ्गसिक्तैः |
28966 संध्याभ्ररागोत्करकोटिकान्ति
28967 भूतैरसृक्स्रोतसि दत्तसेतु || ४१ ||
28968
28969 दण्डपादो नाट्यशास्त्रप्रसिद्धः पादाघातविशेषः | सिक्तैर्भूतैः | दत्तसेतु
28970 निबद्धसेतु | बलं उदभूदिति पूर्वेणान्वयः || ४१ ||
28971
28972 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
28973 तृतीयास्त्रयुद्धं नामैकोनपञ्चाशः सर्गः || ४९ ||
28974
28975 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
28976 तृतीयास्त्रयुद्धं नामैकोनपञ्चाशः सर्गः || ४९ ||
28977
28978
28979 पञ्चाशः सर्गः ५०
28980
28981 श्रीवसिष्ठ उवाच |
28982
28983 तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे समरविभ्रमे |
28984 सर्वारिसैन्यनाशार्थमेकं स्वबलशान्तये || १ ||
28985
28986 अत्रास्त्रयोर्वैष्णवयोर्युद्धं विरथता द्वयोः |
28987 मृतिर्विदूरथस्यापि गृहानीतस्य वर्ण्यते || १ ||
28988
28989 एकमसाधारणम् | स्वबलस्य स्वसैन्यस्य शान्तये रक्षःपिशाचपीडाशान्तये ||
28990 १ ||
28991
28992 सस्मार स्मृतिमानन्तो महोदाराधिधैर्यभृत् |
28993 अस्त्रमस्त्रेश्वरं श्रीमद्वैष्णवं शंकरोपमम् || २ ||
28994
28995 अन्तः कालोचितप्रतिभावतामवधिभूतः सिन्धुः महोदारः
28996 सन्नधिकधैर्यमृदधिकधैर्यवान् | शंकरोपमं
28997 कालरुद्रवत्संहारकम् || २ ||
28998
28999 अथ योऽसौ शरस्तेन वैष्णवास्त्राभिमन्त्रितः |
29000 मुक्तस्तस्य फलप्रान्तादुल्मुका दिवि निर्ययौ || ३ ||
29001
29002 फलप्रान्तात् शल्यप्रदेशात् || ३ ||
29003
29004 पङ्क्तयः स्फारचक्राणां शतार्कीकृतदिक्तटाः |
29005 गदानामभियान्तीनां शतवंशीकृताम्बराः || ४ ||
29006
29007 उल्मुकादीत्युक्तमादिशब्दार्थं प्रपञ्चयति - पङ्क्तय इत्यादिना | त्रिषु
29008 श्लोकेषु पङ्क्तय एव विशेष्याः | वंशपदेन गदाकाराणि वंशकरीराणि
29009 गृह्यन्ते || ४ ||
29010
29011 वज्राणां शतधाराणां तृणराजीकृताम्बराः
29012 [तरच्छृङ्गीकृताम्बरा इति पाठः] |
29013 पट्टिशानां सपद्मानां दीनवृक्षीकृताम्बराः || ५ ||
29014
29015 सपद्मानां पद्मदलमुकुलाकारानेकशाखाशालिनां पट्टिशानां
29016 पङ्क्तयः | दीना लूना ये वृक्षास्तद्व्याप्तप्रायं कृतमम्बरं

29017 याभिरित्यर्थः। ल्वादिभ्यः इति निष्ठानत्वम्॥ ५॥
29018

29019 शराणां शितधाराणां पुष्पजालीकृताम्बराः
29020 [तृणजालीकृताम्बरा इति पाठः]।
29021 खड्गानां श्यामलाङ्गानां पत्रराशीकृताम्बराः॥ ६॥
29022

29023 अथ राजा द्वितीयोऽपि वैष्णवास्त्रस्य शान्तये।
29024 ददौ वैष्णवमेवास्त्रं शत्रुनिष्ठावपूरकम्॥ ७॥
29025

29026 द्वितीयो राजा विदूरथः शत्रोर्निष्ठा पराक्रमस्थितिस्तस्या अवपूरकं
29027 पूर्तिकरम्। तदनुरूपमिति यावत्॥ ७॥
29028

29029 ततोऽपि निर्ययुर्नद्यो हेतीनां हतहेतयः।
29030 शरशक्तिगदाप्रासपट्टिशादिपयोमयाः॥ ८॥
29031

29032 हताश्छिन्नाः पूर्वास्त्रप्रयुक्तहेतयो याभिस्ताः॥ ८॥
29033

29034 शस्त्रास्त्रसरितां तासां व्योम्नि युद्धमवर्तत।
29035 रोदोरन्ध्रक्षयकरं कुलशैलेन्द्रदारणम्॥ ९॥
29036

29037 शरपातितशूलासिखड्गकुट्टितपट्टिशम् [शरापतित इति
29038 टीकाकारसम्मतः पाठः]।
29039 मुसलप्रतनाप्रासशूलशातितशक्तिकम्॥ १०॥
29040

29041 शस्त्रास्त्रसरितां युद्धमेव विस्तराद्वर्णयति - शरेत्यादिना। शरेभ्य
29042 आपतितैर्निर्गतैः शूलादिभिः कुट्टितानि चूर्णितानि पट्टिशानि यत्र।
29043 असिखड्गयोरवान्तरजातिभेदविवक्षया पृथग्ग्रहणम्। मुसलानां
29044 प्रतननं प्रतना विस्तारः। भिदादित्वादङ्। तया प्रासादिभिश्च शातिताः
29045 खण्डिताः शक्तयो यत्र॥ १०॥
29046

29047 शराम्बुराशिमथनमत्तमुद्गरमन्दरम्।
29048 गदावदनतो युक्तं दुर्वारास्त्रिनिभासिनि॥ ११॥
29049

29050 शरलक्षणस्याम्बुराशेर्मथने मत्तः प्रहृष्टाः। समर्था इति यावत्।
29051 मुद्गरा एव मन्दरपर्वता यत्र। गदानां वदनतः। सार्वविभक्तिकस्तसिः।
29052 मुखसदृशैरग्रभागैर्युक्तं संघट्टितम्। दुर्वाराः अस्त्रं येषामस्ति
29053 तेऽस्त्रिणः प्रतियोद्धारस्तन्निभास्तत्समानप्रमाणप्रभावा असिन्यः
29054 खड्गजातिभेदा यत्र। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य इति ङीपो ह्रस्वः॥ ११॥
29055

29056 रिष्टारिष्टप्रशमनभ्रमत्कुन्तेन्दुमण्डलम्।
29057 प्रासप्रसरसंरब्धप्रोद्यतान्तकृतान्तकम्॥ १२॥
29058

29059 रिष्टम्। रिष हिंसायां भावे क्तः। स्वस्वसैन्यहिंसनं
29060 तल्लक्षणस्यारिष्टस्याशुभतमसः प्रशमनाय भ्रमन्ति
29061 कुन्तलक्षणानिन्दुमण्डलानि यत्र। प्रासानां प्रसरैः संरब्धः कुपितः अत
29062 एव प्रोद्यतान्तह् प्रारब्धजनविनाश एव कृतान्तो यमो यत्र॥ १२॥
29063

29064 प्। २५१) १५०
29065

29066 चक्रावकुण्ठितोर्ध्वास्त्रं सर्वायुधक्षयंकरम्।
29067 शब्दस्फुटद्गिरिब्राण्डं घातभग्नकुलाचलम्॥ १३॥
29068

धारानिकृत्तशस्त्रौघमस्त्रयोर्युध्यमानयोः |
मदस्त्रवारणेनेव वज्राविजरपर्वतम् || १४ ||

मत्कृतेन विश्वामित्रास्त्रनिवारणेनेव
परस्परप्रतिबद्धकार्ययोर्युध्यमानयोर्नारायणास्त्रयोः
संबन्धिभिर्वज्रैः अविजरा जरयितुमशक्याः पर्वता यत्र |
असमर्थसमासश्छान्दसः || १४ ||

शङ्कुशङ्कितसूत्कारकाशिशूलशिलाशतम् |
भुशुण्डीनिर्जितोद्दण्डभिन्दिपालोग्रमण्डलम् || १५ ||

शङ्कवः कीलानीव कार्याच्छङ्कितानि संभावितानि
सूत्कारशब्दमात्रकाशीनि शूलानि शिलाशतानि च यत्र || १५ ||

परशूलकराभैकपरशूलैकलम्पितम् |
वहदुच्छिन्नचञ्चूरचारणं शत्रुवारणम् || १६ ||

पर उत्कृष्टः सर्वसंहारसमर्थः शूलकरो रुद्रस्तदाभं
एकैकमायुधं परं श्रेष्ठं यद्रुद्रशूलं तत्सदृशेनैकैकेन
लम्पितं कुण्ठितं यत्र | वहतां निःसरतामेवोच्छिन्नानां
खण्डितानामायुधानां चञ्चूराणि कुटिलविषमगतिफलानि च चारणानि
प्रवर्तनानि यत्र | चरतेः नित्यं कौटिल्ये गतौ इति यङि पचाद्यचि यङोऽचि च इति
लुकि उत्परस्यातः इत्युत्वे छान्दसो दीर्घः || १६ ||

स्फुटच्चटचटास्फोटरुद्धत्त्रिपथगारयम् [रुद्धत्रिपथगा इति
पाठः] |
हेत्यस्त्रीचूर्णसंभारमहाधूमवितानकम् || १७ ||

हेतीनामस्त्राणां च समाहारो हेत्यस्त्री | स्त्रीत्वं छान्दसम् || १७ ||

अन्योन्यशस्त्रसंघट्टाद्भ्रमज्ज्वालोल्लसत्तडित् |
शब्दस्फुटद्विरिञ्चाण्डं धातमग्नकुलाचलम् || १८ ||

भ्रमत् जालमानाय इवोल्लसन्त्यस्तडितो यत्र || १८ ||

धारानिकृत्तशस्त्रौघमस्त्रयोर्युध्यमानयोः |
मदस्त्रवारणेनैव कालोपायोऽचलात्मनः || १९ ||

पुनरुक्तं श्लोकार्धद्वयं व्याख्यातम् | अचलात्मनः युद्धे
अचलवज्जडीभूतस्य विदूरथस्य मदीयास्त्रनिवारणमात्रेणावस्थितिरियं
कालस्य कालक्षेपमात्रस्य उपायः || १९ ||

अयं कियद्बल इति सिन्धौ तिष्ठति हेलया |
विदूरथोऽस्त्रमाग्नेयं तत्याजाशनिशब्दवत् || २० ||

अयं तु मदग्रे कियद्बल इति हेलया अवज्ञाबुद्ध्या सिन्धौ तिष्ठति सति || २० ||

ज्वालयामास स रथं सिन्धोः कक्षमिवारसम् |
एतस्मिन्नन्तरे व्योम्नि हेतिनिर्विवरोदरे || २१ ||

कक्षं तृणगुच्छम् | अरसं शुष्कम् || २१ ||

29121 ससन्नाह इव प्रावृट्पयोदतटिनीव यः।
29122 अस्त्रे राज्ञोः क्षणं कृत्वा युद्धं परमदारुणम् ॥ २२ ॥
29123
29124 यो राजा स सन्नाहः प्रावृडिव यश्चान्यो राजा पयोदवर्धिता तटिनी नदीव
29125 शरान्वर्षति वहति च। तयो राज्ञोः अस्त्रे प्राक् प्रयुक्ते द्वे नारायणास्त्रे ॥ २२ ॥
29126
29127 अन्योन्यं शममायाते सवीर्ये सुभटाविव।
29128 एतस्मिन्नन्तरे सोऽग्नी रथं कृत्वा तु भस्मसात् ॥ २३ ॥
29129
29130 स आग्नेयास्त्रसंबन्धी अग्निः ॥ २३ ॥
29131
29132 प्राप दग्ध्वा वनं सिन्धुं मृगेन्द्रमिव कन्दरात्।
29133 सिन्धुरभ्यासतोऽग्न्यस्त्रं वारुणास्त्रेण शामयन् ॥ २४ ॥
29134
29135 वनं दग्ध्वा। वनकन्दरान्निर्गतं मृगेन्द्रमिव ॥ २४ ॥
29136
29137 रथं त्यक्त्वावनिं प्राप्य खड्गास्फोटकवानभूत्।
29138 अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण रथाश्वानां रिपोः खुरान् ॥ २५ ॥
29139
29140 आस्फोटकं चर्म तद्वान् अभूत् ॥ २५ ॥
29141
29142 लुलाव करवालेन मृणालानीव लाघवात्।
29143 विदूरथोऽपि विरथो बभूवास्फोटकासिमान् ॥ २६ ॥
29144
29145 समायुधौ समोत्साहौ चेरतुर्मण्डलानि तौ।
29146 खड्गौ क्रकचतां यातौ मिथः प्रहरतोस्तयोः ॥ २७ ॥
29147
29148 क्रकचतां क्रकचवत्कठिनतरचर्मादिविदारणसमर्थतां यातौ प्राप्तौ ॥ २७
29149 ।।
29150
29151 दन्तमालेयमस्येव बले चर्वयतः प्रजाः।
29152 शक्तिमादाय चिक्षेप खड्गं त्यक्त्वा विदूरथः ॥ २८ ॥
29153
29154 बले सैन्यद्वये ॥ २८ ॥
29155
29156 सिन्ध्वम्बुघर्घरारावो महोत्पात इवाशनिः।
29157 अविच्छिन्ना समायाता पतिता सास्य वक्षसि ॥ २९ ॥
29158
29159 सिन्धोः समुद्रस्याम्बु जलमिव घर्घरारावः महाप्रलयादिसूचक उत्पातः
29160 सा शक्तिरस्य सिन्धोर्वक्षसि ॥ २९ ॥
29161
29162 अप्रियस्य यथा भर्तुरनिच्छन्ती स्वकामिनी।
29163 तेन शक्तिप्रहारेण नासौ मरणमाप्तवान् ॥ ३० ॥
29164
29165 केवलं रुधिरव्रातं नागो जलमिवात्यजत्।
29166 तद्देशलीला तं दृष्ट्वा भग्नं तम इवेन्दुना ॥ ३१ ॥
29167
29168 नागो गजो जलं मदजलमिवात्यजत् अस्रवत् ॥ ३१ ॥
29169
29170 सविकासघनानन्दा पूर्वलीलामुवाच ह।
29171 देवि पश्य नृसिंहेन हतो भर्त्रायमावयोः ॥ ३२ ॥
29172

आवयोर्भर्त्रा नृसिंहेन सिन्धुर्दैत्यो हिरण्यकशिपुर्हत इति व्यस्तरूपकम् ॥ ३२
। ।

शक्तिकोटिनखैर्दैत्यः सिन्धुरुद्धुरकन्धरः ।
सरःस्थलस्थनागेन्द्रकरफूत्कृतवारिवत् ॥ ३३ ॥

पिष्टो रसोऽस्य निर्याति रक्तं चुलचुलारवैः ।
हा कष्टं रथमानीतं सिन्धुरारोढुमुद्यतः ॥ ३४ ॥

पिष्टात्संचूर्णितात् उरसः सकाशात् । रक्तं सरःस्थलस्थस्य सरोमध्यस्थस्य
गजेन्द्रस्य करात् पूत्कृतं वारीव निर्यातीति पूर्वेणान्वयः ॥ ३४ ॥

सौवर्णं मैरवं शृङ्गं पुष्करावर्तको यथा ।
पश्य देवि रथोऽस्यासौ मुद्गरेण विचूर्णितः ॥ ३५ ॥

मैरवं मेरोः संबन्धि शृङ्गम् । पुष्करावर्तको मेघराजः । अस्य सिन्धो
रथः ॥ ३५ ॥

भ्रम्त्पार्थनिपातेन सौवर्णं नगरं यथा ।
प्रवृत्तो रथमारोढुमानीतं पतिरेष मे ॥ ३६ ॥

पार्थस्यार्जुनस्य शरनिपातेन भ्रमन्निपातकवचानां सौवर्णं नगरं
यथा तथा भ्रमन्तमर्थात्तं रथं पश्येत्यर्थः । तद्ब्रह्माण्डेऽपि
पार्थादिजन्मसंभवान्नाप्रसिद्धोपमा ॥ ३६ ॥

प। २५२) १५१

कष्टं वज्रमिवेन्द्रेण मुसलं सिन्धुनेक्षितम् ।
जवात्पतिः प्रयातो मे सैन्धवं मुसलायुधम् ॥ ३७ ॥

ईक्षितं प्रहरणार्थमिति शेषः । सैन्धवं वञ्चयित्वा ॥ ३७ ॥

वञ्चयित्वा विलासेन रथमारुह्य लाघवात् ।
हा धिक्कष्टमसौ सिन्धुरार्यपुत्ररथं रयात् ॥ ३८ ॥

हरिश्वभ्रमिवारूढं प्लवेनोर्ध्वमिव द्रुमम् ।
क्रीडित्वा पीडयामास शरवर्षिर्विदूरथम् ॥ ३९ ॥

ध्वजलाञ्छितत्वात् प्लवेन पक्षिविशेषेण उपलक्षितम् । शैवलादिना हरि
हरितवर्णं श्वभ्रं पल्वलमिव । तथाविधमूर्ध्वमुच्छ्रितं द्रुममिव वा
स्थितं रथमारूढमार्यपुत्रं स्वभर्तारं विदूरथं पीडयामासेति
संबन्धः ॥ ३९ ॥

छिन्नध्वजं छिन्नरथं छिन्नाश्वं छिन्नसारथिम् ।
छिन्नकार्मुकवर्माणं भिन्नसर्वाङ्गमाकुलम् ॥ ४० ॥

हृदि स्फोटशिलापट्टदृढे पीवरमूर्धनि ।
भित्त्वा वज्रसमैर्बाणैः पातयत्येष भूतले ॥ ४१ ॥

स्फोटे स्फोटनविषये शिलापट्टवद्दृढे । अशक्यस्फोटने इति यावत् । पीवरे
स्थूले मूर्धनि च भित्त्वा ॥ ४१ ॥

29225 अथान्यं रथमानीतं कृच्छ्रेण प्राप्य चेतनाम् ।
29226 खड्गेनारोहतोऽस्यांसं छिन्नं भर्तुर्विलोकय ॥ ४२ ॥
29227
29228 रथं कृच्छ्रेणारोहतोऽस्य मे भर्तुः सिन्धुना छिन्नमंसं स्कन्धदेशं
29229 विलोकय ॥ ४२ ॥
29230
29231 पद्मरागगिरिद्योतमिवर्द्धासृग्विमुञ्चति ।
29232 हा हा धिक्कष्टमेतेन सिन्धुना खड्गधारया ॥ ४३ ॥
29233
29234 अत एव भर्तारं भिन्नस्य पद्मरागगिरेर्निःसृतं
29235 द्योतमारक्तप्रभामिवर्द्धं समृद्धमसृग्रक्तं विमुञ्चति ।
29236 पश्येत्यत्राप्यनुकृष्यते ॥ ४३ ॥
29237
29238 जङ्घयोर्मे पतिश्छिन्नः क्रकचेनेव पादपः ।
29239 हा हा हतास्मि दग्धास्मि मृतास्म्युपहतास्मि च ॥ ४४ ॥
29240
29241 हता हननव्यापारविषयीकृता मृता तत्फलमरणभागिनीति भेदः ॥ ४४ ॥
29242
29243 मृणाले इव पत्युर्मे लूने द्वे अपि जानुनी ।
29244 इत्युक्त्वा सा तदालोक्य भर्तुर्भावभयातुरा ॥ ४५ ॥
29245
29246 भर्तुर्विषये भावः स्नेहातिशयस्तेन भयेन चातुरा । सीदतीति सा ।
29247 सदेर्डप्रत्यये टाप् ॥ ४५ ॥
29248
29249 लता परशुकृत्तेव मूर्च्छिता भुवि सापतत् ।
29250 विदूरथोऽपि निर्जानुः प्रहरन्नेव विद्विषि ॥ ४६ ॥
29251
29252 पपात स्यन्दनस्याधश्छिन्नमूल इव द्रुमः ।
29253 पतन्नेवैष सूतेन रथेनैवापवाहितः ॥ ४७ ॥
29254
29255 पपात पतनोन्मुखो बभूवेत्यर्थः । पतन् पतनोन्मुख एवैष सूतेन विष्टभ्य
29256 रथेनैवापवाहितो गृहं प्रतीति शेषः । द्वाविमौ पुरुषौ लोके
29257 सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः । इति
29258 स्मृतेः । रणे अभिमुखमरणे सूर्यमण्डलमेदिनो ब्रह्मलोकावाप्तौ
29259 विरक्तस्य । ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते
29260 कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ इति वचनात्क्रममुक्तिप्रसक्तौ अविरक्तस्य
29261 इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते इति श्रुतेः कल्पान्तरे पुनरावृत्तौ वा
29262 प्राक्तनपद्मशरीरेण
29263 प्रारब्धशेषभोगासिद्धेस्तदनुगुणसरस्वतीसंकल्पवरदानबलादेव सूतस्य
29264 राजयशःश्रेयोविनाशे अपवाहने प्रवृत्तिरासीदिति बोध्यम् ॥ ४७ ॥
29265
29266 यदा तदाहतिं तस्य कण्ठेऽदात्सिन्धुरुद्धतः ।
29267 अर्धविच्छिन्नकण्ठऽसावनुयातोऽथ सिन्धुना ॥ ४८ ॥
29268
29269 यदा अपवाहितस्तदा आहतिं खड्गाघातं अदात् । अपवाह्यमाने असंमुखे
29270 शत्रौ प्रहारः शूरविगर्हितः कृत इति सूचयन्विशिनष्टि - उद्धत इति ॥ ४८ ॥
29271
29272 स्यन्दनेनाविशत्सद्म पद्मं रविकरो यथा ।
29273 सरस्वत्याः प्रभावाढ्यं तत्प्रवेष्टुमसौ गृहम् ।
29274 नाशकन्मशको मत्तो महाज्वालोदरं यथा ॥ ४९ ॥
29275
29276 असौ सिन्धुः पद्मगृहं प्रवेष्टुं नाशकत् ॥ ४९ ॥

खड्गावकृत्तगलगर्तगलत्सवात-
रक्तच्छटाछुरितवस्त्रतनुत्रगात्रम् ।
तत्याज तं भगवतीमभितो गृहान्तः
सूतः प्रवेश्य मृतितल्पतले गतोऽरिः ॥ ५० ॥

खड्गेन अवकृत्तस्य गलस्य गर्ताच्छिद्रात् गलद्भिः सवाताभिः रक्तस्य
च्छटाभिर्धाराभिश्छुरितानि सिक्तानि वस्त्रादीनि यस्य तथाविधं तं
विदूरथं सूतो गृहं प्रवेश्य गृहान्तर्भगवतीं सरस्वतीमभितः
अभिमुखे मृतितल्पतले सुखमरणयोग्यमृद्वास्तरणोपरि तत्याज ।
अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अरिः शत्रुः
सिन्धुश्च गृहप्रवेशासामर्थ्याद्गतः परावृत्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
विदूरथमरणवर्णनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
विदूरथमरणवर्णनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ५१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

हतो राजा हतो राजा प्रतिराजेन संयुगे ।
इतिशब्दे समुद्भूते राष्ट्रमासीद्भयाकुलम् ॥ १ ॥

अथ राजवधोदन्ताद्वर्ण्यते राष्ट्रविड्वरः ।
सिन्धौ प्रतिष्ठिते भूयो देशस्वास्थ्यं च विस्तरात् ॥ १ ॥

राजा विदूरथः । प्रतिराजेन सिन्धुना । संयुगे युद्धे ॥ १ ॥

भाण्डोपस्करभाराढ्यं विद्रवच्छकटव्रजम् ।
साक्रन्द्रार्तकलत्राढ्यं द्रवन्नागरदुर्गमम् ॥ २ ॥

पलायमानसाक्रन्दं मार्गाहृतवधूगणम् ।
अन्योन्यलुण्ठनव्यग्रलोकलग्नमहाभयम् ॥ ३ ॥

पराराष्ट्रजनानीकताण्डवोल्लाससारवम् ।
निरधिष्ठितमातङ्गहयवीरपतज्जनम् ॥ ४ ॥

शत्रुराष्ट्रजनान्तराणां सिन्ध्वनीकस्य च जयताण्डवोल्लासेन सारवं
सशब्दम् ॥ ४ ॥

प्। २५३) १५१

कपाटपाटनोड्डीनकोशान्तरवघर्घरम् ।
लुण्ठितासंख्यकौशेयप्रावृताभिभटोद्भटम् ॥ ५ ॥

कपाटानां पाटनेन उड्डीन इव बहिराकाशे निर्गतो यः कोशगृहस्यान्ते
विनाशे रवस्तेन घर्घरम् । कौशेयप्रावृता अभिभूतकोशपालभटा
उद्भटा यत्र ॥ ५ ॥

29329
29330 क्षुरिकोत्पाटितार्द्रान्त्रमृतराजगृहाङ्गनम् |
29331 राजान्तःपुरविश्रान्तचण्डालश्वपचोत्करम् || ६ ||
29332
29333 चौरैः क्षुरिकाभिः शस्त्रीभिरुत्पाटितैरार्द्रैरान्त्रैरुपलक्षिता मृता
29334 राजगृहाङ्गना यत्र || ६ ||
29335
29336 गृहापहृतभोज्यान्नभोजनोन्मुखपामरम् |
29337 सहेमहारवीरौघपादाहतरुदच्छिशु || ७ ||
29338
29339 भोज्यानां राजभोजनयोग्यानामन्नानां भोजने उन्मुखाः पामराः
29340 पृथग्जना यत्र || ७ ||
29341
29342 अपूर्वतरुणाक्रान्तकेशान्तःपुरिकाङ्गनम् |
29343 चोरहस्तच्युतानर्घ्यरत्नदन्तुरमार्गगम् || ८ ||
29344
29345 रत्नैर्दन्तुरा उन्नतदन्ता इव धवलिता मार्गगा यत्र || ८ ||
29346
29347 हयेभरथसंघट्टव्यग्रसामन्तमण्डलम् |
29348 अभिषेकोद्यमादेशपरमन्त्रिपुरःसरम् [द्यमादेशं परं इत्यपि
29349 आदर्शान्तरे पाठो लभ्यते तथाप्येतत्पाठस्य
29350 सुसङ्गतत्वाट्टीकाकारसंमतत्वाच्चैष एवास्माभिरादृतः] || ९ ||
29351
29352 संघट्टनं संघट्टः अपहृत्य मेलनं तत्र व्यग्रं सामन्तमण्डलं
29353 यत्र | सिन्धुसुतपट्टाभिषेकोद्यमस्य आदेशे आज्ञापने परास्तत्पराः | ९ ||
29354
29355 राजधानीविनिर्माणसारम्भस्थपतीश्वरम् |
29356 कृतवातायनश्वभ्रनिपतद्राजवल्लभम् || १० ||
29357
29358 स्थपतीश्वराः कारुश्रेष्ठाः | कारुकृतेषु वातायनश्वभ्रेषु
29359 अपूर्वनगरसौन्दर्यदर्शनाय निपतन्त्यः प्रविशन्त्यः सिन्धुराजवल्लभा
29360 यत्र || १० ||
29361
29362 जयशब्दशतोद्घोषसिन्धुराजन्यनिर्भरम् |
29363 असंख्यनिजराजौघधृतसिन्धुकृतास्थिति || ११ ||
29364
29365 जयशब्दशतोद्घोषैः प्रवेशितस्य सिन्धुराजन्यस्य सिन्धुराजपुत्रस्य
29366 अभिषिक्तस्य निर्भरः प्रभावातिशयो यत्र | निजैः स्वपक्षीयै राजौघैः शिरसा
29367 धृता सिन्धुना कृता स्थिती राष्ट्रमर्यादा यत्र || ११ ||
29368
29369 ग्रामान्तरसमाक्रान्तविद्रवद्राजवल्लभम् |
29370 मण्डलान्तरसंजातनगरग्रामलुण्ठनम् || १२ ||
29371
29372 ग्रामान्तरप्रच्छन्नाः परैः परिज्ञातास्ततोऽपि विद्रवन्तः
29373 पूर्वराजवल्लभजना यत्र || १२ ||
29374
29375 अनन्तचोरमोषार्थरुद्धमार्गगमागमम् |
29376 महानुभाववैधुर्यसनीहारदिनातपम् || १३ ||
29377
29378 अनन्तैश्चौरैर्मोषार्थं रुद्धा मार्गेषु गमागमा जनसंचारा यत्र |
29379 महानुभावो विदूरथस्तद्वैधुर्येण सनीहारा दिनेषु आतपा यत्र || १३ ||
29380

29381 मृतबन्धुजनाक्रन्दैर्मृततूर्यरवैरपि ।
29382 हयेभरथशब्दैश्च पिण्डग्राह्यघनध्वनि ॥ १४ ॥
29383
29384 पिण्डवत्करे ग्रहीतुं शक्या इत्यौत्प्रेक्षिकम् । घना ध्वनयो यत्र ॥ १४ ॥
29385
29386 सिन्धुदेवो जयत्येकच्छत्रभूमण्डलाधिअपः ।
29387 इत्यनन्तरमारेभे भेर्यः प्रतिपुरं तदा ॥ १५ ॥
29388
29389 इति उद्घोषयन् भेर्यः भेरीः । छान्दसः सुव्यत्ययः । वादयितुमारेभे जन इति
29390 शेषः ॥ १५ ॥
29391
29392 राजधानीं विवेशाथ सिन्धुरुद्धुरकन्धरः ।
29393 प्रजाः स्रष्टुं युगस्यान्ते मनुर्जगदिवापरः ॥ १६ ॥
29394
29395 अथ पुत्रस्य राज्याभिषेकानन्तरम् । सिन्धुः स्वराजधानीं विवेश ॥ १६ ॥
29396
29397 प्रवृत्ता दशदिग्भ्योऽथ प्रवेष्टुं सैन्धवं पुरम् ।
29398 कराः करिहयाकारै रत्नपूरा इवाम्बुधिम् ॥ १७ ॥
29399
29400 निबन्धनानि चिह्नानि शासनानि दिशं प्रति ।
29401 क्षणान्निवेशयामासुर्मण्डलं प्रति मन्त्रिणः ॥ १८ ॥
29402
29403 निबन्धनानि मर्यादाः । चिह्नानि मुद्रादिषु सिन्धु नामाङ्कनानि ॥ १८ ॥
29404
29405 उदभूदचिरेणैव देशे देशे पुरे पुरे ।
29406 जीविते मरणे माने नियमोऽयमतो यथा ॥ १९ ॥
29407
29408 अथ शेमुर्निमेषेण देशोपप्लवविभ्रमाः ।
29409 प्रशान्तोत्पातपवनाः पदार्थावृत्तयो यथा ॥ २० ॥
29410
29411 पवने शान्ते पवनकृतास्तृणपर्णधूल्यादिपदार्थानामावृत्तयो
29412 भ्रमणानि यथा शाम्यन्ति तद्वत् ॥ २० ॥
29413
29414 सौम्यतामाजगामाशु देशो दशदिगन्वितः ।
29415 क्षीरोदः क्षुभितावर्तो द्रागिवोद्धृतमन्दरः ॥ २१ ॥
29416
29417 ववुरलकचयान्विलोलयन्तो
29418 मुखकमलालिकुलानि सैन्धवीनाम् ।
29419 जललववलनाकुलाः समीरा
29420 अशिवगुणानिव सर्वतः क्षणेन ॥ २२ ॥
29421
29422 समीरा वायवः सैन्धवीनां मुखकमले अलिकुलानि
29423 भ्रमरपङ्क्तिभूतानलकचयान्विलोलयन्तः । तन्मधुप्रायाणां
29424 तत्स्वेदजललवानां वलनेन मत्ता इव मन्दगतित्वादाकुलाः
29425 सन्तस्तच्छैत्यसौरभ्यादिमङ्गलगुणैः सर्वदेशतः
29426 संतापदौर्गन्ध्याद्यशिवगुणान्विलोलयन्तो डलयोरभेदाद्विलोडयन्त
29427 उपघन्त इव ववुः ॥ २२ ॥
29428
29429 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
29430 सिंदुराष्ट्रवर्णनं नामैकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥
29431
29432 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे

सिन्धुराष्ट्रवर्णनं नामैकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

प्। २५४) १५२

द्विपञ्चाशः सर्गः ५२

श्रीवसिष्ठ उवाच।

एतस्मिन्नन्तरे राम लीलोवाच सरस्वतीम्।
श्वासावशेषमालोक्य मूढं भर्तारमग्रगम् ॥ १ ॥

राज्ञोऽत्र मरणं तस्य संसारस्य मृषात्मता।
तथा तत्पुरलीलाया वर्ण्यते वासनात्मता ॥ १ ॥

मूढं मूर्च्छितम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तो देहमुत्स्रष्टुं मद्भर्तायमिहाम्बिके।

ज्ञप्तिरुवाच।

एवंरूपमहारम्भे संग्रामे राष्ट्रसंभ्रमे ॥ २ ॥

संपन्नेऽपि स्थितेऽप्युच्चैर्विचित्रारम्भमन्थरे।
न किंचिदपि संपन्नं राष्ट्रं न च महीतलम् ॥ ३ ॥

संपन्ने उत्पन्ने स्थिते अपिशब्दाद्विनष्टेऽपि क्वचन क्वचिदपि।
क्वचनेत्यखण्डमव्ययम्। न संपन्नं न स्थितं न नष्टं चेत्यर्थः।
तन्मण्डपस्य प्राग्दृष्टाद्दशाल्पतरमण्डपस्यान्तः पद्मशवस्य ॥ ३ ॥

न स्थितं क्वचनाप्येवं स्वप्नात्मकमिदं जगत्।
तस्य तन्मण्डपस्यान्तः शवस्य निकटाम्बरे ॥ ४ ॥

इदं भूराष्ट्रमाभाति भर्तृजीवस्य तेऽनघे।
अन्तःपुरगृहान्ते तदिदं राष्ट्रान्वितोदरम् ॥ ५ ॥

तद्विदूरथब्रह्माण्डं पद्मान्तःपुरगृहान्ते स्थितं
राष्ट्रैरन्वितमुदरं यस्य तथाभूतमिदं पाद्मब्रह्माण्डं
वसिष्ठविप्रगेहेन्तःस्थितमित्यन्वयः ॥ ५ ॥

वसिष्ठविप्रगेहेऽन्तर्विन्ध्याद्रिग्रामके स्थितम्।
वसिष्ठविप्रगेहेन्तः शवगेहजगत्स्थितम् ॥ ६ ॥

उक्तमेव व्यतिहारेण द्रढयति - वसिष्ठेति ॥ ६ ॥

शवगेहजगत्कुक्षाविदं गेहजगत्स्थितम्।
एवमेष महारम्भो जगत्त्रयमयो भ्रमः ॥ ७ ॥

त्वया मयाऽनयाऽनेन संयुक्तः सार्णवावनिः।
गिरिग्रामकदेहान्तर्मध्ये गगनकोशके ॥ ८ ॥

अनया द्वितीयलीलया। अनेन त्वद्भर्त्रा ॥ ८ ॥

29485
29486 स्वात्मैव कचति व्यर्थो न कचत्येव वा क्वचित् |
29487 तत्पदं परमं विद्धि नाशोत्पादविवर्जितम् || ९ ||
29488
29489 एकैकान्तरपरमुत्पन्नमित्यपि कल्पनैव | वस्तुततश्चैतन्य एव नाकाशे |
29490 आकाशादिसहितत्रितयाध्यासादित्याशयेनाह - स्वात्मैवेति | विषयमिथ्यात्वे
29491 चिति तत्संवलितरूपमपि नास्त्येवेत्याशयेनाह - न कचत्येवेति | तथाच
29492 निर्विषयचिन्मात्रमेवावशिष्यते तदेव मुख्यं ज्ञेयमित्याह - तदिति || ९ ||
29493
29494 स्वयं कचितमाभातं शान्तं परमनामयम् |
29495 किल मण्डपगेहेन्तः स्वस्वभावोदितात्मनि || १० ||
29496
29497 स्वयं कचितं स्वप्रकाशं तदेव मण्डपगेहान्तः स्वेन
29498 चिन्मात्रस्वभावेनोदिते स्वात्मनि आभातं न वस्त्वन्तरमित्यर्थः | किलेति
29499 विद्वत्प्रसिद्धौ || १० ||
29500
29501 एवमारम्भघनयोरपि मण्डपयोस्तयोः |
29502 उदरे शून्यमाकाशमेवास्ति न जगद्भ्रमः || ११ ||
29503
29504 मण्डपान्तर्गते भूताकाशेऽपि न जगदष्ति किं वाच्यं शुद्धचिदाकाश
29505 इत्याशयेनाह - एवमिति || ११ ||
29506
29507 भ्रमद्रष्टुरभावे हि कीदृशी भ्रमता भ्रमे |
29508 नास्त्येव भ्रमसत्तातो यदस्ति तदजं पदम् || १२ ||
29509
29510 नन्वल्पान्ते बृहतोऽसमावेशात्तत्प्रत्ययो यदि भ्रमस्तर्ह्यतिबृहतो ब्रह्मणो
29511 मण्डपहृदयाद्याकाशेष्वसमावेशात्तत्र
29512 शास्त्राचार्योपदेशात्तत्प्रत्ययोऽपि भ्रमः किं न स्यादित्या
29513 शङ्क्योपजीव्यविरोधान्मैवमित्याह - भ्रमद्रष्टुरिति || १२ ||
29514
29515 भ्रमो दृश्यमसत्तस्य द्रष्टृदृश्यदशा कुतः |
29516 द्रष्टृदृश्यक्रमाभावादद्वयं सहजं हि तत् || १३ ||
29517
29518 ननु तर्हि भ्रम एव भ्रमं पश्यतु नान्यस्तत्राह - भ्रम इति |
29519 द्रष्टृव्यापारफलाधारो हि दृश्यः | न च स्वात्मनि केनचिद्व्यापारितुं
29520 शक्यते एकत्र कर्तृकर्मताविरोधात् | न च द्रष्टर्यसति दृश्यस्य सत्तास्फूर्ती
29521 सिध्यत इति भावः | अयं द्रष्टृदृश्यक्रमाभावो द्वैतस्यैव दूषणम् |
29522 अद्वैतस्य तु सहजस्य भूषणमेवेत्याशयेनाह - द्रष्ट्रिति || १३ ||
29523
29524 तत्पदं परमं विद्धि नाशोत्पादविवर्जितम् |
29525 स्वयं कचितमाभातं शान्तमाद्यमनामयम् || १४ ||
29526
29527 किल मण्डपगेहान्तः स्वस्वभावोदितात्मनि |
29528 विहरन्ति जनास्तत्र स्वगेहे स्वव्यवस्थया || १५ ||
29529
29530 एवमल्पतरे बृहत्तरासमावेशोऽपि दृश्यस्यैव दूषणं न
29531 सर्वाधिष्ठानचैतन्यस्येत्याशयेनाह - किलेत्यादिना |
29532 स्वस्वव्यवहारानुकूलदेशवैपुल्यव्यवस्थया विहरन्ति संचरन्ति |
29533 किलेत्याश्चर्ये || १५ ||
29534
29535 न जगत्तत्र नो सर्गः कश्चिदप्यनुभूयते [क्वचित् इति पाठः] |
29536 तेनाहमजमाकाशं जगदित्येव वर्तते || १६ ||

29537
29538 अनुभूयते तत्त्वज्ञैरित्यर्थः ।
29539 तेनानुभवात्मकप्रत्यक्षप्रमाणेनाहंकारसाक्षिभूतं यच्चिदाकाशं
29540 तदेकाज्ञदृशा जगदिति रूपेण वर्तत इति निश्चितमित्यर्थः ॥ १६ ॥
29541
29542 सर्वं शून्यात्मविज्ञानं मेर्वादिगिरिजालकम् ।
29543 नेदं कुड्यमयं किंचिद्यथा स्वप्ने महापुरम् ॥ १७ ॥
29544
29545 एवमनुमानेनापि तन्निश्चयं साधयति - सर्वमिति ।
29546 मेर्वादिगिरिजालकोपलक्षितं सर्वमिदं दृश्यं
29547 शून्यात्मस्वरूपज्ञानमात्रमेव न कुड्यमयं न
29548 यथादृष्टस्थूलस्वभावम् । तत्समावेशायोग्ये अल्पप्रदेशे प्रतीतत्वात् ।
29549 देहान्तः स्वप्नदृष्टमहापुरवदित्यर्थः ॥ १७ ॥
29550
29551 देशे प्रादेशमात्रेऽपि गिरिजालमयान्यपि ।
29552 वज्रसाराणि स्वान्येव लक्षाणि जगतो विदुः ॥ १८ ॥
29553
29554 स्वप्ने सर्वानुभवसिद्धां व्याप्तिं दर्शयति - देशे इति । कण्ठे स्वप्नः
29555 समाविशेदिति श्रुतेः कण्ठादिहृदयान्ते प्रादेशमात्रे खानि
29556 तत्प्रदेशावच्छिन्नात्मचैतन्यान्येव । औपाधिकं बहुवचनम् । गिरिजालमयानि
29557 विदुः पश्यन्ति सर्वे स्वप्ने ॥ १८ ॥
29558
29559 प्। २५५) १५२
29560
29561 जगन्ति सुबहून्येव संभवन्त्यणुकेऽपि च ।
29562 कदलीपल्लवानीव संनिवेशेन भूरिशः ॥ १९ ॥
29563
29564 तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि संभवमुपनयेन दर्शयति - जगन्तीति ॥ १९ ॥
29565
29566 त्रिजगच्चिदणावन्तरस्ति स्वप्नपुरं यथा ।
29567 तस्याप्यन्तश्चिदणवस्तेष्वप्येकैकशो जगत् ॥ २० ॥
29568
29569 निगमनेन प्रसाधितं द्रढयति - त्रिजगदिति ॥ २० ॥
29570
29571 तेषां यस्मिञ्जगत्येष पद्मो राजा शवः स्थितः ।
29572 लीला तव सपत्नीयं प्राप्ता पूर्वतरा शुभे ॥ २१ ॥
29573
29574 पृष्टं समाधाय तत्पुरलीलातत्त्वं वक्तुकामा प्रस्तुतकथामादत्ते -
29575 तेषामित्यादिना । पूर्वराजगमनापेक्षया पूर्वतरा ॥ २१ ॥
29576
29577 यदैव मूर्च्छामायाता लीलेयं पुरतस्तव ।
29578 तदैव भर्तुः पद्मस्य शवस्य निकटे स्थिता ॥ २२ ॥
29579
29580 लीलोवाच ।
29581
29582 कथमेषा पुरा देवि संपन्ना तत्र देहिनी ।
29583 कथं च तत्सपत्नीकभावमाप्तवती स्थिता ॥ २३ ॥
29584
29585 सा सपत्नी यस्य भावस्य स्थितेस्तं तत्सपत्नीकं भावम् ॥ २३ ॥
29586
29587 ते चास्या वद किं रूपं पश्यन्त्यथ वदन्ति किम् ।
29588 तद्गेहवरवास्तव्याः समासेनेति मे वद ॥ २४ ॥

29589
29590 तस्य पद्मस्य वरगेहलक्षणे वास्तुनि भवा वास्तव्यास्ते जना अस्याः किं रूपं
29591 पश्यन्ति अथवा किं वदन्ति इत्येतत्सर्वं समासेन संक्षेपेण वद ॥ २४ ॥
29592
29593 श्रीदेव्युवाच ।
29594
29595 शृणु सर्वं समासेन यथापृष्टं वदामि ते ।
29596 लीले लीलास्ववृत्तान्तमन्तदं दृश्यदुर्दशम् ॥ २५ ॥
29597
29598 लीलान्तरभूतायाः स्वस्या एव वृत्तान्तम् । अन्तं निर्णयं ददातीत्यन्तदम् ।
29599 दृश्याः सम्यग् द्रष्टुं शक्या मरणपरलोकगमनादिदुर्दशा येन तम् ॥
29600 २५ ॥
29601
29602 पद्मस्तव स भर्तैष भ्रान्तिं तावत्ततामिमाम् ।
29603 इयं जगन्मयी तस्मिन्नेव सद्मनि पश्यति ॥ २६ ॥
29604
29605 इयमेतन्नगरादिभावेन दृश्यमाना जगन्मयी भ्रान्तिस्तां भ्रान्तिमेष
29606 विदूरथभूतस्तव स पद्मो भर्ता तस्मिन्नेव शवाश्रये सद्मनि
29607 पश्यतीत्यन्वयः ॥ २६ ॥
29608
29609 भ्रान्तियुद्धमिदं युद्धमेषा भ्रान्तिर्जनोऽजनः ।
29610 भ्रान्त्यैवास्तीह मरणमेष चैवं भ्रमात्मकः ॥ २७ ॥
29611
29612 इदं त्वया दृष्टं युद्धं स्वाप्नयुद्धवद्भ्रान्तियुद्धमेव । एषा
29613 त्वत्पृष्टलीलापि भ्रान्तिरेव । एष जनश्चाऽजनो जन्मादिविक्रियारहितात्मैव । एष
29614 संसारः ॥ २७ ॥
29615
29616 भ्रमक्रमेणानेनैव लीलास्य दयिता स्थिता ।
29617 त्वं चैषा च वरारोहे स्वप्नमात्रं वराङ्गने ॥ २८ ॥
29618
29619 यथा भवत्यावेतस्य स्वप्नमात्रं वराङ्गने ।
29620 तथा भवत्योर्भर्तैष तथैवाहमपि स्वयम् ॥ २९ ॥
29621
29622 जगच्छोभैवेदृशीयं दृश्यमेतदिहोच्यते ।
29623 एतदेव परिज्ञातं दृश्यशब्दार्थमुज्झति ॥ ३० ॥
29624
29625 दृश्यशब्दस्यार्थं दृशि कर्मतामुज्झति त्यजति ॥ ३० ॥
29626
29627 एवमेषा त्वमेषा च संपन्नैवमसौ नृपः ।
29628 अहं चात्मनि सत्यत्वं गता सर्वतयात्मनः ॥ ३१ ॥
29629
29630 एषा संसारस्थितिः । एवं भ्रान्तिरूपैव । आत्मनः सर्वतया पूर्णतया ॥ ३१ ॥
29631
29632 इमे वयमिहान्योन्यं सपन्नाश्चोदिता इति ।
29633 इत्थं सर्वात्मकतया महाचिद्घनसंस्थितेः ॥ ३२ ॥
29634
29635 इमे नृपादयो वयमन्योन्यमनुग्राह्यानुग्राहकभावेन चोदिताः प्रेरिता
29636 इतीत्थं महाचिद्घनस्य संस्थितेर्मिथ्याकल्पनास्थितेर्यथा संपन्ना
29637 एवमेषापि राज्ञी संपन्ना स्थितेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥
29638
29639 एवमेषा स्थिता राज्ञी हारिहासविलासिनी ।
29640 लीला विलोलवदना नवयौवनशालिनी ॥ ३३ ॥

पेशलाचारमधुरा मधुरोदारभाषिणी |
कोकिलास्वरसंकाशा मदमन्मथमन्थरा || ३४ ||

पेशला दक्षा | आचारेण मधुरा हृद्या | कोकिलायाः स्वरेण संकाशा
सदृशस्वरा || ३४ ||

असितोत्पलपत्राक्षी वृत्तपीनपयोधरा |
कान्ता काञ्चनगौराङ्गी पक्वबिम्बफलाधरा || ३५ ||

त्वत्संकल्पात्मकस्यैषा यदा भर्तुर्मनःकला |
तदा त्वत्सदृशाकारा स्थितैषा चिच्चमत्कृतौ || ३६ ||

मनःकला मनोवृत्तिस्तद्वासना च जातेति शेषः || ३६ ||

त्वद्भर्तुर्मरणे क्षिप्रं समनन्तरमेव हि |
त्वद्भर्त्रैषा पुरो दृष्टा त्वत्संकल्पात्मनामुना || ३७ ||

यदाधिभौतिकं भावं चेतोऽनुभवति स्वयम् |
चेत्यं सन्मयमेवात आतिवाहिककल्पनम् || ३८ ||

यदि वासनामयीयं कथं तर्हि सत्यतया तेनानुभूता तत्राह - यदेति |
वस्तुत आतिवाहिककल्पनं प्रातिभासिकमेव | चेत्यं दृश्यम् | तत्र चेतश्चित्तं
यदाभ्यासदृढवासनया आधिभौतिकं व्यावहारिकं भावमनुभवति
तदा अतोऽनुभवाच्चेत्यं सन्मयं परमार्थसत्यमित्येव भवतीत्यर्थः || ३८ ||

यदाधिभौतिकं भावं चेतो वेत्ति न सन्मयम् |
आतिवाहिकसंकल्पस्तदा सत्योपजायते || ३९ ||

यदा तु विवेकज्ञानाभ्यासेनाधिभौतिकं भावं न सन्मयं अनृतं वेत्ति
तदा सत्या दृढया तद्वासनया प्रपञ्चे आतिवाहिकसंकल्पः
प्रातिभासिकनिर्णय उपजायते || ३९ ||

अथो मरणसंवित्त्या पुनर्जन्ममये भ्रमे |
त्वं हि संविदितानेन त्वया च गत एव सः || ४० ||

वासनामयलीलान्तररूपया त्वया गतः संगत एव || ४० ||

इत्थं त्वां दृष्टवानेष दृष्टश्चैष त्वयेति च |
त्वमप्यात्मनि संपन्ना सर्वगत्वाच्चिदात्मनः || ४१ ||

त्वयाप्यसौ स्ववासनामय एव दृष्ट इति प्राग्दर्शितब्रह्माण्डत्रयतया
परिणता | सर्वगत्वात्सर्ववासनानुगतत्वात्सर्वाकारविवर्तोपपत्तेरित्यर्थः || ४१ ||

ब्रह्म सर्वगतं यस्माद्यथा यत्र यदोदितम् |
भवत्याशु तथा तत्र स्वप्नशक्त्यैव पश्यति || ४२ ||

तदेव स्पष्टमाह - ब्रह्मेति | स्वप्नशक्त्या विक्षेपशक्त्या | स्वस्वशक्त्या
इति पाठे तत्तद्वासनाशक्त्या || ४२ ||

प्। २५६) १५३

29693 सर्वत्र सर्वशक्तित्वाद्यत्र या शक्तिरुन्नयेत् ।
29694 आस्ते तत्र तथा भाति तीव्रसंवेगहेतुतः ॥ ४३ ॥
29695
29696 यथा यथा यद्यद्रूपेण उन्नयेद्भोजकादृष्टबलादाविर्भावयेत् ।
29697 तीव्रसंवेगो दृढाभिनिवेशवासना तस्माद्धेतोः ॥ ४३ ॥
29698
29699 मृतिमोहक्षणेनैव यदैतौ दंपती स्थितौ ।
29700 तदैवाभ्यामिदं बुद्धं प्रतिभासवशाद्धृदि ॥ ४४ ॥
29701
29702 मृतिमोहः स्वस्वमरणानुकूलमूर्च्छा तत्क्षणेनोपलक्षितौ यदा स्थितौ
29703 तदैवाभ्यामिदं वक्ष्यमाणं सर्वं बुद्धं स्वकल्पनयाऽनुभूतम् ।
29704 प्रतिभासो वासनोद्बोधस्तद्वशात् ॥ ४४ ॥
29705
29706 आवयोः पितरावेताविमे वै चापि मातरौ ।
29707 देश एष धनं चेदं कर्मेदं पूर्वमीदृशम् ॥ ४५ ॥
29708
29709 पूर्वं ईदृशं कर्म कृतमिति शेषः ॥ ४५ ॥
29710
29711 आवां विवाहितावेवमेवं नामैकतां गतौ ।
29712 एतयोः सापि जनता याता तत्रैव सत्यताम् ॥ ४६ ॥
29713
29714 सा कल्पनात्मिकापि जनता भोजकादृष्टबलात्सत्यतामर्थक्रियासमर्थतां
29715 याता ॥ ४६ ॥
29716
29717 तथैवात्रास्ति दृष्टान्तः प्रत्यक्षं स्वप्नवेदनम् ।
29718 इत्येवंभावया लीले लीलयाहमथार्चिता ॥ ४७ ॥
29719
29720 यत्पृष्टं पूर्वं तत्र कथं प्राप्तेति तस्योत्तरमाह - इत्येवमिति । इति एवं
29721 वक्ष्यमाणप्रकारो भावोऽभिसंधिर्यस्याः सा तया ॥ ४७ ॥
29722
29723 नाहं स्यां विधवेत्येवं वरो दत्तो मयाप्यसौ ।
29724 इत्यर्थेन मृता पूर्वमेवेह खलु बालिका ॥ ४८ ॥
29725
29726 इत्यर्थेनैतस्माद्धेतोः पूर्वमेव मृता ॥ ४८ ॥
29727
29728 भवतां चेतनांशानामहं चेतनधर्मिणी ।
29729 कुलदेवी सदा पूज्या स्वत एव करोम्यहम् ॥ ४९ ॥
29730
29731 अस्या मम च त्वदाराधने त्वत्प्रसादे च को हेतुस्तत्राह - भवतामिति ।
29732 चेतनांशानां व्यष्टिचेतनानां चेतनधर्मिणी हैरण्यगर्भचेतना
29733 त्वत्समष्टिचेतनात्मिका ॥ ४९ ॥
29734
29735 अथास्या जीवको देहात्प्राणमारुतरूपधृक् ।
29736 मनसा चलतां प्राप्तो मुखाग्रत्यक्तदेहकः ॥ ५० ॥
29737
29738 पुरा कथं प्राप्तेत्यस्य प्रश्नांशस्योत्तरमुक्त्वा देहिनी कथं संपन्नेति
29739 तदंशस्योत्तरमाह - अथेत्यादिना । अथ देहादुच्चिक्रमिषुरस्या
29740 अङ्गुष्ठपरिमितलिङ्गदेहमात्रत्वादल्पो जीवो जीवकः प्राणस्तेजसा युक्तः
29741 सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयतीति श्रुतेरुत्क्रमणस्य प्राणाधीनत्वात्
29742 प्राणं तर्हि वागप्येति इत्यादिश्रुत्या सर्वकरणानां प्राणेऽप्ययाच्च
29743 प्राणमारुतरूपधृग् बभूवेत्यर्थः । यथासंकल्पितं लोकं नयति इति
29744 श्रुतेः यं यं वापि स्मरन्भावम् इत्यादिस्मृतेश्च

29745 भाव्यर्थसंकल्पप्रधानेन मनसा चलतां तत्तदर्थप्राप्त्युत्सुकतां तस्य
29746 हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा
29747 मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति श्रुत्युक्तक्रमेण नाडीमार्गेण
29748 त्यक्तदेहकः अभूदिति शेषः ॥ ५० ॥
29749
29750 ततो मरणमूर्च्छान्ते गृहेऽस्मिन्नेव चैतया।
29751 बुद्धौ भावित आकाशे दृष्टो जीवात्मना ततः ॥ ५१ ॥
29752
29753 ततस्तदनन्तरं जीवात्मना अनया अस्मिन्नेव गृहे ब्रह्माकाशे भूताकाशे वा
29754 बुद्धौ भावितः संकल्पितो वक्ष्यमाणशरीरगमनकुमारीप्राप्त्यादिरूपोऽर्थो
29755 दृष्टः ॥ ५१ ॥
29756
29757 संपन्नैषा हरिणनयना चन्द्रबिम्बाननश्री-
29758 र्मानोन्नद्धा दयितललिता कान्तमाभोक्तुकामा।
29759 पूर्वस्मृत्या सरभसमुखी संयुता मण्डलान्तः
29760 स्वप्नान्ते वाऽप्रकृतिविभवा पद्मिनी चोदितेव ॥ ५२ ॥
29761
29762 ततो भावनावशात्पूर्वदेहस्मृत्या स्वप्नान्ते स्वप्नमध्ये इव। इवार्थेऽत्र
29763 वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः। रविकरैश्चोदिता पद्मिनीवविकासितवासनामुकुला
29764 एषा लीला दयितस्य स्वयं ललिता उपभोगयोग्या स्वयं च कान्तं मनोहरं
29765 भर्तारमाभोक्तुमनुभवितुं कामो यस्यास्तथाविधा। तुं काममनसोरपि इति
29766 तुमुनो मलोपः। सरभसं लावण्यकान्तवेगसहितं मुखं यस्यास्तथाविधा
29767 सती पद्मब्रह्माण्डमण्डलान्तर्गत्वा भर्त्रा संयुता संपन्नेत्यर्थह् ॥ ५२ ॥
29768
29769 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये लीलोपाख्याने०
29770 मरणसमनन्तरदेहप्रतिभाववर्णनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥
29771 ५२ ॥
29772
29773 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
29774 मरणसमनन्तरदेहप्रतिभावर्णनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥
29775
29776
29777 त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३
29778
29779 श्रीवसिष्ठ उवाच।
29780
29781 अथ लब्धवरा देहेनानेनैव महीपतिम्।
29782 पतिमाप्तुं प्रयात्येषा नभोमार्गेण विष्टपम् ॥ १ ॥
29783
29784 गतिमार्गोऽत्र लीलाया भर्तृप्राप्तिश्च वर्ण्यते।
29785 अज्ञानयोगसिद्धानामगतिश्च नभःपथि ॥ १ ॥
29786
29787 अनेन प्राग्वर्णितवासनामयेनैव देहेन। विष्टपं वक्ष्यमाणभुवनानि।
29788 जातावेकवचनम् ॥ १ ॥
29789
29790 इति संचिन्त्य सानन्दमुद्गममकरध्वजा।
29791 पुप्लुवे पेलवाकारा पक्षिणीव नभस्तले ॥ २ ॥
29792
29793 इति उक्तप्रकारेण संचिन्त्य स्मरणेन देहादिभावं संपद्य पतिप्राप्त्युत्साहेन
29794 सानन्दं यथा स्यात्तथा पुप्लुवे। पेलवाकारा लघुशरीरा ॥ २ ॥
29795
29796 कुमारीं तत्र सा प्राप ज्ञप्त्यैव प्रहितां हिताम्।

स्वसंकल्पमहादर्शात्पुरतो निर्गतामिव ॥ ३ ॥

कुमारीं स्वकन्याम् ॥ ३ ॥

कुमार्युवाच ।

दुहितास्मि सखि ज्ञप्तेः स्वागतं तेऽस्तु सुन्दरि ।
प्रतीक्षमाणा त्वामेव स्थितास्मीह नभःपथि ॥ ४ ॥

हे ज्ञप्तेः सखि इति मातुः संबोधनम् ॥ ४ ॥

प्। २५७) १६१

लीलोवाच ।

देवि भर्तुः समीपं मां नय नीरजलोचने ।
महतां दर्शनं यस्मान्न कदाचन निष्फलम् ॥ ५ ॥

पूर्वमागमनान्मार्गाभिज्ञतां तस्या निश्चित्य लीलोवाच - देवीति । देवि
देवताशरीरं प्राप्ते । मम भर्तुस्त्वत्पितुः । ननु तवेव कान्तार्थिन्या मम किं
पितृसमीपगमनेन तत्राह - महतामिति । तथाच मत्प्रियार्थं मदुक्तं
संपादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एहि तत्रैव गच्छाव इत्युक्त्वा सा कुमारिका ।
पुरस्तस्याः स्थिता व्योम्नि मार्गदर्शनतत्परा ॥ ६ ॥

ततस्तदनुयाता सा प्राप कोटरमम्बरम् ।
निर्मलं करमालाग्रं यथा लक्षणलेखिका ॥ ७ ॥

कोटरं ब्रह्माण्डच्छिद्रभूतम् । करमालानां प्राणिहस्तसमूहानामग्रं
तलं यथा भाविशुभाशुभलक्षणभूता विधातृकृता लेखिका रेखा ॥ ७ ॥

मेघमार्गमथोल्लङ्घ्य वातस्कन्धान्तरे गता ।
सूर्यमार्गादभिगता तारामार्गमतीत्य च ॥ ८ ॥

अभिगता निर्गता ॥ ८ ॥

वाय्विन्द्रसुरसिद्धानां लोकानुल्लङ्घ्य लाघवात् ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानां प्राप ब्रह्माण्डखर्परम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशानां लोकांश्चोल्लङ्घ्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

हिमशैत्यं यथान्तस्थं कुम्भेऽभिन्ने बहिर्भवेत् ।
तथा संकल्पसिद्धा सा ब्रह्माण्डान्निर्गता बहिः ॥ १० ॥

हिमस्य जलस्य शैत्यं अभिन्ने अच्छिद्रेऽपि कुम्भे यथा बहिर्भवेन्निःसरेत् ॥ १० ॥

स्वचित्तमात्रदेहैषा स्वसंकल्पस्वभावजम् ।
अन्तरेवानुभवति किलैवं नाम विभ्रमम् ॥ ११ ॥

29849 इदं च गमनं चित्तकल्पनामात्रमिति स्मारयति - स्वचित्तेति ॥ ११ ॥
29850
29851 ब्रह्मादिस्थानमाक्रम्य प्राप्य ब्रह्माण्डखर्परम् ।
29852 ततो ब्रह्माण्डपारस्था जलाद्यावरणानि च ॥ १२ ॥
29853
29854 श्लोकार्धमनुवादः ॥ १२ ॥
29855
29856 समुल्लङ्घ्य पुरः प्राप महाचिद्गगनान्तरम् ।
29857 अदृष्टपारपर्यन्तमतिवेगेन धावता ।
29858 सर्वतो गरुडेनापि कल्पकोटिशतैरपि ॥ १३ ॥
29859
29860 चिद्गगनं मायासंवलितचिदाकाशः । अतिवेगेन धावता गरुडेनापि सर्वतः ।
29861 अदृष्टपारपर्यन्तमित्यन्वयः ॥ १३ ॥
29862
29863 तत्र ब्रह्माण्डलक्षाणि सन्त्यसंख्यानि भूरिशः ।
29864 तान्यन्योन्यमदृष्टानि फलानीव महावने ॥ १४ ॥
29865
29866 तत्रैकस्मिन्पुरःसंस्थे वितताावरणान्विते ।
29867 वेधयित्वा विवेशान्तर्बदरं कृमिको यथा ॥ १५ ॥
29868
29869 वेधयित्वा छिद्रीकृत्येवेत्यौत्प्रेक्षिकम् । वास्तवच्छिद्रानपेक्षणात् ॥ १५ ॥
29870
29871 पुनर्ब्रह्मेन्द्रविष्ण्वादिलोकानुल्लङ्घ्य भास्वरान् ।
29872 तन्महीमण्डलं श्रीमत्प्राप तारापथादधः ॥ १६ ॥
29873
29874 तारापथान्नभसः अधस्तस्य पद्मस्य महीमण्डलम् ॥ १६ ॥
29875
29876 तत्र तन्मण्डलं प्राप्य तत्पुरं तच्च मण्डपम् ।
29877 प्रविश्य पुष्पगुप्तस्य शवस्य निकटे स्थिता ॥ १७ ॥
29878
29879 एतस्मिन्नन्तरे सा च न ददर्श कुमारिकाम् ।
29880 मायामिव परिज्ञातां क्वापि यातां वरानना ॥ १८ ॥
29881
29882 मुखमालोक्य सा तस्य स्वभर्तुः शवरूपिणः ।
29883 इदं बुद्धवती सत्यं प्रतिभावशतः स्वतः ॥ १९ ॥
29884
29885 स्वतः प्रतिभावशतः स्वतर्कतः ॥ १९ ॥
29886
29887 अयं स भर्ता संग्रामे निहतो मम सिन्धुना ।
29888 वीरलोकानिमान्प्राप्य क्षणं शेते यथासुखम् ॥ २० ॥
29889
29890 अहं देव्याः प्रसादेन सशरीरैवमीदृशम् ।
29891 इह प्राप्तवती धन्या मत्समा नास्ति काचन ॥ २१ ॥
29892
29893 प्राप्तवती भर्तारमिति शेषः ॥ २१ ॥
29894
29895 इति संचिन्त्य सा हस्ते गृहीत्वा चारु चामरम् ।
29896 बीजयामास चन्द्रेण द्यौरिवावनिमण्डलम् ॥ २२ ॥
29897
29898 प्रबुद्धलीलोवाच ।
29899
29900 ते भृत्यास्ताश्च वै दास्यः स राजा च प्रबुद्धवान् ।

29901 वक्ष्यन्ति वदतां देवि किं कयैव कथं धिया ॥ २३ ॥
29902

29903 पूर्वप्रश्नशेषसहितं पुनः पृच्छति - ते भृत्या इति । कया धिया किं
29904 वक्ष्यन्ति तच्च कथमुपपद्यते । राज्ञः पूर्ववृत्तान्तस्य विस्मरणे केयं
29905 कस्येयमिति शङ्कया स्मरणेऽपि शिष्टलोकविगर्हिततया तत्परिग्रहासिद्धेरिति
29906 भावः । तां कथां वद ॥ २३ ॥
29907

29908 श्रीदेव्युवाच ।
29909

29910 स राजा सा च ते भृत्याः सर्व एव परस्परम् ।
29911 चिदाकाशैकतावेशादावयोश्च प्रभावतः ॥ २४ ॥
29912

29913 अपूर्वा काचिदियमिति सर्वेषां प्रतीतौ हि उक्तदोषः स्यात् सैव
29914 तावत्सत्यसंकल्पास्मदादिप्रभावान्न भविष्यतीति देवी समाधत्ते - स
29915 राजेत्यादिना । राजादयः सर्व एवान्योन्यमैकमत्येन परस्परमेवं
29916 वक्ष्यमाणप्रकारेण पश्यन्तीत्यन्वयः । ऐकमत्ये हेतवश्चिदाकाशेत्यादयः
29917 । मिथः स्वस्वबुद्धौ संप्रतिबिम्बितात् प्रतिबिम्बवदन्तर्निविष्टात्
29918 साक्षिचिदाकाशस्यैकतयैकमत्यानुगुण्येन आवेशात्स्फुरणात् ।
29919 महाचिद्ब्रह्मचैतन्यं तत्प्रतिभासत्वाद्भोजकादृष्टानुगुणतद्विवर्तत्वात्
29920 महानियतिरनेनेत्थमेव
29921 भाव्यमितीश्वरसंकल्पस्तत्संश्रयात्तदधीनत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २४ ॥
29922

29923 महाचित्प्रतिभासत्वान्महानियतिनिश्चयात् ।
29924 अन्योन्यमेव पश्यन्ति मिथः संप्रतिबिम्बितात् ॥ २५ ॥
29925

29926 इयं मे सहजा भार्या ममेयं सहजा सखी ।
29927 ममेयं सहजा राज्ञी भृत्योऽयं सहजो मम ॥ २६ ॥
29928

29929 केवलं त्वमहं सा च यथावृत्तमखण्डितम् ।
29930 ज्ञास्याम इदमाश्चर्यं नतु कश्चिदपीतरः ॥ २७ ॥
29931

29932 सा विदूरथलीला च । इतरः नतु ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥
29933

29934 प्रबुद्धलीलोवाच ।
29935

29936 अमुनैव शरीरेण किमर्थं न गता पतिम् ।
29937 एषा वरेण संप्राप्ता लीला ललितवादिनी ॥ २८ ॥
29938

29939 पतिं संप्राप्तेति वर्णिता एषा लीला त्वद्वरबलेनामुना स्थूलेन शरीरेण किमर्थं
29940 न गतेत्यन्वयः ॥ २८ ॥
29941

29942 प्। २५८) १६२
29943

29944 श्रीदेव्युवाच ।
29945

29946 अप्रबुद्धधियः सिद्धलोकान्पुण्यवशोदितान् ।
29947 न समर्थाः स्वदेहेन प्राप्तुं छाया इवातपान् ॥ २९ ॥
29948

29949 अप्रबुद्धधियः अस्थूलात्मप्रबोधहीनाः ॥ २९ ॥
29950

29951 आदिसर्गे च नियतिः स्थापितेति प्रबोधिभिः ।
29952 यथा सत्यमलीकेन न मिलत्येव किंचन ॥ ३० ॥

प्रबोधिभिः सत्यसंकल्पैरीश्वरहिरण्यगर्भादिभिरिति नियतिर्मर्यादा स्थापिता।
तत्र दृष्टान्तः - यथेति। तथाच भाष्यम् - यत्र हि
यदध्यासस्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वा अणुमात्रेणापि स न संबध्यते इति॥ ३०
॥

यावद्वेतालसंकल्पो बालस्य किल विद्यते।
निर्वेतालधियस्तावदुदयस्तस्य कः कथम्॥ ३१॥

नन्वस्यास्त्वद्वरादस्थूलात्मनिश्चयः कुतो नाभूत्तत्राह - यावदित्यादिना
॥ ३१॥

अविवेकज्वरोष्णत्वं विद्यते यावदात्मनि।
तावद्विवेकशीतांशुशैत्यं कुत उदेत्यलम्॥ ३२॥

अहं पृथ्व्यादिदेहः खे गतिर्नास्ति ममोत्तमा।
इति निश्चयवान्योऽन्तः कथं स्यात्सोऽन्यनिश्चयः॥ ३३॥

अतो ज्ञानविवेकेन पुण्येनाथ वरेण च।
पुण्यदेहेन गच्छन्ति परं लोकमनेन तु॥ ३४॥

अनेन त्वद्देहसदृशेन॥ ३४॥

शुष्कपर्णं किलाङ्गारे एतदेवाशु [पतदेवाशु इति पाठः
क्वचिल्लभ्यते] दह्यते।
अयं देहमहंदेहः प्राप्त एव विशीर्यते॥ ३५॥

आतिवाहिकदेहप्राप्तौ वा कथं स्थूलाहंभावनिवृत्तिस्तत्राह - शुष्केति।
अङ्गारे ज्वलदग्नौ पतद्दह्यते एतदेव निदर्शनमिति। अयं स्थूलो देहः
अहंदेहं अहंकारवासनामात्रमयमातिवाहिकदेहं प्राप्त एव सन् विशीर्यते
॥ ३५॥

एतावदेव भवति वरशापविजृम्भितैः।
यथा संचिन्त्य एवाहं तथा स्मृत इति स्मृतिः॥ ३६॥

वरशापावपि प्राक्तनवासनाकर्मानुसारिणावेव तदुद्बोधकतया
प्राणिभिर्लभ्येते इति स्मृतिदृष्टान्तेनाह - एतावदेवेति। यथा
प्रागभ्यस्तेऽपि झटिति संस्कारानुद्बोधात्संचिन्त्ये चिरचिन्तनयोग्ये
अनुवाकाद्यर्थे केनचित्प्रतीकोदाहरणेन स्मारिते सति यथा त्वयाहं
स्मारितस्तथा स स्मृत इति स्मृतिर्भवति तद्वदित्यर्थः॥ ३६॥

यः सर्पप्रत्ययो रज्ज्वां स कथं सर्पकार्यकृत्।
आत्मन्येव हि यो नास्ति तस्य का कार्यकारिता॥ ३७॥

नन्वर्थक्रियाकारी स्थूलो देहः कथं तत्त्वबोधेन बाध्यते इत्याशङ्क्य
तत्त्वदृशा अर्थक्रियैव नास्तीत्याह - य इति। आत्मनि स्वस्वरूपे॥ ३७॥

यस्त्वेतन्मृत इत्येव मिथ्या समनुभूयते।
प्रागभ्यासस्य पुष्टस्य नामैतत्प्रविजृम्भते॥ ३८॥

यद्यसन्नेव देहस्तर्हि कथं मृतोऽयं देह इति सर्वानुभवस्तत्राह -
यस्त्विति। यस्तु भ्रमो मिथ्या मिथ्यार्थः समनुभूयते एतदनुभवनं

30005 पुष्टस्योपचितस्य प्राक्तनाभ्यासस्य संस्कारात् प्रविजृम्भते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
30006
30007 स्वानुभूते जगज्जाले सुगमाः संस्मृतिभ्रमाः ।
30008 नान्यसंकल्पितो नाम सर्गाद्यभ्यास ईदृशः ॥ ३९ ॥
30009
30010 अन्येन वरशापादिप्रदेन हिरण्यगर्भेणेश्वरेण वा सम्यक्कल्पितः
30011 अस्मद्वासनादिनिर्पेक्षतयैव रचित इति न ॥ ३९ ॥
30012
30013 अन्तरनुभूयमानाः
30014 संसृतयो बाह्यभूतजालानाम् ।
30015 अविदितवेद्यद्दशामपि
30016 दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥
30017
30018 ननु संसारस्यान्तरवासनामयत्वे कथं बाह्यताप्रत्यय इत्याशङ्क्य
30019 दृष्टान्तेन समाधत्ते - अन्तरिति । अविदिततत्त्वदृशामज्ञानामप्यन्तरेव
30020 संसृतयो न बहिः अध्यस्तं द्वितीयमैन्दवं बिम्बं दूरे भासमानमपि
30021 यथा आन्तरभ्रान्तिकल्प्यत्वादान्तरमेव तद्वदित्यर्थः ॥ ४० ॥
30022
30023 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
30024 संसृतिविदितवेद्यं नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥
30025
30026 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
30027 संसृतिविदितवेद्यं नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥
30028
30029
30030 चतुःपञ्चाशः सर्गः ५४
30031
30032 श्रिदेव्युवाच ।
30033
30034 तस्माद्ये वेद्यवेत्तारो ये वा धर्मं परं श्रिताः ।
30035 आतिवाहिकलोकांस्ते प्राप्नुवन्तीह नेतरे ॥ १ ॥
30036
30037 नियतिः सर्वभावानां तथात्र मरणक्रमः ।
30038 भोगः कर्मगुणाचारादायुर्मानं च वर्ण्यते ॥ १ ॥
30039
30040 प्रस्तुतप्रश्नोत्तरमुक्तानुवादेनोपसंहरति - तस्मादित्यादिना ।
30041 वेद्यवेत्तारस्तत्त्वज्ञाः । परं योगाभ्यासजम् ॥ १ ॥
30042
30043 आधिभौतिकदेहत्वं मिथ्याभ्रममयात्मकम् ।
30044 कथं सत्ये स्थितिं याति च्छायास्ते कथमातपे ॥ २ ॥
30045
30046 नन्वातिवाहिकब्रह्मादिलोकेष्वप्यत्रेव चिराभ्यासादाधिकदेहत्वोदयः किं न
30047 स्यात्तत्राह - आधिभौतिकेति । अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं
30048 प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यः इत्यादिश्रुतिषु स्थूलस्य सूक्ष्मे
30049 त्रिवृत्करणादिना अध्यस्तत्वोक्तेः स्थूलापेक्षया सत्यं आतिवाहिकभावे
30050 पुण्योत्कर्षात्प्राप्ते सतीत्यर्थः ॥ २ ॥
30051
30052 लीला विदितवेद्या नो परमं धर्ममाश्रिता ।
30053 केवलं तेन सा भर्तुः कल्पितं नगरं गता ॥ ३ ॥
30054
30055 ननु तर्हि लीलायाः कथं पद्मप्राप्त्युत्तरमाधिभौतिकदेहत्वोद्भवस्तत्राह
30056 - लीलेति । नो इति नञर्थकमव्ययं देहलीदीपकन्यायेनोभयतः संबध्यते ।

परमं योगजम् ॥ ३ ॥

प्। २५९)

प्रबुद्धलीलोवाच।

एवमेषा प्रयाताऽस्तु भर्ता पश्य ममाम्बिके।
प्रवृत्तः प्राणसंत्यागे कर्तव्यं किमिहाधुना ॥ ४ ॥

देव्युक्तमभ्युपगम्य राजमरणदर्शनसूचितां
जीवननियत्यनियतिमनुपपद्यमानां मन्यमाना लीलोवाच - एवमित्यादिना।
एषा प्रयातेति यदुपवर्णितं तदेवं त्वदुक्तरीत्या अस्तु उपपद्यताम्। भर्ता
प्राणसंत्यागे प्रवृत्तः प्रत्यक्षं पश्य। इहास्मिन्विषये तु अधुना किं
कर्तव्यम्। कात्रोपपत्तिरिति यावत्। मया इदानीं किं कर्तव्यमिति तु न
प्रश्नाशयः प्रश्नान्तरैरसंगतेः उत्तरे कर्तव्यकार्यानुपदेशाच्च ॥ ४ ॥

भावाभावेषु भावानां कथं नियतिरागता।
कथं भूयोऽप्यनियतिर्मृतिजन्मादिसूचिता ॥ ५ ॥

भावानां देहादीनां जीवनसौख्यादिभावेषु दुःखदौर्भाग्याद्यभावेषु
च पूर्वं कथं नियतिरागता भूयः पुनरनियतिरप्यागता कथम् ॥ ५ ॥

कथं स्वभावसंसिद्धिः कथं सत्ता पदार्थगा।
कथमग्न्यादिषूष्णत्वं पृथ्व्यादौ स्थिरता कथम् ॥ ६ ॥

ननु मास्तु नियतिरनियम एवास्तु तत्राह - कथमिति। स्वभावो जलस्य
शैत्यमग्नेरौष्ण्यमेवेत्यादिः। घटादिपदार्थगा सत्ता भावरूपतानियमः ॥
६ ॥

हिमादिषु कथं शैत्यं का सत्ता कालखादिषु।
भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मदृशः कथम् ॥ ७ ॥

भावस्य सत्यरजतादेर्ग्रहः संग्रहः अभावस्य शुक्तिरजतादेरुत्सर्गः
भूम्यादेः स्थूलता मन इन्द्रियादेः सूक्ष्मतैवेत्यादिनियमस्य दृशो
दर्शनानि कथम् ॥ ७ ॥

कथमत्यन्तमुच्छ्रायं तृणगुल्मनरादिकम्।
वस्तु नायात्यनिष्टेऽपि स्थिते स्वोच्छ्रायकारणे ॥ ८ ॥

शालतालादिवदत्यन्तमुच्छ्रायमूर्ध्वदैर्घ्यम्। स्वोच्छ्रायकारणे स्थितेऽपि
इष्टे अनिष्टेऽपि सर्वत्रानियमात्सर्ववस्तुष्वनाश्वास एव किं न स्यादिति भावः ॥ ८
।।

श्रीदेव्युवाच।

महाप्रलयसंपत्तौ सर्वार्थास्तमये सति।
अनन्ताकाशमाशान्तं सद्ब्रह्मैवावतिष्ठते ॥ ९ ॥

भवेत्सर्वत्रैवंरूपैव नियतिर्यदि जगत्सत्यैकस्वभावं स्याद्भवेद्वा
अत्यन्तानियतिर्यद्यनृतं मायामात्रप्रकृतिकं
स्यात्सत्यानृतसंवलिताव्यक्तप्रकृतिकत्वात्तु सत्यानृतस्वभावा
भोजकादृष्टानुगुणचिद्विवर्तव्यवस्थयैव व्यवतिष्ठत इति समाधित्सुर्देवी

30109 तदर्थं शुद्धचिद्विवर्तक्रममाह - महाप्रलयेत्यादिना ॥ ९ ॥
30110
30111 तच्चिद्रूपतया तेजःकणोऽहमिति चेतति ।
30112 स्वप्ने संविद्यथा हि त्वमाकाशगमनादि च ॥ १० ॥
30113
30114 तेजःकणशब्देन शुद्धचिद्याप्तत्वाद्भास्वराणि सूक्ष्मभूतान्युच्यन्ते ।
30115 चेतत्यनुभवति ॥ १० ॥
30116
30117 तेजःकणोऽसौ स्थूलत्वमात्मनात्मनि विन्दति ।
30118 असत्यमेव सत्याभं ब्रह्माण्डं तदिदं स्मृतम् ॥ ११ ॥
30119
30120 तेजःकणभूतश्चासावात्मा अनात्मनि आत्मभिन्नत्वेन कल्पिते
30121 जलाद्यावरणेऽन्तःस्थूलत्वं विन्दति कल्पनया लभते तद्यत्स्थूलं तदेवेदं
30122 परिदृश्यमानं ब्रह्माण्डमित्यर्थः ॥ ११ ॥
30123
30124 तत्रान्तर्ब्रह्म तद्वेत्ति ब्रह्मायमहमित्यथ ।
30125 मनोराज्यं स कुरुते स्वात्मैवं तदिदं जगत् ॥ १२ ॥
30126
30127 तत्र ब्रह्माण्डेऽन्तःस्थितं हिरण्यगर्भाख्यं तद्ब्रह्म सह सिद्धं
30128 चतुष्टयमिति प्रागुक्तस्मृतेरन्तर्मुखांशेन ब्रह्माहमिति वेत्ति
30129 बाह्यवासनादूषितांशेनैवं प्राणिकर्मानुगुणसृष्टिसंकल्परूपेण
30130 मनोराज्यं च कुरुते तदेव सत्यसंकल्पं मनोराज्यमिदं जगदित्यर्थः ॥ १२ ॥
30131
30132 तस्मिन्प्रथमतः सर्गे या यथा यत्र संविदः ।
30133 कचितास्तास्तथा तत्र स्थिता अद्यापि निश्चलाः ॥ १३ ॥
30134
30135 संविदः संकल्पवृत्तयो या यथा यादृशनियमानियमरूपाः कचिता
30136 अद्यापि तथैव निश्चला अव्यत्यस्ताः स्थिताः ॥ १३ ॥
30137
30138 यद्यथा स्फुरितं चित्तं तत्तथा ह्यात्मचिद्भवेत् ।
30139 स्वयमेवानियमतस्तत्तत्स्यान्नेह किंचन ॥ १४ ॥
30140
30141 ननु मनसो वैचित्र्याकारवासनामयत्वात्तथा संकल्पोदयेऽप्यात्मचैतन्यस्य
30142 तदनुसारी विवर्तः कुतस्तत्राह - यदिति । स्वयमेवेति । आत्मचितः
30143 स्वच्छोपाध्यनुविधायित्वस्वाभाव्यात् । अतो न किंचिदनियतस्वभावमुत्पद्यत
30144 इत्यर्थः ॥ १४ ॥
30145
30146 न च नाम नकिंचित्त्वं युज्यते विश्वरूपिणः ।
30147 त्यक्त्वा समस्तसंस्थानं हेम तिष्ठति वै कथम् ॥ १५ ॥
30148
30149 मायाशबले ब्रह्मणि अनादिनियतरूपेण स्थितस्यैव विश्वस्य आविर्भावादपि
30150 नियतिसिद्धिरित्याशयेनाह - न चेति । नकिंचित्त्वं सर्ववस्तुशून्यत्वं न
30151 युज्यते प्रलयेऽपीति शेषः । तथा सति कारणत्वव्याघात इत्यर्थान्तरन्यासेन
30152 दर्शयति - त्यक्त्वेति । कटकरुचकपिण्डत्वादिसमस्तसंस्थानं त्यक्त्वा
30153 हेम कथं तिष्ठति सर्वसंस्थानानां तत्रान्तर्भावेन कस्यापि
30154 त्यक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥
30155
30156 सर्गादौ स्वयमेवान्तश्चिद्यथा कचितात्मनि ।
30157 हिमाग्र्यादितयाद्यापि सा तथास्ते स्वसत्तया ॥ १६ ॥
30158
30159 यथा शैत्यौष्ण्यादिस्वभावेन कचिता आविर्भूता सा चित्तथा तेन स्वभावेन
30160 नियता अद्याप्यास्ते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

30161
30162 तस्मात्स्वसत्तासंत्यागः सतः कर्तुं न युज्यते ।
30163 यदा चिदास्ते तेनेयं नियतिर्न विनश्यति ॥ १७ ॥
30164
30165 किंच मायाशबलं ब्रह्म यदि स्वाधिष्ठानसत्तां जह्यात्तदा
30166 मायान्तर्गतनियतीनामसत्त्वं भवेत् । तत्त्वशक्यमेवेति दर्शयन्नुपसंहरति
30167 - तस्मादिति । सतो मायाशबलब्रह्मणः । न विनश्यति । नापह्नोतुं शक्येति
30168 यावत् ॥ १७ ॥
30169
30170 यद्यथा कचितं यत्र व्योमरूप्यपि पार्थिवम् ।
30171 सर्गादौ तस्य चलितुमद्ययावन्न युज्यते ॥ १८ ॥
30172
30173 नियत्यविपर्यासे पृथिव्यादिस्थितिरेव निदर्शनमित्याशयेनाह - यदिति ॥ १८ ॥
30174
30175 या यथा चित्प्रकचिता प्रतिपक्षविदं [प्रतिपक्षचितं इत्युभयत्र]
30176 विना ।
30177 न सा ततः प्रचलति वेदनाभ्यासतः स्वयम् ॥ १९ ॥
30178
30179 जीवननियतेर्मरणनियत्या विपर्यासदर्शनादाह - प्रतिपक्षविदं
30180 [१] विनेति ॥ १९ ॥
30181
30182 प्। २६०)
30183
30184 जगदादावनुत्पन्नं यच्चेदमनुभूयते ।
30185 तत्संविद्व्योमकचनं स्वप्नस्त्रीसुरतं यथा ॥ २० ॥
30186
30187 इदं च सर्वं मायिकदृशोक्तं परमार्थदृशा तु जगदेव नास्तीति क्व
30188 नियत्याक्षेप इत्याशयेनाह - जगदिति ॥ २० ॥
30189
30190 असत्यमेव सत्याभं प्रतिभानमिदं स्थितम् ।
30191 इति स्वभावसंपत्तिरिति भूतानुभूतयः ॥ २१ ॥
30192
30193 इतिनिश्चया एव स्वभावसंपत्तिः स्वरूपावाप्तिः । भूतानुभूतयो
30194 यथास्थितबोधा इत्यर्थः । अथवा इति प्राग्वर्णितरीत्या नियतिः
30195 स्वभावसंपत्तिर्भूतानुभूतयो जीवनमरणादिपदार्थानुभवाश्चेत्यर्थः ॥
30196 २१ ॥
30197
30198 सर्गादौ या यथा रूढा संवित्कचनसंततिः ।
30199 साद्याप्यचलितान्येन स्थिता नियतिरुच्यते ॥ २२ ॥
30200
30201 नियतिशब्दार्थपर्यालोचनेऽप्ययमेवार्थः प्रसिद्ध्यतीत्याशयेनाह -
30202 सर्गादाविति । अन्येन विरोधिना । अचलिता अविपर्यस्ता । आवलिता इति पाठे अन्येन
30203 पदार्थान्तरेण आवलिता मिलिता । यथा जन्मजीवने मरणेन मिलिते एव नियते न
30204 स्वातन्त्र्येण । यथा शैत्योष्ण्ये विरोधित्वेनैव मिलिते । क्रियाकारके
30205 साध्यसाधनभावेनेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥
30206
30207 गृहीतव्योमसंवित्तिचिद्व्योम व्योमतां गतम् ।
30208 गृहीतकालतासंविच्चिन्नभः कालतां गतम् ॥ २३ ॥
30209
30210 उक्तमर्थमुदाहृत्य दर्शयति - गृहीतेति । गृहीता सर्गादौ स्वीकृता
30211 व्योमसंवित्तिर्व्योमाकारेण कचनं येन चिद्व्योम्ना तत्तथोक्तम् । एवमग्रेऽपि ॥
30212 २३ ॥

गृहीतजलसंवित्तिचिद्व्योम वारिवत्स्थितम् |
स्वप्ने यथा हि पुरुषः पश्यत्यात्मनि वारिताम् || २४ ||

द्रष्ट्रात्मनि दृश्यकल्पना स्वात्मन्येव प्रसिद्धेत्याह - स्वप्ने इति || २४ ||

स्वप्नचित्संविदाभाति भवत्येषा यथास्थिता |
चिच्चमत्कारचातुर्यादसदेतत्समूहते || २५ ||

तथाभावेऽपि यथास्थिता स्वरूपादप्रच्युतैव भवति | तत्कुतः | चिच्चमत्कारः
असङ्गस्वभावता तल्लक्षणाच्चातुर्यात् अथवा चिच्चमत्कारो माया
तच्चातुर्यादसदेव यस्मात्समूहते सत्यतया वितर्कयतीत्यर्थः || २५ ||

खत्वं जलत्वमुर्वीत्वमग्निवायुत्वमप्यसत् |
वेत्त्यन्तः स्वप्नसंकल्पध्यानेष्विव चितिः स्वयम् || २६ ||

मरणानन्तरं कर्मफलानुभवनक्रमम् |
सर्वसंदेहशान्त्यर्थं मृतिश्रेयस्करं शृणु || २७ ||

इत्थमितरनियतीर्व्यवस्थाप्य जीवननियतिरपि कर्मानुसारेण युगभेदेन च
कालविशेषपरिच्छिन्नैवेश्वरसंकल्पेन क्लृप्तेति न मरणेन तद्भङ्ग इति
वक्तुं कर्मफलानुभवक्रमनिरूपणं प्रतिजानीते - मरणानन्तरमिति |
यावन्मरणं प्रारब्धफलैः प्रतिबन्धान्न तद्देहसंचितकर्माणि
फलारम्भाय क्षमन्ते मरणे तु सति प्रतिबन्धकापगमाद्यथायोगं
फलारम्भायोपक्रमन्त इति सूचनाय मरणानन्तरमित्युक्तिः | एतच्छ्रवणं
तव सर्वसंदेहशान्त्यर्थ त्वन्मुखेन लोके विख्यातं
सदन्येषामप्यास्तिक्यबुद्धिजननान्मृतौ श्रेयस्करम् || २७ ||

रूढादिसर्गे नियतिर्यैकद्वित्रिचतुःशता |
पूर्वादिष्वायुषः पुंसां तस्या मे नियतिं शृणु || २८ ||

पूर्वं कृतयुगं तदादिषु युगेषु कलावेकशतं द्वापरे द्विशतं त्रेतायां
त्रिशतं कृते चतुःशतमिति संख्याता पुंसामायुषो या नियतिः सा आदिसर्गे
रूढा तस्या न्यूनाधिकभावेऽप्यावान्तरनियतिं शृण्वित्यर्थः || २८ ||

देशकालक्रियाद्रव्यशुद्ध्यशुद्धी स्वकर्मणाम् |
न्यूनत्वे चाधिकत्वे च नृणां कारणमायुषः || २९ ||

आयुर्निमित्तभूतानां कर्मणां देशाद्यशुद्ध्या वैगुण्ये फलस्य
न्यूनताशुद्ध्यतिशयेन फलाधिक्यमित्यर्थः || २९ ||

स्वकर्मधर्मे ह्रसति ह्रसत्यायुर्नृणामिह |
वृद्धे वृद्धिमुपायाति सममेव भवेत्समे || ३० ||

एवं विहितकर्माननुष्ठानमप्यायुःक्षयहेतुरित्याह - स्वकर्मेति | समं
तत्तद्युगनियतसंख्यम् || ३० ||

बालमृत्युप्रदैर्बालो युवा यौवनमृत्युदैः |
वृद्धमृत्युप्रदैर्वृद्धः कर्मभिर्मृतिमृच्छति || ३१ ||

विहिताकरणमिव निषिद्धाचरणमप्यायुःक्षयहेतुरित्याहवालेति || ३१ ||

यो यथाशास्त्रमारब्धं स्वधर्मनुमतिष्ठति।
भाजनं भवति श्रीमान्स यथाशास्त्रमायुषः॥ ३२॥

एवं कर्मानुसारेण जन्तुरन्त्यां दशामितः।
भवन्त्यन्तं गतवतो दृङ्मर्मच्छेदवेदनाः॥ ३३॥

अन्तमायुःसमाप्तिं गतवतः प्राप्तवतः पुरुषस्य दृश्यन्ते
प्रत्यक्षमनुभूयन्त इति दृशस्तथाविधा मर्मच्छेदवेदना भवन्ति।
सर्वशरीरनाडीभ्यः प्राणानां हृद्युपसंहारकाले
सहस्रवृश्चिकदंशवेदनासमं दुःखं भवतीति पुराणेषु प्रसिद्धम्॥
३३॥

प्रबुद्धलीलोवाच।

मरणं मे समासेन कथयेन्दुसमानने।
किं सुखं मरणं किं वा दुःखं मृत्वा च किं भवेत्॥ ३४॥

वर्णितं मरणदुःखं किं सर्वेषां सममुत केषांचित्सुखमप्यस्ति
मरणोत्तरं च किं सर्वेषां तुल्या गतिरुत योगिनां विशिष्टेति प्रश्नाशयः॥
३४॥

श्रीदेव्युवाच।

त्रिविधाः पुरुषाः सन्ति देहस्यान्ते मुमूर्षवः।
मूर्खोऽथ धारणाभ्यासी युक्तिमान्पुरुषस्तथा॥ ३५॥

प्रश्नाशयानुरूपमेवोत्तरं वक्तुं पुरुषान्विभजते - त्रिविधा इति।
प्राणमनसोर्नाभिहृदयकण्ठभ्रूमध्ये ब्रह्मरन्ध्रान्तेषु नियतकालं
निरोधो धारणा तदभ्यासी। युक्तिमान् स्वेच्छोत्क्रमणे परकायप्रवेशे
स्वाभिमतलोकप्राप्तिमार्गभूतनाडीद्वारा विशेषनिर्गमनप्रवेशादौ
चाभ्यस्तकौशलो योगी॥ ३५॥

अभ्यस्य धारणानिष्ठो देहं त्यक्त्वा यथासुखम्।
प्रयाति धारणाभ्यासी युक्तियुक्तस्तथैव च॥ ३६॥

तत्र धारणानिष्ठो मध्यमः क्रमेण युक्तिमभ्यस्य सुखं प्रयाति।
युक्तियुक्तस्तु तथैव स्थितः सुखं प्रयातीति विशेष इत्यर्थः॥ ३६॥

प। २६१)

धारणा यस्य नाभ्यासं प्राप्ता नैव च युक्तिमान्।
मूर्खः स्वमृतिकालेऽसौ दुःखमेत्यवशाशयः॥ ३७॥

मूर्खं लक्षयंस्तस्य दुःखमाह - धारणेति॥ ३७॥

वासनावेशवैवश्यं भावयन्विषयाशयः।
दीनतां परमामेति परिलूनमिवाम्बुजम्॥ ३८॥

वासनावेशेन वैवश्यमस्वाधीनचित्ततां प्राप्तः अत एव विषयाशयो न
परमार्थाशयः॥ ३८॥

अशास्त्रसंस्कृतमतिरसज्जनपरायणः।

30317 मृतावनुभवत्यन्तर्दाहमग्नाविव च्युतः ॥ ३९ ॥
30318
30319 तत्रापि विहिताकर्तुर्दुःखातिशयमाह - अशास्त्रेति ॥ ३९ ॥
30320
30321 यदा घर्घरकण्ठत्वं वैरूप्यं दृष्टिवर्णजम् ।
30322 गच्छत्येषोऽविवेकात्मा तदा भवति दीनधीः ॥ ४० ॥
30323
30324 तादृशदुःखकालोपलक्षकलिङ्गान्याह - यदेति ॥ ४० ॥
30325
30326 परमान्ध्यमनालोको दिवाप्युदिततारकः ।
30327 साभ्रदिग्मण्डलाभोगो घनमेचकिताम्बरः ॥ ४१ ॥
30328
30329 परमान्ध्यं प्राप्य दिवाप्युदितास्तारका यस्य तथाविधोऽनालोको निष्प्रकाशोऽत
30330 एव घनं मेचकितं श्यामीभूतमम्बरमाकाशं यस्य तथाविधः । साभ्रो
30331 दिङ्गण्डलाभोगो यस्य तथाविध इव भवतीति सर्वत्र शेषः ॥ ४१ ॥
30332
30333 मर्मव्यथाविच्छुरितः प्रभ्रमद्दृष्टिमण्डलः ।
30334 आकाशीभूतवसुधो वसुधाभूतखान्तरः ॥ ४२ ॥
30335
30336 विच्छुरितो व्याप्तः ॥ ४२ ॥
30337
30338 परिवृत्तककुप्चक्र उह्यमान इवार्णवे ।
30339 नीयमान इवाकाशे घननिद्रोन्मुखाशयः ॥ ४३ ॥
30340
30341 परिवृत्तं भ्रमत्ककुप्चक्रं दिङ्गण्डलं यस्य ॥ ४३ ॥
30342
30343 अन्धकूप इवापन्नः शिलान्तरिव योजितः ।
30344 स्वयं जडीभवद्वर्णो विनिकृत्त इवाशये ॥ ४४ ॥
30345
30346 आपन्नः पतितः । योजितः प्रवेशितः । स्वदुःखं वक्तुकामोऽपि
30347 वाक्स्तम्भाज्जडीभवन्त उच्चरितुमशक्या वर्णा अक्षराणि यस्य । आशये
30348 हृदये विनिकृत्तश्छिन्न इव ॥ ४४ ॥
30349
30350 पततीव नभोमार्गात्तृणावर्त इवार्पितः ।
30351 रथे द्रुत इवारूढो हिमवद्गलनोन्मुखः ॥ ४५ ॥
30352
30353 तृणान्यावर्तयतीति तृणावर्तो वात्या तत्रार्पित इव । हिमं तुषारशिला
30354 तद्वद्गलने विलीनतायामुन्मुखः ॥ ४५ ॥
30355
30356 व्याकुर्वन्निव संसारं वान्धवानस्पृशन्निव ।
30357 भ्रमितक्षेपणेनेव वातयन्त्र इवास्थितः ॥ ४६ ॥
30358
30359 संसारशब्देन तद्दुःखं लक्ष्यते । तद्व्याकुर्वन्
30360 स्वात्मानमुदाहृत्यान्येभ्यः प्रख्यापयन्निव । क्षेपणेन
30361 शिलाप्रक्षेपयन्त्रेण ॥ ४६ ॥
30362
30363 भ्रमितो वा भ्रम इव कृष्टो रसनयेव वा ।
30364 भ्रमन्निव जलावर्ते शस्त्रयन्त्र इवार्पितः ॥ ४७ ॥
30365
30366 भ्रमे भ्रमियन्त्रे । रसनया रज्वा कृष्ट आकृष्ट इव ॥ ४७ ॥
30367
30368 प्रोह्यमानस्तृणमिव वहत्पर्जन्यमारुते ।

आरुह्य वारिपूरेण निपतन्निव चार्णवे ॥ ४८ ॥

वहति पर्जन्यमारुते आरुह्य वारिपूरेण सह अर्णवे निपतन्निव ॥ ४८ ॥

अनन्तगगने श्वभ्रे चक्रावर्ते पतन्निव ।
अब्धुर्वीविपर्यासदशामनुभवन्स्थितः ॥ ४९ ॥

उर्वीविपर्यासदृशामनुभवन्नब्धिरिवानवरतं पतन्नित्यौत्प्रेक्षिकोपमा ॥
४९ ॥

पतन्निवानवरतं प्रोत्पतन्निव चाभितः ।
सूत्काराकर्णनोद्भ्रान्तपूर्णसर्वेन्द्रियव्रणः ॥ ५० ॥

सूत्कारो निःश्वासध्वनिः ॥ ५० ॥

क्रमाच्छ्यामलतां यान्ति तस्य सर्वाक्षसंविदः ।
यथास्तं [यथा ह्यस्तंगतरवौ इति पाठः] गच्छति रवौ
मन्दालोकतया दिशः ॥ ५१ ॥

तस्य मूर्च्छोपक्रमे चक्षुराद्युपरममाह - क्रमादिति । तस्य मुमूर्षोः
सर्वा अक्षसंविदः । श्यामलतां मालिन्यम् ॥ ५१ ॥

पूर्वापरं न जानाति स्मृतिस्तानवमागता ।
यथा पाश्चात्यसंध्यान्ते नष्टा दृष्टिर्दिगष्टके ॥ ५२ ॥

तानवं कृशताम् ॥ ५२ ॥

मनः कल्पनसामर्थ्यं त्यजत्यस्य विमोहतः ।
अविवेकेन तेनासौ महामोहे निमज्जति ॥ ५३ ॥

यदैवामोहमादत्ते नादत्ते पवनस्तदा ।
नत्वादत्ते यदा प्राणान्मोहमयात्यलं तदा ॥ ५४ ॥

आमोहमीषन्मूर्च्छाम् । पवनः प्राणो नादत्ते न गृह्णाति । अङ्गानि न
विष्टम्भयतीत्यर्थः । यदा प्राणानप्यसौ नत्वादत्ते न चालयितुं शक्नोति तदा
मोहं गाढमूर्च्छाम् ॥ ५४ ॥

अन्योन्यपुष्टतां यातैर्मोहसंवेदनभ्रमैः ।
जन्तुः पाषाणतामेति स्थितमित्यादिसर्गतः ॥ ५५ ॥

मोहः स्वरूपापरिचयः संवेदनानि विषयवासनाः भ्रमा
अन्यथाप्रतिभासास्तैः । पाषाणतां पाषाणवज्जडताम् । आदिसर्गत आरभ्य इति
एवं नियतं सर्वं [सर्वं स्थितं इति क्वचित्कः पाठः]
स्थितमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

प्रबुद्धलीलोवाच ।

व्यथां विमोहं मूर्च्छान्तं भ्रमं व्याधिमचेतनम् ।
किमर्थमयमायाति देहो ह्यष्टाङ्गवानपि ॥ ५६ ॥

शिरःपाणिपादगुह्यनाभिहृदयान्यष्टाङ्गानि तद्वानपि ॥ ५६ ॥

30421 श्रीदेव्युवाच।
30422
30423 एवं संविहितं कर्म सर्गादौ स्पन्दसंविदा।
30424 यद्यस्मिन्समये दुःखं कालेनैतावतेदृशम्॥ ५७॥
30425
30426 स्पन्दसंविदा क्रियाशक्तिप्रधानेनेश्वरेण एवं वक्ष्यमाणरूपं
30427 संकल्पलक्षणं कर्म संविहितम्। यद्यस्मिन्समये बाल्ये यौवने वृद्धत्वे
30428 वा एतावता कालेन भोग्यमीदृशं दुःखं मे मदभिन्नस्य जीवस्य स्यादिति
30429 परेणान्वयः॥ ५७॥
30430
30431 स्यान्मे इत्येव संविश्य गुल्मवत्तत्स्वभावजम्।
30432 वेत्ति चित्तविजृम्भोत्थं नान्यदत्रास्ति कारणम्॥ ५८॥
30433
30434 तत्स्वसंकल्पस्वभावजमेव चित्तपरिकल्पिततरुगुल्मवच्चित्तविजृम्भोत्थं
30435 दुःखं स्वयमेव जीवभावेनोपाधौ संविश्य वेत्ति भुङ्क्ते इत्यर्थः॥ ५८॥
30436
30437 यदा व्यथावशान्नाड्यः स्वसंकोचविकासनैः।
30438 गृह्णन्ति मारुतो देहे तदोज्झति निजां स्थितिम्॥ ५९॥
30439
30440 पृष्टं समाधाय प्रतुतमेवाह - यदेत्यादिना। नाड्यः
30441 प्रतप्तपित्तादिरसपूरितत्वाद्यथासंचलनं
30442 तद्वशात्स्वसंकोचविकासनैर्भुक्तान्नपानरसं वैषम्येण गृह्णन्ति तदा
30443 मारुतः समानवायुर्निजां भुक्तान्नपानादिसमीकरणस्थितिमुज्झत्युत्सृजति॥
30444 ५९॥
30445
30446 प्। २६२)
30447
30448 प्रविष्टा न विनिर्यान्ति गताः संप्रविशन्ति नो।
30449 यदा वाता विनाडीत्वात्तदा स्पन्दात्स्मृतिर्भवेत्॥ ६०॥
30450
30451 यदा नाडीद्वारेषु प्रविष्टा वाता न विनिर्यान्ति निर्गताश्च न प्रविशन्ति तदा
30452 नाडीव्यापारोपरमे विनाडीत्वाच्चक्षुरादेरस्पन्दात्
30453 स्मृतिरेवान्तर्भवेन्नैन्द्रियकं ज्ञानमित्यर्थः॥ ६०॥
30454
30455 न विशत्येव वातो न निर्याति पवनो यदा।
30456 शरीरनाडीवैधुर्यान्मृत इत्युच्यते तदा॥ ६१॥
30457
30458 तच्च नाडीवैधुर्यं प्राणसंचाररोधेन मरणे हेतुरित्याह - न
30459 विशत्येवेति। वातः अपानो देहेन विशत्येव। यदा पवनः प्राणश्च
30460 मुखनासिकाभ्यां न निर्याति तदाऽवश्यं लिङ्गस्योत्क्रमणान्मृत इत्युच्यत
30461 इत्यर्थः॥ ६१॥
30462
30463 आगन्तव्यो मया नाशः कालेनैतावतेति या।
30464 पूर्वसंविदिता संविद्याति तच्चोदिता मृतिम्॥ ६२॥
30465
30466 तत्रापि प्राक्तनचित्संकल्परूपा नियतिरेव हेतुरित्याह - आगन्तव्य इति।
30467 पूर्वसंविदिता प्राक्तनसंकल्पवती। तच्चोदिता। तादृशनियतिप्रेरिता॥ ६२॥
30468
30469 ईदृशेन मयेहेत्थं भाव्यमित्यादि सर्गजा।
30470 संविद्बीजकला नाशं न कदाचन गच्छन्ति॥ ६३॥
30471
30472 ननु तस्या नियतेर्नाशे जगद्व्यवस्था भज्येत तत्राह - संविदिति।

30473 सत्यसंकल्पसंविदो बीजकला तत्संस्कारवती माया सा कदाचिदपि काले न
30474 नश्यति मुक्तौ कालेन सहैव तन्निवृत्तेरिति भावः ॥ ६३ ॥
30475
30476 संविदो वेदनं नाम स्वभावोऽव्यतिरेकवान् ।
30477 तस्मात्स्वभावसंवित्तेर्नान्ये मरणजन्मनी ॥ ६४ ॥
30478
30479 आविद्यकजीवसंवित्स्वरूपपर्यालोचनेऽपि यावन्मोक्षं
30480 जन्ममरणाद्यनिवृत्तिरेवेत्याशयेनाह - संविद इति । अव्यतिरेकवान्
30481 व्यतिरेको विश्लेषस्तदभाववान् ॥ ६४ ॥
30482
30483 क्वचिदावृतिमत्सौम्यं क्वचिन्नद्यां जलं यथा ।
30484 क्वचित्सौम्यं क्वचिज्जीवधर्मेदं चेतनं तथा ॥ ६५ ॥
30485
30486 सांसारिकजीवसंवित्प्रवाहं वर्णयति - क्वचिदिति । यथा नद्यां जलं
30487 क्वचिदावृतिमत् कालुष्यवत् क्वचित्तु सौम्यं स्थिरनिर्मलं तथा इदं
30488 चेतनमपि क्वचित्सौम्यं क्वचित्तु जीवधर्मरागद्वेषादिकलुषमित्यर्थः ॥ ६५ ॥
30489
30490 यथा लतायाः पर्वाणि दीर्घाया मध्यमध्यतः ।
30491 तथा चेतनसत्ताया जन्मानि मरणानि च ॥ ६६ ॥
30492
30493 दूर्वादिलतायाः पर्वाणि ग्रन्थयः ॥ ६६ ॥
30494
30495 न जायते न म्रियते चेतनः [चेतनं पुरुषे क्वचित् इति पाठः]
30496 पुरुषः क्वचित् ।
30497 स्वप्नसंभ्रमवद्भ्रान्तमेतत्पश्यति केवलम् ॥ ६७ ॥
30498
30499 इदं च सर्वमाविद्यकदृशा । परमार्थदृशा त्वाह - न जायत इति । न
30500 जायते म्रियते वा विपश्चित् इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ६७ ॥
30501
30502 पुरुषश्चेतनामात्रं स [स कदाचिन्न नश्यति इत्यपि पाठः] कदा
30503 क्वेव नश्यति ।
30504 चेतनव्यतिरिक्तत्वे वदान्यत्किं पुमान्भवेत् ॥ ६८ ॥
30505
30506 अमरणधर्मतां तस्य युक्त्याप्युपपादयति - पुरुष इत्यादिना ।
30507 चेतनव्यतिरिक्त एव पुरुष इति पक्षे अन्यत्किं देहः पुरुषो भवेदुत प्राण
30508 उतेन्द्रियाणि किंवा मन उत बुद्धिरुताहंकारचित्ते उत तत्तदधिष्ठातृदेवता
30509 उताविद्या । सर्वेष्वपि पक्षेषु जडैः
30510 पुरुषकार्यप्रकाशाधीनसर्वव्यवहारानिर्वाहात्परिशेषाच्चेतनामात्रमेव
30511 पुरुष इति पक्षः स्थित इत्यर्थः ॥ ६८ ॥
30512
30513 कोऽद्ययावन्मृतं ब्रूहि चेतनं कस्य किं कथम् ।
30514 म्रियन्ते देहलक्षाणि चेतनं स्थितमक्षयम् ॥ ६९ ॥
30515
30516 चेतनस्य तु मरणं न सिध्यति निःसाक्षिकमरणासिद्धेरित्याशयेनाह -
30517 कोऽद्येति । अद्ययावदद्यतनावधिके अनादिसंसारे चेतनं मृतं को
30518 दृष्टवानिति शेषः । एवं किं तन्मरणं विनाश उत देहान्तरप्राप्तिः ।
30519 आद्येऽपि कथं चेतनस्य नाशः किं स्वत उत परतः । नाद्यः । स्वात्मनि
30520 विरोधाभावात् । असङ्गस्य परतस्तदप्रसक्तेरित्यर्थः । द्वितीये त्वाह -
30521 म्रियन्त इति ॥ ६९ ॥
30522
30523 अमरिष्यन्न वै चित्तमेकस्मिन्नेव तन्मृते ।
30524 अभविष्यत्सर्वभावमृतिरेकमृताविह ॥ ७० ॥

अनिष्टप्रसङ्गनेनापि चेतनमरणं वारयति - अमरिष्यदिति। प्रतिदेहं
चेतनभेदे मानाभावात् एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
इत्यादिश्रुतेश्चैकस्मिंस्तत् तस्मिंश्चेतने मृते सति तदधीनसत्तास्फूर्तिकं
समष्टिव्यष्टिचित्तं नामरिष्यद्वै। किमर्थे काक्वावैशब्दः
नामरिष्यत्किमित्यर्थः। तस्मिंश्च मृते सति
निरुपादानजगत्सत्ताऽयोगादेकमृतौ सर्वभावमृतिदोषो
नाभविष्यत्किमित्यर्थह्॥ ७०॥

वासनामात्रवैचित्र्यं यज्जीवोऽनुभवेत्स्वयम्।
तस्यैव जीवमरणे नामनी परिकल्पिते॥ ७१॥

के तर्हि प्रतीयमाने जीवनमरणे तत्राह - वासनेति। जीवो जीवनम्॥ ७१॥

एवं न कश्चिन्म्रियते जायते न च कश्चन।
वासनावर्तगर्तेषु जीव लुठति केवलम्॥ ७२॥

उपपादितमुपसंहरति - एवमिति॥ ७२॥

अत्यन्तासंभवादेव दृश्यस्यासौ च वासना।
नास्त्येवेति विचारेण दृढज्ञातैव नश्यति॥ ७३॥

अभिमानेन दृढतरो ज्ञाता अन्तःकरणात्मा नश्यत्येवेत्यर्थः॥ ७३॥

अनुदितमुदितं जगत्प्रबन्धं
भवभयतोऽभ्यसनैर्विलोक्य सम्यक्।
अलमनुदितवासनो हि जीवो
भवति विमुक्त इतीह सत्यवस्तु॥ ७४॥

भवभयतो वैराग्यादिसाधनसंपन्नोऽधिकारिजीवो
गुरुपूर्वकश्रवणाद्यभ्यसनैर्भ्रान्त्या उदितं जगत्प्रबन्धं
परमार्थतोऽनुदितमेवेति सम्यक्तत्त्वदर्शनतो विलोक्य
मूलोच्छेदादलमत्यन्तमनुदितद्वैतवासनः सन् विमुक्तो भवतीति
विमुक्तात्मस्वरूपमेवेह सत्यवस्तु नान्यदित्यर्थः॥ ७४॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो॰
मरणविचारो नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः॥ ५४॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे मरणविचारो
नाम चतुष्पञ्चाशः सर्गः॥ ५४॥

प्। २६३) १६४

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५

प्रबुद्धलीलोवाच।

यथैव जन्तुर्म्रियते जायते च यथा पुनः।
तन्मे कथय देवेशि पुनर्बोधविवृद्धये॥ १॥

इह जीवस्य संसारगतिवैचित्र्यमुच्यते।
आदिसर्गात्तथेशस्य तत्कर्मानुगुणा स्थितिः॥ १॥

30577
30578 कथितमेव पुनर्विस्तरेण कथयेत्यर्थः। तत्फलं वैराग्यातिशयेन
30579 बोधविवृद्धिः ॥ १ ॥
30580
30581 श्रीदेव्युवाच।
30582
30583 नाडीप्रवाहे विधुरे यदा वातविसंस्थितिम्।
30584 जन्तुः प्राप्नोति हि तदा शाम्यतीवास्य चेतना ॥ २ ॥
30585
30586 प्राणवातानां विसंस्थितिं चलनस्वभावविरुद्धां संस्थितिम्। प्रशान्तिमिति
30587 यावत्। व्यञ्जकान्तःकरणोपाधिविलयाच्छाम्यतीव। एतेभ्यो भूतेभ्यः
30588 समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति इति श्रुतेरिति भावः ॥ २ ॥
30589
30590 शुद्धं हि चेतनं नित्यं नोदेति न च शाम्यति।
30591 स्थावरे जङ्गमे व्योम्नि शैलेऽग्नौ पवने स्थितम् ॥ ३ ॥
30592
30593 वस्तुतस्तु न क्वापि शाम्यतीत्याह - शुद्धमिति। अविनाशी वा अरे अयमात्मा
30594 अनुच्छित्तिधर्मा इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥
30595
30596 केवलं वातसंरोधाद्यदा स्पन्दः प्रशाम्यति।
30597 मृत इत्युच्यते देहस्तदासौ जडनामकः ॥ ४ ॥
30598
30599 एवं च देहधर्म एव मरणं नात्मधर्म इत्याह - केवलमिति ॥ ४ ॥
30600
30601 तस्मिन्देहे शवीभूते वाते चानिलतां गते।
30602 चेतनं वासनामुक्तं स्वात्मतत्त्वेऽवतिष्ठति ॥ ५ ॥
30603
30604 वाते शरीरवायौ अनिलतां स्वप्रकृतिमहावायुताम्। प्राणस्तु सहतेजसा
30605 प्राज्ञात्मन्येव लीयते। उपाधिविलये जीवोऽपि सह वासनाभिः
30606 परमात्मभावेऽवतिष्ठत इत्याह - चेतनमिति। तथाच श्रुतिः अथास्य प्रयतो
30607 वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् इति ॥
30608 ५ ॥
30609
30610 जीव इत्युच्यते तस्य नामाणोर्वासनावतः।
30611 तत्रैवास्ते स च शवागारे गगनके तथा ॥ ६ ॥
30612
30613 ननु यदि स्वात्मतत्त्वेऽवतिष्ठते तर्हि मुक्तो ब्रह्मैव स्यादसौ न जीवस्तत्राह ##-
30614 तत्परिच्छिन्नस्य तस्य जीव इति नाम उच्यते नतु वस्तुतो जीवो नाम
30615 ब्रह्मान्योऽस्तीत्यर्थः। अत एव तस्य वासनावशात्स्वस्थान एव
30616 परलोकगमनाद्यध्यासो न वास्तवं गमनाद्यस्तीत्याशयेन
30617 मण्डपाकाशन्यायं स्मारयति - तत्रैवास्त इति ॥ ६ ॥
30618
30619 ततोऽसौ प्रेतशब्देन प्रोच्यते व्यवहारिभिः।
30620 चेतनं वासनामिश्रमामोदानिलवत्स्थितम् ॥ ७ ॥
30621
30622 ततो देहमरणादेव। नन्वसङ्गे कथं वासनास्थितिस्तत्राह - चेतनमिति।
30623 यथा सूक्ष्मतरपुष्परेणुनिष्ठ एवामोदः अनिलस्तु
30624 तत्तादात्म्यसंसर्गाध्यासादामोदमिश्रः स्थितस्तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥
30625
30626 इदं दृश्यं परित्यज्य यदास्ते दर्शनान्तरे।
30627 स स्वप्न इव संकल्प इव नानकृतिस्तदा ॥ ८ ॥
30628

30629 इदं प्राक्तनं देहादिदृश्यं परित्यज्य देहान्तरादिदर्शनान्तरे यदा आस्ते
30630 तदा स जीवः स्वप्न इव स्वयमेव
30631 स्ववासनामयगमनपरलोकतत्रत्यभोग्यादिनानाकृतिर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥
30632
30633 तस्मिंन्नेव प्रदेशेऽन्तः पूर्ववत्स्मृतिमान्भवेत् ।
30634 तदैव मृतिमूर्च्छान्ते पश्यत्यन्यशरीरकम् ॥ ९ ॥
30635
30636 तमेवाध्यासं क्रमेण वक्तुमुपक्रमते - तस्मिन्नेवेति ।
30637 पूर्ववत्प्राग्जन्मवत् ॥ ९ ॥
30638
30639 आत्मन्यस्ति घटापुष्टमन्यस्य व्योम केवलम् ।
30640 आकाशभूतले साकं साकाशशशिवासरम् [शशिचामरम् इति
30641 पाठः] ॥ १० ॥
30642
30643 ननु तस्मिन्नल्पतरे मरणप्रदेशे देहान्तरकल्पनघटनेऽपि कथं
30644 दूरगमनविस्तृतपरलोकादिसमावेशघटनं तत्राह - आत्मनीति ।
30645 पुष्टं विपुलं केवलं व्योम एकं आकाशभूतले द्वे वा
30646 साकाशशशिवासरं ब्रह्माण्डकोटिलक्षं वा साकं युगपदेवान्तर्निविशतु
30647 तथापि आत्मन्यन्यस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्य घटा घटनमस्त्येव ।
30648 आत्मनोऽनन्तत्वान्मायायाश्चाघटितघटनासामर्थ्यसत्त्वादित्यर्थः ।
30649 तथाचात्मस्वरूपपर्यालोचनया अल्पप्रदेशेऽपि जगदन्तरसमावेश उक्तो न
30650 तत्प्रदेशमात्रमपेक्ष्येति भावः । अथवा यदि तस्मिन्प्रदेशे
30651 मार्गपरलोकादिकमस्ति तर्ह्यन्येनापि कुतो नोपलभ्यते तत्राह - आत्मनीति ।
30652 आकाशभूतले द्वे साकाशशशिवासरं सर्व जगच्च मृतपुरुषस्यात्मनि
30653 मेघघटेव पुष्टमस्ति अन्यस्य दृशा तु केवलं व्योम
30654 गृहाकाशमेवास्तीति [आस्तीति न दर्शनप्रसक्तिरिति क्वचित्]
30655 दर्शनप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥
30656
30657 भवन्ति षड्विधाः प्रेतास्तेषां भेदमिमं शृणु ।
30658 सामान्यपापिनो मध्यपापिनः स्थूलपापिनः ॥ ११ ॥
30659
30660 गतिभेदान्वक्तुं प्रेतान्विभजते - भवन्तीति ॥ ११ ॥
30661
30662 सामान्यधर्मा [छन्दोभङ्गोऽत्र आर्षः] मध्यमधर्मा
30663 चोत्तमधर्मवान् ।
30664 एतेषां कस्यचिद्भेदो द्वौ त्रयोऽप्यथ कस्यचित् ॥ १२ ॥
30665
30666 एतेषां मध्ये कस्यचिद्भेदो विशेषः । स कः । कस्यचिद्द्वौ भेदौ । यथा
30667 कंचित्कालं सामान्यपापी तदुत्तरमध्यमपाप्यतिपापी वेति उक्तरीत्या
30668 कस्यचित्त्रयोऽपि क्रमेण व्युत्क्रमेण वा भेदाः ॥ १२ ॥
30669
30670 कश्चिन्महापातकवान्वत्सरं स्मृतिमूर्छनम् ।
30671 विमूढोऽनुभवत्यन्तः पाषाणहृदयोपमः ॥ १३ ॥
30672
30673 तत्र प्रथमं तृतीयस्य गतिमाह - कश्चिदिति । वत्सरं संवत्सरमात्रम् ॥
30674 १३ ॥
30675
30676 ततः कालेन संबुद्धो वासनाजठरोदितम् ।
30677 अनुभूय चिरं कालं नारकं दुःखमक्षयम् ॥ १४ ॥
30678
30679 भुक्त्वा योनिशतान्युच्चैर्दुःखाद्दुःखान्तरं गतः ।
30680 कदाचिच्छममायाति संसारस्वप्नसंभ्रमे ॥ १५ ॥

30681
30682 भुक्त्वेति। तथाच श्रुतिः अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो हयत्ते कपूयां
30683 योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा इति। शमं
30684 महापापफलोपरमम्॥ १५॥
30685
30686 प्। २६४) १६५
30687
30688 अथवा मृतिमोहान्ते जडदुःखशताकुलाम्।
30689 क्षणाद्वृक्षादितामेव हृत्स्थामनुभवन्ति [तत्स्थाम् इति
30690 पाठः] ते॥ १६॥
30691
30692 क्षणादिति। इदं चान्यदृशा॥ १६॥
30693
30694 स्ववासनानुरूपाणि दुःखानि नरके पुनः।
30695 अनुभूयाथ योनीषु जायन्ते भूतले चिरात्॥ १७॥
30696
30697 अथ मध्यमपापो यो मृतिमोहादनन्तरम्।
30698 सशिलाजठरं जाड्यं कंचित्कालं प्रपश्यति॥ १८॥
30699
30700 द्वितीयस्य गतिमाह - अथेति। शिला जठरमिव शिलाजठरम्। जाड्यं
30701 मूर्च्छाम्॥ १८॥
30702
30703 ततः प्रबुद्धः कालेन केनचिद्वा तदैव वा।
30704 तिर्यगादिक्रमैर्भुक्त्वा योनीः संसारमेष्यति॥ १९॥
30705
30706 तदैवेति परदृष्ट्युक्तिः॥ १९॥
30707
30708 मृत एवानुभवति कश्चित्सामान्यपातकी।
30709 स्ववासनानुसारेण देहं संपन्नमक्षतम्॥ २०॥
30710
30711 प्रथमस्य गतिमाह - मृत इति। देहं मनुष्यादिशरीरम्। उभाभ्यामेव
30712 मनुष्यलोकमिति श्रुतेः॥ २०॥
30713
30714 स स्वप्न इव संकल्प इव चेतति तादृशम्।
30715 तस्मिन्नेव क्षणे तस्य स्मृतिरित्थमुदेति च॥ २१॥
30716
30717 चेतति अनुभवति। इत्थं प्रागुक्तदिशा॥ २१॥
30718
30719 ये तूत्तममहापुण्या मृतिमोहादनन्तरम्।
30720 स्वर्गविद्याधरपुरं स्मृत्या स्वनुभवन्ति ते॥ २२॥
30721
30722 षष्ठस्य गतिमाह - ये त्विति। स्मृत्या पुण्यवासनोद्बोधेन॥ २२॥
30723
30724 ततोऽन्यकर्मसदृशं भुक्त्वान्यत्र फलं निजम्।
30725 जायन्ते मानुषे लोके सश्रीके सज्जनास्पदे॥ २३॥
30726
30727 ततो महापुण्यभोगानन्तरम्। अन्यत्किंचिदल्पं पुण्यं पापं वा
30728 संभावितं तत्सदृशं तदनुरूपं फलम्। अन्यत्र
30729 इलावृतकिंपुरुषादिवर्षेषु॥ २३॥
30730
30731 ये च मध्यमधर्माणो मृतिमोहादनन्तरम्।
30732 ते व्योमवायुवलिताः प्रयान्त्योषधिपल्लवम्॥ २४॥

30733
30734 पञ्चमस्य गतिमाह - ये चेति। ओषधिपल्लवं ओषधिपल्लवप्रधानं
30735 नन्दनचैत्ररथादिवनं किन्नरकिंपुरुषयक्षादिशरीरेण प्रयान्तीत्यर्थः ॥ २४
30736 ।।
30737
30738 तत्र चारुफलं भुक्त्वा प्रविश्य हृदयं नृणाम्।
30739 रेतसामधितिष्ठन्ति गर्भे जातिक्रमोचिते ॥ २५ ॥
30740
30741 चारु स्वकर्मफलं भुक्त्वान्ते वायुवृष्ट्यादिद्वारा भूमौ व्रीहियवादिषु
30742 प्रविश्यान्नभूता नृणां ब्राह्मणादीनां हृदयं प्रविश्य रेतसां
30743 निषेके तद्द्वारा स्त्रीणां गर्भे अधितिष्ठन्तीत्यर्थः। अथ य इह रमणीयचरणा
30744 अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं
30745 वा वैश्ययोनिं वा इति श्रुतेः ॥ २५ ॥
30746
30747 स्ववासनानुसारेण प्रेता एतां व्यवस्थितिम्।
30748 मूर्च्छान्तेऽनुभवन्त्यन्तः क्रमेणैवाक्रमेण च ॥ २६ ॥
30749
30750 एतेन चतुर्थस्यापि गतिरुक्तप्रायैवेति मन्यमान उपसंहरति - स्ववासनेति ॥
30751 २६ ॥
30752
30753 आदौ मृता वयमिति बुध्यन्ते तदनुक्रमात्।
30754 बन्धुपिण्डादिदानेन प्रोत्पन्ना इति वेदिनः ॥ २७ ॥
30755
30756 इदानीं मरणप्रभृति तेषामारोपक्रमं विशिष्य दर्शयति -
30757 आदावित्यादिना। तदनुक्रमाद्दाहदशाहकृत्यक्रमात्प्रोत्पन्ना
30758 निष्पन्नशरीरा इति बुध्यन्त इति सर्वत्रानुषज्यते ॥ २७ ॥
30759
30760 ततो यमभटा एते कालपाशान्विता इति।
30761 नीयमानः प्रयाम्येभिः क्रमाद्यमपुरं त्विति ॥ २८ ॥
30762
30763 एभिर्यमभटैः क्रमात्पाथेयश्राद्धतर्पितः संवत्सरेण यमपुरं
30764 प्रयामीति ॥ २८ ॥
30765
30766 उद्यानानि विमानानि शोभनानि पुनःपुनः।
30767 स्वकर्मभिरुपात्तानि दिव्यानीत्येव पुण्यवान् ॥ २९ ॥
30768
30769 पुण्यवानुत्तमपुण्यवान् ॥ २९ ॥
30770
30771 हिमानीकण्टकश्वभ्रशस्त्रपत्रवनानि च।
30772 स्वकर्मदुष्कृतोत्थानि संप्राप्तानीति पापवान् ॥ ३० ॥
30773
30774 इयं मे सौम्यसंपाता सरणिः शीतशाद्वला।
30775 स्निग्धच्छाया सवापीका पुरःसंस्थेति मध्यमः ॥ ३१ ॥
30776
30777 सौम्यसंपाता पद्भ्यां सुखेन गन्तुं योग्येत्यर्थः। सरणिर्मार्गः।
30778 मध्यमः पुण्यवान् इति बुध्यते ॥ ३१ ॥
30779
30780 अयं प्राप्तो यमपुरमहमेष स भूतपः।
30781 अयं कर्मविचारोऽत्र कृत इत्यनुभूतिमान् ॥ ३२ ॥
30782
30783 अयमहं यमपुरं प्राप्तः। स सर्वलोकप्रसिद्धो यमः। एष पुरःस्थः। अत्र
30784 यमसभायां चित्रगुप्तादिभिर्मम कर्मविचारः कृतः ॥ ३२ ॥

30785

30786 इति प्रत्येकमभ्येति पृथुः संसारखण्डकः |
30787 यथासंस्थितनिःशेषपदार्थाचारभासुरः || ३३ ||
30788

30789 अयं चारोपक्रमः प्रतिपुरुषं स्वप्नवद्भिन्न इत्याह - इतीति | यथा
30790 प्रतीयन्ते तथैव संस्थिताः सत्या इव ये
30791 निःशेषपदार्थास्तदाचारास्तत्तदर्थक्रियाश्च तैर्भासुरः || ३३ ||
30792

30793 आकाश इव निःशून्ये शून्यात्मैव विबोधवान् |
30794 देशकालक्रियादैर्घ्यभासुरोऽपि न किंचन || ३४ ||
30795

30796 स्वरूपदृष्ट्यावलोकने तु न किंचिदात्मातिरिक्तमस्तीत्याह - आकाश इवेति |
30797 निःशून्ये निःस्वरूपे स्थितः प्रपञ्चो देशकालादिदैर्घ्येण भासमानोऽपि न
30798 किंचन किंतु सर्वारोपशून्य आत्मैवेत्यर्थः || ३४ ||
30799

30800 इतिऽयमहमादिष्टः स्वकर्मफलभोजने |
30801 गच्छाम्याशु शुभं स्वर्गमितो नरकमेव च || ३५ ||
30802

30803 अहं यमेन स्वकर्मफलभोजने इतोऽस्यां दिशि आदिष्ट आज्ञप्तः | इतो
30804 यमसभातः || ३५ ||
30805

30806 यः स्वर्गोऽयं मया भुक्तो भुक्तोऽयं नरकोऽथ वा |
30807 इमास्ता योनयो भुक्ता जायेऽहं संसृतौ पुनः || ३६ ||
30808

30809 यो यमेन निर्दिष्टः स्वर्गः अयं मया भुक्तः | ता यमनिर्दिष्टाः
30810 पश्वादियोनय इमाः प्रत्यक्षा मया भुक्ताः | अहं संसृतौ
30811 मनुष्यसंसारे पुनर्जाये सांप्रतं प्रादुर्भवामि || ३६ ||
30812

30813 अयं शालिरहं जातः क्रमात्फलमहं स्थितः |
30814 इत्युदर्कप्रबोधेन बुध्यमानो भविष्यति || ३७ ||
30815

30816 तत्क्रममाह - अयमिति | शालिः शाल्यङ्कुरः |
30817 काण्डपत्रगर्भमञ्जरीक्रमात्फलं भूत्वा अहं स्थितः | ननु
30818 स्वर्गनरकनानायोनिभोग इव व्रीह्यादिभावोऽपि किमस्याऽनुभवसिद्धो नेत्याह
30819 - इत्युदर्केति | उदर्के औत्तरकालिके मनुष्यशरीरे
30820 श्रुतिपुराणादिजन्यप्रबोधेन बुद्ध्यमानोऽयं भविष्यतीत्यर्थः || ३७ ||
30821

30822 प्। २६५) १६५
30823

30824 संसुप्तकरणस्त्वेवं बीजतां यात्यसौ नरे |
30825 तद्बीजं योनिगलितं गर्भो भवति मातरि || ३८ ||
30826

30827 कुतस्तदानीमसौ व्रीह्यादिभावं नानुभवति तत्राह - संसुप्तकरण इति |
30828 शरीराभावात्संमूर्च्छितबाह्यान्तःकरणः | तुशब्द एतद्विशेषसूचनाय |
30829 एवमेवासौ नरे पितृशरीरे भुक्तान्नद्वारा प्रविष्टो बीजतां रेतोभावं याति ||
30830 ३८ ||
30831

30832 स गर्भो जायते लोके पूर्वकर्मानुसारतः |
30833 भव्यो भवत्यभव्यो वा बालको ललिताकृतिः || ३९ ||
30834

30835 पूर्वकर्मानुसारमेव प्रपञ्चयति - भव्य इति | भव्यः
30836 सुखसौभाग्यरोग्यसाधुवृत्तसंपन्नस्तद्विपरीतोऽभव्यः || ३९ ||

30837
30838 ततोऽनुभवतीन्द्वाभं यौवनं मदनोन्मुखम् ।
30839 ततो जरां पद्ममुखे हिमाशनिमिव च्युतम् [च्युताम् इति पाठः] ॥
30840 ४० ॥
30841
30842 इन्द्वाभं चन्द्रवदुपचयापच्यधर्मिणं चलं कान्तं च ॥ ४० ॥
30843
30844 ततोऽपि व्याधिमरणं पुनर्मरणमूर्च्छनाम् ।
30845 पुनः स्वप्नवदायातं पिण्डैर्देहपरिग्रहम् ॥ ४१ ॥
30846
30847 बन्धुदत्तैरौर्ध्वदेहिकपिण्डैः ॥ ४१ ॥
30848
30849 याम्यं याति पुनर्लोकं पुनरेव भ्रमक्रमम् ।
30850 भूयो भूयोऽनुभवति नानायोन्यन्तरोदये ॥ ४२ ॥
30851
30852 इत्याजवं जवीभावमामोक्षमतिभासुरम् ।
30853 भूयो भूयोऽनुभवति व्योम्न्येव व्योमरूपवान् ॥ ४३ ॥
30854
30855 इति उक्तप्रकारं आजवं जवीभावं परिवर्तनम् । जु गतौ इति
30856 धातोराङ्पूर्वात्पचाद्यचि च्विः द्वित्वनुकौ तु
30857 बाहुलकात्पृषोदरादित्वाच्छान्दसत्वाद्वा बोध्यौ ॥ ४३ ॥
30858
30859 प्रबुद्धलीलोवाच ।
30860
30861 आदिसर्गे यथा देवि भ्रम एष प्रवर्तते ।
30862 तथा कथय मे भूयः प्रसादाद्बोधवृद्धये ॥ ४४ ॥
30863
30864 नन्वस्तु त्वंपदार्थे जीवे भ्रान्तिसंभवादयमध्यारोपक्रमस्तत्पदार्थे
30865 त्वीश्वरे भ्रान्त्ययोगात्कथं जगदध्यारोपक्रम इति तत्परिशुद्धिज्ञानाय लीला
30866 पृच्छति - आदिसर्गे इति ॥ ४४ ॥
30867
30868 श्रीदेव्युवाच ।
30869
30870 परमाथघनं शैलाः परमार्थघनं द्रुमाः ।
30871 परमार्थघनं पृथ्वी परमार्थघनं नभः ॥ ४५ ॥
30872
30873 नेश्वरस्य भ्रान्त्या जगदध्यारोपः किंतु स्वतः परमार्थघनरूपस्यैव
30874 स्वतो मायाध्यारोपितरूपेण विवर्तः । अनावृतस्वचैतन्येनाध्यस्तभानं न
30875 च भ्रमः किंतु सत्यत्वेनासत्यप्रतिभासः । ईश्वरस्य सर्वदा
30876 सर्वज्ञत्वात्सर्वार्थप्रतिभासेऽपि स्वरूपाप्रच्युतिबोधबाधितत्वान्न जगति
30877 सत्यताप्रतिभास इति न कश्चिद्दोष इत्यभिप्रेत्य देवी
30878 तत्पदार्थेऽध्यारोपमुपपादयितुमाह - परमार्थघनमित्यादिना ॥ ४५ ॥
30879
30880 सर्वात्मकत्वात्स यतो यथोदेति चिदीश्वरः ।
30881 परमाकाशशुद्धात्मा तत्र तत्र भवेत् तथा ॥ ४६ ॥
30882
30883 उदेति विवर्तते । तथा भवति अस्मद्दृशा न स्वदृशा ॥ ४६ ॥
30884
30885 सर्गादौ स्वप्नपुरुषन्यायेनादिप्रजापतिः ।
30886 यथा स्फुटं प्रकचितस्तथाद्यापि स्थिता स्थितिः ॥ ४७ ॥
30887
30888 स ईश्वर एव स्वप्नकल्पयितृपुरुषन्यायेन जीवसमष्ट्यात्मा

30889 आदिप्रजापतिर्भूत्वा सृज्यसंकल्पात्मना यथा भूरादिलोकात्मना विवर्तेन
30890 प्रकचति तथैवाद्यापि तादृशस्थितिसंकल्पसत्तया स्थितिर्व्यवस्था स्थिता ॥ ४७ ॥
30891
30892 प्रथमोऽसौ प्रतिस्पन्दः पदार्थानां हि बिम्बकम् ।
30893 प्रतिबिम्बितमेतस्माद्यत्तदद्यापि संस्थितम् ॥ ४८ ॥
30894
30895 सांकल्पिकजगत्सत्ताया इयं जगत्सत्ता भिन्नेति पक्षेऽपि
30896 तत्प्रतिबिम्बतुल्यत्वान्मिथ्यैवेत्याह - प्रथममिति । असौ
30897 सांकल्पिकप्रकचनरूपः परिस्पन्दो विवर्तः ॥ ४८ ॥
30898
30899 यन्नाम सुषिरं स्थानं देहानां तद्गतोऽनिलः ।
30900 करोत्यङ्गपरिस्पन्दं जीवतीत्युच्यते ततः ॥ ४९ ॥
30901
30902 तत्र स्थावरजंगमविभागे निमित्तमाह - यन्नामेति द्वाभ्याम् ॥ ४९ ॥
30903
30904 सर्गादावेवमेवैषा जङ्गमेषु स्थिता स्थितिः ।
30905 चेतना अपि निःस्पन्दास्तेनैते पादपादयः ॥ ५० ॥
30906
30907 निःस्पन्दा निश्चेष्टाः ॥ ५० ॥
30908
30909 चिदाकाशोऽयमेवांशं कुरुते चेतनोदितम् ।
30910 स एव संविद्भवति शेषं भवति नैव तत् ॥ ५१ ॥
30911
30912 एवं चेतनाचेतनविभागकल्पनेऽपि निमित्तमाह - चिदाकाश इति । अयं
30913 चिदाकाश ईश्वर एव चेतनाबुद्ध्युपाधिसूत्रावच्छेदात्प्रतिबिम्बनाद्वा
30914 उदितमाविर्भूतमंशमिवांशमौपाधिकं जीवविभागं कुरुते स एवांशः
30915 संविच्चेतनं भवति शेषं त्वध्यारोपितं तच्चेतनं न भवति
30916 किंत्वचेतनमेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥
30917
30918 नरोपाधिपुरं प्राप्तं चेतत्यक्षिपुटं नयत् ।
30919 तत्तस्या नाक्षिचिज्जीवं नो जीवत्येव सर्गतः ॥ ५२ ॥
30920
30921 तस्य बुद्धिद्वारैव स्थूलानुप्रवेशं तत्र चक्षुरादिप्राप्त्या
30922 बाह्यव्यवहारयोग्यतां चाह - नरेति । तद्बुद्ध्यनुप्रविष्टचिदाकाशं
30923 तस्याः बुद्धेर्निमित्तान्नरशरीरादिरूपं द्वितीयं सोपाधिभूतं पुरं
30924 नगरं प्राप्तं प्रविष्टं सत्स्वाधिरूढां बुद्धिमक्षिपुटं
30925 चक्षुरादिगोलकस्थानं नयत् प्रापयत्सच्चाक्षुषादिबुद्धिवृत्तिद्वारा
30926 बाह्यार्थांश्चेतति । ननु चक्षुराद्येव साक्षाच्चिदध्यस्तत्वेन चित्त्वाज्जीवभूतं
30927 शरीरमधिष्ठाय व्यवहरतु किं बुद्ध्युपाधिकजीवकल्पनया नेत्याह -
30928 नाक्षीति । अक्षि चक्षुरुपलक्षितमिन्द्रियजातं स्वयमेव चिच्चेतनं जीवभूतं न ।
30929 कुतः । यतः सर्गतः चित्यध्यारोपमात्रत एव किंचिदपि न जीवति । तथा सति
30930 घटादीनामपि जीवनप्रसङ्गादिति भावः ॥ ५२ ॥
30931
30932 तथा खं खं तथा भूमिर्भूमित्वेनाप्त्ववज्जलम् ।
30933 यद्यथा चेतति स्वैरं तद्वेत्त्येव तथा वपुः ॥ ५३ ॥
30934
30935 बुद्धेरेव जीवोपाधिता नान्यस्येति नियमे तु
30936 सर्ववस्तुशक्तिव्यवस्थापकचित्संकल्प एव हेतुरित्याशयं स्फुटयन्त्याह ##-
30937 सर्वधारणशक्त्या स्थिता । जलं च अप्त्ववत्
30938 सर्वाप्यायनशक्तिमत्स्थितमित्यर्थः । चेतति संकल्पयति ॥ ५३ ॥
30939
30940 प्। २६६) १६६

30941
30942 इति सर्वशरीरेण जंगमत्वेन जंगमम् ।
30943 स्थावरं स्थावरत्वेन सर्वात्मा भावयन् स्थितः ॥ ५४ ॥
30944
30945 भावयन्संकल्पयन्संस्तत्कालमेव तथा निवृत्तः [विवृत्तः इति
30946 पाठः] स्थितः ॥ ५४ ॥
30947
30948 तस्माद्यज्जङ्गमं नाम तत्स्वबोधनरूपवत् ।
30949 तेन बुद्धं ततस्तद्वत्तदेवाद्यापि संस्थितम् ॥ ५५ ॥
30950
30951 यथा भावनसिद्धं तदद्याप्यनुवर्तत एवेत्याह - तस्मादिति द्वाभ्याम् ॥
30952 ५५ ॥
30953
30954 यद्वृक्षाभिधमाबुद्धं स्थावरत्वेन वै पुनः ।
30955 जडमद्यापि संसिद्धं शिलातरुतृणादि च ॥ ५६ ॥
30956
30957 न तु जाड्यं पृथक्किंचिदस्ति नापि च चेतनम् ।
30958 नात्र भेदोऽस्ति सर्गादौ सत्तासामान्यकेन च ॥ ५७ ॥
30959
30960 इत्थं तत्त्वंपदार्थयोरध्यारोपितभेदजातमपवदन्नाह - न त्वित्यादिना ।
30961 चेतनं चिद्विशिष्टं जडम् । अत्र पदार्थजाते सर्ग उत्पत्तिः । आदिपदात्स्थितिनाशौ
30962 तेषु भेदो नास्ति । असतो भेदाश्रयत्वायोगात् । अस्तु तर्ह्यनुगते सद्वस्तुनि स
30963 नेत्याह - सत्तासामान्यके इति ॥ ५७ ॥
30964
30965 वृक्षाणामुपलानां या नामान्तःस्थाः स्वसंविदः ।
30966 बुद्ध्यादिविहितान्येव तानि तेषामिति स्थितिः ॥ ५८ ॥
30967
30968 ननु यदि चिदेकरसमेव सर्वं तर्हि कथं तत्रैव
30969 तद्विरुधजाड्यरूपनामभेदानुभवः सर्वेषामित्याशङ्क्य
30970 तत्तदान्तरप्रत्यक्संविदि अविद्याध्यस्तबुद्धिकृतकल्पनावशादेवेति रहस्यं
30971 प्रथमं स्थावरेषु दर्शयति - वृक्षाणामिति । उपलानां शैलानाम् ।
30972 तानि जाड्यभेदनामरूपाणि । तेषां वृक्षादीनाम् । बुद्ध्यादिभिरेव विहितानि
30973 कल्पितानि न वस्तुत इति परमार्थस्थितिरित्यर्थः ॥ ५८ ॥
30974
30975 विदोन्तःस्थावरादेर्यास्तस्या बुद्ध्यास्तथा स्थितेः ।
30976 अन्याभिधानास्थानार्थाः संकेतैरपरैः स्थिताः ॥ ५९ ॥
30977
30978 उक्तार्थमेव स्पष्टं पुनराह - विद इति । विदः प्रत्यक्संविदः ।
30979 उपाधिकृतभेदाद्बहुवचनम् । तस्याः स्थावरादिबुद्धेस्तथा
30980 स्थावरोऽहमित्यादिव्यवस्थितरूपेणैव स्थितत्वाच्चरेभ्योऽन्ये इत्यभिधानस्य
30981 तथा आस्थानस्य अभिमानस्य च अर्था विषयभूताः सन्तोऽपरैरन्यैर्वृक्षाः
30982 पर्वता इत्यादिशब्दसंकेतैः स्थिताः ॥ ५९ ॥
30983
30984 कृमिकीटपतङ्गानां या नामान्तःस्वसंविदः ।
30985 तान्येव तेषां बुद्ध्यादीन्यभिधार्थानि कानिचित् ॥ ६० ॥
30986
30987 एवं जङ्गमेष्वप्युक्तं रहस्यं दर्शयति - कृमिकीटेति । याः
30988 स्वसंविदस्तान्येव बुद्ध्यादीन्यभिधार्थानि शब्दार्थभूतानि तत्तदन्यानि
30989 जातानीत्यर्थः ॥ ६० ॥
30990
30991 यथोत्तराब्धिजनता दक्षिणाब्धिजनं स्थितम् ।
30992 न किंचिदपि जानाति निजसंवेदनादृते ॥ ६१ ॥

चिति वक्ष्यमाणजाड्यकल्पनस्योक्तार्थस्य चोपपादकं दृष्टान्तमाह -
यथेति। उत्तराब्धितीरस्था जनता जनसमूहः॥ ६१॥

स्वसंज्ञानुभवे लीनास्तथा स्थावरजङ्गमाः।
परस्परं यदा सर्वे स्वसंकेतपरायणाः॥ ६२॥

यथायं दृष्टान्तस्तथा सर्वे स्थावरजङ्गमाः स्वप्रत्यक्साक्षिके अनुभवे
लीनाः पर्यवसन्ना नान्यबुद्धिकल्पितं जानन्तीत्यर्थः। अत एव
समुदितव्यवहारे परस्परसंकेतमपेक्षन्त इत्याह - परस्परमिति॥ ६२॥

यथा शिलान्तःसंस्थानां बहिष्ठानां च वेदनम्।
असज्जडं च भेकानां मिथोऽन्तस्तस्थुषां तथा॥ ६३॥

अत एव सच्चिद्रूपे
ब्रह्मण्यसत्त्वजाड्यवाय्वाकाशादिकल्पनमप्युपपन्नमित्येतदपि
दृष्टान्तेन दर्शयति - यथेति॥ ६३॥

सर्वं सर्वगतं चित्तं चिद्व्योम्ना यत्प्रचेतितम्।
सर्गादौ चोपनं वायुः स इहाद्यापि संस्थितः॥ ६४॥

यथायं दृष्टान्तस्तथा प्रलयकाले मायान्तर्लीनं सर्वात्मकं सर्वगतं
च समष्टिचित्तं जगतः सूक्ष्मावस्थारूपं सर्वप्रत्यग्भूतेन चिद्व्योम्ना
सर्गादौ यद्यद्यथा प्रचेतितं तत्तत्तथा अद्यापि स्थितमित्यर्थः। तदेव
प्रपञ्चयति - चोपनं वायुरित्यादिना। चोपनं स्पन्दनम्॥ ६४॥

चेतितं यत्तु सौषिर्यं तन्नभस्तत्र मारुतः।
स्पन्दात्मेत्यादिसर्गेहाः पदार्थेष्विव चोपनम्॥ ६५॥

सुषिरमेव सौषिर्यं छिद्रम्। तत्र स्पन्दात्मा सर्वक्रियाशक्तिरूपो मारुतः
स्थित इत्यर्थः। इति उक्तलक्षणेन वायुना सर्ववस्तूनां ईहाश्चलनानि। यथा
शुष्कतृणपर्णादिपदार्थेष्वनिलेन चोपनं तद्वत्॥ ६५॥

चित्तं तु परमार्थेन स्थावरे जंगमे स्थितम्।
चोपनान्यनिलैरेव भवन्ति न भवन्ति च॥ ६६॥

अत एव स्थावरजङ्गमयोर्वस्तुतश्चित्तसाम्येऽपि वायुकृतचोपनाचोपनाभ्यां
विशेष इत्याह - चित्तं त्विति। जङ्गमे भवन्ति स्थावरे न भवन्ति च॥ ६६॥

एवं भ्रान्तिमये विश्वे पदार्थाः संविदंशवः।
सर्गादिषु यथैवासंस्तथैवाद्यापि संस्थिताः॥ ६७॥

अस्मिन्नपि नियमे प्राक्तनी नियतिरेव हेतुरित्याह - एवमिति। सर्गादौ आदिसर्गे।
एवं सक्रियत्वेनाक्रियत्वेन वा संविदि अंशवः किरणा इव स्फुरिता अद्यापि
तथैव संस्थिताः॥ ६७॥

यथा विश्वपदार्थानां स्वभावस्य विजृम्भितम्।
असत्यमेव सत्याभं तदेतत्कथितं तव॥ ६८॥

प्रस्तुतं वक्तुं पृष्टप्रसङ्गागतं तत्त्वावबोधनमुपसंहरति -
यथेति॥ ६८॥

31045 अयमस्तं गतः प्रायः पश्य राजा विदूरथः।
31046 मालाशवस्य पद्मस्य पत्युस्ते याति हृद्गतम्॥ ६९॥
31047
31048 प्राय इति वितर्के। अस्तं गतो मृतः सन् पुष्पमालापिहितय शवभूतस्य
31049 पद्मस्य हृद्गतं पद्मकोशं विविक्षुर्याति गच्छति॥ ६९॥
31050
31051 प्रबुद्धलीलोवाच।
31052
31053 केन मार्गेण देवेशि यात्येष शवमण्डपम्।
31054 एनमेवाशु पश्यन्त्यावावां गच्छाव उत्तमे॥ ७०॥
31055
31056 एनं पश्यन्त्यावेव आवां आशु गच्छावो गमिष्यावः॥ ७०॥
31057
31058 श्रीदेव्युवाच।
31059
31060 मनुष्यवासनान्तस्थं मार्गमाश्रित्य गच्छति।
31061 एषोऽहमपरं लोकं दूरं यामीति चिन्मयः॥ ७१॥
31062
31063 मनुष्यवासना पद्मशरीराहंवासना। अन्यथा तत्प्राप्त्ययोगादिति भावः॥ ७१
31064 ।।
31065
31066 मार्गेणैवमनेनैव यावस्तेयेन (?) संमतम्।
31067 परस्परेच्छाविच्छित्तिर्न हि सौहार्दबन्धनी॥ ७२॥
31068
31069 सौहार्द स्नेहस्तेन बन्धनी संबन्धहेतुः॥ ७२॥
31070
31071 प्। २६७) १६६
31072
31073 श्रीवसिष्ठ उवाच।
31074
31075 इति विहितकथागतक्लमायां
31076 परमदृशि प्रसृते विबोधभानौ।
31077 नृपतिवरसुतामनस्युदारे
31078 विगलितचित्तजडो विदूरथोऽभूत्॥ ७३॥
31079
31080 नृपतिवरसुताया लीलाया उदारे विशुद्धे मनसि परमदृशि
31081 परमार्थदृग्रूपे स्वतत्त्वे इति विहितया कथया गतक्लमायां
31082 निरस्तसर्वसंतापे सति विबोधलक्षणे भानौ सूर्ये प्रसृते आविर्भूते सति
31083 विदूरथो विगलितेन कारणे प्राज्ञात्मनि विलीनेन चित्तेन जडः
31084 प्रतिसंधानशून्यो मरणाय मूर्च्छितोऽभूदित्यर्थः॥ ७३॥
31085
31086 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषुत्पत्तिप्रकरणे
31087 लीलो० संसारमरणावस्थावर्णनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः॥ ५५॥
31088
31089 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
31090 संसारमरणावस्थावर्णनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः॥ ५५॥
31091
31092
31093 षट्पञ्चाशः सर्गः ५६
31094
31095 श्रीवसिष्ठ उवाच।
31096

31097 एतस्मिन्नन्तरे राजा परिवृत्ताक्षितारकः।
31098 बभूवैकतनुप्राणशेषः शुष्कसिताधरः॥ १॥
31099
31100 इह तन्नृपजीवस्य वाअना यमपूर्गतिः।
31101 तयोरनुगमः पूर्वपुरप्राप्तिश्च वर्ण्यते॥ १॥
31102
31103 सर्वेषु करणेषु मूर्च्छितेष्वेकतनुः सूक्ष्मः प्राण एव शेषो देहेऽवशिष्टो
31104 यस्य स तथाविधो बभूव॥ १॥
31105
31106 जीर्णपर्णसवर्णाभः क्षीणपाण्डुमुखच्छविः।
31107 भृङ्गध्वनितसच्छायश्वासकूजाविकूणितः॥ २॥
31108
31109 भृङ्गस्य ध्वनितं ध्वनिस्तत्सच्छायया श्वासकूजया विकूणितो ध्वनितः॥
31110 २॥
31111
31112 महामरणमूर्च्छान्धकूपे निपतिताशयः।
31113 अन्तर्निलीननिःशेषनेत्रादीन्द्रियवृत्तिमान्॥ ३॥
31114
31115 महति मरणमूर्च्छालक्षणे अन्धकूपे निपतित इव निमग्न आशयो मनो यस्य॥
31116 ३॥
31117
31118 चित्रन्यस्त इवाकारमात्रदृश्यो विचेतनः।
31119 निःस्पन्दसर्वावयवः समुत्कीर्ण इवोपले॥ ४॥
31120
31121 तदुत्तरावस्थामाह - चित्रेति। उपले समुत्कीर्णः प्रतिमादिरिव॥ ४॥
31122
31123 बहुनात्र किमुक्तेन तनुदेशेन तं जहौ।
31124 प्राणः पिपतिषुं वृक्षं स्वं पक्षीवान्तरिक्षगः॥ ५॥
31125
31126 तनुदेशेन अल्पेनैव प्रदेशेनोत्क्रान्त्यर्थमाश्रितेन। तं राजदेहं प्राणो
31127 जहौ। स्वं स्वालयभूतं वृक्षम्॥ ५॥
31128
31129 ते तं ददृशतुर्बाले दिव्यदृष्टी नभोगतम्।
31130 जीवं प्राणमयी संविद्गन्धलेशमिवानिले॥ ६॥
31131
31132 ते बाले नभोगतं तं जीवं ददृशतुः। प्राणमयी घ्राणजवृत्त्युपहिता
31133 संवित् अनिले स्थितं गन्धलेशं सूक्ष्मगन्धमिव॥ ६॥
31134
31135 सा जिवसंविद्गगने वातेन मिलिता सती।
31136 खे दूरं गन्तुमारेभे वासनानुविधायिनी॥ ७॥
31137
31138 वातेन आतिवाहिकप्राणेन॥ ७॥
31139
31140 तामेवानुससाराथ स्त्रीद्वयं जीवसंविदम्।
31141 भ्रमरीयुगलं वातलग्नां गन्धकलामिव॥ ८॥
31142
31143 ततो मुहूर्तमात्रेण शान्ते मरणमूर्च्छने।
31144 अम्बरे बुबुधे संविद्गन्धलेखेन वायुना॥ ९॥
31145
31146 संवित् जीवसंवित्। वासनामयदेहेन स्वप्न इव बुबुधे॥ ९॥
31147
31148 अपश्यत्पुरुषान्याम्यान्नीयमानं च तैर्वपुः।

31149 बन्धिपिण्डप्रदानेन शरीरं जातमात्मनः ॥ १० ॥
31150
31151 वपुर्वासनादेहम् । शरीरं स्थूलदेहं और्ध्वदेहिकेन बन्धुपिण्डप्रदानेन
31152 जातमिवापश्यत् ॥ १० ॥
31153
31154 मार्गे कर्मफलोल्लासमतिदूरतरे स्थितम् ।
31155 वैवस्वतपुरं प्राप जन्तुभिः परिवेष्टितम् ॥ ११ ॥
31156
31157 अतिदूरतरे संवत्सरगम्ये दक्षिणमार्गे स्थितं प्राणिकर्मफलान्युल्लासयति
31158 प्रकटयतीति कर्मफलोल्लासं वैवस्वतपुरं यमनगरं प्राप ॥ ११ ॥
31159
31160 प्राप्तं वैवस्वतपुरमादिदेश ततो यमः ।
31161 अस्य कर्माण्यशुभ्राणि नैव सन्ति कदाचन ॥ १२ ॥
31162
31163 आदिदेश आज्ञप्तवान् कर्माणि विमृश्येत्यर्थाद्गम्यते । अशुभ्राणि श्यामानि
31164 । पापानीति यावत् ॥ १२ ॥
31165
31166 नित्यमेवावदातानां कर्तायं शुभकर्मणाम् ।
31167 भावत्याः सरस्वत्या वरेणायं विवर्धितः ॥ १३ ॥
31168
31169 अवदातानां लोभादिदोषाकलुषाणाम् ॥ १३ ॥
31170
31171 प्राक्तनोऽस्य शवीभूतो देहोऽस्ति कुसुमाम्बरे ।
31172 प्रविशत्वेष तं गत्वा त्यज्यतामिति चेतसा ॥ १४ ॥
31173
31174 इति मदुक्तप्रकारानुसारिणा चेतसा चित्तेन भटैरेष त्यज्यताम् । अत्र
31175 लीलासरस्वत्यावन्तर्हिते यमपुरं प्रविष्टे बहिरेव वा तदागमनप्रतीक्षे स्थिते
31176 इत्यर्थाद्गम्यते ॥ १४ ॥
31177
31178 ततस्त्यक्तो नभोमार्गे यन्त्रोपल इव च्युतः ।
31179 अथ जीवकला लीला ज्ञप्तिश्चेति त्रयं नभः ॥ १५ ॥
31180
31181 क्षेपणीयन्त्राच्च्युतो यन्त्रोपल इव नभोमार्गे त्यक्तः ॥ १५ ॥
31182
31183 पुप्लुवे जीवलेखा तु रूपिण्यौ ते न पश्यति ।
31184 तामेवानुसरन्त्यौ ते समुल्लङ्घ्य नभस्तलम् ॥ १६ ॥
31185
31186 राज्ञो जीवलेखारूपिण्यौ रूपवत्यावपि ते ज्ञप्तिलीले न पश्यति । ते तु तां
31187 पश्यत एवेति तुशब्दाल्लभ्यते ॥ १६ ॥
31188
31189 लोअकान्तराण्यतीत्याशु विनिर्गत्य जगद्गृहात् ।
31190 द्वितीयं जगदासाद्य भूमण्डलमुपेत्य च ॥ १७ ॥
31191
31192 जगद्गृहं ब्रह्माण्डं तस्माद्विनिर्गत्य द्वितीयं जगद्ब्रह्माण्डमासाद्य ॥
31193 १७ ॥
31194
31195 ते द्वे संकल्परूपिण्यौ संगते जीवलेखया ।
31196 पद्मराजपुरं प्राप्य लीलान्तःपुरमण्डपम् ॥ १८ ॥
31197
31198 प्। २६८) १६७
31199
31200 क्षणाद्विविशतुः स्वैरं वातलेखा यथाम्बुजम् ।

31201 सूर्यभासो यथाम्भोजं सुरभिः पवनं यथा ॥ १९ ॥
31202
31203 अम्बुजमम्भोजमिति प्रवेशकर्मणः शब्दमात्रभेदेऽपि
31204 प्रवेशकर्त्रोर्वातलेखासूर्यभासोर्भेदादुपमानभेदेन मालोपमेयम् ॥ १९ ॥
31205
31206 श्रीराम उवाच ।
31207
31208 ब्रह्मन्प्राप्तः कथमसौ शवस्य निकटं गृहम् ।
31209 कथं तेन परिज्ञातो मार्गो मृतशरीरिणा ॥ २० ॥
31210
31211 विदूरथलीलाजीवस्य दुहित्रा मार्गप्रदर्शनं प्रागुक्तं राजजीवस्य तु नोक्तमिति
31212 तस्य मार्गपरिज्ञाने संदिहानो रामः पृच्छति - ब्रह्मन्निति ॥ २० ॥
31213
31214 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
31215
31216 तस्य स्ववासनान्तःस्थशवस्य किल राघव ।
31217 तत्सर्वं हृद्गतं कस्मान्नासौ प्राप्नोति तद्गृहम् ॥ २१ ॥
31218
31219 पूर्वशरीरवासनायामनपगतायामेव बलवता प्रारब्धेन मध्ये
31220 जन्मान्तरविभावनाद्भोगेन तत्क्षये
31221 पूर्ववासनोद्भवाद्यथागतमार्गास्फुरणोपपत्तिरित्याशयेनाह वसिष्ठः ##-
31222 तथाविधस्य तस्य जीवस्य तन्मार्गादि सर्वं हृद्गतं हृदि स्फुरितम् ॥ २१ ॥
31223
31224 भ्रान्तिमात्रसंख्येयं जगज्जीवकणोदरे ।
31225 वटधानातरुमिव स्थितं को वा न पश्यति ॥ २२ ॥
31226
31227 जीवकणस्य जीवोपाधेः सूक्ष्मस्यान्तःकरणस्योदरे आविर्भूतवासनात्मना
31228 स्थितम् । यथा जीववद्वटधानाभूजलाद्यङ्कुरोदयसामग्रीप्राप्तौ स्वतः
31229 अङ्कुरात्मना जायमानं वटतरुं पश्यति स्वान्तरेवानुभवति तद्वत् ॥ २२ ॥
31230
31231 यथा जीवद्वपुर्बीजमङ्कुरं हृदि पश्यति ।
31232 स्वभावभूतं चिदणुस्त्रैलोक्यनिचयं तथा ॥ २३ ॥
31233
31234 उक्तं दृष्टानं विवृण्वंस्तदेव स्फुटमाह - यथेति ।
31235 त्रैलोक्यनिचयमिति । ज्ञानाज्ञानान्यतरव्यवधानेन सर्वस्य जगतः
31236 साक्षिभास्यत्वमितिसिद्धान्तरहस्यमिति भावः ॥ २३ ॥
31237
31238 नरो यथैकदेशस्थो दूरदेशान्तरस्थितम् ।
31239 संपश्यति निधानं स्वं मनसानारतं सदा ॥ २४ ॥
31240
31241 स्वं स्वीयं निधानं निखातधनं सदा पश्यति मनसा अनारतं
31242 भावयन्निति शेषः । तथाच
31243 विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारवद्भावनाप्रचयबलादपि
31244 तद्दर्शनसिद्धिरिति भावः ॥ २४ ॥
31245
31246 तथा स्ववासनान्तस्थमभीष्टं परिपश्यति ।
31247 जीवो जातिशताढ्योऽपि भ्रमे परिगतोऽपि सन् ॥ २५ ॥
31248
31249 श्रीराम उवाच ।
31250
31251 भगवन्पिण्डदानादिवासनारहिताकृतिः ।
31252 कीदृक्संपद्यते जीवः पिण्डो यस्मै न दीयते ॥ २६ ॥

यत्प्रागुक्तं बन्धुपिण्डप्रदानेन शरीरं जातमात्मनः अपश्यदिति
तस्यासार्वत्रिकत्वं रामः शङ्कते - भगवन्निति। यस्मै पिण्डो न दीयते
तस्य तद्वासनाहेत्वभावात्स वासनारहिताकृतिर्जीवः कीदृक्कथं सशरीरः
संपद्यत इत्यर्थः॥ २६॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

पिण्डोऽथ दीयते मावा पिण्डो दत्तो मयेति चित्।
वासना हृदि संरूढा तत्पिण्डफलभाङ्नरः॥ २७॥

तत्पिण्डफलं शरीरसिद्धिस्तद्भाक्। पिण्डदानादिविधिस्तु बन्धुकृत्यबोधको
वस्तुतो बन्धुफलहेतुरपि मृतवासनाफलसंवादादुभयगामिफलः
प्रसिद्ध इति भावः॥ २७॥

यच्चित्तं तन्मयो जन्तुर्भवतीत्यनुभूतयः।
सदेहेषु विदेहेषु न भवत्यन्यथा क्वचित्॥ २८॥

चित्तमेव हि संसारस्तच्च यत्नेन शोधयेत्। यच्चित्तस्तन्मयो भवति
गुह्यमेतत्सनातनमित्यादिप्रत्यक्षश्रुतयो विद्वदनुभवाश्चेत्यर्थः। सदेहेषु
च योगिषु प्रसिद्धाः। अथवा सदेहेषु जीवत्सु विदेहेषु मृतेषु च जीवेषु
क्वचिदपि अयं नियमोऽन्यथा न भवतीत्यर्थः॥ २८॥

सपिण्डोस्मीति संवित्या निष्पिण्डोपि सपिण्डवान्।
निष्पिण्डोस्मीति संवित्या सपिण्डोपि नपिण्डवान्॥ २९॥

यथाभावनमेतेषां पदार्थानां हि सत्यता।
भावना च पदार्थेभ्यः कारणेभ्य उदेति हि॥ ३०॥

एतावांस्तु शास्त्रकृतो विशेषः। बन्धुभिः पिण्डेषु दत्तेष्ववश्यं
मृतस्य पिण्डदानवासना उद्भवत्येवेत्याशयेनाह - भावना चेति॥ ३०॥

यथा वासनया जन्तोर्विषमप्यमृतायते।
असत्यः सत्यतामेति पदार्थो भावनात्तथा॥ ३१॥

सर्पादिविषमपि गरुडोपासकस्य गरुडाहं भावनया अमृतायते। जीर्यतीति
यावत्। कण्टकादिवेधे सर्पदंशभ्रान्तावसत्योऽपि स तथा सत्यतया भावनात्
सत्यतां मरणाद्यर्थक्रियाकारितां गच्छति॥ ३१॥

कारणेन विनोदेति न कदाचन कस्यचित्।
भावना काचिदपि नो इति निश्चयवान्भव॥ ३२॥

कारणसत्यत्वे हि कार्यसत्यता स्यात्। भावना तु न वस्तुसतीति सत्यकारणेन विना
जातं कार्य नास्त्येवेति शुद्धं ब्रह्मैव वस्तुतोऽस्तीति निश्चयवान्भवेत्यर्थः॥
३२॥

कारणेन विना कार्यमा महाप्रलयं क्वचित्।
न दृष्टं न श्रुतं किंचित्स्वयं त्वेकोदयादृते॥ ३३॥

कारणासत्त्वेऽपि कार्योद्भवः किं न स्यात्तत्राह - कारणेनेति। सर्वथा
कार्यसत्तायाः कारणसत्ताधीनत्वस्यैव प्रमाणैः सिद्धेरित्यर्थः।
ब्रह्मसत्तापि तर्हि किं कारणाधीना नेत्याह - स्वयं त्विति। स्वयं स्वतो

31305 यदेकोदयं नित्यस्वप्रकाशं ब्रह्म तस्माद्दते | अनित्यसत्तायामेव
31306 कारणसत्तापेक्षणादिति भावः || ३३ ||
31307
31308 चिदेव वासना सैव धत्ते स्वप्न इवार्थताम् |
31309 कार्यकारणतां याति सैवागत्येव तिष्ठति || ३४ ||
31310
31311 एवं च शुद्धचिन्मात्रमेव भ्रान्त्या वासना वासनादिजगद्रूपेण भासते इति
31312 यः सिद्धन्तः स प्रतिष्ठित इत्याह - चिदेवेति || ३४ ||
31313
31314 श्रीराम उवाच |
31315
31316 धर्मो नास्ति ममेत्येव यः प्रेतो वासनान्वितः |
31317 तस्य चेत्सुहृदा भूरिधर्मः कृत्वा समर्पितः || ३५ ||
31318
31319 सपिण्डोऽस्मीति संवित्त्येति यत्प्रागुक्तं प्रेतवासनानुसार्येव प्रेतस्य
31320 शरीरारम्भादिफलमिति तत्र करिष्य माणाक्षेपोपयोगितया रामः पृच्छति
31321 - धर्म इति || ३५ ||
31322
31323 प्। २६९) १६७
31324
31325 तत्तदात्र स किं धर्मो नष्टः स्यादुत वा न वा |
31326 सत्यार्था वाप्यसत्यार्था भावना किं बलाधिका || ३६ ||
31327
31328 नष्टः प्रेतवासनाविरोधान्निष्फलः स्याद्वा उत सुहृद्वासनाप्राबल्यान्न वा
31329 निष्फल इत्यर्थः | तत्र सुहृद्वासनाधर्मसत्वात्सत्यार्था |
31330 प्रेतवासनात्वसत्यार्था | तत्र वासनायां प्राबल्ये किं भोक्तृनिष्ठता
31331 प्रयोजिका उत सत्यार्थता | आद्ये कृतहानदोषः | द्वितीये त्वर्थसत्यता स्यादिति
31332 पूर्वोक्तव्याघात इत्युभयतस्पाशा रज्जुरित्याशयः || ३६ ||
31333
31334 श्रीवसिष्ठ उवाच |
31335
31336 देशकालक्रियाद्रव्यसंपत्त्योदेति भावना |
31337 यत्रैवाभ्युदिता सा स्यात्स द्वयोरधिको जयी || ३७ ||
31338
31339 शास्त्रोक्ते देशे काले यथोक्तानुष्ठानेन शास्त्रानुसारिणी सुहृद्वासना
31340 शास्त्रप्रामाण्यात्प्रबला | प्रेतवासना तु केवललौकिकत्वाद्दुर्बलेति शास्त्रमेव
31341 प्राबल्यप्रयोजकं नार्थसत्यत्वमिति गूढाभिसंधिर्वसिष्ठ समाधत्ते -
31342 दशेति | यत्रैव फलरूपे विषये सा अभ्युदिता स विषयो जयी | स एव भवतीत्यर्थः
31343 || ३७ ||
31344
31345 धर्मदातुः प्रवृत्ता चेद्वासना तत्तया क्रमात् |
31346 आपूर्यते प्रेतमतिर्न चेत्प्रेतधियाशुभा || ३८ ||
31347
31348 धर्मदानशास्त्रबलात्प्रेतान्तःकरणे वा तत्काले तादृशधर्मवानहमिति
31349 वासनोत्पत्तिः कल्प्यत इत्याह - धर्मदातुरिति | अवश्यं च शास्त्रबलादेव
31350 प्रेतस्य फललाभ इति वाच्यम् | पाषण्डस्य तस्य [तस्य इति पदं क्वचिन्न
31351 पठ्यते] वेदप्रद्वेषनास्तिकत्वाद्यशुभवासनादूषितधियः
31352 सुहृद्भिर्धर्मदानेऽपि तत्फलाप्राप्तेरित्याशयेनाह - न चेदिति |
31353 प्राबल्यस्यार्थसत्यत्वप्रयुक्तत्वे तस्यापि धर्मफलापत्तिरिति भावः || ३८ ||
31354
31355 एवं परस्परजयाज्जयत्यत्रातिवीर्यवान् |
31356 तस्माच्छुभेन यत्नेन शुभाभ्यासमुदाहरेत् || ३९ ||

31357
31358 अत एव प्रज्ञया पुरुषप्रयत्नप्राबल्यं प्रसाध्य शुभाभ्यास एव सदा
31359 कार्य इत्युक्तमित्याशयेनाह - एवमिति || ३९ ||
31360
31361 श्रीराम उवाच |
31362
31363 देशकालादिना ब्रह्मन्वासना समुदेति चेत् |
31364 तन्महाकल्पसर्गादौ देअशकालादयः कुतः || ४० ||
31365
31366 यदि देशकालादिकारणसहकारिसंपत्त्या धर्मतद्वासनोदयोऽभ्युपगम्यते
31367 तर्हि सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् इति श्रुतेरादिसर्गे
31368 देशकालादिसहकार्यभावाद्वासनोत्पत्त्ययोगात्तन्मयजगदुत्पत्तिरेव न
31369 स्यात्तथा च तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय इत्याद्युत्तरश्रुतिविरोध इत्याशयेन
31370 रामः शङ्कते - देशेति || ४० ||
31371
31372 कारणे समुदेतीदं तैस्तदा सहकारिभिः |
31373 सहकारिकारणानामभावे वासना कुतः || ४१ ||
31374
31375 तदा वासना कुतः | कारणे सति हि इदं वासनादिकार्यं समुदेति || ४१ ||
31376
31377 श्रीवसिष्ठ उवाच |
31378
31379 एवमेतन्महाबाहो सत्यात्मन्न कदाचन |
31380 महाप्रलयसर्गादौ देशकालौ न कौचन || ४२ ||
31381
31382 इष्टमेवेदं त्वया मां प्रत्यापादितम् | न निरोधो न चोत्पत्तिः
31383 तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमस्थूलमनण्वह्रस्वम् अथार आदेशो नेति नेति
31384 यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम् यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति इत्यादिश्रुतिशतस्य
31385 तत्रैव तात्पर्यदर्शनान्महता च प्रयत्नेनास्यैवार्थस्य बुबोधयिषितत्वाच्च
31386 सोऽकामयत इत्यादिसृष्टिश्रुतीनामपि
31387 प्रतीयमानद्वैतानृतत्वोपपादनेनोपक्रान्तभुक्तिफलकनिष्प्रपञ्चात्मव्युत्
31388 आदन एव तात्पर्येण सृष्ट्यादौ तात्पर्याभावादित्याशयेनानुमोदमानो
31389 वसिष्ठ उवाच - एवमेतदित्यादिना | महाप्रलयरूपे सर्गस्यादौ पूर्वभूते
31390 सत्यात्मन् परमार्थसत्ये आत्मनि | सुपां सुलुक् इति छान्दसे ङिलुकि न
31391 ङिसंबुद्ध्योः इति नलोपप्रतिषेधः || ४२ ||
31392
31393 सहकारिकारणानामभावे सति दृश्यधीः |
31394 नेयमस्ति न चोत्पन्ना न च स्फुरति काचन || ४३ ||
31395
31396 दृश्यस्यासंभवादेव किंचिद्यद्दृश्यते त्विदम् |
31397 तद्ब्रह्मैव स्वचिद्रूपं स्थितमित्थमनामयम् || ४४ ||
31398
31399 एतच्चाग्रे युक्तिशतैः कथयिष्याम एव ते |
31400 एतदर्थं प्रयत्नोऽयं वर्तमानकथां शृणु || ४५ ||
31401
31402 एवं ददृशतुः प्राप्ते मन्दिरं सुन्दरोदरम् |
31403 कीर्णं पुष्पोपहारेण वसन्तमिव शीतलम् || ४६ ||
31404
31405 एवं प्राग्वर्णितरीत्या पद्मनगरं प्राप्ते ज्ञप्तिलीले पद्ममन्दिरं
31406 ददृशतुः || ४६ ||
31407
31408 प्रशान्ताचारसंरम्भराजधान्या समन्वितम् |

मन्दारकुन्दमाल्यादिशवं तत्र समं स्थितम् ॥ ४७ ॥

प्रशान्तराजकार्याचरणसंरम्भया राजधान्या लक्षणया
राजधानीस्थजनेन तत्र गृहे तैर्जनैः समं साकं स्थितं
मन्दारकुन्दमाल्यादिपिहितं शवं च ददृशतुरित्यत्रोत्तरत्र चानुकृष्यते ॥
४७ ॥

मन्दारकुन्दस्रग्दामवृताम्बरबृहच्छवम् ।
शवशय्याशिरःस्थाग्र्यपूर्णकुम्भादिमङ्गलम् ॥ ४८ ॥

अनिवृत्तगृहद्वारगवाक्षकठिनार्गलम् ।
प्रशाम्यद्दीपकालोकश्यामलामलभित्तिकम् ।
गृहैकदेशसंसुप्तमुखश्वाससमीकृतम् ॥ ४९ ॥

पुनस्तद्गृहमेव वर्णयति - अनिवृत्तेत्यादिना । अनिवृत्तन्यनुद्घाटितानि
बृहद्द्वारगवाक्षाणां कठिनार्गलानि दृढविष्कम्भा यत्र ।
प्रशाम्यन्मलिनीभवन्यो दीपकानामालोकस्तेन श्यामला मलिना
वस्तुतस्त्वमला भित्तयो यस्य ॥ ४९ ॥

संपूर्णचन्द्रसकलोदयकान्तिकान्तं
सौन्दर्यनिर्जितपुरन्दरमन्दिरर्द्धि ।
वैरिञ्चपद्ममुकुलान्तरचारुशोभं
निःशब्दमन्दमिव निर्मलमिन्दुकान्तम् ॥ ५० ॥

बहिः संपूर्णचन्द्रस्य कलासहितेनोदयेन प्रकाशितत्वात्कान्तम् । अन्तस्तु
वैरिञ्चस्य विरिञ्चालयस्य भगवन्नाभिपद्ममुकुलस्य आन्तरं गर्भ इव
चारुशोभा यस्य । निःशब्दतया मन्दं मूकमिव स्थितम् । इन्दुरिव कान्तं
रम्यं गृहं ददृशतुरित्यर्थः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्र० लीलो०
मरणशयनानन्तरप्रेतव्यवस्था नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
मरणशयनानन्तरप्रेतव्यवस्था नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

प। २७०) १६८

सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ततो ददृशतुस्तत्र शवशय्यैकपार्श्वगाम् ।
लीलां विदूरथस्याग्रे मृतां ते प्रथमागताम् ॥ १ ॥

लीलान्तरेक्षा लीलाया देहमिथ्यात्वमुच्यते ।
योगिनां च शरीरस्य आतिवाहिकतोदयः ॥ १ ॥

अग्रे पूर्व मृतां विदूरथस्य लीलां ते ज्ञप्तिलीले ददृशतुः ॥ १ ॥

प्राग्वेषां प्राक्समाचारां प्राग्देहां प्राकसवासनाम् ।
प्राक्तनाकारसदृशीं सर्वरूपाङ्गसुन्दरीम् ॥ २ ॥

31461
31462 प्राग्वेषत्वादौ हेतुः - प्राक्सवासनामिति [स्ववासनां इति पाठः]
31463 ॥ २ ॥
31464
31465 प्राग्रूपावयवस्पन्दां प्रागम्बरपरीवृताम् ।
31466 प्रागभूषणभरच्छन्नां केवलं तत्र संस्थिताम् ॥ ३ ॥
31467
31468 केवलं तत्र पद्मगृहे संस्थिताम् । तत्र स्थितिमात्रमपूर्वमन्यत्सर्व
31469 पूर्वतनमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥
31470
31471 गृहीतचामरां चारु वीजयन्तीं महीपतिम् ।
31472 उद्यच्चन्द्रामिव दिवं भूषयन्तीं महीतलम् ॥ ४ ॥
31473
31474 मौनस्थां वामहस्तस्थवदनेन्दुतया नताम् ।
31475 भूषणांशुलतापुष्पैः फुल्लामिव वनस्थलीम् ॥ ५ ॥
31476
31477 भूषणानामंशुभिः किरणैः । पत्रलताभिः पुष्पैश्च फुल्लां
31478 वनस्थलीमिव स्थिताम् ॥ ५ ॥
31479
31480 कुर्वाणां वीक्षितैर्दिक्षु मालत्युत्पलवर्षणम् ।
31481 सृजन्तीमात्मलावण्यादिन्दुमिन्दुं नभोदितम् ॥ ६ ॥
31482
31483 इन्दुमिन्दुमिति वीप्सा । सर्वानिन्दून् आत्मलावण्यात्सृजन्तीमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
31484 नभोदितमिति संधिरार्षः । नभसि दितं क्षयेण खण्डितं पुनः सृजन्तीमिति
31485 वा ॥ ६ ॥
31486
31487 नरपालात्मनो विष्णोर्लक्ष्मीमिव समागताम् ।
31488 उदितां पुष्पसंभारादिव पुष्पाकरश्रियम् ॥ ७ ॥
31489
31490 भर्तुर्वदनके न्यस्तदृष्टिमिष्टविचेष्टिताम् ।
31491 किंचित्प्रम्लानवदनां म्लानचन्द्रां निशामिव ॥ ८ ॥
31492
31493 ताभ्यां सा ललना दृष्टा तया ते तु न लक्षिते ।
31494 यस्मात्ते सत्यसंकल्पे सा न तावत्तथोदिता ॥ ९ ॥
31495
31496 तथा सत्यसंकल्पतया सा नोदिता नाविर्भूता ॥ ९ ॥
31497
31498 श्रीराम उवाच ।
31499
31500 तस्मिन्प्रदेशे सा पूर्वलीला संस्थाप्य देहकम् ।
31501 ध्यानेन ज्ञप्तिसहिता गताभूदिति वर्णितम् ॥ १० ॥
31502
31503 लीलाया आवश्यकं प्राक् त्यक्तस्वशरीरान्वेषणं विहाय
31504 विदूरथलीलादर्शनमेव प्रथमं कुतो वर्णितमिति संदेहाद्रामः पृच्छति
31505 - तस्मिन्निति ॥ १० ॥
31506
31507 किमिदानीं स लीलाया देहस्तत्र न वर्णितः ।
31508 किंसंपन्नः क्व वा यात इति मे कथय प्रभो ॥ ११ ॥
31509
31510 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
31511
31512 क्वासील्लीलाशरीरं तत्कुतस्तस्यास्ति सत्यता ।

31513 केवला भ्रान्तिरेवाभूज्जलबुद्धिर्मराविव ॥ १२ ॥
31514
31515 आतिवाहिकताबुद्ध्युदयेन तत्त्वावबोधेन च बाधितत्वादेव लीलायाः
31516 स्वदेहदर्शनं नच वर्णितम् । येषां त्वज्ञानां दृष्ट्या न बाधितं
31517 तद्दृष्ट्योत्तरसर्गे तद्देहमरणदाहादि वक्ष्यते इति वक्ष्यमाणं निगूह्य
31518 तत्त्वावबोधनाय तन्मिथ्यात्वमेव प्रपञ्चयन् वसिष्ठ उवाच -
31519 क्वासीदित्यादिना ॥ १२ ॥
31520
31521 आत्मैवेदं जगत्सर्वं कुतो देहादिकल्पना ।
31522 ब्रह्मैवानन्दरूपं सद्यत्पश्यसि तदेव चित् ॥ १३ ॥
31523
31524 यथैव बोधे लीलासौ परिणाममिता [परिणाममुपागता इति
31525 पाठष्टीकानुगुणः स्यात्] क्रमात् ।
31526 परे तथैव तस्मात्तद्धिमवद्गलितं वपुः ॥ १४ ॥
31527
31528 यथा येन क्रमेणैव परिणामं परिपाकलक्षणं उपागता प्राप्ता तथा तेन
31529 क्रमेणैव । तस्माद्बोधात्परे ब्रह्मणि । गलितं बाधितम् ॥ १४ ॥
31530
31531 (आतिवाहिकदेहस्य [क्वाचित्कमिदं धनुशिह्नान्तर्गतं
31532 पद्यम्] कालेनाभ्युदितो भ्रमः ।
31533 आधिभौतिकदेहोऽहमिति रज्जुभुजंगवत् ॥ १ ॥)
31534
31535 आतिवाहिकदेहेन दृश्यं यदवलोकितम् ।
31536 भूम्यादि नाम तस्यैव कृतं तच्चाधिभौतिकम् ॥ १५ ॥
31537
31538 न केवलं स्वदेहस्याधिभौतिकत्वं गलितं किंतु भूम्यादिसर्ववस्तूनामपि ।
31539 अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् इति श्रुत्या तेषामपि
31540 स्थौल्यबाधेन आतिवाहिकत्वपरिशेषणादित्याशयेनाह - आतिवाहिकेति ।
31541 आतिवाहिकताबुद्ध्या सूक्ष्मतमसमष्टिमनोमात्रत्वबुद्ध्या तत्त्वदृशा तया
31542 यद्दृश्यमवलोकितं तस्यैव प्राग्भ्रान्त्या भूम्यादिनामकृतं स्थितं
31543 तदेव आधिभौतिकम् ॥ १५ ॥
31544
31545 वास्तवेन तु रूपेण भूम्याद्यात्माधिभौतिकः ।
31546 न शब्देन न चार्थेन सत्यात्मा शशशृङ्गवत् ॥ १६ ॥
31547
31548 अतो न वस्तुत आधिभौतिकं नाम किंचिदस्तीत्याह - वास्तवेनेति ॥ १६ ॥
31549
31550 पुंसो हरिणकोऽस्मीति स्वप्ने यस्योदिता मतिः ।
31551 स किमन्विष्यति मृगं स्वमृगत्वपरिक्षये ॥ १७ ॥
31552
31553 तथाच बाधितस्यान्वेषणप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह - पुंस इति ॥ १७ ॥
31554
31555 उदेत्यसत्यमेवाशु तथा सत्यं विलीयते ।
31556 भ्रान्तिर्भ्रमवतो रज्ज्वामपि सर्पभ्रमे गते ॥ १८ ॥
31557
31558 यथा भ्रमतः असत्यमेवोदेति लीयते च तथा भ्रमे गतेऽपि उदेति किमिति काक्वा
31559 योज्यम् ॥ १८ ॥
31560
31561 समस्तस्याप्रबुद्धस्य मनोजातस्य कस्यचित् ।
31562 बीजं विना मृषैवेयं मिथ्यारूढिमुपागता ॥ १९ ॥
31563
31564 तथाचाज्ञमनःसमष्टिकल्पित आधिभौतिकप्रपञ्च इति फलितमित्याह -

31565 समस्तस्येति। जातशब्दः समूहवचनः। इयमेतद्ब्रह्माण्डगतस्थूलभ्रान्तिः
31566 प्रतिब्रह्माण्डभिन्नानन्ताज्ञमनोजातानां मध्ये कस्यचिन्मनोजातस्य
31567 मिथ्यारूढिं वृथाप्रसिद्धिमुपागता मृषैवेत्यर्थः॥ १९॥
31568
31569 प्। २७१) १६८
31570
31571 स्वप्नोपलम्भं सर्गाख्यं स सर्वोऽनुभवन्स्थितः।
31572 चिरमावृत्तदेहात्मा भूचक्रभ्रमणं यथा॥ २०॥
31573
31574 स सर्वोऽज्ञश्चिरं आगमापायेन आवृत्तदेह एवात्मा यस्य स तथाविधः सन्
31575 बालो यथा भूचक्रभ्रमणमनुभवति तद्वत्॥ २०॥
31576
31577 श्रीराम उवाच।
31578
31579 ब्रह्म&ल्लोकैः पुरस्थस्य गच्छतो योगिनो निजम्।
31580 आतिवाहिकतां देहः कीदृशोऽयं विलोक्यते॥ २१॥
31581
31582 ननु योगिदेहस्याधिभौतिकत्वं यदि नास्ति तर्हि तस्य पुरस्थस्य जीवतो निजं
31583 स्वात्मरूपं गच्छतो मृतस्य वा आतिवाहिकतां प्राप्तो देहो
31584 लोकैर्जनैर्विलोक्यते अयं कीदृशः। नहि आतिवाहिको लोकैर्द्रष्टुं शक्यो
31585 मुक्तिकाले परिशिष्यते वेति रामप्रश्नार्थः॥ २१॥
31586
31587 श्रीवसिष्ठ उवाच।
31588
31589 देहाद्देहान्तरप्राप्तिः पूर्वदेहं विना सदा।
31590 आतिवाहिकदेहेऽस्मिन्स्वप्नेष्विव विनश्वरी॥ २२॥
31591
31592 योगिनां द्विविधं मरणम्। एकं प्रारब्धभोगायैच्छिकं
31593 नानादेहकल्पनम्। अपरं सर्वप्रारब्धक्षये विदेहकैवल्यम्। तत्राद्ये तावन्न
31594 पूर्वशेषोऽस्तीत्याह - देहादिति। यथा स्वप्नेषु आतिवाहिकदेहे एकं
31595 मृगादिभावं त्यक्त्वा अपरमनुष्यादिभावकल्पना पूर्वदेहपरिशेषं
31596 विनैव विनश्वरी अनित्या तद्वदित्यर्थः॥ २२॥
31597
31598 यथातपे हिमकणः शरद्व्योम्नि सितोऽम्बुदः।
31599 दृश्यमानोऽप्यदृश्यत्वमित्येवं योगिदेहकः॥ २३॥
31600
31601 द्वितीयेऽपि स नास्तीति सदृष्टान्तमाह - यथेति। तथाच
31602 शरन्मेघादिवन्मन्दं क्षीयमाणे तस्मिन्कंचित्कालं परिशेषभ्रम
31603 इत्यर्थः॥ २३॥
31604
31605 द्रागित्येवाथवा कश्चिद्योगिदेहो न लक्ष्यते।
31606 योगिभिश्च पुरो वेगात्प्रोड्डीन इव खे खगः॥ २४॥
31607
31608 मन्दं क्षीयते अवश्यं परैर्दृश्यते इत्यपि न नियमः केषांचित्सद्यो
31609 विनाशसंकल्पेन तथैव नाशसंभवादित्याह - द्रागिति। अन्यैर्योगिभिश्च
31610 न लक्ष्यते किं पुनह् पृथग्जनैरित्यर्थः। तथाच जीवद्दशायामपि
31611 जनैस्तद्देहदर्शनमेते मामित्थं पश्यन्त्विति तदीयसत्यसंकल्पवशादेव न
31612 देहस्याधिभौतिकत्ववशादिति भावः॥ २४॥
31613
31614 स्ववासनाभ्रमेणैव क्वचित्केचित्कदाचन।
31615 मृतोऽयमिति पश्यन्ति केचिद्योगिनमग्रगाः॥ २५॥
31616

31617 अथवा योगिनां स्वदृष्ट्या स्वदेहस्यातिवाहिकत्वानुभवेऽपि
31618 तदुपभोजकादृष्टसहकृताज्ञजनवासनया तस्य
31619 भौतिकत्वमरणादिकल्पनसंभवान्न कश्चिद्विरोध इत्याशयेनाह -
31620 स्ववासनेति। केचिदग्रगाः क्वचिन्मृतोऽयमिति पश्यन्ति क्वचित्तु केचिद्योगिनं
31621 जीवन्तं पश्यन्तीत्यर्थः। अत एव हि प्राग्विदेहमुक्तस्यापि शुकस्य
31622 परीक्षित्सभायां पुनर्दर्शनं भागवतोपदेशादिकं च न विरुध्यत इति
31623 बोध्यम्॥ २५॥
31624
31625 भ्रान्तिमात्रं तु देहात्मा तेषां तदुपशाम्यति।
31626 सत्यबोधेन रज्जूनां सर्पबुद्धिरिवात्मनि॥ २६॥
31627
31628 किंच योगिनां ज्ञानोदयकाले एव देहादेर्बाधान्न जीवनदशायामपि
31629 तद्दृष्ट्या देहोऽस्तीत्याह - भ्रान्तिमात्रमिति॥ २६॥
31630
31631 को देहः कस्य वा सत्ता कस्य नाशः कथं कुतः।
31632 स्थितं तदेव यदभूदबोधः केवलं गतः॥ २७॥
31633
31634 यदेव परमार्थतः स्थितं तदेव ज्ञानेनाभूत्॥ २७॥
31635
31636 श्रीराम उवाच।
31637
31638 आतिवाहिकतामेति आधिभौतिक एव किम्।
31639 उतान्य इति मे ब्रूहि येनोह्य इव भोः प्रभो॥ २८॥
31640
31641 ननु यदि योगिनां देहो बाध्यते तर्हि बाधितस्य
31642 परिणामायोगात्प्रारब्धभोगायातिवाहिकशरीरमन्यदेवोत्पद्यत इति स्यात्
31643 तथाच तस्य जन्मान्तरत्वाज्जीवन्मुक्तत्वानुपपत्तिः न स भूयोऽभिजायते
31644 इत्यादिशास्त्रविरोधश्चेति मन्यमानो रामः पृच्छति - आतिवाहिकतामिति।
31645 किं योगिन आधिभौतिकदेह एवातिवाहिकतामेत्युतान्य एवातिवाहिकदेह उत्पद्यते।
31646 आद्ये बाधितस्य परिणामान्तरं सर्वप्रमाणविरुद्धम्। द्वितीये तु ज्ञानस्य
31647 मुक्तिफलत्वहानिरित्युभयथाप्यनुपपत्तेः संशयप्रवाहे अहं उह्ये
31648 प्रवाह्यमान इव न स्थैर्य प्राप्नोमीत्यर्थः॥ २८॥
31649
31650 श्रीवसिष्ठ उवाच।
31651
31652 बहुशो ह्युक्तमेतत्ते न गृह्णासि किमुत्तम।
31653 आतिवाहिक एवास्ति नास्त्येवेहाधिभौतिकः॥ २९॥
31654
31655 नासौ परिणामः किंतु स्थूलबाधे प्रक्सिद्धतदधिष्ठानसूक्ष्मपरिशेष एव
31656 त्रिवृत्करणश्रुत्या सूक्ष्मदेहोपहिते ब्रह्मणि स्थूलाध्यासबोधनात्त्रिणि
31657 रूपाणीत्येव सत्यमिति स्थूलबाधेन सूक्ष्मपरिशेषोक्तेश्च नोक्तदोषावकाश इति
31658 प्रागुक्तस्मारणेन समाधत्ते - बहुश इत्यादिना॥ २९॥
31659
31660 तस्यैवाभ्यसतोऽप्येति [वाभ्यासतो इति पाठः] साधिभौतिकतामतिः
31661 ।
31662 यदा शाम्यति सैवास्य तदा पूर्वा प्रवर्तते॥ ३०॥
31663
31664 पूर्वा प्राक्तनी। सैव आतिवाहिकता॥ ३०॥
31665
31666 तदा गुरुत्वं काठिन्यमिति यश्च मुधा ग्रहः।
31667 शाम्येत्स्वप्ननरस्येव बोद्धुर्बोधान्निरामयात्॥ ३१॥
31668

ननु परिणामान्तरं विना देहस्य गुरुत्वकाठिन्यादेः कथं निवृत्तिस्तत्राह
- तदेति । स्वप्ननगरगुरुत्वकाठिन्यादय इव तेऽपि बाध्यन्त एवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

लघुतूलसमापत्तिस्ततः समुपजायते ।
स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानादिव देहस्य योगिनः ॥ ३२ ॥

स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानाद्यथा देहो लघुर्भवेत् ।
तथा बोधादयं देहः स्थूलवत्प्लुतिमान्भवेत् ॥ ३३ ॥

प्लुतिमान् आकाशगमनादियोग्यः ॥ ३३ ॥

अनेकदिनसंकल्पदेहे परिणतात्मनाम् ।
अस्मिन्देहे शवे दग्धे तत्रैवास्थितिमीयुषाम् ॥ ३४ ॥

यत्र दृढतरस्थूलवासनानामज्ञानां स्थूलदेहस्य शवीभावदाहादिना
कारणे तिरोभावलक्षणे नाशेऽपि प्राक्तनसूक्ष्मदेहप्राप्तिस्तत्र किं वाच्यं
ज्ञानिनां निर्वासनानां मूलोच्छेदनलक्षणे तद्बाधे जाते
स्वाभाविकसौक्ष्म्यप्राप्तिर्भवतीति कैमुतिकन्यायेनाह - अनेकेति द्वाभ्याम् ।
आस्थित्मास्थां दृढाभिमानलक्षणाम् ॥ ३४ ॥

प। २७२) १६९

लघुदेहानुभवनमवश्यं भावि वै तथा ।
प्रबोधातिशयादेति जीवतामपि योगिनाम् ॥ ३५ ॥

उदितायां स्मृतौ तत्र संकल्पात्माहमित्यलम् ।
यादृशः स भवेद्देहस्तादृशोऽयं प्रबोधतः ॥ ३६ ॥

तत्र स्वप्ने अहं संकल्पात्मैव न स्थूलात्मा इति स्मृतौ उदितायां सत्याम् ।
ईदृशी च स्मृतिः स्वप्ने ध्यायिनामनुभवसिद्धा न पामराणाम् ।
यादृशः स्वेच्छानभोविहारक्षमः ॥ ३६ ॥

भ्रान्तिरेवमियं भाति रज्ज्वामिव भुजङ्गता ।
किं नष्टमस्यां नष्टायां जातायां किं प्रजायते ॥ ३७ ॥

ननु सर्वजनप्रियस्य देहस्य बाधकं ज्ञानमनर्थ एव नेत्याह -
भ्रान्तिरिति । किं नष्टमिति । नहि शुक्तिरजतबाधे कश्चिच्छोचतीति भावः ॥ ३७ ॥

श्रीराम उवाच ।

अनन्तरं ये वास्तव्या लीलां पश्यन्ति ते यदि ।
तत्सत्यसंकल्पतया बुध्यन्ते किमतः प्रभो ॥ ३८ ॥

इत्थं प्रासङ्गिके निर्णीते प्रस्तुतकथाविषय एव रामः पृच्छति -
अनन्तरमिति । पूर्वलीलायां अभिनवलीलायाश्च पद्मगृहे समागमानन्तरं
ये पद्मगृहवास्तव्या जनास्तां लीलामातिवाहिकदेहत्वाद्द्रष्टुमशक्यामपि
इमे जना मां पश्यन्त्विति तस्याः सत्यसंकल्पतया हेतुना यदि पश्यन्ति तर्हि
किं बुध्यन्ते किं सैवेयमत्रैव स्थितेति किं वा अपूर्वा देवता काचिदियमागतेति
ज्येष्ठशर्मादिवत्सविस्मया इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

31721 एवं ज्ञास्यन्ति ते राज्ञी स्थितेयमिह दुःखिता।
31722 वयस्या काचिदन्येयं कुतोऽप्यस्या उपागता ॥ ३९ ॥
31723
31724 तत्राद्यमेव कल्पमाश्रित्य वसिष्ठ उवाच - एवमिति। द्वितीयलीलां तर्हि किं
31725 बुध्यन्ते तत्राह - वयस्येति ॥ ३९ ॥
31726
31727 संदेहः क इवात्रैषां पशवो ह्यविवेकिनः।
31728 यथादृष्टं विचेष्टन्ते कुत एषां विचारणा ॥ ४० ॥
31729
31730 ननु द्वितीयलीलाया अपूर्वत्वात्केयं कुत आयाता किं सुचारित्रोत पुंश्चली सत्या
31731 असत्या वेत्यादिसंदेहस्तेषां कुतो नाभूत्तत्राह - संदेह इति।
31732 दृष्टमनतिक्रम्य यथादृष्टं पुरा दृष्टपदार्थानुसारेणैव
31733 विचेष्टन्ते। व्यवहरन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥
31734
31735 यथा लोष्टो लुठद्वृक्षं वञ्चयित्वाशु गच्छति।
31736 अज्ञानत्वेऽजपशवस्तथा ह्यस्ति पुरादिकम् ॥ ४१ ॥
31737
31738 तेषां विचारानुदये को हेतुरिति
31739 चेत्स्थूलाभिनिविष्टतासारदार्ढ्यसौक्ष्म्यादिशून्यता च हेतुरिति दृष्टान्तेन
31740 सूचयन्नाह - यथेति। यथा बालेन [बलेन इत्यपि क्वचित्]
31741 वृक्षोपघाताय प्रक्षिप्तो लोष्टः शुष्कपांसुपिण्डो लुठन्तं
31742 स्वमुपघ्नन्तं वृक्षं वञ्चयित्वा प्राप्य न शरवदन्तर्निविशते न वा
31743 कर्दमपिण्डवत्संश्लिष्यते न वा अश्मवदीषत्क्षतं कृत्वा स्वयं वा
31744 पुनरुपघातक्षमोऽवतिष्ठते किंतु आशु शीघ्रमेव गच्छति विशीर्यते तथा ते
31745 जना अपि न विद्यते ज्ञानं येषां ते अज्ञानास्तद्भावे वस्तुतः अजा अपि पशव
31746 इवेत्यजपशवः पेलवत्वादन्तर्निवेशविचाराक्षमा इत्यर्थः। अथ योऽन्यां
31747 देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः इति श्रुतेः। तेषां
31748 विचारानुदये न केवलमज्ञानमेव हेतुः किंतु तथा पुराणि शरीराणि
31749 आदिपदात्कामकर्मवासनादिकं चैषां तदा तदनुरूपमेव पशुवदेव
31750 वास्तीति युक्त एव विचारानुदय इत्यर्थः। अज्ञपशवः इति पाठे स्वयमज्ञा
31751 अज्ञानां देवानां पशवश्चेति व्याख्येयम् ॥ ४१ ॥
31752
31753 यथा स्वप्नवपुर्बोधान्न जाने क्वेव गच्छति।
31754 असत्यमेव तद्यस्मात्तथैवेहाधिभौतिकम् ॥ ४२ ॥
31755
31756 ये तु विचारयन्ति तेषां क्रमेण तत्त्वबोधोदयेन
31757 बाधितत्वात्तेष्वाधिभौतिकताप्रत्यय एव नास्ति दूरे
31758 संदेहादिप्रसक्तिरित्याशयेनोपसंहरति - यथेति। बोधाज्जागरणात् ॥ ४२ ॥
31759
31760 श्रीराम उवाच।
31761
31762 भगवन्स्वप्नशिखरी प्रबोधे क्वेव गच्छति।
31763 इति मे संशयं छिन्धि शरदभ्रमिवानिलः ॥ ४३ ॥
31764
31765 दृष्टान्तप्रसङ्गाद्रामः स्वाप्नविषयस्य
31766 मूलाज्ञानबाधमन्तरेणात्यन्तिकबाधासंभवात्क्वचित्तिरोहितस्यावस्थानमस्
31767 ति तत्क्वेति पृच्छति - भगवन्निति ॥ ४३ ॥
31768
31769 श्रीवसिष्ठ उवाच।
31770
31771 स्वप्नभ्रमेऽथ संकल्पे पदार्थाः पर्वतादयः।
31772 संविदोऽन्तर्मिलन्त्येते स्पन्दनान्यनिले यथा ॥ ४४ ॥

स्वाप्नस्य मानोरथिकस्य च प्रपञ्चस्य
जाग्रद्वासनासंभृताविद्योपहितजीवसंवित्कार्यत्वात्तत्रैव तिरोधानमिति
वसिष्ठः समाधत्ते - स्वप्नेति ॥ ४४ ॥

अस्पन्दस्य यथा वायोः सस्पन्दोऽन्तर्विशत्यलम् ।
अनन्यात्मा तथैवायां स्वप्नार्थः संविदो मलम् ॥ ४५ ॥

अनन्यात्मा तत्त्विकस्वरूपान्तरशून्यः । संविदो मलं
मलवदावरकमज्ञानमेव स्वोपादानं विशतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्वप्नाद्यर्थविभासेन संविदेव स्फुरत्यलम् ।
अस्फुरन्ती तु तेनैव यात्येकत्वं तदात्मिका ॥ ४६ ॥

इत्थं च संविदेवाज्ञाता कर्मवशात्कदाचित्स्वाप्नार्थात्मना स्फुरतीति
फलितमित्याह - स्वप्नेति ॥ ४६ ॥

संवित्स्वप्नार्थयोर्द्वित्वं न कदाचन लभ्यते ।
यथा द्रवत्वपयसोर्यथा वा स्पन्दवातयोः ॥ ४७ ॥

विवेके तु न स्वाप्नार्थो नाम संविदन्योऽस्तीत्याह - संविदिति ॥ ४७ ॥

यस्तत्र स्यादिवाबोधस्तदज्ञानमनुत्तमम् ।
सैषा संसृतिरित्युक्ता मिथ्याज्ञानात्मिकोदिता ॥ ४८ ॥

तत्रान्यदिव भासमानं तु केवलमविद्यैव सैव संसार इत्याह - य इति ॥ ४८
॥

सहकारिकारणानामभावे किल कीदृशी ।
संवित्स्वप्नपदार्थानां द्विता स्वप्ने निरर्थिका ॥ ४९ ॥

लोकप्रसिद्धदण्डचक्रादिसहकारिकारणाजन्यत्वादपि
स्वाप्नार्थनामसत्त्वमित्याह - सहकारीति ॥ ४९ ॥

प्। २७३) १६९

यथा स्वप्नस्तथा जाग्रदिदं नास्त्यत्र संशयः ।
स्वप्ने पुरमसद्भाति सर्गादौ भात्यसज्जगत् ॥ ५० ॥

ननु तर्हि सहकारिकारणवतो जाग्रत्प्रपञ्चस्य सत्यत्वं प्राप्तं नेत्याह -
यथेति । सर्गादाविति । यद्यपीदानीं सहकार्यादयः सन्ति तथाप्यादिसर्गे
अज्ञानोपहितहैरण्यगर्भसंविदतिरिक्तं नास्तीति स्वप्नसाम्यमेवेत्यर्थः ॥ ५०
॥

न चार्थो भवितुं शक्यः सत्यत्वे स्वप्नतोदितः ।
संविदो नित्यसत्यत्वं स्वप्नार्थानामसत्यता ॥ ५१ ॥

प्रपञ्चस्य सत्यत्वे संविद्वच्चित्त्वापत्त्या चिद्विष्यत्वव्याघातोऽपि स्यादित्याह ##-
संविदेत्यर्थस्तथा भवितुं संभावयितुं शक्यः । किंच संवित्सत्तां न
व्यभिचरति अर्थास्तु व्यभिचरन्तीति न सत्या इत्याह - संविद इति ॥ ५१ ॥

झटित्येव यथाकाशं भवति स्वप्नपर्वतः ।

क्रमेण वा तथा बोधे खं भवत्याधिभौतिकम् ॥ ५२ ॥

तत्त्वज्ञानबाध्यत्वादपि न सत्यतेत्याह - झटित्येवेति। आकाशं शून्यं
भवति नाणुमात्रमपि परिशिष्यत इत्यर्थः। बोधे जागरणे तत्त्वज्ञाने च।
बोधाभ्यासक्रमेण ईश्वराद्यनुग्रहात्सहसैव वा। खं
शून्यमसभवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उड्डीनोऽयं मृतो वेति पश्यन्ति निकटस्थिताः।
ज्ञमातिवाहिकीभूतं स्वस्वभावहता यतः ॥ ५३ ॥

कथं तर्हि लोकैः शुकस्योड्डीय सूर्यमण्डलगमनदर्शनं
दधीचिप्रभृतीनां मृतदेहदर्शनं च तत्राह - उड्डीन इति। ज्ञं
तत्त्वज्ञम्। आतिवाहिकीभूतं बाधिताधिभौतिकशरीरम्। स्वेषां स्वभावः
अनागन्तुकमज्ञानं तेन हता हिंसितप्राया जनाः। तथाच
स्वस्वाज्ञानकल्पितदेह एव तैर्दृश्यते न ज्ञानिदेहः स इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

मिथ्यादृष्टय एवेमाः सृष्टयो मोहदृष्टयः।
मायामात्रदृशो भ्रान्तिः शून्याः स्वप्नानुभूतयः ॥ ५४ ॥

उक्तमर्थमनुमानेनापि द्रढयन्नुपसंहरति द्वाभ्याम्। इमा
द्वैतदृष्टयो मिथ्यादृष्टय एव। यतो मोहदृष्टयः। तथाहि
ऐन्द्रजालिकमायामात्रदृशो भ्रान्तिः प्रसिद्धा। अर्थशून्याः
स्वप्नानुभूतयश्च प्रसिद्धा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

स्वप्नानुभूतय इमा मरणान्तबोधे
भ्रान्त्येतरभ्रमदृशःस्फुटसर्गभासः।
भान्त्यातिवाहिकशरीरगताः समस्ता
मिथ्योदिता मृगनदीसरणक्रमेण ॥ ५५ ॥

इतरभ्रमदृशः पूर्वपूर्वभेदभ्रमदर्शिनः पुरुषस्य
दृढतरभेदसंस्कारोदयान्मरणान्तबोधे
प्राणोत्क्रमणपूर्वक्षणोत्पन्ने भाविभोगानुकूलार्थप्रतिभासे समस्ताः
स्वप्नानुभूतिसदृशा इमाः स्फुटसर्गभास आतिवाहिकशरीरगता
मनोमात्रनिष्ठा अपि भ्रान्त्या मृगनद्याः सरणं प्रवाहस्तत्क्रमेण
तद्रीत्यैव मिथ्योदिता बाह्या इव भान्ति न तु वस्तुतो मनसो बहिः सन्तीत्यर्थः ॥ ५५
। ।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो॰
स्वप्नार्थस्य विचारो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे स्वप्नार्थस्य
विचारो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८

श्रीवसिष्ठ उवाच।

एतस्मिन्नन्तरे ज्ञप्तिर्जीवं वैदूरथं पुनः।
संकल्पेन रुरोधाशु मनसः स्पन्दनं यथा ॥ १ ॥

इह कालः समाधिस्थलीलादेहविनाशनम्।

31877 लीलासंभाषणं राज्ञो जीवनं चेति वर्ण्यते ॥ १ ॥
31878
31879 एवं रामप्रश्नान्समाधाय प्रस्तुतकथाशेषं वर्णयिष्यन्वसिष्ठः
31880 सर्गान्तवक्तव्यार्थे भूमिकां रचयति - एतस्मिन्निति । अमूर्तस्यापि
31881 संकल्पमात्रेण निरोधसंभावनाय दृष्टान्तमाह - मनस इति ॥ १ ॥
31882
31883 लीलोवाच ।
31884
31885 वद देवि कियान्कालो गतोऽस्यामिह मन्दिरे ।
31886 समाधौ मयि लीनायां महीपाले शवे स्थिते ॥ २ ॥
31887
31888 अस्यां पाद्मसृष्टौ ॥ २ ॥
31889
31890 ज्ञप्तिरुवाच ।
31891
31892 इह मासस्त्वतिक्रान्त इह दास्याविमे तव ।
31893 रक्षार्थं वासगृहके स्वपतोऽवहिते स्थिते ॥ ३ ॥
31894
31895 इहास्यां सृष्टौ इह वासगृहके तव त्वद्देहस्य रक्षार्थं दास्यौ स्थिते इमे
31896 इदानीं स्वपतः । इडभावश्छान्दसः ॥ ३ ॥
31897
31898 शृणु देहस्य किंवृत्तं तवेह वरवर्णिनि ।
31899 शरीरं तव पक्षेण तत्क्लिन्नं बाष्पतां गतम् ॥ ४ ॥
31900
31901 पूर्वं लीलायाः स्वाज्ञानकल्पितस्य स्वानुभवसिद्धस्य देहस्य तत्त्वज्ञानेन
31902 बाधितस्यापि प्रारब्धशेषभोगाय प्रतिभासमानस्यातिवाहिकभावो वर्णितः ।
31903 संप्रति परकीयाज्ञानकल्पितस्य परानुभवसिद्धस्य वृत्तान्तं श्रावयति ##-
31904 स्वेदार्द्रं सत् प्राणनिरोधप्रदीप्तजठराग्निना तप्यमानं बाष्पतां
31905 सार्द्रधूमतां गतं प्राप्तम् ॥ ४ ॥
31906
31907 निर्जीवं पतितं भूमौ संशुष्कमिव पल्लवम् ।
31908 काष्ठकुड्योपमो जातः शवस्तु हिमशीतलः ॥ ५ ॥
31909
31910 ततः क्रमेण शुष्कं निर्जीवं सत् शवो जातः ॥ ५ ॥
31911
31912 ततो मन्त्रिभिरागत्य मृतैवेयमिति स्वयम् ।
31913 क्लेदालोकाद्विनिर्णीय भूयो निष्कासितं गृहात् ॥ ६ ॥
31914
31915 भूयः क्लेदालोकाद्विशरणोन्मुखतादर्शनान्मृतेति निश्चित्य ॥ ६ ॥
31916
31917 बहुनात्र किमुक्तेन नीत्वा चन्दनदारुभिः ।
31918 चितौ संक्षिप्य सघृतं सहसा भस्मसात्कृतम् ॥ ७ ॥
31919
31920 प्। २७४) १७०
31921
31922 ततो राज्ञी मृतेत्युच्चैः कृत्वा रोदनमाकुलम् ।
31923 परिवारस्तवाशेषं कृतवानौर्ध्वदेहिकम् ॥ ८ ॥
31924
31925 राजशरीरस्य विकारानुदयस्तु ज्ञप्तिसंकल्पात्तदीयादृष्टवशाच्च बोध्यः ॥
31926 ८ ॥
31927
31928 इदानीं त्वामिहालोक्य सशरीरामुपागताम् ।

31929 परलोकादागतेति महच्चित्रं भविष्यति ॥ ९ ॥
31930
31931 चित्रमाश्चर्यं भविष्यति जनानामिति शेषः ॥ ९ ॥
31932
31933 त्वं तु तेन शरीरेण सत्यसंकल्पतः सुते ।
31934 दृश्यसे स्ववदातेन चित्रं तत्र तवोपरि ॥ १० ॥
31935
31936 त्वदीयदिव्यशरीरदर्शनादपि परमाश्चर्यं भविष्यतीत्याह - त्वं त्विति ।
31937 तेन आतिवाहिकेन स्ववदातेन स्वच्छतरेण मनुष्यैर्द्रष्टुमशक्येनापि
31938 दृश्यसे इति तदुपरि तव तत्र दर्शनविषये चित्तं भविष्यतीत्यनुषज्यते ॥ १० ॥
31939
31940 यद्वासना त्वमभवो देहं प्रति तदेव ते ।
31941 रूपमभ्युदितं बाले तेन प्राक्सदृशं तव ॥ ११ ॥
31942
31943 ननु दिव्यशरीरस्य पूर्वदेहाकारत्वाभावे तेषां
31944 प्रत्यभिज्ञायोगात्तदाकारमावश्यकं तत्र को हेतुस्तमाह - यदिति ।
31945 यद्वासना यादृशाकारवासना ॥ ११ ॥
31946
31947 स्ववासनानुसारेण सर्वः सर्वं हि पश्यति ।
31948 दृष्टान्तोऽत्राविसंवादी बालवेतालदर्शनम् ॥ १२ ॥
31949
31950 आतिवाहिकदेहासि संपन्ना सिद्धसुन्दरि ।
31951 विस्मृतस्त्वेव देहोऽसौ प्राक्तनोऽनपवासनः ॥ १३ ॥
31952
31953 ननु तद्देहवासनत्वे मया स एव देहो राज्ञेव कुतो न प्राप्तस्तत्राह -
31954 आतिवाहिकेति । सिद्धा तत्त्वज्ञानपरिनिष्ठिता सुन्दरी । यदि सर्वथा
31955 विस्मृतस्तर्ह्यातिवाहिकदेहे तदाकारत्वासिद्धिरित्यत उक्तमनपवासन इति ।
31956 नात्यन्तं तद्वासनोच्छिन्नेत्याशयः ॥ १३ ॥
31957
31958 रूढातिवाहिकदृशः प्रशाम्यत्याधिभौतिकः ।
31959 बुधस्य दृश्यमानोऽपि शरन्मेघ इवाम्बरे ॥ १४ ॥
31960
31961 तर्ह्यस्याधिभौतिकतापि कुतो नाभूत्तत्राह - रूढेति । परैराधिभौतिक इति
31962 दृश्यमानोऽपि ॥ १४ ॥
31963
31964 रूढातिवाहिकीभावः सर्वो भवति देहकः ।
31965 निर्जलाम्भोदसदृशो निर्गन्धकुसुमोपमः ॥ १५ ॥
31966
31967 सद्वासनस्य रूढायामातिवाहिकसंविदि ।
31968 देहो विस्मृतिमायाति गर्भसंस्थेव यौवने ॥ १६ ॥
31969
31970 वासनाया अत्यन्तोच्छेदे तु नातिवाहिकदेहकल्पनाप्यस्तीति सूचनाय
31971 सद्वासनस्येत्युक्तम् । देह आधिभौतिकः ॥ १६ ॥
31972
31973 एकत्रिंशेऽद्य दिवसे प्राप्ता वयमिहाम्बरे ।
31974 प्रभाते मोहिते दास्यौ मयैते निद्रयाधुना ॥ १७ ॥
31975
31976 तदेहि यावल्लीलायै लीले संकल्पलीलया ।
31977 आत्मानं दर्शयावोऽस्यै व्यवहारः प्रवर्तताम् ॥ १८ ॥
31978
31979 संकल्पलीलया सत्यसंकल्पविलासेन ॥ १८ ॥
31980

31981 श्रीवसिष्ठ उवाच।
31982
31983 आवां तावदिमे लीला पश्यत्वित्येव चिन्तिते।
31984 ज्ञप्त्या देव्या ततस्तत्र दृश्ये दीप्ते बभूवतुः॥ १९॥
31985
31986 इमे आवां विदूरथलीला पश्यतु इति ज्ञप्तया देव्या चिन्तिते सति दीप्ते प्रकाशमाने
31987 ज्ञप्तिलीले दृश्ये बभूवतुः॥ १९॥
31988
31989 सा विदूरथलीलाथ समाकुलविलोचना।
31990 गृहमालोकयामास तत्तेजःपुञ्जभास्वरम्॥ २०॥
31991
31992 चन्द्रबिम्बादिवोत्कीर्णं धौतं हेमद्रवैरिव।
31993 ज्वालाया द्रवशीतायास्तत्प्रभाद्रवभित्तिमत्॥ २१॥
31994
31995 द्रवशीताया ज्वालाया दीप्तेर्वशाच्चन्द्रबिम्बादुत्कीर्णमिव स्थितम्।
31996 तदङ्गप्रभाद्रवव्याप्तभित्तिमत्त्वाद्धेतोर्हेमद्रवैर्लिप्तमिव स्थितमित्यर्थः
31997 ॥ २१॥
31998
31999 गृहमालोक्य पुरतो लीलाज्ञप्ती विलोक्य ते।
32000 उत्थय संभ्रमवती तयोः पादेषु सापतत्॥ २२॥
32001
32002 संभ्रमोऽत्र हर्षनिर्भरः॥ २२॥
32003
32004 मज्जयायागते देव्यौ जयतां जीवनप्रदे।
32005 इह पूर्वमहं प्राप्ता भवत्योर्मार्गशोधिनी॥ २३॥
32006
32007 मम जयाय कल्याणोत्कर्षाय। मार्गशोधिनी परिचारिकेवेति यावत्॥ २३॥
32008
32009 इत्युक्तवत्यां तस्यां ता मानिन्यो मत्तयौवनाः।
32010 उपाविशन्विष्टरेषु लतामेरुशिरःस्विव॥ २४॥
32011
32012 ज्ञप्तिरुवाच।
32013
32014 सुते वद कथं प्राप्ता त्वमिमं देशमादितः।
32015 किं वृत्तं ते त्वया दृष्टं किमिवाध्वनि कुत्र वा॥ २५॥
32016
32017 आदित आरभ्य वद। ते कुत्र वा अध्वनि किं वा आश्चर्य वृत्तं तत्त्वया कुत्र वा
32018 दृष्टमित्यर्थः॥ २५॥
32019
32020 विदूरथलीलोवाच।
32021
32022 देवि तस्मिन्प्रदेशे सा जातमूर्च्छा तदाभवम्।
32023 द्वितीयेन्दोः कलेवाहं कल्पान्तज्वालया हता॥ २६॥
32024
32025 तस्मिन्विदूरथगृहप्रदेशे साहं द्वितीयातिथिस्तत्संबन्धिन इन्दोः कला
32026 कल्पान्तज्वालया हतेव मूर्च्छिता अभवम्॥ २६॥
32027
32028 न चेतितं मया किंचित्समं विषममेव च।
32029 ततस्तरलपक्ष्मान्ते विनिमील्य विलोचने॥ २७॥
32030
32031 विलोचने विनिमील्य मूर्च्छायां न चेतितं न किंचिज्ज्ञातम्। न
32032 चेतितमित्यननुभूतस्याभिलापायोगात्साक्षिभवेनाज्ञातं [नाज्ञानं

चेतितं इति पाठः] चेतितमेवेति न चिदात्मलोपाशङ्कावसरः ॥ २७ ॥

ततो मरणमूर्छान्ते पश्यामि परमेश्वरि ।
यावदभ्युदितास्म्याशु प्लुता च गगनोदरे ॥ २८ ॥

वासनापरिकल्पितपूर्वदेहसदृशदेहरूपेण यावदभ्युदिता
अध्यासेनाविर्भूतास्मि तावच्चिद्गगनोदरे भूताकाशे प्लुता उत्प्लुता चास्मि ॥ २८ ॥

भूताकाशेऽनिलरथं समारूढास्म्यहं ततः ।
आनीता गन्धलेखेव तेनाहमिममालयम् ॥ २९ ॥

अनिलः प्राणो वातस्कन्धो वा तद्रूपं रथम् । तेनानिलरथेन ॥ २९ ॥

देवि पश्यामि सदनं नायकेनाभ्यलंकृतम् ।
दीप्तदीपं विविक्तं च महार्हशयनान्वितम् ॥ ३० ॥

पतिमालोकयामीमं यावदेष विदूरथः ।
शेते कुसुमगुप्ताङ्गो मधु पुष्पवने यथा ॥ ३१ ॥

यावच्छेते तावत्प्रतीक्षमाणा आलोकयामीत्यर्थः । मधुर्वसन्तः ॥ ३१ ॥

प्। २७५) १७०

अथ संग्रामसंरम्भश्रमार्तोऽयं स्वपित्यलम् ।
इति निद्रा मया सेयं देवेश्वरि न वारिता ॥ ३२ ॥

अयं संग्रामश्रमार्तः स्वपितीत्यनेनाभिप्रायेण अथ मया अस्य निद्रा न
वारिता ॥ ३२ ॥

अनन्तरमिमं देशं प्राप्ते देव्याविमे त्विति ।
यथानुभूतं कथितं मदनुग्रहकारिणि ॥ ३३ ॥

देव्यौ युवां इमं देशं गृहं प्राप्ते इति मया यथानुभूतं कथितम् ॥ ३३
। ।

ज्ञप्तिरुवाच ।

हे हंसहारिगामिन्यौ लीले ललितलोचने ।
उत्थापयामो नृपतिं शवतल्पतलादिमम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वा मुमुचे जीवमामोदमिव पद्मिनी ।
ससमीरलताकारस्तन्नासानिकटं ययौ ॥ ३५ ॥

इत्युक्त्वा ज्ञप्तिः प्राक्संकल्पेन निरुद्धं राज्ञो जीवं मुमोच । स जीवः
समीरवददृश्योऽपि रागादिवासनापल्लवितत्वाल्लताकारः ॥ ३५ ॥

घ्राणकोशं विवेशान्तर्वंशरन्ध्रमिवानिलः ।
स्ववासनाशतान्यन्तर्दधदब्धिर्मणीनिव ॥ ३६ ॥

तदेवाह - स्ववासनाशतान्यन्तर्दधदिति ॥ ३६ ॥

अन्तस्थजीवं वदनं तस्य तत्कान्तिमाययौ ।

32085 पद्मस्यावग्रहे पद्मं सुवृष्ट इव वारिणि ॥ ३७ ॥
32086
32087 तस्य पद्मस्य। अवग्रहे वृष्टिप्रतिबन्धे म्लानं पद्मं वारिणि सुवृष्टे
32088 सतीव ॥ ३७ ॥
32089
32090 क्रमादङ्गानि सर्वाणि सरसानि चकाशिरे।
32091 तस्य पुष्पाकर इव लताजालानि भूभृतः ॥ ३८ ॥
32092
32093 पुष्पाकरे वसन्तकाले ॥ ३८ ॥
32094
32095 अथाबभौ कलापूर्णः स राकायामिवोडुराट्।
32096 भासयन्भुवनं भूरि वदनेन्दुमरीचिभिः ॥ ३९ ॥
32097
32098 स्फुरयामास सोऽङ्गानि रसवन्ति मृदूनि च।
32099 कनकोज्ज्वलकान्तीनि पल्लवानीव माधवः ॥ ४० ॥
32100
32101 स्फुरयामास संचालयामास। चिस्फुरोर्णौ इत्यात्वस्य गुणस्य
32102 चाभावश्छान्दसः ॥ ४० ॥
32103
32104 उन्मीलयामास दृशौ विमलालोलतारके।
32105 हारिण्यौ सुभगाभोगे चन्द्रार्कौ भुवनं यथा ॥ ४१ ॥
32106
32107 हारिण्यौ मनोहरे। सुभगाभोगे सौभग्यलक्षणशालिसंस्थानवत्यौ
32108 दृशौ। भुवनं सरभुवनात्मा विराट्स्वनेत्रभूतौ
32109 चन्द्रार्काविवोन्मीलयामास ॥ ४१ ॥
32110
32111 उत्तस्थौ प्रोल्लसत्कायो विन्ध्याद्रिर्वृद्धिमानिव।
32112 उवाच कः स्थित इति घनगम्भीरनिःस्वनम् ॥ ४२ ॥
32113
32114 लीलाद्वयमथास्याग्रे प्रोवाचादिश्यतामिति।
32115 स ददर्श पुरो नम्रं लीलाद्वयमवस्थितम् ॥ ४३ ॥
32116
32117 लीलाद्वयं कर्तृ आदिश्यतां आज्ञाप्यतां महाराजेनेत्युवाच ॥ ४३ ॥
32118
32119 समाचारं समाकारं समरूपं समस्थिति।
32120 समवाक्यं समोद्योगं समानन्दं समोदयम् ॥ ४४ ॥
32121
32122 का त्वं केयं कुतश्चेयमित्याह स विलोकयन्।
32123 तस्मै लीलाह हे देव श्रूयतां यद्वदाम्यहम् ॥ ४५ ॥
32124
32125 लीला पूर्वलीला आह ॥ ४५ ॥
32126
32127 महिला तव लीलाहं प्राक्तनी सहधर्मिणी।
32128 वागर्थस्येव संपृक्ता स्थिता संश्लेषशालिनी ॥ ४६ ॥
32129
32130 यथा वाक् शब्दोऽर्थस्य वाचकतया संपृक्ता तद्वत् ॥ ४६ ॥
32131
32132 इयं लीला द्वितीया ते महिला हेलया मया।
32133 उपार्जिता त्वदर्थेन प्रतिबिम्बमयी शुभा ॥ ४७ ॥
32134
32135 त्वदर्थेन त्वदुपभोगार्थम् ॥ ४७ ॥
32136

32137 शिरोभागोपविष्टेयं पाहि हैममहासने।
32138 एषा सरस्वती देव त्रैलोक्यजननी शिवा॥ ४८॥
32139
32140 अस्माकं पुण्यसंभारैरिह साक्षादुपागता।
32141 अनयेमे पराल्लोकादिहानीते महीपते॥ ४९॥
32142
32143 इमे आवां परााल्लोकाद्ब्रह्माण्डान्तरात्॥ ४९॥
32144
32145 इत्याकर्ण्य समुत्थाय राजा राजीवलोचनः।
32146 लम्बमाल्याम्बरधरः पपात ज्ञप्तिपादयोः॥ ५०॥
32147
32148 सरस्वति नमस्तुभ्यं देवि सर्वहितप्रदे।
32149 प्रयच्छ वरदे मेधां दीर्घमायुर्धनानि च॥ ५१॥
32150
32151 मेधां श्रुतपरमार्थधारणावतीं बुद्धिम्॥ ५१॥
32152
32153 इत्युक्तवन्तं हस्तेन पस्पर्श ज्ञप्तिदेवता।
32154
32155 सरस्वत्युवाच।
32156
32157 त्वं पुत्राभिमतार्थाढ्यो भवेति भवनान्वितः॥ ५२॥
32158
32159 ऐहिकेन दीर्घायुर्धनाद्यभिमतार्थेन आढ्यः संपन्नतमः।
32160 तत्त्वमेधाभिव्यक्तेन भवनेन पारमार्थिकात्मस्वस्वरूपस्थित्या चान्वितो
32161 भव॥ ५२॥
32162
32163 सर्वापदः सकलदुष्कृतदृष्टयश्च
32164 गच्छन्तु वः शममनन्तसुखानि सम्यक्।
32165 आयान्तु नित्यमुदिता जनता भवन्तु
32166 राष्ट्रे स्थिराश्च विलसन्तु सदैव लक्ष्म्यः॥ ५३॥
32167
32168 दुष्कृतदृष्टयः पापबुद्धयश्च शमं विनाशं गच्छन्तु।
32169 अनन्तान्यसंख्यान्यभ्युदयसुखानि आयान्तु। तथा वः राष्ट्रे जनता
32170 जनसमूहाः नित्यं मुदिता भवन्तु। लक्ष्म्यः संपदः सदैव
32171 विलसन्त्वित्याशिषि लोटः (?)॥ ५३॥
32172
32173 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
32174 पद्मजीवनं नामाष्टपञ्चाशः सर्गः॥ ५८॥
32175
32176 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पद्मजीवनं
32177 नामाष्टपञ्चाशः सर्गः॥ ५८॥
32178
32179
32180 प्। २७६) १७१
32181
32182 एकोनषष्टितमः सर्गः ५९
32183
32184 श्रीवसिष्ठ उवाच।
32185
32186 सरस्वती तथेत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्धिमाययौ।
32187 प्रभाते पङ्कजैः सार्धं बुबुधे सकलो जनः॥ १॥
32188

32189 राज्ञः संजीवनोद्धर्षात्ततपुरान्तःपुरोत्सवः |
32190 राज्यं च जीवन्मुक्तानां चिरं मुक्तिश्च वर्ण्यते || १ ||
32191
32192 सरस्वती इति उक्तप्रकारेण प्राग्यद्राज्ञा प्रार्थितं तत्तथास्त्वित्युक्त्वा तत्र
32193 राजगृहे एव अन्तर्धिमन्तर्धानमाययौ || १ ||
32194
32195 आलिलिङ्ग च तां लीलां लीला च दयितं क्रमात् |
32196 पुनःपुनर्महानन्दान्मृतं प्रोज्जीवितं पुनः || २ ||
32197
32198 लीला च प्राङ्मृतं पुनः प्रोज्जिवितं पुनःपुनर्महानन्दादालिलिङ्ग || २ ||
32199
32200 तदासीद्राजसदनं मदमन्मथमन्थरम् |
32201 आनन्दमत्तजनतं वाद्यगेयरवाकुअलम् || ३ ||
32202
32203 तदा राजसदनमानन्देन मत्ता परवशचित्ता जनता यस्मिंस्तथाविधमासीत् || ३
32204 | |
32205
32206 जयमङ्गलपुण्याहघोषघुंघुमघर्घरम् |
32207 तुष्टपुष्टजनापूर्णं राजलोकवृताङ्गणम् || ४ ||
32208
32209 राज्ञो लोकाः सेवकजनाः राजानं लोकयन्तीति राजलोकाः पौरजानपदाश्च
32210 तैर्वृताङ्गणम् || ४ ||
32211
32212 सिद्धविद्याधरोन्मुक्तपुष्पवर्षसहस्रभृत् |
32213 ध्वनन्मृदङ्गमुरजकाहलाशङ्खदुन्दुभि || ५ ||
32214
32215 काहलाशब्दः कार्णालसंज्ञकवाद्यविशेषार्थः || ५ ||
32216
32217 ऊर्ध्वीकृतबृहद्धस्तहास्तिकस्तनितोत्कटम् |
32218 उत्तालताण्डवस्त्रैणपूर्णाङ्गणलसद्ध्वनि || ६ ||
32219
32220 उत्तालताण्डवैः स्त्रैणैः स्त्रीसमूहैः पूर्णाङ्गणे
32221 लसंस्तौर्यत्रिकध्वनिर्यस्मिन् || ६ ||
32222
32223 मिथःसंघट्टनिपतज्जनोपायनदन्तुरम् |
32224 पुष्पशेखरसंभारमयसंसारसुन्दरम् || ७ ||
32225
32226 पुष्पशेखराणामौत्सविकसंभारप्रचुराणां नानाजनानां संसारेण
32227 संचारेण सुन्दरं शोभमानम् || ७ ||
32228
32229 विकीर्णापादितक्षौमं मन्त्रिसामन्तनागरैः |
32230 स्थूलपद्ममयं व्योम रक्तैस्ताण्डविनीकरैः || ८ ||
32231
32232 मन्त्रिभिः सामन्तैर्नागरैश्च विकीर्णैः कुसुमलाजमौक्तिकैः
32233 सर्वतश्छन्नत्वादापादितानि संपादितानि क्षौमाम्बराणीव यस्य तत् | व्योम्नि
32234 रक्तैस्ताण्डविनीनां नर्तकीनां करैः स्थूलपद्ममयं दीर्घपद्मप्रचुरं
32235 सर इव स्थितमित्याशयः || ८ ||
32236
32237 मत्तस्त्रिकन्धरावृत्तलीलान्दोलितकुण्डलम् |
32238 प्रवृत्तपादसंपातप्रोल्लसत्पुष्पकर्दमम् || ९ ||
32239
32240 मत्तानां हृष्टानां स्त्रीणां कंधराणां ग्रीवाणामावृत्तलीलाभिः

32241 परिवर्तनविलासैरान्दोलितानि कुण्डलानि यत्र ॥ ९ ॥
32242
32243 पट्टवासःशरन्मेघवितानकवितानकम् ।
32244 वराङ्गनामुखैर्नृत्यच्चन्द्रलक्षगृहाजिर ॥ १० ॥
32245
32246 पट्टवाससां शरन्मेघवितानकसदृशानि वितानकानि यत्र । नृत्यन्ति
32247 चन्द्रलक्षाणि यत्र तथाविधानि गृहाजिराणि यत्र ॥ १० ॥
32248
32249 परलोकादुपानीता राज्ञी सा पतिरेव च ।
32250 इति निर्वृत्तगाथाभिर्जगुर्देशान्तरे जनाः ॥ ११ ॥
32251
32252 सा राज्ञी द्वितीयलीला परलोकादुपानीता पूर्वलीलयेत्यर्थाद्गम्यते । पतिरेव च
32253 उपानीत इति प्रबन्धशतात्मना निर्वृत्ताभिर्गाथाभिर्जगुः ॥ ११ ॥
32254
32255 पद्मो भूमिपतिः श्रुत्वा वृत्तान्तं कथितं मनाक् ।
32256 चक्रे स्नानं समानीतैश्चतुःसागरवारिभिः ॥ १२ ॥
32257
32258 वृत्तान्तं स्वमरणादिकथां मनाक् संक्षेपेण कथितं श्रुत्वा ॥ १२ ॥
32259
32260 ततोऽभिषिषिचुर्विप्रा मन्त्रिणो भूभुजश्च तम् ।
32261 लब्धोदयमनन्तेहममरेन्द्रमिवामराः ॥ १३ ॥
32262
32263 चिरप्रवासादागतस्येव परलोकादागतस्य पुनः पदाभिषेको मङ्गलार्थः ।
32264 अमरेन्द्रपक्षे अनन्ता ईहाः स्वराज्यलाभप्रयत्ना यस्य तम् । अत एव
32265 नहुषनिपातेन पुनर्लब्धः स्वराज्योदयो येन तथाविधम् ॥ १३ ॥
32266
32267 लीला लीला च राजा च जीवन्मुक्तमहाधियः ।
32268 रेमिरे पूर्ववृत्तान्तकथनैः सुरतैरिव ॥ १४ ॥
32269
32270 ननु लीला लीला चेत्यत्र सरूपैकशेषः किं न स्यादिति चेद्रामश्च रामश्च रामौ
32271 इत्येकशेषविग्रहवाक्यवदिति गृहाण । न ह्येकशेषवृत्तेर्विग्रह एव नास्ति ।
32272 परस्परनिरपेक्षमेव संस्कारेण परिनिष्ठितयोः पश्चात्सहविवक्षायां तस्य
32273 निराबाधत्वात् । विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव प्रातिपदिकार्थद्वयस्य
32274 सहविवक्षायामेकशेषस्य सावकाशतया परिनिष्ठितपदद्वये
32275 प्रसक्त्यभावादिति ॥ १४ ॥
32276
32277 सरस्वत्याः प्रसादेन स्वपौरुषकृतेन तत् ।
32278 प्राप्तं लोकत्रयश्रेयः पद्मेनेति महीभुजा ॥ १५ ॥
32279
32280 ननु यदि राज्ञा सरस्वतीप्रसादेन तत्पुनर्जीवनं राज्यं च प्राप्तं तर्हि
32281 दैवेनैव तत्प्राप्तं न स्वपौरुषकृतेनेति रामाशङ्कां
32282 हृदिस्थामुपलक्ष्य तां परिहरन्नुपसंहरति - सरस्वत्या इति ।
32283 स्वपौरुषकृतेनेति । सरस्वत्याराधनादिस्वपौरुषकृत एव तत्प्रसादो
32284 नाकस्मिक इत्यर्थः । पद्मेन इति वर्णितरीत्या लोकत्रये श्रेयः प्रशस्यतमं
32285 पुनर्जीवनं राज्यं ज्ञानं च प्राप्तम् ॥ १५ ॥
32286
32287 स ज्ञप्तिज्ञानसंबुद्धो राजा लीलाद्वयान्वितः ।
32288 चक्रे वर्षायुतान्यष्टौ तत्र राज्यमनिन्दितः ॥ १६ ॥
32289
32290 ज्ञप्त्युपदिष्टेन ज्ञानेन संबुद्धः सम्यग्बुद्धात्मतत्त्वः स राजा अष्टौ
32291 वर्षाणामयुतान्यशीतिसहस्राणि राज्यं चक्रे । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति
32292 द्वितीया ॥ १६ ॥

जीवन्मुक्तास्त इत्येवं राज्यं वर्षायुताष्टकम् ।
कृत्वा विदेहमुक्तत्वमासेदुः सिद्धसंविदः ॥ १७ ॥

सिद्धसंविदः अरिनिष्ठितप्रबोधाः ॥ १७ ॥

प्। २७७) १७१

यदुदयविशदं विदग्धमुग्धं
समुचितमात्महितं च पेशलं च ।
तदखिलजनतोषदं स्वराज्यं
चिरमनुपाल्य सुदंपती विमुक्तौ ॥ १८ ॥

यद्राज्यं प्रजानामुदयैर्नित्याभ्युदयैर्विशदं निर्दोषम् । विदग्धानां
विदुषां शास्त्रानुसारित्वान्मुग्धं मनोहरम् । कुलपरंपरायाः समुचितम् ।
आत्मनः स्वस्य भोगयशोधर्महेतुत्वाद्धितम् । जनानामनुरञ्जनेन पेशलं
चतुरं च । अत एवाखिलजनतोषदं तत्स्वराज्यं चिरमनुपाल्य सुदंपती
लीलापद्मौ प्रारब्धफलभोगान्ते विमुक्तौ विदेहकैवल्यं प्राप्तौ । ननु प्राक्
त्रयाणां जीवन्मुक्ततोक्ता कथमत्र द्वयोरेव मुक्तिरुपसंहृतेति
चेद्राजवासनामय्या द्वितीयलीलायाः पूर्वलीलाप्रतिबिम्बप्रायतया
तदन्तर्भावविवक्षणादिति ॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये लीलोपाख्याने
पद्मनिर्वाणं नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पद्मनिर्वाणं
नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ६०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एतत्ते कथितं राम दृश्यदोषनिवृत्तये ।
लीलोपाख्यानमनघं घनतां जगतस्त्यज ॥ १ ॥

विस्तराद्वर्ण्यतेऽत्रादौ लीलाख्यानप्रयोजनम् ।
कालादिसाम्यवैषम्यहेतुश्चात्र निगद्यते ॥ १ ॥

दृश्यदोषनिवृत्तये । तथाच दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो
दृश्यमार्जनं संपन्नं चेत्तदा प्राप्ता परा निर्वाणनिर्वृतिरिति
ग्रन्थोपक्रमे यत्प्रतिज्ञातं तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजनमिति भावः । घनतां
सत्यताम् ॥ १ ॥

शान्तैव दृश्यसत्तस्याः शमनं नोपयुज्यते ।
सतो हि मार्जनक्लेशो नासतस्तु कदाचन ॥ २ ॥

ननु सत्यतात्यागमात्रेण कथं दृश्यनिवृत्तिस्तत्राह - शान्तैवेति ।
यावत्सत्यताबुद्धिस्तावदेव मार्जनेनेति नेत्यपवादे क्लेशो
न्यायैर्मिथ्यात्वनिर्णये तु स नास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

ज्ञानेनाकाशरूपेण दृश्यं ज्ञेयस्वरूपकम् ।

32345 इत्येकीभूतमालोक्य ज्ञस्तिष्ठत्यम्बरोपमः ॥ ३ ॥
32346
32347 इति उक्तप्रकारेणापवादेनैकीभूतमखण्डैकरसतां प्राप्तम् । ज्ञस्तत्त्वज्ञः
32348 ॥ ३ ॥
32349
32350 पृथ्व्यादिरहितेनेदं चिद्भासैव स्वयंभुवा ।
32351 साधितं यदि सिद्धेन ततः स्वात्मनि साधितम् ॥ ४ ॥
32352
32353 ननु जडस्य दृश्यस्य कथं संविदैकरस्यमित्याशङ्क्य आदिसर्गे
32354 चिन्मात्ररूपेणैव स्वयंभुवा स्वात्मन्येव
32355 दृश्यविवर्तकल्पनात्करकाकाठिन्यस्य
32356 द्रवैकरस्याविरोधवदुपपत्तेरित्याशयेनाह - पृथ्व्यादिरहितेनेति ॥ ४ ॥
32357
32358 संइद्यथा या यतते तथा सैव व्यवस्थिता ।
32359 विसृष्टा सृष्टिविन्नद्यां यावद्यत्नान्न रोधिता ॥ ५ ॥
32360
32361 तर्हि विनैव प्रयत्नं करकाकाठिन्यवदेव दृश्यविलयः किं न स्यात्तत्राह
32362 - संविदिति । सृष्टिं वेत्तिति सृष्टिवित्स्वयंभूचैतन्यं तल्लक्षणायां
32363 नद्यां तदेकदेशभूता या जीवसंविद्यथा यादृशप्रवृत्तिप्रवाहेण
32364 यथा यादृशकार्यकरणफलभावाय यतते सा तथा
32365 तादृशकार्यकरणफलभावेन विसृष्टा सती स्वप्रयत्नानुसारात्तथैव
32366 व्यवस्थिता सा यावद्विरुद्धनिवृत्तिप्रयत्नान्न रोधिता तावन्न निवर्तत
32367 इत्यर्थः ॥ ५ ॥
32368
32369 चिदाकाशावभासोऽयं जगदित्यवबुध्यते ।
32370 चिद्व्योम्न्येवात्मनि स्वच्छे परमाणुकणं प्रति ॥ ६ ॥
32371
32372 ननु ब्रह्मसृष्टमिदं जगत्कथं जीवप्रयत्नेन विरुध्येत नहि
32373 महाराजाज्ञासिद्धं पृथग्जनप्रयत्नेन निवर्तयितुं
32374 शक्यमित्याशङ्क्याह - चिदाकाशेति । यद्यपि चिद्व्योम्न्येव स्वच्छे
32375 ब्रह्मात्मनि चिदाकाशस्य मायिकोऽयभासोऽयं जगदित्यवबुध्यते इति
32376 ब्रह्मसृष्टं जगत् तथापि तन्नापरिच्छिन्नब्रह्मभावं प्रति
32377 तथावबुध्यते किंतु
32378 बुद्ध्यादिपरिच्छिन्नोपाधिवशात्परमाणुकणमत्यन्तपरिच्छिन्नं जीवं प्रति ।
32379 तदीयप्रयत्नजन्यकर्मभोगार्थमेअ ब्रह्मणि तदारोपात् । तथाच
32380 तत्प्रयत्नजन्यबोधेन दृश्यमार्जनं संभवत्येवेति भावः ॥ ६ ॥
32381
32382 एवमस्या मुधाभ्रान्तेः का सत्ता केव वासना ।
32383 का वास्था का च नियतिः कावश्यंभावितोच्यताम् ॥ ७ ॥
32384
32385 एवंच सति सत्तनियतिवासनादिभिरपि न दृश्यत्राणप्रसक्तिरित्याशयेनाह ##-
32386
32387 सर्वं चैतद्यथादृष्टं स्थितमित्थमखण्डितम् ।
32388 मायैवेयमनन्तेयं न च मायास्ति काचन ॥ ८ ॥
32389
32390 मायादृष्टौ सर्वमेतद्यथादृष्टं स्थितमपि न परमार्थदृष्टौ
32391 संभवति । यतो मायाकार्यभूतेयं सृष्टिर्मायैव । न च माया
32392 वस्तुसतीत्यर्थः ॥ ८ ॥
32393
32394 श्रीराम उवाच ।
32395
32396 अहो नु परमा दृष्टिर्दर्शिता भगवंस्त्वया ।

32397 दावाग्निदग्धकक्षाणां दाहशान्तौ कलैन्दवी ॥ ९ ॥
32398
32399 दावाग्निना दग्धानां कक्षाणां तृणसंघानां दाहशान्तौ
32400 पुनर्हरिताङ्कुरप्ररोहाय ऐन्दवी कलेव संसारतापतप्तानां
32401 शान्तिविवेकप्ररोहायेयं दृष्टिरित्यर्थः ॥ ९ ॥
32402
32403 अहो नु सुचिरेणाद्य ज्ञातं ज्ञातव्यमक्षतम् ।
32404 मया यथेदं यच्चेदं यादृग् ज्ञेयं यतो यदा ॥ १० ॥
32405
32406 पञ्चभिर्यद्वृत्तैः
32407 क्रमात्प्रकारस्वरूपदृष्टान्तप्रमाणकालास्तत्त्वबोधोचिताः कीर्त्यन्ते ।
32408 यादृग्भिर्दृष्टान्तैरधिकारिभिर्वा ज्ञेयम् ॥ १० ॥
32409
32410 शाम्यामीव द्विजश्रेष्ठ निर्वामीव विकल्पयन् ।
32411 एतदाख्यानमाश्चर्यं व्याख्यानं शास्त्रदृष्टिषु ॥ ११ ॥
32412
32413 विकल्पयन् जगत्तत्त्वं विचारयन् । उपाधिशान्त्या शाम्यामिव ।
32414 नित्यनिर्वाणस्वरूपावाप्त्या निर्वामीव शास्त्राणि श्रुतयस्तत्प्रदर्शितासु
32415 दृष्टिषु ज्ञानेषु । व्याख्यानमुपबृंहणभूतम् ॥ ११ ॥
32416
32417 प्। २७८) १७२
32418
32419 इमं मे भगवन्ब्रूहि संशयं सर्वकोविद ।
32420 तव पातुं न तृप्तोऽस्मि श्रोत्रपात्रैर्वचोमृतम् ॥ १२ ॥
32421
32422 इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १२ ॥
32423
32424 स सर्गत्रितये कालो लीलाभर्तुर्हि योगतः ।
32425 स क्वचित्किमहोरात्रः क्वचित्किं मासमात्रकः ॥ १३ ॥
32426
32427 स प्रागुक्तः सर्गत्रितये वासिष्ठपाद्मवैदूरथसर्गेषु यः कालो गतः स
32428 क्वचिद्गिरिग्रामे अहोरात्राष्टकात्मकः प्रागुक्तः पाद्मसर्गे तु मासमात्रको
32429 वैदूरथे तु बहुवर्षात्मक इति ब्रह्माण्डभेदः ॥ १३ ॥
32430
32431 क्वचित्किं बहुवर्षाणि कस्यचित्किमु पेलवः ।
32432 कस्यचित्किं महादीर्घः कस्यचित्किं क्षणः स्थितः ॥ १४ ॥
32433
32434 एकस्मिन्नपि ब्रह्माण्डे मनुष्याणां संवत्सरो देवानां दिनमिति पेलवः ।
32435 कस्यचित्क्षुद्रजन्तोः स एव महादीर्घः । कस्यचित्स्वयंभुवः क्षण इति एक एव
32436 कालो देशलोकादिभेदेन विरुद्धरूपः किं स्थितः । अर्थसत्तैकरूप्ये
32437 प्रतीतिवैषम्यं कथमित्याशयः । इति इमं संशयं मे ब्रूहीति संबन्धः ॥
32438 १४ ॥
32439
32440 इति मे भगवन्ब्रूहि त्वं यथावदनुग्रहात् ।
32441 सकृच्छ्रुतं न विश्रान्तिमेति लोष्टे यथा जलम् ॥ १५ ॥
32442
32443 ननु देशदैर्घ्यं यथा नास्ति कालदैर्घ्य तथैव हि इति
32444 प्रागेवास्योत्तरमुक्तप्रायं तत् किं पुनः पृच्छसि तत्राह - सकृदिति ।
32445 लोष्टे शुष्कमृत्पिण्डे । जलं जलबिन्दुः ॥ १५ ॥
32446
32447 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
32448

32449 येन येन यथा यद्यद्यदा संवेद्यतेऽनघ ।
32450 तेन तेन तथा तत्तत्तदा समनुभूयते ॥ १६ ॥
32451
32452 यद्यर्थसत्तनुसारिणी प्रतीतिः स्यात्तदा स्यादयं विरोधः प्रतीत्यनुसारिण्यां
32453 त्वनिर्वचनीयार्थसत्तायां प्रतिद्रष्टृर्थभेदान्न कालवैषम्यं दोष
32454 इत्याशयेनोत्तरमाह - येन येनेति ॥ १६ ॥
32455
32456 अमृतत्वं विषं याति सदैवामृतवेदनात् ।
32457 शत्रुर्मित्रत्वमायाति मित्रसंवित्तिवेदनात् ॥ १७ ॥
32458
32459 तदेवोदाहरति - अमृतत्वमित्यादिना । अमृतत्वं अमृतवज्जिवनहेतुत्वम् ।
32460 अमृतवेदनाज्जीवनसाधनत्ववेदनात् । तथाहि ।
32461 तादृशदृढसंवेदनाविषकृमयो विषेणैव जीवन्ति । कथं तर्हि
32462 प्रमादाद्भोज्यबुद्ध्या विषं भुक्तवता मरणदर्शनमिति चेत्कृमिवत्तेषां
32463 विषे चिराभ्यस्तजीवनहेतुतादृढसंवेदनाभावाद्विषे
32464 मरणहेतुतानिश्चयसंस्कारसत्त्वाच्चेति ॥ १७ ॥
32465
32466 यथा भावितमेतेषां पदार्थानां निजं वपुः ।
32467 तदेव हि चिराभ्यासान्नियतेर्वशमायतम् ॥ १८ ॥
32468
32469 एतदेव स्पष्टयति - तदेव हीति । तथाच
32470 नियतिवशीकारपर्यन्तचिराभ्यस्तसंवेदनानुसारिणी पदार्थेष्वर्थक्रिया
32471 नियतिरिति भावः ॥ १८ ॥
32472
32473 कचनैकात्मिकैषा चिद्यथा कचति यादृशम् ।
32474 तथा तथाशु भवति तत्स्वभावैककारणात् ॥ १९ ॥
32475
32476 किंच संविदः स्फुरणं स्वभावः अर्थविशेषाकारता तु तस्या
32477 द्रष्टृसंस्कारानुरोधिनी । तथा चैकस्यामेव संविदि
32478 कस्यचित्संस्कारानुसारेण निमेषारोपः कस्यचित्कल्पाद्यारोपश्च न विरुध्यत
32479 इत्याह - कचनैकेति त्रिभिः ॥ १९ ॥
32480
32481 निमेषे यदि कल्पौघसंविदं परिविन्दति ।
32482 निमेष एव तत्कल्पो भवत्यत्र न संशयः ॥ २० ॥
32483
32484 कल्पे यदि निमेषत्वं वेत्ति कल्पोऽप्यसौ ततः ।
32485 निमेषीभवति क्षिप्रं तादृगूर्पात्मिका हि चित् ॥ २१ ॥
32486
32487 दुःखितस्य निशा कल्पः सुखितस्यैव च क्षणः ।
32488 क्षणः स्वप्ने भवेत्कल्पः कल्पश्च भवति क्षणः ॥ २२ ॥
32489
32490 लोकेऽप्ययं प्रकारः प्रसिद्ध एवेत्याह - दुःखितस्येति ॥ २२ ॥
32491
32492 यथा च मृत्वा जातोऽहं तरुणो यौवनस्थितः ।
32493 यातोऽस्मि योजनशतं स्वप्न इत्यनुभूयते ॥ २३ ॥
32494
32495 इति स्वप्नोऽनुभूयते कैश्चिदिति शेषः ॥ २३ ॥
32496
32497 रात्रिं द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रोऽनुभूतवान् ।
32498 लवणो भुक्तवानायुरेकरात्र्या समाः शतम् ॥ २४ ॥
32499
32500 तदेवोदाहरति - हरिश्चन्द्र इति । प्रसिद्धं चेदं मार्कण्डेयपुराणादौ

32501 लवणो राजा। इदं चाग्रे वक्ष्यति॥ २४॥
32502
32503 यन्मुहूर्तः प्रजेशस्य स मनोर्जीवितं मुनेः।
32504 जीवितं यद्विरिञ्चस्य तद्दिनं किल चक्रिणः॥ २५॥
32505
32506 मनोर्यज्जीवितमायुः स मुनेरात्ममननशीलस्य प्रजेशस्य मुहूर्तः
32507 मुनेरित्युत्तरेऽपि संबध्यते॥ २५॥
32508
32509 विष्णोर्यज्जीवितं राम रद्वृषाङ्कस्य वासरः।
32510 ध्यानप्रक्षीणचित्तस्य न दिनानि न रात्रयः॥ २६॥
32511
32512 निर्विकल्पसमाधौ तु दिनरात्रिभेद एव नास्तीत्याह - ध्यानेति॥ २६॥
32513
32514 न पदार्था न च जगत्सत्यमात्मनि योगिनः।
32515 मधुरं कटुतामेति कटुभावेन चिन्तितम्॥ २७॥
32516
32517 मधुरं प्रियं विषयजातम्। कटुतां अप्रियताम्। कतुभावेन
32518 वैराग्यवासनया॥ २७॥
32519
32520 कटु चायाति माधुर्यं मधुरत्वेन चिन्तितम्।
32521 मित्रबुद्ध्या द्विषन्मित्रं रिपुबुद्ध्या रिपुः सुहृत्॥ २८॥
32522
32523 कटु प्रागप्रियं इन्द्रियमनःप्राणनिरोधादिमाधुर्यमात्मसुखप्रसादेन
32524 प्रियतमताम्। विषयलम्पटतां द्विषद्गुरुशास्त्रादिमित्रबुद्ध्या
32525 आप्ततमत्वबुद्ध्या सेवितः सुहृत्परमाप्ततओ भवति। एवं प्राक्तनो
32526 विषयभोगसहायः सुहृन्मूढः स्वजनो रिपुबुद्ध्या पुरुषार्थविघातीति
32527 बुद्ध्या भावितस्तथैव भवतीति॥ २८॥
32528
32529 भातीति महाबाहो यथासंवेदनं जगत्।
32530 अनभ्यस्ताः पदार्था ये शास्त्रपाठजपादयः॥ २९॥
32531
32532 उक्तं न्यायं जपोपासनश्राणादिष्वपि दर्शयति - अनभ्यस्ता इति॥ २९॥
32533
32534 तेषां संवेदनाभ्यासान्नूनमभ्येति साम्यता।
32535 नौयायिनां भ्रमार्तानां वेदनाद्भूर्विवर्तते॥ ३०॥
32536
32537 सममेव साम्यं तद्भावः साम्यता अवैषम्यं स्वाधीनता अभ्येति प्राप्नोति।
32538 संपद्यत इति यावत्। भूर्विवर्तते चलति॥ ३०॥
32539
32540 अवेदनाभ्रमार्तानामपि नैषां विवर्तते।
32541 शून्यमाकीर्णतामेति वेदनात्स्वप्नदृक्ष्विव [स्वप्नदृष्टिवत् इति
32542 पाठः]॥ ३१॥
32543
32544 वेदनाभ्रमार्तिशून्यानामेषां तीरस्थानां तु दृष्ट्या न विवर्तते॥ ३१॥
32545
32546 प्। २७९) १७२
32547
32548 वेदनात्पीतमानीलं शुक्लं वाप्यनुभूयते।
32549 आपद्वदुत्सवः खेदं करोति परिमोहतः॥ ३२॥
32550
32551 अनुभूयते नभः परिमोहत इति। तथाहि बालाः स्वोत्सवेष्वपि क्वचिद्रुदन्तो
32552 दृश्यन्ते॥ ३२॥

कुड्येऽपि ख इवाचारो दृष्टो नन्वविचारिणः |
असद्यक्षो विमूढानां प्राणानप्यपकर्षति || ३३ ||

मिथ्याभूतार्थानामर्थक्रियासामर्थ्यमपि लोकप्रसिद्धमित्याह -
असद्यक्ष इत्यादिना || ३३ ||

वेदनात्स्वप्नवनिता जाग्रतीव रतिप्रदा |
यद्यथाभासमायातं तत्तथा स्थिरतां गतम् || ३४ ||

असदेव नभश्चैव नभ एव चिदात्मनि |
शतहस्ताम्बुदच्छायानटनृत्तमिवाततम् || ३५ ||

असदेवेति | नास्त्येवेत्यर्थः | तर्हि किमलीकं नेत्याह - नभश्चैवेति | कार्यस्य
कारणमात्रत्वादव्याकृताकाशमेवेत्यर्थः | तथाच तन्नभ एव
स्वाधिष्ठानचिदात्मनि शतहस्तस्य अम्बुदच्छायाकल्पितमिथ्यानटस्य
नृत्तमभिनयविशेष इव जगद्वैचित्र्यभावेनाततं विस्तीर्णमिति
कलितमित्यर्थः || ३५ ||

गगने [मूले गमने इति पाठः टीकायां च गगने इति भूलाननुगुणः
प्रतीको मुद्रितपुस्तके लभ्यते] मानसं स्पन्दं जगद्विद्धि न वस्तु
तत् |
मिथ्याज्ञानपिशाचस्य स्पन्ददर्शनमाकृति || ३६ ||

सर्वमनःसमष्टिव्यष्टिकार्यत्वादपि तस्यासत्यतैवेत्याशयेनाह - गगने
इति | बालस्य मिथ्याज्ञानकलिप्तपिशाचस्य यत्स्पन्ददर्शनं तन्मा तदुपमा
मनोमात्राकृतिर्यस्य तत् || ३६ ||

मायामात्रकमेवेदमरोधकमभित्तिमत् |
इदं भास्वरमाभातं स्वप्नसंदर्शनं स्थितम् || ३७ ||

वास्तवमूर्तत्वाभावात्स्वयमन्यस्यारोधकं
अभित्तिमत्स्वरोधकवस्त्वन्तरशून्यं च भास्वरं स्फुटमाभातमिदं जगत्
असुप्तस्य नरस्यापूर्वमेवोदितं स्वप्नसंदर्शनं विदुस्तत्त्वविद इति
परेणान्वयः || ३७ ||

अपूर्वमेवासुप्तस्य नरस्येवोदितं विदुः |
अचेता चेतति स्तम्भो यादृशं शालभञ्जिकाम् || ३८ ||

अचेता स्वस्फुरणानुकुल्लस्वव्यापारशून्यश्चेतति स्वात्मनि प्रथयति
शालभञ्जिकां प्रतिमारूपम् | स्वयं यादृशो यादृशं
यादृक्स्वरूपां सृष्टिं चेतति सर्गकाले पश्यति परमार्थमहास्तम्भः
सर्वाधिष्ठानचिदात्मापि तादृशो भूत्वा तादृशीं सृष्टिं सर्गकाले
पश्यतीत्यर्थः || ३८ ||

परमार्थमहास्तम्भः सृष्टिं चेतति तादृशम् |
यादृशो मे नरः पार्श्वे स्वप्ने क्षुब्धो महाभटैः || ३९ ||

स्वप्ने मे मम पार्श्वे महाभटैः क्षुब्धः क्षोभितो नरो बुद्धोऽपि
सुषुप्तवदज्ञानमात्रस्वभावो न वस्तुसन् ब्रह्मणः सर्गोऽपि तादृश एवेति
परेणान्वयः || ३९ ||

32605 ताद्दशो ब्रह्मणः स्वर्गो बुद्ध एव सुषुप्तवत् |
32606 तृणगुल्मलतायुक्तः शिशिरान्ते यथा रसः || ४० ||
32607
32608 शिशिरस्यान्ते वृक्षादीनां पत्रशातनकाले वासन्तः अग्रे वसन्ते
32609 पल्लवपुष्पाद्यात्मना आविर्भविष्यंस्तृणगुल्पलतायुक्तो रसो भूमौ
32610 उपादाने यथा संस्थितस्तथेत्यर्थः || ४० ||
32611
32612 वासन्तः संस्थितो भूमौ तथा सर्गः परे पदे |
32613 यथा द्रवत्वं कनके स्थितमन्तरनुन्मिषत् || ४१ ||
32614
32615 तथा स्थितः परे सर्ग आत्मवर्गादणावणौ |
32616 संनिवेशो यथाङ्गानामङ्गिनोऽनन्य आत्मनः || ४२ ||
32617
32618 आत्मवर्गाज्जीवसंघान्निमित्तादणावणौ तद्भोग्यः सर्गः परे स्थितः अस्ति
32619 भविष्यति चेत्यर्थः | अङ्गानामचयवानां संनिवेशः संस्थानभेदः
32620 अङ्गिन आत्मनः स्वस्मादनन्यः अव्यतिरेकतः | अपृथक्सत्ताक इति यावत् || ४२ ||
32621
32622 जगदेवमनङ्गस्य स्वात्मनो ब्रह्मणस्तथा |
32623 याद्दगेकनरः स्वप्ने युद्धमन्यं नरं प्रति || ४३ ||
32624
32625 तथा जगत्स्वात्माभिन्नब्रह्मणः सकाशात् एवं अव्यतिरेकत इत्यर्थः |
32626 समसत्ताकत्ववारणायानङ्गस्येत्युक्तिः | एकस्य नरस्य स्वप्ने अन्येन नरेण
32627 सह युद्धं तत्काले तं प्रति सद्रूपमन्यं प्रत्यसद्रूपमपि द्रष्टुः
32628 स्वात्मैव तथेदं मायाव्योमगं जगदपि मायिकद्दष्ट्या सदपि
32629 तदन्यशुद्धद्दष्ट्या असदेवेत्यर्थः || ४३ ||
32630
32631 ताद्दशं सदसद्रूपं स्वात्मेदं व्योमगं जगत् |
32632 महाकल्पान्तसर्गादौ चित्स्वभावमिदं जगत् [वपुः इति पाठः] ||
32633 ४४ ||
32634
32635 आद्यन्तकालयोः सद्ब्रह्ममात्राभावेन परिशेषादपि तन्मात्रस्वभावतेत्याह
32636 - महाकल्पान्तेति || ४४ ||
32637
32638 कारणत्वं मिथः पश्चादसदेति न वास्तवम् |
32639 मुक्तेऽस्मिन्ब्रह्मणि यदि ब्रह्मान्यः स्मृतिजो भवेत् |
32640 तत्स्मृतिज्ञप्तिजे सर्गे स्थितैव ज्ञप्तिमात्रता || ४५ ||
32641
32642 कारणत्वं कार्यविभागे सति मिथस्तत्सापेक्षकारणत्वकल्पनम् |
32643 सर्वजगदाकारपरिणतपूर्वपूर्वहिरण्यगर्भाहंभावकल्पनात्मकोपासनस
32644 ंस्कारजन्यस्मृतिकल्पितत्वादपि जगतोऽधिष्ठानसन्मात्रानतिरिक्ततेत्याह -
32645 मुक्ते इति || ४५ ||
32646
32647 श्रीराम उवाच |
32648
32649 पौराणां मन्त्रिमुख्यानां विदूरथकुलक्रमः |
32650 सममेव कथं तत्र सर्वेषां प्रतिभासितः || ४६ ||
32651
32652 ब्रह्माण्डान्तरस्थानामिवैकनगरस्थानामपि प्राणिनां प्रत्येकं
32653 वासनाकर्मादिवैचित्र्यात्स्वप्न इव जागरेऽपि क्रमवैचित्र्याद्यारोपः किं न
32654 स्यादित्याशयेन रामः पृच्छति - पौराणामिति | समं एकरूपमेव यथा
32655 स्यात्तथा कथं प्रतिभासितो भातः | तत्र को हेतुरित्यर्थः || ४६ ||
32656

32657 श्रीवसिष्ठ उवाच।
32658
32659 चितः समनुवर्तन्ते मुख्यायाः सर्वसंविदः।
32660 यथा विपुलवात्यायाः सामान्या वातलेखिकाः॥ ४७॥
32661
32662 स्रष्टृसंकल्पकृता इतरजीवसंविदां प्रधानजीवसंविदनुवृत्तिनियतिरेव
32663 तत्र हेतुरित्याशयेन वसिष्ठ उवाच - चित इत्यादिना। सामान्या अल्पाः॥ ४७॥
32664
32665 प्। २८०) १७३
32666
32667 परस्परानुसारेण तथारूपेण संविदः।
32668 कचितास्ताः प्रजापालप्रजावास्तव्यमन्त्रिणः॥ ४८॥
32669
32670 तदनुरूपफलोन्मुखभोजकादृष्टमेलनं च तत्र हेतुरित्याशयेनाह -
32671 परस्परेति। तथा ऐकरूप्येण रूपयति संपादयतीति तथारूपमदृष्टजातं
32672 तेन प्रजापालश्च प्रजाश्च वास्तव्याः पुरवासिनश्च मन्त्रिणश्च
32673 परस्परानुसारेण कचिताः॥ ४८॥
32674
32675 एवंरूपात्कुलाज्जातो राजास्माकमयं त्वसौ।
32676 कचिता इएव वास्तव्यविदो वैदूरथे पुरे॥ ४९॥
32677
32678 कचने वैचित्र्यं प्रपञ्चयंस्तस्य मिथ्यात्वमाह - एवंरूपादिति।
32679 वैदूरथे पुरे वास्तुषु वेश्मभूमिषु भवा वास्तव्याः
32680 पदार्थास्तद्विदस्तदुपभोगिनो जना इति कचिता इव॥ ४९॥
32681
32682 कचने चित्स्वभावस्य न च कारणमार्गणम्।
32683 युक्तं महामणेर्भासामिवान्यत्र स्वभावतः॥ ५०॥
32684
32685 ननूदासीनायाः संविदोऽध्यस्तविषयप्रथालक्षणे कचने को हेतुरितिचेन्नात्र
32686 हेतुचिन्ता युक्ता कचनस्यागन्तुकत्वादतोऽन्यत्र आगन्तुकविषयेष्वेव सा युक्ता।
32687 यथा उदासीनस्य चिन्तामणेर्भासां प्रसरे न हेत्वन्तरापेक्षा किंतु
32688 विचित्रार्थजनने चिन्तकजनमनोरथवैचित्र्यापेक्षा तद्वदित्याह - कचने इति॥
32689 ५०॥
32690
32691 अहमेवं कुलाचारे राजा स्यामेवमित्यपि।
32692 विदूरथविदो रत्नादुदिता प्रतिभा यथा॥ ५१॥
32693
32694 प्राक्तदनुकूलसंकल्पवैचित्र्योत्पत्तिरपि यथोक्तरीत्यैवेत्याह - अहमिति।
32695 विदूरथस्य विदो जीवचैतन्यान्निमित्तात्। तथाच चिन्तामणिरिव। चिन्मणिरपि
32696 यथामनोरथमेवार्थान् प्रसूते इति दर्शयति - रत्नादिति। प्रतिभा
32697 मनोरथः॥ ५१॥
32698
32699 यावन्तो जन्तवो यस्मिन्ये ये सर्गे यदा यदा।
32700 ते सर्वगत्वाच्चिद्धातोरन्योन्यादर्शतां [सर्गगत्वात् इति पाठः]
32701 गताः॥ ५२॥
32702
32703 अनेकेषु जीवचैतन्येषु तुल्यविषयारोपक्रमेण दर्पणानां
32704 परस्परान्तर्गतप्रतिबिम्बग्राहित्वमिव संपन्नमित्याह - यावन्त इति॥ ५२॥
32705
32706 तीव्रवेगवती या स्यात्तत्र संविदकम्पिता।
32707 सैवायाति परं स्थैर्यमामोक्षं त्वेकरूपिणी॥ ५३॥
32708

32709 नन्वेवं सति सतिबिम्बे प्रतिबिम्बोदयस्यावर्जनीयत्वात्कथं
32710 निर्विषयतालक्षणमोक्षप्राप्तिरित्याशङ्क्याह - तीव्रवेगवतीति | तत्र तासु
32711 जीवसंवित्सु मध्ये यैव जीवसंविद्ब्रह्माकारवृत्तिस्तीव्रवेगवती
32712 विषयदोषैरकम्पिता सती आमोक्षमेकरूपिणी भवति सैव परं सर्वोत्कृष्टं
32713 ब्रह्मभावेन स्थैर्यं मोक्षलक्षणमायाति नान्येत्यर्थः || ५३ ||
32714
32715 बलवच्चिद्विलासानामनुवृत्त्या परस्परम् |
32716 स्वभावाः प्रतिबिम्बन्ति चिदादर्शे स्वभावतः || ५४ ||
32717
32718 तां तथाच जगदाकारस्य ब्रह्माकारस्य वा जीवचितिप्रतिबिम्बने
32719 तीव्रवेगवत्तालक्षणबलवत्तत्तदाकारचिद्विलासा एव नियामकस्तथैव
32720 नियतिस्वभावत इत्याह - बलवदिति || ५४ ||
32721
32722 तत्रातियत्नाज्जयति सत्याः संविदः आत्मसात् |
32723 कुर्वन्ति सरिदम्भोधिगामिनी सरितो यथा || ५५ ||
32724
32725 नन्वेवं सति जगदुन्मुखत्वस्य चिराभ्यस्तत्वात्तत्रैव तीव्रवेगोदये न मोक्षं
32726 प्रत्याशेत्याशङ्क्याह - तत्रेति | अयत्नजवेगाद्यत्नजवेगस्य
32727 प्राबल्यदर्शनादतियत्नात्संपादितो ब्रह्माकारवेग एव जयति
32728 जगदाकारचिद्विलासवेगम् | किंच सत्यासत्यगोचरसंविदोः सत्यगोचराणां
32729 प्राबल्यदर्शनात्सत्या ब्रह्माकारसंविद एवैनमात्मसात् आत्माधीनं कुर्वन्ति
32730 | यथा अम्भोधिगामिनी महासरित्स्वमिलिताः क्षुद्रसरितः स्वाधीनवृत्तिः करोति
32731 तद्वदित्यर्थः || ५५ ||
32732
32733 ये समास्तत्र ते तावद्यतन्ते चित्स्वभावतः |
32734 यावदेको जयत्यत्र द्वितीयः स निमज्जति || ५६ ||
32735
32736 अस्तु ब्रह्माकारतायास्तीव्रवेगत्वे जयो यदा तु
32737 मन्दमध्यमाधिकाराच्चित्ताप्रतिष्ठितेर्विच्छिद्य विच्छिद्य ब्रह्माकारतोदयो
32738 बाह्याकारतोदयश्च तदा समत्वान्नैकतरजयं प्रत्याशेत्याशङ्क्याह -
32739 ये इति | येऽधिकारिण उक्तोभयाकारे समाः समवेगास्ते न तथैवावतिष्ठन्ते
32740 किंतु अत्र उक्ताकारद्वयमध्ये यावदेको ब्रह्माकारः प्रतिष्ठितः सन् जयति
32741 उत्कर्षकाष्ठां गच्छति द्वितीयः स बाह्याकारश्च निमज्जति तावद्यतन्ते
32742 श्रवणाद्यावृत्तिलक्षणं यत्नं कुर्वन्ति | तथा च
32743 तेषामप्यभ्यासक्रमात्तीव्रवेगोदयेनेतरजयसिद्धिरित्यर्थः || ५६ ||
32744
32745 जायमानेषु नश्यत्सु वर्तमानेषु भूरिशः |
32746 एवं सर्गसहस्रेषु परमाणुकणं प्रति || ५७ ||
32747
32748 एवं प्रासङ्गिकानिर्मोक्षप्रसङ्गनिरासमुपपाद्य प्रस्तुतं प्रतिजीवं
32749 समविषमसर्ववैचित्र्यमेवावलम्ब्याह - जायमानेष्वित्यादिना |
32750 औपाधिकपरिच्छेदारोपात्परमाणुकणं जीवजातं प्रति एवं उक्तप्रकारेषु
32751 समविषमेषु सर्गसहस्रेषु भ्रान्त्या जायमानेषु वर्तमानेषु नश्यत्सु च
32752 परमार्थतो न किंचित्केनचिज्जिवकणेन धावतापि प्राप्तं केनचिदुदासीनेनापि
32753 स्थितं न प्राप्तम् | अवस्तुनः प्राप्यप्राप्त्युभयायोग्यत्वादित्यर्थः || ५७ ||
32754
32755 न किंचित्केनचिद्व्याप्तं [केनचिद्याप्तं इति क्वाचित्कः पाठः] न
32756 किंचित्केनचित्स्थितम् |
32757 चिदाकाशमिदं शान्तमतः सर्वमभित्तिमत् || ५८ ||
32758
32759 अयमाभासते स्वप्नो निर्निद्रो दृष्टिवर्जितः |
32760 अवश्यंभाविबोधस्तु स्वनुभूतोऽप्यसन्मयः || ५९ ||

दृष्टिवर्जितो विवेकदृष्टिशून्यः। अवश्यंभावी बोधः
अधिष्ठान्मसाक्षात्कारो यस्य तथाविधस्तु सन्
प्रागनुभूतोऽप्यसन्मयोऽलीकसदृशः॥ ५९॥

पत्रपुष्पफलांशात्मा यथैकः स्वास्थितो द्रुमः।
अनन्तसर्वशक्त्यात्मा ह्येक एव तथा विभुः॥ ६०॥

शुद्धदृष्ट्या प्रपञ्चस्यापृथक्सत्त्वमुक्त्वा मायाशबलदृशाप्याह
- पत्रेति॥ ६०॥

मातृमेयप्रमाणादिमायात्मकमजं पदम्।
बुद्धं विस्मृतिमायाति न कदाचन कस्यचित्॥ ६१॥

जीवदृशापि आबोधं भिन्नरूपमपि बोधे
पुनर्विस्मृतिहेत्वज्ञानाभावादेकमेवावतिष्ठत इत्याह - मात्रिति॥ ६१॥

शून्योदयास्तमयवस्तु तमःप्रकाशं
दिक्कालरूप्यपि सदैकमनादिशुद्धम्।
आद्यन्तमध्यरहितं स्थितमच्छमम्बु
सौम्यत्ववीचिवलनाढ्यमिवैकमेव॥ ६२॥

मायावभासकत्वप्रयुक्ते नानात्वेऽपि शुद्धस्य न वास्तवैकरूप्यस्थितिविरोध
इत्याशयेनोपसंहरति - शून्येति। तमः प्रकाशयति साक्षिभावेनेति तमः
प्रकाशं तथाविधं सत्। दिक्कालरूप्यपि परमार्थतः सदा शुद्धम्।
शून्यौ सर्वविकारोदयास्तमयौ यत्र तथाविधमात्मवस्तु
आद्यन्तमध्यरहितं सदेकमेव स्थितम्। यथा अच्छं निर्मलमम्बु
सौम्यत्वाढ्यं वीचिवलनाढ्यं वा अम्बुस्वरूपैकरूप्यादेकमेव
तद्वदित्यर्थः॥ ६२॥

प। २८१) १७३

अहंत्वमित्यादिजगत्स्वरूपा
विशुद्धबोधैकविभा विभाति
आकाशकोशे निजशून्यतेव
द्वैतैक्यसंकल्पविकल्पनाच्च॥ ६३॥

विशुद्धबोधैकरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपभूता विभा प्रकाश एव
द्वैतैक्यगोचरसंकल्पविकल्पनरूपान्मनसो
निमित्ताच्चकारात्तन्मूलभूताविद्याकामकर्मवासनादिवशाच्चाहंममेत्याद्य्
अध्यस्तजगत्स्वरूपा विभाति। यथा आकाशलक्षणे कोशे निजा शून्यतैव
तलमालिन्यमौक्तिककेशोण्ड्रककटाहाद्याकारतया भाति तद्वदित्यर्थः॥ ६३॥

इत्यार्षे श्रीवासिस्।ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे
लीलो० प्रयोजनवर्णनं नाम षष्ठितमः सर्गः॥ ६०॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पतीप्रकरणे
प्रयोजनवर्णनं नाम षष्टितमः सर्गः॥ ६०॥

एकषष्टितमः सर्गः ६१

32813 श्रीराम उवाच।
32814
32815 अहं जगदिति भ्रान्तिः परस्मात्कारणं विना।
32816 यथोदेति तथा ब्रह्मन्भूयः कथय साधु मे॥ १॥
32817
32818 प्रयोजनप्रसिद्ध्यर्थं वैराग्यार्थं च संसृतेः।
32819 असारत्वमसत्त्वं च युक्तिभेदेन वर्ण्यते॥ १॥
32820
32821 अनहंभूतदेहादौ अहंभावकारणं विनाप्यहमिति भ्रान्तिः
32822 परमाणुक्षणोदरे वैपुल्यचिरभावलक्षणजगत्संनिवेशकारणं विनापि
32823 जगदिति भ्रान्तिर्यथा यादृशकल्पनाक्रमेण यादृशोपपत्त्या चोदेति तथा
32824 कथयेत्यर्थः। ननु महाकल्पान्तसर्गादौ चित्स्वभावमिदं वपुः इत्यादिना
32825 प्राक्कथितमेवेदं कथं पुनः पृच्छ्यते तत्राह - भूय इति। साधु
32826 याभिरुपपत्तिभिरनुभवमारोहति तादृशोपपत्तिपरिष्कृतं यथा स्यात्तथा
32827 कथयेत्यर्थः॥ १॥
32828
32829 श्रीवसिष्ठ उवाच।
32830
32831 समस्ताः समतैवान्ताः संविदो बुध्यते यतः।
32832 सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वात्मकमजस्ततः॥ २॥
32833
32834 तत्र सर्वभ्रान्तीनां संविदन्तःप्रथमानत्वमेव मुख्योपपतीरिति प्रथमं
32835 श्रीवसिष्ठ उवाच - समस्ता इति। यतः असौ बोद्धा सर्वथा सर्वप्रकाराः
32836 समस्ताः भ्रान्तीः संविदः स्वरूपचैतन्यस्यैव आन्ता अन्तर्निविष्टाः सर्वदा
32837 बुध्यते न कदाचिदपि काश्चिदपि तद्बहिर्भूताः ततः सर्वं सर्वात्मकं सा च
32838 समतैव। न हि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे वैषम्यं परिशिष्यते। न हि तदभावे
32839 जन्मादिविक्रिया उपपद्यन्त इत्यजः परमात्मैव वस्तुतोऽस्तीति जगद्भ्रान्तिः
32840 कारणं विनैवेति यदुक्तं तदुपपन्नमित्यर्थः॥ २॥
32841
32842 सर्वा हि शब्दार्थदृशो ब्रह्मैवैताः पृथङ्न तत्।
32843 सर्वार्थशब्दार्थकलारूपमासां न विद्यते॥ ३॥
32844
32845 ननु चैतन्यान्तर्बुध्यमानत्वमात्रेण कथं सर्वस्य सर्वात्मतासिद्धिः।
32846 एकचित्तादात्म्यस्फुरणादिति चेन्न। विभिन्नविषयतादात्म्याद्घटज्ञानं
32847 पटज्ञानमिति चितोऽपि भेदानुभवेन भिन्नत्वादित्याशङ्क्याह - सर्वा हीति।
32848 न चितो भेदो यतः सर्वाः शब्दानामर्थानां च दृशो बोधा ब्रह्मैव। नहि
32849 ब्रह्मातिरिक्तचिद्धातुरस्ति। विषयभेदोपरागाद्धि चिति भेदो विभाव्यते
32850 विषयनिष्कर्षे तु तच्चिद्रूपान्न पृथक्। न भिद्यत इत्यर्थः। ननु
32851 विषयाकारतानुभवाद्विषयवद्भेदः किं स्यात्तत्राह - सर्वार्थेति। सर्वे ये
32852 अर्थ्यन्त इत्यर्था विषयभूताः शब्दार्थास्तत्कलास्तदंशभूतं
32853 यत्पृथुबुध्नोदराकाररूपं तदासां दृशां न विद्यते। चिति
32854 जडाकारसत्त्वे उपपत्त्यभावात्। यस्त्वनुभूयते आकारः स वृत्तेरेवेति भावः
32855 ॥ ३॥
32856
32857 कटकत्वं पृथग्घेम्नस्तरङ्गत्वं पृथग्जलात्।
32858 यथा न संभवत्येवं न जगत्पृथगीश्वरात्॥ ४॥
32859
32860 एवं चिद्भेदे निरस्ते जडभेदोऽपि तदपृथक्सत्तस्फूर्तिकत्वान्निरसितुं शक्य इति
32861 सदृष्टान्तमाह - कटकत्वमिति॥ ४॥
32862
32863 एष एव जगद्रूपं जगद्रूपं तु नेश्वरे।
32864 हेमैव कटकादित्वं कटकत्वं न हेमनि॥ ५॥

32865
32866 तथापि कथं कारणं विनोत्पन्नमित्युक्तेरुपपत्तिश्चित एव
32867 कनकवत्कारणत्वात्तत्राह - एष एवेति । सति हि जगतस्तस्माद्भेदे तत्प्रति
32868 कारणता स्यादत्यन्ताभेदे तु चितो न कारणत्वमित्यर्थः । तर्हि किं
32869 जगद्रूपमेव ब्रह्म नेत्याह - जगद्रूपं त्विति । नहि विवर्तः पृथक्
32870 सन्निर्त्याशयः । एवं च कटककुण्डलादयोऽपि हेमात्मकब्रह्मविवर्ता
32871 एवेत्याशयेनाह - हेमैवेति ॥ ५ ॥
32872
32873 यथावयविनो रूपमनेकावयवात्मकम् ।
32874 तथाऽनवयवायास्तु चितः सर्वात्मकं च यत् । ६ ॥
32875
32876 नन्वेकस्यानेकात्मताविरोध इत्याशङ्क्य यत्र
32877 समसत्ताकैरप्यनेकैरवयवैरेकस्यावयविनः समसत्ताकं तादात्म्यं लोके
32878 न विरुद्धं तत्र किं वाच्यं कल्पितैरनेकैर्वास्तवं
32879 ब्रह्मैक्यमविरुद्धमितीत्याशयेनाह - यथेति । किंचैकात्म्ये सर्वस्य
32880 सर्वात्मतालाभादनेकत्वापगमादप्यविरोध इत्याशयेनाह - सर्वात्मकं
32881 चेति ॥ ६ ॥
32882
32883 यत्तुल्यकालमखिलं तन्मात्रावेदनं परे ।
32884 अन्तस्थं तदिदं भाति जगदित्यहमित्यपि ॥ ७ ॥
32885
32886 किं तर्हि सर्वानुभवसिद्धं जगदित्यहमिति च नानात्वं तत्राह - यदिति ।
32887 परे ब्रह्मणि सर्वप्राणिनामन्तस्थं तुल्यकालं
32888 यद्ब्रह्ममात्रस्वरूपस्यावेदनमज्ञानं तदेव जगदित्यहमिति नानात्वेन
32889 भातीत्यर्थः ॥ ७ ॥
32890
32891 प्। २८२) १७४
32892
32893 लेखौघानां यथा भेदसंनिवेशः शिलोदरे ।
32894 तथानन्यज्जगदहं चेत्यन्तश्चिद्घने घनम् ॥ ८ ॥
32895
32896 लेखा राजयः यथा स्फटिकशिलोदरे अभेदेऽपि वनलेखौघानां
32897 प्रतिबिम्बानां संनिवेशोऽविरुद्धस्तद्वदत्रापीत्याह - लेखौघानामिति ॥ ८ ॥
32898
32899 स्थितास्तरङ्गाः सलिले यथान्तरतरङ्गिते ।
32900 सृष्टिशब्दार्थरहितास्तथान्तः सृष्टयः परे ॥ ९ ॥
32901
32902 न सर्गे तिष्ठति परं सर्गस्तिष्ठति नो परे ।
32903 अवयवावयविवत्सत्तानवयवैस्तयोः ॥ १० ॥
32904
32905 ननु लीनास्तरङ्गा यथा महाजले अवयवभावेन तिष्ठन्ति अवयवी वा
32906 समवायेनावयवेषु तिष्ठति किं तद्वद्ब्रह्मणि जगत्स्थितिर्नेत्याह - नेति ।
32907 वस्तुतस्तु अवयवावयविनोरप्यन्योन्याधारता नोपपत्तिमतीत्याह - सत्तेति ।
32908 तथाहि । अवयवेषु तिष्ठन्नवयवी किं प्रत्यवयवं कार्त्स्न्येन
32909 तिष्ठत्युतावयवैः । आद्ये प्रत्यवयवमवयविनानात्वापत्तिः । गोः
32910 कर्णादिप्रदेशेऽपि कृत्स्ना गौरस्तीति दोहनादिकार्यापत्तिः ।
32911 अवयवविश्लेषेऽप्यवयविनो जातिवन्नाशानापत्तिश्च । द्वितीये तु अनवस्थया
32912 अनन्तावयवत्वे मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणापत्तिः । एवमवयवा अप्यवयविनि
32913 किमेकदेशे तिष्ठेयुरुत कृत्स्ने । आद्येऽनवस्था । द्वितीये
32914 अवयवान्तरस्यासमावेशादद्वयस्यावयवत्वायोगात्सर्वद्रव्याणां
32915 निरवयवत्वापत्तिरिति तयोरवयवावयविनोरनवयवैरेव सत्ता
32916 पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

चिद्रूपेण स्वसंवित्त्या स्वचिन्मात्रं विभाव्यते।
स्वमेव रूपहृदयं वातेन स्पन्दनं यथा॥ ११॥

दृष्टसृष्ट्युपपादनक्रमेणापि जगतश्चिदनन्यत्वमनुभावयिष्यन्
निष्क्रियस्यापि चैतन्यस्याविद्यान्तःप्रतिफलनेनान्यथा स्वविभावनं
प्रथममाह - चिद्रूपेणेति। परमार्थचिद्रूपेण ब्रह्मणा
प्रथममविद्याप्रतिफलितया दर्पणप्रतिहतनयनेन मुखमिव स्वसंवित्त्या
स्वचिन्मात्ररूपात्मकप्रपञ्चस्य हृदयं रहस्यभूतमज्ञानावृतं
स्वमेव विभाव्यते कल्प्यते। एवकारः
प्राक्तनपारमार्थिकस्वरूपविस्मरणद्योतनार्थः॥ ११॥

तत्कालमेष शब्दाणुश्चिच्चमत्काररूपधृक्।
चेतते स्वमिवैवान्तः संकल्प इव चेतसा॥ १२॥

तदानीमेव कारणे लीनस्य शब्दतन्मात्रस्याकाशात्मना आविर्भाव इत्याह -
तत्कालमिति। शब्दाणुः शब्दतन्मात्रम्। चिच्चमत्कारः
सर्वशक्तिमन्मायासंवलनं तद्रूपधृक् ब्रह्म खं चिद्रूपमिव चेत्यते
सैवाकाशोत्पत्तिरिति भावः॥ १२॥

तदेवानिलतां वेत्ति निजसत्तात्मिकां स्वयम्।
अन्तर्गतस्पर्शरसां पवनस्पन्दतामिव॥ १३॥

तदेवाकाशभूतं ब्रह्म अन्तर्गतस्पर्शरसां
स्वान्तरुन्मिषितस्पर्शतन्मात्रसंस्कारां स्वयं स्वात्मन्यनिलतां वेत्ति
अनुभवति। यथा स्थिरपवनः काले स्पन्दतामनुभवति तद्वत्॥ १३॥

तदेवाभासतामेति निजसत्तात्मिकां स्वयम्।
कोशस्थितालोकलवां तेजः प्रगटतामिव॥ १४॥

तद्वाय्वात्मतापन्नं ब्रह्मैव। आभासतां तेजस्ताम्। कोशे गर्भे स्थित
आलोकलवो रूपतन्मात्रं यस्यास्तथाविधाम्॥ १४॥

तदेवं जलतां याति निजसत्तात्मिकां स्वयम्।
अन्तःस्थितास्वादलवां सलिलं द्रवतामिव॥ १५॥

तत्तेजोभूतं ब्रह्मैव। आस्वादलवो रसतन्मात्रम्॥ १५॥

तदेदावनितां वेत्ति स्वचित्तैकात्मतामयीम्।
अन्तःस्थगन्धतन्मात्रामुर्वी स्थैर्यकलामिव॥ १६॥

तुल्यकालनिमेषांशलक्षभागप्रतीति यत्।
निजं विदः प्रकचनं तत्सर्गौघपरम्परा॥ १७॥

ननु चक्षुरुन्मेषक्षणे झटित्येव जगद्भानान्नात्रायमारोपक्रमो विभाव्यत
इति कथं दृष्टसृष्ट्युपपत्तिस्तत्राह - तुल्यकालेति। ईदृशोऽयं
चितश्चमत्कारो यत्तुल्ये तुलया संमिते इव दुर्लक्ष्ये इति यावत्। निमेषांशस्य
लक्षतमभागे प्रतीतिर्यस्य तादृशमपि विदो जगदाकारप्रकचनं
तत्कल्पकोटिविस्तृतकालानां सर्गौघानां परंपरा भवति। तथाच चित्कचने
कालापरिच्छेद्यतत्तन्निमेषांशलक्षतमभागारोपः कल्पकोट्यारोपो वा
मायिको न वस्तुतो विरुध्यत इति क्रमकल्पनोपपत्तिरित्यर्थः॥ १७॥

32969 शुद्धं सकृत्प्रभातान्तर्दृश्यमध्यमनामयम् ।
32970 उदयास्तमयोन्मुक्तं ब्रह्म तिष्ठत्यनिष्ठितम् ॥ १८ ॥
32971
32972 यद्धि अशुद्धं जडं देशकालतः परिच्छिन्नं सदोषमाद्यन्तवत् काले
32973 निष्ठितं तत्कालेन परिच्छिद्यते ब्रह्म तु न तथेत्याह - शुद्धमिति ।
32974 सकृत्प्रभातं न पुनःपुनर्विच्छिद्य प्रभातं नित्यस्वप्रकाशमिति यावत् ।
32975 अन्तर्गता दृश्याः सर्गा मध्याः प्रलयाश्च यस्य तत् । अनिष्ठितं अनाधारम्
32976 ॥ १८ ॥
32977
32978 बुद्धं सदपवर्गं तत्ससर्गमपि सत्समम् ।
32979 अबुद्धं सर्गरूपात्म विसर्गमपि तत्सदा ॥ १९ ॥
32980
32981 ननु यद्यन्तर्दृश्यमध्यं तत् तर्हि ससर्ग सप्रलयं वा नैकरूपापवर्गो
32982 भवितुमर्हति तत्राह - बुद्धं सदिति । सत् परमार्थसत्यम् । समं
32983 वैषम्यरहितम् । विसर्ग परमार्थतः सर्गशून्यमपि ॥ १९ ॥
32984
32985 चिद्ब्रह्म यद्यथा येन बुध्यते स्वात्मनात्मनि ।
32986 तत्तत्तथा नु भवति सर्वं सर्वाङ्गशक्तिमत् ॥ २० ॥
32987
32988 यथा यथा बोद्धृभिर्बुध्यते तथा तथा तत्तत्प्रकारविशिष्टं तत्तद्ब्रह्म
32989 आत्मनि भवति तत्तदाकारं मायया धत्त इत्यर्थः । नु इति खल्वर्थे । यतः
32990 सर्वाङ्गशक्तिमत् सर्वानुगुणमायाशक्तिमदित्यर्थः ॥ २० ॥
32991
32992 तत्सत्यं चिद्विलासत्वान्नित्यानुभवरूपतः ।
32993 तदसत्यं मनः षष्ठात्सर्वाख्या निगतं यतः ॥ २१ ॥
32994
32995 जगदपि शास्त्रीयचिद्विलासदृष्ट्या दृष्टं परमार्थसत्यं ब्रह्मैव ।
32996 ब्रह्मापि बहिर्मुखचक्षुरादिमनःषष्ठजन्यदृष्ट्या दृष्टमनृतं
32997 जगदेवेत्याह - तत्सत्यमिति । सत्यस्य कुतोऽसत्यता तत्राह - सर्वाख्या इति ।
32998 यतः सर्वाख्याः सर्वाणि नामानि नितरां गतं प्रापतम् । नहि वागगोचरस्य
32999 तद्गोचरं रूपं सत्यं भवितुमर्हतीत्यर्थः । सर्वार्थातिगतम् इति पाठे
33000 सर्वान् अर्थान् अतितरां गतं व्याप्तं तद्रूपापन्नं यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥
33001
33002 यथैतत्सरणं वायौ तथा सर्गः स्थितः परे ।
33003 असत्कल्पेऽपि संकल्पः सत्येऽसत्य इवापि च ॥ २२ ॥
33004
33005 यथा वायौ सरणं प्राक्सरणादसत्कल्पेऽपि आविर्भावात्सत्कल्पम् । सरणकाले
33006 वायोः सत्त्वावगमात्सत्ये स्थैर्यमात्रादसत्यमिव । तथा सर्गोऽपि असत्कल्पेऽपि
33007 मूलाज्ञाने अधिष्ठानसत्तया सत्कल्पः । सत्येऽप्यधिष्ठाने
33008 असत्यमायात्मकत्वादसत्य इवेत्यर्थः ॥ २२ ॥
33009
33010 प्। २८३) १७४
33011
33012 अन्यरूपा यथानन्या तेजस्यालोकतोदरे ।
33013 तथा ब्रह्मणि विश्वश्रीः सत्यासत्यात्मिका चिति ॥ २३ ॥
33014
33015 तथाच दृष्टिभेदेन सत्यासत्यात्मत्वं विश्वस्येत्याह - अन्यरूपेति ।
33016 आलोकता भास्वरता । अन्यरूपेण दृष्टा असत्या अनन्यरूपेण दृष्टा सत्या
33017 स्थितेत्यर्थः ॥ २३ ॥
33018
33019 अनुत्कीर्णा यथा पङ्के पुत्रिका चाथ दारुणि ।
33020 यथा वर्णा मषीकल्के तथा सर्गाः स्थिताः परे ॥ २४ ॥

33021
33022 स्वप्नजाग्रदुपादानसौषुप्तात्मदृष्टान्तावाद्यौ
33023 विश्वसर्गोपादानब्रह्मदृष्टान्तस्तृतीयः ॥ २४ ॥
33024
33025 अनन्यान्येव कचति ब्रह्मतत्त्वमरुस्थले ।
33026 असत्यात्मनि सत्येव त्रिजगन्मृगतृष्णिका ॥ २५ ॥
33027
33028 ब्रह्मणा चिन्मयेनात्मा सर्गात्मैव विभाव्यते ।
33029 न भाव्यते चानन्यत्वाद्बीजेनान्तरिव द्रुमः ॥ २६ ॥
33030
33031 चिन्मयेन भ्रान्त्या चिदाभासलक्षणजीवभूतेन । तत्त्वदृशा तु
33032 परब्रह्मानन्यत्वान्न भाव्यते ॥ २६ ॥
33033
33034 यथा क्षीरस्य माधुर्यं तीक्ष्णत्वं मरिचस्य च ।
33035 द्रवत्वं पयसश्चैव स्पन्दनं पवनस्य च ॥ २७ ॥
33036
33037 स्थितोऽनन्यो यथान्यः सन्नास्ति तत्र तथात्मनि ।
33038 सर्गो निर्गलचिद्रूपः परमात्मात्मरूपभृत् ॥ २८ ॥
33039
33040 अनन्यः सन् स्थितः । अन्यः सन्नास्ति असन्नित्यर्थः । निर्गलीति निर्गलः
33041 प्रविलीनमात्रश्चिद्रूपः सन् परमात्ममात्रपरिशिष्टस्वरूपभृदित्यर्थः ॥
33042 २८ ॥
33043
33044 कचनं ब्रह्मरत्नस्य जगदित्येव यत्स्थितम् ।
33045 तदकारणकं यस्मात्तेन न व्यतिरिच्यते ॥ २९ ॥
33046
33047 अकारणोत्पन्नत्वमुपपादितमुपसंहरति - कचनमिति । यस्मात्तेन
33048 ब्रह्मणा न व्यतिरिच्यते तत्तस्मादकारणकमित्यर्थः ॥ २९ ॥
33049
33050 वासना चित्तजीवादिवेदनं वेदनोदितम् ।
33051 नोदेत्यवेदनादेव यतनादेव पौरुषात् ॥ ३० ॥
33052
33053 यद्यकारणकं तर्ह्यजातमेवेति कथं तद्वेदनानुभवस्तत्राह - वासनेति
33054 । वासना चित्तजीवादेर्यद्वेदनमनुभवस्तद्वेद्यतेऽनेनेति वेदनं
33055 मनस्तस्मादुदितम् । कस्तर्हि तदनुदये उपायस्तमाह - नोदेतीति ।
33056 अवेदनान्मनोनाशात् । तच्च कस्मात्तत्राह - यतनादेवेति ।
33057 ज्ञानयोगदृढाभ्यासलक्षणात्पुरुषयत्नादित्यर्थः ॥ ३० ॥
33058
33059 नास्तमेति न चोदेति क्वचित्किंचित्कदाचन ।
33060 सर्वं शान्तमजं ब्रह्म चिद्घनं सुशिलाघनम् ॥ ३१ ॥
33061
33062 कीदृशः स ज्ञानयोगस्तमभिनीयमाह - नास्तमेतीति ॥ ३१ ॥
33063
33064 पराणुं प्रति सर्गौघाश्चिताद्भ्रान्तिसहस्रशः ।
33065 तेष्वप्यणावणावन्तः कैवात्रावासना कथम् ॥ ३२ ॥
33066
33067 सति चित्ते परमाणूदरेऽपि सर्गपरम्परा दुर्वरित्याह - पराणुं प्रतीति । अत्र
33068 अण्वन्तः सर्गौघस्य आवसतिरावासना । ण्यन्ताद्भावे युच् । समावेशेन स्थितिः
33069 कैव कथं वा । न कापि न कथंचिदपि युक्तेति मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥
33070
33071 यथा जलान्त ऊर्म्याद्या गुप्तागुप्ताश्च शक्तयः ।
33072 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताद्यास्तथा जीवेऽन्तरास्थिताः ॥ ३३ ॥

अनिर्वचनीयमायाशक्तिरूपेणावस्थानं तु ऊर्म्यादिदृष्टान्तेऽपि सममित्याह
- यथेति ॥ ३३ ॥

जाता चेदरतिर्जन्तोर्भोगान्प्रति मनागपि ।
तदसौ तावतैवोच्चैः पदं प्राप्त इति श्रुतिः ॥ ३४ ॥

तादृशपुरुषयत्ने च्द वैराग्यं हेतुरित्याशयेन श्रुतिमुदाहरति - जाता
चेदिति । तथा अन्यापि । कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र
तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः इति ॥ ३४ ॥

यतो यतो विरज्यते ततस्ततो विमुच्यते ।
अतोऽहमित्यसंविदन्क एति जन्मसंविदम् ॥ ३५ ॥

स्मृतिमप्युदाहरति - यत इति । निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि इति
स्मृतिशेषो बोध्यः । अतो ज्ञानवैराग्यदार्ढ्यादहमिति
देहादिकमसंविदन्न पश्यन् को जन्मसंविदं जननमरणभ्रान्तिमेति
प्राप्नोति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

चितिं परापरामजामरूपिकामनामिकाम् ।
चराचराऽधरामयीं विदन्ति ये जयन्ति ते ॥ ३६ ॥

तदेव ज्ञानं तत्त्वंपदार्थाखण्डैक्यगोचरं दर्शयति -चितिमिति ।
परामीश्वरचैतन्यात्मिकामपरां जीवचैतन्यात्मिकां च चितिं
क्राम्त्परामनामिकामरूपिकां
नामरूपात्मकजगत्कल्पनोपाधिशून्यामपरां तु चराचरदेहादिलक्षणां ये
अधरा निकृष्टोपाधयस्तन्मयताशून्याम् । मयडंतेन नञ्समासे
अचराचराधरमयीमिति वक्तव्ये नञो मयटः प्राङ्निवेशश्छान्दसः ।
तथाच शोधितत्वंपदलक्ष्यार्थभूतामजां जन्मादिविकारशून्यां
चितिमखण्डां ये गुरुशास्त्रस्वानुभवैर्विदन्ति ते जयन्ति संसारमित्यर्थः ।
चराचरात्मिका अधरा यास्तनवस्तन्मयीं तत्प्रायां
जीवभूतामनामिकामरूपिकां च ये विदुरिति वा ॥ ३६ ॥

परे चितिः स्वप्रकटाद्वितीया-
स्वावर्तलेखेव जले द्रवान्तः ।
साहं तयेमानि जगन्ति धत्ते
न सन्ति नासन्ति परात्मकानि ॥ ३७ ॥

अहंमयी पद्मजभावना चित्
संकल्पभेदाद्वितनोति विश्वम् ।
अन्तर्मुखैवानुभवत्यनन्त-
निमेषकोट्यंशविधौ युगान्तम् ॥ ३८ ॥

व्यष्टाविव समष्टावप्यहंकारसंकल्पोभयवशादेव
स्वान्तःसंसारकल्पनेति दर्शयन्नुपसंहरति - अहंमयीति । समष्टौ
व्यष्ट्यपेक्षया यो विशेषस्तमाह - अन्तर्मुखैवेति ।
नास्मदादिवद्बहिर्मुखेत्यर्थः । अनन्तस्य विष्णोर्निमेषस्य यः
कोट्यंशभूतो विदधातीति विधिः कालस्तस्मिन् युगान्तं
द्विसप्ततिसहस्रसहस्रसंख्याकदिव्ययुगान्तं स्वायुरनुभवति । अहो मायेति
भावः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०

जगत्स्वरूपवर्णनं नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
जगत्स्वरूपवर्णनं नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

प्। २८४) १७५

द्विषष्टितमः सर्गः ६२

श्रीवसिष्ठ उवाच।

परमाणुनिमेषाणां लक्षांशकलनास्वपि।
जगत्कल्पसहस्राणि सत्यानीव विभान्त्यलम् ॥ १ ॥

भ्रान्तिमात्रत्वमुदितं विश्वस्यादौ प्रपञ्चयते।
महानियतिशक्तिश्च जीवन्मुक्त्यादिसिद्धये ॥ १ ॥

परमाणोर्लक्षतमांशस्य कल्पनायां तत्र जगच्छब्दितब्रह्माण्डसहस्राणि
निमेषस्य लक्षांशकल्पनायां तत्र कल्पसहस्राणि च अलमन्त्यन्तं
दृश्यमानब्रह्माण्डवदेव सत्यानीव भान्तीति क्रमेण संबन्धः ॥ १ ॥

तेष्वप्यन्तस्तथैवान्तः परमाणुकणं प्रति।
भ्रान्तिरेवमनन्ताहो इयमित्यवभासते ॥ २ ॥

तेष्वपि प्रत्येकमेवंविधा कल्पना
संभवतीत्यनवस्थितस्वभावत्वाद्भ्रान्तिरेवेयमित्याह - तेष्वपीति ॥ २ ॥

वहन्तीमाः पराः सत्तः शान्ताः सर्गपरमपराः।
सलिलद्रवतेवान्तःस्फुटावर्तविवर्तिका ॥ ३ ॥

इमा वर्तमानाः परा आगामिन्यः शान्ता अतीताश्च सर्गपरम्परा अन्तःस्फुटा
आवर्तानां विवर्तिकाः परिवृत्तयो यस्यां तथाविधा सलिलद्रवतेव प्रातीतिकीः
सत्ता वहन्ति धारयन्ति प्रवहन्ति च ॥ ३ ॥

मिथ्यात्मिकैव सर्गश्रीर्भवतीह महामरौ।
तीरद्रुमलतोन्मुक्तपुष्पालीव तरङ्गिणी ॥ ४ ॥

तीरद्रुमैर्लताभिश्चोन्मुक्ता अभिवृष्टा पुष्पालिर्यस्यां तथा कल्पिता
तरङ्गिणी मृगतृष्णिका नदीव ॥ ४ ॥

स्वप्नेन्द्रजालपुरवत्संकथेहापुराद्रिवत्।
संकल्पवदसत्यैव भाति सर्गानुभूतिभूः ॥ ५ ॥

श्रीराम उवाच।

एकात्मैकतयैवं हि जाते सम्यग्विचारणात्।
निर्विकल्पात्मविज्ञाने परे ज्ञानवतां वर ॥ ६ ॥

तत्त्वज्ञानोदयेन सर्वभ्रान्तिनाशे विदुषां देहस्थित्यसंभवं रामः
शङ्कते - एकात्मेति। एवमुक्तप्रकारात्सम्यग्विचारणात्। एकोऽद्वितीय आत्मा
ब्रह्म तदेकतया तदभेदेन परे उत्कृष्टे निर्विकल्पात्मविज्ञाने जाते सति ॥ ६ ॥

33177
33178 किमर्थमिह तिष्ठन्ति देहास्तत्त्वविदामपि।
33179 दैवेनैव समाक्रान्ता दैवमत्र च किं भवेत्॥ ७॥
33180
33181 दैवेन सम्यगाक्रान्ता बलिप्रभृतय इव। अत्र तत्त्वज्ञविषये दैवं किं
33182 भवेत्। तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति। इति श्रुत्या
33183 तत्त्वविदि दैवस्यासामर्थ्योक्तेः किं तत्प्रबलतरं संभावितमित्यर्थः॥ ७॥
33184
33185 श्रीवसिष्ठ उवाच।
33186
33187 अस्तीह नियतिर्ब्राह्मी चिच्छक्तिः स्पन्दरूपिणी।
33188 अवश्यभवितव्यैकसत्ता सकलकल्पगा॥ ८॥
33189
33190 प्राण्यदृष्टवस्तु शक्तिसहकृतेश्वरसंकल्पलक्षणमहानियतिवशादेव
33191 सर्वव्यवहारव्यवस्थावद्विदुषां देहधारणमपीत्याशयेन वसिष्ठ
33192 उत्तरमाह - अस्तीत्यादिना। स्पन्दः सर्वजगद्व्यवस्थितव्यवहारस्तेन
33193 रूपिणीव स्फुटा॥ ८॥
33194
33195 आदिसर्गे हि नियतिर्भाववैचित्र्यमक्षयम्।
33196 अनेनेत्थं सदा भाव्यमिति संपद्यते परम्॥ ९॥
33197
33198 कदाप्रभृति सा किंरूपा वा तदाह - आदिसर्गे इति। अनेन वह्न्यादिना
33199 इत्थमौष्ण्योर्ध्वज्वलनादिस्वभावेन सदा भाव्यमिति परं ब्रह्म स्वयं
33200 संकल्पात्मकवृत्तिरूपमक्षयमप्रतिहतं संपद्यते॥ ९॥
33201
33202 महासत्तेति कथिता महाचितिरिति स्मृता।
33203 महाशक्तिरिति ख्याता महादृष्टिरिति स्थिता॥ १०॥
33204
33205 सर्वजगतां
33206 स्थितिप्रथासामर्थ्यविवेकनिर्माणजन्मार्थक्रियादिहेतुत्वात्क्रमेण
33207 महासत्तेत्यादिनामभिः ख्याता॥ १०॥
33208
33209 महाक्रियेति गदिता महोद्भव इति स्मृता।
33210 महास्पन्द इति प्रौढा महात्मैकतयोदिता॥ ११॥
33211
33212 तृणानीव जगन्त्येवमिति दैत्याः सुरा इति।
33213 इति नागा इति नगा इत्याकल्पं कृतास्थितिः॥ १२॥
33214
33215 जगन्ति एवं दृश्यमानविधया तृणानीव परिवर्तयन्तीति शेषः। दैत्या इति
33216 एवं क्रूरादिप्रकाराः सुरा देवा इति सौम्यादिप्रकारा इत्यादिरूपा आकल्पं
33217 कृता आस्थितिर्व्यवस्था यया॥ १२॥
33218
33219 कदाचिद्ब्रह्मसत्ताया व्यभिचारोऽनुमीयते।
33220 चित्रमाकाशकोशे च नान्यथा नियतेः स्थितिः॥ १३॥
33221
33222 परमार्थदृष्टौ ब्रह्मसत्तेव व्यवहारे साप्यव्यभिचरितेत्याह -
33223 कदाचिदिति। ब्रह्मसत्ताया व्यभिचार आकाशकोशे चित्रलेखनं
33224 चात्यन्तासंभावितमप्यनुमीयते नतु नियतेः स्थितिरन्यथा जातेत्यनुमातुं
33225 शक्यमित्यतिशयोक्तिः॥ १३॥
33226
33227 विरिञ्चयाद्यात्मभिर्बुद्धैर्बोधायाविदितात्मनाम्।
33228 ब्रह्मात्मैव सा नियतिः सर्गोऽयमिति कथ्यते॥ १४॥

इदं च व्यावहारिकदृशोक्तं तत्त्वज्ञदृशा तु न
ब्रह्मनियतिसर्गशब्दार्था भिद्यन्त इत्याशयेनाह - विरिञ्च्यादीति ।
बुद्धैस्तत्त्वज्ञैः ॥ १४ ॥

अचलं चलवद्दृष्टं ब्रह्मापूर्य व्यवस्थितः ।
अनादिमध्यपर्यन्तं सर्गो वृक्ष इवाम्बरे ॥ १५ ॥

नन्वलं ब्रह्म चलः सर्गः कथमनयोरैक्यं तत्राह - अचलमिति ।
अनादिमध्यपर्यन्तं ब्रह्म आपूर्य अज्ञदृशा आपूर्येव सर्गो व्यवस्थितः ॥
१५ ॥

पाषाणोदरलेखौघन्यायेनात्मनि तिष्ठता ।
ब्रह्मणा नियतिः सर्गो बुद्धोऽबोधवतेव खम् ॥ १६ ॥

नन्वियं नियतिर्हिरण्यगर्भेण कथं बुद्धा येन तदनुरूपमेव ससर्ज
तत्राह - पाषाणेति ।
स्फटिकपाषाणोदरप्रतिबिम्बितवनलेखौघन्यायेनात्मनि मायाशबले
ब्रह्मणि तिष्ठता ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण अबोधवता प्रसुप्तपुरुषेण आत्मनि
स्वाप्नकल्पनाश्रयं खमिव नियतिरेव भाविसर्गो बुद्धः ॥ १६ ॥

प्। २८५) १७५

देहे यथाङ्गिनोऽङ्गादि दृश्यते चित्स्वभावतः ।
ब्रह्मणा पद्मजत्वेन नियत्याद्यङ्गकं तथा ॥ १७ ॥

तथा नियत्यादिसर्गजातमङ्गकं स्वावयवभूतं दृष्टमिति शेषः ॥ १७ ॥

एषा दैवमिति प्रोक्ता सर्वं सकलकालगम् ।
पदार्थमलमाक्रम्य शुद्धा चिदिति संस्थिता ॥ १८ ॥

शुद्धा मोहानास्कन्दिता चित् ईश्वरसंकल्पचैतन्यम् । इति जगद्व्यवस्थारूपेण ॥
१८ ॥

स्पन्दितव्यं पदार्थेन भाव्यं वा भोकृतापदम् ।
अनेनेत्थमनेनेत्थमवश्यमिति दैवधीः ॥ १९ ॥

एषैव पुरुषस्पन्दस्तृणगुल्मादि चाखिलम् ।
एषैव सर्वभूतादि जगत्कालक्रियादि वा ॥ २० ॥

अनया पौरुषी सत्ता सत्तास्याः पौरुषेण च ।
लक्ष्यते भुवनं यावद्द्वे एकात्मतयैव हि ॥ २१ ॥

प्राण्यदृष्टनित्ययोः परस्परसहायतामाह - अनयेति । पौरुषी
पुरुषादृष्टसंबन्धिनी सत्ता फलावश्यंभावलक्षणा स्थितिर्लक्ष्यते । सत्ता
नियतिसत्ता । कियत्कालमेवं व्यवस्था तत्राह - भुवनमिति । भुवनं
त्रिभुवनं यावत्कालमस्ति तावदित्यर्थः । प्रलये तर्हि कथं तत्राह - द्वे
इति । द्वे एते सत्ते एकात्मतयैव तदा आसाते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

नरेण पौरुषेणैव कार्ये सत्तात्मके उभे ।
ईदृश्येतेन नियतिरेवं नियतिपौरुषे ॥ २२ ॥

33281 द्वयोरपि पुरुषयत्नानुसारिता तथैव नित्यतिस्थितेरित्याह - नरेणेति | कार्ये
33282 निर्वाह्ये नियतिपौरुषे अपि एवं प्राण्यदृष्टनिर्वाह्ये | एतेन क्रमेण ईदृशी
33283 नियतिः स्थितेति शेषः || २२ ||
33284
33285 प्रष्टव्योऽहं त्वया राम दैवपौरुषनिर्णयः |
33286 मदुक्तं पौरुषं पाल्यं त्वयेति नियतिः स्थिता || २३ ||
33287
33288 किं बहुना तव शिष्यभावेन प्रष्टृत्वं मदुपदिष्टार्थानुष्ठातृत्वं च
33289 नियतिकृतमेवेत्याह - प्रष्टव्य इति | ननु गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने
33290 नीहृकृष्वहाम् इति कात्यायनवचनात्प्रच्छेरकथिते गौणे कर्मणि
33291 तव्यप्रत्ययेन मुख्यस्य कर्मणोऽनभिहितत्वाद्दैवपौरुषनिर्णयमिति द्वितीयया
33292 भाव्यं तत्कथं प्रथमाप्रयोग इति चेत् | सत्यम् | त्वया अहं प्रष्टव्यस्तत्रापि
33293 दैवपौरुषनिर्णय एव प्रष्टव्य इत्यावृत्त्या नियतिद्वयबोधनाय तन्त्रेण
33294 कर्मद्वयस्यापि तव्यप्रत्ययेनाभिधानविवक्षोपपत्तेरिति || २३ ||
33295
33296 भोजयिष्यति मां दैवमिति दैवपरायणः |
33297 यत्तिष्ठत्यक्रियो मौनं नियतेरेष निश्चयः || २४ ||
33298
33299 यदपि कश्चिद्दैवमेवावलम्ब्य पौरुषप्रयत्नमकुर्वन्नाजगरं
33300 व्रतमास्थाय तिष्ठति तदपि
33301 तदनुगुणप्राक्तनकर्मोद्बोधितनियतिनिश्चयादेवेत्याह - भोजयिष्यतीति || २४
33302 | |
33303
33304 न स्याद्बुद्धिर्न कर्माणि न विकारादि नाकृतिः |
33305 केवलं त्वित्थमाकल्पं स्थित्या भाव्यमिति स्थिताः || २५ ||
33306
33307 प्रागपि पुरुषो यदि केवलमक्रिय एव स्यात्तर्हि बुद्धिस्तत्प्रयुक्तकर्म तत्प्रयुक्ता
33308 भूतभौतिकविकारा विकृतीनां च गवादिसंस्थानाकृतिश्चेत्येते न स्युः |
33309 तथाच श्रुतिः - यर्ह्येतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह इति | इत्थं
33310 पुरुषक्रियामूलतयैव तु आकल्पव्यवहारस्थित्या भाव्यमिति नियतिवशादेव
33311 सर्वे भावास्तथा स्थिता इत्यर्थः || २५ ||
33312
33313 अवश्यंभवितव्यैषा त्विदमित्थमिति स्थितिः |
33314 न शक्यते लङ्घयितुमपि रुद्रादिबुद्धिभिः || २६ ||
33315
33316 इयं च नियतिरीश्वरैरपि दुरतिक्रमेत्याह - अवश्यमिति || २६ ||
33317
33318 पौरुषं न परित्याज्यमेतामाश्रित्य धीमता |
33319 पौरुषेणैव रूपेण नियतिर्हि नियामिका || २७ ||
33320
33321 एतां निश्चितिमिति शेषः || २७ ||
33322
33323 अपौरुषं हि नियतिः पौरुषं सैव सर्गगा |
33324 निष्फलाऽपौरुषाकारा सफला पौरुषात्मिका || २८ ||
33325
33326 इदानीं नियतिपौरुषशब्दार्थैक्यमेव उपाधिभेदादेव व्यवहारभेद इत्याह
33327 - अपौरुषमिति | अपौरुषं पुरुषप्रयत्नात्मना अविवक्षिता
33328 ईश्वरसंकल्पनामात्रेण नियतिरित्युच्यते | सैव तदात्मना सर्गगा
33329 सृष्टिफलोपहिता पौरुषमित्युच्यते | यतः अपौरुषा
33330 पुरुषयत्नाकारेणापरिणता नियतिर्निष्फला | पौरुषात्मिका सफलेति पौरुषादेव
33331 पुरुषार्थलाभ इत्यर्थः || २८ ||
33332

नियत्या मूकतामेत्य निष्पौरुषतयाऽक्रियम् ।
यस्तिष्ठति प्राणमरुत्स्पन्दस्तस्य क्व गच्छति ॥ २९ ॥

ननु तर्हि निष्पौरुषस्याप्यजगरवृत्तेस्तृप्त्यादिफललाभो दृष्टस्तत्राह ##-
नियत्या तृप्तिः सेत्स्यतीति मूकतां वागादिक्रियाप्रयत्नशून्यतामेत्य
निष्पौरुषतया अक्रियं ग्रसनादिक्रियारहितं यथा स्यात्तथा तिष्ठति न स
तृप्यति । यदपि स क्षुधितोऽपि कंचित्कालं जीवति तदपि
प्राणचलनानुकूलपुरुषयत्नादेवेत्याअह - प्राणेति ॥ २९ ॥

अथ प्राणक्रियारोधमपि कृत्वा विरामदम् ।
यदि तिष्ठति तत्साधुर्मुक्त एव किमुच्यते ॥ ३० ॥

यदि विरामदं निर्विकल्पसमाधौ चित्तविश्रान्तिदं प्राणनिरोधमधिकृत्वा
स तिष्ठति तत्तस्माद्यत्नात्साधुस्तत्त्वविच्चेन्मुक्तः
सर्वपौरुषफलावस्थालक्षणं मोक्षं प्राप्तो भवति तदपि
प्राणनिरोधादिपौरुषस्यैव फलमित्यपौरुषं फलं किमुच्यते न
किंचिदित्यर्थः ॥ ३० ॥

पौरुषैकात्मता श्रेयो मोक्षोऽत्यन्तमकर्तृता ।
आभ्यां तु सबलः पक्षो निर्दुःखैव महात्मनाम् ॥ ३१ ॥

तस्मात्पौरुषैकात्मता शास्त्रीयपौरुषैकपरता श्रेयोहेतुत्वात्साधनतः
श्रेयः । अत्यन्तकर्मतालक्षणो मोक्षस्तु फलतः श्रेयः । आभ्यां
साध्यसाधनश्रेयोभ्यां तु महात्मनां ज्ञानिनां पक्षः सबलः
सकार्याविद्योपघातसमर्थ इति निर्दुःखैव तेषां नियतिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

नियतिर्ब्रह्मसत्ताभा तस्यां चेत्परिणम्यते ।
नूनं परमशुद्धाख्यं तत्प्राप्तैव परागतिः ॥ ३२ ॥

या चेयं निर्दुःखा नियतिः सैव ब्रह्मसत्ताया आभा स्फूर्तिस्तस्यां चेद्यत्नेन
परिणम्यते स्थिरीभूयते तदेव परमशुद्धाख्यं पदं सा काष्ठा सा परा
गतिः इति श्रुतिप्रसिद्धा परमागतिरपि तत्तस्मात्प्राप्तैवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्। २८६) १७६

एतैर्नियत्यादिमहाविलासै-
र्ब्रह्मैव विस्फूर्जति सर्वगात्मा ।
तृणादिवल्लीतरुगुल्मजालैः
सत्तेव तोयस्य धरान्तरस्था ॥ ३३ ॥

एतैरुक्तप्रकारैर्महद्भिरप्रतिहतैर्विलासैर्ब्रह्मैव धरान्तरस्था तोयस्य सत्ता
द्रवता तृणकुशकाशादिभेदैर्वल्लीतरुगुल्मजालादिभावैश्च यथा
विस्फूर्जति स्फुरति तथा विस्फूर्जतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
दैवशब्दार्थनिरूपणं नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
दैवशब्दार्थनिरूपणं नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ६३

33385
33386 श्रीवसिष्ठ उवाव|
33387
33388 यदेतद्ब्रह्मतत्त्वं सर्वथा सर्वदैव सर्वत एव सर्वशक्ति सर्वाकारं
33389 सर्वेश्वरं सर्वगं सर्वमेवेति ॥ १ ॥
33390
33391 विस्फूर्जति यथा ब्रह्म सर्वतः सर्वरूपतः |
33392 मायाशक्तिविलासेन तथात्र प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥
33393
33394 नियत्यादिविलासैर्ब्रह्मैव विस्फूर्जतीत्युक्तं तत्कस्य हेतोस्तत्राह - यदेतदिति |
33395 यद्यत एतन्मायाशबलं ब्रह्मतत्त्वं सर्वथा सर्ववस्तुतः सर्वदैव कालतः
33396 सर्वत एव देशतश्च सर्वशक्ति सर्वभावसमर्थमत एव सर्वाकारम्
33397 सर्वज्ञतया सर्वनियन्तुमीष्ट इति सर्वेश्वरम् | विप्रकर्षताटस्थ्ययोर्वारणाय
33398 सर्वगं सर्वमेवेति विशेषणे | इति अतो हेतोरित्यर्थः ॥ १ ॥
33399
33400 एष त्वात्मा सर्वशक्तित्वाच्च क्वचिच्चिच्छक्तिं प्रकटयति क्वचिच्छान्तिं
33401 क्वचिज्जडशक्तिं क्वचिदुल्लासं क्वचित्किंचिन्न किंचित्प्रकटयति ॥ २ ॥
33402
33403 कुतो न विप्रकर्षताटस्थ्ये तत्राह - एष त्वात्मेति | स तर्हि सर्वं सर्वत्र
33404 प्रकटयेन्नेत्याह - क्वचिदिति | क्वचिदन्तःकरणोपाधौ जीवभावेन
33405 प्रवेशाच्चिच्छक्तिं प्रकटयति सात्त्विकोपाधौ शान्तिम् तामसोपाधौ
33406 जडशक्तिम् राजसोपाधौ रागलोभप्रवृत्त्यादुयुल्लासम् किंचिन्मिश्रितं
33407 गुणकार्यत्वाद्विशेषतो दुर्वचम् सुषुप्तिप्रलययोस्तु न किंचित्प्रकटयति ॥ २ ॥
33408
33409 यत्र यदा यदेवासौ यथा भावयति तत्र तदा तदेवासौ प्रपश्यति ॥ ३ ॥
33410
33411 तत्र चास्य सत्यसंकल्पतैव हेतुरित्याह - यत्रेति ॥ ३ ॥
33412
33413 सर्वशक्तेर्हि या यैव यथोदेति तथैव सा ॥ ४ ॥
33414
33415 शक्तीनामाविर्भावानुगुणैव स्थितिवैचित्र्यं चेत्याह - सर्वशक्तेरिति | या
33416 येति वीप्सा ॥ ४ ॥
33417
33418 तदास्ति शक्तिर्नानारूपिणी सा स्वभावत इमाः शक्तयोऽयमात्मेति ॥ ५ ॥
33419
33420 शक्तिशक्तिमद्भेदकल्पनेयं व्यवहारदृशैव न परमार्थत इत्याह -
33421 इमा इति ॥ ५ ॥
33422
33423 एवं विकल्पजालं व्यवहारार्थं धीमद्भिः परिकल्पितं लोके नवात्मनि
33424 विद्यते भेदः ॥ ६ ॥
33425
33426 यथोर्मितरङ्गपयसां सागरे कटकाङ्गदकयूरैर्वा हेम्नः |
33427 अवयवावयविनोः संवित्काल्पनिकी द्विता न वास्तवी ॥ ७ ॥
33428
33429 नत्वात्मनि विद्यते भेद इत्यत्रार्थे दृष्टान्तत्रयप्रदर्शनपरो यथेत्यादिर्न
33430 वास्तवीत्यन्तो ग्रन्थः | संवित्काल्पनिकी व्युत्पादकबुद्धिपरिकल्पिता द्विता भिदा ॥
33431 ७ ॥
33432
33433 यथा यच्चेत्यते हि तथैव तन्न बाह्यतो नान्तरतश्चैतत्समुदेति हि ॥ ८ ॥
33434
33435 हि यस्माद्यद्रज्ज्वादि यथा सर्पादिप्रकारेण चेत्यते बुध्यते तत्तथैव
33436 विवर्ततो भवति न परमार्थतः | कुतः यत एतत्सर्पादि रज्ज्वादेर्न बाह्यं

समुदेति नाप्यन्तरतः ॥ ८ ॥

सर्वात्मत्वात्समाभासं क्वचित्किंचित्प्रपश्यति ॥ ९ ॥

समाभासं सर्वसाधारणप्रथारूपं साक्षिचैतन्यं
भोजकादृष्टोद्बुद्धं क्वचित्किंचिदेव भ्रान्त्या प्रपश्यति न सर्वत्र नापि
स्वरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्वाकारमयं ब्रह्मैवेदं ततं मिथ्याज्ञानवद्भिः
शक्तिशक्तिमत्त्वे अवयवावयविरूपे कल्पिते न पारमार्थिके ॥ १० ॥

परमार्थतस्तु ततं विस्तृतमिदं सर्वाकारमयं ब्रह्मैव। तत्किं
शक्तिविशिष्टं जगदवयवकं परमार्थतो ब्रह्म नेत्याह -
मिथ्याज्ञानवद्भिरिति ॥ १० ॥

सद्वा भवत्वसद्वा चिद्यत्संकल्पयत्यभिनिविशति तत्तत्पश्यति सकला
तत्सद्ब्रह्मैव चिद्भाति ॥ ११ ॥

एवंच मिथ्याज्ञानोपहिता चित्सत् शास्त्रानुगुणमसत् शास्त्रप्रतिकूलं वा
यदेव कर्तव्यतया संकल्पयति तदभिनिविशति तद्विषये उद्युक्तं च
भवतीत्यर्थः। अभिनिवेशेन च तत्तदनुरूपं विहितं निषिद्धं वा कृत्वा
फलभोगकालेऽपि तत्तत्पश्यतीति आद्यसर्गसंकल्पमारभ्य
भूतभौतिकदेहभोग्यादिसर्गेण पुरुषभोगान्तसकलप्रपञ्चरूपा
ब्रह्मचिदेव भाति विस्फूर्जति नान्यदिति ॥ ११ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
चित्तविकारो नाम त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चिद्भावश्चित्ता तस्या अविकारः सर्गार्थः। इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चित्तविकारो नाम
त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

प्। २८७) १७६

चतुःषष्टितमः सर्गः ६४

श्रीवसिष्ठ उवाच।

योऽयं सर्वगतो देवः परमात्मा महेश्वरः।
स्वच्छः स्वानुभवानन्दस्वरूपोऽन्तादिवर्जितः ॥ १ ॥

भोग्यस्य शक्तिवैचित्र्याद्याविर्भावो निरूपितः।
भोक्तुर्जीवत्वसंपत्तिक्रमोऽत्र प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

एतस्मात्परमानन्दाच्छुद्धचिन्मात्ररूपिणः।
जीवः संजायते पूर्वं स चित्तं चित्ततो जगत् ॥ २ ॥

अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि इति
श्रुतेर्नामरूपव्याकरणलक्षणजगत्सर्गात्पूर्वं
जीवोपाधिलिङ्गसमष्ट्युत्पत्त्या जीवः संजायते स एवोपाधिप्राधान्येन
चित्तमित्युच्यते ॥ २ ॥

33489
33490 श्रीराम उवाच।
33491
33492 स्वानुभूतिप्रमाणेऽस्मिन्ब्रह्मणि ब्रह्मबृंहिते।
33493 कथं सत्तामवाप्नोति जीवको द्वैतवर्जिते॥ ३॥
33494
33495 अखण्डाद्वितीयस्वप्रकाशे ब्रह्मणि सखण्डसद्वितीयजीवसत्तानुपपत्तिं रामः
33496 शङ्कते - स्वानुभूतीति। ब्रह्मणि ब्रह्मत्वादेव बृंहिते
33497 निरतिशयापरिच्छेदलक्षणां वृद्धिं प्राप्ते। अल्पो जीवो जीवकः सत्तं
33498 पूर्वसिद्धब्रह्मताविरोधिनीं पृथक्सत्तां कथमवाप्नोतीत्यर्थः॥ ३॥
33499
33500 श्रीवसिष्ठ उवाच।
33501
33502 असदाभासमच्छात्म ब्रह्मास्तीह प्रबृंहितम्।
33503 बृहच्चिद्भैरववपुरानन्दाभिधमव्ययम्॥ ४॥
33504
33505 सत्ये निरविद्ये ब्रह्मणि परमार्थदृशा न जीवसत्तासंभवः साविद्ये तु
33506 तत्संभवो न विरुध्यत इति विभज्य विवक्षुः प्रथमं साधारणं
33507 तत्स्वरूपमाह - असदिति। असन्त आभासा द्वैतप्रत्यया यत्र।
33508 प्रबृंहितमित्यस्यैव विवरणं बृहच्चिद्भैरववपुरिति। अनात्मयोगिनां
33509 भीषणत्वाद्भैरवं वपुः स्वरूपं यस्य। यथाहुर्वृद्धाः -
33510 अस्पर्शयोगो नामैष दुर्दर्शः सर्वयोगिनाम्। योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये
33511 भयदर्शिनः॥ इति॥ ४॥
33512
33513 तस्य यत्सममापूर्णं शुद्धं सत्वमचिह्नितम्।
33514 तद्विदामप्यनिर्देश्यं तच्छन्तं परमं पदम्॥ ५॥
33515
33516 आद्यं दर्शयति - तस्येति॥ ५॥
33517
33518 तस्यैवोद्यदिवाशान्ति यत्सत्त्वं संविदात्मकम्।
33519 स्वभावात्स्पन्दनं तत्तु जीवशब्देन कथ्यते॥ ६॥
33520
33521 द्वितीयं दर्शयति - तस्यैवेति॥ आशान्ति आमोक्षं उद्भवबीजसत्त्वादुद्यदिव
33522 यद्रूपं तस्योपाधिस्वभावाद्यत्स्पन्दनं चलनशक्त्यात्मकप्राणधारणम्
33523 ॥ ६॥
33524
33525 तत्रेमाः परमादर्शे चिद्व्योम्न्यनुभवात्मिकाः।
33526 असंख्याः प्रतिबिम्बन्ति जगज्जालपरम्पराः॥ ७॥
33527
33528 तत्रैव सर्वनामरूपव्याकरणमित्याह - तत्रेति॥ ७॥
33529
33530 ब्रह्मणः स्फुरणं किंचिद्यदवाताम्बुधेरिव।
33531 दीपस्येवाप्यवातस्य तं जीवं विद्धि राघव॥ ८॥
33532
33533 जगद्वैचित्र्यकल्पनानुकूलक्रियाशक्तिप्रधानप्राणभाव एव जीवभावश्चित
33534 इत्यत्र दृष्टान्तमाह - ब्रह्मण इति॥ ८॥
33535
33536 शान्तत्वापगमेऽच्छस्य मनाक्संवेदनात्मकम्।
33537 स्वाभाविकं यत्स्फुरणं चिद्व्योम्नः सोऽङ्ग जीवकः॥ ९॥
33538
33539 अच्छस्य ब्रह्मणः प्राणाधीनचलनाध्यासे शान्तत्वस्य निष्क्रियत्वस्यापगमे
33540 तिरोधाने सति मनागल्पं यत्संवेदनं तदात्मकम्॥ ९॥

33541
33542 यथा वातस्य चलनं कृशानोरुष्णता यथा ।
33543 शीतता वा तुषारस्य तथा जीवत्वमात्मनः ॥ १० ॥
33544
33545 तच्च जीवत्वमामोक्षं जीवस्य स्वाभाविकमिवेत्याह - यथेति ॥ १० ॥
33546
33547 चिद्रूपस्यात्मतत्त्वस्य स्वभाववशतः स्वयम् ।
33548 मनाक्संवेदनमिव यत्तज्जीव इति स्मृतम् ॥ ११ ॥
33549
33550 स्वस्य अभावनमभावोऽज्ञानं तद्वशतो मनाक्संवेदनं
33551 ज्ञानस्वरूपस्य परिच्छेद इव यत्तत् ॥ ११ ॥
33552
33553 तदेव घनसंवित्त्या यात्यहंतामनुक्रमात् ।
33554 वह्न्यणुः स्वेन्धनाधिक्यात्स्वां प्रकाशकतामिव ॥ १२ ॥
33555
33556 तस्याहंकारात्मकरुद्रभावमाह - तदेवेति । घनसंवित्त्या
33557 वासनादार्ढ्येन । अहंतां अहंकारताम् । वह्न्यणुरग्निकणः स्वस्य
33558 इन्धनं दीपनं यद्धृततैलादि तदाधिक्यात् ॥ १२ ॥
33559
33560 यथा स्वतारकामार्गे व्योम्नः स्फुरति नीलिमा ।
33561 शून्यस्याप्यस्य जीवस्य तथाहंभावभावना ॥ १३ ॥
33562
33563 स्वस्य द्रष्टुस्तारका कनीनिकोपलक्षितं चक्षुस्तस्या मार्गे अविषये भागे व्योम्नि
33564 प्रसृतं हि चक्षुर्यावद्दूरं गन्तुं शक्नोति तावन्नीलिमानं न पश्यति ।
33565 यत्र तु गत्वाग्रे कुण्ठीभवति ततः प्रभृति तस्या मार्गस्तत्र नैल्यशून्येऽपि
33566 नीलिमा स्फुरति तथा अहंताशून्यस्याप्यस्य जीवस्य स्वाविषये
33567 स्वात्मन्यहंभावभावनेत्यर्थः ॥ १३ ॥
33568
33569 जीवोऽहंकृतिमादत्ते संकल्पकलयेद्धया ।
33570 स्वयैतया घनतया नीलिमानमिवाम्बरम् ॥ १४ ॥
33571
33572 संकल्पकला पूर्वसंकल्पसंस्कारस्तया इद्धया उद्बुद्धया स्वया
33573 स्वाध्यस्तया एतया प्रत्यक्षया घनतया स्निग्धेन्द्रनीलशिलाकल्पया निबिडतया
33574 ॥ १४ ॥
33575
33576 अहंभावो हि दिक्कालव्यवच्छेदी कृताकृतिः ।
33577 स्वयं संकल्पवशतो वातस्पन्द इव स्फुरन् ॥ १५ ॥
33578
33579 दिक्कालव्यवच्छेदी आत्मनो दैशिककालिकपरिच्छेदकारी । स्वयं
33580 संकल्पवशतः कृतदेहाद्याकृतिः ॥ १५ ॥
33581
33582 संकल्पोन्मुखतां यातस्त्वहंकाराभिधः स्थितः ।
33583 चित्तं जीवो मनो माया प्रकृतिश्चेति नामभिः ॥ १६ ॥
33584
33585 अहंभावाध्यासमूलाश्चित्तादिभेदा इत्याह - चित्तमित्यादिना । सोहंकारो
33586 रुद्रश्चित्तं विष्णुर्जीवो ब्रह्मा तेषामेव क्रमान्मनो माया प्रकृतिरिति
33587 क्रियानामानि ॥ १६ ॥
33588
33589 तत्संकल्पात्मकं चेतो भूततन्मात्रकल्पनम् ।
33590 कुर्वंस्ततो व्रजत्येव संकल्पाद्याति पञ्चताम् ॥ १७ ॥
33591
33592 तत्तत्र संकल्पात्मकं चेतो ब्रह्मा संकल्पाद्भूततन्मात्रकल्पनां

कुर्वस्ततश्चेतनात्मकपूर्वावस्थातो व्रजति प्रच्यवत एव जडां पञ्चतां च
याति ॥ १७ ॥

प्। २८८) १७७

तन्मात्रपञ्चकाकारं चित्तं तेजःकणो भवेत् ।
अजातजगति व्योम्नि तारका पेलवा यथा ॥ १८ ॥

तस्य पञ्चीकरणेन हैमाण्डप्रकृतितेजोभावमाह - तन्मात्रेति ।
ब्रह्मभावदृष्ट्या अल्पत्वात्कण इत्युक्तम् । पेलवा अस्फुटप्रकाशा ॥ १८ ॥

तेजःकणत्वमादत्ते चित्तं तन्मात्रकल्पनात् ।
शनैः स्वस्मात्परिस्पन्दाद्बीजमङ्कुरतामिव ॥ १९ ॥

उक्तमेव स्पष्टमाह - तेजःकणत्वमिति ॥ १९ ॥

असौ तेजःकनोऽण्डाख्यः कल्पनात्कश्चिदण्डताम् ।
प्रयात्यन्तःस्फुरद्ब्रह्मा जलमापिण्डतामिव ॥ २० ॥

तत्र पूर्वकल्पे विराडात्मोपासनसंस्कृतस्य
स्थूलसमष्टिविराड्भावस्तदन्यस्य
व्यष्टिस्थूलदेहाहंभावसंस्कारात्तद्भाव इति विशेषमाह -
असावित्यादिना । कल्पनात्प्राक्तनोपासनात्मकाण्डात्माहंभावकल्पनात् । तस्य
सह सिद्धं चतुष्टयमिति स्मृतिसिद्धमात्मज्ञानमित्याशयेन विशिनष्टि ##-
चतुर्मुखो यस्येत्यर्थः । आपिण्डतां करकादिघनीभावम् ॥ २० ॥

कश्चिद्द्रागिति देहादिकलनाद्याति देहताम् ।
भ्रान्तित्वं तदतद्रूपं गन्धर्वैश्च वसत्पुरम् ॥ २१ ॥

कश्चिदनुपासकस्तु पुण्यकृत् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण दिव्यदेहादेः
कलनाद्द्राक् शीघ्रमेव देवादिदेहतां तत्र देहे अतद्रूपं अनहमि
अहंभावलक्षणभ्रान्तित्वं याति । गन्धर्वैश्चादन्यैर्वा देवैर्वसत् पालितं
पुरममरावत्यादि याति ॥ २१ ॥

कश्चित्स्थावरतामेति कश्चिज्जंगमतामपि ।
कश्चिद्याति खचार्यादिरूपं संकल्पतः स्वतः ॥ २२ ॥

कश्चित्पापकृत्तु स्थावरताम् । खचारिणः पक्षिणो रक्षःपिशाचादयश्च ।
आदिपदाज्जलचरा गृह्यन्ते ॥ २२ ॥

सर्गादावादिजो देहो जीवः संकल्पसंभवः [भावनः इति
पाठः] ।
क्रमेण पदमासाद्य वैरिञ्चं कुरुते जगत् ॥ २३ ॥

प्रथमजः सूक्ष्मदेहसमष्ट्युपाधिक एवात्मा विरिञ्चिजीवः
स्वसंकल्पादण्डान्तर्जगत्सृजतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आत्मभूकलनात्मासौ यत्संकल्पयति क्षणात् ।
तत्स्वभाववशादेव जातमेव प्रपश्यति ॥ २४ ॥

तस्य सत्यसंकल्पतायां पूर्वतनसत्यसंकल्पात्मभूतादात्मोपासना
हेतुरित्याशयेन विशिनष्टि - आत्मभूकलनात्मेति ॥ २४ ॥

33645
33646 चित्स्वभावात्समायातं ब्रह्मत्वं सर्वकारणम् ।
33647 संसृतौ कारणं पश्चात्कर्म निर्माय संस्थितम् ॥ २५ ॥
33648
33649 प्रथाचलनोभयधर्मकस्य जगतश्चिदात्मा प्रथमं प्रथायां
33650 हेतुश्चलनविकारादौ तु पश्चात्तनं कर्मेत्याह - चित्स्वभावादिति । आद्यः
33651 कारणशब्दो भावप्रधानः ॥ २५ ॥
33652
33653 चित्तं स्वभावात्स्फुरति चित्तः फेन इवाम्भसः ।
33654 कर्मभिर्बध्यते पश्चाड्डिण्डीरमिव रज्जुभिः ॥ २६ ॥
33655
33656 उक्तमेव मूलतः स्फुटयति - चित्तमिति । डिण्डीरं फेनपिण्डो
33657 नौकादिनिबन्धनरज्जिभिर्बध्यते निरुध्यते न जलं तद्वच्चित्तमेव
33658 देहनिबन्धनैः कर्मभिर्बध्यते न चिदात्मेति भावः ॥ २६ ॥
33659
33660 संकल्पः कलनाबीजं तदात्मैव हि जीवकः ।
33661 कर्म पश्चात्तनोत्युच्चैरुत्थायाकर्मतः क्रमात् ॥ २७ ॥
33662
33663 लोकेऽपि संकल्पपूर्वकं कर्मणा
33664 घटादिरचनदर्शनादुक्तक्रमसिद्धिरित्याशयेनाह - संकल्प इति ।
33665 अकर्मतः निष्क्रियात्मसंनिधानादिति यावत् ॥ २७ ॥
33666
33667 क्रोडीकृताङ्कुरं पूर्वं जीवो धत्ते स्वजीवितम् ।
33668 पश्चान्नानात्वमायाति पत्राङ्कुरफलक्रमैः ॥ २८ ॥
33669
33670 पश्चात्तनैरपि कर्मभिः प्राग्जीवे बीजान्तरङ्कुरवद्वासनात्मना
33671 स्थितमेवाविष्क्रियते नापूर्वमित्याशयेनाह - क्रोडीकृताङ्कुरमिति । यथा
33672 बीजस्थो जीवः पूर्वं क्रोडीकृतः सूक्ष्मतयान्तर्धृतः अङ्कुरो येन
33673 तथाविधं स्वजीवितं धत्ते
33674 पश्चात्त्वङ्कुरपत्रकाण्डशाखापल्लवपुष्पफलक्रमैर्नानात्वमायाति तथा
33675 हिरण्यगर्भजीवोऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥
33676
33677 अन्ये स्व एव ये जीवा एवमेवाकृतिं गताः ।
33678 पूर्वोत्पन्ने जगति ते यान्ति भूताश्रयां स्थितिम् ॥ २९ ॥
33679
33680 व्यष्टिजीवा अप्येवमेव स्वे स्वमिन् वासनात्मना स्थितामेवाकृतिं
33681 देहाद्याकारं गताः प्राप्ताः । एतावांस्तु विशेषः । ते
33682 हिरण्यगर्भजीवसंकल्पात्पूर्वोत्पन्ने जगति ब्रह्माणे
33683 मातापित्रादिरूपभूताश्रयां प्राणिनिमित्तां स्थितिं देहलाभं यान्तीति ॥ २९ ॥
33684
33685 स्वकर्मभिस्ततो जन्ममृतिकारणतां गतैः ।
33686 प्रयान्त्यूर्ध्वमधस्ताद्वा कर्म चित्स्पन्द उच्यते ॥ ३० ॥
33687
33688 कर्मशब्दं व्याचष्टे - चित्स्पन्द उच्यत इति ॥ ३० ॥
33689
33690 चित्स्पन्दनं भवति कर्म तदेव दैवं
33691 चित्तं तदेव मवतीह शुभाशुभादि ।
33692 तस्माज्जगन्ति भुवनानि भवन्ति पूर्वं
33693 भूत्वा निजाङ्गकुसुमानि तरोरिवाद्यात् ॥ ३१ ॥
33694
33695 कर्मशब्दार्थमेव विवृण्वन्
33696 सर्गद्वयवर्णितभोक्तृभोग्यसर्गमुपसंहरति - चित्स्पन्दनमिति ।

33697 तरोर्निजाङ्गानि शाखादीनि कुसुमानि च यथा प्राग्भूत्वा पुनर्भवन्ति तथा
33698 आद्यात्कारणाद्ब्रह्मणः
33699 साकाशात्तस्माच्चित्स्पन्दनलक्षणाच्छुभाशुभलक्षणात्कर्मणो
33700 निमित्ताज्जगन्ति भोक्तृप्राणिनिकायास्तदाधारतद्भोग्यभुवनानि च
33701 पुनःपुनर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
33702
33703 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो०
33704 उत्पत्तिबीजाङ्कुरनिर्णयो नाम चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥
33705
33706 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
33707 उत्पत्तिबीजाङ्कुरनिर्णयो नाम चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥
33708
33709
33710 प। २८९) १७७
33711
33712 पञ्चषष्टितमः सर्गः ६५
33713
33714 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
33715
33716 परस्मात्कारणादेव मनः प्रथममुत्थितम् ।
33717 मननात्मकमाभोगि तत्स्थमेव स्थितिं गतम् ॥ १ ॥
33718
33719 मनसो भोग्यवर्गस्य भोक्तुर्मूलस्य चाधुना ।
33720 विमृश्य तत्त्वं चिन्मात्रपरिशेषः प्रदर्श्यते ॥ १ ॥
33721
33722 तत्रादौ सर्वकल्पनानां चिदनतिरेकं वक्तुं मूलभूतस्य मनस
33723 उत्पत्तिस्थित्योः कारणानन्यसत्ताकत्वात्तन्मात्रत्वमाह - परस्मादिति ॥ १ ॥
33724
33725 भावाभावलसद्दोलं तेनायमवलोक्यते ।
33726 सर्गः सदसदाभासः पूर्वगन्ध इवेच्छया ॥ २ ॥
33727
33728 द्वैताभासस्य मनोधीनत्वमाह - भावाभावेति । इदमित्थं भवति इत्थं
33729 नेत्येवं भावाभावयोर्विषययोर्लसन्ती दोलेव परिवृत्तिर्यस्येति पूर्वान्वयि ।
33730 तेन चित्तेन पूर्वानुभूतो गन्धः स्मर्यमाणो यथा इच्छया
33731 मनोरथेनासन्नप्यवलोक्यते तद्वत् ॥ २ ॥
33732
33733 न कश्चिद्विद्यते भेदो द्वैतैक्यकलनात्मकः ।
33734 ब्रह्मजीवमनोमायाकर्तृकर्मजगद्दृशाम् ॥ ३ ॥
33735
33736 तथाच मनःकल्पितो भेदो मनोऽपगमादपगच्छतीत्याह - न कश्चिदिति ॥ ३ ॥
33737
33738 अपारावारविस्तारसंवित्सलिलवल्गनैः ।
33739 चिदेकार्णव एवायं स्वयमात्मा विजृम्भते ॥ ४ ॥
33740
33741 भेदापगमे शिष्टमात्मस्वरूपं दर्शयति - पारेति । संविल्लक्षणस्य
33742 सलिलस्य वल्गनैरपरिच्छेदेन प्रसारैः ॥ ४ ॥
33743
33744 असत्यमस्थैर्यवशात्सत्यं संप्रतिभासतः ।
33745 यथा स्वप्नस्तथा चित्तं जगत्सदसदात्मकम् ॥ ५ ॥
33746
33747 ननु चित्तजगतोर्बाधे कुतः सत्परिशेष इत्याशङ्क्य
33748 स्थिरास्थिरोभयसंवलितत्वेन जगतः सदसदात्मकत्वादस्थिरांशबाधे

33749 स्थिरपरिशेषोपपत्तिरित्याशयेनाह - असत्यमिति | स्वप्ने
33750 अस्थिरचिषयांशबाधेऽपि स्थिरतद्द्रऽष्टृपरिशेषदर्शनात्तद्वदित्यर्थः || ५ ||
33751
33752 न सन्नासन्न संजातश्चेतसो जगतो भ्रमः |
33753 अथ धीसमवायानामिन्द्रजालमिवोत्थितः || ६ ||
33754
33755 नन्वत्यन्तासतोऽपि न बाधो दृष्ट इत्याशङ्क्य
33756 तयोर्बाधयोग्यामनिर्वचनीयतामाह - न सदिति | ननु मिथ्यात्वे कथं
33757 बहूनामेकाकारता तत्राह - अथेति | अथेति तथापीत्यर्थे | तथापि
33758 सामाजिकधीसमूहानामिन्द्रजालमायाक्षुब्धानामेकाकारताभ्रमवदुत्थित
33759 इत्यर्थः || ६ ||
33760
33761 दीर्घः स्वप्नः स्थितिं यातः संसाराख्यो मनोबलात् |
33762 सम्यग्दर्शनात्स्थाणाविव पुंस्प्रत्ययो मुधा || ७ ||
33763
33764 कुतस्तर्हि चिरकालस्थायितास्य तत्राह - दीर्घ इति | मनोबलात्
33765 मनःकृतासक्तिबलात् || ७ ||
33766
33767 अनात्मालोकनाच्चित्तं चित्तत्वं नानुशोचति |
33768 वेतालकल्पनाद्बाल इव संकल्पिते भये || ८ ||
33769
33770 नन्वात्मा स्वपूर्णानन्दभावप्रच्युतिहेतुं सर्वदुःखनिदानं स्वस्य
33771 मनोभावमेव कुतो नानुशोचति तत्राह - अनात्मालोकनादिति | न
33772 आत्मालोकनमनात्मालोकनमात्मविषयकमज्ञानं अनात्मनामालोकनं
33773 दर्शनं च तस्मान्निमित्ताच्चित्तं चित्तभावमापन्नोऽप्यात्माचित्तत्वं
33774 चित्तभावकृतानर्थनानुशोचति यथा बालो वेतालकल्पनाद्भये सम्यक्कल्पिते
33775 सम्यङ्निरूढे सति तदभिनिविष्टचित्तत्वात्तद्धेतुं वेतालकल्पनां नानुशोचति
33776 तद्वदित्यर्थः || ८ ||
33777
33778 अनाख्यस्य स्वरूपस्य सर्वाशातिगतात्मनः |
33779 चेत्योन्मुखतया चित्तं चित्ताज्जीवत्वकल्पनम् || ९ ||
33780
33781 तथाच चितश्चेत्योन्मुखत्वस्वभाव एवानर्थपरम्परामूलमित्याह -
33782 अनाख्यस्येत्यादिना || ९ ||
33783
33784 जीवत्वादप्यहंभावस्त्वहंभावाच्च चित्तता |
33785 चित्तत्वादिन्द्रियादित्वं ततो देहादिविभ्रमाः || १० ||
33786
33787 देहादिमोहतः स्वर्गनरकौ मोक्षबन्धने |
33788 बीजाङ्कुरवदारम्भसंरूढे देहकर्मणोः || ११ ||
33789
33790 देहादौ मोहतोऽहंममेत्यभिमानतः || ११ ||
33791
33792 द्वैतं यथा नास्ति चिदात्मजीवयो-
33793 स्तथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयोः |
33794 यथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयो-
33795 स्तथैव भेदोऽस्ति न देहकर्मणोः || १२ ||
33796
33797 इयं सर्वाप्यनर्थपरंपरा जीवब्रह्मभेदभ्रममूलत्वात्तदैक्यबोधेन
33798 तद्भ्रमबाधे बाध्यत इत्याशयेन भेदमपवदति - द्वैतमिति चिदात्मा
33799 ब्रह्मजीवश्च तयोर्द्वैतं भेदः || १२ ||
33800

33801 कर्मैव देहो ननु देह एव
33802 चित्तं तदेवाहमितीह जीवः।
33803 स जीव एवेश्वरचित्स आत्मा
33804 सर्वः शिवस्त्वेकपदोक्तमेतत्॥ १३॥
33805
33806 सकलशास्त्रविचाररहस्यमेकोक्त्यैव संक्षिप्य स्फुटमाह - कर्मैवेति॥ १३
33807 ।।
33808
33809 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
33810 जीवविचारो नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः॥ ६५॥
33811
33812 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे जीवविचारो नाम
33813 पञ्चषष्टितमः सर्गः॥ ६५॥
33814
33815
33816 प्। २९०) १७८
33817
33818 षट्षष्टितमः सर्गः ६६
33819
33820 श्रीवसिष्ठ उवाच।
33821
33822 एवमेकं परं वस्तु राम नानात्वमेत्यलम्।
33823 नानात्वमिव संजातं दीपाद्दीपशतं यथा॥ १॥
33824
33825 मनोमात्रविलासत्वं द्वैतस्यात्र प्रपञ्च्यते।
33826 इष्टस्यागात्प्रबोधाच्च साज्ञानमनसः क्षयः॥ १॥
33827
33828 एवं चेत्योन्मुखतया चित्तमित्यादिवर्णितक्रमेण। तत्र दृष्टान्तमाह -
33829 नानात्वमिति। नानात्वं संजातं संप्राप्तं दीपशतम्। अथवा न केवलं
33830 चेत्यस्यैव नानात्वं संजातं किंतु एवमुक्तदिशा चितोऽपि प्रत्युपाधिभेदं
33831 नानात्वमिव संजातम्। तत्र अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं
33832 प्रतिरूपो बभूव इति श्रुत्युक्तं दृष्टान्तमाह - दीपादिति॥ १॥
33833
33834 यथाभूतमसद्रूपमात्मानं यदि पश्यति।
33835 विचार्यतेऽन्तस्तदनुभावहीनं न शोचति॥ २॥
33836
33837 यथाऽस्य चित्तादीनजीवत्वकल्पनया बन्धः एवं चित्ताधीनाभ्यामेव
33838 विचारतत्त्वबोधाभ्यां मुक्तिरपीति गूढाशयेनाह - यथाभूतमिति। आदौ
33839 यदि विचार्यते तदनुभावो द्वैताभिनिवेशस्तद्धीनं अत एव यथाभूतं
33840 यथास्थितं असद्रूपम्। रूपग्रहणं नाम्नोऽप्युपलक्षणम्।
33841 नामरूपशून्यमित्यर्थः। तथाविधमात्मानं पश्यति तदा न शोचति। तरति
33842 शोकमात्मवित् इति श्रुतेरित्यर्थः॥ २॥
33843
33844 चित्तमात्रं नरस्तस्मिन्गते शान्तमिदं जगत्।
33845 उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मास्तृतैव भूः॥ ३॥
33846
33847 ननु विचारेण चित्तोपशमेऽपि कथं सर्वद्वैतोपशमस्तत्राह -
33848 चित्तमात्रमिति। नरो जीवः। तस्य अचेत्यमानद्वैतसत्ताभावाच्चित्तोपरमे
33849 द्वैतोपरमसिद्धिरित्यर्थः॥ ३॥
33850
33851 पत्रमात्राद्दते नान्यत्कदल्या विद्यते यथा।
33852 भ्रममात्राद्दते नान्यज्जगतो विद्यते तथा॥ ४॥

33853
33854 चित्तभ्रमोपादानकस्य
33855 जगतस्तदतिरिक्तस्वरूपाभावादप्युपरमसिद्धिरित्याशयेनाह -
33856 पत्रमात्रादिति | पत्रग्रहणं त्वक्काण्डमूलानामप्युपलक्षणम् | अन्यत्
33857 स्वरूपमिति शेषः || ४ ||
33858
33859 जायते बालतामेति यौवनं वार्धकं ततः |
33860 मृतिं स्वर्गं च नरकं भ्रमाच्चेतो हि नृत्यति || ५ ||
33861
33862 उक्तमेव प्रपञ्चयति - जायत इति || ५ ||
33863
33864 विचित्रबुद्बुदोल्लासे स्वात्मनो व्यतिरेकिणि |
33865 यथा सुरायाः सामर्थ्यं तथा चित्तस्य संसृतौ || ६ ||
33866
33867 बुद्बुदोल्लासे नभसि अनेकसहस्रबुद्बुदाकारभ्रमजनने | तथा चित्तस्य
33868 ब्रह्माण्डबुद्बुदोल्लासे || ६ ||
33869
33870 यथा द्वित्वं शशाङ्कादौ पश्यत्यक्षिमलाविलम् |
33871 चिच्चेतनकलाक्रान्ता तथैव परमात्मनि || ७ ||
33872
33873 मलेन तिमिरेणाविलं कलुषमक्षि पश्यति | चेतनं चित्तं तस्य कला
33874 भ्रान्तिजननशक्तिस्तया आक्रान्ता परवशीकृता जीवचित् || ७ ||
33875
33876 यथा मदवशाद्भ्रान्तान्क्षीबः पश्यति पादपान् |
33877 तथा चेतनविक्षुब्धान्संसारांश्चित्प्रपश्यति || ८ ||
33878
33879 क्षीबो मदिरामत्तः || ८ ||
33880
33881 यथा लीलाभ्रमाद्बालाः कुम्भकृच्चक्रवज्जगत् |
33882 भ्रान्तं पश्यन्ति चित्तात्तु विद्धि दृश्यं तथैव हि || ९ ||
33883
33884 लीलया भ्रमाद्भ्रमणात् | कुम्भकृत्कुलालस्तदीयचक्रवत् || ९ ||
33885
33886 यदा चिच्चेतति द्वित्वं तदा द्वैतैक्यविभ्रमः |
33887 यदा न चेतति द्वैतं तदा द्वैतैक्ययोः क्षयः || १० ||
33888
33889 चित्ताधीनप्रतीतिकालिकैव द्वैतसत्ता चित्तोपरमे उपरमतीत्याह - यदेति || १० ||
33890
33891 यच्चेत्यते तदितरद्व्यतिरिक्तं चितोऽस्ति न |
33892 किंचिन्नास्तीति संशान्त्या चितः शाम्यति चेतनं || ११ ||
33893
33894 प्रतीतिकालेऽपि सा न पृथगस्तीत्याह - यदिति | तस्याश्चित इतरज्जडरूपम् |
33895 चित्तस्य तर्हि कुतः शान्तिस्तत्राह - किंचिदिति | विषयापह्नवे निरिन्धनाग्निरिव
33896 चित्तं स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः || ११ ||
33897
33898 चिद्घनेनैकतामेत्य यदा तिष्ठति निश्चलः |
33899 शाम्यन्व्यवहरन्वापि तदा संशान्त उच्यते || १२ ||
33900
33901 जीवन्मुक्तस्तर्हि कदा भवति तत्राह - चिद्घनेनेति | शाम्यन् समाधिलीनः ||
33902 १२ ||
33903
33904 तन्वी चेतयते चेत्यं घना चिन्नाङ्ग चेतति |

33905 अल्पक्षीबः क्षोभमेति घनक्षीबो हि शाम्यति ॥ १३ ॥
33906
33907 नन्वल्पज्ञचितश्चिद्घनैक्ये सर्वज्ञतैव स्यान्न निर्विषयतालक्षणा
33908 संशान्तिरिति चेत्तत्राह - तन्वीति। अङ्गेति संबोधने। घनक्षीबोऽत्यन्तमत्तः
33909 । शाम्यति निर्व्यापाओ भवति। अयं भावः - चितः सविषयता न
33910 केवलचित्त्वप्रयुक्ता किंत्वविद्याविक्षिप्तचित्त्वप्रयुक्ता। सा च
33911 ज्ञानसमाधिदार्ढ्याभिव्यक्तचिद्घनैक्येनाविद्याविक्षेपापगमे अपैत्येव।
33912 या त्वीश्वरादीनां सर्वज्ञता सापि मायिक्येव न वास्तवीति न कश्चिद्दोष इति ॥ १३ ॥
33913
33914 चिद्घनैकप्रपातस्य रूढस्य परमे पदे।
33915 नैरात्म्यशून्यवेद्याद्यैः पर्यायैः कथनं भवेत् ॥ १४ ॥
33916
33917 एतदेवाभिप्रेत्याह - चिद्घनैकेति। चिद्घनेन एकप्रपातोऽनन्यविषयता
33918 नैरन्तर्यं च यस्य तथाविधस्य अत एव परमे पदे तस्मिन् रूढस्येति
33919 निर्विकल्पसमाधिसाक्षात्कारावुक्तौ। तथाविधस्य चित्तस्य नैरात्म्यं
33920 स्वरूपशून्यता शून्यवेद्यं निर्विषयतेत्यादिपर्यायैः ॥ १४ ॥
33921
33922 चिच्चेतनेन चेत्यत्वमेत्येवं पश्यति भ्रमम्।
33923 जातो जीवामि पश्यामि संसरामित्यसन्मयम् ॥ १५ ॥
33924
33925 चिति चेत्यजडसंसरणक्रमरूपताकल्पनापि चित्तनिमित्तैवेति तदुपशमे
33926 तदपगमोपपत्तिरित्याशयेनाह - चिदिति ॥ १५ ॥
33927
33928 स्वभावाद्यतिरिक्तं तु न चित्तस्यास्ति चेतनम्।
33929 स्पन्दादृते यथा वायोरन्तः किं नाम चेत्यते ॥ १६ ॥
33930
33931 ननु चेतनं चित्तव्यापारः समाधिज्ञानाभ्यासादुपरमतु चित्तं
33932 त्वनुपरतमेवेत्याशङ्कायामाह - स्वभावादिति। औष्ण्योपरमे
33933 वह्निपरिशेषवद्व्यापारोपरमेन चित्तं परिशिष्यते न हि तदन्तर्गतं
33934 स्वरूपान्तरं केनचिदनुभूयत इत्याह - अन्तरिति ॥ १६ ॥
33935
33936 प्। २९१) १७८
33937
33938 चेत्यत्वं संभवत्येवं किंचिद्यच्चेत्यते चिता।
33939 रज्जुसर्पभ्रमाभासं तमविद्याभ्रमं विदुः ॥ १७ ॥
33940
33941 एवं चित्तापगमे चितिचेत्याप्रथनादप्रथमानस्य च
33942 साधकान्तराभावादसिद्धेश्च तदप्यपगतमेवेत्याशयेनाह -
33943 चेत्यत्वमिति। प्राक्तर्हि चेत्यप्रतिभासः कीदृक् तमाह - रज्ज्विति ॥ १७ ॥
33944
33945 संविन्मात्रचिकित्स्येऽस्मिन्व्याधौ संसारनामनि।
33946 चित्तमात्रपरिस्पन्दे संरम्भो न च किंचन ॥ १८ ॥
33947
33948 एवंच रज्जुसर्पस्पन्द इव चित्तस्पन्दात्मकः संसारो बोधमात्रेण चिकित्सितुं
33949 शक्य इत्याहसंविदिति। संरम्भ आयासः किंचन कश्चन ॥ १८ ॥
33950
33951 यदि सर्वं परित्यज्य तिष्ठस्युत्क्रान्तवासनः।
33952 अमुनैव निमेषेण तन्मुक्तोऽसि न संशयः ॥ १९ ॥
33953
33954 उत्क्रान्तवासनो वासनामयचित्तशून्यः ॥ १९ ॥
33955
33956 यथा रज्ज्वां भुजङ्गाभा विनश्यत्येव वीक्षणात्।

संविन्मात्रविवर्तेन नश्यत्येव हि संसृतिः ॥ २० ॥

संविन्मात्रस्य विवर्तः प्रत्यङ्मुखतया परावृत्य स्वतत्त्वदर्शनं तेन ॥
२० ॥

यत्राभिलाषस्तन्नूनं संत्यज्य स्थीयते यदि ।
प्राप्त एवाङ्ग तन्मोक्षः किमेतावति दुष्करम् ॥ २१ ॥

संवित्परावृत्तौ चेन्द्रियनिग्रहो हेतुस्तत्र च विषयाभिलाषत्यागो
हेतुरित्याशयेनाह - यत्राभिलाष इति ॥ २१ ॥

अपि प्राणांस्तृणमिव जयन्तीह महाशयाः ।
यत्राभिलाषस्तन्मात्रत्यागे कृपणता कथम् ॥ २२ ॥

विषयत्यागं प्ररोचयति - अपीति ॥ २२ ॥

यत्राभिलाषस्तत्त्यक्त्वा चेतसा निरवग्रहम् ।
प्राप्तं कर्मेन्द्रियैर्मूढांस्त्यजन्नष्टं च तिष्ठ भोः ॥ २३ ॥

निरवग्रहं निरासङ्गम् । कथं तर्हि जीवनं तत्राह - प्राप्तमिति । नष्टं
त्यजन् नानुशोचन्निति यावत् ॥ २३ ॥

यथा करतले बिल्वं यथा वा पर्वतः पुरः ।
प्रत्यक्षमेव तस्यालमजत्वं परमात्मनः ॥ २४ ॥

तस्य उक्तलक्षणस्य तत्त्वविदः अजत्वं जन्मादिविक्रियाशून्यब्रह्मत्वं
अलमत्यन्तं प्रत्यक्षमेव न तिरोहितमित्यर्थः ॥ २४ ॥

आत्मैव भाति जगदित्युदितस्तरङ्गैः
कल्पान्त एक इव वारिधिरप्रमेयः ।
ज्ञातः स एव हि ददाति विमोक्षसिद्धिं
त्वज्ञात एव मनसे चिरबन्धनाय ॥ २५ ॥

उक्तार्थत्रयं संक्षिप्योपसंहरति - आत्मैवेति । आत्मैवाज्ञदृशां
जगदिति वेषेण उदित आविर्भूतः सन् भाति । यथा
कल्पान्तवारिधिस्तरङ्गभेदैर्भाति तद्वत् । स एव ज्ञातो ज्ञानाभिव्यक्तः सन्
विमोक्षलक्षणां सिद्धिं पुरुषार्थं ददाति । अज्ञातस्तु प्रथमं मनसे
सर्वार्थनिदानमनोभावाय तत्प्रयुक्तचिरबन्धनाय च भवतीति शेषः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
संसृतिपरमयोगो नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
संसृतिपरमयोगो नाम सट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ६७

श्रीराम उवाच ।

मनस्त्वयोग्यो जीवोऽयं को भवेत्परमात्मनः ।
कथं वास्मिन्समुत्पन्नः को वायं वद मे पुनः ॥ १ ॥

34009
34010 भोक्ता यः कथितो जीवस्तत्स्वरूपमिहोच्यते।
34011 व्यष्टिप्राधान्यतस्तस्य करणादेश्च संभवः॥ १॥
34012
34013 समष्टिप्राधान्येनोक्तं जीवं व्यष्टिप्राधान्येन स्फुटं जिज्ञासुः
34014 श्रीरामः पुनः पृच्छति - मनस्त्वेति। मनः सृष्ट्वा तत्तादात्म्यस्य
34015 स्वस्मिन्नध्यासान्मनस्त्वयोग्यः परमात्मनः संबन्धी को भवेत्। किमंश
34016 उत कार्यमुत स एव। यदि स एव तर्हि कथं वास्मिन्समुत्पन्नः। किं
34017 परिणामेनोत विवर्तेन। आद्ये अनित्यता। द्वितीये बाध्यता। यद्यनुत्पन्नस्तर्हि
34018 भोक्तुरसिद्धिः। ब्रह्मणोऽशनायाद्यत्ययश्रुतेः। यद्यन्यस्तर्हि को वा।
34019 तत्सजातीय उत विजातीय इति विकल्पे नैकोऽपि पक्षो घटत इति संदेहपरिहाराय
34020 पुनर्वदेत्यर्थः॥ १॥
34021
34022 श्रीवसिष्ठ उवाच।
34023
34024 समस्तशक्तिखचितं ब्रह्म सर्वेश्वरं सदा।
34025 ययैव शक्त्या स्फुरति प्राप्तां तामेव पश्यति॥ २॥
34026
34027 अचिन्त्यानन्तशक्तिसंपन्नमायाशक्तिशबलं ब्रह्म परमार्थत
34028 आविष्कृतमभिन्नमपि स्वस्मिन्नेव मायया द्वितीयतामिवापन्ने
34029 औपाधिकविकारानारोप्यानन्तजीववेषेण सर्वज्ञेश्वरभावेन च क्रीडितुं
34030 समर्थमिति न कश्चिद्दोष इत्याशयेन वसिष्ठः समाधातुमुपक्रमते -
34031 समस्तेति। सर्वेश्वरं सर्वसमर्थम्॥ २॥
34032
34033 स्वयं यां वेत्ति सर्वात्मा चिरं चेतनरूपिणीम्।
34034 सा प्रोक्ता जीवशब्देन सैव संकल्पकारिणी॥ ३॥
34035
34036 चिरमनादिकालाच्चेतनरूपिणीं चित्तसंस्कारोपहितचिद्रूपाम्॥ ३॥
34037
34038 स्वभावात्कारणं द्वित्वं पूर्वसंकल्पचित्स्वयम्।
34039 नानाकारणतां पश्चाद्याति जन्ममृतिस्थितेः॥ ४॥
34040
34041 आत्मनि स्वाभाविकं द्वितीयत्वमेवोत्तरसंसारप्रवृत्तेर्मुख्यं कारणं
34042 पूर्वपूर्वसंकल्पवासनावासितजीवचैतन्यं तु
34043 पश्चात्तनवैचित्र्यमात्रहेतुरित्याह - स्वभावादिति॥ ४॥
34044
34045 श्रीराम उवाच।
34046
34047 एवं स्थिते मुनिश्रेष्ठ दैवं नाम किमुच्यते।
34048 किमुच्यते तथा कर्म कारणं च किमुच्यते॥ ५॥
34049
34050 एतावतैव प्रश्नशेषस्याप्युत्तरमुक्तप्रायमिति मन्यमानो राम उक्तजीवस्य
34051 जन्मादिनिमित्तदैवकर्मकारणानि तत्त्वतो जिज्ञासुः पृच्छति - एवमिति।
34052 एवमुक्तविधया जीवस्वरूपे स्थिते बुद्धौ प्रतिष्ठिते सति पृच्छामीति शेषः॥ ५
34053 ॥
34054
34055 प्। २९२) १७९
34056
34057 श्रीवसिष्ठ उवाच।
34058
34059 स्पन्दास्पन्दस्वभावं हि चिन्मात्रमिह विद्यते।
34060 खे वात इव तत्स्पन्दात्सोल्लासं शान्तमन्यथा॥ ६॥

34061
34062 स्पन्दस्वभावं रजःप्रधानमायोपहितम्। अस्पन्दस्वभावं शुद्धम्।
34063 सोल्लासं सृष्ट्युन्मुखं भवतीति शेषः। अन्यथा स्पन्दाभावे तु
34064 शान्तमेवावतिष्ठत इत्यर्थः॥ ६॥
34065
34066 चित्त्वं चित्तं भावितं सत्स्पन्द इत्युच्यते बुधैः।
34067 दृश्यत्वभावितं चैतदस्पन्दनमिति स्मृतम्॥ ७॥
34068
34069 तत्राद्यं विवृणोति - चित्त्वमिति। स्वीयं स्वाभाविकं चित्त्वमेव चित्तं
34070 चेत्याकारं स्वाविद्यया भावितं कल्पितं चेत्तदाकारं सत् स्पन्द इत्युच्यत
34071 इत्यर्थः। द्वितीयं विवृणोति - दृश्यत्वेति॥ ७॥
34072
34073 स्पन्दात्स्फुरति चित्सर्गो निःसप्न्दाद्ब्रह्म शाश्वतम्।
34074 जीवकारणकर्माद्या चित्स्पन्दस्याभिधा स्मृता॥ ८॥
34075
34076 स्पन्दास्पन्दाभ्यामेव चितः प्रपञ्चाप्रपञ्चात्मतेति निष्कर्षे स्पन्दस्यैव
34077 जीवकारणकर्मदैवादिनाम्ना व्यपदेश इति फलितमित्याह - स्पन्दादिति।
34078 चिदिति पृथक्पदम्। तत्र प्राणस्पन्दविवक्षया जीवः
34079 स्वान्तर्गतकार्याणामाविर्भावनलक्षणस्पन्दविवक्षया कारणं
34080 शरीरादिस्पन्दविवक्षया कर्म देव सूक्ष्मावस्थं चिरस्थितं
34081 फलारम्भोन्मुखं दैवमिति भेद इति भावः॥ ८॥
34082
34083 य एवानुभवत्मायं चित्स्पन्दोऽस्ति स एव हि।
34084 जीवकारणकर्माख्यो बीजमेतद्धि संसृतेः॥ ९॥
34085
34086 तेषां चानुभवसत्तालम्बनेनैव सत्ता स्वकार्यक्षमता चेत्याह - य एवेति॥
34087 ९॥
34088
34089 कृतद्वित्वचिदाभासवशाद्देहमुपस्थितम्।
34090 संकल्पाद्विविधार्थत्वं चित्स्पन्दो याति सृष्टिषु॥ १०॥
34091
34092 यत्पृष्टं कथं वास्मिन्समुत्पन्न इति तस्योत्तरमाह - कृतद्वित्वेति।
34093 तत्तत्कर्मानुसारेण प्राङ्मरणकाले बुद्धावुपस्थितं देवनरतिर्यगादिदेहं
34094 पूर्वसंकल्पानुसारिविविधभोग्यपदार्थभावं च याति प्राप्नोति॥ १०॥
34095
34096 नानाकारणतां यातश्चित्स्पन्दो मुच्यते चिरात्।
34097 कश्चिज्जन्मसहस्रेण कश्चिदेकेन जन्मना॥ ११॥
34098
34099 नानाविधानि योनिसहस्राणि कारणानि जन्महेतूनि यस्य तद्भावं चिराद्यातः
34100 सन् कश्चिन्मन्दशास्त्रीयप्रवृत्तिश्चित्स्पन्दश्चिरान्मुच्यते।
34101 संपन्नज्ञानाधिकारस्त्वेकेन जन्मना॥ ११॥
34102
34103 स्वभावात्कारणाद्वित्वं चित्समेत्याधिगच्छति।
34104 स्वर्गापवर्गनरकबन्धकारणतां शनैः॥ १२॥
34105
34106 यदुक्तं नानाकारणतां यात इति तत्प्रकारमाह - स्वभावादिति। चितः
34107 स्वभावो येनोपाधिना संबध्यते तद्रूपेण स्फुरणम्। यथा आलोको नीलपटे
34108 नीलरूपो रक्तपटे रक्तरूपः पीते तद्रूप इति। तादृशस्वभाववशादेव
34109 देहजन्मकारणैरन्नरसैस्तद्द्वारा पित्रादिशरीरैश्चाद्वित्वमैक्यं समेत्य
34110 संप्राप्य क्रमेण शुक्रशोणितादिरूपेण परिणतं शनैः
34111 स्वर्गमोक्षनरकवधबन्धादिकारणदेहतामधिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः।
34112 अपगच्छति इति पाठे स्वर्गादिहेतुं देहभावं प्राप्तुं शुक्रादिरूपेण

34113 पितृदेहादपगच्छति निर्गच्छतीत्यर्थः ॥ १२ ॥
34114
34115 हेम्नीव कटकादित्वं काष्ठलोष्टसमस्थितौ ।
34116 देहे तिष्ठति नानात्वं जडे भावविकारजम् ॥ १३ ॥
34117
34118 तथा चोपाधीनां मेलनेनैक्ये पितापुत्रजीवयोर्भेदो न लक्ष्यते
34119 उपाधिपृथग्भावे तु भेदः प्रतीयत इति जीवानां परस्परभेद उपाधेरेव
34120 धर्मो न चैतन्यस्येत्याह - हेम्नीवेति । उपाधीनामपि
34121 भूतविकारत्वाद्भूतानां चोत्तरोत्तरं
34122 पूर्वपूर्वभूतविकारत्वादखण्डाकाशमात्रत्वेन सत्यभेदावकाश
34123 इत्याशयेन हेमकटकदृष्टान्तोपन्यासः । जन्मादयः
34124 षड्भावविकारास्तेभ्यो जातं नानात्वं भेदः ॥ १३ ॥
34125
34126 अजातमप्यसद्रूपं पश्यतीदं मनोभ्रमः ।
34127 जातः स्थितो मृतोऽस्मीति भ्रमार्तः पत्तनं यथा ॥ १४ ॥
34128
34129 एवं भेदस्य मृसात्वेऽपि जन्मादिभेदप्रतीतिर्मनोभ्रम एवेत्याह -
34130 अजातमपीति ॥ १४ ॥
34131
34132 अहंममेत्यसद्रूपमेव चेतः प्रपश्यति ।
34133 अदृष्टपरमार्थत्वादाशाविवशसंस्थिति ॥ १५ ॥
34134
34135 सर्वभेदप्रत्ययानामहंममेति भेदकल्पनामूलं तस्या अपि
34136 पूर्णात्मस्वरूपाज्ञानं भोगाशासंस्काराश्च क्रमेण
34137 मूलमित्याशयेनाह - अहमिति ॥ १५ ॥
34138
34139 मथुराधिपते राज्ञो यथा श्वपचसंभ्रमः ।
34140 आसीदेवं हि चित्तस्य स्फुरतीयं जगत्स्थितिः ॥ १६ ॥
34141
34142 उक्तेऽर्थे वक्ष्यमाणलवणोपाख्यानार्थो निदर्शनमित्याह - मथुरेति ॥ १६ ॥
34143
34144 सर्वमेव मनोमात्रभ्रान्त्युलासविजृम्भणम् ।
34145 इदं जगत्तया राम प्रस्फुरत्यम्बुभङ्गवत् ॥ १७ ॥
34146
34147 शिवात्प्राक्कारणात्पूर्वं चिच्चेत्यकलनोन्मुखी ।
34148 उदेति सौम्याज्जलधेः पयःस्पन्दो मनागिव ॥ १८ ॥
34149
34150 उक्तमेवारोपक्रमं पुनः प्रत्येकं दृष्टान्तैर्बोधयति -
34151 शिवादित्यादिना ॥ १८ ॥
34152
34153 स्फुरणाज्जीवचक्रत्वमेति चित्तोर्मितां दधत् ।
34154 चिद्वारिब्रह्मजलधौ कुरुते सर्गबुद्बुदान् ॥ १९ ॥
34155
34156 स्फुरणात् स्पन्दनात् । जीवचक्रत्वं जीवस्वरूपामावर्तताम् ॥ १९ ॥
34157
34158 स्वस्थः सौम्य समस्यैतद्यत्सिंहस्य विजृम्भणम् ।
34159 ब्रह्मणः संविदाभासस्तत्संचेत्यमिव स्वयम् ॥ २० ॥
34160
34161 हे सौम्य स्वबोधमात्रेण सिंहः मायाबन्धनं हन्तीति सिंहस्तथाविधस्य
34162 सिंहवदचिन्त्यशक्तिमतो वा ब्रह्मणो यन्मायया विजृम्भणं
34163 गात्रविनमनं स एव स्वात्मस्थः संविदाभासो जीव इव स्थितं तदेव
34164 संचेत्यं विषयरूपमिव स्थितं न पृथगस्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

34165
34166 चित्संवित्त्योच्यते जीवः संकल्पात्स मनो भवेत्।
34167 बुद्धिश्चित्तमहंकारो मायेत्याद्यभिधं ततः॥ २१॥
34168
34169 कैरुपाधिभिस्तर्हि जीवमनोबुद्धिचित्ताहंकारादिशब्दभेदस्तानाह -
34170 चित्संवित्त्येति। चित्संवित्त्या चिदाभासात्मना अध्यवसायाद्बुद्धिः
34171 स्मरणाच्चित्तमभिमानादहंकारो विक्षेपशक्तित्वान्माया। आदिपदात्
34172 प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः
34173 इत्यादिश्रुत्युक्ताभिधासंग्रहः॥ २१॥
34174
34175 प्। २९३) १७९
34176
34177 तन्मात्रकल्पना पूर्वं तनोतीदं जगन्मनः।
34178 असत्यं सत्यसंकाशं गन्धर्वनगरं यथा॥ २२॥
34179
34180 तत्र संकल्पप्रधानस्य शब्दादिसूक्ष्मभूतकल्पनापूर्वकं
34181 जगत्कल्पकत्वमाह - तन्मात्रेति॥ २२॥
34182
34183 यथा शून्ये दृशः स्फारान्मुक्तावल्यादिदर्शनम्।
34184 यथा स्वप्ने भ्रमश्चैव तथा चित्तस्य संसृतिः॥ २३॥
34185
34186 मनःकल्पितस्य च मानोरथिकवस्तुवन्मिथ्यात्वमेवेत्याह - यथेति। शून्ये
34187 आकाशे दृशो दृष्टेः स्फाराद्विस्तारात्॥ २३॥
34188
34189 शुद्ध आत्मा नित्यतृप्त इव शान्तः समस्थितः।
34190 अपश्यन्पश्यतीवेमं चित्ताख्यं स्वप्नविभ्रमम्॥ २४॥
34191
34192 तत्साक्षिणस्तु नित्यशुद्धतैवेत्याह - शुद्ध इति।
34193 अशनायाद्यभावान्नित्यतृप्त इव॥ २४॥
34194
34195 संसृतिर्जाग्रदित्युक्तं स्वप्नं विदुरहंकृतिम्।
34196 चित्तं सुषुप्तभावः स्याच्चिन्मात्रं तुर्यमुच्यते॥ २५॥
34197
34198 तस्यैवेन्द्रियद्वारैर्बहिः संसृतिर्जाग्रत्। अन्तरहंभाववासितस्य
34199 हृदयात्कण्ठपर्यन्तं संसृतिः स्वप्नः। स्मृतिबीजवासनामात्रशेषेण
34200 हृदि स्थितिः सुषुप्तिस्तदतिक्रमस्तु तुर्यतेत्याह - संसृतिरिति॥ २५॥
34201
34202 अत्यन्तशुद्धे सन्मात्रे परिणामनिरामयम्।
34203 तुर्यातीतं पदं तत्स्यात्तत्स्थो भूयो न शोचति॥ २६॥
34204
34205 एवं शोधितस्य प्रत्यक्तत्त्वस्य ब्रह्मात्मनि परिणस्या निरामयं यथा
34206 स्यात्तथा स्थितिरेव तुर्यातीतत्वमित्याह - अत्यन्तेति॥ २६॥
34207
34208 तस्मिन्सर्वमुदेतीदं तस्मिन्नेव प्रलीयते।
34209 न चेदं न च तत्रेदं दृष्टौ मुक्तावली यथा॥ २७॥
34210
34211 अशोधिततत्पदार्थे प्रतिष्ठाशङ्कावारणाय तच्छोधनं तज्जलानिति शान्त
34212 उपासीत इति श्रुतिदर्शितदिशा दर्शयति - तमिन्निति। न चेदं तदिति शेषः।
34213 आद्यो ब्रह्मणि जगत्तादात्म्यस्य निषेधो द्वितीयस्तु संसर्गस्य॥ २७॥
34214
34215 अरोधकत्वात्खं हेतुर्यथा वृक्षसमुन्नतेः।
34216 अकर्तापि तथा कर्ता चेतनाब्धिर्जगत्स्थितेः॥ २८॥

34217
34218 यदि जगत्संबन्धशून्यस्तर्हि कथं जगद्धेतुरिति श्रुत्योक्तस्तत्राह -
34219 अरोधकत्वादिति। समुन्नतेरभिवृद्धेः। मायाकृतसर्गे अनिवारकत्वमात्रेण
34220 कर्तृत्वोपचार इत्यर्थः॥ २८॥
34221
34222 संनिधानाद्यथा लौहः प्रतिबिम्बस्य हेतुताम्।
34223 यात्यादर्शस्तथैवायं चिन्मयोऽप्यर्थवेदने॥ २९॥
34224
34225 लौहो लोहविकार आदर्शः॥ २९॥
34226
34227 बीजमङ्कुरपत्रादियुक्त्या यद्वत्फलं भवेत्।
34228 चिन्मात्रं चित्तजीवादियुक्त्या तद्वन्मनो भवेत्॥ ३०॥
34229
34230 कथं तर्हि सर्वं न युगपज्जायते तत्राह - बीजमिति। युक्तिरत्र क्रमः।
34231 तथैवानादिनियतिस्थितेरित्यर्थः॥ ३०॥
34232
34233 स्वतोबीजफला विप्रुड् यथा बीजं पुनर्भवेत्।
34234 तथा चिच्चेत्यचित्तादि त्यक्त्वा स्वस्था न तिष्ठति॥ ३१॥
34235
34236 ननु प्रलये सर्वविलये तथैव स्वस्था चित्सदा कुतो नावतिष्ठते तत्राह -
34237 यथेति। यथा अनुशयिजीवसंयुक्ता विप्रुड्
34238 वृष्टिजलबिन्दुर्वृक्षसस्याद्यनुप्रविश्य पुनर्बीजं भवत्येव नोदास्ते तथा
34239 जीववासनावासिता चिदपि चेत्यचित्तादिसर्गात्मना पुनर्भवत्येव न तत्यक्त्वा
34240 स्वस्था तिष्ठतीत्यर्थः॥ ३१॥
34241
34242 यद्यप्यबोधे बोधे वा बीजान्तस्तरुबीजयोः।
34243 इयान्भेदोऽस्ति न जगद्ब्रह्मणोरपि चित्तयोः॥ ३२॥
34244
34245 ननु बीजे सूक्ष्मतया स्थितस्य तरोस्तद्बीजस्य च अबोधे बोधे वा न
34246 तरुजननशक्तिरपैति तथा चित्तात्मतापन्नयोर्जगद्ब्रह्मणोरपि तत्त्वतो
34247 बोधाबोधयोर्विशेषो न स्यादिति बोधवैफल्यमित्याशङ्क्याह - यद्यपीति।
34248 इयान्परिदृश्यमानस्तरुजननशक्तिभेदोऽस्ति तथापि
34249 चित्तभूतयोर्जगद्ब्रह्मणोः स नास्त्येव। यतो बीजतरुबोधमात्रेण न
34250 तात्त्विकमखण्डितं रूपं व्यज्यते ब्रह्मबोधेन तु दीपेन रूपश्रीरिव
34251 तद्व्यज्यते इति इयान्भेदो वैलक्षण्यमस्तीत्यावृत्त्या परेण सह योज्यम्॥ ३२॥
34252
34253 तथापि व्यज्यते बोधे सत्यात्मकमखण्डितम्।
34254 रूपश्रीरिव दीपेन चिन्मात्रालोकरूपि यत्॥ ३३॥
34255
34256 यद्यन्निखन्यते भूमेर्यथा तत्तन्नभो भवेत्।
34257 या या विचार्यते विद्या तथा सा सा परं भवेत्॥ ३४॥
34258
34259 कुतो बोधस्येदृशसामर्थ्यमिति चेद्विचारजन्यत्वेन
34260 तत्त्वावगाहित्वादित्याशयेनाह - यद्यदिति। अविद्या आविद्यकं पटादि। परं
34261 अधिष्ठानसत्तामात्रम्॥ ३४॥
34262
34263 स्फटिकान्तःसन्निवेशः स्थाणुताऽवेदनाद्यथा।
34264 शुद्धेऽनानापि नानेव तथा ब्रह्मोदरे जगत्॥ ३५॥
34265
34266 स्फाटिकान्तर्वनादिसंनिवेशः स्थाणुता कौटस्थ्यं तदवेदनाद्यथा भवति
34267 तथा शुद्धे ब्रह्मोदरे अनानापि जगन्नानेव भातीति शेषः॥ ३५॥
34268

34269 ब्रह्म सर्वं जगद्वस्तु पिण्डमेकमखण्डितम् ।
34270 फलपत्रलतागुल्मपीठबीजमिव स्थितम् ॥ ३६ ॥
34271
34272 पिण्डं स्फटिकघनम् । स्वप्रतिबिम्बितवनफलपत्रलतादयस्तेषां
34273 पीठमाधारभूस्तदन्तर्गतं बीजं चेत्येवंरूपमिव ब्रह्म जगद्रूपं
34274 स्थितमित्यर्थः ॥ ३६ ॥
34275
34276 श्रीराम उवाच ।
34277
34278 अहो चित्रं जगदिदमसत्सदिव भासते ।
34279 अहो बृहदहो स्वस्थमहो स्फुटमहो तनु ॥ ३७ ॥
34280
34281 इत्थं वर्णितं जीवमनोबुद्धिचित्ताहंकारस्वरूपं तन्मात्रकल्पनान्तं
34282 प्रासङ्गिकं जगतो मायामात्रत्वं च श्रुत्वा विस्मितो गुरुवचनविश्वासाज्जगतो
34283 मायामात्रत्वमनुवादेनानुमोदमानस्तन्मात्राणां
34284 सेन्द्रियसमष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरभावोत्पादक्रमं जिज्ञासुः पृच्छति -
34285 अहो इत्यादिना ॥ ३७ ॥
34286
34287 ब्रह्मणि प्रतिभासात्मा तन्मात्रगुणगोलकः ।
34288 अवश्यायकणाभासो यथा स्फुरति तच्छ्रृतम् ॥ ३८ ॥
34289
34290 यथाऽसौ याति अपुल्यं यथा भवति चात्मभूः ।
34291 यथा स्वभावसिद्धार्थात्तथा कथय मे प्रभो ॥ ३९ ॥
34292
34293 वैपुल्यं समष्टिव्यष्टिस्थूलदेहभावम् ।
34294 यथार्थस्वभावसिद्धादर्थादात्मवस्तुनः सकाशाद्यथा
34295 आत्मभूर्व्यष्टिसमष्टिस्थूलभूग्विश्ववैश्वानरात्मा यथा भवति तथा
34296 कथय मे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥
34297
34298 प्। २९४) १८०
34299
34300 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
34301
34302 अत्यन्तासंभवद्रूपमनन्यत्स्वस्वभावतः ।
34303 अत्यन्ताननुभूतं सत्स्वानुभूतमिवाग्रतः ॥ ४० ॥
34304
34305 उल्लासफुल्लो फुल्लाङ्ग इति बालहृदि स्फुटम् ।
34306 यथोदेति तथोदेति परे ब्रह्मणि जीवता ॥ ४१ ॥
34307
34308 पृष्टं वर्णयितुं
34309 प्रथममत्यन्तासंभावितानिर्वचनीयस्थूलतान्तसर्ववासनाविजृम्भितजीवभ्
34310 आवाविर्भावं सदृष्टान्तं दर्शयति - अत्यन्तेत्यादिद्वाभ्याम् ।
34311 जीवलक्षणमत्यन्तासंभवद्रूपमफुल्लाङ्गो वस्तुतः फुल्लाङ्गशून्योऽपि
34312 फुल्लाङ्गो वेतालो यथा बालहृदि स्फुटमुदेति तथोदेतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥
34313
34314 मानमेयात्मिका शुद्धा सत्यैवासत्यवस्स्थिता ।
34315 भिन्नेव च न भिन्ना स्याद्ब्रह्मणो बृंहणात्मिका ॥ ४२ ॥
34316
34317 अननुभूतमननायोगादनुभवस्य च मानमेयाधीनत्वान्मनोभावनिमित्तं
34318 मानमेयवासनोद्भवमाह - मानेति ॥ ४२ ॥
34319
34320 यथा ब्रह्म भवत्याशु जीवः कलनजीवितः ।

34321 तथा जीवो भवत्याशु मनो मननवेदनात् ॥ ४३ ॥
34322
34323 मननवेदनान्मननवासनोद्भवाज्जीवो मनो भवति। मन्वानो मनः इति
34324 श्रुतेरित्यर्थः ॥ ४३ ॥
34325
34326 चित्तं तन्मात्रमननं पश्यत्याशु स्वरूपवत्।
34327 एष सद्योऽनिललवप्रख्यः स्फुरति खान्तरे ॥ ४४ ॥
34328
34329 तच्चित्तं मनस्तन्मात्रगोचरमननं स्वीयं स्वरूपवत्तन्मात्रात्मना
34330 आविर्भूतं पश्यतीत्यर्थः। अस्तनिमेषः अविच्छिन्नदृग्रूपः
34331 अनिललवप्रख्यः अतिसूक्ष्मः एष तन्मात्रात्मा खान्तरे चिदाकाशे स्फुरति।
34332 स्वतःप्रकाशमाने सति तत्स्फूर्त्या संवेदनात्मकं सृष्टिकालवशेन
34333 पञ्चीकरणद्वारोत्पादितं कान्तं हिरण्मयत्वात्सूर्यवत्प्रकाशमानं
34334 अपरिच्छिन्नचिद्दृष्ट्या अवश्यायकणोपमं ब्रह्माण्डरूपं
34335 मनुष्यादिदेहरूपं चात्मनि पश्यतीत्यनुषज्यते ॥ ४४ ॥
34336
34337 अस्तनिमेषोऽनुभवत्यवश्यायकणोपमम्।
34338 संवेदनात्मकं कालकलितं कान्तमात्मनि ॥ ४५ ॥
34339
34340 अहंकिमिति शब्दार्थवेदनाभोगसंविदम्।
34341 संविदं तत्त्वशब्दार्थं जीवः पश्यति सार्थकम् ॥ ४६ ॥
34342
34343 तस्मिन्प्रथमं शब्दार्थविभागास्फूर्त्या संमुग्धमहंताध्यासं ततः
34344 संसारतत्त्वस्मरणं चाह - अहमिति। अहं किमिति तत्त्वतो वा
34345 मनुष्याद्याकारतो वा विशिष्य वेदनां न भुङ्क्ते तां तथाविधां संविदं
34346 प्रथमं ततः सार्थकं पुरुषार्थविचारसहितं
34347 प्राक्तनजन्मसहस्रस्मृत्या गर्भे जगत्तत्त्वशब्दार्थं संविदं च
34348 पश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥
34349
34350 तादृक्षवेदनात्सोऽथ रसशब्दार्थवेदनम्।
34351 भाविजिह्वार्थनाम्नैकदेशेऽनुभवति क्षणात् ॥ ४७ ॥
34352
34353 तस्येन्द्रियकल्पनां क्रमेणाह - तादृक्षेत्यादिना। तादृक्षवेदनात्पिण्डे
34354 स्फुटाहंभाववेदनादिति सर्वत्रार्थः। जिह्वाशब्दो रसनेन्द्रियपरस्तदर्थस्य
34355 रसस्य नाम्ना उपलक्षितमिति शेषः। एकदेशे मुखविलादिप्रदेशे ॥ ४७ ॥
34356
34357 तादृक्षवेदनात्तेजःशब्दार्थोन्मुखतां गतः।
34358 भविष्यन्नेत्रनाम्नैकदेशे भवति भासनम् ॥ ४८ ॥
34359
34360 तादृक्षवेदनात्सोऽथ घ्राणं तद्वृष्टिवेदनात्।
34361 स्थितो यस्मिन्भवतीति तावद्दृश्यादिता स्थिता ॥ ४९ ॥
34362
34363 तद्दृष्टिर्घ्राणदृष्टिः। इति अनया रीत्या यस्मिन् श्रोत्रादिभावेऽपि यावत्कालं
34364 स्थितो भवति तावत्कालं शब्दादिदृश्यं अत्ति उपभुङ्क्ते तच्छीलता अस्य
34365 स्थितेत्यर्थः ॥ ४९ ॥
34366
34367 एवंप्रायः स जीवात्मा काकतालीयवच्छनैः।
34368 विशिष्टसंनिवेशत्वं भावितं पश्यति स्वतः ॥ ५० ॥
34369
34370 तस्य संघाताभिमानमाह - विशिष्टेति। भावितं प्राग्वासनाकल्पितम् ॥ ५०
34371 ॥
34372

34373 स तस्य संनिवेशस्य त्वसतोऽपि सतः सतः।
34374 शब्दभावैकदेशत्वं श्रवणार्थेन विन्दति॥ ५१॥
34375
34376 तस्य श्रोतादिभिः शब्दादिभोगे तत्तदिन्द्रियतादात्म्याध्यासमाह - स
34377 तस्येत्यादिना। असतोऽपि सतः सतः सत्त्वेन संपन्नस्य।
34378 श्रवणक्रियालक्षणेनार्थेन प्रयोजनेन शब्दान् भावयति ग्राहयतीति
34379 शब्दभावः श्रोत्रं तल्लक्षणं देहैकदेशत्वं विन्दति लभते॥ ५१॥
34380
34381 स्पर्शभावैकदेशत्वं त्वक्शब्दार्थेन विन्दति।
34382 रसभावैकदेशत्वं रसनात्वेन विन्दति॥ ५२॥
34383
34384 रूपभावैकदेशत्वं नेत्रार्थाकृति पश्यति।
34385 गन्धभावैकदेशत्वं नासिकात्वेन पश्यति॥ ५३॥
34386
34387 एवं भावमयैः सत्ताप्रकटीकरणक्षमम्।
34388 भविष्यदिन्द्रियाख्यं स रध्रं पश्यति देहके॥ ५४॥
34389
34390 एवमुक्तानुक्तेन्द्रियमयैर्बाह्यार्थसत्ताप्रकटीकरणक्षमं इन्द्रस्य
34391 परमात्मनो लिङ्गत्वेन भाविना भविष्यदिन्द्रियाख्यम्॥ ५४॥
34392
34393 इत्येवमादि जीवस्य राघवाद्यतनस्य च।
34394 उदेति प्रतिभासात्मा देह एवातिवाहिकः॥ ५५॥
34395
34396 जीवस्य समष्टिरूपस्याद्यतनस्य व्यष्टिरूपस्य च॥ ५५॥
34397
34398 अनाख्येयं परा सत्तास्यातिवाहिकतामिव।
34399 सा गच्छत्यप्यगच्छन्ती तादृक्सत्यात्मभावनात्॥ ५६॥
34400
34401 ब्रह्मण एवाज्ञानाद्विविधातिवाहिकदेहभावो ज्ञानात्तदपगमश्चेति
34402 दर्शयति - अनाख्येति। इयमिति च्छेदः॥ ५६॥
34403
34404 मातृमेयप्रमाणादि यदा ब्रह्मैव वेदनात्।
34405 तदातिवाहिकोक्तीनां कः प्रसङ्गस्तदेव तत्॥ ५७॥
34406
34407 आतिवाहिकदेहादिमुखेनाध्यारोपापवादकल्पनाप्यात्मव्युत्पादकव्यवहारदृ
34408 ^इशैव न परमार्थदृशेत्याशयेनाह - मात्रिति॥ ५७॥
34409
34410 अन्यत्ववेदनादन्यः परस्मादातिवाहिकः।
34411 ब्रह्मत्ववेदनाद्ब्रह्म सा संवित्तिर्हि नान्यजा॥ ५८॥
34412
34413 यदि यथावेदनमेव वस्तु तर्हि को विशेषस्तत्राह - सा संवित्तिरिति। सा
34414 ब्रह्मत्ववेदनाख्या संवित्तिर्नान्यजा न भ्रान्तिजेत्यर्थः॥ ५८॥
34415
34416 श्रीराम उवाच।
34417
34418 असंभवादसंवित्तेर्ब्रह्मात्मैकतयाथवा।
34419 को मोक्षः को विचारश्चेत्यलं भेदविकल्पनैः॥ ५९॥
34420
34421 यद्येवं तर्हि चिदेकरसे ब्रह्मण्यज्ञानस्यैवायोगात्तदभावे
34422 जीवभेदकल्पकाभावेन ब्रह्मात्मैकत्वस्य स्वतःसिद्धेर्वा
34423 स्वातिरिक्तमोक्षफलस्य तत्प्रापकविचारादेश्च संभव एव नास्तीति कथं
34424 तत्प्रवृत्तिरिति रामः शङ्कते - असंभवादिति॥ ५९॥

34425
34426 प्। २९५) १८०
34427
34428 श्रीवसिष्ठ उवाच।
34429
34430 सिद्धान्त एवैष प्रश्नस्ते राम राजते।
34431 अकालपुष्पमाला हि शोभनापि न शोभते॥ ६०॥
34432
34433 किमयं तत्त्वं बुद्ध्वा प्रश्न उताबुद्ध्वा। आद्ये विचारानर्थक्ये
34434 इष्टापत्तिर्द्वितीये तु नास्यावसर इत्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते -
34435 सिद्धान्तकाले इत्यादिना। न शोभते औत्पातिकानर्थशङ्काभयहेतुत्वादिति
34436 भावः॥ ६०॥
34437
34438 सार्थैवानर्थिकाऽकालमाला विलासिता यथा।
34439 तथैवाऽकालमिज्जन्तौ सर्वं काले हि शोभते॥ ६१॥
34440
34441 अर्थान्तरन्यासोक्तमर्थमुपमानेनापि स्पष्टमाह - सार्थैवेति। विलसिता
34442 शोभमानाप्यकालपुष्पमाला यथा तात्कालिकोपभोगेन सार्थैव सती
34443 औत्पातिकानर्थहेतुत्वेन जनहर्षाहेतुत्वादनर्थिका तथैव अपरिपाकदशापन्ने
34444 जन्तौ अकालोत्पन्ना मिनोत्यर्थ प्रमापयतीति मित् उक्तिरप्यनर्थिकेत्यर्थः॥ ६१॥
34445
34446 प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञानां कालो दातेति दृश्यते।
34447 ननु सर्वपाअर्थानां कालेन फलयोगतः॥ ६२॥
34448
34449 तत्कुतस्तत्राह - प्रतिबन्धेति।
34450 हेमन्तादिकालशाल्याद्यङ्कुरोदयप्रतिबन्धस्य
34451 यवाद्यङ्कुरोदयाभ्यनुज्ञानस्य आनुकूल्यस्य च दातेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां
34452 दृश्यते लोके। नन्वित्यवश्यमित्यर्थे॥ ६२॥
34453
34454 एवमेव स जीवात्मा स्वप्नात्मा समुपस्थितः।
34455 पितामहत्वमुच्छूनं पश्यन्नात्मनि कालतः॥ ६३॥
34456
34457 एवं रामस्य शङ्कां हेलनया समाधाय अनाख्येयं परं
34458 ब्रह्मास्यातिवाहिकतामिवेत्यन्तं यदुक्तं [वस्तुनो इति पाठः]
34459 तदेवानुसृत्यातिवाहिकदेहसमष्ट्युपहिते पितामहत्वकल्पनामाह -
34460 एवमेवेति। स्वप्नात्मा स्वप्नसमष्ट्यात्मा। उपासनापरिपाकेनोपास्यभावेन
34461 फलीभूतेन समुपस्थितः। कालतः कालेन तद्भावोचितेन॥ ६३॥
34462
34463 ओंमुच्चारणसंवित्तिवेदनाच्च प्रपश्यति।
34464 यत्करोति मनोराज्यं भवत्याशु स तन्मयः॥ ६४॥
34465
34466 तस्य प्रणवोच्चारणेन तदर्थसंवित्त्या सर्वप्रपञ्चस्रष्टृत्वं दर्शयति
34467 - ओंमुच्चारणेति॥ ६४॥
34468
34469 इदमेवमसत्सर्वमिव व्योम्नि ततात्मनि।
34470 पर्वतोच्चाकृतिर्व्योम जगद्व्योम्नि विजृम्भते॥ ६५॥
34471
34472 एवंच व्यष्टिमनोराज्यवत्समष्टिमनोराज्यभूतस्यास्य जगतः असत्त्वमेवेति
34473 फलितमित्याह - इदमेवमिति। व्योम्नि कल्पितं सर्वं तलमलिनत्वादीव।
34474 तथाच पर्वतानां मेर्वादीनामुच्चाकृतिरुन्नताकारोऽपि व्योमैव। किं
34475 पुनरन्यदल्पम्। यतो वाय्वादिक्रमेण जगद्व्योम्न्येवारोपेण विजृम्भते
34476 ततोऽस्य तलमालिन्यादिसाम्यमेवेत्यर्थः॥ ६५॥

34477
34478 नेह प्रजायते किंचिन्नेह किंचिद्विनश्यति।
34479 जगद्गन्धर्वनगररूपेण ब्रह्म जृम्भते॥ ६६॥
34480
34481 एवंच सृष्टिव्युत्पादनं प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञापनायैव न
34482 वास्तवसर्गप्रदर्शनायेत्यभिप्रेत्य न निरोधो न चोत्पत्तिः
34483 इत्यादिश्रुत्याशयमुद्घाटयति - नेहेति॥ ६६॥
34484
34485 यथैव पद्मजादीनां जीवानां सदसन्मयी।
34486 सत्ता तथैव सर्वेषामासरीसृपमासुरम्॥ ६७॥
34487
34488 जीवत्वमपि जगत्कोटावेवेति दर्शयितुं जगतो जीवसमसत्ताकत्वं दर्शयति -
34489 यथैवेति। यौक्तिकदृशा सदसन्मयी विचारासहा। अधः सासरीसृपं ऊर्ध्व
34490 आसुरं सुरानभिव्याप्येत्यर्थः॥ ६७॥
34491
34492 संवित्संभ्रम एवायमेवमभ्युत्थितोऽप्यसन्।
34493 आब्रह्मकीटसंवित्तेः सम्यक्संवेदनात्क्षयः॥ ६८॥
34494
34495 परमार्थदृशा त्वाह - संविदिति। आब्रह्मकीटं प्रसिद्धायाः
34496 संवित्तेरनुभवाभ्युत्थितोऽप्यसन्। कुतः यतोऽस्य सम्यक्संवेदनात्क्षयो बाध
34497 इत्यर्थः॥ ६८॥
34498
34499 यथा संपद्यते ब्रह्मा कीटः संपद्यते तथा।
34500 कीटस्तु रूढभूतौघवलनात्तुच्छकर्मकः॥ ६९॥
34501
34502 आब्रह्मकीटसंवित्तेरित्युक्तांशमुपपादयति - यथेति। तर्हि कथं कीटस्य
34503 क्षुद्रकर्मता तत्राह - कीटस्त्विति। भूतौघवलनात् चित्ते
34504 भौतिकमालिन्याधिक्यादिति यावत्॥ ६९॥
34505
34506 यदेव जीवनं जीवे चेत्योन्मुखचिदात्मकम्।
34507 तदेव पौरुषं तस्मिन्सारं कर्म तदेव च॥ ७०॥
34508
34509 उपाध्यनुसारिणी जीवता तदनुसारिपौरुषं तदेव फलपर्यवसितं कर्म तच्च
34510 तदेव पौरुषमेवेत्यर्थः॥ ७०॥
34511
34512 ब्रह्मणः सुकृतात्पापात्कीटकस्य समुत्थितेः।
34513 चित्तन्मात्रात्मिका [अज्ञाता या चित् तन्मात्रात्मिका पूर्वं
34514 षट्पञ्चाशश्लोके अनाख्येयं परा सत्ता इति मूले अत्रतु अनाख्येयं
34515 परं ब्रह्म इति वर्तते तत्र सदसद्विशैर्विचारणीयम्] भ्रान्तिः
34516 प्रेक्षामात्रं भवेत्क्षयः॥ ७१॥
34517
34518 तत्र सुकृतरूपसारोत्कर्षपरमावधिफलं ब्रह्मता
34519 दुष्कृतरूपसारोत्कर्षपरमावधिफलं कीटकतेति
34520 वैचित्र्यनिमित्तभेदेऽप्यज्ञातचिन्मात्रप्रयुक्ता
34521 द्वैतभ्रान्तिर्ज्ञानमात्रप्रयुक्तस्तदपगम इत्येतदुभयत्रापि तुल्यमेवेत्याह
34522 - ब्रह्मण इति॥ ७१॥
34523
34524 मातृमानप्रमेयाणि न चिन्मात्रेतरद्यतः।
34525 ततो द्वैतैक्यवादार्थः शशशृङ्गाब्जीसमः॥ ७२॥
34526
34527 ननु यावन्माता मानेन प्रमेयं द्वैतं वेत्ति तावद्द्वैतं तदपगमे
34528 त्वैक्यमेवेति क्रमिकद्वैतैक्यस्वभावत्वमेव वस्तुतो [वस्तुनो इति

34529 पाठः] वास्तवं किं न स्यात्तत्राह - मात्रिति | न द्वैतं
34530 मातृमानप्रमेयं मातृमानप्रमेयद्वैतस्यापि
34531 मातृमानान्तरापेक्षापत्त्या अनवस्थापातात् | अतस्तेषां चिन्मात्रत्वे
34532 द्वैतैक्यसाधकान्तराभावाद्द्वैतैक्यवादार्थः
34533 शशशृङ्गनभोब्जिनीसम इत्यर्थः || ७२ ||
34534
34535 भावदार्ढ्यात्मकं मिथ्या ब्रह्मानन्दो विभाव्यते |
34536 आत्मैव कोशकारेण लालादार्ढ्यात्मकं यथा || ७३ ||
34537
34538 यदि न द्वैतं मानसेयं तर्हि कथं
34539 कुद्दालकोटिदुर्भेदभुवनादिभावदार्ढ्यात्मकं प्रतीयते तत्राह -
34540 भावदार्ढ्यात्मकमिति | ब्रह्मानन्दात्मक आत्मैव
34541 बन्धकभुवनादिभावदार्ढ्यात्मकं द्वैतमिति भ्रान्त्यानुभूयते | यथा
34542 कोशकारकीटेन स्वलालादार्ढ्यात्मकं बन्धनमनुभूयते तद्वदित्यर्थः ||
34543 ७३ ||
34544
34545 प्। २९६) १८१
34546
34547 मनसा ब्रह्मणा यद्यद्यथा दृष्टं विभावितम् |
34548 तत्तथा दृश्यते तज्ज्ञैः स्वभावस्यैष निश्चयः || ७४ ||
34549
34550 यद्यात्मकल्पित एव बन्धस्तर्हि प्रतिपुरुषं यथाभिलषितकल्पनैव
34551 स्यान्नानिष्टकल्पनमित्याशङ्क्याह - मनसेति | सर्वमनःसमष्ट्यात्मना
34552 ब्रह्मणा भोक्तृकर्मानुसारेण यद्यद्वस्तु यथा स्रष्टव्यत्वेन दृष्टं
34553 यादृशकार्यार्थं विभावितं च तत्तत् अन्यैरपि तज्ज्ञैर्जीवैस्तथा दृश्यते |
34554 तत्कुतः | यतः स्वभावस्य नियतेरेष निश्चयो व्यवस्थित इत्यर्थः || ७४ ||
34555
34556 यथा यदुदितं वस्तु तत्तत्तन्न विना भवेत् |
34557 निमेषमपि कल्पं वा स्वभावस्यैष निश्चयः || ७५ ||
34558
34559 वटबीजादेव वटाङ्कुरो न कुटजबीजात् | बुद्बुदः कतिपयनिमेषं तिष्ठति
34560 ब्रह्माण्डं तु महाकल्पमिति हेतुफलादिनियतिबलादपि न यथेच्छं
34561 कल्पनप्रसक्तिरित्याह - यथेति || ७५ ||
34562
34563 अलीकमिदमुत्पन्नमलीकं च विवर्धते |
34564 अलीकमेव स्वदते तथालीकं विलीयते || ७६ ||
34565
34566 न चास्मदाद्यस्वातन्त्र्यबलान्नियतिकृतशक्तिकालादिव्यवस्थादर्शनाच्च
34567 सत्यमेवेदं जगदिति भ्रमितव्यमित्याह - अलीकमिति | अलीकशब्दो
34568 मिथ्यावचनः | स्वदते रोचते भोक्तृणां भोगकाले || ७६ ||
34569
34570 शुद्धं सर्वगतं ब्रह्मानन्तमद्वितीयं [१]
34571 दुःखबोधवशाद-
34572 शुद्धमिवासदिवानेकमिवासर्वगमिवावबुध्यते || ७७ ||
34573
34574 सर्गत्रयेण पद्यैर्विस्तरेणोक्तमर्थजातं गद्यैः संक्षिप्य दर्शयति -
34575 शुद्धमित्यादिना | दुरवबोधो भ्रान्तिस्तद्वशात् || ७७ ||
34576
34577 जलमन्यत्तरङ्गोऽन्य इति बालकुकल्पनया भेदः कल्प्यत
34578 एवमवास्तवस्तस्माद्यो योऽयमाभाति भेदः स केवलमतत्त्वविद्भिः
34579 परिकल्पितो रज्ज्वां सर्प इव एवं भेदाभेदशक्त्योररिमित्रयोरेव
34580 ब्रह्मण्येव संभवेत् || ७८ ||

34581
34582 यथा जलमन्यत्तरङ्गोऽन्य इति बालानां मूर्खाणां कुकल्पनयैवाऽवास्तवो
34583 भेद एवं जगद्भेदोऽप्यवास्तव एव कल्प्यते। जले तरङ्गभेदस्य
34584 परिणामत्वदृष्टौ न विवर्तता स्फुटेति दृष्टान्तान्तरमाह - रज्ज्वां
34585 सर्प इवेति। भेदाभेदशक्त्योः स्थितिरिति शेषः। अरिमित्रयोर्विरुद्धाविरुद्धयोरेव
34586 न कदाचिदपि तत्स्वभावत्यजोरित्येवकारार्थः॥ ७८॥
34587
34588 तेनात्मनाऽद्वितीयेनैव द्वित्वमिवाततं यथा सलिलेन तरंगकल्पनया
34589 सुवर्णेन कटककल्पनयैवमिति अतस्तेन स्वयमेवात्मनात्मान्य इव चेत्यते
34590 ॥ ७९॥
34591
34592 तेन ब्रह्मभूतेनात्मना प्रतीचा आततं विस्तारितम्॥ ७९॥
34593
34594 अतः कलना जाता सैव स्फारतां प्राप्य मनः संपन्नं
34595 तेनाहंभावः कल्पितो निर्विकल्पप्रत्यक्षरूपमेतत्प्रथमं
34596 तन्मनस्तदहं भवति क्षिप्रमहंशब्दार्थभावनात्॥ ८०॥
34597
34598 कलना निर्विकल्पकजगत्स्फूर्तिः। स्फारतां सविकल्पताम्। तथैव तद्व्याचष्टे।
34599 निर्विकल्पप्रत्यक्षरूपमेतत्प्रथमं तन्मनस्तदहं भवतीति
34600 अहंशब्दार्थभावनात्तदुभयगोचरसंस्कारोद्भवात्॥ ८०॥
34601
34602 ततो मनोहंकाराभ्यां स्मृतिरनुसंहिता
34603 तैस्त्रिभिस्तदनुभूततन्मात्राणि कल्पितानि तन्मात्रेषु जीवेन चित्तात्मना
34604 स्वयं काकतालीयवद्ब्रह्मोपादानादियान्संनिवेशः कल्पितो दृश्यते॥
34605 ८१॥
34606
34607 अनुसंहिता यथानुभवमुत्पादिता। तया स्मृत्या अनुभूतानि यथानुभवं
34608 स्मृतानि। कल्पितानि सृष्टानि। जीवेन ब्रह्मलक्षणादुपादानकारणादियान्
34609 ब्रह्माण्डविस्तृतो जगत्संनिवेशः कल्पितः। हस्तपादादिमान् इति पाठान्तरे
34610 स्पष्टम्॥ ८१॥
34611
34612 एवं यदेव मनः कल्पयति तदेव पश्यति।
34613 सद्वा भवत्वसद्वा चित्तं यत्कल्पयत्यभिनिविष्टम्।
34614 तत्तत्पश्यति यास्यति सदिव प्रतिभासमुपगतं सद्यः॥ ८२॥
34615
34616 उपवर्णितः सृष्टिक्रमो लोकेऽप्येवमेव स्वप्ने प्रसिद्ध इत्याह - यदेवेति।
34617 पश्यति स्वसंभ्रमादाविति शेषः। ननु स्वाप्नं प्रातिभासिकमसत् कथं सतो
34618 व्यावहारिकस्य दृष्टान्तस्तत्राह - सद्वेति। चित्तं मनः अभिनिविष्टं
34619 चिरं तद्भावनोपचितं सद्यदेव कल्पयति तदवश्यं पश्यति दर्शनेन
34620 सत्सत्यमिव प्रतिभासमागतं प्राप्तं सत्सद्यो यास्यति व्यवहारोपयोगितया
34621 प्राप्स्यति चेत्यर्थः॥ ८२॥
34622
34623 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे
34624 सत्योपदेशो नाम सप्तसष्टितमः सर्गः॥ ६७॥
34625
34626 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सत्योपदेशो
34627 नाम सप्तषष्टितमः सर्गः॥ ६७॥
34628
34629
34630 अष्टषष्टितमः सर्गः ६८
34631
34632 श्रीवसिष्ठ उवाच।

34633
34634 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
34635 राक्षस्योक्तं महाप्रश्नजालमावलिताखिलम् ॥ १ ॥
34636
34637 वर्ण्यते विस्तरेणात्र कर्कटी नाम राक्षसी ।
34638 तस्याश्चोग्रं तपः सर्वजन्तुजालजिघांसया ॥ १ ॥
34639
34640 विस्तरसंक्षेपाभ्यां वर्णितेऽर्थे दृढीकाराय
34641 कर्कट्युपाख्यानाख्येतिहासमुखेन राक्षस्याः किरातराजमन्त्रिसंवादं
34642 विस्तरेण विवक्षुस्तमवतारयति - अत्रैवेति । आवलितं तत्त्वतो विमर्शेन
34643 व्याप्तमखिलं जगद्यत्र ॥ १ ॥
34644
34645 अस्ति कज्जलपङ्काद्रेरिवोग्रा शालभञ्जिका ।
34646 हिमाद्रेरुत्तरे पार्श्वे कर्कटी नाम राक्षसी ॥ २ ॥
34647
34648 कज्जलमयात्पङ्कादद्रेर्वा निर्मिता शालभञ्जिका प्रतिमेव वर्णतः ।
34649 कर्मतस्तूग्रा ॥ २ ॥
34650
34651 विषूचिकाभिधाना च नाम्नाप्यन्यायबाधिका ।
34652 विन्ध्याटवीव देहेन शुष्का कार्श्यमुपागता ॥ ३ ॥
34653
34654 तस्या द्वे नामनी अन्ये दर्शयति - विषूचिकेति ॥ ३ ॥
34655
34656 प्। २९७) १८१
34657
34658 महाबलाग्निनयना रोदोरन्ध्रार्धपूरणी ।
34659 नीलाम्बरधरा कृष्णा देहबद्धेव यामिनी ॥ ४ ॥
34660
34661 अग्निरिव प्रज्वलन्नयना । रोदस्योर्द्यावापृथ्व्यो रन्ध्रमन्तरालं
34662 तदर्धपूरणीति वैपुल्यातिशयोक्तिः ॥ ४ ॥
34663
34664 नीहारवसनच्छन्ना मेदुराभ्रशिरःपटा ।
34665 लम्बाभ्रबिम्बोल्लसिता नित्योत्थतिमिरोर्ध्वजा ॥ ५ ॥
34666
34667 नीहारैर्वसनेन परिधानीयेनेव च्छन्ना । मेदुराण्यभ्राण्येव शिरःपट
34668 उत्तरीयं यस्याः । लम्बमानमभ्रबिम्बमिव उल्लसिता । नित्योत्थं
34669 तिमिरमिवोर्ध्वजाः केशा यस्याः ॥ ५ ॥
34670
34671 स्थिरविद्युल्लतानेत्रा तमालतरुजानुका ।
34672 वैदूर्यशूर्पाग्रनखी भस्मनीहारहासिनी ॥ ६ ॥
34673
34674 वैदूर्यवर्णाः शूर्पाग्राकाराश्च नखा यस्याः ॥ ६ ॥
34675
34676 निर्मांसनरदेहौघपुष्पस्रग्दामभूषिता ।
34677 सर्वाङ्गोदात्तसंप्रोतशवमालाविराजिता ॥ ७ ॥
34678
34679 वेतालावेशविचलत्कालकङ्कालकुण्डला ।
34680 अर्कादानोत्कदीर्घाग्रभीमोग्रभुजमण्डला ॥ ८ ॥
34681
34682 वेतालैः सह आवेशो नर्तनाभिनिवेशस्तेन विचलती स्पन्दमाने कालवर्णे
34683 कङ्कालकुण्डले यस्याः । अर्कस्यादाने ग्रहणे उत्कमुत्कण्ठितमिव दीर्घाग्रम्
34684 ॥ ८ ॥

34685
34686 तस्या विपुलकायत्वाद्दुर्लभत्वान्निजान्धसः ।
34687 अतृप्तोऽर्णवलेखाया इवाभूज्जाठरोऽनलः ॥ ९ ॥
34688
34689 निजस्य स्वजात्युचितस्यान्धस ओदनस्य । आहारस्येति यावत् ॥ ९ ॥
34690
34691 न कदाचन सा तृप्तिमुपयाता महोदरी ।
34692 वडवानलजिह्वेव चिन्तयामास चैकदा ॥ १० ॥
34693
34694 जम्बूद्वीपगतान्सर्वान्निगिरामि जनान्यदि ।
34695 अनारतमनुश्वासं जलराशिमिवार्णवः ॥ ११ ॥
34696
34697 अनुश्वासं प्रतिश्वासम् ॥ ११ ॥
34698
34699 मेघेन मृगतृष्णेव तन्मे क्षुदुपशाम्यति ।
34700 अविरुद्धैव सा युक्तिर्ययापदि हि जीव्यते ॥ १२ ॥
34701
34702 मेघेन मृगतृष्णा स्वहेत्वातपनिवारणे कृते यथा शाम्यति तद्वत् । यया
34703 युक्त्या आपदि जीव्यते सा युक्तिर्हि अविरुद्धा संमता ॥ १२ ॥
34704
34705 मन्त्रौषधतपोदानदेवपूजादिरक्षितम् ।
34706 सममेव जनं सर्वं निर्बाधं कः प्रबाधते ॥ १३ ॥
34707
34708 युगपत्सर्वजनग्रसनयुक्तिस्तु अशक्यत्वाद्विरुद्धैवेत्याशयेनाह - मन्त्रेति
34709 । समं युगपत् ॥ १३ ॥
34710
34711 तपः करोमि परममखिन्नेनैव चेतसा ।
34712 तपसैव महोग्रेण यद्दुरापं तदाप्यते ॥ १४ ॥
34713
34714 तर्हि कथं सर्वजनग्रसनमनोरथसिद्धिस्तत्राह - तप इति ॥ १४ ॥
34715
34716 इति संचिन्त्य सा सर्वजन्तुजातजिघांसया ।
34717 तपोर्थमथ सस्मार पर्वतं भूतदुर्गमम् ॥ १५ ॥
34718
34719 पर्वतं हिमवन्तम् ॥ १५ ॥
34720
34721 आरुरोह च तच्छृङ्गं स्थिरविद्युद्विलोचना ।
34722 हस्तपादादिमद्देहा श्यामलेवाभ्रमण्डली ॥ १६ ॥
34723
34724 देहशब्दः स्वरूपपरः ॥ १६ ॥
34725
34726 तत्र गत्वाथ सा स्नात्वा तपः कर्तुं कृतस्थितिः ।
34727 अतिष्ठदेकपादेन चन्द्रार्कास्पन्दलोचना ॥ १७ ॥
34728
34729 चन्द्रार्काविव दीप्ते अस्पन्दे लोचने यस्याः ॥ १७ ॥
34730
34731 क्रमेण दिवसाः पक्षास्तस्या मासर्तवो ययुः ।
34732 शीतातपेषु लीनायाः कृताया इव शैलतः ॥ १८ ॥
34733
34734 शैलतः कृताया इवेति तपःक्लेशसहनादुत्प्रेक्षा ॥ १८ ॥
34735
34736 सा बभूवाभ्रमालायाः समासं स्तम्भिताकृतिः ।

34737 कृष्णोर्ध्वगोर्ध्वकेशी च खमाहर्तुमिवोद्गता ॥ १९ ॥
34738
34739 नैल्यादभ्रोपमा। आहर्तुं आहारं कर्तुं। ग्रसितुमिति यावत् ॥ १९ ॥
34740
34741 आलोक्य तां पवनजर्जरिताङ्गकत्वक्
34742 चीराङ्गणाकृतिरणत्पवनावधूतैः।
34743 ऊर्ध्वस्थमूर्धजतमःपटलैर्दधानां
34744 तारौघमौक्तिकमजः समुपाजगाम ॥ २० ॥
34745
34746 पवनैः शीतोष्णपांसुरुक्षवायुभिर्जर्जरितानां
34747 शिथिलीकृतानामङ्गकानां कृशाङ्गानां लम्बमाना त्वगेव चीरं
34748 वल्कलमिव यस्यास्तथाभूताम्। गणाः सेनास्तदाकृति। तद्वदिति यावत्।
34749 रणद्भिः पवनैरवधूतैः कम्पितैः
34750 ऊर्ध्वदिक्स्थैर्मूर्धजलक्षणैस्तमःपटलैस्तारा नक्षत्राणि तत्समूहरूपं
34751 मौक्तिकं दधाना तां कर्कटीलोक्य तस्यै वरं दातुमजो ब्रह्मा
34752 समुपाजगामेति वक्ष्यमाणस्य संक्षिप्योक्तिः ॥ २० ॥
34753
34754 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने
34755 राक्षसीवर्णनं नामाष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥
34756
34757 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे राक्षसीवर्णनं
34758 नामाष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥
34759
34760
34761 एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९
34762
34763 श्रीवसिष्ठ उवाच।
34764
34765 अथ वर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ।
34766 दारुणं हि तपः सिद्ध्यै विषाग्निरपि शीतलः ॥ १ ॥
34767
34768 दत्त्वात्र धातुः कर्कट्यै यथाभिलषितं वरम्।
34769 मन्त्रं च गुणिरक्षार्थं स्वलोके गतिरुच्यते ॥ १ ॥
34770
34771 कुतो दुर्वृत्तायामपि तस्यां दुर्लभतमो धातुः प्रसादस्तत्राह -
34772 दारुणमिति। सिद्ध्यै भवत्येवेति शेषः। यतस्तपःसिद्धौ विषसहितोऽग्निरपि
34773 शीतलो भवति। नासाध्यं तपसोऽस्तीति भावः ॥ १ ॥
34774
34775 मनसैव प्रणम्यैनं सा तथैव स्थिता सती।
34776 को वरः क्षुच्छमायालमिति चिन्तान्विताभवत् ॥ २ ॥
34777
34778 प्। २९८) १८२
34779
34780 आ स्मृतं प्रार्थयिष्येऽहं वरमेकमिमं विभुम्।
34781 अनायसी चायसी च स्यामहं जीवसूचिका ॥ ३ ॥
34782
34783 स्मरणेऽयमाकारो निपातो न त्वाङ्। अनायसी रोगरूपा। जीवयुक्ता सूचिका
34784 जीवसूचिका ॥ ३ ॥
34785
34786 अस्योक्त्या द्विविधा सूचिर्भूत्वा लक्ष्या विशाम्यहम्।
34787 प्राणिनां सह सर्वेषां हृदयं सुरभिर्यथा ॥ ४ ॥
34788

34789 अस्य ब्रह्मण उक्त्या वरेण सह युगपत् सुरभिर्घ्राणाकृष्टं सौगन्ध्यं
34790 यथा ॥ ४ ॥
34791
34792 यथाभिमतमेतेन ग्रसेयं सकलं जगत् ।
34793 क्रमेण क्षुद्विनाशाय क्षुद्विनाशः परं सुखम् ॥ ५ ॥
34794
34795 एतेन क्रमेण उपायेन ॥ ५ ॥
34796
34797 इति संचिन्तयन्तीं तामुवाच कमलालयः ।
34798 अन्यादृश्यास्तथा दृष्ट्वा स्तनिताभ्रारवोपमम् ॥ ६ ॥
34799
34800 शान्तिदान्तिदयादितपस्विधर्मविरुद्धलोकहिंसाभिलाषिणीत्वादन्या##-
34801
34802 ब्रह्मोवाच ।
34803
34804 पुत्रि कर्कटिके रक्षःकुलशैलाभ्रमालिके ।
34805 उत्तिष्ठ त्वं तु तुष्टोऽस्मि गृहाणाभिमतं वरम् ॥ ७ ॥
34806
34807 प्रशंसा भाविकल्याणद्योतनार्था ॥ ७ ॥
34808
34809 कर्कट्युवाच ।
34810
34811 भगवन्भूतभव्येश स्यामहं जीवसूचिका ।
34812 अनायसी चायसी च विधेऽर्पयसि चेद्वरम् ॥ ८ ॥
34813
34814 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
34815
34816 एवमस्त्विति तामुक्त्वा पुनराह पितामहः ।
34817 सूचिका सोपसर्गा त्वं भविष्यसि विषूचिका ॥ ९ ॥
34818
34819 सूक्ष्मया मायया सर्वलोकहिंसां करिष्यसि ।
34820 दुर्भोजना दुरारम्भा मूर्खा दुःस्थितयश्च ये ॥ १० ॥
34821
34822 सूक्ष्मया जनैर्दुर्लक्ष्यया । दुर्भोजना निषिद्धापक्वाकालभोजना
34823 अतिभोजनाश्च । दुरारम्भाः परानिष्टारम्भकाः । दुःस्थितयः
34824 अशास्त्रीयमार्गस्थाः ॥ १० ॥
34825
34826 दुर्देशवासिनो दुष्टास्तेषां हिंसां करिष्यसि ।
34827 प्रविश्याऽहृदयं प्राणैः पद्मप्लीहादिबाधनात् ॥ ११ ॥
34828
34829 प्राणैः प्राणद्वारा आहृदयं अपानमारभ्य हृदयपर्यन्तं प्रविश्य
34830 हृदयपद्मस्य प्लीहस्य तत्संनिहितमांसग्रन्थेरादिपदाद्वस्तिशिरादीनां च
34831 बाधनात् पीडनात् ॥ ११ ॥
34832
34833 वातलेखात्मिका व्याधिर्भविष्यसि विषूचिका ।
34834 सगुणं विगुणं चैव जनमासादयिष्यसि ॥ १२ ॥
34835
34836 सगुणं शास्त्रसदाचारनिष्ठम् । तदन्यं विगुणम् ॥ १२ ॥
34837
34838 गुणान्वितचिकित्सार्थं मन्त्रोऽयं तु मयोच्यते ।
34839
34840 ब्रह्मोवाच ।

हिमाद्रेरुत्तरे पार्श्वे कर्कटी नाम राक्षसी ॥ १३ ॥

चिकित्सा रोगप्रतीकारस्तदर्थम् ॥ १३ ॥

विषूचिकाभिधाना सा नाम्नाप्यन्यायबाधिका ।

तस्या मन्त्रः ।

ॐ ह्रीं ह्रां रीं रां विष्णुशक्तये नमः । ॐ नमो भगवति
विष्णुशक्तिमेनां ॐ हरहर नयनय पचपच मथमथ उत्सादय दूरे
कुरु स्वाहा हिमवन्तं गच्छ जीव सः सः सः चन्द्रमण्डलगतोऽसि स्वाहा ।

इति मन्त्री महामन्त्रं न्यस्य वामकरोदरे ।
मार्जयेदातुराकारं तेन हस्तेन संयुतः ॥ १४ ॥

अन्याया न्यायपथातिवर्तिनस्तेषां बाधिका । द्विविधा हि विष्णुशक्तिराद्या माया
यदधीना अन्याः सर्वाः शक्तयः । अपरा तु तदधीना प्रतिवस्तुनियता
सात्त्विकादिभेदभिन्ना च । तत्र तामस्याः संहारशक्तेरंशाः
प्राणिदुष्कर्मफलजननशक्तिविशेषा रोगाः । अतस्तन्निवृत्तये आद्या
मायाशक्तिः प्रणवमायादिरहस्यबीजैः पञ्चभिः संबोध्य नमस्कृत्य
प्रार्थ्यते । ओंमिति चतुर्थ्यन्तम् । नमःशब्दयोगात् । परब्रह्मात्मिकायै नम
इत्यर्थः । भगो माहात्म्यं सर्वनियमनवीर्यं वा तद्वति आद्यविष्णुशक्ते
त्वं द्वितीयां एनां त्वदंशभूतां रोगात्मिकां विष्णुशक्तिं । ओंकारवाच्ये
कारणस्वरूपे हरहर भृशमुपसंहर । नित्यवीप्सयोः इति भृशार्थे
द्विर्वचनम् । नय स्वस्थानं प्रापय । पच पाकेनेव सद्यो मृदूकुरु । मथ
दधिवद्विलोडय । उत्सादय अस्मात्स्थानादन्यतो नय । उक्तैरन्यैर्वा प्रकारैर्दूरे
कुरु । स्वाहेति हविर्दानादिना पूज्यत्वद्योतनार्थम् । एवमादिशक्तिं संप्रार्थ्य
तदधीना रोगशक्तिः प्रार्थ्यते हिमवन्तं स्वस्थानं गच्छेति । ततो रोगिणं
प्रत्याह । सः प्राक्तनदुष्कर्मणाभिभूतः स रोगेणाभिभूतः स मृत्युना
वाकृष्यमाणस्त्वं मन्त्रसामर्थ्यान्मृतोज्जीवनसमर्थेनामृतेन
[र्थ्याज्जिवमृतोज्जीवन इति क्वचित्] संपूर्णं चन्द्रमण्डलं
मदीयभावनया गतः प्राप्तोऽसि । अन्ते स्वाहेति दीप्तेऽग्नौ हविष इव
पूर्णचन्द्रमण्डले रोगिणो भावनया प्रक्षेपः कार्य इति द्योतनार्थम् । इति
इमं मन्त्रं मन्त्री लिखित्वा वामकरस्योदरे तले न्यस्य ॥ १४ ॥

हिमशैलाभिमुख्येन विद्रुतां तां विचिन्तयेत् ।
कर्कटीं कर्कशाक्रन्दां मन्त्रमुद्गरमर्दिताम् ॥ १५ ॥

तां विषूचिकाम् । विद्रुतां पलायिताम् ॥ १५ ॥

आतुरं चिन्तयेच्चन्द्रे रसायनहृदि स्थितम् ।
अजरामरणं युक्तं मुक्तं सर्वाधिविभ्रमैः ॥ १६ ॥

रसायनहृदि अमृतगर्भे । युक्तं समाहितचित्तम् ॥ १६ ॥

साधको हि शुचिर्भूत्वा स्वाचान्तः सुसमाहितः ।
क्रमेणानेन सकलां प्रोच्छिनत्ति विषूचिकाम् ॥ १७ ॥

पाठक्रमादार्थक्रमबलीयस्त्वाच्छौचाचमनादिपूर्वमेव कार्यम् ॥
सुसमाहितः अव्यग्रचित्तः ॥ १७ ॥

34893 प्। २९९) १८२
34894
34895 इति गगनगतस्त्रिलोकनाथो
34896 गगनगसिद्धगृहीतसिद्धमन्त्रः।
34897 गत उपगतशक्रवन्द्यमानो
34898 निजपुरमक्षयमायमुज्ज्वलश्रीः॥ १८॥
34899
34900 त्रिलोकनाथो ब्रह्मा गगनगैः सिद्धैर्गृहीतः सिद्धोऽव्याहतो मन्त्रो यस्य
34901 तथाविधः सन् कार्यान्तरसिद्धये उपगतेन शक्रेण वन्द्यमानः सन् अक्षयाः
34902 परैरुपहन्तुमशक्या मायाः सत्यसंकल्पसिधाः
34903 परचित्तसांकल्पिकपितृमातृभ्रातृगन्धमाल्यादिलोकरूपा
34904 विचित्रभोग्यमाया यत्र तथाविधं निजपुरं सत्यलोकं गतः॥ १८॥
34905
34906 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्ति० सूच्युपाख्याने
34907 विषूचिकामन्त्रकथनं नामैकोनसप्ततितमः सर्गः॥ ६९॥
34908
34909 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
34910 विषूचिकामन्त्रकथनं नामैकोनसप्ततितमः सर्गः॥ ६९॥
34911
34912
34913 सप्ततितमः सर्गः ७०
34914
34915 श्रीवसिष्ठ उवाच।
34916
34917 अथ भूधरशृङ्गाभा सा महाकृष्णराक्षसी।
34918 कज्जलाम्बुदलेस्वेव तानवं गन्तुमुद्यता॥ १॥
34919
34920 क्रमशस्तनुतापूर्वं सूचिरूपद्वयं गतिः।
34921 सूच्याः प्राणिशरीरेषु प्रवेशश्चोपवर्ण्यते॥ १॥
34922
34923 तनु सूक्ष्मं तद्भावं तानवम्॥ १॥
34924
34925 बभूवाभ्रोपमाकारा ततो विटपरूपिणी।
34926 पुंस्प्रमाणा ततोऽप्यासीदथाभूद्धस्तमात्रिका॥ २॥
34927
34928 तदेव प्रपञ्चयति - बभूवेत्यादिना। विटपरूपिणी
34929 वृक्षशाखाप्रमाणा॥ २॥
34930
34931 ततः प्रादेशमात्रा सा ततोऽप्यङ्गुलिरूपिणी।
34932 ततो माषशमीतुल्या ततः सूची बभूव ह॥ ३॥
34933
34934 माषशमी माषशिम्बी। सूची स्थूलसूची॥ ३॥
34935
34936 ततः कौशेयसूचित्वं पद्मकेसरसुन्दरी।
34937 प्राप सा शिखराकारा संकल्पाद्रिरिवाणुताम्॥ ४॥
34938
34939 कौशेयसीवनयोग्या सूक्ष्मतमसूची तद्भावम्। अयंच स्थूलशरीरस्य
34940 क्रमेण सूक्ष्मीभावस्तस्याः स्वसंकल्पकल्पितस्यैव। पराविद्याकल्पितस्य
34941 त्वग्रे तत्रैव गलितत्वं वक्ष्यति॥ ४॥
34942
34943 रराज सूचिका कृष्णा सूक्ष्मायसमनायसी।
34944 पुर्यष्टकेन चलिता व्योमगा व्योमवासिनी॥ ५॥

34945
34946 सा सूक्ष्ममायसमयो विकारो भूत्वा कृष्णा सूचिका अनायसी जीवसूचिका च सती
34947 रराज।
34948 महाभूतकर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियप्राणान्तःकरणाविद्याकामकर्मसंघातात्
34949 मकपुर्यष्टकेन॥ ५॥
34950
34951 सूची दृश्यत एवासौ नत्वयो नाम विद्यते।
34952 संविद्भ्रमकुले चैषा स्वल्पसूचीव लक्ष्यते॥ ६॥
34953
34954 इदं चास्याः सूचित्वं दृश्यभ्रान्तिकल्पितमेव न वास्तवम्।
34955 वरशापसहस्रैरपि वस्त्वन्यथाभावायोगादित्याशयेनाह - सूचीति।
34956 संविद्भ्रमाणां कुले समूहमध्ये एषाप्येका भ्रान्तिरित्यर्थः॥ ६॥
34957
34958 रत्नसूचीव मसृणा मनोमननसंयुता।
34959 वैदूर्यरश्मिलेखेव भानुसंतानसुन्दरी॥ ७॥
34960
34961 भानूनां सूर्यकिरणानां संतानेनान्तःप्रवेशेन सुन्दरी रत्नसूचीव
34962 वैदूर्यरश्मिलेखेव च लक्ष्यते। मनोमननसंयुतेत्यातावान्
34963 दृष्टान्ताद्विशेष इत्यर्थः॥ ७॥
34964
34965 कज्जलाम्भोदसंकल्कलतेव पवनाहृता।
34966 सूक्ष्मरन्ध्रेक्षणस्वच्छदृष्टज्योतिःकनीनिका॥ ८॥
34967
34968 सूर्यकिरणासंपर्के त्वाह - कज्जलेति। कज्जलमयोऽम्भोदो मेघस्तद्रूपस्य
34969 संकल्कस्य पिण्डस्य लताप्रतानो लेशः। पवनेनाहृता उपनीता। सूक्ष्मं
34970 यद्रन्ध्रं तत्र विशिष्टयोरीक्षणयोर्दृशोः स्वच्छदृष्टज्योतिषी इव
34971 कनीनिके कृष्णतारे यस्याः॥ ८॥
34972
34973 सुमुखग्राह्यरूपेण श्लक्ष्णपुच्छशिखाणुना।
34974 तदा वैपुल्यशान्त्यर्थं परं मौनव्रतं गता॥ ९॥
34975
34976 सूक्ष्मया पुच्छशिखया पुच्छाग्रेणाणुना परमाणुकल्पेन सुमुखं
34977 प्रसन्नवदनं यथा स्यात्तथा वरदानाद्ग्राह्येण अभीष्टतमेन सूचीरूपेण
34978 निमित्तेन पूर्वतनदेहवैपुल्यस्य शान्त्यर्थ तदा प्राक्काले मौनं
34979 मुनिसंबन्धि तपोव्रतं गता परं नूनं इत्युत्प्रेक्षा। अस्यास्तपोव्रतं
34980 स्ववैपुल्यशान्तावेव पर्यवसन्नं व्यर्थमिवासीदित्याशयः॥ ९॥
34981
34982 सुदूराद्दीपवद्दृष्टं खतन्मात्रत्वमागता।
34983 दूरादेव मनोज्ञेन प्रोद्गिरन्ती मुखेन खम्॥ १०॥
34984
34985 कीदृशं कथं च तत्सूचीरूपं सा प्राप्ता तदाह - सुदूरादिति।
34986 सुदूराद्वीक्षणे ज्वलन्नेत्रयोः संध्यदर्शनादेकदीपवद्दृष्टं
34987 सूचीशरीरस्यादर्शनात्स्वतन्मात्रत्वमाकाशसाम्यमागता प्राप्ता। देहे
34988 अन्तर्गतस्याकाशस्य सौक्ष्म्यप्राप्तौ बहिरवस्थानान्मनोज्ञेन
34989 वरप्राप्तिप्रसन्नेन मुखेन खं प्रोद्गिरन्ती वमन्तीवेत्युत्प्रेक्षा॥ १०॥
34990
34991 कुञ्चितेक्षणसंदृश्या दीर्घदीपांशुकोमला।
34992 सद्यःस्नातसमुत्सन्नबालवालविलासिनी॥ ११॥
34993
34994 पुनः सा कीदृशी तत्राह - कुञ्चितेत्यादिना। दीर्घा दूरप्रसृता
34995 दीपांशवो दीपकिरणा इव कोमला सूक्ष्मा। अत एवैकाग्र्याय
34996 कुञ्चितैरीक्षणैर्द्रष्टृदृष्टिभिः संदृश्या। सद्यःस्नातेन स्नानेन

34997 समुत्सन्नो बालानामर्भकाणां बालः केश इव विलासिनी विलसनशीला ॥ ११ ॥
34998
34999 तन्तुर्बिसादिवोड्डीना बाह्यसंचारकौतुकात् ।
35000 ब्रह्मनाडिरिवोद्युक्ता बहीरन्ध्रं सुसुन्दरी ॥ १२ ॥
35001
35002 बिसान्मृणालादुड्डीना ऊर्ध्वं निर्गता ब्रह्मनाडिः सुषुम्ना बहीरन्ध्रं
35003 ब्रह्मरन्ध्राद्बहिर्निर्गत्य उत् ऊर्ध्वं सूर्यमण्डलाभिमुखतया युक्ता ॥ १२ ॥
35004
35005 नियतेन्द्रियशक्तिः सा जीवेनैव बहिःस्थिता ।
35006 बौधतार्किकविज्ञानसंतानवदलक्षिता ॥ १३ ॥
35007
35008 नियताः प्रतिनियतस्थाननिवष्टाश्चक्षुरादीन्द्रियशक्तयो यस्याः । जीवेन
35009 लिङ्गदेहेनैव बहिःसूच्याकारापन्नेन स्थिता । यथा
35010 बौद्धानामालयविज्ञानसंतानः स्वमात्रगोचरोऽपि परैरलक्षितो यथा वा
35011 तार्किकाणां धाराबाहिकज्ञानसंतानः
35012 साक्ष्यनभ्युपगमादलक्षितस्तद्वत्परैरलक्षिता ॥ १३ ॥
35013
35014 प्। ३००) १८३
35015
35016 शून्यसिद्धार्थसविका रन्ध्रानीलमयाऽरवा ।
35017 अदृश्यया जीवसूच्या संततानुसृता स्थिता ॥ १४ ॥
35018
35019 अत्यन्तालक्ष्यत्वादेव शून्यवादिसिद्धार्थानां सविका प्रसवित्री वेत्युत्प्रेक्षा ।
35020 रन्ध्रस्य नभसो यदा नीलं नैल्यं तन्मया तत्प्राया । अरवा निःशब्दा ।
35021 मयटष्टित्वेऽपि ङीबभावश्छान्दसः । कर्मधारये पुंवद्भावो वा ।
35022 एवमायसीं सूचीमुपवर्ण्य अनायस्या जीवसूच्यास्तदनुसारित्वमाह -
35023 अदृश्ययेति ॥ १४ ॥
35024
35025 कलाकलनधर्मिण्या वासनामात्रसारया ।
35026 क्षीणदीपांशुसूचीवत्तीक्ष्णयानुपलभ्यया ॥ १५ ॥
35027
35028 कलास्तत्तद्वृत्तिषु प्रतिफलितचिदाभासास्तत्कलनधर्मिण्या । क्षीणस्य
35029 विनश्यदवस्थस्य दीपस्यांशूः किरणस्तल्लक्षणा सूची यथा
35030 चक्षुषाऽनुपलभ्यापि स्पृश्यमाना दाहकत्वात्तीक्ष्णा तादृश्या ॥ १५ ॥
35031
35032 ग्रासार्थं सूचितां याता सैवास्था नोपयुज्यते ।
35033 विचारितं तया नैतदहो मौर्ख्यविजृम्भितम् ॥ १६ ॥
35034
35035 इदानीं तस्याः सूचीभावलक्षणं तपःफलमिष्टानुपयोगादुपहसति -
35036 ग्रासार्थमित्यादिना । सा ग्रासास्थैव निरुदरायाः सूच्या नोपयुज्यते ॥ १६ ॥
35037
35038 साग्रा संचिन्तयामास न सूचीरूपतुच्छताम् ।
35039 चित्तमीहितमेवैकं पश्यन्त्यास्ते निरर्थकम् ॥ १७ ॥
35040
35041 अविचार्यैव सूचित्वं तया मूढधियाष्थितम् ।
35042 नानर्थबुद्धेः स्फुरति पूर्वापरविचारणा ॥ १८ ॥
35043
35044 आस्थितं अभिलषितम् । अनर्थबुद्धेर्निरर्थकबुद्धेर्जन्तोः ॥ १८ ॥
35045
35046 स्वार्थक्रियोग्रसामर्थ्याद्याति भावनयान्यताम् ।
35047 पदार्थोऽभिमतांशाढ्यो निःश्वासेनेव दर्पणः ॥ १९ ॥
35048

35049 विमर्शयोग्ये चित्ते कुतो न स्फुरति तत्राह - स्वार्थेति | अभिमते अभिलषितेऽशे
35050 विषये वाढ्योऽभिनिविष्टश्चित्तपदार्थः | स्वार्थक्रिया अभिमतार्थे
35051 दृढप्रयत्नस्तस्योग्रादनतिक्रमणीयात्सामर्थ्याद्भावनया
35052 तद्रागानुरञ्जनेनान्यतां पूर्वनैर्मल्यवैपरीत्यम् | कालुष्यमिति यावत् | याति |
35053 यथा निःश्वासेन दर्पणः || १९ ||
35054
35055 सूचीभावं प्रपन्नायास्त्यजन्त्याः पीवरं वपुः |
35056 महामरणमप्यस्या राक्षस्याः सुसुखं स्थितम् || २० ||
35057
35058 किंच स्वार्थदृढानुरागादस्या महादुःखमपि सुखायितमित्याह -
35059 सूचीति || २० ||
35060
35061 एकवस्त्वतिरागाणामहो नु विषमा गतिः |
35062 देहोऽपि तृणवत्त्यक्तो राक्षस्या निजयेच्छया || २१ ||
35063
35064 एकवस्त्वतिगन्धेन भ्रश्यन्त्यन्या हि संविदः |
35065 राक्षस्या ग्रासगन्धेन देहनाशोऽपि नेक्षितः || २२ ||
35066
35067 नाशोऽपि सुखयत्यङ्गमेकवस्त्वतिरागिणम् |
35068 सूचीभूता विदेहापि परितुष्टैव राक्षसी || २३ ||
35069
35070 अन्या बभूव लग्ना [आयससूच्या संलग्ना | लग्नाशा इति पाठः तत्र
35071 लग्ना आशा प्राणिग्रसनेच्छा यस्या इत्यर्थः] सा तथा जीवविषूचिका |
35072 व्योमात्मिका निराकारा व्योमवृत्तिशरीरका || २४ ||
35073
35074 प्रसङ्गान्नीतिमुपवर्ण्य प्रस्तुतमनुसरन् जीवसूच्याख्यव्याधिस्वरूपमाह
35075 - अन्येत्यादिना | व्योमवृत्ति आकाशवत्सूक्ष्मस्वभावं लिङ्गशरीरं
35076 यस्याः || २४ ||
35077
35078 तेजस्तनुप्रवाहाभा प्राणतन्तुमयात्मिका |
35079 मूलसंवेदनाकारा चन्द्रार्कांशुकसुन्दरी || २५ ||
35080
35081 मूलसंवेदनं कुण्डलिनीशक्तिस्तदाकारा | चन्द्रार्कयोरल्पा अंशवोंऽशुकानि
35082 तानीव सुन्दरी || २५ ||
35083
35084 पृथगेवासिधाराभा परमाण्ववलीय सा |
35085 कौसुमी गन्धलेखेव कला कलनरूपिणी || २६ ||
35086
35087 तस्याः कर्कट्याः पापात्मिका अत एव असिधाराभा क्रूरा मनोवृत्तिरयः
35088 सूच्याः पृथगेव तथा जीवसूचीरूपेण स्थितेति परेणान्वयः | कौसुमी
35089 गन्धलेखेव परमाणु परमसूक्ष्मं यथा स्यात्तथा
35090 प्राणिदेहेष्ववलीयान्तः प्रविश्य हिंसादिकलानां चातुरीणां यत्कलनं
35091 संपादनं तेन रूपिणी प्रकटा स्थिता || २६ ||
35092
35093 पापात्मिका मनोवृत्तिः सा हि तस्यास्तथा स्थिता |
35094 परप्राणवशादेव परमार्थपरायणा || २७ ||
35095
35096 तदेव स्पष्टमाह - परेति | परेषां प्राणिनां
35097 प्राणवशात्प्राणाननुसृत्य परमोऽर्थः स्वमनोरथसिद्धिस्तत्र परायणा
35098 उद्युक्ता || २७ ||
35099
35100 एवमस्यास्तनुर्जाता सूचीद्वयमयी हि सा |

35101 नीहारांशुकवत्तन्वी कार्पासांशुसुपेलवा ॥ २८ ॥
35102
35103 तनुद्वयवर्णनमुपसंहरति - एवमिति ॥ २८ ॥
35104
35105 तनुद्वयेन तेनासौ प्रविश्य हृदयं नृणाम् ।
35106 वेधयन्ती ततः क्रूरा प्रबभ्राम दिशो दश ॥ २९ ॥
35107
35108 अथ तस्याः संक्षेपतश्चरित्रमाह - तनुद्वयेनेति ॥ २९ ॥
35109
35110 सर्वः स्वसंकल्पवशाल्लाघुर्भवति वा गुरुः ।
35111 कर्कट्योग्रं वपुस्त्यक्त्वा सूचीत्वमुररीकृतम् ॥ ३० ॥
35112
35113 संकल्पस्याघटितघटनासामर्थ्ये इदमेव निदर्शनमित्याह - सर्व इति ॥
35114 ३० ॥
35115
35116 तुच्छोऽप्यर्थोऽल्पसत्त्वानां गच्छति प्रार्थनीयताम् ।
35117 सूचीवृत्तपिशाचीत्वं राक्षस्या तपसा स्थितम् ॥ ३१ ॥
35118
35119 अल्पसत्त्वानां क्षुद्रमनसाम् । सूच्या वृत्तमिव वृत्तं यस्मिंस्तथाविधं
35120 पिशाचीत्वम् ॥ ३१ ॥
35121
35122 अपि पुण्यशरीराणां जातिबन्धो न शाम्यति ।
35123 तनुसूचीपिशाचीत्वं राक्षस्या तपसार्जितम् ॥ ३२ ॥
35124
35125 ननु सा तपसा पूता पुण्यशरीरा संपन्ना तथाभूतायास्तस्याः
35126 परपीडाहेतुसूचीशरीरप्रार्थनं कथं युक्तं तत्राह - अपीति । जातिबन्धो
35127 जात्यनुसारी वासनानिबन्धः ॥ ३२ ॥
35128
35129 तस्यां दिगन्तभ्रमणे प्रवृत्तायां महानिलैः ।
35130 तत्रैव सा तनुः स्थूला गलिता शरदभ्रवत् ॥ ३३ ॥
35131
35132 सा स्थूला सर्वसाधारणाऽविद्याकल्पिता कर्कटीतनुर्महद्भिरनिलैर्वायुभिर्गलिता
35133 विशीर्णा ॥ ३३ ॥
35134
35135 प्। ३०१) १८३
35136
35137 कस्यचिद्विवशाङ्गस्य क्षीणस्य विपुलस्य च ।
35138 प्रविश्यान्तर्वातसूचिर्भवत्यतिविषूचिका ॥ ३४ ॥
35139
35140 अथ विषूच्याश्चरित्रं विस्तरेणाह - कस्यचिदित्यादिना । प्राग्रोगान्तरेण
35141 विवशाङ्गस्य । क्षीणस्य कृशाङ्गस्य । विपुलस्य पीनाङ्गस्य । वातलीना
35142 अयःसूचिरतिशयिता विषूचिकाप्रवृत्तिरोगो भवति ॥ ३४ ॥
35143
35144 कस्यचित्तनुदेहस्य स्वस्थस्य सुधियोऽपि वा ।
35145 प्रविश्य जीवसूचित्वे भवत्यन्तर्विषूचिका ॥ ३५ ॥
35146
35147 अन्तर्विषूचिका दुर्बुद्धिरूपा ॥ ३५ ॥
35148
35149 एवं क्वचित्तृप्यति सा दुर्बुद्धिहृदयास्थिता ।
35150 क्वचिदुच्छेद्यते पुण्यैर्मन्त्रौषधितपःक्रमैः ॥ ३६ ॥
35151
35152 क्वचित्कस्मिंश्चित्पुरुषे । उच्छेद्यते निवार्यते ॥ ३६ ॥

35153
35154 आसीद्बहूनि वर्षाणि भ्रमणैकपरायणा।
35155 देहद्वयेन गच्छन्ती व्योम्नि भूमितले तथा॥ ३७॥
35156
35157 रजस्तिरोहिता भूमौ हस्तेऽङ्गुलितिरोहिता।
35158 प्रभातिरोहिता व्योम्नि वस्त्रे सूत्रतिरोहिता॥ ३८॥
35159
35160 तस्यास्तिरोधानस्थलविशेषानाह - रज इत्यादिना॥ ३८॥
35161
35162 अन्तःस्थस्नायुसरिति दुर्भगे पांशुपाण्डुरे।
35163 शुष्करेखासरित्खाते सूक्ष्मरेखाजरत्तृणे॥ ३९॥
35164
35165 देहमध्येऽपि तानाह - अन्तःस्थेति। व्यभिचारादिदोषदुष्टे भगे
35166 उपस्थेन्द्रिये। पांशुभिरूषादिभूपांसुभिः पाण्डुरे धूसरावयवे। शुष्का
35167 रूक्षा या हस्तपादादिरेखास्तल्लक्षणे शुष्कसरित्खाते। सूक्ष्मा या
35168 रोमादिरेखास्तल्लक्षणे जरत्तृणे॥ ३९॥
35169
35170 अर्थहीने गतच्छाये शून्या उच्छ्वासकारिणी।
35171 मक्षिकावातहरिते श्रीवृक्षपरिवर्जिते॥ ४०॥
35172
35173 अर्थ्यते इत्यर्थः सौभाग्यलक्षणं तद्धीनेऽङ्गे। गतच्छाये नष्टकान्तौ।
35174 शून्या अन्तःसद्भावशून्या। उच्छ्वासः पीडितानामूर्ध्वनिःश्वासः।
35175 देहाद्बहिर्देशेऽपि मक्षिकाभिः रूक्षदुर्गन्धवातैश्च युक्ते
35176 हरिततृणाद्यावृतप्रदेशे। श्रिया वृक्षैश्च श्रीकरैर्वा
35177 बिल्वाम्रादिवृक्षैः परिवर्जिते॥ ४०॥
35178
35179 स्थूलास्थिग्रन्थिवलिते नित्यकम्पस्फुरत्तमे।
35180 अनात्मीयाच्छनीहारेऽशुद्धांशुककृतभ्रमे॥ ४१॥
35181
35182 स्थूलैः पशुनराद्यस्थिग्रन्थिभिर्वलिते। वात्यादिना नित्यं कम्पेन स्फुरत्तमे
35183 संचलत्तमे। आत्मीया आत्मनिष्ठास्त एव अच्छाः स्वच्छा
35184 नीहारवत्परसंतापहारिणः। न विद्यन्ते आत्मीयाच्छनीहारा यत्र।
35185 अशुद्धान्यंशुकानि येषां तथाविधैरशिष्टजनैः कृतसंचारे॥ ४१॥
35186
35187 किणस्थाण्वङ्गविश्रान्तमक्षिकापिकवायसे।
35188 रौक्षरूढरसद्वाते विलोलाङ्गुलिशाखिनि॥ ४२॥
35189
35190 किणेषु कोटरेषु स्थाण्वङ्गेषु च्छिन्नाग्रवृक्षेषु च क्रमाद्विश्रान्ता
35191 मधुमक्षिकाः पिकवायसाश्च यत्र। शीतातिशयेन रूक्ष एव रौक्षो रूढः
35192 प्रादुर्भूतो रसन् शब्दायमानो वातो यत्र। अत एव कम्पविलोलाङ्गुलिशाखिनि॥
35193 ४२॥
35194
35195 मालाभ्रलेखासंसारे स्वाङ्गुलिव्रणगर्तके।
35196 स्पन्दावश्यायपृषति पदवल्मीकपर्वते॥ ४३॥
35197
35198 मालाभूतानामभ्रलेखानां नीहारपटलानां संसारः संचारो यत्र।
35199 विदीर्णस्वाङ्गुलिव्रणानां जनानां गर्तप्राये निवासदेशे। स्पन्दमाना
35200 अवश्यायपृषतो हिमबिन्दवो यत्र। पदे पुरुषपादाङ्किते देशे वल्मीके
35201 वामलूरे पर्वते च। समाहारैकत्वम्॥ ४३॥
35202
35203 कचत्याशु जलभ्रान्तौ नखाजगरकर्कशे।
35204 क्वचित्कविसरद्भीतभीतयूककुपान्थके॥ ४४॥

आशु जलभ्रान्तौ कचति प्रकाशमाने मरुदेशे।
नखैर्नखप्रधानैर्व्याघ्रभल्लूकादिभिरजगरादिभिश्च कर्कशे
कठिनतमे अरण्ये। क्वचिद्द्रवाः क्वाचित्का विसरन्तः पलायमाना भीतेभ्योऽपि
भीता यूकाभिः कुत्सिताः पान्थाः पथिकजना यत्र॥ ४४॥

विरूपाशुष्कसंदष्टवीटिकापूतिपल्वले।
मध्यस्थलेखमार्गौघशीतश्वसनगोचरे॥ ४५॥

विरूपैराशुष्कैश्च पिशाचादिभिः संदष्टानि ताम्बूलवीटिकाप्रायाणि
शीर्णपर्णानि यत्र तथाविधे पूतिपल्वले दुर्गन्धजलगर्ते। मध्यस्था लेखाः
कुल्यादिखातानि येषु तथाविधमार्गौधानां शीतस्य श्वसनस्य गोचरे विषये
पान्थविश्रान्तिस्थाने॥ ४५॥

ग्रस्तयूकानरौघासृक्पूर्णसृक्किनखास्यताम्।
दधताङ्गुष्ठपक्षेण क्रान्ते सर्वत्र यायिनी॥ ४६॥

ग्रस्तानां चर्वितानां यूकानामुदरस्थनरौघासृग्भिः पूर्णे सृक्किणी
येषां तथाविधानां पामरनरवानरादीनां नखा एवास्यानि मुखानि यस्य
तद्भावं दधता अङ्गुष्ठपक्षेण अङ्गुष्ठपरिवारायितेनाङ्गुलिजालेन
क्रान्ते आक्रान्ते सर्वत्र देहप्रदेशे भूम्यादिप्रदेशे प्रागुक्तस्थानेषु च
यायिनी गमनशीला सा अभूदिति शेषः॥ ४६॥

नानाविरचनाचित्रपटपत्तनगामिनी।
गमागमपरिश्रान्ता तत्रात्यन्तचिराध्वगा॥ ४७॥

तथा नानाविधाभिर्गजतुरगादिविरचनाभिश्चित्राः पटा वस्त्राणि येषु
तथाविधेषु पत्तनेषु नगरेषु गमनशीला। तत्र गमागमैः संचारैः
परिश्रान्ता अभूदिति शेषः॥ ४७॥

नगरानगरे व्यस्तसूत्रभाण्डैकभारिणी।
तप्ते कलेवरारण्ये बलीवर्दापवर्तिनी॥ ४८॥

सूचीस्वभावादेव च नगरेष्वनगरेषु ग्रामेषु च व्यस्तानां
रथ्याप्रक्षिप्तानां कार्पासादिसूत्राणां तत्प्रोतानां काचमण्यादीनां
भाण्डानामलंकाराणां च एकं भर्तु शीलमस्याः
सौक्ष्म्येणान्यहरणाशक्तेः। किंच ज्वरादिना तप्ते प्राणिनां कलेवरारण्ये
बलीवर्दापवर्तिनी। यथा हृष्टो बलीवर्दः शृङ्गाभ्यां
वल्मीकाद्यपरिकरन्नपवर्तयति तद्वदियं सूच्यपि तच्छीलेत्यर्थः॥ ४८॥

गुप्ता विश्रमणायैव मनाक्करपरिच्युता।
तन्तुप्रोता मुखाकृष्टिः खिन्ना क्वापि विलीयते॥ ४९॥

केनचित्सीवनाय गृहीता चिरं सीवने तन्तुप्रोतमुखाकृष्टिः खिन्ना श्रान्ता
सती मनाक् तत्करपरिच्युता सती विश्रमणायैव क्वापि गुप्ता प्रच्छन्ना लीयते॥
४९॥

प्। ३०२) १८५

वेधनं कर्मसंश्लिष्टा कठिनापि न साकरोत्।
न हि तीक्ष्णो वह्निः कार्यो निजत्वं विजहाति चेत्॥ ५०॥

35257 ननु सा सीवनकर्तुः करवेधनं कुतो नाकरोदित्याशङ्क्याह - वेधनमिति
35258 | कठिना क्रूरापि सा स्वयोग्ये सीवनकर्मणि सूचीत्वादेव संश्लिष्टा
35259 कौतुकादासक्ता सती वेधनं नाकरोत् | कुतः | सा सूची निजत्वं निजस्वभावं
35260 सीवनं विजहाति त्यजति न प्रकटयति चेत्तत्तुल्ययोगत्वात्स्वीयस्तीक्ष्णः
35261 क्रौर्यस्वभावोऽपि न बहिः कार्यो बहिः प्रकटयितुं शक्यः | तस्यापि
35262 निजत्वाविशेषादित्यर्थः || ५० ||
35263
35264 सायःसूची मनःसूच्या वलिता विजहार ह |
35265 दिक्ष्वाशेव शिलागुर्वी नावाङ्गपलिता सती || ५१ ||
35266
35267 सा अयःसूची मनःसूच्या जीवसूच्या | गुर्वी शीला नावेव अङ्गपलितायां
35268 वृद्धायां सती स्थिता आशेव च दिक्षु विजहार बभ्राम | अङ्गेति संबोधनं
35269 वा || ५१ ||
35270
35271 विससार दिगन्तेषु सान्तःकरणसत्तया |
35272 तुषलेखेव पवनशक्त्या संसृतिरूपया || ५२ ||
35273
35274 संसृतिर्भ्रमणं रूपयति प्रकटयतीति संसृतिरूपा तया || ५२ ||
35275
35276 मुखेन सूक्ष्मसूत्रान्तं चरन्तीव परोम्भितम् |
35277 परपूरोद्यमेनाशु जातेव हृदयान्विता || ५३ ||
35278
35279 परैरुम्भितं गुम्फितं सूक्ष्मं सूत्रान्तं चरन्ती भक्षयन्तीव अत एव हि
35280 परप्रयुक्तेनैवोदरपूरणोद्यमेन हृदयान्विता स्वस्थचित्ता जातेवेत्युत्प्रेक्षा ||
35281 ५३ ||
35282
35283 परपूररसेनैव सूच्या हृत्सुविकासितम् |
35284 अनारतपतत्सूक्ष्मसूत्रान्त इव स्तम्भिता || ५४ ||
35285
35286 उचितैवेयमुत्प्रेक्षेत्याशयेनाह - परेति | यतः सूच्या प्रागपि
35287 परपूररसेनैव परवधप्रयुक्तोदरपूरणेच्छयैव तपःक्लेशितं स्वं
35288 मनः सुविकासितमुल्लासितमतः सा अनारतं मुखे पतति | सूक्ष्मसूत्रान्ते
35289 स्वाभिलषितप्राये स्तम्भिता निरुद्धेवेत्युत्प्रेक्षोचितैवेत्यर्थः || ५४ ||
35290
35291 तीक्ष्णैरपि चिरक्षीणं पूर्यते निर्विचारणा |
35292 दृष्टान्तोऽत्र क्षणात्सूच्या पूरितो जर्जरः पटः || ५५ ||
35293
35294 इदानीं सूच्या मौढ्याचरितं तपःसूत्रैः पटच्चरोदरपूरणायैव
35295 संपन्नं न स्वोदरपूरणायेत्युत्प्रेक्षितार्थो
35296 लोकप्रसिद्धसामान्योक्तिदृष्टान्तः संपन्नं इत्याह - तीक्ष्णैरपीति |
35297 चिराय क्षीणं दारिद्र्यकार्श्यादिपीडितं कुलं तीक्ष्णैः क्रूरैरपि पूर्यते
35298 दयया पोष्यते | निर्विचारणा नास्मिन्नर्थे विचारोऽस्ति | यतो दृष्टान्तोऽत्रार्थे
35299 सूच्या पूरितो जर्जरः पटः प्रत्यक्षं दृष्ट इत्यर्थः || ५५ ||
35300
35301 सूत्रांशुनिर्गमे योग्यं सूच्या हृदयमर्जितम् |
35302 परपूरणयैवाशु तेजश्च कवितार्करुक् || ५६ ||
35303
35304 कुतो न सूच्या स्वोदरपूरणं कृतं तत्राह - सूत्रेति | यतः सूच्या
35305 सूत्रस्यांशोरग्रभागस्य निर्गमे अन्तरप्रवेशे योग्यमच्छिद्रमेव
35306 हृदयं तपसा अर्जितं तथा तेजोबुद्धिप्रकाशोऽपि
35307 तत्त्वावबोधभाग्यशालित्वात्कविताया अभिज्ञताया अर्करुक् सूर्यकान्तिरिव
35308 प्रकाशस्वभावमपि परपूरणयैव पटादिसीवनेनैव आशु व्याप्तं ननु

35309 स्वभोगोपयुक्तमर्जितमित्यर्थः। आङ्पूर्वात् अशू व्याप्तौ इति धातोरौणादिक
35310 उप्रत्ययः॥ ५६॥
35311
35312 अकस्मात्तेन रूढेन क्षीणपूरेण रूपिणी।
35313 हृदये राक्षई सूचिः कर्मणा तप्यते च सा॥ ५७॥
35314
35315 अत एव तस्याः पश्चात्तापोऽभूदित्याह - अकस्मादिति। पूर्यत इति पूर उदरम्।
35316 क्षीणपूरेण तेन तपःकर्मणा अकस्माद्रूढेन प्रादुर्भूतेन तेन
35317 सूचीभावेन रूपिणी। सा सूचिः॥ ५७॥
35318
35319 वेधं पूररयेणेव करोति स्वं प्रचारिता।
35320 प्रकृतेन निजेनापि वेधाय व्यवहारिता॥ ५८॥
35321
35322 यदि पश्चात्तप्ता सा तर्हि किं प्राणिवेधनादुपरता नेत्याह - वेधमिति।
35323 तथापि सा पूररयेणेव नदीप्रवाहवेगसदृशेन निजेन राक्षसस्वभावेन
35324 प्रकृतेन सूचीस्वभावेनापि प्राणिवेधनाभिनिवेशेन वेधायैव स्वं
35325 स्वानुरूपं प्रचारिता प्रथममुद्योजिता पश्चाद्व्यवहारिता च सती वेधं
35326 करोत्येव॥ ५८॥
35327
35328 संचारयति वस्त्रेषु सूत्रं चतुरवेधनात्।
35329 आदीर्घवासनातन्तुः शरीरेष्विव चेतनाम्॥ ५९॥
35330
35331 अत एव केवलसूचीस्वभावप्रयुक्तं कार्यमपि करोतीति प्रागुक्तमर्थं
35332 सदृष्टान्तमाह - संचारयतीति। यथा पुत्रकलत्रादिविषयेष्वादीर्घो
35333 वासनारूपस्तन्तुर्मरणकाले उद्भूतस्तत्तद्वासनानुरूपस्त्र्यादिशरीरेषु
35334 जीवचेतनां संचारयति तद्वद्वस्त्रेषु सूत्रं संचारयतीत्यर्थः॥ ५९॥
35335
35336 संचार्यमाणवेधेन धावन्तीवाक्षिपातने।
35337 अदर्शितमुखा एव दुर्जना मर्मवेधिनः॥ ६०॥
35338
35339 अत एव तुन्नवायैः पटेषु वेधेन संचार्यमाणा तेषामक्षिपातने
35340 चक्षुःसंनिकर्षे मुखं पटे निगूह्य धावन्तीव बभूवेति शेषः।
35341 दुर्युक्तमेवेदं तया कृतमित्यर्थान्तरन्यासेन द्रढयति - अदर्शितेति।
35342 पिशुनचोरादयो हि दुर्जना अदर्शितस्वमुखा एव परमर्मभेदिनः प्रसिद्धा
35343 इत्यर्थः॥ ६०॥
35344
35345 कण्ठवस्त्रदलप्रोता वेधाक्ष्णा मुखमीक्षते।
35346 कथमेता भिनद्मीति तीक्ष्णानामेतदीप्सितम्॥ ६१॥
35347
35348 कदाचित्कण्ठसक्तस्योत्तरीयवस्त्रस्य गुणे प्रोता सती वेधाक्ष्णा
35349 स्वकीयच्छिद्रलक्षणेन नेत्रेण नारीणां मुखमीक्षते। केनाभिप्रायेणेति
35350 तमाह - कथमिति॥ ६१॥
35351
35352 सममेव च कौशेये क्षौमे च वसने सृता।
35353 जडः क इव वा नाम गुणागुणमपेक्षते॥ ६२॥
35354
35355 कौशेये मृदुस्निग्धत्वादिगुणवति पट्टवस्त्रे क्षौमे
35356 काठिन्यरूक्षत्वादिदोषवति क्षुमावल्कले च समं तुल्यवृत्त्यैव सृता
35357 प्रविष्टा। जडो मूर्खः। अगुणं दोषम्। अपेक्षते विमृशतीति यावत्॥ ६२॥
35358
35359 सा दधाना ततं सूत्रमङ्गुष्ठाङ्गुलिपीडिता।
35360 आन्त्रतन्तुमिवामान्तमुद्गिरन्ती निरीक्षते॥ ६३॥

35361
35362 सीवनकाले सूचीच्छिद्रात्तन्तुनिर्गमनं
35363 सीवकाङ्गुष्ठनिपीडितसूच्युदरान्तर्गतान्ततन्तूद्गमनत्वेनोत्प्रेक्षते -
35364 सेति | अमान्तं निरवकाशत्वादन्तःस्थितिमलभमानम् || ६३ ||
35365
35366 तीक्ष्णाप्यहृदयत्वेन सरसेष्वरसेष्ववित् |
35367 सूत्रितापि पदार्थेषु विशत्यरसगामिनी || ६४ ||
35368
35369 सूत्रिता सूत्रप्रोता तीक्ष्णापि सा सरसेष्वरसेष्वपि पदार्थेषु अहृदयत्वेन
35370 अन्तर्हृदयशून्यत्वेन अवित् विशेषानभिज्ञा अत एवारसगामिनी रसास्वादहीना
35371 सूची स्वभावादेव विशति || ६४ ||
35372
35373 प्। ३०३) १८५
35374
35375 अगर्दती मुखप्रोता सुतीक्ष्णापि च तापिधीः |
35376 सुवेधिताप्यहृदया राजपुत्र्यापि दुर्भगा || ६५ ||
35377
35378 अनपराधदण्डप्राप्तेरहो अस्या दुर्दशेत्याह - अगर्दतीति | नर्द गर्द शब्दे
35379 | अगर्दती निष्ठुरभाषणादिशब्दमकुर्वाणापि मुखे प्रोता सूत्रेण सुतीक्ष्णा
35380 परसंतापसमर्थापि स्वयमेव तापिनी संतापवती धीर्यस्याः | सुष्ठु वेधिता
35381 संजातच्छिद्रापि अहृदया अनुदरच्छिद्रा | यथा राजपुत्र्यापि दुर्भगा
35382 अभाग्या संपद्यते तद्वदियमपि संपन्नेत्यर्थः || ६५ ||
35383
35384 विना परापकारेण तीक्ष्णा मरणमीहते |
35385 वेदनाद्रोधिता सूची कर्मपाशे प्रलम्बते || ६६ ||
35386
35387 युक्तैवास्याः सा दुर्दशेत्याह - विनेति | यतः सा परेषां स्वापकारेण
35388 विनैव मरणं वधमीहते इच्छति अतस्तत्पापवशाद्वेदनात्स्वबुद्धिवशादेव
35389 सूत्रे रोधिता सती स्वकर्मपाशे एव प्रलम्बते इत्युत्प्रेक्षा || ६६ ||
35390
35391 शेते किंश्याममैत्र्येव दूरे करपरिच्युता |
35392 स्वरूपसदृशं मित्रं कस्मै नाम न रोचते || ६७ ||
35393
35394 दैवात्सीवकस्य करात्परिच्युता सती तस्यान्यस्य वा अङ्के [अङ्के इति
35395 निराधारशयनानुपपत्त्या आक्षिप्तं बोध्यम्] उत्सङ्गे दूरे
35396 करस्पर्शायोग्ये स्थाने किंश्यामैः कुत्सितश्यामवर्णैरधोरोमभिः सह
35397 मैत्र्येव मित्रत्ववशादिव तेषु शेते निद्राति | कुतोऽस्यास्तत्समागमो रोचते तत्राह
35398 - स्वरूपसदृशमिति || ६७ ||
35399
35400 मिश्रिता मूढचित्तानां वृत्तिभिः प्राकृते जने |
35401 तिष्ठत्यात्मसमां को हि संगतिं त्यक्तुमिच्छति || ६८ ||
35402
35403 अत एव मूर्खचित्तवृत्त्यापि सह संगतिस्तस्या रोचत इत्याह - मिश्रितेति || ६८ ||
35404
35405 भवत्ययस्कारवित्तौ संत्यज्यान्तर्धिगामिनी |
35406 भस्त्रावातैर्विचलिता गगनादुत्पतोन्मुखी || ६९ ||
35407
35408 नन्वेवं तस्या लोहसूच्यन्तरैः सहापि साम्यात्तन्मैत्र्या कदाचित्तैः सह
35409 दैवाल्लोहकारप्राप्तौ किं करोति तत्राह - भवतीति | अयस्काराणां वित्तौ
35410 प्राप्तौ सत्यां तैः संतापायाग्नौ न्यस्यमाना तदीयचर्मभस्त्रावातैर्विचलिता
35411 सती तान्संत्यज्यान्तर्धिगामिनी अन्तर्धानगता सती गगनादुत्पतोन्मुखी
35412 पलायनपरा भवतीत्यर्थः || ६९ ||

प्राणापानप्रवाहस्थहृत्पद्मान्तरचारिणी।
दुःखशक्तिर्महाघोरा जीवशक्तिरिवोदिता ॥ ७० ॥

तस्याः प्राणिनां प्राणादिद्वारा देहान्तःसंचारमाह - प्राणेत्यादिना।
दुःखप्रदा कर्मशक्तिरेव जीवशक्तिः सजीवा उदिता आविर्भूतेव ॥ ७० ॥

समानवैपरीत्येन समानसमगामिनी।
उदानविपरीतत्वादुदानसमगामिनी ॥ ७१ ॥

व्यानस्था व्याधिजननी सर्वाङ्गरसचारिणी।
हृत्कण्ठे शूलपवने वैवर्ण्योन्मादकारिणी ॥ ७२ ॥

शूलपवने शूलरोगात्मके वायौ प्रविश्येति शेषः ॥ ७२ ॥

प्रायशोऽविकहस्तस्था सुप्तोर्णागन्धकोटरे।
बालहस्ताङ्गुलीतल्पवेधनैकविलासिनी ॥ ७३ ॥

प्रायशः कम्बलादिसीवनकाले अविकानां अविपालानां हस्तस्था
कदाचित्तदीयोर्णानां गन्धस्य लेशस्य कोटरे सुप्ता कदाचित्तु बालानां
हस्ताङ्गुल्यादिलक्षणस्य स्वतल्पस्य वेधने एकविलासिनी मुख्यकौतुकवती
आसीदिति शेषः ॥ ७३ ॥

पादप्रविष्टा रुधिरपानोपार्जनविस्मिता।
तुष्यत्यतितरां गुच्छभोजना तुच्छभोजनैः ॥ ७४ ॥

पुष्पगुच्छमालाग्रथनकाले गुच्छभोजना तुच्छभोजनैरल्पभोजनैस्तुष्यति
तृप्यति ॥ ७४ ॥

शेते कर्दमकोशस्था चिरकालमधोमुखी।
इच्छानुरूपमासाद्य क इवास्पदमुज्झति ॥ ७५ ॥

कर्दमकोशो मलपङ्किलमूलाधारकोशः ॥ ७५ ॥

क्रौर्येणापहतात्मानं दर्शयत्युपवेधनैः।
उत्सवादपि नीचानां कलहोऽपि सुखायते ॥ ७६ ॥

अपहतं दूषितमात्मानं स्वाम्। उपवेधनैः
परप्राणापहारपर्यन्तैर्वेधनैः। स्वार्थाभावे कथं परमारणे तस्याः
प्रवृत्तिस्तत्राह - उत्सवादपीति। येषां परपीडाऽसामर्थ्येऽपि परैः सह
कलहोऽपि सुखायते तेषां परमारणं सुखायते इति किं वक्तव्यमिति भावः ॥
७६ ॥

कपर्दकार्धलाभेन कृपणो बहु मन्यते।
दुरुच्छेदा हि भूतानामहंकारचमत्कृतिः ॥ ७७ ॥

अल्पतररक्तकणास्वादलोभाद्वास्याः परमारणे प्रवृत्तिरुपपन्नेत्याह -
कपर्देकेति। राक्षसकुलोचितपरहिंसाविहाराभिमानाद्वा तदुपपत्तिरित्याह -
दुरुच्छेदेति ॥ ७७ ॥

सूचिकायुग्मलभ्येन मोहितेनात्मना नृणाम्।
मृतिमाशङ्कते चित्रा स्वार्थे नोदेति मूढता ॥ ७८ ॥

35465
35466 सा मोहितेन मूढेनात्मना क्रियमाणेन जीवसूचीलोहसूचीति
35467 स्वक्रियसूचिकाद्वयलभ्येन वेधनेन सर्वेषां नृणां मृतिमाशङ्कते
35468 तर्कयति। मूढानामावश्यके [मूढानां व्यर्थे इति पाठः]
35469 स्वार्थे मूढता नोदेति सा चित्रा आश्चर्यभूतेत्यर्थः॥ ७८॥
35470
35471 वस्त्रतन्तुविभेदेन परमारणमाशु मे।
35472 इदं संपद्यत इति भवत्यन्तर्हि निर्मला॥ ७९॥
35473
35474 इदानीं मे मम परमारणं प्राक् सीवनकाले वस्त्रतन्तुविभेदेनाभ्यस्तमिति
35475 हेतोराशु संपद्यत इति स्वकौशलानुसंधानेनान्तः अत्यन्तं निर्मला प्रसन्ना
35476 भवति। हृष्यतीति यावत्॥ ७९॥
35477
35478 स्थापिता मलमादत्ते यथा मृद्घर्षणं विना।
35479 परापराधविरहाद्व्याधिस्तस्याः प्रवर्तते॥ ८०॥
35480
35481 यथा लोके प्रसिद्धा सूचिः सीवनेन [सीवनेत्याद्यर्थलब्धम्] मृदो
35482 घर्षणं विना तूष्णी स्थापिता मलमनैर्मल्यमादत्ते स्वीकरोति। तथा तस्या अपि
35483 परापराधविरहाद्व्याधिर्दुःखं प्रवर्तत इत्यर्थः॥ ८०॥
35484
35485 सूक्ष्माऽदृश्या चैव दात्री क्षणाद्विस्मृतिमेति सा।
35486 तीक्ष्णभेदकरी क्रूरा सूची चेष्टेव दैविकी॥ ८१॥
35487
35488 अदृश्या दात्री खण्डयित्री। दैविकी औत्पातिकी चेष्टेव॥ ८१॥
35489
35490 प्। ३०४) १८६
35491
35492 तन्तुवेधनमात्रेण हतोऽन्य इति तोषिता।
35493 दुर्जनो येन तेनैव नाशितेनैति हृष्टताम्॥ ८२॥
35494
35495 मर्मस्थानाच्छादनोत्तरीयतन्तुवेधनमात्रकौशलेन॥ ८२॥
35496
35497 पङ्के मज्जति याति खं विहरति व्योमानिलैर्दिक्तटे
35498 शेते पांसुषु भूतलेष्विव वने पट्टे गृहेऽन्तःपुरे।
35499 हस्ते श्रोत्रसरोरुहेऽथ मृदुनि स्वेच्छोर्णिकाखण्डके
35500 रन्ध्रे काष्ठमृदां च माति हृदये द्रव्यात्मशक्त्यैव सा॥ ८३॥
35501
35502 विस्तरोक्तं सूचीचरित्रं संक्षिप्योपसंहरति - पङ्के इति। पल्वलादिपङ्के
35503 मज्जति। खमाकाशं याति। व्योमानिलैः सह दिक्तटे विहरति। इवकारो
35504 भिन्नक्रमः। अन्तःपुरे गृहे पट्टे पर्यङ्कपट्टास्तरण इव भूतले वने
35505 पांसुष्वपि शेते। तथा नराणां हस्ते श्रोत्रलक्षणे श्रोत्रस्थे वा सरोरुहे
35506 पद्मे स्वेच्छया ऊर्णिकानां मेषरोम्णां खण्डके राशौ च शेते।
35507 काष्ठानां मृदां कुड्यादीनां च रन्ध्रे अल्पतरेऽपि छिद्रे माति संमीयते
35508 तथा प्राणिनां हृदये च माति यथा मणिमन्त्रादिद्रव्यात्मशक्त्या मायावी
35509 योगी वा सर्वत्र यथेच्छं विहरति तद्वदित्यर्थः॥ ८३॥
35510
35511 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
35512
35513 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
35514 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम।
35515 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम्
35516 श्यामक्षये रविकरैश्च सहाजगाम॥ ८४॥

35517
35518 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
35519 सूचिव्यवहारवर्णनं नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥
35520
35521 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
35522 सूचिव्यवहारवर्णनं नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥
35523
35524
35525 षष्ठो दिवसः ।
35526
35527 एकसप्ततितमः सर्गः ७१
35528
35529 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
35530
35531 अथ सा बहुकालेन कर्कटी नाम राक्षसी ।
35532 सर्वेषां नरमांसानां नतु तृप्तिमुपाययौ ॥ १ ॥
35533
35534 कर्कट्याः सूचिभूतायाः पश्चात्तापोऽत्र वर्ण्यते ।
35535 स्मरन्त्याः प्राक्तनं देहं विस्तरात्परिदेवनम् ॥ १ ॥
35536
35537 सर्वेषां सर्वजातीयानां नराणां मांसानामास्वादनेऽपीति शेषः ।
35538 तृप्तिमलंबुद्धिम् ॥ १ ॥
35539
35540 पूर्वेणैव किलाह्ना सा तृप्ता रुधिरबिन्दुना ।
35541 सूच्याः किमिव मात्यन्तस्तृष्णासूची सुदुर्भरा ॥ २ ॥
35542
35543 तृप्ता अपगतक्षुधा ॥ २ ॥
35544
35545 चिन्तयामास हा कष्टं किमहं सूचितां गता ।
35546 सूक्ष्मास्मि हतशक्तिश्च अपि ग्रासो न माति च ॥ ३ ॥
35547
35548 हतशक्तिः कुण्ठितभक्षणसामर्थ्या । न माति । उदरे इति शेषः ॥ ३ ॥
35549
35550 क्व मे तानि विशालानि गतान्यङ्गानि दुर्धियः ।
35551 कालमेघविशालानि वने शीर्णानि पर्णवत् ॥ ४ ॥
35552
35553 तानि प्राक्तनानि । अङ्गानि हस्तपादादीनि ॥ ४ ॥
35554
35555 मय्यस्यां मन्दभाग्यायां मनागपि न माति हि ।
35556 स्वादुमांसरसग्रासो वसावासित आसयन् ॥ ५ ॥
35557
35558 अस्यामेतद्दशापन्नायाम् । वसया वासितः सुगन्धिः । आसनि आस्ये यन् प्रविशन् ।
35559 एतेः शतृप्रत्ययः । पद्दन् - इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणस्य
35560 प्रकारार्थत्वादासन्नादेशः ॥ ५ ॥
35561
35562 पङ्कान्तर्विनिमज्जामि पतामि धरणीतले ।
35563 हस्तास्मि जनपादौघैः शुक्रेण मलिनास्मि च ॥ ६ ॥
35564
35565 पङ्कान्तर्मज्जनादि प्राक्सर्गे वर्णितम् । शुक्रेण चरमधातुना ॥ ६ ॥
35566
35567 हा हताहमनाथाहमनाश्वासा निरास्पदा ।
35568 दुःखाद्दुःखे निमज्जामि संकटात्संकटेऽपि च ॥ ७ ॥

अनाश्वासा सखिबन्ध्वाद्याश्वासनशून्या। संकटात्प्राणसंकटात्॥ ७॥

न सखी न च मे दासी न मे माता न मे पिता।
न मे बन्धुर्न मे भृत्या न मे भ्राता न मे सुतः॥ ८॥

तत्कुतस्तत्राह - नेति॥ ८॥

न मे देहो न मे स्थानं न मे कश्चित्समाश्रयः।
नैकस्थाने समावासो भ्राम्यामि वनपर्णवत्॥ ९॥

समाश्रय उपजीव्यः॥ ९॥

आपदां धुरि तिष्ठामि निविष्टास्मि सुदारुणे।
अभावमपि वाञ्छामि सोऽपि संपद्यते न मे॥ १०॥

अभावं मरणम्॥ १०॥

स्वको देहः परित्यक्तो मूढचेतनया मया।
काचबुद्ध्या विमूढेन हस्ताच्चिन्तामणिर्यथा॥ ११॥

आपतद्धि मनो मोहं पूर्वमापत्प्रयच्छति।
पश्चादनर्थविस्ताररूपेण परिजृम्भते॥ १२॥

इदं च दुःखं मोहाविष्टमनःकृतमेवेत्याह - आपतद्धीति। मनः
कर्तृ मोहमापतत्सत्पूर्वमापादयति दुःखसहस्रमित्यापद्दुर्बुद्धिस्ताम्।
व्यत्ययेन प्रथमा॥ १२॥

धूमेषु परितिष्ठामि मार्गे विलुलितास्मि च।
तृणेषु प्रेषितास्म्यन्तर्हा मे दुःखपरम्परा॥ १३॥

किंच कदाचिदहं कैश्चित्सूत्रे प्रोता धूमप्रदेशे बद्धा धूमेषु परि उपरि
तिष्ठामि। कदाचिन्मार्गे पतिता खरोष्ट्रादिभिर्विलुलिता उपमर्दिता।
कदाचित्कैश्चिन्नलिकादितृणेषु निधानायान्तः प्रेषिता प्रवेशितास्मि॥ १३॥

परप्रैषकरी नित्यं परसंचारचारिणी।
परं कार्पण्यमायाता जाता परवशास्म्यलम्॥ १४॥

भ्रान्तिं करोमि तुच्छे च सापि वेधनरूपिणी।
अहो ममाल्पभाग्याया दौर्भाग्यमपि दुर्भगम्॥ १५॥

तुच्छेष्वान्तररक्ताद्यास्वादविषयेषु भ्रान्तिमभिलाषम्। सा भ्रान्तिरपि
वेधनरूपिणी वेधनमात्रफला नास्वादनफला। निरुदरजिह्वत्वादित्यर्थः॥ १५
॥

प्। ३०५) १८६

उत्थितः स्फारवेतालः कुर्वत्याः शान्तिमद्य मे।
सर्वनाशोऽवदातेन प्रवृत्ताया ममोदिता॥ १६॥

सोऽयं वेतालशान्तिकर्मणि वेतालोदय इति लोकप्रसिद्ध आभाणकः स्वस्यां
संपन्न इत्याह - उत्थित इति। अवदातेन तपसा॥ १६॥

35621
35622 किं मन्दया मया तादृक्संत्यक्तं तन्महावपुः |
35623 यथा नाशेन वा भाव्यं तथोदेत्यशुभा मतिः || १७ ||
35624
35625 तत्प्राक्तनं महावपुः किंकारणं त्यक्तम् | वा अथवा येन प्रकारेण बुद्धौ
35626 सत्यां नाशेन भाव्यम् | आवश्यके कृत्यः || १७ ||
35627
35628 मामवान्तरनिर्मग्नां सूक्ष्मां कीटतनोरपि |
35629 उद्धरिष्यति को नाम पांसुराशिभिरावृताम् [हारितां
35630 पांसुराशिभिः इति पाठष्टीकानुगुणः] || १८ ||
35631
35632 नापूजयद्गणेशानं सूचीसृष्टौ स विश्वसृट् | नापसूत्रां ततः सूचीं
35633 नष्टां विन्दति मानवः || इत्याभाणकमनुसृत्याह-मामिति | अवान्तरे
35634 पथि दैवात्पांसुनिर्मग्नां को वा उद्धरिष्यति | दुर्लक्ष्यत्वान्न
35635 कश्चिदुद्धरिष्यतीत्यर्थः | हारितां हापिताम् | आवृताम् इति पाठे तु स्पष्टम् ||
35636 १८ ||
35637
35638 विविक्तमनसांबुद्धौ क्व स्फुरन्ति हताशयाः |
35639 ग्राममार्गतृणानीव गिरेरुपरिवासिनाम् || १९ ||
35640
35641 यद्यप्यसूक्ष्मदृश उद्धर्तुमशक्तास्तथापि विविक्तमनसः सूक्ष्मदर्शिनो
35642 योगिनस्त्वामुद्धरिष्यन्तीत्याशङ्क्याह - विविक्तेति | हताशया मादृशा इति
35643 शेषः || १९ ||
35644
35645 स्थिताया अज्ञताम्भोधौ क्व ममाभ्युदयो भवेत् |
35646 अन्धस्योदेति प्राकाश्यं नखद्योतानुसेविनः || २० ||
35647
35648 ननु त्वयैव स्वात्मोद्धर्तव्यस्तत्राह - स्थिताया इति | प्रकाशयतीति
35649 प्रकाशस्तद्भावः प्राकाश्यमर्थदर्शनम् || २० ||
35650
35651 अतः कियन्तं नो जाने कालमावलितापदम् |
35652 मयापच्छ्भ्रगर्तेषु लुठितव्यं हतेहया || २१ ||
35653
35654 आवलिता आपदा [आपदा इति टावन्तम्] यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा
35655 लुठितव्यम् || २१ ||
35656
35657 कदा स्यामञ्जनमहाशैलपुत्रकरूपिणी |
35658 द्यावापृथिव्योर्वैधुर्ये स्तम्भतामनुतिष्ठती || २२ ||
35659
35660 वैधुर्ये प्राणिसंहारेणावष्टम्भेन च भारोत्तारणे || २२ ||
35661
35662 मेघमालासमभुजा चिरं विद्युत्पदेक्षणा |
35663 नीहारजालवसना प्रोच्चकेशमिताम्बरा || २३ ||
35664
35665 विद्युत्पदे विद्युत्स्थानापन्ने ईक्षणे चक्षुषी यस्याः | प्रोच्चैः
35666 केशैर्मितमम्बरं यस्याः || २३ ||
35667
35668 लम्बोदराभ्रसंदर्शप्रनर्तितशिखण्डिनी |
35669 लम्बलोलस्तनी श्यामा देहवातद्रवत्स्तनी || २४ ||
35670
35671 उदरलक्षणस्याभ्रस्य संदर्शेन प्रेक्षणेन प्रनर्तिताः शिखण्डिनो मयूरा
35672 यया | देहवातेन श्वासेन द्रवन्तौ कम्पमानौ स्तनौ यस्याः || २४ ||

35673
35674 हासभस्मच्छटाच्छन्नसूर्यमण्डलरोधिनी ।
35675 कृतान्तग्रसनोद्युक्तकृत्यैकाकृतिधारिणी ॥ २५ ॥
35676
35677 हासेनाट्टहासबिलासेन भस्मच्छटाभिर्दग्धारण्यधूलिपटलैश्छन्नस्य
35678 आच्छादितस्य सूर्यमण्डलस्य रोधिनी पिधानशीला । कृतान्त इव
35679 सर्वप्राणिग्रसनमेव उद्युक्तमारब्धं कृत्यं यया तथाविधा या एका
35680 आकृतिर्भीषणाकारस्तद्धारिणी ॥ २५ ॥
35681
35682 कृशानूलूखलदृशा सूर्यस्रग्दामहारिणी ।
35683 पर्वतात्पर्वते शृङ्गे न्यस्य पादौ विहारिणी ॥ २६ ॥
35684
35685 कृशानुरिव ज्वलन्त्यौ उलूखलमिव निमग्ने दृशे नेत्रे यस्याः । आपं चैव
35686 हलन्तानाम् इति भागुरिमतेन दृशाशब्दः साधुः । कदा भविष्यामीति
35687 सर्वत्रानुषज्यते ॥ २६ ॥
35688
35689 कदा मे स्याद्गुरुश्वभ्रभासुरं तन्महोदरम् ।
35690 कदा मे स्याच्छरन्मेघमेदुरा नखरावली ॥ २७ ॥
35691
35692 नखरा नखास्तेषामावली पङ्क्ति ॥ २७ ॥
35693
35694 कदा मे स्यान्महारक्षोविद्रावणकरं स्मितम् ।
35695 स्वस्फिग्वाद्यैररण्यान्यां कदा नृत्येयमुन्मदा ॥ २८ ॥
35696
35697 महतां प्रौढानां रक्षसां हृदयविद्रावणकरं स्मितं ईषद्धसितम् ।
35698 स्फिग्वाद्यैः स्फिजो वादनैः । अरण्यान्यां महारण्ये । इन्द्रवरुण -
35699 इत्यादिना ङीष्यानुक् ॥ २८ ॥
35700
35701 वसासवमहाकुम्भैर्मृतमांसास्थिसंचयैः ।
35702 कदा करिष्येऽविरतं मेदुरोदरपूरणम् ॥ २९ ॥
35703
35704 कदा पीतमहालोकरुधिरा क्षीबतां गता ।
35705 भवेयं मुदिता दृप्ता मुद्रिता निद्रया ततः ॥ ३० ॥
35706
35707 मयैव कुतपोवह्नौ तदग्र्यं भासुरं वपुः ।
35708 भस्मत्वं कनकेनेव सूचित्वमुररीकृतम् ॥ ३१ ॥
35709
35710 दुःखफलपर्यवसितत्वात्कुत्सार्हे तपोवह्नौ तत्प्राक्तनं भासुरं
35711 वपुर्भस्मत्वं नीतमिति शेषः । यथा कनकेन स्वकनकत्वनाशकं
35712 भस्मत्वं लोहसूचित्वं वा उररीकृतं स्यात्ततुल्यम् ॥ ३१ ॥
35713
35714 क्व क्लिआञ्जनशैलाभं वपुर्भरितदिक्तटम् ।
35715 क्व प्राचिकाखुरसमं सूचित्वं तृणपेलवम् ॥ ३२ ॥
35716
35717 प्राचिका दीर्घपादलूता जातिस्तस्याः खुरः पादाग्रं तत्समम् ॥ ३२ ॥
35718
35719 त्यजत्याशु मृदित्यज्ञः प्राप्यापि कनकाङ्गदम् ।
35720 मया सूचित्वलोभेन संत्यक्तं भासुरं वपुः ॥ ३३ ॥
35721
35722 मृन्मलिनं कनकाङ्गदं प्राप्याप्यविचारेण मृदिति भ्रान्त्या त्यजति ॥ ३३ ॥
35723
35724 हा महोदर विन्ध्याद्रिसनीहारगुहोपम ।

35725 अद्य नान्तं करोषि त्वं कथं सिंहेन हस्तिनाम् || ३४ ||
35726
35727 इदानीमुदराद्यङ्गानि प्रत्येकं संबोध्यानुशोचत्याह - हा इत्यादिना |
35728 विन्ध्याद्रेः सनीहारगुहा उपमा यस्य तथाविध हे महोदर त्वं सिंहेन
35729 सिंहसदृशेन स्वाविर्भावेन हस्तिसदृशानां त्वद्वियोगदुःखानामन्तं
35730 नाशं कथं न करोषि || ३४ ||
35731
35732 हा भुजौ भरनिर्भग्नशिखरौ शशभृन्नखैः |
35733 पुरोडाशधिया चन्द्रं कथमद्य न बाधतः || ३५ ||
35734
35735 भरेणातिशयेन निर्भग्नगिरिशिखरौ |
35736 शशभृत्सदृशैर्नखैर्देवभोग्यत्वात्पुरोडाशमिव स्थितं चन्द्रं
35737 कथं न बाधत इति दैर्घ्यातिशयोक्तिः || ३५ ||
35738
35739 प्। ३०६) १८७
35740
35741 हा वक्षः काचवैधुर्यगिरीन्द्रतटसुन्दर |
35742 नाद्य सिंहादि यौकं तद्धृतं रोमवनं तथा || ३६ ||
35743
35744 काचमणिमालानां वैधुर्येऽपि स्वत एव गिरीन्द्रतटमिव सुन्दर हे वक्षः
35745 त्वया सिंहादय इव सिंहादय एव वा सिंहानत्तुं शीलमस्य तथाविधं वा
35746 यूकानां समूहो यौकं यत्र तथाविधं रोमवनं यथा पूर्वं धृतं
35747 तथाद्य न धृतमित्यर्थः || ३६ ||
35748
35749 हा नेत्रे कृष्णरजनीरजःशुष्केन्धनैजने |
35750 कस्मान्न मे भूषयतो दृग्ज्वालामालया दिशः || ३७ ||
35751
35752 कृष्णरजन्या कृष्णपक्षराज्या रज्यते आसज्ज्यत इति
35753 कृष्णरजनीरजोऽन्धकारस्तद्रूपशुष्केन्धनस्य एजने प्रदीपने | एजृ दीप्तौ
35754 ल्युः | हे मे नेत्रे दृक् दर्शनं तद्वक्षणया ज्वालामालया दिशः कस्मान्न
35755 भूषयतः || ३७ ||
35756
35757 हा स्कन्ध बन्धो नष्टोऽसि निषिद्धोऽसि महीतले |
35758 कालेन विनिपिष्टोऽसि निपृष्टोऽसि शिलातले || ३८ ||
35759
35760 निषिद्धः परिहृतः | परित्यक्त इति यावत् || ३८ ||
35761
35762 हा मुखेन्दो तपसि किं नाद्य त्वं मम रश्मिभिः |
35763 कल्पान्तदावसंशान्तचन्द्रबिम्बमनोहर || ३९ ||
35764
35765 कल्पान्ते दावेन दवाग्निना संशान्तं दग्धं चन्द्रबिम्बमिव
35766 श्यामत्वान्मनोहर || ३९ ||
35767
35768 हा हा हस्तौ महाकारौ तावद्य क्व गतौ मम |
35769 संपन्नास्मि महासूचिर्मक्षिकाखुरदोलिता || ४० ||
35770
35771 मक्षिकाणां खुरैः पादाग्रैरपि दोलिता चालिता | अतिक्षुद्रेत्यर्थः || ४० ||
35772
35773 हा [त्वां शोचामीत्यर्थः]
35774 भगोग्रकरञ्जाढ्यसत्कन्दश्वभ्रशोभन |
35775 विन्ध्याद्रेरेण्यविपुलनितम्बामलबिम्बक || ४१ ||
35776

सत् विद्यमानं कन्दं स्थूलतरुमूलं यस्मिंस्तथाविधं श्वभ्रं गर्त इव
शोभन ॥ ४१ ॥

क्काकारोऽम्बरपूरकः क्क च नवं तुच्छात्मसूचीवपू
रोदोरन्ध्रसमं क्क वास्य कुहरं क्केदं च सूचीमुखम् ।
क्क ग्रासो बहुमांसभारबहुलः क्काब्बिन्दुना भोजनं
सूक्ष्मास्म्येतदहो मयैव रचितं स्वात्मक्षये नाटकम् ॥ ४२ ॥

बहुभिर्मासभारैर्बहुलो विपुलो ग्रास आहारः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे क०
सूचिकापरिदेवनं नामैकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
सूचिकापरिदेवनं नामैकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ७२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सूची सा संभवद्वाणी चिन्तयित्वेत्यकम्पनम् ।
पुनस्तद्देहलाभाय भवाम्याशु तपस्विनी ॥ १ ॥

वर्ण्यतेऽत्र पुनः सूच्यास्तप उग्रं हिमाचले ।
तद्विस्मितस्य शक्रस्य नारदोक्त्या विनिश्चयः ॥ १ ॥

सा शोकपरायणा सूची असंभवद्वाणी मौनमास्थिता सती अकम्पनं
सैकाम्यनिश्चलं यथा स्यात्तथा इति प्रागुक्तरीत्या स्वदेहादिकं
वक्ष्यमाणप्रकारं च चिन्तयित्वा । तमेव प्रकारमाह - पुनरिति ॥ १ ॥

इति संचिन्त्य चित्तस्थं संहृत्य जनमारणम् ।
तदेव हिमवच्छृङ्गं जगाम तपसे स्थितम् ॥ २ ॥

तपसे [तपसे इति क्वचिन्न लभ्यते] जगाम । स्थितं प्रागास्थितम् ॥ २ ॥

अपश्यदेव सूचित्वं सा तन्मानसमात्मनि ।
प्राणवातात्मिका प्राणैः प्रविश्य हतमानसम् ॥ ३ ॥

कथं जगामेति तदाह - अपश्यदेवेति । प्रथममात्मनि मानसं
मनःकल्पितं सूचित्वमेवापश्यत् । क्रियाशक्तिशून्ये आत्मनि सूचित्वदर्शनेऽपि
कथं गमनसिद्धिस्तत्राह - प्राणेति । या प्राणवातात्मिका जीवसूचिः सा
स्वोपाधिभूतैः प्राणैः सूचित्वकल्पनाहतं मानसं प्रविश्य ।
मनःकल्पितां लोहसूचीं प्रविश्येति यावत् । हतमानवाम् इति पाठे हता मानवा
यया लोहसूच्या तां प्रविश्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथात्मन्येव सूचित्वं पश्यत्येव मनोमयम् ।
प्राणवातशरीरासौ जगाम हिमवच्छिरः ॥ ४ ॥

अथ जीवसूच्यात्मन्येव मनोमयं लोहसूचिभावं पश्यत्येव । तथाच
लोहजीवसूच्योरन्योन्यतादात्म्याध्यासादसौ कर्कटी प्राणवाताऽभिन्नशरीरा सती
क्रियाशक्तिं प्राप्य हिमवच्छिरो जगाम । वक्ष्यमाणरीत्या गृध्रशरीरं

प्रविश्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

दृढदावानले तत्र सर्वभूतविवर्जिते ।
महामहाशिलाभाभारूक्षे पांसुविधूसरे ॥ ५ ॥

महती विशाला या महाशिला गुणोत्कृष्टेन्द्रनीलशिला तदामेवाभा
कान्तिर्यस्याः । आभाभिरातपै रूक्षे इति वा ॥ ५ ॥

तस्थावभ्युदितेवासौ निस्तृणे विपुले स्थले ।
मरावकस्मात्संजातशुष्का तृणशिखा यथा ॥ ६ ॥

अभ्युदिता तत्रैवाङ्कुरितेव ॥ ६ ॥

सुसूक्ष्मस्यैकपादस्य सार्धेनैवाश्रितोर्वरा ।
स्वसंविदेकपादात्म तपः कर्तुं प्रचक्रमे ॥ ७ ॥

सुसूक्ष्मस्य सूच्यग्ररूपस्यैकपादस्यार्धेन लेशेनैव आश्रिता उर्वरा
भूमिर्यया । अत एव द्विपदामिवैकपादपरिहारेणैकपादात्मत्वासंभवेऽपि
स्वसंविदा स्वीयकल्पनयैव कल्पितभागद्वयमध्ये
अग्रार्धपरिहारेणैकपादात्म एकपादावस्थितिरूपं तपः ॥ ७ ॥

सूक्ष्मपादतलेनैषा वसुधारेणुसंकटी ।
निवार्य त्रिपदीं कृत्स्नाद्यत्नेनोर्ध्वमुखी स्थिता ॥ ८ ॥

पादतलेन निशिताग्रभागेन वसुधाया रेणुमपि संकटयति तुदतीति
वसुधारेणुसंकटी । संकटशब्दात् तत्करोति - इति णिचि कर्मण्यण् ।
अङ्गोपस्य स्थानिवद्भावान्नोपधावृद्धिः । त्रिपदीं
पुरःपार्श्वद्वयलक्षणत्रिभागप्रसृतां दृष्टिं
कृत्स्नाद्विषयान्निवार्य ॥ ८ ॥

प। ३०७) १८७

कृष्णत्वहिंस्रतातैक्ष्ण्यव्याप्त्यास्यपवनाशनैः ।
यत्नात्पदं निबध्नन्ती रेण्वणूपलसंकटे ॥ ९ ॥

ननु ऊर्ध्वमुखत्वे दृष्टेः सर्वतो निवारणे च रेण्वणूपलसंकटे कथं
तस्याः पादस्थैर्यं सिद्धं तत्राह - कृष्णत्वेति । दृढत्वादेव
स्थैर्यं सिद्धं दृढत्वं चास्याः कृष्णत्वेन कृष्णायसत्वेन
हिंस्रत्वेन तैक्ष्ण्येन तीक्ष्णाग्रत्वेन च सर्वाङ्गव्याप्त्या आस्येन
पवनस्याशनैर्ग्रसनैस्तद्विष्टम्भलक्षणयत्नाच्च सिद्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अरण्ये क्षुभितां संपद्दूरालोकार्थमुत्थिताम् ।
पुच्छाकोटिस्थितां वातालोलामनुचकार सा ॥ १० ॥

सा सूची अरण्ये क्षुधाक्षुभितां अत एव सम्यक् पद्यन्ते समीपमुपसर्पन्तीति
संपदोऽरण्याध्वगास्तेषां
दूरादालोकनमालोकस्तदर्थमुत्थितामुर्ध्वीकृतमुस्वभागाम् । पुच्छेन
आकोटौ तृणपर्णाद्यग्रभागे स्थिताम् । पथिकव्यामोहाय
वातेनाप्यलोलामचनलाम् । अर्थात्तृनजलूकामनुचकार विडम्बितवती ।
दूरालोकायम् इति पाठे दूरादालोकाय आयं आयतं दीर्घं यथा स्यात्तथा
उत्थितामित्यर्थः ॥ १० ॥

35881 मुखरन्ध्रविनिष्क्रान्ता तस्या भास्करदीधितिः |
35882 सखी बभूव सूच्याभा पश्चाद्भागैकरक्षिणी || ११ ||
35883
35884 सूचीरन्ध्रनिःसृतातपस्यापि सूच्याकारत्वात्तत्सखीत्वमुत्प्रेक्षते - मुखेति
35885 द्वाभ्याम् || ११ ||
35886
35887 क्षुद्रेऽपि स्वजने भूतेऽप्येति वत्सलतां जनः |
35888 दीधीत्यापि सखीवृत्तं सूच्यां शुचितया भृतम् || १२ ||
35889
35890 बभूव तस्याः स्वच्छाया द्वितीया तापसी सखी |
35891 एवं सूचीव मलिना तया पश्चात्कृतेव सा || १३ ||
35892
35893 सूचीच्छायामपि तत्सख्यन्तरत्वेन कल्पयति - बभूवेति | एवं दीधितिवदेव |
35894 यो विशेषस्तमाह - सूचीवेति | तया सूच्या सा छायासूची पश्चात्कृता
35895 पृष्ठरक्षिका कृतेव || १३ ||
35896
35897 सूच्या तया सुनिर्गत्य सुपाताक्ष्यः स्म कूणितैः |
35898 पश्चात्सख्याभया साधुरन्योन्याचारकेवलम् || १४ ||
35899
35900 तासां तिसृणां सूचीनां परस्परशिरोमूलग्रन्थने
35901 परस्परविष्टम्भात्परस्परानुकूल्याचरणमिव वृत्तमित्युत्प्रेक्षते -
35902 सूच्येति | पश्चात्सख्या आभया सूर्यदीधित्या तया लोहसूच्या द्वारभूतया सुप्रु
35903 निर्गत्य सुपाताक्ष्या दीधीतिषुपात एव अक्षि नेत्रं यस्यास्तस्या छायासूच्या सह
35904 कूणितैर्ग्रथनैः | छायासूचीमूलग्रथनेन सह गणनाद्बहुत्वम् |
35905 अन्योन्याचारके परस्पराचरणीये स्थैर्यसाहाय्ये बलं दार्ढ्यं कृतमिति
35906 शेषः | स्म किल | अतः स आचारः साधुरित्यर्थः || १४ ||
35907
35908 सूच्याभिप्रेक्षिते याता मतिं द्रुमलतादयः |
35909 महातपस्विनीं सूचीं दृष्ट्वा नोत्कण्ठयन्ति के || १५ ||
35910
35911 एवं तपस्यन्त्याः सूच्याः अभिप्रेक्षिते पुरोदर्शनचिषये द्रुमलतादयोऽपि मतिं
35912 सद्बुद्धिं याताः प्राप्ताः | रतिम् इति पाठे स्पष्टम् || १५ ||
35913
35914 स्थिरबद्धपदामेनां स्वमनोवृत्तिमुत्थिताम् |
35915 अनिलं भोजयांचक्रुर्मुखनिर्गतभांकृतैः || १६ ||
35916
35917 तपोविषये स्थिरां स्वमनसो वृत्तिमिवोत्थितामेनां सूची द्रुमलतादयः
35918 स्वपुष्पफलादिवासितमनिलं वायुं भोजयांचकुरित्युत्प्रेक्षा |
35919 तस्यास्तद्भोजनसंभावने हेतुः - मुखनिर्गतभांकृतैरिति | सशब्दं
35920 हि भोजनं पामरेषु प्रसिद्धमिति भावः || १६ ||
35921
35922 प्रसूतानि भविष्याणि गीर्वाणान्यानि वा चिरम् |
35923 कौसुमानि रजांस्यस्या इत्यास्यं पर्यपूरयन् || १७ ||
35924
35925 दैवाद्द्रुमलताभिः कुसुमरजोभिः कृतं सूचीविलपिधानमुत्प्रेक्षते -
35926 प्रसूतानीति | यानि प्राक्प्रसूतानि यानि च भविष्याणि यानि गीर्वाणेभ्यो
35927 देवेभ्योऽन्यानि | अदेवतार्थानीत्यर्थः | तानि सर्वाणि कौसुमानि रजांसि अस्यै
35928 सूच्यै देयानीयु * * *? वेत्यर्थः || १७ ||
35929
35930 ततो महेन्द्रप्रहितं वातनुन्नामिषं रजः |
35931 तया त्वभ्रत्वव्याजेन न निगीर्णं मुखे विशत् || १८ ||
35932

35933 दैवाच्छिद्रे वातवुध्ना * * * * * *? रजसां
35934 प्रवेशं महेन्द्रकृतविघ्नत्वेन प्रविष्टानां यद्बहिर्निर्गमनं
35935 तत्तद्दियानि * * * *? न चोत्प्रेक्षते - तत इति द्वाभ्याम् |
35936 अभ्रत्वव्याजेन च्छिद्रत्वच्छ * *? स्थिते मुखे विशदपि तया न
35937
35938 न निगीर्णवती तानि रजांसि दृढनिश्चयात् |
35939 अन्तःसारतया कार्यं लघवोऽप्याप्नुवन्ति हि || १९ ||
35940
35941 कार्य तपोविघ्ननिवारणलक्षणं प्रयोजनम् || १९ ||
35942
35943 न पिबत्यास्यसंस्थानि तथा पुष्परजांस्यपि |
35944 विस्मयं पवनः प्राप सुमेरून्मूलनाधिकम् || २० ||
35945
35946 आशिरः पिहिता पङ्कैः पूरितापि महाजलैः |
35947 विधूतापि बृहद्वातैर्दग्धापि वनवह्निभिः || २१ ||
35948
35949 एवं विप्रान्तरैरपि सा न क्षुभितेत्याह - भाशिर इत्यादिना || २१ ||
35950
35951 भिन्नापि करकापातैर्भ्रामितापि तडिद्भ्रमैः |
35952 उद्वेजितापि जलदैः क्षोभिताप्यतिगर्जितैः || २२ ||
35953
35954 अपि वर्षसहस्रैः सा चित्तस्थदृढनिश्चया |
35955 पादाग्रं तु कुसुप्तेव नाकम्पत तपस्विनी || २३ ||
35956
35957 कुसुमा विषमूर्च्छादिषुवेव | पादार्थ सूच्यग्रमात्रम् | अणुमात्रमपीत्यर्थः
35958 | तुशब्दोऽप्यर्थे || २३ ||
35959
35960 निवृत्ताया बहिःस्पन्दाद्देशकाले वह्नौ गते |
35961 विचारयन्त्यास्तस्याः स्वमात्मा सत्यं सुचेतनम् || २४ ||
35962
35963 तपस्यन्त्यास्तस्याः पापक्षयाचिरं चित्तंकाभ्याच विचारपूर्वकं
35964 ज्ञानमुत्पन्नमित्याह - निवृत्ताया इत्यादिना | सत्यं शुचेतनं स्तं
35965 विचारयन्त्यस्तस्या आत्मैव ज्ञानां लोकस्तत्साक्षात्कारवृत्तिद्धबोधात्मा
35966 समुदभूदित्यर्थः || २४ ||
35967
35968 ज्ञानालोकः समुदभूत्सा परावरदर्शिनी |
35969 बभूव निर्मला सुच्चिर्विषूची पावनं परम् || २५ ||
35970
35971 जाता विदितवेद्या सा स्वयमेव तया धिया |
35972 तपसा दुष्कृते क्षीणे सूची स्वसुखसूचिनी || २६ ||
35973
35974 इति वर्षसहस्राणि साकरोद्दारुणं तपः |
35975 सप्तसप्तमहालोकसंतापकरमुन्मुखी || २७ ||
35976
35977 सप्तवर्षसहस्राणि सप्तसप्तानां चतुर्दशानां महतां भूरादिलोकानां
35978 संतापकरं तपः | उन्मुखी ऊर्ध्वमुखी || २७ ||
35979
35980 तस्याः कल्पाग्निभीमेन तपसा हि महागिरिः |
35981 बभूव तेन ज्वलितो जज्वालेव ततो जगत् || २८ ||
35982
35983 प्। ३०८) १८८
35984

35985 कस्येदं तपसाक्रान्तं जगदित्यथ वासवः।
35986 नारदं परिपप्रच्छ स तस्याकथयच्च तत्॥ २९॥
35987
35988 तत्सूचीतपः॥ २९॥
35989
35990 सप्तवर्षसहस्राणि सूची दीर्घतपस्विनी।
35991 महाविज्ञानदेहासौ तेनेदं ज्वलितं जगत्॥ ३०॥
35992
35993 नागाः श्वसन्ति विचलन्ति नगाः पतन्ति
35994 वैमानिका जलधिवारिधराः प्रयान्ति।
35995 शोषं दिशोऽर्कसहिता मलिनीभवन्ति
35996 सूच्याः सुरेन्द्र तपसा क्षयमाययेव॥ ३१॥
35997
35998 जलधयो वारिधराश्च शोषं प्रयान्ति॥ ३१॥
35999
36000 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे क०
36001 सूचीतपःप्रभावो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः॥ ७२॥
36002
36003 इतिश्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सूचीतपः
36004 प्रभावो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः॥ ७२॥
36005
36006
36007 त्रसप्ततितमः सर्गः ७३
36008
36009 श्रीवसिष्ठ उवाच।
36010
36011 कर्कटीकटुवृत्तान्तं सर्वमाकर्ण्य वासवः।
36012 नारदं परिपप्रच्छ पुनर्जातकुतूहलः॥ १॥
36013
36014 जीवसूच्या इह पुनर्वर्ण्यते भोगविस्तरः।
36015 ततश्चान्वेषणं वायोः सर्वतः शक्रचोदनात्॥ १॥
36016
36017 कर्कट्याः कटुमप्रियं तपोवृत्तान्तम्। जीवसूचीभोगप्रकारश्रवणे
36018 जातकुतूहलः॥ १॥
36019
36020 शक्र उवाच।
36021
36022 सूचीवृत्तपिशाचत्वं तपसोपार्ज्य तत्तया।
36023 कर्कट्या हिममर्कट्या के भुक्ता विभवा मुने॥ २॥
36024
36025 सूचीव वृत्तं पिशाचत्वमिव अदृश्यं जीवसूचित्वम्। हिमसंबन्धादिव
36026 प्राप्तजाड्यबुद्ध्या मर्कटीव तुच्छभोगचपलया कर्कट्या॥ २॥
36027
36028 श्रीनारद उवाच।
36029
36030 जीवसूच्याः पिशाचत्वं गतायाः शक्र पेलवम्।
36031 आसीत्कार्ष्णायसी सूची तस्याः समवलम्बनम्॥ ३॥
36032
36033 समवलम्बनमाश्रयः॥ ३॥
36034
36035 तत्समालम्बनं त्यक्त्वा व्योमवातरथस्थया।
36036 प्राणमारुतमार्गेण तया देहप्रविष्टया॥ ४॥

36037
36038 कदाचित्तस्या लोहसूच्याः समालम्बनं त्यक्त्वा व्योमवात आकाशगो
36039 वायुस्तद्रूपरथारूढया तया ॥ ४ ॥
36040
36041 सर्वेषामान्त्रतन्त्रीणां स्नायुमेदोवसासृजाम् ।
36042 रन्ध्रेण पक्षिणेवान्तर्निलीनं मलिनात्मनाम् ॥ ५ ॥
36043
36044 तया जीवसूच्या मलिनात्मना पापिनामन्त्रतन्त्र्यादीनां रन्ध्रेण प्रविश्य
36045 देहान्तर्निलीनं चिरं निलीय स्थितमित्यर्थः ॥ ५ ॥
36046
36047 यस्यां नाड्यां नभोवायुर्माति तत्तामुपेतया ।
36048 तत्र शूलं कृतं स्थूलन्यग्रोधाय इवोत्कटम् ॥ ६ ॥
36049
36050 नाड्यां शिरायाम् । नभोवायुः रोगाश्रयबाह्यवायुर्माति संमितो भवति ।
36051 तत्तां तादृशप्रवहताम् । तत्र नाड्याम् । शूलं शूलाख्या वेदना । यथा
36052 स्थूलस्य श्रीदक्षिणामूर्तेर्न्यग्रोधस्य नाडीनामग्रे शैवं शूलं कृतं
36053 विषक्तं तद्वत् ॥ ६ ॥
36054
36055 तच्छरीरेन्द्रियैस्तानि तथान्यानि बहूनि च ।
36056 भुक्तानि नरमांसानि भोजनान्युचितानि च ॥ ७ ॥
36057
36058 तेषां प्राणिनां शरीरेन्द्रियैः तत्प्राण्युचितभोजनानि भुक्तानि ॥ ७ ॥
36059
36060 सुप्तं विवलितान्ल्पमालया मुग्धबालया ।
36061 कान्तवक्षःस्थलस्यूतसृष्टपत्रकपोलया ॥ ८ ॥
36062
36063 विवलिताः कान्ताश्लेषामृदिता अनल्पा मालाः स्रजो यस्यास्तया मुग्धबालया ।
36064 तद्भावापन्नयेत्यर्थः । कान्तवक्षःस्थले स्यूतं कृतं सृष्टं
36065 संक्रामितं पत्रं याभ्यां तथाविधौ कपोलौ यस्यास्तया । तथाच
36066 मुग्धबालासुखमप्यनुभूतमेवेति भावः ॥ ८ ॥
36067
36068 विद्रुतं वीतशोकासु विहङ्ग्या वनवीथिषु ।
36069 कल्पद्रुमौघपुष्पाग्रद्विगुणाम्भोजपङ्क्तिषु ॥ ९ ॥
36070
36071 विहङ्ग्या विहङ्गशरीरप्रविष्टया वनवीथिषु पद्मवनश्रेणिषु
36072 कल्पद्रुमपुष्पश्रेष्ठेभ्यो द्विगुणामोदादिशालिपद्मपङ्क्तिष्वित्यर्थः ॥ ९ ॥
36073
36074 पीत आमोदमन्दारमकरन्दकणासवः ।
36075 वनेष्वमर"ऐलानामलिन्यामलिलीलया ॥ १० ॥
36076
36077 अलिन्यां प्रविष्टयेति शेषः ॥ १० ॥
36078
36079 चर्वितानि शवाङ्गानि गृध्र्याऽगर्तानि वृद्धया ।
36080 खड्गपृष्ठ्येव संग्रामे वीराङ्गानि जवेद्धया ॥ ११ ॥
36081
36082 गृद्ध्या गृध्रदेहप्रविष्टया आगर्तान्यापादितगर्तानि शवाङ्गानि ।
36083 खड्गपृष्ठ्या खड्गधारया । खड्गयष्ट्येव इति पाठे स्पष्टम् ॥ ११ ॥
36084
36085 सर्वाङ्गकोशनाडीषु दिक्ष्विवानिललेखया ।
36086 उड्डीनमवडीनं च काचौघव्योमवीथिषु ॥ १२ ॥
36087
36088 काचौघनीलासु व्योमवीथिषु ॥ १२ ॥

36089
36090 विराडात्महृदि प्राणवातस्पन्दाः स्फुरन्ति तु।
36091 यथा तथा प्रस्फुरितं प्रतिदेहगृहं तया॥ १३॥
36092
36093 समष्टिप्राणवातस्पन्दा यथा स्वच्छन्दं स्फुरन्ति तथा प्रस्फुरितम्॥ १३॥
36094
36095 सर्वप्राणिशरीरेषु भान्ति चिच्छक्तयस्तथा।
36096 दीपप्रभाभासितया गृहिण्येव स्वसद्मसु॥ १४॥
36097
36098 ननु प्रतिदेहगृहं तया केन प्रकाशेन व्यवहृतं तदाह [तमाह इति
36099 पाठः] - सर्वप्राणीति। सर्वप्राणिशरीरेषु यथा प्राणवाताः स्पन्दन्ते
36100 तथा चिच्छक्तयोऽपि भान्ति। अन्तःकरणोपाधिभेदाद्बहुवचनम्।
36101 अर्थात्तादृशचिच्छक्तिप्रभाभासितया तया दीपप्रभाभासितया गृहिण्या
36102 स्वसद्मस्विव व्यवहृतमित्यर्थः॥ १४॥
36103
36104 विहृतं रुधिरेष्वन्तर्द्रवशक्त्येव वारिषु।
36105 अब्धिष्वावर्तवृत्त्येव जठरेषु विवल्गितम्॥ १५॥
36106
36107 सुप्तं मेदःसु शुभ्रेषु शेषाङ्गेष्विव शौरिणा।
36108 स्वादितश्चाङ्गगन्धोऽन्तः पीतशक्त्यामृतं यथा॥ १६॥
36109
36110 पीतशक्त्या पानशक्त्या॥ १६॥
36111
36112 प्। ३०९)
36113
36114 तरुगुल्मौषधादीनां हृदौजान्यनिलश्रिया।
36115 परिभुक्तान्यशुक्लानि हिंसयोधीकृतानि च॥ १७॥
36116
36117 हृदि ओजयन्ति बलारोग्यादि जनयन्तीति हृदौजानि रसनिर्यासादीनि। अनिलश्रिया
36118 वायुरूपया। अशुक्लानि शुक्लेतरवर्णानि॥ १७॥
36119
36120 अथो जीवमयी सूची स्यामिति स्थावरेण सा।
36121 संपन्ना तापसी सूची चेतना पावनी सिता॥ १८॥
36122
36123 सैवेयं स्वसंकल्पा तपसि स्थैर्येण तापसी सती परमपावनी संपन्नेत्याह ##-
36124
36125 अदृश्यया तया चेह मारुतोग्रतुरंगया।
36126 अयःसूच्याऽनिलतया वहन्त्या दिक्ष्वरुद्धया॥ १९॥
36127
36128 अयःसूच्या करणेन अनिलतया वायुवेगेन वहन्त्या गच्छन्त्या॥ १९॥
36129
36130 पीतं भुक्तं विलसितं दत्तं दापितमाहृतम्।
36131 नर्तितं गीतमुषितमनन्तैः प्राणिदेहकैः॥ २०॥
36132
36133 अदृश्ययाऽशरीरिण्या मनःपवनदेहया।
36134 कृतमाकाशरूपिण्या न तदस्ति न यत्तया॥ २१॥
36135
36136 जीवसूच्याः पारमार्थिकरूपं मनसि निधायाह - अदृश्ययेति।
36137 समष्टिव्यष्टिमनःपवनदेहया सर्वं जगदेव कृतमिति भावः॥ २१॥
36138
36139 मत्तया शक्तयास्वादरसाच्वलितमेतया।
36140 कालमालानमाश्रित्य करिण्येव विवल्गितम्॥ २२॥

36141
36142 यद्येवंप्रभावा सा तर्हि तया सूचीभावे सर्वेऽपि कुतो न हिंसितास्तत्राह -
36143 शक्तयेति | शक्तयापि तया कतिपयप्राणिरक्ताद्यास्वादरसादेव मत्तया
36144 प्राण्यायुर्नियतिलक्षणं कालमालानं बन्धनस्तम्भमाश्रित्य
36145 करिण्येवाल्पप्रदेशेष्वेव विवल्गितं भ्रान्तमित्यर्थः || २२ ||
36146
36147 कल्लोलबहुलाधूतदेहदृष्टनदीष्वलम् |
36148 वेगैर्वैधुर्यकारिण्या मत्तया मकरायितम् || २३ ||
36149
36150 देहरूपासु दृष्टनदीषु प्रत्यक्षनदीषु | वैधुर्यं प्राणिनां देहवैधुर्य
36151 तत्कारिण्या || २३ ||
36152
36153 अशक्तया निगिरितुं मेदोमांसं तथा हृदि |
36154 नूनं रुदितमर्थाढ्यवृद्धातुरधिया यथा || २४ ||
36155
36156 हृदि स्वमनसि | अर्थेन धनेन आढ्यानां वृद्धानामातुराणां च धिया
36157 यथा भोजनाशक्त्या रुदितं तद्वत् || २४ ||
36158
36159 अजोष्ट्रमृगहस्त्यश्वसिंहव्याघ्रादिनर्तितम् |
36160 नर्तक्येव चिरं रङ्गे वलयाङ्गदमङ्गके || २५ ||
36161
36162 यथा नर्तक्या स्वाङ्गके वलयाङ्गदादिनर्तितं तथा
36163 स्वपीडितमजोष्ट्राद्यप्यनया नर्तितमित्यर्थः || २५ ||
36164
36165 बहिरन्तश्च वायूनामेकत्वमनुजातया |
36166 गन्धलेखिकयेवान्तः स्थितं दुर्बलया तथा || २६ ||
36167
36168 बहिः वातस्कन्धेषु | अन्तः प्राणेषु | दुर्बलया | वायुगतिपरवशयेति यावत् || २६
36169 | |
36170
36171 मन्त्रौषधितपोदानदेवपूजादिभिर्हता |
36172 बहिर्गिरिनदीतुङ्गतरङ्गवदुपद्रुता || २७ ||
36173
36174 बहिः उप समीपदेशे द्रुता पलायिता || २७ ||
36175
36176 दीपप्रभेवाविज्ञातगतिर्गत्याशु लीयते |
36177 अयःसूच्यां मातरीव तत्र निर्वृतिमेति सा || २८ ||
36178
36179 गत्या अन्तर्धानशक्त्या अविज्ञातगतिः | अयः सूच्यां लीयते | निर्वृतिं
36180 विश्रान्तिसुखम् || २८ ||
36181
36182 स्ववासनानुसारेण सर्व आस्पदमीहते |
36183 सूचित्वमेव राक्षस्या सूचीत्वेनास्पदीकृतम् || २९ ||
36184
36185 सर्वा विहृत्यापि दिशः स्वमेवास्पदमापदि |
36186 जीवसूची लोहसूचीमिवायाति जडो जनः || ३० ||
36187
36188 एवं प्रयतमाना सा विहरन्ती दिशो दश |
36189 मानसीं तृप्तिमायाता न शारीरीं कदाचन || ३१ ||
36190
36191 सति धर्मिणि धर्मा हि संभवन्तीह नासति |
36192 शरीरं विद्यते यस्य तस्य तत्किल तृप्यति || ३२ ||

36193

36194 अथ तृप्तस्य देहस्य स्मरणात्प्राक्तनस्य सा।
36195 बभूव दुःखितस्वान्ता पूर्णोदरसुखार्थिनी ॥ ३३ ॥
36196
36197 पूर्णोदरजन्यं यत्तृप्तिसुखं तदर्थिनी ॥ ३३ ॥
36198
36199 ततः प्राक्तनदेहार्थं करिष्ये विपुलं तपः।
36200 इति संचिन्त्य तपसे देशं निर्णीय सात्मना ॥ ३४ ॥
36201
36202 वेवेशाकाशगृध्रस्य हृदयं तरुणस्य सा।
36203 प्राणमारुतमार्गेण खं खगीव विलेशया ॥ ३५ ॥
36204
36205 आकाशगामिनो गृध्रस्य। सा जीवसूचिः। केन मार्गेण विवेश तमाह -
36206 प्राणेति। खं नीडच्छिद्रम्। बिलेशया नीडबिलशायिनी ॥ ३५ ॥
36207
36208 गृध्रः स्वामयसूचित्वं कश्चिदेतत्समाश्रितः।
36209 नितान्तप्रेरितः सूच्या कर्तुं मन उपाददे ॥ ३६ ॥
36210
36211 स्वामयसूचित्वं स्वान्तर्गतरोगसूचिभावमाश्रितः कश्चित्प्रागुक्तगृध्रः
36212 स्वप्रविष्टसूच्यभिलषितं कर्म कर्तुं मन उपाददे ॥ ३६ ॥
36213
36214 सूचीमादाय गृध्रोऽसौ ययौ तच्चिन्तितं गिरिम्।
36215 अन्तःसूचिपिशाच्यन्ते नुन्नोऽब्द इव वायुना ॥ ३७ ॥
36216
36217 सूचीं लोहसूचीम्। अन्तर्गतसूचिपिशाच्या अन्ते निवृत्तिकाले उपस्थिते सति ॥ ३७ ॥
36218
36219 तत्राजने महारण्ये स्थापयामास तामसौ।
36220 सर्वसंकल्परहिते पदे योगीव चेतनाम् ॥ ३८ ॥
36221
36222 चेतनां बुद्धिवृत्तिम् ॥ ३८ ॥
36223
36224 एकेनैवाशु सा तेन पादप्रान्तेन सुस्थिता।
36225 संप्रतिष्ठापितेवद्रिमूर्ध्नि गृध्रेण देवता ॥ ३९ ॥
36226
36227 गृध्रेणाद्रिमूर्ध्नि संप्रतिष्ठापिता देवताप्रतिमेव सुस्थिता लोहसूची
36228 बभूवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥
36229
36230 रजःकणगृहस्थाणुशिरस्येकेन सानुना।
36231 पादेनातिष्ठदुद्ग्रीवं शिखीव गिरिमूर्धनि ॥ ४० ॥
36232
36233 रजःकण एव गृहं तत्स्थस्याणोः शिरसि एकेन अणुना सूक्ष्मतमेन
36234 पादेनाग्रेण। शिखी अग्निरिव। उद्ग्रीवं शिखीव इति पाठे तु मयूर इव ॥ ४० ॥
36235
36236 [उज्जिह्वं शिखीव इति पाठः साधीयान्। शिखी अग्निरिव इति
36237 व्याख्यानुरोधात्]
36238
36239 प्। ३१०) १८९
36240
36241 उत्थितां स्थापितां सूचीं गृध्रेण जीवसूचिका।
36242 दृष्ट्वा बहिर्विनिर्गन्तुं खगदेहात्प्रचक्रमे ॥ ४१ ॥
36243
36244 खगदेहान्निर्जगाम सूची प्रोन्मुखचेतना।

36245 पवनाद्गन्धलेखेव घ्राणवातलवोन्मुखी ॥ ४२ ॥
36246
36247 प्रोन्मुखी निर्गमनोत्सुका चेतना बुद्धिर्यस्याः ॥ ४२ ॥
36248
36249 जगाम गृध्रः स्वं देशं भारं त्यक्त्वेव भारिकः ।
36250 निवृत्तव्याधिरिव स बभूवान्तरनाकुलः ॥ ४३ ॥
36251
36252 निवृत्तव्याधिः पुरुष इव अनाकुलः स्वस्थः ॥ ४३ ॥
36253
36254 अतः सूचिस्तयाधारस्तपसे परिकल्पिता ।
36255 दृढः सुसदृशोऽर्थानां विनियोगो हि राजते ॥ ४४ ॥
36256
36257 अतो वक्ष्यमाणहेतुतः । सूचिर्लोहसूचिः । तया जीवसूच्या ॥ ४४ ॥
36258
36259 न ह्यमूर्तस्य सिद्ध्यन्ति विनाधारं किल क्रियाः ।
36260 इत्याधारैकनिष्ठत्वमाश्रित्यासौ तपःस्थिता ॥ ४५ ॥
36261
36262 जीवसूची लोहसूचीं पिशाची शिंशपामिव ।
36263 सर्वतो वलयामास वात्येवामोदलेखिकाम् ॥ ४६ ॥
36264
36265 वलयामास व्याप्तवती ॥ ४६ ॥
36266
36267 ततस्ततः प्रभृत्येषा सूची दीर्घतपस्विनी ।
36268 अरण्यान्यां स्थिता शक्र तत्र वर्षगणान्बहून् ॥ ४७ ॥
36269
36270 तस्या वरार्थं यत्नं त्वं कुरु कर्तव्यकोविद ।
36271 चिरेण संभृतं लोकमलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ४८ ॥
36272
36273 वरार्थं तुच्छवरेण वञ्चनार्थम् ॥ ४८ ॥
36274
36275 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
36276
36277 इति नारदतः श्रुत्वा शक्रः सूचीनिरीक्षणे ।
36278 मारुतं प्रेषयामास दशदिङ्मण्डलान्यथ ॥ ४९ ॥
36279
36280 जगामाथ मरुत्संविदात्मना तामवेक्षितुम् ।
36281 अथामुच्य नभोमार्गं विचचार त्वरान्वितः ॥ ५० ॥
36282
36283 मरुतः संवित् दिव्यदृष्टिलक्षणं ज्ञानं तामवेक्षितुं दिशो जगाम ।
36284 गन्तुं दिव्यदृशा दिशः पर्यालोचितवानित्यर्थः । नभोमार्गमामुच्य
36285 विचचार भूमाविति शेषः ॥ ५० ॥
36286
36287 सा तस्य संविक्षिप्रार्धेनैव सर्वगता सती ।
36288 परमार्चिरिवाविघ्नं सहसैव ददर्श ह ॥ ५१ ॥
36289
36290 क्षिप्रा त्वरावती । अर्धेनैकांशेनैव सर्वगता सर्वदिक्पर्यालोचनपरा सती
36291 परमं सर्वोत्कृष्टं अर्चिर्ब्रह्मज्योतिरिव । अविघ्नमप्रतिबन्धम् ॥ ५१ ॥
36292
36293 भूमेः सप्तसमुद्रान्ते निबद्धां विपुलस्थलीम् ।
36294 लोकालोकाद्रिरसनां ततो मणिमयोपमम् ॥ ५२ ॥
36295
36296 सर्वं ददर्शेत्युक्तमेव प्रपञ्चयति - भूमेरित्यादिना । विपुलस्थलीं

36297 प्राणिशून्यकाञ्चनभूमिम् | अत्र द्वीपाम्भोधिक्रमः प्रागुक्तक्रमेण वा
36298 ब्रह्माण्डान्तरत्वादत्रत्यक्रमेण वा बोध्यः || ५२ ||
36299
36300 स्वादूदकाब्धिवलयं सकोटरककुब्गणम् |
36301 पुष्करद्वीपवलयं तदन्तर्गिरिमण्डले || ५३ ||
36302
36303 कोटरशब्देन पर्वतसंधिस्था देशा उच्यन्ते || ५३ ||
36304
36305 मदिराम्भोधिवलयं तज्जलेचरसंस्थितम् |
36306 गोमेदद्वीपकटकं तन्मध्यविषयव्रजम् || ५४ ||
36307
36308 तज्जलेचरैः संस्थितमाश्रितम् | अनेन तत्रत्यप्राणिनां
36309 जलस्थलोभयसंचारसामर्थ्यं गम्यते || ५४ ||
36310
36311 इक्षूदकाब्धिपरिखं शान्तं गिरिगणान्तरम् |
36312 क्रौञ्चद्वीपोर्वरापीठं शान्तं गतगिरिक्रमम् || ५५ ||
36313
36314 शान्तं निरुपद्रवम् || ५५ ||
36315
36316 क्षीराब्धिमुक्तावलयं समध्यगतनायकम् |
36317 श्वेताख्यद्वीपवलयं सभूतप्रविभागकम् [संभूत इति
36318 पाठः] || ५६ ||
36319
36320 क्षीराब्धिरेव मुक्ताखचितवलयो यस्य तत् | मध्यगतेन त्रैलोक्यनायकेन
36321 विष्णुना सहितम् | प्रविभागा अवान्तरखण्डभेदाः || ५६ ||
36322
36323 ततो घृतोदवलयस्वान्तस्थपुरमन्दिरम् |
36324 कुशद्वीपवृतिव्याप्तं समहाशैलकोटरम् || ५७ ||
36325
36326 दध्यम्भोराशिरशनासान्ताम्बरपुरोदरम् |
36327 शाकद्विपोर्वराकारं सान्तस्थविषयान्तरम् || ५८ ||
36328
36329 रसनया सान्तं साबधिकमम्बरं पुरोदरं यस्य || ५८ ||
36330
36331 क्षाराम्भोराशिपरिधिं सान्तस्थविषयान्तरम् |
36332 जम्बूद्वीपे महामेरुं कुलपर्वतसंकुलम् || ५९ ||
36333
36334 विषयशब्देन तद्वासिनो जना लक्ष्यन्ते || ५९ ||
36335
36336 वातस्कन्धेभ्य एवादौ पतितानिलवेदना |
36337 क्रमेणानेन पर्यन्ते तेनैव प्रसृतोऽञ्जसा || ६० ||
36338
36339 पतिता अवतीर्णा प्रागुक्ता वायोः संवित् | अनेन स्वसंविदवतारक्रमेण
36340 प्रसृतोऽवतीर्णो वायुः || ६० ||
36341
36342 वायुरालोकयन्नद्धा जम्बूद्वीपं निरीक्ष्य च |
36343 तत्प्राप हिमवच्छृङ्गं यत्र सूची तपस्विनी || ६१ ||
36344
36345 यत्र सा तपस्विनी सूचीस्थिता तामरण्यानीं वायुरवाप | प्राणिकर्मभिः
36346 प्राणिसंचारैः || ६१ ||
36347
36348 शृङ्गमूर्ध्नि महत्युग्रे सारण्यानीमवाप ताम् |

36349 द्वितीयाकाशविततां वर्जितां प्राणिकर्मभिः ॥ ६२ ॥
36350

36351 असंजाततृणव्यूहां निकटत्वाद्विवस्वतः ।
36352 रजोमयीमेव ततां संसाररचनामिव ॥ ६३ ॥
36353

36354 निकटत्वादिति । अनेन शिखरौन्नत्यातिशयो गम्यते । रजोमयीं पांसुप्रचुरां
36355 रजोगुणविकारभूतां च । एवमन्ये अपि विशेषणे
36356 अरण्यानीसंसाररचनासाधारणे बोध्ये ॥ ६३ ॥
36357

36358 मृगतृष्णानदीसार्थपूरणीयाब्धितां गताम् ।
36359 शक्रकोदण्डसंकाशमृगतृष्णासरिच्छताम् ॥ ६४ ॥
36360

36361 अमितानन्तपर्यन्तां लोकपालेक्षितैरपि ।
36362 केवलं पवनस्पन्दप्रवहद्धूलिकुण्डलाम् ॥ ६५ ॥
36363

36364 लोकपालानामिन्द्रादीनामीक्षितैर्दृष्टिभिरप्यमिता इयत्तयानवधारिता अनन्ताः
36365 पर्यन्ता अवान्तरप्रदेशभेदा यस्याम् । पार्श्वद्वये वात्या पवनस्पन्देन
36366 प्रवहद्भूलिपटले एव कुण्डले यस्याः । एतदादिविशेषणैररण्यानी
36367 व्योमविलासिनीत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ॥ ६५ ॥
36368

36369 सूर्यांशुकुङ्कुमालिप्तां लग्नचन्द्रांशुचन्दनाम् ।
36370 विलासिनीमिव व्योम्नो वातसूत्कारपायिनीम् ॥ ६६ ॥
36371

36372 कान्तालिङ्गनसुखव्यञ्जकोध्वनिः सूत्कारस्तं पाययति श्रावयति तच्छीलाम् ॥
36373 ६६ ॥
36374

36375 प्। ३११) १८९
36376

36377 सप्तद्वीपसमुद्रमुद्रणसमुच्छन्नैकदेशाश्रयं
36378 भूपीठं परितो विहृत्य पवनो दीर्घाध्वना जर्जरः ।
36379 तां प्राप्योग्रगिरिस्थलीमलिवपुर्व्योमाङ्गलग्नामिव
36380 व्याप्तानन्तदिगन्तपूरकबृहद्देहो विशश्राम सः ॥ ६७ ॥
36381

36382 व्याप्तानन्तदिगन्तपूरकबृहद्देहः स पवनः सप्तभिर्द्वीपैः ससमुद्रैश्च
36383 मुद्रणेन लाञ्छनेन सम्यक् उत् उपरिभागे छन्नस्य
36384 व्याप्तस्यैकदेशस्याश्रयं भूलक्षणं पीठं परितो विहृत्य
36385 दीर्घेणाध्वना जर्जरः श्रान्तः सन् अलिसदृशवपुषो व्योम्नः अङ्गे
36386 लग्नामिव स्थितां तामुग्रगिरिस्थलीं प्राप्य विशश्राम विश्रान्तिं
36387 प्रापेत्यर्थः ॥ ६७ ॥
36388

36389 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
36390 सूचीतपोवर्णनं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥
36391

36392 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सूचीतपो
36393 वर्णनं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥
36394

36395

36396 चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४
36397

36398 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
36399

36400 तस्य तत्रोर्ध्वशृङ्गस्य तस्यां भुवि महावनौ ।

36401 ददर्श मध्यमां सूचीं प्रोत्थितां सशिखामिव ॥ १ ॥
36402
36403 दृष्ट्वाअ तां तापसीं सूचीं वायोः शक्रान्तिके गतिः ।
36404 वरार्थं प्रार्थनं धातुर्ज्ञानं सूच्याश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥
36405
36406 महती वनी प्राग्वर्णितारण्यानी यस्यां सा महावनिस्तथाविधायां भुवि ।
36407 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य इति ह्रस्वः । शृङ्गस्य मध्यमां शिखामिव ॥ १ ॥
36408
36409 एकपादं तपस्यन्तीं शुष्यन्तीं शिर-ऊष्मणा ।
36410 सततानशनां शुष्कपिण्डीभूतोदरत्वचम् ॥ २ ॥
36411
36412 स तत इति पाठे स ततो ददर्शेति पूर्वेणान्वयः । पिण्डीभूतोदरत्वचमिव ।
36413 सूच्या उदरत्वगसंभवात् ॥ २ ॥
36414
36415 सकृद्विकसितास्येन गृहीत्वेवातपानिलान् ।
36416 पश्चात्त्यजन्तीं हृदये मे न मान्तीत्यनारतम् ॥ ३ ॥
36417
36418 आतपाननिलांश्च । तेमयावेकवचनस्य इत्यत्र अपादादावित्यधिकारात्पादादौ
36419 मे इत्यादेशश्छान्दसः ॥ ३ ॥
36420
36421 शुष्कां चण्डांशुकिरणैर्जर्जरां वनवायुभिः ।
36422 अचलन्तीं निजात्स्थानात्स्नापितामिन्दुरश्मिभिः ॥ ४ ॥
36423
36424 पूर्वं रजोणुनैकेन संविष्टच्छन्नमस्तकाम् ।
36425 कृतार्थत्वं कथयतीं ददतान्यस्य नास्पदम् ॥ ५ ॥
36426
36427 सूचीमस्तके रजोन्तराऽसमावेशादन्यस्य रजोजातीयस्य रजोगुणस्य
36428 तत्सहचरिततमसोऽप्यास्पदं न ददता रजोणुना लिङ्गेन कृतार्थत्वं
36429 कथयतीमिवानुमापयन्तीम् ॥ ५ ॥
36430
36431 अरण्यान्येव दत्त्वार्थं चिरं जातशिखामिव ।
36432 मूर्ध्न्यवस्थापितप्राणजटाजूटवलीमिव ॥ ६ ॥
36433
36434 पूर्वोक्तया अरण्यान्या स्वीयतरुगुल्ममृगादिरूपमर्थं स्वविभवं
36435 अरण्यान्तरेभ्यो दत्त्वा चिरं तपसा सूच्यात्मना जातां जनितां शिखां
36436 चूडामिव स्थिताम् । ततोऽपि योगपरिपाकान्मूर्ध्नि अवस्थापितप्राणानां
36437 जटाजूटस्य वलीं संवलनामिव स्थिताम् । सूच्यास्तप उपक्रमे
36438 सूक्ष्मत्वादरण्यानीशिखात्वेनोत्प्रेक्षा । चिरेण तपस्तेजसो बहलीभावेन
36439 पुञ्जीभावविवक्षया तु तज्जटाजूटवलित्वेनोत्प्रेक्षेति बोध्यम् । आद्य इवशब्द
36440 उत्प्रेक्षाद्योतकः । इतरौ तु औत्प्रेक्षिकोपमानार्थौ ॥ ६ ॥
36441
36442 तां प्रेक्ष्य पवनः सूचीं विस्मयाकुलचेतनः ।
36443 प्रणम्यालोक्य सुचिरं भीतभीत इवागतः ॥ ७ ॥
36444
36445 देवानामपि ब्रह्मविदो वन्द्या इति द्योतनायोक्तं प्रणम्येति । भीतभीतो
36446 भृशं भीत इव ॥ ७ ॥
36447
36448 महातपस्विनी सूची किमर्थं तप्यते तपः ।
36449 नेति प्रष्टुं शशाकासौ तत्तेजोराशिनिर्जितः ॥ ८ ॥
36450
36451 इति प्रष्टुं न शशाकेति योजना ॥ ८ ॥
36452

भगवत्या महासूच्या अहो चित्रं महातपः।
इत्येव केवलं ध्यायन्मारुतो गगनं ययौ॥ ९॥

समुल्लङ्घ्याभ्रमार्गं तु वातस्कन्धानतीत्य च।
सिद्धवृन्दानधः कृत्वा सूर्यमार्गमुपेत्य च॥ १०॥

ऊर्ध्वमेत्य विमानेभ्यः प्राप शक्रपुरान्तरे।
सूचीदर्शनपुण्यं तमालिलिङ्ग पुरंदरः॥ ११॥

विमानेभ्यो वैमानिकप्रधाननक्षत्रलोकेभ्यः। सूचीदर्शनेन पुण्यं
पवित्रीभूतम्॥ ११॥

पृष्टश्च कथयामास दृष्टं सर्वं मयेत्यसौ।
सहदेवनिकायाय शक्रायास्थानवासिने॥ १२॥

वायुरुवाच।

जम्बूद्वीपेऽस्ति शैलेन्द्रो हिमवान्नाम सून्नतः।
जामाता यस्य भगवान्साक्षाच्छशिकलाधरः॥ १३॥

तस्योत्तरे महाशृङ्गपृष्ठे परमरूपिणी।
स्थिता तपस्विनी सूची तपश्चरति दारुणम्॥ १४॥

परमरूपिणी महातेजस्विनी॥ १४॥

बहुनात्र कुमुक्तेन वाताद्यशनशान्तये।
यया स्वोदरसौषिर्यं पिण्डीकृत्वा निवारितम्॥ १५॥

पिण्डीकृत्वा लोहघनतां संपाद्य। समासस्याविवक्षणान्न ल्यप्॥ १५॥

शान्तसंकोचसूक्ष्मार्थं विकास्यास्यं रजोणुना।
तयाद्य स्थगितं शीतवाताशननिवृत्तये॥ १६॥

तया शीतस्य वातस्याप्यशनस्य ग्रसनस्य निवृत्तये शान्तसंकोचं
निवारितसंकोचनं सूक्ष्मार्थं अत्यल्पच्छिद्रमास्यं विकास्य रजोणुना
स्थगितं पिहितम्॥ १६॥

तस्यास्तीव्रेण तपसा तुहिनाकरमुत्सृजन्।
अग्न्याकारमयो गृह्णन् देव दुःसेव्यतां गतः॥ १७॥

तुहिनाकरमिति भावप्रधानो निर्देशः।
तपोग्निद्रावितशिलानामयःपिण्डात्मतासंपत्तेरग्न्याकारं अयो गृह्णन्
सशपथं तुहिनाकरतां त्यजन्निति भावः। दुःसेव्यतां गतो हिमवानिति
शेषः। अगो गृह्णन् इति पाठे तु स्पष्टम्॥ १७॥

प्। ३१२) १९०

तदुत्तिष्ठाशु गच्छामः सर्व एव पितामहम्।
तद्वरार्थमनर्थाय विद्धि तत्सुमहत्तपः॥ १८॥

अनर्थाय उपेक्षितमिति शेषः॥ १८॥

इति वातेरितः शक्रः सहदेवगणेन सः ।
जगाम ब्रह्मणो लोकं प्रार्थयामास तं विभुम् ॥ १९ ॥

सूच्या वरमहं दातुं गच्छामि हिमवच्छिरः ।
ब्रह्मणेति प्रतिज्ञाते शक्रः स्वर्गमुपाययौ ॥ २० ॥

एतावताथ कालेन सा बभूवातिपावनी ।
सूची निजतपस्तापतापितामरमन्दिरा ॥ २१ ॥

एतावता सप्तसहस्रवर्षपरिमितेन ॥ २१ ॥

मुखरन्ध्रस्थितार्कांशुदृशा स्वच्छाययैव सा ।
विकासिन्या विवर्तिस्था चोदितान्तमवेक्षिता ॥ २२ ॥

आसर्गसमाप्तेस्तत्तप एव वर्णयिष्यन्निर्जने कृतस्य सूचीतपसस्तच्छायैव
साक्षिणीत्याह - मुखेति । विवर्तिनि विजृम्भमाणे तपसि स्था स्थिता सा सूची
स्वच्छाययैव चोदितान्तं तत्संकल्पविदितकालमर्यादान्तं [विहित इति
पाठः] अवेक्षिता । केन कारणेन । विकासिन्या प्रसृतया मुखरन्ध्रे स्थितो
योऽर्कांशुरातपस्तल्लक्षणया दृशा दृष्ट्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

कौशेयरूपया सूच्या मेरुः स्थैर्येण निर्जितः ।
मज्जनं नैति वृद्ध्वैवं मुक्तमाद्यन्तयोर्दिने ॥ २३ ॥

तर्हि तच्छायया संध्ययोर्निशि च किमर्थं तद्दर्शनं मुक्तं तत्राह -
कौशेयेति । कौशेयतन्तुवत्तुच्छरूपया लघ्व्या च सूच्या स्थैर्येण गुणेन
निर्जितो मेरुर्लज्जयाम्बुधौ मज्जनं नैति न प्राप्नोति किं इति काकुना द्योत्यते ।
एवमनेनाभिप्रायेण तद्द्रष्टुमिव दिने आद्यन्तयोर्भागयोर्वृद्ध्वा
दैर्घ्यमालाम्ब्य तद्दर्शनान्मुक्तमुपरतमिति यावत् ॥ २३ ॥

मध्याह्ने तापभीत्येव विशन्त्या मारुतान्तरम् ।
अन्यदा गौरवाद्दृष्ट्वा दूरतः प्रेक्षमाणया ॥ २४ ॥

तर्हि मध्याह्ने किमिति मूले निलीना तत्राह । मध्याह्ने इति । मारुतानां
सूचीप्राणामन्तरमवकाशभूतं सूच्युदरं विशन्त्या मुक्तमित्यनुषज्यते ।
गौरवात् सन्मानहेतोः ॥ २४ ॥

सा तमावेक्षते क्षारात्तापादङ्गं निमज्जति ।
संकटे विस्मरत्येव जनो गौरवसत्क्रियाम् ॥ २५ ॥

सा छाया । तां सूचीम् । क्षारात्तीक्ष्णात् । तापादातपात् । कथं तर्हि मध्याह्ने
गौरवत्यागस्तत्राह - संकटे इति ॥ २५ ॥

छयासूची तापसूची यश्चात्मा स तृतीयया ।
त्रिकोणं तपसा पूतं वाराणस्या समं कृतम् ॥ २६ ॥

यश्च आत्मा लोहसूची तेन सतृतीयया परस्परग्रथनान्तरालदेशरूपं
त्रिकोणं असी वरणा गङ्गा ग्रथनान्तरालस्थया वाराणस्या समं
कृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥

गतास्तेन त्रिकोणेन त्रिवर्णपरिखावता ।
वायवः पांसवो येऽपि ते परां मुक्तिमागताः ॥ २७ ॥

शुष्कत्वेनामूर्ता श्यामा शुक्ला चेति त्रिवर्णसूचीसरिल्लक्षणपरिखावता।
मुक्तिं स्वसंसर्गिजनमुक्तिप्रयोजनतां दोषमुक्तिलक्षणां पावनतां वा॥
२७॥

विदितपरमकारणाद्य जाता
स्वयमनुचेतनसंविदं विचार्य।
स्वमननकलनानुसार एक-
स्त्विह हि गुरुः परमो न राघवान्यः॥ २८॥

विदितं साक्षात्कृतं परमकारणं ब्रह्म यया तथाविधा जाता।
चेतनसंविदं प्रत्यगात्मानं स्वयमनुविचार्य। ननु कस्तस्या गुरुस्तत्राह
- स्वेति। स्वस्य मननं युक्तिभिर्विचारस्तेन कलना
स्वात्मपरिचयस्तदनुसरणं तदनुसार एवैको मुख्यो गुरुः। अन्यो गुरुस्तु न
मुख्य इत्यर्थः। यद्यपि आचार्यवान्पुरुषो वेद इति श्रुतिराह तथापि सा
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः इति
श्रुत्यन्तरानुसाराच्छिष्यप्रज्ञामेवानुसरतीति भावः॥ २८॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे
सूचीतपःपरिपाकवर्णनं नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः॥ ७४॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
सूचीतपःपरिपाकवर्णनं नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः॥ ७४॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ७५

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अथ वर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ।
वरं पुत्रि गृहाणेति व्याजहार नभस्तलात्॥ १॥

प्रसन्नेऽपि विधौ सूच्याः प्रबोधाज्जोषमासनम्।
तथाप्यस्या वराद्धातुर्देहोद्भूतिश्च कीर्त्यते॥ १॥

अथ प्रबोधानन्तरं वर्षसहस्रेण॥ १॥

सूची कर्मेन्द्रियाभावाज्जीवमात्रकलावती।
न किंचिद्व्याजहारास्मै चिन्तयामास केवलम्॥ २॥

कर्मेन्द्रियाभावे वागिन्द्रियस्याप्यभावात्। कर्मेन्द्रियाभावश्चास्याः
सूचीत्वात् प्रबोधबाधितत्वाच्च॥ २॥

पूर्णास्मि गतसंदेहा किं वरेण करोम्यहम्।
शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम्॥ ३॥

चिन्ताप्रकारमेव स्फुटमाह - पूर्णेत्यादिना॥ ३॥

ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं शान्ता संदेहजालिका।
स्वविवेको विकसितः किमन्येन प्रयोजनम्॥ ४॥

अखिलं ज्ञातम्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानात्॥ ४॥

36609 यथा स्थितेयमस्मीह संतिष्ठेयं तथैव हि।
36610 सत्यासत्यकलामेव त्यक्त्वा किमितरेण मे॥ ५॥
36611
36612 सत्या परमार्थरूपा। तां सत्यकलामेव त्यक्त्वा इतरेण मिथ्यार्थेन किं न
36613 किंचिदित्यर्थः॥ ५॥
36614
36615 प्। ३१३) १९०
36616
36617 एतावन्तमहं कालमविवेकेन योजिता।
36618 स्वसंकल्पसमुत्थेन वेतालेनेव बालिका॥ ६॥
36619
36620 इदानीमुपशान्तोऽसौ स्वविचारणया स्वयम्।
36621 ईप्सितानीप्सितैरर्थः को भवेत्कलितैर्मम॥ ७॥
36622
36623 असौ अविवेकः। कलितैः प्राप्तैः॥ ७॥
36624
36625 इति निश्चययुक्तां तां सूचीं कर्मेन्द्रियोज्झिताम्।
36626 तूष्णीस्थितां सनियतिः स पश्यन्भगवान्स्थितः॥ ८॥
36627
36628 नियत्या कर्मफलावश्यंभावनियामकेश्वरसंकल्पेन सहितः। सनियतिः स
36629 पितामहः॥ ८॥
36630
36631 ब्रह्मा पुनरुवाचेदं वीतरागां प्रसन्नधीः।
36632 वरं पुत्रि गृहाण त्वं किंचित्कालं च भूतले॥ ९॥
36633
36634 किंचिदिति पदसंस्कारपक्षे सामान्ये नपुंसकम्॥ ९॥
36635
36636 भोगान्भुक्त्वा ततः पश्चाद्गमिष्यसि परं पदम्।
36637 अव्यावृत्तिस्वरूपाया नियतेरेष निश्चयः॥ १०॥
36638
36639 अव्यावृत्तिस्वरूपायाः अस्मदादिभिरपि निवर्तयितुमशक्यायाः प्रागुक्तनियतेः
36640 ॥ १०॥
36641
36642 तपसानेन संकल्पः सफलोऽस्तु तवोत्तमे।
36643 पीना भव पुनः शैले हिमकाननराक्षसी॥ ११॥
36644
36645 अनेन तपसा फलितेनेति शेषः। पीना अभिवृद्धशरीरा॥ ११॥
36646
36647 यया पूर्वं वियुक्तासि तन्वा जलदरूपया।
36648 बीजान्तर्वृक्षता पुत्रि बृहद्वृक्षतया यथा॥ १२॥
36649
36650 बीजान्तर्लीना वृक्षता जातिर्बृहद्वृक्षतया व्यक्त्या यथा वियुक्ता तथा यया
36651 तन्वा वियुक्तासि तया योगमेष्यसीति परेण संबन्धः॥ १२॥
36652
36653 योगमेष्यसि भूयश्च तन्वान्तर्बीजरूपिणी।
36654 तयैव रससेकेन लतयेवाङ्कुरस्थितिः॥ १३॥
36655
36656 ननु नष्टायाः कथं पुनरुद्भव इत्याशङ्क्याह - अन्तर्बीजरूपिणीति। न
36657 सा नष्टा किंतु सूच्यन्तरेव बीजभावेन लीनेति भावः॥ १३॥
36658
36659 बाधां विदितवेद्यत्वान्न च लोके करिष्यसि।
36660 अन्तःशुद्धा स्पन्दवती शारदीवाभ्रमण्डली॥ १४॥

36661
36662 लोकबाधाहेतुना मम किं तया तन्वा तत्राह - बाधामिति ॥ १४ ॥
36663
36664 अश्रान्तध्याननिरता कदाचिल्लीलया यदि ।
36665 भविष्यसि बहीरूपा सर्वात्मध्यानरूपिणी ॥ १५ ॥
36666
36667 यदि कदाचिद्बहीरूपा निर्विकल्पसमाधिव्युत्थिता भविष्यसि तदा न्यायेन
36668 भूतबाधां करिष्यसीति परेणान्वयः ॥ १५ ॥
36669
36670 व्यवहारात्मकध्यानधारणाधाररूपिणी ।
36671 वातस्वभाववद्देहपरिस्पन्दाद्विलासिनी ॥ १६ ॥
36672
36673 किं ध्यानधारणदीनां सत्यता नेत्याह - व्यवहारेति । एवं
36674 स्पन्दादिव्यवहारोऽपि न वास्तव इत्याशयेनाह - वातस्वभाववद्देहेति ॥ १६ ॥
36675
36676 तदा विरोधिनी पुत्रि स्वकर्मस्पन्दरोधिनी ।
36677 न्यायेन क्षुन्निवृत्त्यर्थं भूतबाधां करिष्यसि ॥ १७ ॥
36678
36679 स्वकर्म राक्षसोचितमशास्त्रीयहिंसादि तदेव स्पन्दस्तस्य रोधिनी ॥ १७ ॥
36680
36681 भविष्यसि न्यायवृत्तिर्लोके त्वन्यायबाधिका ।
36682 जीवन्मुक्ततया देहे स्वविवेकैकपालिका ॥ १८ ॥
36683
36684 इत्युक्त्वा गगनतलाज्जगाम देवः
36685 सूची सा भवतु ममेति किं विरोधः ।
36686 रागो वाब्जजवचनार्थवारणेऽस्मि-
36687 न्नित्यन्तः स्वतनुमयी मनाग्बभूव ॥ १९ ॥
36688
36689 देवो ब्रह्मा जगाम । सा सूची अचिन्तयत् । इति ब्रह्मणोक्तं मम भवतु नाम किं
36690 विरोधोऽस्ति नास्तीत्यर्थः । अब्जजवचनार्थस्य वरस्य वारणे मम रागो वा किं
36691 किमर्थ इति विचिन्त्य अन्तर्मनसि मनाक् स्वतनुमयी प्राक्तनस्वशरीराकारा
36692 बभूव ॥ १९ ॥
36693
36694 प्रादेशः प्रथममभूत्ततोऽपि हस्तो
36695 व्यामश्चाप्यथ विटपस्ततोऽभ्रमाला ।
36696 सोद्यत्स्वावयवलता बभौ निमेषा-
36697 त्संकल्पद्रुमकणिकाङ्कुरक्रमेण ॥ २० ॥
36698
36699 मानसकल्पनाक्रमेणैव स्थूलदेहाविर्भावमाह - प्रादेश इति । प्रादेशः
36700 प्रादेशप्रमाणो देहः । प्रमाणे लः इति द्वयसचो लुक् । एवमग्रेऽपि । विटपो
36701 वृक्षशाखाग्रप्रमाणः । ततो विस्तृतः । अभ्रमाला तत्प्रमाणः । एवं
36702 क्रमेण सा सूची निमेषात्स्वसंकल्पद्रुमकणिकाया बीजस्याङ्कुरक्रमेण
36703 उद्यत्स्वावयवलता सती बभौ ॥ २० ॥
36704
36705 तद्गात्राण्यविकलशक्तिमन्ति देहा-
36706 दुद्भूतान्यथ करणेन्द्रियाणि सम्यक् ।
36707 संकल्पद्रुमवनपुष्पवत्समन्ता-
36708 द्बीजौघान्यलमभवंस्तिरोहितानि ॥ २१ ॥
36709
36710 गात्राणि अङ्गानि करणानीन्द्रियस्थानानि इन्द्रियाणि च उद्भूतानि । प्राक्तिरोहितानि
36711 बीजौघभूतानि सन्ति तदा अलं पर्याप्तानि पुनराविर्भूतान्यभवन् । तथाच
36712 मनःकल्पनामूलकत्वान्मिथ्याभूतान्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

36713
36714 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
36715 सूच्युपाख्याने सूचीशरीरलाभो नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥
36716
36717 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सूचीशरीरलाभो
36718 नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥
36719
36720
36721 षट्सप्ततितमः सर्गः ७६
36722
36723 श्रीवसिष्ठ उवाच।
36724
36725 अथाभवदसौ सूची कर्कटीराक्षसी पुनः।
36726 सूक्ष्मैव स्थौल्यमायाता मेघलेखेव वार्षिकी ॥ १ ॥
36727
36728 लब्ध्वा देहं समाधिस्था षण्मासा क्षुधितोत्थिता।
36729 कर्कटी वायुवचसा किरातविषय ययौ ॥ १ ॥
36730
36731 अथ सर्वावयवप्रादुर्भावानन्तरम् ॥ १ ॥
36732
36733 निजमाकाशमासाद्य किंचित्प्रमुदिता सती।
36734 बृहद्राक्षसभावं तद्बोधात्कञ्चुकवज्जहौ ॥ २ ॥
36735
36736 निजं स्वात्मभूतं ब्रह्माकाशं आसाद्य पुनः प्रतिसंधाय तस्य
36737 बोधात्साक्षात्काराच्चिरप्ररूढत्वाद्बृहद्राक्षसभावं जहौ ॥ २ ॥
36738
36739 प्। ३१४) १९१
36740
36741 तत्रैव ध्यायती तस्थौ बद्धपद्मासनस्थितिः।
36742 व्यालम्ब्य संविदं शुद्धां संस्थिता गिरिकूटवत् ॥ ३ ॥
36743
36744 शुद्धां निष्प्रपञ्चां संविदमात्मानं वृत्तिधारया व्यालाम्ब्य आश्रित्य
36745 ॥ ३ ॥
36746
36747 अथ सा मासषट्केन ध्यानाद्बोधमुपागता।
36748 महाजलदनादेन प्रावृषीव शिखण्डिनी ॥ ४ ॥
36749
36750 महाजलदनादेन बोधं समाधिव्युत्थानम्। शिखण्डिनीपक्षे कामोद्बोधम् ॥
36751 ४ ॥
36752
36753 प्रबुद्धा सा बहिर्वृत्तिर्बभूव क्षुत्परायणा।
36754 यावद्देहं स्वभावोऽस्य देहस्य न निवर्तते ॥ ५ ॥
36755
36756 अस्य देहस्य यावद्देहं यावदवस्थानं तावत्क्षुधादिस्वभावो न निवर्तते ॥ ५
36757 । ।
36758
36759 अथ सा किं ग्रस इति चिन्तयामास चिन्तया।
36760 भोक्तव्यः परजीवश्च न्यायेन न विना मया ॥ ६ ॥
36761
36762 चिन्तया चिन्तनहेतुना चित्तेन ॥ ६ ॥
36763
36764 यदार्यगर्हितं यद्वा न्यायेन न समर्जितम्।

36765 तस्माद्ग्रासाद्वरं मन्ये मरणं देहिनामिदम् ॥ ७ ॥
36766
36767 आर्यैः पूज्यैर्महद्भिर्यद्गर्हितं निन्दितम् ॥ ७ ॥
36768
36769 यदि देहं त्यजामीदं तन्न्यायोपार्जितं विना ।
36770 न किंचिदस्ति निर्न्यायं भुक्तोऽर्थो हि गरायते ॥ ८ ॥
36771
36772 न्यायोपार्जितं ग्रासं विना देहं यदि त्यजामि तदा निर्न्यायमन्याय्यं न
36773 किंचिदस्ति । अन्यायोपार्जितस्त्वर्थो भुक्तः सन् गरायते विषवदाचरति ।
36774 अनर्थकोटिषु पर्यवस्यतीति यावत् ॥ ८ ॥
36775
36776 यत्र लोकक्रमप्राप्तं तेन भुक्तेन किं भवेत् ।
36777 न जीवितेन नो मृत्या किंचित्कारणमस्ति मे ॥ ९ ॥
36778
36779 लोकसंमतः क्रमो लोकक्रमस्तेन यन्न प्राप्तम् । मृत्या मरणेन । कारणं
36780 इष्टमनिष्टं वा प्रयोजकम् ॥ ९ ॥
36781
36782 मनोमात्रमहं ह्यासं देहादिभ्रमभूषणम् ।
36783 तच्छान्तं स्वावबोधेन देहादेहदृशौ कुतः ॥ १० ॥
36784
36785 देहादेहदृशौ जीवनमरणभ्रमौ ॥ १० ॥
36786
36787 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
36788
36789 एवं स्थिता मौनवती शुश्राव गगनाद्गिरम् ।
36790 रक्षःस्वरूपसंत्यागतुष्टेनोक्तां नभस्वता ॥ ११ ॥
36791
36792 रक्षःस्वरूपस्य तद्देहाभिमानस्य संत्यागाद्धेतोस्तुष्टेन नभस्वता
36793 वायुना ॥ ११ ॥
36794
36795 गच्छ कर्कटि मूढांस्त्वं ज्ञानेनाश्ववबोधय ।
36796 मूढोत्तारणमेवेह स्वभावो महतामिति ॥ १२ ॥
36797
36798 तां गिरं दर्शयति - गच्छेत्यादिना । मूढाननात्मज्ञान् । महतां
36799 तत्त्वविदाम् । इति हेतोः ॥ १२ ॥
36800
36801 बोध्यमानो भवत्यापि यो न बोधमुपैष्यति ।
36802 स्वनाशायैव जातोऽसौ न्याय्यो ग्रासो भवेत्तव ॥ १३ ॥
36803
36804 असौ मूढः । न्याय्यो न्यायादनपेतः ग्रासः कवलः ॥ १३ ॥
36805
36806 श्रुत्वेत्यनुगृहीतास्मि त्वयेत्युक्तवती शनैः ।
36807 उत्तस्थौ शैलशिखरात्क्रमादवरुरोह च ॥ १४ ॥
36808
36809 इति गिरं श्रुत्वा । त्वया वायुना । परमार्थदृशा अनुग्रहाभावात्तथा वक्तुं
36810 लज्जमानेव शनैरुक्तवती ॥ १४ ॥
36811
36812 अधित्यकामतीत्याशु गत्वा चोपत्यकातटान् ।
36813 विवेश शैलपादस्थं किरातजनमण्डलम् ॥ १५ ॥
36814
36815 अधित्यकां पर्वतोर्ध्वभागम् । उपत्यका पर्वतासन्नभूमिस्तत्तटान् । शैलस्य
36816 हिमवतः पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु स्थितम् ॥ १५ ॥

वह्यन्नपशुलोकौघद्रव्यशष्पौषधामिषम् |
अनन्तमूलपानान्नमृगकीटखगादिकम् [मूलपानान्नेति पाठेऽन्नेति
पौनरुक्त्यम् पाठान्तरे तु मूलपा वृक्षाः | अदन्ता दन्तरहिताः
प्राणिविशेषाः | अनन्तमूलपादन्ता इति पाठः] || १६ ||

अन्नादीनां सप्तानां द्वन्द्वे बहुव्रीहिः | एवं मूलादीनामपि | शष्पाणि
बालतृणानि | आमिषाणि मांसानि || १६ ||

प्रचलितवलिताञ्जनाचलाभा
हिमगिरिपादनिवेशितं सुदेशम् |
तदनुगतवती निशाचरी सा
निशि सुघनान्धतमिस्रमार्गभूमौ || १७ ||

प्रचलितः प्रस्थितो यो वलिताञ्जनः कज्जललिप्तोऽचलस्तदाभासा निशाचरी हिमगिरेः
पादेषु निवेशितं सुदेशं गतवतीति संबन्धः || १७ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे
अन्यायबाधिको नाम षट्सप्ततितमः सर्गः || ७६ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अन्यायबाधिको
नाम षट्सप्ततितमः सर्गः || ७६ ||

सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७

श्रीवसिष्ठ उवाच |

एतस्मिन्नन्तरे तत्र किरातजनमण्डले |
हस्तहार्यतमःपिण्डा बभूवासितयामिनी || १ ||

तमिस्रा वर्ण्यते पश्चाद्दर्शनं राजमन्त्रिणोः |
कर्कट्यास्तत्परीक्षार्थं प्रश्नेच्छा चात्र विस्तरात् || १ ||

तमः पिण्ड इव तमःपिण्डः | हस्तेन हर्तुं शक्यो हस्तहार्यः |
हस्तहार्यस्तमः पिण्डो यस्याम् | यामिनी रात्रिः || १ ||

नीलमेघपटच्छन्ना निरिन्दुगगनान्तरा |
तमालवनसंपिण्डा मांसलोड्डीनकज्जला || २ ||

तां रात्रिं कर्कटीसखी भूतराक्षस्यन्तररूपेण वर्णयति -
नीलमेघेत्यादिना | निरिन्दु अमृतलुण्ठनभयात्पलायितेन्दु गगनान्तरं यया |
तमालवनानि संपिण्डयति एकघनीकरोतीव तमालवनसंपिण्डा | मांसला
पुष्टा | सर्वत्रोड्डीनं श्यामीकुर्वत् नेत्रकज्जलं यस्याः || २ ||

लताघनतया ग्रामकोटरैकान्ध्यमन्थरा |
गृहचत्वरसंबाधे नगरे नवयौवना || ३ ||

गिरिग्रामेषु लतानां घनतया नक्षत्रज्योतिषोऽप्यप्रसरान्मुख्येनान्ध्येन
जरतीव मन्थरा कुण्ठितगतिः | गृहचत्वरैः संबाधे निबिडिते नगरे
नवयौवनेव दीपिकाभिः संचरन्ती || ३ ||

प्। ३१५) १९१

चत्वरेषु तमःपिण्डी प्रजिह्मीकृतदीपिका।
कुञ्चितच्छिद्रनिष्क्रान्ताऽदीपिकारोचिराजिता॥ ४॥

बहिश्चत्वरेषु वायुना प्रजिह्मीकृता वक्रीकृता दीपिका यया। अत एव तमांसि
पिण्डयतीति तमःपिण्डी। कुञ्चितानां कुटिलगवाक्षाणां छिद्रेभ्यो
निष्क्रान्तैरीषद्दीपिकारोचिर्भिः राजिता शोभमाना। आदीपिकारोचिरितीषदर्थे आङ्
ङ्लोप इति दीर्घाभावश्छान्दसः॥ ४॥

सुवयस्येव कर्कट्याः परिनृत्यत्पिशाचिका।
मत्तवेतालकङ्कालकाष्ठमौनमिवास्थिता॥ ५॥

सुवयस्या शोभमाना सखीव। मत्तवेतालानां कंकालादिहरणप्रसङ्गे
निवारणाभावात्काष्ठमौनं व्रतमास्थितेव॥ ५॥

सुषुप्तमृगभूतौघघननीहारहारिणी।
मन्दमन्दमरुत्स्पर्शलसत्प्रालेयसीकरा॥ ६॥

सुषुप्तैर्मृगादिप्राणिनिकायैर्घनैर्नीहारैश्च हारिणी अलंकृता॥ ६॥

सरःसु विवटद्वारि काकभेकतरङ्गिता।
अन्तःपुरेषु रमणरणन्नारीनरानना॥ ७॥

इतःपरं राक्षसीरूपकं विहाय स्वरूपेणैव वर्णयति - सरःस्वित्यादिना।
विवटानां गर्तानां विवृद्धवटानां च द्वारि काकैर्भेकैश्च तरङ्गिता
व्याप्ता। रमणे क्रीडने रणन्ति नारीनराननानि यस्याम्॥ ७॥

जङ्गलेषु जगज्ज्वाला जटालज्वलनोज्ज्वला।
केदारेष्वम्बुसंसेकपृष्ठपाकमिलच्छला॥ ८॥

जगतो ज्वाला प्रलयानल इव जटालेन ज्वलनेनोज्ज्वला। अम्बुसेकेन आर्द्रीभावेन
शल्यकपृष्ठे पाकेन परिपक्वदशया चोन्मूलनात्केदारेषु मिलन्ति शलानि
शललीकण्टका यस्याम्॥ ८॥

नभस्थलेक्षितस्पन्दप्रविविक्तर्क्षचक्रिका।
वनेषु विसरद्वातपतत्पुष्पफलद्रुमा॥ ९॥

अक्षीणीव संजातान्यक्षितानि स्पन्दादिव प्रविविक्तानि विभक्तानि ऋक्षचक्राणि
नक्षत्रवृन्दानि यस्याम्॥ ९॥

श्वभ्रेषु कौशिकस्यान्तर्वायसव्याहतारवा।
तस्कराक्रान्तपर्यन्तग्राम्याक्रन्दनकर्कशा॥ १०॥

श्वभ्रेषु वृक्षकोटरेष्वन्तः कौशिकस्य रवं श्रुत्वेति शेषः॥ १०॥

विपिने विपिनामौना नगरे सुप्तनागरा।
वनेषु विसरद्वाता नीडेष्वस्पन्दपक्षिका॥ ११॥

विपिनमिव आमौना ईषदशब्दा॥ ११॥

गुहासु सुप्तसिंहाढ्या कुञ्जेषुस्वपदेणका।

36921 खे सावश्यायनिकरा विपिने मौनचारिणी ॥ १२ ॥
36922
36923 कज्जलाम्भोदमध्याभा काचशैलोदरोपमा ।
36924 पङ्कपिण्डान्तरघना खड्गच्छेद्यान्ध्यमांसला ॥ १३ ॥
36925
36926 पङ्कपिण्डो मृत्पिण्डस्तस्यान्तरमिव घना निबिडा ॥ १३ ॥
36927
36928 प्रलयानिलविक्षुब्धकज्जलाचलचञ्चला ।
36929 एकार्णवमहापङ्कपर्वतोदरमेदुरा ॥ १४ ॥
36930
36931 विक्षुब्धो विचूर्णितो विचलितो वा । एकार्णवमहापङ्कमिव पर्वतोदरमिव च
36932 मेदुरा ॥ १४ ॥
36933
36934 अङ्गारकोटरघना सौषुप्तपदसुन्दरी ।
36935 अज्ञाननिद्रानिबिडा भृङ्गपृष्ठच्छदच्छविः ॥ १५ ॥
36936
36937 अङ्गारस्य दग्धकाष्ठस्य कोटरमिव श्यामघना । सौषुप्तपदं
36938 गाढाज्ञानमिव सुन्दरी । अज्ञाननिद्रा मूलाज्ञानमिव निबिडा घना ।
36939 भृङ्गानां पृष्ठानीव च्छदाः पक्षा इव च च्छविर्यस्यास्तथाविधा ।
36940 असितयामिनी बभूवेत्युपक्रमेणान्वयः ॥ १५ ॥
36941
36942 तस्यां रजन्यां भीमायां किरातजनमण्डले ।
36943 मन्त्रिणा सह भूपालस्तस्मिन्नवसरे तदा ॥ १६ ॥
36944
36945 निर्जगाम सुधीरात्मा नगरात्सुप्तनागरात् ।
36946 अटवीं विक्रमो नाम विषमां वीरचर्यया ॥ १७ ॥
36947
36948 वीरोचितया तस्करादिवधार्थया चर्यया ॥ १७ ॥
36949
36950 अटव्यां कर्कटी सा तौ चरन्तौ राजमन्त्रिणौ ।
36951 अपश्यद्धृतधैर्यास्त्रौ वेतालालोकनोन्मुखौ ॥ १८ ॥
36952
36953 धृतानि धैर्यं च अस्त्राणि च याभ्यां तौ । ग्रामाद्बहिष्ठस्य
36954 ग्रामदैवतस्य वेतालस्य आलोकने उन्मुखौ ॥ १८ ॥
36955
36956 अथ सा चिन्तयामास लब्धो भक्षो ह्यहो मया ।
36957 मूढावेतावनात्मज्ञौ भारो देहः किलानयोः ॥ १९ ॥
36958
36959 सा कर्कटी ॥ १९ ॥
36960
36961 इहामुत्र च नाशाय मूढो दुःखाय जीवति ।
36962 यत्नाद्विनाशनीयोऽसौ नानर्थः परिपाल्यते ॥ २० ॥
36963
36964 इह लोके अमुत्र परलोके च । मूढोऽनात्मज्ञः ॥ २० ॥
36965
36966 अपश्यतः स्वमात्मानं मृतिर्मूढस्य जीवितम् ।
36967 मरणेनोदयोऽस्यास्ति पापासंपत्तिहेतुतः ॥ २१ ॥
36968
36969 मृतिरेव जीवितं । जीविताद्वरमिति यावत् । तदेवोपपत्त्या दर्शयति -
36970 मरणेनेति ॥ २१ ॥
36971
36972 आदिसर्गे च नियमः कृतः पङ्कजजन्मना ।

36973 हिंस्राणां भोजनायास्तु मूढात्मानात्मवानिति ॥ २२ ॥
36974
36975 तस्मादिमौ मयैवाद्य भोक्तव्यौ भोज्यतां गतौ ।
36976 अभव्य एव निर्दोषं प्राप्तमर्थमुपेक्षते ॥ २३ ॥
36977
36978 अभव्यः अभाग्य एव ॥ २३ ॥
36979
36980 कदाचित्ताविमौ स्यातां गुणयुक्तौ महाशयौ ।
36981 तादृङ्न रविनाशो हि स्वभावान्मे रोचते ॥ २४ ॥
36982
36983 आत्मज्ञानलक्षणगुणेन युक्तौ ॥ २४ ॥
36984
36985 तदेतौ संपरीक्षेऽहं यदि तादृग्गुणान्वितौ ।
36986 तद्भक्षं न करोम्येतौ न हिंस्यां गुणिनः क्वचित् ॥ २५ ॥
36987
36988 तत्तर्हि ॥ २५ ॥
36989
36990 अकृत्रिमं सुखं कीर्तिमायुश्चैवाभिवाञ्छता ।
36991 सर्वाभिमतदानेन पूजनीया गुणान्विताः ॥ २६ ॥
36992
36993 सर्वेषाममिमतानामिष्टानां दानेन ॥ २६ ॥
36994
36995 अपि नङ्क्ष्यामि देहेन नैव भोक्ष्ये गुणान्वितम् ।
36996 सुखयन्ति हि चेतांसि जीवितादपि साधवः ॥ २७ ॥
36997
36998 देहेन नत्वात्मना अविनाशित्वात् ॥ २७ ॥
36999
37000 प्। ३१६) १९२
37001
37002 अपि जीवितदानेन गुणिनं परिपालयेत् ।
37003 गुणवत्संगमौषध्या मृत्युरप्येति मित्रताम् ॥ २८ ॥
37004
37005 वशीकरणौषध्या ॥ २८ ॥
37006
37007 यत्राहमपि रक्षामि राक्षसी गुणशालिनम् ।
37008 तत्रान्यः को न कुर्यात्तं हृदि हारमिवामलम् ॥ २९ ॥
37009
37010 तं गुणिनम् ॥ २९ ॥
37011
37012 उदारगुणयुक्ता ये विहरन्तीह देहिनः ।
37013 धरातलेन्दवः सङ्गाद्भृशं शीतलयन्ति ते ॥ ३० ॥
37014
37015 धरातले इन्दवश्चन्द्राः ॥ ३० ॥
37016
37017 मृतिर्गुणितिरस्कारो जीवितं गुणिसंश्रयः ।
37018 फलं स्वर्गापवर्गादि जीविताद्गुणिसंश्रितात् ॥ ३१ ॥
37019
37020 फलं सिध्यतीति शेषः ॥ ३१ ॥
37021
37022 तस्मादिमौ परीक्षेऽहं कयाचित्प्रश्नलीलया ।
37023 किंमात्रज्ञानकावेताविति तामरसेक्षणौ ॥ ३२ ॥
37024

37025 परीक्षे परीक्षिष्ये ॥ ३२ ॥
37026
37027 आदौ विचार्य सगुणागुणलेशयुक्तिं
37028 पश्चात्स्वतोऽधिकतरं च गुणैर्यदि स्यात् ।
37029 कुर्यात्ततः समुपपत्तिवशेन दण्डं
37030 दड्यस्य युक्तिसदृशं घनसंभवेन ॥ ३३ ॥
37031
37032 आदौ सगुणोऽयमगुणो वेति गुणलेशेनापि युक्तिं योगं विचार्य पश्चात्स्वतः
37033 स्वस्मादधिकतरं च गुणिनं विचार्य यदि गुणैर्हीनः स्यात्ततस्तदनन्तरं
37034 सम्यक् शास्त्रोक्तदृशा उपपत्तिवशेन युक्तिसदृशं दण्ड्यस्य दण्डं
37035 कुर्यात् स्वतो गुणैर्घनसंभवे अतिशयस्य संभवे तु न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥
37036
37037 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे क०
37038 राक्षसीविचारो नाम सप्तसप्तितितमः सर्गः ॥ ७७ ॥
37039
37040 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे राक्षसीविचारो
37041 नाम सप्तसप्तितितमः सर्गः ॥ ७७ ॥
37042
37043
37044 अष्टसप्तितितमः सर्गः ७८
37045
37046 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
37047
37048 अथ सा राक्षसी रक्षःकुलकाननमञ्जरी ।
37049 तमस्येवाभ्रलेखेव गम्भीरं विननाद ह ॥ १ ॥
37050
37051 भीषणोक्त्याप्यभीतस्य राज्ञः कर्कटिदर्शनम् ।
37052 मन्त्रिवाक्यानुनीतायाः प्रश्नारम्भश्च कीर्त्यते ॥ १ ॥
37053
37054 रक्षोवंशलक्षणस्य काननस्य
37055 बोधसौरभमकरन्दमधुरत्वात्पुष्पमञ्जरीव स्थिता ॥ १ ॥
37056
37057 नादान्ते समुवाचेदं हुंकारापरुषं वचः ।
37058 गर्जितानन्तरं जातकरकाशनिशब्दवत् ॥ २ ॥
37059
37060 शब्दतो हुंकारभीषणत्वेऽप्यर्थतोऽपरुषमनिष्ठुरम् ॥ २ ॥
37061
37062 भो भो घोराटवीव्योमपदवीशशिभास्करौ ।
37063 महामायातमःपीठशिलाकोटरकीटकौ ॥ ३ ॥
37064
37065 घोराटवीलक्षणाया व्योमपदव्याः प्रकाशकत्वाच्छशिभास्करौ ।
37066 महामायातमोलक्षणायाः सर्वभूताधारपीठभूतायाः
37067 कोटरान्तर्गतकीटकौ । अनेन स्वस्या आत्मज्ञता सूचिता ॥ ३ ॥
37068
37069 कौ भवन्तौ महाबुद्धी दुर्बुद्धी वा समागतौ ।
37070 मद्ग्रासपदमापन्नौ क्षणान्मरणकोचितौ ॥ ४ ॥
37071
37072 आत्मज्ञाने सति बुद्धेः साफल्यान्महाबुद्धी पूज्यबुद्धी । तदभावे
37073 बुद्धिवैयर्थ्याद्दुर्बुद्धी । कुत्सितं मरणं मरणकं तदुचितौ ॥ ४ ॥
37074
37075 राजोवाच ।
37076

37077 भो भो भूतक किं स्यास्त्वं क्व तिष्ठसि च देहकम् |
37078 दर्शयास्यास्तव गिरः को बिभेत्यलिनीध्वनेः || ५ ||
37079
37080 अल्पं देहं देहकं दर्शय | अलिनीध्वनेर्भ्रमरिकाध्वनितुल्याया अस्यास्तव
37081 गिरः सकाशात्को बिभेति | न कश्चिदित्यर्थः || ५ ||
37082
37083 सिंहवत्सर्ववेगेन पतन्त्यर्थे किलार्थिनः |
37084 त्यज संरम्भमारम्भं स्वसामर्थ्यं प्रदर्शय || ६ ||
37085
37086 संरम्भं कोपम् | आरम्भं भीषणोद्योगम् || ६ ||
37087
37088 किं प्रार्थयसि मे ब्रूहि ददामि तव सुव्रत |
37089 किं वा संरम्भशब्दाभ्यां भीषयास्मान्बिभेषि किम् || ७ ||
37090
37091 त्वत्सूचिता आत्मज्ञता मया ज्ञातेति द्योतनाय सुव्रतेति संबोधनम् | अस्मान्प्रति
37092 संरम्भशब्दाभ्यां भीषया वा किम् | त्वमेव वा किं बिभेषि || ७ ||
37093
37094 क्षिप्रमाकारशब्दाभ्यां मायया सन्मुखीभव |
37095 न किंचिद्दीर्घसूत्राणां सिद्ध्यत्यात्मक्षयादृते || ८ ||
37096
37097 मायया परदृश्यशरीरकल्पनशक्त्या | दीर्घसूत्राणामक्षिप्रकारिणाम् || ८ ||
37098
37099 राज्ञेत्युक्ते रम्यमुक्तमिति संचिन्त्य सा तयोः |
37100 प्रकाशायाप्य धैर्याय ननाद च जहास च || ९ ||
37101
37102 ततो ददृशतुस्तां तौ शब्दपूरितदिग्गणाम् |
37103 साट्टहासप्रभापिण्डपूरप्रकटिताकृतिम् || १० ||
37104
37105 अट्टहासदशनप्रभापिण्डपूरैः प्रकाशितस्वाकाराम् || १० ||
37106
37107 कल्पाभ्राशनिकाषेण घृष्टामद्रितटीमिव |
37108 स्वनेत्रविद्युद्वलयबलाकोज्ज्वलिताम्बराम् || ११ ||
37109
37110 अशनिकाषेण वज्रनिष्पेषेण घृष्टां निष्पिष्टाम् | स्वनेत्रविद्युद्भ्यां
37111 शङ्खवलयलक्षणबलाकाभिश्च दीपिताकाशाम् || ११ ||
37112
37113 तिमिरैकार्णवौर्वाग्निज्वालाविवलनामिव |
37114 गर्जद्घनघटातो।पपीवरासितकन्धराम् || १२ ||
37115
37116 तिमिरलक्षणस्यैकार्णवस्य || १२ ||
37117
37118 रणद्दशनसंरम्भहाहाहतनिशाचराम् |
37119 रोदसीकज्जलस्तम्भां लीलयोल्लसितां पुनः || १३ ||
37120
37121 ऊर्ध्वकेशीं शिरालाङ्गीं कपिलाक्षीं तमोमयीम् |
37122 यक्षरक्षःपिशाचानामप्यनर्थभयप्रदाम् || १४ ||
37123
37124 रणद्भ्यः कटकटायमानेभ्यो दशनेभ्यः संरम्भाद्भयात्
37125 हाहाकारपूर्वकं हता मारिता निशाचराश्चोरव्याघ्रजम्बुकादयो यया |
37126 रोदस्यौ द्यावापृथिव्यौ कज्जलैः स्तम्भयति विष्टभ्नातीति तथोक्ताम् || १३ || १४ ||
37127
37128 देहरन्ध्रविशच्छ्वासवातभांकारभीषणाम् |

37129 मुसलोलूखलालातहलशूर्पकशेखराम् || १५ ||
37130
37131 हलं शूर्पकाणि भग्नशूर्पाणि शेखरे यस्याः || १५ ||
37132
37133 प्। ३१७) १९२
37134
37135 स्फुरन्तीमिव कल्पान्ते वैदूर्यशिखरस्थलीम् |
37136 हासघट्टितविश्वेशां कालरात्रिमिवोदिताम् || १६ ||
37137
37138 कल्पान्ते विदीर्णामिति शेषः | हासैर्घट्टिता हिंसिता विश्वस्येशा दानवा यया
37139 तथाविधां कालरात्रिं शिवदूतीमिव || १६ ||
37140
37141 शरद्व्योमाटवीं साभ्रां कृतदेहामिवागताम् |
37142 शरीरिणीं महाभ्राढ्यां यामिनीमिव मांसलाम् || १७ ||
37143
37144 शरीरसंनिवेशेन पङ्कपीठमिवोत्थिताम् |
37145 तनुं चन्द्रार्कयुधाय तमसेव समाश्रिताम् || १८ ||
37146
37147 पङ्कपीठं पृथिवीपीठम् | तमसा राहुणा || १८ ||
37148
37149 इन्द्रनीलमहाशुभ्रलम्बाभ्रयुगलोपमौ |
37150 उलूखलादिहारौघौ दधानामसितौ स्तनौ || १९ ||
37151
37152 इन्द्रनीलमिव महाशुभ्रं नीलं यल्लम्बाभ्रयुगलं तदुपमो || १९ ||
37153
37154 लग्नामङ्गारकाष्ठेन समानां च महातनुम् |
37155 द्रुमाभास्पन्दसशिरलसद्भुजलतातनुम् || २० ||
37156
37157 लग्नां लाञ्छितां समानां सवर्णां च | द्रुमाभाभ्यां अस्पन्दाभ्यां
37158 शिरासहिताभ्यां लसद्भ्यां भुजलताभ्यां अतनुं अनल्पाम् || २० ||
37159
37160 तामवेक्ष्य महावीरौ तथैवाक्षुभितौ स्थितौ |
37161 न तदस्ति विमोहाय यद्विविक्तस्य चेतसः || २१ ||
37162
37163 विविक्तस्य सत्यमिथ्याविवेकशालिनः || २१ ||
37164
37165 मन्त्र्युवाच |
37166
37167 महाराक्षसि संरम्भो महात्मा किमयं तव |
37168 लघवो ह्यथवा कार्ये लघावप्यतिसंभ्रमाः || २२ ||
37169
37170 यदि त्वं महत्यसि तर्ह्यल्पकार्ये नैतावान्संरम्भो युक्त इति साम्ना
37171 समाधित्सुर्मन्त्री उवाच - महाराक्षसीति | हे महाराक्षसि तव
37172 स्वाभिमतसिद्धौ महात्मा निरतिशयस्वरूपोऽयं संरम्भः कोपः किं
37173 किमर्थ इत्यर्थः | वाङ्मात्रलभ्ये आहारलाभलक्षणे कार्ये न
37174 क्रोधसाहसादेः प्रयोजनमस्तीति भावः | अथवा यदि लघुरसि तर्हि न
37175 त्वत्संरम्भेण बिभीव इत्याशयेनाह - लघवो हीति || २२ ||
37176
37177 त्यज संरम्भमारम्भो नायं तव विराजते |
37178 विषये हि प्रवर्तन्ते धीमन्तः स्वार्थसाधकाः || २३ ||
37179
37180 साम्ना पुनः प्रथमकल्पमेवाश्रित्याह - त्यजेति | बुद्धिमन्तः

37181 सामसाध्येऽर्थे न दण्डमनुसरन्तीति भावः ॥ २३ ॥
37182
37183 त्वादृशानां सहस्राणि मशकानामिवाबले ।
37184 अस्माकं धीरतावात्याव्यूढानि तृणपर्णवत् ॥ २४ ॥
37185
37186 पुनर्द्वितीयकल्पमाश्रित्य दण्डोद्योगवैयर्थ्यमाह - त्वादृशानामिति ।
37187 धीरतालक्षणया वात्या वात्यया । वातशब्दात्पाशादित्वात्समूहे यप्रत्यये
37188 व्यत्ययेन ङीपि हलस्तद्धितस्य इति यलोपे तृतीयान्तोऽत्र वात्येति । व्यूढानि
37189 निरस्तानि ॥ २४ ॥
37190
37191 संरम्भद्वारमुत्सृज्य समतास्वच्छया धिया ।
37192 युक्त्या च व्यवहारिण्या स्वार्थः प्राज्ञेन साध्यते ॥ २५ ॥
37193
37194 तर्हि कथं स्वार्थसिद्धिस्तत्राह - संरम्भेति । व्यवहारिण्या
37195 प्राज्ञव्यवहारोचितया ॥ २५ ॥
37196
37197 स्वेनैव व्यवहारेण कार्यं सिद्ध्यतु वा न वा ।
37198 महानियतिरित्येव भ्रमस्यावसरो हि कः ॥ २६ ॥
37199
37200 कार्यसिद्धिसंशयेऽप्यनादिनियतिसिद्धः सामोपायो न हेयः किं वाच्यं
37201 तन्निश्चये इत्याशयेनाह - स्वेनैवेति । भ्रमस्य भ्रान्तोचितसंरम्भस्य ॥
37202 २६ ॥
37203
37204 कथयाभिमतं किं ते किमर्थयसि चार्थिनी ।
37205 अर्थी स्वप्नेऽपि नास्माकमप्राप्तार्थः पुरो गतः ॥ २७ ॥
37206
37207 कथं तर्हि साम्ना सिद्धिस्तत्राह - कथयेति ॥ २७ ॥
37208
37209 इत्युक्ता सा तदा तेन चिन्तयामास राक्षसी ।
37210 अहो नु विमलाचारं सत्त्वं पुरुषसिंहयोः ॥ २८ ॥
37211
37212 सत्त्वं धैर्यं बुद्धिबलं च ॥ २८ ॥
37213
37214 न सामान्याविमौ मन्ये विचित्रेयं चमत्कृतिः ।
37215 वचोवक्रेक्षणेनैव वदत्यन्तर्विनिश्चयम् ॥ २९ ॥
37216
37217 वक्रेक्षणेन मुखदर्शनेनैव प्रसादादिलिङ्गैरन्तस्तत्त्वविनिश्चयं वदति
37218 सूचयति ॥ २९ ॥
37219
37220 वचोवक्रेक्षणद्वारैर्धीमतामाशया मिथः ।
37221 एकीभवन्ति सरितां पयांसि वलनैरिव ॥ ३० ॥
37222
37223 वलनैः संगमैः ॥ ३० ॥
37224
37225 आभ्यां प्रायः परिज्ञातो मम भावोऽनयोर्मया ।
37226 न विनाश्यौ मया चेमौ स्वयमेवाविनाशिनौ ॥ ३१ ॥
37227
37228 मन्ये भवेतामात्मज्ञौ नात्मज्ञानादृते मतिः ।
37229 प्रमृष्टसदसद्भावाद्भवत्यस्तभया मृतौ ॥ ३२ ॥
37230
37231 मिथ्यात्वनिश्चयेन प्रमृष्टौ सदसद्भावौ जीवनमरणप्रत्ययौ
37232 यस्मात्तथाविधादात्मज्ञादृते ॥ ३२ ॥

तदेतौ परिपृच्छामि किंचित्संदेहमुत्थितम् ।
प्राज्ञं प्राप्य न पृच्छन्ति ये केचित्ते नराधमाः ॥ ३३ ॥

इति संचिन्त्य पृच्छायै तन्वानावसरं ततः ।
अकालकल्पाभ्ररवं हासं संयम्य साब्रवीत् ॥ ३४ ॥

हासं हास्यम् । संयम्य निरुध्य ॥ ३४ ॥

कौ भवन्तौ नरौ धीरौ कथ्यतामिति मेऽनघौ ।
जायते दर्शनादेव मैत्री विशदचेतसाम् ॥ ३५ ॥

मन्त्र्युवाच ।

अयं राजा किरातानामस्याहं मन्त्रितां गतः ।
उद्यतौ रात्रिचर्येण त्वादृग्जनविनिग्रहे ॥ ३६ ॥

त्वादृग्जनानां हिंस्राणां विनिग्रहे उद्यतौ उद्युक्तौ ॥ ३६ ॥

राज्ञो रात्रिंदिवं धर्मो दुष्टभूतविनिग्रहः ।
स्वधर्मत्यागिनो ये तु ते विनाशानलेन्धनम् ॥ ३७ ॥

राक्षस्युवाच ।

राजंस्त्वमसि दुर्मन्त्री दुर्मन्त्री न नृपो भवेत् ।
सद्रूपस्य भवेन्मन्त्री राजा सन्मन्त्रिणो भवेत् ॥ ३८ ॥

करिष्यमाणप्रश्नस्योपोद्घातं रचयन्त्याह - राजन्निति । दुष्टो मन्त्री
यस्य स तथा असि । संभावित इति शेषः ॥ ३८ ॥

राजा चादौ विवेकेन योजनीयः सुमन्त्रिणा ।
तेनार्यतामुपायाति यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ३९ ॥

आर्यतां श्रेष्ठताम् ॥ ३९ ॥

समस्तगुणजालानामध्यात्मज्ञानमुत्तमम् ।
तद्विद्राजा भवेद्राजा तद्विन्मन्त्री च मन्त्रवित् ॥ ४० ॥

समस्तेति । तथाचाहुः - तत्कर्मयन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये ।
आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम् ॥ इति । मन्त्रविद्विचाररहस्यवित् ॥
४० ॥

प। ३१८) १९३

प्रभुत्वं समदृष्टित्वं तच्च स्याद्राजविद्यया ।
तामेव यो न जानाति नासौ मन्त्री न सोऽधिपः ॥ ४१ ॥

प्रभुत्वं
समदृष्टित्वाधीनत्वादायुर्घृतमितिवत्ताद्रूप्यारोपात्समदृष्टित्वं
विद्यानां राजा राजविद्या आत्मविद्या तया स्यात् । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः
समदर्शिनः इति भगवद्वचनात् ॥ ४१ ॥

भवन्तौ तद्विदौ साधू यदि तच्छ्रेय आप्नुथः।
नो चेदनर्थदौ स्वस्याः प्रकृतेरद्म्यहं युवाम्॥ ४२॥

यथा राजा तथा प्रजा इति प्रागुक्तत्वाद्राज्ञो मौर्ख्ये प्रजानामपि
तदनिवारणात्तत्प्रयुक्तानर्थदौ युवां अद्मि भक्षयामि॥ ४२॥

एकोपायेन मत्पार्श्वाद्बालकावुत्तरिष्यथः।
मत्प्रश्नपञ्जरं सारं चेद्विचारयथो धिया॥ ४३॥

बालकाविव पित्रोः प्रीतिविषयौ॥ ४३॥

प्रश्नानिमान्कथय पार्थिव वा च मन्त्रिं-
स्तत्रार्थिनी भृशमहं परिपूरयार्थम्।
अङ्गीकृतार्थमददत्क इवास्ति लोके
दोषेण संक्षयकरेण न युज्यते यः॥ ४४॥

हे पार्थिव त्वमिमान् प्रश्नान् पृष्टानर्थान्कथय। अथवा हे मन्त्रिंस्त्वं
च वा कथय। तत्र तस्मिन्विषयेऽहं भृशमर्थिनी उपयाचनवती अस्मि। अर्थ
मदभिलषितं परिपूरय। योऽङ्गीकृतं दास्यामीति
प्रतिज्ञातमर्थमददत्प्रयच्छन्सन्संक्षयकरेण दोषेण न युज्यते स
तादृशः क इवास्ति को वास्ति। न कश्चिदित्यर्थः॥ ४४॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे क०
राक्षसीवर्णनं नामाष्टसप्ततितमः सर्गः॥ ७८॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे राक्षसीवर्णनं
नामाष्टसप्ततितमः सर्गः॥ ७८॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ७९

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इत्युक्त्वा राक्षसी प्रश्नान्सा वक्तुमुपचक्रमे।
उच्यतामिति राज्ञोक्ते तानिमाञ्शृणु राघव॥ १॥

अनात्मविद्व्रसमानात्मविद्धृदयंगमान्।
चक्रे द्विसप्ततिप्रश्नान्क्रमात्सर्गेऽत्र कर्कटी॥ १॥

उच्यतामिति राज्ञा उक्ते अभ्यनुज्ञाते सति वा वक्तुमुपचक्रमे॥ १॥

राक्षस्युवाच।

एकस्यानेकसंख्यस्य कस्याणोरम्बुधेरिव।
अन्तर्ब्रह्माण्डलक्षाणि लीयन्ते बुद्बुदा इव॥ २॥

प्रश्नानामाशय उत्तरसर्गयोः स्फुटो भविष्यतीति नेहातिविस्तरः क्रियते।
उपाधिभेदादनेकसंख्यस्य दुर्लक्ष्यत्वादणोरपरिच्छेदाच्चाम्बुधेरिव॥ २॥

किमाकाशमनाकाशं न किंचित्किंचिदेव किम्।
कोऽहमेवासि संपन्नः को भवानप्यहं स्थितः॥ ३॥

37337 अनाकाशमशून्यम् । लौकिकप्रसिद्धं न किंचित्तत्त्ववित्प्रसिद्धं किंचिदेव ॥ ३
37338 । ।
37339
37340 गच्छन्न गच्छति च कः कोऽतिष्ठन्नपि तिष्ठति ।
37341 कश्चेतनोऽपि पाषाणः कश्चिद्व्योम्नि विचित्रकृत् ॥ ४ ॥
37342
37343 अतिष्ठन् गतिनिवृत्तिमकुर्वन् । पाषाण इव चैतन्यानाश्रयः ॥ ४ ॥
37344
37345 वह्निताम‍जहच्चैव कश्च वह्निरदाहकः ।
37346 अवह्नेर्जायते वह्निः कस्माद्राजन्निरन्तरम् ॥ ५ ॥
37347
37348 अचन्द्रार्काग्नितारोऽपि कोऽविनाशः प्रकाशकः ।
37349 अनेत्रलभ्यात्कस्माच्च प्रकाशः संप्रवर्तते ॥ ६ ॥
37350
37351 अविनाशः सन् प्रकाशकः ॥ ६ ॥
37352
37353 लतागुल्पाङ्कुरादीनां जात्यन्धानां तथैव च ।
37354 अन्येषामप्यनक्षाणामालोकः क इवोत्तमः ॥ ७ ॥
37355
37356 अनक्षाणामनाविर्भूतेन्द्रियाणाम् ॥ ७ ॥
37357
37358 जनकः कोऽम्बरादीनां सत्तायाः कः स्वभावदः ।
37359 को जगद्रत्नकोशः स्यात्कस्य कोशो मणेर्जगत् ॥ ८ ॥
37360
37361 स्वभावदः सत्ताप्रदः ॥ ८ ॥
37362
37363 कोऽणुस्तमःप्रकाशः स्यात्कोऽणुरस्ति च नास्ति च ।
37364 कोऽणुर्दूरेऽप्यदूरे च कोऽणुरेव महागिरिः ॥ ९ ॥
37365
37366 निमेष एव कः कल्पः कः कल्पोऽपि निमेषकः ।
37367 किं प्रत्यक्षमसद्रूपं किं चेतनमचेतनम् ॥ १० ॥
37368
37369 प्रत्यक्षं भासमानमपि मूढदृशा असद्रूपम् ॥ १० ॥
37370
37371 कश्च वायुरवायुश्च कः शब्दोऽशब्द एव कः ।
37372 कः सर्वं न च किंचिच्च कोऽहं नाहं च किं भवेत् ॥ ११ ॥
37373
37374 किं प्रयत्नशतप्राप्यं लब्ध्वापि बहुजन्मनि ।
37375 लब्धं न किंचिद्भवति किंतु सर्वं न लभ्यते ॥ १२ ॥
37376
37377 प्राग् बहुजन्मनि स्वात्मत्वादेव
37378 लब्ध्वाप्यज्ञानावृतत्वादलब्धप्रायत्वात्प्रयत्नशतप्राप्यम् । सर्वं
37379 पूर्णम् ॥ १२ ॥
37380
37381 स्वस्थेन जीवितेनोच्चैः केनात्मैवापहारितः ।
37382 केनाणुनान्तः क्रियते मेरुस्त्रिभुवनं तृणम् ॥ १३ ॥
37383
37384 आत्मा स्वात्मैव केनापहारितो नाशितप्रायः कृतः । त्रिभुवनं तृणं
37385 क्रियत इति पृथक्प्रश्नः ॥ १३ ॥
37386
37387 केनाप्यणुकमात्रेण पूरिता शतयोजनी ।
37388 कोऽणुरेव भवन्माति न योजनशतेष्वपि ॥ १४ ॥

37389
37390 केनालोकनमात्रेण जगद्बालः प्रनाट्यते ।
37391 कस्याणोरुदरे सन्ति किलावनिभृतां घटाः ॥ १५ ॥
37392
37393 प्रनाड्यते प्रनर्त्यते अनद्रांटि इति णोपदेशपर्युदासान्न णः । घटाः
37394 समूहाः ॥ १५ ॥
37395
37396 अणुत्वमजहत्कोऽणुर्मेरोः स्थूलतराकृतिः ।
37397 वालाग्रशतभागात्मा कोऽणुरुच्चैः शिलोच्चयः ॥ १६ ॥
37398
37399 शिलोश्चयः पर्वतनिभः ॥ १६ ॥
37400
37401 प्। ३१९) १९३
37402
37403 कोऽणु प्रकाशतमसां दीपः प्रकटनप्रदः ।
37404 कस्याणोरुदरे सन्ति समग्रानुभवाणवः ॥ १७ ॥
37405
37406 अनुभवाणवो वृत्त्यवच्छिन्नज्ञानलवाः ॥ १७ ॥
37407
37408 कोऽणुरत्यन्तनिःस्वादुरपि संस्वदतेऽनिशम् ।
37409 केन संत्यजता सर्वमणुना सर्वमाश्रितम् ॥ १८ ॥
37410
37411 निःस्वादुर्मधुरादिरसशून्यः । आश्रितं स्वीकृतमिति यावत् ॥ १८ ॥
37412
37413 केनात्माच्छादनाशक्तेनाणुनाच्छादितं जगत् ।
37414 जगल्लये न कस्याणोः सद्भूतमपि जीवति ॥ १९ ॥
37415
37416 लयेन तिरोहितमपि जगत्कस्याणोः सत्तया सद्भूतं पुनः सर्गे जीवत्यपि ॥ १९ ॥
37417
37418 अजातावयवः कोऽणुः सहस्रकरलोचनः ।
37419 को निमेषो महाकल्पः कल्पकोटिशतानि च ॥ २० ॥
37420
37421 अणौ जगन्ति तिष्ठन्ति कस्मिन्बीज इव द्रुमः ।
37422 बीजानि निष्कलान्तानि स्फुटान्यनुदितान्यपि ॥ २१ ॥
37423
37424 जगन्ति अनुत्पन्नान्यपि प्रलये कस्मिंस्तिष्ठन्ति । सर्गकाले च निष्कलं
37425 निरवयवमव्यक्तमन्तो बीजपरम्परावधिर्येषां तानि सर्वाणि बीजानि सर्गकाले
37426 जगदात्मना स्फुटानि विकासितान्यपि कस्मिन्सदैवानुदितानि ॥ २१ ॥
37427
37428 कल्पः कस्य निमेषस्य बीजस्येवान्तरस्थितः ।
37429 कः प्रयोजनकर्तृत्वमप्यनाश्रित्य कारकः ॥ २२ ॥
37430
37431 एवंकल्पः प्रलयोऽपि कस्यान्तः स्थितः । प्रयोजनं तत्तत्कारकप्रवर्तनं तत्र
37432 कर्तृत्वं अक्रियत्वात्कारकव्यापारयितृत्वमनाश्रित्यापि कः कारकः
37433 कर्तेत्यर्थः । अथवा प्रयोजनकर्तृत्वं क्रियाफलनिष्पादकत्वम् ॥ २२ ॥
37434
37435 दृश्यसंपत्तये द्रष्टा स्वात्मानं दृश्यतां नयन् ।
37436 दृश्यं पश्यन्स्वमात्मानं को हि पश्यत्यनेत्रवान् ॥ २३ ॥
37437
37438 दृश्यसंपत्तये भोग्यसिद्धये । बहिर्दृशा दृश्यं पश्यन् ॥ २३ ॥
37439
37440 अन्तर्गलितदृश्यं च क आत्मानमखण्डितम् ।

37441 दृश्यासंपत्तये पश्यन्पुरो दृश्यं न पश्यति || २४ ||
37442
37443 ज्ञानेनान्तर्गलितदृश्यं यथा स्यात्तथा पश्यन् || २४ ||
37444
37445 आत्मानं दर्शनं दृश्यं को भासयति दृश्यवत् |
37446 कटकादीनि हेम्नेव विकीर्णं केन च त्रयम् || २५ ||
37447
37448 आत्मानं द्रष्टारम् | दर्शनं वृत्तिम् |
37449 दृश्यवच्चक्षुर्दृश्यमिवापरोक्षं को भासयति | विकीर्णं विक्षिप्तं |
37450 विक्षेपशक्त्या प्रकटितमिति यावत् | तत्त्रयं द्रष्टा दर्शनं दृश्यम् || २५ ||
37451
37452 कस्मान्न किंचिच्च पृथगूर्म्यादीव महाम्भसः |
37453 कस्येच्छया पृथकास्ति वीचितेव महाम्भसः || २६ ||
37454
37455 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नादेकस्मादसतः सतः |
37456 द्वैतमप्यपृथक्कस्माद्द्रवतेव महाम्भसः || २७ ||
37457
37458 असतः अस्थूलत्वादसत्कल्पात्सतः || २७ ||
37459
37460 आत्मानं दर्शनं दृश्यं सदसच्च [सदसच्च गतक्रमम् इति
37461 पाठः] जगत्त्रयम् |
37462 कोऽन्तर्बीजमिवान्तस्थं कृत्वा त्रिकालगः || २८ ||
37463
37464 सदुद्भूतावस्थं असत्तिरोहितावस्थं च अन्तस्थं कृत्वा स्थितः त्रिकालगः
37465 सदैवेत्यर्थः || २८ ||
37466
37467 भूतं भवद्भविष्यच्च जगद्वृन्दं बृहद्भ्रमम् |
37468 नित्यं समस्य कस्यान्तर्बीजस्यान्तरिव द्रुमः || २९ ||
37469
37470 कस्यान्तर्नित्यमस्तीति शेषः || २९ ||
37471
37472 बीजं द्रुमतयेवाशु द्रुमो बीजतयेव च |
37473 स्वमेकमजहद्रूपमुदेत्यनुदितोऽपि कः || ३० ||
37474
37475 दृष्टान्तद्वयाद्दार्ष्टान्तिके विशेषमाह - स्वमेकमिति | अविकृत एवेति
37476 यावत् | उदेति जगद्विकारात्मनेति शेषः || ३० ||
37477
37478 बिसतन्तुर्महामेरुर्भो राजन्यदपेक्षया |
37479 तस्य कस्योदरे सन्ति मेरुमन्दरकोटयः || ३१ ||
37480
37481 यदपेक्षया यद्दार्ढ्यमपेक्ष्य महामेरुर्बिसतन्तुरत्यन्तादृढतम
37482 इत्यर्थः | अथवा यस्यापेक्षया संकल्पेन बिसतन्तुरपि महामेरुरिव दृढ
37483 इत्यर्थः | तस्य तथाविधस्य वस्तुन उदरे अन्तः || ३१ ||
37484
37485 केनेदमाततमनेकचिदेव विश्वं
37486 किंसार एवमतिवल्गसि हंसि पासि |
37487 किंदर्शनेन न भवस्यथवा सदैव
37488 नूनं भवस्यमलदृग्वदनः स्वशान्त्यै || ३२ ||
37489
37490 अनेकाश्चितश्चेतना यस्मिंस्तथाविधमिदं विश्वं केन आततं सृष्ट्या
37491 विस्तारितम् | त्वं च कः सारो वास्तवं रूपं यस्य तथाविधः
37492 सन्सर्वव्यवहारेष्वतिशयेन वल्गसि व्यवहरसि पासि प्रजा हंसि च वध्यान् |

तथाच सृष्ट्यादिनिर्वाहाः सर्वेषां किंनिमित्तका इत्यर्थः। कस्य दर्शनं
किंदर्शनं तेन त्वममलद्दग्रूपः संस्तदन्यो न भवसि। अथवा तद्रूप
एव सदैव नूनं भवसि तद्वस्तुनः अस्मभ्यं स्वशान्त्यै
स्वमृत्युमोक्षार्थं वदेत्युपसंहारः॥ ३२॥

एषोऽसौ प्रगलतु संशयो ममोच्चै-
श्चित्तश्रीमुखमिहिकामलानुलेपः।
यस्याग्रे न गलति संशयः समूलो
नैवासौ क्वचिदपि पण्डितोक्तिमेति॥ ३३॥

एष उक्तलक्षणोऽसौ चित्तश्रियो मुखं स्वात्माकारवृत्तिस्तस्याश्चन्द्रस्येव
मिहिकालक्षणस्य मलस्यानुलेप आवरणभूतो मम संशयो गलतु। समूलो
मूलाज्ञानसहितः। पण्डितोक्तिं पण्डितशब्दयोग्यतां नैवैति॥ ३३॥

एवं मे यदि न विनेष्यथः क्रमोक्तं
संशान्तं लघुतरसंशयं [मसंशयं इति क्वचित्] सुबुद्धी।
तद्रक्षोजरठहुताशनेन्धनत्वं
निर्विघ्नं झटिति गमिष्यथः क्षणेन॥ ३४॥

एवंरूप मे लघुतरसंशयं यदि न विनेष्यथो नापाकरिष्यथस्तत्तर्हि
रक्षोजातेः स्वदेहस्य जठरहुताशनेन्धनत्वं। भक्ष्यतामिति यावत्। झटिति
क्षणेन निर्विघ्नं गमिष्यथः। अनात्मज्ञानां देहमात्रात्मभावानां
[भावनां इति पाठः] रक्षोन्नभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः॥ ३४॥

पश्चात्तां जनपदमण्डलीं समन्ता-
द्द्रावल्कीमुरुजठरा क्षणाद्ग्रसेऽहम्।
एवं ते भवतु सुराजतेति मन्ये
मूर्खाणामतिरस एव संक्षयाय॥ ३५॥

न केवलं युवयोरेवानर्थः किंतु सर्वस्य जनपदस्याप्युपस्थित इत्याह -
पश्चादिति। उरुजठरा बृहत्कुक्षिः। एवमुक्तप्रश्नोत्तरदानेन ते स्वात्मना
सह सर्वप्रजापालनात्सुराजता स्यादिति मन्ये। मूर्खाणामनात्मज्ञानामतिरसो
भोगलाम्पट्यातिशयो राजत्वनिमित्तः संक्षयायैव भवति।
मद्भक्षणाभावेऽपि राज्यान्ते नरकावश्यंभावादिति भावः॥ ३५॥

प। ३२०) १९४

इत्युक्त्वा विपुलगभीरमेघनाद-
प्रोल्लासप्रकटगिरा निशाचरी सा।
तूष्णीमप्यतिविकटाकृतिस्तदासी-
च्छुद्धान्तः शरदमलाभ्रमण्डलीव॥ ३६॥

विपुलगभीरमेघनादप्रोल्लास इव प्रकटया तारया गिरा सा निशाचरीत्युक्त्वा
बहिरतिविकटाकृतिरपि अन्तः शुद्धा शरदमलाभ्रमण्डलीव
तूष्णीमासीदित्यर्थः॥ ३६॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे क० राक्षसीप्रश्नो
नामैकोनाशीतितमः सर्गः॥ ७९॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे राक्षसीप्रश्नो
नामैकोनाशीतितमः सर्गः॥ ७९॥

अशीतितमः सर्गः ८०

श्रीवसिष्ठ उवाच।

महानिशि महारण्ये महाराक्षसकन्यया।
इति प्रोक्ते महाप्रश्ने महामन्त्री गिरं ददौ॥ १॥

समादधेऽत्र प्रथमं मन्त्री प्रश्नगणान्क्रमात्।
व्युत्क्रमाच्च यथान्यायं सूक्ष्माभिरुपपत्तिभिः॥ १॥

गिरं वक्ष्यमाणप्रतिज्ञानलक्षणाम्॥ १॥

मन्त्र्युवाच।

शृणु तोयदसंकाशे प्रश्नमेतं भिनद्मि ते।
अनुक्रमात्मकं मत्तं गजेन्द्रमिव केसरी॥ २॥

प्रश्नं प्रश्नगणं भिनद्मि उपपत्तिभिर्विदारयामि॥ २॥

भवत्या परमात्मैष कथितः कमलेक्षणे।
अनयैव वचोभङ्ग्या प्रश्नविद्बोधयोग्यया॥ ३॥

सर्वान्प्रश्नान् शिथिलीकर्तु सर्वप्रश्नहृदयं तावत्प्रथमं दर्शयति ##-

अनाख्यत्वादगम्यत्वान्मनःषष्ठेन्द्रियस्थितेः।
चिन्मात्रमेवमात्माणुराकाशादपि सूक्ष्मकः॥ ४॥

कस्याणोरम्बुधेरिवेति
प्रथमप्रश्नविशेष्येऽणुशब्दप्रयोगस्याभिप्रायमुद्घाटयति -
अनाख्यत्वादिति। तथाच अणुः पन्था विततः पुराणः इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्ध इति
भावः॥ ४॥

चिदणोः परमस्यान्तः सदिवासदिवापि वा।
बीजेऽन्तर्द्रुमसत्तेव स्फुरतीदं जगत्स्थितम्॥ ५॥

अन्तर्ब्रह्माण्डलक्षाणीति पृष्टांशं दर्शयति - चिदणोरिति। एतेन अणौ
जगन्ति तिष्ठन्ति कस्मिन्बीज इव द्रुमः इति प्रश्नोऽप्युत्तरितः॥ ५॥

सत्किंचिदनुभूतित्वात्सर्वात्मकतया स्वतः।
तदात्मकतया पूर्वं भावाः सत्तां किलागताः॥ ६॥

सदिवासदिवापि वा इत्युक्त्या सूचितं सत्तायाः कः स्वभावद इति
प्रश्नस्योत्तरमाह - सत्किंचिदिति। सर्ववस्तुसत्ताया
अनुभवसत्ताधीनत्वात्तत्सत्ताया
अन्याधीनत्वेऽनवस्थापातात्स्वतःसिद्धसत्ताकानुभवादेव सर्वे भावाः सत्तां
प्राप्ता इत्यर्थः॥ ६॥

आकाशं बाह्यशून्यत्वादनाकाशं तु चित्त्वतः।
अतीन्द्रियत्वान्नो किंचित्स एवाणुरनन्तकः॥ ७॥

किमाकाशमनाकाशम् इति प्रश्नतात्पर्यमुद्घाटयति - आकाशमिति। न

37597 किंचित्किंचिदेव किम् इति प्रश्नोत्तरमाह - अतीन्द्रियत्वादिति। नेन्द्रियगम्यं
37598 किंचिदेव यत्तदित्यर्थः॥ ७॥
37599
37600 सर्वात्मकत्वाद्भुक्ते च तेन किंचिन्न किंचन।
37601 चिदणोः प्रतिभा सा स्यादेकस्यानेकतोदिता।
37602 असत्येव [असत्येवापि सत्येव हेम्नः कटकता यथा इति क्वाचित्कः
37603 पाठः] यथा हेम्नः कटकादि तथा परे॥ ८॥
37604
37605 यदि तु किंचिदपि न किंचिद्यदात्मभावे तदिति प्रश्नार्थस्तदाप्याह -
37606 सर्वात्मकत्वादिति। स्वस्यैव सर्वात्मकत्वात्स्वात्मनैव साक्षात्कृतेन
37607 सर्वस्मिन्भुक्ते निगीर्णे सति तदेव किंचित्। न किंचनात्मना परिशिष्यत इत्याशय
37608 इत्यर्थः। एकस्यानेकसंख्यस्येति प्रश्नोपक्रमाभिप्रायमाह - चिदणोरिति।
37609 एकस्यैव चिदणोस्त्वदुदितानेकताप्रतिभामात्र प्रातीतिकी न वास्तवीत्यर्थः। एतेन
37610 कटकादीनि हेम्नेवेति प्रश्नोऽप्युक्तप्राय एवेत्याशयेनाह - यथा हेम्न इति॥
37611 ८॥
37612
37613 एषोऽणुः परमाकाशः सूक्ष्मत्वादप्यलक्षितः।
37614 मनःषष्ठेन्द्रियातीतः स्थितः सर्वात्मकोऽपि सन्॥ ९॥
37615
37616 कोऽणुस्तमःप्रकाशः स्यात् इत्यादिप्रश्नेषु पुनःपुनरणुशब्दप्रयोगस्यापि
37617 प्रागुक्त एवाभिप्राय इत्याह - एषोऽनुरिति॥ ९॥
37618
37619 सर्वात्मकत्वान्नैवासौ शून्यो भवति कर्हिचित्।
37620 यदस्ति न तदस्तीति वक्ता मन्ता इति स्मृतः॥ १०॥
37621
37622 कोऽणुरस्ति च नास्ति च इति प्रश्ने नास्ति चेत्यंशो बाधित एवेति दूषयति -
37623 सर्वात्मकत्वादित्यादिना। कथं बाधितस्तत्राह - यदस्तीति।
37624 यद्यस्माद्धेतोस्तदस्ति नास्तीति च वक्ता मन्ता च पुरुषः स आत्मैवेति
37625 वक्तृमन्त्रादिरूपेण स्मृतः प्रसिद्धः। तथाच
37626 स्वात्मापलापायोगान्नास्तितास्य न घटत एवेत्यर्थः॥ १०॥
37627
37628 कयाचिदपि युक्त्येह सतोऽसत्त्वं न युज्यते।
37629 सर्वात्मा स्वात्मगुप्तेन कर्पूरेणेव दृश्यते॥ ११॥
37630
37631 सतोऽसत्त्वविरोधादपि न युक्तमिदमित्याह - कयाचिदपीति। यद्यस्त्येव तर्हि
37632 कुतो न दृश्यत इत्याशङ्क्य निष्कृष्टरूपेणादर्शनेऽपि
37633 सर्वानुगतसद्रूपेणापिधानगुप्तेनापि कर्पूरेण स्वगन्धात्मनेव दृश्यत
37634 एवेत्याह - सर्वात्मेति। स्वात्मना प्रत्यग्रूपेण गुप्तेन छन्नेन सर्वात्मा
37635 सर्वानुगतसदात्मा दृश्यत इत्यर्थः॥ ११॥
37636
37637 चिन्मात्राणु स एवेह सर्वं किंचिन्मनःस्थितम्।
37638 न किंचिदिन्द्रियातीतरूपत्वादमलः स्थितः॥ १२॥
37639
37640 कः सर्व न च किंचिच्च इत्यस्योत्तरमाह - चिन्मात्राणुरिति। नन्वपरिच्छिन्नं
37641 कथं परिच्छिन्नसर्वरूपं तत्राह - किंचिदिति। मन
37642 इन्द्रियवृत्तिभिर्नानात्मताप्रत्ययात्किंचिन्मनःपरिच्छिन्नरूपेणैव
37643 सर्वमित्यर्थः। अत एव मन इन्द्रियाद्यपरिच्छिन्नस्वाभाविकरूपेण न
37644 किंचिदपीत्याशयेन त्वया तथोक्तमित्याह - न किंचिदिति॥ १२॥
37645
37646 प्। ३२१) १९४
37647
37648 स एव चैकोऽनेकश्च सर्वसत्त्वात्मवेदनात्।

स एवेदं जगद्धत्ते जगत्कोशस्तथैव हि ॥ १३ ॥

एतदभिप्रायेण वा तव एकस्यानेकसंख्यस्येत्युपक्रम इत्याह - स एवैक इति
। नित्यं समस्य कस्यान्तः इति प्रश्नस्य को जगद्रत्नकोशः स्यात् इत्यस्य
चोत्तरमाह - स एवेति ॥ १३ ॥

इमाश्चित्तमहाम्भोधौ त्रिजगल्लववीचयः ।
प्रज्ञास्तस्मिन्कचन्त्यप्सु द्रवत्वाच्चक्रता इव ॥ १४ ॥

कस्मान्न किंचिच्च पृथगूर्म्यादीव महाम्भसः इत्यस्योत्तरमाह - इमा
इति । चित्तात्मना महाम्भोदिवद्विकारिणि । प्रज्ञाश्चित्तविकल्पमात्ररूपाः । एतेन
कस्येच्छया पृथक्चास्तीत्येतदपि समाहितमेव ॥ १४ ॥

चित्तेन्द्रियाद्यलभ्यत्वात्सोऽणु शून्यस्वरूपवत् ।
स्वसंवेदनलभ्यत्वादशून्यं व्योमरूप्यपि ॥ १५ ॥

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नादेकस्मादसतः सतः इति
शून्याशून्योभयात्मतोक्तेस्तात्पर्यमाह - चित्तेन्द्रियादिति ॥ १५ ॥

सोऽहं भवानेव भवान्संपन्नोऽद्वैतवेदनात् ।
स भवान्न भवेन्नाहं जातो बोधबृहद्वपुः ॥ १६ ॥

को भवानेव संपन्नः इत्यस्योत्तरमाह - सोऽहमिति । अहमद्वैतवेदनात्स
आत्मैव संपन्नः सन् भवान् त्वदात्मैव भवान्स संपन्नः अहमेव । इदमपि
अहंताभवत्ताप्रतिसंधानव्यवहारे अव्यवहारदृशा तु स आत्मा न
भवान्नाहं च किंतु बोधबृहद्वपुरेव जातः प्रादुर्भूत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

त्वंताहंतात्मकं सर्वं विनिगीर्यावबोधतः ।
न त्वं नाहं न सर्वं च सर्वं वा भवति स्वयम् ॥ १७ ॥

उक्तार्थमेव स्फुटमाह - त्वंतेति ॥ १७ ॥

गच्छन्न गच्छत्येषोऽणुर्योजनौघगतोऽपि सन् ।
संवित्त्या योजनौघत्वं तस्याणोरन्तरे स्थितम् ॥ १८ ॥

गच्छन्न गच्छति च कः इत्यस्योत्तरमाह - गच्छन्निति । योजनौघगत
आकाशवद्योजनौघव्याप्यपि सन् । संवित्त्या स्वप्न इव कल्पनया ॥ १८ ॥

न गच्छत्येष यातोऽपि संप्राप्तोऽपि च नागतः ।
स्वसत्ताकाशकोशान्तर्वासित्वाद्देशकालयोः ॥ १९ ॥

को तिष्ठन्नपि तिष्ठति इत्यस्योत्तरमपि तयैव दिशा आह - न गच्छतीति ॥ १९ ॥

गम्यं यस्य शरीरस्थं क्व किलासौ प्रयाति हि ।
कुचकोटरगः पुत्रः किं मात्रान्यत्र वीक्ष्यते ॥ २० ॥

उक्तमुभयं दृष्टान्तेनोपपादयति - गम्यमित्यादिना । गम्यं गमनेन
प्राप्तव्यं देशान्तरम् ॥ २० ॥

गम्यो यस्य महादेशो यावत्संभवमक्षयः ।
अन्तस्थः सर्वकर्तुर्हि स कथं क्वेव गच्छति ॥ २१ ॥

37701 यथा देशान्तरप्राप्ते कुम्भे वक्रसमुद्रिते |
37702 तदाकाशस्य गमनागमने न तथात्मनः || २२ ||
37703
37704 स्फुटं दृष्टान्तान्तरमाह - यथेति | वक्रसमुद्रिते बद्धमुखे
37705 गमनागमने न स्तस्तथेत्यर्थः || २२ ||
37706
37707 चित्तता स्थाणुता स्वान्तर्यदा स्तोऽनुभवात्मिके |
37708 चेतनस्य जडस्यैव तदासौ द्वयमेव च || २३ ||
37709
37710 कश्चेतनोऽपि पाषाणः इत्यस्य प्रश्नस्य यदि चिद्रूपो जडरूपश्चेति
37711 विरुद्धोभयात्मक इत्यर्थस्तदाह - चित्ततेति | यदा जडस्यैव
37712 देहादेरात्मतादात्म्याध्यासाच्चेतनस्य चित्तता प्रकाशस्वभावता स्थाणुता
37713 जडता चानुभवात्मिके स्वानुभवसाक्षिके स्तस्तदासावविमर्शाद्द्वयं
37714 जडबोधोभयरूपो भवत्येवेत्यर्थः || २३ ||
37715
37716 यदा चेतनपाषाणसत्तैकात्मैकचिद्वपुः |
37717 तदा चेतन एवासौ पाषाण इव राक्षसि || २४ ||
37718
37719 यदा तु चेतनोऽपि पाषाण इव घनरूपः क इति प्रश्नार्थस्तदा
37720 पारमार्थिकमात्मरूपमेव चिद्घनं स इत्याह - यदा चेति || २४ ||
37721
37722 परमव्योम्न्यनाद्यन्ते चिन्मात्रपरमात्मना |
37723 विचित्रं त्रिजगच्चित्रं तेनेदमकृतं कृतम् || २५ ||
37724
37725 कश्चिद्व्योम्नि विचित्रकृत् इत्यस्योत्तरमाह - परमव्योम्नीति |
37726 मिथ्यात्वादकृतमेव कृतम् || २५ ||
37727
37728 तत्संवित्त्या वह्निसत्ता तेनात्यक्तानलाकृतिः |
37729 सर्वगोऽप्यदहत्येव स जगद्द्रव्यपावकः [स सर्वद्रव्यपावकः इति
37730 पाठः साधुः] || २६ ||
37731
37732 वह्नितामजहच्चैव कश्च वह्निरदाहकः इत्यस्योत्तरमाह - तत्संवित्त्येति |
37733 आत्मसत्ताया एव वह्निसत्तात्वे तस्याः सर्वगतत्वात्सर्वगोऽपि सः अदहति न
37734 दहत्येव | अमानोनाः प्रतिषेधे इति नञर्थको निपातोऽकारः | नैतावता स
37735 सर्वगतो नेति मन्तव्यम् | यतः स सर्वद्रव्याणां पावक इव प्रकाशक
37736 इत्यर्थः || २६ ||
37737
37738 प्रज्वलद्भास्वराकारान्निर्मलाद्गगनादपि |
37739 प्रज्वलच्चेतनैकात्मा तस्मादग्निः स जायते || २७ ||
37740
37741 अवह्नेर्जायते वह्निः कस्मादिति प्रश्नस्योत्तरमाह - प्रज्वलदिति || २७ ||
37742
37743 संवेदनाद्यदर्कादिप्रकाशस्य प्रकाशकः |
37744 न नश्यत्यात्मभारूपो महाकल्पाम्बुदैरपि || २८ ||
37745
37746 अचन्द्रार्काग्नितारोऽपि कोऽविनाशः प्रकाशकः इत्यस्योत्तरमाह -
37747 संवेदनादिति || २८ ||
37748
37749 अनेत्रलभ्योऽनुभवरूपो हृद्गृहदीपकः |
37750 सर्वसत्ताप्रदोऽनन्तः प्रकाशः परमः स्मृतः || २९ ||
37751
37752 अनेत्रलभ्यात्कस्माच्च प्रकाशः संप्रवर्तते इत्यस्योत्तरमाह - अनेत्रलभ्य

इति ॥ २९ ॥

प्रवर्ततेऽस्मदालोको मनःषष्ठेन्द्रियातिगात् ।
येनान्तरापि वस्तूनां दृष्टा दृश्यचमत्कृतिः ॥ ३० ॥

तस्य स्वयंज्योतिष्ट्वमनुभावयति - प्रवर्तत इति ।
अस्मदालोकोऽहंकारादिप्रथा मनःषष्ठेन्द्रियातिगादात्मनः
सकाशात्प्रवर्तते । यथा गाढान्धकारस्थितोऽपि त्वं क्वासीति
पृष्ठोऽहमिहास्मीति वक्ति । येन हेतुना अन्तरा आलोकदीपादिकमिति शेषः ।
वस्तूनां स्वदेहेन्द्रियादीनां विषये दृश्यचमत्कृतिरपरोक्षप्रथा
दृष्टा । सर्वानुभवप्रसिद्धेति यावत् ॥ ३० ॥

प। ३२२) १९५

लतागुल्माङ्कुरादीनामनक्षाणां च पोषकः ।
उत्सेधवेदनाकारः प्रकाशोऽनुभवात्मकः ॥ ३१ ॥

लतागुल्म इत्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह - लतेति । पोषकः स्वसंनिधानेन
वृद्धिनिमित्तम् । उत्सेधस्य च तत्फलस्य वेदनमेव आकारो यस्य तत्साक्षिणः ॥
३१ ॥

कालाकाशक्रियासत्ता जगत्तत्रास्ति वेदने ।
स्वामी कर्ता पिता भोक्ता आत्मत्वाच्च न किंचन ॥ ३२ ॥

जनकः कोऽम्बरादीनाम् इत्यस्योत्तरमाह - कालाकाशेति । व्यवहारदृशा
चेदं परमार्थदृशा त्वाह - आत्मत्वादिति ॥ ३२ ॥

अणुत्वमजहत्सोऽणुर्जगद्रत्नसमुद्गकः ।
मातृमानप्रमेयात्म जगनास्तीति केवले ॥ ३३ ॥

को जगद्रत्नकोशः स्यात् इत्यस्योत्तरं पुनराह - अणुत्वमिति । समुद्गकः
संपुटकः । कस्य कोशी मणेर्जगत् इत्यस्योत्तरमाह - मात्रित्यादिसार्धेन ॥
३३ ॥

स एव सर्वजगति सर्वत्र कचति स्फुटम् ।
यदा जगत्समुद्रेऽस्मिंस्तदासौ [जगत्समुद्रे इति पाठः] परमो
मणिः ॥ ३४ ॥

दुर्बोधत्वात्तमः सोऽणुश्चिन्मात्रत्वात्प्रकाशदृक् ।
सोऽस्ति संवित्तिरूपत्वादक्षातीतस्तथा न सन् ॥ ३५ ॥

कोऽणुस्तमःप्रकाशः स्यात् इत्यस्योत्तरमाह - दुर्बोधत्वादिति । कोऽणुरस्ति च
नास्ति च इत्यस्योत्तरमाह - सोऽस्तीति ॥ ३५ ॥

दूरे सोऽनक्षलभ्यत्वाच्चिद्रूपत्वान्न दूरगः ।
सर्वसंवेदनाच्छैलो ह्यसावेवाणुरेव सन् ॥ ३६ ॥

कोऽणुर्दूरेऽप्यदूरे च इत्यस्योत्तरमाह - दूरे स इति । कोऽणुरेव महागिरिः
इत्यस्योत्तरमाह - सर्वसंवेदनादिति । विनैव करणं सर्वैरप्यहमहमिति
पुरोवर्तिशैल इवापरोक्षतया संवेदनादिति त्वयोक्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तत्संवेदनमात्रं यत्तदिदं भासते जगत् ।

37805 न सत्यमस्ति शैलादि तेनाणावेव मेरुता || ३७ ||
37806
37807 तत्राणुरेव सन् इत्यंशस्य तात्पर्यमाह - तत्संवेदनेति || ३७ ||
37808
37809 निमेषप्रतिभासो [निमेषकृतिभासः इति पाठः] हि निमेष इति
37810 कथ्यते |
37811 कल्पेति प्रतिभासो हि कल्पशब्देन कथ्यते || ३८ ||
37812
37813 निमेष एव कः कल्प इत्यस्योत्तरमाह - निमेषेत्यादिनवभिः || ३८ ||
37814
37815 कल्पक्रियाविलासो हि निमेषः प्रतिभासते |
37816 बहुयोजनकोटिस्थं मनस्येव महापुरम् || ३९ ||
37817
37818 उक्तार्थमुपपादयति - कल्पेति | निमेष एव कल्पे यावन्त्यः क्रियास्तैर्विलसतीति
37819 कल्पक्रियाविलासः प्रतिभासत इत्यर्थः | अल्पान्तर्विस्तृतस्य प्रतिभासे
37820 दृष्टान्तमाह - वह्विति || ३९ ||
37821
37822 निमेषजठरे कल्पसंभवः समुदेति हि |
37823 महानगरनिर्माणं मुकुरेऽन्तरिवामले || ४० ||
37824
37825 तदसंभावनावारणाय दृष्टान्तान्तरमाह - निमेषेति | मुकुरे दर्पणे
37826 || ४० ||
37827
37828 निमेषकल्पशैलादिपूरयोजनकोटयः |
37829 यत्राऽणावेव विद्यन्ते तत्र द्वैतैक्यते कुतः || ४१ ||
37830
37831 निमेषाः कल्पाः शैलादिपूरा योजनकोटयश्च स्वसत्यत्वे विरोधादाश्रय
37832 भेदका यत्राऽणावतिसूक्ष्मेऽपि विद्यन्ते मिथ्यात्वमालम्ब्य समाविशन्ति तत्र
37833 द्वैतैक्ययोरपि तथैव मिथ्यात्वेनैव समावेशादित्यर्थः || ४१ ||
37834
37835 कृतवान्प्रागिदमहमिति बुद्धावुदेति हि |
37836 क्षणात्सत्यमसत्यं च दृष्टान्तः स्वप्नविभ्रमः || ४२ ||
37837
37838 सत्यं व्यावहारिकमसत्यं प्रातिभासिकं च || ४२ ||
37839
37840 दुःखे कालः सुदीर्घो हि सुखे लघुतरः सदा |
37841 रात्रिर्द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रस्य चोदिता || ४३ ||
37842
37843 उक्तेऽर्थे लोकानुभवमाख्यायिकां चोदाहरति - दुःख इति | उदिता आविर्भूता ||
37844 ४३ ||
37845
37846 निश्चयो य उदेत्यन्तः सत्यात्मा सत्य एव च |
37847 हेम्नीव कटकादित्वं स एव चिति राजते || ४४ ||
37848
37849 चित्तवृत्त्यनुसारेणैव चितः प्रतिभासो न वस्तुवृत्तानुसारेणेत्याह -
37850 निश्चय इति || ४४ ||
37851
37852 न निमेषोऽस्ति नो कल्पो नादूरं न च दूरता |
37853 चिदणुप्रतिभैवैवं स्थितान्यान्यान्यवस्तुवत् [नान्यान्यवस्तुवत् इति
37854 पाठः] || ४५ ||
37855
37856 किं तर्हि वस्तुवृत्तं तदाह - नेति || ४५ ||

प्रकाशतमसोर्दूरादूरयोः क्षणकल्पयोः।
एकचिद्देहयोरेव न भेदोऽस्ति मनागपि॥ ४६॥

एवमन्येष्वपि विरुद्धेष्वधिष्ठानचिदभेदादेव भेदो नेत्याह -
प्रकाशेति॥ ४६॥

प्रत्यक्षमक्षसारत्वादप्रत्यक्षं ततोऽतिगम्।
दृश्यत्वेनैष वोदेति चेता द्रष्टैव सद्वपुः॥ ४७॥

किं प्रत्यक्षमसद्रूपम् इति प्रश्नस्योत्तरमाह - प्रत्यक्षमिति। अक्षाणां
बाह्यान्तरकरणानां सारत्वात्स्वस्वविषयापरोक्षप्रथानिर्वाहकत्वात्।
ततोऽतिगं तदविषयः। अथवा
प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यदृश्यारोपेणोदयादप्यस्य प्रत्यक्षत्वमित्याह ##-
प्रत्यक्ष इत्यर्थः॥ ४७॥

यावत्कटकसंवित्तिस्तावनास्तीव हेमता।
यावच्च दृश्यतापत्तिस्तावन्नास्तीव सा कला॥ ४८॥

यदि स एव दृश्यात्मा तर्हि कुतो दृश्यस्य हेयता तत्राह - यावदिति। सा
कला वास्तवी चिदेकरसता। तथाच न दृश्यरूपेण परमपुरुषार्थतेति
हेयत्वमिति भावः॥ ४८॥

कटकत्वेऽकृतेऽदृष्टे सुवर्णत्वमिवाततम्।
केवलं निर्मलं शुद्धं ब्रह्मैव परिदृश्यते॥ ४९॥

अत एव दृश्यात्मना अकल्पने कल्पितस्य वा अदर्शने तस्य
ब्रह्मरूपत्वात्पुरुषार्थतेत्याशयेनाह - कटकत्वे इति। अकृते अदृष्टे चेति
च्छेदः॥ ४९॥

सर्वत्वादेव सद्रूपो दुर्लक्ष्यत्वादसद्वपुः।
चेतनश्चेतनात्मत्वाच्चेत्यासंभवतस्त्वचित्॥ ५०॥

असद्रूपमिति प्रश्नांशाशयमाह - सर्वत्वादिति। सर्वानुविद्धसद्रूपेण
प्रथनात्सद्रूपः। निष्कृष्टरूपेण दुर्लक्ष्यत्वाच्चासद्वपुरसद्रूपः। असद्वा
इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत इति श्रुतौ तथा व्यवहारदर्शनादित्याशयः।
किं चेतनमचेतनम् इति प्रश्नोत्तरमाह - चेतन इति। अचित् अचेतन
इत्युक्तस्त्वयेत्यर्थः॥ ५०॥

प्। ३२३) १९५

चिच्चमत्कारमात्रात्मन्यस्मिंश्चित्प्रतिभात्मनि।
जगत्यनिलवृक्षाभे चिच्चेत्यकलने कुतः॥ ५१॥

चेत्याभावमुपपादयति - चिच्चमत्कारेत्यादिना। चित्प्रतिभात्मनि
चित्प्रतिभारूपे अनिललोलितवृक्षवदस्थिरे अनिलमयवृक्षवदत्यन्तासति च।
चिच्चेत्यकलने चैतन्याश्रयविषयताकल्पने॥ ५१॥

यथा तापस्य पीनस्य भासनं मृगतृष्णिका।
एवं पीवरमद्वैतं तथा चिद्भासनं जगत्॥ ५२॥

चिच्चमत्कारमात्रे दृष्टान्तमाह - यथेति। तापस्य आतपस्य। पीनस्य

37909 प्रचुरस्य ॥ ५२ ॥
37910
37911 अर्कांशुभिः सूक्ष्मतरनिर्माणं यदनामयम् ।
37912 अस्तितानास्तिते तत्र कल्पादेरिव कैव धीः ॥ ५३ ॥
37913
37914 यथा अर्करश्मिभिर्वक्ष्यमाणकाञ्चनादिनिर्माणं तत्र निर्माणे अस्तितानास्तिते
37915 ब्राह्मकल्पादिरूपस्य जगत इवेत्यसत उपमाभूतस्य असत्त्वं स्फुटमेव ।
37916 एवंच चिच्चेत्यभेदधीः कैव । निर्विषयेत्यर्थः ॥ ५३ ॥
37917
37918 माययांशुकणाङ्के खे यथा कचति काञ्चनम् ।
37919 तथा जगदिदं भाति चिच्चेत्यकलने कुतः ॥ ५४ ॥
37920
37921 मायया अविद्यया यथा अंशुकणाङ्के सूर्यांशुलेशाञ्चिते खे आकाशे
37922 काञ्चनं कचति प्रथते ॥ ५४ ॥
37923
37924 स्वप्नगन्धर्वसंकल्पनगरे कुड्यवेदनम् ।
37925 न सन्नासद्यथा तद्वद्विद्धि दीर्घभ्रमं जगत् ॥ ५५ ॥
37926
37927 तथा चैवंविधन्यायभावनाभ्यासनिर्मलात् ।
37928 चिदाकाशेन निर्याति यथा भूतार्थदर्शिनः ॥ ५६ ॥
37929
37930 अस्त्वेवं जगद्भ्रान्तिसिद्धं किं ततस्तत्राह - तथाचेति । तथाच
37931 एवंविधानां मिथ्यात्वोपपादकन्यायानां
37932 पुनःपुनर्भावनालक्षणेनाभ्यासेन निर्मलान्मनसो यथाभूतार्थदर्शिनः
37933 पारमार्थिकं ब्रह्म दृष्टवतः पुंसोऽविद्यानाशे सति चिदाकाशे पुनः
37934 संसारो न निर्याति पुनरावृत्तिर्नास्तीति सिद्धमित्यर्थः । अथवा
37935 न्यायपरिष्कृततत्त्वदृशा सृष्टिरेव नाभूदित्यर्थः ॥ ५६ ॥
37936
37937 न कुड्याकाशयोर्भेदो दृश्यसंवेदनादृते ।
37938 आब्रह्मजीवकलनाद्यद्रूढं रूढमेव च ॥ ५७ ॥
37939
37940 अथवा विषयरूपभेदकसंवेदनमेदादेव भिन्नमिव न वस्तुतस्तथैव
37941 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तनिरूढजीवानुभवादित्याह - नेति ॥ ५७ ॥
37942
37943 प्रतिभासाच्चिदाकाशे सत्त्वशून्यं भवन्ति ताः ।
37944 प्रकचन्ति ह्यनिर्भाव्याः प्रभापिण्ड इव प्रभाः ॥ ५८ ॥
37945
37946 यदि न भेदस्तर्हि कथं कुड्यादिभेदकलना जायन्ते तत्राह - प्रतिभासादिति
37947 । ताः कलनाः सत्त्वशून्यं यथा स्यात्तथा भवन्तीत्यर्थः । अत्यन्तासत्त्वे
37948 खपुष्पवद्भानानुपपत्तेराह - अनिर्भाव्या इति । यौक्तिकदृशा
37949 अनिर्वचनीया इत्यर्थः ॥ ५८ ॥
37950
37951 पृथक्तामतिभासस्य स्वचमत्कारयोगतः ।
37952 सर्वात्मिका हि प्रतिभा परा वृक्षात्मबीजवत् ॥ ५९ ॥
37953
37954 एवं सोपपत्ति प्रासङ्गिकं किं चेतनमचेतनम् इति प्रश्नोत्तरमुक्त्वा
37955 शिष्टानां प्रश्नानामुत्तरं राजार्थे
37956 परिशेषयंस्तदज्ञानशङ्कानिवृत्तये तेष्ववयुत्य द्वित्राणामुत्तरं
37957 विवक्षुर्द्वैतमिथ्यात्वोपवर्णनप्रसञ्जितं द्वैतमप्यपृथक्कस्मात्
37958 इत्यस्योत्तरमाह - पृथक्तेति । पृथक्तासंस्कारसंस्कृताया
37959 मतेर्बुद्धिवृत्तेर्यो भासोऽन्तर्गत आत्मप्रकाशस्तस्य यः स्वचमत्कारः
37960 पृथक्ताप्रकटनशक्तिलक्षणस्तद्योगतो द्वैतं प्रतिभातमपि

अपृथगेवेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह - सर्वात्मिकेति। प्रतिभा आत्मप्रकाशः॥
५९॥

बीजमन्तस्थवृक्षत्वं नानाऽनाना यथैकदृक्।
तथाऽसंख्यजगद्ब्रह्म शान्तमाकाशकोशवत्॥ ६०॥

वृक्षात्मबीजवदिति दृष्टान्तं विवृण्वन् कोऽन्तर्बीजमिवान्तस्थं स्थितः
कृत्वा त्रिकालगः इत्यस्योत्तरमाह - बीजमिति। एकदृक् एकरूपं बीजं नाना
पृथग्भूतं अनाना अपृथग्भूतं च अन्तस्थवृक्षत्वं
अन्तर्गतवृक्षाकारं कृत्वा स्थितं तथा ब्रह्माप्यसंख्यजगदित्यर्थः॥
६०॥

बीजस्यान्तस्थवृक्षस्य व्योमाद्वैता स्थितिर्यथा।
ब्रह्मणोऽन्तस्थजगतः साक्षित्वाच्चित्स्थितिस्तथा॥ ६१॥

आकाशकोशवदित्युक्तेस्तात्पर्यं स्फुटयति - बीजस्येति। व्यधिकरणे
षष्ठ्यौ। बीजान्तर्गतवृक्षस्यातिसूक्ष्मत्वात्स्थितिर्यथा व्योमाद्वैता
आकाशतुल्या तथा ब्रह्मान्तर्गतजगतोऽप्यात्मसाक्षित्वात्तत्साक्षिणः
पृथगनुपलम्भाच्चिद्रूपेणैव स्थितिरिति
चितिभेदकाभावादाकाशकोशसाम्यमित्यर्थः॥ ६१॥

शान्तं समस्तमजमेकमनादिमध्यं
नेहास्ति काचन कलाकलना कथंचित्।
निर्द्वन्द्वशान्तमतिरेकमनेकमच्छ-
माभासरूपमजमेकविकासमास्ते॥ ६२॥

एतावतैव सर्वप्रश्नानामुत्तरमुक्तप्रायमिति
सूचयन्सर्वप्रश्नपरमतात्पर्यविषयाद्वितीयचिन्मात्रपरमार्थस्थितिप्रदर्शन्
एनोपसंहरति - शान्तमिति। निर्द्वन्द्वैः शान्तमतिभिरेव रिच्यते
मायातत्कार्यमलनिरासेन परिशोध्यत इति निर्द्वन्द्वशान्तमतिरेकम्।
अनेकमेकत्वाख्यगुणेनापि शून्यम्। एकमेव परितो निरङ्कुशं विकसति
बृहत्तमत्वादित्येकविकासम्। आभासरूपं चिन्मात्रमास्ते परमार्थत
इत्यर्थः। अजपदाभ्यां जन्मादिविकाराणां तद्वतां च निरासः॥ ६२॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपायेषुत्पत्तिप्रकरणे क०
प्रश्नभेदनं नामाशीतितमः सर्गः॥ ८०॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे प्रश्नभेदनं
नामाशीतितमः सर्गः॥ ८०॥

एकाशीतितमः सर्गः ८१

राक्षस्युवाच।

अहो नु परमार्थोक्तिः पावनी तव मन्त्रिणः।
राजा राजीवपत्राक्ष इदानीमेष भाषताम्॥ १॥

इह राजाऽवशिष्टानां प्रश्नानामुत्तरं क्रमात्।
वदन्वक्ति विशेषज्ञो युक्तिमुक्तेष्वपि क्वचित्॥ १॥

38013
38014 मन्त्रिवचनचमत्कारदर्शनादेव राज्ञोऽपि तत्त्वज्ञत्वे परिज्ञातेऽपि राजोक्तौ
38015 चमत्कारातिशयं संभाव्य श्रोतुकामा राक्षस्युवाच - अहो इति ॥ १ ॥
38016
38017 राजोवाच ।
38018
38019 जागतप्रत्ययाभावो यस्याहुः प्रत्ययं परम् ।
38020 सर्वसंकल्पसंन्यासश्चेतसा यत्परिग्रहः ॥ २ ॥
38021
38022 राजा च तदभिप्रायमालक्ष्य सर्वप्रश्नमुख्यतात्पर्यविषयं ब्रह्म
38023 विरोधाभासोक्तिमुखचमत्कारातिशयेन दर्शयति - जागतेत्यादिचतुर्भिः ।
38024 अवस्थात्रयदर्शनलक्षणस्य जागतप्रत्ययस्याभावो बोधलक्षणा
38025 निवृत्तिरेव स्वतःस्फुरदधिष्ठानरूपतुरीयलक्षणा यस्य दर्शनमित्यर्थः ।
38026 स च तदेकनिष्ठतारूपेण तत्परिग्रहेण भवतीति तत्परिग्रहं लक्षणेन
38027 दर्शयति - सर्वेति ॥ २ ॥
38028
38029 यत्संकोचविकासाभ्यां जगत्प्रलयसृष्टयः ।
38030 निष्ठा वेदान्तवाक्यानामथ वाचामगोचरः ॥ ३ ॥
38031
38032 यस्य मायिकाभ्यां संकोचविकासाभ्याम् । वाचामगोचरो य इति शेषः ॥ ३ ॥
38033
38034 कोटिद्वयान्तरालस्थं मध्ये कोटिद्वयीमयम् ।
38035 यस्य चित्तमयी लीला जगदेतच्चराचरम् ॥ ४ ॥
38036
38037 सत्त्वासत्त्वभानाभानकोटिद्वयस्यान्तरालस्थमनिर्वचनीयमित्यर्थः । अत
38038 एवाद्यन्तयोरसत्कोट्यैव ग्रस्तत्वेऽपि मध्ये दैशिकपरिच्छेदेन क्वचिदस्ति
38039 क्वचिन्नास्तीति कोटिद्वयीमयम् । एवमाद्यन्तयोरभानग्रस्तत्वेऽपि मध्ये
38040 तत्तदिन्द्रिययोग्यरूपेण भाति रूपान्तरेण तत्त्वतश्च न भातीति मध्ये
38041 कोटिद्वयीमयम् । अत एव सदसत्संधिरूपस्य चिज्जडसंधिरूपस्य च
38042 हिरण्यगर्भात्मकस्य यदीयचित्तस्य विकारत्वाल्लीलाभूतमेतज्जगदित्यर्थः ॥ ४ ॥
38043
38044 यस्य विश्वात्मकत्वेऽपि खण्ड्यते नैकपिण्डता ।
38045 सन्मात्रं तत्त्वया भद्रे कथ्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ५ ॥
38046
38047 एकपिण्डता अखण्डवस्तुता । कथ्यते पृच्छ्यते ॥ ५ ॥
38048
38049 एषोऽणुर्वेदनाद्वायुः स्वभ्रान्तिर्दृगदृश्यत
38050 [भ्रान्तिदृगदृश्यत इति पाठः साधुः] ।
38051 अतो न किंचिद्वाय्वादि केवलं शुद्धचेतनम् ॥ ६ ॥
38052
38053 मन्त्र्युक्तशिष्टेषु प्रथमं कश्च वायुरवायुश्च इति प्रश्नं समाधत्ते ##-
38054 [स्वात्मन्येवेत्यादिफलितार्थकथनम्]
38055 वायुत्ववेदनाद्भ्रान्तिरन्यथाग्रहो यस्य तथाविधः सन् वायुरदृश्यत ।
38056 परमार्थतस्त्ववायुरेवेत्याह - अत इति ॥ ६ ॥
38057
38058 शब्दसंवेदनाच्छब्दः शब्दस्य भ्रान्तिदर्शनम् ।
38059 ततोऽत्र शब्दशब्दार्थदृष्टेर्दूरतरं गतः ॥ ७ ॥
38060
38061 कः शब्दोऽशब्द एव चेत्यस्याप्येवमेवोत्तरं बोध्यमित्याह - शब्देति ॥ ७ ॥
38062
38063 सोऽणुः सर्वं न किंचिच्च सोऽहं नाहं स एव च ।
38064 सर्वशक्यात्मनोऽस्यैव प्रतिभैकात्र कारणम् ॥ ८ ॥

कः सर्व नच किंचिच्च इत्यस्योत्तरमाह - सोऽणुरिति | कोऽहं नाहं च किं
भवेत् इत्येतत्समाधत्ते - सोऽहमिति | अहंकारनिष्कर्षे सोऽहं तद्रूपेण तु
नाहम् | अथवा अहंकारतत्ताभ्यामुपलक्षणे सोहम् | ताभ्यामनुपलक्षणे तु
नाहं स च नैवेत्यर्थः | एवं वास्तवावास्तववैचित्र्ये किं कारणं तदाह ##-
वास्तवप्रतिभाशक्तिर्वास्तवरूपव्यक्तौ च कारणमित्यर्थः || ८ ||

आत्मा यत्नशतप्राप्यो लब्धेऽस्मिन्न च किंचन |
लब्धं भवति तच्चैतत्परमं वा न किंचन || ९ ||

किं प्रयत्नशतप्राप्यम् लब्धं न किंचिद्भवति इत्यनयोरुत्तरमाह -
आत्मेति | लब्धेऽस्मिन्नच किंचन इत्येतदुपपादयति - लब्धमिति |
तदेतदात्मरूपत्वादेव प्रागेव लब्धं भवतीति यत्नस्तेन न सफलः | ततः
परममुत्कृष्टमन्यद्वा यत्नफलं न किंचनेत्याशयेन त्वया तथा
पृष्टमित्यर्थः || ९ ||

तावज्जन्म वसन्तेषु संसृतिव्रततिश्चिरम् |
विकसत्युदितो यावन्न बोधो मूलकाषकृत् || १० ||

तर्हि किं ज्ञानप्रयत्नो व्यर्थ एवेति शङ्कां परिहरन् किंतु सर्वं न लभ्यते
इत्यस्य तात्पर्यमाह - तावदिति | तथाच यावत्संसारमूलाज्ञाननाशो न
वृत्तस्तावल्लब्धमप्यात्मतत्त्वं सर्वं पूर्णरूपं न लब्धम् | बोधेन तु
पूर्णं लभ्यत इति न तद्यत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः || १० ||

अणुनानेन रूपत्वं दृश्यतामिव गच्छता |
तापेनाम्बुधियेवेदं स्वस्थेनैवापहारितम् || ११ ||

स्वस्थेन जीवितेनोच्चैः केनात्मैवापहारितः इत्यस्योत्तरमाह - अणुनेति |
रूपत्वं साकारभावं प्राप्येति शेषः | तापेन मरुभूम्यातपेन | इदं
वास्तवात्मरूपम् || ११ ||

अनेन संविदणुना मेरुस्त्रिभुवनं तृणम् |
वमित्वा बहिरन्तस्थं मायात्मकमवेक्ष्यते || १२ ||

केनाणुनान्तः क्रियते मेरुस्त्रिभुवनं तृणम् इत्यनयोरुत्तरमाह - अनेनेति
| मेरुरन्तः क्रियते त्रिभुवनं च तृणमिव क्रियत इत्यर्थः | यद्यन्तः क्रियते
तर्हि बहिः कथमवेक्ष्यते तत्राह - वमित्वेति | बहिर्वमित्वेव अन्तरेव
बाह्यमिव कल्पयित्वेति यावत् || १२ ||

चिदणोरन्तरे यद्यदस्ति तद्दृश्यते बहिः |
संकल्पेष्टालिङ्गनदिदृष्टान्तोऽत्र [संकल्पेष्वालिङ्गनादि इति
पाठः] हि रागिणः || १३ ||

आन्तरीमपि सांकल्पिकाङ्गनां तदालिङ्गनं च
बाह्यसंस्कारबीजत्वाद्बहिरिव पश्यामीति रागिणामनुभवादित्यर्थः || १३ ||

प्। ३२५) १९६

आदिसर्गे सर्वशक्तिश्चिद्यथैवोदितात्मना |
तथाशु पश्यत्यखिलं संकल्पे पर्वतः स्वतः || १४ ||

ईदृशनियमे को हेतुस्तत्राह - आदिसर्ग इति | आदिसर्गे प्रवृत्ता नियतिरेव

38117 हेतुरित्यर्थः। यथा इक्षोर्वेण्वादेर्वा प्रथमपर्वतो
38118 यादृशशाखापत्राङ्कुराद्युद्गमस्तथैव द्वितीयादिपर्वभ्योऽपीति स्वतो
38119 नियमस्तथा आदिसर्गसंकल्पे पर्वतोऽपि इदानींतनसंकल्पे स्वतो नियम इति
38120 शेषः॥ १४॥
38121
38122 अभिजातस्य यस्यान्तर्यद्यथा प्रतिभासते।
38123 तत्तथा पश्यतीवासौ दृष्टान्तोऽत्र शोशोर्मनः॥ १५॥
38124
38125 अभिजातस्य आविर्भूतचित्तस्य च॥ १६॥
38126
38127 परमाणुतयैवापि चिन्मातेणानुनामुना।
38128 परिसूक्ष्मतमेनैव विष्वग्विश्वं प्रपूरितम्॥ १६॥
38129
38130 केनाप्यणुक्रमात्रेण पूरिता शतयोजनी इत्यस्योत्तरमाह - परमाणुतयेति।
38131 देशतः परमाणुतया वस्तुतश्चिन्मात्रेणाणुना कालतः परिसूक्ष्मतमेनेति
38132 त्रिविधपरिच्छेदकल्पनस्याप्यवधिभूतेनापीत्यर्थः। विष्वक् सर्वतः॥ १६॥
38133
38134 अणुरेव न मात्येष योजनानां शतेष्वपि।
38135 सर्वगत्वादनादित्वादरूपत्वादनाकृतिः॥ १७॥
38136
38137 कोऽणुरेव भवन्माति न योजनशतेष्वपि इत्यस्योत्तरमाह - अणुरेवेति॥ १७॥
38138
38139 यथा दूर्तेन खड्गेन [खिङ्गेन इति पाठः] पुंसा बालः
38140 प्रतार्यते।
38141 सुभ्रूविकारनयननिरीक्षणविचेष्टितैः॥ १८॥
38142
38143 खिड्गेन वि।एतन बालो मुग्धः स्त्रीजन शोभनैर्भ्रूविकारैर्नयनाभ्यां
38144 निरीक्षणैर्विचेष्टितैश्च प्रतार्यते वशीकृत्याकृश्यते॥ १८॥
38145
38146 चिदालोकेन शुद्धेन सपर्वततृणं जगत्।
38147 नाट्यतेऽविरतं तद्वद्विवृत्त्याभिनयं सदा॥ १९॥
38148
38149 यथायं दृष्टान्तस्तद्वच्चिदालोकेनापि अभिनयं व्यञ्जकचेष्टां विवृत्य
38150 जगन्नाट्यते सदेत्यर्थः॥ १९॥
38151
38152 तेनैवानन्तरूपत्वादणुना वाससा यथा।
38153 संविदा [संविदन्तर्भवद्बाह्ये इति पाठः साधुः]
38154 तद्भवद्बाह्ये कृत्वा मेर्वादिवेष्टितम्॥ २०॥
38155
38156 कस्याणोरुदरे सन्ति किलावनिभृतां घटाः इत्येतत्प्रत्याह - तेनेति। यथा
38157 वाससा स्वान्तर्भवन्मेर्वादिचित्रं बाह्य इव कृत्वा वेष्टितं तद्वदित्यर्थः॥
38158 २०॥
38159
38160 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नरूपत्वान्मेरुतो बृहत्।
38161 वालाग्रशतभागात्माप्येष सूक्ष्मः परोऽनुकः॥ २१॥
38162
38163 अणुत्वमजहत्कोऽणुर्मेरोः स्थूलतराकृतिः इत्यस्योत्तरमाह - दिक्कालेति॥ २१॥
38164
38165 शुद्धसंवेदनाकाशरूपस्य परमाणुना।
38166 शोभते नहि साम्योक्तिर्मेरुसर्षपयोरिव॥ २२॥
38167
38168 प्रतिप्रश्नमात्मन्यणुशब्दप्रयोगस्य मन्त्रिणा योऽभिप्राय उक्तः

38169 अनाख्यत्वादगम्यत्वान्मनःषष्ठेन्द्रियस्थितेः।
38170 चिन्मात्रमेवमात्माणुराकाशादपि सूक्ष्मकः॥ इति कर्कट्या च स
38171 एवाभिप्रेतोऽभ्युपगतश्चेति निश्चित्य राजा स्वस्य विशेषज्ञतां दर्शयितुं तं
38172 दूषयति - शुद्धेति। सौक्ष्म्यमात्रेण नापरिच्छिन्नः
38173 परिच्छेदोत्कर्षावधिपरमाणुसादृश्यमालम्ब्य गौण्याऽनुरिति व्यपदेष्टुं
38174 शक्य इति भावः॥ २२॥
38175
38176 मायाकलापिनाणुत्वं निर्माय परमात्मनि।
38177 हेम्नीव कटकत्वेन नानात्र समता भवेत्॥ २३॥
38178
38179 कथं तर्हि अणोरणीयान्महतो महीयान् एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः
38180 इत्यादिश्रुतिषु तथा व्यपदेश इति चेत्सर्वशक्तिमत्त्वान्महत्त्वमिवाणुत्वमपि
38181 आत्मनि मायया निर्माय स्थितत्वान्मुख्यवृत्तिरेवात्राणुशब्दो नात्र
38182 समतानिमित्तमित्याह - मायेति। मायया कलापिना भूषितेन।शबलेनेति यावत्
38183 । हेम्नि स्वनिर्मितकटकादित्वेनेव अत्र समता न भवेत्।
38184 नानेत्यनेकविनार्थयोरित्यनुशासनान्नञो नाञः स्वार्थे विधानाच्च
38185 नानाशब्दो निषेधार्थः। इत्थमेव हि वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य
38186 च। भागो जीवः स विज्ञेयः इत्यादिश्रुतयो वालाग्रशतभागात्मा इति त्वदुक्तिश्च
38187 समंजसेति भावः॥ २३॥
38188
38189 प्रकटोऽनेन दीपेन प्रकाशोऽनुभवात्मना।
38190 स्वसत्तानाशपूर्वो हि विनानेन भवेत्ततः॥ २४॥
38191
38192 कोऽणुः प्रकाशतमसां दीपः इत्यस्योत्तरमाह - प्रकट इति।
38193 यद्यनेनात्मदीपेन विनैव प्रकाशोऽन्यो वा भवेत्। ततो हि तर्हि स्वस्य सत्ताया
38194 नाशोऽदर्शनं तत्पूर्वः असन्नेव भवेदित्यर्थः॥ २४॥
38195
38196 यदि सूर्यादिकं सर्वं जगदेकं जडं भवेत्।
38197 ततः किमात्मकं रूपं प्रकाशः स्यात्क्व वाथ किम्॥ २५॥
38198
38199 किंचैवं सति जगदान्ध्यमपि स्यादित्याह - यदिति॥ २५॥
38200
38201 शुद्धसन्मात्रचित्त्वं यत्स्वतः स्वात्मनि संस्थितम्।
38202 तदेतदणुना तेजो दृष्टं बहिरवस्थितम्॥ २६॥
38203
38204 चिदणुना स्वान्तरेव तेजस्तम-आदेः कल्पितत्वादपि तस्य तदधीनः प्रकाश
38205 इत्याह - शुद्धेति। तदेतदणुना तेनैतेनाणुना॥ २६॥
38206
38207 तेजांस्यर्केन्दुवह्नीनां न भिन्नानि तमोघनात्।
38208 एतावानेव भेदोऽस्ति यद्वर्णे शौक्ल्यकृष्णते॥ २७॥
38209
38210 ननु अर्केन्द्वादिभिरेव प्रकाशसिद्धेः किं चिदणुना तत्राह - तेजांसीति।
38211 तमोघनात् स्वकारणाज्ञानात्। एतावानिति। जाड्यांशे तु न भेद इत्याशयः॥
38212 २७॥
38213
38214 यादृक्कज्जलनीहारे मेघनीहारयोर्भवेत्।
38215 तादृक्प्रकाशतमसोर्भेदो नेति तयोः स्थितिः॥ २८॥
38216
38217 कज्जलवर्णे नीहारे सति मेघ इति व्यपदेशान्मेघनीहारयोर्यादृग्भेदो भवेत्
38218 प्रकाशतमसोरपि तादृगेवेति तयोर्न स्वतो भेदोऽस्तीति स्थितिरित्यर्थः॥ २८॥
38219
38220 जडयोरुपलम्भाय चिदादित्यः किलैतयोः।

यदा तपति तेनैते लब्धसत्तैकतां गते ॥ २९ ॥

चिदधीनप्रकाशसत्तावत्त्वेनापि तयोर्न भेद इत्याह - जडयोरिति ॥ २९ ॥

तपत्येकश्चिदादित्यो रात्रिंदिवमतन्द्रितः ।
अन्तर्बहिः शिलाद्यन्तरप्यनस्तमयोदयः ॥ ३० ॥

चैतन्यस्य तु न क्वचिदप्यप्रकाशप्रसक्तिरित्याह - तपतीति ॥ ३० ॥

त्रिलोकी भाति तेनेयं जीवस्य प्रथितात्मनः ।
नानोपलम्भभाण्डाढ्या कुटी कठिनकोटरा ॥ ३१ ॥

नानाविधैरुपलम्भैर्भोगैर्भाण्डैस्तत्साधनैश्चाढ्या कुटीव
कठिनकोटरा ॥ ३१ ॥

प। ३२६) १९७

तमस्त्वं तमसो देहमविनाशयतामुना ।
तप्यतेऽभासया भासा सर्वमाभास्यते तमः ॥ ३२ ॥

ननु यद्यात्मना तमः प्रकाश्यते तर्हि तस्य तमस्त्वमेव नश्येत्
नह्यप्रथास्वभावं तत्तदनाशे प्रथमानं कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह
- तमस्त्वमिति । अमुना अभासया स्वतत्त्वप्रतिभासशून्यया भासा चैतन्येन
तमसो देहं स्वरूपभूतं तमस्त्वमविनाशयता तमस्तप्यते कार्यभावाय
क्षोभ्यते । ततः सर्वजगद्भूतं तम आभास्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पद्मोत्पले यथार्केण तपता प्रकटीकृते ।
प्रकाशतमसो सत्ते चितैवं प्रकटीकृते ॥ ३३ ॥

तत्सत्ताप्रकटनहेतुत्वादप्यसौ न तन्निवर्तक इत्याशयेनाह - पद्मोत्पले इति
॥ ३३ ॥

अर्कः कुर्वन्नहोरात्रे दर्शयत्याकृतिं यथा ।
चितिः सदसती कृत्वा दर्शयत्याकृतिं तथा ॥ ३४ ॥

सदसती आविर्भावतिरोभावलक्षणे प्रकाशतमसी ॥ ३४ ॥

चिदणोरन्तरे सन्ति समग्रानुभवाणवः ।
यथा मधुरसस्यान्तः पुष्पपत्रफलश्रियः ॥ ३५ ॥

कस्याणोरुदरे सन्ति समग्रानुभवाणवः इत्यस्योत्तरमाह - चिदणोरिति ।
यथेति । मधुकरैः पत्रफलादिरसस्याप्याहरणेन
मधूत्पादनसंभवादित्याशयः । अथवा मधुरसस्य
वसन्तशोभायास्तात्कालिकवृक्षादिरसस्य वा ॥ ३५ ॥

उद्यन्ति चिदणोरेते समग्रानुभवाणवः ।
मधुमासरसाच्चित्रा इव खण्डपरम्पराः ॥ ३६ ॥

तदेव स्पष्टमाह - उद्यन्तीति । खण्डपरम्परा
वनखण्डसौन्दर्यक्रमाः ॥ ३६ ॥

परमात्माणुरत्यन्तनिःस्वादुः सूक्ष्मतावशात् ।

38273 समग्रस्वादुसत्तैकजनकः स्वदते स्वयम् ॥ ३७ ॥
38274
38275 कोऽणुरत्यन्तनिस्वादुरपि संस्वदतेऽनिशम् इत्यस्योत्तरमाह - परमात्मेति ॥ ३७
38276 ॥
38277
38278 यो यो नाम रसः कश्चित्समस्तोऽप्यप्स्ववस्थितः ।
38279 प्रतिबिम्बमिवादर्शे तं विना नास्त्यसौ स्वतः ॥ ३८ ॥
38280
38281 सर्वजलान्तर्गतरसाविर्भावस्यात्मनिमित्तत्वादपि स स्वदत इति वक्तुं
38282 शक्यमित्याह - यो य इति । असौ रसः ॥ ३८ ॥
38283
38284 त्यजता संस्थितं सर्वं चिन्मात्रपरमाणुना ।
38285 त्यक्तं जगदसंवित्त्या संवित्त्या सर्वमाश्रितम् ॥ ३९ ॥
38286
38287 केन संत्यजता सर्वमणुना सर्वमाश्रितम् इत्यस्योत्तरमाह - त्यजतेति ।
38288 असंवित्त्या अस्फुरणेन ॥ ३९ ॥
38289
38290 अशक्तया स्वात्मगुप्तौ सर्वमाच्छादितं जगत् ।
38291 चित्ताणुतामेव [चिताणुतां इति पाठः] परां संप्रसार्य वितानवत्
38292 ॥ ४० ॥
38293
38294 केनात्माच्छादनाशक्तेनाणुनाच्छादितं जगत् इत्येतस्योत्तरमाह -
38295 अशक्तयेति । गुप्तौ परिच्छिद्य तिरोधाने ॥ ४० ॥
38296
38297 आत्मगुप्तौ न शक्नोति परमात्माम्बराकृतिः ।
38298 मनागपि क्षणमपि गजो दूर्वावने यथा ॥ ४१ ॥
38299
38300 उक्तस्याशयं स्फुटमाह - आत्मगुप्ताविति ॥ ४१ ॥
38301
38302 तथाप्याक्रान्तवान्विश्वं ज्ञातो गोपायति क्षणात् ।
38303 जगद्धानाकणं बाल इवाहो घनमायिता ॥ ४२ ॥
38304
38305 जगत् जगदन्तःपातिजीवजातं ज्ञातः सन् स्वात्मलाभेन गोपायति रक्षति यथा
38306 बालो ज्ञातः प्रबुद्धः सन् धानाकणं गोपायति न सुप्तस्तद्वत् ।
38307 नन्वीदृशस्वप्रकाशपूर्णात्मनः कथं बालवत् स्वात्मविस्मृतिस्तत्राह ##-
38308
38309 चिन्मात्रानुनयेनेदं जगत्सन्नपि जीवति ।
38310 वसन्तरसबोधेन विचित्रेव वनावली ॥ ४३ ॥
38311
38312 जगल्लये न कस्याणोः सद्भूतमपि जीवति इत्यस्योत्तरमाह -
38313 चिन्मात्रानुनयेनेति । सन्नपि सन्नमपि जगत् । छान्दसो मलोपः । प्रलयेन
38314 लीनमपीत्यर्थः । चिन्मात्रस्यानुनयेनावलम्बेन जीवति । प्रलयेऽपि चित्सत्तयैव
38315 जगत्संस्कारशेषं तिष्ठतीत्यर्थः । वसन्तकाले पल्लवादिहेतुरसोद्बोधेन
38316 निमित्तेन ॥ ४३ ॥
38317
38318 चित्तसत्तैवमखिलं स्वतो जगदिवोदितम् ।
38319 मधुमासरसोल्लासाच्चित्रो हि वनखण्डकः ॥ ४४ ॥
38320
38321 यदि प्रलये सर्गे च ब्रह्मसत्तयैव जगज्जीवति तर्हि सर्गे को विशेषो
38322 येनाविर्भवतीत्याशङ्क्याह - चित्तसत्तेति । प्रलये च न चित्तसत्ता पृथगस्तीति
38323 विशेष इति भावः ॥ ४४ ॥
38324

सत्यं चिन्मयमेवेदं जगदित्येव विद्ध्यलम् ।
वसन्तरसमेव त्वं विद्धि पल्लवगुल्मकम् ॥ ४५ ॥

सर्वावयविसारत्वात्सहस्रकरलोचनः ।
परमाणुरसावेव नित्यानवयवोदयः ॥ ४६ ॥

एवंच न चिज्जगतोस्तत्त्वतो भेद इत्याह - सत्यमिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

निमेषांशावबोधो हि चिदणोः प्रतिभासते ।
यतः कल्पसहस्रौघः स्वप्ने वार्धकबाल्यवत् ॥ ४७ ॥

अजातावयवः कोऽणुः सहस्रकरलोचनः इत्यस्योत्तरमाह - सर्वेति । सर्वे
येऽवयविनश्चतुर्विधा भूतग्रामास्तत्सारत्वात्तदात्मत्वादित्यर्थः । को निमेषो
महाकल्पः कल्पकोटिशतानि च इत्यस्योत्तरमाह - निमिषेति । इदं च
लीलोपाख्यानेन दर्शितमेव ॥ ४७ ॥

ततः सोऽपि निमेषोणुः कल्पकोटिशतान्यलम् ।
सर्वसत्ताविलासेन प्रतिभैका विजृम्भते ॥ ४८ ॥

अभुक्तवत्येव यथा भुक्तवानहमित्यलम् ।
जायते प्रत्ययस्तद्वन्निमेषे कल्पनिश्चयः ॥ ४९ ॥

अभुक्त्वा भुक्तवानस्मीत्येवं प्रत्ययशालिनः ।
दृश्यन्ते वासनाविष्टाः [वासनानिष्ठा इति पाठः] स्वप्ने
स्वमरणं यथा ॥ ५० ॥

जगन्ति परितिष्ठन्ति परमाणौ चिदात्मनि ।
प्रतिभासाः प्रवर्तन्ते तत एव हि जागताः ॥ ५१ ॥

अणौ जगन्ति तिष्ठन्ति कस्मिन्बीज इव द्रुमे इत्यस्योत्तरमाह - जगन्तीति ॥ ५१ ॥

यदस्ति यत्र तत्तस्मात्समुदेति तदेव तत् ।
आकारिणि विकारादि दृष्टं न गगनेऽमले ॥ ५२ ॥

यद्यत्रास्ति तत्ततः समुदेति यथा स्तम्भात्पुत्रिका तदेव च तद्भवति ॥ ५२ ॥

प्। ३२७) १९७

चिति भूतानि भूतानि वर्तमानानि संप्रति ।
भविष्यन्ति च भूतानि सन्ति बीजे द्रुमा इव ॥ ५३ ॥

बीजानि निष्कलान्तानि इत्यादेस्तात्पर्यमाह - चितीति । भूतान्यतीतानि संप्रति
वर्तमानानि अग्रे भविष्यन्ति च भूतानि चिति सदा तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

निमेषकल्पावेतेन तुषेणान्नकणाविव ।
वलिता वेषचेत्याभ्यामणुः स्वात्माङ्ककं श्रितः ॥ ५४ ॥

कल्पः कस्य निमेषस्य बीजस्येवान्तरस्थितः इत्यस्य तात्पर्यमाह - निमेषेति ।
अन्नकणौ तण्डुलतदवयवौ तुषेण व्रीहित्वचेव वलितौ परितो वेष्टितौ ।
एषोऽणुश्चेत्याभ्यां कल्पनिमेषाभ्यां स्वात्माङ्ककं स्वैकदेशं श्रित
आश्रितः । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् इति
भगवद्वचनादिति भावः ॥ ५४ ॥

38377

38378 उदासीनवदासीनो न संस्पृष्टो मनागपि।
38379 एष भोक्तृत्वकर्तृत्वैः स्वात्मा सर्वजगत्यपि॥ ५५॥

38380

38381 कः प्रयोजनकर्तृत्वमप्यनाश्रित्य कारकः इत्यस्योत्तरमाह -
38382 उदासीनवदित्यादिना॥ ५५॥

38383

38384 जगत्सत्तोदिते यं हि शुद्धचित्परमाणुतः।
38385 परमाणोश्च भोक्तृत्वकर्तृत्वे केवलं स्थिते॥ ५६॥

38386

38387 केवलं विनैव क्रियाभोगसंबन्धं स्थिते॥ ५६॥

38388

38389 जगन्न किंचित्क्रियते सर्वदैव न केनचित्।
38390 विलीयते च नो किंचिन्मानुष्याद्दृश्यखण्डनम्॥ ५७॥

38391

38392 कुतो न क्रियाभोगसंबन्धस्तत्राह - जगदिति।
38393 क्रियाविषयस्यान्यतासत्त्वादित्यर्थः। किमर्थं तर्ह्यसतो दृश्यस्य
38394 खण्डनं वेदान्तेषु क्रियते तत्राह - मानुष्यादिति।
38395 मनुष्यभावाद्व्यावहारिकयौक्तिकदृग्वशान्न
38396 परमार्थदृष्टिबलादित्यर्थः॥ ५७॥

38397

38398 सर्वं समसमाभासमिदमाकाशकोशकम्।
38399 जगत्तयोपशब्दं च विद्ध्यनाद्यं निशाचरि॥ ५८॥

38400

38401 कीदृशी तर्हि परमार्थदृष्टिस्तां दर्शयति - सर्वमिति। जगत्तया
38402 उपशब्दं शब्दमात्रेण व्यवहृतम्। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
38403 इति श्रुतेरिति भावः॥ ५८॥

38404

38405 चिदणुर्दृश्यसिद्ध्यर्थमान्तरीं चिच्चमत्कृतिम्।
38406 बहीरूपतया धत्ते स्वात्मनि परिसंस्थिताम्॥ ५९॥

38407

38408 दृश्यसंपत्तये द्रष्टा स्वात्मानं दृश्यतां नयन्। दृश्यं
38409 पश्यन्स्वमात्मानं को हि पश्यत्यनेत्रवात्॥ इति प्रश्नस्योत्तरमाह -
38410 चिदणुरिति। चिच्चमत्कृतिं चिद्व्याप्तमायाशक्तिम्। बहीरूपतया
38411 बाह्यप्रपञ्चतया॥ ५९॥

38412

38413 एतद्बहिष्ठमन्तस्थमस्ति शब्दे न वस्तुनि।
38414 उपदेशाय सत्त्वानां चिद्रूपत्वाज्जगल्लये॥ ६०॥

38415

38416 ननु तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् इति श्रुत्या
38417 अन्तर्बहिर्भेदशून्यत्वेनावगते ब्रह्मणि कथमुच्यते आन्तरीं चिच्चमत्कृतिं
38418 बहीरूपतया धत्ते इति तत्राह - एतदिति। बहिष्ठमन्तस्थमित्येतज्जगल्लये
38419 सत्त्वानामधिकारिप्राणिनामुपदेशाय कल्पितं शब्दे एवास्ति न वस्तुनि। तस्य
38420 चिदेकरूपत्वादित्यर्थः॥ ६०॥

38421

38422 द्रष्टाऽदृष्टपदं गच्छन्नात्मनां संप्रपश्यति।
38423 नेत्रदृश्याभिपातीव सदेवासदिव स्थितम्॥ ६१॥

38424

38425 दृश्यतां नयन्नित्यन्तस्य तात्पर्यमुक्त्वा प्रश्नशेषस्य तदाह -
38426 द्रष्टेति। नित्यापरोक्षोऽप्यात्मा अविद्यानावृतत्वादन्तःकरणावच्छेदेन
38427 सदैव स्फुरंस्तदभिमानेन द्रष्टा
38428 बहिर्विषयावच्छेदेनावृतत्वाददृष्टं पदं विषयं

38429 नेत्रदृश्याभिपातीव भूत्वा नेत्रद्वारा निर्गतान्तःकरणप्रणाड्या
38430 बहिर्गच्छन् सदेवात्मरूपमसद्घटादिरूपमिव स्थितमात्मानं
38431 संप्रपश्यति स्वात्मचितैव प्रकाशयति न नेत्रेण तस्य
38432 द्वारमात्रत्वादित्यनेत्रवानित्युक्तमित्यर्थः ॥ ६१ ॥
38433
38434 नच गच्छति दृश्यत्वं द्रष्टा ह्यसदवास्तवम् ।
38435 आम्तन्येव न यत्किंचित्तत्तामेति कथं परः ॥ ६२ ॥
38436
38437 सदेवासदिव स्थितम् इत्येतदुपपादयति - नचेति । कुतो न गच्छति तत्राह -
38438 आत्मनीति । सतोऽसद्रूपेण भवितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥
38439
38440 दृगेव लोचने सा च वासनान्तं निजं वपुः ।
38441 बहीरूपतया दृश्यं कृत्वा द्रष्टृतयोदिता ॥ ६३ ॥
38442
38443 एवं द्रष्टृतापि मिथ्यादृश्यसापेक्षत्वान्मिथ्यैवेत्याह - दृगेवेति ।
38444 न चक्षुषी लोचने द्वारमात्रत्वात्किंतु दृक् अपरोक्षात्मचैतन्यमेव लोचने ।
38445 चक्षुषश्चक्षुः इति श्रुतेः । सा च दृक् आविर्भावादारभ्य पुनस्तिरोभावेन
38446 वासनाभावान्तं दृश्यं कृत्वा तद्द्रष्टृतया स्वयमुदिता आत्मानं
38447 कल्पितवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥
38448
38449 न विना द्रष्टृतामस्ति दृश्यसत्ता कथंचन ।
38450 पितृतेव विना पुत्रं द्वितेवैक्यपदं विना ॥ ६४ ॥
38451
38452 एवंच परस्परसापेक्षकल्पनयोर्द्वयोरपि मिथ्यात्वमित्याह - न
38453 विनेत्यादिना ॥ ६४ ॥
38454
38455 द्रष्टैव दृश्यतामेति न द्रष्टृत्वं विनास्ति तत् ।
38456 विना पित्रेव तनयो विना भोक्रेव भोग्यता ॥ ६५ ॥
38457
38458 द्रष्टुर्दृश्यविनिर्माणे चित्त्वादस्त्येव शक्तता ।
38459 कनकस्यावदातस्य कटकादिकृताविव ॥ ६६ ॥
38460
38461 दृश्यस्य द्रष्टृनिर्माणे जडत्वान्नास्ति शक्तता ।
38462 कटकस्य तु हैमस्य यथा कनकनिर्मितौ ॥ ६७ ॥
38463
38464 चेतनादृश्यनिर्माणं चित्करोत्यसदेव सत् ।
38465 अकारणं मोहहेतुं हेमेव कटकभ्रमम् ॥ ६८ ॥
38466
38467 चिद्यतश्चेतना चेत्यप्रकाशनादिसमर्था अतो दृश्यनिर्माणं करोति ।
38468 मोहहेतुमज्ञानमात्रहेतुकम् ॥ ६८ ॥
38469
38470 कटकत्वावभासे हि यथा हेम्नो न हेमता ।
38471 सत्येव प्रकचत्येवं द्रष्टृदृश्यस्थितौ वपुः ॥ ६९ ॥
38472
38473 यदि द्रष्टैव दृश्यतां गच्छति तर्हि द्रष्टैवेदमिति दृश्यं कुतो न
38474 विभाव्यते तत्राह - कटकत्वेति । न हेमता सत्येव स्फुटं कचति कल्पितव्या
38475 मूढबुद्धौ सत्यास्फुरणात् । एवं दृश्यात्मना द्रष्टुः स्थितौ
38476 द्रष्टृवपुर्न कचतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥
38477
38478 द्रष्टा दृश्यतया तिष्ठन्द्रष्टृतामुपजीवति ।
38479 सत्यां कटकसंवित्तौ हेम काञ्चनतामिव ॥ ७० ॥
38480

38481 तर्हि द्रष्टुरस्फुरणे तन्निरपेक्षसत्ताकमेव किं न स्यादिति
38482 चेत्तदुपजीवकताभावप्रसङ्गान्नैवमित्याशयेनाह - द्रष्टेति | सत्यां
38483 पूर्वसिद्धां काञ्चनतामिव || ७० ||
38484
38485 प्। ३२८) १९८
38486
38487 एकस्मिन्प्रतिभासे हि न सत्ता द्रष्टृदृश्ययोः |
38488 पुंप्रत्ययप्रकचने क्व पशुप्रत्ययोदयः || ७१ ||
38489
38490 कटकत्वावभासे हि यथा हेम्नो न हेमता सत्येव प्रकचतीत्येतदयुक्तं
38491 कटकमिदं हेमेति सामानाधिकरण्यप्रत्यये
38492 उभयसत्त्वप्रतिभासादेवमहं द्रष्टेति प्रत्ययेऽपीति चेत्तत्राह - एकस्मिन्निति
38493 | यथा दूरस्थे विषये पुमान्पशुर्वेति संशये पुंस्प्रत्ययकोटौ न पशुत्वं
38494 प्रतिभासते पशुप्रत्ययांशे च न पुंस्त्वम् एवं
38495 सामानाधिकरण्यप्रत्ययेऽपि नोभयांशस्यैकप्रत्ययप्रमेयतासंभव
38496 इत्यर्थः || ७१ ||
38497
38498 दृश्यं पश्यन्स्वमात्मानं न द्रष्टा संप्रपश्यति |
38499 द्रष्टुर्हि दृश्यतापत्तौ सत्ताऽसत्तेव तिष्ठति || ७२ ||
38500
38501 बहिर्मुखतया हि दृश्यं पश्येदन्तर्मुखतया च द्रष्टारम्
38502 नचोभयमुखता चितो युगपत्संभवतीत्याशयेनाह - दृश्यमिति | सत्ता
38503 द्रष्टृसत्ता | असत्तेव असतीवेति यावत् || ७२ ||
38504
38505 बोधाद्गलितदृश्यस्य द्रष्टुः सत्तेव भासते |
38506 अबुद्धे कटके स्वस्य हेम्नोऽकटकता यथा || ७३ ||
38507
38508 अन्तर्गलितदृश्यं च क आत्मानमखण्डितम् | दृश्यासंपत्तये पश्यन् पुरो
38509 दृश्यं न पश्यति || इति प्रश्नस्योत्तरमाह - बोधादिति | अबुद्धे
38510 हेमैकतत्त्वपरीक्षणे दत्तदृष्टितया उपेक्षणादप्रतिसंहिते || ७३ ||
38511
38512 दृश्ये सत्यस्ति वै द्रष्टा दृश्यं द्रष्टरि भासते |
38513 द्वयेन च विना नैकं नैकमप्यस्ति चानयोः || ७४ ||
38514
38515 दृश्यादर्शनेऽपि द्रष्टुर्दर्शनमपरिहार्यमिति कथमात्यन्तिकं
38516 दृश्यादर्शनं सिद्ध्येदित्यत आह - दृश्यते इति | द्रष्टरि सतीति शेषः |
38517 बोधाद्गलितदृश्यस्य पुंसः अनयोर्द्रष्टृदृश्ययोर्मध्ये एकमपि नास्ति |
38518 छत्रापाये छायापायवद्दृश्यापाये
38519 द्रष्टुरप्यपायाद्दृङ्मात्रपरिशेषादित्यर्थः || ७४ ||
38520
38521 सर्वं यथावद्विज्ञाय शुद्धसंविन्मयात्मना |
38522 वाचामविषयं स्वच्छं किंचिदेवावशिष्यते || ७५ ||
38523
38524 आत्मानं दर्शनं दृश्यं दीपेनेवावभासितम् |
38525 कृतं च सर्वमेतेन चिन्मात्रपरमाणुना || ७६ ||
38526
38527 आत्मानं दर्शनं दृश्यं को भासयति दृश्यवत् इत्यस्योत्तरमाह -
38528 आत्मानमिति | आत्मानं द्रष्टारम् | एतेन चिन्मात्रपरमाणुना च भासितं
38529 प्रथमानं कृतं द्रष्टादि सर्वं मातृमानप्रमेयाख्यं त्रयं बुधो
38530 निगिरतीति परेणान्वयः || ७६ ||
38531
38532 मातृमानप्रमेयाख्यं बुधो निगिरति त्रयम् |

38533 हेमेव कटकादित्वमसन्मयमुपस्थितम् ॥ ७७ ॥
38534
38535 कटकादीनि हेम्नेव विकीर्णं केन च त्रयम् इति प्रश्नं
38536 प्राक्तनोक्तदृष्टान्तोपन्यासेनैवार्थात्परिहरति [प्राक्तनोक्ति इति
38537 पाठः] - हेमेति ॥ ७७ ॥
38538
38539 यथा न जलभूम्यादेः पृथक्किंचिन्मनागपि ।
38540 तथैतस्मात्स्वभावाणोर्न किंचित्पृथगस्ति हि ॥ ७८ ॥
38541
38542 कस्मान्न किंचिच्च पृथक् इति प्रश्नस्योत्तरमाह - यथेति । किंचिद्भौतिकम्
38543 ॥ ७८ ॥
38544
38545 सर्वगानुभवात्मत्वात्सर्वानुभवरूपतः ।
38546 एकत्वानुभवन्याये रूढे सर्वैकतास्य हि ॥ ७९ ॥
38547
38548 अपृथक्त्वं युक्त्याप्यनुभावयति - सर्वगेति ॥ ७९ ॥
38549
38550 अस्येच्छया पृथङ्नास्ति वीचितेव महाम्भसः ।
38551 इच्छानुरूपसंपत्तेर्भावितार्थैकता किल ॥ ८० ॥
38552
38553 कस्येच्छया पृथक् चास्तीत्येतद्दूषयति - अस्येति । किलेति हेतौ । इच्छानुरूपस्य
38554 फलस्य संपत्तेरिच्छाभावितार्थस्य च एकता अपृथक्ता यत इत्यर्थः ॥ ८० ॥
38555
38556 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नः परमात्मास्ति केवलः ।
38557 सर्वात्मत्वात्स सर्वात्मा सर्वानुभवतः स्वतः ॥ ८१ ॥
38558
38559 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नादेकस्मादसतः सतः । द्वैतमप्यपृथक्कस्मात्
38560 इत्यस्योत्तरमाह - दिक्कालेति द्वाभ्याम् । सः सर्वेषामात्मत्वात्सर्वमात्मा
38561 अपृथग्भूतं यस्य सर्वात्मा स्वतस्तु सर्वानुभव एव न जडः ॥ ८१ ॥
38562
38563 सन्नेष चेतनात्मत्वाद्दर्शनानवबोधतः ।
38564 द्वैतैक्ये नात्र विद्येते सर्वरूपे महात्मनि ॥ ८२ ॥
38565
38566 असतः सतः इत्येतदर्थमाह - सन्नेष इति । असंदिग्धात्मसत्त्वानां
38567 चेतनानामात्मत्वात् दर्शने चक्षुरादिभिरालोचनेऽनवबोधतोऽत्रात्मनि
38568 द्वैतमैक्यं च लौकिकसद्रूपे न विद्येते इत्यसन्नित्युच्यते श्रुतौ न
38569 वास्तवासत्त्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ८२ ॥
38570
38571 यदि कश्चिद्द्वितीयः स्यात्तदैकस्यैकता भवेत् ।
38572 द्वैतैक्ययोर्मिथः सिद्धिरातपच्छाययोरिव ॥ ८३ ॥
38573
38574 ननु द्वैतं सापेक्षरूपत्वान्मिथ्यास्तु ऐक्यं तु
38575 द्वितीयनिरपेक्षत्वाद्वास्तवमेवेति तत्कथं न विद्यत इत्युच्यते तत्राह - यदीति
38576 ॥ ८३ ॥
38577
38578 यत्र नास्ति द्वितीयो हि तत्रैकस्यैकता कथम् ।
38579 एकतायामसिद्धायां द्वयमेव न विद्यते ॥ ८४ ॥
38580
38581 द्वितीयव्यावर्तनाय कल्पितं संख्यारूपमपि द्वितीयसापेक्षं
38582 द्वित्वदितुल्यमेवेत्याशयेनाह - यत्रेति ॥ ८४ ॥
38583
38584 एवं स्थिते तु यस्तिष्ठंस्तत्तादृक्तदिवास्ति हि ।

38585 तस्मान्न व्यतिरिक्तं तद्रूपं द्रव इवाम्भसः ॥ ८५ ॥
38586
38587 द्वैतमप्यपृथक्कस्माद्द्रवतेव महाम्भसः इत्यंशं विवृणोति -
38588 एवं स्थिते त्विति। एवं द्वैतैक्यशून्यत्वेन तत्त्वे स्थिते सति
38589 यस्ताद्दग्द्वैतैक्यवानिव द्वैतैक्यमिव च यस्तिष्ठन् प्रतिभासते
38590 तस्मात्तद्द्वैतैक्यरूपमम्भसो द्रवतेव न व्यतिरिक्तमित्यर्थः ॥ ८५ ॥
38591
38592 नानारम्भविभासं [विनाशं च इति पाठः] च
38593 साम्येनाक्षुब्धरूपिणः।
38594 बीजस्यान्तस्तरुरिव ब्रह्मणोऽन्तः स्थितं जगत् ॥ ८६ ॥
38595
38596 आत्मानं दर्शनं दृश्यं सदसच्च जगत्त्रयम्। कोऽन्तर्बीजमिवान्तस्थं
38597 स्थितः कृत्वा त्रिकालगः ॥ इत्यस्योत्तरमाह - नानेति। बीजपक्षे
38598 भूजलादीनां ब्रह्मपक्षे सत्त्वरजस्तमसां साम्येन अक्षुब्धरूपिणः
38599 पूर्वावस्थातोऽप्रच्युतस्य ॥ ८६ ॥
38600
38601 द्वैतमप्यपृथक्तस्माद्धेम्नः कटकता यथा।
38602 सम्यग्बुद्धावबोधो हि द्वैतं तच्च न सन्मयम् ॥ ८७ ॥
38603
38604 सम्यगबुद्धस्यावगतवतोऽवबोधो ज्ञानात्मकमेव द्वैतम्। तच्च ज्ञानं
38605 सदेव न सन्मयम् ॥ ८७ ॥
38606
38607 यथा द्रवत्वं पयसः स्पन्दनं मातरिश्वनः।
38608 व्योम्नः शून्यत्वमेवं हि न पृथग्द्वैतमीश्वरात् ॥ ८८ ॥
38609
38610 प। ३२९) १९८
38611
38612 द्वैताद्वैतोपलम्भो हि दुःखायैव क्रियात्मने।
38613 निपुणोऽनुपलम्भो यस्त्वेतयोस्तत्परं विदुः ॥ ८९ ॥
38614
38615 किर्यात्मने प्रवृत्तिसिद्धये एव न निवृत्तये ॥ ८९ ॥
38616
38617 मातृमानप्रमेयादिद्रष्टृदर्शनदृश्यता।
38618 एतावज्जगदेतच्च परमाणौ चिति स्थितम् ॥ ९० ॥
38619
38620 भूतं भवद्भविष्यच्च इत्यस्योत्तरमाह - मात्रिति। यद्भूतभव्यादि जगत्
38621 शास्त्रीयमातृमानप्रमेयं आदिपदात्प्रमितिश्चेत्येतावत् लौकिकसाधारणं
38622 तु द्रष्टृादित्रिपुटीत्येतावदेव नातोऽधिकमस्ति। तत्सर्वं तत्साक्षिचिति परमाणौ
38623 स्थितमित्यर्थः ॥ ९० ॥
38624
38625 अयं जगदणुर्नित्यमेतेनाणुसुमेरुणा।
38626 स्पन्दनं पवनेनेव स्वाङ्ग एव कृताकृतः ॥ ९१ ॥
38627
38628 एतेनात्मरूपेणाणुसुमेरुणा पवनेन स्पन्दनमिवायं जगल्लक्षणोऽणुः
38629 स्वाङ्गे एव बहुशः कृतः अकृत उपसंहृतश्चेत्यर्थः ॥ ९१ ॥
38630
38631 अहो नु भीमा मायेयमथवा मायिनां परा।
38632 परमाण्वन्तरेवास्ति यत्त्रैलोक्यपरम्परा ॥ ९२ ॥
38633
38634 बृहद्भ्रममित्यंशमुपपादयति - अहो इति।
38635 इयमात्मचितिर्मायाशबलत्वान्माया। अथवा मायिनां जनव्यामोहकानां परा
38636 श्रेष्ठा। यद्यस्माद्धेतोः परमाण्वन्तरेव त्रैलोक्यपरम्परास्तीति

38637 दर्पणोदरप्रतीतो गिरिरिव नास्त्येवेति बृहद्भ्रम एवेत्यर्थः ॥ ९२ ॥
38638
38639 अथासंभवमायित्वमेवैतत्सर्वदा स्थितम् ।
38640 चिन्मात्रपरमाणुत्वमात्रमेव जगत्स्थितिः ॥ ९३ ॥
38641
38642 यदि तु एकमेवाद्वितीयम् इत्यादिश्रुत्या मायाया अप्यसत्त्वं तदापि जगच्चिदणुरेव
38643 न वस्त्वन्तरमस्तीति जगत्प्रत्ययो बृहद्भ्रम एवेत्याशयेनाह - अथेति ।
38644 अथेति पक्षान्तरे । न संभवतीत्यसंभवं मायित्वं
38645 यस्मिंस्तथाविधमेवैतदात्मरूपं सर्वदा स्थितमिति पक्षेऽपीत्यर्थः ॥ ९३ ॥
38646
38647 अन्तर्गतजगज्जालोऽप्येषोऽणुः साम्यमत्यजन् ।
38648 स्थितोऽन्तस्थबृहद्वृक्षं बीजं भाण्डोदरे यथा ॥ ९४ ॥
38649
38650 नित्यं समस्य कस्यान्तर्बीजस्यान्तरिव द्रुमः इत्यस्योत्तरमाह - अन्तर्गतेति ।
38651 बीजं भाण्डोदरे यथा इति दृष्टान्तपरमाण्वाद्यन्तर्गतब्रह्मचित्यपि
38652 सर्वजगदुत्पादनशक्तिसंभृतत्वलाभाय ॥ ९४ ॥
38653
38654 बीजेऽन्तर्वृक्षविस्तारः स्थितः सफलपल्लवः ।
38655 परया दृश्यते दृष्ट्या जगच्च चिदणूदरे ॥ ९५ ॥
38656
38657 बीजस्यान्तरिव द्रुमः इत्यंशं वर्णयति - बीजेऽन्तरिति द्वाभ्याम् । परया ।
38658 योगपरिष्कृतया ब्राह्म्या च ॥ ९५ ॥
38659
38660 स शाखाफलपुष्पं स्वमजहद्बीजकोटरे ।
38661 यथा तरुः स्थितस्तद्वद्विकासि चिदणोर्जगत् ॥ ९६ ॥
38662
38663 संस्थितं द्वैतमद्वैतं बीजकोश इव द्रुमः ।
38664 जगच्चित्परमाण्वन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ९७ ॥
38665
38666 स्वमेकमजहद्रूपमुदेत्यनुदितोऽपि कः इति प्रश्ने
38667 स्वमेकमजहद्रूपमित्यंशमुपपादयितुमध्यारोपितं
38668 स्थूलसूक्ष्मादिप्रपञ्चमपवदति - संस्थितमित्यादिसार्धत्रयेण ॥ ९७ ॥
38669
38670 न द्वैतं नैव चाद्वैतं न च बीजं न चाङ्कुरः ।
38671 न स्थूलं न च वा सूक्ष्मं नाजातं जातमेव च ॥ ९८ ॥
38672
38673 न चास्ति न च नास्तीदं न सौम्यं क्षुभितं न च ।
38674 त्रिजगच्चिदणोरन्तः खवाय्वपि न किंचन ॥ ९९ ॥
38675
38676 न जगन्नाजगच्चास्ति विद्यते चित्परा शुभा ।
38677 सर्वात्मिका यदा यत्र सा यथोदेति तत्तथा ॥ १०० ॥
38678
38679 उदेत्यनुदितोऽपि कः इत्यंशमुपपादयति - सर्वात्मिकेत्यादिना । सा चित् । यथा
38680 यादृशप्राग्वासनानुगुण्येन उदेति सृष्टिप्रतिभात्मना आविर्भवति ॥ १०० ॥
38681
38682 उदेत्यनुदितोऽप्येष स्वयंवेदनजृम्भितः ।
38683 परमात्माणुरेकात्मा समग्रात्मतयैव खे ॥ १०१ ॥
38684
38685 स्वयंवेदनेन स्वात्मरूपेण सर्गप्रतिभासेन जृम्भितो बृंहितः
38686 जृम्भितोऽपि खे निष्प्रपञ्चस्वरूपाकाशे एकात्मा सन् समग्रात्मतयैवास्ते
38687 इत्यर्थः ॥ १०१ ॥
38688

38689 द्रुमो भूमौ स्वबीजत्वमिवोदेत्यनुदेत्यपि।
38690 परं तत्त्वं जगद्भङ्ग्या जगत्तां स्वोदयेन च॥ १०२॥
38691
38692 तत्र दृष्टान्तमाह - द्रुम इति। यथा वृक्षो बीजानि जनयन्
38693 वृक्षस्वभावं अनुत् अनपनयन्स्वबीजत्वं उदेति ततो भूमौ एति प्राप्नोत्यपि
38694 तथा परं तत्त्वमपि जगद्भङ्ग्या उदेति तथा स्वोदयेन जगत्तां
38695 जन्ममरणादिकल्पनां च एति प्राप्नोतीत्यर्थः॥ १०२॥
38696
38697 द्रुमो बीजतयैवाशु न संत्यक्तसमस्थितिः।
38698 तिष्ठत्यपगतस्पन्दस्त्यागात्यागपरोऽणुकः॥ १०३॥
38699
38700 एतावांस्तु विशेषो यत् द्रुमो बीजतयैव संत्यक्ता समस्थितिर्येन तथाविधो
38701 विकारी न किंतु वृक्षतयापि। उभयात्मना विकारवैषम्यदर्शनात्।
38702 आत्माणुकस्तु त्यागात्यागपरः असङ्गाद्वितीयत्वात्सर्वत्यागपरः।
38703 सर्वानुगतसद्रूपत्वाच्च सर्वात्यागपरश्च सन् अपगतस्पन्दो निर्विकारः एव
38704 सदा तिष्ठतीत्यर्थः॥ १०३॥
38705
38706 बिसतन्तुर्महामेरुः परमाणोरपेक्षया।
38707 दृश्यं किल विशेत्तन्तुरदृश्याक्ष्णा पराणुता॥ १०४॥
38708
38709 बिसतन्तुर्महामेरुर्भो राजन्यदपेक्षया इत्यस्योत्तरमाह - बिसतन्तुरिति।
38710 परमाणोरपेक्षया स्थूलत्वादिति शेषः। तत्र युक्तिमाह - दृश्यमिति।
38711 भावप्रधानो निर्देशः। दृग्गोचरतां विशेदाविशेत्॥ १०४॥
38712
38713 बिसतन्तुर्महामेरुः परमाणोः किलात्मनः।
38714 तस्यैव तद्घनाः स्वान्तः स्थिता मेर्वादिकोटयः॥ १०५॥
38715
38716 दृष्टान्तोक्तं दार्ष्टान्तिकेऽप्युपपादयन् तस्य कस्योदरे सन्ति
38717 मेरुमन्दरकोटयः इत्यस्योत्तरमाह - बिसतन्तुरिति।
38718 परमाणोरप्यान्तरस्यात्मनो ब्रह्मणोऽपेक्षया बिसतन्तुरपि मेरुस्तस्यैव
38719 स्वान्तस्तद्घनाश्चिद्घनाः परमार्थस्वभावा मेरुमन्दरकोटयः स्थिताः॥
38720 १०५॥
38721
38722 एकेन तेन महता परमाणुना च
38723 व्याप्तं ततं विरचितं जनितं कृतं च।
38724 दृश्यं प्रपञ्चरचितं नभसेव विश्वं
38725 शून्यत्वमच्छमभितः परिलब्धमेव॥ १०६॥
38726
38727 विरचितं जनितं कृतं चेति चतुर्धा उत्तरम्। अपञ्चीकृतभूतात्मना ततम्
38728 पञ्चीकरणेन ब्रह्माण्डभुवनात्मना विरचितम् तत्र देवनरासुरतिर्यग्भेदेन
38729 जनितम्। तेषां भोगाय तत्तद्विषयभेदेन कृतं चेत्यर्थः। यथा नभसा
38730 गन्धर्वनगरादि दृश्यं नाना वैचित्र्यप्रपञ्चेन रचितमपि अभितः अच्छं
38731 शून्यत्वं आकाशैकस्वभावतां परिलब्धमेव तद्वदित्यर्थः। एतेन किंसार
38732 एव परिवल्गसि पासि हंसि इत्येतदपि विश्वान्तर्गतत्वात्तत्सार
38733 एवेत्यर्थात्समाहितमेव॥ १०६॥
38734
38735 प्। ३३०) २००
38736
38737 द्वैतेन सुन्दरतरं स्वमनुज्झितेन
38738 रूपं सुषुप्तसदृशेन यथावबोधात्
38739 ऐक्यं गतं स्थितिगमागममुक्तमेव-
38740 मित्थं स्थितं तनु जगत्परमार्थपिण्डः॥ १०७॥

38741
38742 किंदर्शनेन न भवस्यथ वा सदैव नूनं भवसि इत्यस्योत्तरमाह -
38743 द्वैतेनेति। यदा
38744 यथास्थितात्मतत्त्वावबोधाच्चित्संभिन्नजडाविद्यामात्ररूपत्वात्सुषुप्तसदृस्
38745 हेन स्वकालेऽपि सत्तास्फूर्तिव्यवहारसिद्धये सच्चिदानन्दैकरसत्वत्सुन्दरतरं
38746 स्वं रूपमधिष्ठानात्मतत्त्वमनुज्झितेनात्यक्तवता [अत्यक्तवता इति
38747 क्वचिन्न पठ्यते] द्वैतेन स्थितिगमागमैः
38748 सत्ताक्रियातन्निवृत्तिभिर्मुक्तमैक्यं गतं प्राप्तं तदा तनु क्षुद्रं
38749 जगदित्थं परमार्थपिण्ड एव स इत्थं ब्रह्मैकस्वाभाव्येन स्थितमिति
38750 संसाररूपो न भवामि सदैवाद्वितीयब्रह्मैकरूपश्च भवामीत्यर्थः ॥ १०७ ॥
38751
38752 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे कर्क०
38753 परमार्थापिण्डीकरणं नामैकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥
38754
38755 इति श्रीवसिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
38756 परमार्थापिण्डीकरणं नामैकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥
38757
38758
38759 द्व्यशीतितमः सर्गः ८२
38760
38761 श्रीवसिष्ठ उवाच।
38762
38763 इति राजमुखाच्छ्रुत्वा कर्कटी वनमर्कटी।
38764 अवबुद्धपदान्तं स्वं जहौ मत्सरचापलम् ॥ १ ॥
38765
38766 ग्रसन्नया मन्त्रदानं वर्ण्यतेऽत्रानया तयोः।
38767 वध्यभोज्यार्पणं चास्यै व्युत्थितायै समाधितः ॥ १ ॥
38768
38769 अवबुद्धं ब्रह्मपदमेवान्तो मूलोच्छेदेन नाशो यस्य तथाविधं स्वं
38770 स्वजात्युचितं मत्सरचापलं जहौ ॥ १ ॥
38771
38772 अन्तःशीतलतामेत्य विश्रान्तिमपतापताम्।
38773 प्राप्ता प्रावृण्मयूरीव सज्योत्स्नेव कुमुद्वती ॥ २ ॥
38774
38775 अपतापतां अपगतबाह्यदृष्टिसंतापताम् ॥ २ ॥
38776
38777 तथा राजगिरा तस्या आनन्द उदभूद्भृशम्।
38778 गर्भेऽन्तः खे बलाकाया रवेणेव पयोमुचः ॥ ३ ॥
38779
38780 खे पयोमुचो रवेण बलाकाया अन्तर्गर्भे सतीव ॥ ३ ॥
38781
38782 राक्षस्युवाच।
38783
38784 अहो बत पवित्रेयं भवतोर्भाति शेमुषी।
38785 अनस्तमितसारेण प्रबोधार्केण भासिता ॥ ४ ॥
38786
38787 शेमुषी बुद्धिः ॥ ४ ॥
38788
38789 शीता समरसा शुद्धा ज्योत्स्नेव शशिमण्डलात्।
38790 विवेककणिकां श्रुत्वा भवतो हृदयादियम् ॥ ५ ॥
38791
38792 शशिमण्डलात्प्रवृत्ता ज्योत्स्नेव भातीति सर्वत्रान्वयः। भवतो

38793 हृदयाद्बुद्धेः सकाशाद्वाग्द्वारा प्रसृतां विवेकामृतस्य कणिकां
38794 श्रुत्वा इयमहं भवादृशा विवेकिनो जगत्पूज्याः सेवनयोग्याश्च
38795 मुमुक्षुभिरिति मन्ये इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥
38796
38797 विवेकिनो जगत्पूज्याः सेव्या मन्ये भवादृशाः ।
38798 सत्सङ्गात्सविकासास्मि चन्द्रेणेव कुमुद्वती ॥ ६ ॥
38799
38800 सौरभं कुसुमासङ्गादेव सत्सङ्गमाच्छुभम् ।
38801 वर्तते ह्यर्कसंपर्काद्विकासोऽम्बुरुहामिव ॥ ७ ॥
38802
38803 कुसुमासङ्गादेव यथेति शेषः ॥ ७ ॥
38804
38805 महतामेव संपर्कात्पुनर्दुःखं न बाधते ।
38806 को हि दीपशिखाहस्तस्तमसा परिभूयते ॥ ८ ॥
38807
38808 सकृद्विवेकबाधितं दुःखं पुनर्न बाधते ॥ ८ ॥
38809
38810 मयेमौ जङ्गलप्राप्तौ भवन्तौ भूमिभास्करौ ।
38811 पूजनीयावतः शीघ्रमीहितं कथ्यतां शुभम् ॥ ९ ॥
38812
38813 पूजनीयौ इष्टार्थदानेन प्रीणनीयौ । ईहितं वाञ्छितम् ॥ ९ ॥
38814
38815 राजोवाच ।
38816
38817 अस्मिन् जनपदे रक्षःकुलकाननमञ्जरि [रक्षःकुलकाननमञ्जरि इति
38818 राक्षस्याः संबोधनम्] ।
38819 जनस्य बाधतेऽत्यन्तं सदा हृदयशूलनम् ॥ १० ॥
38820
38821 यतः सर्वैव जनता तप्ता दृढविषूचिका ।
38822 मण्डले ननु तेनाहं निर्गतो रात्रिचर्यया ॥ ११ ॥
38823
38824 जनता जनसमूहो दृढविषूचिका सती यतस्तप्ता संतप्ता ॥ ११ ॥
38825
38826 शूलादि हृदये नृणां न शाम्यति यदौषधैः ।
38827 ततोऽहं त्वद्विधप्रोक्तमन्त्रार्थेन विनिर्गतः ॥ १२ ॥
38828
38829 त्वद्विधैः प्रोक्तस्य मन्त्रस्य अर्थनमर्थोऽभिलाषस्तेन हेतुना ॥ १२ ॥
38830
38831 त्वादृशस्य च लोकस्य मुग्धलोकाभिघातिनः ।
38832 निग्रहार्थं प्रवृत्तिर्मे सा च संपत्तिमेत्यलम् ॥ १३ ॥
38833
38834 संपत्तिमेति तत्त्वज्ञमनोरथस्य मोघत्वासंभवाद्यं लोकमिति
38835 प्राक्प्रदर्शितश्रुतेरिति भावः ॥ १३ ॥
38836
38837 एतावदेव च शुभे त्वयाङ्गीक्रियतां वचः ।
38838 भूयो भवत्या प्राणा हि हिंसनीया न कस्यचित् ॥ १४ ॥
38839
38840 ततो मन्त्रप्राप्तिमसंभावयन्नन्यद्वृणीते - एतावदेवेति ॥ १४ ॥
38841
38842 राक्षस्युवाच ।
38843
38844 बाढमेवं करोम्यद्यप्रभृत्यवितथं प्रभो ।

38845 सत्यमेव न किंचिद्धि हिंसनीयं मयाधुना ॥ १५ ॥
38846
38847 राजोवाच ।
38848
38849 यद्येवं फुल्लपद्माक्षि परदेहैकभोजने ।
38850 किं स्याच्छरीरवृत्त्यै [भृत्यै इति पाठः] ते स्थिताया
38851 मत्समीहिते ॥ १६ ॥
38852
38853 मत्समीहिते अहिंसने व्रते स्थितायाः ॥ १६ ॥
38854
38855 प्। ३३१) २००
38856
38857 षड्भिर्मासैर्गिरौ राजन्प्रबुद्धायाः समाधितः ।
38858 जाता भोजनसंकल्पाद्भोजनेच्छेयमद्य मे ॥ १७ ॥
38859
38860 इदानीं शिखरं गत्वा तदेव ध्याननिश्चला ।
38861 यावदिच्छं सुखेनासे सजीवा शालभञ्जिका ॥ १८ ॥
38862
38863 शालभञ्जिका दार्वादिपुत्रिकेव ॥ १८ ॥
38864
38865 आमृतीं धारणां बद्ध्वा धारयामि शरीरकम् ।
38866 यथेच्छमथ कालेन त्यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ १९ ॥
38867
38868 आमृतीं अमृतात्मभावनारूपाम् ॥ १९ ॥
38869
38870 आशरीरपरित्यागमिदानीं न मया नृप ।
38871 हिंसनीयाः परप्राणास्तेनेदं मद्वचः शृणु ॥ २० ॥
38872
38873 हिमवान्नाम शैलोऽस्ति शरच्चन्द्रांशुनिर्मलः ।
38874 य उत्तराशाहृदये स्पृष्टपूर्वापरार्णवः ॥ २१ ॥
38875
38876 उत्तराशाया उत्तरदिशो हृदये मध्यमे । स्पृष्टौ अवगाढौ
38877 पूर्वापरार्णवौ येन ॥ २१ ॥
38878
38879 तत्राहं निवसाम्यग्रे हेमशृङ्गदरीगृहे ।
38880 आयसी मेघलेखेव कर्कटीनाम राक्षसी ॥ २२ ॥
38881
38882 तपसोपार्जितो ब्रह्मा जनतामारणेच्छया ।
38883 विषूचिका प्राणहरा स्यां सूच्यात्मेति भो मया ॥ २३ ॥
38884
38885 उपार्जितः स्ववशीकृतः इत्यन्त इच्छाभिलापः [इच्छाभिलाष इति क्वाचित्कः
38886 पाठः] ॥ २३ ॥
38887
38888 तस्मात्संप्राप्तवरया बहून्वर्षगणान्मया ।
38889 भुक्ता विषूचिकात्वेन जनता जीवबाधनैः ॥ २४ ॥
38890
38891 त्वया न गुणिनो हिंस्या इति मे ब्रह्मणा ततः ।
38892 नियमार्थं महामन्त्रस्तदायत्तास्मि संस्थिता ॥ २५ ॥
38893
38894 नियमार्थं मर्यादार्थं दत्त इति शेषः । अतस्तदायत्ता मन्त्राधीना ॥ २५ ॥
38895
38896 सोऽयं प्रगृह्यतां तेन सर्वं हृदयशूलनम् ।

38897 शममेष्यति लोकेऽस्मात्का कथा मत्कृते भ्रमे ॥ २६ ॥
38898
38899 सर्वं मत्कृतादन्यदपि सर्वम् ॥ २६ ॥
38900
38901 विततैवास्मि हिंसायां यत्पुरा हिंसितं मया ।
38902 जनस्य हृदयं तेन नाड्यो वैधुर्यमागताः ॥ २७ ॥
38903
38904 वितता विस्तृता चिरं प्रवृत्तेति यावत् । हृदयं हिंसितं रक्तचोषणेन
38905 शोषितं तेन हेतुना जनस्य जाड्यो वैधुर्यं रक्तविधुरताम् ॥ २७ ॥
38906
38907 हिंसित्वा रक्तमांसानि संत्यक्ता ये महाजनाः ।
38908 तेभ्यो विधुरनाडीभ्यो ये जातास्तेऽपि तादृशाः ॥ २८ ॥
38909
38910 कथंचित्तेषां जीवनेऽपि तद्वंश्यानामपि नीरक्ततैव संपन्नेत्याह -
38911 हिंसित्वेति । तस्माद्धिंसा महाननर्थं इत्यर्थः ॥ २८ ॥
38912
38913 राजन्विषूचिकामन्त्रः सोऽयं संपन्न एव ते ।
38914 नहि सत्त्ववतामस्ति दुःसाध्यमिह किंचन ॥ २९ ॥
38915
38916 संपन्नः प्राप्तो भविष्यतीति सिद्धवत्कारेण सूचयति ॥ २९ ॥
38917
38918 अतो दुर्नाडिकोशेषु शूलानां परिशान्तये ।
38919 मन्त्रो यो ब्रह्मणा प्रोक्तो राजञ्शीघ्रं गृहाण तम् ॥ ३० ॥
38920
38921 आगच्छ निकटं नद्या गच्छामस्तत्र भूमिप ।
38922 स्वाचान्ताभ्यां संयताभ्यां भवद्भ्यां सुमता ददे ॥ ३१ ॥
38923
38924 सुमता सुप्रीताऽहं ददे ॥ ३१ ॥
38925
38926 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
38927
38928 इति तस्यां तदा रात्र्यां राक्षसीमन्त्रिभूभृतः ।
38929 जग्मुस्ते सरितस्तीरं मिथः संजातसौहृदाः ॥ ३२ ॥
38930
38931 अन्वयव्यतिरेकेण राक्षस्याः सौहृदं तदा ।
38932 ज्ञात्वा स्थितौ तौ स्वाचान्तावुभावन्तेनिवासिनौ ॥ ३३ ॥
38933
38934 अन्वयव्यतिरेकेण भावपरीक्षणलिङ्गेन । अन्तेनिवासिनौ शिष्यौ भूत्वेति शेषः
38935 ॥ ३३ ॥
38936
38937 तया ब्रह्मोपदिष्टोऽसु ततस्ताभ्यां यथाक्रमम् ।
38938 स्नेहाद्विषूचिकामन्त्रः प्रदत्तो जपसिद्धिदः ॥ ३४ ॥
38939
38940 ब्रह्मणा प्रागुपदिष्टोऽसौ मन्त्रः ॥ ३४ ॥
38941
38942 ततः संजातसौहार्दौ तौ विसृज्य निशाचरी ।
38943 यदा गन्तुं प्रवृत्तासौ तदा राजाब्रवीद्वचः ॥ ३५ ॥
38944
38945 सौहार्दं सुहृद्भावः ॥ ३५ ॥
38946
38947 राजोवाच ।
38948

38949 गुरुस्त्वं नौ महादेहे वयस्या च सुनिर्वृता |
38950 निमन्त्रयावहे यत्नाद्वासाय तव सुन्दरि || ३६ ||
38951
38952 हे महादेहे इति राक्षसीसंबोधनम् | गुरुर्वयस्या सखी च | हृदयसौन्दर्यात्
38953 सुन्दरीति संबोधनम् || ३६ ||
38954
38955 नचास्मत्प्रणयं प्रीता वितथीकर्तुमर्हसि |
38956 सौहार्दं सुजनानां हि दर्शनादेव वर्धते || ३७ ||
38957
38958 लघुसौभाग्यसंयुक्तं कृत्वाकारं मनोरमम् |
38959 आगच्छास्मद्गृहं भद्रे तत्र तिष्ठ यथासुखम् || ३८ ||
38960
38961 लघु अल्पप्रमाणं सौभाग्येन सौन्दर्यालंकारादिना युक्तं च | आकारं
38962 देहम् || ३८ ||
38963
38964 राक्षस्युवाच |
38965
38966 मुग्धस्त्रीरूपधारिण्यै दातुं शक्तोऽसि भोजनम् |
38967 संतर्पयसि मां केन राक्षसाकारघारिणीम् || ३९ ||
38968
38969 भोजनमन्नपानादि मनुष्ययोग्यम् || ३९ ||
38970
38971 रक्षोन्नमेव संतुष्ट्यै न सामान्यजनाशनम् |
38972 पूर्वसिद्धस्वभावोऽयमादेहं न निवर्तते || ४० ||
38973
38974 राजोवाच |
38975
38976 हेमस्रग्दामवलिता दिनानि कतिचिद्गृहे |
38977 मम स्त्रीरूपिणी तिष्ठ यावदिच्छमनिन्दिते || ४१ ||
38978
38979 मम गृहे | यावदिच्छं ददे इति परेणान्वयः || ४१ ||
38980
38981 ततो दुष्कृतिनश्चौरान्वध्याञ्छतसहस्रशः |
38982 मण्डलेभ्यः समानीय ददे तुभ्यं सुभोजनम् || ४२ ||
38983
38984 वध्यान् वधार्हान् || ४२ ||
38985
38986 कान्तारूपं परित्यज्य गृहीत्वा राक्षसं वपुः |
38987 आदाय वध्याञ्छतशः पुरुषांस्तान्सुसंचितान् || ४३ ||
38988
38989 नयस्व हिमवच्छृङ्गं तत्र भुङ्क्ष्व यथासुखम् |
38990 महाशनानामेकान्ते भोजनं हि सुखायते || ४४ ||
38991
38992 तृप्ता निद्रां मनाक्कृत्वा भव भूयः समाधिभाक् |
38993 समाधिविरता भूयोऽप्यागत्य पुनरन्यदा || ४५ ||
38994
38995 प्। ३३२) २०१
38996
38997 नेष्यस्यन्यान्वध्यजनान् हिंसा नैषां च धर्मतः |
38998 स्वधर्मेण च हिंसैव महाकरुणया समा || ४६ ||
38999
39000 त्वं समेष्यसि चावश्यं मां समाधिविरागिणी |

39001 असतामपि संरूढं सौहार्दं न निवर्तते ॥ ४७ ॥
39002
39003 अपगतेच्छा व्युत्थितेति यावत् । संरूढं प्ररूढम् ॥ ४७ ॥
39004
39005 राक्षस्युवाच ।
39006
39007 युक्तमुक्तं त्वया राजन्करोम्येवमहं सखे ।
39008 सौहार्देन प्रवृत्तस्य को वाक्यं नाभिनन्दति ॥ ४८ ॥
39009
39010 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
39011
39012 इत्युक्त्वा राक्षसी तत्र संपन्ना सुविलासिनी ।
39013 हारकेयूरकटकपट्टस्रग्दामधारिणी ॥ ४९ ॥
39014
39015 सुविलासिनी सुन्दरस्त्री । पट्टं कौशेयं काञ्चीपट्टं वा ॥ ४९ ॥
39016
39017 राजन्नागच्छ गच्छाम इत्युक्त्वा भूपमन्त्रिणौ ।
39018 अग्रे गन्तुं प्रवृत्तौ तौ रात्रावनुससार सा ॥ ५० ॥
39019
39020 अनु पश्चात्ससार जगाम् ॥ ५० ॥
39021
39022 अथ ते पार्थिवगृहं प्राप्य तां रजनीं मिथः ।
39023 कथयैकगृहे रम्ये क्षपयामासुरादृताः ॥ ५१ ॥
39024
39025 एकगृहे एकस्यां शालायाम् । रजनीं क्षपयामासुः ॥ ५१ ॥
39026
39027 प्रभातेऽन्तःपुरे तस्थौ पुरन्ध्रीजनलीलया ।
39028 राक्षसी मन्त्रिराजानौ स्वव्यापारौ बभूवतुः ॥ ५२ ॥
39029
39030 स्वस्वोचितो व्यापारो जनपालनवध्यसंपादनव्यापारो ययोस्तौ ॥ ५२ ॥
39031
39032 ततो दिवसषट्केन संचितानि महीभृता ।
39033 नृप्तः परपुरेभ्योऽपि स्वमण्डलगणात्तथा ॥ ५३ ॥
39034
39035 नृपो ददाविति परेणान्वयः ॥ ५३ ॥
39036
39037 त्रीणि वध्यसहस्राणि तानि तस्यै तदा ददौ ।
39038 सा बभूव निशा काले सैवोग्रा कृष्णराक्षसी ॥ ५४ ॥
39039
39040 तानि वध्यसहस्राणि जग्राह भुजमण्डले ।
39041 धारानिकरजालानि मेघमालेव कोटरे ॥ ५५ ॥
39042
39043 कोटरे लम्बमानानीति शेषः ॥ ५५ ॥
39044
39045 ययौ राजानमापृच्छ्य तदेव हिमवच्छिरः ।
39046 दरिद्रा लब्धहेमेव ग्रहेषूग्रशरीरिणी ॥ ५६ ॥
39047
39048 ग्रहेषु पूतनारक्षःपिशाचादिषु मध्ये उग्रशरीरिणी बृहच्छरीरत्वेन
39049 श्रेष्ठेति यावत् ॥ ५६ ॥
39050
39051 तत्र तृप्ता भृशं भुक्त्वा सुखं सुप्त्वा दिनत्रयम् ।
39052 आसीत्प्रबोधसुस्वस्था सा समाधिमतिः पुनः ॥ ५७ ॥

39053
39054 समाधौ परिणता मतिर्यस्याः सा ॥ ५७ ॥
39055
39056 पञ्चभिर्वा चतुर्भिर्वा वर्षैः सा संप्रबुध्यते ।
39057 तत्ततो मण्डलं याति तेन राजसभाजने ॥ ५८ ॥
39058
39059 ततः प्रबोधानन्तरम् । तेन प्राक्तनराजवचनेन हेतुना । राज्ञः सभाजने
39060 प्रीतिसंगमे चिकीर्षिते सति तत्किरातमण्डलं याति ॥ ५८ ॥
39061
39062 तत्र विश्रम्भगर्भाभिः कथाभिः कंचिदेव सा ।
39063 स्थित्वा कालं गृहीत्वा तान्वध्यान्स्वास्पदमेत्यथ ॥ ५९ ॥
39064
39065 विस्रम्भगर्भाभिर्विश्वासयुक्ताभिः । स्वास्पदं स्वस्थानं हिमवच्छिखरम्
39066 ॥ ५९ ॥
39067
39068 जीवन्मुक्ततयैवमेव विपिने साद्यापि रक्षोङ्गना
39069 तस्मिन्नेव गिरौ स्थिता विचलितध्यानैकतानाशया ।
39070 तस्मिन्राजनि शान्तिमागतवति त्यक्तैषणेनात्मना
39071 तद्राष्ट्राधिपसौहृदैः स्वकवलानास्वादयन्ती चिरं ॥ ६० ॥
39072
39073 सा रक्षोङ्गना कर्कटी अद्यापि पूर्वोक्तरीत्यैव जीवन्मुक्ततया तस्मिन्नेव गिरौ
39074 विपिने विचलितः कदाचिद्व्युत्थाने व्यवहारभाक् कदाचित्समाधौ
39075 ज्ञानैकतानश्च आशयश्चित्तं यस्यास्तथा भूत्वा स्थिता । तस्मिन्किरातानां
39076 राजनि कालेन त्यक्तसर्वैषणेनात्मना मनसा विदेहकैवल्यलक्षणां परमां
39077 शान्तिमागतवति सति तत्संततिजानां तद्राष्ट्राधिपानां सौहृदैः
39078 पूर्ववदेव स्वकवलान्वध्यांश्चिरमास्वादयन्ती चिरं स्थितेत्यर्थः ॥ ६० ॥
39079
39080 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे कर्क०
39081 राक्षसीसौहार्दं नाम द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥
39082
39083 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
39084 राक्षसीसौहार्दं नाम द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥
39085
39086
39087 त्र्यशीतितमः सर्गः ८३
39088
39089 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
39090
39091 किरातमण्डले तस्मिन्ये भवन्ति महीभृतः ।
39092 तैस्तैः सह परा मैत्री तस्याः समभिजायते ॥ १ ॥
39093
39094 अव्युत्थिता समाधेः सा चिरात्कैरातमण्डले ।
39095 प्रतिष्ठिताऽभवद्देवी कन्दरेत्यत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥
39096
39097 तद्राष्ट्राधिपसौहृदैः स्वकवलानास्वादयन्तीति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति ##-
39098
39099 सर्वांस्तत्र महोत्पातान्पिशाचादिभयान्यपि ।
39100 रोगांश्च योगसंसिद्धा निवारयति राक्षसी ॥ २ ॥
39101
39102 उत्पातादिशमनसामर्थ्योपपादनाय विशिनष्टि - योगसंसिद्धेति ॥ २ ॥
39103
39104 बहुवर्षगणेनैषा ध्यानाद्विरतिमागता ।

39105 तत्रागत्य समस्तांस्तान्वध्याञ्जन्तून्सुसंचितान् ॥ ३ ॥
39106
39107 वध्यान्भुङ्क्ते इति शेषः ॥ ३ ॥
39108
39109 अद्यापि तत्र ये वध्यास्ते तदर्थं महीभुजा।
39110 नीयन्ते मित्रसन्माने के हि नाध्यवसायिनः ॥ ४ ॥
39111
39112 नाध्यवसायिनो योद्युक्ताः ॥ ४ ॥
39113
39114 तस्यां ध्याननिषण्णायां किरातजनमण्डले।
39115 अनायान्त्यां चिरं कालं जनैर्दोषप्रशान्तये ॥ ५ ॥
39116
39117 दोषाणां प्रागुक्तोत्पातादीनां प्रशान्तये जनैः साकं शिरो दारयति
39118 वध्यानामिति मङ्गलेतरन्नामास्या अस्तीति मङ्गलेतरनामिका। अथवा
39119 मङ्गला इति इतरन्नाम यस्याः सा। गगनकोटरे गगनस्पर्शिप्रासादोदरे ॥ ५ ॥
39120
39121 सा देवी कन्दरानाम्नी मङ्गलेतरनामिका।
39122 संप्रतिष्ठापिता मूर्त्या पुरे गगनकोटरे ॥ ६ ॥
39123
39124 प्। ३३३) २०१
39125
39126 ततःप्रभृति तत्रत्यो [तत्रान्य इति पाठः] यो यो भवति भूमिपः
39127 ।
39128 स कन्दरां भगवतीं प्रतिष्ठापयति स्वयम् ॥ ७ ॥
39129
39130 प्रतिष्ठापयति कालेन पूर्वप्रतिमायां गतायामन्यां प्रतिमां कारयित्वेति
39131 भावः ॥ ७ ॥
39132
39133 यः कन्दराप्रतिष्ठां [कन्दरां प्रतिष्ठां च इति पाठः] च न
39134 करोति नृपाधमः।
39135 तस्योपतापनिचयाः प्रजा निघ्नन्ति यत्नतः ॥ ८ ॥
39136
39137 किमर्थं प्रतिष्ठापयतीत्यत्र हेतुं व्यतिरेकमुखेनाह - य इति ॥ ८ ॥
39138
39139 तत्पूजनादवाप्नोति जनस्तन्निखिलं फलम्।
39140 स्ववासनावशोच्छूनमनर्थं यात्यपूजनात् ॥ ९ ॥
39141
39142 अन्वयमुखेनाप्याह - तदिति। तत् उत्पातरोगशान्त्यादिफलम्। कुतो
39143 नियमेनोत्पादादिप्रसक्तिस्तत्राह - स्ववासनेति। स्वस्ववासनावशेन
39144 उच्छूनमाविर्भूतम् ॥ ९ ॥
39145
39146 वध्यलोकोपहारेण सा देवी परिपूज्यते।
39147 प्रतिमा सा स्थिताद्यापि चित्रस्था फलदायिनी ॥ १० ॥
39148
39149 सा प्रतिमा अद्यापि स्थिता। अन्यत्रापि चित्रस्था चित्रलिखिता फलदायिनीति वा ॥ १० ॥
39150
39151 सकलकोमलमङ्गलकारिणी
39152 कवलिताखिलवध्यमहाजना।
39153 जयति सात्र किरातजनास्पदे
39154 परमबोधवती चिरदेवता ॥ ११ ॥
39155
39156 सकलजनानां कोमलस्य बालवत्ससस्यादिविभवस्य मङ्गलानां संपदां च

39157 कारिणी। चिरकालानुवृत्ता देवता॥ ११॥
39158
39159 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे कर्क०
39160 कन्दरापूजनं नाम त्र्यशीतितमः सर्गः॥ ८३॥
39161
39162 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे कन्दरापूजनं
39163 नाम त्र्यशीतितमः सर्गः॥ ८३॥
39164
39165
39166 चतुरशीतितमः सर्गः ८४
39167
39168 श्रीवसिष्ठ उवाच।
39169
39170 एतत्ते कथितं सर्वं मयाख्यानमनिन्दितम्।
39171 कर्कट्या हिमराक्षस्या यथावदनुपूर्वशः॥ १॥
39172
39173 निमित्तं कर्कटीनाम्ना [कर्कटीनाम्न इति पाठः] उपदेशार्थकल्पनम्
39174 ।
39175 दृष्टान्तोक्त्युपयोगश्च विस्तरादत्र वर्ण्यते॥ १॥
39176
39177 हिमशब्देन हिमवानुच्यते नामैकदेशे नामग्रहणन्यायात्॥ १॥
39178
39179 श्रीराम उवाच।
39180
39181 हिमवद्गह्वरे प्रोत्था सा कथं कृष्णराक्षसी।
39182 बभूव कर्कटीनाम्ना यथावद्वद मे प्रभो॥ २॥
39183
39184 तस्याः कृष्णवर्णत्वे कर्कटीनामप्राप्तौ च किं निमित्तमिति रामः पृच्छति
39185 - हिमवदिति॥ २॥
39186
39187 श्रीवसिष्ठ उवाच।
39188
39189 कुलानि सन्त्यनेकानि राक्षसानां स्वभावतः।
39190 तानि शुक्लानि कृष्णानि हरितान्युज्ज्वलानि च॥ ३॥
39191
39192 तत्राद्यस्य निमित्तमाह - कुलानीति॥ ३॥
39193
39194 कर्कटप्राणिसादृश्यात्कर्कटो नाम राक्षसः।
39195 बभूव तज्जा सा कृष्णा कर्कटी कर्कटाकृतिः॥ ४॥
39196
39197 द्वितीयस्य निमित्तमाह - कर्कटेति। कर्कटः कुलीरः स एव प्राणी
39198 तत्सादृश्यात्। बृहदुदरदीर्घहस्तपादादिमत्त्वात्कर्कटाकृतिः॥ ४॥
39199
39200 कर्कटीप्रश्नसंस्मृत्या मयैषा कथिता तव।
39201 अध्यात्मोक्तिप्रसङ्गेन विश्वरूपनिरूपणे॥ ५॥
39202
39203 विश्वरूपस्य जगत्तत्त्वस्य निरूपणे प्रस्तुते अध्यात्मोक्तिप्रसङ्गेन
39204 कर्कटीकृतानां प्रश्नानां संस्मृत्या एषा आख्यायिका कथिता॥ ५॥
39205
39206 संपन्नमेव मे कस्मादसंपन्नमिव स्फुटम्।
39207 इदं जगदनाद्यन्तात्पदात्परमकारणात्॥ ६॥
39208

उदाहृतामाख्यायिकां प्रकृते योजयति - संपन्नमिति ॥ ६ ॥

प्लाविन्यो वीचयो वारिण्यन्यानन्याः स्थिता यथा ।
वर्तमाना अपि परे सृष्टयः संस्थितास्तथा ॥ ७ ॥

प्लाविन्य उत्प्लवनवत्यः । अपिशब्दादतीतानागतसमुच्चयः ॥ ७ ॥

अज्वलन्नेव काष्ठेषु वह्निरर्थक्रियां यथा ।
करोति मर्कटादीनां शीतापहरणादिकम् ॥ ८ ॥

यदि वर्तमानानामप्यतीतानागतसाम्यं तर्हि कथमर्थक्रियाकारित्वं
विशेषस्तत्राह - अज्वलन्नित्यादिना । प्रज्वलन् इति पाठे मर्कटादीनां
बुद्ध्या प्रज्वलन्नतु वस्तुतः ॥ ८ ॥

समं सौम्यत्वमजहदेव नित्योदयस्थिति ।
तथा ब्रह्म करोतीदं नाना कर्तेव सज्जगत् ॥ ९ ॥

कर्तेव सत् नाना जगत्करोति ॥ ९ ॥

अप्यनागत एवायमेवं सर्ग उपागतः ।
भोः शालभञ्जिकासंविद्दारुण्येव मुधोदिता ॥ १० ॥

भो इति रामसंबोधनम् । शालभञ्जिकासंवित्प्रतिभाबुद्धिः ॥ १० ॥

बीजे यथाऽनन्यदपि फलाद्यन्यदिवोदितम् ।
चितौ तथाऽनन्यदपि चेत्यमन्यदिवोदितम् ॥ ११ ॥

फलादि अङ्कुराति फलान्तं व्युत्क्रमेण फलादीत्युच्यते ॥ ११ ॥

अच्छेदादेकसत्ताया न भेदः फलबीजयोः ।
चिच्चेत्ययोश्च वार्यूर्म्योरिव वस्तुनि कश्चन ॥ १२ ॥

बीजादिफलान्ते अनुस्यूतैकद्रव्यसत्ताया अविच्छेदान्न भेदः ॥ १२ ॥

अविचारात्कुतो भेदो नैतयोरुपपद्यते ।
यतःकुतश्चिदुदितः स विचारेण नश्यति ॥ १३ ॥

भ्रान्तिरेषा यथाऽयाता तथा यातु रघूद्वह ।
ज्ञास्यसे तत्प्रबुद्धस्त्वमेनां केवलमुत्सृज ॥ १४ ॥

यथा निर्हेतुकतयैव आयाता तथा यातु गच्छतु । किं तर्हि मया कार्य तत्राह
- एनामिति । एनां भ्रान्तिम् । तद्ब्रह्म प्रबुद्धः सन् ज्ञास्यसे ॥ १४ ॥

प्। ३३४) २०२

भ्रान्तिग्रन्थौ वित्रुटिते मदुक्तिश्रवणात्ततः ।
ज्ञानशब्दार्थभेदानां वस्तु ज्ञास्यस्यलं स्वयम् ॥ १५ ॥

यदि भ्रममुत्सृजामि तर्हि कथं त्वदुक्तश्रवणे शब्दार्थबोधभेदं
प्रतिपत्स्ये तत्राह - भ्रान्तीति । यद्यपि न भेदं प्रतिपत्स्यसे तथापि
तत्तत्पर्यगोचरं वस्तु स्वयमेव ज्ञास्यसीत्यर्थः ॥ १५ ॥

39261 चित्तादियमनर्थश्रीस्तच्च सा चेतरा च ते।
39262 मदुक्तिश्रवणादेव शान्तिमेष्यत्यसंशयम्॥ १६॥
39263
39264 तथापि कथमनर्थनिवृत्तिसिद्धिस्तत्राह - चित्तादिति। तच्चित्तम्। सा चित्तजा
39265 अनर्थश्रीः इतरा चित्तहेतुरविद्या च॥ १६॥
39266
39267 ब्रह्मणः सर्वमुत्पन्नं सर्वं ब्रह्मैवमेति च।
39268 मद्गीर्भिः संप्रबुद्धः सन् ज्ञास्यस्यलमनिन्दितम्॥ १७॥
39269
39270 जगत उत्पत्त्यादिनिरूपणस्यापि निष्प्रपञ्चवस्तुबोध एव
39271 प्रयोजनमित्याशयेनाह - ब्रह्मण इति। सर्वं जगद्विलयेन ब्रह्म एति
39272 प्राप्नोति च। अलं पूर्णम्॥ १७॥
39273
39274 श्रीराम उवाच।
39275
39276 तस्मादियमिति ब्रह्मन्व्यतिरेकार्थपञ्चमी।
39277 ननु किं विद्धि देवेशादभिन्नं सर्वमित्यपि॥ १८॥
39278
39279 यदि भेदोऽसन्नेव तर्हि ब्रह्मणः सर्वमुत्पन्नमिति त्वदुक्तौ तस्माद्वा
39280 एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः इत्यादिश्रुतिषु च तस्मादितीयं
39281 व्यतिरेकार्थभेदप्रतिपादिका पञ्चमी किं सर्वं देवेशादभिन्नं विद्धीत्यपि
39282 किम्। लक्ष्यालक्ष्यभेदस्य तत्प्रतियोग्यादीनां चासत्त्वे शब्दाप्रसराल्लक्षणेन
39283 लक्ष्यबोधनव्यवहारासिद्धेरुपदेशासिद्धिश्चेति शङ्काशयः॥ १८॥
39284
39285 श्रीवसिष्ठ उवाच।
39286
39287 उपदेशाय शास्त्रेषु जातः शब्दोऽथवार्थजः।
39288 प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यालक्षणपक्षवान्॥ १९॥
39289
39290 तात्कालिकभेदकल्पनया व्यावहारिकदृष्टिसिद्धभेदाद्युपादानाद्वा
39291 शब्दप्रसराद्बिम्बप्रतिबिम्बलक्षणव्यवहारवदुपदेशोपपत्तेर्न कोऽपि दोष
39292 इत्याशयेन वसिष्ठः परिहरति - उपदेशायेत्यादिना। जातः कल्पितः। अथवा
39293 लोकसिद्धार्थजो व्यावहारिकभेदोपजीवी शब्दः प्रसरिष्यतीति शेषः॥ १९॥
39294
39295 भेदो दृश्यत एवायं व्यवहारान्न वास्तवः।
39296 वेतालो बालकस्येव कार्यार्थं परिकल्पितः॥ २०॥
39297
39298 कल्पितेन प्रयोजनवद्व्यवहाअसिद्धिर्लोकेऽपि प्रसिद्धेत्याह - भेद इति॥ २०॥
39299
39300 द्वैतैक्यमपि नो यस्यां तथा भूतार्थसंस्थितौ।
39301 अस्ति तस्यामीदृशः स्यात्कुतः संकल्पविप्लवः॥ २१॥
39302
39303 यत्र स्वप्नगन्धर्वनगरादिसंस्थितौ द्वैतमैक्यं च नास्ति तस्यामपीदृशो
39304 लक्षणादिव्यवहारोऽस्ति सत्यसंकल्पानामुपदेशादिव्यवहारे संकल्पविप्लवः
39305 कुतः स्यादित्यर्थः॥ २१॥
39306
39307 कार्यकारणभावो हि तथा स्वस्वामिलक्षणम्।
39308 हेतुश्च हेतुमांश्चैवावयवावयविक्रमः॥ २२॥
39309
39310 त्वदुपदेशादिव्यवहारे च मयैव संकल्पात्कार्यकारणादिभेदः कल्पित
39311 इत्याह - कार्यकारणेत्यादिना॥ २२॥
39312

39313 व्यतिरेकाव्यतिरेकौ परिणामादिविभ्रमः।
39314 तथा भावविलासादि विद्याविद्ये सुखासुखे॥ २३॥
39315
39316 एवमादिमयी मिथ्यासंकल्पकलना मिता।
39317 अज्ञानामवबोधार्थं नतु भेदोऽस्ति वस्तुनि॥ २४॥
39318
39319 मिता कल्पिता॥ २४॥
39320
39321 अविबोधादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते।
39322 ज्ञाते संशान्तकलनं मौनमेवावशिष्यते॥ २५॥
39323
39324 अयं च व्यवहार उपदेश्यस्याज्ञदशायामेव न प्रबोधदशायामिति
39325 नाद्वैतहानिरित्याह - अविबोधादिति। मौनमशब्दः॥ २५॥
39326
39327 सर्वमेकमनाद्यन्तमविभागमखण्डितम्।
39328 इति ज्ञास्यसि सिद्धान्तं काले बोधमुपागतः॥ २६॥
39329
39330 विवदन्ते ह्यसंबुद्धाः स्वविकल्पविजृम्भितैः।
39331 उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते॥ २७॥
39332
39333 असंबुद्धा अज्ञाततत्त्वाः पुरुषाः स्वविकल्पविजृम्भितैस्तैर्कैः। अयं वादः
39334 सर्वोऽपि वेदान्ततत्वोपदेशात्प्रागेव यतो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते इत्यर्थः॥ २७
39335 ।।
39336
39337 वाच्यवाचकसंबोधो विना द्वैतं न सिद्ध्यति।
39338 नच द्वैतं संभवति मौनं वापादयत्यलम्॥ २८॥
39339
39340 मास्तु द्वैतं तथापि कथं विवादासंभवस्तत्राह - वाच्येति। तर्ह्यस्तु
39341 द्वैतं तत्राह - नचेति। वेत्यवधारणे अतो मौनमेवापादयतीत्यर्थः॥ २८॥
39342
39343 महावाक्यार्थनिष्ठान्तां बुद्धिं कृत्वा रघूद्वह।
39344 वचोभेदमनादृत्य यदिदं वच्मि ते शृणु॥ २९॥
39345
39346 यतो वेत्यादिलक्षणवाक्ये तर्हि पञ्चम्याद्यर्थो न प्रतिपत्तव्यस्तत्राह -
39347 महावाक्येति। पञ्चम्याद्युपात्तं वचोभेदमनादृत्य तां
39348 लक्षणवाक्योत्थां बुद्धिमखण्डे महावाक्यार्थे एव
39349 निष्ठापदवाच्यलक्ष्यार्थव्युत्पत्तिद्वारा पर्यवसानं यस्यास्तथाविधां
39350 कृत्वा यदिदं वक्ष्यमाणं वच्मि तच्छृण्वित्यर्थः॥ २९॥
39351
39352 यतःकुतश्चिदुच्छ्रायं गन्धर्वपुरवन्मनः।
39353 भ्रान्तिमात्रं तनोतीदं जगदाख्यं स्वजृम्भणम्॥ ३०॥
39354
39355 यतःकुतश्चिदनिर्वाच्याद्धेतोरुच्छ्राय आविर्भावो यस्य॥ ३०॥
39356
39357 यथा चेतस्तनोतीमां जगन्मायां तथानघ।
39358 शृणु त्वं कथयामीदं दृष्टान्तं दृष्टिवेदनम्॥ ३१॥
39359
39360 उक्तार्थे वक्ष्यमाणाख्यायिकां दृष्टान्तत्वेनावतारयति - यथेति।
39361 स्वदृष्ट्यैव वेद्यते दार्ष्टान्तिकं येन तद्दृष्टिवेदनम्॥ ३१॥
39362
39363 यं श्रुत्वा सर्वमेवेदं भ्रान्तिमात्रमिति स्वयम्।
39364 राम निश्चयवान्भूत्वा दूरे त्यक्ष्यसि वासनाम्॥ ३२॥

39365
39366 मनोमनननिर्माणमात्रमेव जगल्लयम् |
39367 सर्वमुत्सृज्य शान्तात्मा स्वात्मन्येव निवत्स्यसि || ३३ ||
39368
39369 मद्वाक्यार्थविधानस्थो मनोव्याधिचिकित्सने |
39370 विवेकौषधलेशेन प्रयत्नं च करिष्यसि || ३४ ||
39371
39372 एवं स्थिते जगद्रूपं चित्तमेवेह जृम्भते |
39373 न विद्यते शरीरादि सिकतान्तरतैलवत् || ३५ ||
39374
39375 एवं वक्ष्यमाणाख्यायिकरीत्या स्थिते || ३५ ||
39376
39377 चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितम् |
39378 तदैव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते || ३६ ||
39379
39380 भवस्य संसारस्यान्तो नाशः || ३६ ||
39381
39382 प्। ३३५) २०२
39383
39384 चित्तं साध्यं पालनीयं विचार्यं कार्यमार्यवत् |
39385 आहार्यं व्यवहार्यं च संचार्यं धार्यमादरात् || ३७ ||
39386
39387 लौकिकशास्त्रीयसाध्यपालनीयादिसर्वपदार्थरूपेण चित्तमेव विजृम्भते
39388 नान्यदित्याह - चित्तमिति | सिद्धेषु साधनेष्वसिद्धं साध्यम् | पूर्वसिद्धं
39389 पालनीयम् | असिद्धेषु नानासाधनेषु प्रसक्तेषु प्रयत्नगुरुलाघवविमर्शेन
39390 साधनानि संपाद्य पश्चात्साध्यं विचार्यम् तत्रापि
39391 शिष्टैकसंमतोपायसाध्यमार्यवत्कार्यम् | देशान्तरे सिद्धमेव स्वगृहे
39392 आनेतुं योग्यमाहार्यम् | स्वगृहस्थमेव क्रयविक्रयाद्युपयुक्तं
39393 व्यवहार्यम् | तेष्वप्यश्वरथादि संचार्यम् | भूषणादि तु धार्यम् | आदरादिति
39394 सर्वत्र संबध्यते | एतत्सर्वं चित्तमेव | नहि निश्चित्तस्य किंचित्साध्यादिकं
39395 प्रसिद्धमित्याशयः || ३७ ||
39396
39397 सर्वमभ्यन्तरे चित्तं बिभर्ति त्रिजगन्नभः |
39398 अहमापूरमिव तद्यथाकालं विजृम्भते || ३८ ||
39399
39400 त्रिजगत्कल्पनाया नभ आकाशभूतं चित्तं सर्वं दृश्यमभ्यन्तरे बिभर्ति
39401 | तदेव चित्तं यथाकालं देहप्राणेन्द्रियादिषु व्यापृतेषु अहमेव
39402 व्यापृतोऽस्मीत्यहमापूरमहंताप्रवाह इव विजृम्भते इत्यर्थः || ३८ ||
39403
39404 योऽयं चित्तस्य चिद्भागः सैषा सर्वार्थबीजता |
39405 यश्चास्य जडभागश्च तज्जगत्सोऽङ्ग संभ्रमः || ३९ ||
39406
39407 तत्र चिदंशप्राधान्येन द्रष्टृतापरपर्याया सर्वकल्पनाबीजभूता
39408 अहंताऽजडांशप्राधान्येन तु दृश्यभ्रान्तिरूपतेति विभागमाह -
39409 योऽयमिति || ३९ ||
39410
39411 अविद्यमानमेवेदमादिसर्गे धरादिकम् |
39412 निराकृतिरजः स्वप्नं पश्यतीव न पश्यति || ४० ||
39413
39414 उक्तमर्थं प्रागुक्तसृष्टिक्रमस्मारणेनोपपादयति - अविद्यमानमेवेति |
39415 अजो ब्रह्मा || ४० ||
39416

39417 सर्गादिदीर्घसंवित्त्या शैलादिजडसंविदा |
39418 सूक्ष्मं सूक्ष्मविदा चेति देहं शून्यं न वास्तवम् || ४१ ||
39419
39420 कथं पश्यति तदाह - सर्गादीति | शैलादिस्थूलं विराड्देहं
39421 दीर्घसंवित्त्या सृष्टिस्थितिप्रलयकोटिसाधारण्या साक्षिसंविदा सर्गादि
39422 जडसंविदा जडाहंभावनारूपया वैश्वानरसंविदा सूक्ष्मं
39423 लिङ्गसमष्टिसूत्रात्मकहिरण्यगर्भदेहं सूक्ष्मविदा तदहंभावसंविदा
39424 चेति शून्यमेव देहत्रयं पश्यतीत्यर्थः || ४१ ||
39425
39426 सर्वगेनात्मना व्याप्तं स्वचेत्यात्मवपुर्मनः |
39427 आततं सौम्य विमलं वारीव रवितेजसा || ४२ ||
39428
39429 योऽयं चित्तस्य चिद्भागः सैषा सर्वार्थबीजतेत्येतदुपपादयति - सर्वगेनेति |
39430 तथाच चिद्व्याप्तिबलादेव बीजतेत्यर्थः || ४२ ||
39431
39432 चित्तबालो जगद्यक्षं मिथ्या पश्यत्यबोधतः |
39433 बोधितोऽसौ परं रूपं स्वं पश्यति निरामयम् || ४३ ||
39434
39435 चिद्व्याप्तिबलादेव चित्तस्य अविचारे जगद्दृष्टृता विचारे आत्मदर्शनं चेत्याह
39436 - चित्तबाल इति || ४३ ||
39437
39438 यथात्मा दृश्यतामेति द्वित्वैक्यभ्रमदायिनीम् |
39439 शृणु तत्ते प्रवक्ष्यामि वक्ष्यामाणकथागमैः || ४४ ||
39440
39441 एवंच शुद्धात्मैव चित्तभावद्वारा दृश्यभावं प्राप्त इवेति फलितं
39442 तत्संभावनार्थं वक्ष्यमाणकथामवतारयति - यथेति || ४४ ||
39443
39444 यत्कथ्यते हि हृदयंगमयोपमान-
39445 युक्त्या गिरा मधुरयुक्तपदार्थया च |
39446 श्रोतुस्तदङ्ग हृदयं परितो विसारि
39447 व्याप्नोति तैलमिव वारिणी वार्य शङ्काम् || ४५ ||
39448
39449 ऐन्दवोपाख्यानोपमानयुक्त्या कथं जगतो मनोमात्रत्वनिश्चयस्तत्राह -
39450 यदिति | हृदयंगमया मनोनुरञ्जिन्या | शङ्कां वार्य निरस्य | ल्यप्
39451 छान्दसः | श्रोतुर्हृदयं व्याप्नोति || ४५ ||
39452
39453 त्यक्तोपमानममनोज्ञपदं दुरापं
39454 क्षुब्धं धराविधुरितं विनिगीर्णवर्णम् |
39455 श्रोतुर्न याति हृदयं प्रविनाशमेति
39456 वाक्यं किलाज्यमिव भस्मनि हूयमानम् || ४६ ||
39457
39458 उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनाप्युपपादयति - त्यक्तोपमानमिति | यद्वाक्यं
39459 त्यक्तोपमानं दृष्टान्तोपन्यासरहितम् | अमनोज्ञानि शब्दशास्त्रासंमतानि
39460 कठोरवर्णादिघटितानि वा पदानि यस्मिंस्तथाविधम्
39461 दुरापमनभिव्यक्तवर्णत्वात्स्फुटतया [वर्णास्फुटतया इति पाठः]
39462 श्रोत्रेण प्राप्तुमशक्यम् क्रोधावेशादिवशात्क्षुब्धं सत् धराविधुरितं
39463 स्वस्थानविच्युतवर्णम् | विनिगीर्णवर्णं ग्रस्ताक्षरम् | संवृतः कलो ध्मात
39464 इत्यादिमहाभाष्योक्तस्वरवर्णदोषाणामुपलक्षणमेतत् | तथाचाहुः -
39465 ग्रस्तं निरस्तं प्रविलम्बितं द्रुतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् |
39466 विस्रस्तमेणीकृतमर्धकं हतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः || इति
39467 एतादृशं तद्वाक्यं श्रोतुर्हृदयं न याति नानुरञ्जयति | महतापि
39468 श्रमेणोपन्यस्तं प्रविनाशं नैष्फल्यं वाचाटत्वादिदोषप्रत्ययफलतां

वा एति। किलेति प्रसिद्धोऽस्य दृष्टान्त इति दर्शयति - आज्यमिवेति॥ ४६॥

आख्यानकानि भुवि यानि कथाश्च या या
यद्यत्प्रमेयमुचितं परिपेलवं वा।
दृष्टान्तदृष्टिकथनेन तदेति साधो
प्राकाश्यमाशु भुवनं सितरश्मिनेव॥ ४७॥

व्यतिरेकमुखोपपादितमर्थं पुनरन्वयोक्त्या निगमयति - आख्यानकानीति।
नानाकथाभिरुपेता महत्यो भारतादिकथा आख्यानकानि। अल्पास्तु कथाः।
उचितं अभिज्ञानुरञ्जनोपयुक्तं यद्यत्काव्यनाटकाध्यात्मनिबन्धादिरूपम्
। परिपेलवं शब्दतोऽर्थतश्च कोमलं च यद्यच्छ्रोत्रप्रमेयं तत्सर्वं
दृष्टान्तानां लोकप्रसिद्धप्रमाणदृष्टीनां च कथनेन प्राकाश्यं
स्फुटहृद्यार्थतामेतीत्यर्थः॥ ४७॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
सूच्युपाख्याने मनोङ्कुरोत्पत्तिकथनं नाम चतुरशीतितमः सर्गः॥
८४॥

इति श्रीवासिषिठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
मनोङ्कुरोत्पत्तिकथनं नाम चतुरशीतितमः सर्गः॥ ८४॥

प्। ३३६) २०३

पञ्चाशीतितमः सर्गः ८५

श्रीवसिष्ठ उवाच।

पुरा मे ब्रह्मणा प्रोक्तं सर्वं तत्कथयानघ।
यदिदं तत्प्रवक्ष्यामि त्वयि पृच्छति राघव॥ १॥

सृष्टिं चिकीर्षतो धातुर्दशब्रह्माण्डदर्शनम्।
तत्रैकरविणा तेषां तत्त्वोक्तिश्चात्र वर्ण्यते॥ १॥

प्रतिज्ञातमैन्दवोपाख्यानं वक्तुमुपक्रमते - पुरेत्यादिना। हे अनघ
ब्रह्मणा मे पुरा यदिदं प्रोक्तं जगतो मनोमात्रत्वं तत्सर्व तत्कथया तेन
ब्रह्मणोक्तयैन्दवोपाख्यानकथया प्रवक्ष्यामीति योजना॥ १॥

पुरा मया हि भगवान्पृष्ठः कमलसंभवः।
इमे कथमुपायान्ति ब्रह्मन्सर्गगणा इति॥ २॥

तदर्थ तदानीं स्वकृतं प्रश्नमाह - पुरेति॥ २॥

तदुपाश्रुत्य भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः।
ऐन्दवाख्यानसहितं मामुवाच बृहद्वचः॥ ३॥

तत् मत्पृष्टं उप आश्रुत्य वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय। बृहत् महार्थम्॥ ३॥

ब्रह्मोवाच।

सर्वं हि मन एवेदमित्थं स्फुरति भूतिमत्।
जलं जलाशयस्फारैर्विचित्रैश्चक्रकैरिव॥ ४॥

भूतिमज्जगद्भावधारणशक्तिमत् । चक्रकैरावर्तैरिव ॥ ४ ॥

दिनादौ संप्रबुद्धस्य संसारं स्रष्टुमिच्छतः ।
पुराकल्पे हि कस्मिंश्चिच्छृणु किं वृत्तमङ्ग मे ॥ ५ ॥

हे अङ्ग मे मम पुराकल्पे दिनादौ कल्पादौ संप्रबुद्धस्य संसारं
जगत्स्रष्टुमिच्छतः किं वृत्तं यत्संपन्नं तच्छृण्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

कदाचिदखिलं सर्गं संहृत्य दिवसक्षये ।
एक एवाहमेकाग्रः स्वस्थस्तामनयं निशाम् ॥ ६ ॥

निशान्ते संप्रबुद्धात्मा संध्यां कृत्वा यथाविधि ।
प्रजाः स्रष्टुं दृशौ स्फारे व्योम्नि योजितवानहम् ॥ ७ ॥

संध्यां संध्योपास्तिम् । योजितवान् प्रसारितवानिति यावत् ॥ ७ ॥

यावत्पश्यामि गगनं न तमोभिर्न तेजसा ।
व्याप्तमत्यन्तविततं शुन्यमन्तविवर्जितम् ॥ ८ ॥

विद्यमानस्यापि तमसो दिव्यस्वदृष्टिप्रसाराविघातित्वान्न तमोभिरित्युक्तम् ॥ ८
। ।

सर्गं संकल्पयामीति मतिं निश्चित्य तन्मया ।
समवेक्षितुमारब्धं शुद्धं सूक्ष्मेण चेतसा ॥ ९ ॥

तत्स्रष्टव्यवस्तु समवेक्षितुं पर्यालोचयितुम् ॥ ९ ॥

अथाहं दृष्टवांस्तत्र मनसा विततेऽम्बरे ।
पृथक्स्थितान्महारम्भान्सर्गान्स्थितिनिरर्गलान् ॥ १० ॥

अम्बरे अव्यक्ताकाशे सर्गान्ब्रह्माण्डान् । स्थित्या
तत्रत्यविष्ण्वादिकृतपालनादिव्यवस्थया निरर्गलान्निष्प्रतिबन्धान् ॥ १० ॥

तेषु मत्प्रतिबिम्बाभाः पद्मकोशनिवासिनः ।
राजहंसान्समारूढाः संस्थिता दश पद्मजाः ॥ ११ ॥

पृथक्स्थितेषु सर्गेषु तेषूद्यद्भूतपङ्क्तिषु ।
जलजालेषु शुद्धेषु जगत्सु जलदायिषु ॥ १२ ॥

उद्यन्त्य उत्पद्यमाना भूतपङ्क्तयश्चतुर्विधप्राणिनिकाया येषु । जलजालेषु
जलदजालेषु । छान्दसो दलोपः । अथवा जलानां जालमिव बन्धनेषु मेघेषु
शुद्धेष्ववग्रहादिदोषनिर्मुक्तेषु ॥ १२ ॥

प्रवहन्ति महानद्यः प्रध्वनन्ति यथाब्धयः ।
प्रतपन्त्युष्णारुचयः प्रस्फुरन्त्यम्बरेऽनिलाः ॥ १३ ॥

प्रकर्षेण स्फुरन्ति संचलन्ति ॥ १३ ॥

दिवि क्रीडन्ति विबुधा भुवि क्रीडन्ति मानवः ।
दानवा भोगिनश्चैव पातालेषु च संस्थिताः ॥ १४ ॥

39573 विबुधा देवाः ॥ १४ ॥
39574
39575 कालचक्रपरिप्रोता यद्भावाः सकलर्तवः ।
39576 यथाकालं फलापूर्णा भूषयन्त्यभितो महीम् ॥ १५ ॥
39577
39578 यद्भावाः यादृशशीतातपवर्षादिस्वभावाः । सकला ऋतवो वसन्तादयः ॥
39579 १५ ॥
39580
39581 प्रौढ्यं शुभाशुभाचारस्मृतयः ककुभं प्रति ।
39582 नरकस्वर्गफलदाः सर्वत्र समुपागताः ॥ १६ ॥
39583
39584 शुभा विहिता अशुभा निषिद्धा आचरास्तद्विभाजकस्मृतिग्रन्थाश्च ककुभं
39585 प्रति प्रतिदिशं सर्वत्र सर्ववर्णेषु प्रौढ्यं प्रौढतां समुपागताः ॥ १६ ॥
39586
39587 भोगमोक्षफलार्थिन्यः समस्ता भूतजातयः ।
39588 स्वमीहितं यथाकालं प्रयतन्ते यथाक्रमम् ॥ १७ ॥
39589
39590 यथाक्रमं यादृशो यासां प्रवृत्तिक्रमः स्वसर्गे
39591 क्लृप्तस्तमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १७ ॥
39592
39593 सप्तलोकास्तथा द्वीपाः समुद्रा गिरयस्तथा ।
39594 अप्येष्यमाणाः कल्पान्तं स्फुरन्त्युरुतरारवम् ॥ १८ ॥
39595
39596 कल्पान्तं प्रलयम् ॥ कालेन एष्यमाणा अपि स्वकाले उरुतरारवं यथा स्यात्तथा
39597 स्फुरति ॥ १८ ॥
39598
39599 क्वचिद्ध्रासित्वमायातं क्वचित्स्थिरतरं स्थितम् ।
39600 स्थितं सर्वत्र कुञ्जेषु तमस्तेजोलवादृतम् ॥ १९ ॥
39601
39602 तमः क्वचिदनावृतदेशे ह्रासित्वमपक्षयम् । क्वचिद्गिरिगुहादौ । कुञ्जेषु तु
39603 तेजोलवैरातपच्छिद्रैरादृतं । स्नेहान्मिलितमित्यर्थः ॥ १९ ॥
39604
39605 नभोनीलोत्पलस्यान्तर्भ्रमदभ्रमधुव्रतम् ।
39606 प्रस्फुरत्तारकाजालकेसरापूर्णतां गतम् ॥ २० ॥
39607
39608 अर्थात्सरस्त्वेन जगद्वर्णयति - नभ इति ॥ २० ॥
39609
39610 कल्पान्तघननीहारो मेरुकुञ्जेषु संस्थितः ।
39611 शाल्मलेरमलं तूलमष्ठीलाकोटरेष्विव [अष्ठिला इति मुद्रितपुस्तके
39612 पाठः] ॥ २१ ॥
39613
39614 मेरुरिवोच्छ्रयान्मेरुर्हिमवांस्तत्कुञ्जेषु । अष्ठीला [१] फलकर्परं
39615 तत्कोटरेष्विव ॥ २१ ॥
39616
39617 लोकालोकाद्रिरसनारणदर्णवघुंघुमा ।
39618 तमःखण्डेन्द्रनीलाभा निजरत्नविराजिता ॥ २२ ॥
39619
39620 लोकालोकाद्रिरेव रसना काञ्ची यस्याः । रणन्तोऽर्णवा एव घुंगुमा
39621 भूषणध्वनयो यस्याः । तमःखण्डा एवेन्द्रनीलमणिप्रभा यस्याः । निजैः
39622 स्वान्तर्गतै रत्नैश्च विराजिता ॥ २२ ॥
39623
39624 धानाधरसुधा भूतरवकाकलिघुंघुमा ।

39625 संस्थिता भुवनाभोगे स्वान्तःपुर इवाङ्गना ॥ २३ ॥
39626
39627 धानाः शाल्यादिबीजान्येव प्राणिनामास्वादनीयत्वादधरसुधा यस्याः।
39628 भूतानां प्राणिनां रवा ध्वनय एव काकलिघुंघुमा
39629 मधुरास्फुटवाग्विलासा यस्याः सा तथाविधा अर्थाद्भूः तस्मिन्भुवनाभोगे
39630 स्वान्तःपुरे अङ्गनेव संस्थितेत्यर्थः ॥ २३ ॥
39631
39632 प्। ३३७) २०३
39633
39634 गौराङ्गपङ्क्तिर्मध्यस्था रजनीराजिरञ्जिता।
39635 पद्मोत्पलस्रज इव लक्ष्यते वत्सरश्रियः ॥ २४ ॥
39636
39637 वत्सरश्रियः संवत्सरलक्ष्म्या
39638 कण्ठधृतायास्तमःप्रकाशलक्षणपद्मोत्पलनिर्मितायाः स्रजो मध्यस्था
39639 अन्तर्निविष्टा अत एव तदीयपरागसदृशविद्युन्नक्षत्रादिव्याप्तत्वाद्रजनीराज्या
39640 हरिद्रालेपनप्रायेण रात्रिसमूहाङ्गरागेण रञ्जिता गौराणां
39641 कण्ठकुचोदरवलिनाभ्याद्यङ्गानां पङ्क्तिरिव अर्थात् द्यौर्लक्ष्यत इत्यर्थः
39642 ॥ २४ ॥
39643
39644 बहुगर्तविभागस्थभूता लोकाः पृथक्पृथक्।
39645 जातारुणा विलोक्यन्ते दाडिमानीव कान्तिकाः ॥ २५ ॥
39646
39647 बहूनि भुवनगर्तविभागेषु स्थितानि भूतानि बीजस्थानीयानि येषु तथाविधा
39648 लोका ब्रह्माण्डा जातान्यरुणानि तेजांसि येषु तथाविधाः सन्तः कान्तिकाः
39649 प्रकाशमाना दाडिमफलानीव विलोक्यन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥
39650
39651 त्रिप्रवाहा त्रिपथगा कृतोर्ध्वाधोगमागमा।
39652 जगद्यज्ञोपवीताभा स्फुरतीन्दुकलामला ॥ २६ ॥
39653
39654 इतश्चेतश्च गच्छन्ति शीर्यन्ते प्रोद्भवन्ति च।
39655 दिग्लतासु तडित्पुष्पा वातार्ता मेघपल्लवाः ॥ २७ ॥
39656
39657 तडित एव पुष्पाणि येषां तथाविधा मेघपल्लवा दिग्लतासु वातार्ताः सन्त
39658 इतश्चेतश्च गच्छन्ति शीर्यन्ते प्रोद्भवन्तीति योजना ॥ २७ ॥
39659
39660 गन्धर्वनगरोद्यानलतावितानमालिनी।
39661 समुद्रभूमिनभसां पदवी प्रविराजते ॥ २८ ॥
39662
39663 तच्च प्रतिभातं जगन्मिथ्यैवेति दर्शयति - गन्धर्वेति। सा
39664 समुद्रभूमिनभसां पदवी वितानशालिनी गन्धर्वनगरोद्यानलतेव
39665 प्रतिराजते न वास्तवीत्यर्थः ॥ २८ ॥
39666
39667 लोकान्तरेषु सङ्घेन देवासुरनरोरगाः।
39668 उदुम्बरेषु मशका इव घुंघुमिताः स्थिताः ॥ २९ ॥
39669
39670 लोकान्तरेषु भुवनगर्भेषु ॥ २९ ॥
39671
39672 युगकल्पक्षणलवकलाकाष्ठाकलङ्कितः।
39673 कालो वहत्यकलितसर्वनाशप्रतीक्षकः ॥ ३० ॥
39674
39675 तेषु लोकान्तरेषु युगादिलक्षणः कालोऽपि प्रवहतीत्यर्थः। अकलितस्य अतर्कितस्य
39676 सर्वनाशस्य प्रतीक्षकः ॥ ३० ॥

39677
39678 एवमालोक्य शुद्धेन परेण स्वेन चेतसा |
39679 भृशं विस्मयमापन्नः किमेतत्कथमित्यलम् || ३१ ||
39680
39681 विस्मयमापन्नः | अहमिति शेषः || ३१ ||
39682
39683 कथं मांसमयेनाक्ष्णा यन्न पश्यामि किंचन |
39684 तन्मायाजालमतुलं पश्यामि मनसाम्बरे || ३२ ||
39685
39686 विस्मयमेव सहेतुकमभिलप्य दर्शयति - कथमिति | मांसमयेन
39687 चक्षुर्गोलकनिविष्टेनाक्ष्णा यन्न पश्यामि तन्मनसा पश्यामि इदं कथं
39688 संपन्नमिति विस्मय इत्यर्थः || ३२ ||
39689
39690 अथालोक्य चिरं कालं मनसैवाहमम्बरात् |
39691 अर्कं तस्माज्जगजालादेकमानीय पृष्ठवान् || ३३ ||
39692
39693 अम्बरात्तद्भुवनाकाशात् | आनीय सत्यसंकल्पेन पुरः संनिधाप्य || ३३ ||
39694
39695 आगच्छ देवदेवेश भो भास्कर महाद्युते |
39696 स्वागतं तेऽस्त्विति प्रोक्तो मयासौ कथितोप्यथ || ३४ ||
39697
39698 स्वागतं तेऽस्त्विति प्रथमं प्रोक्तः अथ वक्ष्यमाणमर्थं कथितः
39699 पृष्टश्च || ३४ ||
39700
39701 कस्त्वं कथमिदं जातं जगदेव जगन्ति च |
39702 यदि जानासि भगवंस्तदेतत्कथयानघ || ३५ ||
39703
39704 तमेवार्थं दर्शयति - क इति | इदं त्वदीयं जगत्कथं जातम् | एवमन्यानि
39705 नव जगन्ति कथं जातानि कैः स्रष्टृभिः सृष्टानीत्यर्थः || ३५ ||
39706
39707 इत्युक्तो मां समालोक्य संपरिज्ञातवानथ |
39708 नमस्कृत्वाभ्युवाचेदमनिन्द्यपदया गिरा || ३६ ||
39709
39710 मां संपरिज्ञातवान् | अस्य ब्रह्मण्डस्य ब्रह्मा अयमितीति शेषः || ३६ ||
39711
39712 श्रीभानुरुवाच |
39713
39714 अस्य दृश्यप्रपञ्चस्य नित्यं कारणतामसि |
39715 गतः कस्मान्न जानीषे किं मामीश्वर पृच्छसि || ३७ ||
39716
39717 नित्यं शश्वत् || ३७ ||
39718
39719 अथ मद्वाक्यसंदर्भे लीला चेत्तव सर्वग |
39720 अचिन्तितां मदुत्पत्तिं तच्छृणुष्व वदाम्यहम् || ३८ ||
39721
39722 लीलाश्रवणे कौतूहलम् | अचिन्तितां त्वया असंकल्पिताम् || ३८ ||
39723
39724 सदसदिति कलाभिराततं यत्
39725 सदसदबोधविमोहदायिनीभिः |
39726 अविरतरचनाभिरीश्वरात्मन्
39727 प्रविलसतीह मनो महन्महात्मन् || ३९ ||
39728

39729 व्यवहारे सर्वशक्तिमत्त्वादीश्वरात्मन्। परमार्थदृशा तु महात्मन्।
39730 अविरता जगद्रचना याभ्यस्तथाविधाभिः। सदिति वा असदिति वा तत्त्वतोऽबोधेन
39731 विमोहदानशीलाभिः कदाचित्सत्कदाचिदसत्क्वचित्सत्क्वचिदसदिति
39732 कालदेशपरिच्छिन्नजगत्सत्ताप्रदर्शनकौशलरूपाभिर्यदिह आसमन्तात्ततं
39733 विस्तृतं तन्मन एव तथा प्रविलसतीति विद्धीत्यर्थः॥ ३९॥
39734
39735 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० उ० ऐन्दवोपाख्यानोपक्रमे
39736 ब्रह्मादित्यसमागमो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः॥ ८५॥
39737
39738 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
39739 ब्रह्मादित्यसमागमो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः॥ ८५॥
39740
39741
39742 षडशीतितमः सर्गः ८६
39743
39744 श्रीभानुरुवाच।
39745
39746 कल्पनाम्नि महादेव ह्यस्तने दिवसे तव।
39747 तले कैलासशैलस्य जम्बूद्वीपैककोणके॥ १॥
39748
39749 इहेन्दोः सहभार्थस्य तपसैन्दवसंभवः।
39750 तेषां ज्येष्ठोपदेशेन धात्रहं भावनेर्यते॥ १॥
39751
39752 जम्बूद्वीपैककोणके विद्यमानस्य कैलासशैलस्यावयवभूते तले
39753 समभूप्रदेशे॥ १॥
39754
39755 प्। ३३८) २०४
39756
39757 सुवर्णजटनाम्ना यस्त्वत्पुत्रैर्जनितप्रजैः।
39758 मण्डलं कल्पितं श्रीमदनल्पसुखसुन्दरम्॥ २॥
39759
39760 यः प्रदेशः सुवर्णजटनाम्ना प्रसिद्ध इति शेषः। यत्र प्रदेशे जनिता प्रजा
39761 संततिर्यैस्तथाविधैस्तत्पुत्रैर्मरीच्यादिभिः प्रजानां निवासार्थं मण्डलं
39762 कल्पितमित्यर्थः॥ २॥
39763
39764 तत्राभूदतिधर्मात्मा ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः।
39765 इन्दुनामातिशान्तात्मा कश्यपस्य कुलोद्भवः॥ ३॥
39766
39767 तत्र मण्डले। ब्रह्मवित्तमो वेदविच्छ्रेष्ठः॥ ३॥
39768
39769 तस्मिंस्तदा निवसतो नित्यं स्वजनमण्डले।
39770 तस्य प्राणसमा भार्या काचित्तस्यां महात्मनः॥ ४॥
39771
39772 न बभूवात्मजस्तस्य मरुभूमौ तृणं यथा।
39773 न व्यराजत सा भार्या तस्य निष्फलपुष्पिता॥ ५॥
39774
39775 ऋज्वी गौरी सुशुद्धापि शून्या शरलता यथा।
39776 तौ ततो दंपती खिन्नौ पुत्रार्थं तपसे गिरेः॥ ६॥
39777
39778 शून्या फलशून्या। शरलता काशस्तम्बः॥ ६॥
39779
39780 कैलासस्यांशमारूढौ रूढाविव नवद्रुमौ।

भूतैरनावृते शून्ये तस्मिन्कैलासकुञ्जके ॥ ७ ॥

अंशमूर्ध्वभागं। भूतैः प्राणिभिः ॥ ७ ॥

तेपतुस्तौ तपो घोरं जलाहारौ तरुस्थिती।
एकं पानीयचुलकं पीत्वा दिवसपर्यये ॥ ८ ॥

तरोः स्थितिरिव स्थितिः स्थैर्यं ययोस्तौ। तरुस्थितिमेवोपपादयति - एकमिति।
दिवसपर्यये दिनचरमभागे ॥ ८ ॥

निस्पन्दमुत्थितौ वार्क्षीं वृत्तिमाश्रित्य संस्थितौ।
तस्थतुस्तौ तदा तत्र तावत्कालं तरुव्रतौ ॥ ९ ॥

वार्क्षीं वृक्षसंबन्धिनीम्। तत्सदृशीमिति यावत् ॥ ९ ॥

यावत्त्रेता द्वापरं च युगे द्वे एव ते गते।
ततस्तुष्टोऽभवद्देवस्तयोः शशिकलाधरः ॥ १० ॥

द्वे युगे गते एवेति योजना। चिरं तपस्तु विशिष्टपुत्रलाभार्थम् ॥ १० ॥

दिनातपातापितयोरिन्दुः कुमुदयोरिव।
आजगाम तमुद्देशं यत्र तौ विप्रदंपती ॥ ११ ॥

उद्देशं प्रदेशम् ॥ ११ ॥

सलतापादपं देशं पुष्पाकर इवेश्वरः।
दंपती तौ वृषारूढं सोमं सोमार्धशेखरम् ॥ १२ ॥

पुष्पाकरो वसन्त इव। उमया सहितं सोमम् ॥ १२ ॥

फुल्लाननौ ददृशतुः कुमुदे शशिनं यथा।
तौ तं प्रणेमतुर्देवं तुषारामलमीश्वरम् ॥ १३ ॥

कुमुदे कैरवे। विकास एव दृष्टान्ते दर्शनम् ॥ १३ ॥

द्यावापृथिव्यावुदितं परिपूर्णमिवोडुपम्।
तर्जयन्पवनाधूतनववृक्षाननस्वरम् ॥ १४ ॥

द्यावापृथिव्यावित्यनेन तत्स्था जना लक्ष्यन्ते। उडुपं चन्द्रम्। पवनेन
मलयानिलेन आधूतानां ईषत्कम्पितपल्लवानां रसालादिवृक्षाणां
आननमिव कुजतां भ्रमरकोकिलादीनां स्वरं स्ववचोमाधुर्यातिशयेन
तर्जयन्निर्भर्त्सयन्निव ॥ १४ ॥

मृदूद्दामस्थितस्पन्दि प्रोवाचाथ वचः शिवः।

ईश्वर उवाच।

वरं विप्र गृहाणाशु तुष्टोऽस्मि तव वाञ्छितम् ॥ १५ ॥

मृदुना उद्दामेन सौन्दर्योत्कृष्टेन स्मितेन स्पन्दि ईषच्चलिताधरं यथा
स्यात्तथा। तव वाञ्छितमिष्टं वरं गृहाण ॥ १५ ॥

39833 मधुमाससरसाक्रान्तवृक्षवन्मुदितो भव |
39834
39835 विप्र उवाच |
39836
39837 भगवन्देवदेवेश दश पुत्रा महाधियः || १६ ||
39838
39839 भव्या भवन्तु मे भूयः शोको येन न भाधते |
39840
39841 भानुरुवाच |
39842
39843 अथैवमस्त्विति प्रोच्य जगामान्तर्धिमीश्वरः || १७ ||
39844
39845 भव्याः कल्याणगुणाचारशालिनः | येन पुत्रलाभेन || १७ ||
39846
39847 व्योम्नि वारिनिधिर्ह्रादं कृत्वेवोर्मिमहावपुः |
39848 ततस्तौ दम्पती तुष्टौ शिवलब्धवरौ गृहम् || १८ ||
39849
39850 व्योम्नीति पूर्वान्वयि | अथवा वारि निधीयते अस्मिन्निति वारिनिधिर्मेघः |
39851 ऊर्मिभिरिव विभक्तैरवयवैर्महद्वपुर्यस्य || १८ ||
39852
39853 गतौ गीर्वाणसदृशौ स्वमिवोमामहेश्वरौ |
39854 तत्रासौ ब्राह्मणी गेहे बभूवोदारगर्भिणी || १९ ||
39855
39856 गीर्वाणा देवास्तत्सदृशौ तौ दंपती | अथवा
39857 मायिकदिव्यशरीरकल्पनाद्गीर्वाणसदृशावुमामहेश्वरौ खं वास्तवं
39858 ब्रह्माकाशमिव || १९ ||
39859
39860 बभौ पूर्णोदरा श्यामा मेघलेखेव वारिणा |
39861 कालेऽथ सुषुवे पुत्रान्प्रतिपच्चन्द्रकोमलान् || २० ||
39862
39863 दशबालांस्ततो मुग्धान्वसुधेव नवाङ्कुरान् |
39864 कृतब्राह्मणसंस्कारा वृद्धिमीयुर्महौजसः || २१ ||
39865
39866 मुग्धान् सुन्दरान् | कृता
39867 जातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनवेदव्रताध्ययनादयो
39868 ब्राह्मणसंस्कारा येषाम् || २१ ||
39869
39870 स्वल्पेनैव हि कालेन प्रावृषेव नवाम्बुदाः |
39871 ते सप्तवर्षवयसो बभूवुर्ज्ञातवाङ्मयाः || २२ ||
39872
39873 प्रावृषा वर्षर्तुना || २२ ||
39874
39875 विरेजुस्तेजसा तत्र नभसीवामला ग्रहाः |
39876 अथ कालेन महता तेषां तौ पितरौ तदा || २३ ||
39877
39878 संजग्मतुस्तनुं त्यक्त्वा स्वां गतिं गतिकोविदौ |
39879 मातापितृभ्यां रहिता दश ते ब्राह्मणास्ततः || २४ ||
39880
39881 स्वां गतिं विदेहकैवल्यम् | यतो मुख्यतमगतिभूतब्रह्मकोविदौ || २४ ||
39882
39883 ययुः कैलासशिखरं गृहं संत्यज्य खेदिनः |
39884 तत्र संचिन्तयामासुरुद्विग्नास्ते विबन्धवाः(?) || २५ ||

39885
39886 खेदिनो दुःखिताः। तेषां
39887 भाग्यवशाद्भाविहैरण्यगर्भैश्वर्यप्राप्त्यनुसारि विचार उत्पन्न इत्याह ##-
39888
39889 किं स्यादिह परं श्रेय ऊचुश्चेदं परस्परम्।
39890 किमिह स्यात्समुचितं भ्रातरः किमदुःखदम्॥ २६॥
39891
39892 परं विभवोत्कृष्टं श्रेयः सुखम्। इति संचिन्त्य इदं वक्ष्यमाणं चोचुः
39893 । ऐहिकामुष्मिकसुखोपायतया स्वीकर्तुं समुचितम्। हे भ्रातरः
39894 ऐहिकसुखाहेतुत्वेऽपि परिणामे अदुःखदं किम्॥ २६॥
39895
39896 प्। ३३९) २०४
39897
39898 किं महत्त्वं किमैश्वर्यं किं महाविभवं शुभम्।
39899 किं तदेतज्जनैश्वर्यं सामन्तो हि महेश्वर॥ २७॥
39900
39901 एवं सामान्यतो विमृश्य विशेषतोऽपि विमृशन्ति - किमिति।
39902 तदेतज्जनानामैश्वर्यं किमुत्कृष्टं गृहग्रामाधिपतिभ्यः। हि
39903 यस्मात्सामन्तो मण्डलाधिपतिर्महानीश्वरः ऐश्वर्यवान्॥ २७॥
39904
39905 सामन्तसंपत्किंनाम राजानो हि महेश्वराः।
39906 का नाम संपद्भूपानां सम्राडिह महेश्वरः॥ २८॥
39907
39908 किं नाम कियन्नाम। राजानो देशाधिपतयः॥ २८॥
39909
39910 किं नाम तन्महेन्द्रत्वं यन्मुहूर्तं प्रजापतेः।
39911 विनश्यति न यत्कल्पे किं स्यात्तदिह शोभनम्॥ २९॥
39912
39913 महेन्द्रस्तर्हि महेश्वरः स्यात्तत्राह - किं नामेति॥ २९॥
39914
39915 भाषमाणेष्वथैतेषु ज्येष्ठो भ्राता महामतिः।
39916 गम्भीरवागुवाचेदं मृगयूथान्मृगो यथा॥ ३०॥
39917
39918 एवं भाषमाणेषु भ्रातृषु जन्मान्तरे
39919 कृतहिरण्यगर्भोपास्तिरन्तरायैरन्तरा विपन्नत्वात्प्राप्तोत्तमजन्मा
39920 भ्रातृसंवादादेवोद्बुद्धप्राक्तनोपास्तिसंस्कारो महामतिर्नाम ज्येष्ठो
39921 भ्राता प्राक्स्वानुष्ठितोपास्तिक्रमं तदधिकृतेभ्यो भ्रातृभ्य
39922 उपदेष्टुकाम उवाचेत्याह - भाषमाणेष्विति। मृगो यूथपः॥ ३०॥
39923
39924 ऐश्वर्याणां हि सर्वेषामाकल्पं न विनाशि यत्।
39925 रोचते भ्रातरस्तन्मे ब्रह्मत्वमिह नेतरत्॥ ३१॥
39926
39927 आकल्पं आप्राकृतप्रलयम्। हे भ्रातरः ब्रह्मत्वं हिरण्यगर्भता॥ ३१॥
39928
39929 एतदुक्तं तदखिला द्विजपुत्रास्त उत्तमाः।
39930 वचोभिरैन्दवास्तत्र साधु साध्वित्यपूजयन्॥ ३२॥
39931
39932 भाग्यवशादितरेषामपि तत्राभिरुचिरुत्पन्नेत्याह - एतदिति। तदुत्तमाः इति
39933 पाठे स महामतिरेवोत्तमो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च येषाम्॥ ३२॥
39934
39935 ऊचुश्चेदं कथं तात सर्वदुःखोपमार्जनम्।
39936 पद्मासनं जगत्पूज्यं विरञ्चित्वमवाप्नुमः॥ ३३॥

39937
39938 अत एव तदुपायमपृच्छन्नित्याह - ऊचुरिति। सर्वाणि
39939 जरामरणसातिशयत्वादिप्रयुक्तदुःखान्युपमृज्यन्ते यस्मिन्नित्यधिकरणे
39940 ल्युट्। अवाप्नुमः शीघ्रं प्राप्स्यामः। वर्तमानसामीप्यविवक्षया लट्॥ ३३॥
39941
39942 भ्रात्रा तेन पुनः प्रोक्ता भ्रातरो भूरितेजसः।
39943 मदुक्तं सर्व एवेमे भवन्तः पालयन्तु वै॥ ३४॥
39944
39945 तेभ्य उपागतेभ्यो हिरण्यगर्भाहंग्रहोपास्तिं
39946 सपरिकरामुपदेक्ष्यंस्तदङ्गमामृतेर्धारणादार्ढ्यं विधत्ते -
39947 मदुक्तमिति। वै इति तत्र दृढनिश्चयापेक्षाद्योतनार्थम्॥ ३४॥
39948
39949 पद्मासनगतो भास्वान्ब्रह्माहमिति तेजसा।
39950 सृजामि संहरामीति ध्यानमस्तु चिराय वः॥ ३५॥
39951
39952 सृजामि संहरामीति लिङ्गात्संवर्गविद्येयमुपदिष्टेति गम्यते।
39953 इतिशब्दाद्वक्ष्यमाणप्रकारक्रमः सर्वोऽप्युपदिष्टो बोध्यः। चिरायेति
39954 भ्रमरकीटन्यायेन आतद्भावोदयमित्यर्थः॥ ३५॥
39955
39956 अग्रजेनेति कथिते बाढं कृत्वा त उत्तमाः।
39957 ध्यानाधीनधियस्तस्थुः सहैव ज्यायसा रसात्॥ ३६॥
39958
39959 बाढं कृत्वा दृढमङ्गीकृत्य। ज्यायसा ज्येष्ठभ्रात्रा सहैव।
39960 रसात्फलरागातिशयात्॥ ३६॥
39961
39962 लिपिकर्मार्पिताकारा ध्यानासक्तधियश्च ते।
39963 अन्तस्थेनैव मनसा चिन्तयामासुरादृताः॥ ३७॥
39964
39965 लिपिकर्म चित्रलेखस्तदर्पिताकाराः॥ ३७॥
39966
39967 अथ उत्फुल्लकमलकोशवक्रोन्नतासनः।
39968 ब्रह्माहं जगतां स्रष्टा कर्ता भोक्ता महेश्वरः॥ ३८॥
39969
39970 तत्कथं चिन्तनप्रकारं वक्तुमुपक्रमते - अथेत्यादिना॥ ३८॥
39971
39972 यज्ञक्रियाक्रमवतः साङ्गोपाङ्गा महर्षयः।
39973 सरस्वत्याथ गायत्र्या युक्ता वेदा नरा इमे॥ ३९॥
39974
39975 यज्ञक्रियाक्रमवतो यज्ञमूर्तेर्मम याजका महर्षयः साङ्गोपाङ्गा
39976 अङ्गैः शिक्षादिभिरुपाङ्गैः पुराणादिभिश्च सहिताः सरस्वत्या गायत्र्या च
39977 युक्ता वेदा नरा मूर्तिमन्त इमे मदन्तस्था इत्यर्थः॥ ३९॥
39978
39979 लोकपालपराक्रान्तः संचरत्सिद्धमण्डलः।
39980 अयमुद्दामसौभाग्यः स्वर्गः स्वरविभूषितः॥ ४०॥
39981
39982 पर्वतद्वीपजलधिकाननैः समलंकृतम्।
39983 इदं भूमण्डलं चैव त्रिलोकीकर्णकुण्डलम्॥ ४१॥
39984
39985 त्रिलोकीलक्षणायाः स्त्रियः कर्णकुण्डलम्॥ ४१॥
39986
39987 एतत्पातालकुहरं दैत्यदानवभोजितम्।
39988 अमृतस्त्रीगणाकीर्णं गृहं गगनकोटरम्॥ ४२॥

39989
39990 दैत्यैर्दानवैश्च भोजितं पूरितोदरम् | अमृतानाममर्त्यानां
39991 स्त्रीगणैरप्सरोभिराकीर्णं व्याप्तं गृहमिव गृहमित्यर्थः || ४२ ||
39992
39993 अयमिन्द्रो महाबाहुः प्रजालंकृतदोत्तमः |
39994 त्रैलोक्यनगरीमेकः पाति पावनयज्ञभुक् || ४३ ||
39995
39996 अयं मदन्तस्थः प्रजानां अलंकृतमलंकारं शोभमानतां ददतीति
39997 प्रजालंकृतदा राजानः | राजभिर्हि प्रजाः शोभन्ते तेषूत्तम || ४३ ||
39998
39999 दीप्रजालवरत्राभिरवष्टभ्याथ दिग्गणम् |
40000 क्रमेण प्रतपन्त्येते भानवो भूरिभानवः || ४४ ||
40001
40002 दीप्राभिः कान्तिजाललक्षणवरत्राभिः पाशैर्दिग्गणमवष्टभ्य यथा न
40003 पलायन्ते तथा बद्ध्वा रसादानाय प्रतपन्ति | भानवो द्वादशादित्याः
40004 भूरिभानवः प्रचुरकिरणाः | क्रमेण चैत्रादिमासक्रमेण || ४४ ||
40005
40006 लोकपाला इमे लोकं रक्षन्ति [रक्षन्त्यक्षुब्धवृत्तयः इति
40007 पाठः] शुद्धवृत्तयः |
40008 मर्यादाभिरतुच्छाभिर्गोपाला गोगणं यथा || ४५ ||
40009
40010 अतुच्छाभिर्न्याय्यत्वान्महतीभिः [अतुच्छामिस्तुच्छान्यत्वान्महतीभिरित्यपि
40011 पाठः] || ४५ ||
40012
40013 उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रस्फुरन्ति पतन्ति च |
40014 तरङ्गा इव तोयानामिमाः प्रतिदिनं प्रजाः || ४६ ||
40015
40016 उन्मज्जन्त्याविर्भवन्ति निमज्जन्ति तिरोभवन्ति प्रस्फुरन्ति विविधविभवादिना
40017 विराजन्ते | दारिद्र्यदोषादिना पतन्ति च || ४६ ||
40018
40019 प। ३४०) २०५
40020
40021 सृजामीममहं सर्गं संहरामि तथाद्दतः |
40022 अयमात्मनि तिष्ठामि शाम्यामि भुवनेश्वरः || ४७ ||
40023
40024 आत्मनि पारमार्थिके स्वरूपे तिष्ठामि | अत एव शाम्याम्युपरमे || ४७ ||
40025
40026 अयं संवत्सरो यात इदं परिणतं युगम् |
40027 सृष्टेरयमसौ कालः स्वयं संहरणस्य च || ४८ ||
40028
40029 उक्तमेव स्पष्टं वदन्नुपसंहरति - अयमित्यादिद्वाभ्याम् || ४८ ||
40030
40031 अयमेव गतः कल्पो ब्राह्मी रात्रिरियं तता |
40032 अयमात्मनि तिष्ठामि पूर्णात्मा परमेश्वरः || ४९ ||
40033
40034 इति भावितया उद्ध्या ते द्विजा अथ ऐन्दवाः |
40035 दशाद्रिवृत्तयस्तस्थुः समुत्कीर्णा इवोपलात् || ५० ||
40036
40037 अथ ऐन्दवा इत्यसंधिः संहिताऽनित्यत्वात् | अद्रिवृत्तयो दृढबद्धासनाः ||
40038 ५० ||
40039
40040 अधिगतकमलासनक्रमास्ते

40041 परिगलितेतरतुच्छवृत्तिजालाः ।
40042 सततमतितरां कुशासनस्था-
40043 श्चिरमिति पङ्कजकल्पने विरेजुः ॥ ५१ ॥
40044
40045 कुशासनस्थास्ते पङ्कजासनकल्पने सति परिगलितेतरतुच्छवृत्तिजालाः सन्तः
40046 अधिगतकमलासनक्रमाश्च सन्तो विरेजुः ॥ ५१ ॥
40047
40048 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० ए०
40049 ऐन्दवसमाधानं नाम षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥
40050
40051 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
40052 ऐन्दवसमाधानं नाम षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥
40053
40054
40055 सप्ताशीतितमः सर्गः ८७
40056
40057 भानुरुवाच ।
40058
40059 पितामहक्रमे तस्मिंस्ततस्ते बहुभावनात् ।
40060 कर्मभिस्तैः समाक्रान्तमनस्कास्तस्थुरादृताः ॥ १ ॥
40061
40062 मनसा ब्रह्मभूतानां क्रव्यादैर्देहभक्षणे ।
40063 प्रतिसर्गेऽथ सर्गे च तथावस्थितिरीर्यते ॥ १ ॥
40064
40065 हे पितामह ते ऐन्दवास्तस्मिन्नुपास्तिक्रमे
40066 तैस्तैर्भुवनभूतग्रामादिसृष्टिपरिपालनसंहारादिकर्मभिस्त्वमिव
40067 समाक्रान्तमनस्कास्तत्रैवादृता अत्यासक्ताः सन्तस्तावत्तस्थुर्यावत्तेषां
40068 कृशा देहा देहकाः शोषमभ्येत्य गलिता इति परेणान्वयः ॥ १ ॥
40069
40070 यावत्ते देहकास्तेषां तापेन पवनैस्तथा ।
40071 कालेन शोषमभ्येत्य गलिताः शीर्णपर्णवत् ॥ २ ॥
40072
40073 जक्षुस्तान्देहकांस्तत्र क्रव्यादा वनवासिनः ।
40074 इतश्चेतश्च लुठितान्सुफलानीव मर्कटाः ॥ ३ ॥
40075
40076 जक्षुर्बभक्षुः । क्रव्यादा मांसाशिनो मृगपक्षिणः ॥ ३ ॥
40077
40078 अथ ते शान्तबाह्यार्था ब्रह्मत्वे कृतभावनाः ।
40079 तस्थुश्चतुर्युगस्यान्ते यावत्कल्पः क्षयं गतः ॥ ४ ॥
40080
40081 शरीरनाशे च तेषामात्यन्तिकी बाह्यार्थप्रत्ययनिवृत्तिः संपन्नेत्याह -
40082 अथेति । चतुर्युगस्य शिष्टस्यान्ते ॥ ४ ॥
40083
40084 क्षीयमाणे ततः कल्पे तपत्यादित्यसंचये ।
40085 पुष्करावर्तकेषूच्चैर्वर्षत्सु कठिनारवम् ॥ ५ ॥
40086
40087 वहत्सु कल्पवातेषु स्थित एकमहार्णवे ।
40088 क्षीणेषु भूतवृन्देषु ते तथैव व्यवस्थिताः ॥ ६ ॥
40089
40090 ते ऐन्दवास्तथैव स्वमनःकल्पितब्रह्माण्डे सर्गादिव्यापृततयैव
40091 व्यवस्थिताः ॥ ६ ॥
40092

40093 ततो रात्रिक्रमपरे सर्वां संहृत्य तां स्थितिम् ।
40094 स्थिते त्वय्यात्मनि विभो ते तथैव व्यवस्थिताः ॥ ७ ॥
40095
40096 रात्रेः क्रमणं क्रमोऽतिक्रमस्तत्परे तत्प्रतीक्षे त्वयि योगनिद्रया आत्मनि स्थिते
40097 सति ॥ ७ ॥
40098
40099 अद्य प्रबुद्धे भवति स्रष्टुमिच्छति संसृतिम् ।
40100 सुखेनैव क्रमेणोच्चैस्ते तथैव व्यवस्थिताः ॥ ८ ॥
40101
40102 तथैते भगवन्ब्रह्मन्ब्रह्मणो ब्राह्मणा दश ।
40103 त एते दश संसारा मनोव्योमनि संस्थिताः ॥ ९ ॥
40104
40105 तेषामेकतमस्याहमयमाकाशमन्दिरे ।
40106 भानुर्भुवि विभो कालकलाकर्मणि योजितः ॥ १० ॥
40107
40108 एतावता ग्रन्थेन कथमिदं जातमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा
40109 कस्त्वमित्यस्योत्तरमाह - तेषामित्यादिना । तेषामैन्दवसर्गाणां मध्ये
40110 एकतमस्य ब्रह्माण्डस्य च्छिद्रभूताकाशलक्षणे मन्दिरे । भुवीति
40111 त्रैलोक्योपलक्षणम् । भूलोक एव कर्माङ्गतया कालविभागज्ञानस्य
40112 विशेषोपयोगात् ॥ १० ॥
40113
40114 एष ते कथितः सर्गो दिशानामब्जसंभव ।
40115 ब्रह्मणां संभवो व्योम्नि यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ११ ॥
40116
40117 एषु सर्गेषु सत्स्वपि न तव सर्गे कोऽपि विरोध इत्याशयेनाह - यथेच्छसीति ॥
40118 ११ ॥
40119
40120 विविधकल्पनया वलिताम्बरं
40121 यदिदमुत्तम जागतमुत्थितम् ।
40122 करणजालकमाहितमोहनं
40123 तदखिलं निजचेतसि विभ्रमः ॥ १२ ॥
40124
40125 कुतो न विरोध इति चेन्मनःकल्पनामात्रत्वेनासत्यत्वादित्याशयेनाह -
40126 विविधेति । हे उत्तम करणानां बाह्याभ्यन्तराणां जालकमिव बन्धनभूतम्
40127 । आहितेन आसङ्गेन मोहनं यदिदं जागतं दृश्यजातमुत्थितं तदखिलं
40128 तेषां निजचेतसि स्वचित्ते विभ्रमो भ्रान्तिमात्रं न वस्तुसदित्यर्थः ॥ १२ ॥
40129
40130 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उ० ऐन्दवो०
40131 दशजगद्वर्णनं नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥
40132
40133 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
40134 दशजगद्वर्णनं नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥
40135
40136
40137 प्। ३४१) २०५
40138
40139 अष्टाशीतितमः सर्गः ८८
40140
40141 श्रीब्रह्मोवाच ।
40142
40143 ब्रह्माणो ब्राह्मणा भानुरित्युक्त्वा ब्रह्मणो मम ।
40144 ब्रह्मन्ब्रह्मविदां श्रेष्ठ तूष्णीमेव बभूव सः ॥ १ ॥

इह धातुरनासक्त्या सर्गसिद्धिरुदीर्यते।
मनसा दृढसिद्धस्य तथान्यैरनिवर्तनम्॥ १॥

उक्तां कथामुपसंहरति - ब्रह्माण इति। ब्रह्मन्ब्रह्मविदां श्रेष्ठेति
भानुकृतं ब्रह्मसंबोधनं ब्रह्मकृतं वसिष्ठसंबोधनं च। ते
दश ब्रह्माणः प्रागुक्ता ब्राह्मणा एव नान्ये इति स भानुर्ब्रह्मणो मम पुर
उक्त्वा तूष्णीमेव बभूवेत्यर्थः॥ १॥

तत उक्तं मया तस्य चिरं संचिन्त्य चेतसा।
भानो भानो वदाशु त्वं किमन्यत्संसृजाम्यहम्॥ २॥

भानो भानो इत्यादराद्विरुक्तिः॥ २॥

एतानि दश विद्यन्ते किल यत्र जगन्ति वै।
तत्रान्यो मम सर्गेण कोऽर्थः कथय भास्कर॥ ३॥

कोऽर्थः किं प्रयोजनम्॥ ३॥

इत्युक्तोऽथ मया भानुः संचिन्त्य सुचिरं धिया।
इदमत्र वचो युक्तमुवाच स महामुने॥ ४॥

युक्तं मत्प्रश्नोचितम्॥ ४॥

भानुरुवाच।

निरीहस्य निरिच्छस्य कोऽर्थः सर्गेण ते प्रभो।
विनोदमात्रमेवेदं सृष्टिस्तव जगत्पते॥ ५॥

निष्कामादेव भवतः सर्गः संपद्यते प्रभो।
अर्कादिव जलादित्यप्रतिबिम्बमिवाधियः॥ ६॥

अर्काज्जलादित्यात्मकं प्रतिबिम्बमिव। अधियो निर्मनस्कात्॥ ६॥

शरीरसंनिवेशस्य त्यागे रागे च ते यदा।
निष्कामो भगवन्भावो नाभिवाञ्छति नोज्झति॥ ७॥

सर्गे निष्कामतां कैमुतिकन्यायेन द्रढयति - शरीरेति।
शरीरात्मकस्यावयवसन्निवेशस्य त्यागे रागे अहमभिमानेन स्वीकृत्य
रञ्जने च ते भावो निष्कामः॥ ७॥

सृजसीदं तथा देव विनोदायैव भूतप।
पुनः संहृत्य संहृत्य दिनं दिनपतिर्यथा॥ ८॥

दिनं दिनपतिर्यथा सृजति तथा सृजसि॥ ८॥

तव नित्यमसंसक्तं विनोदायैव केवलम्।
इदं कर्तव्यमेवेति जगन्न तूद्यमेच्छया॥ ९॥

कर्तव्यं सर्गार्हम्। उद्यमः स्वार्थाभिलाषेणोद्योगस्तदिच्छया तु न॥ ९॥

सृष्टिं चेन्न करोषि त्वं महेश [महेच्छ इति पाठः तत्र हे

40197 महेच्छ महाशयेत्यर्थः] परमात्मनः |
40198 नित्यकर्मपरित्यागात्किमपूर्वमवाप्स्यसि || १० ||
40199
40200 आत्मनः स्वस्य नित्यकर्मपरित्यागात्परमन्यदपूर्वमदृष्टं किमवाप्स्यसि |
40201 न किंचिदित्यर्थः || १० ||
40202
40203 यथाप्राप्तं हि कर्तव्यमसक्तेन सदा सता |
40204 मुकुरेणाकलङ्केन प्रतिबिम्बक्रिया यथा || ११ ||
40205
40206 तर्हि किमुपरमो युक्तो नेत्याह - यथाप्राप्तमिति || ११ ||
40207
40208 यथैव कर्मकरणे कामना नास्ति धीमताम् |
40209 तथैव कर्मसंत्यागे कामना नास्ति धीमताम् || १२ ||
40210
40211 अप्राप्तकरण इव प्राप्तत्यागेऽपि हेत्वभावादित्यर्थः || १२ ||
40212
40213 अतः सुषुप्तोपमया धिया निष्कामया तया |
40214 सुषुप्तबुद्धसमया कुरु कार्यं यथागतम् || १३ ||
40215
40216 परमार्थतोऽकरणात्सुषुप्तोपमया | प्रतीतितः करणात्तु सुषुप्तेर्बुद्धः
40217 स्वप्नस्तत्समया || १३ ||
40218
40219 सर्गैरथेन्दुपुत्राणां तोषमेषि जगत्प्रभो |
40220 तदेते तोषयिष्यन्ति तं त्वां सर्गात्सुरेश्वर || १४ ||
40221
40222 किंचैतैरैन्दवसर्गैस्त्वं स्वपुत्रपौत्रादीनां संपद्वृद्धिदर्शनादिव
40223 यदि तोषमेषि तत्तर्हि एते ऐन्दवा अग्रेऽपि सर्गात्तं तोषशीलं त्वां
40224 तोषयिष्यन्तीत्यर्थः || १४ ||
40225
40226 चित्तनेत्रैर्भवानेतान्सर्गानन्यस्य नो दृशा |
40227 अवश्यं चक्षुषा सर्गं सृष्टमित्येव वेत्ति कः || १५ ||
40228
40229 अस्तु तोषः तथापि मत्सर्गस्तेन कुतो न गतार्थस्तत्राह - चित्तनेत्रेणेति |
40230 भवानन्यस्य सर्ग चित्तरूपेण नेत्रेण पश्यति दृशा चक्षुषा तु नो पश्यति |
40231 कस्तत्स्रष्टा तु स्वकृतं सर्गं मयेदं सृष्टमिति चक्षुषैवावश्यं वेत्ति
40232 अतस्ते स्वचक्षुर्दर्शनार्हः सर्गो नान्येन गतार्थ इत्यर्थः || १५ ||
40233
40234 येनैव मनसा सर्गो निर्मितः परमेश्वर |
40235 स एव मांसनेत्रेण तं पश्यति हि नेतरः || १६ ||
40236
40237 तर्ह्यैन्दवकृतसर्ग एव मया चक्षुषा द्रष्टव्यस्तत्राह - येनैवेति || १६ ||
40238
40239 न चैतान्दश संसारान्दश नीरजसंभवान् |
40240 कश्चिन्नाशयितुं शक्तश्चित्तदार्ढ्याच्चिरस्थितान् || १७ ||
40241
40242 यद्येवं तर्हि वृथा मन्मनसा दृश्योऽयमैन्दवसर्गो मत्प्रतिकूल एवेति
40243 मया नाशनीयस्तत्राह - न चैतानिति | दशैतान्संसारांस्तद्धेतून्दश
40244 नीरजसंभवान्पद्मजान्वा कश्चिन्नाशयितुं शक्तः || १७ ||
40245
40246 कर्मेन्द्रियैर्यत्क्रियते तद्रोद्धुं किल युज्यते |
40247 न मनोनिश्चयकृतं कश्चिद्रोधयितुं क्षमः || १८ ||
40248

40249 रोद्धुं रोधयितुमित्यनयोर्नाशयितुमित्यर्थः ॥ १८ ॥
40250
40251 यो बद्धपदतां यातो जन्तोर्मनसि निश्चयः ।
40252 स तेनैव विना ब्रह्मन्नान्येन विनिवार्यते ॥ १९ ॥
40253
40254 बद्धपदतां रूढमूलताम् ॥ १९ ॥
40255
40256 बहुकालं यदभ्यस्तं मनसा दृढनिश्चयम् ।
40257 शापेनापि न तस्यास्ति क्षयो नष्टेऽपि देहके ॥ २० ॥
40258
40259 शापेन तर्हि स मया निरसनीयस्तत्राह - बहुकालमिति ॥ २० ॥
40260
40261 प्। ३४२) २०६
40262
40263 यद्वद्धपीठमभितो मनसि प्ररूढं
40264 तद्रूपमेव पुरुषो भवतीह नान्यत् ।
40265 तद्बोधनादितरमत्र किलाभ्युपायं
40266 शैलौघसेकमिव निष्फलमेव मन्ये ॥ २१ ॥
40267
40268 बद्धपीठं स्थिरीभूतम् । अत एव हि मूढानां संसारनिवारणे
40269 तद्बोधनमेवोपायो न वरशापादिरन्य इत्याह - तद्बोधनादिति ।
40270 शैलौघानां शिलाशकलसमूहानामङ्कुरोदयेच्छया सेकमिव
40271 निष्फलमेवाहं मन्ये ॥ २१ ॥
40272
40273 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० उत्पत्तिप्रकरणे ऐ०
40274 ऐन्दवनिश्चयकथनं नामाष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥
40275
40276 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
40277 ऐन्दवनिश्चयकथनं नामाष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥
40278
40279
40280 एकोननवतितमः सर्गः ८९
40281
40282 भानुरुवाच ।
40283
40284 मनो हि जगतां कर्तृ मनो हि पुरुषः परः ।
40285 मनःकृतं कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम् ॥ १ ॥
40286
40287 मनसो बद्धपीठस्य परयवैरचाल्यता ।
40288 इन्द्राहल्यामनोवृत्तकथयात्र प्रकाश्यते ॥ १ ॥
40289
40290 समष्टिभावापन्नं मन एव परः पुरुषो हिरण्यगर्भः ॥ १ ॥
40291
40292 सामान्यब्राह्मणा भूत्वा मनोभावनया किल ।
40293 ऐन्दवा ब्रह्मतां याता मनसः पश्य शक्तताम् ॥ २ ॥
40294
40295 मनसा भाव्यमानो हि देहतां याति देहकः ।
40296 देहभावनयाऽयुक्तो देहधर्मैर्न बाध्यते ॥ ३ ॥
40297
40298 देहभावनया अयुक्त इति च्छेदः । मुक्त इति पाठः स्पष्टः ।
40299 देहधर्मैर्जन्ममरणादिभिः ॥ ३ ॥
40300

40301 बाह्यदृष्टिर्हि नियतं सुखदुःखादि विन्दति |
40302 नान्तर्मुखतया योगी देहे वेत्ति प्रियाप्रिये || ४ ||
40303
40304 बाह्ये दृष्टिर्देहादावात्मात्मीयदृष्टिर्यस्य सः || ४ ||
40305
40306 मनःकारणकं तस्माज्जगद्विविधविभ्रमम् |
40307 इन्द्रस्याहल्यया सार्धं वृत्तान्तोऽत्र निदर्शनम् || ५ ||
40308
40309 वक्ष्यमाणकथां वक्तुमुक्तमुपसंहरति - मनःकारणकमिति || ५ ||
40310
40311 श्रीब्रह्मोवाच |
40312
40313 काहल्या भगवन्भानो को वात्रेन्द्रस्तमोनुद |
40314 ययोरुदन्तश्रवणे पावनी दृष्टिरेति हि || ६ ||
40315
40316 उदन्तो वृत्तान्तस्तस्य श्रवणे सति || ६ ||
40317
40318 भानुरुवाच |
40319
40320 श्रूयते हि पुरा देव मागधेषु महीपतिः |
40321 इन्द्रद्युम्न इति ख्यात इन्द्रद्युम्न इवापरः || ७ ||
40322
40323 अपरः पुराणान्तरप्रसिद्ध इन्द्रद्युम्न इव || ७ ||
40324
40325 तस्येन्दुबिम्बप्रतिमा भार्या कमललोचना |
40326 अहल्या नाम तत्रासीच्छशाङ्कस्येव रोहिणी || ८ ||
40327
40328 तस्मिन्नेव पुरे षिड्गः षिड्गप्रकरशेखरः |
40329 इन्द्रनामा परः कश्चिद्धिश्रीमान्विप्रकुमारकः || ९ ||
40330
40331 षिड्गो विटः | षिड्ग इति पाठेऽपि स एवार्थः | धीमान्विटविद्याकुशलः || ९ ||
40332
40333 अहल्या पूर्वमिन्द्रस्य बभूवेष्टेत्यहल्यया |
40334 श्रुतं राजमहिष्याथ कथाप्रस्तावतः क्वचित् || १० ||
40335
40336 अहल्या गौतमपत्नी || १० ||
40337
40338 आकर्ण्यैवमहल्या सा बभूवेन्द्रानुरागिणी |
40339 अहल्यां मां स नो कस्मात्सक्तोऽभ्येतीत्यथोत्सुका || ११ ||
40340
40341 स इन्द्रः सक्त आसक्तः सन् कुतो नो एति नागच्छतीत्युत्सुका उत्कण्ठिता || ११ ||
40342
40343 मृणालभारकदलीपल्लवास्तरणेषु सा |
40344 अतप्यत भृशं बाला लता लूना वनेष्विव || १२ ||
40345
40346 खेदमाप समग्रासु तासु भूपविभूतिषु |
40347 मत्सी निदाघतप्तासु परिलोला स्थलीष्विव || १३ ||
40348
40349 निदाघेन ग्रीष्मेण तप्तासु स्थलीषु परिलोला मत्सीव | सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां
40350 य उपधायाः इति यलोपः || १३ ||
40351
40352 अयमिन्द्रोऽयमिन्द्रश्चेत्येवं जातप्रलापया |

लज्जापि हि तया त्यक्ता वैवश्यमनुयातया ॥ १४ ॥

तथा लज्जापि त्यक्ता । अनुयातया अनुसृतया ॥ १४ ॥

इत्यार्तया घनस्नेहमथ तस्या वयस्यया ।
उक्तं तया प्रियेऽविघ्नमिन्द्रमभ्यानयाम्यहम् ॥ १५ ॥

अथानन्तरं तस्या वयस्यया एवंविधां दृष्ट्वा आर्तया तया इति उक्तम् । हे
प्रिये सखि अहमिन्द्रमभिमुखमविघ्नं यथा स्यात्तथा आनयामि ॥ १५ ॥

इष्टं तवानयामीति श्रुत्वा विकसितेक्षणा ।
पपात पादयोः सख्या नलिन्या नलिनी यथा ॥ १६ ॥

नलिनी पद्मिनी ग्लाना अन्यस्य नलिन्या मूले यथा पतति तद्वत् ॥ १६ ॥

ततः प्रयाते दिवसे समायाते निशागमे ।
सा वयस्या तमिन्द्राख्यं ययौ द्विजकुमारकम् ॥ १७ ॥

बोधयित्वा यथायुक्तं सा तमिन्द्रमथाङ्गना ।
अहल्यानिकटं रात्र्यामानयामास सत्वरम् ॥ १८ ॥

ततः सा तेन षिड्गेन सहेन्द्रेण रतिं ययौ ।
कस्मिंश्चित्सदने गुप्ते बहुमाल्यविलेपना ॥ १९ ॥

हाराङ्गदमनोज्ञेन तरुणी तेन सा तदा ।
रतेनावर्जिता वल्ली रसेन [रतेन इति पाठः] मधुना यथा ॥ २० ॥

रतेन सुरतोचितक्रीडनेन आवर्जिता वशीकृता । मधुना वसन्तेन ॥ २० ॥

ततस्तदनुरक्ता सा पश्यन्ती तन्मयं जगत् ।
न समस्तगुणाकीर्णं भर्तारं बह्वमन्यत ॥ २१ ॥

केनचित्त्वथ कालेन तस्या इन्द्रानुरागिता ।
सा ज्ञाता राजसिंहेन तन्मुखव्योमचन्द्रिका ॥ २२ ॥

तन्मुखव्योम्नश्चन्द्रिकेवप्रकाशहेतुः ॥ २२ ॥

प्। ३४३) २०६

इन्द्रं ध्यायति सा यावत्तावत्तस्या विराजते ।
मुखं पूर्णेन चन्द्रेण प्रबुद्धमिव कैरवम् ॥ २३ ॥

तदेव स्पष्टमाह - इन्द्रमिति ॥ २३ ॥

इन्द्रोऽपि च तदासक्तसमस्तकरणाकुलः ।
न तिष्ठति क्षणमहो तया विरहितः क्वचित् ॥ २४ ॥

अथातिसुघनस्नेहनिरावरणचेष्टयोः ।
तयोरनयवृत्तान्तो राज्ञाकर्णि कटुव्यथः ॥ २५ ॥

अतिशयितेन सुघनेन निरन्तरेण च स्नेहेन निरावरणा अप्रच्छन्नाश्चेष्टा
ययोस्तयोः । कट्वी दुःसहा व्यथा यस्मात्सः ॥ २५ ॥

40405
40406 एवमन्योन्यमासक्तं भावमालक्ष्य भूपतिः।
40407 चकार बहुभिर्दण्डैः स द्वयोरथ शासनम्॥ २६॥
40408
40409 शासनं पीडनम्॥ २६॥
40410
40411 तावुभावपि संत्यक्तौ हेमन्ते सलिलाशये।
40412 तुष्टौ जहसतुस्तत्र न खेदं समुपागतौ॥ २७॥
40413
40414 तदेव विशिष्य दर्शयति - तावित्यादिना। तत्र लौकिकेऽसत्ये कुत्सितेऽपि विषये
40415 चित्तस्थैर्ये यदा न दुःखं सुखसंपत्तिश्च तदा परमात्मनि तत्स्थैर्ये
40416 तत्प्रसक्तिसंभावनापि दूरं निरस्ता निरतिशयानन्दावाप्तिश्च स्वतःसिद्धेति
40417 तात्पर्यरहस्यं सूचयंस्तयोश्चित्तस्थैर्यफलद्वयं प्रपञ्चयति -
40418 तुष्टावित्यादिना॥ २७॥
40419
40420 अपृच्छत ततो राजा खिन्नौ स्थो न तु दुर्मती।
40421 तावूचतुर्महीपालं जलाशयसमुद्धृतौ॥ २८॥
40422
40423 संस्मृत्यावामिहान्योन्यमुखकान्तिमनिन्दिताम्।
40424 आत्मानं न विजानीवो रूढभावं परस्परम्॥ २९॥
40425
40426 आत्मानं स्वदेहम्। रूढभावमिति क्रियाविशेषणम्॥ २९॥
40427
40428 शासनेषु च यत्सङ्गो निःशङ्कस्तेन हर्षितौ।
40429 मुह्यावो न महीपाल स्वाङ्गैरपि विकर्तितैः॥ ३०॥
40430
40431 यद्यस्मादावयोः सङ्गो मनःसंबन्धो निःशङ्को
40432 भेदशङ्काशून्यस्तेन हेतुना शासनेषु त्वत्कृतेषु पीडनेषु हर्षितौ स्वो न
40433 मुह्यावश्च॥ ३०॥
40434
40435 ततो भ्राष्ट्रे परिक्ष्प्तावखिन्नावेवमेव तौ।
40436 ऊचतुर्मुदितात्मानावन्योन्यस्मृतिहर्षितौ॥ ३१॥
40437
40438 एवं पूर्वोक्तरीत्यैवोचतुः॥ ३१॥
40439
40440 ग्रथितौ गजपादेषु न खिन्नावेव संस्थितौ।
40441 एवमेवोचतुर्भूपमन्योन्यस्मृतिहर्षितौ॥ ३२॥
40442
40443 कशाहतावखिन्नौ तावेवमेव किलोचतुः।
40444 अन्यस्माच्छासनाद्राज्ञा कल्पिताच्च पुनः पुनः॥ ३३॥
40445
40446 उद्धृतावूचतुः पृष्टौ तमेवार्थं पुनः पुनः।
40447 उवाचेन्द्रो महीपालं जगन्मे दयितामयम्॥ ३४॥
40448
40449 न शातनानि दुःखानि बाधन्ते किंचिदेव मे।
40450 अस्याश्चैव जगद्राजन्सर्वं मन्मयमेव च॥ ३५॥
40451
40452 दुःखानि दुःखहेतून्यपि शरीरशातनानि किंचिन्न बाधन्त एवेति योजना॥ ३५॥
40453
40454 तेनान्यशासनाद्दुःखं किंचिदेव न विद्यते।
40455 मनोमात्रमहं राजन् मनो हि पुरुषः स्मृतः॥ ३६॥
40456

40457 अन्यशासनादन्यस्मात्पीडनादपि। न विद्यते आवयोरिति शेषः॥ ३६॥
40458
40459 प्रपञ्चमात्रमेवायं देहो दृश्यत एव हि।
40460 समकालप्रयुक्तेन सहसा दण्डराशिना॥ ३७॥
40461
40462 प्रपञ्चः कल्पितो विस्तारो मनस एवेत्यर्थः। मन एव तर्हि दण्डैर्भेत्स्यामि
40463 तत्राह - समकालेति। समशब्द एकपरः॥ ३७॥
40464
40465 वीरं मनो भेदयितुं मनागपि न शक्यते।
40466 का नाम ता महाराज कीदृश्यः कस्य शक्तयः॥ ३८॥
40467
40468 वीरं इष्टार्थस्थैर्यशूरम्॥ ३८॥
40469
40470 याभिर्मनांसि भिद्यन्ते दृष्टनिश्चयवन्त्यपि।
40471 वृद्धिमायातु वा देहो यातु वा विशरारुताम्॥ ३९॥
40472
40473 दृष्टोऽनुभूयमानस्तद्भावापत्तिपर्यन्तो निश्चयो दृष्टनिश्चयस्तद्वन्त्यपि
40474 मनांसि विशरारुतां विशीर्णताम्॥ ३९॥
40475
40476 भावितार्थाभिपतितं मनस्तिष्ठति पूर्ववत्।
40477 इष्टेऽर्थे चिरमाविष्टं दधानं तत्स्थितं [तद्गतं मनः इति
40478 पाठः] मनः॥ ४०॥
40479
40480 आविष्टमभिनिवेशं दधानम्॥ ४०॥
40481
40482 भावाभावाः शरीरस्था नृप शक्ता न बाधितुम्।
40483 भावितं तीव्रवेगेन मनसा यन्महीपते॥ ४१॥
40484
40485 तदेव पश्यत्यचलं न शरीरविचेष्टितम्।
40486 न काश्चन क्रिया राजन्वरशापादिका अपि॥ ४२॥
40487
40488 अचलं स्थिरम्॥ ४२॥
40489
40490 तीव्रवेगेन संपन्नं शक्ताश्चालयितुं मनः।
40491 तीव्रवेगेन संयुक्तं पुरुषा ह्यभिवाञ्छितात्॥ ४३॥
40492
40493 तीव्रवेगेन दृढाभिनिवेशेन। अभिवाञ्छितादिष्टार्थाच्चालयितुम्॥ ४३॥
40494
40495 मनश्चालयितुं शक्ता न महाद्रिं मृगा इव।
40496 ममेयमसितापाङ्गी मनःकोशे प्रतिष्ठिता॥ ४४॥
40497
40498 देवागारे महोत्सेधे देवी भगवती यथा।
40499 न दुःखमनुगच्छामि प्रियया जीवरक्षया॥ ४५॥
40500
40501 गिरिर्ग्रीष्मदशादाहं लग्नयेवाब्दमालया।
40502 यत्र यत्र यथा राजंस्तिष्ठाम्यभिपतामि वा॥ ४६॥
40503
40504 तत्रेष्टसंगमादन्यत्किंचिन्नानुभवाम्यहम्।
40505 अहल्यादयितानाम्ना मनसेन्द्राभिधं मनः॥ ४७॥
40506
40507 इष्टसंगमादभिलषितार्थलाभादन्यत्किंचिदणुमात्रमपि नानुभवामि।
40508 तथाच मन एव वेषद्वयेन दृढसंगतं स्वभावात्स्वभावान्तरं

40509 यत्नशतैरपि गमयितुमशक्यमित्याशयेनाह - अहल्येति ॥ ४७ ॥
40510
40511 संसक्तमिदमायाति न स्वभावादृते परम् ।
40512 एककार्यनिविष्टं हि मनो धीरस्य भूपते ॥ ४८ ॥
40513
40514 एककार्यनिविष्टमेकाग्रम् । परं विषयान्तरम् ॥ ४८ ॥
40515
40516 न चाल्यते मेरुरिव वरशापबलैरपि ।
40517 देहो हि वरशापाभ्यामन्यत्वमिव गच्छति ।
40518 ननु धीरं मनो राजन्विजिगीषुतया स्थितम् ॥ ४९ ॥
40519
40520 सर्वविक्षेपविजिगीषुतया स्थितम् ॥ ४९ ॥
40521
40522 प्। ३४४) २०७
40523
40524 एतानि चात्र मनसां न च कारणानि
40525 राजञ्शरीरशकलानि वृथोत्थितानि ।
40526 चेतो हि कारणममीषु शरीरकेषु
40527 वारीव सर्ववनखण्डलतारसेषु ॥ ५० ॥
40528
40529 ननु देह एव मनसः कारणं देहपीडने कुतो न पीड्यते तत्राह - एतानीति ।
40530 एतानि परिदृश्यमानानि प्राणिनां शरीरलक्षणानि शकलानि कल्पनैकदेशा
40531 मनसां न कारणानि किंतु चेतो मन एवामीषु शरीरकेषु कारणमित्यर्थः ॥ ५०
40532 । ।
40533
40534 आद्यं शरीरमिह विद्धि मनो महात्म-
40535 न्संकल्पितो जगति तेन शरीरसङ्घः ।
40536 आद्यं शरीरमधितिष्ठति यत्र यत्र
40537 तत्तद्भृशं फलति नेतरदस्य पुंसः ॥ ५१ ॥
40538
40539 आद्यं आत्मनः प्रथमभोगायतनम् । अधितिष्ठति अहमित्यभिमानेनाविर्भवति
40540 । तेनाधिष्ठानेन तत्तच्छरीराद्याकारं फलतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥
40541
40542 मुख्याङ्कुरं सुभग विद्धि मनो हि पुंसो
40543 देहास्ततः प्रविसृतास्तरुपल्लवाभाः ।
40544 नष्टेऽङ्कुरे पुनरुदेति न पल्लवश्री-
40545 र्नैवाङ्कुरः क्षयमुपैति दलक्षयेषु ॥ ५२ ॥
40546
40547 उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह - मुख्याङ्कुरमिति ॥ ५२ ॥
40548
40549 देहे क्षते विविधदेहगणं करोति
40550 स्वप्नावनाविव नवं नवमाशु चेतः ।
40551 चित्ते क्षते तु न करोति हि किंचिदेव
40552 देहस्ततः समनुपालय चित्तरत्नम् ॥ ५३ ॥
40553
40554 अत एव देहनाशेऽपि पुनःपुनर्देहोद्भवः चित्तनाशे तु कैवल्यमेव न
40555 पुनर्भव इति प्रसिद्धमित्याह - देह इति । ततश्चित्तलक्षणं रत्नं
40556 सर्वार्थहेतुभूतं चिन्तामणिं समनुपालय परमपुरुषार्थसमाधानेन
40557 रक्ष न तुच्छक्रोधादिवशतया विनाशयेत्यर्थः ॥ ५३ ॥
40558
40559 दिशि दिशि हरिणाक्षीमेव पश्यामि राजन्
40560 प्रिययुवतिमनस्त्वान्नित्यमानन्दितोऽस्मि ।

40561 तव पुरप्रकृतीनां यत्फलं दुःखदायि
40562 क्षणमथ सुचिरं तत्तन्न पश्यामि किंचित् ॥ ५४ ॥
40563
40564 उक्तार्थं पिण्डीकृत्यानूद्योपसंहरन्दण्डनप्रयत्नवैफल्यमाह -
40565 दिशि दिशीति । तव पुरस्य तदन्तर्गतप्रकृतीनां सेवकादिप्रजानां वा मध्ये
40566 यन्मम दुःखदायिकशाशस्त्रघातादि यच्च तत्फलं दुःखं
40567 तत्तत्किंचित्क्षणकालमथवा सुचिरं न पश्यामीत्यर्थः ॥ ५४ ॥
40568
40569 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० उत्पत्तिप्रकरणे
40570 कृत्रिमेन्द्राहल्यानुरागो नामैकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥
40571
40572 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
40573 कृत्रिमेन्द्राहल्यानुरागो नामैकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥
40574
40575
40576 नवतितमः सर्गः ९०
40577
40578 भानुरुवाच ।
40579
40580 अथेन्द्रेणैवमुक्तोऽसौ राजा राजीवलोचनः ।
40581 मुनिं भरतनामानं पार्श्वसंस्थमुवाच ह ॥ १ ॥
40582
40583 भरतस्य मुनेः शापान्नष्टयोरपि देहयोः ।
40584 न मानसी तन्मयता तयोर्नष्टेति कीर्त्यते ॥ १ ॥
40585
40586 राजीवं पद्ममिव लोचने यस्य ॥ १ ॥
40587
40588 राजोवाच ।
40589
40590 भगवन्सर्वधर्मज्ञ पश्यामि सुदुरात्मनः ।
40591 भृशमस्य मुखे स्फारं धाष्टर्यं मद्दारहारिणः ॥ २ ॥
40592
40593 अस्येन्द्रस्य मुखे । स्फारं प्रचुरम् ॥ २ ॥
40594
40595 पापानुरूपमस्याशु शापं देहि महामुने ।
40596 यदवध्यवधात्पापं वध्यत्यागात्तदेव हि ॥ ३ ॥
40597
40598 वध्यस्य वधार्हस्य त्यागादवधादपि तदेव पापं भवतीति हि धर्मशास्त्रे
40599 प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥
40600
40601 इत्युक्तो राजसोंहेन भरतो मुनिसत्तमः ।
40602 यथावत्प्रविचार्याशु पापं तस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥
40603
40604 सहानया दुष्कृतिन्या भर्तृद्रोहाभिभूतया ।
40605 विनाशं व्रज दुर्बुद्धे इति शापं विसृष्टवान् ॥ ५ ॥
40606
40607 अनया अहल्यया सह । विनाशं मृत्युम् ॥ ५ ॥
40608
40609 ततस्तौ राजभरतौ प्रत्यूचतुरिदं वचः ।
40610 सुदुर्मती युवां याभ्यां क्षपितं दुश्चरं तपः ॥ ६ ॥
40611
40612 राजभरतौ प्रति इदं वच ऊचतुः ॥ ६ ॥

40613
40614 अनेन शापदानेन किंचिद्भवति नावयोः।
40615 देहे नष्टे न नौ किंचिन्नश्यति स्वान्तरूपयोः॥ ७॥
40616
40617 नौ आवयोः किंचिदपि न नश्यति। तत्र हेतुः - स्वान्तरूपयोरिति॥ ७॥
40618
40619 स्वान्तं हि नहि केनापि शक्यते नाशितुं क्वचित्।
40620 सूक्ष्मत्वाच्चिन्मयत्वाच्च दुर्लक्ष्यत्वाच्च विद्धि नौ॥ ८॥
40621
40622 नाशितुं नाशयितुम्। सेटि णिलोपश्छान्दसः परैर्दुर्लक्ष्यत्वाच्च॥ ८॥
40623
40624 श्रीभानुरुवाच।
40625
40626 सुघनस्नेहसंबद्धमनस्कावेव शापतः।
40627 पतितौ भूतले वृक्षविच्युताविव पल्लवौ॥ ९॥
40628
40629 पतितौ मृताविति यावत्॥ ९॥
40630
40631 अथ व्यसनसंसक्तौ मृगयोनिमुपागतौ।
40632 ततो द्वावपि संसक्तौ भूयो जातौ विहंगमौ॥ १०॥
40633
40634 व्यसनेन दृढविषयरागेण संसक्तौ बद्धौ॥ १०॥
40635
40636 अथास्माकं विभो सर्गे मिथःसंबन्धभावनौ।
40637 तपःपरौ महापुण्यौ जातौ ब्राह्मणदम्पती॥ ११॥
40638
40639 अथ बहुजन्मपरम्परानन्तरम्। अस्माकं सर्गे अस्मदीये ब्रह्माण्डे॥ ११॥
40640
40641 भारतोऽपि तयोः शापः स समर्थो बभूव ह।
40642 शरीरमात्राक्रमणे न मनोनिग्रहे प्रभो॥ १२॥
40643
40644 भारतो भरतेन दत्तः शापस्तयोः शरीरमात्रस्याक्रमणे नाशे समर्थो
40645 बभूव नतु मनोनिग्रहे इत्यर्थः॥ १२॥
40646
40647 प्। ३४५) २०७
40648
40649 तावद्यापि हि तेनैव मोहसंस्कारहेतुना।
40650 यत्र यत्र प्रजायेते भवतस्तत्र दम्पती॥ १३॥
40651
40652 अकृत्रिमप्रेमरसानुविद्धं
40653 स्नेहं तयोस्तं प्रतिवीक्ष्य कान्तम्।
40654 वृक्षा अपि प्रेमरसानुविद्धाः
40655 शृङ्गारचेष्टाकुलिता भवन्ति॥ १४॥
40656
40657 वृक्षा अपि शृङ्गारचेष्टाकुलिता भवन्ति किं पुनरन्ये इत्यतिशयोक्तिः॥ १४॥
40658
40659 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
40660 कृत्रिमेन्द्राहल्यानुरागो नाम नवतितमः सर्गः॥ ९०॥
40661
40662 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
40663 कृत्रिमेन्द्राहल्यानुरागो नाम नवतितमः सर्गः॥ ९०॥
40664

एकनवतितमः सर्गः ९१

भानुरुवाच।

तेनैतद्वच्मि भवगन्यथाकालं मनो मुने।
अनिग्राह्यमभेद्यं च शापैरपि दुरासदैः॥ १॥

इह भानुं मनुं कृत्वा धातुः सर्गो निरूप्यते।
मनोमात्रविलासत्वं विश्वस्यैन्दवसर्गवत्॥ १॥

तेन भारतः शापो न मनोनिग्रहे समर्थो बभूवेत्युक्तेन हेतुना॥ १॥

ऐन्दवानामतः सृष्टिक्रमाणां प्रविनाशनम्।
युज्यते न च तद्ब्रह्मन्युक्तमेतन्महात्मनः॥ २॥

अतो हेतोरैन्दवानां सृष्टिक्रमाणां प्रविनाशनं त्वया कर्तुं न युज्यते न
पार्यते महात्मनस्तव तद्युक्तमुचितं च न भवतीत्यर्थः॥ २॥

किं तदस्ति जगत्यस्मिन्विविधेषु जगत्सु च।
तवापि नाथ नाथस्य यद्दैन्याय महात्मनः॥ ३॥

तर्हि वृथा मम सर्गः स्यादिति दैन्यमालक्ष्याह - किं तदिति॥ ३॥

मनो हि जगतां कर्तृ मनो हि पुरुषः स्मृतः।
यन्मनोनिश्चयकृतं तद्द्रव्यौषधिदण्डनैः॥ ४॥

हन्तुं न शक्यते जन्तोः प्रतिबिम्बं मणेरिव।
तस्मादेतेऽत्र तिष्ठन्तु भासुरैः सर्गसंभ्रमैः॥ ५॥

एते ऐन्दवाः॥ ५॥

त्वं सृष्ट्वेह प्रजास्तिष्ठ बुद्ध्याकाशो ह्यनन्तकः।
चित्ताकाशश्चिदाकाश आकाशश्च तृतीयकः॥ ६॥

क्व तर्हि मत्सर्गस्यावकाशस्तत्राह - त्वमिति। इह स्वचित्ताकाशे अनन्तं वै
मनः इति श्रुतेरिति भावः। प्रथमश्चिदाकाशश्चिदाभासाकाशः॥ ६॥

अनन्तास्त्रय एवैते चिदाकाशप्रकाशिताः।
एकं द्वौ त्रीन्बहून्वापि कुरु सर्गाञ्जगत्पते॥ ७॥

साक्षिकूटस्थचिदाकाश प्रकाशिताः।
चित्ताकाशेऽनन्तकोटिब्रह्माण्डानामप्यवकाशोऽस्ति किं पुनरेकस्येत्याशयेनाह
- एकमिति॥ ७॥

स्वेच्छयात्मनि तिष्ठ त्वं किं गृहीतं तवैन्दवैः।

ब्रह्मोवाच।

अथैन्दवजगज्जाले भानुनैवमुदाहृते॥ ८॥

मया संचिन्त्य सुचिरमिदमुक्तं महामुने।

40717 युक्तमुक्तं त्वया भानो विततं हि किलाम्बरम् ॥ ९ ॥
40718
40719 अम्बरं प्रागुक्तमाकाशचतुष्टयमपि ॥ ९ ॥
40720
40721 मनश्च विततं वापि चिदाकाशश्च विस्तृतः ।
40722 तद्यथाभिमतं सर्गं नित्यकर्म करोम्यहम् ॥ १० ॥
40723
40724 तत्र द्वयोरेव सर्गाधारता मुख्येत्याशयेनाह - मनश्चेति । चिदाकाशो
40725 मनोवच्छिन्नः । भूताकाशस्य सृज्यान्तःपाताद्ब्रह्माकाशस्यासङ्गतया
40726 सर्गानाधारत्वादिति ॥ १० ॥
40727
40728 कल्पयामि बहून्याशु भूतजालानि भास्कर ।
40729 तत्त्वमेवाशु भगवन्प्रथमो मे मनुर्भव ॥ ११ ॥
40730
40731 तत्तस्मिन्सर्गे प्रथमो मनुः स्वायंभुवः ॥ ११ ॥
40732
40733 कुरु सर्गं यथाकामं मया समभिचोदितः ।
40734 अथैतत्स महातेजा मम वाक्यं प्रभाकरः ॥ १२ ॥
40735
40736 समभिचोदित आज्ञप्तः सन् ॥ १२ ॥
40737
40738 अङ्गीकृत्य द्विधात्मानं चकार तपतांवर ।
40739 एकेन प्राक्तनेनास्मिन्वपुषा सूर्यतां गतः ॥ १३ ॥
40740
40741 तपतांवरेति वसिष्ठसंबोधनम् । अस्मिन् ऐन्दवसर्गे ॥ १३ ॥
40742
40743 व्योमाध्वगतया सर्गे ततान् दिवसावलिम् ।
40744 मन्मनुत्वं द्वितीयेन कृत्वा स्ववपुषा क्षणात् ॥ १४ ॥
40745
40746 ससर्ज सकलां सृष्टिं तां तामभिमतां मम ॥ १५ ॥
40747
40748 एतत्ते कथितं सर्वं वसिष्ठमनसो मुने ।
40749 स्वरूपं सर्वकृत्त्वं च शक्तत्वं च महात्मनः ॥ १६ ॥
40750
40751 उपसंहरति - एतदिति । महात्मनो मनसः ॥ १६ ॥
40752
40753 प्रतिभासमुपायाति यद्यदस्य हि चेतसः ।
40754 तत्तत्प्रकटतामेति स्थैर्यं सफलतामपि ॥ १७ ॥
40755
40756 सफलतां भोगव्यवहारप्रयोजकतामपि ॥ १७ ॥
40757
40758 सामान्यब्राह्मणा भूत्वा प्रतिभासवशात्किल ।
40759 ऐन्दवा ब्रह्मतां याता मनसः पश्य शक्तताम् ॥ १८ ॥
40760
40761 यथा चैन्दवजीवास्ते चित्रत्वाद्ब्रह्मतां गताः ।
40762 वयं तथैव चिद्भावाच्चित्तत्वाद्ब्रह्मतां गताः ॥ १९ ॥
40763
40764 स्वस्यापि हिरण्यगर्भता ऐन्दववन्मानस्येवेत्याह - यथेति ।
40765 चिद्भावाच्चित्तत्वं प्राप्य चित्तत्वाद्ब्रह्मतां हिरण्यगर्भताम् ॥ १९ ॥
40766
40767 चित्तं हि प्रतिभासात्म यच्च तत्प्रतिभासनम् ।
40768 तदिदं भाति देहादि स्वान्तं नान्यास्ति देहदृक् ॥ २० ॥

40769
40770 तदेव स्वान्तं मन एवास्ति। देहदृक् देहप्रतीतिश्चित्तादन्या नास्ति॥ २०॥
40771
40772 चित्तमात्मचमत्कारं तच्च तत्कुरुते स्वतः।
40773 यथावत्संभवं स्वात्मन्येवान्तर्मरिचादिवत्॥ २१॥
40774
40775 आत्मनि स्वस्मिंश्चमत्काराः कल्पना यस्य तथाविधं भवति।
40776 आत्मचमत्कारत्वं विवृणोति - तच्च तत्कुरुते इति। तर्हि सर्वेषां मनस्तुल्यं
40777 कुतो न कल्पयति तत्राह - यथावत्संभवमिति।
40778 यथावत्कामकर्मवासनानुसाराद्यावद्यदा संभवति तदा तावदेवेत्यर्थः।
40779 यथा मरिचं कटुतयैवान्तःपरिणमते निम्बस्तु तिक्ततया द्राक्षा मधुरतयेति
40780 स्वस्वसंस्काराद्व्यवस्थितं तद्वदित्यर्थः॥ २१॥
40781
40782 प्। ३४६) २०८
40783
40784 तदेतच्चित्तवद्भातमातिवाहिकनामकम्।
40785 तदेवोदाहरन्त्येवं देहनाम्ना घनभ्रमम्॥ २२॥
40786
40787 अत एव देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिदेहनाम्ना प्रतिनियतं जना उदाहरन्ति
40788 नैकरूपमित्याह - तदेतदिति। चित्तवद्भातमातिवाहिकनामकं
40789 सूक्ष्मदेहमेव घनभ्रमं स्थौल्यभ्रान्तियुक्तं तत्तद्देहनाम्ना
40790 उदाहरन्ति॥ २२॥
40791
40792 कथ्यते जीवनाम्नैतच्चित्तं प्रतनुवासनम्।
40793 शान्तदेहचमत्कारं जीवं विद्धि क्रमात्परम्॥ २३॥
40794
40795 यदि चित्तं देहस्तर्हि इदमेव जीव इति कथं प्रागुक्तं तत्राह - कथ्यते इति।
40796 प्रतनुवासनं जीवो घनभ्रमं तु देह इत्युच्यत इति भेदक्रमात्
40797 शान्तदेहत्रयचमत्कारं तु परं ब्रह्म विद्धित्यर्थः॥ २३॥
40798
40799 नाहं न चान्यदस्तीह चित्रं चित्तमिदं स्थितम्।
40800 वसिस्ठैन्दवसंविद्वदसत्सत्तामिवागतम्॥ २४।
40801
40802 एवंच तन्तुभ्यः पट इव न कस्यापि देहो नाम पृथगस्तीत्याह - नाहमिति
40803 ॥ २४॥
40804
40805 यथैन्दव मनो ब्रह्मा तथैवायमहं स्थितः।
40806 तत्कृतं चाहमेवेदं संकल्पात्मैव भासते॥ २५॥
40807
40808 तत्कृतं सर्गान्तरमित्यपि मच्चित्तकल्पनैवेत्यहमेव तदपीत्याह -
40809 तत्कृतमिति॥ २५॥
40810
40811 कश्चिच्चित्तविलास्ऽयं ब्रह्माहमिह संस्थितः।
40812 स्वभाव एव देहादि विद्धि शून्यतरात्मखात्॥ २६॥
40813
40814 स्वभावः परमात्मैव सर्वप्रपञ्चशून्यतरादात्मखात्पृथगिव
40815 देहादिभावेन भातीत्यर्थः॥ २६॥
40816
40817 शुद्धचित्परमार्थैकरूपिणीत्येव भावनात्।
40818 जीवो भूयो मनो भूत्वा वेत्तीत्थं देहतां मुधा॥ २७॥
40819
40820 मुधेति निपातो नञर्थे॥ २७॥

सर्वमैन्दवसंसारवदिदं भाति चिद्वपुः ।
संपन्नसंप्रबोधात्मा स्वप्नो दीर्घः स्वशक्तिजः ॥ २८ ॥

चिद्वपुः परमात्मैव ऐन्दवसंसारवत्सर्वात्मा भाति । यथा
स्वाज्ञानशक्तिजः स्वप्नो दीर्घः सन्संपन्नजाग्रदात्मा भाति तद्वदित्यर्थः ॥
२८ ॥

द्विचन्द्रविभ्रमाकारं तन्मात्राभासपूर्वकम् ।
ऐन्दवाम्बरवद्रूढं चित्तादेवाखिलं भवेत् ॥ २९ ॥

यतः सूक्ष्मतरवासनामयशब्दतन्मात्राध्यासपूर्वकं भवति जगत्तत
ऐन्दवचित्ताकाशवदेव रूढमिति संभाव्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

न सन्नासदहंरूपं सत्तासत्ते तदेव च ।
उपलम्भेन सद्रूपमसत्यं तद्विरोधतः ॥ ३० ॥

यद्युदासीनचित्तादेव सर्वं रूधं तर्हि कथं
देहादिष्वहंतयाभिमानादनुदासीनरूपं भातीति तत्राह - न सदिति ।
यदहंरूपमभिनिवेशरूपमनुदासीनस्वभावमनुभूयते तन्न सत् । सर्वत्र
चित्तकार्ये अदर्शनात् । नाप्यसत् । असत उपलम्भादर्शनात् । यतः सत्तासत्ते तदेव ।
सत्ता सदेकरूपत्वात्सदेव । असत्ता चासदेकरूपत्वादसदेव । अहंरूपं तु
नैकस्वभावनियतम् । यतः क्वचिदुपलम्भेन हेतुना सद्रूपमिव क्वचित्तु
तद्विरोधतोऽनुपलम्भादसत्यमसद्रूपमिति विरुद्धस्वभावं भासत इति
मायिकनित्यर्थः ॥ ३० ॥

जडाजडं मनो विद्धि संकल्पात्म बृहद्वपुः ।
अजडं ब्रह्मरूपत्वाज्जडं दृश्यात्मतावशात् ॥ ३१ ॥

एवं मनसो जडाजडविरुद्धस्वभावत्वादपि मायिकत्वमित्याह -
जडाजडमिति ॥ ३१ ॥

दृश्यानुभवसत्यात्म न सद्भावे विलासि तत् ।
कटकत्वं यथा हेम्नि तथा ब्रह्मणि संस्थितम् ॥ ३२ ॥

तस्य कदा दृश्यात्मता कदा वा ब्रह्मरूपत्वं तत्राह - दृश्येति ।
तन्मनो दृश्यानुभवकाले दृश्यमिव सत्यात्म सद्भावे ब्रह्मानुभवे न
विलासि न पृथग्विलसनशीलमिति ब्रह्मैव यथा हेम्नि कटकत्वं
करालंकृतिकार्यदृशा हेम्नः पृथक्सदिव कनकदृशा तु तदेव
तद्वत्संस्थितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वत्वाद्ब्रह्मणः सर्वं जडं चिन्मयमेव च ।
अस्मदादिशिलान्तात्म न जडं न च चेतनम् ॥ ३३ ॥

एवं जगतोऽपि जडाजडविरुद्धस्वभावत्वान्मायिकत्वमेवेत्याशयेनाह -
सर्वत्वादिति । अस्मदादिशिलान्तात्म ब्रह्मादिस्थावरान्तं यौक्तिकदृशा
विरुद्धस्वभावमपि परमार्थदृशा न जाड्यचैतन्यधर्मकमित्यर्थः ॥ ३३
॥

दार्वादीनामचित्त्वेन नोपलम्भस्य संभवः ।
उपलम्भो हि सदृशसंबन्धादेव जायते ॥ ३४ ॥

40873 जडं चेतनमिति वा व्यवस्था अनुलम्भे उपलम्भोत्तरं वा स्यात् | आद्ये
40874 उपलम्भस्यैवासंभवात्सत्तैव न सिद्ध्यति दूरे जडाजडत्वचिन्तेत्याशयेनाह
40875 - दार्वादीनामिति | सदृशयोः
40876 प्रमातृप्रमेयचिद्धात्वोर्वृत्तिद्वारकादैक्यसंबन्धाद्ध्युपलम्भः
40877 प्रसिद्धः | जडैकरूपत्ववादे तु न प्रमेयचैतन्यमस्तीति नोपलम्भसंभव
40878 इत्यर्थः || ३४ ||
40879
40880 उपलब्धेऽजडे विद्धि तेनेदं सर्वमेव हि |
40881 उपलम्भो हि सदृशसंबन्धात्स्यात्समात्मनोः || ३५ ||
40882
40883 द्वितीयेऽप्याह - उपलब्धे इति | अजडं विद्धीति च्छेदः | उपलब्धे
40884 प्रमेयस्योपलम्भेऽन्तर्भावात्तद्विषयस्याजडैकस्वभावता परिशिष्यते यतः
40885 प्रागुक्तचितोरैक्यलक्षणसंबन्धादेवोपलम्भो जायते | तथा चानुपलब्धे
40886 उपलब्धे च जडचेतनद्वैविध्यं दुर्घटमित्यर्थः || ३५ ||
40887
40888 जडचेतनभावादिशब्दार्थश्रीर्न विद्यते |
40889 अनिर्देश्यपदे पत्रलतादीव महामरौ || ३६ ||
40890
40891 उभयदुर्घटत्वे यत्फलितं तदाह - जडेति || ३६ ||
40892
40893 चितो यच्चेत्यकलनं तन्मनस्त्वमुदाहृतम् |
40894 चिद्भागोऽत्राजडो भागो जाड्यमत्र हि चेत्यता || ३७ ||
40895
40896 तस्याश्चितश्चेत्याकारकलनैव मनस्ता तत्रैव जडाजडविकल्पस्तद्विवेक एव
40897 निर्मनस्कतेत्याशयेनाह - चित इत्यादिना || ३७ ||
40898
40899 चिद्भागोऽत्रावबोधांशो जडं चेत्यं हि दृश्यते |
40900 इति जीवो जगद्भ्रान्तिं पश्यन्गाच्छति लोलताम् || ३८ ||
40901
40902 तत्र चिदात्मभागविस्मरणेन जडात्मजीवजगद्भ्रमः संपन्न इत्याह - इति
40903 जीव इति || ३८ ||
40904
40905 प्। ३४७) २०८
40906
40907 चित्तस्थ एव भावोऽसौ शुद्ध एव द्विधा कृतः |
40908 अतः सर्वं जगत्सैव द्वैतलब्धं च सैव तत् || ३९ ||
40909
40910 शुद्धो भावश्चित्स्वभाव एव चित्तं जगदिति द्विधा कृतः |
40911 अतश्चिदेकबुद्ध्योपलब्धं सर्व जगत्सा चिदेव द्वैतबुद्ध्या लब्धमपि
40912 तत्सैवेत्यर्थः || ३९ ||
40913
40914 स्वमेवान्यतया दृष्ट्वा चितिर्दृश्यतया वपुः |
40915 निर्भागाप्येकभागाभं भ्रमतीव भ्रमातुरा || ४० ||
40916
40917 निर्भागा निर्विभागा | एकभागाभं स्वगतविभागतुल्यम् || ४० ||
40918
40919 न भ्रान्तिरस्ति भ्रमभाङ्गा नैवेतीह निश्चयः |
40920 परिपूर्णार्णवप्रख्यावेतीत्थं संस्थिता चितिः || ४१ ||
40921
40922 भ्रमभाक् ना पुरुषो नैव || ४१ ||
40923
40924 सर्वं स्याज्जाड्यमप्यस्याश्चितिश्चित्त्वं च वेत्सि तत् |

40925 चिद्भागोंशोऽवबोधस्य त्वहंताजडतोदयः ॥ ४२ ॥
40926
40927 अस्याश्रितेः सर्वरूपं जाडमपि चितिरेव स्यात् । यतस्तस्मिञ्जाड्ये चित्त्वं च वेत्सि ।
40928 अचिदेकस्वभावत्वे स्फुरणायोगादस्फुरणे जाड्यस्याप्यसिद्धेरित्यर्थः । यथा
40929 जडेऽवबोधोऽष्ति एवं चेतने जडभागोऽप्यस्तीति दर्शयति - अहंतेति ॥ ४२ ॥
40930
40931 अहंतादिपरे तत्त्वे मनागपि न विद्यते ।
40932 ऊर्म्यादीव पृथक्तोये संवित्सारं हि तद्यतः ॥ ४३ ॥
40933
40934 कथमहंताया जडत्वमिति चेद्ब्रह्मव्यावृत्तत्वादित्याह - अहंतादीति ।
40935 संवित्सारं चिदेकरसम् ॥ ४३ ॥
40936
40937 अहंप्रत्ययसंदृश्यं चेत्यं विद्धि समुत्थितम् ।
40938 मृगतृष्णाम्बिवान्तस्थं नूनं विद्यत एव नो ॥ ४४ ॥
40939
40940 अत एव तस्यासत्त्वमपीत्याह - अहंप्रत्ययेति ॥ ४४ ॥
40941
40942 अहंतापदमन्तात्मपदं विद्धि निरामयम् ।
40943 विदं विदुरहंतादि शैत्यमेव यथा हिमम् ॥ ४५ ॥
40944
40945 अन्तात्मपदं सर्वद्वैतबाधावध्यात्मवस्तु । अहंताया अपदमनाश्रयं
40946 विद्धि । विदं चित्स्वभावमेव वासनया घनीभूताहंतादिरूपं जना विदुः
40947 पश्यन्ति । यथा शैत्यमेव घनीभावाद्धिमं पश्यन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ४५ ॥
40948
40949 चित्तेव चेत्यते जाड्यं स्वप्ने स्वमरणोपमम् ।
40950 सर्वात्मत्वात्सर्वशक्तीः कुर्वती नैति साम्यताम् ॥ ४६ ॥
40951
40952 सर्वशक्तीः कुर्वती आविष्कुर्वाणा चिद्विना ज्ञानदाढर्यं साम्यतां नैति ॥ ४६ ॥
40953
40954 मनः पदार्थादितया सर्वरूपं विजृम्भते ।
40955 नानात्माचित्तदेहोऽयमाकाशविशदाकृतिः ॥ ४७ ॥
40956
40957 नानात्मकश्चित्तलक्षणो देह आतिवाहिकः ॥ ४७ ॥
40958
40959 देहादिदेहप्रतिभारूपात्म्यं त्यजता सता ।
40960 विचार्यं प्रतिभासात्म चित्तं चित्तेन वै स्वयम् ॥ ४८ ॥
40961
40962 कथमिदं बोद्धुं शक्यं तत्रोपायमाह - देहादीति ।
40963 स्थूलदेहादिदेहत्रयप्रतिभारूपात्मतां च त्यजता सता अधिकारिणा चित्तेनैव
40964 चित्तं प्रतिभासात्म प्रातिभासिकं विचार्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥
40965
40966 चित्तताम्रे शोधिते हि परमार्थसुवर्णताम् ।
40967 गतेऽकृत्रिम आनन्दः किं देहोपलखण्डकैः ॥ ४९ ॥
40968
40969 किं तद्विचारलक्षणे शोधे कृते चित्तं भवति तदाह - चित्तेति । अकृत्रिमो
40970 नित्यनिरतिशय आनन्दः प्राप्यत इति शेषः । तर्हि देहादयोऽपि शोध्यन्तां ततोऽपि
40971 पुरुषार्थः किं न लभ्यते तत्राह - किमिति । वृथा तच्छोध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥
40972
40973 यद्विद्यते शोध्यते तद्बोधः के च स्वपादपाः ।
40974 देहाद्यविद्या सत्या चेद्युक्त एतां प्रति ग्रहः ॥ ५० ॥
40975
40976 किंचासत्त्वादपि देहादेर्न शोधनार्हतेत्याह - यदिति । तद्बोधः फलवानिति

शेषः। खे कल्पिताः पादपाः के शोध्यमाना दृष्टा इत्यर्थः। एतामविद्यां
प्रति ग्रहः शोधनाग्रहो युक्त उचितः स्यादित्यर्थः॥ ५०॥

असत्यविनिविष्टानां देहवाचितया त्विह।
ये नामोपदिशन्त्यज्ञाः किंचित्ते पुरुषैडकाः॥ ५१॥

अत एव ह्यात्मादिशब्दा देहे प्रयुक्ता अपि श्रुतौ न देहवाचिनः
श्रुतेरसत्यार्थनिष्ठत्वायोगात्। ये त्वसत्यविनिविष्टा
देहात्मदृढनिश्चयाश्चार्वाकपामरादयो देहवाचिन एवात्मादिशब्दा इति
मन्यन्ते तेषां ये किंचिदपि प्रामणिकं वस्तूपदिशन्ति तेऽज्ञाः पुरुषैडकाः
पुंस्पशव एव। आत्मादिसत्यास्तुनिष्ठशब्दानां देहाद्यसत्यवाचितया
विपरीतव्युत्पन्नान्प्रति सत्यार्थबोधनाशक्तेरित्यर्थः॥ ५१॥

यथैतद्भावयेत्स्वान्तं तथैव भवति क्षणात्।
दृष्टान्तोऽत्रैन्दवाहल्याकृत्रिमेन्द्रादिनिश्चयाः॥ ५२॥

कथं तर्ह्यमूर्तस्य चित्तस्य मूर्तदेहभावः संपन्न इति
चेद्भावनयैवेत्याशयेनाह - यथैतदिति॥ ५२॥

यद्यद्यथा स्फुरति सुप्रतिभात्मचित्तं
तत्तत्तथा भवति देहतयोदितात्म।
देहोऽयमस्ति न न चाहमिति स्वरूपं
विज्ञानमेकमवगम्य निरिच्छमास्स्व॥ ५३॥

उक्तमेवार्थं स्फुटं वदन्नुपसंहरति - यद्यदिति। अयं देहो नास्ति।
अहमिति प्रसिद्धोऽहंकारश्च नास्ति। अत एकरसं विज्ञानं
स्वस्वरूपमवगम्य निरिच्छं यथा स्यात्तथा आस्स्व तिष्ठेत्यर्थः॥ ५३॥

देहोऽयमेष च किलायमिति स्वभावा-
द्देहोऽयमेतदखिलं तत एति नाशम्।
यक्षादिकल्पनवशाद्भयमेति बालो
निर्यक्षदेहगत एव कयापि युक्त्या॥ ५४॥

देहो मानुषादिरयं प्रत्यक्ष एष देहभोग्यः प्रपञ्चोऽयमिति
स्वभावात्स्वकल्पनावशादयमात्मा देह एव भवति एतदखिलं भोग्यं च
भवति ततस्तद्भावाद्देहनाशमनु नाशमेति। यथाऽयं बालः कयापि युक्त्या
निर्यक्षदेहगत एव सन्नपि
यक्षतद्भीषणत्वग्रसितृत्वादिकल्पनवशाद्यक्षेण ग्रस्तो यक्षदेहगतः
स्वप्नादौ भवति तद्वदित्यर्थः॥ ५४॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
जीवावतरणक्रमोपदेशो नामैकनवतितमः सर्गः॥ ९१॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
जीवावतरणक्रमोपदेशो नामैकनवतितमः सर्गः॥ ९१॥

प्। ३४८) २०९

द्विनवतितमः सर्गः ९२

श्रीवसिष्ठ उवाच।

41029
41030 इत्युक्तवान्स भगवान्मया कमलसंभवः।
41031 रघूद्वह पुनः पृष्टो वाक्यमाक्षिप्य भूतपः॥ १॥
41032
41033 इहाक्षिप्य मनःशक्तिरमोघा स्थाप्यते दृढा।
41034 दार्ढ्ये पुरुषयत्नस्य यथेष्टारोपणक्षमा॥ १॥
41035
41036 प्राक्तनं वाक्यमनुपपत्त्युद्भावनेनाक्षिप्य पुनर्मया पृष्टः॥ १॥
41037
41038 त्वयैव भगवन्प्रोक्ताः शापमन्त्रादिशक्तयः।
41039 अमोघा इति ता एव कथं मोघाः कृताः पुनः॥ २॥
41040
41041 आक्षेपप्रकारमेव दर्शयति - त्वयैवेति। अतस्त्वदुक्तिस्त्वदुक्तिविरुद्धेत्यर्थः
41042 ॥ २॥
41043
41044 शापेन मन्त्रवीर्येण मनोबुद्धीन्द्रियाण्यपि।
41045 सर्वाण्येव विमूढानि दृष्टानि किल जन्तुषु॥ ३॥
41046
41047 एवं लोकदृष्टविरोधोऽपीत्याह - शापेनेति। तथाच नहुषस्य
41048 शापादजगरत्वं प्राप्तस्य मनोमोहात्स्ववंशजस्य भीमस्य ग्रसने
41049 प्रवृत्तिः। तथैव धार्मिकस्यापि सौदासस्य शापाद्राक्षसतां गतस्य
41050 बुद्धिमोहाद्ब्रह्मवधादौ प्रवृत्तिः। गन्धर्वराजस्य च
41051 शापाद्धृतराष्ट्रजन्मनि चक्षुरिन्द्रियनाशः। एवमन्यत्रापि दृष्ट
41052 इत्यर्थः॥ ३॥
41053
41054 यथैतौ पवनस्पन्दौ यथा स्नेहतिलौ यथा।
41055 अभिन्नौ तद्वदेवैतौ मनोदेहौ स एव तत्॥ ४॥
41056
41057 एवं कार्यविरोधोऽप्यस्तीत्याशयेनाह - यथेत्यादिना। तृतीययथाशब्दो
41058 वह्न्यौष्ण्यादिदृष्टान्तान्तरसंग्रहार्थः। कार्यकारणयोर्भेदानिरूपणात्।
41059 तथाच मनसो वरशापाद्यनाक्रमणे तदभिन्ने देहेऽपि तदनाक्रमणं
41060 स्यादित्याद्याशयः॥ ४॥
41061
41062 अथ नास्तीह वा देहः केवलं चेतसैव सः।
41063 मुधानुभूयते स्वप्नमृगतृष्णाद्विचन्द्रवत्॥ ५॥
41064
41065 ननु देहस्य मनोन्यूनसत्ताकत्वादेव शापाद्याक्रमणेऽपि न
41066 मनसस्तत्प्रसक्तिरिति विवर्तवादेन परिहारमाशङ्कते - अथेति॥ ५॥
41067
41068 एकनाशे द्वयोरेव नाशोऽत्राभ्युपपद्यते।
41069 अवश्यं भवितुं मनोनाशे देहपरिक्षयः॥ ६॥
41070
41071 तत्रापि दोषान्तरमाह - एकनाशे इति। एकनाशे द्वयोर्नाशो
41072 भवितुमवश्यमुपपद्यते। यथा मनोनाशे देहपरिक्षयो दृष्टः एवं
41073 देहानाशे मनःपरिक्षयोऽपि संभावित इति न देहस्य मनोन्यूनसत्ताकता किंतु
41074 समसत्ताकता। प्रत्युत चक्षुराद्यगम्यत्वे
41075 सत्यपरोक्षविषयत्वात्स्वप्नादिवन्मनस एव देहन्यूनसत्ताकतेति रज्जुनाशे
41076 सर्पस्येव देहनाशेन मनोवस्थानसंभव इति भावः॥ ६॥
41077
41078 मनः शापादिभिर्दोषैः कथं नाक्रम्यते प्रभो।
41079 कथमाक्रम्यते वापि ब्रूहि मे परमेश्वर॥ ७॥
41080

41081 ब्रह्मोवाच।
41082
41083 न तदस्तिजगत्कोशे शुभकर्मानुपातिना।
41084 यत्पौरुषेण शुद्धेन न सप्तासाद्यते जनैः॥ ८॥
41085
41086 तत्र प्रथमं विरोधं परिहर्तुं वरशापप्राबल्योक्तेरौत्सर्गिकत्वं
41087 बहुतरदृष्टानुसारादवश्यमभ्युपेयमित्युपपादयितुं
41088 वरशापयोरप्युपजीव्यं कर्मोपोद्बलितपौरुषप्राबल्यं तावत्स्मारयति -
41089 न तदिति॥ ८॥
41090
41091 आब्रह्म स्थावरान्तं च सर्वदा सर्वजातयः।
41092 सर्व एव जगत्यस्मिन्द्विशरीराः शरीरिणः॥ ९॥
41093
41094 स्थूलस्यैवोपघातो दृष्टो न सूक्ष्मस्येति लोकदृष्टानुसारं स्वोक्तेर्वक्तुं
41095 भिन्नस्वभावौ द्वौ देहौ दर्शयति - आब्रह्मेत्यादिना॥ ९॥
41096
41097 एकं मनःशरीरं तु क्षिप्रकारि सदा चलम्।
41098 अकिंचित्करमन्यत्तु शरीरं मांसनिर्मितम्॥ १०॥
41099
41100 तत्र मांसमयः कायः सर्वस्यैव च संगतः।
41101 सर्वैराक्रम्यते शापैस्तथा विद्यादिसंचयैः॥ ११॥
41102
41103 विद्या अभिचारकृत्यादयः। आदिपदाच्छस्त्रविषादयो गृह्यन्ते तेषां
41104 संचयैः समूहैः॥ ११॥
41105
41106 मूकप्रायो ह्यशक्तोऽसौ दीनः क्षणविनश्वरः।
41107 पद्मपत्राम्बुचपलो दैवादिविवशस्थितिः॥ १२॥
41108
41109 दैवादीत्यादिपदाद्राजपित्रादिसंग्रहः॥ १२॥
41110
41111 मनोनाम द्वितीयोऽयं कायः कायवतामिह।
41112 स आयत्तोऽपि नायत्तो भूतानां भुवनत्रये॥ १३॥
41113
41114 आयत्तः स्वाधीनः। नायत्तोऽस्वाधीनः॥ १३॥
41115
41116 पौरुषं स्वमवष्टभ्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम्।
41117 यदि तिष्ठत्यगम्योऽसौ दुःखानां तदनिन्दितः॥ १४॥
41118
41119 तत्र स्वाधीनतां हेतूक्त्योपपादयति - पौरुषमिति। अगम्योऽनाक्रमणीयः।
41120 तैर्दुःखहेतुभिरनिन्दितः अदूषितः॥ १४॥
41121
41122 यथा यथासौ यतते मनोदेहो हि देहिनाम्।
41123 तथा तथासौ भवति स्वनिश्चयफलैकभाक्॥ १५॥
41124
41125 दुःखानुपघात इव सुखोपचयोऽप्यस्य वर्धत इत्याह - यथेति॥ १५॥
41126
41127 सफलो मांसदेहस्य न कश्चित्पौरुषक्रमः।
41128 मनोदेहस्य सफलं सर्वमेव स्वचेष्टितम्॥ १६॥
41129
41130 स्थूलदेहस्य तु नायं क्रम इत्याह - सफल इति॥ १६॥
41131
41132 पवित्रमनुसंधानं चेतः स्मरति सर्वदा।

निष्फलास्तत्र शापाद्याः शिलायामिव सायकाः ॥ १७ ॥

विषयदोषैर्हि मनो दुष्येन्नान्यदोषेणेत्याशयेनाह - पवित्रमिति । तथाच न
लोकदृष्टविरोधशङ्कावसर इति भावः ॥ १७ ॥

पतत्वम्भसि वह्नौ वा कर्दमे वा शरीरकम् ।
मनो यदनुसंधत्ते तदेवाप्नोति तत्क्षणात् ॥ १८ ॥

कार्यविरोधमपि परिहरति - पतत्विति ॥ १८ ॥

पुरुषातिशयः सर्वः सर्वभावोपमर्दने ।
ददात्यविघ्नेन फलं मनो हि मनसो मुने ॥ १९ ॥

सर्वेषां देहादिभावानामुपमर्दनेऽपि पुरुषातिशयः प्रयत्नः सर्वः
समृद्धः सन्नविघ्नेन फलं ददाति । तद्यद्ददाति तन्मन एव मनसः
फलं ददाति । पौरुषस्याऽपि मनोभेदत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

पौरुषेण बलेनान्तश्चित्तं कृत्वा प्रियामयम् ।
कृत्रिमेन्द्रेण दुःखार्तिर्न दृष्टा सा मनागपि ॥ २० ॥

यत्र विषयदोषेऽपि मनोदार्ढ्ये दुःखादर्शनं तत्र पवित्रे विषये किं
वाच्यमित्याशयेनेन्द्रोपाख्यानादि स्मारयति - पौरुषेणेति ॥ २० ॥

प। ३४९) २०९

पौरुषेण मनः कृत्वा नीरागं विगतज्वरम् ।
माण्डव्येन जिताः क्लेशाःशूलप्रान्तेऽपि तिष्ठता ॥ २१ ॥

माण्डव्यस्य कथा महाभारतादौ प्रसिद्धा ॥ २१ ॥

अन्धकूपस्थितेनापि मानसैर्यज्ञसंचयैः ।
ऋषिणा दीर्घतपसा संप्राप्तं वैबुधं पदम् ॥ २२ ॥

दीर्घतपा अपि यष्टुकामो यागोपकरणोपार्जनाय निर्गतो दैवादन्धकूपे
निपतितस्तत्र यागकालातिक्रमे प्रसक्ते मनसैवेजे । तेनेन्द्रः प्रसन्नस्तं
कूपादुद्धृत्य स्वपदं निनायेति भारतादौ प्रसिद्धम् ॥ २२ ॥

इन्दुपुत्रैर्नरैरेव पुरुषाध्यवसायतः ।
ध्यानेन ब्रह्मता प्राप्ता सा मयापि न खण्ड्यते ॥ २३ ॥

अन्येऽपि सावधाना ये धीराः सुरमहर्षयः ।
चित्तात्स्वमनुसंधानं न त्यजन्ति मनागपि ॥ २४ ॥

अनुसंधानमुपासनं ज्ञानं वा ॥ २४ ॥

आधयो व्याधयश्चैव शापाः पापदृशस्तथा ।
न खण्डयन्ति तच्चित्तं पद्मघाताः शिलामिव ॥ २५ ॥

पापदृशो रक्षःपिशाचादयः । तच्चित्तं ध्येयार्थैकाग्रचित्तं न
खण्डयन्ति न परिभवन्ति । पद्मेन घातास्ताडनानि ॥ २५ ॥

ये चापि खण्डिताः केचिच्छापाद्यैराधिसायकैः ।

41185 स्वविवेकाक्षमं तेषां मनो मन्ये विपौरुषम् ॥ २६ ॥
41186
41187 ये सौदासनाहुषविश्वामित्रादयः । आदिपदात्कामक्रोद्धाभिमानादिसंग्रहः
41188 । तेषां मनो विपौरुषमदृढपौरुषमित्युपासनायां स्वविवेकाक्षममिति
41189 ज्ञाने चासमर्थमिति तर्कयामीत्यर्थः ॥ २६ ॥
41190
41191 न कदाचन संसारे सावधानमना मनाक् ।
41192 स्वप्नेऽपि कश्चिद्दृश्ये वा दोषजालैः खिलीकृतः ॥ २७ ॥
41193
41194 विवेकपौरुषदृढे तु मनसि नाभिलषितक्षतिरित्याह - न कदाचिदिति ।
41195 दृश्ये जाग्रति वा ॥ २७ ॥
41196
41197 मनसैव मनस्तस्मात्पौरुषेण पुमानिह ।
41198 स्वकमेव स्वकेनैव योजयेत्पावने पथि ॥ २८ ॥
41199
41200 प्रतिभातं यदेवास्य यथाभूतं भवत्यलम् ।
41201 क्षणादेव मनः पीनं बालवेतालवन्मुने ॥ २९ ॥
41202
41203 ईषत्प्रतिभातमपि मनसि चिरनिरूढं पीनं सद्यथाभूतं
41204 सत्यमिवोपभोगक्षमं भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥
41205
41206 प्रतिभासस्यानुपदं प्राक्तनीं स्थितिमुज्झति ।
41207 कुलालकर्मानुपदं घटो मृत्पिण्डतामिव ॥ ३० ॥
41208
41209 ननु पूर्वतनमनुष्यादिभावप्रतिभादार्ढ्यादैन्दवादेस्तत्स्थितिरपि कुतो
41210 नाभूत्तत्राह - प्रतिभासस्येति । उत्तरदृढवासनया
41211 पूर्ववासनोपमृद्यत इति भावः ॥ ३० ॥
41212
41213 प्रतिभासार्थतामेति क्षणादेव मनो मुने ।
41214 स्पन्दमात्रात्मकं वारि यथा तुङ्गतरङ्गताम् ॥ ३१ ॥
41215
41216 पूर्ववासनोपमर्दनोपक्षीणस्योपासनस्य कथं कार्यान्तरक्षमता तत्राह
41217 - प्रतिभासेति । विरोधिभञ्जनपर्यन्तमेव स्वकार्ये विलम्बः तदुत्तरं तु
41218 क्षणादेव निष्प्रत्यूहत्वादौपासनिकप्रतिभासगोचरोपास्यार्थतामेति
41219 प्राप्नोत्येवेति नोपक्षय इति भावः ॥ ३१ ॥
41220
41221 अनुसंधानमात्रेण सूर्यबिम्बेऽपि यामिनीम् ।
41222 मनः पश्यत्यशुद्धाक्षश्चन्द्रबिम्बे द्वितामिव ॥ ३२ ॥
41223
41224 ननु तथापि प्रलयकाले कथं तद्विरुद्धसर्गकल्पनं तेषां तत्राह -
41225 अनुसंधानमात्रेणेति । न तदीयसर्गे त्वदीयसर्गस्थं किंचिदनुकूलं
41226 प्रतिकूलं वा तत्र तदीयानुसंधानमात्रस्यापेक्षणादिति न प्रलयकालेऽपि
41227 तद्विरोध इति भावः । अशुद्धाक्षोऽङ्गुल्यवष्टब्धदृष्टिः ॥ ३२ ॥
41228
41229 यत्पश्यति तदेवाशु फलीभूतमिदं मनः ।
41230 सह हर्षविषादाभ्यां भुङ्क्ते तस्मात्तदेव तत् ॥ ३३ ॥
41231
41232 स्रष्टृत्ववत्तद्भोक्तृत्वमपि मनस एवेत्याह - यदिति । तदेव तत् यत्कर्तृ
41233 तदेव भोक्तृ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
41234
41235 प्रतिभानुपदं चेतश्चन्द्रेऽप्यग्निशिखाशतम् ।
41236 दृष्ट्वा दाहमवाप्नोति दग्धं च परितप्यते ॥ ३४ ॥

41237
41238 उक्तमर्थमुदाहरणेन दर्शयति - प्रतिभेति। प्रतिभा अनुसंधानं
41239 भोजकादृष्टोद्बोधितसंस्कारस्तदनुपदं तदनुसारि। तथाच विरहिणां
41240 प्रसिद्धमित्यर्थः॥ ३४॥
41241
41242 प्रतिभानुपदं चेतः क्षारेऽपि हि रसायनम्।
41243 दृष्ट्वा पीत्वा परां तृप्तिं याति वल्गति नृत्यति॥ ३५॥
41244
41245 क्षारे ऊषादौ। क्षीर इति पाठे जले। रसायनं मधुरादिरसभेदान्। तथा
41246 चोष्ट्रच्छागादयोऽर्कनिम्बादिपर्णान्यपि मधुरीकृत्य भक्षयन्तीति दृश्यत
41247 इति भावः॥ ३५॥
41248
41249 प्रतिभानुपदं चेतो व्योमन्यपि महावनम्।
41250 दृष्ट्वा लुनाति च पुनरारोपयत्यलम्॥ ३६॥
41251
41252 इत्थं यदेव परिकल्पयतीन्द्रजालं
41253 क्षिप्रं तदेव परिपश्यति तात चेतः।
41254 नासज्जगन्न च सदित्यवगम्य नूनं
41255 लूनां दृशं विविधभेदवतीं जहीहि॥ ३७॥
41256
41257 उक्तमुपसंहरति - इत्थमिति। लूनां परिच्छिन्नां दृशं दृष्टिं जहीहि
41258 त्यज॥ ३७॥
41259
41260 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
41261 मनोमाहात्म्यवर्णनं नाम द्विनवतितमः सर्गः॥ ९२॥
41262
41263 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
41264 मनोमाहात्म्यवर्णनं नाम द्विनवतितमः सर्गः॥ ९२॥
41265
41266
41267 त्रिनवतितमः सर्गः ९३
41268
41269 श्रीवसिष्ठ उवाच।
41270
41271 इति मे भगवता पूर्वमुक्तं तदेतदद्य तुभ्यं कथितम्॥ १॥
41272
41273 मनोऽत्र ब्रह्मणो जज्ञे ततोऽभूत्तैजसो विधिः।
41274 ततो मोहादहंकारस्ततो विश्वमितीर्यते॥ १॥
41275
41276 मन उपक्रममेव सर्गक्रमं प्रागुक्तं
41277 प्रपञ्चयैषुर्विधिसंवादमुपसंहरति - इतीति। भगवता परमेष्ठीना॥
41278 १॥
41279
41280 तस्मादनाख्यानाद्ब्रह्मणः सर्वतः सर्वमनाख्यानमुत्पद्यते
41281 स्वयमेव तद्घनतां प्राप्य मनः संपद्यते॥ २॥
41282
41283 अनाख्यानादव्याकृतनामरूपात्। अनाख्यानं
41284 सूक्ष्मत्वान्नामसंबन्धानर्हं सर्वं प्रपञ्चरूअप्ं चलनात्मकं
41285 निर्विकल्पकज्ञानप्रकाशितमुत्पद्यते। तत्कालेन स्वयमेव
41286 संकल्पविकल्पनात्मकमननसामर्थ्योद्भवेन घनतां प्राप्य॥ २॥
41287
41288 प। ३५०) २१०

41289

41290 तन्मनस्तन्मात्रकल्पनपूर्वकसन्निवेशं भवति ततस्तैजसः पुरुषः
41291 संपद्यते सोऽयं ब्रह्मेत्यात्मनि नाम कृतवान् ॥ ३ ॥
41292

41293 तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि तत्कल्पनापूर्वकं संनिवेशं स्वाप्नशरीरमिव
41294 वासनामयपुरुषाकारम् । ततः संनिवेशोपाधेस्तदुपहितः पुरुष आत्मा
41295 तैजसः तेजःप्रधानलिङ्गसमष्ट्युपाधित्वात् । सोऽयं ब्रह्मा परमेष्ठी ॥ ३ ॥
41296

41297 तेन राम योऽयं परमेष्ठी तन्मनस्तत्त्वं विद्धि ॥ ४ ॥
41298

41299 तस्य जगत्सर्गसंकल्पकता मनोरूपत्वादेवेत्याह - तेनेति ॥ ४ ॥
41300

41301 समनस्तत्त्वाकारो भगवान्ब्रह्मा संकल्पमयत्वाद्यदेव संकल्पयति
41302 तदेव पश्यति ॥ ५ ॥
41303

41304 ततस्तेनेयमविद्या परिकल्पिता अनात्मन्यात्माभिमानमयीति तेन ब्रह्मणा
41305 गिरितृणजलधिमयमिदं क्रमेण जगत्परिकल्पितम् ॥ ६ ॥
41306

41307 ननु तत्संकल्पाज्जगदुत्पद्यतां जीवानां तदभिमानस्तु कुतस्तत्राह -
41308 ततस्तेनेति । अत्राविद्या अन्यथाग्रहणलक्षणाध्यासरूपा कार्याविद्या । इति अनया
41309 रीत्या ॥ ६ ॥
41310

41311 इत्थं क्रमेण ब्रह्मतत्वादियमागता सृष्टिरन्यत एवागतेयमिति
41312 लक्ष्यते ॥ ७ ॥
41313

41314 ब्रह्मतत्त्वाच्चिदेकरसादागतापि अन्यतो जडात्प्रधानपरमाण्वादेः
41315 सकाशादागतेति तार्किकैर्लक्ष्यते ॥ ७ ॥
41316

41317 तस्मात्सर्वपदार्थानां त्रैलोक्योदरवर्तिनाम् ।
41318 उत्पत्तिर्ब्रह्मणो राम तरङ्गाणामिवार्णवात् ॥ ८ ॥
41319

41320 एकैकस्यानेकोपादानकल्पनागौरवान्न परमाणुकारणतावादो युक्तः । विना
41321 कर्तारं जडस्य जगद्वैचित्र्यरचनानुपपत्तेरसङ्गोदासीनस्य
41322 कर्तृत्वानुपपत्तेश्च न प्रधानकारणतावादो युक्तः । चितो
41323 जडाकारपरिणामायोगान्न विज्ञानविपरिणामवादो युक्तः । शून्यस्य च क्वापि
41324 कारणत्वादर्शनान्न तत्कारणतावादोऽपि युक्तः । सर्वेष्वपि कल्पेषु
41325 प्रमाणाभावाच्च नान्यत इयमागता सृष्टिरिति निश्चिते
41326 श्रुतिप्रामाण्याल्लाघवाच्चानिर्वचनीयमायाशक्तिकब्रह्मविवर्तवाद एव
41327 परिशिष्ट इत्याशयेनोपसंहरति - तस्मादिति ॥ ८ ॥
41328

41329 य एवमनुत्पन्ने जगति या ब्रह्मणश्चिन्मनोरूपिणी साहंकारे परिकल्प्य
41330 ब्रह्म ब्रह्मतामेति ॥ ९ ॥
41331

41332 य उत्पत्तिप्रकार एवमनया रीत्या । तामेवाह - अनुत्पन्ने इत्यादिना ।
41333 विवर्तत्वादेव परमार्थतोऽनुपन्ने जगति अहंकारसमष्ट्युपाधौ ब्रह्म
41334 प्रविष्टमिव परिकल्प्य ब्रह्मतां परमेष्ठितामेति ॥ ९ ॥
41335

41336 यास्त्वन्याश्चिच्छक्तयः सर्वशक्तेरभिन्ना एव कल्प्यन्ते ॥ १० ॥
41337

41338 अन्या व्यष्ट्यहंकारोपहिताश्चिच्छक्तयश्चिदाभासाः ॥ १० ॥
41339

41340 जगति स्फारतां नीते पितामहरूपेण मनसा समुल्लसन्ति ॥ ११ ॥

41341
41342 ताः पितामहरूपेण मनसा समष्टिमनोभावेन प्रथमं समुल्लसन्तीत्यर्थः
41343 ॥ ११ ॥
41344
41345 एते सहस्रशोऽपि परिवर्तमानजीवा उच्यन्ते ॥ १२ ॥
41346
41347 तेऽभ्युत्थिता एव चिन्नभसो नभसि तन्मात्रैरावलिता
41348 गगनपवनान्तर्वर्तिनश्चतुर्दशविधा ये भूतजातमध्यतयाभ्यासे
41349 तिष्ठन्ति तस्या एव प्राणशक्तिद्वारेण प्रविश्य शरीरं स्थावरं
41350 जंगमं वापि बीजतां गच्छन्ति ॥ १३ ॥
41351
41352 ते हि चिन्नभस एव समुत्थिता नभसि मायाकाशे
41353 तन्मात्रैर्भूतमात्रोपाधिभिरावलिताः सन्तो
41354 गगनस्थपवनस्यावहोद्वहादिभेदभिन्नस्य वातस्कन्धभेदस्य चान्तर्वर्तिनो
41355 ये चतुर्दशविधा लोकास्तेषु यादृशभूतजातमध्यवर्तितया
41356 यादृशवासनाकर्माभ्यासे ये जीवास्तिष्ठन्ति तस्या एव भूतजातेः
41357 प्राणशक्तिद्वारेण शरीरं स्थावरं जंगमं वा प्रविश्य रेतोरक्तादिरूपां
41358 बीजतां गच्छन्ति ॥ १३ ॥
41359
41360 तदनु योनितो जगति जायन्ते तदनु
41361 काकतालीययोगेनोत्पन्नवासनाप्रवाहानुरूपकर्मफलभागिनो भवन्ति ॥
41362 १४ ॥
41363
41364 ततः कर्मरज्जुभिर्वासनावलिताभिर्बद्धशरीरा भ्रमन्तः प्रोत्पतन्ति
41365 च ॥ १५ ॥
41366
41367 ततः साध्वसाधुवासनासंवलिताभिः पुण्यापुण्यकर्मरज्जुभिर्बद्धं
41368 शरीरं लिङ्गशरीरं येषां तथाविधाः सन्तः प्रोत्पतन्त्युत्तमलोकान्निपतन्ति
41369 निरयेषु वा ॥ १५ ॥
41370
41371 इच्छैवैता भूतजातयः ॥ १६ ॥
41372
41373 कर्मतद्वासनयोश्च कामराग एव बीजमिति तन्मया एव जीवा इत्याह -
41374 इच्छैवैता इति । तथाच श्रुतिः काममय एवायं पुरुषः ॥ १६ ॥
41375
41376 काश्चिज्जनसहस्रान्ताः पतन्ति वनपर्णवत् ।
41377 कर्मवात्या परिभ्रान्ता लुठन्ति गिरिकुक्षिषु ॥ १७ ॥
41378
41379 कामानुसारिजन्मपरम्परामेव मोक्षावसानां चतुर्धा पद्यैः प्रपञ्चयति
41380 - काश्चिदित्यादिना । काश्चिद्भूतजातयस्तज्जीवाजननं जनः । जना जन्मानि
41381 तत्सहस्राण्यन्तोऽवधिस्तत्त्वबोधस्य यासां तथाविधाः सन्तः संसारे पतन्ति
41382 ततो मुच्यन्ते इत्यर्थः । वनपर्णवदित्यादिपूर्वोत्तरान्वयि ॥ १७ ॥
41383
41384 अप्रमेयभवाः काश्चिच्चित्सत्ताज्ञानमोहिताः ।
41385 चिरजाता भवन्तीह बहुकल्पशतान्यपि ॥ १८ ॥
41386
41387 काश्चित्तु चित्सत्ताया अज्ञानेन मोहिता अत एवाप्रमेया गणनाद्यपरिच्छेद्या
41388 भवा जन्मानि यासां तथाविधाश्चिरजाताः सत्य इह संसारे
41389 बहुकल्पशतान्यपि भवन्ति ॥ १८ ॥
41390
41391 काश्चित्कतिपयातीता मनोरमभवान्तराः ।
41392 विहरन्ति जगत्यस्मिञ्शुभकर्मपरायणाः ॥ १९ ॥

कतिपयान्यतीतान्यमनोरमाणि भवान्तराणि जन्मानि यासां तथाविधाः सत्यः
सांप्रतं शुभकर्मपरायणा विहरन्ति ता अल्पैरेव जन्मभिर्भोक्ष्यन्त इति
शेषः ॥ १९ ॥

प्। ३५१) २१०

काश्चिद्विज्ञातविज्ञानाः परमेव पदं गताः ।
वातोद्भूताः पयोमध्यं सामुद्रा इव बिन्दवः ॥ २० ॥

काश्चित्त्वितः पूर्वमेव मुक्ता इत्याह - काश्चिदिति । वातोद्भूताः सामुद्रा
बिन्दवः पयोमध्यं समुद्रमिव प्रविशन्ति ॥ २० ॥

उत्पत्तिः सर्वजीवानामितीह ब्रह्मणः पदात् ।
आविर्भावतिरोभावभङ्गुरा भवभाविनी ॥ २१ ॥

उक्तमुपसंहरति - उत्पत्तिरित्यादिना ॥ २१ ॥

वासनाविषवैषम्यवैधुर्यज्वरधारिणी ।
अनन्तसंकटानर्थकार्यसत्कारकारिणी ॥ २२ ॥

नानादिग्देशकालान्तशैलकन्दरचारिणी [अन्तशब्देन मरणोत्तरं
गन्तव्या लोका उपलक्ष्यन्ते तेषु च] ।
रचितोत्तमवैचित्र्यविहिताऽसंभ्रमाऽसती ॥ २३ ॥

नानादिक्षु नानादेशेषु नानाकालेषु नानाशैलकन्दरेषु च चारिणी
कर्मफलभोगसंचारवती । रचितैरुत्तमैर्वैचित्र्यैर्विहिता आसंभ्रमाः
सर्वतोभ्रमा यया । परमार्थतस्त्वसती ॥ २३ ॥

एषा जगज्जाङ्गलजीर्णवल्ली
सम्यक्समालोककुठारकृत्ता ।
वल्लीव विक्षुब्धमनःशरीरा
भूयो न संरोहति रामभद्र ॥ २४ ॥

इत्थं संसारवल्लीं प्रपञ्च्य तदुच्छेदोपायमाह - एषेती । विक्षुब्धं
विक्षेपबहुलं मन एव शरीरं स्वरूपं यस्यास्तथाविधा एषा जगल्लक्षणा
मोहजाङ्गलस्य जीर्णवल्ली रजल्लता
सम्यक्समालोकस्तत्त्वसाक्षात्कारस्तल्लक्षणेन कुठारेण कृत्ता छिन्ना सती ।
वल्लीवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । भूयो न संरोहति मूलाज्ञानोच्छेदादिदिति
भावः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
उत्पत्तिदर्शनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे उत्पत्तिदर्शनं
नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ९४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

41445 उत्तमाधममध्यानां पदार्थानामितस्ततः।
41446 उत्पत्तीनां विभागोऽयं शृणु वक्ष्यामि राघव॥१॥
41447
41448 इह द्वादशधा भिन्ना वर्ण्यन्ते जीवजातयः।
41449 उपाधिगुणवैचित्र्याच्चिराचिरविमुक्तिगाः॥१॥
41450
41451 पूर्वोक्ते जीवानां चिराचिरमुक्तिविभागे रामस्य विशेषजिज्ञासां
41452 लिङ्गैरुपलक्ष्य तद्विस्तरेण वक्तुं वसिष्ठ उवाच - उत्तमेत्यादिना।
41453 सात्त्विकतामसराजसभेदेनोत्तमाधममध्यमानां पदार्थानां
41454 जीवोपाधीनामितस्ततो भुवनभेदेषु या उत्पत्तयः प्राक्कथितास्तासामयं
41455 वक्ष्यमाणो विभागोऽस्ति तं वक्ष्यामि शृण्वित्यर्थः॥१॥
41456
41457 इदंप्रथमतोत्पन्नो योऽस्मिन्नेव हि जन्मनि।
41458 इदंप्रथमतानाम्नी शुभाभ्याससमुद्भवा॥२॥
41459
41460 इदंप्रथमता १ गुणपीवरी २ ससत्त्वा ३ अधमसत्त्वा ४ अत्यन्ततामसी ५ राजसी ६
41461 राजससात्त्विकी ७ राजसराजसी ८ राजसतामसी ९ राजसात्यन्ततामसी १० तामसी ११
41462 तामससत्त्वा १२ तमोराजसी १३ अत्यन्ततामसी १४ इति वक्ष्यमाणभेदेषु
41463 अन्त्ययोर्भेदयोः पञ्चमनवमयोरन्तर्भावाद्द्वादश भेदाः परिशिष्यन्ते
41464 तेष्वाद्यां दर्शयति - इदंप्रथमतोत्पन्न इति। यो जीवः पूर्वकल्पे
41465 चरमजीवजन्मनि शमदमादिसर्वसाधनगुणसंपत्तावपि
41466 श्रवणाद्यलाभाद्बलवत्प्रतिबन्धाद्वा अनुत्पन्नज्ञानोऽस्मिन् कल्पे
41467 इदंप्रथमतया जन्मन्येव शमादिसर्वगुणसंपन्नो ज्ञानयोग्य
41468 उत्पन्नस्तस्य सा जीवजातिरिदंप्रथमतानाम्नीत्यर्थः।
41469 प्राक्कल्पीयशुभाभ्याससमुद्भवा हि सा। तस्मिन्नेव जन्मनि
41470 मुक्तिभागित्यर्थः॥२॥
41471
41472 शुभलोकाश्रया सा च शुभकार्यानुबन्धिनी।
41473 सा चेद्विचित्रसंसारवासनाव्यवहारिणी॥३॥
41474
41475 सैव चेत्प्राक्तनवैराग्यमान्द्यच्छुभलोकेच्छाकृतोपासनकर्मादिसंवलिता
41476 अत एव विचित्रसंसारवासनया भोगव्यवहारिणी भोगैर्वासनाक्षये
41477 कतिपयैर्दशपञ्चभिरेव भवैर्जन्मभिर्मोक्षं प्रापयतीति शेषः। इति हेतोः
41478 सा शान्तिरागाद्युभयगुणोपचितत्वाद्गुणपीवरीत्युक्तेत्यर्थः॥३॥
41479
41480 भवैः कतिपयैर्मोक्षमित्युक्ता गुणपीवरी।
41481 तादृक्फलप्रदानैककार्याकार्यानुमानदा॥४॥
41482
41483 तृतीयामाह - तादृगिति। तादृक्शब्दो वीप्सितव्यः। तादृशानि
41484 तादृशानि यानि सुखदुःखफलानि तत्प्रदानलक्षणैरेकैर्मुख्यैर्लिङ्गैः
41485 प्राक्कल्पीययोः कार्याकार्ययोः पुण्यपापयोरनुमानदा अनुमापयित्री सापि
41486 क्रमात्सत्त्वोपचये शतावधिजन्मभिर्मोक्षभागित्यर्थाद्गम्यते॥४॥
41487
41488 तेन राम ससत्त्वेति प्रोच्यते सा कृतात्मभिः।
41489 अथ चेच्चित्रसंसारवासनाव्यवहारिणी॥५॥
41490
41491 चतुर्थीमाह - अथेति॥५॥
41492
41493 अत्यन्तकलुषा जन्मसहस्रैर्ज्ञानभागिनी।
41494 तादृक्फलप्रदानैकधर्माधर्मानुमानदा॥६॥
41495
41496 अत्यन्तकलुषा प्राक्तनकल्पसंचितबहुदुष्कर्मदुर्वासनामालिन्यवती।

41497 तादृगित्यादि प्राग्वत् ॥ ६ ॥
41498
41499 असावधमसत्त्वेति तेन साधुभिरुच्यते ।
41500 सैव संख्यातिगानन्तजन्मवृन्दादनन्तरम् ॥ ७ ॥
41501
41502 पञ्चमीमाह - सैवेति । सैव तादृग्लक्षणैव सती
41503 अध्यात्मशास्त्रवैमुख्याहस्मिन्कल्पे संदिग्धमोक्षा
41504 कथंचित्संभावितमोक्षा ॥ ७ ॥
41505
41506 प्। ३५२) २११
41507
41508 संदिग्धमोक्षा यदि तत्प्रोच्यतेऽत्यन्ततामसी ।
41509 अनद्यतनजन्मा तु जातिस्तादृशकारिणी ॥ ८ ॥
41510
41511 षष्ठीं लक्षयति - अनद्यतनेति । या तु
41512 जातिरनद्यतनजन्मापूर्वकल्पीयवासनानुसारिणी अत एव तादृशचरित्रकारिणी
41513 द्वित्रिभवान्तरा एतत्कल्पीयद्वित्रिजन्ममध्ये मध्यमा मनुष्यादिरूपा या
41514 उत्पत्तिस्तादृक्कार्या तदनुरूपस्वर्गनरकादिप्रापिका संदिग्धमोहा सा
41515 राजसीत्यर्थः ॥ ८ ॥
41516
41517 योत्पत्तिर्मध्यमा पुंसो राम द्वित्रिभवान्तरा ।
41518 तादृक्कार्या तु सा लोके राजसी राजसत्तम ॥ ९ ॥
41519
41520 अविप्रकृष्टजन्मापि सोच्यते कृतबुद्धिभिः ।
41521 सा हि तन्मृतिमात्रेण मोक्षयोग्या मुमुक्षुभिः ॥ १० ॥
41522
41523 सप्तमीं लक्षयति - अविप्रकृष्टेति । सा यदा
41524 राजसदुःखानुभवप्रयुक्तवैराग्यादिसंपत्त्या अविप्रकृष्टज्ञानजन्मापि
41525 भवति तदा तत्रत्यमृतिमात्रेण मोक्षयोग्या मुमुक्षुभिः प्रोच्यते । सैव
41526 मया तादृक्कार्यलिङ्गकानुमानेन राजससात्त्विकी प्रोक्तेत्यर्थः ॥ १० ॥
41527
41528 तादृक्कार्यानुमानेन प्रोक्ता राजससात्त्विकी ।
41529 सैव चेदितरैरल्पैर्जन्मभिर्मोक्षभागिनी ॥ ११ ॥
41530
41531 अष्टमीं लक्षयति - सैव चेदिति ।
41532 इतरैरक्तमानुषातिरिक्तैरत्यर्यक्षगन्धर्वादिजन्मभिः क्रमाज्ज्ञान *
41533
41534 तत्तादृशी हि सा तज्ज्ञैः प्रोक्ता राजसराजसी ।
41535 सैव जन्मशतैर्मोक्षभागिनी चेच्चिरैषिणी ॥ १२ ॥
41536
41537 नवमीं लक्षयति - सैव जन्मशतैरिति ॥ १२ ॥
41538
41539 त्वदुक्ता तादृगारम्भा सद्धी राजसतामसी ।
41540 सैव संदिग्धमोक्षा चेत्सहस्रैरपि जन्मनाम् ॥ १३ ॥
41541
41542 तादृगारम्भा राजसतामसक्र * *?
41543 पभोजककर्मोपासनद्यारम्भवती । दशमी लक्षयति - सैवेति ॥ १३ ॥
41544
41545 तदुक्ता तादृशारम्भा राजसात्यन्ततामसी ।
41546 भुक्तजन्मसहस्रा तु योत्पत्तिर्ब्रह्मणो नृणाम् ॥ १४ ॥
41547
41548 एकादशीमाह - मुक्तेति । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाद्या उत्पत्तिः

41549 कल्पादावाविर्भावः || १४ ||
41550
41551 चिरमोक्षा हि कथिता तामसी सा महर्षिभिः |
41552 तज्जन्मनैव मोक्षस्य भागिनी चेत्तदुच्यते || १५ ||
41553
41554 चिरमोक्षा कल्पान्तरमोक्षा | द्वादधीमाह - तज्जन्मनैवेति | तज्जन्मना
41555 तामसप्रथमजन्मना | तामसे दानवरक्षःपिशाचादिजन्मनि
41556 सत्त्वोत्कर्षात्प्रह्लादकर्कट्यादीनां ज्ञानं प्रसिद्धमिति भावः || १५ ||
41557
41558 तज्ज्ञैस्तामससत्त्वेति तादृशारम्भशालिनी |
41559 भवैः कतिपयैर्मोक्षभागिनी चेत्तदुच्यते || १६ ||
41560
41561 राजसतामसी प्राक्प्रोक्ता तस्या एव कार्यपौर्वापर्येण त्रयोदशीमाह -
41562 भवैरिति || १६ ||
41563
41564 तमोराजसरूपेति तादृशैर्गुणबृंहितैः |
41565 पूर्वजन्मसहस्राढ्या पुरोजन्मशतैरपि || १७ ||
41566
41567 गुणबृंहितै रजस्तमोबहुलफलैरुपलक्षिते इत्यर्थः || १७ ||
41568
41569 मोक्षायोग्या ततः प्रोक्ता तज्ज्ञैस्तामसतामसी |
41570 पूर्वं तु जन्मलक्षाढ्या जन्मलक्षैः पुरोऽपि चेत् || १८ ||
41571
41572 चतुर्दशी विधामाह - पूर्वमिति || १८ ||
41573
41574 संदिग्धमोक्षा तदसौ प्रोच्यतेऽत्यन्ततामसी |
41575 सर्वा एताः समायान्ति ब्रह्मणो भूतजातयः || १९ ||
41576
41577 सर्वासामुपाधिद्वारा ब्रह्मप्रभवत्वं ब्रह्माभेदसंभावनाय
41578 दृष्टान्तभेदैर्दृढयन्नाह - सर्वा एता इति || १९ ||
41579
41580 किंचित्प्रचलिता भोगात्पयोराशेरिवोर्मयः |
41581 सर्वा एव विनिष्क्रान्ता ब्रह्मणो जीवराशयः || २० ||
41582
41583 स्वतेजःस्पन्दिताभोगाद्दीपादिव मरीचयः |
41584 सर्वा एव समुत्पन्ना ब्रह्मणो भूतपङ्क्तयः || २१ ||
41585
41586 स्वमरीचिवलोद्भूता ज्वलिताग्नेः कणा इव |
41587 सर्वा एवोत्थितास्तस्माद्ब्रह्मणो जीवराशाः [दृश्यदृश्य इति
41588 पाठः] || २२ ||
41589
41590 कणाः स्फुलिङ्गाः || २२ ||
41591
41592 मन्दारमञ्जरीरूपाश्चन्द्रबिम्बादिवांशवः |
41593 सर्वा एव समुत्पन्ना ब्रह्मणो दृश्यदृष्टयः || २३ ||
41594
41595 यथा विटपिनश्चित्रास्तद्रूपा विटपश्रियः |
41596 सर्वा एव समुत्पन्ना ब्रह्मणो जीवपङ्क्तयः || २४ ||
41597
41598 विटपश्रियः शाखाशोभाः || २४ ||
41599
41600 कटकाङ्गदकेयूरयुक्तयः कनकादिव |

सर्वा एवोत्थिता राम ब्रह्मणो जीवराशयः ॥ २५ ॥

निर्झरादमलोद्योतात्पयसामिव बिन्दवः ।
अजस्यैवाखिला राम भूतसंततिकल्पनाः ॥ २६ ॥

एवमंशांशिभावकल्पनया अभेदयोग्यतां प्रदर्श्य
उपाधिमिथ्यात्वप्रदर्शनेनाभेदं दर्शयति - अजस्यैवेति ॥ २६ ॥

आकाशस्य घटस्थालीरन्ध्राकाशादयो यथा ।
सर्वा एवोत्थिता लोककलना ब्रह्मणः पदात् ॥ २७ ॥

उपाधिमिथ्यात्वं तदनन्यत्वन्यायोपपादनेन दृष्टान्ते दर्शयितुं जगतो
ब्रह्मकार्यत्वमाह - सर्वा एवेत्यादिना ॥ २७ ॥

सीकरावर्तलहरीबिन्दवः पयसो यथा ।
सर्वा एवोत्थिता राम ब्रह्मणो दृश्यदृष्टयः ॥ २८ ॥

मृगतृष्णातरङ्गिण्यो यथा भास्करतेजसः ।
सर्वा दृश्यदृशो द्रष्टुर्व्यतिरिक्ता न रूपतः ॥ २९ ॥

शीतरश्मेरित ज्योत्स्ना स्वालोक इव तेजसः ।
एवमेता हि भूतानां जातयो विविधाश्च याः ॥ ३० ॥

स्वस्य आलोकः प्रभेव । उपसंहरति - एवमित्यादिना ॥ ३० ॥

यस्मादेव समायान्ति तस्मिन्नेव विशन्ति च ।
काश्चिज्जन्मसहस्रान्ते जातयश्चिरकालिकाः ।
काश्चित्कतिपयातीतजन्मरूपा व्यवस्थिताः ॥ ३१ ॥

समायान्त्याविर्भवन्ति । विशन्ति उपाधिविलयेनैक्यमापद्यन्ते । काश्चिदित्यादिः
प्रागुक्तस्यानुवादः ॥ ३१ ॥

प्। ३५३) २११

इत्थं जगत्सु विविधेषु विचित्ररूपा-
स्तस्येच्छया भगवतो व्यवहारवत्यः ।
आयान्ति यान्ति निपतन्ति तथोत्पतन्ति
रूपधियः कणपटा इव पादकोत्थाः ॥ ३२ ॥

तस्येश्वरात्मनो भगवतो ब्रह्मणो व्यवहारवत्यो रूपश्रिय उपाधिरूपाण्येव
श्रीर्यासां तथाविधाः प्रागुक्तजीवजातयो निपतन्ति भवाद्भवान्तरे भ्रमन्ति ।
पावकोत्थाः कणघटाः स्फुलिङ्गसमूहा इव ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे
ब्रह्मणः सर्वमुत्पद्यत इति कथनं नाम चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे ब्रह्मणः
सर्वमुत्पद्यत इति कथनं नाम चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ९५

41653 श्रीवसिष्ठ उवाच |
41654
41655 अभिन्नौ कर्मकर्तारौ सममेव परात्पदात् |
41656 स्वयं प्रकटतां यातौ पुष्पामोदौ तरोरिव || १ ||
41657
41658 अप्रबुद्धजनौघस्य प्रबोधाय न वस्तुतः |
41659 कर्मकर्त्रोः सहोद्भूतिराक्षिप्येह समर्थ्यते || १ ||
41660
41661 ब्रह्मण एव कल्पादौ सर्वा जीवजातय आविर्भवन्तीत्युक्तिब्याजेन
41662 ब्रह्मैवोपाधिषु जीवभावेन प्रविष्टमिति दर्शितम् | एवंच आगन्तुके जीवभावे
41663 न प्राक्तनं कर्म निमित्तं वक्तुं शक्यम् | तस्य प्राक्तनकर्तृसापेक्षत्वात् |
41664 तदर्थं जीवस्यानादित्वाभ्युपगमे तु न ब्रह्मणः प्रागुक्त औपाधिको
41665 जीवभावः समर्थयितुं शक्य इत्युभयथापि दोषं प्रसक्तं
41666 दृष्टिभेदाश्रयेण परिहरिष्यन् गूढाभिसंधिः परिशेषाद्यौक्तिकदशा
41667 सहोत्पत्ति * *? दर्शयति - अभिन्नाविति |
41668 अन्योन्यतादात्म्यकल्पनादभिन्नो अतः समं युगपदेव परात्परदाद्ब्रह्मणः
41669 सकाशात्स्वयं स्वस्वभाववशादेव सर्गादौ प्रकटतां यातौ | तथाच
41670 भगवतो वाक्यम् - न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः | न
41671 कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते || इति || १ ||
41672
41673 सर्वसंकल्पनामुक्ते जीवा ब्रह्मणि निर्मले |
41674 स्फुरन्ति वितते व्योम्नि नीलिमेवाज्ञचक्षुषः || २ ||
41675
41676 तदाविर्भावे तादाग्र्याध्याये च जीवानां स्वभावशब्दितं * *?
41677 नमेव हेतुरिति सदृशान्तमाह - सर्वेति || २ ||
41678
41679 अप्रबुद्धजनाचारो यत्र राघव दृश्यते |
41680 तत्र ब्रह्मण उत्पन्ना जीवा इत्युक्तयः स्थिताः || ३ ||
41681
41682 अत एव सृष्टिवादोऽयभङ्गसंमतव्यवहारभूमावेव(?) न
41683 परमार्थपदे इत्याह - अप्रबुद्धेति || ३ ||
41684
41685 संप्रबुद्धजनाचारे वक्तुमेतन्न शोभनम् |
41686 यद्ब्रह्मण इदं जातं न जातं चेति राघव || ४ ||
41687
41688 न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः | न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येवा
41689 परमार्थता | तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनापरमनान्तरम * * * *
41690 न जगतो जीवानां कर्मणां वा उत्पत्त्यादिकं तन्निषेधो वा वक्तुं शक्य
41691 इत्याह - संप्रबुद्धेति || ४ ||
41692
41693 काचिद्वा कलना यावन्न नीता राघव प्रथाम् |
41694 उपदेश्योपदेशश्रीस्तावल्लोके न शोभते || ५ ||
41695
41696 तर्हि परमार्थोपदेशके शास्त्रे किम *? र * * * *
41697 ५ ||
41698
41699 अतो भेददृशा दीनामङ्गीकृत्योपदिश्यते |
41700 ब्रह्मेदमेते जीवा वै वेति वाचामयं क्रमः || ६ ||
41701
41702 यावद्व्यवहारकालमङ्गीकृत्येत्यर्थः | वै इति निश्चये | वा इति संशये |
41703 इतिशब्दः प्रकारे | यावत्प्रमाण * *? शोधं निश्चयेन
41704 यावत्प्रमेयनिर्णयं संशयेन प्रकारेणाङ्गीकृत्येत्यर्थः || ६ ||

इति दृष्टो निरासङ्गाद्ब्रह्मणो जायते जगत् ।
तजं तदेव तद्धेतुगतं दुरवबोधतः ॥ ७ ॥

लोकेऽप्यन्युप * * *? वादो बहुशः प्रसिद्धः इत्याह - इति
दृष्ट इति । यद्यभ्यु * *? द्वैतं तर्हि कथमपोद्यते तत्राह -
निरासङ्गादिति । निरासङ्गाद * * *? द्वितीयाद्ब्रह्मणो *
। * * *? दुत्पत्तेः प्राक् हेतु * * * * *

मेरुमन्दरसंकाशा वहवो जीवराशयः ।
उत्पत्योत्पत्य संलीनास्तस्मिन्नेव परे पदे ॥ ८ ॥

तदुपादा * * *? तु कालत्रयेऽपि तत्रैवोत्पद्य लीयमानात्वा
दृशन्ते(?) ॥ ८ ॥

अथानन्ताः स्फुरन्त्येते जायमानाः सहस्रशः ।
नानाककुब्निकुब्जेषु पादपेष्विव प *? वाः ॥ ९ ॥

जीवौघाश्चोद्भविष्यन्ति मधाविव नवाङ्कुराः ।
तत्रैव लयमेष्यन्ति ग्रीष्मे मधुरसा इव ॥ १० ॥

तिष्ठन्त्यजस्रं कालेषु त एवान्ये च भूरिशः ।
जायन्ते च प्रलीयन्ते परस्मिञ्जीवराशयः ॥ ११ ॥

पुष्पामोदादिपाभिन्नौ पुमान्कर्म च राघव ।
परमेशात्समायाते तत्रैव विशतः शनैः ॥ १२ ॥

मूढाभिसंधिमुपसंहरति(?) - पुष्पामोदाविति । अभिन्नाविति
। पुष्पामोदाविति दृष्टान्तविशेष * * * * *(##?

दृष्टमेते जगत्यस्मिन्दैत्योरगनरामराः ।
उद्भवन्त्यभवा भावैः प्रस्फुरन्ति पुनः पुनः ॥ १३ ॥

सहोत्पत्तिकलनायां दृष्टानुसारोऽप्यस्तीत्याह - दृष्टमिति । वस्तुवृत्या
अभावा अपि भावैर्वासनाभूतमात्रोपाधिभिरुद्भवन्ति तत्कालं प्रस्फुरन्ति
संचलन्ति चेति सहोत्पत्तितादात्म्ययोः प्रत्यक्षं दर्शनादित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्। ३५४) २१२

हेतुर्विहरणे तेषामात्मविस्मरणादृते ।
न कश्चिल्लक्ष्यते साधो जन्मान्तरफलप्रदः ॥ १४ ॥

तथाच तदुत्पत्तौ न कर्माणि न वा अन्यन्निमित्तं कर्तृपूर्वकत्वात्तेषामतः
परिशेषात्प्रागुक्ताज्ञानमेकमेवेत्याह - हेतुरिति । अयमभिसंधिः । न
तावत्कर्तुरनादिता वक्तुं शक्या कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वे
अनादिस्वभावस्याग्यौष्ण्यस्येवोपायसहस्रैरप्यपरिहार्यतयाऽनिर्मोक्षप्रसण्
^गात् । औपाधिकत्वे स उपाधिरविद्यैव वा स्यादन्यो वा । आद्ये फलतः
सैद्धान्तिकपरिशेषपक्षान्तर्गतिः । किंच अविद्याया आत्मनि
कर्तृतापादकत्वं स्वत एव वा अन्यसापेक्षतया वा । न स्वतः
सुषुप्तिमूर्च्छाप्रलयेष्वप्यात्मनः [प्यनात्मन इति पाठः]
कर्तृत्वापादनापत्तेः । अन्यसापेक्षतया चेद्यत्सापेक्षा सत्यविद्या
कर्तृतामापादयति स एवोपाधिः स्यान्नाविद्या । नह्युपाधेरुपाधिर्भवतीति ।

41757 द्वितीयेऽपि स उपाधिरविद्याकार्यं स्वतन्त्रो वा। स्वातन्त्र्ये यद्यनादिस्तर्हि
41758 सुषुप्तिप्रलययोरपि कर्तृतामापादयेत्। यदि सादिस्तर्हि तदुपहितकर्तृरूपमपि
41759 साद्येवेति नानादिकर्तृसिद्धिः। अविद्याकार्योपाधिपक्षेऽप्ययमेव दोष इति
41760 नित्यस्याप्यात्मनः कर्त्रुपाधिसंबन्धस्य प्रतिकल्पं प्रतिदिनं च
41761 भेदात्तदधीनस्योपहितकर्तृरूपस्य कर्मसहोत्पत्तिः
41762 कर्मशक्तिमदुपाधितादात्म्यरूपता च तत्र चात्मविस्मरणमेव बीजमिति पक्ष
41763 एव यौक्तिकदृशा परिशिष्यते। एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु
41764 विनश्यति इति श्रुतिरप्यत्रानुकूलेति॥ १४॥
41765
41766 श्रीराम उवाच।
41767
41768 अविसंवादिनार्थे यद्यत्प्रामाणिकदृष्टिभिः।
41769 वीतरागैर्विनिर्णीतं तच्छास्त्रमिति कथ्यते॥ १५॥
41770
41771 अस्मिन्पक्षे अनुपपत्तिमुपपादयिष्यन् रामस्तदुपयोगिनीं भूमिकां रचयितुं
41772 शास्त्रलक्षणमाह - अविसंवादिनेति। अलौकिके धर्मे ब्रह्मणि च प्रमाणं
41773 श्रुतिस्तत्प्रभवा दृष्टिर्येषां तैः प्रामाणिकदृष्टिभिर्वीतरागैश्च
41774 मन्वादिभिर्धर्माधर्मरूपे अर्थे स्वमूलश्रुत्यविसंवादिना
41775 जैमिनीयादितन्त्रसिद्धन्यायकलापेन यद्यद्विनिर्णीतं निर्णीय निबद्धं
41776 स्मृतिपुराणकल्पसूत्रेतिहासादि तच्छास्त्रमिति कथ्यते। तथाच
41777 श्रुतयस्तन्मूलस्मृत्यादयश्चालौकिकार्थे मानमित्याशयः॥ १५॥
41778
41779 महासत्त्वगुणोपेता ये धीराः समदृष्टयः।
41780 अनिर्देश्यकलोपेताः साधवस्त उदाहृताः॥ १६॥
41781
41782 एवं सदाचारोऽपि मानमिति वक्तुं सतां लक्षणमाह - महासत्त्वेति।
41783 महता अत्यन्तविशुद्धेन सत्त्वगुणेनोपेताः। धीरा
41784 विषयैर्दुःखस्थानैश्चाप्रकम्प्याः समदृष्टयः अरागद्वेषाः।
41785 अनिर्देश्या शब्देनाभिलपितुमशक्या या निरतिशयानन्दब्रह्मसाक्षात्कारकला
41786 तदुपेताः। ते साधवः सन्त इत्यर्थः॥ १६॥
41787
41788 द्वयं हि दृष्टिर्बालानां सिद्धये सर्वकर्मणाम्।
41789 साधुवृत्तं तथा शास्त्रं सर्वदैवानुवर्तते॥ १७॥
41790
41791 साधुवृत्तमुक्तलक्षणानां सतामाचारः शास्त्रं श्रुतिस्मृती चेति द्वयं
41792 बालानामज्ञाततत्त्वानां शिष्टानां दृष्टिर्नेत्रद्वयं
41793 धर्मब्रह्मतत्त्वदर्शनायेत्यर्थः॥ १७॥
41794
41795 साधुसंव्यवहारार्थं शास्त्रंयो नानुवर्तते।
41796 बहिःकुर्वन्ति तं सर्वे स च दुःखे निमज्जति॥ १८॥
41797
41798 साधुः स्वर्गमोक्षोपयोगी यः संव्यवहारस्तदर्थं तत्प्रयोजनं शास्त्रं
41799 सर्वे शिष्टा इति शेषः॥ १८॥
41800
41801 इह लोके च वेदे च श्रुतिरित्थं सदा प्रभो।
41802 यथा कर्म च कर्ता च पर्यायेणेह संगतौ॥ १९॥
41803
41804 इह अस्मिन् लोके प्रामाणिकजने वेदे च इत्थं श्रूयत इति श्रुतिर्नि रूढप्रवादः।
41805 अस्तीति शेषः। प्रवादमेवाभिलप्य दर्शयन् विवक्षितमर्थमाह -
41806 यथेत्यादिना। पर्यायेण अयौगपद्येन। हेतुफलभावेनेति यावत्॥ १९॥
41807
41808 कर्मणा क्रियते कर्ता कर्त्रा कर्म प्रणीयते।

बीजाङ्कुरादिवन्न्यायो लोकवेदोक्त एव सः ॥ २० ॥

तदेव स्पष्टमाह - कर्मणेति । प्रणीयते निष्पाद्यते ॥ २० ॥

कर्मणो जायते जन्तुर्बीजादिव नवाङ्कुरः ।
जन्तोः प्रजायते कर्म पुनर्बीजमिवाङ्कुरात् ॥ २१ ॥

यया वासनया जन्तुर्नीयते भवपञ्जरे ।
तद्वासनानुरूपेण फलं समनुभूयते ॥ २२ ॥

कर्मेव वासनापि प्राक्तनी कर्तृहेतुरित्याह - ययेति । समनुभूयते तेन
जन्तुनेति शेषः ॥ २२ ॥

एवं स्थिते कथं नाम जन्मबीजेन कर्मणा ।
विनोत्पत्तिस्त्वया प्रोक्ता भूतानां ब्रह्मणः पदात् ॥ २३ ॥

एवं भूमिकां कृत्वा कर्तृकर्मणोः सहोत्पत्तिपक्षमाक्षिपति - एवं
स्थिते इति । सहोत्पत्तिपक्षे हि प्राक्तनं कर्म विनैवोत्पत्तिरिति फलितं तच्चायुक्तम् ।
साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
भवति पापः पापेन कर्मणा जायते जन्तुः
इत्यादिश्रुतिस्मृतिशिष्टप्रवादविरोधादित्यर्थः ॥ २३ ॥

पक्षेणानेन भगवन्भवता जन्मकर्मणोः ।
तिरस्कृता जगज्जाता साऽविनाभावितैतयोः ॥ २४ ॥

अनेन सहोत्पत्तिपक्षेणैतयोर्जीवकर्मणोर्जगति जाता प्रमाणनिरूढा
अविनाभाविता अन्वयव्यतिरेकशालिनी परस्परहेतुफलता तिरस्कृता
भवतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

ब्रह्मण्यकारणे ब्रह्मन्ब्रह्मादिषु फलेषु च ।
कर्मणां फलमस्तीति द्वयं लोके प्रमार्जितम् ॥ २५ ॥

कर्मणां अकारणे अद्वयत्वात्स्वातिरिक्तकारणशून्ये मायाशबले ब्रह्मणि
वियदादिस्थूलदेहान्तभोगायतनसर्गरूपं फलमस्ति तत्फलेषु ब्रह्मादिषु
हिरण्यगर्भादिस्थूलसूक्ष्मोपाधिषु भोगतात्सामग्रीसर्गरूपं फलमस्तीति
लोके प्रसिद्धं प्रवादद्वयं त्वया प्रमार्जितमित्यर्थः ॥ २५ ॥

संजाते संकरे लोके कर्मस्वफलदायिषु ।
मात्स्यन्याये विलसति नाश एवावशिष्यते ॥ २६ ॥

दोषान्तरमप्याह - संजात इति । कर्मस्वफलदायिषु निष्फलेषु सत्सु
नरकादिभयाभावान्मत्स्यैरिव बलवद्भिर्हिंसनभक्षणैर्मात्स्यन्याये
विलसति सति ॥ २६ ॥

प्। ३५५) २१२

किं तत्कृतं भवत्येव भगवन्ब्रूहि तत्त्वतः ।
एनं मे संशयं स्फारं छिन्धि वेद्यविदांवर ॥ २७ ॥

तत्तस्मात् हे ब्रह्मन् तत्त्वतो यथार्थतो ब्रूहि । कृतं कर्म फलात्मना
भवत्येव किंवा नेति एनं संशयं छिन्धि ॥ २७ ॥

41861 श्रीवसिष्ठ उवाच।
41862
41863 साधु राघव पृष्टोऽस्मि त्वया प्रश्नमिमं शुभम्।
41864 शृणु वक्ष्यामि ते येन भृशं ज्ञानोदयो भवेत्॥ २८॥
41865
41866 इत्थमाक्षिप्तो वसिष्ठः प्रामाणिकमाक्षेपं प्रशंसंस्तत्समाधिं
41867 प्रतिजानीते - साध्विति॥ २८॥
41868
41869 मानसोऽयं समुन्मेषः कलाकलनरूपतः।
41870 एतत्तत्कर्मणां बीजं फलमस्यैव विद्यते॥ २९॥
41871
41872 सहोत्पत्तिपक्षेऽपि यथा न कश्चिद्दोषस्तथोपपादयितुं भूमिकां रचयति -
41873 मानस इति। यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति इति
41874 श्रुतेर्मनःसंबन्धी यः कलाकलनरूपतः क्रियाकौशलप्रतिसंधानरूपेण
41875 समुन्मेषो विकासः एतत्तत्प्रसिद्धं कर्मणां बीजम्। कथं ज्ञायते। यतः
41876 अस्यैवोत्तरत्र क्रियानिष्पत्तिरूपं फलं विद्यते
41877 नामनःपूर्वकदेहचेष्टामात्रस्येत्यर्थः॥ २९॥
41878
41879 यदैव हि मनस्तत्त्वमुत्थितं ब्रह्मणः पदात्।
41880 तदैव कर्म जन्तूनां जीवो देहतया स्थितः॥ ३०॥
41881
41882 फलमस्यैव विद्यते इति यदुक्तं तदुदाहृत्य दर्शयति - यदैवेति।
41883 आदिसर्गे परब्रह्मणः पदाद्यदैव मनोलक्षणं तत्त्वं वस्तूत्थितं तदैव
41884 जन्तूनां तदुपाध्याविर्भूतसमष्टिव्यष्टिजीवानां कर्माप्युत्थितम्। जीवश्च
41885 प्राक्तनवासनानुसारिदेहतया देहाहंभावेन स्थितः। तथाच श्रुतिः -
41886 तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वी स्यामिति सोऽर्चन्नचरत् इति च।
41887 मनोजन्माधीनमेवात्मन्विताशब्दितदेहित्वं संचरणलक्षणं कर्म च
41888 दर्शयति। यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति इति च श्रुत्यन्तरम्। तथाच मन एव
41889 कर्तृ नात्मेति दर्शयितुं मया सहोत्पत्तिपक्षो दर्शित इति भावः॥ ३०॥
41890
41891 कुसुमाशययोर्भेदो न यथा भिन्नयोरिह।
41892 तथैव कर्ममनसोर्भेदो नास्त्यविभिन्नयोः॥ ३१॥
41893
41894 एवं कर्तृकर्मबिदोक्तेरपि कर्मणो मनोधर्मतैव नात्मधर्मता
41895 कौटस्थ्यस्वभावविरोधादिति प्रदर्शने तात्पर्यमिति सदृष्टान्तमाह -
41896 कुसुमेति। आशयोऽत्रान्तस्थ आमोदः॥ ३१॥
41897
41898 क्रियास्पन्दो जगत्यस्मिन्कर्मेति कथितो बुधैः।
41899 पूर्वं तस्य मनो देहं कर्मातश्चित्तमेव हि॥ ३२॥
41900
41901 ननु कर्मशब्देन यज्ञादिस्तज्जन्यमदृष्टं वोच्यते। तत्राद्यो देहधर्मः
41902 द्वितीयस्तु भोक्तृसमवायी तत्कथं मनोधर्मतानयोस्तत्राह - क्रियेति।
41903 क्रियैव हि कर्मसंस्कारात्मना मनसि स्थिता अदृष्टफलात्मना आविर्भूता
41904 देहस्वर्गनरकादिरूपा भवति। एवंच तस्य कर्मण आश्रयो देहमपि पूर्व
41905 मन एव। सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति इति श्रुत्य मनसो
41906 भाविदेहाकाराभिमानं प्राप्तस्यैव पूर्वदेहादुत्क्रमणश्रुतेः।
41907 आतिवाहिकदेहस्यैव वासनाबलेन स्थूलदेहताकल्पनमिति प्राग्व्युत्पादनाच्च।
41908 अतश्चित्तं मनएव कर्मधर्मकत्वात्कर्मेत्यर्थः॥ ३२॥
41909
41910 न स शैलो न तद्व्योम न सोऽब्धिश्च न विष्टपम्।
41911 अस्ति यत्र फलं नास्ति कृतानामात्मकर्मणाम्॥ ३३॥
41912

41913 एवंच त्वदुक्तः कर्मनैष्फल्यदोषोऽपि परिहृतो मनःकार्यस्य सर्वस्यापि
41914 प्रपञ्चस्य कर्मफलत्वोपपत्तेरित्याशयेनाह - न स इति। फलशब्दो
41915 भावप्रधानः। फलत्वमित्यर्थः॥ ३३॥
41916
41917 ऐहिकं प्राक्तनं वापि कर्म यद्रचितं स्फुरत्।
41918 पौरुषोऽसौ परो यत्नो न कदाचन निष्फलः॥ ३४॥
41919
41920 रचितं सावधानमनुष्ठितं साङ्गतया च स्फुरद्विराजमानं यत्कर्म असौ
41921 पौरुषः प्रयत्न एव सच कदाचन कदाचिदपि निष्फलो नेत्यर्थः।
41922 अयमभिप्रायः - अविद्योत्थं मन एव
41923 क्रियाशक्तिमत्त्वाच्चिदात्मौपाधित्वाच्च कर्तृभोक्तृ च। तच्च अन्नमयं हि
41924 सोम्य मनस्तन्मनोऽकुरुत त्रीण्यात्मनेऽकुरुत मनो वाचं प्राणम् इत्यादिश्रुतेः
41925 प्रागुक्तयुक्तेश्च। यद्यपि प्रतिकल्पं प्रतिदिनं चोत्पद्य प्रलीयते तथापि
41926 प्रत्यहमाविर्भूय निशि तमसि तिरोभवन्ती कुड्यच्छायेव
41927 प्रतिदर्पणसंनिधानमाविर्भूय दर्पणापसरणे
41928 रितोभवन्मुखप्रतिबिम्बमिव च
41929 तदेवेदमित्यबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यादुपहितात्मैक्याच्च न भिद्यते
41930 इत्यनाद्यपि भवति। नहि नाशो नाम शून्यतापत्तिरुत्पत्तिर्वा असतः सत्त्वं येन
41931 प्रत्यहं सुषुप्तौ नाशाद्भेदः स्यात्।
41932 सत्कार्यवादाश्रयणाच्चाविद्याबीजात्मना सतोरेव
41933 प्राक्तनकर्तृकर्मणोस्तत्फलवियदादिप्रपञ्चस्य च सहोत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि
41934 न कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति न शास्त्रप्रामाण्यबाधो न वा
41935 मात्स्यन्यायप्रसक्तिर्न वा जन्मकर्मणोरविनाभावनियमप्रमार्जनं मन
41936 एव तिरोभूतावस्थमाविर्भूतावस्थं
41937 चाविद्येत्यभ्युपगमाच्चात्मविस्मरणैकहेतुपरिशेषोक्तिरप्यविरुद्धेति तत्त्वमिति
41938 ॥ ३४॥
41939
41940 कृष्णतासंक्षये यद्वत्क्षीयते कज्जलं स्वयम्।
41941 स्पन्दात्मकर्मविगमे तद्वत्प्रक्षीयते मनः॥ ३५॥
41942
41943 सहोत्पत्त्यैक्यपक्षाभ्युपगमस्य किं फलं तदाह - कृष्णतेति। तथाच
41944 कर्ममनसोरन्यतरनाशार्थिना स्पन्दात्मकस्य प्राणस्य मनसो वा
41945 निरोधलक्षणो हठयोगो राजयोगो वाभ्यसनीय इति तत्फलमिति भावः॥ ३५॥
41946
41947 कर्मनाशे मनोनाशो मनोनाशो ह्यकर्मता।
41948 मुक्तस्यैष भवत्येव नामुक्तस्य कदाचन॥ ३६॥
41949
41950 योगजन्यसाक्षात्कारेणाविद्यानाशे चात्यन्तिक उभयनाशो भवति
41951 नान्यथेत्याशयेन मुक्तस्येत्युक्तिः॥ ३६॥
41952
41953 वह्न्यौष्णयोरिव सदा श्लिष्टयोश्चित्तकर्मणोः।
41954 द्वयोरेकतराभावे द्वयमेव विलीयते॥ ३७॥
41955
41956 श्लिष्टयोस्तादात्म्येन संगतयोः॥ ३७॥
41957
41958 प्। ३५६) २१३
41959
41960 चित्तं सदा स्पन्दविलासमेत्य
41961 स्पन्दैकरूपं ननु कर्मविद्धि।
41962 कर्माथ चित्तं किल धर्मकर्म-
41963 पदं गते राम परस्परेण॥ ३८॥
41964

41965 एकनाशे अपरनाश इत्यत्रोपपत्तिं दर्शयन्नुपसंहरति - चित्तमिति।
41966 यतश्चित्तं स्पन्दविलासमेत्य विहितनिषिद्धनिष्पादनेन
41967 पुण्यपापात्मकधर्माधर्माकारपरिणामि भवति। अथ कर्म च
41968 तत्फलभोगानुरूपस्पन्दात्मकविलासमेत्य चित्तं भवति। अतस्ते परस्परेण
41969 निमित्तेन धर्मपदं कर्मपदं च गते वाचकत्वेन प्राप्ते
41970 धर्मकर्मशब्दाभ्यां लोके व्यवह्रियेते इत्यर्थः॥ ३८॥
41971
41972 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उ०
41973 कर्मपुरुषयोरैक्यप्रतिपादनं नाम पञ्चनवतितमः सर्गः॥ ९५॥
41974
41975 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
41976 कर्मपुरुषयोरैक्यप्रतिपादनं नाम पञ्चनवतितमः सर्गः॥ ९५॥
41977
41978
41979 षण्णवतितमः सर्गः ९६
41980
41981 श्रीवसिष्ठ उवाच।
41982
41983 मनो हि भावनामात्रं भावना स्पन्दधर्मिणी।
41984 क्रिया तद्भावितारूपं फलं सर्वोऽनुधावति॥ १॥
41985
41986 मनसः कर्मवैचित्यादिह नानाविधाकृतेः।
41987 व्याख्यायन्तेऽभिधामेदास्तत्त्वं चास्य विशुद्धये॥ १॥
41988
41989 उक्तार्थप्रपञ्चनार्थस्य सर्गस्यार्थं संक्षिप्यादौ दर्शयति - मन इति।
41990 अनुभूतानामर्थानां भावना विभावनाख्यं विकल्पं तन्मात्रम्। सा
41991 भावना स्पन्दधर्मिणी सती विहितनिषिद्धक्रिया भवति तस्याः क्रियाया एव
41992 सौक्ष्म्याददृष्टभावापन्नाया जन्मान्तराद्यात्मकं यद्भावितारूपं
41993 तदेव फलं सर्वो जन्तुरनुधावति अनुसरति। मन एव
41994 क्रमेणोभयभावमापद्यत इत्यर्थः॥ १॥
41995
41996 श्रीराम उवाच।
41997
41998 विस्तरेण मम ब्रह्मन् जडस्याप्यजडाकृतेः।
41999 रूपमारूढसंकल्पं मनसो वक्तुमर्हसि॥ २॥
42000
42001 प्रश्नः स्पष्टः॥ २॥
42002
42003 श्रीवसिष्ठ उवाच।
42004
42005 अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः।
42006 संकल्पशक्ति रचितं यद्रूपं तन्मनो विदुः॥ ३॥
42007
42008 सर्वशक्तेः सर्वशक्तिमन्मायाशबलस्य रचितं प्रथमनिष्पादितं
42009 संकल्पशक्ति यद्रूपं तन्मन इत्यर्थः॥ ३॥
42010
42011 भावः सदसतोर्मध्ये नृणां चलति यश्चलः।
42012 कलनोन्मुखतां यातस्तद्रूपं मनसो विदुः॥ ४॥
42013
42014 सांप्रतिकेऽपि नृणां व्यवहारे तत्प्रसिद्धमित्याह - भाव इति। स्थाणुर्वा
42015 पुरुषो वेति विकल्पे सदसतोः कोट्योर्यो भावश्चलो दोलायमानश्चलति
42016 संचरतीत्यर्थः। कलनोन्मुखतां कोटिद्वयस्य स्मृतिपूर्वकताम्॥ ४॥

42017
42018 नाहं वेदावभासात्मा कुर्वाणोऽस्मीति निश्चयः ।
42019 तस्मादेकान्तकलनस्तद्रूपं मनसो विदुः ॥ ५ ॥
42020
42021 सदा चिद्रूपत्वाद्भासमानेऽप्यात्मनि नाहं वेदेति प्रत्ययः अकर्तर्यपि
42022 कर्तृताप्रत्ययश्च येन भवति तन्मन इत्याह - नाहमिति । एकान्तकलनो
42023 नियतं जायमानः ॥ ५ ॥
42024
42025 कल्पनात्मिकया कर्मशक्त्या विरहितं मनः ।
42026 न संभवति लोकेऽस्मिन्गुणहीनो गुणी यथा ॥ ६ ॥
42027
42028 निःस्पन्दे मनस्येतस्य लक्षणस्याव्याप्तिमाशङ्क्याह -
42029 कल्पनात्मिकयेत्यादिना ॥ ६ ॥
42030
42031 यथा वह्न्यौष्ण्ययोः सत्ता न संभवति भिन्नयोः ।
42032 तथैव कर्ममनसोस्तथात्ममनसोरपि ॥ ७ ॥
42033
42034 आत्ममनसोर्जीवमनसोः ॥ ७ ॥
42035
42036 स्वेनैव चित्तरूपेण कर्मणा फलधर्मिणा ।
42037 संकल्पैकशरीरेण नानाविस्तरशालिना ॥ ८ ॥
42038
42039 फलेन धर्मिणा साध्यवता ॥ ८ ॥
42040
42041 इदं ततमनेकात्म मायामयमकारणम् ।
42042 विश्वं विगतविन्यासं वासनाकल्पनाकुलम् ॥ ९ ॥
42043
42044 या येन वासना यत्र सतेवारोपिता यथा ।
42045 सा तेन फलसूस्तत्र तदेव प्राप्यते तथा ॥ १० ॥
42046
42047 वासनाकल्पनाकलनाकुलामित्येतत्स्फुटयति - या येनेति । यत्र सतेव
42048 यथैन्दवैरिहस्थैरेव सत्यलोकस्था वयमिति कल्पितेनेत्यर्थः । लतेवेति पाठे
42049 स्पष्टम् ॥ १० ॥
42050
42051 कर्म बीजं मनःस्पन्दः कथ्यतेऽथानुभूयते ।
42052 क्रियास्तु विविधास्तस्य शाखाश्चित्रफलास्तरोः ॥ ११ ॥
42053
42054 तस्य वासनातरोः कर्म बीजं मनःस्पन्दः शरीरं क्रियाः शाखा इति शास्त्रे
42055 कथ्यते फलतश्चानुभूयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥
42056
42057 मनो यदनुसंधत्ते तत्कर्मेन्द्रियवृत्तयः ।
42058 सर्वाः संपादयन्त्येतास्तस्मात्कर्म मनः स्मृतम् ॥ १२ ॥
42059
42060 ननु कर्मेन्द्रियवृत्तिः कर्म कथं तन्मनसः स्यात्तत्राह - मन इति ॥ १२ ॥
42061
42062 मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं कर्माथ कल्पना ।
42063 संसृतिर्वासना विद्या प्रयत्नः स्मृतिरेव च ॥ १३ ॥
42064
42065 मन एव सर्वेन्द्रियभावं धत्त इति नायं दोष इति दर्शयंस्तन्नामान्याह ##-
42066
42067 इन्द्रियं प्रकृतिर्माया क्रिया चेतीतरा अपि ।
42068 चित्राः शब्दोक्तयो ब्रह्मन्संसारभ्रमहेतवः ॥ १४ ॥

42069
42070 नैतावत्यः किंत्वितरा अपि सन्ति। ब्रह्मन् ब्रह्मणि। छान्दसः सप्तम्या लुक्। न
42071 ङिसंबुद्ध्योः इति नलोपनिषेधः। संसारभ्रमः संसारकल्पितो
42072 वक्ष्यमाणप्रवृत्तिनिमित्तभेदः स एव हेतुर्यासाम्॥ १४॥
42073
42074 काकतालीययोगेन त्यक्तस्फारदृगाकृतेः।
42075 चितेश्चेत्यानुपातिन्याः कृताः पर्यायवृत्तयः॥ १५॥
42076
42077 काकतालीयमाकस्मिकं स्वरूपविस्मरणं तद्योगेन त्यक्तेव नानुभूयमाना
42078 स्फाराऽपरिच्छिन्ना दृगाकृतिश्चिदेकरसाकारो यया
42079 तथाभूतायाश्चितेश्चितेश्चेत्यानुपातिन्या बाह्यकल्पनोन्मुखायाः॥ १५॥
42080
42081 प्। ३५७) २१३
42082
42083 श्रीराम उवाच।
42084
42085 परायाः संविदो ब्रह्मन्नेताः पर्यायवृत्तयः।
42086 कल्प्यमानविचित्रार्थाः कथं रूढिमुपागताः॥ १६॥
42087
42088 उक्तानां मनोबुद्ध्यादिनाम्नां चेत्योन्मुखचितिप्रवृत्तिनिमित्तभेदेन
42089 योगरूढ्या पर्यायवृत्तितां प्रत्येकं निर्वचनेन विशिष्य जिज्ञासमानो
42090 रामः पृच्छति - पराया इति। कल्प्यमानो विचित्रो योगार्थो यासां
42091 तथाविधाः सत्यः॥ १६॥
42092
42093 श्रीवसिष्ठ उवाच।
42094
42095 गतेव सकलङ्कत्वं कदाचित्कल्पनात्मकम्।
42096 उन्मेषरूपिणी नाना तदैव हि मनःस्थिता॥ १७॥
42097
42098 एवं पृष्टो वसिष्ठः क्रमेण पञ्चदशापि नामानि व्याचिकीर्षुः प्रथमं
42099 मन इति नाम व्याचष्टे - गतेवेति। परा संविदविद्यया सकलङ्कत्वं
42100 गतेव सती कदाचिदुन्मेषरूपिणी भूत्वा यदेदमित्थमनित्थं वेति विकल्पात्मना
42101 नाना भवति तदैव सा मनोरूपेण स्थितेति तन्नागिका भवतीत्यर्थः॥ १७॥
42102
42103 भावनामनुसंधानं यदा निश्चित्य संस्थिता।
42104 तदैषा प्रोच्यते बुद्धिरियत्ताग्रहणक्षमा॥ १८॥
42105
42106 यदा तु प्रथमं विकल्पोत्तरं वा विशेषभावनां प्राप्य
42107 एकतरकोट्यनुसंधानं निश्चित्य सुस्थिरा स्थिता तदैषा संविद्बुद्धिरिति
42108 प्रोच्यते। इयत्ता ईदृशमेवेदं वस्त्विति परिच्छित्तिस्तद्ग्रहणसमर्थेत्यर्थः॥
42109 १८॥
42110
42111 यदा मिथ्याभिमानेन सत्तां कल्पयति स्वयम्।
42112 अहंकाराभिमानेन प्रोच्यते भवबन्धनी॥ १९॥
42113
42114 यदा तु मिथ्याभूतदेहाद्यात्मताभिमानेन स्वयं सत्तां कल्पयति मन्यते
42115 तदाहंकाराभिमानेन निमित्तेन सा अहंकार इति प्रोच्यते सैव
42116 सर्वानर्थबीजत्वाद्भवबन्धनीत्यर्थः॥ १९॥
42117
42118 इदं त्यक्त्वेदमायाति बालवत्पेलवा यदा।
42119 विचारं संपरित्यज्य तदा सा चित्तमुच्यते॥ २०॥
42120

42121 यदा त्वेकं विषयं त्यक्त्वा अपरं विषयं स्मरति विचारं
42122 पूर्वापरप्रतिसंधानं परित्यज्य तदा सा संविच्चित्तमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥
42123
42124 यदा स्पन्दैकधर्मत्वात्कर्तुर्या शून्यशंसिनी ।
42125 आधावति स्पन्दफलं तदा कर्मेत्युदाहृता ॥ २१ ॥
42126
42127 सैव संवित् कर्तुः स्पन्दैकधर्मत्वाद्वस्तुतः शून्यमसदेव स्पन्दं शंसति
42128 गोचरयति तच्छीला सती स्पन्दफलं शरीरादवयवादेर्देशान्तरसंयोगं
42129 संपादयितुमाधावतीव तदा कर्मेत्युच्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥
42130
42131 काकतालीययोगेन त्यक्त्वैकघननिश्चयम् ।
42132 यदेहितं कल्पयति भावं तेनेह कल्पना ॥ २२ ॥
42133
42134 एकमेव घनं वस्त्वन्तरावकाशशून्यं यत्स्वरूपं तन्निश्चयं त्यक्त्वा
42135 स्वपूर्णभावं विस्मृत्य यदा ईहितं वाञ्छितं परिच्छिन्नभावं
42136 कल्पयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥
42137
42138 पूर्वदृष्टमदृष्टं वा प्राग्दृष्टमिति निश्चयैः ।
42139 यदैवेहां विधत्तेऽन्तस्तदा स्मृतिरुदाहृता ॥ २३ ॥
42140
42141 स्मृतिः संस्मृतिः ॥ २३ ॥
42142
42143 यदा पदार्थशक्तीनां संभुक्तानामिवाम्बरे ।
42144 वसत्यस्तमितान्येहा वासनेति तदोच्यते ॥ २४ ॥
42145
42146 यदा संभुक्तानां ग्रस्तानामिव तिरोभूतानां पदतदर्थतच्छक्तीनां
42147 स्वरूपेण अम्बरे शून्यप्रायेऽतिसूक्ष्मभावे वसति अस्तमितान्यचेष्टा च भवति
42148 तदा वासनेत्युच्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥
42149
42150 अस्त्यात्मतत्त्वं विमलं द्वितीया दृष्टिरङ्किता ।
42151 जाता ह्यविद्यमानैव तदा विद्येति कथ्यते ॥ २५ ॥
42152
42153 अङ्किताजातेत्येकं पदम् । अङ्कोऽविद्याकलङ्कस्तद्वैशिष्ट्यमङ्किता
42154 तद्वशाज्जाता द्वितीया दृष्टिः प्रपञ्चप्रतिभा कालत्रयेऽप्यविद्यमानैवेति
42155 यदा प्रबुध्यते तदा विद्येति कथ्यते इत्यर्थः ॥ २५ ॥
42156
42157 स्फुरत्यात्मविनाशाय विस्मारयति तत्पदम् ।
42158 मिथ्याविकल्पजालेन तन्मलं परिकल्प्यते ॥ २६ ॥
42159
42160 विस्मृतिर्मलमेव च इति पाठे ते द्वे नामनी सहैव व्याचष्टे - स्फुरतीति ।
42161 आत्मनो विनाशोऽत्यन्तादर्शनम् । यतो विस्मारयति तस्माद्विस्मृतिरित्युच्यत
42162 इत्यर्थः । अथवा मिथ्याविकल्पजालेन विविधं स्मारयति विक्षिपतीत्यर्थः ।
42163 तथाचावरणशक्तिप्राधान्येन मलं विक्षेपप्राधान्येन विस्मृतिरिति भावः ।
42164 प्रयत्नः स्मृतिरेव च इति पाठे तु आत्मनो विनाशायादर्शनाय स्फुरति
42165 संचलति यतत इवेति प्रयत्न इति विविधं स्मारयतीति स्मृतिरिति च मलं मलिनं
42166 तत्संविद्रूपमेव नाम्ना परिकल्प्यते इति क्लेशेन व्याख्येयम् ॥ २६ ॥
42167
42168 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा विमृश्य च ।
42169 इन्द्रमानन्दयत्येषा [इंद्रमामोदयत्येषा इति पाठः]
42170 तेनेन्द्रियमिति स्मृतम् ॥ २७ ॥
42171
42172 एषा मनोभूता संविद्यदा श्रवणादिक्रियया इन्द्रं कार्यकरणस्वामिनं

42173 [परमेश्वरमामोदयति इति पाठः] जीवभावापन्नं
42174 परमेश्वरमानन्दयति भोगैः प्रीणयति तदेन्द्रियमित्युच्यत इत्यर्थः ।
42175 इन्द्रजुष्टमिन्द्रियमिति हि पाणिन्यनुशासनम् ॥ २७ ॥
42176
42177 सर्वस्य दृश्यजालस्य परमात्मन्यलक्षिते ।
42178 प्रकृतत्वेन भावानां लोके प्रकृतिरुच्यते ॥ २८ ॥
42179
42180 प्रकृतत्वेनोपादानाभिन्नकर्त्रात्मना निर्मितत्वेन ॥ २८ ॥
42181
42182 सदसत्तां नयत्याशु सत्तां वा सत्त्वमञ्जसा ।
42183 सत्तासत्ताविकल्पोऽयं तेन मायेति कथ्यते ॥ २९ ॥
42184
42185 स्पष्टम् ॥ २९ ॥
42186
42187 दर्शनश्रवणस्पर्शरसनघ्राणकर्मभिः ।
42188 क्रियेति कथ्यते लोके कार्यकारणतां गता ॥ ३० ॥
42189
42190 कार्यकारणतां संसृतितद्बीजात्मकताम् ॥ ३० ॥
42191
42192 चितेश्चेत्यानुपातिन्या गतायाः सकलङ्कताम् ।
42193 प्रस्फुरद्रूपधर्मिण्या एताः पर्यायवृत्तयः ॥ ३१ ॥
42194
42195 नामव्याख्यामुपसंहरति - चितेरिति ॥ ३१ ॥
42196
42197 चित्ततामुपयाताया गतायाः प्रकृतं पदम् ।
42198 स्वैरेव संकल्पशतैर्भृशं रूढिमुपागताः ॥ ३२ ॥
42199
42200 प्रकृतं प्रस्तुतं संसारपदम् । स्वैः स्वीयैरेव संकल्पादिकल्पनाशतैः ।
42201 एताः पर्यायवृत्तयः । रूढिं योगरूढिम् ॥ ३२ ॥
42202
42203 चेतनीयकलङ्काङ्काज्जाड्यजालानुपातिनी ।
42204 संख्याविभागकलना स्ववैकल्याकुलेव चित् ॥ ३३ ॥
42205
42206 एकस्याश्चितः कुतो मनोबुद्ध्यादिसंख्याविभागकलना तत्राह - चेतनीयेति ।
42207 चित् चेतनीयः अहमज्ञ इति स्वयमनुभवनार्हो योऽज्ञानकलङ्कश्चेतनीयेभ्यो
42208 विषयेभ्यः प्राप्तो वा यो
42209 द्वैतवासनाकलङ्कस्तदङ्कात्तत्संनिधानात्पूर्णस्वरूपवैकल्पेनाकुलेव
42210 भूत्वा देहादिजाड्यजालानुपातिनो यतः अत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
42211
42212 प्। ३५८) २१४
42213
42214 जीव इत्युच्यते लोके मन इत्यपि कथ्यते ।
42215 चित्तमित्युच्यते सैव बुद्धिरित्युच्यते तथा ॥ ३४ ॥
42216
42217 उक्तामेव विभागकलनां पुनर्विविच्याह - जीव इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ३४ ॥
42218
42219 नानासंकल्पकलिलं पर्यायनिचयं बुधाः ।
42220 वदन्त्यस्याः कलङ्किन्याश्च्युतायाः परमात्मनः ॥ ३५ ॥
42221
42222 श्रीराम उवाच ।
42223
42224 मनः किं स्याज्जडं ब्रह्मंस्तथा वापि च चेतनम् ।

42225 इत्येको मम तत्त्वज्ञ निश्चयोऽन्तर्न जायते ॥ ३६ ॥
42226
42227 जीव इत्युच्यते इत्युक्त्या चेतनत्वप्राप्तेर्दर्शनान्तरे लोके च जाड्यप्रसिद्धेः
42228 संदिहानो रामः पृच्छति - मन इति ॥ ३६ ॥
42229
42230 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
42231
42232 मनो हि न जडꣳ राम नापि चेतनतां गतम् ।
42233 म्लानाऽजडा तदा दृष्टिर्मन इत्येव कथ्यते ॥ ३७ ॥
42234
42235 चिदचिदुभयसंवलनरूपत्वान्नैकतररूपं मनः परमार्थतस्तु मन्वानो
42236 मन इति तान्येतानि कर्मनामान्येव इति श्रुतावात्मन एव
42237 कर्मप्रयुक्तनामधेयेषु मनःशब्दपरिगणनादजडा दृष्टिश्चिदेव तदा
42238 संसारदशायां म्लाना उपाधिमालिन्यानुभाविनी मन इति कथ्यते इत्यर्थः ॥ ३७
42239 ॥
42240
42241 मध्ये सदसतो रूपं प्रतिभूतं यदाविलम् ।
42242 जगतः कारणं नाम तदेतच्चित्तमुच्यते ॥ ३८ ॥
42243
42244 चिदचिद्वैलक्षण्यवत्सदसद्वैलक्षण्यमपि तस्यास्तीत्याह - मध्ये इति ।
42245 प्रतिभूतं प्रतिप्राणिभेदम् । प्रतिभातम् इति पाठे स्पष्टम् ॥ ३८ ॥
42246
42247 शाश्वतेनैकरूपेण निश्चयेन विना स्थितिः ।
42248 येन सा चित्तमित्युक्ता तस्माज्जातमिदं जगत् ॥ ३९ ॥
42249
42250 अथवा आत्मनोऽज्ञातसत्तैव मन इत्याह - शाश्वतेनेति । येन हेतुना ॥ ३९ ॥
42251
42252 जडाजडदृशोर्मध्ये दोलारूपं स्वकल्पनम् ।
42253 यच्चितो म्लानरूपिण्यास्तदेतन्मन उच्यते ॥ ४० ॥
42254
42255 पूर्वोक्तमेव स्फुटयंस्तस्य चलस्वभावतामाह - जडेति । यच्चितो रूपमिति
42256 शेषः ॥ ४० ॥
42257
42258 चिन्निःस्पन्दो हि मलिनः कलङ्कविकलान्तरम् ।
42259 मन इत्युच्यते राम न जडं न च चिन्मयम् ॥ ४१ ॥
42260
42261 चितो निःस्पन्द औपाधिकचलभावो बहिर्मलिनस्तस्या अन्तः साक्षिचित
42262 आवरणविरहात्कलङ्कविकलान्तरं यद्रूपं तन्मन इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥
42263
42264 तस्येमानि विचित्राणि नामानि कलितान्यलम् ।
42265 अहंकारमनोबुद्धिजीवाद्यानीतराण्यपि ॥ ४२ ॥
42266
42267 यथा गच्छति शैलूषो रूपाण्यलं तथैव हि ।
42268 मनो नामान्यनेकानि धत्ते कर्मान्तरं व्रजत् ॥ ४३ ॥
42269
42270 शैलूषो नटजातिविशेषः । रूपाणि नानावेषानलमत्यर्थ गच्छति क्रमेण
42271 धारयति । कर्मान्तरं क्रियाभेदम् ॥ ४३ ॥
42272
42273 चित्राधिकारवशतो विचित्रा विकृताभिधाः ।
42274 यथा याति नरः कर्मवशाद्याति तथा मनः ॥ ४४ ॥
42275
42276 यथा नरः पाकाधिकारात्पाचक इति पाठाधिकारात् पाठक इति

42277 ग्रामाधिपत्याद्ग्रामणीरिति विचित्राधिकारवशतो विचित्रा
42278 विकृतास्तत्तत्क्रियाप्रकाशिका अभिधा नामानि याति तथा मनोऽपि कर्मवशात्ताः
42279 यातीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
42280
42281 या एताः कथिताः संज्ञा मया राघव चेतसः ।
42282 एता एवान्यथा प्रोक्ता वादिभिः कल्पनाशतैः ॥ ४५ ॥
42283
42284 अन्यथा कल्पनाशतैः स्वकप्लोन्नीतयुक्तिशतैः ॥ ४५ ॥
42285
42286 स्वभावाभिमतां बुद्धिमारोप्य मनसा कृताः ।
42287 मनोबुद्धिन्द्रियादीनां विचित्रा नामरीतयः ॥ ४६ ॥
42288
42289 स्वेषां भावा विभावनास्तर्कास्तदभिमतां द्रव्यत्वाणुत्वादिबुद्धिं
42290 मनस्यारोप्य मनसा स्वेच्छया मनोबुद्ध्यादीनां विचित्रा नामरीतयः
42291 संज्ञाभेदास्तैः कृता इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
42292
42293 मनो हि जडमन्यस्य भिन्नमन्यस्य जीवतः ।
42294 तथाहंकृतिरन्यस्य बुद्धिरन्यस्य वादिनः ॥ ४७ ॥
42295
42296 तेषां कल्पनाप्रकारान्विभज्य दर्शयति - मनो हीत्यादिना ॥ ४७ ॥
42297
42298 अहंकारमनोबुद्धिदृष्टयः सृष्टिकल्पनाः ।
42299 एकरूपतया प्रोक्ता या मया रघुनन्दन ॥ ४८ ॥
42300
42301 अन्तःकरणस्यैकरूपतया तस्य सृष्टिकल्पनाः
42302 संकल्पादिवृत्तिभेदसृष्टिनिमित्ता
42303 अहंकारमनोबुद्धिनामभेददृष्टयस्ते मया या प्रोक्तः ॥ ४८ ॥
42304
42305 नैयायिकैरितरथा तादृशैः परिकल्पिताः ।
42306 अन्यथा कल्पिताः सांख्यैश्चार्वाकैरपि चान्यथा ॥ ४९ ॥
42307
42308 गौतमीयतन्त्रानुसारिभिस्तास्तादृशैरेव स्वबुद्धिविकल्पैरितरथा कल्पिताः ।
42309 यथाहंकारो द्रव्यविशेषो विभुर्जीवात्मेति मनस्त्वणु तत्साक्षात्कारे कारणमिति
42310 बुद्धिस्तु तदीयो गुणस्त्रिक्षणावस्थायिनीति नतु वस्तुतस्तथेत्यर्थः ।
42311 सांख्यैस्ततोऽप्यन्यथा कल्पिताः । यथा बुद्धिः
42312 साक्षात्त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यं महत्तत्त्वं अहंकारस्तु तत्कार्यं
42313 तत्त्वान्तरं मनस्त्वेकादशेन्द्रियगणान्तर्गतं षोडशविकारान्तःपातीति ।
42314 चार्वाकैस्तु चैतन्यगुणः कार्यस्यैव बुद्धिः काय एवाहंकार आत्मा तस्य
42315 पूर्वापरप्रतिसंधानं मन इति ॥ ४९ ॥
42316
42317 जमिनीयैश्चार्हतैश्च बौधाइर्वैशेषिकैस्तथा ।
42318 अन्यैरपि विचित्रैस्तैः पाञ्चरात्रादिभिस्तथा ॥ ५० ॥
42319
42320 जैमिनीयैस्तु कश्चिन्मनो विभु द्रव्यम् । कैश्चिदन्नयम् । बुद्धिस्तु
42321 जडबोधात्मकाहंकाररूपस्यात्मनश्चिदंश इति । आर्हतैस्तु
42322 मध्यमपरिमाणश्चिद्रूपो जीवास्तिकाय एवाहंकारः तस्य विषयाभिलाषो
42323 मनः अर्थप्रथा च बुद्धिरिति । बौद्धैः क्षणिकी आलयविज्ञाख्या बुद्धिधारा
42324 सैवात्माऽहंकाराश्च प्रवृत्तिविज्ञानात्मकः बुद्धिस्तु
42325 बाह्यार्थाकारस्तत्परिणामः अतीतः समनन्तरप्रत्ययो मन इति । वैशेषिकैस्तु
42326 नैयायिकवदेवाहंकारमनसी बुद्धिस्तु
42327 स्मृतिप्रत्यक्षानुमानतर्कविपर्ययविकल्पभेदभिन्ना पञ्चधेति । अन्यैः
42328 पाञ्चरात्रैर्वासुदेवाख्यात्परमात्मनः संकर्षणाख्यो जीवः स

42329 एवाहंकारस्ततः प्रद्युम्नाख्यं मनस्ततोऽनिरुद्धाख्या बुद्धिरिति।
42330 आदिपदाद्योगिमाहेश्वरनाकुलादीनामन्यथान्यथा कल्पना गृह्यन्ते॥ ५०॥
42331
42332 प्। ३५९) २१४
42333
42334 सर्वैरेव च गन्तव्यं तैः पदं पारमार्थिकम्।
42335 विचित्रं देशकालोत्थैः पुरमेकमिवाध्वगैः॥ ५१॥
42336
42337 सर्वेषामपि स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण परमात्मतत्त्वनिर्णय एव क्रमेण
42338 फलिष्यतीत्याह - सर्वैरिति। विचित्रमित्यनेन तत्तद्बुद्ध्यनुसारिफलात्मना
42339 स्थातुं शक्तं तत्पदमिति सूचितम्॥ ५१॥
42340
42341 अज्ञानात्परमार्थस्य विपरीतावबोधतः।
42342 केवलं विवदन्त्येते विकल्पैरारुरुक्षवः॥ ५२॥
42343
42344 यदि एकमेव प्राप्यते तर्हि किमर्थं विवदन्ते तत्राह - अज्ञानादिति॥ ५२॥
42345
42346 स्वमार्गमभिशंसन्ति वादिनश्चित्रया दृशा।
42347 विचित्रदेशकालोत्था मार्गं स्वं पथिका इव॥ ५३॥
42348
42349 विचित्रदेशकालोत्थाः
42350 राजसतामसमलिनार्धमलिनसत्त्वप्रधानजनोचितदेशकालोत्पन्नाः। तथाच
42351 कालाद्यनुसारिणां तेषां स्वस्वपक्षाभिरुचिरिति तत्तत्प्रशंसा युक्तेति भावः॥
42352 ५३॥
42353
42354 तैर्मिथ्या राघव प्रोक्ताः कर्ममानसचेतसाम्।
42355 स्वविकल्पार्पितैरर्थैः स्वाः स्वा वैचित्र्ययुक्तयः॥ ५४॥
42356
42357 तर्हि किं मुमुक्षुभिरपि तदुक्तयुक्तय उपादेया नेत्याह - तैरिति। तैः
42358 कर्ममानसचेतसां फलेच्छया तत्साधनकर्मणि मानसं वाञ्छा यस्य
42359 तथाविधं चेतो येषां तेषामर्थे स्वाः स्वाः स्वकपोलनिर्मिता वैचित्र्ययुक्तयो
42360 मिथ्यैव प्रोक्ता न प्रमाणमूर्धन्योपनिषत्संमता इत्यर्थः॥ ५४॥
42361
42362 यथैव पुरुषः स्नानदानादानादिकाः क्रियाः।
42363 कुर्वंस्तत्कर्तृवैचित्र्यमेति तद्वदिदं मनः॥ ५५॥
42364
42365 विचित्रकार्यवशतो नामभेदेन कर्तृता।
42366 मनः संप्रोच्यते जीववासनाकर्मनामभिः॥ ५६॥
42367
42368 परिशेषात्स्वोक्तयुक्तय एव प्रामाणिक्य इत्याशयेन ताः पुनराह -
42369 विचित्रेत्यादिना॥ ५६॥
42370
42371 चित्तमेवेदमखिलं सर्वेणैवानुभूयते।
42372 अचित्तो हि नरो लोकं पश्यन्नपि न पश्यति॥ ५७॥
42373
42374 स्वोक्तयुक्तिषु लोकानुभवं संवादयति - चित्तमेवेत्यादिना॥ ५७॥
42375
42376 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा शुभाशुभम्।
42377 अन्तर्हर्षं विषादं च समनस्को हि विन्दति॥ ५८॥
42378
42379 आलोक इव रूपाणामर्थानां कारणं मनः।
42380 बध्यते बद्धचित्तो हि मुक्तचित्तो हि मुच्यते॥ ५९॥

42381
42382 रूपाणां रूपप्रकाशानाम्। पञ्चीकृते पृथिव्यादौ प्रतीयमानानि
42383 रूपाण्यालोकभागस्यैवेत्याशयो वा। मुक्तचितो निर्वासनचित्तो मुक्तोऽहमिति
42384 निश्चयवान्वा॥ ५९॥
42385
42386 तज्जडानां परं विद्धि जडं येनोच्यते मनः।
42387 न चावगच्छति जडं मनो यस्य हि चेतनम्॥ ६०॥
42388
42389 अत एव हि मनसोऽपि वादिनां स्वस्ववासनानुसारी
42390 जाड्यानुभवश्चैतन्यानुभवश्चोपपन्न इत्याहा - तदिति॥ ६०॥
42391
42392 न चेतनं न च जडं यदिदं प्रोत्थितं मनः।
42393 विचित्रसुखदुःखेहं जगदभ्युदितं तदा॥ ६१॥
42394
42395 एकरूपे हि मनसि संसारः प्रविलीयते।
42396 उपाविलं कारणं तैर्भ्रान्त्या जगदुपस्थितम्॥ ६२॥
42397
42398 एकरूपे अद्वितीयब्रह्माकारे सति आविलं कलुषोदकं तस्य समीपे उपाविलं
42399 तत्सदृशं मलिनचिद्रूपं तु कारणं संसारस्य तैस्तथाविधैर्मनोभिः
42400 समष्टिभूतैर्हेतुभिरित्यर्थः॥ ६२॥
42401
42402 अजडं हि मनो राम संसारस्य न कारणम्।
42403 जडं चोपलधर्मापि संसारस्य न कारणम्॥ ६३॥
42404
42405 उपाविलमित्युक्तेस्तात्पर्यरहस्यमुद्घाटयति - अजडमिति द्वाभ्याम्॥ ६३॥
42406
42407 न चेतनं न च जडं तस्माज्जगति राघव।
42408 मनः कारणमर्थानां रूपाणामिव भासनम्॥ ६४॥
42409
42410 यथा नीलपीतादिरूपभेदानां न केवलं भासनशब्दितं तेजः कारणं न
42411 पृथिव्यादि किंतु त्रिवृत्करणेन मलिनं तेजस्तद्वदित्यर्थः॥ ६४॥
42412
42413 चित्तादृतेऽन्यद्यद्यस्ति तदचित्तस्य किं जगत्।
42414 सर्वस्य भूतजातस्य समग्रं प्रविलीयते॥ ६५॥
42415
42416 मनसोऽसत्त्वे जगत्सत्ताया निरूपणादर्शनादपि जगतो मनोमात्रत्वमित्याह ##-
42417 सर्वस्य प्राणिनिकायस्य समग्रं जगत् प्रविलीयते तस्माच्चित्तमात्रं तदित्यर्थः
42418 ॥ ६५॥
42419
42420 नानाकर्मवशावेशान्मनो नानाभिधेयताम्।
42421 एकं विचित्रतामेति कालो नाना यथर्तुभिः॥ ६६॥
42422
42423 यदि नामामनस्कारमहंकारेन्द्रियक्रियाः।
42424 क्षोभयन्ति शरीरं तत्सन्तु जीवादयः परे॥ ६७॥
42425
42426 अमनस्कारं चित्ताभोगं विना। तत् तर्हि। परे मनोऽतिरिक्ताः॥ ६७॥
42427
42428 दर्शनेषु तु ये प्रोक्ता भेदा मनसि तर्कतः।
42429 क्वचित्क्वचिद्वादकरैरपवादकरैः किल॥ ६८॥
42430
42431 तर्हि कथं प्रागुक्तवादिभिरन्ये सन्तीत्युक्तं तत्राह - दर्शनेष्विति।
42432 वादकरैर्वादिभिः। क्वचित्क्वचित्केषुचिद्दर्शनेषु स्वशास्त्रेषु ये भेदा उक्तास्ते

अपवादाः कुतर्कास्तूत्करैरुक्ता न प्रामाणिकैर्व्यासादिभिरित्यर्थः ॥ ६८ ॥

ते हि राम न बुध्यन्ते विशिष्यन्ते न च क्वचित् ।
सर्वा हि शक्तयो देवे विद्यन्ते सर्वगा यतः ॥ ६९ ॥

तेषां कुतर्कोद्भवे कारणान्याह - ते हीति । क्वचित्कदाचिदपि
तत्त्वज्ञैर्व्यासादिभिर्न विशिष्यन्ते नानुशास्यन्ते । तथाचाज्ञानं
सांप्रदायिकशिक्षाशून्यत्वं मनो देवस्य स्वाभाविककुतर्कशक्तयश्च तत्र
कारणानीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

यदैव खलु शुद्धाया [श्रद्धाया इति पाठः] मनागपि हि
संविदः ।
जडेव शक्तिरुदिता तदा वैचित्र्यमागतम् ॥ ७० ॥

तर्हि तर्काप्रतिष्ठानात्तेषां सदा संशय एव स्यात्कथं
व्यवस्थितैकैकपक्षनिर्णयवैचित्र्यं तत्राह - यदैवेति । स्वस्वोत्प्रेक्षिततर्के
श्रद्धाजाड्याद्वैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ७० ॥

ऊर्णनाभाद्यथा तन्तुर्जायते चेतनाज्जडः ।
नित्यप्रबुद्धात्पुरुषाद्ब्रह्मणः प्रकृतिस्तथा ॥ ७१ ॥

त्वत्प्रक्षेऽपि तर्हि तव श्रद्धाजाड्यमेव कुतो न हेतुरित्याशङ्क्य नायं मम
स्वबुद्ध्योत्प्रेक्षितः किंतु यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा
पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि
तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् इत्यादिश्रुतिसिद्धोऽयं पक्ष इत्याशयेनाह ##-

प। ३६०) २१५

अविद्यावशतश्चित्तभावनाः स्थितिमागताः ।
चिति पर्यायशब्दा हि भिन्नास्ते नेह वादिनाम् ॥ ७२ ॥

वादिनां तु न श्रुत्यादर इत्यविद्यावशात्स्वस्वभावेनैव स्थिरीभूता तत एव
तैर्मनस एव नामरूपभेदा भ्रान्त्या कल्पिता इत्याह - अविद्येति । चिति
चित्तभावापन्ने चैतन्ये ॥ ७२ ॥

जीवो मनश्च ननु बुद्धिरहंकृतिश्चे-
त्येवं प्रथामुपगतेयमनिर्मला चित् ।
सैषोच्यते जगति चेतनचित्तजीव-
संज्ञागणेन किल नास्ति विवाद एषः ॥ ७३ ॥

उक्तमेव स्फुटयन्नुपसंहरति - जीव इति ॥ ७३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
मनःसंज्ञाविचारो नाम षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
मनःसंज्ञाविचारो नाम षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ९७

श्रीराम उवाच ।

42485
42486 ब्रह्मन्मनस एवेदमन्तश्चाडम्बरं सृतम् ।
42487 यतस्तदेव कर्मेति वाक्यार्थादुपलभ्यते ॥ १ ॥
42488
42489 सर्वाकारेण संस्थानं मनसोऽत्र निरूप्यते ।
42490 चित्ताकाशचिदाकाशभूताकाशाश्च विस्तरात् ॥ १ ॥
42491
42492 एवं कर्तृकर्ममनःस्वरूपं तन्नामभेदं च बहुभिः प्रकारैः
42493 प्रतिबोधितो रामः स्वबुद्धं तद्गुरुबुद्धिसंवादायाभिलप्य दर्शयति -
42494 ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन् प्राग्दर्शितत्वद्वाक्यार्थादिदमाडम्बरं
42495 ब्रह्माण्डपटहं मनस एव सकाशात्सृतमाविर्भूतं यतोऽतस्तज्जगदेव
42496 मनसः कर्मेति तात्पर्यमुपलभ्यते बुध्यते मयेत्यर्थः ॥ १ ॥
42497
42498 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
42499
42500 दृढभावोपरक्तेन मनसैवोररीकृतम् ।
42501 मरुचण्डातपेनेव भास्वरावरणं [वरणं वपुः इति पाठः]
42502 पुनः ॥ २ ॥
42503
42504 रामेण बुद्धं तात्पर्यं तथैवेत्यनुमोदनाय स्वयं वसिष्ठः पुनः
42505 संक्षेपविस्तराभ्यामाह - दृढेत्यादिना । भास्वरस्य
42506 तेजस्त्वस्यावरणमप्रथाहेतुर्मृगतृष्णोदकमिव
42507 भास्वरस्यात्मनोऽप्रथाहेत्वज्ञानजाड्यमुररीकृतम् । अङ्गीकृतमित्यर्थः ॥
42508 २ ॥
42509
42510 ब्रह्मात्मनि जगत्यस्मिन्मन एकाकृतिं गतम् ।
42511 क्वचिन्नरतया रूढं क्वचित्सुरतयोत्थितम् ॥ ३ ॥
42512
42513 एकां मुख्यामाकृतिं जगत्संस्थानं गतं प्राप्तम् । तदेव प्रपञ्चयति
42514 - क्वचिदित्यादिना ॥ ३ ॥
42515
42516 क्वचिद्दैत्यतयोल्लासि क्वचिद्यक्षतयोदितम् ।
42517 क्वचिद्गन्धर्वतां प्राप्तं क्वचित्किन्नररूपि च ॥ ४ ॥
42518
42519 नानाचारनभोभागपुरपत्तनरूपया ।
42520 मन्ये विततयाकृत्या मन एव विजृम्भते ॥ ५ ॥
42521
42522 विततया विस्तीर्णया आकृत्या संस्थानवैचित्र्येण ॥ ५ ॥
42523
42524 एवं स्थिते शरीरौघस्तृणकाष्ठलतोपमः ।
42525 तद्विचारणया कोऽर्थो विचार्यं मन एव नः ॥ ६ ॥
42526
42527 यथा पृथिव्यादिभूततत्त्वजिज्ञासूनां तृणकाष्ठादिकं प्रत्येकं न
42528 विचारणार्हं तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥
42529
42530 तेनेदं सर्वमाभोगि जगदित्याकुलं ततम् ।
42531 मन्ये तद्व्यतिरेकेण परमात्मैव शिष्यते ॥ ७ ॥
42532
42533 एवं कर्तृकर्मस्वरूपे बुद्धे तद्विशोधेन तदधिष्ठानात्मानं
42534 दर्शयितुमाह - मन्ये इति ॥ ७ ॥
42535
42536 आत्मा सर्वपदातीतः सर्वगः सर्वसंश्रयः ।

तत्प्रसादेन संसारे मनो धावति वल्गति ॥ ८ ॥

मन आदिस्पन्दास्तद्बलेनैव न स्वत इत्याह - तत्प्रसादेनेति ॥ ८ ॥

मनो मन्ये मनः कर्म तच्छरीरेषु कारणम् ।
जायते म्रियते तद्धि नात्मनीदृग्विधा गुणाः ॥ ९ ॥

शोधनप्रकारमाह - मन इति । ईदृग्विधा इत्यनेनान्तरालिका अपि
भावविकारा उपलक्ष्यन्ते ॥ ९ ॥

मन एव विचारेण मन्ये विलयमेष्यति ।
मनोविलयमात्रेण ततः श्रेयो भविष्यति ॥ १० ॥

श्रेयो मोक्षः ॥ १० ॥

मनोनाम्नि परिक्षीणे कर्मण्याहितसंभ्रमे ।
मुक्त इत्युच्यते जन्तुः पुनर्नाम न जायते ॥ ११ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्भवता प्रोक्ता जातयस्त्रिविधा नृणाम् ।
प्रथमं कारणं तासां मनः सदसदात्मकम् ॥ १२ ॥

अस्त्वेवं मनसः सकाशाज्जगदुत्पत्तिः मनस्तु
कूटस्थचिन्मात्रस्वभावाद्ब्रह्मणो नोत्पत्तुमर्हति । बुद्धिपूर्विका हि
तत्सृष्टिः श्रूयते तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वी स्याम् इति । नच मन उत्पत्तेः
प्राग्बुद्धिः संभवति । अमतेऽर्थ्यवसायादर्शनादिति रामः शङ्कते -
भगवन्निति द्वाभ्याम् । त्रिविधा इति । यद्यपि द्वादशविधा उक्तास्तथापि तासां
सात्त्विकराजसतामसलक्षणत्रैविध्येन्तर्भावमभिप्रेत्य त्रिविधा इत्युक्तिः ।
नृणां जीवानाम् ॥ १२ ॥

तत्कथं शुद्धचिन्नाम्नस्तत्त्वाद्बुद्धिविवर्जितात् ।
उत्थितं स्फारतां यातं जगच्चित्रकरं मनः ॥ १३ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

आकाशा हि त्रयो राम विद्यन्ते विततान्तराः ।
चित्ताकाशश्चिदाकाशो भूताकाशस्तृतीयकः ॥ १४ ॥

इमामप्याशङ्कां वक्ष्यमाणदृष्टिभेदाभिप्रायेण
सत्कार्यवादमाश्रित्य समाधित्सुर्वसिष्ठस्तदुपयुक्तामाकाशत्रयकल्पनां
दर्शयति - आकाशा हीति । विततान्तरा विस्तीर्णजठराः ॥ १४ ॥

प। ३६१) २१५

एते हि सर्वसामान्याः सर्वत्रैव व्यवस्थिताः ।
शुद्धचित्तत्वशक्त्या तु लब्धसत्तात्मतां गताः ॥ १५ ॥

सर्वस्वकार्यसाधारणाः सर्वस्वकार्ये व्यवस्थिता अनुगता इति तद्धेतुः ।
नचैवमद्वैतहानिः सत्ताभेदानभ्युपगमादित्याशयेनाह - शुद्धेति ॥
१५ ॥

42589 सबाह्याभ्यन्तरस्थो यः सत्तासत्तावबोधकः ।
42590 व्यापी समस्तभूतानां चिदाकाशः स उच्यते ॥ १६ ॥
42591
42592 त्रयाणामेकसत्ताकत्वे चिदाकाशे कोऽतिशय इत्याशङ्क्य तं
42593 दर्शयंश्चिदाकाशं मायाशबलं लक्षयति - सबाह्येति ।
42594 आभ्यन्तरबुद्ध्यादीनां बाह्यवस्तूनां च
42595 सत्तासत्तयोरागमापाययोरवबोधकः साक्षी ॥ १६ ॥
42596
42597 सर्वभूतहितः श्रेष्ठो यः कालकलनात्मकः ।
42598 येनेदमाततं सर्वं चित्ताकाशः स उच्यते ॥ १७ ॥
42599
42600 चित्ताकाशं लक्षयति - सर्वेति । सर्वेषां भूतानां
42601 सर्वव्यवहारहेतुत्वाद्धितः । सर्वकार्यकारणनियन्तृत्वाच्छ्रेष्ठः । आततं
42602 स्वकल्पनया विस्तारितम् ॥ १७ ॥
42603
42604 दशदिङ्मण्डलाभोगैरव्युच्छिन्नवपुर्हि यः ।
42605 भूतात्मासौ य आकाशः पवनाब्दादिसंश्रयः ॥ १८ ॥
42606
42607 भूताकाशं लक्षयति - दशेति । अब्दा मेघाः संवत्सरात्मा सूर्यो वा ॥ १८
42608 ॥
42609
42610 आकाशचित्ताकाशौ द्वौ चिदाकाशबलोद्भवौ ।
42611 चित्कारणं हि सर्वस्य कार्यौघस्य दिनं यथा ॥ १९ ॥
42612
42613 तत्र चिदाकाशे चिदंशस्य संनिधिमात्रेण निमित्ततेति प्रदर्शयति - दिनं
42614 यथेति ॥ १९ ॥
42615
42616 जडोऽस्मि न जडोऽस्मीति निश्चयो मलिनश्चितः ।
42617 यस्तदेव मनो विद्धि तेनाकाशादि भाव्यते ॥ २० ॥
42618
42619 जडांशस्य तु मन आद्याकारपरिणामित्वान्मनः प्रति मुख्योपादानत्वेऽपि
42620 मनसि चिज्जाड्योभयानुभवात्संवलितस्यैव मनोभावापत्तिरित्याह -
42621 जडोऽस्मीति ॥ २० ॥
42622
42623 अप्रबुद्धात्मविषयमाकाशत्रयकल्पनम् ।
42624 कल्प्यते उपदेशार्थं प्रबुद्धविषयं न तु ॥ २१ ॥
42625
42626 इयं च मनःसृष्ट्यादिकल्पना अज्ञबोधनार्था न वास्तवीति
42627 परमार्थदृशा न शुद्धचितः किंचिदुत्पन्नं विनष्टं वेति न
42628 कश्चिदाक्षेपावकाश इत्याशयेनाह - अप्रबुद्धेत्यादिना ॥ २१ ॥
42629
42630 एकमेव परं ब्रह्म सर्वं सर्वावपूरकम् ।
42631 प्रबुद्धविषयं नित्यं कलाकलनवर्जितम् ॥ २२ ॥
42632
42633 द्विअताद्वैतसमुद्भेदैर्वाक्यसंदर्भगर्भितैः ।
42634 उपदेश्यत एवाज्ञो न प्रबुद्धः कथंचन ॥ २३ ॥
42635
42636 यावद्रामाप्रबुद्धस्त्वमाकाशत्रयकल्पना ।
42637 तावदेवावबोधार्थं मया त्वमुपदिश्यसे ॥ २४ ॥
42638
42639 आकाशचित्ताकाशाद्याश्चिदाकाशकलङ्किताऽत् ।
42640 प्रसूता दावदहनाद्यथा मरुमरीचयः ॥ २५ ॥

दावदहनान्मरुभूमिप्रतापनाद्दावाग्नितुल्याद्वा आतपात् ॥ २५ ॥

चिनोति मलिनं रूपं चित्ततां समुपागतम् ।
त्रिजगन्तीन्द्रजालानि रचयत्याकुलात्मकम् ॥ २६ ॥

कार्येषु मालिन्यदर्शनादपि चित्तस्य न शुद्धचित्कार्यतेत्याशयेनाह -
चिनोतीति ॥ २६ ॥

चित्तत्वमस्य मलिनस्य चिदात्मकस्य
तत्त्वस्य दृश्यत इदं ननु बोधहीनैः ।
शुक्तौ यथा रजतता नतु बोधवद्भि-
र्मौर्ख्येण बन्ध इह बोधबलेन मोक्षः ॥ २७ ॥

अज्ञैकदृश्यत्वादपि चित्तस्याज्ञानकार्यत्वं अत एवातत्त्वज्ञदृशैव
बन्धस्तत्त्वज्ञदृशा त्वात्मनो नित्यमुक्ततैवेत्याह - चित्तत्वमिति ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० उत्पत्तिप्रकरणे
चिदाकाशमाहात्म्यं नाम सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
चिदाकाशमाहात्म्यं नाम सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ९८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यतःकुतश्चिदुत्पन्नं चित्तं यत्किंचिदेव हि ।
नित्यमात्मविमोक्षाय योजयेद्यत्नतोऽनघ ॥ १ ॥

उक्तार्थप्रतिबोधार्थं चित्ताख्यानमिहोच्यते ।
चित्ततत्त्वविमर्शाच्च नाशश्चित्तस्य विस्तरात् ॥ १ ॥

नित्यमुक्तस्याप्यात्मनोऽज्ञानान्मनोभ्रान्तिकृतो बन्धप्रत्यय इत्येवं
निर्णयाय मनसोऽज्ञातादात्मन उत्पत्तिर्विस्तरेणोक्ता रोगतत्त्वनिर्णयायेव
रोगनिदानापथ्याशनोक्तिरित्यम् । निर्णीते तु मनस्तत्त्वे सांप्रतं
तच्चिकित्साप्रयत्न एवावश्यं कार्यो न पुनः पुनर्निदानचिन्तायाः
प्रयोजनमस्तीत्याशयेनाह - यतःकुतश्चिदिति । योजयेत् आत्मनि समादध्यात् ॥
१ ॥

संयोजितं परे चित्तं शुद्धं निर्वासनं भवेत् ।
ततस्तु कल्पनाशून्यमात्मतां याति राघव ॥ २ ॥

समाधेः फलमाह - संयोजितमिति ॥ २ ॥

चित्तायत्तमिदं सर्वं जगत्स्थिरचरात्मकम् ।
चित्ताधीनवतो राम बन्धमोक्षावपि स्फुटम् ॥ ३ ॥

ननु चित्तनिरोधमात्रेण कथं बाह्याभ्यन्तरसर्वद्वैतबन्धनिवृत्तिः
स्यात्तत्राह - चित्तयत्तमिति ॥ ३ ॥

42693 अत्रार्थे कथ्यमानं मे चित्ताख्यानमनुत्तमम् |
42694 ब्रह्मणा यत्पुरा प्रोक्तं शृणु रामातियत्नतः || ४ ||
42695
42696 उक्तेऽर्थे उपपादकमाख्यानमवतारयति - अत्रेति || ४ ||
42697
42698 अस्ति रामाटवी स्फारा शून्याशान्तातिभीषणा |
42699 योजनानां शतं यस्यां लक्ष्यते कणमात्रकम् || ५ ||
42700
42701 अटव्यादिशब्दानां तात्पर्यार्थमुत्तरसर्गे स्वयमेव वक्ष्यति | शून्या
42702 मृगपक्ष्यादिरहिता मिथ्याभूता च | अशान्ता विक्षेपबहुला | शून्या आशान्ता
42703 दिगन्ता यस्यामिति वा | कणमात्रकं अणुमात्रमिव || ५ ||
42704
42705 तस्यामेको हि पुरुषः सहस्रकरलोचनः |
42706 पर्याकुलमतिर्भीमः संस्थितो वितताकृतिः || ६ ||
42707
42708 प। ३६२) २१६
42709
42710 स सहस्रेण बाहूनामादाय परिघान्बहून् |
42711 प्रहरस्यात्मनः पृष्ठे स्वात्मनैव पलायते || ७ ||
42712
42713 आत्मनः स्वस्य | स्वात्मना स्वेनैव || ७ ||
42714
42715 दृढप्रहारैः प्रहरन्स्वयमेवात्मनात्मनि |
42716 प्रविद्रवति भीतात्मा स योजनशतान्यपि || ८ ||
42717
42718 क्रन्दन्पलायमानोऽसौ गत्वा दूरमितस्ततः |
42719 श्रमवान्विवशाकारो विशीर्णचरणाङ्गकः || ९ ||
42720
42721 पतितोऽवश एवाशु महत्यन्धोऽन्धकूपके |
42722 कृष्णरात्रितमोभीमे नभोगम्भीरकोटरे || १० ||
42723
42724 अन्धो विवेकदृष्टिशून्यः | कृष्णरातिरिव तमसा भीमे || १० ||
42725
42726 ततः कालेन बहुना सोऽन्धकूपात्समुत्थितः |
42727 पुनः प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनः || ११ ||
42728
42729 आत्मनः स्वस्मादेव निमित्तात् || ११ ||
42730
42731 पुनर्दूरतरं गत्वा करञ्जवनगुल्मकम् |
42732 प्रविष्टः कण्टकव्याप्तं शलभः पावकं यथा || १२ ||
42733
42734 करञ्जकण्टकलतानिबिडं वनगुल्मकमल्पच्छायं दुःखबहुलमिति यावत् |
42735 अन्यश्च कण्टकैर्व्याप्तम् || १२ ||
42736
42737 तस्मात्करञ्जगहनाद्विनिःसृत्य क्षणादिव |
42738 पुनः प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनः || १३ ||
42739
42740 पुनर्दूरतरं गत्वा शशाङ्ककरशीतलम् |
42741 कदलीकाननं कान्तं संप्रविष्टो हसन्निव || १४ ||
42742
42743 हसन् आनन्दित इव || १४ ||
42744

42745 कदलीखण्डकात्तस्माद्विनिःसृत्य क्षणात्पुनः |
42746 स्वयं प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनि [आत्मन इति
42747 पाठः] || १५ ||
42748
42749 पुनर्दूरतरं गत्वा तमेवान्धोऽन्धकूपकम् |
42750 स संप्रविष्टस्त्वरया विशीर्णावयवाकृतिः || १६ ||
42751
42752 अन्धकूपात्समुत्थाय प्रविष्टः कदलीवनम् |
42753 कदलीकाननाच्छ्वभ्रं करञ्जवनगुल्मकम् || १७ ||
42754
42755 श्वभ्रं गर्तमिव गम्भीरम् || १७ ||
42756
42757 करञ्जकाननात्कूपं कूपाद्रम्भावनान्तरम् |
42758 प्रविशन्प्रहरंश्चैव स्वयमात्मनि संस्थितः || १८ ||
42759
42760 कूपं प्रागुक्तान्धकूपम् | रम्भावनान्तरं कदलीवनमध्यम् || १८ ||
42761
42762 एवंरूपनिजाचारः सोऽवलोक्य चिरं मया |
42763 अवष्टभ्य बलादेव मुहूर्तं रोधितः पथि || १९ ||
42764
42765 अवलोक्य विवेकदृशा दृष्ट्वा | अवष्टभ्य योगबलेन धृत्वा || १९ ||
42766
42767 पृष्टः स कस्त्वं किमिदं केनार्थेन करोषि वा |
42768 किं नामाभिमतं तेऽत्र किं मुधा परिमुह्यसि || २० ||
42769
42770 इदं आत्मप्रहरणकूपपतनादि किं किमर्थम् | अभिमतमभिलषितम् || २० ||
42771
42772 इति पृष्टेन कथितं तेन मे रघुनन्दन |
42773 नाहं कश्चिन्न चैवेदं मुने किंचित्करोम्यहम् || २१ ||
42774
42775 त्वयाहमवभग्नोऽस्मि त्वं मे शत्रुरहो बत |
42776 त्वया दृष्टोऽस्मि नष्टोऽस्मि दुःखाय च सुखाय च || २२ ||
42777
42778 इत्युक्त्वा विक्लवान्यङ्गान्यालोक्य स्वान्यतुष्टिमान् |
42779 रुरोदातिरवं दीनो मेघो वर्षन्निवाटवीम् || २३ ||
42780
42781 अतुष्टिमान् भोगेभ्योऽसंतृप्तः || २३ ||
42782
42783 क्षणमात्रेण तत्रासावुपसंहृत्य रोदनम् |
42784 स्वान्यङ्गानि समालोक्य जहास च ननाद च || २४ ||
42785
42786 अथाट्टहासपर्यन्ते स पुमान्पुरतो मम |
42787 क्रमेण तानि तत्याज स्वान्यङ्गानि समंततः || २५ ||
42788
42789 प्रथमं पतितं तस्य शिरः परमदारुणम् |
42790 ततस्ते बाहवः पश्चाद्वक्षस्तदनु चोदरम् || २६ ||
42791
42792 संकल्पात्मकं शिरः तदेव सर्वानर्थमूलत्वात्परमदारुणम् बाहवो
42793 विकल्पाशयाः विषयाभिनिवेशो वक्षः तृष्णा उदरमिति योग्यतया कल्प्यम् || २६
42794 ||
42795
42796 अथ क्षणेन स पुमांस्तान्यङ्गानि यथाक्रमम् |

42797 संत्यज्य नियतेः शक्त्या क्वापि गन्तुमुपस्थितः ॥ २७ ॥
42798
42799 ज्ञानेनाज्ञानतत्कार्यबाधनियतेः शक्त्या । क्वापि गन्तुमित्यनेन
42800 गन्तव्यस्थलान्तरापरिशेषाद्बाधितस्य निःस्वरूपापत्तिरुक्ता ॥ २७ ॥
42801
42802 दृष्टवानहमेकान्ते पुनरन्यं तथा नरम् ।
42803 सोऽपि प्रहारान्परितः प्रयच्छन्स्वयमात्मनि ॥ २८ ॥
42804
42805 स्वमनस इवान्यमनसामप्येषैव रीतिरिति प्रदर्शनायाह -
42806 दृष्टवानित्यादिना ॥ २८ ॥
42807
42808 बाहुभिः पीवराकारैः स्वयमेव पलायते ।
42809 कूपे पतति कूपात्तु समुत्थायाभिधावति ॥ २९ ॥
42810
42811 पुनः पतति कुण्डेऽन्तः पुनरार्तः पलायते ।
42812 पुनः प्रविशति श्वभ्रं क्षणं शिशिरकाननम् ॥ ३० ॥
42813
42814 कुण्डेऽन्धकूपे । श्वभ्रं करञ्जवनगर्तम् । शिशिरकाननं कदलीवनम् ॥ ३०
42815 ॥
42816
42817 कष्टं पुनःपुनस्तुष्टः पुनः प्रहरति स्वयम् ।
42818 एवंप्रायनिजाचारश्चिरमालोक्य सस्मयम् ॥ ३१ ॥
42819
42820 स मया समवष्टभ्य परिपृष्टस्तथैव हि ।
42821 तेनैवसौ क्रमेणाद्य रुदित्वा संप्रहस्य च ॥ ३२ ॥
42822
42823 अङ्गैर्विशीर्णतामेत्य ययावलमलक्ष्यताम् ।
42824 विचार्य नियतेः शक्तिं ततो गन्तुमुपस्थितः ॥ ३३ ॥
42825
42826 अलक्ष्यतां अदृश्यताम् ॥ ३३ ॥
42827
42828 दृष्टवानहमेकान्ते पुनरन्यं तथा नरम् ।
42829 प्रहरंस्तद्वदेवासौ स्वयमेव पलायते ॥ ३४ ॥
42830
42831 पलायामनः पतितो महत्यन्धेऽन्धकूपके ।
42832 तत्राहं सुचिरं कालमवसं तत्प्रतीक्षकः ॥ ३५ ॥
42833
42834 अन्धयतीत्यन्धे अन्धकूपके तमोवृते कूपे ॥ ३५ ॥
42835
42836 यावत्स सुचिरेणापि कूपान्नाभ्युदितः शठः ।
42837 अथाहमुत्थितो गन्तुं दृष्टवान्पुरुषं पुनः ॥ ३६ ॥
42838
42839 तादृशं तादृशाकारं प्रपतन्तं तथैव च ।
42840 अवष्टभ्य तथैवाशु तस्य प्रोक्तं पुनर्मया ॥ ३७ ॥
42841
42842 प्। ३६३) २१६
42843
42844 तथैवोत्पलपत्राक्ष नासौ तदवबुद्धवान् ।
42845 केवलं मामसौ मूढो नैव जानासि किंचन ॥ ३८ ॥
42846
42847 उत्पलपत्राक्षेति रामसंबोधनम् । केवलं
42848 स्वव्यापारपरोऽभवदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३८ ॥

आः पाप दुर्द्विजेत्युक्त्वा स्वव्यापारपरो ययौ।
अथ तस्मिन्महारण्ये तथा विहरता मया॥ ३९॥

न केवलं स्वयं विवेकानभिज्ञः किंतु विवेकिजनतिरस्कारपरोऽपीति सूचनाय
आः पापेत्याद्युक्तिः॥ ३९॥

बहवस्तादृशा दृष्टाः पुरुषा दोषकारिणः।
मत्पृष्टाः केचिदायान्ति स्वप्रसंभ्रमवच्छमम्॥ ४०॥

मत्पृष्टा मया बोधिताः सन्तः शमं
प्रागुक्तस्वरूपनाशलक्षणमुपरमम्॥ ४४॥

मदुक्तं नाभिनन्दन्ति केचिच्छवतनुं यथा।
विनिपत्यान्धकूपेभ्यः केचित्तत्प्रोत्थिताः पुनः॥ ४१॥

नाभिनन्दन्त्युपेक्षन्ते जुगुप्सन्ति च॥ ४१॥

कदलीखण्डकात्केचिच्चिरेणापि न निर्गताः।
केचिदन्तर्हिताः स्फारे करञ्जवनगुल्मके॥ ४२॥

न निर्गताः। तत्रैव ज्ञानं प्राप्य मुक्ता इति यावत्॥ ४२॥

न क्वचित्स्थितिमायान्ति केचिद्धर्मपरायणाः।
एवंविधा सा वितता रघूद्वह महाटवी॥ ४३॥

धर्मपरायणाः काम्यधर्मपराः॥ ४३॥

अद्यापि विद्यते यस्यामित्थं ते पुरुषाः स्थिताः।
सा च दृष्टा त्वया राम त्वयेह व्यवहारिणी।
बाल्यात्तु बुद्धितत्त्वस्य न तां स्मरसि राघव॥ ४४॥

त्वया हेतुना व्यवहारिणी सर्वव्यवहारवती सा महाटवी त्वया दृष्टा।
बुद्धितत्त्वस्य बुद्धिसारस्य विवेकस्य। बाल्यादप्रागल्भ्यात्॥ ४४॥

सा भीषणा विविधकण्टकसङ्कटाङ्गी
घोराटवी घनतभोगहनापि लोके।
आगत्य निर्वृतिमलब्धपरावबोधै-
रासेव्यते कुसुमगुल्मकवाटिकेव [कुसुमप्रधाना गुल्मका
यस्मिंस्तत्कुसुमगुल्मकं काननं तद्रूपा वाटिकेत्यर्थः।
एतत्फलितार्थकैव कुसुमकाननेत्यादिष्टीका]॥ ४५॥

उपसंहरति - सेति। लोके लोक्यते विवेकदृशा
धर्मब्रह्मतत्त्वमस्तिंस्तथाविधे अधिकारिजन्मनि निर्वृतिं
साधनसंपत्तिसुखमागत्य प्राप्यापि
अभाग्यवशादलब्धपरमात्मबोधैरासेव्यते विषयासक्त्या सेव्यते।
कुसुमकाननवाटिकेवेत्यापातरम्यत्वे दृष्टान्तः॥ ४५॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
चित्तोपाख्यानं नामाष्टनवतितमः सर्गः॥ ९८॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चित्तोपाख्यानं

नामाष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ९९

श्रीराम उवाच ।

कासौ महाटवी ब्रह्मन्कदा दृष्टा कथं मया ।
के च ते पुरुषास्तत्र किं तत्कर्तुं कृतोद्यमाः ॥ १ ॥

उक्तस्य चित्ताख्यानस्य क्रमेण व्युत्क्रमेण च ।
रामप्रश्नमुखेनात्र तात्पर्यार्थोऽनुवर्ण्यते ॥ १ ॥

किं किमर्थं वा तत्परिघैः स्वदेहप्रहारं कूप्रकरञ्जवनादिप्रवेशं च
कर्तुं कृतोद्यमास्ते जाताः । किंतत्कर्तृकृतोद्यमाः इति पाठे स्वतः
स्वानिष्टे प्रवृत्तेरयोगात्परतः सा वाच्येति केन तत्कर्त्रा तादृशानिष्टे
बलान्नियोजकेन हेतुना स्वप्रहारादौ कृतोद्यमास्ते संपन्ना इत्यर्थः ।
कश्चासौ तत्कर्तां च किंतत्कर्ता तेन कृतोद्यमा इति विग्रहः ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

रघुनाथ महाबाहो शृणु वक्ष्यामि तेऽखिलम् ।
न सा महाटवी राम दूरे नैव च ते नराः ॥ २ ॥

वस्तुतो ब्रह्मैव मिथ्याभूतस्वर्गनरकादिवैचित्र्यकल्पनया संसाराटवी
तत्कल्पकानि मनांस्येव ते नरा इति न ते दूरस्था मयोक्ता इत्याह -
रघुनाथेत्यादिना ॥ २ ॥

येयं संसारपदवी गम्भीराऽपारकोटरा ।
तां तां शून्यां विकाराढ्यां विद्धि राम महाटवीम् ॥ ३ ॥

या इयं प्रसिद्धा संसारपदवी तां परमार्थदृशा असत्त्वाच्छून्यां
भ्रान्तिदृशा तु सत्त्वाद्विकाराढ्यां तां प्रागुक्तां महाटवीं
विद्धीत्यर्थः ॥ ३ ॥

विचारालोकलभ्येयं यदैकेनैव वस्तुना ।
पूर्णा नान्येन संयुक्ता केवलेव तदैव सा ॥ ४ ॥

कदा सा शून्या केन वा उपायेन लभ्यते तत्राह - विचारालोकेति । यदा
एकेनाद्वितीयेनैव वस्तुना पूर्णा अन्येन न संयुक्ता भवति तदा केवला शुन्येव
भवति । इवशब्दः केवलशून्यादिशब्दानामपि तत्रौपचारिकी प्रवृत्तिः
प्रतियोग्यनिरूपणे शून्यत्वादेर्निरूपणासंभवादिति द्योतनाय । तादृशी
चेयं तत्त्वं पदार्थशोधनलक्षणेन विवेकालोकेन लभ्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र ये ते महाकाराः पुरुषाः प्रभ्रमन्ति हि ।
मनांसि तानि विद्धि त्वं दुःखे निपतितान्यलम् ॥ ५ ॥

द्रष्टा योऽयमहं तेषां सविवेको महामते ।
विवेकेन मया तानि दृष्टान्यन्येव नानघ ॥ ६ ॥

विवेकोऽत्र विचारः ॥ ६ ॥

42953 मया तान्येव बोध्यन्ते विवेकेन मनांसि हि |
42954 सततं सुप्रकाशेन कमलानीव भानुना || ७ ||
42955
42956 मत्प्रबोधं समासाद्य मत्प्रसादान्महामते |
42957 मनांसि कानि चित्तानि गतान्युपशमात्परम् || ८ ||
42958
42959 मत्प्रबोधं तत्त्वज्ञानम् | मत्प्रसादाद्विवेकप्रसादात् |
42960 उपशमान्मनोभावनाशात् | परं मोक्षं गतानि || ८ ||
42961
42962 प्। ३६४) २१७
42963
42964 कानिचिन्नाभिनन्दन्ति मां विवेकं वोमोहतः |
42965 मत्तिरस्कारवशतः कूपेष्वेव पतन्त्यधः || ९ ||
42966
42967 मत्तिरस्कारो विचारोपेक्षा || ९ ||
42968
42969 ये तेऽन्धकूपा गहना नरकास्ते रघूद्वह |
42970 कदलीकाननं यानि संप्रविष्टानि तानि तु || १० ||
42971
42972 स्वर्गैकरसिकानि त्वं मनांसि ज्ञातुमर्हसि |
42973 प्रविष्टान्यन्धकूपान्तर्निर्गतानि न यानि तु || ११ ||
42974
42975 महापातकयुक्तानि तानि चित्तानि राघव |
42976 कदलीकाननस्थानि निर्गतानि न यानि तु || १२ ||
42977
42978 पुण्यसंभारयुक्तानि तानि चित्तानि राघव |
42979 करञ्जवनयातानि निर्गतानि न यानि तु || १३ ||
42980
42981 तानि मानुष्यजातानि चित्तानि रघुनन्दन |
42982 कानिचित्संप्रबुद्धानि तत्र मुक्तानि बन्धनात् || १४ ||
42983
42984 मानुष्ये मनुष्यभावे जातानि परिणतानि | संप्रबुद्धानीति मनुष्यदेहे
42985 वैराग्यादिविशेषसंभवान्मुख्यो ज्ञानाधिकार इति द्योतनाय || १४ ||
42986
42987 कानिचिद्बहुरूपाणि योनेर्योनिं विशन्ति हि |
42988 मनांसि तानि तिष्ठन्ति निपतन्त्युत्पतन्ति च || १५ ||
42989
42990 निपतन्ति नरकेषु | उत्पतन्ति स्वर्गे || १५ ||
42991
42992 यत्तत्करञ्जगहनं तत्कलत्ररसं विदुः |
42993 दुःखकण्टकसंबाधं मानुष्यं विविधैषणम् || १६ ||
42994
42995 कलत्ररसं कुटुम्बस्नेहवत् | अत एव दुःखकण्टकसंबाधं विविधैषणं
42996 च मानुष्यम् || १६ ||
42997
42998 करञ्जगहनं यानि प्रविष्टानि मनांसि तु |
42999 मानुष्ये तानि जातानि तत्रैव रसिकानि च || १७ ||
43000
43001 रसिकानि अभिनिविष्टानि विषयरसास्वादपराणि वा || १७ ||
43002
43003 कदलीकाननं यत्तच्छशाङ्ककरशीतलम् |
43004 तन्मनोह्लादनकरं स्वर्गं विद्धि रघुद्वह || १८ ||

43005
43006 कानिचित्पुण्यभूतेन तपसा धारणात्मना ।
43007 धारयन्ति शरीराणि संस्थितान्युदितान्यपि ॥ १९ ॥
43008
43009 पुण्यभूतेन शास्त्रविहितेन । अशास्त्रविहितस्य वारणार्थं विशेषणम् ।
43010 धारणात्मना ध्येयदेशे मनोनिबन्धरूपधारणाप्रधानेन उपासनेन
43011 हेतुना यानि ग्रहसप्तर्षिध्रुवादिशरीराणि धारयन्ति तानि इतरापेक्षया
43012 तेजोभोगाद्यतिशयेन तत्त्वावबोधेन च उदितानि अभ्युदयवन्त्यपि भूत्वा
43013 संस्थितानि चिरं स्थितानीत्यर्थः ॥ १९ ॥
43014
43015 यैरहं पुंभिरबुधैर्बुद्धिचित्ततिरस्कृतः ।
43016 तैर्मनोभिरनात्मज्ञैः स्वविवेकस्तिरस्कृतः ॥ २० ॥
43017
43018 बुद्धिभिश्चित्तैर्वा तिरस्कृत उपेक्षितः । नाध्यवसितो न स्मृतश्चेत्यर्थः ॥ २०
43019 ॥
43020
43021 त्वया दृष्टो विनष्टोऽस्मि त्वं मे शत्रुरिति द्रुतम् ।
43022 यदुक्तं तद्धि चित्तेन गलता परिदेवितम् ॥ २१ ॥
43023
43024 गलता तत्त्वावबोधाद्विशीर्यता । परिदेवितं विलपितम् ॥ २१ ॥
43025
43026 रुदितं यन्महाक्रन्दं पुंसा बह्वाशु राघव ।
43027 तद्भोगजालं त्यजता मनसा रोदनं कृतम् ॥ २२ ॥
43028
43029 अर्धप्राप्तविवेकस्य न प्राप्तस्यामलं पदम् ।
43030 चेतसस्त्यजतो भोगान्परितापो भृशं भवेत् ॥ २३ ॥
43031
43032 रुदताङ्गानि दृष्टानि कारुण्येनावबोधिना ।
43033 कष्टमेतानि संत्यज्य किं प्रयामीति चेतसा ॥ २४ ॥
43034
43035 स्वान्यङ्गानि समालोक्य जहास च ननाद च इत्युक्तेस्तात्पर्यमाह - रुदतेति ।
43036 अवबोधिना ईषद्विवेकवता । कारुण्येन स्त्रीपुत्रादिस्नेहेन ॥ २४ ॥
43037
43038 अर्धप्राप्तविवेकस्य न प्राप्तस्यामलं पदम् ।
43039 चेतसस्त्यजतोऽङ्गानि परितापो हि वर्धते ॥ २५ ॥
43040
43041 अङ्गानि स्नेहलोभादीनि ॥ २५ ॥
43042
43043 हसितं तु यदानन्दि पुंसा मदवबोधतः ।
43044 परिप्राप्तविवेकेन तत्तुष्टं राम चेतसा ॥ २६ ॥
43045
43046 तत्तुष्टं आनन्दितम् । तुषेर्नपुंसके भावे क्तः ॥ २६ ॥
43047
43048 परिप्राप्तविवेकस्य त्यक्तसंसारसंस्थितेः ।
43049 चेतसस्त्यजतो रूपमानन्दो हि विवर्धते ॥ २७ ॥
43050
43051 तदेव स्पष्टयति - परिप्राप्तेति ॥ २७ ॥
43052
43053 हसताङ्गानि दृष्टानि पुंसा यान्युपहासतः ।
43054 तानि दृष्टानि मनसा विप्रलम्भपदानि ह ॥ २८ ॥
43055
43056 विप्रलम्भपदानि स्ववञ्चननिमित्तानि ॥ २८ ॥

मिथ्याविकल्परचितैर्विप्रलब्धमहो चिरम् |
इत्यङ्गान्युपहासेन दृष्टानि स्वानि चेतसा || २९ ||

मिथ्याविकल्पेन रचितैः कल्पितैर्विषयैर्विप्रलब्धं वञ्चितमित्युपहासेन || २९ ||

मनः प्राप्तविवेकं हि विश्रान्तं वितते पदे |
प्राक्तनादीनताधारं हसन्पश्यति दूरतः || ३० ||

प्राक्तन्या आदिनताया आधारमालम्बनं विषयजातम् | दूरतः
असङ्गात्मासंस्पर्शितयेति यावत् || ३० ||

यदसौ समवष्टभ्य मया पृष्टः प्रयत्नतः |
तद्विवेको बलाच्चित्तमादत्त इति दर्शितम् || ३१ ||

असौ प्रागुक्तः पुरुषः | आदत्ते विष्टभ्राति || ३१ ||

यदङ्गानि विशीर्णानि गतान्यन्तर्धिमग्रतः |
तच्चित्तेन विनार्थाशा शाम्यतीति प्रदर्शितम् || ३२ ||

अर्थसहिता आशा अर्थाशा | मनोभादे सह विषयैर्विषयतृष्णापि बाध्यत इति
दर्शितमित्यर्थः || ३२ ||

सहस्रनेत्रहस्तत्वं यत्पुंसः परिवर्णितम् |
तदनन्ताकृतित्वं हि चेतसः परिदर्शितम् || ३३ ||

यदात्मनि प्रहारौघैः पुमान्प्रहरति स्वयम् |
तत्तत्कुकल्पनाघातैः प्रहरत्यात्मनो मनः || ३४ ||

पलायते यत्पुरुषः स्वात्मनः प्रहरन्स्वयम् |
स्ववासनाप्रहारेभ्यस्तन्मनः प्रपलायते || ३५ ||

स्वयं प्रहरति स्वान्तं स्वयमेव स्वयेच्छया |
पलायते स्वयं चैव पश्याज्ञानविजृम्भितम् || ३६ ||

स्वान्तं मनः || ३६ ||

स्ववासनोपतप्तानि सर्वाण्येव मनांसि हि |
स्वयमेव पलायन्ते गन्तुं युक्तानि तत्पदम् || ३७ ||

उपतप्तानि विक्षोभितानि | तद्ब्रह्मपदं गन्तुमवगन्तुं युक्तानि
स्वरूपयोग्यानि | अथवा युक्तानि योगेन निरुद्धान्यपि || ३७ ||

प्। ३६५) २१७

यदिदं दुःखं तत्तनोति स्वयं मनः |
स्वयमेवातिखिन्नंतु पुनस्तस्मात्पलायते || ३८ ||

उपतप्तमित्येतद्व्याचष्टे - यदिदमिति || ३८ ||

संकल्पवासनाजालैः स्वयमायाति बन्धनम् |
मनो लालामयैर्जालैः कोशकारकृमिर्यथा || ३९ ||

लाला स्वमुखद्रवस्तन्मयैस्तद्विकारैः । कोशकारकृमिः
कौशेयोत्पत्तिभूमौ प्रसिद्धः ॥ ३९ ॥

यथानर्थमवाप्नोति तथा क्रीडति चञ्चलम् ।
भाविदुःखमपश्यन्स्वं दुर्लीलाभिरिवार्भकः ॥ ४० ॥

अपश्यन्काष्ठरन्ध्रस्थवृषणाक्रमणं यथा ।
कीलोत्पाटी कपिर्दुःखमेतीदं हि तथा मनः ॥ ४१ ॥

उक्तेऽर्थे लौकिकीं गाथामुदाहरति - अपश्यन्निति । यथा किलारण्ये तक्षसु
महाकाष्ठमर्धं विदार्य मध्ये कीलं दत्त्वा दैवादपगतेषु
कश्चित्कपिस्तत्काष्ठोपविष्टः काष्ठरन्ध्रस्थस्ववृषणाक्रमं
भाविनमपश्यन्स्वचापलाद्विष्टम्भकीलोत्पाटी वृषणसंदंशेन
मरणादिदुःखमेति तद्वदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

चिरपालनया चैव चिरभावनया तथा ।
अभ्यासात्तुच्छतामेत्य न भूयः परिशोचति ॥ ४२ ॥

यदि निरुद्धमपि विक्षेपैः पलायते तर्हि कथमिष्टसिद्धिस्तत्राह - चिरेति । न
सकृन्निरोधादिष्टसिद्धिः किंतु तस्य चिरपालनया चिरमसङ्गात्मभावनया
चेत्यर्थः । तुच्छतां ज्ञानबाध्यताम् ॥ ४२ ॥

मनःप्रमादाद्वर्धन्ते दुःखानि गिरिकूटवत् ।
तद्वशादेव नश्यन्ति सूर्यस्याग्रे हिमं यथा ॥ ४३ ॥

तथाच मन एव प्रमादविवेकाभ्यां बन्धमोक्षयोर्हेतुरिति फलितमित्याह ##-

यावज्जीवमनिन्द्यया च रमते शास्त्रार्थसंजातया
तुल्यं वासनया मनो हि मुनिवन्मौनेन रागादिषु ।
पश्चात्पावनपावनं पदमजं तत्प्राप्य तच्छीतलं
तत्संस्थेन न शोच्यते पुनरलं पुंसा महापत्स्वपि ॥ ४४ ॥

यद्यर्थे चशब्दः । यदि मनः शास्त्रार्थसंजातया अनिन्द्यया वासनया
तुल्यं समरसं सत् रागादिषु विषयेषु मौनेन निरोधेन यावज्जीवं
मुनिवद्रमते तत् तर्हि पश्चात्तत्त्वबोधेन पावनपावनं परमपवित्रमजं
जन्मादिविक्रियारहितमत एव शीतलं तापत्रयास्पृष्टमलं पूर्णं
तद्ब्रह्मपदं प्राप्य तत्संस्थेन जीवन्मुक्तेन पुंसा महापत्सु
प्रलयादिष्वपि पुनर्न शोच्यते । तरति शोकमात्मवित् इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे
चित्तोपाख्यानं नामैकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चित्तोपाख्यानं
नामैकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः १००

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चित्तमेतदुपायातं ब्रह्मणः परमात्पदात् ।

43161 अतन्मयं तन्मयं च तरङ्गः सागरादिव ॥ १ ॥
43162
43163 वर्ण्यतेऽत्र मनःशक्त्या ब्रह्मणः सर्वशक्तिता ।
43164 अज्ञानमात्रादद्वैते बन्धमोक्षादिकल्पना ॥ १ ॥
43165
43166 मनोधीनैव बन्धमोक्षकल्पनेति यदुक्तं तत्रोपपत्तिमाह - चित्तमित्यादिना
43167 । अतन्मयमब्रह्मभूताज्ञानविकारः । तन्मयं शुद्धब्रह्मविवर्तश्च ।
43168 यथा तरङ्गो जलविकारस्तत्सत्ताविवर्तश्च तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥
43169
43170 प्रबुद्धानां मनो राम ब्रह्मैवेह हि नेतरत् ।
43171 जलसामान्यबुद्धीनामब्धेर्नान्यस्तरङ्गकः ॥ २ ॥
43172
43173 जलसामान्यं जलसत्ता ॥ २ ॥
43174
43175 मनो रामाप्रबुद्धानां संसारभ्रमकारणम् ।
43176 अपश्यतोऽम्बुसामान्यमन्यताम्बुतरङ्गयोः ॥ ३ ॥
43177
43178 अप्रबुद्धदृशां पक्षे तत्प्रबोधाय केवलम् ।
43179 वाच्यवाचकसंबन्धकृतो भेदः प्रकल्प्यते ॥ ४ ॥
43180
43181 अत एव हि उपदेश्योपदेशकशब्दार्थादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनापि
43182 अज्ञपक्षमवलम्ब्यैव न तत्त्वदृशेति प्रागुक्तमित्याह - अप्रबुद्धेति ॥ ४
43183 । ।
43184
43185 सर्वशक्ति परं ब्रह्म नित्यमापूर्णमव्ययम् ।
43186 न तदस्ति न तस्मिन्यद्विद्यते विततात्मनि ॥ ५ ॥
43187
43188 सर्वजगत्कारणत्वमप्यज्ञातस्यैव ब्रह्मणो न ज्ञातस्येत्याशयेन तस्यैव
43189 सर्वशक्तिशालितामुपपादयति - सर्वशक्तीत्यादिना ॥ ५ ॥
43190
43191 सर्वशक्तिर्हि भगवान्यैव तस्मै हि रोचते ।
43192 शक्तिं तामेव विततां प्रकाशयति सर्वगः ॥ ६ ॥
43193
43194 प्रकाशयति कार्यात्मना प्रकटयति ॥ ६ ॥
43195
43196 चिच्छक्तिर्ब्रह्मणो राम शरीरेष्वभिदृश्यते ।
43197 स्पन्दशक्तिश्च वातेषु जडशक्तिस्तथोपले ॥ ७ ॥
43198
43199 शरीरेषु चतुर्विधभूतग्रामेषु ॥ ७ ॥
43200
43201 द्रवशक्तिस्तथाम्भःसु तेजःशक्तिस्तथाऽनले ।
43202 शून्यशक्तिस्तथाकाशे भावशक्तिर्भवस्थितौ ॥ ८ ॥
43203
43204 शून्यशक्तिरनावरकत्वात्सर्वावपनशक्तिः । भावशक्तिरस्तीति
43205 व्यवहारयोग्यता ॥ ८ ॥
43206
43207 ब्रह्मणः सर्वशक्तिर्हि दृश्यते दशदिग्गता ।
43208 नाशशक्तिर्विनाशेषु शोकशक्तिश्च शोकिषु ॥ ९ ॥
43209
43210 नाशशक्तिः कारणे तिरोभावशक्तिः ।
43211 शोकशक्तिराशोकजदेहजननशक्तिर्विषादशक्तिर्वा ॥ ९ ॥
43212

43213 आनन्दशक्तिर्मुदिते वीर्यशक्तिस्तथा भटे ।
43214 सर्गेषु सर्गशक्तिश्च कल्पान्ते सर्वशक्तिता ॥ १० ॥
43215
43216 कल्पान्ते प्राकृतप्रलये प्रकृतौ सर्वशक्तिता तस्याः सर्वकार्यबीजत्वात् ।
43217 शर्वशक्तिता इति पाठे संहारशक्तिता ॥ १० ॥
43218
43219 प्। ३६६) २१८
43220
43221 फलपुष्पलतापत्रशाखाविटपमूलवान् ।
43222 वृक्षबीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ ११ ॥
43223
43224 तदेवाह - फलेति ॥ ११ ॥
43225
43226 प्रतिभासवशादेव मध्यस्थं चित्तजाड्ययोः ।
43227 जीवेतराभिधं चित्तमन्तर्ब्रह्मणि दृश्यते ॥ १२ ॥
43228
43229 प्रथमकार्यस्य चित्तस्य चिज्जाड्योभयरूपतादर्शनादप्यज्ञातमेव ब्रह्म
43230 जगद्बीजमित्याशयेनाह - प्रतिभासेति । प्रतिभासोऽत्राज्ञानसाक्षी
43231 तद्वशादेव न शुद्धवशात् ॥ १२ ॥
43232
43233 नानातरुलतागुल्मजालपल्लवशालयः ।
43234 निर्विकल्पकचिन्मात्रं नानाऽनिर्ज्ञातकल्पना ॥ १३ ॥
43235
43236 यतोऽयं तरुगुल्मादिदृश्यप्रपञ्चोऽज्ञातचिद्विवर्तोऽतश्चिन्मात्रमेव
43237 तत्त्वमित्याह - नानेति । अनिर्ज्ञातकल्पना अज्ञाते तत्त्वे यत इयं
43238 कल्पनेत्यर्थः ॥ १३ ॥
43239
43240 ब्रह्मैवेदमहंतत्त्वं जगत्पश्याद्य राघव ।
43241 स आत्मा सर्वगो नाम नित्योदितमहावपुः ॥ १४ ॥
43242
43243 जगत् अहंतत्त्वं अहमिति भासमानजीवतत्त्वं प्रत्यक्चिद्रूपं ब्रह्मैवेति
43244 पश्येत्यर्थः ॥ १४ ॥
43245
43246 यन्मनाड्यननीं शक्तिं धत्ते तन्मन उच्यते ।
43247 पिच्छभ्रान्तिर्यथा व्योम्नि पयस्यावर्तधीर्यथा ॥ १५ ॥
43248
43249 ब्रह्मैव तत्तच्छक्तिपुरस्कारेण भ्रान्त्या मन आदिशब्दैरुच्यते नान्यदित्याह
43250 - यदित्यादिना ॥ १५ ॥
43251
43252 प्रतिभासकलामात्रं मनो जीवस्तथात्मनि ।
43253 यदेतन्मनसो रूपमुदितं मननात्मकम् ॥ १६ ॥
43254
43255 ब्राह्मी शक्तिरसौ तस्माद्ब्रह्मैव तदरिंदम ।
43256 इदं तदहमित्येव विभागः प्रतिभासजः ॥ १७ ॥
43257
43258 शक्तितत्कार्ययोरभेदादिदमिति पुरोवर्तितया तदिति परोक्षतया अहमिति
43259 प्रत्यक्तादात्म्येन च भासमानस्त्रिविधो दृश्यविभागः प्रतिभासजः
43260 प्रातिभासिक एव न वास्तव इत्यर्थः ॥ १७ ॥
43261
43262 मनसो ब्रह्मणोऽन्यच्च मोहे परमकारणम् ।
43263 यद्यच्चैतन्मनस्येव किंचित्सदसदात्मकम् ॥ १८ ॥
43264

43265 ननु कामकर्मवासनादिकमपि द्वैतप्रपञ्चहेतुः श्रूयते तत्कथं
43266 ब्रह्मशक्तिरेव तद्धेतुरुच्यते तत्राह - मनस इति। मनसो जीवस्य
43267 ब्रह्मणश्च मोहे भेदादिभ्रमे अन्यच्च कामादि यद्यत्किंचित्परमकारणं
43268 व्याशब्दितं लोके तत्सर्वं मनस्येवाविर्भावतिरोभावाभ्यां सदसदात्मकं
43269 सर्वशक्तेर्ब्रह्मणस्तां प्रागुक्तां ब्रह्मतां बृंहणशक्तिमेव विदुर्न
43270 तदन्यदिति परेणान्वयः॥ १८॥
43271
43272 व्याशब्दितं सर्वशक्तेस्तां शक्तिं ब्रह्मतां विदुः।
43273 मनः सत्तात्मकं नाम यथैतन्मनसि स्थितम्॥ १९॥
43274
43275 ननु मनोधर्माः कामादिशक्तयः कथं ब्रह्मणि स्थिता येन तच्छक्तयः
43276 स्युस्तत्राह - मन इति। यथा मनः सत्तात्मकं नाम ब्रह्मरूपं मनसि
43277 संसर्गाध्यासास्थितं यथा वा ऋतोर्वसन्तादेः शक्तयो वृक्षादिषु
43278 स्थितास्तद्वज्जीवेहा मनोधर्मा अपि ब्रह्मणि स्थिता इत्यर्थः॥ १९॥
43279
43280 यथर्तोः शक्तयस्तद्वज्जीवेहा ब्रह्मणि स्थिताः।
43281 व्याप्तसर्वर्तुकुसुमा क्ष्मादेशविधिभेदतः॥ २०॥
43282
43283 यदि सर्वा जीवेहा ब्रह्मशक्तयस्तर्हि कुतो न सर्वाः सर्वजीवेषु संकीर्यन्ते
43284 तत्राह - व्याप्तेति। यथा व्याप्तसर्वर्तुकुसुमशक्तिरपि क्ष्मा
43285 भूमिस्तत्तत्प्रदेशेषु बीजसंस्कारादिविधिभेदतो व्यवस्थयैव पुष्पादि दधाति
43286 न संकरेण तथा लोककृद्ब्रह्मापि चित्तशक्तीर्व्यवस्थया दधातीत्यर्थः॥ २०॥
43287
43288 यथा दधाति पुष्पाणि तथा चित्तानि लोककृत्।
43289 क्वचित्क्वचित्कदाचिद्धि तस्मादायान्ति शक्तयः॥ २१॥
43290
43291 आयान्ति व्यवस्थितफलात्मना आविर्भवन्ति। क्ष्मातलाच्छालिशक्तय इवेत्यर्थः॥
43292 २१॥
43293
43294 देशकालादिवैचित्र्यात्क्ष्मातलादिव [दिह शालयः इति पाठः]
43295 शालयः।
43296 न जातं प्रतिभासेन तेनैवान्येन पश्यति॥ २२॥
43297
43298 अभ्युपेत्य चेदं प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यारूपादिभेदरूपं
43299 जगद्वैचित्र्यमसंकरो दर्शितः परमार्थतस्तत्प्रतिभासमात्रस्य
43300 कारकत्वायोगात्प्रतिभासपृथक्कृतकारकान्तरासिद्धेश्च प्रातिभासिकं न
43301 किंचिज्जातं न वा किंचित्केनचित्पश्यतीति मनःशब्दकल्पितब्रह्मजास्ते
43302 ब्रह्मैवेति बुध्यस्वेत्याह - न जातमिति सार्धेन॥ २२॥
43303
43304 प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यारूपादयश्च ये।
43305 मनःशब्दैः प्रकल्प्यन्ते ब्रह्मजान्ब्रह्म विद्धि तान्॥ २३॥
43306
43307 यथा यथास्य मनसः प्रतिभासः प्रवर्तते।
43308 तथा तथैव भवति दृष्टान्तोऽत्र किलैन्दवाः॥ २४॥
43309
43310 स्वयमक्षुब्धविमले यथा स्पन्दो महाम्भसि।
43311 संसारकारणं जीवस्तथायं परमात्मनि॥ २५॥
43312
43313 जगत्कल्पको जीव एव ब्रह्मान्यो नास्ति दूरे तत्कल्पितं जगदित्याशयेनाह -
43314 स्वयमिति॥ २५॥
43315
43316 ज्ञस्य सर्वं चितं राम ब्रह्मैवावर्तते सदा।

कल्लोलोर्मितरङ्गौघैरब्धेर्जलमिवात्मनि ॥ २६ ॥

चितं उपचितं पूर्णमित्यर्थः । आसमन्ताद्वर्तते ॥ २६ ॥

द्वितीया नास्ति सत्तैका नामरूपक्रियात्मिका ।
परे नानातरङ्गेऽब्धौ कल्पनेव जलेतरा ॥ २७ ॥

परे ब्रह्मणि द्वितीया सत्ता नास्ति किंत्वेकैव ॥ २७ ॥

जायते नश्यति तथा यदिदं याति तिष्ठति ।
तदिदं ब्रह्मणि ब्रह्म ब्रह्मणा च विवर्तते ॥ २८ ॥

विवर्तते अतात्त्विकरूपेण प्रतिभासते ॥ २८ ॥

स्वात्मन्येवातपस्तीव्रो मृगतृष्णिकया यथा ।
विचित्रेण विचित्रोऽपि प्रस्फुरत्यात्मना तथा ॥ २९ ॥

मृगतृष्णिकया मृगतृष्णानद्यात्मना । विचित्रो विगतनामरूपोऽपि ॥ २९ ॥

करणं कर्म कर्ता च जननं मरणं स्थितिः ।
सर्वं ब्रह्मैव नह्यस्ति तद्विना कल्पनेतरा ॥ ३० ॥

न लोभोऽस्ति न मोहोऽस्ति न तृष्णास्ति न रञ्जना ।
क आत्मन्यात्मनो लोभस्तृष्णा मोहोऽथवा कुतः ॥ ३१ ॥

द्वितीयाभावे लोभमोहादीनां प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह - नेति । रञ्जना
अत्यासक्तिः ॥ ३१ ॥

आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मैव कलनाक्रमः ।
हेमाङ्गदतयेवायमात्मोदेति मनस्तया ॥ ३२ ॥

मनस्तया मनोभावेन ॥ ३२ ॥

प्। ३६७) २१८

अबुद्धं यत्परं धाम तच्चित्तं जीव उच्यते ।
अपरिज्ञात एवाशु बन्धुरायात्यबन्धुताम् ॥ ३३ ॥

अबुद्धमज्ञानावृतम् ॥ ३३ ॥

चिन्मयेनात्मनाऽज्ञेन स्वसंकल्पनया स्वयम् ।
शून्यता गगनेनेव जीवता प्रकटीकृता ॥ ३४ ॥

अज्ञेनाज्ञानविषयीकृतेन यथा अशून्येनापि गगनेन शून्यता प्रकटीकृता
तद्वत् ॥ ३४ ॥

आत्मैवानात्मवदिह जीवो जगति राजते ।
द्वीन्दुत्वमिव दुर्दृष्टेः सच्चासच्च समुत्थितम् ॥ ३५ ॥

अनात्मवत् अनात्मभूताहंकारादितादात्म्येनाहंप्रत्ययविषयवत् ।
विषयरूपेण द्वितीयरूपेण चासत्परमार्थैकरूपेण सच्च ॥ ३५ ॥

43369 मोहार्थशब्दार्थदृशोरेतयोरत्यसंभवात् ।
43370 सत्यत्वादात्मनश्चैव क्वात्मा बद्धः क्व मुच्यते ॥ ३६ ॥
43371
43372 मोहार्थयोर्व्यामोहनिमित्तयोः ।
43373 एतयोर्बन्धमोक्षशब्दार्थदृशोरत्यन्तमसंभवात् ॥ ३६ ॥
43374
43375 नित्यासंभवबन्धस्य बद्धोऽस्मीति कुकल्पना ।
43376 यस्य काल्पनिकस्तस्य मोक्षो मिथ्या न तत्त्वतः ॥ ३७ ॥
43377
43378 नित्यं न संभवतीत्यसंभवो बन्धो यस्य । तथाच परमार्थदृष्ट्या
43379 काल्पनिकावपि बन्धमोक्षौ तुच्छौ । न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च
43380 साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३७ ॥
43381
43382 श्रीराम उवाच ।
43383
43384 मनो यं निश्चयं याति तत्तद्भवति नान्यथा ।
43385 तेन काल्पनिको नास्ति बन्धः कथमिह प्रभो ॥ ३८ ॥
43386
43387 यौक्तिकदृशा काल्पनिकानिर्वचनीयबन्धस्य
43388 प्राग्विस्तरेणोपपादितत्वात्काल्पनिकोऽपि बन्धो नास्तीति तुच्छतोक्तिमसहमानो
43389 रामः पृच्छति - मन इति ॥ ३८ ॥
43390
43391 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
43392
43393 मिथ्या काल्पनिकीवेयं मूर्खाणां बन्धकल्पना ।
43394 मिथ्यैवाभ्युदिता तेषामितरा मोक्षकल्पना ॥ ३९ ॥
43395
43396 यौक्तिकदृष्टिरियं लौकिकदृष्टिदार्ढ्यविघटनाय
43397 परमार्थदृष्टिद्वारत्वेन कल्पितेति न तत्रैव विश्रान्तिः किंतु
43398 श्रौततुच्छतादृष्टावेवेत्याशयेन वसिष्ठः प्रत्याह - मिथ्येत्यादिना ।
43399 यथा काल्पनिकी स्वाप्नी कल्पना जाग्रद्दृशा मिथ्या तुच्छा तद्वत् ।
43400 अनिर्वचनीयता न वस्तुतत्त्वं किंतु युक्तिभिर्निर्वचनाशक्तिः । सा च
43401 मूर्खपुरुषधर्मो न वस्तुस्वभाव इति सूचनाय मूर्खाणामित्युक्तम् ॥ ३९ ॥
43402
43403 एवमज्ञानकादेव बन्धमोक्षदृशोऽस्मृतेः ।
43404 वस्तुतस्तु न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति महामते ॥ ४० ॥
43405
43406 एवं प्रागुक्तरीत्या तुच्छमज्ञानमज्ञानकं तस्मादेव
43407 बन्धमोक्षदृशः । नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः । उभयोरपि
43408 दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ इति स्मृतिविरोधेन
43409 सदसदान्तरालिकानिर्वचनीयताविश्रान्त्ययोगादित्यर्थः ॥ ४० ॥
43410
43411 कल्पनाया अवस्तुत्वं संप्रबुद्धमतिं प्रति ।
43412 रज्ज्वहेरिव हे प्राज्ञ तत्त्वबुद्धमतिं प्रति ॥ ४१ ॥
43413
43414 अवस्तुत्वं तुच्छत्वम् । तत्प्रागुक्तमनिर्वचनीयत्वं तु अबुद्धमतिमज्ञं
43415 परीक्षकं प्रति न प्राज्ञं प्रतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥
43416
43417 बन्धमोक्षादिसंमोहो न प्राज्ञस्यास्ति कश्चन ।
43418 संमोहबन्धमोक्षादि ह्यज्ञस्यैवास्ति राघव ॥ ४२ ॥
43419
43420 तदेव स्पष्टतरमाह - बन्धेति ॥ ४२ ॥

43421
43422 आदौ मनस्तदनु बन्धविमोक्षदृष्टी
43423 पश्चात्प्रपञ्चरचना भुवनाभिधाना।
43424 इत्यादिका स्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठा-
43425 माख्यायिका सुभग बालजनोदितेव॥ ४३॥
43426
43427 उक्तेऽर्थे बालकाख्यायिकामवतारयन्नुपसंहरति - आदाविति। हे सुभग
43428 इत्यादिका इयं बन्धस्थितिः प्रतिष्ठां दृढमूलताम्। बालजनाय धात्र्या
43429 उदिता उक्ता वक्ष्यमाणा आख्यायिकेव॥ ४३॥
43430
43431 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
43432 चित्तचिकित्सापूर्वकं चित्तोत्पत्तिवर्णनं नाम शततमः सर्गः॥ १००॥
43433
43434 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
43435 चित्तोत्पत्तिवर्णनं नाम शततमः सर्गः॥ १००॥
43436
43437
43438 एकाधिकशततमः सर्गः १०१
43439
43440 श्रीराम उवाच।
43441
43442 किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ बालकाख्यायिकाक्रमः।
43443 क्रमेण कथयैतन्मे मनोवर्णनकारणम्॥ १॥
43444
43445 संकल्पादर्थशून्याया विकल्पशतसंसृतेः।
43446 दृष्टान्तो वर्ण्यतेऽत्रैव बालकाख्यायिकाक्रमः॥ १॥
43447
43448 संकल्पविकल्पात्मकस्य मनसः संकल्पो मूलं तन्निरोधे
43449 मूलोच्छेदाद्विकल्पानुत्थाने निर्विकल्पपदप्रतिष्ठासिद्धिरिति सूचनाय
43450 प्रागवतारितां बालकाख्यायिकां श्रोतुकामो रामः पृच्छति - किमुच्यत
43451 इति। पदसंस्कारपक्षमाश्रित्य किमेतदित्यनयोः सामान्ये नपुंसकत्वम्।
43452 बालकाख्यायिकालक्षणः क्रमो दृष्टान्तः किंप्रकारो लोके उच्यते एतत्क्रमेण
43453 कथयेत्यर्थः॥ १॥
43454
43455 श्रीवसिष्ठ उवाच।
43456
43457 कोऽपि मुग्धमतिर्बालो धात्रीं पृच्छति राघव।
43458 कांचिद्विनोदिनीं धात्रि वर्णयाख्यायिकामिति॥ २॥
43459
43460 मुग्धमतिर्युक्तायुक्तविवेकशून्यः॥ २॥
43461
43462 सा बालस्य विनोदाय धात्री तस्य महामते।
43463 आख्यायिकां कथयति प्रसन्नमधुराक्षसम्॥ ३॥
43464
43465 क्वचित्सन्ति महात्मानो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः।
43466 धार्मिकाः शौर्यमुदिता अत्यन्तासति पत्तने॥ ४॥
43467
43468 अत्यन्तासति पत्तने इति प्रधानराजधान्युक्तिः॥ ४॥
43469
43470 विस्तीर्णे शून्यनगरे व्योम्नीव जलतारकाः।
43471 द्वौ न जातौ तथैकस्तु गर्भ एव न संस्थितः॥ ५॥
43472

43473 शून्यानि नगराणि शाखानगराणि यस्मिन्निति तद्विशेषणम्।
43474 जलमय्यस्तारकाश्चन्द्रांशत्वात्॥ ५॥
43475
43476 प्। ३६८) २१९
43477
43478 अथात्युत्तमलाभार्थं कदाचित्समवायतः।
43479 विबन्धवः खिन्नमुखाः शोकोपहतचेतसः॥ ६॥
43480
43481 ते कदाचिद्विबन्धवो दैवान्मृतबान्धवा दुर्भिक्षादिना खिन्नमुखाश्च
43482 सन्तः समवायतः स्वनागरसमाजात् परस्परैकमत्यतो वा उत्तमस्य
43483 नगरान्तरस्य लाभार्थं निर्जग्मुरिति शेषः॥ ६॥
43484
43485 ते तस्माच्छून्यनगरान्निर्गता विततानानाः।
43486 गगनादिव संश्लिष्टा बुधशुक्रशनैश्चराः॥ ७॥
43487
43488 संश्लिष्टा मिलिताः॥ ७॥
43489
43490 शिरीषसुकुमाराङ्गाः पृष्ठतोऽर्केण तापिताः।
43491 मार्गेऽहनि गता ग्रीष्मतापार्ताः पल्लवा इव॥ ८॥
43492
43493 गताः म्लानतामिति शेषः॥ ८॥
43494
43495 संतप्तमार्गसिकतादग्धपादसरोरुहाः।
43496 हा तात चेति शोचन्तो मृगा यूथच्युता इव॥ ९॥
43497
43498 दर्भाग्रभिन्नचरणास्तापखिन्नाङ्गसंधयः।
43499 उल्लङ्घ्य दूरमध्वानं धूलिधूसरमूर्तयः॥ १०॥
43500
43501 मञ्जरीजालजटिलं फलपल्लवमालितम्।
43502 मृगपक्षिगणाधारं प्रापुर्मार्गे तरुत्रयम्॥ ११॥
43503
43504 यस्मिन्वृक्षत्रये वृक्षौ द्वौ न जातौ मनागपि।
43505 बीजमेव तृतीयस्य स्वारोहस्य न विद्यते॥ १२॥
43506
43507 वृक्षत्रय इति निर्धारणे सप्तमी। स्वारोहस्य सुखेनारोढुं शक्यस्य॥ १२॥
43508
43509 विश्रान्तास्ते परिश्रान्तास्तत्रैकस्य तरोरधः।
43510 पारिजाततले स्वर्गे शक्रानिलयमा इव॥ १३॥
43511
43512 फलान्यमृतकल्पानि भुक्त्वा पीत्वा च तद्रसम्।
43513 कृत्वा गुलुच्छकैर्मालां चिरं विश्रम्य ते ययुः॥ १४॥
43514
43515 गुलुच्छकैस्तल्लताविशेषमञ्जरीभिः॥ १४॥
43516
43517 पुनर्दूरतरं गत्वा मध्याह्ने समुपस्थिते।
43518 सरित्त्रितयमासेदुस्तरङ्गतरलारवम्॥ १५॥
43519
43520 तत्रैका परिशुष्कैव मनागप्यम्बु न द्वयोः।
43521 विद्यते सरितोर्दृष्टिरन्धलोचनयोरिव॥ १६॥
43522
43523 सरितोरिति कर्मणि षष्ठी। दृष्टिर्दर्शनम्।
43524 अन्धलोचनयोरन्धलोचनाभ्यामिवात्यन्तासतीत्यर्थः। करणताशक्तेरेव

43525 संबन्धसामान्यात्मना विवक्षणात्षष्ठी अन्धस्य
43526 लोचनयोर्गोलकयोर्दृष्टिरिन्द्रियमिव सरितोरम्बु न विद्यत इति वा ॥ १६ ॥
43527
43528 परिशुष्का भृशं यासौ तस्यां ते सस्नुराहताः ।
43529 घर्मार्ता इव गङ्गायां ब्रह्मविष्णुहरा इव ॥ १७ ॥
43530
43531 घर्मार्ता जना इव ब्रह्मविष्णुहरा गङ्गायामिव चेति पृथक्कृत्य योज्यम् ॥
43532 १७ ॥
43533
43534 चिरं कृत्वा जलक्रीडां पीत्वा क्षीरोपमं पयः ।
43535 जग्मुस्ते राजतनयाः प्रहृष्टमनसः स्वयम् ॥ १८ ॥
43536
43537 अभिलषितनगरप्राप्तौ प्रहृष्टमनसः ॥ १८ ॥
43538
43539 अथासेदुर्दिनस्यान्ते लम्बमाने दिवाकरे ।
43540 भविष्यन्नवनिर्माणं नगरं नगसन्निभम् ॥ १९ ॥
43541
43542 नगसन्निभं पर्वतप्रांशु ॥ १९ ॥
43543
43544 पताकापद्मिनीव्याप्तं नीलाकाशजलाशयम् ।
43545 दूरश्रुतसमुल्लापगायन्नागरमण्डलम् ॥ २० ॥
43546
43547 ऊर्ध्वं पताकाभिरधः पद्मिनीभिश्च व्याप्तम् । नीलाकाशा इव सुन्दराः
43548 शून्या वा जलाशया यत्र । समुल्लापाः स्वरमूर्च्छनाः ॥ २० ॥
43549
43550 ददृशुस्तत्र रम्याणि त्रीणि सद्भवनानि ते ।
43551 मणिकाञ्चनगेहानि शृङ्गाणीव महागिरेः ॥ २१ ॥
43552
43553 अनिर्मिते द्वे सदने एकं निर्भित्ति तत्र वै ।
43554 अभित्तिमन्दिरं चारु प्रविष्टास्ते नरास्त्रयः ॥ २२ ॥
43555
43556 तत्र तेषु त्रिषु मध्ये अभित्तिमन्दिरं ते प्रविष्टाः ॥ २२ ॥
43557
43558 संप्रविश्योपविश्याशु विहरन्तो वराननाः ।
43559 प्रापुः स्थालीत्रयं तत्र तप्तकाञ्चनकल्पितम् ॥ २३ ॥
43560
43561 तत्र कर्परतां याते द्वे एका चूर्णतां गता ।
43562 जगृहुश्चूर्णरूपां तां स्थालीं ते दीर्घबुद्धयः ॥ २४ ॥
43563
43564 कर्परतां कपालताम् ॥ २४ ॥
43565
43566 द्रोणैर्नवनवत्या तैस्तस्यां द्रोणेन चान्धसः ।
43567 तत्र द्रोणशतं हीनं रन्धितं बहुभोजिभिः ॥ २५ ॥
43568
43569 तत्र तस्यां स्थाल्याम् । अन्धसः ओदनप्रकृतेस्तण्डुलस्य नवनवत्या
43570 द्रोणैरेकेन च द्रोणेन हीनं न्यूनं द्रोणशतं रन्धितं पक्वम् । भावे
43571 क्तः ॥ २५ ॥
43572
43573 निमन्त्रितास्त्रयस्तैस्तु ब्राह्मणा राजसूनुभिः ।
43574 द्वौ निर्देहावथैकस्य मुखमेव न विद्यते ॥ २६ ॥
43575
43576 निर्मुखेनान्धसस्तत्र भुक्तं द्रोणशतं सुत ।

43577 विप्रभुक्तावशेषं तु भुक्तमन्धो नृपात्मजैः ॥ २७ ॥
43578
43579 त्रिभिस्ते राजपुत्राश्च परां निर्वृतिमागताः ।
43580 भविष्यन्नगरे तस्मिन् राजपुत्रास्त्रयो हि ते ।
43581 सुखमद्य स्थिताः पुत्र मृगयाव्यवहारिणः ॥ २८ ॥
43582
43583 निर्वृतिं तृप्तिम् । मृगयाभिर्व्यवहारिणः क्रीडमानाः ॥ २८ ॥
43584
43585 आख्यायिकैषा कथिता मया रम्या तवानघ ।
43586 एतां हृदि कुरु प्राज्ञ विदग्धस्त्वं भविष्यसि ॥ २९ ॥
43587
43588 विदग्धः पण्डितः ॥ २९ ॥
43589
43590 धात्र्येति कथिता राम बालकाख्यायिका शुभा ।
43591 तुष्टिं जगाम बालश्च शुभाख्यायिकयानया ॥ ३० ॥
43592
43593 एषा हि कथिता राम चित्ताख्यानकथां प्रति ।
43594 बालकाख्यायिका तुभ्यं मया कमललोचन ॥ ३१ ॥
43595
43596 चित्ताख्यानानन्तरं प्रवृत्ता या जगत्प्रत्ययस्य विकल्पमात्रत्वकथा तां
43597 प्रति तदुदाहरणत्वेनेत्यर्थः ॥ ३१ ॥
43598
43599 इयं संसाररचना स्थितिमेवमुपागता ।
43600 बालकाख्यायिकेवोग्रैः संकल्पैर्दृढकल्पितैः ॥ ३२ ॥
43601
43602 स्थितिं दार्ढ्यम् । एवं विकल्पमात्ररूपा । बालकाख्यायिकाशब्देन
43603 तज्जन्यबालप्रतीतिर्लक्षणया गृह्यते ॥ ३२ ॥
43604
43605 विकल्पजालकैवेयं प्रतिभासात्मिकानघ ।
43606 बन्धमोक्षादिकलनारूपेण परिजृम्भते ॥ ३३ ॥
43607
43608 तदेव स्पष्टमाह - विकल्पेति । विकल्पा एव जालकानि यस्यामिति विग्रहे
43609 समासादुत्पन्नस्य टापः सुपः परत्वात् प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य
43610 इत्यस्याप्रवृत्तिः ॥ ३३ ॥
43611
43612 प्। ३६९) २१९
43613
43614 संकल्पमात्रादितरद्विद्यते नेह किंचन ।
43615 संकल्पवशतः किंचिन्न किंचित्किंचिदेव वा ॥ ३४ ॥
43616
43617 विकल्पानां च संकल्पकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्याशयेनाह -
43618 संकल्पमात्रादिति । यतो यत्किंचिद्विकल्परूपं भाति तत्सर्वं संकल्पवशतो
43619 भाति । विकल्पभातं च किंचिन्नैव किंचिद्वा भवति । शब्दज्ञानानुपाती
43620 वस्तुशून्यो विकल्पः इति पतञ्जलिना तथा तल्लक्षणोक्तेरिति भावः ॥ ३४ ॥
43621
43622 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
43623 संकल्पकचितं सर्वमेवं स्वप्नवदात्मनः ॥ ३५ ॥
43624
43625 युक्तमेव विशिष्य प्रपञ्चयति - द्यौरिति । क्षमा पृथ्वी ॥ ३५ ॥
43626
43627 राजपुत्रास्त्रयो नद्यो भविष्यन्नगरे यथा ।
43628 यथा संकल्परचना तथेयं हि जगत्स्थितिः ॥ ३६ ॥

43629
43630 संकल्पमात्रमभितः परिस्फुरति चञ्चलः ।
43631 पयोमात्रात्मकोऽभोधिरम्भसीवात्मनात्मनि ॥ ३७ ॥
43632
43633 चञ्चलः अम्भोधिः ॥ ३७ ॥
43634
43635 संकल्पमात्रं प्रथममुत्थितं परमात्मनः ।
43636 तदिदं स्फारतां यातं व्यापारैर्दिवसं यथा ॥ ३८ ॥
43637
43638 व्यापारैः सूर्यव्यापारैर्जनव्यापारैश्च ॥ ३८ ॥
43639
43640 संकल्पजालकलनैव जगत्समग्रं
43641 संकल्पमेव ननु विद्धि विलासचेत्यम् ।
43642 संकल्पमात्रमलमुत्सृज निर्विकल्प-
43643 माश्रित्य निश्चयमवाप्नुहि राम शान्तिम् ॥ ३९ ॥
43644
43645 तथाच संकल्पत्यागमात्रेण निर्विकल्पस्वरूपावस्थितिरिति दर्शयन्नुपसंहरति
43646 - संकल्पेति । मनोविलासा रागादिवृत्तयस्तच्चेत्यानि च तेषां समाहारम् ।
43647 संकल्पत्यागे च निर्विकल्पात्मनिश्चय एव हेतुरित्याह - आश्रित्येति ॥ ३९ ॥
43648
43649 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उत्पत्तिप्रकरणे
43650 बालकाख्यायिकानामैकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥
43651
43652 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
43653 बालकाख्यायिकानामैकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥
43654
43655
43656 द्व्युत्तरशततमः सर्गः १०२
43657
43658 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
43659
43660 स्वसंकल्पवशान्मूढो मोहमेति न पण्डितः ।
43661 अक्षये क्षयसंकल्पान्मुह्यते शिशुरेव हि ॥ १ ॥
43662
43663 इहाहंकारसंकल्पक्षयोपायो निरूप्यते ।
43664 विवेको नात्मवर्गस्य नित्यता च परात्मनः ॥ १ ॥
43665
43666 मूढोऽज्ञः । अक्षये परमात्मनि क्षीयत इति क्षयो नश्वरात्मा तत्संकल्पात् ।
43667 शिशुर्बालः । मुह्यते बिभेति ॥ १ ॥
43668
43669 श्रीराम उवाच ।
43670
43671 कोऽसौ संकल्पितः केन क्षयो ब्रह्मविदां वर ।
43672 असतैव महामोहं येनादात्तत्सदैव हि ॥ २ ॥
43673
43674 क्षयसंकल्पादिति हेतूक्तौ संकल्पकर्तृकर्मणी विशिष्य जिज्ञासमानो रामः
43675 पृच्छति - कोऽसाविति । असौ संकल्पितः क्षयः कः केन च संकल्पितो
43676 येनायमात्मा असतैव निमित्तेन महामोहं संसारभ्रमं आ अदात् उपात्तवान् ।
43677 अयं भावः - किं नित्यात्मा नश्वरात्मानं संकल्पयति उत
43678 नश्वरात्मैव । नाद्यः तस्य स्वात्मस्वभावविरुद्धसंकल्पकत्वायोगात् । न
43679 द्वितीयः । आत्माश्रयापत्तेः । तथा संकल्पितो नश्वरात्मापि किं जड उत
43680 चिद्रूपः नाद्यः । आत्मतादात्म्यानापातात् । न द्वितीयः । चितः

43681 संकल्पविषयत्वायोगादिति ॥ २ ॥
43682
43683 श्रीवसिष्ठ उवाच।
43684
43685 असता भूतसंधेन क्षयोऽहंकारनामधृक्।
43686 वेतालः शिशुनेवेह मिथ्यैव परिकल्पितः ॥ ३ ॥
43687
43688 यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति इति श्रुतेः
43689 प्राक्तनसिंहव्याघ्रादिभूतसंघात्मभावसंस्कारसंभृता##-
43690 चिदचित्संवलनात्मकसिंहव्याघ्राद्यहंकारात्मकनश्वरात्म##-
43691 अविद्योपहितेन परमात्मना तत्तदहंकारनामधृक् क्षयो नश्वरात्मा ॥ ३ ॥
43692
43693 एकस्मिन्नेव सर्वस्मिन्स्थिते परमवस्तुनि।
43694 कुतः कोऽयमहं नाम कथं नाम किलोदितः ॥ ४ ॥
43695
43696 नन्वहंकारस्यात्मस्वभावतैव किं न स्यात्कुतो मिथ्यात्वं तत्राह -
43697 एकस्मिन्निति। सर्वस्मिन् पूर्णे ॥ ४ ॥
43698
43699 वस्तुतो नास्त्यहंकारः परमात्मन्यभेदिनि।
43700 असम्यग्दर्शनान्मार्गीसरित्तीव्रातपे यथा ॥ ५ ॥
43701
43702 मार्गीसरित् मृगतृष्णानदी ॥ ५ ॥
43703
43704 मनोमणिमहारम्भः संसार इति लक्ष्यते।
43705 आत्मनात्मानमाश्रित्य स्फुरत्यन्तर्यथाम्भसा ॥ ६ ॥
43706
43707 मनोलक्षणस्य मणेश्चिन्तामणेर्महान् आरम्भः कार्यजातसर्गः। तर्हि किं
43708 मनस एव स्वातन्त्र्यं नेत्याह - आत्मानमाश्रित्येति। अम्भसा अम्भ इति
43709 शेषः ॥ ६ ॥
43710
43711 असम्यग्दर्शनं तेन त्यज राम निराश्रयम्।
43712 साश्रयं सत्यमानन्दि सम्यग्दर्शनमाश्रय ॥ ७ ॥
43713
43714 असम्यग्दर्शनं भ्रान्तिम्। निराश्रयं असद्विषयम्। साश्रयं
43715 सत्यार्थविषयम् ॥ ७ ॥
43716
43717 धिया विचारधर्मिण्या मोहसंरम्भहीनया।
43718 विचारयाधुना सत्यमसत्यं संपरित्यज ॥ ८ ॥
43719
43720 तत्र क उपायस्तत्राह - धियेति ॥ ८ ॥
43721
43722 अबद्धो बद्ध इत्युक्त्वा किं शोचसि मुधैव हि।
43723 अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य किं कथं केन बध्यते ॥ ९ ॥
43724
43725 प्। ३७०) २२०
43726
43727 नानाऽनानात्वकलना त्वविभिन्नमहात्मनि।
43728 सर्वस्मिन्ब्रह्मतत्त्वेऽस्मिन्किं बद्धं किं विमुच्यते ॥ १० ॥
43729
43730 नानाऽनानात्वकलना भेदाभेदभ्रान्तिः। अस्मिन्सर्वस्मिन्बाधेन ब्रह्मतत्त्वे
43731 तन्मात्रपरिशेषे सतीत्यर्थः ॥ १० ॥
43732

43733 अनार्तोऽप्यार्तिमान्भाति च्छिन्नेऽङ्गे किंच ताम्यति |
43734 भेदाभेदविकारार्तिः काचिन्नात्मनि विद्यते || ११ ||
43735
43736 अच्छेद्याभेद्यात्मदर्शने देहच्छेदभेदादिप्रयुक्तदुःखस्यापि नावसरः
43737 किं पुनरन्यस्येत्याशयेनाह - अनार्त इति | आर्तिमति देहे तथा भाति || ११ ||
43738
43739 देहे नष्टे क्षते क्षीणे कात्मनः क्षतिरागता |
43740 भस्त्रायां परिदग्धायां भस्त्रापूरो न नश्यति || १२ ||
43741
43742 भस्त्रामापूरयतीति भस्त्रापूरो वायुः || १२ ||
43743
43744 देहः पततु वोदेतु का नः क्षतिरुपस्थिता |
43745 को नष्टः प्रक्षते पुष्पे आमोदो व्योमसंश्रयः || १३ ||
43746
43747 प्रक्षते नष्टे | आमोदो गन्धः || १३ ||
43748
43749 आपतन्तु वपुःपद्मे सुखदुःखहिमश्रियः |
43750 आकाशोड्डुयनालीनां का नः क्षतिरुपस्थिता || १४ ||
43751
43752 उड्डीयते अस्मिन्नित्युड्डुयनम् | अधिकरणे ल्युट् | आकाश उड्डुयनं येषां
43753 तथाविधानामलीनां भ्रमराणां नः | उडुपनालीनाम् इति पाठे
43754 आकाशस्थानां
43755 उडुपाश्चन्द्रशुक्रबृहस्पत्यादयस्ताराश्रेष्ठास्तल्लक्षणानां नालीनां
43756 पद्मानाम् रलयोरभेदादुडुपस्य चन्द्रस्य नारीणामश्विन्यादिसर्वताराणां
43757 च || १४ ||
43758
43759 देहः पततु वोदेतु यातु वा गगनान्तरम् |
43760 तद्विलक्षणरूपस्य कासौ भवति मे क्षतिः || १५ ||
43761
43762 यथा पयोदमरुतोर्यथा षट्पदपद्मयोः |
43763 तथा राघव संबन्धस्त्वच्छरीरत्वदात्मनोः || १६ ||
43764
43765 अभ्युपगतेऽपि संबन्धे अलेपके आत्मनि न
43766 तत्प्रयुक्तदुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह - यथेति | पयोदमरुतोर्मेघवाय्वोः
43767 || १६ ||
43768
43769 मनो राम शरीरं हि जगतः सकलस्य च |
43770 आद्या शक्तिश्चिदध्यात्मा न नश्यति कदाचन || १७ ||
43771
43772 शरीरादिसर्वजगतो मनोमात्रत्वादपि सति मनसि न शरीरादिनाशप्रयुक्तः
43773 शोको युक्तः किं पुनरात्ममात्रत्वादित्याशयेनाह - मन इति |
43774 शरीरशब्दः स्वरूपवचनः | तत्र हेतुः - आद्या शक्तिरिति | यतो मनो जगत
43775 आद्या कारणीभूता शक्तिः चिदात्मा तु मनसोऽपि अधि उपरि अतस्तन्नाशभ्रान्तिः
43776 सर्वथा न युक्तेत्यर्थः || १७ ||
43777
43778 योऽसावात्मा महाप्राज्ञ न नश्यति न गच्छति |
43779 न नश्यति कदाचिच्च किं मुधा परितप्यसे || १८ ||
43780
43781 आत्मनाशादिभ्रान्तेरेव सर्वशोकादिमूलत्वात्तां पुनः पुनर्वारयन्नाह ##-
43782
43783 विशीर्णेऽभ्रे यथा वातः शुष्केऽब्जे षट्पदो यथा |
43784 यात्यनन्तपदं व्योम तथात्मा देहसंक्षये || १९ ||

43785
43786 संसारेऽस्मिन्विहरतो मनोऽपि हि न नश्यति ।
43787 ज्ञानाग्निना विना जन्तोरात्मनाशे तु का कथा ॥ २० ॥
43788
43789 यः कुण्डबदरन्यायो यो घटाकाशयोः क्रमः ।
43790 स्थितिर्देहात्मनोः सैव सविनाशाविनाशयोः ॥ २१ ॥
43791
43792 आत्मनो देहान्तरवस्थितिर्वस्तुतो नास्त्येव । अभ्युपगमेऽपि न
43793 देहनाशात्तन्नाशप्रसक्तिरित्याशयेनाह - य इति । क्रमो न्यायः । स्थितिरपि
43794 न्यायः । सा तादृश्येव ॥ २१ ॥
43795
43796 बदरं हस्तमायाति यथा स्फुटति कुण्डके ।
43797 आत्मा गगनमायाति तथा चलति देहके ॥ २२ ॥
43798
43799 आद्यं कुण्डबदरन्यायं प्रकृते उपपादयति - बदरमिति । आत्मा जीवः
43800 गगनं वासनाकाशम् । चलति नश्यति सति । तथाच श्रुतिः - जीवापेतं वाव
43801 किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते इति ॥ २२ ॥
43802
43803 कुम्भे गच्छत्यकुम्भत्वं कुम्भाकाशो यथाम्बरे ।
43804 तिष्ठत्येवमयं क्षीणे देहे देही निरामयः ॥ २३ ॥
43805
43806 द्वितीयमुपपादयति - कुम्भे इति । अकुम्भत्वं नाशम् ॥ २३ ॥
43807
43808 मनोदेहो हि जन्तूनां देशकालतिरोहितः ।
43809 मुहुर्मृतिपटाच्छन्नः शठे किं परिदेवना ॥ २४ ॥
43810
43811 मरणं मृतिस्तल्लक्षणेन पटेन मुहुराच्छन्नो भवति । शठे वञ्चके
43812 अस्मिन्मनसि किं का परिदेवना अयुक्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥
43813
43814 देशकालतिरोधाने मूढोऽपि मरणे नरः ।
43815 किं बिभेति महाबाहो नेह पश्यति कश्चन ॥ २५ ॥
43816
43817 किं तर्हि मरणं तदाह - देशेति । गृहादिदेशे चरमश्वासकाले परेषां
43818 दृष्ट्वा आत्मनस्तिरोधानमात्रं मरणमित्यर्थः । नेह पश्यति
43819 कश्चनात्मनाशमिति शेषः ॥ २५ ॥
43820
43821 अतस्त्वं वासनां राम मिथ्यैवाहमिति स्थिताम् ।
43822 त्यज पक्षीश्वरो व्योमगमनोत्क इवाण्डकम् ॥ २६ ॥
43823
43824 पक्षी संजातपक्षः पक्षिशिशुः । स्वपरिच्छेदकमण्डकं शिथिलमण्डमिव
43825 ॥ २६ ॥
43826
43827 एषा हि मानसी शक्तिरिष्टानिष्टनिबन्धनी ।
43828 अनयैव मुधा भ्रान्त्या स्वप्नवत्परिकल्पना ॥ २७ ॥
43829
43830 इष्टानिष्टयोः रागद्वेषाभ्यां निबन्धनी अभिनिवेशबन्धनकरी ॥ २७ ॥
43831
43832 अविद्यैषा दुरन्तैषा दुःखायैषा विवर्धते ।
43833 अपरिज्ञानमानैषा तनोतीदमसन्मयम् ॥ २८ ॥
43834
43835 अविद्याविलासत्वादविद्या ॥ २८ ॥
43836

एषा तुच्छवदाका"अं तुषारमलिनं यथा |
परिपश्यति विभ्रान्ता स्वरूपस्य स्वभावतः || २९ ||

तुषारैर्मलिनं धूसरितम् | तथा दर्शनं मनसः स्वभाव इत्याह -
स्वरूपस्येति || २९ ||

असदेवेदमारम्भमन्थरं सदिवोत्थितम् |
कल्पितं जगदाभोगि दीर्घस्वप्न इवैतया || ३० ||

भावनामात्र एवास्याः स्वरूपं कर्तृतां गतम् |
जगन्नामाविलं चक्षुर्व्योम्नि बिम्बरुचामिव || ३१ ||

ननु मनोव्यापाराणां सर्वेषां प्रत्यक्षत्वाज्जगन्निर्मातृता कुतः
सर्वैर्नानुभूयते तत्राह - भावनेति | अस्याः स्वरूपं
जगदाकारभावनामात्रे एव कर्तृतां गतं न तदतिरिक्तनिर्माणे |
मिथ्यार्थानां दर्शनातिरिक्तनिर्माणाप्रसिद्धेः | तदेव जगन्नाम प्रसिद्धम् |
यथा आविलं तिमिरादिदुष्टं चक्षुर्व्योम्नि पिच्छकेशोंड्रकाद्याकाराणां
सूर्यचन्द्रादिबिम्बरुचां विभावनामात्रेण कर्तृतद्वदित्यर्थः | विभावनं
तु प्रत्यक्षमेवेति भावः || ३१ ||

प। ३७१) २२०

लयमस्याः स्वरूपं त्वं नय राम विचारणात् |
यथा हिमशिलायास्तु तपनाद्दिवसाधिपः || ३२ ||

अत एव ह्यविचारद्वैतभावनामात्रसिद्धस्य
विचारजन्यज्ञानमात्राल्लयसिद्धिरिति विचारः कार्य इत्याह - लयमिति | यथा
दिवसाधिपः सूर्यस्तपनात्स्वातपाद्धिमशिलायाः स्वरूपं लयं नाशं
नयति तद्वत् || ३२ ||

हिमाभावार्थिनोऽर्कस्य स्वोदयेनेप्सितं यथा |
सिद्ध्यत्येवं विचारेण मनोनाशार्थिनोऽर्थितम् || ३३ ||

अर्थितमभिलषितो मनोनाशः || ३३ ||

अविद्याऽसंप्रबुद्धा हि विततानर्थदुर्गमा |
नानेन्द्रजालकलनां शम्बरो हेम वर्षति || ३४ ||

एकस्मिन्मनसि नष्टेऽपि पुनरविद्यया मन आदिबन्धजन्मप्रसक्तिमाशङ्क्याह
- अविद्येति | हि यस्मादविद्याकादम्बिनी असंप्रबुद्धा अविज्ञातात्मतत्त्वा
यदा तदैव शम्बरोऽसुरविशेष इव नानेन्द्रजालकलनारूपमसदेव हेम
वर्षति नतु संप्रबुद्धा तदा निःस्वरूपत्वादित्यर्थः || ३४ ||

स्वविनाशक्रियां चैतां मन एव करोत्यलम् |
मनो ह्यात्मवधं नाम नाटकं परिनृत्यति || ३५ ||

एवंच मन एव चिरं जगद्रूपेण नृत्यदन्ते विद्यात्मकपरिणामेन
साविद्यस्वविनाशं करोतीति फलितमित्याह - स्वविनाशक्रियामिति |
आत्मवधं स्वसंहारं नाम नाटकं स्वरचितग्रन्थं परिलक्षीकृत्य
नृत्यति || ३५ ||

आत्मानमीक्षते चेतः स्वविनाशाय केवलम् |

43889 नहि जानाति दुर्बुद्धिर्विनाशं प्रत्युपस्थितम् ॥ ३६ ॥
43890
43891 स्वयं संकल्पमात्रेण स्वविनाशदृशामिदम् ।
43892 मनः संसाधयत्याशु क्लेशो नात्रोपयुज्यते ॥ ३७ ॥
43893
43894 स्वविनाशदृशां मनोनाशोपायमन्विष्यतां विवेकिनामिदं मनोनाशनं
43895 मनः स्वयमेव संकल्पनमात्रेण आशु संसाधयति ॥ ३७ ॥
43896
43897 स्वसंकल्पविकल्पांशं विवेकोपहितं मनः ।
43898 संत्यज्य रूपमाभोगि करोत्यात्मावबोधनम् ॥ ३८ ॥
43899
43900 विवेकेन उपहितं संस्कृतं मनः प्राक्तनं स्वसंकल्पविकल्पांशं
43901 संत्यज्य आभोगि ब्रह्माकारविस्तारं आत्मावबोधनं
43902 स्वात्मसाक्षात्कारवृत्त्यात्मकरूपं खं परिणामं करोति ॥ ३८ ॥
43903
43904 महोदयो मनोनाशो महोच्छेदस्य तूदयः ।
43905 मनोनाशे प्रयत्नं त्वं कुरु मा मनसो जवे ॥ ३९ ॥
43906
43907 महोदयः परमपुरुषार्थलाभः । महोच्छेदः सर्वदुःखोच्छेदः । जवे
43908 बहिर्व्यापारे ॥ ३९ ॥
43909
43910 अविरलसुखदुःखवृक्षखण्डे
43911 विषमकृतान्तमहोरगे वनेऽस्मिन् ।
43912 प्रभुरिदमखिले विवेकहीनं
43913 सुभग मनो महदापदेकहेतुः ॥ ४० ॥
43914
43915 उक्तार्थोपेक्षणे अनर्थापातं दर्शयन्नुपसंहरति - अविरलेति । अविरला
43916 निबिडाः सुखदुःखात्मका वृक्षखण्डा यस्मिन् । विषमः कृतान्तो
43917 मृत्युर्महोरगो यस्मिंस्तथाविधे । अखिले अनुच्छेद्ये अस्मिन् संसारलक्षणे
43918 असिपत्रवने इदं विवेकहीनं मन एव प्रभुर्दुरन्तदुःखहेतुरित्यर्थः ॥ ४० ॥
43919
43920 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
43921 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
43922 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
43923 श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ४१ ॥
43924
43925 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे दे० मो०
43926 उपदेशकरणं नाम द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥
43927
43928 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे उपदेशकरणं
43929 नाम द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥
43930
43931 त्र्युतरशततमः सर्गः १०३
43932
43933 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
43934
43935 परस्मादुत्थितं चेतस्तत्कल्लोल इवार्णवात् ।
43936 स्फारतामेत्य भुवनं तनोतीदमितस्ततः ॥ १ ॥
43937
43938 अविवेकस्य मनसो या यात्रानर्थकारिता ।
43939 मुमुक्षूणां विवेकाय सा सर्वात्र प्रपञ्च्यते ॥ १ ॥
43940

43941 अनर्थार्थमेव परस्मान्मनस उत्पत्तिरिति दर्शयति - परस्मादिति ॥ १ ॥
43942
43943 ह्रस्वं दीर्घं करोत्याशु दीर्घं नयति खर्वताम् ।
43944 स्वतां नयत्यन्यदलं स्वं तथैवान्यतामपि ॥ २ ॥
43945
43946 मनसो वस्तुस्वभावविरुद्धकल्पनसामर्थ्यं दर्शयति - ह्रस्वमित्यादिना
43947 । ह्रस्वं नेत्रसंनिहिताङ्गुल्यादि
43948 अतिविस्तृतसूर्यमण्डलाद्याच्छादकत्वकल्पनेन दीर्घं आशु करोति । दीर्घं
43949 सूर्यमण्डलादि खर्वतां ह्रस्वताम् । एवमात्मानात्मनोः
43950 स्वरूपविनिमयकल्पनमपि मन एव करोतीत्याह - स्वतामिति ॥ २ ॥
43951
43952 प्रादेशमात्रमपि यद्वस्तुभावनयैव तत् ।
43953 स्वयं संपन्नयेवाशु करोत्यद्रीन्द्रभासुरम् ॥ ३ ॥
43954
43955 स्वयमात्मभावेन संपन्नयेव । भावनया कल्पनया ॥ ३ ॥
43956
43957 लब्धप्रतिष्ठं परमात्पदादुल्लसितं मनः ।
43958 निमेषेणैव संसारान्करोति न करोति च ॥ ४ ॥
43959
43960 कुतोऽस्येदृशं सामर्थ्यं तत्राह - लब्धप्रतिष्ठमिति । ब्रह्मसत्तया
43961 विचित्रशक्त्युपबृंहितत्वेन लब्धसत्ताकमित्यर्थः ॥ ४ ॥
43962
43963 यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थास्नु चरिष्णु च ।
43964 सर्वं सर्वप्रकाराढ्यं चित्तादेतदुपागतम् ॥ ५ ॥
43965
43966 देशकालक्रियाद्रव्यशक्तिपर्याकुलीकृतम् ।
43967 भावाद्भावान्तरं याति लोलत्वान्नटवन्मनः ॥ ६ ॥
43968
43969 भावाद्भावान्तरं एकवस्त्वाकारादपरवस्त्वाकारं नाट्यशास्त्रप्रसिद्धं
43970 संचारिभावभेदं च ॥ ६ ॥
43971
43972 सदसत्तां नयत्याशु सत्तां वा सन्नयत्यलम् ।
43973 तादृशान्येव चादत्ते सुखदुःखानि भावितम् ॥ ७ ॥
43974
43975 प। ३७२) २२१
43976
43977 यदाप्तं स्वयमादत्ते यथैव चञ्चलं मनः ।
43978 हस्तपादादिसंघातस्तदा प्रयतते तथा ॥ ८ ॥
43979
43980 चञ्चलं मनः आप्तं कर्मोपस्थापितं भोग्यं यदा यथा येनैव
43981 कल्पनाप्रकारेणानुकूलतया प्रतिकूलतया वा आदत्ते तदा
43982 हस्तपादादिसंघातस्तथा तदनुसारेणैव उपादाने हाने वा प्रवर्तत इति मनस
43983 एव सर्वव्यवहारस्वातन्त्र्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥
43984
43985 ततः सैव क्रिया चित्तसमाहितफलाफलम् ।
43986 क्षणात्प्रयच्छति लता कालसिक्तेव तादृशम् ॥ ९ ॥
43987
43988 सा भोग्यार्थोपस्थापिका क्रिया चित्तेन समाहितं कल्पितं फलाफलं
43989 सुखदुःखम् ॥ ९ ॥
43990
43991 चित्रां क्रीडनकश्रेणीं यथा पङ्कादृगृहे शिशुः ।
43992 करोत्येवं मनो राम विकल्पं कुरुते जगत् ॥ १० ॥

43993
43994 पङ्कादार्द्रमृत्पिण्डात् ॥ १० ॥
43995
43996 मनःसर्वजनक्रीडानृजम्बाललवेष्वतः ।
43997 किमेतद्धि पदार्थेषु रूढं जगति कल्प्यते ॥ ११ ॥
43998
43999 मनःकल्पनामात्रे जगति न किंचिदपि रूपं वास्तवं संभवतीत्याह -
44000 मन इति । अतो हेतोर्मनसो याः सर्वजनात्मना क्रीडास्तत्रत्यनृदेहादिलक्षणेषु
44001 पङ्कलेशेषु सर्वपदार्थेषु यद्रूपं रूढं सत्यं कल्प्यते एतत्किं हि
44002 स्यान्न किंचिदित्यर्थः ॥ ११ ॥
44003
44004 करोत्यृतुकरः कालो यथा रूपान्यथा तरोः ।
44005 चित्तमेवं पदार्थानामेषामेवान्यतामिव ॥ १२ ॥
44006
44007 ऋतुकरो वसन्तादिविभागकारी । रूपाणामन्यथा अन्यताम् । पूरणगुण इति
44008 निषेधेऽपि च्छान्दसत्वात्पूर्वोत्तरसाहचर्येण कृदन्ययस्यैव तत्र
44009 ग्रहणाद्वा षष्ठीसमासः ॥ १२ ॥
44010
44011 मनोरथे तथा स्वप्ने संकल्पकलनासु च ।
44012 गोष्पदं योजनव्यूहः स्वासु लीलासु चेतसः ॥ १३ ॥
44013
44014 मनसश्चाघटितघटनाशक्तिः प्रसिद्धैवेति दर्शयति - मनोरथे
44015 इत्यादिना । योजनानां व्यूहः समूहोऽपि गोष्पदमिवाल्पमित्यर्थः ॥ १३ ॥
44016
44017 कल्पं क्षणीकरोत्यन्तः क्षणं नयति कल्पताम् ।
44018 मनस्तदायत्तमतो देशकालक्रमं विदुः ॥ १४ ॥
44019
44020 अतो देशकालक्रमं सर्वं तदायत्तं मनोधीनं विदुः सर्वेऽपीत्यर्थः ॥ १४ ॥
44021
44022 तीव्रमन्दत्वसंवेगाद्बहुत्वाल्पत्वभेदतः ।
44023 विलम्बनेन च चिरं ननु शक्तिमशक्तितः ॥ १५ ॥
44024
44025 ननु यदि मनः सर्वनिर्माणसमर्थं तर्हि कथमिदानीमस्माकं
44026 सर्वसर्गाशक्तिस्तत्राह - तीव्रेति । रजोगुणोत्कर्षे तीव्रता तमस उत्कर्षे तु
44027 मन्दतेति संवेगभेदात् आहारोपचयादुपचये बहुत्वमपचयेऽल्पत्वमिति
44028 भेदस्तत्तद्वस्तुसर्गानुकूलोपसासनादिविलम्बनेन च प्राप्तसर्गाशक्तितो न
44029 मनसो वास्तवीं सर्वसर्गशक्तिमपहातुं शक्नुम इत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ १५
44030 । ।
44031
44032 व्यामोहसंभ्रमानर्थदेशकालगमागमाः ।
44033 चेतसः प्रभवन्त्येते पादपादिव पल्लवाः ॥ १६ ॥
44034
44035 अत एव व्यामोहादिसंभवोऽपीत्याह - व्यामोहेति ॥ १६ ॥
44036
44037 जलमेव यथाम्भोधिरौष्ण्यमेव यथानलः ।
44038 तथा विविधसंरम्भः संसारश्चित्तमेव वा ॥ १७ ॥
44039
44040 कार्यस्य कारणानन्यत्वाच्चित्तमात्रमेव सर्वमित्याह - जलमेवेति ।
44041 वाशब्दः पादपूरणार्थः ॥ १७ ॥
44042
44043 सकर्तृकर्मकरणं यदिदं चेत्यमागतम् ।
44044 द्रष्टृदर्शनदृश्याढ्यं तत्सर्वं चित्तमेव च ॥ १८ ॥

चेत्यं भोक्तृभोग्यभोगरूपानर्थात्मकम् [भोक्तृ इति पदं क्वचिन्न
पठ्यते] । तथाच नवविधोऽपि संसारश्चित्तमेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

चित्तं जगन्ति भुवनानि वनान्तराणि
संलक्ष्यते स्वयमुपागतमात्मभेदैः ।
केयूरमौलिकटकैश्च लसत्स्वरूपं
त्यक्त्वैव काञ्चनधियेव जनेन हेम ॥ १९ ॥

सर्वं चित्तमेवेति येनोपायेन संलक्ष्यते तं दर्शयन्नुपसंहरति -
चित्तमिति । यथा काञ्चनतत्त्वपरीक्षकजनेन
केयूरमौलिभूषणकटकैश्चादन्यैश्च
रुचकाद्याकारैर्लसत्कल्पितनानास्वरूपं त्यक्त्वैव
शुद्धकाञ्चनमात्रप्रणिहितधिया परीक्ष्यमाणं तत्त्वतो हेम लक्षयितुं
शक्यते न केयूरादिरचनावैचित्र्यव्यामूढधिया तथा विवेकिनापि जगति
तदन्तर्गतभुवनानि तदन्तर्गतवनान्तरादिसर्ववस्तूनि च आत्मभेदैः
स्ववैचित्र्यैश्चित्तमेव स्वयमुपागतं चित्तमात्रमेव न चित्ताद्वस्त्वन्तरमिति
तत्त्वं संलक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे
चित्तमाहात्म्यं नाम त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चित्तमाहात्म्यं
नाम त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः १०४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अत्र ते शृणु वक्ष्यामि वृत्तान्तमिममुत्तमम् ।
जागतीहेन्द्रजालश्रीश्चित्तायत्ता यथा स्थिता ॥ १ ॥

अत्रादौ लवणाख्याने देशराजसभास्थितिः ।
तत्रेन्द्रजालिकाश्वेक्षा विस्मयस्थितिरुच्यते ॥ १ ॥

वृत्तान्तमाख्यानम् ॥ १ ॥

अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे नानावनसमाकुलः ।
उत्तरापाण्डवो नाम स्फीतो जनपदो महान् ॥ २ ॥

नीरन्ध्रघनगम्भीरवनविश्रान्ततापसः ।
विद्याधरीकृतलतादोलोपवनपत्तनः ॥ ३ ॥

नीरन्ध्रघनेषु अत एव गम्भीरेषु वनेषु विश्रान्तास्तापसा यस्य । अनेन
व्याघ्रचोराद्युपप्लवाभाव उक्तः ॥ ३ ॥

वातोद्भूताब्जकिञ्जल्कपुञ्जपिञ्जरपर्वतः [वातोद्भूत इति क्वचित्]
।
लसत्कुसुमसंभारवनमालावतंसकः ॥ ४ ॥

करञ्जमञ्जरीकुञ्जगुच्छपर्यन्तजङ्गलः ।

44097 खर्जूरान्तरितग्रामो घुंघुमध्वनिताम्बरः ॥ ५ ॥
44098
44099 पर्यन्तजङ्गलानि ग्रामपर्यन्तारण्यानि । खर्जूरवृक्षैरन्तरिता अन्तर्हिता
44100 ग्रामा यत्र ॥ ५ ॥
44101
44102 प्। ३७३) २२१
44103
44104 एकपिङ्गशिलाश्रेणीशालिकेदारपिङ्गलः ।
44105 नीलकण्ठारवोद्दामवनजङ्गलमण्डितः ॥ ६ ॥
44106
44107 एकपिङ्गशिला उत्कृष्टपिङ्गलवर्णा मणिविशेषास्तच्छ्रेणिसदृशैः
44108 पक्वशालिकेदारैः पिङ्गलः ॥ ६ ॥
44109
44110 सारसारवसंरम्भरणत्कनककाननः ।
44111 तमालपाटलीनीलगिरिग्रामककुण्डलः ॥ ७ ॥
44112
44113 विचित्रविहगव्यूहविरावकृतकाकलिः ।
44114 नदीपरिसरोन्निद्रपारिभद्रद्रुमारुणः ॥ ८ ॥
44115
44116 उन्निद्राः कुसुमिताः पारिभद्रतरवो निम्बास्तैररुणः ॥ ८ ॥
44117
44118 गायत्कलमकेदारदारिकाहृतमन्मथः ।
44119 पुष्पफलचलद्वातव्याधूतकुसुमाम्बुदः ॥ ९ ॥
44120
44121 पुष्पेषु फलेषु च शिथिलितवृन्तानां पातनाय चलता वातेन व्याधूताः
44122 कुसुमलक्षणा अम्बुदा यत्र ॥ ९ ॥
44123
44124 दरीगृहविनिष्क्रान्तसिद्धचारणबन्दिकम् ।
44125 स्वर्गादिव समानीय लावण्यमभिनिर्मितः ॥ १० ॥
44126
44127 मेरुदरीगृहेभ्यो विनिष्क्रान्तं सिद्धचारणबन्दिकं यस्य तथाविधं
44128 स्वर्गलावण्यं स्वर्गाद्भुवि समानीय निर्मित इवेत्यर्थः ॥ १० ॥
44129
44130 गायत्किन्नरगन्धर्वकदलीखण्डमण्डपः ।
44131 मन्दानिलरवोद्भूतः पुष्पोपवनपाण्डुरः ॥ ११ ॥
44132
44133 मन्दैरनिलरवैरुद्भूत उत्कृष्टतया स्थितः । पुष्पयुक्तैरुपवनैः पाण्डुरः
44134 । एतादृश उत्तरापाण्डवो नाम जनपदोऽस्तीति प्राक्तनेन संबन्धः ॥ ११ ॥
44135
44136 तत्रास्ति लवणो नाम राजा परमधार्मिकः ।
44137 हरिश्चन्द्रकुलोद्भूतो भूमाविव दिवाकरः ॥ १२ ॥
44138
44139 भूमाववतीर्णो दिवाकर इव ॥ १२ ॥
44140
44141 यद्यशःकुसुमोत्तंसपाण्डुरस्कन्धमण्डलाः ।
44142 तत्र शैला विराजन्ते हाराः प्रोद्धूलिता इव ॥ १३ ॥
44143
44144 कुसुमलक्षणैरुत्तंसैः कुसुमानामुत्तंसैः रजोभिर्वा ॥ १३ ॥
44145
44146 कृपाणशकलोत्कृत्तनिःशेषारातिमण्डलः ।
44147 अरातिलोकः प्राप्नोति यदनुस्मरणाज्ज्वरम् ॥ १४ ॥
44148

44149 कृपाणैः शकलानि यथा स्युस्तथा उत्कृत्तन्यत एव निःशेषाणि
44150 प्रधानारातिमण्डलानि यस्य स तथाभूतोऽरातीनां लोकः सेवकजनः ॥ १४ ॥
44151
44152 यस्योदारसमारम्भमार्यलोकानुपालनम् ।
44153 चरितं संस्मरिष्यन्तिहरेरिव चिरं जनाः ॥ १५ ॥
44154
44155 आर्यलोकानां धार्मिकजनानामनुपालनं रक्षकं चरितम् ॥ १५ ॥
44156
44157 यस्याप्सरोभिरद्रीन्द्रमूर्धस्वमरसद्मसु ।
44158 विकासिपुलकोल्लासं गीयन्ते गुणगीतयः ॥ १६ ॥
44159
44160 यस्य स्वःसुन्दरीगीता लोकपालचिरश्रुताः ।
44161 विरिञ्चिहंसैर्ध्वन्यन्ते स्वभ्यासाद्गुणगीतयः ॥ १७ ॥
44162
44163 स्वःसुन्दरीभिरप्सरोभिर्गीता गुणगीतिप्रबन्धा विरिञ्चेर्ब्रह्मणो
44164 हंसैर्ध्वन्यन्ते । ध्वनिभिरनुक्रियन्त इति यावत् ॥ १७ ॥
44165
44166 स्वप्नेष्वपि न सामान्या यस्योदारचमत्कृतिः ।
44167 राम दृष्टा श्रुता वापि दैन्यदोषमयी क्रिया ॥ १८ ॥
44168
44169 सामान्या इतरनृपसाधारणी ॥ १८ ॥
44170
44171 जिह्मतां यो न जानाति न दृष्टा येन घृष्णुता ।
44172 उदारता येन धृता ब्रह्मणेवाक्षमालिका ॥ १९ ॥
44173
44174 जिह्मतां कौटिल्यम् । धृष्णुता अविनीतता । गृध्नुता इति पाठे
44175 परस्वाभिलाषिता ॥ १९ ॥
44176
44177 दिनाष्टभागमाकाशमागते दिवसाधिपे ।
44178 स कदाचित्सभास्थाने सिंहासनगतोऽभवत् ॥ २० ॥
44179
44180 अष्टभागमष्टमभागम् । मुहूर्तद्वयमिति यावत् ॥ २० ॥
44181
44182 सुखोपविष्टे तत्रास्मिन्राजनीन्दाविवाम्बरे ।
44183 प्रविशन्तीषु सामन्तसेनासु च ससंभ्रमम् ॥ २१ ॥
44184
44185 गायन्तीष्वथ कान्तासु सूपविष्टेषु राजसु ।
44186 मनो हरति साह्लादे वीणावंशकलारवे ॥ २२ ॥
44187
44188 राजसु सामन्तेषु ॥ २२ ॥
44189
44190 चारुचामरहस्तासु सविलासासु राजनि ।
44191 देवासुरगुरुप्रख्ये विश्रान्ते मन्त्रिमण्डले ॥ २३ ॥
44192
44193 सविलासासु सविलासं बीजयतीषु । देवासुरगुरू गुरुशुक्रौ तत्प्रख्ये ॥ २३ ॥
44194
44195 प्रस्तुतेषु प्रविष्टेषु राजकार्येषु मन्त्रिभिः ।
44196 प्रोक्तासु देशवार्तासु निपुणैश्चारुमन्त्रिभिः ॥ २४ ॥
44197
44198 इतिहाससमये पुण्ये वाच्यमाने च पुस्तके ।
44199 पठत्सु च स्तुतीः पुण्याः पुरः प्रह्वेषु बन्दिषु ॥ २५ ॥
44200

44201 सभां विवेश साटोपः कश्चित्तामैन्द्रजालिकः।
44202 वर्षेणाहितसंरम्भो वसुधामिव वारिदः॥ २६॥
44203
44204 साटोपः ऐन्द्रजालिकोचितवेषालंकारविरुदाडम्बरसंपन्नः। भाविना वर्षेण
44205 आहितो विद्युद्विस्फूर्जितादिसंरम्भो यस्य॥ २६॥
44206
44207 स ननाम महीपालं शिखरोदारकन्धरम्।
44208 पादोपान्तगतः कान्तं शैलं फलतरुर्यथा॥ २७॥
44209
44210 शिखरेण किरीटकूटेन शृङ्गैश्चोदारा कन्धरा कण्ठोऽधित्यका च यस्य।
44211 फलभारयुक्तस्तरुः फलतरुः॥ २७॥
44212
44213 सच्छायस्योन्नतांसस्य फलिनः पुष्पभासिनः।
44214 स विवेश पुरो राज्ञस्तरोरग्रे कपिर्यथा॥ २८॥
44215
44216 कपिरित्ययुक्तदुश्चेष्टाकारिण उचितो दृष्टान्तः॥ २८॥
44217
44218 चपलो लम्पटोऽर्थानामामोदसुखमारुतम्।
44219 उवाचोत्कन्धरं भूपं सपद्ममिव षट्पदः॥ २९॥
44220
44221 विलोकय विभो तावदेकामिह खरोलिकाम्।
44222 पीठस्थ एव साश्चर्यां व्योम्नि चन्द्र इवावनिम्॥ ३०॥
44223
44224 खरोलिकां मिथ्याकौतुकक्रीडाम्॥ ३०॥
44225
44226 इत्युक्त्वा पिच्छिका तेन भ्रामिता भ्रमदायिनी।
44227 नानाविरचनाबीजा मायेव परमात्मनः॥ ३१॥
44228
44229 पिच्छिका मयूरबर्हमुष्टिः॥ ३१॥
44230
44231 तां ददर्श महीपालस्तेजोरेणुविराजिताम्।
44232 शक्रः सुरविमानस्थः स्वकार्मुकलतामिव॥ ३२॥
44233
44234 तेजोरेणुभिर्नानावर्णकान्तैः पटलैः॥ ३२॥
44235
44236 प्। ३७४) २२२
44237
44238 सभां सैन्धवसामन्तो विवेशास्मिन्क्षणे तदा।
44239 तारापरिकरापूर्णां व्योमवीथीमिवाम्बुदः॥ ३३॥
44240
44241 सैन्धवसामन्तोऽश्वपालकः॥ ३३॥
44242
44243 तं चैवानुजगामाश्वः सौम्यः परमवेगवान्।
44244 देवलोकोन्मुखं तुष्टं शक्रमुच्चैःश्रवा इव॥ ३४॥
44245
44246 स तमश्वमुपादाय पार्थिवं समुवाच ह।
44247 सोच्चैःश्रवा इव क्षीरसागरो मरुतां पतिम्॥ ३५॥
44248
44249 सः अश्वपालकः॥ ३५॥
44250
44251 इदमुच्चैःश्रवःप्रख्यं हयरत्नं महीपते।
44252 जवोड्डयनशीलेन मूर्तिमानिव मारुतः॥ ३६॥

44253
44254 हयरत्नं पश्येति शेषः। जवेत्याद्युत्तरान्वयि॥ ३६॥
44255
44256 अश्वोऽयमस्मत्प्रभुणा प्रभो संप्रहितस्त्वयि।
44257 राजते हि पदार्थश्रीर्महतामर्पणाच्छुभा॥ ३७॥
44258
44259 महतामर्पणात् महद्भ्यो [अत्र योग्येभ्यो महद्भ्यो इति विपर्यस्तं
44260 क्वचित्पठ्यते] योग्येभ्यो दानात्॥ ३७॥
44261
44262 इत्युक्तवति तस्मिंस्तु प्रत्युवाचैन्द्रजालिकः।
44263 जलदस्तनिते शान्ते चातकोऽम्बुधरं यथा॥ ३८॥
44264
44265 राजानं प्रति उवाच॥ ३८॥
44266
44267 सदश्वमेनमारुह्य भुवनं विहर प्रभो।
44268 स्वप्रतापाहितानल्पशोभामुर्वीं रविर्यथा॥ ३९॥
44269
44270 स्वस्य प्रतापेन शौर्येणातपेन च आहितानल्पा शोभा श्रीः कान्तिश्च यस्यां
44271 ताम्॥ ३९॥
44272
44273 अश्वमालोकयामास तेनोक्त इति पार्थिवः।
44274 निर्घातस्तनितं मेघं मयूर इव सूत्करः॥ ४०॥
44275
44276 इति तेनोक्तः पार्थिवः। सुष्ठु उत् ऊर्ध्वं करोति शिर इति सूत्करो ध्वनिविशेषकारी
44277 वा॥ ४०॥
44278
44279 अथानिमेषया दृष्ट्या राजा चित्रोपमाकृतिः।
44280 बभूवालोकयन्नश्वं लिपिकर्मार्पितोपमः॥ ४१॥
44281
44282 लिपिकर्मार्पितश्चित्रन्यस्तस्तदुपमो निश्चलः। एतदादिः
44283 सभाजनप्रतीतिसिद्धार्थानुवादः। राजप्रतीतिदृष्टं तु अग्रे राजैव वक्ष्यति॥
44284 ४१॥
44285
44286 क्षणमालोक्य पीठस्थस्तस्थौ संस्थगितेक्षणः।
44287 दृष्ट्याऽक्षुब्धः समुद्रोऽद्रिमीनकैः करवो यथा॥ ४२॥
44288
44289 यथा केन जलेन रौति ध्वनतीति करवः समुद्रः पानोद्युक्तागस्त्यदृष्ट्या
44290 आक्षुब्धः सन् स्वान्तर्गतैरद्रिमीनकैः सह संस्थगितो
44291 भयात्संस्तम्भितस्तस्थौ तद्वत्। आक्षुब्धसमुद्रादिमीनकैरिति समस्तपाठे तु
44292 करवः कस्य जलस्य रवो यथा संस्थगित इति व्याख्येयम्॥ ४२॥
44293
44294 तस्थौ मुहूर्तयुग्मं स ध्यानासक्त इवात्मनि।
44295 वीतरागो मुनिः क्षुब्धः परानन्द इव स्थितः॥ ४३॥
44296
44297 क्षुब्धो बाह्यदृष्टेरन्तः संचलितः। बाह्यदृष्टिशून्य इति यावत्॥ ४३॥
44298
44299 बोधितः केनचिन्नासौ स्वप्रतापजितोर्जितः।
44300 धिया कामप्ययं भूयश्चिन्तां चिन्तयतीति च॥ ४४॥
44301
44302 स्वप्रतापेन जिता ऊर्जिता बलवन्तो येन। हेतुगर्भं विशेषणम्॥ ४४॥
44303
44304 बभूवुः केवलं तत्र निःस्पन्दसितचामराः।

44305 चामरिण्यो हि शर्वर्यः स्तम्भितेन्दुकरा इव ॥ ४५ ॥
44306
44307 विरेजुर्विस्मयापूर्णा निःस्पन्दास्ते सभासदः।
44308 निःस्पन्दकिञ्जल्कदलाः पद्माः पङ्ककृता इव ॥ ४६ ॥
44309
44310 पङ्ककृता मृन्मयाः ॥ ४६ ॥
44311
44312 प्रशशाम सभास्थाने जनकोलाहलः शनैः।
44313 प्रशान्तप्रावृषि व्योमन्याम्भोदमिव गर्जितम् ॥ ४७ ॥
44314
44315 अम्भोदस्येदमाम्भोदम् ॥ ४७ ॥
44316
44317 संदेहसागरे मग्ना जग्मुश्चिन्तां सुमन्त्रिणः।
44318 विषीदति गदापाणावसुराजाविवामराः ॥ ४८ ॥
44319
44320 असुरैः सह आजिः संग्रामस्तस्मिन् ॥ ४८ ॥
44321
44322 विततविस्मितजिह्मितया तया
44323 जनतया भयमोहविषण्णया।
44324 स्तिमितचक्षुषि भूमिपतौ स्थिते
44325 मुकुलिताब्जवनस्य धृता द्युतिः ॥ ४९ ॥
44326
44327 विततेन विस्तृतेन विस्मयेन जिह्मितया कुटिलितया। निरुत्साहीकृतयेति यावत्। तया
44328 आस्थानजनतया जनसमूहेन ॥ ४९ ॥
44329
44330 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
44331 इन्द्रजालोपाख्याने नृपव्यामोहो नाम चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४
44332 ।।
44333
44334 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे नृपव्यामोहो
44335 नाम चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥
44336
44337
44338 पञ्चोत्तरशततमः सर्गः १०५
44339
44340 श्रीवसिष्ठ उवाच।
44341
44342 मुहूर्तद्वितयेनाथ बोधमाप महीपतिः।
44343 प्रावृषेण्याम्बुनिर्मुक्तमम्बोरुहमिवोत्तमम् ॥ १ ॥
44344
44345 विमोहं स्वस्थहृदयं नृपं प्रति सभासदाम्।
44346 मोहहेतोः परिप्रश्नात्तदुक्त्यारम्भ ईर्यते ॥ १ ॥
44347
44348 प्रावृषि भवेन प्रावृषेण्येनाम्बुना ॥ १ ॥
44349
44350 आसनात्साङ्गदोत्तंसः प्रबुद्धोऽसावकम्पयत्।
44351 सवनाभोगशृङ्गाग्र्यो भूकम्प इव पर्वतः ॥ २ ॥
44352
44353 अकम्पयत् अर्थात्स्वदेहमिति गम्यते ॥ २ ॥
44354
44355 बभूवाथ प्रबुद्धोऽसावासनोपरि कम्पितः।
44356 विक्षुब्ध इव पातालवारणे शङ्कराचलः ॥ ३ ॥

विक्षुब्धे संचलिते पातालवारणे भूविधारके दिग्गजे। शंकराचलः कैलासः
॥ ३ ॥

पतन्तं धारयामासुस्तं पुरोगा नृपं भुजैः।
मेरुं प्रलयविक्षुब्धं कुलशैलास्तटैरिव ॥ ४ ॥

कुलशैला मन्दरादयो विष्टम्भपर्वताः ॥ ४ ॥

पुरोगैर्धार्यमाणोऽसौ पर्याकुलमतिर्नृपः।
वीचिविक्षोभितस्येन्दोर्बभार वनमाः श्रियः ॥ ५ ॥

इन्दोः लक्षणया इन्दूदयोद्रिक्तस्यार्णवस्य वनं जलं मिन्वन्ति उपमिन्वन्तीति
वनमाः श्रियः शोभा बभार। वपुषा श्रियः इति पाठः स्पष्टः ॥ ५ ॥

प्। ३७५) २२२

कोऽयं प्रदेशः कस्येयं सभेति स नृपः शनैः।
दध्वान मज्जदम्भोजकोशस्थ इव षट्पदः ॥ ६ ॥

दध्वान अस्फुटमुक्तवान् ॥ ६ ॥

अथोवाच सभा देव किमेतदिति सादरम्।
रणन्मधुकरी भानुं दृष्टराहुमिवाब्जिनी ॥ ७ ॥

सभाशब्देन जना उच्यन्ते। अब्जिन्या भानुं प्रति
वक्तृत्वमौत्प्रेक्षिकमत्रोपमानम्। रणन्मधुकरीत्युत्प्रेक्षोपपादकं
विशेस्ऽणम् ॥ ७ ॥

अथैनंपरिपप्रच्छुः पुरोगा मन्त्रिणस्तथा।
प्रलयोल्लाससंत्रस्तं मार्कण्डेयमिवामराः ॥ ८ ॥

त्वयीत्थं संस्थिते देव वयमत्यन्तमाकुलाः।
अभेद्यमपि भिन्दन्ति निर्निमित्तं भ्रमा मनः ॥ ९ ॥

भ्रमा भ्रान्तिप्रत्यया निर्निमित्तं विनैव बाह्यं कारणं मनो भिन्दन्ति
क्षोभयन्ति भयविषादादिभिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

आपातरमणीयेषु पर्यन्तविरसेषु च।
भोगेष्विव विकल्पेषु केषु ते लुलितं मनः ॥ १० ॥

भोगेषु रागादिना पृथग्जनानामिव ते केन हेतुना मनो लुलितं।
व्यामूढमित्यर्थः ॥ १० ॥

सततोदारवृत्तासु कथासु परिशीतलम्।
मनस्ते निर्मलं कस्मात्संभ्रमेषु निमज्जति ॥ ११ ॥

कथासु विवेकचर्चासु परिशीलनेन शीतलम्। संभ्रमेषु भयेषु ॥ ११ ॥

तुच्छालम्बनमालूनविशीर्णं लोकवृत्तिषु।
मनो मोहमुपादत्ते न महत्त्वविजृम्भितम् ॥ १२ ॥

44409 कीदृशं तर्हि मनो मोहयोग्यं तत्राहुः - तुच्छालम्बनमिति ।
44410 यतस्तुच्छविषयालम्बनमतो विषये आलूने आलूनमिव विशीर्णे विशीर्णमिव
44411 लोकवृत्तिषु मोहमुपादत्त इत्यर्थः । महत्त्वविजृम्भितं विवेकपरिष्कृतम्
44412 ॥ १२ ॥
44413
44414 सातत्येन हि यैवास्य मनसो वृत्तिरुत्थिता ।
44415 शरीरमदमत्तासु तामेवैतद्विधावति ॥ १३ ॥
44416
44417 शरीरमदो देहाभिमानस्तेन मत्तासु अस्पृष्टविवेकासु दशासु अस्य मनसो
44418 यैव स्त्रीपुत्रादिविषये वृत्तिरुत्थिता तामेव विधावति ॥ १३ ॥
44419
44420 अतुच्छालम्बनं धीरं प्रबुद्धं गुणहारि च ।
44421 तवापि हि मनश्चित्रमालूनमिव लक्ष्यते ॥ १४ ॥
44422
44423 तव मनस्तु न तथेत्याहुः - अतुच्छेति ॥ १४ ॥
44424
44425 अनभ्यस्तविवेकं हि देशकालवशानुगम् ।
44426 मन्त्रौषधिवशं याति मनो नोदारवृत्तिमत् ॥ १५ ॥
44427
44428 नित्यमात्तविवेकस्य कथमालूनशीर्णता ।
44429 धुनोति विततं चेतो वात्येव विबुधाचलम् ॥ १६ ॥
44430
44431 विततं विवेकविस्तृतम् । विबुधाचलं मेरुम् ॥ १६ ॥
44432
44433 इति जातानुगीर्णस्य भूपतेः कान्तिराननम् ।
44434 भूषयामास शीतांशुं मासान्त इव पूर्णता ॥ १७ ॥
44435
44436 जातेन स्वजनसमूहेन अनुगीर्णस्य अनुकूलगीर्भिराश्वासितस्य । मासान्ते
44437 पौर्णमास्याम् ॥ १७ ॥
44438
44439 रराज राजा सौम्यास्यमुन्मीलितविलोचनः ।
44440 गते हिमर्तावुल्लासिपुष्पौघ इव माधवः ॥ १८ ॥
44441
44442 हिमर्तौ शिशिरे । माधवो वसन्तः ॥ १८ ॥
44443
44444 अथातिसंभ्रमाश्चर्यखिन्नास्मृतिमुखो बभौ ।
44445 आसन्नमृत्युरालोक्य राहुमिन्दुरिवाम्बरे ॥ १९ ॥
44446
44447 अथासन्नमृत्युः संनिहितास्तमय इन्दुः राहुमिवैन्द्रजालिकमालोक्य
44448 अतिसंभ्रमेण भयेन आश्चर्येण च खिन्नं आस्मृत्या आध्यानेन
44449 पूर्वापरसर्ववृत्तान्तप्रतिसंधानेनोपलक्षितं मुखं यस्य तथाविधो
44450 बभौ । आसन्नो मृत्युर्ग्रसनं यस्य ॥ १९ ॥
44451
44452 ऐन्द्रजालिकमालोक्य प्रोवाचाथ हसन्निव ।
44453 बभ्रुं हिंसात्मकं दृष्ट्वा सर्परूपीव तक्षकः ॥ २० ॥
44454
44455 बभ्रुं नकुलम् । सर्परूपी क्षुद्रसर्पवेषप्रच्छन्नस्तक्षको नागराजः ॥ २० ॥
44456
44457 जाल्म जालजटालेन किमेतद्भवतां कृतम् ।
44458 येनास्पन्दप्रसन्नोऽब्धिः क्षणादेत्य प्रसन्नताम् ॥ २१ ॥
44459
44460 हे जाल्म असमीक्ष्यकारिन् जालेन मायावागुरया जटालेनेव । अब्धिपदेन

44461 तत्सदृशं स्वमनो गौण्योच्यते || २१ ||
44462
44463 चित्रं चित्रा हि देवस्य पदार्थशतशक्तयः |
44464 सुशक्तमपि मे चित्तं याभिर्मोहे निवेशितम् || २२ ||
44465
44466 चित्रमित्यस्य निवेशितमित्यत्रान्वयः || २२ ||
44467
44468 क्व वयं लोकपर्यायकृतान्तपदवेदिनः |
44469 क्व मनोमोहदायिन्यो वितताः प्रकृतापदः || २३ ||
44470
44471 चित्रतामेवाभिनयन्नाह - क्वेति | लोकपर्याया
44472 लोकप्रसिद्धसर्वव्यवहारास्तेषां कृतान्तपदस्य सिद्धान्तरहस्यस्य वेदिनो
44473 बोद्धारः | प्रकृताः सांप्रतमनुभूता आपदः || २३ ||
44474
44475 अप्यभ्यस्तमहाज्ञानं मनस्तिष्ठति देहके |
44476 कदाचिन्मोहमादत्ते क्षणं मतिमतामपि || २४ ||
44477
44478 अभ्यस्तमहाज्ञानमपि मनः कदाचिद्देहके तिष्ठति | विद्यमानेऽपि
44479 स्वप्नेन्द्रजालानां मोहं आदत्ते || २४ ||
44480
44481 इदमाश्चर्यमाख्यानं श्रूयतां रे सभासदः |
44482 मम शाम्बरिकेणेह यन्मुहूर्तं प्रदर्शितम् || २५ ||
44483
44484 शम्बरस्य माया शाम्बरी सास्यास्तीति शाम्बरिकस्तेन || २५ ||
44485
44486 दृष्टवानहमेतस्मिन्बह्वीः कार्यदशाश्चलाः |
44487 मुहूर्तं प्रार्थितोऽध्वस्तशक्रसृष्टिरिवाब्जजः || २६ ||
44488
44489 अध्वस्तशक्रसृष्टिरिति च्छेदः | पुरा किल बलिः क्वचिदसहायं शक्रमासाद्य
44490 बलेर्निगृह्याहर्तुकामः शक्रेण मायया स्वसैन्यं सृष्ट्वा बलिं
44491 मायाबन्धेन मोहयामास | तदा बलिना स्वबन्धनमोक्षणाय स्तुत्या प्रसादितो
44492 ब्रह्मा तत्रागत्य शाक्रीं सृष्टिं ध्वंसयितुं प्रवृत्तः शक्रप्रार्थनया
44493 अध्वस्तशक्रसृष्टिर्मुहूर्तमात्रं तन्मायाकौतुकं यथा
44494 दृष्टवांस्तद्वदित्यर्थः || २६ ||
44495
44496 इत्युक्त्वोन्मुखनेत्रेषु सभ्येषु स हसन्निव |
44497 राजा वर्णयितुं चित्रं वृत्तान्तमुपचक्रमे || २७ ||
44498
44499 प्। ३७६) २२३
44500
44501 राजोवाच |
44502
44503 इह विविधपदार्थसंकुलायां
44504 ह्रदनदपत्तनपर्वताकुलायाम् |
44505 कुलशिखरिसमुद्रसंकरायां
44506 भुवि विभवावलितोऽस्त्ययं प्रदेशः || २८ ||
44507
44508 वक्ष्यमाणोपोद्घातेन प्रथमं
44509 सर्वजनप्रसिद्धभूम्यन्तर्गतस्वदेशसत्तामनुवदति - इहेति |
44510 पर्वतग्रहणेन प्राप्तानामपि कुलशिखरिणां पुनर्ग्रहणं
44511 ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन श्रैष्ठ्यार्थम् | संकीर्यत इति संकरा | कृञः
44512 शच इति कर्मणि बाहुलकात् शः | संकटायाम् इति पाठे तु दुर्गमायामित्यर्थः

44513 ॥ २८ ॥
44514
44515 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उ०
44516 इन्द्रजालोपाख्याने राजावबोधो नाम पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥
44517
44518 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे राजावबोधो
44519 नाम पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥
44520
44521
44522 षडुत्तरशततमः सर्गः १०६
44523
44524 राजोवाच ।
44525
44526 अस्ति तावदयं देशो नानावननदीयुतः ।
44527 वसुधामण्डलस्यास्य सहोदर इवानुजः ॥ १ ॥
44528
44529 इहाश्वेनापनीतस्य वने चण्डालकन्यया ।
44530 समयात्पक्कणं नीत्वा विवाहः स्वस्य वर्ण्यते ॥ १ ॥
44531
44532 समानार्थः सहशब्दः । सहोदरः समानोदरोद्भव इवेत्यर्थः ॥ १ ॥
44533
44534 अस्मिंश्चायमहं राजा पौराभिमतवृत्तिमान् ।
44535 इन्द्रः स्वर्ग इवास्यां तु सभायां मध्यसंस्थितः ॥ २ ॥
44536
44537 यावदभ्यागतो दूरात्कश्चिच्छाम्बरिकस्त्वयम् ।
44538 रसातलादभ्युदितो मायी मय इव स्वयम् ॥ ३ ॥
44539
44540 यावदिति प्राकाश्ये निपातो नतु वतुबन्तः । प्रत्यक्षमभ्यागत इत्यर्थः ॥ ३ ॥
44541
44542 अनेन भ्रमिताद्येह पिच्छिका तेजसोर्जिता ।
44543 कल्पान्तपवनाभ्रेण शक्रचापलता यथा ॥ ४ ॥
44544
44545 भ्रमिता । भ्रमेर्णिचि मितां ह्रस्वः ॥ ४ ॥
44546
44547 आलोक्यैतामहं लोलामस्याश्वस्य पुरः स्थितः ।
44548 पृष्ठमारूढवानेक आत्मना भ्रान्तमानसः ॥ ५ ॥
44549
44550 एकोऽसहायः ॥ ५ ॥
44551
44552 ततोऽद्रिं प्रलयक्षुब्धं पुष्करावर्तको यथा ।
44553 तथा चलन्तं चलितः स्वश्वमारूढवानहम् ॥ ६ ॥
44554
44555 प्रलयक्षुब्धं उत्पातवशादेव चलन्तमद्रिमारूढः पुष्करावर्तको
44556 मेघराजो यथा चलितस्तथाहं चलित इत्यन्वयः ॥ ६ ॥
44557
44558 गन्तुं प्रवृत्तो मृगयामेकोऽहमतिरंहसा ।
44559 उर्वरामिव निर्भर्तुः कल्लोलः प्रलयाम्बुधेः ॥ ७ ॥
44560
44561 उर्वरां सर्वसस्याढ्यभूमिम् । निर्भर्तुर्निर्भरवतः प्रवृद्धस्येति यावत् ।
44562 कल्लोलो बृहत्तरङ्गः ॥ ७ ॥
44563
44564 तेनानिलविलोलेन दूरं नीतोऽस्मि वाजिना ।

44565 योगाभ्यासजडेनाज्ञो मुग्धस्य मनसा यथा ॥ ८ ॥
44566
44567 मुग्धः स्वमनसा इति पाठः स्पष्टः । मुग्धस्य मनसा इति पाठे
44568 मुग्धस्यापातरमणीयस्य विषयजातस्य भोगाभ्यासेन जडेनेत्यर्थः ।
44569 असमर्थसमासश्छान्दसः ॥ ८ ॥
44570
44571 अकिंचनमनःशून्यं स्त्रीचित्तमिव निर्भरम् ।
44572 ततः प्रलयनिर्दग्धजगदास्पदभीषणम् ॥ ९ ॥
44573
44574 अकिंचनस्य यतेर्मन इव शून्यं निर्विषयम् । निर्भरं लघु विषमं वा ।
44575 जगदास्पदं ब्रह्माण्डम् ॥ ९ ॥
44576
44577 निष्पक्षिक्षारनीहारं निर्वृक्षमजलं महत् ।
44578 संप्राप्तोऽहमपर्यन्तमरण्यं श्रान्तवाहनः ॥ १० ॥
44579
44580 क्षारनीहारं दुःसहशीतम् ॥ १० ॥
44581
44582 तद्द्वितीयमिवाकाशं तथाष्टममिवाम्बुधिम् ।
44583 पञ्चमं सागरमिव संशुष्कं शून्यकोटरम् ॥ ११ ॥
44584
44585 स्वादूदकार्णवात्परतोऽष्टमम्बुधिं प्राग्वर्णितभूपरिखागर्तमिव ।
44586 जम्बूद्वीपान्तश्चतुर्दिशं चतुःसागरप्रसिद्धेस्तत्र पञ्चमं सागरमिव ॥
44587 ११ ॥
44588
44589 ज्ञस्येव विततं चेतो मूर्खस्येव रुषाऽजवम् ।
44590 अदृष्टजनसंसर्गमजाततृणपल्लवम् ॥ १२ ॥
44591
44592 ज्ञस्य तत्त्वविदो ब्रह्माकारं चेत इव विततमपरिच्छेद्यम् । मूर्खस्य रुषा
44593 [टाबन्तमिदं रुषा इति] क्रोध इव अजवं दुर्गमं विषममिति
44594 [विषयं इति पाठः] यावत् ॥ १२ ॥
44595
44596 अरण्यमिदमासाद्य मतिर्मे खेदमागता ।
44597 ललनेवैत्य दारिद्यं निरन्नफलबान्धवम् ॥ १३ ॥
44598
44599 दारिद्यमेत्य प्राप्य स्थिता ललनेव स्थितमिति शेषः । सीदता मयेति व्यवहितेन
44600 वान्वयः ॥ १३ ॥
44601
44602 कचन्मरुमरीच्यम्बुपुरःप्लुतककुम्मुखम् ।
44603 आसूर्यास्तं दिनं तत्र प्रक्रान्तं सीदता मया ॥ १४ ॥
44604
44605 मरुमरीच्यम्बुभिः पुरोभागे प्लुतानि आप्लावितानि ककुम्मुखानि यत्र ॥ १४ ॥
44606
44607 तदरण्यं मयातीतमतिकृच्छ्रेण खेदिना ।
44608 विवेकिनेव संसारो मध्यशून्यतताकृति ॥ १५ ॥
44609
44610 यदेतेनातिवाह्याहं प्राप्तवाञ्जङ्गलं क्रमात् ।
44611 अस्ताद्रिसानुं खिन्नाश्वः शून्यभ्रान्त्येव भास्करः ॥ १६ ॥
44612
44613 एतेनाश्वेन । शून्यभ्रान्त्या आकाशगमनेन । प्राप्तवानित्यस्य यत्र स्फुरन्ति
44614 तत्रेति परेण संबन्धः ॥ १६ ॥
44615
44616 जम्बूकदम्बप्रायेषु कलालापाः पतत्रिणः ।

44617 यत्र स्फुरन्ति खण्डेषु पान्थानामिव बान्धवाः ॥ १७ ॥
44618
44619 यत्र शष्पशिखाश्रेण्यो दृश्यन्ते विरलाः स्थले ।
44620 कदर्थलक्ष्म्या जिह्मस्य हृदीवानन्दवृत्तयः ॥ १८ ॥
44621
44622 कदर्थलक्ष्म्या अधर्मार्जितधनेन । जिह्मस्य कुटिलजनस्य ॥ १८ ॥
44623
44624 पूर्वादरण्यादरसात्तद्धि किंचित्सुखावहम् ।
44625 अत्यन्तदुःखान्मरणाद्वरं व्याधिर्हि जन्तुषु ॥ १९ ॥
44626
44627 प्। ३७७) २२३
44628
44629 तत्र जम्बीरखण्डस्य तलं संप्राप्तवानहम् ।
44630 मार्कण्डेय इवागेन्द्रमेकार्णवविहारतः ॥ २० ॥
44631
44632 अगेन्द्रं वृक्षश्रेष्ठं विष्णवधिष्ठितवटम् ॥ २० ॥
44633
44634 आलम्बिता मया तत्र स्कन्धसंसर्गिणी लता ।
44635 नीला जलदमालेव तापतप्तेन भूभृता ॥ २१ ॥
44636
44637 आलम्बिता अश्वपरित्यागार्थमवलम्बिता ॥ २१ ॥
44638
44639 मयि प्रलम्बमानेऽस्यां प्रयातः स तुरङ्गमः ।
44640 गङ्गावलम्बिनि नरे यथा दुष्कृतसंचयः ॥ २२ ॥
44641
44642 चिरं दीर्घाध्वगः खिन्नस्तत्र विश्रान्तवानहम् ।
44643 भानुरस्ताचलओत्सङ्गे तले कल्पतरोरिव ॥ २३ ॥
44644
44645 यावत्समस्तसंसारव्यवहारभरैः समम् ।
44646 रविर्विश्रमणायेव निविष्टोऽस्ताचलाङ्गणे ॥ २४ ॥
44647
44648 यावत्समस्तसंसारव्यवहारैः सह रविरस्ताचलोपलक्षिते उदयाद्यन्ते
44649 गगनाङ्गणे निविष्टस्तावदहं तस्मिंस्तरुगणे निलीन इति व्यवहितेनान्वयः ॥
44650 २४ ॥
44651
44652 शनैः श्यामिकया ग्रस्ते समस्ते भुवनोदरे ।
44653 रात्रिसंव्यवहारेषु संप्रवृत्तेषु जङ्गले ॥ २५ ॥
44654
44655 अहं तरुतृणे तस्मिन्पेलवे खण्डकोटरे ।
44656 निलीनश्चिरलीनास्यः स्वनीडे विहगो यथा ॥ २६ ॥
44657
44658 चिरं लीनं स्वपक्षपुटे गोपितमास्यं चञ्चुपुटं येन तथाविधो विहगो
44659 यथा तथा ॥ २६ ॥
44660
44661 विषदष्टविवेकस्य कीनाशस्य गलत्स्मृतेः ।
44662 विक्रीतस्येव दीनस्य मग्नस्येवान्धकूपके ॥ २७ ॥
44663
44664 विषशब्देन विषधरः कीनाशशब्देन मृत्युवशश्च लक्षणयोच्यते ॥ २७ ॥
44665
44666 तत्र कल्पसमा रात्रिर्मोहमग्नस्य मे गता ।
44667 एकार्णवोह्यमानस्य मार्कण्डेयमनेरिव ॥ २८ ॥
44668

न स्नातवान्नार्चितवान्न तदा भुक्तवानहम् ।
केवलं मे गता रात्रिः सापदां धुरि तिष्ठतः ॥ २९ ॥

सापदां आपद्युक्तजनानां सा रात्रिरिति वा ॥ २९ ॥

विनिद्रस्य विधैर्यस्य स्फुरतः सह पल्लवैः ।
समं दुष्टातिदैर्घ्येण सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३० ॥

पल्लवैः सह स्फुरतः कम्पमानस्य । दुष्टेन दुरुत्तरेणातिदैर्घ्येण समं
साकम् ॥ ३० ॥

ततस्तिमिरलेखासु सह तारेन्दुकैरवैः ।
मयीवापाद्यमानासु म्लानतामलमानने ॥ ३१ ॥

ततः पूर्वां दिशं प्राप्तमधुपानारुणामिव दृष्टवानिति तृतीयेनान्वयः
। तारेण्दुकैरवैः सह तिमिरलेखासु म्लानतामप्रसन्नतामापाद्यमानासु ।
तासामुपमानं मयीवेति । तारकेन्दुकैरवाणामुपमानमानने
इत्यनेनार्थादाननमिन्दोर्नेत्रे कैरवाणां तत्तारके ताराणामुपमानमिति
गम्यते ॥ ३१ ॥

शाम्यन्तीषु च वेतालक्ष्वेडासु जवजङ्गले ।
सहशीतार्तिमद्दन्तपङ्क्तिटाङ्कारसीत्कृतैः ॥ ३२ ॥

क्ष्वेडासु सिंहनादेषु । जवजङ्गले दीर्घारण्ये । जङ्गलेऽसहेति प्रश्लेषः ।
असहा दुःसहा या शीतार्तिस्तद्वतां प्राणिनां
दन्तपङ्क्तिघट्टनटाङ्कारसीत्कारैर्मामेव हसन्तीमिवेति देशो विशेषणम् ॥
३२ ॥

मामेवार्तिविनिर्मग्नं हसन्तीमिव दृष्टवान् ।
अहं पूर्वां दिशं प्राप्तमधुपानारुणामिव ॥ ३३ ॥

क्षणादज्ञ इव ज्ञानं दरिद्र इव काञ्चनम् ।
दृष्टवानहमर्कं खे वारणारोहणोन्मुखम् ॥ ३४ ॥

वारणाः प्राच्यामैरावताख्यो दिग्गजस्तदारोहणं तत
ऊर्ध्वभावस्तदुन्मुखम् ॥ ३४ ॥

उत्थायास्तरणं वस्त्रं तत्तदास्फोटितं मया ।
हस्तिचर्महरेणेव संध्यानृत्यानुरागिणा ॥ ३५ ॥

आस्तरणं वस्त्रमास्फोटितं विधूनितम् ॥ ३५ ॥

प्रवृत्तस्तामहं स्फारां विहर्तुं जङ्गलस्थलीम् ।
कालो जगत्कुटीं कल्पदग्धभूतगणामिव ॥ ३६ ॥

कालः कालरुद्रः । कल्पः प्रलयः ॥ ३६ ॥

न किंचिद्दृश्यते तत्र भूतं जरठजङ्गले ।
अभिजातो गुणलवो यथा मूर्खशरीरके ॥ ३७ ॥

अभिजातो हृद्यः ॥ ३७ ॥

केवलं विगताशङ्कं खण्डभ्रमणचञ्चलम् ।
चीचीकूचीतिवचना विहरन्ति विगङ्गमाः ॥ ३८ ॥

केवलं निष्फलवनखण्डभ्रमणेन चञ्चलं जातिचापल्यं यथा स्यात्तथा
विहरन्ति तत्रेति शेषः ॥ ३८ ॥

अथाष्टभागमापन्ने व्योम्नो दिवसनायके ।
शुष्कावश्यायलेशासु स्नातास्विव लतासु च ॥ ३९ ॥

अवश्यायलेशा नीहारजलकणाः ॥ ३९ ॥

दृष्टा मया प्रभ्रमता दारिकौदनधारिणी ।
गृहीतामृतसत्कुम्भा दानवेनेव माधवी ॥ ४० ॥

दारिका दन्या । माधवी स्त्रीवेषधरो हरिरिव ॥ ४० ॥

तरत्तारकनेत्रां तां श्यामामधवलाम्बराम् ।
अहमभ्यागतस्तत्र शर्वरीमिव चन्द्रमाः ॥ ४१ ॥

तरत्तारका एव नेत्राणि यस्याः ॥ ४१ ॥

मह्यमोदनमाश्वेतद्वाले बलवदापदि ।
देहिदीनार्तिहरणात्स्फारतां यान्ति संपदः ॥ ४२ ॥

बलवत्यां प्राणात्ययपर्यन्तायाम् । तथाच स्मृतिः - जीवितात्ययमापन्नो
योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ इति ।
सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यये तद्दर्शनात् इति बादरायणसूत्रं चेति भावः ॥ ४२
। ।

क्षुदन्तर्महतीयं मे बाले वृद्धिमुपेयुषी ।
कृष्णसर्पा प्रसूतेव कोटरस्था जरद्द्रुमे ॥ ४३ ॥

प्रसूता जातापत्या । सा हि स्वाण्डान्यपि ग्रसतीति क्षुधाया
अनुचितकारिणीत्वद्योतनार्थं विशेषणम् । तथाचाहुः अस्य दग्धोदरस्यार्थे को न
कुर्यादसांप्रतम् इति ॥ ४३ ॥

याच्ञयापि तया मह्यमित्थं दत्तं न किंचन ।
यत्नप्रार्थनया लक्ष्म्या यथा दुष्कृतिने धनम् ॥ ४४ ॥

यत्नयुक्तया प्रार्थनया यत्नप्रार्थनया ॥ ४४ ॥

केवलं चिरकालेन मयात्यन्तानुगामिना ।
खण्डात्खण्डं निपतति च्छायाभूते पुरःस्थिते ॥ ४५ ॥

एकस्माद्वनखण्डाद्वनखण्डान्तरं निपतति अनुगच्छति । अत एव
च्छायाभूते ॥ ४५ ॥

प। ३७८) २२५

तयोक्तं हारकेयूरिंश्चण्डालीं विद्धि मामिति ।
राक्षसीमिव सुक्रूरां पुरुषाश्वगजाशनाम् ॥ ४६ ॥

44773 हारकेयूरिन्नित्यनेनोत्तमजातिसूचनेन मदन्नमभोज्यमिति द्योतितम् ॥ ४६ ॥
44774
44775 राजन्यार्चनमात्रेण मत्तो नाप्नोषि भोजनम् ।
44776 ग्राम्यादनभिजातेहात्सौजन्यमिव सुन्दरम् ॥ ४७ ॥
44777
44778 अनभिजातेहादसंपन्नाभिलाषात् । ग्राम्यात् ग्रामीणजनात् । सौजन्यं
44779 सौहार्दमिव ॥ ४७ ॥
44780
44781 इत्युक्तवत्या गच्छन्त्या खेलया च पदे पदे ।
44782 कुञ्जकेषु निमज्जन्त्या लीलावनतयोदितम् ॥ ४८ ॥
44783
44784 मज्जन्त्या लीयमानया । लीलाभिः
44785 स्वाभिप्रेतार्थसूचककटाक्षादिचेष्टाभिरवनतया प्रह्वीभूतया ॥ ४८ ॥
44786
44787 ददामि भोजनमिदं भर्ता भवसि चेन्मम ।
44788 लोको नोपकरोत्यर्थैः सामान्यः स्निग्धतां विना ॥ ४९ ॥
44789
44790 सामान्यो लोकः पृथग्जनः ॥ ४९ ॥
44791
44792 वाहयत्यत्र मे दान्तान्केदारे पुल्कसः पिता ।
44793 श्मशान इव वेतालः क्षुधितो धूलिधूसरः ॥ ५० ॥
44794
44795 दान्तान् बलीवर्दान् वाहयति । कर्षतीति यावत् ॥ ५० ॥
44796
44797 तस्येदमन्नं भवति भर्तृत्वे दीयते स्थिते ।
44798 प्राणैरपि हि संपूज्या वल्लभाः पुरुषा यतः ॥ ५१ ॥
44799
44800 त्वयि भर्तृत्वे स्थिते सति दीयते ॥ ५१ ॥
44801
44802 अथोक्ता सा मया भर्ता भवामि तव सुव्रते ।
44803 केनापदि विचार्यन्ते वर्णधर्मकुलक्रमाः ॥ ५२ ॥
44804
44805 ततस्तयौदनादर्धं मह्यमेकं समर्पितम् ।
44806 माघव्येवामृतादर्धमिन्द्रायार्तिमहत्पुरा ॥ ५३ ॥
44807
44808 माधव्या इन्द्राय दत्तममृतादर्धमिव । आर्त्या क्षुत्पीडया
44809 महद्बहुमतमिति यावत् ॥ ५३ ॥
44810
44811 जम्बूफलरसः पीतः स भुक्तः पक्वणौदनः ।
44812 विश्रान्तं च मया तत्र मोहापहतचेतसा ॥ ५४ ॥
44813
44814 मां तत्रार्कमिवापूर्य सा प्रावृट् श्यामला गता ।
44815 हस्तेन समुपादाय प्राणं बहिरिव स्थितम् ॥ ५५ ॥
44816
44817 आपूर्य तिरोधाय ॥ ५५ ॥
44818
44819 दुराकृतिं दुरारम्भमाससाद भयप्रदम् ।
44820 पितरं पीवराकारमवीचिमिव यातना ॥ ५६ ॥
44821
44822 अवीचिं नरकविशेषम् ॥ ५६ ॥
44823
44824 तया मदनुषङ्गिण्या स्वार्थस्तस्मै निवेदितः ।

44825 मातङ्गाय भ्रमर्येव निःस्वनेनालिलग्नया ॥ ५७ ॥
44826
44827 मातङ्गाय चाण्डालाय निवेदितः। कर्णे इति शेषः। अत एवालिना भ्रमरान्तरेण
44828 लग्नया भ्रमर्येवेत्युपमा ॥ ५७ ॥
44829
44830 अयं मम भवेद्भर्ता तात हे तव रोचताम्।
44831 स तस्या बाढमित्युक्त्वा दिनान्ते समुपस्थिते ॥ ५८ ॥
44832
44833 मुमोच दान्तावाबद्धौ कृतान्तः किङ्कराविव।
44834 नीहाराभ्रकडारासु दिक्षु प्रोद्धूलितासु च।
44835 वेतालबन्धनात्तस्माद्दिनान्ते चलिता वयम् ॥ ५९ ॥
44836
44837 कडारासु कपिलासु। वेतालबन्धनात्पिशाचनिवासात्तस्माद्वनात् ॥ ५९ ॥
44838
44839 क्षणेन पक्कणं प्राप्ताः संध्यायां दीर्घजङ्गलात्।
44840 श्मशानादिव वेतालाः श्मशानमितरन्महत् ॥ ६० ॥
44841
44842 विकर्तितविभागस्थकपिकुक्कुटवायसम्।
44843 रक्तसिक्तोर्वराभागप्रभ्रमन्मक्षिकागणम् ॥ ६१ ॥
44844
44845 विकर्तिता अपि पुनः कर्तनेन विभागस्थाः ॥ ६१ ॥
44846
44847 शोषार्थं प्रसृतार्द्रान्त्रतन्त्रीजालपतत्खगम्।
44848 निष्कुटस्थितजम्बीरखण्डलग्नखगध्वनि ॥ ६२ ॥
44849
44850 निष्कुटेषु गृहारामेषु ॥ ६२ ॥
44851
44852 शुष्यद्गुरुवसापिण्डपूर्णालिन्दलसत्खगम्।
44853 दृष्टिप्रसृतरक्ताक्तचर्मस्रवदसृगलवम् ॥ ६३ ॥
44854
44855 अलिन्दो बहिर्द्वारप्रकोष्ठः ॥ ६३ ॥
44856
44857 बालहस्तस्थितक्रव्यपिण्डक्वणितमक्षिकम्।
44858 जर्जराधिष्ठचण्डालतर्जितारटितार्भकम् ॥ ६४ ॥
44859
44860 जर्जरैर्वृद्धैरधिष्ठैः श्रेष्ठैश्चण्डालैः ॥ ६४ ॥
44861
44862 तत्प्रविष्टा वयं कीर्णशिरान्त्रं भीमपक्कणम्।
44863 मृतभूतं जगत्कल्पे कृतान्तानुचरा इव ॥ ६५ ॥
44864
44865 मृतानि भूतानि प्राणिनो यत्र। कल्पे प्रलयकाले ॥ ६५ ॥
44866
44867 संभ्रमोपहितानल्पकदलीदलपीठके।
44868 अहमास्थितवांस्तत्र नवे श्वशुरमन्दिरे ॥ ६६ ॥
44869
44870 संभ्रमेणादरातिशयेन उपहिते आस्तीर्णे पीठके आसने ॥ ६६ ॥
44871
44872 श्वश्वा मे केकराक्ष्या तु तेनासृग्लवचक्षुषा।
44873 जामातायमिति प्रोक्तं तया तदभिनन्दितम् [सदभिनन्दितम् इति
44874 पाठः] ॥ ६७ ॥
44875
44876 अथ विश्रम्य चण्डालभोजनान्यजिनासने।

संचितान्युपभुक्तानि दुष्कृतानीव भूरिशः ॥ ६८ ॥

अनन्तदुःखबीजानि न मनोज्ञतराण्यपि ।
तानि प्रणयवाक्यानि श्रुतान्यसुभगान्यलम् ॥ ६९ ॥

निरभ्राम्बरनक्षत्रे कस्मिंश्चिद्दिवसे ततः ।
तैस्तैराम्भसंरम्भैस्तैर्वस्त्रविभवार्पणैः ॥ ७० ॥

तैस्तैश्चण्डालोत्सवोचितैर्मद्यमांसादिसंचयारम्भोद्योगैः ॥ ७० ॥

दत्ताप्यनेन सा मह्यं कुमारी भयदायिनी ।
सुकृष्णा कृष्णवर्णेन दुष्कृतेनेव यातना ॥ ७१ ॥

सरभसमभितो विनेदुरत्र
प्रसृतमहामदिरासवाः श्वपाकाः ।
हतपटुपटहा विलासवन्तः
स्वयमिव दुष्कृतराशयो महान्तः ॥ ७२ ॥

अत्रास्मिन्विवाहोत्सवे । मदिरासवपदाभ्यां तन्मदो लक्ष्यते । महान्तो
ब्रह्महत्यादयः ॥ ७२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मो० उत्पत्तिप्रकरणे इन्द्रजालोपाख्याने
चाण्डालीविवाहो नाम षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चाण्डालीविवाहो
नाम षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

प्। ३७९) २२५

सप्तोत्तरशततमः सर्गः १०७

राजोवाच ।

बहुनात्र किमुक्तेन सोत्सवावर्जिताशयः ।
तदाप्रभृति तत्राहं संपन्नः पुष्टपुल्कसः ॥ १ ॥

अत्र स्वस्य चिरं तत्र वसतः षष्टिहायनान् ।
चण्डालोचितकृत्येन जीवनं यत्तदुच्यते ॥ १ ॥

सोत्सवेनोत्सवसहितेन विवाहेन आवर्जिताशयो वशीकृतचित्तः ॥ १ ॥

सप्तरात्रोत्सवस्यान्ते क्रमान्मासाष्टके गते ।
पुष्पिता सास्य संपन्ना स्थिता गर्भवती ततः ॥ २ ॥

सा भार्या । अस्य मम । पुष्पिता ऋतुमती ॥ २ ॥

प्रसूता दुःखदां कन्यां विपद्दुःखक्रियामिव ।
सा कन्या ववृधे शीघ्रं मूर्खचिन्तेव पीवरी ॥ ३ ॥

पुनः प्रसूता सा वर्षैस्त्रिभिः पुत्रमशोभनम् ।
अनर्थमिव दुर्बुद्धिराशापाशविधायकम् ॥ ४ ॥

44929
44930 पुनः सुतां दुहितरं पुनरप्यर्भकं ततः |
44931 कलत्रवानहं जातो वने जरठपुल्कसः || ५ ||
44932
44933 कलत्रवान् कुटुम्बी || ५ ||
44934
44935 तया सह समास्तत्र मया बह्व्योऽतिवाहिताः |
44936 नारके चिन्तया सार्धं ब्रह्मघ्नेनेव यातनाः || ६ ||
44937
44938 शीतवातातपक्लेशविवशेन वनान्तरे |
44939 चिरं विलुलितं वृद्धकच्छपेनेव पल्वले || ७ ||
44940
44941 कलत्रचिन्ताहतया धिया संदह्यमानया |
44942 दृष्टाः कष्टसमारम्भा दिशः प्रज्वलिता इव || ८ ||
44943
44944 क्षौमानेकसमाक्षीणपटे चेण्डकधारिणा |
44945 काष्ठभारो वने व्यूढो यो मूर्तमिव दुष्कृतम् || ९ ||
44946
44947 क्षौमे अतसीवल्कलविकारे अनेकसमाभिराक्षीणे जीर्णे पटे | चेण्डकं
44948 तृणादिनिर्मितं वलयाकारं भारोद्वहनशिरस्त्राणम् || ९ ||
44949
44950 यौकाकीर्णजरत्क्लिन्नगन्धिकौपीनवाससा |
44951 आश्वस्य धवलीकानां तले नीता घनाः समाः || १० ||
44952
44953 यूकानां समूहो यौकम् | जरज्जीर्ण दुर्गन्धि च कौपीनमेव वासो यस्य |
44954 आश्वस्य विश्रम्य | धवलीकानां वृक्षविशेषाणाम् || १० ||
44955
44956 कलत्रापूरणोत्केन जर्जरेण हिमानिलैः |
44957 हेमन्ते दर्दुरेणेव विलीनं वनकुक्षिषु || ११ ||
44958
44959 दर्दुरेण मेकेन || ११ ||
44960
44961 नानाकलहकल्लोलतापप्रसरविद्रुताः |
44962 बाष्पव्याजेन निर्मुक्ता नेत्राभ्यां रक्तबिन्दवः || १२ ||
44963
44964 तापप्रसरादिव विद्रुता विलीनाः || १२ ||
44965
44966 यामिन्यो विपिने क्लिन्ने वराहामिषभोजनाः |
44967 शिलातलकुटीकोशे नीता जलदविक्लवाः || १३ ||
44968
44969 काले क्षयं गते रोहे कालभ्रघनतां गते |
44970 असौहार्देन बन्धूनां कलहैश्चापि संततैः || १४ ||
44971
44972 कालवर्णैरभ्रैर्घनतां निबिडतां गते रोहे सर्वबीजप्रादुर्भावहेतौ
44973 वर्षाकाले क्षयं गते सति || १४ ||
44974
44975 सर्वत्र जातशङ्केन कलाभिमुखरार्भकैः |
44976 मया कृपणचित्तेन नीताः परगृहे समाः || १५ ||
44977
44978 अर्भकैः सहेति शेषः | परगृहे चाण्डालान्तरगेहे || १५ ||
44979
44980 चण्डालीकलहोद्विग्नचण्डचण्डालतर्जनैः |

44981 मुखं जर्जरतां यातमिन्दू राहुरदैरिव ॥ १६ ॥
44982
44983 राहोः रदैर्दन्तैरिन्दुरिव ॥ १६ ॥
44984
44985 चर्विताः खर्वितोष्ठेन द्वीपीपिशितपेशयः ।
44986 नारकाहृतविक्रीता नारक्यो रशना इव ॥ १७ ॥
44987
44988 नारकैराहृता नारकेभ्यो विक्रीताः । अनेन नरकेऽपि क्रयविक्रयपातकिनां
44989 तदनुरूपो व्यवहारोऽस्तीति गम्यते । रशनाः आन्त्ररज्जवः ॥ १७ ॥
44990
44991 हिमवत्कन्दरोद्दीर्णाश्चण्डा हेमन्तवीचयः ।
44992 शिशिरे शीकरासारतुषारनिचयाश्चिरम् ॥ १८ ॥
44993
44994 अङ्गे निरम्बरे सोढा मृत्युमुक्ता इवेषवः ।
44995 जराजरठमूढेन मूलानि क्षीणभूरुहाम् [क्षीरभूरुहां इति
44996 पाठः] ॥ १९ ॥
44997
44998 सुकृतानामिवैकेन समुत्खातानि भूरिशः ।
44999 शरावकेषु।वटव्यां च पललं पक्वमादरात् ॥ २० ॥
45000
45001 अस्पृष्टेन जनैर्भुक्तं कुकलत्रवता मया ।
45002 गृहीततेजःक्षतये बहुवक्त्रविकारिणा ॥ २१ ॥
45003
45004 गृहीतस्य तेजसः क्षतये ॥ २१ ॥
45005
45006 मार्गाविकमिवात्मीयं विक्रीतं पण्यमन्यतः ।
45007 प्राण्यङ्गवपुषस्तस्य प्रोत्कृत्योत्कृत्य पशलः ॥ २२ ॥
45008
45009 मृगाणां मांसं मार्गम् । अवेर्मांसं आविकम् । अन्यतः अन्येभ्यः
45010 पण्यं क्रीतं तदात्मीयं स्वदेहमांसमिव क्रीतमिति जुगुप्सोक्तिः ॥ २२ ॥
45011
45012 आयसंपरि विक्रीता विन्ध्यपक्कणभूमिषु ।
45013 जन्मान्तरसहस्रोत्थं स्वपापमिव वृद्धये ॥ २३ ॥
45014
45015 आयसंपरि अयःपात्रे निधाय संस्कृत्य वेत्यर्थः । वृद्धये
45016 अधिकमूल्यलाभार्थं विक्रीताः ॥ २३ ॥
45017
45018 अविकीर्णमसत्कीर्णं चण्डालारामभूमिषु ।
45019 दृष्टः कुद्दालको दृष्ट्या संध्यास्नेहविमुक्तया ॥ २४ ॥
45020
45021 विक्रीतशिष्टं तु चण्डालारामभूमिषु शोषणार्थमवकीर्णम् ।
45022 असद्भिरपवित्रैर्मलमूत्रादिभिः कीर्णं व्याप्तम् ।
45023 रौरवापतितेनेवात्यन्तदुर्दशां प्राप्तेन विन्ध्यपर्वतगुल्मानां बन्धुतां
45024 पोष्यतां गच्छतेव स्थितेन मया संध्यायां स्नेहेन विमुक्तया ।
45025 कन्दमूलमांसाद्यर्जनविघ्नभूतसंध्याकालद्वेष्ट्र्येति यावत् ।
45026 तथाविधया दृष्ट्या बुद्ध्या कुद्दालकः खनित्रविशेष एव
45027 पोषकत्वात्तत्कालस्निग्धतां तत्कालोचितमित्रतां गतो दृष्टो नान्य इति
45028 द्वयोरन्वयेनार्थः ॥ २४ ॥
45029
45030 रौरवापतितेनेव तत्कालस्निग्धतां गतः ।
45031 विन्ध्यकन्दरगुल्मानां बन्धुत्वमिव गच्छता ॥ २५ ॥
45032

पुलिन्दवपुषा यत्र युक्तयोगैः समर्पिताः।
तर्पिता लगुडाघातजितकौलेयरंहसा [लगुडात्काल इति पाठः] ॥ २६
॥

यत्र यस्यां दुर्दशायां युक्तयोगैः परम्परासंबन्धैर्दैवेन समर्पिताः
पुत्रदारादयो लगुडाघातैर्यष्टिताडनैर्जितकौलेयरंहसा
निवारितशुनकोपद्रवेण मया कदन्नेन तर्पिताः ॥ २६ ॥

प्। ३८०) २२६

पुत्रदाराः कदन्नेन ग्रामकान्धोचितेन च।
धारासाररणात्पत्रशुष्कतालतले निशाः ॥ २७ ॥

ग्रामकः [ग्रामकाः कुग्रामाः इति पाठः] कुग्रामस्तत्र
येऽन्धास्तदुचितेन कोद्रवकणपिन्याआदिना ॥ २७ ॥

नीता रणितदन्तेन सार्धं विपिनवानरैः।
रोमभिः कोटिमुद्रोद्यैः शीतेनाध्युषितस्य मे ॥ २८ ॥

कोटिर्मुक्तावेधनसूच्यग्रं तस्य मुद्रां साम्यमुद्यन्ति ऊर्ध्वभागे
प्राप्नुवन्तीति कोटिमुद्रोद्यानि ॥ २८ ॥

वर्षासु मुक्ताकणवद्धृता वानलबिन्दवः।
अजाजीमूतखण्डार्थं क्षुत्क्षुण्णक्षीणकुक्षिणा ॥ २९ ॥

वनं जलं लाति आददातीति वनलो मेघस्तत्संबन्धिनो वानलाबिन्दवः।
जीमूतखण्डो मेघलेश इव तुच्छो मांसखण्डस्तदर्थम् ॥ २९ ॥

कलत्रेण सहाटव्यां कृतः कलह आकुलः।
वने रणितदन्तेन शीतकेकरचक्षुषा ॥ ३० ॥

मपीमलिनगात्रेण वेतालस्वजनायितम्।
सरित्तीरेषु मत्स्यार्थं भ्रान्तं वडिशधारिणा ॥ ३१ ॥

वेतालस्य स्वजनो बन्धुस्तद्वदाचरितं वेतालवत्स्थितमिति यावत् ॥ ३१ ॥

कल्पे जगत्सुनाशार्थं कृतान्तेनेव पाशिना।
पीतं बहुपवासेन सद्यःकृत्तमृगोरसः ॥ ३२ ॥

सद्यःकृत्तस्य शरच्छिन्नस्य मृगस्य उरसो वक्षसः ॥ ३२ ॥

तत्कालकोष्णं रुधिरं मातुः स्तनपयो यथा।
श्मशानसंस्थितान्मत्तो रक्तरक्तान्मलाशिनः ॥ ३३ ॥

कोष्णं कयोष्णम्। रक्तेन रुधिरेण रक्ताद्रञ्जितान् मत्तो मलाशिनः
अपवित्रश्मशानबलिमांसाद्यशनशीलात् ॥ ३३ ॥

विद्रुता वनवेतालाश्चण्डिकाभिद्रुता इव।
वागुरा विपिने व्युप्ता बन्धार्थं मृगपक्षिणाम् ॥ ३४ ॥

विद्रुताः भयात्पलायिताः। व्युप्ताः प्रसारिताः ॥ ३४ ॥

45085 आशा इव विवृद्ध्यर्थं पुत्रदारकलत्रजाः ।
45086 मया मायामयैर्लोकाः सूत्रजालमयैः स्रगाः ॥ ३५ ॥
45087
45088 जालैर्जर्जरतां नीता दिशश्चासुकृतायुषा ।
45089 तत्रापि दत्तः प्रसरो मनसो दुष्कृतोदये ॥ ३६ ॥
45090
45091 तत्र तादृशे पापकर्मण्यपि । मनसः प्रसरो दत्तः ॥ ३६ ॥
45092
45093 आशा प्रसारिता दूरं प्रावृषीव तरङ्गिणी ।
45094 करभ्या इव सर्पेण विद्रुतं दूरतो धिया ॥ ३७ ॥
45095
45096 करभ्या भ *? क्याः सकाशात्सर्पेणेव धिया सद्बुद्ध्या दूरतो गतम्
45097 । भावे क्तः । करभी हि सर्पं श्वासेन विलादाकृष्य भक्षयतीति प्रागुक्तमेव
45098 ॥ ३७ ॥
45099
45100 दूरे त्यक्ता दया देहे भुजङ्गेनेव कञ्चुकम् ।
45101 क्रौर्यं सुखेन संरम्भशरवर्षि निनादि च ॥ ३८ ॥
45102
45103 देहे परप्राणिदेहे । संरम्भेण शरान्बाणानुदकानि च वर्षितुं शीलमस्य ।
45104 निनादि निष्ठुरभाषि गर्जनशीलं चेति अम्बुदक्रौर्यसाधारणे विशेषणे ।
45105 एवमग्रेऽप्युपमानोपमेयसाधारणानि विशेषणानि बोध्यानि ॥ ३८ ॥
45106
45107 अङ्गीकृतं निदाघान्ते नभसेवासिताम्बुदः ।
45108 विकासिन्यो क्षताः क्षारा दूरं परिहृता जनैः ॥ ३९ ॥
45109
45110 क्षारा उग्रगन्धा दुःसहोश्च ॥ ३९ ॥
45111
45112 श्वभ्रेणेव कुमञ्जर्यश्चिरमूढा मयापदः ।
45113 स्वकालकुलकोणासु नरकोद्दामभूमिषु ॥ ४० ॥
45114
45115 स्वस्य एतावत्कालमिदं भोक्तव्यमिति नियतः काल एव कुलकोणाः
45116 क्षेत्रभेदविभाजकसेत्वस्रयो यासु ॥ ४० ॥
45117
45118 उप्ता दुष्कृतबीजानां मुष्टयो मोहवृष्टयः ।
45119 वागुराभिर्मया विन्ध्यकन्दरस्थेन निर्दयम् ॥ ४१ ॥
45120
45121 मोह एव वृष्टिरिव फलवर्धनो यासां ताः ॥ ४१ ॥
45122
45123 भूतेष्विव कृतान्तेन मृगेषु परिवल्गितम् ।
45124 चामरीकण्ठकुड्येषु विश्रान्तशिरसा मया ॥ ४२ ॥
45125
45126 सुप्तमस्तविवेकेन शेषाङ्गेष्विव शौरिणा ।
45127 विलोलचरणाम्बरया सरावोल्लासिधूम्रया ॥ ४३ ॥
45128
45129 विभिः पक्षिभिर्लोलानि चरणाः प्रत्यन्तपर्वता अम्बरमाकाशं च यस्याः ।
45130 सरावैः सध्वनिभिर्व्याघ्रादिभिरुल्लासि धूम्रं रूपं यस्यामिति च
45131 गुहापक्षेऽर्थः । तनुपक्षे स्पष्टम् ॥ ४३ ॥
45132
45133 मम तन्वा सनीहारविन्ध्यकच्छगुहायितम् ।
45134 कृष्णदेहेन यौकाढ्या कन्धा स्कन्धे मया चिरम् ॥ ४४ ॥
45135
45136 विन्ध्यस्य कच्छो जलप्रायदेशस्तत्रत्यगुहावदाचरितम् । उपमानादाचारे

क्यङि भावे क्तः। यूकानां समूहो यौकं तदाढ्या कन्था मया ग्रीष्मे
सोढा मर्षितेति संबन्धः॥ ४४॥

ग्रीष्मे सोढा चलद्भूता वराहेण यथोर्वरा।
बहुशोऽहं वनोत्थाग्निनिर्दग्धप्राणिमण्डलः॥ ४५॥

कल्पाग्निभुक्तजगतः कालस्यानुगतिं गतः।
लोभिलिङ्गो यथा रोगमनर्थानिव दुर्ग्रहः।
प्रसूतास्तत्र मे दारा दुःखान्यथ सुखान्यपि॥ ४६॥

लोभिलिङ्गो मैथुनव्यसनी यथा क्षयादिरोगं प्रसूते। यथा वा दुर्ग्रहो
दुराग्रहो दुष्टग्रहो वा वैरकलहाद्यनर्थान्प्रसूते तद्वन्मे दाता दुःखानि
सुखान्यपि अपत्यानि प्रसूताः॥ ४६॥

नृपालपुत्रकेनैकतनयेन तदा मया।
नीता नीरन्ध्रदोषेण षष्टिः कल्पसमाः समाः॥ ४७॥

उपसंहरति - नृपालेति। एकतनयेनेत्यत्यन्तानौचित्यसूचनार्थमुक्तम्॥ ४७
।।

आक्रुष्टमुद्धुरतरं रुदितं विपत्सु
भुक्तं कदन्नमुषितं हतपक्कणेषु।
कालान्तरं बहु मयोपहतेन तत्र
दुर्वासनानिगडबन्धगतेन सभ्याः॥ ४८॥

उक्तां सर्वां दुर्दशां संक्षिप्य वदन्नुपसंहरति - आक्रुष्टमिति। हे
सभ्याः क्रोधावेशेन आक्रुष्टं विपत्सु रुदितम्। भवदनुभूतकालापेक्षया
कालान्तरम्॥ ४८॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
इन्द्रजालोपाख्याने आपद्वर्णनं नाम सप्तोत्तरशततमः सर्गः॥ १०७॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे आपद्वर्णनं
नाम सप्तोत्तरशततमः सर्गः॥ १०७॥

प्। ३८१) २२६

अष्टोत्तरशततमः सर्गः १०८

राजोवाच।

अथ गच्छति कालेऽत्र जराजर्जरितायुषि।
तुषारपूर्णशष्पौघसमश्मश्रुभृते मयि॥ १॥

इह तस्मिन्निवसतश्चिरं चण्डालपक्कणे।
अनावृष्ट्युत्थदुर्भिक्षाद्वर्ण्यते देशदुर्दशा॥ १॥

शष्पौघसमैः श्मश्रुभिर्भृते संभृतमुखे॥ १॥

कर्मवातापनुन्नेषु सरसेष्वरसेष्वपि।
पतत्सु वासरौघेषु शीर्णपर्णगणेष्विव॥ २॥

सरसेषु ससुखेषु। अरसेषु सदुःखेषु। वासरौघेषु पतत्सु गच्छत्सु ॥ २ ॥

आजाविव शरौघेषु सुखदुःखेष्वनारतम्।
कलहेष्वप्यकार्येषु चागच्छत्सु पतत्सु च ॥ ३ ॥

आजौ युद्धे। अकार्येषु कर्तुमयोग्येषु वधबन्धस्तेयादिषु ॥ ३ ॥

विकल्पकल्पनावर्तवर्तिनि द्विजगे जडे।
समुद्र इव कल्लोलभरे भ्रमितचेतसि ॥ ४ ॥

द्विजः पक्षीव गच्छति निरालम्बने भ्रमतीति द्विजगे ॥ ४ ॥

चलच्चिन्ताचितं चक्रमारूढे भ्रान्त आत्मनि।
प्रोह्यमाने तृण इव सावर्तं कालसागरे ॥ ५ ॥

विन्ध्योर्वीवनकीटस्य ग्रासैकशरणस्य मे।
द्विबाहोर्गर्दभस्यात्र क्षीण इत्थं समागणे ॥ ६ ॥

समागणे वर्षपूगे क्षीणे सति ॥ ६ ॥

विस्मृते मम भूपत्वे शवस्येव महाजवे।
चाण्डालत्वे स्थिरीभूते पक्षच्छिन्न इवाचले ॥ ७ ॥

शवस्य मृतस्येव ॥ ७ ॥

संसारमिव कल्पान्तो दावाग्निरिव काननम्।
सागरोर्मिस्तटमिव शुष्कवृक्षमिवाशनिः ॥ ८ ॥

अकाण्डे मरणोड्डीनं चण्डचण्डालमण्डलम्।
निरन्नतृणपत्राम्बु विन्ध्यकच्छं तदाययौ ॥ ९ ॥

घनव्राते न वर्षति सति अकाण्डे मरणेन उड्डीनं परलोकगमनं
यस्मिंस्तथाविधं दुर्भिक्षं कर्तृ। चण्डं चण्डालमण्डलं
यस्मिंस्तथाविधं विन्ध्यकच्छं निरन्नतृणपत्राम्बु यथा स्यात्तथा
आययौ प्राप। संसारमिवेत्यादिप्राक्तनानि क्रमात्कर्मकर्त्रोरुपमानानि
बोध्यानि। अथवा तच्चण्डचण्डालमण्डलं विन्ध्यकच्छस्थलाख्यं
देशान्तरं ययावित्यर्थः ॥ ९ ॥

न वर्षति घनव्राते दृष्टनष्टे क्वचित्स्थिते।
पूताङ्गारकणोन्मिश्रगतौ वहति मारुते ॥ १० ॥

पूतैर्वस्त्रशोधितैरिव सूक्ष्मतमैरङ्गारकणैरुन्मिश्रा गतिर्यस्य ॥ १० ॥

शीर्णमर्मरपर्णासु दावाग्निवलितासु च।
वनस्थलीषु शून्यासु चिरप्रव्रजितास्विव ॥ ११ ॥

चिरप्रव्रजितास्विवेति पिङ्गलजटिलत्वादिनोपमा ॥ ११ ॥

अकाण्डमभवद्भीममुद्दामदवपावकम्।
शोषिताशेषगहनं भस्मशेषतृणोलपम् [तृणोपलम् इति
पाठः] ॥ १२ ॥

अकाण्डमनवसरोत्थं दुर्भिक्षम् ॥ १२ ॥

पांसुधूसरसर्वाङ्गं क्षुधिताशेषमानवम् ।
निरन्नतृणपानीयं देशाद्युद्वावमण्डलम् ॥ १३ ॥

उद्वावं उत्कृष्टारण्यभूतं मण्डलं जनपदो यस्मिन् ॥ १३ ॥

कचन्मरुमरीच्यम्बुमज्जन्महिषमण्डलम् ।
वातोत्थसीकरव्यूहापरिवाहवनाम्बरम् ॥ १४ ॥

वातोत्थसीकरव्यूहमपि न परिवहतीत्यपरिवाहं वनाम्बरं यत्र ॥ १४ ॥

पानीयशब्दमात्रैकश्रवणोत्कनरव्रजम् ।
आतपाततिसंशोषसीदत्सकलमानवम् ॥ १५ ॥

आतपस्याततिर्विस्तारः ॥ १५ ॥

पत्रग्रसनसंरब्धक्षुधितोत्थितजीवितम् ।
स्वाङ्गचर्वणसंरम्भलुठद्दशनमण्डलम् ॥ १६ ॥

पत्रग्रसनोद्योगेन क्षुभितेभ्य उत्थितं प्रस्थितं जीवितं यत्र । स्वाङ्गचर्वणे
संरम्भेणाभिलाषेण लुठन्ति परस्परमुपघ्नन्ति दशनमण्डलानि यत्र ॥
१६ ॥

मांसशङ्कानिगीर्णोग्रखदिराग्निकणोत्करम् ।
मण्डकासारसंग्रस्तवनपाषाणखण्डकम् ॥ १७ ॥

मण्डकानि स्नेहपिष्टकास्तद्भ्रान्त्या असारा अपि संग्रस्ता
वनपाषाणखण्डका यत्र ॥ १७ ॥

अन्योन्यभूतसंसक्तमातृपुत्रपितृव्रजम् ।
गृध्रोदररटत्सारनिगीर्णवरसारिकम् ॥ १८ ॥

सारनिगीर्णा समग्रनिगीर्णा ॥ १८ ॥

परस्पराङ्गविच्छेदरक्तसिक्तधरातलम् ।
हरिग्रसनसंरब्धमत्तक्षुधितवारणम् ॥ १९ ॥

दरीनिगरणैकैकसिंहभ्रमणभीषणम् ।
अन्योन्यग्रसनोद्युक्तलोकमल्लकृतं वहत् ॥ २० ॥

दरीषु स्वस्य निगरणशङ्कया एकैकशः सिंहभ्रमणेन भीषणम् ।
अन्योन्यस्य ग्रसने हिंसने उद्युक्तैर्लोकैर्मल्लकृतं मल्लचरित्रम् ॥ २० ॥

निष्पत्रपादपोड्डीनप्रौढाङ्गारमयानिलम् ।
रक्तपानोत्कमार्जारलीढधातुतटावनि ॥ २१ ॥

ज्वालाघनघटाटोपसावर्तसवनानिलम् ।
सर्वस्थलरसद्वह्निपुञ्जपिञ्जरजङ्गलम् ॥ २२ ॥

दग्धाजगरकुञ्जोत्थधूममांसलगुल्मकम् ।

45293 मारुतावलितज्वालासंध्याभ्रवलिताम्बरम् ॥ २३ ॥
45294

45295 दग्धा अजगरा यत्र थाविधात्कुञ्ञादुत्थितेन धूमेन दोहदेनेव मांसलानि
45296 पुष्टानीव गुल्मकानि यत्र ॥ २३ ॥
45297

45298 उद्दामरवमुद्भ्रान्तभस्मनाऽस्तम्भमण्डलम् ।
45299 साक्रन्दनरदाराग्रदीनार्भककृतारवम् ॥ २४ ॥
45300

45301 अस्तम्भान्यदण्डानि च्छत्रमण्डलानि यत्र ॥ २४ ॥
45302

45303 संभ्रान्तपुरुषव्यूहदन्तकृत्तमहाशवम् ।
45304 मांसगन्धजवग्रस्तरक्तारक्तनिजाङ्गुलि ॥ २५ ॥
45305

45306 जवेन ग्रसनत्वरया ग्रस्ता रक्तैरारक्ता निजाङ्गुलिर्यत्र ॥ २५ ॥
45307

45308 प्। ३८२) २२७
45309

45310 नीलपत्रलताशङ्कापीतधूमघनच्छवि ।
45311 भ्रमद्गृध्रनिगीर्णोग्रनभोभ्रान्तोल्मुकाभिषम् ॥ २६ ॥
45312

45313 इतरेतरभिन्नाङ्गलोकविद्रवणाकुलम् ।
45314 ज्वलिताग्निटणत्कारविदीर्णहृदयोदरम् ॥ २७ ॥
45315

45316 गर्तमारुतक्राङ्कारभीमदावाग्निवल्गनम् ।
45317 भीताजगरफूत्कारपतदङ्गारपादपम् ॥ २८ ॥
45318

45319 गर्तं प्रविशतो मारुतस्य क्राङ्कारो ध्वनिरिव भीमं दावाग्निवल्गनं यत्र ।
45320 भीतानामजगराणां फूत्कारात्पतन्त उत्पतन्तोऽङ्गारा येषु तथाविधाः
45321 पादपा यत्र ॥ २८ ॥
45322

45323 सदकाण्डस्फुटद्देशं प्राप्य तच्छुष्ककोटरम् ।
45324 द्वादशार्काग्निदग्धस्य जगतोऽनुकृतिं ययौ ॥ २९ ॥
45325

45326 सत् प्राग्रमणीयमपि विन्ध्यकच्छस्थलं प्राप्य तत् तादृशं दुर्भिक्षं
45327 प्रागुक्तमकाण्डस्फुटद्देशं सत् । अनुकृतिं साम्यम् ॥ २९ ॥
45328

45329 ज्वलदनलजटालवृक्षखण्ड-
45330 प्रसरमरुत्प्रसरावनुन्नलोकः ।
45331 ज्वलनतपनभास्करात्मजानां
45332 रमणगृहानुकृतिं जगाम देशः ॥ ३० ॥
45333

45334 ज्वलदनलेन जटालेषु वृक्षखण्डेषु प्रसरो यस्य तथाविधस्य मरुतः
45335 प्रसरेण । अवनुन्नः पीडितो लोको जनो यत्र । ज्वलनतपनयोर्भास्करात्मजस्य
45336 शनैश्चरस्य च रमणं क्रीडास्थानभूतं यद्गृहं तस्यानुकृतिं
45337 साम्यम् ॥ ३० ॥
45338

45339 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे
45340 इन्द्रजालोपाख्याने अकाण्डवर्णनं नामाष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८
45341 । ।
45342

45343 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
45344 अकाण्डवर्णनं नामाष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

45345
45346
45347 नवोत्तरशततमः सर्गः १०९
45348
45349 राजोवाच।
45350
45351 तस्मिंस्तदा वर्तमाने कष्टे विधिविपर्यये।
45352 अकालोल्बणकल्पान्ते नितान्तं तापदायिनि॥ १॥
45353
45354 निर्गतस्य सदारस्य दृष्ट्वा पुत्रापदं चिताम्।
45355 विविक्षोः प्रतिबुद्धस्य सभ्यसंवाद ईर्यते॥ १॥
45356
45357 विधिविपर्यये दैवप्रातिकूल्ये॥ १॥
45358
45359 जनाः केचन निष्क्रम्य सकलत्रसुहृज्जनाः।
45360 गता देशान्तरं व्योम्नः शरदीव पयोधराः॥ २॥
45361
45362 देहावयवसंलीनपुत्रदाराग्र्यबन्धवः।
45363 शीर्णाः केचन तत्रैव च्छिन्ना इव वने द्रुमाः॥ ३॥
45364
45365 देहावयवा इव संलग्नास्त्यक्तुमशक्या इति यावत्॥ ३॥
45366
45367 भक्ताः केचन च व्याघ्रैर्निर्गतास्तु स्वमन्दिरात्।
45368 अजातपक्षकाः श्येनैः खगा नीडोद्गता इव॥ ४॥
45369
45370 चकारो भिन्न क्रमोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। व्याघ्रैरन्यैश्च श्वापदैरित्यर्थः
45371 ॥ ४॥
45372
45373 प्रविष्टाः केचिदनलं ज्वलितं शलभा इव।
45374 केचिच्छ्वभ्रेषु पतिताः शिला शैलच्युता इव॥ ५॥
45375
45376 अहं तु तान्परित्यज्य श्वशुरादीन्स्वकं क्षमम्।
45377 कलत्रमात्रमादाय कृच्छ्राद्देशाद्विनिर्गतः॥ ६॥
45378
45379 क्षमं स्वानुगमनसमर्थम्॥ ६॥
45380
45381 अनलाननिलांश्चैव भक्षकांस्तक्षकानपि।
45382 वञ्चयित्वा भयान्मृत्योः सदारोऽहं विनिर्गतः॥ ७॥
45383
45384 भक्षकान्व्याघ्रादीन्। तक्षकान् सर्पान्॥ ७॥
45385
45386 प्राप्य तद्देशपर्यन्तं तत्र तालतरोस्तले।
45387 अवरोप्य सुतान्स्कन्धान्नानानर्थानिवोल्बणान्॥ ८॥
45388
45389 तद्देशस्य पर्यन्तं प्रान्तम्॥ ८॥
45390
45391 विश्रान्तोऽस्मि चिरं श्रान्तो रौरवादिव निर्गतः।
45392 दीर्घदावनिदाघार्तो ग्रीष्मे पद्म इवाजलः॥ ९॥
45393
45394 अजलः पद्मः कमलिनीव शुष्यन्नित्यर्थः। अथवा अजलो मेकादिः पद्मे
45395 कमलिनीमूल इव विश्रान्तोऽस्मीत्यर्थः॥ ९॥
45396

45397 अथ चाण्डालकन्यायां विश्रान्तायां तरोस्तले |
45398 सुप्तायां शीतलच्छाये द्वौ समालिङ्ग्य दारकौ || १० ||
45399
45400 पृच्छको नाम तनयो ममैकः पुरतः स्थितः |
45401 अत्यन्तवल्लभोऽस्माकं कनीयान्मौग्ध्यवानिति || ११ ||
45402
45403 स मामुवाच दीनात्मा बाष्पपूर्णविलोचनः |
45404 तात देह्याशु मे मांसं पातुं च रुधिरं क्षणात् || १२ ||
45405
45406 पुनःपुनर्वदन्नेवं स बालस्तनयो मम |
45407 प्राणान्तिकीं दशां प्राप्तः साक्रन्दो हि पुनः क्षुधा || १३ ||
45408
45409 तस्योक्तं तु मया पुत्र मांसं नास्तीति भूरिशः |
45410 तथापि मांसं देहीति वदत्येव स [सुदुर्मतिः इति पाठः]
45411 दुर्मतिः || १४ ||
45412
45413 अथ वात्सल्यमूढेन [युक्तेन इति पाठः] मया दुःखातिभारिणा |
45414 तस्योक्तं पुत्र मन्मांसं पक्वं संभुज्यतामिति || १५ ||
45415
45416 तदप्यङ्गीकृतं तेन देहीति वदता पुनः |
45417 मन्मांसभक्षणं क्षीणवृत्तिनाऽश्लेषवृत्तिना || १६ ||
45418
45419 क्षीणवृत्तिना अलब्धभक्ष्येण | अत्यन्तक्षुधितेनेति यावत् | आश्लेषवृत्तिना
45420 आलिङ्गनपरेण || १६ ||
45421
45422 सर्वदुःखापनोदाय स्नेहकारुण्यमोहिना |
45423 तस्य तामार्तिमालोक्य मया दुःखातिभारिणा || १७ ||
45424
45425 स्नेहकारुण्यमोहशब्दानां द्वन्द्वे हनिः || १७ ||
45426
45427 सोढुं तामापदं तीव्रामशक्तेन हतात्मना |
45428 मरणायातिमित्राय कृतोऽन्तर्निश्चयो मया || १८ ||
45429
45430 अतिमित्राय तत्कालो चितबन्धवे || १८ ||
45431
45432 प्। ३८३) २२७
45433
45434 तत्र काष्ठानि संचित्य चितां रचितवानहम् |
45435 चिता चटचटास्फोटैः स्थिता मदभिकाङ्क्षिणी || १९ ||
45436
45437 मदभिकाङ्क्षिणीव || १९ ||
45438
45439 तस्यां तु यावदात्मानं चितायां निक्षिपाम्यहम् |
45440 चलितोऽस्मि जवात्तावदस्मात्सिंहासनान्नृपः || २० ||
45441
45442 चलनात्संभावितां पतनक्रियां तत्फलं विभागं च गम्यमानमपेक्ष्य
45443 सिंहासनादिति अपादाने पञ्चमी बोध्या || २० ||
45444
45445 ततस्तूर्यनिनादेन जयशब्देन बोधितः |
45446 इति शाम्बरिकेणायं मोह उत्पादितो मम || २१ ||
45447
45448 अज्ञानेनेव जीवस्य दशाशतसमन्वितः |

इत्युक्तवति राजेन्द्रे लवणे भूरितेजसि ॥ २२ ॥

अन्तर्धानं जगामाशु तत्र शाम्बरिकः क्षणात् ।
अथेदमूचुस्ते सभ्या विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ २३ ॥

नायं शाम्बरिको देव यस्य नास्ति धनैषणा ।
दैवी काचन मायेयं संसारस्थितिबोधिनी ॥ २४ ॥

दैवी त्वदनुग्रहाय देवैः प्रयुक्ता अत एव संसारस्येदृशी स्थितिरिति बोधिनी ॥
२४ ॥

मनोविलासः संसार इति यस्यां प्रतीयते ।
सर्वशक्तेरनन्तस्य विलासो हि मनोजगत् ॥ २५ ॥

अनन्तस्य विष्णोः । मन एव जगत् ॥ २५ ॥

सर्वशक्तेर्विचित्रा हि शक्तयः शतशो विधेः ।
यद्विवेकि मनोऽप्येष विमोहयति मायया ॥ २६ ॥

एषः विधिः ॥ २६ ॥

विज्ञातलोकवृत्तान्तः क्व नामायं महीपतिः ।
क्व सामान्यमनोवृत्तियोग्यो विपुलसंभ्रमः ॥ २७ ॥

सामान्यानां पृथग्जनानां मनोवृत्तेर्योग्यः ॥ २७ ॥

न च शाम्बरिकेच्छेयं माया मनसि मोहिनी ।
अर्थस्य सिद्ध्यै चेहन्ते नित्यं शाम्बरिकाः किल ॥ २८ ॥

अर्थस्य धनस्य सिद्ध्यै ईहन्ते प्रीतिहेतुकौतुकप्रदर्शनाय चेष्टन्ते
नत्वीदृशदुर्भ्रान्तये ॥ २८ ॥

यत्नेन प्रार्थयन्तेऽर्थं नान्तर्धानं व्रजन्ति भो ।
इति संदेहवेलायां संस्थिता लुलिता वयम् ॥ २९ ॥

इति उक्ताल्लिङ्गद्वयाद्वयं संदेहसागरस्य वेलायां कूलभूते निर्णये स्थिताः
॥ २९ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सभायामवसं तस्यामहं राम तदा किल ।
तेन प्रत्यक्षतो दृष्टं मयैतन्नान्यतः श्रुतम् ॥ ३० ॥

उक्तेयमाख्यायिका न बालकाख्यायिकावत्कल्पितकथा नाप्यन्यतः श्रुता किंतु
प्रत्यक्षदृष्टेत्याह - सभायामिति ॥ ३० ॥

इति बहुकलनाविवर्धिताङ्गं
जयति चिरं विततं मनो महात्मन् ।
शममुपगमिते परस्वभावे
परममुपैष्यसि पावनं पदं यत् ॥ ३१ ॥

उक्तामाख्यायिकां प्रस्तुते जगतो मनोमात्रविलासत्वे योजयंस्तत्फलमाह -

45501 इतीति। इति उक्तरीत्या बह्वीभिः कलनाभिर्विरचनैर्विवर्धिताङ्गं प्ररूढं चिरं
45502 विततं फलपल्लवशाखाभिर्विस्तीर्णं तरुशरीरमिव मनो जयति
45503 आत्मस्वरूपमभिभूय स्वयं सर्वोत्कर्षेण वर्तते।
45504 यन्मनोविचारज्ञानयोगेन [अत्र यस्मान्मनसि इति पाठोऽपेक्षितः]
45505 शमं निर्वासनतालक्षणं उपगमिते प्रापिते परस्वभावे सति त्वं
45506 भेदकोपाधिबाधात्परमं पावनं पूर्णात्मपदमुपैष्यसि अतस्तदर्थं
45507 वक्ष्यमाणोपायैर्यतस्वेत्यर्थः॥ ३१॥
45508
45509 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० दे० उ०
45510 इन्द्रजालोपाख्याने चण्डालत्वव्यपगमो नाम नवोत्तरशततमः सर्गः॥
45511 १०९॥
45512
45513 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
45514 चण्डालत्वव्यपगमो नाम नवोत्तरशततमः सर्गः॥ १०९॥
45515
45516
45517 दशोत्तरशततमः सर्गः ११०
45518
45519 श्रीवसिष्ठ उवाच।
45520
45521 परमात्कारणादादौ चिच्चेत्यपदपातिनी।
45522 कलनापदमासाद्य कला कलिलतां गता॥ १॥
45523
45524 मनःप्रशमनोपायो मनोवैभववर्णनैः।
45525 प्रक्रम्यतेऽत्र गदितुं रामाय ब्रह्मसूनुना॥ १॥
45526
45527 मनसो वासनामयत्वादात्यन्तिकज्ञेयवासनोच्छेद एव
45528 मनःप्रशमनोपायस्तस्मिंश्च शास्त्राचार्यस्वानुभवैर्दृश्यजातस्य
45529 मनोभ्रममात्रत्वनिश्चयपूर्वकः सप्तमभूमिकारोहणपर्यन्तं
45530 ज्ञानपरिपाचको मनोनिरोधप्रयत्न एवोपाय इति वक्तुं मूलतो मनस्स्वरूपं
45531 परिशोधयन्नाह - परमादिति। परमं कारणं चित्संवलितमज्ञानं
45532 तस्मादेव निमित्ताच्चिच्चेत्यपदपातिनी चेत्यगोचरा संपन्ना न वस्तुतः
45533 अविकारत्वात्। आदावित्यनेन प्राथमिकचेत्यपदपातस्याज्ञाननिमित्तत्वे
45534 तन्मूलद्वैतदर्शनानां सुतरां तन्निमित्तकत्वं सिद्धमिति सूच्यते।
45535 चेत्यपदपातादेव कलना अर्थप्रथेयमिति पदं नाम आसाद्य
45536 अर्थकलाभिर्नानारूपवैचित्र्यैः कलिलतां कलुषीभावं गता। स एव
45537 वासनाप्रथमाङ्कुर इति भावः॥ १॥
45538
45539 असत्स्वेव विमोहेषु रामैवंप्रायवृत्तिषु।
45540 घनेषु तुच्छतामेत्य चिराय परिमूर्च्छति॥ २॥
45541
45542 एवंप्राया ईदृश्यो वृत्तयः स्थितयो येषां तेषु विमोहेषु
45543 अर्थकलाभासभ्रमेषु क्राद्धनेषु उपचितेषु सैव चित्स्वां पूर्णतां
45544 विस्मृत्य तुच्छतां असन्मनोरूपतामेत्य चिराय अनादिकालादारभ्य मूर्च्छति
45545 जन्ममरणादिभ्रमैर्मुह्यति। तथाच चितश्चेत्योन्मुखतैवानर्थमनोबीजमिति
45546 सैव निरोद्धव्येति भावः॥ २॥
45547
45548 असदेव मनोवृत्तिर्म्लाना विस्तारयत्यलम्।
45549 दुःखं दोषसहस्रेण वेतालानिव बालिका॥ ३॥
45550
45551 एवं तुच्छवासनादोषसहस्रेण म्लाना मनोवृत्तिर्मनोभावेन स्थिता सा
45552 चिदसदेव दुःखं विस्तारयति॥ ३॥

प्। ३८४) २२८

सदेव हि महादुःखमसत्तां नयति क्षणात्।
निष्कलङ्का मनोवृत्तिरन्धकारमिवार्करुक्॥ ४॥

यथा सकलङ्काषन्मनोवृत्तिश्चिद्दुःखं विस्तारयति एवं वासनाक्षये
निर्वासनाकलङ्का स्वाभाविकसद्रूपैव सती महादुःखमसत्तां शून्यतां
नयति। बोधेन बाध्यत इत्यर्थः॥ ४॥

नयत्यभ्याशतां दूरं दूरमभ्याशतां नयेत्।
मनो वल्गति भूतेषु बालो बालखगेष्विव॥ ५॥

उक्तार्थसंभावनाय मनसोऽघटितघटनासमर्थ्यमाह - नयतीत्यादिना
। अभ्याशतां समीपताम्॥ ५॥

अभयं भयमज्ञस्य चेतसो वासनावतः।
दूरतो मुग्धपान्थस्य स्थाणुर्याति पिशाचताम्॥ ६॥

शत्रुत्वं शङ्कते मित्रे कलङ्कमलिनं मनः।
मदाविष्टमतिर्जन्तुर्भ्रमत्पश्यति भूतलम्॥ ७॥

पर्याकुले हि मनसि शशिनो जायतेऽशनिः।
अमृतं विषभावेन भुक्तं याति विषक्रियाम्॥ ८॥

सुरपत्तननिर्माणमसत्सदिव पश्यति।
वासनावलितं चेतः स्वप्नवज्जाग्रदेव हि॥ ९॥

सुरपत्तनं गन्धर्वनगरम्॥ ९॥

मोहैककारणं जन्तोर्मनसो वासनोल्बणा।
उत्खातव्या प्रयत्नेन मूलोच्छेदेन सैव च॥ १०॥

उत्खातव्या मूलत उच्छेत्तव्या॥ १०॥

वासनावागुराकृष्टो मनोहरिणको नृणाम्।
परां विवशतामेति संसारवनगुल्मके॥ ११॥

येन च्छिन्ना विचारेण जीवस्य ज्ञेयवासना।
निरभ्रस्येव सूर्यस्य तस्यालोको विराजते॥ १२॥

आलोकः प्रकाशः॥ १२॥

अतस्त्वं मन् एवेदं नरं विद्धि न देहकम्।
जडो देहो मनश्चात्र न जडं नाजडं विदुः॥ १३॥

तत्र प्रथमं मन एव मे देहो नान्य इति सदा भावनाभ्यासः कार्य इत्याह ##-

यत्कृतं मनसा तात तत्कृतं विद्धि राघव।
यत्त्यक्तं मनसा तावत्तत्त्यक्तं विद्धि चानघ॥ १४॥

मनोमात्रं जगत्कृत्स्नं मनः पर्यन्तमण्डलम्।

45605 मनो व्योम मनो भूमिर्मनो वायुर्मनो महान् ॥ १५ ॥
45606
45607 पर्यन्तो भूप्रान्तस्तन्मण्डलम् ॥ १५ ॥
45608
45609 मनो यदि पदार्थे तु तद्भावेन न योजयेत् ।
45610 ततः सूर्योदयेऽप्येते [सूर्यादयोऽप्येते इति पाठः] न प्रकाशाः
45611 कदाचन ॥ १६ ॥
45612
45613 तद्भावेन प्रकाशादिभावेन न योजयेत् न कल्पयेत् ।
45614 दिवान्धैर्वैपरीत्यदर्शनादिति भावः ॥ १६ ॥
45615
45616 मनो मोहमुपादत्ते यस्यासौ मूढ उच्यते ।
45617 शरीरे मोहमापन्ने न शवो मूढ उच्यते ॥ १७ ॥
45618
45619 मोहं अप्रबोधम् ॥ १७ ॥
45620
45621 मनः पश्य भवत्यक्षि शृण्वच्छ्रवणतां गतम् ।
45622 त्वग्भावं स्पर्शनादेति घ्राणतामेति जिघ्रणात् ॥ १८ ॥
45623
45624 रसनाद्रसतामेति विचित्रास्तत्र [विचित्रास्वत्र वृत्तिषु इति पाठः
45625 साधुः] वृत्तिषु ।
45626 नाटके नटवद्देहे मन एवानुवर्तते ॥ १९ ॥
45627
45628 लघु दीर्घं करोत्येव सत्येऽसत्तां प्रयच्छति ।
45629 कटुतां नयति स्वादु रिपुं नयति मित्रताम् ॥ २० ॥
45630
45631 स्वादु मधुरताम् ॥ २० ॥
45632
45633 य एव प्रतिभासोऽस्य चेतसो वृत्तिवर्तिनः ।
45634 ततस्तदेव प्रत्यक्षं तथात्रानुभवादिह ॥ २१ ॥
45635
45636 प्रतिभासवशादेव स्वप्नाकुलितचेतसः ।
45637 हरिश्चन्द्रस्य संपन्ना रात्रिर्द्वादशवार्षिकी ॥ २२ ॥
45638
45639 चित्तानुभाववशतो मुहूर्तत्वे गतं युगम् ।
45640 इन्द्रद्युम्नस्य वैरिञ्चिपुराभ्यन्तरवर्तिनः ॥ २३ ॥
45641
45642 अनुभावोऽत्रानुभवः प्रभावो वा । इन्द्रद्युम्नस्य रेवतापरनाम्नः ॥ २३ ॥
45643
45644 मनोज्ञया मनोवृत्त्या सुखतां याति रौरवम् ।
45645 प्रातःप्राप्तव्यराज्यस्य सुबद्धस्येव बन्धनम् ॥ २४ ॥
45646
45647 दुःखस्य सुखत्वापत्तिः क्व दृष्टा तत्राह - मनोज्ञयेति । मनोज्ञया
45648 हरिस्मरणादिरूपया । रौरवं नरकदुःखमपि । श्वः प्रातरवश्यं राज्यं
45649 प्राप्तव्यमिति प्रमाणैर्निश्चयवतः करपादनिगडादिना सुष्ठु बद्धस्य
45650 बन्धनमिवेत्यर्थः ॥ २४ ॥
45651
45652 जिते मनसि सर्वैव विजिता चेन्द्रियावलिः ।
45653 शीर्यते च यथा तन्तौ दग्धे मौक्तिकमालिका ॥ २५ ॥
45654
45655 सर्वत्र स्थितया स्वच्छरूपया निर्विकारया ।
45656 समया सूक्ष्मया नित्यं चिच्छक्त्या साक्षिभूतया ॥ २६ ॥

हे राम किमन्यन्मनसोऽर्थविपरीतकल्पनसामर्थ्यं वाच्यं यत्सर्वत्र समया
स्वच्छत्वनिर्विकारत्वादिस्वभावचिन्मात्ररूपया स्वसत्तया मूकं
वागादिसर्वक्रियाशून्यमपि ब्रह्मदेहतादात्म्यकल्पनया देहसमं जडं च
कृत्वा अन्तर्मननं एषणं कामः संकल्पः इत्यादिकया मुह्यया भ्रान्त्या
बहिस्तु गिरिसरिद्व्योमसमुद्रपुरलीलया प्रकल्प्य व्यर्थं भ्रमतीति
सर्वत्रेत्यादिश्लोकत्रयस्यैकोऽन्वयः ॥ २६ ॥

सर्वभावानुगतया न चेत्यार्थविभिन्नया ।
रामात्मसत्तया मूकमपि देहसमं जडम् ॥ २७ ॥

मनोऽन्तश्चलति व्यर्थं मननैषणमुह्यया ।
बहिर्गिरिसरिद्व्योमसमुद्रपुरलीलया ॥ २८ ॥

जाग्रच्चाभिमतं वस्तु नयत्यमृतमृष्टताम् ।
अनीहितं च विषतां नयत्यमृतमप्यलम् ॥ २९ ॥

ननु मूढं मनोऽन्यथा कल्पयितुं विचारजागरूकं तु नान्यथा कल्पयिष्यतीति
किं तन्नाशोपायचिन्तया तत्राह - जाग्रच्चेति । विवेकजागरूकमपि
मनोऽस्वादूच्छिष्टमपि योषिदधरादिवस्त्वभिमतं
रागवशादिष्टममृतमिव मृष्टतां स्वादुतां नयति ।
अनीहितमनभिलषितं त्वमृतमपि विषतां विषवद्धेयतां नयति ।
विरक्तानाममृतेऽपि हेयताबुद्धिदर्शनादित्यर्थः ॥ २९ ॥

अमृष्टसर्वभावानामलमात्मचमत्कृतिम् ।

तर्हि तत्त्वज्ञानपि तत्कुतो न भ्रमयेत्तत्राह - अमृष्टेति । न मृष्टः
साक्षात्कृतः सर्वभावः पूर्णता यैस्तेषामेव मनः
स्वाभिमताकारमात्मचमत्कारभूतं रूपं सृजति नतु तत्त्वविदाम् । तेषां
मिथ्याबुद्धिबाधितमनोविलासेषु चमत्कारदृष्ट्यभावादित्याशयः ॥ ३० ॥

प्। ३८५) २२८

स्पन्देषु वायुतामेति प्रकाशेषु प्रकाशताम् ।
द्रवेषु द्रवतामेति चिच्छक्तिस्फुरितं मनः ॥ ३१ ॥

रूपसर्गमेव प्रपञ्चयति - स्पन्देष्वित्यादिना ॥ ३१ ॥

पृथ्व्यां कठिनतामेति शून्यतां शून्यदृष्टिषु ।
सर्वत्रेच्छास्थितिं याति चिच्छक्तिस्फुरितं मनः ॥ ३२ ॥

शून्यतामभावताम् । शून्यदृष्टिषु नास्तीति गृह्यमाणवस्तुषु ।
इच्छास्थितिं अप्रतिहतस्वैरवृत्तिम् ॥ ३२ ॥

शुक्लं कृष्णीकरोत्येव कृष्णं नयति शुक्लताम् ।
विनैव देशकालाभ्यां शक्तिं पश्यास्य चेतसः ॥ ३३ ॥

मनस्यन्यत्र संसक्ते चर्वितस्यापि जिह्वया ।
भोजनस्यापि मृष्टस्य न स्वादोऽस्यानुभूयते ॥ ३४ ॥

यच्चित्तदृष्टं तद्दृष्टं न दृष्टं तदलोकितम् ।
अन्धकारे यथा रूपमिन्द्रियं निर्मितं तथा ॥ ३५ ॥

45709

45710 तेन चित्तेनालोकितमदृष्टं पुरःस्थमपि न दृष्टम् | तथाच

45711 चक्षुरादीन्द्रियमपि तेनैव स्वात्मनि कल्पितमित्याह - अन्धकारे इति |

45712 यथान्धकारे नैल्यं छायावैचित्र्यरूपं वा निर्मितं तद्वत् || ३५ ||

45713

45714 इन्द्रियेण मनो देहि मनसेन्द्रियमुन्मनः |

45715 इन्द्रियाणि प्रसूतानि मनसो नेन्द्रियान्मनः || ३६ ||

45716

45717 यद्यपीन्द्रियालोचिताकारधारणान्मन इन्द्रियेण निमित्तेन देहि साकारम् | इन्द्रियं

45718 च मनोधीनार्थालोचकत्वान्मनसा देहीति साम्यं तथापि मन उत् उत्कृष्टम् |

45719 तत्कुतस्तत्राह - इन्द्रियाणीति || ३६ ||

45720

45721 अत्यन्तभिन्नयोरैक्यं येषां चित्तशरीरयोः |

45722 ज्ञातज्ञेया महात्मानो मनस्यास्ते सुपण्डिताः || ३७ ||

45723

45724 तच्चेदं मनो मूढैरात्मकोटौ निक्षिप्याहमित्यात्मतया गृह्यते |

45725 तत्त्वज्ञैस्तु देहकोटौ निक्षिप्य जडदेहात्मना गृह्यते | अत एव ते

45726 निर्विकारात्मदर्शिनो वन्द्या इत्याह - अत्यन्तेति | मूढदृष्ट्या

45727 अत्यन्तभिन्नयोः || ३७ ||

45728

45729 कुसुमोल्लासिधम्मिल्ला हेलाचलितलोचना |

45730 काष्ठकुड्योपमाङ्गेषु लग्नाप्यमनसोऽङ्गना || ३८ ||

45731

45732 अत एव तेषां कामादिविकारो न दृश्यत इत्याह - कुसुमेति | अमनसो देहे

45733 लग्नाप्यङ्गना काष्ठकुड्योपमा | विकारं जनयितुमक्षमेत्यर्थः || ३८ ||

45734

45735 मनस्यन्यत्र संसक्ते वीतरागेण कानने |

45736 क्रव्यादचर्वितोऽङ्कस्थः स्वकरोऽपि न लक्षितः || ३९ ||

45737

45738 एवं दुःखनिमित्तैर्दुःखात्मकविकारोऽपि तेषां नास्तीत्याह - मनसीति |

45739 वीतरागेण तदाख्यमुनिना | अङ्कस्थो ध्यानकालेऽङ्के प्रसारितः || ३९ ||

45740

45741 सुखीकर्तुं सुदुःखानि दुःखीकर्तुं सुखानि च |

45742 सुखेनैवाशु युज्यन्ते मनसोऽतिशया मुनेः || ४० ||

45743

45744 मुनेर्मनसः अभ्यासपाटवकृता भावनातिशयाः सुखेनानायासेनैव

45745 युज्यन्ते क्षमन्ते || ४० ||

45746

45747 मनस्यन्यत्र संसक्ते कथ्यमानापि यत्नतः |

45748 लता परशुकृत्तेव कथा विच्छिद्यते बत || ४१ ||

45749

45750 मनस्यद्रितटारूढे गृहस्थेनापि जन्तुना |

45751 शुभ्राभ्रकन्दरभ्रान्तिदुःखं समनुभूयते || ४२ ||

45752

45753 समनुभूयते | स्वप्ने इति शेषः || ४२ ||

45754

45755 मनस्युल्लसिते स्वप्ने हृद्येव पुरपर्वताः |

45756 आकाश इव विस्तीर्णे दृश्यन्ते निर्मिताः क्षमाः || ४३ ||

45757

45758 हृद्येव निर्मिता अन्तःकृताः स्वस्वकार्यक्षमाश्च दृश्यन्ते || ४३ ||

45759

45760 मनो विलुलिते स्वप्ने हृद्येवाद्रिपुरावलिम् |

तनोति चलिताम्भोधिर्वीचीचयमिवात्मनि ॥ ४४ ॥

मनः विलुलिते स्वेन विक्षिप्ते आत्मनि । तनोति विस्तारयति ॥ ४४ ॥

अन्तरब्धिजलाद्यद्वत्तरङ्गापीडवीचयः ।
देहान्तर्मनसस्तद्वत्स्वप्नाद्रिपुरराजयः ॥ ४५ ॥

अङ्कुरस्य यथा पत्रलतापुष्पफलश्रियः ।
मनसोऽस्य तथा जाग्रत्स्वप्नविभ्रमभूमयः ॥ ४६ ॥

व्यतिरिक्ता यथा हेम्नो न हेमवनिता तथा ।
जाग्रत्स्वप्नक्रियालक्ष्मीर्व्यतिरिक्ता न चेतसः ॥ ४७ ॥

हेमवनिता स्वर्णप्रतिमा ॥ ४७ ॥

धाराकणोर्मिफेनश्रीर्यथा संलक्ष्यतेऽम्भसः ।
तथा विचित्रविभवा नानातेयं हि चेतसः ॥ ४८ ॥

नानाता नानावैचित्र्यम् ॥ ४८ ॥

स्वचित्तवृत्तिरेवेह जाग्रत्स्वप्नदृशोदितम् ।
रसावेशादुपादत्ते शैलूष इव भूमिकाम् ॥ ४९ ॥

उदितमुदयमाविर्भावमादत्ते । रसो रागः शृङ्गारादिश्च तदावेशात् ।
शैलूषो नटः । भूमिकां वेषवैचित्र्यम् ॥ ४९ ॥

चण्डालत्वं हि लवणे प्रतिभासवशाद्यथा ।
तथेदं जगदाभोगि मनो मननमात्रकम् ॥ ५० ॥

यद्यत्संवेद्यते किंचित्तेन तेनाशु भूयते ।
मनो मनननिर्माणं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ५१ ॥

नानापुरसरिच्छैलरूपतामेत्य देहिनाम् ।
तनोत्यन्तःस्थमेवेदं जाग्रत्स्वप्नमयं मनः ॥ ५२ ॥

सुरत्वाद्दैत्यतामेत्य नागत्वान्नगतामपि ।
प्रतिभासवशाच्चित्तमापन्नं लवणो यथा ॥ ५३ ॥

नागत्वाद्गजत्वात्सर्पत्वाद्वा । नगतां वृक्षतां गिरितां वा ॥ ५३ ॥

नरत्वादेति नारीत्वं पितृत्वात्पुत्रतां गतः ।
यथा क्षिप्रं प्रति नरः स्वसंकल्पात्तथा मनः ॥ ५४ ॥

यथा पितृत्वात्पुत्रतां गतः पुमान् नरत्वान्नारीत्वमेति तद्वत् ॥ ५४ ॥

संकल्पतः प्रम्रियते संकल्पाज्जायते पुनः ।
मनश्चिरन्तनाभ्यस्ताज्जीवतामेत्यनाकृति ॥ ५५ ॥

अनाकृति स्वत आकारशून्यमपि जीवतां जीवाकारमेति ॥ ५५ ॥

मनो मननसंमूढमूढवासनमाततम् ।
संकल्पाद्योनिमायाति सुखदुःखे भयाभये ॥ ५६ ॥

मननेन सम्यङ्मूढा मोहातिशयं प्राप्ता मूढवासना यस्मिंस्तत् ।
ऊढवासनमिति वा छेदः । योनिं जन्मस्थानम् ।
मनोऽकृतेनायात्यस्मिञ्शरीरे इति हि श्रुतिः ॥ ५६ ॥

सुखं दुःखं च मनसि तिले तैलमिव स्थितम् ।
तद्देशकालवशतो घनं वा तनु वा भवेत् ॥ ५७ ॥

तैलं तिलस्य चाक्रान्त्या स्फुटतामेति शाश्वतीम् ।
चेतसो मननासङ्गाद्घनीभूते सुखासुखे ॥ ५८ ॥

आक्रान्त्या यन्त्रनिषीडनेन । चेतसोऽन्तर्घनीभूते सुखासुखे मननासङ्गात्
स्फुरतां इतो गच्छत इति वचनविपरिणामेनानुषङ्गः ॥ ५८ ॥

देशकालाभिधानेन राम संकल्प एव हि ।
कथ्यते तद्वशाद्यस्माद्देशकालौ स्थितिं गतौ ॥ ५९ ॥

ननु देशकालकर्मविषयवैचित्र्यादेव सुखदुःखादिवैचित्र्यं प्रसिद्धं
तत्कथं मननासङ्गादित्युच्यते तत्राह - देशेति । अल्पयोरपि
देशकालयोर्मनसा वैपुल्यसंकल्पने वैपुल्यानुभवात्तुच्छेऽपि विषये मनसा
बहुमते रागातिशयदर्शनाच्चेति भावः ॥ ५९ ॥

प्रशाम्यत्युल्लसत्येति याति नन्दति वल्गति ।
मनःशरीरसंकल्पे फलिते न शरीरकम् ॥ ६० ॥

एवं शरीरमपि मनःसंकल्पाधीनमेवेत्याह - प्रशाम्यतीति ।
मनःशरीरस्य संकल्पे फलिते सति स्थूलं शरीरकं
प्रशान्त्यादिविकारभाग्भवति न स्वातन्त्र्येणेति शेषः ॥ ६० ॥

नानास्फारसमुल्लासैः स्वसंकल्पोपकल्पितैः ।
मनो वल्गति देहेऽस्मिन्साध्वीवान्तःपुराजिरे ॥ ६१ ॥

चापले प्रसरस्तस्मादन्तर्येन नदीयते ।
मनोविलयमादत्ते तस्यालान इव द्विपः ॥ ६२ ॥

मनसो निग्रहोपायं सफलं दर्शय्ति - चापले इति । विषयनुसंधानं
चापलम् ॥ ६२ ॥

न स्पन्दते मनो यस्य शस्त्रस्तम्भ इवोत्तमः ।
सद्वस्तुतोऽसौ पुरुषः शिष्टाः कर्दमकीटकाः ॥ ६३ ॥

शस्त्रं स्तम्भनास्त्रं तत्कृते स्तम्भे यथा शत्रुर्न स्पन्दते तद्वत् । असावेव
सद्वस्तुतः परमार्थतः पुरुषः ॥ ६३ ॥

यस्याचपलतां यातं मन एकत्र संस्थितम् ।
अनुत्तमपदेनासौ ध्यानेनानुगतोऽनघ ॥ ६४ ॥

ध्यानेन हेतुना असौ अनुत्तमपदेन अनुगतः संगतः । ब्रह्मीभूत एवेत्यर्थः
॥ ६४ ॥

45865 संयमान्मनसः शान्तिमेति संसारविभ्रमः ।
45866 मन्दरेऽस्पन्दतां याते यथा क्षीरमहार्णवः ॥ ६५ ॥
45867
45868 अस्पन्दतामिति च्छेदः ॥ ६५ ॥
45869
45870 मानस्यो वृत्तयो या या भोगसंकल्पविभ्रमैः ।
45871 संसारविषवृक्षस्य ता एवाङ्कुरयोनयः ॥ ६६ ॥
45872
45873 चित्तं चलत्कुवलयं वलयन्त एते
45874 मूढा महाजडजवे मदमोहमन्दाः ।
45875 आवर्तवर्तिनि विलूनविशीर्णचिन्ता-
45876 चक्रभ्रमे पुरुषदुर्भ्रमराः पतन्ति ॥ ६७ ॥
45877
45878 मदमोहमन्दा एते पुरुषदुर्भ्रमराश्चित्तरूपं चलत्कुवलयं
45879 संसारदुर्नदीप्रवाह्यमानोत्पलं वलयन्तः संवेष्ट्य भ्रमन्तः सन्तो
45880 महाजडजवे लडयोरभेदान्महाजाड्यप्रवाहरूपजलवेगे वाल्यावर्तवद्वर्तिनि
45881 परिवर्तमाने प्रबलचिन्तान्तरेण विलूना चिरं नैष्फल्याद्देहेन सह विशीर्णा च
45882 या चिन्ता तल्लक्षणे चक्रभ्रमे चक्रसदृशे आवर्ते पतन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥
45883
45884 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे
45885 चित्तचिकित्सापूर्वकं चित्तवर्णनं नाम दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥
45886
45887 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
45888 चित्तचिकित्सापूर्वकं चित्तवर्णनं नाम दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥
45889
45890
45891 एकादशोत्तरशततमः सर्गः १११
45892
45893 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
45894
45895 अस्य चित्तमहाव्याधेश्चिकित्साया महौषधम् ।
45896 स्वायत्तं शृणु वक्ष्यामि साधु सुस्वादु निश्चितम् ॥ १ ॥
45897
45898 यत्नादभिमतत्यागस्त्यागोऽहंताममत्वयोः ।
45899 अत्र चित्तजयोपायश्चिदैकाग्र्यं च वर्ण्यते ॥ १ ॥
45900
45901 स्वायत्तं स्वाधीनम् । अवश्यं साधयति पुरुषार्थमिति साधु ॥ १ ॥
45902
45903 स्वेनैव पौरुषेणाशु स्वसंवेदनरूपिणा ।
45904 यत्नेन चित्तवेतालस्त्यक्त्वेष्टं वस्तु जीयते ॥ २ ॥
45905
45906 इष्टं रागविषयं बाह्यविषयं त्यक्त्वा संवेदनं
45907 स्वात्ममात्राकारवृत्तिधारा तद्रूपिणा पौरुषेण यत्नेन जीयते ॥ २ ॥
45908
45909 त्यजन्नभिमतं वस्तु यस्तिष्ठति निरामयः ।
45910 जितमेव मनस्तेन कुदन्त इव दन्तिना ॥ ३ ॥
45911
45912 तत्रेष्टत्यागः प्रथमपीठिका दृढीकार्येत्याशयेनाह - त्यजन्निति ।
45913 अभिमतं इष्टम् । निरामयो रागादिचित्तरोगशून्यः ॥ ३ ॥
45914
45915 स्वसंवेदनयत्नेन पाल्यते चित्तबालकः ।
45916 अवस्तुतो वस्तुनि च योज्यते बोध्यतेऽपि च ॥ ४ ॥

पाल्यते रागचापलादिरोगचिकित्सया रक्ष्यते। अवस्तुतः प्रत्याहृत्येति शेषः॥ ४॥

शास्त्रसत्सङ्गधीरेण चिन्तातप्तमतापिना।
छिन्धि त्वमायसेनायो मनसैव मनो मुने॥ ५॥

चिन्तालक्षणे वह्नावातप्तं मनोरूपं अयः। अतप्तेन शान्ततापेन
मनसैवायसा साधनेन च्छिन्धि॥ ५॥

अयत्नेन यथा बाल इतश्चेतश्च योज्यते।
भावैस्तथैव चेतोन्तः किमिवात्रास्ति दुष्करम्॥ ६॥

भावैर्लालनभीषणाद्युपायैः॥ ६॥

सत्कर्मणि समाक्रान्तमुदर्कोदयदायिनि।
स्वपौरुषेणैव मनश्चेतनेन नियोजयेत्॥ ७॥

सत्कर्मणि समाध्यभ्यासलक्षणे समाक्रान्तमुपक्रान्तम्। चेतनेन चिदात्मना
नियोजयेदेकीकुर्यात्॥ ७॥

प। ३८७) २२९

स्वायत्तमेकान्तहितं स्वेप्सितत्यागवेदनम्।
यस्य दुष्करतां यातं धिक्तं पुरुषकीटकम्॥ ८॥

अविरक्तान्निन्दति - स्वायत्तमिति। स्वेप्सितस्य त्यागस्तद्विषयं वेदनं
वैराग्यवृत्तिः॥ ८॥

अरम्यं रम्यरूपेण भावयित्वा स्वसंविदा।
मल्लेनेव शिशुश्चित्तमयत्नेनैव जीयते॥ ९॥

अरम्यं विषयजातं परमार्थरम्यब्रह्मरूपेण भावयित्वा॥ ९॥

पौरुषेण प्रयत्नेन चित्तमाश्वेव जीयते।
अचित्तेनाप्रयत्नेन पदं ब्रह्मणि दीयते॥ १०॥

ब्रह्मणि पदमङ्घ्रिर्दीयते। ब्रह्म प्राप्यत इति यावत्॥ १०॥

स्वायत्तं च सुसाध्यं च स्वचित्ताक्रान्तिमात्रकम्।
शक्नुवन्ति न ये कर्तुं धिक्तान्पुरुषजम्बुकान्॥ ११॥

स्वचित्तस्य आक्रान्तिर्निग्रहस्तावन्मात्रम्॥ ११॥

स्वपौरुषैकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा।
मनःप्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः॥ १२॥

मनोमारणमात्रेण साध्येन स्वात्मसंविदा।
निःसपत्नमनाद्यन्तमनिङ्गनमिहोच्यताम्॥ १३॥

स्वात्मसंविदा स्वात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण निःसपत्नं
स्वसाम्राज्यसुखविरोधिमोहादिशत्रुरहितमत एवानिङ्गनमचलमनाद्यन्तं
स्वाराज्यसुखमिहास्मिन्नेव जीवन्मुक्तदेहे उच्यताम्। निःशङ्कं

45969 प्रतिज्ञायतामित्यर्थः ॥ १३ ॥
45970
45971 ईप्सितावेदनाख्यात्तु मनःप्रशमनादृते ।
45972 गुरूपदेशशास्त्रार्थमन्त्राद्या युक्तयस्तृणम् ॥ १४ ॥
45973
45974 ईप्सितस्य बाह्यविषयस्यावेदनमनवभासः । ईप्सितस्य मोक्षसुखस्य आवेदनं
45975 निवेदनसाधनं तदाख्याद्वा । युक्तयः साधनानि । नात्र
45976 गुरूपदेशनिन्दायां तात्पर्यं किंतु मनःप्रशमनस्तुतौ ॥ १४ ॥
45977
45978 सर्वं सर्वगतं शान्तं ब्रह्म संपद्यते तदा ।
45979 असंकल्पनशस्त्रेण च्छिन्नं चित्तं गतं यदा ॥ १५ ॥
45980
45981 गतं सहमूलेनोच्छिन्नं यदेत्यर्थः ॥ १५ ॥
45982
45983 स्वसंवेदनसाध्येऽस्मिन्संकल्पानर्थशासने ।
45984 शान्तायामत्र वपुषि पुंसः कैव कदर्थना ॥ १६ ॥
45985
45986 संकल्परूपस्य अनर्थस्य शासने निग्रहे शान्तायां
45987 शान्त्यादिसाधनसंपन्नायां जीवन्मुक्तौ । अत्र वपुषि अधिकारिशरीरे ।
45988 कदर्थना क्लेशः ॥ १६ ॥
45989
45990 नूनं दैवमनादृत्य मूढसंकल्पकल्पितम् ।
45991 पुरुषार्थेन संवित्त्या नय चित्तमचित्तताम् ॥ १७ ॥
45992
45993 ननु दैवप्रातिकूल्ये कथं कार्यसिद्धिस्तत्राह - नूनमिति ॥ १७ ॥
45994
45995 तां महापदवीमेकां [एतां इति पाठः] कामप्यधिगतं चिरम् ।
45996 चित्तं चिद्भक्षितं कृत्वा चित्तादपि परो भव ॥ १८ ॥
45997
45998 अचित्ततानयने क उपायस्तमाह - तामिति । चित्तं चिरं तां महापदवीं
45999 ब्रह्मरूपतामधिगतं प्राप्तं कृत्वान्ते साक्षात्कारवृत्त्याविर्भूतचित्ता
46000 समनस्काविद्याबाधाच्चिद्भक्षितं कृत्वा चित्तादपि परः पूर्णचिन्मात्ररूपो
46001 भवेत्यर्थः ॥ १८ ॥
46002
46003 भव भावनया युक्तो युक्तः परमया धिया ।
46004 धारयात्मानमव्यग्रो ग्रस्तचित्तं ततः परम् ॥ १९ ॥
46005
46006 तत्र प्रथमं चिन्मात्रभावनया युक्तो भव तत्स्थैर्यार्थं परमया
46007 अतिसावधानया धिया बुद्ध्या युक्तो भव । ततो ग्रस्तचित्तं ततश्चित्तात्परं
46008 आत्मानं धारय स्थापय नान्यदित्यर्थः ॥ १९ ॥
46009
46010 परं पौरुषमाश्रित्य नीत्वा चित्तमचित्तताम् ।
46011 तां महापदवीमेहि यत्र नाशो न विद्यते ॥ २० ॥
46012
46013 संवेदनविपर्यासरूपिणी धीरिवाचला ।
46014 जेतुमाशु मनो राम पौरुषेणैव शक्यते ॥ २१ ॥
46015
46016 यथा दिङ्मोहे अचला स्थिरापि प्रतीच्यां प्राचीति
46017 संवेदनविपर्यासधीर्विवेकस्थैर्यलक्षणेन पुरुषप्रयत्नेन जेतुं शक्यते
46018 तद्वन्मनोऽपीत्यर्थः ॥ २१ ॥
46019
46020 अनुद्वेगः श्रियो मूलमनुद्वेगात्प्रवर्तते ।

46021 जन्तोर्मनोजयो येन त्रिलोकीविजयस्तृणम् ॥ २२ ॥
46022
46023 चिरं मनोनिग्रहे प्रवृत्तस्योद्वेगात्तत्परित्यागो मा भूदिति तदुत्साहं
46024 वर्धयन्नाह - अनुद्वेग इति। श्रियो राज्यादिसंपदो मूलम्।
46025 दृष्टान्तार्थमिदम्। मनोजयः प्रवर्तते सिद्ध्यतीति यावत् ॥ २२ ॥
46026
46027 न शस्त्रदलनोत्पातपाता यस्यां मनागपि।
46028 स्वभावमात्रव्यावृत्तौ तस्यां कैव कदर्थना ॥ २३ ॥
46029
46030 श्रीसुखे युद्ध शस्त्रदलनकदर्थना स्वर्गसुखे उत्पातो मृत्वा
46031 ऊर्ध्वगमनं ततः पात इति कदर्थना मनोजयसुखे तु न कापीत्याह - न
46032 शस्त्रेति ॥ २३ ॥
46033
46034 अपि स्ववेदनाक्रान्तौ न शक्ता ये नराधमाः।
46035 कथं व्यवहरिष्यन्ति व्यवहारदशासु ते ॥ २४ ॥
46036
46037 स्वस्य वेदनं मनः। करणे ल्युट्। तस्याक्रान्तौ निग्रहे ॥ २४ ॥
46038
46039 पुमान्मृतोऽस्मि जातोऽस्मि जीवामीति कुदृष्टयः।
46040 चेतसो वृत्तयो भान्ति चपलस्यासदुत्थिताः ॥ २५ ॥
46041
46042 समाधिसुप्त्यादौ जन्ममरणादिदुःखानामननुभवाद्व्यवहारकाले
46043 मनोवृत्तिपूर्वकमेव तदनुभवाच्च मनोवृत्तिमात्रत्वं संसारस्येति
46044 दर्शयति - पुमानित्यादिना। असत्य एवोत्थिताः। कर्मधारयत्वात्पूर्वपदं
46045 पुंवत् ॥ २५ ॥
46046
46047 न कश्चनेह म्रियते जायते न च कश्चन।
46048 स्वयं वेत्ति मृतं स्वस्य लोकमन्यं स्वकं मनः ॥ २६ ॥
46049
46050 असत्त्वमेव दर्शयति - न कश्चनेति ॥ २६ ॥
46051
46052 इतो याति परं लोकं स्फुरत्यन्यतया मनः।
46053 तत्तस्यैत्येतदामोक्षमतो मृतिभयं कुतः ॥ २७ ॥
46054
46055 इहलोकेन विचरत्विहलोके परत्र च।
46056 चित्तमामोक्षमास्तेऽस्य रूपमन्यन्न विद्यते ॥ २८ ॥
46057
46058 इहलोके इहलोकेन इहलोकात्मना विचरतु भ्राम्यतु परत्र परलोके च
46059 परलोकभावेनेति शेषः। तथापि चित्तमेव तथा तथा आस्ते। अस्य संसारस्य
46060 चित्तादन्यद्रूपं न विद्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥
46061
46062 मृते भ्रातरि भृत्यादौ क्लेश आक्रियतेऽनृतः।
46063 तत्स्वचित्तं स्वचैतन्यव्यावृत्तात्मेति मे मतिः ॥ २९ ॥
46064
46065 एवं च शोकादयोऽप्यात्मचैतन्यव्यावृत्तचित्तमात्रधर्मा इत्याह - मृते
46066 इति। क्लेशः शोकः। निर्विकारस्वचैतन्याद्व्यावृत्तात्म विभक्तं
46067 स्वविकाररूपं स्वचित्तमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥
46068
46069 प। ३८८) २३०
46070
46071 सति पथ्ये तते शुभ्रे चित्तोपशमनाद्दते।
46072 तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च भूयोभूयो विचारितम् ॥ ३० ॥

अतः परमात्मनि समूलचित्तनाश एव मुक्त्युपायो नान्य इति
परिशेषयन्नुपसंहरति - सतीत्यादिना | सति अन्यनिरपेक्षसत्ताके पथ्ये
सर्वहिते | शुभ्रे मायामालिन्यरहिते | ऋते प्रमाणमूर्धन्यश्रुतिबोधिते
परमात्मनि चितो भावश्चित्ता तया
उपशमनात्तद्भावमात्रपरिशेषलक्षणाच्चित्तस्योपशमनात् ऋते विना
मुक्तेरुपायोऽन्यो नास्ति | यावदित्यवधारणे | नास्त्येवेत्यर्थः |
एतदूर्ध्वमूर्ध्वलोकेषु अधस्तात् पातालादिलोकेषु तिर्यक् परितो द्वीपान्तरेषु च
तत्त्वदर्शिभिर्विचार्य निर्धारितमित्युत्तरेण सहान्वयः || ३० ||

यावन्नास्ति किलोपायश्चित्तोपशमनादृते |
ऋते तथ्ये तते शुभ्रे बोधे हृद्युदिते सति || ३१ ||

मनोविलये च समाधिपरिपाकपरिष्कृते मनस्यपरोक्षतया
आविर्भूतब्रह्मात्मकबोध एवोपाय इत्याशयेनाह - ऋते तथ्ये इति | ऋते
अबाध्ये || ३१ ||

मनोविलयमात्रेण विश्रान्तिरुपजायते |
व्यायते हृदयाकाशे चिति चिच्चक्रधारया || ३२ ||

व्यायते अत्यन्तविस्तीर्णे हृदयाकाशे दहराकाशरूपे ब्रह्मचिति
चरमवृत्तिद्धचिल्लक्षणया चक्रधारया मनो मारयेति परेणान्वयः || ३२ ||

मनो मारय निःशङ्कं त्वां प्रबध्नन्ति नाधयः |
यदि रम्यमरम्यत्वे त्वया संविदितं विदा || ३३ ||

आधयो मानसदुःखानि त्वां न प्रबध्नन्ति न बन्धयिष्यन्ति | आपातरम्येषु
विषयेषु दोषानुसंधानेनारम्यतादर्शनं प्रथमं
संपाद्यमित्याशयेनाह - यदीति || ३३ ||

छिन्नान्येव तदाङ्गानि [तदङ्गानि इति पाठः क्वचित्] चित्तस्येति
मतिर्मम |
अयं सोऽहमिदं तन्म एतावन्मात्रकं मनः || ३४ ||

मनसश्छेद्यान्यङ्गान्युक्त्वा शरीरमाह - अयं सोऽहमिति | अयं
दृश्यमानः स पित्रा उत्पादितो देहः अहं इदं देहसंबन्धि गृहक्षेत्रादि
तत्प्राक् पित्राद्यर्जितं मे मदीयं इति यो भ्रम एतावन्मात्रकं
एतावच्छरीरकं मन इत्यर्थः || ३४ ||

तदभावनमात्रेण दात्रेणेव विलूयते |
छिन्नाभ्रमण्डलं व्योम्नि [व्योम इति पाठः] यथा शरदि
धूयते || ३५ ||

वातेनाकल्पनेनैवं तथा तद्धूयते मनः |
भवन्ति यत्र शस्त्राग्निपवनास्तत्र भीर्भवेत् || ३६ ||

वातेन यथा छिन्नाभ्रमण्डलं धूयते निरस्यते तथा एवं
प्रागुक्तेनाहंमेत्यकल्पनेन मनो धूयत इत्यर्थः || ३६ ||

स्वायते मृदुनि स्वच्छे किमसंकल्पने भयम् |
इदं श्रेय इदं नेति सिद्धमाबालमक्षतम् || ३७ ||

46125 मृदुनि अकठिने | अनायाससाध्ये इति यावत् | सिद्धं प्रसिद्धम् || ३७ ||
46126
46127 बालं पुत्रमिवोदारे मनः श्रेयसि योजयेत् |
46128 अक्षयं चानवं चेतःसिंहं संसृतिबृंहणम् |
46129 घ्नन्ति ये ते जयन्तीह निर्वाणपददायिनः || ३८ ||
46130
46131 किं प्रसिद्धं तदाह - बालमिति | अक्षयं क्षेतुमशक्यम् | अनवं अबालम् |
46132 चेतोलक्षणं सिंहं ये घ्नन्ति ते जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते | अन्येभ्योऽपि
46133 निर्वाणपददायिनो भवन्तीत्यर्थः || ३८ ||
46134
46135 भीमाः संभ्रमदायिन्यः संकल्पकदनादिमाः |
46136 विपदः संप्रसूयन्ते मृगतृष्णा मराविव || ३९ ||
46137
46138 मन एव महाभयं मनोजय एवाभयप्रतिष्ठेत्याह - भीमा इति
46139 द्वाभ्याम् || ३९ ||
46140
46141 कल्पान्तपवना वान्तु यान्तु चैकत्वमर्णवाः |
46142 तपन्तु द्वादशादित्या नास्ति निर्मनसः क्षतिः || ४० ||
46143
46144 मनोबीजात्समुद्यन्ति सुखदुःखे शुभाशुभे |
46145 संसारखण्डका एते लोकसप्तकपल्लवाः || ४१ ||
46146
46147 खण्डका वनखण्डाः || ४१ ||
46148
46149 असंकल्पनमात्रैकसाध्ये सकलसिद्धिदे |
46150 असंकल्पनसाम्राज्ये तिष्ठावष्टब्धतत्पदः || ४२ ||
46151
46152 अवष्टब्धमवलम्बितं तत्परमात्मपदसिंहासनं येन तथाविधः सन्
46153 असंकल्पनसाम्राज्ये तिष्ठ || ४२ ||
46154
46155 प्रयच्छत्युत्तमानन्दं क्षीयमाणं मनः क्रमात् |
46156 काष्ठक्षीणाङ्गकाङ्गारो यथाङ्गारक्षयार्थिनः || ४३ ||
46157
46158 नन्वसंकल्पनमात्रेण कथं मनःक्षयानन्दसिद्धिस्तत्र दृष्टान्तमाह
46159 - काष्ठेति | यथा अङ्गारक्षयार्थिनो ज्वलदङ्गारनाशेन
46160 तापोपशमसुखार्थिनः पुरुषस्य काष्ठापसरणेनक्षीणाङ्गकः
46161 क्रमाद्भस्मीभावापन्नावयवः सोङ्गारस्तापोपशमनानन्दं प्रयच्छति
46162 तद्वदित्यर्थः || ४३ ||
46163
46164 अपि ब्रह्मकुटीलक्षं मनसश्चेत्समीहितम् |
46165 तदणोरन्तरे व्यक्तं विभक्तं परिदृश्यते || ४४ ||
46166
46167 संकल्पवृद्धौ ब्रह्माण्डलक्षाणामपि चिदणूदरे कल्पना संपद्यत
46168 इत्याह - अपीति | ब्रह्मकुटीनां ब्रह्माण्डानाम् | समीहितं
46169 संकल्पैरभिलषितं चेत् || ४४ ||
46170
46171 संकल्पमात्रविभवेन कृतात्यनर्थं
46172 संकल्पमात्रविभवेन सुसाधितार्थम् |
46173 संतोषमात्रविभवेन मनो विजित्य
46174 नित्योदितेन जयमेहि निरीप्सितेन || ४५ ||
46175
46176 संकल्पमात्रलक्षणेन स्वविभवेन सुसाधिता ब्रह्माण्डकोट्यादिपदार्था

46177 येन अत एव संकल्पमात्रविभवेनैव कृता अत्यनर्था जन्ममरणनिरयादयो
46178 येन तत्तथाविधं मनो नित्योदितेन निरन्तरभावितेन निरीहितेन निःसंकल्पेन
46179 संतोषमात्रविभवेन विजित्य विजयं सर्वोत्कर्षं एहि प्राप्नुहि ॥ ४५ ॥
46180
46181 परमपावनया विमनस्तया
46182 समतया मतयात्मविदामपि ।
46183 शमितया मितयान्तरहंतया
46184 यदवशिष्टमजं पदमस्तु तत् ॥ ४६ ॥
46185
46186 आत्मविदां मतया संमतया अवैषम्यवृत्त्या शमितया निरस्तया अमितया
46187 वह्न्या अहंतयापि अन्तः यत् अजं जन्मादिविकारशून्यं पदमवशिष्टं
46188 तदेव तवास्तु प्राप्यमिति आशिषि लोट् ॥ ४६ ॥
46189
46190 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उत्पत्तिप्रकरणे
46191 चित्तचिकित्सानामैकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥
46192
46193 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चित्तचिकित्सा
46194 नामैकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥
46195
46196
46197 प्। ३८९) २३०
46198
46199 द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ११२
46200
46201 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
46202
46203 यस्मिंस्तस्मिन्पदार्थे हि येन तेन यथा तथा ।
46204 तीव्रसंवेगसंपन्नं मनः पश्यति वाञ्छितम् ॥ १ ॥
46205
46206 अत्र चित्तक्षयोपायो वासनात्याग इर्यते ।
46207 चिन्मात्रवासनाभ्यासात्तदेकदृढनिश्चयात् ॥ १ ॥
46208
46209 वासनाक्षयार्थं द्वैतविषये मनसस्तीव्रवेगो निरोद्धव्यश्चिन्मात्राकारे तु
46210 संपाद्य इति वक्तुं मनसः स्वतीव्रवेगानुसारिफलसंपादनस्वभावतामाह
46211 - यस्मिन्निति । यस्मिन्पदार्थे येन येन वाञ्छितेन निमित्तेन यथा यथा
46212 प्रकर्षेण मनस्तीव्रवेगाभिसंपन्नं भवति तस्मिन्पदार्थे तत्तद्वाञ्छितं
46213 पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥
46214
46215 जायते म्रियते चैषा मनसस्तीव्रवेगिता ।
46216 सौम्याम्बुबुद्बुदालीव निर्निमित्ता स्वभावतः ॥ २ ॥
46217
46218 हे सौम्य उपेक्षणेन जायते । निरोधप्रयत्नेन म्रियते शाम्यति । यत उत्पत्तौ
46219 निर्निमित्तेत्यर्थः ॥ २ ॥
46220
46221 शीतता तुहिनस्येव कज्जलस्येव कृष्णता ।
46222 लोलता मनसो रूपं तीव्रातीव्रैकरूपिणी ॥ ३ ॥
46223
46224 स्वभावत इति यदुक्तं तद्विशदयति - शीततेति ॥ ३ ॥
46225
46226 श्रीराम उवाच ।
46227
46228 कथमस्यातिलोलस्य वेगो वेगैककारणम् ।

46229 चलता मनसो ब्रह्मन्बलतो विनिवार्यते ॥ ४ ॥
46230
46231 वेग इत्यस्य व्याख्या चलतेति । वेगस्य तीव्रवेगस्य एकं मुख्यं कारणम् ॥ ४ ॥
46232
46233 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
46234
46235 नेह चञ्चलताहीनं मनः क्वचन दृश्यते ।
46236 चञ्चलत्वं मनोधर्मो वह्नेर्धर्मो यथोष्णता ॥ ५ ॥
46237
46238 यैषा हि चञ्चला स्पन्दशक्तिश्चित्तत्वसंस्थिता ।
46239 तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाडम्बरात्मिका ॥ ६ ॥
46240
46241 चित्तत्वं जगत्कारणमायासंवलितचैतन्यं तत्र संस्थिता स्पन्दशक्तिः
46242 क्रियाशक्तिस्तां मानसीं मनोरूपेण परिणतां विद्धित्यर्थः ॥ ६ ॥
46243
46244 स्पन्दास्पन्दादृते वायोर्यथा सत्तैव नोह्यते ।
46245 तथा [तथाच इति पाठः] न चित्तसत्तास्ति चञ्चलस्पन्दनादृते ॥ ७
46246 ॥
46247
46248 सत्ता अस्तिता । नोह्यते न विरक्र्यते ॥ ७ ॥
46249
46250 यत्तु चञ्चलताहीनं तन्मनो मृतमुच्यते ।
46251 तदेव च तपःशास्त्रसिद्धान्तो मोक्ष उच्यते ॥ ८ ॥
46252
46253 मनोविलयमात्रेण दुःखशान्तिरवाप्यते ।
46254 मनोमननमात्रेण दुःखं परमवाप्यते ॥ ९ ॥
46255
46256 दुःखमुत्पादयत्युच्चैरुत्थितश्चित्तराक्षसः ।
46257 सुखायानन्तभोगाय तं प्रयत्नेन पातय ॥ १० ॥
46258
46259 अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितं यथा स्यात्तथा भुज्यत इव प्रथत
46260 इत्यनन्तभोगाय मोक्षसुखाय ॥ १० ॥
46261
46262 तस्य चञ्चलता यैषा त्वविद्या राम सोच्यते ।
46263 वासनापदनाम्नीं तां विचारेण विनाशय ॥ ११ ॥
46264
46265 अविद्या रजःशक्तिबीजकत्वादविद्या । वासनापदनाम्नीमिति । मनः अनो बहुव्रीहेः
46266 इति प्रतिषेधविषये अन उपधालोपिन इति ङीप् पाक्षिकः ॥ ११ ॥
46267
46268 अविद्यया वासनया तयान्तश्चित्तसत्तया ।
46269 विलीनया त्यागवशात्परं श्रेयोऽधिगम्यते ॥ १२ ॥
46270
46271 त्यागवशाद्बाह्यविषयानुसंधानत्यागबलात् ॥ १२ ॥
46272
46273 यत्तत्सदसतोर्मध्यं यन्मध्यं चित्त्वजाड्ययोः ।
46274 तन्मनः प्रोच्यते राम द्वयोर्दोलायिताकृति ॥ १३ ॥
46275
46276 एवं वक्तव्योपयोगितया चाञ्चल्यधर्मकतां मनसः समर्थ्य
46277 वास्तवावस्तवरूपद्वयात्मकतामवास्तवांशहेयताप्रदर्शनाय
46278 वास्तवरूपप्रतिष्ठाया विनाशप्रसक्तिवारणाय चाह - यत्तदिति ।
46279 सदसतोर्मध्यं मिथुनीभावरूपमन्तरालम् । अत एवान्यतररूपप्राधान्ये
46280 दोलायिताकृति अविश्रान्तस्थिति ॥ १३ ॥

जाड्यानुसंधानहतं जाड्यात्मकतयेद्धया ।
चेतो जडत्वमायाति दृढाभ्यासवशेन हि ॥ १४ ॥

कस्मात्तर्ह्येकतरकोटिविश्रान्तिस्तत्राह - जाड्येति द्वाभ्याम् । इद्धया
प्ररूढया ॥ १४ ॥

विवेकैकानुसंधानाच्चिदंशात्मतया मनः ।
चिदेकतामुपायाति दृढाभ्यासवशादिह ॥ १५ ॥

चिदंशात्मतया इद्धयेत्यनुषज्यते ॥ १५ ॥

पौरुषेण प्रयत्नेन यस्मिन्नेव पदे मनः ।
पात्यते तत्पदं प्राप्य भवत्यभ्यासतो हि तत् ॥ १६ ॥

प्रयत्नेन स्वाभाविकेन शास्त्रीयेण वा ॥ १६ ॥

पुनः पौरुषमाश्रित्य चित्तमाक्रम्य चेतसा ।
विशोकं पदमाश्रित्य निराशङ्कः स्थिरो भव ॥ १७ ॥

भवभावनया मग्नं मनसैव न चेन्मनः ।
बलादुत्तार्यते राम तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥ १८ ॥

तत्तत इतरः ॥ १८ ॥

मन एव समर्थं वो मनसो दृढनिग्रहे ।
अराजा कः समर्थः स्याद्राज्ञो राघव निग्रहे ॥ १९ ॥

तृष्णाग्राहगृहीतानां संसारार्णवरंहसि ।
आवर्तैरुह्यमानानां दूरे स्वं मन एव नौः ॥ २० ॥

दूरे उह्यमानानां प्रवाह्यमाणानाम् । नौस्तरिः ॥ २० ॥

मनसैव मनश्छित्त्वा पाशं परमबन्धनम् ।
उन्मोचितो न येनात्मा नासावन्येन मोक्ष्यते ॥ २१ ॥

या योदेति मनोनाम्नी वासना वासितान्तरा ।
तां तां परिहरेत्प्राज्ञस्ततोऽविद्याक्षयो भवेत् ॥ २२ ॥

मनोनाम्नी बाह्यार्थमननाभिधाना । ङीप् प्राग्वत् ।
परिहरेन्मिथ्यात्वानुसंधानेन निरस्येत् । यथा औष्ण्ये क्षीणे वह्निः शाम्यति
तद्वद्वासनाक्षये सह मनसाऽविद्या क्षीयत इति भावः ॥ २२ ॥

प। ३९०) २३१

भोगौघवासनां त्यक्त्वा त्यज त्वं भेदवासनाम् ।
भावाभावौ ततस्त्यक्त्वा निर्विकल्पः सुखी भव ॥ २३ ॥

वासनात्यागे क्रममाह - भोगौघेति । भावाभावौ चित्तचेत्यौ ।
कल्पनाव्युत्क्रमेण त्याग इति भावः ॥ २३ ॥

अभावनं भावनायास्त्वेतावान्वासनाक्षयः ।

एष एव मनोनाशस्त्वविद्यानाश उच्यते ॥ २४ ॥

चित्तचेत्यत्यागेऽपि तद्धेत्वज्ञानपरिशेषमाशङ्क्याह - अभावनमिति । न
भाव्यते पूर्णतयानुभूयते येनाविद्यावरणेन तदविद्यावरणं
भावनायास्तत्त्वसाक्षात्काराद्धेतोस्त्यक्त्वा सुखी भवेत्यनुषज्यते ॥ २४ ॥

यद्यत्संवेद्यते किंचित्तत्रासंवेदनं परम् ।
असंवित्तिस्तु निर्वाणं दुःखं संवेदनाद्भवेत् ॥ २५ ॥

अथवा साक्षाच्चित्तद्वारा वा यद्यत्किंचित्साक्षिणा संवेद्यते तत्र तत्र
संवेद्यताया असंवेदनं परमुत्कृष्टमनोनाशनिर्वाणमिति संक्षेप
इत्याह - यद्यदिति ॥ २५ ॥

स्वेनैव तत्प्रयत्नेन पुंसः संवेद्यते क्षणात् ।
भावस्याभावनं भूत्यै तत्तस्मान्नित्यमाहरेत् ॥ २६ ॥

तच्च वेद्यावेदनं पुरुषप्रयत्नाद्भवतीत्याह - स्वेनेति ।
भावस्याभावनं वेद्यस्यावेदनम् । तत्स्वप्रयत्नं नित्यमाहरेदभ्यसेत् ॥ २६
। ।

रागादयो ये मनसीप्सितास्ते
बुद्ध्वेह तांस्तांस्त्वमवस्तुभूतान् ।
त्यक्त्वा तदास्याङ्कुरमस्तबीजं
मा हर्षशोकं समुपैहि तृप्तः ॥ २७ ॥

उक्तमनूद्योपसंहरति - रागादय इति । ते तव मनसि ये ये रज्यन्ते येषु ते
रागा विषयाः । आदिपदात्तदुपाया इप्सितास्तांस्तांस्त्वमनर्थभूतान् बुद्ध्वा ते
रागादयः आस्याङ्कुरा बीजमुखनिर्गच्छदङ्कुरकल्पा यस्य तत्तथाविधं
मनोऽपि अस्तबीजं अज्ञानवासनाबीजैः सह त्यक्त्वा
पूर्णात्मानुभवामृततृप्तः सन् हर्षशोकं मा समुपहि मत्वा धीरो
हर्षशोकौ जहाति इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उ०
मुखरवेणोपदेशांशकथनं नाम द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥
११२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
मुखरवेणोपदेशांशकथनं नाम द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ११३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एषा हि वासना नित्यमसत्यैव यदुत्थिता ।
द्विचन्द्रभ्रान्तिवत्तेन त्यक्तुं राघव युज्यते ॥ १ ॥

सर्वदुर्वासनोच्छेदी विचारैर्विविधैर्मृतः ।
द्वैतमिथ्यात्वधीरूढस्तत्त्वबोधोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

यद्यतो हेतोरसत्यैवोत्थिता तत्ततस्त्यक्तुं बाधितुं युज्यते ॥ १ ॥

46385 अविद्या विद्यमानेव नष्टप्रज्ञेषु विद्यते।
46386 नाम्नैवाङ्गीकृताभावात्सम्यक्प्रज्ञेषु सा कुतः॥ २॥
46387
46388 नष्टप्रज्ञेषु विवेकविज्ञानशून्येषु विद्यमाना परमार्थसत्येव
46389 दृढतरा विद्यते। सम्यक्प्रज्ञेषु तु
46390 अभावादपरमार्थत्वान्नाम्नैवाङ्गीकृता वन्ध्यापुत्रवत्। अतः सा कुतः॥ २
46391 ।।
46392
46393 मा भवाज्ञो भव प्राज्ञः सम्यग्राम विचारय।
46394 नास्त्येवेन्दुर्द्वितीयः खे भ्रान्त्या संलक्ष्यते मुधा॥ ३॥
46395
46396 अतस्तत्त्वज्ञतामेव विचारेण संपादयेत्याह - मा भवेति॥ ३॥
46397
46398 नात्र तत्त्वादृते किंचिद्विद्यते वस्त्ववस्तु च।
46399 ऊर्मिमालिनि विस्तीर्णे वारिपूरादृते यथा॥ ४॥
46400
46401 तत्त्वात्परमात्मनः। वस्तु भावः। अवस्तु अभावः॥ ४॥
46402
46403 स्वविकल्पादृते नैतान्भावाभावानसन्मयान्।
46404 नित्येऽसिते तते शुद्धे मा समारोपयात्मनि॥ ५॥
46405
46406 असिते देहादिबन्धनशून्ये। षिञ् बन्धने क्तः॥ ५॥
46407
46408 नासि कर्ता किमेतासु क्रियासु ममता तव।
46409 एकस्मिन्विद्यमाने हि किं केन क्रियते कथम्॥ ६॥
46410
46411 बन्धस्याकर्तृतामूलत्वात्तामेव प्रथमं त्यजेत्याह - नासीति। एकस्मिन्
46412 अद्वितीये। नह्येकमात्रकारकसाध्या क्रिया प्रसिद्धेति भावः॥ ६॥
46413
46414 मा वाऽकर्ता भव प्राज्ञ किमकर्तृतयेहिते।
46415 साध्यं साध्यमुपादेयं तस्मात्स्वस्थो भवानघ॥ ७॥
46416
46417 अकर्ता अकर्तृत्वाभिमानी च मा भव। अकर्तृतया ईहिते अभिमाने कृते
46418 उपादेयं प्राप्यं साध्यं स्वयत्ननिष्पाद्यं किं साध्यं फलमस्ति। न
46419 किंचिदित्यर्थः॥ ७॥
46420
46421 कर्ता संस्त्वमसक्तत्वाद्भावाभावे रघूद्वह।
46422 असक्तत्वादकर्तापि कर्तृवत्स्पन्दनं कुतः॥ ८॥
46423
46424 भावोऽभिमानस्तदभावे सति असक्तत्वादकर्तापि एवमकर्तापि
46425 संस्तत्राप्यभिमानाभावे अकर्तृत्वेऽप्यसक्तत्वात्कर्तापि। तर्हि
46426 किमज्ञवत्कर्ताहं नेत्याह - कर्तृवदिति। अस्पन्दात्मदर्शिनस्तव
46427 नाज्ञकर्तृवद्देहस्पन्दनेनात्मस्पन्दभ्रमलक्षणकर्तृताप्रसक्तिरित्यर्थ
46428 ः॥ ८॥
46429
46430 सत्यं स्याच्चेदुपादेयं मिथ्या स्याद्धेयमेव चेत्।
46431 उपादेयैकसक्तत्वाद्युक्ता सक्तिर्हि कर्मणि॥ ९॥
46432
46433 क्रियाफलमिथ्यात्वे कर्मासक्तिरेव न युक्तेति तर्केणापि दृढीकुर्वन्नाह -
46434 सत्यमिति॥ ९॥
46435
46436 यत्रेन्द्रजालमखिलं मायामयमवस्तुकम्।

46437 तत्र कास्था कथं नाम हेयोपादेयदृष्टयः ॥ १० ॥
46438
46439 दर्शिततर्कस्य विपर्ययपर्यवसानं दर्शयति - यत्रेति । यत्रतत्रेति शब्दौ
46440 यर्हितर्हीत्यर्थे ॥ १० ॥
46441
46442 संसारबीजकणिका यैषा विद्या रधूद्वह ।
46443 एषा ह्यविद्यमानैव सतीव स्फारतां गता ॥ ११ ॥
46444
46445 कुत इन्द्रजालतेति चेदाविद्यकत्वादित्याह - संसारेति ॥ ११ ॥
46446
46447 येयमाभोगिनिःसारा संसारारम्भचक्रिका ।
46448 विज्ञेया वासनैषा सा चेतसो मोहदायिनी ॥ १२ ॥
46449
46450 चारुवंशलतेवान्तःशून्या निस्सारकोटरा ।
46451 सरित्तरङ्गमालेव न व्युच्छिन्नापि नश्वरी ॥ १३ ॥
46452
46453 अविद्यारूपां संसारारम्भचक्रिकामेव विस्तरेण वर्णयति - चार्वित्यादिना ।
46454 अन्तःशून्येत्यस्य विवरणं निःसारकोटरेति । मूलनाशं विना व्युच्छिन्नापि न
46455 नश्वरी ॥ १३ ॥
46456
46457 प। ३९१) २३१
46458
46459 गृह्यमाणापि हस्तेन ग्रहीतुं नैव युज्यते ।
46460 मृद्व्यप्यत्यन्ततीक्ष्णाग्रा निर्झरोर्मिरिवोत्थिता ॥ १४ ॥
46461
46462 निर्झरोर्मिपक्षे कूलद्रुमच्छेदिनीत्वात्तीक्ष्णाग्रेति बोध्यम् ॥ १४ ॥
46463
46464 दृश्यते प्रकराभासा सदर्थे नोपयुज्यते ।
46465 तरङ्ग्ण्यतरङ्गाभा स्वाकारपरिनिष्ठिता ॥ १५ ॥
46466
46467 प्रकरः कार्यसमर्थकारणकलापस्तद्वदाभासः प्रथा यस्याः । तथापि
46468 सदर्थे सत्यपुरुषार्थे । तरङ्गिणीपक्षे स्नानपानादिसत्यार्थक्रियार्थे ।
46469 अतरङ्गाभा सत्यतरङ्गशून्यस्वप्नतरङ्गिणीसदृशी
46470 मृगतृष्णातरङ्गिणीव । स्वाकारः प्रतीतिमात्रशोभमान आकारस्तत्रैव
46471 परिनिष्ठिता परिसमाप्ता नार्थक्रियायामित्यर्थः ॥ १५ ॥
46472
46473 क्वचिद्वक्राः क्वचित्स्पष्टा दीर्घाः खर्वाः स्थिराश्चलाः ।
46474 यत्प्रसादोद्भवास्तस्माद्व्यतिरेकमुपागताः ॥ १६ ॥
46475
46476 स्वाकारानेव प्रपञ्चयति - क्वचिदिति । यस्या वर्ण्यमानचक्रिकायाः
46477 प्रसादादुद्भवा आविर्भूताः व्यतिरेकं परस्परभेदमुपागताः
46478 सर्वपदार्था इति शेषः ॥ १६ ॥
46479
46480 अन्तःशून्यापि सर्वत्र दृश्यते सारसुन्दरी ।
46481 न क्वचित्संस्थितापीह सर्वत्रैवोपलक्ष्यते ॥ १७ ॥
46482
46483 जडैव चिन्मयीवासावन्यस्पन्दोपजीविनी ।
46484 निमेषमप्यतिष्ठन्ती स्थैर्याशङ्कां प्रयच्छति ॥ १८ ॥
46485
46486 अन्यस्पन्दं मनश्चाञ्चल्यमुपजीवति तच्छीला ॥ १८ ॥
46487
46488 ज्वालावच्छुद्धवर्णापि मषीमलिनकोटरा ।

वल्गत्यन्यप्रसादेन दीयते तदवेक्षणात् ॥ १९ ॥

सत्त्वगुणेन शुद्धवर्णापि तमसा मषीमलिनकोटरा । अन्यस्य परमात्मनः
प्रसादेन सान्निध्येन वल्गति चलति । तस्यावेक्षणात्साक्षात्काराद्दीयते खण्ड्यते
। दो अवखण्डने ॥ १९ ॥

आलोके विमले म्लाना तमस्यपि विराजते ।
मृगतृष्णेव शुष्काभा नानावर्णविलासिनी ॥ २० ॥

विमले स्वात्मालोके आवरकत्वान्म्लाना ॥ २० ॥

वक्रा विषमयी तन्वी मृद्वी संकटकर्कशा ।
ललनाचञ्चला लुब्धा तृष्णा कृष्णेव भोगिनी ॥ २१ ॥

तृष्णादिरूपेणापि तामेवाह - वक्रेति । संकटहेतुत्वात्कर्कशा । ललनेव
चञ्चला । भोगिनी सर्पिणी ॥ २१ ॥

स्वयं दीपशिखेवाशु क्षीयते स्नेहसंक्षये ।
सिन्दूरधूलिलेखेव विना रागं विराजते ॥ २२ ॥

रागं स्नेहं विनापि सिन्दूरधूलिलेखेव रागवती विराजते ॥ २२ ॥

क्षणप्रकाशतरला कृतसंस्था जडाशया ।
मुग्धानां त्रासजननी वक्रा विद्युदिवोदिता ॥ २३ ॥

जडया आशया कृतसंस्था संपादितस्थितिः । विद्युत्पक्षे
डलयोरभेदाज्जलस्याशया मेघे कृतस्थितिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

यत्नाद्गृहीत्वा दहति भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
लभ्यतेऽपि हि नान्विष्टा विद्युद्वदतिभङ्गुरा ॥ २४ ॥

दहति । संतापदुःखे पर्यवस्यतीति यावत् । विद्युत्पक्षे स्पष्टम् ॥ २४ ॥

अप्रार्थितैवोपनता रमणीयाप्यनर्थदा ।
अकालपुष्पमालेव श्रेयसेनाभिनन्दिता ॥ २५ ॥

अकालपुष्पमालाप्युत्पातत्वादनर्थदा ॥ २५ ॥

अत्यन्तविसृतैवातिसुखाय भ्रमदायिनी ।
दुःस्वप्नकलनेवेयमनर्थायैव तर्किता ॥ २६ ॥

तर्किता पुनःपुनस्तर्कैरनुसंधीयमाना ॥ २६ ॥

प्रतिभासवशादेषा त्रिजगन्ति महान्ति च ।
मुहूर्तमात्रेणोत्पाद्य धत्ते ग्रासीकरोति च ॥ २७ ॥

मुहूर्तो वत्सरश्रेणी लवणस्यानया कृता ।
रात्रिर्द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रस्य निर्मिता ॥ २८ ॥

वियोगिनामथान्येषां कान्ताविभवशालिनाम् ।
रात्रिवत्सरवद्दीर्घा भवेत्तस्याः प्रसादतः ॥ २९ ॥

46541 सुखितस्याल्पतामेति दुःखितस्यैति दीर्घताम् |
46542 कालो यस्याः प्रसादेन विपर्यासैकशीलिनाम् || ३० ||
46543
46544 विपर्यासो भ्रमस्तदेकशीलिनां पुंसाम् || ३० ||
46545
46546 अस्याः स्वसत्तामात्रेण कर्तृतैतासु वृत्तिषु |
46547 दीपस्यालोककार्याणां यथा तद्वन्न वस्तुतः || ३१ ||
46548
46549 अविद्याया अपि ब्रह्मणि जगद्विवर्तारोपे सन्निधानमात्रेण निमित्तता नतु
46550 परिणामितेति स्वमतं दर्शयति - अस्या इति || ३१ ||
46551
46552 सनितम्बस्तनी चित्रे [त्वित्ते इति पाठः] न स्त्री स्त्रीधर्मिणी यथा |
46553 तथैवाकारचिन्तेयं कर्तुं योग्या न किंचन || ३२ ||
46554
46555 कुतो नास्याः कर्तृतेति चेदयोग्यत्वादित्याह - सनितम्बेति | स्त्रीधर्मिणी
46556 गृहकार्यकरणादिसमर्थेति यावत् | आकारचिन्ता प्रागनुभूतार्थवासनारूपा |
46557 इयमविद्या || ३२ ||
46558
46559 मनोराज्यमिवाकारभासुरा सत्यवर्जिता |
46560 सहस्रशतशास्त्रापि न किंचित्परमार्थतः || ३३ ||
46561
46562 तदेव स्पष्टमाह - मनोराज्यमिति || ३३ ||
46563
46564 अरण्ये मृगतृष्णेव मिथ्यैवाडम्बरान्विता |
46565 विडम्बयति तान्मुग्धमृगानेव न मानुषान् || ३४ ||
46566
46567 फेनमालेव संजातध्वस्ता विच्छेदवर्जिता |
46568 जडेव चञ्चलाकारा गृह्यमाणा न किंचन || ३५ ||
46569
46570 संजातध्वस्ता उत्पन्नप्रध्वंसिनी | विच्छेदवर्जिता प्रवाहनित्या | जडा
46571 नीहारपटलीव || ३५ ||
46572
46573 अटत्युड्डामराकारा रजःप्रसरधूसरा |
46574 बलात्कल्पान्तवात्येव स्वाक्रान्तभुवनान्तरा || ३६ ||
46575
46576 धूमालीवाङ्गसंलग्ना दाहखेदप्रदायिनी |
46577 गर्भीकृतरसाक्रम्य जगन्ति परिवर्तते || ३७ ||
46578
46579 गर्भीकृतो रसः परमात्मा जलं च यया | अत एव जगन्ति आक्रम्य प्रक्रम्य
46580 परिभूय च परिवर्तते भ्रमति || ३७ ||
46581
46582 धारा जलधरस्येव सुदीर्घा जलनिर्मिता |
46583 असारसंसारदृढा रज्जुस्तृणगणैरिव || ३८ ||
46584
46585 असारैः पेलवैः संसारैः संसरणसंस्कारैर्दृढा | तत्र दृष्टान्तः ##-
46586
46587 प्। ३९२) २३२
46588
46589 तरङ्गोत्पलमालेव कल्पनामात्रवर्णिता |
46590 मृणालीव बहुच्छिद्रा पङ्कप्रौढा जलात्मिका || ३९ ||
46591
46592 कविभिः कल्पनामात्रेण वर्णिता तरङ्गमालेवोत्पलमालेव च पङ्के पापे

46593 कर्दमे च प्रौढा जलात्मिका जडात्मिका। लडयोरभेदात्॥ ३९॥
46594
46595 जनेन दृश्यते वृद्धितत्परा नच वर्धते।
46596 विषास्वाद इवापातमधुराऽन्ते सुदारुणा॥ ४०॥
46597
46598 विषास्वादः सविषमोदकास्वादः॥ ४०॥
46599
46600 नष्टा दीपशिखेवैषा न जाने क्वेव गच्छति।
46601 मिहिकेवाग्रदृष्टापि गृह्यमाणा न किंचन॥ ४१॥
46602
46603 न जाने इति। बाधितस्य वादिसहस्रैरपि स्वरूपनिरूपणासंभवादिति भावः।
46604 मिहिका नीहारधूमपटलीव॥ ४१॥
46605
46606 पांसुमुष्टिरिवाकीर्य प्रेक्षिता पारमाणवी।
46607 आकाशनीलिमेवैषा निर्निमित्तैव दृश्यते॥ ४२॥
46608
46609 द्विचन्द्रमोहवज्जाता स्वप्नवद्विहितभ्रमा।
46610 यथा नौयायिनः स्थाणुस्पन्दस्तद्वदिहोत्थिता॥ ४३॥
46611
46612 अनयोपहते चित्ते दीर्घकालमिवाकुलैः।
46613 जनैराकल्प्यते दीर्घसंसारस्वप्नविभ्रमः॥ ४४॥
46614
46615 इवशब्दो मिथ्यात्वद्योतकः॥ ४४॥
46616
46617 अनयोपहते स्वस्मिंश्चित्राश्चेतसि विभ्रमाः।
46618 उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति तरङ्गास्तोयधेरिव॥ ४५॥
46619
46620 स्वस्मिन्स्वात्मनि अनया उपहृते। आवरणेनासत्प्राये कृते सतीत्यर्थः॥ ४५॥
46621
46622 मनोज्ञमपि सत्यं च दृश्यते सदसत्तया।
46623 अमनोज्ञमसत्यं च दृश्यते सत्तयाप्यसत्॥ ४६॥
46624
46625 तस्या विपर्यासशक्तिमाह - मनोज्ञमिति। सद्ब्रह्म। असज्जगत्॥ ४६॥
46626
46627 पदार्थरथमारूढा भावनैषा बलान्विता।
46628 आक्रामति मनः क्षिप्रं विहगं वागुरा यथा॥ ४७॥
46629
46630 पदार्था विषयास्तद्रूपं रथं। तदाकारतामिति यावत्। भावना
46631 उद्भूतवासनारूपा एषा अविद्या मनः आक्रामति मोहयित्वा बध्नाति॥ ४७॥
46632
46633 करुणास्यन्दमानाक्षी स्रवत्क्षीरलवस्तनी।
46634 भवत्युल्लसितानन्दं जननी गृहिणी यथा॥ ४८॥
46635
46636 मातृपत्न्यादिरूपतामप्यविद्यैव धारयतीत्याह - करुणेति॥ ४८॥
46637
46638 विषीकरोति निःस्यन्दसंतर्पितजगत्त्रयम्।
46639 सुधार्द्रार्द्रमपि क्षिप्रं प्रवृद्धं बिम्बमैन्दवम्॥ ४९॥
46640
46641 निःस्यन्दैरमृतद्रवैश्चन्द्रिकाद्यात्मना परिणतैः
46642 संतर्पितजगत्त्रयमैन्दवं बिम्बमपि विषीकरोति॥ ४९॥
46643
46644 उन्मत्तरववेतालनर्तनारम्भसंभ्रमम्।

46645 स्थाणवः संप्रयच्छन्ति मूका अप्येतयान्धया ॥ ५० ॥
46646
46647 अन्धयतीत्यन्धया एतया निमित्तभूतया मूका
46648 वागादिसर्वकर्मेन्द्रियव्यापारशून्या अपि स्थाणव
46649 उन्मत्तरववेतालनर्तनारम्भसंभ्रमं संप्रयच्छन्ति जनयन्ति वने
46650 इत्यर्थः ॥ ५० ॥
46651
46652 संध्यादिषु च कालेषु लोष्टपाषाणभित्तयः ।
46653 अस्याः प्रसादाद्दृश्यन्ते सर्पाजगरदृष्टिभिः ॥ ५१ ॥
46654
46655 सर्पाजगरदृष्टिभिस्तथा तथा भ्रान्तिभिः ॥ ५१ ॥
46656
46657 एकोऽपि द्वितयोदेति यथा द्विशशिदर्शने ।
46658 दूरमभ्याशतां याति स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ ५२ ॥
46659
46660 अभ्याशतां सामीप्यम् ॥ ५२ ॥
46661
46662 आदीर्घं क्षणतामेति कालस्येष्टा यथा निशा ।
46663 क्षणो वर्षमिवाभाति कान्ताविरहिणामिव ॥ ५३ ॥
46664
46665 कालस्य संहाररुद्रस्येष्टा निशा प्रलयरातिरिव ॥ ५३ ॥
46666
46667 न तदस्तीह यन्नाम न करोतीयमुद्धता ।
46668 अस्यास्त्वकिंचनायास्तु शक्ततां पश्य राघव ॥ ५४ ॥
46669
46670 अकिंचनायाः स्वसत्तायामपि दरिद्रायाः ॥ ५४ ॥
46671
46672 संरोधयेत्प्रयत्नेन संविदेवाशु संविदम् ।
46673 सरित्स्रोतोनिरोधेन शुष्यत्येषा मनोनदी ॥ ५५ ॥
46674
46675 संविदा विवेकबुद्ध्या । संविदं विषयबुद्धिम् । संरोधफलमाह -
46676 सरिदिति । स्रोतोनिरोधेन सरिदिवेत्यध्याहार्यम् ॥ ५५ ॥
46677
46678 श्रीराम उवाच ।
46679
46680 अविद्यमानयैवेदं पेलवाङ्ग्या सुतुच्छया ।
46681 मिथ्याभावनया नाम चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५६ ॥
46682
46683 इत्थं विस्मापितो रामोऽविद्यास्वरूपपर्यालोचनेन विस्मितस्तां
46684 वर्णयन्विस्मयमभिनयति - अविद्यमानयैवेत्यादिना ॥ ५६ ॥
46685
46686 अरूपया निराकृत्या चारुचेतनहीनया ।
46687 असत्येवाप्यनश्यन्त्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५७ ॥
46688
46689 आकृतेः पृथग्ग्रहणाद्रूपपदं नीलादिपरम् । असत्या
46690 मृगतृष्णानद्येवानश्यन्त्या अशुष्यन्त्या ॥ ५७ ॥
46691
46692 आलोकेन विनश्यन्त्या [विनाश्यन्त्या इति पाठः] स्फुरन्त्या
46693 तमसोन्तरे ।
46694 कौशिकेक्षणधर्मिण्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५८ ॥
46695
46696 कौशिकस्येक्षणं चक्षुस्तद्धर्मिण्या तत्सदृशया ॥ ५८ ॥

कुकर्मैकान्तकारिण्या न सहन्त्या विलोकनम् ।
देहमप्यविजानन्त्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५९ ॥

क्रियाशक्तिमात्राश्रयत्वात्कुकर्मैकान्तकारिण्या
ज्ञानशक्तिशून्यत्वाद्देहमप्यविजानन्त्या ॥ ५९ ॥

सुदीनाचारधर्मिण्या नित्यं प्राकृतकान्तया ।
अनारतास्तंगतया चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६० ॥

प्राकृतानां मूढानां कान्तया रम्यया । प्राकृतस्य पृथग्जनस्य
कान्तया भार्यया च अस्तंगतया असत्या तमस्तिरोहितया च ॥ ६० ॥

अनन्तदुःखाकुलया सदैव मृतयानया ।
संबोधहीनया यत्र चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६१ ॥

मृतया मृतकल्पया ॥ ६१ ॥

कामकोपघाङ्गिन्या तमःप्रसरवक्रया ।
अचिरेणाशरीरिण्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६२ ॥

अचिरेण ज्ञानोदये वधे च अशरीरिण्या ॥ ६२ ॥

स्वात्मान्धरूपास्पदया जडया जाड्यजीर्णया ।
दुःखदीर्घप्रलापिन्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६३ ॥

स्वात्मविषये येऽन्धरूपा मूढास्तदास्पदया । इह श्लोकपञ्चके
श्लिष्टैर्विशेषणैः समासोक्त्या निशाचरी दीना स्त्री काचिदुपमा गम्यते ॥ ६३ ॥

पुरुषासङ्गसङ्गिन्या रागिण्या क्रिययानया ।
विद्रवन्त्या विवक्षासु चित्रमन्धीकृतः पुमान् ॥ ६४ ॥

इतस्त्रिभिः श्लोकैस्तां पुरुषस्य प्रतिकूलभार्यात्वेन वर्णयति - पुरुषेति ।
पुरुषस्य आसक्तिरसङ्ग ऐक्याध्यासस्तेन पुरुषसङ्गिन्या ।
नानाविचित्रविषयकल्पनक्रियया पुरुषस्य भोगसंपादनात्पुरुषानुरागिण्या ।
विवक्षासु स्वतत्त्वविचारेषु विद्रवन्त्या ॥ ६४ ॥

प। ३९३) २३२

पुरुषस्य न या शक्ता सोढुमीक्षितुमप्यलम् ।
तया स्त्रियावरणया चित्रमन्धीकृतः पुमान् ॥ ६५ ॥

ईक्षितं साक्षात्कारम् । आवृणोतीत्यावरणा । नन्द्यादित्वकल्पनाल्ल्युः ॥ ६५ ॥

न यस्याश्चेतनैवास्ति याप्यनष्टैव नश्यति ।
तया स्त्रिया परुषया चित्रमन्धीकृतः पुमान् ॥ ६६ ॥

अनन्तदुष्प्रसरविलासकारिणी
क्षयोदयोन्मुखसुखदुःखभागिनी ।
इयं प्रभो विगलति केन वाऽसमा
मनोगुहानिलयनिबद्धवासना ॥ ६७ ॥

46749 वर्णितां वासनामयीमविद्यामुपसंहरंस्तदुच्छेदोपायं पृच्छति -
46750 अनन्तेति। दुष्प्रसरविलासा दुश्चेष्टाविभ्रमाः। क्षयोदयोन्मुखानि
46751 मरणजन्मप्रभृतीनि सुखदुःखानि भाजयति प्रापयति तच्छीला। असमा
46752 विषमा। केनोपायेन विगलति नश्यति॥ ६७॥
46753
46754 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे
46755 अविद्यावर्णनं नाम त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः॥ १३३॥
46756
46757 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अविद्यावर्णनं
46758 नाम त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११३॥
46759
46760
46761 चतुर्दशोत्तरशतमः सर्गः ११४
46762
46763 श्रीराम उवाच।
46764
46765 अविद्याविभवप्रोत्थं निबिडं पुरुषस्य हि।
46766 महदान्ध्यमिदं ब्रह्मन्कथं नाम विनश्यति॥ १॥
46767
46768 इहाविद्याक्षयोपायः स्वात्मदर्शनमुच्यते।
46769 विशुद्धात्मस्वरूपं चासंकल्पाद्वासनाक्षयः॥ १॥
46770
46771 वासनाक्षयोपायं पृष्ट्वा तन्मूलाविद्यावरणक्षयोपायं पृच्छति -
46772 अविद्येति॥ १॥
46773
46774 श्रीवसिष्ठ उवाच।
46775
46776 यथा तुषारकणिका भास्करालोकनात्क्षणात्।
46777 नश्यत्येवमविद्येयं राघवात्मावलोकनात्॥ २॥
46778
46779 एवं पृष्टे वसिष्ठः प्रथममविद्याक्षयोपायमाह - यथेत्यादिना॥ २
46780 ।।
46781
46782 तावत्संसारभृगुषु स्वात्मना सह देहिनम्।
46783 आन्दोलयति नीरन्ध्रदुःखकण्टकशालिषु॥ ३॥
46784
46785 संसारलक्षणेषु भृगुषु गिरिप्रपातेषु। देहिनं देहाभिमानिनमहंकारम्
46786 । आन्दोलयत्यधोधःपातनेनावलोडयति॥ ३॥
46787
46788 अविद्या यावदस्यास्तु नोत्पन्ना क्षयकारिणी।
46789 स्वयमात्मावलोकेच्छा मोहसंक्षयदायिनी॥ ४॥
46790
46791 अस्याः परं प्रपश्यन्त्याः स्वात्मनाशः प्रजायते।
46792 आतपानुभवार्थिन्याश्छायाया इव राघव॥ ५॥
46793
46794 परं परमात्मानम्॥ ५॥
46795
46796 दृष्टे सर्वगते बोधे स्वयमेव विलीयते।
46797 सर्वाशाभ्युदितेच्छाया द्वादशार्कगणे यथा॥ ६॥
46798
46799 सर्वासु आशासु दिक्षु अभ्युदिते द्वादशार्कगणे छाया यथा तथा॥ ६॥
46800

46801 इच्छामात्रमविद्येह तन्नाशो मोक्ष उच्यते।
46802 स चासंकल्पमात्रेण सिद्धो भवति राघव॥ ७॥
46803
46804 कारणाविद्यानाशोपायमुक्त्वा कार्याविद्याजयोपायमाह - इच्छेति।
46805 तन्नाश इति। तथाच श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः।
46806 अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इति॥ ७॥
46807
46808 मनागपि मनोव्योम्नि वासनारजनीक्षये।
46809 कालिमा तनुतामेति चिदादित्यमहोदयात्॥ ८॥
46810
46811 वासना कामवासना। कालिमा अविद्यावरणम्॥ ८॥
46812
46813 यथोदिते दिनकरे क्वापि याति तमस्विनी।
46814 तथा विवेकेऽभ्युदिते क्वाप्यविद्या विलीयते॥ ९॥
46815
46816 दृढवासनया बन्धो घनतामेति चेतसः।
46817 बलाद्वेतालसंकल्पः संध्याकाले यथा शिशोः॥ १०॥
46818
46819 शिशोर्दृढतरवेतालवासनावासितस्येति शेषः॥ १०॥
46820
46821 श्रीराम उवाच।
46822
46823 यावत्किंचिदिदं दृश्यं साविद्या क्षीयते च सा।
46824 आत्मभावनया ब्रह्मन्नात्मासौ कीदृशः स्मृतः॥ ११॥
46825
46826 प्रश्नः स्पष्टः॥ ११॥
46827
46828 श्रीवसिष्ठ उवाच।
46829
46830 चेत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगम्।
46831 यच्चित्तत्त्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः॥ १२॥
46832
46833 चेत्यानुपातो विषयव्याप्तिस्तद्रहितम्। सर्वचेत्यानां
46834 कारणत्वात्सामान्यमविद्या तेन च वर्जितम्। निर्विशेषावरणमिति
46835 [निर्विक्षेपावरणं इति पाठः] यावत्॥ १२॥
46836
46837 आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तं तृणादि यदिदं जगत्।
46838 तत्सर्वं सर्वदात्मैव नाविद्या विद्यतेऽनघ॥ १३॥
46839
46840 तदसंभावनावारणाय सकार्याविद्यायास्तत्र बाधं प्रपञ्चयति -
46841 आब्रह्मेत्यादिना॥ १३॥
46842
46843 सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यं चिद्घनमक्षतम्।
46844 कल्पनान्या मनोनाम्नी विद्यते नहि काचन॥ १४॥
46845
46846 न जायते न म्रियते किंचिदत्र जगत्त्रये।
46847 न च भावविकाराणां सत्ता क्वचन विद्यते॥ १५॥
46848
46849 केवलं केवलाभासं सर्वसामान्यमक्षतम्।
46850 चेत्यानुपातरहितं चिन्मात्रमिह विद्यते॥ १६॥
46851
46852 सर्वसामान्यं सर्वानुगतसद्रूपम्॥ १६॥

प्। ३९४) २३३

तस्मिन्नित्ये तते शुद्धे चिन्मात्रे निरुपद्रवे ।
शान्ते समसमाभोगे निर्विकारोदितात्मनि ॥ १७ ॥

यैषा स्वभावातिगतं स्वयं संकल्प्य धावति ।
चिच्चैत्यं स्वयमाम्लाना सा म्लाना तन्मनः स्मृतम् ॥ १८ ॥

तस्मिन्नात्मनि यैषा आम्लाना सावरणा चित् स्वभावातिगतं चित्स्वभावविरुद्धं
जाड्यपरिच्छेदादिस्वभावं चेत्यं स्वयं संकल्प्य धावति सा विक्षेपम्लाना
तत्प्रसिद्धं मनः स्मृतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

एतस्मात्सर्वगाद्देवात्सर्वशक्तेर्महात्मनः ।
विभागकलनाशक्तिर्लहरीवोत्थिताम्भसः ॥ १९ ॥

एतस्मान्मनोदेवात् ॥ १९ ॥

एकस्मिन्वितते शान्ते या न किंचन विद्यते ।
संकल्पमात्रेण गता सा सिद्धिं परमात्मनि ॥ २० ॥

या संसृतिः ॥ २० ॥

अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव नश्यति ।
येनैव जाता [जायते तेन इति पाठः] तेनैव वह्निज्वालेव वायुना ॥ २१
। ।

वायुनेति । वायोरग्निः इति श्रुतेरिति भावः ॥ २१ ॥

पौरुषोद्योगसिद्धेन भोगाशा रूपतां गता ।
असंकल्पनमात्रेण साविद्या प्रविलीयते ॥ २२ ॥

निदिध्यासनपरिपाकपौरुषोद्योगात्सिद्धेन साक्षात्कारप्रतिष्ठितेन
असंकल्पनमात्रेण ॥ २२ ॥

नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढाद्बध्यते मनः ।
सर्वं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढान्मुच्यते मनः ॥ २३ ॥

तथाच बन्धमोक्षावपि मनोधर्मविव नात्मधर्मावित्याह - नाहमिति ॥
२३ ॥

संकल्पः परमो बन्धस्त्वसंकल्पो विमुक्तता ।
संकल्पं संविजित्यान्तर्यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २४ ॥

नाहं ब्रह्मेति संकल्पं सर्वं ब्रह्मेति विरोधिसंकल्पप्रतिष्ठितज्ञानेन
संविजित्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

दृढा न याम्बरेऽत्रास्ति नलिनी हेमपङ्कजा ।
लोलवैदूर्यमधुपा सुगन्धितदिगन्तरा ॥ २५ ॥

अत्राम्बरे या नास्ति सा नलिनीव बालेन मनःस्वार्थो मनोरथस्तेन विलासार्थं
यथा दृढा कल्प्यते तथैवेयं द्विविधाप्यविद्या इत्थं

46905 विकल्पजालिकेवासत्येवापि सत्समा बालेन मूढजनेन न सुखाय
46906 अत्यन्तदुःखायैव दृढा कलिता कल्पितेति चतुर्थेनान्वयः। नलिनीविशेषणानि
46907 स्पष्टानि॥ २५॥
46908
46909 उद्दण्डैः प्रकटाभोगैर्मृणालभुजमण्डलैः।
46910 विहसन्ती प्रकाशस्य शशिनो रश्मिमण्डलम्॥ २६॥
46911
46912 विकल्पजालिकेवेत्थमसत्येवापि सत्समा।
46913 मनःस्वार्थविलासार्थं यथा बालेन कल्प्यते॥ २७॥
46914
46915 तथैवेयमविद्येह भवबन्धनबन्धनी।
46916 चपला न सुखायैव बालेन कलिता दृढा॥ २८॥
46917
46918 कृशोऽति दुःखी बद्धोऽहं हस्तपादादिमानहम्।
46919 इति भावानुरूपेण व्यवहारेण बध्यते॥ २९॥
46920
46921 बन्धकल्पनाभेदान्प्रपञ्चयति - कृश इति॥ २९॥
46922
46923 नाहं दुःखी न मे देहो बन्धः कस्यात्मनः स्थितः।
46924 इति भावानुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते॥ ३०॥
46925
46926 नाहं मांसं न चास्थीनि देहादन्यः परो ह्यहम्।
46927 इति निश्चयवानन्तः क्षीणाविद्य इहोच्यते॥ ३१॥
46928
46929 तन्मोक्षोपायकल्पनां दर्शयति - नाहमिति॥ ३०॥ ३१॥
46930
46931 प्रोत्तुङ्गसुरशैलाग्रवैदूर्यशिखरप्रभा।
46932 अथवार्कांशुदुर्भेदा तिमिरश्रीः स्थितोपरि॥ ३२॥
46933
46934 अविद्यादिकल्पनाया दृष्टान्तान्तरमाह - प्रोत्तुङ्गेत्यादिना। वैदूर्यं
46935 नीलमणिविशेषस्तन्मयशिखरस्य प्रभा परितः प्रसृता व्योम्नः कालिमेति
46936 योगभाष्यकारमतेनोक्तम्। ज्यौतिषिकमतेनाप्याह - अथवेति।
46937 दूरत्वादर्कांशुमिर्दुर्भेदा निरसितुमशक्या
46938 ब्रह्माण्डखर्परसंनिहितप्राग्वर्णिततिमिरस्य श्रीः कान्तिरेव व्योम्नः
46939 कालिमेति यथा धरणिसंस्थेन पुंसा कल्प्यते एवमियमविद्या इद्धया
46940 स्वसंकल्पनया कल्पितेत्यर्थः॥ ३२॥
46941
46942 कल्प्यते हि यथा व्योम्नः कालिमेति स्वभावतः।
46943 पुंसा धरणिसंस्थेन स्वसंकल्पनयेद्धया॥ ३३॥
46944
46945 कल्पितैवमविद्येयमनात्मन्यात्मभावना।
46946 पुरुषेणाप्रबुद्धेन न प्रबुद्धेन राघव॥ ३४॥
46947
46948 श्रीराम उवाच।
46949
46950 मेरुनीलमणिच्छाया नेयं नापि तमःप्रभा।
46951 तदेतत्किंकृतं ब्रह्मन्नीलत्वं नभसो वद॥ ३५॥
46952
46953 नीलमणि प्रभात्वे शरन्मेघनीरपटलादिष्वपि नीलिमप्रतिभासापत्तेरुत्तरतो
46954 नैल्याधिक्यप्रतीत्यापत्तेर्मेरोः पद्मरागादिमणिमयशृङ्गप्रभया
46955 रक्तिमादिप्रतिभासस्याप्यवर्जनाद्विनिगमकाभावान्न योगिकल्पना युक्तिमती।
46956 ब्रह्माण्डोर्ध्वाधःखर्परयोः स्वर्णरजतमयत्वात्

46957 तदण्डमभवद्धैमं सहस्रार्कसमद्युति इति पुराणेषु ब्रह्माण्डस्य
46958 महाप्रकाशताश्रवणादूर्ध्वोर्ध्वं
46959 सत्यलोकादिलोकैर्भास्वरतरतमैर्व्याप्तत्वादाब्रह्माण्डखर्परमसति
46960 व्यवधाने आदित्यरश्मिव्याप्तेर्दुर्वारत्वान्मध्ये
46961 तिमिरासंभवादतिदूरपातिनामादित्यरश्मीनामगम्येदूरतमे देशे
46962 अस्मदादिचक्षुःप्रसरकल्पनाया असंभावनीयत्वान्निशि नक्षत्रादिदर्शने
46963 तमसो व्यवधायकत्वादर्शनाद्ब्रह्माण्डखर्परस्यापि
46964 दर्शनापत्तेरान्तरालिकसत्यादिलोकविमानादिदर्शनावर्जनप्रसङ्गाच्च न
46965 ज्यौतिषिककल्पनापि युक्तेति मन्यमानो रामस्तत्पक्षावाक्षिप्य नभोनैल्यतत्त्वं
46966 पृच्छति - मेर्विति ॥ ३५ ॥
46967
46968 श्रीवसिष्ठ उवाच।
46969
46970 न नाम नीलता व्योम्नः शून्यस्य गुणवत्स्थिता।
46971 अन्यरत्नप्रभाभावान्न वाप्येषा च मैरवी ॥ ३६ ॥
46972
46973 रामाभिप्रेतयुक्तीरेवानूद्य दर्शयन्वसिष्ठः पक्षद्वयासंभवं
46974 स्वयमपि दर्शयति - नेति। अन्येषां पद्मरागादिरत्नानां प्रभाया
46975 अभावात्तद्वन्मैरवी मेरुसंबन्धिनी नीलमणिप्रभापि नेत्यर्थः ॥ ३६ ॥
46976
46977 तेजोमयत्वादण्डस्य स्फारत्वादिव तेजसः।
46978 प्राकाश्यादण्डपारस्य तमसो नात्र संभवः ॥ ३७ ॥
46979
46980 प्रथमपक्षं निरस्य द्वितीयं निरस्यति - तेजोमयत्वादिति।
46981 इवशब्दोऽनर्थकः प्रसिद्धिद्योतको वा। प्राकाश्यात्सर्वतः प्रकाशव्याप्तत्वात्।
46982 अण्डपारस्य अण्डान्तर्वर्तिनभःपारस्य ॥ ३७ ॥
46983
46984 प्। ३९५) २३३
46985
46986 केवलं शून्यतैवैषां वह्नि सुभग लक्ष्यते।
46987 वयस्येवानुरूपा या अविद्याया असन्मयी ॥ ३८ ॥
46988
46989 एवं पक्षद्वयमनूद्य सिद्धान्तमाह - केवलमिति। बह्वी विपुला। अविद्याया
46990 अनुरूपा वयस्या सखीव या लक्ष्यते ॥ ३८ ॥
46991
46992 स्वदृष्टिक्षयसंपत्तावक्ष्णोरेवोदितं तमः।
46993 वस्तुस्वभावात्तद्व्योम्नः कार्ष्ण्यमित्यवलोक्यते ॥ ३९ ॥
46994
46995 अक्ष्णोरेव स्वदृष्टेः स्वीयदर्शनशक्तेः क्षयस्य दूरे कुण्ठीभावस्य
46996 संपत्तौ सत्यां यद्वस्तु स्वभावात्तमोऽदर्शनमुदितं तद्व्योम्नः कार्ष्ण्यं
46997 नैल्यमित्यवलोक्यत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥
46998
46999 एतद्बुद्ध्वा यथा व्योम्नि दृश्यमानोऽपि कालिमा।
47000 न कालिमेति बुद्धिः स्यादविद्यातिमिरं तथा ॥ ४० ॥
47001
47002 एतत् निदर्शनम्। तथेति बुद्ध्यस्वेति शेषः ॥ ४० ॥
47003
47004 असंकल्पो ह्यविद्याया निग्रहः कथितो बुधैः।
47005 यथा गगनपद्मिन्याः स भाति सुकरः स्वयम् ॥ ४१ ॥
47006
47007 प्रासङ्गिकं समाधाय प्रकृतमनुसंधत्ते - असंकल्प इत्यादिना। सः
47008 असंकल्पः सुकरो भाति न दुष्कर इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

47009
47010 भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् |
47011 अपुनःस्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरम् || ४२ ||
47012
47013 एतदेवाभिप्रेत्य प्राक्प्रतिज्ञातमित्याह - भ्रमस्येति || ४२ ||
47014
47015 नष्टोऽहमिति संकल्पाद्यथा दुःखेन नश्यति |
47016 प्रबुद्धोऽस्मीति संकल्पाज्जनो ह्येति यथा सुखम् || ४३ ||
47017
47018 दुःखेन नश्यति स्वप्ने | प्रबुद्धो जाग्रदस्मीति संकल्पात्सुखं
47019 स्वाप्नदुःखापगमम् || ४३ ||
47020
47021 तथा संमूढसंकल्पान्मूढतामेति वै मनः |
47022 प्रबोधोदारसंकल्पात्प्रबोधायानुधावति || ४४ ||
47023
47024 प्रबोधाय बोधैकरसब्रह्मभावाय || ४४ ||
47025
47026 क्षणात्संस्मरणादेषा ह्यविद्योदेति शाश्वती |
47027 यस्माद्विस्मरणादन्तः परिणश्यति नश्वरी || ४५ ||
47028
47029 संस्मरणादज्ञोऽस्मीति संकल्पनात् | शाश्वतीति अनाद्यविद्यावत्तदनादितापि
47030 तत्प्रतीतिक्षणकल्पितैवेति न नित्यमुक्तत्वविरोध इति सूचनाय |
47031 विस्मरणात्संकल्पवासनामूलोच्छेदान्नश्वरी नित्यनष्टा || ४५ ||
47032
47033 भावनी सर्वभावानां सर्वभूतविमोहिनी |
47034 भारिणी स्वात्मनो नाशे स्वात्मवृद्धौ विनाशिनी || ४६ ||
47035
47036 स्वात्मनो नाशे अदर्शने भारिणी गुरुतरा | वृद्धिशीलेति यावत् | स्वात्मनो
47037 वृद्धौ अपरिच्छिन्नस्वरूपावाप्तौ || ४६ ||
47038
47039 मनो यदनुसंधत्ते तत्सर्वेन्द्रियवृत्तयः |
47040 क्षणात्संपादयन्त्येता राजाज्ञामिव मन्त्रिणः || ४७ ||
47041
47042 मनसो निरोधेऽपि कथमिन्द्रियैर्वासनोद्भवो न स्यात्तत्राह - मन इति || ४७ ||
47043
47044 तस्मान्मनोनुसंधानं भावेषु न करोति यः |
47045 अन्तश्चेतनयत्नेन स शान्तिमधिगच्छति || ४८ ||
47046
47047 अन्तश्चेतनयत्नो ब्रह्माहंभावना || ४८ ||
47048
47049 यदादावेव नास्तीदं तदद्यापि न विद्यते |
47050 यदिदं भाति तद्ब्रह्म शान्तमेकमनिन्दितम् || ४९ ||
47051
47052 तमेवान्तश्चेतनयत्नप्रकारं दर्शयति - यदित्यादिना || ४९ ||
47053
47054 मननीयमतो नान्यत्कदा कस्य कथं कुतः |
47055 निर्विकारमनाद्यन्तमास्यतामपयन्त्रणम् || ५० ||
47056
47057 अतो ब्रह्मणोऽन्यन्नास्ति | चतुर्भिः किंवृत्तैः कालसंबन्धिप्रकारनिमित्तानि
47058 व्युदस्यन्ते | अपयन्त्रणमपगतसंकोचं पूर्णतयेति यावत् || ५० ||
47059
47060 परं पौरुषमाश्रित्य यत्नात्परमया धिया |

47061 भोगाशाभावनां चित्तात्समूलामलमुद्धरेत् ॥ ५१ ॥
47062
47063 यदुदेति परो मोहो जरामरणकारणम् ।
47064 आशापाशशतोल्लासिवासना तद्विजृम्भते ॥ ५२ ॥
47065
47066 परो मोहः स्वाज्ञानं तदेव जरामरणादिकारणे । यद्यत्कार्यात्मना उदेति
47067 तत्सर्वं वासनैव विजृम्भते न वस्तुसदित्यर्थः ॥ ५२ ॥
47068
47069 मम पुत्रा मम धनमयं सोऽहमिदं मम ।
47070 इतीयमिन्द्रजालेन वासनैव विवल्गति ॥ ५३ ॥
47071
47072 शून्ये एव शरीरेऽस्मिन्विलोलो जलवातवत् ।
47073 अनन्यया वासनया त्वहंभावाहिरर्पितः ॥ ५४ ॥
47074
47075 यथा जले वातेन तरङ्गाहिः कल्पितस्तथा वासनया आत्मनि
47076 अहंभावलक्षणोऽहिः कल्पितः ॥ ५४ ॥
47077
47078 परमार्थेन तत्त्वज्ञ ममाहमिदमित्यलम् ।
47079 आत्मतत्त्वादृते सत्यं न कदाचन किंचन ॥ ५५ ॥
47080
47081 हे तत्त्वज्ञ विवेकिन् परमार्थेन दर्शनेन मम अहमिति द्वयम्पि अलम् ।
47082 नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ५५ ॥
47083
47084 खाद्रिद्यूर्वीनदिश्रेण्यो दृष्टिसृष्ट्या पुनः पुनः ।
47085 सैवान्येव विचित्रेयमविद्या परिवर्तते ॥ ५६ ॥
47086
47087 खं च अद्रयश्च द्यौश्च उर्वी च नदीश्रेण्यश्चेति द्वन्द्वः ।
47088 दृष्टिसमकालया सृष्ट्या । जीवन्मुक्तानां दृष्ट्या
47089 दृष्टिसृष्टिवादस्यैव शास्त्रे प्रतिष्ठापनादिति भावः ॥ ५६ ॥
47090
47091 उदेत्यज्ञानमात्रेण नश्यति ज्ञानमात्रतः ।
47092 सन्मात्रे परिविच्छेद्या रज्ज्वामिव भुजंगधीः ॥ ५७ ॥
47093
47094 परितो विच्छेद्या त्रिविधपरिच्छेदवती ॥ ५७ ॥
47095
47096 खाद्यब्ध्युर्वीनदी सेयं याऽविद्याऽज्ञस्य राघव ।
47097 नाविद्या ज्ञस्य तद्ब्रह्म स्वमहिम्ना व्यवस्थितम् ॥ ५८ ॥
47098
47099 खाद्रीत्यादिसमाहारद्वन्द्वः । आर्षं स्त्रीत्वम् । इयं या अविद्या सा अज्ञस्य ।
47100 ज्ञस्य अविद्या नास्ति । तत् खादि ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ५८ ॥
47101
47102 रज्जुसर्पविकल्पौ द्वावज्ञेनैवोपकल्पितौ ।
47103 ज्ञेन त्वेकैव निर्णीता ब्रह्मदृष्टिरकृत्रिमा ॥ ५९ ॥
47104
47105 द्वौ व्यावहारिकप्रातिभासिको विकल्पौ । अकृत्रिमा स्वतःसिद्धा ॥ ५९ ॥
47106
47107 मा भवाज्ञो भव प्राज्ञो जहि संसारवासनाम् ।
47108 अनात्मन्यात्मभावेन किमज्ञ इव रोदिषि ॥ ६० ॥
47109
47110 कस्तवायं जडो मूको देहो भवति राघव ।
47111 यदर्थं सुखदुःखाभ्यामवशः परिभूयसे ॥ ६१ ॥
47112

अनात्मनि देहे आत्मताभ्रान्तिरेव सर्वदुःखनिदानमिति प्रथमं तां वारयति
- क इति | जडत्वादेव मूको वागाद्यनधिष्ठाता || ६१ ||

प। ३९६) २३४

यथा हि काष्ठजतुनोर्यथा बदरकुण्डयोः |
श्लिष्टयोरपि नैकत्वं देहदेहवतोस्तथा || ६२ ||

जतु लाक्षा |
श्लिष्टयोरपीत्यपिशब्दादत्यन्तासंश्लिष्टयोरध्यस्तासङ्गयोर्दूरनिरस्तमेकत्
वमिति द्योत्यते || ६२ ||

भस्त्रादाहे यथा दाहो न भस्त्रान्तरवर्तिनः |
पवनस्य तथा देहनाशे नात्मा न नश्यति || ६३ ||

विदेहत्वादेवात्मनो जन्ममरणादिसंभावनापि नास्तीत्याह - भस्त्रेति || ६३ ||

दुःखितोऽहं सुखाढ्योऽहमिति भ्रान्तिं रघूद्वह |
मृगतृष्णोपमां बुद्ध्वा त्यज सत्यं समाश्रय || ६४ ||

अहो नु चित्रं यत्सत्यं ब्रह्म तद्विस्मृतं नृणाम् |
यदसत्यमविद्याख्यं तन्नूनं स्मृतिमागतम् || ६५ ||

प्रसरं त्वमविद्याया मा प्रयच्छ रधूद्वह |
अनयोपहिते चित्ते दुष्पारेह कदर्थना || ६६ ||

अविद्याया आत्मविस्मृतेः | अदर्थना दुरुक्तिः | दुष्पारा दुरुत्तरा || ६६ ||

मथ्यैवानर्थकारिण्या मनोमननपीनया |
अनया दुःखदायिन्या महामोहफलान्तया || ६७ ||

अविद्याया असंभावितानर्थसहस्रकारितां प्रपञ्चयति - मिथ्यैवेत्यादिना |
अनया चन्द्रबिम्बेऽपि दाहसंशोषदुःखं समनुभूयते इति परेणान्वयः || ६७
| |

चन्द्रबिम्बे सुधार्द्रेऽपि कृत्वा रौरवकल्पनम् |
नारकं दाहसंशोषदुःखं समनुभूयते || ६८ ||

जलकल्लोलकह्लारपुष्पसीकरवीचिषु |
सरस्सु मृगतृष्णाढ्यं मरुत्त्वं परिदृश्यते || ६९ ||

अनयेत्येतदत्रोत्तरश्लोके चानुषज्जते || ६९ ||

नभोनगरनिर्माणपातोत्पातनसंभ्रमाः |
स्वप्नादिष्वनुभूयन्ते विचित्राः सुखदुःखदाः || ७० ||

संसारवासनाश्चेतो यदि नाम न पूरयेत् |
तज्जाग्रत्स्वप्नसंरम्भाः किं नयेयुरिहापदम् || ७१ ||

न पूरयेत् इयमिति शेषः | तत्तर्हि | नयेयुरात्मानमिति शेषः || ७१ ||

दृश्यते रौरवा वीचिनरकानर्थशासना |

मिथ्याज्ञाने गते वृद्धिं स्वप्नोपवनभूमिषु ॥ ७२ ॥

शासना यातना । मिथ्याज्ञाने वृद्धिं गते सति ॥ ७२ ॥

अनया वेधितं चेतो बिसतन्तावपि क्षणात् ।
पश्यत्यखिलसंसारसागरानर्थविभ्रमम् ॥ ७३ ॥

अनयोपहते चित्ते राज्य एव हि संस्थिताः ।
तास्तादृश्यो जना यान्ति या न योग्याः श्वपाकिनः ॥ ७४ ॥

न योग्याः नोचिताः ॥ ७४ ॥

तस्माद्राम परित्यज्य वासनां भवबन्धनीम् ।
सर्वरागमयीं तिष्ठ नीरागः स्फटिको यथा ॥ ७५ ॥

सर्वरागः सर्वद्वैताकाररञ्जनं तन्मयीम् ॥ ७५ ॥

तिष्ठतस्तव कार्येषु मास्तु रागेषु रञ्जना ।
स्फटिकस्येव चित्राणि प्रतिबिम्बानि गृह्णतः ॥ ७६ ॥

कार्येषु व्यवहारेषु । रागेषु रक्तिविषयेषु । रञ्जना आसक्तिः ॥ ७६ ॥

विदितकौतुकसङ्गसमिद्धया [१]
यदि करोषि सदैव सुशीलया ।
वरधिया गतप्राकृतिकक्रिय-
स्तदसि केन सहानुपमीयसे ॥ ७७ ॥

विदितं निरतिशयानन्दरूपत्वात्परमकौतुकं ब्रह्म यैस्ते
विदितकौतुकास्तत्त्वविदस्तेषां सङ्गे समाजे पुनःपुनर्विचारेण समिद्धया
दृढतरब्रह्माहंभावनिश्चयप्रदीप्तया अत एव सर्वत्र
समदर्शान्दिसुशीलया वरधिया अनासङ्गबुद्ध्या यदि करोषि सदा व्यवहरसि
तत्तर्हि गता अपगताः प्राकृतिका अविद्याप्रयुक्ताः क्रिया
जन्ममरणादिविभ्रमा यस्य तथाविधोऽसि । नित्यमुक्तस्वरूपोऽसीति यावत् । तदा
केन जीवन्मुक्तेन महाप्रभावेण ब्रह्मणा हरिणा हरेण वा सह अनुपमीयसे
नोपमां गच्छसि । नञस्तिङन्तेन समासश्छान्दसः । अनुपम आत्मा इष्यसे
इति क्यचि कर्मणि अनुपम इवाचरसीति क्यङि वा च्छान्दसेनेत्वेन कथंचिद्योज्यम्
। महानुपमीयसे इति पाठास्तु ऋजुः । संयुक्तात्पूर्वं गुरु रहसंयुक्ताद्वेति
च्छन्दःशिक्षावचनाद्गतप्राकृतिक इत्यत्र न वृत्तभङ्गः शङ्क्यः ॥ ७७
॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे
यथाकथितदोषपरिहारोपदेशो नाम चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥
११४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
यथाकथितदोषपरिहारोपदेशो नाम चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ११५

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

47217 एवमुक्तो भगवता वसिष्ठेन महात्मना |
47218 रामः कमलपत्राक्ष उन्मीलित इवाबभौ || १ ||
47219
47220 रामस्य बोधादाश्चर्यं मायातन्नाशसंस्थितिः |
47221 लवणापन्निदानं च पृष्टमत्र प्रकीर्त्यते || १ ||
47222
47223 उन्मीलितो विकासितः | अर्थात्पद्म इवेति गम्यते || १ ||
47224
47225 विकासितान्तःकरणः शोभामलमुपाययौ |
47226 आश्वस्तस्तमसि क्षीणे पद्मोऽर्कालोकनादिव || २ ||
47227
47228 तदेव स्पष्टमाह - विकासितेति | आश्वस्तः समाधानतोषितः || २ ||
47229
47230 बोधविस्मयसंजातसौम्यस्मितसिताननः |
47231 दन्तरश्मिसुधाधौतामिमां वाचमुवाच ह || ३ ||
47232
47233 बोधप्रयुक्तविस्मयात्संजातेन सौम्येन स्मितेन सितं धवलितमाननं यस्य ||
47234 ३ ||
47235
47236 श्रीराम उवाच |
47237
47238 अहो नु चित्रं पद्मोत्थैर्बद्धास्तन्तुभिरद्रयः |
47239 अविद्यमाना या विद्या तया सर्वे वशीकृताः || ४ ||
47240
47241 अविद्यमाना अत्यन्तासती या तया || ४ ||
47242
47243 प्। ३९७) २३४
47244
47245 इदं तद्वज्रतां यातं तृणमात्रं जगत्त्रये |
47246 अविद्ययापि यन्नामासदेव सदिव स्थितम् || ५ ||
47247
47248 इदं दृश्यमानं तत् प्रसिद्धं संसारदुःखमविद्ययोपादानभूतयापि
47249 [पाधिभूतयेति इति पाठः] | नामेति किलार्थे || ५ ||
47250
47251 अस्याः संसारमायाया नद्यास्त्रिभुवनाङ्गणे |
47252 रूपं मदवबोधार्थं कथयानुग्रहात्पुनः || ६ ||
47253
47254 नद्या इव प्रवाहवत्याः संसारनिदानभूताया मायायाः | मदवबोधार्थं
47255 ममावबोधदार्ढ्यार्थं पुनः कथय || ६ ||
47256
47257 अन्यो यत्संशयोऽयं मे महात्मन्हृदि वर्तते |
47258 लवणोऽसौ महाभागः किं नामापदमाप्तवान् || ७ ||
47259
47260 किं कस्मान्निमित्तात् | नामेति किलार्थे || ७ ||
47261
47262 संश्लिष्टयोराहतयोर्द्वयोर्वा देहदेहिनोः |
47263 ब्रह्मन्क इव संसारी शुभाशुभफलैकभाक् || ८ ||
47264
47265 तृतीयं पृच्छति - संश्लिष्टयोरिति |
47266 जतुकाष्ठवत्संश्लिष्टयोर्मल्लमेषवत्परस्पराहतयोर्वा देहदेहिनोर्मध्ये
47267 कः शुभाशुभकर्मफल्योरेकभाक् | मुख्यो भोक्तेत्यर्थः || ८ ||
47268

47269 लवणस्य तथा दत्त्वा तामापदमनुत्तमाम् |
47270 किं गतश्चञ्चलारम्भः कश्चासावैन्द्रजालिकः || ९ ||
47271
47272 चतुर्थः प्रश्नः स्पष्टः || ९ ||
47273
47274 श्रीवसिष्ठ उवाच |
47275
47276 काष्ठकुड्योपमो देहो न किंचन इहानघ |
47277 स्वप्नालोक इवानेन चेतसा परिकल्प्यते || १० ||
47278
47279 एवं पृष्टो वसिष्ठो विवेकदार्ढ्यहेतुत्वप्रकर्षात्तृतीयं प्रश्नं
47280 प्रथमं समादधानोऽर्थात्प्रथममपि समाधत्ते - काष्ठेत्यादिना | न
47281 किंचन वस्तुसदित्यर्थः | तथाचाचेतनत्वादसत्त्वाच्च न देहस्य
47282 कर्मफलभोक्तृताप्रसक्तिरित्यर्थः || १० ||
47283
47284 चेतस्तु जीवतां यातं चिच्छक्तिपरिभूषितम् |
47285 विद्यात्संसारसंरम्भं कपिपोतकचञ्चलम् || ११ ||
47286
47287 किं तर्हि भोक्तृ तदाह - चेतस्त्विति | तस्य जाड्यदोषं परिहरति -
47288 चिच्छक्तीति | चिदाभासतादात्म्यापन्नमित्यर्थः | संसारे भोक्तृत्वे
47289 संरम्भोऽभिनिवेशो यस्य तत् || ११ ||
47290
47291 देही हि कर्मभाग्यो हि नानाकारशरीरधृक् |
47292 अहंकारमनोजीवनामभिः परिकल्प्यते || १२ ||
47293
47294 तदेव जीव इत्याह - देहीति || १२ ||
47295
47296 तस्येमान्यप्रबुद्धस्य न प्रबुद्धस्य राघव |
47297 सुखदुःखान्यनन्तानि शरीरस्य न कानिचित् || १३ ||
47298
47299 अप्रबुद्धं मनो नानासंज्ञाकल्पितकल्पनम् |
47300 वृतीरनुपतच्चित्रा विचित्राकृतितां गतम् || १४ ||
47301
47302 नानावृत्तीरनुपतदिति नामभेदे निमित्तोक्तिः || १४ ||
47303
47304 अप्रबुद्धं मनो यावन्निद्रितं तावदेव हि |
47305 संभ्रमं पश्यति स्वप्ने न प्रबुद्धं कदाचन || १५ ||
47306
47307 तस्य चाप्रबोधो निमित्तमित्याह - अग्रबुद्धमिति || १५ ||
47308
47309 अज्ञाननिद्राक्षुभितो जीवो यावन्न बोधितः |
47310 तावत्पश्यति दुर्भेदं संसारारम्भविभ्रमम् || १६ ||
47311
47312 संप्रबुद्धस्य मनसस्तमः सर्वं विलीयते |
47313 कमलस्य यथा हार्दं दिनालोकविकासिनः || १७ ||
47314
47315 हार्दं हृदयस्थम् || १७ ||
47316
47317 चित्ताविद्यामनोजीववासनेति कृतात्मभिः |
47318 कर्मात्मेति च यः प्रोक्तः स देही दुःखकोविदः || १८ ||
47319
47320 दुःखस्य कोविदो भोक्ता || १८ ||

47321
47322 जडो देहो न दुःखार्हो दुःखी देह्यविचारतः ।
47323 अविचारो घनाज्ञानादज्ञानं दुःखकारणम् ॥ १९ ॥
47324
47325 शुभाशुभानां धर्माणां जीवो विषयतां गतः ।
47326 अविवेकैकदोषेण कोशेनेव हि कीटकः ॥ २० ॥
47327
47328 कीटकः कौशेयकोशकाराख्यः ॥ २० ॥
47329
47330 अविवेकामयोन्नद्धं मनो विविधवृत्तिमत् ।
47331 नानाकारविहारेण परिभ्रमति चक्रवत् ॥ २१ ॥
47332
47333 अविवेकलक्षणेनामयेन रोगेणोन्नद्धं बद्धम् ॥ २१ ॥
47334
47335 उदेति रौति हन्त्यत्ति याति वल्गति निन्दै ।
47336 मन एव शरीरेऽस्मिन्न शरीरं कदाचन ॥ २२ ॥
47337
47338 भ्रमणमेव प्रपञ्चयति - उदेतीति ॥ २२ ॥
47339
47340 यथा गृहपतिर्गेहे विविधं हि विचेष्टते ।
47341 न गृहं तु जडं राम तथा देहे हि जीवकः ॥ २३ ॥
47342
47343 सर्वेषु सुखदुःखेषु सर्वासु कलनासु च ।
47344 मनः कर्तृ मनो भोक्तृ मानसं विद्धि मानवम् ॥ २४ ॥
47345
47346 मानवं जीवम् ॥ २४ ॥
47347
47348 अत्र ते श‍ृणु वक्ष्यामि वृत्तान्तमिममुत्तमम् ।
47349 लवणोऽसौ यथा यातश्चण्डालत्वं मनोभ्रमात् ॥ २५ ॥
47350
47351 तदुपपादकत्वे द्वितीयप्रश्नोत्तरमवतारयति - अत्रेति ॥ २५ ॥
47352
47353 मनः कर्मफलं भुङ्क्ते शुभं वाऽशुभमेव वा ।
47354 यथैतद्बुद्ध्यसे नूनं तथाकर्णय राघव ॥ २६ ॥
47355
47356 हरिश्चन्द्रकुलोत्थेन लवणेन पुरानघ ।
47357 एकं [एकान्तेनेति इति पाठः] तेनोपविष्टेन चिन्तितं मनसा चिरम् ॥
47358 २७ ॥
47359
47360 पितामहो मे सुमहान्राजसूयस्य याजकः ।
47361 अहं तस्य कुले जातस्तं यजे मनसा मखम् ॥ २८ ॥
47362
47363 बाह्यसंभारासामर्थ्याद्राजादिपीडानिमित्ते राजसूये
47364 मन्त्रिपुरोहिताद्यसंमतेर्वा मनसा यज्ञकल्पनमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥
47365
47366 इति संचिन्त्य मनसा कृत्वा संभारमादृतः ।
47367 राजसूयस्य दीक्षायां प्रविवेश महीपतिः ॥ २९ ॥
47368
47369 ऋत्विजश्चाह्वयामास पूजयामास सन्मुनीन् ।
47370 देवानामन्त्रयामास ज्वालयामास पावकम् ॥ ३० ॥
47371
47372 यथेच्छं यजमानस्य मनसोपवनान्तरे ।

ययौ संवत्सरः साग्रो देवर्षिद्विजपूजया ॥ ३१ ॥

भूतेभ्यो द्विजपूर्वेभ्यो दत्त्वा सर्वस्वदक्षिणाम् ।
विबुध्यत दिनस्यान्ते स्व एवोपवने नृपः ॥ ३२ ॥

विबुध्यत बाह्यदृष्टिं प्रापेत्यर्थः । अडभावश्छान्दसः । स्वे स्वीये ॥ ३२ ॥

प्। ३९८) २३५

एवं स लवणो राजा राजसूयमवाप्तवान् ।
मनसैव हि तुष्टेन युक्तं तस्य फलेन च ॥ ३३ ॥

तस्य फलेन युक्तं भवितुमिति शेषः ॥ ३३ ॥

अतश्चित्तं नरं विद्धि भोक्तारं सुखदुःखयोः ।
तन्मनः पावनोपाये सत्ये योजय राघव ॥ ३४ ॥

तत्तस्मात्कारणान्मनसः पावने विशोधने उपाये विचारनिरोधादौ । मन एव
क्रियाशक्तिप्राधान्येन कर्तृ करणं क्रिया च । सैव सुखदुःखफलात्मना
परिणता तत्फलं मन एव चिदाभासव्याप्त्या चिच्छक्तिप्राधान्येन भोक्तृ
भोगश्चेति कर्तृभोक्तृभावप्रवाह एव मायानद्याः
स्वरूपमित्यर्थात्प्रथमप्रश्नविषयोऽप्यनेन संदर्भेण संदर्शितो बोध्यः
। चतुर्थप्रश्नं तूत्तरसर्गे समाधास्यति ॥ ३४ ॥

पूर्णे देशे सुसंपूर्णः पुमान्नष्टे विनश्यति ।
देहोऽहमिति येषां तु निश्चयस्तैरलं बुधाः ॥ ३५ ॥

एवं रामं समाधाय देवादीन्सभ्यान्प्रति विस्तरेण वर्णितमर्थं
पिण्डीकृत्याह - पूर्णे इति । हे बुधाः अयं मनोरूपः पुमान्पूर्णे
कालादिपरिच्छेदशून्ये दिशति स्वात्माकारं ददातीति देश आलम्बनं तत्र
प्रतिष्ठितः सम्पूर्णो भवति । नष्टे नित्यनश्वरे परिच्छिन्ने देहादिदेशे
प्रतिष्ठितस्तु तद्भावप्राप्त्या विनश्यति । अतो देहोऽहमिति येषां
नश्वराहंभावनिश्चयस्तैरलम् । प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

उच्चैर्विवेकवति चेतसि संप्रबुद्धे
दुःखान्यलं विगलितानि विविक्तबुद्धेः ।
भास्वत्करप्रकटिते ननु पद्मखण्डे
संकोचजाड्यतिमिराणि चिरं क्षतानि ॥ ३६ ॥

उपसंहरति - उच्चैरिति ।
शास्त्राचार्यपुरस्कृतसम्यग्विचारपरिपाकादुच्चैर्विवेकवति
निरूढसारासारविवेके चेतसि संप्रबुद्धे नास्म्यहं कदापि देहादिस्वभावः
किंतु पूर्णानन्दस्वप्रकाशैकरसं ब्रह्मैवाहमस्मीति सम्यक् प्रबुद्धे सति
विविक्ता वृत्तीद्धबोधेन बाधिता बुद्धिवृत्तिरपि येन तथाविधस्य
ब्रह्मीभूतस्याधिकारिणः सर्वदुःखानि अलं समूलं चिरं विगलितानि
कदाचिदपि न भवन्तीत्यर्थः । पद्मखण्डे भास्वतः सूर्यस्य करैः प्रकटिते
संकोचो मुकुलता जाड्यं तुहिनम्लानता तिमिरं कोशान्तर्बाह्यान्धकारश्च
चिरं यथा क्षतानि नष्टानि भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० उत्पत्तिप्रकरणे
सुखदुःखभोक्तृतोव्पदेशो नाम पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥
११५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
सुख्दुःखभोक्तत्वोपदेशो नाम पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ११६

श्रीराम उवाच।

राजसूयफलं प्राप्तं लवणेन किल प्रभो।
प्रमाणं किमिवात्र स्यात्कल्पनाजालशम्बरे ॥ १ ॥

तुर्यप्रश्नसमाधाने वर्णितार्थनिदर्शनात्।
सोपोद्घातास्ततो योगभूमयोऽन्नावतारिताः ॥ १ ॥

चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं जिज्ञासू रामस्तदुपोद्बलकं द्वितीयप्रश्नोत्तरे
प्रमाणं पृच्छति - राजसूयफलमिति। लवणेन राज्ञा
चण्डालभावादिकल्पनारूपे जालशम्बरे शाम्बरिकोपदर्शितमायाजाले
राजसूयप्रयुक्तमनिष्टफलं प्राप्तम्। किलेत्यैतिह्येन यदुक्तमत्रास्मिन्नर्थे
किमिव प्रमाणं स्यात्। इवशब्दस्तदसंभवद्योतनार्थः। न तावत्प्रत्यक्षम्।
मदीयमानसराजसूयस्येदं फलमिति लवणेन स्वतो ज्ञातुमशक्यत्वात्।
तद्व्याप्यलिङ्गानामप्यप्रसिद्धेस्तेनान्यैर्वा ज्ञातुमशक्या
तन्मूलशब्दस्य ह्यैतिह्यस्य वा तत्राप्रसरादित्यर्थः। कल्पनाजालमम्बरे इति
पाठे तु अम्बरे चित्ताकाशे कल्पनाजालात्मकं फलमित्यन्वयः ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

यदा शाम्बरिकः काले संप्राप्तो लावणीं सभाम्।
तदाहमवसं तत्र तत्प्रत्यक्षेण दृष्टवान् ॥ २ ॥

यद्यप्यन्येषां तत्र प्रमाणाप्रसरस्तथापि योगबलात्स्वस्य तत्प्रत्यक्षमिति
तन्मूलैवान्येषां प्रसिद्धिरिति वसिष्ठः समाधत्ते - यदेत्यादिना ॥ २ ॥

अहं सभ्यैस्ततस्तत्र गते शाम्बरिकर्मणि।
किमेतदिति यत्नेन पृष्टश्च लवणेन च ॥ ३ ॥

शाम्बरमस्यास्तीति शाम्बरि तथाविधं कर्म चरित्रं यस्य तस्मिन्।
सभ्यैर्लवणेन च पृष्ठः ॥ ३ ॥

चिन्तयित्वा मया दृष्ट्वा तत्र तत्कथितं ततः।
शृणु तत्ते प्रवक्ष्यामि राम शाम्बरिकेहितम् ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा। योगबलेनेति शेषः। प्रासङ्गिकं प्रश्नं समाधाय प्राक्तनं
चतुर्थप्रश्नसमाधानं प्रतिजानीते - शृण्विति।
शाम्बरिकस्येहितमभिप्रायम् ॥ ४ ॥

राजसूयस्य कर्तारो ये हि ते द्वादशाब्दिकम्।
आपदुःखं प्राप्नुवन्ति नानाकारव्यथामयम् ॥ ५ ॥

अतः शक्रेण गगनाद्दुःखाय लवणस्य सः।
प्रहितो देवदूतो हि राम शाम्बरिकाकृतिः ॥ ६ ॥

राजसूयक्रियाकर्तुस्तस्य दत्त्वा महापदम्।
अगच्छत्स नभोमार्गं सुरसिद्धनिषेवितम्॥ ७॥

महापदं शारीरराजसूयफलद्वादशाब्दिकापदपेक्षया पञ्चगुणां
षष्टिवर्षकल्पनात्मिकामित्यर्थः। अनेन मानसराजसूयादेः
स्वाराज्यादिसुखफलमपि शारीरापेक्षया पञ्चगुणमधिकमिति गम्यते॥ ७॥

तस्मात्प्रत्यक्षमेवैतद्राम नात्र संदेहोऽस्ति। मनो हि विलक्षणानां
क्रियाणां कर्तृ भोक्तृ च तदेव निर्घृष्य संशोध्य चित्तरत्नमिह
हिमकणमिवातपेन विलीनतां विवेकेन नीत्वा परं श्रेयः प्राप्स्यसि।
चित्तमेव सकलभूताडम्बरकारिणीमविद्यां विद्धि। सा
विचित्रकेन्द्रजालवशादिदमुत्पादयति। अविद्याचित्तजीवबुद्धिशब्दानां
भेदो नास्ति वृक्षतरुशब्दयोरिवेति ज्ञात्वा चित्तमेव विकल्पनं कुरु।
अभ्युदिते चित्तवैमल्यार्कबिम्बे सकलङ्कविकल्पोत्थदोषतिमिरापहरणं
न तदस्ति राघव यन्न दृश्यते यन्नात्मीक्रियते यन्न परित्यज्यते यन्न
म्रियते यन्नात्मीयं यन्न परकीयं सर्वं सर्वदा सर्वो भवतीति
परमार्थः॥ ८॥

उक्तमुपसंहरन्प्रकृते योजयति - तस्मादित्यादिना गद्येन। हठयोगेन
निर्घृष्य राजयोगेन संशोध्य निर्विकल्पसमाधिना विलीनतां नीत्वा विवेकेन
तत्त्वसाक्षात्कारेण परं श्रेयो मोक्षं प्राप्स्यसि। विचित्रकं
विविधचित्ररचनाप्रकृतिभूतं यदिन्द्रजालमिव वासनारूपं तद्वशात्।
विकल्पनं विगतकल्पनं कुरु। तिमिरापहरणं भविष्यतीति शेषः। ननु
स्वचित्तलये स्वाविद्याक्षये वा स्वादृष्टार्जितस्य स्वाविद्याकार्यस्यैव निवृत्तिः
स्यान्न सर्वादृष्टाविद्याकार्यस्य स्वचित्तादेस्तदकारणत्वादित्याशङ्क्य
सर्वं सर्वादृष्टकार्यं सर्वोपभोग्यं चेति सर्वाविद्याकार्यं
सर्वात्मकस्वात्मदर्शनात्सर्वं दृष्टं भवति सर्वमप्यात्मीकृतं
भवति सर्वमपि त्यक्तं भवति सर्वमपि मारितं भवतीति नात्रासंभावना
युक्तेत्याशयेनाह - न तदस्तीति। तत्कुतस्तत्राह - यन्नात्मीयमिति। यतः
सर्वमात्मीयं सर्वं परकीयं यस्मात्सर्वं सर्वदा सर्वो भवतीति
परमार्था स्थितिरित्यर्थः। तथाच मधुब्राह्मणश्रुतिः इयं पृथिवी
सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु इत्याद्या
प्रसिद्धेत्याशयः॥ ८॥

प्। ३९९) २३५

भावराशिस्तथा बोधः सर्वो यात्येकपिण्डताम्।
विचित्रमृद्भाण्डगणो यथाऽपक्वो जले स्थितः॥ ९॥

अतः समाधिपरिपाकजन्यबोधेन
मनस्तत्कार्यप्रपञ्चयोरविद्यायाश्चैकरसब्रह्मात्मभावः परिशिष्यत इति
पद्येनोपसंहरति - भावराशिरिति।
भावराशिर्दृश्यपदार्थसमूहस्तथा तद्विषयकविचित्रवृत्तिरूपो
बोधस्तदुपहितः सर्वो जीवश्चैकपिण्डतां ब्रह्मैकरसतां याति। यथा अपक्व
इति च्छेदः॥ ९॥

श्रीराम उवाच।

एवं मनःपरिक्षये सकलसुखदुःखानामन्तः प्राप्यत इति भवता
प्रोक्तं तत्कथं महात्मंश्चपलवृत्तिरूपस्यास्य मनसोऽसत्ता भवति
॥ १०॥

47529 गुरूक्तेस्तात्पर्यसर्वस्वमनूद्य दर्शयन् रामो मनःसमुच्छेदं
47530 स्वबुद्धितर्कितोपायैरशक्यं मन्यमानस्तदुपायान्तरं जिज्ञासुर्गद्येन
47531 पृच्छति - एवमिति || १० ||
47532
47533 श्रीवसिष्ठ उवाच |
47534
47535 रघुकुलेन्दो शृणु मनःप्रशमने युक्तिं यां ज्ञात्वा
47536 स्वस्वाचारदूरे मनःसंधिरयमेष्यसि || ११ ||
47537
47538 वसिष्ठस्तदुपायं वक्तुं प्रतिजानीते - रघुकुलेन्दो इति | स्वानि स्वानि
47539 बहिःप्रचारद्वाराणीन्द्रियाणि तेषामाचारः संचारस्तस्य दूरे तदविषये
47540 ब्रह्मणि मनःसंधिरयं मनोवृत्तिधाराम् | रलयोरभेदान्मनसः
47541 संधानेन लयं वा एष्यसि प्राप्स्यसि || ११ ||
47542
47543 इह हि तावद्ब्रह्मणः सर्वभूतानां त्रिविधोत्पत्तिरिति तत्पूर्वोक्तम् || १२ ||
47544
47545 ननु यस्यानादौ संसारे कदापि नाशो न प्रसिद्धस्तस्य कथमुच्छेदः
47546 संभाव्यत इत्याशङ्क्य तत्संभावनाय मध्ये मध्ये तस्य नाशप्रसिद्धिं
47547 परिणामिस्वभावतया इतरभूतादितुल्यतां च दर्शयितुं प्रागुक्तां
47548 सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधां जीवसृष्टिं स्मारयति - इह हीत्यादिना |
47549 पूर्वोक्तं स्मर्तव्यमिति शेषः | यद्यपि द्वादशधा जीवजातयः
47550 प्रागुक्तास्तथापि सात्त्विकादित्रैविध्ये द्वादशानामन्तर्भावात्त्रिविधेत्युक्तम् |
47551 आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदाद्वा त्रिविधा | तासु त्रिविधास्वपि सृष्टिषु
47552 मूलकारणं हैरण्यगर्भं मनस्तत्संकल्पानुसारीण्यन्यानि मनांसीत्यपि
47553 प्रागुक्तम् || १२ ||
47554
47555 तत्रेदंप्रथमया मनःकल्पनया देहीति सा ब्रह्मरूपिणी संकल्पमयी
47556 भूत्वा यदेव संकल्पयति तदेव पश्यति तेनेदं भुवनाडम्बरं
47557 कल्प्यते || १३ ||
47558
47559 तत्र हैरण्यगर्भमनसः स्वसंकल्पवैचित्र्यब्रह्माण्डाकारपरिणतस्य
47560 कल्पान्ते विलयः प्रसिद्धस्तत्कार्याणां च भौतिकानां विलयदर्शनात्तस्यापि
47561 विलयस्वभावतानुमातुं शक्यते | एवं मूलकारणे मनसि
47562 विलयस्वभावतानिश्चये तत्तुल्यस्वभावतया अस्मदादिमनःस्वपि सा
47563 संभावयितुं शक्यत इत्याशयेनाह - तत्रेदंप्रथमयेत्यादिना |
47564 इदंप्रथमया आद्यया | देही चतुर्मुखाकारदेहवानहमिति या ब्रह्मरूपिणी
47565 धातृस्वरूपा कल्पना सा तदेव पश्यति सत्यसंकल्पत्वादित्याशयः || १३ ||
47566
47567 तत्र जननमरणसुखदुःखमोहादिकं संसरणं कल्पयन्ती
47568 कल्पानुरचना बहुनाममन्थरं स्थित्वा स्वयं विलीयते
47569 हिमकणिकेवातपगता || १४ ||
47570
47571 अस्मदादिजन्ममरणादिसंसारोऽपि तदीयकल्पनैवेत्याह - तत्रेति | कल्पेषु
47572 चतुर्युगसहस्रमितेषु स्वाहस्सु तत्तदनुकूलरचनाभी रचितानां
47573 देवासुरादीनां बहुभिर्नामभिर्मन्थरं गुरुतरं यथा स्यात्तथा स्थित्वा
47574 भोगिपर्यङ्कशायिनि विष्णौ स्वयं विलीयते आतपगता हिमकणिका यथा
47575 स्वकारणे तेजसि लीयते तद्वत् || १४ ||
47576
47577 कालोदितः संकल्पवशात् पुनरन्यतया जायते सापि पुनर्विलीयते
47578 पुनरप्युदेति सैवेति भूयोभूयोऽनुसंसरन्ती स्वयमुपशाम्यति || १५ ||
47579
47580 पुनः सृष्टिकाले उदितो भगवन्नाभिपद्मादाविर्भूतश्चेत् पुनरन्यतया

कल्पान्तरसर्गान्तरतया सा प्राक्तनी कल्पना जायते स पुनः कल्पान्ते विलीयते
पुनरप्युदेति | इति यावदधिकारप्रारब्धक्षयं संसरन्ती तत्क्षये
स्वतःसिद्धादात्मबोधाद्द्विपरार्धावसाने समूलं स्वयमुपशाम्यति || १५ ||

इत्थमनन्ता ब्रह्मकोटयोऽस्मिन्ब्रह्माण्डेऽन्येषु च समतीता भविष्यन्तीति
सन्ति चेतरा अनन्ता यासां संख्यापि न विद्यते || १६ ||

एवमन्येष्वपि हैरण्यगर्भमनस्सु नश्वरस्वभावता प्रमाणसिद्धेत्याह
- इत्थमित्यादिना | अस्मिन् ब्रह्माण्डेऽपि प्रतिपरमाणु
ब्रह्माण्डकोटिकल्पनास्तीति प्रागुक्तरीत्या बोध्यम् || १६ ||

प्| ४००) २३६

एवमस्यां तादृशि वर्तमानायामीश्वरादागत्य जीवो यथा जीव्यते
विमुच्यते तच्छृणु || १७ ||

यथा समष्टिमनांसि पुरुषयत्नसाध्यैरेवोपासनज्ञानैरुपचीयन्ते
शाम्यन्ति चैवं व्यष्टिजीवमनांस्यपि
जन्ममरणबीजकामकर्मवासनासंकल्पैरुपचीयन्ते
निरोधज्ञानाभ्यासप्रकर्षैः शाम्यन्तीति नासंभावनीयो मनोनाश
इत्याशयेन सृष्ट्यादिकालादारभ्य मोक्षकल्पनान्तां जीवसंसृतिं
संक्षेपविस्तराभ्यां प्रपञ्चयति - एवमस्यामित्यादिना | अस्यां
प्रागुक्तायां समष्टिकल्पनायां तादृशि परमात्मनि वर्तमानायां
सत्यां जीवो व्यष्टिजीवो जीव्यते जीवति | पदविकरणव्यत्ययश्छान्दसः || १७ ||

ब्रह्मणो मनःशक्तिरभ्युदिता पुरःस्थितकाशशक्तिमवलम्ब्य
तत्रस्थपवनतानुपातिनी घनसंकल्पत्वं गच्छति || १८ ||

संक्षेपेण सूत्रितमर्थं विवरीतुकामः प्रथममीश्वरादागत्येत्यंशं
विवृणोति - मनःशक्तिरिति | प्रलये उपाधिविलयादव्याकृते लीनानां
जीवानां संस्कारमात्रेण परिशिष्टा मनःशक्तिः प्रथममव्याकृतात्
शब्दतन्मात्रात्मकाकाशशक्त्याविर्भावे सति पुरःस्थितां प्रथमोत्पन्नां
तामवलम्ब्य स्वयमप्यभुदिता सती पवनशक्त्यात्मकस्पर्शतन्मात्रोत्पत्तौ
तत्रत्यपवनतानुपातिनी ईषच्चलनयोग्यतालक्षणं घनसंकल्पत्वं गच्छति ||
१८ ||

ततः पुरःप्राप्तभूततन्मात्रपञ्चकतामेत्यान्तःकरणतां नीत्वा
सात्वसूक्ष्मा प्रकृतिर्भूत्वा
गगनपवनतेजोरूपतासंकल्पात्प्रालेयरूपतामुपेत्य शाल्योषधिं
विशन्ती प्राणिनां गर्भतां च गच्छति || १९ ||

ततः पुरःप्राप्तरूपरसगन्धात्मकतन्मात्रक्रमेण
पञ्चकतामपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकतामेत्य अन्तःकरणतां
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमिति व्यवहारबीजजीवोपाधितां नीत्वा प्राप्य सा
प्रागुक्तमनःशक्तिरसूक्ष्मोपचिता पञ्चीकृतस्थूलप्रकृतिर्भूत्वा
पञ्चीकृतगगनपवनतेजोरूपतासंकल्पात् क्रमेण प्रालेयरूपतां
नीहारवृष्ट्यादिजलरूपतामुपेत्य शालिगोधूमाद्योषधिं सस्यं विशन्ती
अन्नभूता पुरुषैर्भुक्ता रेतोभावं प्राप्य स्त्रीयोनौ निषिक्ता
कललबुद्‌बुदादिक्रमेण प्राणिनां गर्भतां च गच्छति || १९ ||

जायते तस्मात्ततः पुरुषः संपद्यते || २० ||

तस्माज्जायते प्रसूयते ततो जन्मनः
कदाचित्सुकृताधिक्यात्कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः संपद्यत इत्यर्थः ॥ २०
। ।

तेन पुरुषेण जातमात्रेणैव बाल्यात्प्रभृति विद्याग्रहणं कर्तव्यं
गुरवोऽनुगन्तव्याः ॥ २१ ॥

तेनेत्यादि निगदव्याख्यातम् ॥ २१ ॥

ततः क्रमात्पुंसस्तवेव चमत्कृतिर्जायते ॥ २२ ॥

तवेव चमत्कृतिर्विवेकवैराग्यादिसाधनसंपत्तिर्जायते ॥ २२ ॥

स्वच्छदृशा चित्तवृत्तेः पुरुषस्य हेयोपादेयविचार उत्पद्यते ॥ २३ ॥

स्वच्छदृशा चित्तवृत्तेः पुरुषस्य संसारानर्थो हेयो मोक्षोपाय उपादेय
इति विचार उत्पद्यते ॥ २३ ॥

तादृग्विवेकवति संकलिताभिमाने
पुंसि स्थिते विमलसत्त्वमयाग्र्यजातौ ।
सप्तात्मिकावतरति क्रमशः शिवाय
चेतःप्रकाशनकरी ननु योगभूमिः ॥ २४ ॥

गद्योक्तार्थसारं पद्येनोक्त्वोपसंहरंस्तादृशे पुरुषे
योगभूमिकामात्यन्तिकमनोनाशोपायभूतामवतारयति - तादृगिति ।
तादृक्साधनान्तरोपचितो यो विवेकस्तद्वति विमलसत्त्वमयी
अग्र्यजातिर्ब्राह्मणाद्युत्तमजातिर्यस्य स तादृशोऽहमिति संकलितः
स्वीकृतोऽभिमानोऽनेन तस्मिन्नधिकारिपुंसि स्थिते अचले सति शिवाय
परमपुरुषार्थाय वक्ष्यमाणसाप्तविध्यात्मिका चेतसः प्रकाशनं
ज्ञानेनाभिज्वलनं तत्करणशीला योगभूमिः
क्रमशश्चित्तोपरमतारतम्यक्रमेणावतरति ।
वक्ष्यमाणलक्षणैराविर्भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षो० उत्पत्तिप्रकरणे
साधकजन्मावतारो नाम षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
साधकजन्मावतारो नाम षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ११७

श्रीराम उवाच ।

कीदृश्यो भगवन्योगभूमिकाः सप्तसिद्धिदाः ।
समासेनेति मे ब्रूहि सर्वतत्त्वविदांवर ॥ १ ॥

ज्ञानभूमिप्रभेदानामुपोद्घातेन वर्ण्यते ।
अज्ञानभूमिका सप्तविधा यद्वा प्रसङ्गतः ॥ १ ॥

समासेन संग्रहेण । इतिशब्दो लक्षणप्रभेदानां तदुपयोग्यर्थान्तराणां
च प्रश्नस्य द्योतनाय ॥ १ ॥

47685
47686 श्रीवसिष्ठ उवाच।
47687
47688 अज्ञानभुः सप्तपदा ज्ञभुः सप्तपदैव हि।
47689 पदान्तराण्यसंख्यानि भवन्त्यन्यान्यथैतयोः ॥ २ ॥
47690
47691 तत्र इतिशब्दपृष्टं ज्ञानभूमिकाबोधोपयुक्तमज्ञानभूमिकाभेदं
47692 प्रथमं वक्तुकामो वसिष्ठो ज्ञानाज्ञानभूमिके विभज्य दर्शयति -
47693 अज्ञानेति ॥ २ ॥
47694
47695 स्वयत्नसाधकरसान्महासत्ताभरोन्नतेः।
47696 एते प्रतिपदं बद्धमूले संफलतः फलम् ॥ ३ ॥
47697
47698 स्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणः पुरुषप्रयत्नो भोगरागदार्ढ्यलक्षणो
47699 रसावेशश्चाज्ञानभूप्रतिष्ठायामसाधारणहेतू।
47700 शास्त्रीयसाधनचतुष्टयविशिष्टः श्रवणादिप्रयत्नो
47701 मुमुक्षादार्ढ्यलक्षणरसावेशश्च ज्ञानभूप्रतिष्ठायाम्।
47702 अधिष्ठानब्रह्मसत्तोत्कर्षाधीनस्वसत्तालाभस्तूभयत्र साधारणो हेतुः।
47703 एतेभ्यो हेतुभ्य एते भूमिके प्रतिपदं स्वस्वविषये बद्धमूले सत्यौ
47704 स्वस्वोचितं संसारस्थितिदुःखलक्षणं तन्मुक्तिनिर्तिशयानन्दावाप्तिलक्षणं
47705 च फलं संफलतः। यथा अधोभुवनभुवः सप्तपदा उत्तरोत्तरं
47706 रजस्तमोदुःखबहुला नरकान्ताः ऊर्ध्वभुवनभुवस्तूत्तरोत्तरं
47707 सत्त्वसुखज्ञानबहुलाः सत्यलोकान्ताः क्रममुक्तिफलाश्च
47708 तद्वदित्यर्थाद्गम्यते ॥ ३ ॥
47709
47710 प्। ४०१) २३६
47711
47712 तत्र सप्तप्रकारां त्वमज्ञानस्य भुवं शृणु।
47713 ततः सप्तप्रकारां त्वं श्रोष्यसि ज्ञानभूमिकाम् ॥ ४ ॥
47714
47715 तत्र तयोर्भूमिकयोर्मध्ये ॥ ४ ॥
47716
47717 स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिस्तद्भ्रंशोऽहंत्ववेदनम्।
47718 एतत्संक्षेपतः प्रोक्तं तज्ज्ञत्वाज्ञत्वलक्षणम् ॥ ५ ॥
47719
47720 तत्र भूमिद्वयस्य प्रत्येकं फलतः सामान्यलक्षणमाह - स्वरूपेति ॥ ५ ॥
47721
47722 शुद्धसन्मात्रसंवित्तेः स्वरूपान्न चलन्ति ये।
47723 रागद्वेषोदयाभावात्तेषां नाज्ञत्वसंभवः ॥ ६ ॥
47724
47725 तत्राद्यलक्षणं स्फुटयति - शुद्धेति ॥ ६ ॥
47726
47727 यत्स्वरूपपरिभ्रंशाच्चेत्यार्थे चितिमज्जनम्।
47728 एतस्मादपरो मोहो न भूतो न भविष्यति ॥ ७ ॥
47729
47730 द्वितीयं स्फुटयति - यदिति ॥ ७ ॥
47731
47732 अर्थादर्थान्तरं चित्ते याति मध्ये हि या स्थितिः।
47733 निरस्तमनना यासौ स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥ ८ ॥
47734
47735 आद्यस्याप्रसिद्धिं वारयति - अर्थादिति। पूर्वविषयाच्च्युतस्य
47736 विषयान्तरमननात्प्राङ् निरस्तमनना स्वरूपावस्थितिः प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ८ ॥

संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलान्तरिव स्थितिः।
जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः स्मृता॥ ९॥

मूर्च्छासुषुप्त्योर्वारणाय विशिनष्टि - जाड्यनिद्रेति॥ ९॥

अहंतांशे क्षते शान्ते भेदे निःस्पन्दतां गते।
अजडा या प्रकचति तत्स्वरूपमिति स्थितम्॥ १०॥

अन्तरहंतांशे बहिर्भेदे। उभयत्र निस्पन्दतां गते। अजडा स्वप्रकाशा या
चिदिति शेषः॥ १०॥

तत्रारोपितमज्ञानं तस्य भूमीरिमाः शृणु।
बीजजाग्रत्तथा जाग्रन्महाजाग्रत्तथैव च॥ ११॥

तत्र तस्यां प्रत्यक्चिति। आरोपितमनादितयाध्यस्तम्॥ ११॥

जाग्रत्स्वप्नस्तथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकम्।
इति सप्तविधो मोहः पुनरेव परस्परम्॥ १२॥

श्लिष्टो भवत्यनेकाख्यः शृणु लक्षणमस्य च।
प्रथमे चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं चितः॥ १३॥

पदान्तराण्यसंख्यानीति यदुक्तं तदुपपादयति - पुनरेव परस्परं
श्लिष्ट इति। अस्य सप्तविधस्य मोहस्य प्रत्येकं लक्षणं शृण्वित्यर्थः।
बीजजाग्रल्लक्षणमाह - प्रथममिति। चितो
मायाशबलचैतन्यात्सकाशात्सर्गादौ जागरादौ वा प्रथमं चेतनं
चिदाभाससंवलितरूपं यत्स्यात्तत्प्राणधारणादिक्रियोपाधिना
भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दानां तदर्थानां च भाजनं
वक्ष्यमाणजाग्रद्बीजभूतं स्थितं बीजजाग्रदिति परेणान्वयः॥ १३॥

भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनम्।
बीजरूपं स्थितं जाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते॥ १४॥

एषा ज्ञप्तेर्नवावस्था त्वं जाग्रत्संसृतिं शृणु।
नवप्रसूतस्य परादयं चाहमिदं मम॥ १५॥

जाग्रल्लक्षणं श्रावयति -त्वमिति। नवप्रसूतस्य बीजजाग्रतः परात् परतः।
अयं स्थूलदेहोऽहं इदं देहभोग्यजातं मम इति यः
प्रत्ययस्तज्जाग्रदित्यर्थः॥ १५॥

इति यः प्रत्ययः स्वस्थस्तज्जाग्रत्प्रागभावनात्।
अयं सोऽहमिदं तन्म इति जन्मान्तरोदितः॥ १६॥

अयं सोऽहमिदं तन्मे इत्युक्तलक्षणस्य जाग्रत्प्रत्ययस्य जन्मानन्तरमुदितः।
नकारलोपश्छान्दसः। अथवा सजातीयपूर्वपूर्वजन्मसंस्कारोद्बोधेन
दृढतरोदितः अत एव पीवरः अभ्यासादुपचितः। तथाहि
ब्राह्मणादिजन्मसाधारण्येऽपि जन्मान्तराभ्यासात्
केषांचिद्ब्राह्मणोचितक्रियास्वभिनिवेशः पाटवातिशयश्च दृश्यते न
सर्वेषाम्। तथाचैहिकात्प्राक्तनाद्वा दृढाभ्यासपाटवादुपचिताभिनिवेशो
जाग्रत्प्रत्ययो महाजाग्रदित्यर्थः॥ १६॥

पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुरन् ।
अरूढमथ वा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकम् ॥ १७ ॥

जाग्रत्स्वप्नं लक्षयति - अरूढमिति । अरूढमनभ्यासपेलवं
रूढमभ्यासदृढम् । यथा लवणस्य ॥ १७ ॥

यज्जाग्रतो मनोराज्यं जाग्रत्स्वप्नः स उच्यते ।
द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः ॥ १८ ॥

द्विचन्द्रशुक्तिरूप्यादिभ्रान्तयोऽपि जाग्रत्स्वप्नभेदा एवेत्याह - द्विचन्द्रेति ॥
१८ ॥

अभ्यासात्प्राप्य जाग्रत्त्वं स्वप्नोऽनेकविधो भवेत् ।
अल्पकालं मया दृष्टमेवं नो सत्यमित्यपि ॥ १९ ॥

स्वप्नं लक्षयति - अल्पकालमिति । निद्रान्ते निद्रामध्ये निद्रावसाने वा
प्रतीयत इति प्रत्ययः । यः प्रत्ययोऽनुसंधीयते स स्वप्नः कथित इत्यर्थः ।
तस्याज्ञस्य । स च महाजाग्रत्स्थितेर्महाजाग्रदन्तर्गतस्थूलशरीरस्य हृदि
कण्ठादि हृदयान्तनाडीप्रदेशे भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

निद्राकालानुभूतेऽर्थे निद्रान्ते प्रत्ययो हि यः ।
स स्वप्नः कथितस्तस्य महाजाग्रत्स्थितेर्हृदि ॥ २० ॥

चिरसंदर्शनाभावादप्रफुल्लबृहद्वपुः ।
स्वप्नो जाग्रत्तया रूढो महाजाग्रत्पदं गतः ॥ २१ ॥

उक्तलक्षणोपपादनाय स्वप्नमेव पुनर्विशिनष्टि -
चिरसंदर्शनाभावादिति । स्वप्नजाग्रतोर्लक्षणमाह - स्वप्नो जाग्रत्तयेति ।
रूढो दृढाभिनिवेशाच्चिरकालस्थायित्वकल्पनाद्वा उपचितः यथा
हरिश्चन्द्रस्य द्वादशवर्षात्मकः । महाजाग्रत्पदं महाजाग्रत्साम्यं
गतः सन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥

अक्षतेवाक्षते देहे स्वप्नजाग्रन्मतं हि तत् ।
षडवस्थापरित्यागे जडा जीवस्य या स्थितिः ॥ २२ ॥

स चास्य दैवाद्देहनाशेऽपि तथैवाग्रेऽप्यनुवर्तते इति सूचनाय क्षते देहे
इत्युक्तम् । सुषुप्तिं लक्षयति - षडवस्थेति । पूर्वाः षडवस्थाः
कर्मफलभोगभूमित्वात्कर्मजाः । सुषुप्तिस्तु पूर्वोद्भूतकर्मणां भोगेन
क्षये उत्तरेषामनुद्भवेऽन्तराले छत्रापायवत्सर्वसूक्ष्मस्थूलप्रपञ्चविलये
तद्बीजाज्ञानमात्रपरिशेषात्तदुपहितात्ममात्रपरिशेषरूपेत्याशयेनाह -
जडा जीवस्य या स्थितिरिति ॥ २२ ॥

प। ४०२) २३७

भविष्यद्दुःखबोधाढ्या सौषुप्ती सोच्यते गतिः ।
एते तस्यामवस्थायां तृणलोष्टशिलादयः ॥ २३ ॥

भविष्यद्दुःखानि [१] बोधयन्ति अनुभावयन्तीति
भविष्यद्दुःखबोधानि वासनाकर्माणि तैराढ्या संपन्ना सुषुप्तिरेव
सौषुप्ती । सुषुप्तौ कारणे विलीनस्य जगतः संस्कारात्मना सत्वमेव नासत्वं
पुनरुद्भवाभावप्रसङ्गादित्याशयेनाह - एते इति ॥ २३ ॥

47841 पदार्थाः संस्थिताः सर्वे परमाणुप्रमाणिनः।
47842 सप्तावस्था इति प्रोक्ता मयाऽज्ञानस्य राघव॥ २४॥
47843
47844 उपसंहरति - सप्तावस्था इति॥ २४॥
47845
47846 एकैका शतशाखात्र नानाविभवरूपिणी।
47847 जाग्रत्स्वप्नश्चिरं रूढो जागृतावेव गच्छति॥ २५॥
47848
47849 तास्वेकैकान्तरन्यान्याविर्भावात्परस्परं संवलनाच्चानन्तभेदाः
47850 संभवन्तीत्याह - एकैकेति। जागृतावेव गच्छति मिलति॥ २५॥
47851
47852 नानापदार्थभेदेन सविकासं विजृम्भते।
47853 अस्यामप्युदरे सन्ति महाजाग्रद्दशाद्दशः॥ २६॥
47854
47855 अस्यां जाग्रद्भावापन्नायां जाग्रत्स्वप्नदशायाम्। उदरे अन्तः
47856 महाजाग्रद्दशालक्षणाः दृशः प्रत्ययाः। दृशः साक्षिणो
47857 महाजाग्रद्दशाः सन्तीति पृथक् पदच्छेदो वा॥ २६॥
47858
47859 तासामप्यन्तरे लोको मोहान्मोहान्तरं व्रजेत्।
47860 अन्तःपातिजलावर्त इव धावति नौर्भ्रमम्॥ २७॥
47861
47862 लोको जनः जीव इति यावत्। नद्यन्तःपातिजलावर्ते नौरिव भ्रमं धावति गच्छति॥
47863 २७॥
47864
47865 काश्चित्संसृतयो दीर्घं स्वप्नजाग्रत्तया स्थिताः।
47866 काश्चित्पुनः स्वप्नजाग्रज्जाग्रत्स्वप्नास्तथेतराः॥ २८॥
47867
47868 दीर्घं दीर्घकालम्। स्वप्नजाग्रदिति जातावेकवचनम्॥ २८॥
47869
47870 अज्ञानभूमिरिति सप्तपदा मयोक्ता
47871 नानाविकारजगदन्तरमेदहीना।
47872 अस्याः समुत्तरसि चारुविचारणाभि-
47873 र्दृष्टे प्रबोधविमले स्वयमात्मनीति॥ २९॥
47874
47875 वर्णितामज्ञानभूमिकामुपसंहरंस्तदुत्तरणोपायमाह -
47876 अज्ञानभूमिरिति। नानाविकारैर्जगदन्तरभेदैश्च हीना निन्द्या अवश्यहेयेति
47877 यावत्। इति उक्तवक्ष्यमाणप्रकाराभिश्चारुविचारणाभिः प्रबोधमले स्वयं
47878 प्रत्यङ्गात्रैकरसे आत्मनि दृष्टे सति अस्याः अविद्याभूमेः
47879 सकाशात्समुत्तरसि निर्गत एवासीत्यर्थः। स्वयमुत्तरसीति वा संबन्धः॥ २९॥
47880
47881 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे
47882 अज्ञानभूमिकावर्णनं नाम सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११७॥
47883
47884 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
47885 अज्ञानभूमिकावर्णनं नाम सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११७॥
47886
47887
47888 अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ११८
47889
47890 श्रीवसिष्ठ उवाच।
47891
47892 इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानघ।

47893 नानया ज्ञातया भूयो मोहपङ्के निमज्जसि ॥ १ ॥
47894
47895 इह सप्तपदा ज्ञानभूमिका लक्षणैः स्वकैः ।
47896 आरूढलक्षणैश्चैव मोक्षान्ता साधु वर्ण्यते ॥ १ ॥
47897
47898 ज्ञातया अभ्यासक्रमेणानुभूतया ॥ १ ॥
47899
47900 वदन्ति बहुभेदेन वादिनो योगभूमिकाः ।
47901 मम त्वभिमता नूनमिमा एव शुभप्रदाः ॥ २ ॥
47902
47903 ननु योगशास्त्रे यमनियमाद्यष्टाङ्गभेदभिन्ना योगभूमिकाः प्रसिद्ध
47904 एव किं ता एवैता नेत्याह - वदन्तीति । वादिनो योगसांख्यवादिनः । ता
47905 योगभूमिकास्तुच्छसिद्धिफला अन्येषामभिमताः । मम तु इमा
47906 ज्ञानभूमिका एवाभिमताः । यतः परमपुरुषार्थलक्षणशुभप्रदा
47907 इत्यर्थः ॥ २ ॥
47908
47909 अवबोधं विदुर्ज्ञानं तदिदं सप्तभूमिकम् ।
47910 मुक्तिस्तु ज्ञेयमित्युक्तं भूमिकासप्तकात्परम् ॥ ३ ॥
47911
47912 किं तज्ज्ञेयं किं वा ज्ञानं यद्भूमयो वर्ण्यन्ते इति ते लक्षयति -
47913 अवबोधमिति । अखण्डस्वाकारवृत्त्या रूढं ब्रह्म
47914 अज्ञाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानं निवृत्ताज्ञानं तु तदेव
47915 ज्ञेयमित्युपचाराद्द्विविधोच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥
47916
47917 सत्यावबोधो मोक्षश्चैवेति पर्यायनामनी ।
47918 सत्यावबोधो जीवोऽयं नेह भूयः प्ररोहति ॥ ४ ॥
47919
47920 तथाच पूर्वापरावस्थाकल्पितावान्तरप्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य
47921 मिथ्याभूतस्यापाये
47922 अवबोधमोक्षपदयोरेकार्थमात्रनिष्ठत्वात्पर्यायनामता फलिता ।
47923 यतस्तादृशो जीवो न भूयः प्ररोहति येन भेदादपर्यायता स्यादित्याशयेनाह
47924 - सत्यावबोध इति ॥ ४ ॥
47925
47926 ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ।
47927 विचारणा द्वितीया तु [भविष्यदुःखेति मुद्रितपुस्तके पाठः]
47928 तृतीया तनुमानसा ॥ ५ ॥
47929
47930 उद्देशः स्पष्टः ॥ ५ ॥
47931
47932 सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।
47933 पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ ६ ॥
47934
47935 आसामन्ते स्थिता मुक्तिस्तस्यां भूयो न शोच्यते ।
47936 एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ॥ ७ ॥
47937
47938 उद्दिष्टानां लक्षणोक्तिं वक्तुं प्रतिजानीते - एतासामिति ॥ ७ ॥
47939
47940 स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्ष्येऽहं शास्त्रसज्जनैः ।
47941 वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥ ८ ॥
47942
47943 प्रेक्ष्ये प्रेक्षिष्ये । इडभावश्छान्दसः । शास्त्रैर्विचारितवेदान्तवाक्यैः
47944 सज्जनैर्गुरुभिश्च । वैराग्यग्रहणं साधनचतुष्टयोपलक्षणम् । तथाच

निषिद्धवर्जननिष्कामयज्ञदानाद्यनुष्ठानप्रयुक्ता
संन्याससाधनचतुष्टयसंपत्तिसहिता मुक्तिपर्यवसिता
श्रवणादिप्रवृत्तिफलोपहितात्मसाक्षात्कारोत्कटेच्छैव प्रथमा
भूमिकेत्यर्थः ॥ ८ ॥

शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकम् ।
सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥ ९ ॥

गुरुशुश्रुषाभिक्षाशनशौचादियतिधर्मपालनसहिते श्राणमनने एवात्र
सदाचारः । अन्यस्य चित्तशुद्धिमात्रहेतुत्वेन प्रागेव सिद्धत्वात् ॥ ९ ॥

प्। ४०३) २३७

विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता ।
यात्र सा तनुता भावात्प्रोच्यते तनुमानसा ॥ १० ॥

अभ्यर्हितत्वाद्विचारणाशब्दस्य पूर्वनिपातः । भावनं भावो निदिध्यासनं
तस्मात् । तथाच साधनचतुष्टयसंपत्त्यादिपूर्वकश्रवणमननाभ्यां
सहितान्निदिध्यासनाद्या मनस इन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु असक्तता
अग्रहणपर्यन्ता तनुता सविकल्पसमाधिरूपा सूक्ष्मता सा तनुमानसाख्या
भूमिका प्रोक्ता । तनु सूक्ष्मतमं मानसं यस्यामिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः ।
अण्णन्तस्योपसर्जनत्वान्न ङीप् । तथाचोक्तं योगशास्त्रे
श्रोत्रादिकरणैर्यावच्छब्दादिविषयग्रहः । तावद्ध्यानमिति प्रोक्तं समाधिः
स्यात्ततः परः ॥ इति ॥ १० ॥

भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थे विरतेर्वशात् ।
सत्यात्मनि स्थितिः शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥ ११ ॥

अर्थे बाह्यार्थे विषये संस्कारोच्छेदादात्यन्तिकी चित्ते या
विरतिस्तद्वशात्तत्स्थैर्यात् । शुद्धे मायातत्कार्यादवस्थात्रयाच्च शोधिते
सर्वाधिष्ठानसन्मात्ररूपे आत्मनि क्षीरोदकवल्लिपुटीविलयेन
साक्षात्कारपर्यन्ता या स्थितिर्निर्विकल्पकसमाधिरूपा सा सत्त्वापत्तिर्मनसः
परमात्मसत्त्वात्मनैवापन्नत्वादित्यर्थः । अत्र ह्यसौ ब्रह्मविदित्युच्यते ॥ ११ ॥

दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसङ्गफलेन च ।
रूढसत्त्वचमत्कारात्प्रोक्ताऽसंसक्तिनामिका ॥ १२ ॥

असंसङ्गश्चित्तस्य बाह्याभ्यन्तराकारैस्तत्संस्कारैश्चास्पर्शस्तल्लक्षणेन
समाधिपरिपाकफलेन च हेतुना रूढ उपचितश्चित्ते
निरतिशयानन्दनित्यापरोक्षब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारलक्षणश्चमत्कारो
यस्यां सा । यद्यप्युत्तमाधिकारिणां द्वितीयभूमिकायामपि साक्षात्कारः
शाब्दापरोक्षात्प्रसिद्धस्तथापि
पञ्चमभूमिकायामात्यन्तिकद्वैतसंस्कारोच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षातिशयस्य
मन्दमध्यमाधिकारिणामपि चतुर्थभूमिकान्तोत्पन्नसाक्षात्कारस्य
पञ्चम्यां निरूढतरत्वोपपत्तेश्च सूचनाय रूढेति चमत्कारविशेषणम् ।
अत एव चतुर्थभूमिकान्ते क्वचित्पञ्चमीं भूमिकां प्राप्तो ब्रह्मविद्वर
इत्युच्यते । न विद्यते अविद्यातत्कार्यसंसक्तिः सर्वथा यस्यामिति व्युत्पत्त्या
असंसक्तिनामिका ॥ १२ ॥

भूमिकापञ्चकाभ्यासात्स्वात्मारामतया दृढम् ।
आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभावनात् ॥ १३ ॥

47997 अस्या एव परिपाकोत्कर्षादुत्तरे द्वे भूमिके भवत इत्याशयेनाह -
47998 भूमिकापञ्चकेति। वक्ष्यमाणं नाम अन्वर्थतया निर्वक्ति -
47999 आभ्यन्तराणामिति॥ १३॥
48000
48001 परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनार्थभावनात्।
48002 पदार्थाभावनानाम्नी षष्ठी संजायते गतिः॥ १४॥
48003
48004 तर्हि कथं देहयात्रासिद्धिस्तत्राह - परप्रयुक्तेनेति। अस्यां च
48005 भूमिकायां ब्रह्मविद्वरीयानित्याख्यायते॥ १४॥
48006
48007 भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलम्भतः।
48008 यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः॥ १५॥
48009
48010 सप्तमीं भूमिकामाह - भूमिषट्केति। परप्रयत्नेनापि
48011 भेदस्यानुपलम्भत इत्यर्थाद्गम्यते। तुर्यं जाग्रदाद्यवस्थात्रयनिर्मुक्तं
48012 शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते इति श्रुत्या तादृशीविद्वदनुभवसिद्धत्वेन
48013 प्रतिपादितं ब्रह्म गच्छति आत्मतयानुभवत्यखण्डितं यस्यामवस्थायां
48014 सा तुर्यगा। तां तु प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते। सच ब्रह्मवित्प्रभृतिषु
48015 तुरीयस्तं गच्छतीति तुर्यगा॥ १५॥
48016
48017 एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्थेह विद्यते।
48018 विदेहमुक्तिविषयस्तुर्यातीतमतः परम्॥ १६॥
48019
48020 इहास्मिन्नेव देहे विद्यते। अतोऽस्या अवस्थायाः परं विदेहमुक्तिविषयस्तुर्यातीतं
48021 ब्रह्मैवेति न भूमिकासु गण्यत इत्यर्थः॥ १६॥
48022
48023 ये हि राम महाभागाः सप्तमीं भूमिकां गताः।
48024 आत्मारामा महात्मानस्ते महत्पदमागताः॥ १७॥
48025
48026 जीवन्मुक्ता न सज्जन्ति सुखदुःखरसस्थितौ।
48027 प्रकृतेनार्थकार्याणि किंचित्कुर्वन्ति वा न वा॥ १८॥
48028
48029 किंचित्कुर्वन्ति षष्ठभूमिकायां न वा कुर्वन्ति
48030 सप्तमभूमिकायामित्याशयः॥ १८॥
48031
48032 पार्श्वस्थबोधिताः सन्तः सर्वाचारक्रमागतम्।
48033 आचारमाचरन्त्येव सुप्रबुद्धवदक्षतम्॥ १९॥
48034
48035 कुर्वन्ति वा नवेत्युक्तेर्यथेष्टाचारपरत्वाशङ्कां वारयन् स्वाशयं
48036 प्रकटयति - पार्श्वस्थेति। सर्वेषां
48037 तत्तदाश्रमनिष्ठानामाचारक्रमेणागतमाचारं सदाचारमेवाचरन्ति
48038 आचरन्त्येवेति द्विविधोऽपि नियमोऽत्र विवक्षितः। अक्षतं आसङ्गेनादूषितम्।
48039 अक्षता इति पाठे फलासक्तिलक्षणक्षतरहिता इत्यर्थः। तथाच न
48040 यथेष्टाचरणप्रसक्तिरिति भावः। तथाचाहुः - विदितब्रह्मतत्त्वस्य
48041 यथेष्टाचरणं यदि। शुनां तत्त्वविदां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे॥ इति॥ १९
48042 ।।
48043
48044 आत्मारामतया तांस्तु सुखयन्ति न काश्चन।
48045 जगत्क्रिया सुसंसुप्तान्नृपालोकाः स्त्रियो यथा॥ २०॥
48046
48047 अनासङ्गव्यवहारेण सुखदुःखानुदयं सदृष्टान्तमाह -
48048 आत्मारामतयेति। जगत्क्रियाव्यवहारास्तान् जीवन्मुक्तान्न सुखयन्ति। यथा

48049 सुसंसुप्तान् गाढनिद्रावशान् रूपेण सौन्दर्यातिशयेन आलोक्यन्त इति
48050 रूपालोकाः स्त्रियो न सुखयन्ति तद्वदित्यर्थः | जगत्क्रियासु संसुप्तान् रूपालोकः
48051 स्त्रियो यथा इति पाठे तु यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः इति
48052 भगवदुक्तदिशा जगद्व्यापारेषु स्वप्नवन्मिथ्यात्वदर्शनात्सुप्तप्रायांस्तान्
48053 ब्रह्मादिसंपदोऽपि न सुखयन्ति | यथा स्त्रीरूपालोकोऽन्याः स्त्रियो न सुखयति तत्र
48054 रागाभावात्तद्वदित्यर्थः || २० ||
48055
48056 भूमिकासप्तकं चैतद्धीमतामेव गोचरम् |
48057 न पशुस्थावरादीनां न च म्लेच्छादिचेतसाम् || २१ ||
48058
48059 म्लेच्छादिवच्चेतो देहात्मबुद्धिर्येषां तेषां मनुष्यादीनां चेत्यर्थः || २१ ||
48060
48061 प्राप्ता ज्ञानदशामेतां पशुम्लेच्छादयोऽपि ये |
48062 सदेहा वाप्यदेहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः || २२ ||
48063
48064 पशवो हनुमत्प्रभृतयः | म्लेच्छा धर्मव्याधादयः आदिपदादसुराः
48065 प्रह्लादकर्कटीप्रमृतयश्च गृह्यन्ते || २२ ||
48066
48067 ज्ञप्तिर्हि ग्रन्थिविच्छेदस्तस्मिन्सति हि मुक्तता |
48068 मृगतृष्णाम्बुबुद्ध्यादि शान्तिमात्रात्मकस्त्वसौ || २३ ||
48069
48070 मृगतृष्णाम्बुबुद्धेरादिपदाच्छुक्तिरूप्यबुद्धेश्च या शान्तिर्बाधः
48071 सैव मात्रा तुला यस्य तदात्मकः | तत्तुल्य इति यावत् || २३ ||
48072
48073 प्। ४०४) २३८
48074
48075 ये तु मोहात्समुत्तीर्णा न प्राप्ताः पावनं पदम् |
48076 आस्थिता भूमिकास्वासु स्वात्मलाभपरायणाः || २४ ||
48077
48078 यद्यपि द्वितीयादिभूमिषु चतुर्थभूमौ वा
48079 ज्ञानोदयेनाज्ञानावरणभङ्गान्मोहात्सम्यगुत्तिर्णा एव तथापि
48080 प्रबलप्रारब्धप्रयुक्तविक्षेपात्पावनमात्यन्तिकमनोनाशोपलक्षितनिरतिशया
48081 नन्दपूर्णतालक्षणं विदेहकैवल्यं न प्राप्ता इत्यर्थः || २४ ||
48082
48083 सर्वभूमिगताः केचित्केचिद्द्वित्रैकभूमिकाः |
48084 भूमिषट्कगताः केचित्केचित्सप्तैकभूमिकाः || २५ ||
48085
48086 एकस्मिन्नेव जन्मनि क्रमात्सर्वभूमिगताः | एवं सर्वत्र सप्तैकभूमिका
48087 सप्तमैकभूमिकाः सनकादयः || २५ ||
48088
48089 भूमित्रयगताः केचित्केचिद्न्त्यां भुवं गताः |
48090 भूचतुष्टयगाः केचित्केचिद्भूमिद्वये स्थिताः || २६ ||
48091
48092 भूचतुष्टयगाः केचिदित्येतदन्यस्य पूर्वोक्तस्यैवानुवादः प्रपञ्चार्थः || २६
48093 | |
48094
48095 भूम्यंशभाजनाः केचित्केचित्सार्धत्रिभूमिकाः |
48096 केचित्सार्धचतुर्भूगाः सार्धषड्भूमिकाः परे || २७ ||
48097
48098 भूम्यंशः पादभूम्यर्धभूम्यादिः || २७ ||
48099
48100 विवेकिनो नरा लोके चरन्त इति भूमिषु |

48101 ग्रहायतनतापस्य द्दशावेशेषु संस्थिताः ॥ २८ ॥
48102
48103 इति उक्तप्रकारासु भूमिषु चरन्तः सन्तो द्दशा भूमात्मद्दष्ट्या
48104 गृह्णन्तीति ग्रहाः ग्रहातिग्रहाख्याः सान्तर्बाह्यकरणतद्विषयाः आयतनं
48105 तदाधारभूतं शरीरं च तत्प्रयुक्तस्य तापस्याध्यात्मिकादिभेदभिन्नस्य
48106 आवेशेषु बाधलक्षणेष्वात्मान्तःप्रवेशनेषु संस्थिता उद्युक्ताः सन्तीत्यर्थः
48107 ॥ २८ ॥
48108
48109 ते हि धीराः सुराजानो दशास्वासु जयन्ति ये ।
48110 तृणायतेऽत्र दिग्दन्तिघटाभटपराजयः ॥ २९ ॥
48111
48112 सेन्द्रियमनोजय एव सर्वशत्रुजयादुत्कृष्टः स्वात्मसाम्राज्यमेव
48113 सर्वोत्कृष्टा राजता नान्येत्याह - ते हीति । शोभनाः सर्वोत्कृष्टा राजानः
48114 । न पूजनात् इति न टच् । अत्र अस्याग्रे दिग्दन्तिघटासहितानां सर्वशत्रुभटानां
48115 पराजयस्तत्प्रयुक्तसप्तद्वीपराज्यं च तृणायते तुच्छीभवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥
48116
48117 ये तासु भूमिषु जयन्ति हि ये महान्तो
48118 वन्द्यास्त एव हि जितेन्द्रियशत्रवस्ते ।
48119 सम्राड्विराडपि च यत्र तृणायते वै
48120 तस्मात्परं जगति ते समवाप्नुवन्ति ॥ ३० ॥
48121
48122 उक्तमेवार्थं स्फुटं वदन्नुपसंहरति - एतास्विति । येनेष्टं राजसूयेन
48123 यश्चैकः सर्वभूमण्डलाधिपतिरन्येषां राज्ञां शासिता स सम्राट् । युवा
48124 स्यात्साधुयुवाध्यापकः । आशिष्टो द्रढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी
48125 सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः इति
48126 श्रुत्युक्तलक्षणमानुषानन्दसंपन्न इत्यर्थः । विराट् ब्रह्मशरीरः
48127 प्रजापतिर्दैवानन्दपरमावधिरपि यत्र सप्तमभूमौ तृणायते तस्मात्परं
48128 विदेहकैवल्यसुखं जगति इहैव यतस्ते समवाप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥
48129
48130 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
48131 मोक्षोपायेषुत्पत्तिप्रकरणे ज्ञानभूमिकोपदेशो
48132 नामाष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥
48133
48134 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
48135 ज्ञानभूमिकोपदेशो नामाष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥
48136
48137
48138 एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः ११९
48139
48140 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
48141
48142 ऊर्मिकासंविदा हेम यथा विस्मृत्य हेमताम् ।
48143 विरौति नाहं हेमेति तथात्माहंतयानया ॥ १ ॥
48144
48145 निरस्य मायिकं रूपं सन्मात्रैकत्वदर्शनम् ।
48146 भूमिकासु स्थिरीकर्तुं युक्तिरत्र प्रपञ्च्यते ॥ १ ॥
48147
48148 तदर्थं परमात्मनः सहजस्वपूर्णानन्दस्वप्रकाशभावविस्मरणे
48149 मायिकजीवजगद्भावारोपेण नानाविधदुःखशोकादिप्राप्तौ च
48150 द्दष्टान्तमाह - ऊर्मिकेति । यथा हेम स्वतः सर्वतः कालत्रयेऽपि
48151 स्वर्णैकस्वभावं परमार्थतो लेशतोऽप्यस्वर्णशून्यमपि स्वात्मन्येव
48152 कल्पितया ऊर्मिकासंविदा अङ्गुलीयकभ्रान्त्या स्वां हेमतां हेमैकरसतां

48153 विस्मृत्य अदृष्ट्वा बाह्यमलसंपर्कप्रयुक्तकांस्यादिभावकल्पनया
48154 विरौति रोदिति। अचेतनस्य
48155 रोदनायोगात्कांस्योर्मिकादिशब्दाभिलापस्तत्स्वामिरोदनं वा
48156 तदीयरोदनत्वेनोपचर्यते। तथा आत्माप्यहंतया रोदितीत्यर्थः॥ १॥
48157
48158 श्रीराम उवाच।
48159
48160 ऊर्मिकासंविदुदयः कथं हेम्नो यथा मुने।
48161 अहंता चात्मन इति यथावद्ब्रूहि मे प्रभो॥ २॥
48162
48163 यथाशब्दोऽपि कथमित्यर्थे उत्तरान्वयी। तथाच आत्मनः अहंता च कथं इति
48164 दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकं च यथावदुपपत्तिभिर्ब्रूहि। व्यक्तं
48165 वर्णयेत्यर्थः॥ २॥
48166
48167 श्रीवसिष्ठ उवाच।
48168
48169 सत एवागमापायौ प्रष्टव्यौ नासतः सता।
48170 अहंत्वमूर्मिकात्वं च सती तु न कदाचन॥ ३॥
48171
48172 आगमापायावुत्पत्तिनाशौ स्वतःसिद्धेन द्रष्ट्रा द्रष्टुं शक्यौ
48173 अतस्तादृशावेव प्रष्टव्यौ त्वयेत्यर्थः। अयं भावः। षट्सु भावविकारेषु
48174 मध्यमाश्चत्वारः सत एव प्रसिद्धाः नासतस्तद्वदुत्पत्तिनाशावपि सत एव
48175 वाच्यौ। नह्यसदुत्पत्तिक्रियां कर्तुं नाशक्रियाधारीभवितुं वा शक्नोति।
48176 यद्यसदुत्पद्येत नश्येद्वा तर्ह्यसद्धर्मावुत्पत्तिनाशावप्यसन्तौ स्याताम्।
48177 नहि तौ तदा द्रष्टुं शक्यौ। सतोऽसद्भिः संबन्धाभावात्। तस्मात्सदेव हेम
48178 ब्रह्म वा ऊर्मिकाहन्तादिवेषेणोत्पद्यत इति॥ ३॥
48179
48180 प्। ४०५) २३८
48181
48182 हेम [यदि हेम ग्राह्यं तर्हि हेम्नि हेमनिमित्तमूर्मिकां त्वं
48183 गृहाणेति मध्यस्थेन उदितो भवत्यर्थात्क्रेता तत्तदा
48184 सोर्मिकेणार्थाद्विक्रेत्रा यद्दीयते तदस्ति सत्यमित्यन्वयः। उदिते यदीति
48185 सप्तम्यन्तपाठेऽर्थात्क्रेतरि मध्यस्थेन इति उदिते सति इत्याद्यन्वयः।
48186 हेम्नीति निमित्तात्कर्मयोगे इति सप्तमी] हेम्न्यूर्मिकां च त्वं
48187 गृहाणेत्युदितो यदि।
48188 यद्दीयते सोर्मिकेण तत्तदस्ति न संशयः॥ ४॥
48189
48190 हानोपादानादिक्रियासंबन्धोऽपि सत एव दृष्टो नासत इत्याह - हेमेति।
48191 गृहाण मूल्येन क्रीणीहि इति मूल्ये दापिते सोर्मिकेण विक्रेत्रा यत् हेम
48192 बहुमूल्येन दीयते तदस्ति सत्यम्। तथाच ब्रह्मैव सर्वव्यवहारगोचरो
48193 नाणुमात्रमपि तदन्यद्व्यवहारेऽपि निरूपयितुं शक्यमिति भावः॥ ४॥
48194
48195 श्रीराम उवाच।
48196
48197 एवं चेत्तत्प्रभो किं स्यादूर्मिकात्वं तु कीदृशम्।
48198 अनयैवार्थनिश्चित्या ज्ञास्यामि ब्रह्मणो वपुः॥ ५॥
48199
48200 यदि हेमैव क्रयादिसर्वव्यवहारगोचरस्तर्हि तदनुभातस्योर्मिकाद्याकारस्य
48201 हेमस्वरूपातिरिक्तं किं स्वरूपं स्यात्कीदृशं किंप्रकारं वा
48202 यदूर्मिकादिशब्दैरभिलप्यत इति प्रश्नार्थः॥ ५॥
48203
48204 श्रीवसिष्ठ उवाच।

रूपं राघव नीरूपमसतश्चेन्निरूप्यते।
तद्वन्ध्यातनयाकारगुणांस्त्वं समुदाहर॥ ६॥

अविचारितरमणीयं तत् विचारिते तु न किंचिदित्याशयेनोत्तरमाह - रूपमिति॥ ६
। ।

ऊर्मिकात्वं मुधा भ्रान्तिर्मयैषा सत्स्वरूपिणी।
रूपं तदेतदेवास्याः प्रेक्षिता यन्न दृश्यते॥ ७॥

यद्यवश्यं रूपं वाच्यं तर्ह्यविचारकालमात्रस्थितिकत्वं मायाया
रूपमित्याशयेनाह - रूपमिति। प्रेक्षिता विचार्य दृष्टा सती न दृश्यते
तुच्छीभवतीति यत्तत्प्रसिद्धमेतदेवास्या रूपमित्यर्थः॥ ७॥

मृगतृष्णाम्भसि द्वीन्दावहंतारूपकादिषु।
एतावदेव रूपं यत्प्रेक्ष्यमाणं न लभ्यते॥ ८॥

तथा प्रसिद्धिमेवान्यत्रापि मायिके दर्शयति - मृगतृष्णेत्यादिना॥ ८॥

यः शुक्तौ रजताकारं प्रेक्षते रजतस्य सः।
न संप्राप्नोत्यणुमपि कणं क्षणमपि क्वचित्॥ ९॥

अपर्यालोकनेनैव सदिवासद्विराजते।
यथा शुक्तौ रजतता जलं मरुमरीचिषु॥ १०॥

यन्नास्ति तस्य नास्तित्वं प्रेक्ष्यमाणं प्रकाशते।
अप्रेक्ष्यमाणं स्फुरति मृगतृष्णास्विवाम्बुधीः॥ ११॥

अप्रेक्ष्यमाणं नास्तित्वं स्फुरति रजतादिभावेनेति शेषः॥ ११॥

असदेव च सत्कार्यकरं भवति च स्थिरम्।
बालानां मरणायैव वेतालभ्रान्तिसंभ्रमः॥ १२॥

नन्वसतः सत्कार्यकारिता स्थिरता च क्व दृष्टा तत्राह - बालानामिति।
भ्रान्तिप्रयुक्तः संभ्रमो भयरोदनादिः॥ १२॥

हेमतां वर्जयित्वैकां विद्यते हेम्नि नेतरत्।
ऊर्मिकाकटकादित्वं तैलादिसिकतास्विव॥ १३॥

नेहास्ति सत्यं नो मिथ्या यद्यथा प्रतिभाव्यते [भासत इति
पाठः]।
तत्तथार्थक्रियाकारि बालयक्षविकारवत्॥ १४॥

न वस्तुसत्ता अर्थक्रियाव्यवस्थाहेतुः किंत्वारोपे अधिष्ठानसत्ताप्रतिभास
एवेत्याशयेनाह - नेहेति। सत्यमेवार्थक्रियाकारि मिथ्याभूतमेव वा
अर्थक्रियाकारीति नियमो नास्तीत्यर्थः॥ १४॥

सद्वा भवत्वसद्वापि सुरूढं हृदये हि यत्।
तत्तदर्थक्रियाकारि विषस्येवामृतक्रिया॥ १५॥

इदं च प्राग्बहुश उक्तमेवेति स्मारयति - सद्वेति॥ १५॥

परमैषैव सा विद्या मायैषा संसृतिर्ह्यसौ।
असतो निष्प्रतिष्ठस्य यदहंत्वस्य भावनम्॥ १६॥

दृष्टान्तं व्युत्पाद्य दार्ष्टान्तिकेऽपि तत्साम्यमाह - परमेषैवेत्यादिना॥
१६॥

हेम्न्यस्ति नोर्मिकादित्वमहन्ताद्यस्ति नात्मनि।
अहन्ताभाववस्त्वेमं स्वच्छे शान्ते सिते परे॥ १७॥

अभाववस्त्वसदेव वस्तु न परमार्थवस्त्वित्यर्थः॥ १७॥

न सनातनता काचिन्न च काचिद्विरिञ्चिता।
न च ब्रह्माण्डता काचिन्न च काचित्सुतादिता॥ १८॥

अवस्तुत्वं ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य अथात आदेशो नेति नेति स एष नेति नेत्यात्मा
तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् नेह नानास्ति किंचन यत्र
नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा
इत्याद्यपवादकश्रुतिसहस्रसिद्धमित्याशयेनाह - न सनातनतेत्यादिना।
सर्वकालसंबन्धः सनातनता सा च कालातीते नास्ति। सुता ब्रह्मसूनवः
प्रजापतयस्तदादिता॥ १८॥

न लोकान्तरता काचिन्न च स्वर्गादिता क्वचित्।
न मेरुता नासुरता न मनस्त्वं न देहता॥ १९॥

न महाभूतता काचिन्न च कारणता क्वचित्।
न च त्रिकालकलना न भावाभाववस्तुता॥ २०॥

त्वत्ताहन्तात्मता तत्ता सत्ताऽसत्ता न काचन।
न क्वचिद्भेदकलना न भावो न च रञ्जना॥ २१॥

भावो रागस्तत्कार्यं रञ्जना॥ २१॥

सर्वं शान्तं निरालम्बं जगत्त्वं शाश्वतं शिवम्।
अनामयमनाभासमनामकमकारणम्॥ २२॥

सर्वं जगत्त्वं जगतः पारमार्थिकं रूपं
शान्तमधिष्ठानसन्मात्रमित्यर्थः॥ २२॥

न सन्नासन्न मध्यान्तं न सर्वं सर्वमेव च।
मनोवचोभिरग्राह्यं शून्याच्छून्यं सुखात्सुखम्॥ २३॥

सत् उत्पत्त्याख्यभावविकारवत्। असत् नाशाख्यभावविकारवत्। मध्यान्तं
आन्तरालिकभावविकारवत्। अथवा सन्न नष्टम् असन्न स्थितम् अनयोर्मध्यं
उत्पत्तिनाशौ अन्तौ अवधी यस्य तथाभूतम्॥ २३॥

प्। ४०६) २३९

श्रीराम उवाच।

अवबुद्धं समं ब्रह्म सर्वमेव मयाधुना।
तथापि भूयः कथय सर्गः किमिव लोक्यते॥ २४॥

48309 इत्थं निष्प्रपञ्चे परमार्थैकरसे ब्रह्मणि बोधितेऽपि तत्र
48310 चित्तवृत्तिस्थिरीकरणाशक्तेः परावृत्तः पुनर्विपरीतभावनाकातरो रामः
48311 पृच्छति - अवबुद्धमिति | किमिव लोक्यत इति | ज्ञानेनाज्ञाने नष्टे
48312 तन्मूलजगतोऽपि बाधात्पुनर्भानमनुपपन्नमिति भावः || २४ ||
48313
48314 श्रीवसिष्ठ उवाच |
48315
48316 परे शान्ते परं नाम स्थितमित्थमिदंतया |
48317 नेह सर्गो न सर्गाख्या काचिदस्ति कदाचन || २५ ||
48318
48319 यदि त्वया तत्त्वं बुद्धं तर्हि पुनर्जगद्भानं ब्रह्मभानमेव || २५ ||
48320
48321 महार्णवाम्भसीवाम्बु संस्थिता परमेश्वरे |
48322 जलं द्रवत्वात्स्पन्दीव निस्पन्दं परमं पदम् || २६ ||
48323
48324 तत्र सकृद्भेदस्य तदाख्यायाश्च निमित्तापायादेव असत्त्वादित्याशयेन
48325 वसिष्ठः परिहरति - परे इति | परं तत्त्वं परे शान्ते स्वस्वभावे एव
48326 स्थितं न ताः प्रच्युतम् | इत्थं च पूर्णात्मभावात्सर्गस्तदाख्या च इदन्तया
48327 इह ब्रह्मणि नास्ति किंतु तत्स्वभावेनैवास्तीत्यर्थः |
48328 कदाचनेत्युक्तेस्तादृशस्थितेः कादाचित्कत्वाभाव उक्तः | किमिव लोक्यते इति किं
48329 दृष्टान्तस्य प्रश्न उत निमित्तस्य | आद्ये बाधाद्ब्रह्मीभूतनामरूपस्य
48330 ब्रह्मस्वरूपे स्थितौ दृष्टान्तमुक्त्वा यस्ततो विशेषस्तमाह - जलमिति || २६
48331 | |
48332
48333 भाः स्वात्मनीव कचति न कचत्येव तत्पदम् |
48334 भासां तत्त्वं हि कचनं पदं त्वकचनं विदुः || २७ ||
48335
48336 तस्य स्वप्रकाशत्वे दृष्टान्तमुक्त्वा तत्रापि पूर्ववद्विशेषमाह - भा इति
48337 | भाः सूर्यादिज्योतिः कचति दीप्यते | कचनं दीप्तिक्रिया भासां सूर्यादीनां
48338 तत्त्वं स्वभावः | अकचनं निष्क्रियम् || २७ ||
48339
48340 अध ऊर्ध्वं वर्जयित्वा यथाब्धेरुदरे पयः |
48341 स्फुरत्येवं परे चित्त्वादिदं नानेव तत्परम् || २८ ||
48342
48343 ईषद्विदः स्वयं चित्त्वाच्चेत्यतामिव गच्छति |
48344 बुद्ध्यते सर्ग इत्येव समास्थास्यति शास्वतम् || २९ ||
48345
48346 द्वितीयेऽप्याह - ईषदिति | ईषद्विदः अपरिपक्वबोधस्य तव | चेत्यतामिव
48347 गच्छतीत्यस्य विशदीकरणं बुध्यते सर्ग इत्येवेति | सच सर्गो ज्ञानपरिपाके
48348 शाश्वतं ब्रह्मस्वरूपं प्रतिष्ठास्यति || २९ ||
48349
48350 सर्गस्तु परमार्थस्य संज्ञेत्येव विनिश्चयः |
48351 नानास्ति नायमत्यन्तमम्बरस्य यथाम्बरम् || ३० ||
48352
48353 यतस्तदा अयमज्ञदृष्टो नानाभेदः अत्यन्तं नास्ति | यथा
48354 अम्बरस्याकाशस्याम्बरमाकाशान्तरं नास्त्यनवस्थापातादतस्तथा
48355 परमार्थस्य परमार्थान्तराभावात्सर्गशब्दो ब्रह्मण एव संज्ञेति
48356 विद्वन्निश्चय इत्यर्थः || ३० ||
48357
48358 चित्तात्सर्गसमापत्तिरचित्तात्सर्गसंक्षयः |
48359 परे परमसंशान्ते हेम्नीव कटकभ्रमः || ३१ ||
48360

48361 तथा चात्यन्तिकचित्तविनाशाभाव एव तव पुनः सर्गालोकने हेतुरित्याशयेनाह
48362 - चित्तादिति || ३१ ||
48363
48364 सन्नेव सर्गो सत्यत्वमेति चित्तशमोदये |
48365 असत्सत्तामवाप्नोति स्वतः संवेदनोदये || ३२ ||
48366
48367 संवेदनं चित्तं तस्योदये || ३२ ||
48368
48369 संवेदनमहंतावत्सर्गसंभ्रमसंभ्रमः |
48370 असंवेदनमाशान्तं परं विद्धि न तज्जडम् || ३३ ||
48371
48372 अहंतावत् अभिमानयुक्तं संवेदनं चित्तमेव सर्गभ्रमणभ्रान्तिः || ३३ ||
48373
48374 नानेव सर्गो नानायं ज्ञस्यैकात्मशिवात्मकः |
48375 पुंस्त्वकर्मक्रिया सेना मृन्मयी शिल्पिनां यथा || ३४ ||
48376
48377 ज्ञानिनामपि व्युत्थानदशायां चित्ताभासोदये कथं सर्गभानं तदाह ##-
48378 शेषः | यथा शिल्पिनां पुंस्त्वं पुरुषचातुरी तत्कर्मणा
48379 क्रियानिष्पत्तिर्यस्यास्तथाविधा मृन्मयी सेना वस्तुतो मृदपि सेनेव भासते
48380 तद्वदित्यर्थः | अथवा मृन्मयी पुरुषाद्याकारा सेना पुंस्त्वकर्मक्रिया
48381 युद्धादिपुरुषार्थकारिणीव भाति तद्वदित्यर्थः || ३४ ||
48382
48383 इदं पूर्णमनारम्भमनन्तमनघोदरम् |
48384 पूर्णे पूर्णपरापूरैः पूर्णमेवावतिष्ठते || ३५ ||
48385
48386 तेषां पारमार्थिकदृष्टौ तु इदं जगत्पूर्णं ब्रह्मैवावतिष्ठते इत्यत्र
48387 पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते | पूर्णस्य पूर्णमादाय
48388 पूर्णमेवावशिष्यते इति श्रुतिमर्थतो दर्शयति - इदमिति |
48389 अनारम्भमनुत्पत्तिकम् | अनन्तं नाशरहितम् | अत एव
48390 विकारान्तरदोषरहितमुदरं मध्यं यस्य तथाभूतम् | यतः पूर्णस्यैव
48391 परमात्मन आपूरैः सर्वतोव्याप्तिभिः पूर्णमतः पूर्णं
48392 सत्पूर्णमेवावतिष्ठते नाणुमात्रमप्यपूर्णतां यातीत्यर्थः || ३५ ||
48393
48394 यदयं लक्ष्यते सर्गस्तद्ब्रह्म ब्रह्मणि स्थितम् |
48395 नभो नभसि विश्रान्तं शान्तं शान्ते शिवे शिवम् || ३६ ||
48396
48397 तदेव दृढीकाराय पुनराह - यदयमिति | सामान्ये नपुंसकम् || ३६ ||
48398
48399 मुकुरप्रतिबिम्बस्थे नगरे नवयोजने |
48400 यथा दूरमदूरं च तथेशे तदतत्क्रमः || ३७ ||
48401
48402 ईशे ब्रह्मणि | तस्य दूरत्वस्य अतस्य सामीप्यस्य वा क्रमः परिपाटीत्यर्थः || ३७
48403 | |
48404
48405 असदभ्युदितं विश्वं सदप्यभ्युदितं सदा |
48406 प्रतिभासात्सदाभासमवस्तुत्वादसन्मयम् || ३८ ||
48407
48408 एवं च सत एवासद्विश्वाकारेण भानात्तत्त्वदृशा
48409 सदेवाभ्युदितमतत्त्वदृशा असदेवभूदितम् | यतो
48410 भेदप्रतिभासात्तत्सदाभासमसद्भेददर्शने त्वसन्मयमित्यर्थः || ३८ ||
48411
48412 आदर्शनगराकारे मृगतृष्णाम्बुभास्वरे |

द्विचन्द्रविभ्रमाभासे सर्गेऽस्मिन्कैव सत्यता ॥ ३९ ॥

मायाचूर्णपरिक्षेपाद्यथा व्योम्नि पुरभ्रमः ।
तथा संविदि संसारः सारोऽसारश्च भासते ॥ ४० ॥

ऐन्द्रजालिकैः परमोहनायाभिमन्त्रितमौषधचूर्णं मायाचूर्णम् । सारः
सत्योऽसारो मृतश्च ॥ ४० ॥

प्। ४०७) २३९

यावद्विचारदहनेन समूलदाहं
दग्धा न जर्जरलतेव बलादविद्या ।
शाखाप्रतानगहनानि बहूनि ताव-
न्नानाविधानि सुखदुःखवनानि सूते ॥ ४१ ॥

सवासनाविद्यानाशो यावत्सप्तमभूमिकाधिरोहणपर्यन्तो न
संपन्नस्तावद्विक्षेपदुःखं तत्त्वज्ञानामपि भासत एवातो
जीवन्मुक्तिसुखार्थिभिर्भूमिकाभ्यासः कार्य इत्याशयेनोपसंहरति -
यावदिति ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उत्पत्तिप्रकरणे
हेमोर्म्युपदेशो नामैकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे हेमोर्म्युपदेशो
नामैकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

हेमोर्मिकादिवन्मिथ्या कथितायाः क्षयोन्मुखम् ।
त्वं महत्त्वमविद्यायाः शृणु राघव कीदृशम् ॥ १ ॥

लवणेन पुनर्गत्वा प्राग्दृष्टं विन्ध्यपक्कणम् ।
चण्डालीश्वश्रुसंवादः कृतोऽत्र प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

हेमोर्मिकानिदर्शनेन वर्णितं विश्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वं तत्परिक्षितवतो
लवणस्यानुभवसिद्धमिति त्वयापि विमृश्य द्रष्टव्यमित्याशयेनाह -
हेमोर्मिकेति । मिथ्याशब्दोत्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः । विमर्शमात्रेण
क्षयोन्मुखं महत्त्वमाशर्यभूतत्वम् ॥ १ ॥

लवणोऽसौ महीपालस्तथा दृष्ट्वा तदा भ्रमम् ।
द्वितीये दिवसे गन्तुं प्रवृत्तस्तां महाटवीम् ॥ २ ॥

असौ प्राग्वर्णितो लवणः । तामैन्द्रजालिकोपदर्शिताम् ॥ २ ॥

यत्र दृष्टं मया दुःखमरण्यानीं स्मरामि ताम् ।
चित्तादर्शगतां विन्ध्यात्कदाचिल्लभ्यते हि सा ॥ ३ ॥

चित्तमेवादर्शो दर्पणस्तद्गताम् । विन्ध्यादिति ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे वा
पञ्चमी । विन्ध्यं प्राप्य विन्ध्ये गत्वा वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

48465
48466 इति निश्चित्य सचिवैः प्रययौ दक्षिणापथम् ।
48467 पुनर्दिग्विजयायेव प्राप्य विन्ध्यमहीधरम् ॥ ४ ॥
48468
48469 पूर्वदक्षिणपाश्चात्यमहार्णवतटस्थलीम् ।
48470 बभ्राम कौतुकात्सर्वां व्योमवीथीमिवोष्णगुः ॥ ५ ॥
48471
48472 उष्णगुः सूर्यः ॥ ५ ॥
48473
48474 अथैकस्मिन्प्रदेशे तां चिन्तामिव पुरोगताम् ।
48475 ददर्शोग्रामरण्यानीं परलोकमहीमिव ॥ ६ ॥
48476
48477 अरण्यानीं महारण्यम् । अरण्यान्महत्त्वे आनुक् ॥ ६ ॥
48478
48479 स तत्र विहरंस्तांस्तान्वृत्तान्तान्सकलानथ ।
48480 दृष्टवान्पृष्टवांश्चैव ज्ञातवांश्च विसिस्मिये ॥ ७ ॥
48481
48482 तांस्तान् प्रागनुभूतानित्यर्थः ॥ ७ ॥
48483
48484 तान्परिज्ञातवांश्चासीद्व्याधान्पुल्कसजान्पुनः ।
48485 विस्मयाकुलया बुद्ध्या भूयो बभ्राम संभ्रमी ॥ ८ ॥
48486
48487 संभ्रमी कुतूहली ॥ ८ ॥
48488
48489 अथ प्राप्य महाटव्यां पर्यन्ते धूमधूसरे ।
48490 तमेव ग्रामकं यस्मिन्सोऽभवत्पुष्टपुल्कसः ॥ ९ ॥
48491
48492 तत्रापश्यज्जनांस्तांस्तांस्ताः स्त्रियस्ताः कुटीरकाः ।
48493 नानाकाराङ्गनाधारांस्तांस्तांश्च वसुधातटान् ॥ १० ॥
48494
48495 कुटीरकाः अल्पाः कुटीः । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः स्वार्थे कन् ॥ १० ॥
48496
48497 तांश्चाकाण्डपरिभ्रष्टांस्तान्वृक्षांस्तांस्त्वनुव्रजान् ।
48498 तांस्तथैव समुद्देशांस्तान्व्याधानेकलान्सुतान् ॥ ११ ॥
48499
48500 अकाण्डे दुर्भिक्षे परिभ्रष्टान् दुर्दशाक्रान्तान् । अनुव्रजान् स्वानुगान् । एकलान्
48501 बन्धुवर्जितान् ॥ ११ ॥
48502
48503 अन्यासु वृद्धासु सबाष्पनेत्रा-
48504 स्वार्तार्तियुक्तासु च वर्णयन्ती ।
48505 अकालकान्तारविशीर्णबन्धु-
48506 दुःखान्यसंख्यानि सखीषु वृद्धा ॥ १२ ॥
48507
48508 तत्रत्यं वृत्तान्तं वर्णयति - अन्यास्वित्यादिना । वृद्धा अस्य श्वश्रूः ।
48509 आर्तानां स्वबन्धूनामार्तिभिर्युक्तास्वन्यासु वृद्धासु सखीषु अकाले दुष्काले
48510 कान्तारेषु विशीर्णानां स्वबन्धूनां दुःखानि वर्णयन्ती सती इदं
48511 वक्ष्यमाणप्रकारं परिरोदितीति परेणान्वयः ॥ १२ ॥
48512
48513 वृद्धा प्रवृद्धोज्ज्वलनेत्रबाष्पा
48514 कष्टं [कंथावृता इति पाठः] बताशुष्ककुचा कृशाङ्गी ।
48515 अवग्रहोग्राशनिदग्धदेशे
48516 तत्रार्तनादा परिरोदितीदम् ॥ १३ ॥

48517
48518 तामेव विशिनष्टि - वृद्धेति | इतरवृद्धापेक्षया प्रकर्षेण
48519 वृद्धान्युज्ज्वलानि नेत्रबाष्पाणि यस्याः |
48520 अवग्रहोऽनावृष्टिस्तल्लक्षणेनोग्राशनिना दग्धप्राये देशे || १३ ||
48521
48522 हा पुत्रि पुत्रावृतसर्वगात्रे
48523 दिनत्रयाभोजनजर्जराङ्गि |
48524 कृत्वासिना वर्मणि जीर्णदेहाः
48525 कथं क्व मुक्ता भवतासवस्ते || १४ ||
48526
48527 रोदनप्रकारमेवाह - हा पुत्रीत्यादिना | वर्मणि स्वकोशे असिनेव प्रवेशं
48528 कृत्वा भवता स्थितेन राज्ञा अत एव प्राणप्रियास्ते यूयं दुर्भिक्षजीर्णदेहाः
48529 कथं मुक्तास्त्यक्ताः क्व वा मुक्ता इति पुत्रैः सह बहुत्वोक्तिः | अथवा
48530 पूर्ववदसिना भवता राज्ञा जीर्णदेहा जर्जरशरीरा असवः स्वप्राणाः कथं
48531 मुक्ताः क्व मुक्ता इत्यर्थः | निर्विसर्गपाठे तु जीर्णदेहा त्वं कथं मुक्ता
48532 असवश्च ते कथं मुक्ता इति योज्यम् || १४ ||
48533
48534 तालीदलालम्बनमम्बुदाद्रौ
48535 दन्तान्तरस्थारुणसत्फलस्य |
48536 स्मरामि गुञ्जाफलदाम भर्तुः
48537 पुरस्थमुद्रामरहासिनस्ते || १५ ||
48538
48539 इदानीं राज्ञः कुटुम्बभरणाय कृतं साहसकृत्यं स्मरन्त्याह -
48540 तालीति | अम्बुदवदुन्नते अद्रौ तालवृक्षमारुह्य फलं गृहीत्वा अवतरणकाले
48541 करद्वयस्यापि व्यापृतत्वात्फलधारणाशक्तेर्दन्तान्तरस्थं
48542 दन्तावष्टब्धं अरुणं सत् परिपक्कं फलं यस्य तथाविधस्य अत एव
48543 पुरस्थमुद्रया तत्कालोपस्थितवेषेण अमरं मरणवर्जितं हनूमन्तं
48544 हासिनः हसितुं शीलस्य ते तव दैवात्स्खलने तालीदलस्य
48545 सन्निहिततालान्तरशाखाया आलम्बनं साहसम् | तलालम्बनम् इति पाठे तले
48546 मूले आलम्बनमवतरणं साहसं स्मरामीत्यर्थः || १५ ||
48547
48548 प्। ४०८) २४०
48549
48550 कदम्बजम्बीरलवङ्गगुञ्जा-
48551 कुञ्जान्तरतस्तु चरत्तरक्षोः |
48552 पश्यामि पुत्रस्य कदा नु भूयो
48553 भयंकराण्युड्यतिवल्गितानि || १६ ||
48554
48555 कदम्बजम्बीरवृक्षाणां लवङ्गगुञ्जावल्लीनां च
48556 कुञ्जस्यान्तरन्तःप्रदेशे निलीय चरतस्तरक्षोर्व्याघ्रजातिभेदस्य भयंकराणि
48557 भयजनकानि पुत्रस्य पुत्रात्प्रियतमस्य जामातुः उड्यतिना उड्डयनेन वल्गितानि
48558 तद्वधार्थं गमनानि || १६ ||
48559
48560 न तानि कामस्य विलासिनीह
48561 मुखेऽपि शोभालसितानि सन्ति |
48562 तमालनीले चिबुकैकदेशे
48563 सुतस्य चान्यास्यगतामिषस्य || १७ ||
48564
48565 इदानीं स्वपुत्र्यां सकामस्य तस्य मुखशोभां स्मृत्वा वर्णयति - न
48566 तानीति | पानादिकाले अन्यस्याः स्वप्रेयस्या आस्यात् गतं प्रीत्या प्राप्तमामिषं
48567 मांसशकलं येन तथाविधस्य सुतस्य अनुकंप्यस्य ते तच्चर्वणकाले
48568 तमालसदृशश्मश्रुभिर्नीले चिबुकैकदेशे यानि शोभायुक्तानि लसितानि

विलासाः सन्ति तानि इह जगति विलासिनि कामस्य मन्मथस्य मुखे संपूर्णेऽपि न
सन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

सुतापनीता सह तेन भर्त्रा
यमेन यस्या यमुना समाना।
तमालवल्लीसहपुष्पगुच्छा
समीरणेनेव वने वरेण ॥ १८ ॥

इदानीं भर्त्रा सह पुत्र्या मरणं संभावयन्त्याह - सुतेति। यस्याः
यमुना वर्णेन समाना सा मम सुता तेन भर्त्रा सह यमेन अपनीता
नूनमित्यर्थः। वरेण बलीयसा ॥ १८ ॥

हा पुत्रि गुञ्जाफलदामहारे
समुन्नताभोगपयोधराङ्गि।
वातोल्लसत्कज्जललोलवर्णे
पर्णाम्बरे बादरजम्बुदन्ते ॥ १९ ॥

पर्णान्येव अम्बरादिवस्त्रवत्परिधानादीनि यस्याः। बादराणि बदरबीजानि
जम्बूनि तद्बीजानीव वा दन्ता यस्याः ॥ १९ ॥

हा राजपुत्रेन्दुसमानकान्त
संत्यज्य शुद्धान्तविलासिनीस्ताः।
रतिं प्रयातोऽसि ममात्मजायां
न सापि ते सुस्थिरतामुपेता ॥ २० ॥

संसारनद्याः सुतरङ्गभङ्गैः
क्रियाविलासैर्विहितोपहासैः।
किं नाम तुच्छं न कृतं नृपेशो
यद्योजितः पुष्कसकन्यकायाम् ॥ २१ ॥

विहितः उचित उपहासो येभ्यस्तथाविधैः क्रियाविलासैः कर्मपरिपाकैः।
सुतरङ्गभङ्गैरिति व्यस्तरूपकम्। किं नाम तुच्छं निन्द्यं फलं न
कृतम्। तदेवाह - नृपेश इति ॥ २१ ॥

सा त्रस्तसारङ्गसमाननेत्रा
स दृप्तशार्दूलसमानवीर्यः।
उभौ गतावेकपदेन नाश-
माशा सहार्थेन यथा महेहा ॥ २२ ॥

एकपदेन युगपत् यथा महेहा बहुमनोरथयुक्ता आशा अर्थेन धनेन सह
नाशं गच्छति भाग्यविपर्यये तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

मृतेश्वराश्वस्तनिजात्मजास्मि
दुर्देशयातास्मि च दुर्गताऽस्मि।
दुर्जातिजातास्मि महापदेऽस्मि
साक्षाद्भयं भोऽस्मि महापदस्मि ॥ २३ ॥

इदानीं स्वात्मानमनुशोचन्त्याह - मृतेश्वरेति। आशु अस्तनिजात्मजा
मृतस्वपुत्री। दुर्गता दरिद्रास्मि। महति अपदे विषमस्थाने अस्मि। किंच भो
सख्यः साक्षाद्भयमेवाहमस्मि।
महापदेवाहमस्मीत्यतिशयद्योतनायाभेदारोपः ॥ २३ ॥

48621 नीचावमानप्रभवस्य मन्योः
48622 क्षुधाप्रपन्नस्य कलत्रकस्य ।
48623 शोकस्य वृत्तावनिवार्यवृत्ते-
48624 नार्यस्म्यनेकायतनं विनाथा ॥ २४ ॥
48625
48626 विनाथा अहं नीचावमानप्रभवस्य मन्योः कोपस्य क्षुधया प्रपन्नस्य
48627 कलत्रकस्य पोष्यवर्गस्य वृत्तौ आहारविषये अनिवार्यवृत्तेः शोकस्य
48628 चेत्याद्यनेकेषामायतनं गृहं नारीरूपं धात्रा निर्मितास्मीति शेषः ॥ २४ ॥
48629
48630 दैवोपतप्तस्य विबान्धवस्य
48631 मूढस्य रूढस्य महाधिभूमौ ।
48632 यत्प्राणनं यन्मरणं महाप-
48633 द्यस्यात्मनिर्जीवितमुत्तमं तत् ॥ २५ ॥
48634
48635 इदानीं स्वसदृशं जनमन्यमपि निन्दन्त्याह - दैवेति । महत्यां
48636 आधिर्मानसदुःखं तल्लक्षणायां भूमौ रूढस्य प्रादुर्भूतस्य
48637 ईदृशस्य यस्य जनस्य यत्प्राणनं जीवनं यन्मरणं या च महापत् तत्
48638 ततः आत्मनिर्जीवितं स्वतो जीवशून्यं पाषाणादि उत्तमं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥
48639 २५ ॥
48640
48641 जनैर्विहीनस्य कुदेशवृत्ते-
48642 र्दुःखान्यनन्तानि समुल्लसन्ति ।
48643 सहस्रशाखारससंकुलानि
48644 तृणानि वर्षास्विव पर्वतस्य ॥ २६ ॥
48645
48646 जनैः स्वजनैर्विहीनस्य कुदेशे वृत्तिः स्थितिर्यस्य तथाविधस्य पुंसः ।
48647 विशेषणे पुंस्पर्वतसाधारणे ॥ २६ ॥
48648
48649 एवं लपन्तीं स्वकलत्रवृद्धां
48650 दासीभिराश्वास्य नृपः स्त्रियं ताम् ।
48651 पप्रच्छ किंवृत्तमिहैव का च
48652 का ते सुता कश्च सुतस्तवेति ॥ २७ ॥
48653
48654 लपन्तीं विलपन्तीम् । स्वकलत्रवृद्धां पुल्कसीभूतस्वपोष्येषु वृद्धां
48655 श्वश्रूं दासीभिराश्वास्येति साक्षादसंभाष्यत्वद्योतनाय ॥ २७ ॥
48656
48657 प। ४०९) २४०
48658
48659 उवाच सा बाष्पविलोचनाथ
48660 ग्रामस्त्वयं पुष्पसघोषनामा ।
48661 इहाभवत्पुष्कसकः पतिर्मे
48662 बभूव तस्येन्दुसमा सुतैका ॥ २८ ॥
48663
48664 सा दैवयोगात्पतिमिन्द्रतुल्य-
48665 मिहागतं दैववशेन भूपम् ।
48666 अयं विशीर्णं मधुकुम्भमाप
48667 वने वराकी करमी यथैका ॥ २९ ॥
48668
48669 दैवयोगाद्भाग्यवशात् । दैववशेन दुरदृष्टवशेन अयं शुभावहं
48670 विधिं प्राप्येति शेषः । विशीर्णं विशीर्णमुखपिधानं मधुकुम्भं
48671 करभी गर्दभी उष्ट्री वा आप प्राप्तवती ॥ २९ ॥
48672

48673 सा तेन सार्धं सुचिरं सुखानि
48674 भुक्त्वा प्रसूता तनयाः सुतांश्च ।
48675 वृद्धिं गता काननकोटरेऽस्मिं-
48676 स्तुम्बीलता पादपसंश्रितेव ॥ ३० ॥
48677
48678 तुम्बीलता अलाबुवल्ली ॥ ३० ॥
48679
48680 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे
48681 चण्डालीशोचने नाम विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥
48682
48683 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतातर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चण्डालीशोचनं
48684 नाम विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥
48685
48686
48687 एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२१
48688
48689 चण्डाल्युवाच ।
48690
48691 केनचित्त्वथ कालेन ग्रामकेऽस्मिञ्जनेश्वर ।
48692 अवृष्टिदुःखमभवद्भीषणं भग्नमानवम् ॥ १ ॥
48693
48694 तच्छ्रुत्वा विस्मितस्यात्र लवणस्य गृहागमे ।
48695 विनिर्णयो वसिष्ठोक्त्या रामस्याप्यत्र कीर्त्यते ॥ १ ॥
48696
48697 अवृष्टिप्रयुक्तं दुर्भिक्षदुःखम् । भग्ना मानवा येन तत् ॥ १ ॥
48698
48699 महतानेन दुःखेन सर्वे ते ग्रामका जनाः ।
48700 विनिर्गत्य गता दूरं सर्वे पञ्चत्वमागताः ॥ २ ॥
48701
48702 पञ्चत्वं मरणम् ॥ २ ॥
48703
48704 तेनेमा दुःखभागिन्यः शून्या वयमिह प्रभो ।
48705 सौम्य शोचाम सद्बाष्पमाचान्तेक्षणधारया ॥ ३ ॥
48706
48707 तेन बन्धुमरणेन दुर्भिक्षेण च सद्बाष्पं सबाष्पं आचान्तयेव स्रवन्त्या
48708 ईक्षणधारया अस्त्रधारया । सद्बाष्पाः इति पाठे वयमित्यस्य विशेषणम् ॥ ३ ॥
48709
48710 इत्याकर्ण्याङ्गनावक्त्राद्राजा विस्मयमागतः ।
48711 मन्त्रिणां मुखमालोक्य चित्रार्पित इवाभवत् ॥ ४ ॥
48712
48713 भूयो विचारयामास तदाश्चर्यमनुत्तमम् ।
48714 भूयो भूयोऽथ बभूवाश्चर्यवानिति ॥ ५ ॥
48715
48716 इतिशब्दः प्रश्नप्रकारबाहुल्यद्योतकः ॥ ५ ॥
48717
48718 तेषां समुचितैर्दानसन्मानैर्दुःखसंक्षयम् ।
48719 कृत्वा करुणयाविष्टो इष्टलोकपरावरः ॥ ६ ॥
48720
48721 तेषां पक्कणजनानाम् [पक्कणेति पाठो मुद्रितपुस्तके सर्वत्र] ॥ ६ ॥
48722
48723 स्थित्वा तत्र चिरं कालं विमृश्य नियतेर्गतीः ।
48724 आजगाम गृहं पौरैर्वन्दितः प्रविवेश ह ॥ ७ ॥

48725
48726 नियतेर्दैवस्य ॥ ७ ॥
48727
48728 प्रातस्तत्र सभास्थाने मामपृच्छदसौ नृपः ।
48729 कथमेवं मुने स्वप्नः प्रत्यक्षमिति विस्मितः ॥ ८ ॥
48730
48731 प्रत्यक्षं दृष्ट इति शेषः ॥ ८ ॥
48732
48733 यथावस्तुतया तस्य तत उक्तः स तादृशः ।
48734 संशयो हृदयान्नुन्नो वातेनेवाम्बुदो दिवः ॥ ९ ॥
48735
48736 स तादृशः प्रश्नो मया यथावस्तु वस्तुयाथार्थ्यं तद्भावेन उक्तः
48737 समाहितः । दिवः अन्तरिक्षात् ॥ ९ ॥
48738
48739 इत्येवं राघवाविद्या महती भ्रमदायिनी ।
48740 असत्सत्तां नयत्याशु सच्चासत्तं नयत्यलम् ॥ १० ॥
48741
48742 श्रीराम उवाच ।
48743
48744 कथमेवं वद ब्रह्मन्स्वप्नः सत्यत्वमागतः ।
48745 भ्रमोदार इवैषोऽर्थो न मे गलति चेतसि ॥ ११ ॥
48746
48747 सत्यात्वं जाग्रत्कालानुभवयोग्यताम् । भ्रमोदार इवैषोऽर्थ इति पाठे न मे
48748 गलतीत्येतदुत्तरं संशयपदमध्याहार्यम् । संशयोभगवन्सोऽयम् इति
48749 पाठे तु स्पष्टम् ॥ ११ ॥
48750
48751 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
48752
48753 सर्वमेतदविद्यायां संभवत्येव राघव ।
48754 घटेषु पटता दृष्टा स्वप्नसंभ्रमितादिषु ॥ १२ ॥
48755
48756 संभवमेवोपपादयति - घटेष्वित्यादिना ॥ १२ ॥
48757
48758 दूरं निकटवद्भाति मुकुरेऽन्तरिवाचलः ।
48759 चिरं शीघ्रत्वमायाति पुनः श्रेष्ठेव यामिनी ॥ १३ ॥
48760
48761 श्रेष्ठा सुखनिद्राप्रयाता यामिनी रात्रिरिव ॥ १३ ॥
48762
48763 असंभवच्च भवति स्वप्ने स्वमरणं यथा ।
48764 असच्च सदिवाभाति [सदिवोदेतीति इति पाठः] स्वप्नेष्विव नभोगतिः ॥
48765 १४ ॥
48766
48767 सुस्थितं सुष्ठु चलति भ्रमे भूपरिवर्तवत् ।
48768 अचलं चलतामेति मदविक्षुब्धचित्तवत् ॥ १५ ॥
48769
48770 सुस्थितं स्थिरम् । भ्रमे भ्रमणे । चित्तशब्देन तद्दृश्यं लक्ष्यते ॥ १५ ॥
48771
48772 वासनावलितं चेतो यद्यथा भावयत्यलम् ।
48773 तत्तथानुभवत्याशु न तदस्ति न वाप्यसत् ॥ १६ ॥
48774
48775 यदैवाभ्युदिता विद्या त्वहंत्वादिमयी मुधा ।
48776 तदैवानादिमध्यान्ता भ्रमस्यानन्ततोदिता ॥ १७ ॥

अनन्तता असंख्येयता ॥ १७ ॥

प्। ४१०) २४१

प्रतिभासवशादेव सर्वो विपरिवर्तते ।
क्षणः कल्पत्वमायाति कल्पश्च भवति क्षणः ॥ १८ ॥

विपर्यस्तमतिर्जन्तुः पश्यत्यात्मानमेडकम् ।
बिभर्ति सिंहतामेडो वासनावशतः स्वयम् ॥ १९ ॥

आत्मानं स्वं एडकं मेषम् ॥ १९ ॥

विषमभ्रमदाविद्यामोहाहन्तादयह् समाः ।
सर्वे चित्तविपर्यासफलसंपत्तिहेतुतः ॥ २० ॥

काकतालीयवच्चेतोवासनावशतः स्वतः ।
संवदन्ति महारम्भा व्यवहाराः परस्परम् ॥ २१ ॥

तथाच कल्पितत्वाविशेषेऽपि संवादविसंवादाभ्यामेव लोके
सत्यत्वमिथ्यात्वव्यवहारो न परमार्थविमर्शेनेत्याशयेनाह -
काकतालीयवदिति ॥ २१ ॥

वृत्तं प्राक्पक्कणे राज्ञः कस्यचिल्लवणस्य यत् ।
प्रतिभातं तदेतस्य सद्वासद्वा मनोगतम् ॥ २२ ॥

तर्हि लवणव्यवहारे कया रीत्या संवादस्तमाह - वृत्तमिति । पक्कणे
प्राक्कस्यचिद्यद्वृत्तं चाण्डालीविवाहादि तल्लवणस्य मनोगतं प्रतिभातमिति
संवादभ्रम इत्यर्थः ॥ २२ ॥

विस्मरत्यपि विस्तीर्णां कृतां चेतःक्रियां यथा ।
तथा कृतामप्यकृतामिति स्मरति निश्चितम् ॥ २३ ॥

अनुभूतविस्मृतिवदननुभूतस्मृतिरपि न दोषायेत्याशयेनाह -
विस्मरतीति । यद्यपि लवणस्य भ्रान्तावनुभव एव न
स्मृतिस्तथाप्यनुभवस्मृत्याद्यवान्तरवैलक्षण्यमपि कल्पनामात्रत्वान्न
विमर्शक्षममिति सूचनायेत्थमुक्तम् ॥ २३ ॥

तथा न भुक्तवानस्मि भुक्तवानिति चेतसि ।
स्वप्ने देशान्तरगमे प्राकृतोऽप्यवबुद्ध्यते ॥ २४ ॥

विन्ध्यपुष्कससुग्रामे व्यवहारोऽयमीदृशः ।
प्रतिभासागतस्तस्य स्वप्ने पूर्वकथा यथा ॥ २५ ॥

प्रतिभाससंवादयोः पूर्वापरभावोऽपि कल्पनामात्रत्वान्न व्यवस्थित
इत्याशयेनाह - विन्ध्येति द्वाभ्याम् । तस्य लवणस्य ॥ २५ ॥

अथवा लवणेनाशु दृष्टो यः स्वप्नविभ्रमः ।
स एव संविदं प्राप्तो विन्ध्यपुष्कसचेतसि ॥ २६ ॥

लावणी प्रतिभाऽरूढा विन्ध्यापुष्कसचेतसि ।
विन्ध्यपुष्कससंविद्वाऽरूढा पार्थिवचेतसि ॥ २७ ॥

प्रतिभाभेदकल्पनमपि तथा एकत्र जाताया एवोभयत्र
भानसंभवादित्याशयेनाह - लावणीति| लवणस्येयं लावणी| उभयत्र
आरूढेति च्छेदः || २७ ||

यथा बहूनां सदृशं वचनं नाम मानसम्|
तथा स्वप्नेऽपि भवति कालो देशः क्रियापि च || २८ ||

प्रतिभातद्विषययोः संवादे दृष्टान्तमाह - यथेति| बहूनां कवीनां
मानसोत्प्रेक्षारचितकाव्यार्थप्रतिपादकं वचनं कदाचित्सदृशं
सच्छब्दतोऽर्थतश्च संवाद भवति तथा लवणपुल्कसभ्रान्तिरूपे स्वप्नेऽपि
भवतीत्यर्थः || २८ ||

व्यवहारगतेस्तस्याः सत्तास्ति प्रतिभासतः|
सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते || २९ ||

तर्हि किं सा व्यवहारगतिरत्यन्तासती नेत्याह - व्यवहारेति|
अधिष्ठानचित्सत्तयैव सर्ववस्तुसत्ता न स्वातन्त्र्येणेत्याह - सत्तेति || २९ ||

संवेदनेतरा भाति वीचिर्वा जलसंगतिः [संगत इति पाठः]|
भूतभव्यभविष्यस्था तरुबीजे तरुर्यथा || ३० ||

इवार्थे वाशब्दः| संवेदनसत्तैव भूतभव्यभविष्यत्प्रपञ्चगता सती
संवेदनादितरेव भाति जले वीचिरिव बीजे तरुरिव चेत्यर्थः || ३० ||

तस्याः सत्त्वमसत्त्वं च न सन्नासदिति स्थितम्|
सत्सदेव हि संवित्तेरसंवित्तेरसन्मयम् || ३१ ||

तस्याः संवेदनेतरसत्तायाः| सत्त्वदृशा संवेदनात्सत्त्वं तथा
असंवित्तेस्त्वसन्मयमिति| तत्सत्तासत्ते भ्रान्तिसंवेदनाधीने इत्यर्थः || ३१ ||

नाविद्या विद्यते किंचित्तैलादि सिकतास्विव|
हेम्नः किं कटकादन्यत्पदं स्याद्धेमतां विना || ३२ ||

भ्रान्तिगोचरस्य चाविद्यामात्रत्वादसत्त्वमेव फलितमित्याशयेनाह - नेति|
पदं वस्तु स्यात्किं नेत्यर्थः || ३२ ||

अविद्ययात्मतत्त्वस्य संबन्धो नोपपद्यते|
संबन्धः सदृशानां च यः स्फुटः स्वानुभूतितः || ३३ ||

वस्तुसंबन्धाद्वस्तु कुतो न स्यात्तत्राह - अविद्ययेति || ३३ ||

जतुकाष्ठादिसंबन्धो यः समासमयोगतः|
नान्योन्यानुभवायासौ तदेकस्पन्दमात्रकम् || ३४ ||

पार्थिवत्वद्रवत्वाभ्यां समासमयोगतः यो जतुकाष्ठादिसंबन्धः असौ
असदृशयोरन्योन्ययोः संबन्धोदाहरणाय न योग्यो यतस्तदुभयतस्तस्या
अविद्याया एकस्या एव स्पन्दो विलासस्तन्मात्रमित्यर्थः || ३४ ||

परमार्थमयं सर्वं यथा तेनोपलादयः|
चिता समभिचेत्यन्ते संबन्धवशतः समाः || ३५ ||

48881 यदि तु चिन्मयमेवाभ्युपगम्येत तर्हि समैस्तैश्चितः संबन्ध उपपद्यत
48882 इत्याह - परार्थमयमिति। यथा येन प्रकारेण परमार्थमयास्तेन हेतुना
48883 चिता समा इति संबन्धवशतश्चेत्यन्ते चिता प्रकाश्यन्ते इति भवेदित्यर्थः॥ ३५॥
48884
48885 यदा चिन्मात्रसन्मात्रमयाः सर्वे जगद्गताः।
48886 भावास्तदा विभान्त्येते मिथः स्वानुभवस्थितेः॥ ३६॥
48887
48888 तस्मिन्पक्षेऽपि दोषमाह - यदेति। तदा स्वानुभवस्थितेः
48889 स्वप्रकाशताबलादेव विभान्ति न चिदन्तरसंबन्धबलात्। दीपस्य
48890 स्वप्रथायां दीपान्तरसंबन्धापेक्षाभावादित्यर्थः॥ ३६॥
48891
48892 न संभवति संबन्धो विषमाणां निरन्तरः।
48893 न परस्परसंबन्धाद्विनानुभवनं मिथः॥ ३७॥
48894
48895 उक्तमेव कल्पद्वयं श्लोकद्वयेन स्फुटं पुनराह - न संभवतीति॥ ३७॥
48896
48897 सदृशे [सदंशे इति पाठः] सदृशं वस्तु
48898 क्षणाद्गत्वैकतामलम्।
48899 रूपमास्फारयत्येकमेकत्वादेव नान्यथा॥ ३८॥
48900
48901 द्वितीयकल्पे अणुमात्रस्याप्यचिदंशस्य
48902 भेदकस्याभावादखण्डब्रह्मस्वप्रकाशतैव फलितेत्याशयेन
48903 क्षणाद्गत्वैकतामलमित्युक्तम्॥ ३८॥
48904
48905 प्। ४११) २४१
48906
48907 चिच्चेत्यमिलिता [चिच्चेत्यचितितारूपदृश्ययोदेति चेतन इति
48908 पाठष्टीकानुगुणः] दृश्यरूपयोदेति चेतनः।
48909 (जडं [जडं जडेन इति श्लोकार्ध क्वचिन्न पठ्यते] जडेन
48910 मिलितं घनं संपद्यते जडम्।)
48911 न च चिज्जडयोरैक्यं वैलक्षण्यात्क्वचिद्भवेत्॥ ३९॥
48912
48913 यो मूढानां चेतनस्य चिच्चेत्यचिततारूपेण दृश्यया त्रिपुट्या
48914 उदितत्वानुभवः स न चिज्जडयोरभेदसंबन्धमादायोपपादयितुं शक्य
48915 इत्याशयेनाह - चिदिति॥ ३९॥
48916
48917 चिज्जडौ चित्र एकत्र न तौ संमिलतः क्वचित्।
48918 चिन्मयत्वाच्चिदालम्भश्चिदालम्भेन वेदनम्॥ ४०॥
48919
48920 नापि भेदसंबन्धमादायोपपादयितुं शक्यत इत्याह - चिज्जडाविति। एकत्र
48921 एकस्मिंस्त्रिपुटीपटीचित्रे। नापि चिन्मयानां चिता संबन्ध इति
48922 पक्षमादायाप्युपपादयितुं शक्यत इत्याह - चिन्मयत्वादिति।
48923 सादृश्याच्चिदालम्भसंभवेऽपि भेदकाभावाद्वेद्यत्वासिद्धेर्न
48924 दृश्यवेदनांशोपपत्तिरित्यर्थः॥ ४०॥
48925
48926 दारुपाषाणभेदानां ननु ह्येते चिदात्मकाः।
48927 पदार्थो हि पदार्थेन परिणाम्यनुभूयते॥ ४१॥
48928
48929 ननु जडत्वेन साम्येऽपि यथा दारुपाषाणमृदामेकगृहघटकत्वेन योगो
48930 यथा वा।प्यत्वेन साजात्येऽपि जिह्वारसयोर्योगस्तथा चित्त्वेन साम्येऽपि दृशो
48931 दृश्ययोगोऽस्तु तत्राह - दार्विति। दार्वादिजडपदार्थो
48932 गृहादिपदार्थभावेन परिणामी अनुभूयते नतु चिदित्यर्थः॥ ४१॥

48933
48934 जिह्वयैव रसास्वादः सजातीयामलोदयः |
48935 ऐक्यं च विद्धि संबन्धं नास्त्यसावसमानयोः || ४२ ||
48936
48937 सजातीयाभ्यां जिह्वारसाभ्याममलः स्फुट उदयो यस्य तथाविधो रसास्वादो
48938 रासनचित्तवृत्तिरूपः परिणाम्यनुभूयते इत्यनुषङ्गः |
48939 किंचिदभिन्नयोरेकीभावो हि संबन्धः स च पक्षद्वयेऽपि दुर्घट इत्याह -
48940 ऐक्यं चेति || ४२ ||
48941
48942 जडचेतनयोस्तेन नोपलादि जडं मतम् |
48943 चिदेवोपलकुड्यादिरूपिणीति मिता चिता || ४३ ||
48944
48945 जडचेतनयोरिति पूर्वान्वयि | तेन किं फलितं तदाह - तेनेति | इति मिता सती || ४३
48946 | |
48947
48948 एकीभावं गता द्रष्टृदृश्यादि कुरुते भ्रमम् |
48949 काष्ठोपलाद्यशेषं हि परमार्थमयं यतः || ४४ ||
48950
48951 परमार्थतस्त्वेकीभावं गता || ४४ ||
48952
48953 तदात्मना तत्संबन्धं [तत्संबन्ध इति पाठः साधुः]
48954 दृश्यत्वेनोपलभ्यते |
48955 सर्वं सर्वप्रकाराढ्यमनन्तमिव यत्नतः || ४५ ||
48956
48957 तर्हि परमार्थचिदात्मनां काष्ठपाषाणादीनां कथं गृहभावेन
48958 संबन्धो दृश्यते तत्राह - तदात्मनेति | कल्पितरूपेणैव तेषां
48959 संबन्धो दृश्यते न वास्तवचिद्रूपेणेत्यर्थः | यद्यस्माद्धेतोरनन्तं
48960 ब्रह्मैव सर्वप्रकाराढ्यं सर्वमिव भाति ततो हेतोर्विश्वं सन्मात्रमिति
48961 परेणान्वयः || ४५ ||
48962
48963 विश्वं सन्मात्रमेवैतद्विद्धि तत्त्वविदां वर |
48964 असत्तात्यागनिष्ठेन विश्वं लक्षशतभ्रमैः || ४६ ||
48965
48966 असत्तात्यागो मिथ्यात्वाग्रहणं स एव चिच्चमत्कारः || ४६ ||
48967
48968 पूरितं चिच्चमत्कारो नच किंचन पूरितम् |
48969 संकल्पनागरा नृणां मिथः स्पन्दन्ति नो यथा || ४७ ||
48970
48971 न देशकालरोधाय तथा सर्गेष्विति स्थितिः |
48972 भेदबोधे हि सर्गत्वमहंत्वादिभ्रमोदयः || ४८ ||
48973
48974 हेमसंवित्परित्यागे कटकादिभ्रमो यथा |
48975 कटकादिभ्रमो हेम्नि देशाद्देशं भवाद्भवम् || ४९ ||
48976
48977 कटकादि हेम्नि भ्रमो मिथ्यैव | यतस्तत् हेमदेशादेव देशं
48978 हेमभवनादेव भवं सत्तं च लभते इति शेषः || ४९ ||
48979
48980 दृग्दर्शनपरित्यागे नाविद्यास्ति पृथक्सदा |
48981 कटकादिमहाभेदमेकं हेम यथामलम् || ५० ||
48982
48983 कटकादिमहाभेदं हेम यथा भेददृग्दर्शनपरित्यागे एकं हेमैव
48984 तद्वदित्यर्थः || ५० ||

48985
48986 बोधैकत्वादयं सर्गस्तदेवासन्नयत्यलम् ।
48987 सेना मृत्संविदा चित्रा मृन्मात्रमिव मृन्मयी ॥ ५१ ॥
48988
48989 बोधव्यक्तेरेकत्वात् सदेव विश्वं असन्नयति असत्त्वमापदयति । असद्विश्वं वा
48990 सन्नयति सदैकरस्यं प्रापयति ॥ ५१ ॥
48991
48992 जलमेकं तरङ्गादि दार्वेकं शालभञ्जिका ।
48993 मृन्मात्रमेकं कुम्भादि ब्रह्मैकं त्रिजगद्भ्रमः ॥ ५२ ॥
48994
48995 संबन्धे दृश्यदृष्टीनां मध्ये द्रष्टुर्हि यद्वपुः ।
48996 द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं तदिदं परम् ॥ ५३ ॥
48997
48998 कुम्भाद्यनुस्यूतं निष्कृष्टमृत्स्वरूपमिव द्रष्ट्रादित्रिपुट्यनुस्यूतं
48999 तत्साक्षिचिन्मात्रं त्रिपुटीनिरासेन दर्शयति - संबन्धे इति । तत्प्राग्दर्शितं
49000 यत्परं ब्रह्म तदिदं निष्कृष्टप्रत्यक्स्वरूपमेवेत्यखण्डो वाक्यार्थो
49001 दर्शितो द्रष्टव्यः ॥ ५३ ॥
49002
49003 देशाद्देशं गते चित्ते मध्ये यच्चेतसो वपुः ।
49004 अजाड्यसंविन्मननं तन्मयो भव सर्वदा ॥ ५४ ॥
49005
49006 तस्य त्रिपुटीशून्यता कदा प्रसिद्धा तत्राह - देशादिति । प्राग्व्याख्यातम् ॥
49007 ५४ ॥
49008
49009 अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य यत्ते रूपं सनातनम् ।
49010 अचेतनं चाजडं च तन्मयो भव सर्वदा ॥ ५५ ॥
49011
49012 अचेतनं चित्तवृत्तिरहितम् । तन्मयस्तदेकरसः ॥ ५५ ॥
49013
49014 जडतां वर्जयित्वैकां शिलाया हृदयं हि तत् ।
49015 अक्षुब्धो वाथवा क्षुब्धस्तन्मयो भव सर्वदा ॥ ५६ ॥
49016
49017 शिलाया हृदयं घनं चिदेकघनमिति यावत् । अक्षुब्धः समाधिस्थः
49018 क्षुब्धो व्यवहरन् ॥ ५६ ॥
49019
49020 कस्यचित्किंचनापीह नोदेति न विलीयते ।
49021 अक्षुब्धो वाथवा क्षुब्धः स्वस्थस्तिष्ठ यथासुखम् ॥ ५७ ॥
49022
49023 ननु क्षुब्धस्य कथं तन्मयता तिष्ठेत्तत्राह - कस्यचिदिति ।
49024 व्यवहारदशायामपि परमार्थदृष्टिमेवानुवर्तस्वेति भावः ॥ ५७ ॥
49025
49026 नाभिवाञ्छति नो द्वेष्टि देहे किंचित्क्वचित्पुमान् ।
49027 स्वस्थस्तिष्ठ निराशङ्कं देहवृत्तिषु मा पत ॥ ५८ ॥
49028
49029 सामान्येनोक्तं विशिष्याह - नेति । पुमान् आत्मा ॥ ५८ ॥
49030
49031 भविष्यद्ग्रामकग्राम्यकार्यव्यवसितो यथा ।
49032 चित्तवृत्तिषु मा तिष्ठ तथा सत्यात्मतां गतः ॥ ५९ ॥
49033
49034 यथा अनागते व्यवहार्ये चित्तस्यानासङ्गः स्वतःसिद्धस्तथा वर्तमानेऽपि
49035 मिथ्यात्वदृष्ट्या संपादनीय इत्याशयेनाह - भविष्यदिति ॥ ५९ ॥
49036

प्। ४१२) २४२

यथा देशान्तरनरो यथा काष्ठं यथोपलः।
तथैव पश्य चित्तं त्वमचित्तैव यदात्मना॥ ६०॥

यथा दूरदेशस्थो नरः सन्नप्यसत्समः। काष्ठोपलं तु
सन्निहितमप्यचेतनत्वादेवासङ्गाभिमानाद्यक्षमं तथैव चित्तं
पश्येत्यर्थः। यद्यस्मादात्मना आत्मस्वरूपेण विविच्य दर्शने अचित्ततैव
विदुषामनुभवसिद्धेत्यर्थः। छान्दसस्तलोपः॥ ६०॥

यथा दृषदि नास्त्यम्बु यथाम्भस्यनलस्तथा।
स्वात्मन्येवास्ति नो चित्तं परमात्मनि तत्कुतः॥ ६१॥

तदेव स्पष्टमाह - यथेति॥ ६१॥

प्रेक्ष्यमाणं न यत्किंचित्तेन यत्क्रियते क्वचित्।
कृतं भवति तन्नेति मत्वा चित्तातिगो भवेत्॥ ६२॥

चित्तस्यावस्तुत्वे चित्तकार्याणां सुतरामसत्त्वमित्याह - प्रेक्ष्यमाणमिति॥
६२॥

अत्यन्तानात्मभूतस्य यश्चित्तस्यानुवर्तते।
पर्यन्तवासिनः कस्मान्न म्लेच्छस्यानुवर्तते॥ ६३॥

शुद्धस्यात्मनः अशुद्धचित्तानुवृत्तिरनुचितात्वादपि हेयेत्याशयेनाह -
अत्यन्तेति। पर्यन्ताः प्रत्यन्तदेशास्तद्वासिनः। तस्मान्न
जननमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानि इति श्रुत्या
म्लेच्छानुवृत्तेर्निषिद्धत्वादिति भावः॥ ६३॥

निरन्तरमनादृत्य त्वमाराच्चित्तपुष्कसम्।
स्वस्थमास्स्व निराशङ्कं पङ्केनेव कृतो जडः॥ ६४॥

पङ्केन मृदा कृतो निर्मितः प्रतिमादिरिव॥ ६४॥

चित्तं नास्त्येव मे भूतं मृतमेवाद्य वेत्ति वा।
भव निश्चयवान्भूत्वा शिलापुरुषनिश्चलः॥ ६५॥

नास्त्येवेति मुख्यं कल्पः। भूतं मृतमेव सत् अद्य वेत्ति मिथ्या पश्यतीति
गौणः कल्पः॥ ६५॥

प्रेक्षायामस्ति नो चित्तं तद्विहीनोऽसि तत्त्वतः।
स किमर्थमनर्थेन तद्व्यर्थेन कदर्थ्यसे॥ ६६॥

प्रेक्षायां आत्मप्रेक्षायां चित्तप्रेक्षायां च॥ ६६॥

असता चित्तयक्षेण ये मुधा स्ववशे कृताः।
तेषां पेलवबुद्धीनां चन्द्रादशनिरुत्थितः॥ ६७॥

अशनिर्वैद्युताग्निः॥ ६७॥

चित्तं दूरे परित्यज्य योऽसि सोऽसि स्थिरो भव।
भव भावनया मुक्तो युक्त्या परमयान्वितः॥ ६८॥

49089
49090 युक्त्या मननेन भावनया ध्यानेन ॥ ६८ ॥
49091
49092 असतो येऽनुवर्तन्ते चेतसोऽसत्यरूपिणः ।
49093 व्योममारणकर्मैकनीतकालान्धिगस्तु तान् ॥ ६९ ॥
49094
49095 मूढनिन्दात्राधिकारिप्रोत्साहनाय ॥ ६९ ॥
49096
49097 व्यपगलितमना महानुभावो
49098 भव भवपारगतो भवामलात्मा ।
49099 सुचिरमपि विचारितं न लब्धं
49100 मलममलात्मनि मानसात्म किंचित् ॥ ७० ॥
49101
49102 महानुभावस्तत्त्वावबोधकुशलः सन् प्रथमं व्यपगलितमना भव
49103 ततस्तत्त्वबोधेनामलात्मा सन् भवपारगतो भव । उक्तार्थं द्रढयितुं
49104 वसिष्ठो विचारविशुद्धं स्वानुभवमाह - सुचिरमिति । मया सुचिरमपि
49105 मनस्तत्त्वलाभाय विचारितं तथाप्यमलात्मनि मानसात्मकं मलं किंचिदपि
49106 न लब्धं तस्मान्नास्त्येवेति मद्वाक्यादपि स्थिरो भवेत्यर्थः ॥ ७० ॥
49107
49108 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे
49109 चित्ताभावप्रतिपादनं नामैकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥
49110
49111 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
49112 चित्ताभावप्रतिपादनं नामैकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥
49113
49114
49115 द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२२
49116
49117 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
49118
49119 प्रथमं जातमात्रेण पुंसा किंचिद्विकसितबुद्धिनैवं
49120 सत्संगमपरेण भवितव्यम् ॥ १ ॥
49121
49122 इहादौ वर्ण्यते पुंसो ज्ञानभूम्युदयक्रमः ।
49123 रामस्य शोकमोहादिनिरासैर्बोधनं ततः ॥ १ ॥
49124
49125 तत्र ज्ञानभूमिकाक्रमं गद्यैर्विवक्षुस्तल्लाभोपायेषु प्रथमपीठिकामाह
49126 - प्रथममिति किंचिद्विकसितबुद्धिना इह जन्मनि जन्मान्तरे
49127 वानुष्ठितैर्निष्कामकर्मभिः शुद्धचित्तेनेत्यर्थः ॥ १ ॥
49128
49129 अनवरतप्रवाहपतितोऽयमविद्यानदीनिवहः शास्त्रसज्जनसंपर्काद्दते
49130 न तरितुं शक्यते ॥ २ ॥
49131
49132 सत्सङ्गात्साधनचतुष्टयसंपत्तिसहितोऽध्यात्मशास्त्रसंबन्धः सिद्ध्यति
49133 सैव प्रथमा भूमिकेत्याशयेनाह - अनवरतेत्यादिना ॥ २ ॥
49134
49135 तेन विवेकतः पुरुषस्य हेयोपादेयविचार उपजायते ॥ ३ ॥
49136
49137 तदासौ शुभेच्छाभिधां विवेकभुवमापतितो [मवतीर्णो भवतीति
49138 पाठः] भवति ॥ ४ ॥
49139
49140 ततो विवेकवशतो विचारणायाम् ॥ ५ ॥

49141
49142 तज्जयाद्द्वितीयभूमिकावतारं दर्शयति - तत इत्यादिना ॥ ५ ॥
49143
49144 सम्यग्ज्ञानेनासम्यग्वासनां त्यजतः संसारभावनातोमनस्तनुतामेति
49145 ॥ ६ ॥
49146
49147 तज्जयात्तृतीयभूमिकावतार इत्याह - सम्यग्ज्ञानेनेत्यादिना ॥ ६ ॥
49148
49149 तेन तनुमानसां नाम विवेकभूमिमवतीर्णो भवति ॥ ७ ॥
49150
49151 प्। ४१३) २४२
49152
49153 यदैव योगिनः सम्यग्ज्ञानोदयस्तदैव सत्त्वापत्तिः ॥ ८ ॥
49154
49155 चतुर्थभूमिकावतारप्रकारमाह - यदैवेति ॥ ८ ॥
49156
49157 तद्वशाद्वासना तनुतां गता यदा तदैवासावसंसक्त इत्युच्यते
49158 कर्मफलेन न बध्यत इति ॥ ९ ॥
49159
49160 पञ्चम्यवतारमाह - तद्वशादिति । तन्नाम व्याचष्टे - कर्मफलेनेति
49161 ॥ ९ ॥
49162
49163 अथ तानववशादसत्ये भावनातानवमभ्यस्यति ॥ १० ॥
49164
49165 षष्ठ्यां भूमौ ततोऽवतारमाह - अथेति । असत्ये बाह्येऽर्थे
49166 भावनातानवं सदैवतान्तरमुखतयावस्थानेन [सदैवान्तर्मुखतया
49167 इति पाठः] ब्रह्माहंभाववासनोपचयेन बाह्यार्थस्य क्रमेण
49168 विस्मरणमित्यर्थः ॥ १० ॥
49169
49170 यावन्न कुर्वन्नपि व्यवहरन्नप्यसत्येषु संसारवस्तुषु स्थितोऽपि
49171 स्वात्मन्येव [स्वात्मन्यवक्षीण इति पाठः]
49172 क्षीणमनस्त्वादभ्यासवशाद्बाह्यं वस्तु कुर्वन्नपि न पश्यति
49173 नालम्बनेन सेवते नाभिध्यायति तनुवासनत्वाच्च केवलं मूढः
49174 सुप्तप्रबुद्ध इव कर्तव्यं करोति ॥ ११ ॥
49175
49176 कियत्कालं तदभ्यासस्तत्राह - यावदिति । न कुर्वन् समाधिस्थोऽपि । व्यवहरन्
49177 व्युत्थितोऽपि । बाह्यं स्नानभोजनादि कुर्वन्नपि न पश्यति । अत एव नालम्बनेन
49178 रुच्या सेवते नाभिध्यायति न स्मरति । मूढः शिशुरुन्मत्तो वा सुप्तप्रबुद्ध
49179 इव कर्तव्यं स्नानभोजनादि परेच्छया करोति ॥ ११ ॥
49180
49181 तनुभावितमनस्कस्तेन योगभूमिकां भावनामधिरूढः ॥ १२ ॥
49182
49183 तनुभावितमनस्कः सूक्ष्मतमब्रह्मैकरसीकृतचित्तस्तेनोक्तलक्षणेन
49184 योगभूमिकां भावनां पदार्थाभावनाख्यांअधिरूढो भवतीति शेषः ॥
49185 १२ ॥
49186
49187 इत्यन्तर्लीनचित्तः कतिचित्संवत्सरानभ्यस्य सर्वथैव कुर्वन्नपि
49188 बाह्यपदार्थान्भावनां त्यजति तुर्यात्मा भवति ततो जीवन्मुक्त इत्युच्यते
49189 ॥ १३ ॥
49190
49191 सप्तमभूमिकावतारक्रममाह - इत्यन्तर्लीनचित्त इति । इति
49192 उक्तप्रकारेणान्तर्ब्रह्मणि लीनचित्तः परेच्छया कार्यमात्रेण

49193 कदाचिद्बाह्यपदार्थान्स्नानभोजनादीन्कुर्वन्नपि सर्वथैव तद्भावनां
49194 त्यजति। तुर्यात्मा स्वयमेव भवति। षष्ठभूमिकापर्यन्तं चित्तस्य
49195 ब्रह्माकारतास्थैर्ये लेशतो यत्नानुवृत्तिरस्ति। सप्तम्यां तु भूमिकायां
49196 सर्वथैव तन्निवृत्या स्वारसिकी प्रतिष्ठेति विशेष इति भावः। स एव जीवन्मुक्त
49197 इत्युच्यते॥ १३॥
49198
49199 नाभिनन्दति संप्राप्तं नाप्राप्तमभिशोचति।
49200 केवलं विगताशङ्कं संप्राप्तमनुवर्तते॥ १४॥
49201
49202 यद्यपि प्राक्तनभूमिष्वपि कृतसाक्षात्कारा जीवन्मुक्ता एव तथापि तेषां
49203 कदाचित्प्रबलप्रारब्धोपनीतप्रियाप्रियस्पर्शसत्त्वान्न मुख्यं
49204 जीवन्मुक्तिसुखं सप्तम्यां तु भूमिकायां
49205 योगपरिपाकजन्यपुण्यातिशयेनात्युत्कटेन तिरस्कृतं प्रारब्धकर्म
49206 जीवनव्यवहाराभासमात्रे व्यवतिष्ठते न हर्षशोकादिजननाय
49207 प्रभवतीत्याशयेन तल्लक्षणं पद्येनाह - नाभिनन्दतीति॥ १४॥
49208
49209 त्वयापि राघव ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलान्तरम्।
49210 ननु ते सर्वकार्येभ्यो वासना तनुतां गता॥ १५॥
49211
49212 तव तु अत्यन्तशुद्धचित्तत्वाद्द्वितीयभूमिकायामेव स्वविचारेणैव
49213 प्रत्यगात्मतत्त्वं परिज्ञातमित्याशयेनाह - त्वयेति॥ १५॥
49214
49215 शरीरातीतवृत्तिस्त्वं शरीरस्थोऽथवा भव।
49216 मागाः शोकं च हर्षं त्वं त्वमात्मा विगतामयः॥ १६॥
49217
49218 शरीरातीतवृत्तिः सदैव समाधिस्थः। शरीरस्थो लोकसंग्रहव्यवहारी॥ १६॥
49219
49220 त्वय्यात्मनि सिते स्वच्छे सर्वगे सर्वदोदिते।
49221 कुतो दुःखसुखे राम कुतो मरणजन्मनी॥ १७॥
49222
49223 सिते स्वयंप्रभे। स्वच्छे निर्मले॥ १७॥
49224
49225 अबन्धुरपि कस्मात्त्वं बन्धुदुःखानि शोचसि।
49226 अद्वितीये स्थिते ह्यस्मिन्बान्धवाः क इवात्मनि॥ १८॥
49227
49228 आत्मबोधेन मरणजन्मादिप्रयुक्तशोकजयेऽपि बान्धवसङ्गजः शोकः
49229 कथं जय्यस्तत्राह - अबन्धुरिति॥ १८॥
49230
49231 दृश्यते केवले देहे परमाणुचयः परम् [पर इति पाठः]।
49232 देशकालान्यतापत्तेर्नात्मोदेति न लीयते॥ १९॥
49233
49234 बन्धूनां देहः शोकार्ह उतात्मा। नाद्य इत्याह - दृश्यत इति। केवले
49235 भस्मीभूते। परमाणुचयस्त्वचेतनत्वादेव न शोकार्ह इत्यर्थः। न द्वितीय
49236 इत्याह - देशेति॥ १९॥
49237
49238 अविनाशोऽपि कस्मात्त्वं विनश्यामीति शोचसि।
49239 अमृत्युवसतौ स्वच्छे विनाशः क इवात्मनि॥ २०॥
49240
49241 घटे कपालतां याते घटाकाशो न नश्यति।
49242 यथा तथा शरीरेऽस्मिन्नष्टेऽपि न विनश्यति॥ २१॥
49243
49244 न विनश्यति आत्मेति शेषः॥ २१॥

मृगतृष्णातरङ्गिण्यां क्षीणायामातपो यथा।
न नश्यति तथा देहे नष्टे नात्मा विनश्यति॥ २२॥

वाञ्छैवोदेति ते कस्माद्भ्रान्तिरन्तर्निरर्थिका।
अद्वितीयो द्वितीयं किंयद्वस्त्वात्माभिवाञ्छतु॥ २३॥

श्रव्यं स्पृश्यं तथा दृश्यं रस्यं घ्रेयं च राघव।
न किंचिदस्ति जगति व्यतिरिक्तं यदात्मनः॥ २४॥

सर्वशक्ताविमास्तस्मिन्नात्मन्येवाखिलाः स्थिताः।
शक्तयो वितते व्यक्ते आकाश इव शून्यता॥ २५॥

नन्वातपे मृगतृष्णाभ्रमशक्तय इव जगच्छक्तयस्तर्हि पृथक्
स्युस्तत्राह - शक्तय इति॥ २५॥

चित्ताद्राघव रूढेयं त्रिलोकीललनोदिता।
त्रिविधेनक्रमेणेह जन्मना जनितभ्रमा॥ २६॥

तर्ह्यत्यन्तासतो जगतः प्ररोहे किं बीजमिति चेच्चित्तमेवेति प्रागुक्तमेवेत्याह ##-

मनःप्रशमने सिद्धे वासनाक्षयनामनि।
कर्मक्षयामिधानैव मायेयं प्रविनश्यति॥ २७॥

अत एव चित्तक्षयात्तत्क्षय इत्याह - मन इति। कर्मणां क्रियादिशक्तीनां
क्षयो निवासस्तदभिधाना॥ २७॥

प। ४१४) २४३

संसारोग्रारघट्टेऽस्मिन्नारूढा यन्त्रवाहिनी।
रज्जुस्तां वासनामेतां छिन्धि राघव यत्नतः॥ २८॥

आरघट्टे। पेषणयन्त्राधःशिलामध्यशङ्काविति यावत्। आरूढा
तिर्यक्काष्ठप्रान्ते आरोपिता। अत एव यन्त्रमूर्ध्वपेषणपाषाणं वहति
तच्छीला रज्जुः। तथाहि। पृथ्वी अधोयन्त्रशिलेव मेरुस्तच्छङ्कुरिव
ज्योतिश्चक्रमूर्ध्वशिलायन्त्रमिव वासनावष्टब्धं जगद्दृश्यत इति भावः
॥ २८॥

अपरिज्ञानमानैषा महामोहप्रदायिनी।
परिज्ञाता त्वनन्ताख्या सुखदा ब्रह्मदायिनी॥ २९॥

आगता ब्रह्मणो भुक्त्वा संसारमिह लीलया।
पुनर्ब्रह्मैव संस्मृत्य ब्रह्मण्येव विलीयते॥ ३०॥

संसारं भुक्त्वा स्वलीलाभूतयैव ब्रह्मविद्यया ब्रह्मैव संस्मृत्य
ब्रह्मण्येव विलीयत इत्यन्वयः॥ ३०॥

शिवाद्राघव नीरूपादप्रमेयान्निरामयात्।
सर्वभूतानि जातानि प्रकाशा इव तेजसः॥ ३१॥

रेखावृन्दं यथा पर्णे वीचिजालं यथा जले।
कटकादि यथा हेम्नि तथोष्णादि यथाऽनले॥ ३२॥

49297
49298 रेखावृन्दं शिराजालम् ॥ ३२ ॥
49299
49300 तदेतद्भावनारूपे तथेदं भुवनत्रयम् ।
49301 तस्मिन्नेव स्थितं जातं तस्मादेव तदेव च ॥ ३३ ॥
49302
49303 भावनारूपे वासनावच्छिन्ने ब्रह्मणि ॥ ३३ ॥
49304
49305 स एव सर्वभूतानामात्मा ब्रह्मेति कथ्यते ।
49306 तस्मिञ्ज्ञाते जगज्ज्ञातं स ज्ञाता भुवनत्रये ॥ ३४ ॥
49307
49308 तदेकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातमित्याह - तस्मिन्निति । स ज्ञातेति । नान्योऽतोऽस्ति
49309 द्रष्टा इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ३४ ॥
49310
49311 शास्त्रसंव्यवहारार्थं तस्यास्य वितताकृतेः ।
49312 चिद्ब्रह्मात्मेति नामानि कल्पितानि कृतात्मभिः ॥ ३५ ॥
49313
49314 विषयेन्द्रियसंयोगे हर्षामर्षविवर्जिता ।
49315 सैषा शुद्धानुभूतिर्हि सोऽयमात्मा चिदव्ययः ॥ ३६ ॥
49316
49317 प्रियाप्रियविषयाणामिन्द्रियैः सह दैवात्संयोगेऽपि तेषु
49318 मिथ्यात्वनिश्चयाद्धर्षामर्षविवर्जिता सैषोक्तलक्षणा जीवन्मुक्तानुभूतिरेव
49319 स प्रसिद्ध आत्मा नतु मूढैरनुभूयमानः संसारस्वभाव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥
49320
49321 आकाशातितराच्छाच्छ इदं तस्मिंश्चिदात्मनि ।
49322 स्वाभोग एव हि जगत्पृथग्वत्प्रतिबिम्बति ॥ ३७ ॥
49323
49324 हर्षामर्षविवर्जितेति यदुक्तं तदुपपादनायाह - इदं तस्मिन्नित्यादिना ।
49325 स्वाभोगे स्वान्तरेव जगत्पृथग्वत् अन्यदिव प्रतिबिम्बति तस्य च शुद्धसाक्षिणा
49326 प्रियाप्रियभागेन विवेक्तुमशक्यत्वात्तद्विवेकाय तदुभयव्यतिरेकेणान्तराले
49327 बुद्धिरन्तःकरणं प्रतिबिम्बति सैव प्रियाप्रियविकल्पनैर्लोभमोहादयो ये
49328 भावास्तान्याति न त्वात्मेत्यर्थः ॥ ३७ ॥
49329
49330 बुद्धिस्तद्व्यतिरेकेण लोभमोहादयो हि तान् ।
49331 पात्यसद्व्यतिरेकेण ते च तस्मिंस्तदेव ते ॥ ३८ ॥
49332
49333 ते च जगत्तद्बुद्धितत्प्रयुक्तलोभमोहादयः असतैव व्यतिरेकेण परस्परभेदेन
49334 तस्मिंश्चिदात्मनि प्रतिबिम्बिता इति परमार्थतस्तदात्मरूपमेव । तेन हि
49335 दर्पणव्यतिरेकेण तदन्तर्दृश्यमानाः पर्वतवननद्यादयः सन्तीत्यर्थः ॥
49336 ३८ ॥
49337
49338 अदेहस्यैव ते राम निर्विकल्पचिदाकृतेः ।
49339 लज्जाभयविषादेभ्यः कुतो मोहः समुत्थितः ॥ ३९ ॥
49340
49341 एवंच देहात्मबुद्धीनां मूढानामेव भयविषादादयो युक्ता नतु
49342 तवेत्याह - अदेहस्यैवेत्यादिना ॥ ३९ ॥
49343
49344 अदेहो देहजैरेभिर्लज्जादिभिरसन्मयैः ।
49345 किं मूर्ख इव दुर्बुद्धिर्विकल्पैरभिभूयसे ॥ ४० ॥
49346
49347 अखण्डचितिरूपस्य देहे खण्डनमागते ।
49348 असम्यग्दर्शिनोऽप्यस्ति न नाशः किमु सन्मतेः ॥ ४१ ॥

49349
49350 आपतेदर्कमार्गेऽपि न निरुद्धगमागमम् ।
49351 चित्तं नाम स विज्ञेयः पुरुषो न शरीरकम् ॥ ४२ ॥
49352
49353 असम्यग्दर्शिनोऽपि न नाश इति यदुक्तं तदुपपादयितुं
49354 देहाद्व्यतिरिक्तचित्तात्मानं व्युत्पादयति - आपतेदिति । यच्चित्तं
49355 संचारस्वातन्त्र्यात्सर्वत्र आपतेत् । अर्कस्य मार्गे निरालम्बनेऽपि यन्न निरुद्धा
49356 गमागमाः संचारा यस्य तथाविधं तच्चित्तमेव पुरि शेते इति पुरुषः
49357 संसार्यात्मा विज्ञेयो नतु शरीरमित्यर्थः ॥ ४२ ॥
49358
49359 शरीरे सत्यसति वा पुमानेव जगल्लये ।
49360 ज्ञोऽप्यज्ञोऽपि स्थितो राम नष्टे देहे न नश्यति ॥ ४३ ॥
49361
49362 यानीमानि विचित्राणि दुःखानि परिपश्यसि ।
49363 तानि देहस्य सर्वाणि नाग्राह्यस्य चिदात्मनः ॥ ४४ ॥
49364
49365 इदानीमसंसार्यात्मानं दर्शयितुं चित्तमपि देहकोटावेव निक्षिप्य देहस्यैव
49366 प्रियाप्रियस्पर्श इत्याह - यानीति ॥ ४४ ॥
49367
49368 मनोमार्गादतीतत्वाद्यासौ शून्यमिव स्थिता ।
49369 चित्कथं नाम दुःखैर्वा सुखैर्वा परिगृह्यते ॥ ४५ ॥
49370
49371 परिगृह्यते व्याप्यते ॥ ४५ ॥
49372
49373 स्वास्पदात्मानमेवासौ विनष्टाद्देहपञ्जरात् ।
49374 अभ्यस्तां वासनां यातः षट्पदः खमिवाम्बुजात् ॥ ४६ ॥
49375
49376 ननु नष्टे देहे जीवः क्व याति तत्राह - स्वास्पदात्मानमिति । असौ जीवो
49377 विनष्टाद्देहपञ्जराद्विनष्टदेहाभिमानं परित्यज्य प्रथमं स्वास्पदं
49378 स्वप्रतिष्ठाभूतं परमात्मानमेव याति । मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः
49379 परस्यां देवतायाम् इति
49380 श्रुतेर्मनःप्राणाद्युपाधिविलयाद्बिम्बभूतेश्वरैक्यं गच्छतीत्यर्थः । तर्हि
49381 कुतो न मुच्यते तत्राह - अभ्यस्तामिति ।
49382 भेदवासनामूलोच्छेदिज्ञानानुदयान्न मुच्यत इति भावः ॥ ४६ ॥
49383
49384 असच्चेदात्मतत्त्वं तदस्मिंस्ते देहपञ्जरे ।
49385 नष्टे किं नाम नष्टं स्याद्राम केनानुशोचसि ॥ ४७ ॥
49386
49387 ननु यदि जीवः प्रतिबिम्बस्तर्हि
49388 तस्योपाध्यतिरिक्तसत्त्वायोगादसत्त्वमुपाधिनाशेन नाशश्च स्यादिति
49389 चेदस्त्वेवं तथापि न त्वं जीव इति तदसत्त्वे नाशे वा न तव शोको युक्त इत्याह
49390 - असदिति । तत्प्रसिद्धमात्मतत्त्वं जीवरूपम् ॥ ४७ ॥
49391
49392 प्। ४१५) २४३
49393
49394 सत्यं भावय तेन त्वं मा मोहमनुभावय ।
49395 निरिच्छस्यात्मनो नेच्छा काचिदप्यनघाकृतेः ॥ ४८ ॥
49396
49397 वस्तुतस्तु प्रतिबिम्बो बिम्बमेव । बिम्बस्येवोपाध्यनुप्रविशभेदादिकल्पनया
49398 प्रतिबिम्बत्वेन ग्रहणात् । जडोपाधिकार्यत्वे चिदाभासस्य जडत्वापत्तौ
49399 संसारभानाभोगाच्च । तेन त्वं जीवं तदुपाधिपरित्यागेन सत्यं ब्रह्मैवेति
49400 भावय संभावय मोहं भ्रान्तिप्राप्तमसन्नश्वरदेहादिभावं

49401 भानुभावय। पूर्णब्रह्मभावतृप्तत्वादेव निरिच्छस्य॥ ४८॥
49402
49403 साक्षिभूते समे स्वच्छे निर्विकल्पे चिदात्मनि।
49404 निरिच्छं प्रतिबिम्बन्ति जगन्ति मुकुरे यथा॥ ४९॥
49405
49406 तर्हीच्छां विना तस्य कथं सर्गादिसिद्धिस्तत्राह - साक्षिभूते इति॥ ४९॥
49407
49408 साक्षिभूते समे स्वच्छे निर्विकल्पे चिदात्मनि।
49409 स्वयं जगन्ति दृश्यन्ते सन्मणाविव रश्मयः॥ ५०॥
49410
49411 अनिच्छमपि संबन्धो यथा दर्पणबिम्बयोः।
49412 तथैवेहात्मजगतोर्भेदाभेदौ व्यवस्थितौ॥ ५१॥
49413
49414 सूर्यसंनिधिमात्रेण यथोदेति जगत्क्रिया।
49415 चित्सत्तामात्रकेणेदं जगन्निष्पद्यते तथा॥ ५२॥
49416
49417 पिण्डग्रहो निवृत्तोऽस्या एवं राम जगत्स्थितेः।
49418 आकाशमेषा संपन्ना भवतामपि चेतसि॥ ५३॥
49419
49420 पिण्डग्रहो मूर्ताकारः। एवं उक्तोपदेशप्रकारेण। भवतामिति रामातिरिक्तान्
49421 श्रोतृन् प्रत्युक्तिः॥ ५३॥
49422
49423 सत्तामात्रेण दीपस्य यथालोकः स्वभावतः।
49424 चित्तत्त्वस्य स्वभावात्तु तथेयं जागती स्थितिः॥ ५४॥
49425
49426 आलोकः प्रभा॥ ५४॥
49427
49428 पूर्वं मनः समुदितं परमात्मतत्त्वा-
49429 त्तेनाततं जगदिदं स्वविकल्पजालैः।
49430 शून्येन शून्यमपि तेन यथाम्बरेण
49431 नीलत्वमुल्लसितचारुतराभिधानम्॥ ५५॥
49432
49433 विस्तरोक्तं प्रकरणार्थं संक्षिप्य दर्शयन्नुपसंहरति -
49434 पूर्वमित्यादिना। यथा शून्येनाम्बरेणाकाशेन शून्यमसदपि नीलत्वं
49435 सर्वजनानुभवेनोल्लसितमवाङ्मुखीकृतस्निग्धेन्द्रनीलमणिमयमहाकटाह
49436 अमिव नीलं नभो दृश्यते इत्युपमोत्प्रेक्षादियोग्यतया चारुतरमभिधानं
49437 वाग्व्यवहारो यस्मिंस्तथाविधमाततं विस्तारितं तथा तेन मनसापीदं
49438 जगदित्यर्थः॥ ५५॥
49439
49440 संकल्पसंक्षयवशाद्गलिते तु चित्ते
49441 संसारमोहमिहिका गलिता भवन्ति।
49442 स्वच्छं विभाति शरदीव खमागतायां
49443 चिन्मात्रमेकमजमाद्यमनन्तमन्तः॥ ५६॥
49444
49445 अत एव निमित्तापाये नैमित्तिकापायान्निर्मलात्ममात्रपरिशेषसिद्धिरित्याह -
49446 संकल्पेति। मिहिकास्तुषाराः। शरदि समागतायां स्वमाकाशमिव स्वच्छं
49447 चिन्मात्रमन्तः प्रत्यगात्मस्वभावे॥ ५६॥
49448
49449 कर्मात्मकं प्रथममेव मनोऽभ्युदेति
49450 संकल्पतः कमलजप्रकृतीस्तदेत्य।
49451 नानाभिदं जगदिदं हि मुधा तनोति
49452 वेतालदेहकलनामिव मुग्धबालः॥ ५७॥

व्यष्टिभ्रमकल्पनायामिव समष्टिसृष्टिकल्पनायामपि
मनोधीनावेवाविर्भावतिरोभावाविति दर्शयति - कर्मात्मकमिति।
सकलप्राणिकर्मसमष्ट्यात्मकं समष्टिक्रियाशक्तिप्रधानं च मनः
प्रथममुदेति आविर्भवति। ततस्तत्र चित्प्रतिबिम्बात्कमलजमन्वादिरूपाः
प्रकृतीः स्रष्टृशरीराण्येत्य स्वीकृत्य संकल्पतो नानाभिधं जगन्मुधा
व्यर्थमेव तनोति सृजतीत्यर्थः॥ ५७॥

असन्मयं सदिव पुरो विलक्ष्यते
पुनर्भवत्यथ परिलीयते पुनः।
स्वयं मनश्चिति चितसंस्फुरद्वपु-
र्महार्णवे जलवलयावली यथा॥ ५८॥

तस्माद्दृश्यं सर्वं व्यष्टिसम।टिभेदकल्पितमनोमात्रं
मनश्चासदज्ञानकार्यत्वादित्यसत एवाधिष्ठानसाक्षिसत्तास्फूर्तिबलेन
सत्तया स्फुरणमुत्पत्तिरिति रीत्या जगज्जन्मादिविवर्तोपादानत्वं
ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं तेन निष्प्रपञ्चसच्चिदानन्दैकरसं पूर्णं
ब्रह्मैव परमार्थभूतं लक्ष्यत इति सर्वसृष्टिश्रुतीनां तात्पर्यार्थं इति
सिद्धमित्याशयेनाह - असन्मयमिति। असदज्ञानं तन्मयं
तत्परिणामभूतं मनः स्वयमेव चिति स्वाधिष्ठानचैतन्ये चितेनौपचयेन
संस्फुरज्जगद्वपुः पुरः सदिव साक्षिणा विलोक्यते। यथा महार्णवे पूर्णे
तत्सत्तामात्रसिद्धापरिच्छिन्नजलवलयानां पङ्क्तिरित्यर्थः।
तस्माद्दृश्यमात्रस्य वाचारम्भणस्यानृतत्वात्प्रत्यगेकरसं पूर्णं
ब्रह्मैवाविकृतं सदास्ते इति सिद्धम्॥ ५८॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते
मोक्षोपायेषूत्पत्तिप्रकरणे स्वरूपनिरूपणं नाम
द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १२२॥

इति
श्रीमत्परमाहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्री
मद्रामचन्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्य-
श्रीमद्गङ्गाधरेन्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण
श्रीमदानन्दबोधेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचिते
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे स्वरूपनिरूपणं
नाम द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १२२॥

समाप्तमिदमुत्पत्तिप्रकरणम्॥

49505 स्थितिप्रकरणं चतुर्थम्।
49506
49507 प्रथमः सर्गः १
49508
49509 अथोत्पत्तिप्रकरणादनन्तरमिदं शृणु।
49510 स्थितिप्रकरणं राम ज्ञातं निर्वाणकारि यत्॥ १॥
49511
49512 सदभयनिजपूर्णानन्दसंवित्प्रतिष्ठं
49513 यदिह निजमहिम्ना विश्वरूपाणि बिभ्रत्।
49514 विहरति च विमोहात्तेषु नानात्मबुद्ध्या
49515 श्रुतिविदितसतत्त्वं तत्परं ब्रह्म वन्दे॥ १॥
49516
49517 प्रसिद्धचित्रवैधर्म्यं जगच्चित्रस्य वर्ण्यते।
49518 सांख्यादिमतमुन्मृज्य साध्यते ब्रह्ममात्रता॥ १॥
49519
49520 उत्पत्तिप्रकरणे यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादीनां सर्वेषां
49521 सृष्टिप्रतिपादकवाक्यानामद्वये ब्रह्मणि जगदध्यारोपप्रदर्शनद्वारा
49522 तटस्थलक्षणतया तात्पर्यविश्रान्तिप्रदर्शनमुखेन जगज्जीवादिभेदं निरस्य
49523 प्रत्यग्ब्रह्मैकरस्यं व्युत्पादितम्। इदानीं येन जातानि जीवन्ति येन द्यौः
49524 पृथिवी दृढा एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ
49525 विधृतौ तिष्ठतः को ह्येवान्यात्कः भीषास्माद्वातः पवते एको दाधार
49526 भुवनानि विश्वा य एको जालवानीशत ईशनीभिः परमशक्तिभिः अनुज्ञाता
49527 ह्ययमात्मास्य सर्वस्य स्वात्मानं दधाति इत्यादि
49528 सांप्रतिकजगत्स्थितिनिर्वाहकताप्रतिपादकश्रुतीनाम् सदेव सोम्येदमग्र आसीत्
49529 आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्
49530 इत्यादिप्रलयकालिकजगत्सत्तानिर्वाहकत्वप्रतिपादकश्रुतीनां च
49531 पुरुषमतिवैचित्र्यप्रभवनानातात्पर्योत्प्रेक्षणयुक्तभ्रान्तिवैचित्र्यनिरासेन
49532 सच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि सच्चिद्रूपतोपपादनेन
49533 तटस्थलक्षणतात्पर्यपर्यवसानप्रदर्शनमुखेनापि विस्तरोपपादितं
49534 ब्रह्मैक्यज्ञानं स्थिरीकर्तुं स्थितिप्रकरणमारभमाणो भगवान्वसिष्ठः
49535 संगतिं प्रदर्श्यन्प्रतिजानीते - अथेति। उत्पत्तेः
49536 स्थितिहेतुत्वाद्धेतुतासंगतिरिति भावः।
49537 एवमेककार्यत्वसंगतिरप्यस्तीत्याशयेनाह - ज्ञातमिति।
49538 आनन्तर्याधिकारपरोऽप्यथशब्दः शङ्खवीणामृदङ्गध्वनिवत्स्वरूपतो
49539 मङ्गलमेवेति प्रकरणादौ मङ्गलमप्याचरितं बोध्यम्॥ १॥
49540
49541 एवं तावदिदं विद्धि दृश्यं जगदिति स्थितम्।
49542 अहं चेत्याद्यनाकारं भ्रान्तिमात्रमसन्मयम्॥ २॥
49543
49544 जगदुत्पत्तौ मिथ्यात्वप्रदर्शनाय व्युत्पादिता न्यायाः स्थितावपि तुल्या
49545 इत्यतिदेशेन दर्शयति - एवं तावदित्यादिना॥ २॥
49546
49547 अकर्तृकमरङ्गं च गगने चित्रमुत्थितम्।
49548 अद्रष्टृकं चानुभवमनिद्रं स्वप्नदर्शनम्॥ ३॥
49549
49550 अकर्तृकं हेतुकरणोपकरणसंपन्नलेखकशून्यम्।
49551 अरङ्गमुपादानरञ्जकद्रव्यशून्यम्। गगने
49552 इत्यनेनाधारभित्त्यादिशून्यतापि चित्रस्य दर्शिता। द्रष्टुरपि
49553 दृश्यान्तःपातादद्रष्टृकम्। मोहनिद्रया प्रमातुरभिभवेऽपि
49554 साक्षिणोऽनभिभवादनिद्रम्॥ ३॥
49555
49556 भविष्यत्पुरनिर्माणं चित्तसंस्थमिवोदितम्।

49557 मर्कटानलतापान्तमसदेवार्थसाधकम् ॥ ४ ॥
49558
49559 मर्कटैः कल्पितोऽनलो गुञ्जागैरिकादिसंचयरूपस्तत्तापोऽन्तो दृष्टान्तो यस्य ।
49560 तेनापि तेषां शीतनिवृत्तिरैतिह्यप्रसिद्धेत्याशयेनोक्तमसदेवार्थसाधकमिति
49561 ॥ ४ ॥
49562
49563 ब्रह्मण्यनन्यदन्याभमम्ब्वावर्तवदास्थितम् ।
49564 सद्रूपमपि [तद्रूपम् इति पाठः] निःशून्यं तेजः
49565 सौरमिवाम्बरे ॥ ५ ॥
49566
49567 सौरं तेज आलोको नत्वातपः ॥ ५ ॥
49568
49569 रत्नाभापुञ्जमिव खे दृश्यमानमभित्तिमत् ।
49570 गन्धर्वाणां पुरमिव दृश्यं [दृश्यमानं इति पाठः]
49571 नित्यमभित्तिमत् ॥ ६ ॥
49572
49573 अभित्तिमदनाधारम् ॥ ६ ॥
49574
49575 मृगतृष्णाम्बिवासत्यं सत्यवत्प्रत्ययप्रदम् ।
49576 संकल्पपुरवत्प्रौढमनुभूतमसन्मयम् ॥ ७ ॥
49577
49578 प्रौढं विस्तृतम् । स्फुटमनुभूतमिति वा ॥ ७ ॥
49579
49580 कथार्थप्रतिभानात्म न क्वचित्स्थितमस्थितम् ।
49581 निःसारमप्यतीवान्तःसारं स्वप्नाचलोपमम् ॥ ८ ॥
49582
49583 कविकल्पितकथार्थनगरपर्वतादिसंस्थानप्रतिभानमिवात्मा स्वरूपं यस्य ।
49584 क्वचिदपि देशे काले वा न स्थितमिति हेतोरस्थितमसत् । अन्तःसारमतिदृढम् ॥ ८ ॥
49585
49586 भूताकाशमिवाकरभासुरं शून्यमात्रकम् ।
49587 शरदभ्रमिवाग्रस्थमलमक्षयमक्षतम् ॥ ९ ॥
49588
49589 अवाङ्मुखीकृतेन्द्रनीलमहाकटाहाकारभासुरम् । यावदग्रस्थं
49590 तावदलमातपनिरोधादिसमर्थम् । क्षेतुमशक्यमक्षतमविच्छिन्नं च ॥ ९ ॥
49591
49592 वर्णो व्योममलस्येव दृश्यमानमवस्तुकम् ।
49593 स्वप्नाङ्गनारताकारमर्थनिष्ठमनर्थकम् ॥ १० ॥
49594
49595 व्योममलस्य कालिम्नो वर्णः स्निग्धता । राहोः शिर इतिवद्वा । व्योमतलस्य इति
49596 पाठे स्पष्टम् । अर्थनिष्ठं भोगलक्षणार्थक्रियाकारि ॥ १० ॥
49597
49598 चित्रोद्यानमिवोत्फुल्लमरसं सरसाकृति ।
49599 प्रकाशमपि निस्तेजश्चित्रार्कानलवत्स्थितम् ॥ ११ ॥
49600
49601 अरसं शुष्कं निर्मकरन्दं च ॥ ११ ॥
49602
49603 अनुभूतं मनोराज्यमिवासत्यमवास्तवम् ।
49604 चित्रपद्माकर इव सारसौगन्ध्यवर्जितम् ॥ १२ ॥
49605
49606 असत्यं स्वतः । अवास्तवं फलतोऽपि । सारो मकरन्दपरागादिः ॥ १२ ॥
49607
49608 शून्ये प्रकचितं नानावर्णमाकारितात्मकम् ।

49609 अपिण्डग्रहमाशुन्यमिन्द्रचापमिवोत्थितम् ॥ १३ ॥
49610
49611 पिण्डग्रहो मूर्तता तच्छून्यम् ॥ १३ ॥
49612
49613 परामर्शेन शुष्यद्भिर्भूतपेलवपल्लवैः ।
49614 कृतं जडमसारात्म कदलीस्तम्भभासुरम् ॥ १४ ॥
49615
49616 परस्य परमात्मन आमर्शेनेषद्विचारेणापि । परस्यान्यस्य
49617 वाय्वातपजनादेरामर्शेनेषदभिघातेनापि च । कदलीस्तम्भः कदलीतरुः ॥ १४
49618 । ।
49619
49620 स्फुरितेक्षणदृष्टान्धकारचक्रकवर्तनम् ।
49621 अत्यन्तमभवद्रूपमपि प्रत्यक्षवत्स्थितम् ॥ १५ ॥
49622
49623 स्फुरितेक्षणेनाक्षिरोगविशेषेण । अभवद्रूपमसंभवद्रूपम् ॥ १५ ॥
49624
49625 वार्बुद्बुदमिवाभोगि शून्यमन्तःस्फुरद्वपुः ।
49626 रसात्मकं चाप्यरसमविच्छिन्नक्षयोदयम् ॥ १६ ॥
49627
49628 आभोगि कल्पिताकारम् । रस आपातरमणीयता तदात्मकमप्यरसं
49629 परिणामकटुकम् । तदेव प्रपञ्चयति - अविच्छिन्नेति । क्षयोदया
49630 जन्ममरणानि ॥ १६ ॥
49631
49632 नीहार इव विस्तारि गृहीतं सन्न किंचन ।
49633 जडशून्यास्पदं शून्यं केषांचित्परमाणुवत् ॥ १७ ॥
49634
49635 सांख्यानां केवलजडात्मकम् । जडशून्यमविद्या तदास्पदं वेदान्तिनाम् ।
49636 शून्यं माध्यमिकानाम् । क्षणिकत्वात्कालतः परमाणुवद्योगाचार्याणाम् ।
49637 कालतो देशतश्च परमाणुवत्सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः । देशत एव
49638 परमाणुवत्कणादगौतमीययोः । अनियतस्वभावपरमाणुवदार्हतानामिति
49639 वादिभिर्बहुधा विकल्पितमित्यर्थः ॥ १७ ॥
49640
49641 किंचिद्भूतमयोऽस्मीति स्थितं शून्यमभूतकम् ।
49642 गृह्यमाणोऽप्यसद्रूपो निशाचर इवास्थितम् ॥ १८ ॥
49643
49644 बाह्ये जगत्युक्तन्यायमाध्यात्मिकेऽपि दर्शयन्नाह - किंचिदिति ॥ १८ ॥
49645
49646 श्रीराम उवाच ।
49647
49648 महाकल्पक्षये दृश्यमास्ते बीज इवाङ्कुरः ।
49649 परे भूय उदेत्येतत्तत एवेति किं वद ॥ १९ ॥
49650
49651 नन्वेवं जगत्स्वतः सत्ताशून्यं ब्रह्मसत्ता च जगन्न स्पृशति तदा सदेव
49652 सोम्येदमग्र आसीत् इत्यादीनां सत्कार्यवादिश्रुतीनां
49653 तदनुसारिव्यासकपिलाद्युपबृंहणानां कथं सामञ्जस्यं स्यादिति
49654 मन्यमानो रामः पृच्छति - महाकल्पेति । इति यद्व्यासादिभिरुक्तं तत्किं
49655 कथं समञ्जसमित्यर्थः ॥ १९ ॥
49656
49657 एवंबोधाः किमज्ञाः स्युरुत ज्ञा इति च स्फुटम् ।
49658 यथावद्भगवन्ब्रूहि सर्वसंशयशान्तये ॥ २० ॥
49659
49660 एवं प्रलये स्वसत्तया कारणे जगदस्तीति प्रकारेण बोधो येषां ते कपिलादयः ॥

49661 २० ॥
49662
49663 श्रीवसिष्ठ उवाच।
49664
49665 इदं बीजेऽङ्कुर इव दृश्यमास्ते महाशये।
49666 ब्रूते य एवमज्ञत्वमेतत्तस्यास्ति शैशवम् ॥ २१ ॥
49667
49668 महति शये शयने प्रलये। एतद्वक्ष्यमाणप्रकारं
49669 शैशवमसङ्गात्मविवेचनेऽपि जगत्सत्यताविश्वासदार्ढ्यलक्षणं
49670 बाल्यमस्ति ॥ २१ ॥
49671
49672 शृण्वेतत्किमसंबन्धं कथमेतदवास्तवम्।
49673 विपरीतो बोध एष वक्तुः श्रोतुश्च मोहकृत् ॥ २२ ॥
49674
49675 एतद्वक्ष्यमाणयुक्तिजातं शृणु। कारणे प्रागुत्पत्तेः कार्यमस्तीति
49676 वदन्प्रष्टव्यः किं तत्सत्तासामान्येनास्ति उत बीजादिसत्तया उताङ्कुरादिसत्तया।
49677 आद्ये तदङ्कुरादि किमसंबन्धं केन असंबन्धो यस्य तथाविधम्।
49678 सामान्यसत्तायाः सर्ववस्तुसाधारण्याज्जायमानाङ्कुरादेः सर्वत्र
49679 संबन्धप्रसङ्ग इत्यर्थः। अस्त्विष्टापत्तिरिति चेत् एतदङ्कुरादिक्षेत्रे
49680 अङ्कुरितबीजे दृष्टमेव वास्तवम्। कुसूलस्थबीजे शिलाशकले वा
49681 भ्रान्तिदृष्टमवास्तवमित्येतत्कथमित्यर्थः। द्वितीयेऽपि बीजसत्ताया
49682 अङ्कुरसंबन्धस्य घटपटादिसंबन्धस्य च स्वरूपतो विशेषानिरूपणान्न
49683 विद्यते संबन्धो यस्य तदसंबन्धं किं वस्तु यद्बीजेन स्यादिति। व्रीह्यादिबीजे
49684 सर्वजगत्सत्त्वप्रसङ्गः। इष्टापत्तावङ्कुरितबीजेऽङ्कुराद्येव वास्तवं न
49685 घटपटादीत्येतत्कथमित्यर्थः। तृतीयेऽप्यङ्कुरस्वरूपसत्तया
49686 बीजसंबन्धस्य घटादिसंबन्धस्य च विशेषानिरूपणादसंबन्धं किं
49687 वस्तु। सर्वत्राङ्कुरसद्भावप्रसङ्ग इत्यर्थः। इष्टापत्तौ
49688 बीजादावेवाङ्कुरादि वास्तवं नान्यत्रेत्येतत्कथमित्यर्थः। किंच
49689 साधारणसत्तया असाधारणमङ्कुराद्यस्ति कारणसत्तया कार्यमस्ति
49690 कार्यसत्तया च कारणमस्तीति पक्षत्रयेऽप्युक्तिसंभवाघटनाद्विपरीत एवायं
49691 बोध इत्याशयेनाह - विपरीत इति ॥ २२ ॥
49692
49693 बीजे किलाङ्कुर इव जगदास्त इतीह या।
49694 बुद्धिः सा सत्प्रलापार्थं मूढा शृणु कथं किल ॥ २३ ॥
49695
49696 किंच बीजेऽङ्कुर इव प्रलये जगदस्तीति दृष्टान्तो विषमः।
49697 कूटस्थचिदेकरसस्यात्मनो बीजत्वस्यैवासंभवादित्याशयेनाह - बीजे
49698 इत्यादिना। सत्प्रलापार्थं प्रलये जगत्सत्त्वे दृष्टान्तोपन्यासार्थं या
49699 बुद्धिः सा मूढा भ्रान्तिः। दार्ष्टान्तिकवैषम्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥
49700
49701 बीजं भवेत्स्वयं दृश्यं चित्तादीन्द्रियगोचरम्।
49702 यवधानादिधान्यानि युक्तः [युक्तस्तत्राङ्कुरोद्भव इति पाठः]
49703 पत्राङ्कुरोद्भवः ॥ २४ ॥
49704
49705 वैषम्यमेव स्फुटयति - बीजमित्यादिना। यवधानाः
49706 सतुषयवास्तदादिबीजं दृश्यं दर्शनार्हम्। तथाच
49707 तत्राङ्कुराद्यन्वयव्यतिरेकस्य
49708 प्रत्यक्षसिद्धत्वात्सावयवत्वात्परिणामिस्वभावत्वादङ्कुरवैजात्यभेदनिर्वा
49709 हकजातिसंस्थानादिभेदवत्त्वाच्च युक्तोऽङ्कुरादिबीजभाव इत्यर्थः ॥ २४ ॥
49710
49711 मनःषष्ठेन्द्रियातीतं यत्स्यादतितरामणु।
49712 बीजं तद्भवितुं शक्तं [शक्य इति पाठः] स्वयंभूर्जगतां

49713 कथम् ॥ २५ ॥
49714
49715 दार्ष्टान्तिके तु न तथेत्याह - मन इति। स्वयमेव भवति स्वयं भवत्येवेति
49716 च स्वयंभूः कूटस्थाद्वितीयचिदात्मा। तथाच यस्य बीजत्वमेव दुर्घटं
49717 दूरे तत्र जगतः स्वसत्तया स्थितिरिति भावः ॥ २५ ॥
49718
49719 आकाशादपि सूक्ष्मस्य परस्य परमात्मनः।
49720 सर्वाख्यानुपलम्भस्य कीदृशी बीजता कथम् ॥ २६ ॥
49721
49722 तत्सूक्ष्ममसदाभासमसदेव ह्यतादृशम्।
49723 कीदृशी बीजता तत्र बीजाभावे कुतोऽङ्कुरः ॥ २७ ॥
49724
49725 एवं तत्त्वज्ञदृशा बीजत्वासंभवमुक्त्वा अज्ञदृशापि तस्य
49726 तदसंभवमाह - तदिति। वस्तुतः अतादृशं सदेकरसम
49727 पिसूक्ष्मत्वादज्ञदृशा असदाभासमित्यसदेवेत्यर्थः। अङ्कुरो
49728 जगदङ्कुरः ॥ २७ ॥
49729
49730 गगनाङ्गादपि स्वच्छे शून्ये तत्र परे पदे।
49731 कथं सन्ति जगन्मेरुसमुद्रगगनादयः ॥ २८ ॥
49732
49733 न किंचिद्यत्कथं किंचित्तत्रास्ते वस्तु वस्तुनि।
49734 अस्ति चेत्तत्कथं तत्र विद्यमानं न दृश्यते ॥ २९ ॥
49735
49736 न किंचिदात्मनः किंचित्कथमेति कुतोऽथवा।
49737 शून्यरूपाद्घटाकाशाज्जातोऽद्रिः क्व कुतः कदा ॥ ३० ॥
49738
49739 न किंचिदात्मनः अथात आदेशो नेति नेति इति सर्वनिषेधात्मनः ॥ ३० ॥
49740
49741 प्रतिपक्षे कथं किंचिदास्ते च्छायातपे यथा।
49742 कथमास्ते तमो भानौ कथमास्ते हिमोऽनले ॥ ३१ ॥
49743
49744 चिदेकरससत्ताया जडानेकरससत्ताप्रतिपक्षत्वादपि तत्र न जगत्सत्ता
49745 संभावितेत्याह -प्रतिपक्षे इति ॥ ३१ ॥
49746
49747 मेरुरास्ते कथमणौ कुतः किंचिदनाकृतौ।
49748 तदतद्रूपयोरैक्यं क्व च्छायातपयोरिव ॥ ३२ ॥
49749
49750 ननु मास्तु भेदेन सत्तदैक्येन तु स्यात्तत्राप्याह - तदतद्रूपयोरिति।
49751 चिदचिद्रूपयोरित्यर्थः ॥ ३२ ॥
49752
49753 साकारवटधानादावङ्कुराः सन्ति युक्तिमत्।
49754 नाकारे तन्महाकारं जगदस्तीत्ययुक्तिकम् ॥ ३३ ॥
49755
49756 नाकारे अनाकारे। नायं नञ् किंतु नशब्दोऽन्यः प्रतिषेधार्थः समस्यते ॥ ३३
49757 ।।
49758
49759 देशान्तरे यच्च नरान्तरे च
49760 बुद्ध्यादिसर्वेन्द्रियशक्ति दृश्यम्।
49761 नास्त्येव तत्तद्विधबुद्धिबोधे
49762 न किंचिदित्येव तदुच्यते च ॥ ३४ ॥
49763
49764 किंचायं सांख्यादिभिः कल्पितः कारणे जगत्सद्भावः स किं

49765 लौकिकप्रमाणबलादुत सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इत्यादिश्रुतिबलात् | नाद्य इत्याह
49766 - देशान्तरे इति | यद्बुद्ध्यादिसर्वेन्द्रियशक्ति दृश्यं घटपटादि
49767 तदधिकरणदेशाद्देशान्तरे तदधिकरणकालात्कालान्तरे च साक्षात्स्वयं
49768 द्रष्टरि नरान्तरे वा द्रष्टरि सत्यसति च
49769 तत्तद्विधप्रत्यक्षानुमानादिबुद्धिवृत्तिलक्षणे बोधे नास्त्येव न भात्येव
49770 तद्दृश्यादर्शनादियोग्यानुपलब्धिवशान्न किंचिदसदेवेति
49771 सर्वैर्लौकिकप्रामाणिकैरुच्यते | अतः सर्वलौकिकानुपलम्भविरुद्धं प्रलये
49772 जगत्सद्भावकल्पनमित्यर्थः || ३४ ||
49773
49774 कार्यस्य तत्कारणतां प्रयातं
49775 वक्तीति यस्तस्य विमूढबोधः |
49776 कैर्नाम तत्कार्यमुदेति तस्मा-
49777 त्स्वैः कारणाद्यैः सहकारिरूपैः || ३५ ||
49778
49779 न द्वितीयोऽपीत्याह - कार्यस्येति | सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इत्यादिश्रुतिषु न
49780 कार्यकारणयोर्द्वे सत्ते प्रतीयेते | एकमेवाद्वितीयम् इति वाक्यशेषविरोधात् |
49781 तत्रैतद्विमृश्यताम् - किं कार्यमेव सत् तत्कार्यसत्त्वमेव कारणतां
49782 प्रयातं कारणे आरोपितं श्रुतिर्वक्तीति वा कारणमेव सत्तत्सत्त्वमेव कार्ये
49783 आरोपितमिति श्रुतिर्वक्तीति वा | अथवा सदेव सत् सत्सत्तैव कार्यकारणयोरारोपितेति |
49784 तत्र तस्य सांख्यस्य बोधः स आद्यपक्षानुसारी चेत् स विमूढबोधो भ्रम
49785 एव | वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्
49786 इत्यादिकार्यानृतत्वपरश्रुत्यननुगुणत्वात्कारणानृतत्वापादकत्वेन
49787 स्वसिद्धान्तबाधकत्वाच्चेत्याशयेनाह - कैर्नामेति | कारणानां
49788 गुणानामेवानृतत्वे तन्महदादिकार्यं कैः कारणैरुदेत्यौत्पद्यते नाम |
49789 कारणे असति कार्यस्योत्पत्तुमेवाशक्तेरित्यर्थः | अत एव न द्वितीयोऽपि | कार्ये असति
49790 तत्तत्कारणताया अपि तद्घटिताया निरूपयितुमशक्तेरिति परिशेषात्तृतीयकल्प
49791 एव श्रुत्यभिप्रेतो युक्तश्च परिग्राह्य इत्याह - तस्मादित्याद्युत्तरश्लोकेन ||
49792 ३५ ||
49793
49794 दुर्बुद्धिभिः कारणकार्यभावं
49795 संकल्पितं दूरतरे व्युदस्य |
49796 तदेव तत्सत्यमनादिमध्यं
49797 जगत्तदेतत्स्थितमित्यवेहि || ३६ ||
49798
49799 तस्मात्कार्यकारणभेदसत्यतायाः श्रुत्यसंमतत्वाद्दुर्बुद्धिभिः
49800 सांख्यादिभिः संकल्पितं कारणकार्यभावमुपादानोपादेयभावं स्वैः
49801 स्वीयैः सहकारिरूपैः कारणाद्यैर्निमित्तप्रयोजनादिभेदैः सह दूरं
49802 व्युदस्य मिथ्येति निरस्य यदेवावशिष्टमनादिमध्यान्तं सन्मात्रं वस्तु
49803 तदेवाहिकुण्डलवज्जगदिति स्थितं नान्यदित्यवेहीत्यर्थः || ३६ ||
49804
49805 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषु
49806 स्थितिप्रकरणे जन्यजनिनिराकरणं नाम प्रथमः सर्गः || १ ||
49807
49808 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
49809 जन्यजनिनिराकरणं नाम प्रथमः सर्गः || १ ||
49810
49811 द्वितीयः सर्गः २
49812
49813 श्रीवसिष्ठ उवाच |
49814
49815 अथैतदभ्युपगमे वच्मि वेद्यविदां वर |
49816 समस्तकलनातीते महाचिद्व्योम्नि निर्मले || १ ||

49817
49818 तर्कैः स्वरूपभेदेन निरस्य जगतः स्थितम् ।
49819 पूर्णानन्दात्म सन्मात्रस्थितिः शिष्टात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥
49820
49821 एतस्य जगतः प्रलये पृथक्सत्त्वाभ्युपगमे वच्मि दोषानिति शेषः । ननु यदि
49822 नास्ति जगत्तर्हि सर्ग एव न सिद्ध्येत् । उत्पत्तिक्रिया हि कर्तृसाध्या नह्यसति कर्तरि
49823 सिद्ध्यति । नचोत्पद्यमानादन्यत्कर्त्रस्ति । ब्रह्मैव सत्त्वात्तत्कर्तृ
49824 चेत्तदेवोत्पद्येत न जगत् । नच कूटस्थमुत्पत्त्यादिभिर्विकारैर्युज्यते ।
49825 तस्मादुत्पत्तिसिद्धये प्रलये जगतोऽपि सत्ताभ्युपेयेत्याशङ्कामनूद्य निरस्यति
49826 - समस्तेत्यादिना ॥ १ ॥
49827
49828 जगदाद्यङ्कुरस्तत्र यद्यस्ति तदसौ तदा ।
49829 कैरिवोदेति कथय कारणैः सहकारिभिः ॥ २ ॥
49830
49831 भवेत्कर्तृसत्ताकल्पनं यदि कर्तृमात्रादुत्पत्तिक्रिया सिद्ध्येत् । सा हि
49832 कर्तारमिव स्वसिद्धये करणोपकरणाधिकरणादीनि कारकान्तराण्यपि
49833 सहकारीण्यपेक्षते तदभावात्सत्त्वेन कल्पितमपि जगन्नोत्पत्तुं
49834 शक्नोतीत्याशयेनाह - जगदादीति । आदिपदं वैचित्र्यप्रपञ्चार्थम् ।
49835 इवकारस्त्वत्यन्तासंभावितत्वद्योतनार्थः ॥ २ ॥
49836
49837 सहकारिकारणानामभावे त्वङ्कुरोद्गतिः ।
49838 वन्ध्याकन्येव दृष्टेह न कदाचन केनचित् ॥ ३ ॥
49839
49840 सहकारिकारणानामभावे यद्यवोदितम् ।
49841 मूलकारणमेवाङ्ग तत्स्वभावस्थितिं गतम् ॥ ४ ॥
49842
49843 तस्माद्रज्जुसर्पादिवत्सहकारिकारणानामभावेऽपि अवोदितमाविर्भूतं
49844 यद्यभ्युपगच्छसि तर्हि मूलकारणमेव भ्रान्तिकृतजगत्स्वभावस्थितिं
49845 गतं न वस्तुतो जगत्सर्गोऽस्तीति व्यर्था तस्य प्रलये सत्त्वकल्पनेत्यर्थः ॥ ४ ॥
49846
49847 सर्गादौ सर्गरूपेण ब्रह्मैवात्मनि तिष्ठति ।
49848 यथास्थितमनाकारं क्व जन्यजनकक्रमः ॥ ५ ॥
49849
49850 तदेव स्पष्टमाह - सर्गादाविति ॥ ५ ॥
49851
49852 अथ पृथ्व्यादयोऽन्ये वा केचिदत्रोपकुर्वते ।
49853 सहकारिकारणत्वं तत्पूर्वं चात्र दूषणम् ॥ ६ ॥
49854
49855 ननु प्रलये सर्वजगत्सत्त्वस्विकारान्न सहकारिदौर्लभ्यं तदन्तर्गतैः
49856 पृथव्यादिभिः परस्परमुपकर्तुं शक्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति -
49857 अथेति । तत्पूर्वं पृथ्व्याद्युत्पत्तिपूर्वकं वाच्यम् । नहि
49858 स्वयमेवानुत्पन्नमन्यस्योत्पत्तौ सहकारि भवितुं शक्नोति । तथाचोत्पत्तिसिद्धौ
49859 सहकारित्वसिद्धिस्तत्सिद्धाबुत्पत्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोऽत्र दूषणमित्यर्थः ॥ ६
49860 । ।
49861
49862 तस्मात्पदे जगच्छान्तमास्ते तत्सहकारिभिः ।
49863 चित्तात्प्रसरतीत्युक्तिर्बालस्य न विपश्चितः ॥ ७ ॥
49864
49865 इत्थं च सांख्यादिकल्पना बालिशकल्पनैवेत्युपसंहरति - तस्मादिति । पदे
49866 सप्रकृतौ शान्तं प्रलये तिरोहितम् ॥ ७ ॥
49867
49868 तस्माद्राम जगन्नासीन्न चास्ति न भविष्यति ।

49869 चेतनाकाशमेवाशु कचतीत्थमिवात्मनि ॥ ८ ॥
49870
49871 परमते निरस्ते परिशिष्टं स्वसिद्धान्तं दर्शयति - तस्मादिति ॥ ८ ॥
49872
49873 अत्यन्ताभाव एवास्य जगतो विद्यते यदा ।
49874 तदा ब्रह्मेदमखिलमिति तद्राम नान्यथा ॥ ९ ॥
49875
49876 ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् इत्यादिश्रुतीनामपि बाधायां
49877 सामानाधिकरण्यादत्रैव तात्पर्यमित्याशयेनाह - अत्यन्ताभाव इति ।
49878 तत्प्रसिद्धं श्रुतितात्पर्यम् ॥ ९ ॥
49879
49880 पूर्वं प्रध्वंसनान्योन्याभावैर्यदुपशाम्यति ।
49881 न शाम्यत्येव तच्चित्ते शाम्यत्येव तु दृश्यते ॥ १० ॥
49882
49883 एवंच श्रौतबाधात्पूर्वं जागतं घटपटादि मुद्गरप्रहारादिना
49884 प्रध्वंसैर्वस्त्वन्तरात्मनान्योन्याभावैश्च यदुपशाम्यति इदमिदानीं नास्ति
49885 इदं न भवतीति गृह्यमाणमभावरूप उपशमं भजते इति यत्तत्र
49886 शाम्यत्येव नासावुपशमः किंतु तिरोधानेन तस्य चक्षुरादिदृश्यताया
49887 एवोपरमः । यतश्चित्ते वासनात्मना न शाम्यत्येवेत्यर्थः । अयं न्यायः
49888 प्रागभावात्यन्ताभावयोरपि योज्यः । स्वसत्तया ब्रह्मसत्तया वा सतो
49889 घटादेर्बाधमन्तरेण क्वाप्यसत्त्वायोगान्मृत्पिण्डभूतलादावदर्शनस्य
49890 तिरोधानेनाप्युपपत्तेरिति ॥ १० ॥
49891
49892 अत्यन्ताभाव एवास्य भावैर्यदुपशाम्यति ।
49893 न शाम्यत्येव सच्चित्ते क्व शाम्यत्येव दृश्यता ॥ ११ ॥
49894
49895 यत् यदि दृश्यं भावैः कामकर्मवासनादिबीजैः सह उपशाम्यति तदाऽस्य
49896 दृश्यस्यात्यन्ताभाव आत्यन्तिकोच्छेद एव भवेत् । चित्ते तु सति
49897 कामादिभावानां दुर्वारत्वान्न शाम्यत्येव । अतो दृश्यता विना ज्ञानं क्व
49898 शाम्यति । तदुपशमो दुर्लभ एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥
49899
49900 अत्यन्ताभाव एवातो जगद्दृश्यस्य सर्वथा ।
49901 वर्जयित्वेतरा युक्तिर्नास्त्येवानर्थसंक्षये ॥ १२ ॥
49902
49903 अत एव समूलमनोनाशान्तश्रौतबाधातिरिक्तः
49904 सर्वदृश्यानर्थसंक्षयरूपे मोक्षे उपायो नास्तीत्याह - अत्यन्तेति ।
49905 अत्यन्ताभावोऽधिष्ठानदर्शनेन बाध एवात्र युक्तिः । इमां युक्तिं वर्जयित्वा ॥
49906 १२ ॥
49907
49908 चिदाकाशस्य बोधोऽयं जगद्भातीति यत्स्थितम् ।
49909 अयं सोऽहमिदं नाहं लोके चित्रकथा यथा ॥ १३ ॥
49910
49911 यत् यदा जगत्तत्त्वसाक्षात्कारवशाच्चिदाकाशस्य बोधः । राहोः शिर
49912 इतिवत्षष्ठी । बोधैकरसश्चिदाकाश एव नाणुमात्रमप्यचिद्रूपमस्तीति स्थितं
49913 परिनिष्ठितं ज्ञानं भवति तदा अयं देवदत्तादिनामा देहः स
49914 विशिष्टमातापितृजन्यः प्रत्यभिज्ञायमान एवाहं इदं
49915 परकीयदेहकुड्यादि नाहमिति लोके प्रसिद्धः पामरव्यवहारश्चित्रकथा यथा
49916 तथा भाति । भित्तिलिखितचित्रस्य सर्वस्य परमार्थतो भित्तिमात्रत्वेऽपि
49917 चित्रप्रासादभित्तौ इयं भित्तिरिति भवति चित्रमनुष्यगजादौ नेयं भित्तिरिति
49918 तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥
49919
49920 इदमद्यादि पृथ्व्यादि तथेदं वत्सरादि च ।

49921 अयं कल्पः क्षणश्चायमिमे मरणजन्मनी || १४ ||
49922
49923 चित्रकथा न्यायमेव पृथ्व्यादिष्वपि प्रपञ्चयति - इदमित्यादिना || १४ ||
49924
49925 अयं कल्पान्तसंरम्भो महाकल्पान्त एष सः |
49926 अयं स सर्गप्रारम्भो भाव्यभावक्रमस्त्वसौ || १५ ||
49927
49928 एष दृश्यमानः स श्रुतिपुराणप्रसिद्धो भाव्यानां
49929 सृज्यानामाकाशादीनां भावक्रमः सृष्टिक्रमः || १५ ||
49930
49931 लक्ष्माणीमानि कल्पानामिमा ब्रह्माण्डकोटयः |
49932 एते चेमे परिगता इमे भूय उपागताः || १६ ||
49933
49934 लक्ष्माणि लक्षणानि | परिगता अतीताः सर्गाः || १६ ||
49935
49936 इमानि धिष्ण्यजालानि देशकालकला इमाः |
49937 महाचित्परमाकाशमनावृतमनन्तकम् || १७ ||
49938
49939 धिष्ण्यजालानि चतुर्दशधा भिन्ना देवमनुष्यादिस्थानभेदाः | देशानां
49940 सप्तद्वीपानां कालानां कृतत्रेताद्वापरादीनां कलाः कल्पनाः || १७ ||
49941
49942 यथापूर्वं स्थितं शान्तमित्येवं कचति स्वयम् |
49943 परमाणुसहस्रांशुभास एता महाचितेः || १८ ||
49944
49945 इत्येवं वर्णितेन चित्रकथान्यायेन महाचित्परमाकाशमेव स्वयं स्वात्मनि
49946 कचति स्फुरति नान्यदित्यर्थः | तर्हि किं महाचित्प्रकाश एतावानेव नेत्याह ##-
49947 प्रभाः परिच्छिन्नास्तथा मनोनिर्गतब्रह्माण्डकोटिषु परिच्छिन्ना
49948 एताश्चिद्भासः | यथा च नभोविस्तृतेन सूर्यप्रकाशेन
49949 परमाणुभेदभ्रमणादि दृश्यते तथा महाचित्परमाकाशेऽपीति भावः || १८
49950 | |
49951
49952 स्वयमन्तश्चमत्कारो यः समुद्गीर्यते चिता |
49953 तत्सर्गभानं भातिदमरूपं ननु भित्तिमत् || १९ ||
49954
49955 तथाच मनःपरिच्छेदपीडिता चित् स्वान्तर्गतं जगद्भ्रमतीवेत्युत्प्रेक्षमाण आह
49956 - स्वयमिति || १९ ||
49957
49958 नोद्यन्ति नच नश्यन्ति नायान्ति नच यान्ति च |
49959 महाशिलासु लेखानां सन्निवेशा इवाचलाः || २० ||
49960
49961 स्फटिकशिलान्तर्नयनदोषात्प्रतीयमाना रेखा इव न पदार्थभेदाः सन्तीत्याह
49962 - नोद्यन्तीत्यादिना || २० ||
49963
49964 इमे सर्गाः प्रस्फुरन्ति स्वात्मनात्मनि निर्मले |
49965 नभसीव नभोभागा निराकारा निराकृतौ || २१ ||
49966
49967 नभसीवेत्यादयः पृथक्सत्ताशून्यत्वे दृष्टान्ताः || २१ ||
49968
49969 द्रवत्वानीव तोयस्य स्पन्दा इव सदागतौ |
49970 आवर्ता इव चाम्भोधेर्गुणिनो वा यथा गुणाः || २२ ||
49971
49972 विज्ञानघनमेवैकमिदमेवमवस्थितम् |

49973 सोदयास्तमयारम्भमनन्तं [मनारंभं इति पाठः]
49974 शान्तमाततम् ॥ २३ ॥
49975
49976 सोदयास्तमयारम्भमिदं जगदेवमुक्तदृष्टान्तानुसारेण शान्तं
49977 ब्रह्मैवाततं विस्तृतम् ॥ २३ ॥
49978
49979 सहकार्यादिहेतूनामभावे शून्यतो जगत् ।
49980 स्वयंभूर्जायते चेति किलोन्मत्तकफूत्कृतम् ॥ २४ ॥
49981
49982 एवंच सहकार्यभावे सत्यपि कर्तरि उत्पत्त्याद्यसिद्धेः सांख्यानां कल्पना
49983 उन्मत्तचेष्टेवेत्युपसंहरति - सहकारीति । स्वयं भवति अस्तीति स्वयंभूः ।
49984 प्रागुत्पत्तेः पृथक्सत्त्वेनाभ्युपगतोऽपि पदार्थ इत्यर्थः । शून्यतः
49985 शून्यकल्पप्रधानादित्यर्थः । जायते चेति चकारो जन्युत्तरभाविनी सत्ता
49986 प्रागेवाभ्युपगता चेज्जनिकल्पनवैयर्थ्यमपीति दोषान्तरसमुच्चयार्थः ॥ २४ ॥
49987
49988 प्रशान्तसर्वार्थकलाकलङ्को
49989 निरस्तनिःशेषविकल्पतल्पः ।
49990 चिराय विद्रावितदीर्घनिद्रो
49991 भवाभयो भूषितभूः प्रबुद्धः ॥ २५ ॥
49992
49993 सर्वार्थस्वप्नदर्शनहेतुत्वाद्विकल्पास्तल्पमिव । तत्कल्पनेऽपि हेतुर्दीर्घनिन्द्रा
49994 अविद्या सैव स्वरूपजागरेण विद्राविता
49995 चेत्स्वाप्नव्याघ्रादिकल्पजन्ममृत्वादिभयहेतुबाधादभयः ।
49996 तल्पादुत्थितेन राज्ञा स्वसभाभूरिव भूषिता अलंकृता
49997 ब्रह्मवित्सभाभूर्येन तथाविधो भवेत्युपदेश आशीश्च ॥ २५ ॥
49998
49999 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु
50000 स्थितिप्रकरणे स्थितिबीजोपन्यासो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
50001
50002 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे स्थितिबीजोपन्यासो
50003 नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
50004
50005
50006 तृतीयः सर्गः ३
50007
50008 श्रीराम उवाच ।
50009
50010 महाकल्पान्तसर्गादौ प्रथमोऽसौ प्रजापतिः ।
50011 स्मृत्यात्मा जायते मन्ये स्मृत्यात्मैव ततो जगत् ॥ १ ॥
50012
50013 विवर्तत्वं प्रतिष्ठाप्याऽपवादोऽत्र प्रदर्श्यते ।
50014 बोधदृष्ट्याऽज्ञदृष्ट्या तु जगदानन्त्यमुच्यते ॥ १ ॥
50015
50016 बाह्यघटाद्युत्पत्तावुत्पत्तिकर्त्रतिरिक्तसहकार्यपेक्षास्तु जगत्तु त्वया
50017 हिरण्यगर्भमनःसंकल्पजं तदीयस्मृतिमनोराज्यकल्पमुक्तं नच तत्र
50018 सहकार्यपेक्षा दृष्टा एवं च प्रलये प्रकृतौ स्वसत्तायां तिरोभूय
50019 सन्नेव मनोरूपः प्रजापतिः स्मृत्यात्मा जायते तस्मिंश्च संस्कारात्मना
50020 सदेव जगत्स्मृत्यात्मैव जायते चेत्को विरोध इति गूढाभिसंधिना रामः
50021 पृच्छति - महाकल्पान्तेति ॥ १ ॥
50022
50023 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
50024

50025 महाप्रलयसर्गादावेवमेतद्रघूद्वह ।
50026 स्मृत्यात्मैव भवत्यादौ प्रथमोऽसौ प्रजापतिः ॥ २ ॥
50027
50028 अस्त्वेवं तथापि जगतो न प्रलये सत्त्वसिद्धिः
50029 स्वप्नमनोरथस्मृत्यादिविषयस्य स्वकालेऽपि सत्त्वाप्रसिद्धेस्तद्वलेन प्रलये
50030 सत्त्वकल्पनासिद्धेरिति गूढाभिसंधिरेव गुरुरभ्युपगमेन समाधत्ते -
50031 महाप्रलयेति ॥ २ ॥
50032
50033 तत्संकल्पात्मकजगत्स्मृत्यात्मैवमिदं ततः ।
50034 भाति संकल्पनगरं स्थितं पूर्वं प्रजापतेः ॥ ३ ॥
50035
50036 प्रजापतेः पूर्वं प्राथमिकं संकल्पनगरमेवैतज्जगदिति स्थितमित्यर्थः ॥ ३
50037 ॥
50038
50039 स्मृतिर्न संभवत्येव सर्गादौ परमात्मनः ।
50040 जन्माभावात्कथं कुत्र नभसीव महाद्रुमः ॥ ४ ॥
50041
50042 तर्हि बाह्यविकारमनोतिरिक्तविषयात्मना जगन्माभूत्सत्यं मनोविकारात्मना तु
50043 सत्यमेव । यथा चित्रतुरगो मांसविकारात्मना ह्यसत्योऽपि
50044 रङ्गद्रव्यविकारात्मना सत्यस्तद्वदिति रामशङ्कां लिङ्गैरुपलक्ष्याह ##-
50045 स्युः । तत्र न तावत्परपरिकल्पितं प्रधानं स्मृतिसमर्थम् ।
50046 मृदादिवदचेतनत्वात् । नापि पुरुषाः ।
50047 परैस्तेषामसङ्गोदासीननिर्विकारत्वाभ्युपगमात् ।
50048 परस्परव्यावर्तकधर्मानभ्युपगमेन भेदासिद्ध्या परमात्माभेदे तु
50049 सुतरां स्मृतिर्न संभवत्येव । जन्माभावात् विकारान्तराणां तत्पूर्वकत्वात्
50050 अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः इत्यादिश्रुत्या तस्य मनोनिषेधात्तद्द्वारा
50051 स्मर्तृत्वासिद्धेस्तस्य स्मृतिर्नभोद्रुमकल्पैवेति ॥ ४ ॥
50052
50053 श्रीराम उवाच ।
50054
50055 न संभवति किं ब्रह्मन्सर्गादौ प्राक्तनी स्मृतिः ।
50056 महाप्रलयसंमोहैर्नश्यति प्राक्स्मृतिः कथम् ॥ ५ ॥
50057
50058 ननु यथा प्रात्यहिकी सुषुप्तिस्तथा प्रलयोऽपि तत्र च लीनस्य मनसो जागरादाविव
50059 सर्गादावप्याविर्भावात्तदवच्छिन्नप्रजापतेरन्यस्य वा स्मर्तृत्वे को विरोध
50060 इत्याशयेन रामः शङ्कते - न संभवतीति । प्राक्स्मृतिः
50061 पूर्वकल्पीयसंस्कारः ॥ ५ ॥
50062
50063 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
50064
50065 ये महाप्रलये प्राज्ञाः सर्वे ब्रह्मादयः पुरा ।
50066 किल निर्वाणमायातास्तेऽवश्यं ब्रह्मतां गताः ॥ ६ ॥
50067
50068 अभिसंधिमुद्घाटयन् वसिष्ठः परिहरति - ये महाप्रलये इत्यादिना । अयं
50069 भावः - इयं तव शङ्का किं हिरण्यगर्भजीव एक एव स्वमनसा
50070 नानाजीवशरीरादिभेदान्परिकल्प्य संसरतीति मतेन वा नानाजीवाः
50071 स्वस्वोपभोगयोग्यप्रपञ्चभागं कल्पयन्तो हिरण्यगर्भमपि
50072 स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण सर्वस्रष्टारं कल्पयन्तीति मतेन वा । तत्र द्वितीये
50073 महाकल्पान्तसर्गादौ प्रथमोषौ प्रजापतिः इत्यादि
50074 त्वदीयशङ्कोपक्रमविरोधात्सृष्टिश्रुत्यननुगुणत्वात् प्रथमकल्पः
50075 परिशिष्यते । तत्र च प्राक्तनकल्पीयजीवजगतां महाप्रलयकाले
50076 हिरण्यगर्भमुक्त्यैव मुक्तत्वाज्जीवान्तरापरिशेषात्स्मर्ता न कश्चिदस्तीति

50077 नैतत्सर्गसिद्धिरिति। अक्षरार्थः स्पष्टः॥ ६॥
50078
50079 प्राक्तनः कः स्मृतेः कर्ता तस्मात्कथय सुव्रत।
50080 स्मृतिर्निर्मूलतां याता स्मर्तुर्मुक्ततया यतः॥ ७॥
50081
50082 अतः स्मर्तुरभावेन स्मृतिर्वेदिति किं कथम्।
50083 अवश्यं हि महाकल्पे सर्वे मोक्षैकभागिनः॥ ८॥
50084
50085 नानुभूतेऽनुभूते च स्वतश्चिद्व्योम्नि या स्मृतिः।
50086 सा जगद्भूरिति प्रौढा दृश्या सास्त्येव चित्प्रभा॥ ९॥
50087
50088 एवं पूर्वपूर्वकल्पीयसर्गा अपि स्मृतिरूपा न सिद्ध्यन्तीति या स्मृतिरिति त्वया
50089 शङ्किता जगद्भूर्जगत्स्थितिः सा प्रौढा ब्रह्मचित्प्रभैव सास्त्येव सदेति
50090 सत्कार्यवादिनीनं श्रुतीनामाशय इत्यर्थः॥ ९॥
50091
50092 भाति संवित्प्रभैवेयमनाद्यन्तावभासिनी।
50093 यत्तदेतज्जगदिति स्वयंभूरिति च स्थितम् [स्फुटं इति पाठः]॥ १०॥
50094
50095 उक्तार्थमेव स्पष्टमाह - भातीति॥ १०॥
50096
50097 अनादिकालसंसिद्धं यद्धानं ब्रह्मणो निजम्।
50098 स आतिवाहिको देहो विराजो जगदाकृतिः॥ ११॥
50099
50100 विराजो ब्रह्माण्डशरीरस्योपादानभूत आतिवाहिकः सूक्ष्मो देहः स
50101 परमात्मैवेत्यर्थः। तथाच ब्रह्मैव सूक्ष्मस्थूलभावारोपक्रमेण
50102 जगदात्मना भातीति भावः॥ ११॥
50103
50104 परमाणाविदं भाति त्रिजगत्सवनाभ्रखम्।
50105 देशकालक्रियाद्रव्यदिनरात्रिक्रमान्वितम्॥ १२॥
50106
50107 अव्यवस्थितस्वभावत्वादपि जगतो न जगद्रूपेण सत्ता किंतु
50108 ब्रह्मरूपेणैवेत्याशयेनाव्यवस्थितस्वभावमुपपादयति -
50109 परमाणावित्यादिना॥ १२॥
50110
50111 परमाणुः प्रविततस्तस्यास्ते तादृगेव च।
50112 भाति भासुरताकारि तादृग्गिरिकुलं पुनः॥ १३॥
50113
50114 तस्य पूर्वपरमाणोरन्तरन्यः प्रविततः परमाणुरास्ते सच तादृक्
50115 पूर्वपरमाणुसदृश एव पुनस्तत्रापि तादृक् सवनाभ्रखं गिरिकुलं
50116 भातीत्येव प्रत्यनुसंततिमिति परेणान्वयः॥ १३॥
50117
50118 तत्रापि तादृगाकारमेव प्रत्यनुसंततम्।
50119 दृश्यमाभाति भारूपमेतदङ्ग न वास्तवम्॥ १४॥
50120
50121 उपपादितेन यत्फलितं तदाह - एतदिति॥ १४॥
50122
50123 इत्यस्त्यन्तो न सद्दृष्टेरसद्दृष्टेश्च वा क्वचित्।
50124 अस्यास्त्वभ्युदितं बुद्धं नाबुद्धं प्रति वानघ॥ १५॥
50125
50126 एवंच सन्मात्रदृष्टिस्तत्त्वज्ञं प्रति स्वतो यथा अनन्ता
50127 एवमसदनृतजगद्दृष्टिरप्यज्ञं प्रति संख्यया अनन्तैवेत्याह - इतीति।
50128 अभ्युदितं परमाभ्युदयं प्राप्तम्। बुद्धं तत्त्वज्ञं प्रति। न आबुद्धं

50129 येन स नाबुद्धोऽज्ञस्तं प्रति वा ॥ १५ ॥
50130
50131 बुद्धं प्रतीदं ब्रह्मैव केवलं शान्तमव्ययम् ।
50132 अबुद्धं प्रति बुद्ध्यैतद्भासुरं भुवनान्वितम् ॥ १६ ॥
50133
50134 तदेव स्पष्टीकृत्य दर्शयति - बुद्धं प्रतीत्यादिना ॥ १६ ॥
50135
50136 यथेदं भासुरं भाति जगदण्डकजृम्भितम् ।
50137 यथा कोटिसहस्राणि भान्त्यन्यान्यप्यणावणौ ॥ १७ ॥
50138
50139 यथा स्तम्भे पुत्रिकान्तस्तस्याः स्वाङ्गेषु पुत्रिका ।
50140 तस्याश्च पुत्रिकास्त्यङ्गे तथा त्रैलोक्यपुत्रिका ॥ १८ ॥
50141
50142 नाभिन्ना नापि संख्येया यथाद्रौ परमाणुकाः ।
50143 तथा ब्रह्म बृहन्मेरौ त्रैलोक्यपरमाणवः ॥ १९ ॥
50144
50145 सूर्याद्यंशुषु संख्यातुं शक्यन्ते लघवोऽणवः ।
50146 उत्पद्यन्ते चिदादित्ये त्रैलोक्यपरमाणवः ॥ २० ॥
50147
50148 शक्यन्ते यदीति शेषः । पूर्वश्लोकान्तेति वानुषङ्गनीयम् ॥ २० ॥
50149
50150 यथाणवो वहन्त्यर्कदीप्तिष्वप्सु रजःसु च ।
50151 तथा वहन्ति चिद्व्योम्नि त्रैलोक्यपरमाणवः ॥ २१ ॥
50152
50153 वहन्ति प्रवहन्ति । भ्रमन्तीति यावत् ॥ २१ ॥
50154
50155 शून्यानुभवमात्रात्म भूताकाशमिदं यथा ।
50156 सर्गानुभवमात्रात्म चिदाकाशमिदं तथा ॥ २२ ॥
50157
50158 ननु निष्प्रपञ्चस्य कूटस्थस्य कथं सविकारसर्गात्मना भानमिति चेद्यथा
50159 नीरूपस्याशून्यस्य चाकाशस्य तद्विरुद्धरूपवच्छून्यतया भानं
50160 तद्वदित्याह - शून्येति । शून्यमावरणाभावः । असन्नैल्यं च
50161 तदनुभवमात्रात्म तथाऽनुभूयमानं नतु
50162 वास्तवपूर्णनीरूपानुभवात्मेत्यर्थः ॥ २२ ॥
50163
50164 सर्गस्तु सर्गशब्दार्थतया बुद्धो नयत्यधः ।
50165 स ब्रह्मशब्दार्थतया बुद्धः श्रेयो भवत्यलम् ॥ २३ ॥
50166
50167 नयत्यध इति । उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति इत्यादिश्रुतेः । श्रेयो
50168 भवतीति । तरति शोकमात्मवित् इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २३ ॥
50169
50170 विज्ञानात्मा शासिता विश्वबीजं
50171 ब्रह्मैवालं स्वं चिदाकाशमात्रम् ।
50172 यस्माज्जातं यत्तदेवेति विद्या-
50173 द्वेद्यं स्वान्तर्बोधसंबोधमात्रम् ॥ २४ ॥
50174
50175 किं तटस्थतयापि ज्ञातं ब्रह्म श्रेयो भवति नेत्याह - विज्ञानात्मेति । यो
50176 विज्ञानात्मा जीवाख्यः प्रत्यगात्मा यश्च विश्वस्य बीजं कारणं शासिता
50177 चेश्वरस्तौ परमार्थदृशा परिशोधने अलं पूर्णं स्वं प्रत्यगेकरसं
50178 चिदाकाशमात्रं ब्रह्मैव । यतो हि बाह्यमाभ्यन्तरं च भेदकोपाधिद्वयं
50179 ब्रह्मणः सकाशादेव जातं श्रूयते । यद्यस्माज्जातं तत्तदेवेति च
50180 तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः इत्यादिनावगतं तस्मात्सर्वं वेद्यं

50181 स्वान्तर्बोधे संबोधमात्रं शुद्धं चिन्मात्रमित्यर्थः ॥ २४ ॥
50182
50183 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे
50184 जगदानन्त्यवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
50185
50186 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
50187 जगदानन्त्यवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
50188
50189
50190 चतुर्थः सर्गः ४
50191
50192 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
50193
50194 इन्द्रियग्रामसंग्रामसेतुना भवसागरः ।
50195 तीर्यते नेतरेणेह केनचिन्नाम कर्मणा ॥ १ ॥
50196
50197 इह विश्वस्थितेर्मूलं सेन्द्रियं मन ईर्यते ।
50198 तस्योच्छेदे जगच्छून्यं दृश्यासंभवदर्शनात् ॥ १ ॥
50199
50200 इन्द्रियग्रामाणां संग्रामो जयस्तल्लक्षणेन सेतुना ॥ १ ॥
50201
50202 शास्त्रसत्संगमाभ्यासात्सविवेको जितेन्द्रियः ।
50203 अत्यन्ताभावमेतस्य दृश्यस्याप्यवगच्छति ॥ २ ॥
50204
50205 इन्द्रियजये च विवेक उपायस्तत्र च सज्जनसच्छास्त्रैकनिष्ठतोपाय इत्याशयेनाह
50206 - शास्त्रेति ॥ २ ॥
50207
50208 एतत्ते कथितं सर्वं स्वरूपं रूपिणां वर ।
50209 संसारसागरश्रेण्यो यथा यान्ति प्रयान्ति च ॥ ३ ॥
50210
50211 विहितस्येन्द्रियजयस्य प्रकृतसंबन्धं वक्तुं प्रागुक्तं स्मारयति -
50212 एतदिति । रूपिणां सौन्दर्यवतां वर श्रेष्ठ । प्रयान्ति अपगच्छन्ति । न यान्ति इति
50213 पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ३ ॥
50214
50215 बहुनात्र किमुक्तेन मनःकर्मद्रुमाङ्कुरः ।
50216 तस्मिंश्छिन्ने जगच्छाखी छिन्नः कर्मतनुर्भवेत् ॥ ४ ॥
50217
50218 भोक्तुर्भोग्यभोगाकारपरिणतानि विहितनिषिद्धकर्माण्येव तनुः शरीरं यस्य
50219 तथाविधो जगच्छाखी संसारवृक्षश्छिन्नो भवेत् ॥ ४ ॥
50220
50221 मनः सर्वमिदं राम तस्मिन्नन्तश्चिकित्सिते ।
50222 चिकित्सितो वै सकलो जगजालामयो भवेत् ॥ ५ ॥
50223
50224 जगज्जाललक्षण आमयो रोगः ॥ ५ ॥
50225
50226 तदेतज्जायते लोके मनोमननमाकुलम् ।
50227 मनसो व्यतिरेकेण देहः क्व किल दृश्यते ॥ ६ ॥
50228
50229 ननु मनसि चिकित्सितेऽपि देहाधीने सुखदुःखे स्यातां तत्राह - तदेतदिति ।
50230 मनसो देहाकारमननमेव स्वप्न इव आकुलं क्रियासमर्थं देहो जायते ॥ ६ ॥
50231
50232 दृश्यात्यन्तासंभवेन ऋते नान्येन हेतुना ।

50233 मनःपिशाचः प्रशमं याति कल्पशतैरपि [कल्पशतैरति इति
50234 पाठः] ॥ ७ ॥
50235
50236 तर्हि मनश्चिकित्सायां किमौषधं तदाह - दृश्येति। दृश्यस्य
50237 अत्यन्ताभावो बाधस्तस्माद्दते। तृतीया छान्दसी ॥ ७ ॥
50238
50239 एतच्च संभवत्येव मनोव्याधिचिकित्सिते।
50240 दृश्यात्यन्तासंभवात्म परमौषधमुत्तमम् ॥ ८ ॥
50241
50242 ननु मनोरोग आभ्यन्तरो दृश्यं तु बाह्यं तत् कथं
50243 बाह्यार्थात्यन्तासंभवादान्तरमनश्चिकित्सासंभवस्तत्राह - एतदिति।
50244 एतद्दृश्यात्यन्तासंभवात्मकं परमौषधं मनोव्याधिचिकित्सिते
50245 संभवत्येवोपाय इति शेषः। चिकित्सिते इति भावे क्तः ॥ ८ ॥
50246
50247 मनो मोहमुपादत्ते म्रियते जायते मनः।
50248 तत्स्वचिन्ताप्रसादेन बध्यते मुच्यते पुनः ॥ ९ ॥
50249
50250 कथं संभवति तदाह - मन इति। नहि मनस आन्तरता अर्थानां बाह्यता
50251 च वास्तवी किंतु मन एव तथा द्वैविध्यादिकल्पनया मोहं भ्रान्तिमुपादत्ते।
50252 जन्ममृत्युबन्धमोक्षादि च कल्पयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥
50253
50254 स्फुरतीदं जगत्सर्वं चित्ते मननमूर्च्छिते।
50255 शून्यमेवाम्बरे स्फारे गन्धर्वाणां पुरं यथा ॥ १० ॥
50256
50257 कथमिदं ज्ञातमिति चेदन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याह - स्फुरतीति। मननेन
50258 मूर्च्छिते समुच्छ्रिते ॥ १० ॥
50259
50260 मनसीदं जगत्कृत्स्नं स्फारं स्फुरति चास्ति च।
50261 पुष्पगुच्छ इवामोदस्तत्स्थं तस्मादिवेतरत् ॥ ११ ॥
50262
50263 तथा च विमर्शो जगन्मनोधर्म एवेति न धर्मिनिवृत्तौ
50264 स्थातुमर्हतीत्याशयेन दृष्टान्तानाह - मनसीत्यादिना। धर्मेषु
50265 धर्मिभेदो न वास्तव इति द्योतनायान्त्य इवकारः ॥ ११ ॥
50266
50267 यथा तिलकणे तैलं गुणो गुणिनि वा यथा।
50268 यथा धर्मिणि वा धर्मस्तथेदं चित्तके जगत् ॥ १२ ॥
50269
50270 रश्मिजालं यथा सूर्ये यथालोकस्तु तेजसि।
50271 यथौष्ण्यं चित्रभानौ च मनसीदं तथा जगत् ॥ १३ ॥
50272
50273 चित्रभानौ अग्नौ ॥ १३ ॥
50274
50275 शैत्यं यथैव तुहिने यथा नभसि शून्यता।
50276 यथा चञ्चलता वायौ मनसीदं तथा जगत् ॥ १४ ॥
50277
50278 मनो जगज्जगदखिलं तथा मनः
50279 परस्परं त्वविरहिते सदैव हि।
50280 तयोर्द्वयोर्मनसि निरन्तरं क्षिते
50281 क्षितं जगन्नतु जगति क्षिते मनः ॥ १५ ॥
50282
50283 मनोजगतोर्धर्मिधर्मभावेनाभेदेऽपि धर्मिमनोनाशादेव जगन्नाशो नतु
50284 वैपरीत्येन तथैव लोके दर्शनादित्याशयेनोपसंहरति - मन इति। अविरहिते

50285 अविनाभूते। क्षिते नष्टे सति क्षितं नष्टं भवति॥ १५॥
50286
50287 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० स्थितिप्रकरणे
50288 स्थित्यङ्कुरकलनं नाम चतुर्थः सर्गः॥ ४॥
50289
50290 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
50291 स्थित्यङ्कुरकलनं नाम चतुर्थः सर्गः॥ ४॥
50292
50293
50294 पञ्चमः सर्गः ५
50295
50296 श्रीराम उवाच।
50297
50298 भगवन्सर्वधर्मज्ञ पूर्वापरविदां वर।
50299 अयं मनसि संसारः स्फारः कथमिव स्थितः॥ १॥
50300
50301 भृगावत्र समाधिस्थे शुक्रस्य क्रीडतो गिरौ।
50302 अप्सरोदर्शने मोहात्तन्मयीभाव ईर्यते॥ १॥
50303
50304 कथं कीदृशदृष्टान्तप्रकारेणेव बहिः स्फुरन्नयं स्फारः संसारो
50305 मनसि यथा स्फुरति प्रत्यक्षं प्रतिभाति तथा दृष्टान्तदृष्ट्या
50306 दृष्टान्तप्रदर्शनेन कथयेत्यर्थः॥ १॥
50307
50308 यथायं मनसि स्फारः संसारः स्फुरति स्फुरन्।
50309 दृष्टान्तदृष्ट्या स्फुटया तथा कथय मेऽनघ॥ २॥
50310
50311 श्रीवसिष्ठ उवाच।
50312
50313 यथैन्दवानां विप्राणां जगन्त्यवपुषामपि।
50314 स्थितानि जातदार्ढ्यानि मनसीदं तथा स्थितम्॥ ३॥
50315
50316 उक्तान्येवात्रैन्दवादिजगन्ति दृष्टान्त इत्याह - यथेति॥ ३॥
50317
50318 लवलणस्य यथा राज्ञश्चेन्द्रजालाकुलाकृतेः।
50319 चण्डालत्वमनुप्राप्तं तथेदं मनसि स्थितम्॥ ४॥
50320
50321 आकुलाकृतेर्व्याकुलचित्तस्य॥ ४॥
50322
50323 भार्गवस्य चिरं कालं स्वर्गभोगबुभुक्षया।
50324 यथा भोगाधिनाथत्वं संसारित्वं बभूव च॥ ५॥
50325
50326 भार्गवोपाख्यानमप्यत्र दृष्टान्तत्वेनावतारयति - भार्गवस्येति।
50327 भोगाधिनाथत्वमप्सरोभोगलिप्सुत्वम्। संसारित्वं तदर्थं
50328 स्वर्गादिगन्तृत्वं जन्मान्तरवत्त्वं च। नाथतिरत्रोपयाज्ञायाम्॥ ५॥
50329
50330 भोगेश्वरत्वं च यथा [तथा इति पाठः] तथेदं मनसि स्थितम्।
50331
50332 श्रीराम उवाच।
50333
50334 भगवन्भृगुपुत्रस्य स्वर्गभोगबुभुक्षया॥ ६॥
50335
50336 भोगेश्वरत्वं स्वर्गे अप्सरोभोक्तृत्वम्। प्रश्नः स्पष्टः॥ ६॥

50337
50338 कथं भोगाधिनाथत्वं संसारित्वं बभूव च ।
50339
50340 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
50341
50342 शृणु राम पुरा वृत्तं संवादं भृगुकालयोः ॥ ७ ॥
50343
50344 सानौ मन्दरशैलस्य तमालविटपाकुले ।
50345 पुरा मन्दरशैलस्य सानौ कुसुमसंकुले ॥ ८ ॥
50346
50347 सानौ प्रस्थे जातं भृगुकालयोः संवादं शृण्विति पूर्वेणान्वयः ।
50348 उक्तस्योपोद्घातमाह - पुरेत्यादिना ॥ ८ ॥
50349
50350 अतप्यत तपो घोरं कस्मिंश्चिद्भगवान्भृगुः ।
50351 तमुपास्ते स्म तेजस्वी बालः पुत्रो महामतिः ॥ ९ ॥
50352
50353 शुक्रः सकलचन्द्राभः [तथा इति पाठः] प्रकाश इव भासुरः
50354 ।
50355 भृगुर्वनवरे तस्मिन्समाधावेव संस्थितः ॥ १० ॥
50356
50357 सकलः पूर्णः । भास्कर इति पाठे प्रकाशत इति प्रकाशः स्फुरन् भास्कर इव ॥
50358 १० ॥
50359
50360 सर्वकालं समुत्कीर्णो वनोपलतलादिव ।
50361 शुक्रः कुसुमशय्यासु कलधौताजिरेषु च ॥ ११ ॥
50362
50363 सर्वकालं संस्थित इति पूर्वेणान्वयः । वनोपलतलात्प्रकृतेः
50364 समुत्कीर्णष्टङ्कच्छेदनिष्पादित इवेति निश्चलत्वेनोत्प्रेक्षा । कलधौताजिरेषु
50365 रूप्यहेमवेदिकासु ॥ ११ ॥
50366
50367 मन्दरोद्दामदोलासु बालो रमणलीलया ।
50368 विद्याविद्यादृशोर्मध्ये शुक्रः प्राप्तमहापदः ॥ १२ ॥
50369
50370 विद्यादृक् पारमार्थिकात्मतत्त्वदर्शनं अविद्यादृक्
50371 पामरादिप्रसिद्धजगत्सत्यतादर्शनं तयोर्मध्ये ॥ १२ ॥
50372
50373 त्रिशङ्कुरिव रोदोन्तरवर्तत तदाकुलः ।
50374 निर्विकल्पसमाधिस्थे स कदाचित्पितर्यथ ॥ १३ ॥
50375
50376 रोदस्योर्द्यावाभूम्योरन्तर्मध्ये विश्वामित्रनिर्मिते स्वर्गे त्रिशङ्कुराजर्षिरिव
50377 अवर्तत । अत एव रागादिना आकुलः ॥ १३ ॥
50378
50379 अव्यग्रोऽभवदेकान्ते जितारिरिव भूमिपः ।
50380 ददर्शाप्सरसं तत्र गच्छन्तीं नभसः पथा ॥ १४ ॥
50381
50382 अव्यग्रो विषयान्तरे अव्याक्षिप्तचित्तः ॥ १४ ॥
50383
50384 क्षीरोदमध्यलुलितां लक्ष्मीमिव जनार्दनः ।
50385 मन्दारमालावलितां मन्दानिलचलालकाम् ॥ १५ ॥
50386
50387 क्षीरोदस्य मध्याल्लुलितां मथनेनोत्पादिताम् । लक्ष्म्या इवाप्सरसामपि
50388 क्षीरोदादुत्पत्तिप्रसिद्धेरुभयविशेषणम् ॥ १५ ॥

हारझाङ्कारिगमनां सुगन्धितनभोनिलाम् ।
लावण्यपादपलतां मदघूर्णितलोचनाम् ॥ १६ ॥

सुगन्धितौ नभोनिलौ यया । नभोग्रहणमपगतेऽप्यनिले तत्प्रदेशस्य चिरं
सुगन्धित्वद्योतनार्थम् ॥ १६ ॥

अमृतीकृततद्देशां देहेन्दूदयदीप्तिभिः ।
कान्तामालोक्य तस्याभूदुल्लसत्तरलं मनः ॥ १७ ॥

देहलक्षणादिन्दोरुदयो यासां ताभिर्दीप्तिभिः किरणैः ॥ १७ ॥

दृष्टनिर्मलपूर्णेन्दुवपुरम्बुनिधेरिव ।
साप्यालोक्य शुक्रमुखं तथा परवशा ह्यभूत् ॥ १८ ॥

अम्बुनिधेवपुः संस्थानमिव उल्लसत् तरलं च ॥ १८ ॥

मनसिजेषु पराहतमाशयं
स परिबोध्य मनस्तदनूशना ।
विगलितेतरवृत्तितयात्मना
स च वधूमय एव बभूव ह ॥ १९ ॥

स च उशना तदनु अप्सरोदर्शनानन्तरं मनसिजस्येषुभिः पराहतमाशेते
विषयेषु मुह्यतीत्याशयं मनो यथाशक्ति विवेकैः परिबोध्य बहिः
शारीरकान्तानुसरणादिव्यापारान्निरुध्यैकाग्रतामापाद्यापि
अन्तर्विगलितेतरवृत्तितया वध्वेकाग्रचित्तत्वात्तदात्मना वधूमय एव बभूव
। यच्चित्तस्तन्मयो भवतित्यादिश्रुतिस्मृत्यनुभवप्रसिद्धिद्योतनाय ह इति
निपातः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे
भार्गवोपाख्याने भार्गवस्खलनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
भार्गवस्खलनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ तां मनसा ध्यायंस्तत्रैवामीलितेक्षणः ।
आरब्धवान्मनोराज्यमिदमेकः किलोशना ॥ १ ॥

इह शुक्रस्य मनसा स्वर्गे गमनमुच्यते ।
तत्र शक्रेण सन्मानात्संनिधावुपवेशनम् ॥ १ ॥

इदं वक्ष्यमाणप्रकारं मनोराज्यम् । एवकारः
प्रकारान्तरवारणाद्देहविस्मृतिपर्यन्तताद्योतनार्थः ॥ १ ॥

एषा हि ललना व्योम्नि सहस्रनयनालये ।
संप्राप्तोऽयमहं स्वर्गमालोलसुरसुन्दरम् ॥ २ ॥

50441 एषा पुरोवर्तिनी मयानुगम्यमाना सहस्रनयनस्येन्द्रस्यालये स्वर्गे गच्छतीति
50442 शेषः | अयं तामनुगच्छन्नहम् || २ ||
50443
50444 इमे ते मृदुमन्दारकुसुमोत्तंससुन्दराः |
50445 द्रवत्कनकनिष्यन्दविलासिवपुषः सुराः || ३ ||
50446
50447 कनकनिष्यन्दो द्रुतसुवर्णम् | तद्धि अत्यन्तं कान्तिमत्प्रसिद्धम् | तदिव विलासि
50448 शोभमानं वपुर्येषाम् || ३ ||
50449
50450 इमास्ता लोचनोल्लासदृष्टनीलाब्जदृष्टयः |
50451 मुग्धहासविलासिन्यः कान्ता हरिणदृष्टयः || ४ ||
50452
50453 लोचनोल्लासेन प्रत्यक्षेण दृष्टानि नीलाब्जानीव दृष्टयो यासां ता इमाः
50454 कान्ता अप्सरसः || ४ ||
50455
50456 इमे ते कौसुमोद्द्योता अन्योन्यप्रतिबिम्बिताः |
50457 विश्वरूपोपमाकारा मरुतो मत्तकाशिनः || ५ ||
50458
50459 कौसुमैः पारिजातादिकुसुमरचितैर्माल्यैरुद्द्योतन्ते प्रकाशन्ते इति
50460 कौसुभोद्द्यओताः कौस्तुभोद्द्योताः इति पाठे कौस्तुभबहुद्द्यतमानाः
50461 [कौस्तुभवदुद्द्योतमानाः इति पाठः साधुः] |
50462 अन्योन्यप्रतिबिम्बितात्वादेव विश्वरूपः सर्वाकारो हरिस्तदुपमाकाराः | मत्ता
50463 हृष्टाः काशन्ते दीप्यन्ते तच्छीलाः मरुतो देवाः | प्राग्वर्णितानामपि
50464 देवानां प्रकारान्तरेण वर्णनान्न पौनरुक्त्यम् || ५ ||
50465
50466 ऐरावणकटामोदविरक्तमधुपश्रुताः |
50467 इमास्ताः काकलीगीता गीर्वाणगणगीतयः || ६ ||
50468
50469 ऐरावणस्यैरावतस्य कटौ गण्डौ | ताभ्यां मदजलं लक्ष्यते | तदामोदेऽपि
50470 विरक्तैरनासक्तैर्मधुपैः श्रुता आकर्णिताः काकल्या मधुरास्फुटध्वनिना
50471 गीता आलापिताः || ६ ||
50472
50473 इयं सा कनकाम्भोजचलद्वैरिञ्चसारसा |
50474 मन्दाकिनीतटोद्यानविश्रान्तसुरनायका || ७ ||
50475
50476 कनकाम्भोजेषु चलन्तो भ्रमन्तो वैरिञ्चा विरिञ्चिसंबन्धिनो हंसाः
50477 सारसाश्च यस्याम् || ७ ||
50478
50479 एते ते यमचन्द्रेन्द्रसूर्यानलजलानिलाः |
50480 लोकपालास्तनुद्योतकीर्णदीप्तानलार्चिषः || ८ ||
50481
50482 तनुद्योतैः शरीरकान्तिभिः कीर्णाः परितः प्रसारिता दीप्तानलार्चिषो यैः || ८ ||
50483
50484 अयं स रणवृत्तान्तहेतिकण्डूयिताननः |
50485 ऐरावणो रणे दन्तप्रोतदैत्येन्द्रमण्डलः || ९ ||
50486
50487 रणवृत्तान्तेषु युद्धप्रसङ्गेषु हेतिभिरायुधैः कण्डूयितमिव आननं
50488 यस्य || ९ ||
50489
50490 इमे ते भूतलस्थानाद्व्योम्नि तारकतां गताः |
50491 वैमानिकाश्चरच्चारुचामीकरमयातपाः || १० ||
50492

50493 चरन्तः प्रसरन्तश्चारुचामीकरमया इव आतपा देहविमानादिकान्तयो येषाम् ||
50494 १० ||
50495
50496 मेरूपलतलास्फालसीकराकीर्णदिवताः |
50497 एतास्ताः कीर्णमन्दारा गङ्गासलिलवीचयः || ११ ||
50498
50499 एताः प्रसृतमन्दारमञ्जरीपुञ्जपिञ्जराः |
50500 दोलालोलाप्सरःश्रेण्यः शक्रोपवनवीथयः || १२ ||
50501
50502 इमे ते कुन्दमन्दारमकरन्दसुगन्धयः |
50503 चन्द्रांशुनिकराकाराः पारिजातसमीरणाः || १३ ||
50504
50505 चन्द्रांशुनिकरा इव सुखस्पर्श आकारः शैत्यमान्द्यादियुक्तः संनिवेशो
50506 येषाम् || १३ ||
50507
50508 पुष्पकेसरनीहारपटवासरणोत्सुकैः |
50509 लताङ्गनागणैर्व्याप्तमिदं तन्नन्दनं वनम् || १४ ||
50510
50511 पुष्पैः केसरैर्नीहारैर्हिममकरन्दकणैः पटान्वासयन्ति सुगन्धयन्तीति
50512 पटवासाः परागास्तैश्च यः पवनान्दोलनक्रीडार्थं च
50513 परस्परताडनलक्षणो रणस्तत्र उत्सुकैरासक्तैर्लतागणैरङ्गनागणैश्च
50514 लतालक्षणैरङ्गनागणैर्वा लतासदृशैरङ्गनागणैर्वा व्याप्तम् || १४ ||
50515
50516 कान्तगीतरवानन्दप्रनर्तितसुराङ्गनौ |
50517 इमौ तौ वल्लकीस्निग्धस्वरौ नारदतुम्बुरू || १५ ||
50518
50519 नारदतुम्बुरू गन्धर्वविशेषौ ऋषी वा || १५ ||
50520
50521 इमे ते पुण्यकर्तारौ भूरिभूषणभूषिताः |
50522 व्योमन्युड्डीयमानेषु विमानेषु च संस्थिताः || १६ ||
50523
50524 मदमन्मथमत्ताङ्ग्य इमास्ताः सुरयोषितः |
50525 देवेश्वरं निषेवन्ते वनं वनलता इव || १७ ||
50526
50527 देवेश्वरमिन्द्रम् || १७ ||
50528
50529 इन्द्राश्मजालकुसुमाश्चिन्तामणिगुलुच्छकाः |
50530 कल्पवृक्षा इमे पक्वफलस्तबकदन्तुराः || १८ ||
50531
50532 इन्द्राश्मजालानीन्द्रनीलसमूहरूपाणि | चन्द्राश्म इति पाठे
50533 चन्द्रकान्तसमूहसदृशानि कुसुमानि येषाम् | चिन्ता मणय एव गुलुच्छकाः
50534 कलिकागुच्छानि येषाम् | पक्वैः फलस्तवकैर्दन्तुरा उन्नतदन्ता इव
50535 शोभमानाः || १८ ||
50536
50537 इह तावदिमं शक्रमहमासनसंस्थितम् |
50538 द्वितीयमिव त्रैलोक्यस्रष्टारमभिवादये || १९ ||
50539
50540 त्रैलोक्यस्रष्टारं ब्रह्माणम् || १९ ||
50541
50542 इति संचिन्त्य शुक्रेण मनसैव शचीपतिः |
50543 तेनाभिवादितस्तत्र द्वितीय इव खे भृगुः || २० ||
50544

50545 अथ सादरमुत्थाय शुक्रः शक्रेण पूजितः ।
50546 गृहीतहस्त आनीय समीपमुपवेशितः ॥ २१ ॥
50547
50548 समीपमानीय उपवेशितः ॥ २१ ॥
50549
50550 धन्यस्त्वदागमे नाथ स्वर्गोऽयं शुक्र शोभते ।
50551 उष्यतां चिरमेवेह शक्र इत्थमुवाच तम् ॥ २२ ॥
50552
50553 अथ तत्रोपविश्यासौ भार्गवः शोभिताननः ।
50554 श्रियं जहार शशिनः सकलस्यामलस्य च ॥ २३ ॥
50555
50556 सकलस्य पूर्णस्य अमलस्य रजःकलङ्करहितस्य ॥ २३ ॥
50557
50558 सकलसुरगणाभिवन्दितोऽसौ
50559 भृगुतनयः शतमन्युपार्श्वसंस्थः ।
50560 चिरतरमतुलामवाप तुष्टिं
50561 नरपतिसत्तमलालनं बभूव ॥ २४ ॥
50562
50563 नरपतिसत्तमस्य राजोत्तमस्येन्द्रस्य लालनं लालनीयः पुत्रादिरिव प्रियतम इति
50564 यावत् ॥ २४ ॥
50565
50566 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे
50567 भार्गवोपाख्याने भार्गवमनोराज्यं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥
50568
50569 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
50570 भार्गवमनोराज्यं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥
50571
50572
50573 सप्तमः सर्गः ७
50574
50575 इति शुक्रः पुरं प्राप्य वैबुधं स्वेन तेजसा ।
50576 विसस्मार निजं भावं प्राक्तनं व्यसनं विना ॥ १ ॥
50577
50578 इह भूयः स्वकान्तायाः स्वर्गे शुक्रेण दर्शनम् ।
50579 परस्परानुरागेण संगमश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
50580
50581 इति उक्तमनोराज्यप्रकारेण विबुधानां निवासं वैबुधं पुरं स्वर्गम् । स्वेन
50582 स्वकीयेन तेजसा पुण्यसामर्थ्येन । व्यसनं मरणदुःखं विनापि ॥ १ ॥
50583
50584 मुहूर्तमिव विश्रम्य तस्य पार्श्वे शचीपतेः ।
50585 स्वर्गं विहर्तुमुत्तस्थौ स्वर्गाभिपरिमोदितः ॥ २ ॥
50586
50587 स्वर्गेण सुखातिशयेनाभितः परिमोदितो हर्षितः । स्वर्गामिपरिमोदितः इति पाठे
50588 स्वर्गसंचरणशीलैर्देवैरुत्साहित इत्यर्थः ॥ २ ॥
50589
50590 स्वःश्रियं स समालोक्य लोललोचनवाञ्छिताम् ।
50591 स्त्रैणं द्रष्टुं जगामासौ नलिनीमिव सारसः ॥ ३ ॥
50592
50593 स्वःश्रियं स्वर्गशोभां स्वसौन्दर्यं च । लोललोचनस्य स्त्रीजनस्य
50594 वाञ्छितामभीष्टतामामिति समालोक्य विचार्य । स्त्रैणं स्त्रीसमूहम् ॥ ३ ॥
50595
50596 तत्र तां मृगशावाक्षीं कान्तामध्यगतामसौ ।

50597 ददर्श विपिनान्तस्थां भृगुश्चूतलतामिव ॥ ४ ॥
50598
50599 तां पूर्वदृष्टामप्सरसम् । भृगुर्भार्गवः ॥ ४ ॥
50600
50601 सापि तं भार्गवं राम दृष्ट्वा परवशाभवत् ।
50602 तामालोक्य लसल्लोलविलासवलिताकृतिम् ॥ ५ ॥
50603
50604 तामालोक्य स भार्गवोऽपि परवशोऽभवदित्यनुषङ्गः परेण वान्वयः ॥ ५ ॥
50605
50606 आसीद्विलीयमानाङ्गो ज्योत्स्नामिन्दुमणिर्यथा ।
50607 विलीयमानसर्वाङ्गस्तामवैक्षत कामिनीम् ॥ ६ ॥
50608
50609 स्वेदाख्यं संचारिभावं दर्शयति - विलीयमानाङ्ग इति ॥ ६ ॥
50610
50611 चन्द्रकान्त इव ज्योत्स्नां शीतलां खे विलासिनीम् ।
50612 तेनावलोकिता सापि तत्परायणतां गता ॥ ७ ॥
50613
50614 निशान्ते चक्रवाकेन कान्तेव परिकूजिता ।
50615 रसाद्विकसिता नूनमन्योन्यमनुरक्तयोः ॥ ८ ॥
50616
50617 निशि वियोगात्परितः कूजितं रुदितं यया सा कान्ता चक्रवाकिनी निशान्ते
50618 प्रातश्चक्रवाकेनावलोकितेव । रसात्प्रेमातिशयाद्विकसिता आविष्कृतशोभा ।
50619 नूनमित्यभेदोत्प्रेक्षाद्योतनाय ॥ ८ ॥
50620
50621 प्रातरर्कनलिन्योर्या शोभा सैव तयोरभूत् ।
50622 संकल्पितार्थदायित्वाद्देशस्याभूच्च तेन सा ॥ ९ ॥
50623
50624 देशस्य नन्दनोद्देशस्य ॥ ९ ॥
50625
50626 सर्वाङ्गं विवशीकृत्य कामायैव समर्पिता ।
50627 पेतुः स्मरशरास्तस्या मृदुष्वङ्गेषु भूरिशः ॥ १० ॥
50628
50629 पलाशेष्विव पद्मिन्या धारा इव पयोमुचः ।
50630 सा बभूव स्मरोद्धूता लोलालिवलयाकुला ॥ ११ ॥
50631
50632 पलाशेषु पत्रेषु । तस्याः कम्पाख्यं संचारिभावं दर्शयति - सेति ।
50633 स्मरेणोद्धूता कम्पिता ॥ ११ ॥
50634
50635 मन्दवाताभिनुन्नाया मञ्जर्याः सहधर्मिणी ।
50636 नीलनीरजनेत्रान्तां हंससारसगामिनीम् ॥ १२ ॥
50637
50638 सहशब्दः सादृश्ये । सदृशधर्मिणीत्यर्थः ॥ १२ ॥
50639
50640 मदनः क्षोभयामास गजः कमलिनीमिव ।
50641 अथ तां तादृशीं दृष्ट्वा शुक्रः संकल्पितार्थभाक् ॥ १३ ॥
50642
50643 तमः संकल्पयामास संहार इव भूतभुक् ।
50644 त्रिविष्टपस्य देशोऽसौ बभूव तिमिराकुलः ॥ १४ ॥
50645
50646 संहारे प्रलयकाले । भूतभुक् रुद्रः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्यावयवोऽसौ
50647 नन्दनोद्देशः ॥ १४ ॥
50648

50649 भूलोकस्यान्धतमसा लोकालोकतटो यथा ।
50650 लज्जान्धकारतीक्ष्णांशौ तस्मिंस्तिमिरमण्डले ॥ १५ ॥
50651
50652 लज्जालक्षणस्यान्धकारस्य तीक्ष्णांशौ सूर्यवन्निवारके तिमिरमण्डले
50653 तस्मिन्मण्डले नन्दनप्रदेशे तस्य मिथुनस्य स्त्रीपुंसद्वन्द्वस्येव
50654 प्रतिष्ठां स्थैर्य आगते प्राप्ते सतीति परेण सहान्वयः ॥ १५ ॥
50655
50656 प्रतिष्ठामागते तस्य मिथुनस्येव मण्डले ।
50657 तेषु सर्वेषु भूतेषु गतेष्वभिमतां दिशम् ॥ १६ ॥
50658
50659 भूतेषु तस्याः सखीजनेषु तस्मात्प्रदेशादभिमतां दिशं गतेषु सत्सु ॥ १६ ॥
50660
50661 तस्मात्प्रदेशाद्भूलोके दिनान्ते विहगेष्विव ।
50662 सा दीर्घचञ्चलापाङ्गी प्रवृद्धमदनव्यथा ॥ १७ ॥
50663
50664 आजगाम भृगोः पुत्रं मयूरी वारिदं यथा ।
50665 धवलागारमध्यस्थे पर्यङ्के परिकल्पिते ॥ १८ ॥
50666
50667 धवलागारं स्फाटिकगृहं तन्मध्यस्थे ॥ १८ ॥
50668
50669 विवेश भार्गवस्तत्र क्षीरोद इव माधवः ।
50670 सा करावलम्ब्यास्य विवेशावनतानना ॥ १९ ॥
50671
50672 रराज च सुरेभस्य हृदि लग्नेव पद्मिनी ।
50673 उवाच चेदं मधुरं रसस्नेहाक्तया गिरा ॥ २० ॥
50674
50675 सुरेभस्यैरावणस्य ॥ २० ॥
50676
50677 वचो मधुरमानन्दविलासवलिताक्षरम् ।
50678 पश्यामलेन्दुवदनमण्डलीकृतकार्मुकः ॥ २१ ॥
50679
50680 अबलामनुबध्नाति मामेष किल नाङ्गकः ।
50681 पाहि मामबलां नाथ दीनां त्वच्छरणामिह ॥ २२ ॥
50682
50683 नाङ्गकोऽनङ्गकः । अबलां मामनुबध्नाति निर्बन्धयति । अत एव पाहि ॥ २२ ॥
50684
50685 कृपणाश्वासनं साधो विद्धि सच्चरितव्रतम् ।
50686 स्नेहदृष्टिमजानद्भिर्मूढैरेव महामते ॥ २३ ॥
50687
50688 प्रणया अवगण्यन्ते न रसज्ञैः कदाचन ।
50689 अशङ्कितोपसंपन्नः प्रणयोऽन्योन्यरक्तयोः ॥ २४ ॥
50690
50691 प्रणयाः प्रीत्यतिशयाः । अवगण्यन्ते न बहुमन्यन्ते । अशङ्कितं
50692 अन्यगोचरतासोपाधिकत्वविच्छेदापराधगणनादिशङ्कारहितं यथा
50693 स्यात्तथा उपसंपन्नः संजातः ॥ २४ ॥
50694
50695 अधःकरोति निष्यन्दं चन्द्रमाह्लादनं प्रिय ।
50696 न तथा सुखयत्येषा चेतस्त्रिभुवनेशिता ॥ २५ ॥
50697
50698 निष्यन्दं देवसंजीवनामृतस्राविणम् । अधःकरोति संजीवकादाह्लादकाच्च
50699 चन्द्रसहस्रादपि प्रियतमप्रणय एवातिशेते इति यावत् । त्रिभुवनेशिता
50700 त्रैलोक्यैश्वर्यम् ॥ २५ ॥

50701
50702 यथा परस्परानन्दः स्नेहः प्रथमरक्तयोः।
50703 त्वत्पादस्पर्शनेनेयं समाश्वस्तास्मि मानद॥ २६॥
50704
50705 चन्द्रपादपरामृष्टा यथा निशि कुमुद्वती।
50706 संस्पर्शामृतपानेन तव जीवामि सुन्दर॥ २७॥
50707
50708 चन्द्रांशुरसपानेन चकोरी चपला यथा।
50709 मामिमां चरणालीनां भ्रमरीं करपल्लवैः॥ २८॥
50710
50711 आलिङ्ग्यामृतसंपूर्णे स्वपद्मह्रदये कुरु।
50712 इत्युक्त्वा पुष्पमृद्वङ्गी सा तस्य पतितोरसि।
50713 व्याघूर्णितालिनयना सुतरोरिव मञ्जरी॥ २९॥
50714
50715 अमृतसंपूर्णे स्नेहदयामृतभरिते हृत्पद्मान्तस्थे हृदये चित्ते।
50716 सुतरोः कल्पवृक्षस्य॥ २९॥
50717
50718 तौ दम्पती तत्र विलासकान्ती
50719 विवेशतुस्तासु वनस्थलीषु।
50720 किञ्जल्कगौरानिलघूर्णितासु
50721 रक्तौ द्विरेफाविव पद्मिनीषु॥ ३०॥
50722
50723 विवेशतुः निर्विविशतुः। गुणश्छान्दसः। किञ्जल्कैः
50724 केसरैस्तदीयपरागैर्गौरेण पीतेनानिलेन घूर्णितासु कम्पितासु।
50725 वनस्थलीपद्मिन्योः साधारणं विशेषणम्॥ ३०॥
50726
50727 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे
50728 भार्गवोपाख्याने नवसंगमो नाम सप्तमः सर्गः॥ ७॥
50729
50730 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे नवसंगमो
50731 नाम सप्तमः सर्गः॥ ७॥
50732
50733
50734 अष्टमः सर्गः ८
50735
50736 श्रीवसिष्ठ उवाच।
50737
50738 इति चित्तविलासेन चिरमुत्प्रेक्षितैः प्रियैः।
50739 प्रणयैर्भार्गवस्यासीत्तुष्टये सुसमागमः॥ १॥
50740
50741 विविधस्वर्गभोगान्ते पतितस्यात्र भूरिशः।
50742 जन्मानि वासनायोगात्तापसत्त्वं च कीर्त्यते॥ १॥
50743
50744 उत्प्रेक्षितैः कल्पितैः॥ १॥
50745
50746 मन्दारमालाकलया विबुधासवमत्तया।
50747 तदा तेन तया सार्धं द्वितीयेनामलेन्दुना॥ २॥
50748
50749 मन्दारमालाः आकलयति सर्वतो धारयतीति तथोक्तया। मन्दारमालालकया इति
50750 पाठः स्पष्टः। विबुधासवममृतं देवभोग्यमासवान्तरं वा॥ २॥
50751
50752 विहृतं मत्तहंसासु हेमपङ्कजिनीषु च।

50753 तटीष्वमरवाहिन्याः सह चारणकिंनरैः ॥ ३ ॥
50754
50755 अमरवाहिन्या मन्दाकिन्याः ॥ ३ ॥
50756
50757 पीतमिन्दुदलस्यन्दैर्देवैः सह रसायनम् ।
50758 पारिजातलताजालनिलयेषु विलासिना ॥ ४ ॥
50759
50760 इन्दुदलानां चन्द्रकलानां स्यन्दैर्निष्यन्दरूपैश्चन्द्रकलारब्धशरीरैरिति
50761 यावत् । लताजालनिलयेषु कुञ्जेषु ॥ ४ ॥
50762
50763 चारुचैत्ररथोद्यानलतालोलासुदोलया ।
50764 चिरं विलसितं व्यग्रैः सह विद्याधरीगणैः ॥ ५ ॥
50765
50766 लताकल्पितया लीलार्थया सुदोलया विलसितं क्रीडितम् ॥ ५ ॥
50767
50768 नन्दनोपवनाभोगो मन्दरेणेव वारिधिः ।
50769 भृशमालोड्यतां नीतः प्रथमैः सह शाम्भवैः ॥ ६ ॥
50770
50771 शाम्भवैः शिवानुचरैः प्रमथैः सह आलोड्यतां परिभ्रान्तताम् ॥ ६ ॥
50772
50773 बालहेमलताजालजटालासु नदीषु च ।
50774 भ्रान्तमुन्मत्तनागेन मैरवीष्वब्जिनीष्विव ॥ ७ ॥
50775
50776 उन्मत्तनागेन मत्तगजेन । मैरवीषु मेरुसंबन्धिनीषु भूमिषु ॥ ७ ॥
50777
50778 कैलासवनकुञ्जेषु तया सह विलासिना ।
50779 हरेन्दुधवला रात्र्यः क्षिपिता गणगीतिभिः ॥ ८ ॥
50780
50781 हरस्येन्दुना चूडामणिना कृष्णपक्षेऽपि धवलाः । क्षिपिताः क्षिप्ताः ।
50782 अतिवाहिता इति यावत् । इट् छन्दसः ॥ ८ ॥
50783
50784 गन्धमादनशैलस्य विश्रम्योपरि सानुषु ।
50785 सा तेन कनकाम्भोजैरापादमभिमण्डिता ॥ ९ ॥
50786
50787 सा वधुः ॥ ९ ॥
50788
50789 लोकालोकतटान्तेषु विचित्राश्चर्यहारिषु ।
50790 क्रीडितं कृतहासेन राम तेन तया सह ॥ १० ॥
50791
50792 लोकालोको भूप्रान्तपर्वतः प्रसिद्धः ॥ १० ॥
50793
50794 मन्दरान्तरकच्छेषु सार्धं हरिणशावकैः ।
50795 अवसत्स समाः षष्टिं कल्पितामरमन्दिरे ॥ ११ ॥
50796
50797 कच्छेषु जलप्रायशिशिरदेशेषु । हरिणशावकैर्मृगपोतैः । षष्टिं समाः
50798 संवत्सरान् ॥ ११ ॥
50799
50800 क्षीरार्णवतटीष्वस्य वनितासहचारिणः ।
50801 क्षीणं कृतयुगादर्धं श्वेतद्वीपजनैः सह ॥ १२ ॥
50802
50803 गन्धर्वनगरोद्यानलीलाविरचनैरसौ ।
50804 स्रष्टानन्तजगत्सृष्टेः कालस्यानुकृतिं गतः ॥ १३ ॥

50805
50806 मनोरथमात्रेण शुक्र एव सर्वजगत्सृष्टेः क्रमेण स्रष्टा सन्
50807 कालस्यानुकृतिं साम्यं गतः प्रापेत्यर्थः ॥ १३ ॥
50808
50809 अथावसदसौ शुक्रः पुरन्दरपुरे पुनः ।
50810 सुखं चतुर्युगान्यष्टौ हरिणेक्षणया सह ॥ १४ ॥
50811
50812 पुण्यक्षयानुसंधानात्ततश्चावनिमण्डले ।
50813 तयैव सह मानिन्या पपातोपहताकृतिः ॥ १५ ॥
50814
50815 उपहता पतनप्रतिसंधानभयाद्गलिता आकृतिर्दिव्यशरीरं यस्य ॥ १५ ॥
50816
50817 परालूनसमस्ताङ्गो हृतस्यन्दननन्दनः ।
50818 चिन्तापरवशो ध्वस्तः समितीव हतो भटः ॥ १६ ॥
50819
50820 परालूनानि द्रवीभावेन विच्छिन्नानि समस्ताङ्गानि यस्य । हृते
50821 देवैर्बलाद्गृहीते स्यन्दनं विमानं नन्दनं वनं
50822 वासोलङ्कारादयुपभोगानन्दसाधनं च यस्य । ध्वस्तः अधःपतितः । समिति
50823 युद्धे ॥ १६ ॥
50824
50825 पतितस्यावनौ तस्य चिन्तया सह दीर्घया ।
50826 शरीरं शतधा जातं शिलापातीव निर्झरः ॥ १७ ॥
50827
50828 शरीरं द्रवीभूतस्वरूपम् ॥ १७ ॥
50829
50830 संशीर्णयोर्देहकयोश्चित्तके व्यसनाविले ।
50831 विचेरतुस्तयोर्व्योम्नि निर्नीडौ विहगौ यथा ॥ १८ ॥
50832
50833 चित्तके लिङ्गशरीरे द्वे । व्यसनेन दुःखेन आविले अस्वच्छे ॥ १८ ॥
50834
50835 तत्राविविशतुश्चान्द्रं ते चित्ते रश्मिजालकम् ।
50836 प्रालेयतामुपेत्याशु शालितामथ जग्मतुः ॥ १९ ॥
50837
50838 तत्र व्योम्नि । आविविशतुः प्रविष्टे । प्रालेयतां हिमजलताम् ॥ १९ ॥
50839
50840 शालींस्तान्भुक्तवान्पक्वान्दशार्णेषु द्विजोत्तमः ।
50841 स शुक्रः शुक्रतामेत्य तद्भार्यातनयोऽभवत् ॥ २० ॥
50842
50843 दशार्णेषु देशविशेषेषु । शुक्रतां रेतस्ताम् ॥ २० ॥
50844
50845 ततो मुनीनां संसर्गात्तपस्युग्रे व्यवस्थितः ।
50846 अवसन्मेरुगहने मन्वन्तरमनिन्दितः ॥ २१ ॥
50847
50848 मेरुगहने इलावृतादिवर्षे ॥ २१ ॥
50849
50850 तत्र तस्य समुत्पन्नो मृग्याः पुत्रो नराकृतिः ।
50851 तत्स्नेहेन परं मोहं पुनरप्याययौ क्षणात् ॥ २२ ॥
50852
50853 मृग्या इति अर्थात्साप्सराः शापान्मृगी संपन्नेति गम्यते ॥ २२ ॥
50854
50855 पुत्रस्यास्य धनं मेऽस्तु गुणाश्चायुश्च शाश्वतम् ।
50856 इत्यनारतचिन्ताभिर्जहौ सत्यामवस्थितिम् ॥ २३ ॥

सत्यां श्रुत्यादिप्रमाणनियन्त्रितामवस्थितिं तपोध्यानदानादिनिष्ठां जहौ
॥ २३ ॥

धर्मचिन्तापरिभ्रंशात्पुत्रार्थं भोगचिन्तया ।
क्षीणायुषं तमहरन्मृत्युः सर्प इवानिलम् ॥ २४ ॥

अहरत् अग्रसत् ॥ २४ ॥

भोगैकचिन्तया सार्धं सममुत्क्रान्तचेतनः ।
प्राप्य मद्रेशपुत्रत्वमासीन्मद्रमहीपतिः ॥ २५ ॥

मद्रेशो मद्रराजस्तस्य पुत्रत्वं प्राक्तनब्राह्मण्यापेक्षया निकृष्टां
क्षात्रयोनिमित्याशयः ॥ २५ ॥

मद्रदेशे चिरं कृत्वा राज्यमुत्सन्नशात्रवम् ।
जरामभ्याजगामात्र हिमाशनिरिवाम्बुजम् ॥ २६ ॥

अभ्याजगाम प्राप ॥ २६ ॥

मद्रराजतनुं चारुं तपोवासनया सह ।
तत्याज तेन जातोऽसौ तपस्वी तापसात्मजः ॥ २७ ॥

तपोवासनया वानप्रस्थधर्मसंचिन्तयेत्यर्थाद्गम्यते ॥ २७ ॥

समङ्गाया महानद्यास्तटमासाद्य तापसः ।
तपस्तेपे महाबुद्धिः स राम विगतज्वरः ॥ २८ ॥

विगतज्वरः शान्त्यादिनिरस्तरागादिसंतापः ॥ २८ ॥

विविधजन्मदशां विविधाशयः
समनुभूय शरीरपरम्पराः ।
सुखमतिष्ठदसौ भृगुनन्दनो
वरनदीसुतटे दृढवृक्षवत् ॥ २९ ॥

असौ प्रागुक्तो भृगुनन्दनः शुक्रो विविधाशयो नानाविधवासनावासितः
संस्तत्तदनुसारिणीं विविधजन्मदशां प्राप्य शरीरपरम्पराः
सम्यगनुभूय दैवाद्वैराग्यादिसाधनसंप्राप्या सुखं निर्विक्षेपं यथा
स्यात्तथा वरनद्याः समङ्गायाः सुतटे
दृढवृक्षवच्छेदनभेदनादिविक्षेपसहस्रेऽप्यचञ्चलवृत्तिरतिष्ठदित्य
र्थः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे
भार्गवोपाख्याने शुक्रविविधजन्मानुभवो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
शुक्रविविधजन्मानुभवो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

50909
50910 इति चिन्तयतस्तस्य शुक्रस्य पितुरग्रतः |
50911 जगामातितरां कालो बहुसंवत्सरात्मकः || १ ||
50912
50913 इह शुक्रशरीरस्य भृगुसंनिधिवर्तिनः |
50914 मृतप्रायस्य पतनं शुष्कता चोपवर्ण्यते || १ ||
50915
50916 इति उक्तप्रकारेण चिन्तयतो मनोराज्यैः कल्पयतः | पितुर्भृगोरग्रतः || १ ||
50917
50918 अथ कालेन महता पवनातपजर्जरः |
50919 कायस्तस्य पपातोर्व्यां छिन्नमूल इव द्रुमः || २ ||
50920
50921 पवनातपाभ्यां जर्जरः शिथिलीकृतः || २ ||
50922
50923 मनस्तु चञ्चलाभोगं तासु तासु दशासु च |
50924 बभ्रामातिविचित्रासु वनराजिष्विवैणकः || ३ ||
50925
50926 तासु तासु स्वकल्पितस्वर्गगमनादिदशासु | एणको हरिणः || ३ ||
50927
50928 भ्रान्तमुद्भ्रान्तमभितश्चक्रार्पितमिवाकुलम् |
50929 मनस्तस्य विशश्राम समङ्गासरितस्तटे || ४ ||
50930
50931 भोगकल्पनाभिर्भ्रान्तम् | जन्ममरणपरम्पराकल्पनयोद्भ्रान्तम् |
50932 विशश्राम विश्रान्तिं प्राप || ४ ||
50933
50934 अनन्तवृत्तान्तघनां पेलवां सुदृढामपि |
50935 तां संसृतिदशां शुक्रो विदेहोऽनुभवन्स्थितः || ५ ||
50936
50937 मनःकल्पनामात्रत्वात्पेलवाम् | सत्यताभ्रान्त्या
50938 प्राक्तनदेहविस्मरणात्सुदृढाम् | विदेहः शुक्रदेहनिरपेक्षः || ५ ||
50939
50940 मन्दराचलसानुस्था सा तनुस्तस्य धीमतः |
50941 तापप्रसरसंशुष्का चर्मशेषा बभूव ह || ६ ||
50942
50943 चर्मशेषा बहिः | अन्तस्त्वस्थिशेषा || ६ ||
50944
50945 शरीररन्ध्रप्रवहद्वातसीत्काररूपया |
50946 चेष्टा दुःखक्षयानन्दात्काकल्येव प्रगायति || ७ ||
50947
50948 सा तनुरभिमानदुःखक्षयप्रयुक्तादानन्दाद्धेतोः शरीररन्ध्रेषु
50949 वेणुरन्ध्रेष्विव प्रवहतः संचरतो वातस्य ये वेषुध्वनिवत्सीत्कारास्तद्रूपया
50950 [तद्भूतया इति क्वचित्] काकल्या सूक्ष्माव्यक्तमधुरध्वनिना देहस्य
50951 ईदृशी गतिरिति तच्चेष्टाः प्रगायतीवेत्युत्प्रेक्षा || ७ ||
50952
50953 मनोवराकमवटे लुठितं भवभूमिषु |
50954 हसतीवेति शुभ्राभ्रसितया दन्तमालया || ८ ||
50955
50956 तामेव देहदशामुत्प्रेक्षान्तरैरपि वर्णयति - मनोवराकमित्यादिना | सा
50957 तनुर्भवभूमिषु भोगाशालक्षने अवटे शुष्कपल्वले इति
50958 प्रागवर्णितप्रकारेण लुठितं मनोवराकं शुभ्राभ्रसितया दन्तमालया
50959 हसतीव || ८ ||
50960

दर्शयन्ती जगच्छून्यं वपुरक्ष्णोरकृत्रिमम् ।
मुखारण्यजरत्कूपरूपया गर्तशोभया ॥ ९ ॥

सा तनुर्मुखमण्डलरूपे अरण्ये जरत्कूपसमूहरूपया
नासानयनवक्त्रादिगर्तानां शोभया अकृत्रिमं स्वाभाविकं जगतः
शून्यमसद्रूपतां विवेकिनां वपुरक्ष्योः प्रत्यक्षं दर्शयन्तीव
स्थितेत्यर्थः । वपुर्ग्रहणं तदाश्रितप्रमाणान्तरोपलक्षणार्थम् ॥ ९ ॥

तापोपतप्ता संसिक्ता वर्षाजलभरेण सा ।
प्रागनुस्मरणोल्लासमिव वाष्पं विमुञ्चति ॥ १० ॥

प्राक्तापोपतप्ता पश्चात्संसिक्ता । प्रागनुस्मरणं
स्वबन्धुभूतपूर्वपूर्वदेहपरम्परानुस्मरणं
तत्प्रयुक्ताद्दुःखादानन्दाद्वा उल्लसतीति प्रागनुस्मरणोल्लासं बाष्पम्
अश्रुधूमाभासयोः श्लेषादभेदारोपः ॥ १० ॥

चन्द्रानिलविलासेन लुलिता वनभूमिषु ।
धारानिकरपातेन विनुन्ना जलदागमे ॥ ११ ॥

प्रावृण्निर्झररूपेण प्लुता गिरिनदीतटे ।
पांशुना पवनोत्थेन दुष्कृतेनेव रूषिता ॥ १२ ॥

प्रावृड्निर्झरस्य रूपेण धातुरागेण प्लुता रञ्जिता ॥ १२ ॥

शुष्ककाष्ठवदालोला वातेषु कृतखाकृतिः ।
तारमारुतसीत्कारे वने तप इवास्थिता ॥ १३ ॥

स्वाकृतिर्विलोडनोत्थखड्शब्दकरणम् । अव्यक्तानुकरणाड्डाचि
बहुलग्रहणान्न द्वित्वम् । भूतानां भाङ्कारो
भयङ्करधवनिस्तत्करणशीला अरण्यलक्ष्मीः अलक्ष्मीः । बाल्या बलिकर्मणा ।
आहारेणेति यावत् । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्मणि ष्यञ् ङीष् ।
चर्ममयोदरी चर्ममात्रशेषोदरी ॥ १३ ॥

वक्रा शुष्कान्त्रतन्त्री च भूतभाङ्कारकारिणी ।
अरण्यलक्ष्मीर्बाल्येव शून्या चर्ममयोदरी ॥ १४ ॥

रागद्वेषविहीनत्वात्तस्य पुण्याश्रमस्य तु ।
महातपस्त्वाच्च भृगोर्न भुक्ता मृगपक्षिभिः ॥ १५ ॥

तर्हि सा तनुः श्वापदगृध्रादिभिः कुतो न भक्षिता तत्राह - रागेति ।
सप्रमाणत्वाच्च न विशीर्णेत्यपि द्रष्टव्य ॥ १५ ॥

यमनियमकृशीकृताङ्गयष्टि-
श्चरति तपः स्म भृगूद्वहस्य चेतः ।
तनुरथ पवनापनीतरक्ता
चिरमलुठन्महतीषु सा शिलासु ॥ १६ ॥

यमनियमाभ्यां कृशीकृता अङ्गयष्टिः स्वकल्पितशरीरान्तरं येन ।
क्लीबेऽपि विभक्त्यलुक् छान्दसः । भृगूद्वहस्य शुक्रस्य चेतश्चित्तं
तपश्चरति स्म समङ्गातटे । सा प्राक्तनी शुक्रतनुः ॥ १६ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे

51013 भा० भार्गवकलेवरवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
51014
51015 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
51016 भार्गवकलेवरवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
51017
51018
51019 दशमः सर्गः १०
51020
51021 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
51022
51023 अथ वर्षसहस्रेण दिव्येन परमेश्वरः ।
51024 भृगुः परमसंबोधाद्विरराम समाधितः ॥ १ ॥
51025
51026 दृष्टपुत्रतनोः कोपो भृगोरत्रोपवर्ण्यते ।
51027 कालं प्रत्यथ कालेन बोधनं चात्मविद्यया ॥ १ ॥
51028
51029 परमं परमात्मानं संबोधयति स्फुटं दर्शयतीति परमसंबोधः
51030 समाधिस्ततः ॥ १ ॥
51031
51032 नापश्यदग्रे तनयं विनयावनताननम् ।
51033 सामन्तं गुणसेनायाः पुण्यं मूर्तमिव स्थितम् ॥ २ ॥
51034
51035 गुणसेनाया गुणसमूहस्य सामन्तमधिष्ठातारम् ॥ २ ॥
51036
51037 अपश्यत्केवलं कायकङ्कालं पुरतो महत् ।
51038 देहयुक्तमिवाभाग्यं दारिद्र्यमिव मूर्तिमत् ॥ ३ ॥
51039
51040 कायलक्षणं कङ्कालं शवम् ॥ ३ ॥
51041
51042 तापशुष्कवपुः कृत्तिरन्ध्रस्फुरिततित्तिरिं ।
51043 संशुष्कान्त्रोदरगुहाछायाविश्रान्तदर्दुरम् ॥ ४ ॥
51044
51045 कङ्कालमेव वर्णयति - तापेत्यादिना । तापेनातपेन शुष्कवपुः । राहुः
51046 सर्पशिरा इतिवद्बहुव्रीहिः । कृत्तिरन्ध्रेषु चर्मच्छिद्रेषु कृतनीडत्वात्
51047 स्फुरितास्तित्तिरयः पक्षिभेदा यत्र । संशुष्कान्त्राया उदरगुहायाश्छायायां
51048 विश्रान्ता दर्दुरा भेका यस्य ॥ ४ ॥
51049
51050 नेत्रगर्तकसंसक्तप्रसूतनवकीटकम् ।
51051 पर्शुकापञ्जरप्रोतकोशकारकृमिव्रजम् ॥ ५ ॥
51052
51053 नेत्रगर्तके संसक्ता प्रसूता अपत्यपरम्पराभिर्वृद्धा नवकीटका यस्य ।
51054 पर्शुकानि पार्श्वास्थीनि तल्लक्षणे पञ्जरे प्रोताः कोशकारकृमयः
51055 पूर्वदेशप्रसिद्धा लूता वा ॥ ५ ॥
51056
51057 प्राक्तनीमुपभोगेहामिष्टानिष्टफलप्रदाम् ।
51058 धाराधौतान्त्रया तद्वद्भृशं शुष्कास्थिमालया ॥ ६ ॥
51059
51060 उपभोगेहां भोगवासनां शुष्कास्थिमालया विडम्बयदित्युत्तरेणान्वयः ।
51061 नानावैचित्र्यसंधिबन्धैर्देहारम्भकत्वेन चास्थ्नां वासनानां च साम्यात्
51062 ॥ ६ ॥
51063
51064 शिरोघटेन शुभ्रेण मसृणेनेन्दुवर्चसा ।

51065 विडम्बयच्च कर्पूराप्लुतलिङ्गशिरःश्रियम् ॥ ७ ॥
51066
51067 त्वचो विशीर्णत्वेनास्थिमात्रशेषादिन्दुवर्चसा पूजाविशेषे
51068 कर्पूरैराप्लुतस्याभिषिक्तस्य शिवलिङ्गशिरसः श्रियं शोभां विडम्बयत्
51069 अनुकुर्वत् ॥ ७ ॥
51070
51071 ऋज्व्या संशुष्कशिरया स्वास्थिमात्रावशेषया ।
51072 ग्रीवयात्मानुसृतया दीर्घीकुर्वदिवाकृतिम् ॥ ८ ॥
51073
51074 वासनाप्रसृतमात्मानमनुसृतयेव ॥ ८ ॥
51075
51076 मृणालिकापाण्डुरया धारावभृतमांसया ।
51077 नासाग्रास्थिकया वक्त्रे कृतसीमाकृतिं दधत् ॥ ९ ॥
51078
51079 वर्षधाराभिरवभृतमांसया शीर्णमांसया नासाग्रास्थिकया वक्त्रे
51080 मुखमण्डले कृतः सीमामध्यावधारणशङ्कुर्यस्य तदाकृतिं तधत् ।
51081 नासास्थ्यग्रस्य मुखमण्डलमध्यत्वादित्यर्थः । नासाग्रस्थितया इति पाठे
51082 अस्थिकयेति विशेष्यमध्याहार्यम् ॥ ९ ॥
51083
51084 दीर्घकन्धरया नूनमुन्नतीकृतवक्त्रया ।
51085 प्रेक्षमाणमिव प्राणानुत्क्रान्तानम्बरोदरे ॥ १० ॥
51086
51087 दीर्घया कन्धरया ग्रीवया ॥ १० ॥
51088
51089 जङ्घोरुजानुदोर्दण्डैर्द्विगुणां दीर्घतां गतैः ।
51090 प्रतिष्ठानमिवाशान्तं दीर्घाध्वश्रमभीतितः ॥ ११ ॥
51091
51092 दण्डशब्दस्य प्राण्यङ्गवचनत्वाभावान्न द्वन्द्वैकवद्भावः ।
51093 जङ्घादिभिरष्टभिः आशान्तं अष्टदिगन्तं प्रति प्रतिष्ठानं
51094 प्रतिष्ठमानं प्रस्थानं कुर्वाणमिव विश्लिष्य पलायनकाममिवेति यावत् ।
51095 मुगभावश्छान्दसः । दीर्घाध्वश्रमभीतित इति तत्र हेतूत्प्रेक्षा । नहि दीर्घे
51096 परलोकाध्वनि कायवहनश्रमः सोढुं शक्यत इति भयादिवेत्यर्थः ॥ ११ ॥
51097
51098 उदरेणातिरिक्तेन चर्मशेषेण शोषिणा ।
51099 प्रदर्शयदिवाज्ञस्य हृदयस्यातिशून्यताम् ॥ १२ ॥
51100
51101 प्रेक्ष्य तच्छुष्ककङ्कालमालानं दुःखदन्तिनः ।
51102 पूर्वापरपरामर्शमकुर्वन्भृगुरुत्थितः ॥ १३ ॥
51103
51104 आलानं बन्धनस्तम्भम् ॥ १३ ॥
51105
51106 आलोकसमकाले हि प्रतिभानं ततो भृगोः ।
51107 चिरमुत्क्रान्तजीवः किं मत्पुत्रोऽयमिति क्षणात् ॥ १४ ॥
51108
51109 आलोकनमालोकस्तत्समकालं प्रतिभानं वक्ष्यमाणवितर्कः अभूदिति शेषः ॥
51110 १४ ॥
51111
51112 अचिन्तयत एवास्य भविष्यं तनयं ततः ।
51113 कालं प्रति बभूवाशु कोपः परमदारुणः ॥ १५ ॥
51114
51115 भविष्यमवश्यभाव्यर्थमचिन्तयतः तनयं मृतं दृष्ट्वेति शेषः ॥ १५
51116 ॥

51117
51118 अकाल एव मत्पुत्रो नीतः किमिति कोपितः।
51119 कालाय शापमुत्स्रष्टुं भगवानुपचक्रमे॥ १६॥
51120
51121 अथाकलितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः।
51122 आधिभौतिकमास्थाय वपुर्मुनिमुपाययौ॥ १७॥
51123
51124 अकलितरूपः अरूपोऽपीति यावत्। आकलितं कल्पितं रूपं येनेति वा॥ १७॥
51125
51126 खड्गपाशधरः श्रीमान्कुण्डली कवचान्वितः।
51127 षड्भुजः षण्मुखो वह्न्या वृतः किङ्करसेनया॥ १८॥
51128
51129 प्रतिपार्श्वं षड्भुजो द्वादशमासभुज इत्यर्थः षड्तुमुखः॥ १८॥
51130
51131 यच्छरीरसमुत्थेन ज्वालाजालेन वल्गता।
51132 फुल्लकिंशुकवृक्षस्य बभाराद्रेः श्रियं नभः॥ १९॥
51133
51134 यत्करस्थत्रिशूलाग्रनिःसृतैरग्निमण्डलैः।
51135 विरेजुरुदितैराशाः कानकैरिव कुण्डलैः॥ २०॥
51136
51137 आशा दिशः। कानकैः कनकमयैः॥ २०॥
51138
51139 यत्परश्वसनापास्तशिखरा मेदिनीभृतः।
51140 दोलामिव समारूढाश्चेलुः पेतुश्च घूर्णिताः॥ २१॥
51141
51142 परेण प्रबलेन श्वसनेन श्वासवायुना अपास्तशिखराः॥ २१॥
51143
51144 यत्खड्गमण्डलोद्द्योतैः श्यामं बिम्बं विवस्वतः।
51145 कल्पदग्धजगद्धूमपर्याकुलमिवाबभौ॥ २२॥
51146
51147 कल्पे प्रलयकाले दग्धस्य जगतो धूमेन पर्याकुलं मुखमिव
51148 [पर्याकुलमिवेत्येतावतैव निर्वाहे मुखमिवेत्याद्यधिकमत्रेति भाति]
51149 विकृतम्॥ २२॥
51150
51151 स उपेत्य महाबाहो कुपितं तं महामुनिम्।
51152 कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीरं सान्त्वपूर्वमुवाच ह॥ २३॥
51153
51154 महाबाहो इति रामस्य राज्ञो वा संबोधनम्॥ २३॥
51155
51156 विज्ञातलोकस्थितयो मुने दृष्टपरावराः।
51157 हेतुनापि न मुह्यन्ति किं नु हेतुं विनोत्तमाः॥ २४॥
51158
51159 हेतुना परापराधादिनिमित्तेन सतापि॥ २४॥
51160
51161 त्वमनन्ततपा विप्रो वयं नियतिपालकाः।
51162 तेन संपूज्यसे पूज्यः साधो नेतरयेच्छया॥ २५॥
51163
51164 इतरया शापभयादिनिमित्तया॥ २५॥
51165
51166 मा तपःक्षपयाऽबुद्धे कल्पकालमहानलैः।
51167 यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि॥ २६॥
51168

51169 शापदाने प्रत्युत तवैवानिष्टं स्यान्न ममेत्याशयेनाह - मा तप इति |
51170 अबुद्धे व्यर्थबुद्धे इति क्षेपच्छलेन ज्ञानबाधितत्वादविद्यमानबुद्धे इति
51171 प्रशंसा | समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः इति
51172 कात्यायनवचनविरोधाद्भिन्नवाक्यस्थपदात्परस्य मे इत्यादेशश्छान्दसः ||
51173 २६ ||
51174
51175 संसारावलयो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः |
51176 भुक्तानि विष्णुवृन्दानि क्व न शक्ता वयं मुने || २७ ||
51177
51178 अप्रधृष्यतामुक्त्वा स्वस्याव्याहतशक्तितामाह - संसारेति |
51179 संसारावलयो ब्रह्माण्डपङ्क्तयः | क्व कस्मिन्विषये न
51180 शक्तास्तमुदाहरेत्यर्थः | क्व नु शप्ता इति पाठे तु क्व कस्मिन्नपराधे केन
51181 वा शापेनाभिभूता इत्यर्थः | स्वयं नियतिः स्वाभाविकी मर्यादा |
51182 ईहितमिच्छाद्वेषादिनिमित्तान्तरकृतमित्यर्थः || २७ ||
51183
51184 भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन्भोजनं युष्मदादयः |
51185 स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदीहितम् || २८ ||
51186
51187 स्वयमूर्ध्वं प्रयात्यग्निः स्वयं यान्ति पयांस्यधः |
51188 भोक्तारं भोजनं याति सृष्टिं चाप्यन्तकःस्वयम् || २९ ||
51189
51190 सृज्यत इति सृष्टिस्तां जन्यभावमित्यर्थः | अन्तको विनाशकालः | स
51191 यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियतेति श्रुतेरिति भावः || २९ ||
51192
51193 इदमित्थं मुने रूपं ममेह परमात्मनः |
51194 स्वात्मनि स्वयमेवात्मा स्वत एव विजृम्भते || ३० ||
51195
51196 कुतस्तव सर्वभोक्तृता किं वा स्वरूपं तत्राह - इदमिति | इदं [इह इति
51197 मुद्रितपुस्तके पाठः] मूर्तामूर्तं जगत्परमात्मनो मम इत्थं
51198 भोज्यस्वभावतयैव स्वस्मिन् कल्पितं रूपम् | यतः परमात्मा स्वात्मनि
51199 स्वयमेव जगदात्मना विजृम्भते | अतः स्वयमेवोपसंहरतीत्यर्थः || ३० ||
51200
51201 नेह कर्ता न भोक्तास्ति दृष्ट्या नष्टकलङ्कया |
51202 बहवश्चेह कर्तारो दृष्ट्याऽनष्टकलङ्कया || ३१ ||
51203
51204 इदमप्यौपनिषदव्यवहारदृशोक्तं परमार्थदृशा त्वाह - नेहेति |
51205 कर्मठदृष्ट्या त्वाह - बहव इति | अनष्टकलङ्कयेति च्छेदः || ३१ ||
51206
51207 कर्तृताकर्तृते ब्रह्मन्केवलं परिकल्पिते |
51208 असम्यग्दर्शनेनैव न सम्यग्दर्शनस्य ते || ३२ ||
51209
51210 सम्यग्दर्शनं तत्त्वसाक्षात्कारो यस्य तस्य ते कर्तृताकर्तृते न स्तः || ३२ ||
51211
51212 पुष्पाणि तरुखण्डेषु भूतानि भुवनेषु च |
51213 स्वयमायान्ति यान्तीह कल्पते हेतुनामभिः || ३३ ||
51214
51215 न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः इत्यादिभगवद्दर्शितं
51216 पक्षमाश्रित्याह - पुष्पाणीति | हेतुनामभिः [इह विषये कर्त्रादिशब्देः
51217 काल एव कल्पते इति कालपदाध्याहारेण योजना कार्या] कर्त्रादिशब्दैः |
51218 हेतुना विधिः इति पाठे विधीयत इति विधिः प्राणिकर्मैव स्वाक्षिप्तेन हेतुना
51219 निमित्तवैचित्र्येण विचित्रकार्येऽपि कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः || ३३ ||
51220

51221 अब्बिम्बितस्य चन्द्रस्य चलने कर्त्रकर्तृते [कर्तृकर्तृते इति
51222 पाठः]।
51223 न सत्ये नानृते यद्वत्तद्वत्कालस्य सृष्टिषु ॥ ३४ ॥
51224
51225 परमार्थदृशा अभावान्न सत्ये व्यवहारसंवादान्नानृते। कालस्य
51226 कालरूपस्य परमात्मनः ॥ ३४ ॥
51227
51228 मनो मिथ्याभ्रमाभोगे कर्तृताकर्तृतामयीम्।
51229 करोति कलनां रज्ज्वां भ्रान्तेक्षण इवाहिताम् ॥ ३५ ॥
51230
51231 भ्रान्तेक्षणो दुष्टदृष्टिः ॥ ३५ ॥
51232
51233 तेन मागा मुने कोपमापदामीदृशः क्रमः।
51234 यद्यथा तत्तथैवाशु सत्यमालोकयाकुलः ॥ ३६ ॥
51235
51236 तेन वर्णितरीत्या अपराधासंभवेन। आकुलः सन् कोपं भागाः ॥ ३६ ॥
51237
51238 न वयं प्रतिभार्थेहा नाभिमानवशीकृताः।
51239 स्वतो हि तात वशगाः केवलं नियतौ स्थिताः ॥ ३७ ॥
51240
51241 रागाभिमानादिवशात्त्वत्पुत्रवधे अपराधिता स्यान्न च मे तौ स्त इत्याह -
51242 न वयमिति। प्रतिभार्थे भ्रान्तिकल्पितख्यातिपूजाद्यर्थे ईहा रागो येषाम्। अस्मदो
51243 द्वयोश्च इति बहुवचनम्। त्वत्समीपागमनमपि न त्वत्क्रोधभयात्किंतु
51244 तपस्विनो मान्या इति नियतिवशादित्याशयेनाह - स्वत इति ॥ ३७ ॥
51245
51246 प्रकृतव्यवहारेहानियतीरियतेर्वशात्।
51247 प्राज्ञाः समभिवर्तन्ते नाभिमानमहातमः ॥ ३८ ॥
51248
51249 सर्वप्राज्ञानुसारित्वान्नियतिवश्यता ममोचिता तव तु
51250 क्रोधाभिमानतमोनुवृत्तिरनुचितेत्याशयेनाह - प्रकृतेति।
51251 जगन्मर्यादापालकेश्वरेच्छालक्षणमहानियतेर्वशादवान्तरप्रकृतव्यव
51252 हारेच्छानियतीः समनुवर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
51253
51254 कर्तव्यमेव नियतं केवलं कार्यकोविदैः।
51255 सुषुप्तिवृत्तिमाश्रित्य कदाचित्त्वं न नाशय ॥ ३९ ॥
51256
51257 कार्यकोविदैर्व्यवहारचतुरैः कर्तव्यमेव अवश्यं कर्तव्यं नियतं
51258 स्वस्वोचितमर्यादापालनं त्वं सुषुप्तवृत्तिं तमोवृत्तिमाश्रित्य न नाशय।
51259 कदाचिदपि नाशय इति पाठे स्पष्टम् ॥ ३९ ॥
51260
51261 क्व सा ज्ञानमयी दृष्टिः क्व महत्त्वं क्व धीरता।
51262 मार्गे सर्वप्रसिद्धेऽपि किमन्ध इव मुह्यसि ॥ ४० ॥
51263
51264 सर्वप्राज्ञप्रसिद्धे ॥ ४० ॥
51265
51266 स्वकर्मफलपाकोत्थामविचार्य दशां मुने।
51267 किं मुर्ख इव सर्वज्ञ मुधा मां शप्तुमिच्छसि ॥ ४१ ॥
51268
51269 मुधा व्यर्थम् ॥ ४१ ॥
51270
51271 देहिनामिह सर्वेषां शरीरं द्विविधं मुने।
51272 किं न जानासि तं देहमेकमन्यन्मनोभिधम् ॥ ४२ ॥

51273
51274 इत्थं भृगोर्मोहं विनिन्द्य प्रसुप्तं ज्ञानं प्रबोधयितुमुपक्रमते -
51275 देहिनामित्यादिना। तं प्रसिद्धं स्थूलम्॥ ४२॥
51276
51277 तत्र देहो जडोऽत्यर्थमाविनाशपरायणः।
51278 मनस्तुच्छं च नियतं कदर्थीक्रियते तव॥ ४३॥
51279
51280 आविनाशः ईषन्निमित्तेनापि विनाशः। नियतं आमोक्षस्थायि। तुच्छं
51281 प्रातिभासिकम्। कदर्थीक्रियते क्रोधादिना पीड्यते॥ ४३॥
51282
51283 चतुरेण यथा साधो रथः सारथिनोह्यते।
51284 कुर्वता किंचन स्नेहाद्देहोऽयं मनसा तथा॥ ४४॥
51285
51286 स्नेहादभिमानात्किंचन ईदृशमिति विशिष्य वक्तुमशक्यमन्तर्व्यापारं
51287 कुर्वता॥ ४४॥
51288
51289 असत्संकल्पः क्रियते सच्छरीरं विनाश्यते।
51290 क्षणेन मनसा पङ्कपुरुषः शिशुना यथा॥ ४५॥
51291
51292 असद्देहान्तरविषयः संकल्पः क्रियते। सत् पूर्वसिद्धं विनाश्यते।
51293 पङ्कपुरुष आर्द्रमृत्पुत्रिका क्रीडार्था॥ ४५॥
51294
51295 चित्तमेवेह पुरुषस्तत्कृतं कृतमुच्यते।
51296 तद्बद्धं कलनाहेतोः कलनास्तं विमुच्यते॥ ४६॥
51297
51298 असत्संकल्पनमेव कलना तद्रूपाद्धेतोर्बद्धम्॥ ४६॥
51299
51300 अयं देह इवात्रस्थमिदमङ्गमिदं शिरः।
51301 इदं स्फारविकारं तन्मन एवाभिधीयते॥ ४७॥
51302
51303 तस्य देहकलनाप्रकारमभिनयन्नाह - अयमिति॥ ४७॥
51304
51305 मनो हि जीवाज्जीवाख्यं निश्चयैकतया नु धीः।
51306 अहङ्कारोऽभिमन्तृत्वान्नानाता स्वयमेव हि॥ ४८॥
51307
51308 एकमेव मनो यथा पूर्वपूर्वजीवाज्जिवान्तराख्यं भवति तथा जीवटोपाख्याने
51309 वक्ष्यते। मनःसंकल्पितेऽर्थे निश्चयैकतया मन एव तदनु धीर्भवति।
51310 अभिमन्त्रृत्वादहङ्कार इति मनः स्वयमेव नानाता नानात्वं भवतीत्यर्थः॥
51311 ४८॥
51312
51313 देहवासनया चेतस्त्वन्यानि स्वानि चेच्छया।
51314 पार्थिवानि शरीराणि ह्यसन्ति परिपश्यति॥ ४९॥
51315
51316 आलोकयति चेत्सत्यं तदा सत्यमयीं मनः।
51317 शरीरभावनां त्यक्त्वा परामायाति निर्वृतिम्॥ ५०॥
51318
51319 इदंच मनसो देहादिकल्पकत्वमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तपर्यन्तमेव
51320 नोत्तरत्रेत्याह - आलोकयतीति॥ ५०॥
51321
51322 तन्मनस्तव पुत्रस्य समाधौ त्वयि संस्थिते।
51323 स्वमनोरथमार्गेण दूराद्दूरतरं गतम्॥ ५१॥
51324

51325 एवं भृगुं प्रबोध्य मनोविलासमात्रकृतां तत्पुत्रकथां प्रस्तौति -
51326 तदिति || ५१ ||
51327
51328 इममौशनसं त्यक्त्वा देहं मन्दरकन्दरे |
51329 प्रयातो वैबुधं सद्म नीडोड्डीनः खगो यथा || ५२ ||
51330
51331 इमं त्वया दृश्यमानम् || ५२ ||
51332
51333 तत्र मन्दरगुञ्जेषु पारिजाततलेषु च |
51334 नन्दनोद्यानखण्डेषु लोकपालपुरेषु च || ५३ ||
51335
51336 मुने चतुर्युगान्यष्टौ विश्वाचीं देवसुन्दरीम् |
51337 असेवत महातेजाः षट्पदः पद्मिनीमिव || ५४ ||
51338
51339 देवसुन्दरीमप्सरसम् || ५४ ||
51340
51341 तीव्रसंवेगसंपन्नस्वसंकल्पोपकल्पिते |
51342 अथ पुण्यक्षये जाते नीहार इव शार्वरे [शाम्बरे इति पाठः] || ५५ ||
51343
51344 स्वर्ग इव पुण्यक्षयात्तत्पातोऽपि मनःकल्पनयैवेत्याशयेनाह - तीव्रेति || ५५
51345 ||
51346
51347 प्रम्लानकुसुमोत्तंसः खिन्नाङ्गावयवोल्लसः |
51348 स पपात तया सार्धं कालपक्वं फलं यथा || ५६ ||
51349
51350 स्वर्ग उत्तंसकुसुमम्लान्यादिकं स्वर्गे पुण्यक्षयचिह्नम् || ५६ ||
51351
51352 वैबुधं तत्परित्यज्य नभस्येव शरीरकम् |
51353 भूताकाशमथासाद्य वसुधायां व्यजायत || ५७ ||
51354
51355 अजायत जन्म लेभे || ५७ ||
51356
51357 आसीद्विप्रो दशार्णेषु कोसलेषु महीपतिः |
51358 धीवरोऽथ महाटव्यां हंसस्त्रिपथगातटे || ५८ ||
51359
51360 तस्य तत्तद्वासना कर्मानुसारीणि पूर्वमुक्तान्यनुक्तानि च बहूनि जन्मान्याह
51361 - आसीदित्यादिना || ५८ ||
51362
51363 सूर्यवंशे नृपः पौण्ड्रः सौरशाल्वेषु देशिकः |
51364 कल्पं विद्याधरः श्रीमान्धीमानथ मुनेः सुतः || ५९ ||
51365
51366 पौण्ड्रः पुण्ड्रदेशाधिपतिः | देशिको मन्त्रसिद्धः अन्येषामुपदेष्टा | अत
51367 एव मन्त्रोपास्तिप्रभावात्कल्पं विद्याधरः | अथ अनन्तरं मुनेः सुतो जातः ||
51368 ५९ ||
51369
51370 मद्रेष्वथ महीपालस्ततस्तापसबालकः |
51371 वासुदेव इति ख्यातः समङ्गायास्तटे स्थितः || ६० ||
51372
51373 अन्यास्वपि विचित्रासु वासनावशतः स्वयम् |
51374 विषमास्वेव पुत्रस्ते चचारान्तरयोनिषु || ६१ ||
51375
51376 नैतावन्त्येवास्य जन्मानि किंत्वन्यान्यप्यासन्नित्याह - अन्यास्वपीति || ६१ ||

51377

51378 अभूद्विन्ध्यनगे भूयः किरातः कैकटेषु च |
51379 सौवीरेष्वथ सामन्तस्त्रिगर्तेषु च गर्दभः || ६२ ||
51380

51381 सामन्तो मण्डलेश्वरः | तत्र कृतैः पापैस्तिर्यक्स्थावरादिजन्मान्यपि
51382 दर्शयति - त्रिगर्तेष्वित्यादिना || ६२ ||
51383

51384 वंशगुल्मः किरातेषु हरिणश्चीनजङ्गले |
51385 सरीसृपस्तालवृक्षे तमाले वनकुक्कुटः || ६३ ||
51386

51387 अयं स पुत्रो भवतो भूत्वा मन्त्रविदां वरः |
51388 प्रजजाप पुरा विद्यां विद्याधरपुरप्रदाम् || ६४ ||
51389

51390 कल्पं विद्याधरोऽभवदिति यदुक्तं प्राक् तत्सनिमित्तं प्रपञ्चयति - अयं
51391 स इत्यादिना || ६४ ||
51392

51393 तेनासावभवद्ब्रह्मन्व्योम्नि विद्याधरो महान् |
51394 हारकुण्डलकेयूरलीलानिचयलालकः || ६५ ||
51395

51396 हारकेयूरादिभिर्लीलानिचयैश्च लालको विलासयिता स्त्रीणाम् || ६५ ||
51397

51398 नायिकानलिनीभानुः पुष्पचाप इवापरः |
51399 विद्याधरीणां दयितो गन्धर्वपुरभूषणः || ६६ ||
51400

51401 अत एव स तासां प्रियतम इत्याशयेनाह - नायिकेति || ६६ ||
51402

51403 स कल्पावधिमासाद्य द्वादशादित्यधामनि |
51404 जगाम भस्मशेषत्वं शलभः पावके यथा || ६७ ||
51405

51406 द्वादशादित्यधामनि कल्पान्ते युगपदुदितद्वादशादित्यार्चिषि भस्मताम् || ६७ ||
51407

51408 जगन्निर्माणरहिते स्फारे नभसि सा ततः |
51409 वासना तस्य बभ्राम निर्नीडा विहगी यथा || ६८ ||
51410

51411 अथ कालेन संजाते विचित्रारम्भकारिणि |
51412 संसाररचनारम्भे ब्राह्मे रात्रिविपर्यये || ६९ ||
51413

51414 सा मुने वासना तस्य वातव्याचलिता सती |
51415 कृते ब्राह्मणतामेत्य जातोऽद्य वसुधातले || ७० ||
51416

51417 कृते आद्ययुगे || ७० ||
51418

51419 वासुदेवाभिधानोऽसौ मुने विप्रकुमारकः |
51420 जातो मतिमतां मध्ये समधीताखिलश्रुतिः || ७१ ||
51421

51422 कल्पं विद्याधरो भूत्वा नद्यास्त्वथ महामुने |
51423 तपश्चरति ते पुत्रः समङ्गायास्तटे स्थितः || ७२ ||
51424

51425 विविधविषयवासनानुवृत्त्या
51426 खदिरकरञ्जकरालकोटरासु |
51427 जगति जठरयोनिषु प्रयातो
51428 गहनतरासु च काननस्थलीषु || ७३ ||

51429
51430 उपसंहरति - विविधेति। खदिरकरञ्जकण्टककरालगिरिकोटरकल्पासु
51431 जठरयोनिषु गर्भवासभेदेषु प्रयातो भ्रान्तः॥ ७३॥
51432
51433 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे
51434 भार्गवोपाख्याने कालवचनं नाम दशमः सर्गः॥ १०॥
51435
51436 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे कालवचनं
51437 नाम दशमः सर्गः॥ १०॥
51438
51439
51440 एकादशः सर्गः ११
51441
51442 काल उवाच।
51443
51444 अद्योद्दामतरङ्गौघभाङ्काररणितानिले।
51445 तीर एव तरङ्गिण्यास्तपस्तपति ते सुतः॥ १॥
51446
51447 भृगोर्योगदशा सम्यक् पुत्रवृत्तान्तदर्शनात्।
51448 वर्ण्यते कालसंवादान्मनःक्रीडा जगत्स्थितिः॥ १॥
51449
51450 तरङ्गौघानां भाङ्कारैर्मन्द्रध्वनिभिः रणिता ध्वनन्तोऽनिला यत्र।
51451 तरङ्गिण्याः समङ्गाया तपस्तपति करोति॥ १॥
51452
51453 जटावानक्षवलयी जितसर्वेन्द्रियभ्रमः।
51454 तत्र वर्षशतान्यष्टौ संस्थितस्तपसि स्थिरे॥ २॥
51455
51456 यदीच्छसि मुने द्रष्टुं तं स्वप्नाभं मनोभ्रमम्।
51457 तत्समुन्मील्य विज्ञाननेत्रमाशु विलोकय॥ ३॥
51458
51459 तं पुत्रचरित्रात्मकं पुत्रमनोभ्रमम्। विज्ञायते अनेनेति विज्ञानं
51460 योगस्तन्नेत्रं सम्यगुन्मील्य उद्घाट्य॥ ३॥
51461
51462 श्रीवसिष्ठ उवाच।
51463
51464 इत्युक्ते जगदीशेन कालेन समदृष्टिना।
51465 मुनिः संचिन्तयामास ज्ञानाक्ष्णा तनयेहितम्॥ ४॥
51466
51467 तनयेहितं पुत्रचरित्रम्॥ ४॥
51468
51469 ददर्श च मुहूर्तेन प्रतिभानवशादसौ।
51470 पुत्रोदन्तमशेषेण बुद्धिदर्पणबिम्बितम्॥ ५॥
51471
51472 पुत्रस्योदन्तं वृत्तान्तम्। योगजधर्मविशुद्धबुद्धिदर्पणे बिम्बितमिव
51473 प्रत्यक्षम्॥ ५॥
51474
51475 पुनर्मन्दरसानुस्थां स्वस्थां कालाग्रसंस्थिताम्।
51476 समङ्गायास्तटादेत्य विवेश स्वतनुं भृगुः॥ ६॥
51477
51478 अत्र भृगुः स्वदेहान्निर्गत्य तेषु तेषु प्रदेशेषु समङ्गातटान्तेषु
51479 पुत्रव्रृत्तान्तं क्रमेण दृष्ट्वा पुनरागत्य स्वदेहं विवेशेति न भ्रमितव्यम्
51480 । योगबलेन स्वस्थान एव सर्वदर्शनसंभवात्। निर्गत्य

भ्रमणेऽप्यतीतानागतदर्शनायोगात् | तस्मात्समङ्गायास्तटादेत्य स्वतनुं
विवेशेत्युक्तेस्तच्चिन्तात्यागस्वशरीरप्रतिसंधानमात्रे तात्पर्यं बोध्यम् || ६ ||

विस्मयस्मेरया दृष्ट्या कालमालोक्य कान्तया |
वीतरागमुवाचेदं वीतरागो मुनिर्वचः || ७ ||

वीतरागः अपगतपुत्रस्नेहः || ७ ||

भगवन्भूतभव्येश बाला वयमनुज्ज्वलाः |
त्वादृशामेव धीर्देव त्रिकालामलदर्शिनी || ८ ||

बाला अज्ञाः | यतोऽनुज्ज्वला रागादिमलिनचित्ताः || ८ ||

नानाकारविकाराढ्या सत्येवासत्यरूपिणी |
विभ्रमं जनयत्येषा धीरस्यापि जगत्स्थितिः || ९ ||

असत्यरूपिणी जगत्स्थितिः सत्येव परमार्थरूपेव भासमाना सती
परमार्थवस्तुन्येव विभ्रमं जनयतीति वा | धीरस्य विदुषोऽपि || ९ ||

त्वमेव देव जानासि त्वदभ्यन्तरवर्ति यत् |
रूपमस्या मनोवृत्तेरिन्द्रजालविधायकम् || १० ||

विषयजगत्स्थितिरिव करणीभूतं मनोरूपमपि मादृशां दुर्ज्ञेयमित्याह
- त्वमेवेति | इन्द्रजालसदृशमायाव्यामोहविधायकम् || १० ||

मत्पुत्रस्यास्य भगवन्मृत्युः किल न विद्यते |
तेनेमं मृतमालोक्य जातः संभ्रमवानहम् || ११ ||

स्वव्यामोहे द्वे निमित्ते आह - मत्पुत्रस्येति द्वाभ्याम् | न विद्यते |
आकल्पमित्यर्थः || ११ ||

अक्षीणाजीवितं पुत्रं कालो मे नीतवानिति |
नियतेर्वशतो देव तुच्छापीच्छा ममोदिता || १२ ||

न क्षीणमाजीवितमायुर्यस्य तम् || १२ ||

ननु विज्ञातसंसारगतयो वयमापदाम् |
संपदां चैव गच्छामो हर्षामर्षवशं विभो || १३ ||

विस्मयस्याप्यर्थस्य च द्योतको ननुशब्दः || १३ ||

अयुक्तकारिणि क्रोधः प्रसादो युक्तकारि।इ |
कर्तव्य इति रूढेयं संसारे भगवन् स्थितिः || १४ ||

नियतिरूपं द्वितीयहेतुं विवृणोति - अयुक्तेति | स्थितिर्नियतिः || १४ ||

इदं कार्यमिदं नेति यावत्कार्यं जगद्भ्रमः |
तस्यैतत्संपरित्यागो हेय एव जगद्गुरो || १५ ||

कियत्कालं सा रूढा तत्राह - इदमिति | यावत्कालं इदमवश्यं
कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमितीष्टानिष्टसाधनयोः कार्यं फलं सत्यमिति
जगद्भ्रमस्तावदेव | तर्हि स किमिदानीमपि तवोचितो नेत्याह - तस्येति | एतत्

51533 एतर्हि तस्य भ्रमस्य तत्त्वबोधात्परित्यागो वृत्तः। अतस्तदर्थं
51534 क्रोधप्रसादकर्तव्यतानियमोऽपि हेय एवेत्यनुचित एव क्रोध इत्यर्थः॥ १५॥
51535
51536 केवलं तावकीं चिन्तामनालोक्य यदा वयम्।
51537 भगवन्भवते क्रुद्धा याताः स्मस्तेन बाध्यताम्॥ १६॥
51538
51539 एवं सत्यप्यपराधे क्रोधो न युक्तः असति तु तदारोपेण क्रोधे प्रत्युत
51540 क्रोद्धुरेव दण्डो युक्त इत्याशयेनाह - केवलमिति। चिन्तां वर्णितरूपं
51541 नियतिपरिपालनमात्राभिप्रायम्। बाध्यतां त्वद्दण्ड्यतां याताः स्मः॥ १६॥
51542
51543 त्वयेदानीमहं देव स्मारितस्तनयेहितम्।
51544 समङ्गायास्तटे तेन दृष्टोऽयं तनयो मया॥ १७॥
51545
51546 मनो जगति भूतानां द्वे शरीरेऽत्र सर्वगम्।
51547 मन एव शरीरं हि येनेदं भाव्यते जगत्॥ १८॥
51548
51549 हि यस्मान्मन एव भौतिकं शरीरं कल्पयति अतो मन एव द्वे शरीरे इत्यर्थः।
51550 येन मनसा॥ १८॥
51551
51552 काल उवाच।
51553
51554 सम्यगुक्तं त्वया ब्रह्मन् शरीरं मन एव च।
51555 करोति देहं संकल्पात्कुम्भकारो घटं यथा॥ १९॥
51556
51557 इत्थं विनीतवादेन स्वोपदिष्टसूक्ष्मार्थग्रहणेन न तोषितः कालस्तदुक्तिं
51558 प्रशंसंस्तामेवोपपत्तिभिर्द्रढयति - सम्यगुक्तमित्यादिना॥ १९॥
51559
51560 करोत्यकृतमाकारं कृतं नाशयति क्षणात्।
51561 संकल्पेन मनोमोहाद्बालो वेतालकं यथा॥ २०॥
51562
51563 तथा च संभ्रमस्वप्नमिथ्याज्ञानादिभासुराः।
51564 गन्धर्वनगराकारा दृष्टा मनसि शक्तयः॥ २१॥
51565
51566 मनसः असन्निर्माणशक्तिः सर्वानुभवप्रसिद्धेत्याह - तथा चेति॥ २१॥
51567
51568 स्थूलदृष्टिदशां त्वेतामवलम्ब्य महामुने।
51569 पुंसो मनः शरीरं च कायौ द्वाविति कथ्यते॥ २२॥
51570
51571 मन एव शरीरं हीत्युक्तेः सम्यक्त्वमुपपाद्य येनेदं भाव्यते
51572 जगदित्युक्तेस्ततोऽपि सम्यक्त्वमित्युपपादयितुं पूर्वां निन्दति -
51573 स्थूलदृष्टिदशामिति॥ २२॥
51574
51575 मनो मनननिर्माणमात्रमेतज्जगत्त्रयम्।
51576 न सन्नासदिव स्फारमुदितं नेतरन्मुने॥ २३॥
51577
51578 का तर्हि सूक्ष्मदृष्टिस्तामाह - मन इत्यादिना। यतो मन इव
51579 सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयमिदमुदितमित्यर्थः॥ २३॥
51580
51581 चित्तदेहाङ्गलतया भेदवासनयेद्धया।
51582 द्विचन्द्रत्वमिवाज्ञानान्नानातेयं समुत्थिता॥ २४॥
51583
51584 चित्तदेहस्य अवयवभूतया लतयेव प्रतन्यमानया। नानाता जगद्भिदा॥ २४॥

51585
51586 भेदवासनया पश्यत्पदार्थनिचयं मनः ।
51587 भिन्नं पश्यति सर्वत्र घटावटपटादिकम् ॥ २५ ॥
51588
51589 कृशोऽतिदुःखी मूढोऽहमेताश्चान्याश्च भावनाः ।
51590 भावयत्स्वविकल्पोत्थां याति संसारितां मनः ॥ २६ ॥
51591
51592 मननं कृत्रिमं रूपं ममैतन्न यतोऽस्म्यहम् ।
51593 इति तत्यागतः शान्तं चेतो ब्रह्म सनातनम् ॥ २७ ॥
51594
51595 संसरणक्रममुपपाद्य तन्निवृत्त्युपायमाह - मननमिति ।
51596 कृत्रिममननरूपत्यागे अकृत्रिमस्वरूपावस्थितेरर्थप्राप्तत्वादिति भावः ॥
51597 २७ ॥
51598
51599 यथा प्रविततताम्भोधौ द्रुतां नैकतरङ्गिणि ।
51600 शाम्यत्स्पन्दतयानेककल्लोलावलिशालिनि ॥ २८ ॥
51601
51602 उक्तेऽर्थे विस्तरेण समुद्रतरङ्गदृष्टान्तं वर्णयितुमारभते -
51603 यथेत्यादिना । अत्रत्ययथाशब्दस्य चतुर्दशश्लोकस्थेन तथैवेत्यनेनान्वयः ।
51604 वारिसामान्यात्मना अम्भोधिरूपेण तत्तत्प्रदेशे स्थितजलात्मना च
51605 दृश्यमानदूरप्रस्थानरूपस्पन्दाभावाच्छाम्यत्स्पन्दतया स्थिते ।
51606 कल्लोलग्रहणं महत्त्वाद्गोबलीवर्दन्यायेन ॥ २८ ॥
51607
51608 वार्यात्मनि समे स्वच्छे शुद्धे स्वादुनि शीतले ।
51609 अविनाशिनि विस्तीर्णे महामहिमनि स्फुटे ॥ २९ ॥
51610
51611 ह्रस्वस्तरङ्गः स्वं रूपं भावयन्स्वस्वभावतः ।
51612 ह्रस्वोऽस्मीति विकल्पेन करोति स्वेन भावनाम् ॥ ३० ॥
51613
51614 स्वं रूपं भावयन्नित्यादिः सर्वस्तार्किकोऽहंकारारोपवादः । यदि भावयति
51615 तदा वक्ष्यमाणभावनां करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥
51616
51617 दीर्घस्तरङ्गः स्वं रूपं भावयन्स्वस्वभावतः ।
51618 दीर्घोऽस्मीति विकल्पेन करोति स्वेन भावनाम् ॥ ३१ ॥
51619
51620 ह्रस्वश्चैव परिभ्रष्टरूपोऽस्मीति तलातलम् ।
51621 भावयन्भूतलं याति तादृग्भावनया स्वया ॥ ३२ ॥
51622
51623 तलातलं पातालं भावयन्पतनभयाद्भूतलं तीरभूमिमुद्दिश्य याति ॥ ३२ ॥
51624
51625 उत्पन्नश्च पलादूर्ध्वमुत्थितोऽस्मीति भावितः ।
51626 सरश्मिरत्नजालस्तु शोभते दीप्तया श्रिया ॥ ३३ ॥
51627
51628 पलादल्पकालादूर्ध्वमनन्तरं उत्थितो भोगयोग्यं जन्म प्राप्तोऽस्मीति
51629 भावितोऽभिमन्यमानो दैवाद्गिरिरिव प्ररत्नरश्मिजालसहितः सन् शोभते ।
51630 भूषितोऽस्मीति हृष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
51631
51632 तुषारकरबिम्बस्थः शीतलोऽस्मीति बिम्बति ।
51633 सतटाचलदावाग्निप्रतिबिम्बो ज्वलद्वपुः ॥ ३४ ॥
51634
51635 तस्यान्यान्यपि हर्षभयस्थानानि दर्शयति - तुषारकरेत्यादिना ।
51636 तुषारकरस्य चन्द्रस्य बिम्बनं बिम्बस्तत्र उपाधित्वेन स्थितः सन् शीतलोऽस्मीति

51637 बिम्बत्यभिमन्यते। तटस्थाचलदावाग्निप्रतिबिम्बेन सहितस्तु ज्वलद्वपुरस्मीति
51638 बिभेति कम्पते चेति प्रेणान्वयः॥ ३४॥
51639
51640 बिभेति वत दग्धोऽस्मीत्यात्तमौनश्च कम्पते।
51641 प्रतिबिम्बितवेलाद्रितटपक्षवनद्रुमः॥ ३५॥
51642
51643 प्रतिबिम्बिताः वेलाद्रितटयोः पक्षप्राया वनद्रुमा यस्मिंस्तथाभूतः सन्
51644 महता राज्यप्राप्त्यादिफलारम्भाडम्बरेण संयुक्तः कृतार्थोऽस्मीति राजते
51645 इति परेणान्वयः॥ ३५॥
51646
51647 महदारम्भसंरम्भसंयुक्तोऽस्मीति राजते।
51648 विशल्लोलानिलात्यन्तध्वस्तलोलशरीरकः॥ ३६॥
51649
51650 खण्डशः परियातोऽस्मीत्यात्तक्रन्द इवारवी।
51651 न चोर्मयस्ते जलधेर्व्यतिरिक्ताः पयोधरात्॥ ३७॥
51652
51653 आत्तक्रन्द आरब्धरोदन इव आरवी ध्वनिमान्। दृष्टान्ते आरोपमुक्त्वा
51654 अपवादं दर्शयति - न चेत्यादिना। पयोभराद्वारिसमूहरूपाज्जलधेः॥
51655 ३७॥
51656
51657 नचैकं रूपमेतेषां किंचित्सन्नाप्यसन्मयम्।
51658 नचैते ह्रस्वदैर्घ्याद्या गुणास्तेषु न तेषु ते॥ ३८॥
51659
51660 तेषूर्मिषु गुणा न सन्ति तेषु गुणेषु ऊर्मयश्च नेति दृष्टान्तार्थः॥ ३८॥
51661
51662 नोर्मयः संस्थिता ह्यब्धौ न तत्तत्र न संस्थिताः।
51663 केवलं स्वस्वभावस्थसंकल्पविकलीकृताः॥ ३९॥
51664
51665 तत्राब्धौ न संस्थिता इति यत्तत्र। अधिष्ठानात्मना सत्त्वाद्विवर्तात्मना तु
51666 प्रतियोग्यसिद्धावभावासिद्धेरिति भावः। के तर्हि ते ऊर्मयस्तत्राह -
51667 केवलमिति। विकलीकृता अल्पीकृताः। परिच्छेदभेदविकल्पिता इति यावत्॥ ३९॥
51668
51669 नष्टानष्टाः पुनर्जाता जाताजाताः पुनः पुनः।
51670 परस्परपरामर्शान्नान्यतामुपयान्त्यलम्॥ ४०॥
51671
51672 परस्परपरामर्शादन्योन्यमेलनात्॥ ४०॥
51673
51674 एकरूपाम्बुसामान्यमया एव निरामयाः।
51675 तथैवास्मिन्प्रवितते सिते शुद्धे निरामये॥ ४१॥
51676
51677 दार्ष्टान्तिके योजयति - तथैवेत्यादिना। सिते भारूपे॥ ४१॥
51678
51679 ब्रह्ममात्रैकवपुषि ब्रह्मणि स्फाररूपिणि।
51680 सर्वशक्तावनाद्यन्ते पृथग्वदपृथक्कृताः॥ ४२॥
51681
51682 ब्रह्ममात्रैकवपुषि निरङ्कुशब्रह्मणैकस्वभावे। अत एव ब्रह्मणि।
51683 पूर्णतैवात्र बृंहणं न वृद्धिक्रियेत्याशयेन तद्व्याख्या स्फाररूपिणीति
51684 ॥ ४२॥
51685
51686 संस्थिताः शक्तयश्चित्रा विचित्राचारचञ्चलाः।
51687 नानाशक्तिर्हि नानात्वमेति स्वे वपुषि स्थितिम्॥ ४३॥
51688

51689 शक्तयः उपचराज्जगन्ति अभेदोपचारे हेतुमाह - नानेति ॥ ४३ ॥
51690
51691 बृंहितं ब्रह्मणि ब्रह्म पयसीवोर्मिमण्डलम् ।
51692 स्त्रीपुमान्व्यङ्गरूपेण ब्रह्मैव परिवर्तते ॥ ४४ ॥
51693
51694 व्यङ्गो नपुंसकः त्रिपदद्वन्द्वे विभक्त्यलुक् छान्दसः ॥ ४४ ॥
51695
51696 कल्पनान्या जगन्नाम्नी नासीदस्ति भविष्यति ।
51697 ब्रह्मणो जगतो भेदो मनागपि न विद्यते ॥ ४५ ॥
51698
51699 यौक्तिकदृष्ट्योपपाद्य परमार्थदृष्ट्याप्याह - कल्पनेति ॥ ४५ ॥
51700
51701 संपूर्णं खल्विदं ब्रह्म जगद्ब्रह्मैव केवलम् ।
51702 इति भावय यतेन ह्यन्यत्सर्वं परित्यज ॥ ४६ ॥
51703
51704 नानारूपिण्येकरूपा वैरूप्यशतकारिणी ।
51705 नियतिर्नियताकारा पदार्थमधितिष्ठति ॥ ४७ ॥
51706
51707 अन्यपरित्यागोपायतया सर्वाधिष्ठानसन्मात्रं व्युत्पादयति - नानेति ।
51708 नियताकारा सदा सर्वत्रैकरूपा । नियतिः सत्ता ॥ ४७ ॥
51709
51710 जडाजडमुपादत्ते चित्तमायाति चिन्मये ।
51711 वासनारूपिणी शक्तिः स्वस्वरूपा स्थितात्मनः ॥ ४८ ॥
51712
51713 ननु जडाजडसाधारणी सत्ता कथं नियतैकरूपा स्यादित्याशङ्क्य न
51714 चित्तकृतजडाजडविकल्पाभ्यां सन्मात्रैकरूप्यक्षतिरित्याशयेनाह -
51715 जडेति । चिन्मये चिदाभासे चित्तं आयाति । प्राप्ते सति
51716 तत्तद्व्याप्तमहंकारमेवात्मतया तदन्यसन्मात्रं चानात्मतया
51717 मन्यमानमनाध्यात्मिकं जडमाध्यात्मिकं चाजडमिति भेदमुपादत्ते ।
51718 सेयं चित्तस्य भेदवासनारूपिणी शक्तिरधिष्ठानसन्मात्रातिरेके
51719 मिथ्यात्वापत्तेरात्मनः स्वस्वरूपैव स्थितेति नैकरस्यहानिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥
51720
51721 ब्रह्मैवानघ तेनेदं स्फाराकारं विजृम्भते ।
51722 नानारूपैः प्रतिस्पन्दैः परिपूर्ण इवार्णवः ॥ ४९ ॥
51723
51724 एवं च वर्णितदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यमव्याहतमित्याह -
51725 ब्रह्मैवेत्यादिना ॥ ४९ ॥
51726
51727 नानातां स्वयमादत्ते नानाकारविहारतः ।
51728 आत्मैवात्मन्यात्मनैव समुद्राम्भ इवाम्भसि ॥ ५० ॥
51729
51730 व्यतिरिक्ता न पयसो विचित्रा वीचयो यथा ।
51731 व्यतिरिक्ता न विश्वेशात्समग्राः कल्पनास्तथा ॥ ५१ ॥
51732
51733 शाखापुष्पलतापत्रफलकोरकयुक्तयः ।
51734 यथैकस्मिंस्तथा बीजे सर्वदा सर्वशक्तिता ॥ ५२ ॥
51735
51736 एकस्मिन्बीजे ॥ ५२ ॥
51737
51738 विचित्रवर्णता यद्वद्दृश्यते कठिनातपे ।
51739 विचित्रशक्तिता तद्वद्देवेशे सदसन्मयी ॥ ५३ ॥
51740

51741 परिणामवादद्दष्टान्तेनोपपाद्य
51742 विवर्तवादप्रसिद्धद्दष्टान्तेनाप्युपपादयति - विचित्रेत्यादिना ॥ ५३ ॥
51743
51744 विचित्ररूपोदेतीयमविचित्रात्स्थितिः शिवात् ।
51745 एकवर्णात्पयोवाहाच्छक्रचापलता यथा ॥ ५४ ॥
51746
51747 पयोवाहान्मेघात् ॥ ५४ ॥
51748
51749 अजडाज्जडतोदेति जाड्यभावनहेतुका ।
51750 ऊर्णनाभाद्यथा तन्तुर्यथा पुंसः सुषुप्तता ॥ ५५ ॥
51751
51752 चेतनादचेतनोत्पत्तावपि वादद्वयानुरूपे द्वे द्दष्टान्ते आह - अजडादिति ।
51753 सुषुप्तता स्वाप्नरथादिः ॥ ५५ ॥
51754
51755 अचितश्चेतसः शक्तिं स्वबन्धायेच्छया शिवः ।
51756 तनोति तान्तवं कोशं कोशकारकृमिर्यथा ॥ ५६ ॥
51757
51758 ननु चित ऐकरूप्यात्तत्कार्ये अचिति कथं वैचित्र्यसिद्धिरित्यत उक्तं - चेतसः
51759 शक्तिमिति । वासनावैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ५६ ॥
51760
51761 स्वेच्छयात्मात्मनो ब्रह्मन्भावयित्वैष विस्मृतिम् ।
51762 करोति कठिनं बन्धं कोशकारकृमिर्यथा ॥ ५७ ॥
51763
51764 स्वेच्छयात्मात्मनो ब्रह्मन्भावयित्वा स्वकं वपुः ।
51765 संसारान्मोक्षमाप्नोति स्वालानादिव वारणः ॥ ५८ ॥
51766
51767 स्वकं वपुः स्वीयं पूर्णस्वरूपं भावयित्वा साक्षादनुभूय ॥ ५८ ॥
51768
51769 यथैव भावयत्यात्मा सततं भवति स्वयम् ।
51770 तथैवापूर्यते शक्त्या शीघ्रमेव महानपि ॥ ५९ ॥
51771
51772 भाविता शक्तिरात्मानमात्मतां नयति क्षणात् ।
51773 अनन्तमखिलं प्रावृड्मिहिका महती यथा ॥ ६० ॥
51774
51775 भाविता चिरभावनया द्दढीकृता शक्तिर्वासना । आत्मतां स्वानुरूपताम् ।
51776 अनन्तमाकाशम् । प्रावृणिहिका प्रसिद्धा ॥ ६० ॥
51777
51778 या शक्तिरुदिता शीघ्रं याति तन्मयतामजः ।
51779 य एवर्तुः स्थितिं यातस्तन्मयो भवति द्रुमः ॥ ६१ ॥
51780
51781 उक्तमेव स्फुटयति - या शक्तिरिति ॥ ६१ ॥
51782
51783 न मोक्षो मोक्ष ईशस्य न बन्धो बन्ध आत्मनः ।
51784 बन्धमोक्षद्दशौ लोके न जाने प्रोत्थिते कुतः ॥ ६२ ॥
51785
51786 इयं बन्धमोक्षकल्पना अज्ञद्दशा तत्त्वद्दशा तु तत्संभावनैव
51787 नास्तीत्याह - नेति ॥ ६२ ॥
51788
51789 नास्ति बन्धो न मोक्षोऽस्ति तन्मयस्त्विव लक्ष्यते ।
51790 ग्रस्तं नित्यमनित्येन मायामयमहो जगत् ॥ ६३ ॥
51791
51792 तन्मयो बन्धमोक्षविकारवानिव लक्ष्यते भ्रान्त्या । कुतः यतोऽस्य नित्यं

51793 पूर्णात्मरूपमनित्येन आविद्यकेन वासनाध्यस्तभोक्तृभोग्यादिभावेन
51794 ग्रस्तं रितोहितम् | तदेव मायामयं जगदित्यर्थः || ६३ ||
51795
51796 यदैव चित्तं कलितं किलानेनाकलात्मना |
51797 कोशकारवदात्मायमनेनावलितस्तदा || ६४ ||
51798
51799 तत्र मुक्यं बन्धं दर्शयति - यदैवेति || ६४ ||
51800
51801 अन्योन्यरूपास्त्वत्यन्तं विकल्पितशरीरकाः |
51802 मनःशक्तय एतस्मादिमा निर्यान्ति कोटयः || ६५ ||
51803
51804 अन्ये बन्धास्तु तत्कृता एवेत्याह - अन्योन्येति || ६५ ||
51805
51806 तज्जास्तत्स्थाः पृथग्रूपाः समुद्रादिव वीचयः |
51807 तज्जास्तत्स्थाः पृथक्स्थाश्च चन्द्रादिव मरीचयः || ६६ ||
51808
51809 पृथगिव भूताः | कर्मज्ञानेन्द्रियभेदात्तामससात्त्विकभेदाद्वा
51810 विभागविवक्षया क्रमाद्दृष्टान्तद्वयोपन्यासः || ६६ ||
51811
51812 अस्मिन्स्पन्दमये स्फारे परमात्ममहाम्बुधौ |
51813 चिज्जले वितताभोगे चिन्मात्ररसमालिनि || ६७ ||
51814
51815 मुख्यामुख्यबन्धोपाधिकजीवाख्यसंविद्भेदानेव
51816 नामरूपक्रियादिवैचित्र्यैर्विस्तरेण दर्शयितुमुपक्रमते - अस्मिन्नित्यादिना ||
51817 ६७ ||
51818
51819 काश्चित्स्थिरा ब्रह्मविष्णू काश्चिद्रुद्रत्वमागताः |
51820 काश्चित्पुरुषतां प्राप्ताः काश्चिद्देवत्वमागताः || ६८ ||
51821
51822 पुरुषतां मनुष्यताम् || ६८ ||
51823
51824 (लहर्यः [कोष्ठकविन्यस्ताः श्लोकाः प्रक्षिप्ता इति भाति]
51825 प्रस्फुरन्त्येताः स्वभावोद्भावितात्मकाः |
51826 काश्चिद्यममहेन्द्रार्कवह्निवैश्रवणादिकाः ||
51827
51828 घ्नन्ति कुर्वन्ति तिष्ठन्ति लहर्यश्चपलैषणाः |
51829 काश्चित्किंनरगन्धर्वविद्याधरसुरादिकाः ||
51830
51831 उत्पतन्ति पतन्त्युग्रा लहर्यः परिवल्गिताः |
51832 काश्चित्किंचित्स्थिराकारा यथा कमलजादिकाः ||
51833
51834 काश्चिदुत्पन्नविध्वस्ता यथा सुरनरादिकाः ||)
51835
51836 कृमिकीटपतङ्गाहिगोमशाजगरादिकाः |
51837 काश्चित्तस्मिन्महाम्भोधौ स्फुरन्त्येतेम्बुबिन्दुवत् || ६९ ||
51838
51839 मशा मशकाः | महाम्भोधौ यादोरूपेणेति शेषः | दृष्टान्तशेषो वा || ६९
51840 | |
51841
51842 काश्चिच्चला नरमृगगृध्रजम्बुलकादिकाः |
51843 स्फुरन्ति गिरिकुञ्जेषु वेलावनतटेष्विव || ७० ||
51844

जम्बुलका जम्बुकाः। चञ्चुलका इति पाठे पक्षिभेदाः। वेलावनतटेष्विव चला
अस्थिराः। तेषु हि वायुप्राबल्यात्सदैव तरुगुल्मलतादीनां चलता प्रसिद्धा॥ ७०॥

सुदीर्घजीविताः काश्चित्काश्चिदत्यल्पजीविताः।
अतुच्छकलनाः काश्चित्काश्चित्तुच्छशरीरकाः॥ ७१॥

अतुच्छा महती कलना देहसंस्थानकल्पना यासां ताः॥ ७१॥

संसारस्वप्नसंरम्भे काश्चित्स्थैर्येण भाविताः।
सुविकल्पहताः काश्चिच्छङ्कन्ते सुस्थिरं जगत्॥ ७२॥

स्थैर्येण चिरस्थायित्वेन। सुविकल्पैर्दृढविकल्पैर्हता मोहिताः। शङ्कन्ते
संभावयन्ति॥ ७२॥

अल्पाल्पभावनाः काश्चिद्दैन्यदोषवशीकृताः।
कृशोऽतिदुःखी मूढोऽहमितिदुःखैर्वशीकृताः॥ ७३॥

अल्पभावनामेव त्रिधा दर्शयति - कृश इति॥ ७३॥

काश्चित्स्थावरतां याताः काश्चिद्देवत्वमागताः।
काश्चित्पुरुषतां प्राप्ताः काश्चिदर्णवतां गताः॥ ७४॥

पुरुषतां सदेहताम्। अर्णवतां सुषुप्तिप्रलययोरिवानाविर्भूतवासनां
मोहार्णवताम्॥ ७४॥

काश्चित्स्थिता जगति कल्पशतान्यनल्पाः
काश्चिद्व्रजन्ति परमं पदमिन्दुशुद्धः।
ब्रह्मार्णवात्समुदिता लहरीविलोला-
श्चित्संविदो हि मननापरनामवत्यः॥ ७५॥

इन्दुरिव ज्ञानामृतपूर्णत्वाच्छुद्धाः सत्यः परमं पदं
पूर्णस्वरूपावस्थितिलक्षणं मोक्षं व्रजन्ति। लहर्य इव विलोलाश्चितः संविद
औपाधिकसंवेदनभेदाः मननं मनस्तत्तादात्म्याध्यासात्तन्नामधेयाः
॥ ७५॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे
भार्गवोपाख्याने संसारप्रवृत्तिदर्शनं नामैकादशः सर्गः॥ ११
।।

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
संसारप्रवृत्तिदर्शनं नामैकादशः सर्गः॥ ११॥

द्वादशः सर्गः १२

काल उवाच।

सुरासुरनराकारा इमा याः संविदो मुने।
ब्रह्मार्णवादभिन्नास्ताः सत्यमेतन्मृषेतरत्॥ १॥

तरङ्गाम्बुधिदृष्टान्तात्प्राप्तामात्मविकारताम्।
वारयन् वक्ति मोहोत्थवैचित्र्यस्य विवर्तताम्॥ १॥

51897
51898 तत्रादौ सर्वजीवानां ब्रह्मैक्यं भेदकप्रपञ्चमिथ्यात्वं चोपपादयितुं
51899 प्रतिजानीते - सुरासुरेति || १ ||
51900
51901 मिथ्याभावनया ब्रह्मन्स्वविकल्पकलङ्किताः |
51902 न ब्रह्म वयमित्यन्तर्निश्चयेन ह्यधोगताः || २ ||
51903
51904 यद्यभिन्नास्तर्हि कुतस्तथा नानुभवन्ति तत्राह - मिथ्येति | मिथ्याभावना
51905 अनात्मन्यात्मताभ्रान्तिस्तया हेतुनेत्यर्थः | अधोगताः निकृष्टां दशां
51906 प्राप्ताः || २ ||
51907
51908 ब्रह्मणो व्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मार्णवगता अपि |
51909 भावयन्त्यो विमुह्यन्ति भीमासु भवभूमिषु || ३ ||
51910
51911 व्यतिरिक्तत्वं परिच्छिन्नतां भावयन्त्यः कल्पयन्त्यः || ३ ||
51912
51913 या एताः संविदो ब्राह्म्यो मननैककलङ्किताः |
51914 एतत्तत्कर्मणां बीजमप्यकर्मैव विद्धि ताः || ४ ||
51915
51916 मननं देहात्मभावस्य पुनःपुनरनुसंधानं तदेवैतत्कर्मणां
51917 पुण्यपापप्रवृत्तीनाम् | एवंभूता अपि ताः संविदः अकर्म निष्क्रियं
51918 ब्रह्मैवेति विद्धि || ४ ||
51919
51920 संकल्परूपयैवान्तर्मुने कलनयैतया |
51921 कर्मजालकरञ्जानां बीजमुष्ट्या करालया || ५ ||
51922
51923 प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति इति श्रुतेः
51924 कर्मबीजप्ररोहवैचित्र्यव्यवस्थायामपि संकल्पो हेतुरित्याह -
51925 संकल्परूपयेति || ५ ||
51926
51927 इमा जगति विस्तीर्णाः शरिरोपलपङ्क्तयः |
51928 तिष्ठन्ति परिवल्गन्ति रुदन्ति च हसन्ति च || ६ ||
51929
51930 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं स्पन्दनैः पवनो यथा |
51931 उल्लसन्ति निलीयन्ते म्लायन्ति विहसन्ति च || ७ ||
51932
51933 ता एताः काश्चिदत्यच्छा यथा हरिहरादयः |
51934 काश्चिदल्पविमोहस्था यथोरगनरामराः || ८ ||
51935
51936 इदानीं तरङ्गस्थानीयांश्चित्संविच्छब्दितान् जीवानुपाधिवैशद्यतारतम्येन
51937 ज्ञानभूमिकाभेदेन कर्मगतिवैचित्र्यप्रयुक्तसंसरणप्रकारभेदेन च
51938 विभज्योदाहरति - ता एता इत्यादिना | ज्ञानैश्वर्योत्कर्षावधित्वादत्यच्छाः |
51939 ज्ञानाधिकारयोग्यताप्राप्तेरल्पविमोहस्थाः || ८ ||
51940
51941 काश्चिदत्यन्तमोहस्था यथा तरुतृणादयः |
51942 काश्चिदज्ञानसंमूढाः कृमिकीटत्वमागताः || ९ ||
51943
51944 इष्टानिष्टयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिक्षमत्वात् कृमिकीटदेः
51945 स्थावरन्नात्यन्तमोहस्थतेति भावः || ९ ||
51946
51947 काश्चित्तृणवदुह्यन्ते दूरे ब्रह्ममहोदधेः |
51948 अप्राप्तभूमिका एता यथोरगनगादयः || १० ||

51949
51950 ब्रह्ममहोदधेर्मुक्तेदूरे उह्यन्ते प्रवाह्यन्ते
51951 शास्त्रप्रतिकूलप्रवृत्तिभिरित्यर्थः ॥ १० ॥
51952
51953 सत्त्वमात्रं समालोक्य काश्चिदेवमुपागताः ।
51954 जाताजाता निखन्यन्ते कृतान्तजरठाखुना ॥ ११ ॥
51955
51956 एवं संसरणक्रमेण नरादिभावमुपागताः सन्तः सत्त्वं
51957 संसरणश्रमविश्रान्तिहेतुभूतयोगभूमिकासद्भावस्तन्मात्रम् ।
51958 तटमात्रम् इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । समालोक्य शास्त्रतः श्रुत्वा
51959 तदुन्मुखाः जाताजाता अपि कृतान्तो विघ्नकारि दुरदृष्टं तल्लक्षणेन
51960 जरठाखुना निखन्यन्ते । भूमिकादूषणेन पीड्यन्त इति यावत् ॥ ११ ॥
51961
51962 काश्चिदन्तरमासाद्य ब्रह्मतत्त्वमहाम्बुधेः ।
51963 गतास्तत्तां समं कायैर्हरिब्रह्महरादिकाः ॥ १२ ॥
51964
51965 अन्तरं ईषद्भेदकं विशुद्धज्ञानोपाधिम् । कायैः समं तत्तां
51966 ब्रह्ममहाम्बुधिताम् । जीवन्मुक्तिमिति यावत् ॥ १२ ॥
51967
51968 अल्पमोहात्मिकाः काश्चित्तमेव ब्रह्मवारिधिम् ।
51969 अदृष्टपारभूम्यौघमवलम्ब्य व्यवस्थिताः ॥ १३ ॥
51970
51971 न दृष्टा पारभूमिर्यस्य तथाविधः ओघः पूर्णता यस्य तं
51972 समाधिभिरवलम्ब्य ॥ १३ ॥
51973
51974 काश्चिद्वोक्तव्यजन्मौघभुक्तजन्मौघकोटयः ।
51975 वन्ध्याः प्रकाशतामस्यः संस्थिता भूतजातयः ॥ १४ ॥
51976
51977 अधिकारिदेहप्राप्त्या प्रकाशेऽपि रागान्धत्वात्तामस्यः ॥ १४ ॥
51978
51979 काश्चिदूर्ध्वादधो यान्ति यथा हस्तान्महत्फलम् ।
51980 ऊर्ध्वादूर्ध्वतरं काश्चिदधस्तात्काश्चिदप्यधः ॥ १५ ॥
51981
51982 ऊर्ध्वात् उत्कृष्टजन्मनः अधः निकृष्टपश्वादिजन्म ॥ १५ ॥
51983
51984 बहुसुखदुःखकराकराक्षयेयं
51985 परमपदास्मरणात्समागतेह ।
51986 परमपदावगमात्प्रयाति नाशं
51987 विहगपतिस्मरणाद्विषव्यथेव ॥ १६ ॥
51988
51989 एवमनर्थसहस्रनिदानं जीवभावं प्रपञ्च्य तन्मूलं
51990 स्मारयंस्तन्निवृत्त्युपायमाह - वह्विति । बहवः सुखदुःखकराणां
51991 जन्मनां आकराः खनीभूता रागादयो यस्यां तथाविधा इयं जीवता
51992 परमपदस्य स्वात्मतत्त्वस्यास्मरणादपर्यालोचनदोषात्समागता ॥ १६ ॥
51993
51994 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे
51995 भार्गवोपाख्याने संसारोत्पत्तिविस्तारवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥
51996 १२ ॥
51997
51998 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
51999 संसारोत्पत्तिविस्तारवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥
52000

52001
52002 त्रयोदशः सर्गः १३
52003
52004 काल उवाच।
52005
52006 एतासां भूतजातीनामूर्मीणामिव सागरात्।
52007 विविधानां विचित्राणां लतानामिव माधवे॥ १॥
52008
52009 उपवर्ण्य मनःशक्तीरथात्र भृगुकालयोः।
52010 शुक्रस्य संनिधौ गन्तुमुत्थानं प्रतिपाद्यते॥ १॥
52011
52012 उक्तासु जीवजातिषु जीवन्मुक्तानामेव कृतार्थता नान्येषामित्याह -
52013 एतासामित्यादिना। सागरात् आविर्भूतानामिति शेषः। एतासां मध्ये ये
52014 जितमनोमोहास्ते भवन्तीति भव्याः कृतार्था इति परेणान्वयः।
52015 भव्यगेयप्रवचनीय - इत्यादिना कर्तरि यत्।
52016 यक्षादित्रितयोपादानमुदाहरणार्थं नतु परिगणनाय। मनुष्यादिष्वपि
52017 संभवात्॥ १॥
52018
52019 भव्या जितमनोमोहा दृष्टलोकपरावराः।
52020 जीवन्मुक्ता भ्रमन्तीह यक्षगन्धर्वकिंनराः॥ २॥
52021
52022 अन्ये तु काष्ठकुड्याभा मूढाः स्थावरजंगमाः।
52023 अपरे क्षीणमोहास्ते किं तेषां प्रविचार्यते॥ ३॥
52024
52025 साधनचतुष्टयसंपन्ना अज्ञा एव शास्त्रविचारेऽधिकारिणो न तत्त्वज्ञा
52026 इत्याशयेनाह - किं तेषामिति॥ ३॥
52027
52028 लोके प्रबुध्यमानानां भूतानामात्मसिद्धये।
52029 विहरन्तीह शास्त्राणि कल्पितान्युदितात्मभिः॥ ४॥
52030
52031 किमर्थं तर्हि तेषां देहधारणमिति चेत्
52032 शास्त्रप्रकल्पनेनाज्ञोद्धारार्थमेवेत्याशयेनाह - लोके इति॥ ४॥
52033
52034 संप्रबुद्धाशया ये तु दुष्कृतानां परिक्षये।
52035 तेषां शास्त्रविचारेषु निर्मला धीः प्रवर्तते॥ ५॥
52036
52037 ज्ञानमुत्पद्यते पुंसः क्षयात्पापस्य कर्मणः इति स्मृतेः शास्त्रमपि
52038 शुद्धचित्तेष्वेव सफलं नान्येष्वित्याशयेनाह - संप्रबुद्धेति॥ ५॥
52039
52040 विलीयते मनोमोहः सच्छास्त्रप्रविचारणात्।
52041 नभोविहरणाद्भानोः शार्वरं तिमिरं यथा॥ ६॥
52042
52043 शर्वर्यां भवं शार्वरम्॥ ६॥
52044
52045 अक्षीयमाणं हि मनो मोहायैव न सिद्धये।
52046 नीहार इव संचाद्य वेताल इव वल्गति॥ ७॥
52047
52048 नीहार इवेत्यावरणे वेताल इवेति विक्षेपे दृष्टान्तौ। वल्गति नृत्यति॥ ७॥
52049
52050 सर्वेषामेव देहानां सुखदुःकार्थभाजनम्।
52051 शरीरं मन एवेह नतु मांसमयं मुने॥ ८॥
52052

52053 देहानां तदात्मतापन्नजीवानाम् ॥ ८ ॥
52054

52055 योऽयं मांसास्थिसंघातो दृश्यते पाञ्चभौतिकः ।
52056 मनोविकल्पनं विद्धि न देहः परमार्थतः ॥ ९ ॥
52057

52058 मनःशरीरेण तव पुत्रोऽयं कृतवान्मुने ।
52059 तदेव प्राप्तवानाशु वयं नात्रापराधिनः ॥ १० ॥
52060

52061 स्वया वासनया लोको यद्यत्कर्म करोति यः ।
52062 स तथैव तदाप्नोति नेतरस्येह कर्तृता ॥ ११ ॥
52063

52064 स्वानुसंहितमन्तर्यन्मनोवासनया स्वया ।
52065 को नाम भुवनेशोऽस्ति तत्कर्तुं यस्य शक्तता ॥ १२ ॥
52066

52067 मनोवाअसनया अनुसंधानमात्रेणापि क्षणाद्यत्क्रियते तदस्माभिर्महतापि
52068 यत्नेन चिरेणापि कर्तुं न शक्यत इति
52069 नास्मास्वपराधसंभावनापीत्याशयेनाह - स्वानुसंहितमिति ॥ १२ ॥
52070

52071 ये सर्गा नरकाभोगा या जन्ममरणैषणाः ।
52072 स्वमनोमननेनेदं स निष्पन्दोऽपि दुःखदः ॥ १३ ॥
52073

52074 स मननात्मको निष्पन्द ईष~चलनमपि दुःखदः ॥ १३ ॥
52075

52076 बहुनात्र किमुक्तेन शब्दसंग्रहकारिणा ।
52077 उत्तिष्ठ भगवन्यामो यत्र ते तनयः स्थितः ॥ १४ ॥
52078

52079 शब्दसंग्रहः श्रवणं तत्कारिणा नत्वर्थप्रदर्शकिनेत्यर्थः । याम इति
52080 अस्मदो द्वयोश्च इति वा अनुचरसाहित्याद्वा बहुवचनम् ॥ १४ ॥
52081

52082 सर्वं चित्तशरीरेण भुक्त्वा शुक्रः क्षणादिव ।
52083 तथेन्दुरश्मिसंघट्टात्समङ्गातापसः स्थितः ॥ १५ ॥
52084

52085 सर्वं स्वर्गभोगं चित्तकल्पितशरीरेण भुक्त्वा अथ आकाशादिक्रमेण
52086 भूमाववतीर्ण इन्दुरश्मिसंपर्कादोषधीः प्रविश्यान्नादिभावक्रमेण
52087 जन्मपरम्परां प्राप्य संप्रति समङ्गायां तापसो भूत्वा स्थित इत्यर्थः ॥
52088 १५ ॥
52089

52090 तत्प्राणपवनश्चित्तान्मुक्त इन्द्वंशुवत्फलम् ।
52091 अवश्यायतया भूत्वा वीर्यं तेनान्तरास्थितः ॥ १६ ॥
52092

52093 इन्दुरश्मिसंघट्टादिति यदुक्तं तद्विशदयति - तत्प्राणेति । तस्य शुक्रस्य
52094 प्राणपवनश्चित्ताच्चेतनशक्तेर्मुक्तः संमूर्च्छितः सन् अवश्यायतया
52095 नीहारभावेन इन्द्वंशुसंपर्कात्तद्वद्भूत्वा सस्याद्वारा तत्फलं व्रीह्यादि
52096 भूत्वा पुरुषं प्रविश्यवीर्यं रेतो भूत्वा अन्तरा स्त्रीगर्भे स्थित इत्यर्थः ॥ १६ ॥
52097

52098 इत्युक्त्वा भगवान्कालो हसन्निव जगद्गतिम् ।
52099 हस्ताद्धस्तेन जग्राह भृगुमिन्दुमिवांशुमान् ॥ १७ ॥
52100

52101 हस्तादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । हस्तं प्रसार्येत्यर्थः । दृष्टान्तपक्षे
52102 लक्षितलक्षणया हस्तशब्देन करशब्दवाच्यकिरणपरिग्रहः ॥ १७ ॥
52103

52104 अहो नु चित्रा नियतेर्व्यवस्थेति वदञ्छनैः ।

52105 भगवान्भृगुरुत्तस्थावुदयाद्रेर्यथा रविः ॥ १८ ॥
52106
52107 नियतेर्दैवस्य कर्मणो वा ॥ १८ ॥
52108
52109 तेजोनिधी ह सममङ्ग स्मुत्थितौ तौ
52110 भातस्तदाम्बरतले सामालजाले ।
52111 तुल्योदयाविव नभस्यमले विहर्तु-
52112 मभ्युत्थितौ सजलदौ सकलेन्दुसूर्यौ ॥ १९ ॥
52113
52114 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
52115
52116 ह इति किलेत्यर्थे निपातः अङ्गेति संबोधने । सतमालजाले मन्दरे समं समं
52117 युगपत्समुत्थितौ तेजोनिधी तौ भृगुकालौ सजलदे अम्बरतले तुल्योदयौ सकलः
52118 पूर्ण इन्दुश्च सूर्यश्च ताविव भातः प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १९ ॥
52119
52120 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
52121 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
52122 स्नातुं सभा क्रतनमस्करणा जगाम
52123 श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ २० ॥
52124
52125 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे
52126 भार्गवोपाख्याने भृगुसमाश्वासनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
52127
52128 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
52129 भृगुसमाश्वासनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
52130
52131
52132 अष्टमो दिवसः ॥
52133
52134 चतुर्दशः सर्गः १४
52135
52136 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
52137
52138 अथ कालभृगू देवौ मन्दराचलकन्दरात् ।
52139 गन्तुं प्रवृत्ताववनौ समङ्गासरितस्तटम् ॥ १ ॥
52140
52141 गत्वा ताभ्यां समाधिस्थशुक्रस्यात्र प्रबोधनम् ।
52142 स्मारणं पूर्ववृत्तस्यागमनेच्छा च कीर्यते ॥ १ ॥
52143
52144 अवनौ अवतीर्येति शेषः ॥ १ ॥
52145
52146 तौ शैलादवरोहन्तौ दृष्टवन्तौ महाद्युती ।
52147 नवहैमलताजालकुञ्जसुप्तनभश्चरान् ॥ २ ॥
52148
52149 नभश्चरान् देवगणान्पक्षिणश्च ॥ २ ॥
52150
52151 वल्लीवलयदोलाभिः क्रीडतो गगनाङ्गणे ।
52152 हरिणीमुग्धमुग्धाक्षिप्रेक्षितस्मारितोत्पलान् ॥ ३ ॥
52153
52154 हरिणीनामिव मुग्धमुग्धैः अक्षिप्रेक्षितैः कटाक्षैः स्मारितान्युत्पलानि यैः ।
52155 सदृशदर्शनस्य स्मृतिहेतुत्वात्सादृश्यं गम्यते ॥ ३ ॥
52156

52157 सिद्धानध्यासितोत्तुङ्गसिलाशकलविष्टरान् |
52158 धृताकारानिवोत्साहान्हेलादृष्टजगत्त्रयान् || ४ ||
52159
52160 अध्यासितान्याश्रितान्युत्तुङ्गशिलाशकलान्येव विष्टराणि आसनानि यैः |
52161 धृताकारान् स्वीकृतशरीरान् उत्साहानिव स्थितान् | हेलया लीलया दृष्टं
52162 जगत्त्रयं यैः || ४ ||
52163
52164 कृताजस्रपतत्पुष्पधारासारनिमज्जनान् |
52165 तालोत्तालकृतोद्धस्तहस्तान्हस्तिघटापतीन् || ५ ||
52166
52167 तालवृक्षा [इयं व्याख्या न मूलानुसारिणी] इवोत्तालाः स्थूलदीर्घाः
52168 कराः शुण्डादण्डा येषां तान् हस्तिघटापतीन् गजयूथपान् तौ दृष्टवन्तौ
52169 इति सर्वत्र संबध्यते || ५ ||
52170
52171 मदावलेपनिद्रालून्मदान्मूर्तानिव स्थितान् |
52172 पुष्पकेसररक्ताङ्गपवनारुणवालधीन् || ६ ||
52173
52174 तानेव विशिनष्टि - मदेति | पुष्पकेसरैः रक्ताङ्गेन रञ्जितेन पवनेन
52175 परागैः पूरणादरुणवालधीनिति देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां
52176 संबध्यते || ६ ||
52177
52178 चञ्चलांश्चमरांश्चारून्भूभृन्मण्डलचामरान् |
52179 कृताजस्रपतत्पुष्पधारासारनिमज्जनान् || ७ ||
52180
52181 चमरान्मृगविशेषान् | भूभृन्मण्डलस्य पर्वतराजसमूहस्य
52182 चामरानिव स्थितान् || ७ ||
52183
52184 किन्नरान्भूमखर्जूराञ्शाखासरलतां गतान् |
52185 परस्परफलाघातक्ष्वेडावर्जितकीचकान् || ८ ||
52186
52187 किन्नरान्दृष्टवन्ताविति पूर्वत्र संबन्धः | भूमखर्जूरान्
52188 खर्जूरोत्तमजातिभेदान् शाखापर्यन्तं सरलतामृजुतां गतान् | परस्परस्य
52189 खर्जूरफलैराघातास्ताडनानि तल्लक्षणाभिः क्रीडाभिरावर्जिताः
52190 सफलीकृता अधःप्ररूढाः कीचका वेणवो यैस्तान्मर्कटान् || ८ ||
52191
52192 धातुपाटलदुर्वक्त्रान्मर्कटान्नटनोत्कटान् |
52193 लतावितानसंछन्नसानूपवनमन्दिरान् || ९ ||
52194
52195 धातुर्गैरिकमिव पाटलानि दुर्वक्त्राणि विकृतमुखानि येषां तान् | नटने
52196 अवस्पन्दने उत्कटान् शौण्दान् || ९ ||
52197
52198 सिद्धानमरनारीभिर्मन्दारकुसुमाहतान् |
52199 धातुपाटलनिर्द्वारपयोदपटसंवृतान् || १० ||
52200
52201 सिद्धान् देवयोनिविशेषान् | अमरनारीभिरप्सरोभिः रतिकालज्ञापनाय
52202 मन्दारकुसुमैराहतान् | अत एव धातुपाटलैर्निर्द्वारैरच्छिद्रैः पयोदपटैः
52203 संवृतान् || १० ||
52204
52205 तटानजनसंसर्गान्बौद्धान्प्रव्रजितानिव |
52206 सरितः कुन्दमन्दारपिनद्धलहरीघटाः |
52207 सागरोत्कतयेवात्तमधुमासप्रसाधनाः || ११ ||
52208

52209 तटान् प्रपातदेशान् | अजनसंसर्गान् जनसंचारानर्हान् |
52210 बौद्धप्रव्रजितदृष्टान्तो वृथापतनयोग्यताविवक्षया | सागरे कान्ते
52211 उत्कतया सोत्कण्ठतया हेतुनेव आत्तानि गृहीतानि
52212 मधुमासश्चैत्रस्तत्संबन्धीनि प्रसाधनानि पुष्पपल्लवाद्यलंकारा
52213 याभिस्ताः | उत्कटताचान्तमधुमांसप्रसाधना इति पाठे तु
52214 सागरस्योत्कटतायै उपभोगमदाय आचान्तैरुपयुक्तैर्मधुमांसैः
52215 प्रसाधनं यासां ताः || ११ ||
52216
52217 पुष्पभारपिनद्धाङ्गान्वृक्षान्पवनकम्पितान् |
52218 क्षीबानिव मधुप्राप्तौ घूर्णान्मधुकरेक्षणान् || १२ ||
52219
52220 शैलराजश्रियं स्फीतां पश्यन्तौ तावितस्ततः |
52221 प्राप्तवन्तौ वसुमतीं पुरपत्तनमण्डिताम् || १३ ||
52222
52223 क्षणादवापतुस्तत्र पुष्पलोलतरङ्गिणीम् |
52224 समङ्गां सरितं साधु सर्वपुष्पमयीमिव || १४ ||
52225
52226 पुष्पलोलतरङ्गामिति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभे अतिशयनित्ययोगद्योतनार्थ
52227 इनिप्रत्ययः | तदेव स्पष्टीकर्तुमाह - सर्वपुष्पमयीमिवेति || १४ ||
52228
52229 ददर्शाथ तटे तस्मिन्कस्मिंश्चित्तनयं भृगुः |
52230 देहान्तरपरावृत्तं भावमन्यमुपागतम् || १५ ||
52231
52232 अन्यं भावं अशुक्रताम् || १५ ||
52233
52234 शान्तेन्द्रियं समाधिस्थमचञ्चलमनोमृगम् |
52235 सुचिरादिव विश्रान्तं सुचिरश्रमशान्तये || १६ ||
52236
52237 सुचिरश्रमः अनादिसंसारश्रमस्तस्य शान्तये || १६ ||
52238
52239 चिन्तयन्तमिवानन्ताश्चिरभुक्ताऽचिरोज्झिताः |
52240 संसारसागरगतीर्हर्षशोकनिरन्तराः || १७ ||
52241
52242 चिरं भुक्ता अचिरात् उज्झितास्त्यक्ताः || १७ ||
52243
52244 नूनं निश्चलतां यातमतिभ्रमितचक्रवत् |
52245 अनन्तजगदावर्तविवर्तातिशयादिव || १८ ||
52246
52247 अतिभ्रमितचक्रवदिति दृष्टान्तो रागोपरमक्रमेण चित्तं स्वयमेव
52248 विश्राम्यतीति द्योतनाय || १८ ||
52249
52250 एकान्तसंस्थितं कान्तं कान्त्यैकाकिनमाश्रितम् |
52251 उपशान्तेहसंभग्नचित्तसंभ्रमसंगमम् || १९ ||
52252
52253 चक्रदृष्टान्ताभिप्रायमेव स्पष्टमाह - उपशान्तेहेति || १९ ||
52254
52255 निर्विकल्पसमाधिस्थं विरतं द्वन्द्ववृत्तितः |
52256 हसन्तमखिलां लोकगतिं शीतल्या धिया || २० ||
52257
52258 द्वन्द्ववृत्तितः शीतोष्णसुखदुःखादेः || २० ||
52259
52260 विगताखिलवृत्तान्तं विगताशेषभोक्तृतम् |

52261 निरस्तकल्पनाजालमालम्बितमहापदम् ॥ २१ ॥
52262
52263 वृत्तान्तानि प्रवृत्तयः । भोक्तृतास्तत्फलानि । महापदं
52264 अपरिच्छिन्नात्मसुखम् ॥ २१ ॥
52265
52266 अनन्तविश्रान्तितते पदे विश्रान्तमात्मनि ।
52267 प्रतिबिम्बमगृह्णन्तं सितं मणिमिवास्थितम् ॥ २२ ॥
52268
52269 हेयोपादेयसंकल्पविकल्पाभ्यां समुज्झितम् ।
52270 संप्रबुद्धमतिं धीरं ददर्श तनयं भृगुः ॥ २३ ॥
52271
52272 तमालोक्य भृगोः पुत्रं कालो भृगुमुवाच ह ।
52273 वाक्यमब्धिध्वनिनिभं तव पुत्रस्त्वसाविति ॥ २४ ॥
52274
52275 विबुध्यतामिति गिरा समाधेर्विरराम सः ।
52276 भार्गवोऽम्भोदघोषेण शनैरिव शिखण्डभृत् ॥ १५ ॥
52277
52278 शिखण्डभृत् मयूरः ॥ २५ ॥
52279
52280 उन्मील्य नेत्रे सोऽपश्यदन्ते कालभृगू प्रभू ।
52281 समोदयाविवायातौ देवौ शशिदिवाकरौ ॥ २६ ॥
52282
52283 अन्ते अन्तिके । समोदयौ संमुखोदितौ नत्वसमोदितौ ॥ २६ ॥
52284
52285 कदम्बलतिकापीठादथोत्थाय ननाम तौ ।
52286 समौ समागतौ कान्तौ विप्रौ हरिहराविव ॥ २७ ॥
52287
52288 विप्रौ विप्रवेषौ ॥ २७ ॥
52289
52290 मिथःकृतसमाचाराः शिलायां समुपाविशन् ।
52291 मेरुपृष्ठे जगत्पूज्या ब्रह्मविष्णुहरा इव ॥ २८ ॥
52292
52293 मिथः अन्योन्यं कृताः समाचारास्तत्कालोचितगौरवाभिनन्दनाद्याचारा यैः
52294 ॥ २८ ॥
52295
52296 अथ शान्तजपो राम स समङ्गातटे द्विजः ।
52297 तावुवाच वचः शान्तममृतस्यन्दसुन्दरम् ॥ २९ ॥
52298
52299 शान्तजपः समापितसमाधिः । जप मानसे च इति धात्वर्थदर्शनात् ।
52300 इदमर्धं पाठक्रमादार्थक्रमबलीयस्त्वात्कदम्बलतिकापीठादित्यतः
52301 प्राग्योज्यम् ॥ २९ ॥
52302
52303 भवतोर्दर्शनेनाहमद्य निर्वृतिमागतः ।
52304 सममागतयोर्लोके शीतलोष्णरुचोरिव ॥ ३० ॥
52305
52306 निर्वृतिं सुखम् ॥ ३० ॥
52307
52308 यो न शास्त्रेण तपसा न ज्ञानेनापि विद्यया ।
52309 विनष्टो मे मनोमोहः क्षीणोऽसौ दर्शनेन वाम् ॥ ३१ ॥
52310
52311 ज्ञानेन उपासनेन विद्यया ब्रह्मविद्यया । अतिशयोक्तिरियं प्रशंसार्था ।
52312 वां युवयोः ॥ ३१ ॥

52313
52314 न तथा सुखयन्त्यन्तर्निर्मलामृतवृष्टयः।
52315 यथा प्रहर्षयन्त्येता महतामेव दृष्टयः॥ ३२॥
52316
52317 चरणाभ्यामिमं देशं भवन्तौ भूरितेजसौ।
52318 कौ पवित्रितवन्तौ नः शशाङ्कार्कविवाम्बरम्॥ ३३॥
52319
52320 इत्युक्तवन्तं प्रोवाच भृगुर्जन्मान्तरात्मजम्।
52321 स्मरात्मानं प्रबुद्धोऽसि नाज्ञोऽसीति रघूद्वह॥ ३४॥
52322
52323 प्रबोधितोऽसौ भृगुणा जन्मान्तरदशां निजाम्।
52324 मुहूर्तमात्रं सस्मार ध्यानोन्मीलितलोचनः॥ ३५॥
52325
52326 ध्यानेन उन्मीलितं उद्घाटितं दिव्यं लोचनं यस्य सः॥ ३५॥
52327
52328 अथासौ विस्मयात्स्मेरमुखो मुदितमानसः।
52329 वितर्कमन्थरां वाचमुवाच वदतां वरः॥ ३६॥
52330
52331 विस्मयादाश्चर्यदर्शनात्॥ ३६॥
52332
52333 जगत्यविदितारम्भा नियतिः परमात्मनः।
52334 यद्वशादिदमाभोगि जगच्चक्रं प्रवर्तते॥ ३७॥
52335
52336 नियतिः कर्मफलव्यवस्थाहेतुर्मायाशक्तिः॥ ३७॥
52337
52338 ममानन्तान्यतीतानि जन्मान्यविदितान्यपि।
52339 दशाफलान्यनन्तानि कल्पान्तकलितादिव॥ ३८॥
52340
52341 दशाफलानि मरणमूर्च्छादिदुर्दशाफलानि दुःखमोहादीनि। कल्पान्तः
52342 प्रलयस्तेन कलितात्संपन्नाद्वर्षवातदाहादेरिव॥ ३८॥
52343
52344 दृष्टाः कठिनसंरम्भा विभवोऽप्यर्जनभ्रमाः।
52345 विहृतं वीतशोकासु चिरं मेरुस्थलीषु च॥ ३९॥
52346
52347 कठिनः संरम्भः क्रोधः उद्यओगश्च येषु ते विभवो राजानो
52348 द्रव्यार्जनभ्रमा अपि॥ ३९॥
52349
52350 पीतमामोदि मन्दारकेसरारुणितं पयः।
52351 मन्दाकिन्याः सकह्लारं तटीष्वमरभूभृतः॥ ४०॥
52352
52353 पयो वारि॥ ४०॥
52354
52355 भ्रान्तं मन्दरकुञ्जेषु फुल्लहेमलतालिषु।
52356 मेरोः कल्पतरुच्छायापुष्पसुन्दरसानुषु॥ ४१॥
52357
52358 न तदस्ति न यद्भुक्तं न तदस्ति न यत्कृतम्।
52359 न तदस्ति न यद्दृष्टमिष्टानिष्टासु वृत्तिषु॥ ४२॥
52360
52361 न तदस्तीति। सर्वं कृतं भुक्तं दृष्टं चेत्यर्थः। इष्टानिष्टासु
52362 अनुकूलप्रतिकूलासु वृत्तिषु दशासु॥ ४२॥
52363
52364 ज्ञातं ज्ञातव्यमधुना दृष्टं द्रष्टव्यमक्षतम्।

विश्रान्तोऽथ चिरं श्रान्तो गतो मे सकलो भ्रमः ‖ ४३ ‖

एकविज्ञानेनापि सर्वविज्ञानं दर्शयति - ज्ञातमिति | चिरं श्रान्तोऽहं
संप्रति विश्रान्तः ‖ ४३ ‖

उत्तिष्ठ तात गच्छामः पश्यामो मन्दरस्थिताम् |
तां तनुं तावदाशुष्कां शुष्कां वनलतामिव ‖ ४४ ‖

न समीहितमस्तीह नासमीहितमस्ति मे |
नियते रचनां द्रष्टुं केवलं विहराम्यहम् ‖ ४५ ‖

किं ते तया तन्वा समीहितं तत्राह - नेति ‖ ४५ ‖

यदतिसुभगमार्यसेवितं त-
त्स्थिरमनुयामि यदेकभावबुद्ध्या |
तदलमभिमता मतिर्ममास्तु
प्रकृतमिमं व्यवहारमाचरामि ‖ ४६ ‖

ननु नियते रचनां द्रष्टुं विहरतस्तव तत्राभिनिवेशात्पुनः
पूर्ववदप्सरोमनोरथानुगमनादिसंसारापत्तिरित्याशङ्क्य
दृढतरतत्त्वज्ञानबाधितानुवृत्तिमात्रत्वान्न
पूर्ववदभिनिवेशप्रसक्तिरित्याह - यदिति |
यद्यस्मात्कारणादहमेकभावबुद्ध्या एक एवात्मा भावः परमार्थसत्यो
नान्यदिति दृढनिश्चयेन
यच्चरित्रमतिसुभगमत्यन्तशुभावहमार्यैरन्यैश्च जीवन्मुक्तैः सेवितं
तदेव स्थिरं यथा स्यात्तथा अनुयाम्यनुसरामि न पूर्ववन्मूढवृत्तं
तत्तस्मात्तव मम च अभिमता पूर्वदेहजीवनादिरूपा मतिरलं सम्यगस्तु
नाम न काचित्तया क्षतिः | तया प्रकृतं
प्रारब्धशेषभोजकव्यवहारमाचरामि न मूढवदभिनिवेक्ष्यामीत्यर्थः ‖
४६ ‖

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे भा०
भार्गवजन्मान्तरस्मरणवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः ‖ १४ ‖

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
भार्गवजन्मान्तरवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः ‖ १४ ‖

पञ्चदशः सर्गः १५

श्रीवसिष्ठ उवाच |

विचारयन्तस्तत्त्वज्ञा इति ते जागतीर्गतीः |
समङ्गायास्तटात्तस्मात्प्रचेलुश्चञ्चलासवः ‖ १ ‖

अत्र तां तनुमालोक्य शुक्रस्य परिदेवनम् |
तन्निमित्तविशेषोक्त्या स्वभावश्चोपदिश्यते ‖ १ ‖

इति प्रागुक्तप्रकाराः जागतीः सांसारिकीर्गतीर्विचारयन्तः सन्तः
समङ्गातटाद्भृग्वाश्रमं प्रति प्रचेलुः प्रचलिताः | चञ्चलासव इत्यनेन
प्राणक्रिययैव तेषां चलनोपचारो नत्वात्मनि क्रियास्तीति द्योतनाय ‖ १ ‖

क्रमादाकाशमाक्रम्य निर्गत्याम्बुदकोटरैः।
संप्रापुः सिद्धमार्गेण क्षणान्मन्दरकन्दरम् ॥ २ ॥

अम्बुदकोटरैर्मेघच्छिद्रैः ॥ २ ॥

अधित्यकायां तस्याद्रेरार्द्रपर्णावगुण्ठिताम्।
ददर्श भार्गवः शुष्कां पूर्वजन्मोद्भवां तनुम् ॥ ३ ॥

अधित्यकायां ऊर्ध्वभागभूमौ ॥ ३ ॥

उवाचेदं च हे तात तन्वी तनुरियं हि सा।
या त्वया सुखसंभोगैः पुरा समभिलालिता ॥ ४ ॥

इदं वक्ष्यमाणप्रकारं वाक्यम्। तन्वी कृशा ॥ ४ ॥

इयं सा मत्तनुर्यस्याः कर्पूरागुरुचन्दनैः।
अङ्गमङ्गीकृतस्नेहा धात्री चिरमलेपयत् ॥ ५ ॥

सुखसंभोगैरिति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति - कर्पूरेत्यादिना ॥ ५ ॥

इयं सा मत्तनुर्यस्या मन्दारकुसुमोत्करैः।
रचिता शीतला शय्या मेरूपवनभूमिषु ॥ ६ ॥

इयं सा मत्तनुर्मत्तदेवस्त्रीगणलालिता।
सरीसृपमुखक्षुण्णा पश्य शेते धरातले ॥ ७ ॥

सरीसृपमुखैः सर्पवृश्चिकप्रभृतिकीटैः क्षुण्णा संचूर्णिता। छिद्रितेति
यावत् ॥ ७ ॥

चन्दनोद्यानखण्डेषु मम तन्वा ययानया।
चिरं विलसितं सेयं शुष्ककङ्कालतां गता ॥ ८ ॥

चन्दनानां हरिचन्दनानामुद्यानखण्डेषु विलसितं क्रीडाभिः शोभितम्।
नन्दना इति पाठे स्पष्टम् ॥ ८ ॥

सुराङ्गनाङ्गसंसर्गादुत्तुङ्गानङ्गभङ्गया।
चेतोवृत्त्या रहितया तन्वाद्य मम शुष्यते ॥ ९ ॥

उत्तुङ्गा अनङ्गभङ्गाः कामतरङ्गा यस्यां तथाविधया चेतोवृत्त्या
रहितया त्यक्तया शुष्यते। भावे लट् ॥ ९ ॥

तेषु तेषु विलासेषु तासु तासु दशासु च।
तथा तद्भावनाबन्धः कथं स्वस्थोऽसि देहक ॥ १० ॥

इदानीं देहमेव संबोध्यानुशोचति - तेषु तेष्वित्यादिना। तेषु तेषु विचित्रेषु
अवकाशेषु देवोद्यानादिप्रदेशेषु। तासु तासु विचित्रासु बाल्ययौवनादिदशासु।
तथा प्रागभूतप्रकारास्तत्तत्सौन्दर्यालंकार
गीतहास्यरतिविलासादिभावनासंबन्धा यस्य स तथाविधो भूत्वा संप्रति
कथं स्वस्थोऽसि। कुतस्तन्नानुशोचसीत्यर्थः ॥ १० ॥

हा तनो शवनामासि तापसंशोषमागता।
कङ्कालतां प्रयातासि मां भीषयसि दुर्भगे ॥ ११ ॥

52469
52470 कङ्कालतां अस्थिमात्रावशेषताम् ‖ ११ ‖
52471
52472 देहेनाहंविलासेषु [अलमिति पाठः] येनैव मुदितोऽभवम् ।
52473 कङ्कालतामुपगतात्तस्मादेव बिभेम्यहम् ‖ १२ ‖
52474
52475 ताराजालसमाकारो यत्र हारोऽभवत्पुरा ।
52476 ममोरसि निलीयन्ते तत्र पश्य पिपीलिकाः ‖ १३ ‖
52477
52478 हारो मुक्तावली ‖ १३ ‖
52479
52480 द्रवत्काञ्चनकान्तेन लोभं नीता वराङ्गना ।
52481 येन मद्वपुषा तेन पश्य कङ्कालतोह्यते ‖ १४ ‖
52482
52483 द्रवत्काञ्चनं द्रुतं सुवर्णमिव कान्तेन भासुरेण । लोभं
52484 कामभोगस्पृहाम् । उह्यते धार्यते । पश्येति पुनः पितरं प्रत्युक्तिः ‖ १४ ‖
52485
52486 पश्य मे विततास्येन तापसंशुष्ककृत्तिना ।
52487 मत्कङ्कालकुवक्त्रेण वित्रास्यन्ते वने मृगाः ‖ १५ ‖
52488
52489 कुवक्रेण विकृतेन मुखेन ‖ १५ ‖
52490
52491 पश्यामि संशुष्कतया शवोदरदरी मम ।
52492 प्रकाशार्कांशुजालेन विवेकेनेव शोभते ‖ १६ ‖
52493
52494 अन्तःप्रविष्टत्वात्प्रकाशेन प्रकाशमानेनार्कांशुजालेन शोभते ।
52495 पश्यामीत्यस्य पश्य मृगो धावतीत्यत्रेव वाक्यार्थः कर्म ‖ १६ ‖
52496
52497 मत्तनुः परिशुष्केयं स्थितोत्तानाचलोपले ।
52498 वैराग्यं नयतीवात्मतुच्छत्वेनान्तरं सताम् ‖ १७ ‖
52499
52500 आत्मनः स्वस्यास्तुच्छत्वेन फल्गुत्वेन । कुत्सितरूपताप्रदर्शनेनेति यावत् ।
52501 नयत्युपदिशतीव ‖ १७ ‖
52502
52503 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धलोभाद्विमुक्तया ।
52504 निर्विकल्पसमाध्येव तदेतच्छुष्यते गिरौ ‖ १८ ‖
52505
52506 गन्धान्तानां लोभादभिलाषाद्विमुक्तया मत्तन्वा तदेतावत्कालं
52507 मत्परोक्षमेतदिदानीं मत्प्रत्यक्षं च निर्विकल्पः समाधिर्यस्यास्तयेव
52508 शुष्यते तप्यते ‖ १८ ‖
52509
52510 मुक्ताचित्तपिशाचेन नूनं सुखमिवास्थिता ।
52511 तनुर्दैवतभङ्गेभ्यो न बिभेति मनागपि ‖ १९ ‖
52512
52513 सुखं स्वस्थम् । दैवतोपपादितेभ्यो भङ्गेभ्योविपद्भ्यः ‖ १९ ‖
52514
52515 संशान्ते चित्तवेताले यामानन्दकलां तनुः ।
52516 याति तामपि राज्येन जागतेन न गच्छति ‖ २० ‖
52517
52518 आनन्दस्य कलां चमत्कृतिम् । जागतेन त्रैलोक्यसंबन्धिना
52519 राज्येनापीत्यन्वयः ‖ २० ‖
52520

पश्य विश्रान्तसंदेहं विगताशेषकौतुकम् ।
निरस्तकलनाजालं सुखं शेते कथं वने ॥ २१ ॥

चित्तमर्कटसंरम्भसंक्षुब्धः कायपादपः ।
तथा वेगेन चलति यथाऽमूलान्निकृन्तति ॥ २२ ॥

संरम्भेण कामादिचापलेन संक्षुब्धो न केवलं
विवेकसद्वासनादिशाखापल्लवादीन्येव स्वस्य यथा विशातयति तथा चलति किंतु
आमूलाद्यथा निकृन्तति उन्मूलितो भवति तथा चलति ।
विवेकाद्यनधिकृतस्थावरादियोनिष्वेव जीवं पातयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

चित्तानर्थविमुक्तोऽद्रौ गजाभ्रहरिविग्रहम् ।
नाद्य पश्यति मे देहः परानन्द इव स्थितः । २३ ॥

अद्रौ अस्मिन्मन्दरे मे देहश्चित्तलक्षणेनानर्थेन विमुक्तः सन्नद्य
गजानामभ्रैर्मेघैर्हरिभिः सिंहैश्च विग्रहं वैरं
युयुत्साप्रतिगर्जनाभिगमनादिलक्षणं न पश्यति ।
प्राक्कौतुकदर्शनपरानन्दे स्थित इव यथा प्राग्बहिः कौतुकदर्शनेन नन्दति
तथाद्य नेत्यर्थः । अथवा अद्रौ स्फटिकशिलासु प्रतिबिम्बितं जगाभ्रहरीणां
विग्रहं युद्धं मूर्तिं वाद्य न पश्यतीत्यर्थः । नाट्यं पश्यति इति पाठे तु
यथा परानन्दे परमात्मनि स्थितो जीवन्मुक्तः प्रथमं गजमिव स्थूलं
अभ्रमिव सूक्ष्मं हरिमिव कारणं च विग्रहाः शरीराणि
यस्मिंस्तथाविधमात्मनटस्य नाट्यं पश्यति तथा मम देहोऽपि
चित्तानर्थविमुक्तत्वादेव पृथक् स्थितेन मदात्मना अस्मिन्नद्रौ क्वचिद्रवाः
क्वचिदभ्राणि क्वचिद्धरयः सिंहमर्कटादय इति नानाविग्रहमात्मनटस्य
नाट्यं पश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

सर्वाशाज्वरसंमोहमिहिकाशरदागमम् ।
अचित्तत्वं विना नान्यच्छ्रेयः पश्यामि जन्तुषु ॥ २४ ॥

सर्वे आशारूपा ये ज्वरास्तन्निदानभूतो यो मोहस्तल्लक्षणाया मिहिकाया
अभ्रबीजस्य शरदागमभूतम् । सर्वासामाशानां दिशां वा सर्वास्वाशासु
दिक्षु वा ज्वरभूताया मोहमिहिकायाः शरदागमम् । अचित्तत्वं मनोनाशं
विना ॥ २४ ॥

त एव सुखसंभोगसीमान्तं समुपागताः ।
महाधिया शान्तधियो ये याता विमनस्कताम् ॥ २५ ॥

सुखसंभोगा हैरण्यगर्भानन्दान्ता विषयसुखभोगास्तेषां सीमान्तं
परमावधिं भूमानन्दम् । अपरिच्छिन्नब्रह्मसाक्षात्कारत्वान्महाधिया ।
रागादिधीकार्योपशमाच्छान्तधियः ॥ २५ ॥

सर्वदुःखदशामुक्तां संस्थितां विगतज्वराम् ।
दिष्ट्या पश्याम्यमननां वने तनुमिमामहम् ॥ २६ ॥

स्वदेहे जीवन्मुक्तदेहसाम्यं संभाव्याभिनन्दति - सर्वेति । दिष्ट्या
भाग्योदयेन ॥ २६ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ भार्गवेण तदा किल ।
सुबहून्युपभुक्तानि शरीराणि पुनःपुनः ॥ २७ ॥

52573
52574 रामस्य प्रश्नाशयः स्पष्टः ॥ २७ ॥
52575
52576 भृगुणोत्पादिते काये तत्तस्मिंस्तस्य किं पुनः ।
52577 महानतिशयो जातः परिदेवनमेव वा ॥ २८ ॥
52578
52579 तत्तेभ्यः शरीरेभ्यः । तस्मिन्काये किं कस्माद्धेतोः महान् प्रवृद्धः ।
52580 अतिशयः स्नेहस्येति शेषः ॥ २८ ॥
52581
52582 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
52583
52584 शुक्रस्य कलना राम यासौ जीवदशां गता ।
52585 कर्मात्मिका समुत्पन्ना भृगोर्भार्गवरूपिणी ॥ २९ ॥
52586
52587 शुक्रस्य
52588 सांप्रतिकग्रहपदाधिकारोपभोगप्रयोजकप्राक्कल्पानुष्ठितसत्कर्मणामुत्क्र
52589 आन्तिकाले एतत्कल्पभाविभृगूत्पाद्यशरीराकारेण परिणतानां
52590 तादृशाकारवासनात्मनैव प्रलये चिरमवस्थानादाकाशादिक्रमेणैतत्कल्पे
52591 भृगुशरीरोत्पत्तौ अन्नद्वारा प्राणापानप्रवाहेण तद्धृदयं प्रविश्य
52592 रेतोरूपपरिणामद्वारा
52593 चिराभ्यासदृढीकृतप्राक्तनकामकर्मवासनानुसारेणैव
52594 शुक्रदेहारम्भात्तेन कतिपयकर्मभोगेऽपि भोक्तव्यप्रारब्धकर्मणां
52595 बहूनामवशिष्टत्वाद्युक्तस्तस्मिन्स्नेहातिशयो न देहान्तरेषु
52596 तद्भोग्यकर्मणामनवशेषादित्याशयेनोत्तरं वसिष्ठ आह -
52597 शुक्रस्येत्यादिना । कलना प्राक्तनोत्क्रान्तिकालिकी भाविदेहाकारकलना ।
52598 भार्गवरूपिणी भृगूत्पाद्यदेहाकारा या प्राक्कल्पे आसीदिति शेषः ॥ २९ ॥
52599
52600 सा हीदंप्रथमत्वेन समुपेत्य परात्पदात् ।
52601 भूताकाशपदं प्राप्य वातव्यावलिता सती ॥ ३० ॥
52602
52603 सा हि सैवेदानीमौशनसी तनुः संपन्नेति परेणान्वयः । केन क्रमेण तमाह
52604 - इदंप्रथमत्वेनेत्यादिना ।
52605 परात्पदात्प्रलयकालपरिशिष्टान्मायाशबलेश्वरात् इदंप्रथमत्वेन
52606 एतत्कल्पीयप्रथमशरीरभावेन समुपेत्य
52607 सिक्तोच्छूनबीजान्तरङ्कुरशक्तिवदीषदाविर्भूय क्रमादाकाशादिपदं
52608 तत्तद्भूतसाम्यं प्राणवातेन वृष्टिद्वारा अन्नादिभावेन व्यावलिता
52609 अन्तर्भाविता सती ॥ ३० ॥
52610
52611 प्राणापानप्रवाहेण प्रविश्य हृदयं भृगोः ।
52612 क्रमेण वीर्यतामेत्य संपन्नौशनसी तनुः ॥ ३१ ॥
52613
52614 प्राणक्रियाविशेषात्मना अन्नग्रासिना अपानप्रवाहेण ॥ ३१ ॥
52615
52616 विहितब्राह्मसंस्कारा तत्र सा पितुरग्रगा ।
52617 कालेन महता प्राप्ता शुष्ककङ्कालरूपताम् ॥ ३२ ॥
52618
52619 विहिता विधिवदनुष्ठिता ब्राह्मा ब्राह्मणजन्मोचिता
52620 गर्भाधानपुंसवनजातकर्मान्नप्राशनचौलोपनयनादयः संस्कारा
52621 यस्याम् । नह्यसंस्कृततया ग्रहाधिकारो भोक्तुं शक्यत इति भावः ॥ ३२ ॥
52622
52623 इदंप्रथममायाता यदासौ ब्रह्मणस्तनुः ।
52624 अतस्तां प्रति शुक्रेण तदा तत्परिदेवितम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मणः सकाशादुक्तरीत्या इदं प्रथमं यथा स्यात्तथा यदा
यस्माद्धेतोरायाता अतः अकाले। पञ्चम्या अपि च्छान्दसो दाप्रत्ययः॥ ३३॥

वीतरागोऽप्यनिच्छोऽपि समङ्गाविप्ररूपवान्।
स शुशोच तनुं शुक्रः स्वभावो ह्येष देहजः॥ ३४॥

ज्ञानिनोऽपि न प्रारब्धमतिवर्तन्त इत्याशयेनाह - वीतेति॥ ३४॥

ज्ञस्याज्ञस्य च देहस्य यावद्देहमयं क्रमः।
लोकवद्व्यवहारोऽयं सक्त्यासक्त्याथवा सदा॥ ३५॥

यावद्देहं यावज्जीवनं सदा सर्वकाले क्रमो मर्यादानियमः न
कदाचिद्व्यभिचरतीत्यर्थः। ज्ञस्य सक्त्या अज्ञस्य त्वसक्त्येति विशेष इत्यर्थः॥
३५॥

ये परिज्ञातगतयो ये चाज्ञाः पशुधर्मिणः।
लोकसंव्यवहारेषु ते स्थिता लोकजालवत्॥ ३६॥

अत एवेतरव्यवहारेष्वपि तयोस्तुल्यतैवेत्याह - ये इति॥ ३६॥

व्यवहारे यथैवाज्ञस्तथैवाखिलपण्डितः।
वासनामात्रभेदोऽत्र कारणं बन्धमोक्षदम्॥ ३७॥

तर्हि द्वयोः साम्ये एकस्य बन्धोऽपरस्य मोक्ष इति विशेषः कुतस्तत्राह -
वासनेति॥ ३७॥

यावच्छरीरं तावद्धि दुःखे दुःखं सुखे सुखम्।
असंसक्तधियो धीरा दर्शयन्त्यप्रबुद्धवत्॥ ३८॥

दुःखे दुःखनिमित्तप्राप्तौ। दर्शयन्ति विडम्बयन्ति॥ ३८॥

सुखेषु सुखिता नित्यं दुःखिता दुःखवृत्तिषु।
महात्मानो हि दृश्यन्ते दृश्य एवाप्रबुद्धवत्॥ ३९॥

दुःखवृत्तिषु दुःखनिमित्तेषु दुःखिता दुःखिता इव। दृश्ये
व्यवहारविषये एवाप्रबुद्धवद्वर्तन्ते स्वात्मतत्त्वे तु सुस्थिरा
नाज्ञवद्वर्तन्त इत्यर्थः॥ ३९॥

सूर्यस्य प्रतिबिम्बानि क्षुभ्यन्ति न पुनः स्थिरम्।
चलाचलतया तज्ज्ञो लोकवृत्तिषु तिष्ठति॥ ४०॥

एकस्यैकदैव स्थिरास्थिरवृत्तिविरोधवारणाय दृष्टान्तमाह -
सूर्यस्येति। यथा सूर्यस्य जलस्थानि प्रतिबिम्बवपूंष्येव क्षुभ्यन्ति संचलन्ति
नतु नभस्थं स्थिरं बिम्बवपुस्तद्वदित्यर्थः। त्वर्थे पुनःशब्दः॥ ४०॥

अवस्थित इव स्वस्थः प्रतिबिम्बेषु भास्करः।
संत्यक्तलोककर्मापि बुद्ध एवाप्रबुद्धधीः॥ ४१॥

यथा प्रतिबिम्बेष्ववस्थितो भास्करः स्वस्थ एवास्वस्थोऽभिन्नश्चल इव भवति
तद्वद्बुद्ध एव व्यवहारस्थोऽप्रबुद्धधीर्भवतीत्यर्थः॥ ४१॥

52677 मुक्तबुद्धीन्द्रियो मुक्तो बद्धकर्मेन्द्रियोऽपि हि |
52678 बद्धबुद्धिन्द्रियो बद्धो मुक्तकर्मेन्द्रियोऽपि हि || ४२ ||
52679
52680 तर्ह्यज्ञवद्विहितनिषिद्धकर्मभिस्तस्य बन्धोऽपि स्यादित्याशङ्क्य
52681 बुद्धिन्द्रियासङ्गपूर्वककर्मणामेव बन्धकता नान्येषामित्याशयेनाह ##-
52682 | इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते || इत्यादिना || ४२ ||
52683
52684 सुखदुःखदृशो लोके बन्धमोक्षदृशस्तथा |
52685 हेतुर्बुद्धिन्द्रियाण्येव तेजांसीव प्रकाशने || ४३ ||
52686
52687 सुखदुःखदृशः सुखदुःखभोगस्य || ४३ ||
52688
52689 बहिर्लोकोचिताचारस्त्वन्तराचारवर्जितः |
52690 समो ह्यतीव तिष्ठ त्वं संशान्तसकलैषणः || ४४ ||
52691
52692 ननु तर्हि मया कथं स्थेयं तत्राह - बहिरिति | आचारवर्जितः
52693 कूटस्थात्मदृढनिष्क्रियः | अत एव समो वैषम्यशून्यः || ४४ ||
52694
52695 सर्वैषणाविमुक्तेन स्वात्मनात्मनि तिष्ठता |
52696 कुरु कर्माणि कार्याणि नूनं देहस्य संस्थितिः || ४५ ||
52697
52698 एषणा कर्मफलासङ्गस्तद्विमुक्तेन आत्मनि ब्रह्मणि तिष्ठता
52699 प्रतिष्ठितेनात्मना मनसा कर्माणि कुरु | नूनमिति हेतौ | यतो देहस्य कार्याणि
52700 कर्माणि संस्थितिः स्वभाव इत्यर्थः | नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं
52701 कर्माण्यशेषतः इति भगवताप्युक्तम् || ४५ ||
52702
52703 आधिव्याधिमहावर्तगर्तसंसारवर्त्मनि |
52704 ममतोग्रान्धकूपेऽस्मिन्मा पतातापदायिनि || ४६ ||
52705
52706 आधयो मानसदुःखानि | व्याधयः शारीरदुःखानि | महान्त आवर्ता
52707 मरणजन्मभ्यां परिवर्तनानि तान्येव गर्ताः श्वभ्राणि यस्मिंस्तथाविधे
52708 संसारवर्त्मनि ममतोग्रान्धकूपे मा पत || ४६ ||
52709
52710 न त्वं भावेषु नो भावास्त्वयि तामरसेक्षण |
52711 शुद्धबुद्धस्वभावस्त्वमात्मान्तः सुस्थिरो भव || ४७ ||
52712
52713 तदपतने उपायमाह - न त्वमित्यादिना | भावेषु दृश्यवस्तुषु देहादिषु
52714 तिष्ठसीत्यर्थः | त्वयि सन्तीति शेषः || ४७ ||
52715
52716 त्वं ब्रह्म ह्यमलं शुद्धं त्वं सर्वात्मा च सर्वकृत् |
52717 सर्वं शान्तमजं विश्वं भावयन्वै सुखी भव || ४८ ||
52718
52719 भावयन् विचारेणानुभवन्सन् || ४८ ||
52720
52721 व्यपगतममतामहान्धकारः
52722 पदममलं विगतैषणं समेत्य |
52723 प्रभवसि यदि चेतसो महात्मं-
52724 स्तदतिधिये महते सते नमस्ते || ४९ ||
52725
52726 हे महात्मन् विगतैषणं सकलैषणानिवर्तकं
52727 पूर्णानन्दममलमविद्यादिशून्यं पदं समेत्य सम्यगनुभवेन प्राप्य
52728 व्यपगतममतामहान्धकारः संश्वेतसश्चित्तस्य यदि वधे प्रभवसि

52729 समर्थः स्यास्तर्हि अतिधिये अपरिमितबुद्धये महते पूर्णाय सते
52730 परमार्थसत्यब्रह्मभूताय ते नमः । अस्मदादीनामपि सदा वन्द्यो
52731 भविष्यसीत्याशयः ॥ ४९ ॥
52732
52733 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्र० भार्गवोपा०
52734 भार्गवपरिदेवनप्रसङ्गेनोपदेशकरणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥
52735 १५ ॥
52736
52737 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
52738 भार्गवपरिदेवनप्रसङ्गेनोपदेशकरणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥
52739
52740
52741 षोडशः सर्गः १६
52742
52743 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
52744
52745 अथाक्षिप्य वचस्तस्य तनयस्य तथा भृगोः ।
52746 उवाच भगवान्कालो वचो गम्भीरनिःस्वनः ॥ १ ॥
52747
52748 कालवाक्याद्गते काले प्रवेशः स्वतनौ पुनः ।
52749 शुक्रस्य दैत्यगुरुता जीवन्मुक्तिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥
52750
52751 तथा प्राग्वर्णितप्रकारं भृगोस्तनयस्य शुक्रस्य वचः
52752 परिदेवनवाक्यमाक्षिप्य अयुक्तत्ववर्णनेन निरस्य ॥ १ ॥
52753
52754 काल उवाच ।
52755
52756 समङ्गातापसीमेतां तनुं संत्यज्य भार्गव ।
52757 प्रविशेमां तनुं साधो नगरीमिव पार्थिवः ॥ २ ॥
52758
52759 काले पूर्वजया तन्वा तपः कृत्वा तया पुनः ।
52760 गुरुत्वमसुरेन्द्राणां कर्तव्यं भवतानघ ॥ ३ ॥
52761
52762 काले आधिकारिकप्रारब्धोद्बोधकाले । पूर्वजया इदंप्रथमया ॥ ३ ॥
52763
52764 महाकल्पान्त आयाते भवता भार्गवी तनुः ।
52765 अपुनर्ग्रहणायैषा त्याज्या प्रम्लानपुष्पवत् ॥ ४ ॥
52766
52767 कदा तर्हि सा त्याज्या तदाह - महाकल्पान्ते इति । महतः
52768 सहस्रयुगपरिमितस्य कल्पस्य ब्रह्मदिनस्यान्ते । अपुनर्ग्रहणाय पुनः
52769 शरीरान्तराग्रहणाय । उपभुक्तम्लानपुष्पवत् ॥ ४ ॥
52770
52771 जीवन्मुक्तपदं प्राप्तस्तन्वा प्राक्तनरूपया ।
52772 महासुरेन्द्रगुरुतां कुर्वंस्तिष्ठ महामते ॥ ५ ॥
52773
52774 प्राक्तनरूपया पूर्वकल्पार्जितकर्मारब्धया ॥ ५ ॥
52775
52776 कल्याणमस्तु वां यामो वयं त्वभिमतां दिशम् ।
52777 न किंचिदपि यच्चित्तं यस्य नाभिमतं भवेत् ॥ ६ ॥
52778
52779 कल्याणं शुभं वां युवाभ्यामस्तु । वयमिति अस्मदो द्वयोश्च
52780 इत्येकस्मिन्बहुवचनमनुचरसाहित्यविवक्षया वा । अभिमतामिति

52781 दिग्विशेषणमनभिमतव्यावृत्तये नोपात्तं
52782 पूर्णात्मनोऽनभिमतस्यैवाप्रसिद्धेः। यस्य तु चित्तस्येदमभिमतमिदं
52783 नाभिमतमिति विकल्पो भवेत्तद्यदनभिमतं विहायाभिमतमुपसर्पेच्चित्तं
52784 पर्यालोच्यमानं न किंचिद्वस्तुरूपमस्ति तस्मादभिमतां दिशमित्यस्य
52785 परमप्रेमास्पदमात्मभावावस्थानं याम इति स्वाशयसूचनाय
52786 विशेषणमुपात्तमिति दर्शयन्नाह - न किंचिदिति॥ ६॥
52787
52788 इत्युक्त्वा मुञ्चतोर्बाष्पं तयोः सोऽन्तरधीयत।
52789 तप्ताङ्ग्योरिव रोदस्योः सममंशुभिरंशुमान्॥ ७॥
52790
52791 तयोर्भृगुशुक्रयोः स्नेहाद्बाष्पं मुञ्चतोः। षष्ठी चानादरे इति
52792 भावलक्षणे षष्ठी सप्तमी वा॥ ७॥
52793
52794 गते तस्मिन्भगवति कृतान्ते भवितव्यताम्।
52795 विचार्य भार्गवोऽभेद्यां नियतेर्नियतां गतिम्॥ ८॥
52796
52797 कृतान्ते काले। भवितव्यतामवश्यभाविकर्मगतिम्। नियतेरीश्वरेच्छाया
52798 नियतामनिवार्यां गतिं च विचार्येत्यर्थः॥ ८॥
52799
52800 कालकारणसंशुष्कां भाविपुष्पशुभोदयाम् [फलोदयामिति
52801 पाठः]।
52802 विवेश तां तनुं बालां सुलतामिव माधवः॥ ९॥
52803
52804 कालश्चिरकालो हेमन्तशिशिरकालश्च तेन कारणेन निमित्तेन संशुष्काम्।
52805 माधवो वसन्तः॥ ९॥
52806
52807 सा ब्राह्मणीतनुर्भूमौ विवर्णवदनाङ्गिका।
52808 पपात कम्पिता तूर्णं छिन्नमूला लता यथा॥ १०॥
52809
52810 सा वासुदेवाभिधाना समङ्गा तापसतनुः॥ १०॥
52811
52812 तस्यां प्रविष्टजीवायां पुत्रतन्वां महामुनिः।
52813 चकाराप्यायनं मन्त्रैः स कमण्डलुवारिभिः॥ ११॥
52814
52815 तस्यां शुक्राख्यायां पुत्रतन्वां प्रविष्टो जीवो यस्यां तथाविधायां
52816 सत्याम्॥ ११॥
52817
52818 सर्वा नाड्यस्ततस्तन्वास्तस्याः पूर्णा विरेजिरे।
52819 सरितः प्रावृषीवाम्बुपूरपूरितकोटराः॥ १२॥
52820
52821 ततः आप्यायनानन्तरम्॥ १२॥
52822
52823 नलिनी प्रावृषीवासौ मधाविव नवा लता।
52824 यदा पूर्णा तदा तस्याः प्रान्ताः पल्लविता बभुः॥ १३॥
52825
52826 प्रान्ता अङ्गुलिनखकेशादयः पल्लविताः पल्लववन्निर्गताः सन्तो बभुः॥ १३॥
52827
52828 अथ शुक्रः समुत्तस्थौ वहत्प्राणसमीरणः।
52829 रसमारुतसंयोगादापूर्ण इव वारिदः॥ १४॥
52830
52831 रसस्य जलस्य मारुतस्य पुरोवातस्य च संयोगात्॥ १४॥
52832

52833 पुरोऽभिवादयामास पितरं पावनाकृतिम् ।
52834 प्रथमोल्लासितो मेघः स्तनितेनेव पर्वतम् ॥ १५ ॥
52835
52836 स्तनितेनेवेति दृष्टान्तबलान्नामगोत्रकीर्तनपूर्वकता अभिवादने गम्यते ॥ १५ ॥
52837
52838 पिताथ प्राक्तनीं तन्वा आलिलिङ्गाकृतिं ततः ।
52839 स्नेहार्द्रवृत्तिर्जलदश्चिरादद्रितटीमिव ॥ १६ ॥
52840
52841 तन्वाः पुत्रतन्वाः । शोषविशीर्णाकृत्यपेक्षया प्राक्तनीं ।
52842 पूर्ववद्यौवनसौन्दर्यादिशालिनीमिति यावत् ॥ आकृतिं आकारम् ॥ १६ ॥
52843
52844 भृगुर्ददर्श सस्नेहं प्राक्तनीं तानवीं तनुम् ।
52845 मत्तो जातेयमित्यास्थां हसन्नपि महामतिः ॥ १७ ॥
52846
52847 बालत्वात्तनुः सूक्ष्मा सैव तानवी तां तनुं पुत्रदेहम् । तत्त्वदृशा
52848 अनौचित्यचिन्तनाद्धसन्नपि । चकारेति शेषः ॥ १७ ॥
52849
52850 मत्पुत्रोऽयमिति स्नेहो भृगुमप्यहरत्तदा ।
52851 परमात्मीयता देहे यावदाकृतिभाविनी ॥ १८ ॥
52852
52853 यावदाकृति यावज्जीवं भाविनी । आवश्यके णिनिः ।
52854 प्रारब्धप्राबल्यादवश्यभाविनीत्यर्थः ॥ १८ ॥
52855
52856 बभूवतुः पितापुत्रौ तावथान्योन्यशोभितौ ।
52857 निशावसानमुदितावर्कपद्माकराविव ॥ १९ ॥
52858
52859 चिरसंगमसंबद्धाविव चक्राह्वदम्पती ।
52860 घनागमनसस्नेहौ मयूरजलदाविव ॥ २० ॥
52861
52862 चक्राह्वदम्पती चक्रवाकजायापती । घनशब्देन तत्कालो लक्ष्यते ।
52863 बभूवतुरित्यनुषङ्गः ॥ २० ॥
52864
52865 चिरकालदृढोत्कण्ठौ तुल्ययोग्यतया तया ।
52866 स्थित्वा तत्र मुहूर्तं तावथोत्थाय महामती ॥ २१ ॥
52867
52868 चिरकालवियोगादृढीकृतसमागमोत्कण्ठौ । तया जगत्प्रसिद्धया
52869 वर्णितरूपया च तुल्यानन्दभरयोग्यतया मुहूर्तं स्थित्वा जढीभूय ॥ २१ ॥
52870
52871 समङ्गाद्विजदेहं तं भस्मसात्तत्र चक्रतुः ।
52872 को हि नाम जगज्जातमाचारं नानुतिष्ठति ॥ २२ ॥
52873
52874 आचारं सदाचारम् । तथाचाचारपरिपालनमेव दाहादिफलं न
52875 फलान्तरमत्रेत्यर्थः ॥ २२ ॥
52876
52877 एवं तौ कानने तस्मिन्पावने भृगुभार्गवौ ।
52878 संस्थितौ तापसौ दीप्तौ दिवीव शशिभास्करौ ॥ २३ ॥
52879
52880 चेरतुर्ज्ञातविज्ञेयौ जीवन्मुक्तौ जगद्गुरू ।
52881 देशकालदशौघेषु सुसमौ सुस्थिरौ ततः ॥ २४ ॥
52882
52883 देशकालानां शुभाशुभादिदशौघेषु समौ हर्षविषादवैषम्यरहितौ ।
52884 यतः स्वरूपे सुस्थिरावित्यर्थः ॥ २४ ॥

52885
52886 अथासुरगुरुत्वं स शुक्रः कालेन लब्धवान् ।
52887 भृगुरप्यात्मनो योग्ये पदेऽतिष्ठदनामये ॥ २५ ॥
52888
52889 असुरगुरुत्वग्रहणं ग्रहाधिकारस्याप्युपलक्षणम् । पदे प्राजापत्याधिकारे ॥
52890 २५ ॥
52891
52892 शुक्रोऽसौ प्रथममिति क्रमेण जात-
52893 स्तस्मात्सत्परमपदादुदारकीर्तिः ।
52894 स्वेनाशु स्मृतिपदविभ्रमेण पश्चा-
52895 दन्येषु प्रविलुलितो दशान्तरेषु ॥ २६ ॥
52896
52897 उक्तां शुक्रगतिं संक्षिप्योपसंहरति - शुक्र इति । स्वेन स्वीयेन
52898 स्मृतिपदं पुनः पुनः स्मरणारूढा अप्सरास्तत्प्रयुक्तेन
52899 मनोराज्यविभ्रमेण ॥ २६ ॥
52900
52901 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे
52902 भार्ग० शुक्रस्य पुनर्जीवनं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
52903
52904 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे शुक्रस्य
52905 पुनर्जीवनं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
52906
52907 सप्तदशः सर्गः १७
52908
52909 श्रीराम उवाच ।
52910
52911 भगवन्भृगुपुत्रस्य प्रतिभासानुभूतितः ।
52912 यथैषा सफला जाता तथान्यस्य न किं भवेत् ॥ १ ॥
52913
52914 शुद्धानामिह चित्तानां सत्यसंकल्पतोच्यते ।
52915 वासनाद्दृष्टतुल्यत्वे मेलनं च परस्परम् ॥ १ ॥
52916
52917 ननु शुक्रस्याप्सरः स्वर्गादिमनोराज्यस्य चिरं भोगेन
52918 साफलयमिवान्येषामपि तस्य तथात्वं किं न स्यादिति रामः शङ्कते -
52919 भगवन्निति । या भानोरथिकी प्रतिभा सैषा यथा स्वर्गाद्यनुभूतितः सफला
52920 जाता तथा अन्येषामपि किं न भवेदित्यन्वयः ॥ १ ॥
52921
52922 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
52923
52924 इयं प्रथममुत्पन्ना सा तनुर्ब्रह्मणः पदात् ।
52925 शुद्धा जातिर्भार्गवस्य नान्यजन्मकलङ्किता ॥ २ ॥
52926
52927 प्रतिभानां फलोपभोगसंवादेन सफलत्वे द्वौ हेतू सत्यसंकल्पत्वयोग्या
52928 चित्तशुद्धिः उत्क्रान्तिकालोद्बुद्धपरिपक्वभाविभोगप्रदकर्मोद्भावितत्वं च ।
52929 तत्राद्यं शुक्रस्य दर्शयन्समाधत्ते - इयं प्रथममित्यादिना । शुक्रस्य
52930 प्राक्कल्पीयसर्वदोषाणां तच्चरमजन्मानुष्ठितकर्मोपासनैः
52931 क्षयादस्मिन्कल्पे सेयं तनुः
52932 प्रथममुत्पन्नेत्येतत्कल्पीयदोषाप्रसक्तेर्ब्रह्मणः
52933 पदादेवाधिकारभोगार्थं धातुः संकल्पाज्जातत्वेन
52934 तत्सांकल्पिकदोषस्याप्रसक्तेरुभयकुलशुद्धा ब्राह्मणजातिरिति
52935 बीजगर्भजात्यादिदोषस्याप्यप्रसक्तेर्नासत्यसंकल्पताप्राप्तिरित्यन्येभ्योऽस्य
52936 विशेष इत्यर्थः ॥ २ ॥

52937
52938 सर्वैषणानां संशान्तौ शुद्धचित्तस्य या स्थितिः ।
52939 तत्सत्यमुच्यते सैषा विमला चिदुदाहृता ॥ ३ ॥
52940
52941 अन्येषां ब्रह्मविदामपि सत्यसंकल्पत्वे रागादिदोषक्षयप्रयुक्तशुद्ध्या
52942 चित्तस्य सत्यात्मभावापत्तिरेव हेतुरित्याशयेनाह - सर्वैषणानामिति ॥ ३ ॥
52943
52944 मनोनिर्मलसत्त्वात्म यद्भावयति यादृशम् ।
52945 तत्तथाशु भवत्येव यथावर्तो भवेत्पयः ॥ ४ ॥
52946
52947 यथा भृगुसुतस्यैव बिभ्रमः प्रोत्थितः [सोत्थितः इति पाठः]
52948 स्वयम् ।
52949 प्रत्येकमप्येवमेव दृष्टान्तोऽत्र भृगोः सुतः ॥ ५ ॥
52950
52951 अन्येषां चित्तशुद्ध्यभावात्सत्यसंकल्पत्वासिद्ध्या आद्यकल्पासंभवेऽपि
52952 द्वितीयकल्पानुसारात्प्राक्तनमरणोद्बुद्धकर्मवासनाद्यनुगुणसुखदुःखभ्
52953 ओगानुकूलजगत्प्रतिभासे शुक्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह - यथेति ॥ ५ ॥
52954
52955 बीजस्थाङ्कुरपत्रादि स्वं चमत्कुरुते यथा ।
52956 सर्वेषां भूतसङ्घानां भ्रमखण्डास्तथैव हि ॥ ६ ॥
52957
52958 भ्रमखण्डा भ्रान्तिकृतद्वैतविभागाः ॥ ६ ॥
52959
52960 यदिदं दृश्यते विश्वमेवमेवाखिलं जगत् ।
52961 प्रत्येकमुदितं मिथ्या मिथ्यैवास्तमुपैति च ॥ ७ ॥
52962
52963 दृश्यते अस्माभिरिति शेषः । प्रत्येकं प्रतिजीवम् ॥ ७ ॥
52964
52965 नास्तमेति नचोदेति जगत्किंचन कस्यचित् ।
52966 भ्रान्तिमात्रमिदं मायामुग्धेव परिजृम्भते ॥ ८ ॥
52967
52968 परमार्थदृशा त्वाह - नास्तमिति । मुग्धा उन्मत्तेव ॥ ८ ॥
52969
52970 यथा संप्रतिभासस्थः स्वयं संसारखण्डकः ।
52971 तथा तेषां सहस्राणि मिथ्या दृष्टानि सन्ति हि ॥ ९ ॥
52972
52973 एकैकस्यापि जीवस्यानेकं जगदनुभवसिद्धमित्याह - यथेति । संप्रति
52974 जागरे भासोऽपरोक्षावभासस्तत्र तिष्ठतीति भासस्थः । अस्माकमिति शेषः ।
52975 तेषां संसारखण्डानाम् । सन्ति स्वप्नभ्रमादावित्यर्थः । अथवा यदि
52976 प्रतिजीवं संसाराः प्रत्येकमुदितास्तर्हि कुतो न भासन्त इति चेत् भासन्त एवेत्याह
52977 - यथेति । सम्यक्प्रतिभासः स्फुटानुभवस्तत्स्थः अस्माकमिति शेषः ।
52978 तेषां जीवान्तराणां सहस्राणि संसाराणामिति शेषः ॥ ९ ॥
52979
52980 स्वप्नसंकल्पनगरव्यवहाराः परस्परम् ।
52981 पृथग्यथा न दृश्यन्ते तथैते संसृतिभ्रमाः ॥ १० ॥
52982
52983 तर्हि सर्वैः परस्परं संसाराः पृथक्कुतो न दृश्यन्ते तत्राह -
52984 स्वप्नेति । यथान्यस्य स्वप्नोऽन्यैर्न दृश्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥
52985
52986 एवं नगरवृन्दानि नभस्संकल्परूपिणि ।
52987 सन्ति तानि न दृश्यन्ते मिथ्याज्ञानदृशं विना ॥ ११ ॥
52988

52989 पिशाचयक्षरक्षांसि सन्त्येवंरूपकाणि ह।
52990 संकल्पमात्रदेहानि सुखदुःखमयानि च॥ १२॥
52991
52992 एवमेव वयं चेमे संपन्ना रघुनन्दन।
52993 स्वसंकल्पात्मकाकारा मिथ्यासत्यत्वभाविनः॥ १३॥
52994
52995 एवमेव शुक्रवदेव॥ १३॥
52996
52997 एवंरूपैव हि परे विद्यते सर्गसंततिः।
52998 न वास्तवी वस्तुता तु संस्थितैवमवस्तुनि॥ १४॥
52999
53000 व्यष्टेः परे हिरण्यगर्भेऽपि एवमन्धपरम्परयैव संस्थिता॥ १४॥
53001
53002 प्रत्येकमुदितं विश्वमेवमेव मुधैव हि।
53003 वनगुल्मकरूपेण वसन्तैकरसो यथा॥ १५॥
53004
53005 सर्वजीवजगदाकारेण ब्रह्मैवोदितमित्याह - प्रत्येकमिति॥ १५॥
53006
53007 प्रथमोऽयं स्वसंकल्पः प्रथामभ्यागतो यथा।
53008 तथातिपरमार्थेन दृष्टेनेत्थं विभाव्यते॥ १६॥
53009
53010 प्राथमिकः स्वसंकल्प एव जगदाकारप्रथामभ्यागत इति कथं ज्ञायते
53011 तत्राह - प्रथम इति। तत्त्वदर्शनेन ज्ञायत इत्यर्थः॥ १६॥
53012
53013 प्रत्येकमुदितं चित्तं स्वस्वभावोदरस्थितम्।
53014 इदमित्थं समारम्भं जगत्पश्यन्विनश्यति॥ १७॥
53015
53016 स्वस्य स्वभावः अनाद्यज्ञानं तदुदरस्थितं चित्तमेव जगदिति
53017 पश्यन्विनश्यति स्वयमित्यर्थः॥ १७॥
53018
53019 प्रतिभासवशादस्ति नास्ति वस्त्ववलोकनात्।
53020 दीर्घस्वप्नो जगज्जालमालानं चित्तदन्तिनः॥ १८॥
53021
53022 तथाच प्रतिभासकालिक्येव जगत्सत्ता न वास्तवाधिष्ठानदर्शने
53023 स्थातुमर्हतीत्याह - प्रतिभासेति॥ १८॥
53024
53025 चित्सत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चित्तकम्।
53026 एकाभावाद्द्वयोर्नाशः स च सत्यविचारणात्॥ १९॥
53027
53028 तर्हि जगति किं प्राक्प्रतिभाता सत्ता अत्यन्तासती नेत्याह - चित्सत्तैवेति।
53029 चित्तसत्तैव हि जगत् इति पाठे आलानं चित्तदन्तिन इति यदुक्तं तदाशयं
53030 स्फुटयति - चित्तसत्तैवेति। तत्फलमाह - एकाभावादिति॥ १९॥
53031
53032
53033
53034 शुद्धस्य प्रतिभासो हि सत्यो भवति चेतसः।
53035 प्रमार्जनादिव मणेर्मलिनस्येह युक्तितः॥ २०॥
53036
53037 चित्तसत्तया जगत्सत्ता क्व दृष्टेति चेच्छुद्धचित्तानां सत्यसंकल्पोत्थे वस्तुनि
53038 दृष्टेत्याशयेनाह - शुद्धस्येति। मणेः प्रमार्जनान्मणिकार्यस्य
53039 प्रकाशविषनिर्हरणादेरिवेत्यर्थः। युक्तित उपायतः॥ २०॥
53040

53041 चिरमेकदृढाभ्यासाच्छुद्धिर्भवति चेतसः।
53042 अनाक्रान्तस्य संकल्पैः प्रतिभोदेति चेतसः॥ २१॥
53043
53044 एकदृढाभ्यास ऐकाग्र्यदार्ढ्याभ्यासः। प्रतिभा
53045 स्वच्छताप्रयुक्तभास्वरता॥ २१॥
53046
53047 सुवर्णं न स्थितिं याति मलवत्यंशुके यथा।
53048 एका दृष्टिः स्थितिं याति न म्लाने चित्तके तथा॥ २२॥
53049
53050 सुवर्णं शोभनवर्णं रञ्जकद्रव्यं द्रुतस्वर्णं वा। मलवत्यंशुके
53051 मलिनवस्त्रे। एका दृष्टिरद्वैतात्मज्ञानम्॥ २२।
53052
53053 श्रीराम उवाच।
53054
53055 प्रतिभासात्मनि जगत्येते कालक्रियाक्रमाः।
53056 सोदयास्तमया जाताः कथं शुक्रस्य चेतसः॥ २३॥
53057
53058 वासनानुसारी जगद्भ्रम इत्युक्तं तत्राननुभूते
53059 स्वर्गाप्सरोजन्मपरम्परादिवैचित्र्यक्रमे वासनारूपबीजासंभवाच्छुक्रस्य
53060 कथं तदारोपक्रमः संपन्न इत्याशयेन रामः पृच्छति -
53061 प्रतिभासात्मनीति। शुक्रस्य चेतसश्चित्तस्य प्रतिभासात्मनि
53062 प्रातिभासिककल्पनात्मके जगति कथं केन हेतुना जाताः॥ सोदयास्तमया
53063 इत्यनेन प्रतिभासोदयास्तमययोः प्रतिभासकाले ग्रहणायोगादप्रतिभासकाले
53064 च तयोरप्यनुभवासिद्धेः सुतरां तद्गोचरवासनाऽसिद्धिस्तदसिद्धौ
53065 क्रमस्याप्यसिद्धिरित्याशयः सूचितः॥ २३॥
53066
53067 श्रीवसिष्ठ उवाच।
53068
53069 यादृग्जगदिदं दृष्टं शुक्रेण पितृशास्त्रतः।
53070 तादृक्कस्य स्थितं चित्ते मयूराण्डे मयूरवत्॥ २४॥
53071
53072 पितृतः पितृजन्यचक्षुरादिवशात्पितृवाक्याच्च। शास्त्रतः
53073 श्रुतिस्मृत्यादिभ्यश्च यादृक्
53074 यादृशोत्पत्तिनाशादिविशिष्टमस्तीत्यवगतमैहिकं पारलौकिकं च तस्य चित्ते
53075 तादृगेव संस्काररूपेण स्थितम्। तथाच
53076 पितृशास्त्रादिप्रमाणतदाभासैरेव [प्रमाणतयाभासैः इति
53077 पाठः] वासनोदयस्तस्याप्यासीदेवेत्यर्थः।
53078 उत्पत्तिनाशक्रमगोचरसंस्कारः साक्षिणैव सेत्स्यतीति भावः॥ २४॥
53079
53080 स्वभावकोशस्थमिदं तदेतेन क्रमोदितम्।
53081 बीजेनाङ्कुरपत्रादिलतापुष्पफलं यथा॥ २५॥
53082
53083 स्वभावकोशश्चिदधिष्ठिता सजीवा अविद्या। एतेन पितृशास्त्रनिमित्तेन॥ २५॥
53084
53085 जीवो यद्वासनाबद्धस्तदेवान्तः प्रपश्यति।
53086 स्वरूपं चात्र दृष्टान्तो दीर्घस्वप्नस्त्विदं जगत्॥ २६॥
53087
53088 स्वरूपं स्वप्ने स्वकल्पितं शरीरम्। ननु नायं स्वप्नो नेत्याह - दीर्घेति॥
53089 २६॥
53090
53091 प्रत्येकमुदितो राम नूनं संसृतिखण्डकः।
53092 रात्रौ सैन्यनरस्वप्नजालवत्स्वात्मनि स्फुटः॥ २७॥

53093
53094 यथा सैन्यस्था नरा दिवा सैन्यवासनावासिता रात्रौ स्वप्ने प्रत्येकं सैन्यं
53095 स्वस्ववासनाकल्पितं नानासैन्यं पश्यन्तोऽपि ऐक्यं मन्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥
53096 २७ ॥
53097
53098 श्रीराम उवाच।
53099
53100 एष संसृतिखण्डोत्थो मिथः स मिलति स्वयम्।
53101 नो वा मिलति तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २८ ॥
53102
53103 नन्वेवं सति नरस्तदीयसंसारश्च परैर्न द्रष्टुं शक्यत इति गुरूणां
53104 शिष्योद्धाराय प्रवृत्तिः शास्त्रप्रणयनं च स्वप्रकृतपरोपकार इव न
53105 शिष्यं प्राप्नुयात् तथा चोपदेशालाभाच्छिष्यस्यानिर्मोक्षप्राप्तौ तुल्ययुक्त्या
53106 गुरोरपि स्वगुरोरुपदेशालाभादनिर्मोक्षदोषानिर्मोक्ष इति मूलघातिन्येवेयं
53107 कल्पनेत्याशयेन रामः पृच्छति - एष इति। यदि न मिलति तदोक्तदोषः यदि
53108 मिलति तर्हि साधारणोऽयं संसारो नैकैकस्य ज्ञानेन बाधितुं शक्य
53109 इत्युभयतस्पाशा रज्जिरित्याशयः ॥ २८ ॥
53110
53111 श्रीवसिष्ठ उवाच।
53112
53113 मलिनं हि मनोऽवीर्यं न मिथः श्लेषमर्हति।
53114 अयोऽयसि च संतप्ते शुद्धे तप्तं तु लीयते ॥ २९ ॥
53115
53116 दोषद्वयास्पर्शाय व्यवस्थयोत्तरमाह - मलिनमिति। अयं भवः -
53117 मलिनं हि मनः शुद्धे मनसि मिथः परस्परसंश्लेषं मेलनं नार्हति।
53118 कुतः यतः अवीर्यं शुद्धमेलनयोग्यसौक्ष्म्यसामर्थ्यहीनम्। तप्तं
53119 कषायपाचनशुद्धं तु संतप्ते अयसि संतप्तमय इव लीयते ऐक्यं गच्छति।
53120 यतस्तत्समाधिज्ञाभ्यस्तसौक्ष्म्येण सवीर्यमित्याशयः। तथाच
53121 सवीर्यत्वादेव देवानां परकीयस्वप्नप्रवेशेन वरदानानुग्रह इव
53122 शिष्यमनःकल्पितजगदन्तःप्रवेशेन बोधनसमर्थमेवेति नाद्यो दोषः।
53123 साधारणत्वानभ्युपगमान्न द्वितीयदोषोऽपीति भावः ॥ २९ ॥
53124
53125 चित्ततत्त्वानि शुद्धानि संमिलन्ति परस्परम्।
53126 एकरूपाणि तोयानि यान्त्यैक्यं नाविलानि हि ॥ ३० ॥
53127
53128 शुद्धिर्हि चित्तस्य विवासनत्व-
53129 मभूतसंवेदनमेकरूपम्।
53130 तस्याशु शुद्ध्यां भवति प्रबुद्ध-
53131 स्तन्मात्रयुक्त्या परसंगमेति ॥ ३१ ॥
53132
53133 चित्तशुद्धेः परां काष्ठां दर्शयंस्तत्प्राप्त्यैव तत्त्वज्ञता दृढा
53134 परमप्राप्तिश्च प्रतिष्ठिता भवति नान्यथेत्युपसंहरति - शुद्धिर्हीति।
53135 विवासनत्वमात्यन्तिकवासनाक्षय एव चित्तस्य परमा शुद्धिरित्यर्थः। तस्य
53136 चित्तस्य तन्मात्रस्य तादृशचिन्मात्रपरिशेषलक्षणशुद्धिमात्रस्य युक्त्या
53137 लाभेन परेण परमकैवल्यात्मना सङ्गं मोक्षमेतीति यावत् ॥ ३१ ॥
53138
53139 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थि० भार्गवोपाख्याने
53140 मनोराज्यसंमेलनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥
53141
53142 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
53143 मनोराज्यसंमेलनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥
53144

53145 अष्टादशः सर्गः १८
53146
53147 श्रीवसिष्ठ उवाच।
53148
53149 सर्वसंसृतिखण्डेषु भूतबीजकलात्मनः।
53150 तन्मात्रप्रतिभासस्य प्रतिभासेन भिन्नता॥ १॥
53151
53152 मलिनानां तु मलिनैर्योगोऽवस्थाविशोधतः।
53153 तन्मात्रयुक्तिर्विज्ञस्य परसङ्गश्च वर्ण्यते॥ १॥
53154
53155 शुद्धमनोराज्यस्य शुद्धैर्मलिनैश्च संमेलनप्रकार उक्तः। इदानीं
53156 मलिनानां मलिनैर्मेलनप्रकारं जाग्रदाद्यवस्थानां
53157 द्रष्टृदृश्यादीनां च विशोधनेन चरमश्लोकोक्ततन्मात्रयुक्तिं
53158 [युक्तितया इति पाठः] तया परसङ्गप्राप्तिं च व्युत्पादयितुं
53159 प्रागुक्तं
53160 जाग्रदादिप्रपञ्चभेदमसाधारणस्वात्मप्रतिभासाधीनप्रतिभासेन
53161 साधयति - सर्वेति। सर्वेषां जीवानां स्वस्वकल्पितसंसृतिरूपेषु
53162 सृष्टिसंसृतेः खण्डेषु शकलेषु भूतात्मनः स्थूलस्य बीजात्मनः
53163 सूक्ष्मस्य कलनं कला लिङ्गभावोन्मुखता तदात्मनः कारणरूपस्य
53164 प्रपञ्चस्य प्रतिजीवं भिन्नता योक्ता सा स एव तन्मात्रः प्रतिभासते नान्यदिति
53165 तन्मात्रप्रतिभासः स्वप्रकाशचिदेकरस आत्मा तस्य प्रतिभासेन
53166 प्रतिनियताकारकल्पनया न वस्तुवृत्त्येत्यर्थः॥ १॥
53167
53168 प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा तन्मात्रावृत्तिपूर्वकम्।
53169 सर्वस्य जीवजातस्य सुषुप्तत्वादनन्तरम्॥ २॥
53170
53171 तत्कुतोऽवगम्यते तत्राह - प्रवृत्तिरिति। यतः सर्वस्य जीवजातस्य
53172 सुषुप्तत्वादनन्तरमव्यवहितोत्तरक्षणे ह्यनादिद्वैतव्यवहारा यया
53173 प्रवृत्तिर्या च स्वप्ने जागरे च वननद्याद्यभिमुखी प्रवृत्तिस्ततो निवृत्तिः
53174 परावृत्तिर्वा सा सर्वापि तन्मात्रस्य चिदेकरसस्य या
53175 आसमन्ताद्वृत्तिर्व्याप्तिस्तत्पूर्वकमेव प्रसिद्धा अतो हेतोरित्यर्थः॥ २॥
53176
53177 प्रवृत्तिभाजो ये जीवास्ते तन्मात्रप्रदर्शिनः।
53178 तन्मात्रैकतया सर्गान्मिथः पश्यन्ति कल्पितान्॥ ३॥
53179
53180 प्रवृत्तिं भजन्ते व्यवहरन्ति ये ये जीवास्ते सर्वेऽपि तन्मात्रेण चिन्मात्रेणैव
53181 प्रदर्शिनः अर्थप्रकाशवन्तो नान्येन ज्योतिषा। अस्त्वेवं तथापि
53182 कथमन्यस्यान्यमनोराज्यप्रपञ्चदर्शनसिद्धिस्तत्राह - तन्मात्रेति।
53183 तन्मात्रस्य स्वस्वसाक्षिचिन्मात्रस्योपाधिमेलनेन ब्रह्मैक्यदार्ढ्येन वा
53184 एकतया एकत्वप्राप्त्या मिथः परस्परसर्गान्पश्यन्ति नान्यथेत्यर्थः॥ ३॥
53185
53186 तन्मात्रैक्यप्रणालेन चित्राः सर्गजलाशयाः।
53187 परस्परं संमिलन्ति घनतां यान्ति चाभितः॥ ४॥
53188
53189 उक्तलक्षणेन चिन्मात्रैकप्रणालेन। एकमार्गेणेति यावत्। घनतां
53190 परकीयव्यवहारसंवादादिना सत्यताभ्रान्तिदार्ढ्यान्निबिडताम्॥ ४॥
53191
53192 केचित्पृथक्स्थितिगताः पृथगेव लयं गताः।
53193 केचिन्मिथः संमिलिता जगद्गुञ्जा स्थिताक्षता॥ ५॥
53194
53195 पृथक्सर्गान्तरमेलनं विनैव केचिन्मिथः संवलिताः एवंरीत्या जगत्
53196 ब्रह्माण्डं तल्लक्षणा गुञ्जा प्रसिद्धा॥ ५॥

53197
53198 जगद्गुञ्जासहस्राणि यत्रासंख्यान्यणावणौ |
53199 अपरस्परलग्नानि काननं ब्रह्म नाम तत् || ६ ||
53200
53201 अणावणौ प्रतिपरमाणु | ब्रह्म मायाशबलम् | काननं वनम् || ६ ||
53202
53203 मिथः संमिलनेनैता घनतां समुपागताः |
53204 यद्यद्यत्र यथा रूढं तत्तत्पश्यति नेतरत् || ७ ||
53205
53206 एता जगद्गुञ्जाः घनतां निविडीभावात्साधारणव्यवहारयोग्यताम् | किं
53207 सर्वभावाः सर्वेषां दर्शनयोग्या नेत्याह - यद्यदिति | यावतां
53208 प्राणिनां यादृशकर्मभोगानुकूलं यत्र यथा रूढं तत्र तावदेव
53209 पश्यति नेतरत् | देशान्तरीयं लोकान्तरीयमित्यर्थः || ७ ||
53210
53211 वर्तमानं मनोराज्यं नैष्फल्यं समुपागता |
53212 सा कृत्तिर्मनसो ज्ञेया तस्य जीवपरम्परा || ८ ||
53213
53214 अत एव चित्तभेदस्तदुपाधिजीवभेदश्च सिद्ध्यतीत्याशयेनाह -
53215 वर्तमानमिति | एकस्य मनसो मनोन्तरे वर्तमानं मनोराज्यं प्रति
53216 नैष्फल्यं तद्दर्शनोपभोगाद्यसमर्थतालक्षणं निष्फलतां समुपागता
53217 या स्थितिः सैव कृत्तिर्विच्छित्तिर्मनोभेदहेतुर्ज्ञेयेत्यर्थः | तस्या एव
53218 सकाशाज्जिवपरम्परा जीवभेदा अपि ज्ञेया इत्यनुषज्यते || ८ ||
53219
53220 परस्परं संमिलतां सर्गाणां रूढभाविनाम् |
53221 देहसत्ता भृशं रूढा देहाभावस्तु विस्मृतिः || ९ ||
53222
53223 एवं विभिन्नमनोराज्यरूपाणां सर्गाणां तुल्यकर्मवासनादीनां
53224 युगपत्फलौन्मुख्येन मेलनेन व्यष्टिसमष्टिस्थूलदेहसत्तापि निरूढा ज्ञेया
53225 तद्विस्मृतौ तु देहाभाव एव स्वाभाविक इत्यर्थः || ९ ||
53226
53227 देहत्वपरिरूढत्वाच्चिद्धेम्ना विस्मृतात्मना |
53228 मिथ्यानुभूताऽविद्या तु शुद्धा कटकतामिता || १० ||
53229
53230 स्थूलदेहभावे निरूढे स्वाभाविकात्मस्थितिर्विस्मृता काल्पनिकी
53231 सांसारिकस्थितिः स्वीकृता चेत्याह - देहत्वेति | चिदेव हेम चिद्धेम तेन
53232 विस्मृतात्मना शुद्धा केवला कटकतामिता कटकत्वसदृशी
53233 संसारलक्षणा अविद्या मिथ्यैवानुभूतेत्यर्थः || १० ||
53234
53235 यथा शुद्धः प्राणमरुत्परप्राणादिवेदनात् |
53236 वेत्ति वेद्यं मनोराज्यं तथा सर्गान्तराश्रयम् || ११ ||
53237
53238 एवमशुद्धानामपि परस्परं क्वचिन्मेलनमुपपाद्य शुद्धानां
53239 परमनोराज्यवेदने दृष्टान्तमाह - यथेति | यथा हठयोगाभ्यासेन
53240 शुद्धः प्राणमरुत् परकायप्रवेशेन परप्राणानां
53241 आदिपदात्तदीयदेहेन्द्रियाणां च स्ववश्यतावेदनात्तैर्वेद्यं शब्दादि वेत्ति
53242 तथा शुद्धं मनोऽपि सर्गान्तराश्रयं मनोराज्यं वेत्तीत्यर्थः || ११ ||
53243
53244 सर्वेषां जीवराशीनामात्मावस्थात्रयं श्रितः |
53245 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यमत्र देहो न कारणम् || १२ ||
53246
53247 ननु यदि मनोराज्यानां परस्परसंमिलनादेव स्थूलदेहसत्ता रूढा
53248 तर्ह्यसंमिलने देहाभावात् नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं

53249 समाविशेत् । सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥ इति
53250 श्रुतिबोधितदेहप्रदेशभेदाधीना जाग्रदाद्यवस्था अपि न स्युरित्याशङ्क्याह
53251 - सर्वेषामिति । जीवत्वस्वभावादेवावस्थात्रयकल्पना न देहमपेक्ष्य ।
53252 जाग्रत्कल्पनां विना देहासिद्धावन्योन्याश्रयापत्तेः । श्रुतिस्तु
53253 परदृष्टिसिद्धदेहानुवादेन तदेकदेशदृश्यत्वान्न
53254 जाग्रदादिप्रपञ्चविस्तारः सत्य इत्येवंपरा न देहस्य तद्धेतुत्वपरेति भावः
53255 ॥ १२ ॥
53256
53257 एवमात्मनि जीवत्वे सत्यवस्थात्रयात्मनि ।
53258 नचाम्भसीव वीचित्वमस्मिन्कचति देहता ॥ १३ ॥
53259
53260 अम्भ एव वीच्याद्यात्मकं प्रथते इति तत्त्वदर्शने सति ततः
53261 पृथग्वीच्यादिवस्त्विव जीव एवावस्थात्रयात्मेति पर्यालोचनेऽपि न जीवादन्या
53262 देहता वस्तुभूता परिशिष्यत इत्याह - एवमिति ॥ १३ ॥
53263
53264 चित्कलापदमासाद्य सुषुप्तान्तपदस्थितम् ।
53265 बुद्धो निवर्तते जीवो मूढः सर्गे प्रवर्तते ॥ १४ ॥
53266
53267 एवमेव बुद्धस्तत्त्ववित् सुषुप्तस्यान्तमवसानभूतं यत्तुर्यं पदं
53268 स्वरूपं तत्र स्थितं चित्कलापदं चैतन्यैकरसस्वभावमासाद्य ज्ञानेन
53269 प्राप्य जीवभावान्निवर्तते । यस्तु मूढः अतत्त्ववित् स एव स्वकल्पनया
53270 पुनर्देहाद्याकारकल्पनारूपे सर्गे प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १४ ॥
53271
53272 द्वयोरेकस्वरूपैव स्वसौहार्दनिदर्शनात् ।
53273 अज्ञः सुषुप्तोऽसंबुद्धो जीवः कश्चित्स सर्गभाक् ॥ १५ ॥
53274
53275 तर्हि किं ज्ञाज्ञयोः सुषुप्तिरपि भिद्यते नेत्याह - द्वयोरिति । एकस्वरूपैव
53276 सुषुप्तिरिति शेषः । स्वस्याज्ञस्यापि सौहार्दस्य संप्रसादस्य श्रुतौ
53277 निरतिशयानन्दमोक्षनिदर्शनत्वेनोपन्यासात् । तर्हि सैकस्य सर्गबीजमन्यस्य
53278 नेति कुतो विशेषतत्राह - अज्ञ इति । तयोर्मध्ये अज्ञः सुषुप्तोऽसंबुद्धो
53279 वास्तवात्मज्ञानहीनो देहाद्यात्मताभ्रमवासनावासितश्चेत्यस्मादेव
53280 विशेषात्स जीवः सर्गभागित्यर्थः ॥ १५ ॥
53281
53282 सर्वगत्वाच्चितः [१] कश्चित्परसर्गेण नीयते ।
53283 सर्गे सर्गे पृथग्रूपं सन्ति सर्गान्तराण्यपि ॥ १६ ॥
53284
53285 तत्राप्यवान्तरविशेषमाह - सर्वगत्वादिति [सर्गगत्वात् इत्युभयत्र
53286 पाठः] । नीयते अन्तः प्रवेश्यते । पृथग्रूपमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १६ ॥
53287
53288 तेष्वप्यन्तस्थसर्गौघाः कदलीदलपीठवत् ।
53289 सर्वसर्गान्तरादूरं पत्रपीवरवृत्तिमत् ॥ १७ ॥
53290
53291 कदलीदलस्य पीठान्याधारभूतास्त्वक्कोशास्तद्वदन्तरन्तः सन्तीत्यर्थः ।
53292 ब्रह्म तु सर्वसर्गेष्वप्यैकरूप्येण संनिहितं कदलीदलमण्डपवदित्याह ##-
53293 अदूरं बहिर्विस्तीर्णैः पत्रैरिव पीवरवृत्तिमत् बृहदिति [बृहदित्यस्य
53294 परश्लोकस्थेन ब्रह्मेत्यनेनान्वय इत्यर्थः] परेणान्वयः ॥ १७ ॥
53295
53296 स्वभावशीतलं ब्रह्म कदलीदलमण्डपः ।
53297 कदल्यामन्यता नास्ति यथा पत्रशतेष्वपि ॥ १८ ॥
53298
53299 दृष्टान्तं विवृणोति - कदल्यामिति ॥ १८ ॥
53300

53301 ब्रह्मतत्त्वेऽन्यता नास्ति तथा सर्गशतेष्वपि |
53302 बीजमेव रसात्फुल्लं भूत्वा बीजं पुनर्भवेत् || १९ ||
53303
53304 इत्थं जगद्भावापन्नस्य ब्रह्मणः पुनः स्वभावापत्तौ दृष्टान्तमाह
53305 - बीजमिति | यथा वटादिबीजमेव रसाज्जलादिसंसर्गात्फुल्लं वृक्षादि
53306 भूत्वा तद्विटपप्रसरफलादिद्वारा पुनः प्राक्तनबीजभावेनाविर्भवति तथा
53307 ब्रह्मापि कामकर्मादिरससंपर्कान्मनो भूत्वा जन्ममरणादिकल्पनया
53308 अधिकारिदेहप्राप्तौ श्रवणमननादिक्रमेण
53309 बोधोदयात्प्राक्तनब्रह्मभावेनाविर्भवतीत्यर्थः || १९ ||
53310
53311 तथा ब्रह्म मनो भूत्वा बोधाद्ब्रह्म परं भवेत् |
53312 रसकारणकं बीजं फलभावेन जृम्भते || २० ||
53313
53314 यदि तस्यापि बीजस्य रससंपर्कैः पुनर्वृक्षभाववन्मुक्तस्यापि
53315 पुनर्जीवभावः स्यादिति बीजमदृष्टान्तं मन्यसे तर्हि रस एव
53316 दृष्टान्तोऽस्त्वित्याह - रसकारणकमिति || २० ||
53317
53318 ब्रह्मकारणको जीवो जगद्रूपेण जृम्भते |
53319 रसस्य कारणं किं स्यादिति वक्तुं न युज्यते || २१ ||
53320
53321 एवंच सति ब्रह्मणः कारणं किं स्यादिति शङ्काया अपि न प्रसर इत्याह -
53322 रसस्येति || २१ ||
53323
53324 ब्रह्मणः कारणं किं स्यादिति वक्तुं न युज्यते |
53325 स्वभावो निर्विशेषत्वात्परो वक्तुं न युज्यते || २२ ||
53326
53327 ननु पत्रकाण्डवृक्षपुष्पफलादीनां सरसतादर्शनात्तत्स्वभावभूतो
53328 रसस्तेषां कारणमिव जगत्कारणं ब्रह्मापि जगद्धर्मस्वभावविशेष एव
53329 स्यात्तथाच ब्रह्मकारणतासाधनं स्वभावकारणतावादेनार्थान्तरितं
53330 स्यादित्याशङ्क्याह - स्वभाव इति | न युज्यते | कुतः |
53331 निर्विशेषत्वात्कारणस्य
53332 कार्यसहोत्पत्तिकासाधारणधर्मविशेषरूपतत्स्वभावरूपत्वा##-
53333
53334 नाकारणे कारणादि परे वस्त्वादिकारणे |
53335 विचारणीयः सारो हि किमसारविचारणैः || २३ ||
53336
53337 तर्हि चिद्ब्रह्ममात्रेण कारेणेन जगति
53338 जाड्यादिस्वभावत्वासिद्धेर्जाड्यदुःखादिस्वभावं ब्रह्मणि जगतः
53339 कारणान्तरं वैचित्र्यहेतूनि निमित्तान्तराणि चाभ्युपेयानि स्युरिति चेन्नेत्याह ##-
53340 सर्वप्रपञ्चारोपस्यादिकारणे ब्रह्मणि कारणनिमित्तादि वस्त्वपि न संभवति
53341 तत्स्वभावविरोधादेवेत्यकारणविवर्तरूपं जगदनृतमेवेत्यर्थः | तर्हि
53342 जडानृतदुःखरूपस्य जगतो जडानृतदुःखरूपमेवादिकारणमुचितमिति
53343 तदेव विचार्यतां किमकारणब्रह्मविचारणेति चेत्तत्राह - विचारणीय इति |
53344 असारविचारणैः किं | कः पुरुषार्थ इत्यर्थः || २३ ||
53345
53346 बीजं जहद्बीजवपुः फलीभूतं विलोक्यते |
53347 ब्रह्माजहन्निजवपुः फलं बीजे च संस्थितम् || २४ ||
53348
53349 अकारणमादिकारणमिति यदुक्तं तदाशयोद्घाटनाय
53350 प्रागुक्तबीजदृष्टान्तापेक्षया ब्रह्मणि यो विशेषस्तमाह - बीजमिति | बीजं
53351 बीजवपुर्बीजाकारं जगत् त्यजत् सत् अङ्कुरादिफलीभूतं लोके विलोक्यते न तथा
53352 ब्रह्मेति | अत एव तद्विवर्तोपादानं

53353 स्वसमसत्ताककार्याभावादकारणमित्युक्तमित्याशयः ॥ २४ ॥
53354
53355 बीजस्याकृतिमत्सर्वं तेनानाकृतिमत्पदम् ।
53356 न युज्यते समीकर्तुं तस्मान्नास्त्युपमा शिवे ॥ २५ ॥
53357
53358 विशेषान्तरमपि दर्शयन्निर्विशेषस्योपचारादेवोपमोपन्यस्ता न
53359 वस्तुवृत्त्येत्याह - बीजस्येति । सर्वं स्वरूपमवयवगुणादि च आकृतिमत्
53360 इतरव्यावर्तकजातिसंस्थानादिमत् । तेन बीजेन समीकर्तुं तुलयितुम् ॥ २५ ॥
53361
53362
53363
53364 स्वमेव जायतेऽस्वाभं न च तज्जायतेऽन्यदृक् ।
53365 अतो न जातं नाजातं विद्धि ब्रह्म नभो जगत् ॥ २६ ॥
53366
53367 तर्ह्युपमोपचारस्य किं फलं तदाह - स्वमेवेति । अस्वाभं
53368 अनात्माभासम् ॥ २६ ॥
53369
53370 दृश्यं पश्यन्स्वमात्मानं न द्रष्टा संप्रपश्यति ।
53371 प्रपञ्चाक्रान्तसंवित्तेः कस्योदेति निजा स्थितिः ॥ २७ ॥
53372
53373 यदि स्वमेव जगदाभासं पश्यति तर्हि कुतोऽस्यानर्थप्राप्तिर्यतस्तत्परिहाराय
53374 शास्त्रं सफलं स्यात्तत्राह - दृश्यमिति । यथाभूतं स्वमात्मानं न
53375 पश्यतीत्यत एवानर्थ इत्यर्थः ॥ २७ ॥
53376
53377 मृगतृष्णाजलभ्रान्तौ सत्यां कैव विदग्धता ।
53378 विदग्धतायां सत्यां तु कैवासौ मृगतृष्णिका ॥ २८ ॥
53379
53380 भ्रान्त्युदये स्वाभाविक्यप्यस्य पूर्णानन्दस्वप्रकाशता वृथा
53381 संपन्नेत्याशयेनाह - मृगतृष्णेति । विदग्धता विद्वता ॥ २८ ॥
53382
53383 आकाशविशदो द्रष्टा सर्वाङ्गोऽपि न पश्यति ।
53384 नेत्रं निजमिवात्मानं दृशीभूतमहो भ्रमः ॥ २९ ॥
53385
53386 निर्मलस्वप्रकाशसर्वगतस्वभावत्वात्सर्वेषां सर्वदा
53387 स्फुटदर्शनार्होऽप्यात्मा कदापि केनापि तत्त्वतो न वीक्ष्यते अहो बहिर्मुखानां
53388 भ्रान्तिप्राबल्यमित्याह - आकाशेति । यथा नेत्रं
53389 पराक्प्रवणत्वात्स्वमात्मानं न पश्यति तद्वत् ॥ २९ ॥
53390
53391 आकाशविशदो द्रष्टा सर्वाङ्गोऽपि न पश्यति ।
53392 तेषां निजमिवात्मानं दृशीभूतमिवाभ्रमः ॥ ३० ॥
53393
53394 ननु बहिर्मुख आन्तरं स्वमात्मानं न पश्यतु बाह्यानां तु
53395 परेषामात्मानं पश्यत्विति चेन्नेत्याह - आकाशेति । निजात्मानमिव तेषां
53396 सर्वेषां बाह्यानामप्यात्मानं पारमार्थिकरूपं न पश्यति । यथा
53397 अभ्रमः निःशेषनिवृत्तभ्रान्तिर्मुक्तः दृशीभूतं दृश्यतापन्नं
53398 द्वैतं न पश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥
53399
53400 आकाशविशदं ब्रह्म यत्नेनापि न लभ्यते ।
53401 दृश्ये दृश्यतया दृष्टे त्वस्य लाभः सुदूरतः ॥ ३१ ॥
53402
53403 तथाच दृश्यं दृश्यतया न द्रष्टव्यं किंतु दृङ्मात्रतयेति भावः ॥
53404 ३१ ॥

53405
53406 तादृग्भावस्वरूपेण विना यत्र न दृश्यते।
53407 तत्रापि दूरोदस्तैव द्रष्टुः सूक्ष्मस्य दृश्यता॥ ३२॥
53408
53409 ननु प्रमातुरान्तर आत्मा विषयाभिमुखेन तेन न दृश्यतां
53410 घटादिविषयाधिष्ठानभूतस्तु बहिर्वृत्तिव्याप्त्या दृश्यताम् तत्र
53411 प्रत्यङ्मुखत्वस्यानुपयोगादित्याशङ्क्याह - तादृगिति। यत्र
53412 घटादिविषयप्रदेशे वृत्त्यवच्छिन्नस्य
53413 द्रष्टुर्वृत्तेर्बाह्यघटाद्याकारानुरञ्जनात्स्वस्यापि तादृग्भावस्वरूपेण
53414 विना घटादि द्रष्टुं न शक्यते तत्रापि द्रष्टुर्दृश्यता दर्शनार्हता
53415 दूरोदस्ता दूरान्निरस्तैव। तत्र हेतुगर्भं विशिनष्टि - सूक्ष्मस्येति।
53416 विषयवृत्तिताद्रूप्यानुरक्तस्वरूपाद्विविच्य
53417 सूक्ष्मचिन्मात्रस्यावधारणाशक्तेरिति भावः॥ ३२॥
53418
53419 दृश्यं च दृश्यते तेन द्रष्टा राम न दृश्यते।
53420 द्रष्टैव संभवत्येको नतु दृश्यमिहास्ति हि॥ ३३॥
53421
53422 यदि सर्वथा द्रष्टा न दृश्यते तर्हि कथं तन्मात्रयुक्त्या
53423 तल्लाभसिद्धिरित्याशङ्क्य तदुपायमाह - द्रष्टैव संभवतीत्यादिना॥ ३३
53424 ||
53425
53426 द्रष्टा सर्वात्मको दृश्ये स्थितश्चेत्कैव द्रष्टृता।
53427 सर्वशक्तिमता राज्ञा यद्यत्संपद्यते यथा॥ ३४॥
53428
53429 कुतो नास्ति तदाह - द्रष्टेति। दृश्यप्रदेशास्थितस्य द्रष्टृत्वे
53430 अतिप्रसङ्गात् सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता इत्यादिश्रुतेश्च सर्वात्मा दृश्ये
53431 स्थितश्च द्रष्टावश्यं वाच्यः। एवं चेत्तस्य स्वात्मभूते सर्वस्मिन्दृश्ये
53432 स्वात्मनि क्रियाविरोधात् कुतो द्रष्टृतेत्यर्थः। यदि तु सर्वशक्तिमत्त्वात्समर्थो
53433 राजेव दृश्यं संपाद्य तत्तथानुभवन् द्रष्टा भविष्यतीति ब्रूयास्तर्हि
53434 स्वातिरिक्तोपकरणापेक्षत्वे शक्तिसंकोचापत्तेरविकृतः स एव
53435 तत्तद्दृश्यरूपेण तथा तथोदेतीति पक्षस्यैव परिशेषान्न
53436 द्रष्टृतेत्यतिरिक्तवस्तुसिद्धिरित्याशयेनाह - सर्वशक्तिमतेति॥ ३४॥
53437
53438 तत्तथानुभवत्याशु स एवोदेति तत्तथा।
53439 यथा मधुरसोल्लासः खण्डो भवति भासुरः॥ ३५॥
53440
53441 उक्तेऽर्थे समञ्जसं दृष्टान्तमुपवर्ण्य प्रकृते योजयति - यथेत्यादिना
53442 । मधुरसस्य मधुररसस्यैक्षवरसस्य प्रसिद्धमधुरूपस्य वा रसस्य
53443 देशविशेषे मधुनोऽपि खण्डशर्करोत्पत्तिप्रसिद्धेः। खण्डः
53444 खण्डशर्करा॥ ३५॥
53445
53446 रसतामजहच्चैव फलपुष्पलतोन्नतः।
53447 चिदुल्लासस्तथा जीवो भूयो भवति देहकः॥ ३६॥
53448
53449 फलपुष्पादिरसैर्मधुमक्षिकाहृतैरुन्नतः [मूले
53450 फलपुष्पलताशब्देन लक्षणया तद्रसो गृह्यते]। अथवा मधुरसो
53451 वसन्तकाले वृक्षप्रविष्टरसः फलपुष्पलतात्मनोन्नतो वनखण्डो यथा
53452 भवति तद्वदिति व्याख्येयम्॥ ३६॥
53453
53454 चिन्मात्रतां तामजहदेव दर्शनदृङ्मयम्।
53455 अन्तःस्वानुभवश्चैव जगत्स्वप्नं प्रपश्यति॥ ३७॥
53456

53457 अहंतादिरसे भौमे खण्डकत्वमिवात्मनि ।
53458 नानाखण्डसहस्रौघैरद्वितीयैर्निजात्मनः ॥ ३८ ॥
53459
53460 आत्मनि अहंतादिभौमे रसे लवणादौ खण्डकत्वमिवेति प्रतिज्ञातस्यार्थस्य
53461 नानाखण्डसहस्रौघैरित्यादि चित्तथोदेत्यसंभ्रममित्यन्तमुपपादनम् ।
53462 निजात्मनो लवणादेरद्वितीयैरभिन्नैः ॥ ३८ ॥
53463
53464 यथोदेति रसो भौमश्चित्तथोदेत्यसंभ्रमम् ।
53465 चिद्रसोल्लासवृक्षाणां कचतामात्मनात्मनि ॥ ३९ ॥
53466
53467 ब्रह्माण्डानन्त्यं दर्शितमित्याशयेनाह - चिद्रसेति ॥ ३९ ॥
53468
53469 दृश्यशाखाशताढ्यानामिह नान्तोऽवगम्यते ।
53470 खण्डः प्रत्येकमेवायं यथा रसचमत्कृतिम् ॥ ४० ॥
53471
53472 तेषु तेषु भोगचमत्कारा अप्यनन्ता इति दर्शयति - खण्ड इति । अयं
53473 दृश्यमानः खण्ड एतद्ब्रह्माण्डलक्षणो वनखण्डो यथा यथा
53474 स्वरसचमत्कृतिं स्वादयति अनुभावयति एवं तथा तथा एषा चित्
53475 पश्यत्यनुभवतीति परेणान्वयः ॥ ४० ॥
53476
53477 स्वादयत्येवमेषा चित्पृथक्पश्यति संस्थितिम् ।
53478 या योदेति यथा यस्या जीवशक्तेः स्वसंसृतिः ॥ ४१ ॥
53479
53480 पृथगिति वीप्सितं बोध्यम् । प्रतिब्रह्माण्डमित्यर्थः । चमत्कृतिवैचित्र्ये
53481 तत्कल्पकविचित्रतत्तज्जीवसंस्कारोद्बोध एव हेतुरित्याह - या येति ॥ ४१ ॥
53482
53483 तां तां तथैति सा स्वात्मचिद्रूपभुवनस्थितिम् ।
53484 जीवसंसृतयः काश्चित्प्रमिलन्ति परस्परम् ॥ ४२ ॥
53485
53486 तत्र समानाकारवासनोद्भवेऽज्ञजीवानामपि संसृतयो मिलन्तीति
53487 जीवसंसृतिमेलनमुपवर्णितमुपसंहरति - जीवसंसृतय इति ॥ ४२ ॥
53488
53489 स्वयं विहृत्य संसारे शाम्यन्ति चिरकालतः ।
53490 सूक्ष्मया परया दृष्ट्या त्वं पश्य ज्ञानचेतसा ॥ ४३ ॥
53491
53492 मम तर्हि परसंसृतिसहस्रदर्शने क उपायस्तमाह - सूक्ष्मयेत्यादिना ।
53493 ज्ञानचेतसेति । प्रागुक्तेन शुद्धचित्तानां दर्शनोपायेनेत्यर्थः ॥ ४३ ॥
53494
53495 जगज्ज्वालसहस्राणि परमाण्वन्तरेष्वपि ।
53496 चित्ते नभसि पाषाणे ज्वालायामनिले जले ॥ ४४ ॥
53497
53498 सन्ति संसारलक्षाणि तिले तैलमिवाखिले ।
53499 सिद्धिमेति यदा चेतस्तदा जीवो भवेच्चितिः ॥ ४५ ॥
53500
53501 शुद्धा च सा सर्वगता तेन तन्मेलनं मिथः ।
53502 सर्वेषां पद्मजादीनां स्वसत्ताभ्रमरूपकः ॥ ४६ ॥
53503
53504 पद्मजादीनामस्मदादिसंसारदर्शनं शुद्धिवशादेवेत्याह - शुद्धा
53505 चेति । सर्वगतब्रह्मैकरसत्वात्सर्वगता । मेलनमपि स्वकीयपरकीयस्वप्नानां
53506 दैवात्क्वचित्संवादवत्स्वान्तःकल्पनात्मकमेवेत्याशयेनाह -
53507 सर्वेषामित्यादिना ॥ ४६ ॥
53508

53509 जगद्दीर्घमहास्वप्नः सोऽयमन्तः समुत्थितः |
53510 स्वप्नात्स्वप्नान्तरं यान्ति काश्चिद्भूतपरम्पराः || ४७ ||
53511
53512 तेनोपलम्भः कुड्यादावसौ दृढतरः स्थितः |
53513 यद्यत्र चिद्भावयति तत्तत्राशु भवत्यलम् || ४८ ||
53514
53515 तेन स्वप्नपरमपराभ्रमणेन | तद्वासनादार्ढ्याद्दृढतरः | चितो
53516 वासनोद्भवानुरूपविवर्तसामर्थ्यं सार्वत्रिकमिति दर्शयति - यद्यत्रेति ||
53517 ४८ ||
53518
53519 तया स्वप्नेऽपि यद्दृष्टं तत्काले सत्यमेव तत् |
53520 चिदणोरन्तरे सन्ति समस्तानुभवाणवः || ४९ ||
53521
53522 अत एव चित्सत्तायास्तत्रानुवेधानुभव इत्याह - तयेति | अनुभवाणवः
53523 सूक्ष्मीभूतानुभवाः जगदाकारवासना इति यावत् || ४९ ||
53524
53525 (यथा [कोष्ठकविन्यस्तोऽयं पाठः प्रक्षिप्त इति भाति
53526 आदर्शान्तरेष्वदर्शनाट्टीकाकर्त्रसंमतत्वाच्च] बीजान्तरे
53527 पत्रलतापुष्पफलाणवः) |
53528 परमाणुजगत्यन्तर्मन्ये चित्परमाणवः |
53529 लीनमाकाशमाकाशे द्वैतैक्यभ्रममुत्सृज || ५० ||
53530
53531 परमाण्विति | तथाच चिज्जगतोः कार्त्स्न्येन परस्परान्तःप्रविष्टत्वमाश्चर्यं
53532 मन्ये इत्यर्थः | अथवा नेदमाश्चर्यं चिदाकाशस्यैव जगद्भ्रमैर्भेदेन
53533 गृहीतस्य स्वात्मनि लीनत्वादित्याशयेनाह - लीनमिति || ५० ||
53534
53535 देशकालक्रियाद्रव्यैः स्वैरेवाणुभिरेव चित् |
53536 अणूननुभवत्यन्तरिताराणि नसंभवात् || ५१ ||
53537
53538 उक्तमेव प्रपञ्चयति - देशेत्यादिना | अणुभिः सूक्ष्मैः स्वैरेव
53539 चिदंशैः स्वात्मभूतानेवेतराणीवानुभवति नतु वस्तुत इतराणि | इतरेषां
53540 नसंभवादसंभवात् || ५१ ||
53541
53542 स्वयं सर्गस्य कचितः स्वप्ने चिदणुखण्डकः |
53543 ब्रह्मादेः कीटनिष्ठस्य देहदृष्ट्यानुभावितः || ५२ ||
53544
53545 ब्रह्मादेः कीटनिष्ठस्य कीटान्तस्थस्य
53546 साधारणस्तत्तदन्तःकरणोपाधिवशाच्चिदणुखण्डकः प्रलयकाले अस्फुटोऽपि
53547 सर्गस्य स्वप्ने प्रसक्ते तत्तद्देहदृष्ट्यानुभावितो भवतीत्यर्थः || ५२ ||
53548
53549 कचितं किंचिदेवेह वस्तुतस्तु न किंचन |
53550 स्वयं सत्यं स्वादयन्ते द्वैतं चित्परमाणवः || ५३ ||
53551
53552 यदनुभूयते किं तदिति तत्राह - कचितमिति |
53553 किंचिदेवेत्यनिर्वचनीयमित्यर्थः | तर्हि तत्किं तत्राह - स्वयं सत्यमिति |
53554 यथा कश्चिद्भ्रान्तः स्वयं स्वस्कन्धमारुरुक्षति तद्वच्चित्परमाणवो जीवाः
53555 स्वयं सत्यमात्मरूपमेव द्वैतं मन्यमाना भ्रान्त्या स्वादयन्तीत्यर्थः ||
53556 ५३ ||
53557
53558 स्वयं प्रकचति स्फारदेहश्चिदणुखण्डकः |
53559 नेत्रादिकुसुमद्वारैः संविदामोदमुद्गिरन् || ५४ ||
53560

53561 चिदेवाण्वन्तःकरणपरिच्छेदादणुखण्डकः ॥ ५४ ॥
53562
53563 संपश्यतितरां कश्चिद्बहीरूपेण चिद्घटः ।
53564 सर्वगत्वादनाशित्वाद्दृश्यबीजस्य वै चितेः ॥ ५५ ॥
53565
53566 कश्चिद्व्यष्टिरूपश्चिदेव घटसदृशस्थूलदेहपरिच्छेदाच्चिद्घटः ।
53567 देशतः कालतश्च बहीरूपेण । तत्र क्रमाद्धेतुः -
53568 सर्वगत्वादनाशित्वाच्चेति ॥ ५५ ॥
53569
53570 अन्तरेवाखिलं कश्चित्पश्यत्य विमलं जगत् ।
53571 तत्रातिकालकलनादुन्मज्जति निमज्जति ॥ ५६ ॥
53572
53573 कश्चित्समष्ट्यात्मा ब्रह्माण्डरूपः ।
53574 अतिकालकलनाच्चिराभ्यासात्तादात्म्याभिमानेन निमज्जति लीयते उन्मज्जति
53575 पुनराविर्भवति ॥ ५६ ॥
53576
53577 स्वप्नात्स्वप्नान्तरं तत्र तथा पश्यन्पुनः पुनः ।
53578 मिथ्या वटेषु लुठति शिलेव शिखरच्युता ॥ ५७ ॥
53579
53580 केचित्संमिलिताः केचिदात्मन्येवाभ्रमे स्थिताः ।
53581 मग्नाः स्वसंवित्प्रसरे स्फुरन्तो देहखण्डकाः ॥ ५८ ॥
53582
53583 स्वयमन्तः प्रपश्यन्ति ये जगज्जीवविभ्रमम् ।
53584 तैस्तैः कैश्चित्ततं दृश्यमसत्स्वप्नवदाश्रितम् ॥ ५९ ॥
53585
53586 अन्तर्दृश्यद्रष्टॄणां तन्मिथ्यात्वज्ञानं विशेष इत्याशयेनाह -
53587 स्वयमिति ॥ ५९ ॥
53588
53589 सर्वात्मत्वात्स्वभावस्य तद्दृश्यं सत्यमात्मनि ।
53590 सर्वगं विद्यते यत्र तत्र सर्वमुदेति हि ॥ ६० ॥
53591
53592 तेषामन्तरेव विश्वोदये चान्तस्तत्सत्ताहेतुर्बहिः केषांचित्तद्दर्शने तु बहिरेव
53593 तत्सत्ताहेतुरिति बीजव्यवस्थां हृदि निधायाह - सर्वात्मत्वादिति ॥ ६० ॥
53594
53595 जीवान्तः प्रतिभासस्य सर्वस्य पुनरन्तरे ।
53596 जीवखण्ड उदेत्युच्चैस्तस्यान्तरितरोऽपि च ॥ ६१ ॥
53597
53598 जीवान्तर्जीवान्तरस्य तत्र तत्र च जीवान्तरस्य सप्रपञ्चस्यानवस्थितस्योदयेऽपि
53599 तत्रत्यचिति तत्तत्सत्तैवाज्ञानसहिता हेतुर्ज्ञाते तु न किंचित्क्वाप्यासीदस्ति
53600 भविष्यति वेत्याशयेनाह - जीवान्तरित्यादिना ॥ ६१ ॥
53601
53602 जीवान्तर्जायते जीवस्तस्यान्तरपि जीवकः ।
53603 सर्वत्र रम्भादलवज्जीवो जीवन्तरेव हि ॥ ६२ ॥
53604
53605 दृश्यबुद्धिपरावृत्तौ सममेतदनन्तरम् ।
53606 हेम्नीव कटकादित्वं परिज्ञातं विनश्यति ॥ ६३ ॥
53607
53608 बुद्धेः परावृत्तौ पराक्प्रवणतां त्यक्त्वा प्रत्यक्प्रवणत्वे सति समं
53609 युगपदेव चैतदान्तरं बाह्यं च तत्त्वतः परिज्ञातं सद्विनश्यति ॥ ६३ ॥
53610
53611 विचारो यस्य नोदेति कोऽहं किमिदमित्यलम् ।
53612 तस्यान्तर्न विमुक्तोऽसौ दीर्घो जीवज्वरभ्रमः ॥ ६४ ॥

53613
53614 एवं तत्त्वदर्शनलक्षणां तन्मात्रयुक्तिं दर्शयित्वा
53615 तत्प्राप्तिप्रतिष्ठोपायानिन्द्रियजयादिविचारान्तान्व्युत्क्रमेण वक्तुमुपक्रमते
53616 - विचार इति ॥ ६४ ॥
53617
53618 विचारः सफलस्तस्य विज्ञेयो यस्य सन्मतेः ।
53619 दिनानुदिनमायाति तानवं भोगगृध्नुता ॥ ६५ ॥
53620
53621 वैराग्यपूर्वकविचार एव फलपर्यवसायी न रागीकृत इत्याह - सफल इति ॥
53622 ६५ ॥
53623
53624 यथा देहोपयुक्तं हि करोत्यारोग्यमौषधम् ।
53625 तथेन्द्रियजयेऽभ्यस्ते विवेकः फलितो भवेत् ॥ ६६ ॥
53626
53627 इन्द्रियजयाभ्यासपूर्वकमेव वैराग्यं विवेकहेतुर्नान्यादृशमित्याह -
53628 यथेति । देहेनोपयुक्तं पथ्याशनादिनियमैः सेवितम् ॥ ६६ ॥
53629
53630 विवेकोऽस्ति वचस्येव चित्रेऽग्निरिव भास्वरः ।
53631 यस्य तेनापरित्यक्ता दुःखायैवाविवेकिता ॥ ६७ ॥
53632
53633 वेवेकोऽपि वैराग्यमुमुक्षौत्कण्ठ्यापादनेन
53634 संन्यासश्रवणादिपहलपर्यवसित एव
53635 तन्मात्रयुक्तिजन्मप्रतिष्ठयोरुपयुज्यते न वाङ्मात्रपल्लवित इति दर्शयति -
53636 विवेक इत्यादिना । यस्य वचस्येव विवेकोऽस्ति न मनसि तेन अविवेकिता अपरित्यक्तेति सा
53637 दुःखायैव भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥
53638
53639 यथा स्पर्शेन पवनः सत्तामायाति नो गिरा ।
53640 तथेच्छातानवेनैव विवेकोऽस्य विबुध्यते ॥ ६८ ॥
53641
53642 तर्हि मनःप्रतिष्ठितेऽस्य विवेके किं लिङ्गमिति चेद्वैराग्यदार्ढ्यमेवेत्याह ##-
53643 तद्वदित्यर्थः । तानवं अपक्षयक्रमेण नाशः ॥ ६८ ॥
53644
53645 चित्रामृतं नामृतमेव विद्धि
53646 चित्रानलं नानलमेव विद्धि ।
53647 चित्राङ्गना नूनमनङ्गनेति
53648 वाचा विवेकस्त्वविवेक एव ॥ ६९ ॥
53649
53650 रागिणा वाङ्मात्रदर्शितो विवेकस्तु अविवेकशाखोपशाखात्मकत्वादविवेक
53651 एवेति तुल्योक्त्या दर्शयति - चित्रामृतमिति । चित्रलिखितममृतं पीयूषं
53652 वारि वा ॥ ६९ ॥
53653
53654 पूर्वं विवेकेन तनुत्वमेति
53655 रागोऽथ वैरं च समूलमेव ।
53656 पश्चात्परिक्षीयत एव यत्नः
53657 स पावनो यत्र विवेकितास्ति ॥ ७० ॥
53658
53659 यत्न इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारानुकूला प्रवृत्तिर्ज्ञानोदयेन
53660 मूलोच्छेदात्परिक्षीयत एव । तस्माद्यत्र वेवेकितास्ति स एव
53661 पुमांस्तन्मात्रयुक्तिप्रतिष्ठायोग्यः पावन इत्यर्थः ॥ ७० ॥
53662
53663 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे
53664 जीवनखण्डकावतारो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

53665
53666 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
53667 जीवनखण्डकावतारो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥
53668
53669 एकोनविंशः सर्गः १९
53670
53671 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
53672
53673 जीवबीजं परं ब्रह्म सर्वत्र खमिव स्थितम् ।
53674 तेन जीवोदरजगत्यपि जीवोऽस्त्यनेकधा ॥ १ ॥
53675
53676 यथोपास्तिफलावाप्तिर्बोधात्सत्यात्मसंस्थितिः ।
53677 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां स्थितिस्तुर्यस्य चोच्यते ॥ १ ॥
53678
53679 ननु जीवान्तर्जीवपरम्पराकल्पनायां बाह्यबाह्यजीवा
53680 आन्तरान्तरजीवजगतामधिष्ठानत्वाद्बीजं स्युस्तथान्तरान्तराणां
53681 बाह्यबाह्यजीवात्मभावबोधात्तत्तद्भावप्राप्तिक्रमेण सर्वबाह्यजीवस्य
53682 ब्रह्मबोधोदये मुक्तिर्युक्ता नान्तराणां साक्षाद्ब्रह्माबोधाद्ब्रह्मणस्तत्र
53683 तत्रासंनिधानेआधिष्ठानत्वलक्षणबीजत्वासंभवात्तत्संभवे च सर्वेषां
53684 तुल्यतया तत्तदन्तःसत्त्वकलना निर्मूला स्यादित्याशङ्क्य
53685 जीवोदरजगज्जीवानामपि ब्रह्मैवाधिष्ठानत्वाद्बीजमिति साधयति -
53686 जीवबीजमिति । तेन सर्वत्र स्थितत्वेन हेतुना ॥ १ ॥
53687
53688 चिद्घनैकघनात्मत्वाज्जीवान्तर्जीवजातयः ।
53689 कदलीदलवत्सन्ति कीता इव धरोदरे ॥ २ ॥
53690
53691 एकान्तरेकस्तदन्तरप्येक इति परम्पराकल्पनायां कदलीदलवदेकैकान्तर्वहव
53692 इति परम्पराकल्पनायां तु धरोदरे कीटा इवेति भेदः ॥ २ ॥
53693
53694 यो यो नाम यथा ग्रीष्मे कल्पस्वेदाद्भवेत्कृमिः ।
53695 यद्यद्दृश्यं शुधचित्खं तज्जीवो भवति स्वतः ॥ ३ ॥
53696
53697 तुल्याधिष्ठानकत्वे आन्तरत्वकल्पना निर्मूलेत्यस्य कः परिहार इति चेत्तमाह ##-
53698 स तत्तदन्तरेव भवति तथा शुद्धचित्त्वमपि आन्तरं बाह्यं वा यद्यदेव
53699 यत्र दृश्यं भवति तत्तद्भोक्ता तत्र तत्र जीवो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥
53700
53701 यथा यथा यतन्ते ते जीवकाः स्वाम्तसिद्धये ।
53702 तथा तथा भवन्त्याशु विचित्रोपासनक्रमैः ॥ ४ ॥
53703
53704 प्राक्तनपुरुषप्रयत्नरूपकर्मवशाद्वा सर्वव्यवस्थासिद्धिरित्याशयेनाह ##-
53705
53706 देवान्देवयजो यान्ति यक्षा यक्षान्व्रजन्ति हि ।
53707 ब्रह्म ब्रह्मयजो यान्ति यदतुच्छं तदाश्रयेत् ॥ ५ ॥
53708
53709 कर्मोपासनातारतम्यानुसारिदेवताजीवसायुज्येष्वपि तत्तद्देवान्तस्तारतम्येन
53710 भोगप्रसिद्धिः शास्त्रप्रामाण्यात्सिद्धेत्याशयेनाह - देवानिति । ब्रह्म
53711 हिरण्यगर्भाख्यं परं च । तेषु किं हेयं किमुपादेयं तदाह - यदिति ॥
53712 ५ ॥
53713
53714 स मुक्तो भृगुपुत्रो हि निर्मलत्वात्स्वसंविदः ।
53715 बद्धः प्रथमदृष्टेन दृश्येनाशु स्वभावतः ॥ ६ ॥
53716

53717 भार्गवोपाख्यानमप्युक्तेऽर्थेऽनुकूलमित्याह - स इति ।
53718 प्रथमदृष्टेनाप्सरोरूपेण शुक्रो बद्धोऽभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥
53719
53720 भुवि जाता परिम्लाना बाला यत्प्रथमं पुरः ।
53721
53722 तथैवाव्युत्पन्ना बाला संविद्यथैव व्युत्पाद्यते तथैव भवतीति
53723 वास्तवब्रह्मात्मभावेनैव सा व्युत्पाद्या न
53724 मिथ्याजीवादिभावेनेत्याशयेनोपसंहरति - भुवीति ।
53725 सांसारिकव्यसनतापैर्यावदपरिम्लानेत्यर्थः ॥ ७ ॥
53726
53727 श्रीराम उवाच ।
53728
53729 जाग्रत्स्वप्नदशाभेदं भगवन्वक्तुमर्हसि ।
53730 कथं च जाग्रज्जाग्रत्स्यात्स्वप्नो जाग्रद्भ्रमः कथम् ॥ ८ ॥
53731
53732 संवित्कदा बाला कदा वा प्रौढेति विशेषं ज्ञातुं
53733 जाग्रत्स्वप्नदशावैलक्षण्यहेतुं श्रीरामः पृच्छति - जाग्रदिति ।
53734 अपरोक्षावभासत्वाविशेषेऽपि जाग्रत्कथं केन हेतुना
53735 जाग्रत्सत्यताव्यवहारहेतुः । स्वप्नस्तु जाग्रदाकारो भ्रम इति कथमित्यर्थः ॥ ८
53736 ॥
53737
53738 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
53739
53740 स्थिरप्रत्यययुक्तं यत्तज्जाग्रदिति कथ्यते ।
53741 अस्थिरप्रत्ययं यत्स्यात्तत्स्वप्नः समुदाहृतः ॥ ९ ॥
53742
53743 स्थिरप्रतीतियोग्यतैव पुनःपुनः संवादिप्रत्यभिज्ञोपनीता जाग्रदर्थेषु
53744 सत्यताव्यवहारहेतुरिति वसिष्ठः समाधत्ते - स्थिरेति ॥ ९ ॥
53745
53746 जाग्रत्त्वे क्षणदृष्टः स्यात्स्वप्नः कालान्तरे स्थितः ।
53747 तज्जाग्रत्स्वप्नतामेति स्वप्नो जाग्रत्त्वमृच्छति ॥ १० ॥
53748
53749 स्वप्नोऽपि चेत्कालान्तरे स्थितः स्यात्तदा जाग्रत्त्वे क्षणेन जाग्रदेवेदमिति
53750 प्रत्यक्षानुभवेन दृष्टः स्यादेवं जाग्रदपि कालान्तरे यदि न स्थितं
53751 स्यात्तर्हि स्वप्न एव स्यादिति जाग्रत्स्वप्नतां स्वप्नश्च जाग्रत्त्वं ऋच्छति
53752 गच्छतीत्यर्थः ॥ १० ॥
53753
53754 जाग्रत्स्वप्नदशाभेदो न स्थिरास्थिरते विना ।
53755 समः सदैव सर्वत्र समस्तोऽनुभवोऽनयोः ॥ ११ ॥
53756
53757 अनुभवः अनुभवांशस्त्वनयोः समः ॥ ११ ॥
53758
53759 स्वप्नोऽपि स्वप्नसमये स्थैर्याज्जाग्रत्त्वमृच्छति ।
53760 अस्थैर्याज्जाग्रदेवास्ते स्वप्नस्तादृशबोधतः ॥ १२ ॥
53761
53762 अस्थैर्यादिति । यथा जाग्रन्मनोरथादिः ॥ १२ ॥
53763
53764 स्वप्नोऽपि जाग्रद्बुद्ध्यंशो जाग्रत्त्वमनुगच्छति ।
53765 स्वप्नता स्वप्नबुद्ध्या तु यथासंवेदनं स्थितम् ॥ १३ ॥
53766
53767 जाग्रद्बुद्ध्यंशो जाग्रद्बुद्धिग्राह्यास्थैर्यांशो यथा हरिश्चन्द्रस्य
53768 द्वादशवार्षिकः । तर्हि तस्य कथं स्वप्नता तत्राह - स्वप्नतेति ॥ १३ ॥

53769
53770 यत्तु यावत्स्थिरं बुद्धं तत्तावज्जाग्रदुच्यते |
53771 क्षणभङ्गात्तु तत्स्वप्नो यथा भवति तच्छृणु || १४ ||
53772
53773 यथासंवेदनं स्थिरमित्येतद्विशदयति - यत्त्वित्यादिना || १४ ||
53774
53775 जीवधातुः शरीरेऽन्तर्विद्यते येन जीव्यते |
53776 तेजो वीर्यं जीवधातुरित्याद्यभिधमङ्ग यत् || १५ ||
53777
53778 प्रतिज्ञातवर्णनोपोद्घातेन तद्द्रष्टृजीवभावं साधयति - जीवधातुरिति
53779 | येन जीव्यते इत्यनेन जीवनमेव तत्सद्भावसाधकं लिङ्गं दर्शितम् | तेज इति
53780 नाम्ना शरीरोष्मा तल्लिङ्गं वीर्यमिति नाम्ना शरीरचेष्टानिमित्तं बलं
53781 तल्लिङ्गमुक्तम् | जीवधातुरित्यनेन जीवनहेतुः सारो निरुपाधिप्रेमा
53782 तल्लिङ्गमुक्तम् | आदिपदादहमित्यभिमाननिमित्तं ज्ञानाद्यपि तथा
53783 प्रसिद्धं दर्शितं बोध्यम् || १५ ||
53784
53785 व्यवहारी यदा कायो मनसा कर्मणा गिरा |
53786 भवेत्तदा मरुन्नुन्नो जीवधातुः प्रसर्पति || १६ ||
53787
53788 अस्तु देहे जीवस्तस्य रूपादिदर्शनार्थप्रवृत्तौ किं निमित्तं तदाह -
53789 व्यवहारीति | प्रसर्पति हृदयात्कुल्याद्वारा सरो जलमिव निर्गत्य
53790 संचरतीत्यर्थः || १६ ||
53791
53792 तस्मिन्प्रसर्पत्यङ्गेषु सर्वा संविदुदेति हि |
53793 दृष्टत्वात्प्रैति चित्ताख्यमन्तर्लीनजगद्भ्रमम् || १७ ||
53794
53795 तत्रास्य वासनोद्भवात्स्वप्रदर्शनमित्याह - तस्मिन्निति | अङ्गेषु
53796 अङ्गान्तर्गतनाडीषु || १७ ||
53797
53798 ईक्षणादिषु रन्ध्रेषु प्रसरन्ती बहिर्मयम् |
53799 नानाकारविकाराढ्यं रूपमात्मनि पश्यति || १८ ||
53800
53801 तस्य जागरणमाह - ईक्षणादिष्विति | अनुभवकाले प्रत्ययस्य
53802 स्वप्नाविशेषेऽप्यथ प्रात्यहिकप्रत्यभिज्ञानन्तरं स्थिरत्वकल्पना
53803 जाग्रदित्यवगम्यत इत्यर्थः || १८ ||
53804
53805 स्थिरत्वात्तत्थैवाथ जाग्रदित्यवगम्यते |
53806 जाग्रत्क्रम इति प्रोक्तः सुषुप्तादिक्रमं शृणु || १९ ||
53807
53808 सुषुप्तादीत्यादिपदात्तुरीयक्रमं च || १९ ||
53809
53810 मनसा कर्मणा वाचा यदा क्षुभ्यति नो वपुः |
53811 शान्तात्मा तिष्ठति स्वस्थो जीवधातुस्तदा त्वसौ || २० ||
53812
53813 वाचिककायिकविक्षेपोपरमे स्वप्नोदयो मानसविक्षेपस्याप्युपरमे तु
53814 सुषुप्तिरित्याशयेनाह - मनसेत्यादिना || २० ||
53815
53816 समतामागतैर्वातैः क्षोभ्यते न हृदम्बरे |
53817 निर्वातसदने दीपो यथाऽलोकैककारकः || २१ ||
53818
53819 आलोकैककारकः निर्विक्षेपप्रकाशमात्रनिमित्तम् || २१ ||
53820

53821 ततः सरति नाङ्गेषु संविल्क्षुभ्यति तेन नो |
53822 न चेक्षणादीन्यायाति रन्ध्राण्यायाति नो बहिः || २२ ||
53823
53824 पूर्वार्धेन स्वप्ननिमित्ताभाव उत्तरार्धेन जाग्रन्निमित्ताभाव उक्तः || २२ ||
53825
53826 जीवोऽन्तरेव स्फुरति तैलसंविद्यथा तिले |
53827 शीतसंविद्धिम इव स्नेहसंविद्यथा घृते || २३ ||
53828
53829 ननु सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति इति श्रुत्या सुषुप्तौ जीवस्य
53830 ब्रह्मण्यप्ययः श्रूयते तत्कथं तदा दीपवज्जिवस्थानमुच्यते तत्राह -
53831 जीव इति | जीवोऽहमिति संस्कारसचिव एव ब्रह्माप्येति न तद्विमुक्त इति तिले
53832 तैलसंविदिव तद्भावापन्नः स्फुरतीत्यर्थः || २३ ||
53833
53834 जीवाकारा कला काचिच्चितिः स्वच्छतयात्मनि |
53835 दशामायाति सौषुप्तिं सौम्यवातां विचेतनाम् || २४ ||
53836
53837 ननु तर्हि तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो
53838 भवति इत्यादिश्रुतिभिरात्यन्तिकब्रह्मैक्योक्तेस्तर्हि का गतिस्तत्राह - जीवाकारेति
53839 | प्रागुक्तजीवाकारा या काचिच्चितिः सा कला उपाधिविलयात्स्वच्छतया ब्रह्मात्मनि
53840 विचेतनां पृथक्चेतनशून्यां दशामायातीत्यंशमादाय ताः श्रुतयः
53841 प्रवृत्ता न भेदवासनाविलयाभिप्रायेणेत्यर्थः |
53842 प्राणवातकृतविक्षेपमाशङ्क्य विशिनष्टि - सौम्यवातामिति || २४ ||
53843
53844 ज्ञात्वा वैचित्युपरते [१] साम्यं व्यवहरन्नपि |
53845 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु संबुद्धस्तुर्यवान्स्मृतः || २५ ||
53846
53847 प्रसङ्गात्तस्य तुर्यावस्थां दर्शयति - ज्ञात्वेति | चित्ते [चेतस्युपरते इति
53848 पाठः] उपरते सर्वव्यवहारोपरमवति चिति साम्यं अवैषम्यं शास्त्रतो
53849 ज्ञात्वा विचारैकाग्र्याभ्यां स्वप्रयत्नैः संबुद्धः प्राप्तसाक्षात्कारो योगी
53850 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु प्रसिद्धेषु प्रागुक्तभूमिकाभेदेषु वा व्यवहरन् |
53851 अपिशब्दात्समाधिस्थोऽपि बोधदार्ढ्यबलात्तुर्यात्मस्वभावादप्रच्युतः सदैव
53852 तुर्यावस्थावान् स्मृत इत्यर्थः || २५ ||
53853
53854 सुषुप्ते सौम्यतां यातैः प्राणैः संचाल्यते यदा |
53855 स जीवधातुः सा संवित्ततश्चित्ततयोदिता || २६ ||
53856
53857 प्रस्तुतं सुषुप्तिमेवानूद्य ततः प्रागुक्तस्वप्नावतारं प्रपञ्चयितुं
53858 चित्तोत्पत्तिमाह - सुषुप्ते इति | सौम्यतां प्राप्तैः प्राणैरुपलक्षितः स
53859 जीवधातुर्यदा भोजकादृष्टपरिपाकापादितवैषम्यैस्तैरेव चाल्यते तदा सा
53860 जीवचित्तत्तद्भोगानुकूलप्राक्तनसंस्कारोद्बोधाच्चित्ततयोदिता | आविर्भूता
53861 भवतीत्यर्थः || २६ ||
53862
53863 स्वान्तःसंस्थजगज्जालं भावाभावैः क्रमभ्रमैः |
53864 पश्यति स्वान्तरेवाशु स्फारं बीज इव द्रुमम् || २७ ||
53865
53866 ततः स्वप्नदर्शनमाह - स्वान्तःसंस्थेति | बीज इव यथा योगी बीजे स्थितं
53867 द्रुमं योगशक्त्या भाविविस्तारयुक्तं विविच्य पश्यति तद्वत् || २७ ||
53868
53869 जीवधातुर्यदा वातैः किंचित्संक्षुभ्यते भृशम् |
53870 ततोऽस्म्यहं सुप्त इति पश्यत्यात्मनि खे गतिम् || २८ ||
53871
53872 उक्तमेव स्फुटमनूद्य चित्तादहंकारोत्पत्तिं भ्रान्तिभेदनिमितानि चाह -

53873 जीवेति। सुप्तः पुरुषो यदा वातैः किंचित्संक्षुभ्यते तदा अहमस्मीति पश्यति।
53874 यदा तु भृशं संक्षुभ्यते तदा खे गतिमाकाशगमनं पश्यतीत्यर्थः॥
53875 २८॥
53876
53877 यदाम्भसा प्लाव्यतेऽसौ तदा वार्यादिसंभ्रमम्।
53878 अन्तरेवानुभवति स्वामोदं कुसुमं यथा॥ २९॥
53879
53880 अम्भसा नाड्यन्तर्गतश्लेष्मद्रवेण॥ २९॥
53881
53882 यदा पित्तादिनाक्रान्तस्तदा ग्रीष्मादिसंभ्रमम्।
53883 अन्तरेवानुभवति स्फारं बहिरिवाखिलम्॥ ३०॥
53884
53885 रक्तापूर्णो रक्तवर्णान्देशान्कालान्बहिर्यथा [देशकालान् इति
53886 पाठः]।
53887 पश्यत्यनुभवात्मत्वात्तत्रैव च निमज्जति॥ ३१॥
53888
53889 रक्तेन नाड्यन्तर्गतरुधिरेणापूर्ण आप्लुतः सन् देशान् गैरिकादिव्याप्तदेशान्
53890 कालान् रक्ताभ्रव्याप्तसंध्यादिकालान्॥ ३१॥
53891
53892 सेवते वासनां यां तां सोऽन्तः पश्यति निद्रितः।
53893 पवनक्षोभितो रन्ध्रैर्भेरक्षादिभिर्यथा॥ ३२॥
53894
53895 अनाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो यतः क्षुब्धोऽन्तरेव सः।
53896 संविदानुभवत्याशु स स्वप्न इति कथ्यते॥ ३३॥
53897
53898 न आक्रान्तानीन्द्रियच्छिद्राणि चक्षुरादिस्थानानि येन स तथाविधः सन्। सः
53899 आन्तरार्थानुभवः॥ ३३॥
53900
53901 समाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो यः क्षुब्धो वायुना यदा।
53902 परिपश्यति तज्जाग्रदित्याहुर्मुनिसत्तमाः॥ ३४॥
53903
53904 तस्य जाग्रत्प्राप्तिलक्षणमाह - समाक्रान्तेति। यो जीवो यदा क्षुब्धः सन्
53905 समाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो भूत्वा बहिः शब्दादीन्परिपश्यति तद्दर्शनं
53906 जाग्रदित्याहुरित्यर्थः॥ ३४॥
53907
53908 इति विदितवता त्वयाधुनान्तः
53909 प्रथितमहामतिनेह सत्यताख्या।
53910 असति जगति नैव भवनीया
53911 मृतिहतिसंहृतिदोषभावनी या॥ ३५॥
53912
53913 जाग्रदादिभेदैः प्रपञ्चिते जगति सत्यताबुद्धिरेवाभिनिवेशहेतुत्वादनर्थ इति
53914 सैव हेयेत्याह - इतीति। इह असति जगति सत्यताख्या दृष्टिर्नैव भावनीया।
53915 कुतः यतो या दृष्टिर्मृतिराध्यात्मिकनिमित्तैर्मरणं
53916 हतिराधिभौतिकैर्निमित्तैर्मरणं संहृतिराधिदैविकैर्निमित्तैर्मरणं
53917 तद्धेतवश्च ये दोषास्तेषां भावनी अवश्यं संपादयित्रीत्यर्थः॥ ३५॥
53918
53919 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० स्थितिप्रकरणे
53920 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयस्वरूपविचारो नामैकोनविंशः सर्गः॥ १९॥
53921
53922 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
53923 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयस्वरूपविचारो नामैकोनविंशः सर्गः॥ १९॥
53924

53925
53926 विंशः सर्गः २०
53927
53928 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
53929
53930 एतत्ते कथितं सर्वं मनोरूपनिरूपणम् ।
53931 मया राघव नान्येन केनचिन्नाम हेतुना ॥ १ ॥
53932
53933 विश्वं हि मनसो भ्रान्तिः सत्यात्मानवलम्बिनः ।
53934 सत्यात्मालम्बने चेतो विश्वं चात्मेति वर्ण्यते ॥ १ ॥
53935
53936 प्राग्वर्णितजाग्रदादिस्वरूपवर्णनस्य प्रस्तुतार्थसंबन्धं दर्शयति -
53937 एतदिति । मनोरूपं निरूप्यते यथावद्बोध्यते येन उपायेन तत्तथाभूतम् ।
53938 मनःस्वभावपरिज्ञानाय जाग्रदादिवर्णनं प्रस्तुतं नान्येन
53939 प्रयोजनेनेत्यर्थः ॥ १ ॥
53940
53941 दृढनिश्चयवच्चेतो यद्भावयति भूरिशः ।
53942 तत्तां यात्यनलाश्लेषादयःपिण्डोऽग्नितामिव ॥ २ ॥
53943
53944 अनेन मनसः कीदृशः स्वभावः परिज्ञात इति
53945 चेद्दृढभावितार्थाकारधारणस्वभाव इत्याह - दृढेति ॥ २ ॥
53946
53947 भावाभावग्रहोत्सर्गदृशश्चेतनकल्पिताः ।
53948 नासत्या नापि सत्यास्ता मनश्चापलकारिताः ॥ ३ ॥
53949
53950 तेन सदसद्रूपहेयोपादेयप्रत्ययविषयाः सर्वे
53951 मनःकल्पनामात्रत्वात्सदसद्विलक्षणा इति सिद्धमित्याह - भावेति ॥ ३ ॥
53952
53953 मनो मोहे तु कर्तृ स्यात्कारणं च जगत्स्थितेः ।
53954 विश्वरूपतयैवेदं तनोति मलिनं मनः ॥ ४ ॥
53955
53956 तत्र मनसो व्यष्टिरूपेण भ्रान्तिकर्तृता समष्टिरूपेण
53957 तद्विषयजगदुपादानतेति विशेषमाह - मन इति । विश्वरूपतया
53958 व्यष्टिसमष्टिरूपतया ॥ ४ ॥
53959
53960 मनो हि पुरुषो नाम तं नियोज्य शुभे पथि ।
53961 तज्जयैकान्तसाध्या हि सर्वा जगति भूतयः ॥ ५ ॥
53962
53963 तत्र कर्त्रंशः शुभे पथि नियुक्तश्चेदुपादानांशगता
53964 अणिमादिभूतयस्तत्त्वबोधश्च वशे भवन्तीत्याह - मन इति ॥ ५ ॥
53965
53966 पुरुषश्चेच्छरीरं स्यात्कथं शुक्रो महामतिः ।
53967 अगमद्विविधाकारं जन्मान्तरशतभ्रमम् [जनान्तर इति
53968 पाठः] ॥ ६ ॥
53969
53970 ननु देह एव पुरुषोऽस्तु न मन इति चेन्नेत्याह - पुरुष इति ॥ ६ ॥
53971
53972 अतश्चित्तं हि पुरुषः शरीरं चेत्यमेव हि ।
53973 यन्मयं च भवत्येतत्तदवाप्नोत्यसंशयम् ॥ ७ ॥
53974
53975 शरीरस्य पुरुषत्वासंभवे घटकुड्यादिवच्चेत्यतैव परिशेषादित्याह -
53976 अत इति । एतच्चित्तम् ॥ ७ ॥

यदतुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् ।
यत्नात्तदनुसंधानं कुरु तत्तामवाप्स्यसि ॥ ८ ॥

मनः सर्वावाप्तिसमर्थमस्तु ततो मम को लाभस्तत्राह - यदिति ।
मोक्षप्रयत्ने कृते तव तल्लाभो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अभिपतति मनःस्थितं शरीरं
नतु वपुराचरितं मनः प्रयाति ।
अभिपततु तवात्र तेन सत्यं
सुभग मनः प्रजहात्वसत्यमन्यत् ॥ ९ ॥

उक्तमेवार्थं संक्षिप्योपसंहरति - अभिपततीति । मनःस्थितं
मनोभिलषितं देशं विषयं वा शरीरमभिपतति वपुषाचरितं तु देशं
विषयं वा मनो न नियमेन प्रयाति अतो मनसः स्वाभिलषितसिद्धौ
देहेन्द्रियादिनियमनसमर्थत्वात्तवापि मनस्सत्यं
परमार्थभूतमात्मतत्त्वमभिपततु तत्प्राप्तये यतताम् । तेन
देहेन्द्रियाद्यसत्यं द्वैतभ्रमं प्रजहात्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे
मनोरूपवर्णनं नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

इति श्रीवासिष्ठम्हारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे मनोरूपवर्णनं
नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः २१

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ संशयो यो महानयम् ।
हृदि व्यावर्तते लोलः कल्लोल इव सागरे ॥ १ ॥

विशुद्धे कल्पकाभावान्मनःकॢप्तिर्न युज्यते ।
अविशुद्धे मनःसिद्धेर्नानामतविकल्पनाः ॥ १ ॥

यदतुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् । यत्नात्तदनुसंधानं कुर्विति
गुरुणोक्तो रामः स्वबुद्धिकौशलेन तदनुसंधाय तत्र
मनःकल्पनायोग्यतामपश्यन्प्रागुक्तायां तत्र
मनःकल्पनायामाश्वासमलभमानोऽर्धविकासितमतिः प्रष्टुकामो
गुरुमभिमुखीकृत्य संशयं दर्शयति - भगवन्निति । सर्वधर्मज्ञेति
शिष्याशयपरिज्ञानकौशलद्योतनाय विशेषणम् ॥ १ ॥

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ने तते नित्ये निरामये ।
म्लाना संविन्मनोनाम्नी कुतः केयमुपस्थिता ॥ २ ॥

दिक्कृतपरिच्छेदाभावात्तते कालकृतपरिच्छेदाभावान्नित्ये
आदिपदोपात्तवस्तुकृतपरिच्छेदविरहान्निरामये । म्लाना विषयाकारकलुषा ।
कुत इति कारणासंभवः केति स्वरूपासंभवः इयमित्यपरोक्षता च मनसो
दर्शिता ॥ २ ॥

यस्मादन्यन्न नामास्ति न भूतं न भविष्यति ।

54029 कुतः कीदृक्कथं तत्र कलङ्कस्तस्य विद्यते ॥ ३ ॥
54030
54031 यद्यविद्याकलङ्कवशादिति ब्रूयुस्तत्राप्याह [ब्रूयाः इति पाठः] ##-
54032 कलङ्कसद्भावो न संभावित इत्यर्थः ॥ ३ ॥
54033
54034 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
54035
54036 साधु राम त्वया प्रोक्तं जाता ते मोक्षभागिनी ।
54037 मतिरुत्तमनिष्यन्दा नन्दनस्येव मञ्जरी ॥ ४ ॥
54038
54039 एवं पृष्टो वसिष्ठो वस्तुपरिचयचमत्कारि रामबुद्धिकौशलं प्रथमं
54040 प्रशंसति - साध्विति । उत्तमो मकरन्दनिष्यन्द इव वस्त्वनुभवचमत्कारो
54041 यस्याः ॥ ४ ॥
54042
54043 पूर्वापरविचारार्थतत्परेयं मतिस्तव ।
54044 संप्राप्स्यसि पदं प्रोच्चैर्यत्प्राप्तं शंकरादिभिः ॥ ५ ॥
54045
54046 प्रश्नस्यास्य तु हे राम न कालस्तव संप्रति ।
54047 सिद्धान्तः कथ्यते यत्र तत्रायं प्रश्न उच्यते ॥ ६ ॥
54048
54049 शुद्धे चिदात्मन्यविद्याकलङ्को न युक्त इति प्रश्नः
54050 शुद्धात्मानमनुभूतवतः शोभेत । नच तं प्रति वयं मनो निरूपयामो
54051 येन स तथा पृच्छेत् । यस्तु शुद्धं नानुभूतवान् विद्वांसमेवात्मानं
54052 मन्यमानस्तेन स्वानुभवविरुद्धा आत्मनः शुद्धिरेव कथमिति
54053 शङ्कितव्यं नत्वनुभवविरुद्धां शुद्धिमभ्युपगम्य शुद्धे मालिन्यं
54054 कथमिति नाज्ञोपदेशकाले विज्ञवत्प्रश्नावसर इत्याशयेनाह -
54055 प्रश्नस्येति । यत्र निर्वाणप्रकरणे तवात्मदर्शनसमाधिप्रतिष्ठानन्तरं
54056 सिद्धान्तोऽनुभवारूढ एवार्थो मया स्वानुभवसंवादाय कथ्यते तत्रायं
54057 प्रश्न उच्यते । समाधीयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥
54058
54059 सिद्धान्तकाले भवता प्रष्टव्योऽहमिदं परम् ।
54060 करामलकवत्तेन सिद्धान्तस्ते भविष्यति ॥ ७ ॥
54061
54062 वक्ष्यामि नवेत्यनाश्वासे पुनर्वा अहं प्रष्टव्य इत्याह - सिद्धान्तकाले इति
54063 । तेन प्रश्नेन मया समाहितेन सिद्धान्तः अनुभवारूढतत्त्व आत्मा भविष्यति
54064 ॥ ७ ॥
54065
54066 सिद्धान्तकाले प्रश्नोक्तिरेषा तव विराजते ।
54067 प्रावृषीव हि केकोक्तिर्युक्ता शरदि हंसगीः ॥ ८ ॥
54068
54069 शरदि तु हंसगीर्युक्ता नतु केकोक्तिस्तद्वदज्ञानुरूप एव प्रश्नो युक्तः ।
54070 सर्वेषां श्रोतॄणामद्याप्यात्मतत्त्वप्रतिबोधानुदयादिति भावः ॥ ८ ॥
54071
54072 सहजो नीलिमा व्योम्नि शोभते प्रावृषः क्षये ।
54073 प्रावृषि त्वतनूदग्रपयोदपटलोत्थितः ॥ ९ ॥
54074
54075 सांप्रतं त्वयं प्रश्नः प्रावृषि नभसः सहजनीलिमवर्णनवदित्याह ##-
54076
54077 अयं प्रकृत आरब्धो मनोनिर्णय उत्तमः ।
54078 यद्वशाज्जनताजन्म तदाकर्णय सुव्रत ॥ १० ॥
54079
54080 एवं समाधाय प्रस्तुतश्रवणे राममनुकूलयति - अयमिति ॥ १० ॥

54081
54082 एवं प्रकृतिरूपेयं मनोमननधर्मिणी।
54083 कर्मेति राम निर्णीतं सर्वैरेव मुमुक्षुभिः॥ ११॥
54084
54085 एवं प्रागुक्तदिशा मालिन्यस्याज्ञानुभवसिद्धत्वात्तदुपहिता इयं चित्
54086 व्याक्रियमाणा प्रकृतिरूपा भवति। मननधर्मिणी सती मनो भवति। पश्यन्ती
54087 चक्षुर्भवति। शृण्वन्ती श्रोत्रम्। पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं
54088 मन्वानो मनः इत्यादिश्रुतेः। एवं कर्मेन्द्रियभावापन्ना व्यापारेण
54089 धर्माधर्माख्यिकर्मापि स्वयमेव भवतीति मुमुक्षुभिः
54090 श्रुत्यादिप्रमाणैर्निर्णीतमित्यर्थः॥ ११॥
54091
54092 शृणु दर्शनभेदेन तन्नामाभिमताकृतिम्।
54093 वाग्मिनां वदतां यातं चित्राभिः शास्त्रदृष्टिभिः॥ १२॥
54094
54095 बहुभिर्वादिभिः स्वस्वाभिमतनामरूपाकारेणान्यथाप्युत्प्रेक्ष्यमाणं
54096 तदेवेत्याह - शृण्विति॥ १२॥
54097
54098 यं यं भावमुपादत्ते मनो मननचञ्चलम्।
54099 तत्तामेति घनामोदमन्तःस्थः पवनो यथा॥ १३॥
54100
54101 तर्हि एकमूलत्वे कुतस्तेषां सिद्धान्तभेद इति शङ्कापरिहारव्याजेन कर्मेति
54102 निर्णीतमिति यदुक्तं तद्दर्शयति - यं यमित्यादिना। यं यं भावं
54103 यादृशयादृशवासनोद्भवम्। यथा
54104 सुरभिपूत्युग्रनिर्हार्यादिनानागन्धवत्कुसुमान्तःस्थः
54105 पवनस्तद्गन्धात्मकतामेति तद्वत्॥ १३॥
54106
54107 ततस्तमेव निर्णीय तमेव च विकल्पयन्।
54108 अन्तःस्थया रञ्जनया रञ्जयन्स्वामहंकृतिम्॥ १४॥
54109
54110 तं स्वस्ववासनाकल्पितमेव युक्तिभिर्निर्णीय रञ्जनया स्वकल्पितार्थे
54111 स्वीयतारागेण स्वामहंकृतिं रञ्जयंस्तद्भावमिवापादयन्॥ १४॥
54112
54113 तन्निश्चयमुपादाय तत्रैव रसमृच्छति।
54114 यन्मयत्वं शरीरे तु ततो बुद्धीन्द्रियेषु च॥ १५॥
54115
54116 रसं पुनःपुनरास्वादनचमत्कारम्। विषयिणां विषयास्वादरसेऽप्येषैव
54117 गतिरित्याशयेन तदनुरूपदेहधारणामाह - यन्मयत्वमिति॥ १५॥
54118
54119 यन्मयं हि मनो राम देहस्तदनु तद्वशः।
54120 तत्तामायाति गन्धान्तः पवनो गन्धतामिव॥ १६॥
54121
54122 गन्धान्तः गन्धवद्द्रव्यान्तः प्रविष्टः पवनस्तद्गन्धरूपतामिव॥ १६॥
54123
54124 बुद्धीन्द्रियेषु वल्गत्सु कर्मेन्द्रियगणस्ततः।
54125 स्फुरति स्वत एवोर्वी रजोलोल इवानिले॥ १७॥
54126
54127 मनोनुसारिदेहधारणे तत्र ज्ञानेन्द्रियाविर्भावे
54128 तत्पर्यालोचितविषयप्राप्तिहेतुक्रियानिमित्तकर्मेन्द्रियप्रादुर्भाव इत्याह -
54129 बुद्धिन्द्रियेष्विति। वल्गत्सु आविर्भूय स्वस्वविषये वल्गत्सु। रजोलोले अनिले वल्गति
54130 तदन्तर्गतरजोरूपा उर्वीव॥ १७॥
54131
54132 कर्मेन्द्रियगणे क्षुब्धे स्वशक्तिं प्रणयत्यलम्।

54133 कर्म निष्पद्यते स्फारं पांसुजालमिवानिले ॥ १८ ॥
54134
54135 स्वशक्तिं क्रियाशक्तिम् । प्रणयति प्रकटयति ॥ १८ ॥
54136
54137 एवं हि मनसः कर्म कर्मबीजं मनः स्मृतम् ।
54138 अभिन्नैव तयोः सत्ता यथा कुसुमगन्धयोः ॥ १९ ॥
54139
54140 उपपादितक्रमां मनसः कर्मरूपताप्राप्तिमुपसंहरन् कर्ममनसोः
54141 परस्परबीजतामभिन्नसत्तां चाह - एवमिति ॥ १९ ॥
54142
54143 यादृशं भावमादत्ते दृढाभ्यासवशान्मनः ।
54144 तथा स्पन्दाख्यकर्माख्यप्रथाशाखा विमुञ्चति ॥ २० ॥
54145
54146 एवं वासनाकर्मतत्फलानुभवानामपि समानरूपत्वादेका सत्तेत्याह -
54147 यादृशमिति द्वाभ्याम् ॥ २० ॥
54148
54149 तथा क्रियां तत्फलतां निष्पादयति चादरात् ।
54150 ततस्तमेव चास्वादमनुभूयाशु बध्यते ॥ २१ ॥
54151
54152 यं यं भावमुपादत्ते तं तं वस्त्विति विन्दति ।
54153 तत्तच्छ्रेयोऽन्यन्नास्तीति निश्चयोऽस्य च जायते ॥ २२ ॥
54154
54155 अस्त्वेवं तथाप्यसारेऽपि स्वस्याभिमते कथं पक्षपातः प्राणिनां वादिनां
54156 च तत्राह - यं यमिति ॥ २२ ॥
54157
54158 धर्मार्थकाममोक्षार्थं प्रयतन्ते सदैव हि ।
54159 मनांसि दृढभिन्नानि प्रतिपत्त्या स्वयैव च ॥ २३ ॥
54160
54161 मनो वै कापिलानां तु प्रतिपत्तिनिजामलम् ।
54162 उररीकृत्य निर्णीय कल्पिताः शास्त्रदृष्टयः ॥ २४ ॥
54163
54164 तत्र कापिलानां मनस्तु विवेकित्वादसङ्गचिन्मात्रत्वं पदार्थमात्रप्रतिपत्त्या
54165 निजया अमलं निर्मलमेव । तत्पदार्थविषये तु श्रुत्यनवलम्बनेन
54166 व्यामोहात्स्वबुद्ध्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य जडस्य
54167 जगतस्तादृशमेवोपादानं त्रिगुणात्मकं प्रधानं
54168 भवितुमर्हतीत्युररीकृत्य पुनःपुनरास्वादनेन तदेव तत्त्वमिति निर्णीय
54169 तथैव तेषां शास्त्रदृष्टयः कल्पिता इत्यर्थः ॥ २४ ॥
54170
54171 मोक्षे तु नान्यथा प्राप्तिरिति भावितचेतसः ।
54172 स्वां दृष्टिं प्रतिबिम्बन्ति स्थिताः स्वनियमभ्रमैः ॥ २५ ॥
54173
54174 अन्यथा स्वोक्तोपायमन्तरेण मोक्षे कस्यापि प्राप्तिर्नास्तीति निश्चितचेतसः
54175 स्वकल्पितनियमभ्रमैः स्थिता उपायान्तरमतिभ्यो निवृत्ताः सन्तः स्वां
54176 दृष्टिं ग्रन्थनिर्माणादिना प्रकाशयन्तः प्रतिबिम्बन्ति परबुद्धिषु
54177 संक्रामयन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥
54178
54179 वेदान्तवादिनो बुद्ध्या ब्रह्मेदमिति रूढया ।
54180 मुक्तिः शमदमोपेता निर्णीय परिकल्पिता ॥ २६ ॥
54181
54182 एवं वेदान्तिनोऽपीत्याह - वेदान्तवादिन इति ।
54183 श्रुतिप्रामाण्यादध्यारोपापवादन्यायेनेदं जगद्ब्रह्मैव
54184 नान्यद्ब्रह्मणोऽणुमात्रमप्यस्तीति रूढया । शमः सर्वानर्थनिवृत्तिः दमो

54185 वास्तवनिरतिशयानन्दापरिच्छिन्नब्रह्मात्मभावेनाविर्भावस्ताद्रूप्येण उप
54186 समीपे स्वस्थान एव इता प्राप्ता नत्वर्चिरादिमार्गेण दूरगमनेनेत्यर्थः।
54187 शमदमोपेता वेदान्तिन इति वा। परिरुपर्यर्थे। सर्वोत्कृष्टतया
54188 समर्थितेत्यर्थः॥ २६॥
54189
54190 मुक्तौ तु नान्यथा प्राप्तिरिति भावितचेतसः।
54191 स्वां दृष्टिं प्रविवृण्वन्ति स्वैरेव नियमभ्रमैः॥ २७॥
54192
54193 नियमभ्रमैरित्यनेन वेदान्तिनामुपेयतत्त्वमात्रं
54194 वास्तवमुपायप्रक्रियाभेदास्तु पाणिनेरिव कल्पिता एवेति सूचितम्॥ २७॥
54195
54196 विज्ञानवादिनो बुद्ध्या स्फुरत्स्वभ्रमपूरया।
54197 मुक्तिः शमदमोपेता निर्णीय परिकल्पिता॥ २८॥
54198
54199 शमेन सांवर्तिकोपप्लवोपशमेन दमेनेन्द्रियद्वारसंवरणेन चोपेता
54200 युक्ता सर्वज्ञबुद्धिधारानुप्रवेशलक्षणा।
54201 शमदमादिप्रसिद्धसाधनैरुपेता प्राप्तेति वा॥ २८॥
54202
54203 मुक्तौ तु नान्यथा प्राप्तिरिति भावितचेतसः।
54204 स्वां दृष्टिं प्रविवृण्वन्ति स्वैरेव नियमभ्रमैः॥ २९॥
54205
54206 नियमभ्रमैः
54207 प्रक्रियानियमभ्रमैस्तप्तशिलारोहणादिसाधननियमभ्रमैर्वा॥ २९॥
54208
54209 आर्हतादिभिरन्यैश्च स्वयाभिमतयेच्छया।
54210 चित्राश्चित्रसमाचारैः कल्पिताः शास्त्रदृष्टयः॥ ३०॥
54211
54212 आर्हतादिभिरित्यादिपदात्कापिलकौलिकादयो [आर्हतमते हि जीवादयो
54213 भोक्षान्ताः सप्त पदार्थाः। तत्र जीवश्चेतनः शरीरपरिमाणः १
54214 अजीवोऽश्मादिः २ आस्रवती जीवोऽनेनेत्यास्रव इन्द्रियवर्गः ३ संवृणोतीति संवरो
54215 विवेकः यमनियमादिरित्यन्ये ४ निःशेषतया जीर्यति कामादिरनेनेति निर्जरः
54216 केशोल्लुञ्चनादितपः ५ बन्धो मुहुर्जन्ममरणे ६
54217 मोक्षस्तदुच्छेदादलोकाकाशे सदोर्ध्वगमनं ७ इति। एषां सप्तानां
54218 साधकः सप्तभङ्गीन्यायः सद्वादी १ असद्वादी २ सदसद्वादी ३
54219 अनिर्वचनीयवादी ४ इति चतुर्विधा वादिनः। अनिर्वचनीयवादेऽपि
54220 सदादिभेदात्पुनस्त्रिविधा इति संकलनया सप्त वादिनः। तत्र सद्वादिना आर्हतं
54221 प्रति तव मते मोक्षादिरस्तीति पृष्टे स ब्रूते स्यादस्तीति। स्यादिति
54222 तिङन्तप्रतिरूपकमीपदर्थकं कथंचिदर्थकं वाऽव्ययं सर्वत्र।
54223 एवमसद्वाद्यादीन्प्रति क्रमेण स्यान्नास्तीत्यादीन्युत्तराणि। तेन तेषां
54224 तूष्णींभाव इत्यार्हतमनोरथः इति। इदंच काश्मीरस्थपुस्तके
54225 टिप्पणीरूपेणोपलभ्दम्] गृह्यन्ते।
54226 जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षादिपदार्थविभागकल्पनैः स्यादस्ति
54227 स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति
54228 चावक्तव्यश्च स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्च इत्यादिसप्तभङ्गीनयकल्पनैश्च
54229 चित्राः। चित्रैः समाचारैर्विवसनभिक्षाचर्याद्याचारैः॥ ३०॥
54230
54231 निर्निमित्तोत्थसौम्याम्बुबुद्बुदौघैरिवोत्थितैः।
54232 स्वनिश्चितैरिति प्रौढा नानाकारा हि रीतयः॥ ३१॥
54233
54234 सर्वेषां कल्पनावैचित्र्याणां न मानमेये मूलं किंतु चिराभ्यासरूढा
54235 मनःकल्पनैवेत्याह - निर्निमित्तेति द्वाभ्याम्॥ ३१॥
54236

54237 सर्वासामेव चैतासां रीतीनामेवमाकरः।
54238 मनो नाम महाबाहो मणीनामिव सागरः॥ ३२॥
54239
54240 न निम्बेक्षू कटुस्वादू शीतोष्णौ नेन्दुपावकौ।
54241 यद्यथा परमाभ्यस्तमुपलब्धं तथैव तत्॥ ३३॥
54242
54243 शीतोष्णाविति। अत एव हि चन्द्रमण्डले अर्काग्निमण्डलादिषु च वसतां देवानां
54244 न शीतोष्णादिपीडेति भावः। परमाभ्यस्तं
54245 भोजकादृष्टफलोत्पादपर्यन्तमभ्यस्तमित्यर्थः॥ ३३॥
54246
54247 यस्त्वकृत्रिम आनन्दस्तदर्थं प्रयतैर्नरैः।
54248 मनस्तन्मयतां नेयं येनासौ समवाप्यते॥ ३४॥
54249
54250 एवं तुच्छेऽपि कले दृढाभ्यासापेक्षा चेत्किं
54251 वाच्यमनादिसांसारिकविपरीतभावनातिरस्कृते अकृत्रिमानन्दमोक्षफले
54252 दृढाभ्यासापेक्षेत्याशयेनाह - यस्त्विति॥ ३४॥
54253
54254 दृश्यं संपरिडिम्भं स्वं तुच्छं परिहरन्मनः।
54255 तज्जाभ्यां सुखदुःखाभ्यां नावश्यं परिकृष्यते॥ ३५॥
54256
54257 कस्य तर्हि दृढाभ्यासो मुक्तये कार्य इति
54258 चेद्दृश्यमार्जनस्यैवेत्याशयेनाह - दृश्यमित्यादिना।
54259 सम्यक्परिरभ्य डिम्भमर्भकमिव स्नेहात्करोतीति संपरिडिम्भं एवंरूपं
54260 स्वं मनस्तदृश्यं परिहरत्त्यजत्तद्दृश्यजाभ्यां सुखदुःखाभ्यां न
54261 परिकृष्यते। अवश्यमित्यवधारणे॥ ३५॥
54262
54263 अपवित्रमसद्रूपं मोहनं भयकारणम्।
54264 दृश्यमाभासमाभोगि बन्धमाभावयानघ [बन्धं
54265 माभावय इति पाठः]॥ ३६॥
54266
54267 मायैषा सा ह्यविद्यैषा भावनैषा भयावहा।
54268 संविदस्तन्मयत्वं यत्तत्कर्मेति विदुर्बुधाः॥ ३७॥
54269
54270 तन्मयत्वं दृश्यप्रायत्वं यत्तदेव प्रागुक्तक्रमेण बन्धकं कर्म
54271 भवतीति विदुरित्यर्थः॥ ३७॥
54272
54273 दृष्ट्वा दृश्यैकतानत्वं विद्धि त्वं मोहनं मनः।
54274 प्रमार्जयैव तन्मिथ्या महामलिनकर्दमम्॥ ३८॥
54275
54276 दृश्यतन्मयता यैषा स्वभावस्थानुभूयते।
54277 संसारमदिरा सेयमविद्येत्युच्यते बुधैः॥ ३९॥
54278
54279 दृश्येन किमपराद्धं यदर्थं तन्मार्जनमुच्यत इति चेतत्राह -
54280 दृश्येति॥ ३९॥
54281
54282 अनयोपहतो लोकः कल्याणं नाधिगच्छति।
54283 भास्वरं तापनालोकं पटलान्धेक्षणो यथा॥ ४०॥
54284
54285 तपनः सूर्यस्तस्येमं तापनमालोकम्॥ ४०॥
54286
54287 स्वयमुत्पद्यते सा च संकल्पाद्व्योमवृक्षवत्।
54288 असंकल्पनमात्रेण भावनायां महामते॥ ४१॥

दृश्यमार्जने चासंकल्पनं हेतुरित्याह - स्वयमिति || ४१ ||

क्षीणायां स्वरसादेव विमर्शेन विलासिना |
असंसङ्गः पदार्थेषु सर्वेषु स्थिरतां गतः || ४२ ||

विमर्शेन विचारेण श्रवणमननात्मना | विलासिना
समाध्यभ्यासदार्ढ्यविलासवता || ४२ ||

सत्यदृष्टौ प्रपन्नायामसत्ये क्षयमागते |
निर्विकल्पचिदच्छात्मा स आत्मा समवाप्यते || ४३ ||

अच्छात्मा स्वच्छस्वभावः स परमार्थसत्य आत्मा | अहं स आत्माहं स
आत्मेति वा पाठान्तरे [निर्विकल्पचिदच्छोऽहं स आत्मा समवाप्यते
इत्येवंरूपे] च्छेदः | उभयत्रापि प्रत्यगात्मेत्यर्थः || ४३ ||

न सत्ता यस्य नासत्ता न सुखं नापि दुःखिता |
केवलं केवलीभावो यस्यान्तरुपलभ्यते || ४४ ||

सत्ता व्यक्तता | असत्ता अव्यक्तता | सुखं सात्त्विकचित्तवृत्तिरूपम् | अन्तः स्वहृदि
स्वानुभवादेवोपलभ्यते || ४४ ||

अभव्यया भावनया न चित्तेन्द्रियदृष्टिभिः |
आत्मनोऽनन्यभूताभिरपि यः परिवर्जितः || ४५ ||

अभव्यया अनर्थहेतुभूतया देहाद्यहंभावनया यो नोपलभ्यत
इत्यनुषज्यते | आत्मनस्तादात्म्याध्यासादनन्यभूताभिः || ४५ ||

वासनाभिरनन्ताभिर्व्योमेव घनराजिभिः |
संदिग्धायां यथा रज्ज्वां सर्पतत्त्वं तथैव हि || ४६ ||

अपिशब्दानुकर्षाद्वासनाभिरपि परिवर्जित इति पूर्वेणान्वयः |
एतदन्तविशेषणानां सर्वेषां स आत्मा समवाप्यते इति व्यवहितेन संबन्धः
| बन्धनिरासोपायं प्रपञ्च्य बन्धकल्पनाकर्तारमाह -
संदिग्धायामित्यादिना | सर्पतत्त्वं सर्पत्वम् || ४६ ||

चिदाकाशात्मना बन्धस्त्वबन्धेनैव कल्पितः |
कल्पितं कल्पितं वस्तु प्रतिकल्पनयान्यथा || ४७ ||

चिदाकाशात्मना स्वात्मनीति शेषः | कल्पितवस्त्वनुवेधात्प्रतिवस्तु बह्वैव
नानावैचित्र्यमिव गतं दुःखसंसारात्मना विभाव्यत इत्याशयेनाह -
कल्पितं कल्पितमिति || ४७ ||

तदेवान्यत्वमादत्ते स्वमहोरात्रयोरिव |
यदतुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् || ४८ ||

तदेव कल्पनात्यागे परमपुरुषार्थसुखं परिशिष्यत इत्याह -
यदतुच्छमिति || ४८ ||

तत्तत्कल्पनयातीतं तत्सुखायैव कल्पते |
शून्य एव कुसूले तु सिंहोऽस्तीति भयं यथा || ४९ ||

54341 शून्य एव शरीरेऽन्तर्बद्धोऽस्मीति भयं तथा।
54342 शून्य एव कुसूले तु प्रेक्ष्य सिंहो न लभ्यते॥ ५०॥
54343
54344 अभयेऽप्यज्ञानाद्भयदर्शने प्रेक्षणमात्रेण तन्निवृत्तौ च
54345 दृष्टान्तमाह - शून्य एवेत्यादिना॥ ५०॥
54346
54347 तथा संसारबन्धार्थः प्रेक्षितोऽसौ न लभ्यते।
54348 इदं जगदयं चाहमिति संभ्रान्तमुत्थितम्॥ ५१॥
54349
54350 अयं देहादिसंघातः॥ ५१॥
54351
54352 बालानां मध्यमे काले छाया वैतालिकी यथा।
54353 कल्पनावशतो जन्तोर्भावाभावशुभाशुभाः॥ ५२॥
54354
54355 अतिशैशवयौवनयोर्मध्यमे त्रिचतुर्हायनादिकाले प्रकाशनिशयोर्मध्यमे
54356 मन्दान्धकारकाले वा। छाया वृक्षमूलादिप्रदेशस्थगाढान्धकारः।
54357 वैतालिकी वेतालाकारा। भावो वैभवमभावो दारिद्र्यं तद्रूपाः
54358 शुभाशुभा भावाः॥ ५२॥
54359
54360 क्षणादसत्तामायान्ति सत्तमपि पुनः क्षणात्।
54361 मातैव गृहिणीभावगृहीता कण्ठलम्बिनी॥ ५३॥
54362
54363 असत्तां तिरोभावं पुनः सत्तामाविर्भावमप्यायान्तीत्यर्थः। पदार्थानां
54364 कल्पनानुसार्यर्थक्रियाकारिता प्रसिद्धैवेत्याह - मातैवेत्यादिना॥ ५३॥
54365
54366 करोति गृहिणीकार्यं सुरतानन्ददा सती।
54367 कान्तैव मातृभावेन गृहीता कण्ठलम्बिनी॥ ५४॥
54368
54369 नूनं विस्मारयत्येव मन्मथं मातृभावनात्।
54370 भावानुसारिफलदं पदार्थौघमवेक्ष्य च॥ ५५॥
54371
54372 न ज्ञेनेह पदार्थेषु रूपमेकमुदीर्यते।
54373 दृढभावनया चेतो यद्यथा भावयत्यलम्॥ ५६॥
54374
54375 तत्तत्फलं तदाकारं तावत्कालं प्रपश्यति।
54376 न तदस्ति न यत्सत्यं न तदस्ति न यन्मृषा॥ ५७॥
54377
54378 यद्यथा येन निर्णीतं तत्तथा तेन लक्ष्यते।
54379 भाविताकाशमातङ्गं व्योमहस्तितया मनः॥ ५८॥
54380
54381 भावितः आकाशो मातङ्गो येन तथाविधं मनस्तस्मिन्कल्पितया
54382 व्योमहस्तितया आकाशगजभावेन कामातुरं सत् व्योमकल्पितकाननचारिणीं
54383 स्वसंकल्पितां मातंगीं करेणुमनुधावत्यनुसरतीति परेणान्वयः॥ ५८॥
54384
54385 व्योमकाननमातङ्गीं व्योमस्थामनुधावति।
54386 तस्मात्संकल्पमेव त्वं सर्वभावमयात्मकम्॥ ५९॥
54387
54388 तस्मात्संकल्पत्यागेनैव स्वाभाविकात्मभावेन स्थितिरित्युपसंहरन्नुपदिशति
54389 - तस्मादिति॥ ५९॥
54390
54391 त्यज राम सुषुप्तस्थः स्वात्मनैव भवात्मनः।
54392 मणिर्हि प्रतिबिम्बानां प्रतिषेधक्रियां प्रति॥ ६०॥

आत्मनः स्वस्य पारमार्थिकेनाद्वयानन्दात्मनैव भव
नत्वपारमार्थिकदुःखात्मनेत्यर्थः | ननु मया सह संकल्पैस्त्यक्ता अपि
द्वैतभावा अनिच्छेऽपि मयि मणौ प्रतिबिम्बा इव दुर्वाराः स्युरित्याशङ्क्य
विशेषमाह - मणिरिति || ६० ||

न शक्तो जडभावेन नतु राम भवादृशः |
यदात्मनि जगद्राम तवेह प्रतिबिम्बति || ६१ ||

निरुद्धे चेतसि दैवात्कदाचिद्द्वैतप्रतिबिम्बनेऽपि तस्य मिथ्यात्वानुसंधानेन
ताद्रूप्यरञ्जनं त्याज्यमित्याह - यदेति || ६१ ||

तदवस्त्विति निर्णीय मा तेनागच्छ रञ्जनम् |
तदेव सत्यमिति वाप्यभिन्नं परमात्मनः || ६२ ||

तस्य चिदैक्यानुसंधानेन प्रविलापनं वा कार्यमित्याह - तदेवेति |
एवकारो भिन्नक्रमः | तत्सत्यं ब्रह्मैवेत्यर्थः || ६२ ||

मत्वान्तस्त्वमनाद्यन्तं भावयात्मानमात्मना |
चेतसि प्रतिबिम्बन्ति ये भावास्तव राघव |
रञ्जयन्त्वन्यसक्तत्वान्मा ते त्वां स्फटिकं यथा || ६३ ||

ते त्वां मा रञ्जयन्तु || ६३ ||

स्फटिकममननं यथा विशन्ति
प्रकटतया न च रञ्जना विचित्रा |
इह हि विमननं तथा विशन्तु
प्रकटतया भुवनैषणा भवन्तम् || ६४ ||

अस्तु वा द्वैतप्रतिभासस्तथापि निर्विकारात्मबोधात्स्फटिकस्येव न तैस्तव
रञ्जनास्त्वित्याह - स्फटिकमिति | मननं प्रतिबिम्बितार्थानां
पुनःपुनरनुसंधाने रागादिवासनाधानं तद्रहितम् | भुवनैषणाः
प्रारब्धभोगोचितजगद्व्यवहारेच्छाः || ६४ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे
विज्ञानवादो नामैकविंशः सर्गः || २१ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे विज्ञानवादो
नामैकविंशः सर्गः || २१ ||

द्वाविंशः सर्गः २२

श्रीवसिष्ठ उवाच |

जन्तोः कृतविचारस्य विगलद्वृत्तिचेतसः |
मननं त्यजतो ज्ञात्वा किंचित्परिणतात्मनः || १ ||

इह प्ररूढबोधस्य सर्वदोषपरिक्षयः |
प्रसादः सुविशुद्धात्मदर्शनं चोपवर्ण्यते || १ ||

ज्ञानफलजीवन्मुक्तावस्थानुभवप्रकारं प्रपञ्चयिष्यन्

54445 श्रवणमननाद्युपचयक्रमेण यथा यथा ज्ञानदार्ढ्यं तथा तथा
54446 दोषक्षयप्रकर्षं प्रथमं दर्शयति - जन्तोरित्यादिना।
54447 समाध्यभ्यासेन क्रमाद्वाह्यमननमात्ममननं च त्यजतः किंचित्परिणतो
54448 विशुद्धात्माकारतया विश्रान्त आत्मा मनो यस्य तथाविधस्य जन्तोरधिकारिणो
54449 जीर्णजाड्ये आत्माम्भसा एकत्वं व्रजति सति विज्ञानवशतः स्वभावः
54450 प्रसीदतीत्यनेनान्वयः [अष्टमश्लोकस्थेनेत्यर्थः] ॥ १ ॥
54451
54452 दृश्यं संत्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषः।
54453 द्रष्टारं पश्यतो दृश्यमद्रष्टारमपश्यतः ॥ २ ॥
54454
54455 हेयमज्ञानभूमिकाभेदं संत्यजतः। उपादेयं
54456 ज्ञानभूमिकाविशेषमुपेयुषः। द्रष्टारं प्रमातारमपि दृश्यं
54457 साक्षिचिद्वेद्यं पश्यतः। अथवा सर्वं दृश्यं द्रष्टारं भासकं
54458 चिन्मात्रमेवेति पश्यतः अद्रष्टारं भासकचिद्व्यतिरिक्तमपश्यतः ॥ २ ॥
54459
54460 जागर्तव्ये परे तत्त्वे जागरूकस्य जीवतः।
54461 सुप्तस्य घनसंमोहमये संसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥
54462
54463 घने संमोहमये अज्ञानविकारात्मके सुप्तस्य। यस्यां जाग्रति भूतानि सा
54464 निशा पश्यतो मुनेः इति भगवद्वचनात् ॥ ३ ॥
54465
54466 पर्यन्तात्यन्तवैराग्यात्सरसेष्वरसेष्वपि।
54467 भोगेष्वाभोगरम्येषु विरक्तस्य निराशिषः ॥ ४ ॥
54468
54469 सर्वसुखलवावधि विरञ्चिपदपर्यन्तमत्यन्तवैराग्यात् सरसेषु
54470 क्रममुक्तिरसवत्सु अरसेषु तद्रहितेषु आभोगं भोगकालपर्यन्तमेव रम्येषु
54471 भोगेषु भोगसाधनेषु स्रक् चन्दनादिषु विरक्तस्य। अत एव लोकसंग्रहार्थं
54472 क्रियमाणकर्मफलेषु प्रारब्धोपनीतभोगेषु च निराशिषः। आविरिञ्चसुखेषु
54473 वैराग्यात्तत्साधनाप्सरोविमानादिविषयेषु ऐहिकभोगेषु च विरक्तस्येति
54474 पिण्डितार्थः ॥ ४ ॥
54475
54476 व्रजत्यात्माम्भसैकत्वं जीर्णजाड्ये नभस्यलम्।
54477 गलत्यपगतासङ्गे हिमापूर इवातपे ॥ ५ ॥
54478
54479 जीर्णजाड्ये अनादिजडे नभसि अज्ञानाकाशे गलति सति। किं जले
54480 सैन्धवखण्डवद्रसावशेषेण नेत्याह - आत्माम्भसा एकत्वं व्रजतीति।
54481 आतपे हिमखण्डवन्निरवशेषमित्यर्थः ॥ ५ ॥
54482
54483 तरङ्गितासु कल्लोलजललोलान्तरासु च।
54484 शाम्यन्तीष्वथ तृष्णासु नदीष्विव घनात्यये ॥ ६ ॥
54485
54486 तरङ्गितास्विति द्वे नदीतृष्णयोर्द्वयोरपि विशेषणे। तृष्णापक्षे
54487 कल्लोलजलमिव लोलान्तरासु ॥ ६ ॥
54488
54489 संसारवासनाजाले खगजाल इवाखुना।
54490 त्रोटिते हृदयग्रन्थौ श्लथे वैराग्यरंहसा ॥ ७ ॥
54491
54492 खगजाले पक्षिबन्धनानाये। आखुना मूषकेण ॥ ७ ॥
54493
54494 कातकं फलमासाद्य यथा वारि प्रसीदति।
54495 तथा विज्ञानवशतः स्वभावः संप्रसीदति ॥ ८ ॥
54496

54497 कातकं कतकसंबन्धि फलं। तद्रज इति यावत्। स्वभावोऽत्र मनः॥ ८॥
54498
54499 नीरोगं निरुपासङ्गं निर्द्वन्द्वं निरुपाश्रयम्।
54500 विनिर्याति मनो मोहाद्विहगः पञ्जरादिव॥ ९॥
54501
54502 रागः कामः। उप आसंजयति प्रसंजयति विषयेष्वित्युपासङ्गो
54503 विषयगुणानुसंधानम्। द्वन्द्वं भार्यादिजनसाहित्यम्। उपाश्रयः
54504 पुनःपुनर्भोगलाभभूमिः। इत्येतेभ्यः प्रथमं निर्गतं
54505 पश्चान्मोहादज्ञानाद्विनिर्याति॥ ९॥
54506
54507 शान्ते संदेहदौरात्म्ये गतकौतुकविभ्रमम्।
54508 परिपूर्णान्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजते॥ १०॥
54509
54510 विनिर्गतस्य पुनः कीदृशी स्थितिस्तां वर्णयति - शान्ते इत्यादिना॥ १०॥
54511
54512 जनितोत्तमसौन्दर्या दूरादस्तमयोन्नता।
54513 समतोदेति सर्वत्र शान्ते वात इवार्णवे॥ ११॥
54514
54515 समता समदृष्टिता॥ ११॥
54516
54517 अन्धकारमयी मूका जाड्यजर्जरितान्तरा।
54518 तनुत्वमेति संसारवासनेवोदये क्षपा॥ १२॥
54519
54520 मूका बोधवाग्व्यवहारशून्या। क्षपापक्षे जाड्येन तुषारशैत्येन
54521 वासनापक्षे मौर्ख्येण जर्जरान्तरा। तनुत्वमपक्षयम्। उदये सूर्योदये
54522 क्षपेवेत्यन्वयः॥ १२॥
54523
54524 दृष्टचिद्भास्करा प्रज्ञापद्मिनी पुण्यपल्लवा।
54525 विकसत्यमलोद्द्योता प्रातर्द्युरिव रूपिणी॥ १३॥
54526
54527 दृष्टः चिद्भास्करो यया। पुण्यानि
54528 गुरुसेवाश्रवणसमाध्यभ्यासादिसुकृतान्येव पल्लवाः किसलयानि
54529 यस्यास्तथाविधा। हृदयसरसि प्रज्ञापद्मिनी विवेकपद्मिनी विलसति।
54530 द्यौर्व्योमेव॥ १३॥
54531
54532 प्रज्ञा हृदयहारिण्यो भुवनाह्लादनक्षमाः।
54533 सत्त्वलब्धाः प्रवर्धन्ते सकलेन्दोरिवांशवः॥ १४॥
54534
54535 हृदयहारिण्यो मनोहराः सत्त्वगुणोपचयाल्लब्धाः प्रज्ञाः प्रवर्धन्ते॥
54536 १४॥
54537
54538 बहुनात्र किमुक्तेन ज्ञातज्ञेयो महामतिः।
54539 नोदेति नैव यात्यस्तमभूताकाशकोशवत्॥ १५॥
54540
54541 अभूतो वाय्वादिभूतचतुष्टयरहितो य आकाशकोशस्तद्वत्परिच्छिन्न
54542 [तद्वदपरिच्छिन्न इति पाठः] इत्यर्थः॥ १५॥
54543
54544 विचारणा परिज्ञातस्वभावस्योदितात्मनः।
54545 अनुकम्पा भवन्तीह ब्रह्मविष्ण्विन्द्रशंकराः॥ १६॥
54546
54547 तस्य महाप्रभावतामाह - विचारणेति।
54548 सर्गावताराद्यधिकारक्लेशदर्शनादनुकल्प्याः॥ १६॥

54549
54550 प्रकटाकारमप्यन्तर्निरहंकारचेतसम् ।
54551 नाप्नुवन्ति विकल्पास्तं मृगतृष्णामिवैणकाः ॥ १७ ॥
54552
54553 तस्य पुनः प्रमादात्पूर्ववद्विक्षेपप्रसक्तिं वारयति - प्रकटाकारमिति ।
54554 मृगतृष्णा तत्सलिलपानं लक्षणया ॥ १७ ॥
54555
54556 तरङ्गवदिमे लोकाः प्रयान्त्यायान्ति चेतसः ।
54557 क्रोडीकुर्वन्ति चाज्ञं ते न ज्ञं मरणजन्मनी ॥ १८ ॥
54558
54559 एवं जन्ममरणप्रसक्तिमपि वारयति - तरङ्गवदिति । आयान्ति जायन्ते ।
54560 प्रयान्ति म्रियन्ते । चेतसः स्वचित्तवासनावशात् ॥ १८ ॥
54561
54562 आविर्भावतिरोभावौ संसारो नेतरक्रमः ।
54563 इति ताभ्यां समालोको रमते स निबध्यते ॥ १९ ॥
54564
54565 इतरस्मिन्नज्ञभिन्ने तत्त्वज्ञे क्रमते इति क्रमस्तथाविधो न इति ज्ञात्वेति शेषः ।
54566 सम्यगालोको वस्तुतत्त्वदर्शनं यस्य स तत्त्ववित् ।
54567 मायाव्याघ्रादिकौतुकदर्शनेनेव रमते सोऽज्ञस्तु निबध्यते ॥ १९ ॥
54568
54569 न जायते न म्रियते कुम्भे कुम्भनभो यथा ।
54570 भूषिते दूषिते वापि देहे तद्वदिहात्मवान् ॥ २० ॥
54571
54572 विवेक उदिते शीते मिथ्या भ्रममरूदिता ।
54573 क्षीयते वासना साग्रे मृगतृष्णा मराविव ॥ २१ ॥
54574
54575 साग्रे अग्रभागोदितचन्द्रसहिते प्रदोषे । साये इति वा पाठः ॥ २१ ॥
54576
54577 कोऽहं कथमिदं चेति यावन्न प्रविचारितम् ।
54578 संसाराडम्बरं तावदन्धकारोपमं स्थितम् ॥ २२ ॥
54579
54580 मिथयाभ्रमभरोद्भूतं शरीरं पदमापदाम् ।
54581 आत्मभावनया नेदं यः पश्यति स पश्यति ॥ २३ ॥
54582
54583 कीदृशस्थित्या तर्हि निःसंसारान्धकारं पूर्णात्मानं पश्यति तामाह ##-
54584
54585 देशकालवशोत्थानि न ममेति गतभ्रमम् ।
54586 शरीरे सुखदुःखानि यः पश्यति स पश्यति ॥ २४ ॥
54587
54588 देववशोत्थान्याधिभौतिकानि कालवशोत्थान्याधिदैविकानि शरीरे
54589 उत्थान्याध्यात्मिकानि च सुखदुःखानि न ममेति यः पश्यति ॥ २४ ॥
54590
54591 अपारपर्यन्तनभो दिक्कालादिक्रियान्वितम् ।
54592 अहमेवेति सर्वत्र यः पश्यति स पश्यति ॥ २५ ॥
54593
54594 अपारपर्यन्तं यन्नभोदिक्कालादि यच्च तत्र
54595 परिच्छिन्नमुत्पत्तिचलतादिक्रियान्वितं तत्र सर्वत्राहमेवेति यः पश्यति ॥ २५ ॥
54596
54597 बालाग्रलक्षभागात्तु कोटिशः परिकल्पितात् ।
54598 अहं सूक्ष्म इति व्यापी यः पश्यति स पश्यति ॥ २६ ॥
54599
54600 यो व्यापी सन् कोटिशः परिकल्पिताद्वालाग्रलक्षभागात् । तुशब्दोऽप्यर्थे ॥ २६ ॥

आत्मानमितरच्चैव दृष्ट्या नित्याविभिन्नया ।
सर्वं चिज्ज्योतिरेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

आत्मानं स्वात्मत्वेन प्रसिद्धं जीवं इतरत्तद्दृश्यं च सर्व चिज्ज्योतिरिति तेन
नित्यमविभिन्नया दृष्ट्या यः पश्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

सर्वशक्तिरनन्तात्मा सर्वभावान्तरस्थितः ।
अद्वितीयश्चिदित्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥

आधिव्याधिभयोद्विग्नो जरामरणजन्मवान् ।
देहोऽहमिति यः प्राज्ञो न पश्यति स पश्यति ॥ २९ ॥

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा मम ।
द्वितीयो न ममास्तीति यः पश्यति स पश्यति ॥ ३० ॥

महिमा विस्तारः ॥ ३० ॥

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
चित्तं तु नाहमेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥ ३१ ॥

चिदेव तन्तुस्तेन प्रोते सर्वमहमेवेति वा चित्तमन्तःकरणं तु नाहमेवेति वा ॥
३१ ॥

नाहं न चान्यदस्तीति ब्रह्मैवास्ति निरामयम् ।
इत्थं सदसतोर्मध्ये यः पश्यति स पश्यति ॥ ३२ ॥

अहमेवेति पश्यतीत्युक्ते चित्परित्यागेन अहंकार एव परिगृहीतो माभूदिति
सहाहंकारेण जगत्प्रतिषेधेन चिदेकरसं ब्रह्मैव परिशेष्य
द्रष्टव्यमित्याह - नाहमिति । सतो वर्तमानस्यासतोऽतीतस्य भविष्यतश्च
मध्ये । सतो व्यक्तस्यासतोऽव्यक्तस्येति वा ॥ ३२ ॥

यन्नाम किंचित्त्रैलोक्यं स एवावयवो मम ।
तरङ्गोऽब्धाविवेत्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३३ ॥

अवयव इति । पादोऽस्य सर्वा भूतानि इति श्रुतेः विष्टभ्याहमिदं
कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् इति भगवद्वचनाच्चेति भावः ॥ ३३ ॥

शोच्या पाल्या मयैवेयं स्वसेयं मे कनीयसी ।
त्रिलोकी पेलवेत्युच्चैर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३४ ॥

स्वतः सत्ताशून्यत्वेन मृतप्रायत्वाच्छोच्या । अत एव स्वसत्तास्फूर्त्यर्पणेन
पाल्या । स्वसा अनुजा कनीयसो अल्पा । युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् इति कनादेशः ।
दृष्टिमात्रेणापि पीड्यमानत्वात्पेलवा ॥ ३४ ॥

आत्मतापरते त्वत्तामत्ते यस्य महात्मनः ।
भवादुपरते नूनं स पश्यति सुलोचनः ॥ ३५ ॥

भवः सांसारिकदेहादिस्तस्मादुपरते विवेकबाधाभ्यां निवृत्ते ॥ ३५ ॥

चेत्यानुपातरहितं चिद्भैरवमयं वपुः ।
आपूरितजगज्जालं यः पश्यति स पश्यति ॥ ३६ ॥

54653
54654 चेत्यानुपातो दृश्यसंवलनं तद्रहितम् । अत एव निष्प्रत्यूहस्वभावस्फूर्त्या
54655 आपूरितं प्रभया तम इव सर्वतो व्याप्तं जगज्जालं येन ॥ ३६ ॥
54656
54657 सुखं दुःखं भवो भावो विवेककलनाश्च याः ।
54658 अहमेवेति वा नूनं पश्यन्नपि न हीयते ॥ ३७ ॥
54659
54660 भवः अधिकारिदेहस्तत्र भावो गुरुदैवतशास्त्रादिश्रद्धा तत्र
54661 नित्यानित्यादिविवेकस्तेन कलनाः
54662 श्रवणादिक्रमेणात्मपरिचयतारतम्यभेदाश्च सर्वे अहमेवेति यः पश्यति ॥
54663 ३७ ॥
54664
54665 स्वात्मसत्तापरापूर्णे जगत्यंशेन वर्तिना ।
54666 किं मे हेयं किमादेयमिति पश्यन्सुदृङ्गरः ॥ ३८ ॥
54667
54668 आत्मसत्तयैव परया निरतिशयानन्दघनया आपूर्णे ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ते
54669 आनन्दलवार्पणेन तर्पिते जगति अंशेनैकदेशेन वर्तिना
54670 ऐहिकपारलौकिकभोग्यवस्तुना मे किं दुःखमस्ति यद्धेयं
54671 किंवान्यत्सुखमस्ति यदुपादेयमिति पश्यन्सुदृक् अभ्रान्तदृष्टिरित्यर्थः ॥
54672 ३८ ॥
54673
54674 अप्रतर्क्यमनाभासं सन्मात्रमिदमित्यलम् ।
54675 हेयोपादेयकलना यस्य क्षीणा स वै पुमान् ॥ ३९ ॥
54676
54677 अप्रतर्क्यं तर्कागम्यम् । अनाभासं वृत्तिभेदप्रतिफलनरहितं
54678 निर्विक्षेपमिति यावत् ॥ ३९ ॥
54679
54680 य आकाशवदेकात्मा सर्वभावगतोऽपि सन् ।
54681 न भावरञ्जनामेति स महात्मा महेश्वरः ॥ ४० ॥
54682
54683 महानीश्वरो निरतिशयस्वानन्दोपभोगसमर्थः शिव इत्यर्थः ॥ ४० ॥
54684
54685 तमःप्रकाशकलनामुक्तः कालात्मतां गतः ।
54686 यः सौम्यः सुसमः स्वस्थस्तं नौमि पदमागतम् ॥ ४१ ॥
54687
54688 तमः सुषुप्तिः प्रकाशो जागरः कलना स्वप्नस्तैर्मुक्तः । कालस्य
54689 मृत्योरप्यात्मतां निरतिशयप्रेमास्पदतां गतः ।
54690 स्वस्थस्तुरीयावस्थाप्रतिष्ठो यस्तम् ॥ ४१ ॥
54691
54692 यस्योदयस्तमयसंकलनाकलासु
54693 चित्रासु चारुविभवासु जगद्गतासु ।
54694 वृत्तिः सदैव सकलैकमतेरनन्ता
54695 तस्मै नमः परमबोधवते शिवाय ॥ ४२ ॥
54696
54697 सकलेऽपि जगत्येकं ब्रह्मेति मतिर्यस्य । जगद्गतासु चित्रासूदयः सर्गोऽस्तमयः
54698 प्रलयः संकलना स्थितिस्तल्लक्षणासु वृत्तिर्ब्रह्माकारदृष्टिरनन्ता
54699 अपरिच्छिन्ना । तस्मै परमबोधवते जीवन्मुक्तविग्रहाय साक्षाच्छिवाय नम
54700 इत्यर्थः ॥ ४२ ॥
54701
54702 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे
54703 अनुत्तमपदविश्रान्तिवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥
54704

54705 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
54706 अनुत्तमपदविश्रान्तिवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥
54707
54708
54709 त्रयोविंशः सर्गः २३
54710
54711 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
54712
54713 य उत्तमपदालम्बी चक्रभ्रमवदास्थितः ।
54714 शरीरनगरीराज्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ १ ॥
54715
54716 शरीरनगरे राज्यं प्रबुद्धस्यात्र वर्ण्यते ।
54717 विनोदोसक्तसद्भोगैर्मनोजयसुखोदयः ॥ १ ॥
54718
54719 जीवन्मुक्तस्य शरीरनगरीराज्यं वर्णयिष्यन् रामस्य तज्जिज्ञासां
54720 प्रश्नप्रयोजिकामुत्थापयति - शरीरेति । निवृत्ते घटोत्पादनप्रयोजने
54721 यावद्वेगं कुलालचक्रभ्रमवद्यावत्प्रारब्धक्षयं
54722 देहधारणव्यवहारमास्थितो जीवन्मुक्तः इत्यर्थः । न लिप्यते
54723 सत्यत्वाभिमानाभावादिति भावः ॥ १ ॥
54724
54725 तस्येयं भोगमोक्षार्थं तज्ज्ञस्योपवनोपमा ।
54726 सुखायैव न दुःखाय स्वशरीरमहापुरी ॥ २ ॥
54727
54728 क्रीडाविनोदहेतुत्वादुपवनोपमा ॥ २ ॥
54729
54730 श्रीराम उवाच ।
54731
54732 नगरीत्वं शरीरस्य कथं नाम महामुने ।
54733 एतां चाधिवसन्योगी कथं राजसुखैकभाक् ॥ ३ ॥
54734
54735 एतां त्वदुक्तां शरीरनगरीमधिवसन्नधिष्ठाय पालयन् ।
54736 एकपदस्वारस्यात्सुखमेव भजते नतु राजान इव तद्दुःखलेशमपीत्यर्थः ॥ ३
54737 ॥
54738
54739 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
54740
54741 रम्येयं देहनगरी राम सर्वगुणान्विता ।
54742 ज्ञस्यानन्तविलासाढ्या स्वालोकार्कप्रकाशिता ॥ ४ ॥
54743
54744 स्वालोक आत्मज्योतिः स एवार्कः ॥ ४ ॥
54745
54746 नेत्रवातायनोद्द्योतप्रकाशभुवनान्तरा ।
54747 करप्रतोलीविस्तारप्राप्तपादोपजाङ्गला ॥ ५ ॥
54748
54749 नेत्रे एव वातायने तत्रस्थाभ्यामुद्द्योताभ्यामिन्द्रियप्रदीपाभ्यां प्रकाशन्ते
54750 इति प्रकाशानि भुवनान्तराणि यस्याम् । करावेव प्रतोल्यौ रथ्ये तद्विस्तारेण
54751 प्राप्तं जानुपर्यन्ततालक्षणं पादोपजाङ्गलं यस्याः ॥ ५ ॥
54752
54753 रोमराजीलतागुल्मा त्वचाजालकमालिता ।
54754 गुल्फाङ्गुल्यां प्रविश्रान्तजङ्घोरुस्तम्भमण्डला ॥ ६ ॥
54755
54756 त्वचागतैः शिराजालकैर्मालिता । गुल्फौ पादजङ्घासंधिग्रन्थी ताभ्यां

पार्ष्णिर्लक्ष्यते तत्सहितायामङ्गुल्याम् । जातावेकवचनम् ॥ ६ ॥

रेखाविभक्तपादाग्रशिलाप्रथमनिर्मिता ।
चर्ममर्मशिरासारसंधिसीमामनोरमा ॥ ७ ॥

पादाग्रपदेनात्र पादाधस्तनी कठिना त्वगुच्यते सैव स्तम्भमूलाधारशिला ।
रेखाभिर्विभक्तया नानालक्षणया तया प्रथमनिर्मिता ।
प्रथमाधारनिर्माणेन निर्मितेत्यर्थः । बहिश्चर्म अन्तर्मर्माणि सीमानः
मध्ये मध्ये शिराणां साराः शाखाप्ररोहाः सीमानः अस्थिषु तु संधयः
सीमानः ताभिर्मनोरमा ॥ ७ ॥

उरूरुतनुभागाग्रनिर्मितोपस्थनिम्नगा ।
कचत्केशावलीकाचदलप्रस्थवनावृता ॥ ८ ॥

उर्वोः ऊर्वोस्तनोर्मध्यकायस्य च यः संधिभागस्तस्याग्रे पुरोभागे निर्मिता
उपस्थेन्द्रियरूपा निम्नगा नगरमध्यनदी यस्याः । कचन्ती केशावल्येव
काचवन्नीलानि दलानि येषु तथाविधैः क्रीडाशैलप्रायशिरःप्रस्थेन
श्मश्रुकक्षादिरोमवनैश्चावृता ॥ ८ ॥

भ्रूललाटोष्ठसच्छायवदनोद्यानशोभिता ।
दृष्टिपातोत्पलाकीर्णकपोलविपुलस्थली ॥ ९ ॥

नीलच्छदसदृशाभ्यां भ्रूभ्यां पाण्डुनवच्छदसदृशेन ललाटेन
पुष्पसदृशाभ्यामोष्ठाभ्यां च सच्छायं
कान्तिमद्यद्वदनलक्षणमुद्यानं कदलीवनं तेन शोभिता । दृष्टिपाताः
कटाक्षास्तल्लक्षणैरुत्पलैराकीर्णौ यौ कपोलौ तल्लक्षणे विहारस्थल्यौ यत्र ॥ ९
। ।

वक्षःस्थलसरःस्यूतकुचपङ्कजकोरका ।
घनरोमावलीच्छन्नस्कन्धक्रीडाशिलोच्चया ॥ १० ॥

स्कन्धावेव क्रीडाशिलोच्चयौ यस्याम् ॥ १० ॥

उदरश्वभ्रनिक्षिप्तस्वान्नेष्टा भक्ष्यतत्परा ।
दीर्घकण्ठबिलोद्गीर्णवातसंरम्भशब्दिता ॥ ११ ॥

उदरलक्षणे कोशागारश्वभ्रे निक्षिप्तानि यानि स्वप्रारब्धप्रापितान्यन्नानि
तान्येव स्वानि धनानि अन्नानि धान्यादीनीष्टानि प्रियाणि वसनाभरणादीनि च
यस्याम् । भक्ष्यमनिषिद्धविषयोपभोगं तन्वन्तीति भक्ष्यतततो
रसनश्रोत्रादयः पराः शिरःसौधवातायनोपविष्टनागरस्थानीया यस्याम् ।
दीर्घमूर्ध्वमुखं यत्कण्ठबिलं तद्द्वारा उद्गीर्णो यः
प्राणवातस्तत्कृतेन संरम्भेण कण्ठद्वारकपाटोद्घाटनेन शब्दिता ॥ ११
। ।

हृदयापणनिर्णीतयथाप्राप्तार्थभूषिता ।
अनारतनवद्वारप्रवहत्प्राणनागरा ॥ १२ ॥

हृदयापणशब्देन तत्स्था विचारलक्षणा रत्नादिपरीक्षकजना गृह्यन्ते ।
तैर्निर्णीताः परीक्ष्य गृहीताश्चक्षुरादिद्वारा यथायोग्यं प्राप्ता ये
शब्दाद्यर्थास्तैर्वासनारूपैः पण्यैर्भूषिता ॥ १२ ॥

आस्यस्फारवदादृष्टदन्तास्थिशकलाकुला ।

54809 मुखास्पदाभ्रमज्जिह्वाचण्डीचर्वितभोजना ॥ १३ ॥
54810

54811 आस्ये स्फारवत् द्वारभक्तिरचना
54812 गजदन्तविभागदीषद्दृष्टैर्दन्तलक्षणैरस्थिशकलैराकुला। मुखास्पदया
54813 आसमन्ताद्भ्रमन्त्या जिह्वालक्षणया चण्ड्या काल्या चर्वितानि आस्वादितानि
54814 भोजनानि चतुर्विधान्यन्नानि यस्याम् ॥ १३ ॥
54815

54816 रोमशष्पतरच्छन्ना कर्णकोटरकूपका।
54817 स्फिक्शृङ्खलास्थितोपान्तपृष्ठविस्तीर्णजङ्गला ॥ १४ ॥
54818

54819 रोमलक्षणैः श।पतरैर्दीर्घतृणैश्छन्ना ॥ १४ ॥
54820

54821 गुदोत्थानारघट्टान्तप्रद्रुतानन्तकर्दमा।
54822 चित्तोद्यानमहीवल्गदात्मचिन्तावराङ्गना ॥ १५ ॥
54823

54824 गुदादुत्थानमुद्गमो यस्य मलस्य तदेव मूत्रस्थानलक्षणस्य आरघट्टस्य
54825 घटीयन्त्रस्यान्ते प्रान्ते प्रद्रुतः प्रवहन्ननन्तो दूरतः कर्दमो यस्याम्।
54826 चित्तलक्षणायामुद्यानमह्यां वल्गन्ती सदाक्रीडमाना आत्मचिन्तालक्षणा
54827 वराङ्गना पुरस्वामिनी यस्याम् ॥ १५ ॥
54828

54829 धीवरत्राद्दृढावद्धचपलेन्द्रियमर्कटा।
54830 वदनोद्यानहसनपुष्पोद्गममनोरमा ॥ १६ ॥
54831

54832 धीरेव वरत्रा चर्मरज्जुस्तया दृढा बद्धाश्चपलेन्द्रियमर्कटा यस्याम्।
54833 वदनोद्याने हसनमेव पुष्पोद्गमस्तेन मनोरमा ॥ १६ ॥
54834

54835 स्वशरीरमनोज्ञस्य सर्वसौभाग्यसुन्दरी।
54836 सुखायैव न दुःखाय परमाय हिताय च ॥ १७ ॥
54837

54838 स्वशरीरमनसी जानातीति स्वशरीरमनोज्ञस्तत्त्ववित्तस्य सुखायैव
54839 परमहितमुपदेशादिना परोद्धारस्तस्मै च ॥ १७ ॥
54840

54841 अज्ञस्येयमनन्तानां दुःखानां कोशमालिका।
54842 ज्ञस्य त्वियमनन्तानां सुखानां कोशमालिका ॥ १८ ॥
54843

54844 किंचिदस्यां प्रनष्टायां ज्ञस्य नष्टमरिन्दम।
54845 स्थितायां संस्थितं सर्वं तेनेयं ज्ञसुखावहा ॥ १९ ॥
54846

54847 ज्ञस्यानन्तसुखायेति यदुक्तं तद्दर्शयति - किंचिदिति। किंचिदल्पं
54848 तुच्छमेव नष्टं न सत्यवस्त्वित्यर्थः। सर्वं भोगमोक्षसुखम् ॥ १९ ॥
54849

54850 यदेनां ज्ञः समारुह्य संसारे विहरत्यलम्।
54851 अशेषभोगमोक्षार्थं तेनेयं ज्ञरथः स्मृतः ॥ २० ॥
54852

54853 ज्ञस्य रथ इव रथः ॥ २० ॥
54854

54855 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धबन्धुश्रियो यतः।
54856 अनयैव हि लभ्यन्ते तेनेयं ज्ञस्य लाभदा ॥ २१ ॥
54857

54858 सुखदुःखक्रियाजालं यदेषोद्वहति स्वयम्।
54859 तदेषा राम सर्वज्ञसर्ववस्तुभरक्षमा ॥ २२ ॥
54860

54861 सर्वं पूर्णमात्मानं जानातीति सर्वज्ञस्तत्त्ववित्तस्य सर्वेषां
54862 भोगमोक्षोपायवस्तूनां भरणं भरः संग्रहस्तत्क्षमा ॥ २२ ॥
54863
54864 तस्यां शरीरपुर्यां हि राज्यं कुर्वन्गतज्वरः ।
54865 ज्ञस्तिष्ठति गतव्यग्रः स्वपुर्यामिव वासवः ॥ २३ ॥
54866
54867 व्यग्रशब्दो भावप्रधानः । तथाच गतव्यग्रः स्वस्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥
54868
54869 न क्षिपत्यवटाटोपे मनोमत्ततुरङ्गमम् ।
54870 न लोभदुर्द्रुमादाय प्रज्ञापुत्रीं प्रयच्छति ॥ २४ ॥
54871
54872 अवटे योनिगर्ते आटोपः पराक्रमो यस्य कामस्य तद्विषये । न क्षिपति न प्रेरयति ।
54873 लोभ एव दुर्द्रुर्विषवृक्षस्तमादाय शुल्कत्वेन गृहीत्वा प्रज्ञालक्षणां
54874 पुत्रीं कन्यां मोहाधर्मादिदौष्कुलेयेभ्यो न प्रयच्छति । अथवा
54875 दुर्द्रुमशब्देन तत्फलं लक्ष्यते । लोभलक्षणदुर्द्रुमफलमत्ति अनुभवतीति
54876 लोभदुर्द्रुमादः अधार्मिकजनस्तस्मै प्रज्ञा विवेकवती बुद्धिस्तल्लक्षणां
54877 पुत्रीं न प्रयच्छति । तेषु स्वप्रज्ञां गूहमानश्चरतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
54878
54879 अज्ञानपरराष्ट्रं च न रन्ध्रं त्वस्य पश्यति ।
54880 संसारारिभयस्यान्तर्मूलान्येव निकृन्तति ॥ २५ ॥
54881
54882 संसारलक्षणारिभयस्य मूलानि स्नेहास्तानि निकृन्तति ॥ २५ ॥
54883
54884 तृष्णासारपरावर्तं कामसंभोगदुर्ग्रहे ।
54885 न निमज्जति पर्यस्तः सुखदुःखप्रदेवने ॥ २६ ॥
54886
54887 तृष्णानद्याः सरणं सारः प्रवाहस्तस्य महत्यावर्ते
54888 कामसंभोगलक्षणदुष्टग्राहवति अन्तर्मुखत्वात्पर्यस्तो बहिर्मुखः सन् न
54889 निमज्जति । सुखलवलक्षणैर्दुःखैः प्रदेवने परिदेवनसाधने ॥ २६ ॥
54890
54891 करोत्यविरतं स्नानं बहिरन्तरवीक्षणात् ।
54892 सरित्संगमतीर्थेषु मनोरथगतः क्रमात् ॥ २७ ॥
54893
54894 बहिरन्तश्च अस्य वासुदेवस्य परमात्मन ईक्षणादाधिभौतिकेष्वाध्यात्मिकेषु
54895 च सरित्संगमतीर्थेषु अविरतं सार्वकालिकं स्नानं करोति ।
54896 तथाचाहुर्वृद्धः - स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि
54897 दत्ताऽवनिर्यज्ञानां च कृतं सहस्रमयुतं देवाश्च संपूजिताः ।
54898 संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरः सर्वस्य पूज्यो ह्यसौ यस्य ब्रह्मविचारणे
54899 क्षणमपि प्राप्नोति धैर्यं मनः ॥ इति । मनोरथोऽत्र
54900 मानसब्रह्माकारवृत्तिस्तद्गतस्तदारूढः ॥ २७ ॥
54901
54902 सकलाक्षजनादृश्यसुखप्रेक्षापराङ्मुखः ।
54903 ध्याननाम्नि सुखं नित्यं तिष्ठत्यन्तःपुरान्तरे ॥ २८ ॥
54904
54905 सकलैरक्षलक्षणैर्जनैरादृश्येषु आपातदृश्येषु विषयेषु सुखानां
54906 प्रेक्षायां पराङ्मुखः ॥ २८ ॥
54907
54908 सुखावहैषा नगरी नित्यं वै विदितात्मनः ।
54909 भोगमोक्षप्रदा चैषा शक्रस्येवामरावती ॥ २९ ॥
54910
54911 स्थितया संस्थितं सर्वं किंचिन्नष्टं न नष्टया ।
54912 यया पुर्या महीयस्या सा कथं न सुखावहा ॥ ३० ॥

54913
54914 विनष्टे देहनगरे ज्ञस्य नष्टं न किंचन।
54915 आक्रान्तकुम्भाकाशस्य स्वस्य कुम्भक्षये यथा॥ ३१॥
54916
54917 आक्रान्तः स्वसात्कृतः कुम्भाकाशो येन तस्य स्वस्य॥ ३१॥
54918
54919 विद्यमानं घटं वायुः किंचित्स्पृशति नास्थितम्।
54920 यथा तथैव देही स्वां शरीरनगरीमिमाम्॥ ३२॥
54921
54922 यस्य स्थितिदशायामपि न सम्यक् स्पर्शस्तस्य नाशे स्पर्शो नेति किं वाच्यमिति
54923 दृष्टान्तेनाह - विद्यमानमिति॥ ३२॥
54924
54925 अत्रस्थः पुरुषो भोगानात्मा सर्वगतोऽपि सन्।
54926 विश्वकल्पकृतान्भुक्त्वा पुंसामधिगतार्थभाक्॥ ३३॥
54927
54928 अत्रास्यां शरीरनगर्यां तिष्ठतीत्यत्रस्थ आत्मा तत्त्वविद्विश्वकल्पनं
54929 विश्वकल्पस्तत्कृतान्प्रारब्धभोगान्भुक्त्वा अधिगतं प्राक्साक्षात्कृतं
54930 पूर्णं स्वात्मरूपमर्थं परमपुरुषार्थं मोक्षं भजत्
54931 इत्यधिगतार्थभाग्भवतीति शेषः॥ ३३॥
54932
54933 कुर्वन्नपि न कुर्वाणः समस्तार्थक्रियोन्मुखः।
54934 कदाचित्प्रकृतान्सर्वान्कार्यार्थाननुतिष्ठति॥ ३४॥
54935
54936 व्यवहारदृशा कुर्वन्नपि परमार्थदृशा न कुर्वाणः॥ ३४॥
54937
54938 कदाचिल्लीलया लोलं विमानमधिरोहति।
54939 अनाहतगतिः कान्तं विहर्तुममलं मनः॥ ३५॥
54940
54941 तस्य देहनगर्यां कान्तादिभोगफलान्याह - कदाचिदिति। विमानं
54942 विमानतुल्यं हृत्पुण्डरीकम्। कान्तं भोगकौतुकवन्मनो विहर्तुं
54943 विनोदयितुम्॥ ३५॥
54944
54945 तत्रस्थो लोकसुन्दर्या सततं शीतलाङ्गया।
54946 रमते रामया मैत्र्या नित्यं हृदयसंस्थितः॥ ३६॥
54947
54948 तत्रस्थः पूर्ववत्। मैत्र्या मैत्रीलक्षणया। रामया प्रियया॥ ३६॥
54949
54950 द्वे कान्ते तिष्ठतः सम्यक् पार्श्वयोः सत्यतैकते।
54951 इन्दोरिव विशाखे द्वे समाह्लादितचेतसी॥ ३७॥
54952
54953 क्षपितानखिला&ल्लोकान्दुःखक्रकचदारितान्।
54954 वल्लीवनस्थान्नभसः पृष्ठादर्क इवेक्षते॥ ३८॥
54955
54956 स्वर्गिणो नारकिदुःखदर्शितामिव तस्याज्ञजनदुःखदर्शितामाह -
54957 क्षपितानिति। वल्लीभिर्वनमिव परस्परं संवेष्ट्य स्थितान्। नभसः पृष्ठे
54958 स्थितोऽर्क इवेति दृष्टान्तात्तत्त्वविदोऽपि संसारवनविप्रकर्षो गम्यते॥ ३८॥
54959
54960 चिरं पूरितसर्वाशः सर्वसंपतीसुन्दरः।
54961 अपुनःखण्डनायेन्दुः पूर्णाङ्ग इव राजते॥ ३९॥
54962
54963 आशा दिशो मनोरथाश्च। सर्वाः संपत्तयस्ताभिः सर्वात्मभावसंपत्त्या च
54964 सुन्दरः। अपुनःखण्डनाय पुनःक्षयाभावाय॥ ३९॥

54965
54966 सेव्यामानोऽपि भोगौघो न खेदायास्य जायते।
54967 कालकूटः किलेशस्य कण्ठे प्रत्युत राजते॥ ४०॥
54968
54969 भोगौघः स्रक्चन्द्रनादिभोगौघः। खेदाय पुनर्जन्मादिदुःखाय। अथवा
54970 भोगौघो दुष्प्रारब्धः भोगौघः खेदाय तात्कालिकदुःखाय। प्रत्युतेति।
54971 तत्त्वविदोऽपि तप आदिक्लेशः प्रत्युताज्ञजनशिक्षामहाफलो राजते इति भावः॥
54972 ४०॥
54973
54974 परिज्ञातोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये।
54975 विज्ञाय सेवितो मैत्रीमेति चोरो न शत्रुताम्॥ ४१॥
54976
54977 परिज्ञाय भोगे प्रत्युत तस्य सुखहेतुतैवेत्याशयेनाह - परिज्ञातेति॥ ४१॥
54978
54979 नरनारी नटौघानां [नदौघानां इति पाठः] विरहे
54980 दूरगामिनाम्।
54981 ज्ञेन यात्रेव सुभगा भोगश्रीरवलोक्यते॥ ४२॥
54982
54983 तत्कुतस्तत्राह - नरेति। विरहे समाजविघटने दूरगमनशीलानां
54984 समाजमिलितनरनारीनटौघानां यात्रा समाज इव।
54985 भोगश्रीर्भोग्यपुत्रधनादिश्रीः॥ ४२॥
54986
54987 अशङ्कितोपसंप्राप्ता ग्रामयात्रा यथाध्वगैः।
54988 प्रेक्ष्यन्ते तद्वदेव ज्ञैर्व्यवहारमयाः [ङीष्भाव आर्षः]
54989 क्रियाः॥ ४३॥
54990
54991 अयत्नोपनतेऽप्यक्षि पदार्थेषु यथा पुनः।
54992 नीरागमेव पतति तद्वत्कार्येषु धीरधीः॥ ४४॥
54993
54994 यथा अक्षि चक्षुरयत्नोपनते यत्नाविरचिते पर्वतवनपुष्करिण्यादौ
54995 तद्गततरुगुल्मतामरसादिपदार्थेषु
54996 ममत्वाभिमानाभावाच्छेदभेदापहारादिदर्शनेऽपि
54997 दुःखादर्शनान्नीरागमेव पतति तद्वद्धीरस्य विदुषो धीः
54998 स्वपुत्रमित्रादिव्यवहारकार्येष्वपि नीरागमेव पततीत्यर्थः॥ ४४॥
54999
55000 इन्द्रियाणां न हरै प्राप्तमर्थं कदाचन।
55001 नाददाति तथाऽप्राप्तं संपूर्णो ज्ञोऽवतिष्ठते॥ ४५॥
55002
55003 कथं तर्हि प्रवर्तते तदाह - इन्द्रियाणामिति। प्राप्तं
55004 प्रारब्धोपस्थापितमर्थं विषयं न हरति न वारयति। अप्राप्तं च
55005 यत्नपूर्वकं नाददाति न संपादयति। यथाप्राप्तोपयोगेन जीवतीत्यर्थः॥ ४५॥
55006
55007 अप्राप्तचिन्ताः संप्राप्तसमुपेक्षाश्च सन्मतिम्।
55008 न कम्पयन्ति तरलाः पिच्छाघाता इवाचलम्॥ ४६॥
55009
55010 तत्कुतस्तत्राह - अप्राप्तेति। यतः अप्राप्तचिन्ताः प्राप्तोपेक्षाः पश्चात्तापाच्च
55011 तं न कम्पयन्ति न तरलीकुर्वन्त्यज्ञमिवेत्यर्थः। पिच्छाघाता
55012 मयूरबर्हघाताः॥ ४६॥
55013
55014 संशान्तसर्वसंदेहो गलिताखिलकौतुकः।
55015 संक्षीणकल्पनादेहो ज्ञः सम्राडिव राजते॥ ४७॥
55016

55017 सर्वसंदेहकारणाज्ञाननाशादेव संशान्तसर्वसंदेहः। सर्वभोगेषु
55018 मिथ्यात्वदर्शनाद्गलिताखिलकौतुकः। संक्षीणौ तदुभयकल्पनाहेतू
55019 स्थूलसूक्ष्मदेहौ यस्येति हेतुगर्भं विशेषणम्। सम्राट् राजसूयफलं
55020 स्वाराज्यपदं प्राप्तवानिव। स स्वराड्भवति इति श्रुतेः॥ ४७॥
55021
55022 आत्मन्येव न मात्यन्तः स्वात्मनात्मनि जृम्भते।
55023 संपूर्णोऽपारपर्यन्तः क्षीरार्णव इवार्णवे॥ ४८॥
55024
55025 पामरदृशा स्वाराज्यदृष्टान्तस्तत्त्वदृशा तु नास्ति दृष्टान्तः
55026 परिच्छेदाभावादित्याशयेनाह - आत्मन्येवेति। अर्णवे स्वात्मनीत्यर्थः॥ ४८
55027 ॥
55028
55029 भोगेच्छाकृपणाञ्जन्तून्दीनान्दीनेन्द्रियाणि च।
55030 अनुन्मत्तमनाः शान्तो हसत्युन्मत्तकानिव॥ ४९॥
55031
55032 अनुन्मत्तमनाः प्रशान्तचित्तः संभोगेच्छाकृपणान् जन्तून् दीनानि
55033 स्वपरेन्द्रियाणि च उन्मत्तकानिव हसति॥ ४९॥
55034
55035 इच्छतोऽन्योज्झितां जायां यथैवान्येन हस्यते।
55036 इन्द्रियस्येच्छतो भोगं तद्वज्ज्ञेन विहस्यते॥ ५०॥
55037
55038 तत्त्वविदोज्झितं भोगमिच्छत इन्द्रियस्य। हस्यते प्रवृत्तिरित्युभयत्र शेषः॥
55039 ५०॥
55040
55041 त्यजत्स्वात्मसुखं सौम्यं मनो विषयविद्रुतम्।
55042 अङ्कुशेनेव नागेन्द्रं विचारेण वशं नयेत्॥ ५१॥
55043
55044 ननु मन्दज्ञानेन पुरुषेण विषयेषु द्रुतं मनः कथं निग्राह्यं तत्राह
55045 - त्यजदिति॥ ५१॥
55046
55047 भोगेषु प्रसरो यस्या मनोवृत्तेश्च दीयते।
55048 साप्यादावेव हन्तव्या विषस्येवाङ्कुरोद्गतिः॥ ५२॥
55049
55050 दीयते यया भोगतृष्णयेति शेषः॥ ५२॥
55051
55052 ताडितस्य हि यः पश्चात्संमानः सोऽप्यनन्तकः।
55053 शालेर्ग्रीष्माभितप्तस्य कुसेकोऽप्यमृतायते॥ ५३॥
55054
55055 ननु [तनुनिग्रहपीडितं इति पाठः] निग्रहपीडितं मनो रुष्टो बाल इव
55056 स्वात्मन्यपि न रज्येतेति चेत्तत्राह - ताडितस्येति। चिरोन्मादलालितस्य
55057 सकृन्निग्रहे पुनः परित्यागे हि तथा स्याच्चिरनिग्रहेण निराशतां नीतस्य तु न
55058 तथेति भावः। कुसेकोऽपीत्यपिशब्दात्सुसेके किं वाच्यमिति गम्यते॥ ५३॥
55059
55060 अनार्तेन हि सन्मानो बहुमानो न बुध्यते।
55061 पूर्णानां सरितां प्रावृट्पूरः स्वल्पो न राजते॥ ५४॥
55062
55063 उक्तमेव भावं प्रकाशयति - अनार्तेनेति॥ ५४॥
55064
55065 पूर्णस्तु प्राकृतोऽप्यन्यत्पुनरप्यभिवाञ्छते।
55066 जगत्पूरणयोग्याम्बुर्गृह्णात्येवार्णवो जलम्॥ ५५॥
55067
55068 मनसोऽभिगृहीतस्य या पश्चाद्भोगमण्डना।

55069 तामेवालब्धविस्तारां [तामेव लब्धविस्तारात् इति टीकानुगुणः पाठ इति
55070 भाति] क्लिष्टत्वाद्बहु मन्यते || ५६ ||
55071
55072 अभिगृहीतस्य सर्वतो निगृहीतस्य |
55073 भोगमण्डनाभिक्षाशनाद्यल्पविषयार्पणेन लालनम् |
55074 लब्धविस्तारात्प्राक्तनभोगाद्बहु अधिकं मन्यते || ५६ ||
55075
55076 बन्धमुक्तो महीपालो ग्रासमात्रेण तुष्यति |
55077 परैरबद्धो नाक्रान्तो न राज्यं बहु मन्यते || ५७ ||
55078
55079 उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह - बन्धमुक्त इति || ५७ ||
55080
55081 हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य च |
55082 अङ्गान्यङ्गैरिवाक्रम्य जयेच्चेन्द्रियशात्रवान् || ५८ ||
55083
55084 तस्माच्चिरनिग्रहेण बोधेन च समूलमनोजयाय प्रथममिन्द्रियजय एव
55085 सर्वप्रयत्नैः कार्य इत्याह - हस्तमिति || ५८ ||
55086
55087 जेतुमन्यं कृतोत्साहैः पुरुषैरिह पण्डितैः |
55088 पूर्वं हृदयशत्रुत्वाज्जेतव्यानीन्द्रियाण्यलम् || ५९ ||
55089
55090 न मनोजयार्थमेव बाह्यशत्रुजयार्थमपीन्द्रियजय आवश्यक इत्याह -
55091 जेतुमिति || ५९ ||
55092
55093 एतावति धरणितले
55094 सुभगास्ते साधुचेतनाः पुरुषाः |
55095 पुरुषकलासु च गण्या
55096 न जिता ये चेतसा स्वेन || ६० ||
55097
55098 इन्द्रियनिग्रहफलं मनोजयमाश्रयप्रशंसावन्दनाभ्यां प्रशंसति ##-
55099 पुरुषाणां कलासु स्वबन्धमोक्षकौशलेषु गण्या इत्यर्थः || ६० ||
55100
55101 हृदयबिले कृतकुण्डल-
55102 कलनाविवशो मनोमहाभुजगः |
55103 यस्योपशान्तिमागत-
55104 मलमुदितं तं सुनिर्मलं वन्दे || ६१ ||
55105
55106 हृदयबिले कृतया कुण्डलकलनया विवशो गर्वपरवशो महाभुजगो मनो
55107 यस्य उपशान्तिमात्यन्तिकनाशमागतं महामुनिं अलं स्वेन
55108 रूपेणोदितमाविर्भूतं सुनिर्मलं तं तत्त्वविदं वन्दे इत्यर्थः || ६१ ||
55109
55110 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे
55111 शरीरनगरविभूतियोगो नाम त्रयोविंशः सर्गः || २३ ||
55112
55113 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
55114 शरीरनगरविभूतियोगो नाम त्रयोविंशः सर्गः || २३ ||
55115
55116
55117 चतुर्विंशः सर्गः २४
55118
55119 श्रीवसिष्ठ उवाच |
55120

55121 महानरकसाम्राज्ये मत्तदुष्कृतवारणाः ।
55122 आशाशरशलाकाढ्या दुर्जया हीन्द्रियारयः ॥ १ ॥
55123
55124 इह प्राबल्यमक्षाणां जयोपायश्च वर्ण्यते ।
55125 तेन प्रसादबोधाभ्यां वासनाक्षय ईर्यते ॥ १ ॥
55126
55127 तत्रेन्द्रियजये उपायप्रयत्नाधिक्यं विधित्सुरिन्द्रियाणां दुर्जयतामाह -
55128 महानरकेति ।
55129 तपनाऽवीचिमहारौरवरौरवसंघातकालसूत्रसंज्ञकमहानरक##-
55130 वारणा गजा येषाम् । आशास्तृष्णास्ता एव शरशलाकास्ताभिराढ्याः ॥ १ ॥
55131
55132 स्वाश्रयं प्रथमं देहं कृतघ्ना नाशयन्ति ये ।
55133 ते कुकार्यमहाकोशा दुर्जयाः स्वेन्द्रियारयः ॥ २ ॥
55134
55135 कुकार्याणि पापानि तान्येव महान्तः कोशा धनसंचया येषाम् ॥ २ ॥
55136
55137 कलेवरालयं प्राप्य विषयामिषगृध्नुकाः ।
55138 अक्षगृध्रा विवल्गन्ति कार्याकार्योग्रपक्षिणः ॥ ३ ॥
55139
55140 कलेवरलक्षणमालयं कुलायम् । विषयलक्षणेष्वामिषेषु गृध्नुका
55141 अभिकाङ्क्षिणः । अक्षीणीन्द्रियाण्येव गृध्राः । कार्यं कर्तुं
55142 योग्यमनिषिद्धं कर्म अकार्य निषिद्धं कर्म ते एवोग्रपक्षौ
55143 ताभ्यामुग्रपक्षिणः ॥ ३ ॥
55144
55145 विवेकतन्तुजालेन गृहीता येन ते शठाः ।
55146 तस्याङ्गानि न लुम्पन्ति पाशा नागबलं यथा ॥ ४ ॥
55147
55148 शठा धूर्तास्ते इन्द्रियारयो येन गृहीता निगृहीतास्तस्य पुंसोऽङ्गानि
55149 शान्त्यादीनि न लुम्पन्ति । नागबलं गजघटाम् ॥ ४ ॥
55150
55151 आपातरमणीयेषु रमते विषयेषु यः ।
55152 विवेकधनवानस्मिन्कुकलेवरपत्तने ॥ ५ ॥
55153
55154 तानरीन् जेतुं प्रथमं विवेकधनसंचयः कार्य इत्याशयेनाह - आपातेति
55155 ॥ ५ ॥
55156
55157 इन्द्रियारिभिरन्तस्थैरवशो नाभिभूयते ।
55158 न तथा सुखिता भूपा मृन्मयोग्रपुरीजुषः ॥ ६ ॥
55159
55160 मृन्मयोग्रत्वाभ्यां पुरीविशेषणं
55161 स्वशरीरपुर्यास्तद्विलक्षणत्वेनोत्कर्षप्रतिपादनार्थम् ॥ ६ ॥
55162
55163 यथा स्वाधीनमनसः स्वशरीरपुरीश्वराः ।
55164 आक्रान्तेन्द्रियभृत्यस्य सुगृहीतमनोरिपोः ॥ ७ ॥
55165
55166 इन्द्रियादिनिग्रहस्य फलान्याह - आक्रान्तेत्यादिना ॥ ७ ॥
55167
55168 वसन्त इव मञ्जर्यो वर्धन्ते शुद्धबुद्धयः ।
55169 प्रक्षीणाचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः ॥ ८ ॥
55170
55171 पद्मिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः ।
55172 तावन्निशीथवेताला वल्गन्ति हृदि वासनाः ॥ ९ ॥

55173
55174 निशीथपदेनाज्ञानान्धकारो गम्यते ॥ ९ ॥
55175
55176 एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ।
55177 भृत्योऽभिमतकर्तृत्वान्मन्त्री सत्कार्यकारणात् ॥ १० ॥
55178
55179 स्वदेहनगरीसाम्राज्ये भृत्यमन्त्रिसामन्तादिकार्यं शुद्धं मन एव
55180 निर्वाहयतीत्याह - भृत्य इति ॥ १० ॥
55181
55182 सामन्तश्चेन्द्रियाक्रान्तेर्मनो मन्ये विवेकिनः ।
55183 लालनात्स्निग्धललना पालनात्पावनः पिता ॥ ११ ॥
55184
55185 स्निग्धा स्नेहवती । ललना भार्या ॥ ११ ॥
55186
55187 सुहृदुत्तमविश्वासान्मनो मन्ये मनीषिणाम् ।
55188 स्वालोकितः शास्त्रदृशा बुद्ध्यान्तः स्वानुभावितः ॥ १२ ॥
55189
55190 मनसः पितृत्वे हेत्वन्तरमप्याह - स्वालोकित इति । शास्त्रदर्शितया
55191 देवतादृशा अनुल्लङ्घ्यशासनत्वेन चिन्मात्रस्पन्दत्वेन च स्वालोकितः ।
55192 बुद्ध्या स्नेहबुद्ध्या विवेकबुद्ध्या च ॥ १२ ॥
55193
55194 प्रयच्छति परां सिद्धिं त्यक्त्वात्मानं मनःपिता ।
55195 सुदृष्टः सुपरामृष्टः सुदृढः सुप्रबोधितः ॥ १३ ॥
55196
55197 परां स्वार्जितधनादिलक्षणां तत्त्वज्ञानलक्षणां च सिद्धिम् । आत्मानं
55198 देहं मनोरूपं च त्यक्त्वा । सुदृढ इति विशेषणाद्वज्रमणिरिति गम्यते ।
55199 आदौ शास्त्रदर्शितपरीक्षादृशा सुदृष्टः खनिस्थाने भाग्याद्दृष्टश्च ।
55200 तत आचार्यसतीर्थ्यादिसहायेन स्वानुभवपर्यन्तं सुपरामृष्टः सम्यक्
55201 शाणोल्लेखनपरामृष्टश्च । ततो निदिध्यासनेन सुदृढो
55202 घनघातसहस्राभेद्यश्च । ततस्तत्त्वसाक्षात्कारेण
55203 सुप्रबोधितस्तेजोव्यञ्जकरसक्षालनसुप्रबोधितश्च ॥ १३ ॥
55204
55205 सुगुणे योजितो भाति हृदि हृद्यो मनोमणिः ।
55206 जन्मवृक्षकुठाराणि तथोदर्कोदयानि च ॥ १४ ॥
55207
55208 ततः सुगुणे पञ्चमादिभूमिकाभेदे योजितः शोभनगुणवति स्वर्णहारादौ
55209 योजितश्च । मणिरूपकप्रस्तावेऽपि रामस्यान्तरा मन्त्री सत्कार्यकारणादिति
55210 प्रागुक्ते सत्कार्यविशेषजिज्ञासामुपलक्ष्याह - जन्मेति । शुभकर्मणि
55211 शास्त्रीये प्रवृत्तस्येति शेषः । अनर्थपरम्परालक्षणानां
55212 जन्मवृक्षाणां कुठाराणि च्छेदकानि तथा उदर्कस्तदुत्तरफलभूत उदयो
55213 निरतिशयानन्दाविर्भावो येभ्यस्तथाविधानि च
55214 साधनचतुष्टयसंपत्त्यादिसाक्षात्कारान्तानि कर्माणि सत्कार्याणि दिशति ।
55215 कारयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥
55216
55217 दिशत्येवं मनोमन्त्री कर्माणि शुभकर्मणि ।
55218 एवं मनोमणिं राम बहुपङ्ककलङ्कितम् ॥ १५ ॥
55219
55220 इत्थं रामं समाधाय प्रस्तुतं मणिरूपकमेवावलम्ब्योपसंहरति -
55221 एवमिति । अथवा
55222 मणिमन्त्रौषधीनामचिन्त्यप्रभावत्वान्मन्त्रकार्यसिद्धिवैचित्र्याणां
55223 मणिनापि संभवान्मनोमणिरेव मन्त्रीत्युक्तः । तस्य च जन्मवृक्षच्छेदो
55224 निरतिशयानन्दोदयश्च सिद्धिवैचित्र्ये इति तात्पर्येण मणिरूपकानुसारेणैव

योज्यम् ॥ १५ ॥

विवेकवारिणा सिद्ध्यै प्रक्षाल्यालोकवान्भव ।
भवभूमिषु भीमासु विवेकविकलो वसन् ॥ १६ ॥

एवं विवेकस्य निरतिशयशुभोदर्कतामुक्त्वा
महानर्थोदर्कात्तत्प्रमादाद्रामं वारयति - भवभूमिष्वित्यादिना ॥ १६ ॥

मा पतोत्पातपूर्णासु [पातोत्पात इति पाठः] विवशः प्राकृतो
यथा ।
संसारमायामुदितामनर्थशतसंकुलाम् ॥ १७ ॥

उत् ऊर्ध्वात्पातयन्तीत्युत्पाता रागादयस्तैः पूर्णासु ॥ १७ ॥

मा महामोहमिहिकामिमां त्वमवधीरय ।
विवेकं परमाश्रित्य बुद्ध्या सत्यमवेक्ष्य च ॥ १८ ॥

मावधीरय महारोगमिव नोपेक्षयावमंस्था इत्यर्थः ।
प्रस्तुतमिन्द्रियारिजयोपायोपदेशमुपसंहरति - विवेकमिति ॥ १८ ॥

इन्द्रियारीनलं जित्वा तीर्णो भव भवार्णवात् ।
असत्येव शरीरेऽस्मिन्सुखदुःखेष्वसत्सु च ॥ १९ ॥

ननु उत्पत्तिप्रकरणे देहेन्द्रियादीनामसत्त्वमुपपादितं तत्कुतोऽत्र तज्जयोपाय
उपदिश्यते तत्राह - असत्येवेति ॥ १९ ॥

दामव्यालकटन्यायो मा ते भवतु राघव ।
भीमभासदृढस्थित्या त्वं यास्यसि विशोकताम् ॥ २० ॥

तत्त्वदृशा असत्त्वेऽपि मोहदृशा तत्सत्त्वस्यानुभविकत्वादचिकित्सने
वासनादार्ढ्येन दामव्यालकटन्यायेनानर्थप्राप्तिर्दुर्वारा ।
विवेकाद्यभ्यासेन तच्चिकित्सने तु
भीमभासदृढन्यायान्नानर्थप्राप्तिरित्याह - दामेति ॥ २० ॥

अयमहमिति निश्चयो वृथा य-
स्तमलमपास्य महामते स्वबुद्ध्या ।
यदितरदवलम्ब्य तत्पदं त्वं
व्रज पिब भुङ्क्ष्व न बध्यसे मनस्कः ॥ २१ ॥

अयं दृश्यभूतो देहादिरेवाहमिति यो वृथा निश्चयो मिथ्याभिमानस्तं
स्वबुद्ध्या स्वतत्त्वनिश्चयेन अलमपास्य यदिदं वस्तुन इतरत् प्रत्यगेकरसं
तदेवावलम्ब्य तत्स्वभावेन स्थितत्वादमनस्कः सन् व्रजनादिव्यवहारं
कुर्वन्नपि न बध्यसे मुक्त एवासीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे
मनस्यसत्ताप्रतिपादनं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
मनस्यसत्ताप्रतिपादनं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २३ ॥

पञ्चविंशः सर्गः २५

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अस्मिन्विहरतो लोके लोकारामस्य धीमतः।
श्रेयसे तिष्ठतो यत्नमुत्तमार्थाभिधायिनः॥१॥

सेनापतीनां त्रिदशैः शम्बरस्यात्र सूदनम्।
दामव्यालकटोत्पत्तिस्तैर्जयाशा च वर्ण्यते॥१॥

निर्वासनस्यापि शनैर्वासनासंचयेन देहाद्यभिमानजनने
जन्ममरणपरम्परा भवति किं पुनर्विवेकविरलवासनस्येति
कैमुतिकन्यायप्रदर्शनमुखेनेषदात्मव्युत्पन्नानामलब्धपूर्णनिष्ठाना
ं मन्दमध्यमाधिकारिणां
वासनोच्छेदप्रयत्नदार्ढ्यावश्यकताप्रदर्शनपरां
दामव्यालकटाख्यायिकां विवक्षुर्वसिष्ठो रामस्य
तच्छुश्रूषोत्पादनायोक्तमेव विविच्य पुनरनुवदति - अस्मिन्निति द्वाभ्याम्।
लोका जना आरमन्ते विश्राम्यन्त्यस्मिन्निति लोकारामस्तस्य ते यत्नं तिष्ठतः
अनुतिष्ठतः उत्तमान् शमदमाद्यर्थानभिधत्ते स्वात्मनि प्रकाशयति
तच्छीलस्य॥१॥

दामव्यालकटन्यायो मा ते भवतु राघव।
भीमभासदृढस्थित्या त्वं विशोको भवेति च॥२॥

दामव्यालकटन्यायो माभूदिति भीमभासदृढस्थित्या विशोको भवेति च
उदाहृतं प्रागिति शेषः॥२॥

श्रीराम उवाच।

दामव्यालकटन्यायो मा ते भूदित्युदाहृतम्।
ब्रह्मन् किमेतद्भवता भवतापापहारिणा॥३॥

एवं पुनरनुवादेनोत्थापितजिज्ञासो रामस्तदुभयोक्तेर्विस्तरं पृच्छति -
दामेत्यादिना॥३॥

भीमभासदृढस्थित्या त्वं विशोको भवेति च।
प्रभो किमुक्तं भवता भवतापापहारिणा॥४॥

उदारयैतया शुद्धं संप्रबोधय मां गिरा।
घनस्तापापहारिण्या प्रावृषीव कलापिनम्॥५॥

एतया एतत्कथाद्वयवर्णनरूपया। घनो मेघः। कलापिपक्षे
संप्रबोधनमुल्लासनम्॥५॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

दामव्यालकटन्यायं भीमभासदृढस्थितिम्।
शृणु राघव तच्छ्रुत्वा यदिष्टं तत्समाचर॥६॥

आसीत्पातालकुहरे सर्वाश्चर्यमनोरमे।
शम्बरो नाम दैत्येन्द्रो मायामणिमहार्णवः॥७॥

मायालक्षणानां मणीनां महार्णव इवाकरः॥७॥

55329
55330 आकाशनगरोद्यानरचितासुरमन्दिरः।
55331 कृत्रिमोत्तमचन्द्रार्कभूषितात्मीयमण्डलः॥ ८॥
55332
55333 तत्त्वमेव प्रपञ्चयति - आकाशेत्यादिना। आकाशकल्पिते नगरे उद्यानेषु
55334 रचितान्यसुरमन्दिराणि येन॥ ८॥
55335
55336 शिलाशकलसंभूतपद्माद्यैरमराचलः।
55337 अनन्तविभवारम्भपरिपूरितदानवः॥ ९॥
55338
55339 शिलाशकलानीव संभूतैः सुलभैः पद्माद्यैः
55340 पद्मरागाद्यैर्मणिभिर्निधिश्च अमराचलो मेरुरिव संपन्नः॥ ९॥
55341
55342 गृहरत्नाङ्गनागेयजितामरवधूध्वनिः।
55343 चन्द्रबिम्बकलापूर्णक्रीडोपवनपादपः॥ १०॥
55344
55345 गृहे रत्नभूतानामङ्गनानां गेयैर्गीतैर्जिता अमरवधूनां ध्वनयो
55346 गीतिसंपदो यस्य॥ १०॥
55347
55348 फुल्लनीलोत्पलव्यूहकरालरमणालयः।
55349 रत्नहंसध्वनाहूतहेमाम्बुरुहसारसः॥ ११॥
55350
55351 फुल्लैर्नीलोत्पलव्यूहैः करालः कामिभयंकरो रमणालयः क्रीडागृहं
55352 यस्य। ध्वननं ध्वनिस्तेनाहूतः॥ ११॥
55353
55354 हेमपादपशाखाग्रकृताम्भोरुहकुड्मलः।
55355 करञ्जजालप्रपतन्मन्दारकुसुमाकरः॥ १२॥
55356
55357 तर्कुयन्त्रमयानन्तदैत्यनिर्जितवासवः।
55358 हिमशीतानलज्वालानिर्मितोद्यानमण्डपः॥ १३॥
55359
55360 तर्कुयन्त्रं कर्तरीयन्त्रं तन्मयैरनन्तैर्बहुभिर्दैत्यैर्निर्जितो वासवो येन।
55361 हिममिव शीतैरनलज्वालैर्निर्मितो रचित उद्यानमण्डपो येन॥ १३॥
55362
55363 सर्वत्र कुसुमोद्यानजितानन्दननदनः।
55364 मायासर्वहृतव्यालमलयाचलचन्दनः॥ १४॥
55365
55366 मायया सर्वाणि हृतानि व्यालसहितानि मलयाचलचन्दनानि येन॥ १४॥
55367
55368 हेमश्रीलोकलावण्यनिर्जितान्तःपुराङ्गनः।
55369 नानाकुसुमसंभारजानुदघ्नगृहाङ्गणः॥ १५॥
55370
55371 हेम्नः श्रीर्लोकलावण्यानि च निर्जितानि याभिस्तथाविधा अन्तःपुराङ्गना यस्य।
55372 निष्ठापरनिपातश्छान्दसः॥ १५॥
55373
55374 क्रीडार्थमृन्मयेशानजितचक्रगदाधरः।
55375 अजस्रोड्डीनरत्नौघताराढ्यखपुरान्तरः॥ १६॥
55376
55377 क्रीडार्थेन मृन्मयेनेशानेन जितश्चक्रगदाधरो विष्णुर्येन।
55378 अजस्रमुड्डीनैः खद्योतबद्भ्रमद्भिः रत्नौघैस्ताराढ्यं तारकितं खं
55379 पुरान्तरं च यस्य॥ १६॥
55380

55381 निशीथाखिलपातालशतचन्द्रनभस्तलः।
55382 स्वशालभञ्जिकालोकगीतगीतिरणोत्कटः॥ १७॥
55383
55384 अमावास्यादिनिशीथेष्वखिले पाताले शतचन्द्रं नभस्तलं यस्य।
55385 स्वरचितशालभञ्जिकामर्चां आलोकयन्तीति स्वशालभञ्जिकालोकास्तैः
55386 स्वशालभञ्जिकालक्षणैर्लोकैर्वा गीता गीतिः प्रबन्धो यस्य तथाविधो
55387 रणोत्कुटो युद्धशौण्डीर्यं यस्य॥ १७॥
55388
55389 मायैरावणनागेन्द्रविद्रुतामरवारणः।
55390 त्रैलोक्यविभवोत्कर्षपूरितान्तःपुरान्तरः॥ १८॥
55391
55392 विभवेषु स्त्रीहस्त्यश्वादिषूत्कर्षैः रत्नभूतैः स्त्रीरत्नादिभिः॥ १८॥
55393
55394 सर्वसंपत्तिसुभगः सर्वैश्वर्यनमस्कृतः।
55395 समस्तदैत्यसामन्तवन्दितोग्रानुशासनः॥ १९॥
55396
55397 महाभुजवनच्छायाविश्रान्तासुरमण्डलः।
55398 सर्वबुधिगणाधाररत्नमण्डलमण्डितः॥ २०॥
55399
55400 वनग्रहणादिच्छया मायिकसहस्रायुतादिभुजसंपत्तिर्गम्यते॥ २०॥
55401
55402 तस्योत्सादितदेवस्य कठिनोड्डामराकृतेः।
55403 बभूव विपुलं सैन्यमासुरं सुरनाशनम्॥ २१॥
55404
55405 तस्य शम्बरस्य। कठिना दुःसहा उड्डामरा भीषणा नभश्चरी वा
55406 आकृतिर्यस्य॥ २१॥
55407
55408 तस्मिन्मायाबले सुप्ते देशान्तरगते तथा।
55409 तत्सैन्यं तरसा जघ्नुश्छिद्रं प्राप्य किलामराः॥ २२॥
55410
55411 माया बलं यस्य तथाविधे तस्मिन्मये॥ २२॥
55412
55413 अथ शम्बरदैत्येन मुण्डिक्रोधद्रुमादयः।
55414 रक्षार्थमथ सामन्ताः स्वसेनासु नियोजिताः॥ २३॥
55415
55416 सामन्ताः सेनापतयः॥ २३॥
55417
55418 तानप्यन्तरमासाद्य जघ्नुर्देवा भयानकाः।
55419 व्योमान्तरगताः श्येनाः कलविङ्कानिवाकुलान्॥ २४॥
55420
55421 सेनापतीन्पुनश्चान्यांश्चकारासुरसत्तमः।
55422 चपलानुद्भटारावांस्तरङ्गानिव सागरः॥ २५॥
55423
55424 देवास्तानपि तस्याशु जघ्नुस्तेन [जग्मुः इति पाठः] स कोपवान्।
55425 जगामामरनाशाय परिपूर्णं त्रिविष्टपम्॥ २६॥
55426
55427 परिपूर्णं देवैरित्यर्थाद्गम्यते॥ २६॥
55428
55429 तस्मात्तन्मायया भीताः सुरास्तेऽन्तर्धिमाययुः।
55430 मेरुकाननकुञ्जेषु मृगा गौरीहरेरिव॥ २७॥
55431
55432 गौरीहरेर्गौरीवाहनसिंहाद्भीता मृगा इव॥ २७॥

55433
55434 क्रन्दत्क्षुद्रामरगणं बाष्पक्लिन्नाप्सरोमुखम् |
55435 शून्यं ददर्श स स्वर्गं कल्पक्षीणजगत्समम् || २८ ||
55436
55437 विहरन्कुपितस्तत्र लब्धमाहृत्य सुन्दरम् |
55438 लोकपालपुरीं दग्ध्वा जगामात्मीयमालयम् || २९ ||
55439
55440 तत्र स्वर्गे लुण्ठनेन लब्धं सुन्दरं रत्नादि आहृत्य आदाय || २९ ||
55441
55442 एवं दृढतरीभूते द्वेषे दानवदेवयोः |
55443 देवाः स्वर्गं परित्यज्य दिक्षु जग्मुरदर्शनम् || ३० ||
55444
55445 अदर्शनमन्तर्धानम् || ३० ||
55446
55447 अथ शम्बरदैत्येन ये ये सेनाधिनायकाः |
55448 क्रियन्ते यत्नतस्तांस्तु जघ्नुर्यत्नपराः सुराः || ३१ ||
55449
55450 तांस्तान् जघ्नुर्यावच्छम्बर उद्वेगमायातः सन् जज्वालेति परेणान्वयः || ३१ ||
55451
55452 यावदुद्वेगमायातः शम्बरः कोपवान्भृशम् |
55453 तार्णोऽतिमात्रमनल इव जज्वाल सोच्छ्वसन् || ३२ ||
55454
55455 सोच्छ्वसन्निति सोचि लोपे चेत्पादपूरणम् इति सोर्लोपः || ३२ ||
55456
55457 त्रैलोक्यमपि चान्विष्यन्न देवा&ल्लब्धवानथ |
55458 परेणापि प्रयत्नेन निधानमिव दुष्कृती || ३३ ||
55459
55460 ससर्ज मायया घोरानसुरांस्त्रीन्महाबलान् |
55461 बलरक्षार्थमुदितान्कालान्मूर्तिमिव स्थितान् || ३४ ||
55462
55463 बलं सैन्यं तस्य रक्षार्थमुदितानुद्युक्तान् | कालान् भूतो भविष्यन् वर्तमान
55464 इति त्रिधा प्रसिद्धान् || ३४ ||
55465
55466 निर्वृत्ता मायया भीमा बलपादपवाहिनः |
55467 उदगुस्ते महामायाः पक्षक्षुब्धा इवाद्रयः || ३५ ||
55468
55469 बलमिव पादपान्वहन्ति तच्छीलानित्यद्रिपक्षे || ३५ ||
55470
55471 दामो व्यालः कटश्चेति नामभिः परिलाञ्छिताः |
55472 यथाप्राप्तैककर्तारश्चेतनामात्रधर्मिणः || ३६ ||
55473
55474 दमयति शत्रूनिति दमः स एव दामः | व्याल इव वेष्टयति परानिति व्यालः |
55475 कटत्यावृणोति परास्तेभ्यः स्वानिति कट इति व्युत्पत्त्यान्वर्थैर्नामभिः
55476 परिलाञ्छिता अङ्किताः || ३६ ||
55477
55478 अभावात्कर्मणां ते च प्राक्तना नच वासनाः |
55479 निर्विकल्पकचिन्मात्रपरिस्पन्दैकधर्मकाः || ३७ ||
55480
55481 पूर्वेभ्यस्तेषु कोऽतिशये हेतुस्तमाह - अभावादित्यादिना | ते दामादयः
55482 प्राक्तनाः पूर्वसिद्धजीवा न | नच वासनास्तेषां सन्ति | कुतः | कर्मणां
55483 धर्मादीनामभावात् | किंतु निर्विकल्पको भयशङ्कापलायनादिविकल्पशून्यो
55484 यश्चिन्मात्रसंनिधाननिमित्तदेहपरिस्पन्दस्तदेकधर्मकाः || ३७ ||

55485
55486 कर्मजीवकलां तन्वीमसारां च मनोभिदाम् |
55487 अपुष्टां कृत्रिमामन्तश्चोदयओदयमागताः || ३८ ||
55488
55489 ननु यदि तेषां कर्मकामवासना न सन्ति तर्हि जन्मबीजाभावाज्जन्मैव न स्यात्
55490 | यदि च बीजाभावेऽपि जन्म स्यात्तर्हि मुक्तानामपि पुनर्जन्म स्यादिति | तथा
55491 चाग्रेऽपि वक्ष्यति विद्यते वासना यत्र तत्र सा याति पीनताम् इति | अतोऽसंगतं
55492 कर्माद्यभाववचनमित्याशङ्क्याह - कर्मजीवकलामिति | नैते स्वतन्त्रा
55493 जीवाः किंतु अन्तश्चोदयति प्रेरयतीत्यन्तश्चोदा अन्तर्यामिचित् तया निमित्तभूतया
55494 कर्मजीवस्य शम्बरस्य कलां कौशलरूपां तन्वीमल्पपरिमाणामपुष्टां
55495 कर्मवासनाद्यनुपचितां कृत्रिमां मायाकल्पनारूपामत एवासारां
55496 भोगसारशून्यां मनोभिदां सर्गसंकल्पवृत्तिमादाय
55497 उदयमाविर्भावमागताः | तथा चैन्द्रजालिकसृष्टपुरुषान्तराणामिव
55498 स्वतन्त्रकर्माभावेऽप्याविर्भावलक्षणं जन्मोपपद्यत इति भावः | अथवा
55499 विपश्चिदुपाख्यानवक्ष्यमाणन्यायेन
55500 शम्बरजीवस्यैवाग्निविस्फुलिङ्गवदन्तश्चाद्बहिश्च विभागात्कर्मजीवस्य
55501 कलामंशभूतां तत्र कर्मवासनादीनामत्यल्पत्वादपुष्टां मनो
55502 मनःप्रायां कृत्रिमां भिदां प्राप्य देहाद्युपाध्युदयादुदयं जन्म
55503 आगताः प्राप्ताः | तथाच
55504 योगिदेहभेदवच्छम्बरकामकर्मवासनाबीजवशादेवैषां जन्मसिद्धेर्न
55505 पृथक्तदपेक्षास्ति | एतावांस्तु विशेषः | योगिनां देहभेदे तत्त्वज्ञानेन
55506 बाधितत्वान्न प्रतिशरीरं कामादिजन्मबीजोपचयो दामव्यालकटादिदेहे
55507 त्वज्ञत्वात्तदुपचये जन्मपरम्पराप्राप्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः || ३८ ||
55508
55509 ते ह्यन्धपारम्पर्येण काकतालीयवद्भटाः |
55510 प्रकृतामनुवर्तन्ते क्रियामुज्झितवासनाः || ३९ ||
55511
55512 अत एव योगिवदेव तेषां यावद्वासनोपचयं व्यवहार इत्याह - ते हीति || ३९ ||
55513
55514 अर्धसुप्ता यथा बालाः स्वाङ्गैः रिङ्गन्ति केवलम् |
55515 वासनात्माभिमानाभ्यां हीनास्ते तद्वदेव हि || ४० ||
55516
55517 अप्रबुद्धवासनानां क्व चेष्टा दृष्टेति चेत्तत्राह - अर्धसुप्ता इति |
55518 रिङ्गन्ति चेष्टन्ते || ४० ||
55519
55520 नाभिपातं न चापातं न विदुस्ते पलायनम् |
55521 न जीवितं न मरणं न रणं न जयाजयौ || ४१ ||
55522
55523 अभिपातं युद्धकाले आभिमुख्येन शत्रूणां पतनम् | आपातं
55524 विश्रान्तविश्वस्तेषु अकस्माच्छत्रूणां पतनम् || ४१ ||
55525
55526 केवलं सैनिकानग्रे दृष्टानाहननोद्यतान् |
55527 अभिजग्मुः परानाजौ प्रहारदलिताद्रयः || ४२ ||
55528
55529 यदि न विदुस्तर्हि स्वयं कथं शत्रूनभिपेतुस्तत्राह - केवलमिति | अभिपत्य
55530 प्रहर्तव्यमित्येतादृशशम्बरसंकल्पवासनामात्रशरीरत्वादभिमुख##-
55531
55532 शम्बरश्चिन्तयामास परितुष्टमनाः परम् |
55533 विजेष्यते हि मे सेना मायासुरसुरक्षिता || ४३ ||
55534
55535 मायाकृतैरसुरैः सुरक्षिता || ४३ ||
55536

55537 अतिबलासुरदोर्द्रुमपालिता
55538 मम चमूः स्थिरतामलमेष्यति।
55539 अमरवारणदन्तविघट्टने-
55540 ष्वमरपर्वतहेमशिला यथा॥ ४४॥
55541
55542 अमरवारणा दिग्गजास्तेषां दन्तविघट्टनेष्वमरपर्वतो मेरुस्तदीया
55543 हेमशिलेव शत्रुप्रहारेष्वपि अलमत्यन्तं स्थिरतामेष्यति प्राप्स्यति॥ ४४॥
55544
55545 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे
55546 दामव्यालकटोत्पत्तिवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः॥ २५॥
55547
55548 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
55549 दामव्यालकटोत्पत्तिवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः॥ २५॥
55550
55551
55552 षड्विंशः सर्गः २६
55553
55554 श्रीवसिष्ठ उवाच।
55555
55556 इति निर्णीय दैत्येन्द्रो दामव्यालकटान्विताम्।
55557 सेनां संप्रेषयामास भूतलं देवनाशिनीम्॥ १॥
55558
55559 दामव्यालकटादीनामुद्भूतानां रसातलात्।
55560 दैवतैः सह संग्रामो वर्ण्यतेऽत्र महोद्भटः॥ १॥
55561
55562 इति विजेष्यते इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण॥ १॥
55563
55564 दैत्याः सागरकुञ्जेभ्यः कन्दरेभ्यश्च सायुधाः।
55565 उदगुर्भीमनिर्ह्रादाः सपक्षगिरिलीलया॥ २॥
55566
55567 सागरेभ्यो वेलावनकुञ्जेभ्यो गिरिकन्दरेभ्यश्च यथामार्गलाभं उदगुः
55568 ऊर्ध्वं निश्चक्रमुः॥ २॥
55569
55570 रोदसीकोटरं हस्तप्रहारहतभास्करम्।
55571 दानवाः पूरयामासुर्दामव्यालकटैधिताः॥ ३॥
55572
55573 हस्तप्रहारैर्हतो निस्तेजस्कः कृतो भास्करो यस्मिंस्तथाविधं
55574 रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः कोटरमन्तरालाकाशम्। दामव्यालकटैरेधिता
55575 वर्धिताः॥ ३॥
55576
55577 अथोत्तस्थुर्निकुञ्जेभ्यः कन्दरेभ्यः सुराचलात्।
55578 प्रलयान्त इवाक्षुब्धा भीमाः स्वर्वासिनां गणाः॥ ४॥
55579
55580 उत्तस्थुर्युद्धायेति शेषः॥ ४॥
55581
55582 देवासुरपताकिन्योस्तद्युद्धमभवत्तयोः।
55583 अकालोल्बणकल्पान्तभीषणं भुवनान्तरे॥ ५॥
55584
55585 अकाले उल्बणो दुःसहः कल्पान्तः प्रलय इव भीषणम्॥ ५॥
55586
55587 पेतुः प्रलयपर्यस्तचन्द्रार्का इव दीप्तयः।
55588 शिरांसि कुण्डलोद्द्योततेजःपीततमांस्यथ॥ ६॥

55589
55590 कुण्डलोद्योततेजोभिः पीततमांसि शिरांसि प्रलयपर्यस्तचन्द्रार्का दीप्तय इव
55591 कबन्धात्पेतुः ॥ ६ ॥
55592
55593 जुघूर्णुर्भटनिर्मुक्तसिंहनादविराविताः ।
55594 प्रलयानिलसंपूरैः स्फुटहासा इवाद्रयः ॥ ७ ॥
55595
55596 प्रलयानिलानां संपूरैर्महाप्रवाहैः स्फुटनं स्फुटः । घञर्थे
55597 कविधानात्कः । स एवान्तरधातुवैचित्र्यदन्तप्रकाशसाम्याद्धासो येषाम् ॥ ७ ॥
55598
55599 रेणुः शैलशिलातुल्यहेतिघातास्तभित्तयः ।
55600 कुलाचलतटाभीरुविश्रान्तहरिमण्डलाः ॥ ८ ॥
55601
55602 भीरवः अत एव विश्रान्ता अन्तर्निलीना हरिमण्डलाः सिंहसमूहा येषु
55603 तथाविधाः शैलशिलासदृशहेतीनां घातैरस्तभित्तयो भग्नवप्राः
55604 [भङ्गवप्राः इति पाठः] । कुलाचलानां हिमवदादीनां तटाः
55605 रेणुः दध्वनुः । रणतेर्लिट् ॥ ८ ॥
55606
55607 चेरुः परस्पराघातहतहेतिसमुत्थिताः ।
55608 लोलानलकणाः कल्पविशीर्णा इव तारकाः ॥ ९ ॥
55609
55610 विलेसू रक्तमांसौघपूर्णैकार्णवतीरगाः ।
55611 कल्पतालवदुत्ताला वेतालास्तालतालिताः ॥ १० ॥
55612
55613 कल्पः संवर्तस्तदीयोत्पातभूततालवृक्षवदुत्तालाः ॥ १० ॥
55614
55615 प्रस्फुरद्रुधिरासारशान्तपांसुपयोधरे ।
55616 व्योम्नि हेतिहतक्षुण्णा मौलिकुण्डलकोटयः ॥ ११ ॥
55617
55618 शान्ताः पयोधरा इव पांसवो यस्मिन्व्योम्नि मौलिकुण्डलकोटयो
55619 भास्कराकारैरुपलक्षिता बभूवुरिति देहलीदीपन्यायेन संबध्यते ॥ ११ ॥
55620
55621 बभूवुर्भास्कराकारैः कल्पभूरुहधारिभिः ।
55622 प्रहारदलिताद्रीन्द्रैर्दैत्यैर्निर्विवरा दिशः ॥ १२ ॥
55623
55624 प्रहरणायोत्पाटितकल्पभूरुहधारिभिः ॥ १२ ॥
55625
55626 जग्मुर्ज्वलदसिप्रान्तवातपातितभित्तयः ।
55627 कणप्रकरतां शैलाः कल्पाग्निदलिता इव ॥ १३ ॥
55628
55629 असिप्रान्तलक्षणैर्वातैर्झञ्झापवनैः पातिता भित्तयो वप्राणि येषाम् ।
55630 कणप्रकरतां चूर्णसमूहताम् ॥ १३ ॥
55631
55632 देवास्ते च समाजग्मुरश्वमेधैधिता इव ।
55633 असुरानस्त्रविभ्रष्टाञ्जलदानिव वायवः ॥ १४ ॥
55634
55635 जगृहुस्तानथाक्रम्य जरठाखूनिवौतवः ।
55636 तेऽपि ताञ्जगृहुर्मत्तानृक्षारूढानिव द्रुमान् ॥ १५ ॥
55637
55638 तानसुरान् रजठाखुन्वृद्धमूषकान् ओतवो मार्जारा इव ते असुरास्तान् देवान्
55639 द्रुमान् रूढानारूढान् मत्तान् प्रमत्तपुरुषान् ऋक्षा भल्लूका इव जगृहुः
55640 ॥ १५ ॥

55641
55642 दोर्वृक्षविलसद्धेतिकुसुमाः शस्त्रपल्लवाः।
55643 रेजुः सुरासुराः फुल्ला वनलोला इव द्रुमाः॥ १६॥
55644
55645 दोर्लक्षणेषु वृक्षेषु विलसन्त्यो हेतयः शस्त्राण्येव कुसुमानि येषाम्॥ १६॥
55646
55647 अन्योन्यं पूरयामासुः शस्त्रपूरैर्दिशो दश।
55648 वनानि कुसुमव्रातैः सुमेराविव मारुतः॥ १७॥
55649
55650 घोरं समभवद्युद्धं देवदानव सेनयोः।
55651 रोदोरन्ध्रोदुम्बरान्तर्महामशकसंघयोः॥ १८॥
55652
55653 रोदोरन्ध्ररूपो य उदुम्बरान्तःप्रदेशस्तत्र
55654 महामशकसंघप्राययोर्देवदानवसेनयोः॥ १८॥
55655
55656 अथोदपतदुत्तालैर्लोकपालेभमण्डलैः।
55657 कल्पाभ्रस्फूर्जिताकारो दारुणः समरारवः॥ १९॥
55658
55659 इदानीं दिग्गजादिप्रमृद्यमानजनरणकोलाहलं वर्णयति -
55660 अथेत्यादिसप्तभिः॥ १९॥
55661
55662 पिण्डग्रहेण नभसि भूभागमिव कुट्टिमम्।
55663 मुष्टिग्राह्यो महामेघमन्थरोदरपीवरः॥ २०॥
55664
55665 पिण्डग्रहेण घनीभावस्वीकारेण नभसि कुट्टिमं भूभागमिव कुर्वाण इति
55666 शेषः। क्वचित्प्रदेशे मुष्टिग्राह्य इव क्वचिच्च मेघानां मन्थरं
55667 जलभारमन्थरमुदरमिव पीवरो गम्भीर इति यावत्॥ २०॥
55668
55669 रथसंपातसंपिष्टशस्त्रशैलरटन्नटः।
55670 त्रुटद्धृदयनिःसत्त्वकर्कशाक्रन्दघर्घरः॥ २१॥
55671
55672 रथसंपातेन संपिष्टैः शस्त्रैः शैलेषु रटन् नट इव तालल‌यानुसारी।
55673 त्रुटद्धृदयानां निस्सत्त्वानां कर्कशाक्रन्दैर्घर्घरः॥ २१॥
55674
55675 प्रलयप्रत्ययोल्लासिकल्पान्तारावबृंहणः।
55676 द्वादशादित्यसंघट्टद्रवत्काञ्चनपर्वतः॥ २२॥
55677
55678 प्रलयस्य प्रत्ययैः कारणैरग्निवाय्वादिभिरुल्लासी यः कल्पस्य ब्रह्माह्नोऽन्ते
55679 प्रसिद्ध आरावस्तस्य बृंहणः प्रतिगर्जनप्रायः। द्वादशादित्यानां
55680 संघट्टनेन मेलनेन द्रवन् यः काञ्चनपर्वतस्तदीयशब्द इवेत्यर्थः॥ २२
55681 ।।
55682
55683 ब्रह्माण्डकुण्डसंघट्टात्परावृत्त्या च निर्गतः।
55684 महास्रोतःपयःपूरः सत्त्वाहत इवाकरः॥ २३॥
55685
55686 संघट्टादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। संघट्टं प्राप्य परावृत्त्या चकारेण
55687 स्वस्थानाच्च निर्गतः सत्त्वैः प्राणिभिराहतः आकरः सत्त्वाकरः महास्रोतसः
55688 पयःपूरध्वनिरिव॥ २३॥
55689
55690 चञ्चत्सपक्षशैलेन्द्रपक्षपातचलद्ध्वनिः।
55691 कठिनापूरणोद्धूतस्फुटच्छैलेन्द्रकन्दरः॥ २४॥
55692

55693 चञ्चतां चलतां सपक्षशैलेन्द्राणां पक्षवातेनेव चलन् ध्वनिर्यत्र |
55694 कठिनैर्दुःश्रवैरापूरणैरुद्धूता उद्विग्नाः स्फुटन्तः श्रोत्रप्रायाः
55695 शैलेन्द्रकन्दराः येन || २४ ||
55696
55697 मन्दरोद्धूतदुग्धाब्धिसंक्षोभसदृशाङ्गकः |
55698 रतिश्रुद्धुंघुमास्फोटघटितद्वीपजन्तुभूः || २५ ||
55699
55700 अमृतार्थं मथने मन्दरेणोद्धूतस्य दुग्धाब्धेः संक्षोभध्वनिना
55701 सदृशमङ्गं स्वरूपं यस्य | तत्रैवामृतोत्पत्तौ रत्या तदासक्त्या
55702 शृण्वन्ति ये देवासुरास्तेषां हर्षोत्कर्षे घुंघुमा इव ध्वनन्त आस्फोटा
55703 भुजास्फालन शब्दास्तैर्घटिता व्याप्ताः सप्तद्वीपलक्षणा जन्तुभुवः
55704 प्राण्यावासायेन || २५ ||
55705
55706 सेनयोः क्षुब्धयोरासीद्युद्धमुद्धतदानवम् |
55707 निष्पिष्टनगरग्रामगिरिकाननमानवम् || २६ ||
55708
55709 इत आरभ्य आसर्गसमाप्तेर्युद्धमेव वर्णयति - सेनयोरित्यादिना || २६ ||
55710
55711 महाहेतिशतच्छिन्नदानवाचलपूर्णदिक् |
55712 अन्योन्याहतहेत्यादिचूर्णपूर्णाम्बरोदरम् || २७ ||
55713
55714 भुशुण्डीमण्डलास्फोटस्फुटन्मेरुशिरःशतम् |
55715 शरमारुतनिर्लूनदैत्यदेवमुखाम्बुजम् || २८ ||
55716
55717 चक्रावर्तशतभ्रान्तदेवदैत्यजरत्तृणम् |
55718 सेनाप्रहारकल्लोलवलनावलिताम्बरम् || २९ ||
55719
55720 हेत्युग्रवातनिष्पिष्टपतद्वैमानिकव्रजम् |
55721 अस्त्रोदिताब्धिवार्योघप्लावितव्योमपत्तनम् || ३० ||
55722
55723 हेतय एवोग्रवातास्तैर्निष्पिष्टाः पतन्तश्च वैमानिकव्रजा यत्र |
55724 अस्त्रैर्वारुणास्त्रादिभिरुदितस्याब्धेर्वार्योधैः प्लावितानि
55725 व्योमपत्तनान्यमरावत्यादीनि यत्र || ३० ||
55726
55727 वहन्महास्त्रपातासिशूलशक्तिनदीशतम् |
55728 शैलपक्षोद्धटास्फोटलुठद्ब्रह्माण्डमण्डपम् || ३१ ||
55729
55730 शैलानां पक्षेषु पार्श्वेषु उद्धटैरास्फोटैर्लुठन् कम्पमानो
55731 ब्रह्माण्डमण्डपो यत्र || ३१ ||
55732
55733 दैत्यपार्ष्णिप्रहारौघपतल्लोकेशपत्तनम् |
55734 नारीहलहलारावरणत्कङ्कणमन्दिरम् || ३२ ||
55735
55736 लुठद्दैत्यबलोद्भूतमत्तास्रौघजलान्वितम् [बलोद्धूत इति
55737 पाठः] |
55738 रक्तधौतनरौघोग्रमुक्तनादद्रवज्जनम् || ३३ ||
55739
55740 लोकपानीकपाम्भोजच्छन्नाच्छन्नयमान्वितम् |
55741 पुनः सुरासुरैर्घातैर्दृष्टसैन्यकुलाकुलम् || ३४ ||
55742
55743 लोकपानामिन्द्रादीनामनीकपाः सेनानायकास्तल्लक्षणेष्वम्भोजेषु भ्रमर इव
55744 कदाचिन्मृतानां प्राणहरणाय च्छन्नः कदाचिद्युद्धार्थमच्छन्नः

55745 प्रकटश्च यो यमस्तेनान्वितम् | पलायनकाले घातैः प्रहारैः पुनः
55746 परावृत्य दृष्टेनार्थात्प्रहरता सैन्यकुलेनाकुलम् || ३४ ||
55747
55748 सपक्षपर्वताकारदानवाद्रिगमागमैः |
55749 वहच्छवशवाशब्दभूरिभाङ्कारभीषणम् || ३५ ||
55750
55751 शवशवेत्यनुकरणशब्दरूपैर्भूरिभिर्भाङ्कारैर्भीषणम् || ३५ ||
55752
55753 आयुधाग्रविभिन्नोग्रदैत्यपर्वतनिर्झरैः |
55754 रक्तैररुणिताशेषवसुधार्णवपर्वतम् || ३६ ||
55755
55756 उत्सन्नराष्ट्रनगरविपिनग्रामगह्वरम् |
55757 धृतासंख्यासुरेभाश्वमनुष्यशवपर्वतम् || ३७ ||
55758
55759 धृता असंख्यसुरेभाश्वमनुष्यशवा यैस्तथाविधाः पर्वता मेर्वादयो
55760 यत्र || ३७ ||
55761
55762 सुतालोत्तालनाराचराजिरोचितवारणम् |
55763 मुष्टिप्रहारपिष्टांसमत्तैरावणवारणम् || ३८ ||
55764
55765 कल्पाभ्रपटलासारधारादलितपर्वतम् |
55766 महाशनिविनिष्पेषपिष्टोड्डीनकुलाचलम् || ३९ ||
55767
55768 कुपिताग्निज्वलज्ज्वालाजालज्वलितदानवम् |
55769 एकाञ्जलिपुटानीतसमुद्रोत्सादितानलम् || ४० ||
55770
55771 कुपिताग्नीति देवपराक्रमः | एकाञ्जलीत्यसुरपराक्रमः || ४० ||
55772
55773 चण्डदैत्यातिसंभारशिलीकृतमहाज्वलम् |
55774 वनव्यूहेन्धनाग्न्यर्चिर्द्राविताम्बुशिलोच्चयम् || ४१ ||
55775
55776 चण्डैर्दैत्यैः शैलशिलाद्यतिसंभारैः प्रक्षिप्तैः शिलीकृतः महान् ज्वलतीति
55777 ज्वलोऽग्निर्यत्रेति दैत्यपराक्रमः |
55778 वनव्यूहलक्षणेन्धनप्रयुक्ताभिरग्न्यर्चिर्भिर्द्राविता अत एवाम्बुप्रायाः
55779 शिलोच्चया यत्रेति देवपराक्रमः | एवमग्रेऽपि यथायोग्यं बोध्यम् || ४१ ||
55780
55781 अस्त्रनिर्मितदुर्वारतमःकल्पान्तरात्रिकम् |
55782 मायासूर्यगणोद्द्योतैः पीतातनुतमःपटम् || ४२ ||
55783
55784 मायाग्निवर्षनिष्पीतकलाभ्रघनवर्षणम् |
55785 ससीत्काराग्निवमनशस्त्रसंघट्टवर्षणम् || ४३ ||
55786
55787 कला मायाकौशलं तत्प्रयुक्तानामभ्राणां धनं वर्षणं यत्र || ४३ ||
55788
55789 वज्रवर्षास्त्रनिर्धूतशैलवर्षास्त्रसंभ्रमम् |
55790 निद्राबोधास्त्रयुद्धाढ्यं संघर्षावग्रहाश्रयम् || ४४ ||
55791
55792 संघर्षः पराभिभवः स एवावग्रहः प्रागुक्तवर्षप्रतिबन्धस्तदाश्रयम्
55793 || ४४ ||
55794
55795 वहत्क्रकचवृक्षास्त्रं जलाग्न्यस्मरणान्वितम् |
55796 ब्रह्मास्त्रयुद्धविषमं तमस्तेजोस्त्रसारितम् || ४५ ||

55797
55798 जलाग्न्योरस्मरणेन व्यामोहेनान्वितम् ॥ ४५ ॥
55799
55800 अस्त्रोद्गीर्णायुधानीकनीरन्ध्रसकलाम्बरम् ।
55801 शिलावर्षास्त्रदलितं वह्निवर्षास्त्रभासुरम् ॥ ४६ ॥
55802
55803 आसुरपैशाचाद्यस्त्रैरुद्गीर्णैस्तोमरमुसलमुद्गराद्यायुधानीकैर्नीरन्ध्रं
55804 सकलाम्बरं यत्र ॥ ४६ ॥
55805
55806 पताकास्पृष्टशशिकश्चक्रचीत्कारगर्जितैः ।
55807 मुहूर्तेन रथैर्लङ्घितोदयास्तमयाचलम् ॥ ४७ ॥
55808
55809 वज्रप्रहाराविरतम्रियमाणमहासुरम् ।
55810 शुक्रामरमहाविद्याजीवमानमहासुरम् ॥ ४८ ॥
55811
55812 शुक्रस्य अमराख्या महाविद्या मृतसंजीवनविद्या तया जीवमाना महासुरा
55813 यत्र ॥ ४८ ॥
55814
55815 विद्रवद्देवसंघातं जयप्रोड्डामरामरम् ।
55816 शुभग्रहमहाकेतुमालिकानामितस्ततः ॥ ४९ ॥
55817
55818 क्वचिद्विद्रवद्देवसंघातं क्वचिज्जयप्रोड्डामरामरम् ।
55819 क्वचिच्छुभग्रहाणां महतीनां केतुमालिकानां च
55820 बुद्धेर्दर्शनार्थमितस्तत उद्धरकन्धरं उन्नमितकण्ठम् ॥ ४९ ॥
55821
55822 उत्पातमङ्गलुघानां बुद्धेरुद्धरकन्धरम् ।
55823 साद्रिखोर्वीसमुद्रद्युजगद्रुधिरवारिधि ॥ ५० ॥
55824
55825 क्वचित्तु उत्पातानां मङ्गलौघानां बुद्धेर्दर्शनार्थमुद्धरकन्धरम् ।
55826 फलस्यापि हेतुत्वविवक्षणाद्वुद्धेरिति पञ्चमी । अद्रिभिः स्वेन समुद्रेण दिवा
55827 च सहितं जगदेव रुधिरवारिधिर्यत्र ॥ ५० ॥
55828
55829 फुल्लैककिंशुकवनं कुर्वद्दुर्वारवैरतः ।
55830 पर्वतप्रतिमासंख्यं शवपूर्णमहार्णवम् ॥ ५१ ॥
55831
55832 जगदित्यनुवर्तते । कुर्वदिति पूर्वोत्तरार्धान्वयि । उभयत्रापि रुधिरेणेति शेषः ॥
55833 ५१ ॥
55834
55835 समग्रतरुशाखाग्रलम्बलोलमहाशवम् ।
55836 दीप्यमानैः स्ववातार्तैः पक्षपुष्पैर्लसत्फलैः ॥ ५२ ॥
55837
55838 शरव्रातस्य वनत्वेन रूपणाय विशिनष्टि - दीप्यमानैरित्यादि ।
55839 अर्करश्मिप्रतिबिम्बपल्लवैर्दीप्यमानैः स्वस्य वेगवातेनार्तैश्चञ्चलैः
55840 कङ्कादिपक्षा गरुत एव पुष्पाणि येषां तैः । लसन्ति फलानि लोहभागा एव
55841 श्लेषात्फलानि येषां तैः ॥ ५२ ॥
55842
55843 तालोत्तालैः शरव्रातवनैर्व्याप्तनभस्थलम् ।
55844 पर्वतप्रतिमासंख्यकबन्धशतबाहुभिः ॥ ५३ ॥
55845
55846 तालेभ्योऽप्युत्तालैरुच्छ्रितैः ॥ ५३ ॥
55847
55848 नृत्यद्भिः पातिताम्भोदविमानसुरतारकम् ।

55849 शरशक्तिगदाप्रासपट्टिशप्रोतपर्वतम् ॥ ५४ ॥
55850
55851 कबन्धशतबाहुभिः पातिता अम्भोदा विमानानि सुरस्तारकाश्च यत्र ।
55852 पट्टिशान्तैः प्रोताः संतताः पर्वता यत्र ॥ ५४ ॥
55853
55854 लोकसप्तकविभ्रष्टकुड्यखण्डचिताम्बरम् ।
55855 अनारतरसन्मत्तकल्पाभ्रद्दढदुन्दुभि ॥ ५५ ॥
55856
55857 यद्यप्यूर्ध्वं षडेव लोकास्तथापि
55858 भूलोकस्थकुड्यखण्डानामप्युड्डयनेन
55859 भ्रंशसंभवाल्लोकसप्तकेत्युक्तम् ॥ ५५ ॥
55860
55861 एवं शब्दशतोन्नादपातालतलवारणम् ।
55862 विनायककराकृष्टदीर्घदानवपर्वतम् ॥ ५६ ॥
55863
55864 एवं प्रागुक्तप्रकारैः शब्दशतैरुन्नादाः प्रतिगर्जन्तः पातालतलवारणा
55865 दिग्गजा यत्र ॥ ५६ ॥
55866
55867 एकदिक्करनिष्पन्दसिद्धसाध्यमरुद्गणम् ।
55868 पलायमानगन्धर्वकिन्नरामरचारणम् ॥ ५७ ॥
55869
55870 दिग्भेदकराणां सूर्येन्द्रादीनामेकस्यां दिशि दैवान्मिलने एकदिक्करा
55871 असुरभयान्निष्पन्दाश्च सिद्धसाध्यमरुद्गणा यत्र ॥ ५७ ॥
55872
55873 ववुरशनिनिपातखण्डिताङ्गा
55874 दलितशिलाशकलाः ककुम्मुखेषु ।
55875 प्रलयसमयसूचकाः सुराणां
55876 सुरतरुघर्घरघस्मराः समीराः ॥ ५८ ॥
55877
55878 इदानीमौत्पातिकं झंझापवनं वर्णयति - ववुरिति ।
55879 अशनिनिपातैर्वैद्युताग्निपातनैः खण्डितप्राण्यङ्गा दलितशिलाशकलाश्च ।
55880 सुराणां प्रलयसमयस्य सूचकाः सुरतरुघर्घराणां
55881 कल्पवृक्षसंबन्धिभ्रमरकोकिलादिध्वनीनां घस्मरा
55882 भक्षकास्तिरोधायका इति यावत् । समीरा झंझामारुता ववुः ॥ ५८ ॥
55883
55884 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे
55885 दामव्यालकटसंग्रामवर्णनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥
55886
55887 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
55888 दामव्यालकटसंग्रामवर्णनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥
55889
55890
55891 सप्तविंशः सर्गः २७
55892
55893 श्रीवैष्ठ उवाच ।
55894
55895 तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे समरसंभ्रमे ।
55896 देवासुरशरीरेषु गर्तेष्वभ्रोदरेष्विव ॥ १ ॥
55897
55898 देवाः पराजितास्तेभ्यः प्रपन्नेभ्योऽत्र पद्मभूः ।
55899 प्राह दैत्यवधोपायं वासनोपचयं चिरात् ॥ १ ॥
55900

55901 देवासुरशरीरेषु जातेषु गर्तेषु व्रणेषु असृक्प्रवाहेषु वहत्स्विति परेणान्वयः
55902 ॥ १ ॥
55903
55904 वहत्स्वसृक्प्रवाहेषु गङ्गापूरेष्विवाम्बरात् ।
55905 दाम्नि वेष्टितदेवौघकृतक्ष्वेडाघनारवे ॥ २ ॥
55906
55907 वेष्टितदेवौघं यथा स्यात्तथा कृतः क्ष्वेडा सिंहनादरूपो महारवो येन
55908 ॥ २ ॥
55909
55910 व्याले निजकराकृष्टिपिष्टसर्वसुरालये ।
55911 कटे कठिनसंरम्भसङ्गरक्षपितामरे ॥ ३ ॥
55912
55913 आकृष्टिराकर्षणं तया पिष्टाः संचूर्णिताः सर्वसुरालया येन ॥ ३ ॥
55914
55915 ऐरावते क्षीणरवे पलायनपरायणे ।
55916 प्रवृद्धे दानवानीके मध्याह्न इव भास्करे ॥ ४ ॥
55917
55918 पतिताङ्गव्यथार्तानि प्रस्नवद्रुधिराणि च ।
55919 पयांसीवावसेतूनि देवसैन्यानि दुद्रुवुः ॥ ५ ॥
55920
55921 अवसेतूनि अवसन्नसेतूनि ॥ ५ ॥
55922
55923 दामव्यालकटास्तानि चिरमन्तर्हितानि च ।
55924 अनुजग्मुर्लसन्नादमिन्धनानीव पावकाः ॥ ६ ॥
55925
55926 अन्तर्हितानि दूरं तिरोहितानि । लसन्नादं भ्राजमानाधिक्षेपध्वनि यथा
55927 स्यात्तथा ॥ ६ ॥
55928
55929 अन्विष्टानपि यत्नेन नालभन्तासुराः सुरान् ।
55930 घनजालवनोड्डीनान्सिंहा हरिणकानिव ॥ ७ ॥
55931
55932 धनानि निबिडानि लतादिजालानि यस्मिंस्तथाविधे वने उड्डीनान् उत्प्लुत्य लीनान् ॥ ७ ॥
55933
55934 अलब्धेष्वमरौघेषु दामव्यालकटास्तदा ।
55935 जग्मुः पातालकोशस्थं प्रभुं प्रमुदिताशयाः ॥ ८ ॥
55936
55937 निर्वासनात्वात्स्वत एव प्रमुदिताशयता जयलाभनिमित्तकत्वेनोपचर्यते ॥ ८ ॥
55938
55939 अथ देवा विषण्णास्ते क्सणमाश्वास्य वै ययुः ।
55940 जयोपायाय विजिता ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ९ ॥
55941
55942 जयोपायाय जयोपायप्रश्नाय ॥ ९ ॥
55943
55944 तेषामाविरभूद्ब्रह्मा रक्तरक्ताननश्रियाम् ।
55945 सायं रक्तीकृताम्बूनामब्धीनामिव चन्द्रमाः ॥ १० ॥
55946
55947 रक्तै रुधिरै रक्ता शोणा आननश्रीर्येषां तेषाम् ॥ १० ॥
55948
55949 प्रणम्य ते सुरास्तस्मा अनर्थं शम्बरेहितम् ।
55950 सम्यक्प्रकथयामासुर्दामव्यालकटक्रमम् ॥ ११ ॥
55951
55952 शम्बरस्येहितमिच्छा । सृष्ट्यात्मकं दामव्यालकटकमम् ॥ ११ ॥

55953
55954 तदाकर्ण्याखिलं ब्रह्मा विचार्य स विचारवित् ।
55955 उवाचेदं सुरानीकमाश्वासनकरं वचः ॥ १२ ॥
55956
55957 श्रीब्रह्मोवाच ।
55958
55959 शतवर्षसहस्रान्ते शम्बरेण हरेः करात् ।
55960 मर्तव्यं समरेशस्य तत्कालं संप्रतीक्षताम् ॥ १३ ॥
55961
55962 तत्कालमिति कालाध्वनोः इति द्वितीया ॥ १३ ॥
55963
55964 दामव्यालकटानेतानद्य त्वमरसत्तमाः ।
55965 योधयन्तः पलायध्वं मायायुद्धेन दानवान् ॥ १४ ॥
55966
55967 युद्धाभ्यासवशादेषां मुकुराणामिवाशये ।
55968 अहंकारचमत्कारः प्रतिबिम्बमुपैष्यति ॥ १५ ॥
55969
55970 अहमित्याकारा प्रथमान्तःकरणवृत्तिरहंकारचमत्कारः ॥ १५ ॥
55971
55972 गृहीतवासनास्त्वेते दामव्यालकटाः सुराः ।
55973 सुजेया वो भविष्यन्ति लग्नजालाः खगा इव ॥ १६ ॥
55974
55975 तया वृत्त्या गृहीताः क्रमेणोपचिता वासना येषाम् ॥ १६ ॥
55976
55977 अद्य त्ववासना ह्येते सुखदुःखविवर्जिताः ।
55978 धैर्येणारीन्विनिघ्नन्तो देवा दुर्जयतां गताः ॥ १७ ॥
55979
55980 अवासनाः शम्बरसंकल्पेन प्रतिबन्धादनाविर्भूतवासना नत्वत्यन्ता
55981 वासनाः । ज्ञानं विना आत्यन्तिकवासनोच्छेदासंभवात् । निर्वासनानां
55982 जन्मानुपपत्तेश्चेति बोध्यम् ॥ १७ ॥
55983
55984 वासनातन्तुबद्धा ये आशापाशवशीकृताः ।
55985 वश्यतां यान्ति ते लोके रज्जुबद्धाः खगा इव ॥ १८ ॥
55986
55987 ये भिन्नवासना धीराः सर्वत्रासक्तबुद्धयः ।
55988 न हृष्यन्ति न कुप्यन्ति दुर्जयास्ते महाधियः ॥ १९ ॥
55989
55990 भिन्नवासना नष्टवासनाः ॥ १९ ॥
55991
55992 यस्यान्तर्वासनारज्ज्वा ग्रन्थिबन्धः शरीरिणः ।
55993 महानपि बहुज्ञओऽपि स बालेनापि जीयते ॥ २० ॥
55994
55995 अयं सोऽहं ममेदं तदित्याकल्पितकल्पनः ।
55996 आपदां पात्रतामेति पयसामिव सागरः ॥ २१ ॥
55997
55998 इयन्मात्रपरिच्छिन्नो येनात्मा भव्यभावितः ।
55999 स सर्वज्ञोऽपि सर्वत्र परां कृपणतां गतः ॥ २२ ॥
56000
56001 सर्वदुर्वासनानां मध्ये आत्मनो देहादितादात्म्येन
56002 परिच्छिन्नताभ्रान्तिवासनैव
56003 महामौर्ख्यकार्पण्यजन्ममरणादिबीजत्वान्महाननर्थ इत्याह -
56004 इयन्मात्रेत्यादिना ॥ २२ ॥

अनन्तस्याप्रमेयस्य येनेयत्ता प्रकल्पिता |
आत्मनस्तस्य तेनात्मा स्वात्मनैवावशीकृतः || २३ ||

अवशीकृतो विवशीकृतः | संसारनर्थविह्वलीकृत इति यावत् || २३ ||

आत्मनो व्यतिरिक्तं यत्किंचिदस्ति जगत्त्रये |
यत्रोपादेयभावेन बद्धा भवतु वासना || २४ ||

यद्यदि आत्मनो व्यतिरिक्तं किंचिदस्ति तर्हि तत्र उपादेयभावेन उपादातुं
योग्यतया वासना भवतु नाम नतु तदस्तीत्यर्थः || २४ ||

आस्थामात्रमनन्तानां दुःखानामाकरं विदुः |
अनास्थामात्रमभितः सुखानामाकरं विदुः || २५ ||

तथा चासद्वस्तुन्यास्था त्याज्येत्याशयेनाह - आस्थामात्रमिति || २५ ||

दामव्यालकटा यावदनास्था भवसंस्थितौ |
तावन्न नाम जेयावो मशकानामिवानलाः || २६ ||

उक्तं प्रकृते योजयति - दामेति || २६ ||

अन्तर्वासनया जन्तुर्दीनतामनुयातया |
जितो भवत्यन्यथा तु मशकोऽप्यमराचलः || २७ ||

देहाद्यहंभावग्राहिण्या अन्तर्वासनया
देहादिनाशेनात्मनाशसंभावनया दीनतां कातरताम् | अन्यथा
तादृशवासनाभावे तु मशकोऽप्यमराचलो मेरुरिवाप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः
|| २७ ||

विद्यते वासना यत्र तत्र सा याति पीनताम् |
गुणो गुणिनि हि द्वित्वं सतो दृष्टं हि नासतः || २८ ||

हि यस्मादगुणिनि धर्मिणि सति पीनत्वाख्यो गुणो भवति | किंचोपचयमन्तरा न
पीनत्वसिद्धिः | उपचयश्च द्वितीयावयवसिद्धौ | तच्च द्वित्वं सतो द्रव्यस्य
दृष्टं नासत इत्यर्थः || २८ ||

अयं सोऽहं ममेदं चेत्येवमन्तः स्वासनम् |
यथा दामादयः शक्र भावयन्ति तथा कुरु || २९ ||

दामादयो यथा येनोपायेन | अयं देहादिरेव स प्रसिद्धोऽहम् | इदं
जयपराजयपूजाजीवनादि मम इति भावयन्त्यभिमंस्यन्ते तथा तमुपायं
कुर्वित्यर्थः || २९ ||

या या जनस्य विपदो भावाभावदशाश्च याः |
तृष्णाकरञ्जवल्ल्यास्ता मञ्जर्यः कटुकोमलाः || ३० ||

वासनातन्तुबद्धो यो लोको विपरिवर्तते |
सा प्रवृद्धातिदुःखाय सुखायोच्छेदमागता || ३१ ||

यो विपरिवर्तते तस्य सा वासना अतिदुःखायेत्यर्थः || ३१ ||

56057 धीरोऽप्यतिबहुज्ञोऽपि कुलजोऽपि महानपि ।
56058 तृष्णया बध्यते जन्तुः सिंहः शृङ्खलया यथा ॥ ३२ ॥
56059
56060 देहपादपसंस्थस्य हृदयालयगामिनः ।
56061 तृष्णा चित्तखगस्येयं वागुरा परिकल्पिता ॥ ३३ ॥
56062
56063 हृदयपुण्डरीकमेवालयो नीडं तद्गामिनश्चित्तोपलक्षितजीवखगस्य ॥ ३३ ॥
56064
56065 दीनो वासनया लोकः कृतान्तेनापकृष्यते ।
56066 रज्ज्वेव बालेन खगो विवशो भृशमुच्छ्वसन् ॥ ३४ ॥
56067
56068 रज्ज्वा तन्तुनेव ॥ ३४ ॥
56069
56070 अलमायुधभारेण संगर भ्रमणेन च ।
56071 वासनाया विपर्यासं युक्त्या यत्नाद्रिपोः कुरु ॥ ३५ ॥
56072
56073 वासनायाः शम्बरसंकल्पाहितनिरभिमानवासनायाः । विपर्यासं
56074 वैपरीत्यम् । अभिमानोपचयमिति यावत् । रिपोर्दामादेः ॥ ३५ ॥
56075
56076 अन्तरा [अन्तरक्षुभिते इति पाठष्टीकाकृत्संमत इति भाति]
56077 क्षुभिते धैर्ये रिपोरमरनायक ।
56078 न शस्त्राणि न चास्त्राणि न शास्त्राणि जयन्ति च ॥ ३६ ॥
56079
56080 शत्रोरन्तः अक्षुभिते धैर्ये सतीति शेषः । शास्त्राणि औशनसादीनि नीतिशास्त्राणि
56081 ॥ ३६ ॥
56082
56083 दामव्यालकटास्त्वेते युद्धाभ्यासवशेन च ।
56084 अहंकारमयीं मत्तास्ते ग्रहीष्यन्ति वासनाम् ॥ ३७ ॥
56085
56086 अहंकारमयीं वासनां ते एते संकल्पाद्ग्रहीष्यन्ति ॥ ३७ ॥
56087
56088 यदा तेऽत्यज्ञपुरुषाः शम्बरेण विनिर्मिताः ।
56089 वासनामाश्रयिष्यन्ति तदा यास्यन्ति जेयताम् ॥ ३८ ॥
56090
56091 तत्त्वज्ञेभ्यस्तेषु कोऽपकर्षो येन ते वासनां गृह्णीयुस्तत्राह - अस्यज्ञेति
56092 ॥ ३८ ॥
56093
56094 तत्तावद्युक्तियुद्धेन तान्प्रबोधयतामराः ।
56095 यावदभ्यासवशतो भविष्यन्ति सवासनाः ॥ ३९ ॥
56096
56097 प्रबोधयत व्यवहारपदेषु जागरूकान्कुरुत ॥ ३९ ॥
56098
56099 ततो वश्या भविष्यन्ति भवतां बद्धवासनाः ।
56100 तृष्णाऽप्रोताशया लोके न च केचन पेलवाः ॥ ४० ॥
56101
56102 केचन केचिदपि तृष्णया अप्रोताशयाश्चेन्न च ते पेलवाः ॥ ४० ॥
56103
56104 समविषममिदं जगत्समग्रं
56105 समुपनतं स्थिरतां स्ववासनान्तः ।
56106 चलचललहरीभरो यथाब्धा-
56107 वत इह सैव चिकित्स्यतां प्रयाता ॥ ४१ ॥
56108

56109 यथा जलाशयान्तश्चलचलानामत्यन्तचपलानां विचित्रलहरीणां भरोऽतिशयो
56110 जलात्मनैवास्ति तथा स्ववासनान्तरिदं समविषमं स्थिरतां प्रवाहनित्यतां
56111 समुपनतं समुपगतं स्थितमित्यर्थः ॥ ४१ ॥
56112
56113 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे
56114 पितामहवाक्यं नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥
56115
56116 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पितामहवाक्यं
56117 नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥
56118
56119
56120 अष्टाविंशः सर्गः २८
56121
56122 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
56123
56124 इत्युक्त्वा भगवान्देवांस्तत्रैवान्तर्धिमाययौ ।
56125 वेलावनितटे शब्दं कृत्वेवाम्बुतरङ्गकः ॥ १ ॥
56126
56127 विश्रान्तानां पुनर्युद्धं विस्तरेणात्र वर्ण्यते ।
56128 देवानां दानवानां च चिरमावासनोदयात् ॥ १ ॥
56129
56130 अम्बुनस्तरङ्गको वेलापदसान्निध्यात्समुद्रतरङ्ग इति गम्यते ॥ १ ॥
56131
56132 सुरास्त्वाकर्ण्य तद्वाक्यं जग्मुः स्वाभिमतां दिशम् ।
56133 कमलामोदमादाय वनमालामिवानिलाः ॥ २ ॥
56134
56135 स्वाभिमतां स्वाभिप्रेतां तत्तद्दिक्पालाधिष्ठितदिशम् ।
56136 स्वाभिमतामित्येतद्वनमालाया अपि विशेषणम् ॥ २ ॥
56137
56138 दिनानि कतिचित्स्वेषु कान्तेषु स्थिरकान्तिषु ।
56139 द्विरेफा इव पद्मेषु मन्दिरेषु विशश्रमुः ॥ ३ ॥
56140
56141 विशश्रमुर्विश्रान्ताः ॥ ३ ॥
56142
56143 कंचित्कालं समासाद्य स्वात्मोदयकरं शुभम् ।
56144 चक्रुर्दुन्दुभिनिर्घोषं प्रलयाभ्ररवोपमम् ॥ ४ ॥
56145
56146 अथ दैत्यैर्महाव्योम्नि तैः पातालतले स्थितैः ।
56147 कालक्षेपकरं घोरं पुनर्युद्धमवर्तत ॥ ५ ॥
56148
56149 अथ दुन्दुभिरवं श्रुत्वा सन्नह्य दैत्येषूर्ध्वमागतेषु सत्सु ।
56150 महाव्योम्न्यन्तरिक्षे ॥ ५ ॥
56151
56152 ववुरसिशरशक्तिमुद्गरौघा
56153 मुसलगदापरशूग्रचक्रशङ्खाः ।
56154 अशनिगिरिशिलाहुताशवृक्षा
56155 अहिगरुडादिमुखानि चायुधानि ॥ ६ ॥
56156
56157 आसर्गसमाप्तेर्युद्धमेव वर्णयति - ववौरित्यादिना । शङ्खाः
56158 शङ्खाकारा आयुधविशेषाः । परप्राणहारित्वादायुधप्रायाः
56159 शङ्खशब्दा वा । गिरीणां शिलासहिताः गिरिप्रायाः शिला गिरयः शिलाश्चेति वा
56160 वृक्षान्ताः । अहिगरुडादिमुखान्यायुधानि च महाव्योम्नि ववुः जग्मुः ॥ ६ ॥

56161
56162 मायाकृतायुधमहाम्बुघनप्रवाहा
56163 क्षिप्रावहा प्रतिदिशं किल निर्जगाम।
56164 पाषाणपर्वतमहीरुहलक्षवृक्ष-
56165 क्षुब्धाम्बुपूरघनघोषवती नदी द्राक् ॥ ७ ॥
56166
56167 तदेव वर्णयति - मायेति। मायाकृतान्यायुधान्येव महाम्बूनि तेषां
56168 घनः प्रवाहो यस्याः। अत एव क्षिप्रान् शीघ्रहस्तानावहति जयायेति क्षिप्रावहा
56169 । पाषाणैः पर्वतैर्महीरुहलक्षैस्तेष्वपि प्रधानैर्वृक्षैश्च
56170 क्षुब्धाम्बुपूरेव घनघोषवती नदी द्राक् निर्जगामेत्यर्थः ॥ ७ ॥
56171
56172 मध्यप्रवाहवहदुल्मुकशूलशैल-
56173 प्रासासिकुन्तशरतोमरमुद्गरौघा।
56174 गङ्गोपमाम्बुवलितामरमन्दिरेण
56175 सर्वासु दिक्ष्वशनिवर्षनिकर्षणेन ॥ ८ ॥
56176
56177 तामेव नदीं पुनर्वर्णयति - मध्येति। अम्बुभिर्जलैरिव वलितं वेष्टितं
56178 अमरमन्दिरं मेर्वादि येन तथाविधेनाशनिप्रमुखायुधवर्षप्रयुक्तेन
56179 निकर्षणेन वप्रच्छेदनेव गङ्गोपमा।
56180 मेर्वादिगिरिपृष्ठप्रवहद्गङ्गासदृशीत्यर्थः ॥ ८ ॥
56181
56182 पृथ्व्यादिदारुणशरीरमपि प्रहार-
56183 दानग्रहा गहनराशिशरीरकेव।
56184 मायोपशाम्यति सुरासुरसिद्धसन्ना
56185 मायाकृतिः पुनरुदेति नचैव सैव ॥ ९ ॥
56186
56187 संप्रति सुरासुराणां परस्परव्यामोहनाय विचित्रमायानिर्माणं
56188 प्रतीकारैश्च तदुपशमं पुनःपुनस्तत्सदृशमायान्तरोद्भवोपशमं
56189 चाह - पृथ्व्यादीति। पृथ्वी मही तन्मयी
56190 आदिपदाज्जलतेजोवाय्वाकाशमयीव माया। यथेयं पृथिवी भ्रमतीव पततीव
56191 निरुणद्धिवाप्स्विव निमज्जन्त्यग्निनेव दह्यन्ते वायुनेवोड्डीयन्ते
56192 महागर्ताकाश इव निपतन्ति जना इति। दारुणानि रक्षःपिशाचादिशरीराणि
56193 तन्मयीव। यथा तानि निपतन्तीव धावन्तीव युध्यन्तीव खादन्तीवेत्येवंरूपा
56194 दारुणशरीरमयी। प्रहाराणां दानं ग्रहो ग्रहणं च बहुशो यस्यां
56195 तथाविधान्या। गहनानि परैर्दुस्तराणि राशीभूतानीव बहुत्वमापन्नानि
56196 शरीरकाणि प्रतियोधशरीराणि यस्यां सा तथाविधेवान्या। एवंविधापि
56197 प्रयुक्ता माया सुरैरसुरैः सिद्धैश्च प्रतीकारैः सन्ना विनाशिता सती
56198 उपशाम्यति पुनस्तादृश्येव मायाकृतिरुदेति सा किं सैव पूर्वोत्पन्नैव
56199 मायाकृतिरुत न चैव च सा किंत्वन्यैवेति तत्त्वतो दुर्ज्ञेयेत्यर्थः ॥ ९ ॥
56200
56201 शैलोपमायुधविघट्टितभूधराणि
56202 रक्ताम्बुपूरपरिपूर्णमहार्णवानि।
56203 देवासुरेन्द्रशवशैलविरूढकुन्त-
56204 तालीवनानि ककुभां वदनानि चाचन् ॥ १० ॥
56205
56206 देवलक्षणेष्वसुरेन्द्रशवलक्षणेषु च शैलेषु विरूढानि
56207 कुन्तपङ्क्तिलक्षणतालीवनानि येषु तथाविधानि च ककुभां दिशां वदनानि
56208 मुखान्यासन् ॥ १० ॥
56209
56210 उद्गीर्णकुन्तशरशक्तिगदासिचक्र-
56211 हेलानिगीर्णसुरदानवमुक्तशैला।
56212 काषोल्लसत्क्रकचदन्तनखाग्रमाला

56213 जीवान्विता ह्यपतदायससिंहसृष्टिः ॥ ११ ॥
56214
56215 उद्गीर्णैः कुन्तशरशक्तिगदासिचक्रैर्हेलयैव निगीर्णाः सुरैर्दान्ववैश्च
56216 मुक्ताः शैला यस्याम् । काषेण च्छेदनेनोल्लसतां क्रकचानां दन्ता एव
56217 नखाग्रमाला यस्यास्तथाविधा । परजीवग्राहित्वाज्जीवान्विता ।
56218 आयसानामयोविकारायुधमयानां हिंस्रत्वात्सिंहानां सृष्टिरपतत् ।
56219 निष्पपातेत्यर्थः ॥ ११ ॥
56220
56221 उज्ज्वाललोचनविषज्वलनातपौघ-
56222 दिग्दाहदर्शितयुगान्तदिनेशसेना ।
56223 उड्डीयमानपरिदीर्घमहामहीध्र-
56224 मग्नाब्धिवद्विषधरावलिरुल्ललास ॥ १२ ॥
56225
56226 इदानीं सर्पास्त्रनिर्मितदृष्टिविषमायासर्पसमूहं वर्णयति - उज्ज्वालेति ।
56227 उद्गता ज्वाला येभ्यस्तथाविधानां लोचनविषज्वलनानामातपौघेन ये दिशां
56228 दाहास्तैर्दर्शिता युगान्ते युगपदुदितद्वादशदिनेशानां सेना यया
56229 तथाविधा विषधराणां सर्पाणामावलिः उड्डीयमानैः परितो
56230 दीर्घैरुच्छ्रयेण महद्भिर्महीध्रैर्मग्नेन व्याप्तेनाब्धिना तुल्यं
56231 मग्नाब्धिवत् उल्ललास शुशुभे ॥ १२ ॥
56232
56233 उन्नादवज्रमकरोत्करकर्कशान्तः-
56234 क्षुब्धाब्धिवीचिवलयैर्वलिताचलेन्द्रैः ।
56235 आसीज्जगत्सकलमेव सुसंकटाङ्ग-
56236 मावृत्तिभिर्विविधहेतिनदीप्रवाहैः ॥ १३ ॥
56237
56238 इदानीं सामुद्रास्त्रमायया समुद्रवेष्टनं वर्णयति - उन्नादेति । वलितो
56239 वेष्टितोऽचलेन्द्रो मेरुर्यैस्तथाविधैर्विविधैर्हेतिनदीप्रवाहैः उन्नादस्य
56240 वज्रादिरत्नैर्मकरोत्करैश्च कर्कशस्यान्तःक्षुब्धस्याब्धेर्वीचिवलयैः
56241 सकलमेव जगत् आवृत्तिभिः परिवर्तनैः सुसंकटाङ्गं
56242 पीडितसर्वावयवमासीत् ॥ १३ ॥
56243
56244 शैलास्त्रशस्त्रगरुडाचलचालितोच्च-
56245 नागं महासुरगणाङ्गणमन्तरिक्षम् ।
56246 आसीत्क्षणं जलधिभिः क्षणमग्निपूरैः
56247 पूर्णं क्षणं दिनकरैः क्षणमन्धकारैः ॥ १४ ॥
56248
56249 महतां सुराणामसुराणां च युद्धाङ्गणभूतमन्तरिक्षं शैलास्त्रैः
56250 शस्त्रैर्मायारचितगरुडैर्बलादुत्पाट्य प्रक्षिप्तैरचलैश्च चालिताः पलायिताः
56251 प्राग्वर्णितदृष्टिविषनागा यस्मास्तथाविधं सत्क्षणं जलाधिभिः
56252 पूर्णमासीत् । क्षणमग्निपूरैः पूर्णमासीत् । क्षणं दिनकरैः पूर्णमासीत् ।
56253 क्षणमन्धकारैः पूर्णमासीदिति प्रागुक्तस्यैवानुवादः ॥ १४ ॥
56254
56255 गरुडगुडगुडाकुलान्तरिक्ष-
56256 प्रविसृतहेतिहुताशपर्वतौघैः ।
56257 जगदभवदसह्यकल्पकाले
56258 ज्वलितसुरालयभूतलान्तरालम् ॥ १५ ॥
56259
56260 गारुडास्त्रप्रभवैर्गरुडैः । गुडगुडेत्यव्यक्तानुकरणम् । गुडगुडेति
56261 ध्वनिभिराकुलेन्तरिक्षे प्रविसृतैर्हेतिहुताशपर्वतानामोघैः प्रवाहैः
56262 पुनरपि जगदसह्यकल्पकाल इव ज्वलितसुरालयभूतलान्तरालमभवत् ॥ १५ ॥
56263
56264 उदपतन्नसुरा वसुधातला-

56265 द्रगनमद्रितटादिव पक्षिणः।
56266 अतिबलादपतन्विबुधा भुवि
56267 प्रलयचालितशैलशिला इव ॥ १६ ॥
56268
56269 असुरा वसुधातलात् गगनं उत् ऊर्ध्वं अपतन्। विबुधास्तु ऊर्ध्वदेशाद्भुवि
56270 अपतन् ॥ १६ ॥
56271
56272 शरीररूढोन्नतहेतिवृक्ष-
56273 वनावलीलग्नमहाग्निदाहाः।
56274 सुरासुराः प्रापुरथाम्बरान्तः
56275 कल्पानिलान्दोलितशैलशोभाम् ॥ १७ ॥
56276
56277 शरीरे रूढैरुन्नतहेतिवृक्षैः संपन्नासु वनावलीषु लग्नो महानग्निदाहो
56278 येषां तथाविधाः सुरासुराः कल्पानिलैरान्दोलितानां
56279 भ्राम्यमाणानामर्थाज्ज्वलतां शैलानां शोभां प्रापुः ॥ १७ ॥
56280
56281 सुरासुराद्रीन्द्रशरीरमुक्तै
56282 रक्तप्रवाहैरभितो भ्रमद्भिः।
56283 वभार पूर्णं परितोऽम्बरोऽद्रेः
56284 संध्याकरौघक्षतमङ्ग गङ्गाम् ॥ १८ ॥
56285
56286 अद्रेर्मेरोः परितोऽभितश्चतुर्दिशमम्बर आकाशो नायकः। व्यत्ययेन पुंस्त्वम्
56287 । सुरासुरलक्षणानामद्रीन्द्राणां शरीरेभ्यो मुक्तैरभितो भ्रमद्भिः
56288 रक्तप्रवाहैः पूर्णं संध्याया नायिकायाः। करौघपदेन करजौघा
56289 लक्ष्यन्ते। तेषां क्षतं बभार। अथवा तथाविधरक्तप्रवाहैः पूर्णां
56290 गङ्गां बभारेत्युत्प्रेक्षयोर्विकल्पः। अङ्गेति स।बोधने।
56291 पूर्णमित्येतन्नखक्षतगङ्गयोर्द्वयोरपि विशेषणम्। स्त्रीनपुंसकयोः
56292 नपुंसकमनपुंसकेन इत्येकशेषे एकवद्भावः ॥ १८ ॥
56293
56294 गिरिवर्षणमम्बुवर्षणं
56295 विविधोग्रायुधवर्षणं तथा।
56296 विषमाशनिवर्षणं च ते
56297 सममन्योन्यमथाग्निवर्षणम् ॥ १९ ॥
56298
56299 ते सुरासुराः अनयन् इति परेणान्वयः ॥ १९ ॥
56300
56301 अनयन्नयमार्गकोविदा
56302 दलिताशेषगिरीन्द्रभित्तयः।
56303 ससृजुश्च समं समन्ततः
56304 करिकुम्भेष्विव पुण्यवर्षणम् ॥ २० ॥
56305
56306 पुण्ये पुण्यके उत्सवविशेषे क्रीडार्थं
56307 नलिकायन्त्रैर्लाक्षाकुङ्कुमचन्दनादिरसवर्षणमिवेत्यर्थः ॥ २० ॥
56308
56309 देवासुराः समरसंभ्रममाकुलास्ते
56310 अन्योन्यमङ्गदलनाकुलहेतिहस्ताः।
56311 नागेन्द्रडिम्भपृतनापृथुपीठपेषैः
56312 कीर्णश्रियो नभसि बभ्रमुरक्षिपन्तः ॥ २१ ॥
56313
56314 अन्योन्यं समरसंभ्रमं युद्धोत्साहमक्षिपन्तः अत्यजन्तो देवासुरा
56315 अङ्गदलने आकुला व्यग्रा हेतियुक्ता हस्ता येषां तथाविधाः सन्तो
56316 नागेन्द्राणामैरावतादिदिग्गजानां डिम्भानां सन्ततिभूतानां गनानां

56317 पृतनायाः समूहस्य पृथूनां पीठानां पीठसदृशपृष्ठानां
56318 पेषैरिव पीडाकरैर्गुरुतरसंभारसंभृतारोहऽनिः कीर्णश्रियो
56319 विस्तारितशोभा नभसि बभ्रमुरित्यर्थः ॥ २१ ॥
56320
56321 छिन्नैः शिरःकरभुजोरुभरैर्भ्रमद्भि-
56322 राकाशकाष्ठशलभैरशिवैस्तदानीम् ।
56323 आसीज्जगज्जठरमभ्रभरैरिवोग्रै-
56324 राभास्करस्थगितदिक्तटशैलजालम् ॥ २२ ॥
56325
56326 आकाशस्य काष्ठानां दिशां च समाहार आकाशकाष्ठं तत्र शलभैः
56327 औत्पातिकरक्तपतङ्गविशेषभूतैः आकाशस्यैव
56328 फलपुष्पपर्णाद्यनवशेषात्काष्ठसदृशस्य शलभैरिति वा । अभ्राणां
56329 मेघानां भरैरतिशयैरिव । अब्भ्रमरैः इति पाठेऽपि अपां
56330 भ्रमरैर्मेघैरित्येवार्थः । आभास्करं भास्करपर्यन्तं
56331 स्थगितान्याछादितानि दिक्तटानि शैलजालानि च यत्र तथाविधमासीत् ॥ २२ ॥
56332
56333 रटद्भटास्फोटकटिस्फुटद्भिः
56334 समीरितैर्हेतिकलासितौघैः ।
56335 परस्पराघातहतैः पतद्भि-
56336 र्जगाम शीर्णा दलशो धरित्री ॥ २३ ॥
56337
56338 सम्यगीरितैः प्रहृतैः रटतां भटानामास्फोटेनास्फालनेन
56339 कटिप्रदेशेषु स्फुटद्भिस्त्रुट्यद्भिस्तथा परस्परास्फालहतैरत एव
56340 पतद्भिर्हेतिभिः कलाभिर्यन्त्रक्षेपण्यादिकौशलैरसितानां क्षिप्तानां
56341 शिलापर्वतादीनामोघैः । इट् छान्दसः । धरित्री शीर्णा सती दलशः खण्डशो
56342 जगाम । खण्डिताभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥
56343
56344 अन्योन्यमायुधशिलाचलवृक्षवर्षै-
56345 र्मेरुप्रमाणकठिनाङ्गनिघर्षणैश्च ।
56346 आसीद्रणं चटचटास्फुटदन्तरिक्षं
56347 कल्पक्षयान्तमिव भीमभरोग्रनादैः ॥ २४ ॥
56348
56349 मेरुप्रमाणानां कठिनानामङ्गानां देहानां निघर्षणैः
56350 परस्परसंघट्टनैश्च जनितैर्भीमो भरोऽतिशयो येषां
56351 तथाविधैरुग्रनादैः रणं कल्पक्षयान्तमिवासीदित्यर्थः ॥ २४ ॥
56352
56353 मत्तानिलक्षुब्धजलानलार्क-
56354 दलद्द्वयं दीर्घसुरासुरौघम् ।
56355 ब्रह्माण्डमाखण्डितकुड्यकोण-
56356 मकालकल्पान्तकरालमासीत् ॥ २५ ॥
56357
56358 मत्तेन प्रचण्डेनानिलेन क्षुब्धा जलानलावधः अर्कश्च ऊर्ध्वं यत्र
56359 तथाविधं दलद्द्वयं यत्र । दीर्घा मायाविभवैः प्रवृद्धाः सुरासुरौघा
56360 यत्र । आखण्डिता विदारिताः प्रान्तकुड्यकोणा यत्र तथाविधं
56361 ब्रह्माण्डमकालप्रवृत्तकल्पान्त इव करालं भीषणमासीत् ॥ २५ ॥
56362
56363 भ्रान्तैर्भृशं भरितदिक्तटमद्रिकूटै-
56364 रात्मप्रमाणघनहेतिहतै रणद्भिः ।
56365 कूजद्भिरार्तिभिरिवोग्रगुहोच्चवातैः
56366 क्रन्दद्भिरापतितसिंहरवैरदभ्रैः ॥ २६ ॥
56367
56368 पुनस्तत्कीदृशमासीत्तदाह - भ्रान्तैरिति । आत्मप्रमाणैः

56369 स्वसदृशायामैर्घनैर्हेतिभिर्हतैः | अत एव भृशं भ्रान्तैः | भ्रमणे
56370 च रणद्भिरुग्रगुहोच्चवातैरार्तिभिः कूजद्भिरिव अदभ्रैस्तारैः |
56371 आपतितसिंहरवैः क्रन्दद्भिरिव स्थितैरद्रिकूटैर्भरितदिक्तटमासीत् || २६ ||
56372
56373 मायानदीजलधियोधगनाग्निदाहै-
56374 र्वृक्षैः सुरासुरशवैरचलैः शिलोच्चैः |
56375 भ्रान्तैः शराशिशितशक्तिगदास्त्रशस्त्रै-
56376 र्वातावकीर्णवनपर्णवदन्तरन्तः || २७ ||
56377
56378 वातावकीर्णवनपर्णवदन्तरन्तर्भ्रान्तैः
56379 शरासिप्रभृतिभिर्भरितमसीदित्यनुवर्तते || २७ ||
56380
56381 अद्रीन्द्रपक्षपरिमाणगमाक्षमोक्त-
56382 दुर्वारहस्तिवलदारुणदेहकैर्द्राक् |
56383 आसीत्पतद्भटशरीरगिरीन्द्रवात-
56384 विभ्रष्टदेवपुरपूर्णजलार्णवौघम् || २८ ||
56385
56386 पुनस्तत्कीदृशमासीत्तदाह - अद्रीन्द्रेति | अद्रीन्द्रस्य मेरोः पक्षाः
56387 प्रत्यन्तपर्वतास्तत्सदृशपरिमाणैरत एव गमनं गमो मनुष्यादीनां
56388 संचारस्तन्निरोधकत्वात्तदक्षमैः पूर्वोक्तानां दुर्वारहस्तिबलानां
56389 हस्तियुथानां देहकैः शवैर्भरितदिक्तटमासीत् | किंच
56390 पतद्भिर्भटशरीरैर्गिरीन्द्रैर्वातविभ्रष्टदेवपुरैश्च
56391 पूर्णजलार्णवौघमासीत् || २८ ||
56392
56393 घनघुंघुमपूरितान्तरिक्षा
56394 क्षतजक्षालितभूधरा धरा च |
56395 रुधिरहदवृत्तिवर्तिनी वा
56396 भुवनाभोगगुहा तदाकुलाभूत् || २९ ||
56397
56398 किंच तदा भुवनाभोगस्य ब्रह्माण्डस्योदरगुहा
56399 घनैर्घुंघुमैर्ध्वनिभिः पूरितान्तरिक्षा | क्षतजैः क्षालिता
56400 भूधरास्तदधराः पृथ्वीपातालादयश्च यस्यां तथाविधा | रुधिरहृद
56401 एव वृत्तिराहारो येषां रक्षःपिशाचादीनां त इव वर्तनशीला वा सती
56402 आकुलाभूत् || २९ ||
56403
56404 अनन्तदृक्प्रसृतविकारकारिणी
56405 क्षयोदयोन्मुखसुखदुःखशंसिनी |
56406 रणक्रियासुरसुरघट्टसंकटा
56407 तदाभवत्खलु सदृशीह संसृतेः || ३० ||
56408
56409 अनन्तदृशामिन्द्रादिदेवानां प्रसृतभयादिविकारकारिणी | अनन्तायां
56410 त्रिविधपरिच्छेदशून्यायां दृशि आत्मचैतन्ये प्रसृतजगद्विकारकारिणी च |
56411 क्षयोन्मुखानामुदयोन्मुखानां च व्युत्क्रमात्सुखदुःखशंसिनी
56412 असुराणां अशास्त्रीयचित्तवृत्तीनां सुराणां शास्त्रीयतद्वृत्तीनां
56413 प्रसिद्धानां चासुरसुराणां घट्टनं घट्टः परस्परसमागमस्तेन
56414 संकटा दुस्तरा रणक्रिया संसृतेरविद्यादिसंसारस्य सदृशी अभवत् || ३० ||
56415
56416 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे
56417 दामव्यालकटपुनर्युद्धवर्णनं नामाष्टविंशः सर्गः || २८ ||
56418
56419 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
56420 दामव्यालकटपुनर्युद्धवर्णनं नामाष्टाविंशः सर्गः || २८ ||

56421
56422
56423 एकोनत्रिंशः सर्गः २९
56424
56425 श्रीवसिष्ठ उवाच।
56426
56427 एवंप्रायाकुलारम्भैरसुरैरसुहारिभिः।
56428 सहसा हृतसंरब्धैरारब्धः सुमहान् रणः॥ १॥
56429
56430 प्राप्तदेहाभिमानानां दामादीनां सुरैर्मृधे।
56431 विषादो वर्ण्यते पश्चात्पलायनपराजयौ॥ १॥
56432
56433 एवंप्रायाः प्राग्वर्णितप्रकारा आकुला व्यग्रप्राया आरम्भा येषां
56434 तैरसुहारिभिरसुरैः सुमहान् रण आरभ्दः॥ १॥
56435
56436 माययाथ विवादेन सन्धिना विग्रहेण च।
56437 पलायनेन धैर्येण च्छन्नगोपायनेन च॥ २॥
56438
56439 स संगरो देवैः कदाचिन्मायया विवादेन वाग्युद्धमात्रेण दानाद्युपायैः
56440 सन्धिना कदाचिद्विग्रहेण कदाचित्पलायनेन प्रच्छन्नतया स्थित्वा
56441 स्वजनगोपायनेन॥ २॥
56442
56443 कार्पण्येनास्त्रयुद्धेन स्वान्तर्धानैश्च भूरिशः।
56444 धृतः स संगरो देवैस्त्रिंशद्वर्षाणि पञ्चकम्॥ ३॥
56445
56446 कदाचित्कार्पण्येन कृपणवच्छरणागतियाञ्चादिना स संगरो विधृतः।
56447 तत्राद्यः संग्रामस्त्रिंशद्वर्षाणि विधृतः। द्वितीयस्तु पञ्चकं वर्षाणि
56448 अष्टौ मासान्दश दिवसान्विधृतः। तृतीयस्तु सप्त पञ्च चेति
56449 द्वादशदिवसान्विधृतः। तावत्कालं द्वयोरपि सेनयोर्वृक्षाणामग्नीनां
56450 हेतीनामेकेषां मुख्यानामशनीनां भूभृतां पर्वतानां च वर्षाणि
56451 वृष्टयः पेतुरित्यर्थः॥ ३॥
56452
56453 वर्षाणि दिवसान्मासान्दशाष्टौ सप्त पञ्च च।
56454 वर्षाणि पेतुर्वृक्षाग्निहेत्येकाशनिभूभृताम्॥ ४॥
56455
56456 एतावता तु कालेन दृढाभ्यासादहंकृतेः।
56457 दामादयोऽहमित्यास्थां जगृहुर्ग्रस्तचेतसः॥ ५॥
56458
56459 ग्रस्तचेतसो वासनयेति शेषः॥ ५॥
56460
56461 नैकट्यातिशयाद्यद्वद्दर्पणं बिम्बवद्भवेत्।
56462 अभ्यासातिशयात्तद्वत्ते साहंकारतां गताः॥ ६॥
56463
56464 अभिमानाभ्यासस्याहंकारदार्ढ्यहेतुतां दृष्टान्तेन दर्शयति -
56465 नैकट्यादिति॥ ६॥
56466
56467 यद्वद्दूरगतं वस्तु नादर्शे प्रतिबिम्बति।
56468 पदार्थवासना तद्वदनभ्यासान्न जायते॥ ७॥
56469
56470 उत्पन्नापि वासना चिरमभ्यासत्यागेन नश्यतीत्याशयेनाह - यद्वदिति।
56471 दूरगतं दूरपरित्यक्तं न प्रतिबिम्बति प्रतिबिम्बभावादपैति।
56472 अनभ्यासादभ्यासपरित्यागात्॥ ७॥

56473
56474 यदा दामादयो जाता अहंकारात्मवासनाः ।
56475 तदा मे जीवितं मेऽर्थ इति दैन्यमुपागताः ॥ ८ ॥
56476
56477 अहंकार एवात्मेति वासना येषां ते अहंकारात्मवासनाः । जीवितं जीवनं मे
56478 स्यात् तदर्थं मे अर्थो धनं स्यादित्याशया दैन्यमुपागताः ॥ ८ ॥
56479
56480 भववासनया ग्रस्ता मोहवासनया ततः ।
56481 आशापाशनिबद्धास्ते ततः कृपणतां गताः ॥ ९ ॥
56482
56483 ततः भवत्यस्मादिति भवो विहितनिषिद्धप्रवृत्तिस्तद्वासनया ग्रस्ताः । देहो मे
56484 सदैवारोगदृढभोगक्षमोऽस्त्वित्यादिमोहवासनया ॥ ९ ॥
56485
56486 मुग्धेव ह्यनहंकरैर्ममत्वमुपकल्पितम् ।
56487 रज्ज्वां भुजङ्गत्वमिव दामव्यालकटैस्ततः ॥ १० ॥
56488
56489 मुग्धेव ह्यनहंकारैः इति पाठे मुग्धेव कृपणतां गता इति
56490 पूर्वेणान्वयः । शुद्धैरप्यनहंकारैः इति पाठे तु वस्तुतः शुद्धैरपि
56491 दामादिभिर्ममत्वमुपकल्पितमिति स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥
56492
56493 आपादमस्तको देहः कथं मे भवतु स्थिरः ।
56494 ममेति तृष्णाकृपणा दीनतां ते समाययुः ॥ ११ ॥
56495
56496 ममेति तृष्णाया एव विवरणमापादमस्तक इति ॥ ११ ॥
56497
56498 स्थिरो भवतु मे देहः सुखायास्तु धनं मम ।
56499 इति बद्धधियां तेषां धैर्यमन्तर्द्धिमाययौ ॥ १२ ॥
56500
56501 सवासनत्वाद्वपुषामल्पसत्त्वात्सुरद्विषाम् ।
56502 या तु प्रहारपरता मार्जितेवाशु साभवत् ॥ १३ ॥
56503
56504 सुरद्विषां दामादीनां या प्राक् प्रसिद्धा प्रहारपरता सा
56505 अल्पसत्त्वान्न्यूनबलत्वान्मार्जितेव लिपिः कार्याक्षमा अभवत् ॥ १३ ॥
56506
56507 कथं सुरा जगत्यस्मिन्भवाम इति चिन्तया ।
56508 विवशा दीनतां जग्मुः पद्मा इव निरम्भसः ॥ १४ ॥
56509
56510 सुरा अमराः कथं भवाम इति चिन्तया ॥ १४ ॥
56511
56512 तेषां योषान्नपानेन स्वाहंकृतिमतां रतिः ।
56513 बभूव भावभावस्था भीषणा भवभाजिनी ॥ १५ ॥
56514
56515 भावा विषयास्तेषां भावनं भावस्तत्स्था अत एव भवं भाजयति प्रापयति
56516 तच्छीला ॥ १५ ॥
56517
56518 अथ तस्मिन्रणे भीत्या सापेक्षत्वमुपाययुः ।
56519 मत्तेभगनसंरब्धे वने हरिणका इव ॥ १६ ॥
56520
56521 सापेक्षत्वं जीवने इति शेषः । मत्तेभैर्युधाय घनं संरब्धे कुपिते ॥ १६ ॥
56522
56523 मरिष्यामो मरिष्याम इति चिन्ताहताशयाः ।
56524 मन्दं मन्दं किल भ्रेमुः कुपितैरावणे रणे ॥ १७ ॥

56525
56526 कुपितः ऐरावण ऐरावतो यत्र ॥ १७ ॥
56527
56528 शरीरैकार्थिनां तेषां भीतानां मरणादपि ।
56529 अल्पसत्त्वतया मूर्ध्नि कृतमेव परैः पदम् ॥ १८ ॥
56530
56531 परैः शत्रुभिः ॥ १८ ॥
56532
56533 अथ प्रम्लानसत्त्वास्ते हन्तुमग्रगतं भटम् ।
56534 न शेकुरिन्धने क्षीणे हविर्दग्धुमिवाग्नयः ॥ १९ ॥
56535
56536 विबुधानां प्रहरतां मशकत्वमुपागताः ।
56537 क्षतविक्षतसंघातास्तस्थुः सामान्यसद्भटाः ॥ २० ॥
56538
56539 सामान्या इतरे सद्भटा इव सामान्यसद्भटाः ॥ २० ॥
56540
56541 बहुनात्र किमुक्तेन मरणाद्भीतचेतसः ।
56542 दैत्या देवेषु वल्गस्तु दुद्रुवुः समराजिरात् ॥ २१ ॥
56543
56544 वल्गत्सु अभिपतत्सु ॥ २१ ॥
56545
56546 तेषु द्रवत्सु भीतेषु सर्वतो दानवादिषु ।
56547 दामव्यालकटाख्येषु विख्यातेषु सुरालये ॥ २२ ॥
56548
56549 तद्दैत्यसैन्यं न्यपतद्विद्रुतं खादितस्ततः ।
56550 कल्पान्तपवनोद्भूतं [पवनोद्धूतं इति पाठः]
56551 ताराजालमिवाभितः ॥ २३ ॥
56552
56553 खात् नभसः ॥ २३ ॥
56554
56555 अमराचलकुञ्जेषु शिखराणां शिखासु च ।
56556 तटेषु वारिराशीनां पयोदपटलेषु च ॥ २४ ॥
56557
56558 अमराचलकुञ्जेष्वित्यादिसप्तम्यन्तपदानां सर्वेषां पतितास्ते सुरारय इत्यत्र
56559 [एकोनत्रिंशश्लोक इति भावः] संबन्धः ॥ २४ ॥
56560
56561 सागरावर्तगर्तेषु श्वभ्रेषूद्यत्सरित्सु च ।
56562 जङ्गलेषु दिगन्तेषु ज्वलत्सु विपिनेषु च ॥ २५ ॥
56563
56564 उद्यन्तीषु प्रवृद्धासु सरित्सु । कर्मधारये पुंवद्भावः ॥ २५ ॥
56565
56566 तद्बाणोच्छिन्नदेशेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
56567 अटवीषूग्रपक्षासु मरुभूमिदवाग्निषु ॥ २६ ॥
56568
56569 तेषां देवासुराणां बाणैरुच्छिन्नेषु देशेषु । उग्राणां क्रूराणां
56570 सिंहव्याघ्ररक्षसां पक्षासु परिग्रहभूतासु ॥ २६ ॥
56571
56572 लोकालोकाचलान्तेषु पर्वतेषु ह्रदेषु च ।
56573 आन्ध्रद्रविडकाश्मीरपारसीकपुरेषु च ॥ २७ ॥
56574
56575 नानाम्भोधितरङ्गासु गङ्गाजलघटासु च ।
56576 द्विपान्तरेषु जालेषु जम्बुखण्डलतासु च ॥ २८ ॥

56577
56578 सहस्रमुखैर्गङ्गायाः समुद्रप्रवेशादेकोऽप्यम्भोधिः प्रदेशभेदेन
56579 नानेति नानाम्भोधिषु तरङ्गा यासां तासु। द्वीपान्तरेषु मत्स्यबन्धनाय
56580 प्रसारितेषु जालेषु। जम्बूखण्डा देशभेदाः॥ २८॥
56581
56582 सर्वतः पर्वताकाराः पतितास्ते सुरारयः।
56583 विस्फोटिताङ्गचरणा विभिन्नकरबाहवः॥ २९॥
56584
56585 पतितानेव विशिनष्टि - विस्फोटिताङ्गेत्यादिना॥ २९॥
56586
56587 शाखालग्नान्त्रतन्त्रीका मुक्तरक्तभरच्छटाः।
56588 व्यस्तशेखरमूर्धानो निष्क्रान्ताः कुपितेक्षणाः॥ ३०॥
56589
56590 मुक्ता रक्तभरच्छटा यैः। निष्क्रान्ता नितरां विक्षिप्तपादाः॥ ३०॥
56591
56592 सायुधा बलमायेषुच्छिन्नकङ्कटहेतयः।
56593 दूरापातविपर्यस्तपतन्नानायुधांशुकाः॥ ३१॥
56594
56595 बलैर्मायाभिरिषुभिश्च च्छिन्नाः कङ्कटा वारबाणा हेतयश्च येषाम्।
56596 दूरमापातेन पलायनेन विपर्यस्ताः पतन्तो नानायुधानामंशुकानां च
56597 समाहारा येषाम्॥ ३१॥
56598
56599 कण्ठलम्बिशिरस्त्राणचटत्कारोग्रभीतयः।
56600 शिखाशतशिलाप्रोता देहभागविलम्बिनः॥ ३२॥
56601
56602 कण्ठविलम्बिनां शिरस्त्राणानां चटत्कारैरुग्रा भीतिर्येषाम्। ग्रन्थिताग्रैः
56603 शिखाशतैः पर्वताग्रशिलासु प्रोताः। अत एव देहभागर्विलम्बिनो लम्बमानाः
56604 ॥ ३२॥
56605
56606 शाल्मल्युग्रदृढापातकटत्कण्टकसंकटाः।
56607 सुशिलाफलकास्फालशतधाशीर्णमस्तकाः॥ ३३॥
56608
56609 शाल्मलीषु सकण्टकत्वाद्दृढापाते कटद्भिः कण्टकैः संकटं दुःखं
56610 येषाम्॥ ३३॥
56611
56612 सर्व एव सकलायुधशस्त्र-
56613 पातमात्रसमनन्तरमेव।
56614 दिक्षु नाशमगमन्नसुरेन्द्राः
56615 पांसवोऽम्बुदनिधौ पयसीव॥ ३४॥
56616
56617 उपसंहरति - सर्व एवेति। इत्थं सर्व एवासुरेन्द्राः सकलानामायुधानां
56618 शस्त्राणां च पातमात्राद्युद्धारम्भात्समनन्तरमेव दिक्षु
56619 नाशमदर्शनमगमन्। यथाम्बुदानां निधौ वर्षर्तौ पयसि जले पांसवो
56620 नाशं गच्छन्ति तद्वदित्यर्थः॥ ३४॥
56621
56622 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे
56623 दामव्यालकटोपाख्याने असुरपरिभ्रंशो नामैकोनत्रिंशः सर्गः॥ २९
56624 ।।
56625
56626 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे असुरपरिभ्रंशो
56627 नामैकोनत्रिंशः सर्गः॥ २९॥
56628

56629
56630 त्रिंशः सर्गः ३०
56631
56632 श्रीवसिष्ठ उवाच।
56633
56634 इति तुष्टेषु देवेषु दानवेषु हतेषु च।
56635 दामव्यालकटा [दामव्यालकटादीनां इति षष्ठीबहुवन्वनान्तः
56636 पाठः प्राङ्मुद्रिते आदर्शान्तरे च लभ्यते तत्स्वारस्यं तु
56637 धीधिषणेभ्य एव समधिगन्तव्यम्] दीना बभूवुर्भयविह्वलाः॥ १॥
56638
56639 पाताले यमदग्धानामत्र जन्मपरम्परा।
56640 काश्मीरदेशमत्स्यान्ता दामादीनां प्रकीर्त्यते॥ १॥
56641
56642 इत्यनया रीत्या दानवेषु हतेषु सत्सु। देवेषु तुष्टेष्विति
56643 पाठक्रमादर्थक्रमबलीयस्त्वाद्योज्यम्। दीना विषण्णाः॥ १॥
56644
56645 जज्वाल कुपितः क्वेति कल्पान्ताग्निरिव ज्वलन्।
56646 शम्बरः शमितानीको दामव्यालकटान्प्रति॥ २॥
56647
56648 शम्बरो दामव्यालकटान्प्रति कुपितः सन् क्वेति पृच्छन् जज्वालेत्यर्थः॥ २॥
56649
56650 शम्बरस्य भयाद्गत्वा पातालमथ सप्तमम्।
56651 दामव्यालकटास्तस्थुस्त्यक्त्वाथ निजमण्डलम्॥ ३॥
56652
56653 सप्तमं पातालमेव विशिनष्टि - यमस्येति। तत्रापि शम्बराद्भयं किं न
56654 स्यादिति शङ्कां वारयितुं कालत्रासनक्षमा इति। कालो मृत्युरिवान्येषां
56655 त्रासनक्षमा इत्यर्थः॥ ४॥
56656
56657 यमस्य किङ्करा यत्र ये कालत्रासनक्षमाः।
56658 कुतूहलेन तिष्ठन्ति नरकार्णवपालकाः॥ ४॥
56659
56660 ते तेषामथ यातानां दत्त्वा भयमभीरवः।
56661 चिन्ता इव घनाकाराः कुमारीश्च ददुः क्रमात्॥ ५॥
56662
56663 यातानां शरणमिति शेषः। त्रिभ्यस्तिस्रः कुमारीः कन्या घनाकारा
56664 मूर्तिमतीश्चिन्ता इव स्थिता इत्यर्थः॥ ५॥
56665
56666 तैः सार्धं नीतवन्तस्ते तत्र दामादयोऽवधिम्।
56667 दशवर्षसहस्रान्तमान्तानन्तकुवासनाः॥ ६॥
56668
56669 अवधिं आयुःशेषम्॥ ६॥
56670
56671 इयं मे कामिनी कन्या ममेयं प्रभुतेति च।
56672 दुरूढस्नेहबन्धानां कालस्तेषां व्यवर्तत॥ ७॥
56673
56674 आत्तानन्तकुवासनाः प्रपञ्चयति - इयमिति॥ ७॥
56675
56676 धर्मराजोऽथ तं देशं कदाचित्समुपाययौ।
56677 महानरककार्याणां विचारार्थं यदृच्छया॥ ८॥
56678
56679 धर्मराजो यमः॥ ८॥
56680

56681 अपरिज्ञातमेनं ते धर्मराजं त्रयोऽसुराः |
56682 न प्रणेमुर्विनाशाय सामान्यमिव किङ्करम् || ९ ||
56683
56684 छत्रचामरादिलिङ्गादर्शनाद्यमराजोऽयमित्यपरिज्ञातम् || ९ ||
56685
56686 अथ वैवस्वतेनैते ज्वलितासूग्रभूमिषु |
56687 विहितभ्रूपरिस्पन्दमात्रेणैव निवेशिताः || १० ||
56688
56689 ज्वलितासु रौरवाद्युग्रनरकभूमिषु | तासु हि शतयोजनपर्यन्तं
56690 जानुमितज्वलदङ्गारादयः प्रसिद्धाः || १० ||
56691
56692 तत्र ते करुणाक्रन्दाः ससुहृद्दारबन्धवः |
56693 प्रदग्धाः पर्णविटपा वृक्षा इव वनानिलैः || ११ ||
56694
56695 पर्णान्येव विटपाः शाखा येषां ते पर्णविटपाः | बाला इति यावत् || ११ ||
56696
56697 स्वया वासनया जातास्तयैव क्रूरया पुनः |
56698 बन्धकर्मकराकाराः किराता राजकिङ्कराः || १२ ||
56699
56700 वधबन्धकर्मकरयमकिङ्करसहवासात्तादृशवासनया
56701 बन्धकर्मकराकाराः किङ्कराश्च | एवमग्रेऽप्यूहम् || १२ ||
56702
56703 तज्जन्माथ परित्यज्य जाताः श्वभ्रेषु वायसाः |
56704 तदन्ते गृध्रतां यातास्ततोऽपि शुकतां गताः || १३ ||
56705
56706 सूकरत्वं त्रिगर्तेषु मेषत्वं पर्वतेषु च |
56707 मगधेष्वथ कीटत्वं बभ्रुस्ते [ते वक्रबुद्धय इति पाठः] च
56708 कुबुद्धयः || १४ ||
56709
56710 ते बभ्रुः | दधुरित्यर्थः || १४ ||
56711
56712 अनुभूयेतरामन्यां चित्रां योनिपरम्पराम् |
56713 अद्य मत्स्याः स्थिता राम काश्मीरारण्यपल्वले || १५ ||
56714
56715 मत्स्या भूत्वेति शेषः || १५ ||
56716
56717 दावाग्निक्वथिताल्पाल्पपङ्ककल्पाम्बुपायिनः |
56718 न म्रियन्ते न जीवन्ति जरज्जम्बालजर्जराः || १६ ||
56719
56720 जरज्जम्बालं जीर्णपङ्कस्तेषु जर्जराः श्लथदेहाः || १६ ||
56721
56722 विचित्रयोनिसंरम्भमनुभूय पुनःपुनः |
56723 भूत्वा भूत्वा पुनर्नष्टास्तरङ्गा जलधाविव || १७ ||
56724
56725 उक्तमेवानुवदति - विचित्रेति || १७ ||
56726
56727 भवजलधिगतास्ते वासनातन्तुनुन्ना-
56728 स्तृणमिव चिरमूढा देहरूपैस्तरङ्गैः |
56729 उपशममुपयाता राम नाद्याप्यनन्तं
56730 परिकलय महत्त्वं दारुणं वासनायाः || १८ ||
56731
56732 उपसंहरति - भवजलधीति | वासनातन्तुभिर्नुन्नाः प्रेरिताः सन्तो

56733 देहरूपैस्तरङ्गैस्तृणमिव चिरं ऊढा नानाप्रदेशं प्रापितास्ते अद्यापि
56734 अनन्तं अपरिच्छेद्यफलं उपशमं नोपयाताः। वासनाया दारुणं
56735 विदारुणं महत्त्वं। महानर्थरूपत्वमिति यावत्। परिकलय। अनेनैव
56736 दृष्टान्तेन सर्वत्र पश्येत्यर्थः॥ १८॥
56737
56738 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे
56739 दामव्यालकटजन्मान्तरचित्रवर्णनं नाम त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥
56740
56741 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
56742 दामव्यालकटजन्मान्तरचित्रवर्णनं नाम त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥
56743
56744
56745 एकत्रिंशः सर्गः ३१
56746
56747 श्रीवसिष्ठ उवाच।
56748
56749 अतः प्रबोधाय तव वच्मि राम महामते।
56750 दामव्यालकटन्यायो मा तेऽस्त्विति तु लीलया॥ १॥
56751
56752 अर्थच्युतिरनर्थाप्तिरहंमानादिहोच्यते।
56753 तथा दामादिभावानां सत्त्वासत्त्वनिराक्रिया॥ १॥
56754
56755 पूर्वोक्तं स्मारयन् प्रकृतकथां तत्र योजयति - अत इति॥ १॥
56756
56757 अविवेकानुसंधानाच्चित्तमापदमीदृशीम्।
56758 अनन्तभवदुःखाय परिगृह्णाति हेलया॥ २॥
56759
56760 अविवेकानुसंधानाद्विवेकानुसंधानाभावात्। ईदृशीं अभिमानलक्षणां
56761 आपदम्॥ २॥
56762
56763 क्व किलामरविध्वंसिशम्बरानीकनाथता।
56764 क्व तापतप्तजम्बालजालजर्जरमीनता॥ ३॥
56765
56766 प्राक्तननिरभिमानितायाः पश्चात्तनाभिमानस्य च फलतो महदन्तरं
56767 दर्शयति - क्व किलेत्यादिना॥ ३॥
56768
56769 क्व धैर्यममरानीकविद्रावणकरं महत्।
56770 क्व किरातमहीपालक्षुद्रकिङ्कररूपता॥ ४॥
56771
56772 क्व नाम निरहङ्कारचित्सत्त्वोदारधीरता।
56773 क्व मिथ्यावासनावेशादहङ्कारकुकल्पना॥ ५॥
56774
56775 स्वरूपतोऽप्यन्तरमाह - क्व नामेति॥ ५॥
56776
56777 शाखाप्रतानगहना संसारविषमञ्जरी।
56778 अहङ्काराङ्कुरा देव समुदेतीयमातता॥ ६॥
56779
56780 मञ्जरीपदेन तत्प्रधाना वल्ली गृह्यते॥ ६॥
56781
56782 अहङ्कारमतो राम मार्जयान्तः प्रयत्नतः।
56783 अहं न किंचिदेवेति भावयित्वा सुखी भव॥ ७॥
56784

56785 केनोपायेन तन्मार्जनं तमाह - अहं न किंचिदेवेति। दृश्ये जडे
56786 सर्वत्रेदंत्वस्यैव दर्शनादहंत्वायोगाद्दृक्स्वरूपे
56787 अहङ्कारादिसर्वसाक्षिण्यभिमानधर्मकत्वाघटनेनाहंत्वायोगाद्दृग्दृस्
56788 ह्यव्यतिरिक्तस्य चालीकत्वादहंत्वास्पदं न किंचिदेवेति तत्त्वतो
56789 भावयित्वेत्यर्थः॥ ७॥
56790
56791 अहङ्काराम्बुदच्छन्नं परमार्थेन्दुमण्डलम्।
56792 रसायनमयं शीतमदृश्यत्वमुपागतम्॥ ८॥
56793
56794 अहङ्कारस्यानर्थहेतुतामुक्त्वा अर्थविघातकतामाह - अहङ्कारेति।
56795 रसायनमयमानन्दैकरसम्। अमृतमयं शीततापत्रयशून्यं [अत्र
56796 शीतं तापत्रयशून्यं च इति पाठः साधीयान्] च॥ ८॥
56797
56798 अहङ्कारपिशाचार्ता दामव्यालकटास्त्रयः।
56799 गताः सत्तामसन्तोऽपि मायामाहात्म्यदानवाः॥ ९॥
56800
56801 सत्तां जन्ममरणप्रवाहे स्थितिम्। प्राक्तत्रासन्तोऽपि मायामाहात्म्यप्रयुक्ता
56802 दानवा दामादयः॥ ९॥
56803
56804 काश्मीरेषु महारण्यसरसीवनपल्वले।
56805 अद्य मत्स्याः स्थिता राम शैवाललवलालसाः॥ १०॥
56806
56807 शैवाललवेषु लालसा अत्यन्तं साभिलाषाः॥ १०॥
56808
56809 श्रीराम उवाच।
56810
56811 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
56812 ते ह्यसन्तः कथं सत्तां संपन्ना इति मे वद॥ ११॥
56813
56814 असन्तोऽपि सत्तां गता इत्येतच्छ्रुत्वा रामस्तदनुपपत्तिं शङ्कते - नासत इति
56815 ॥ ११॥
56816
56817 श्रीवसिष्ठ उवाच।
56818
56819 एवमेतन्महाबाहो नासत्संभवति क्वचित्।
56820 कदाचित्किंचिदप्येव बृहत्संपद्यते तनु॥ १२॥
56821
56822 स्वाभिप्रेतं विशेषं वक्तुं प्रथमं रामोक्तिमभ्युपगम्य वसिष्ठः
56823 परिहारमारभते - एवमेतदिति। सत्यं कदाचिदपि किंचिदपि नासत्संभवति
56824 किंतु तनु सूक्ष्ममेव सदाविर्भावेन बृहत्संपद्यते
56825 सैवोत्पत्तिर्बृहत्तिरोभावेन तनु संपद्यते स एव विनाश इत्यर्थः॥ १२॥
56826
56827 किमसत्संस्थितं ब्रूहि किं तत्सद्वाथ संस्थितम्।
56828 सम्यङ्गिदर्शनेनैव करिष्ये तव बोधनम्॥ १३॥
56829
56830 अस्त्वेवं तथापि अनात्मवस्तुषु सत्त्वासत्त्वविभाग एव दुर्निरूप इति विवक्षू
56831 रामं पृच्छति - किमिति॥ १३॥
56832
56833 श्रीराम उवाच।
56834
56835 सन्त एव स्थिताः सन्तो ब्रह्मन्वयमिमे किल।
56836 दामादयस्त्वसन्तोऽपि वक्षि सन्तः स्थिता इति॥ १४॥

ननु अस्मदादीनां सत्त्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं दामादीनां
मायामात्रत्वादसत्त्वं त्वयैवोक्तं तथाच कथं तेषां पुनः सत्त्वं
विप्रतिषिद्धं वदसि को वा तवाभिप्राय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यथा दामादयो राम स्थिता मायामया इति ।
असत्या एव सत्याभा मृगतृष्णाम्बुपूरवत् ॥ १५ ॥

यद्यस्मदादिशरीराणां व्यावहारिकप्रमाणव्यवहारयोग्यत्वात्सत्त्वं
मन्यसे तर्हि दामादीनामपि तत्तुल्यम् । अथ
तत्त्वज्ञानबाध्यत्वाद्दुर्वचत्वाद्वा असत्त्वं मन्यसे तदपि तुल्यमिति न
विप्रतिषेध इत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह - यथेत्यादिना ॥ १५ ॥

तथैवेमे वयमपि ससुरासुरदानवाः ।
असत्या एव वल्गामो याम आयाम एव च ॥ १६ ॥

अलीकमेव त्वद्भावो मद्भावोऽलीकमेव च ।
अनुभूतोऽप्यसद्रूपः स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ १७ ॥

त्वद्भावो रामशरीरभावः मद्भावो वसिष्ठशरीरभावः ॥ १७ ॥

मृतो बन्धुर्यथा स्वप्नेऽप्यनुभूतोऽप्यसन्मयः ।
मृतोऽयमिति चेज्ज्ञप्तिर्भवेदेवमिदं जगत् ॥ १८ ॥

एषातिमूढविषय उक्तिरेव न राजते ।
अभ्यासेन विनोदेति नानुभूतेरपह्नवः ॥ १९ ॥

जगत्सत्यतानिश्चयवानतिमूढस्तद्विषये तं प्रति एषा अलीकत्वोक्तिर्न राजत एव ।
कुतस्तत्राह - अभ्यासेनेति । परमार्थतत्त्वविचाराभ्यासेन विना
जगत्सत्यत्वानुभूतेरपह्नवोऽपलापो नोदेति ॥ १९ ॥

निश्चयोऽन्तःप्ररूढो यः संपन्नोऽभ्यसनं विना ।
नाशमायाति लोकेऽस्मिन्न कदाचन कस्यचित् ॥ २० ॥

एवं पूर्वोत्पन्नदुःसंस्कारनाशोऽपि शास्त्रार्थतत्त्वाभ्यासं विना
नोदेतीत्याह - निश्चय इति ॥ २० ॥

इदं जगदसद्ब्रह्म सत्यमित्येव वक्ति यः ।
तमुन्मत्तमिवोन्मत्तो विमूढोऽपि हसत्यलम् ॥ २१ ॥

अत एव ह्यनधिकारिण्युपदेशवाक्यमुन्मत्तप्रलपितप्रायत्वाद##-

अक्षीबक्षीबयोरैक्यं क्व किलेहाज्ञतज्ज्ञयोः ।
अन्धप्रकाशयोर्बोधे स्याच्छायातपयोरिव ॥ २२ ॥

यद्यज्ञान्नोपदिशेत्तैः सहाज्ञचेष्टाभिरेव ज्ञोऽपि व्यवहरेत्तर्हि सोऽप्यज्ञः
स्यात् तथा चाज्ञतज्ज्ञयोरैक्यं स्यादित्याशङ्क्याह - अक्षीबेति । क्षीबो
मदिरामत्तः अक्षीबो विमदस्तयोरैक्यं क्व स्यात् । अन्धयतीत्यन्धं तमः ।
प्रकाशः सूर्यादिः ॥ २२ ॥

56889 यत्नेनाप्यनुभूतोऽर्थः सत्ये कर्तुमपह्नवम् ।
56890 अज्ञोऽन्तश्च न शक्नोति शवमाक्रमणं यथा ॥ २३ ॥
56891
56892 इतोऽप्यज्ञो नोपदेश्य इत्याह - यत्नेनेति । अज्ञो महतापि यत्नेन
56893 बोध्यमानोऽपि अन्तर्बहिश्च मनोबुद्ध्यादिभेदेन रूपरसादिभेदेन चानुभूतो
56894 द्वैतरूपो योऽर्थस्तस्य सत्ये अधिष्ठाने अपह्नवं नेतिनेतीति बाधं कर्तुं न
56895 शक्नोति । यथा शवं कुणपं आक्रमणं स्वपद्भ्यां भ्रमणं कर्तुं न
56896 शक्नोति तद्वत् । नचाप्यस्तापह्नवं विना अधिष्ठानतत्त्वं बोद्धुं शक्यमिति
56897 व्यर्थस्तदुपदेशः स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥
56898
56899 ब्रह्म सर्वं जगदिति वक्तुं नाज्ञस्य युज्यते ।
56900 तपोविद्याननुभवे स तदेवानुभूतवान् ॥ २४ ॥
56901
56902 तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन
56903 इति ज्ञानाधिकारसिद्धये तप उपासनादिविधानादपि तदसंस्कृतोऽज्ञो
56904 नोपदेशार्ह इत्याह - ब्रह्मेति । यतस्तपोविद्यादीनामननुभवे
56905 अनुभवप्रयुक्तसंस्काराभावे सति सोऽज्ञस्तत्प्रसिद्धं
56906 संसारिदेहाद्यात्मभावमेवानादिकालमनुभूतवान्न कदापि
56907 असंसार्यात्मभावमित्यर्थः ॥ २४ ॥
56908
56909 अबुद्धविषये ह्येषा राम वाक्प्रविराजते ।
56910 बुद्धस्यास्मीति रूपेण किल नास्त्येव किंचन ॥ २५ ॥
56911
56912 क्व तर्ह्युपदेशवाग्विराजते तत्राह - अबुद्धेति । अनुदरा कन्येतिवदल्पार्थो
56913 नञ् समस्यते । अल्पबुद्धविषये इत्यर्थः । बुद्धस्य सम्यग्बोधवतस्तु अस्मीति
56914 अहंकारपरामर्शिरूपेण परामृष्टुं किंचिदपि नास्त्येवेति सोऽपि नोपदेशार्ह
56915 इत्यर्थः । तथाचोक्तमुपक्रमे नात्यन्तमज्ञो नोत ज्ञः
56916 सोऽस्मिञ्छास्त्रेऽधिकारवान् इति ॥ २५ ॥
56917
56918 ब्रह्मैवेदं परं शान्तमित्येवानुभवन्सुधीः ।
56919 अपह्नवः स्वानुभूतेः कर्तुं तस्य क्व युज्यते ॥ २६ ॥
56920
56921 अस्मीति बोद्धुमशक्याहं ब्रह्मास्मीति
56922 वाक्यार्थबोधज्ञस्यानधिकारवन्निषेध्याप्रसिद्धेर्नेतीत्यपह्नववाक्यार्थबो
56923 धे पि ज्ञस्यानधिकारमाह - ब्रह्मैवेति ॥ २६ ॥
56924
56925 परस्माद्व्यतिरेकेण नाहमात्मनि किंचन ।
56926 हेमनीवोर्मिकादित्वं न मय्यस्ति विशिष्टता ॥ २७ ॥
56927
56928 ननु हेमन्यूर्मिकादेरिवाहंकारस्यैव ब्रह्मण्य ह्योऽज्ञेन कुतो न क्रियते
56929 तत्राह - परस्मादिति । यतः आत्मनि अहंपदवाच्यं
56930 परस्माद्व्यतिरेकेणोर्मिकादिकमिव प्रातीतिकमपि ज्ञस्य किंचिन्नास्तीत्यर्थः । न
56931 मयीति । यतोऽद्वये मयि विशिष्टता भ्रान्त्यापि नास्ति यत्र विशेषणापह्नवः
56932 क्रियेतेत्यर्थः ॥ २७ ॥
56933
56934 भूतता व्यतिरेकेण मूढे नात्मनि किंचन ।
56935 ऊर्म्यादिबुद्धौ हेमेव ज्ञे नास्ति परमार्थता ॥ २८ ॥
56936
56937 ज्ञदृष्ट्या जगदिवाज्ञदृष्ट्या परमार्थोऽप्यत्यन्तासन्नेवेति तस्य तदस्तिता
56938 न बोधयितुं शक्येत्याशयेनाह - भूततेति । भूतता
56939 पाञ्चभौतिककार्यकारणमात्रात्मता ॥ २८ ॥
56940

56941 मिथ्याहंतामयो मूढः सत्यैकात्ममयः सुधीः।
56942 युज्यते न क्वचिन्नाम स्वभावापह्नवोऽनयोः॥ २९॥
56943
56944 उक्तमेव संक्षिप्य स्फुटमाह - मिथ्येति द्वाभ्याम्॥ २९॥
56945
56946 यो यन्मयस्तस्य तस्मिन्युज्यतेऽपह्नवः कथम्।
56947 पुरुषस्य घटोऽस्मीति वाक्यमुन्मत्तमेव हि॥ ३०॥
56948
56949 अन्यात्मतानिश्चयवतस्तदन्यात्मतोपदेशवैयर्थ्ये दृष्टान्तमाह -
56950 पुरुषस्येति॥ ३०॥
56951
56952 तस्मान्नेमे वयं सत्या नच दामादयः क्वचित्।
56953 असत्यास्ते वयं चेमे नास्ति नः खलु संभवः॥ ३१॥
56954
56955 औपोद्घातिकं समाप्य प्रस्तुतमुपपादितमुपसंहरति - तस्मादिति। इमे
56956 प्रत्यक्षगम्यवसिष्ठरामादिदेहात्मना प्रसिद्धा वयं शास्त्रदृशा न
56957 सत्याः। विद्वदनुभवदृशाप्यसत्याः। यौक्तिकदृशापि न संभवः।
56958 सद्भावो नास्तीत्यर्थः॥ ३१॥
56959
56960 सत्यं संवेदनं शुद्धं बोधाकाशं निरञ्जनम्।
56961 सत्यं सर्वगतं शान्तमस्त्यनस्तमयोदयम्॥ ३२॥
56962
56963 किं तर्हि सत्यं तदाह - सत्यमिति। संवेदनमेव [संवेदनामव इति
56964 पाठः] शास्त्रदृशापि सत्यं विद्वदनुभवतोऽपि सत्यं
56965 यौक्तिकदृशापि तदेवानस्तमयोदयमस्तीत्यर्थः॥ ३२॥
56966
56967 सर्वं शान्तं च निःशून्यं न किंचिदिव संस्थितम्।
56968 तत्र व्योम्नि विभान्तीमा निजा भासोऽङ्ग सृष्टयः॥ ३३॥
56969
56970 सर्वं जगच्छान्तं उपरतम्। किं शून्यपरिशेषेण नेत्याह -
56971 निःशून्यमिति। निरस्तशून्यम्। तर्हि कथं शान्तं तत्राह - न किंचिदिवेति।
56972 सर्वशून्यमिव नतु शून्यमेव। सन्मात्रपूर्णभावेन स्थितमित्यर्थः। निजाः
56973 भासः अन्यथाप्रथाः॥ ३३॥
56974
56975 यथा तैमिरिकाक्षस्य सहजा एव दृष्टयः।
56976 केशोण्ड्रकादिवद्भान्ति तथेमास्तत्र दृष्टयः॥ ३४॥
56977
56978 सतः असत्सदाकारेण प्रथा क्व दृष्टेति चेत्तदाह - यथेति॥ ३४॥
56979
56980 स आत्मानं यथा वेत्ति तथानुभवति क्षणात्।
56981 चिदाकाशस्ततोऽसत्यमपि सत्यं तदीक्षणात्॥ ३५॥
56982
56983 स सत्यात्मा आत्मानं यथा येन येन प्रकारेण वेत्ति तथैव क्षणादनुभवति।
56984 ततस्तस्मात्तदीक्षणात् सत्यात्मदृष्टिबलादसत्यमपि सत्यमिव
56985 क्षणाद्भवतीत्यर्थः॥ ३५॥
56986
56987 न सत्यमस्ति नासत्यमिति तस्माज्जगल्लये।
56988 यद्यथा वेत्ति चिद्रूपं तत्तथोदेत्यसंशयम्॥ ३६॥
56989
56990 यदि सत्येक्षणात्सत्यं स्वतस्तर्हि जगत्किंरूपमस्ति तत्राह - न सत्यमिति॥ ३६
56991 ।।
56992

56993 यथा दामादयस्तद्वदेवमभ्युदिता वयम् ।
56994 सत्यासत्याः किमत्राङ्ग तान्प्रत्यपि विकल्पना ॥ ३७ ॥
56995
56996 एवं प्रसिद्धेन वसिष्ठरामाद्याकारेण । तान् दामादीन् । अपिशब्द एवकारार्थे
56997 ॥ ३७ ॥
56998
56999 अस्यानन्तस्य चिद्व्योम्नः सर्वगस्य निराकृतेः ।
57000 चिदुदेति यथा यान्तस्तथा सा तत्र भात्यलम् ॥ ३८ ॥
57001
57002 या चित् अन्तः यथा यादृशाकारेण उदेति ॥ ३८ ॥
57003
57004 यत्र दामादिरूपेण संवित्प्रकचिता स्वयम् ।
57005 तथा सा तत्र संपन्ना तथाकारानुभूतितः ॥ ३९ ॥
57006
57007 उक्तमेवोदाहृत्य दर्शयति - यत्रेति ॥ ३९ ॥
57008
57009 अस्मदादिस्वरूपेण संविद्यत्रोदिता स्वयम् ।
57010 तथासौ तत्र संपन्ना तथाकारानुभूतितः ॥ ४० ॥
57011
57012 स्वस्वप्नप्रतिभासस्य जगदित्यभिधा कृता ।
57013 चिद्व्योम्नो व्योमवपुषस्तापस्येव मृगाम्बुता ॥ ४१ ॥
57014
57015 तापस्य मरुमयूखस्य ॥ ४१ ॥
57016
57017 यत्र प्रबुद्धं चिद्व्योम तत्र दृश्याभिधा कृता ।
57018 यत्र सुप्तं तु तेनैव तत्र मोक्षाभिधा कृता ॥ ४२ ॥
57019
57020 यत्र जगद्विषये प्रबुद्धं जागरूकम् । बाह्यार्थोपलब्धिरूपमिति यावत् । यत्र
57021 अद्वितीयस्वप्रकाशे स्वात्मनि प्रसुप्तं बाह्योपलब्धिरहितं तत्र तेनैव
57022 चिद्व्योम्नैव । तथाच श्रुतिः यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र
57023 त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् इति ॥ ४२ ॥
57024
57025 नच तत्क्वचिदासुप्तं न प्रबुद्धं कदाचन ।
57026 चिद्व्योम केवलं दृश्यं जगदित्यवगम्यताम् ॥ ४३ ॥
57027
57028 इदं तु बोधनायावस्थाद्वयं सादृश्यकल्पनयोक्तं परमार्थतस्त्वाह ##-
57029
57030 निर्वाणमेव सर्गश्रीः सर्गश्रीरेव निर्वृतिः ।
57031 नानयोः शब्दयोरर्थभेदः पर्याययोरिव ॥ ४४ ॥
57032
57033 यदा दृश्यं केवलं चिद्व्योमैव तदा सर्गनिर्वाणयोर्भेदो निवृत्त इत्याह
57034 - निर्वाणमेवेति ॥ ४४ ॥
57035
57036 परमार्थो जगदिति रूपं वेत्ति स्वयं स्वकम् ।
57037 यथा तैमिरिकं चक्षुः केशोण्ड्रकमिवेक्षते ॥ ४५ ॥
57038
57039 उक्तमुपपादयति - परमार्थ इति द्वाभ्याम् । स्वयं अज्ञानोपहित आत्मा ॥ ४५
57040 ||
57041
57042 न तत्केशोण्ड्रकं किंचित्सा हि दृष्टिस्तथा स्थिता ।
57043 नेदं दृश्यमिदं किंचिदित्थं चिद्व्योम संस्थितम् ॥ ४६ ॥
57044

57045 सर्वत्र सर्वमिदमस्ति यथानुभूतं
57046 नो किंचन क्वचिदिहास्ति न चानुभूतम् ।
57047 शान्तं सदेकमिदमाततमित्थमास्ते
57048 संत्यक्तशोकभयभेदमतस्त्वमास्स्व ॥ ४७ ॥
57049
57050 अध्यारोपदृष्टौ सर्वत्रगे चिद्व्योम्नि सर्वारोपसंभवात्सर्वत्र सर्वमस्ति
57051 अपवाददृष्टौ तु क्वचिदपि किंचिन्नास्ति । इत्थमुक्तप्रकारद्वयेऽपि इदं जगत्
57052 शान्तं निरस्तभेदं अत एवैकं सत् ततं पूर्णमास्ते । अतस्त्वमपि
57053 संत्यक्तशोकभयभेदं यथा स्यात्तथा पूर्ण आस्स्वेत्यर्थः ॥ ४७ ॥
57054
57055 शिलोदराकारघनं प्रशान्तं
57056 महाचिते रूपमिदं स्वमच्छम् ।
57057 नैवास्ति नास्तीति दृशौ क्वचित्तु
57058 यच्चास्ति तत्साधु तदेव भाति ॥ ४८ ॥
57059
57060 तदेव पुनः स्थिरीकुर्वन्वर्णयति - शिलेति । स्फटिकशिलाया उदरमिव
57061 शून्याकारं भासमानमपि घनं तत्र प्रतिबिम्बवनगिरिनद्यादिस्वरूप
57062 इवास्ति नास्तीति दृशौ तु क्वचिन्नैव । यच्च प्रतिभानमात्रेणास्ति
57063 तत्तच्चितिरूपमेव तथा भातीत्यर्थः ॥ ४८ ॥
57064
57065 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु
57066 स्थितिप्रकरणे सदसन्निराकरणं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥
57067
57068 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
57069 सदसन्निराकरणं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥
57070
57071
57072 द्वात्रिंशः सर्गः ३२
57073
57074 श्रीराम उवाच ।
57075
57076 सतामप्यसतामेव बालयक्षपिशाचवत् ।
57077 दामव्यालकटादीनां दुःखस्यान्तः कथं भवेत् ॥ १ ॥
57078
57079 मत्स्यसारसजन्माप्त्या वियुक्ता राजसद्मनि ।
57080 मशकादितनुष्वाप्तज्ञानास्ते मुक्तिमाययुः ॥ १ ॥
57081
57082 अज्ञबुद्ध्या सतामपि परमार्थतोऽसतामेव दुःखस्यान्तो मोक्षः कथं
57083 भवेत् । कदा भविष्यतीति यावत् ॥ १ ॥
57084
57085 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
57086
57087 दामव्यालकुटुम्बैस्तैस्तदैव यमकिङ्करैः ।
57088 प्रार्थितेन यमेनोक्तमिदं शृणु रघूद्वह ॥ २ ॥
57089
57090 दामव्यालकटानां कुटुम्बैर्बान्धवभूतैर्यमकिङ्करैः ॥ २ ॥
57091
57092 यदा वियोगमेष्यन्ति श्रोष्यन्ति च निजां कथाम् ।
57093 दामादयस्तदा मुक्ता भविष्यन्तीत्यसंशयम् ॥ ३ ॥
57094
57095 निजां स्वीयां
57096 शम्बरमायाकल्पितजीवभावनिर्वासनाद्वयचिन्मात्रस्वस्वाभाव्यकथाम् ।

57097 तदा स्वतत्त्वं बुद्ध्वा मुक्ता भविष्यन्तीति असंशयं निःसंशयं
57098 यमेनोक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥
57099
57100 श्रीराम उवाच ।
57101
57102 स्ववृत्तान्तमिमं कुत्र कदा कथयते कथम् ।
57103 श्रोष्यन्ति भगवंस्ते वा वर्णयेदं यथाक्रमम् ॥ ४ ॥
57104
57105 ते दामादयः । त्वर्थे वाशब्दः । कथयते कथयतः सकाशात् । व्यत्ययेन
57106 पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ॥ ४ ॥
57107
57108 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
57109
57110 काश्मीरेषु महापद्मसरसीतीरपल्वले ।
57111 भूयोभूयोऽनुभूयैव मत्स्ययोनिपरम्पराम् ॥ ५ ॥
57112
57113 आलोलिताशया लोलाः कालेन लयमागताः ।
57114 तत्रैव पद्मसरसि ते भविष्यन्ति सारसाः ॥ ६ ॥
57115
57116 आलोलितः ग्रीष्मे महिषसूकरादिभिरालोडित आशयः पल्वलं येषां तथाविधाः
57117 सन्तः ॥ ६ ॥
57118
57119 तत्र ख्लारमालासु सरोजपटलीषु च ।
57120 शैवालवरवल्लिषु तरङ्गवलनासु च ॥ ७ ॥
57121
57122 चलत्कुसुमदोलासु नीलोत्पललतासु च ।
57123 सीकरौघाभ्रलेखासु शीतलावर्तवर्तिषु ॥ ८ ॥
57124
57125 सारसाः सरसंभोगान्भुक्त्वा भुवनभूषणाः ।
57126 विहृत्य सुचिरं कालमलमागतशुद्धयः ॥ ९ ॥
57127
57128 ते वियुक्ता भविष्यन्ति मुक्तये लब्धबुद्धयः ।
57129 रजःसत्त्वतमांसीव भेदं प्राप्य यदृच्छया ॥ १० ॥
57130
57131 लब्धबुद्धयः प्राप्तविचारबुद्धयः । यथा रजःसत्त्वतमांसि विवेकदृशा
57132 पर्यालोच्यमानानि मुक्तये भेदं विवेकं प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ १० ॥
57133
57134 काश्मीरमण्डलस्यान्तर्नगरं नगशोभितम् ।
57135 नाम्नाधिष्ठानमित्येव श्रीमत्तस्य भविष्यति ॥ ११ ॥
57136
57137 नगैर्वृक्षैरद्रिभिश्च शोभितम् ॥ ११ ॥
57138
57139 प्रद्युम्नशिखरं नाम तस्य मध्ये भविष्यति ।
57140 शृङ्गं लघु सरोजस्य कोशचक्रमिवोदरे ॥ १२ ॥
57141
57142 लघु लङ्घनार्हं स्वारोहमिति यावत् । कोशचक्रं कर्णिकेव ॥ १२ ॥
57143
57144 तस्य मूर्ध्नि गिरेर्गेहं कश्चिद्राजा भविष्यति ।
57145 अभ्रंकषमहाशालं शृङ्गे [शालशृङ्गे इति टिकानुगुणः
57146 पाठः] शृङ्गमिवापरम् ॥ १३ ॥
57147
57148 तस्य गिरेर्मूर्ध्नि कश्चित्किंचिद्गेहं अन्येषां गृहाणां राजेव राजा

57149 भविष्यति। अभ्रमाकाशं कषति च्छिद्रीकरोतीवेत्यभ्रंकषे महति
57150 शालवृक्षस्य शृङ्गे मध्यमशाखाग्रे। अभ्रंकषा महत्यः शालाः
57151 प्रासादा यत्र तथाविधे गिरिशृङ्गे अपरं शृङ्गमिवेत्युत्प्रेक्षा वा॥ १३॥
57152
57153 गृहस्येशानकोणेऽस्ति शिरोभित्तिव्रणोदरे।
57154 तस्यानिशमविश्रान्तवाताधूततृणान्तिके॥ १४॥
57155
57156 शिरोभित्तेरूर्ध्वकुड्यस्य व्रणो विदीर्णशिलासंधिभागस्तस्योदरे अस्ति नीडमिति
57157 शेषः॥ १४॥
57158
57159 आलये दानवो व्यालः कलविङ्को भविष्यति।
57160 प्रथमाल्पश्रुतशास्त्र इवार्थरहितारवः॥ १५॥
57161
57162 आलये तस्मिन्नीडे कलविङ्कश्चटकः। प्रथममल्पं श्रुतं शास्त्रं येन
57163 तथाविधो द्विज इव अर्थरहितो निरर्थक आरवो यस्य। चीचीकूचीत्यव्यक्तवाशित इति
57164 यावत्॥ १५॥
57165
57166 तस्मिन्नेव तदा काले तत्र राजा भविष्यति।
57167 श्रीयशस्करदेवाख्यः शक्रः स्वर्ग इवापरः॥ १६॥
57168
57169 दानवो दामनामात्र मशकस्तस्य सद्मनि।
57170 भविष्यति बृहत्स्तम्भपृष्ठच्छिद्रे मृदुध्वनिः॥ १७॥
57171
57172 अधिष्ठानाभिधे तस्मिन्नेवान्तर्नगरे तदा।
57173 रत्नावलीविहाराख्यो विहारोऽपि भविष्यति॥ १८॥
57174
57175 विहरन्त्यस्मिञ्जना इति विहारः क्रीडागृहम्॥ १८॥
57176
57177 तस्मिंस्तद्भूमिपामात्यो नरसिंह इति श्रुतः।
57178 करामलकवद्दृष्टबन्धमोक्षो निवत्स्यति॥ १९॥
57179
57180 करामलकवत् दृष्टौ श्रुतियुक्तिगुरूपदेशस्वानुभवैः परीक्ष्य
57181 रत्नतत्त्वमिव निश्चितौ बन्धमोक्षौ येन॥ १९॥
57182
57183 भविष्यति गृहे तस्य क्रीडनः क्रकरः खगः।
57184 कटो मायासुरो नाम कृतराजतपञ्जरः॥ २०॥
57185
57186 तस्यामात्यस्य क्रीडनः क्रीडासाधनभूतः क्रकरः शारिकाभेदः कटो नाम
57187 मायासुर इत्यन्वयः॥ २०॥
57188
57189 स नृसिंहो नृपामात्यश्लोकैर्विरचितामिमाम्।
57190 दामव्यालकटादीनां कथयिष्यति सत्कथाम्॥ २१॥
57191
57192 सकटः क्रकरः श्रुत्वा तत्कथासंस्मृतात्मभूः।
57193 शान्तमित्थं महाशान्तं परं निर्वाणमेष्यति॥ २२॥
57194
57195 संस्मृत आत्मैव सर्वतः सर्वदा भवतीत्यात्मभूरपरिच्छिन्नात्मा येन।
57196 शान्तं बाधितशम्बरकलितजीवरूपम्। इत्थमेव महाशान्तं मूलतः
57197 शान्तं संसाररूपं यत्र तथाविधं परं मोक्षम्॥ २२॥
57198
57199 प्रद्युम्नशिखरप्रान्तवास्तव्यः कलविङ्ककः।
57200 तत्रत्यैश्च कथां श्रुत्वा परं निर्वाणमेष्यति॥ २३॥

57201
57202 प्रद्युम्नस्य गिरेः शिखरप्रान्ते वसतीति वास्तव्यः। वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च इति
57203 तव्यत्प्रत्ययः। तत्रत्यैश्चादन्यैश्च वर्ण्यमानामिति शेषः। कथां
57204 स्वपूर्ववृत्तान्तघटितब्रह्मकथम्॥ २३॥
57205
57206 राजमन्दिरदार्वन्तर्व्रणवास्तव्यतां गतः।
57207 मशकोऽपि प्रसङ्गेन श्रुत्वा शान्तिमुपैष्यति॥ २४॥
57208
57209 दार्वन्तः स्तम्भपृष्ठे। शान्तिं मोक्षम्॥ २४॥
57210
57211 प्रद्युम्नशृङ्गाच्चटको मशको राजमन्दिरात्।
57212 विहारात्क्रकरश्चेति मोक्षमेष्यन्ति राघव॥ २५॥
57213
57214 एष ते कथितः सर्वो दामव्यालकथाक्रमः।
57215 मायैवमेव संसारशून्यैवात्यन्तभासुरा॥ २६॥
57216
57217 भ्रमयत्यपरिज्ञानान्मृगतृष्णाम्बुधीरिव।
57218 महतोऽपि पदादेवं नानाज्ञानवशादधः॥ २७॥
57219
57220 इतरपदेभ्यो महतोऽपि पदात् अपरिपक्वज्ञानदशातः॥ २७॥
57221
57222 पतन्ति मोहिता मूढा दामव्यालकटा इव।
57223 क्व भ्रूक्षेपविनिष्पिष्टमेरुमन्दरसद्मता॥ २८॥
57224
57225 निर्वासनत्वप्रयुक्तप्राक्तनोत्कर्षस्य पश्चात्तनमशकादिजन्मनश्च
57226 महदन्तरं दर्शयति - क्वेत्यादिना॥ २८॥
57227
57228 क्व राजगृहदार्वन्तर्व्रणे मशकरूपता।
57229 क्व चपेटभुजामात्रपातितार्केन्दुबिम्बता॥ २९॥
57230
57231 चपेटः करतलेन प्रहारस्तेन भुजामात्रेण बाहुमात्रेण। विनैव प्रहरणानीति
57232 यावत्॥ २९॥
57233
57234 क्व प्रद्युम्नगिरौ गेहे भित्तिव्रणविहङ्गता।
57235 क्व पुष्पलीलया लोलकरतोलितमेरुता॥ ३०॥
57236
57237 पुष्पलीलया पुष्पवल्लोलेन करेण तोलितो भारेयत्तयावधारितो मेरुर्यैस्तद्भावः
57238 क्व॥ ३०॥
57239
57240 क्व वा शृङ्गे नृसिंहस्य गृहे क्रकरपोतता।
57241 चिदाकाशोऽहमित्येव रजसा रञ्जितप्रभः॥ ३१॥
57242
57243 नृसिंहस्य मन्त्रिणः। इदानीं राजसाहंकाररञ्जनेन चिदाकाशस्य
57244 देहाद्याकाराभिमानावतारप्रकारं दर्शयति - चिदाकाश इति॥ ३१॥
57245
57246 स्वरूपमत्यजन्नेव विरूपमपि बुध्यते।
57247 स्वयैव वासनाभ्रान्त्या सत्ययेवाप्यसत्यया॥ ३२॥
57248
57249 स्वरूपं स्वाभाविकस्वप्रकाशताम्। विरूपं
57250 अहंकारप्राणदेहेन्द्रियादिरूपम्॥ ३२॥
57251
57252 मृगतृष्णाम्बुबुद्ध्येव याति जन्तुरिवान्तरम्।

57253 तरन्ति ते भवाम्भोधिं स्वप्रवाहधियैव ये ॥ ३३ ॥
57254
57255 अन्तरं चिद्रूपाद्भेदमिव याति। इदानीं तत्तरणोपायमाह - तरन्तीति।
57256 स्वप्रवाहधिया प्रत्यक्प्रवणबुद्ध्या ॥ ३३ ॥
57257
57258 शास्त्रेणासादितं दृश्यमिति निर्वाणसंस्थिताः।
57259 नानादुःखविकाराणि शुष्कतर्कमतानि ये ॥ ३४ ॥
57260
57261 शास्त्रेण महावाक्यादिलक्षणेन। किमिति महावाक्यावलम्बस्तर्कैरेव
57262 तन्निर्णयः कुतो न स्यात्तत्राह - नानेति ॥ ३४ ॥
57263
57264 यान्ति श्वभ्रं [स्वभ्रं इत्यपि पाठः] जलानीव स्वलाभं
57265 नाशयन्ति ते।
57266 स्वानुभूतिप्रसिद्धेन मार्गेणागमगामिना ॥ ३५ ॥
57267
57268 स्वलाभं पारमार्थिकात्मभावस्थितिलक्षणपरमपुरुषार्थलाभम्।
57269 औपनिषदमार्गमनुभूतिरपि संवदति न तार्किकमित्याशयेनाह -
57270 स्वानुभूतीति। आगमगामिना श्रुत्यनुसारिणा ॥ ३५ ॥
57271
57272 न विनाशो भवत्यङ्ग गच्छतां परमां गतिम्।
57273 इदं मे स्यादिदं मे स्यादितिबुद्धेर्महामते [बुद्धेरित्यत्र
57274 वृद्धैरिति क्वचित्पठ्यते] ॥ ३६ ॥
57275
57276 अङ्गेत्यामन्त्रणे। केन तर्हि पुरुषार्थविनाशस्तदाह - इदमिति। इतिबुद्धेः
57277 पुरुषस्य ॥ ३६ ॥
57278
57279 स्वेन दौर्भाग्यदैन्येन न भस्माप्युपतिष्ठते।
57280 वेत्ति नित्यमुदारात्मा त्रैलोक्यमपि यस्तृणम् ॥ ३७ ॥
57281
57282 दौर्भाग्यप्रयुक्तदैन्येनेत्यर्थः। नष्टस्य च पुरुषार्थस्य भस्मापि
57283 नोपतिष्ठत इति सर्वथा नैराश्यमित्यर्थः। एवं स्पृहाया अनर्थत्वमुक्त्वा
57284 वैराग्यस्य सर्वानर्थनिवर्तकत्वमाह - वेत्तीति ॥ ३७ ॥
57285
57286 तं त्यजन्त्यापदः सर्वाः सर्पा इव जरत्त्वचम्।
57287 परिस्फुरति यस्यान्तर्नित्यं सत्त्वचमत्कृतिः ॥ ३८ ॥
57288
57289 विरक्तस्य चेज्ज्ञानकलापि स्यात्तर्हि तस्य दूरे आपच्छङ्का प्रत्युत सर्वे देवाः
57290 स्वोपजीव्यं स्वाधारं ब्रह्माण्डमिव सदा तं पालयन्त्यपीत्याह -
57291 परिस्फुरतीति ॥ ३८ ॥
57292
57293 ब्राह्ममण्डमिवाखण्डं लोकेशाः पालयन्ति तम्।
57294 अप्यापदि दुरन्तायां नैव गन्तव्यमक्रमे ॥ ३९ ॥
57295
57296 न क्रम्यत इत्यक्रमेऽसन्मार्गे ॥ ३९ ॥
57297
57298 राहुरप्यक्रमेणैवं पबन्नप्यमृतं मृतः।
57299 सच्छास्त्रसाधुसंपर्कमर्कमुग्रप्रकाशदम् ॥ ४० ॥
57300
57301 कस्तर्हि मार्गस्तमाह - सच्छास्त्रेति।
57302 सच्छास्त्रमुपनिषदस्तदुपबृंहणानि च तदर्थनिष्ठाः
57303 साधवस्तदुभयेन संपर्कः सदा तन्निषेवणं तमेवार्कं सूर्यं निर्दयं
57304 निःशेषसंसारसंहारकत्वादुग्रः शिवः परमात्मा तस्य प्रकाशदं

साक्षात्कारहेतुं तमोनभिभवनीयं प्रकाशदं च ॥ ४० ॥

ये श्रयन्ते न ते यान्ति मोहान्ध्यस्य पुनर्वशम् ।
अवश्या वश्यतां यान्ति यान्ति सर्वापदः क्षयम् ॥ ४१ ॥

मोहलक्षणस्यान्ध्यस्यान्धकारस्य । इदानीं वैराग्यादिगुणान्पुनः
प्रशंसति - अवश्या इति ॥ ४१ ॥

अक्षयं भवति श्रेयः कृतं येन गुणैर्यशः ।
येषां गुणेष्वसंतोषो रागो येषां श्रुतं प्रति ॥ ४२ ॥

येन पुरुषश्रेष्ठेन वैराग्यशमदमादिगुणैर्यशः सत्स्वग्रगण्यत्वेन
विख्यातिः । उक्तगुणेषु येषामसंतोषः अनलंबुद्धिः ।
श्रुतमध्यात्मशास्त्रश्रवणाभ्यासादि प्रति येषां सदा राग इच्छा ॥ ४२ ॥

सत्यव्यसनिनो ये च ते नराः पशवोऽपरे ।
यशश्चन्द्रिकया येषां भासितं जन्तुहृत्सरः ॥ ४३ ॥

ये च सत्यं सत्यवाक्यं ब्रह्म च तयोर्व्यसनिनस्त एव
नरजन्मसार्थकीकरणान्नराः अपरे तु नरा अपि पशुवद्व्यर्थजन्मत्वात्पशव
इत्यर्थः । येषां यशोलक्षणस्य चन्द्रस्य चन्द्रिकया जन्तूनां प्राणिनां हृत्
हृदयलक्षणं सरो भासितं आह्लादकैरवोन्मेषैः प्रकाशितम् ॥ ४३ ॥

तेषां क्षीरसमुद्राणां नूनं मूर्तौ स्थितो हरिः ।
भुक्तं भोक्तव्यमखिलं दृष्टा द्रष्टव्यदृष्टयः ॥ ४४ ॥

त एव क्षीरसमुद्रा अत एव तेषां मूर्तौ हरिर्विष्णुः परमात्मा स्फुटं स्थित
इत्यर्थः । इदानीं जगतो हितैषी पितृमातृभ्योऽप्याप्ततमः श्रीवसिष्ठः
सर्वैरनादौ संसारे पुनःपुनः सहानर्थपरम्पराफलैरनुभूतेषु
विषयेषु दृश्यकौतुकविशेषेषु च नापूर्वं किंचिदवशिष्टमिति
दर्शयन्वैराग्यशास्त्राचारनिष्ठामेव प्रशंसमानः प्ररोचयति -
भुक्तमित्यादिना ॥ ४४ ॥

किमन्यद्भवभङ्गाय भूयो भोगेषु लुब्धता ।
यथाक्रमं यथाशास्त्रं यथाचारं यथास्थिति ॥ ४५ ॥

अन्यद्भवेषु भाविजन्मपरम्परासु भङ्गाय स्वात्मविनाशाय भूयोऽपि
भोगेषु लुब्धता किं युक्ता । सर्वथा न युक्तेत्यर्थः । अन्यद्भवेत्यत्र दुक्
छान्दसः । यथाक्रमं स्वस्वाधिकारानुरूपम् । यथाशास्त्रं
तादृशाधिकारिकचित्तशुद्ध्याद्यनुकूलशास्त्रानुरूपम् । तत्रापि यथाचारं
पूर्वपूर्वाचार्यप्रवर्तितसंप्रदायानुरूपम् । यथास्थिति
तत्राप्येकैकभूमिकायां यावत्परिपाकं स्थितिमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्थीयतां मुच्यतामन्तर्भोगजालमवास्तवम् ।
संस्तवः क्रियतां कीर्त्या गुणैर्गगनगामिभिः ॥ ४६ ॥

संस्तवः साधुजनमुखेषु स्वसाधुवादः । गगनगामिभिः
स्वर्गपर्यन्तप्रख्यातैः ॥ ४६ ॥

त्रायेते मृत्युतो ह्येते न कदाचन भोगकाः ।
गायन्ति सिद्धसुन्दर्यो येषामिन्दुसितं यशः ॥ ४७ ॥

57357 एते संस्तवकीर्ती। स्त्रीशेषश्छान्दसः सामान्ये नपुंसकं वा ॥ ४७ ॥
57358
57359 गीतिभिर्गगनाभोगैस्ते जीवन्ति मृताः परे।
57360 परमं पौरुषं यत्नमास्थायादाय सूद्यमम् ॥ ४८ ॥
57361
57362 गगनाभोगैर्गगनवत्सर्वदेशकालव्यापिभिः। यशः कथं संपादयितुं
57363 शक्यते तत्राह - परममिति ॥ ४८ ॥
57364
57365 यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन्को न सिद्धिभाक्।
57366 यथाशास्त्रं विहरता त्वरा कार्या न सिद्धिषु ॥ ४९ ॥
57367
57368 आचरन् साधनानीति शेषः ॥ ४९ ॥
57369
57370 चिरकालपरिपक्वा सिद्धिः पुष्टफला भवेत्।
57371 वीतशोकभयायासमगर्वमपयन्त्रणम् ॥ ५० ॥
57372
57373 अपयन्त्रणं शीघ्रतानिर्बन्धरहितम् ॥ ५० ॥
57374
57375 व्यवहारो यथाशास्त्रं क्रियतां मा विनश्यताम्।
57376 जीवो जीर्णान्धकूपेषु भवेष्वन्तमिवागतः ॥ ५१ ॥
57377
57378 भवतां भूरिसङ्गानामधुनेन्द्रियदामतः।
57379 इतःप्रभृति मा भूयो गम्यतामधमादधः ॥ ५२ ॥
57380
57381 भूरिसङ्गानां भवतां जीव इन्द्रियदामतः अन्तं मृत्युमिवागतः सन्
57382 भवलक्षणेषु जीर्णान्धकूपेषु मा विनश्यतामिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ५२ ॥
57383
57384 इदं विचार्यतां शास्त्रमस्त्रमापन्निवारणम्।
57385 रणे शितशरश्रेणिशतनिर्लूनवारणे ॥ ५३ ॥
57386
57387 शितैस्तीक्ष्णैः शरश्रेणिशतैर्निर्लूनाश्छिन्ना वारणा गजा यत्र तथाविधेऽपि
57388 रणे सद्यः प्रसक्तमहाभयमृत्वाद्यापदामपि
57389 निवारणमजरामरनित्यनिरतिशयानन्दात्मप्रदर्शकमिदं शास्त्रमवश्यं
57390 विचार्यतामित्यर्थः ॥ ५३ ॥
57391
57392 जीवमुद्रा च किं पङ्के भोगगन्धो निरस्यताम्।
57393 किमर्थमात्रया कार्यमार्याः शास्त्रमवेक्ष्यताम् ॥ ५४ ॥
57394
57395 किं पङ्के ग्रीष्मोष्मसंतप्तपल्वलदुर्गन्धिपङ्कसदृशे संसारे पुनः
57396 पुनर्मृतोज्जीवितजरन्मण्डूकवज्जीवमुद्रा जीविताशेति यावत्। किं
57397 अतितुच्छेत्यर्थः। मुह्यसि इति पाठे स्पष्टम्। अतो भोगगन्धो भोगवासना
57398 हृदयादपनीयताम्। तदर्थया अर्थमात्रया द्रव्यलेशेन किं कार्यम्। हे
57399 आर्याः सर्वं परित्यज्य मोक्षशास्त्रमेवावेक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ५४ ॥
57400
57401 इदं बिम्बमिदं बिम्बमिति सत्यं विचार्यताम्।
57402 धिया परप्रेरणया यातमापशवो यथा ॥ ५५ ॥
57403
57404 विषयाकारवृत्तिप्रतिफलितचिदाभासानामन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं
57405 बिम्बम्। अन्तःकरणोपहितचिदाभासस्य तु शुद्धं ब्रह्मचैतन्यमेव बिम्बम्।
57406 प्रतिबिम्बतदुपाधी असत्ये बिम्बं तु सत्यम्। तत्रान्तःकरणोपाध्यसत्यत्वे
57407 तदवच्छिन्नबिम्बचैतन्यस्य तत्समनियतचिदाभासबिम्बभूतब्रह्मचैतन्यस्य
57408 च भेदो मिथ्यैवेत्यखण्डं सत्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मचैतन्यमेव

परिशिष्यत इति विचार्यतामित्यर्थः। ननु परे
सांख्यपातञ्जलगौतमकणादबुद्धार्हदादयो
नोक्तप्रतिबिम्बताप्रक्रियामिच्छन्ति किंत्वन्यथान्यथैव निरूपयन्तस्तत्रैव
जनान्प्रेरयन्ति तत्प्रेरणापि किमुपादेया नेत्याह - धियेति। यथा ह्ययं
ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्
इत्यादिस्वतन्त्रश्रुतिप्रमाणानुसारिणां पशुवत्परप्रेरणया
यानमनुचितमेवेति भावः॥ ५५॥

दौर्भाग्यदायिनी दीना शुभहीना विचारणा।
घनदीर्घमहानिद्रा त्यज्यतां संप्रबुध्यताम्॥ ५६॥

एवं शास्त्रार्थविचारणां विधाय संप्रति
जीवनधनपशुपुत्रादिसांसारिकविचारणां दर्शनान्तरविचारणां च
त्याजयितुं निन्दति - दौर्भाग्येति। उदर्के दौर्भाग्यदायिनी स्वकाले
कार्पण्यहेतुत्वाद्दीना तुच्छफलत्वात्फलहीना
गाढतमओमात्रनिवेशाद्घनदीर्घमहानिद्रा त्यज्यताम्॥ ५६॥

सुप्तं मास्थीयतां वृद्धकच्छपेनेव पल्वले।
उत्थानमङ्गीक्रियतां जरामरणशान्तये॥ ५७॥

अनर्थायार्थसंपत्तिर्भोगौघो भवरोगदः।
आपदः संपदः सर्वाः सर्वत्रानादरो जयः॥ ५८॥

पूर्वोत्तरार्धयोराद्यवाक्यार्थयोः प्रथमौ विधेयौ
द्वितीयवाक्यार्थयोस्तद्वैपरीत्यम्॥ ५८॥

लोकतन्त्रानुसारेण विचाराद्व्यवहारिणाम्।
शास्त्राचारानुसारेण कर्मणा सत्फलाय च॥ ५९॥

लोकतन्त्रं जनवृत्तं तदनुसारेण तदविरोधिना। शास्त्राचारौ अनुसरति
तथाविधेन कर्मणा तत्फलाय चोत्थानमङ्गीक्रियतामिति व्यवहितानुषङ्गः॥
५९॥

आचारचारुचरितस्य विविक्तवृत्तेः
संसारसौख्यफलदुःखदशास्त्रगृध्नोः [दशास्वगृध्नोः इति
पाठष्टीकानुगुणः सुसमीचीनश्चेति प्रतीयते अन्यथा
मूलेऽनर्थापातष्टीकाननुगुणत्वं चापतेत्]।
आयुर्यशांसि च गुणाश्च सहैव लक्ष्म्या
फुल्लन्ति माधवलता इव सत्फलाय॥ ६०॥

उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति - आचारेति। विविक्तबुद्धेर्विवेकिबुद्धेः।
अगृध्नोरनभिलाषस्य। फुल्लन्ति विकसन्ति। माधवलता वसन्तकालपल्लवितलता
इव। सत्फलाय उत्तमफलाय॥ ६०॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे
दामव्यालकटोपाख्याने सदाचारनिरूपणं नाम द्वात्रिंशः सर्गः॥
३२॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
सदाचारनिरूपणं नाम द्वात्रिंशः सर्गः॥ ३२॥

57461 त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३
57462
57463 श्रीवसिष्ठ उवाच।
57464
57465 सर्वातिशयसाफल्यात्सर्वं सर्वत्र सर्वदा।
57466 संभवत्येव तस्मात्त्वं शुभोद्योगं न संत्यज॥ १॥
57467
57468 वर्ण्यतेऽत्र शुभोद्योगसाधुसच्छास्त्रवैभवम्।
57469 बन्धोऽहङ्कारतस्तस्य त्यागान्मुक्तिश्च विस्तरात्॥ १॥
57470
57471 वक्ष्यमाणस्य शुभोद्योगादेः सेवनोत्कर्षे फलावश्यंभावं दर्शयितुं
57472 सामान्यन्यायं दर्शयति - सर्वेति। सर्वेषां साधनातिशयानां
57473 साफल्यनियमात्सर्वत्र दृष्टकृस्।इसेवादिसाधने शास्त्रीयमोक्षसाधने
57474 शुभोद्योगादौ च सर्व स्वस्वानुरूपं फलं संभवत्येव न कदापि
57475 वैफल्यं तस्मान्मोक्षफलार्थी त्वमपि शुभोद्योगं कदापि न
57476 संत्यजेत्यर्थः॥ १॥
57477
57478 मित्रस्वजनबन्धूनां नन्दिनानन्ददायिना।
57479 सरसीशानमासाद्य मृत्युरप्युपनिर्जितः॥ २॥
57480
57481 तत्र शास्त्रीयशुभोद्योगस्यासाध्यं किंचिन्नास्त्येवेति दर्शयितुं
57482 नन्दीश्वरोपाख्यानादि संक्षिप्योदाहरति - मित्रेत्यादिना। शिलादनामा किल
57483 मुनिः सर्वज्ञं पुत्रं कामयमानस्तपसा भगवन्तं रुद्रं
57484 प्रसादयामास। तस्मै चिरेण तपसा प्रसन्नो वरं दास्यन्किल स भगवानुवाच
57485 । न मत्तोऽन्यः सर्वज्ञः संभवत्यतोऽहमेवांशेनावतीर्णस्ते पुत्रो
57486 भविष्यामि स ते मदंशजः पुत्रः ओंषशवर्षे मृत्युपदं यातेति।
57487 तच्छ्रुत्वा शिलादस्तद्वचनं प्रतिकूलयितुमशक्नुवंस्तमेव शरणं
57488 गतस्तथास्त्वित्यनुमेने। अथ तस्य सर्वज्ञः पुत्रो नन्दिनामा बभूव। स बाल
57489 एव पितुः सकाशात्स्वस्य भाविमृत्युपाशबन्धनं श्रुत्वा तपसा तमेव
57490 रुद्रमाराधयामास। अथ षोडशे वर्षे सरस्तीरे लिङ्गार्चनकाले मृत्युना
57491 पाशैर्बध्यमानस्तत्रैवाविभूतेन शिवेन मृत्युं वामपादाग्रेण हत्वा
57492 पाशांश्छित्त्वा स जरामृत्युवर्जितः स्वानुचरः कृतः इति लैङ्गे प्रसिद्धम्
57493 ॥ २॥
57494
57495 सर्वोत्कर्षेण संपन्ना देवा अपि विमर्दिताः।
57496 दानवैर्दानवार्थाढ्यैर्गजैः पद्माकरा इव॥ ३॥
57497
57498 दानवैर्बलिप्रभृतिभिः दानवैः सैनिकैरर्थैर्धनैश्चाढ्यैः
57499 संपन्नतरैः॥ ३॥
57500
57501 मरुत्तनृपतेर्यज्ञे संवर्तेन महर्षिणा।
57502 ब्रह्मणेवापरः सर्गो भावितः ससुरासुरः॥ ४॥
57503
57504 यद्यपि महाभारते मरुत्तयज्ञे विघ्नं चिकीर्षोः सुरसैन्यसहितस्येन्द्रस्य
57505 संवर्तेन स्वसंकल्पमात्रेण वशीकृतस्य देवैः सह यज्ञपरिचारकत्वं
57506 कृतमित्येवं प्रसिद्धम् तथापि पुराणान्तरे सुरासुरसर्गारम्भोऽपि
57507 क्वचिच्छ्रूयत एवेति कल्पान्तरकथात्वान्न विरोधः॥ ४॥
57508
57509 महातिशययुक्तेन विश्वामित्रेण विप्रता।
57510 भूयोभूयः प्रयुक्तेन दुष्प्रापा तपसार्जिता॥ ५॥
57511
57512 पिष्टसेकाम्बु दुष्प्रापं रसायनवदश्नता।

57513 दुर्भगेनेदृशेनाप्तः क्षीरोद उपमन्युना ॥ ६ ॥
57514
57515 पिष्टसेकाम्बु पिष्टमिश्रितोदकं तदपि रोदनादियत्नप्राप्यत्वाद्दुष्प्रापम्
57516 [प्राप्येति पदं क्वचिन्न पठ्यते] । ईदृशेन दुर्भगेन
57517 भाग्यहीनेनाप्युपमन्युना क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तपसा शिवप्रसादादाप्तः
57518 प्राप्त इति भारतादौ प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥
57519
57520 त्रैलोक्यमल्लांस्तृणवदश्नन्विष्ण्वब्जजादिकान् ।
57521 भक्त्यातिशयदार्ढ्येन कालः श्वेतेन कालितः ॥ ७ ॥
57522
57523 त्रैलोक्यमल्लान् । अतिबलत्वेन ख्यातानिति यावत् । तथाविधानपि
57524 विष्ण्वब्जजादिकांस्तृणवदश्नन्ग्रसन् । तथाच भार्गवाख्याने कालवचनं
57525 संसारावलयो भुक्ताः इत्यादि । श्वेतेन श्वेताख्येन मुनिना कालो मृत्युः
57526 कालितो निर्जितः । इदमपि लैङ्गे प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥
57527
57528 प्रणयेन यमं जित्वा कृत्वा वचनसंगमम् ।
57529 परलोकादुपानीतः सावित्र्या सत्यवान्पतिः ॥ ८ ॥
57530
57531 सावित्र्या राजकन्यया प्रणयेन भर्तृप्राणानुगमनस्तुत्यादिप्रीणनोपायेन
57532 यमं जित्वा वशीकृत्य ऋते सत्यवतः प्राणादन्यं वरं वृणीष्वेति
57533 यमवचनस्य स्वस्याः सत्यवतः शतपुत्रोत्पत्तिवरप्रार्थनावचनेन
57534 संगमं संबन्धम् । सावित्र्युपाख्यानमपि भारते प्रसिद्धमेव ॥ ८ ॥
57535
57536 न सोऽस्त्यतिशयो लोके यस्यास्ति न फलं स्फुटम् ।
57537 भवितव्यं विचार्यान्तः सर्वातिशयशालिना ॥ ९ ॥
57538
57539 अतिशयः शास्त्रीयशुभोद्योगातिशयः । तर्हि नानाविधशुभोद्योगेषु दर्शितेषु
57540 मादृशेन कुत्रातिशायिना भाव्यं तत्राह - भवितव्यमित्यादिना ।
57541 अधिकारिणा न मूढवत्क्षुद्रफलप्रार्थनया फल्गुना भवितव्यं
57542 किंत्वन्तर्मनसि फलतारतम्यं विचार्य सर्वातिशायिफललाभेन
57543 सर्वातिशयशालिना भवितव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥
57544
57545 आत्मज्ञानमशेषाणां सुखदुःखदशादृशाम् ।
57546 मूलकाषकरं तस्माद्भाव्यं तत्रातिशायिना ॥ १० ॥
57547
57548 सर्वातिशयश्चात्मज्ञानादेव यतस्तदशेषाणां
57549 सुखदुःखजन्ममरणादिदशाभ्रान्तिदृष्टीनां मूलोच्छेदकरं
57550 तस्मात्तत्रैव शुभोद्योगातिशयशालिना भाव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥
57551
57552 नाशायापद्गतार्थिन्या दृष्ट्या दृश्यादिदृष्टयः ।
57553 दुःखादृते निराबाधं सुखं किं चिदवाप्यते ॥ ११ ॥
57554
57555 तत्रादौ भोगरागदृष्टीनां विनाशाय तत्तद्विषयदोषदृष्टयोऽन्वेष्टव्या
57556 इत्याह - नाशायेति । क्षुत्तृष्णाकामाद्यापद्गतानर्थयति
57557 विषयोपहारेणानुगृह्णातीत्यापद्गतार्थिन्या दृष्ट्याः
57558 भोगदृष्टेर्नाशाय प्रथमं तद्विरोधिविषयदोषदृष्टयो दृश्या
57559 अन्वेष्टव्याः । हिशब्दस्तदावश्यकत्वद्योतनार्थः । ननु तदन्वेषणे
57560 विषयत्यागपर्यवसानात्सद्यो दुःखं स्यादिति चेत्तत्राह - दुःखादिति ।
57561 वैराग्याभ्यासादिदुःखादृते निराबाधं भूमानन्दसुखं चित् किं
57562 अवाप्यते । नावाप्यत एवेत्यर्थः । किंचिदिति च्छेदे तु काकुर्बोध्यः ॥ ११ ॥
57563
57564 अशमः परमं ब्रह्म शमश्च परमं पदम् ।

57565 यद्यप्येवं तथाप्येनं प्रथमं विद्धि शंकरम् ॥ १२ ॥
57566
57567 ननु सर्वविषयदुःखत्यागमप्यङ्गीकृत्य वैराग्येण
57568 रागादिदोषप्रशमोऽवश्यं संपाद्यः स्याद्यदि प्राप्यं ब्रह्म सशममेव
57569 पुरुषार्थः स्यात् । नतु तथा । शमस्यापि
57570 सात्त्विकचित्तवृत्तिभेदस्यान्तःकरणधर्मस्याद्वितीये
57571 ब्रह्मण्यभावात्सुखैकरसब्रह्मातिरिक्तस्य दृश्यतया
57572 परमपुरुषार्थघटकत्वाभावाच्चेत्याशङ्कामर्धाङ्गीकारेण परिहरन्
57573 शमस्यावश्यकत्वं दर्शयति - अशम इति । सत्यमशमश्चिदात्मैव
57574 परमं ब्रह्म तथापि शमोऽपि सनिदानसंसारानर्थनिवृत्तिरूपः परमं
57575 पदं परमपुरुषार्थो भवत्येव । यद्यप्येवं द्वयमपि सममिति प्राप्तं
57576 तथापि एनं प्रशमं शं भूमानन्दब्रह्मसुखं करोत्यभिव्यनक्तीति
57577 शंकरं विद्धि । नह्यनभिव्यक्तसुखस्य पुरुषार्थतेति त्दुपयोगितास्याधिकेति
57578 भावः ॥ १२ ॥
57579
57580 अभिमानं परित्यज्य शममाश्रित्य शाश्वतम् ।
57581 विचार्य प्रज्ञयार्यत्वं कुर्यात्सज्जनसेवनम् ॥ १३ ॥
57582
57583 इदानीं प्रशमोपायमाह - अभिमानमिति । शाश्वतं यत्कैवल्यमविचालि
57584 आर्यत्वं मोक्षयोग्याभ्यर्हितजन्मादिशालितां स्वस्य विचार्य परिशील्य ॥ १३ ॥
57585
57586 न तपांसि न तीर्थानि न शास्त्राणि जयन्ति च ।
57587 संसारसागरोत्तारे सज्जनासेवनं विना ॥ १४ ॥
57588
57589 चित्तशुद्ध्यर्थं सेवितानां तप आदीनामपि सज्जनसेवनद्वारैव ज्ञानोपयोगो
57590 नान्यथेत्याशयेनाह - नेति । जयन्ति । ज्ञानोत्पत्तये प्रभवन्तीति यावत् ॥ १४ ॥
57591
57592 लोभमोहरुषां यस्य तनुतानुदिनं भवेत् ।
57593 यथाशास्त्रं विहरति स्वस्वकर्मसु सज्जनः ॥ १५ ॥
57594
57595 इदानीं सज्जनलक्षणमाह - लोभेति । यस्य सेवनादिति शेषः ॥ १५ ॥
57596
57597 अथात्मविदुषां सङ्गात्तस्य साधोः प्रवर्तते ।
57598 अत्यन्ताभाव एवास्य यथा दृश्यस्य दृश्यते ॥ १६ ॥
57599
57600 सदा सज्जनसेवापरायणस्य कदाचिदात्मवित्सङ्गोऽप्यवश्यं भवति येन
57601 ज्ञानलाभ इत्याह - अथेति ॥ १६ ॥
57602
57603 दृश्यात्यन्ताभावतस्तु परमेवावशिष्यते ।
57604 अन्याभाववशादाशु जीवस्तत्रैव लीयते ॥ १७ ॥
57605
57606 तेन तस्य परमपुरुषार्थोऽपि सिद्ध्यतीत्याह - दृश्येति ॥ १७ ॥
57607
57608 नचोत्पन्नं नचैवासीद्दृश्यं नच भविष्यति ।
57609 वर्तमानेऽपि नैवास्ति परमेवास्त्यवेधितम् ॥ १८ ॥
57610
57611 परमेवावशिष्यते इति यदुक्तं तद्दृश्यात्यन्ताभावोपपादनेन समर्थयति
57612 - नचेत्यादिना । अवेधितमतोदितं अपीडितमिति यावत् ॥ १८ ॥
57613
57614 एवं युक्तिसहस्रेण दर्शितं दृश्यतेऽपि च ।
57615 सर्वैरेवानुभूतं च दर्शयिष्यामि चाधुना ॥ १९ ॥
57616

57617 यथोत्पत्यादिकं न संभवति तथोत्पत्तिप्रकरणेऽपि
57618 युक्तिभिरुपपादितमुपपादयिष्यते चेत्याह - एवमिति। यथा
57619 सर्वैर्विद्वद्भिरनुभूतं च तथा ते इदं त्रिजगत्संविदम्बरं अधुना
57620 दर्शयिष्यामि चेति परेण सहान्वयः॥ १९॥
57621
57622 तथेदममलं शान्तं त्रिजगत्संविदम्बरम्।
57623 इदं तत्त्वमतत्त्वादि कुतोऽत्र स्यात्कथं च वा॥ २०॥
57624
57625 तदेव दर्शयति - इदं तत्त्वमिति। इदं संविदम्बरं तत्त्वं
57626 परमार्थरूपम् अत्र अतत्त्वं माया तदेव आदि मूलकारणं यस्य तद्वियदादि
57627 कुतः स्यात्। किं सत उत असत उत मायायाः। आद्ययोरविकारत्वान्माययोत्पादे
57628 मिथ्यात्वापत्तेरनुत्पत्तिपक्षस्यैव परिशेषात्। एवं कथं वा स्यात्। अच्छिद्रे
57629 कूटस्थनित्ये चिदात्मनि छिद्रस्वभावस्य
57630 वियतष्टङ्कसहस्रैरप्युत्पादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः॥ २०॥
57631
57632 चिच्चमत्कुरुते चारु चञ्चलाऽचञ्चलात्मनि।
57633 यत्तयैव तदेवेदं जगदित्यवबुध्यते॥ २१॥
57634
57635 यदि नोत्पन्नमेव कथं तर्हि जगदिति सर्वैरवबुध्यते तत्राह - चिदिति।
57636 अचञ्चलात्मनि कल्पितचाञ्चल्येन चञ्चला मायाप्रतिबिम्बचिद्यच्चमत्कुरुते
57637 जगद्भावमिव कल्पयति तदेव जगदिति तयैवावबुध्यत इत्यर्थः॥ २१॥
57638
57639 त्रैलोक्यभूयोनुभवश्चिदादित्यांशुमण्डलम्।
57640 को वा स्वांशुमतोर्भेदो निर्विकल्पः स कथ्यताम्॥ २२॥
57641
57642 नन्वियं जगदवबोधचित्सविकल्पा ब्रह्मचिन्निर्विकल्पेति जगद्भेदमपलपितुं
57643 प्रवृत्तस्य ते प्रत्युत चित्यपि भेदः प्रसक्त इत्याशङ्क्याह - त्रैलोक्येति।
57644 त्रैलोक्ये यावान्भूयाननुभवः स सर्वोऽपि ब्रह्मचिदादित्यस्यांशुमण्डलं
57645 किरणसमूह इव वस्तुतो न भिद्यत इत्यर्थः।
57646 स्वस्यांशुमण्डलस्यांशुमतश्च को वा भेदः। विकल्पानां मिथ्यात्वे स
57647 त्रैलोक्यभूयोनुभवोऽपि निर्विकल्पक एव कथ्यतामित्यर्थः॥ २२॥
57648
57649 स्वाभावतोऽस्याश्चिद्दृष्टेर्ये [चिद्वृत्तेरिति पाठश्चेत्तर्हि
57650 व्याख्यानुकूलः स्यात्] उन्मेषनिमेषणे।
57651 जगद्रूपानुभूतेस्तावेतावस्तमयोदयौ॥ २३॥
57652
57653 अस्याः सविकल्पायाश्चिद्वृत्तेश्चिदाभासस्य उन्मेषो जगदनुभूतेरुदयो
57654 निमेषोऽस्तमय इत्यार्थक्रमप्राबल्यात्पाठव्युत्क्रमेण योज्यम्। अथवास्या
57655 निर्विकल्परूपायाश्चिद्वृत्तेश्चरमसाक्षात्कारस्य उन्मेषो
57656 जगद्रूपानुभूतेरस्तमयो निमेषोऽनाविर्भावस्तूदय इति पाठक्रमेणैव
57657 योज्यम्॥ २३॥
57658
57659 अहमर्थोऽपरिज्ञातः परमार्थाम्बरे मलम्।
57660 परिज्ञातोऽहमर्थस्तु परमात्माम्बरं भवेत्॥ २४॥
57661
57662 तस्मान्निमेष एव प्रतीचोऽविद्यामल उन्मेषश्च नैर्मल्यलक्षणो मोक्ष
57663 इत्याशयेनाह - अहमर्थ इति॥ २४॥
57664
57665 अहंभावः परिज्ञातो नाहंभावो भवत्यलम्।
57666 एकतामम्बुनेवाम्बु याति चिन्नभसात्मना॥ २५॥
57667
57668 नन्वहमर्थोऽहंकारः स कथं परिज्ञातोऽपि परमात्माम्बरं स्यात्तत्राह

57669 - अहमर्थ इति। यावत्तत्त्वतो न परिज्ञातस्तावदेवाहंकारः सः परिज्ञाते
57670 तु न तथेत्यर्थः॥ २५॥
57671
57672 अहमादिजगद्दृश्यं किल नास्त्येव वस्तुतः।
57673 अवश्यमेव तत्तस्माच्छिष्यतेऽहंविचारतः॥ २६॥
57674
57675 परिज्ञातो बाध्येत तर्हि किं शिष्यते तदाह - अवश्यमेवेति। तच्चिन्नभः
57676 शिष्यते परिशिष्यते। विचारतः कोऽयमहंपदार्थः स्यादिति
57677 प्रमाणपूर्वकविचारजन्यज्ञानात्॥ २६॥
57678
57679 बाध्यते चामलधियामपिशाचे पिशाचधीः।
57680 शिशूनां तावदाध्वान्तःकरणानां विचारणा॥ २७॥
57681
57682 अपिशाचे पिशाचधीः अमलधियां प्रौढबुद्धीनां बाध्यते।
57683 आध्वान्तःकरणानां ईषन्मार्गप्रवृत्तबुद्धीनां तु शतशो नायं पिशाच
57684 इत्युपदिष्टेऽपि विचारणा संशय एव भवति नतु बाध्यत इत्यर्थः॥ २७॥
57685
57686 चिज्ज्योत्स्ना यावदेवान्तरहंकारघनावृता।
57687 विकासयति नो तावत्परमार्थकुमुद्वतीम्॥ २८॥
57688
57689 यथा बालानां मोहो बोधनिरोधी तद्वत्प्रौढानामभिमानोऽपि
57690 तन्निरोधीत्याशयेनाह - चिज्ज्योत्स्नेति॥ २८॥
57691
57692 प्रमार्जितेऽहमित्यस्मिन्पदे स्वार्थे स्वयं विना।
57693 नरकस्वर्गमोक्षादितृष्णायाः कल्पनैव का॥ २९॥
57694
57695 अहमभिमानापाये
57696 भयरागमुमुक्षाहेतुकद्वेषरागगोचरनरकस्वर्गमोक्षतृष्णाप्यपैतीत्याह
57697 - प्रमार्जिते इति॥ २९॥
57698
57699 हृदि यावदहंभावो वारिदः प्रविजृम्भते।
57700 तावद्विकासमायाति तृष्णाकुटजमञ्जरी॥ ३०॥
57701
57702 आक्रम्य चेतनां नित्यमहंकाराम्बुदे स्थिते।
57703 जाड्यमेव स्थितिं याति न प्रकाशः कदाचन॥ ३१॥
57704
57705 असन्नयमहंकारः स्वयं मिथ्या प्रकल्पितः।
57706 दुःखायैव न हर्षाय बालसंभ्रमयक्षवत्॥ ३२॥
57707
57708 मुधैव कल्पितो मोहमहंभावः प्रयच्छति।
57709 अनन्तसंसारकरं दामादिष्विव दुर्मतौ॥ ३३॥
57710
57711 मोहं भ्रमम्। दुर्मतौ अभिमानदूषितान्तःकरणे॥ ३३॥
57712
57713 अयं सोऽहमिति स्फारान्मोहादन्यतरत्तमः।
57714 अनर्थभूतं संसारे न भूतं न भविष्यति॥ ३४॥
57715
57716 तत्राप्ययं देहोऽहमिति भ्रमः सर्वानर्थनिदानमित्याह - अयमिति॥ ३४॥
57717
57718 यत्किंचिदिदमायाति सुखदुःखमलं भवे।
57719 तदहंकारचक्रस्य प्रविकारो विजृम्भते॥ ३५॥
57720

57721 प्रविकारो मुख्यः परिणामस्तदर्थत्वात्परिणामान्तराणाम् ॥ ३५ ॥
57722
57723 अहंकाराङ्कुरः कृष्टो हृदयेनावरोपितः ।
57724 सहस्रशाखं दुश्छेदं तस्य संसृतिनाशनम् ॥ ३६ ॥
57725
57726 येन अहंकारलक्षणो दुर्वृक्षाङ्कुरो हृदयेन विचारपरिष्कृतमनसैव
57727 हलेन कृष्टः कर्षणेन मूलशैथिल्यमापादितः सन्नवरोपित उत्खाय
57728 निरस्तस्तस्यार्थादात्मक्षेत्रे संसृतिनाशनं ज्ञानसस्यं सहस्रशाखं
57729 प्रवृद्धं फलतीति शेषः ॥ ३६ ॥
57730
57731 अहंभावोऽङ्कुरो जन्म वृक्षाणामक्षयात्मनाम् ।
57732 ममेदमिति विस्तीर्णास्तेषां शाखाः सहस्रशः ॥ ३७ ॥
57733
57734 तदनुच्छेदेऽनर्थमाह - अहंभाव इति । अक्षयात्मनां
57735 ज्ञानकुठारमन्तरेणानुच्छेद्यस्वभावानाम् ॥ ३७ ॥
57736
57737 करटापातविस्फोटा भान्त्यर्था वासनादयः ।
57738 विचार्यचारुरववत्तरङ्गवरपङ्क्तिवत् ॥ ३८ ॥
57739
57740 ज्ञानमात्रोच्छेद्यत्वादतिनिःसाराश्च ते इत्याह - करटापातेति । करटानां
57741 काकानामापात ईषत्पतनं तेनापि विस्फुटन्ति विशीर्यन्ते इति
57742 करटापातविस्फोटाः । विचार्यो विमृश्यश्चारुः रवो विस्फोटनशब्दो यस्य
57743 तथाविधपक्वशाल्मलीफलादिवत् । तरङ्गाणां वरा रम्या याः
57744 पङ्क्तयस्तद्वच्चापातभङ्गुराः फल्गव इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
57745
57746 अहंभावनया भाति त्वमहंभाववर्जितः ।
57747 संसारचक्रवहनमात्मनः परिरोधया ॥ ३९ ॥
57748
57749 वस्तुतस्त्वहंभाववर्जित एवात्मा आत्मनः परिरोधया
57750 तिरोधात्र्याहंभावनया स्वयमेव संसारचक्रे वहनं भ्रमणमिव
57751 भातीत्यर्थः ॥ ३९ ॥
57752
57753 अहंभावतमो यावज्जन्मारण्ये विजृम्भते ।
57754 तावदेता विवल्गन्ति चिन्तामत्ताः पिशाचिकाः ॥ ४० ॥
57755
57756 चिन्तालक्षणा मत्ताः पिशाचिका विवल्गन्ति विधावन्ति ॥ ४० ॥
57757
57758 अहंकारपिशाचेन गृहीतो यो नराधमः ।
57759 न शास्त्राणि न मन्त्राश्च तस्याभावस्य सिद्धये ॥ ४१ ॥
57760
57761 तस्याहंकारपिशाचस्याभावस्य निवृत्तेः सिद्धये प्रभवन्तीति शेषः ॥ ४१ ॥
57762
57763 श्रीराम उवाच ।
57764
57765 केनोपायेन भगवन्नहंकारो न वर्धते ।
57766 तं त्वं कथय मे ब्रह्मन्संसारभयशान्तये ॥ ४२ ॥
57767
57768 तं उपायम् ॥ ४२ ॥
57769
57770 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
57771
57772 चिन्मात्रदर्पणाकारे निर्मले स्वात्मनि स्थिते ।

57773 इति भावानुसंधानादहंकारो न वर्धते ॥ ४३ ॥
57774
57775 इति उक्तप्रकारस्य भावस्य स्वात्मस्वभावस्यानुसंधानात् सदा
57776 स्मरणात्स्वात्मनि चिन्मात्रदर्पणाकारे निर्मले स्थिते सति अहंकारो न वर्धते ॥
57777 ४३ ॥
57778
57779 मिथ्येयमिन्द्रजालश्रीः किं मे स्नेहविरागयोः ।
57780 इत्यन्तरानुसंधानादहंकारो न जायते ॥ ४४ ॥
57781
57782 स्नेहविरागयोः रागद्वेषाभ्यां किं न
57783 किंचित्प्रयोजनमित्यन्तर्मनस्यनुसंधानात् ॥ ४४ ॥
57784
57785 नाहमात्मनि नो यस्य दृश्यश्रिय इति स्वयम् ।
57786 शान्तेन व्यवहारेण नाहंकारः प्रवर्धते ॥ ४५ ॥
57787
57788 यस्य पुंस आत्मनि नाहं अहंकारो नास्ति दृश्यश्रियश्च नो सन्ति इति स्थित्या
57789 स्वयमेव शान्तेन ॥ ४५ ॥
57790
57791 अहं हि जगदित्यन्तर्हेयादेयदृशोः क्षये ।
57792 समतायां प्रसन्नायां [प्रपन्नायां क्त्युभयत्र पाठः
57793 क्वचित्] नाहंभावः प्रवर्धते ॥ ४६ ॥
57794
57795 अन्तरहमिति बहिर्जगदिति हेयादेयव्यवहारनिमित्तयोर्दृशोः क्षये सति
57796 समतायामवैषम्यलक्षणायां प्रसन्नायाम् ॥ ४६ ॥
57797
57798 अहं चिज्जगदित्यन्तर्हेयादेयदृशोः क्षये ।
57799 समतायां प्रसन्नायां [प्रपन्नायां क्त्युभयत्र पाठः
57800 क्वचित्] नाहंभावः प्रवर्धते ॥ ४७ ॥
57801
57802 अहं द्रष्टा चिद्दर्शनं जगद्दृश्यं इति त्रिपुटीप्रत्यये तत्रापीदं हेयं
57803 शत्रुभूतमिदमादेयं मित्रभूतमिति दृशोः क्षये समतायां
57804 सर्वात्मतालक्षणायाम् ॥ ४७ ॥
57805
57806 श्रीराम उवाच ।
57807
57808 किमाकृतिरहंकारः कथं संत्यज्यते प्रभो ।
57809 सशरीरोऽशरीरश्च त्यक्ते तस्मिंश्च किं भवेत् ॥ ४८ ॥
57810
57811 सशरीरो जाग्रदहंकारः । अशरीरः स्वाप्नमानोरथिकाहंकारश्च । अथवा
57812 सशरीरो देहमात्राहंभावलक्षणः । अशरीरो
57813 देहव्यतिरिक्तबुद्धिमात्रोपाधिकाहंभावलक्षणः
57814 सर्वाहंभावलक्षणश्चेत्यर्थः । कथं केनोपायेन संत्यज्यते ॥ ४८ ॥
57815
57816 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
57817
57818 त्रिविधो राघवास्तीह त्वहंकारो जगत्त्रये ।
57819 द्वौ श्रेष्ठावितरस्त्याज्यः शृणु त्वं कथयामि ते ॥ ४९ ॥
57820
57821 अशास्त्रीयस्याहंकारस्य त्याजनार्थं शास्त्रीयौ द्वावहंकारौ विहितौ
57822 सूक्ष्मात्मविषयः सार्वात्म्यविषयश्च
57823 तयोस्तत्त्वदर्शनाप्रतिकूलत्वात्सांप्रतिकत्वेन
57824 सुत्यजत्वादपरिच्छिन्नात्मदर्शनद्वारत्वाच्च श्रेष्ठता । इतरस्य

57825 देहमात्राहंभावरूपस्यानर्थरूपत्वात्त्याज्यता चेत्यर्थः ॥ ४९ ॥
57826
57827 अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माहमच्युतः ।
57828 नान्यदस्तीति परमा विज्ञेया सा ह्यहंकृतिः ॥ ५० ॥
57829
57830 अहं सर्वमिदं विश्वमिति कार्यब्रह्मविषया परमात्माहमच्युत इति
57831 कारणविषया तत्पदवाच्यार्थलक्ष्यार्थविषया वा । अन्यदनहंभूतं जगति
57832 नास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥
57833
57834 मोक्षायैषा न बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ।
57835 सर्वस्माद्व्यतिरिक्तोऽहं वालाग्रशतकल्पितः ॥ ५१ ॥
57836
57837 जीवन्मुक्तस्य चतुर्थपञ्चमभूमिकास्थस्य ।
57838 यद्यपीयमभ्यासदशापन्नस्यापि [यं तृतीयेत्यपि पाठः] भवति
57839 तथापि जीवन्मुक्तेषु पक्केति भावः । बालाग्रस्य केशाग्रभागस्य
57840 शततमभाग इति कल्पितः । शोधनेन निरवयवः समर्थित इति यावत् ।
57841 स्थौल्यविरहे बुद्धिसौक्ष्म्योपाधिकसौक्ष्म्यकाष्ठायां वाऽयं दृष्टान्तो
57842 नत्वणुपरिमाणत्वे । तस्यावैदिकत्वात् । स चानन्त्याय कल्पत इति श्रुतिविरोधाच्चेति
57843 बोध्यम् ॥ ५१ ॥
57844
57845 इति या संविदेषासौ द्वितीयाहंकृतिः शुभा ।
57846 मोक्षायैषा न बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ ५२ ॥
57847
57848 अत एवाह - जीवन्मुक्तस्येति । षष्ठभूमिकास्थस्येत्याशयः ॥ ५२ ॥
57849
57850 अहंकाराभिधा या सा कल्प्यते नतु वास्तवी ।
57851 पाणिपादादिमात्रोऽयमहमित्येष निश्चयः ॥ ५३ ॥
57852
57853 ये तु सप्तमभूमिकारूढास्तेषु जीवनान्यथानुपपत्त्या या कल्प्यते नतु वास्तवी
57854 सा कल्पना । कल्पयित्रा वेदित्रा वा प्रत्यक्षमननुभवात् ।
57855 अतोऽत्यन्तासत्त्वादहंकार इति
57856 नाममात्रपरिशेषादहंकाराभिधामात्रमित्याह - अहंकाराभिधेति ।
57857 तृतीयं दर्शयति - पाणिपादादीति । अयं देह एवाहमित्येष निश्चयो
57858 मिथ्याभिमानः ॥ ५३ ॥
57859
57860 अहंकारस्तृतीयोऽसौ लौकिकस्तुच्छ एव सः ।
57861 वर्ज्य एव दुरात्मासौ शत्रुरेव [कन्दः संसारसंततेः इति
57862 पाठः] परः स्मृतः ॥ ५४ ॥
57863
57864 अनेनाभिहतो जन्तुर्न भूयः परिरोहति ।
57865 रिपुणानेन बलिना विविधाधिप्रदायिना ॥ ५५ ॥
57866
57867 न परिरोहति नापरिच्छिन्नस्वभावेनाविर्भवति । आधिग्रहणं
57868 प्राधान्याद्दुःखमात्रोपलक्षणम् ॥ ५५ ॥
57869
57870 कष्टीकृतमतिर्लोकः संकटेष्वेव मज्जति ।
57871 अनया दुरहंकृत्या भावात्संसक्तया चिरम् ॥ ५६ ॥
57872
57873 भावात्स्वभावादेव चिरमनादिकालादारभ्य संसक्तया
57874 कष्टीकृतमतिर्दुर्वासनाप्रचयदुष्प्रवृत्त्याद्यापादनेन पीडितचित्तः ॥ ५६ ॥
57875
57876 शिष्टाहंकारवाञ्जन्तुर्भगवान्याति मुक्तताम् ।

57877 लोकाहंकारवद्दोषवपुरस्मिन्निरूपणः ॥ ५७ ॥
57878
57879 केन तर्हि तस्माज्जन्तुर्मुच्यते तदाह - शिष्टेति। शिष्टौ प्रागुक्तौ यौ
57880 शुद्धाहंकारौ तद्वान्सन् दोषान्ममताप्रयुक्तरागादीन्वपति
57881 सर्वतश्छिनत्तीति दोषवपुः सन् अस्मिन्सर्वात्मभावाहंकारेऽपि
57882 लोकप्रसिद्धदेहात्मभावाहंकारवन्निरूपयतीति निरूपणो दृढीभूतः सन्
57883 भगवान् हिरण्यगर्भ ईश्वरो वा स्वयमेव भावनया संपन्नो
57884 देहाहंभावाहंकारमुक्ततां यातीत्यर्थः ॥ ५७ ॥
57885
57886 न देहोऽस्मीति निर्णीय वर्जनं महतां मतम्।
57887 प्रथमं द्वावहंकारावङ्गीकृत्यान्त्यलौकिकौ ॥ ५८ ॥
57888
57889 अयमेव प्रकारोऽन्येषां ब्रह्मनिष्ठानां संमत इत्याह - न देह इति।
57890 अन्त्यो देहात्मभावाहंकार इव लौकिकौ निरूढतमौ आद्यौ द्वावहंकारौ
57891 प्रथममङ्गीकृत्य न देहोऽस्मीति विचारतोऽपि निर्णीय तदहंकारवर्जनं
57892 कार्यमिति महतां पूर्वेषामपि मतमित्यर्थः ॥ ५८ ॥
57893
57894 प्रथमं द्वावहंकारावङ्गीकृत्यान्त्यलौकिकौ।
57895 तृतीयाहंकृतिस्त्याज्या लौकिकी दुःखदायिनी ॥ ५९ ॥
57896
57897 उक्तमेवार्थं पुनरनूद्योपसंहरति - प्रथममिति ॥ ५९ ॥
57898
57899 अनया दुरहंकृत्या दामव्यालकटाः किल।
57900 तां दशां समनुप्राप्ता या कथास्वपि खेददा ॥ ६० ॥
57901
57902 तत्रोक्तोपाख्यानमपि निदर्शनमित्याह - अनयेति ॥ ६० ॥
57903
57904 श्रीराम उवाच।
57905
57906 तृतीयां लौकिकीमेतां त्यक्त्वा चित्तादहंकृतिम्।
57907 किंभावः पुरुषो ब्रह्मन्प्राप्नुयादात्मनो हितम् ॥ ६१ ॥
57908
57909 प्रश्नद्वये समाहिते रामस्तृतीयं
57910 प्रश्नमर्थात्तृतीयाहंकारनिवृत्तिफलप्रश्नतया
57911 पर्यवसन्नमध्यवस्यंस्तादृशपुरुषस्थितिप्रकारभेदान्पृच्छति -
57912 तृतीयामिति। के भावाः स्थितिप्रकारा यस्य स किंभावः ॥ ६१ ॥
57913
57914 श्रीवसिष्ठ उवाच।
57915
57916 एषा तावत्परित्याज्या त्यक्त्वैतां दुःखदायिनीम्।
57917 यथा यथा पुमांस्तिष्ठेत्परमेति तथा तथा ॥ ६२ ॥
57918
57919 यथा यथा सर्वाहंभावेन शुद्धाहंभावेन
57920 श्रवणगुरुशुश्रूषादिपरतया सप्तभूमिकाभेदेषु वा येन येन प्रकारेण
57921 स्थातुं शक्नोति तथा तथा स्वरूपसुखाभिव्यक्त्युत्कर्षलाभात्परमेतीत्यर्थः
57922 ॥ ६२ ॥
57923
57924 अहंकारदृशावेते पूर्वोक्ते भावयन्यदि।
57925 तिष्ठेदुपैति परमं तत्पदं पुरुषऽनघ ॥ ६३ ॥
57926
57927 तदेव प्रपञ्चयति - अहंकारेत्यादिना। पूर्वोक्ते आद्ये द्वे ॥ ६३ ॥
57928

57929 अथ ते अपि संत्यज्य सर्वाहंकृतिवर्जितः।
57930 संतिष्ठेत तथात्युच्चैः पदमेवाधिरोहति॥ ६४॥
57931
57932 सर्वदा सर्वयत्नेन लौकिकी दुरहंकृतिः।
57933 परमानन्दबोधाय वर्जनीयाऽनया धिया॥ ६५॥
57934
57935 शतकृत्वोऽपि पथ्यं वक्तव्यमिति
57936 न्यायात्पुनर्देहात्मभावनात्यागगुणान्कीर्तयंस्तदावश्यकत्वं दर्शयति
57937 - सर्वदेत्यादिना॥ ६५॥
57938
57939 शरीरास्थामयापुण्यदुरहंकारवर्जनम्।
57940 अत्यन्तपरमं श्रेय एतदेव परं पदम्॥ ६६॥
57941
57942 शरीरास्थामयः अपुण्यः पापरूपो यो दुरहंकारस्तस्य वर्जनम्॥ ६६॥
57943
57944 भावादहंकृतिं त्यक्त्वा स्थूलामेतां हि लौकिकीम्।
57945 तिष्ठन्व्यवहरन्वापि न नरः प्रपतत्यधः॥ ६७॥
57946
57947 भावनं भावो विचारस्तस्मात्॥ ६७॥
57948
57949 संशान्ताहंकृतेर्जन्तोर्भोगा रोगा महामते।
57950 न स्वदन्ते सुतृप्तस्य यथा प्रतिविषा रसाः॥ ६८॥
57951
57952 प्रतिपन्नविषाः प्रतिविषाः। विषसंपृक्ता इति यावत्॥ ६८॥
57953
57954 भोगेष्वस्वदमानेषु पुंसः श्रेयः पुरो गतम्।
57955 क्षीणेऽन्धकारे किं नाम मनसोऽन्यत्प्रवर्तते॥ ६९॥
57956
57957 प्रतिबन्धनिरासात्पुरोगतमिव भवतीति शेषः। मनसः अन्धकारे
57958 अन्धकारवदग्रहणान्यथाग्रहणनिमित्तेऽहंकारे क्षीणे सत्यन्यत्किं
57959 प्रतिबन्धकं प्रवर्तते येन श्रेयःप्राप्तिविघातः स्यात्। न किंचिदित्यर्थः॥ ६९
57960 ।।
57961
57962 अहंकारानुसंधानवर्जनादेव राघव।
57963 पौरुषेण प्रयत्नाच्च तीर्यते भवसागरः॥ ७०॥
57964
57965 पौरुषेण धैर्येण श्रवणादिप्रयत्नाच्च॥ ७०॥
57966
57967 नाहं न तेन मम किंचिदपीति मत्वा
57968 सर्वं च मे सकलमप्यहमेव चेति।
57969 लब्धास्पदं मनसि संविदमेवमीड्यां
57970 नीत्वा स्थितिं परमुपैति पदं महात्मा॥ ७१॥
57971
57972 प्रथमं सकलमप्यहमेव तेन सर्वं च मे इति मत्वा तेन देहादि नाहं
57973 तत्संबन्धि च किंचिदपि मम न इति मत्वा तेन सर्वप्रतिबन्धक्षयान्मनसि
57974 लब्धास्पदं यथा स्यात्तथा ईड्यां पूज्यां एवं प्राग्विस्तरोक्तप्रकारां
57975 शुद्धात्मसंविदं नीत्वा प्रापय्य क्रमेण सप्तभूमिकास्थितिं प्राप्य
57976 महानपरिच्छिन्न आत्मा स्वयं सन् परं पदं विदेहकैवल्यमुपैति
57977 प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ७१॥
57978
57979 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे
57980 दामव्यालकटोपाख्यानेऽहंकारविचारो नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ ३३॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे अहंकारविचारो
नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अत्र ते शृणु वक्ष्यामि दामादिषु गतेष्वथ ।
यद्वृत्तं शम्बरस्यैव नगरे नगसंनिभे ॥ १ ॥

भीमभासदृढैः कृत्तैर्देवैरभ्यर्थितो हरिः ।
शम्बरं निजघानात्र ते च मुक्ता विवासनाः ॥ १ ॥

ज्ञानविवेकयोरभावे संपन्नमपि निर्वासनत्वं दुरभ्यासेन विहन्यते ।
तयोर्दार्ढ्ये तु तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति इति
श्रुत्युक्तदिशा न देवैरपि पुनर्बन्धः कर्तुं शक्य इत्यर्थे
भीमभासदृढन्यायं निदर्शयितुमुपक्रमते - अत्रेत्यादिना । अत्र
भावादहंकृतिं त्यक्त्वेत्यादिवर्णितेऽर्थे । नगसन्निभे संपदा मेरुसदृशे
॥ १ ॥

तथा गगनविभ्रष्टे समस्ते ध्वस्तसंस्थितौ ।
विनष्टे शम्बरानीके शरदीवाब्दमण्डले ॥ २ ॥

तथा वर्णितप्रकारेण । गगनाद्विभ्रष्टे अधःपतिते सति । ध्वस्तसंस्थितौ
भिन्नमर्यादे ॥ २ ॥

देवनिर्जितसैन्योऽसौ नीत्वा कतिपयाः समाः ।
पुनर्देववधोद्युक्तश्चिन्तयामास दानवः ॥ ३ ॥

असौ दानवः शम्बरः ॥ ३ ॥

दामादयस्तु रचिता ये मया माययाऽसुराः ।
मौर्ख्यात्तैर्भाविता युद्धे मिथ्यैव दुरहंकृतिः ॥ ४ ॥

चिन्ताप्रकारमेवाह - दामादय इत्यादिना ॥ ४ ॥

इदानीं संसृजाम्यन्यान्दानवान्माययोदितान् ।
तानप्यध्यात्मशास्त्रज्ञान्सविवेकान्करोम्यहम् ॥ ५ ॥

तानध्यात्मशास्त्रज्ञान् सविवेकानपि करोमीत्यन्वयः ॥ ५ ॥

ततस्तत्त्वपरिज्ञानान्मिथ्याभावनयोज्झिताः ।
नाहंकारं प्रयास्यन्ति विजेष्यन्ति च तान्सुरान् ॥ ६ ॥

इति संचिन्त्य दैत्येन्द्रस्तादृशान्दानवान्धिया ।
माययोत्पादयामास बुद्बुदानिव वारिधिः ॥ ७ ॥

वरप्राप्तिविद्याबलवशीकृताविद्यालक्षणया मायया ॥ ७ ॥

सर्वज्ञा वेद्यवेत्तारो वीतरागा गतैनसः ।

58033 यथाप्राप्तैककर्तारो भावितात्मान उत्तमाः ॥ ८ ॥
58034
58035 एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानात्सर्वज्ञाः । वेद्यात्मतत्त्ववेत्तृत्वादेव
58036 वीतरागादिविशेषणा ॥ ८ ॥
58037
58038 भीमो भासो दृढ इति नामभिः परिलाञ्छिताः ।
58039 जगत्तृणमिवाशेषं पश्यन्तः पावनाशयाः ॥ ९ ॥
58040
58041 ते दैत्या भुवनं प्राप्य च्छादयामासुरम्बरम् ।
58042 गर्जन्तो हेतितडितः प्रावृषीव पयोधराः ॥ १० ॥
58043
58044 भुवनमूर्ध्वभुवनम् । हेतितडित इत्युपमानपक्षे इवार्थगर्भो बहुव्रीहिः ॥
58045 १० ॥
58046
58047 अयुध्यन्त समं देवैरपि वर्षगणान्बहून् ।
58048 विवेकवशतो जग्मुर्नाहंकारं कदाचन ॥ ११ ॥
58049
58050 तेषां यावदुदेत्यन्तर्ममेदमिति वासना ।
58051 तावत्कोऽयमहं चेति विचाराद्यात्यसत्यताम् ॥ १२ ॥
58052
58053 असच्छरीरं विबुधाः कोऽसावहमिति स्थितिः ।
58054 विचारादित्थमेतेषां प्रोदगुर्न भयादयः ॥ १३ ॥
58055
58056 येभ्यो भेतव्यं यदर्थे च तदुभयं मिथ्येति विचाराद्भयाद्यनुदय इत्याह
58057 - असदिति । शरीरं विबुधाश्च असत् ।
58058 नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् इत्येकशेषैकवद्भावः ॥ १३ ॥
58059
58060 असच्छरीरं नास्तीदं चिच्छुद्धैवात्मनि स्थिता ।
58061 अहंनाम न चान्योऽस्ति निश्चित्यैवासुरा ययुः ॥ १४ ॥
58062
58063 ततस्तैर्निरहंकारैर्जरामरणनिर्भयैः ।
58064 प्राप्तार्थकारिभिर्धीरैर्वर्तमानानुसारिभिः ॥ १५ ॥
58065
58066 असक्तबुद्धिभिर्नित्यं हतान्यैरप्यहन्तृभिः ।
58067 वासनाजालनिर्मुक्तैः कृतकार्यैरकर्तृभिः ॥ १६ ॥
58068
58069 हता अन्ये यैस्तथाविधैरपि हन्तृत्वाभिमानाभावादहन्तृभिः ॥ १६ ॥
58070
58071 प्रभोः कार्यमिदं कार्यमिति संगरतत्परैः ।
58072 वीतरागैर्गतद्वेषैः सर्वदा समदृष्टिभिः ॥ १७ ॥
58073
58074 तर्हि तेषां कुतः संगरे प्रवृत्तिस्तत्राह - प्रभोरिति । प्रभोः शम्बरस्य
58075 दृशा इदं कार्यम् । तस्याज्ञत्वादित्यर्थः । अथवा सेवकीभूतैः सदसद्वा
58076 प्रभोः कार्यमवश्यं कार्यमिति नियतिरिति हेतोः संगरतत्परैर्नतु
58077 फलाभिलाषयेत्यर्थः ॥ १७ ॥
58078
58079 सा दैवी दानवैः सेना भीमभासदृढादिभिः ।
58080 हता भुक्ता हृता प्लुष्टा स्वान्नश्रीरिव भोक्तृभिः ॥ १८ ॥
58081
58082 भुक्ता जवेन वशीकृत्य सेवादिनोपभुक्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥
58083
58084 भीमभासदृढक्षुण्णा जाता गीर्वाणवाहिनी ।

58085 परिदुद्राव वेगेन गङ्गेव हिमवच्च्युता ॥ १९ ॥
58086

58087 सा सुरानीकिनी देवं क्षीरोदार्णवशायिनम् ।
58088 जगाम शरणं शैलं वातार्तेवाब्दमालिका ॥ २० ॥
58089

58090 सुराणां अनीकिनी सेना ॥ २० ॥
58091

58092 हरिराश्वासयामास तां भीतां देववाहिनीम् ।
58093 भुजङ्गाभिवृतामेकां रमणीमिव नायकः ॥ २१ ॥
58094

58095 भुजङ्गैर्विटैर्बलादुपभोगायाभिवृताम् । भीतामित्यस्या अपि विशेषणम् ।
58096 नायको भर्ता ॥ २१ ॥
58097

58098 अथ क्षीरोदकुहरे तावत्सा सुरवाहिनी ।
58099 उवास यावद्भगवांस्तन्निरासार्थमुद्ययौ ॥ २२ ॥
58100

58101 क्षीरोदस्य कुहरे श्वेतद्वीपे । तावत् यावच्छम्बरस्यायुःक्षयस्तावत् । तस्य
58102 शम्बरस्य निरासो वधस्तदर्थम् ॥ २२ ॥
58103

58104 बभूव दारुणं युद्धं शौरिशम्बरयोस्ततः ।
58105 अकाल इव कल्पान्ते समुड्डीनकुलाचलम् ॥ २३ ॥
58106

58107 कल्पान्त इव अकालेऽपि समुड्डीनकुलाचलं युद्धम् ॥ २३ ॥
58108

58109 शशाम समरे तस्मिन्दैत्यः सबलवाहनः ।
58110 नारायणहतो यातः शम्बरो वैष्णवीं पुरीम् ॥ २४ ॥
58111

58112 शशाम । मृत इति यावत् । वैष्णवीं पुरीं यातः । ये ये हताश्चक्रधरेण
58113 दैत्यास्त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन । ते ते गता विष्णुपुरं नरेन्द्र क्रोधोऽपि
58114 देवस्य वरेण तुल्यः ॥ इति शास्त्रादित्यर्थः ॥ २४ ॥
58115

58116 भीमभासदृढास्ते तु तस्मिन्विषमसंगरे ।
58117 विष्णुनैव शमं नीताः पवनेनेव दीपिकाः ॥ २५ ॥
58118

58119 शमं विदेहकैवल्यम् ॥ २५ ॥
58120

58121 ते हि निर्वासना एव यदा शान्तिमुपागताः ।
58122 न तदैषां गतिर्ज्ञाता दीपानामिव शाम्यताम् ॥ २६ ॥
58123

58124 तेषामपि शम्बरवत्प्रसक्तां देशान्तरगतिं प्रतिषेधति - ते हीति । वासना
58125 हि गतिकारणम् । तदेष सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य इति
58126 श्रुतेः । निर्वासनत्वात्तेषां गत्यभावादेव गतिर्न ज्ञातेत्यर्थः ॥ २६ ॥
58127

58128 तस्माद्वासनया बद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः ।
58129 राम निर्वासनीभावमाहरस्व विवेकतः ॥ २७ ॥
58130

58131 उक्तां कथां प्रकृते योजयन्नुपसंहरति - तस्मादिति । आहरस्व आनय ।
58132 अवश्यं संपादयेति यावत् ॥ २७ ॥
58133

58134 सम्यगालोकनात्सत्याद्वासना प्रविलीयते ।
58135 वासनाविलये चेतः शममायाति दीपवत् ॥ २८ ॥
58136

58137 तदाहरणे क उपायस्तमाह - सम्यगिति ।
58138 सत्याद्यथाभूतार्थगोचरात्सम्यगालोकनाद्रत्नतत्त्वसाक्षात्कारवच्चिरविचारप्र्
58139 अणिधानजनितसाक्षात्कारादित्यर्थः । चेतो मनः । शमं नाशम् ॥ २८ ॥
58140
58141 न सत्यं किंचिदेवेह सद्भावो भावयत्यलम् ।
58142 नास्त्येव भावना तस्मादित्येतत्सम्यगीक्षणम् ॥ २९ ॥
58143
58144 सम्यगालोकनप्रकारमिदानीं दर्शयति - न सत्यमिति । अलं पूर्णः
58145 सद्भावः परमार्थसत्यश्चिदात्मा यदिदं दृश्यं भावयति तत्किंचिदपि
58146 न सत्यम् । तस्मात्तस्य दृश्यस्य भावना दर्शनमपि दृश्यविशेषिताकारा
58147 नास्त्येव इति एतत्स्वप्रकाशचिन्मात्रपरिशेषदर्शनमेव सम्यगीक्षणमित्यर्थः
58148 ॥ २९ ॥
58149
58150 आत्मैवेदं जगत्सर्वं कः किं भावयतु क्व वा ।
58151 भावना नाम नास्त्येव तदेतत्सम्यगीक्षणम् ॥ ३० ॥
58152
58153 कः किं भावयत्विति त्रिपुटीनिषेधः । क्वेत्याधारनिषेधः । भावनेति
58154 तत्संस्कारनिषेधः ॥ ३० ॥
58155
58156 वासनाचित्तनामानौ शब्दावर्थसमन्वितौ ।
58157 सत्यावलोकनाद्यत्र विलीनौ तत्परं पदम् ॥ ३१ ॥
58158
58159 वासना चित्तमितिशब्दावपि राहोः शिर इतिवद्वैकल्पिकभेदकल्पनात्तन्नामानौ ॥
58160 ३१ ॥
58161
58162 वासनावलितं चित्तमिह स्थितिमुपागतम् ।
58163 तदेव तद्विनिर्मुक्तं विमुक्तमिति कथ्यते ॥ ३२ ॥
58164
58165 विमुक्तं जीवन्मुक्तम् । विदेहकैवल्ये चित्तस्याभावात् ॥ ३२ ॥
58166
58167 नानाघटपटाकारैश्चेतःस्थितिमुपागतम् ।
58168 तदेवाशु शमं नेयं मिथ्यायक्ष इवोत्थितः ॥ ३३ ॥
58169
58170 मिथ्यायक्षो बालवेताल इव ॥ ३३ ॥
58171
58172 दामव्यालकटाकारैश्चेतः परिणतं यथा ।
58173 भीमभासदृढन्यायो राघवास्त्वचलस्तव ॥ ३४ ॥
58174
58175 देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स
58176 नेच्छन्नपि मुच्यते इति न्यायाद्दामव्यालकटदेहात्मभावनया यथा तेषां
58177 चेतः परिणतं तथैव ब्रह्मात्मभावनया
58178 भीमभासदृढन्यायस्तवाचलोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥
58179
58180 दामव्यालकटन्यायो मा ते भवतु राघव ।
58181 एतद्राम पुरा प्रोक्तं पित्रा कमलजेन मे ॥ ३५ ॥
58182
58183 स्वोक्तार्थे सादरग्रहणसिद्धये पितृप्रसादलब्धतां दर्शयन्पुनः
58184 स्नेहातिशयात्तमेवार्थं स्थिरयन्नुपदिशति - दामेत्यादिना ॥ ३५ ॥
58185
58186 भवते यन्मया प्रोक्तं शिष्यायात्यन्तधीमते ।
58187 दामव्यालकटन्यायस्तस्मान्मा तेऽस्तु राघव ।
58188 भीमभासदृढन्यायो नित्यमस्तु तवानघ ॥ ३६ ॥

58189
58190 अविरलसुखदुःखसंकटेयं
58191 भवपदवी भवतापनोपयाता।
58192 व्यवहरणवतो विभूतियातौ
58193 सततमसक्ततयैव नश्यतीति॥ ३७॥
58194
58195 इति उक्तप्रकारेण भीमभासदृढन्यायेन व्यवहरणवतस्तव
58196 सर्वव्यवहारविषयेष्वसक्ततयैव
58197 विभूतेस्तत्त्वबोधपरिपाकलक्षणस्यैश्वर्यस्य यातौ प्राप्तौ सत्यां
58198 अविरलसुखदुःखसंकटा भवेषु जन्मपरम्परासु तापनाय
58199 त्रिविधतापभोगायोपयाता भवपदवी मूलोच्छेदेन नश्यति नान्यथेत्यर्थः॥
58200 ३७॥
58201
58202 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो॰ स्थितिप्रकरणे
58203 दामव्यालकटोपाख्यानसमाप्तिर्नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः॥ ३४॥
58204
58205 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
58206 दामव्यालकटोपाख्यानसमाप्तिर्नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः॥ ३४॥
58207
58208
58209 पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५
58210
58211 श्रीवसिष्ठ उवाच।
58212
58213 जयन्ति ते महाशूराः साधवो यैर्विनिर्जितम्।
58214 अविद्यामेदुरोल्लासैः स्वमनो विषयोन्मुखम्॥ १॥
58215
58216 इह चित्तशमोपायो भोगेच्छात्याग उच्यते।
58217 सत्संगमविवेकात्मबोधरूढसमाधियुक्॥ १॥
58218
58219 तत्र मनोनिग्रह एव मुख्योपायोऽन्ये तदर्था इत्याशयेन तमेव प्रथमं
58220 प्रशंसन्प्रस्तौति - जयन्तीति द्वाभ्याम्॥ १॥
58221
58222 संसारस्यास्य दुःखस्य सर्वोपद्रवदायिनः।
58223 उपाय एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः॥ २॥
58224
58225 श्रूयतां ज्ञानसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम्।
58226 भोगेच्छामात्रको बन्धस्तत्त्यागो मोक्ष उच्यते॥ ३॥
58227
58228 मनोनिग्रहोपायेषु भोगेच्छात्यागो मुख्य इत्याह - श्रूयतामिति॥ ३॥
58229
58230 किमन्यैः शास्त्रसंदर्भैः क्रियतामिदमेव तु।
58231 यद्यत्स्वादिह तत्सर्वं दृश्यतां विषवह्निवत्॥ ४॥
58232
58233 तस्मिंश्च विषयेषु दोषदर्शनाद्बीभत्सा उपाया इत्याशयेनाह -
58234 किमन्यैरिति॥ ४॥
58235
58236 विषमा विषयाभोगाः प्रविचार्य पुनःपुनः।
58237 उपरिष्टात्परित्यज्य सेव्यमानाः सुखावहाः॥ ५॥
58238
58239 तत्राविचार्य सहसा विषयत्यागो दुःखद एव विचार्य गुरुशास्त्रोक्तक्रमेण
58240 त्यागस्त्वापातकटुकोऽप्युदर्के महासुख इत्याह - विषमा इति।

58241 विषयाणामभोगास्त्यागा विषमाः । विनाविचारमिति शेषः । पुनःपुनः
58242 प्रविचार्य सहनाभ्यासादुपरिष्टात्क्रमेण भोगवासनाः परित्यज्य
58243 सेव्यमानास्तु परिपाके सुखावहा इत्यर्थः ॥ ५ ॥
58244
58245 दोषान्प्रसवति स्फारान्वासनावलिता मतिः ।
58246 कीर्णकण्टकबीजा भूः कण्टकप्रसरं यथा ॥ ६ ॥
58247
58248 भोगवासनासु सतीषु का हानिस्तत्राह - दोषानिति । दोषान् रागादीन् प्रसवति
58249 पुनःपुनर्विषयस्मारणेनोत्पादयति । कीर्णानि कण्टकद्रुमबीजानि यस्याम् ॥ ६ ॥
58250
58251 अलग्नवासनाजाला मतिः प्रसरवर्जिता ।
58252 अदृष्टरागद्वेषा या शममेति शनैः परम् ॥ ७ ॥
58253
58254 अतो या मतिरलग्नवासनाजाला अत एवादृष्टरागद्वेषा अत एव
58255 प्रसरश्चाञ्चल्यं तद्वर्जिता सती सा शनैः शममेतीत्यर्थः ॥ ७ ॥
58256
58257 शुभाशुभानसद्ग्लानीन्प्रसूते सुगुणान्सदा ।
58258 फलदानङ्कुरान्काले श्रेष्ठबीजवतीव भूः ॥ ८ ॥
58259
58260 शुभा मतिः असती अविद्यमाना ग्लानिर्दुःखं येभ्यस्तथाविधान्सुगुणान्
58261 शान्तिदान्त्यादिसद्गुणयुक्तान् शुभानेव
58262 ज्ञानसमाधिविश्रान्तिलक्षणान्मोक्षफलदानङ्कुरान्सूते । यथा शाल्यादि
58263 श्रेष्ठबीजवती भूमिरित्यर्थः ॥ ८ ॥
58264
58265 शुभभावानुसंधानात्प्रसन्ने मनसि स्थिते ।
58266 शनैः शनैः प्रशान्ते च मिथ्याज्ञानघनाम्बुदे ॥ ९ ॥
58267
58268 दयादाक्षिण्यक्षमादिशुभभावाभ्यासमारभ्य समाधिपर्यन्तानि
58269 मनोविश्रान्तिसाधनानि क्रमेणाह - शुभेत्यादिना । सर्वेषां
58270 भावलक्षणसप्तम्यन्तानां मनो भवति निर्द्वन्द्वमित्यत्रान्वयः ॥ ९ ॥
58271
58272 वृद्धिं याते च सौजन्ये यक्षे शुक्ल इवोडुपे ।
58273 विवेके प्रसृते पुण्ये नभसीवार्कतेजसि ॥ १० ॥
58274
58275 उडुपे चन्द्रे ॥ १० ॥
58276
58277 धृतावन्तर्विवृद्धायां मुक्तायामिव कीचके ।
58278 स्थितावन्तः कृतार्थायां मधाविव निशाकरे ॥ ११ ॥
58279
58280 धृतौ इन्द्रियनिग्रहधैर्ये । कीचके वेणौ ।
58281 करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्यादिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि
58282 प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥ इत्यष्टसु मुक्ताप्रकारेषु
58283 [मुक्ताकरेषु इति पाठः] वेणूनामपि रत्नशास्त्रे परिगणितत्वात् ।
58284 अन्तर्हृदि मनसि स्थितौ आत्मसौख्यलाभेन कृतार्थायाम् ॥ ११ ॥
58285
58286 फलिते शीतलच्छाये सत्सङ्गसफलद्रुमे ।
58287 स्रवत्यानन्दसुरसे समाधिसरलद्रुमे ॥ १२ ॥
58288
58289 सत्सङ्गो गुर्वादिसमागमः ॥ १२ ॥
58290
58291 मनो भवति निर्द्वन्द्वं निष्कामं निरुपद्रवम् ।
58292 प्रशान्तचापलानर्थशोकमोहभयामयम् ॥ १३ ॥

58293
58294 क्षीणशास्त्रार्थसंदेहं विगताशेषकौतुकम् ।
58295 निरस्तकल्पनाजालं मोहमुक्तमलेपकम् ॥ १४ ॥
58296
58297 कौतुकं विचित्रविषयदर्शनोत्कण्ठा ॥ १४ ॥
58298
58299 निरीहं निरुपाक्रोशं निरपेक्षं निराधिकम् ।
58300 संशान्तशोकनीहारमसक्तं ग्रन्थिवर्जितम् ॥ १५ ॥
58301
58302 कामो [त्रयोदशे श्लोके निष्काममित्युक्त्यात्र च
58303 निरीहनिरपेक्षत्वप्रतिपादनात्प्राप्तं पौनश् *? यं परिहरति]
58304 बीजावस्था । अपेक्षा प्रवृत्त्युन्मुखावस्था । ईहा प्रवृत्त्यवस्थेति भेदान्न
58305 पौनरुक्त्यम् । ग्रन्थिभिरासङ्गैर्वर्जितं भवतीति सर्वत्रानुकृष्यते ॥ १५ ॥
58306
58307 संदेहोग्रसुतं साग्रं सतृष्णादारपञ्जरम् ।
58308 नाशयित्वा स्वमात्मानं साधयत्यर्थमैश्वरम् ॥ १६ ॥
58309
58310 एवंभूतं मनः किं करोति तदाह - संदेहेति । क आत्मा कीदृशो वा कैः
58311 साधनैर्वा लभ्यः कर्मभिर्ज्ञानेन वा कीदृशं वा ज्ञानं साधनानि च
58312 तस्य कानि स्युर्नानावादिभिरन्यथान्यथा निरूपणादित्यादिबहुविधसंदेहा एव
58313 उग्राः सुता दुष्पुत्रा यस्य तथाविधम् । अग्रैः
58314 शाखाप्रायैर्नानामनोरथारम्भैः सहितम् । तृष्णालक्षणा ये दाराः
58315 पञ्जरं स्थूलशरीरं च तत्सहितं आत्मानं स्वं मनः स्वरूपं
58316 नाशयित्वा स्वस्येश्वरो यः प्रत्यगात्मा तत्संबन्धिनमर्थं
58317 जीवन्मुक्तिलक्षणं परमपुरुषार्थं साधयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥
58318
58319 आत्मपीवरताहेतून्विकल्पांश्चायमुज्झति ।
58320 संस्मृत्य प्रभुतामेषु जहाति तृणवत्तनुम् ॥ १७ ॥
58321
58322 मनः केन क्रमेण स्वात्मानं नाशयति तमाह - आत्मेति ।
58323 प्रथममात्मनः स्वस्य पीवरता
58324 पुष्टिस्तद्धेतूनरिमित्रसाध्वसाध्वादिविकल्पानुज्झति । कथम् । एषु विकल्पेषु
58325 स्वस्य उत्पादन इव निग्रहेऽपि प्रभुतां समर्थतां संस्मृत्य विचिन्त्येत्यर्थः
58326 । ततस्तनुं देहाकारं स्वीयं कल्पितरूपं तृणवज्जहाति । यावदेव हि
58327 देहाहंभावेन वासितं मनो देहाकारं भवति तावदेव
58328 देहानुकूलप्रतिकूलविषयेषु रागद्वेषातिप्रभवैर्विकल्पसहस्रैर्वर्धते
58329 तस्मिंस्तु क्षीणे क्षीयत इति भावः ॥ १७ ॥
58330
58331 मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः ।
58332 ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य विवर्धते ॥ १८ ॥
58333
58334 ननु स्वनाशस्याभ्युदयत्वाभावात्प्रत्युतानर्थरूपत्वात्तत्र मनः कथं
58335 प्रवर्ततां तत्राह - मनस इति । अयं भावः - नहि मनः
58336 स्वातन्त्र्येणाभ्युदयमिच्छति किंत्वात्मभूतत्वात् आत्मभूतस्य च
58337 मनोभावोऽनर्थस्तन्नाशस्तु
58338 सर्वानर्थप्रहाणरूपत्वान्निरतिशयानन्दस्वरूपपरिशेषाच्चाभ्युदय एवेति ।
58339 प्रत्यगात्मनस्तु स्वरूपलाभान्महोदयत्वं निर्विवादमेवेत्याशयेनाह -
58340 मनोनाश इति । तर्हि देहाहंकारत्यागमात्रं कार्यं किं
58341 ब्रह्मात्मताज्ञानेन तत्राह - ज्ञमन इति । ज्ञस्य ब्रह्मात्मैक्यज्ञस्य ।
58342 अज्ञस्येति । अज्ञानरूपे मलेऽनुच्छिन्ने मनो भूयः प्ररोहत्येवेति भावः ॥ १८ ॥
58343
58344 मनोमात्रं जगच्चक्रं मनः पर्वतमण्डलम् ।

58345 मनो व्योम मनो देवो मनो मित्रं मनो रिपुः ॥ १९ ॥
58346
58347 प्ररोहतां का हानिस्तत्राह - मनोमात्रमिति। जगदनर्थप्राप्तिरेव हानिरिति
58348 भावः ॥ १९ ॥
58349
58350 विकल्पकलुषा या स्याच्चित्तत्वस्यात्मविस्मृतिः।
58351 मन इत्युच्यते सेयं वासना भवभागिनी ॥ २० ॥
58352
58353 तर्हि तस्य मनसः किं स्वरूपं यदवश्योच्छेद्यं तदाह - विकल्पेति।
58354 आत्माप्रतिसंधाननिमित्तनानाविकल्पवासना एव तत्स्वरूपमित्यर्थः ॥ २० ॥
58355
58356 चेत्यानुपातकलितचिन्मात्रे तिष्ठताभिधम्।
58357 मनाग्विकल्पकलुषं चित्तत्त्वं जीव उच्यते ॥ २१ ॥
58358
58359 अस्त्वेवेंविधं मनस्तेन बध्यो जीवः कस्तमाह - चेत्येति। मनसि चेत्यस्य
58360 विषयस्य योऽनुपातो वासनात्मना प्रवेशस्तेन कलिते परिच्छिन्ने चिन्मात्रे।
58361 तिष्ठतीति तिष्ठस्तद्भावस्तिष्ठता। व्यत्ययेन कर्तरि शः।
58362 स्थितिरित्यभिधाशब्दव्यवहारयोग्यता यस्मिंस्तथाविधं
58363 मनाग्विकल्पवासनाकलुषं ब्रह्म तदेव जीव इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥
58364
58365 चेत्यप्रपतितं रूढसंज्ञमज्ञत्वमागतम्।
58366 तदेवाधिकनिःसारं कल्प्यतेऽन्तर्मनस्तया ॥ २२ ॥
58367
58368 यतश्चेत्ये प्रपतितं तत्रैव चिराभ्यासाद्रूढा संज्ञा आत्मत्वाभिमानो यस्य
58369 तथाविधं यदज्ञत्वं स्वरूपविस्मरणमागतं यज्जीवरूपं तदेव
58370 विकल्पसहस्रैर्मोमुह्यमानतया सारभूतसुखस्वभावतापहाराद्यदा
58371 अधिकनिःसारं भवति तदा जीवोपकरणमनस्तया भेदेन कल्प्यत इत्यर्थः ॥ २२
58372 ॥
58373
58374 नात्मा संसारिपुरुषो न शरीरं न शोणितम्।
58375 जडं सर्वं शरीरादि देही खवदलेपकः ॥ २३ ॥
58376
58377 एवं जीवतदुपाधी प्रदर्श्य तद्विविक्तं शुद्धात्मस्वरूपं दर्शयति -
58378 नेत्यादिना। संसारिपुरुषो जीवस्वभावो वस्तुतो न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥
58379
58380 शरीरे कणशः कृत्ते नास्त्यन्यद्रुधिरादिकात्।
58381 निर्भिन्ने कदलीस्तम्भे नास्त्यन्यत्पल्लवाद्दते ॥ २४ ॥
58382
58383 जडत्वमेव स्फुटयति - शरीरे इति। कृत्ते छिन्ने।
58384 पल्लवात्पल्लवप्रकृतित्वक्संघातात् ॥ २४ ॥
58385
58386 मनो जीवो नरं विद्धि तदेवाकारमागतम्।
58387 आत्मनात्मानमादत्ते स्वविकल्पात्मकल्पितम् ॥ २५ ॥
58388
58389 स्वविकल्पान्नरस्तत्र प्रसार्य रचयत्यलम्।
58390 जालमात्मनिबन्धाय कोशकारकृमिर्यथा ॥ २६ ॥
58391
58392 विकल्पान् विकल्पवासनाः। प्रसार्य उद्भाव्य। नरो जीवः ॥ २६ ॥
58393
58394 इमं देहभ्रमं त्यक्त्वा देशकालान्तरे पुनः।
58395 शरीरत्वमथादत्ते पल्लवत्वमिवाङ्कुरः ॥ २७ ॥
58396

58397 तद्देहात्मकत्वाभावे युक्तिमाह - इममिति | शरीरत्वं देहान्तरभावम् ||
58398 २७ ||
58399
58400 यादृग्वासनमेतत्स्यान्मनस्तादृक्प्रजायते |
58401 जातं स्वपिति यच्चित्तं तत्स्वप्ने निशि तिष्ठति || २८ ||
58402
58403 शरीरस्य वासनामयत्वे युक्तिमाह - यादृगिति | चित्तं यज्जातं सत्स्वपिति
58404 स्वप्ने तदेव भूत्वा तिष्ठतीत्यन्वयः || २८ ||
58405
58406 अम्लं मधुरसासिक्तं मधुरं मधुरञ्जितम् |
58407 बीजं प्रतिविषाकल्कसिक्तं च कटु जायते || २९ ||
58408
58409 विषयस्य वासनाधायकत्वे दृष्टान्तमाह - अम्लमिति | अम्लं
58410 तिन्तिण्याद्यम्लं बीजं मधुरसासिक्तं चेदङ्कुरादिक्रमेण वृक्षीभूय
58411 फलकालेऽपि मधुरञ्जितं सत् मधुरं जायते तदेव बीजं प्रतिविषायाः
58412 विषप्रतिनिधिभूतधत्तूरकरञ्जादिवल्ल्याः कल्केन रसेन सिक्तं चेत् फलकालेऽपि
58413 कटु जायते इति लोके आरामशास्त्रे च प्रसिद्धमित्यर्थः || २९ ||
58414
58415 शुभवासनया चेतो महत्या जायते महत् |
58416 भवतीन्द्रमनोराज्य इन्द्रता स्वप्नभाङ्नरः [स्वप्नभाङ्कुरः इति
58417 क्वचित्] || ३० ||
58418
58419 क्षुद्रवासनया चेतःक्षुद्रतामपि पेलवाम् |
58420 पिशाचविभ्रमात्स्वप्ने पिशाचान्निशि पश्यति || ३१ ||
58421
58422 पेलवां पश्यतीत्यपकृष्यते || ३१ ||
58423
58424 सरसि स्फारनैर्मल्ये कालुष्यं याति न स्थितिम् |
58425 तथैव स्फारकालुष्ये प्रसादो याति न स्थितिम् || ३२ ||
58426
58427 नैर्मल्ये कृतेऽपि पुनर्व्युत्थाने द्वैतदर्शनात्कालुष्यप्रसक्तिमाशङ्क्याह
58428 - सरसीति | एतेनाल्पविवेकादिना नैर्मल्यस्थितिप्रसक्तिरपि वारितेत्याशयेनाह
58429 - तथैवेति || ३२ ||
58430
58431 मनसि स्फारकालुष्ये तद्रूपं जायते फलम् |
58432 तथैव स्फारनैर्मल्ये तद्रूपं जायते फलम् || ३३ ||
58433
58434 त्यजत्युदारां न गतिं क्षीणोऽप्यनिशमुत्तमः |
58435 उद्योगवानविरतं पूरणाशामिवोडुपः || ३४ ||
58436
58437 ननु तर्हि देशोपप्लवादिना चिरसमाधिभङ्गे पुनः कालुष्यं
58438 स्यादित्याशङ्क्याह - त्यजतीति | क्षीणो दारिद्र्याद्युपप्लुतोऽपि | उदारां
58439 शान्तिं समाधानादिचित्तप्रसादनगतिम् || ३४ ||
58440
58441 नेह बन्धो न मोक्षोऽस्ति नाबन्धोऽस्ति [न बोध्यो न च बन्धनं इति
58442 पाठः | आद्ये न बन्धतेत्यत्र बन्धशब्दादर्श आद्यत्वि
58443 बन्धवत्तेत्यर्थः] न बन्धता |
58444 मिथ्योत्थितैव मायेयमिन्द्रजाललता यथा || ३५ ||
58445
58446 अथवा तत्त्वबोधबाधितत्वादेव नोपप्लवसहस्रेऽपि
58447 कालुष्यप्रसक्तिरित्याशयेनाह - नेहेति || ३५ ||
58448

58449 गन्धर्वनगराकारा मृगतृष्णा इवोत्थिता।
58450 द्विचन्द्रविभ्रमाभासा द्वैतैकत्वविवर्जिता॥ ३६॥
58451
58452 मायामेव विशिनष्टि - गन्धर्वेति। द्वैतैकत्वविवर्जितेत्युत्तरान्वयि॥ ३६॥
58453
58454 सर्वैव ब्रह्मसत्तेयमित्येषा परमार्थता।
58455 परिस्फुरति निःसारः संसारोऽयमसन्मयः॥ ३७॥
58456
58457 का तर्हि परमार्थता तामाह - सर्वैवेति॥ ३७॥
58458
58459 नानन्तोऽहं वराकोऽहमिति दुर्निश्चयोदितः।
58460 अनन्तोऽस्मीश्वरोऽस्मीति निश्चयेन विलीयते॥ ३८॥
58461
58462 अहमनन्तोऽपरिच्छिन्नो न। अत एव वराकः क्षुद्रः॥ ३८॥
58463
58464 सर्वगे स्वात्मनि स्वच्छे एषोऽहमिति भावना।
58465 एतत्तद्बन्धनं लोके स्वविकल्पोपकल्पितम्॥ ३९॥
58466
58467 एषः एतद्देहमात्रः॥ ३९॥
58468
58469 बन्धमोक्षदशाहीना द्वित्वैकत्वविवर्जिता।
58470 सर्वैव ब्रह्मसत्तेयमित्येषा परमार्थता॥ ४०॥
58471
58472 नैर्मल्यप्राप्तमरणमसक्तं सर्वदृष्टिषु।
58473 अमनस्त्वमिहापन्नं ब्रह्म पश्यति नान्यथा॥ ४१॥
58474
58475 नैर्मल्यातिशयेन प्राप्तं सन्निहितं मरणं स्वनाशो यस्य तथाविधं अत
58476 एवामनस्त्वमापन्नं मन इह अस्मिन्नधिकारिशरीर एव ब्रह्म पश्यति॥ ४१॥
58477
58478 मनो निर्मलतां यातं शुभसंतानवारिभिः।
58479 ब्राह्मीं दृष्टिमुपादत्ते रागं शुक्लपटो यथा॥ ४२॥
58480
58481 शुभसंतानं समाध्यभ्यासजन्यधर्मोपचयस्तल्लक्षणवारिभिः।
58482 ब्राह्मीं दृष्टिं सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिम्। रागं रञ्जकद्रव्यवर्णम्॥ ४२॥
58483
58484 सर्वमेव ममात्मेति सर्वभावनयानघ।
58485 हेयादेयबले क्षीणे बन्धमोक्षो विमुच्यताम्॥ ४३॥
58486
58487 बन्धसापेक्षो मोक्षोऽपि विमुच्यताम्॥ ४३॥
58488
58489 शुद्धस्य मनसः कायशास्त्रवैराग्यबुद्धिभिः।
58490 अभिजातोपलस्येव जगत्तस्येति [जगत्तस्यैवेति पाठः] विद्युतिः॥ ४४॥
58491
58492 ननु कायादिबन्धः सत्यः किं न स्यादिति चेन्न।
58493 मनोविकारमात्रत्वान्मानोरथिकप्रासादादिवदित्याशयेनमाह -
58494 शुद्धस्येति। आदावनधिकार्यधिकारिशरीराभिमानात्कायात्मना ततः
58495 सच्छास्त्रश्रवणाभिमानाच्छास्त्रात्मना वैराग्यात्मना तत
58496 आत्मबोधाद्बोधात्मना च। शुद्धस्य मनस एव अभिजातोपलस्य स्फटिकस्येव
58497 इति विद्युतिर्विविधप्रतिभास एव जगत्संसार इत्यर्थः॥ ४४॥
58498
58499 पदार्थेनैकतामेत्य मनसो नैकतानता।
58500 असत्यज्ञानदृष्टिं तां विद्धि क्षणविनाशिनीम्॥ ४५॥

द्वैतदर्शनक्षण एव बन्धप्राप्तिमात्मदर्शनक्षण एव सद्योमोक्षप्राप्तिं
च करतलामलकवद्विविच्य दर्शयति - पदार्थेनेति श्लोकद्वयेन ॥ ४५ ॥

सबाह्याभ्यन्तरं त्यक्त्वा सर्वां दृश्यदृशं यदा।
मनस्तिष्ठति तल्लीनं संप्राप्तं तत्पदं तदा ॥ ४६ ॥

दृश्यदृष्टिः स्फुटा येयं सा ह्यवश्यमसन्मयी।
तन्मयत्वं च मनसः स्वरूपं विद्धि नेतरत् ॥ ४७ ॥

तन्मयत्वं दृश्यदृष्टिप्रचुरत्वम् ॥ ४७ ॥

आद्यन्तयोर्विनाशित्वान्मध्येऽपि तदसन्मयम्।
अज्ञातमनसस्तेन दुःखिता हस्तसंस्थिता ॥ ४८ ॥

दृश्यदृष्टेरसन्मयत्वं कुतस्तत्राह - आद्यन्तयोरिति। विनाशित्वात्
असत्त्वात्। एवमसदित्यज्ञातं मनो येन तस्य हस्तसंस्थिता करप्राप्तेव न
दुरन्वेषेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आत्मैवेदं जगदिति विना भावेन दुःखदा।
दृश्यश्रीरन्यथा त्वेषा भोगमोक्षप्रदायिनी ॥ ४९ ॥

इति भावेन बोधेन विना दृश्यश्रीर्दुःखदा। अन्यथा तादृशबोधसत्त्वे तु
भोगग्रहणमज्ञभोगवद्दुर्वासनाधानप्रयुक्तदुःखबीजत्वा##-
द्यतनार्थम् ॥ ४९ ॥

जलमन्यत्तरङ्गोऽन्य इति नानातयाऽज्ञता।
जलमेव तरङ्गोऽयमित्येकत्वात्किल ज्ञता ॥ ५० ॥

लोकवदेव शास्त्रेऽज्ञताज्ञते बोध्ये नापूर्वे इत्याह - जलमिति ॥ ५० ॥

दुःखमायात्यसदिति हेयोपादेयरूपि यत्।
तदभावेन तु ज्ञानादानन्त्यमवशिष्यते ॥ ५१ ॥

नानाता कुतो हेया एकता च कुत उपादेया तत्राह - दुःखमिति।
हेयोपादेयरूपि यन्नानात्वं तदसदविद्यमानमिति हेतोर्दुःखं
जन्ममरणाद्यायाति अनुसरति अतो हेयम्। तदभावेन
त्वात्मतत्त्वज्ञानादानन्त्यमपरिच्छिन्नात्मरूपमवशिष्यते
अतस्तदुपादेयमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

संकल्पकल्पितत्वाच्च मनोरूपमसन्मयम्।
असन्मयविनाशे तु कः शोको वद राघव ॥ ५२ ॥

ननु प्रियतममनोबुद्ध्यादिद्वैतस्य सत्यत्वादात्मोपकरणत्वाच्च तन्नाशे
धनादिनाश इव शोकः स्यात्तत्राह - संकल्पेति ॥ ५२ ॥

अवत्सलो यथा बन्धुररागद्वेषया धिया।
दृश्यते पश्य तद्वत्त्वं तत्त्वं पञ्जरमात्मनः ॥ ५३ ॥

किंच रागद्वेषयोः सतोरिष्टहानादनिष्टप्राप्तेश्च शोकः स्यात्तौ त्यक्त्वा

58553 उदासीनदृशा देहत्रयपञ्जरं पश्यतो न शोकप्रसक्तिरित्याशयेनाह -
58554 अवत्सल इति | अवत्सलो निःस्नेहः | तत्त्वं पृथिव्यादिभूततत्त्वरूपम् || ५३ ||
58555
58556 अवत्सलाद्यथा बन्धोः सुखदुःखैर्न लिप्यते |
58557 तत्त्वेन [ज्ञानेनेति पाठान्तरम्] संपरिज्ञानात्तथा
58558 तत्त्वचयात्मनः || ५४ ||
58559
58560 तत्त्वचयात्मनो भूतराशिमात्रस्वभावाद्देहद्वयपञ्जरात् || ५४ ||
58561
58562 तदनादि शिवं ज्ञानं यन्मध्यं द्रष्टृदृश्ययोः |
58563 तस्मिन्सत्ये मनः शान्तं पांसुर्वायुक्षये यथा || ५५ ||
58564
58565 यस्मिन्नधिष्ठाने मनःक्षयस्तत्स्वरूपमाह - तदिति | शिवं
58566 नित्यनिरतिशयानन्दरूपम् | द्रष्टृदृश्ययोर्मध्यं दृग्रूपमित्यर्थः ||
58567 ५५ ||
58568
58569 उपशान्ते मनोवायौ देहपांसुः प्रशाम्यति |
58570 पुनः संसारनगरे न नीहारः प्रवर्तते || ५६ ||
58571
58572 मनोनाशे स्थूलदेहोऽप्यसम्भवतीत्याह - उपशान्ते इति | संसारस्य
58573 नगरवदधिष्ठाने प्रतीचि नीहारो नीहारवदावरिका अविद्या क्षीणत्वान्न
58574 प्रवर्तते || ५६ ||
58575
58576 वासनाप्रावृषि क्षीणे संस्थितौ राममागते |
58577 जाड्ये जनितहृत्कम्पे पङ्के शोषमुपागते || ५७ ||
58578
58579 तत्क्षयप्रकारमेव शरत्कालत्वेनोपपादयति - वासनेत्यादिना | क्षीणे इति
58580 पदसंस्कारपक्षे सामान्ये नपुंसकम् | संस्थितौ स्वरूपस्थितौ रमणं
58581 रामो विहारस्तमागते प्राप्ते मनसीति शेषः | रागमिति पाठे
58582 ताद्रूप्यरञ्जनमित्यर्थः | जनितो हृत्कम्पो भयं येन तथाविधे जाड्ये
58583 मौढ्ये | पक्षान्तरे शैत्ये तद्रूपे पङ्के शोषमुपागते सति || ५७ ||
58584
58585 शुष्के तृष्णावटे शान्ते मन्दे हृदयकानने |
58586 क्षीणेष्वक्षकदम्बेषु मिथ्याज्ञानघने क्षते || ५८ ||
58587
58588 मन्दे रागादिगुल्मविरले | अक्षकदम्बेषु इन्द्रियसमूहलक्षणकदम्बवृक्षेषु
58589 क्षीणेषु क्षीणफलेषु || ५८ ||
58590
58591 क्षीयते मोहमिहिका प्रभात इव शर्वरी |
58592 क्वापि गच्छति तज्जाड्यं विषं मन्त्रहतं यथा || ५९ ||
58593
58594 देहाद्रौ न भयक्षुद्राः सरितः प्रसरन्त्यलम् |
58595 नोल्लसन्ति लसत्पक्षाः संकल्पोग्रकलापिनः || ६० ||
58596
58597 भयलक्षणाः क्षुद्राः सरितः कुल्याः | कलापिनो मयूराः || ६० ||
58598
58599 परां निर्मलतामेति संविदाकाशगोचरः |
58600 राजतेऽतितरामच्छो जीवादित्यो महोदयः || ६१ ||
58601
58602 स्वरूपसंविल्लक्षणे आकाशे गोचरः अपरोक्षं स्फुरन् || ६१ ||
58603
58604 घनमोहभरोन्मुक्ता विविक्तत्वं परं गताः |

58605 समये ह्यतिशोभन्ते धौता आशा महादिशः ॥ ६२ ॥
58606
58607 विविक्तत्वं विवेकितां विभक्ततां च। समये समाध्यादिकाले
58608 सूर्यचन्द्रोदयकाले च। धौता रजोभिरदूषिता आशास्तृष्णास्तल्लक्षणा
58609 महादिशः ॥ ६२ ॥
58610
58611 भृशमाभाति विमला मुदिताकाशमञ्जरी।
58612 शीतलीकृतदिक्चक्रा शरद्व्योम्नीव चन्द्रिका ॥ ६३ ॥
58613
58614 मुदिता पुण्यफलानुशायिनी चित्तवृत्तिस्तल्लक्षणा चित्ताकाशस्य मञ्जरी ॥ ६३ ॥
58615
58616 सर्वसंपत्प्रकाशेन परमानन्ददायिना।
58617 भृशं सफलतामेति सुविविक्ता विवेकभूः ॥ ६४ ॥
58618
58619 सर्वाः संपदो विषयानन्दलवान् स्वान्तर्भाविण प्रकाशयतीति
58620 सर्वसंपत्प्रकाश आत्मा तल्लक्षणेन फलेन सस्यफलपक्षे तु सर्वेषां
58621 कृषीवलादीनां भाविसंपदः प्रकाशयतीति तेनेति योज्यम्। सुविविक्ता
58622 सम्यक्परिशोधिता केदारभेदैर्विभक्ता च ॥ ६४ ॥
58623
58624 सपर्वतवनाभोगं परमालोकसुन्दरम्।
58625 अच्छाच्छं शितलच्छायं जायते भुवनान्तरम् ॥ ६५ ॥
58626
58627 परमालोकेनात्मप्रकाशेन सूर्यचन्द्रज्योतिषा च तत्त्वपक्षे शीतला
58628 त्रिविधतापशून्या छाया चिदाभासो यस्मिन्नित्यर्थः। शरत्पक्षे स्पष्टम् ॥ ६५
58629 ||
58630
58631 विस्तारितं सुसुमतां स्फारितं स्फटिकाकृतिम्।
58632 उपैति हृत्सरः स्वच्छं नीरजोम्बुजकोशकम् ॥ ६६ ॥
58633
58634 परिच्छेदापगमाद्विस्तारितम्। विवेकजलोपचयात्स्फारितम्।
58635 हृन्मनस्तल्लक्षणं सरः। निर्गतरजोगुणो हृदयाम्बुजकोशो यत्र।
58636 शरत्पक्षे स्पष्टम् ॥ ६६ ॥
58637
58638 हृत्पद्मकोशान्मलिनः स्वाहंकारमधुव्रतः।
58639 अपुनर्दर्शनायैव चञ्चलः क्वापि गच्छति ॥ ६७ ॥
58640
58641 नीरजस्त्वं कार्यतोऽप्याह - हृदिति ॥ ६७ ॥
58642
58643 भवत्यपगताक्षेपः सर्वगः सर्वनायकः।
58644 निर्वासनः शान्तमनाः स्वदेहनगरेश्वरः ॥ ६८ ॥
58645
58646 अपगत आक्षेपः संकोचो यस्य अत एव सर्वगः ॥ ६८ ॥
58647
58648 विचारणासमधिगतात्मदीपको
58649 मनस्यलं परिगलितेव धीरधीः।
58650 विलोकयन्क्षयभवनीरसा गती-
58651 र्गतज्वरो विलसति देहपत्तने ॥ ६९ ॥
58652
58653 एवं वासनाक्षयफलानि प्रपञ्च्य तैरेव जीवन्मुक्तस्थितिं दर्शयति -
58654 विचारणेति। अवमत्य स्वदोषान् धीरा धीर्यस्य तथाविधः सन् क्षयेषु मृत्युषु
58655 भवेषु जन्मसु च पारलौकिकीरैहलौकिकीश्च नीरसा गतीर्विलोकयन्
58656 विचारणासमधिगतात्मदीपको भूत्वा जीवन्मुक्तो गतज्वरः सन् नेहपत्तने

स्वशरीरनगरे विलसति विराजते इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये
स्थितिप्रकरणे उपशमवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
उपशमवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ३६

श्रीराम उवाच ।

यथेदृशं स्थितं विश्वं विश्वातीते चिदात्मनि ।
तन्मे कथय हे ब्रह्मन् पुनर्बोधविवृद्धये ॥ १ ॥

स्वतः स्थिता ह्यसक्तैव चित्सर्वत्र स्थितोच्यते ।
चित्स्थित्या सर्वभावानां स्थितिर्न पृथगित्यपि ॥ १ ॥

इदानीं मुख्यं प्रकरणार्थं जगत्स्थितिस्वरूपं जिज्ञासुः श्रीरामः
पृच्छति - यथेति । ईदृशं प्राग्वर्णितप्रकारम् ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यथोर्मयोऽनभिव्यक्ता भाविनः पयसि स्थिताः ।
न स्थिताश्चात्मनोऽन्यत्वाच्चित्तत्वे सृष्टयस्तथा ॥ २ ॥

ब्रह्मसत्तयैव जगत्स्थितिर्न पृथक् । प्राणिनां पृथक्स्वसत्तया
जगत्स्थितिप्रत्ययस्तु ब्रह्मास्वरूपस्थित्यबोधनिबन्धन इति समाधातुकामो
वसिष्ठस्तदनुरूपं दृष्टान्तमाह - यथेत्यादिना ।
सद्रूपादात्मनोऽन्यत्वात्स्वतः सत्त्वशून्यत्वाच्च न स्थिताः ॥ २ ॥

यथा सर्वगतः सौक्ष्म्यादाकाशो नोपलक्ष्यते ।
तथा निरंशश्चिद्भावः सर्वगोऽपि न लक्ष्यते ॥ ३ ॥

यद्यात्मस्थित्यैव सर्वस्थितिस्तर्हि सर्वत्रात्मा कुतो न लक्ष्यते तत्राह - यथेति
। निरंश इति सौक्ष्म्ये उपपत्तिः ॥ ३ ॥

सुस्थितेवास्थितेवान्तः प्रतिभास्ति मणौ यथा ।
न सत्यभूता नासत्या तथेयं सृष्टिरात्मनि ॥ ४ ॥

सुस्थिते निरावरणस्थिते आस्थिते आवृतस्थिते । प्रतिभा प्रतिबिम्बः । मणौ
स्फटिकादौ । सुस्थिता इव आस्थिता इवेति प्रतिभाविशेषणे वा ॥ ४ ॥

स्वाधारैरम्बुदैः स्वस्थैर्न स्पृष्टं गगनं यथा ।
चित्स्थैः सर्गैश्चिदाधारैर्न स्पृष्टा चित्परा तथा ॥ ५ ॥

असङ्गत्वे दृष्टान्तमाह - स्वेति । अन्योन्यतादात्म्याध्यासाच्चित आधारैः
॥ ५ ॥

जलधिष्ठिततत्तेजो यथाङ्ग प्रतिबिम्बति ।
तथा पुर्यष्टकेष्वेव चिद्धि देहेषु लक्ष्यते ॥ ६ ॥

तर्हि सूक्ष्माच्चिद्घटादाविव देहेऽपि न लक्ष्येत लक्ष्यते तु तत्र को हेतुस्तत्राह - जलधिष्ठितेति। अङ्गेति संबोधने। यथा जले संयुक्ताः किरणाः संपृक्ततया स्फुटं न लक्ष्यन्ते प्रतिबिम्बात्मना तु स्फुटं लक्ष्यन्ते तद्वत्पुर्यष्टकात्मकेषु देहेष्वित्यर्थः॥ ६॥

सर्वसंकल्परहिता सर्वसंज्ञाविवर्जिता।
सैषा चिदविनाशात्मा तच्चेत्यादिकृताभिधा॥ ७॥

तस्याः प्रतिबिम्बता तदधीनकामसंकल्पनामरूपभावत्वाच्च न वास्तवीत्याह - सर्वेति। किंकृता तर्हि जीवाद्यभिधा तदाह - तदिति। आदिपदादाभासग्रहः॥ ७॥

आकाशशतभागाच्छा ज्ञेषु निष्कलरूपिणी।
सकलाकलसंसारस्वरूपैकात्म्यदर्शिनी॥ ८॥

चित्सौक्ष्म्यस्वाच्छ्यपर्यालोचने आकाशोऽपि शतगुणस्थूलोऽस्वच्छश्च स्यादिति विद्वदनुभवेनाह - आकाशेति। सकलमप्यकलं निष्कलं संसारस्वरूपं यत्र तथाविधैकात्म्यदर्शनशीलेति विद्वदनुभवाभिनयः। अमलेति पाठे मायामलरहितमित्यर्थः॥ ८॥

तरङ्गादिमयी स्फारा नानाता सलिलार्णवे।
तस्मान्न व्यतिरेकेण यथा भावविकारिणी॥ ९॥

अत एव तत्र भ्रान्तिदृष्टा भावविकारास्तद्व्यतिरेकेण न सन्तीत्याह - तरङ्गेति द्वाभ्याम्॥ ९॥

त्वत्तामत्तामयि स्फारा नानातेयं चिदर्णवे।
चिन्मात्रव्यतिरेकेण तथा नैव प्रकाशते॥ १०॥

चिच्चिनोति चितं चेत्यं तेनेदं स्थितमात्मनि।
अज्ञेऽज्ञे त्वन्यदायातमन्यदस्तीति कल्पना॥ ११॥

यदि चित् चेत्यं चिनोति उपचिनोतीति मन्यसे तर्हि चिच्चितमेव चिनोतीति मन्यस्वनचेत्यमन्यदस्तीति। एवं मनने तेन चितः स्वात्मनि व्यापारायोगेन हेतुना इदं चित्स्वरूपमात्मन्येव स्थितं न किंचिच्चिनोतीति फलतीत्यर्थः। सेयं परमार्थदृष्टिः। यस्त्वज्ञ एव सन् ज्ञोऽस्मीत्यभिमन्यते तस्यैव चिद्व्यतिरिक्तं सर्गेष्वन्यदायातमस्तीति च कल्पनेत्यर्थः। अज्ञेऽज्ञे इति वीप्सा वा॥ ११॥

अज्ञेष्वसत्स्वभावोग्रसंसारगणगर्भिणी।
ज्ञेषु प्रकाशरूपैव सकलैकात्मिका सती॥ १२॥

तामेव ज्ञाज्ञयोः कल्पनया चितं पुनर्विभज्याह - अज्ञेष्विति॥ १२॥

अनुभूतिवशान्नित्यमर्कादीनां प्रकाशिनी।
स्वादिनी सर्वभूतानां भाविनी भवभोगिनाम्॥ १३॥

तस्या एव चितो जगत्प्रकाशभोगजन्मनिर्वाहकतामाह - अनुभूतीति। स्वादिनी विषयस्वादने निमित्तभूता। भवभोगिनां जीवानां भाविनी जन्मादौ निमित्तभूता च। आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुतेः॥ १३॥

58761 नास्तमेति न चोदेति नोत्तिष्ठति न तिष्ठति।
58762 न चायाति न वा याति न चेह नच नेह चित्॥ १४॥
58763
58764 अज्ञानां जन्मादिनिमित्तभावेऽपि ज्ञदृशा कूटस्थापरिच्छिन्नैकरूपैव
58765 सेत्याह - नास्तमेतीति॥ १४॥
58766
58767 सैषा चिदमलाकारा स्वयमात्मनि संस्थिता।
58768 राघवेत्थं प्रपञ्चेन जगन्नाम्ना विजृम्भते॥ १५॥
58769
58770 विजृम्भते विवर्तते॥ १५॥
58771
58772 तेजःपुञ्जैर्यथा तेजः पयःपूरैर्यथा पयः।
58773 परिस्फुरति संस्पन्दैस्तथा चित्सर्गविभ्रमैः॥ १६॥
58774
58775 चिद्विवर्तोऽपि परमार्थदृशा चिदेवेत्याशयेन दृष्टान्तावाह -
58776 तेजःपुञ्जैरिति॥ १६॥
58777
58778 तत्स्वभावेन चिन्नाम्ना सर्वगेनोदितात्मना।
58779 प्रकाशेनाप्रकाशेन निरंशेनांशधारिणा॥ १७॥
58780
58781 स्वतःशुद्धस्याप्यविद्यया सर्गविभ्रमैः परिस्फुरणमेव सर्गकर्तृत्वं
58782 नान्यादृशमिति दर्शयितुं तदुपयोगिनी द्वे रूपे आह - तदिति। स्वभावेन
58783 चिन्नाम्ना। व्यवहारतः सर्वगेन। परमार्थतः प्रकाशेन। नाहं जानामीति
58784 व्यवहारादप्रकाशेन। एवमग्रेऽपि॥ १७॥
58785
58786 स्वयं स्वकलनाभोगादनन्तं पदमुज्झता।
58787 अहमस्मीति भावेन गच्छता ज्ञपदं शनैः॥ १८॥
58788
58789 स्वकलना अविद्यायां स्वप्रतिबिम्बस्तल्लक्षणादाभोगात्कृत्रिमवेषात्। अनन्तं
58790 पदमपरिच्छिन्नस्वरूपमुज्झतेवाप्रतिसंदधानेन। अज्ञपदं जीवताम्॥ १८॥
58791
58792 नानातायां प्ररूढायामस्यां संसृतिपूर्वकम्।
58793 भावाभावग्रहोत्सर्गपदे स्थितिमुपागते॥ १९॥
58794
58795 इदमस्ति इदं नास्तीति भावाभावौ। इदं ग्राह्यमिदं
58796 त्याज्यमितीष्टानिष्टयोर्ग्रहोत्सर्गौ च। तेषां पदे स्थाने देहात्मभावे॥ १९॥
58797
58798 पुर्यष्टकस्पन्दशतैः करोति न करोति च।
58799 उत्सेधमेति भूकोशकोटरस्थोऽङ्कुरोत्करः॥ २०॥
58800
58801 अध्यस्तात्मभावपुर्यष्टकस्पन्दशतैर्विहितनिषिद्धकर्मभिर्भोग्यं
58802 जगत्करोति न करोतीति। वस्तुतः तत्तद्वस्तुभावेन करणप्रकाशने प्रपञ्चयति
58803 - उत्सेधमित्यादिना। उत्सेधमुपचयेनौन्नत्यम्॥ २०॥
58804
58805 व्योम सौषिर्यमादत्ते सर्वमूर्त्यविरोधि यत्।
58806 स्पन्दैकधर्मवान्वातो रसरूपतया जलम्॥ २१॥
58807
58808 भुवोङ्कुरात्मनोत्सेधे भूतान्तरभावेन तदानुकूल्याचरणमाह -
58809 व्योमेति। यदि व्योम सौषिर्यं नादद्यान्निरवकाशोऽङ्कुरो न निर्गच्छेत्। एवं
58810 स्पन्दात्मको वायुराकर्षति येनाङ्कुरो निर्गच्छतीत्याह - स्पन्देति। एवं
58811 जलं स्वरसेनाङ्कुरं स्नेहयतीत्याशयेनाह - रसेति॥ २१॥
58812

58813 दृढोर्वी प्रकटं तेजः स्थितिमन्ति जगन्ति च ।
58814 प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञासु कालः कलनया स्थितः ॥ २२ ॥
58815
58816 एवमुर्वी स्वदार्ढ्यदानेनाङ्कुरमनुगृह्णातीत्याशयेनाह - दृढेति ।
58817 तेजश्च रूपदानेन प्रकटीकरोतीत्याशयेनाह - प्रकटमिति । एवं
58818 सर्वजगन्ति तत्तत्कार्याणां स्थित्यविघाताभ्यामनुग्राहकाणीत्याशयेनाह ##-
58819 यवाङ्कुरोद्गमाभ्यनुज्ञानेन चानुग्राहक इत्याह - प्रतिबन्धेति ।
58820 कलनया परिणामकतया ॥ २२ ॥
58821
58822 पुष्पेषु गन्धतां याति शनैः संचितकेसरम् ।
58823 मृत्कोटररसोल्लासः स्थाणुतामेति भूतले ॥ २३ ॥
58824
58825 पूर्वपुण्यादिभावापन्ना चिद्गन्धाद्यात्मना विवर्तत इत्याह - पुष्पेष्विति ।
58826 मृदन्तर्गतरसभावापन्ना चित् स्थाणुतां तरूपचयेन तन्मूलदारुताम् ॥ २३ ॥
58827
58828 मूलस्थाः फलमायान्ति पेलवा रसलेशकाः ।
58829 संनिवेशं व्रजन्त्येता रेखाः पल्लवपालिषु ॥ २४ ॥
58830
58831 मूलस्थरसभावापन्ना च फलभावं याति । त एव रसाः पल्लवपालिषु
58832 प्रविष्टा रेखाः शिरा भूत्वा पत्रादिसंनिवेशं व्रजन्ति ॥ २४ ॥
58833
58834 नवतामनुगृह्णाति शक्रबाणासनेन च ।
58835 यो [योयो नूतनतासंपादनपूर्वकोऽनुग्रहः] यो भवत्यविरतं
58836 संस्थानेन वनेन च ॥ २५ ॥
58837
58838 शक्रबाणासनेनेन्द्रचापेन समामिति शेषः । नवतां वृक्षस्य नूतनतां च
58839 संपादयन्ननुगृह्णाति ॥ २५ ॥
58840
58841 वसन्तमुपतिष्ठन्ति पुष्पपल्लवराशयः ।
58842 निदाघविधिमायान्ति दैवदाहविभूतयः ॥ २६ ॥
58843
58844 तस्या ऋतुरूपेणापि कार्यानुग्राहकत्वं प्रपञ्चयति - वसन्तमित्यादिना ।
58845 दैवस्य सौरस्य तेजसो दाहविभूतयस्तापशक्तयः ॥ २६ ॥
58846
58847 प्रावृट्समयमीहन्ते नीला जलदराशयः ।
58848 शरदं चानुधावन्ति समग्राः फलराशयः ॥ २७ ॥
58849
58850 समग्राः क्षेत्रेषु प्रचुरीभूता धान्यादिफलराशयः ॥ २७ ॥
58851
58852 हेमन्ते हिमहासिन्यो भवन्ति ककुभो दश ।
58853 नयन्त्युपलताम्बु शिशिरे शीतलानिलाः ॥ २८ ॥
58854
58855 न जहाति स्वमर्यादां कालो युगमयीमिमाम् ।
58856 तरङ्गिणीतरङ्गौघलीलया यान्ति सृष्टयः ॥ २९ ॥
58857
58858 संवत्सरयुगादिकालात्मना च तस्याः सर्गादिमर्यादानुग्राहकत्वमाह -
58859 न जहातीति ॥ २९ ॥
58860
58861 नियतिः स्थितिमायाति स्थैर्यचातुर्यकारिणी ।
58862 तिष्ठत्याप्रलयं धीरा धराधरणधर्मिणी ॥ ३० ॥
58863
58864 नियत्यादिरूपेणापि तस्या जगन्मर्यादाव्यवस्थापकत्वमाह - नियतिरिति ।

स्थैर्यचातुर्यकारित्वमेव धरादावुदाहृत्य दर्शयति - तिष्ठतीति -
धरणधर्मिणी सर्वजनाधारस्वभावा ॥ ३० ॥

चतुर्दशविधानीह भूतानि भुवनान्तरे ।
नानाचारविहाराणि नानाविरचनानि च ॥ ३१ ॥

चतुर्दशलोकवासित्वाच्चतुर्दशविधानि भूतानि प्राणिनः ॥ ३१ ॥

पुनःपुनर्विलीयन्ते जायन्ते च पुनःपुनः ।
धारापरम्परा याति विना वारीव बुद्बुदाः ॥ ३२ ॥

भूतानां धारा परम्परा जन्ममरणप्रवाहपरम्परा यात्यपगच्छति
तत्त्वज्ञानेनेति शेषः ॥ ३२ ॥

आयाति याति परितिष्ठति लीलयाटि-
स्वार्थानुपार्जयति धावति जन्मनाशैः ।
उन्मत्तवद्विहितभावनमाहितेहा
मुग्धा कृतान्तविवशा जनता वराकी ॥ ३३ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयन्नुपसंहरति - आयातीति । ब्रह्माण्डकोटिलक्षणा
तदन्तर्गतप्राणिलक्षणा च शोच्यत्वाद्वराकी जनता विहितभावनं यथा
स्यात्तथा । प्राक्तनसंकल्पवासनारागादिति यावत् । आहितेहा उद्भूतकामा
स्वरूपविचारवार्तानभिज्ञत्वान्मुग्धा उन्मत्तवदिह लोके जन्मभिरायाति
परलोकं याति परितश्च स्थावरादिजन्मभिस्तिष्ठति लीलया भोगकौतुकेन
अतिशयितान् ऐहिकामुष्मिकभोगोपायधनधर्मादिलक्षणान्स्वार्थानुपार्जयति
जन्मनाशैर्धावति संसारे इत्थं भ्रमतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे
चिदादित्यस्वरूपवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
चिदादित्यस्वरूपवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्थं स्थिरतराकाराः संसारावलयोऽभितः ।
स्वभावाद्ब्रह्मणः सर्वाः पुनरायान्ति यान्ति च ॥ १ ॥

आत्मनोऽनात्मभावोऽयमविद्याकामकर्मभिः ।
बोधादकामान्नैष्कर्म्यात्स्वरूपावस्थितिस्ततः ॥ १ ॥

चित्स्वरूपस्थितिरेव जगत्स्थितिश्चित एव जगद्रूपेणावस्थानादिति वक्तुं
प्रागुक्तमनुवदति - इत्थमिति ॥ १ ॥

स्वतः सर्वमिदं जातमन्योन्यं हेतुतां गतम् ।
अन्योन्यमभिनश्यत्तत्स्वत एव विलीयते ॥ २ ॥

58917 अन्योन्यं हेतुतां गतमिदं जगत्स्वतः स्वाधिष्ठानचैतन्यादेव जातम्।
58918 एवमग्रेऽपि ॥ २ ॥
58919
58920 स्वतोऽस्पन्दोऽपि तु स्पन्दो यथाऽगाधजलोदरे।
58921 तथैवेयमसत्सच्च चिदेव परिदृश्यते ॥ ३ ॥
58922
58923 यथा अगाधजलोदरे जलाव्याप्तदेशाभावाज्जलस्य स्पन्दोऽप्यस्पन्दस्तथेत्यर्थः
58924 ॥ ३ ॥
58925
58926 व्योमन्येव निराकारे निदाघात्सरितो यथा।
58927 लक्ष्यन्ते तद्वदेवेमाश्चित्तत्त्वे सृष्टिदृष्टयः ॥ ४ ॥
58928
58929 सरितो मृगतृष्णाः ॥ ४ ॥
58930
58931 यथा मदवशादात्मा सोऽन्यवत्प्रतिभासते।
58932 तथैव चित्त्वाच्चिद्धातुः स एवाऽस इव स्थितः ॥ ५ ॥
58933
58934 स एव स्वात्मा अन्यवत् अघूर्णमानोऽपि घूर्णमान इव। चिद्धातुश्चित्सारः। असः
58935 अचिदिव ॥ ५ ॥
58936
58937 न चेदं सदसन्नेदं तत्स्थातत्स्थतया चितः।
58938 नातिरिक्तातिरिक्ता च कटकादिषु हेमता ॥ ६ ॥
58939
58940 उक्तार्थं स्थिरयितुं जगतोऽनिर्वचनीयस्वभावतां दर्शयति - न चेति।
58941 सतैव तद्वेषधारणादसत्त्वं दुर्वचनं बाध्यत्वाच्च सत्त्वं
58942 दुर्वचनमित्याशयेनाह - तत्स्थातत्स्थतयेति ॥ ६ ॥
58943
58944 येन शब्दं रसं रूपं गन्धं जानासि राघव।
58945 सोऽयमात्मा परं ब्रह्म सर्वमापूर्य संस्थितः ॥ ७ ॥
58946
58947 ननु ब्रह्मणो जगद्विवर्तः श्रूयते न प्रत्यक्चित इत्याशङ्क्य सैव ब्रह्मेति
58948 दर्शयति - येनेति। येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च
58949 मैथुनान्। एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यत ॥ एतद्वै तत् इति काठकश्रुतौ
58950 ब्रह्मण एव प्रत्यगात्मताभिधानादिति भावः ॥ ७ ॥
58951
58952 नानैकत्वादतीतात्तु सर्वगादमलात्मनः।
58953 द्वितीया कलना नास्ति काचिन्नेतरथा क्वचित् ॥ ८ ॥
58954
58955 ननु प्रतीचां नानात्वाद्ब्रह्मणश्चैकत्वात्कथमैक्यमित्याशङ्क्य
58956 नानैकत्वयोर्मिथ्यात्वान्नायं दोष इत्याशयेनाह - नानैकत्वादतीतादिति ॥ ८
58957 ॥
58958
58959 राम भावनादन्यस्य भावाभावाः शुभाशुभाः।
58960 सृष्टयः परिकल्प्यन्तेऽनात्मन्येवाथवात्मनि ॥ ९ ॥
58961
58962 यतोऽन्यस्य वस्तुनो भावाः सद्भावा अभावाः शुभाशुभाः सृष्टयश्च
58963 भावनाद्वासनावशादेव परिकल्प्यन्ते। ताश्च मायिकदृशा
58964 अनात्मभूतमायायामेव। अथवा तत्त्वदृशा आत्ममात्रत्वादात्मन्येव ॥ ९ ॥
58965
58966 यस्मादात्मनो व्यतिरिक्ते वस्तुनि सिद्धे सति तत्रेच्छा प्रवर्तते। यत्र
58967 स्वात्मनो व्यतिरिक्तं न किंचिदपि संभवति तत्रात्मा किमिव
58968 वाञ्छन्किमनुस्मरन्धावतु किमुपैतु ॥ १० ॥

58969
58970 अथवात्मनीति यत्पद्ये पक्षान्तरमुक्तं तद्युक्तिप्रयोजनाभ्यां
58971 गद्यैरुपपादयति - यस्मादित्यादिना | यदा आत्मरूपा सृष्टिरात्मन्येवास्ते
58972 इति पक्षस्तदा आत्मान्या सृष्टिर्नास्त्येवेति फलितम् | इच्छापूर्विका हि सृष्टिः |
58973 सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय इत्यादिश्रुतेः | नचात्मन आत्मनीच्छासिद्धत्वात्
58974 | नचात्मनोऽन्यत्प्रसिद्धमस्ति यदिच्छन्नात्मा स्रष्टुं प्रवर्तेत |
58975 नचाप्रवर्तमानः कश्चित्स्रष्टुं शक्नोतीत्याशयः | किमुपैतु धावनेन वा
58976 किं फलं प्राप्नोतु || १० ||
58977
58978 अत इदमीहितमिदमनीहितमित्यात्मानं न स्पृशन्ति विकल्पाः | अतो
58979 निरिच्छतायामात्मा न किंचिदपि करोति कर्तृकरणकर्मणामेकत्वात् न
58980 क्वचित्तिष्ठत्याधाराधेययोरेकत्वात् नच निरिच्छस्यात्मनो [१]
58981 नैष्कर्म्यमभिमतम् द्वितीयायाः कल्पनाया अभावात् || ११ ||
58982
58983 ननु नैष्कर्म्यसिद्धिस्तत्फलमस्तु तत्राह - नचेति | निरिच्छेति [निरिच्छति
58984 इति मूले टीकायां च निरिच्छति = अनिच्छे इति क्वचित्पठ्यते] | अनिच्छे
58985 कर्मप्रसिद्धौ नैष्कर्म्यफलं स्यान्नच सास्तीत्याशयेनाह - द्वितीयाया इति
58986 || ११ ||
58987
58988 नेतरा जानासि राम त्वमियं ब्रह्मसंस्थितिः |
58989 सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः कर्ता भव गतज्वरः || १२ ||
58990
58991 इतरा उक्तप्रकारेऽभ्योऽन्या साफल्यादिकल्पना न नास्त्येव | इयं हि
58992 ब्रह्मसंस्थितिः | यद्यत्र त्वमितरां जानासि तर्हि सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो
58993 गतज्वरोऽपि सन् कर्ता भव नाहं निवारयामीति भावः || १२ ||
58994
58995 अन्यच्च राघव पुनः
58996
58997 पुनः कृत्वा कृत्वा बहुविधमिदं कर्म तरसा
58998 त्वया प्राप्यं किं तद्वद यदुचितं भूतकरणात् |
58999 अकर्तृत्वे वास्था भवतु तव चाप्यागमवतो
59000 भव स्वस्थः स्वच्छः स्तिमित इव निर्वातजलधिः || १३ ||
59001
59002 अज्ञातदशायामपि भौतिकशरीरपरिग्रहणकर्तृत्वे भूतैरेव भूतानि
59003 कृत्वा भौतिकानि फलानि प्राप्तानि नत्वसङ्गोदासीनेनात्मना किं वाच्यं तस्य
59004 प्रबोधदशायां क्रियातत्फलयोरसंभव इति न तत्रास्थोचितेत्याशयेन
59005 गद्योक्तार्थसमर्थनाय पद्यमवतारयति - अन्यच्चेति | द्वितीयं
59006 पुनःशब्दमारभ्य पद्यं बोध्यम् | हे राघव त्वया तरसा
59007 कर्तृत्वाभिनिवेशेन पुनःपुनः कृत्वा कृत्वा भूतकरणात्
59008 विषयभूतैर्देहभूतोपचयादेरन्यत्किं फलं प्राप्यं यत्ते तव
59009 नित्यनिरतिशयानन्दात्मन उचितं फलं स्यादित्यर्थः | अतः
59010 सर्वकर्तृत्वाभिनिवेशं हित्वा स्वस्वरूपोचिते अकर्तृत्व एवास्था भवतु |
59011 एवार्थे वाशब्दः | तदुपपत्तये हेतुगर्भं विशिनष्टि - आगमवत इति |
59012 श्रुतिगुरुवाक्यैरात्मप्रबोधवत इति यावत् | अपिशब्दान्मुख्याधिकारवत्तानुक्ता
59013 समुच्चीयते | अतः स्वच्छः स्वस्थो भवेत्यर्थः || १३ ||
59014
59015 गत्वा सुदूरमपि यत्नवता जवेन
59016 नासाद्यते तदिह येन सुपूर्णतैति |
59017 मत्वेति मा व्रज पदार्थगणान्धिया त्वं
59018 न त्वं त्वमेव परमार्थतया चिदात्मा || १४ ||
59019
59020 विस्तरोक्तमर्थ संक्षिप्योपसंहरति - गत्वेति | येन सुपूर्णता

59021 अपरिच्छिन्नसुखलाभेन पूर्णकामता एति तत्साधनं सुदूरं दिशामन्तमपि
59022 गत्वा भ्रमित्वा अत्यन्तयत्नवतापि नासाद्यत इति मत्वा निश्चित्य त्वं धिया
59023 मनसापि बाह्यपदार्थगणान्मा व्रज। इत्थं क्रियाः सर्वास्त्याजयित्वा स्वस्थान
59024 एव परमपुरुषार्थं दर्शयति - न त्वमिति। न त्वं निरस्तपराग्रूपस्त्वमेव
59025 परमार्थतया दृष्टः पूर्णानन्दचिदात्मा परमपुरुष इत्यर्थः॥ १४॥
59026
59027 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे
59028 उपशमवर्णनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः॥ ३७॥
59029
59030 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
59031 उपशमवर्णनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः॥ ३७॥
59032
59033
59034 श्रीवसिष्ठ उवाच।
59035
59036 एवं स्थिते तु तज्ज्ञानां यदेतत्कर्तृत्वं दृश्यते सुखदुःखादिषु
59037 योगादिषु वा तदसन्नतु मूर्खाणाम्॥ १॥
59038
59039 असङ्गात्मानभिज्ञस्य मनःसङ्गेन कर्तृता।
59040 ज्ञस्याकर्तृरभोक्तृत्वान्न बन्धोऽस्तीत्युदीर्यते॥ १॥
59041
59042 ननु तत्त्वविदामपि लौकिकेषु शास्त्रीयेषु च कर्मसु कर्तृत्वं दृश्यते
59043 तच्चावश्यमिष्टानिष्टभोक्तृत्वं प्रापयिष्यतीत्यज्ञात्को विशेषस्तत्राह ##-
59044 समाध्यभ्यासपरिपाकभूमिकाभेदेषु वा तज्ज्ञानां तत्त्वविदां
59045 तद्दृश्यमानं कर्म असत् नास्त्येव नतु मूर्खाणां तत्तथेत्ययमेव विशेष
59046 इत्यर्थः॥ १॥
59047
59048 यतः कर्तृत्वं नाम किमुच्यते। यो ह्यन्तस्थाया मनोवृत्तेर्निश्चय
59049 उपादेयताप्रत्ययो वासनाभिधानस्तत्कर्तृत्वशब्देनोच्यते॥ २॥
59050
59051 तदुभयमुपपादयितुं कर्तृत्वरूपं विमृशति - यत इत्यादिना। यो हीति।
59052 शारीरक्रिया न कर्तृता। अबुद्धिपूर्वचेष्टायां करोमीति प्रत्ययादर्शनात्
59053 किंतु मानसी पूर्वपूर्वकर्तृता वासनारागात्मकमनोवृत्तेरुद्भूता
59054 कार्यमिदमिति निश्चयात्मकवृत्तिरूपेण परिणता क्रियाभिधानेत्यर्थः॥ २॥
59055
59056 चेष्टावशात्ताद्दक्फलभोक्तृत्वं वासनानुरूपं स्पन्दते पुरुषः
59057 स्पन्दानुरूपं फलमनुभवति। फलभोक्तृत्वं नाम कर्तृत्वादिति
59058 सिद्धान्तः॥ ३॥
59059
59060 भोक्तृत्वमपि
59061 तदधीनचेष्टावशात्तत्तद्वासनानुरूपफलास्वादगोचरोद्भूतवासनैवेत्याह
59062 - चेष्टावशादिति। यतो वासनानुरूपं स्पन्दते पुरुषः॥ ३॥
59063
59064 तथाच।
59065
59066 कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स्वर्गेऽपि नरकेऽपि वा।
59067 यादृग्वासनमेतत्स्यान्मनस्तदनुभूयते॥ ४॥
59068
59069 उक्तेऽर्थे श्लोकमुदाहरति - तथाचेति। स्वर्गे नरकेऽपि वा तदनुभूयत इति
59070 संबन्धः॥ ४॥
59071
59072 तस्मादज्ञाततत्वानां पुंसां कुर्वतामकुर्वतां च कर्तृता नतु

59073 ज्ञाततत्त्वानामवासनत्वात् ॥ ५ ॥
59074
59075 अस्तु वासनैव कर्तृता भोक्तृता च तथापि कथं
59076 ज्ञाज्ञयोर्विशेषसिद्धिस्तत्राह - तस्मादिति ॥ ५ ॥
59077
59078 ज्ञाततत्त्वो हि शिथिलीभूतवासनः कुर्वन्नपि फलं नानुसंदधाति ।
59079 अथच स्पन्दनमात्रं केवलं करोत्यसक्तबुद्धिः संप्राप्तमपि
59080 फलमात्मैवेदं सर्वमेव कर्मफलमनुभवत्यकुर्वन्नपि करोति
59081 मग्नमनाः ॥ ६ ॥
59082
59083 ज्ञे विशेषमुक्तमुपपादयति - ज्ञाततत्त्वो हीति । एवं तस्य
59084 भोक्तृत्वमप्यसदित्येतदुपपादयति - संप्राप्तमपीति । मग्नमना
59085 भोगासक्तचित्तोऽज्ञस्तु अकुर्वन्नपि करोति ॥ ६ ॥
59086
59087 मनो यत्करोति तत्कृतं भवति यन्न करोति तन्न कृतं भवति अतो मन
59088 एव कर्तृ न देहः ॥ ७ ॥
59089
59090 चित्तादेवायं संसार आगतश्चित्तमय एव चित्तमात्रं चित्त एव स्थित इति
59091 विज्ञातम् । विषयश्च सर्वमुपशान्तमभूद्वासनैवेति ज्ञ एवास्तीति ॥ ८ ॥
59092
59093 विज्ञातं विचार्य निर्धारितं प्रागिति शेषः । सर्वो विषयश्च
59094 वृत्तिभेदश्चेत्युभयमुपशान्तं सद्वासनैवाभूत्तदा तदुपहितो ज्ञो जीव
59095 एवास्ति ॥ ८ ॥
59096
59097 आत्मविदां हि तन्मनः परमुपशममागतं मृगतृणाजलमिव
59098 वर्षति जलदे हिमकण इव चण्डातपे विलीनं तुर्यदशामुपागतं स्थितम् ॥
59099 ९ ॥
59100
59101 तेषु जीवेष्वात्मविदां तन्मनः वर्षति जलदे प्रावृषि
59102 मृगतृष्णाजलमिवोपशममागतं सत् चण्डातपे हिमकण इव निलीनं
59103 तुर्यदशामुपागतं सत्तद्भावेनैव स्थितमिति विशेष इत्यर्थः ॥ ९ ॥
59104
59105 नानन्दं न निरानन्दं न चलं नाचलं स्थिरम् ।
59106 न सन्नासन्न चैतेषां मध्यं ज्ञानिमनो विदुः ॥ १० ॥
59107
59108 उक्तमनोदशावर्णनपरं श्लोकमुदाहरति - नानन्दमिति । आनन्दं
59109 विषयसुखविश्रान्तं न । नापि स्वरूपानन्दशून्यम् । अचलं
59110 शिलादिवज्जडावस्थं न । एतेषां उक्तानन्दनिरानन्दचलाचलसदसतां
59111 मध्यं संध्यवस्थारूपं च न किंतु
59112 परिशेषाद्भूमात्मसुखैकरसमित्यर्थः ॥ १० ॥
59113
59114 न वासनामये स्पन्दरसे गज इव पल्वले मज्जति तज्ज्ञो
59115 मूर्खमनोभोगभूमिमेव पश्यति न सत्तत्त्वं ॥ ११ ॥
59116
59117 ज्ञाज्ञयोर्विशेषान्तरमप्याह - न वासनेत्यादिना । न सत्तत्त्वं
59118 परमार्थतत्त्वम् ॥ ११ ॥
59119
59120 तथाचायमत्रापरो दृष्टान्तः । अकुर्वन्नपि श्वभ्रपतनं
59121 शय्यासनगतोऽपि श्वभ्रपातवासनावासिते चेतसि
59122 श्वभ्रपतनदुःखमनुभवति । अपरस्तु कुर्वन्नपि श्वभ्रपतनं
59123 परममुपशममुपगतवति मनसि शय्यासनसुखमनुभवति ।
59124 एवमनयोः शय्यासनश्वभ्रपातयोरेकः श्वभ्रपतनस्याकर्तापि कर्ता

59125 संपन्नो द्वितीयश्च श्वभ्रपतनस्य कर्ताप्यकर्ता
59126 संपन्नश्चित्तवशात्तस्माद्यच्चित्तं तन्मयो भवति पुरुष इति सिद्धान्तः
59127 ॥ १२ ॥
59128
59129 अज्ञमनसो दुर्वासनादुःखमज्जने स्वप्नो दृष्टान्त इत्युक्त्वोपपादयति -
59130 तथाचेत्यादिना। तथाच श्रुतिरपि अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव
59131 विच्छादयति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते
59132 इति। अपरस्तत्त्वज्ञस्तु। उक्तमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति - तस्मादिति ॥ १२ ॥
59133
59134 तेन तत्र कर्तुरकर्तुर्वा नित्यमसंसक्तं भवतु चेतो नहि
59135 किंचिदस्त्यात्मतत्त्वव्यतिरिक्तं यत्र संसक्तिर्भाव्यते। यत्किंचिदिदं
59136 जगद्गतं तत्सर्वं शुद्धचित्तत्वादाभासमवेहि ॥ १३ ॥
59137
59138 भवतु चेतः। तवेति शेषः। तत्त्वदृशस्तव यत्र संसक्तिः संभाव्यते
59139 तदात्मतत्त्वव्यतिरिक्तं नह्यस्ति ॥ १३ ॥
59140
59141 एवं चास्य ज्ञातज्ञेयस्य पुंसो नामात्मा सुखदुःखानां न गम्य इति
59142 निश्चये जाते नात्मव्यतिरिक्ता आधाराधेयदृष्टयो विद्यन्त इति निश्चये जाते
59143 कर्ता भोक्ता सर्वपदार्थव्यतिरिक्तो वालाग्रसहस्रभागोऽहमिति निश्चये
59144 जाते यत्किंचिदिदं तत्सर्वमहमेवेति वा निश्चये जाते
59145 सर्वसत्त्वावभासकः सर्वगस्तिष्ठाम्येवाहमिति निश्चये जाते नाहं
59146 सुखदुःखानां गम्य इति विगतज्वरतया चित्तवृत्तिर्लीलयैव तिष्ठते
59147 व्यवहारेषु ॥ १४ ॥
59148
59149 नामेत्यवधारणे निपातः। सुखदुःखानामगम्य एवेति निश्चये जाते
59150 इत्यस्योपपादक आधाराधेयदृष्ट्यसत्त्वनिश्चयस्तदुपपादको
59151 देहातिरिक्तवालाग्रमात्रात्मनिश्चयः सर्वाहंभावनिश्चयो वा
59152 तद्विशोधनफलभूतः सर्वगतात्मनिश्चयस्तद्द्वारा प्रागुक्तेनाहं
59153 सुखदुःखानां गम्य इति निश्चये जाते
59154 विगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारचिन्ताज्वरतया चित्तवृत्तिरात्मन्येव लीलया
59155 प्रारब्धभोगार्थं लीलां प्रकाशयन्ती व्यवहारेषु तिष्ठते।
59156 प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च इति तङ् ॥ १४ ॥
59157
59158 तज्ज्ञस्य संकटे च मुदितैव केवलं ज्योत्स्नेव भुवनभावमलंकरोति
59159 येन चित्तादृते तु ज्ञः कुर्वन्नप्यकर्ता संपन्नो
59160 मनसोऽलेपकत्वान्नासौ पादपाण्यादिविक्षेपस्य यत्नकृतस्यापि कर्मणः
59161 फलमनुभवति ॥ १५ ॥
59162
59163 अतस्तत्त्वज्ञस्य संकटेष्वपि न दुःखभोक्तृत्वं प्रत्युतानन्द एवेत्याह ##-
59164
59165 एवं मनः सर्वकर्मणां सर्वेहितानां सर्वभावानां सर्वलोकानां
59166 सर्वगतीनां बीजं तस्मिन्परिहृते सर्वकर्माणि परिहृतानि भवन्ति
59167 सर्वदुःखानि क्षीयन्ते सर्वकर्माणि लयमुपयान्ति। मानसेनापि कर्मणा
59168 यत्कृतेनापि ज्ञो नाक्रम्यते न विवशीक्रियते न
59169 रञ्जनामुपैत्यव्यतिरिक्तात् ॥ १६ ॥
59170
59171 मनसः सर्वकार्यमनोबुद्धितद्विषयतद्गतीनां बीजत्वात्तत्यागे
59172 सर्वसंसारपरिहारः सिद्ध इत्याह - एवमिति। सर्वकर्माणि सर्वाश्चेष्टाः
59173 सर्वकर्माणि सर्वाणि पुण्यपापानि लयमुपयान्ति मानसेन सांकल्पिकेन कृते
59174 शारीरिणापि कर्मणा यद्यस्मात् ज्ञो नाक्रम्यते तत्र हेतुर्न वशीक्रियत इति। तत्र
59175 हेतुर्न रञ्जनामुपैतीति। तत्फले रक्तो हि तत्साधनक्रियया स्वसिद्ध्यै
59176 वशीकृत्य प्रवृर्त्यते। प्रवृत्तश्च तत्कृतगुणदोषैराक्रम्यते। कुतः।

59177 अव्यतिरिक्तात् परमार्थतः स्वव्यतिरिक्तस्याभावात् ॥ १६ ॥
59178
59179 यथा बालो मनसा नगरस्य निर्माणं निर्मृष्टं च
59180 कुर्वन्नगरनिर्माणं मनःकृतमकृतमिव लीलयानुभवति
59181 नोपादेयतयासुखदुःखमकृत्रिममिति पश्यति नगरनिर्मथनं च
59182 मनःकृतं कृतमिति पश्यतीति दुःखमपि लीलयानुभवन्नपि न
59183 दुःखमिति पश्यति । एवमसौ परमार्थतः कुर्वन्नपि न लिप्यत एवेति ॥ १७ ॥
59184
59185 कृतस्याप्यकृतत्वे दृष्टान्तमाह - यथेत्यादिना । निर्मृष्टं
59186 निर्मितस्य परिष्कारम् । नगरस्य निर्मथनं प्रविलापनप्रयुक्तां निवृत्तिम् ।
59187 कृतं वास्तवम् । दार्ष्टान्तिके उक्तं योजयति - एवमिति ॥ १७ ॥
59188
59189 सर्वभावेषु हेयोपादेयताभ्यां जगति किं कारणं दुःखस्य न
59190 चोपादेये किंचिदपि संभवति यदविनाशं व्यतिरिक्तं
59191 चात्मनस्तस्मादयमात्माऽकर्ताऽभोक्ताऽतत्त्वतो यदेतत्कर्तृत्वं च
59192 स्वध्यारोप्यते ॥ १८ ॥
59193
59194 इत्थं कर्तृत्वं विचार्य दुःखकारणं विमृशति - सर्वभावेष्विति ।
59195 जगति सर्वभावेषु हेयोपादेयताभ्यां व्यवह्रियमाणेषु दुःखस्य कारणं
59196 किम् । नच हेयं दुःखकारणम् । उपादानपूर्वकत्वाद्धानस्य ।
59197 हेयस्योपादेयत्वाभावादेव ततो दुःखाप्रसक्तेरिति परिशेषादुपादेयं
59198 दुःखहेतुरिति स्यात् । नच तदपि संभवतीत्याह - नचोपादेय इति ।
59199 नश्वरादुपादेयाद्दुःखमविनाशिनो विनाशिनो वा । नाद्यः । विनाशिनह्
59200 स्वरक्षणे असमर्थस्य क्वापि कारणत्वायोगात् । न द्वितीयोऽपि । नह्युपादेये जगति
59201 तादृशं किंचिदपि संभवति यदविनाशि । अतोऽन्यदार्तम् इति श्रुत्या
59202 आत्मव्यतिरिक्तस्य विनाशित्वोक्तेरित्याशयेन हानोपादानतायोग्यत्वादुपादेयस्य
59203 तद्व्यतिरिक्तस्य नश्वरत्वादित्यर्थः । एवं भोग्यदुःखस्य
59204 कारणानिरूपणादप्यात्मा अकर्ता अभोक्ता चेति सिद्धमित्याह - तस्मादिति ।
59205 चकारो भिन्नक्रमः । एतच्च कर्तृत्वं यदनुभूयते तत् अतत्त्वतः सु
59206 अध्यारोप्यते इत्यन्वयः ॥ १८ ॥
59207
59208 आवश्यकं तत्सम्यग्दर्शनमोहान्न वस्तुत इति
59209 यथाभूतवस्तुविचारणात्कर्तृत्वभोक्तृत्वे न स्तः ।
59210 इन्द्रियेन्द्रियार्थद्वेषाभिलाषादिका दृष्टयस्तद्दृष्टीनां दृश्यन्ते
59211 नातद्दृष्टीनाम् ॥ १९ ॥
59212
59213 आवश्यकं जीवता अनिवार्यम् । नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं
59214 कर्माण्यशेषतः इति न्यायादित्यर्थः । आवश्यकत्वं कुतस्तत्राह - इन्द्रियेति
59215 । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु द्वेषाभिलाषादिकैस्तन्निमित्तैः
59216 पुण्यपापादृष्टैश्चायस्ता विवशीक्कृता बुद्धिर्येषामज्ञानां
59217 [मूलस्थस्यैव दृष्टिपदस्यायं पर्यायार्थः] तेषामेवेत्यर्थः ॥
59218 १९ ॥
59219
59220 मोक्षोऽस्ति न संसारे स्वसंसक्तमनसामिहासंसक्तमनसां
59221 त्वेतत्सर्वमेवास्ति ॥ २० ॥
59222
59223 अत एव तत्त्वविदां न मोक्षकल्पनाप्यस्तीत्याह - मोक्ष इति ।
59224 स्वस्मिन्पूर्णात्मन्येव संसक्तं मनो येषाम् । इह
59225 स्वात्मन्यसंसक्तमनसामभ्यासदशापन्नानां तु दृष्ट्या
59226 एतद्बन्धमोक्षादि सर्वमेवास्ति ॥ २० ॥
59227
59228 यथास्थितं ज्ञस्य केवलमात्मतत्त्वमेवोल्लसति तद्द्वित्वैकत्ववादिसिद्धे

59229 द्वित्वैकत्वे करोति सत्त्वासत्त्वे करोति शक्तिजालादभिन्नां सर्वशक्तितां च
59230 दर्शयति तस्य ॥ २१ ॥
59231
59232 ज्ञस्य दृशा तर्हि किमस्ति तदाह - यथास्थितमिति । कथं तर्हि तस्य
59233 व्यवहारसिद्धिरिति
59234 चेत्परदृष्टिप्रसिद्धद्वित्वैकत्वादेस्तात्कालिकेनाभ्युपगममात्रेणेत्याह -
59235 तद्द्वित्वैकत्वेति । तदात्मतत्त्वमेव तस्य तत्त्वज्ञस्य जीवनादिव्यवहारसिद्धये
59236 द्वित्वैकत्ववादिदृष्टिसिद्धे द्वित्वैकत्वे तत्कालं करोति ॥ २१ ॥
59237
59238 न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति नाबन्धोस्ति न बन्धनम् ।
59239 अप्रबोधादिदं दुःखं प्रबोधात्प्रविलीयते ॥ २२ ॥
59240
59241 फलितार्थं पद्येनाह - न बन्ध इति । बन्धनं बन्धकारणं
59242 कामकर्मादि ॥ २२ ॥
59243
59244 संकल्पिता जगति मोक्षमतिर्मुधैव
59245 संकल्पिता जगति बन्धमतिर्मुधैव ।
59246 संत्यज्य सर्वमनहंकृतिरात्मनिष्ठो
59247 धीरो धिया व्यवहरन्भुवि राम तिष्ठ ॥ २३ ॥
59248
59249 उक्तां पूर्णात्मनिष्ठामुपसंहरन् रामायोपदिशति - संकल्पितेति ।
59250 स्पष्टोऽर्थः ॥ २३ ॥
59251
59252 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे
59253 उपशमवर्णनं नाम अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥
59254
59255 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
59256 उपशमवर्णनं नाम अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥
59257
59258
59259 एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९
59260
59261 श्रीराम उवाच ।
59262
59263 भगवन्नेवं स्थिते परे ब्रह्मण्येव विद्यमाने कुत
59264 एवाभित्तिचित्ररूपायाः सृष्टेरगम इति कथय महात्मन् ॥ १ ॥
59265
59266 ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वं रामव्यामोहविस्तरः ।
59267 तद्बोधाय वसिष्ठस्य विमर्शादीह कीर्त्यते ॥ १ ॥
59268
59269 अज्ञदृष्टावेव स्थितो रामो गुरुवचनविश्वासात्परोक्षतयैव पूर्णतास्थितिं
59270 पर्यालोच्य विरोधं मन्यमानः शङ्कते - भगवन्निति । एवं
59271 त्वदुक्तरीत्या बन्धमोक्षादेरसंभवे स्थिते सति ॥ १ ॥
59272
59273 श्रीवसिष्ठ उवाच
59274
59275 राजपुत्र ब्रह्मतत्त्वमेवेदमावर्तते यस्मात्सर्वशक्ति तत्तस्मात्सर्वाः
59276 शक्तयो ब्रह्मणि दृश्यन्ते ॥ २ ॥
59277
59278 किमसावज्ञदृष्टाववस्थितः शङ्कते उताभिज्ञतां
59279 कांचित्प्राप्तोऽन्तरालवर्ती सन्निति परीक्षितुं वसिष्ठः
59280 सर्वशक्तितावादाभ्युपगमेन परिहरति - राजपुत्रेत्यादिना । आवर्तते

59281 निवर्तते। दृश्यन्ते कार्यलिङ्गैरनुमीयन्ते ॥ २ ॥
59282
59283 सत्त्वमसत्त्वं द्वित्वमेकत्वमनेकत्वमाद्यत्वमन्तत्वमिति ॥ ३ ॥
59284
59285 तथाचाशक्तानामेव विरोधो न सर्वशक्तेरित्यभिप्रेत्योदाहरति -
59286 सत्त्वमसत्त्वमित्यादि ॥ ३ ॥
59287
59288 तच्च नान्यत्। यथा जलराशेर्जलाशय उल्लासप्रफुल्लासेन नानाकारतां
59289 [नानाकारतादिति पाठः] दर्शयन्प्रकटतां गच्छति ॥ ४ ॥
59290
59291 यथा जलराशेः समुद्रस्य जलाशयो जलपूर उल्लासेन चन्द्रोदयनिमित्तकेन
59292 स्वाविर्भाविण प्रफुल्लतीति प्रफुल्। फुल्ल विकसने क्विप् [संहितायां हलो
59293 यमाम् इत्यनेन मध्यवर्तिललोप इति ज्ञेयम्]। विकस्वरः सन्। लासेन
59294 तरङ्गनृत्येन ॥ ४ ॥
59295
59296 तथा चिद्धनश्चित्तं चित्त्वाच्च सर्वाः शक्तीः
59297 कर्ममयीर्वासनामयीर्मनोमयीश्चिनोति दर्शयति बिभर्ति जनयति
59298 क्षिपयति चेति ॥ ५ ॥
59299
59300 चित्तं चित्तोपाधिकं जीवभावम्। तस्यापि चिदाभासरूपस्य चित्त्वाच्च।
59301 चिनोत्येकैकशः संचिनोति। संचितांश्च फलमुखेन दर्शयति -
59302 उपभोगैर्बिभर्ति पुनस्तिरोभावेन क्षिपयति ॥ ५ ॥
59303
59304 सर्वेषामेव जीवानां सर्वासामभितो दृशाम्।
59305 समग्राणां पदार्थानामुत्पत्तिर्ब्रह्मणोऽनिशम् ॥ ६ ॥
59306
59307 उक्तेऽर्थे श्लोकावुदाहरति - सर्वेषामेवेति ॥ ६ ॥
59308
59309 लोकात्परादुपायान्ति तस्मिंश्चित्त्वाद्विशन्त्यलम्।
59310 तन्मया एव सततं तरङ्गा इव सागरे ॥ ७ ॥
59311
59312 पराल्लोकात्परमात्मनः ॥ ७ ॥
59313
59314 श्रीराम उवाच।
59315
59316 भगवंस्तवातिगहनेयं वचनव्यक्तिर्न खल्वद्य
59317 वाक्यार्थमवगच्छामि ॥ ८ ॥
59318
59319 एवं शक्तिवादेन समाधीयमानोऽपि रामो वह्नौ शैत्यशक्तिमिव जले
59320 दहनशक्तिमिव विरुद्धां चिति जाड्यशक्तिं अदृश्ये दृश्यताशक्तिं नित्ये
59321 अनित्यताशक्तिं च ब्रह्मण्यसंभावयन् शङ्कते - भगवन्नित्यादिना।
59322 वचनव्यक्तिर्वाक्यार्थावगतिः। अतिगहना दुःसंपादा विरोधसत्त्वादित्यर्थः ॥
59323 ८ ॥
59324
59325 क्व किलातीतमनःषष्ठेन्द्रियवृत्ति ब्रह्मतत्त्वं क्व भङ्गुरेयं तज्जा
59326 पदार्थश्रीरिति वचनरचना। यदि चायमारम्भो ब्रह्मण
59327 आपतितस्तदनेन तत्सदृशेनैव भवितव्यम् ॥ ९ ॥
59328
59329 विरोधानेव दर्शयति - क्व किलेति। वचनरचना नामसृष्टिः। आरम्भो
59330 रूपसृष्टिः। सदृशेनैव भवितव्यं नतु विरुद्धेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥
59331
59332 यो यस्माज्जायते स तत्सदृश एव भवति ॥ १० ॥

59333
59334 भवति लोके इति शेषः ॥ १० ॥
59335
59336 यथा दीपाद्दीपः पुरुषात्पुरुषः सस्यात्सस्यम् ॥ ११ ॥
59337
59338 यतो निर्विकाराद्यदागतं निर्विकारेणैवानेन भवितव्यम् ॥ १२ ॥
59339
59340 अथैतद्व्यतिरिक्तं चिदात्मनस्तन्निष्कलङ्कस्य परमेश्वरस्य येयं
59341 कलङ्कापत्तिरित्याकर्ण्य भगवान् ब्रह्मर्षिरुवाच [एतदग्रे
59342 श्रीवसिष्ठ उवाचेति क्वचित् पठ्यते] ॥ १३ ॥
59343
59344 अथशब्दो यदीत्यर्थे । तत्तर्हि निष्कलङ्कस्य परमेश्वरस्य या
59345 जगद्भावापत्तिस्त्वयोक्ता इयं कलङ्कापत्तिरुक्ता स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥
59346
59347 ब्रह्मैवेदं स्थितं नाम मलमस्तीह नानघ ।
59348 तरङ्गौघगणैरम्भः सिन्धौ स्फुरति नो रजः ॥ १४ ॥
59349
59350 तत्त्वदृशा वसिष्ठो जगतश्चिद्भावमेवमविकारतां च पश्यन्समाधत्ते
59351 - ब्रह्मैवेदमिति ॥ १४ ॥
59352
59353 द्वितीया कल्पनैवेह न रघूद्वह विद्यते ।
59354 ब्रह्ममात्रादृते वह्नावौष्ण्यमात्रादृते यथा ॥ १५ ॥
59355
59356 श्रीराम उवाच ।
59357
59358 निर्दुःखं ब्रह्म निर्द्वन्द्वं तज्जं दुःखमयं जगत् ।
59359 अस्पष्टार्थमिदं ब्रह्मन्न वेद्मि वचनं तव ॥ १६ ॥
59360
59361 अज्ञदृष्टावेव स्थितो रामः सर्वथा आनन्दैकरसस्वभावे
59362 तद्विरुद्धदुःखजगद्रूपता ब्रह्मणो दुर्वचैवेति प्रत्यवतिष्ठते -
59363 निर्दुःखमिति ॥ १६ ॥
59364
59365 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
59366
59367 इत्युक्ते तत्र रामेण चिन्तयामास चेतसा ।
59368 वसिष्ठो मुनिशार्दूलो राघवस्योपदेशने ॥ १७ ॥
59369
59370 एवं निरुत्तरीकृतस्य वसिष्ठस्य रामप्रबोधनोपायचिन्तां वाल्मीकिर्दर्शयति
59371 - इत्युक्ते इत्यादिना ॥ १७ ॥
59372
59373 परं विकासमायाता नास्य तावदियं मतिः ।
59374 किंचिन्निर्मलतां प्राप्ता प्रोह्यते चेह वस्तुनि ॥ १८ ॥
59375
59376 यो व्युत्पन्नमनास्तस्य ज्ञातज्ञेयस्य धीमतः ।
59377 मोक्षोपायगिरां पारं प्रयातस्य विवेकतः ॥ १९ ॥
59378
59379 यः पुरुषो व्युत्पन्नमना जगतो जडभावं विहाय चिदेकरसतां द्रष्टुं
59380 समर्थ इति यावत् ॥ १९ ॥
59381
59382 न कश्चित्कस्यचिद्दोषो नास्ति विद्यात्मनि ह्यलम् ।
59383 यावन्नोक्तं न विश्रान्तिं तावदेत्येष राघवः ॥ २० ॥
59384

59385 तस्य दृशा कस्यचिद्वस्तुनः कश्चिदपि दोषो विरोधो नास्ति। यतो
59386 जगद्विरुद्धरूपं विद्यात्मनि क्वचिदपि नास्ति। अलं सम्यक् यावन्नोक्तं
59387 नोपदिष्टमस्माभिस्तावदेव राघवो विश्रान्तिं नैति न प्राप्नोति।
59388 अतोऽवश्यमुपदेष्टव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥
59389
59390 अर्धव्युत्पन्नबुद्धेस्तु नैतद्व्यक्तं हि शोभते।
59391 दृश्यानया भोगदृशा भावयन्नेष नश्यति ॥ २१ ॥
59392
59393 परंतु अर्धव्युत्पन्नदृष्टेरेतत् प्रागुक्तं सर्वं ब्रह्मेत्युपदेशनं न
59394 शोभते। कुतः। यत एषोऽर्धव्युत्पन्नो दृश्यान्यानयत्युपस्थापयति
59395 संजीवयतीति वा दृश्याना। अनितेः क्विपि आपं चैवं हलन्तानाम् इति टापू।
59396 तथाविधया भोगदृशा सदैव अर्थाद्दृश्यान्येव भावयन्सन्नश्यति।
59397 तत्त्वबोधाद्भ्रश्यतीति यावत् ॥ २१ ॥
59398
59399 परां दृष्टिं प्रयातस्य भोगेच्छा नाभिजायते।
59400 सर्वं ब्रह्मेति सिद्धान्तः काले नामास्य युज्यते ॥ २२ ॥
59401
59402 कस्य तर्हि तादृशोपदेशो युज्यते तमाह - परामिति। सिद्धान्तः
59403 परिनिष्ठितोपदेशः ॥ २२ ॥
59404
59405 आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं विशोधयेत्।
59406 पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ॥ २३ ॥
59407
59408 कथं तर्ह्यर्धव्युत्पन्न उपदेश्यस्तत्राह - आदाविति ॥ २३ ॥
59409
59410 अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत्।
59411 महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ २४ ॥
59412
59413 प्रबुद्धबुद्धेः प्रक्षीणभोगेच्छस्य निराशिषः।
59414 नास्त्यविद्यामलमिति युक्तं वक्तुं महात्मनः ॥ २५ ॥
59415
59416 अपरीक्ष्य च यः शिष्यं प्रशास्त्यतिविमूढधीः।
59417 स एव नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ २६ ॥
59418
59419 अत्त्वज्ञ एवानधिकार्युपदेशे प्रवर्तते तस्य शिष्यप्रतारकस्य युक्तो नरकपात
59420 इत्याशयेनाह - अपरीक्ष्येति। एवकारो भिन्नक्रमः। स यात्येवेति ॥ २६ ॥
59421
59422 इति संचिन्त्य भगवानज्ञानतिमिरापहः।
59423 तमुवाच मुनिश्रेष्ठो वसिष्ठो भूमिभास्करः ॥ २७ ॥
59424
59425 श्रीवसिष्ठ उवाच।
59426
59427 कलङ्ककलना ब्रह्मण्यस्ति नास्तीति वानघ।
59428 सिद्धान्तकाले वक्तव्यं स्वयं ज्ञास्यसि राघव ॥ २८ ॥
59429
59430 स्वयमेव ज्ञास्यसि। यदि न ज्ञास्यसि तर्हि सिद्धान्तकाले वक्तव्यं
59431 नाधुनेत्यर्थः ॥ २८ ॥
59432
59433 ब्रह्म सर्वशक्ति सर्वव्यापि सर्वगतं सर्वोहमेवेति ॥ २९ ॥
59434
59435 सांप्रतमर्धव्युत्पन्नयोग्यं ब्रह्मणः प्रागुक्तसर्वशक्तित्वादि प्रतीचः
59436 सर्वाहंभावदर्शनं च प्रथममुपदिशति - ब्रह्म सर्वशक्तीति ॥ २९ ॥

59437
59438 यथेन्द्रजालिनः पश्यसि चित्रा मायया क्रिया जनयन्तः सदसत्तां
59439 नयन्त्यसच्च सत्तां नयन्ति तथैवात्मा अमायामयोऽपि मायामय इव
59440 परम ऐन्द्रजालिको घटं पटं करोति पटं च घटं करोति उपले
59441 लतां जनयति मेरौ कनकतटे नन्दनवनमिव लतायामुपलमुत्पादयति
59442 कल्पपादपेषु रत्नस्तबकमिव व्योम्नि काननमध्यारोपयति ॥ ३० ॥
59443
59444 माययैवास्य सर्वशक्तिता प्रतीचः सार्वात्म्यं चेति प्रपञ्चयति -
59445 यथेन्द्रजालिन इत्यादिना। असंभावितसंभावनाय लोकशास्त्रप्रसिद्धं
59446 दृष्टान्तमाह - कनकतटे इति। यद्वद्देवशक्त्या असंभावितान्यपि
59447 नन्दनवनरत्नस्तबकादीनि संभाव्यन्ते तद्वदात्मशक्त्यापि संभाव्यतामिति
59448 भावः ॥ ३० ॥
59449
59450 गन्धर्व उद्यानमिव तस्मिन् जगति भविष्यति गगने कल्पनया नगरतां
59451 जनयति नष्टच्छायाञ्जनमिव व्योम धरातलं नयतीति ॥ ३१ ॥
59452
59453 वस्तुव्यत्यय इव देशकालव्यत्ययोऽपि मायाशक्त्यैव संभावनीय
59454 इत्याशयेनाह - भविष्यति गगने इति। व्योम नष्टच्छायाञ्जनं
59455 निरस्तनैल्यकज्जलं कृत्वा धरातलं भूप्रदेशं नयति प्रापयति।
59456 इतिशब्दस्तत्राप्यसंभावितसहस्रसंभावनार्थः ॥ ३१ ॥
59457
59458 गन्धर्वनगरराजगृहे विपुलाङ्गनाजनमिव भूतले व्योम निवेशयति ॥
59459 ३२ ॥
59460
59461 तर्हि किं गगनस्याधो निवेशाय भूतलमन्यतो नयति नेत्याह -
59462 गन्धर्वनगरेति ॥ ३२ ॥
59463
59464 रक्तकुट्टिमेष्वाकाशप्रतिबिम्बमिव किंचिदस्ति जगति भविष्यति वा बभूव
59465 ॥ ३३ ॥
59466
59467 जगति यत्किंचिदस्ति भविष्यति बभूव तत्सर्व रक्तकुट्टिमेषु
59468 पद्मरागमणिमयसौधभावेषु आकाशप्रतिबिम्बमिवाधिष्ठानरक्तिम्ना
59469 रक्तं स्वतोऽसदपि ब्रह्मसत्तया सदिव भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
59470
59471 यदीश्वरो व्यक्तरूपो विचित्रतामुपेत्य निदर्शयति ॥ ३४ ॥
59472
59473 तत्र हेतुमाह - यदीश्वर इति। निदर्शयति स्वात्मानमित्यर्थः ॥ ३४ ॥
59474
59475 सर्वमेव सर्वथा सर्वत्र यथा संभवत्येकमेवेह वस्तु विद्यत इति
59476 तस्माद्धर्षामर्षविस्मयानां क्व वाऽवसरो राम ॥ ३५ ॥
59477
59478 एवं चैकमेव वस्तु सर्वथा सर्वं भवतीति नासंभावना
59479 हर्षामर्षादयश्च युक्ता इत्याह - सर्वमेवेति ॥ ३५ ॥
59480
59481 समतयैव सततं धृतिमता स्थातव्यम् ॥ ३६ ॥
59482
59483 एवमसंभावनां रामस्य निरस्य प्रागुक्तसमतास्थितिमेव विधत्ते -
59484 समतयैवेति ॥ ३६ ॥
59485
59486 विस्मयस्मयसंमोहहर्षामर्षविकारिताम्।
59487 समतावलितस्तज्ज्ञो न कदाचन गच्छति ॥ ३७ ॥
59488

59489 तदैव हर्षदिरात्यन्तिकक्षय इत्याशयेन श्लोकमुदाहरति - विस्मयेति || ३७ ||
59490
59491 अपर्यवसाने देशकालवति चित्रा हि जगति युक्तयो दृश्यन्ते || ३८ ||
59492
59493 अपर्यवसाने समताया इति शेषः | युक्तयो दृश्यरजनात्मिका दृश्यन्ते || ३८ ||
59494
59495 एताश्च युक्तीर्नामासावात्मा यत्नेन रचनां करोति न चोत्पन्नां
59496 तिरस्कारोति सागर इव वीचीः || ३९ ||
59497
59498 सामग्रीयुक्तावस्थायुक्तिः फलावस्थारचनेति प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्युक्तिः
59499 रचनां करोतीति सामानाधिकरण्यम् | अयमात्मा न तिरस्करोति || ३९ ||
59500
59501 किं तर्हि क्षीर इव घृतं घट इव मृदि पट इव तन्तुषु वट इव
59502 धानायात्मन्येव स्थिताः शक्तयः प्रकटतामागता
59503 व्यवह्रियन्तेऽविरचितमेव तरङ्गवत् || ४० ||
59504
59505 किं तर्ह्यनेन प्रकटतामागताः शक्तयो व्यवह्रियन्ते इति कथंचिद्योज्यम् |
59506 इयं च व्यवहारदृष्टिः कल्पनैव परमार्थतस्तु अविरचितमेव जगत् || ४० ||
59507
59508 नात्र कश्चित्कर्ता न भोक्ता न विनाशमेति || ४१ ||
59509
59510 नात्र कर्तेत्यादि स्पष्टम् || ४१ ||
59511
59512 केवलमात्मतत्त्वे साक्षिणि निरामये समतयात्मनि नित्यमसंक्षुब्धे
59513 तिष्ठति सत्येवं संपद्यते || ४२ ||
59514
59515 तादृशेऽपि परमार्थे सति जगत्संपत्तौ दृष्टान्तप्रदर्शकौ
59516 श्लोकाववतारयति - सत्येव(?)संपद्यत इति || ४२ ||
59517
59518 सति दीप इवालोकः सत्यर्क इव वासरः |
59519 सति पुष्प इवामोदः स्वतः संपद्यते जगत् || ४३ ||
59520
59521 श्लोकौ स्पष्टौ || ४३ ||
59522
59523 आभासमात्रमेवेदं परिदृश्यत एव च |
59524 स्पन्दः समीरणस्येव न सन्नासदवस्थितम् || ४४ ||
59525
59526 न सन्नासदिति | अनिर्वचनीयमित्यर्थः || ४४ ||
59527
59528 निर्दोषवदेव जागतीनां दृष्टीनां परमार्थतो भगवान्स्थितो
59529 विनष्टानां पुनः कर्ता कृतानां वा नाशयिता स केवलं
59530 कदाचित्प्रकटाः कदाचिदल्पप्रकटाः कदाचिदप्रकटास्तारका इव
59531 कुसुमराशयः || ४५ ||
59532
59533 एवं च स्वसंनिधिमात्राज्जायमानजगद्दोषैरलिप्यमान एवात्मा जगतः
59534 कर्तेव हर्तेव नियन्तेव नभ इव तारकाकुसुमराशीनां भवतीत्याह -
59535 निर्दोषवदेवेत्यादिना | केवले नभसि तारकाः कुसुमराशय इव
59536 कदाचित्प्रकटास्तस्मिन्भवन्तीति सर्वत्र शेषः || ४५ ||
59537
59538 नश्यतीह हि तद्वस्तु नात्मभूतं यदात्मनः |
59539 कथं नश्यति तद्वस्तु स्वात्मभूतं यदात्मनः || ४६ ||
59540

59541 इत्थं चासतो जगतः असत्तात्मको नाशः स्वत एव सत्तात्मिका उत्पत्तिः स्थितिश्च
59542 ब्रह्मसत्तैवेति विभागे फलितमाह - नश्यतीत्याविसार्धश्लोकद्वयेन ॥ ४६ ॥
59543
59544 जायते नैव तद्वस्तु नात्मभूतं यदात्मनः ।
59545 जायते चैव तद्वस्तु स्वात्मभूतं यदात्मनः ॥ ४७ ॥
59546
59547 जायत इत्येतत्स्थितेरप्युपलक्षणम् ॥ ४७ ॥
59548
59549 कथं तज्जायते तस्मात्स्वात्मभूतं यदात्मनः ॥ ४८ ॥
59550
59551 तर्हि किमात्मा जन्यो नेत्याह - कथमिति ॥ ४८ ॥
59552
59553 तस्मात्सम्यग्ज्ञानवशाद्ब्रह्मणः सर्वपदार्थानामागमः ॥ ४९ ॥
59554
59555 आत्मसत्ताया जगत्यध्यासो जगतो जन्म नात्मनो
59556 भेदाभावादित्याशयेनोक्तमुपसंहरति - तस्मादिति ।
59557 सम्यग्ज्ञानवशात्परमार्थसत्यचित्स्वरूपबलात् । आगमोऽवतारः उत्पत्तिरिति
59558 यावत् ॥ ४९ ॥
59559
59560 अवतीर्णानां च तेषामवतरणसमकालमेवाविद्योदेति तत्त्वज्ञानं
59561 दृढतामेति तदनु शतसहस्रस्कन्धो
59562 विचित्रशुभाशुभफलभरफलितो भूरिशाखः स्फारतामेति
59563 संसारद्रुमः ॥ ५० ॥
59564
59565 अस्तु पदार्थानामवतारस्तैरात्मनः कथं संसारप्राप्तिरिति तद्दर्शयति -
59566 अथतीर्णानामिति । अविद्यात्र तदभिमानः । तत्तौ अज्ञानं अभिमानलक्षणं
59567 कालेन दृढतामेति ॥ ५० ॥
59568
59569 आशामञ्जरिताकृतिं विफलितं दुःखादिभिर्दारुणैर्भोगैः पल्लवितं
59570 जराकुसुमितं तृष्णालताभासुरम् ।
59571 संसाराभिधवृक्षमात्मनिगडं छित्त्वा विवेकासिना मुक्तस्त्वं
59572 विहरेह वारणपतिः स्तम्भादिवोन्मोचितः ॥ ५१ ॥
59573
59574 संसारद्रुममेव निर्वर्ण्य तदुच्छेदोपायमाह - आशेति ।
59575 आशाभिर्मञ्जरिता संजातमञ्जरीका आकृतिर्यस्य दुःखादिभिर्विविधं
59576 फलितम् । प्रकृत्या चारुरित्यादिवदभेदे प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् इति
59577 तृतीया । लताः शाखाः वल्ल्यश्च । आत्मनो निगडं बन्धस्थानम् । शिष्टं
59578 स्पष्टम् ॥ ५१ ॥
59579
59580 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो॰ स्थितिप्रकरणे
59581 सर्वैकत्वप्रतिपादनं नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
59582
59583 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
59584 सर्वैकत्वप्रतिपादनं नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
59585
59586
59587 चत्वारिंशः सर्गः ४०
59588
59589 श्रीराम उवाच ।
59590
59591 उत्पत्तिः कथमेतेषां जीवानां ब्रह्मणः पदात् ।
59592 कियती कीदृशी चेति विस्तरेण वद प्रभो ॥ १ ॥

59593
59594 वर्ण्यते जीवभेदानामिहोत्पत्तिरुपाधिभिः ।
59595 तेषां तदुपधीनां च ब्रह्मभावश्च विस्तरात् ॥ १ ॥
59596
59597 प्रश्नः स्पष्टः । यद्यपि जीवभेदानामुत्पत्तिरुत्पत्तिप्रकरणे विस्तरेण वर्णितेति
59598 न पुनः प्रश्नार्हा तथापि करिष्यमाणस्याक्षेपस्योत्थानाय विशेषबुभुत्सया
59599 च पुनः प्रश्नो बोध्यः ॥ १ ॥
59600
59601 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
59602
59603 उत्पद्यन्ते यथा चित्रा ब्रह्मणो भूतजातयः ।
59604 यथा नाशं प्रयान्त्येता यथा मुक्ता भवन्ति हि ॥ २ ॥
59605
59606 अत एव वसिष्ठः स्ऽम्क्षिप्य तत्समाधिं प्रतिजानीते - उत्पद्यन्ते
59607 इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ २ ॥
59608
59609 यथा च परिवर्धन्ते तिष्ठन्त्यन्तर्हिता यथा ।
59610 संक्षेपेण महाबाणो शृणु वक्ष्यामि तेऽनघ ॥ ३ ॥
59611
59612 ब्राह्मी चिच्छक्तिरमला कल्पयन्ती यदृच्छया ।
59613 सर्वशक्तिः स्वयं चेत्यं भवत्याकलनात्मकम् ॥ ४ ॥
59614
59615 कल्पनाबीजप्राक्तनवासनोद्बोधस्यानियतरूपताप्रदर्शनाय यदृच्छयेति ।
59616 भाविदेहाद्याकारस्येवत्स्फुरणमाकलना तदात्मकम् ॥ ४ ॥
59617
59618 कलनाद्घनतामेत्य यत्किंचिदपि सा स्वयम् ।
59619 संकल्पयति पश्चात्तत्तत्तामेति मनःपदम् ॥ ५ ॥
59620
59621 तस्यैव सम्यगहंभावेन स्फुरणं घनतामेत्य प्राप्य सा घनतैव मनो
59622 जीवोपाधिश्चेत्याशयेनाह - मन इति ॥ ५ ॥
59623
59624 मनःसंकल्पमात्रेण गन्धर्वपुरवत्क्षणात् ।
59625 तनोतीदमसद्दृश्यं ब्राह्मीं स्थितिमिव त्यजत् ॥ ६ ॥
59626
59627 ब्राह्मीं स्थितिं दृग्रूपतां दृश्याहंकारादिकल्पनया त्यजदिव ॥ ६ ॥
59628
59629 चित्स्वरूपं परिकचच्छून्यमेवावतिष्ठते ।
59630 यत्तद्दृश्यं स्थितं तत्स्याद्दृश्यमाकाशमेव तत् ॥ ७ ॥
59631
59632 ततः किं वृत्तं तदाह - चित्स्वरूपमिति । परितः कचत् स्वप्रकाशमपि
59633 चित्स्वरूपं पराग्दृष्ट्या दृश्यमानं शून्यं
59634 रिक्तघटोदरसदृशमेवावभासते । तदवस्थया स्थितं तादृग्रूपमेव
59635 सर्वजनदृश्यं तत्प्रसिद्धमाकाशमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥
59636
59637 कृत्वा पद्मजसंकल्पं रूपं पश्यति पद्मजम् ।
59638 ततो जगत्कल्पयति सप्रजापतिपूर्वकम् ॥ ८ ॥
59639
59640 तस्मिन्नाकाशे चतुर्मुखादिस्थूलदेहस्य भुवनानां च कल्पनां दर्शयति ##-
59641
59642 चतुर्दशविधानन्तभूतजातसघुंघुमा ।
59643 सृष्टिरेवमियं राम चित्तनिर्मितिमागता ॥ ९ ॥
59644

59645 चित्तमात्रमयी शून्या व्योममात्रशरीरिका।
59646 संकल्पमात्रनगरी भ्रान्तिमात्रात्मिका सती॥ १०॥
59647
59648 इत्थं चोपाध्युत्पत्तेर्मिथ्यात्वे तत्प्रयुक्ता जीवोत्पत्तिः सुतरां
59649 मिथ्येत्याशयेनाह - चित्तमात्रेति॥ १०॥
59650
59651 इह काश्चिन्महामोहा भूतानां जातयः स्थिताः।
59652 काश्चिदभ्युदितज्ञानाः काश्चिन्मध्ये स्खलन्ति हि॥ ११॥
59653
59654 तत्र शास्त्राधिकारिदौर्लभ्यप्रदर्शनाय जीवांस्त्रिधा विभजते - इहेति। इह
59655 भुवनेषु। अभ्युदितज्ञानाः सनकादयः। मध्ये आन्तरालिकदशायां स्थिता
59656 मोक्षाय यतमाना अपि पुनःपुनर्विघ्नैः स्खलन्ति।
59657 वैराग्यदार्ढ्याभावादित्यर्थः॥ ११॥
59658
59659 भुवि संबध्यमानानां यान्त्येनामुपदेश्यताम्।
59660 सर्वासां भूतजातीनां या एता नरजातयः॥ १२॥
59661
59662 क्व तर्हि शास्त्राधिकारप्रयोजकं वैराग्यं सुलभं तानाह - भुवीति।
59663 निर्धारणे षष्ठ्यः। एता भरतखण्डस्थाः॥ १२॥
59664
59665 बह्वाधयो दुःखमया मोहद्वेषभयातुराः।
59666 तासां सम्यक्प्रवक्ष्यामि तावद्राजससात्त्विकीः॥ १३॥
59667
59668 तासां वैराग्यसंभवे हेतूनाह - वह्वाधय इति। तासां नरजातीनां
59669 मध्ये तामसीनां शास्त्रानधिकारादुपदेशयोग्या
59670 राजससात्त्विकीर्द्विचत्वारिंशे सर्गे जीवावतरणक्रमवर्णने
59671 प्रवक्ष्यामीत्यर्थः॥ १३॥
59672
59673 यत्तदप्यमृतं ब्रह्म सर्वव्यापि निरामयम्।
59674 चिदाभासमनन्ताख्यमनादि विगतभ्रमम्॥ १४॥
59675
59676 यदमृतं ब्रह्म तच्चिदाभासं जीवरूपं यथा जातं तदपि तत्रैव
59677 वक्ष्यामीत्यर्थः॥ १४॥
59678
59679 निस्पन्दवपुषस्तस्य स्पन्दः सत्तैकदेशतः।
59680 घनतामेति सौम्येऽब्धौ चलता चलतामिव॥ १५॥
59681
59682 निस्पन्दवपुषस्तस्य परमात्मनः। सौम्ये निश्चलेऽब्धौ चलतां तरङ्गाणां
59683 चलता चाञ्चल्यमिव सत्तैकदेशतो जीवभावेन स्पन्दो यथा घनतामेति तथा
59684 तदपि तत्रैव प्रवक्ष्यामीत्यर्थः॥ १५॥
59685
59686 श्रीराम उवाच।
59687
59688 अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य एकदेशः क उच्यते।
59689 कथं विकारिता वा स्यात्कथं वा द्वयविक्रमः॥ १६॥
59690
59691 स्पन्दः सत्तैकदेशत इति यदुक्तं तदयुक्तम्। अखण्डपूर्णसत्तैकरसे
59692 ब्रह्मणि सत्तैकदेशस्य स्पन्दस्य चासंभाव्यत्वादिति रामः शङ्कते -
59693 अनन्तस्येति॥ १६॥
59694
59695 श्रीवसिष्ठ उवाच।
59696

59697 तेन जातं ततो जातमितीयं रचना गिराम् ।
59698 शास्त्रसंव्यवहारार्थं न राम परमार्थतः ॥ १७ ॥
59699
59700 जीवब्रह्मैक्यस्य वास्तवस्य
59701 व्युत्पादनायायमुत्पत्त्येकदेशस्पन्दादिव्यवहारः शास्त्रे कल्पितः अतो न
59702 वस्तुवृत्त्याश्रयेण तस्यां विरोध उद्भावनीय इत्याशयेन वसिष्ठ
59703 उत्तरमाह - तेन जातमित्यादिना । तेन निमित्तेन । तत उपादानात् ॥ १७ ॥
59704
59705 विकारितावयविताविदिक्सत्तादेशतादयः ।
59706 क्रमा न संभवन्तीशे दृश्यमानोदया अपि ॥ १८ ॥
59707
59708 कुतो न परमार्थतस्तत्राह - विकारितेति । देशता एकदेशता ।
59709 दृश्यमानोदयाः प्रत्यक्षेणोत्पद्यमानतया दृश्यमाना अपि ॥ १८ ॥
59710
59711 तं विना कल्पनैवान्या नास्ति नापि भविष्यति ।
59712 कुतस्त्यौ क्रमशब्दार्थावुक्तयो व्यवहारजाः ॥ १९ ॥
59713
59714 यदि तत्र न संभवन्ति तर्हि जगतामन्यदेव मूलं कल्प्यतां तत्राह - तं
59715 विनेति । अन्यकल्पनाया अपि चित्प्रकाशं विनाऽयोगादित्यर्थः । हेतुकार्ये
59716 क्रमशब्दार्थौ व्यवहारजा उक्तयश्च कुतस्त्या इति विपरिणम्यते ॥ १९ ॥
59717
59718 या येह कलना योऽर्थो यः शब्दो यो गिरां गणः ।
59719 तज्जत्वात्तन्मयत्वाच्च तत्तत्पदमिवेष्यते ॥ २० ॥
59720
59721 शब्दो नामानि । गिरां गणो वाक्यानि । तन्मयत्वात्सन्मयत्वात् । पदं सद्वस्त्विव
59722 ॥ २० ॥
59723
59724 तज्जः स एव भवति वह्नेर्वह्निरिवोत्थितः ।
59725 जन्योऽयं जनकश्चायमित्युक्ता भेदकल्पना ॥ २१ ॥
59726
59727 एवंच सत्ताभेदाभावाद्भेदप्रत्ययो मिथ्यैवेत्याह - तज्ज इत्यादिना ॥ २१ ॥
59728
59729 अयमस्मात्समुत्पन्न इतीयं या जगत्स्थितिः ।
59730 आधिक्यं तत्क्रियाशक्तौ जन्यं जनकमेव वा ॥ २२ ॥
59731
59732 कथं तर्हि दीपाद्दीपान्तरमिदमुत्पन्नमिति व्यवहारस्तत्राह - अयमिति ।
59733 एकस्यैव दीपस्य मायया द्विधा स्वरूपनिर्माणक्रियाशक्तौ
59734 यदाधिक्यमतिशयस्तदेव जन्यं जनकमिति द्विधा भासत इत्यर्थः ॥ २२ ॥
59735
59736 इदमन्यदिदं चान्यदिति शब्दार्थविक्लवः ।
59737 उक्तावेव न देवेऽस्ति प्रमितौ भिन्नता यतः ॥ २३ ॥
59738
59739 शब्दार्थविक्लवो नामरूपव्यवहारश्रमः उक्तौ वाङ्मात्रेऽस्ति न देवे
59740 परमात्मन्यस्ति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् इति श्रुतेः । यतः प्रमितौ
59741 परिच्छेदे सति भिन्नता स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥
59742
59743 तज्जयैव मनःशक्त्या स्वतः संज्ञा प्रवर्तते ।
59744 दृढभावनया तस्मादिष्टोऽर्थः प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥
59745
59746 तज्जया क्रियाशक्तिजन्ययैव मनःशक्त्या स्वतः स्वभावत एव संज्ञा
59747 नामविभागोऽपि प्रवर्तते । इष्टोऽर्थो व्यवहारः प्रतिपद्यते संपद्यते ॥ २४ ॥
59748

59749 अग्नेः शिखाया एकस्या द्वितीया जनकेति या ।
59750 उक्तिवैचित्र्यमेवैतन्नोक्त्यर्थेऽत्रास्ति सत्यता ॥ २५ ॥
59751
59752 उक्तमेवार्थमुदाहृत्य दर्शयति - अग्नेरिति ॥ २५ ॥
59753
59754 न जन्यजनकाद्यास्ताः संभवन्त्युक्तयः परे ।
59755 एकमेव ह्यनन्तत्वात्किं कथं जनयिष्यति ॥ २६ ॥
59756
59757 उक्तेरेव स्वभावोऽयमुक्तेरुक्तिरनन्तरम् ।
59758 प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्याद्यर्थे न युज्यते ॥ २७ ॥
59759
59760 प्रतियोगी स्वाश्रयतादात्म्यविरोधी । व्यवच्छेदो भेदः । संख्याद्वित्वादिः ॥ २७
59761 ॥
59762
59763 ऊर्मिजालमिवाम्भोधौ परे यः परिदृश्यते ।
59764 शब्दोऽर्थकलनाकारस्तद्ब्रह्मैव विदुर्बुधाः ॥ २८ ॥
59765
59766 ब्रह्म चिद्ब्रह्म च मनो ब्रह्म विज्ञानवस्तु च ।
59767 ब्रह्मार्थो ब्रह्म शब्दश्च ब्रह्म चिद्ब्रह्म धातवः ॥ २९ ॥
59768
59769 कस्तर्हि सिद्धान्तस्तमाह - ब्रह्मेत्यादिना । चित्प्रत्यगात्मा विज्ञानवस्तु
59770 बुद्धिवृत्तिभेदाः । चित् ईश्वरः साक्षी अर्थप्रथा वा ॥ २९ ॥
59771
59772 ब्रह्म सर्वमिदं विश्वं विश्वातीतं च तत्पदम् ।
59773 वस्तुतस्तु जगन्नास्ति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥ ३० ॥
59774
59775 अयमन्योऽयमन्योऽयं भाग इत्यम्बरात्मनि ।
59776 मिथ्याज्ञानविकल्पोक्तिर्वाचि सत्यार्थतात्र का ॥ ३१ ॥
59777
59778 वह्नेः शिखेव जातेयं शिखेति मनसोऽभिधा ।
59779 चापलोत्थविकल्पश्रीर्वस्तुतः स्यान्न सिद्ध्यति ॥ ३२ ॥
59780
59781 सिद्ध्यति नित्यसिद्धकूटस्थे ॥ ३२ ॥
59782
59783 असत्यैव विकल्पोक्तिः सत्यभावो विकल्पते ।
59784 तमोपहतदृष्टित्वाद्द्विचन्द्रज्ञानदोषवत् ॥ ३३ ॥
59785
59786 विकल्पते भ्रान्त्या प्रथते ॥ ३३ ॥
59787
59788 सर्वस्मात्सर्वगात्तस्मादनन्ताद्ब्रह्मणः पदात् ।
59789 नान्यत्किंचित्संभवति तदुत्थं यत्तदेव तत् ॥ ३४ ॥
59790
59791 ब्रह्मतत्त्वं विना नेह किंचिदेवोपपद्यते ।
59792 सर्वं च खल्विदं ब्रह्मेत्येषैव परमार्थता ॥ ३५ ॥
59793
59794 एवंप्रायश्च हे प्राज्ञ सिद्धान्तस्ते भविष्यति ।
59795 तत्रैवोदाहरिष्यापः सिद्धान्तार्थोक्तिपञ्जरम् ॥ ३६ ॥
59796
59797 भविष्यति बुद्धौ प्रतिष्ठास्यति । तत्रैव तदैव । उदाहरिष्यामो
59798 निर्वाणप्रकरणे ॥ ३६ ॥
59799
59800 इहाविद्यादिकाः केचिद्विद्यन्ते नेतरक्रमाः ।

ज्ञास्यस्यलमशेषार्थांस्तत्तदज्ञानसंक्षये ॥ ३७ ॥

इह अस्यां परमार्थतायाम् । अलं पूर्णब्रह्मभावेन । एकस्याप्यज्ञानस्य
संशयभेदैः सह बहुत्वविवक्षया तत्तदज्ञानसंक्षये इति वीप्सोक्तिः ॥ ३७ ॥

अवस्तुसंक्षये वस्तु यथावस्तु प्रसीदति ।
यथा च दृश्यते दृश्यं जगन्नैशतमःक्षये ॥ ३८ ॥

दृश्यं चक्षुषा दर्शनार्हम् । जगत्स्थाण्वादि ॥ ३८ ॥

यदिदमखिलमाततं कुदृष्ट्या
तदुपशमे तव राम निर्मलाभे ।
अवितथपदनिर्मले भविष्य-
त्यवितथमेव न संशयोऽत्र कश्चित् ॥ ३९ ॥

उक्तं सर्वमुपसंहरति - यदिति । कुदृष्ट्या अज्ञानदूषितदृष्ट्या
यदिदमखिलं जगदाततं सर्वतो विस्तृतं भाति तस्य सर्वस्य सहाज्ञानेन
नाशे सति निर्मलदर्पणाभे अवितथे परमार्थभूते परमपदे निर्मले
अवितथं तदेव भविष्यति स्थास्यति ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे
ब्रह्मैवेदं सर्वं जगदिति प्रतिपादनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे ब्रह्मैवेदं
सर्व जगदिति प्रतिपादनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ४१

श्रीराम उवाच ।

क्षीरोदकुक्षितुल्याभिः शीतलामलदीप्तिभिः ।
तवोक्तिभिर्विचित्राभिर्गम्भीराभिरिवाभितः ॥ १ ॥

कलनादिविशेषाणां माया मूलमिहोच्यते ।
दुर्वचा सा चिकित्स्यैव न विचिन्त्या मृषेत्यपि ॥ १ ॥

पूर्व सर्वत्र कलनैव मन आदिद्वैतकल्पनाया मूलमित्युक्तम् इदानीं
निर्विकारेऽद्वये कलनाया निमित्तमसंभावयंस्तत्प्रष्टुकामो रामो
गुरोरादराय प्राक्तनोक्तीः प्रशंसमानः प्रथमं स्वव्यामोहमुद्गिरति ##-
चन्द्रतुल्याभिरित्यर्थः । अत एव शीतलामलदीप्तिभिरिति विशेषणम् । आन्ध्यं
व्यामोहतमः । प्रावृषि लोलान्यभ्राणि यस्मिन् ॥ १ ॥

क्षणमान्ध्यमिवाप्नोमि क्षणं यामि प्रकाशताम् ।
शान्तातपलवः प्रावृड्लोलाभ्र इव वासरः ॥ २ ॥

अनन्तस्याप्रमेयस्य सर्वस्यैकस्य भास्वतः ।
अनस्तमितसारस्य कलना कथमागता ॥ ३ ॥

अनन्तत्वादेवाप्रमेयस्य प्रमाणापरिच्छेद्यस्य । सर्वस्य पूर्णस्य । भास्वतः
स्वतः सदा प्रथमानस्य । न अस्तमितः सारः परमार्थस्वरूपप्रथा यस्य ।
तथाच प्रथमानेऽद्वितीयपूर्णस्वभावे परिच्छिन्नकलनात्मको विकारो वस्तुतः

59853 कल्पनया वा न संभाव्य इति तत्र हेतुर्वाच्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥
59854
59855 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
59856
59857 यथाभूतार्थवाक्यार्थाः सर्वा एव ममोक्तयः ।
59858 नासमर्था विरूपार्थाः पूर्वापरविरोधदाः ॥ ४ ॥
59859
59860 तवायं व्यामोहो न मद्वाक्यदोषात्किंतु ते तात्पर्यानवधानदोषादेवेति
59861 दर्शयन्वसिष्ठः समाधत्ते - यथाभूतेत्यादिना । यथाभूतो
59862 यथास्थितोऽर्थ एव वाक्यार्थो यासाम् । असामर्थ्य
59863 पदानामाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिराहित्यम् । वैरूप्यं तु अवान्तरवाक्यानां
59864 महावाक्यार्थापर्यवसानम् । विरोध उपक्रमोपसंहारयोः
59865 परस्परव्याघातस्तैर्वर्जिता इत्यर्थः ॥ ४ ॥
59866
59867 ज्ञानदृष्टौ प्रसन्नायां प्रबोधे विततोदये ।
59868 यथावज्ज्ञास्यसि स्वस्थो मद्वाग्दृष्टिबलाबलम् ॥ ५ ॥
59869
59870 कदा तर्हि मम तात्पर्यावधानं स्यात्तत्राह - ज्ञानदृष्टाविति ।
59871 मद्वाचां तत्प्रयुक्ततत्त्वदृष्टेश्च इतरवाग्दृष्ट्यपेक्षया बलाबलं
59872 प्राबल्यम् ॥ ५ ॥
59873
59874 उपदेश्योपदेशार्थं शास्त्रार्थप्रतिपत्तये ।
59875 शब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमो मा तन्मयो भव ॥ ६ ॥
59876
59877 ननु यथा स्वमाता वन्ध्या स्वमुखे जिह्वा नास्ति मूकोऽहमिति वाक्यं
59878 हेतुस्वसत्ताबाधितार्थकं तथा नेह नानास्ति किंचन एकमेवाद्वितीयम्
59879 इत्यादिश्रुतिशास्त्रं तद्वाक्यानि चेति कथं विरोधपरिहार इति चेत्तत्राह -
59880 उपदेश्येति । असत्यस्यापि स्वप्नादेः
59881 सत्यार्थप्रतिपत्त्युपायतादर्शनान्मिथ्याभूतशब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमोऽपि
59882 सत्यशास्त्रार्थप्रतिपत्तिहेतुः संभवतीति व्यामूढतया तन्मयो भ्रममयो
59883 मा भवेत्यर्थः ॥ ६ ॥
59884
59885 यदा पुरा ज्ञास्यसि तत्सत्यमत्यन्तनिर्मलम् ।
59886 वाच्यवाचकशब्दार्थभेदं त्यक्ष्यसि वै तदा ॥ ७ ॥
59887
59888 कियत्कालं तर्हि शब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमोऽनुसर्तव्यस्तत्राह - यदेति ।
59889 यावद्वाक्यार्थापरोक्षोदयमिति भावः ॥ ७ ॥
59890
59891 भेदकृद्वाक्प्रपञ्चोऽयमुपदेश्येषु कल्पितः ।
59892 उपदेश्योपदेशार्थं शास्त्रार्थप्रतिपत्तये ॥ ८ ॥
59893
59894 तत्कुतस्तत्राह - भेदेति द्वाभ्याम् ॥ ८ ॥
59895
59896 शब्दार्थवाक्प्रपञ्चोऽयमुपदेशेषु कल्पितः ।
59897 सदाऽज्ञेषु न तज्ज्ञेषु विद्यते पारमार्थिकः ॥ ९ ॥
59898
59899 कलनामलमोहादि किंचिन्नात्मनि विद्यते ।
59900 नीरागं ब्रह्म परमं तदेवेदं जगत्स्थितम् ॥ १० ॥
59901
59902 प्रागुक्ता कलना चितश्चेत्योन्मुखता । तन्निमित्ते मले पूर्वसंस्कारकर्मणी ।
59903 मोहोऽविद्या ॥ १० ॥
59904

59905 एतद्विचित्ररूपाभिर्युक्तिभिर्बहुशः पुनः ।
59906 विस्तरेणैव वक्तव्यं सिद्धान्तावसरेऽनघ ॥ ११ ॥
59907
59908 सिद्धान्तावसरे असंभावनोच्छेदानन्तरं निर्वाणप्रकरणे ॥ ११ ॥
59909
59910 वाक्प्रपञ्चं विना त्वेतदज्ञानमतुलं तमः ।
59911 भेत्तुमन्योन्यमुदितं यत्नं कर्तुं न शक्यते ॥ १२ ॥
59912
59913 तर्हीदानींतनो वाक्प्रपञ्चस्ते किमर्थस्तत्राह - वाक्प्रपञ्चमिति ।
59914 अज्ञानं साधनाज्ञानं अतुलं तमोमूलाज्ञानं चान्योन्यं
59915 परस्परसहायेन भ्रान्तिसहस्रशाखाप्ररोहैरुदितं प्ररूढं भेत्तुं
59916 तत्साधनेषु यत्नं कर्तुं च न शक्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥
59917
59918 अविद्ययैवोत्तमया स्वात्मनाशोद्यमेच्छया ।
59919 विद्या सा प्रार्थ्यते राम सर्वदोषापहारिणी ॥ १३ ॥
59920
59921 तर्हि उपदेशवाक्प्रपञ्चस्य
59922 तज्जन्यविद्यायाश्चाविद्याकार्यत्वाविशेषात्कथमविद्याविरोधिता
59923 स्वविरोधिविद्यां वा कथमविद्या प्रार्थयेदिति चेत्तत्राह - अविद्ययैवेति ।
59924 उत्तमया बहुजन्मसंचितसुकृतविशुद्धान्तःकरणाकारपरिणतया । तथाच
59925 स्वशरीरविरोधेऽपि स्वात्महितत्वाद्विवेकिन्याः पतिव्रतायाः पतिचितारोहणेनेव
59926 तत्प्रार्थनोपपत्तिरिति भावः ॥ १३ ॥
59927
59928 शाम्यति ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षाल्यते मलः ।
59929 शमं विषं विषेणैति रिपुणा हन्यते रिपुः ॥ १४ ॥
59930
59931 विरोधितामुपपादयति - शाम्यतीति । मलेन क्षारेण ॥ १४ ॥
59932
59933 ईदृशी राम मायेयं यां स्वनाशेन हर्षदा ।
59934 न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणैव नश्यति ॥ १५ ॥
59935
59936 तस्याः स्वनाशकत्वे कर्मकर्तृताविरोधमाशङ्क्य क्रियायां स विरोधो न
59937 ज्ञानेनाज्ञानबाधे इत्याशयेनाह - ईदृशीति ॥ १५ ॥
59938
59939 विवेकमाच्छादयति जगन्ति जनयत्यलम् ।
59940 नच विज्ञायते कैषा पश्याश्चर्यमिदं जगत् ॥ १६ ॥
59941
59942 तस्या असंभावितानन्तकार्यदर्शनादपि न विरोधसंभावनेत्याशयेनाह ##-
59943
59944 अप्रेक्ष्यमाणा स्फुरति प्रेक्षिता तु विनश्यति ।
59945 मायेयमपरिज्ञायमानरूपैव वल्गति ॥ १७ ॥
59946
59947 अहो नु खलु चित्रेयं माया संसारबन्धनी ।
59948 असत्येवातिसत्येव स्वज्ञानं विहितं तया ॥ १८ ॥
59949
59950 अत्यभिन्नपदे तस्मिंस्तन्वाना भेदमाततम् ।
59951 संसारमाया येनासौ तेनासौ पुरुषोत्तमः ॥ १९ ॥
59952
59953 येन हेतुना असौ अक्षराख्या माया तस्मिन् अत्यभिन्नपदे आत्मनि क्षरात्मकं
59954 आततं सर्वतो विस्तृतं तन्वाना आस्ते तेन हेतुना असौ
59955 क्षराक्षरलक्षणपुरुषातीत आत्मा पुरुषोत्तम इत्यर्थः ॥ १९ ॥
59956

59957 नास्त्येषा परमार्थे न त्वेवं भावनयेद्धया |
59958 ज्ञो भूत्वा ज्ञेयसंप्राप्तो ज्ञास्यस्यस्यास्त्वमाशयम् || २० ||
59959
59960 एषा माया परमार्थे न वस्तुवृत्या तु नास्ति एवं भावनया इद्धया
59961 आचार्यश्रुतितर्कस्वानुभवाभ्यासप्रदीपितया त्वं ज्ञस्तत्त्वविद्भूत्वा ज्ञेयं
59962 स्वात्मवास्तवरूपं विस्मृतकण्ठचामीकरवत् संप्राप्तः सन्नस्या
59963 मदुक्तेराशयं ज्ञास्यसि संभावयिष्यसि || २० ||
59964
59965 यावत्तु न प्रबुद्धस्त्वं तावन्मद्वचसैव ते |
59966 निश्चयो भवतूद्दामो नास्त्यविद्येति निश्चलः || २१ ||
59967
59968 इदानीं तु मद्वचनविश्वासात्परोक्षकल्प एव मदुक्तोऽर्थो ग्राह्य इत्याह -
59969 यावदिति || २१ ||
59970
59971 यदिदं दृश्यतां यातं मानसं मननं महत् |
59972 असन्मात्रमिदं यस्मान्मनोमात्रविजृम्भितम् || २२ ||
59973
59974 निश्चयस्य निश्चलतासंपादने उपायमाह - यदिदमिति || २२ ||
59975
59976 सत्तद्ब्रह्मेति यस्यान्तर्निश्चयः सोऽपि मोक्षभाक् |
59977 चलाचलाकृतिर्या या दृष्टिराबद्धभावना || २३ ||
59978
59979 मानसं मनोवृत्तिरूपं यदिदं दृश्यतां साक्षिप्रत्ययवेद्यतां यातं
59980 सर्वव्यवहारबीजत्वान्महत् मननं अतीतानागतानेकार्थप्रतिसंधानं इदं
59981 असन्मात्रं असदेवेत्यर्थः | तत्र हेतुमाह - यस्मादिति | मनननिरासे मनो
59982 निरिन्धनाग्निवत्स्वयमेव शाम्यतीति ब्रह्मसन्मात्रपरिशेषे
59983 प्रागुक्तनिश्चयनैश्चल्यात्पुरुषार्थसिद्धिरित्याशयेनाह - सत्तदिति |
59984 उक्तमर्थं स्थिरिकर्तुं बाह्यार्थमननदृष्टीनां बन्धहेतुतामाह -
59985 चलाचलेति || २३ ||
59986
59987 सा समग्रजगद्भूतखगबन्धनवागुरा |
59988 यः स्वप्नभूमिवद्भ्रान्तमसत्सद्व्येकनिश्चयः || २४ ||
59989
59990 समस्ते जगति भूतखगानां जीवपक्षिणाम् | असति अनागतातीते सति वर्तमाने चेति
59991 द्विरूपेऽपि मननविषये सदेवेदमसदेवेदमिति वा एकरूपो दृढनिश्चयो यस्य
59992 तथाविधो योऽधिकारी जगत्स्वप्नभूमिवद्भ्रान्तिमात्रमिति पश्यति स न
59993 निमज्जतीत्यर्थः || २४ ||
59994
59995 जगत्पश्यत्यसक्तात्मा न स दुःखे निमज्जति |
59996 यस्यैतास्वस्वरूपासु भावना स्वात्मभावना || २५ ||
59997
59998 कस्तर्हि निमज्जति तमाह - यस्येति | अस्वरूपासु मिथ्याभूतासु
59999 देहेन्द्रियादिद्वैतभावनासु आत्मभावना अहमिति बुद्धिः || २५ ||
60000
60001 अस्वरूपस्य तस्यापि सा ह्यविद्यैव विद्यते |
60002 विकारितादयो दोषा न केचन महात्मनि || २६ ||
60003
60004 मिथ्यात्मदर्शिनस्तस्य अविद्यामज्जनमेव दण्ड इत्याशयेनाह -
60005 अस्वरूपस्येति || २६ ||
60006
60007 परमात्मनि विद्यन्ते पयसीवेह पांसवः |
60008 भावनाशब्दशब्दार्थरञ्जनेयं जगद्गता || २७ ||

60009
60010 तर्हि तत्त्वविदां पूर्वापरार्थभावनाभावाद्व्यवहारासिद्धिरित्याशङ्क्याह
60011 - भावनेति। शब्देषु नामसु शब्दार्थेषु रूपेषु च स्फटिकवद्रञ्जना
60012 तात्कालिकानुषङ्गः॥ २७॥
60013
60014 व्यवहारार्थमुत्पन्ना व्यतिरिक्ता च नात्मनः।
60015 अनेन व्यवहारेण विनैताः शास्त्रदृष्टयः॥ २८॥
60016
60017 संस्थितिं नाधिगच्छन्ति पटा इव वितन्तवः।
60018 उह्यमानो ह्यविद्यायामात्मा नेहोपलक्ष्यते॥ २९॥
60019
60020 यद्यविद्यादि नास्त्येव तर्हि किमर्थं शास्त्रमिति चेत्तत्राह - उह्यमान इति।
60021 अविद्यानद्यां उह्यमानः प्रवाह्यमाण आत्मा आत्मज्ञानादृते
60022 नैवोपलक्ष्यते अनुभूयते॥ २९॥
60023
60024 आत्मज्ञानादृते तच्च शास्त्रार्थात्समवाप्यते।
60025 अविद्यासरितः पारमात्मलाभादृते किल॥ ३०॥
60026
60027 तच्च आत्मज्ञानं तु॥ ३०॥
60028
60029 राम नासाद्यते तद्धि पदमक्षयमुच्यते।
60030 यतःकुतश्चिज्जातेयमविद्या मलदायिनी॥ ३१॥
60031
60032 नन्वियमविद्या परमात्मनि कुतो जाता तत्राह - यतःकुतश्चिदिति॥ ३१॥
60033
60034 नूनं स्थितिमुपायाता समासाद्य पदं स्थिता।
60035 कुतो जातेयमिति ते राम मास्तु विचारणा॥ ३२॥
60036
60037 इमां कथमहं हन्मीत्येषा तेऽस्तु विचारणा।
60038 अस्तं गतायां क्षीणायामस्यां ज्ञास्यसि राघव॥ ३३॥
60039
60040 तर्हीयमनादिरुत सादिः। आद्ये आत्मवन्नित्या स्यात् द्वितीये तु हेतुर्वाच्यः। एवं
60041 किं सत्या उतासत्या। आद्येऽज्ञानादनिवृत्तिः द्वितीये
60042 संवादिव्यवहारहेतुत्वानुपपत्तिरित्याद्याशङ्कासहस्रस्यापि तन्नाशादेव
60043 निवृत्तिरित्याशयेनाह - अस्तं गतायामिति॥ ३३॥
60044
60045 यत एषा यथा चैषा यथा नष्टेत्यखण्डितम्।
60046 वस्तुतः किल नास्त्येषा विभात्येषा न वेक्षिता॥ ३४॥
60047
60048 असतो भ्रान्ततां सत्यरूपां जानातु कः कुतः।
60049 जातेयं प्रौढिमापन्ना दोषायैवातताकृतिः॥ ३५॥
60050
60051 असतः सत्यवद्विमर्शः स्वाप्नपुरुषगोत्रचिन्तावद्वृथैवेत्याशयेनाह -
60052 असत इति॥ ३५॥
60053
60054 बलात्प्रणाशय त्वेनां परिज्ञास्यसि वै ततः।
60055 अपि शूरा अतिप्राज्ञास्ते न सन्ति जगत्त्रये॥ ३६॥
60056
60057 तर्हि स्वाप्नपुरुषवधोद्योगवत्तन्निवृत्तौ यत्नातिशयो वृथेत्याशङ्क्य
60058 तद्विलक्षणमनर्थप्राबल्यमाह - अपीति॥ ३६॥
60059
60060 अविद्यया ये पुरुषा न नाम विवशीकृताः।

60061 तदस्या रोगशीलाया यत्नं कुरु विनाशने ॥ ३७ ॥
60062
60063 यथैषा जन्मदुःखेषु न भूयस्त्वां नियोक्ष्यति ।
60064 सर्वापदामेकसखीमज्ञानतरुमञ्जरीम् ।
60065 अनर्थसार्थजननीमविद्यामलमुद्धर ॥ ३८ ॥
60066
60067 भयविषाददुराधिविपत्प्रदां
60068 हृदयमोहमहापटलाङ्कुराम् ।
60069 भृशमपास्य कुदृष्टिमिमां बला-
60070 द्भव भवार्णवपारमुपागतः ॥ ३९ ॥
60071
60072 उपसंहरति - भयेति । हृदयपदेन तत्स्था आत्मदृष्टिरुपलक्ष्यते । तस्या
60073 मोहलक्षणान्ध्यहेतूनां महतां पटलत्वक्स्थानीयानां
60074 स्थूलदेहादीनामङ्कुरवत्कारणभूतां कुदृष्टिमविद्याम् ॥ ३९ ॥
60075
60076 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे
60077 अविद्याकथनं नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥
60078
60079 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे अविद्याकथनं
60080 नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥
60081
60082
60083 द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२
60084
60085 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
60086
60087 कुपितस्यासतोऽप्यस्य प्रेक्षामात्रविनाशिनः ।
60088 अविद्याविततव्याधेरौषधं शृणु राघव ॥ १ ॥
60089
60090 अनन्तशक्तेश्चिद्भूम्नो वासनाघनताक्रमात् ।
60091 वर्ण्यते विस्तरेणात्र जीवावतरणक्रमः ॥ १ ॥
60092
60093 एवमविद्याव्याधिमुपवर्ण्य तच्चिकित्सोपायं बहुभिः सर्गैर्वक्तुं प्रतिजानीते
60094 - कुपितस्येति ॥ १ ॥
60095
60096 यां तां कथयितुं जातिं राम राजससात्त्विकीम् ।
60097 मनोवीर्यविचारार्थं प्रस्तुतोऽस्मीह तां शृणु ॥ २ ॥
60098
60099 तदर्थं जीवावतरणक्रमं वर्णयितुं चत्वारिंशे सर्गे तासां
60100 सम्यक्प्रवक्ष्यामि तावद्राजससात्त्विकीः इति यत्प्रतिज्ञातं तच्छेषवर्णनमिति
60101 स्मारयति - यां तामिति ॥ २ ॥
60102
60103 यत्तदप्यमृतं ब्रह्म सर्वव्यापि निरामयम् ।
60104 चिदाभासमनन्ताख्यमनादि विगतभ्रमम् ॥ ३ ॥
60105
60106 यत्तदपीति श्लोकस्तत्रैव व्याख्यातः ॥ ३ ॥
60107
60108 चित्स्पन्दवपुषस्तस्य [अत्र निस्पन्दवपुष इति पाठो युक्तः स्यात्]
60109 स्पन्दस्तस्माच्चिदेव हि ।
60110 प्रदेशाद्घनतामेति सौम्योऽब्धिश्चलनादिव ॥ ४ ॥
60111
60112 स्पन्दत इति स्पन्दश्चिदाभासः । प्रदेशादौपाधिकैकदेशात् । यथा सौम्य

60113 एवाब्धिश्चलनात्तरङ्गादिघनतामेति तद्वत् ॥ ४ ॥
60114
60115 अन्तरब्धेर्जलं यद्वत्स्पन्दास्पन्दवदीहते ।
60116 सर्वशक्तिस्तथैकत्र गच्छति स्पन्दशक्तिताम् ॥ ५ ॥
60117
60118 शक्तिवैचित्र्याणां
60119 सत्त्वादिगुणोपचयापचयमिश्रणतारतम्यकृतत्वादुपचयादेश्च
60120 राजसक्रियाशक्तिमूलकत्वात्प्रथमं क्रियाशक्त्युद्भवं दर्शयति -
60121 अन्तरब्धेरिति ॥ ५ ॥
60122
60123 आत्मन्येवात्मना व्योम्नि यथा सरति मारुतः ।
60124 तथेहात्मात्मशक्त्यैव स्वात्मन्येवैति लोलताम् ॥ ६ ॥
60125
60126 स्वतः कूटस्थेऽप्याध्यासिकचलनाविरोधमाह - आत्मन्येवेति ॥ ६ ॥
60127
60128 स्वशिखास्पन्दशक्त्यैव दीपः सौम्यो यथोन्नतम् ।
60129 एति तद्वदसावात्मा तत्स्वे वपुषि वल्गति ॥ ७ ॥
60130
60131 स्पन्दशक्तेरस्पन्दप्रकाशशक्त्याप्यविरोधे दृष्टान्तमाह - दीप इति ।
60132 सौम्यो वाय्वाद्यविक्षिप्तः उन्नतमूर्ध्वदेशमेति । वल्गति चलति प्रकाशयतीति
60133 यावत् ॥ ७ ॥
60134
60135 जलान्तरेऽम्बुधिर्यद्वल्लसद्वारीव चञ्चलः ।
60136 सर्वशक्तिर्वपुष्येव तथा स्पन्दविलासवान् ॥ ८ ॥
60137
60138 शरदातपादिसंपर्काल्लसति स्फुरति वारिप्रदेशे चञ्चल इव न सर्वतस्तद्वदिति
60139 कल्पितैकदेशे चलनारोपे दृष्टान्तः ॥ ८ ॥
60140
60141 यथोल्लसति भाश्चक्रैः कचन्कनकसागरः ।
60142 तथात्मनि परिस्पन्दैः स्फुरत्यक्षैश्चिदर्णवः ॥ ९ ॥
60143
60144 परमार्थतोऽन्यथैव सतः कल्पितरूपान्तरेण स्फुरणेऽप्ययमेव दृष्टान्त
60145 इत्याशयेनाह - यथेति । भासां शरदातपानां चक्रैः समूहैः कचन्
60146 दीप्यन् द्रवीभूतकनकमिव सागरः स्फुरति । अक्षैरैन्द्रियकप्रकाशैः ॥ ९ ॥
60147
60148 लक्ष्यते मौक्तिकस्पन्दो यथा व्योम्नि दृशोऽदृशि ।
60149 तथा भाति लसद्रूपा चिच्छक्तिश्चिन्महाम्बरे ॥ १० ॥
60150
60151 अतीन्द्रिये ऐन्द्रियकरूपस्फुरणेऽपि तमाह - लक्ष्यत इति । अदृशि अतीन्द्रिये ॥ १०
60152 ॥
60153
60154 किंचित्क्षुभितरूपा सा चिच्छक्तिश्चिन्महार्णवे ।
60155 तन्मयी चित्स्फुरत्यच्छा तत्रैवोर्मिरिवार्णवे ॥ ११ ॥
60156
60157 आत्मनोऽव्यतिरिक्तैव व्यतिरिक्तेव तिष्ठति ।
60158 आलोकश्रीरिवालोककोटरे यत्ततां गता ॥ १२ ॥
60159
60160 ऐन्द्रियकचिच्छक्तिः परमार्थचिदेव जन्यतारोप एव केवलमौपाधिक
60161 इत्याशयेनाह - आत्मन इति । अव्यतिरिक्तैवेति च्छेदः । आलोककोटरे
60162 सूचीपाशादिकल्पितालोकच्छिद्रे । यत्ततां उपाधिपारवश्यम् ॥ १२ ॥
60163
60164 क्षणं स्फुरति सा देवी सर्वशक्तितया तया ।

60165 चेतति स्वां स्वयं शक्तिं कलेन्दोः शीततामिव ॥ १३ ॥
60166
60167 अत एव तस्याः कालिकपरिच्छेदः शक्तिशक्तिमत्तादिभेदविभावनं
60168 चोपपन्नमित्याशयेनाह - क्षणमिति ॥ १३ ॥
60169
60170 उदितैषा प्रकाशाख्या चिच्छक्तिः परमात्मनः ।
60171 देशकालक्रियाशक्तिर्वयस्याः संप्रकर्षति ॥ १४ ॥
60172
60173 शक्त्यन्तराणां चिच्छक्त्युदयाधीनैव प्रवृत्तिर्न स्वातन्त्र्येणेत्याह -
60174 उदितेति । वयस्याः सखीः ॥ १४ ॥
60175
60176 स्वस्वभावं विदित्वैवमनाद्यन्तपदे स्थिता ।
60177 रूपं परिमितेवासौ भावयत्यविभाविता ॥ १५ ॥
60178
60179 एवं स्वस्वभावं विदित्वा अनाद्यन्तपदे स्थिता भवति । अविभाविता सती
60180 एवमुक्तलक्षणं कल्पितरूपं भ्रान्त्या स्वस्वभावं गृहीत्वा परिमिता
60181 परिच्छिन्नास्मीति स्वात्मानं भावयति । दृढं वासयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥
60182
60183 यदैवंभावितं रूपं तया परमसत्तया ।
60184 तदैवैनामनुगता नामसंख्यादिका दृशः ॥ १६ ॥
60185
60186 नामेति । तथाच श्रुतिः प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति
60187 वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः इति । संख्या रूपभेदाः ।
60188 आदिपदादिष्टानिष्टादिसर्वजगत्कल्पना गृह्यन्ते ॥ १६ ॥
60189
60190 चिदेवैतदवस्त्वेव व्यतिरिक्ता तथात्मनः ।
60191 अनन्ता तद्गतैवाशु लहरीव महार्णवात् ॥ १७ ॥
60192
60193 एवंच चिति कल्पितस्य सर्वस्य चिन्मात्रतैव परमार्थरूपमिति फलितमित्याह ##-
60194 शेषः ॥ १७ ॥
60195
60196 यथा कटककेयूरैर्भेदो हेम्नो विलक्षणः ।
60197 तथात्मनश्चितो रूपं भावयन्त्याः स्वमांशिकम् ॥ १८ ॥
60198
60199 आंशिकं अंशकल्पनाधीनं सर्वजगद्रूपमित्यर्थः ॥ १८ ॥
60200
60201 यथा दीपेन दीपानां जातानामात्मनां तथा ।
60202 देशकालकलामात्रभेदः स्वाभाविकश्चितेः ॥ १९ ॥
60203
60204 वर्तिकाद्युपाधिदेशेन देशः तत्कालेन कालस्तत्कलाभिस्तदवयवैः कलाश्चेति
60205 तन्मात्रयुक्तो भेदो न दीपाग्निस्वरूपे तथा चितेरपि उपाधिस्वभावादागतः
60206 स्वाभाविकः ॥ १९ ॥
60207
60208 देशकालपरिस्पन्दशक्तिसन्दीपिताथ चित् ।
60209 संकल्पमनुधावन्ती प्रयाति कलनापदम् ॥ २० ॥
60210
60211 दृष्टान्तोक्तं चित्युपपादयति - देशेति ॥ २० ॥
60212
60213 विकल्पकलिताकारं देशकालक्रियास्पदम् ।
60214 चितो रूपं महाबाहो क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते ॥ २१ ॥
60215
60216 अत एव क्षेत्रोपाधिकल्पनाधीनं चितः क्षेत्रज्ञत्वं प्रसिद्धमित्याह -

60217 विकल्पेति ॥ २१ ॥
60218
60219 क्षेत्रं शरीरमित्याहुस्तदसौ वेत्त्यखण्डितम् ।
60220 सबाह्याभ्यन्तरं तेन क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते ॥ २२ ॥
60221
60222 वासनां कलयन्सोऽपि यात्यहंकारतां पुनः ।
60223 अहंकारोऽपि निर्णेता कलङ्की बुद्धिरुच्यते ॥ २३ ॥
60224
60225 क्षेत्रकल्पनाक्रमं दर्शयति - वासनामित्यादिना । निर्णेता अध्यवसाता । अत
60226 एव कल्पनान्तरकलङ्की ॥ २३ ॥
60227
60228 बुद्धिः संकल्पकलिता प्रयाति मनसः पदम् ।
60229 मनो घनविकल्पं तु गच्छतीन्द्रियतां शनैः ॥ २४ ॥
60230
60231 पाणिपादमयं देहमिन्द्रियाणि विदुर्बुधाः ।
60232 देहोऽसौ ज्ञायते लोके सूयतेऽपि च जीवति ॥ २५ ॥
60233
60234 देहं देहतां गच्छन्तीति विपरिणम्यानुषज्जते ॥ २५ ॥
60235
60236 एवं जीवो हि संकल्पवासनारज्जुवेष्टितः ।
60237 दुःखजालपरीतात्मा क्रमादायाति चित्तताम् ॥ २६ ॥
60238
60239 चित्ततां बाह्यार्थचेतनसमर्थताम् ॥ २६ ॥
60240
60241 क्रमेण पाकवशतः फलमेति यथान्यताम् ।
60242 अवस्थयैव नाकृत्या जीवो मलवशात्तथा ॥ २७ ॥
60243
60244 फलं बदरादि । अन्यतां वैलक्षण्यम् । अवस्थया
60245 रूपरसपरिणामादिगुणपरावृत्त्यैव न त्वाकृत्या बदरत्वादिजात्या तथा
60246 जीवः क्षेत्रज्ञोऽप्यविद्यामलपरिणामवशाद्वैलक्षण्यं याति
60247 नापरिणामिचित्स्वभावेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥
60248
60249 जीवोऽहंकारतां प्राप्तस्त्वहंकारश्च बुद्धिताम् ।
60250 संकल्पजालकलितां मनस्तां बुद्धिरागता ॥ २८ ॥
60251
60252 एवं क्षेत्रसिद्धिमुपवर्ण्य जीवस्याहंकारादिक्षेत्रे
60253 तादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणं बन्धं क्रमेणाह - जीव इत्यादिना ॥ २८ ॥
60254
60255 मनो हि संकल्पमयं संस्थाग्रहणतत्परम् ।
60256 प्रतियोगिव्यवच्छिन्नप्राप्तिसत्यैरपीहितैः ॥ २९ ॥
60257
60258 संस्थानं संस्था स्त्रीपुत्रादिशरीराकारस्तस्य ग्रहणे तदाकारवृत्तिद्वारा
60259 संस्कारात्मना धारणे तत्परम् । सत्यैः सफलैः अपिशब्दाद्विफलैरपि
60260 ईहितैर्मनोरथैः प्रतियोगिभ्यो वस्त्वन्तरेभ्यो व्यवच्छिन्ना व्यावृत्ता
60261 प्राप्तिरर्थग्रहो यस्य । परिच्छिन्नतुच्छविषयासक्तं भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥
60262
60263 इच्छाद्याः शक्तयश्चेतो गावो वृषमिवोन्मदम् ।
60264
60265 तदासक्तौ तान्विषयान्पुनःपुनः स्मरच्चित्तभावापन्नं
60266 रागद्वेषादिदोषैरास्कन्द्यत इत्याह - इच्छाद्या इति । अनुधावन्त्यनुसरन्ति ॥
60267 ३० ॥
60268

60269 इति शक्तिमयं चेतो घनाहंकारतां गतम् ।
60270 कोशकारक्रिमिरिव स्वेच्छया याति बन्धनम् ॥ ३१ ॥
60271
60272 इति उक्तक्रमेण रागद्वेषादिशक्तिप्रचुरं चेतः
60273 शाखाप्ररोहशतकोटिभिरभिमानवृद्ध्या घनाहंकारतां गतं सत् ॥ ३१
60274 । ।
60275
60276 स्वसंकल्पानुसंधानात्पाशैरिव नयन्वपुः ।
60277 कष्टमस्मिन्स्वयं बन्धमेत्यात्मा परितप्यते ॥ ३२ ॥
60278
60279 पाशैर्बडिशजालादिपाशैः स्ववपुर्मृत्यवे नयन्मत्स्यादिरिव एत्य प्राप्य ।
60280 आत्मा मनः प्रकृतत्वात् ॥ ३२ ॥
60281
60282 बद्धमस्मीति कल्यद्विद्यातत्त्वं जहच्छनैः ।
60283 अविद्यां जनयत्यन्तर्जगज्जङ्गलराक्षसीम् ॥ ३३ ॥
60284
60285 अस्मीति कलयत् परमार्थसत्यमिति पश्यत् । विद्यातत्त्वं पारमार्थिकमात्मरूपं
60286 जहत् त्यजत् । स्वप्नेऽप्यविचारयदिति यावत् । अविद्यां
60287 जन्ममरणादिभ्रान्तिपरम्पराम् ॥ ३३ ॥
60288
60289 स्वसंकल्पिततन्मात्रज्वालाभ्यन्तरवर्ति च ।
60290 परां विवशतामेति शृङ्खलाबद्धसिंहवत् ॥ ३४ ॥
60291
60292 तन्मात्राणि शब्दादिविषयास्तदिन्धना रागादिज्वालास्तदभ्यन्तरवर्ति मनः ।
60293 चकारः पूर्वोक्ताविद्यान्तसमुच्चयार्थः ॥ ३४ ॥
60294
60295 विचित्रकार्यकर्तृत्वमाहरद्वासनावशात् ।
60296 स्वेच्छामात्रानुरचिता दशाश्चानुपतत्तथा ॥ ३५ ॥
60297
60298 विचित्राणां विहितनिषिद्धनानारूपाणां कार्याणां कर्मणां
60299 कर्तृत्वमाहरद्यत्नैः संपादयत् । दशाः नानायोनिनरकादिदुर्दशाः
60300 वक्ष्यमाणमननादिदशाश्च अनुपतद्विवशतामेतीति प्राक्तनेनान्वयः ॥ ३५ ॥
60301
60302 क्वचिन्मनः क्वचिद्बुद्धिः क्वचिज्ज्ञानं क्वचित्क्रियाः ।
60303 क्वचिदेतदहंकारः क्वचित्पुर्यष्टकं स्मृतम् ॥ ३६ ॥
60304
60305 तस्यैव मननादिवृत्तिभेदैर्मन आदिशब्दभाक्त्वं नान्यस्येत्याह -
60306 क्वचिदित्यादिना ॥ ३६ ॥
60307
60308 क्वचित्प्रकृतिरित्युक्तं क्वचिन्मायेति कल्पितम् ।
60309 क्वचिन्मलमिति प्रोक्तं क्वचित्कर्मेति संस्थितम् ॥ ३७ ॥
60310
60311 क्वचिद्बन्धमिति ख्यातं क्वचिच्चित्तमिति स्फुटम् ।
60312 प्रोक्तं क्वचिदविद्येति क्वचिदिच्छेति संस्थितम् ॥ ३८ ॥
60313
60314 तदेतदाबद्धमिह चित्तं राघव दुःखितम् ।
60315 तृष्णाशोकसमाविष्टं रागायतनमाततम् ॥ ३९ ॥
60316
60317 तथाच बद्धत्वमपि तस्यैव नात्मन इति प्रपञ्चयति - तदेतदित्यादिना ॥ ३९ ॥
60318
60319 जरामरणमोहान्तर्भवभावनयाहतम् ।
60320 ईहितानीहितैर्ग्रस्तमविद्यारागरञ्जितम् ॥ ४० ॥

60321
60322 इच्छासंक्षुभिताकारं कर्मवृक्षवनाङ्कुरम् |
60323 सुविस्मृतोत्पत्तिपदं कल्पितानर्थकल्पितम् || ४१ ||
60324
60325 सुष्ठु विस्मृतं स्वोत्पत्तिनिमित्तं परमात्मपदं येन || ४१ ||
60326
60327 कोशकारवदाबद्धं शोकाकारपदं गतम् |
60328 तन्मात्रवृन्दावयवमनन्तनरकातपम् || ४२ ||
60329
60330 स्वदृश्यमपि शैलेन्द्रसमभारभयावहम् |
60331 जरामरणशाखाढ्यं संसारविषदुर्द्रुमम् || ४३ ||
60332
60333 स्वस्यात्मनो दृश्यमपि अनात्मत्वेन ज्ञातुं योग्यमपि दुर्विवेकत्वेन
60334 दुरुद्धरत्वाच्छैलेन्द्रसमेन भारेण गौरवेण भयावहम् | विषमयं
60335 दुर्द्रुमं दुष्टवृक्षम् || ४३ ||
60336
60337 इमं संसारमखिलमाशापाशविधायकम् |
60338 दधदन्तः फलैर्हीनं वटधाना वटं यथा || ४४ ||
60339
60340 फलैः पुरुषार्थैर्हीनम् || ४४ ||
60341
60342 चिन्तानलशिखादग्धं कोपाजगरचर्वितम् |
60343 कामाब्धिकल्लोलहतं विस्मृतात्मपितामहम् || ४५ ||
60344
60345 विस्मृतः आत्मस्वरूपः पितामहो मूलकारणं येन || ४५ ||
60346
60347 मृगं यूथादिव भ्रष्टं शोकोपहतचेतनम् |
60348 पतङ्गकमिव ज्वालादग्धं विषयपावके || ४६ ||
60349
60350 छिन्नमूलमिवाम्भोजं परमां म्लानिमागतम् |
60351 छिन्नाङ्गमात्मनः स्थानाद्विशेषासङ्गदुःस्थितम् || ४७ ||
60352
60353 आत्मनः स्वस्य स्थानान्निवासभूताद्देहभेदान्मृत्युनापनयने
60354 तत्तद्देहाभिमानविच्छेदाच्छिन्नाङ्गम् | अत एव
60355 तत्तद्देहविशेषासङ्गाद्दुःस्थितम् || ४७ ||
60356
60357 विषयादिषु मध्यस्थं चित्ररूपेषु शत्रुषु |
60358 दशास्वेतास्वनन्तासु लुठितं संकटास्विति || ४८ ||
60359
60360 विषयेन्द्रियदेहादिलक्षणेषु चित्ररूपेषु नानावैचित्र्यैः स्ववधोद्यतेषु शत्रुषु
60361 तद्विश्वासेन तन्मध्यस्थम् | इति प्रपञ्चितप्रकारास्वित्यर्थः || ४८ ||
60362
60363 दुःखे निपतितं घोरे विहङ्गः सागरे यथा |
60364 स्वबन्धास्थं जगज्जाले शून्ये गन्धर्वपत्तने || ४९ ||
60365
60366 स्वस्य बन्धे बन्धनहेतौ तत्साधनदेहादौ च आस्था स्नेहातिशयो यस्य तत् || ४९
60367 ||
60368
60369 उह्यमानमनास्थाब्धौ मनो विषयविद्रुतम् |
60370 उद्धरामरसंकाश मातङ्गमिव कर्दमात् || ५० ||
60371
60372 तत्त्वज्ञानतत्साधनादावनास्थानादरस्तद्रूपेऽब्धावुह्यमानं प्लवमानं

मनस्तदास्थोपोद्वलनेनोद्धर ॥ ५० ॥

बलीवर्दवदामग्नं मनो मदनपल्वले ।
आलूनशीर्णावयवं बलाद्राम समुद्धर ॥ ५१ ॥

चिरविषयभोगप्रयुक्तपुण्यक्षये
परलोकगतिसाधनाभावादालूनशीर्णपादाद्यवयवप्रायम् । बलीवर्दपक्षे
स्पष्टम् ॥ ५१ ॥

शुभाशुभप्रसरपराहताकृतौ
ज्वलज्जरामरणविषादमूर्च्छिते ।
व्यथेह यस्य मनसि भो न जायते
नराकृतिर्जगति स राम राक्षसः ॥ ५२ ॥

प्रागुक्तानास्था परनिन्दनेनोपसंहरति - शुभाशुभेति । शुभानां
काम्यसुकृतानामशुभानां निषिद्धकर्मणां च प्रसरैः पराहता
मलिनीकृता आकृतिर्यस्य । ज्वलद्भिर्जरामरणविषादैर्मूर्च्छिते ईदृशे
स्वमनसि सति यस्य व्यथा तदुद्धारफलचिन्ताप्रयुक्तपीडा न जायते स पुमान्
नराकृतिप्रतिच्छन्नो राक्षस एवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे
जीवावतरणं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे जीवावतरणं
नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं जीवाश्रितो भावा भवभावनयोहिताः ।
ब्रह्मणः कल्पिताकाराल्लक्षशोऽप्यथ कोटिशः ॥ १ ॥

जीवानां कर्मगतयः प्रपञ्च्यन्तेऽत्र विस्तरात् ।
विवेकादेः सुदौर्लभ्यान्मुक्तिः केषांचिदित्यपि ॥ १ ॥

एवं मनसः स्वबन्धकत्वप्रकारमुपवर्ण्य
तदुपहितचिद्रूपजीवानामामोक्षं संसारस्थितिप्रकारवैचित्र्यं
वर्णयिष्यंस्तत्संगतिप्रदर्शनाय प्रागुक्तजीवोत्पत्तिं प्रकारभेदैरनुवदति
- एवमित्यादिना । चितः भावा औपाधिका विभावरूपा जीवा भवभावनया
संसारवासनया ऊहिताः प्रवाहिताः । इट् छान्दसः । पूर्ववासनानुसारेण
कल्पिताकाराद्ब्रह्मणः सकाशाज्जाता इत्यादिपरेणान्वयः ॥ १ ॥

असंख्याताः पुरा जाता जायन्ते चापि वाद्य भोः ।
उत्पतिष्यन्ति चैवाम्बुकणौघा इव निर्झरात् ॥ २ ॥

अद्य संप्रति जायन्ते । भो इति रामसंबोधनम् ॥ २ ॥

स्ववासनादशावेशादाशाविवशतां गता ।
दशास्वतिविचित्रासु स्वयं निगडिताशयाः ॥ ३ ॥

60425 अनारतं प्रतिदिशं देशे देशे जले स्थले।
60426 जायन्ते वा म्रियन्ते वा बुद्बुदा इव वारिणि ॥ ४ ॥
60427
60428 अनारतं सततम्। वाशब्दौ पर्यायार्थौ ॥ ४ ॥
60429
60430 केचित्प्रथमजन्मानः केचिज्जन्मशताधिकाः।
60431 केचिद्वाऽजन्मसंख्याकाः केचिद्द्वित्रिभवान्तराः ॥ ५ ॥
60432
60433 प्रथमजन्मानः अस्मिन्कल्पे एकमेव जन्म प्राप्ताः। न विद्यते जन्मसंख्या
60434 येषां ते अजन्मसंख्याकाः ॥ ५ ॥
60435
60436 भविष्यज्जातयः केचित्केचिद्भूतभवोद्भवाः।
60437 वर्तमानभवाः केचित्केचित्त्वभवतां गताः ॥ ६ ॥
60438
60439 भविष्यन्ती जातिर्जन्म येषां ते भविष्यज्जातयः। अस्मिन् कल्पे अद्याप्यनुत्पन्ना
60440 इत्यर्थः। भूता अतीता भवोद्भवा येषां जीवन्मुक्ता इति यावत्। अभवतां
60441 विदेहमुक्तिम् ॥ ६ ॥
60442
60443 केचित्कल्पसहस्राणि जायमानाः पुनः पुनः।
60444 एकामेवास्थिता योनिं केचिद्योन्यन्तरं श्रिताः ॥ ७ ॥
60445
60446 योनिं देहजातिम् ॥ ७ ॥
60447
60448 केचिन्महादुःखसहाः केचिदल्पोदयाः स्थिताः।
60449 केचिदत्यन्तमुदिताः केचिदर्कादिवोदिताः ॥ ८ ॥
60450
60451 महादुःखसहा नारकाः। अल्पोदया अल्पसुखा मर्त्याः। अत्यन्तमुदिता देवाः।
60452 अर्कादिवोदिताः सत्यलोकगाः ॥ ८ ॥
60453
60454 केचित्किंनरगन्धर्वविद्याधरमहोरगाः।
60455 केचिदर्केन्द्रवरुणास्त्र्यक्षाधोक्षजपद्मजाः ॥ ९ ॥
60456
60457 त्र्यक्षादिग्रहणं त्र्यक्षादिसारूप्यप्राप्तजीवाभिप्रायम् ॥ ९ ॥
60458
60459 केचित्कूश्माण्डवेतालयक्षरक्षःपिशाचकाः।
60460 केचिद्ब्राह्मणभूपाला वैश्यशूद्रगणाः स्थिताः ॥ १० ॥
60461
60462 केचिच्छ्वपचचाण्डालकिरातावेशपुष्कसाः।
60463 केचित्तृणौषधी केचित्फलमूलपतङ्गकाः ॥ ११ ॥
60464
60465 किरातावेशाः किरातयोनिप्रविष्टास्त एव। तृणौषधी इति जात्योर्द्विवचनम्।
60466 फलमूलग्रहणं तदन्तर्गतबीजावस्थजीवाभिप्रायेण ॥ ११ ॥
60467
60468 केचिच्चित्रलतागुल्मतृणोपलदृशोऽभितः।
60469 केचित्कदम्बजम्बीरशालतालतमालकाः ॥ १२ ॥
60470
60471 पुनस्तृणग्रहणं तदवान्तरजातिप्रपञ्चार्थम्। उपलं पश्यन्ति
60472 स्वदेहतयेत्युपलदृशः पर्वतादयः ॥ १२ ॥
60473
60474 केचिद्विभवसंसारमन्त्रिसामन्तभूमिपाः।
60475 केचिच्चीराम्बराच्छन्ना मुनिमौनमुपस्थिताः ॥ १३ ॥
60476

60477 विभवैः संसरन्ति भ्रमन्तीति विभवसंसाराः । अम्बरदौर्लभ्यात्तपोर्थं
60478 वा चीराम्बराच्छनाअः ॥ १३ ॥
60479
60480 केचिद्भुजङ्गगोनासकृमिकीटपिपीलिकाः ।
60481 केचिन्मृगेन्द्रमहिषमृगाजचमरैणकाः ॥ १४ ॥
60482
60483 गोनासा अजगराः ॥ १४ ॥
60484
60485 केचित्सारसचक्राह्वबलाकाबककोकिलाः ।
60486 केचित्कमलकह्लारकुमुदोत्पलतां गताः ॥ १५ ॥
60487
60488 केचित्कलभमातङ्गवराहवृषगर्दभाः ।
60489 केचिद्द्विरेफमशकाः पुत्तिकादंशवंशजाः ॥ १६ ॥
60490
60491 कलभः करिशावः । पुत्तिका पतङ्गिका ॥ १६ ॥
60492
60493 केचिदापद्बलाक्रान्ताः केचित्संपदमागताः ।
60494 केचित्स्थिताः स्वर्गपुरे केचिन्नरकमास्थिताः ॥ १७ ॥
60495
60496 ऋक्षचक्रगताः केचिद्वृक्षरन्ध्रगताः परे ।
60497 वातभूताः स्थिताः केचित्केचिद्व्योमपदे स्थिताः ॥ १८ ॥
60498
60499 ऋक्षचक्रं नक्षत्रचक्रं तद्गताः । वातभूता
60500 आवहप्रवहादिवाय्वधिकारं प्राप्ताः । व्योमपदे आकाशाधिकारे ॥ १८ ॥
60501
60502 सूर्यांशुषु स्थिताः केचित्केचिदिन्द्वंशुषु स्थिताः ।
60503 केचित्तृणलतागुल्मरसस्वादुष्ववस्थिताः ॥ १९ ॥
60504
60505 सूर्यांशुषु रसादानाद्यधिकारे । इन्द्वंशुषु ओषध्याद्याप्यायनाधिकारे ।
60506 तृणादीनां रसः स्वादुर्यत्र पश्वादियोग्ये विषयलांपठ्ये इति यावत् ॥ १९ ॥
60507
60508 जीवन्मुक्ता भ्रमन्तीह केचित्कल्याणभाजनाः ।
60509 चिरमुक्ताः स्थिताः केचिन्नूनं परिणताः परे ॥ २० ॥
60510
60511 परे परमात्मनि परिणतास्तद्भावं प्राप्ता विदेहमुक्ताः ॥ २० ॥
60512
60513 केचिच्चिरेण कालेन भविष्यन्मुक्तयः शिवाः ।
60514 केचिद्द्विषन्ति चिद्भावाः केवलीभावमात्मनः ॥ २१ ॥
60515
60516 चिद्भावा जीवा भोगलम्पटाः सन्तः केवलीभावं कैवल्यं द्विषन्ति ॥ २१ ॥
60517
60518 केचिद्विशालाः ककुभः केचिन्नद्यो महारयाः ।
60519 केचित्स्त्रियः कान्तदृशः केचित्पण्डनपुंसकाः ॥ २२ ॥
60520
60521 ककुभो दिग्देवताः ॥ २२ ॥
60522
60523 केचित्प्रबुद्धमतयः केचिज्जडतराशयाः ।
60524 केचिज्ज्ञानोपदेष्टारः केचिदात्तसमाधयः ॥ २३ ॥
60525
60526 एते सर्वेऽपि संसरणानर्थवासनावशादेवेति सैव
60527 समूलमुच्छेद्येत्याशयेनोपसंहरति - जीवा इति ।
60528 उक्तानुक्तसर्वसंग्रहार्थमेतास्वेतास्विति वीप्सा ॥ २४ ॥

60529
60530 जीवाः स्ववासनावेशविवशाशयतां गताः।
60531 एतास्वेतास्ववस्थासु संस्थिता बद्धभावनाः॥ २४॥
60532
60533 विहरन्ति भुवि। निपतन्ति नरके। उत्पतन्ति स्वर्गे। अत एव कन्दुका इव॥ २५॥
60534
60535 विहरन्ति जगत्केचिन्निपतन्त्युत्पतन्ति च।
60536 कन्दुका इव हस्तेन मृत्युनाऽविरतं हताः॥ २५॥
60537
60538 विहरन्ति भुवि। निपतन्ति नरके। उत्पतन्ति स्वर्गे। अत एव कन्दुका इव॥ २५॥
60539
60540 आशापाशशताबद्धा वासनाभावधारिणः।
60541 कायात्कायमुपायान्ति वृक्षाद्वृक्षमिवाण्डजाः॥ २६॥
60542
60543 वासनारूपान्भावान्भाविदेहादीन्धारयन्ति तच्छीलाः॥ २६॥
60544
60545 अनन्तानन्तसंकल्पकल्पनोत्पादमायया।
60546 इन्द्रजालं वितन्वाना जगन्मयमिदं महत्॥ २७॥
60547
60548 अनन्तेषु विषयेषु अनन्तसंकल्पकल्पनोत्पादनहेतुभूतया मायया अविद्यया॥
60549 २७॥
60550
60551 तावद्भ्रमन्ति संसारे वारिण्यावर्तराशयः।
60552 यावन्मूढा न पश्यन्ति स्वमात्मानमनिन्दितम्॥ २८॥
60553
60554 आवर्तराशय इवेति शेषः॥ २८॥
60555
60556 दृष्ट्वात्मानमसत्त्यक्त्वा सत्यामासाद्य संविदम्।
60557 कालेन पदमागत्य जायन्ते नेह ते पुनः॥ २९॥
60558
60559 विवेकिनां तर्ह्यात्मदर्शनात्को लाभस्तमाह - दृष्ट्वेति। कालेन
60560 भूमिकादार्ढ्यक्रमेण॥ २९॥
60561
60562 भुक्त्वा जन्मसहस्राणि भूयः संसारसंकटे।
60563 पतन्ति केचिदबुधाः संप्राप्यापि विवेकिताम्॥ ३०॥
60564
60565 विवेकभ्रष्टानां या गतिस्तामाह - भुक्त्वेति॥ ३०॥
60566
60567 केचिच्छक्तत्वमप्युच्चैः प्राप्य तुच्छतया धिया।
60568 पुनस्तिर्यक्त्वमायान्ति तिर्यक्त्वान्नरकानपि॥ ३१॥
60569
60570 शक्तत्वं प्रशस्तजन्मदेशकालप्रतिभाविनयसत्समागमादिसंपन्नताम्।
60571 उच्चैर्देवगन्धर्वब्राह्मणाद्युत्कृष्टसंपद्रूपम्। तुच्छतया
60572 तुच्छविषयलंपटतया धिया स्वबुद्ध्यैव। शक्रत्वम् इति पाठे नहुषः
60573 उदाहार्यः॥ ३१॥
60574
60575 केचिन्महाधियः सन्त उत्पद्य ब्रह्मणः पदात्।
60576 तदैव जन्मनैकेन तत्रैवाशु विशन्त्यलम्॥ ३२॥
60577
60578 महाधियः सनकादयः। तदैव तस्मिन्नेव कल्पे। तत्र मोक्षाख्ये ब्रह्मपदे॥
60579 ३२॥
60580

60581 ब्रह्माण्डेष्वितरेष्वन्ये तेष्वन्ये जीवराशयः |
60582 प्रयान्ति पद्मोद्भवतामन्ये च हरतामपि || ३३ ||
60583
60584 इतरेषु स्वोत्पत्तिब्रह्माण्डान्तरेषु यथैन्दवाः | तेषु
60585 स्वोत्पत्तिस्थानब्रह्माण्डेषु | हरतां हरसारूप्यम् || ३३ ||
60586
60587 अन्ये प्रयान्ति तिर्यक्त्वमन्ये च सुरतामपि |
60588 अन्येऽपि जागतां राम यथैवेह तथैव हि || ३४ ||
60589
60590 नागतां सर्पतां जगतां वा | यथैवेह ब्रह्माण्डे तथैव
60591 ब्रह्माण्डान्तरेऽपीति शेषः || ३४ ||
60592
60593 यथेदं हि जगत्स्फारं तथान्यानि जगन्त्यपि |
60594 विद्यन्ते समतीतानि भविष्यन्ति च भूरिशः || ३५ ||
60595
60596 इदं जगत् ब्रह्माण्डम् | जगन्ति ब्रह्माण्डानि || ३५ ||
60597
60598 अन्येनान्येन चित्रेण क्रमेणान्येन हेतुना |
60599 विचित्राः सृष्टयस्तेषामापतन्ति पतन्ति च || ३६ ||
60600
60601 आपतन्त्याविर्भवन्ति पतन्ति तिरोभवन्ति च || ३६ ||
60602
60603 कश्चिद्गन्धर्वतां याति कश्चिद्गच्छति यक्षताम् |
60604 कश्चित्प्रयाति सुरतां कश्चिदायाति दैत्यताम् || ३७ ||
60605
60606 अत्रैव ब्रह्माण्डान्तरेष्वपि कर्मवैचित्र्याज्जीवगतिर्विचित्रैवेत्याशयेनाह -
60607 कश्चिदिति || ३७ ||
60608
60609 येनैव व्यवहारेण ब्रह्माण्डेऽस्मिन्जनाः स्थिताः |
60610 तेनैवान्येषु तिष्ठन्ति सन्निवेशविलक्षणाः || ३८ ||
60611
60612 येनैव मनुष्यादियोग्यव्यवहारेण | द्वीपान्तरीयजनवत्सन्निवेशेन
60613 संस्थानभेदेन परं विलक्षणाः || ३८ ||
60614
60615 स्वस्वभाववशावेशादन्योन्यपरिघट्टनैः |
60616 सृष्टयः परिवर्तन्ते तरङ्गिण्या इवोर्मयः || ३९ ||
60617
60618 अस्त्वेवं तथापि कथं तेषामुत्तमाधमादिभावेन परस्परस्नेहविरोधादिना
60619 च सृष्टिपरिवृत्तिस्तत्राह - स्वस्वभावेति |
60620 सात्त्विकराजसतामसादिस्वस्वभाववशात्तत्तदनुकूलव्यवहाराभिनिवेशात्प्रवृ
60621 ^इत्तानामेकविषये स्पर्धया अन्योन्यपरिघट्टनैः सृष्टिपरिवृत्तिरित्यर्थः ||
60622 ३९ ||
60623
60624 आविर्भावतिरोभावैरुन्मज्जननिमज्जनैः |
60625 सृष्टयः परिवर्तन्ते तरङ्गिण्या इवोर्मयः || ४० ||
60626
60627 तत्रापि तेहुमाह - आविर्भावेति | रजस आविर्भावे सृष्टेरुन्मज्जनं
60628 सत्त्वतमसोर्निमज्जनं तमस आविर्भावेन रजसस्तिरोभावे
60629 सृष्टेर्निमज्जनमन्तरा सत्त्वाविर्भावे तावत्कालं पालनमिति हेतुपरिवृत्त्या
60630 परिवर्तन्त इत्यर्थः || ४० ||
60631
60632 निर्यान्त्यविरतं तस्मात्परस्माज्जिवराशयः |

60633 अनिर्देश्याः स्वसंवेद्यास्तत्रैवाशु स्फुरन्ति च ॥ ४१ ॥
60634
60635 गुणाधीनान्तःकरणादिषृष्ट्या
60636 तदुपाधिकजीवनिर्गमप्रसिद्धिरित्याशयेनाह - निर्यान्तीति । तत्र
60637 परस्मिन्नेव स्फुरन्ति स्फुटं व्यवहरन्ति च ॥ ४१ ॥
60638
60639 दीपादिवालोकद्दशः सूर्यादिव मरीचयः ।
60640 कणास्तप्तायस इव स्फुलिङ्गा इव पावकात् ॥ ४२ ॥
60641
60642 तत्र श्रुत्यादिप्रसिद्धद्दष्टान्तमाह - दीपादिति ॥ ४२ ॥
60643
60644 कालादिवर्तवश्चित्रा आमोदाः कुसुमादिव ।
60645 शीतला इव वर्षाणुपूरादब्धेरिवोर्मयः ॥ ४३ ॥
60646
60647 शीतलास्तुषारा इव ॥ ४३ ॥
60648
60649 उत्पत्त्योत्पत्त्य कालेन भुक्त्वा देहपरम्पराम् ।
60650 स्वत एव पदे यान्ति निलयं जीवराशयः ॥ ४४ ॥
60651
60652 प्रलये शान्ते पदे बीजभूते । निलयं निलीनताम् ॥ ४४ ॥
60653
60654 अविरतमियमातता तथोच्चै-
60655 र्भवति विनश्यति वर्धते मुधैव ।
60656 त्रिभुवनरचनादिमोहमाया
60657 परमपदे लहरीव वारिराशौ ॥ ४५ ॥
60658
60659 उक्तं जीवजगत्सर्गं संक्षिप्योपसंहरति - अविरतमिति । इयं
60660 त्रिभुवनरचनाभ्रान्तिलक्षणा माया परमपदे अविरतं संततं मुधैव
60661 आतता सर्गेण विस्तृता वर्धते तथा उच्चैर्भवति विपरिणमते विनश्यति च ।
60662 वारिराशौ लहरीवेति मुधात्वे द्दष्टान्तः ॥ ४५ ॥
60663
60664 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे
60665 जीवनिचयस्थानोपदेशो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥
60666
60667 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
60668 जीवनिचयस्थानोपदेशो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥
60669
60670
60671 चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४
60672
60673 श्रीराम उवाच ।
60674
60675 क्रमेणानेन येनाप्ता जीवेन स्थितिरात्मनः ।
60676 स कथं भगवन्देहं समाधत्तेऽस्थिपञ्जरम् ॥ १ ॥
60677
60678 मुक्तिप्रलयसाम्येऽपि विशेषोऽत्र प्रकीर्त्यते ।
60679 तथा विरिञ्चिजीवस्य शरीरग्रहणक्रमः ॥ १ ॥
60680
60681 प्रलये स्वत एव प्रदेशान्ते जीवराशयो विलयं यान्तीति यदुक्तं तत्र रामः
60682 शङ्कते - क्रमेणेति । अनेन उत्पत्त्योत्पत्त्य कालेन भुक्त्वा देहपरम्परामिति
60683 त्वदुक्तेन क्रमेण येन जीवेन प्रलये स्वत एव परमपदे आत्मनः स्थितिराप्ता स
60684 मुक्त एवेति पुनः कथं देहमादत्ते । परमपदं प्राप्तस्य पुनरावृत्तौ

60685 मुक्तावप्यनाश्वासप्रसङ्गात् । न चाज्ञानावृतस्य बीजभावकृतो विशेषः
60686 । अबीजस्य
60687 शिलाशकलादेरज्ञानमात्रावरणेनाङ्कुरादिबीजत्वादर्शनादित्यर्थः ॥ १ ॥
60688
60689 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
60690
60691 पूर्वमेव मया प्रोक्तं राम किं नावबुध्यसे ।
60692 पूर्वापरविचारार्हा शेमुषी क्व गता तव ॥ २ ॥
60693
60694 स्वसमसत्ताकं बीजत्वादर्शनेऽपि आवरणसमसत्ताकसर्पादिकं प्रति
60695 आवृतरज्ज्वादेर्बीजत्वदर्शनान्मिथ्याबीजत्वमावरणमात्रकृतं
60696 विशेषेणानुक्तमपि स्वबुद्ध्यैव त्वयोहितुं शक्यमिति न
60697 प्रश्नार्हमेतदित्याशयेन परिहारमाह - पूर्वमेवेति ॥ २ ॥
60698
60699 यदिदं हि शरीरादि जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
60700 आभासमात्रमेवैतदसत्स्वप्नमिवोत्थितम् ॥ ३ ॥
60701
60702 आभासो विवर्तस्तावन्मात्रम् ॥ ३ ॥
60703
60704 दीर्घस्वप्नो ह्ययं राम मिथ्यैवानघ दृश्यते ।
60705 द्विचन्द्रविभ्रमाकारं भ्रमान्तर्भ्रान्तशैलवत् ॥ ४ ॥
60706
60707 चिरस्थायिनां ब्रह्माण्डभुवनादीनां कथमाभासमात्रता तत्राह -
60708 दीर्घेति ॥ ४ ॥
60709
60710 प्रशान्ताज्ञाननिद्रस्तु नूनं गलितभावनः ।
60711 प्रबुद्धचेताः संसारस्वप्नं पश्यन्न पश्यति ॥ ५ ॥
60712
60713 अज्ञानात्मनो बीजभावात्पुनः संसारस्वप्नदर्शनेऽपि ज्ञस्य न
60714 तत्प्रसक्तिरित्याशयेनाह - प्रशान्तेति । जीवन्मुक्तव्यवहारार्ह पश्यन्नपि
60715 परमार्थदृशा न पश्यति ॥ ५ ॥
60716
60717 स्वभावकल्पितो राम जीवानां सर्वदैव हि ।
60718 आमोक्षपदसंपाप्ति संसारोऽस्त्यात्मनोऽन्तरे ॥ ६ ॥
60719
60720 बीजभूते अज्ञानात्मनि भाविसंसारस्यामोक्षं सूक्ष्मरूपेण सत्त्वादपि
60721 पुनर्जन्मोपपत्तिरित्याशयेनाह - स्वभावेति ॥ ६ ॥
60722
60723 जीवस्य तरलः काय आवर्तः पयसो यथा ।
60724 यथा बीजेऽङ्कुरः स्फारः पल्लवः स्वाङ्कुरे यथा ॥ ७ ॥
60725
60726 जीवस्यान्तरे तरलः कायोऽस्ति यथा पयसोऽन्तरे आवर्त इत्यादिदृष्टान्ताः ॥ ७ ॥
60727
60728 पल्लवे च यथा पुष्पं पुष्पकोशे फलं यथा ।
60729 यतः स कल्पनारूपो देहोऽस्ति मनसोऽन्तरे ॥ ८ ॥
60730
60731 कुतो जीवान्तः कायोऽस्ति तत्राह - यत इति । अन्तरे मध्ये ॥ ८ ॥
60732
60733 बहूरूपतया राम यतोऽस्त्येकतमः स्फुटः ।
60734 स एव प्रतिभासोऽस्य मनसः किल जायते ॥ ९ ॥
60735
60736 तत्रापि देहः कथं संभाव्यते तत्राह - बहुरूपतयेति । मनसो

60737 बहुरूपतया प्रसिद्धेर्देहरूपस्यापि वासनात्मना तत्र संभवादित्यर्थः।
60738 तर्हि बहूनि शरीराणि युगपत्कुतो न जायन्ते तत्राह - यत इति। यतो बहुषु
60739 वासनात्मना स्थितेषु य एवैकतमः परिपक्वैः कर्मभिः स्फुटोऽभिव्यक्तः
60740 क्रियते स एव प्रतिभासोऽस्य प्रायेण काले जायते न सर्व इत्यर्थः॥ ९॥
60741
60742 स एवाशु भवत्येतन्मृत्पिण्डो घटकोपमः।
60743 आदिसर्गे पुरा कायः प्रतिभासोऽस्य चोत्तमः॥ १०॥
60744
60745 एतन्मनः स एव देहो भवति। तत्रोत्तमकर्मपरिपाके उत्तम एव देहो
60746 भवतीत्येतदादिसर्गमारभ्य दर्शयति - आदिसर्ग इति॥ १०॥
60747
60748 यस्मादेष विभुर्ब्रह्मा पद्मकोशगृहस्थितः।
60749 तत्संकल्पक्रमेणैव ततः स्थितिमुपागता॥ ११॥
60750
60751 इत्थं सृष्टिरपर्यन्ता मायेव घनमायया।
60752
60753 श्रीराम उवाच।
60754
60755 जीवो मनःपदं प्राप्य वैरिञ्चं पदमागतः॥ १२॥
60756
60757 यथा ब्रह्मंस्तथा सर्वं विस्तरेण वदाशु मे।
60758
60759 श्रीवसिष्ठ उवाच।
60760
60761 ब्रह्मे शृणु महाबाहो शरीरग्रहणे क्रमम्॥ १३॥
60762
60763 निदर्शनेन तेनैव जागतीं ज्ञास्यसि स्थितिम्।
60764 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तितः॥ १४॥
60765
60766 लीलयैव यदादत्ते दिक्कालकलितं वपुः।
60767 तदैव जीवपर्यायं वासनावेशतत्परम्॥ १५॥
60768
60769 मनः संपद्यते लोलं कलनाकलनोन्मुखम्।
60770 मलयन्ती मनःशक्तिरादौ भावयति क्षणात्॥ १६॥
60771
60772 कलनाकलनोन्मुखमिति यदुक्तं तद्विवृणोति - कलयन्तीत्यादिना। पूर्वसर्गे
60773 आकाशादिक्रमाविर्भूतहिरण्यगर्भाहंग्रहोपासनसंस्कृतं
60774 मनस्तथैवाव्याकृते लीनं मनः शक्तिरित्युच्यते सा तेनैव क्रमेण
60775 स्वाविर्भावं कल्पयन्ती सतीत्यर्थः॥ १६॥
60776
60777 आकाशभावनामच्छां शब्दबीजरसोन्मुखीम्।
60778 ततस्तां घनतां यातं घनस्पन्दक्रमान्मनः॥ १७॥
60779
60780 शब्दानां बीजं शब्दतन्मात्रं रसः श्रोत्रेन्द्रियम्। तां
60781 तादृशाकाशभावनां प्राप्य घनतामुपचयं यातं मनः॥ १७॥
60782
60783 भावयत्यनिलस्पन्दं स्पर्शबीजरसोन्मुखम्।
60784 ताभ्यामाकाशवाताभ्यामदृष्टाभ्यां मनोदृशा॥ १८॥
60785
60786 अनिलात्मना स्पन्दमीषच्चलनम्। स्पर्शबीजेत्यादि प्राग्वत्। अपञ्चीकृतत्वेन
60787 सूक्ष्मतमत्वान्मनोदृशा मनोवच्छिन्न चैतन्यात्मना
60788 जीवेनादृष्टाभ्याम्॥ १८॥

60789
60790 शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां संघाताज्जन्यतेऽनलः |
60791 मनस्तद्घन्तां प्राप्य ततो भावयति क्षणात् || १९ ||
60792
60793 संघातात् उपचयादभिघाताच्च | अनलो रूपबीजरसात्मकः || १९ ||
60794
60795 प्राकाश्यममलालोकमालोकस्तेन वर्धते |
60796 मनस्तावद्गुणगतं रसतन्मात्रवेदनम् || २० ||
60797
60798 तावद्गुणगतं तावद्भिराकाशवायुतेजोभिर्गुणनं गुण उपचयस्तं गतं
60799 प्राप्तम् || २० ||
60800
60801 क्षणार्धेन त्वपां शैत्यं जलसंवित्ततो भवेत् |
60802 ततस्ताद्दग्गुणगतं मनो भावयति क्षणात् || २१ ||
60803
60804 अपां शैत्यं रसतन्मात्रं प्राप्य जलमिति संवेद्यत इति संवित्प्रतीत्यर्हं
60805 भवेदित्यर्थः | ताद्दशामुक्तप्रकाराणां चतुर्णां गुणं
60806 संघातभावं गतम् || २१ ||
60807
60808 स्वरूपं गन्धवत्स्थूलं येनोदेष्यति मेदिनी |
60809 अथेत्थंभूततन्मात्रवेष्टितं तनुतां जहत् || २२ ||
60810
60811 उदेष्यतीति पूर्वभूतजन्मकालमपेक्ष्य भविष्यत्त्वविवक्षणाल्लृट् |
60812 भूततन्मात्रवेष्टितमिदं पञ्चकं मिलितं सत्तनुतां सौक्ष्म्यं जहत्त्यजत् ||
60813 २२ ||
60814
60815 वपुर्वह्निकणाकारं स्फुरितं व्योम्नि पश्यति |
60816 अहंकारकलायुक्तं बुद्धिबीजसमन्वितम् || २३ ||
60817
60818 यद्वपुः पश्यति तल्लिङ्गाख्यं पुर्यष्टकमित्यन्वयः || २३ ||
60819
60820 तत्पुर्यष्टकमित्युक्तं भूतहृत्पद्मषट्पदम् |
60821 तस्मिंस्तु तीव्रसंवेगाद्भावयद्भास्वरं वपुः || २४ ||
60822
60823 कर्मज्ञानेन्द्रियगणौ भूतप्राणमनोगणाः | अविद्याकामकर्माणि लिङ्गैः
60824 [लिङ्गं इति पाठः] पुर्यष्टकं विदु | वक्ष्यमाणदेहभावनया
60825 लिङ्गस्यैव हि पञ्चीकरणेन घनत्वे स्थूलदेहताविभावनमित्याह -
60826 तस्मिंस्त्विति || २४ ||
60827
60828 स्थूलतामेति पाकेन मनो बिल्वफलं यथा |
60829 मूषास्थद्रुतहेमाभं स्फुरितं विमलाम्बरे || २५ ||
60830
60831 मूषा प्रतिमाकारनभोगर्भमृत्पिण्डस्तदन्तर्निषिक्तद्रुतहेमाभं बहिः
60832 स्थूलभास्वरमन्तः सूक्ष्मभास्वरं स्थूलदेहसंवलितं
60833 वक्ष्यमाणसंनिवेशमुपादत्ते तत्तेजो लिङ्गं कर्तृ || २५ ||
60834
60835 सन्निवेशमुपादत्ते तत्तेजः स्वस्वभावतः |
60836 तस्मिन्स्वसन्निवेशे च तेजःपुञ्जमये पुनः [मन इत्यपि पाठः] ||
60837 २६ ||
60838
60839 तत्र मनसो विशेषकल्पनाभिनिवेशशाखोपशाखाप्रचय इत्याह -
60840 तस्मिन्नित्यादिना || २६ ||

60841
60842 भजते भावनां स्फारां निश्चितामातताम्बराम् ।
60843 ऊर्ध्वं शिरःपीठमयीमधःपादमयीं तथा ॥ २७ ॥
60844
60845 आतताम्बरां व्याप्ताकाशां भूयुअसीमिति यावत् । तत्र क्रमाच्छिर
60846 आद्यवयवकल्पनामाह - ऊर्ध्वमिति ॥ २७ ॥
60847
60848 पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानां मध्ये चोदरधर्मिणीम् ।
60849 प्रकटावयवो बालो ज्वालामालामलाकृतिः ॥ २८ ॥
60850
60851 अङ्गुल्यादिनिष्पत्त्या प्रकटावयवः ॥ २८ ॥
60852
60853 मनोरथवशोपात्तवपुस्तिष्ठत्यसावथ ।
60854 एवं स्ववासनावेशात्कलिताङ्गो मनोमुनिः ॥ २९ ॥
60855
60856 असौ ब्रह्मा । मुनिः पूर्वोपासितप्रकारमननशीलः ॥ २९ ॥
60857
60858 नयत्युपचयं देहं स्वस्वभावमृतुर्यथा ।
60859 कालेन स्फुटतामेति भवत्यमलविग्रहः ॥ ३० ॥
60860
60861 बुद्धिसत्त्वबलोत्साहविज्ञानैश्वर्यसंस्थितः ।
60862 स एव भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ३१ ॥
60863
60864 ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च
60865 सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥ इति स्मृतिप्रसिद्धविशेषणसिद्धिं तस्य दर्शयति ##-
60866
60867 द्रवत्कनकसंकाशः परमाकाशसंभवः ।
60868 यथासौ परमाकाशे तिष्ठत्यपररूपवान् ॥ ३२ ॥
60869
60870 परमाकाशे ब्रह्मण्यसौ यथा यादृश्या स्वसत्तया तिष्ठति तथा
60871 तादृश्यैव व्यवहारक्षमसत्तया आत्मनो मोहमज्ञानमेव चित्तलीलया
60872 पञ्चीकृतस्थूलव्योमादिवक्ष्यमाणरूपेण जनयतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
60873
60874 जनयत्यात्मनो मोहमात्मस्थं चित्तलीलया ।
60875 कदाचित्केवलं व्योम परमं पारवर्जितम् ॥ ३३ ॥
60876
60877 तस्य कालभेदेन नानाविधाः कल्पना दर्शयति - कदाचिदिति । पारं
60878 परावधिः आदिः पूर्वावधिः पर्यन्तौ पार्श्वतोऽवधिस्तदभावादेव
60879 मध्यमावधिरहितं च केवलं व्योम कल्पयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
60880
60881 अनादिमध्यपर्यन्तं कदाचिदमलं पयः ।
60882 कदाचित्कल्पकालाग्निज्वालाभास्वरमण्डकम् ॥ ३४ ॥
60883
60884 दैनंदिनप्रलयकाले तु अमलं पय एव कल्पयति । कदाचित्कल्पान्ते दाहकाले ॥ ३४
60885 । ।
60886
60887 कदाचित्काननं कार्ष्ण्यं कालं कमलकुड्मलम् ।
60888 अन्यान्यन्यान्यनेकानि प्रतिजन्मावधिः प्रभुः ॥ ३५ ॥
60889
60890 कदाचित्पृथिवीसर्गोत्तरं भूतसर्गात्प्राक्काले कृष्णमेव कार्ष्ण्यम् ।
60891 चातुर्वर्ण्यमितिवत्स्वार्थे ष्यञ् । हरितवर्णं काननं वृक्षव्याप्तां
60892 कृत्स्नां भुवमित्यर्थः । कदाचित्पाद्मे कल्पे

60893 श्यामभूपद्मप्रकृतित्वात्कालं श्यामं विष्णुनाभ्युत्थं
60894 कमलकुड्मलम् । अन्यान्यन्यानि भुवनार्णवजनादिरूपाण्यनेकानि संस्थानानि
60895 कल्पयन्विष्ण्वादिरूपेण स्वयमेव पालयति ॥ ३५ ॥
60896
60897 कल्पयन्पालयत्येष नानारूपाणि हेलया ।
60898 तत्रेदंप्रथमत्वेन यदैष ब्रह्मणः पदात् ॥ ३६ ॥
60899
60900 तस्य प्रथमकल्पमारभ्य प्रतिदिनं सुप्तोत्थितस्य स्वदेहकल्पनाक्रमं
60901 दर्शयति - तत्रेत्यादिना । सर्वेषां ब्रह्माण्डानां तदभिमानिब्रह्मणां
60902 च कालानवच्छिन्नब्रह्मपदादेवाविर्भावात्तद्दृशा न पौर्वापर्यमस्तीति
60903 प्राथम्यमेवेत्यभिप्रेत्येदंप्रथमत्वेनेत्युच्यते ॥ ३६ ॥
60904
60905 अवतीर्णस्तदाऽज्ञानात्तथैव सुखमस्मृतम् ।
60906 गर्भनिद्राव्यपगमे वपुः पश्यति भास्वरम् ॥ ३७ ॥
60907
60908 यदावतीर्णस्तदाप्रभृति ब्रह्माण्डगर्भे विष्णुकुक्षिगर्भे वा सुखं
60909 सौषुप्तसुखोपलक्षितमस्मृतं प्राक्तनवास्तवरूपस्य
60910 देहव्यवहारादेश्चास्मरणरूपं सुषुप्तमभूदिति शेषः ॥ ३७ ॥
60911
60912 प्राणापानप्रवाहाढ्यं द्रव्यैरिव विनिर्मितम् ।
60913 रोमकोटिभिराकीर्णं द्वात्रिंशद्दशनान्वितम् ॥ ३८ ॥
60914
60915 द्रव्यैः पञ्चभूतस्वच्छभागैः ॥ ३८ ॥
60916
60917 त्रिस्थूणं पञ्चदैवत्यमधश्चरणलाञ्छितम् ।
60918 पञ्चभागं नवद्वारं त्वग्लेपमसृणाङ्गकम् ॥ ३९ ॥
60919
60920 सक्थिपृष्ठास्थिभिस्त्रिस्थूणम् । पञ्चभिः प्राणैः पञ्चदैवस्यम् ।
60921 पाणिपादशिरोवक्षःकुक्षिणा पञ्चभागम् ॥ ३९ ॥
60922
60923 युक्तमङ्गुलिर्विंशत्या नखविंशतिलाञ्छितम् ।
60924 द्विबाहुं द्विस्तनं द्व्यक्षं बह्वक्षिभुजमेव च ॥ ४० ॥
60925
60926 इच्छया कदाचिद्बह्वक्षिभुजमपि ॥ ४० ॥
60927
60928 नीडं चित्तविहङ्गस्य नीडं मन्मथभोगिनः ।
60929 तृष्णापिशाच्या निलयं जीवकेसरिकन्दरम् ॥ ४१ ॥
60930
60931 अभिमानगजालानं मानसाम्भोजशोभितम् ।
60932 अथालोच्य वपुर्ब्रह्मा कान्तमात्मीयमुत्तमम् ॥ ४२ ॥
60933
60934 चिन्तयामास भगवांस्त्रिकालामलदर्शनः ।
60935 अस्मिन्नाकाशकुहरे तते मधुपलाञ्छिते ॥ ४३ ॥
60936
60937 मधुपपदेन तत्सदृशश्यामता लक्ष्यते तया लाञ्छिते ॥ ४३ ॥
60938
60939 अदृष्टपारपर्यन्ते प्रथमं किमभूदिति ।
60940 इति चिन्तितवान्ब्रह्मा सद्यो जातोऽमलात्मदृक् ॥ ४४ ॥
60941
60942 प्रथमं मदुत्पत्तेः पूर्वम् । इतिशब्दद्वयं वीप्सया
60943 सर्वपूर्वविशेषचिन्तालाभार्थम् । अमला निर्मलत्वादतीतानागतदर्शने क्षमा
60944 आत्मदृग् यस्य ॥ ४४ ॥

60945
60946 अपश्यत्सर्गवृन्दानि समतीतान्यनेकशः।
60947 अथ सस्मार सकलान्सर्वान्धर्मगणान्क्रमात् ॥ ४५ ॥
60948
60949 अथ तत्कारणचिन्तानन्तरम्। सकलान् साङ्गोपाङ्गान्।
60950 धर्मगणग्रहणमधर्माणामप्युपलक्षणम् ॥ ४५ ॥
60951
60952 वसन्तः कुसुमानीव वेदानादाय संस्तुतान्।
60953 लीलया कल्पयामास चित्रसंकल्पजाः प्रजाः ॥ ४६ ॥
60954
60955 अत एव तस्योत्तरकाले सर्गोऽपि वेदोक्तक्रमेणैव सुकरोऽभूदित्याशयेनाह -
60956 लीलयेति ॥ ४६ ॥
60957
60958 नानाचारसमाचारं गन्धर्वनगरे यथा।
60959 तासां स्वर्गापवर्गार्थं धर्मकामार्थसिद्धये ॥ ४७ ॥
60960
60961 अनन्तानि विचित्राणि शास्त्राणि समकल्पयत्।
60962 दृष्टिरेवमियं राम सर्गेऽस्मिन्स्थितिमागता।
60963 विरिञ्चिरूपान्मनसः पुष्पलक्ष्मीर्मधोरिव ॥ ४८ ॥
60964
60965 मनस एव सर्वसृष्टिरिति यत्प्रतिज्ञातं तदेवंरीत्या समर्थितमित्युपसंहरति
60966 - दृष्टिरिति ॥ ४८ ॥
60967
60968 विविधविरचनैः क्रियाविलासैः
60969 कमलजरूपधरेण चेतसैव।
60970 रघुसुत परिकल्पनेन नीता
60971 स्थितिमतुलां जगतीह सर्गलक्ष्मीः ॥ ४९ ॥
60972
60973 हे रघुसुत रघुसंतते परिदृश्यमाना सर्गलक्ष्मीः कमलजरूपधरेण
60974 चेतसा मनसैव स्वपरिकल्पनेन अतुलां सत्यतुच्छविलक्षणत्वादसदृशीं
60975 स्थितिं नीतेत्यर्थः ॥ ४९ ॥
60976
60977 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे
60978 संसारावतरणप्रतिपादनोपदेशो नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥
60979
60980 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
60981 संसारावतरणप्रतिपादनोपदेशो चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥
60982
60983
60984 पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५
60985
60986 श्रीवसिष्ठ उवाच।
60987
60988 जगत्संपन्नमेवेदं संपन्नं किंचिदेव न।
60989 शून्यमेव च भामात्रं मनोविलसितं स्थितम् ॥ १ ॥
60990
60991 मनोरथादौ दृष्टत्वान्मनः कार्यं न सत्किचित्।
60992 असत्तस्माज्जगद्रूपं सत्सदेवेति वर्ण्यते ॥ १ ॥
60993
60994 संपन्नं परिनिष्ठितमेव सन्न किंचिदेव संपन्नम्। यतो मनोविलसितं
60995 सर्वं भामात्रं प्रतिभासमात्रं स्थितम्। तद्व्यतिरेकेण शून्यमेवेत्यर्थः
60996 ॥ १ ॥

60997
60998 न देशकालावेतेन ब्रह्माण्डेनावृतौ स्थितौ।
60999 मनागपि महारूपवताप्याकाशरूपिणा॥ २॥
61000
61001 कुतश्च प्रतिभासव्यतिरेकेण शून्यता तस्येति तत्राह - नेति। यतः
61002 प्रतिभासदेशकालौ एतेन परिच्छिन्नेन ब्रह्माण्डेन नावृतौ न व्याप्तौ।
61003 अतीतानागतबहिःस्थितब्रह्माण्डकोटीनामपि त्रसरेणूनामातपान्तरिव
61004 प्रतिभासान्तःस्फुरणदर्शनात्। किं बहुना। महारूपवता परममहत्त्वेन
61005 प्रसिद्धेनाप्याकाशरूपिणा प्रथमभूतेन तस्य तौ न व्याप्तौ।
61006 ज्यायानाकाशात् इति श्रुतेः अप्रतिभासमाने आकाशे ज्यायस्त्वे मानाभावेन
61007 प्रतिभासान्तरेव तस्य भानस्यावश्यवाच्यत्वे
61008 प्रतिभासमानानन्तकोटिष्वेकतमभूतस्य तस्य निरस्ता
61009 प्रतिभासदेशकालव्यापकतेति सूचनाय मनागपीत्युक्तिरिति बोध्यम्॥ २॥
61010
61011 एतत्संकल्पमात्रात्म स्वप्नदृष्टपुरोपमम्।
61012 यत्रैव तत्र तच्छून्यं केवलं व्योम संस्थितम्॥ ३॥
61013
61014 पूर्वोत्तरदेशकालाव्याप्तिरास्तां नाम स्वाश्रययोर्देशकालयोरपि
61015 अध्यस्तेनाधिष्ठानासंस्पर्शान्न प्रतिभासव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशयेनाह -
61016 एतदिति। यत्रैव देशे काले च जगच्चिति भासति तत्रैव तदधिष्ठानं चित्
61017 जगच्छून्यं केवलं व्योमेव संस्थितमित्यर्थः॥ ३॥
61018
61019 अभित्तिरागरचनमपि दृष्टमसन्मयम्।
61020 अकृतं कृतमेवैतद्व्योम्नि चित्रं विचित्रकम्॥ ४॥
61021
61022 अत एवेदं गन्धर्वनगरचित्रवदिति प्रागुक्तमित्याह - अभित्तीति॥ ४॥
61023
61024 मनसा कल्पितं सर्वं देहादिभुवनत्रयम्।
61025 संस्मृतौ कारणं चैतच्चक्षुरालोकने यथा॥ ५॥
61026
61027 किंच मनसः स्मृतिमात्रे हेतुत्वात्तद्रचितमिदं स्मृतितुल्यमिति न
61028 स्वकालेऽर्थरूपं सदित्याह - मनसेति। एतत् मनः॥ ५॥
61029
61030 आभासमात्रं हि जगद्घटावटपटभ्रमैः।
61031 आवर्तते न सद्रूपात्पृथक्कुड्यादयः स्थिताः॥ ६॥
61032
61033 कुड्यादिजगतः सतः पृथक्कृत्य दर्शयितुमशक्यत्वादपि
61034 सद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्याह - आभासेति॥ ६॥
61035
61036 मनसेदं शरीरं हि वासनार्थं प्रकल्पितम्।
61037 कृमिकोशप्रकारेण स्वात्मकोश इव स्वयम्॥ ७॥
61038
61039 यथा स्वात्मनः स्वयं कोश इव प्रकल्पितं तथैव इदं शरीरं स्वस्य
61040 वासनार्थं स्थित्यर्थं कृमिकोशप्रकारेण नीडभूतं कल्पितमित्यर्थः॥ ७
61041 ।।
61042
61043 न तदस्ति च यन्नाम चेतःसंकल्पमम्बरम्।
61044 न करोति न चाप्नोति दुर्गमप्यतिदुष्करम्॥ ८॥
61045
61046 चेतसः संकल्पमात्रेणासद्रचनाप्राप्तिशक्तिप्रसिद्धेरप्युक्तार्थोपपत्तिरित्याह
61047 - न तदिति। यदिति सामान्ये नपुंसकम्। अम्बरमर्थशून्यं संकल्पं
61048 संकल्परूपं यन्न करोति नाप्नोति चेत्यन्वयः। दुर्गं दुरापम्॥ ८॥

61049
61050 सर्वशक्तिधरे देवे का नाम ननु शक्तयः।
61051 न संभवन्त्याश्रियन्ते याभिरन्तर्मनोगुहाः ॥ ९ ॥
61052
61053 याभिः शक्तिभिर्मनोगुहा अन्तर्नाश्रियन्ते ताः शक्तयो देवे जगदीश्वरेऽपि का
61054 नाम संभवन्तीत्यन्वयः ॥ ९ ॥
61055
61056 सत्तासत्ते पदार्थानां सर्वेषां सर्वदैव हि।
61057 महाबाहो संभवतः सर्वशक्तौ विभौ सति ॥ १० ॥
61058
61059 यदि सदैव जगदसद्ब्रह्म सदैव सत्परस्परं च तयोः सदैवासंस्पर्शस्तर्हि
61060 कथं जगति कादाचित्के सत्तासत्ते तत्राह - सत्तासत्ते इति। न कादाचित्के अपि तु
61061 सदातने। तयोः परस्पराभिभवेन पर्यायेणावेशकल्पनमेवाचिन्त्यं
61062 मायाशक्तिकृतमिति भावः ॥ १० ॥
61063
61064 पश्य भावनया प्राप्तं मनसैवात्मजं वपुः।
61065 तस्मात्तत्कलनां राम सर्वशक्तियुतां विदुः ॥ ११ ॥
61066
61067 सेयमैश्वरी सर्वशक्तिः स्वमनस्येव प्रत्यक्षं दृश्यतामित्याह -
61068 पश्येति। जगति विचित्रपदार्थशक्तयोऽपि सर्वशक्तिमन्मनःकल्पनादेवेत्याह ##-
61069
61070 स्वसंकल्पकृताः सर्वे देवासुरनरादयः।
61071 स्वसंकल्पोपशमने शाम्यन्त्यस्नेहदीपवत् ॥ १२ ॥
61072
61073 अत एव न देवादिशक्तिभिरपि मुक्तिः प्रतिबद्धुं शक्येत्याशयेनाह -
61074 स्वसंकल्पेति ॥ १२ ॥
61075
61076 आकाशसदृशं सर्वं कलनामात्रजृम्भितम्।
61077 जगत्पश्य महाबुद्धे सुदीर्घं स्वप्नमुत्थितम् ॥ १३ ॥
61078
61079 न जायते न म्रियते इह किंचित्कदाचन।
61080 परमार्थेन सुमते मिथ्या सर्वं तु विद्यते ॥ १४ ॥
61081
61082 न वृद्धिमेति नो ह्रासं यन्न किंचित्कदाचन।
61083 किं वा तनु भवेत्तत्र कस्य का नाम खण्डना ॥ १५ ॥
61084
61085 ननु खण्डनेनाल्पीकृतम्। नह्यखण्डे खण्डनमतरेण परिच्छेदप्रसक्तिः
61086 नच खण्डनं वा संभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥
61087
61088 भूमभूतं स्वकायोत्थमपश्यन्निपुणं दृशा।
61089 राघवाऽमहता स्वान्तः किमज्ञ इव मुह्यसि ॥ १६ ॥
61090
61091 बहोर्भावो भूमा तथाभूतम्। अपरिच्छिन्नमिति यावत्। स्वकायादुत्थं
61092 मुञ्जेषीकावत् पृथक्कृतमपश्यन् अमहता परिच्छिन्नात्मदर्शनेन किं
61093 मुह्यसि ॥ १६ ॥
61094
61095 मृगतृष्णा यथा तापान्मनसो निश्चयात्तथा।
61096 असन्त इव दृश्यन्ते सर्वे ब्रह्मादयोऽप्यमी ॥ १७ ॥
61097
61098 तापात् मरुमयूखात्। निश्चयात् संकल्पात् ॥ १७ ॥
61099
61100 द्विचन्द्रविभ्रमप्रख्या मनोरथवदुत्थिताः।

61101 मिथ्याज्ञानघनाः सर्वे जगत्याकारराशयः ॥ १८ ॥
61102
61103 आकारराशयो दृश्याकारसमूहाः ॥ १८ ॥
61104
61105 यथा नौयायिनो मिथ्या स्थाणुस्पन्दमतिस्तथा ।
61106 असत्यैवोत्थिता नित्यमाकाराणां परम्परा ॥ १९ ॥
61107
61108 इन्द्रजालमिदं विद्धि मायारचितपञ्जरम् ।
61109 मनोमनननिर्माणं न सन्नासदिव स्थितम् ॥ २० ॥
61110
61111 नासदिव सत्यमिव ॥ २० ॥
61112
61113 ब्रह्मैवेदं जगत्सर्वमन्यतायास्ततः कुतः ।
61114 प्रसङ्गः कीदृशः कोऽसौ क्व वा सा परितिष्ठति ॥ २१ ॥
61115
61116 अन्यतायाः भेदस्य । चतुर्भिः किंवृत्तैः प्रमाणप्रकारस्वरूपाधाराणां
61117 निषेधः । सा अन्यता ॥ २१ ॥
61118
61119 अयं गिरिरयं स्थाणुरित्याडम्बरविभ्रमः ।
61120 मनसो भावनादार्ढ्यादसन्सन्निव लक्ष्यते ॥ २२ ॥
61121
61122 उपचयावधिर्गिरिरपचयावधिः स्थाणुस्ताभ्यां सर्वे
61123 तदान्तरालिकपरिच्छेदाडम्बरविभ्रमा अप्युपलक्ष्यन्ते ॥ २२ ॥
61124
61125 प्रपञ्चपतनारम्भं प्रमत्तस्य इदं जगत् ।
61126 सकामतृष्णामननं त्यक्त्वान्यद्राम भावय ॥ २३ ॥
61127
61128 प्रमत्तस्य विचारहीनस्य पुंसः सकामतृष्णामनननमिदं जगत् प्रपञ्चे
61129 स्वर्गनरकतिर्यगादिजन्मसु पतनमारभत इति प्रपञ्चपतनारम्भं भवतीति
61130 शेषः । अतस्त्वं विवेकेन जगत्यक्त्वा अन्यत् निष्प्रपञ्चमात्मानं
61131 भावयेत्यर्थः ॥ २३ ॥
61132
61133 यथा स्वप्नो महारम्भो भ्रान्तिरेव न वस्तुतः ।
61134 दीर्घस्वप्नं तथैवेदं विद्धि चित्तोपपादितम् ॥ २४ ॥
61135
61136 दृश्यमानमहाभोगं गृह्यमाणमवस्तुकम् ।
61137 कोशमाशाभुजङ्गानां संसाराडम्बरं त्यज ॥ २५ ॥
61138
61139 दृश्यमानावस्थं महाभोगं बहुविस्तीर्णं रमणीयमिव । तेषु
61140 कतिपयानामेव ग्रहीतुं शक्यत्वाद्गृहीतेष्वपि
61141 कदाचित्कस्यचिदेवोपभोगात्तदुत्तरक्षण एव क्षयाच्च अवस्तुकं तुच्छम् ।
61142 अभुक्तेषु पूर्वदृष्टेष्वदृष्टेषु च विषयेषु
61143 तृष्णाविषोत्कटानामाशाभुजङ्गानां कोशं वल्मीकमिव स्थितम् ॥ २५ ॥
61144
61145 असदेतदिति ज्ञात्वा माऽत्र भावं निवेशय ।
61146 अनुधावति न प्राज्ञो विज्ञाय मृगतृष्णिकाम् ॥ २६ ॥
61147
61148 कथं त्याज्यं तत्राह - असदिति । भावं रागम् ॥ २६ ॥
61149
61150 स्वसंकल्पात्स्वरूपाढ्यां मनोरथमयीं श्रियम् ।
61151 योऽनुगच्छति मूढात्मा दुःखस्यैव स भाजनम् ॥ २७ ॥
61152

61153 तदनुधावनेऽनर्थमाह -स्वसंकल्पेति ॥ २७ ॥
61154
61155 वस्तुन्यसति लोकोऽयं यातु काममवस्तुनि ।
61156 यस्तु वस्तु परित्यज्य यात्यवस्तु स नश्यति ॥ २८ ॥
61157
61158 न केवलमनर्थप्राप्तिरेव किंत्वर्थनाशोऽपि तस्यास्तीत्याह - यस्त्विति । नश्यति
61159 परमपुरुषार्थाद्भ्रश्यति ॥ २८ ॥
61160
61161 मनोव्यामोह एवेदं रज्ज्वामहिभयं यथा ।
61162 भावनामात्रवैचित्र्याच्चिरमावर्तते जगत् ॥ २९ ॥
61163
61164 असद्भ्युदितैर्भविर्जलान्तश्चन्द्रवच्चलैः ।
61165 वञ्चयते बाल एवेह न तत्त्वज्ञो भवादृशः ॥ ३० ॥
61166
61167 य इमं गुणसंघातं भावयन्सुखमीहते ।
61168 प्रमार्ष्टि स जडो जाड्यं वह्निभावनया स्वया ॥ ३१ ॥
61169
61170 गुणानां शब्दादीनां संघातं देहादि भावयन्
61171 अहंममेत्यभिमन्यमानः । जाड्यं शीतम् । वह्निभावनया ।
61172 मनोरथकल्पितवह्निनेति यावत् ॥ ३१ ॥
61173
61174 असदेवेदमाभोगि दृश्यते जलपञ्जरम् ।
61175 मनोमनननिर्माणहृदये नगरं यथा ॥ ३२ ॥
61176
61177 जलपञ्जरं लडयोरभेदाज्जडसंघातभूतं देहादि ॥ ३२ ॥
61178
61179 इदं चित्तेच्छयोदेति लीयते तदनिच्छया ।
61180 मिथ्यैवं दृश्यते स्फीतं गन्धर्वनगरं यथा ॥ ३३ ॥
61181
61182 यदीदमैच्छिकसंकल्पवशादुदितं तर्हि ऐच्छिकनिवृत्तिसंकल्पादेव कुतो न
61183 निवर्तते तत्राह - लीयत इति । तस्य चित्रस्यानिच्छया रागक्षयमात्रेण ।
61184 एवंविधं लोके मिथ्यैव दृश्यते । गन्धर्वनगरग्रहणं
61185 मनोरथकल्पितनगरोपलक्षणम् ॥ ३३ ॥
61186
61187 राम नष्टे जगत्यस्मिन्न किंचिदपि नश्यति ।
61188 युक्तेऽपि च जगत्यस्मिन्न किंचिदपि युज्यते ॥ ३४ ॥
61189
61190 अतो नास्य नाशे समृद्धौ वा शोकहर्षौ कार्याविल्याशयेनाह -
61191 रामेत्यादिना । युक्ते समृद्धे ॥ ३४ ॥
61192
61193 मनःप्रकल्पिते भग्ने हृदि विस्तीर्णपत्तने ।
61194 वृद्धिं चोपगते ब्रूहि किं वृद्धं कस्य किं क्षतम् ॥ ३५ ॥
61195
61196 क्रीडार्थेन यथोदेति बालानां हृदि वर्तनम् ।
61197 मनसा तद्वदेवेदमुदेत्यविरतं जगत् ॥ ३६ ॥
61198
61199 क्रीडार्थेन पुत्रिकादिना वर्तनं पुत्रपश्वादिव्यवहाराभासकल्पनं यथा न
61200 शोच्यते इति शेषः ॥ ३६ ॥
61201
61202 न किंचित्कस्यचिन्नष्टमिन्द्रजालजले यथा ।
61203 भ्रष्टे नष्टे तथैवास्मिन्संसारे वितथोत्थिते ॥ ३७ ॥
61204

61205 यदसत्तदसत्स्याच्चेन्न किं कस्य किल क्षतम् ।
61206 ततो हर्षविषादानां संसारे नाम नास्पदम् ॥ ३८ ॥
61207
61208 यदसदलीकं तदसदविद्यमानमेव चेत्स्यात् कस्य किं क्षतम् । न किंचिदिति
61209 शेषः । इवार्थे वा नकारः । अतः संसारे हर्षविषादानामास्पदं न
61210 किंचिन्नामेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥
61211
61212 असदेव यदत्यन्तं तस्माात्किं नाम नश्यति ।
61213 नाशाभावे हि दुःखस्य कः प्रसङ्गो महामते ॥ ३९ ॥
61214
61215 इत्थं नाशाभ्युपगमेन शोकानर्हतामुक्त्वा वस्तुतो नाश एव कस्यचिन्नास्तीति
61216 तामाह - असदेवेति । यद्यतोऽसदेव तस्मात्ततः ॥ ३९ ॥
61217
61218 सदेव वा यदत्यन्तं तस्य किं नाम नश्यति ।
61219 ब्रह्मैवेदं जगत्सर्वं सुखदुःखे किमुत्थिते ॥ ४० ॥
61220
61221 अध्यस्तदृष्ट्या नाशासंभवमुपपाद्य अधिष्ठानदृष्ट्यापि
61222 तमुपपादयति - सदेवेति । सुखदुःखे किंनिमित्तमुत्थिते । नोत्थिते एवेत्यर्थः
61223 ॥ ४० ॥
61224
61225 असद्वापि यदत्यन्तं वृद्धिः स्यात्तस्य कीदृशी ।
61226 वृद्धेरभावे हर्षस्य कः प्रसङ्गो महामते ॥ ४१ ॥
61227
61228 उत्पत्तिनिरासादेव वृद्ध्यादिविकारा अपि निरस्ता एवेति
61229 तन्निमित्तहर्षस्याप्ययुक्ततेत्याह [प्युक्तता इति पाठः] - असदिति ।
61230 वापी अवधारणे ॥ ४१ ॥
61231
61232 सर्वत्रासत्यभूतेऽस्मिन्प्रपञ्चैकान्तकारिणि ।
61233 संसारे किमुपादेयं प्राज्ञो यदभिवाञ्छतु ॥ ४२ ॥
61234
61235 इष्टप्राप्तौ हि हर्षः स्यादिष्टमेव मायामये नास्तीत्याह - सर्वत्रेति ॥ ४२ ॥
61236
61237 सर्वत्र सत्यभूतेऽस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमयेऽपि च ।
61238 किं स्यात्त्रिभुवने हेयं प्राज्ञाः परिहरन्तु यत् ॥ ४३ ॥
61239
61240 एवं सर्वमानन्दैकरस्येन पश्यतो हेयमपि नास्तीत्याह - सर्वत्रेति ।
61241 ब्रह्मतत्त्वमये । स्वार्थे मयट् । परिहरन्तु त्यजन्तु ॥ ४३ ॥
61242
61243 असत्सद्वा जगद्यस्य तेनासौ सुखदुःखयोः ।
61244 अगम्य एव मूर्खस्तु तद्विनाशेन दुःखितः ॥ ४४ ॥
61245
61246 तस्य पक्षद्वयेऽपि विनाशानर्हस्य पुत्रमित्रादेर्विनाशेन स्वभ्रान्तिकल्पितेन
61247 दुःखितः ॥ ४४ ॥
61248
61249 आदावन्ते च यन्नासित् वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
61250 योऽभिवाञ्छत्यसद्राम तस्यासत्तैव दृश्यते ॥ ४५ ॥
61251
61252 इदानीमसत्सत्पक्षयोस्तुल्ये उपपत्ति दर्शयति - आदाविति द्वाभ्याम् । असद्वा
61253 इदमग्र आसीत् नैवेह किंचनाग्र आसीत्
61254 इत्यादिश्रुतिभिर्गगनपवनभुवनादीनामाद्यन्तयोरसत्त्वं श्रूयते
61255 घटादेश्च प्रत्यक्षमनुभूयते चिरं चोभयतश्चासत्त्वमचिरं सकृच्च
61256 सत्त्वं प्रतिव्यक्ति प्रसिद्धम् । ते च परस्परोच्छित्तिस्वभावेन

61257 सत्त्वासत्त्वेनैकवस्तुन्येकतरप्रहाणमन्तरेण निविशेते
61258 इत्यवश्यमेकतरस्मिन्प्रहातव्ये
61259 आद्यन्तयोश्चिरतरमसत्त्वप्रसिद्धेर्वर्तमानदशायामप्यसत्त्वमेव
61260 सर्वव्यक्तीनामिति असत्त्वपक्षेच्छुना असत्त्वमेव श्रुतियुक्त्यनुभवैर्द्रश्यत
61261 इत्यर्थः ॥ ४५ ॥
61262
61263 आदावन्ते च यत्सत्यं वर्तमाने सदेव तत् ।
61264 यस्य सर्वं सदेव स्यात्तस्य सत्तैव दृश्यते ॥ ४६ ॥
61265
61266 सदेव सोम्येदमग्र आसीत् कथमसतः सज्जायेत इत्यादिश्रुतिभिः सत्सदित्येव
61267 प्रमाणप्रवृत्तिकाले सर्ववस्त्वनुभवादाद्यन्तकालयोः
61268 सत्तानभिव्यक्तितिरोधानमात्रकल्पनेनापि असद्वा इदमग्र आसीत्
61269 इत्यादिश्रुतियुक्त्योरुपपत्तेः सत्त्वश्रुतियुक्त्योरन्यथोपपादयितुमशक्यत्वाच्च
61270 सदातनी सार्वत्रिकी च सर्ववस्तूनां सत्ता लाघवादेकैव युक्तेति सत्तैक्ये सिद्धे
61271 आदावन्ते च कारणब्रह्मसत्तयैव सर्वस्य सत्यत्वाद्वर्तमानकाले तत्तथैवेति
61272 सद्वादिना अखण्डब्रह्मसत्तैव सर्वत्र दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
61273
61274 असत्यभूतं तोयान्तश्चन्द्रव्योमतलादिकम् ।
61275 बाला एवाभिवाञ्छन्ति मनोमोहाय नोत्तमाः ॥ ४७ ॥
61276
61277 देशकालपरिच्छिन्नसत्ताकल्पनं पक्षद्वयबहिष्कृतं
61278 सर्वश्रुतियुक्तिविरुद्धं मूर्खसहस्रैरन्धपरम्परया परिकल्पितं
61279 सर्वानर्थकारीति बालिशानां तेषामेवोचितं न तवेत्याशयेनाह -
61280 असत्यभूतमित्यादिना ॥ ४७ ॥
61281
61282 बालो हि वितताकारैर्वस्तुरिक्तैः प्रयोजनैः ।
61283 संतोषमेत्यनन्ताय दुःखाय न सुखाय तु ॥ ४८ ॥
61284
61285 वस्तुरिक्तैरर्थशून्यैः । प्रयोजनैः सुखाभासैः ॥ ४८ ॥
61286
61287 तस्मान्मा त्वं भवो बालो राम राजीवलोचन ।
61288 अविनाशमिहालोक्य नित्यमाश्रय सुस्थिरम् ॥ ४९ ॥
61289
61290 मा भवः मा भूः । लुङ्विषये व्यत्ययेन लङ् ॥ ४९ ॥
61291
61292 असदिदमखिलं मया समेतं
61293 त्विति विगणय्य विषादितास्तु मा ते ।
61294 सदिह हि सकलं मया समेतं
61295 त्विति च विलोक्य विषादितास्तु मा ते ॥ ५० ॥
61296
61297 इदानीं दर्शितयोः सदसत्पक्षयोर्द्वारभेदेनैकप्रयोजनावसाने फलतः
61298 समुच्चयं दर्शयन्नुपसंहरति - असदिति । मायामूढैरात्मत्वेन
61299 कल्पितेनाहंकारेण समेतं सहितमिदमखिलं जगदसदेवेति मत्वा
61300 श्रुतिगुरुयुक्तिस्वानुभवैरवधार्य पुत्रमित्रधनादिनाशे विषादिता शोकः ।
61301 विषमिव परिणामदुःखदान्विषयानत्तुं भोक्तुं शीलमस्येति विषादी रागी
61302 तद्भावो विषादिता रागश्च मास्तु । तथाच शोकरागादिनिरासद्वारा
61303 ऐकात्म्यदर्शने प्रपञ्चासत्त्ववाद उपयुज्यत इति भावः ।
61304 एवमन्यार्थेनासद्वादप्रस्तावेन निस्तत्त्वमेव जगदिति न मन्तव्यं किंतु
61305 सकलं सदेव । सत्त्वस्याप्रसिद्धौ तत्प्रतिक्षेपकस्यासत्त्वस्याप्रसिद्धेः ।
61306 प्रसिद्धौ च तत्प्रतिक्षिप्तत्वादेवासत्त्वासिद्धेः । एवं सर्वत्र सत्तया
61307 प्रतिक्षिप्तमसत्त्वं निरास्पदं न क्वचित्कस्यचित्परिच्छेदाय
61308 प्रभवतित्यपरिच्छिन्नसदैकरस्ये सिद्धे घटपटादिपरिच्छेदकाकारस्य

61309 पृथगनवशेषान्मया शोधितचिन्मात्रैकरसेन प्रतीचा अखण्डैक्येन
61310 समेतं सदेव भूमाख्यमहमिति विलोक्य स्वात्मप्रतिष्ठस्य ते तव विषादिता
61311 पुनःसांसारिकजन्ममरणादिविषादावाप्तिर्मास्तु। कालत्रयेऽपि न
61312 संभावितेत्यर्थः॥ ५०॥
61313
61314 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
61315
61316 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
61317 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम।
61318 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
61319 श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम॥ ५१॥
61320
61321 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे
61322 यथाभूतार्थयोगोपदेशो नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः॥ ४५॥
61323
61324 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
61325 यथाभूतार्थयोगोपदेशो नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः॥ ४५॥
61326
61327 ॥ नवमो दिवसः॥
61328
61329 षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६
61330
61331 श्रीवसिष्ठ उवाच।
61332
61333 रम्ये धनेषु दारादौ शोकस्यावसरो [मूले हर्षस्यावसरो हि कः इति
61334 पाठः। टीकायां च उभयान्वयीत्यस्यानन्तरं - दारादाविन्द्रजाले
61335 क्षणा दुष्टे सति हर्षस्यावसरः कः तस्मिन्नष्टे वा का
61336 परिदेवनेत्यन्वयः इति पाठोऽधिकः क्वचित्] हि कः।
61337 इन्द्रजालेक्षणाद्दृष्टे नष्टे का परिदेवना॥ १॥
61338
61339 विहरन्नपि संसारे यैर्गुणैर्न निमज्जति।
61340 ते रामायात्र कीर्त्यन्ते जीवन्मुक्तेषु ये स्थिताः॥ १॥
61341
61342 तत्र सर्ववस्तुष्वनास्थया नष्टोपेक्षणानागतावाञ्छनलक्षणौ गुणौ
61343 प्रथममुपदिदिक्षु पूर्वप्रस्तावस्य तदुपयोगं दर्शयितुमाह - रम्ये
61344 इत्यादिना। रम्ये इति पदसंस्कारपक्षे एकवचनं
61345 वचनसर्वनामेत्यनुशासनादेकवचनं आवृत्त्योभयान्वयि॥ १॥
61346
61347 गन्धर्वनगरस्यार्थे दूषिते भूषिते तथा।
61348 अविद्यांशे सुतादौ वा कः क्रमः सुखदुःखयोः॥ २॥
61349
61350 क्रमणं क्रमः प्रसरः॥ २॥
61351
61352 रम्ये धनेऽथ दारादौ हर्षस्यावसरो हि कः।
61353 वृद्धायां मृगतृष्णायां किमानन्दो जलार्थिनाम्॥ ३॥
61354
61355 धनदारादौ च समृद्धे सतीति शेषः। आनन्दो जलक्रीडादिसुखाधिक्यं किम्॥
61356 ३॥
61357
61358 धनदारेषु वृद्धेषु दुःखं युक्तं न तुष्टयः।
61359 वृद्धायं मोहमायायां कः समाश्वासवानिह॥ ४॥
61360

61361 तद्वृद्धौ संसाररोगवृद्धिसंभावनया दुःखमेव कर्तुमुचितं न
61362 हर्ष इत्याह - धनेति ॥ ४ ॥
61363
61364 यैरेव जायते रागो मूर्खस्याधिकतागतैः ।
61365 तैरेव भोगैः प्राज्ञस्य विराग उपजायते ॥ ५ ॥
61366
61367 अधिकतां अभिवृद्धिं आगतैः ॥ ५ ॥
61368
61369 नष्टे धनेऽथ दारादौ हर्षस्यावसरो हि कः ।
61370 पारावलोकिनस्त्वेतैर्विरागं यान्ति साधवः ॥ ६ ॥
61371
61372 नष्टे नश्वरस्वभावे । पारावलोकिनः
61373 नश्वरतानरकहेतुत्वाद्युदर्ककटुकतादर्शिनः ॥ ६ ॥
61374
61375 अतो राघव तत्त्वज्ञो व्यवहारेषु संसृतेः ।
61376 नष्टं नष्टमुपेक्षस्व प्राप्तं प्राप्तमुपाहर ॥ ७ ॥
61377
61378 यदर्थमयं प्रस्तावस्तं दर्शयति - अत इति । उपाहर उपयुंक्ष्व ।
61379 प्राप्तोपयोगोऽर्थप्राप्तत्वान्न विधेयो गुणः ॥ ७ ॥
61380
61381 अनागतानां भोगानामवाञ्छनमकृत्रिमम् ।
61382 आगतानां च संभोग इति पण्डितलक्षणम् ॥ ८ ॥
61383
61384 गुणान्तरमाह - अनागतानामिति ॥ ८ ॥
61385
61386 संसारसंभ्रमे ह्यसिंश्छन्नात्मन्याततायिनि ।
61387 तथा विहर संबुद्धो यथा नायासि मूढताम् ॥ ९ ॥
61388
61389 अप्रमादलक्षणं गुणान्तरमुपदिशति - संसारेति । संसारे
61390 संभ्रमयतीति संसारसंभ्रमः कामस्तल्लक्षणे च्छन्नात्मनि जिघांसया
61391 प्रच्छन्ने आततेन विषशस्त्राग्न्यादिना हन्तुं अयते उपगच्छतीत्याततायी
61392 शत्रुस्तस्मिन् । तदुक्तम् उद्यतासिं विषाग्निं च शापोद्यतकरं तथा ।
61393 आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं राजसद्मसु । भार्यातिक्रमिणं चैव
61394 विद्यात्सप्ताततायिनः ॥ इति । संबुद्धः प्रबोधे अप्रमत्तः ॥ ९ ॥
61395
61396 संसाराडम्बरस्यास्य प्रपञ्चरहिते क्रमे ।
61397 सम्यग्ज्ञा नानुपश्यन्ति ये हतास्ते कुबुद्धयः ॥ १० ॥
61398
61399 प्रपञ्चरहिते क्रम्यत इति क्रमः परमपदं तस्मिन्सम्यग्ज्ञा अपि ये
61400 प्रमादादस्य संसाराडम्बरस्य वञ्चनां नानुपश्यन्ति ते कुबुद्धयः ।
61401 प्रमादेन हता इत्यर्थः । अथवा प्रपञ्चरहिते ब्रह्मणि
61402 विवेकवैराग्यप्रबोधाप्रमादादिगुणार्जनक्रमे ये सम्यग्ज्ञास्तेऽस्य
61403 संसाराडम्बररस्य । कर्मण एव शेषात्वविवक्षया षष्ठी । इमं
61404 संसाराडम्बरं नानुपश्यन्ति । ये तु कुबुद्धय उक्तगुणहीनास्ते हता
61405 इत्यर्थः ॥ १० ॥
61406
61407 यया कयाचिद्युक्त्यैव दृश्याद्यस्य गता रतिः ।
61408 परिमज्जति तस्यास्था न क्वचिद्विमला मतिः ॥ ११ ॥
61409
61410 दृश्यदर्शनारतिलक्षणमपरं गुणमुपदिशति - ययेति ।
61411 चित्तरञ्जनद्वैतवासनाधानस्वरूपप्रच्यावननरकाद्यनर्थहेतुत्वमिथ्यात्व्
61412 आनामन्यतमोपपादिकया यया कयाचिद्युक्त्या । गता निवृत्ता आस्था

परमार्थाभिनिविष्टा विमला विपापा मतिर्न परिमज्जति मोहाब्धौ ॥ ११ ॥

यस्यासदिदमित्यास्था निवृत्ता सर्ववस्तुषु ।
क्रोडीकरोति सर्वज्ञं नाविद्या तमवास्तवी ॥ १२ ॥

एवं बाह्यार्थाभिनिवेशत्यागोऽपि गुण इत्याशयेनाह - यस्येति । असदिदमिति
निश्चयेनेति शेषः । आस्था अभिनिवेशः ॥ १२ ॥

अहं जगच्चैकमिदं सर्वमेवेति यस्य धीः ।
आस्थानास्थे परित्यज्य संस्थिता स न मज्जति ॥ १३ ॥

ऐक्यात्मदर्शनमपि गुण इत्याह - अहमिति । अनास्थापरित्यागो
यथाप्राप्तानुवर्तनम् ॥ १३ ॥

शुद्धं सदसतोर्मध्यं पदं बुद्ध्याऽवलम्ब्य च ।
सबाह्याभ्यन्तरं दृश्यं मा गृहाण विमुञ्च मा ॥ १४ ॥

उक्तमेव विवृणोति - शुद्धमिति । सदसतोर्व्यक्ताव्यक्तयोर्मध्यमनुगतम्
। शुद्धं सत्तामात्रम् । पदं तदेव प्रत्यगात्मेत्यवलम्ब्य ॥ १४ ॥

अत्यन्तविरतः स्वस्थः सर्ववासविवर्जितः ।
व्योमवत्तिष्ठ नीरागो राम कार्यपरोऽपि सन् ॥ १५ ॥

उपरतिसंतोषानिकेतनत्वासङ्गत्वगुणानुपदिशति - अत्यन्तेति ॥ १५ ॥

यस्य नेच्छा न वानिच्छा ज्ञस्य कर्मणि तिष्ठतः ।
न तस्य लिप्यते प्रज्ञा पद्मपत्रमिवाम्बुभिः ॥ १६ ॥

कथं नीरागः स्यात्कथं वा असङ्गस्तत्राह - यस्येति ॥ १६ ॥

दर्शनस्पर्शनादीनि मा करोतु करोतु च ।
तवेन्द्रियमनो गौणं त्वमनिच्छो भवात्मवान् ॥ १७ ॥

बाधितानुवृत्तिमात्रत्वेनामुख्यत्वाद्गौणं तव इन्द्रियसहितं मनो
दर्शनादीनि करोतु न करोतु वा ॥ १७ ॥

ममेदमित्यसद्भूतमिन्द्रियार्थे भवन्मनः ।
मा निमज्जत्वमग्नः सन्मा करोतु करोतु वा ॥ १८ ॥

इन्द्रियार्थे ममतात्यागलक्षणं गुणमुपदिशन्ननास्थामुपपादयति -
ममेति । अमग्नः सन्निति पुंस्त्वं छान्दसम् । त्वमज्ञः सन्निति पाठे तु त्वं
मनः मा निमज्जयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यदा ते नेन्द्रियार्थश्रीः स्वदते हृदि राघव ।
तदा विज्ञातविज्ञानः समुत्तीर्णभवार्णवः ॥ १९ ॥

स्वस्य जीवन्मुक्तताप्राप्तिप्रत्यये लिङ्गमाह - यदेति । न स्वदते
अनर्थहेतुत्वाप्रतिसंधानेऽपि स्वत एव न रोचते ॥ १९ ॥

आस्वादितेन्द्रियार्थस्य सतनोरतनोरपि ।
अनिच्छतोऽपि संपन्ना मुक्तिरर्थवशात्तव ॥ २० ॥

61465 आ अस्वादितेति च्छेदः | आसमन्तात् ऐहलौकिकाः पारलौकिकाश्च अस्वादिताः
61466 अरुचिविषयीकृता इन्द्रियार्था विषया यस्य धीरस्य | सतनोर्व्युत्थाने
61467 देहभानवतः | अतनोः समाधिना तद्रहितस्यापि | अर्थवशात् अनायासेनेति यावत्
61468 || २० ||
61469
61470 उच्चैःपदाय परया प्रज्ञया वासनागणात् |
61471 पुष्पाद्गन्धमिवोदारं चेतो राम पृथक्कुरु || २१ ||
61472
61473 तस्यां जीवन्मुक्तौ वासनाभ्यश्चित्तस्य निष्कर्ष एव मुख्यं साधनमित्याह
61474 - उच्चैःपदायेति | उदारं विवेकवैराग्योत्कृष्टं चेतो मनः || २१ ||
61475
61476 संसाराम्बुनिधावस्मिन्वासनाम्बुपरिप्लुते |
61477 ये प्रज्ञा नावमारूढास्ते तीर्णा ब्रुडिताः परे || २२ ||
61478
61479 ब्रुडिता निमग्नाः || २२ ||
61480
61481 क्षुरधाराप्रमितया धिया परमधीरया |
61482 प्रविचार्यात्मनस्तत्त्वं ततः स्वपदमाविश || २३ ||
61483
61484 कीदृशी सा प्रज्ञानौस्तां दर्शयति - क्षुरधारेति |
61485 विवेकवैराग्यादितीक्ष्णीकृतयेत्यर्थः | धीरया द्वन्द्वसहने धैर्यवत्या || २३ ||
61486
61487 यथा तत्त्वविदः प्राज्ञा ज्ञानबृंहितचेतसः |
61488 विहरन्ति तथा राम विहर्तव्यं न मूढवत् || २४ ||
61489
61490 जीवन्मुक्ता महात्मानो नित्यतृप्ता महाधियः |
61491 आचारैरनुगन्तव्या न भोगकृपणाः शठाः || २५ ||
61492
61493 शठाः स्वपरवञ्चकाः || २५ ||
61494
61495 न त्यजन्ति न वाञ्छन्ति व्यवहारं जगद्गतम् |
61496 सर्वमेवानुवर्तन्ते पारावारविदो जनाः || २६ ||
61497
61498 पारं ब्रह्मतत्त्वमवारं जगत्तत्त्वं तद्विदः || २६ ||
61499
61500 प्रभावस्याभिमानस्य गुणानां यशसः श्रियः |
61501 न क्वचित्कृपणा लोके महान्तस्तत्त्वदर्शिनः || २७ ||
61502
61503 ननु विदुषामपि क्वचित्कार्पण्यं स्यान्नेत्याह - प्रभावस्येति | प्रभावो
61504 विद्यातपःपराक्रमाद्युत्कर्षः | गुणा दाक्ष्यकुलशीलादयः | श्रियः
61505 संपदः | एतेषां हि विषये लोके कार्पण्यं प्रसिद्धम् | तत्त्वदर्शिनः
61506 प्रभावादीनां मिथ्यत्वादपुरुषार्थतादर्शिनः || २७ ||
61507
61508 सुशून्येऽपि न खिद्यन्ते देवोद्याने नसङ्गिनः |
61509 नियतिं च न मुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव || २८ ||
61510
61511 सुशून्ये सर्वनाशेऽपि | देवोद्याने सर्वकामसमृद्धनन्दनादावपि
61512 नसङ्गिनो नासक्ताः | नियतिं शास्त्रमर्यादाम् | भास्करपक्षे सुशून्ये आकाशे
61513 | नियतिं स्वमार्गमर्यादाम् || २८ ||
61514
61515 विगतेच्छा यथाप्राप्तव्यवहारानुवर्तिनः |
61516 विचरन्ति समुन्नद्धाः स्वस्था देहरथे स्थिताः || २९ ||

61517
61518 समुन्नद्धाः विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः
61519 इत्यादिश्रुत्युक्तसाधनसन्नद्धाः ॥ २९ ॥
61520
61521 त्वमपि प्राप्तवान् राम विवेकमिममाततम् ।
61522 प्रज्ञाबलेन चानेन ज्ञाने स्वस्थोऽसि सुन्दर ॥ ३० ॥
61523
61524 मयि तर्हि ते गुणाः सन्ति न वेति सदेहकातरं राममाश्वासयति - त्वमपीति ॥
61525 ३० ॥
61526
61527 स्पष्टां दृष्टिमवष्टभ्य निर्मानो गतमत्सरः ।
61528 विहरास्मिन्भुवः पीठे परां सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥
61529
61530 स्वस्थः सर्वेहितत्यागी दूरालोकनवाञ्छनः ।
61531 परां शीतलतामन्तरादाय विहरानघ ॥ ३२ ॥
61532
61533 दूराः आलोकनवासनाविषयकौतुकदर्शनेच्छा यस्य तथाविधो भूत्वेत्यर्थः
61534 ॥ ३२ ॥
61535
61536 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
61537
61538 इत्थं गिरा विमलया विमलाशयस्य
61539 रामो मुनेः सपदि मृष्ट इवाबभासे ।
61540 ज्ञानामृतेन मधुरेण विराजितान्तः
61541 पूर्णः शशाङ्क इव शीतलतां जगाम ॥ ३३ ॥
61542
61543 उपदिष्टार्थरहस्यानां रामस्यान्तरुन्मेषादाविर्भावं वाल्मीकिराह -
61544 इत्थमिति । विमलाशयस्य मुनेर्वसिष्ठस्येत्थमुक्तप्रकारया गिरा रामो
61545 मृष्टः परिमार्जितो दर्पण इव आबभासे । ज्ञानामृतेन
61546 विराजितान्तःकरणः सन् [संपूर्ण इति पाठः] पूर्णः शशाङ्क इव
61547 शीतलतां तापत्रयोपशान्तिं जगाम प्राप ॥ ३३ ॥
61548
61549 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे
61550 जीवन्मुक्तस्थितगुणवर्णनं नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥
61551
61552 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
61553 जीवन्मुक्तस्थितगुणवर्णनं नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥
61554
61555 सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७
61556
61557 श्रीराम उवाच ।
61558
61559 भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्ववेदाङ्गपारग [वेदवेदाङ्गपारग इति
61560 पाठः] ।
61561 आश्वस्त इव तिष्ठामि शुद्धाभिर्भवदुक्तिभिः ॥ १ ॥
61562
61563 अतीता भाविनः सन्तो ब्रह्म ब्रह्माण्डकोटयः ।
61564 देवाद्याश्चात्र वर्ण्यन्ते नियतानियतक्रमाः ॥ १ ॥
61565
61566 आश्वस्तः अपनीतभाराध्वक्षुच्छ्रमः पुरुष इव ॥ १ ॥
61567
61568 उदाराणि विविक्तानि पेशलान्युदितानि च ।

61569 श्रोतुं तृप्तिं न गच्छामि वचांसि वदतस्तव ॥ २ ॥
61570
61571 उदाराण्युत्तमभूर्यर्थप्रदानि। विविक्तानि
61572 वर्णपदवाक्यप्रकरणभेदैर्व्यक्तानि। पेशलानि
61573 विचित्रकथायुक्तिसंदर्भचतुराणि। उदितानि आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वेन
61574 हृदयपद्मविकासत्वेन च सूर्यादिवदुद्गतानि ॥ २ ॥
61575
61576 जात्या राजससात्त्विक्याः कथनावसरान्तरे।
61577 उत्पत्तिर्भवता प्रोक्ता शास्त्रैः कमलजन्मनः ॥ ३ ॥
61578
61579 एवं प्रशंसया गुरुमुत्साह्य प्रासङ्गिकं ब्रह्मादिदेवतैश्वर्यतत्त्वं
61580 जिज्ञासुः पृच्छति - जात्या इति। राजससात्त्विक्या जात्याः जीवजातेः
61581 कथनावसरे भवता
61582 शास्त्रैर्नानाविधसृष्टिप्रतिपादकश्रुतिपुराणादिप्रमाणैः कमलजन्मन
61583 उत्पत्तिर्या प्रोक्ता प्रस्तुता तां स्फुटं वर्णयेति शेषः ॥ ३ ॥
61584
61585 श्रीवसिष्ठ उवाच।
61586
61587 बहूनि ब्रह्मलक्षाणि शंकरेन्द्रशतानि च।
61588 नारायणसहस्राणि समतीतानि राघव ॥ ४ ॥
61589
61590 बहूनीत्यस्य सर्वत्र संबन्धाच्छतसहस्रादिपदान्यप्यनन्तपराणि ॥ ४ ॥
61591
61592 अन्येषु च विचित्रेषु ब्रह्माण्डेषु च भूरिशः।
61593 नानाचारविहाराणि विहरन्ति सहस्रशः ॥ ५ ॥
61594
61595 अन्येषु ब्रह्माण्डेषु चदस्मिन्नपि नानाचारविहाराणि सुरासुरादिशरीराणीति
61596 शेषः ॥ ५ ॥
61597
61598 तुल्यकालमनन्तेषु कालान्तरभवेषु च।
61599 जगत्सु प्रोद्भविष्यन्ति बहून्यन्यानि भूरिशः ॥ ६ ॥
61600
61601 तेषामब्जोद्भवादीनां ब्रह्माण्डेषु दिवौकसाम्।
61602 उत्पत्तयो महाबाहो विचित्राभ्युत्थिता इव ॥ ७ ॥
61603
61604 विचित्रे इन्द्रजाले अभ्युत्थिता इव ॥ ७ ॥
61605
61606 कचाचित्सृष्टयः शार्व्यः कदाचित्पद्मजोद्भवाः।
61607 कदाचिदपि वैष्णव्यः कदाचिन्मुनिनिर्मिताः ॥ ८ ॥
61608
61609 शार्व्यो रुद्रपूर्वाः। पद्मजादेव प्रथमजादुद्भवो यासां ताः। वैष्णव्यो
61610 विष्णुपूर्वाः। तथाचोक्तं पुराणे तपसा तोषयित्वेशं
61611 ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः ॥ इति
61612 मुनिनिर्मिता इत्यवान्तरसर्गाभिप्रायम् ॥ ८ ॥
61613
61614 कदाचित्पद्मजो ब्रह्मा कदाचित्सलिलोद्भवः।
61615 अण्डोद्भवः कदाचित्तु कदाचिज्जायतेऽम्बरात् ॥ ९ ॥
61616
61617 ब्रह्मादीनामाविर्भावस्थानान्यप्यनियतानीत्याह - कदाचिदिति। पाद्मकल्पे
61618 पद्मजः सलिलोद्भव आपवाख्यः अण्डोद्भवः प्रसिद्धः। अम्बरादिति। तथाच
61619 आकाशप्रभवो ब्रह्मा इति सूर्यवंशादिप्रस्तावे पूर्वरामायणे उक्तम् ॥ ९ ॥
61620

61621 कस्मिंश्चिदण्डे त्र्यक्षोऽर्कः कस्मिंश्चिदपि वासवः |
61622 कस्मिंश्चित्पुण्डरीकाक्षः कस्मिंश्चित्र्यक्ष एव हि || १० ||
61623
61624 एवमर्कादिपदाधिकारिष्वप्यनियम इत्याह - कस्मिंश्चिदिति | त्र्यक्ष एव
61625 सर्वदेवताधिकारेष्विति एवकारबलाल्लभ्यते | हिशब्दस्तस्यैवान्यत्रापि
61626 देवतान्तरभावकल्पना नान्यस्येति द्योतनार्थः || १० ||
61627
61628 कस्यांचिद्भूरभूत्सृष्टौ नीरन्ध्रतरुसंकटा |
61629 कस्यांचिन्नरनीरन्ध्रा कस्यांचिद्भूधरावृता || ११ ||
61630
61631 नीरन्ध्रतरुसंकटा प्रथममिति सर्वत्र शेषः || ११ ||
61632
61633 भूरभून्मृन्मयी काचित्काचिदासीद्दृषन्मयी |
61634 आसीद्धेममयी काचित्काचित्ताम्रमयी तथा || १२ ||
61635
61636 प्राचुर्ये मयट् || १२ ||
61637
61638 इहैव कानि चित्राणि जगन्त्यन्यान्यथान्यथा |
61639 अन्यान्येकैकलोकानि निर्महांस्यापि कानिचित् || १३ ||
61640
61641 इहास्मिन्ब्रह्माण्डे एव कानि कियन्ति चित्राण्याश्चर्याणि | अथ अन्यान्यपि जगन्ति
61642 ब्रह्माण्डानि | अन्यथा अन्यैः प्रकारैः | बह्वाश्चर्याणीत्यर्थः | एकैक एव
61643 सूर्यादिवल्लोकः आलोकः प्रकाशात्मा येषु निर्महांसि निष्प्रकाशानि || १३ ||
61644
61645 अनन्तानि जगन्त्यस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमहाम्बरे |
61646 अम्भोधिवीचिजलवन्निमज्जन्त्युद्भवन्ति च || १४ ||
61647
61648 निमज्जन्ति लीयन्ते || १४ ||
61649
61650 यथा तरङ्गा जलधौ मृगतृष्णा मरौ यथा |
61651 कुसुमानि यथा चूते तथा विश्वश्रियः परे || १५ ||
61652
61653 भानोर्गणयितुं शक्या रश्मिषु त्रसरेणवः |
61654 आलोलवपुषो ब्रह्म तत्त्वेन जगतां गणाः || १६ ||
61655
61656 आलोल वपुषश्चञ्चलाः || १६ ||
61657
61658 यथा मशकजालानि वर्षादिष्वाकुलानि तु |
61659 उत्पत्योत्पत्य नश्यन्ति तथेमा लोकसृष्टयः || १७ ||
61660
61661 नच विज्ञायते कस्मात्कालात्प्रभृति चागताः |
61662 नित्यागमापायपरा एताः सर्गपरम्पराः || १८ ||
61663
61664 तेषां सर्गाणां प्रवाहानादितामाह - नचेत्यादिना | नित्यमेव
61665 आगमापायावाविर्भावतिरोभावौ तत्पराः || १८ ||
61666
61667 अनादिमत्योऽविरतं प्रस्फुरन्ति तरङ्गवत् |
61668 पूर्वात्पूर्वं किलाभूवंस्ततः पूर्वतरं यथा || १९ ||
61669
61670 भूत्वा भूत्वा प्रलीयन्ते ससुरासुरमानवाः |
61671 सरित्तरङ्गभङ्ग्यैव समस्ता भूतजातयः || २० ||
61672

61673 सरित्तरङ्गाणां भङ्ग्या रीत्या ॥ २० ॥
61674
61675 यथेदमण्डं वैरिञ्चं तथा ब्रह्माण्डपङ्क्तयः ।
61676 याः सहस्राः परिक्षीणा नाडिका वत्सरेष्विव ॥ २१ ॥
61677
61678 सहस्राः सहस्रशः । नाडिका घटिकाः ॥ २१ ॥
61679
61680 अन्याः संप्रति विद्यन्ते वर्तमानशरीरकाः ।
61681 प्रान्ते ब्रह्मपुरस्यास्य वितते ब्रह्मणः पदे ॥ २२ ॥
61682
61683 सर्वेषां ब्रह्माण्डानां लीलोपाख्यानोक्तरीत्या हृदयाकाशस्थे ब्रह्मण्येव
61684 कल्पनमित्याह - अन्या इति । अन्या ब्रह्माण्डपङ्क्तयः । संप्रति इदानीमपि ।
61685 अस्य ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वाद्ब्रह्मपुरस्य शरीरस्य प्रान्ते
61686 हृदयपुण्डरीकदेशे स्थिते वितते अत्यन्तविस्तीर्णे ब्रह्मणः पदे ब्रह्मणि
61687 वर्तमानशरीरकाः परिवर्तमानमूर्तयः सत्यो विद्यन्ते । अस्मिन्द्यावापृथिवी
61688 अन्तरेव समाहिते इति श्रुतेरिति भावः ॥ २२ ॥
61689
61690 ब्रह्मण्यन्या भविष्यन्ति ब्राह्मो ब्रह्मपुरश्रियः ।
61691 पुनस्ताश्च विनङ्क्ष्यन्ति भूत्वा भूत्वा यथा गिरः ॥ २३ ॥
61692
61693 ब्रह्मपुरोपलक्षितहृदयाकाशस्य श्रियः शोभाभूताः ब्राह्म्यो
61694 ब्रह्मनिर्मिता ब्रह्माण्डपङ्क्तयः । यथा गिरो ध्वनिभेदा आकाशे भूत्वा
61695 भूत्वा नश्यन्ति तद्वत् ॥ २३ ॥
61696
61697 ब्रह्मण्यन्या भविष्यन्त्यः स्थिताः सर्गपरम्पराः ।
61698 घटा इव मृदो राशावङ्कुरे पल्लवा इव ॥ २४ ॥
61699
61700 दृष्टान्तान्तरोक्त्यर्थमुक्तमेवाह - ब्रह्मणीति ॥ २४ ॥
61701
61702 यावद्ब्रह्म चिदाकाशे तथा त्रिभुवनश्रियः ।
61703 स्फाराकारविकाराढ्याः प्रेक्ष्यमाणा न किंचन ॥ २५ ॥
61704
61705 यावत्तत्त्वज्ञानेन प्रेक्ष्यमाणा न किंचनेति बाधस्तावत्कालं
61706 भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥
61707
61708 उन्मज्जन्त्यो निमज्जन्त्यो न सत्या नाप्यसच्छ्रियः ।
61709 जडारम्भा वितन्वन्त्यस्ता एव खलता इव ॥ २६ ॥
61710
61711 जडारम्भाः मूर्खैरध्यस्ताः । वितन्वन्त्यो विस्तीर्यमाणाः खलता व्योमलता
61712 इव ॥ २६ ॥
61713
61714 तरङ्गसमधर्मिण्यो दृष्टनष्टशरीरकाः ।
61715 सर्वासां सृष्टिराशीनां चित्राकारविचेष्टिताः ॥ २७ ॥
61716
61717 सृष्टिराशीनां स्वान्तर्गतसृष्टिसमष्टिभूतानां ब्रह्माण्डानां
61718 सृष्टयश्चित्राकाराणि विचेष्टितानि तदन्तर्गतप्राणिचेष्टा यासां ताः ॥ २७ ॥
61719
61720 चित्राकारविकाराश्च चित्ररूपा हि सृष्टयः ।
61721 व्यतिरिक्ता न सर्वेषां समस्ताः सृष्टिदृष्टयः ॥ २८ ॥
61722
61723 सर्वेषां ब्रह्माण्डानां समस्ताः सृष्टिदृष्टयस्तत्त्वज्ञविषये
61724 सलिलाद्वृष्टय इव न व्यतिरिक्ता इति परेणान्वयः ॥ २८ ॥

61725
61726 तत्त्वज्ञविषये राम सलिलादिव वृष्टयः |
61727 आयान्ति सृष्टयो देवाज्जलदादिव वृष्टयः || २९ ||
61728
61729 अतत्त्वज्ञदृष्ट्या तु जलदाद्वृष्टय इव देवात्तटस्थेश्वरादायान्ति || २९ ||
61730
61731 व्यतिरिक्ता न सर्वेषां समस्ताः सृष्टिदृष्टयः |
61732 व्यतिरिक्ता द्रवाम्भोधिस्वाष्ठीलाः शाल्मलेरिव || ३० ||
61733
61734 परमार्थतस्तु अज्ञानां तत्त्वविदां च सर्वेषां न व्यतिरिक्ताः |
61735 मूलकृष्टानि द्रवरूपाणि भूमेरम्भासि धारयन्तीति द्रवाम्भोधयः
61736 शिरास्ताश्च स्वाः स्वीयास्त्वक्कीनाटपत्रादयश्च अष्ठीलादारुबीजादिग्रन्थयश्च
61737 शाल्मलेर्वृक्षाद्यथा न व्यतिरिक्तास्तद्वत् || ३० ||
61738
61739 इह सृष्टिषु पुष्टासु निकृष्टासु च राघव |
61740 परमान्नभसो जातास्तन्मात्रमलमालिका || ३१ ||
61741
61742 पुष्टासु स्थूलभूतारब्धासु देहादिषु निकृष्टासु
61743 सूक्ष्मभूतारब्धास्विन्द्रियादिषु च परमान्नभसः अव्याकृताकाशाज्जाताः
61744 भूतसूक्ष्माख्यपञ्चतन्मात्रलक्षणस्य मायामलस्य सूत्रस्थानीयस्य
61745 स्फटिकरुद्राक्षग्रथिता मालिका इव सर्वभावा इत्यर्थः || ३१ ||
61746
61747 कदाचित्प्रथमं व्योम पतिष्ठामधिगच्छति |
61748 ततः प्रजायते ब्रह्मा व्योमजोऽसौ प्रजापतिः || ३२ ||
61749
61750 कदाचित्पद्मजो ब्रह्मेति यदुक्तं तत्र यथायोगं
61751 पञ्चीकरणोत्तरभाविस्थूलव्योमादीनां प्रथमाविर्भावक्रमो नियामक
61752 इत्याह - कदाचिदित्यादिना | प्रतिष्ठां स्थूलीभावेन स्थितिम् | एवं सर्वत्र ||
61753 ३२ ||
61754
61755 कदाचित्प्रथमं वायुः प्रतिष्ठामधिगच्छति |
61756 ततः प्रजायते ब्रह्मा वायुजोऽसौ प्रजापतिः || ३३ ||
61757
61758 कदाचित्प्रथमं तेजः प्रतिष्ठामधिगच्छति |
61759 ततः प्रजायते कर्ता तेजसोऽसौ प्रजापतिः || ३४ ||
61760
61761 कदाचित्प्रथमं वारि प्रतिष्ठामधिगच्छति |
61762 ततः प्रजायते ब्रह्मा वारिजोऽसौ प्रजापतिः || ३५ ||
61763
61764 कदाचित्प्रथमं पृथ्वी स्फारतामधिगच्छति |
61765 ततः प्रजायते ब्रह्मा पार्थिवोऽसौ प्रजापतिः || ३६ ||
61766
61767 इदं चत्वारि संपीड्य पञ्चमं वर्धते यदा |
61768 तदा तज्जात एवैष कुरुते जागतीं क्रियाम् || ३७ ||
61769
61770 इदानीमेकैकस्योक्तव्योमादेः प्रथममाविर्भावे युक्तिमाह - इदमिति | इदं
61771 स्वातिरिक्तं चत्वारि भूतचतुष्टयं संपीड्य स्वांशोपबृंहणेन
61772 तिरोभूतमिव कृत्वा पञ्चमं यदेव भूतं यदा वर्धते तदा तज्जात एवैष
61773 ब्रह्मा जागतीं तदुत्तरसृष्ट्यादिक्रियां कुरुत इत्यर्थः || ३७ ||
61774
61775 कदाचिदप्सु वायौ वा सुस्फारे वापि तेजसि |
61776 स्वयं संपद्यतेऽकस्मात्पुमान्प्रकृतिभावितः || ३८ ||

61777
61778 सर्वेषां पञ्चभूतकार्यतया पञ्चात्मकत्वे सति तदुद्भवस्य प्रजापतेः
61779 कथमेकैकजत्वव्यपदेश इति चेद्वैशेष्यादिति न्यायेनेत्याह - कदाचिदिति ।
61780 सुस्फारे अधिकभागवति सति तदुपाधिः पुमान्प्रजापतिः प्रकृत्या
61781 पूर्वोपासनक्रमानुसारिस्वभावेन भावितो वासितः स्वयमेव आपवो
61782 वायुजस्तैजस इत्याद्याकारेणाकस्मात्संपद्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
61783
61784 तस्याथ शब्दो वदनात्कदाचिज्जायते पदात् ।
61785 कदाचिदंशात्पृष्ठाद्वा कदाचिल्लोचनात्करात् ॥ ३९ ॥
61786
61787 तस्य देहावयवेभ्यः सर्गप्रवृत्तिं दर्शयति - तस्येति । अथानन्तरम् ।
61788 शब्दो नामरूपयोरप्युपलक्षणम् । तथाच मुखाद्यवयवेभ्यो
61789 ब्राह्मणादिशब्दाः सहार्थैर्यथायोगं जायन्ते । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्
61790 इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अंशात्पुरोभागात् । पृष्ठात्पश्चाद्भागात् ॥ ३९ ॥
61791
61792 कदाचित्पुरुषस्यास्य नाभौ पद्मं प्रजायते ।
61793 तस्मिन्संवर्धते ब्रह्मा पद्मजोऽसौ प्रकीर्तितः ॥ ४० ॥
61794
61795 अस्यैव नारायणाख्यस्य पुरुषस्य । तत्र तस्यैव पद्मे
61796 जन्मवशात्पद्मजाख्येत्याह - तस्मिन्निति ॥ ४० ॥
61797
61798 मायेयं स्वप्नवद्भ्रान्तिर्मिथ्यारचितचक्रिका ।
61799 मनोराज्यमिवालोलसलिलावर्तसुन्दरी ॥ ४१ ॥
61800
61801 सतस्तत एव तस्य कथं जन्म घटतामिति पर्यनुयुञ्जानं रामं प्रत्याह ##-
61802
61803 किमिवास्यां वद ज्ञप्तौ कथं संभवतीह ते ।
61804 क्वचिद्बालमनोराज्यमिदं पर्यनुयुज्यते ॥ ४२ ॥
61805
61806 यदि सतः पुरुषस्य स्वनाभिपद्मे जन्म न संभवति तर्हि अस्यां
61807 असङ्गाद्वितीयायां ज्ञप्तौ ब्रह्मणि ते तव किमिव द्वितीयं जगद्रूपं
61808 संभवति कथं च संभवति तद्वदेत्यर्थः । तथाच तव पर्यनुयोगो
61809 बालमनोराज्यपर्यनुयोगसम एवेत्याह - क्वचिदिति । काकुः ॥ ४२ ॥
61810
61811 कदाचिदम्बरे शुद्धे मनस्तत्त्वानुरञ्जनात् ।
61812 सौवर्णं ब्रह्मगर्भं च स्वयमण्डं प्रवर्तते ॥ ४३ ॥
61813
61814 पद्मजोत्पत्तिवद्व्योमजोत्पत्तिमपि मनसोऽचिन्त्यरचनाशक्तिमवलम्ब्य
61815 समर्थयति - कदाचिदिति ॥ ४३ ॥
61816
61817 कदाचिदेव [एष इति पाठः] पुरुषो वीर्यं सृजति वारिणि ।
61818 तस्मात्प्रजायते पद्मं ब्रह्माण्डमथवा महत् ॥ ४४ ॥
61819
61820 पद्मं भूपद्मम् ॥ ४४ ॥
61821
61822 तस्मात्प्रजायते ब्रह्मा कदाचिद्भास्करोऽप्यसौ ।
61823 कदाचिद्वरुणो ब्रह्मा कदाचिद्वायुरण्डजः ॥ ४५ ॥
61824
61825 भास्करः प्राक्कल्पे सूर्याधिकारस्थोऽस्मिन्कल्पे ब्रह्मा भवति । एवं
61826 वरुणादयोऽपि ॥ ४५ ॥
61827
61828 एवमन्तर्विहीनासु विचित्रास्विह सृष्टिषु ।

61829 विचित्रोत्पत्तयो राम ब्रह्मणो विविधा गताः ॥ ४६ ॥
61830
61831 अन्तः प्रत्यगात्मनि विहीनासु असतीषु । ब्रह्मणः प्रस्तुतहिरण्यगर्भस्य विचित्रा
61832 उत्पत्तयो गताः । ब्रह्माणः इति पाठः स्पष्टः ॥ ४६ ॥
61833
61834 निदर्शनार्थं सृष्टेस्तु मयैकस्य प्रजापतेः ।
61835 भवते कथितोत्पत्तिर्न तत्र नियमः क्वचित् ॥ ४७ ॥
61836
61837 एकस्येदं वर्णनमन्येषामपि स्थालीपुलाकन्यायेन निदर्शनार्थमित्याह -
61838 निदर्शनेति ॥ ४७ ॥
61839
61840 मनोविजृम्भणमिदं संसार इति संमतम् ।
61841 संबोधनाय भवतः सृष्टिक्रम उदाहृतः ॥ ४८ ॥
61842
61843 संमतं सिद्धन्तः । तस्य सम्यग्बोधनाय ॥ ४८ ॥
61844
61845 सात्त्विकीप्रभृतयो याश्च जातयश्चेत्थमागताः ।
61846 इति ते कथनायैष सृष्टिक्रम उदाहृतः ॥ ४९ ॥
61847
61848 पूर्ववर्णिता जीवजातिभेदा अपि निदर्शनार्थमेवेत्याह - सात्त्विकीति ।
61849 सृष्टिक्रमवर्णनमपि एतदर्थमेवेत्याह - इतीति ॥ ४९ ॥
61850
61851 पुनः सृष्टिः पुनर्नाशः पुनर्दुःखं पुनः सुखम् ।
61852 पुनरज्ञः पुनस्तज्ज्ञो बन्धमोक्षदृशः पुनः ॥ ५० ॥
61853
61854 यावदेतन्मनः समूलं नोन्मूल्यते तावत्संसारपरम्परायाः
61855 कदाप्यनुपरम इति दर्शयति - पुनः सृष्टिरित्यादिना । मोक्षदृशो
61856 मोक्षास्तित्वकल्पनाः ॥ ५० ॥
61857
61858 पुनः सृष्टिकराऽवीतवीतस्नेहदृशः पुनः ।
61859 दीपा इव कृतालोकाः प्रशाम्यन्त्युद्भवन्ति च ॥ ५१ ॥
61860
61861 अवीतेषु वर्तमानागामिप्रियेषु वीतेष्वतीतप्रियेषु स्नेहदृशः ॥ ५१ ॥
61862
61863 देहोत्पत्तौ विनाशे च दीपानां ब्रह्मणामपि ।
61864 कालेनाधिकतां त्यक्त्वा नाशे भेदो न कश्चन ॥ ५२ ॥
61865
61866 ननु दीपा अल्पकालस्थायिनो द्विपरार्धायुषां ब्रह्मादिशरीराणां
61867 कथमुपमास्तत्राह - देहोत्पत्ताविति । दीपपक्षे
61868 देहोत्पत्तिश्चम्पककलिकाकारसंस्थाननिष्पत्तिः । उत्पत्तिनाशौ
61869 आद्यन्तक्षणिकभावविकारौ नाशस्त्वनाद्यन्तयोः पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वमिति
61870 न पौनरुक्त्यम् ॥ ५२ ॥
61871
61872 पुनः कृतं पुनस्त्रेता पुनः स द्वापरः कलिः ।
61873 पुनरावर्तते सर्वं चक्रावर्ततया जगत् ॥ ५३ ॥
61874
61875 चक्रमिवावर्तत इति चक्रावर्तस्तद्भावेन ॥ ५३ ॥
61876
61877 पुनर्मन्वन्तरारम्भाः पुनः कल्पपरम्पराः ।
61878 पुनः पुनः कार्यदशाः प्रातः प्रातरहो यथा ॥ ५४ ॥
61879
61880 लोकालोककलाकालकलनाकलितान्तरम् ।

61881 पुनःपुनरिदं सर्वं न किंचन पुनःपुनः ॥ ५५ ॥
61882
61883 लोकालोकौ दिनरात्री कलास्त्रिंशत्काष्ठात्मको मुहूर्तद्वादशभागस्य
61884 क्षणस्य त्रिंशो भगस्तद्घटिताभिः प्राण्यायुःकालकलनाभिः कलिताः
61885 परिच्छिन्ना आन्तराः सर्वपदार्था यस्मिन् ॥ ५५ ॥
61886
61887 अनाहते प्रतप्तेऽयःपिण्डेऽनलकणा इव ।
61888 इमे भावाः स्थिता नित्यं चिदाकाशे स्वभावतः ॥ ५६ ॥
61889
61890 अनाहते शिलाद्याघातरहिते । स्वभावतो मायाबीजस्वभावात् ॥ ५६ ॥
61891
61892 कदाचिदनभिव्यक्तं कदाचिद्व्यक्तिमागतम् ।
61893 इदमस्ति परे तत्त्वे सर्वं वृक्ष इवार्तवम् ॥ ५७ ॥
61894
61895 आर्तवं तत्तदृतुभवं फलपुष्पादीव ॥ ५७ ॥
61896
61897 चित्स्पन्द एव सर्वात्मा सर्वदैवेदृशाकृतिः ।
61898 यदस्माज्जायते सर्गो द्विन्दुत्वमिव लोचनात् ॥ ५८ ॥
61899
61900 चित्स्पन्दश्चिद्विवर्तः । द्विन्दुत्वमिन्दुद्वित्वम् ॥ ५८ ॥
61901
61902 चितः सर्वाः समायान्ति संतताः सृष्टिदृष्टयः ।
61903 तत्स्था एवाप्यतत्स्थाभाश्चन्द्रादिव मरीचयः ॥ ५९ ॥
61904
61905 न कदाचन संसारः किलायं राम सत्सदा ।
61906 सर्वशक्तावसंसारशक्तिता विद्यते यतः ॥ ६० ॥
61907
61908 असंसारशक्तिता असंसारस्वभावता । असङ्गाद्वितीयस्वभावतेति यावत् । विद्यते
61909 परमार्थत इति शेषः ॥ ६० ॥
61910
61911 न चैवेदं कदाचित्तु साधो जगदनीदृशम् ।
61912 सर्वशक्तौ हि संसारशक्तिता विद्यते यतः ॥ ६१ ॥
61913
61914 संसारशक्तिता जगद्बीजमर्यादा ॥ ६१ ॥
61915
61916 महाकल्पावधिः कालेन संसारितयेद्धया ।
61917 न भविष्यति संसार इदानीमिति युज्यते ॥ ६२ ॥
61918
61919 इद्धया अधिष्ठानचैतन्यदीप्तया संसारितया कालेन चोपलक्षितः संसारो
61920 महाकल्पो वैज्ञानिको मोक्षाख्यः प्रलयस्तदवधिर्विद्यते अग्रे न भविष्यतीति
61921 व्यवहार इदानीं युज्यत इत्यन्वयः ॥ ६२ ॥
61922
61923 ज्ञदृष्ट्या सर्वमेवेदं ब्रह्मैवेति महामते ।
61924 नास्ति संसार इत्येतदुपपद्यत एव च ॥ ६३ ॥
61925
61926 संसारासत्त्वसत्त्वयोर्विरोधमाशङ्क्य दृष्टिभेदेन विरोधमाह -
61927 ज्ञदृष्ट्येत्यादिना ॥ ६३ ॥
61928
61929 अज्ञदृष्ट्या त्वविच्छिन्नसंसारत्वादनारतम् ।
61930 नित्या संसारमायेयं मिथ्यापीहोपपद्यते ॥ ६४ ॥
61931
61932 पुनःपुनश्च भावित्वान्न कदाचिदनीदृशम् ।

61933 जगदित्येतदित्युक्तं न मृषा रघुनन्दन ॥ ६५ ॥
61934
61935 अत एव कर्ममीमांसकानां न कदाचिदनीदृशं जगदिति
61936 जगत्प्रवाहनित्यव्यवहारोऽप्युपपन्न इत्याह - पुनरिति । इति अनया दृष्ट्या न
61937 मृषा । तदीप्सितकर्मकाण्डप्रामाण्योपपादकत्वादित्यर्थः ॥ ६५ ॥
61938
61939 अनारतपतद्रूपा दिशो दृष्टा विनश्वराः ।
61940 विनाशीदं जगत्सर्वमिति किं नोपपद्यते ॥ ६६ ॥
61941
61942 अज्ञदृष्टीनां विचित्रत्वाद्बुद्धादिभिः स्वस्वप्रक्रियानिर्वाहाय कल्पिताः
61943 क्षणिकपरमाण्वादिव्यवहारा अपि तद्दृष्ट्या उपपद्यन्त एवेत्याह -
61944 अनारतेति । दिशो दिक्षूदिता विद्युदादयः अनारतं सदा पतद्रूपाः
61945 क्षणप्रध्वंसिस्वभावा दृष्टाः । तथैव सर्वत्र कल्पनादित्यर्थः । किमिति
61946 काकुः ॥ ६६ ॥
61947
61948 सर्वत्रोदितचन्द्रार्का दिशो दृष्टाः स्थिराचलाः ।
61949 अविनाशि जगत्सर्वमित्यप्यवितथोपमम् ॥ ६७ ॥
61950
61951 एवं चन्द्रार्कादिस्फीतालोकासु दिक्षु पर्वतभूम्यब्धीनां
61952 स्थिरतादर्शनात्सदैव स्वसत्तया सदेव जगदिति सांख्यादिकल्पनाप्युपपद्यत
61953 एवेत्याह - सर्वत्रेति ॥ ६७ ॥
61954
61955 न तदस्ति न यत्तस्मिन्नेकस्मिन्विततात्मनि ।
61956 संकल्पकलनाजालमनाख्ये नोपपद्यते ॥ ६८ ॥
61957
61958 तथाच ब्रह्मणि तत्तत्संकल्पितेष्वर्थेष्वनुपपन्नं किमपि नास्ति
61959 संकल्पकलनाजालमेव परं नोपपद्यत इत्याह - न तदस्तीति ॥ ६८ ॥
61960
61961 पुनःपुनरिदं सर्वं पुनर्मरणजन्मनी ।
61962 पुनः सुखं पुनर्दुःखं पुनः करणकर्मणी ॥ ६९ ॥
61963
61964 प्रासङ्गिकं सर्वसंभवमुपपाद्य प्रस्तुतं सर्गपौनःपुन्यमेव
61965 वर्णयति - पुनरित्यादिना ॥ ६९ ॥
61966
61967 पुनराशाः पुनर्व्योम पुनरम्भोधयोऽद्रयः ।
61968 अभ्युदेति पुनः सृष्टिः खवदर्कप्रभा यथा ॥ ७० ॥
61969
61970 स्ववत्सु गवाक्षच्छिद्रवत्सु गृहेषु एकैवार्कप्रभा यथा नानात्वेनोदेति तथा
61971 ॥ ७० ॥
61972
61973 पुनर्दैत्याः पुनर्देवाः पुनर्लोकान्तरक्रमाः ।
61974 पुनः स्वर्गापवर्गेहाः पुनरिन्द्रः पुनः शशी ॥ ७१ ॥
61975
61976 पुनर्नारायणो देवः पुनर्दनुसुतादयः ।
61977 पुनराशाचलच्चारुचन्द्रार्कवरुणानिलाः [आशाश्चलत् इति पाठः]
61978 ॥ ७२ ॥
61979
61980 सुमेरुकर्णिकाकान्ता सह्यकेसरशालिनी ।
61981 पूर्णा स्फीतोदरोदेति रोदसी नलिनी पुनः ॥ ७३ ॥
61982
61983 पूर्णा प्राणिपुण्यामोदैर्भोगमकरन्दैश्च स्फीतोदरा विशालकुक्षिः ।
61984 द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ तल्लक्षणा नलिनी ॥ ७३ ॥

61985
61986 व्योमकाननमाक्रम्य वल्गत्यंशुनखोत्करैः ।
61987 तमःकरिघटा भेत्तुं पुनर्भास्करकेसरी ॥ ७४ ॥
61988
61989 वल्गत्युद्रच्छति ॥ ७४ ॥
61990
61991 पुनरिन्दुश्चलत्स्वच्छमञ्जरीसुन्दरैः करैः ।
61992 करोत्यमृतमाह्लादि दिग्वधूमुखमण्डनम् ॥ ७५ ॥
61993
61994 आह्लादि सर्वप्राणिसुखकरं अमृतं करोत्युपचिनोति ॥ ७५ ॥
61995
61996 पुनः स्वर्गतरोः पुण्यक्षयवातसमीरिताः ।
61997 पतन्तीह विनुन्नाङ्गाः पुण्यकृत्पुष्पराशयः ॥ ७६ ॥
61998
61999 पुण्यानि कृन्तन्ति भोगैश्छिन्दन्तीति पुण्यकृतः स्वर्गिणस्तल्लक्षणाः
62000 पुष्पराशयः ॥ ७६ ॥
62001
62002 पुनः कार्यक्रियापक्षैः संसारारम्भनामकम् ।
62003 किंचित्पटपटं कृत्वा याति कालकपिञ्जलः ॥ ७७ ॥
62004
62005 पटपटं कृत्वा । ननु अनुकरणं चानितिपरम् इति गतिसंज्ञायां
62006 कुगतिप्रादयः इति नित्यं समासे ल्यपा भाव्यम् । सत्यम् । किंचिदिति
62007 विशेषणदर्शनात् सविशेषणानां वृत्तिर्न इति महाभाष्योक्तेर्न समासः ।
62008 कालः सृष्टिकालस्तल्लक्षणः कपिञ्जलः पक्षिविशेषः ॥ ७७ ॥
62009
62010 पुनरिन्द्रादिके याते सज्जमास्थाय केवलम् ।
62011 आयात्यपरदेवेन्द्रषट्पदः स्वर्गपङ्कजम् ॥ ७८ ॥
62012
62013 पूर्वेन्द्रलक्षणे अलिके क्षुद्रभ्रमरे याते निवृत्ताधिकारे सति । सज्जं
62014 नूतनतत्तन्मन्वन्तराधिकारिदेवतागणान्तरसन्नद्धमैरावताद्यास्थाय ।
62015 राज्यम् इति पाठे स्पष्टम् । केवलं पूर्वदेवगणशून्यम् ॥ ७८ ॥
62016
62017 पुनः कालं कृतापूतं [कृपापूतं इति क्वचित्] कलुषीकुरुते
62018 कलिः ।
62019 सचक्रिणमिवाम्भोधिं प्रवृद्धोऽवकरानिलः ॥ ७९ ॥
62020
62021 कृतेन युगेन आपूतं सर्वतः पूतम् । कलिरधर्मः । सचक्रिणं
62022 स्वान्तःशयानविष्णुसहितम् । अवकिरति पांसूनित्यवकरोऽनिलः प्रलयवायुः ॥ ७९
62023 ॥
62024
62025 पुनः कालकुलालेन कृतभूतशरावकम् ।
62026 चक्रमावर्त्यते वेगादजस्रं कल्पनामकम् ॥ ८० ॥
62027
62028 कृताः प्राणिशरावा यस्मिन् ॥ ८० ॥
62029
62030 पुनर्नीरसतामेति जगदस्तशुभस्थिति ।
62031 अभ्यासीभूतसंकल्पं संशुष्कमिव काननम् ॥ ८१ ॥
62032
62033 नीरसतां धर्मरसहीनताम् । अभ्यासीभूतसंकल्पं यस्य यद्विषये
62034 पूर्वाभ्यासस्तदनुगुणीभूताः संकल्पा यस्मिन् ॥ ८१ ॥
62035
62036 पुनरर्कगणेष्वग्निदग्धानन्तकलेवरम् ।

62037 सर्वभूतास्थिसंपूर्णं जगदेति श्मशानताम् ॥ ८२ ॥
62038
62039 पुनः कुलाचलाकारपुष्करावर्तवर्षणैः ।
62040 नृत्यद्भववृहत्फेनां यात्येकार्णवतां जगत् ॥ ८३ ॥
62041
62042 नृत्यन् भवः संहाररुद्र एव शुभ्रत्वाद्वृहन् फेनो यस्याम् ॥ ८३ ॥
62043
62044 पुनः संशान्तवाय्वम्बुरिक्तं सकलवस्तुभिः ।
62045 तदपूर्वमिवाकाशं जगदायाति शून्यताम् ॥ ८४ ॥
62046
62047 पुनः कतिपया भुक्त्वा समाः समरसाशयः ।
62048 जीवितं जीर्णया तन्वा पुनः स्वात्मनि लीयते ॥ ८५ ॥
62049
62050 जीवितं भुक्त्वा अनुभूय ॥ ८५ ॥
62051
62052 पुनरन्येन कालेन तथैव जगतां गणान् ।
62053 मनस्तनोति वै शून्ये गन्धर्वनगरं यथा ॥ ८६ ॥
62054
62055 पुनः सर्मसमारम्भः प्रलये सर्वसंभवः ।
62056 सर्वं पुनरिदं राम चक्रवत्परिवर्तते ॥ ८७ ॥
62057
62058 पुनः प्रलये सति सर्गसमारम्भः [सर्वसमारंभः इति पाठः] ॥ ८७
62059 ।।
62060
62061 किमेतस्मिन्महामायाडम्बरे दीर्घशम्बरे ।
62062 राम सत्यमसत्यं वा निर्णेयं यदिहोच्यते ॥ ८८ ॥
62063
62064 दीर्घशम्बरे दीर्घभ्रमे किं निर्णेयं विचार्येत्थमिति निश्चेयं न
62065 किंचिदित्यर्थः । निर्णयम् इति पाठे निर्युक्तिकमित्यर्थः ॥ ८८ ॥
62066
62067 दाशूराख्यायिकेवेयं राम संसारचक्रिका ।
62068 कल्पनारचिताकारा वस्तुशून्या न वस्तुतः ॥ ८९ ॥
62069
62070 उक्तेऽर्थे दाशूराख्यायिकामुदाहरिष्यामीत्याशयेनाह - दाशूरेति ॥ ८९ ॥
62071
62072 अविरलमिदमाततं विकल्पै-
62073 रसदुदितैरपि तैर्द्विचन्द्रकल्पैः ।
62074 विरचितमसतानुपन्नसत्यं
62075 जगदिह तेन विमूढता किमुत्था ॥ ९० ॥
62076
62077 येन हेतुना इदं जगदसतोऽज्ञानादुदितैर्विकल्पैरविरलमविच्छिन्नप्रवाहं
62078 यथा स्यात्तथा आततं तथा असता अविद्यमानेनैव कर्त्रा
62079 विरचितमनुत्पन्नमनुसृतमधिष्ठानब्रह्म सत्यं येन तथाविधं तेन
62080 हेतुना ते विमूढता किमुत्था कस्मान्निमित्ताजाता । यन्निमित्तं त्वं पश्यसि
62081 तन्नास्त्येव यत्त्वस्ति परमार्थतस्तदभयं ब्रह्मैवेति न ते निर्निमित्तो मोहोऽयं
62082 युक्त इत्युपसंहारः ॥ ९० ॥
62083
62084 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे
62085 जगद्वासनिर्णययोगोपदेशो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥
62086
62087 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
62088 जगद्वासनिर्णययोगोपदेशो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

62089
62090
62091 अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८
62092
62093 श्रीवसिष्ठ उवाच।
62094
62095 क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यहताशयाः।
62096 नापेक्षन्ते यदा सत्यं न पश्यन्ति शठास्तदा॥ १॥
62097
62098 भोगादिलिप्सा कुत्सात्र दाशूरस्याथ संभवः।
62099 प्रसन्नाच्चानलात्तस्य वरप्राप्त्यन्तमीर्यते [प्राप्त्यर्थं इति पाठः]॥
62100 १॥
62101
62102 यदि इयं संसारचक्रिका कल्पनामात्रम् यदि च ब्रह्मैव तत्त्वतोऽस्ति तर्हि तथा
62103 किमिति मेधाप्रतिभाकौशलशालिष्वपि महाजनेषु कोऽपि न पश्यति तत्र को हेतुरिति
62104 चेत्तदनपेक्षा तद्विरुद्धभोगैश्वर्याद्यभिनिवेशश्च हेतुरित्याह -
62105 क्रियाविशेषेति। ऐहिकामुष्मिकभोगैश्वर्योपायभूतैर्लौकिकैर्वैदिकैश्च
62106 क्रियाविशेषैर्बहुला उपचितकामाः शठाः स्वपरवञ्चकाः॥ १॥
62107
62108 ये तु पारं गता बुद्धेरिन्द्रियैर्न वशीकृताः।
62109 त एनां जागतीं मायां पश्यन्ति करबिल्ववत्॥ २॥
62110
62111 तर्हि के पश्यन्ति तानाह - ये त्विति। मायाग्रहणं सत्यस्याप्युपलक्षणम्॥ २
62112 ।।
62113
62114 तुच्छां तां जागतीं मायां दृष्ट्वा जीवो विचारवान्।
62115 अहंकारमयीं मायां त्यजत्यहिरिव त्वचम्॥ ३॥
62116
62117 जागतीं बाह्यां ममेत्यभिनिवेशहेतुभूताम्।
62118 अहंकारमयीमान्तरीमहमित्यभिनिवेशहेतुभूताम्॥ ३॥
62119
62120 असक्तता ततोऽभ्येत्य पुना राम न जायते।
62121 क्षेत्रेष्वपि चिरं तिष्ठन्बीजं दग्धमिवाग्निना॥ ४॥
62122
62123 आधिव्याधिपरीताय प्रातर्वाद्य विनाशिने।
62124 प्रयतन्ते शरीराय हितमज्ञास्तु नात्मने॥ ५॥
62125
62126 भोगैश्वर्यप्रसक्तस्य कारागृहदार्ढ्यायेव देहरक्षणाय वृथानर्थाय
62127 च प्रयासं परमपुरुषार्थोपेक्षां चात्यन्तानुचितां दृष्ट्वा तमनुशोचति
62128 - आधीति। प्रातः अद्य वा विनाशिने। चतुर्थी तदर्थार्थ - इति
62129 हितशब्दयोगे चतुर्थी॥ ५॥
62130
62131 त्वमप्यज्ञवदज्ञस्य शरीरस्य समीहितम्।
62132 मा संपादय दुःखाय भवात्मैकपरायणः॥ ६॥
62133
62134 श्रीराम उवाच।
62135
62136 दाशूराख्यायिकेवेयं सुखसंसारचक्रिका।
62137 कल्पनारचिताकारा वस्तुशून्येति किं प्रभो॥ ७॥
62138
62139 प्राक् प्रस्तुतां दाशूराख्यायिकां शुश्रूषू रामः पृच्छति - दाशूरेति
62140 । विषयसुखार्था संसारचक्रिका वस्तुशून्या इति यत्त्वयोक्तं तत्किं कीदृशम्।

62141 यादृशं तथा वर्णयेत्यर्थः ॥ ७ ॥
62142
62143 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
62144
62145 जगन्मायास्वरूपस्य वर्णनाव्यपदेशतः ।
62146 दाशूराख्यायिकां राम वर्ण्यमानां मया शृणु ॥ ८ ॥
62147
62148 वर्णनाया व्यपदेशतः । उदाहरणतयेत्यर्थः ॥ ८ ॥
62149
62150 अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे विचित्रकुसुमद्रुमः ।
62151 मागधो नाम विख्यातः श्रीमाञ्जनपदो महान् ॥ ९ ॥
62152
62153 मगधानां निवासो जनपदो मागधः । तस्य निवासः इत्यण् ॥ ९ ॥
62154
62155 कदम्बवनविस्तारलीलावलितजङ्गलः ।
62156 विचित्रविहगव्यूहसर्वाश्चर्यमनोहरः ॥ १० ॥
62157
62158 सस्यसंकटसीमान्तः पुरोपवनमण्डितः ।
62159 कमलोत्पलकह्लारपूर्णसर्वसरित्तटः ॥ ११ ॥
62160
62161 सस्यैः संकटा निबिडिताः सीमान्ता ग्रामसीमावधयो यस्मिन् ॥ ११ ॥
62162
62163 उद्यानदोलाविलसल्ललनागेयघुंघुमः ।
62164 निशोपभुक्तकुसुमनीरन्ध्रविशिखावनिः ॥ १२ ॥
62165
62166 निशया उपभुक्तैरिव म्लानोत्सृष्टैः कुसुमैर्नीरन्ध्रा विशिखा
62167 मन्मथशरा यस्यां तथाविधा अवनिर्यस्मिन् ॥ १२ ॥
62168
62169 तत्रैकस्मिन्गिरितटे कर्णिकारसमाकुले ।
62170 कदलीखण्डनीरन्ध्रनीपगुल्मविराजिते ॥ १३ ॥
62171
62172 तत्र तस्मिन् जनपदे । नीपैः कदम्बैरन्यश्च गुल्मैर्विराजिते ॥ १३ ॥
62173
62174 पुष्पौघस्फूर्जदनिले केसरारुणधूलिनि ।
62175 कारण्डवकृतारावे रसत्सरससारसे ॥ १४ ॥
62176
62177 पुष्पेषु ओघैः प्रवाहैः स्फूर्जन्तो ध्वनन्तोऽनिला यस्मिन् । रसन्तः सरसाः
62178 सानुरागाः सारसा यस्मिन् ॥ १४ ॥
62179
62180 तस्मिन्नगवरे पुण्ये विचित्रविहगद्रुमे ।
62181 कश्चित्परमधर्मात्मा मुनिरासीन्महातपाः ॥ १५ ॥
62182
62183 दाशूरनामा महता तपोयोगेन संयुतः ।
62184 कदम्बपृष्ठवास्तव्यो वीतरागो महामतिः ॥ १६ ॥
62185
62186 तपःसहितेन योगेन । कदम्बपृष्ठे कदम्बाग्रे वसतीति वास्तव्यः ।
62187 वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च इत्यनुशासनात् ॥ १६ ॥
62188
62189 श्रीराम उवाच ।
62190
62191 असौ तपस्वी भगवन्विपिने केन हेतुना ।
62192 कथं चाप्यवसत्पृष्ठे कदम्बस्य महातरोः ॥ १७ ॥

कथं केन प्रभावेन प्रकारेण च ॥ १७ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

शरलोमेति विख्यातः पिता तस्य बभूव ह।
रामाऽपर इव ब्रह्मा तस्मिन्नेवावसद्गिरौ ॥ १८ ॥

तस्यासावेकपुत्रोऽभूत्कचो देवगुरोरिव।
तेन सार्धं स पुत्रेण नीतवाञ्जीवितं वने ॥ १९ ॥

जीवितमायुर्नीतवान् ॥ १९ ॥

अथासौ शरलोमात्र भुक्त्वा युगगणं ययौ।
त्यक्तदेहः सुरागारं मुक्तनीडः खगो यथा ॥ २० ॥

युगगणं अयनयुगलात्मकवत्सरगणं सुखदुःखादिद्वन्द्वगणं वा
भुक्त्वा अनुभूय ॥ २० ॥

एक एव वने तस्मिन्दाशूरः प्ररुरोद ह।
दशापनीतपितृकः करुणं कुररो यथा ॥ २१ ॥

एक एवेत्युक्त्या मातापितरमन्वगादिति गम्यते। दशया चरमभावविकारेण
ग्रहदशाविशेषेण वा अपनीतः पिता यस्य दशभिः प्राणैर्वा देहादपसृत्य
नीतः परलोकाय पिता यस्य। कुररः पक्षिभेदः ॥ २१ ॥

मातापितृवियोगेन शोकसंतापिताशयः।
म्लानिमभ्याययौ नूनं हेमन्त इव पङ्कजम् ॥ २२ ॥

बालोऽसावतिदीनात्मा वनदेवतया वने।
इत्थमाश्वासितो राम तदाऽदृश्यशरीरया ॥ २३ ॥

इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण। अदृश्यशरीरया अन्तर्हितयेति यावत् ॥ २३ ॥

ऋषिपुत्र महाप्राज्ञ किमज्ञ इव रोदिषि।
संसारस्य न कस्मात्त्वं स्वरूपं वेत्सि चञ्चलम् ॥ २४ ॥

चञ्चलमशाश्वतम् ॥ २४ ॥

सर्वदैवेदृशी साधो संसारे संसृतिश्चला।
जायते जीव्यते पश्चादवश्यं च विनश्यति ॥ २५ ॥

जीव्यते जीवति। विकरणपदव्यत्ययश्छान्दसः ॥ २५ ॥

यद्यत्किंचिद्दृश्यदृशि ब्रह्मादिकमिदं मुने।
गन्तव्यस्तेन सर्वेण विनाशो नात्र संशयः ॥ २६ ॥

दृश्यदृशि व्यवहारदृष्टौ यद्यत्किंचित्प्रसिद्धमिति शेषः। गन्तव्यः
प्राप्तव्यः ॥ २६ ॥

तदर्थं मा कृथा व्यर्थं विषादं मरणे पितुः।
अवश्यभाव्यस्तमयो जातस्याहर्पतेरिव ॥ २७ ॥

62245
62246 तदर्थं तस्माद्धेतोः। अहर्पतेः सूर्यस्य। अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफो
62247 वक्तव्यः इति रत्वम्॥ २७॥
62248
62249 अशरीरामिति श्रुत्वा गिरमारक्तलोचनः।
62250 धैर्यमासादयामास शिखण्डी स्तनितादिव॥ २८॥
62251
62252 स्तनितात् मेघगर्जितात्॥ २८॥
62253
62254 उत्थायावश्यकं कृत्वा पाश्चात्यं पितुरादरात्।
62255 चकार तपसे बुद्धिं दृढामुत्तमसिद्धये॥ २९॥
62256
62257 आवश्यकं पुत्रेणावश्यं कर्तव्यं पितुरौर्ध्वदेहिकम्॥ २९॥
62258
62259 ब्राह्मेण कर्मणा तस्य विपिने चरतस्तपः।
62260 अनन्तसंकल्पमयं श्रोत्रियत्वं बभूव ह॥ ३०॥
62261
62262 अनन्तसंकल्पमयं बहुतरशुद्ध्यशुद्ध्यादिकल्पनाप्रचुरम्। श्रोत्रियत्वं
62263 वेदाध्ययनतदर्थविचारानुष्ठाननिष्ठत्वम्॥ ३०॥
62264
62265 अज्ञातज्ञेयबुद्धेअस्तु श्रोत्रियस्य तया तया।
62266 न विशश्राम चेतोऽस्य पवित्रेऽपि धरातले॥ ३१॥
62267
62268 न ज्ञातमवश्यज्ञेयं ब्रह्म यया तथाविधा बुद्धिर्यस्य। तया तया
62269 शुद्ध्यशुद्ध्यादिकल्पनया॥ ३१॥
62270
62271 केवलं सर्वमेवेदमपि शुद्धं धरातलम्।
62272 अशुद्धमिव पश्यन्स न रेमे क्वचिदेव हि॥ ३२॥
62273
62274 क्वचिदेवेत्यप्यर्थे एवकारः॥ ३२॥
62275
62276 अथ संकल्पयामास स्वसंकल्पनयैव सः।
62277 वृक्षाग्रमेव संशुद्धं स्थितिस्तत्रोचिता मम॥ ३३॥
62278
62279 तदिदानीं तपस्तप्स्ये तपसा येन शाखिषु।
62280 स्वगवत्स्थितिमाप्नोमि शाखासु च दलेषु च॥ ३४॥
62281
62282 तत् तदर्थम्। खगवत्पक्षिवद्देववद्वा स्थितिमवस्थानसामर्थ्यम्॥ ३४॥
62283
62284 इति संचिन्त्य संज्वाल्य हुताशमतिभास्वरम्।
62285 जुहाव तस्मिन्प्रोत्कृत्य मांसं स्वस्कन्धभित्तितः॥ ३५॥
62286
62287 तपस्तप्स्ये इति संकल्पदर्शनात्तपोनन्तरं ततः शीघ्रं
62288 सिद्ध्यदर्शनादयं होमसाहसारम्भ इति गम्यते॥ ३५॥
62289
62290 अथ गीर्वाणवृन्दस्य समग्रा गलभित्तयः।
62291 मन्मुखत्वेन मा यान्तु विप्रमांसेन भस्मताम्॥ ३६॥
62292
62293 अथ भगवान्सप्तार्चिः इति संचिन्त्येति परेणान्वयः। चिन्ताप्रकारमेव दर्शयति
62294 - गीर्वाणवृन्दस्येत्यादिना। मन्मुखत्वेन अग्निमुखत्वेन। अग्निमुखा वै
62295 देवाः इति श्रुतेः। समग्रा ग्लभित्तयः कण्ठदेशा विप्रमांसेन जग्धेन
62296 भस्मतां मा यान्तु न प्राप्नुवन्त्विति संचिन्त्येत्यन्वयः॥ ३६॥

62297

62298 इति संचिन्त्य भगवान्सप्तार्चिस्तस्य देवता।
62299 पुरो बभूव दीप्तांशुर्दीप्तांशुर्वाक्पतेरिव॥ ३७॥
62300

62301 दीप्तांशुर्भास्वरप्रभो दीप्तांशुः सूर्योवाक्पतेर्बृहस्पतेरिव॥ ३७॥
62302

62303 उवाच वचनं धीरं [धीरं इति द्वितीयैकवचनस्थाने धीर इति
62304 संबुद्धिष्टीकाकृतोररीकरणात्सुस्वारस्याच्च स एव पाठः
62305 समीचीनः] कुमाराभिमतं वरम्।
62306 गृहाण स्थापितं साधो कोशाकाशान्मणिं यथा॥ ३८॥
62307

62308 धीरेति साहसानुरूपं संबोधनम्। स्थापितं त्वत्संकल्पसिद्धं त्वयि
62309 स्थितमेव गृहाण। कोशाकाशात्कोशोदरान्मणिं यथा तत्स्वामी गृह्णाति
62310 तद्वत्॥ ३८॥
62311

62312 इत्युक्तवन्तमनलमर्घपुष्पेण शोभिना।
62313 संपूज्य स्तुतिवादेन प्राह विप्रकुमारकः॥ ३९॥
62314

62315 भगवन् भूतपूर्णाया भुवः पावनमण्डलम्।
62316 नाप्नोमि तेन वृक्षाणामुपरि स्थितिरस्तु मे॥ ४०॥
62317

62318 विशुद्धिदूषकैः शूद्रचाण्डालश्वमार्जारादिभूतैः पूर्णायाः।
62319 पावनमण्डलं पवित्रप्रदेशम्॥ ४०॥
62320

62321 इत्युक्ते मुनिपुत्रेण सर्वदेवमुखं शिखी।
62322 एवमस्तु तवेत्युक्त्वा जगामान्तर्द्धिमीश्वरः॥ ४१॥
62323

62324 शिखी अग्निदेवः॥ ४१॥
62325

62326 तस्मिन्नन्तर्हिते देवे क्षणात्सान्ध्य इवाम्बुजे।
62327 पूर्णकामः कुमारोऽसौ पूर्णेन्दुरिव चाबभौ॥ ४२॥
62328

62329 अधिगताभिमताननमण्डल-
62330 द्युतिभरेण जहास स तुष्टिमान्।
62331 शशिनमाप्तकलाकुलमम्बुजं
62332 विकसितं च सितस्मितशोभिना॥ ४३॥
62333

62334 तन्मुखशोभामेव वर्णयति - अधिगतेति। अधिगतेन प्राप्तेनाभिमतेन
62335 वरेण प्रयुक्तेनाननमण्डलद्युतिभरेण स दाशूरः शशिनमम्बुजं च
62336 जहासेत्युत्प्रेक्षा॥ ४३॥
62337

62338 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे दाशूरो०
62339 दाशूरवरप्रदानवर्णनं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः॥ ४८॥
62340

62341 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
62342 दाशूरवरप्रदानवर्णनं नामास्टचत्वारिंशः सर्गः॥ ४८॥
62343

62344

62345 एकोनपञ्चाशः सर्गः ४९
62346

62347 श्रीवसिष्ठ उवाच।
62348

62349 अथ काननमध्यस्थं चुम्बिताम्बुदमण्डलम् |
62350 मध्याह्नखिन्नसूर्याश्वसेवितस्कन्धमण्डलम् || १ ||
62351
62352 शाखापल्लवपुष्पौघफलपक्षिमनोहरः |
62353 इहोत्प्रेक्षाद्यलङ्कारैः कदम्ब उपवर्ण्यते || १ ||
62354
62355 मध्याह्ने खिन्नैरिव सूर्याश्वैः सेवितानि स्कन्धमण्डलानि यस्य || १ ||
62356
62357 वितानमिव दिक्कुक्षिदीर्घं विटपबाहुभिः |
62358 आलोकयन्तं ककुभो विकासिकुसुमेक्षणैः || २ ||
62359
62360 वितानमिव कुर्वाणमिति शेषः | विटपवितानानावृतो देशः परिशिष्टोऽन्योऽस्ति न
62361 वेति परितः ककुभो दिश आलोकयन्तम् || २ ||
62362
62363 वातावधूलितानल्पभ्रमद्भ्रमरकुन्तलम् |
62364 प्रमार्जयन्तमाशानां मुखं पल्लवपाणिभिः || ३ ||
62365
62366 वातैरवधूलिता निष्परागीकृता अनल्पा भ्रमद्भ्रमरा एव कुन्तलाः केशा
62367 यस्य | आशानां दिक्कान्तानाम् || ३ ||
62368
62369 कच्छैरुरुगुडुच्छाच्छमञ्जरीपुञ्जकञ्जरैः |
62370 आस्यैरिव सताम्बूलैर्हसन्तं वनमालिकाः || ४ ||
62371
62372 कं हिमजलं छयन्ति बिन्दुभावेन परिच्छिन्दन्तीति कच्छाः
62373 पल्लवप्रदेशास्तैः उरुभिर्गुडुच्छानां लताविशेषाणां
62374 अच्छैर्दन्तपङ्क्तिवत्स्थितैर्मञ्जरीपुञ्जैः कञ्जरैः केसरितैः || ४ ||
62375
62376 लताविलसितोल्लासैः पुष्पकेसरधूलिभिः |
62377 आबद्धमण्डलाभोगं पूर्णेन्दुमिव दीप्तिभिः || ५ ||
62378
62379 लतानां विलसितेन शोभातिशयेन उल्लासैरुल्लसद्भिः
62380 पुष्पकेसरनिविष्टपरागैराबद्धो मण्डलाकारवेषो येन || ५ ||
62381
62382 संकटं विटपावल्या कुञ्जकूजच्चकोरया |
62383 छन्नया सिद्धवीथ्येव जगदुच्चतया श्रितम् || ६ ||
62384
62385 कुञ्जेषु लतापिहितप्रदेशेषु कूजन्तश्चकोरा यस्यां तथाविधया | विटपानां
62386 शाखानामावल्या पङ्क्त्या संकटं निबिडितम् |
62387 ग्रहनक्षत्रताराविमानादिच्छन्नया सिद्धवीथ्या स्वातीपथवीथ्या उच्चतया
62388 ऊर्ध्वभावेन श्रितं जगद्ब्रह्माण्डमिव स्थितमित्यर्थः || ६ ||
62389
62390 स्कन्धपीठोपविष्टानां लम्बमानैः कलापिनाम् |
62391 कलापैः शोभितं व्योम सेन्द्रचापैरिवाम्बुदैः || ७ ||
62392
62393 कलापिनां मयूराणां कलापैर्बर्हैः || ७ ||
62394
62395 मग्नोन्मग्नैः प्रतिस्कन्धमाश्रितैश्चमरैः सितैः |
62396 पूर्णं मुहुर्दृष्टनष्टैः संवत्सरमिवेन्दुभिः || ८ ||
62397
62398 प्रतिस्कन्धं प्रतिस्कन्धकोटरमाश्रितैर्विश्रान्तैरन्तर्गतकायार्धेन
62399 मग्नैर्बहिर्निःसृतकायार्धेनोन्मग्नैः कैश्चित्प्रविष्टैः
62400 कैश्चिद्बहिष्ठैर्वा | अत एव

62401 दृष्टनष्टैर्दृष्टादृष्टैश्चमरैर्मृगभेदैः। एतेन परितोऽधः
62402 स्कन्धानां बृहत्त्वं भूसंलग्नता च गम्यते। इन्दुपक्षे
62403 मग्नोन्मग्नैरस्तमितोदितैरत एव दृष्टनष्टैः॥ ८॥
62404
62405 कपिञ्जलकुलालापैः कलकोकिलकूजितैः।
62406 जीवंजीवविरावैश्च प्रगायन्तमिवोच्छ्रितैः॥ ९॥
62407
62408 जीवंजीवाश्चकोराः॥ ९॥
62409
62410 कादम्बककदम्बैश्च कुलायकृतकेलिभिः।
62411 स्वर्गकोटरविश्रान्तैः सिद्धैर्जगदिवावृतम्॥ १०॥
62412
62413 कादम्बकाः कलहंसाः। कुलायेषु नीडेषु कृतकेलिभिः क्रीडाद्भिः
62414 सिद्धैर्देवैरावृतं जगद्ब्रह्माण्डमिव स्थितम्॥ १०॥
62415
62416 प्रवालचलहस्ताभिरलिनेत्राभिराश्रितम्।
62417 अप्सरोभिरिव स्वर्गं मञ्जरीभिरितस्ततः॥ ११॥
62418
62419 प्रवालेत्यादिविशेषणे अप्सरसां मञ्जरीणां च श्लेषात्साधारणे योज्ये॥ ११॥
62420
62421 सेन्द्रचापविलासेन कुमुदोत्कररेणुना।
62422 मञ्जरीपिञ्जराश्यामं विद्युत्वन्तमिवाम्बुदम्॥ १२॥
62423
62424 कुमुदग्रहणं
62425 कुमुदनीलोत्पलकोकनदादिसदृशनानावर्णलतापुष्पोपलक्षणम्। अत
62426 एवेन्द्रचापविलाससहितेन तद्रेणुना उपलक्षितं स्वमञ्जरीभिश्च पिञ्जरं
62427 आसमन्तात् पत्रैः श्यामम्। विद्युत्वन्तमिति तसौ मत्वर्थे इति भत्वान्न जश्॥ १२॥
62428
62429 सहस्रभुजशाखाढ्यं पूरिताकाशकोटरम्।
62430 विश्वरूपमिवोन्नृत्तं चन्द्रार्ककृतकुण्डलम्॥ १३॥
62431
62432 स्वं विश्वरूपं दर्शयन्तं विष्णुमिव स्थितमित्यर्थः। अथवा विश्वरूपं
62433 जगत्स्वरूपमिव स्थितमित्यर्थः॥ १३॥
62434
62435 प्। ५२३)
62436
62437 तले निषण्णनागेन्द्रं व्योम्नि तारागणाकुलम्।
62438 लतापुष्पमयं मध्ये खमण्डलमिवापरम्॥ १४॥
62439
62440 खमण्डलं ब्रह्माण्डोदराकाशम्। तदपि हि तले भूमेरधो निषण्णा
62441 निविष्टा नागेन्द्राः शेषादयो दिग्गजाश्च यस्मिंस्तत्। शिष्टं स्पष्टम्॥ १४॥
62442
62443 पितामहमिवाशेषशैलकाननशालिनम्।
62444 फलपल्लवपुष्पाणां कोशमेकमिवावनौ॥ १५॥
62445
62446 पितामहपक्षे स्वसृष्टैरशेषैः प्राणिभिः शैलैः काननैश्च शालिनं
62447 शोभमानम्। कदम्बपक्षे अशेषैः शैलस्य काननैः शोभमानमित्यर्थः॥
62448 १५॥
62449
62450 दधानं कलिकाजालं स्थगितं पुष्पधूलिभिः।
62451 कच्छेष्वर्ककरच्छन्नताराजालमिवाम्बरम्॥ १६॥
62452

62453 प्रागुक्तेषु कच्छेषु पुष्पधूलिभिः स्थगितमाच्छादितं कलिकाजालं
62454 कोरकसमूहं दधानम् ॥ १६ ॥
62455
62456 विलोलविहगैः स्कन्धैः कुलायकुलसंकुलैः ।
62457 वलितं भूतलं लोके पूर्णैर्जनपदैरिव ॥ १७ ॥
62458
62459 वलितं व्याप्तम् ॥ १७ ॥
62460
62461 मञ्जरीसुपताकाढ्यं लतामण्डलमण्डितम् ।
62462 पुष्पमङ्कोलधवलं पुष्पप्रकरपूरितम् ॥ १८ ॥
62463
62464 अन्तहपुरसाम्यमाह - मञ्जरीत्यादित्रिभिः । मङ्कोलं गृहलेपनचूर्णम्
62465 ॥ १८ ॥
62466
62467 कूजच्चकोरभ्रमरशुककोकिलसारिकम् ।
62468 घनस्तबकसंछन्नकुहरोग्रगवाक्षकम् ॥ १९ ॥
62469
62470 अन्तःपुरपक्षे घनैर्बहुभिः रत्नादिस्तबकैः संछन्नकुहराः
62471 पूरितगर्भाः । लोहार्गलवर्षवरगुप्तत्वादुग्रा अप्रधृष्या गवाक्षाः
62472 कुड्यापवरकाणि यत्र । वृक्षपक्षे सर्पगर्भत्वादुग्राः ॥ १९ ॥
62473
62474 संचरत्पक्षिबहुलं जनमन्थरकोटरम् ।
62475 सर्वासां वनदेवीनामन्तःपुरमिवोत्तमम् ॥ २० ॥
62476
62477 वृक्षपक्षे छायोपसेविभिर्जनैर्मन्थरकोटरं विलोडिततलम् ॥ २० ॥
62478
62479 कूलद्भृङ्गतरङ्गौघैः पुष्पकेसरराजिभिः ।
62480 राजमानं पतन्तीभिः सरिद्भिरिव पर्वतम् ॥ २१ ॥
62481
62482 भ्रमद्भिः पुष्पपत्रौघैर्मन्दवातविलासिभिः ।
62483 वर्धमानैर्वृतस्कन्धं शुभ्राभ्रैरिव भूधरम् ॥ २२ ॥
62484
62485 वर्धमानैः प्रत्यहमुपचीयमानैः ॥ २२ ॥
62486
62487 मातङ्गकटघृष्टेन जानुस्तब्धेन पीठिना ।
62488 आभोगिना बद्धपदं तरुणेव महाचलम् ॥ २३ ॥
62489
62490 इदानीं मूलबन्धं वर्णयति - मातङ्गेति ।
62491 मातङ्गकठघृष्टेनेत्यनेन मूलबन्धस्य तावदौन्नत्यं गम्यते ।
62492 ऊर्ध्वज्ञुजानुवत्स्तब्धेन पीठिना पीठवत्प्रसृतेन आभोगिना विस्तीर्णेन
62493 मूलबन्धेन बद्धपदं अवष्टब्धस्थानम् । तरुणा
62494 उपत्यकाप्ररूढतरुवृन्देन ॥ २३ ॥
62495
62496 विचित्रवर्णपक्षाणां स्कन्धकोटरच्चरिणाम् ।
62497 वृतं खगानां वृन्देन भूतानामिव शार्ङ्गिणम् ॥ २४ ॥
62498
62499 भूतानां पार्षदानां वृन्देनेव ॥ २४ ॥
62500
62501 स्तबकाङ्गुलिजालेन लोलेनाभिनयक्रियाम् ।
62502 दिशन्तमिव वल्लीनां प्रनृत्तानां वनानिलैः ॥ २५ ॥
62503
62504 अभिनया नाट्यशास्त्रप्रसिद्धा भावव्यञ्जककरनेत्रादिचेष्टाविशेषास्तेषां

कियाँ निष्पादनप्रकारं दिशन्तमुपदिशन्तमिव ॥ २५ ॥

कश्चिदेव निवासो मे नार्थिनामिति तुष्टितः ।
नृत्यन्तमिव बह्वाढ्यलतावलयवल्गनैः ॥ २६ ॥

मूलकोटरस्कन्धशाखापत्रपुष्पादिप्रदेशानां मध्ये मे मम कश्चिदेक
एव अर्थिनां मनुष्यमृगपक्ष्यादीनां निवासो न । अन्यः सर्वोऽपि
निवासत्वेनोपयुक्तः कदाचित्कश्चिदेकः परिशिष्यते । अहो मे परोपकारे
सर्वाङ्गसाफल्यमिति तुष्टितो हर्षपारवश्येन हेतुना ॥ २६ ॥

लताकान्तैककान्तत्वाच्छृङ्गाररसनिर्भरम् ।
काकल्येव प्रगायन्तं मत्तालिनिजनिःस्वनैः ॥ २७ ॥

लतालक्षणानां वल्लीनां कान्तानामेककान्तत्वाद्धेतोः । काकल्या
कलध्वनिना ॥ २७ ॥

आदरोन्मुक्तकुसुमं सिद्धानां व्योमचारिणाम् ।
स्वागतानीव कुर्वाणं कोकिलालिकुलारवैः ॥ २८ ॥

आदरोन्मुक्तकुसुमं यथा स्यात्तथा ॥ २८ ॥

लतापुष्पफलोल्लासं प्रान्तपञ्चमहीरुहाम् ।
विहसन्तमिवाच्छाभिः पुष्पकुड्मलदीप्तिभिः ॥ २९ ॥

प्रान्तस्थानां पञ्चमहीरुहां वटोदुम्बरप्लक्षाम्रपलाशाख्यानां
पञ्चपुण्यवृक्षाणाम् । उत्तरप्रान्तस्थानां मन्दारादिपञ्चकल्पतरूणां
वा । लताद्युल्लासं हसन्तमिव ॥ २९ ॥

पारिजातमिवाजेतुमूर्ध्वगैः खगमण्डलैः ।
व्योमान्तराभिधावन्तमलमुद्धतकन्धरम् ॥ ३० ॥

अलमत्यर्थमुद्धतकन्धरमुन्नमितग्रीवं यथा स्यात्तथा व्योमान्तरा
आकाशोदरे अभिधावन्तमिव ॥ ३० ॥

मध्यभागस्फुरत्तुङ्गैः [स्फुरद्भृङ्गैः इति पाठः]
स्तबकैर्घनपङ्क्तिभिः ।
सहस्राक्षत्वमतुलैर्जेतुमिन्द्रमिवोद्यतम् ॥ ३१ ॥

घनपङ्क्तिभिर्निबिडश्रेणिभिः । सहस्राक्षत्वं असंख्यनेत्रत्वं प्राप्येति
[प्राप्तैः इति पाठः] शेषः । अतुलैः शोभया संख्यया
चेन्द्रनेत्रेभ्योऽधिकत्वात्तैस्तुलयितुमशक्यैः ॥ ३१ ॥

क्वचित्कुसुमगुच्छाच्छफणामणिगणावृतम् ।
पातालादुत्थितं शेषमिव व्योमदिदृक्षया ॥ ३२ ॥

कुसुमगुच्छलक्षणैः कुसुमगुच्छसदृशैश्च
अच्छफणामणिभिर्व्योमदिदृक्षया हेतुना पातालादुत्थितं शेषमिव स्थितम्
॥ ३२ ॥

रजसोद्धूलिताकारं द्वितीयमिव शंकरम् ।
छायया फलशालिन्या समस्तजनशंकरम् ॥ ३३ ॥

62557 भगवांस्तु भक्तानामेव शंकरः अयं तु समस्तजनशंकर इत्यतिशयः ॥
62558 ३३ ॥
62559
62560 निबिडदलनिवाहभिन्नकोशैः
62561 कुसुमलतानवमण्डपैरुपेतम् ।
62562 पुरमिव गगने कदम्बवृक्षं
62563 खगकुलनागरसंकुलं ददर्श ॥ ३४ ॥
62564
62565 निबिडानां दलानां निवाहा निवहास्तेषु
62566 भिन्नकोशैर्विकासितमुकुलैर्निबिडदलनिवहभेदेन भिन्नसंस्थानैश्च
62567 कुसुमलतानां नवमण्डपैरुपेतं घटितम् । खगकुलक्षणैर्नागरैर्जनैः
62568 संकुलम् गगने रचितं पुरमिव स्थितं कदम्बवृक्षं ददर्शेत्यर्थः ॥ ३४
62569 ।।
62570
62571 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे
62572 दाशूरो० दाशूरकदम्बवर्णनं नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥
62573
62574 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
62575 दाशूर्कदंबवर्णनं नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥
62576
62577
62578 पञ्चाशः सर्गः ५०
62579
62580 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
62581
62582 तमथासौ तथा बुद्धिफलपल्लवशालिनम् ।
62583 आनन्दमन्थरमनाः पुष्परूपाचलोपमम् ॥ १ ॥
62584
62585 तत्कदम्बाग्रसंस्थेन दाशूरेण विलोकिताः ।
62586 दिशोऽत्र वनिताकारा वर्ण्यन्ते गुणविस्तरैः ॥ १ ॥
62587
62588 असौ दाशूरः । तथा प्रागुक्तप्रकारा भूम्यपवित्रताबुद्धिर्यस्य ॥ १ ॥
62589
62590 कदम्बं रोदसीस्तम्भमारुरोह वनस्थितम् ।
62591 एकार्णवगतं शौरिर्वटवृक्षमिवोन्नतम् ॥ २ ॥
62592
62593 रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः स्तम्भमिव वने स्थितम् ॥ २ ॥
62594
62595 तत्रासौ व्योमलग्नायाः शाखायाः प्रान्तपल्लवे ।
62596 विवेश विगताशङ्कमेकाग्रं तप आस्थितः ॥ ३ ॥
62597
62598 विगतापावित्र्यविक्षेपाशङ्कं यथा स्यात्तथा ॥ ३ ॥
62599
62600 अथोपविश्य मृदुनि नवपल्लवविष्टरे ।
62601 क्षणमालोकितास्तेन दिशः कौतुकचञ्चलम् ॥ ४ ॥
62602
62603 नवपल्लवकल्पिते विष्टर आसने । कौतुकेन चञ्चलं चपलेक्षणं यथा
62604 स्यात्तथा ॥ ४ ॥
62605
62606 सरिदेकावलीरम्याः शैलेन्द्रस्तनकुड्मलाः ।
62607 निर्मलाकाशकबरा लोलनीलाम्बुदालकाः ॥ ५ ॥
62608

62609 अत्र सर्वत्र विशेषणान्युभयत्र योज्यानि।
62610 सरिल्लक्षणाभिरेकावलीभिर्हारभेदैः रम्याः॥ ५॥
62611
62612 नीलपल्लववसनाः पुष्पपूरावतंसिकाः।
62613 गृहीतसागरापूर्णकलशाः पुरुभूषणाः॥ ६॥
62614
62615 पुरुभूषणा बहुभूषणाः॥ ६॥
62616
62617 धृतप्रफुल्लपद्मिन्यः सुगन्धिमुखमारुताः।
62618 नीलघुंघुमकाकल्यो निर्झराराववनूपुराः॥ ७॥
62619
62620 नीलानां भ्रमरकोकिलादीनां घुंघुमा ध्वनय एव काकल्यो
62621 मधुराव्यक्तभाषितानि यासां ताः॥ ७॥
62622
62623 द्युमूर्धानो महीपादा वनालीरोमराजयः।
62624 जङ्गलोरुनितम्बिन्यश्चन्द्रार्ककृतकुण्डलाः॥ ८॥
62625
62626 शालिसंसारकेदाराश्चन्दनस्थालिकान्विताः।
62627 शिखरोरसिजालग्नहिमशुभ्राम्बुदांशुकाः॥ ९॥
62628
62629 शाल्यादिसस्यकम्पैः संसाराः स्पन्दमानाः केदाराः क्षत्रङ्गभक्तयो
62630 यासाम्। चन्दनस्थैश्चन्दनाश्रितैरलिकैर्ललाटैरन्विताः।
62631 पर्वतशिखरलक्षणेषूरसिजेषु स्तनेष्वासमन्ताल्लग्नानि हिममिव
62632 शुभ्राण्यम्बुदांशुकानि यासाम्॥ ९॥
62633
62634 महार्णवपयःपूरनवमण्डनदर्पणाः।
62635 ऋक्षौघघर्मपुलका भुवनान्तःपुरान्तराः॥ १०॥
62636
62637 महार्णवानां पयःपूरा एव नवमण्डनदर्शनार्था दर्पणा यासाम्।
62638 ऋक्षौघा नक्षत्रपङ्क्तय एव घर्मपुलकाः स्वेदबिन्दवो यासाम्॥ १०॥
62639
62640 आर्तवस्तनधारिण्यो लग्नसूर्यांशुकुङ्कुमाः।
62641 विचित्रकुसुमोपेताश्चन्द्रांशुसितचन्दनाः॥ ११॥
62642
62643 आर्तवानि तत्तदृतूत्पन्नकुसुमपल्लवादीन्येव स्तनधारिण्यः कूर्पासका
62644 यासाम्॥ ११॥
62645
62646 गगनगतलतादलोपविष्टः
62647 प्रसृतवनावनिवारिवाहवेषाः।
62648 त्रिभुवनवनिता ददर्श हृष्टः
62649 कुसुमनिरन्तरमण्डिता दशाशाः॥ १२॥
62650
62651 गगनगताया लतायाः शाखाया दलेषूपविष्टः सन् प्रसृता विस्तीर्णा वनानि
62652 अवनयो वारिवाहाश्च वेषाः कृत्रिमाकारभेदकालंकारा यासां
62653 तथाविधास्त्रिभुवनस्थजनोपभोग्यत्वात्त्रिभुवनवनिताः दश आशा दिशो
62654 ददर्शेत्यर्थः॥ १२॥
62655
62656 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे दा०
62657 दाशूरदिगवलोकनं नाम पञ्चाशः सर्गः॥ ५०॥
62658
62659 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
62660 दाशूरदिगवलोकनं नाम पञ्चाशः सर्गः॥ ५०॥

62661
62662
62663 एकपञ्चाशः सर्गः ५१
62664
62665 श्रीवसिष्ठ उवाच।
62666
62667 ततःप्रभृति तत्रासौ प्रसिद्धस्तापसाश्रमे।
62668 कदम्बदाशूर इति शूरस्तपसि दारुणे॥ १॥
62669
62670 मनोयज्ञैरात्मबोधो वनदेव्यां सुतोद्भवः।
62671 दाशूरस्यात्र पुत्राय ज्ञानदानं च कीर्त्यते॥ १॥
62672
62673 दारुणे तपसि शूरः अपराङ्मुखः। अदोद्युक्त इति यावत्॥ १॥
62674
62675 तस्म्&ल्लतादले स्थित्वा विलोक्य ककुभः क्षणात्।
62676 दृढपद्मासनं बद्ध्वा दिग्भ्यः प्रत्याहृतात्मना॥ २॥
62677
62678 ककुभो दिशः। प्रत्याहृतात्मना परावर्तितेन॥ २॥
62679
62680 अज्ञातपरमार्थेन क्रियामात्रे च तिष्ठता।
62681 फलकार्पण्ययुक्तेन मनसा सोऽकरोन्मखम्॥ ३॥
62682
62683 नभोगतलतापत्रसंस्थितेनान्तरात्मना।
62684 सर्वाः स्वमनसा तेन कृता यज्ञक्रियाः क्रमात्॥ ४॥
62685
62686 नभोगताया लतायाः शाखायाः पत्रेषु स्थितेन तेन सर्वा
62687 आधानाद्यश्वमेधान्ताः॥ ४॥
62688
62689 तत्रासौ दश वर्षाणि मनसैवायजत्सुरान्।
62690 गवाश्वनरमेधाद्यैर्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः॥ ५॥
62691
62692 कालेनामलतां याते वितते तस्य चेतसि।
62693 बलादवततारान्तर्ज्ञानमात्मप्रसादजम्॥ ६॥
62694
62695 अमलतां रागादिदोषशून्यताम्। एवं प्रतिबन्धक्षये सति बलात्
62696 प्राग्जन्मकृतश्रवणसंस्कारोद्बोधबलात्॥ ६॥
62697
62698 ततो विशीर्णावरणो विगलद्वासनामलः।
62699 स ददर्शैकदा तस्यां लतायामग्रतः स्थिताम्॥ ७॥
62700
62701 ततो ज्ञानाद्विशीर्णाज्ञानावरणः। तदभ्यासाच्च विगलद्वासनामलो
62702 जीवन्मुक्तः सन्नित्यर्थः॥ ७॥
62703
62704 वनदेवीं विशालाक्षीमालोककुसुमाम्बराम्।
62705 कामिनीं कान्तवदनां मदगूर्णितलोचनाम्॥ ८॥
62706
62707 नीलोत्पलामोदवतीमतीव सुमनोहराम्।
62708 तामुवाचानवद्याङ्गीं स मुनिर्विनताननाम्॥ ९॥
62709
62710 भक्तिप्रणामलज्जाभिर्विनताननाम्॥ ९॥
62711
62712 कोकिलाकुसुमापूरनतां वनलतामिव।

62713 का त्वमुत्पलपत्राक्षि कान्तिविक्षोभितस्मरा || १० ||
62714
62715 कोकिलया कुसुमापूरैश्च नताम् || १० ||
62716
62717 वयस्यामिव पुष्पाढ्यां लतां किमिव तिष्ठसि |
62718 इत्युक्ते मृगशावाक्षी गौरपीनपयोधरा || ११ ||
62719
62720 लतां अवष्टभ्येति शेषः || ११ ||
62721
62722 मुनिमाह मनोहारि मुग्धाक्षरमिदं वचः |
62723 यानि यानि दुरापानि वाञ्छितानि महीतले || १२ ||
62724
62725 प्राप्यन्ते तान्ति तान्याशु महतामेव याच्ञया |
62726 अहमस्मि&ल्लताकीर्णे त्वत्कदम्बाभ्यलंकृते || १३ ||
62727
62728 याञ्चया प्रार्थनया || १३ ||
62729
62730 लतालीलालया ब्रह्मन्विपिने वनदेवता |
62731 यश्चैत्रसितपक्षस्य त्रयोदश्यां स्मरोत्सवे || १४ ||
62732
62733 लताकुञ्जा एव लीलार्था आलया यस्याः | का त्वमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा
62734 स्वागमनप्रयोजनमाह - य इत्यादिना | स्मराराधनाय प्रवर्तिते
62735 गीतवादित्रनाट्यबलिभोज्याद्युत्सवे || १४ ||
62736
62737 बभूव वनदेवीनां समाजो नन्दने वने |
62738 तत्राहमगमं नाथ त्रैलोक्यललनासदः || १५ ||
62739
62740 त्रैलोक्यस्थानां ललनानां वनदेवीनां सदः समाजम् || १५ ||
62741
62742 तत्र दृष्टा मया सर्वा वयस्या मदनोत्सवे |
62743 अपुत्रया पुत्रयुतास्तेनाहं दुःखिता भृशम् || १६ ||
62744
62745 तेनापुत्रत्वेन || १६ ||
62746
62747 त्वयि सर्वार्थसार्थस्य बृहत्कल्पतरौ स्थिते |
62748 अनाथेव कथं नाथ किल शोचाम्यपुत्रिका || १७ ||
62749
62750 सर्वेषामर्थानां पुरुषार्थानां सार्थस्य सङ्घस्य | अजन्तुसंघे
62751 सार्थशब्दो गौणः || १७ ||
62752
62753 देहि मे भगवन्पुत्र नो देद्देहमिहाग्नये |
62754 प्रकरोम्याहुतिं पुत्र दुःखदाहोपशान्तये || १८ ||
62755
62756 दाहोपशान्तयैति मानसदाहापेक्षया शरीरदाहः [दाहदुःखमल्पमिति
62757 पाठः] सुखायत इति भावः || १८ ||
62758
62759 तामित्युक्तवतीं तन्वीं विहस्य मुनिपुङ्गवः |
62760 प्राह हस्तगतं पुष्पं तस्यै दत्त्वा दयान्वितः || १९ ||
62761
62762 दयान्वितो नतु धैर्याच्च्युत इति भावः || १९ ||
62763
62764 गच्छ तन्वङ्गि मासेन पूजार्हमलिलोचनम् |

62765 प्रसोष्यसे सुतं कान्तं प्रसूनमिव सल्लता ॥ २० ॥
62766
62767 पूजार्हं जगत्पूज्यम् ॥ २० ॥
62768
62769 किंत्वसौ मरणावेशयायिन्या नस्त्वया सुतः ।
62770 याचितः कृच्छ्रं संप्राप्य ज्ञाता तेन भविष्यति ॥ २१ ॥
62771
62772 कृच्छ्रं प्राणसंकटं संप्राप्य मरणावेश आत्मघातसंकल्पस्तेन
62773 यायिन्या आगतया त्वया नः अस्मत्तो याचितस्तेन हेतुना ज्ञाता तत्त्वज्ञः ।
62774 नत्वन्यवनदेवीपुत्रवदसौ भोगलम्पट इत्यर्थः ॥ २१ ॥
62775
62776 इत्युक्त्वा स मुनिस्तन्वीं प्रसन्नमुखमण्डलाम् ।
62777 परिचर्यां करोमीति प्रार्थनोत्कां व्यसर्जयत् ॥ २२ ॥
62778
62779 परिचर्यां संगमसेवाद्युपचारम् ॥ २२ ॥
62780
62781 सा जगामात्मसदनं सोऽतिष्ठत्स्वात्मना सह ।
62782 अवहत्क्रमशः काल ऋतुसंवत्सराङ्कितः ॥ २३ ॥
62783
62784 स्वात्मना सहेत्यसहाय इति यावत् । अवहत् अतिचक्रमे ॥ २३ ॥
62785
62786 अथ दीर्घेण कालेन सैवोत्पलविलोचना ।
62787 द्वादशाब्दमुपादाय सुतं मुनिमुपाययौ ॥ २४ ॥
62788
62789 सा प्रणम्योपविश्याग्रे मुनिमिन्दुसमाननम् ।
62790 उवाच कलया वाचा चूतद्रुममिवालिनी ॥ २५ ॥
62791
62792 अलिनी भ्रमरी ॥ २५ ॥
62793
62794 अयं स भगवन्भव्यः कुमारः पुत्र आवयोः ।
62795 कृतो मया समग्राणां कलानां किल कोविदः ॥ २६ ॥
62796
62797 कलानां वेदादिसर्वविद्यानाम् ॥ २६ ॥
62798
62799 प्रभो केवलमेतेन ज्ञानं नाधिगतं शुभम् ।
62800 येन संसारचक्रेऽस्मिन्न पुनः परिपीड्यते ॥ २७ ॥
62801
62802 ज्ञानं ब्रह्मविद्या ॥ २७ ॥
62803
62804 ज्ञानं त्वमेवास्य विभो कृपयोपदिशाधुना ।
62805 को हि नाम कुले जातं पुत्रं मौर्ख्येण योजयेत् ॥ २८ ॥
62806
62807 मौर्ख्येणेति । इतरविद्यानामतत्त्वविषयत्वादविद्यात्वमेवेति न
62808 मौर्ख्यनिस्तारस्ताभिरिति भावः ॥ २८ ॥
62809
62810 एवं वदन्तीं स मुनिः सच्छिष्यमबले सुतम् ।
62811 इहैव स्थापयैनं त्वमित्युक्त्वा तां व्यसर्जयत् ॥ २९ ॥
62812
62813 सच्छिष्यमुत्तमशिष्यगुणसंपन्नम् ॥ २९ ॥
62814
62815 तस्यां गतायां स पितुरन्तेवासितया तया ।
62816 अतिष्ठत्संयतो धीमानर्कस्येवारुणः पुरः ॥ ३० ॥

62817
62818 अन्तेवासितया गुरुशुश्रूषणव्रतेन संयतः स्थिरनियमः सन्। अरुणो
62819 गरुडाग्रजः॥ ३०॥
62820
62821 कदर्थः प्राप्य विज्ञानं ततश्चित्राभिरुक्तिभिः।
62822 चिरकालमसौ तत्र मुनिः पुत्रमबोधयत्॥ ३१॥
62823
62824 कदर्थः शुश्रूषाव्रतचर्यादिक्लेशैः कदर्थितः सन् विज्ञानं
62825 उपायभूतशास्त्रजन्यं परोक्षज्ञानं प्राप्य स्थित इति शेषः।
62826 ततस्तदनन्तरं तं पुत्रं चिरकालं अबोधयत्।
62827 अपरोक्षीभावायोपदिदेशेत्यर्थः। अथवा पिता प्राक्तपःकदर्थितः सन्
62828 विज्ञानं प्राप्य पुत्रोऽप्येवं कदर्थितो माभूदिति स्वयमबोधयदित्यर्थः॥
62829 ३१॥
62830
62831 आख्यायिकाख्यानशतैर्दृष्टान्तैर्दृष्टिकल्पितैः।
62832 तथेतिहासवृत्तान्तैर्वेदवेदान्तनिश्चयैः॥ ३२॥
62833
62834 स्वोपलब्धार्थकथानिबन्धा आख्यायिकाः। पराख्यानादिकथानिबन्धा
62835 आख्यानानि। तेषां शतैः। दृष्टिकल्पितैः
62836 साम्यदर्शनकल्पितैर्भारतादीतिहासप्रसिद्धैर्वृत्तान्तैः निश्चयैः
62837 सिद्धान्तैः॥ ३२॥
62838
62839 अनुद्वेगितया नित्यं विस्तरेण कथाक्रमैः।
62840 अनुभूतिमुपारूढै रूढिमेति यथा मयि॥ ३३॥
62841
62842 मयि प्रत्यगात्मनि रूढिं व्युत्पत्तिदार्ढ्यं यथा धिया पुत्र एति प्राप्नोति तथा
62843 इतिहासदृष्टान्तादिभिरबोधयदिति पूर्वत्रान्वयः॥ ३३॥
62844
62845 अनुभववशतो रसातिरिक्तै-
62846 रलमुचितार्थवचोगणैर्महात्मा।
62847 जलद इव शिखण्डिनं पुरःस्थं
62848 तनयमबोधयदम्बरे महर्षिः॥ ३४॥
62849
62850 अनुभवः स्वात्मबोधचमत्कारस्तद्वशतः सर्वरसेभ्योऽतिरिक्तैरतिशयितैः।
62851 उचितः परमपुरुषार्थरूपत्वादवश्यबोधार्हः अर्थो येषां
62852 तथाविधैर्वचोगणैः। जलदपक्षे अनुभववशतः श्रवणमात्रेण
62853 शिखण्डिनां प्रीतिजननादन्यरसाधिकैः। उचितः शिखण्डिनीसहनृत्याद्यर्थो
62854 येभ्यस्तथाविधैर्वचोगणैर्गर्जितसमूहैः। अम्बरे वृक्षाग्रे अन्तरिक्षे च॥ ३४
62855 ।।
62856
62857 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे
62858 दाशूरो० दाशूरसुतानुबोधनं नामैकपञ्चाशः सर्गः॥ ५१॥
62859
62860 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
62861 दाशूरसुतानुबोधनं नामैकपञ्चाशत्तमः सर्गः॥ ५१॥
62862
62863
62864 द्विपञ्चाशः सर्गः ५२
62865
62866 श्रीवसिष्ठ उवाच।
62867
62868 कदाचिदथ मार्गेण तेन कैलासवासिनीम्।

62869 अहं स्नातुमदृश्यात्मा व्योमवीथीगतोऽगमम् ॥ १ ॥
62870
62871 खोत्थस्य राज्ञश्चरितं कल्पयित्वेह वर्ण्यते ।
62872 संकल्पकल्पितं विश्वं मिथ्यैवेति विवक्षया ॥ १ ॥
62873
62874 तेन दाशूरकदम्बोपलक्षितेन मार्गेण । कैलासवासिनीं मन्दाकिनीमिति शेषः ॥
62875 १ ॥
62876
62877 निर्गत्य नभसः सप्तमुनिमण्डलकोटरात् ।
62878 रात्रौ प्राप्तोऽस्मि सुमते दाशूरतरुमुन्नतम् [मूलतः इति पाठः
62879 तत्र सार्वविभक्तिकस्तसिः] ॥ २ ॥
62880
62881 सप्तर्षिमण्डलं कोटरमिवैकदेशो यस्य तथाविधान्नभसो द्युलोकाकाशात् ॥
62882 २ ॥
62883
62884 यावच्छृणोमि विटपकुहरात्कानने वचः ।
62885 कुड्मलाम्भोजलग्नस्य षट्पदस्येव निःस्वनम् ॥ ३ ॥
62886
62887 यावदिति साकल्ये निपातः ॥ ३ ॥
62888
62889 शृणु पुत्र महाबुद्धे वस्तुतोऽस्य समामिमाम् ।
62890 वर्णयामि महाश्चर्यामेकामाख्यायिकां तव ॥ ४ ॥
62891
62892 यद्वचः श्रुतं तदेवाह - शृणु पुत्रेत्यादिना । अस्य संसारस्य
62893 समामुपमानभूताम् ॥ ४ ॥
62894
62895 अस्ति राजा महावीर्यो विख्यातो भुवनत्रये ।
62896 नाम्ना खोत्थ इति श्रीमाञ्जगदाक्रमणक्षमः ॥ ५ ॥
62897
62898 खात् अव्याकृताकाशात् कालत्रयेऽपि जगच्छून्याद्ब्रह्माकाशाद्वा उत्थः
62899 उत्तरसर्गेऽस्य व्याख्या मूले स्पष्टेति न विस्तरेणात्र व्याख्यायते ॥ ५ ॥
62900
62901 अस्यानुशासनं सर्वे भुवनेष्वपि नायकाः ।
62902 शिरोभिर्धारयन्त्युच्चैश्चूडामणिमिवार्थिनः ॥ ६ ॥
62903
62904 नायका ईश्वरा ब्रह्मादयोऽपि । अर्थिनो धनिनः ॥ ६ ॥
62905
62906 यः साहसैकरसिको नानाश्चर्यविहारवान् ।
62907 केनचित्त्रिषु लोकेषु न महात्मा वशीकृतः ॥ ७ ॥
62908
62909 यस्यारम्भसहस्राणि सुखदुःखप्रदान्यलम् ।
62910 संख्यातुं केन शक्यन्ते कल्लोला जलधेरिव ॥ ८ ॥
62911
62912 यस्य वीर्यं सुवीर्यस्य न शस्त्रैर्न च पावकैः ।
62913 केनचिद्भुवने क्रान्तमाकाशमिव मुष्टिना ॥ ९ ॥
62914
62915 क्रान्तमभिभूतमनुसृतं वा ॥ ९ ॥
62916
62917 यदीयां विततारम्भां लीलां निर्माणभासुराम् ।
62918 न मनागनुवर्तन्ते शक्रोपेन्द्रहरा अपि ॥ १० ॥
62919
62920 अल्पेऽपि प्रयोजने बहुतरकल्पनासहस्रसंकुलत्वाद्विततारम्भाम् ।

62921 स्वप्नमनोरथादिनिर्माणैर्भासुराम् । अनुवर्तन्ते अनुकर्तुं शक्नुवन्तीति यावत् ॥
62922 १० ॥
62923
62924 त्रयस्तस्य महाबाहो देहा विहरणक्षमाः ।
62925 जगदाक्रम्य तिष्ठन्ति ह्युत्तमाधममध्यमाः ॥ ११ ॥
62926
62927 सात्त्विकराजसताअमसभेदाल्लयः । विहरणक्षमाः
62928 सर्वव्यवहारक्रीडासमर्थाः ॥ ११ ॥
62929
62930 व्योमन्येवातिवितते जातोऽसौ त्रिशरीरकः ।
62931 तत्रैव च स्थितिं यातः शब्दपातश्च पक्षिवत् ॥ १२ ॥
62932
62933 व्योमन्यव्याकृताकाशे । यथा पक्षी
62934 व्योमन्येवाण्डपिण्डगरुन्मयदेहत्रयात्मकः क्रमाज्जातः सर्वतः
62935 परिभवशङ्की निःसारपिप्पलादिफलास्वादलोलुपः शब्दमात्रादुत्पतति
62936 नत्वर्थतत्त्वं विमृशति तद्वदयमपि स्थूलसूक्ष्मकारणात्मकत्रिशरीरको
62937 व्योमनि ब्रह्माकाशे जातः सन् सर्वतो भीतस्तुच्छविषयासक्तो
62938 विधिनिषेधशब्दानुपाती भ्रमतीत्यर्थः ॥ १२ ॥
62939
62940 तत्रैवापारगगने नगरं तेन निर्मितम् ।
62941 चतुर्दशमहारथ्यं विभागत्रयभूषितम् ॥ १३ ॥
62942
62943 नगरं ब्रह्माण्डरूपं चतुर्दशलोकात्मकमहारथ्यं
62944 चतुर्दशविद्यात्मकरथ्यामार्गविभक्तं च । एवं कर्मकरणव्युत्पत्तिभ्यां
62945 विभागत्रयेण त्रिलोकात्मना त्रय्यात्मना च भूषितम् ॥ १३ ॥
62946
62947 वनोपवनमालाढ्यं क्रीडाशिखरिसुन्दरम् ।
62948 मुक्तालताविवलितवापीसप्तकभूषितम् [विगलित इति पाठः] ॥ १४ ॥
62949
62950 वनानां नन्दनादीनाम् । शिखरिभिर्मेर्वादिभिः । वापीसप्तकं समुद्राः ॥ १४ ॥
62951
62952 शीतलोष्णात्मकाक्षीणदीपद्वयविराजितम् ।
62953 ऊर्ध्वाधोगतिरूपेण वणिङ्मार्गेण संकुलम् ॥ १५ ॥
62954
62955 दीपद्वयं चन्द्रसूर्यौ । शास्त्रीयैः
62956 कर्मभिरूर्ध्वगतिरशास्त्रीयैरधोगतिरित्येवंरूपेण ॥ १५ ॥
62957
62958 तस्मिन्नेवातिविपुले पत्तने तेन भूभृता ।
62959 संसारिणो विरचिता मुग्धापवरका गणाः ॥ १६ ॥
62960
62961 संसारिणो जङ्गमाः । मुग्धा विषयव्यामूढा
62962 अपवरकवदात्माकाशपरिच्छेदकत्वादपवरका देवमानुषादिदेहगणाः ॥ १६
62963 ॥
62964
62965 ऊर्ध्वं केचिदधः केचित्केचिन्मध्ये नियोजिताः ।
62966 केचिच्चिरेण नश्यन्तः केचिच्छीघ्रविनाशिनः ॥ १७ ॥
62967
62968 असितच्छादनच्छन्ना नवद्वारविभूषिताः ।
62969 अनारतवहद्वाता बहुवातायनान्विताः ॥ १८ ॥
62970
62971 असितैश्छादनैः केशतृणैश्छन्नाः । बहुभिर्वातायनैरूर्ध्वच्छिद्रैः ॥
62972 १८ ॥

62973
62974 दीपपञ्चकसालोकास्त्रिस्थूणाः शुक्लदारवः ।
62975 मसृणालेपमृदवः प्रतोलीभुजसंकुलाः ॥ १९ ॥
62976
62977 दीपपञ्चकैर्ज्ञानेन्द्रियैः सालोकाः सप्रकाशाः - ऊरू कसेरुका
62978 [कसेरुका = पृष्ठास्थि] चेति तिस्रः स्थूणाः स्तम्भा येषाम् ।
62979 शुक्लान्यस्थीन्येव वंशदारुस्थानीयानि येषु । मसृणैः
62980 स्निग्धैरालेपमृत्तिकास्थानीयैश्चर्मभिः । प्रतोल्यो रथ्यास्तद्रूपैर्भुजैः
62981 संकुलाः ॥ १९ ॥
62982
62983 मायया रचितास्तेन राज्ञा तेषु महात्मना ।
62984 रक्षितारो महायक्षा नित्यमालोकभीरवः ॥ २० ॥
62985
62986 तेषां अपवरकाणां अभिमानेन रक्षितारो यक्षाः कार्यकरणैः पूज्याः
62987 स्वामिभूता अहंकाराः । आलोकादात्मविवेकाद्भीरवः । ततस्तत्क्षयादित्यर्थः ॥
62988 २० ॥
62989
62990 अथापवरकौघेषु चलत्सु स महीपतिः ।
62991 करोति विविधां क्रीडां नीडेष्विव विहङ्गमः ॥ २१ ॥
62992
62993 चलत्सु व्यवहारवत्सु स महीपतिः संकल्पात्मा जीवः ॥ २१ ॥
62994
62995 त्रिशरीरशतेष्वन्तस्तैर्यक्षैः सह पुत्रक ।
62996 लीलावशमुषित्वा तु पुनर्निर्गम्य गच्छति ॥ २२ ॥
62997
62998 लीलाभिरवशमस्वाधीनं यथा स्यात्तथेत्युषित्वा निर्गम्य चेत्युभयान्वयि ॥ २२
62999 । ।
63000
63001 तस्येच्छा जायते वत्स कदाचिच्चलचेतसः ।
63002 पुरं भविष्यन्निर्माणं किंचिद्यामीति निश्चला ॥ २३ ॥
63003
63004 भविष्यन्निर्माणं अविद्यमानं स्वप्नादिजगत् । निश्चला यावत्तद्भोगं स्थिरा
63005 ॥ २३ ॥
63006
63007 भूताविष्ट इवावेगात्तत उथाय धावति ।
63008 पुरं तदप्यथाप्नोति [तदायमाप्नोति इति पाठः] गन्धर्वैरिव
63009 निर्मितम् ॥ २४ ॥
63010
63011 आवेगान्निद्राद्यावेशात् उत्थाय जाग्रद्देहाद्यभिमानं त्यक्त्वा धावति । स तत्र
63012 बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं
63013 प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव इति श्रुतेः गन्धर्वैर्निर्मितं पुरं
63014 गन्धर्वनगरमिव मिथ्याभूतमित्यर्थः ॥ २४ ॥
63015
63016 तस्येच्छा जायते पुत्र कदाचिच्चलचेतसः ।
63017 विनाशं संप्रयामीति तेनाशु स विनश्यति ॥ २५ ॥
63018
63019 विनाशं संकल्पलयावस्थां सुषुप्तिम् । विनश्यति कारणाविद्यायां
63020 कर्मबीजसंस्कारशेषं करकवद्विलीयते ॥ २५ ॥
63021
63022 पुनरुत्पद्यते तूर्णं [पुर्णं इति पाठः]
63023 स्वात्मनोर्मिरिवाम्भसः ।
63024 व्यवहारं तनोत्युच्चैः पुनरारम्भमन्थरम् ॥ २६ ॥

63025
63026 स्वात्मना पूर्वस्वभावेनैव। स एवाहमिति सुषुप्तोत्थितस्य
63027 प्रत्यभिज्ञानुभवादिति भावः॥ २६॥
63028
63029 स्वयैव व्यवहृत्याथ कदाचित्परिभूयते।
63030 किंकरोस्म्यहमज्ञओऽस्मि दुःखितोऽस्मीति शोचति॥ २७॥
63031
63032 परिभूयते शत्रुरोगदारिद्यादिभिः॥ २७॥
63033
63034 मुदमेत्य कदाचिच्च स्वयमायाति दीनताम्।
63035 प्रावृड्वर्षकलोल्लासपूरादिव नदीरयः॥ २८॥
63036
63037 मुदं पूर्वानुभूतसुखमेत्य अतिक्रम्य स्मृत्वा वा॥ २८॥
63038
63039 जयति गच्छति वल्गति जृम्भते
63040 स्फुरति भाति न भाति च भासुरः।
63041 सुत महामहिमा स महीपतिः
63042 पतिरपामिव वातरयाकुलः॥ २९॥
63043
63044 हे सुत महात्मा स पूर्वोक्तो महीपतिः सति पराभिभवसामर्थ्ये परान् गच्छति
63045 जयति च संपदः प्राप्य जृम्भत्ते स्फुरति संचलति भाति च जाग्रत्स्वप्नयोः
63046 सुषुप्तिप्रलयसमाधिमुक्तिषु न भाति च। अन्तर्गतेनात्मज्योतिषा भासुरः अत एव
63047 महामहिमा अपां पतिः समुद्र इव॥ २९॥
63048
63049 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे
63050 दाशूरो० खोत्थविभववर्णनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः॥ ५२॥
63051
63052 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
63053 खोत्थविभववर्णनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः॥ ५२॥
63054
63055
63056 त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३
63057
63058 श्रीवसिष्ठ उवाच।
63059
63060 अथापृच्छत्सुतस्तत्र जम्बूद्वीपे महानिशि।
63061 कदम्बाग्रावचूडस्थं पितरं पावनाशयम्॥ १॥
63062
63063 खोत्थाख्यानस्य तात्पर्यं विस्तरेणेह वर्ण्यते।
63064 संकल्पकथितं विश्वमित्युक्तार्थे निदर्शनम्॥ १॥
63065
63066 कदम्बस्याग्रे अवचूड उत्तंस इव स्थितमित्युपमितसमासः॥ १॥
63067
63068 पुत्र उवाच।
63069
63070 कोऽसौ खोत्थ इति ख्यातो भूपस्तातोत्तमाकृतिः।
63071 कथितं च किमेतन्मे त्वयेति ब्रूहि तत्त्वतः॥ २॥
63072
63073 क्व भविष्यति निर्माणं वर्तमाने क्व गम्यता।
63074 उभयार्थविरुद्धत्वान्मन्मोहाय वचस्तव॥ ३॥
63075
63076 यथाश्रुतार्थे तात्पर्यं नास्ति किंतु अन्यत्र तात्पर्यमिति त्वया कुतो ज्ञातमिति चेत्

63077 पुरं भविष्यन्निर्माणं किंचिद्यामीति निश्चला इत्याद्युक्तौ
63078 भविष्यत्त्ववर्तमानत्वयोर्यौगपद्यविरोधाद्यनन्वितार्थकत्व##-
63079
63080 दाशूर उवाच।
63081
63082 शृणु पुत्र यथाभूतमेतत्ते कथयाम्यहम्।
63083 येन संसारचक्रस्य तत्त्वमस्यावबुध्यसे॥ ४॥
63084
63085 अवबुध्यसे अवभोत्स्यसे॥ ४॥
63086
63087 असदप्युत्थितारम्भमवस्तुमयमाततम्।
63088 संसारसंस्थानमिदमेवमाकथितं मया॥ ५॥
63089
63090 असतः परमार्थसत्ताशून्यादेवाज्ञानादभ्युद्यतारम्भं अत एवावस्तु
63091 माया तन्मयम्। एवमस्यार्थस्य बोधनाय आकथितं पारोक्ष्येण वर्णितम्॥ ५॥
63092
63093 परमान्नभसो जातः संकल्पः खोत्थ उच्यते।
63094 जायते स्वयमेवासौ स्वयमेव विलीयते॥ ६॥
63095
63096 संकल्पः संकल्पप्रधानं मनः। समष्टिव्यष्टिमनसोरेकीकारेण
63097 खादव्यक्ताकाशादुत्थ इति व्युत्पत्त्या खोत्थ उच्यत इत्यर्थः। स्वयमेव
63098 स्वसंकल्पजन्यप्रवृत्तिवासनोद्भवादेव जायते निवृत्तिवासनादार्ढ्याच्च
63099 स्वयमेव लीयत इत्यर्थः॥ ६॥
63100
63101 तत्स्वरूपमिदं सर्वं जगदाभोगि विद्यते।
63102 जायते तत्र जाते तु तस्मिन्नष्टे विनश्यति॥ ७॥
63103
63104 तत्स्वरूपं तत्परिणामः। उक्तार्थं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानप्रदर्शनेन
63105 द्रढयति - जायत इति॥ ७॥
63106
63107 ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राद्यांस्तस्यैवावयवान्विदुः।
63108 विटपानिव वृक्षस्य शृङ्गाणीव महीभृतः॥ ८॥
63109
63110 ननु ब्रह्मविष्ण्वादिभ्यः सकाशाज्जगदुत्पन्नमिति श्रुतं
63111 तत्कथमन्यस्मादुच्यते तत्राह - ब्रह्मेति। विटपान्स्कन्धान्॥ ८॥
63112
63113 शून्ये व्योमनि तेनेदं निर्मितं त्रिजगत्पुरम्।
63114 प्रतिभासानुसंधानमात्रेणैत्य विरिञ्चिताम्॥ ९॥
63115
63116 शून्ये त्रैकालिकजगदभाववति व्योमनि ब्रह्मणि। अचेतनस्यास्य कुतो
63117 निर्माणशक्तिरिति चेदधिष्ठानचैतन्यानुग्रहेण
63118 चेतनविरिञ्चाकारताप्राप्तेरित्याह - प्रतिभासेति॥ ९॥
63119
63120 यत्रेमे विततालोका लोककोशाश्चतुर्दश।
63121 वनोपवनमालाश्च यत्रोद्यानपरम्पराः॥ १०॥
63122
63123 तदेव त्रिजगत्पुरं प्राग्वर्णितमित्याह - यत्रेत्यादिना। विततालोकाः
63124 सूर्यादिप्रभादीप्ताः। प्रसिद्धवनोपवनमाला यत्र उद्यानपरम्परा वर्णिता
63125 इत्यर्थः॥ १०॥
63126
63127 क्रीडाशिखरिणो यत्र सह्यमन्दरमेरवः।
63128 शीतोष्णदीप्ती चन्द्रार्कौ दीपौ यत्रानलाकृती॥ ११॥

63129
63130 अनलाकृती दीप्यमानौ। अनिलाक्षतौ इति पाठे स्पष्टम्॥ ११॥
63131
63132 सूर्यांशुकचदालोलतरङ्गोत्तुङ्गमौक्तिकाः।
63133 वहन्ति सरितो यत्र सन्मुक्तावलयश्चलाः॥ १२॥
63134
63135 मुक्तालताविवलितवापीसप्तकभूषितमित्युक्तेरर्थमाह [विगलित इति
63136 पाठः] - सूर्येति। तरङ्गाणां मुक्तासाम्ये उपपत्तिः
63137 सूर्यांशुकचदालोलत्वम्॥ १२॥
63138
63139 इक्षुक्षीरादिसलिला मणिरत्नविसाङ्कुराः।
63140 और्वानलाम्बुजा यत्र वाप्यः सप्त महार्णवाः॥ १३॥
63141
63142 मणिरत्नानि मणिश्रेष्ठा एव बिसाङ्कुरा यासु। और्वानला वडवाग्नय एव
63143 अम्बुजानि यासु। यत्र नगरे॥ १३॥
63144
63145 अध उर्व्यां तथोर्ध्वे खे पुण्यापुण्यधनश्रियः।
63146 नरामरकिराटानां यत्रान्तः क्रयविक्रयौ॥ १४॥
63147
63148 ऊर्ध्वाधोगतिरूपेण वणिज्मार्गेण संकुलमिति यदुक्तं तस्यार्थमाह -
63149 अध इति। पुण्यान्यपुण्यानि पापानि च धनश्रियो येषां तेषां नराणां
63150 कर्मोपासनाधिकारिणामार्याणाममराणां च देवान् भावयतानेन ते देव
63151 भावयन्तु वः इति भगवदुक्तन्यायेन पुण्यतत्फलक्रयविक्रयौ। किराटानां
63152 प्रत्यन्तदेशवासिनां कर्माधिकारबहिष्कृतानां
63153 पापतत्फलस्थावरतिर्यगादिभिः परस्परोपकारबाहुल्यात्क्रयविक्रयौ बोध्यौ॥
63154 १४॥
63155
63156 तस्मिन्नेव जगत्यस्मिन्पुरे संकल्पभूभृता।
63157 क्रीडार्थमात्मनश्चित्रा देहापवरकाः कृताः॥ १५॥
63158
63159 संसारिणो विरचिता मुग्धापवरका गणा इत्युक्तेस्तात्पर्यमाह -
63160 तस्मिन्नेवेत्यादिना॥ १५॥
63161
63162 केचिद्गीर्वाणनामान ऊर्ध्व एव नियोजिताः।
63163 नरनागादयः केचिदध एव नियोजिताः॥ १६॥
63164
63165 वातयन्त्रप्रवाहेण चलन्तो मांसमृन्मयाः।
63166 सितास्थिदारवश्चित्रास्त्वग्लेपमसृणामलाः॥ १७॥
63167
63168 वातयन्त्राणि प्राणास्तत्प्रवाहेण। मांसान्येव मृदस्तद्विकाराः।
63169 सितान्यस्थीन्येव दारूणि यत्र। त्वचो लिप्यन्ते यैस्तैलोद्वर्तनादिभिस्ते
63170 त्वग्लेपास्तैर्मसृणाश्चिक्कणा अमलाश्च॥ १७॥
63171
63172 केचिच्चिरेण नश्यन्ति केचिच्छीघ्रविनाशिनः।
63173 केचित्केशोलपोल्लासरचिताच्छादनश्रियः॥ १८॥
63174
63175 केशलक्षणानां उलपानां तृणविशेषाणां उल्लासेन रचिता
63176 आच्छादनश्रीर्येषामिति असितच्छादनच्छन्ना इत्युक्तेर्विवरणम्॥ १८॥
63177
63178 कर्णाक्षिनासाप्रमुखैर्द्वारैर्नवभिरन्विताः।
63179 अनारतवहत्प्राणपवनेनोष्णशीतलाः॥ १९॥
63180

63181 नवद्वारविभूषिता इत्युक्तिं विवृणोति - कर्णेति। अनारतवहद्वाता इत्युक्तिं
63182 विवृणोति - अनारतेति। प्राणस्योष्णत्वमपानस्य च शीतत्वं
63183 प्रत्यक्षसिद्धम्॥ १९॥
63184
63185 कर्णनासास्यताल्वादिवातायनगणान्विताः।
63186 भुजाद्यङ्गप्रतोलीकाः पञ्चेन्द्रियकुदीपकाः॥ २०॥
63187
63188 बहुवातायनान्विता इत्यादि विवृणोति - कर्णनासेत्यादिना। कुदीपकेति
63189 विवरणेन दीपपञ्चकेत्यत्र संघार्थे जातः कन् तन्त्रेण कुत्सामपि द्योतयतीति
63190 तात्पर्यं सूचितम्॥ २०॥
63191
63192 मायया रचितास्तेषु संकल्पेन महामते।
63193 अहङ्कारमहायक्षाः परमालोकभीरवः॥ २१॥
63194
63195 रक्षितारो महायक्षा इत्येतद्विवृणोति - माययेति। परमालोकभीरव इत्यस्य
63196 परमात्मदर्शनेन हृदयग्रन्थ्यात्मकाहङ्कारक्षयश्रुतेः
63197 परमस्यालोकनाद्भीरवो बिभ्यत इति तात्पर्यमित्यर्थः॥ २१॥
63198
63199 देहापवरकेष्वन्तर्महाहङ्कारयक्षकैः।
63200 सह संक्रीडतेऽत्यर्थं स सदैवासदुत्थितैः॥ २२॥
63201
63202 यथा कुसूले मार्जारो भस्त्रायां भुजगो यथा।
63203 मुक्ताफलं यथा वेणावहङ्कारस्तथा तनौ॥ २३॥
63204
63205 ननु देह एवाहङ्कारो नान्यो नेत्याह - यथेति॥ २३॥
63206
63207 क्षणमभ्युदयं यान्ति क्षणं शाम्यन्ति दीपवत्।
63208 देहगेहेषु संकल्पतरङ्गाः सागरेष्विव॥ २४॥
63209
63210 संक्रीडनप्रकारमाह - क्षणमिति। संकल्पस्य तरङ्गा वृत्तयः॥ २४॥
63211
63212 भविष्यन्नवनिर्माणं स व्याप्नोति तदा पुरम्।
63213 यदा संकल्पितं वस्तु क्षणादेव प्रपश्यति॥ २५॥
63214
63215 तस्येच्छा जायते इत्यादेस्तात्पर्यं पुत्रोक्तविरोधपरिहारेण वर्णयति -
63216 भविष्यदिति॥ २५॥
63217
63218 असंकल्पनमात्रेण स्वेनैवाशु विनश्यति।
63219 श्रेयसे परमायस्य नाशत्वेन तु संभवः॥ २६॥
63220
63221 तेनाशु स विनश्यतीत्यस्य तात्पर्यमाह - असंकल्पनेति।
63222 जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः परं अत्यन्तं आयस्य भ्रमणप्रयुक्तमायासं प्राप्य
63223 श्रेयसे विश्रान्तिसुखाय असंकल्पनमात्रेण सुषुप्तौ नाशत्वेन प्रविलयेन
63224 कारणीभूताविद्यामात्रभावेन संभवः सत्तेत्यर्थः। अथवा
63225 नानाजन्मकोटिष्वायस्य दैवान्निर्विण्णः
63226 शास्त्राचार्यसमाध्यभ्यासादिबलादात्मतत्त्वसाक्षात्कारे सति
63227 संकल्पमूलोच्छेदादेवासंकल्पनमात्रेण श्रेयसे मोक्षाय संभवो
63228 निर्वृतिः। परमायास्य इति पाठे तु अस्य संकल्पस्य नाशत्वेन
63229 वासनाक्षयप्रयुक्तशून्यभावेन संभवः अभिनिष्पत्तिः परमाय श्रेयसे
63230 भवतीति सर्वत्र शेषः॥ २६॥
63231
63232 स्वयं संकल्पनामात्रं जायते बालयक्षवत्।

63233 अनन्तायात्मदुःखाय नानन्दाय कदाचन ॥ २७ ॥
63234
63235 पुनरुत्पद्यते इत्युक्तेस्तात्पर्यमाह - स्वयमिति ॥ २७ ॥
63236
63237 इदं स्फारं जगद्दुःखं प्रतनोत्यात्मसत्तया ।
63238 असत्तया नाशयति घनमान्ध्यं यथा तमः ॥ २८ ॥
63239
63240 स्वयैव दुःखदायिन्या चेष्टया परिरोदिति ।
63241 काष्ठावष्टब्धवृषणः कीलोत्पाटी कपिर्यथा ॥ २९ ॥
63242
63243 किं करोमित्यादिशोकोक्तेर्बीजमाह - स्वयैवेति । दुःखदायिन्यां
63244 निषिद्धाचरणाभिमानादिरूपया । काष्ठावष्टब्धेत्युत्पत्तिप्रकरणे
63245 व्याख्यातम् ॥ २९ ॥
63246
63247 संकल्पितानन्दलवस्तिष्ठत्युद्धरकन्धरम् ।
63248 अकस्मात्प्रच्युतमधुबिन्दुभुक्करभो यथा ॥ ३० ॥
63249
63250 करभो गर्दभः । अनेन विषयसुखमपि रासभस्य मधुलेहनवदतिदुर्लभं
63251 किं पुनर्मोक्षसुखमिति ध्वनितम् ॥ ३० ॥
63252
63253 क्षणं विरतिमायाति रतिमेति क्षणं स्वयम् ।
63254 क्षणं विकारमायाति संकल्पेनैव बालवत् ॥ ३१ ॥
63255
63256 एनं सकलभावेभ्यः कृत्वा निर्मूलमादरात् ।
63257 मतिरन्तःपदं याति यथा पुत्र तथा कुरु ॥ ३२ ॥
63258
63259 खोत्थाख्यायिकावर्णनप्रयोजनमाह - एनमिति । सकलभावेभ्यः
63260 सर्वबाह्यवस्तुभ्यः परावृत्य समाध्यभ्यासेन तत्त्वज्ञानेन च निर्मूलं
63261 निर्वासनाऽज्ञानं कृत्वा मतिः अन्तःपदं प्रत्यग्भूतं ब्रह्म यथा
63262 यात्यवलम्ब्य विश्राम्यति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ३२ ॥
63263
63264 त्रयस्तस्या मतेर्देहा अधमोत्तममध्यमाः ।
63265 तमःसत्त्वरजःसंज्ञाः कारणं जगतः स्थितेः ॥ ३३ ॥
63266
63267 प्राग्ये त्रयो देहा उक्तास्तान्प्रपञ्चयति - त्रय इति । मतेः संकल्पात्मनो
63268 मनसः ॥ ३३ ॥
63269
63270 तमोरूपो हि संकल्पो नित्यं प्राकृतचेष्टया ।
63271 परां कृपणतामेत्य प्रयाति कृमिकीटताम् ॥ ३४ ॥
63272
63273 प्राकृतचेष्टया स्वाभाविकप्रवृत्त्या परां कृपणतां नरकेषु
63274 प्रसिद्धम् । कृमिकीटग्रहणं स्थावरादीनामप्युपलक्षणम् ॥ ३४ ॥
63275
63276 सत्त्वरूपो हि संकल्पो धर्मज्ञानपरायणः ।
63277 अदूरकेवलीभावं स्वाराज्यमधितिष्ठति ॥ ३५ ॥
63278
63279 ज्ञानमत्रोपासनं शास्त्रीयप्रवृत्तिनियम इति यावत् । अदूरकेवलीभावं
63280 संनिहितमोक्षं स्वाराज्यं हैरण्यगर्भभावान्तदेवतापदम् ॥ ३५ ॥
63281
63282 रजोरूपो हि संकल्पो लोकसंव्यवहारवान् ।
63283 परितिष्ठति संसारे पुत्रदारानुरञ्जितः ॥ ३६ ॥
63284

63285 लोकसंव्यवहारो मनुष्यजन्मना तद्योग्यव्यवहारस्तद्वान् ॥ ३६ ॥
63286
63287 त्रिविधं तु परित्यज्य रूपमेतन्महामते ।
63288 संकल्पः परमायाति पदमात्मपरिक्षये ॥ ३७ ॥
63289
63290 परं पदं मोक्षम् । आत्मपरिक्षये आत्यन्तिकसंकल्पोच्छेदे सति ॥ ३७ ॥
63291
63292 सर्वा दृष्टीः परित्यज्य नियम्य मनसा मनः ।
63293 सबाह्याभ्यन्तरार्थस्य संकल्पस्य क्षयं कुरु ॥ ३८ ॥
63294
63295 तर्हि संकल्पक्षये क उपायस्तमाह - सर्वा इति । दृष्टीर्बाह्यार्थदर्शनानि
63296 बाह्येन्द्रियाणि वैराग्येण निरुध्येति यावत् ॥ ३८ ॥
63297
63298 यदि वर्षसहस्राणि तपश्चरसि दारुणम् ।
63299 यदि वा विलयात्मानं शिलायां चूर्णयस्यलम् ॥ ३९ ॥
63300
63301 ननु संकल्पक्षयो दुष्करः अन्य एवोपायो मोक्षार्थमुपदिश्यतां नेत्याह ##-
63302
63303 यदि वाग्निं प्रविशसि वडवाग्निमथापि वा ।
63304 यदि वा पतसि श्वभ्रे खड्गधाराजवे तथा ॥ ४० ॥
63305
63306 हरो यद्युपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।
63307 अत्यन्तकरुणाक्रान्तो लोकनाथोऽथवा यतिः ॥ ४१ ॥
63308
63309 लोकनाथो यतिः श्रीदत्तात्रेयो दुर्वासा वा अत्यन्तकरुणाक्रान्तः सन्नुपदेष्टा
63310 स्यात् । अथवा अत्यन्तकरुणाक्रान्त इति विशेषणस्वारस्यादात्यन्तिकाहिंसोपदेष्टा
63311 बुद्धोऽत्र यतिः । तस्यात्र ग्रहणं त्ववैदिकमार्गेष्वपि
63312 मोक्षप्रत्याशावारणार्थम् ॥ ४१ ॥
63313
63314 पातालस्थस्य भूस्थस्य स्वर्गस्थस्यापि तत्तव ।
63315 नान्यः कश्चिदुपायोऽस्ति संकल्पोपशमादृते ॥ ४२ ॥
63316
63317 अनाबाधेऽविकारे च सुखे परमपावने ।
63318 संकल्पोपशमे यत्नं पौरुषेण परं कुरु ॥ ४३ ॥
63319
63320 सच संकल्पोपशमो ब्रह्मस्वरूप एवेत्याशयेन विशिनष्टि - अनाभाध
63321 इत्यादि । परं यत्नं
63322 साधनचतुष्टयसंपत्तिश्रवणमनननिदिध्यासनलक्षणम् ॥ ४३ ॥
63323
63324 संकल्पतन्तावखिला भावाः प्रोताः किलानघ ।
63325 छिन्ने तन्तौ न जाने ते क्व यान्ति विशरारवः ॥ ४४ ॥
63326
63327 ननु संकल्पमात्रोच्छेदेन सर्वजगद्बन्धनिवृत्तिः कुतस्तत्राह -
63328 संकल्पेति । तर्हि ते नष्टा भावाः क्व यान्ति तत्राह - न जाने इति ।
63329 आरोपितभावानामधिष्ठाने बाधेऽन्यत्र [बोधे इति क्वचित्पठ्यते]
63330 गमनाप्रसिद्धेरिति भावः ॥ ४४ ॥
63331
63332 असत्सत्सदसत्सर्वं संकल्पादेव नान्यतः ।
63333 संकल्पं सदसच्चैवमिह सत्यं किमुच्यताम् ॥ ४५ ॥
63334
63335 नन्वियं संकल्पादिसर्वभावनिवृत्तिरसती सती सदसती वा । आद्ये
63336 मोक्षासिद्धिर्द्वितीये मोक्षेऽपि द्वैतापत्तिस्तृतीये

63337 पाक्षिकबन्धद्वैतयोरवारणमिति न मोक्षे
63338 निर्व्रणतासिद्धिरित्यादिदोषगणानेकोक्त्या परिहरति - असदिति | सदसत्त्वादयः
63339 सर्वे विकल्पाः संकल्पादेव सहभावैरुत्पन्नाः संकल्पमेव सदसच्चेत्येवं
63340 विकल्पितुं न शक्नुवन्ति इह परमार्थसत्यसंकल्पं ब्रह्म न स्पृशन्तीति किं
63341 वाच्यम् | कार्याणां यत्र स्वसङ्गिनि कारणेऽप्यान्तरे कुण्ठीभावस्तत्र किं
63342 वाच्यमसङ्गे परमात्मनीति भावः || ४५ ||
63343
63344 संकल्प्यते यथा यद्यत्तत्तथा भवति क्षणात् |
63345 मा किंचिदपि तत्त्वज्ञ संकल्पय कदाचन || ४६ ||
63346
63347 निःसंकल्पो यथाप्राप्तव्यवहारपरो भव |
63348 चिदचेत्योन्मुखत्वं हि याति संकल्पसंक्षये || ४७ ||
63349
63350 उत्थाय सत्त्वरूपेण योन्या सत्यमयात्मकम् |
63351 न तज्जगद्दुःखमिदं व्यर्थं सदृशमात्मनः || ४८ ||
63352
63353 ननु मोक्षसंपादने का क्षतिस्तत्राह - उत्थायेति | सत्यमयात्मकं
63354 सत्यैकस्वभावं ब्रह्म असत्यमायावशात् योन्या
63355 सुरनरतिर्यगादिचतुरशीतियोनिद्वारेण सत्त्वरूपेण तत्तत्प्राणिभेदरूपेणोत्थाय
63356 व्यर्थमेव जगद्दुःखमनुभवति इदमात्मनः स्वस्य न सदृशं न
63357 युक्तमित्यर्थः || ४८ ||
63358
63359 तेन दुःखाय महते किं मृतेन तवानघ |
63360 यद्दुःखाय तत्प्राज्ञाः संश्रयन्तीह नेतरत् || ४९ ||
63361
63362 तेन नानायोनिजन्मना निमित्तेन दुःखाय दुःखार्थं मृतेन
63363 पुनःपुनर्मरणेन च तव किं फलम् || ४९ ||
63364
63365 अधिगतपरमार्थतामुपेत्य
63366 प्रसभमपास्य विकल्पजालमुच्चैः |
63367 अधिगमय पदं तदद्वितीयं
63368 विततसुखाय सुषुप्तचित्तवृत्तिः || ५० ||
63369
63370 तर्हि मया किं कार्यं तत्राह - अधिगतेति | त्वं अधिगतपरमार्थतां
63371 तत्त्वज्ञतामुपेत्य प्राप्य प्रसभं मूलोच्छेदबलाद्विकल्पजालमपास्य
63372 यदद्वितीयं पदं मोक्षाख्यं तद्विततसुखाय निरतिशयानन्दावाप्तये
63373 अधिगमय स्वप्रयत्नेन साधयेत्यर्थः | मुखं व्यादाय
63374 स्वपितीतिवत्पूर्वकालत्वारोपेण ल्यप् || ५० ||
63375
63376 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थिति० दाशूरो०
63377 संसारनगरविकल्पयोगविचारो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः || ५३ ||
63378
63379 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
63380 संसारनगरविकल्पयोगविचारो नाम त्रिपञ्चाशत्तमः सर्गः || ५३ ||
63381
63382
63383 चतुःपञ्चाशः सर्गः ५४
63384
63385 पुत्र उवाच |
63386
63387 कीदृशस्तात संकल्पः कथमुत्पद्यते प्रभो |
63388 कथं च वृद्धिमाप्नोति कथं चैष विनश्यति || १ ||

63389
63390 संकल्पस्य यथोत्पत्तिर्यद्रूपं घनता यथा।
63391 येनोपायेन चोच्छेदस्तत्सर्वमिह कीर्त्यते ॥ १ ॥
63392
63393 प्रश्नः स्पष्टः ॥ १ ॥
63394
63395 दाशूर उवाच।
63396
63397 अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सत्तासामान्यरूपिणः।
63398 चितश्चेत्योन्मुखत्वं यत्तत्संकल्पाङ्कुरं विदुः ॥ २ ॥
63399
63400 लेशतः प्राप्तसत्ताकः स एव घनतां शनैः।
63401 याति चित्तखमापूर्य दृढजाड्याय मेघवत् ॥ ३ ॥
63402
63403 चेत्योन्मुखत्वं यत्प्राङ्गन इति व्याख्यातं तदेव
63404 संकल्पवृक्षस्याविद्याबीजोद्भवं [बीजोद्भेदं इत्यपि पाठः]
63405 प्रथमाङ्कुरं विदुरित्यर्थः। चित्तखं तमेव चित्ताकाशं आपूर्य सर्वतो
63406 व्याप्य दृढजाड्याय अधिष्ठानचितश्चित्स्वभावतातिरोधानेन
63407 जडप्रपञ्चाकारसंपत्तये इति यावत् ॥ ३ ॥
63408
63409 भावयन्ती चितिश्चेत्यं व्यतिरिक्तमिवात्मनः।
63410 संकल्पतामुपायाति बीजमङ्कुरतामिव ॥ ४ ॥
63411
63412 एवं समष्टिसंकल्पाज्जगदुद्भवमुक्त्वा तथैव
63413 बुद्ध्यहंकारप्राणेन्द्रियदेहाद्याकारव्यष्टिसंकल्पोत्पत्तिमाह -
63414 भावयन्तीति ॥ ४ ॥
63415
63416 संकल्पेन हि संकल्पः स्वयमेव प्रजायते।
63417 वर्धते स्वयमेवाशु दुःखाय न सुखाय तु ॥ ५ ॥
63418
63419 ततो मूलाङ्कुराच्छाखाङ्कुराणामिव
63420 बाह्यविषयाकारसंकल्पपरमपराभिर्वृद्धिं दुःखान्तामाह -
63421 संकल्पेनेति ॥ ५ ॥
63422
63423 संकल्पमात्रं हि जगज्जलमात्रं यथार्णवः।
63424 ऋते संकल्पमन्या ते नास्ति संसारदुःखिता ॥ ६ ॥
63425
63426 काकतालीययोगेन संजातोऽस्ति मुधैव हि।
63427 मृगतृष्णाद्विचन्द्रत्वमिवासत्यं च वर्धते ॥ ७ ॥
63428
63429 ननु निर्विकाराद्वये वस्तुनि कथं निर्बीजजगदुद्भवस्तत्राह - काकतालीयेति।
63430 विवर्तवादाश्रयेण चायं दोषः परिहार्य इत्याशयेनाह - मृगतृष्णेति
63431 ॥ ७ ॥
63432
63433 निगीर्णमातुलिङ्गस्य कनकप्रत्ययो यथा।
63434 स्वयमभ्येत्यसत्योऽन्तः संकल्पस्ते तथा हृदि ॥ ८ ॥
63435
63436 पूर्वानुभूतविषयवासनोद्बोधाद्भेया जगद्भ्रान्तिरित्याशयेनाह -
63437 निगीर्णेति। मातुलिङ्गं फलविशेषः। तद्धि चाक्षुषं पित्तमुद्दीपयच्छुक्ले
63438 पीतभ्रमं जनयति ॥ ८ ॥
63439
63440 असत्यमेव जातस्त्वमसत्यमपि वर्तसे।

63441 अस्मिञ्ज्ञाते च विज्ञाने ह्यसत्यं संविलीयते ॥ ९ ॥
63442
63443 अस्मिन्मदुपदेशात्मके विज्ञायते अनेनेति विज्ञाने शास्त्रे ॥ ९ ॥
63444
63445 असौ सोऽहमिमे भावाः सुखदुःखमया मम ।
63446 व्यर्थमेवेति नानास्था येनान्तः परितप्यसे ॥ १० ॥
63447
63448 असौ यो वेदान्तेषु प्रसिद्धः पूर्णात्मा सः अहमेव मम इमे सुखदुःखमया
63449 जन्मादिभावा व्यर्थं मिथ्यैव इत्यनास्था येनाज्ञानेन हेतुना नास्ति तेन
63450 परितप्यसे ॥ १० ॥
63451
63452 असन्नेवास्य जातोऽसि कुतो जन्मविलासतः ।
63453 व्यर्थमेवावमूढोऽसि संकल्पवशतः स्वतः ॥ ११ ॥
63454
63455 अस्य जन्मादेः संबन्धी कदाप्यसन्नेव भ्रान्त्या जातोऽसि ।
63456 विलासतस्तात्त्विकपूर्णतालक्षणस्वविलसनात्तु कुतो जन्म ॥ ११ ॥
63457
63458 मा संकल्पय संकल्पं भावं भावय मा स्थितौ ।
63459 एतावतैव भावेन भव्यो भवति भूतये ॥ १२ ॥
63460
63461 तर्ह्यस्य भ्रमस्य निवृत्तौ क उपायस्तमाह - मा संकल्पयेति ।
63462 पूर्वानुभूतं सुखदुःखादिभावं सांप्रतिकस्थितौ मा भावय मा स्मर ।
63463 स्मृतेर्हि पूर्वभावे तदुपादानहानाद्यर्थसंकल्पोदयः स्यादेवेति भावः ॥
63464 १२ ॥
63465
63466 संकल्पनाशयत्नेन न भयान्यनुगच्छति ।
63467 भावनाभावमात्रेण संकल्पः क्षीयते स्वयम् ॥ १३ ॥
63468
63469 तथाच संकल्पक्षयात्सर्वभयक्षयः । पूर्वभावाभावनाच्च संकल्पक्षय
63470 इति क्रमः सिद्ध इत्याह - संकल्पेति ॥ १३ ॥
63471
63472 सुमनःपल्लवामर्दे किंचिद्व्यतिकरो भवेत् ।
63473 सुसाध्यो भावमात्रेण नतु संकल्पनाशने ॥ १४ ॥
63474
63475 अयमुपायोऽत्यन्तसुकर इति प्रशंसति - सुमन इत्यादिना । सुमनसां
63476 शिरीषादिपुष्पाणां पल्लवस्य दलस्यामर्दने कश्चिच्चासौ व्यतिकरश्च
63477 किंचिद्व्यतिकरः प्रयत्नः सुसाध्यः सुकरोऽपि भवेत् संभावितो नतु
63478 अभावोऽभावना तन्मात्रेण साध्ये संकल्पनाशने तत्संभावनेत्यर्थः ॥ १४ ॥
63479
63480 पुष्पाक्रान्तौ करस्पन्दयत्नः पुत्रोपयुज्यते ।
63481 तदप्युपकरोत्यस्मिन्न संकल्पपरिक्षये ॥ १५ ॥
63482
63483 उक्तमेव व्याचष्टे - पुष्पेति । तदपि सोऽपि तावानपीति यावत् । नोपकरोति ॥ १५ ॥
63484
63485 संकल्पो येन हन्तव्यस्तेन भावविपर्ययात् ।
63486 अप्यर्धेन निमेषेण लीलयैव निहन्यते ॥ १६ ॥
63487
63488 भावो भावना स्मृतिस्तस्य विपर्ययादस्मरणात् ॥ १६ ॥
63489
63490 भावमात्रोपसंपन्ने स्वात्मनि स्थितिमागते ।
63491 साध्यते यदसाध्यं तत्कस्य स्यात्किमिवाङ्ग ते ॥ १७ ॥
63492

63493 ननु संकल्पक्षयाद्दुःखक्षयेऽपि निरतिशयानन्दावाप्तिः केनोपायेन साध्या
63494 तत्राह - भावेति | भावो भावना निरन्तरं स्वपूर्णानन्दात्मताचिन्तनं
63495 तन्मात्रेणोपसंपन्ने प्राप्ते स्वात्मनि स्थितिं स्वरूपाप्रच्युतिमागते सति
63496 यदसाध्यं तदपि साध्यते | नन्वसाध्यं साध्यत इति विप्रतिषिद्धं तत्राह
63497 - कस्येति | स्वतःसिद्धं तन्नापैतीत्याशयेन साध्यं स्यादित्युक्तं
63498 नतूत्पद्यत इत्याशयेन | भावानां ह्यपगमो द्वेधा | परेणापहारे वा
63499 नाशेन भावान्तरप्राप्तौ वा | हे अङ्ग ते तव आत्मा अन्येनापह्रियमाणः कस्य
63500 स्यात् | नह्यद्वितीयात्मनोऽन्यः प्रसिद्धः विनश्यन्वा किमिव स्यात् | घटो हि
63501 विनश्यन् कपालं भवति | आत्मा तु किं स्यात् | यत्स्यात्तन्न नष्टेन द्रष्टुं
63502 शक्यम् | नचात्मान्यो द्रष्टास्ति | तस्मादात्मनाशो निःसाक्षिको न
63503 सिद्ध्यत्येवेत्यात्मरूपो मोक्षः स्वतः सिद्धो नापैष्यतीत्यर्थः || १७ ||
63504
63505 संकल्पेनैव संकल्पं मनसा स्वमनो मुने |
63506 छित्त्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुष्करम् || १८ ||
63507
63508 असंकल्पनसंकल्पेनैव सर्वसंकल्पं आत्मतत्त्वमननरूपेण मनसैव
63509 स्वमनश्छित्त्वेत्यर्थः || १८ ||
63510
63511 उपशान्ते हि संकल्पे उपशान्तमिदं भवेत् |
63512 संसारदुःखमखिलं मूलादपि महामते || १९ ||
63513
63514 उक्तोपायद्वयेन मूलादप्युपशान्ते सति दुःखमपि मूलादुपशान्तं
63515 भवेदित्यर्थः || १९ ||
63516
63517 संकल्पो हि मनो जीवश्चित्तं बुद्धिः सवासना |
63518 नाम्नैवान्यत्वमेतेषां नार्थेनार्थविदां वर || २० ||
63519
63520 ननु संकल्पे उपशान्तेऽपि जीवचित्तवासनादिवशाद्दुःखं स्यादेवेत्याशङ्क्य
63521 तेषां संकल्पेऽन्तर्भावमाह - संकल्प इति || २० ||
63522
63523 संकल्पनादृते नेह किंचिदेवास्ति कुत्रचित् |
63524 तमेव हृदयाच्छिन्धि किमेतत्परिशोचसि [किमन्यत् इति पाठः] ||
63525 २१ ||
63526
63527 यथैवेदं नभः शून्यं जगच्छून्यं तथैव हि |
63528 असन्मयविकल्पोत्थे उभे एते तते यतः || २२ ||
63529
63530 ननु संकल्पस्यैव जीवजगदात्मकत्वे तत्क्षये नैरात्म्यलक्षणशून्यतापत्तिः
63531 नहि जीवान्य आत्मा नामास्तीत्याशङ्क्याह - यथैवेति | मरुमरीचिकाच्छेदेऽपि
63532 न मरुभूः शून्यात्मिका यथेदं निदर्शनं तथा
63533 जगज्जीवादिदृश्यमात्रबाधेऽपि न दृग्रूप आत्मा शून्यात्मकः | एते
63534 मरीचिकाजगती उभे समे तते आरोपणविस्तृते || २२ ||
63535
63536 असिद्धं सर्वमेवैतदसिद्धेनैव साधितम् |
63537 संकल्पेन जगद्यस्माद्भावना क्वावतिष्ठताम् || २३ ||
63538
63539 ननु बाधितमपि भावनया पुनः स्यादित्याशङ्क्याह - असिद्धमिति
63540 बाधितेऽर्थे भावनैव नावतरतीत्यर्थः || २३ ||
63541
63542 (सत्यास्थायामसत्यां [इदमर्धमधिकं क्वचित्] तु
63543 किंनिष्ठा वासना भवेत् |)
63544 भावनाक्षयतः सिद्धिस्ततः प्राप्यं न शिष्यते |

63545 तस्मादसदिदं सर्वं विज्ञेयं हेलयेद्धया ॥ २४ ॥
63546
63547 तस्माज्जगन्मिथ्यात्वदर्शनं भावनोच्छेदार्थिना प्रथमं
63548 साध्यमित्याशयेनाह - भावनेति । इद्धया अभ्यासदृढीकृतया । हेलया
63549 दृश्यावहेलनया ॥ २४ ॥
63550
63551 तनुभावनया तेन सुखदुःखैर्न लिप्यते ।
63552 अवस्त्विति च निर्णीय स्नेहास्था न प्रवर्तते ॥ २५ ॥
63553
63554 तेन दृश्यावहेलनेन तनुभावनया देहात्मताप्रतिसंधानेन प्रागुक्तैः
63555 सुखदुःखैः । तनुसंबन्धिपुत्रमित्राद्यप्यवस्त्विति विज्ञाय तेषु स्नेहास्था च
63556 न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ २५ ॥
63557
63558 आस्थाक्षये न जायेते हर्षामर्षौ भवाभवौ ।
63559 तस्मादसदिदं सर्वं सुखदुःखादिविभ्रमैः ॥ २६ ॥
63560
63561 मनो जीवः स्फुरत्युच्चैर्मानसं नगरं जगत् ।
63562 भविष्यद्वर्तमानं च भूतं च परिवर्तयन् ॥ २७ ॥
63563
63564 मन एव चित्प्रतिबिम्बाज्जीवः सन् जगल्लक्षणं मानसं नगरं परिवर्तयन्
63565 रचयन् परिणमयन् विनाशयंश्च स्फुरतीत्यर्थः ॥ २७ ॥
63566
63567 वासनावलितं लोके स्फुरच्छक्ति मनः स्थितम् ।
63568 करोति स्वाशयेनेमां व्यवस्थां मलिनश्चलः ॥ २८ ॥
63569
63570 कुतस्तथा परिवर्तयन्स्फुरति तत्राह - वासनेति । यतोऽस्य
63571 मनोविषयसंबन्धात्तत्तद्वासनाभिरावलितमधिष्ठानचित्संबन्धा##-
63572 प्रागुक्तां रचनादिव्यवस्थां करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥
63573
63574 आत्मनः सदृशीं लीलां जीवो हृद्वनमर्कटः ।
63575 दीर्घमाकारमादाय निमेषाद्याति ह्रस्वताम् ॥ २९ ॥
63576
63577 तर्हिष्टमेव कुतो न करोति अनिष्टं च कुतः करोति तत्राह - आत्मन इति ॥ २९ ॥
63578
63579 ग्रहीतुं च न शक्यन्ते संकल्पजलवीचयः ।
63580 मनाग्दृष्टा विवर्धन्ते ह्रसन्ति सपरिच्छदाः ॥ ३० ॥
63581
63582 कुतोऽस्य वृद्धिह्रासौ तत्राह - ग्रहीतुमिति । नियन्तुमित्यर्थः । दृष्टाः
63583 विषयदर्शनोद्बुद्धः । विषयदर्शनस्मरणत्यागे तु सपरिवारा ह्रसन्ति ॥ ३० ॥
63584
63585 तृणमात्रेण दीप्यन्ते संकल्पा वह्निशेषवत् ।
63586 जगत्यप्रकटाकाराः प्रदीप्ताः क्षणभङ्गुराः ॥ ३१ ॥
63587
63588 तृणमात्रेण तृणसदृशेनाल्पेनापि विषयेणेति यावत् । वह्निशेषोऽग्निकणः ।
63589 जगतीत्याद्युत्तरान्वयि ॥ ३१ ॥
63590
63591 भ्रमदा जडसंस्थानाः संकल्पास्तडिदग्नयः ।
63592 यदेवासन्मयं पुत्र तदेवाशु चिकित्सितुम् ॥ ३२ ॥
63593
63594 भ्रमदाः स्थाण्वादौ चोरादिभ्रान्तिहेतवः जडेषु विषयेषु
63595 लडयोरभेदान्मेघजलेषु च संस्थानं येषाम् । इत्थं कीदृशस्तात
63596 संकल्पः इत्यादिप्रश्नानामुत्तरमुपवर्ण्य कथं चैष विनश्यति इति

63597 चरमप्रश्नस्योत्तरं विवक्षुर्वर्णितस्य संकल्पस्य सुचिकित्स्यतामाह -
63598 यदेवेत्यादिना। असन्मयं असत्याज्ञानविकारभूतम्॥ ३२॥
63599
63600 शक्यते नात्र संदेहो नासत्सद्भवति क्वचित्।
63601 संस्थितो यदि संकल्पो दुश्चिकित्स्यः स्वतो भवेत्॥ ३३॥
63602
63603 शक्यते ज्ञानेनेति शेषः। संस्थितः परमार्थभूतो यदि भवेत्॥ ३३॥
63604
63605 किंत्वसद्भूत एवैष सुचिकित्स्यस्तदा भवेत्।
63606 अकृत्रिमं चेत्संसारमलमङ्गारकार्ष्ण्यवत्॥ ३४॥
63607
63608 जगत्सत्यतापक्षे तु आत्मनोऽपि जगदविशेषान्मलिनस्वभावत्वापत्तौ ज्ञानेन
63609 सत्यनिरास एव सर्वप्रमाणविरुद्ध इत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः।
63610 विरुद्धस्याप्यभ्युपगमे अङ्गारकार्ष्ण्यस्य सशेषक्षालने मलिनस्यैव
63611 परिशेषो निःशेषक्षालने तु शून्यावसानतेतिवत्पुरुषार्थो
63612 परिशेषश्चेत्याशयेनाह - अकृत्रिममिति। कृतिर्मिथ्याकल्पना तया
63613 निर्वृत्तं कृत्रिमं तद्भिन्नमकृत्रिमं सत्यम्॥ ३४॥
63614
63615 तदेतत्क्षालने साधो कः प्रवर्तेत दुर्मतिः।
63616 किंत्वेतत्तण्डुलेष्वेव तुषकञ्चुकवत्स्थितम्॥ ३५॥
63617
63618 तुषकञ्चुकं यथा अतण्डुलभूतमेव तण्डुले निरस्यते तद्वदसदेव सति
63619 निरस्यमित्यर्थः॥ ३५॥
63620
63621 यतस्ततः प्रयत्नेन पौरुषेण विनश्यति।
63622 अकृत्रिममपि प्राप्तं भृशं पुत्र तथा पुनः॥ ३६॥
63623
63624 कृतिः कारणव्यापारस्तया निर्वृत्तं कृत्रिमं तद्भिन्नं
63625 अनादिभूतमपीत्यर्थः। डुकृञो ङ्वितः क्त्रिः क्त्रेर्मम्नित्यम् इति निर्वृत्तार्थे
63626 मप्॥ ३६॥
63627
63628 सुखोच्छेद्यतया ज्ञस्य संसारमलमाततम्।
63629 तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य कालिमा॥ ३७॥
63630
63631 ज्ञस्य तत्त्वविदः सुखेन अनायासेनैव उच्छेद्यतया उच्छेदार्हतया आततं
63632 विस्तीर्णम्। अनाद्यज्ञानजस्यातिविस्तीर्णस्य च रजतस्वप्नादिविभ्रमस्य
63633 प्रबोधमात्रेणोच्छेददर्शनादिति भावः।
63634 असंभावनाविपरीतभावनादिमलं तु
63635 ज्ञानभूमिकाभ्यासलक्षणपुरुषप्रयत्नेनापि नश्यतीत्याशयेनाह -
63636 तण्डुलस्येत्यादिना॥ ३७॥
63637
63638 नश्यति क्रियया पुत्र पुरुषस्य तथा मलम्।
63639 नश्यत्येव न संदेहस्तस्मादुद्यमवान्भव॥ ३८॥
63640
63641 असत्कल्पैर्विकल्पैर्यत्संसारो न जितो मुधा।
63642 स्तोकेनाशु लयं याति क्वासद्वस्तु चिरं स्थितम्॥ ३९॥
63643
63644 असत्कल्पैर्विकल्पैरुपलक्षितः संसारो यदेतावन्तं कालं त्वया न
63645 जितस्तन्मुधैवोपायापरिज्ञानादित्यर्थः॥ ३९॥
63646
63647 असत्यामेति संसारः स्वव्यवस्थां विचारतः।
63648 दीपालोकादिबान्धस्य द्विन्दुत्वं स्वीक्षितादिव॥ ४०॥

असत्यां स्वव्यवस्थां स्वनिष्ठां बाधामिति यावत् | अन्धस्य
तमस्तिरोभूतचक्षुषो दीपालोके सति आन्ध्यमिवेति शेषः || ४० ||

नासौ तव न चास्य त्वं भ्रान्तिं पुत्र परित्यज |
असत्ये सत्यवद्दृष्टे भावना मा स्म हीदृशः || ४१ ||

असौ संसारः | हि यस्मादसत्ये सत्यवद्दृष्टे सति ईदृशः एतादृशस्य
भावना पुनश्चिन्ता मा स्म न खलु युक्तेति शेषः || ४१ ||

मम गुरुविभवोज्ज्वला विलासा
इति तव मास्तु वृथैव विभ्रमोऽन्तः |
त्वमपि च वितताश्च ते विलासा
विलसति सर्वमिदं तदात्मतत्त्वम् || ४२ ||

मम संसारिस्वभावस्य एते गुरुभिर्महद्भिर्विभवैः संपद्भिरुज्ज्वला
दीप्यमाना भोगविलासाः सत्याः शाश्वताश्चेति विभ्रमस्तव मास्तु | त्वं
संसारी अपि च ते विलासाश्चकारादन्यदपि जननमरणादिदृश्यमात्रं
तदात्मतत्त्वमेव तथा विलसति न दृश्यरूपं सदन्यदस्तीत्यर्थः || ४२ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे
दाशूरो० संकल्पचिकित्सा नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः || ५४ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे संकल्पचिकित्सा
नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः || ५४ ||

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५

श्रीवसिष्ठ उवाच |

इत्याकर्ण्य तदा तत्र रात्रावालपनं द्वयोः |
अहं रघुकुलाकाशशशाङ्क रघुनन्दन || १ ||

दाशूरेण वसिष्ठस्य पूजितस्य मिथः कथाः |
कदम्बशोभावीक्षात्र प्रातर्यानं च वर्ण्यते || १ ||

आलपनं व्यक्तसंभाषणम् || १ ||

पतितः खात्कदम्बाग्रे पत्रपुष्पफलाकुले |
तूष्णीं निर्वृष्टमुक्तात्मा शृङ्गाग्र इव तोयदः || २ ||

स्वात्तूष्णीं निःशब्दं पतितोऽवतीर्णः | निर्वृष्टेन वृष्टिजलवेषेऽन मुक्तः
अधोवतारित आत्मा येन तोयदेन || २ ||

अपश्यं तत्र दाशूरं शूरमिन्द्रियनिग्रहे |
परेण तपसा युक्तं तेजसेव हुताशनम् || ३ ||

तेजोभिर्देहनिष्क्रान्तैः काञ्चनीकृतभूतलम् |
तापयन्तं प्रदेशं तं भुवनं भास्करो यथा || ४ ||

तापयन्तं भासयन्तम् [त्रासयन्तं इति पाठः] || ४ ||

मामथालोक्य संप्राप्तं दाशूरोऽर्घसपर्यया।
वितीर्णविष्टरं पत्रपूजया पर्यपूजयत्॥ ५॥

वितीर्णो विष्टर आसनं यस्मै तम्। पत्रग्रहणं
पुष्पफलादीनामप्युपलक्षणम्॥ ५॥

ततः पूर्वकथास्तेन सह दाशूर भास्वता।
कृतास्तनयसंबोधाः संसारोत्तरणक्षमाः॥ ६॥

पूर्वकथाः प्राक्प्रसुतब्रह्मचर्चाः। तनयं सम्यग्बोधयन्तीति
तनयसंबोहाः। कर्मण्यण्। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह
समासवचने कृद्ग्रहणे गतिपूर्वकस्यापि ग्रहणात्सोपसर्गेण सह समासः॥
६॥

दृष्टवांस्तमहं वृक्षं कोरकोत्तरकोटरम्।
दाशूरस्येच्छया सर्वैरयतद्भिर्मृगव्रजैः॥ ७॥

अयतद्भिः अव्याकुलयद्भिरिति यावत्॥ ७॥

सेव्यमानं वनमिव लतामण्डलमण्डितम्।
स्मितेन विस्फुटमिव श्वसनस्फुरितच्छदम्॥ ८॥

तं कदम्बं वधूश्लिष्टवरवेषेण वर्णयति - स्मितेनेत्यादिना। यतः
कोरकोत्तरकोटरं श्वसनस्फुरितपल्लवं च अत एव स्मितेन स्फुटमिव स्थितम्॥
८॥

लताकोटिगतैर्भ्रान्तैश्चामरैरिन्दुसुन्दरैः।
शुभ्राभ्रखण्डनिकरैः शरन्नभ इवावृतम्॥ ९॥

लतानां कोटिषु शाखाग्रेषु गतैः संक्रान्तैश्चामरैश्चमरपुच्छैः॥ ९॥

प्रालेयकणपद्धत्या मुक्तावल्याभ्यलंकृतम्।
सर्वावयवमेवाच्छपुष्पपूरैः प्रपूरितम्॥ १०॥

सर्वावयवं अभिव्याप्येति शेषः॥ १०॥

स्वरेणुचन्दनालेपैः समालब्धमखण्डितम्।
स्वच्छदाभोगविपुलरक्ताम्बरपरिच्छदम्॥ ११॥

समालब्धं लिप्तम्। स्वस्य च्छदाभोगैः पल्लवविस्तारैर्विपुला रक्ताः शोणा
अम्बरपरिच्छदा अन्तरीयोत्तरीयकञ्चुकोष्णीषादयो यस्य॥ ११॥

विवाहायेव वेषेण पुष्पभारातिभारिणा।
लताङ्गनानुषक्तेन नागरेण कृतोपमम्॥ १२॥

मुनिबद्धोटजाकारलतामण्डपमण्डितम्।
मञ्जरीभिः पताकाभिर्युक्तं पुरमहोत्सवे॥ १३॥

मुनिभिर्बद्धानामुटजानामाकार इवाकारो येषां तैर्लतामण्डपैर्मण्डितम्
। पुरमहोत्सवे पताकाभिर्युक्तं अर्थात्पुरमिवेत्यनुषज्यते। पुरमिवोत्सवे इति
पाठः साधुः॥ १३॥

63753
63754 मृगकण्डूयनध्वस्तपुष्पधूलिविधूसरम् ।
63755 प्रोत्सारितोपान्तवनं वृषमल्लमिवोत्थितम् ॥ १४ ॥
63756
63757 मृगकण्डूयनकम्पेन ध्वस्तैः स्खलितैः पुष्पधूलिभिर्विधूसरम् ।
63758 प्रोत्सारितं स्वोत्कर्षेण न्यग्भावितं उपान्तवनं येन । वृषमल्लं
63759 वृषश्रेष्ठम् ॥ १४ ॥
63760
63761 बर्हिभिः कुसुमोद्वान्तपरागपरिपाटलैः ।
63762 निक्षेपक्षिप्तसंध्याभ्रबालवालमिवाचलैः ॥ १५ ॥
63763
63764 बर्हिभिर्मयूरैः । अचलैः पर्वतैर्निक्षेपभूताः क्षिप्ताः स्थापिताः
63765 संध्याभ्रपोतलक्षणा वालाः स्वकेशा यस्मिंस्तथाविधमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १५ ॥
63766
63767 प्रवालारुणहस्तेन कुसुमस्मितशोभिना ।
63768 मधुना घूर्णमानेन प्रान्तेन पुलकत्विषा ॥ १६ ॥
63769
63770 इदानीमलिनेत्रेण भासिनेत्यन्तैः साधारणैर्विशेषणैर्विलासिपुरुषरूपेण
63771 कदम्बं वसन्तं वनदेवीवृन्दं वा वर्णयंस्तदालयत्वेन तं वर्णयति
63772 - प्रवालेत्यादिना । तत्राद्यकल्पे स्वेन स्वदेहेनेति वा
63773 विशेष्यमन्तेऽध्याहार्यम् । मधुना श्लेषान्मकरन्देन मद्येन च मदेनेव
63774 घूर्णमानेन । प्रान्तेनार्थात्केसरपूर्णेन हेतुना पुलकशोभावता ॥ १६ ॥
63775
63776 नीरन्ध्रपुष्पपूर्णेन घूर्णितेन वनानिलैः ।
63777 निद्रालुकुड्मलदृशा स्तबकस्तनधारिणा ॥ १७ ॥
63778
63779 नीरन्ध्रं निरन्तरं पुष्पैः पूर्णेन । लतास्तबकस्तनान्धारिणा पल्लवकरैः
63780 परामृशता ॥ १७ ॥
63781
63782 पुष्पजालरजःपुञ्जकुङ्कुमारुणवाससा ।
63783 लतावितानिलयवातायननिषङ्गिणा ॥ १८ ॥
63784
63785 लतारचितवितानलक्षणानां निलयानां गृहाणां वातायनेषु
63786 प्रासादगवाक्षद्वारकेषु निषङ्गिणा अनुरक्तेन ॥ १८ ॥
63787
63788 नीलपुष्पलतादोलालीलालास्यविलासिना ।
63789 आपादमस्तकप्रान्तं सर्वतो निर्मितालयम् ॥ १९ ॥
63790
63791 नीलासु स्निग्धहरितच्छदासु पुष्पयुक्तलतादोल्सासु लीलालास्ये
63792 कौतुकान्दोलनविषये विलासिपुरुषभूतेन । कोकिलालापशालिना वनदेवीनां
63793 वृन्देन वृतेनेति वा पाठयोरन्यतरदध्याहार्यम् । ईदृशेन स्वेन
63794 स्वदेहेन वा आपादमस्तकप्रान्तं सर्वतः सर्वेऽवयवाः निर्मिता आलयाः
63795 पुष्पफलपक्ष्यादिभूषणाश्रया येन तम् । द्वितीये उक्तविशेषणगणवता
63796 मधुना वसन्तेन सर्वतः सर्वदा सर्वाङ्गे निर्मितालयमिति योज्यम् । तृतीयेऽपि
63797 उक्तविशेषणगणवता वनदेवीनां वृन्देन सर्वतो निर्मितालयमिति परेण सह
63798 योज्यमिति ॥ १९ ॥
63799
63800 वृन्देन वनदेवीनां कोकिलालापशालिना ।
63801 संदिग्धमञ्जरीजालमलिनेत्रेण भासिना ॥ २० ॥
63802
63803 अलीनां पर्यायेण लताकदम्बमञ्जरीषूपवेशनात्किमेतानि लतानेत्राणि उत
63804 कदमनेत्राणीति संदेहास्पदीभूतमञ्जरीजालयुक्तमित्यर्थः । अथवा

63805 वनदेवीनामलिसदृशनेत्रेण वृन्देन किमेतानि वनदेवीनां नेत्राण्युत
63806 भ्रमरयुता मञ्जर्य इति संदिग्धमञ्जरीजालमिति योज्यम् ‖ २० ‖
63807

63808 अवश्यायोपशमितरतिखेदैर्मदालसैः ।
63809 पुष्पधूलिसमालब्धैराश्लिष्टैर्निबिडं मिथः ‖ २१ ‖
63810

63811 पुष्पधूलिभिः समालब्धैर्लिप्तैः । मिथः अन्योन्यं रहसि च निबिडमाश्लिष्टैः
63812 ‖ २१ ‖
63813

63814 पुष्पान्तरान्तःपुरगैः किमपि प्रणयोचितम् ।
63815 ध्वनद्भिरभितः स्वच्छमत्तालियुगलैर्वृतम् ‖ २२ ‖
63816

63817 पुष्पस्यान्तरो गर्भ एवान्तःपुरम् । मत्तालीनां युगलैर्मिथुनैः ‖ २२ ‖
63818

63819 काननोपान्तनगरीगुंगुमाकर्णनेच्छया ।
63820 क्षणमुत्कर्णमाशान्तचारुवर्वणटांकृतैः ‖ २३ ‖
63821

63822 आशान्तेषु दिक्प्रदेशेषु चारुभिर्मधुरैर्वर्वणानां नीलमक्षिकाणां
63823 निवेदकपुरुषस्थानीयानां टांकृतैर्ध्वनिभिः काननोपान्तलक्षणायाः
63824 स्वनगर्या घुंघुमस्य मृगपक्ष्याद्याक्रोशस्याकर्णनेच्छया क्षणं
63825 उत्कर्णमूर्ध्वीकृतकर्णमिव स्थितमित्यर्थः ‖ २३ ‖
63826

63827 क्षणं दलाग्रविश्रान्तमुग्धमुग्धशिरस्तया ।
63828 पश्यद्भिरिन्द्वंशुकवज्जालामर्णवमेखलाम् ‖ २४ ‖
63829

63830 दलाग्रेषु पल्लवेषु उपधानस्थानीयेषु निद्रावेशाच्चापलाच्च क्षणं
63831 विश्रान्तानि मुघ्दमुग्धानि दर्शनीयतमानि शिरांसि येषां तद्भावेन ।
63832 इन्दुना अंशुकवन्ति किरणपटैराच्छादितानि वनाद्यवयवजालानि
63833 यस्यास्तथाविधामर्णवमेखलां भूमिं निशापगमप्रतीक्षया पश्यद्भिः
63834 ‖ २४ ‖
63835

63836 वनस्थलीनां तनयैर्नयैर्मूर्तिमिवास्थितैः ।
63837 शुभैः पत्रपुटेष्वन्तर्मृगैः सारतलान्तरम् ‖ २५ ‖
63838

63839 वनस्थलीनां तनयैः पुत्रभूतैर्मुनिप्रभावान्मूर्तिमाश्रितैर्नयैर्विनयैरिव
63840 स्थितैः पत्रपुटेषु पर्णजालोदरेषु अन्तर्लीनैर्मृगैः शाखामृगादिभिः
63841 साराः शोभमानाः सार्थकीभूताश्च तलमधोभूभाग आन्तराः
63842 शाखाद्यवयवाश्च यस्य तम् ‖ २५ ‖
63843

63844 नीडश्वसत्सुविश्वस्तसुप्तमात्रकपक्षिणम् ।
63845 पाकच्युतफलोपान्तभूतकञ्चुकमण्डली ‖ २६ ‖
63846

63847 नीडेषु श्वसन्तः मुनिप्रभावनिर्भयत्वात्सुविश्वस्तं यथा स्यात्तथा
63848 सुप्तमात्रकाः । अज्ञातेकन् । सुप्तत्वादलक्ष्यमाणा इति यावत् । पक्षिणो यत्र तम् ।
63849 पूर्वं भ्रमराविष्टेषु दैवात्पाकवशादधश्च्युतेषु फलेषु
63850 उपान्तस्थितमृगादिभूतैः कञ्चुकवत्सर्वतो व्याप्तमण्डलीभ्यो
63851 भक्षणोपमर्दादिशङ्कया संदिग्धाः भयान्मूकाश्च भ्रमरकीटा यस्य
63852 तमित्युत्तरेण सह समासः ‖ २६ ‖
63853

63854 संदिग्धमूकभ्रमरं गुच्छैः पूजाक्षसूत्रकैः ।
63855 श्यामलीकृतपर्यन्तं नीडैः पल्लवमण्डितैः ‖ २७ ‖
63856

63857 पूजापदेन तत्कालिको जपो लक्ष्यते। तत्राक्षसूत्रकल्पैः लम्बमानलतागुच्छैः
63858 सुगन्धितं अशेषं वनं येन ॥ २७ ॥
63859
63860 सुगन्धिताशेषवनं पुष्पमेघीकृताम्बरम्।
63861 धूलीकदम्बशबलफलौघवलितं तले ॥ २८ ॥
63862
63863 तले मूलभुवि धूलीकदम्बशबलैः फलौघैर्वलितं व्याप्तम् ॥ २८ ॥
63864
63865 बहुनात्र किमुक्तेन न किंचिदपि विद्यते।
63866 पत्रं यत्र तरौ यत्र नोष्यते वा न युज्यते ॥ २९ ॥
63867
63868 यत्र तरौ यत्र यस्मिन्पत्रे प्राणिभिर्नोष्यते न युज्यते नोपयुज्यते वा तादृशं
63869 पत्रमपि किंचिन्न विद्यते किं वाच्यं शाखाफलपुष्पादीत्यहोऽस्य सर्वथा
63870 परोपकारेण जन्मसार्थक्यमिति भावः ॥ २९ ॥
63871
63872 पत्रे पत्रे मृगाः सुप्ता विश्रान्ताश्च पदे पदे।
63873 कच्छे कच्छे खगा लीनास्तस्य भूरुहभूपतेः ॥ ३० ॥
63874
63875 पत्रे पत्रे। अधोगलितपत्रेषु सर्वेष्वित्यर्थः। कं अवश्यायजलं छयति
63876 छिनत्तीति कच्छः पत्राद्यधोदेशः। छो छेदने इत्यस्मादातोऽनुपसर्गे कः ॥
63877 ३० ॥
63878
63879 एवंगुणविशिष्टं तं समालोकयतो मम।
63880 महोत्सवेन सदृशी सा बभूव तमस्विनी ॥ ३१ ॥
63881
63882 दिव्यदृशा समालोकयतः। तमस्विनीति। यद्यपि
63883 प्रागिन्द्रंशुकवज्जालामित्युक्तत्वाज्ज्योत्स्नावत्येव तथापि
63884 रात्रित्वमात्रविवक्षयैवमुक्तम् ॥ ३१ ॥
63885
63886 ततः कथाभी रम्याभिः स तस्य तनयो मया।
63887 विज्ञानालोकरम्याभिर्नीतो बोधं परं पुनः ॥ ३२ ॥
63888
63889 आवयोस्तत्र चित्राभिः कथाभिरितरेतरम्।
63890 शर्वरी सा व्यतीयाय मुहूर्त इव कान्तयोः ॥ ३३ ॥
63891
63892 मम तस्य च आवयोः। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् इत्यस्मच्छब्दशेषः ॥ ३३ ॥
63893
63894 प्रातः प्रतनुतां याते पुष्पर्द्धिघनजालके।
63895 स्वर्गाङ्गनाङ्गभोगाभे तारकानिकरे शनैः ॥ ३४ ॥
63896
63897 पुष्पर्द्धिघनजालप्रतिकृतौ तारकानिकरे। इवे प्रतिकृतौ इति कन् ॥ ३४ ॥
63898
63899 आकदम्बनभोभागमुपयातं [मार्गम् इति पाठः] सुतान्वितम्।
63900 अहं विसृज्य दाशुरं ततोऽमरनदीं गतः ॥ ३५ ॥
63901
63902 उपयातमनुयातम्। ओदकान्तात्प्रियं पान्थमनुव्रजेत् इति स्मृतेः। गृहं प्रति
63903 विसृज्य निवर्त्य ॥ ३५ ॥
63904
63905 तत्राभिमतमासाद्य स्थानमेत्य नभस्तलम्।
63906 प्रविश्य खं मुनीनां च मध्यं स्वस्थ इव स्थितः ॥ ३६ ॥
63907
63908 दाशूराख्यायिकैषा ते कथिता रघुनन्दन।

जगतः प्रतिबिम्बाभा सत्याकाराप्यसन्मयी ॥ ३७ ॥

दाशूराख्यायिकेवेयमित्येतत्कथितं मया ।
तुभ्यं राघव बोधाय जगद्रूपनिरूपणे ॥ ३८ ॥

आख्यायिकायाः प्रागुक्तां संगतिं स्मारयति - दाशूरेति ॥ ३८ ॥

तस्मादवास्तवीं त्यक्त्वा वास्तवीमपि रञ्जनाम् ।
दाशूरसिद्धान्तदृशा सदोदारो भवात्मवान् ॥ ३९ ॥

दाशूरोपदिष्टसिद्धान्तदृशा ॥ ३९ ॥

तस्माद्विकल्पं मलमात्मनस्त्वं
निर्धूय पश्यामलमात्मतत्त्वम् ।
आसादयिष्यस्यचिरात्पदं त-
द्भविष्यसीज्यो भुवनेषु येन ॥ ४० ॥

विकल्पं तद्धर्मिमनस्तद्धेतुभूतं मलमज्ञानं च निर्धूय । येन
आसादनेन इज्यः पूज्यो भविष्यसि ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे दाशूरो०
वसिष्ठदाशूरमेलनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
वसिष्ठदाशूरमेलनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

दाशूरोपाख्यानं समाप्तम् ।

षट्पञ्चाशः सर्गः ५६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

नास्तीदमिति निर्णीय सर्वतस्त्यज रञ्जनाम् ।
यन्नास्ति तत्प्रति किल केवास्थेह विचारिणाम् ॥ १ ॥

सत्तासत्ते जडस्यात्र कर्तृताकर्तृते चितः ।
विमृश्य सर्वथा दृश्ये रञ्जनास्था निवार्यते ॥ १ ॥

इदं जडं जगत् ।
रञ्जनामहंममेतिसंसर्गतादात्म्याध्यासलक्षणामास्थाम् । विचारिणां
विवेकिनां ॥ १ ॥

दृश्यमानमथेदं चेदस्ति सत्तामुपागतम् ।
तिष्ठ स्वात्मनि बध्नासि त्वं किमत्र किलात्मताम् ॥ २ ॥

किं दृश्यं सदथ-सदसत् उतासदेव । पक्षत्रयेपि तत्राहंतादिरञ्जनं
नोचितमित्याह - दृश्यमानमिति त्रिभिः । इदं देहादि
त्वत्सत्तानिर्पएक्षसत्तामुपागतं यद्यस्तीति मन्यसे तर्हि त्वमपि तत्सत्तानिरपेक्षे
असङ्गोदासीनचिद्रूपे स्वात्मनि तिष्ठ । अत्र त्वं निरपेक्षे देहादौ
अधयसेनात्मतां किं बध्नासि । नचेदं तवोचितमित्यर्थः । तिष्ठत्वात्मनि इति
पाठे तु यदि सत्तामुपागतमस्ति तर्हि आत्मनि स्वीयजडस्वभावे तिष्ठतु नाम ।

63961 त्वमत्रेत्यादि प्राग्वत् ॥ २ ॥
63962
63963 अथ चेदस्ति नास्तीदमिति निश्चयवानसि ।
63964 तथापि भावनासङ्गः कथं युक्तश्चलाचले ॥ ३ ॥
63965
63966 भावनासङ्गः प्रागुक्ताध्यासः । चलाचले सत्त्वासत्त्वयोः
63967 परस्परोच्छित्तिरूपत्वादनियतस्वभावे ॥ ३ ॥
63968
63969 नेदमस्ति जगद्राम तव नास्ति महामते ।
63970 केवलं स्वच्छमेवेत्थमाततं मितमीदृशम् ॥ ४ ॥
63971
63972 अथ चेदित्यनुकृष्यते । अथ चेन्नेदं जगदस्ति तर्हि तव बन्धो नास्त्येव केवलं
63973 स्वच्छमेवात्मतत्त्वमित्थंरीत्या आततं सर्वतो विस्तीर्णं मितं प्रमितमिति
63974 नान्यरञ्जनावकाश इत्यर्थः ॥ ४ ॥
63975
63976 नेदं कर्तृकृतं किंचिन्न वा कर्तृकृतक्रमम् ।
63977 स्वयमाभासते चेदं कर्त्रकर्तृपदं गतम् ॥ ५ ॥
63978
63979 किंचेदं जगत्सकर्तृकमुताकर्तृकमथ कर्त्रकर्तृसाधारणं
63980 उदासीनात्मसंनिधिमात्रलब्धस्वरूपम् । त्रिष्वपि पक्षेषु तव तद्रञ्जना न
63981 युक्तेत्याह - नेदमिति द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥
63982
63983 अकर्तृकं जगज्जालं भवत्वथ सकर्तृकम् ।
63984 मा त्वमेतेन शबलं भावयन्नास्व चेतसि ॥ ६ ॥
63985
63986 शबलं अन्योन्यतादात्म्याध्यासादैक्यमिवापन्नं भावयन्
63987 देहाद्यात्मभावं पश्यंश्चेतसि बुद्ध्युपाधिपरिच्छेदे मा आस्व न
63988 तिष्ठेत्यर्थः ॥ ६ ॥
63989
63990 सर्वेन्द्रियविहीनात्मा कर्तेव स जडोपमः ।
63991 अकर्तृ च तदा मन्ये काकतालीयवज्जगत् ॥ ७ ॥
63992
63993 ननु यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता
63994 इत्यादिश्रुतिविरुद्धोऽयमकर्तृकत्वपक्षः कथमुत्थितः किमर्थं वा
63995 त्वयोपन्यस्तस्तत्राह - सर्वेति ।
63996 यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं
63997 सर्वगतं सुसूक्ष्मम् । तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति
63998 इत्यादिश्रुतिभिरसङ्गोदासीनत्वाज्जडपर्वताद्युपम आत्मा मेरुः सूर्यं
63999 परिवर्तयतीतिवत्कर्तेवोपचर्यते जगन्मिथ्यात्वव्युत्पादनायेति यदा सर्वासां
64000 सकर्तृकत्वप्रतिपादकश्रूतीनां हृदयं ज्ञातं तदेत्यर्थः ॥ ७ ॥
64001
64002 काकतालीययोगेन जातं यत्किंचिदेव तत् ।
64003 तस्मिन्भावानुसंधानं बालो बध्नाति नेतरः ॥ ८ ॥
64004
64005 यत्किंचिदेव अनिर्वचनीयमेव । भावोऽहंताद्यभिमानस्तेन
64006 पुनःपुनरनुसंधानं स्मरणम् । बालो बालिशः ॥ ८ ॥
64007
64008 न कदाचिदिदं शान्तं जगद्राम न च क्षयि ।
64009 अजस्रं दृश्यमानत्वाद्द्रावित्वाच्च पुनः पुनः ॥ ९ ॥
64010
64011 अनिर्वचनीयत्वमेव युक्त्या दर्शयति - नेत्यादिना ।
64012 शान्तमत्यन्तांभावात्मकशून्यस्वभावम् । क्षयि

64013 प्रध्वंसप्रयुक्तशून्यस्वभावं च न। शून्यस्य
64014 दर्शनायोग्यत्वाज्जगतश्च सदा प्रवाहरूपेण
64015 दृश्यमानत्वाद्ध्वस्तस्योत्पत्तिविरोधाज्जगतश्च
64016 पुनःपुनरुत्पद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥
64017
64018 न कदाचिदिदं चास्ति जगद्राम न च क्षयि।
64019 अजस्रं क्षीयमाणत्वानास्तित्वाच्चानुमानतः ॥ १० ॥
64020
64021 तर्ह्यात्मवत्सदा सत्स्वभावं क्षणिकसत्तास्वभावं वास्तु तत्राह - नेति।
64022 अस्ति नित्यसत्तास्वभावम्। क्षयि क्षणिकसत्तास्वभावम्। आद्ये अजस्रं
64023 प्रतिक्षणं परिणामभेदेन क्षीयमाणत्वानुभवविरोधात्। द्वितीये
64024 अनाद्यनन्तयोः पूर्वोत्तरकालयोरसतो वर्तमानत्वाभिमतक्षणेऽप्यसतः
64025 सत्त्वायोगेनासत्त्वानुमानादित्यर्थः ॥ १० ॥
64026
64027 सर्वेन्द्रियपदातीतो यदा कर्तेह विज्वरः।
64028 कुर्वाणः सर्वदा खेदं न कदाचन गच्छति ॥ ११ ॥
64029
64030 अस्तु वास्य नियतिप्रयुक्तसर्गादौ संनिधिमात्रेण कर्तृत्वं तथापि
64031 सृज्याभिमानेन तत्र खेदो न युक्त इत्याह - सर्वेन्द्रियेति द्वाभ्याम् ॥ ११ ॥
64032
64033 तेनेयं नियतिः प्रौढा भावाभावदशामयी।
64034 ईदृश्येव स्थिरा दीर्घा मिथ्योत्थापि च दृश्यते ॥ १२ ॥
64035
64036 अपर्यन्तस्य कालस्य कश्चिदंशः शरच्छतम्।
64037 तावन्मात्रमहाश्चर्यः किमर्थं सोऽनुधावति ॥ १३ ॥
64038
64039 शरच्छतं मानुषदेहजीवनपरमावधिः कालः। अनाद्यनन्तयोः
64040 पूर्वोत्तरकालयोः कदाप्यसत्त्वादत्यन्तासंभावितं तावत्कालमात्रं
64041 महदतिदृढं मनुष्यदेहात्मतालक्षणमाश्चर्यं यस्य तथाविधः सन्
64042 स सर्वेन्द्रियपदातीत आत्मा किमर्थमनुधावति। सर्वथेदमनुचितमित्यर्थः ॥
64043 १३ ॥
64044
64045 स्थिराश्चेज्जगतां भावास्तत्त्वादास्था न शोभते।
64046 कथमन्योन्यसंश्लेषो जडचेतनयोः किल ॥ १४ ॥
64047
64048 इदानीमकर्तृकत्वपक्षे स्थिरत्वाभ्युपगमेऽप्यास्था नोचितेत्याह - स्थिरा इति
64049 । तत्त्वात् स्थिरत्वादेव हानोपादानायोग्यत्वादित्यर्थः। असङ्गचितो
64050 जडसंबन्धाघटनादपि तत्र सा अनुचितेत्याशयेनाह - कथमिति ॥ १४ ॥
64051
64052 अस्थिराश्चेज्जगद्भावास्तदप्यास्था न शोभते।
64053 पयःफेनास्थिरस्यान्ते दुःखमेषा ददाति ते ॥ १५ ॥
64054
64055 इदानीमकर्तृकास्थिरत्वपक्षेऽप्यास्था नोचितेत्याह - अस्थिरा इति। यतस्ते अस्थिरे
64056 आस्थां बध्नतः पयःफेनलक्षणस्याप्यस्थिरस्यान्ते नाशे एषा आस्था
64057 प्रसक्ता सती दुःखं ददाति दातुं प्रसज्जेतेति यावत्। तथाच पयःफेनास्थया
64058 तन्नाशे शोक उचितश्चेद्देहाद्यास्थया तन्नाशेऽपि स उचितः स्यादिति भावः ॥ १५ ॥
64059
64060 आस्थाबन्धो महाबाहो जगद्भावत्वमात्मनः।
64061 न स्थिरास्थिरयोः फेनशैलयोरिव राजते ॥ १६ ॥
64062
64063 आत्मनो जगद्भावत्वं जगत्स्वभावता। जन्मनाशादिस्वभावतेति यावत्। साच
64064 अन्योन्यतादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षण आस्थाबन्ध एव न तदन्यो निरूपयितुं

64065 शक्यः। सच तत्त्वविमर्शे स्थिरास्थिरपक्षयोर्द्वयोरपि न राजते। न शोभते
64066 इत्यर्थः। अथवा स्थिरास्थिरयोरात्मजगतोस्तादात्म्यलक्षण आस्थाबन्धो न
64067 राजते फेनशैलयोरिवेत्यर्थः॥ १६॥
64068
64069 सर्वकर्ताप्यकर्तेव करोत्यात्मा न किंचन।
64070 तिष्ठत्येवमुदासीन आलोकं प्रति दीपवत्॥ १७॥
64071
64072 ननु कर्तृत्वपक्षे कथमनास्थोपपत्तिस्तत्राह - सर्वेति। अकर्ता शैल इव।
64073 औदासीन्यांशेऽयं दृष्टान्तः। कार्यनिर्वाहात्तु कर्तेत्युच्यत इति
64074 सदृष्टान्तमाह - तिष्ठतीत्यादिना॥ १७॥
64075
64076 कुर्वन्न किंचित्कुरुते दिवाकार्यमिवांशुमान्।
64077 गच्छन्न गच्छति स्वस्थः स्वास्पदस्थो रविर्यथा॥ १८॥
64078
64079 दिवाकार्यं सर्वप्राणिदिनकृत्यनिर्वाहम्॥ १८॥
64080
64081 यतः कुतश्चिदेवेदं संपन्नमिव लक्ष्यते।
64082 अरुणातीरवद्वारिपूरावर्तवदाततम्॥ १९॥
64083
64084 नन्वादित्यो दिनकृत्यनिमित्तमात्रं कर्तारस्तु जनास्तद्भिन्ना दृश्यन्ते
64085 जगन्निर्माणे तु नान्ये कर्तारः सन्तीति वैषम्यमाशङ्क्याह - अरुणेति।
64086 अरुणाख्या नदी तस्यास्तीरं स्वभावत एव शिलाविषममुदासीनं च। वारिपूरोऽपि
64087 निम्नानुसारिस्वभावो न प्रवाहवैषम्यकर्ता। द्वयोस्तयोः सन्निधाने
64088 जायमान आवर्तो यतः कुतश्चिदेव आकस्मिकः संपन्नस्तद्वच्चिज्जडसन्निधौ
64089 जगदपीति नात्र कस्यचिच्छिरसि तत्कर्तृताभार आरोपयितुं शक्य इति भावः।
64090 आद्यो वतिरिवार्थे सप्तम्यन्तात्। द्वितीयस्तु तेन तुल्यमिति तृतीयान्तात्॥ १९॥
64091
64092 इति चेद्भवता राम नैपुण्येनावधारितम्।
64093 प्रमाणपरिशुद्धेन चेतसा न विचारितम्॥ २०॥
64094
64095 एवं विमर्शे तु सुतरां जगत्यास्था नोचितेत्याह - इतीति त्रिभिः॥ २०॥
64096
64097 तथापि भावनां साधो पदार्थं प्रति नार्हसि।
64098 अलातचक्रे स्वप्ने च भ्रमे वा केव भावना॥ २१॥
64099
64100 अकस्मादागतो जन्तुः सौहार्दस्य न भाजनम्।
64101 भ्रमोद्भूतं जगज्जालमास्थायास्तन्न भाजनम्॥ २२॥
64102
64103 सौहार्दस्य मैत्र्याः॥ २२॥
64104
64105 औष्ण्येन्दौ शीतले भानौ मृगतृष्णाजले तथा।
64106 यथा न भावयस्यास्थामेवं भावय मा स्थितौ॥ २३॥
64107
64108 अनृतत्वाच्च तत्रास्था नोचितेत्याह - औष्ण्येति। यथा शीतार्त
64109 औष्ण्यभ्रान्तिगृहीते इन्दौ। तापार्तो भ्रान्तिकृतशीतले भानौ तृषार्तश्च
64110 त्वं मृगतृष्णाजले आस्थां न भावयसि एवं जगत्स्थितावपीत्यर्थः॥ २३॥
64111
64112 संकल्पपुरुषस्वप्नजनद्वीन्दुत्वविभ्रमम्।
64113 यथा पश्यसि पश्य त्वं भावजातमिदं तथा॥ २४॥
64114
64115 अन्तरास्थां परित्यज्य भावश्रीभावनामयीम्।
64116 योऽसि सोऽसि जगत्यस्मि&ल्लीलया विहरानघ॥ २५॥

भावश्रीः स्त्र्यादिवस्तुसौन्दर्यं तच्चिन्तनप्रचुराम् ॥ २५ ॥

अकर्तृत्वपदं पीत्वा पीत्वेच्छामपि कुर्वतः ।
सर्वभावान्तरस्थस्य सर्वातीतस्य चात्मनः ॥ २६ ॥

अकर्तृत्वपदं तदिच्छां अपिशब्दात्कर्तृत्वपदं तदिच्छां च पीत्वा
निर्गीर्य योऽसि परिशिष्टः सोऽसीति पूर्वेणाप्यन्वयः । लीलया विहरेति यदुक्तं
तद्विवृणोति - अकर्तृत्वपदमिति । कुर्वतो व्यवहारे औदासीन्येन
कर्तृभूतस्य ते सन्निधिमात्रेण निरिच्छैव नियतिः परिजृम्भते ।
व्यवहाराकारेण प्रथते इति यावत् ॥ २६ ॥

इयं संनिधिमात्रेण नियतिः परिजृम्भते ।
दीपसंनिधिमात्रेण निरिच्छैव प्रकाशते ॥ २७ ॥

तत्र दृष्टान्तानाह - दीपेति । निरिच्छैव प्रभेति शेषः ॥ २७ ॥

अभ्रसंनिधिमात्रेण कुटजानि यथा स्वयम् ।
आत्मसंनिधिमात्रेण त्रिजगन्ति तथा स्वयम् ॥ २८ ॥

कुटजानि कुटजपुष्पाणि । उभयत्र जायन्त इति शेषः ॥ २८ ॥

सर्वेच्छारहिते भानौ यथा व्योमनि तिष्ठति ।
जायते व्यवहारश्च सति देवे तथा क्रिया ॥ २९ ॥

देवे परमात्मनि ॥ २९ ॥

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथालोकः प्रवर्तते ।
सत्तामात्रेण देवे तु तथैवायं जगद्गणः ॥ ३० ॥

अतः स्वात्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।
निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता संनिधिमात्रतः ॥ ३१ ॥

कर्तृत्वाकर्तृत्वोक्त्योर्बीजं दर्शयन्नुपसंहरति - अत इति ॥ ३१ ॥

सर्वेन्द्रियाद्यतीतत्वात्कर्ता भोक्ता न सन्मयः ।
इन्द्रियान्तर्गतत्वात्तु कर्ता भोक्ता स एव हि ॥ ३२ ॥

बीजान्तरे च दर्शयति - सर्वेति । कर्ता भोक्ता च न अकर्ता अभोक्ता चेत्युक्त
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

द्वे एतामनि विद्येते कर्तृताकर्तृतानघ ।
ययैव पश्यसि श्रेयस्तामाश्रित्य स्थिरो भव ॥ ३३ ॥

कर्तृता अकर्तृता चेत्यध्याहार्यम् ॥ ३३ ॥

सर्वस्थोऽहमकर्तेति दृढभावनयानया ।
प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ३४ ॥

द्वयोरपि श्रेयस्त्वं प्रत्येकं दर्शयति - सर्वस्थ इत्यादिना ॥ ३४ ॥

याति नीरसतां जन्तुरप्रवृत्तेश्च चेतसः ।

64169 यस्याहं किंचिदेवेह न करोमीति निश्चयः ॥ ३५ ॥
64170
64171 कथं न लिप्यते तदाह - यातीति । नीरसतां विरागम् ॥ ३५ ॥
64172
64173 भोगौघकामवांस्तत्र कः करोतु जहातु वा ।
64174 तस्मान्नित्यमकर्ताहमिति भावनयेद्धया ॥ ३६ ॥
64175
64176 परमामृतनाम्नी सा समतैवावशिष्यते ।
64177 अथ सर्वं करोमीति महाकर्तृतया तया ॥ ३७ ॥
64178
64179 द्वितीयकल्पस्यापि श्रेयस्त्वं दर्शयति - अथेत्यादिना ॥ ३७ ॥
64180
64181 यदीच्छसि स्थितिं राम तत्तामप्युत्तमां विदुः ।
64182 अहो यन्न करोमीमं समग्रं जागतं भ्रमम् ॥ ३८ ॥
64183
64184 तत्तां तादृशीं स्थितिमपि । प्रथमकल्पे रागद्वेषाद्यप्रसक्तिं दर्शयति ##-
64185
64186 रागद्वेषक्रमस्तत्र कुतोऽन्यस्यात्यसंभवात् ।
64187 यदन्येन शरीरं तु दग्धमन्येन लालितम् ॥ ३९ ॥
64188
64189 क्रमः प्रसङ्गो मम कुतः । यतः स्यात्तस्य मदन्यस्य
64190 अत्यन्तमसंभवादित्यर्थः । अन्यसंभवात् इति पाठे तु अकर्तुरन्यस्य
64191 कर्तुरिवान्यस्य रागादेः संभवादित्यर्थः । द्वितीयकल्पेऽपि तदप्रसक्तिं
64192 दर्शयति - यदिति ॥ ३९ ॥
64193
64194 सोऽस्मदारम्भ एवातः कः खेदोल्लासयोः क्रमः ।
64195 मत्सुखासुखविस्तारे जगज्जालक्षयोदये ॥ ४० ॥
64196
64197 अस्मदारम्भोऽस्मत्कृत एव अतः खेदोल्लासयोर्दुःखहर्षयोः । जगज्जालस्य
64198 क्षये उदये च अहं कर्ता ॥ ४० ॥
64199
64200 अहं कर्तेति मत्वान्तः कः खेदोल्लासयोः क्रमः ।
64201 खेदोल्लासविलासेषु स्वात्मकर्तृतयैतया ॥ ४१ ॥
64202
64203 मत्वा स्थितस्येति शेषः । अस्त्वेवं तथापि कथं समतालाभस्तत्राह -
64204 स्वेदेति ॥ ४१ ॥
64205
64206 स्वयमेव लयं याते समतैवावशिष्यते ।
64207 समता सर्वभूतेषु यासौ सत्या परा स्थितिः ॥ ४२ ॥
64208
64209 लयं याते यातेषु । व्यत्ययेनैकवचनं छान्दसम् ॥ ४२ ॥
64210
64211 तस्यामवस्थितं चित्तं न भूयो जन्मभाङ्नाक् ।
64212 अथवा सर्वकर्तृत्वमकर्तृत्वं च राघव ॥ ४३ ॥
64213
64214 अभ्यासदृशा दृष्टी द्वे व्युत्पाद्य परिनिष्ठितदृष्टिं दर्शयति -
64215 अथवेति ॥ ४३ ॥
64216
64217 सर्वं त्यक्त्वा मनः पीत्वा योऽसि सोसि स्थिरो भव ।
64218 अहं सोऽहमयं नाहं करोमीदमिदं तु न ॥ ४४ ॥
64219
64220 एतद्दृष्टिदृशा पूर्वदृष्ट्योरल्पतां दर्शयति - अयमिति । अयं

64221 एतद्देहे प्रसिद्धो हंसः सर्वदेहात्मकसमष्टिरूप इति द्वितीयकल्पे
64222 समष्टिपरिच्छेदस्य कर्तृत्वाभिमानस्य चानपगमादपूर्णता आद्यकल्पे तु
64223 इदं देहेन्द्रियाद्यहं न अत इदं किंचिदपि न करोमीत्यध्यात्मपरिच्छेदस्य
64224 कर्तृत्वादेश्च निरासेन शोधितत्वंपदार्थमात्रनिष्ठत्वेऽपि
64225 तत्पदार्थशोधनस्य वाक्यार्थनिष्ठायाश्चालाभादपूर्णतेति
64226 दृष्टिद्वयमपि तुष्टये नेत्यर्थः ॥ ४४ ॥
64227
64228 इति भावानुसंधानमयी दृष्टिर्न तुष्टये ।
64229 सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा ॥ ४५ ॥
64230
64231 यदि ते न तुष्टये तर्हि किमर्थमुपन्यस्ते इति
64232 चेत्सर्वानर्थमूलदेहाहंभावविमोचनोपायत्वेनोपन्यस्ते इत्याशयेन
64233 देहाहंभावस्यानर्थरूपतां सर्वथा त्याज्यतां च दर्शयति -
64234 सेत्यादिना । कालसूत्रादिच्यसिपत्रवनानि नरकभेदाः ।
64235 कार्यकारणयोरायुर्घृतमितिवदभेदारोपात्सामानाधिकरण्यम् ॥ ४५ ॥
64236
64237 सासिपत्रवनश्रेणी या देहोऽहमिति स्थितिः ।
64238 सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते ॥ ४६ ॥
64239
64240 स्प्रष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेव पुष्कसी ।
64241 तया सुदूरोज्झितया दृष्टौ पटललेखया ॥ ४७ ॥
64242
64243 श्वमांसेन सहिता सश्वमांसा । देहाहंमतेरपि
64244 श्वमांससदृशकामाद्यशुचिदूषितत्वादिति भावः । विशुद्धात्मदृष्टौ
64245 स्वाधिष्ठाने पटललेखावदावरणविक्षेपहेतुभूतयेति यावत् ॥ ४७ ॥
64246
64247 उदेति परमा दृष्टिर्ज्योत्स्नेव विगताम्बुदा ।
64248 ययाभ्युदितया राम तीर्यते भवसागरः ॥ ४८ ॥
64249
64250 कर्ता नास्मि न चाहमस्मि स इति ज्ञात्वैवमन्तः स्फुटं ।
64251 कर्ता चास्मि समग्रमस्मि तदिति ज्ञात्वाथवा निश्चयं ॥
64252 कोप्येवास्मि न किंचिदेवमिति वा निर्णीय सर्वोत्तमे ।
64253 तिष्ठ त्वं स्वपदे स्थिताः पदविदो यत्रोत्तमाः साधवः ॥ ४९ ॥
64254
64255 इदानीं दृष्टित्रयं संगृह्य तासु स्वाधिकारानुरूपामैच्छिकीं
64256 स्थितिमुपदिशन्नुपसंहरति - कर्तेति । सः कर्तृताप्रयोजको देहादिश्चाहं
64257 नास्मि । समग्रमिति पदं तन्त्रेण द्वितीयाप्रथमान्तं देहलीदीपन्यायेन
64258 पूर्वोत्तरयोः संबध्यते । तथाच समग्रं सर्वं कर्ता अहमेवास्मि ।
64259 समग्रं सर्वसमष्टिभूतं तद्ब्रह्माण्डमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । एवं
64260 प्रसिद्धदृश्यरूपं न किंचिदस्मि किंतु कोऽप्येव
64261 लोकप्रसिद्धपरिच्छिन्नजडदुःखस्वभावात्मविलक्षणः
64262 पूर्णानन्दचिदात्मास्मीत्यर्थः । निर्णीयेत्यनेन
64263 पूर्वदृष्ट्योरप्येतत्पर्यवसानमावश्यकमिति ध्वनितम् । पदविदो
64264 ब्रह्मविदः ॥ ४९ ॥
64265
64266 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे
64267 कर्तृत्वविचारयोगोपदेशकरणं नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥
64268
64269 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे कर्तृत्वयोगो
64270 नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥
64271
64272 सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७

श्रीराम उवाच।

सत्यमेतत्त्वया ब्रह्मन्यदुक्तं सूक्तिसुन्दरम्।
अकर्तैव हि कर्तात्मा भोक्ताभोक्तैव भूतकृत्॥ १॥

रामप्रश्नानवसरो वासनावर्जनक्रमः।
तदेकोपायसिद्धानां प्रशंसा चात्र विस्तरात्॥ १॥

वक्ष्यमाणप्रश्नकामो रामः प्रागुक्तार्थानामनुवादप्रशंसाभ्यां
स्वस्य तदवबोधं दर्शयति - सत्यमित्यादिना।
तुल्यन्यायेनानुक्तमस्याभोक्तृत्वं सर्वभोक्तृत्वं चेत्येतदपि
मयावयतमिति सूचयति - भोक्तेति॥ १॥

सर्वेश्वरः सर्वगश्च चिन्मात्रममलं पदम्।
स्थानं भुवि वपुर्देवः सर्वभूतान्तरस्थितः॥ २॥

तिष्ठन्ति सर्वभूतान्यस्मिन्निति स्थानम्। यथा भुवि
वपुश्चतुर्विधभूतग्रामशरीरं तिष्ठति तद्वदित्यध्याहृत्य
कथंचिद्योज्यम्। स्वयं च सर्वभूतान्तरस्थितः॥ २॥

हृदयंगमतां प्राप्तमिदानीं ब्रह्म मे विभो।
त्वदुक्तिभिर्यथाम्भोदधाराभिर्भूभृदव्यथः॥ ३॥

तथाच सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। संपश्यन्ब्रह्म
परमं याति नान्येन हेतुना। इति श्रुत्युक्तार्थस्यापि तुल्ययुक्त्यैव
मयावगतत्वाद्ब्रह्म मे अनुभवपदमारूढमित्याह -
हृदयंगमतामिति। यथा अम्भोदधाराभिर्भूमृत्पर्वतोऽव्यथो
निरस्तग्रीष्मताप आस्ते तथा त्वदुक्तिभिरिदानीमहमासे इति शेषः॥ ३॥

औदासीन्यादनिच्छत्वान्न भुङ्क्ते न करोति च।
समग्रालोककारित्वाद्भुङ्क्ते देवः करोति च॥ ४॥

भोक्तृत्वाभोक्तृत्वयोरविरोधेऽपि त्वदुक्तोपपत्तिस्तुल्येति मयावगतमिति
दर्शयति - औदासीन्यादिति॥ ४॥

किंत्वयं भगवन्स्फारः संशयो मे हृदि स्थितः।
तं त्वं छिन्धि गिरा ब्रह्मन्दीधित्येन्दुर्यथा तमः॥ ५॥

अयं वक्ष्यमाणप्रकारः॥ ५॥

इदं सत्तदिदं वाऽसदयं सोऽहमिदं ननु।
अयमेको द्वितीयोऽयमित्यादिकलनामयम्॥ ६॥

प्रश्नोपयोगितया पूर्वसर्गोक्तं जगतः सत्त्वासत्त्वदृष्टिपक्षं
व्यष्ट्यहंतापरित्यागेन समष्ट्यहंभावपक्षं चानूद्य पृच्छति -
इदमिति। इदं जगत्सत्तदिदमसद्वा त्वदुक्तदिशा। सोऽयं प्रसिद्धः
समष्टिरेवाहमिदं व्यष्टिदेहमात्रं तु न इत्येतद्वा। अयं प्रपञ्चः
समष्टिदृशा एको व्यष्टिदृशा तु द्वितीयो नाना वा।
इत्याद्यनियतबहुरूपकल्पनामयमेकस्मिन्नियतैकस्वभावे अध्वान्ते
स्वप्रकाशत्वादेव स्वतः परिहृतमोहान्धकारे अच्छे निर्मले आत्मनि भास्करे
नीहार इव विरुद्धं कथं सांप्रतं विद्यते। यदि ब्रूयाः प्रथमं

64325 मायाशबलब्रह्मोदरे स्थितमिदं सांप्रतमभिव्यक्तं विद्यत इति तत्रापि
64326 पृच्छामि - इदं प्रथममेव वा कथं स्थितम्। विरोधस्य तदानीमपि
64327 तुल्यत्वादित्यर्थः॥ ६॥
64328
64329 एकस्मिन्विद्यतेऽध्वान्ते नीहार इव भास्करे।
64330 इदं प्रथममेवाच्छे कथमात्मनि संस्थितम्॥ ७॥
64331
64332 श्रीवसिष्ठ उवाच।
64333
64334 सिद्धान्तकाल एवास्य संप्रश्नस्योत्तरं स्थिरम्।
64335 कथयिष्यामि ते राम येन ज्ञास्यसि तत्त्वतः॥ ८॥
64336
64337 रामवाक्यबलादेव रामस्य स्वप्रकाशप्रत्यगात्मदर्शनं तस्य
64338 सर्वशरीरेष्वेकताज्ञानं जगतोऽनिर्वचनीयताबोधश्च वृत्तो
64339 वासनाक्षयाभावात्तु सर्वसंशयमूलाविद्योच्छेदी
64340 प्रत्यगात्मब्रह्मैक्यलक्षणाखण्डाकारानुभवो न वृत्त इति निश्चित्य
64341 वसिष्ठस्तदुपायतया वासनोच्छेदोपायान्विवक्षुरस्योत्तरं वक्तुं
64342 नायमवसर इत्याह - सिद्धान्त इत्यादिना। सिद्धान्ते
64343 निर्वाणप्रकरणस्योत्तरार्धे पाषाणाख्यायिकादौ॥ ८॥
64344
64345 मोक्षोपायस्य सिद्धान्तमसंप्राप्य न राघव।
64346 श्रोतुं प्रश्नोत्तराण्येतान्यलं योग्यो भविष्यसि॥ ९॥
64347
64348 मोक्षोपायस्योपदेशस्य सिद्धान्तं परिनिष्ठारूपमखण्डाकारबोधम्॥ ९॥
64349
64350 कान्तागीतगिरां राम तरुणो भाजनं यथा।
64351 प्रश्नानामुत्तमोक्तीनां पुण्यकृद्भाजनं तथा॥ १०॥
64352
64353 सांप्रतमुच्यमानमपि न ते चित्तमधिरोक्ष्यतीत्याशयेनाह - कान्तेति।
64354 पुण्यकृत्सर्वकर्मफलपरिनिष्ठात्मज्ञानवान्॥ १०॥
64355
64356 वृथा भवति बालेषु यथा रागमयी कथा।
64357 निरर्थकाल्पबोधेषु तथोदारोदया कथा॥ ११॥
64358
64359 उदार उदयो निःश्रेयसं यस्याः सकाशात्सा॥ ११॥
64360
64361 कस्मिंश्चिदेव समये किंचित्पुंसो विराजते।
64362 फलमाभाति वृक्षस्य शरद्येव न माधवे॥ १२॥
64363
64364 तथा प्रश्नोऽप्ययं तदैव राजते इत्याशयेनाह - कस्मिंश्चिदिति। वृक्षस्य
64365 नारङ्गपूगजम्बीरादेः॥ १२॥
64366
64367 उपदेशगिरो वृद्धे रञ्जना निर्मले पटे।
64368 लगन्त्युदारविज्ञानकथा चाधिगतात्मनि॥ १३॥
64369
64370 उपदेशगिरो वैराग्योपदेशाः वृद्धे ज्ञानवृद्धे विवेकिनि नतु रागिणि
64371 लगन्तीत्यर्थः॥ १३॥
64372
64373 प्रश्नस्यास्योत्तरं पूर्वं लेशतः कथितं मया।
64374 न विस्तरेण तेनैतन्न ज्ञातं भवता स्फुटम्॥ १४॥
64375
64376 भार्गवोपाख्यानान्ते

64377 प्रागारब्धमप्यस्योत्तरमनधिकारमालोक्यैवोपेक्षितमित्याह -
64378 प्रश्नस्येति ॥ १४ ॥
64379
64380 यदि त्वमात्मनात्मानमधिगच्छसि तं स्वयम् ।
64381 एतत्प्रश्नोत्तरं साधु जानास्यत्र न संशयः ॥ १५ ॥
64382
64383 अखण्डार्थबोधे जाते मदुक्तिं विनाप्यस्योत्तरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह ##-
64384
64385 मया सिद्धान्तकाले तु प्राप्तबोधे त्वयि स्थिते ।
64386 वक्तव्यो विस्तरेणैव साधो प्रश्नोत्तरक्रमः ॥ १६ ॥
64387
64388 तर्हि त्वं किमुपेक्षिष्यसे नेत्याह - मयेति ॥ १६ ॥
64389
64390 जानात्यात्मानमात्मैव कृत आत्मात्मनैव हि ।
64391 आत्मैव संप्रसन्नः सन्नात्मानं प्रतिपद्यते ॥ १७ ॥
64392
64393 मदुपदेशो द्वारप्रदर्शनमात्रं त्वया त्वात्मनैवात्मा प्रणिधानेन
64394 द्रष्टव्य इत्याशयेनाह - जानातीति । संसारिणमप्यात्मानमात्मैव जानाति ।
64395 हि यस्मादात्मनैवात्मा अप्रसादात्तथा कृतः स
64396 आत्मैवात्मबोधात्संप्रसन्नः सन् वास्तवं पूर्णमात्मानं प्रतिपद्यत
64397 इत्यर्थः ॥ १७ ॥
64398
64399 तदेतत्कथितं राम कर्त्रकर्तृविचारणम् ।
64400 अज्ञातत्वात्तु तामेतामक्षीणवासनो भवेत् ॥ १८ ॥
64401
64402 कर्त्रकर्त्रात्मविचारणमपि मया तदेतदखण्डब्रह्मबोधमुद्दिश्यैव
64403 कथितम् । कथितेऽपि तामेतामखण्डात्मतामज्ञातत्वान्न ज्ञातवानित्यतस्तु
64404 नूनं भवानक्षीणवासनो भवेत् । संभावनायां लिङ् । वासनाक्षयस्तव न
64405 जात इति संभावयामीत्यर्थः ॥ १८ ॥
64406
64407 बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ।
64408 वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥ १९ ॥
64409
64410 इदानीं बन्धमोक्षरहस्ये दर्शयन्वासनोच्छेदोपायक्रममाह - बद्ध
64411 इत्यादिना ॥ १९ ॥
64412
64413 तामसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः ।
64414 मैत्र्यादिभावनानाम्नीं गृहाणामलवासनाम् ॥ २० ॥
64415
64416 तत्र वासनाक्षये प्रथमपीठिका वैराग्यदार्ढ्यमित्याह - तामसीरिति ।
64417 तामसीः तमःप्रधानतिर्यग्योन्यादिगतिप्रदाः ।
64418 राजसमनुष्यादिजन्मप्रदानामप्युपलक्षणमेतत् । विषयैर्वासिता आहिताः ।
64419 मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षा मैत्र्यादयस्तद्भावनानाम्नीम् । तथाच
64420 पातञ्जलसूत्रम् मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां
64421 सुखदुःखपुण्यापुण्यफलानां भावनातश्चित्तप्रसादनम् इति ॥ २० ॥
64422
64423 तामप्यन्तः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ।
64424 अन्तःशान्तसमस्तेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥ २१ ॥
64425
64426 अन्तश्चिन्मात्रव्यतिरेकेण मैत्र्यादयोऽपि न सन्तीति दर्शनेन
64427 बहिस्ताभिर्मैत्र्यादिभिर्व्यवहरन्नपि चिन्मात्रमेवाहमिति
64428 संप्रज्ञातसमाध्यभ्यासदृढीकृतवासनो भव ॥ २१ ॥

64429
64430 तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ।
64431 शेषे स्थिरसमाधानो येन त्यजसि तत्त्यज ॥ २२ ॥
64432
64433 मनोबुद्धिग्रहणं चित्ततद्वृत्तीनामप्युपलक्षणम् । शेषे आत्मत्वादेव
64434 त्यक्तुमशक्यत्वादवश्यं परिशिष्यमाणे प्रत्यक्तत्वे स्थिरं समाधानं
64435 विश्रान्तिर्यस्य तथाविधः । असंप्रज्ञातसमाधौ विश्रान्त इति यावत् । येन
64436 कलनाख्येन द्वैतकल्पनामूलस्तम्भभूतेनाहंकारेण प्रागुक्तं सर्वं
64437 त्यजसि तदपि त्यज । सर्वस्यापि हि त्यागस्तत्र तत्राहं ममेत्यभिमानवर्जनमेव ।
64438 तच्चाहंकारेऽपि शुद्धचिन्मात्ररूपानहंभूतपूर्णात्मदर्शनेन
64439 मूलाज्ञानोच्छेदात्स्वयमेव भवतीति न तत्र कारणान्तरापेक्षेति नानवस्थेति
64440 भावः ॥ २२ ॥
64441
64442 चिन्मयः कलनाकालप्रकाशतिमिरादिकम् ।
64443 वासनां वासितारं च प्राणस्पन्दनपूर्वकम् ॥ २३ ॥
64444
64445 प्राणस्पन्दनपूर्वकं कलनाकालप्रकाशतिमिरादिकं वासनां वासितारं
64446 विषयं चकारात्तद्द्वाराणीन्द्रियाणि च समूलमहंकारमपि चोन्मूल्य
64447 व्योमेव सौम्या निर्मला प्रशान्तविक्षेपा च ब्रह्मात्माखण्डैकाकारा
64448 धीर्यस्य तथाविधः सन् यश्चिन्मयस्त्वं भवसि संपद्यसे स एव
64449 परमार्थरूपो भ्वानस्त्विति परेन सहान्वयः । सत्कृतः सर्वपूजितः ॥ २३ ॥
64450
64451 समूलमपि संत्यक्त्वा व्योमसौम्यप्रशान्तधीः ।
64452 यस्त्वं भवसि सद्बुद्धे स भवानस्तु सत्कृतः ॥ २४ ॥
64453
64454 हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेव महामतिः ।
64455 यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥ २५ ॥
64456
64457 ईदृशीं स्थितिं प्राप्तस्य पूज्यतामेव प्रशंसाभिर्दर्शयति -
64458 हृदयादित्यादिना । गतो व्यग्रः सर्वविक्षेपहेतुरभिमानो यस्य ॥ २५ ॥
64459
64460 समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।
64461 हृदयेनास्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥ २६ ॥
64462
64463 एवमभ्यासपरिपाकेन सप्तमीं भूमिकामारूढस्य सिद्धस्य
64464 कृतकृत्यतैव न कर्तव्यान्तरपरिशेषोऽस्तीत्याह - समाधिमिति । अस्ता
64465 निरस्ताः सर्वा आस्थाः प्रागुक्ताभिमानाध्यासा येन सः ॥ २६ ॥
64466
64467 नैष्कर्म्येण न तस्यार्थो न तस्यार्थोऽस्ति कर्मभिः ।
64468 न समाधानजाप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥ २७ ॥
64469
64470 विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्ग्राहितं मिथः ।
64471 संत्यक्तवासनान्मौनादृते नास्त्युत्तमं पदम ॥ २८ ॥
64472
64473 कतिपयकालानुष्ठितश्रवणमननध्यानैर्वासनाक्षयात्प्रागेव
64474 कृतकृत्यताभ्रमात्परावृत्तिं वारयन्नाह - विचारितमिति । मिथः
64475 परस्परं विद्वद्भिः सह संवादेनोद्ग्राहितं दृढमुपन्यासक्षमं
64476 कृतम् । महता परिश्रमेण सर्वविद्वत्संमत्या चेदमेव
64477 मोक्षशास्त्ररहस्यमिति निर्णीतमित्यर्थह् ।
64478 मौनाद्बाल्यपाण्डित्यशब्दवाच्यश्रवणमननपरिपाकजन्यप्रागुक्तनिर्विकल्प्
64479 आसंप्रज्ञातसमाधिपरिपाकान्तान्मुनिभावादृते परं पदं
64480 ब्राह्मणाख्यं परिनिष्ठिततत्त्वज्ञानं नास्तीति निर्णीतमित्यर्थः । तथाच

64481 श्रुतिः तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च
64482 पाण्डित्यं निर्विद्याथ मुनिरमौनं मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः इति । एष
64483 नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य इति च ॥ २८ ॥
64484
64485 दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा दिशो दश ।
64486 जनाः कतिपया एव यथावस्त्ववलोकिनः ॥ २९ ॥
64487
64488 अत एव तत्त्वज्ञा विरला दुर्लभाश्चेत्याह - दृष्टमिति ॥ २९ ॥
64489
64490 यद्यदालोक्यते किंचित्कश्चिद्यत्तन्न विद्यते ।
64491 ईप्सितानीप्सितादन्यन्न तत्र यतते जनः ॥ ३० ॥
64492
64493 सर्वजनानां बहिर्मुखत्वाद्बहिश्चेप्सितानीप्सितयोरेव
64494 दर्शनात्तत्प्राप्तिपरिहारोपायप्रवणतैव दृष्टा नात्मप्रवणतेत्याह -
64495 यद्यदिति । यद्यत्किंचिदालोक्यते तत् ईप्सितानीप्सितादन्यन्न विद्यते
64496 तदन्यद्यदविषयमात्मतत्त्वं तत्र तु कश्चिदपि जनो न यतते
64497 किंत्वीप्सितानीप्सितयोरेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥
64498
64499 ये केचन समारम्भा ये जनस्य क्रियाक्रमाः ।
64500 ते सर्वे देहमात्रार्थमात्मार्थं नतु किंचन ॥ ३१ ॥
64501
64502 स चानात्मविषये
64503 यत्नोऽनात्मदेहमात्रार्थत्वात्पुनःपुनर्देहारम्भानर्थहेतुरेवेत्याशयेनाह
64504 - ये केचनेति । समारम्भा लौकिकगृहप्रासादादि विषयाः । क्रियाक्रमा
64505 वैदिकयज्ञादयः ॥ ३१ ॥
64506
64507 पाताले ब्रह्मलोके च स्वर्गे च वसुधातले ।
64508 व्योम्नि कतिपया एव दृश्यन्ते दृष्टदृष्टयः ॥ ३२ ॥
64509
64510 व्योम्नि अन्तरिक्षलोके । दृष्टा दृष्टिश्चिदेकरसं ब्रह्म यैस्ते पुरुषाः ॥ ३२ ॥
64511
64512 इदं हेयमुपादेयमिदमित्यसदुत्थितौ ।
64513 निश्चयौ गलितौ यस्य ज्ञस्यासावतिदुर्लभः ॥ ३३ ॥
64514
64515 असदुत्थितौ स्वात्माज्ञानादुद्भूतौ ॥ ३३ ॥
64516
64517 करोतु भुवने राज्यं विशत्वम्भोदमम्बु वा ।
64518 नात्मलाभादृते जन्तुर्विश्रान्तिमधिगच्छति ॥ ३४ ॥
64519
64520 ननु संसारेऽप्युत्तमराज्यादिपदलाभे विश्रान्तिर्दृश्यते किमात्मदर्शनेन
64521 नेत्याह - करोत्विति । इन्द्रपदलाभेन वृष्ट्यधिकारे अम्भोदं विशतु ।
64522 वरुणपदलाभेनाम्बु वा योगसिद्धिभिर्वा भूतजयात्सर्वत्र विशतु ॥ ३४ ॥
64523
64524 ये महामतयः सन्तः शूराश्चेन्द्रियशत्रुषु ।
64525 जन्मज्वरविनाशाय त उपास्या महाधियः ॥ ३५ ॥
64526
64527 तर्हि विश्रान्त्यर्थिना के उपास्यास्तानाह - ये इति ॥ ३५ ॥
64528
64529 सर्वत्र पञ्चभूतानि षष्ठं किंचिन्न विद्यते ।
64530 पाताले भूतले स्वर्गे रतिमेतु क्व धीरधीः ॥ ३६ ॥
64531
64532 तदुपासनेन तत्त्वबोधेऽपि पुनर्भोगभूमिषु रतिः केन वार्यते तत्राह -

64533 सर्वत्रेति। अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् इति
64534 श्रुत्युक्तदिशासर्वभौतिकानां भूतमात्रतालक्षणमिथ्यात्वबोधे तेषु
64535 रत्यनुदयादिति भावः ॥ ३६ ॥
64536
64537 युक्त्या वै चरतो ज्ञस्य संसारो गोष्पदाकृतिः।
64538 दूरसंत्यक्तयुक्तेस्तु महामत्तार्णवोपमः ॥ ३७ ॥
64539
64540 तर्हि भूतानामेव परिशिष्टानामानन्त्यात्तदुत्तरणासंभव इति
64541 चेत्सत्यमिदमज्ञानामेवमेव। तत्त्वविदां तु अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो
64542 मूलमन्विच्छ इति श्रुतिदर्शितयुक्त्या सर्वाधिष्ठानब्रह्मदर्शनेन
64543 भूतानामप्यनृतत्वनिश्चयात्तदुत्तरणं सुलभमेवेत्याशयेनाह -
64544 युक्त्येति। मत्तार्णवः प्रलयार्णवः ॥ ३७ ॥
64545
64546 कदम्बगोलकैस्तुल्यं ब्रह्माण्डं स्फारचेतसः।
64547 किं प्रयच्छति किं भुङ्क्ते प्राप्तेऽस्मिन्सकलेपि सः ॥ ३८ ॥
64548
64549 किंचापरिच्छिन्नात्मानन्ददृष्ट्या ब्रह्माण्डस्याल्पतरत्वदर्शनादपि
64550 कदम्बगोलकमशकभोग्येष्विव तुच्छेषु धनदारादिषु न
64551 दानभोगादिवाञ्छाप्रसक्तिरित्याह - कदम्बेति ॥ ३८ ॥
64552
64553 एतदर्थमबुद्धीनां यन्महासमरक्रियाः।
64554 तन्मन्ये राम धिक्कार्यं द्वन्द्वलक्ऽक्षयावहम् ॥ ३९ ॥
64555
64556 राज्यादिसुखं समराद्यनर्थैर्योधद्वन्द्वलक्षाणां क्षयावहत्वात्तत्त्वविदा
64557 दयालुना धिक्कार्यमेव न सत्कार्यमित्याह - एतदर्थमिति। यच्छब्दार्थे
64558 एतच्छब्दः। अबुद्धीनां मूढानाम्। तद्राज्यसुखमिति शेषः ॥ ३९ ॥
64559
64560 कल्पमात्रेण कालेन सुमहापेलवोदरे।
64561 तस्मिन्नपि हि यो नाशः सर्वाधिरमहाधियाम् ॥ ४० ॥
64562
64563 ननु महाकल्पावसानचिरकालभोग्ये ब्राह्मे पदे तस्य रतिः स्यान्नेत्याह -
64564 कल्पेति। द्विपरार्धावधिना महाकल्पान्तमात्रेण कालेनापि
64565 शीर्यमाणत्वात्सुमहापेलवोदरे तस्मिन्नपि पदे सर्वप्राणिनां
64566 प्रलयनिमित्तत्वादाधिर्मानसव्यथानिमित्तभूतो नाशः सोऽमहाधियां
64567 मूढानामेव। स्पृहणीयो न तत्त्वविदामित्यर्थः ॥ ४० ॥
64568
64569 आत्मनो ज्ञस्य सर्गादिर्यन्मनागपि नोद्गतम्।
64570 तस्मिञ्जगल्लये प्राप्ते किं चिदात्मा बली भवेत् ॥ ४१ ॥
64571
64572 किंच ज्ञस्य तत्त्वविदो दृशा यज्जगल्लयं सर्गादिरुपायान्मनागीषदपि
64573 नोद्गतं नोत्पन्नमेव। न निरोधो न चोत्पत्तिः इत्यादिश्रुतेः। तस्मिंस्तुच्छे
64574 वन्ध्यापुत्रप्राये जगल्लये प्राप्ते चिदात्मा किं बली बलवान् भवेत्। येन तत्र
64575 रागः स्यादित्यर्थः ॥ ४१ ॥
64576
64577 इतः शैलशतैर्व्याप्ता तथेतो जलराशिभिः।
64578 कियानस्य भुवो देहो येनोदारं प्रपूरयेत् ॥ ४२ ॥
64579
64580 असारबहुलत्वादुपयुक्तांशाल्पत्वादपि सार्वभौमादिपदस्य न
64581 स्पृहणीयतेत्याशयेनाह - इत इति। उदारं सर्वत्यागरिक्तविपुलाशयम् ॥ ४२ ॥
64582
64583 न तदस्ति जगत्यस्मिन्सपातालसुरालये।
64584 यन्नामात्मवतो ज्ञस्य किंचित्कार्यतरं भवेत् ॥ ४३ ॥

64585
64586 कार्यतरं अवश्यकर्तव्यम् | सर्वकामावाप्त्या कृतकृत्यत्वादित्यर्थः || ४३ ||
64587
64588 एकतामनुयातस्य व्योमवद्विततस्य च |
64589 स्वस्थस्यात्मवतो ज्ञस्य स्थितस्यात्मन्यचेतसः || ४४ ||
64590
64591 यथा मृगतृष्णा सवितुः प्रकाशमपेक्ष्य सिद्ध्यन्ती सवितारमपेक्षते नतु
64592 सविता मृगतृष्णानिमित्तभूतोऽपि तामपेक्षते तथा
64593 तत्त्वविदश्चित्प्रकाशमपेक्ष्य प्रसिद्ध्यज्जगदेव प्रत्युत तत्त्वविदमपेक्षतां
64594 तत्त्ववित्त पूर्णानन्दारामः कटाक्षेणापि जगन्न पश्यति दूरे तस्य
64595 तदपेक्षेत्याशयेनाह - एकतामित्यादिना | अचेतसो
64596 निर्मनस्कस्यात्मवतस्त्रिलोकीलक्षणा विपुला मृगतृष्णानदीतटी
64597 शान्तसर्वसंसारसुभगा सती शून्यकोटरा आकाशोदरनिभैव न
64598 मूर्तरूपास्तीत्यर्थः | असतामपि बाधितानुवृत्त्या यावत्प्रारब्धक्षयं
64599 प्रतिभासनिर्वाहाय विशिनष्टि - शरीरजालनीहारेति || ४४ ||
64600
64601 शरीरजालनीहारधूसरा शून्यकोटरा |
64602 शान्तसंसारसुभगा त्रिलोकीविपुलातटी || ४५ ||
64603
64604 स्फारब्रह्मामलाम्भोधिफेनाः सर्वे कुलाचलाः |
64605 चिदादित्यमहाभासमृगतृष्णाजलश्रियः || ४६ ||
64606
64607 जगतस्तत्त्वविदात्मप्रकाशापेक्षां प्रपञ्चयति - स्फारेत्यादिना | जलश्रियो
64608 नदीसमुद्रादयः || ४६ ||
64609
64610 आत्मतत्त्वमहाम्भोधिवीचयः सर्गराजयः |
64611 अनुत्तमपदाम्भोदवृष्टयः शास्त्रदृष्टयः || ४७ ||
64612
64613 शास्त्रदृष्टयः श्रौतस्मार्तधर्मब्रह्मादितत्त्वप्रतिभासाः | यद्यपि
64614 लौकिकचाक्षुषादिदृष्टयोऽपि प्रकाशात्मकत्वाद्ब्रह्माम्भोदवृष्टिकल्पा एव
64615 तथापि सुक्षेत्रे वृष्टिवच्छास्त्रदृष्टीनामेव पुरुषार्थोपयोगात्ता
64616 एवोपात्ताः || ४७ ||
64617
64618 चन्द्राग्नितपनालोका घटकाष्ठादिसन्निभाः |
64619 प्रकाशनीयाश्चिद्रूपत्विषो मलकणास्तथा || ४८ ||
64620
64621 अधिष्ठानत्वेन तदपेक्षामुक्त्वा जडानां प्रकाशार्थमपि तदपेक्षामाह
64622 - चन्द्रेति | यदा निर्मला आदित्यादयोऽपि तत्प्रकाशापेक्षास्तदा
64623 अत्यन्तमलिनत्वान्मलकण प्रायाः पार्थिवादिधातवस्तमपेक्षन्त इति किं
64624 वाच्यमित्याशयेन मलकणास्तथेत्युक्तम् || ४८ ||
64625
64626 विहरन्ति स्वमात्मानः संसारवनचारिणः |
64627 कामभोगोलपग्रासमृगा नरसुरासुराः || ४९ ||
64628
64629 एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इति श्रुतेः सर्वप्राणिनां
64630 जीवनहेतुविषयानन्दार्थमपि तदपेक्षामाह - विहरन्तीति | स्वो
64631 देहस्तदात्मना मीयते परिच्छिद्यते अनुभूयते हिंस्यते वा यः स
64632 स्वप्रस्तथाविध आत्मा येषां कामभोगलक्षणानां उलपानां
64633 तृणराजीनां ग्रासे मृगा इव मृगाः भवन्तीति शेषः || ४९ ||
64634
64635 अस्थिखण्डार्गलामूर्धपिधानाः स्नायुशृङ्खलाः |
64636 जगद्देहा जरज्जीवरक्तमांससमुद्गकाः || ५० ||

मृगाणां वने विहारे स्वातन्त्र्यमस्ति। नरसुरासुरजीवानां तु देहपञ्जरे
बद्धत्वादत्यन्तपारतन्त्र्यदुःखमेवेत्याशयेनाह - अस्थीति। जगतां
सर्वेषां नरसुरासुरादिदेहा जरतामनादिसंसारकान्तारे जीर्णानां जीवानां
पर्यायेण बन्धनार्थाः रक्तमांसनिर्मिताः समुद्गकाः संपुटकाः।
पञ्जराणीति यावत्। कृता धात्रेति शेषः। पञ्जरसामग्रीमेवाह - अस्थीति।
अस्थिखण्डा एव अर्गला विष्कम्भदारूणि येषाम्। मूर्धैव
पिधानमूर्ध्वफलकं येषाम्। स्नायवः शिराः शृङ्खला लोहबन्धनानि
येषाम्॥ ५०॥

वनमालामृगा मुग्धाः पुरसंचारसंस्थितौ [संचापितास्थितौ इति
पाठः]।
बालबुद्धिविनोदाय योजिताश्चर्मपुत्रिकाः॥ ५१॥

एवं जीवाविष्टाश्चर्म पुत्रिका एव संसारवनमालामृगास्त एव मुग्धा
देहविवेकशून्या बालानां स्वस्वबुद्धीनां भोगपल्लवग्रासैर्विनोदाय
तत्तद्भोगभूमिलक्षणपुरसंचारसंस्थितौ धात्रा योजिता इत्यर्थः॥ ५१॥

नैवंविधोदारमना मनागपि महामतिः।
न ज्ञश्चलति भोगौघैर्मन्दवातैरिवाचलः॥ ५२॥

तत्त्वविदोऽपि देहदर्शनात्सोऽपि किं तथा नेत्याह - नैवंविधेति।
उदारमनाः सर्वत्यागी प्रागुक्तमहामतिस्तु एवंविधो मनागपि न।
यलोपस्यासिद्धत्वात्संधिरार्षः। दारेषु दारोपलक्षितभोगेषु मनो यस्य
एवंविधो नेति वा॥ ५२॥

तस्मिन्किल पदे राम ज्ञस्तिष्ठति महोत्तमे।
यस्मिंश्चन्द्रार्कदेशोऽपि न पातालमिव स्थितः॥ ५३॥

चन्द्रार्कमण्डलप्रदेशः पातालमिव परिहृतप्रकाशोऽपि न स्थितः किं
वाच्यं प्रकाशमानो न स्थित इति। अथवा चन्द्रार्कसंचारदेशो विपुल
आकाशोऽपि पातालं भूच्छिद्रमिवाल्पभावेनापि न स्थित इति। तादृशमहापदे
स्थितस्याकाशोदरैकदेशपरिच्छिन्नेषु पदेषु का तृष्णेत्यर्थः॥ ५३॥

यस्यालोकाल्लोकपालाः समालोकाः सुवेदिनः।
शरीरं पान्त्ययमिव पश्यन्मूढाः क्षपार्णवे॥ ५४॥

यस्य तत्त्वविद आलोकाच्चित्प्रकाशाल्लोकपाला ब्रह्मादयः समालोकाः
सर्वजगत्साधारणप्रकाशाः सन्तश्चक्षुरादिद्वारा बहिरन्तर्बुद्ध्या च
सुवेदिनः सम्यग्व्यवहारोचितबोधशालिनः सन्तः क्षपार्णवे अज्ञानसमुद्रे
मग्नाः पश्यन्मूढा अशरीरं स्वात्मानं विविच्य पश्यन्तोऽपि मूढाः
सन्तः अयमज्ञजन इव शरीरात्मभावेन शरीरं पान्ति रक्षन्ति।
दृढाभ्यस्तभोगवासनासहकृताधिकारिकप्रारब्धप्राबल्यादित्यर्थः॥ ५४
॥

न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी।
अप्यभ्यासगताः स्फारहृदयं खमिवाम्बुदाः॥ ५५॥

तत्त्वज्ञं तु वैराग्यदार्ढ्येन भोगवासनाक्षयात्स्फारहृदयं
निर्वासनशुद्धान्तःकरणं केचन लोकपालभोग्या अप्यमी
त्रैलोक्यराज्यादिजगद्भावा अभ्यासगताः पुनःपुनः परिशील्यमाना अपि न
रञ्जयन्तीत्यर्थः॥ ५५॥

न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी।
मर्कटा इव नृत्यन्तो गौरीलास्यार्थिनं हरम्॥ ५६॥

न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रजयन्त्यमी।
प्राक्तनप्रतिबिम्बश्री रत्नं कुम्भगतं यथा॥ ५७॥

प्राक्तनी कुम्भाद्बहिः स्थितिदशायां रत्नान्तर्दृश्यमाना
स्तम्भकुड्यादिप्रतिबिम्बश्रीः॥ ५७॥

वज्रार्पितोपममसन्मयमम्बुभङ्ग-
तुङ्गं तरङ्गकृतबिम्बमिवावलोक्य।
लोलां तदीहितसुखेषु रतिं न याति
तज्ज्ञः कुशैवललवेष्विव राजहंसः॥ ५८॥

उक्तमेवार्थं संक्षिप्योपसंहरति - वज्रेति। तज्ज्ञस्तत्त्ववित्।
ब्रह्मलोकान्तं सर्वं जगद्वैभवमज्ञदृशा
अतिदुर्भेदत्वाद्वज्रार्पितोपमम्। विवेकदृशाम्बुभङ्गेषु जलविलासेषु
तुङ्गमुच्छ्रितं तरङ्गेण स्वाग्रे कृतं
चन्द्रादिप्रतिबिम्बमिवानिर्वचनीयमस्थिरम्। तत्त्वदृशा त्वसन्मयं
तुच्छमवलोक्य अज्ञ इव तदीहितसुखेषु लोलां लौल्यवतीं रतिं न याति यथा
मद्गुभोग्येषु कुत्सितशैवलखण्डेषु राजहंसो रतिं न बध्नाति
तद्वदित्यर्थः॥ ५८॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु
स्थितिप्रकरणे पूर्णाशयस्वरूपवर्णनं नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः॥
५७॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
पूर्णाशयस्वरूपवर्णनं नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः॥ ५७॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अत्रैव वस्तुन्युदिता शृणु राघव पूर्वजाः।
कचेन गाथा या गीता बार्हस्पत्येन पावनाः॥ १॥

आरूढस्य पदं पूर्णं सार्वात्म्यस्थितिबोधिनी।
रामायात्र वसिष्ठेन कचगाथोपदिश्यते॥ १॥

अत्रैव प्रागुक्ते वस्तुनि विषये पूर्वजाः पूर्वकालवृत्ताः। बार्हस्पत्येन
बृहस्पतिपुत्रेण। अनन्तरापत्ये पत्युत्तरपदलक्षणो ण्यः॥ १॥

कस्मिंश्चिन्मेरुगहनेऽतिष्ठन्सुरगुरोः सुतः।
कदाचिदभ्यासवशाद्विश्रान्तिं प्राप चात्मनि॥ २॥

अभ्यासवशात् श्रुताया ब्रह्मविद्याया मननमिदिध्यासनपरिपाकादिति यावत्॥
२॥

सम्यग्ज्ञानामृतापूर्णा मतिर्नारमतास्य सा।

64741 पञ्चभूतमयेऽमान्ये दृश्येऽस्मिन्पेलवात्मनि [दृश्यः इति
64742 पाठः] ॥ ३ ॥
64743
64744 अमान्ये अनादरार्हे ॥ ३ ॥
64745
64746 स तेन निर्विण्ण इव सदात्मत्वादृते पदम् ।
64747 अपश्यन्समुवाचेदमेको गद्गदया गिरा ॥ ४ ॥
64748
64749 तेन दृश्यारमणेन सदात्मत्वात् ऋते विना सदैकात्म्यातिरिक्तं पदं वस्तु
64750 अपश्यन् एकमात्रपरिशेषान्निर्विण्ण इवेत्युत्प्रेक्षा । हर्षगद्गदया गिरा इदं
64751 वक्ष्यमाणं समुवाच ॥ ४ ॥
64752
64753 किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।
64754 आत्मना पूरितं विश्वं महाकल्पाम्बुना यथा ॥ ५ ॥
64755
64756 यदुवाच तदाह - किं करोमीत्यादिना ॥ ५ ॥
64757
64758 दुःखमात्मा सुखं चैव खमाशासुमहत्तया ।
64759 सर्वमात्ममयं ज्ञातं नष्टकष्टोऽहमात्मना ॥ ६ ॥
64760
64761 ननु जीवात्मनो यानि सुखसाधनानि तानि कुरु । यत्र तानि प्राप्यन्ते तत्र गच्छ ।
64762 सुखं तत्साधनानि च गृहाण दुःखसाधनानि दुःखं च त्यजेति चेत्तत्राह
64763 - दुःखमिति । दुःखं तदुपभोक्तात्मा जीवस्तदभिलषणीयं सुखं
64764 चेत्यादि सर्वं जगन्मूलान्वेषणे खमाकाशमात्रं सदाशाभ्यो दिग्भ्यो
64765 मनोरथेभ्यश्च सुमहत्तया आत्ममयम् । स्वार्थे मयट् । आत्मैवेति
64766 ज्ञातमतस्तेनैवानन्दैकरसेनात्मन नष्टसर्वदुःओऽस्मीति न
64767 हानोपादानप्रयोजनमस्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥
64768
64769 सबाह्याभ्यन्तरे देहे अधश्चोर्ध्वं च दिक्षु च ।
64770 इत आत्मा ततश्चात्मा नास्त्यनात्ममयं क्वचित् ॥ ७ ॥
64771
64772 बाह्यैराधिभौतिकादिभिराभ्यन्तरैराध्यात्मिकैश्च सहिते
64773 उभयविभागनिमित्तभूते देहे अधः ऊर्ध्वं प्राच्यादिदिक्षु तत्त्वतो
64774 दृश्यमानेष्वात्मैव सर्वमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः
64775 आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत
64776 आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वम् इति ॥ ७ ॥
64777
64778 सर्वत्रैव स्थितो ह्यात्मा सर्वमात्ममयं स्थितम् ।
64779 सर्वमेवेदमात्मैवमात्मन्येव भवाम्यहम् ॥ ८ ॥
64780
64781 सर्वत्रैवाधिष्ठानभावेन स्थितो विवर्तात्मककल्पितविकारदर्शने
64782 सर्वमात्ममयं तत्त्वदर्शने तु सर्वमात्मैव । एवमनया दृशा अहं
64783 परमार्थात्मनि भवामि वर्ते सर्वदैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥
64784
64785 यन्नाम नाम तत्किंचित्सर्वमेवाहमान्तरः ।
64786 आपूरितापारनभाः सर्वत्र सन्मयः स्थितः ॥ ९ ॥
64787
64788 यन्नाम चेतनं प्रसिद्धं यत्किंचिदचेतनं च नाम प्रसिद्धं
64789 तत्सर्वमित्यर्थः । सन्मय इति सदंशस्य सर्वानुगतत्वेन
64790 सर्वाधिष्ठानत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥
64791
64792 पूर्णस्तिष्ठामि मोदात्मा सुखमेकार्णवोपमः ।

64793 इत्येवं भावयंस्तत्र कनककाचलकुञ्जके ॥ १० ॥
64794
64795 मोदात्मेत्यस्य विवरणं सुखमित्यादि ॥ १० ॥
64796
64797 उच्चारयन्नोङ्कारं च घण्टास्वनमिव क्रमात् ।
64798 ओंकारस्य कलामात्रं पाश्चात्यं वालकोमलम् ।
64799 नान्तरस्थो न बाह्यस्थो भावयन्परमे हृदि ॥ ११ ॥
64800
64801 इदं तेन केन प्रमाणेन दृष्टं तदाह - उच्चारयन्निति । तथाच श्रुतिः
64802 प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं
64803 शरवत्तन्मयो भवेत् इति । ओंकारेऽकारादिमात्राणां विराडादिवाचकत्वात्तुरीयं
64804 केनांशेन दृष्टं तमाह - ओंकारस्येति ।
64805 पूर्वपूर्वमात्राविराडादिस्वार्थैः सहोत्तरोत्तरत्र प्रबिलाप्य बालः केश
64806 इवोङ्कारस्य शिरसि लक्ष्यमाणं सूक्ष्मं कोमलं च
64807 पाश्चात्यमर्धमात्राख्यं कलामात्रं
64808 सर्वप्रविलयावधिभूततुरीयलक्षणं [लक्षकं इति पाठः]
64809 तुरीयात्मनैव भावयंस्तद्भावापन्नः सन्नान्तरकारणस्थो न
64810 बाह्यकार्यस्थश्च वक्ष्यमाणरीत्या स्थित इत्यर्थः ॥ ११ ॥
64811
64812 व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धो
64813 हृदयनिरन्तरलीनवातवृत्तिः ।
64814 गतघनशरदाशयोपमानः
64815 स्थित इति राम कचः स गायमानः ॥ १२ ॥
64816
64817 तामेव स्थितिं दर्शयन्नुपसंहरति - व्यपगतेति । वातवृत्तिः
64818 प्राणस्पन्दः । सा च कलना निरोधे स्वत एव निलीनेति भावः । गता घना मेघा
64819 यस्मात्तथाविधो यः शरदाशयः शरदाकाशस्तदुपमानः स्थित इत्यर्थः ॥
64820 १२ ॥
64821
64822 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे
64823 कचगाथानामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥
64824
64825 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
64826 कचगाथानामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥
64827
64828
64829 एकोनषष्टितमः सर्गः ५९
64830
64831 अन्नपानाङ्गनासङ्गादृते नास्तीह किंचन ।
64832 शुभमस्त्विति संवादि महान्किमिव वाञ्छतु ॥ १ ॥
64833
64834 विषयासारता ब्राह्मात्संकल्पाद्विश्वकल्पना ।
64835 धातुर्निर्वेदविश्रान्तिः शास्त्रस्रगश्च कीर्त्यते ॥ १ ॥
64836
64837 प्रासङ्गिकीं कचगाथां समाप्य प्रकृतं भोगजातस्य
64838 तत्त्वविद्वाञ्छाद्ययोग्यत्वोपपादनमेवानुवर्तमानो वसिष्ठो
64839 वैराग्योपदेशाय विषयासारतां प्रपञ्चयति - अन्नपानेत्यादिना । इह
64840 संसारे अन्नपानाङ्गनालक्षणैर्विषयैर्जिह्वोपस्थादीन्द्रियाणां यः
64841 सङ्गस्तस्मादृते शुभं पुरुषार्थरूपमन्यन्नास्ति इति
64842 श्रुतुस्मृत्याप्तोपदेशानुभवसंवादि यथा स्यात्तथा निश्चित्य
64843 महान्परमपदारूढ एतेषु भोगेषु किमिव वाञ्छतु । न
64844 किंचित्तद्वाञ्छायोग्यमत्रास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

64845
64846 तिर्यञ्चः पशवो मूढा ये न तुष्यन्त्यसाधवः |
64847 भोगैः कृपणसर्वस्वैरादिमध्यान्तपेलवैः || २ ||
64848
64849 ननु मोक्ष इव कामोऽपि पुरुषार्थ एवेति सर्वैर्वाञ्छनीय एवेति ये
64850 प्राहुस्तान्प्रत्याह - तिर्यञ्च इत्यादि || २ ||
64851
64852 विश्वासं यान्ति ये लोके तैरलं नरगर्दभैः |
64853 इतः केशा इतो रक्तमितीयं प्रमदातनुः || ३ ||
64854
64855 एतया तोषमायान्ति सारमेया न मानवाः |
64856 मृन्महीदारुतरवो देहा मांसमया अपि || ४ ||
64857
64858 सरमा देवशुनी तत्संततिजाः सारमेयाः शुनकाः | सर्वा मही मृदेव |
64859 सर्वेऽपि तरवो दारुकाष्ठमेव | सर्वेऽपि देहा मांसमया एव || ४ ||
64860
64861 अधो भूरम्बरं पृष्ठे किमपूर्वं सुखाय तु |
64862 मात्रास्पर्शानुसारिण्यो विवेकपदभङ्गुराः || ५ ||
64863
64864 पृष्ठे ऊर्ध्वभागे अम्बरमाकाशमेव | अपूर्वं सारभूतं किमस्ति
64865 यत्सुखायेत्यर्थः | मिन्वन्ति विषयानिति मात्रा इन्द्रियाणि तत्स्पर्शानुसारिण्यः |
64866 विवेकस्य पदे स्थाने तत्त्वे भङ्गुरा बाध्यमानाः || ५ ||
64867
64868 मोहायैवापरामृष्टाः सकला लोकसंविदः |
64869 सर्वस्या एव पर्यन्ते सुखाशायाश्च संस्थितम् || ६ ||
64870
64871 अपरामृष्टा अविचाररमणीयाः | लोकसंविदो जनव्यवहाराः | सर्वस्याः
64872 सुखाशाया विषयलाभेनालाभेन वा पर्यन्ते | चस्त्वर्थे | मालिन्यं
64873 पापविषयादिकालुष्यं वियोगविषादादिप्रयुक्तऽम् दुःखमपि एवं
64874 सांप्रतिकसुखान्तवदेव संस्थितमिति परेण सहान्वयः || ६ ||
64875
64876 मालिन्यं दुःखमप्येवं ज्वालाया इव कज्जलम् |
64877 आगमापायिनोऽनित्या मनःषष्ठेन्द्रियक्रियाः || ७ ||
64878
64879 इन्द्रियशक्तिक्षयाद्विषयसंपत्क्षयाद्वा
64880 भोगक्षयोऽवश्यमापततीत्याशयेनाह - आगमेति || ७ ||
64881
64882 लता नागेन्द्रमृदिता धारयन्ति न संपदः |
64883 पुत्रिका रक्तमांसस्य कान्तेयमिति सादरम् || ८ ||
64884
64885 संपदो विषयसंपदो नित्यमुपभुज्यमाना नागेन्द्रमृदितलताप्रायाः सत्यो
64886 न धारयन्ति क्षीयन्त इत्यर्थः | न केवलमनित्यत्वमेव
64887 कान्तादिभोग्यस्याशुचिनरकरूपत्वमपीत्याह - पुत्रिकेति | अस्थिचये
64888 स्वदेहनाम्ना पुरुषेण रक्तमांसस्य पुत्रिका इयं कान्ता इति बुद्ध्या सादरं
64889 श्लिष्यते | मोहकस्य कामस्यायं क्रम इत्यर्थः || ८ ||
64890
64891 स्वदेहनाम्नाऽस्थिचये [नाम्ना स्थितये इत्यपि क्वचित्पठ्यते तत्तु
64892 सङ्गतिविकलमिति प्रतीयते] श्लिष्यते मोहकक्रमः |
64893 सर्वं सत्यमिदं राम स्थिरमज्ञस्य तुष्टये || ९ ||
64894
64895 अत एवाज्ञस्यैव भोगस्तुष्टये न ज्ञस्येत्याह - सर्वमिति || ९ ||
64896

64897 ज्ञस्यास्थैर्यमसत्यं च जगद्राम न तुष्टये।
64898 अभुक्तेऽपि विषा यैषा विषमूर्च्छां प्रयच्छति॥ १०॥
64899
64900 अस्थिरमेवास्थैर्यम्। अभुक्ते अभोगेऽप्येषा भोगतृष्णा विषा
64901 [विशब्दादर्शभाद्यपि(?) विषयतीत्यर्थः] या
64902 विषवन्मूर्च्छां प्रयच्छति किं पुनर्भुक्ते सतीत्यर्थः॥ १०॥
64903
64904 तां परित्यज्य भोगास्थां स्वात्मैकत्वगतिं भज।
64905 अनात्ममयभावेन चित्तं स्थितिमुपागतम्।
64906 यदा तदैतदाजातं जगज्जालमसन्मयम्॥ ११॥
64907
64908 भोगवासनयैवात्मनः अनात्मदेहादिमयात्मभावनया यदा चित्तं
64909 स्थितिमुपागतं तदेत्यर्थः॥ ११॥
64910
64911 वासनावशतो ब्रह्ममनसा कल्पितं वपुः।
64912 तेजसा श्रितकुड्येन हेमाभत्वमिवात्मनः॥ १२॥
64913
64914 ननु अस्मच्चित्तस्थित्यनुसारिदेहादिजगज्जातमिति कथमुच्यते
64915 विरिञ्चिसंकल्पजातस्य तन्मनोनुसारित्वस्यैवौचित्यादित्याशङ्क्याह -
64916 वासनेति। ब्रह्मणो विरिञ्चेर्मनसा अस्मद्वासनाकर्मादिवशतस्तदनुसारेणैव
64917 संकल्पाज्जगद्वपुः कल्पितमित्यर्थः॥ १२॥
64918
64919 श्रीराम उवाच।
64920
64921 वैरिञ्चपदमासाद्य मनो ब्रह्मन्महामते।
64922 इदं जगत्सुघनतां कथमानयति क्रमात्॥ १३॥
64923
64924 अन्यस्यान्यानुसारिरूपकल्पने दृष्टान्तमाह - तेजसेति। यथा
64925 आश्रितहेमरजतेन्द्रनीलादिकुड्येन तेजसा सूर्याद्यालोकेन तत्तदनुसारिस्वरूपं
64926 कल्पितं तद्वदित्यर्थः। प्रसङ्गाद्रामो विरिञ्चिमनसो जगत्कल्पनाक्रमं
64927 पृच्छति - वैरिञ्चेति। पूर्वोपासकस्य मनः प्राक्तनं व्यष्ट्यभिमानं
64928 समष्ट्यात्मताभावनाप्रचयजन्यसंस्कारपरिपाकेन निरस्य
64929 समष्ट्यात्मनाभिनिष्पत्तिलक्षणं वैरिञ्चपदमासाद्य कार्यब्रह्मभूतं
64930 सत् इदं जगत्कथं क्रमात्सुघनतां चतुर्विधभूतग्रामनिबिडताम्।
64931 अवान्तरसर्गविषयोऽयं प्रश्नः। आद्यसर्गक्रमस्य प्राग्बहुश उक्तत्वात्॥ १३॥
64932
64933 श्रीवसिष्ठ उवाच।
64934
64935 गर्भतल्पात्समुत्थाय पद्मजः प्रथमः शिशुः।
64936 ब्रह्मेति शब्दमकरोद्ब्रह्मा तेन स उच्यते॥ १४॥
64937
64938 गर्भः पद्मकोशस्तल्लक्षणात्तल्पात्। संकल्पजालं
64939 संकल्पात्मकमनःसमष्टिस्तद्रूपस्य मनसा स्वेनैव
64940 कल्पितचतुर्मुखाकृतेः॥ १४॥
64941
64942 संकल्पजालरूपस्य मनसा कल्पिताकृतेः।
64943 अकरोत्तस्य संकल्पलक्ष्मीः पदमथोत्तरे॥ १५॥
64944
64945 अथ उत्थानलक्षणजागरणकल्पनानन्तरं उत्तरे सर्गे पदं व्यवसायमकरोत्
64946 ॥ १५॥
64947
64948 ततः संकल्पयामास पूर्वं तेजो महाप्रभम्।

64949 शरदन्ते लताचक्रचक्रीकृतदिगन्तरम् ॥ १६ ॥
64950

64951 सर्वव्यवहाराणामादित्याद्यालोकाधीनत्वात्प्रथममादित्यसर्ग
64952 विवक्षुस्तदुपादानसर्वनभोव्यापितेजःसर्गमुक्त्वा तदेव तेजो वर्णयति -
64953 तत इत्यादिना । शरत्कालान्ते हिमपाण्डुरैर्लताचक्रैरिव चक्रीकृतं
64954 दिगन्तरालं येन ॥ १६ ॥
64955

64956 पक्षप्रतिमनिस्यूतकर्मणातिगुणाक्षरम् ।
64957 पुञ्जपिञ्जरपर्यन्तं हेमज्ञाननिभाम्बरम् ॥ १७ ॥
64958

64959 पक्षप्रतिमनि प्रसारितपक्षिपक्षसदृशे पार्श्वद्वये स्यूतकर्मणा
64960 तन्तुसंतानकरणेन अतिगुणं बहुतन्तुकमिव अक्षरं क्षयधर्मवर्जितं
64961 शून्यात्मकमाकाशं येन ।
64962 प्रसृतैस्तेजःपुञ्जैर्दिगन्तगतचक्रवालगिरिशिखरचित्रधातुसंभेदात्पिञ्जर्
64963 आ दिक्पर्यन्ता येन । हेमेव
64964 भास्वरमनावृतापरिच्छिन्नप्रकाशैकरसत्वाद्ब्रह्मज्ञाननिभं
64965 चाम्बरमाकाशं येन ॥ १७ ॥
64966

64967 जालहेमलताजालजटालनिजमन्दिरम् ।
64968 कचत्प्रसरदुद्यानाकारकुण्डलमण्डितम् ॥ १८ ॥
64969

64970 विकासाय दलकोटरेषु प्रविष्टैः किरणैर्जालेषु वातायनेषु
64971 कल्पितैर्हेमलताजालैरिव भास्वरैः केसरैर्जटालं निजमन्दिरं
64972 वैरिञ्चपद्मं येन । एकार्णवतरङ्गेषु प्रतिफलनेन कचद्भिर्दीप्यमानैः
64973 प्रसरदुद्यानवनाकारैश्च कुण्डलैः किरणावर्तैर्मण्डितम् ॥ १८ ॥
64974

64975 तं शरीरं मनस्तस्मिंस्ततस्तेजसि भास्वरे ।
64976 आत्माकारसमाकारं भास्वरं समकल्पयत् ॥ १९ ॥
64977

64978 तस्मिंस्तेजसि हिरण्यगर्भस्य स्वसदृशमूर्त्यन्तरकल्पनेन प्रवेशमाह ##-
64979 प्रागुक्तं मनस्तस्मिंस्तेजसि भास्वरं तेजोमयं तं
64980 पुराणादिप्रसिद्धमात्माकारसमाकारं समकल्पयत् ॥ १९ ॥
64981

64982 स ततस्तेजसस्तस्मादभ्युदेति दिवाकरः ।
64983 जालमण्डलमध्यस्थो ज्वलत्कनककुण्डलः ॥ २० ॥
64984

64985 स देवस्ततस्तस्मात्तेजसः पिण्डीभूताद्दिवाकरः सन्नद्यापि प्रत्यक्षमभ्युदेति ।
64986 प्रभाजालात्मकस्य मण्डलस्य मध्यस्थः । ज्वलती कनककुण्डले यस्य । अथवा
64987 दिग्जाललक्षणस्य वधूमण्डलस्य मध्यस्थः साधारणः । ज्वलन्
64988 प्रकाशमानः कनककुण्डलभूत इत्यर्थः ॥ २० ॥
64989

64990 ज्वलज्जटाभारधरोपान्तविस्फारपावकः ।
64991 ज्वालाविशालावयवः पूरिताकाशमण्डलः ॥ २१ ॥
64992

64993 ज्वलन्तो जटाभारधरा ज्वा * *? लीधारिण उपान्तेषु विस्फारा
64994 पावका यस्य ॥ २१ ॥
64995

64996

64997

64998 अथ ब्रह्मा महाबुद्धिरन्यास्तास्तेजसः कलाः ।
64999 अपाल्य यदसद्ब्रह्मा तरङ्गानिव सागरः ॥ २२ ॥
65000

65001 तदनन्तरं मरीच्यादिप्रजापतिसर्गमाह - अथेति। ब्रह्मा
65002 विश्वबृंहणकर्ता महाबुद्धिः सर्वज्ञः समष्टिबुद्ध्यात्मा वा ब्रह्मा
65003 स चतुर्मुखः अन्या आदित्यनिर्माणावशिष्टास्तेजसस्ताः कलाः। अपाल्य अपवार्य।
65004 विभज्येति यावत्। यन्नवधा असत् क्षिप्तवान्। तेऽपि
65005 तेजःखण्डास्तत्संकल्पवशादेव संप्राप्तसर्वसिद्धयस्तत्समानशक्तयः
65006 प्रजापतयः सन्तो यथा संकल्पितं वस्तु क्षणादेवाग्रतो दृष्ट्वा आपुः
65007 प्रापुरिति परेणान्वयः। अपपूर्वादलं
65008 भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेष्वितिधातोर्ल्यप्। असु क्षेपणे इति धातोः ऊदितो
65009 वा इत्यङि आट्थुकोरभावश्छान्दसः॥ २२॥
65010
65011 तेऽपि संकल्पसंप्राप्तसिद्धयः समशक्तयः।
65012 यथासंकल्पितं वस्तु क्षणाद्दृष्ट्वापुरग्रतः॥ २३॥
65013
65014 संकल्पयन्तो यान्यांस्ते नानाभूतगणान्बहून्।
65015 भूतेष्वन्यांस्तु तेष्वन्यांस्तेष्वन्यान्विविधानपि॥ २४॥
65016
65017 तेभ्यो देवदानवयक्षराक्षसमानवादिसर्गप्रवृत्तिरित्याह -
65018 संकल्पयन्त इति। ते प्रजापतयो यान् यान् पुत्रपौत्रपरम्परया
65019 देवदानवादिजातिभेदैर्नानाविधान् व्यक्तिभेदाच्च बहून्भूतगणान्
65020 संकल्पयन्तो बभूवुस्तांस्तानापुरित्यनुवज्जते। तेष्वग्रे
65021 मैथुनसृष्टिप्रवृत्तिं दर्शयति - भूतेष्विति॥ २४॥
65022
65023 संस्मृत्य वेदांस्तदनु यज्ञक्रमगुणान्बहून्।
65024 जगद्गृहादयं ब्रह्मा मर्यादां समकल्पयत्॥ २५॥
65025
65026 संकल्पयन्त आपुरित्यत्राप्यनुवर्तते। ततो यज्ञाविकर्मप्रवृत्तिं दर्शयति ##-
65027
65028 ब्राह्मं रूपमुपादाय मनोनाम महद्वपुः।
65029 तनोतीत्थमिमां दृष्टिं भूतसंततिसंकुलाम्॥ २६॥
65030
65031 समुद्राचलवृक्षाढ्यां कृतलोकोत्तरक्रमाम्।
65032 मेरुभूपीठदिक्कुञ्जजटालोदरमण्डलाम्॥ २७॥
65033
65034 सुखदुःखजराजन्ममरणस्वाध्बोधिताम्।
65035 रागद्वेषमयोद्विग्नां गुणत्रयमयात्मिकाम्॥ २८॥
65036
65037 शारिरैः सुखदुःखजराजन्ममरणैः स्वैर्मानसैश्चाधिभिः सर्वथा
65038 हेयोऽयं संसार इति बोधिताम्॥ २८॥
65039
65040 मनोहस्तैर्विरिंचोत्थैर्यद्यथा कल्पितं पुरा।
65041 तत्तथैवाखिलं द्रष्टुं दृश्यतेऽद्यापि मायया॥ २९॥
65042
65043 ननु सर्वस्य व्यवहारस्य विरिंचिमनःवृतत्वे यज्ञादीनां
65044 शारीरत्वमुपासनादीनां मानसत्वमिति व्यवस्थायां को हेतुस्तमाह -
65045 मनोहस्तैरिति। विरिञ्चोत्थैर्मनोवृत्तिभिर्हस्तैर्वा यैद्वस्तु यथा द्रष्टुं
65046 प्राप्तुं च योग्यं पुराकल्पितं तत्तथैवाद्यापि व्यवस्थितं दृश्यते प्राप्यते
65047 च। तत्कल्पनानुसारेणैवान्येषामपि कल्पनानियतेरित्यर्थः॥ २९॥
65048
65049 इत्थं सर्वेषु भूतेषु केषुचित्त्वथवा पुनः।
65050 संकल्पयति संसारं परं पश्यति चित्स्थितम्॥ ३०॥
65051
65052 समष्टिदृष्ट्या सर्वेषु भूतेषु व्यष्टिदृष्ट्या एकजीवपक्षेण वा

65053 केषुचित्स्थितं मनः संकल्पयति चित्पश्यति | अथवा मन एव चित्स्थितं
65054 संकल्पयति परं पश्यति च || ३० ||
65055
65056 मोह एवंमयो मिथ्या जागतः स्थिरतां गतः |
65057 संकल्पनेन मनसा कल्पितोऽचिरतः स्वयम् || ३१ ||
65058
65059 एवंमय उक्तप्रकारः | अचिरतः शीघ्रमेव संकल्पितः || ३१ ||
65060
65061 संकल्पवशतः सर्वाः प्रसवन्ति जगत्क्रियाः |
65062 संकल्पवशतो देवा निर्यान्ति नियतिस्थिताः || ३२ ||
65063
65064 कोपितायाः प्रजानाथर्जगत्सृष्टेः कुलोद्भवः |
65065 ब्रह्मा संचिन्तयत्येष पद्मासनगतः प्रभुः || ३३ ||
65066
65067 इत्थं सर्गविस्तारं प्रपञ्च्य तदुपरमे शास्त्रनिर्माणे च कारणं वक्तुं
65068 पीठिकां रचयति - कोपिताया इति | इन्द्रविरोचनादिभिर्देवासुरप्रजानाथैः
65069 स्वस्वोत्कर्षाय मनुष्यादिप्रजासु धर्माधर्माभिवृद्धये
65070 यतमानैर्बलात्सात्त्विकराजसतामसवृत्तिषु
65071 प्रवर्तनाद्वधबन्धजन्मजरामयादिक्लेशसहस्रैः कोपिताया अतिपीडिताया
65072 जगत्सृष्टेः सकाशान्निर्विण्णः सर्वप्रजाकुलान्युद्भवन्त्यस्मादिति कुलोद्भव
65073 एष प्रागुक्तो ब्रह्मा वक्ष्यमाणप्रकारेण संचिन्तयतीत्यर्थः || ३३ ||
65074
65075 मनःस्पन्दनमात्रेण चित्रं चित्तं यदुत्थितम् |
65076 सृष्टिर्वा भोगिनी स्फारा व्यवहारविकारिणी || ३४ ||
65077
65078 मनःस्पन्दनमात्रेण यच्चित्तं व्यष्टिजीवोपाधिभूतम् | तदुपभोगार्था
65079 भोगिनी स्फारा विस्तीर्णा भुवनादिसृष्टिर्वेति यदुत्थितं इदं सर्वं मया
65080 स्वसंकल्पजालमेवामितस्ततमिति परेणान्वयः || ३४ ||
65081
65082 रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्राद्या [महेन्द्राढ्या इति पाठः]
65083 शैलसागरसंकुला |
65084 पातालरोदोदिक्स्वर्गमार्गसंकटकोटरा || ३५ ||
65085
65086 संकल्पजालमत्यन्तं मयेदमभितस्ततम् |
65087 अधुना विरतोऽस्म्यस्माद्विकल्पोल्लासनक्रमात् || ३६ ||
65088
65089 इति निश्चित्य विरतः कल्पनानर्थसंकटात् |
65090 अनादिमत्परं ब्रह्म स्मरत्यात्मानमात्मना || ३७ ||
65091
65092 विरत इति शमं प्राप्तः सन् || ३७ ||
65093
65094 तमासाद्य तदाभासे पदे गलितमानसे |
65095 सुखं तिष्ठति शान्तात्मा तल्पेऽधः श्रमवानिव || ३८ ||
65096
65097 तं परमात्मानं स्मृतिमात्रेण आसाद्य प्राप्य तदेव आसमन्ताद्भासते
65098 यस्मिंस्तथाविधे गलितमानसे सप्तमभूमिकालक्षणे पदे सुखं
65099 तिष्ठतीत्यर्थः | अधःसंवृत्तापवरके क्लृप्ते तल्पे | रहसीति यावत् || ३८ ||
65100
65101 निर्ममो निरहंकारः परां शान्तिमुपागतः |
65102 अविक्षुब्ध इवाम्भोधिरात्मनात्मनि तिष्ठति || ३९ ||
65103
65104 ध्यानात्कदाचिद्भगवान्स्वयं विरमति प्रभुः |

65105 बन्धनात्सलिलस्यन्दात्सौम्यत्वादिव वारिधिः ॥ ४० ॥
65106
65107 बन्धनात् एकाकारवृत्तिधारणानिर्बन्धलक्षणाद्ध्यानात् ॥ ४० ॥
65108
65109 विचारयति संसारं सुखदुःखसमन्वितम् ।
65110 आशापाशशतैर्बद्धं रागद्वेषभयातुरम् ॥ ४१ ॥
65111
65112 ततः स करुणाक्रान्तमना भूतविभूतये ।
65113 करोतीह महार्थानि शास्त्राणि विविधानि च ॥ ४२ ॥
65114
65115 अध्यात्मज्ञानगर्भाणि वेदवेदाङ्गसंग्रहम् ।
65116 पुराणादीनि चान्यानि मुक्तये सर्वदेहिनाम् ॥ ४३ ॥
65117
65118 पुनस्त्पदमालम्ब्य परमापद्विनिर्गतः ।
65119 स्वस्थस्तिष्ठति शान्तात्मा निर्मन्दर इवार्णवः ॥ ४४ ॥
65120
65121 तत्प्रागुक्तं सप्तमभूमिकालक्षणं परं पदम् ।
65122 सृष्टिविक्षेपलक्षणाभ्य आपद्भ्यो विनिर्गतः ॥ ४४ ॥
65123
65124 अवलोक्य जगच्चेष्टां मर्यादां विनियोज्य च ।
65125 ब्रह्मा कमलपीठस्थः पुनः स्वात्मनि तिष्ठति ॥ ४५ ॥
65126
65127 कदाचित्केवलं सर्वसंकल्पपरिहीनया ।
65128 यदृच्छयानुग्रहार्थं लोकक्रमवदास्थितः ॥ ४६ ॥
65129
65130 केवलमनुग्रहार्थमेवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥
65131
65132 नार्जवं नास्य संत्यागो वपुषो नच संग्रहः ।
65133 नाना न चेतनं नेह न स्थितिर्नास्थितिः स्थिता ॥ ४७ ॥
65134
65135 तर्हि तस्य समाधिकाले आर्जवं सर्गसंहारादिकाले तु तस्य संत्यागो
65136 देहादिसंग्रहः सर्गरूपेण नानात्वं व्युत्थानकाले चेतनं पद्मे
65137 स्थितिरन्यत्र चास्थितिरिति नानाभावसमारम्भेषु चित्तवृत्तिषु चाज्ञवदेव
65138 वैषम्यं प्राप्तमित्याशङ्क्य क्रमात्परिहरति - नार्जवमित्यादिना ॥ ४७ ॥
65139
65140 सर्वभावसमारम्भः समः सर्वासु वृत्तिषु ।
65141 परिपूर्णार्णवाकारो मुक्तशेषोऽवतिष्ठते ॥ ४८ ॥
65142
65143 कदाचित्केवलं सर्वसंकल्पपरिहीनया ।
65144 यदृच्छयानुग्रहार्थं लोकानां प्रतिबुध्यते ॥ ४९ ॥
65145
65146 एषा ब्राह्मी स्थितिः पुण्या या मयोक्ता महामते ।
65147 यातां विधिसुरानीकौ तामेतां सात्विकीमपि ॥ ५० ॥
65148
65149 उपसंहरति - एषेति । इदानीं मानसः प्रजापतीनां सर्गस्ते हि
65150 संकल्पसंप्राप्तसिद्धयः स्वयं प्रज्ञातज्ञानयोगैश्वर्याः प्रथमो
65151 विध्यनीकः । मैथुनसर्गेऽपि देवगन्धर्वयक्षादीनां
65152 सात्त्विकत्वात्सकृदुपदेशप्राप्तज्ञानैश्वर्यः सुरानीको मध्यमः ।
65153 मनुष्यादिस्तु रजस्तमोग्रस्तः प्रयत्नसहस्रसाध्यज्ञानैश्वर्यो
65154 नरानीकोऽधम इत्यनीकत्रयविभागं मनसि निधाय तेषां
65155 स्वकारणासादितचित्तशुद्ध्यनुरूपज्ञानोदयेन ब्रह्मप्राप्तिं विभज्य
65156 दर्शयति - यातामित्यादिना । तां वर्णितप्रकारां एतां सात्त्विकीं

65157 सत्त्वोत्कर्षप्राप्यां ब्राह्मीं स्थितिं विधिसुरानीकावपि यातां प्राप्नुयाताम् ॥
65158 ५० ॥
65159
65160 चित्सर्गोपरमाकाशे ब्रह्मणो यन्मनःफलम् ।
65161 उदेति प्रथमः सैव ब्रह्मत्वं समवाश्नुते ॥ ५१ ॥
65162
65163 तत्र प्रथमानीकस्य मानसोपासनाफलत्वान्मनोमात्रजन्यत्वेन
65164 सौक्ष्म्यात्तत्प्राप्तौ विशेषमाह - चित्सर्गेति । यद्यस्मात्
65165 प्रथमोऽनीकश्चिद्रूपे सर्वसर्गोपरमरूपे सर्वब्रह्माकाशे ब्रह्मणो
65166 विरिञ्चेर्मनःकल्पितं फलमिव मनःफलं सत्प्रथममदेति अतः सैव स एव
65167 । सोचि लोपे चेत्पादपूरणम् इति सुलोपः । स्वतः सिद्धज्ञानैश्वर्येण प्रथमं
65168 सम्यगवगम्याश्नुते इत्यर्थः ॥ ५१ ॥
65169
65170 सर्गे स्थितिं गते त्वन्या योदेति कल्पनापरा ।
65171 सा व्योमानिलमाश्रित्य प्रविश्यौषधिपल्लवान् ॥ ५२ ॥
65172
65173 द्वितीयानीकस्यौषधिपल्लवविकारभूतसोमाज्यपयःसाध्यकर्मफलत्वेन
65174 तत्परिणामतया प्राकृतापेक्षया स्थौल्यादुपदेशमात्रमपेक्ष्य
65175 ब्रह्मप्राप्तिरिति विशेषं दर्शयति - सर्गे इत्यादिना ।
65176 प्रजापतीनामोषध्यादीनां च सर्गे स्थितिं गते सति या सुरानीकलक्षणान्या
65177 अपरा प्रथमा पेक्षया न्यूना कल्पनोदेति सा प्रथमं चन्द्रकलात्मना
65178 व्योमानिलं चाश्रित्यौषधिपल्लवान्प्रविश्य सोमाज्यपयोभावेनाग्नौ
65179 हूयमाना सूर्यमण्डले अमृताकारपरिणता प्रजापतिप्रभृतिभिरुपभुक्ता
65180 तद्रेतोरूपपरिणता मैथुनद्वारेणेन्द्रादिसुरत्वं कुबेरादियक्षादिदेवयोनितां
65181 चायातीति परेणान्वयः ॥ ५२ ॥
65182
65183 काचित्सुरत्वमायाति काचिदायाति यक्षताम् ।
65184 उदेति प्रथमं सैषा ब्रह्मत्वं समवाश्नुते ॥ ५३ ॥
65185
65186 सैषा सात्त्विकत्वान्मनुष्याद्यपेक्षया प्रथमं
65187 प्रजापतीनामनुग्रहोपदेशादिना ज्ञानैश्वर्यसंपदा उदेति । अतः
65188 प्रथममेव ब्रह्मत्वं समवाश्नुत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥
65189
65190 या यत्सत्त्वं समन्वेति सा तदेवाशु जायते ।
65191 जाता संसर्गवशतस्तस्मिन्नेव च जन्मनि ।
65192 बध्यते मुच्यते वासौ स्वयमन्वारभेदतः ॥ ५४ ॥
65193
65194 तर्हि किं सर्वेषां देवानां मुक्तिर्नेत्याह - येति । देवेषु मानवेषु वा जाता
65195 या व्यक्तिर्यत्सत्त्वं ज्ञानवैराग्यसंपन्नं भोगलम्पटं वा मैत्र्यादिना
65196 समन्वेति सा तत्संगत्या आशु तदेव जायते तादृशगुणवती भवतीत्यर्थः ।
65197 भोगलम्पटसंसर्गवशतः स्वयमपि तथाभूता सती बध्यते
65198 तद्विपरीतसंगत्या स्वयमपि ज्ञानवैराग्यसंपन्ना मुच्यत इत्यर्थः । तर्हि
65199 तृतीयानीकैः किं कार्यं तदाह - स्वयमिति । अतो बन्धमोक्षयोः
65200 सङ्गानुरूपत्वात्स्वयमेव पौरुषप्रयत्नेन
65201 साधुसंगमसच्छास्त्रश्रवणादीनिन्द्रियमनोजयोपायांशान्वारभेत् ।
65202 यावत्फलोदयमभ्यस्येदित्यर्थः ॥ ५४ ॥
65203
65204 इत्थं गतास्थितिरियं किल रामभद्र
65205 सृष्टिः स्फुटप्रकटसंकटकर्मलब्धा ।
65206 आविर्भविद्विविधवेगविहारभार-
65207 संरम्भगर्भविधृता कलनापदे सा ॥ ५५ ॥
65208

65209 उक्तं सर्वं संक्षिप्योपसंहरति - इत्थमिति | स्फुटानि प्रकाशबहुलानि
65210 उपासनानि प्रकटानि सर्वजनप्रसिद्धानि यज्ञादीनि संकटान्यनर्थफलानि
65211 कर्माणि निषिद्धमिश्राणि तैर्निमित्तैः क्रमाल्लब्धा विविधैः
65212 प्रारब्धवेगैर्विहारभारैः क्रीडाकौतुकैः संरम्भगर्भैः
65213 क्रोधलोभसंभृतैश्च व्यवहारैः क्रमाद्विधृता अवष्टब्धा सती
65214 कलनापदे सर्गोन्मुखे ब्रह्मणि इत्थं प्रागुक्तसंकल्पकल्पनयैव गता
65215 प्राप्ता आस्थितिः सत्ता यया तथाविधा सेयं त्र्यनीकात्मिका
65216 सृष्टिराविर्भविदित्यर्थः || ५५ ||
65217
65218 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे
65219 कमलजव्यवहारवर्णनं नामैकोनषष्टितमः सर्गः || ५९ ||
65220
65221 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
65222 कमलजव्यवहारवर्णनं नामैकोनषष्टितमः सर्गः || ५९ ||
65223
65224 षष्टितमः सर्गः ६०
65225
65226 श्रीवसिष्ठ उवाच |
65227
65228 अस्मिन्भगवति ब्रह्मंश्चपलं पदमाश्रिते |
65229 पितामहे महाबाहो कृतसर्गव्यवस्थितौ || १ ||
65230
65231 ब्रह्मोत्थितानां जीवानामिह देहग्रहक्रमः |
65232 वर्ण्यते सात्त्विकानां च प्राधान्याद्बोधभागिनाम् || १ ||
65233
65234 प्रागुक्तत्र्यनीकसृष्टिं सा व्योमानिलमाश्रित्येति
65235 संक्षेपोक्तक्रमप्रपञ्चनेन वर्णयितुं भूमिकां रचयति -
65236 अस्मिन्नित्यादिना | ब्रह्मन् ब्रह्मणि पितामहे | सुपां सुलुक् इति सप्तम्या लुकि न
65237 ङिसंबुद्ध्योः इति नलोपनिषेधः | चपलं पदं समाधिव्युत्थानम् || १ ||
65238
65239 जगज्जीर्णारघट्टेऽस्मिन्वहति स्वव्यवस्थया |
65240 विप्रेतभूतघटया रज्ज्वा जीविततृष्णया || २ ||
65241
65242 आरघट्टे घटीयन्त्रे विप्रेतानां मृतानां भूतानां घटया
65243 समूहलक्षणया विप्रेतानि भूतान्येव घटा यस्यां तथाविधया वा
65244 घटीमालारज्ज्वा जीवितं पुनर्देहग्रहणेन जीवनं जलं च तद्विषयतृष्णया
65245 आरोहावरोहाभ्यां वहति परिवर्तमाने || २ ||
65246
65247 ब्रह्मोत्थेषु च भूतेषु विशत्सु भवपञ्जरम् |
65248 आवर्तेष्वीश्वरव्योमबालमध्यविवर्तिषु || ३ ||
65249
65250 अन्येषु मनःसु ईश्वरस्य मायाशबलब्रह्मणो बालः पुत्रभूतं प्रथमजं
65251 यद्व्योम तन्मध्ये विवर्तिषु भ्रमणशीलेषु सत्सु || ३ ||
65252
65253 मनःस्वन्येषु वातान्तलोलाहतकणेष्विव |
65254 अनारतं विनिर्यान्ति विशन्त्यन्ये तथाभितः || ४ ||
65255
65256 हे राम ब्रह्मणि जीवौघा अनारतं सततं केचन
65257 उपाधिविनिर्गमादग्निविस्फुलिङ्गवद्विनिर्यान्ति | केचित्त्वन्ये
65258 उपाधिविलयात्सुप्ताविव विश्रान्तये प्रविशन्तीत्यर्थः || ४ ||
65259
65260 राम ब्रह्मणि जीवौघास्तरङ्गा इव वारिधौ |

65261 अनाद्यन्तपदोत्पन्नाः कलनापदमागताः ॥ ५ ॥
65262
65263 उत्पन्ना इत्यस्य व्याख्या कलनापदमागता इति ॥ ५ ॥
65264
65265 भूताकाशं विशन्त्येते धूमश्रीरिव चाम्बुदम् ।
65266 एकतां यान्ति जीवौघा ब्रह्मण्याकाशमारुतैः ॥ ६ ॥
65267
65268 तत्र पूर्वसर्गेऽनुक्तं तृतीयानीकोत्पत्तिक्रमं प्रथमं प्रपञ्चयति -
65269 भूताकाशमित्यादिना । ब्रह्मणि अध्यस्तैराकाशमारुतैः सह
65270 क्षीरोदकवदेकतां यान्ति ॥ ६ ॥
65271
65272 दिनं तन्मात्रवातेन तत्प्राणात्मतया यथा ।
65273 आक्रम्यन्ते प्रचण्डेन दैत्यौघेनामरा इव ॥ ७ ॥
65274
65275 ततस्तेजोम्बुभुवामुत्पत्तौ सत्यां दिनं प्रकाशं प्राप्य
65276 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणतन्मात्रसहितेन प्रागुक्तवायुना तथा
65277 तदुपभोगहेत्वमुख्यमुख्योभयविधप्राणात्मतया च आक्रम्यन्ते
65278 वशीक्रियन्ते ॥ ७ ॥
65279
65280 भूतप्राणानिलं तेन गन्धवाहेन तेन च ।
65281 निविशन्ति शरीरेषु जीवा गच्छन्ति वीर्यताम् ॥ ८ ॥
65282
65283 एवं लिङ्गदेहतां प्राप्तास्तेन प्राणात्मभावेन तेन गन्धवाहेन
65284 भूततन्मात्रसहितवायुना च सहान्नोदकादिद्वारा चतुर्विधभूतग्रामाणां
65285 प्राणानिलमन्नग्रासकमपानवृत्तिभेदं प्राप्य शरीरेषु निविशन्ति ।
65286 नेर्विशः इति तङभावश्छान्दसः । वीर्यतां रेतोभावम् ॥ ८ ॥
65287
65288 ततो जगति जायन्ते भवन्ति प्राणिनोऽस्फुटाः ।
65289 अन्या धूमादिमाजाता राम जीवपरम्परा ॥ ९ ॥
65290
65291 अस्फुटा अनभिव्यक्तज्ञानैश्वर्याः । तृतीयानीकस्य सर्गक्रममुक्त्वा
65292 द्वितीयानीकस्य तमाह - अन्या इति । अस्या अपि लिङ्गदेहप्राप्तिपर्यन्तं प्रागुक्त
65293 एव क्रमः । ओषधिवनस्पतिप्रवेशेन क्षीराज्यादिपरिणत्याग्नौ हुता
65294 आहुतिर्धूमद्वारा सूर्यमण्डलं प्राप्य सूर्यकिरणद्वारा चन्द्रानुप्रवेशेन
65295 वा रंहत्यधिकरणन्यायेनाहुत्यप्परिवेष्टितयजमानप्राणानां
65296 धूमादिमार्गेण चन्द्रमण्डलानुप्रवेशाद्वा धूमादिं मार्गं आजाता
65297 अनुप्रविष्टाअ ॥ ९ ॥
65298
65299 तन्मात्रवति तावद्धिरशून्येऽम्बरकोटरे ।
65300 उदेति यावद्भगवानिन्दुरुद्दाममण्डलः ॥ १० ॥
65301
65302 सापि चन्द्रकलात्मतां प्राप्ता कल्पवृक्षफलेषु
65303 रसभावेनानुप्रवेशात्तदुपभोक्तृवीर्यभावपरिणामेन देवगर्भे जायते इति
65304 क्रममभिप्रेत्याह - तन्मात्रवतीत्यादिना ।
65305 प्रागुक्ततन्मात्रात्मकलिङ्गदेहवति । उद्दाममण्डलः पूर्णो
65306 भगवानिन्दुर्यावत् यावद्धी रश्मिभिर्जगद्धासयन्नुदेति तावद्धिर्लोलैः
65307 पाण्डुरूपवद्रश्मिभिरशून्ये पूर्णे अत एव क्षीराम्बुधेर्निधौ आश्रयभूते
65308 प्रतिनिधिभूते वा अम्बरकोटरे सा तिष्ठतीति शेषः ॥ १० ॥
65309
65310 क्षीराम्बुधिनिधौ लोलैः पाण्डुवद्रश्मिभिर्जगत् ।
65311 ततस्तेष्वतिरम्येषु चन्द्ररश्मिषु संपतत् ॥ ११ ॥
65312

65313 ततस्तदनन्तरं तेषु चन्द्ररश्मिषु नन्दनादिवने संपतत् संपतत्सु ।
65314 छान्दसः सुपो लुक् । रश्म्यनुसारेण संपतन्ती तस्मिन्वने प्रेष्या दासी आन्तरेषु
65315 गृहाभ्यन्तरकृत्येष्विव लोला व्यग्रा विहगी पक्षिणीप्राया करोति प्रवेशमिति
65316 शेषः ॥ ११ ॥
65317
65318 करोति विहगी लोला वने प्रेष्यान्तरेष्विव ।
65319 तेभ्योऽपि स्वरसेनैव यान्ति पीवरतामपि ॥ १२ ॥
65320
65321 ततस्मिन्वने फलानि तेभ्यश्चन्द्ररश्मिभ्योऽपिशब्दाद्रविरश्मिभ्यश्च
65322 निमित्तेभ्यः स्वरसेनैव पीवरतां क्रमादुपचयं माधुर्यमपि यान्ति ॥ १२ ॥
65323
65324 फलेषु तेषु बध्नाति पदमिन्दुकरात्क्षता ।
65325 जीवाली क्षीरपूर्णेषु मातुः स्तनभरेष्विव ॥ १३ ॥
65326
65327 एवं रसपूर्णेषु प्रागुक्ता जीवाली इन्दुकरात् क्षता विभक्ता सती तेषु फलेषु
65328 पदं स्थितिं बध्नाति । यथा शिशुर्मातुः स्तनभरेषु पदं बध्नाति तद्वत् ॥
65329 १३ ॥
65330
65331 ताः फलावलयः पक्का भविष्यन्ति मरीचिभिः ।
65332 तेष्वेव वीर्यमागत्य तिष्ठन्त्यप्राप्तबोधिताः ॥ १४ ॥
65333
65334 मरीचिभिः रविरश्मिभिः । तेष्वेव फलेषु कश्यपादिभिरुपभुक्तेषु वीर्य
65335 वीर्यतामागत्य प्राप्य । अप्राप्तबोधिताः मूर्च्छितप्रायाः ॥ १४ ॥
65336
65337 प्रसुप्तवासनाजालजीवतागर्भपञ्जरम् ।
65338 अधितिष्ठति बीजश्रीः सुप्तपत्रा यथा वटम् ॥ १५ ॥
65339
65340 मूर्च्छितजीवानां प्रबुद्धपितृमातृगर्भस्थितौ दृष्टान्तमाह -
65341 बीजश्रीरिति । यथा सुप्तपत्रा अनाविर्भूताङ्कुरविटपपत्रा
65342 वटबीजश्रीराविर्भूतविटपाङ्कुरपत्रफलं वटमधिष्ठाय तिष्ठति
65343 तद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥
65344
65345 यथा काष्ठे स्थितश्चाग्निर्यथा मृदि घटा स्थिताः ।
65346 अनेकक्रमयोगेन परागत्य महेश्वरात् ॥ १६ ॥
65347
65348 न केवलं गर्भ एव मूर्च्छितानामन्यमाश्रित्य तिरोहितस्थितिः किंतु
65349 महेश्वरात् प्रलये उपाधिप्रविलयेन प्राप्तादव्यक्तात्परागत्य
65350 निर्गम्याकाशादिभावे लिङ्गारम्भकाले चन्द्ररश्म्याद्यनुप्रवेशकाले च
65351 अनेकक्रमयोगेन प्रवृत्तेस्तथैव स्थितिरित्यर्थः ॥ १६ ॥
65352
65353 अदृष्टान्यशरीरश्रीः क्रमतेयो न चोदति ।
65354 स हि सत्ये जातिः स्यादुदारव्यवहारवान् ॥ १७ ॥
65355
65356 एवं गर्भे प्राप्तानां जन्मनि निमित्तभेदाद्विशेषं दर्शयति -
65357 अदृष्टेत्यादिना । प्राग्जन्मनि न दृष्टा अन्यस्य स्त्रीपुत्रादिशरीरस्य श्रीर्येन
65358 तथाविधः सर्वतो विरक्तः सन् यो मरणान्तं कालं क्रमते यश्च
65359 रागादिभिर्बहुभिः
65360 कर्मकाण्डादिशास्त्रैश्चैहिकपारलौकिकभोगसाधनलौकिकवैदिककर्मसु
65361 चोद्यमानोऽपि न चोदति न प्रवर्तते स हि धीरः पुरुषधौरेयः
65362 प्रागुक्तक्रमाद्देवगर्भे जायमानः सती अत्यन्तसात्त्विक्येव जातिः संस्तत्र
65363 ज्ञानं प्राप्य उदारजीवन्मुक्तोचितव्यवहारवान्स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥
65364

65365 तेनैव मोक्षभागी चेज्जन्मना स तु सात्त्विकः ।
65366 अथैतां योनिमासाद्य कृत्यां जन्मपरम्पराम् ॥ १८ ॥
65367
65368 देवपदाधिकारप्राप्त्यनुकूलकर्मोपासनानुष्ठायिनां त्वाह - अथेति ।
65369 एतां देवयोनिमासाद्य कृत्यां छेत्तुं शक्यामपि जन्मपरम्परां
65370 भोगलाम्पट्यादकृन्तन्स्वाधिकारभोगरक्षार्थमेव प्राप्तजन्मा चेत्स
65371 तमोयुक्तो राजससात्त्विक इत्यर्थः ॥ १८ ॥
65372
65373 रक्षार्थं प्राप्तजन्मा चेत्तमोराजससात्त्विकः ।
65374 पाश्चात्यजन्मना पुंसो राम वक्ष्यामि चाधुना ॥ १९ ॥
65375
65376 इदानीं प्रथमानीकजानां केवलसात्त्विकत्वमपुनर्जन्मतां चाह -
65377 पाश्चात्येति । पाश्चात्येन चरमेण जन्मना नरसुरानीकापेक्षया प्राधान्येन
65378 प्राजापत्याधिकारेण संसारमायातः केवलसात्त्विको विध्यनीको यथा मुच्यते इति
65379 तथा वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥
65380
65381 प्राधान्येन यथाऽयातः संसारमिति सात्त्विकः ।
65382 स कदाचिन्न कश्चिच्च संभवत्यनघाकृते ॥ २० ॥
65383
65384 स प्रथमानीकजः पुमान् कश्चिदपि कदाचिदपि न पुनः संभवति मुच्यत
65385 एवेत्यर्थः ॥ २० ॥
65386
65387 संभवन्तीह पुरुषा राम राजससात्त्विकाः ।
65388 प्रविचार्य समायात मन्तव्यं चेह तद्धिया ॥ २१ ॥
65389
65390 के तर्हि संभवन्ति तानाह - संभवन्तीति । केवलसात्त्वकस्य
65391 पुनर्जन्माभावे को हेतुस्तमाह - प्रविचार्येति । यतस्ते प्राग्जन्मन्यप्यात्म
65392 तत्त्वं श्रवणाद्युपायैः प्रविचार्य प्रतिबन्धमात्रक्षयाय तद्योग्यं
65393 सात्त्विकं जन्म समायाता इह जन्मन्यपि तेषां धिया सदैवात्मतत्त्वमेव
65394 मन्तव्यं मननेन परिशीलनीयं तस्मादित्यर्थः ॥ २१ ॥
65395
65396 प्राधान्येन समायाता ये यदा परमात्मनः ।
65397 दुर्लभाः पुरुषा राम ते महागुणशालिनः ॥ २२ ॥
65398
65399 अत एव ते दुर्लभा इत्याह - प्राधान्येनेति ॥ २२ ॥
65400
65401 ये चान्ये विविधा मूढा मूकास्तामसजातयः ।
65402 तेषां स्थावरतुल्यानां किंच राम विचार्यते ॥ २३ ॥
65403
65404 ये विधिसुरनरानीकेभ्योऽन्ये रक्षःपिशाचादयस्तिर्यञ्चश्च तेषां
65405 स्थावरादितुल्यत्वाज्ज्ञानाधिकारकथायां विचारयोग्यतैव नास्तीति तेनोपन्यस्ता
65406 इत्याह - ये चान्ये इति ॥ २३ ॥
65407
65408 कतिपया न गता भवभावनां
65409 नरसुराः प्रकृतक्रमजन्मनि ।
65410 अहमिव प्रविचारणयोग्यता-
65411 मनुगतो ननु राजससात्त्विकः ॥ २४ ॥
65412
65413 तत्त्वदौर्लभ्यमेवोपपादयन्नुपसंहरति - कतिपया इति । प्रकृते क्रमेण
65414 प्राप्तेऽपि उत्तमजन्मनि कतिपया एव नराः सुराश्च भवभावनां
65415 सांसारिकभोगरुचिं न गताः । तथाच वैराग्यमेवातिदुर्लभमित्यर्थः ।
65416 किंबहुना । अप्यर्थे ननुशब्दः । तेष्वहमिव जन्मप्रभृत्येव

65417 शमदमादिसर्वगुणसंपत्त्या प्रकर्षेणात्मविचारणयोग्यतामनुगतोऽपि
65418 निरन्तरसमाधिसुखविघ्नभूतराजकुलपौरोहित्याद्यधिकारप्रारब्धयोगाद्राज्
65419 असात्त्विक ईषद्रजोयुक्तसात्त्विक एव न शुद्धसात्त्विक इत्यतिदौर्लभ्यद्योतनाय
65420 निरभिमानादतिशयोक्तिः ॥ २४ ॥
65421
65422 स्थितस्य ते महापदाविचार्ययैवमायता।
65423 विचारय त्वमञ्जसा तदद्य चेह न द्वयम् ॥ २५ ॥
65424
65425 ममेव तवापि वैराग्यशमदमादिसंपत्तिपूर्णत्वमस्त्येव किंतु महतः
65426 परमात्मपदस्य अविचार्यया अविचारणया स्थितस्यैवमुक्तप्रकारा
65427 संसारभ्रान्तिरायता विस्तीर्णा। तत्पदं इह मत्पुरतः अद्यैव अञ्जसा शीघ्रं
65428 विचारय। विचारयमात्रेण त्वमेव च इह प्रत्यक्षं न द्वयमद्वयं
65429 तत्परमपदमसीत्यर्थः। अविचार्य या महती आपदा आपत् ते आयता आयाता इति वा
65430 योज्यम् ॥ २५ ॥
65431
65432 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थिति०
65433 विचारपुरुषनिर्णयप्रसङ्गोपदेशजीवावतारो नाम षष्टितमः सर्गः ॥
65434 ६० ॥
65435
65436 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
65437 विचारपुरुषनिर्णयप्रसङ्गोपदेशजीवावतारो नाम षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥
65438
65439 एकषष्टितमः सर्गः ६१
65440
65441 श्रीवसिष्ठ उवाच।
65442
65443 ये हि राजससात्त्विक्या जाता भुवि महागुणाः।
65444 ते नित्यमेव मुदिताः प्रकाशाः स्व इवेन्दवः ॥ १ ॥
65445
65446 मुक्तियोग्याः प्रशस्यन्ते जना राजससात्त्विकाः।
65447 तेषां विवेकवैराग्यक्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ १ ॥
65448
65449 ये प्रविचारणयोग्यतामनुगताः पुरुषा राजससात्त्विक्या प्राक्तनकर्मोपासनया
65450 भुवि जाताः ॥ १ ॥
65451
65452 न खेदमभिगच्छन्ति व्योमभागो मलं यथा।
65453 नापदा म्लानिमायान्ति निशि हेमाम्बुजं यथा ॥ २ ॥
65454
65455 खेदं मानसं दुःखम्। म्लानिं शारीरं दुःखम् ॥ २ ॥
65456
65457 नेहन्ते प्रकृतादन्यत्ते नान्यत्स्थावरो यथा।
65458 रमन्ते स्वसदाचारैः स्वार्थेभ्यः पादपा यथा ॥ ३ ॥
65459
65460 यथा स्थावरो वृक्षादिः प्रारब्धभोगादन्यन्नेहते तद्वते प्रकृतात्
65461 ज्ञानतत्साधनसंपदोऽन्यन्नेहन्ते। स्वार्थेभ्यः स्वीयपुष्पफलादिभ्यो
65462 हेतुभ्यः ॥ ३ ॥
65463
65464 नित्यमापूर्यतां याति सुधायामिन्दुसुन्दरी।
65465 राम राजससत्त्वस्य मोक्षमायात्यसौ यथा ॥ ४ ॥
65466
65467 राजससत्त्वस्योक्तपुरुषस्य धीः
65468 शान्त्यादिसुधायामुपचितायामापूर्यतामुपचेयतां याति। अत एव

65469 शुक्लपक्षेन्दुरिव सुन्दरी || ४ ||
65470
65471 आपद्यपि न मुञ्चन्ति शशिवच्छीततामिव |
65472 प्रकृत्यैव विराजन्ते मैत्र्यादिगुणकान्तया || ५ ||
65473
65474 शीततामिव स्थितां सौम्यतां शशिवन्न मुञ्चन्ति || ५ ||
65475
65476 नवस्तबकभाविन्या लतयेव वनद्रुमाः |
65477 समाः समरसाः सौम्याः सततं साधुसाधवः || ६ ||
65478
65479 नवैः स्तनकल्पैः स्तबकैर्भावः प्रेमा तद्वत्या लतयेव नित्याश्लिष्टया
65480 गुणकान्तयेति पूर्वेणान्वयः | साधुभ्योऽपि साधवः || ६ ||
65481
65482 अब्धिवद्धृतमर्यादा भवन्ति भवता समाः |
65483 अतस्तेषां महाबाहो पदमापदवासनम् || ७ ||
65484
65485 यत एवंगुणसंपन्ना अतस्तेषामापदामवासनमनधिकरणं यत्पदं तत्तु
65486 तदेव यथा गन्तव्यं तथेह जगति अखेदिना मनसा विहर्तव्यमिति परेणान्वयः
65487 || ७ ||
65488
65489 सततं तत्तु गन्तव्यं गन्तव्यं नापदर्णवे |
65490 तथा तथेह जगति विहर्तव्यमखेदिना || ८ ||
65491
65492 आत्मोदयाश्च वर्धन्ते यथाऽराजससात्त्विकाः |
65493 अचिन्त्यगत्या सच्छास्त्रं विचार्यं च पुनःपुनः || ९ ||
65494
65495 अराजसा रजःक्षयोपेताः सात्त्विका आत्मोदयाः स्वानन्दलाभा यथा वर्धन्ते
65496 तथा अचिन्त्यगत्या मूढचिन्तनार्हविषयगतिपरित्यागेन पुनःपुनः
65497 सच्छास्त्रं विचार्यं भवतीत्यर्थः || ९ ||
65498
65499 अनित्यता स्वमनसा विविधैवाशु भावतः |
65500 आदावन्ते च यां नित्यं क्रियां त्रैलोक्यवर्तिनीम् || १० ||
65501
65502 एवं भावतः अत्यादरेण सर्ववस्तूनां विविधा नानानिमित्तोपपाद्या अनित्यतापि
65503 आशु विचार्या भवतीति विपरिणम्यते | एतावन्तं कालमुदारप्रशंसामुखेन
65504 रामाय सद्गुणानुपदिश्येदानीं साक्षादेवोपदिशति - आदावित्यादिना |
65505 एवमनित्यतां विचारयन् सुधीर्विशुद्धबुद्धिः आदौ ऐहिकोपभोगायोपयुक्तां
65506 लौकिकीमन्ते मरणोत्तरकाले उपयुक्तां पारलौकिकीं च त्रैलोक्यवर्तिनीं क्रियां
65507 तत्फलभूतान्पशुपुत्रधनस्वर्गविमानाप्सरःप्रभृतिपदार्थांश्च
65508 आपदेवेति भावयेत् न इतरत् संपदियमिति भावयेदिति परेणान्वयः || १० ||
65509
65510 पदार्थानापदेवाशु भावयेन्नेतरत्सुधीः |
65511 असम्यग्दर्शनं त्यक्त्वा व्यर्थमज्ञानसंततिम् || ११ ||
65512
65513 स्मर्तव्यं सम्यगेवेदं ज्ञानमर्थमनन्तकम् |
65514 कोऽहं कथमिदं जातं संसाराडम्बरं विभो || १२ ||
65515
65516 इदं वक्ष्यमाणप्रकारं विचारात्मकं ज्ञानमनन्तकमर्थं प्राप्तुमिति
65517 शेषः | विधिवदुपगतेन साधुभिः सतीर्थ्यैः सह प्रयत्नेन सेवादिना
65518 प्रसादितेन प्राज्ञेन गुरुणा हे प्रभो कोऽहमित्यादिसविनयप्रश्नपूर्वकं
65519 विचार्य स्मर्तव्यमिति संबन्धः || १२ ||
65520

65521 प्रविचार्य प्रयत्नेन प्राज्ञेन सह साधुभिः।
65522 नच कर्मसु मङ्क्तव्यं नानर्थेन सहावसेत् ॥ १३ ॥
65523
65524 श्रवणाङ्गतया कर्मसंन्यासमाह - नचेति। मङ्क्तव्यं मज्जनीयम्।
65525 मस्जेर्भावे तव्यः मस्जिनशोर्झलि इति नुम् ॥ १३ ॥
65526
65527 द्रष्टव्यः सर्वविच्छेदः संसारानुगतः सदा।
65528 साधुरेवानुगन्तव्यो मयूरेणाम्बुदो यथा ॥ १४ ॥
65529
65530 सर्वस्य प्रियस्य विच्छेदोऽवश्यंभावीति द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥
65531
65532 अहंकारस्य देहस्य संसारस्याप्लवस्य च।
65533 स्वविचारमलंकृत्य सत्यमेवावलोकयेत् ॥ १५ ॥
65534
65535 आन्तरस्याहंकारस्य ततो बाह्यस्य देहस्य ततोऽपि बाह्यस्य
65536 पुत्रमितादिसंसारस्य चाप्लवार्णवत्रयकल्पस्य प्लवभूतं स्वविचारं अलं
65537 पूर्णभावावसानं कृत्वा ॥ १५ ॥
65538
65539 शरीरमस्थिरमपि संत्यक्त्वा घनशोभनम्।
65540 वीतमुक्तावलीतन्तुं चिन्मात्रमवलोकयेत् ॥ १६ ॥
65541
65542 सत्यमेवावलोकयेदिति यदुक्तं तत्रोपायमाह - शरीरमिति।
65543 अपिशब्दादहंकारमपि संत्यक्त्वा। ल्यबकरणं छान्दसम्। घनशोभनं
65544 अत्यन्तं शुभम्। वीता व्याप्ता मुक्तावली येन तथाविधम्।
65545 छान्दसत्वादुपसर्जनह्रस्वाभावः। भूतेति पाठे स्पष्टम्।
65546 तदन्तर्गततन्तुमिव सर्वदेहाहंकारसाधारणमन्तर्गतं
65547 साक्षिचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥
65548
65549 तस्मिन्पदे नित्यतते सर्वगे सर्वभाविते।
65550 शिवे सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा यथा ॥ १७ ॥
65551
65552 दृष्टान्तसाम्यं दर्शयति - तस्मिन्नित्यादिना ॥ १७ ॥
65553
65554 यैव चिद्भुवनाभोगे भूषणे व्योम्नि भास्करे।
65555 धराविवरकोशस्थे सैव चित्कीटकोदरे ॥ १८ ॥
65556
65557 कुम्भव्योम्नां न भेदोऽस्ति यथेह परमार्थतः।
65558 चितौ शरीरसंस्थानां न भेदोऽस्ति तथानघ ॥ १९ ॥
65559
65560 चिद्भेदाशङ्कां निरस्यति - कुम्भेति। शरीरसंस्थानां जीवानाम्। चितौ
65561 चिति ॥ १९ ॥
65562
65563 सर्वेषामेव भूतानां तिक्तकट्वादिमेदिनाम् [कट्वादिवेदिनां इति
65564 पाठः]।
65565 एकत्वादनुभूतेर्हि कुतश्चिन्मात्रभिन्नता ॥ २० ॥
65566
65567 यथा एकपुरुषास्वादमीयतिक्तकट्वादिरसभेदेऽपि
65568 नानुभवभेदस्तद्वद्देहादिभेदेष्वपीत्याशयेनाह - सर्वेषामिति ॥ २० ॥
65569
65570 एकसिन्नेव सततं स्थिते सन्मात्रवस्तुनि।
65571 जातोऽयमयमुन्नष्ट इति तेषां तवेह धीः ॥ २१ ॥
65572

चेतनेषु चिद्भेद इव सर्ववस्तुषु सत्स्वरूपभेदोऽपि नास्तीत्याशयेनाह - एकस्मिन्निति। तेषां जातादिवस्तूनाम्। तव इह मूढजनेषु प्रसिद्धा धीर्य शास्त्रीयेत्यर्थः॥ २१॥

नच तन्नाम वस्त्वस्ति यद्भूत्वा संप्रलीयते।
आभासमात्रमेवेदं न सन्नासच्च राघव॥ २२॥

कीदृशी तर्हि शास्त्रीयधीस्तामाह - नचेति॥ २२॥

उद्भूतेनाप्रशान्तेन चेतसा सपदि स्थितम्।
नेह मोहान्त आमोक्षान्नेदं यत्तदवस्तु च॥ २३॥

न सन्नासच्चेत्युक्तिमुपपादयति - उद्भूतेनेति। यत आमोक्षात् उद्भूतेनाभिव्यक्तेन अप्रशान्तेन च चेतसा स्फुटं गृह्यमाणं सपदि स्वकाले स्थितं अतो नासत्। मोहस्यान्ते निवृत्तौ तु आमोक्षात्प्रसिद्धे इह पूर्वकाले इदं नास्ति मोक्षकाले त्विदं सुतरां नास्तीत्यवस्तु चेति न सदपीत्यर्थः॥ २३॥

किं किलासति रामेह मोहजाले समुज्झति।
यत्किंचित्सङ्गसङ्गत्या विमोहे कारणं हि तत्॥ २४॥

ज्ञानसाफल्यपर्यालोचनेऽपि मोहादेः सत्त्वमत्यन्तासत्त्वं वा दुर्वचमित्यनिर्वचनीयतैव फलितेत्याह - किं किलेति। मोहजाले अत्यन्तासति ज्ञानेन किं किल समुज्झति निरस्यति। निरस्याभावे निरासकसाफल्यायोगात्। एवमत्यन्तसत्त्वे वा ज्ञानेन किं समुज्झति। सत्यस्य ज्ञाननिरस्यत्वादर्शनात्। तस्माद्यः कश्चिच्चासौ सङ्गश्च यत्किंचित्सङ्गोऽनिर्वचनीयाध्यासस्तल्लक्षणया संगत्या रज्जुसर्पादीव तत् दृश्यजातं विमोहे कारणमिति परिशेषात्सिद्धमित्यर्थः॥ २४॥

(असति [इदमन्तिमं पद्यं क्वचिद्दृश्यते] जगति किं किलेह
मोहः
सति च किमङ्ग विमोहकारणं तत्।
जननमरणसंस्थितिष्वतस्त्वं
भव खमिवातिसमः सदोपशान्तः॥)

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे जननमरणसंस्थितिर्नामैकषष्टितमः सर्गः॥ ६१॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे जननमरणसंस्थितिर्नामैकषष्टितमः सर्गः॥ ६१॥

द्विषष्टितमः सर्गः ६२

श्रीवसिष्ठ उवाच।

धीरो विचारवान्साक्षादादावेव महाधिया।
शास्त्रेण विदुषा शास्त्रं सुजनेन विचारयेत्॥ १॥

रामस्य सर्वशास्त्रोक्तगुणसंपत्तिरुच्यते।

65625 अवरस्यापि सत्सङ्गपौरुषाभ्यां वरस्थितिः ॥ १ ॥
65626
65627 अचिन्त्यगत्या सच्छास्त्रं विचार्यं च पुनःपुनरिति प्रागुक्तं तत्कथं विचार्य
65628 तदाह - धीर इति। धीरो बाह्याभ्यन्तरद्वन्द्वसहिष्णुः। विचारवान्
65629 ऊहापोहकुशलः। साक्षात्स्वयमेव तद्विज्ञानार्थं स
65630 गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः इत्यादिशास्त्रेणोपगतेन विदुषा सुजनेन
65631 शिष्यापराधसहिष्णुना गुरुणा सह शास्त्रमादौ विचारयेदित्यर्थः ॥ १ ॥
65632
65633 सुजनेन वितृष्णेन विदुषा महता सह।
65634 प्रविचार्य महायोगात्पदमासाद्यते परम् ॥ २ ॥
65635
65636 सुजनेन शोभनाभिजनेन। महायोगान्मनोनाशान्तात्समाधेः ॥ २ ॥
65637
65638 शास्त्रार्थसुजनासङ्गवैराग्याभ्याससत्कृतः।
65639 पुरुषस्त्वमिवाभाति निजविज्ञानभाजनम् ॥ ३ ॥
65640
65641 शास्त्राणां वेदान्तोपयोगिशास्त्रान्तराणामर्थानां सत्कर्मसदाचारादीनां
65642 सुजनासङ्गवैराग्यादीनां च निरन्तराभ्यासैः सत्कृतः संस्कृतो यः
65643 पुरुषस्त्वमिवाभाति स प्रकृतशास्त्रश्रवणे निजस्य
65644 प्रत्यक्तत्त्वविषयस्वविज्ञानस्य भाजनमित्यर्थः। अथवा
65645 अध्यात्मशास्त्रादिभिः सत्कृतो निजविज्ञानभाजनं भूत्वा त्वमिवाभातीति
65646 योजना ॥ ३ ॥
65647
65648 त्वमुदारनिजाचारो धीरो गुणगणाकरः।
65649 अधितिष्ठसि निर्दुःखं वीतसर्गमनोमलः ॥ ४ ॥
65650
65651 उक्तगुणास्त्वयि सन्त्येवेत्याह - त्वमिति ॥ ४ ॥
65652
65653 नूनमुत्सर्जिताभ्रेण शरद्व्योम्ना समो भवान्।
65654 भव भावनया मुक्तो युक्त उत्तमसंविदा ॥ ५ ॥
65655
65656 इदानीं रामस्य प्रबोधाज्जीवन्मुक्ततां संभावयन्नाह - नूनमित्यादिना
65657 ॥ ५ ॥
65658
65659 चिन्तामुक्तकलावत्या मुक्तकल्पनया स्थितम्।
65660 मनो मुक्तविभागं च मुक्तमेव न संशयः ॥ ६ ॥
65661
65662 तत्संभावनाबीजं मुक्तमनसो लक्षणमाह - चिन्तेति।
65663 सर्वबाह्यार्थचिन्ताभिर्मुक्तया अन्तश्च परमात्मना क्षीरोदकवदेकीभावात्
65664 कलावत्या ब्रह्माकारपरिणतिलक्षणकौशलवत्या मुक्तानामनुभवसिद्धया
65665 कल्पनया स्थितं मनो मुक्तमेव नात्र संशय इत्यर्थः ॥ ६ ॥
65666
65667 तवोत्तमानुभावस्य त इदानीं नरा भुवि।
65668 चेष्टामनुसरिष्यन्ति रागद्वेषविहीनया ॥ ७ ॥
65669
65670 एवं मुक्तमनसस्तव चेष्टान्ते प्रागुक्ता जीवन्मुक्ता इदानीं रागद्वेषविहीनया
65671 प्रागुक्तकल्पनया अनुसरिष्यन्ति ॥ ७ ॥
65672
65673 वहिर्लोकोचिताचारा विहरिष्यन्ति ये जनाः।
65674 भवार्णवं तरिष्यन्ति धीमन्तः पोतकान्विताः ॥ ८ ॥
65675
65676 पोतका ज्ञानप्लवास्तैरन्विताः ॥ ८ ॥

65677
65678 तव तुल्यमतिर्यः स्यात्सुजनः समदर्शनः |
65679 योग्योऽसौ ज्ञानदृष्टीनां मयोक्तानां सुदृष्टिमान् || ९ ||
65680
65681 यावद्देहं धिया तिष्ठ रागद्वेषविहीनया |
65682 बहिर्लोकोचिताचारस्त्वन्तस्त्यक्ताखिलैषणः || १० ||
65683
65684 किं तर्हि जीवन्मुक्तस्य मम शरीरत्यागो यथेष्टाचरणं वास्तु नेत्याह -
65685 यावद्देहमिति | लोकोचितोधर्मशास्त्रसद्दुत्तानुसारी आचारो यस्य || १० ||
65686
65687 परां शान्तिमुपागच्छ यथान्ये गुणशालिनः |
65688 अविचार्यास्त एवेह गोमायुशिशुधर्मकाः || ११ ||
65689
65690 गोमायुधर्मकाः स्वार्थकौशलेन परवञ्चकाः | शिशुधर्मका
65691 यथेष्टाचारिणो मूढाः || ११ ||
65692
65693 ये स्वभावा महासत्या नृणा सात्त्विकजन्मनाम् |
65694 तान्भजन्पुरुषो याति पाश्चात्योदारजन्मताम् || १२ ||
65695
65696 शुद्धसात्त्विकजन्मनां जीवन्मुक्तानां ये स्वभावाः स्वाभाविकाः
65697 शमदमादिगुणास्तान्भजन् अर्जयन्साधारणोऽपि पुरुषः क्रमात् ज्ञानं
65698 प्राप्य पाश्चात्योदारजन्मतां चरमजीवन्मुक्तशरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः || १२ ||
65699
65700 यानेव सेवते तन्तुरिह जातिगुणान्सदा |
65701 अथान्यजातिजातोऽपि [१] जातिं भजति तां क्षणात् || १३ ||
65702
65703 तत्कुतस्तत्राह - यानेवेति | उत्कृष्टजातिगुणसेवने उत्कृष्टजातौ जन्म
65704 लभते निकृष्टजातिगुणसेवने निकृष्टमिति नियमादित्यर्थः || १३ ||
65705
65706 प्राक्तनानखिलान्भावान्यान्ति कर्मवशं गताः |
65707 पौरुषेणावजीयन्ते धराधरमहाकुलाः || १४ ||
65708
65709 प्राक्तनानिति | यं यं वापि स्मरन्भावम् इति न्यायादित्यर्थः | अवश्यं
65710 निकृष्टतमेनापि मोक्षायैव यत्नः कार्यः पौरुषादनुपरतस्य
65711 फलसिद्धेरवश्यंभावादित्याशयेनाह - पौरुषेणेति | धराधरा
65712 राजानः पर्वताश्च तेषां महाकुलाः सेनावनानि च
65713 नीतिशास्त्रानुसारिपौरुषेण च्छेदनादिना चावजीयन्ते लोके || १४ ||
65714
65715 धैर्येणाभ्युद्धरेद्बुद्धिं पङ्कान्मुग्धगवीमिव |
65716 तामसीं राजसीं चैव जातिमन्यामपि श्रितः || १५ ||
65717
65718 अभ्युद्धरेद्विषयेभ्यो निवर्तयेत् | तामसीं रक्षःपिशाचशूद्रादिरूपां जातिं
65719 योनिं राजसीं क्षत्रियवैश्यादिरूपामन्यां सत्त्वतमोमिश्रसर्पादिजातिमपि
65720 श्रितः प्राप्तः पुरुषः || १५ ||
65721
65722 स्वविवेकवशाद्यान्ति सन्तः सात्त्विकजातिताम् |
65723 अतश्चित्तमणौ स्वच्छे यद्राघव नियोज्यते || १६ ||
65724
65725 उक्तमेव प्रपञ्चयति - स्वविवेकेत्यादिना | चित्तमणौ चित्तस्फटिके | नियोज्यते
65726 आसज्ज्यते || १६ ||
65727
65728 तन्मयो विभवत्येवं तस्माद्भवति पौरुषम् |

पौरुषेण प्रयत्नेन महार्हगुणशालिनः ॥ १७ ॥

मुमुक्षवो भवन्तीह पाश्चात्यशुभजातयः ।
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा क्वचित् ॥ १८ ॥

पौरुषेण प्रयत्नेन यन्नाप्नोति गुणान्वितः ।
ब्रह्मचर्येण धैर्येण वीर्यवैराग्यरंहसा ।
युक्त्या युक्तेन हि विना न प्राप्नोषि तदीहितम् ॥ १९ ॥

हितं महासत्त्वतयात्मतत्त्वं
विधाय बुद्ध्या भव वीतशोकः ।
तव क्रमेणैव ततो जनोऽयं
मुक्तो भविष्यत्यथ वीतशोकः ॥ २० ॥

उक्तं संक्षिप्योपसंहरति - हितमिति ।
सर्वप्राणिनामात्यन्तिकदुःखोपशमोपलक्षितनिरतिशयानन्दरूप##-
विशुद्धसत्त्वगुणोपचयोपाये प्रणिधानवत्या बुद्ध्या विधाय आत्मभावेन
स्थिरीकृत्य वीतशोको भवेत्युपदेश आशीश्च । तवोपदिष्टेन
क्रमेणान्योऽप्ययमधिकारिजनो मुक्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

पाश्चात्यजन्मनि विवेकमहामहिम्ना
युक्ते त्वयि प्रसृतसर्वगुणाभिरामे ।
सत्त्वस्थकर्मणि पदं कुरु रामभद्र
मैषा करोतु भवसङ्गविमोहचिन्ता ॥ २१ ॥

हे रामभद्र त्वं विवेकमहामहिम्ना युक्ते प्रसृतैः पल्लवितैः सर्वैः
शान्तिदान्त्यादिगुणैरभिरामेऽस्मिन्पाश्चात्यजन्मनि प्राप्ते सति सत्त्वस्थानां
जीवन्मुक्तानां कर्मणि सप्तमभूमिकालक्षणे पदं स्थानं कुरु । एषा
वैराग्यप्रकरणोपवर्णिता सर्वजनप्रसिद्धा च भवसङ्गविमोहचिन्ता त्वयि
पदं स्थानं मा करोत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते
द्वात्रिंशत्साहस्र्यां संहितायां मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे
द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे द्विषष्टितमः
सर्गः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वती##-
श्रीमद्गङ्गाधरेन्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण
श्रीमदानन्दबोधेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचिते
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणं समाप्तम् ॥

समाप्तमिदं स्थितिप्रकरणम्

प्रथमः सर्गः १

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अथ स्थितिप्रकरणादनन्तरमिदं शृणु।
उपशमप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणकारि यत्॥ १॥

भुवनरचनपालनोपशान्तिप्रथितमहाविभवस्वभावपूर्णम्।
निगमहृदयसाक्षि निष्प्रपञ्चं निजसुखबोधघनं शिवं प्रपद्ये॥ १॥

मध्याह्नशङ्खध्वनिना सभोत्थानमिहोच्यते।
वसिष्ठस्याह्निकं रात्रौ विश्वामित्रसहस्थितिः॥ १॥

उत्पत्तिप्रकरणे सर्वसृष्टिश्रुतितात्पर्योद्घाटनाय मनोधीनैव
सर्वप्रपञ्चरचनेति दर्शितम्। स्थितिप्रकरणे च
सर्वजगत्स्थितिप्रतिपादकश्रुतितात्पर्यप्रदर्शनाय मनःस्थित्यधीनैव
सर्वप्रपञ्चस्थितिरिति दर्शितम्। इदानीं यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं
गच्छत एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति सुषुप्तिकाले सकले विलीने
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम् एवमेवास्य
परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति
इत्यादीनां सुषुप्तिप्रलयसमाधिसाक्षात्कारविदेहकैवल्येषु
प्रपञ्चोपशमाज्जीवस्य ब्रह्मस्वभावताप्राप्तिप्रतिपादनेन
प्रत्यग्ब्रह्मैकरसाखण्डवस्तुलक्षकश्रुतीनामपि मन उपशमादेव
सर्वप्रपञ्चोपशमेन स्वरूपप्रतिष्ठायां तात्पर्यमिति
रहस्योद्घाटनायोपशमप्रकरणमारभमाणः पूर्वोत्तरप्रकरणयोः
संगतिं दर्शयन् विषयप्रयोजने निर्दिश्य शिष्यमवधानयन्प्रतिजानीते -
अथेति। अथ
स्थितिप्रतिपादकश्रुतितात्पर्यवर्णनानान्तरमुपसंहारबोधकश्रुतितात्पर्यवर्
णनस्यावसरसंगतिरित्यर्थः। ज्ञातं निर्वाणकारीति। तथाच
पूर्वप्रकरणप्रयोजनमेवास्यापीत्येककार्यकारितासंगतिरपि दर्शिता बोध्या॥
१॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच।

शरत्तारकिताकाशस्तिमितायां सुसंसदि।
कथयत्येवमाह्लादि वसिष्ठे पावनं वचः॥ २॥

शरत्तारकितेत्यादिकथासंदर्भः समयोचिताचारावश्यकत्वद्योतनार्थः।
शरदि तारकितः संजाततारक आकाश इव स्तिमितायाम्। सर्वेषां
सप्तम्यन्तपदानां मध्याह्न शङ्खानां स्वन उदभूदिति चतुर्दशे श्लोके
संबन्धः॥ २॥

श्रवणार्थित्वमौनस्थपार्थिवे संसदन्तरे।
निर्वात इव निस्पन्दकमले कमलाकरे॥ ३॥

श्रवणार्थित्वेन मौनस्थाः पार्थिवा यत्र। संसदन्तरे सभामध्ये ॥ ३ ॥

विलासिनीषु संशान्तमदमोहबलासु च।
शममन्तः प्रयान्तीषु चिरप्रव्रजितास्विव ॥ ४ ॥

कराम्भोरुहहंसेषु लीनेषु श्रवणादिव।
मुक्तघुर्घुरवादेषु वायसेषु ताराविव ॥ ५ ॥

संनिधानाद्विलासिनीनां कराम्भोरुहेषु हंसायमानेषु चामरेषु
श्रवणाच्छ्रुतार्थे समाधिना लीनेष्विवेति निःस्पन्दत्वदर्शनादुत्प्रेक्षा।
मुक्तघुर्घुरवादेषु त्यक्तकङ्कणकिङ्किणीरवेषु। वयांस्येव वायसास्तेषु।
ताराविति सदस उपमा ॥ ५ ॥

नासाग्रपरिविश्रान्ततर्जन्यङ्गुलिकोटिषु।
विचारयत्सु विज्ञानकलां तज्ज्ञेषु राजसु ॥ ६ ॥

तज्ज्ञेषु विचारज्ञेषु ॥ ६ ॥

रामे विकासमायाते प्रभात इव पङ्कजे।
परित्यक्ततमःपीठे सूर्योदय इवाम्बरे ॥ ७ ॥

तमसो भूमावेव घनत्वादुपरितनाम्बरपीठत्वेनोत्प्रेक्षा। यथा
आचार्यागमने शिष्य उत्तिष्ठन् पीठं परित्यजति तद्वत्सूर्यस्योदये
परित्यक्ततमःपीठे सतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

आकर्णयति वासिष्ठीर्गिरो दशरथे रसात्।
कलापिनीव जीमूतनिर्ह्रादान्मुक्तवर्षणात् ॥ ८ ॥

रसात् प्रेमार्द्रभावात्। तस्योपमा मुक्तवर्षणादिति।
मुक्तवर्षणप्रयुक्तादार्द्रीभावादिति यावत् ॥ ८ ॥

आहृत्य सर्वभोगेभ्यो मनो मर्कटचञ्चलम्।
श्रवणं प्रति यत्नेन सारेण मन्त्रिणि स्थिते ॥ ९ ॥

यत्नेन आहृत्य परावर्त्य स्थिते ॥ ९ ॥

वसिष्ठोक्त्या परिज्ञातस्वात्मनीन्दुकलामले।
लक्ष्मणे विलसल्लक्ष्ये शिक्षाबलविचक्षणे ॥ १० ॥

शिक्षाबलविचक्षणत्वादेव विलसद्धृदि स्फुरल्लक्ष्यं ब्रह्म यस्य
तथाभूते ॥ १० ॥

शत्रुघ्ने शत्रुदलने चेतसा पूर्णतां गते।
अलमानन्दमायाते राकाचन्द्रोपमे स्थिते ॥ ११ ॥

अलं पूर्णमानन्दमायाते प्राप्ते ॥ ११ ॥

सुमित्रे मित्रतां याते मानसे दुःखशीलिते।
विकासिहृदये जाते तत्काल इव पङ्कजे ॥ १२ ॥

सुमित्रे मन्त्रिविशेषे दुःखशीलिते मानसे मित्रतां वश्यतां याते सति
विकासिहृदये जाते। अम्बुजपक्षे आप्रातर्मानसे सरसि मनसि च दुःखेन शीलिते

चिन्तिते शोभने मित्रे सूर्ये मित्रतामुदयेन प्रीतिकरतां याते सति तत्काले
विकासिहृदये जाते ॥ १२ ॥

तत्रस्थेषु तथान्येषु तदा मुनिषु राजसु ।
सुधौतचित्तरत्नेषु प्रोल्लसत्स्विव चेतसा ॥ १३ ॥

प्रोल्लसत्स्विव जातेष्विति यथायोगं विपरिणामेन सर्वत्रानुषज्जते ॥ १३ ॥

उदभूत्पूरयन्नाशाः कल्पाभ्ररवमांसलः ।
अथ मध्याह्नशङ्खानामब्धिघोषसमः स्वनः ॥ १४ ॥

आशा दिशः । कल्पाभ्ररव इव मांसलोबलवान् ॥ १४ ॥

महता तेन शब्देन तिरोधानं मुनेर्गिरः ।
ययुर्जलदनादेन कोकिलध्वनयो यथा ॥ १५ ॥

मुनेर्वसिष्ठस्य ॥ १५ ॥

मुनिरन्तरयांचक्रे स्वां वाचमथ संसदि ।
जितसारो गुणः केन महता समुदीर्यते ॥ १६ ॥

अन्तरयांचक्रे तिरोदधे उपसंजहारेति यावत् । जितोऽभिभूतः सारो
जनाह्लादकाशो यस्य तथाविधो गुणः केन महता अभिज्ञेनाभ्युदीर्यते
प्रकटीक्रियते ॥ १६ ॥

मुहूर्तमात्रं बिभ्रभ्य श्रुत्वा मध्याह्ननिःस्वनम् ।
घने कोलाहले शान्ते रामं मुनिरुवाच ह ॥ १७ ॥

रामाद्यतनमेतावदाह्निकं कथितं मया ।
प्रातरन्यत्तु वक्ष्यामो वक्तव्यमरिमर्दन ॥ १८ ॥

अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । वक्ष्यामो वयमिति शेषः ॥ १८ ॥

इदं नियतितः प्राप्तं कर्तव्यं तद्द्विजन्मनाम् ।
मध्याह्नमुपपन्नं यत्कर्तव्यं नावसीदति ॥ १९ ॥

मध्याह्नं मध्याह्ने यदुपपन्नं युक्तं द्विजन्मनां नियतितः प्राप्तं
कर्तव्यं कर्म नावसीदतीति यत् तदिदं मयापि कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १९ ॥

त्वमप्युत्तिष्ठ सुभग समस्ताचारसत्क्रियाम् ।
आचराचारचतुरस्नानदानार्चनादिकाम् ॥ २० ॥

इत्युक्त्वा मुनिरुत्तस्थौ समं दशरथः प्रभुः ।
ससदाः सेन्दुरादित्य उदयाद्रितटादिव ॥ २१ ॥

मुनिना समं ससदाः सभाप्यसर्वजनसहितो दशरथोऽप्युत्तस्थौ ॥ २१ ॥

तयोरुत्तिष्ठतोः सर्वा सभोत्थातुमकम्पत ।
मन्दवातपरामृष्टा नलिनीवालिलोचना ॥ २२ ॥

अलिलोचणा इति सभाया अपि विशेषणम् ॥ २२ ॥

65937 उत्तस्थौ सावतंसोत्थभृङ्गमण्डलमण्डिता।
65938 करिसेनेव सन्ध्यद्रावालोलकरपुष्करा॥ २३॥
65939
65940 अत्रत्यमध्याह्नकाले अस्ताचले सूर्योदयकालः करिणामुत्थानयोग्य इत्याशयेन
65941 संध्याद्राविति। विन्ध्याद्राविति पाठे स्थानोपमा॥ २३॥
65942
65943 परस्पराङ्गसंघट्टचूर्णिताङ्गदमण्डली।
65944 रत्नपूर्णारुणाम्भोदसन्ध्यासमयसूचनी॥ २४॥
65945
65946 यतो रत्नपूर्णा अतः सादृश्यादरुणाम्भोदसंध्यासमयस्य सूचनी।
65947 स्मारिकेति यावत्॥ २४॥
65948
65949 पतदुत्तंसविभ्रान्तभृङ्गोपहितघुंघुमा।
65950 मुकुटोद्दामविद्योतशक्रचापीकृताम्बरा॥ २५॥
65951
65952 पतद्भिरुत्तंसविभ्रान्तैर्भृङ्गैराहितघुंघुमा।
65953 मुकुटानामुद्दामैर्नानामणिविद्योतैः शक्रचापीकृतमम्बरमाकाशं
65954 वस्त्रजातं वा यया सा॥ २५॥
65955
65956 कान्तालताहस्तदलचारुचामरमञ्जरी।
65957 वनलेखेव विक्षुब्धवरवारणमण्डला॥ २६॥
65958
65959 कान्तालक्षणानां लतानां हस्तलक्षणेषु दलेषु पल्लवेषु चारुचामरलक्षणा
65960 मञ्जर्यो यस्यां तथाविधा वनलेखेवेत्यर्थः॥ २६॥
65961
65962 कचत्कटकभारक्तीकृतान्योन्यतताम्बरा।
65963 वातव्याधूतपुष्पेव मन्दारवनमालिका॥ २७॥
65964
65965 कचन्तीभिः कटकभाभिः रक्तीकृतान्यन्योन्यमाकर्षणात्ततानि
65966 विस्तृतान्यम्बराणि यस्याम्॥ २७॥
65967
65968 कर्पूरकणनीहाररचितामलवारिदा।
65969 शरद्दिक्तटमालेव प्रसृताशेषभूमिका॥ २८॥
65970
65971 कर्पूरकणलक्षणैस्तत्सदृशैश्च नीहारैर्हिमकणैरुड्डीयमानै रचिता
65972 अमलाः शुभ्रा वारिदा यया। अत एव
65973 नीहारकाशपुष्पादिभिर्व्याप्ताशेषभूमिका शरद्दिक्तटमालेव स्थिता॥ २८॥
65974
65975 लोलमौलिमणिप्रान्तपाटलाम्बरकोटरा।
65976 संध्येवाफुल्लनीलाब्जा कार्यसंहारकारिणी॥ २९॥
65977
65978 कार्याणां दिनकृत्यानामुपसंहारकारिणी॥ २९॥
65979
65980 रत्नांशुसलिलापूरमुखपद्मनिरन्तरा।
65981 पद्मिनीवालिवलिता नूपुरारवसारसा॥ ३०॥
65982
65983 संतता सा सभोत्तस्थौ भूभृच्छतसमाकुला।
65984 भूतसंततिसंभ्रान्ता सृष्टिर्नवमिवोदिता॥ ३१॥
65985
65986 भूभृतां राज्ञां पर्वतानां च शतैः॥ ३१॥
65987
65988 प्रणम्याथ नृपं भूपा निर्ययुर्नृपमन्दिरात्।

शक्रचापीकृता रत्नैरम्बुधेरिव वीचयः ॥ ३२ ॥

सुमन्त्रो मन्त्रिणश्चैव वसिष्ठमथ भूमिपम् ।
प्रणम्य जग्मुः स्नानाय रसविज्ञानकोविदाः ॥ ३३ ॥

रसे ब्रह्मरसे जले च विहारविज्ञाने कोविदाः ॥ ३३ ॥

वामदेवादयश्चान्ये विश्वमित्रादयस्तथा ।
वसिष्ठं पुरतः कृत्वा तस्थुरावर्ननोन्मुखाः ॥ ३४ ॥

आवर्जनमनुज्ञा तदुन्मुखास्तत्प्रतीक्षाः ॥ ३४ ॥

राजा दशरथस्तत्र पूजयित्वा मुनिव्रजम् ।
तद्विसृष्टो जगामाथ स्वकार्यार्थमरिन्दमः ॥ ३५ ॥

वनं वनास्पदा जग्मुर्व्योम व्योमनिवासिनः ।
नगरं नागराश्चैव प्रातरागमनाय ते ॥ ३६ ॥

वनास्पदा वानप्रस्थाः ॥ ३६ ॥

महीपतिवसिष्ठाभ्यां प्रणयात्प्रार्थितः प्रभुः ।
वसिष्ठसद्मनि निशां विश्वामित्रोऽत्यवाहयत् ॥ ३७ ॥

वसिष्ठः सह विप्रेन्द्रैः पार्थिवैर्मुनिभिस्तथा ।
उपास्यमानो रामाद्यैः सर्वैर्दशरथात्मजैः ॥ ३८ ॥

जगाम स्वाश्रमं श्रीमान्सर्वलोकनमस्कृतः ।
अनुयातः सुरौघेन ब्रह्मलोकमिवाब्जजः ॥ ३९ ॥

तस्मात्प्रदेशाद्रामादीन्पुनर्दशरथात्मजान् ।
सर्वान्विसर्जयामास पादोपान्ते नतानसौ ॥ ४० ॥

तस्मादाश्रमप्रदेशात् ॥ ४० ॥

नभश्चरान्धरणिचरानधश्चरा-
न्विसृज्य संस्तुतगुणगोचरांश्च तान् ।
यथाक्रमं स्वगृहमुदारसत्त्ववां-
श्चकार तां द्विजजनवासरक्रियाम् ॥ ४१ ॥

अधश्चरान्नागान् । संस्तुतानां प्रशस्तानां गुणानां गोचरानाश्रयानिति
यावत् । यथाक्रमं विसृज्य स्वगृहं प्रविश्येति शेषः । द्विजजनानां
वासरोचितां पञ्चयज्ञक्रियां चकारेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो०
उपशमप्रकरणे आह्निकवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
आह्निकवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः २

66041 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
66042
66043 ते समेत्य गृहं गत्वा राजपुत्राः शशित्विषः।
66044 चक्रुः सर्वमशेषेण स्वसद्मसु दिनक्रमम् ॥ १ ॥
66045
66046 इहाह्निकक्रिया रात्रौ रामस्य श्रुतचिन्तनम्।
66047 बुद्धेः श्रुतार्थे स्थैर्यार्थ प्रार्थना चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
66048
66049 दिनक्रममाह्निकम् ॥ १ ॥
66050
66051 वसिष्ठो राघवश्चैव राजानो मुनयो द्विजाः।
66052 इति चक्रुः स्वकार्याणि तथा स्वगृहवीथिषु ॥ २ ॥
66053
66054 इति वक्ष्यमाणप्रकारेण चक्रुः। स्वगृहेषु वीथिषु तथा बहिश्च
66055 यान्युचितानीत्यर्थः ॥ २ ॥
66056
66057 सस्नुः कमलकह्लारकुमुदोत्पलहारिषु।
66058 जलाशयेषु चक्राह्वहंससारसराजिषु ॥ ३ ॥
66059
66060 गोभूतिलहिरण्यानि शयनान्यासनानि च।
66061 ददुर्दानानि विप्रेभ्यो भाजनान्यंशुकानि च ॥ ४ ॥
66062
66063 हेमरत्नविचित्रेषु स्वेषु चामरसद्मसु।
66064 आनर्चुरच्युतेशानहुताशार्कादिकान्सुरान् ॥ ५ ॥
66065
66066 अमरसद्मसु देवालयेषु। स्वेषु स्वगृहेषु च ॥ ५ ॥
66067
66068 पुत्रपौत्रसुहृद्भृत्यबन्धुमित्रगणैः सह।
66069 तत आस्वादयामासुर्भोजनान्युचितानि वै ॥ ६ ॥
66070
66071 एतस्मिन्समये चास्मिन्नगरे दिवसोऽभवत्।
66072 तनुरष्टाङ्गशेषत्वादद्दष्टो न च मनोहरः ॥ ७ ॥
66073
66074 दिवसस्तनुः सूक्ष्मोऽभवत्। अष्टाङ्गशेषत्वादष्टमभागशेषत्वात् ॥ ७ ॥
66075
66076 सायन्तनदिनान्तं ते तत्कालोचितचेष्टया।
66077 अनयन्नंशुभिः सार्धं यावदस्तं ययौ रविः ॥ ८ ॥
66078
66079 तत्कालोचितचेष्टया पुराणधर्मशास्त्रावलोकनादिरूपया ॥ ८ ॥
66080
66081 संध्यां ववन्दिरे सुष्ठु जेपुश्चैवाघमर्षणम्।
66082 पेठुः स्तोत्राणि पुण्यानि जगुर्गाथा मनोहराः ॥ ९ ॥
66083
66084 ततश्चाभ्युदिता श्यामा कामिनीशोकहारिणी।
66085 क्षीरोदादिव माहेन्द्री चन्द्रावश्यायदायिनी ॥ १० ॥
66086
66087 तत इत्युपात्तस्य तदुत्तरकालस्य क्षीरोदः कामिन्या ऐन्द्री दिक्
66088 कान्तसंगमप्रयुक्तशोकहरणानन्दस्य
66089 चन्द्रसंगमप्रयुक्तस्तापोपशमनोऽवश्याय इति क्रमेणोपमानानि ॥ १० ॥
66090
66091 शनैरास्तीर्णपुष्पेषु कीर्णकर्पूरमुष्टिषु।
66092 दीर्घेन्दुबिम्बरम्येषु तस्थुस्तल्पेषु राघवाः ॥ ११ ॥

66093
66094 दीर्घीभूतमिन्दुबिम्बमिव रम्येषु ॥ ११ ॥
66095
66096 अथ रामादृतेऽन्येषां तत्र तद्व्यवहारिणी ।
66097 व्यतीयाय शनैः श्यामा मुहूर्त इव शोभना ॥ १२ ॥
66098
66099 तद्व्यवहारिणी तत्कालोचितविषयभोगनिद्रादिव्यवहारवती ॥ १२ ॥
66100
66101 तस्थौ रामस्तु तामेव वासिष्ठीं वचनावलीम् ।
66102 चिन्तयन्मधुरोदारां करिणीं कलभो यथा ॥ १३ ॥
66103
66104 कलभः करिशावः करिणीं मातरं यथा ॥ १३ ॥
66105
66106 किमिदं नाम संसारभ्रमणं किमिमे जनाः ।
66107 भूतानि च विचित्राणि किमायान्ति प्रयान्ति किं ॥ १४ ॥
66108
66109 चिन्ताप्रकारमेव प्रपञ्चयति - किमित्यादिना ॥ १४ ॥
66110
66111 मनसः कीदृशं रूपं कथं चैतत्प्रशाम्यति ।
66112 मायेयं सा किमुत्था स्यात्कथं चैव निवर्तते ॥ १५ ॥
66113
66114 निवृत्तयानया कः स्याद्गुणो दोषोऽथ वा भवेत् ।
66115 कथमात्मनि चैवायं तते संकोच आगतः ॥ १६ ॥
66116
66117 सर्वभोग्यभोक्तृभोगनिवृत्तेर्दोषः पुरुषार्थविघातो भवेत् । तते
66118 आकाशादपि विस्तीर्णे ॥ १६ ॥
66119
66120 किमुक्तं स्याद्भगवता मुनिना मनसः क्षये ।
66121 किं चिन्द्रियजये प्रोक्तं किमुक्तमथवात्मनि ॥ १७ ॥
66122
66123 किं साधनं फलं चोक्तं स्यात् । आत्मनि विज्ञाते इति शेषः ॥ १७ ॥
66124
66125 जीवश्चित्तं मनो मायेत्येवमादिभिराततैः ।
66126 रूपैरात्मैव संसारं तनोतीममसन्मयम् ॥ १८ ॥
66127
66128 एभिरेवं मनोमात्रतन्तुवद्धैः क्षयं गतैः ।
66129 दुःखोपशान्तिरेतानि सुचिकित्स्यानि नः कथम् ॥ १९ ॥
66130
66131 दुःखोपशान्तिः सिद्ध्यतीति शेषः । एतानि मनो मायादिरूपाणि ॥ १९ ॥
66132
66133 भोगाभ्रमालावलयां धीबलाकामिमां कथम् ।
66134 पृथक्करोमि पयसो धारां हंस इवाम्भसः ॥ २० ॥
66135
66136 भुज्यन्त इति भोगा विषयास्त एव संस्कारात्मना घनीभूय
66137 चित्ताकाशावरकत्वाद्दुःखसहस्रधारावर्षित्वाच्चाभ्राणि तान्यनुसृत्य
66138 मालेव वलयति वेष्टयतीति मालावलयां धीवृत्तिलक्षणां बलाकां बकीं
66139 कथं पृथक्करोमि । वेवेकेन परावर्तयामीति यावत् । पयसो दुग्धस्य धारां
66140 भागमिति यावत् ॥ २० ॥
66141
66142 भोगास्त्यक्तुं न शक्यन्ते तत्त्यागेन विना वयम् ।
66143 प्रभवामो न विपदामहो संकटमागतम् ॥ २१ ॥
66144

66145 ननु किं विमर्शेन त्यज्यन्तां भोगास्तत्राह - भोगा इति। विपदां प्रतीकारे
66146 इति शेषः। सर्वात्मना भोगत्यागे जीवनासिद्धेस्तदर्थमल्पस्यापि
66147 भोगस्योपादाने वासनावृद्धेः संकटमागतमित्यर्थः॥ २१॥
66148
66149 मनोमात्रमिदं प्राप्यं तच्चैवेदं प्रयोजनम्।
66150 संपन्नं नो गिरिगुरु मौर्ख्याद्यक्षः शिशोरिव॥ २२॥
66151
66152 संकटान्तरमप्याह - मनोमात्रमिति। इदं
66153 प्राप्यमवश्यप्राप्तव्यमात्मतत्त्वं मन एव मीयते प्रमीयतेऽनयेति मात्रा
66154 प्रमाणं यस्य तथाविधम्। तच्च मनो नोऽस्माकमिदं बाह्यमेव
66155 विषयजातमेव प्रयुज्यते येन तत्प्रयोजनं निष्पत्तिहेतुभूतं पुरुषार्थभूतं
66156 च यस्य तथाविधं सन्मौर्ख्याद्गिरितोऽपि गुरु दुरुद्धरं संपन्नम्। यथा
66157 शिशोर्मौर्ख्यात्कल्पितो यक्षः। तथाच विषयाधीनसिद्धिकं मनस्तेभ्यो
66158 निवर्तयितुमेवाशक्यं निःस्वरूपतापत्तेस्तदनिवृत्तौ तु न तत्त्वसाक्षात्कारे
66159 प्रमाणं तत्कर्तु शक्यमिति संकटान्तरमित्यर्थः॥ २२॥
66160
66161 परमां शान्तिमागत्य गतसंसारसंभ्रमा।
66162 बालेव लब्धदयिता कंचित्प्राप्स्यति नो मतिः॥ २३॥
66163
66164 यदि तु निर्वासनं सर्वविषयोपशमेऽपि ब्रह्माकारतामात्रावलम्बनेन
66165 मनोऽवस्थापयितुं शक्येत तदा स्यादभिलषितसिद्धिरिति चिन्तयन्नाह -
66166 परमामिति। लब्धो दयितः कान्तो यया तथाविधा बाला तरुणीव
66167 लब्धब्रह्माकारा सती कंचिदन्यं नो प्राप्स्यति। न स्मरिष्यतीत्यर्थः॥ २३॥
66168
66169 कदोपशान्तसंरम्भं विगताशेषकौतुकम्।
66170 अपापामात्मविश्रान्तं [अपापपदविश्रान्तं इति पाठः] मम
66171 स्यात्पावनं मनः॥ २४॥
66172
66173 तां दशां प्राप्तुमुत्कण्ठते - कदेत्यादिना। संरम्भः क्रोधः।
66174 कौतुकं कामः। पापग्रहणं पुण्यतदुभयकार्याणामप्युपलक्षणम्॥ २४
66175 ।।
66176
66177 कलाकलापसंपूर्णाच्छशाङ्कादपि शीतले।
66178 पदे सुरूढं विश्रम्य भ्रमिष्यामि कदा जगत्॥ २५॥
66179
66180 सप्तमभूमिकापर्यन्तं सुरूढं यथा स्यात्तथा विश्रम्य।
66181 जीवन्मुक्तिसुखं प्राप्येति यावत्॥ २५॥
66182
66183 कलनापेलवं रूपमुत्सृज्यालीनमात्मनि।
66184 कदैष्यति मनः शान्तिमम्भसीव तरङ्गकः॥ २६॥
66185
66186 आत्मनि आलीनं तिरोहितं सत्॥ २६॥
66187
66188 तृष्णातरङ्गाकुलितमाशामकरमालिनम्।
66189 कदा संसारजलधिं तीर्त्वा स्यामहमज्वरः॥ २७॥
66190
66191 कदोपशमशुद्धासु पदवीषु विचक्षणाः।
66192 मुमुक्षूणां निवत्स्यामो निःशोकं समदर्शनाः॥ २८॥
66193
66194 मुमुक्षूणां प्राप्यासु पदवीषु पदेषु॥ २८॥
66195
66196 संतापितसमस्ताङ्गः सर्वधातुभयंकरः।

66197 संसृतिज्वर आदीर्घः कदा नाशमुपैष्यति ॥ २९ ॥
66198
66199 अङ्गानि स्त्रीपुत्रपश्वादीनि हस्तपादादीनि च धातवः
66200 स्वर्णरूप्यादयस्त्वगसृङ्मांसादयश्च तेभ्यः क्षीयमाणेभ्यो
66201 भयंकरः ॥ २९ ॥
66202
66203 निर्वातदीपलेखेव कदा चित्तं गतव्यथम् ।
66204 शममेष्यति हे बुद्धे सुप्रकाशघनान्तरम् ॥ ३० ॥
66205
66206 कदेन्द्रियाणि दुःखेभ्यः संतरिष्यन्ति हेलया ।
66207 दुरीहादग्धदेहानि गरुत्मन्त इवार्णवान् ॥ ३१ ॥
66208
66209 विषयाभिमुखाकर्षणदुरीहाभिर्दुश्चेष्टाभिर्दग्धो देहो
66210 यैस्तथाविधानीन्द्रियाणि विषयहेलया कदा दुःखानि संतरिष्यन्तीत्यर्थः ।
66211 अथवा इन्द्रियाणि कर्तॄणि । दुरीहा दुष्टविषयाभिलाषस्तत्प्रयुक्तानि
66212 दग्धदेहानि भाविनानाशरीराणि कर्मभूतानि विषयहेलया दुःखेभ्यः
66213 दुःखानि परिहर्तुं कदा तरिष्यन्तीति योजना । दुःखेभ्य इति
66214 सुखदुःखतत्क्रियायाम् इति चौरादिकाद्दुःखधातोर्भावे घञि तुमर्थाच्च
66215 भाववचनात् इति चतुर्थी ॥ ३१ ॥
66216
66217 अयं सोऽहं रुदन्मूढ इति व्यर्थाहितो भ्रमः ।
66218 शरदीवासितो मेघः कदा नाशमुपैष्यति ॥ ३२ ॥
66219
66220 पशुपुत्रधनान्नपानादीनामलाभवियोगादिना रुदति मूढे मयि
66221 रोदननिमित्तभूतोऽयं देह एव स प्रसिद्ध आत्मा अहं चेति व्यर्थं
66222 पूर्वपूर्वदेहवासनाकामकर्मपरम्पराहितो भ्रमः प्रबोधवैमल्ये शरदि
66223 प्रवृत्तायां वार्षिकोऽसितो मेघ इव कदा नाशमुपैष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
66224
66225 मन्दारवनलेखासु या मतिः सा तृणायते ।
66226 याचे तत्पदमात्मीयं संप्राप्स्यामः कदा वयम् ॥ ३३ ॥
66227
66228 उत्कटया मुमुक्षया स्वर्गोऽपि स्वस्य तृणवद्भातीत्याह - मन्दारेति । मतिः
66229 सुखानुभवः । अहं याचे वाञ्छामीति यावत् । वयमिति अस्मदो द्वयोश्च इति
66230 बहुवचनम् ॥ ३३ ॥
66231
66232 वीतरागजनप्रोक्ता निर्मला ज्ञानदृष्टयः ।
66233 कच्चित्पदं त्वयि मनः करिष्यन्तीति मे वद ॥ ३४ ॥
66234
66235 इदानीं मन-आदीन्विवेकग्रहणाय प्रार्थयते - वीतरागेत्यादिना । हे
66236 मनः त्वयि पदं स्थानं कच्चित्करिष्यन्ति ॥ ३४ ॥
66237
66238 हा तात मातः पुत्रेति गिरामासामहं पुनः ।
66239 भाजनं चित्त माभूवं भोजनं दुःखभोगिनाम् ॥ ३५ ॥
66240
66241 अहं दुःखलक्षणानां भोगिनामजगराणां भोजनं भक्ष्यं
66242 सन्नासामाक्रन्दगिरां पुनर्भाजनं माभूवमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥
66243
66244 हे बुद्धे भगिनि भ्रातुरर्थितां पूरयाशु मे ।
66245 आवयोर्दुःखमोक्षाय विचारय मुनेर्गिरः ॥ ३६ ॥
66246
66247 जीवबुद्ध्योरेकाविद्योदरोद्भूतत्वाद्भगिनीति संबोधनम् । मुनेर्वसिष्ठस्य ॥
66248 ३६ ॥

त्वां पादपतितः प्रीत्या याचे सति सुते मते।
तेन भव्ये भवोच्छेदभूतये सुस्थिरा भव॥ ३७॥

सति साध्वि। शास्त्रसज्जनप्रसादेन पश्चादुत्पन्नत्वात्सुते पुत्रि। मते सन्मते।
तेन मत्प्रार्थनेन। भवोच्छेदोपलक्षितपूर्णतासंपदे॥ ३७॥

वसिष्ठमुनिना प्रोक्ता विरक्ताः प्रथमं गिरः।
ततो मुमुक्षोराचार उत्पत्तीनां क्रमस्ततः॥ ३८॥

एवं प्रार्थनया स्थिरीकृतां मतिं
वैराग्यप्रकरणादिप्रकरणचतुष्टयार्थस्मरणे क्रमान्नियुङ्क्ते -
वसिष्ठेति। प्रोक्ता मन्मुखेन वादिताः स्वयंप्रोक्ताश्च स्थितिप्रकरणान्ता
गिरः॥ ३८॥

ततः स्थितिप्रकरणं समं दृष्टान्तसुन्दरम्।
विज्ञानगर्भसुलभं यथावत्स्मर हे मते॥ ३९॥

विज्ञानगर्भं सुलभं सरलं च। विज्ञानगर्भैरधिकारिभिराख्यानैर्वा
सुलभं सुबोधमिति वा॥ ३९॥

कृतमति शतशो विचारितं य-
द्यदि तदुपैति न मानसस्य बुद्धिः।
भवति तदफलं शरद्घनाभं
सततमतो मतिरेव कार्यसारः॥ ४०॥

ननु मनसः प्राक्प्रार्थितत्वात्तत एव प्रकरणचतुष्टयार्थावधारणसिद्धेः
किमर्थं तद्व्यतिरेकेण पुनर्मतिः प्रार्थ्यते तत्राह - कृतमतीति।
मानसस्य मनसः कृतमतिनिपुणं यथा स्यात्तथा शतशो यद्वस्तु
विचारितं भवति तद्बुद्धिरध्यवसानमतिर्यदि नोपैति नाङ्गीकरोति तर्हि तत्तथा
विचारितमप्यफलं शरद्घनवन्नश्यत्येव न स्थिरीभवतीत्यर्थः। अतः
श्रवणेन विचारितेऽपि तत्त्वे मतिर्मननकृताध्यवसायबुद्धिरेव सततं कार्ये
कर्तव्यार्थविषये सारो मुख्यो भवतीति मननाय पृथक् तत्प्रार्थनं
युक्तमेवेत्यर्थः॥ ४०॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उपदेशानुवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः
॥ २॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
उपदेशानुवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः॥ २॥

तृतीयः सर्गः ३

श्रीवाल्मीकिरुवाच।

तस्यैवंप्रायया तत्र ततयोदारचिन्तया।
सा व्यतीयाय रजनी पद्मस्येवार्ककाङ्क्षिणः॥ १॥

उषःस्नानगृहायातरामप्रभृतिभिः सह।
वसिष्ठस्य सभायानं प्रस्तावश्चात्र कीर्त्यते॥ १॥

66301
66302 स्य रामस्य। एवंप्रायया उक्तप्रकारया। ततया विस्तृतयता चिन्तया॥ १॥
66303
66304 किंचित्तमःकडारासु किंचिदप्यरुणासु च।
66305 नभोविरलतारासु दिक्षु संमार्जितास्विव॥ २॥
66306
66307 तमोभिः कडारासु कपिशवर्णासु॥ २॥
66308
66309 प्रभाततूर्यघोषेण सममिन्दुसमाननः।
66310 उत्तस्थौ राघवः श्रीमान्पद्मः पद्मकरादिव॥ ३॥
66311
66312 प्रातःस्नानविधिं कृत्वा संपाद्य भ्रातृभिः पुनः।
66313 प्रहिताल्पपरीवरो वसिष्ठसदनं ययौ॥ ४॥
66314
66315 संपाद्य निर्वर्त्य संध्यावन्दनादिकमित्यौचित्याद्गम्यते। भ्रातृभिः
66316 प्रहितः प्रेषितः अल्पः परीवारः परिजनो यस्य। भ्रातृभिः सह प्रहितः
66317 आप्ततमोऽल्पः परीवारो यस्येति वा॥ ४॥
66318
66319 समाधिसंस्थमे कान्ते मुनिमात्मपरायणम्।
66320 दूर एवाननामासौ रामो विनतकन्धरः॥ ५॥
66321
66322 समाधिसंस्थमिति। पूर्वमेव स्नात्वा प्रातःकृत्यं निर्वर्त्य
66323 समाधिसंस्थमिति गम्यते॥ ५॥
66324
66325 तं प्रणम्याङ्गणे तस्थुस्तस्मिंस्ते विनयान्विताः।
66326 यावत्तमः समालूनं व्यक्तं दिङ्मुखमण्डलम्॥ ६॥
66327
66328 ते रामादयो यावत्तमः सम्यगालूनं छिन्नं भवति तावत्तस्थुः॥ ६॥
66329
66330 राजानो राजपुत्राश्च ऋषयो ब्राह्मणास्ततः।
66331 आययुः सदनं मौनं ब्रह्मलोकमिवामराः॥ ७॥
66332
66333 मौनं निःशब्दं यथा स्यात्तथा॥ ७॥
66334
66335 तद्वसिष्ठस्य सदनं बभूव जनसंकुलम्।
66336 हस्त्यश्वरथसंबाधं पार्थिवाचारशोभनम्॥ ८॥
66337
66338 पार्थिवोचिताचारेऽपि पार्थिवसदनमिव शोभनं शोभमानम्॥ ८॥
66339
66340 क्षणाद्वसिष्ठो भगवान्विरराम समाधितः।
66341 आचारेणोपचारेण जग्राह प्रणतं जनम्॥ ९॥
66342
66343 विनयाद्याचारेण प्रियवचनाद्युपचारेण॥ ९॥
66344
66345 तथानुयातो मुनिभिर्विश्वामित्रान्वितो मुनिः।
66346 आरुरोह रथं श्रीमान्सहसाब्जमिवाब्जजः॥ १०॥
66347
66348 ययौ गृहं दाशरथं सैन्येन महता वृतः।
66349 ब्रह्मेव शक्रनगरं समस्तसुरमालितः॥ ११॥
66350
66351 विवेशावनतां तत्र रम्यां दाशरथीं सभाम्।
66352 हंसयूथानुवलितो राजहंस इवाब्जिनीम्॥ १२॥

66353
66354 अवनतां प्रणम्रजनाम् ॥ १२ ॥
66355
66356 त्रीणि तत्र पदान्याशु तदा दशरथो नृपः ।
66357 निर्जगाम महावीरः सिंहासनसमुत्थितः ॥ १३ ॥
66358
66359 निर्जगाम अभिजगाम ॥ १३ ॥
66360
66361 विविशुस्तत्र ते सर्वे नृपा दशरथादयः ।
66362 वसिष्ठाद्याश्च मुनयो ऋषयो ब्राह्मणास्तथा ॥ १४ ॥
66363
66364 मन्त्रिणश्च सुमन्त्राद्याः सौम्याद्याश्च विपश्चितः ।
66365 राजपुत्राश्च रामाद्या मन्त्रिपुत्राः शुभादयः ॥ १५ ॥
66366
66367 अमात्याद्याः प्रकृतयः सुहोत्राद्याश्च नागराः ।
66368 मालवाद्यास्तथा भृत्याः पौराद्याश्चैव मालिनः ॥ १६ ॥
66369
66370 अथ तेषूपविष्टेषु स्वेषु स्वेष्वासनेषु च ।
66371 सर्वेष्वेवोपविष्टेषु वसिष्ठोन्मुखदृष्टिषु ॥ १७ ॥
66372
66373 तेषु मुनिनृपमन्त्रिप्रभृतिषु प्रथममुपविष्टेषु सत्सु पश्चादन्येष्वपि
66374 सर्वेषूपविष्टेष्वित्यर्थः । सर्वेष्वेवेत्यादीनां सर्गसमाप्तिपर्यन्तं सर्वेषां
66375 सप्तम्यन्तानामुत्तरसर्गस्थ इदं दशरथो वाक्यमुवाचेत्यत्र संबन्धः ॥
66376 १७ ॥
66377
66378 सभाकलकले शान्ते मौनसंस्थेषु बन्दिषु ।
66379 वृत्तासु स्थितिवार्तासु सौम्ये तस्मिन्सभान्तरे ॥ १८ ॥
66380
66381 सभायाः कलकले कोलाहले । स्थितिवार्तासु परस्परं
66382 रात्रिसुखावस्थितिप्रश्नप्रतिवचनवार्तासु वृत्तासु सतीषु ॥ १८ ॥
66383
66384 स्फुरत्पवनमालासु विशत्स्वम्भोजकोटरात् ।
66385 परागेषु विलोलेषु मुक्तादामसु चञ्चलम् ॥ १९ ॥
66386
66387 अम्भोजकोटरान्निर्गत्य सभां विशत्स्विति शेषः । अत एवाम्भोजानां परागेषु
66388 मुक्तादामसु चञ्चलं यथा स्यात्तथा विलोलेषु लम्पटेषु ॥ १९ ॥
66389
66390 बृहत्कुसुमदोलाभ्यः प्रसृताभ्यः समंततः ।
66391 वाति मांसलमामोदमादाय मधुरानिले ॥ २० ॥
66392
66393 वातायनेषु मृदुषु कुसुमाकीर्णभूमिषु ।
66394 पर्यङ्केषूपविष्टासु पश्यन्तीषु पुरंध्रिषु ॥ २१ ॥
66395
66396 मृदुषु पर्यङ्केषु ॥ २१ ॥
66397
66398 जालागतार्ककरलोलविलोचनासु
66399 रत्नप्रभानिकरपिङ्गलकोमलासु ।
66400 संत्यक्तचापललवं चपलासु तासु
66401 मौन्स्थितासु सितचामरधारिणीषु ॥ २२ ॥
66402
66403 जालागतैरर्ककरैरवलोकनप्रतिघाताल्लोलानि विलोचनानि यासाम् ।
66404 रत्नप्रभानिकरैः पिङ्गलासु कोमलासु सुकुमारीषु तासु प्रागुक्तासु

66405 सितचामरधारिणीषु संत्यक्तचापललवं यथा स्यात्तथा मौनस्थितासु ॥ २२ ॥
66406
66407 मुक्ताफलप्रतिफलप्रतिमार्करश्मि-
66408 रागोदरास्वजिरभूमिषु पुष्पकौघम् ।
66409 नासादयत्यभिनवातपबिम्बबुद्ध्या
66410 भ्रान्ते भ्रमत्यलिकुले नभसीव मेघे ॥ २३ ॥
66411
66412 नानारत्नखचितास्वजिरभूमिषु मुक्ताफलानां प्रतिफलानि
66413 प्रतिच्छायास्तत्प्रतिमा अर्करश्मिरागा उदरे यासां तथाविधासु
66414 नानापुष्पाकारचित्रासु जातासु अभिनवातपबिम्बा एवेमे इति भ्रान्तिबुद्ध्या अलिकुले
66415 पुस्पकौघं विकीर्णपुष्पसमूहं नासादयति अलभमाने अत एव
66416 भूम्यस्पर्शान्नभसि मेघ इव भ्रमति सति ॥ २३ ॥
66417
66418 पुण्यैर्वसिष्ठवदनप्रसृतं श्रुतं य-
66419 त्तत्संततिप्रसृतविस्मयमार्यलोके ।
66420 सत्संगमे मृदुपदाक्षरमुग्धवाक्य-
66421 मन्योन्यमीप्सितमनल्पगुणाभिरामम् ॥ २४ ॥
66422
66423 तस्मिन्सत्संगमे सतां समाजे आर्यलोके बहुमतजने प्राक्संचितैः
66424 पुण्यैर्यद्वसिष्ठवदनप्रसृतं वचनं श्रुतं तस्य संतत्या हृदि
66425 विस्तारेण प्रसृतविस्मयमुद्भूताश्चर्यं यथा स्यात्तथा
66426 अन्योन्यमीप्सितमभिमतमनल्पगुणाभिरामं मृदुपदाक्षरमुग्धवाक्यं
66427 भाषमाणे सतीति शेषः ॥ २४ ॥
66428
66429 दिग्भ्यः पुराच्च गगनाच्च वनाच्च सिद्ध-
66430 विद्याधरार्यमुनिविप्रगणे वसिष्ठम् ।
66431 मौनप्रप्राणमभितः प्रविशत्यशब्दं
66432 सोपांशु गौरववता सह जातवाक्ये ॥ २५ ॥
66433
66434 वनाच्च समागते इति शेषः । विद्याधराणामार्यमुनीनामन्येषां च
66435 विप्राणां गणे वसिष्ठमभितो मौनप्रणामं प्रणम्य अशब्दं पिहितास्यं
66436 यथा स्यात्तथा प्रविशति सति । ततो गौरववता गरीयसा अवश्यसंभाष्येण सह
66437 सोपांशु अतिमन्दस्वरं कर्णसन्निधौ जातवाक्ये सति । वसिष्ठमभित इति
66438 अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ २५ ॥
66439
66440 उन्निद्रकोकनदकोमलकोशकृष्ट-
66441 मग्नालिजालमकरन्दसुवर्णरागैः ।
66442 आपिङ्ले मरुति वाति विलोलघण्टा-
66443 टाकारगीतविनिपीतनिशान्तगीते ॥ २६ ॥
66444
66445 उन्निद्राणां कोकनदानां रक्तकमलानां कोमलेभ्यः कोशेभ्यः
66446 कृष्टानां प्राक्तदन्तर्मग्नानामलिजालानां मकरन्दानांसुवर्णानां
66447 परागाणां च रागै रञ्जनैरापिङ्गले ईषत्पिङ्गलवर्णे मरुता
66448 स्वाभिमर्शाद्विलोलानां गृहप्रान्तघण्टानां
66449 टांकारगीतैर्विनिपीतान्यभिभूतानि निशान्तानां गृहाणां गीतानि येन
66450 तथाविधे मरुति वाति सति । घण्टाजिह्वाग्रे
66451 पिप्पलपत्राकाररचनान्मन्दवातैरपि गृहपटलघण्टावलिध्वननं
66452 दक्षिणदेशे नेपाले च प्रसिद्धम् ॥ २६ ॥
66453
66454 अगुरुतगरधूमे चन्दनामोदमिश्रे
66455 सरसकुसुमदामोद्दामगन्धाङ्किताभ्रे ।
66456 सरति सति वितानाम्भोरुहामोदलेशै-

66457 श्चलकुसुमरजोङ्कैः शब्दविज्ञातभृङ्गम् ॥ २७ ॥
66458
66459 चन्दनामोदैर्मिश्रे चलकुसुमरजोभिरङ्क्यत इत्यङ्कस्तथाविधे अत एव
66460 सरसानां कुसुमदाम्नामुद्दामैर्गन्धैरङ्कितानि सुरभितान्यभ्राणि येन
66461 तथाविधे अगुरुतगरनिर्यासधूमे तन्नीलिम्ना तिरोहितवर्णत्वाच्छब्दैरेव
66462 विज्ञाता नतु साक्षाद्दृष्टा भृङ्गा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा
66463 वितानवद्धानामम्भोरुहाणामामोदलेशैः सह सरति ऊर्ध्वं प्रवहति
66464 सतीत्यर्थः ॥ २७ ॥
66465
66466 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे
66467 सभासंस्थानवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
66468
66469 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
66470 सभासंस्थानवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
66471
66472
66473 चतुर्थः सर्गः ४
66474
66475 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
66476
66477 मेघगम्भीरया वाचा विश्रब्धपदसुन्दरम् ।
66478 इदं दशरथो वाक्यमुवाच मुनिनायकम् ॥ १ ॥
66479
66480 राज्ञा वसिष्ठवाक्यानां प्रशंसा मुनिवाक्यतः ।
66481 रामेण चिन्तितार्थानामनुवादश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥
66482
66483 विश्रब्धैर्विश्वासातिशयप्रकाशकैः पदैः सुन्दरम् ॥ १ ॥
66484
66485 भगवन्ह्यस्तनेन त्वं वाक्यसंदर्भजन्मना ।
66486 कच्चिन्मुक्तोऽसि खेदेन तपःकार्श्यातिशायिना ॥ २ ॥
66487
66488 ह्यस्तनेन पूर्वेद्युर्भवेन वाक्यसंदर्भोच्चारणजन्मना खेदेन श्रमेण ॥
66489 २ ॥
66490
66491 ह्यस्तनोक्तो य आनन्दी विविक्तो वचसां गणः ।
66492 अमृतावर्षणेनेव तेनैवाश्वासिता वयम् ॥ ३ ॥
66493
66494 आनन्दी श्रोत्रानन्दनशीलः । विविक्तो विशदः ॥ ३ ॥
66495
66496 चन्द्रांशव इवोत्सार्य तमांस्यमृतनिर्मलाः ।
66497 अन्तःशीतलयन्त्येता महताममला गिरः ॥ ४ ॥
66498
66499 तमांसि अज्ञानान्यन्धकारांश्च ॥ ४ ॥
66500
66501 अपूर्वाह्लाददायिन्य उच्चैस्तरपदाश्रयाः ।
66502 अतिमोहापहारिण्यः सूक्तयो हि महीयसाम् ॥ ५ ॥
66503
66504 इदानीं चन्द्रांशुभ्योऽप्युत्कर्षमाह - अपूर्वेति । अपूर्वः
66505 अनास्वादितपूर्वः कारणशून्यश्चानन्दो ब्रह्मसुखं प्रयोजनम् । तदेव
66506 मानुषानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दान्तविषयसुखेभ्य उच्चैस्तरं पदं
66507 तदाश्रयास्तद्विषयाः । अतिमोहापहारिण्य इत्यनर्थनिवृत्तिरूपं
66508 प्रयोजनान्तरं तासामुक्तम् ॥ ५ ॥

66509
66510 आत्मरत्नावलोकैकदीपिका सरसात्मिका |
66511 यमाद्युक्तिलतोदेति स वन्द्यः सुजनद्रुमः || ६ ||
66512
66513 युक्तिलक्षणा ज्योतिर्लता यस्मादुदेति यमाश्रित्योदेति || ६ ||
66514
66515 दुरीहितं दुर्विहितं सर्वं सज्जनसूक्तयः |
66516 प्रमार्जयन्ति शीतांशोस्तमःकाण्डमिवाङ्घ्रयः || ७ ||
66517
66518 दुरीहितं मानसदोषम् | दुर्विहितं शारीरदोषम् | सर्वं समस्तेन्द्रियदोषम् |
66519 शीतांशोश्चन्द्रस्याङ्घ्रयः किरणाः || ७ ||
66520
66521 तृष्णालोभादयोऽस्माकं संसारनिगडा मुने |
66522 तवोक्त्या तनुतां याताः शरदीवासिताम्बुदाः || ८ ||
66523
66524 तानेव स्पष्टमाह - तृष्णेति | तनुतामल्पावशेषताम् || ८ ||
66525
66526 संप्रवृत्ता वयं द्रष्टुमात्मानमपकल्मषम् |
66527 रसाञ्जनानीतदृशो जात्यन्धा इव काञ्चनम् || ९ ||
66528
66529 रसः सिद्धरसस्तद्रचितैः सिद्धाञ्जनैरानीतदृशो
66530 ब्रह्मरसाभ्यञ्जनेनानीतप्रत्यग्दृशश्च || ९ ||
66531
66532 संसारवासनानाम्नी मिहिका हृदयाम्बरे |
66533 प्रवृत्ता तनुतां गन्तुं त्वदुक्तिशरदेव नः || १० ||
66534
66535 हृदयाम्बरे स्थितेति शेषः | रूपकबलादेवान्तर्भूते | इवार्थे गम्यमाने
66536 पुनरिवशब्दप्रयोग उत्प्रेक्षाद्योतनार्थः || १० ||
66537
66538 मुने मन्दारमञ्जर्यस्तरङ्गा वामृताम्भसः |
66539 न तथा ह्लादयन्त्यन्तर्यथोदारधियां गिरः || ११ ||
66540
66541 अमृताम्भसः अमृताम्भोधेः || ११ ||
66542
66543 यद्यद्राघव संयाति महाजनसपर्यया |
66544 दिनं तदिह सालोकं शेषास्त्वन्धा दिनालयः || १२ ||
66545
66546 यद्यद्दिनं महतां जनानां ब्रह्मविदां सपर्यया पूजया संयात्यपयाति |
66547 सालोकं सप्रकाशम् | अन्धास्तमोवृताः || १२ ||
66548
66549 राम राजीवपत्राक्ष प्रकृतार्थमिहाव्ययम् |
66550 मुनिमाबोधय पुनः प्रसादे समवस्थितम् || १३ ||
66551
66552 आबोधय पृच्छ || १३ ||
66553
66554 इत्युक्तो भूभृता तत्र रामाभिमुखमास्थितः |
66555 उवाचेदमुदारात्मा वसिष्ठो भगवान्मुनिः || १४ ||
66556
66557 आस्थित्त उपविष्टः || १४ ||
66558
66559 श्रीवसिष्ठ उवाच |
66560

66561 राघव स्वकुलैकेन्दो यन्मयोक्तं महामते |
66562 कच्चित्स्मरसि वाक्यार्थं पूर्वापरविचारितम् || १५ ||
66563
66564 उत्पत्तीनां विचित्राणां सत्त्वादिगुणभेदतः |
66565 कच्चित्स्मरसि सर्वासां विभागमरिमर्दन || १६ ||
66566
66567 सर्वासां प्रागुक्तजीवजातीनाम् || १६ ||
66568
66569 कश्चित्सर्वमसर्वं च सदसच्च सदोदितम् |
66570 रूपं स्मरसि वेत्स्येव विविक्तं परमात्मनः || १७ ||
66571
66572 सर्वं नटवन्मायया जगद्वेषेण स्थितं ब्रह्म | असर्वं निष्प्रपञ्चम् |
66573 सत्स्थूलमसत्सूक्ष्मं सत्यासत्यरूपं वा मदुक्तं स्मरसि स्वबुद्ध्या
66574 दृश्येभ्यो विविक्तं वेत्स्येव वा || १७ ||
66575
66576 यथेदमुदितं विश्वं विश्वेशादेव चेश्वरात् |
66577 कच्चित्स्मरसि तत्साधो साधुवादैकभाजन || १८ ||
66578
66579 विश्वेशात्सर्वशक्तिसंपन्नादीश्वराद्ब्रह्मणः | एवकारः
66580 सांख्याद्यभिमतप्रधानादिकारणवादनिरासार्थः | साधुवादाः
66581 प्रशंसाः सदुपदेशाश्च || १८ ||
66582
66583 रूपं कच्चिदविद्याया बलाद्भङ्गुरमाततम् |
66584 अनन्तमन्तवच्चैव सम्यक्स्मरसि सन्मते || १९ ||
66585
66586 बलात्कालबलात् | संख्यया अनन्तं देशकालादिना त्वन्तवत् || १९ ||
66587
66588 चित्तमेव नरो नान्यदिति यत्प्रतिपादितम् |
66589 लक्षणादिविचारेण कच्चित्स्मरसि साधु तत् || २० ||
66590
66591 वाक्यार्थश्चाखिलः कच्चित्त्वया राम विचारितः |
66592 ह्यस्तनस्य विचारस्य रात्रौ हृदि निवेशितः || २१ ||
66593
66594 ह्यस्तनस्य विचारस्य श्रवणस्य विषयो वाक्यार्थो विचारितो मननेन परिष्कृतः
66595 || २१ ||
66596
66597 भूयोभूयः परामृष्टं हृदये सुनियोजितम् |
66598 प्रयोजनं फलत्युच्चैर्न हेलाहतसंस्थितेः || २२ ||
66599
66600 हेलया अनादरेण हता संस्थितिरुपदिष्टार्थधारणं येन तथाविधस्य
66601 पुरुषाधमस्य न फलतीत्यर्थः || २२ ||
66602
66603 भाजनं त्वं विविक्तानां वचसां शुद्धिशालिनाम् |
66604 विविक्तहृदयः कण्ठे मुक्तानामिव राघव || २३ ||
66605
66606 विविक्तहृदयो विवेकशालिमनाः विशालवक्षाश्च || २३ ||
66607
66608 श्रीवाल्मीकिरुवाच |
66609
66610 कमलासनपुत्रेण मुनिना समहौजसा |
66611 एवं वितीर्णावसरो रामो वाक्यमुवाच ह || २४ ||
66612

66613 श्रीराम उवाच।
66614
66615 भगवन्सर्वधर्मज्ञ तवैवैतद्विजृम्भितम्।
66616 यदहं परमोदारो बुद्धवान्वचनं तव॥ २५॥
66617
66618 विजृम्भितं प्रभाविस्तारः॥ २५॥
66619
66620 यदादिशसि तत्सर्वं तथैव न तदन्यथा।
66621 अपास्तनिद्रेण मया वाक्यार्थो हृदि चिन्तितः॥ २६॥
66622
66623 तथैव कृतमिति शेषः। तदेव स्पष्टमाह - अपास्तेति॥ २६॥
66624
66625 भवान्धकारक्षतये भवतोक्तिविवस्वता।
66626 ह्यःप्रसादितमाह्लादि वाग्रश्मिपटलं प्रभो॥ २७॥
66627
66628 भवता कर्त्रा उक्तिलक्षणेन विवस्वता सूर्येण करणेन। उक्तौ
66629 उपदेशेनार्थप्रकाशनविषये विवस्वता सूर्यभूतेन भवतेति
66630 सामानाधिकरण्यं वा। आह्लादि जाड्यशीतापनयसुखकरम्॥ २७॥
66631
66632 तदतीतमदीनात्मन्सर्वमन्तःकृतं मया।
66633 रम्यं पुण्यं पवित्रं च रत्नवृन्दमिवान्वितम्॥ २८॥
66634
66635 अन्तःकृतं हृदि कृतम्। अन्वितं क्रमयुक्तम्॥ २८॥
66636
66637 हितानुबन्धि हृद्यं च पुण्यमानन्दसाधनम्।
66638 शिरसा ध्रियते कैर्नो सिधैस्त्वदनुशासनम्॥ २९॥
66639
66640 सर्वानिष्टहानानुबन्धित्वान्मधुरतरत्वात्परमपुरुषार्थसाधनत्वादनुल्लण्
66641 ^घ्यशासनत्वाच्च तव वचनमवश्यं शिरसा प्रणम्य हृदि
66642 कार्यमित्याशयेनाह - हितानुबन्धीति।
66643 सिद्धैर्देवभेदैर्योगमन्त्रादिसिद्धैः स्वतःसिद्धैः सनकादिभिर्वा कैर्न
66644 शिरसा ध्रियते॥ २९॥
66645
66646 प्रतिक्षिपन्तः संसारमिहिकावरणं वयम्।
66647 प्रसन्नास्त्वत्प्रसादेन वर्षान्त इव वासराः॥ ३०॥
66648
66649 स्वस्मिन्नुपदेशस्य नैष्फल्यशङ्कां वारयन्नाह - प्रतिक्षिपन्त इति।
66650 निरस्यन्त इत्यर्थः। वर्षान्ते शरदि॥ ३०॥
66651
66652 आपातमधुरारम्भं मध्ये सौभाग्यवर्धनम्।
66653 अनुत्तमफलोदर्कं पुण्यं त्वदनुशासनम्॥ ३१॥
66654
66655 उपदेशस्य कालत्रयेऽपि हितकारितामाह - आपातेति। आपाते श्रवणकाले।
66656 मध्ये मननदिध्यासनकाले। सौभाग्यस्य अन्तर्मुखताप्रयुक्तस्य
66657 शमादिसंपत्सुखस्य। अनुत्तमं मोक्षाख्यं फलं यत्र तथाविध उदर्क
66658 उत्तरकालो यस्य तत्॥ ३१॥
66659
66660 विकासिसितमम्लानमाह्लादितशुभाशुभम्।
66661 त्वद्वचःकुसुमं नित्यं श्रीमत्फलदमस्तु नः॥ ३२॥
66662
66663 सितं स्वच्छं शुभ्रं च। आह्लादितानि आनन्दैकरसीकृतानि शुभाशुभानि
66664 पुण्यपापानि तत्फलानि च येन। आह्लादिताः शुभा देवा अशुभाः सर्पादयश्च

66665 येन। त्वद्वचोलक्षणं कुसुमं कल्पवृक्षपुष्पम्॥ ३२॥
66666
66667 सकलशास्त्रविचारविशारद
66668 प्रसृतपुण्यजलैकमहाह्रद।
66669 भज भृशं विततव्रत संप्रति
66670 प्रसृततां हतकिल्बिष संततिम्॥ ३३॥
66671
66672 इदानीं गुरुं तीर्थत्वान्महाह्रदत्वेन रूपयन्संबोध्य पुनः
66673 शिष्टार्थोपदेशवाक्प्रवाहं प्रार्थयते - सकलेति।
66674 देशकालशास्त्रविचारेषु [देशकालेति सकलशब्दार्थः] विशारद हे
66675 प्रसृताचारपुण्यजलानामेकमहाह्रद विततव्रत मां प्रति [अयं
66676 संततिपदस्यार्थः तथाच त्वत्संततिं मां प्रतीत्यर्थः। रामस्य
66677 विद्यावंशत्वेन वसिष्ठसंतानत्वात्] संप्रति प्रसृततां
66678 उपदेशवाक्प्रसरं भजेत्यर्थः। ह्रदपक्षे सकलशास्त्रलक्षणानां वीनां
66679 हंसादिपक्षिणां चारैर्विशारद शोभमान। विततानि विस्तारितानि व्रतानि
66680 मुनिभिर्यत्र। स्नातॄणां हतानि किल्बिषाणि येन। एवंविध हे
66681 प्रसृतपुण्यजलैकमहाह्रद त्वं संप्रति इदानीं संततिं
66682 वाक्संतानरूपां प्रसृततां प्रवाहं भजेत्यर्थः। मां प्रतीत्यन्ते पाठे
66683 मद्विशुद्धये इत्यर्थः॥ ३३॥
66684
66685 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये
66686 उपशमप्रकरणे राघवप्रश्नो नाम चतुर्थः सर्गः॥ ४॥
66687
66688 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
66689 राघवप्रश्नो नाम चतुर्थः सर्गः॥ ४॥
66690
66691
66692 पञ्चमः सर्गः ५
66693
66694 श्रीवसिष्ठ उवाच।
66695
66696 इदमुत्तमसिद्धान्तसुन्दरं सुन्दराकृते।
66697 उपशान्तिप्रकरणं शृणुष्वावहितो हितम्॥ १॥
66698
66699 अविवेकप्रवृद्धाया मनोमात्रजगत्स्थितेः।
66700 इहोपशमनोपायक्रमः सम्यगुदीर्यते॥ १॥
66701
66702 अवहितः सावधानचित्तः॥ १॥
66703
66704 दीर्घसंसारमायेयं राम राजसतामसैः।
66705 धार्यते जन्तुभिर्नित्यं सुस्तम्भैरिव मण्डपः॥ २॥
66706
66707 प्रागुक्तमनूद्य प्रस्तुतेन संगमयति - दीर्घेति। राजसतामसैः
66708 प्रागुक्तजीवैर्धार्यते। पुरुषो वा अक्षितिः सहीदमन्नं धियाधिया जनयते
66709 कर्मभिः इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥ २॥
66710
66711 सत्त्वस्थजातिभिर्धीरैस्त्वादृशैर्गुणबृंहितैः।
66712 हेलया त्यज्यते पक्वा [तुच्छे इति पाठः] मायेयं त्वगिवोरगैः॥ ३
66713 ।।
66714
66715 प्रागुक्तलक्षणैः सत्त्वस्थजातिभिः राजससात्त्विकैः शुद्धसात्त्विकैश्च॥ ३॥
66716

66717 ये सत्त्वजातयः प्राज्ञास्तथा राजससात्त्विकाः ।
66718 विचारयन्ति ते साधो जगत्पूर्वपरम्पराम् ॥ ४ ॥
66719
66720 केनोपायेन त्यज्यते तमाह - ये इति । पूर्वपरम्परां मूलपरम्परां
66721 अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छ इत्यादिश्रुतिदर्शिताम् ॥ ४ ॥
66722
66723 शास्त्रसज्जनसत्कार्यसङ्गेनोपहतैनसाम् ।
66724 सारावलोकिनी बुद्धीर्जायते दीपिकोपमा ॥ ५ ॥
66725
66726 सत्कार्याणि यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् इति भगवदुक्तानि ॥ ५ ॥
66727
66728 स्वयमेव विचारेण विचार्यात्मानमात्मना ।
66729 यावन्नाधिगतं ज्ञेयं न तावदधिगम्यते ॥ ६ ॥
66730
66731 स्वयमेवेति । उद्धरेदात्मनात्मानं इति न्यायादिति भावः । नाधिगतं न
66732 ज्ञातम् । अधिगम्यते प्राप्यते ॥ ६ ॥
66733
66734 प्रज्ञावतां नयवतां धीराणां कुलशालिनाम् ।
66735 जात्या राजससत्त्वानां मुख्यस्त्वं रघुनन्दन ॥ ७ ॥
66736
66737 त्वयि तु तत्प्राप्तियोग्यतास्त्येवेत्याह - प्रज्ञावतामिति । नयवतां
66738 प्रमाणकुशलानाम् ॥ ७ ॥
66739
66740 स्वयमालोकय प्राज्ञ संसारारम्भदृष्टिषु ।
66741 किं सत्यं किमसत्यं वा भव सत्यपरायणः ॥ ८ ॥
66742
66743 आलोकय विचारेण पश्य ॥ ८ ॥
66744
66745 आदावन्ते च यन्नासि कीदृशी तस्य सत्यता ।
66746 आदावन्ते च यन्नित्यं तत्सत्यं नाम नेतरत् ॥ ९ ॥
66747
66748 अस्तीति सत् सदेव सत्यमसत्ताविरुद्धस्वभावं तद्विरुद्धं नास्तिस्वभावं
66749 कथं संभवेत् । स्वभावविपर्यासायोगादिति भावः । नित्यं
66750 नियतसत्स्वभावम् ॥ ९ ॥
66751
66752 आद्यन्तासन्मये यस्य वस्तुन्यासज्जते मनः ।
66753 तस्य मुग्धपशोर्जन्तोर्विवेकः केन जन्यते ॥ १० ॥
66754
66755 आसज्जते सत्यबुद्ध्या रज्यते ॥ १० ॥
66756
66757 जायते मन एवेह मन एव विवर्धते ।
66758 सम्यग्दर्शनदृष्ट्या तु मन एव हि मुच्यते ॥ ११ ॥
66759
66760 मनोरथरचितप्रासादवन्मनोमात्रकार्यत्वादपि न सत्यताप्रसक्तिर्जगत
66761 इत्याशयेनाह - जायत इति ॥ ११ ॥
66762
66763 श्रीराम उवाच ।
66764
66765 ज्ञातमेतन्मया ब्रह्मन्यथास्मिन्भुवनत्रये ।
66766 मन एव हि संसारिजरामरणभाजनम् ॥ १२ ॥
66767
66768 प्रश्नः स्पष्टः ॥ १२ ॥

66769
66770 यस्तस्योत्तरणोपायस्तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् |
66771 हार्दं तमस्त्वयार्केण राघवाणां विनाश्यते || १३ ||
66772
66773 श्रीवसिष्ठ उवाच |
66774
66775 पूर्वं राघव शास्त्रेण वैराग्येण परेण च |
66776 तथा सज्जनसङ्गेन नीयतां पुण्यतां मनः || १४ ||
66777
66778 प्रथमं शास्त्रसज्जनसङ्गाभ्यां वैराग्यादिसाधनचतुष्टयं
66779 संपाद्यमित्याह - पूर्वमिति | पुण्यतां ज्ञानोदययोग्यतापादिकां
66780 विशुद्धिम् || १४ ||
66781
66782 सौजन्योपहितं चेतो यदा वैराग्यमागतम् |
66783 तदानुगम्या गुरवो विज्ञानगुरवोऽपि ये || १५ ||
66784
66785 सौजन्यं निरभिमानिता | ये गुरवो विज्ञानेन सर्वशास्त्ररहस्यज्ञानेन गुरवो
66786 गरीयांसोऽपि शब्दादुपदेशकौशलेन शिष्यबोधनसमर्थाश्च भवन्ति ते
66787 विधिना अनुगम्याः || १५ ||
66788
66789 ततस्तस्योपदिष्टेन कृत्वा ध्यानार्चनादिकम् |
66790 क्रमेण पदमाप्नोति तद्यत्परमपावनम् || १६ ||
66791
66792 उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् |
66793 ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् इत्यादिश्रुतेः
66794 प्रथमं गुरूपदिष्टमार्गेण सगुणेश्वरध्यानार्चनादिकं कृत्वा
66795 तदनुग्रहाद्वक्ष्यमाणविचारादिकमेणेत्यर्थः || १६ ||
66796
66797 विचारेणावदातेन पश्यत्यात्मानमात्मना |
66798 इन्दुना शीतलेनान्तर्विश्वं खमिव तेजसा || १७ ||
66799
66800 विश्वं कृत्स्नं खमिन्दुना तेजसा पूर्णमिव || १७ ||
66801
66802 तावद्भवमहाम्भोधौ जनस्तृणवदुह्यते |
66803 विचारतटविश्रान्तिमेति यावन्न चेतसा || १८ ||
66804
66805 चेतसा बुद्धिप्लवेन विचारलक्षणे तटे यावद्विश्रान्तिं स्थैर्य नैति || १८ ||
66806
66807 विचारेण परिज्ञातवस्तुनोऽस्य जनस्य धीः |
66808 सर्वानधःकरोत्याधीन्सौम्याम्भ इव वालुकाः || १९ ||
66809
66810 आधीन् मानसदुःखानि | अधःकरोति निरस्यतीति यावत् | सौम्यं निम्नप्रसन्नम् ||
66811 १९ ||
66812
66813 इदं रुक्ममिदं भस्म परिज्ञातमिति स्फुटम् |
66814 न यथा हेमकारस्य हेमज्ञानात्मनस्तथा || २० ||
66815
66816 भस्मनि गूढं हेम अन्यैर्विवेक्तुमशक्यमपि यथा हेमज्ञनात्मनः सदा
66817 हेमपरिशोधनेन तद्विवेककुशलात्मनो हेमकारस्य इदं रुक्ममिदं
66818 भस्मेति स्फुटं परिज्ञातमिति न तदलाभमोहस्यावसरस्तथा
66819 अयमज्ञदृशा प्रसिद्धो मनागात्मा परिच्छिन्नजीवश्चिरं विचारेण विविच्य
66820 स्वात्मनि अवगते सति अक्षयः कालादिपरिच्छेदशून्यः स्वत एव स्फुटं

66821 भवतीति कुतो मोहस्यावसर इति परेणान्वयः ॥ २० ॥
66822
66823 अक्षयोऽयं मनागात्मा स्वात्मन्यवगते चिरम् ।
66824 भवतीति नरस्येह मोहस्यावसरः कुतः ॥ २१ ॥
66825
66826 अपरिज्ञातसारे हि मनोऽन्तर्यदि मुह्यते ।
66827 ज्ञातसारे त्वसंदिग्धमसती किल मूढता ॥ २२ ॥
66828
66829 अपरिज्ञातसारे पुरुषे । यदि मुह्यति तर्हि मुह्यतां नामेति शेषः । असती
66830 असंभावितैव किलेत्यर्थः ॥ २२ ॥
66831
66832 हे जना अपरिज्ञात आत्मा वो दुःखसिद्धये ।
66833 परिज्ञातस्त्वनन्ताय सुखायोपशमाय च ॥ २३ ॥
66834
66835 इदानीमनुक्रोशात्सर्वश्रोतृजनान्प्रत्याह - हे जना इति । यदा ह्येवैष
66836 एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्त्वेव भयं
66837 विदुषोऽमन्वानस्य इत्यादिश्रुतेरिति भावः । परिज्ञातस्त्विति । रस ह्येवायं
66838 लब्ध्वानन्दी भवति । सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् । ज्ञात्वा तं
66839 मृत्युमत्येति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन इत्यादिश्रुतेरिति
66840 भावः ॥ २३ ॥
66841
66842 मिश्रीभूतमिवानेन देहेनोपहतात्मना ।
66843 व्यक्तीकृत्य स्वमात्मानं स्वस्था भवत मा चिरम् ॥ २४ ॥
66844
66845 व्यक्तीकृत्य पञ्चकोशविवेकेन दृष्ट्वा ॥ २४ ॥
66846
66847 देहेनास्य न संबन्धो मनागेवामलात्मनः ।
66848 हेम्नः पङ्कलवेनेव तद्गतस्यापि मानवाः ॥ २५ ॥
66849
66850 व्यक्तीकरणमेव स्फुटयति - देहेनेत्यादिना । अप्यर्थे एवकारः ॥ २५ ॥
66851
66852 पृथगात्मा पृथग्देही जलपद्मलवोपमौ ।
66853 ऊर्ध्ववाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ॥ २६ ॥
66854
66855 आत्मा ब्रह्म देही जीवश्च यथा पद्माधारमहाजलं
66856 पद्मपत्रनिविष्टजललवश्चोपाधित एव पृथङ्न वस्तुतस्तद्वदित्यर्थः । ननु
66857 महाजलस्य पद्मपत्रारोहपरिच्छेदादौ वाय्वादिनिमित्तं प्रसिद्धम् ।
66858 पूर्णात्मनः परिच्छेदेन देहारोहणे किं निमित्तमिति चेदसकृदुद्घोषितं
66859 पापिष्ठं मन एव । अतस्तन्नाशायैव यत्नः कार्य
66860 इत्याशयेनानुक्रोशादाक्रोशति - ऊर्ध्वबाहुरित्यादिना ॥ २६ ॥
66861
66862 जडधर्मि मनो यावद्गर्तकच्छपवत्स्थितम् ।
66863 भोगमार्गवदामूढं विस्मृतात्मविचारणम् ॥ २७ ॥
66864
66865 दुर्वासनापङ्कगर्ते कच्छपवन्निलीनं कठोरं च भोगप्राप्तौ
66866 मार्गवद्द्वारभूतैरिन्द्रियैर्विषयेष्वामूढं मनो यावत्स्थितं
66867 तावत्संसारतिमिरं सेन्दुना सवह्निना
66868 अपिशब्दान्नक्षत्रमण्यादिसर्वतेजःसहितेन अर्कद्वादशकेनापि मनाक् ईषदपि
66869 न भिद्यते इति परेण सहान्वयः ॥ २७ ॥
66870
66871 तावत्संसारतिमिरं सेन्दुनापि सवह्निना ।
66872 अर्कद्वादशकेनापि मनागपि न भिद्यते ॥ २८ ॥

66873
66874 संप्रबुद्धे हि मनसि स्वां विवेचयति स्थितिम् |
66875 नैशमर्कोदय इव तमो हार्दं पलायते || २९ ||
66876
66877 स्वां पारमार्थिकीं स्थितिं विवेचयति अनृताद्विविच्य पश्यति सति || २९ ||
66878
66879 नित्यमुत्तमबोधाय योगशय्यागतं मनः |
66880 बोधयेद्भवभेदाय भवो ह्यत्यन्तदुःखदः || ३० ||
66881
66882 योगो देहादितादात्म्याध्यासस्तल्लक्षणायां शय्यायां गतं सुप्तं
66883 समाधिविश्रान्तिं कृत्वेति वा || ३० ||
66884
66885 यथा रजोभिर्गगनं यथा कमलमम्बुभिः |
66886 न लिप्यते हि संश्लिष्टैर्देहैरात्मा तथैव च || ३१ ||
66887
66888 कथं बोधयेत्तदाह - यथेति || ३१ ||
66889
66890 कर्दमादि यथा हेम्ना श्लिष्टिमेति पृथक्स्थितम् |
66891 नान्तःपरिणतिं याति जडो देहस्तथात्मना || ३२ ||
66892
66893 हेमतादात्म्यापत्तिलक्षणां परिणतिमन्तर्वस्तुतो न याति || ३२ ||
66894
66895 सुखदुःखानुभावित्वमात्मनीत्यवबुध्यते |
66896 असत्यमेव गगने बिन्दुताम्लानते यथा || ३३ ||
66897
66898 अनुभावित्वमनुसारित्वमनुभवितृत्वं च इत्यवबुध्यते मूढ इति शेषः |
66899 बिन्दुता तद्यथावटरकाणि संपतन्तीव दृश्यन्ते इति श्रुत्यनुभवसिद्धा
66900 बिन्दुसहस्राकारता | म्लानता मालिन्यम् || ३३ ||
66901
66902 सुखदुःखे न देहस्य सर्वातीतस्य नात्मनः |
66903 एते ह्यज्ञानकस्यैव तस्मिन्नष्टे न कस्यचित् || ३४ ||
66904
66905 यदि नात्मनः सुखदुःखे तर्हि किं देहस्य नेत्याह - सुखदुःखे इति | तर्हि
66906 कस्य तत्राह - एते इति | अज्ञानमेवाज्ञानकं तस्यैव || ३४ ||
66907
66908 न कस्यचित्सुखं किंचिद्दुःखं च नच कस्यचित् |
66909 सर्वमात्ममयं शान्तमनन्तं पश्य राघव || ३५ ||
66910
66911 आत्ममयमात्मविवर्तम् | शान्तं नित्यप्रशान्तम् || ३५ ||
66912
66913 इमा याः परिदृश्यन्ते वितताः सृष्टिदृष्टयः |
66914 पयसीव तरङ्गास्ते पिच्छं व्योम्नीव चात्मनि || ३६ ||
66915
66916 विवर्ततां दृष्टान्तेन दर्शयति - इमा इति | व्योम्नि पिच्छं
66917 अर्धनिमीलिताक्षस्य सूर्याभिमुखं शयानस्य भ्रान्त्या प्रसिद्धम् || ३६ ||
66918
66919 यथा मणिर्ददात्यात्मच्छायाः स्वयमकारणम् |
66920 तेजोमयीस्तथैवायमात्मा सृष्टीः प्रयच्छति || ३७ ||
66921
66922 तेजोमयीरात्मच्छायाः स्वकान्तीर्ददाति प्रसारयति | अकारणमक्रियाव्यापृत इति
66923 यावत् | प्रयच्छति प्रसारयति || ३७ ||
66924

66925 आत्मा जगच्च सुमते नैकं न द्वैतमप्यसत् |
66926 आभासमात्रमेवेदमित्थं संप्रति जृम्भते || ३८ ||
66927
66928 नैकं नाद्वयम् न द्वैतं न नानापि यतो जगद्रूपमसत् | नह्यसता सतोऽभेदो
66929 भेदो वा निरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः | संप्रत्यज्ञानकाले || ३८ ||
66930
66931 समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मैवमाततम् |
66932 अहमन्यदिदं चान्यदिति भ्रान्तिं त्यजानघ || ३९ ||
66933
66934 परमार्थतस्तु भ्रान्तेरपि पृथग्दुर्निरूपत्वात् ब्रह्मैवेदं
66935 सर्वमात्मैवेदं सर्वम् इति श्रुत्युक्तदृशा ब्रह्मैव सर्वमित्याह -
66936 समस्तमिति || ३९ ||
66937
66938 तते ब्रह्मघने नित्ये संभवन्ति न कल्पनाः |
66939 विच्छित्तयः पयोराशौ यथा राम न सन्मयाः || ४० ||
66940
66941 तते दैशिकपरिच्छेदरहिते | ब्रह्मघने वस्तुकृतपरिच्छेदरहिते | नित्ये
66942 कालिकपरिच्छेदशून्ये || ४० ||
66943
66944 एकसिन्नेव सर्वस्मिन्परमात्मनि वस्तुनि |
66945 द्वितीया कल्पना नास्ति वह्नौ हिमकणो यथा || ४१ ||
66946
66947 वास्तवैकत्वविरोधादपि न द्वैतकल्पना सतीत्याह - एकस्मिन्नेवेति || ४१ ||
66948
66949 भावयन्नात्मनात्मानं चिद्रूपेणैव चिन्मयम् |
66950 ऋजूज्ज्वलमये ह्यात्मा स्वयमात्मनि जृम्भते || ४२ ||
66951
66952 इदानीं तादृशात्मपरिचयेन तत्र विश्रान्तये सदा तद्भावना कार्येत्याह ##-
66953 ऋजूज्ज्वलमये मायाकौटिल्यमालिन्यरहिते इति यावत् || ४२ ||
66954
66955 न शोकोस्ति न मोहोस्ति न जन्मास्ति न जन्मवान् |
66956 यदस्तीह तदेवास्ति विज्वरो भव राघव || ४३ ||
66957
66958 तद्भावपन्नस्य जीवन्मुक्तिविश्रान्तिं दर्शयति - न शोक इत्यादिना || ४३ ||
66959
66960 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् |
66961 अद्वितीयो विशोकात्मा विज्वरो भव राघव || ४४ ||
66962
66963 निर्द्वन्द्वः शीतोष्णादिशारीरद्वन्द्वविक्षेपरहितः | नित्यसत्त्वे
66964 स्थितत्वाद्रजस्तमःप्रयुक्तमानसविक्षेपरहितः | अत एव
66965 तदुभयपरिहारोपाययोगक्षेमचिन्तोज्झितः || ४४ ||
66966
66967 समः स्वस्थः स्थिरमतिः शान्तशोकमना मुनिः |
66968 मौनी वरमणिस्वच्छो विज्वरो भव राघव || ४५ ||
66969
66970 विविक्तः शान्तसंकल्पो धीरधीर्विजिताशयः |
66971 यथाप्राप्तानुवर्ती च विज्वरो भव राघव || ४६ ||
66972
66973 विविक्तः अविद्यातत्कार्यनिर्णिक्तः | विजिताशयः स्वाधीनचित्तः || ४६ ||
66974
66975 वीतरागो निरायासो विमलो वीतकल्मषः |
66976 नादाता न परित्यागी विज्वरो भव राघव || ४७ ||

66977
66978 विश्वातीतपदं प्राप्तः प्राप्तप्राप्तव्यपूरितः ।
66979 पूर्णार्णववदक्षुब्धो विज्वरो भव राघव ॥ ४८ ॥
66980
66981 विकल्पजालनिर्मुक्तो मायाञ्जनविवर्जितः ।
66982 आत्मनात्मनि तृप्तात्मा विज्वरो भव राघव ॥ ४९ ॥
66983
66984 अनन्तापारपर्यन्तवपुरात्मविदांवर ।
66985 धराधरशिरोधीरो विज्वरो भव राघव ॥ ५० ॥
66986
66987 धराधराणां शिर इव श्रेष्ठो मेरुः स इव धीरः ॥ ५० ॥
66988
66989 यथाप्राप्तानुभवनात्सर्वत्रानभिवाञ्छनात् ।
66990 त्यागादानपरित्यागाद्विज्वरो भव राघव ॥ ५१ ॥
66991
66992 आत्मन्येवात्मनौदार्यं भज पूर्ण इवार्णवः ।
66993 आत्मन्येवात्मनाह्लादं भज पूर्णेन्दुबिम्बवत् ॥ ५२ ॥
66994
66995 औदार्यमकार्पण्यम् । पूर्णकामतामिति यावत् । आह्लादं
66996 सर्वतापोपशमसुखम् ॥ ५२ ॥
66997
66998 विश्वप्रपञ्चरचनेयमसत्यरूपा
66999 नासत्यरूपमनुधावति राम तज्ज्ञः ।
67000 तज्ज्ञोऽसि शान्तकलनोऽसि निरामयोऽसि
67001 नित्योदितोऽसि भव सुन्दर शान्तशोकः ॥ ५३ ॥
67002
67003 उक्तमर्थं संगृह्योपदिशन्नुपसंहरति - विश्वेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ५३ ॥
67004
67005 एकातपत्रमवनौ गुरुणोपदिष्टं
67006 सम्यक्सुपालय चिरं समयेह दृष्ट्या ।
67007 राज्यं समस्तगुणरञ्जितराजलोक-
67008 स्त्यागो न युक्त इह कर्मसु नापि रागः ॥ ५४ ॥
67009
67010 यदि तज्ज्ञोऽसत्यं नानुधावति तर्हि किं मम राज्यादिना पारिव्राज्यमेव
67011 युक्तमिति रामाशयमालक्ष्याह - एकेति । गुरुणा पित्रा
67012 उपदिष्टमाज्ञप्तमेकातपत्रं राज्यं समस्तगुणरञ्जिता राजानो लोकाः
67013 प्रजाश्च येन तथाविधः सन् समया दृष्ट्या चिरं सम्यक् सुपालय ।
67014 प्रारब्धत्वादवश्यभोक्तव्येषु कर्मसु तत्फलेषु च त्यागो न युक्तो नापि रागो
67015 युक्त इत्यर्थः । त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्ययुक्तो निराश्रयः ।
67016 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः । इति भगवद्वचनादिति भावः ॥ ५४
67017 ॥
67018
67019 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु
67020 उपशमप्रकरणे प्रशमोपदेशो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥
67021
67022 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
67023 प्रशमोपदेशो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥
67024
67025
67026 षष्ठः सर्गः ६
67027
67028 श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इमं विश्वपरिस्पन्दं करोमीत्यस्तवासनम् |
प्रवर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः || १ ||

इह कर्मगतीः पूर्वमुक्त्वा चरमजन्मनाम् |
जीवन्मुक्त्यै गुणावाप्तौ सामान्यक्रम ईर्यते || १ ||

गुणार्जनक्रमस्य वक्ष्यमाणस्य प्रकृतसंबन्धं दर्शयितुं प्रस्तुतं
निरासङ्गविहिताप्रतिषिद्धकार्यप्रवृत्त्या जीवन्मुक्तं लक्षयति - इममिति |
विश्वं कृत्स्नं परिस्पन्दं
श्रुतिस्मृतिसदाचारप्राप्तव्यवहारमयस्कान्तवत्सन्निधिमात्रेण
करोमीत्यस्तवासनं प्रवर्तते नत्वज्ञ इव कर्तृत्वाभिनिवेशेनेत्यर्थः || १ ||

पौरुषीं तनुमाश्रित्य केचिदेतत्क्रियारताः |
स्वर्गान्नरकमायान्ति स्वर्गं च नरकात्पुनः || २ ||

कर्मफलासङ्गादेवाज्ञानामनर्थप्राप्तिरिति दर्शयति - पौरुषीमिति |
पौरुषीं मानुषीं तनुं देहमाश्रित्य प्राप्यापि केचिन्मूढा एतस्यां
निरासङ्गकर्मानुष्ठानलक्षणायां क्रियायामरताः कामात्मानः
काम्यकर्मभिः स्वर्ग भुक्त्वा ततः कतिपयकर्मानुशयावशेषेण
[कपूय इति पाठः] नरकमायान्ति || २ ||

केचित्त्वकर्मणि रता विरता अपि कर्मणः |
नरकान्नरकं यान्ति दुःखाद्दुःखं भयाद्भयम् || ३ ||

अकर्मणि निषिद्धकर्मणि रताः | कर्मणः सत्कर्मणो विरताः | तथाच स्मृतिः
- विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् | अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः
पतनमृच्छति || इति || ३ ||

केचित्स्ववासनातन्तुबद्धाः कर्मफलोदिताः |
तिर्यक्त्वात्स्थावरतनुं यान्ति तिर्यक्तनुं ततः || ४ ||

नरकोपभुक्तदुष्कर्मफलक्रमेण तिर्यग्योनिषु उदिता जाताः || ४ ||

केचिदात्मविदो धन्या विचारितमनोदृशः |
विच्छिन्नतृष्णानिगडा यान्ति निष्केवलं पदम् || ५ ||

राजसतामसान् शुद्धतामसांश्चोक्त्वा शुद्धसात्त्विकजीवानाह - केचिदिति |
विचारितो मनोदृक् मनःसाक्ष्यात्मा यैस्ते निष्केवलं परमकैवल्यरूपं
पदम् || ५ ||

पुरा कतिपयान्येव भुक्त्वा जन्मानि राघव |
अस्मिञ्जन्मनि यो मुक्तस्तस्माद्राजससात्त्विकः [तस्माद्राजस इत्यत्र स
स्याद्राजस इति पाठो युक्तः] || ६ ||

राजससात्त्विकान्दर्शयति - पुरेति | कतिपयान्युत्तरोत्तरोत्कृष्टानि
मानुषजन्मानि || ६ ||

जातोऽसौ वृद्धिमभ्येति पार्वणश्चन्द्रमा इव |
कुटजं प्रावृषीवैनं सौभाग्यमनुगच्छति || ७ ||

तस्य शान्त्यादिगुणैरभिवृद्धिमाह - जात इत्यादिना | सौभाग्यं

67081 साधनचतुष्टयम् | कुटजपक्षे पुष्पश्रीः || ७ ||
67082
67083 यस्येदं जन्म पाश्चात्यं तमाश्वेव महामते |
67084 विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् || ८ ||
67085
67086 विद्या ब्रह्मविद्योपायसर्वविद्याः | वेणुमिवेति वेणुविशेषस्यापि
67087 मुक्ताकरत्वप्रसिद्धेः || ८ ||
67088
67089 आर्यता हृद्यता मैत्री सौम्यता करुणा ज्ञता |
67090 समाश्रयन्ति तं नित्यमन्तःपुरमिवाङ्गनाः || ९ ||
67091
67092 ज्ञता परोक्षप्रायं ज्ञानम् || ९ ||
67093
67094 यः कुर्वन्सर्वकार्याणि पुष्टे नष्टेऽथ तत्फले |
67095 समः सन्सर्वकार्येषु न तुष्यति न शोचति || १० ||
67096
67097 तस्योपक्रमोक्तजीवन्मुक्तलक्षणोपक्रममाह - य इति | पुष्टे प्रवृद्धे ||
67098 १० ||
67099
67100 तमांसीव दिवा यान्ति तत्र द्वन्द्वानि संक्षयम् |
67101 शरदीव घनास्तत्र गुणा गच्छन्ति शुद्धताम् || ११ ||
67102
67103 द्वन्द्वानि सुखदुःखादीनि | प्राङ्गलिना अपि धृतिश्रद्धाह्रीप्रभृतयो
67104 गुणाः || ११ ||
67105
67106 पेशलाचारमधुरं सर्वे वाञ्छन्ति तं जनाः |
67107 वेणुं मधुरनिध्वानं वने वनमृगा इव || १२ ||
67108
67109 वेणुं कीचकम् | मारुतपूर्णरन्ध्रत्वेन मधुरनिध्वानम् || १२ ||
67110
67111 नरं पाश्चात्यजन्मानमेवंप्राया गुणश्रियः |
67112 जातमेवानुधावन्ति बलाका इव वारिदम् || १३ ||
67113
67114 जातमेवेति बाल्यात्प्रभृत्येवेति यावत् || १३ ||
67115
67116 ततोऽसौ गुणसंपूर्णो गुरुमेवानुगच्छति |
67117 स तमेवं विवेके वै नियोजयति पावने || १४ ||
67118
67119 एवंगुणसंपत्तौ गुरुमुखाच्छ्रवणाधिकारो नापक्वचित्तानामित्याशयेनाह
67120 - तत इति | एवं प्राङ्गदुक्तप्रकारे आत्मानात्मतत्त्वविवेके उपायानुपदिश्य
67121 स्वबुद्ध्यापि कार्ये मनने नियोजयती त्यर्थः || १४ ||
67122
67123 विचारवैराग्यवता चेतसा गुणशालिना |
67124 देवं पश्यत्यथात्मानमेकरूपमनामयम् || १५ ||
67125
67126 एवंगुणसंपन्नस्यैव गुरुपूर्वकश्रवणादिना साक्षात्कारलाभं दर्शयति
67127 - विचारेति | एकरूपमानन्दैकरसम् || १५ ||
67128
67129 तनोत्ययं विचारेण चारुणा शान्तचेतसा |
67130 प्रबोधनाय प्रथमं मनोमननमान्तरम् || १६ ||
67131
67132 नियोजयतीत्यत्र सूचितं मननं विवृणोति - तनोतीति || १६ ||

67133
67134 ये हि पाश्चात्यजन्मानस्ते हि सुप्तं मनोमृगम् ।
67135 प्रबोधयन्ति प्रथमं गुणहीनं महागुणाः ॥ १७ ॥
67136
67137 गुणहीनं निर्गुणं ब्रह्मैव यथा भवति तथा प्रबोधयन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥
67138
67139 प्रथितगुणान्सुगुरून्निषेव्य यत्ना-
67140 दमलधिया प्रविचार्य चित्तरत्नम् ।
67141 गतिममलामुपयान्ति मानवास्ते
67142 परमवलोक्य चिरं प्रकाशमन्तः ॥ १८ ॥
67143
67144 उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति - प्रथितेति । ते
67145 उक्तगुणसंपन्नाश्चरमजन्मानो मानवाः प्रथितगुणान्
67146 प्रख्यातजीवन्मुक्तलक्षणगुणान् सुगुरून् यत्नान्निषेव्य
67147 तद्दर्शितयुक्तिभिरमलधिया चित्तान्तर्गतं रत्नं प्रत्यगात्मानं प्रविचार्य
67148 रत्नपरीक्षावन्मननेन परीक्ष्य चित्तान्तःप्रकाशं परं प्रत्यगभिन्नं
67149 ब्रह्म चिरमवलोक्य साक्षादनुभूय तत्साक्षात्कारमात्रेण
67150 तद्भावलाभलक्षणाममलां मायातत्कार्यसर्वमलनिर्मुक्तां
67151 परमपुरुषार्थलक्षणां गतिमुप समीपे स्वस्थान एव यान्ति लभन्ते
67152 नोपासकवदुत्क्रम्य लोकान्तरं गत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥
67153
67154 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये
67155 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रथमोपदेशो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥
67156
67157 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
67158 प्रथमोपदेशो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥
67159
67160
67161 सप्तमः सर्गः ७
67162
67163 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
67164
67165 एष तावत्क्रमः प्रोक्तः सामान्यः सर्वदेहिनाम् ।
67166 इममन्यं विशेषं त्वं शृणु राजीवलोचन ॥ १ ॥
67167
67168 इह स्वेन विचारेण किंचिद्व्युत्पन्नचेतसः ।
67169 वर्ण्यते ज्ञानसंप्राप्तिप्रकाशफलपातवत् ॥ १ ॥
67170
67171 उक्तं सामान्यक्रममनूद्य कस्यचिद्भाग्यवतो विनैव तं दैवोपनीतेन
67172 स्वविचारमात्रेणैव सहसा सर्वगुणसंपत्सहितज्ञानोदयलक्षणं विशेषं
67173 दर्शयति - एष इत्यादिना ॥ १ ॥
67174
67175 अस्मिन्संसारसंरम्भे जातानां देहधारिणाम् ।
67176 अपवर्गक्षमौ राम द्वाविमावुत्तमौ क्रमौ ॥ २ ॥
67177
67178 अपवर्गक्षमौ मोक्षफलोपहितौ । इमौ उक्तवक्ष्यमाणौ ॥ २ ॥
67179
67180 एकस्तावद्गुरुप्रोक्तादनुष्ठानाच्छनैः शनैः ।
67181 जन्मना जन्मभिर्वापि सिद्धिदः समुदाहृतः ॥ ३ ॥
67182
67183 एकेन जन्मना बहुभिर्वा जन्मभिः सिद्धिदो मोक्षप्रापकः समुदाहृतः ।
67184 प्रागुक्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

67185
67186 द्वितीयस्त्वात्मनैवाशु किंचिद्व्युत्पन्नचेतसा।
67187 भवति ज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत्॥ ४॥
67188
67189 आत्मना स्वेनैव दैवोपनीतजीवजगत्तत्त्वविचारवता
67190 ज्ञानसंप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः॥ ४॥
67191
67192 नभःफलनिपाताभज्ञानसंप्रतिपत्तये।
67193 तत्रेमं शृणु वृत्तान्तं प्राक्तनं कथयामि ते॥ ५॥
67194
67195 द्वितीये क्रमे जनकाख्यायिकामुदाहरिष्यन्भूमिकां रचयति - नभःफलेति
67196 ॥ ५॥
67197
67198 शृणु सुभग कथां महानुभावा
67199 व्यपगतपूर्वशुभाशुभार्गलौघाः।
67200 खपतितफलवत्परं विवेकं
67201 चरमभवा विमलं समश्नुवन्ति॥ ६॥
67202
67203 हे सुभग चरमभवाश्चरमजन्मानो महानुभावाः पुरुषाः परं विवेकं
67204 यथा खपतितफलवत्समश्नुवन्ति तथा वक्ष्यमाणां कथां
67205 शृण्वित्यर्थः॥ ६॥
67206
67207 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे
67208 आकाशफलप्राप्तिवज्ज्ञानसंप्राप्तिक्रमसूचनं नाम सप्तमः सर्गः
67209 ॥ ७॥
67210
67211 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
67212 आकाशफलप्राप्तिवज्ज्ञानसंप्राप्तिक्रमसूचनं नाम सप्तमः सर्गः॥ ७॥
67213
67214
67215 अष्टमः सर्गः ८
67216
67217 श्रीवसिष्ठ उवाच।
67218
67219 अस्त्यस्तमितसर्वापदुद्यत्संपदुदारधीः।
67220 विदेहानां महीपालो जनको नाम वीर्यवान्॥ १॥
67221
67222 जनकेन वसन्तेऽत्र वने विहरता क्वचित्।
67223 सिद्धगीताः शुभाः श्लोकाः श्रुता इत्युपवर्ण्यते॥ १॥
67224
67225 विदेहानां जनपदानां महीपालो राजा॥ १॥
67226
67227 कल्पवृक्षोऽर्थिसार्थानां मित्राब्जानां दिवाकरः।
67228 माधवो बन्धुपुष्पाणां स्त्रीणां मकरकेतनः॥ २॥
67229
67230 अर्थिसार्थानां याचकजनसङ्घानाम्। बन्धुलक्षणानां पुष्पाणां
67231 माधवी वसन्तः॥ २॥
67232
67233 द्विजकैरवशीतांशुर्द्विषत्तिमिरभास्करः।
67234 सौजन्यरत्नजलधिर्भुवं विष्णुरिवास्थितः॥ ३॥
67235
67236 भुवं विष्णुर्भवानिव आस्थितः पालनार्थमाश्रितः॥ ३॥

67237
67238 प्रफुल्लबाललतिके मञ्जरीपुञ्जपिञ्जरे।
67239 स कदाचिन्मधौ मत्ते कोकिलालापलासिनि॥ ४॥
67240
67241 प्रफुल्ला बाललतिका यत्र। अनुकम्पायां कन्। मत्ते मत्तवद्विजृम्भमाणे अत
67242 एव कोकिलालापैर्लासिनि नृत्यतीव स्थिते मधौवसन्ते॥ ४॥
67243
67244 ययौ कुसुमिताभोगं सुविलासलताङ्गनम्।
67245 लीलयोपवनं कान्तं नन्दनं वासवो यथा॥ ५॥
67246
67247 सुविलासा लता एवाङ्गनालता अङ्गनाश्च वा यत्र॥ ५॥
67248
67249 तस्मिन्वरवने हृद्ये केसरोद्दाममारुते।
67250 दूरस्थानुचरः सानुकुञ्जेषु विचचार ह॥ ६॥
67251
67252 केसरेषूद्दामा रजःसौगन्ध्यमकरन्दकणापहरणसमर्था नतु
67253 पांसुविकिरणादौ। मन्दसुरभिशीता इति यावत्। तथाविधा मारुता यत्र।
67254 सानुकुञ्जेषु क्रीडाशैलप्रस्थप्ररूढेषु लतागृहेषु॥ ६॥
67255
67256 अथ शुश्राव कस्मिंश्चित्तमालवनगुल्मके।
67257 सिद्धानामप्रदृश्यानां स्वप्रसङ्गादुदाहृताः॥ ७॥
67258
67259 अप्रदृश्यानामन्तर्हितानाम्। स्वप्रसङ्गात् स्वानुग्रहार्थमिति यावत्॥ ७॥
67260
67261 विविक्तवासिनां नित्यं शैलकन्दरचारिणाम्।
67262 इमाः कमलपत्राक्ष गीता गीतात्मभावनाः॥ ८॥
67263
67264 श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासैर्गीतमात्मानं श्रवणमात्रेण भावयन्ति यथा
67265 स्वयमेव साक्षाद्भवति तथा कुर्वन्तीति गीतात्मभावनाः। गीताः
67266 स्मार्तोपनिषदः शुश्राव॥ ८॥
67267
67268 सिद्धा ऊचुः।
67269
67270 द्रष्टृदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानन्दनिश्चयः।
67271 यस्तं स्वमात्मतत्त्वोत्थं निःस्पन्दं समुपास्महे॥ ९॥
67272
67273 द्रष्टुश्चक्षुरादिद्वारा विषयप्रमातुर्दृश्येन स्रक्चन्दनवनितादिविषयेण
67274 समायोगात्संनिकर्षाज्जाते प्रत्यये विषयाकारबुद्धिवृत्तौ स्वयं प्रथमानो
67275 य आनन्दरूपो निश्चयस्तं तत्स्वभावमेव आत्मतत्त्वपरिशोधनेन उत्थं
67276 निरतिशयभूमात्मनाविर्भूतं स्वमात्मानं निःस्पन्दं
67277 निर्विकल्पसमाधिनिरस्तबाह्यान्तःकरणस्पन्दं यथा स्यात्तथा समुपास्महे
67278 निरन्तरमनुभवामः। अयं भावः - विषयाकारवृत्तौ स्वयं
67279 प्रथमान आनन्दो न विषयकोटौ। जडत्वप्रसङ्गात्। नापि
67280 कर्तृकरणवृत्तिकोटौ। तेषां कारकत्वेन तच्छेषतानुभवविरोधात्।
67281 तस्मात्साक्षिकोटावेव। साक्ष्येव
67282 ह्यविद्यावरणमन्दीकृतचिदानन्दस्वभावोऽन्यमहंकारात्मानं कल्पयित्वा
67283 तच्छेषतामिवापन्नो विषयाकारवृत्त्याविर्भूतं स्वानन्दं तच्छेषतामिव
67284 नयन् न स्वात्मानं निरतिशयानन्दं प्रतिबुद्ध्यते अतस्तमेव
67285 स्वतत्त्वविचारोत्थनिरतिशयानन्दस्वभावं समाहितेन मनसा वयमुपास्महे
67286 एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इति
67287 श्रुतेर्ब्रह्मानन्दस्यैवाविद्यया विषयाकारवृत्तिपरिच्छेदेन
67288 विषयानन्दत्वविभावनादिति। अथवा द्रष्टुः पुरुषस्य दृश्यस्य वियदादेश्च

67289 बाह्याध्यात्मिकवैषम्यप्रविलापनेन समे परिशिष्टसन्मात्रस्वभावे
67290 आत्यन्तिकाभेदापत्तिलक्षणादायोगान्मेलनारूढाद्योगादिति व्युत्पत्त्या
67291 निर्विकल्पकसमाधिपरिपाकाद्वा प्रत्ययः प्रत्येयः स्वानुभवादेव
67292 विश्वसनीयो भूमानन्दनिश्चयो यस्तमात्मनस्तत्त्वेन यथार्थरूपेणोत्थं
67293 प्रकटीभूतं स्वं निस्पन्दं समुपास्महे इत्यर्थः | अथवा
67294 द्रष्टुर्बुद्धेर्दृश्यानां विषयाणां
67295 चोपचयापचयजाड्यप्रियाप्रियादिरूपसाम्येन
67296 समादायोगात्संबन्धात्तदुभयान्तरालिकस्तदुभयविलक्षणत्वात्प्रत्यय
67297 एवानन्द इति निश्चीयत इत्यानन्दनिश्चयस्तं निस्पन्दं
67298 सक्रियवृत्त्युपाधिनिर्मुक्तमत एवात्मतत्त्वोत्थं
67299 स्वीययथार्थरूपेणाविर्भूतं चिदानन्दैकरसं स्वं प्रत्यगात्मानं
67300 समुपास्मह इत्यर्थः | अथवा य आत्मा अहमिति द्रष्टा इदं ममेति
67301 दृश्यैश्चान्योन्यतादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणात्समायोगात्प्रतीयते
67302 अनुभूयते शुनकसूकरादिभिरपीति प्रत्ययो विषयानन्द एव पुरुषार्थ इति
67303 निश्चयवान्संसरति | स्वा स्वीया या मा प्रमा
67304 वेदान्तजन्याखण्डाकारवृत्तिस्तया आत्मतत्त्वोत्थं
67305 स्वीयपारमार्थिकरूपेणाविर्भूतं कृत्वा निस्पन्दं निश्चलं समुपास्मह
67306 इत्यर्थः | अथवा यः प्रत्ययः स्वप्रकाश आनन्दैकरसः स्वरूपनिश्चयो
67307 द्रष्टृदृश्यसमायः सन् द्रष्टृदृश्याकारमायासहितो भूत्वा अगात्
67308 स्वरूपप्रच्युतोऽभूत्तमानन्दनिश्चयं चरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढा या
67309 स्वात्मभूतैव मा तया दृष्टृदृश्यमायानिरासेनात्मतत्त्वेनोत्थमित्यादि
67310 प्राग्वत् | अथवा द्रष्टृदृश्यसमाः यः अगादिति च्छेदः | य आत्मा
67311 तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मात्
67312 इत्यादिश्रुत्यनुभवसिद्धात्परमप्रेमास्पदत्वप्रत्ययादानन्दरूपत्वेन
67313 निश्चेतुं योग्योऽपि विवेकविचारादिप्रत्ययाभावाद्द्रष्टृदृश्यसमा
67314 भोक्तृभोग्यप्रायाः संसारदशा अगात् तं यस्तम् | यसु प्रयत्ने क्तः |
67315 विवेकवैराग्यश्रवणमननादिप्रयत्नैः साक्षात्कृतं स्वेनैव मिमीते
67316 परिच्छिनत्ति हिनस्ति वा सर्व द्रष्टृदृश्यद्वैतजातमिति स्वमं
67317 यदात्मतत्त्वं तद्भावेनोत्थितं निस्पन्दं पुनः
67318 संसारप्रसक्तिशङ्काशून्यं सम्यगुपेत्य सर्वसामीप्यावधि
67319 प्रत्यगात्मतया प्राप्य आस्महे तिष्ठामह इत्यर्थः || ९ ||
67320
67321 अन्ये ऊचुः |
67322
67323 द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह |
67324 दर्शनप्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे || १० ||
67325
67326 तमेवात्मानं निष्कृष्य करतलामलकवद्दर्शयन्त इवान्ये प्राहुः -
67327 द्रष्टृदर्शनेति | द्रष्ट्रादित्रिपुटीत्यागेनावस्थाद्वयनिरासः | वासनया
67328 सहेत्यनेनतु तदुभयबीजवासनासंभृतसौषुप्ताज्ञानस्यापि निरासः उक्तः |
67329 दर्शनाच्चक्षुषमानसादिवृत्तेः प्रथमं पूर्वमेव तदुत्पत्तिसाक्षितया
67330 भासमानमित्यनेन पूर्वसिद्धस्त्रिपुटीसाक्षी सर्वानुभवसिद्धो विविच्य
67331 दर्शितः | तमेव सबीजत्रिपुटीत्यागात्तुरीयमात्मानं समुपास्मह इत्यर्थः || १०
67332 | |
67333
67334 अन्ये ऊचुः |
67335
67336 द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्तिनास्तीति पक्षयोः |
67337 प्रकाशनं प्रकाश्यानामात्मानं समुपास्महे || ११ ||
67338
67339 दर्शनप्रथमाभासे साक्षिणि ये अस्तिनास्तीति विप्रतिपद्यन्ते तान्प्रत्यपि
67340 तदुभयपक्षाविरुद्धं साक्षिणं दर्शयन्तोऽन्ये प्राहुः - द्वयोरिति | ये

67341 तावदस्ति दर्शनप्रथमाभासः परंतु सोऽपि जन्य एव न नित्य इत्याहुस्तेषां
67342 पूर्वपूर्वतदाभासानां स्वप्रकाशत्वे स्वविषयत्वे वा
67343 स्वमात्राभानपरिक्षीणत्वात्पूर्वोत्तरविज्ञानास्पर्शित्वाच्च न
67344 तदुत्पत्त्यादिसाक्षिता निर्वहतीति तत्साक्षी अन्य आवश्यक इति तत्पक्षमध्यगतं
67345 तदविरुद्धं येऽपि नास्तित्याहुस्तेषां नास्तिताया अपि निःसाक्षिकाया
67346 असिद्धेस्तत्पक्षसाधकत्वेन तन्मध्यगतमित्यर्थः। अथवा जगतः अस्तित्वं
67347 आविर्भूतावस्थाकार्यम्। नास्तित्वं तु तिरोभावावस्थाकारणम्। असद्वा इदमग्र
67348 आसीत्ततो वै सदजायत इति श्रुतेः। तयोरुभयोरयौगपद्यात्पक्षयोः
67349 पाक्षिकयोरनुगतसन्मात्ररूपेण मध्यगतमित्यर्थः अथवा अस्तिनास्तीति
67350 पक्षयोः कल्पितविरुद्धकोट्योर्द्वयोरप्यधिष्ठानतया मध्यगतमित्यर्थः।
67351 अत एव कल्पितानास्तित्वस्याधिष्ठानस्पर्शान्नित्यं प्रकाश्यानां
67352 भावाभावानां प्रकाशकम्॥ ११॥
67353
67354 अन्ये ऊचुः।
67355
67356 यस्मिन्सर्वं यस्य यतः सर्वं यस्मायिदम् [यस्मा इदम् इति क्वचित्]।
67357 येन सर्वं यद्धि सर्वं तत्सत्यं समुपास्महे॥ १२॥
67358
67359 यस्मिन्सर्वमिति। यस्मै इदमिति च्छेदः। सप्तमीविभक्तिमारभ्य व्युत्क्रमेण
67360 सर्वा विभक्तयः षण्णां कारकाणां संबन्धप्रातिपदिकार्थभेदस्य च
67361 प्रदर्शनायात्र निर्दिष्टाः। तथाच यद्ब्रह्म सर्वाधारत्वात्सर्वस्वामित्वादेः
67362 सर्वोपादाननिमित्तावधिभावात्सर्वपारार्थ्यसंप्रदानादिभावनिर्वाहकत्वात्
67363 अर्वकर्तृकरणादिभावाच्च मायया सर्वजगद्व्यवहारनिर्वाहकं
67364 सर्वात्मकं च भवति तत्सर्वाधिष्ठानं परमार्थसत्यं प्रत्यगात्मैवेति
67365 बोधेन सम्यगुपेत्य तद्भूता आस्महे इत्यर्थः॥ १२॥
67366
67367 अन्ये ऊचुः।
67368
67369 अशिरस्कं हकारान्तमशेषाकारसंस्थितम्।
67370 अजस्रमुच्चरन्तं स्वं तमात्मानमुपास्महे॥ १३॥
67371
67372 अः शिर इव प्रथमो यस्य तमकारादिमित्यर्थः। हकारोऽन्ते यस्य तं
67373 हकारान्तमहंपदमशेषवस्तुप्रकाशकवेदशास्त्रादिशब्दजालप्रकृतिभू
67374 तानामशेषवर्णानामक्षरसमाम्नाये
67375 अकारहकारान्तरालनिवेशादशेषजगदाकारे सप्रपञ्चे ब्रह्मणि न हन्यते न
67376 हीयते इति व्युत्पत्त्या अह व्याप्ताविति धातुनिष्पत्त्या च न शिष्यते आकारो
67377 यस्मिन्नित्यशेषाकारे निर्गुणे च संस्थितं तात्पर्यनिष्ठां प्राप्तमजस्रं
67378 क्रियमाणेषु स्वव्यवहारेषु उच्चरन्तं अहंकारोपाधिनिरासेन तं
67379 वर्णिताहंपदार्थं आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्
67380 इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धब्रह्मात्मानमुपास्महे निरन्तरं भावयाम इत्यर्थः।
67381 अथवा अशेषवस्त्वाकारसंस्थितं लवरयंहं इति हकारान्तं
67382 पञ्चबीजप्रतिपाद्यपञ्चमहाभूतात्मकं जगत् अशिरस्कं
67383 शिरोभूतमूलाज्ञानरहितं कर्तुमिव अस्त्यस्यति वा मायान्तं जगदिति
67384 व्युत्पत्त्याऽस्मच्छब्दनिष्पन्नमकारशिरस्कहकारान्तमहंपदमजस्रमुच्चर
67385 न्तम्। युष्मसिभ्यां मदिक् इत्यस्तेरस्यतेर्वास्मच्छब्दव्युत्पादनादित्यर्थः।
67386 अथवा अशेषजगदाकारसंस्थितं निष्प्रमाणकत्वेन
67387 निर्मूलत्वाच्छ्रुतिशिरोबाह्यत्वाचाशिरस्कं हकारान्तं सोऽहं
67388 परमार्थासङ्गचिदेकरसत्वादजस्रमुच्चरन्तं उदस्य चरन्तमुद्धृत्य
67389 भक्षयन्तं वा स्वं प्रत्यग्रूपमात्मानमुपास्महे इत्यर्थः। संग्रहे तु
67390 सशिरस्कं हकारादिमिति पाठः। तस्य च सुरनरतिर्यगाद्यशेषशरीराकारेषु
67391 संस्थितं सशिरस्कं हकारादि हंस इति मन्त्रमजपागायत्रीरूपेण
67392 षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्यया अजस्रं प्रत्यहं

67393 श्वासोच्छ्वासच्छलेनोच्चरन्तमित्यर्थः। उदश्चरः सकर्मकात्
67394 इत्यात्मनेपदविषये लटः शत्रादेशश्छान्दसः। अथवा
67395 पूर्वरूपेणापहारान्न शिष्यते अकारो यत्र तदशेषाकारं सो इति पदं तत्र
67396 संस्थितं अत एव अशिरस्कं शिरोभूतप्रथमवर्णरहितं हकारान्तं
67397 हकारमात्रावशेषं अहंपदं सोहंमन्त्रमिति यावत्।
67398 अजस्रमुच्चरन्तमित्यादि प्राग्वत्॥ १३॥
67399
67400 अन्ये ऊचुः।
67401
67402 संत्यज्य हृद्गुहेशानं देवमन्यं प्रयान्ति ये।
67403 ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्यक्तहस्तस्थकौस्तुभाः॥ १४॥
67404
67405 हृद्गुहेशानं अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये
67406 संनिविष्टः। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो
67407 भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्वः इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमिति भावः॥ १४॥
67408
67409 अन्ये ऊचुः।
67410
67411 सर्वाशाः किल संत्यज्य फलमेतदवाप्यते।
67412 येनाशाविषवल्लीनां मूलमाला विलूयते॥ १५॥
67413
67414 अन्ये तत्प्राप्तौ वैराग्यमेव मुख्यं साधनमित्याहुः - सर्वाशा इति। एतत्
67415 हृदयस्थं ज्ञानफलं ब्रह्म अवाप्यते लभ्यते। येन तल्लाभेन
67416 मूलमालावासनाजालजटिलहृदयग्रन्थिः। रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते
67417 इति भगवद्वचनादिति भावः॥ १५॥
67418
67419 अन्ये ऊचुः।
67420
67421 बुद्ध्वाप्यत्यन्तवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः।
67422 बध्नाति भावनां भूयो नरो नासौ स गर्दभः॥ १६॥
67423
67424 पदार्थेषु भोग्यविषयेषु। भावनां भोगतृष्णाम्॥ १६॥
67425
67426 अन्ये ऊचुः।
67427
67428 उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियाहीन्पुनः पुनः।
67429 हन्याद्विवेकदण्डेन वज्रेणेव हरिर्गिरीन्॥ १७॥
67430
67431 अन्ये इन्द्रियनिग्रह एव मुख्यं साधनमित्याशयेनाहुः - उत्थितानिति।
67432 हरिरिन्द्रः। तथाच ब्रह्मवैवर्ते एकमेकं कालकूटमिन्द्रियं
67433 नाशकृत्पुनः। तदेव शोधितं साक्षाद्विषमप्यमृतं यथा इति। तथाच
67434 भारतेऽपि - इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ।
67435 निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च॥ १७॥
67436
67437 अन्ये ऊचुः।
67438
67439 उपशमसुखमाहरेत्पवित्रं
67440 सुशमवतः शममेति साधुचेतः।
67441 प्रशमितमनसः स्वके स्वरूपे
67442 भवति सुखे स्थितिरुत्तमा चिराय॥ १८॥
67443
67444 अन्ये तु उपशम एव मुख्यं साधनमितरत्सर्वं

67445 तदर्थमित्याशयेनोपसंहरन्ति - उपशमेति। उपशमो
67446 बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियव्यापारोपरमस्तेन
67447 विक्षेपदुःखोपशमवदाविर्भूतमात्मसुखमाहरेत्संपादयेत्। तद्धि न
67448 विषयसुखवद्दोषहेतुः किंतु चित्तप्रसादहेतुत्वात्पवित्रम्। शमवशतो
67449 निरिन्धनाग्निवच्चेतः शममुपक्षयं प्रयाति। एवं प्रशमितमनसः सुखे
67450 निरतिशयानन्दे स्वके स्वीये परमार्थस्वरूपे स्थितिर्भूमिका
67451 परम्परारोहणक्रमेणोत्तमा सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठालक्षणा चिराय
67452 विदेहकैवल्यावधि भवतीत्यर्थः॥ १८॥
67453
67454 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
67455 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सिद्धगीतानामाष्टमः सर्गः॥ ८॥
67456
67457 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
67458 सिद्धगीतानामाष्टमः सर्गः॥ ८॥
67459
67460 नवमः सर्गः ९
67461
67462 श्रीवसिष्ठ उवाच।
67463
67464 इति सिद्धगनोद्गीता गीताः श्रुत्वा महीपतिः।
67465 विषादमाजगामाशु भीरू रणरवादिव॥ १॥
67466
67467 इह श्रुतवतो राज्ञो निर्वेदाद्गृहमीयुषः।
67468 विमर्शेनार्थमूलानां मनोनिर्णय ईर्यते॥ १॥
67469
67470 भीरुर्भयशीलः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो णः॥ १॥
67471
67472 जगाम परिवारं स्वमाकर्षन्स्वगृहं प्रति।
67473 स्वतीरवृक्षानुगतः सरिदोघ इवार्णवम्॥ २॥
67474
67475 स्वं स्वीयं परिवारम्॥ २॥
67476
67477 परिवारमशेषेण विसृज्य स्वं स्वमालयम्।
67478 एक एवारुरोहाग्र्यं गृहमर्क इवाचलम्॥ ३॥
67479
67480 स्वं स्वमालयं गृहं प्रति विसृज्य। गृहं गृहप्रासादम्।
67481 अचलमुदयाद्रिम्॥ ३॥
67482
67483 तत्र प्रोड्डयनालोलखगपक्षतिचञ्चलाः।
67484 आलोकयॅल्लोकगतिर्विललापेदमाकुलः॥ ४॥
67485
67486 प्रोड्डयने आलोलाः खगानां पक्षतयः पक्षमूलानीव चञ्चलाः। सोद्वेगं
67487 भङ्गुरा इति यावत्। लोकगतीर्देहादिदृश्यपदार्थस्थितीः। इदं
67488 वक्ष्यमाणप्रकारं विललाप॥ ४॥
67489
67490 हा कष्टमतिकष्टासु लोकलोलदशास्वयम्।
67491 पाषाणेष्विव पाषाणा आलुठामि बलादहम्॥ ५॥
67492
67493 लोकानां जीवानां लोलासु जन्मजराभयमरणादिना लोलासु दशासु।
67494 पाषाणदृष्टान्तो मौर्ख्यकठोरताद्योतनार्थः॥ ५॥
67495
67496 अपर्यन्तस्य कालस्य कोऽप्यंशो जीव्यते मया।

67497 तस्मिन्भावं निबध्नामि धिङ्मामधमचेतनम् ॥ ६ ॥
67498
67499 जीवधातोरकर्मकत्वेऽपि कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञास्त्वकर्मणां
67500 इति कात्यायनवचनाज्जीव्यते इति काले कर्मणि लः । तस्मिंस्तादृशेऽपि जीवने
67501 भावमाशाम् ॥ ६ ॥
67502
67503 कियन्मात्रमिदं नाम राज्यमाजीवितं मम ।
67504 किमेतेन विना दुःखं तिष्ठामि हतधीर्यथा ॥ ७ ॥
67505
67506 आजीवितं जीविताविधि राज्यम् । एतेनैतावन्मात्रेण संतुष्टः सन् हतधीर्मूर्ख
67507 इव दुःखं भाविदुःखप्रतिकारचिन्तां विना किं तिष्ठामीत्यर्थः । अथवा
67508 एतेन एतावन्मात्रेण हतधीर्विनष्टबुद्ध्युपाधिर्जीवन्मुक्त इव विना दुःखं
67509 निर्दुःखं तिष्ठामि किं इति काक्वा योज्यम् ॥ ७ ॥
67510
67511 आदावन्तेऽप्यनन्तोऽहं मध्ये पेलवजीवितः ।
67512 बालश्चित्रेन्दुनेवाहं किं मुधा धृतिमास्थितः ॥ ८ ॥
67513
67514 ननु देह एवात्मा तस्य नाशे सहैव तेन सर्वदुःखनिवृत्तिः किं न
67515 स्यान्नेत्याह - आदाविति । कामकर्मवासनाबीजमन्तरेण
67516 भोगवैचित्र्यप्रयोजकजन्मासिद्धेर्विधिनिषेधमोक्षशास्त्रप्रामाण्यानुरोधाच्
67517 चानादिरनन्तश्चाहं न देहमात्र इत्यर्थः । चित्रलिखितेनानिन्दुनैवेन्दुबुद्ध्या
67518 गृहीतेन बाल इवानात्मनैवात्मतया गृहीतेन देहेनेत्यर्थः ।
67519 धृतिमाश्वासम् ॥ ८ ॥
67520
67521 प्रपञ्चरहितेनाहमिन्द्रजालेन जालिना ।
67522 हा कष्टमतिमुह्यामि केनास्मि परिमोहितः ॥ ९ ॥
67523
67524 केन जालिना ऐन्द्रजालिकेन परिमोहितोऽस्मि ॥ ९ ॥
67525
67526 यद्वस्तु यच्च वा रम्यं यदुदारमकृत्रिमम् ।
67527 किंचित्तदिह नास्त्येव किंनिष्ठेह मतिर्मम ॥ १० ॥
67528
67529 वसतीति वस्तु सत्यम् रम्यं सुखैकरूपम् उदारमपरिच्छिन्नम्
67530 अकृत्रिममजन्यं च तत्तादृशं किंचिदपि इह जगति नास्त्येव । कस्मिन् निष्ठा
67531 विश्रान्तिर्यस्याः सा किंनिष्ठा भवत्विति शेषः ॥ १० ॥
67532
67533 दूरस्थमप्यदूरस्थं यन्मे मनसि वर्तते ।
67534 इति निश्चित्य बाह्यार्थभावनां संत्यजाम्यहम् ॥ ११ ॥
67535
67536 ननु दूरदेशे तादृशं वस्तु प्रसिद्धं स्यान्नेत्याह - दूरस्थमिति ।
67537 दूरस्थत्वेन प्रसिद्धमपि यत्किंचिद्वस्तु अदूरस्थमेव । कुतः । यद्यस्मान्मे
67538 मनसि वर्तते । नहि मनो देहाद्बहिर्दूरं व्रजति । तथा सति दूरे एव
67539 तत्प्रथानुभूयेत न हृदि । हृद्येव हि सर्वे बाह्यवस्तुबोधमनुभवन्ति ।
67540 तस्माद्दूरादिकल्पनाप्यन्तर्भासमाना न वास्तवीत्यनर्थ एवेति तद्भावना
67541 त्याज्यैव नोपादेयेत्यर्थः ॥ ११ ॥
67542
67543 लोकाजवं जवीभावः सलिलावर्तभङ्गुरः ।
67544 दृष्टोऽद्यापि हि दुःखाय केयमास्था सुखं प्रति ॥ १२ ॥
67545
67546 लोकानां जनानां भोगार्थं धनार्जनादिप्रवृत्तिरूप आजवं जवीभावः
67547 सलिलावर्त इव भङ्गुरो नश्वरफलो जन्ममरणादिदुःखहेतुश्च बहुशो
67548 दृष्टः । सुखं विषयसुखं प्रति ॥ १२ ॥

67549
67550 प्रत्यब्दं प्रतिमासं च प्रत्यहं च प्रतिक्षणम् ।
67551 सुखानि दुःखपिण्डानि दुःखानि तु पुनः पुनः ॥ १३ ॥
67552
67553 उक्तमेव प्रपञ्चयति - प्रत्यब्दमित्यादिना । दुःखपिण्डानि दुःखनिबिडानि
67554 । एवार्थे तुशब्दः ॥ १३ ॥
67555
67556 परामृष्टं विशिष्टं हि दृष्टं नष्टं न भावितम् ।
67557 अत्रस्थं न तदस्तीह सतां यत्रास्तु संस्थितिः ॥ १४ ॥
67558
67559 अत्र संसारे तिष्ठतीत्यत्रस्थं किंचित्कालं दृष्टं सद्य एव नष्टं
67560 स्वराज्यादिपदं तुच्छत्वान्न भावितं न चिन्तितमेव । हि यतो विशिष्टं
67561 सर्वोत्कृष्टत्वेन प्रसिद्धमैन्द्रप्राजापत्यादिपदमपि परामृष्टं
67562 विचारितं सतां विवेकिनां संस्थितिरात्यन्तिकविश्रान्तिर्यत्रास्तु तादृशमिह
67563 नास्त्येवेत्यर्थः ॥ १४ ॥
67564
67565 अद्य ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतन्त्यधः ।
67566 हतचित्तमहत्तायां कैषा विश्वस्तता बत ॥ १५ ॥
67567
67568 हतेत्यधिक्षेपार्थं चित्तविशेषणम् । महत्तायां राज्यादिवैभवोत्कर्षे ।
67569 हतचित्तमहंतायाम् इति पाठे तु हतचित्तं यथा स्यात्तथा अहंतायां
67570 राज्याभिमाने इति योज्यम् ॥ १५ ॥
67571
67572 अरज्जुरेव बद्धोऽहमपङ्कोऽस्मि कलङ्कितः ।
67573 पतितोस्म्युपरिस्थोपि हा ममात्मन्हता स्थितिः ॥ १६ ॥
67574
67575 आत्मन्निति संबोधनम् । आत्मनि स्वस्वभावे स्थितिर्हतेति सुब्लुकि सप्तम्यन्तं वा
67576 योज्यम् ॥ १६ ॥
67577
67578 कस्मादकस्मान्मोहोयमागतो धीमतोऽपि मे ।
67579 असितः पिहितालोको भास्कराग्रमिवाम्बुदः ॥ १७ ॥
67580
67581 असितः श्यामः । भास्करस्य अग्रं पुरोदेशम् ॥ १७ ॥
67582
67583 क इमे मे महाभोगाः क इमे मम बान्धवाः ।
67584 बालो भूतमयेनेव संकेतेनाहमाकुलः ॥ १८ ॥
67585
67586 संकेतेन ममतालक्षणसंबन्धकल्पनेन ॥ १८ ॥
67587
67588 स्वयमेव निबध्नामि जरामरणरागिणीम् ।
67589 किमिमामहमेतेषु धृतिमुद्वेगकारिणीम् ॥ १९ ॥
67590
67591 एतेषु भोगादिषु जरामरणयोः रागिणीं प्रियसखीमिवानयित्रीम् । धृतिं
67592 आस्थाम् ॥ १९ ॥
67593
67594 यातु तिष्ठतु वा सम्यङ् ममैतां प्रति को ग्रहः ।
67595 बुद्बुदश्रीरिवैषा हि मथ्यैवेत्थमुपस्थिता ॥ २० ॥
67596
67597 एतां भोगबान्धवादिसंपदं प्रति को ग्रह आग्रहः ॥ २० ॥
67598
67599 ते महाविभवा भोगास्ते सन्तः स्निग्धबान्धवाः ।
67600 सर्वं स्मृतिपथं प्राप्तं वर्तमानेऽपि का धृतिः ॥ २१ ॥

67601
67602 ते चक्रवर्तिनां पृथुमरुत्तादीनां प्रसिद्धा महाविभवाः। सन्तः
67603 सद्गुणाः। सर्वमिति सामान्ये नपुंसकम्। का धृतिरास्था॥ २१॥
67604
67605 क्व धनानि महीपानां ब्रह्मणः क्व जगन्ति वा।
67606 प्राक्तनानि प्रयातानि केयं विश्वस्तता मम॥ २२॥
67607
67608 ब्रह्मणः प्राक्तनहिरण्यगर्भस्य। जगन्ति भुवनानि क्व प्रयातानि मम
67609 निधनादिष्विति शेषः॥ २२॥
67610
67611 गिलितानीन्द्रलक्षाणि बुद्बुदानीव वारिणि।
67612 मां जीवितनिबद्धास्थं विहसिष्यन्ति साधवः॥ २३॥
67613
67614 गिलितानि कालेनेति शेषः। गलितानि इति वा पाठः। साधवो विवेकिनः॥ २३॥
67615
67616 ब्रह्मणां कोटयो याता गताः सर्गपरम्पराः।
67617 प्रयाताः पांसुवद्भूपाः का धृतिर्मम जीविते॥ २४॥
67618
67619 कोटिग्रहणमानन्त्योपलक्षणम् संसारस्यानादित्वात्। धृतिरास्था॥ २४॥
67620
67621 संसाररात्रिदुःस्वप्ने चेत्ये [चेत्यदेहभये इति पाठः] देहमये
67622 भ्रमे।
67623 आस्थां चेदनुबध्नामि तत्रेमां तु धिगस्थितिम्॥ २५॥
67624
67625 संसार एव रात्रिस्तमोमयत्वात्तत्र ये दुःस्वप्नभूते देहमये देहप्रचुरे
67626 अहंममताव्यवहारभ्रमे अस्थितिममर्यादामविवेकितामिति यावत्॥ २५॥
67627
67628 अयं सोऽहमिति व्यर्थकल्पनाऽसत्स्वरूपिणी।
67629 अहंकारपिशाचेन किमज्ञवदहं स्थितः॥ २६॥
67630
67631 अयमिति देहसंनिहिते अपरोक्षताकल्पनम्। स इति तद्विप्रकृष्टे परोक्षताकल्पना
67632 । अहमिति देहे आत्मताकल्पना। सा त्रिविधापि असत्स्वरूपिण्येव। अतः
67633 अहंकारपिशाचेन मोहित इति शेषः। अहमज्ञवत्किं किमर्थं निर्विचार
67634 एतावन्तं कालं स्थित इत्यर्थः॥ २६॥
67635
67636 हतं हतमिदं कस्मादायुराततयानया।
67637 पश्यन्नपि न पश्यामि सूक्ष्मया काललेखया॥ २७॥
67638
67639 सूक्ष्मया क्षणलवमुहूर्तादिरूपया काललेखया इदमायुर्हतं हतं
67640 प्रतिक्षणं मुहुर्मुहुश्छिन्नं पश्यन्नपि कस्मान्न पश्यामि न
67641 विमृशामीत्यर्थः॥ २७॥
67642
67643 पादपीठे कृतेशानाः शार्ङ्गिक्रीडनकन्दुकाः।
67644 कालकापालिकाग्रस्ताः किमास्थे मयि वल्गसि॥ २८॥
67645
67646 पादपीठे पादपीठवद्रचितेषु भुवनेषु कृताः प्रतिमावद्रचिता नमिता वा
67647 ईशाना ईश्वरा ब्रह्मादयोऽपि यैः। शार्ङ्गिणो विष्ण्वादिदेहाः क्रीडनकन्दुका
67648 इव मुहुर्मुहुर्युद्धादिव्यवहारेषु नभस्युत्क्षिप्ता यैः। तहाविधा
67649 महाकल्पलक्षणकालरूपा ब्रह्मकपालपाणित्वात्कापालिका रुद्रास्तेऽपि
67650 महाकालेन ग्रस्ताः। आस्थे हे जीविताशे मयि किं वल्गसि नृत्यसि॥ २८॥
67651
67652 अजस्रमुपयान्त्येते यान्ति चाद्यापि वासराः।

67653 अविनष्टैकसद्वस्तुर्दृष्टो नाद्यापि वासरः ‖ २९ ‖
67654
67655 उपयान्ति आगच्छन्ति | अद्यास्मिन्नपि वयसि यान्ति वृथैवापगच्छन्ति | अविनष्टं
67656 नित्यमेकं सन्निर्दोषमानन्दैकरसं वस्तु लब्धं यस्मिंस्तथाविधो
67657 वासरोऽद्यापि अद्यतनकालावधि न दृष्टः ‖ २९ ‖
67658
67659 सारसाः सरसीवैते सर्वस्मिञ्जनचेतसि |
67660 भोगा एव स्फुरन्त्यन्तर्न तु स्वपददृष्टयः ‖ ३० ‖
67661
67662 स्वं प्रत्यगात्मभूतं यत्परमं पदं तस्य दृष्टयः साक्षात्काराः ‖ ३०
67663 | |
67664
67665 कष्टात्कष्टतरं प्राप्तो दुःखाद्दुःखतरं गतः |
67666 अद्यापि न विरक्तोस्मि हा धिङ्मामधमाशयम् ‖ ३१ ‖
67667
67668 रागलोभादिदूषितत्वादधम आशयो मनो यस्य तम् ‖ ३१ ‖
67669
67670 येषु येषु दृढा बद्धा भावना भव्यवस्तुषु |
67671 तानि तानि विनष्टानि दृष्टानि किमिहोत्तमम् ‖ ३२ ‖
67672
67673 भावना प्रीतिः | भव्येषु रमणीयेषु वस्तुषु विषयेषु ‖ ३२ ‖
67674
67675 यन्मध्ये यच्च पर्यन्ते यदापाते मनोरमम् |
67676 सर्वमेवापवित्रं तद्विनाशामेध्यदूषितम् ‖ ३३ ‖
67677
67678 मध्ये मनोरमं वयः | पर्यन्ते मनोरमो धर्मः | आपाते मनोरमा
67679 विषयाः ‖ ३३ ‖
67680
67681 येषु येषु पदार्थेषु धृतिं बध्नाति मानवः |
67682 तेषु तेष्वेव तस्यायं दृष्टो नाशोदयो भृशम् ‖ ३४ ‖
67683
67684 धृतिमास्थाम् | तस्य मानवस्य | अयं प्रसिद्धः | नाशोदयो
67685 दुःखप्रादुर्भावः ‖ ३४ ‖
67686
67687 श्वःश्वः पापीयसीमेष श्वःश्वः क्रूरतरामपि |
67688 श्वःश्वः स्वेदकरीमेति दशामिह जडो जनः ‖ ३५ ‖
67689
67690 अज्ञस्योत्तरकालेऽपि विश्रान्तिप्रत्याशा नास्तीत्याह - श्वःश्व इति |
67691 रागलोभाद्यभिवृद्ध्या पापीयसीम् | हिंसादिप्रवृत्त्या क्रूरतराम् |
67692 तत्फलकाले खेदकरीम् ‖ ३५ ‖
67693
67694 अज्ञानैकहतो बाल्ये यौवने मदनाहतः |
67695 शेषे कलत्रचिन्तार्तः किं करोति कदा जडः ‖ ३६ ‖
67696
67697 शेषे वयसि | कलत्रं तदुपलक्षितं कुटुम्बं तद्भरणादिचिन्तया आर्तः |
67698 वित्तार्तः इति पाठे कलत्रवित्तादिक्षयेणार्तः | कदा किं स्वोद्धारसाधनं करोति
67699 | न कदाचिदपीत्यर्थः ‖ ३६ ‖
67700
67701 आगमापायि विरसं दशावैषम्यदूषितम् |
67702 असारसारं संसारं किं तत्पश्यति दुर्मतिः ‖ ३७ ‖
67703
67704 आगमापायि आद्यन्तयोरसत् | भोगकालेऽपि विरसम् |

67705 दारिद्र्यरोगवार्धकादिदशावैषम्यैर्दूषितम् | असारमेव सारं सारबुद्ध्या
67706 गृहीतम् | किं वृथा पश्यति | यत्पश्यति तत्किंनिमित्तमिति वार्थः || ३७ ||
67707
67708 राजसूयाश्वमेधाद्यैरिष्ट्वा यज्ञशतैरपि |
67709 महाकल्पान्तमप्यंशं स्वर्गं प्राप्नोति नाधिकम् || ३८ ||
67710
67711 ननु यत्र दुःखेन संभिन्नम् इत्यादिश्रुत्युक्तलक्षणः स्वर्गः सारभूतः किं
67712 न स्यात्तत्राह - राजसूयेति | महाकल्पान्तं ब्रह्मादिभोग्यमपि स्वर्ग
67713 महाकालदृशा अंशं क्षणभोग्यप्रायमल्पमेव प्राप्नोति
67714 नत्वधिकमपरिच्छिन्नमित्यसार एव स इत्यर्थः || ३८ ||
67715
67716 कोऽसौ स्वर्गोऽस्ति भूमौ वा पाताले वा प्रदेशकः |
67717 न यत्राभिभवन्त्येता दुर्भ्रमर्य इवापदः || ३९ ||
67718
67719 न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति इति श्रुतेः
67720 स्वर्गिणामप्यसुरादिपीडाश्रुतेश्च न दुःखासंबिन्नत्वमपि तस्य
67721 संभवतीत्याशयेनाह - कोऽसाविति || ३९ ||
67722
67723 निजचेतोबिलव्यालाः शरीरस्थलपल्लवाः |
67724 आधयो व्याधयश्चैते निवार्यन्ते कथं किल || ४० ||
67725
67726 किंच देहाभिमाने सत्याधिव्याध्योर्दुर्निवारत्वान्न क्वाप्यज्ञस्य
67727 विश्रान्तिरस्तीत्याशयेनाह - निजेति || ४० ||
67728
67729 सतोऽसत्ता स्थिता मूर्ध्नि मूर्ध्नि रम्येष्वरम्यता |
67730 सुखेषु मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहम् || ४१ ||
67731
67732 भङ्गुरत्वदुःखग्रस्तत्वाभ्यां सर्वस्यामङ्गलतामेव प्रपञ्चयति -
67733 सत इत्यादिना | सतः वर्तमानकालदृश्यस्य | असत्ता नाशः || ४१ ||
67734
67735 जायन्ते च म्रियन्ते च प्राकृताः क्षुद्रजन्तवः |
67736 धरा तैरेव नीरन्ध्रा दुर्लभाः साधुसाधवः || ४२ ||
67737
67738 प्राकृताः प्रकृतिस्वाभाविकमज्ञानं तन्मोहिताः | नीरन्ध्रा निबिडितेति
67739 यावत् || ४२ ||
67740
67741 नीलोत्पलालिनयनाः परमप्रेमभूषणाः |
67742 हासायैव विलासिन्यः क्षणभङ्गितया स्थिताः || ४३ ||
67743
67744 हासायैव योग्या इति शेषः || ४३ ||
67745
67746 येषां निमेषणोन्मेषैर्जगतां प्रलयोदयौ |
67747 तादृशाः पुरुषाः सन्ति मादृशां गणनैव का || ४४ ||
67748
67749 ननु राजत्वात्सर्वनियमनसमर्थस्योत्तमपुरुषस्य तव कुतो नाश्वासस्तत्राह
67750 - येषामिति || ४४ ||
67751
67752 सन्ति रम्यतराद्रम्याः सुस्थिरादपि सुस्थिराः |
67753 चिन्तापर्यवसानेयं पदार्थश्रीः किमीहसे || ४५ ||
67754
67755 चिन्ता अर्जनरक्षणवियोगादिना | चिन्तैव पर्यवसानं फलं
67756 यस्यास्तथाविधेयं पदार्थश्रीरतस्तां किमीहसे इच्छसि || ४५ ||

67757

67758 संपदश्च विचित्रा यास्ताश्चेच्चित्तेन संमताः ।
67759 तत्ता अपि महारम्भा हन्त मन्ये महापदः ॥ ४६ ॥
67760

67761 या नानारत्नगजवाजिधनदारादिभेदेन विचित्राः संपदस्ताश्चेच्चित्तेन
67762 संमता बहुमताः स्युस्तत्तर्हि ता अपि महारम्भा बहुप्रयत्नलभ्या
67763 दुःखरक्ष्या अवश्यापायिन्यश्चेति महापद इत्येव मन्ये इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
67764

67765 आपदोऽपि विचित्रा यास्ताश्चेन्मनसि संमताः ।
67766 तत्ता अपि महारम्भा मन्ये मनसि संपदः ॥ ४७ ॥
67767

67768 एवं या दारिद्र्यबन्धुराज्यादिनाशलक्षणा आपदोपि यदि
67769 साधुसङ्गतीर्थतपःप्रबोधादिप्रापणेन विचित्राः श्रेय एवेति मनसि
67770 संमताश्चेत्ता अपि विवेकवैराग्यादिमहारम्भाः संपद एव मन्ये इत्यर्थः ॥
67771 ४७ ॥
67772

67773 मनोमात्रविवर्तेऽस्मिञ्जगत्यब्धिन्दुभङ्गुरे ।
67774 ममेदमित्यपूर्वेयं कुतस्त्याऽक्षरमालिका ॥ ४८ ॥
67775

67776 तस्मादसत्ये जगति ममताभिवृद्धिरेव विपत् । वेवेकात्तत्परिक्षय एव
67777 संपदित्याशयेन जगतो ममतानर्हत्वं दर्शयति - मनोमात्रेति । अब्धौ
67778 प्रतिबिम्बित इन्दुरिव भङ्गुरे भङ्गस्वभावे मिथ्याभूते च । अक्षरमालिका
67779 पदवाक्यात्मिका वर्णपङ्क्तिः कुतस्त्या । निरर्थिकेति यावत् ॥ ४८ ॥
67780

67781 काकतालीययोगेन संपन्नायां जगत्स्थितौ ।
67782 धूर्तेन कल्पिता व्यर्थं हेयोपादेयभावना ॥ ४९ ॥
67783

67784 काकतालीययोगेन काकागमनमिव तच्छिरसि तालपतनमिवाविचारमात्रकृतेन
67785 स्वसंबन्धेन । धूर्तेन भोगलम्पटेन मनसा ॥ ४९ ॥
67786

67787 इयत्ताच्छिन्नतप्तासु सुखनाम्नीषु दृष्टिषु ।
67788 कास्वेतास्वनुरक्तोऽस्मि पतङ्गोऽग्निशिखास्विव ॥ ५० ॥
67789

67790 देशकालवस्तुकृतया इयत्तया आच्छिन्नासु परिच्छिन्नासु
67791 त्रिविधतापग्रस्तत्वात्तप्तासु । दीपाग्निशिखापक्षे स्पष्टम् ॥ ५० ॥
67792

67793 वरमेकान्तदाहेषु लुठनं रौरवाग्निषु ।
67794 नत्वालूनविवर्तासु स्थितं संसारवृत्तिषु ॥ ५१ ॥
67795

67796 निरन्तरदुःखभोगोऽभ्यासात्सह्योऽपि स्यात् सुखभोगविच्छिन्नाभ्यासो
67797 दुःखभोगोऽयं दुःसह एवेत्याशयेनाह - वरमेति । आलूना विच्छिन्नाः
67798 सुखदुःखपरिवर्ता यासु । स्थितं स्थितिः । भावे क्तः ॥ ५१ ॥
67799

67800 संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते ।
67801 तन्मध्यपतिते देहे सुखमासाद्यते कथम् ॥ ५२ ॥
67802

67803 विषयसुखानां सुखता नास्त्येव किंतु दुःखविशेषरूपतैवेति
67804 युक्त्योपपादयति - संसार इति ॥ ५२ ॥
67805

67806 अकृत्रिममहादुःखे संसारे ये व्यवस्थिताः ।
67807 त एतेऽन्यानि दुःखानि जानते मधुराण्यलम् ॥ ५३ ॥
67808

67809 कथं तर्हि सुखत्वानुभवस्तत्र युक्तिमाह - अकृत्रिमेति |
67810 खड्गाघातानुभवात्कशाघातानुभवः सुखमितिवद्दुःखान्येव मधुराणि
67811 सुखानि जानते मन्यन्त इत्यर्थः || ५३ ||
67812
67813 अहमप्यधमोत्कृष्टकाष्ठलोष्टसमस्थितिः |
67814 अज्ञैरेवागतः साम्यं परमामृष्टवस्तुभिः || ५४ ||
67815
67816 श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणकुशलो मेधावी विचारपटुरप्यहं परमत्यन्तमेव
67817 न मृष्टानि न विचारितानि शास्त्रलोकप्रमाणवस्तूनि यैस्तैरज्ञैर्मूर्खैः
67818 साम्यमित्यर्थः || ५४ ||
67819
67820 सहस्राङ्कुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः |
67821 अस्य संसारवृक्षस्य मनो मूलमहाङ्कुरः || ५५ ||
67822
67823 इदानीं स्वस्य प्रमाणकुशलतां संसारमूलावधारणेन सफलयति -
67824 सहस्रेति | अङ्कुराः संकल्पाः शाखा देहभुवनादयः | आत्मा
67825 शाखाद्यवयवी विराट् | फलानि सुखदुःखे | पल्लवा रागलोभास्तैः शालिनः
67826 शोभमानस्य || ५५ ||
67827
67828 संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन तत् |
67829 शोषयामि यथा शोषमेति संसारपादपः || ५६ ||
67830
67831 मनसोऽपि रहस्यं स्वेन ज्ञातमेवेत्याह - संकल्पमेवेति || ५६ ||
67832
67833 आकारमात्ररम्यासु मनोमर्कटवृत्तिषु |
67834 परिज्ञातास्विहाद्यैव न रमे नाशनीष्वहम् || ५७ ||
67835
67836 मनोमर्कटस्य वृत्तिषु चापलेषु | अद्यैव अद्यप्रभृति || ५७ ||
67837
67838 आशापाशशतप्रोताः पातोत्पातोपतापदाः |
67839 संसारवृत्तयो भुक्ता इदानीं विश्रमाम्यहम् || ५८ ||
67840
67841 पातोऽधोगतिः | उत्पात ऊर्ध्वगतिः अपकर्षोत्कर्षौ वा | उपतापो दुःखम् || ५८ ||
67842
67843 हा हतोऽस्मि विनष्टोऽस्मि मृतोऽस्मीति पुनःपुनः |
67844 शोचितं गतमेवाहमिदानीं नानुरोदिमि || ५९ ||
67845
67846 इति मया यत्पुनःपुनः प्राक् शोचितं तद्गतमेव | अहमिदानीं नानुरोदिमि न
67847 शोचामीत्यर्थः || ५९ ||
67848
67849 प्रबुद्धोऽस्मि प्रहृष्टोऽस्मि दृष्टश्चोरोऽयमात्मनः |
67850 मनो नाम निहन्म्येनं मनसास्मि चिरं हतः || ६० ||
67851
67852 कुतो नानुशोचसि तत्राह - प्रबुद्धोऽस्मीति | आत्मनः
67853 स्वपारमार्थिकरूपधनस्य चोरोऽपहर्ता | न केवलं चोरत्वादेव निहन्म्यपि तु
67854 वैरित्वादपीत्याह - मनसेति || ६० ||
67855
67856 एतावन्तमिमं कालं मनोमुक्ताफलं मम |
67857 अविद्धमासीदधुना विद्धं तु गुणमर्हति || ६१ ||
67858
67859 अविद्धमलक्षीकृतम् | मुक्ताफलपक्षे अच्छिद्रितम् | गुणं शमदमादिम् |
67860 मुक्तापक्षे सूत्रम् || ६१ ||

67861
67862 मनस्तुषारकणिका विवेकार्कातपेन मे।
67863 चिरप्रवृत्तये नूनमचिराल्लयमेष्यति ॥ ६२ ॥
67864
67865 चिरं अनादिब्रह्मतत्त्वं तत्र प्रवृत्तये प्रतिष्ठार्थम्। तुषारकणिकापक्षे
67866 चिरप्रवृत्तिः सदागतिर्वायुस्तत्प्राप्तये। यदा वा आप उच्छुष्यन्ति
67867 वायुमेवापियन्ति इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ६२ ॥
67868
67869 विविधैः साधुभिः सिद्धैरहं साधु प्रबोधितः।
67870 आत्मानमनुगच्छामि परमानन्दसाधनम् ॥ ६३ ॥
67871
67872 विविधैरुपदेशैः। सिद्धविशेषणं वा। अनुगतिमात्रेण परमानन्दस्य
67873 स्वस्यैव साधनम्। अभेदेऽप्युपचारात्करणता ॥ ६३ ॥
67874
67875 आत्मानं मणिमेकान्ते लब्ध्वैवालोकयन्सुखम्।
67876 तिष्ठाम्यस्तमितान्येहः शारदीवाचलेऽम्बुदः ॥ ६४ ॥
67877
67878 अतः परमात्मनिष्ठां कदापि न त्यक्ष्यामीत्याह - आत्मानमिति। अचले
67879 हिमवदादौ ॥ ६४ ॥
67880
67881 अयमहमिदमाततं ममेति
67882 स्फुरितमपास्य बलादसत्यमन्तः।
67883 रिपुमतिबलिनं मनो निहत्य
67884 प्रशममुपैमि नमोऽस्तु ते विवेक ॥ ६५ ॥
67885
67886 इदानीमुक्तं संक्षिप्योपसंहरन् विवेकगुरुं नमस्यति - अयमिति। अयं
67887 देहोऽहमिति इदं धनराज्यादि ममेति स्फुरितमाततमसत्यरूपं
67888 ज्ञानबलादपास्य समाध्यभ्यासेनातिबलिनं मनोरिपुं निःशेषं हत्वा
67889 सप्तमभूमिकाविश्रान्तिलक्षणं प्रशममुपैमि प्राप्नोमि ॥ ६५ ॥
67890
67891 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० उपशमप्रकरणे
67892 जनकवितर्को नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
67893
67894 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे जनवितर्को
67895 नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
67896
67897 दशमः सर्गः १०
67898
67899 श्रीवसिष्ठ उवाच।
67900
67901 इति चिन्तयतस्तस्य पुरः संप्रविवेश ह।
67902 प्रतीहारः परो भानोः स्यन्दनाग्र इवारुणः ॥ १ ॥
67903
67904 द्वाःस्थेन प्रार्थितेऽन्यत्र माध्याह्निकविधिक्रमे।
67905 तूष्णीं विचारो भूयोऽपि जनकस्योपवर्ण्यते ॥ १ ॥
67906
67907 प्रतीहारो द्वारपालः। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् इति दीर्घः ॥ १ ॥
67908
67909 प्रतीहार उवाच।
67910
67911 देव दोःस्तम्भविश्रान्तसमस्तवसुद्धाभर।
67912 संपादयोत्तिष्ठ दिनव्यापारं नृपतोचितम् ॥ २ ॥

67913
67914 दोःस्तम्भयोर्विश्रान्तः समस्तवसुधाभरो यस्य। नृपताया उचितमनुरूपम्
67915 ॥ २ ॥
67916
67917 एताः कुसुमकर्पूरकुङ्कुमाम्बुघटाः स्त्रियः।
67918 स्नानभूमौ स्थिताः सज्जा नद्यो मूर्तियुता इव ॥ ३ ॥
67919
67920 तत्र सामग्रीसिद्धिमाह - एता इत्यादिना ॥ ३ ॥
67921
67922 एताः कमलकह्लारकाननभ्रान्तषट्पदाः।
67923 कृताः कमलिनीपाशरचितांशुकमण्डपाः ॥ ४ ॥
67924
67925 कमलिनीपाशैः सपद्मबिसरज्जुभी रचिताः परितश्चारुनिर्मिताः
67926 कनकचित्रांशुमण्डपा यासु तथाविधा अत एव एताः कर्बुरवर्णाः
67927 कमलिन्याः कमलवत्याः सरस्यास्तीरभुव इति परेणान्वयः ॥ ४ ॥
67928
67929 एताः कमलिनीतीरभुवश्छत्रैः प्रपूरिताः।
67930 सचामररथेभाश्वैः स्नानावसरसेविनाम् ॥ ५ ॥
67931
67932 तथा स्नानावसरे सेवन्ते तच्छीलानां जनानां चामरै रथैरिभैरश्वैश्च
67933 सहितैश्छत्रैश्च प्रपूरिताः। अनेन
67934 हंससारसनक्रपद्मादिसहितसरसीसाम्यापत्तिस्तीरभुवोऽर्थाद्गम्यते ॥ ५ ॥
67935
67936 समग्रसुमनःपूर्णैरन्नौषधिपरिप्लुतैः।
67937 सज्जीकृताः पटलकैर्देवार्चनगृहास्तथा ॥ ६ ॥
67938
67939 समग्रैः सुमनोभिः पुष्पैराप्तभृत्यैश्च पूर्णैः। अन्नैः
67940 पक्वैरोषधिभिर्यवाङ्कुरादिभिश्च परिप्लुतैः परिष्कृतैः। रत्नौषधीति
67941 पाठे स्पष्टम्। पटलकैः प्रान्तभागैः। हे देवेति संबुद्धिः। अर्चनगृहा
67942 देवब्राह्मणातिथिपूजागृहाः। देवार्चनगृहाः इत्यैकपद्यं वा ॥ ६ ॥
67943
67944 स्नातः पवित्रहस्तश्च परिजप्याघमर्षणः।
67945 त्वामेव प्रेक्षते देव दक्षिणार्हो द्विजव्रजः ॥ ७ ॥
67946
67947 तव स्नानकाले परितो जप्या जपितव्या अघमर्षणमन्त्रा येन अत एव दक्षिणार्हः
67948 ॥ ७ ॥
67949
67950 लसच्चामरहस्ताभिः पाल्यते परमेश्वर।
67951 सज्जीकृतास्ते कान्ताभिः शीता भोजनभूमयः ॥ ८ ॥
67952
67953 लेपनचन्दनोदकसेकादिपरिष्कृतत्वाच्छीताः शीतलाः ॥ ८ ॥
67954
67955 शीघ्रमुत्तिष्ठ भद्रं ते निपतं कार्यमाचर।
67956 न कालमतिवर्तन्ते महान्तः स्वेषु कर्मसु ॥ ९ ॥
67957
67958 प्रतीहारपतावित्थमुक्तवत्यथ पार्थिवः।
67959 तथैव चिन्तयामास चित्रां संसारसंस्थितिम् ॥ १० ॥
67960
67961 कियन्मात्रमिदं नाम राज्यं सुखमिति स्थितम्।
67962 न प्रयोजनमेतेन ममेह क्षणभङ्गिना ॥ ११ ॥
67963
67964 सर्वमेव परित्यज्य मिथ्याशम्बरडम्बरम्।

67965 एकान्त एव तिष्ठामि संशान्त इव वारिधिः ॥ १२ ॥
67966
67967 शम्बरपदेन शाम्बरीमाया लक्ष्यते। मिथ्याशम्बरं मृगतृष्णाजलं
67968 तत्सदृशं वा ॥ १२ ॥
67969
67970 अलमेभिरसत्प्रायैर्मम भोगविजृम्भितैः।
67971 त्यक्त्वा सर्वाणि कर्माणि सुखं तिष्ठामि केवलम् ॥ १३ ॥
67972
67973 चित्त चातुर्यमेतस्माद्भोगाभ्यासकुसंभ्रमात्।
67974 त्यज जन्मजराजाड्यजालजम्बालशान्तये ॥ १४ ॥
67975
67976 हे चित्त चातुर्यं सुखलवास्वादचतुरतां त्यज ॥ १४ ॥
67977
67978 दशासु स्वासु यास्वेव संभ्रमं चित्त पश्यसि।
67979 ताभ्य एवाभिरचितं परमं दुःखमेष्यसि ॥ १५ ॥
67980
67981 यासु दशासु विषयाभिलाषतत्प्रयत्नतदुपभोगतदनुस्मरणादिरूपासु।
67982 संभ्रमं सुखलवास्वादभ्रान्तिंमुत्साहं वा ॥ १५ ॥
67983
67984 प्रवृत्तं सन्निवृत्तं सद्भूयोभूयश्चिरंचिरम्।
67985 भोगभूमिषु सर्वासु चित्तं तृप्तिं न गच्छति ॥ १६ ॥
67986
67987 भोगाशया प्रवृत्तं सत् भोगशक्तिकुण्ठीभावाल्लोकशास्त्रादिभयाच्च
67988 निवृत्तं सत् ॥ १६ ॥
67989
67990 तस्मात्पापालमनया तुच्छया भोगचिन्तया।
67991 भवत्यकृत्रिमा तृप्तिर्येनाभिपत तं ततः ॥ १७ ॥
67992
67993 ततः कृत्रिमसुखानामनर्थबीजत्वाद्येन हेतुना अकृत्रिमा प्रीतिर्भवति तं
67994 हेतुं पत। लभस्वेति यावत् ॥ १७ ॥
67995
67996 इति संचिन्त्य जनकस्तूष्णीमेव बभूव ह।
67997 शान्तचापलचेतस्त्वाल्लिपिकर्मार्पितोपमः ॥ १८ ॥
67998
67999 प्रतीहारोऽपि नोवाच गौरवेण भयेन च।
68000 पुनर्वाक्यं महीपानां चित्तवृत्तिषु शिक्षितः ॥ १९ ॥
68001
68002 चित्तवृत्तिषु चित्तानुवर्तनेषु ॥ १९ ॥
68003
68004 तूष्णीमथ क्षणं स्थित्वा जनको जनजीवितम्।
68005 पुनः संचिन्तयामास मनसा शमशालिना ॥ २० ॥
68006
68007 जनजीवितं प्राणिजीवननिदानम्। येन जातानि जीवन्ति इति श्रुतेः ॥ २० ॥
68008
68009 किमुपादेयमस्तीह यत्नात्संसाधयाम्यहम्।
68010 कस्मिन्वस्तुनि बध्नामि धृतिं नाशविवर्जिते ॥ २१ ॥
68011
68012 किं मे क्रियापरतया किं मे निष्क्रिययापि वा।
68013 न तदस्ति विनाशेन वर्जितं यत्किलोदितम् ॥ २२ ॥
68014
68015 अपि वा कार्यमिति शेषः। यत्किल उदितं जन्म प्राप्तं तत् विनाशेन वर्जितं नास्ति।
68016 जन्यभावस्य विनाशनियमादिति भावः ॥ २२ ॥

68017
68018 क्रियावानक्रियो वास्तु कायोऽयमसदुत्थितः |
68019 समस्थितस्य शुद्धस्य चितः का नाम मे क्षतिः || २३ ||
68020
68021 समस्थितस्य देहचलनाचलनदशयोस्तुल्यरूपस्थितेः | चितश्चिन्मात्रस्वभावस्य
68022 || २३ ||
68023
68024 नाभिवाञ्छाम्यसंप्राप्तं संप्राप्तं न त्यजाम्यहम् |
68025 स्वस्थ आत्मनि तिष्ठामि यन्ममास्ति तदस्तु मे || २४ ||
68026
68027 यन्मम प्रारब्धोपनीतमस्ति तदेवास्तु नान्यदित्यर्थः | अथवा यन्मम
68028 निरतिशयानन्दरूपमान्तरमस्ति तदेवास्तु न बाह्यं किंचिदित्यर्थः || २४ ||
68029
68030 न ममेह कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन |
68031 क्रिययाऽक्रियया वापि यत्प्राप्तं तदसन्मयम् || २५ ||
68032
68033 अकृतेन उपेक्षणेन | कश्चन अनर्थ इति शेषः | अक्रियया उपेक्षया | प्राप्तं
68034 दुःखमसन्मयं मायामयम् | मिथ्यैवेति यावत् || २५ ||
68035
68036 अकुर्वतः कुर्वतो वा युक्तायुक्ताः क्रिया मम |
68037 नाभिवाञ्छितमस्तीह यदुपादेयतां गतम् || २६ ||
68038
68039 युक्ताः शास्त्रविहिताः | अयुक्ता लोकप्राप्ताः || २६ ||
68040
68041 तदुत्थाय क्रमप्राप्तां कायोऽयं प्रकृतां क्रियाम् |
68042 करोत्वस्पन्दिताङ्गस्तु किमयं साधु शुष्यति || २७ ||
68043
68044 पूर्वपूर्वव्यवहारक्रमप्राप्ताम् | अस्पन्दिताङ्गस्त्वयं देहः शुष्यति तत्किं
68045 साधु आवश्यकं नेत्यर्थः || २७ ||
68046
68047 स्थिते मनसि निष्कामे समे विगतरञ्जने |
68048 कायावयवजौ कार्यौ स्पन्दास्पन्दौ फले समौ || २८ ||
68049
68050 कार्यौ प्रारब्धकर्मोपनीतौ | पुण्यपापानुदयलक्षणे फले समौ || २८ ||
68051
68052 कर्मजासु फलश्रीषु मनसा कर्तृभोक्तृते |
68053 तस्मिन्प्रशान्तिमायाते कृतमप्यकृतं नृणाम् || २९ ||
68054
68055 तत्कुतस्तत्राह - कर्मजास्विति | कृतमप्यकृतं भुक्तमप्यभुक्तमित्यपि
68056 योज्यम् || २९ ||
68057
68058 यो निश्चयोऽन्तः पुरुषस्य रूढः
68059 क्रियास्वसौ तन्मयतामुपैति |
68060 अनामयं मे पदमाहता धी-
68061 रधीरतामन्तरलं त्यजामि || ३० ||
68062
68063 पुरुषस्यान्तर्य एव निश्चयः कर्ता भोक्तेति वा असौ पुरुषः सर्वासु
68064 देहादिक्रियासु तन्मयतां स्वनिश्चितार्थमयतामुपैतीति वस्तुस्थितिः | सांप्रतं
68065 तु मे मम धीरनामयं कर्तृभोक्तृतारोगशून्यमात्मपदमाहता
68066 आविद्धा तद्दृढनिश्चयासंपन्नेत्यर्थः | अतः अन्तश्चित्ते
68067 कृताकृतफलावश्यंभावाय
68068 पुनर्जन्मादिप्राप्तिशङ्कानिमित्तामिष्टानिष्टप्राप्तिविघातनिमित्तां

68069 चाधीरतामलमत्यन्तमेव त्यजामीत्यर्थः ॥ ३० ॥
68070
68071 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये
68072 उपशमप्रकरणे जनकनिश्चयो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥
68073
68074 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे जनकनिश्चयो
68075 नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥
68076
68077
68078 एकादशः सर्गः ११
68079
68080 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
68081
68082 इति संचिन्त्य जनको यथाप्राप्तां क्रियामसौ ।
68083 असक्तः कर्तुमुत्तस्थौ दिनं दिनपतिर्यथा ॥ १ ॥
68084
68085 कृताह्निकस्य राज्ञोऽत्र निशान्ते वर्ण्यते पुनः ।
68086 विवेकैर्बहुभिश्चित्रैः स्वचित्तस्य प्रबोधनम् ॥ १ ॥
68087
68088 असक्तः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानलक्षणासङ्गरहितः ॥ १ ॥
68089
68090 इष्टानिष्टाः परित्यज्य चेतसा वासनाः स्वयम् ।
68091 यथाप्राप्तं चकारासौ जाग्रत्येव सुषुप्तवत् ॥ २ ॥
68092
68093 इदं मे इष्टमिदं मेऽनिष्टमिति कल्पनानिमित्तभूता वासनाः । सुषुप्तवदिति ।
68094 स्थूलसूक्ष्मदेहाद्यभिमानाभावे जाग्रत्सुषुप्तयोर्विशेषाभावादिति भावः ॥
68095 २ ॥
68096
68097 संपाद्य तदहःकार्यमार्यावर्जनपूर्वकम् ।
68098 अनयच्छर्वरीमेकस्तयैव [मेकान्तयैव इति पाठः] ध्यानलीलया
68099 ॥ ३ ॥
68100
68101 आर्याणां पूज्यानां देवब्राह्मणादीनामावर्जनं पूजादानादिना
68102 समाधानम् । अहःकार्यमाह्निकम् ॥ ३ ॥
68103
68104 मनः समरसं कृत्वा संशान्तविषयभ्रमम् ।
68105 शर्वर्यां क्षीयमाणायामित्थं चित्तमबोधयत् ॥ ४ ॥
68106
68107 समरसं समाहितं कृत्वा । इत्थं वक्ष्यमाणदिशा ॥ ४ ॥
68108
68109 चित्त चञ्चल संसार आत्मनो न सुखाय ते ।
68110 शममेहि शमाच्छान्तं सुखं सारमवाप्यते ॥ ५ ॥
68111
68112 शान्तं निर्विक्षेपं सारभूतमात्मसुखम् ॥ ५ ॥
68113
68114 यथा यथा विकल्पौघान्संकल्पयसि हेलया ।
68115 तथा तथैति स्फारत्वं संसारस्तव चिन्तया ॥ ६ ॥
68116
68117 शतशाखत्वमायाति सेकेन विटपी यथा ।
68118 अनन्ताधित्वमायासि शठभोगेच्छया तथा ॥ ७ ॥
68119
68120 अनन्ताधित्वमसंख्यव्यथाशालितामायासि प्राप्नोषि त्वम् ॥ ७ ॥

68121
68122 चिन्ताजालविलासोत्था [अत्र विकल्पोत्या इति पाठः]
68123 जन्मसंसारसृष्टयः।
68124 तस्मात्यक्त्वा विचित्रां त्वं चिन्तामुपशमं व्रज॥८॥
68125
68126 यतो जन्मसंसारसृष्टयो विषयचिन्ताजालविकल्पोत्था इति पूर्वेणान्वयः॥८॥
68127
68128 संसारसृष्टितरलामिमां तुलय सुन्दर।
68129 अस्यां चेत्सारमाप्नोषि तदेतामेव संश्रय॥९॥
68130
68131 हे सुन्दर विवेकिन् इमां संसारसृष्टिं शमसुखं च तुलय तुलामारोप्येव
68132 बुद्ध्या कः सार इति परीक्षस्व। तरलामित्यनेन
68133 नश्वरत्वाद्विक्षेपदुःखजटिलत्वाच्च नास्त्यत्र सार इति सूचितम्॥९॥
68134
68135 आस्थां यस्मात्परित्यज्य दृश्यदर्शनलालसात्।
68136 मैतद्गृहाण मा मुञ्च स्वेच्छया विहरेच्छया॥१०॥
68137
68138 यस्मादियमसारा तस्मादस्यामास्थां परित्यज्य एतदसारं दृश्यं
68139 दर्शनयोग्यमेतदिति दर्शनलालसात्प्रियं मा गृहाण अप्रियं च
68140 दर्शनानर्हमिति द्वेषान्मा मुञ्च किंतूभयसाक्षिस्वात्ममात्रेच्छया
68141 आत्मकामः सन् इच्छया स्वैरं विहर॥१०॥
68142
68143 इदं दृश्यमसत्सद्वाप्युदेत्वस्तमुपैतु वा।
68144 साधो विषमतां गच्छ मैतदीयैर्गुणागुणैः॥११॥
68145
68146 असत्प्रागविद्यमानं सुखदुःखसाधनमुदेतु सांप्रतं
68147 सद्विद्यमानमस्तं नाशमुपैतु वा। मा
68148 तदागमापायप्रयुक्तहर्षविषादलक्षणां विषमतां गच्छेत्यर्थः॥११॥
68149
68150 मनागपि न संबन्धस्तव दृश्येन वस्तुना।
68151 अविद्यमानरूपेण संबन्धः कोऽयमीदृशः॥१२॥
68152
68153 ननु सति तत्संबन्धे कथं तत्प्रयुक्तवैषम्यवर्जनसंभवस्तत्राह -
68154 मनागपीति॥१२॥
68155
68156 असत्त्वमेतच्च न सद्द्वयोरेवासतोः सतोः।
68157 संबन्ध इति चित्रेयमपूर्वैवाक्षरावली॥१३॥
68158
68159 हे मनः त्वमसत्। एतद्दृश्यं च न सत्। अप्यर्थे एवकारः। अतो द्वयोरपि
68160 बन्ध्यापुत्रखपुष्पयोरिवासतोः सतोर्निःस्वरूपस्थितिकयोः संबन्ध
68161 इत्यक्षरावली उक्तिः अपूर्वा। आश्चर्यैवेत्यर्थः॥१३॥
68162
68163 असदेतत्तु सच्चेत्त्वं तथापि किल सुन्दर।
68164 सङ्गः सदसतोः कीदृग्वद त्वं मर्त्यजीवयोः॥१४॥
68165
68166 यदि मन्यसे नाहमसत् सत्य आत्मैवाहं दृश्यमेवासदिति तथापि न
68167 संबन्धघटनेत्याह - असदिति। मर्त्यजीवयोः सदा मृतजीवतोः॥१४॥
68168
68169 चित्त त्वमथ दृश्यं च द्वे एव यदि सन्मये।
68170 सदास्थिते तत्प्रसरः कुतो हर्षविषादयोः॥१५॥
68171
68172 द्वयोरपि सत्त्वमेव नासत्त्वं कस्यचिदपीति कल्पेऽपि कदापीष्टवियोगाभावान्न

68173 हर्षविषादप्रसक्तिरित्याह - चित्तेति | हे चित्त त्वं इति च्छेदः || १५ ||
68174
68175 तस्मान्महाधिं मुञ्च त्वं मूकमुल्लासमाहर |
68176 संक्षुब्धाम्बुधिमाविष्टां त्यजाभव्यामिमां स्थितिम् || १६ ||
68177
68178 महान्तमाधिं विषादं मूकं तूष्णींभूतं
68179 सदात्मस्वरूपस्थितावुत्साहमाहर समाध्यभ्यासेन संपादय |
68180 संक्षुब्धं संक्षोभो विक्षेपस्तल्लक्षणमम्बुधिम् || १६ ||
68181
68182 कन्दुकालातवद्व्यर्थमात्मनैव परिज्वलन् |
68183 मा मोहमलमासाद्य मन्दतां गच्छ सन्मते || १७ ||
68184
68185 कन्दुकालातमुत्सवेषु जनकौतुकार्थमाग्नेयद्रव्यरचितं
68186 कन्दुकाकारमलातयन्त्रम् | तद्धि स्वत एव ज्वलत्पुनःपुनरुच्छलति | मोहं
68187 अलमिति वा मोहलक्षणं मलमिति वा || १७ ||
68188
68189 न तदिहास्ति समुन्नतमुत्तमं
68190 व्रजसि येन परां परिपूर्णताम् |
68191 तदवलम्ब्य बलादति धीरतां
68192 जहिहि चञ्चलतां शठ रे मनः || १८ ||
68193
68194 इह दृश्यवर्गमध्ये येन लब्धेन त्वं परिपूर्णतां व्रजसि तत्तादृशं
68195 किमपि नास्ति | कथं तर्हि पूर्णतालाभस्तमुपायमाह - तदिति |
68196 तत्तस्मादभ्यासवैराग्यबलादतिधीरतामवलम्ब्य
68197 तद्ब्रह्मावलम्ब्यातिधीरतां प्राप्येति वा | चञ्चलतां जहिहि त्यज || १८ ||
68198
68199 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये
68200 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चित्तानुशासनं नामैकादशः सर्गः || ११
68201 | |
68202
68203 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
68204 चित्तानुशासनं नामैकादशः सर्गः || ११ ||
68205
68206
68207 द्वादशः सर्गः १२
68208
68209 श्रीवसिष्ठ उवाच |
68210
68211 एवं विचारयंस्तत्र स्वराज्ये जनको नृपः |
68212 चकाराखिलकार्याणि न मुमोह च धीरधीः || १ ||
68213
68214 वर्ण्यते जनकस्यात्र जीवन्मुक्ततया स्थितिः |
68215 विचारप्रज्ञयोश्चित्रं माहात्म्यमपि विस्तरात् || १ ||
68216
68217 न मुमोह अहंममताभ्यां पूर्ववदित्यर्थः || १ ||
68218
68219 न मनः प्रोल्ललासास्य क्वचिदानन्दवृत्तिषु |
68220 केवलं सुषुप्तसंस्थं सदैव व्यवतिष्ठत || २ ||
68221
68222 आनन्दवृत्तिषु हर्षस्थानेषु | सुषुप्ताविव संस्था निर्विक्षेपस्थितिर्यस्मिन्निति
68223 व्यवस्थितिक्रियाविशेषणम् || २ ||
68224

68225 ततःप्रभृत्यसौ दृश्यं नाजहार न वात्यजत् ।
68226 केवलं विगताशङ्कं वर्तमाने व्यवस्थितः ॥ ३ ॥
68227
68228 वर्तमाने तत्कालोपस्थिते दृश्ये । व्यवस्थितः अलंबुद्ध्या स्थितः ॥ ३ ॥
68229
68230 अनारतविवेकेन तेन सद्यः सनातनम् ।
68231 पुनः कलङ्कं नैवाप्तमम्बरेणेव राजसम् ॥ ४ ॥
68232
68233 अनारतविवेकेन सदा विचारवता । सनातनं अनादिस्वभावप्राप्तम् ।
68234 कलङ्कमहंममाभिमानमालिन्यम् । राजसं रजोगुणेन धूलिभिश्च
68235 प्रसञ्जितम् ॥ ४ ॥
68236
68237 स्वविवेकानुसंधानादिति तस्य महीपतेः ।
68238 सम्यग्ज्ञानमनन्ताभमलं विमलतां ययौ ॥ ५ ॥
68239
68240 अनन्ताभमपरिच्छिन्नब्रह्माकारम् ॥ ५ ॥
68241
68242 अनामृष्टविकल्पांशुश्चिदात्मा विगतामयः ।
68243 उदियाय हृदाकाशे तस्य व्योम्नीव भास्करः ॥ ६ ॥
68244
68245 विक्षेपैर्मेघपटलैश्च अनामृष्टविकल्पा असंपादितरञ्जनाभेदा
68246 अंशवः प्रकाशा यस्य । विगता देहभेदनिरोधप्रयुक्ता आमया दुःखानि
68247 यस्य ॥ ६ ॥
68248
68249 स ददर्शाखिलान्भावांश्चिच्छक्तौ समवस्थितान् ।
68250 आत्मभूताननन्तात्मा सर्वभूतात्मकोविदः ॥ ७ ॥
68251
68252 चिच्छक्तौ चिदात्मनि समवस्थितानध्यस्तान् अत एव परमार्थदृशा
68253 आत्मभूतान् ॥ ७ ॥
68254
68255 प्रहृष्टो न बभूवासौ क्वचिन्न च सुदुःखितः ।
68256 प्रकृतेर्व्यवहारत्वात्सदैव सममानसः ॥ ८ ॥
68257
68258 प्रकृतेर्मायाया एव
68259 सर्वव्यवहाररूपत्वादसङ्गात्मासंस्पर्शदर्शनात्सममानसः ॥ ८ ॥
68260
68261 जीवन्मुक्तो बभूवाऔ ततःप्रभृति मानदः ।
68262 जनको जरठज्ञानी ज्ञातलोकपरावरः ॥ ९ ॥
68263
68264 जरठज्ञानी ज्ञानवृद्ध इति यावत् ॥ ९ ॥
68265
68266 राज्यं कुर्वन्विदेहानां जनको जनजीवितम् ।
68267 नैव हर्षविषादाभ्यां सोऽवशः परितप्यते ॥ १० ॥
68268
68269 जनानां जीवितमिव प्रिय इति यावत् ॥ १० ॥
68270
68271 नास्तमेति न चोदेति गुणदोषविचेष्टितैः ॥ ११ ॥
68272
68273 मानसैर्गुणदोषविचेष्टितैरस्तं स्वरूपतिरोधानं उदयं
68274 पुनस्तदाविर्भावं च नैति बाह्यैश्च राज्योत्थैरर्थानर्थैर्न हृष्यति न
68275 ग्लायतीति व्युत्क्रमेणान्वयः ॥ ११ ॥
68276

68277 अर्थानर्थैः स राज्योत्थैर्न ग्लायति न हृष्यति ।
68278 कुर्वन्नपि करोत्येष न किंचिदपि कुत्रचित् ।
68279 स तिष्ठत्येव सततं सर्वदैवान्तरे चितः ॥ १२ ॥
68280
68281 न किंचिदपि करोति अकर्त्रात्मभूतत्वादित्यर्थः । तदेवाह - स इति ॥ १२ ॥
68282
68283 सुषुप्तावस्थितस्यैव जनकस्य महीपतेः ।
68284 भावनाः सर्वभावेभ्यः सर्वथैवास्तमागताः ॥ १३ ॥
68285
68286 भावना रागादिवासनाः ॥ १३ ॥
68287
68288 भविष्यं नानुसंधत्ते नातीतं चिन्तयत्यसौ ।
68289 वर्तमाननिमेषं तु हसन्नेवानुवर्तते ॥ १४ ॥
68290
68291 वासनाक्षयफलमाह - भविष्यमिति ।
68292 वासनावशात्पूर्वोत्तरानुसंधानं तेन प्राक्तनानिष्टकारिषु द्वेष
68293 आगामिप्रियार्थं रागस्ततः प्रवृत्तिरिति सर्वानर्थप्रसक्तिः ।
68294 वर्तमानमात्रदर्शनं तु दुःखस्यानुपेक्षया नाप्रियतानुसंधानमिति
68295 सहजानन्दानुवृत्त्या हसन्नेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥
68296
68297 स्वविचारवशेनैव तेन तामरसेक्षण ।
68298 प्राप्तं प्राप्यमशेषेण राम नेतरयेच्छया ॥ १५ ॥
68299
68300 आख्यानोपक्रमबीजं स्मारयन्नुपसंहरति - स्वविचारेति । अशेषेण
68301 निरवशेषेण प्राप्तं ज्ञानमात्रेण विस्मृतकण्ठचामीकरवल्लब्धम् । तेन
68302 जनकेन ॥ १५ ॥
68303
68304 तावत्तावत्स्वकेनैव चेतसा प्रविचार्यते ।
68305 यावद्यावद्विचाराणां सीमान्तः समवाप्यते ॥ १६ ॥
68306
68307 तथाच फलपर्यन्तं विचारः कार्यो नान्तरा निर्वेदाद्धेय इत्याह - तावदिति
68308 । प्रविचार्यते प्रविचारयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥
68309
68310 न तद्गुरोर्न शास्त्रार्थान्न पुण्यात्प्राप्यते पदम् ।
68311 यत्साधुसङ्गाभ्युदिताद्विचारविशदाद्धृदः ॥ १७ ॥
68312
68313 गुर्वादीनां साधनानामसाधनत्ववादो विचारप्राधान्यबोधनार्थः ।
68314 अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशवो गो अश्वाः इतिवत् ॥ १७ ॥
68315
68316 सुन्दर्या निजया बुद्ध्या प्रज्ञयेव वयस्यया ।
68317 पदमासाद्यते राम न नामक्रिययान्यया ॥ १८ ॥
68318
68319 सुन्दर्या सच्छास्त्रविवेकाद्परिष्कृतया । ऊहापोहकुशला मतिः प्रज्ञा तया
68320 वयस्यया सख्या ॥ १८ ॥
68321
68322 यस्योज्ज्वलति तीक्ष्णाग्रा पूर्वापरविचारिणी ।
68323 प्रज्ञादीपशिखा जातु जाड्यान्ध्यं तं न बाधते ॥ १९ ॥
68324
68325 जाड्यमज्ञानं तल्लक्षणमान्ध्यं तमः ॥ १९ ॥
68326
68327 दुरुत्तरा या विपदो दुःखकल्लोलसंकुलाः ।
68328 तीर्यते प्रज्ञया ताभ्यो नावापद्भ्यो महामते ॥ २० ॥

68329
68330 ताभ्यो विपत्रदीभ्यः प्रज्ञया नावा तीर्यते जनैरिति प्रसिद्धम् || २० ||
68331
68332 प्रज्ञाविरहितं मूढमापदल्पापि बाधते |
68333 पेलवाचानिलकला सारहीनमिवोलपम् || २१ ||
68334
68335 पेलवा मृदुला अनिलस्य कला लेशः | उलपं तृणविशेषम् || २१ ||
68336
68337 प्रज्ञावानसहायोऽपि विशास्त्रोऽप्यरिमर्दन |
68338 उत्तरत्येव संसारसागराद्राम पेलवात् || २२ ||
68339
68340 असहायो गुर्वादिसहायशून्यः | विशास्त्रः शास्त्रश्रवणशून्योऽपि | इयमपि
68341 प्रशंसार्थमेवात्युक्तिः | आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्
68342 इत्यादिश्रुतिविरोधात् | हे राम पेलवाज्ज्ञानमात्रबाध्यत्वेनातिकोमलात् || २२ ||
68343
68344 प्रज्ञावानसहायोऽपि कार्यान्तमधिगच्छति |
68345 दुष्प्रज्ञः कार्यमासाद्य प्रधानमपि नश्यति || २३ ||
68346
68347 लोकेऽपि प्रज्ञावतो मन्त्र्यादेर्बलान्तरवद्भ्यः प्राबल्यं प्रसिद्धमित्याह ##-
68348 प्रजा चरमसाक्षात्कारवृत्तिस्तद्वानात्मा सर्वेषां कार्यप्रपञ्चानामन्तं
68349 बाधं सर्वेषामवश्यकर्तव्यपुरुषार्थानामन्तमवधिं परमपुरुषार्थं
68350 च अधिगच्छति | दुष्प्रज्ञो मोहस्तु सर्वप्रपञ्चसंतानलक्षणं
68351 कार्यजातमासाद्य तन्मूलत्वात्प्रधानं सदपि ज्ञानमात्रेण नश्यतीत्यर्थः |
68352 ज्ञाज्ञपक्षभेदेन [ज्ञानपक्ष इति क्वचित्] वा योज्यम् || २३ ||
68353
68354 शास्त्रसज्जनसंसर्गैः प्रज्ञां पूर्वं विवर्धयेत् |
68355 सेकसंरक्षणारम्भैः फलप्राप्तौ लतामिव || २४ ||
68356
68357 प्राज्ञता तर्हि केनोपायेन लभ्या तत्राह - शास्त्रेति || २४ ||
68358
68359 प्रज्ञाबलबृहन्मूलः काले सत्कार्यपादपः |
68360 फलं फलत्यतिस्वादु भासो बिम्बमिवैन्दवम् || २५ ||
68361
68362 प्रज्ञाबलमेव बृहत् मूलं यस्य तथाविधः | सत्कार्यं सत्कर्म
68363 प्राक्तनभाग्यं तल्लक्षणः पादपः | भासः सूर्यप्रकाशः स यथा
68364 शुक्लपक्षे क्रमेण चन्द्रमण्डलं प्रविष्टः पूर्णममृतमयं
68365 चन्द्रबिम्बं फलति तद्वत् | अथवा ऐन्दवं बिम्बं कर्तृ | तद्यथा
68366 जगत्तिमिरापहा भासश्चन्द्रिकाः फलति
68367 तद्वन्मूलाज्ञाननिबर्हणक्षममात्मज्ञानं फलतीत्यर्थः || २५ ||
68368
68369 य एव यत्नः क्रियते बाह्यार्थोपार्जने जनैः |
68370 स एव यत्नः कर्तव्यः पूर्वं प्रज्ञाविवर्धने || २६ ||
68371
68372 यो यादृशः यत्न उद्यओगः | स तादृशः | तथाच नाधिकः
68373 श्रमोऽस्तीत्यर्थः || २६ ||
68374
68375 सीमान्तं सर्वदुःखानामापदां कोशमुत्तमम् |
68376 बीजं संसारवृक्षाणां प्रज्ञामान्द्यं विनाशयेत् || २७ ||
68377
68378 सर्वेषां दुःखानां दुर्दशानां सीमान्तं परमावधिम् || २७ ||
68379
68380 स्वर्गाद्यद्यच्च पातालाद्राज्याद्यत्समवाप्यते |

68381 तत्समासाद्यते सर्वं प्रज्ञाकोशान्महात्मना ॥ २८ ॥
68382
68383 एवं प्रज्ञाकोशस्यापि सर्वसंपदवधित्वमिति दर्शयति - स्वर्गादिति।
68384 यत्समवाप्यते सुखमिति शेषः। स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः।
68385 जगाद द्युसदां मध्ये पातालेभ्यः समागतः ॥ इति पौराणिकवचनात्पातालेऽपि
68386 सुखातिशयः प्रसिद्धः ॥ २८ ॥
68387
68388 प्रज्ञयोत्तीर्यते भीमात्तस्मात्संसारसागरात्।
68389 न दानैर्न च वा तीर्थैस्तपसा नच राघव ॥ २९ ॥
68390
68391 आत्यन्तिकदुःखक्षयोऽपि प्रज्ञैकफलमित्याह - प्रज्ञयेति।
68392 दानतपःप्रभृतीनामल्पपापक्षयफलत्वादिति भावः ॥ २९ ॥
68393
68394 यत्प्राप्ताः संपदं दैवीमपि भूमिचरा नराः।
68395 प्रज्ञापुण्यलतायास्तत्फलं स्वादु समुत्थितम् ॥ ३० ॥
68396
68397 यच्चान्यत्स्वर्गादि दानादिकर्मणां फलं तदपि प्रज्ञाफलमेवेत्याह -
68398 यदिति। भूमिचरा अपि नरा दैवीं नभश्चरत्वादिलक्षणां संपदं प्राप्ता इति
68399 यत्तदपीत्यर्थः ॥ ३० ॥
68400
68401 प्रज्ञया नखरालूनमत्तवारणयूथपाः।
68402 जम्बुकैर्विजिताः सिंहाः सिंहैर्हरिणका इव ॥ ३१ ॥
68403
68404 सामान्यैरपि भूपत्वं प्राप्तं प्रज्ञावशान्नरैः।
68405 स्वर्गापवर्गयोग्यत्वं प्राज्ञस्यैवेह दृश्यते ॥ ३२ ॥
68406
68407 प्रज्ञया वादिनः सर्वे स्वविकल्पविलासिनः।
68408 जयन्ति सुभटप्रख्यान्नरानप्यतिभीरवः ॥ ३३ ॥
68409
68410 सुभटप्रख्यान् वादशूरानिति यावत् ॥ ३३ ॥
68411
68412 चिन्तामणिरियं प्रज्ञा हृत्कोशस्था विवेकिनः।
68413 फलं कल्पलतेवैषा चिन्तितं संप्रयच्छति ॥ ३४ ॥
68414
68415 भव्यस्तरति संसारं प्रज्ञयापोह्यतेऽधमः।
68416 शिक्षितः पारमाप्नोति नावा नाप्नोत्यशिक्षितः ॥ ३५ ॥
68417
68418 शिक्षितो नौकानयनशिक्षावान्कैवर्तः ॥ ३५ ॥
68419
68420 धीः सम्यग्योजिता पारमसम्यग्योजिताऽपदम्।
68421 नरं नयति संसारे भ्रमन्ती नौरिवार्णवे ॥ ३६ ॥
68422
68423 धीर्नौरिव सम्यग्विवेकवैराग्यादिसन्मार्गे योजिता चेत्पारं नयति। असम्यग्
68424 रागद्वेषलोभाद्यसन्मार्गे योजिता तु आपदं नयति प्रापयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥
68425
68426 विवेकिनमसंमूढं प्राज्ञमाशागणोत्थिताः।
68427 दोषा न परिबाधन्ते सन्नद्धमिव सायकाः ॥ ३७ ॥
68428
68429 आशा तृष्णा तत्पक्षीया गणा लोभमोहक्रोधचिन्तादयस्तेभ्य उत्थिता दोषा
68430 द्वेषचिन्ताविषादादयः। संनद्धं वर्मनद्धम् ॥ ३७ ॥
68431
68432 प्रज्ञयेह जगत्सर्वं सम्यगेवाङ्ग दृश्यते।

सम्यग्दर्शनमायान्ति नापदो नच संपदः ॥ ३८ ॥

सम्यक् गुणदोषतत्त्वविवेकेन दृश्यते । सम्यग् दर्शनं यस्य तं
सम्यग्दर्शनं पुरुषम् ॥ ३८ ॥

पिधानं परमार्कस्य जडात्मा विततोऽसितः ।
अहंकाराम्बुदो मत्तः प्रज्ञावातेन बाध्यते ॥ ३९ ॥

परमः परमात्मा तल्लक्षणस्यार्कस्य पिधानं तिरोधायकः ।
लडयोरभेदादम्बुदपक्षे जलात्मा । विततो विस्तीर्णः । असितोऽस्वच्छो नीलश्च ॥ ३९ ॥

पदमतुलमुपैतुमिच्छतोच्चैः
प्रथममियं मतिरेव लालनीया ।
फलमभिलषता कृषीवलेन
प्रथमतरं ननु कृष्यते धरैव ॥ ४० ॥

लालनीया बाल इव क्रमाद्विवेकशिक्षणेन शोधनीया । फलं कृषिफलं
धान्याभिवृद्धिम् । नन्विति प्रसिद्धौ ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रज्ञामाहात्म्यं नाम द्वादशः
सर्गः ॥ १२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
प्रज्ञामाहात्म्यं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः १३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं जनकवद्राम विचार्यात्मानमात्मना ।
पदं विदितवेद्यानामविघ्नेनाधिगच्छसि ॥ १ ॥

जनकस्य विचारं तं दृष्टान्तीकृत्य विस्तरात् ।
चित्तप्रशमनोपायाः कीर्त्यन्त इह युक्तिभिः ॥ १ ॥

अविघ्नेन असंभावनादिप्रतिबन्धकनिरासेन ॥ १ ॥

ये हि पाश्चात्यजन्मानः प्राज्ञा राजससात्त्विकाः ।
प्राप्नुवन्ति स्वयं प्राप्यं ते जना जनका इव ॥ २ ॥

रजसा पुरुषप्रयत्नसंभवात्सत्त्वेन च चित्तप्रसादोपचयाद्राजससात्त्विका एव
स्वविवेकेनाकाशफलपातवज्ज्ञानप्राप्तावप्यधिकारिण इति भावः ॥ २ ॥

तावत्तावद्विजित्यारीनिन्द्रियाख्यान्पुनःपुनः ।
यावदात्मात्मनैवायमात्मन्येव प्रसीदति ॥ ३ ॥

ते कथं प्राप्नुवन्ति तदाह - तावत्तावदिति । सत्त्वोपचयाद्यावदात्मा आत्मनि
प्रसीदति तावत्तावद्रजसो विष्टम्भशक्त्या इन्द्रियारीन्पुनःपुनर्विजित्येत्यर्थः ॥ ३
। ।

68485 प्रसन्ने सर्वगे देवे देवेशे परमात्मनि |
68486 स्वयमालोकिते सर्वाः क्षीयन्ते दुःस्वदृष्टयः || ४ ||
68487
68488 अध्यात्माधिकारात्सर्वेषां देवानामिन्द्रियाणामीशे वशिनि देवे परमात्मनि
68489 स्वयमालोकिते सति || ४ ||
68490
68491 मुष्टयो मोहबीजानां वृष्टयो विविधापदाम् |
68492 कुदृष्टयः क्षयं यान्ति दृष्टे तस्मिन्परावरे || ५ ||
68493
68494 मोहबीजानां दुर्वासनानां मुष्टयो मुष्टिवदन्तर्दृढं
68495 संग्राहकाश्चित्तक्षेत्रे उप्यमानाश्च
68496 विविधानामाध्यात्मिकादिभिन्नानामापदां दुःखानां वृष्टयो
68497 वृष्टिवदकस्मात्सर्वतः क्षारयित्र्यः |
68498 कुदृष्टयोऽहंममतादिप्रत्ययलक्षणा हृदयग्रन्थयः | परा
68499 मानुषानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दान्ताः सुखोत्कर्षा अवरा न्यूना
68500 यस्मात्तथाविधे | तथाच श्रुतिः - भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते
68501 सर्वसंशयाः | क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति || ५ ||
68502
68503 सदा जनकवद्राम सर्वारम्भवदात्मना |
68504 प्रज्ञयात्मानमालक्ष्य लक्ष्मीवानुत्तमो भव || ६ ||
68505
68506 प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या आत्मानं स्वं
68507 सर्वारम्भवत्सर्वजगदुत्पत्त्याद्यधिष्ठानं ब्रह्म तदात्मना आलक्ष्य
68508 साक्षादनुभूय परमपुरुषार्थलक्ष्मीवानुत्तमः सर्वोत्कृष्टो भवेत्यर्थः
68509 || ६ ||
68510
68511 नित्यमन्तर्विचारस्य पश्यतश्चञ्चलं जगत् |
68512 जनकस्येव कालेन स्वयमात्मा प्रसीदति || ७ ||
68513
68514 इदानीमात्मप्रसादोपाये विचार एव मुख्य इत्याह - नित्यमिति |
68515 चञ्चलमनित्यं भ्रमणस्वभावं च || ७ ||
68516
68517 न दैवं नच कर्माणि न धनानि न बान्धवाः |
68518 शरणं भवबीतानां स्वप्रयत्नादृते नृणाम् || ८ ||
68519
68520 विचारस्यापि मूलं पुरुषप्रयत्न एवेत्याशयेनाह - नेति || ८ ||
68521
68522 ये दैवनिष्ठाः कृत्यादौ कुविकल्पपरायणाः |
68523 तेषां मन्दा मतिस्तात नानुगम्या विनाशनी || ९ ||
68524
68525 ननु दैववशात्स्वयमेव कालेन ज्ञानं भविष्यति किमस्मत्प्रयत्नेनेति ये
68526 मन्यन्ते तन्निन्दति - य इति | कृतिर्यत्नः |
68527 आदिपदाद्विवेकवैराग्यविचारादयस्तेषु | दैवे प्रतिकूले किं स्वप्रयत्नसहस्रेण
68528 सेत्स्यति बहूनां यतमानानां दैवोपहतानां
68529 काममन्युभिर्भ्रंशदर्शनादित्यादिकुविकल्पपरायणाः || ९ ||
68530
68531 विवेकं परमाश्रित्य विलोक्यात्मानमात्मना |
68532 धिया विरागोद्धुरया संसारजलधिं तरेत् || १० ||
68533
68534 एषा सा कथिता राम नभःफलनिपातवत् |
68535 सुखदा ज्ञानसंप्राप्तिरज्ञानतरुशातनी || ११ ||
68536

68537 एषा जनकाख्यायिकोदाहरणप्रपञ्चिता ॥ ११ ॥
68538
68539 जनकस्येव सद्बुद्धेः स्वयमेव विलोकिनः ।
68540 विकासमेत्ययं देही देवः प्रातरिवाम्बुजम् ॥ १२ ॥
68541
68542 देही देहान्तर्हृदि स्थितो देवः परमात्मा ॥ १२ ॥
68543
68544 संसारमननं चित्रं विचारेण विलीयते ।
68545 गलद्वशीकृतस्पर्शमातपेन हिमं यथा ॥ १३ ॥
68546
68547 संसारस्य मननं विकल्पनं चिन्तनं वा ।
68548 वशीकृतस्पर्शमपहृतशैत्यम् ॥ १३ ॥
68549
68550 अयमेवाहमित्यस्या निशाया उदिते क्षये ।
68551 स्वयं सर्वगतः स्फारः स्वालोकः संप्रवर्तते ॥ १४ ॥
68552
68553 देहाहंभावत्याग एव पूर्णात्मदर्शने मुख्यं साधनमित्याह -
68554 अयमिति ॥ १४ ॥
68555
68556 अयमेवाहमित्यस्मिन्संकोचे विलयं गते ।
68557 अनन्तभुवनव्यापी विस्तार उपजायते ॥ १५ ॥
68558
68559 जनकेन परित्यक्ता यथाहंकारवासना ।
68560 तथा त्वमपि सद्बुद्धे विचार्यान्तः परित्यज ॥ १६ ॥
68561
68562 अहंकाराम्बुदे क्षीणे चिद्व्योम्नि विमले तते ।
68563 नूनं संप्रौढतामेति स्वालोको भास्करः परः ॥ १७ ॥
68564
68565 नूनं निश्चयेन अवश्यमिति यावत् । स्वालोकात्मा भास्करः सूर्यः
68566 संप्रौढतां शरदीव स्फुटप्रकाशताम् ॥ १७ ॥
68567
68568 एतावदेवातितमो यदहंभावभावनम् ।
68569 तस्मिंश्च शममानीते प्रकाश उपजायते ॥ १८ ॥
68570
68571 अतितमः तमसो मुख्यं बलमिति यावत् ॥ १८ ॥
68572
68573 नाहमस्ति न चान्योस्ति नच नास्तीति भावितम् ।
68574 मनः प्रशान्तिमायातं नोपादेयेषु मज्जति ॥ १९ ॥
68575
68576 अहमहंता नास्ति । अस्मच्छब्दार्थस्याप्यहंकारस्याप्रत्यक्त्वविवक्षणान्न
68577 तदभिधानायोत्तमपुरुषः कृतः । अहमर्थस्य तदन्यस्य च निषेधे
68578 शून्यताप्रसक्तिमाशङ्क्योक्तं नच नास्तीति । उभयसाक्षिणः सत्त्वादिति भावः
68579 । उपादेयेषु उपादानार्हेषु विषयेषु ॥ १९ ॥
68580
68581 उपादेयानुपतनं हेयैकान्तविवर्जनम् ।
68582 यदेतन्मनसो राम तद्बन्धं विद्धि नेतरत् ॥ २० ॥
68583
68584 उपादेयेषु रागो हेयेषु द्वेषश्च मानसः पुरुषस्य बन्धो नान्य इत्याह -
68585 उपादेयेति ॥ २० ॥
68586
68587 मा खेदं भज हेयेषु नोपादेयपरो भव ।
68588 हेयादेयदृशौ त्यक्त्वा शेषस्थः स्वच्छतां व्रज ॥ २१ ॥

68589
68590 हेयादेयदृशौ रागद्वेषात्मकवृत्ती । शेषस्तत्साक्षी तत्स्थस्तदेकनिष्ठः सन्
68591 स्वच्छतां विक्षेपकालुष्यशून्यताम् ॥ २१ ॥
68592
68593 येषामिदमुपादेयमिदं हेयमिति स्थितिः ।
68594 विलीना ते न वाञ्छन्ति त त्यजन्तीह किंचन ॥ २२ ॥
68595
68596 इति स्थितिरेवंरूपा व्यवस्था येषां
68597 सर्वत्रहेयानुपादेयात्ममात्रतादर्शनाद्विलीना ते पुरुषाः ॥ २२ ॥
68598
68599 हेयोपादेयकलने क्षीणे यावन्न चेतसः ।
68600 न तावत्समता भाति साभ्रे व्योम्नीव चन्द्रिका ॥ २३ ॥
68601
68602 समता अविषमब्रह्मात्मता ॥ २३ ॥
68603
68604 अवस्त्विदमिदं वस्तु यस्येति लुलितं मनः ।
68605 तस्मिन्नोदेति समता शाखोट इव मञ्जरी ॥ २४ ॥
68606
68607 अवस्तु अप्रशस्तं वस्तु अतो हेयं वस्तु प्रशस्तं वस्तु अत उपादेयमिति यस्य
68608 मनः अन्तर्लुलितं लोलतां गतमित्यर्थः । शाखोटो वृक्षविशेषः
68609 महापुष्पफलपल्लवोऽनुपजीव्यच्छायः प्रसिद्धः ॥ २४ ॥
68610
68611 युक्तायुक्तैषणा यत्र लाभालाभविलासिनी ।
68612 समता स्वच्छता तत्र कुतो वैराग्यभासिनी ॥ २५ ॥
68613
68614 युक्तमनुकूलमत इदं मे भूयादित्येषणालाभविलासिनी । अयुक्तं
68615 प्रतिकूलमिदमतो मे कदापि माभूदित्यरागविलासिनी एषणा इच्छा द्वेषश्च यत्र
68616 यस्मिन्पुरुषे ॥ २५ ॥
68617
68618 एकस्मिन्ब्रह्मतत्त्वेऽस्मिन्विद्यमाने निरामये ।
68619 नानाऽनानातया नित्यं किमयुक्तं क्व युक्तता ॥ २६ ॥
68620
68621 तत्र समतास्वच्छतयोः संभावने को विरोधस्तमाह - एकस्मिन्निति ।
68622 नानाऽनानातया भेदाभेदविकल्पनया । यद्यसङ्गाद्वितीयानन्दा अभिन्नास्तर्हि
68623 आत्मत्वादेव सर्वेऽप्यनुकूला एव । यदि भिन्नास्तथाप्यात्मास्पर्शान्नानुकूला न
68624 वा प्रतिकूला इति न तदापि तयोरवकाश इति भावः ॥ २६ ॥
68625
68626 ईप्सितानीप्सिताशङ्के मर्कट्यौ चित्तपादपे ।
68627 चञ्चले स्फुरतो यस्मिन्कुतस्तस्येह सौम्यता ॥ २७ ॥
68628
68629 तस्य चित्तपादपस्य । सौम्यता निष्कम्पता ॥ २७ ॥
68630
68631 निराशता निर्भयता नित्यता समता ज्ञता ।
68632 निरीहता निष्क्रियता सौम्यता निर्विकल्पता ॥ २८ ॥
68633
68634 इदानीं जीवन्मुक्तलक्षणभूतान्पञ्चदशगुणानाह - निराशतेति
68635 द्वाभ्याम् । निरीहता मनश्चापलाभावः । निष्क्रियता
68636 शारीरकर्तृत्वाभिनिवेशाभावः । सौम्यता सदाप्रसन्नता ॥ २८ ॥
68637
68638 धृतिर्मैत्री मतिस्तुष्टिर्मृदुता मृदुभाषिता ।
68639 हेयोपादेयनिर्मुक्ते ज्ञे तिष्ठन्त्यपवासनम् ॥ २९ ॥
68640

68641 मैत्री सर्वभूतसुहृत्त्वम् | मतिर्मननशीलता | यदि गुणास्तिष्ठन्ति तर्हि
68642 तद्वासनयैव तस्य बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह - अपवासनमिति |
68643 वासनाबीजस्याज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः || २९ ||
68644
68645 धावमानमधोभागे चित्तं प्रत्याहरेद्बलात् |
68646 प्रत्याहारेण पतितमधो वारीव सेतुना || ३० ||
68647
68648 इदानीं रामस्य तद्गुणार्जने उपायमाह - धावमानमित्यादिना |
68649 अधोभागे निकृष्टेषु विषयेषु | प्रत्याहारेण विषयेभ्यः
68650 सर्वबाह्येन्द्रियाणां परावर्तनेन | अधःपतितं प्रवाहोन्मुखं वारि
68651 सेतुनेव || ३० ||
68652
68653 बाह्यानर्थानिमांस्त्यक्त्वा तिष्ठन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् |
68654 सर्वथा सर्वदा सर्वानान्तरांश्च विचारय || ३१ ||
68655
68656 बाह्येष्वर्थेष्वात्मताभ्रान्त्यप्रसक्तेस्त्याग एवोपायः | आन्तरेषु तु तत्प्रसक्तेः |
68657 सर्वदा सर्वप्रकारेण तत्र रत्नतत्त्वपरीक्षावद्विचारः कार्य इत्याह-
68658 बाह्यानिति | तथाचाहुर्वृद्धाः - गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि
68659 वा | न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यत इति || ३१ ||
68660
68661 गृहीततृष्णाशफरि वासनाजालमाविलम् |
68662 संसारवारिप्रसृतं चिन्तातन्तुभिराततम् || ३२ ||
68663
68664 अनया मदुपदिष्टया बुद्धिलक्षणया शलाकया कर्तर्या वासनालक्षणं
68665 जालमानायं छिन्धीति परेणान्वयः | गृहीतास्तृष्णाशफर्यो येन
68666 मोहशैवालैराविलं मलिनम् | संसारलक्षणे वारिणि प्रसृतं प्रसारितम् |
68667 चिन्तालक्षणैस्तन्तुभिराततं निर्मितम् || ३२ ||
68668
68669 अनया तीक्ष्णया तात च्छिन्धि बुद्धिशलाकया |
68670 वात्ययेवाम्बुदं काले वहन्त्या वितते पदे || ३३ ||
68671
68672 वितते विस्तीर्णतरे पदे आकाशे ब्रह्मणि च वहन्त्येति वात्याशलाकयोर्विशेषणम् ||
68673 ३३ ||
68674
68675 अस्य संसारवृक्षस्य मूलं दोषाङ्कुरास्पदम् |
68676 भव्यधीरेण धैर्येण प्रोद्धरोद्धुरया धिया || ३४ ||
68677
68678 हे भव्य धीरेण चिराभ्यासदृढीकृतेनैकात्मस्थैर्यलक्षणेन
68679 चित्तधैर्येण संपन्नया अत एवोद्धुरया
68680 अनादिकालनिमग्नात्मोद्धारसमर्थया अपरोक्षसाक्षात्कारधिया
68681 संसारवृक्षस्य मूलं सवासनमज्ञानं छिन्धीत्यर्थः || ३४ ||
68682
68683 मनसैव मनश्छित्त्व कुठारेणेव पादपम् |
68684 पदं पावनमासाद्य सद्य एव स्थिरो भव || ३५ ||
68685
68686 ननु सति विक्षेपहेतौ मनसि कथं मूलच्छेदस्तत्राह - मनसैवेति | यथा
68687 अग्रनिविष्टलोहेन पादपावयवकाष्ठात्मना कुठारेण पादपश्छिद्यते
68688 तद्वदग्रनिवेशितवृत्तिद्धब्रह्मचैतन्येन मनसैव मनश्छित्त्वेत्यर्थः ||
68689 ३५ ||
68690
68691 मनसैव मनच्छित्त्वा विस्मृत्या चरमं मनः |
68692 वर्तमानमपि च्छित्त्वा च्छिन्नसंसारतां व्रज || ३६ ||

68693
68694 ननु पूर्वसिद्धमनस उक्तोपायेन च्छेदनेपि भाविमनोवृत्तीनां
68695 वर्तमानब्रह्माकारमनोवृत्तेर्वा कथं छेदनं तत्राह - विस्मृत्येति
68696 | विस्मृतिर्वासनोच्छेदस्तया चरममुत्तरकालप्रसक्तं वृत्तिरूपम् | असत्यां
68697 वासनायामग्रेऽपि वृत्त्यनुदयात् | वर्तमानं कतकरेणुन्यायेन स्वेनैव
68698 स्वस्य निरासाच्छित्त्वा || ३६ ||
68699
68700 मोहो विस्मृत्य संसारं न भूयः परिरोहति |
68701 चित्तं विस्मृत्य संसारो न भूयः परिरोहति || ३७ ||
68702
68703 नन्वेवमपि तत्त्वविदो जीवनसिद्धये तदुपादानभूताविद्याख्यो
68704 मोहोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः स एव पुनः संसारं
68705 प्ररोहयिष्यतीत्याशङ्क्याह - मोह इति | परिरोहति प्ररोहति |
68706 वासनाक्षयलक्षणे विस्मरणे सति तस्य बीजशक्त्यभावादिति भावः | तर्हि
68707 संसारस्तस्मिन्मोहक्षेत्रे स्वयमेव प्ररोहतु तत्राह - चित्तमिति |
68708 चित्तसंस्कारोच्छेदलक्षणे चित्तविस्मरणे सति न चेत्यस्य प्ररोहः संभवति |
68709 चित्तसंस्कारस्यापि चेत्यारोपबीजत्वादिति भावः || ३७ ||
68710
68711 तिष्ठन्गच्छन्स्वपञ्जाग्रन्निवसन्नुत्पतन्पतन् |
68712 असदेवेदमित्यन्तर्निश्चित्यास्थां परित्यज || ३८ ||
68713
68714 चित्तचेत्योभयविस्मरणे तदास्थात्याग एवोपाय इत्याह - तिष्ठन्निति || ३८ ||
68715
68716 समतामलमाश्रित्य संप्राप्तं कार्यमाहरन् |
68717 अचिन्तयंस्तथाऽप्राप्तं विहरेह हि राघव || ३९ ||
68718
68719 आस्थापरित्यागे समतापि सिद्ध्यतीत्याशयेनाह - समतामिति | तथा
68720 अप्राप्तमिति च्छेदः || ३९ ||
68721
68722 यथा शर्वोऽपि लिङ्गानि न बिभर्ति बिभर्ति च |
68723 त्वमेवमिह कार्याणि कुरु मा कुरु चानघ || ४० ||
68724
68725 यथा शर्वो महेश्वरः क्षित्याद्यष्टमूर्तिलक्षणानि लिङ्गानि
68726 शुद्धचिन्मात्रदृशा न बिभर्ति
68727 जगदाकारविवर्तमायाधिष्ठानत्वात्सन्निधिमात्रेण बिभर्ति च तेन सर्वकर्ता
68728 च भवति एवं त्वमपि राज्यादिकार्याण्यनास्थया सन्निधिमात्रेण कुरु
68729 अकर्त्रात्मनिश्चयान्मा कुरु चेत्यर्थः || ४० ||
68730
68731 त्वमेव वेत्ता त्वमजस्त्वमात्मा त्वं महेश्वरः |
68732 आत्मनोऽव्यतिरिक्तः संस्त्वयेत्थमिदमाततम् || ४१ ||
68733
68734 किंच नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता इत्यादिश्रुतेः सर्व शरीरेषु त्वमेव
68735 वेत्ता वेदिता | इड भावश्छान्दसः | सत्तार्थाद्विद्यतेर्वा तृच् |
68736 परमार्थसन्नित्यर्थः | अजो जन्मादिविक्रियाशून्यः | सर्वस्यात्मा प्रत्यक्चिद्रसः
68737 प्रागुक्तो महेश्वरश्च त्वमेव | आत्मनः स्वस्वभावादव्यतिरिक्तः
68738 अप्रच्युतस्वभाव एव सन् | एवंभूतेन त्वया स्वमोहादित्थमिदमाततं
68739 विस्तारितं नान्येनेत्यर्थः || ४१ ||
68740
68741 येनात्मदृश्यसद्भावादभितो भावनोज्झिता |
68742 स न संगृह्यते दोषैर्हर्षामर्षविषादजैः || ४२ ||
68743
68744 यदि मयैवेदमाततं तर्हि कथं ममात्र हर्षामर्षदोषोदयस्तत्राह -

68745 येनेति। येन तत्त्वविदा आत्मदृश्यस्य
68746 सद्भावात्परमार्थसन्मात्रताभावनादभितोऽन्यदिति भावना उज्झिता त्यक्ता स
68747 न दोषैः संगृह्यते अतस्त्वमप्युज्झेत्यर्थः ॥ ४२ ॥
68748
68749 रागद्वेषविनिर्मुक्तः समलोष्टाश्मकाञ्चनः।
68750 युक्त इत्युच्यते योगी त्यक्तसंसारवासनः ॥ ४३ ॥
68751
68752 स यत्करोति यद्भुङ्क्ते यद्ददाति निहन्ति यत्।
68753 तत्र मुक्तधियस्तस्य समता सुखदुःखयोः ॥ ४४ ॥
68754
68755 प्राप्तं कर्तव्यमेवेति त्यक्तेष्टानिष्टभावनः।
68756 प्रवर्तते यः कार्येषु न स मज्जति कुत्रचित् ॥ ४५ ॥
68757
68758 चित्सत्तामात्रमेवेदमिति निश्चयवन्मनः।
68759 त्यक्तभोगाभिमननं शममेति महामते ॥ ४६ ॥
68760
68761 इदं जगत् स्वयं च। भोगाभिमननं भोगचिन्ता सा त्यक्ता येन ॥ ४६ ॥
68762
68763 मनः प्रकृत्यैव जडं चित्तत्त्वमनुधावति।
68764 मांसगर्धेन मार्जारो वने मृगपतिं यथा ॥ ४७ ॥
68765
68766 चित्सत्तामात्रमेवेदमिति यदुक्तं तदुपपादयति - मन इत्यादिना। यतो जडं
68767 अतः स्वतः सेद्धुं परं साधयितुं चासमर्थत्वात्स्वसिद्धये
68768 स्वविषयसिद्धये च स्वसाक्षिभूतं स्वप्रकाशचिद्रूपं तत्त्वं पारमार्थिकं
68769 वस्तु अनुधावत्यनुसरति। यथा स्वजीवनाय स्वपुत्रादिभरणाय च मार्जारः
68770 सिंहमनुसरति तद्वदित्यर्थः ॥ ४७ ॥
68771
68772 सिंहवीर्यवशाल्लब्धं मांसं भुङ्क्तेऽनुगो हरेः।
68773 चिद्वीर्यवशतः प्राप्तं दृश्यमाश्रयते मनः ॥ ४८ ॥
68774
68775 दृश्यं स्वं स्वविषयं च आश्रयते उपजीवति ॥ ४८ ॥
68776
68777 मन एवमसत्कल्पं चित्प्रसादेन जीवति।
68778 भावयन्विश्वमेवैकं चिन्तामेत्य चिदप्युत ॥ ४९ ॥
68779
68780 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - मन इति। एवंच सति मनः असत्कल्पं
68781 शून्यप्रायं मिथ्येति सिद्धमित्यर्थः। कथं जीवति तदाह - भावयन्निति।
68782 एकमद्वितीयमात्मानं विस्मृत्य विश्वं जगदाकारमेव भावयन्। छान्दसो
68783 लिङ्गव्यत्ययः। कल्पयत्सज्जगदाकारं भूत्वा जीवतीत्यर्थः। अत एव
68784 चिन्तामात्मस्मृतिमेत्य प्राप्य उत पुनश्चिदपि भवति मनस्त्वं जहातीत्यर्थः
68785 ॥ ४९ ॥
68786
68787 जडं यत्किल निर्हीनं चिता दीपिकयौजसा।
68788 तन्मनः शवसंकाशमचिदुत्तिष्ठते कथम् ॥ ५० ॥
68789
68790 मनसः प्रकाशशक्तिरिव स्पन्दशक्तिरपि चिदधीनैवेत्याह - जडमिति।
68791 चिल्लक्षणया दीपिकया ओजसा बलेन च विना। उत्तिष्ठते स्पन्दते ॥ ५० ॥
68792
68793 चित्स्वभावपरामृष्टा स्पन्दशक्तिरसन्मयी।
68794 कल्पना चित्तमित्युक्त्या कथ्यते शास्त्रदृष्टिभिः ॥ ५१ ॥
68795
68796 अत एव चिति स्पन्दकल्पनैव मन इति विद्वत्प्रवादोऽप्यस्तीत्याह - चित्स्वभावेति ॥

68797 ५१ ॥
68798
68799 यश्चित्तफणिफूत्कारः सैवेयं कलनोच्यते ।
68800 चिदेवाहमिति ज्ञात्वा सा चित्तामेव गच्छति ॥ ५२ ॥
68801
68802 स्पन्दशक्तेरेव विलासश्चित्तं तद्वृत्तयश्चेत्याह - य इति ।
68803 फूत्कारग्रहणं विषस्याप्युपलक्षणम् । तथाच चित्तादित्रिपुटी
68804 दृश्याकारतैव कलनेत्यर्थः । चित्तां शुद्धचिन्मात्रताम् ॥ ५२ ॥
68805
68806 चेत्येन रहिता यैषा चित्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
68807 चेत्येन सहिता यैषा चित्सेयं कलनोच्यते ॥ ५३ ॥
68808
68809 तथाच चितश्चेत्यत्याग एव ब्रह्मता पर्यवसन्नेत्याह - चेत्येनेति ॥ ५३ ॥
68810
68811 किंचिदामृष्टरूपं यद्ब्रह्म तच्च स्थिरं मनः ।
68812 कल्पना सत्सदैवैतत्सदिवोपस्थिता हृदि ॥ ५४ ॥
68813
68814 कलनैव मननान्मनो भवतीत्याह - किंचिदिति । तद्ब्रह्मैव
68815 किंचिदामृष्टरूपं कलना सत् सदैव हृदि सदिव उपस्थिता
68816 संकल्पविकल्पकल्पना भूत्वा स्थिरं एतत्प्रसिद्धं मनो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥
68817
68818 चित्तमित्येव रूढेयं यदैव कलनोदिता ।
68819 तदैव चित्त्वं विस्मृत्य सा जडेव व्यवस्थिता ॥ ५५ ॥
68820
68821 नित्यानुभवस्वभावस्य स्वरूपविस्मरणे कलनैव स्मृतित्वमापन्नचित्ततां
68822 गच्छतीत्याह - चित्तमिति । तदा परोक्षतापत्तियोग्या जडताप्यस्याः
68823 संपन्नेत्याह - जडेवेति ॥ ५५ ॥
68824
68825 संपन्ना कलनानाम्नी संकल्पानुविधायिनी ।
68826 अवच्छेदवती वाग्रा हेयोपादेयधर्मिणी ॥ ५६ ॥
68827
68828 अतीतविषयाकारकल्पनेन चित्ततामिव अनागतविषयाकारकल्पनेन
68829 संकल्पविकल्पानुविधानान्मनस्तामपि सा प्राप्तेत्याशयेनाह - संपन्नेति
68830 । एवमवच्छेदवती द्विधा परिच्छिन्ना सती
68831 प्राक्तनेष्टानिष्टसाधनसाजात्यमध्यवस्य भावीष्टानिष्टसाधनतां
68832 संकल्प्य हेयोपादेयधर्मिणी अग्रा मुख्या चिदेव संपन्नेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
68833
68834 सैषा चिदेव जगतामागतेव स्वशक्तितः ।
68835 न संप्रबोधिता यावद्रूपं तावन्न बुध्यते ॥ ५७ ॥
68836
68837 मनः प्रकृत्यैवेत्यादिनोपपादितं चित्सत्तामात्रमेवेदमित्यंशं
68838 पिण्डीकृत्योपसंहरति - सैषेति । स्वशक्तितः स्वीयमायाशक्तिवशात् ।
68839 गुरुशास्त्रस्वविचारैर्यावन्न संप्रबोधिता तावद्वास्तवं
68840 पूर्णानन्दाद्वयरूपं न बुध्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥
68841
68842 अतः शास्त्रविचारेण वैराग्येण परेण च ।
68843 निग्रहेणेन्द्रियाणां च बोधयेत्कलनां स्वयम् ॥ ५८ ॥
68844
68845 बोधयेज्जडाकारकलनालक्षणादवस्थात्रयस्वप्राद्यावर्तयेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥
68846
68847 कलना सर्वजन्तूनां विज्ञानेन शमेन च ।
68848 प्रबुद्धा ब्रह्मतामेति भ्रमतीतरथा जगत् ॥ ५९ ॥

68849
68850 विज्ञानेन शास्त्रजन्यज्ञानेन | शमेन विज्ञानशमाभ्यामप्रबोधने || ५९ ||
68851
68852 व्यामोहमदिरामत्तं लुठितां विषयावटे |
68853 आत्मावेदनसंसुप्तां कलनामेव बोधयेत् || ६० ||
68854
68855 व्यामोहो रागः | आत्मनः अवेदनमज्ञानं निद्रा तेन संसुप्ताम् || ६० ||
68856
68857 अप्रबुद्धा यदा ह्येषा न किंचिदवबुध्यते |
68858 संकल्पकलनेवान्तर्दृश्यमानाप्यसन्मयी || ६१ ||
68859
68860 ननु कलना यदि सुप्ता कथं जगदवबुध्यते अवबोधे वा तस्याः
68861 प्रसिद्धचित्स्वभावात्कोऽतिशयस्तत्राह - अप्रबुद्धेति | यन्मन्यसे
68862 जगदवबुध्यत इति तन्न किंचिदवबुध्यते | जगतोऽनवबोधमात्रविलसितत्वात् |
68863 यतो दृश्यमानापि जगत्स्थितिः सांकल्पिकप्रासादकलनेव असन्मयीत्यर्थः || ६१
68864 | |
68865
68866 तया परमया दृष्ट्या कलनैषान्तरस्थया |
68867 मञ्जरी गन्धशक्त्येव पदार्थेषु विराजते || ६२ ||
68868
68869 विषयांशपरित्यागेऽवशिष्टा कलनैवात्मेत्युक्ते वृत्तिज्ञानमेवायमात्मेति
68870 मा ग्राहीति तत्साक्षिणीं तदान्तरीं शुद्धचितं विविच्य दर्शयति -
68871 तयेत्यादिना | एषा चित्तवृत्तिरूपा कलना अन्तरस्थया तया सर्वसाक्षिण्या
68872 परमया दृष्ट्या व्याप्ता सती पदार्थेषु स्वस्वविषयेषु विराजते
68873 प्रकाशनसमर्था भवति न स्वत इत्यर्थः || ६२ ||
68874
68875 तनुः संकल्पिता यैषा कलनेति जगत्त्रये |
68876 सा हि किंचिद्विजानाति नित्यं ज्ञानैकधर्मिणी || ६३ ||
68877
68878 यदि सा सर्वसाक्षिणीं कुतस्तत्तदन्तःकरणधर्मानेव प्रकाशयति न सर्व
68879 तत्राह - तनुःसंकल्पितेति | या एषा ज्ञानैकधर्मिणी नित्यबोधस्वभावा
68880 साक्षिचित्सा परिच्छिन्नवृत्तिकलनोपाधिवशात्तनुरल्पैवेति जगत्त्रयेऽपि तैस्तैः
68881 प्राणिभिः संकल्पिता अतः किंचिदल्पमेव तत्तदन्तःकरणादि विजानातीत्यर्थः ||
68882 ६३ ||
68883
68884 चेतनेन जडा राम कलनोपलरूपिणी |
68885 पद्मिनीवातपेनासौ परेणैव प्रबोध्यते || ६४ ||
68886
68887 वृत्तिरूपा तु कलना विवेके उपलरूपिणी पाषाणकल्पा जडैव | अत एव चेतनेन
68888 साक्षिणा प्रबोध्यते || ६४ ||
68889
68890 यथा शिलामयी कन्या चोदितापि न नृत्यति |
68891 तथेयं कलना देहे न किंचिदवबुध्यते || ६५ ||
68892
68893 ये तु नैयायिकप्रभृतयो नित्यसाक्षिणमजानानाः
68894 परप्रकाशस्यैवानित्यज्ञानस्य अर्थप्रकाशतां मन्यन्ते
68895 तान्बहुभिर्दृष्टान्तैरुपहसति - यथेत्यादिना || ६५ ||
68896
68897 लिपिकर्मनृपैर्युद्धं क्व कृतं घर्घरारवम् |
68898 क्वचिन्न चन्द्रकिरणैरोषध्यः प्रतिबोधिताः || ६६ ||
68899
68900 अचेतनस्यान्तःकरणतद्वृत्त्यादेर्नित्यचित्संनिधानाभावे

68901 विषयोन्मुखप्रवृत्तिरेव दुर्लभा दूरे तत्प्रकाशकतेत्याशयेनाह -
68902 लिपिकर्मेति। लिपिकर्मभिश्चित्रलिखितैर्नृपैः। प्रतिबोधिता आप्यायिताः॥ ६६॥
68903
68904 असृगालिप्तगात्रैश्च शवैः क्व परिवल्गितम्।
68905 क्व गीतं मधुरध्वानं वनपाषाणखण्डकैः॥ ६७॥
68906
68907 परिवल्गितं धावितम्॥ ६७॥
68908
68909 क्व पुंसा विहितैरर्कैः क्षपितं यामिनीतमः।
68910 क्व संकल्पमयैश्छाया क्रियते व्योमकाननैः॥ ६८॥
68911
68912 पुंसा विहितैः शिलादिना निर्मितैः॥ ६८॥
68913
68914 क्व जडैरुपलाकारैर्मिथ्याभ्रमभरोत्थितैः।
68915 मृगतृष्णामयैरेभिर्मनोभिः क्रियते क्रिया॥ ६९॥
68916
68917 यथातपे क्षते स्फारे मृगतृष्णातरङ्गिणी।
68918 कलना तद्वदेवेयं स्फुरत्यात्मनि सत्यलम्॥ ७०॥
68919
68920 नित्यचिदात्मानभ्युपगमे कलनाद्यध्यास एव न सिध्येदित्याशयेनाह -
68921 यथेति॥ ७०॥
68922
68923 यदेतत्स्पन्दितं नाम तन्मनोऽधिगतं शठैः।
68924 मरुतां विद्धि तां शक्तिमन्तः प्राणशरीरिणीम्॥ ७१॥
68925
68926 चितः परिच्छेदस्पन्दकल्पनैव मन इत्युक्तम् इदानीं सैव चिदचिदंशविवेके
68927 चिदंशस्यात्ममात्रत्वाज्जडांश एव परिशिष्यते तथाविधा तु स्पन्दशक्तिः
68928 प्राण एवेति तन्निरोधे कृते न मनो नाम पृथङ्निरोध्यमस्तीति वक्तुं
68929 भूमिकां रचयति - यदेतदिति। शठैः स्ववञ्चकैरज्ञैः।
68930 अन्नमयान्तःप्राणशरीरिणीं प्राणमयकोशात्मिकाम्॥ ७१॥
68931
68932 येषां संविदनाक्रान्ता संकल्पलवनिश्चयैः।
68933 अनाक्षिप्तरसाकारा प्रभैषा पारमात्मिकी॥ ७२॥
68934
68935 सा प्राणशक्तिः संकल्पादुत्थिता निःसंकल्पानां योगिनां चिदात्मैव सा
68936 पृथगस्तीत्याह - येषामिति। न आक्षिप्तः कल्पितः रस्यन्त इति रसा
68937 विषयास्तदाकारो यया॥ ७२॥
68938
68939 अयं सोऽहमिदं तन्म इति या कलनाविला।
68940 प्राणात्मतत्त्वयोस्तस्याः संज्ञा जीवेति कथ्यते॥ ७३॥
68941
68942 सैव अहंममेत्याक्षिप्तरसाकारा यदा तदा विना स्पन्दं
68943 तदाक्षेपायोगात्स्पन्दात्मकप्राणतत्त्वस्य चिदात्मकस्यात्मतत्त्वस्य च
68944 पृथगिव संजातस्याविवेकात्पुनरैक्याध्यासेनाविला जडसंवलितचिद्रूपा
68945 कलना जीव प्राणधारण इति धात्वर्थानुगमाज्जीवतीति जीवेति संज्ञा कथ्यत
68946 इत्यर्थः॥ ७३॥
68947
68948 धीश्चित्तं जीव इत्येताः संकल्पस्यासतो मताः।
68949 संज्ञाः संकल्पितास्तज्ज्ञैर्न राम परमार्थतः॥ ७४॥
68950
68951 एवमन्या अपि संज्ञास्तस्याः प्रसिद्धा इत्याह - धीरिति॥ ७४॥
68952

68953 मनो नो न मतिर्नापि धीरेषा न शरीरकम् |
68954 अस्तीह परमार्थेन स्वात्मैवेहास्ति सर्वदा || ७५ ||
68955
68956 कुतो न परमार्थतस्तत्राह - मन इति | यतः परमार्थेन मनश्चित्तं
68957 बुद्धिः शरीरमित्येतदुपलक्षितं दृश्यमात्रमिहात्मनि नास्ति अप्राणो
68958 ह्यमनाः शुभ्रः अकायमव्रणमस्नाविरम् अस्थूलमनणु इत्यादिश्रुतिशतेन
68959 विद्वदनुभवैर्युक्तिभिश्च बाधितत्वादिति भावः || ७५ ||
68960
68961 आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मा कालक्रमस्तथा |
68962 स चाकाशादच्छतरो नास्तीवास्त्येव चामलः || ७६ ||
68963
68964 यद्यात्मैवास्ति तर्हि स कुतो न भाति जगद्रूपेण वा को भाति तत्राह -
68965 आत्मैवेति || ७६ ||
68966
68967 अच्छत्वादसदाभासः संविद्रूपतया तु सत् |
68968 आत्मा सर्वपदातीतः स्वानुभूत्यानुभूयते || ७७ ||
68969
68970 कुतो नास्तीव कुतश्चास्त्येवेति निश्चयस्तत्राह - अच्छत्वादिति |
68971 अछत्वाच्चक्षुरादियोग्यताप्रयोजकस्थौल्यनैल्याद्यभावादसन्निवाभासत
68972 इत्यसदाभासः | चिद्रूपतया स्वपरप्रथानिर्वाहकत्वात्तु सत् | अत एव
68973 स्वानुभूत्यैवानुभूयते न करणैरित्यर्थः || ७७ ||
68974
68975 मनस्तत्र परिक्षीणं यत्र संवित्परात्मनः |
68976 अन्धकारक्षयस्तत्र यत्रालोकः प्रवर्तते || ७८ ||
68977
68978 स्थौल्याद्यभावात्करणान्तराणि तत्र न प्रवर्तन्तां मनस्तु
68979 सूक्ष्मतयार्थनिर्णयनिमित्तत्वेन प्रसिद्धं कुतो नप्रवर्तते तत्राह - मन
68980 इति | सत्यं तत्र मनः प्रवर्तेत यदि तद्दर्शनकाले स्वयं न नश्येत्
68981 मनसस्त्वज्ञानकार्यत्वात्तद्दर्शनवृत्त्युदयसमकालमेवाविद्यया सह
68982 क्षयान्न तद्दर्शनशक्ततेत्यर्थः || ७८ ||
68983
68984 यत्रात्मसंविदोऽच्छायाः संकल्पोत्थतया मताः |
68985 तत्रात्मनो विस्मरणं स्मरणं चित्तजन्मनः || ७९ ||
68986
68987 क्व तर्हि मनसः प्रवृत्तिशक्तिस्तदाह - यत्रेति | यत्र यस्यां
68988 दशायामच्छायाः स्वच्छतराया आत्मरूपायाः संविदः
68989 संकल्पवशाद्बाह्यविषयाकारोत्थतया बाह्यार्थाः
68990 प्रकाश्यत्वेनाभिमतास्तत्र पारमार्थिकस्यात्मनो विस्मरणं चित्तजन्मनो
68991 मिथ्यार्थस्य स्मरणं दर्शनमित्यादिप्रसिद्धमित्यर्थः || ७९ ||
68992
68993 परस्य पुंसः संकल्पमयत्वं चित्तमुच्यते |
68994 अचित्तत्वमसंकल्पान्मोक्षस्तेनाभिजायते || ८० ||
68995
68996 स्वोद्भवप्रतिकूलत्वादपि न मनस आत्मदर्शनशक्तिरस्तीत्याह - परस्येति |
68997 संकल्पमयत्वाधीनोद्भवं मनः सर्वसंकल्पक्षयोपलक्षिते मोक्षात्मनि
68998 कथं प्रवर्तेतेति भावः || ८० ||
68999
69000 एतावच्चेतसो जन्म बीजं संसारभूतये |
69001 संकल्पोन्मुखतां यातः संविदो वा किलात्मनः || ८१ ||
69002
69003 अत एव संकल्पचित्तजन्मबीजमित्यसकृदा वेदितमित्याह - एतावदिति |
69004 संकल्पोन्मुखतां यातो गच्छत आत्मनो यत् संविदश्चित्स्वभावाद्वा

69005 विकल्पनमीषदन्यथाभावलक्षणमेतावदेव चेतसो जन्म किलेत्यन्वयः ॥ ८१ ॥
69006
69007 निर्विकल्पाच्चितः सत्ता संकल्पाङ्ककलङ्किता ।
69008 कलनेत्युच्यते तेन पुंस्त्ववद्बुद्ध्यते मनः ॥ ८२ ॥
69009
69010 उक्तमेव स्फुटीकृत्याह - निर्विकल्पादिति । निर्विकल्पात्प्रच्युतेति शेषः । यथा
69011 स्त्र्यादिसंकल्पकलनया पुंस्त्वं पुंव्यञ्जनं बुद्ध्यते
69012 प्रजाप्रसवार्थमाविर्भवति तथा मनोऽपि जगत्प्रसवार्थमित्यर्थः । तथाच
69013 बादरायणस्यापि सूत्रम् पुंस्त्वादिवदपि हि लोके इति ॥ ८२ ॥
69014
69015 प्राणशक्तौ निरुद्धायां मनो राम विलीयते ।
69016 द्रव्यच्छायानु तद्द्रव्यं प्राणरूपं हि मानसम् ॥ ८३ ॥
69017
69018 यदेतत्स्पन्दितं नामेत्यादिना यत् प्रस्तुतं तस्य प्रयोजनमाह -
69019 प्राणशक्ताविति । यथा द्रव्यस्य दर्पणादेः संबन्धिनी छाया प्रतिच्छाया
69020 तस्मिन्द्रव्ये विलीने तद्द्रव्यमनु विलीयते तद्वत् । तत्कुतः । यतो यथा प्रतिबिम्बं
69021 दर्पणस्यैव कल्पितं रूपं तथा मानसं मनोऽपि प्राणस्यैव रूपमित्यर्थः
69022 ॥ ८३ ॥
69023
69024 देशान्तरानुभवनं प्राणो वेत्ति हृदि स्थितम् ।
69025 स्पन्दवेदनतो यत्तन्मन इत्यभिधीयते ॥ ८४ ॥
69026
69027 प्राणरूपं मानसमिति कुतो ज्ञातं तत्राह - देशान्तरेति । यतः प्राणो
69028 जीवन्पुरुषो दूरदेशान्तरस्यानुभवनं मानसानुभवं हृदि स्थितं वेत्ति
69029 हृदि मे तस्य देशस्यानुभवोऽस्तीत्यनुभवति । तत्र देशान्तरसंबन्धस्य
69030 स्पन्दमन्तरेणासिद्धेर्वेदनांशस्य
69031 चित्संवलनमन्तरेणायोगात्स्पन्दवेदनोभयशक्तियोगात्प्राण एव मन
69032 इत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥
69033
69034 वैराग्यात्कारणाभ्यासाद्युक्तितो व्यसनक्षयात् ।
69035 परमार्थावबोधाच्च रोध्यन्ते प्राणवायवः ॥ ८५ ॥
69036
69037 इत्थं प्राणनिरोधेन मनोनिरोधसिद्धये तयोरैक्यं व्युत्पाद्येदानीं
69038 निरोधोपायमाह - वैराग्यादिति । कारणं प्राणायामस्तस्याभ्यासात् । योगो
69039 युक्तिः समाधिस्तस्मात् । चित्तस्य बाह्यविषयोपसर्पणदुरभ्यासो व्यसनं तस्य
69040 क्षयात् ॥ ८५ ॥
69041
69042 दृषदो विद्यते शक्तिः कदाचिच्चलनैधसाम् ।
69043 न पुनर्मनसामस्ति शक्तिः स्पन्दावबोधने ॥ ८६ ॥
69044
69045 इदानीं अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः इति श्रुत्या
69046 भिन्नोपादानकयोः प्राणमनसोर्भेद इति पक्षेऽपि मनसः
69047 स्वतःस्पन्दशक्तेश्चिच्छक्तेश्चाभावात्प्राणचिदात्माधीने एव ते इति
69048 प्राणनिरोधे निरोधोपपत्तिरित्याशयेनाह - दृषद इति । एधःशब्देन
69049 काष्ठवाचिना तत्कार्यज्वलनशक्तिर्लक्ष्यते । दृषदः शिलाया अपि
69050 कदाचिच्चलनशक्तिर्ज्वलनशक्तिश्च विद्यते संभवेत् नतु मनसां स्पन्दविषये
69051 अवबोधविषये वा शक्तिरस्तीत्यर्थः ॥ ८६ ॥
69052
69053 स्पन्दः प्राणमरुच्छक्तिश्चलद्रूपैव सा जडा ।
69054 चिच्छक्तिः स्वात्मनः स्वच्छा सर्वदा सर्वगैव सा ॥ ८७ ॥
69055
69056 कयोस्तर्हि ते शक्ती तावाह - स्पन्द इति ॥ ८७ ॥

69057
69058 चिच्छक्तेः स्पन्दशक्तेश्च संबन्धः कल्प्यते मनः ।
69059 मिथ्यैव तत्समुत्पन्नं मिथ्या ज्ञानं तदुच्यते ॥ ८८ ॥
69060
69061 किं तर्हि मनस्तदाह - चिच्छक्तेरिति ॥ ८८ ॥
69062
69063 एषा ह्यविद्या कथिता मायैषा सा निगद्यते ।
69064 परमेतत्तदज्ञानं संसारादिविषप्रदम् ॥ ८९ ॥
69065
69066 अविद्या कार्याविद्या । माया विक्षेपशक्तिः । एतन्मन
69067 एवाज्ञानसर्वस्वनिर्वाहकत्वादज्ञानम् ॥ ८९ ॥
69068
69069 चिच्छक्तेः स्पन्दशक्तेश्च सङ्गेः संकल्पकल्पनम् ।
69070 न कृतं चेत्परिक्षीणास्तदिमा भवभीतयः ॥ ९० ॥
69071
69072 संकल्पकल्पनं संकल्पकल्पननिमित्तमिति यावत् । अत एव निमित्ताजनने
69073 नैमित्तिकापायसिद्धिरित्याह - न कृतं चेदिति ॥ ९० ॥
69074
69075 वायुतः स्पन्दशक्तिर्या सा चिता चेत्यते यदा ।
69076 सचेत्या चित्तदैवान्तः संकल्पाद्याति चित्तताम् ॥ ९१ ॥
69077
69078 वायोरिति वायुतः । षष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ९१ ॥
69079
69080 चित्ततैषा चितो मिथ्या कल्पिता बालयक्षवत् ।
69081 अखण्डमण्डलाकारस्पन्दरूपा चिदेव यत् ॥ ९२ ॥
69082
69083 न विद्यन्तेऽखण्डमण्डलाकारस्पन्दरूपाणि यस्यां तथाविधा चिदेव
69084 यद्यस्मात्परमार्थ इत्यर्थः ॥ ९२ ॥
69085
69086 सैषा चित्ता तदन्येन केन संबाध्यते किल ।
69087 अखण्डशक्तेरिन्द्रस्य केन स्यात्सह संगरः ॥ ९३ ॥
69088
69089 सा उक्ताखण्डपूर्णतालक्षणा चित्ता चित्स्वभावता तदन्येन केन संबाध्यते
69090 खण्ड्यते । किलेति तदसंभावनाद्योतनार्थः । किं तदधीनसिद्धिकेन उतान्येन
69091 अन्यस्याप्रसिद्धेः । चिदधीनसिद्धिकस्य चिद्बाधनाशक्तेर्बाधस्यापि
69092 सिद्धेश्चित्सत्ताधीनत्वाच्चित्खण्डनमन्तरेण चिदन्तराले अचित्सिद्ध्ययोगाच्चेति
69093 भावः । तद्विदन्ते इति पाठे तु तां तादृशीं चित्स्वभावतां स्वस्य वेत्तीति तद्वित्
69094 अन्ते सकार्याविद्यानाशे सति केन संबाध्यते इति योज्यम् । इन्द्रस्य देवराजस्य
69095 परमेश्वरस्य वा ॥ ९३ ॥
69096
69097 अतः संबन्धिनोऽभावात्संबन्धोऽत्र न विद्यते ।
69098 संबन्धेन विना कस्य सिद्धं तत्कीदृशं मनः ॥ ९४ ॥
69099
69100 अतोऽचितश्चिदविरोधायोगाद्विरोधे चित्सत्ताबाधितस्थितिकत्वाच्च कीदृशं मनः ।
69101 यदि जडमपि स्वसत्तायामन्यनिरपेक्सं स्वतःसिद्धमुच्येत तथापि
69102 तदनुभवितुस्तत्संबन्धिनश्चेतनस्यान्यस्याभावाच्चित्संबन्धेन विना
69103 तन्मनः कस्य सिद्धं कीदृशं वा तत्स्यात् । अनुभवानारोहे अलीकस्य तस्य च
69104 विशेषासिद्धेरिति भावः ॥ ९४ ॥
69105
69106 चित्स्पन्दयोरेकतायां किं नाम मन उच्यते ।
69107 का सेना हयमातङ्गसङ्गसंघट्टनं विना ॥ ९५ ॥
69108

69109 इत्थं चित्स्पन्दयोर्भेदपक्षे मनसोऽलीकतामुक्त्वा एकतापक्षे तु सुतरां
69110 तथेत्याह - चित्स्पन्दयोरिति | चित्स्पन्दयोरेकता चिदपलापेन तावदशक्या
69111 वक्तुम् | स्पन्दसाधकाभावप्रसङ्गात् | परिशेषात्स्पन्दापलापेनैकत्वोक्तौ
69112 राजातिरिक्तगजतुरगाद्यपलापे सेनास्वरूपासिद्धिवन्मनसः
69113 सुतरामसिद्धिरित्यर्थः || ९५ ||
69114
69115 तस्मान्नास्त्येव दुष्टात्म चित्तं राम जगत्त्रये |
69116 सैषा सम्यक्परिज्ञानाच्चेतसो जायते क्षतिः || ९६ ||
69117
69118 तस्मात्पक्षद्वयेऽप्यसंभवाच्चित्तं मनो नास्त्येव तत्त्वज्ञानान्नास्तीति
69119 निश्चय एव मनोनाश इत्यर्थः || ९६ ||
69120
69121 मुधा मैवमनर्थाय मनः संकल्पयानघ |
69122 मनो मिथ्यासमुदितं नास्त्यत्र परमार्थतः || ९७ ||
69123
69124 मा त्वमन्तः क्वचित्किंचित्संकल्पय महामते |
69125 मनः संकल्पकं राम यस्मान्नास्तीह कुत्रचित् || ९८ ||
69126
69127 असम्यग्ज्ञानसंभूता कल्पना मृगतृष्णिका |
69128 हृन्मरौ तव संशान्ता सम्यगालोकनान्मुने || ९९ ||
69129
69130 हृत्पदेन हृदयान्तस्थप्रत्यगात्मोच्यते | तल्लक्षणे मरौ | असम्यग्ज्ञानेन
69131 संभूता | मुने इति रामसंबोधनं मननप्रवणताविधानार्थम् || ९९ ||
69132
69133 जडत्वान्निःस्वरूपत्वात्सर्वदैव मृतं मनः |
69134 मृतेन मार्यते लोकश्चित्रेयं मौर्ख्यचक्रिका || १०० ||
69135
69136 मरणं यदि चैतन्यनिवृत्तिर्यदि वा निःस्वरूपतापत्तिस्तदुभयमपि
69137 मनस्यस्तीति नित्यमृतम् | मौर्ख्यचक्रिका चक्रवत्परिवर्तमाना
69138 मौर्ख्यपरम्परा || १०० ||
69139
69140 यस्य नात्मा न देहोऽस्ति नाधारो नापि चाकृतिः |
69141 तेनेदं भक्ष्यते सर्वं चित्रेयं मौर्ख्यवागुरा || १०१ ||
69142
69143 आत्मा स्वरूपम् | आकृतिरवयवसंस्थानं जातिर्वा || १०१ ||
69144
69145 सर्वसामग्र्यहीनेन हन्यते मनसापि यः |
69146 नीलोत्पलदलाघातैर्मन्ये दलितमस्तकम् || १०२ ||
69147
69148 सामग्र्यं शस्त्रास्त्रदेहहस्तपादादियुद्धसामग्री तेन हीनेन | दलितमस्तकं
69149 तं इति शेषः || १०२ ||
69150
69151 जडेन मूकेनान्धेन निहतो मनसापि यः |
69152 मन्ये स दह्यते मूढः पूर्णचन्द्रमरीचिभिः || १०३ ||
69153
69154 विद्यमानोऽपि यः शूरो लोकस्तेनाभिभूयते |
69155 अविद्यमानमेवेदं हन्यते मुग्धतोदिता || १०४ ||
69156
69157 तेन अविद्यमानेन मनसा विद्यमानः | शूरः
69158 शत्रुजयसर्वसामग्रीसंपन्नोऽपि लोको मूढजनोऽभिभूयते | विवेकिभिश्च
69159 वैराग्यादिभिर्महाप्रयत्नसंपाद्यैः साधनैर्महता
69160 योगध्यानसमाध्यभ्यासासाक्षात्कारोपायेनाविद्यमानमेव हन्यते इतीयं

69161 सर्वा विकल्पना मुग्धतैवोदिता न पारमार्थिकीत्यर्थः। तथाचाहुः स्वामिनः
69162 समसरमिति निरविदमिति समतरमिति चेह सहजसान्द्रसुखे। केवलचिद्गगने मयि
69163 केयमहो विफलबहुविकल्पलता॥ इति॥ १०४॥
69164
69165 मिथ्यासंकल्पकलितं मिथ्यावस्थितिमागतम्।
69166 अन्विष्टमपि नो दृष्टं का तस्य किल शक्तता॥ १०५॥
69167
69168 शक्तता अभिभवितुमिति शेषः॥ १०५॥
69169
69170 अहो नु खलु चित्रेयं मायामयविधायिनी।
69171 चेतसाप्यतिलोलेन लोकोऽयमभिभूयते॥ १०६॥
69172
69173 महामायावित्वेन प्रसिद्धस्य मयस्यापि विधायिनी निर्मात्री॥ १०६॥
69174
69175 मौर्ख्यं यदापदान्विष्टः का हि नापदजानतः।
69176 पश्य मौर्ख्यादियं सृष्टिरज्ञानेनैव जन्यते॥ १०७॥
69177
69178 यदा मौर्ख्य तदा स पुरुषः सर्वेणाप्यापदा [अत्र सर्वयाप्यापदा।
69179 सर्वेणापि प्रकारेणेत्यर्थ इति युक्तम्] अन्विष्टः परिमृग्य आश्रितो नात्र
69180 विप्रतिपत्तिः। हि यस्मादजानतो मूर्खस्य का आपन्नास्ति सर्वाप्यस्त्येवेत्यर्थः।
69181 न विद्यते ज्ञानं यस्य सः अज्ञानः मूर्खात्मा तेन
69182 मौर्ख्याद्दुष्कर्मादिद्वारा इयं सर्वापन्निधिभूता सृष्टिः। आपदां
69183 निष्ठेति पाठे तु स्पष्टम्॥ १०७॥
69184
69185 हा कष्टमपि दुर्बुद्धेः सृष्टिर्मौर्ख्यवशं गता।
69186 असतैव यदेतेन जीवेनाप्युपपाद्यते॥ १०८॥
69187
69188 इयं सृष्टिर्मनोदेहादिदुर्बुद्धेर्निमित्तान्मौर्ख्यस्य वशं गता मौर्ख्येण
69189 पीड्यमानाप्येतेन प्रसिद्धेन जीवेनाप्यसता
69190 असन्मार्गानुवर्तनेनैवोत्तरोत्तरदुःखायोपपाद्यते। तथाचान्धस्येव जडस्य
69191 मन आदेः स्वाभाविकमौर्ख्यात्पीडितस्य पुनस्तद्दुःखाभिज्ञेन जीवेनापि
69192 पीडनं कष्टात्कष्टतरमनुचितमित्यर्थः॥ १०८॥
69193
69194 मन्ये मौर्ख्यमयी सृष्टिरियमत्यन्तपेलवा।
69195 वास्तरङ्गप्रवाहेण कणशः परिशीर्यते॥ १०९॥
69196
69197 अत्यन्तपेलवा अविचारमात्रसिद्धत्वाद्विचारमात्रेण बाधितुं शक्येति यावत्। तत्र
69198 तादृशान्विचारमात्रनिरस्यान्दृष्टान्तानाह - वारित्यादिना। यथा वाः
69199 वारि स्वकल्पितेन तरङ्गप्रवाहेण पिष्यमाणं कणशः परिशीर्यते इति
69200 भ्रान्तिवदित्यर्थः॥ १०९॥
69201
69202 नीलाञ्जनालवालेन यन्त्रेणैव विचूर्ण्यते।
69203 इन्दोराभोगपूर्णस्य करस्पर्शेन मुह्यति॥ ११०॥
69204
69205 तदेव वारि यत्रावर्तस्तत्र नीलाञ्जनवर्णेन आलवालेन मध्यच्छिद्रवता
69206 पेषणयन्त्रेणैव विचूर्ण्यते। तदेव वारि यत्र कम्पते तत्र आभोगेन मण्डलेन
69207 पूर्णस्येन्दोः करस्पर्शेन मुह्यति उन्मादपरवशतां गच्छतीति च
69208 भ्रान्तिर्यथा तद्वदित्यर्थः॥ ११०॥
69209
69210 रिपुभिर्नयनोन्मुक्तैर्दृष्टः सूत्रैर्निबध्यते।
69211 संकल्पकृतया शूरसेनया परिभूयते॥ १११॥
69212

69213 रिपुभिर्दृष्टो दृष्टमात्रः पुरुषो नयनोन्मुक्तैर्नेत्रसृष्टैः
69214 सूत्रैर्बध्यत इत्यादिभ्रान्तिवदित्यर्थः। अथवा मन्ये इत्यादि असती
69215 मृगतृष्णावास्तरङ्गप्रवाहादिनापीयं सृष्टिर्विनाशयितुं शक्यते किं
69216 पुनः शास्त्रीयोपायेनेति मन्ये इत्येवं योज्यम्॥ १११॥
69217
69218 तस्मात्किलेयं मनसा न स्थितेनैव कुत्रचित्।
69219 कल्पितेन मुधान्येन कृपणेन निहन्यते॥ ११२॥
69220
69221 तस्मादतिपेलवत्वादियं मूर्खलोकमयी सृष्टिर्निहन्यत इति परेण सहान्वयः
69222 ॥ ११२॥
69223
69224 मूर्खलोकमयी सृष्टिर्मन एवासदुत्थितम्।
69225 यः शक्तो न वशीकर्तुं नासौ रामोपदिश्यते॥ ११३॥
69226
69227 तस्मान्मनोवशीकरणाशक्तो नाध्यात्मशास्त्राधिकारीत्याह - मन एवेति॥
69228 ११३॥
69229
69230 अभिजाताऽस्वरूपैषा प्रज्ञा क्षोदेषु न क्षमा।
69231 नोपदेशगिरां योग्या परिपूर्णेव संस्थिता॥ ११४॥
69232
69233 कुतो नोपदिश्यते तत्राह - अभिजातेति। यतस्तस्यैषा प्रज्ञा अभितो जाता
69234 अभिजाता बाह्यविषयेष्वेव निरूढा तावतैव परिपूर्णेव संस्थिता न
69235 मनोनिग्रहोद्युक्ता। अस्वरूपा न विद्यते आन्तरं स्वरूपं यस्यास्तथाविधा
69236 प्रत्यक्प्रवणा न भवतीत्यर्थः। अत एव क्षोदेषु सूक्ष्मार्थविचारेषु न क्षमा
69237 ॥ ११४॥
69238
69239 बिभेत्येषापि वीणायास्तन्त्रीगुणतनुध्वनेः।
69240 बन्धोरपि सनिद्रस्य बिभेति वदनद्युतेः॥ ११५॥
69241
69242 अत एव धैर्यहेत्वभावात्सर्वतो बिभेतीत्याह - बिभेतीति॥ ११५॥
69243
69244 असतोऽपि जनादुच्चैर्गीताद्भीता पलायते।
69245 स्वेनैव मनसाप्यज्ञा किलैषा विवशीकृता॥ ११६॥
69246
69247 असतोऽपि शत्रुजनात्प्रतारकादिभिरायातस्ते शत्रुजन इत्युच्चैर्गीताद्भीता सती
69248 पलायते। किं बहुना स्वेन स्वीयेनैव मनसापि विवशीकृता भीषिता
69249 किमन्येनेत्यर्थः॥ ११६॥
69250
69251 सुखलवविवशा द्विषेव तप्ता
69252 हृदयगतेन निजेन चेतसैव।
69253 विधुरितधिषणा न वेत्ति सत्यं
69254 तदपि कथं परिमोहितो मुधैव॥ ११७॥
69255
69256 इदानीं सा दुष्प्रज्ञा बिभेतु नाम तथापि न तद्वशेन पुरुषस्य व्यामोहो युक्त
69257 इति प्राक्प्रस्तुतमेवोपसंहरति - सुखेति। यतः सा प्रज्ञा
69258 विषसंपृक्तमोदकास्वादसुखलवप्रायेण विषयसुखलवेन मरणोन्मुखीव
69259 विवशा द्विषेव प्रहरता हृदयगतेन चेतसैव तप्ता संतापिता विधुरिता
69260 शून्या धिषणा विवेकबुद्धिर्यस्यास्तथाविधा सत्यं तु सुतरां न वेत्ति
69261 तत्तथाभूतयापि तया पुरुषो मुधैव परिमोहितः
69262 स्वच्छचित्तात्स्वजनासंतप्ताद्विवेकबुद्धिमतः सत्यस्वरहस्यवेदिनः शत्रोः
69263 सकाशान्मोहो युक्तो नतु तद्विपरीताया दुष्प्रज्ञायाः सकाशादिति भावः॥ ११७
69264 ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे मनोविनिवारणं नाम त्रयोदशः सर्गः
॥ १३ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
मनोनिवारणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः १४

श्रीवसिष्ठ उवाच।

संसारसागरासारकल्लोलैरुह्यमानया।
मतेर्मानद मूकत्वं यया जनतयार्जितम् ॥ १ ॥

उपेक्ष्यानुपदेशार्हान्नानायोनिषु दुःखिनः।
मनोनिर्मार्जनोपायस्तदर्हेभ्योऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ मन एवासदुत्थितम्। यः शक्तो न वशीकर्तुं नासौ रामोपदिश्यते इति
प्राक्प्रस्तुतानुपदेशानधिकारिजनानेवोपेक्षणीयतया वर्णयति -
संसारेत्यादिना। संसारसागरस्य
असारकल्लोलभूतैर्विषयसुखाभिलाषैरुह्यमानया निरन्तरं प्रवर्त्यमानया
यया जनतया मनोनिग्रहविवेकवैराग्यादिविषये अपेक्षाभावाद्विदुषः
प्राप्यापि प्रश्नप्रार्थनाद्यकरणान्मतेर्मूकत्वमेवाश्रितं सा जनता मया
आत्मलाभोपायप्रचुरोत्कृष्टकलाशालिभिर्विचारोक्तिभिरिह जगत्यस्मिन् शास्त्रे
नोपदिश्यते इति द्वयोरन्वयः ॥ १ ॥

आत्मलाभमयोदारकलाभिरिह सा मया।
विचारोक्तिभिरेताभिः शास्त्रेऽस्मिन्नोपदिश्यते ॥ २ ॥

न पश्यत्येव योऽत्यर्थं [यो नित्यं इति पाठः] तस्य कः खलु
दुर्मतिः।
विचित्रमञ्जरी चित्रं संदर्शयति काननम् ॥ ३ ॥

योऽन्ध इत्येव वक्तव्ये नित्यं न पश्यतीत्युक्तिश्चक्षुष्मानपि यो
दुरदृष्टद्वेषादिना न पश्यति तस्यापि तत्प्रदर्शनमनुचितमिति सूचनार्थम् ॥
३ ॥

कः कुष्ठघर्घरघ्राणं नानामोदविचारणे।
मूर्खमात्मोपदेशेन प्रमाणीकुरुतेऽमतिः ॥ ४ ॥

कुष्ठरोगविशीर्णघर्घरस्वननादिघ्राणं यस्य तं पुरुषं
कोऽमतिर्निर्बुद्धिर्नानामोदानां विचारणे परीक्षणे प्रमाणीकुरुते
आमोदतत्त्वनिर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

विपर्यस्तेन्द्रियं मत्तं मदिराघूर्णितेक्षणम्।
धर्मनिर्णयसाक्षित्वे कः प्रमाणीकरोत्यधीः ॥ ५ ॥

कः शवं वा श्मशानस्थं समवायकथाशतम्।
परिपृच्छति संदेहे कश्च मूर्खं प्रशास्ति च ॥ ६ ॥

69317 समवाया जनसमूहास्तत्रत्यं कथाशतम् ॥ ६ ॥
69318
69319 येनाशयबिलस्थोऽपि मूकोन्धोऽपि न निर्जितः।
69320 मनोव्यालः स दुर्बुद्धिः कथं नामोपदिश्यते ॥ ७ ॥
69321
69322 आशेते अस्मिन्नित्याशयो हृदयं तद्बिलस्थः ॥ ७ ॥
69323
69324 जितमेव मनो विद्धि वस्तुतो यन्न विद्यते।
69325 निकटात्सा चिरास्तैव या शिला नैव विद्यते ॥ ८ ॥
69326
69327 तर्हि किं विवेकिनोऽपि मनोजयोऽशक्यो नेत्याह - जितमेवेति।
69328 निकटात्स्वसंनिधेः अस्ता दूरनिरस्तैव ॥ ८ ॥
69329
69330 मनो न विजितं राम येनासदपि दुर्धिया।
69331 तेनाग्रस्तविषेणैव म्रियते विषमूर्च्छया ॥ ९ ॥
69332
69333 अग्रस्तविषेणेति सर्पदंशाद्यभावस्याप्युपलक्षणम् ॥ ९ ॥
69334
69335 ज्ञः पश्यति सदैवात्मा स्पन्दने प्राणशक्तयः।
69336 इन्द्रियाणि स्वधर्मेषु मनो राम किमुच्यते ॥ १० ॥
69337
69338 वस्तुतो यन्न विद्यते इत्येतदुपपादयति - ज्ञ इति। किमर्थप्रथार्थं मन उत
69339 स्पन्दार्थमुत ज्ञानकर्मेन्द्रियप्रयोजनसिद्धये। तल्लयमपि
69340 प्राणप्रेरितैरिन्द्रियरुपनीतानामर्थानां साक्षिणैव प्रथासंभवान्न
69341 मनसः कृत्यमस्तीति भावः ॥ १० ॥
69342
69343 प्राणानां स्पन्दनी शक्तिर्ज्ञानशक्तिः परात्मनः।
69344 इन्द्रियाणां निजा शक्तिरेकः कोऽत्र निबध्यते ॥ ११ ॥
69345
69346 ननु सर्वशक्तिभिर्निबद्धं मनः किं न स्यादिति चेन्न इयमुक्तिर्विवेके घटते
69347 वीणामधुरध्वनिवत्समाजेनापि समुदितव्यवहारसिद्धेरित्याशयेनाह -
69348 प्राणानामिति। तथाच यथा तैर्थिकसमाजस्नानदानगानस्तवनादिव्यवहारो न
69349 सर्वशक्तिमदेकप्रयुक्तस्तद्वदयमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥
69350
69351 सर्वास्तदंशवस्तस्य [सर्वास्ता अंशव इति पाठः] सर्वशक्तेः
69352 किलात्मनः।
69353 पृथक्ता वाच्यता चेयं कुतो नाम तवोत्थिता ॥ १२ ॥
69354
69355 यदि कश्चिद्ब्रूयात्संघातस्य संहन्तृपरार्थत्वनियमादत्रापि
69356 कश्चिदपेक्षित इति तर्ह्यस्यापि संघातस्य जगत्संघातान्तःपातात्सर्वेषां
69357 सर्वा व्यवहारशक्तयः सर्वनिर्मातुरीश्वरस्यात्मन एवांशव इति
69358 तादर्थ्यमेवास्यापि सिद्ध्येन्नाचेतनमनोर्थत्वमिति न प्रतिशरीरभिन्ना
69359 चेतनमनःसिद्धिरित्याशयेनाह - सर्वा इति। वाच्यता मन आदिशब्दवाच्यता
69360 ॥ १२ ॥
69361
69362 किं नाम जीव इत्युक्तं येनेहान्धीकृतं जगत्।
69363 चित्तं चैवासदेव त्वं विद्धि का तस्य शक्तता ॥ १३ ॥
69364
69365 तर्ह्यस्तु जीवश्चेतनोऽस्याधिष्ठाता स च न चित्ताख्य मनःप्रग्रहेण विना
69366 इन्द्रियाश्वानधिष्ठातुं शक्नोतीति चित्तमपि सिद्धमेवेति चेत्तत्राह - किं
69367 नामेति। जीव इति चित्तमेव चेति यत्त्वयोक्तं तदुभयं किं नाम। किमात्मातिरिक्तं
69368 चेतनान्तरमुताचेतनम्। नाद्यः नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता इति श्रुत्या

69369 ब्रह्मातिरिक्तचेतनान्तरस्य प्रतिषेधात्। द्वितीये त्वाह - का तस्य शक्ततेति।
69370 अचेतनस्य चेतनार्थत्वावश्यकतया इन्द्रियेभ्यो
69371 विशेषाभावात्तदधिष्ठानशक्त्यभावात्। अतस्त्वं तदुभयमसदेव
69372 विद्धित्यर्थः॥ १३॥
69373
69374 मनोनिर्दग्धदृष्टीनां दृष्ट्वा दुःखपरम्पराम्।
69375 मतिर्मे करुणाक्रान्ता राम मुग्धेव तप्यते॥ १४॥
69376
69377 स्वकल्पितेन मनसा निर्दग्धा परमार्थदृष्टिर्येषाम्।
69378 तद्दुःखनिवारणोपायस्यान्वेषणे वर्षकोटिभिरप्यलाभान्मुग्धा
69379 व्यामोहमिवापन्ना॥ १४॥
69380
69381 कः किलात्र कुतः खेदो यन्मूर्खः परितप्यते।
69382 दुःखायैव हि जायन्ते करभाः प्राकृतास्तथा॥ १५॥
69383
69384 सनिमित्तकं हि दुःखं निमित्तनिवारणेन वारयितुं शक्यम् मूर्खाणां तु
69385 निर्निमित्तमेव दुःखमतो दुर्वारमेवेत्याशयेनाह - कः किलेति। करभा
69386 गर्दभाः प्रकृता मूर्खाश्च अतः शोच्या एवेत्यर्थः। अथवा नैते शोच्याः
69387 ईदृशां मूढयोनीनामसंख्यातानां दर्शनेन
69388 तद्वदेवोपेक्षार्हत्वादित्याशयेन इयमुक्तिः॥ १५॥
69389
69390 विनाशायैव जायन्ते जडा देहेष्वबुद्धयः।
69391 अनारतोदयाः पापा बुद्बुदा जलधेरिव॥ १६॥
69392
69393 उक्ताथविवरणाय नानायोनिभेददुःखिन उदाहर्तुं पीठिकां रचयति -
69394 विनाशायैवेति। पापाः यतः पापकारिण इत्यर्थः॥ १६॥
69395
69396 कियन्तः पश्य पशवः प्रत्यहं प्रतिमण्डलम्।
69397 सूनावद्भिर्निहन्यन्ते कैवात्र परिदेवना॥ १७॥
69398
69399 अज्ञानां योनिभेदेषु दुःखवैचित्र्याणि वैराग्यदार्ढ्यायोदाहरति -
69400 कियन्त इत्यादिना। प्रतिमण्डलं प्रतिदेशम्। सूना पशुहिंसास्थानं
69401 तद्वद्भिस्तदधिष्ठितैः पुरुषैः॥ १७॥
69402
69403 अर्बुदान्यनिलो हन्ति क्ष्माजातेषु चान्वहम्।
69404 दंशानां मशकानां च कैवात्र परिदेवना॥ १८॥
69405
69406 क्ष्माजातेषु भूम्युद्भवजन्तुषु मध्ये अनिलो दंशानां मशकानां
69407 चार्बुदान्यसंख्यातानि हन्ति॥ १८॥
69408
69409 दिशं प्रति गिरीन्द्रेषु पुलिन्दाद्या वने वने।
69410 निघ्नन्ति मृगलक्षाणि कैवात्र परिदेवना॥ १९॥
69411
69412 दिशं प्रति प्रतिदिशम्। वीप्सायां
69413 द्विर्वचनस्याव्ययीभावारम्भसामर्थ्याद्विकल्पितत्वेऽप्यन्यतरस्यावश्यकत्वा
69414 दुभयाभावश्छान्दसः॥ १९॥
69415
69416 जले जलचरव्यूहान्सूक्ष्मान्स्थूलो निकृन्तति।
69417 ग्रासार्थं निर्दयो मत्स्यः कैवात्र परिदेवना॥ २०॥
69418
69419 लिक्षामणुकणक्षामां क्षुधा खादति मक्षिका।
69420 तां कोशकारः क्षुधितो दंशस्तमपि चञ्चलम्॥ २१॥

69421
69422 इदानीं दुर्बलानां प्रबलैः पीडनं परम्परयोपपादयति - लिक्षेत्यादिना
69423 | अणुकणवत्क्षामां लिक्षां वस्त्रयूकां मक्षिका क्षुधा बुभुक्षया खादति
69424 | कोशकार ऊर्णनाभिः कीटविशेषो वा | दंशो वनमक्षिका || २१ ||
69425
69426 तं दंशं दर्दुरो भुङ्क्ते व्यालस्तमपि दर्दुरम् |
69427 सर्पमुग्रं खगो हन्ति बभ्रुश्चैनं निकृन्तति || २२ ||
69428
69429 दर्दुरो भेकः | खगो गरुडादिः | बभ्रुर्नकुलश्चैनं सर्पम् || २२ ||
69430
69431 बभ्रुं हिनस्ति मार्जारो मार्जारं श्वा निकृन्तति |
69432 ऋक्षः कौलेयकं हन्ति ऋक्षं व्याघ्रो निकृन्तति || २३ ||
69433
69434 ऋक्षो भल्लूकः | रिच्छ इति पाठे श्वापदविशेषः || २३ ||
69435
69436 सिंहोऽभिभवति व्याघ्रं शरभः सिंहमत्ति च |
69437 शरभो नाशमायाति मत्तमेघविलङ्घने || २४ ||
69438
69439 मत्तस्य गर्जतो मेघस्य विलङ्घने स्वोपरिभागे गमने प्रसक्ते
69440 तदसहनेनोत्पत्य शिलातले निपातान्नाशमायातीति प्रसिद्धमित्यर्थः || २४ ||
69441
69442 मेघा वातैर्विधूयन्ते वायवो गिरिभिर्जिताः |
69443 गिरयो वज्रनिष्पिष्टाः शक्रस्य वशगः पविः || २५ ||
69444
69445 वज्रेण निष्पिष्टाः खण्डिताः | पविर्वज्रोऽपि शक्रस्य वशगः | शक्रेण
69446 बलाद्वशीकृत इति यावत् || २५ ||
69447
69448 विष्णुना क्रियते शक्रो विष्णुर्गच्छति जन्तुताम् |
69449 सुखदुःखदशामेतां जरामरणपालिताम् || २६ ||
69450
69451 क्रियते वशग इत्यनुवर्तते | जन्तुतां मत्स्यकूर्मवराहादितिर्यग्जन्त्ववतारान् |
69452 अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि इति संकल्प्य जीवात्मना
69453 विष्णोरेव प्रवेशाज्जीवभावेन सर्वजन्तुशरीरित्वात्सर्वजन्त्वात्मकतां वा | अत
69454 एव विशिनष्टि - सुखदुःखेति जरामरणाभ्यां स्वभोज्यमन्नमिव
69455 यावदायुःपालिताम् || २६ ||
69456
69457 जन्तवोऽपि महाकाया अपि विद्यायुधान्विताः |
69458 लिक्षाभिरङ्गलग्नाभिरुपजीव्यन्त एव हि || २७ ||
69459
69460 लिक्षाग्रहणं मशकमत्कुणमक्षिकाक्रव्यादाद्युपलक्षणम् | उपजीव्यन्ते
69461 भक्ष्यन्ते || २७ ||
69462
69463 अजस्रमेवमालूनविशीर्णं भूतजङ्गलम् |
69464 परस्परमलं मोहादद्यते रक्ष्यतेऽपि च || २८ ||
69465
69466 आधिभौतिकैरालूनं आध्यात्मिकैराधिदैविकैश्च दुःखैर्विशीर्णं
69467 भूतजङ्गलं प्राणिवृन्दम् | अद्यते भक्ष्यते उत्तरकाले भक्षणायेदानीं
69468 रक्ष्यते | अपिशब्दादर्धं भक्षयित्वार्धं रक्ष्यते || २८ ||
69469
69470 अनारतं विनश्यन्ति विविधा भूतजातयः |
69471 अनारतं च जायन्ते लिक्षायूकापिपीलिकाः || २९ ||
69472

69473 अनारतं संततम् । यूकाः शिरोरुहजाः । लिक्षायूकापिपीलिका इति क्षुद्रजन्तवः
69474 इत्येकवद्भावाकरणं छान्दसम् । नच सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति इति
69475 तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् इत्यत्र
69476 बहुवचनग्रहणेन ज्ञापनात्सिद्धमिति युक्तम् । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेन
69477 तस्याप्राप्तविभाषात्वादन्यथा प्राणितूर्याद्यङ्गद्वन्द्वेऽपि विभाषापत्तेरिति ॥
69478 २९ ॥
69479
69480 जलकोशेषु जायन्ते मत्स्येभमकरादयः ।
69481 भूमावन्तः प्रजायन्ते कीटौघा वृश्चिकादयः ॥ ३० ॥
69482
69483 बाधकपरम्परां समाप्य प्रकृतमनुवर्तते - जलकोशेष्विति ।
69484 जलकोशेषु जलाशयेषु । इभा इभाकारा जलजन्तुविशेषाः ॥ ३० ॥
69485
69486 अन्तरिक्षेऽपि जायन्ते आकाशविहगादयः ।
69487 वनवीथिषु जायन्ते सिंहव्याघ्रमृगादयः ॥ ३१ ॥
69488
69489 आकाशविहगाः क्षुद्रपक्षिविशेषास्ते हि सदा भ्रमन्तोऽन्तरिक्ष एव प्रसूयन्ते
69490 प्रसूतं चाण्डमधःपातात्प्रागेव भित्त्वा निर्गताः शावकाः सद्यः
69491 संजातपक्षा अन्तरिक्षमेवोत्पत्य भ्रमन्तीति लोकप्रवादप्रसिद्धम् ।
69492 आदिपदात्पिशाचा भूतवेतालादयो ग्राह्याः ॥ ३१ ॥
69493
69494 प्राण्यङ्गेष्वपि जायन्ते विचित्राः ककुभं प्रति ।
69495 स्थावरेष्वपि जायन्ते घुणा जघनकादयः ॥ ३२ ॥
69496
69497 प्राण्यङ्गेषु कृमियूकादयः । ककुभं प्रति प्रतिदिशम् । घुणाः
69498 काष्ठकृमयः जघनका भ्रमरिकाकाराः काष्ठकीटाः ।
69499 आदिपदात्पत्रफलपुष्पाद्युद्भवाः कृमिमशकभेदा गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥
69500
69501 शिलान्तरेषु जायन्ते कीटभेकघुणादयः ।
69502 विष्ठायामपि जायन्ते नानाकीटगणास्तथा ॥ ३३ ॥
69503
69504 एवमेतेष्वसंख्येषु जन्मस्वपचयेषु च ।
69505 अजस्रं करुणावन्तो नन्दन्तु प्ररुदन्तु वा ॥ ३४ ॥
69506
69507 उपसंहृत्य प्रस्तुते योजयति - एवमिति । नन्दन्तु प्ररुदन्तु वेति
69508 द्वेषाभावात्परपीडाभिनन्दनमिव
69509 स्नेहाभावाद्रोदनमप्यनुचितमित्युपेक्षैव युक्तेति भावः ॥ ३४ ॥
69510
69511 अनारतमृतावस्मिन्ननारतसमुद्भवे ।
69512 संसारसंभ्रमे युक्ता न तुष्टिर्न च दुःखिता ॥ ३५ ॥
69513
69514 उक्तमेव स्पष्टमाह - अनारतेति ॥ ३५ ॥
69515
69516 पङ्क्तयस्त्वेवमेवेमा वृक्षपर्णगणैः समाः ।
69517 उत्पत्योत्पत्य लीयन्ते भूतानां भूरिसंभवाः ॥ ३६ ॥
69518
69519 भूतानां पङ्क्तयः समूहाः । एवमेव वृथैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥
69520
69521 यः प्रवृत्तः कुबुद्धीनां दयावान्दुःखमार्जने ।
69522 स्वगतच्छत्रनिर्मृष्टसूर्यांशु खिद्यते नभः ॥ ३७ ॥
69523
69524 यः दयावान्सन्कुबुद्धीनां दुःखमार्जने प्रवृत्तः सः नभः

69525 कृत्स्नमाकाशं स्वगतेन च्छत्रेण निर्मृष्टसूर्यांशु निवारितातपं
69526 कर्तुं खिद्यते श्राम्यतीत्यर्थः। खिद्यते न सः इति पाठे तु किं न खिद्यते इति
69527 काक्वा योज्यम्॥ ३७॥
69528
69529 न तिर्यक्समधर्माण उपदेश्या नरा भुवि।
69530 कथार्थकथनेनार्थः कः स्थाणुनिकटे वने॥ ३८॥
69531
69532 किं किल स्फारमनसां पशूनां च विशेषणम्।
69533 कृष्यन्ते पशवो रज्ज्वा मनसा मूढचेतसः॥ ३९॥
69534
69535 स्फारमनसां विषयविस्तारितमनसाम्। विशेषणं विशेषः॥ ३९॥
69536
69537 स्वचित्तपङ्कमग्नानां स्वनाशारब्धकर्मणाम्।
69538 मूर्खाणामापदं दृष्ट्वा प्ररुदन्त्युपला अपि॥ ४०॥
69539
69540 उपलाः पाषाणा अपि प्ररुदन्ति किं पुनः सचेतना इत्यतिशयोक्तिः॥ ४०॥
69541
69542 अनिर्जितात्मचित्तानां समन्ताद्दुःखदा दशाः।
69543 तन्मार्जनं कृतप्रज्ञो नाऽतः संप्रतिपद्यते॥ ४१॥
69544
69545 समन्तात्सर्वदेशेषु सर्वदा च दुःखदा दशाः पूर्णाः सन्तीति शेषः। अतः
69546 कृत्स्नभूमिपांसुसंमार्जनवदशक्यत्वान्न संप्रतिपद्यत इत्यर्थः॥ ४१॥
69547
69548 विनिर्जितात्मचित्तानां दुःखानि रघुनन्दन।
69549 सुविचार्याणि तेनात्र ज्ञातज्ञेयः प्रवर्तताम्॥ ४२॥
69550
69551 सुविचार्याणि रलयोरभेदासुविचाल्यानि। सुखनिरस्यानीत्यर्थः तेन हेतुना। अत्र
69552 तन्मार्जने। ज्ञातज्ञेयस्तत्त्ववित्॥ ४२॥
69553
69554 मनो नास्ति महाबाहो मा मुधोप प्रकल्पय।
69555 अनेन कल्पितेन त्वं वेतालेनेव हन्यसे॥ ४३॥
69556
69557 प्रासङ्गिकीमधिकारिचिन्तां समाप्य प्रस्तुतमेवानुवर्तमान आह - मन इति
69558 ॥ ४३॥
69559
69560 यावद्विस्मृतवानात्मतत्त्वं मूढो भवद्भवान्।
69561 तावत्तव मनोव्यालो बभूवाभ्युदितस्ततः॥ ४४॥
69562
69563 यदि नास्ति तर्हि प्रतियोग्यप्रसिद्धौ निषेधानवकाशमाशङ्क्याह -
69564 यावदिति। तथाच प्राक्तनीमज्ञदशामादाय प्रसिद्धिरुपपन्नेत्यर्थः॥ ४४॥
69565
69566 इदानीं भवता ज्ञातं यथाभूतमरिंदम्।
69567 संकल्पाद्वर्धते चित्तं तदेवाशु परित्यज॥ ४५॥
69568
69569 यथाभूतं परमार्थात्मरूपम्॥ ४५॥
69570
69571 दृश्यमाश्रयसीदं चेत्तत्सचित्तोऽसि बान्धवान्।
69572 दृश्यं संत्यजसीदं चेत्तत्सचित्तोसि मोक्षवान्॥ ४६॥
69573
69574 बन्धमोक्षरहस्यमाह - दृश्यमिति॥ ४६॥
69575
69576 अयं गुणसमाहारो बन्धायैव समाश्रितः।

69577 संत्यक्तो भव मोक्षाय यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ४७ ॥
69578
69579 किं तर्हि दृश्यतत्त्वं तदाह - अयमिति । त्रिगुणात्मकमायामय इत्यर्थः ॥
69580 ४७ ॥
69581
69582 नाहं नेदमिति ध्यायंस्तिष्ठ त्वमचलाचलः ।
69583 अनन्ताकाशसंकाशहृदयो हृदयेश्वरः ॥ ४८ ॥
69584
69585 अहमित्यान्तरं दृश्यं इदमिति बाह्यं च नस्त्येवेति ध्यायन् । अचलः पर्वत
69586 इवाचलः स्थिरः । हृदयेश्वर आत्मा ॥ ४८ ॥
69587
69588 आत्मनो जगतश्चास्य त्वमङ्ग कलनामलम् ।
69589 राम द्वित्वमयीं त्यक्त्वाशेषस्थः सुस्थिरो भव ॥ ४९ ॥
69590
69591 अहमिदमिति द्वित्वमयीं कलनां अलं सर्वात्मना त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ ४९ ॥
69592
69593 आत्मनो जगतश्चान्तर्द्रष्टृदृश्यदशान्तरे ।
69594 दर्शनाख्ये स्वमात्मानं सर्वदा भावयन्भव ॥ ५० ॥
69595
69596 ननु तदुभयकलनात्यागे किमवशिष्यते यत्र स्थितिरुपदिश्यते तदाह -
69597 आत्मन इति । द्रष्टृदृश्यदशयोरन्तरे अन्तराले इत्येतावत्युक्ते
69598 वृत्तिज्ञानस्याप्यान्तरालिकत्वाद्ग्रहणं स्यात्तन्माभूदित्यात्मनो
69599 जगतश्चान्तरिति । तथाच त्रिपुट्यनुस्यूतसन्मात्ररूपे दर्शनाख्ये
69600 त्रिपुटीसाक्षिस्वभावे स्थितं स्वमात्मानं भावयन् भव आस्व ॥ ५० ॥
69601
69602 स्वाद्यस्वादकसंत्यक्तं स्वाद्यस्वादकमध्यगम् ।
69603 स्वादनं केवलं ध्यायन्नित्यमात्ममयो भव ॥ ५१ ॥
69604
69605 चाक्षुषत्रिपुटीवद्रासनादित्रिपुटीष्वपि स एव तत्साक्षी परिचेय इत्याशयेनाह ##-
69606
69607 रामानुभवनीयस्य तथानुभवितुः स्वयम् ।
69608 अवलम्ब्य निरालम्बं मध्यं मध्ये स्थिरो भव ॥ ५२ ॥
69609
69610 अनुमित्याद्यनुभवान्तरेष्वप्येवं बोध्यमित्याशयेनाह - रामेति ।
69611 निरालम्बं आलम्बो विषयभूतस्त्रिपुट्यंशस्तद्व्यतिरिक्तं मध्यं तदान्तरं
69612 हृदयमध्ये अवलम्ब्य स्थिरो भवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥
69613
69614 भवभावनया हीनं भावाभावदशोज्झितम् ।
69615 भावयन्नेवमात्मानमात्मसंस्थः स्वयं भव ॥ ५३ ॥
69616
69617 भवस्य भावना संस्कारवशाद्दर्शनं स्वप्नदशेति यावत् । भावदशा
69618 जाग्रत् । अभावदशा सुप्तिः । भावाभावदृशोज्झितम् इति पाठे
69619 तदुभयदर्शनोज्झितमित्यर्थः ॥ ५३ ॥
69620
69621 आत्मसत्तां त्यजन्नेतां चेत्यं भावयसि स्वयम् ।
69622 यदा राम तदा यासि चित्ततामतिदुःखदाम् ॥ ५४ ॥
69623
69624 एतां शुद्धचिन्मात्रस्वभावामात्मसत्तां प्रमादात्त्यजन् यदा चेत्यं
69625 तदतिरिक्तं भावयसि तदा चित्ततां यासीत्यन्वयः ॥ ५४ ॥
69626
69627 चित्ततां शृङ्खलामेतां स्वरूपज्ञानयुक्तितः ।
69628 बिलाच्चित्तान्महाबाहो स्वात्मसिंहं विमोचय ॥ ५५ ॥

69629
69630 स्वरूपज्ञानयुक्तितो भङ्क्त्वेति शेषः | चित्ताच्चितलक्षणाद्बिलात्पञ्जरात् |
69631 बलादिति पाठे तु मननादिकृतज्ञानदार्ढ्यबलात् || ५५ ||
69632
69633 परमात्मदशां त्यक्त्वा चेत्यं परिपतन्नलम् |
69634 यदा गच्छसि संकल्पं चेत्यं संपश्यसे तदा || ५६ ||
69635
69636 संपश्यसे पश्यसि | पदव्यत्ययश्छान्दसः || ५६ ||
69637
69638 आत्मनो व्यतिरिक्तं सच्चित्तमित्यङ्ग संविदा |
69639 मनः संपद्यए दुःखि क्षीयते त्यक्तया तया || ५७ ||
69640
69641 कथं चेत्यपरिपतनं तेन च कथं संकल्पगमनं कथं वा
69642 तत्क्षयस्तदाह - आत्मन इति | हे अङ्ग यदा चित्तं
69643 पूर्वानुभवजनितदृश्यसंस्कारोद्बोधे सति चिदेव किंचित्स्थौल्यमिवापन्नं
69644 चित्तमिति संविदा आत्मनो व्यतिरिक्तं सत् सिद्धं भवति तदैव
69645 पुनःपुनर्मननाद्दृढीभूतं संकल्पसमर्थं सन्मनः संपद्यते
69646 तदेव दुःखि | तया स्वव्यतिरिक्तसत्तासंविदा त्यक्तया तु क्षीयते || ५७ ||
69647
69648 आत्मैवेदं जगत्सर्वमित्यन्तः संविदोदये |
69649 क्व चेता क्व च वा चित्तं किं चेत्यं चेतनं च किम् || ५८ ||
69650
69651 एतदेव स्पष्टमाह - आत्मैवेदमिति | संविदेव संविदा | भागुरिमतेन
69652 हलन्ताट्टाप् | तस्या उदये सति चेता चेतिता उपहितः चित्तमुपाधिः चेत्यं
69653 तद्वृत्तिव्याप्यम् | चेतनं वृत्तिरिति चतुष्कमपि किं | न किंचिदवशिष्यत
69654 इत्यर्थः || ५८ ||
69655
69656 अहमात्मेति जीवोऽस्मीत्येतावच्चित्तकं विदुः |
69657 अनेनेत्थमनाद्यन्तं दुःखं राघव तन्यते || ५९ ||
69658
69659 इति एवमनुभूयमानदेहेन्द्रियादिशाली जीवोऽस्मि || ५९ ||
69660
69661 अहमात्मा न जीवाख्याः सत्ताः सन्तीतराः क्वचित् |
69662 इत्येव चित्तोपशमः परमं सुखमुच्यते || ६० ||
69663
69664 आत्मा ब्रह्मैव न जीवाख्या ब्रह्मेतराः सत्तः परमार्थसत्याः सन्ति || ६० ||
69665
69666 आत्मैवेदं जगदिति जाते राघव निश्चये |
69667 असत्ता चेतसो जाता भवत्येव न संशयः || ६१ ||
69668
69669 सर्वस्य जगतो ब्रह्मभावे तदन्तर्गतचित्तस्याप्यसत्ता अर्थात्संपन्ना
69670 भवत्येवेत्याह - आत्मैवेदमिति || ६१ ||
69671
69672 एवं सत्यावबोधेन स्वात्मैवेदमिति स्थितः |
69673 मनः सुगलितं विद्धि सूर्यभासा तमो यथा || ६२ ||
69674
69675 मनोनाशोपायमुक्तमुपसंहरति - एवमिति || ६२ ||
69676
69677 मनःसर्प शरीरस्थो यावत्तावन्महद्भयम् |
69678 तस्मिन्नुत्सारिते योगाद्भयस्यावसरः कुतः || ६३ ||
69679
69680 अथ तत्फलान्याह - मनःसर्प इत्यादिना | योगात्समाधेः प्रतीचो

69681 ब्रह्मैक्यलक्षणमिलनाद्वा। ह्येवैष
69682 एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ
69683 सोऽभयं गतो भवति। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन
69684 इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥ ६३॥
69685
69686 भ्रान्तिमात्रोत्थितश्चित्ते वेतालोऽतिबलोऽनघ।
69687 सम्यग्ज्ञानेन मन्त्रेण प्रसभं विनिपात्यताम्॥ ६४॥
69688
69689 देहगेहाद्गते चित्तयक्षे बलवतां वरे।
69690 निराधिर्विगतोद्वेगस्तिष्ठ नास्ति भयं तव॥ ६५॥
69691
69692 आधिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणम्। उद्वेगो दुःखासहिष्णुतया व्याकुलता॥
69693 ६५॥
69694
69695 नीराग एव निरुपार्जन एव चास्मी-
69696 त्येतावतैव गलिता तव चित्तसत्ता।
69697 निर्दुःखमुत्तमपदं परमं गतोऽसि
69698 तिष्ठोपशान्तपरमैषण एवमन्तः॥ ६६॥
69699
69700 आत्मलाभेनावाप्तसर्वकामत्वान्निरागोऽत एव निरुपार्जनो
69701 बाह्यसुखसाधनोपार्जनशून्यः। एवंच मुमुक्षापि न परिशिष्टेति न
69702 तदर्थमपि प्रवृत्तिप्रसक्तिरित्याशयेनाह - उपशान्तपरमैषण इति॥ ६६॥
69703
69704 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु
69705 उपशमप्रकरणे स्वचित्तनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः॥ १४॥
69706
69707 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
69708 स्वचित्तनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः॥ १४॥
69709
69710
69711 पञ्चदशः सर्गः १५
69712
69713 श्रीवसिष्ठ उवाच।
69714
69715 एतामनुसरन्नाम चित्तसत्तामपावनीम्।
69716 संसारबीजकणिकां जीवबन्धनवागुराम्॥ १॥
69717
69718 आत्मा मनस्त्वमापन्नो बध्यते संसृतौ यया।
69719 सा तृष्णाऽनर्थबीजानां सुविचित्रोपवर्ण्यते॥ १॥
69720
69721 चित्तनाशने परमपुरुषार्थप्राप्तिरुक्ता इदानीं चित्तानुसरणे
69722 तृष्णाभिवृद्ध्या अनर्थपरम्पराप्राप्तिरिति दर्शयितुं भूमिकां रचयति
69723 - एतमित्यादिना। आत्मा एतां चित्तसत्तामनुसरन्
69724 संस्त्यक्तस्वीयब्रह्मात्मरूपाभो भूत्वा
69725 मलिनामविद्यापिहितामिन्द्रियवृत्त्यधीनाभिव्यक्तिकां दृशं
69726 ज्ञानमापतच्चित्तमेवानुरुद्ध्य चित्तकल्पितदेहादिसंघातमात्रोऽहमिति
69727 संधत्ते चित्तोपनीतनानाविषयकलनाप्रयुक्तं रागद्वेषवासनामलं च धत्ते
69728 इति द्वयोरन्वय॥ १॥
69729
69730 आत्मा त्यक्तात्मरूपाभो मलिनामाप् तद्दृशम्।
69731 चित्तं समनुसंधत्ते धत्ते च कलनामलम्॥ २॥
69732

69733 वर्धमानमहामोहदायिनी भयकारिणी ।
69734 तृष्णा विषलतारूपा मूर्च्छामिव प्रयच्छति ॥ ३ ॥
69735
69736 धत्तां नाम किं ततस्तत्राह - वर्धमानेति ।
69737 मरणमूर्च्छाभ्रान्तिसहस्रहेतुत्वाद्विषलतारूपा तृष्णा अस्मै
69738 कलनामलधारिणे आत्मने मूर्च्छामिव प्रयच्छति न सुखलेशमपीत्यर्थः ॥
69739 ३ ॥
69740
69741 यदा यदोदेति तदा महामोहप्रदायिनी ।
69742 तृष्णा कृष्णानिशेवेयमनन्तात्मविकारिणी ॥ ४ ॥
69743
69744 वर्धमानमहामोहदायिनीत्येतद्विवृणोति - यदेति । कृष्णानिशा
69745 वार्षिकीतमिस्रा । सापि हि अनन्तात्मन्याकाशे
69746 मेघविस्फूर्जितवृष्ट्याद्यनेकविकारिणी ॥ ४ ॥
69747
69748 कल्पानलशिखादाहं सोढुं शक्ता हरादयः ।
69749 तृष्णानलशिखादाहं सोढुं शक्ता न केचन ॥ ५ ॥
69750
69751 भयकारिणीत्येतदपि विवृणोति - कल्पानलेति । न केचन धीरा इति शेषः ॥ ५ ॥
69752
69753 तीक्ष्णा कृष्णा सुदीर्घा च वहत्यङ्गं सदा निजम् ।
69754 शीतलैवासुखोदर्का घोरा तृष्णाकृपाणिका ॥ ६ ॥
69755
69756 कृपाणिका असिः । तीक्ष्णेत्याद्यसित्वोपपादनम् । निजमङ्गं सदा वहति
69757 कृंततीति यावत् । असुखः उदर्कः फलकालो यस्याः ॥ ६ ॥
69758
69759 यान्येतानि दुरन्तानि दुर्जराण्युन्नतानि च ।
69760 तृष्णावल्ल्याः फलानीह तानि दुःखानि राघव ॥ ७ ॥
69761
69762 विषलतेत्येतद्विशदयति - यानीति । दुर्जराणि रजयितुमशक्यानि । दुर्निवाराणीति
69763 यावत् ॥ ७ ॥
69764
69765 अदृश्यैवात्ति मांसास्थिरुधिरादि शरीरकात् ।
69766 मनोबिलविलीनैषा तृष्णावनशुनी नृणाम् ॥ ८ ॥
69767
69768 वनशुनी वृकी ॥ ८ ॥
69769
69770 क्षणमुल्लासमायाति क्षणमायाति शून्यताम् ।
69771 जडा विदलयत्याशु तृष्णाप्रावृट्तरङ्गिणी ॥ ९ ॥
69772
69773 क्षणमुल्लासं वृद्धिम् । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । जडा शीतला मलिना च
69774 । विदलयति शिलाकण्टकारण्यादिप्रवेशं नीत्वा खण्डयति । प्रावृट्तरङ्गिणी
69775 वर्षाभिवृद्धनदी ॥ ९ ॥
69776
69777 दृष्टदैन्यो हतस्वान्तो हतौजा याति नीचताम् ।
69778 मुह्यते रौति पतति तृष्णयाभिहतो जनः ॥ १० ॥
69779
69780 मूर्च्छामिव प्रयच्छतीत्येतद्विवृणोति - दृष्टदैन्य इति ॥ १० ॥
69781
69782 न स्थिता कोटरे यस्य तृष्णाकृष्णभुजङ्गमी ।
69783 तस्य प्राणानिलाः स्वस्थाः पुंसो हृदयरन्ध्रगाः ॥ ११ ॥
69784

69785 तृष्णाक्षये सर्वदुःखहानिः सर्वपुण्योदयश्च सिद्ध्यतीत्याह - न
69786 स्थितेत्यादिना ॥ ११ ॥
69787
69788 नूनमस्तंगतो यत्र तृष्णाकृष्णनिशाक्रमः ।
69789 पुण्यानि तत्र वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवेन्दवः ॥ १२ ॥
69790
69791 यो न तृष्णाघुणावल्ल्या क्षतः पुरुषपादपः ।
69792 पुण्यप्रसूनैः स सदा दशां याति विकासिनीम् ॥ १३ ॥
69793
69794 अनन्ताकुलकल्लोला विवर्तावर्तसंकुला ।
69795 प्रवहत्याशयारण्ये तृष्णान्धानां नदी नृणाम् ॥ १४ ॥
69796
69797 अन्धानां विवेकदृष्टिहीनानां नृणामाशयश्चित्तं तल्लक्षणेऽरण्ये
69798 अनन्तव्याकुलतालक्षणकल्लोलवती भ्रान्तिलक्षणैरावर्तैश्च संकुला
69799 तृष्णानदी नूनं वहति प्रवहति ॥ १४ ॥
69800
69801 तृष्णयेमे जनाः सर्वे सूत्रयन्त्रपतत्रिवत् ।
69802 भ्राम्यन्ते प्रविशीर्यन्ते संह्रियन्ते च भूरिशः ॥ १५ ॥
69803
69804 सूत्रेण यन्त्र्यते बध्यते इति सूत्रयन्त्रः पतत्री पक्षी तद्वत् । प्रथमं
69805 वित्तस्यार्जनाय भ्राम्यन्ते ततो रक्षणव्ययक्षयचिन्ताशोकैः पक्षलुञ्चनैरिव
69806 प्रविशीर्यन्ते अन्ते च संह्रियन्ते मार्यन्ते ॥ १५ ॥
69807
69808 मूलान्यपि सुसूक्ष्माणि कठिनाशयकर्कशा ।
69809 तृष्णा परशुधारेव वल्गन्ती विनिकृन्तति ॥ १६ ॥
69810
69811 धर्मज्ञानमूलानि दयाविवेकादीनि सुसूक्ष्माणि ईषदङ्कुरितान्यपि कठिनेन
69812 निर्दयेनाशयेन कर्कशा । वल्गन्ती तत्कालं निपतन्ती ॥ १६ ॥
69813
69814 निपतत्यवटे मूढस्तृष्णामनुसरज्जनः ।
69815 नीलामनुपतञ्छ्वभ्रतृणशाखां यथैणकः ॥ १७ ॥
69816
69817 अवटे नरकान्धकूपे । नीलां हरिताम् । श्वभ्रस्य कूपस्य मुखे रूढस्य
69818 तृणस्य शाखामनुपतन् एणको हरिण इव ॥ १७ ॥
69819
69820 नोन्मत्तपि जरा चक्षुस्तथा जरयति क्षणात् ।
69821 यथा जरयति क्षामा तृष्णा हृदयरूपिका ॥ १८ ॥
69822
69823 उन्मत्ता प्ररूढतमापि जरा चक्षुर्जरयत्यन्धयति । हृदयस्था रूपिका
69824 पिशाची ॥ १८ ॥
69825
69826 तृष्णयाशयकौशिक्या हृद्यमङ्गलभूतया ।
69827 रूढया भगवानेष विष्णुर्वामनतां गतः ॥ १९ ॥
69828
69829 अमङ्गलभूतया हृदि रूढया कृतनीडया ॥ १९ ॥
69830
69831 कयाचिदेव दैविक्या हृदि ग्रथितयानया ।
69832 तृष्णया भ्राम्यते व्योम्नि रज्ज्वेवार्कोऽन्वहं किल ॥ २० ॥
69833
69834 दैविक्या देवेनेश्वरेण प्रयुक्तया देवभोग्यसुखविषयया वा तृष्णया
69835 रज्ज्वेव बद्ध इति शेषः ॥ २० ॥
69836

सर्वदुःखमयाकारां जगतीजीवनच्छिदम् ।
तृष्णां परिहरेत्क्रूरामुरगीमिव दूरगः ॥ २१ ॥

जगतीपदेन जगतीस्थाः सर्वप्राणिनो लक्ष्यन्ते ॥ २१ ॥

तृष्णया वायवो वान्ति शैलास्तिष्ठन्ति तृष्णया ।
तृष्णयैव धरा धात्री त्रैलोक्यं तृष्णया धृतम् ॥ २२ ॥

सर्वसंसारस्थितिस्तृष्णावशादेवेत्याशयेनाह - तृष्णयेति ॥ २२ ॥

सर्वैव लोकयात्रेयं प्रोता तृष्णावरत्रया ।
रज्जुबन्धाद्विमुच्यन्ते तृष्णाबन्धान्न केचन ॥ २३ ॥

वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ २३ ॥

तस्माद्राघव तृष्णां त्वं त्यज संकल्पवर्जनात् ।
मनस्त्वकल्पनं नास्ति निर्णीतमिति युक्तितः ॥ २४ ॥

संकल्पवर्जनमात्रेण कथं तृष्णात्यागसिद्धिस्तत्राह - मन इति ।
अकल्पनं संकल्परहितं मनो नास्ति । मनसोऽभावे कुतस्तृष्णाप्रसक्तिरिति
भावः ॥ २४ ॥

अयं त्वमहमित्येव प्रथमं तावदाशये ।
मां दुराशां महाबाहो संकल्पय तमोमयीम् ॥ २५ ॥

त्वं अयं देहोऽहमिति दुराशां सर्वदुराशानिमित्तमभिमानं मा संकल्पय
॥ २५ ॥

एतां दुःखप्रसविनीमनात्मन्यात्मभावनाम् ।
न भावयसि चेद्राम तदा तज्ज्ञेषु गण्यसे ॥ २६ ॥

एतामहंभावमयीमपुण्यां
छित्त्वानहंभावशलाकयैव ।
स्वभावनां भव्य भवान्तभूमौ
भवाभिभूताखिलभूतभीतिः ॥ २७ ॥

अनहंभावलक्षणया शलाकया कर्तर्या अहंभावमयीमेतां तृष्णां
छित्त्वा हे भव्य भवस्यान्तो बाधस्तद्भूमौ ब्रह्मणि सप्तमभूमिकाभेदे
वा भव आस्स्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे तृष्णावर्णनं नाम पञ्चदशः
सर्गः ॥ १५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
तृष्णावर्णनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः १६

श्रीराम उवाच ।

69889 स्वभावगम्भीरमेतद्भगवन्वचनं तव।
69890 यदहंकारतृष्णां त्वं मा गृहाणेति वक्षि माम्॥ १॥
69891
69892 वर्ण्यते वासनात्यागो ध्येयज्ञेयविभागतः।
69893 तेनात्र जीवन्मुक्तानां विदेहानां च लक्षणम्॥ १॥
69894
69895 जीवता देहेऽहंभावस्य त्यक्तुमशक्यत्वाच्छिष्यमरणे
69896 गुरोस्तात्पर्यायोगादेतामहंभावमयीं तृष्णां
69897 चित्त्वेत्यादयुक्तेस्तात्पर्यमनवधारयन् रामः पृच्छति - स्वभावेत्यादिना
69898 ॥ १॥
69899
69900 यद्यहंकारसंत्यागं करोमि तदिदं प्रभो।
69901 त्यजामि देहनामानं संनिवेशमशेषतः॥ २॥
69902
69903 अशेषत इति।
69904 प्राणाहंकारयोरेकतापत्तेस्त्वयैवोक्तत्वात्प्राणान्परिशेष्याहंकारत्यागासं
69905 भवात्प्राणानामप्यनवशेषणेनेत्यर्थः॥ २॥
69906
69907 जानुस्तम्भेन महता धार्यते सुतरुर्यथा।
69908 अहंकारेण देहोऽयं तथैव किल धार्यते॥ ३॥
69909
69910 जानुस्तम्भेन जानुवत्प्रसृतमूलबन्धविष्टम्भेन॥ ३॥
69911
69912 अहंकारक्षये देहः किलावश्यं विनश्यति।
69913 मूले क्रकचसंलूने सुमहानिव पादपः॥ ४॥
69914
69915 तदेव व्यतिरेकेण द्रढयति - अहंकारेति॥ ४॥
69916
69917 तत्कथं संत्यजाम्येन जीवामि च कथं मुने।
69918 एनमर्थं विनिश्चित्य वद मे वदतां वर॥ ५॥
69919
69920 श्रीवसिष्ठ उवाच।
69921
69922 सर्वत्र वासनात्यागो राम राजीवलोचन।
69923 द्विविधः कथ्यते तज्ज्ञैर्ज्ञेयो ध्येयश्च मानद॥ ६॥
69924
69925 ज्ञेयो विदुषां समाधिकाले विदेहकैवल्ये च ज्ञानबाधितः।
69926 अधिष्ठानमात्रपरिशेषात्मा ध्येयः। व्युत्थानकाले
69927 वाक्यजन्याखण्डाकारवृत्त्या सवासनस्याज्ञानस्य बाधेऽपि
69928 जीवन्मुक्तिशास्त्रानुरोधात्प्रारब्धफलभोगशेषाच्च तन्निर्वाहाय
69929 बाधितानुवृत्तेरविद्यालेशपरिशेषस्य विक्षेपांशाबाधस्य
69930 वाभ्युपगमादनध्यस्ताहंभावेन देहेन
69931 भोगहेतुव्यवहारासिद्धेस्तात्कालिकाहंकाराभासानुवृत्तेर्विद्वदनुभव##-
69932 ध्यानप्रायत्वाद्ध्येय इव ध्येय इति द्विविध इत्यर्थः॥ ६॥
69933
69934 अहमेषां पदार्थानामेते च मम जीवितम्।
69935 नाहमेभिर्विना कश्चिन्न मयैते विना किल॥ ७॥
69936
69937 तत्र द्वितीयमुपपादयति - अहमिति। विवेकिदृशात्र द्वावहंप्रत्ययगोचरौ
69938 प्रतीयेते। एको देहेन्द्रियबुद्धिमनःसापेक्षः संघातात्मा
69939 पुत्रमित्रकलत्रधनादिममतानिरूपकः।
69940 अपरोऽखण्डैकस्वभावोऽवस्थात्रयमरणमूर्च्छाजन्मान्तरसाधारणश्चिन्म्

69941 आत्रस्वभावो विवेकपरिशिष्टः | तत्राद्यस्य स्वरूपं प्रथमं विचार्य
69942 निर्धार्यमित्याह - अहमिति | एषां देहेन्द्रियादीनां बाह्यान्नपानादीनां
69943 चोपभुक्तानां पदार्थानां संघातात्मेत्यर्थः | एते देहादयोऽन्नादयश्च
69944 मम जीवितं स्वरूपसिद्धिनिमित्तम् | अत एवैभिर्विनाऽहं न कश्चिद्व्यवहारपदे
69945 प्रसिद्धोऽस्मीत्यन्तःप्रथमस्याहंपदार्थस्य निश्चयं कृत्वा मनसा सह
69946 पृथक्करणे संघातात्मानमत्यन्तासद्रूपमेव विचार्य द्वितीये
69947 परिशिष्टचिद्रूपेणाहंपदार्थस्य न मे एते पदार्था इति निष्कृष्टबोधेन
69948 तथैव भाविते सति यो भावनात्मा वासनात्यागः स ध्येय इति मया कीर्तित इति
69949 त्रयाणामर्थः || ७ ||
69950
69951 इत्यन्तर्निश्चयं कृत्वा विचार्य मनसा सह |
69952 नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविते || ८ ||
69953
69954 अन्तःशीतलया बुद्ध्या कुर्वत्या लीलया क्रियाम् |
69955 यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो राम स कीर्तितः || ९ ||
69956
69957 सर्वं समतया बुद्ध्वा यं कृत्वा वासनाक्षयम् |
69958 जहाति निर्ममो देहं ज्ञेयोऽसौ वासनाक्षयः || १० ||
69959
69960 प्रथमं वासनाक्षयमुपपादयति - सर्वमिति | सर्वं जगत्समतया
69961 समं ब्रह्म तद्भावेन बुद्ध्वा साक्षात्कृत्य भूमिकाभ्यासक्रमेण यं
69962 वासनाक्षयं कृत्वा निर्ममो निरहंकारश्च निर्विकल्पकसमाधिस्थः
69963 प्रारभ्दक्षयेण वा यत्सर्वथा देहं जहाति असौ ज्ञेयो वासनाक्षय इत्यर्थः ||
69964 १० ||
69965
69966 अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः |
69967 तिष्ठति ध्येयसंत्यागी जीवन्मुक्तः स उच्यते || ११ ||
69968
69969 तत्र द्वितीयमुदाहरति - अहंकारेति | लीलया लोकसंप्रहोचितव्यवहारेण
69970 यस्तिष्ठति स ध्येयसंत्यागी ध्येयवासनात्यागवान् || ११ ||
69971
69972 निर्मूलकलनां त्यक्त्वा वासनां यः शमं गतः |
69973 ज्ञेयत्यागमयं विद्धि मुक्तं तं रघुनन्दन || १२ ||
69974
69975 आद्यमुदाहरति - निर्मूलेति | मूलाज्ञानेन सह कलनां त्यक्त्वेत्यर्थः |
69976 ज्ञेयत्यागमयं ज्ञानबाधितसवासनाज्ञानपरिशिष्टचिन्मात्रप्रधानम् ||
69977 १२ ||
69978
69979 ध्येयं तं वासनात्यागं कृत्वा तिष्ठन्ति लीलया |
69980 जीवन्मुक्ता महात्मानः सुजना जनकादयः || १३ ||
69981
69982 उक्तमेव प्रपञ्चयति - ध्येयमित्यादिना | लीलया व्यवहारेण || १३ ||
69983
69984 ज्ञेयं तु वासनात्यागं कृत्वोपशममागताः |
69985 विदेहमुक्तास्तिष्ठन्ति ब्रह्मण्येव परावरे || १४ ||
69986
69987 द्वावेव राघव त्यागौ समौ मुक्तपदे स्थितौ |
69988 द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ द्वावेव विगतज्वरौ || १५ ||
69989
69990 अप्यर्थे एवकारः || १५ ||
69991
69992 युक्तायुक्तमती स्वासे केवलं विमलेऽनघ |

69993 एकः स्थितः स्फुरद्देहः शान्तदेहः स्थितोऽपरः ॥ १६ ॥
69994
69995 युक्तमतिः समाध्यारूढः । अयुक्तमतिर्व्युत्थानव्यवहारवान् । एतौ
69996 युक्तायुक्तमती द्वावपि सुखेन आस्यते विश्रम्यते अस्मिन्निति स्वासे विमले
69997 अविद्यामलनिर्मुक्ते ब्रह्मण्येव केवलं स्थितौ । कस्तर्हि विशेषस्तमाह -
69998 एक इति । एको व्युत्थितः । अपरः समाहितः ॥ १६ ॥
69999
70000 एकः सदेहो निर्मुक्तस्तिष्ठत्यपगतज्वरः ।
70001 त्यक्तदेहो विमुक्तोऽन्यो वर्ततेऽज्ञेयवासनः ॥ १७ ॥
70002
70003 अज्ञेयवासन इति च्छेदः ॥ १७ ॥
70004
70005 आपतत्सु यथाकालं सुखदुःखेष्वनारतम् ।
70006 न हृष्यति ग्लायति यः स मुक्त इति होच्यते ॥ १८ ॥
70007
70008 व्यवहरतो मुक्तस्य लक्षणान्याह - आपतत्स्वित्यादिना ॥ १८ ॥
70009
70010 ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्येष्टानिष्टवस्तुषु ।
70011 सुषुप्तवच्चरति यः स मुक्त इति कथ्यते ॥ १९ ॥
70012
70013 ईप्सितानीप्सिते इच्छाद्वेषौ । अज्ञदृशा इष्टानिष्टत्वेन संमतेषु वस्तुषु
70014 सुषुप्तवदनासक्त इति यावत् ॥ १९ ॥
70015
70016 हेयोपादेयकलने ममेत्यहमिहेति च ।
70017 यस्यान्तः संपरिक्षीणे स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २० ॥
70018
70019 इह देहे तत्संबन्धिनि च अहमिति ममेति च कलने इति योजना ॥ २० ॥
70020
70021 हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः ।
70022 न परामृश्यते योऽन्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २१ ॥
70023
70024 सुषुप्तवत्प्रशमितभाववृत्तिना
70025 स्थितं सदा जाग्रति येन चेतसा ।
70026 कलान्वितो विधुरिव यः सदा मुदा
70027 निषेव्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ २२ ॥
70028
70029 येन पुंसा सुषुप्तवत्प्रशमिता भाववृत्तयः पदार्थेष्वास्था यस्य
70030 तथाविधेन चेतसोपलक्षितेन जाग्रति जागरेपि सदा स्थितम् । भावे क्तः । यश्च
70031 सदा मुदा स्वाभाविकहर्षेण कलान्वितः पूर्णकलो विधुश्चन्द्र इव प्रसादेन
70032 निषेव्यते स इह जगति मुक्तो जीवन्मुक्त इति स्मृत इत्यर्थः ॥ २२ ॥
70033
70034 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
70035
70036 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
70037 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
70038 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
70039 श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ २३ ॥
70040
70041 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
70042 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे तृष्णाचिकित्सा नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
70043
70044 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे

70045 तृष्णाचिकित्सा नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
70046
70047 एकादशो दिवसः ॥
70048
70049
70050 सप्तदशः सर्गः १७
70051
70052 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
70053
70054 विदेहमुक्ता ये राम ते गिरामिह गोचरे ।
70055 नैव तिष्ठन्ति तस्मात्त्वं जीवन्मुक्तिमिमां शृणु ॥ १ ॥
70056
70057 यादृशैर्निश्चयैर्युक्तो जीवन्मुक्तो न बध्यते ।
70058 अज्ञश्च बध्यते भूयस्तद्विभागोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥
70059
70060 रामस्येङ्गितैर्विदेहमुक्तलक्षणजिज्ञासां प्रतिलक्ष्य तस्यैकरूप्येण
70061 लक्षणाद्यभावाद्वाचां कुण्ठीभावोक्त्यैव
70062 निरतिशयस्वप्रकाशभूमानन्दमात्रपरिशेषस्तत्स्वरूपलक्षणमिति सूचयन्
70063 जीवन्मुक्तिलक्षणेष्वेवावश्योपादेयान्विशेषान्वक्तुं प्रतिजानीते -
70064 वेदेहमुक्ता इति ॥ १ ॥
70065
70066 प्राकृतान्येव कर्माणि [कार्याणीति पाठः] यया
70067 वर्जितवाञ्छया ।
70068 क्रियन्ते तृष्णयेमानि तां जीवन्मुक्ततां विदुः ॥ २ ॥
70069
70070 ननु तर्हि जीवन्मुक्तानां तत्तद्वर्णाश्रमोचितकर्मफलतृष्णा यद्यस्ति तर्हि
70071 अज्ञवदेव तद्भोगाय पुनर्देहबन्धोऽपि स्यात् । यदि नास्ति तर्हि प्रवृत्तिरेव न
70072 स्यात् प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति न्यायादिति दोषं परिहर्तुं
70073 ज्ञाज्ञयोः
70074 प्रवर्तकशुद्धाशुद्धतृष्णावैलक्षण्यमुपपादयितुमुपक्रमते -
70075 प्राकृतान्येवेत्यादिना । प्राकृतानि तत्तद्वर्णाश्रमस्वभावप्रापितानि ।
70076 वाञ्छा विषयास्वादनोत्साह ॥ २ ॥
70077
70078 या स्थितिस्तृष्णया जन्तोर्बाह्यार्थे बद्धभावया ।
70079 तं बन्धमाहुराचार्याः संसारनिगडं दृढम् ॥ ३ ॥
70080
70081 बद्ध उत्साहदृढीकृतो भावः संसारसत्यताबुद्ध्या भोगोत्साहो यया ॥ ३
70082 ।।
70083
70084 नूनमुज्झितसंकल्पा हृदि बाह्ये विहारिणी ।
70085 वासना योदिता सेह जीवन्मुक्तशरीरिणी ॥ ४ ॥
70086
70087 भोग्यवर्गाणामनृतत्वनिश्चयेन हृदि उज्झितभोगसंकल्पा बाह्ये
70088 लोकसंग्रहमात्रप्रयोजनेन विहारिणी वासना तृष्णा जीवन्मुक्तानां
70089 शरीरमात्राश्रितेत्यर्थः ॥ ४ ॥
70090
70091 बाह्यार्थव्यसनोच्छ्रना तृष्णा बद्धेति राघव ।
70092 सर्वार्थव्यसनोन्मुक्ता तृष्णा मुक्तेति कथ्यते ॥ ५ ॥
70093
70094 उक्तलक्षणे एव तृष्णे प्रपञ्चयिष्यन् पिण्डीकृत्याह - बाह्येति । व्यसनं
70095 लाम्पट्यम् ॥ ५ ॥
70096

70097 पूर्वं यस्यास्तु तृष्णाया वर्तमानेऽपि शाश्वती।
70098 निर्दुःखता निष्कलता सा मुक्तेति बुधैः स्मृता॥ ६॥
70099
70100 पूर्वं विषयप्राप्तेः प्राक्काले। विषयनाशोत्तरकालस्याप्युपलक्षणमेतत्।
70101 निर्दुःखता रागविरहादिप्रयुक्तदुःखशून्यता। विषयप्राप्तिकालेऽपि निष्कलता
70102 निरुच्छूनता॥ ६॥
70103
70104 इदमस्तु ममेत्यन्तर्यैषा राघव भावना।
70105 तां तृष्णां शृङ्खलां विद्धि कलनां च महामते॥ ७॥
70106
70107 तामेतां सर्वभावेषु सत्स्वसत्सु च सर्वदा।
70108 संत्यज्य परमोदारः परमेति महामनाः॥ ८॥
70109
70110 परं जीवन्मुक्तिपदम्॥ ८॥
70111
70112 बन्धाशामथ मोक्षाशां सुखदुःखदशामपि।
70113 त्यक्त्वा सदसदाशां च तिष्ठाक्षुब्धमहाब्धिवत्॥ ९॥
70114
70115 बध्नन्तीति बन्धा देहादयस्तदाशाम्। मोक्षस्तन्निवृत्तिस्तदाशाम्।
70116 बन्धमिथ्यात्वनिश्चये तन्निवृत्तेरनाशास्यत्वान्नहि जागरूकः
70117 स्वाप्ननिगडबन्धमोक्षमाशास्त इति भावः। सुखदुःखदशानामपि
70118 मिथ्यात्वनिश्चय एवात्र त्यागः॥ ९॥
70119
70120 अजरामरमात्मानं बुद्ध्वा बुद्धिमतां वर।
70121 जरामरणशङ्काभिर्मा मनः कलुषं कृथाः॥ १०॥
70122
70123 पदार्थ तत्त्वं नेदं ते नायं त्वमसि राघव।
70124 किंचित्तदन्यदेवेदमन्य एवासि राघव॥ ११॥
70125
70126 आशात्यागे उपायमाह - पदार्थेति। इदं दृश्यं पदार्थतत्त्वं
70127 पदार्थरूपं ते तव न। त्वमपि न। तत्तस्मात्परमार्थसत्यादन्यदेव
70128 किंचित्तुच्छमित्यर्थः॥ ११॥
70129
70130 असदभ्युदिते विश्वे सतीवासति संस्थिते।
70131 त्वयि तत्तामतिगते तृष्णायाः संभवः कुतः॥ १२॥
70132
70133 अन्यच्च राम मनसि पुरुषस्य विचारिणः।
70134 जायते निश्चयः साधो स्फाराकारश्चतुर्विधः॥ १३॥
70135
70136 हे राम अन्यच्च वक्ष्यमाणं चतुर्विधनिश्चयभेदं शृण्विति शेषः।
70137 तमेवाह - मनसीति॥ १३॥
70138
70139 आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः।
70140 इत्येको निश्चयो राम बन्धायासद्विलोकनात्॥ १४॥
70141
70142 अतीतः सर्वभावेभ्यो वालाग्रादप्यहं तनुः।
70143 इति द्वितीयो मोक्षाय निश्चयो जायते सताम्॥ १५॥
70144
70145 सर्वेभ्यो देहेन्द्रियादिभेदेभ्योऽतीतोऽतिरिक्तः। तनुः सूक्ष्मः स्थौल्यरहित इति
70146 यावत्। त्वंपदार्थशोधनविधयास्य मोक्षहेतुत्वम्॥ १५॥
70147
70148 जगज्जालपदार्थात्मा सर्वमेवाहमक्षयः।

70149 तृतीयो निश्चयश्चेत्थं मोक्षायैव रघूद्वह ॥ १६ ॥
70150
70151 तृतीय इति । अस्याप्याध्यात्मिकपरिच्छिन्नात्मताभ्रमनिवृत्त्या तत्पदार्थेन
70152 सहैव शोधनसंभवान्मोक्षोपयोगः ॥ १६ ॥
70153
70154 अहं जगद्वा सकलं शून्यं व्योमसमं सदा ।
70155 एवमेष चतुर्थोऽन्यो निश्चयो मोक्षसिद्धये ॥ १७ ॥
70156
70157 अहमित्याध्यात्मिकपरिच्छेदोपाधिः जगदिति आधिदैविकाद्युपाधिः । सदा
70158 कालत्रयेऽपि । एषः सर्वदृश्यबाधात्मनिश्चयः ॥ १७ ॥
70159
70160 निश्चयेषु चतुर्ष्वेषु बन्धाय प्रथमः स्मृतः ।
70161 त्रयो मोक्षाय कथिताः शुद्धभावनयोत्थिताः ॥ १८ ॥
70162
70163 एतेषां प्रथमः प्रोक्तस्तृष्णाया बन्धयोग्यता ।
70164 शुद्धतृष्णास्त्रयः स्वच्छा जीवन्मुक्तविलासिनः ॥ १९ ॥
70165
70166 तृष्णाभेदनिरूपणेऽस्य विभागस्य का प्रसक्तिस्तत्राह - एतेषामिति ।
70167 अस्मिन्सत्येव तृष्णाया बन्धकत्वादयमेव बन्धहेतुरित्यर्थः । शुद्धा
70168 निर्दोषा तृष्णा येषु ते शुद्धतृष्णाः उत्तरे त्रयो निश्चयाः ॥ १९ ॥
70169
70170 सर्वमात्माहमेवेति निश्चयो यो महामते ।
70171 तमादाय विषादाय न भूयो याति मे मतिः ॥ २० ॥
70172
70173 तत्र तृतीयस्य प्रयोजनमाह - सर्वमिति ॥ २० ॥
70174
70175 तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमात्मनः ।
70176 सर्वमात्मेति तेनान्तर्निश्चयेन न बध्यते ॥ २१ ॥
70177
70178 शून्यं तत्प्रकृतिर्माया ब्रह्मविज्ञानमित्यपि ।
70179 शिवः पुरुष ईशानो नित्य आत्मैव कथ्यते ॥ २२ ॥
70180
70181 चतुर्थस्य शून्यवादिमतप्रविष्टतां वारयन्नाह - शून्यमिति ।
70182 परिशिष्टात्मैव वादिभिः शून्यादिशब्दैः कथ्यते नावस्त्वित्यर्थः ॥ २२ ॥
70183
70184 सदा सर्वं सदेवेदं नेह द्वित्वान्यते क्वचित् ।
70185 विद्येते विद्यया व्याप्तं जगन्नेतरया धिया ॥ २३ ॥
70186
70187 विद्यया परमार्थस्वरूपदृष्ट्या जगद्व्याप्तं ग्रस्तम् । इतरया
70188 पूर्ववद्भ्रान्तिधिया न ॥ २३ ॥
70189
70190 आपातलमनन्तात्मा पूरितोऽम्भोधिरम्बुधिः ।
70191 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगदापूर्णमात्मना ॥ २४ ॥
70192
70193 यथा अनन्तात्मा अपरिच्छेद्यपरिणाहोऽम्भोधिरापातालमम्बुभिः
70194 पूरितस्तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥
70195
70196 अतः सत्यमृतं नित्यं नानृतं विद्यते क्वचित् ।
70197 वार्येव सकलाम्भोधिर्न तरङ्गादयः क्वचित् ॥ २५ ॥
70198
70199 अस्त्वापूर्णं किं ततस्तत्राह - अत इति । अतः ऋतं प्रमाणबोधितं
70200 ब्रह्मैक्यमेव नित्यं सत्यम् । तद्व्यतिरेकेणामृतं जगद्रूपं न विद्यत इति

70201 सिद्धमित्यर्थः ॥ २५ ॥
70202

70203 पृथक्कटककेयूरनूपुरादि न काञ्चनात् ।
70204 भिन्नास्तरुतृणाकारकोटयश्चैव नात्मनः ॥ २६ ॥
70205

70206 काञ्चनान्न पृथक् । आत्मनः पृथिव्यात्मनः सकाशान्न भिन्नाः ॥ २६ ॥
70207

70208 द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्जगन्निर्माणलीलया ।
70209 परमात्ममयी शक्तिरद्वैतैव विजृम्भते ॥ २७ ॥
70210

70211 कथं तर्हि जलसमुद्रादौ जगति भेदाभेदप्रत्ययस्तत्राह - द्वैताद्वैतेति ।
70212 अद्वैता परमात्ममयी शक्तिर्ब्रह्मसत्तैवाज्ञान्प्रति
70213 द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्विजृम्भत इत्यर्थः ॥ २७ ॥
70214

70215 आत्मीये परकीये च सर्वस्मिन्नेव सर्वदा ।
70216 नष्टे वोपचिते कार्ये सुखदुःखे गृहाण मा ॥ २८ ॥
70217

70218 अस्त्वेवं किं ततस्त्राह - आत्मीये इति । स्वीये परकीये वा पुत्रमित्रादौ सर्वस्मिन्
70219 जगति च उपचिते नष्टे वा सुखदुःखे अभिज्ञस्त्वं मा गृहाणेत्यर्थः ॥ २८ ॥
70220

70221 भावाद्वैतमुपाश्रित्य सत्ताद्वितमयात्मकः ।
70222 कमद्वितमनादृत्य द्वैताद्वैतमयो भव ॥ २९ ॥
70223

70224 कथं तर्हि मया व्यवहर्तव्यमिति चेद्ब्रह्मवद्द्वैताद्वैतालम्बनेनैवेति
70225 तद्विभज्याह - भावाद्वैतमिति । ब्रह्मवदेव त्वं परमार्थतः
70226 सत्ताद्वैतमयात्मक एव सन् व्यवहारकालेऽपि भावनया अद्वैतमेवोपाश्रित्य
70227 तत्तत्प्राणिकर्मफलदाने ब्रह्मेव वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थापनकर्मविषये
70228 अद्वैतं सर्वथैवानादृत्य व्यवहरन् यथोचितं द्वैताद्वैतोभयपरो
70229 भवेत्यर्थः । अद्वैते कर्मणामेवासिद्धेरैकरूप्येण सर्वत्र
70230 कथंचिदद्वैताचरणे जगद्व्यवस्थाधर्मशास्त्रादिबाधप्रसङ्गाच्च तत्र
70231 द्वैताश्रयणमेवोचितमिति भावः ॥ २९ ॥
70232

70233 भवभूमिषु भीमासु भावभावनवात्यया ।
70234 मा पतोत्पातपूर्णासु दरीष्वन्तः करी यथा ॥ ३० ॥
70235

70236 भावेऽपि द्वैताश्रयणे का क्षतिस्तत्राह - भवेति । उत्पातैरशुभनिमित्तैः
70237 पूर्णासु । दरीग्रहणेन गर्तो लक्ष्यते । तथाच संसारगर्तपात एव तत्र क्षतिरिति
70238 भावः ॥ ३० ॥
70239

70240 द्वैतं न संभवति चित्तमयं महात्म-
70241 न्नात्मन्यथैक्यमपि न द्वितयोदितात्म ।
70242 अद्वैतमैक्यरहितं सततोदितं स-
70243 त्सर्वं न किंचिदपि चाहुरतः स्वरूपम् ॥ ३१ ॥
70244

70245 सत्तद्वैतमुक्तमुपपादयति - द्वैतमिति । द्वैतं परमार्थसन्न संभवति
70246 । यतस्तच्चित्तमयं चित्तकल्पितमेव न वस्तुस्पर्शि
70247 परैरप्यपेक्षाबुद्धिजन्यत्वाभ्युपगमात्तन्नाशे नाशाभ्युपगमाच्च ।
70248 एवमात्मन्यैक्यमेकत्वाख्यसंख्यागुणोऽपि न संभवति यतस्तदपि
70249 द्वित्वादिव्यावर्तकत्वेनैव कल्पितत्वाद्द्वितयादेवोदित आत्मा स्वरूपं यस्य
70250 तथाभूतम् । अतः अद्वैतमैक्येन च रहितं
70251 स्वसिद्धवप्यन्यनिरपेक्षत्वात्सततोदितं सत्सन्मात्रं ब्रह्म ऐक्यनिरासात्सर्वं
70252 द्वैतनिरासान्न किंचिदपीति च । तस्मात्तत्सर्वमभवत् नेह नानास्ति किंचन

इत्यादिश्रुतयस्तदनुभविनश्च लक्षणया आहुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

नैवाहमस्ति नच नाम जगन्ति सन्ति
सर्वं च विद्यत इदं ननु निर्विकारम् ।
विज्ञानमात्रमवभासत एव शान्तं
नासन्न सज्जगदिदं च सदेति विद्धि ॥ ३२ ॥

अहमिति युष्मदात्मप्रविभक्तरूपं नैवास्ति अस्मदर्थप्रविभक्तरूपाणि
युष्मदादिजगन्ति च न सन्ति किंतु सर्वमिदं निर्विकारं विज्ञानमात्रमेव
विद्यते । तदवभासतस्तत्साक्षात्कारमात्रतः शान्तमिदं तु जगत्सदा नासत् न
सच्चेति विद्धित्यर्थः ॥ ३२ ॥

परममृतमनाद्यं भासनं सर्वभासा-
मजरमजमचिन्त्यं निष्कलं निर्विकारम् ।
विगतकरणजालं जीवनं जीवशक्तेः
सकलकलनहीनं कारणं कारणानाम् ॥ ३३ ॥

पुनस्तन्निश्चयमेव दृढमाशिषापि संपादयति - परमिति द्वाभ्याम् ।
जीवशक्तेः प्राणस्य जीवनं प्राणनव्यवहारनिमित्तम् । प्राणस्य प्राणम्
इत्यादिश्रुतेः ॥ ३३ ॥

सततमुदितमीशं व्यातते चित्प्रकाशे
स्थितमनुभवबीजं स्वात्मभावोपदेश्यम् ।
स्वदनमनुचितोऽन्तर्ब्रह्म सर्वं सदैव
त्वमहमपि जगच्चेत्यस्तु ते निश्चयोन्तः ॥ ३४ ॥

अनुभवानां चाक्षुषादीनां बीजं मूलभूतम् । स्वात्मभावः
स्वस्वरूपावस्थितिस्तेन दशमस्त्वमसीतिवच्छब्दापरोक्षापादनेनोपदेश्यं
अन्तःस्वदनमान्तरानन्दैकरसं ब्रह्मैव त्वमहं जगच्च न
ततोऽन्यदस्तीत्यनुसृत्य चित उपचितो निश्चयस्तेऽन्तरस्त्वित्याशीरुपदेशश्च ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये
उपशमप्रकरणे तृष्णाविच्छेदोपदेशो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
तृष्णाविच्छेदोपदेशो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः १८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

युक्ताशयानां महतामहतानां कुदृष्टिभिः ।
स्वभावोऽयं महाबाहो लीलया चरतामिह ॥ १ ॥

यया स्थित्या स्थितो विद्वान्संसारे नावसीदति ।
सा स्थितिर्विस्तरेणात्र राघवायोपदिश्यते ॥ १ ॥

युक्ताशयानां समाहितमनसाम् ।
कामलोभादिकुदृष्टिभिरहतानामदूषितानामयं वक्ष्यमाणप्रकारः
स्वभावः स्थितिः श्रूयतामिति शेषः ॥ १ ॥

70305 विहरन्नपि संसारे जीवन्मुक्तमना मुनिः।
70306 आदिमध्यान्तविरसा विहसेज्जागतीर्गतीः॥ २॥
70307
70308 आदौ जन्मादिदुःखैर्मध्ये आध्यात्मिकादिदुःखैरन्ते
70309 मृत्युनरकादिदुःखैर्विरसाः। विहसेत् हासयोग्यतया तुच्छीकृत्य पश्येत्॥ २
70310 ।।
70311
70312 सर्वप्रकृतकार्यस्थो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु।
70313 ध्येयं तं वासनात्यागमवलम्ब्य व्यवस्थितः॥ ३॥
70314
70315 सर्वेषु प्रकृतेषु तत्तत्कालप्रसक्तेषु कार्येषूचिताचरणेषु तिष्ठतीति स्थः
70316 सर्वासु शत्रुमित्रादिदृष्टिषु मध्यस्थः समः तं ज्ञेयो ध्येयश्चेति द्विधा
70317 वर्णितवासनात्यागयोर्मध्ये ध्येयं वासनात्यागमवलम्ब्येत्यर्थः॥ ३॥
70318
70319 सर्वत्र विगतोद्वेगः सर्वार्थपरिपोषकः।
70320 विवेकोद्द्योतदृष्टात्मा प्रबोधोपवनस्थितिः॥ ४॥
70321
70322 सर्वेषामर्थस्याभिमतस्य परिपोषको न कस्यचिद्विप्रियकारी। प्रबोधलक्षणे
70323 उपवने स्थितिर्यस्य॥ ४॥
70324
70325 सर्वातीतपदालम्बी पूर्णेन्दुशिशिराशयः।
70326 नोद्वेगी नच तुष्टात्मा संसारे नावसीदति॥ ५॥
70327
70328 सर्वशत्रुषु मध्यस्थो दयादाक्षिण्यसंयुतः।
70329 प्राप्तकर्मकरोऽग्र्याणां संसारे नावसीदति॥ ६॥
70330
70331 समः [मूलस्थितपाठे सर्वशत्रुषु मध्यस्थपदमहिम्ना मित्रेषु च
70332 मध्यस्थः उभयत्र रागद्वेषशून्यत्वात्सम इत्यर्थः] शत्रौ च मित्रे चेति
70333 पाठः स्पष्टः। अग्र्यणां गुरुप्रभृतीनां
70334 समयोचितप्राप्तसेवापरिपालनादिकर्मकरः॥ ६॥
70335
70336 नाभिनन्दति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति।
70337 मौनस्थः प्रकृतारम्भी संसारे नावसीदति॥ ७॥
70338
70339 मौनस्थो मितभाषी। प्रकृतारम्भी आवश्यककार्येष्वनलसः॥ ७॥
70340
70341 पृष्टः सन्प्रकृतं वक्ति न पृष्टः स्थाणुवत्स्थितः।
70342 ईहितानीहितैर्मुक्तः संसारे नावसीदति॥ ८॥
70343
70344 तदेवाह - पृष्ट इति॥ ८॥
70345
70346 सर्वस्याभिमतं वक्ता चोदितः पेशलोक्तिमान्।
70347 आशयज्ञश्च भूतानां संसारे नावसीदति॥ ९॥
70348
70349 अभिमतं प्रियं वक्ता। चोदित आक्षिप्तः पेशलोक्तिमान् चतुरं समाधाता॥ ९॥
70350
70351 युक्तायुक्तदृशा ग्रस्तमाशोपहतचेष्टितम्।
70352 जानाति लोकदृष्टान्तं करकोटरबिल्वत्॥ १०॥
70353
70354 इदं युक्तमिदमयुक्तमिति वैषम्यदृशा। जानाति अपक्षपातितया पश्यति। अत
70355 एव करकोटरः करतलगर्तस्तत्प्रतिष्ठितबिल्वफलवत्स्पष्टमित्युक्तम्।
70356 एकतरपक्षपाते तु तत्पक्षदोषा अपरपक्षगतगुणाश्च रागद्वेषपिहितत्वाना

70357 स्पष्टं भासन्त इति ॥ १० ॥
70358
70359 परं पदमुपारूढो भङ्गुरां जागतीं स्थितिम् ।
70360 अन्तःशीतलया बुद्ध्या हसन्निव निरीक्षते ॥ ११ ॥
70361
70362 अत एव वैषम्यदर्शनादेः फलमपि जनानां हसन्निव ताटस्थ्येनैव
70363 पश्यतीत्याह - परमिति ॥ ११ ॥
70364
70365 जितचित्ता महात्मानो ये हि दृष्टपरावराः ।
70366 स्वभाव ईदृशस्तेषां कथितस्तव राघव ॥ १२ ॥
70367
70368 उपसंहरति - जितेति ॥ १२ ॥
70369
70370 वयं तु वक्तुं मूर्खाणामजितात्मीयचेतसाम् ।
70371 भोगकर्दममग्नानां न विद्मोऽभिमतं मतम् ॥ १३ ॥
70372
70373 मुक्तस्थितिरिव बद्धस्थितिरपि तदाशयोद्घाटनेन वर्ण्यतामिति
70374 चेन्मूर्खमनोरथभ्रान्तीनां तत्प्रयुक्तदुश्चेष्टानां
70375 तत्फलदुःखवचित्र्याणां चानन्त्यान्न सा वर्णयितुं शक्येत्याशयेनाह ##-
70376
70377 तेषामभिमता नार्यो भावाभावविभूषिताः ।
70378 ज्वालानरकवह्नीनां यास्ताः कनकरोचिषः ॥ १४ ॥
70379
70380 तेषां मूर्खाणां नार्यः स्त्रियोऽभिमता अभिलषिता याः भावानां
70381 विवेकबुद्धीनामत्यन्ताभावैः पूर्वसंचितसुकृतानां प्रध्वंसाभावैः
70382 संभावितसुकृततपःसंयमादीनां प्रागभावपरिपालनैश्च विभूषिता
70383 आपादमस्तकमलंकृताः । अत एव नरकवह्नीनां कनकसमानरोचिषो ज्वाला
70384 एव ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥
70385
70386 अनर्थगहनाश्चार्था व्यर्थानर्थकदर्थनाः ।
70387 दिशन्तो दुःखसंरम्भमभितः प्रहितापदः ॥ १५ ॥
70388
70389 तथा मूर्खाणामभिलषिता अर्था धनानि ते च अनर्थगहना अर्जने पालने व्यये
70390 नाशे च बह्वायासाधर्मराशिनिमित्तभूताः । व्यर्था
70391 अनर्थप्रयोजककलहवैरादिकदर्थनाश्च येभ्यस्तथाविधाश्चेत्यर्थः ॥ १५ ॥
70392
70393 फलसंधीनि कर्माणि नानाचारमयानि च ।
70394 सुखदुःखावपूर्णानि तानि वक्तुं न शक्नुमः ॥ १६ ॥
70395
70396 ननु तेषां तादृशैरप्यर्थैर्यज्ञादिसत्कर्माचरणसिद्धेर्निस्तारः
70397 स्यान्नेत्याह - फलसंधीनीति । यानि मूर्खाणां यज्ञादिकर्माणि तान्यपि
70398 फलाभिसंधियुक्तान्येव न निरभिसंधीनि ।
70399 नानाविधैर्दम्भमानमदमात्सर्याद्याचारैर्दुराचारैश्च प्रचुराणि अत एव
70400 पुनर्जन्मादिप्रयुक्तसुखदुःखैरवपूर्णानीति मूर्खाणां किंचिदपि
70401 निस्तारनिमित्तं वक्तुं न शक्नुम इत्यर्थः ॥ १६ ॥
70402
70403 पूर्णां दृष्टिमवष्टभ्य ध्येयत्यागविलासिनीम् ।
70404 जीवन्मुक्ततया स्वस्थो लोके विहर राघव ॥ १७ ॥
70405
70406 अतस्त्वमपि विद्वच्चरित्रेणैव विहर नान्येनेत्याह - पूर्णामित्यादिना ॥ १७ ॥
70407
70408 अन्तः संत्यक्तसर्वाशो वीतरागो विवासनः ।

70409 बहिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥ १८ ॥
70410

70411 उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्तिमान् ।
70412 अन्तः सर्वपरित्यागी लोके विहर राघव ॥ १९ ॥
70413

70414 सर्वेषामज्ञानामपि कर्माद्याचारेषु अनुवृत्तिमान् । न बुद्धिभेदं
70415 जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् इति भगवद्वचनादिति भावः ॥ १९ ॥
70416

70417 प्रविचार्य दशाः सर्वा यदतुच्छं परं पदम् ।
70418 तदेव भावेनालम्ब्य लोके विहर राघव ॥ २० ॥
70419

70420 सर्वाः संसारदशाः परमार्थस्वरूपावस्थितिभूमिकाभेददशाश्च ॥ २० ॥
70421

70422 अन्तर्नैराश्यमादाय बहिराशोन्मुखेहितः ।
70423 बहिस्तप्तोऽन्तराशीतो लोके विहर राघव ॥ २१ ॥
70424

70425 आशोन्मुखानामिव ईहितानि चेष्टा यस्य । सर्वात्मना नैराश्यप्रकटने
70426 धनमित्रादिसंग्रहायोगाद्राज्यपरिपालनानिर्वाहादिति भावः । अत एव
70427 धनादिनाशे बहिस्तप्त इव तप्तः । अन्तस्तु आशीतः सर्वतः शीतलः ॥ २१ ॥
70428

70429 बहिः कृत्रिमसंरम्भो हृदि संरम्भवर्जितः ।
70430 कर्ता बहिरकर्तान्तर्लोके विहर राघव ॥ २२ ॥
70431

70432 ज्ञातवानसि सर्वेषां भावानां सम्यगन्तरम् ।
70433 यथेच्छसि तथा दृष्ट्या लोके विहर राघव ॥ २३ ॥
70434

70435 अन्तरं व्यवहारतः परमार्थतश्च सारासारतारतम्यम् । अतः सद्व्यवहारे
70436 अतिसर्गस्तवेत्याह - यथेच्छसीति ॥ २३ ॥
70437

70438 कृत्रिमोल्लासहर्षस्थः कृत्रिमोद्वेगगर्हणः ।
70439 कृत्रिमारम्भसंरम्भो लोके विहर राघव ॥ २४ ॥
70440

70441 त्यक्ताहंकृतिराश्वस्तमतिराकाशशोभनः ।
70442 अगृहीतकलङ्काङ्को लोके विहर राघव ॥ २५ ॥
70443

70444 चन्द्रस्तु रात्रावहमेव प्रकाशक इति गृहीताहंकृतिः
70445 क्षयरोगित्वादनाश्वस्तमतिर्गृहीतकलङ्कलाञ्छनश्च त्वं तु न तथेति
70446 व्यतिरेकः ॥ २५ ॥
70447

70448 आशापाशशतोन्मुक्तः समः सर्वासु वृत्तिषु ।
70449 बहिः प्रकृतिकार्यस्थो लोके विहर राघव ॥ २६ ॥
70450

70451 प्रकृतिस्तत्तद्वर्णाश्रमस्वभावस्तदुचितकार्यस्थः प्रजाहितकार्यस्थो वा ॥ २६
70452 ॥
70453

70454 न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति देहिनः परमार्थतः ।
70455 मिथ्येयमिन्द्रजालश्रीः संसारपरिवर्तिनी ॥ २७ ॥
70456

70457 समः सर्वासु वृत्तिष्विति यदुक्तं
70458 तद्बन्धमोक्षादिवैषम्यप्रतिषेधेनोपपादयति - न बन्ध इत्यादिना ॥ २७ ॥
70459

70460 भ्रान्तिमात्रमिदं मोहाज्जगद्राघव दृश्यते ।

70461 जनितप्रत्ययं स्फारं जलं तीव्रातपे यथा ॥ २८ ॥
70462
70463 जलं मृगतृणोदकम् ॥ २८ ॥
70464
70465 अबद्धस्यैकरूपस्य सर्वगस्यात्मनः कथम् ।
70466 बन्धः स्यात्तदभावे तु मोक्षः कस्य विधीयते ॥ २९ ॥
70467
70468 कुतो न बन्धोऽस्ति तत्र युक्तिमाह - अबद्धस्येति । असङ्गस्येत्यर्थः । विधीयते
70469 यत्नेन संपाद्यते ॥ २९ ॥
70470
70471 अतत्त्वज्ञानजातेयं संसारभ्रान्तिरातता ।
70472 तत्त्वज्ञानात्क्षयं याति रज्ज्वामिव भुजङ्गधीः ॥ ३० ॥
70473
70474 तर्हि किं तत्त्वज्ञानं व्यर्थं नेत्याह - अतत्त्वेति ॥ ३० ॥
70475
70476 ज्ञातवानसि तत्त्वं त्वमेकया सूक्ष्मया धिया ।
70477 जातोऽसि निरहंकारो व्योमवत्तिष्ठ निर्मलः ॥ ३१ ॥
70478
70479 ज्ञोऽसि त्वित्थं तदखिलाः सुहृद्बान्धववासनाः ।
70480 संत्यजासत्स्वभावस्य का नाम किल भावना ॥ ३२ ॥
70481
70482 ज्ञः साक्ष्यसि तत्तस्मात्सुहृद्बान्धवविषया ममतावासनाः ।
70483 असत्स्वभावस्य अविद्यमानस्वरूपस्य सुहृदादेर्भावना चिन्तना का नाम । न
70484 युक्तेत्यर्थः ॥ ३२ ॥
70485
70486 अपि चेत्थं तदन्यस्त्वं सत्त्ववाननुमीयसे ।
70487 इदं प्रथमतः प्राप्तं परमादपि कारणात् ॥ ३३ ॥
70488
70489 अपि च इत्थं मदुक्तप्रकारेण वासनात्यागे ताभ्योऽन्यः परिशिष्टः साक्षी त्वं
70490 परमार्थसत्त्ववान्परिशेषादनुमीयते । प्रथमतः वासनात्यागात्पूर्वं ते
70491 परमात्कारणाद्ब्रह्मणः प्रलयसुषुप्त्योर्नित्यप्राप्तादपि इदं
70492 परिच्छिन्नासत्यरूपमेव प्राप्तं न परमार्थसत्यरूपमिति वासनात्याग एव
70493 तत्प्राप्तिहेतुर्नान्य इत्यर्थः । अथवा अपि चेति समुच्चये ।
70494 तदन्यस्तस्मादसत्स्वभावादन्यः परमार्थसत्स्वभावस्त्वं
70495 स्वभावेनैवासत्स्वभावेभ्योऽविद्यातत्कार्येभ्यः सत्त्ववान् बलवाननुमीयसे ।
70496 अतः परमादाद्यादविद्यालक्षणात्कारणादपि इदं प्रथमतः
70497 अनादिकालात्प्राप्तं बन्धमपि इत्थं वासनावदेव संत्यजेत्यनुषज्यते ॥ ३३ ॥
70498
70499 भोगबन्धुजगद्भावैः कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।
70500 आत्मनो नास्ति संबन्धः किमेताननुशोचसि ॥ ३४ ॥
70501
70502 भोगैस्तत्साधकैर्बन्धुभिर्जगद्भावैः स्रक्चन्दनादिभिस्तत्प्राप्तिनिमित्तैः
70503 शुभाशुभैः कर्मभिश्च ॥ ३४ ॥
70504
70505 आत्मतत्त्विकसारोऽहमिति जातधियो भयैः ।
70506 न ते रामास्ति संबन्धः किं बिभेषि जगद्भ्रमात् ॥ ३५ ॥
70507
70508 आत्मतत्त्वमेवैकः सारः सत्यः परमानन्दो यस्य तथाविधोऽहमिति जाता
70509 धीर्यस्य । भयैर्भयहेतुभिः ॥ ३५ ॥
70510
70511 अजातस्य सतो बन्धोर्बन्धुदुःखसुखभ्रमैः ।
70512 कस्ते राघव संबन्धो यदेताननुशोचसि ॥ ३६ ॥

70513
70514 मम तत्त्वविदः स्वतो दुःखं माभूत् बन्धूनामज्ञत्वेन
70515 दुःखित्वात्तद्दुःखसमागमैर्दुःखं तु दुर्वारमिति चेत्तत्राह - अजातस्येति
70516 | मिथ्यात्वाद्बन्धौ अजाते सतीत्यर्थः | षष्ठी चानादरे इति षष्ठी | अथवा
70517 बन्धोः संबन्धितयाऽजातस्य तवेति योज्यम् || ३६ ||
70518
70519 त्वं चेद्बभूविथ पुरा तथेदानीं भविष्यसि |
70520 अद्य चेह स्थितोऽसीति ज्ञातवानसि निश्चयम् || ३७ ||
70521
70522 एवमात्मनोऽसङ्गत्वाद्वितीयत्वदर्शने शोकासंभव उक्तः इदानीमस्त्वात्मा
70523 सङ्गी तथापि स किं नित्य उत क्षणिक उत प्रागभाववद्घटादिवद्वा कालान्तरे
70524 नश्वरः सर्वेष्वपि पक्षेषु बन्धुशोको न युक्त इति प्रौढ्या समाधित्सुराद्ये
70525 कल्पे तावदाह - त्वं चेदिति | पुरा पूर्वजन्मसु बभूविथ तथा
70526 भाविजन्मसु भविष्यसि | अद्येदानीमिह जन्मनि च
70527 स्थितोऽसीत्येवंस्वभावमात्मानं यदि निश्चयं दृढं ज्ञातवानसि तदा
70528 अनन्तरगान्वर्तमानान्निकटस्थितान्सन्निहितान्बन्धून्
70529 प्राणादीनिवेत्यध्याहारः | अनन्तजन्मस्वतीतान्सुबहून् कस्मान्नानुशोचसि |
70530 विनिगमनाविरहात्सर्वशोकाशक्तेश्च न क्वापि शोको युक्त इति भावः || ३७ ||
70531
70532 तदानन्तरगानन्यान्प्राणादीन्निकटस्थितान् |
70533 बन्धूनतीतान्सुबहून्कस्मात्त्वं नानुशोचसि || ३८ ||
70534
70535 पूर्वमन्यस्तथेदानीं बभूविथ भविष्यसि |
70536 यदि राम तथापि त्वं सद्रूपं किं विमुह्यसि || ३९ ||
70537
70538 द्वितीयेऽप्याह - पूर्वमिति | इदानीमन्यः अग्रेऽप्यन्यो भविष्यसि इति
70539 क्षणिकमात्मानं यदि जानासि तथापि त्वं किं सद्रूपमालम्ब्य विमुह्यसि
70540 शोचसि | द्वितीयक्षणे शोच्यस्य शोचितुश्चासत्त्वेन शोकावसराभावादित्यर्थः ||
70541 ३९ ||
70542
70543 पुरा भूत्वाद्य भूत्वा च भूयश्चेन्न भविष्यसि |
70544 तथापि क्षीणसंसारः किमर्थमनुशोचसि || ४० ||
70545
70546 तृतीयेऽप्याह - पुरेति | तथाप्यात्मनाशादेव क्षीणसंसारः || ४० ||
70547
70548 तस्मान्न दुःखिता युक्ता प्राकृते जागते क्रमे |
70549 तथैव मुदिता युक्ता युक्तं कार्यानुवर्तनम् || ४१ ||
70550
70551 यदा आत्मनो जन्मादिसङ्गित्वेऽपि शोको न युक्तस्तदा किं
70552 वाच्यमसङ्गोदासीननित्यकूटस्थस्वप्रकाशपूर्णानन्दैकरसत्वे स न युक्त
70553 इतीत्याशयेनोपसंहरति - तस्मादिति | मुदिता सहजसंतोषवृत्तिः || ४१ ||
70554
70555 मा गच्छ दुःखितां राम सुखितामपि मा व्रज |
70556 समतामेहि सर्वत्र परमात्मा हि सर्वगः || ४२ ||
70557
70558 अनन्तः सत्स्वरूपस्त्वं खमिवाततितान्तरम् |
70559 प्रकाशो नित्यशुद्धस्त्वं ज्वालनामिव कोटरम् || ४३ ||
70560
70561 यथा ज्वालानां कोटरे सर्वतः प्रभाव्याप्ते तमसो नावकाशस्तद्वत्त्वय्यपि
70562 तमोदुःखादेरिति भावः || ४३ ||
70563
70564 जागतानां पदार्थानामदृष्टात्मतनुस्तनुः |

70565 हृत्स्थोऽसि हारमुक्तानामेकस्तन्तुरिवाततः ॥ ४४ ॥
70566
70567 त्वमेव सर्वान्तर इत्याह - जागतानामिति। न दृष्टा आत्मनस्तनुः
70568 स्वरूपं यस्य। तनुः सूक्ष्मः हारभूतमुक्ताफलानां
70569 तन्तुरिवाततोऽनुस्यूतः ॥ ४४ ॥
70570
70571 संसारस्थितिरेवेयं यद्भूत्वा भूयते पुनः।
70572 अज्ञेनैव न तज्ज्ञेन ज्ञोऽसि राम सुखी भव ॥ ४५ ॥
70573
70574 पुनर्जन्मशङ्कां वारयति - संसारेति। भूत्वा उत्पद्य पुनर्भूयते ॥ ४५ ॥
70575
70576 स्वरूपमिदमस्यास्तु संसृतेः सतताधिमत्।
70577 अज्ञानात्स्फारतामेति ज्ञातवानसि सन्मते ॥ ४६ ॥
70578
70579 स्वरूपं स्वभावः। सततमाधिमत् दुःखबहुलम् ॥ ४६ ॥
70580
70581 रूपं किमन्यद्भवतु भ्रममात्राद्दते भ्रमे।
70582 स्वप्नमात्राद्दते स्वप्ने भवत्यन्यो हि कः क्रमः ॥ ४७ ॥
70583
70584 स्वरूपं तत्त्वमिति न मन्तव्यमित्याह - रूपमिति। भ्रान्त्यन्तरेषु
70585 तत्त्वाप्रसिद्धेरत्रापि न तत्त्वमस्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥
70586
70587 सर्वशक्तेरियं शक्तिर्भ्रममात्रमयं तथा।
70588 राम दृश्यत एवेदमाभानमतिभास्वरम् ॥ ४८ ॥
70589
70590 ननु निस्तत्त्वं कथं सदिति दृश्यते तत्राह - सर्वेति। आभानं
70591 जगदाकारभानम्। अतिभास्वरं व्यक्तम् ॥ ४८ ॥
70592
70593 सुबन्धुः कस्यचित्कः स्यादिह नो कश्चिदप्यरिः।
70594 सदा सर्वे स सर्वस्य सर्वं सर्वेश्वरेच्छया ॥ ४९ ॥
70595
70596 जगतो भ्रान्तिमात्रताप्रदर्शनायानियतस्वभावतां दर्शयति -
70597 सुबन्धुरित्यादिना। सर्वस्य सर्वेऽपि सर्वे अरयो मित्राणि उदासीनाश्चेत्यर्थः ॥ ४९ ॥
70598
70599 आलूनशीर्णमखिलमिदमन्योन्यसंश्रितम्।
70600 अनारतं याति जगत्तरङ्गौघ इवाम्भसः ॥ ५० ॥
70601
70602 अन्योन्यसंश्रितं परस्परनिमित्तम् ॥ ५० ॥
70603
70604 अध ऊर्ध्वत्वमायाति यात्यूर्ध्वत्वमधस्तथा।
70605 संसारस्य चलस्यास्य चक्रनेमिरिवाभितः ॥ ५१ ॥
70606
70607 अध इति। प्रत्यक्षं चेदं ज्योतिश्चक्रभागानां भूमेश्चेति भावः ॥ ५१ ॥
70608
70609 स्वर्गस्था नरकं यान्ति नारकाश्च त्रिविष्टपम्।
70610 योनेयोन्यन्तरं यान्ति द्वीपाद्द्विपान्तरं जनाः ॥ ५२ ॥
70611
70612 एवमुत्कर्षापकर्षावप्यनियतावेवेत्याह - स्वर्गस्था इति ॥ ५२ ॥
70613
70614 धीराः कार्पण्यमायान्ति कृपणा यान्ति धीरताम्।
70615 परिस्फुरन्ति भूतानि पातोत्पातशतभ्रमैः ॥ ५३ ॥
70616

70617 धीरा अप्रार्थनशीलाः ॥ ५३ ॥
70618
70619 एकरूपस्थिरं चक्रं स्वच्छं संतापवर्जितम् ।
70620 नेह संप्राप्यते किंचिदग्नौ हिमकणो यथा ॥ ५४ ॥
70621
70622 उपसंहरति - एकरूपेति । चक्रं पदार्थमण्डलम् ॥ ५४ ॥
70623
70624 ये ये नाम महाभागा बहवो बान्धवास्तथा ।
70625 विनष्टा एव दृश्यन्ते ते ते कतिपयैर्दिनैः ॥ ५५ ॥
70626
70627 विनाशस्तु सर्वत्र नियत इत्याह - ये ये इति ॥ ५५ ॥
70628
70629 परतात्मीयतान्यत्वत्वमत्त्वादिभावना ।
70630 नेह सत्या महाबाहो द्विचन्द्रादिदृशो यथा ॥ ५६ ॥
70631
70632 अस्त्वनियतता किं ततस्तत्राह - परतेति ॥ ५६ ॥
70633
70634 अयं बन्धुः परश्चायमयं चाहमयं भवान् ।
70635 इति मिथ्यादृशो राम विगलन्तु तवाधुना ॥ ५७ ॥
70636
70637 विगलन्तु विशीर्यन्ताम् ॥ ५७ ॥
70638
70639 क्रीडार्थं व्यवहारस्थ एताभिर्हतदृष्टिभिः ।
70640 आमूलमन्तश्छिन्नाभिर्बहिर्विहर हेलया ॥ ५८ ॥
70641
70642 हतदृष्टिभिर्बाधितानुवृत्तिदृष्टिभिः । आमूलमज्ञानवासनाभ्यां सह
70643 अन्तश्छिन्नाभिः ॥ ५८ ॥
70644
70645 संसारसरणावस्यां तथा विहर सुव्रत ।
70646 न यथैव श्रमश्रान्तो वासनाभारवानिव ॥ ५९ ॥
70647
70648 वासनाभारवान् अज्ञ इव श्रमश्रान्तो यथा न भवस्येव तथा अस्यां
70649 संसारसरणौ विहर ॥ ५९ ॥
70650
70651 यथा यथैषा कार्याणि वासनाक्षयकारिणी ।
70652 विचारणा तवोदेति संशाम्यन्ति तथा तथा ॥ ६० ॥
70653
70654 कदा तर्हि मम व्यवहारोपरमो भविष्यति तत्राह - यथा यथेति ।
70655 वासनाक्षयकारिणी विचारणा यथा यथोदेति तथा तथा कार्याणि व्यवहाराः
70656 प्रशाम्यन्ति उपरंस्यन्त इत्यर्थः ॥ ६० ॥
70657
70658 अयं बन्धुरयं नेति गणना लघुचेतसाम् ।
70659 उदारचरितानां तु विगतावरणैव धीः ॥ ६१ ॥
70660
70661 विगतं अयमेव बन्धुरिति परिच्छेदलक्षणं आवरणं यस्यास्तादृश्येव
70662 सर्वत्र समतादर्शिनीत्यर्थः ॥ ६१ ॥
70663
70664 न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न यन्मम ।
70665 इति निर्णीय धीराणां विगतावरणैव धीः ॥ ६२ ॥
70666
70667 उक्तमेवार्थं कारणोपन्यासेन विवृणोति - न तदिति ॥ ६२ ॥
70668

70669 नास्तमेति न चोदेति यश्चिदाकाशवन्महान् |
70670 सर्वं संपश्यति स्वस्थः स्वस्थो भूमितलं यथा || ६३ ||
70671
70672 स्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठितो विक्षेपदुःखोपशमस्वास्थ्यवान्वा || ६३ ||
70673
70674 सर्वा एव हि ते भूतजातयो राम बन्धवः |
70675 अत्यन्तासंयुता एतास्तव राम न काश्चन || ६४ ||
70676
70677 सर्वा इति | अनादौ संसारे सर्वयोनिषु स्वस्य बहुशो जन्मानुभवादित्यर्थः |
70678 बन्धुत्वेनात्यन्तमसंयुताः काश्चन काश्चिदपि न पर्यायेण सर्वैः सह
70679 संबन्धादित्यर्थः | अथवा देहद्वारकपरम्परासंबन्धापेक्षया
70680 सर्वजीवैः सह साक्षादैकात्म्यसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वात्तेन
70681 संबन्धेनात्यन्तासंयुता न काश्चनेत्यर्थः || ६४ ||
70682
70683 विविधजन्मशताहितसंभ्रमे
70684 जगति बन्धुरबन्धुरितीक्षणम् |
70685 भ्रमदशैव विवल्गति वस्तुत-
70686 स्त्रिभुवनं चिरबन्धुरबन्ध्वपि || ६५ ||
70687
70688 उक्तमेवार्थं संक्षिप्य विवृण्वन्नुपसंहरति - विविधेति |
70689 विविधैर्नानायोनिविचित्रैर्जन्मशतैराहिताः संभ्रमा यस्मिंस्तथाविधे जगति
70690 अयं बन्धुरयमबन्धुरिति ईक्षणं भेददर्शनं भ्रमदशैव विवल्गति
70691 विजृम्भते | वस्तुतस्तु जीवभावदृष्टौ त्रिभुवनं त्रिभुवनस्थं जीवजातं
70692 निजबन्धुर्ब्रह्मभावदृष्टौ तु स्वयमेव सर्वमित्यबन्ध्वपि तदेवेत्यर्थः ||
70693 ६५ ||
70694
70695 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये
70696 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे जीवन्मुक्तवर्णनं नामाष्टादशः
70697 सर्गः || १८ ||
70698
70699 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
70700 जीवन्मुक्तवर्णनं नामाऽष्टादशः सर्गः || १८ ||
70701
70702
70703 एकोनविंशः सर्गः १९
70704
70705 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् |
70706 भ्रात्रोस्त्रिपथगातीरे संवादं मुनिपुत्रयोः || १ ||
70707
70708 इहोक्तसिद्धये पुण्यपावनाख्यानमुच्यते |
70709 पुण्यो यत्पितृशोकार्तं पावनं समबोधयत् || १ ||
70710
70711 अत्र उक्तार्थविषये || १ ||
70712
70713 अयं बन्धुरयं नेति कथाप्रस्तावतः स्मृतम् |
70714 इतिहासमिमं पुण्यमाश्चर्यं शृणु राघव || २ ||
70715
70716 अस्त्यस्य जम्बूद्वीपस्य कस्मिंश्चिद्गिरिकुञ्जके |
70717 वनव्यूहमहोत्तंसं महेन्द्रो नाम पर्वतः || ३ ||
70718
70719 मध्ये | निर्धारणे सप्तमी | पुञ्जके इति पाठः स्पष्टः || ३ ||
70720

70721 कल्पद्रुमवनच्छायाविश्रान्तमुनिकिन्नरः ।
70722 शृङ्गैराततमाकाशं जितवान्यः समुन्नतैः ॥ ४ ॥
70723
70724 आततं विस्तीर्णमप्याकाशं शृङ्गैर्जितवान् व्याप्तवान् ॥ ४ ॥
70725
70726 ब्रह्मलोकान्तरप्राप्तशृङ्गकन्दरचारिभिः ।
70727 सामवेदप्रतिध्वानघुंघुमैर्गायतीव यः ॥ ५ ॥
70728
70729 ब्रह्मलोकेत्यतिशयोक्तिः ॥ ५ ॥
70730
70731 यः पयोमेदुरैर्मेघैर्लसितैः शृङ्गकोटिषु ।
70732 लताकुसुमसंप्रोतैः कुन्तलैरिव राजते ॥ ६ ॥
70733
70734 पयोमेदुरैर्नीलैरिति यावत् । लसितैर्विद्युद्भिर्विराजमानैः । कुन्तलैः केशैः ॥ ६ ॥
70735
70736 यस्तदोड्डयनोत्कानां [यस्तटोड्डयनोत्कानां इति टीकाकृत्संमतः
70737 पाठः] शरभाणां विजृम्भितैः ।
70738 विस्फूर्जति गुहावक्त्रैः कल्पाभ्राणि हसन्निव ॥ ७ ॥
70739
70740 तटेषु उड्डयने उत्कानां सोत्कण्ठानां शरभाणामष्टापदानां
70741 विजृम्भितैर्विस्फूर्जति गर्जति [गर्जति इति क्वचिन्न पठ्यते] ॥ ७ ॥
70742
70743 येन निर्झरनिह्रदैः कन्दरान्तरचारिभिः ।
70744 समुद्रजलकल्लोलविलासो विजितोऽभितः ॥ ८ ॥
70745
70746 कन्दरान्तरेषु चारिभिः प्रतिध्वनितैरिति यावत् । कल्लोलानां विलासः
70747 सगर्जितनृत्यम् ॥ ८ ॥
70748
70749 तस्यैकदेशे वितते रत्नसानौ मनोरमे ।
70750 मुनिभिः स्नानपानार्थं व्योमगङ्गावतारिता ॥ ९ ॥
70751
70752 रत्नमये सानौ प्रस्थदेशे व्योमगङ्गा मन्दाकिनी ॥ ९ ॥
70753
70754 तस्यास्त्रिपथगायास्तु तीरे विकसितद्रुमे ।
70755 रत्नाद्रितटविद्योते कचत्कनकपिञ्जरे ॥ १० ॥
70756
70757 रत्नाद्रेर्मेरोस्तटमिव विद्योतमाने ॥ १० ॥
70758
70759 आसीदभ्युदितज्ञानस्तपोराशिरुदारधीः ।
70760 मुनिदीर्घतपा नाम तपो मूर्तमिवापरम् ॥ ११ ॥
70761
70762 अभ्युदितं ज्ञानं परमात्मबोधो यस्य । मूर्तं धृतशरीरम् ॥ ११ ॥
70763
70764 मुनेर्बभूवतुस्तस्य पुत्रौ द्वाविन्दुसुन्दरौ ।
70765 पुण्यपावननामानौ द्वौ कचाविव वाक्पतेः ॥ १२ ॥
70766
70767 द्वौ कचाविवेत्यभूतोपमा । वाक्पतेर्बृहस्पतेः ॥ १२ ॥
70768
70769 स ताभ्यां सह पुत्राभ्यां भार्यया च सहैकया ।
70770 उवास सरितस्तीरे तस्मिन्सफलपादपे ॥ १३ ॥
70771
70772 अथ काले तयोस्तस्य पुत्रयोर्ज्ञानवानभूत् ।

70773 पुण्यो नाम च यो ज्येष्ठो गुणज्येष्ठश्च राघव ॥ १४ ॥
70774
70775 ज्ञानवान् तत्त्ववित् ॥ १४ ॥
70776
70777 पावनोर्धप्रबुद्धोऽभूत्पूर्वसंध्याम्बुजं यथा ।
70778 मौर्ख्यादधिगतो नाप्तः पदे दोलायितः स्थितः ॥ १५ ॥
70779
70780 अर्धप्रबुद्ध इत्यस्य विवरणं मौर्ख्यादधिगतो निर्गतः । पदे
70781 परमात्मवस्तुनि चानाप्तः । अन्तराले दोलायितः स्थितः ॥ १५ ॥
70782
70783 ततो वहत्यकलिते काले कलितकारणे ।
70784 संवत्सरशते जीर्णदीर्घदेहलतायुषि ॥ १६ ॥
70785
70786 अकलिते प्राणिभिरायुःक्षयत्वेनालक्षिते । संवत्सरशतात्मके । देहलता च
70787 आयुश्च देहलतायुषी जीर्णे देहलतायुषी येन तथाविधे काले वहत्यतिक्रामति सति
70788 मुनिर्देहं जहाविति व्यवहितेन संबन्धः ॥ १६ ॥
70789
70790 अस्माद्द्वङ्गुरभूताढ्याद्वृत्तान्तशतभीषणात् ।
70791 रतिमुत्सृज्य संसाराज्जराजर्जरजीवितः ॥ १७ ॥
70792
70793 जन्मजरामरणस्वर्गपातनरकादिवृत्तान्तशतैर्भीषणात्संसाराद्रति##-
70794 १७ ॥
70795
70796 कलनापक्षिणी नीडं देहं दीर्घतपा मुनिः ।
70797 जहौ गिरिगुहागेहे भारं वैवधिको यथा ॥ १८ ॥
70798
70799 यथा वैवधिको वीवधवाहको गेहे वीवधभारं जहाति तथेत्यर्थः ।
70800 विवधवीवधशब्दावुभयतो बद्धशिक्ये स्कन्दवाह्ये काष्ठविशेषे वर्तेते ॥
70801 १८ ॥
70802
70803 प्रशान्तकलनारम्भं चेत्यरिक्तचिदास्पदम् ।
70804 पदं जगाम नीरागं पुष्पगन्ध इवाम्बरम् ॥ १९ ॥
70805
70806 प्रशान्ताः कलनारम्भा यत्र । चेत्यै रिक्ता रहिता याश्चितस्तत्तज्जीवचैतन्यानि
70807 तेषामास्पदं प्रतिष्ठाभूतं परमपदम् । यथा
70808 पुष्पगन्धोऽम्बरमाकाशं गच्छति तद्वत् ॥ १९ ॥
70809
70810 अथ भार्या मुनेर्देहं प्राणापानविवर्जितम् ।
70811 दृष्ट्वा विलुलितं भूमौ विनालमिव पङ्कजम् ॥ २० ॥
70812
70813 चिरमभ्यस्तया योगयुक्त्या पतिवितीर्णया ।
70814 तत्याज तनुमम्लानां षट्पदी पद्मिनीमिव ॥ २१ ॥
70815
70816 पत्या वितीर्णया उपदिष्टया योगयुक्त्या । अम्लानां रोगजरादिम्लानिरहितामपि
70817 तनुं तत्याज ॥ २१ ॥
70818
70819 भर्तारमेवानुययौ जनस्यादृष्टतां गता ।
70820 प्रभागगनकोशस्थमस्तं यातमिवोडुपम् ॥ २२ ॥
70821
70822 ब्रह्मीभूतं भर्तारमेव अनुययौ स्वयमपि ब्रह्मीभावं प्रापेति यावत् । नहि
70823 ब्रह्मविदां देशान्तरे गतिरस्ति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते
70824 इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

70825
70826 मातापित्रोस्तु गतयोरौर्ध्वदेहिककर्मणि।
70827 पुण्य एव स्थितोऽव्यग्रः पावनो दुःखमाययौ॥ २३॥
70828
70829 अव्यग्रो विशोकः॥ २३॥
70830
70831 शोकोपहृतचित्तोऽसौ भ्रमन्काननवीथिषु।
70832 ज्यायांसमनवेक्ष्यैव पावनो विललाप ह॥ २४॥
70833
70834 ज्यायांसं ज्येष्ठभ्रातरं अनवेक्ष्य। तद्वद्धैर्यमनाल्म्ब्येति यावत्॥ २४॥
70835
70836 अथौर्ध्वदेहिकं कृत्वा मातापित्रोरुदारधीः।
70837 आययौ विपिने पुण्यः पावनः शोकलालसम्॥ २५॥
70838
70839 पुण्य उवाच।
70840
70841 किं पुत्र घनतां शोकं नयस्यान्ध्यैककारणम्।
70842 बाष्पधाराधरं घोरं प्रावट्काल इवाम्बुजम्॥ २६॥
70843
70844 पितृसमो ज्येष्ठ इति शास्त्रात्पुत्रेति संबोधनम्। शोकं दुःखमूष्माणं च
70845 । घनतां निबिडतां मेघतां च। अत एव
70846 बाष्पधाराधरमान्ध्यैककारणमिति च श्लेषात् साधारणे विशेषणे।
70847 आम्बुजं अम्बुजसंबन्धिनमम्बुजसदृशनेत्रसंबन्धिनं च॥ २६॥
70848
70849 पिता तव महाप्राज्ञ गतः सार्धं त्वदम्बया।
70850 स्वामेव परमात्मात्मपदवीं मोक्षनामिकाम्॥ २७॥
70851
70852 तत्स्थानं सर्वजन्तूनां तद्रूपं विजितात्मनाम्।
70853 स्वभावमभिसंपन्ने किं पितर्यनुशोचसि॥ २८॥
70854
70855 स्थानं उत्पत्त्यादिकालत्रयेऽप्याधारभूतम्। जन्तूनां जननधर्मिणां
70856 प्राणिनाम्। विजितात्मनां ब्रह्मविदाम्। रूपं स्वरूपम्। अत एव न पितुः
70857 शोच्यतेत्याह - स्वभावमिति॥ २८॥
70858
70859 ईदृशी तु त्वया बद्धा भावनेह विमोहजा।
70860 संसारे यदशोच्योऽपि त्वया तातोनुशोच्यते॥ २९॥
70861
70862 ईदृशी इयमेव मम माता अयमेव मम पितेत्येवंरूपा। यत् यया भावनया
70863 ॥ २९॥
70864
70865 न सैव भवतो माता नासावेव पिता तव।
70866 न भवानेष तनयस्तयोर्निःसंख्यपुत्रयोः॥ ३०॥
70867
70868 निःसंख्याः संख्यातुमशक्याः पुत्रा ययोः॥ ३०॥
70869
70870 मातापितृसहस्राणि समतीतानि ते सुत।
70871 बहून्यम्बुप्रवाहस्य निम्नानीव वने वने॥ ३१॥
70872
70873 निम्नानि गम्भीरस्थानानीव॥ ३१॥
70874
70875 असंख्यपुत्रयोर्नैव भवानेव सुतस्तयोः।
70876 सरित्तरङ्गवत्पुत्र गताः पुत्रगणा नृणाम्॥ ३२॥

70877
70878 हे पुत्र नृणामन्येषामपि ॥ ३२ ॥
70879
70880 अस्मत्पित्रोरतीतानि पुत्रलक्षाण्यनेकशः ।
70881 पत्रकोरकवृन्तानि लताविटपयोरिव ॥ ३३ ॥
70882
70883 विटपग्रहणेन विटपी लक्ष्यते । विटपिनोरिवेति वा पाठः ॥ ३३ ॥
70884
70885 मित्रबान्धववृन्दानि जन्तोर्जन्मनि जन्मनि ।
70886 ऋतावृतावतीतानि फलानीव महातरोः ॥ ३४ ॥
70887
70888 शोचनीया यदि स्नेहान्मातापितृसुताः सुत ।
70889 तदतीता न शोच्यन्ते किमजस्रं सहस्रशः ॥ ३५ ॥
70890
70891 न शोच्यन्ते त्वयेति शेषः ॥ ३५ ॥
70892
70893 प्रपञ्चोऽयं महाभाग दृश्यते जागते भ्रमे ।
70894 परमार्थेन ते प्राज्ञ नास्ति मित्रं न बान्धवाः ॥ ३६ ॥
70895
70896 जागते जगत्कल्पनानिमित्ते भ्रमे मोहे सत्येव दृश्यते । परमार्थेन
70897 परमार्थतस्तु ते तव न । तथाचोक्तं वार्तिके -
70898 अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते । ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न
70899 कथंचन युज्यते इति ॥ ३६ ॥
70900
70901 न नाश इव हि भ्रातः परमार्थेन विद्यते ।
70902 महत्यपि चिरातप्ते मराविव पयोलवाः ॥ ३७ ॥
70903
70904 परमार्थेन परमार्थदृष्ट्या मरोर्मरुत्वादेव पयोलवा न सन्ति तत्र
70905 चिरातप्ते सुतराम् । तथा ब्रह्मस्वाभाव्यादेव नाशो नास्ति तत्र तत्त्वबोधे
70906 सुतरामिति द्योतनायापिशब्दः ॥ ३७ ॥
70907
70908 एता याः प्रेक्षसे लक्ष्मीश्छत्रचामरचञ्चलाः ।
70909 स्वप्न एव महाबुद्धे दिनानि त्रीणि पञ्च वा ॥ ३८ ॥
70910
70911 लक्ष्मीः राज्यादिसंपदः । स्वप्न एव ता इति शेषः ॥ ३८ ॥
70912
70913 दृष्ट्या तु पारमार्थिक्या पुत्रं सत्यं विचारय ।
70914 नैव त्वं न वयं चैव भ्रान्तिमन्तः परित्यज ॥ ३९ ॥
70915
70916 अयं गतो मृतश्चायमिति दुर्दृष्टयः पुरः ।
70917 स्वसंकल्पोपतापोत्था दृश्यन्ते नतु सत्यतः ॥ ४० ॥
70918
70919 स्वसंकल्पलक्षणो य उपतापः संनिपातभ्रमस्तदुत्थाः पुरो दृश्यन्ते ॥ ४०
70920 ॥
70921
70922 अज्ञानविस्तीर्णमरौ विलोलं
70923 शुभाशुभस्यन्दमयैस्तरङ्गैः ।
70924 सवासनानाममरीचिवारि
70925 परिस्फुरत्येतदनन्तरूपम् ॥ ४१ ॥
70926
70927 अज्ञानलक्षणेनातपेन विस्तीर्णे आच्छन्ने मरौ मरुभूमिसदृशे आत्मनि ।
70928 स्वसंकल्पवासनानामकं मरीचिवारि मृगतृष्णोदकम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये
मोक्षोपायेषुपशमप्रकरणे पावनबोधनं नामैकोनविंशः सर्गः
॥ १९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
पावनबोधनं नामैकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः २०

पुण्य उवाच ।

कः पिता किं च वा मित्रं का माता के च बान्धवाः ।
स्वबुद्ध्यैवावधूयन्ते वात्यया जनपांसवः ॥ १ ॥

नानायोनिषु जन्मानि पावनस्यात्मनस्तथा ।
इह पुण्येन कीर्त्यन्ते शोकमोहापनुत्तये ॥ १ ॥

शोकस्य मोहमूलकत्वान्मोहापनयनेनैवास्य शोकोऽपनेय इति मन्यमानः
पुण्यस्तद्विषयाणां पित्रादीनामनिर्वचनीयत्वान्मिथ्यात्वं प्रतिज्ञाय
ज्ञानापनोद्यतामाह - कः पितेति । कः किंस्वरूपः । तत्त्वतो
निर्वक्तुमशक्याः सर्वेऽपीत्यर्थः । स्वबुद्ध्या स्वभ्रान्त्यैवावधूयन्ते
उत्थाप्यन्ते । अथवा स्वविवेकबुद्धिलक्षणया वात्यया
स्वजनपांसवोऽवधूयन्ते निरस्यन्ते ॥ १ ॥

बन्धुमित्रसुतस्नेहद्वेषमोहदशामयः ।
स्वसंज्ञामात्रकेणैव प्रपञ्चोऽयं वितन्यते ॥ २ ॥

स्नेहद्वेषमोहदशालक्षण आमयो रोगः । स्वसंज्ञा स्वकृतः
संकेतस्तन्मात्रकेणैव ॥ २ ॥

बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः ।
विषामृतदशेवेह स्थितिर्भावनिबन्धनी ॥ ३ ॥

उक्तमुपपादयति - बन्धुत्वे इति । भावितो दृढभावनया संकेतितः ।
परत्वे शत्रुत्वे । यथा विषकृतिभिर्विषस्य जीवनहेतुत्वेन
दृढभावनात्तान्प्रति अमृतदृशा अन्यस्तद्विपरीतभावनाद्विषदशा चेति
भावनिबन्धनी स्थितिस्तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

एकत्वे विद्यमानस्य सर्वगस्य किलात्मनः ।
अयं बन्धुः परश्चायमित्यसौ कलना कुतः ॥ ४ ॥

आस्तां बन्धुतत्त्वचिन्ता तदनुशोचिनस्तव स्वतत्त्वविमर्शमात्रेण ते निरसितुं
शक्या इत्याशयेनाह - एकत्वे इति । सर्वदेहेष्वेकत्वे अभिन्नत्वे ॥ ४ ॥

रक्तमांसास्थिसंघाताद्देहादेवास्थिपञ्जरात् ।
कोऽहं स्यामिति चेत्तेन स्वयं पुत्र विचारय ॥ ५ ॥

नन्वहं कथं सर्वदेहेष्वेक इति चेदहं प्रत्ययवेद्यमेव कोऽसाविति
विमृशेत्याह - रक्तेति । रक्तादिजडसंघाताद्देहादन्यश्चेतनस्वभावः
कोऽहं स्यामिति विचारयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

70981
70982 दृष्ट्या तु पारमार्थिक्या न कश्चित्त्वं न वास्म्यहम् |
70983 मिथ्याज्ञानमिदं पुण्यः पावनश्चेति वल्गति || ६ ||
70984
70985 त्वं पावनशब्दवाच्यो देहादिर्न कश्चित् | अहं पुण्यशब्दवाच्यः |
70986 मिथ्याज्ञानं देहात्मताभ्रम एव वल्गति प्रथते || ६ ||
70987
70988 कस्ते पिता कश्च सुहृत्का माता कश्च वा परः |
70989 खस्यानन्तविलासस्य किमत्वं किं स्वमुच्यताम् || ७ ||
70990
70991 एवं पित्रादिशरीरमपि विमर्शे भ्रान्तिरेवेत्याह - क इति | यदि तु
70992 देहाद्युपाधिनिष्कृष्टं चिदाकाशमेवाहं त्वं पित्रादयश्चेति मन्यसे तदा
70993 मम पिता मम भ्रातेत्यादिभेदघटितः स्वत्वादिसंबन्धो न घटत एवेत्याह
70994 - खस्येति | खस्य चिदाकाशस्य || ७ ||
70995
70996 असि चेत्त्वं तदन्येषु यातेषु बहुजन्मसु |
70997 ये बन्धवो ये विभवाः किं तानपि न शोचसि || ८ ||
70998
70999 लिङ्गशरीराण्येवाहं मद्बान्धवाश्चेति चेत्तत्राह - असि चेदिति | त्वं
71000 मद्यावृत्तलिङ्गात्मा असि चेत्तत्तदा यातेष्वतीतेषु किं किमर्थं न शोचसि || ८ ||
71001
71002 बभूवुस्ते सुपुष्पासु स्थलीषु मृगयोनिषु |
71003 बहवो बन्धवो मार्गास्तान्कथं नानुशोचसि || ९ ||
71004
71005 जन्मान्तरबन्धून्प्रपञ्चयति - बभूवुरित्यादिना | मार्गाः मृगयोनिजा
71006 जीवाः || ९ ||
71007
71008 बभूवुस्ते सपद्मासु तटीष्वम्भोजिनीषु ते |
71009 हंसस्य बन्धवो हंसास्तान्कथं नानुशोचसि || १० ||
71010
71011 अम्भोजिनीषु पद्मवनीषु नद्यादितटीषु हंसस्य ते ते तत्कालप्रसिद्धा हंसा
71012 बन्धवो बभूवुः | तटीष्वम्भोधियोषिताम् इति पाठे नदीनां तटीष्वित्यर्थः ||
71013 १० ||
71014
71015 बभूवुस्तेऽलमन्यत्र चित्रासु वनराजिषु |
71016 बहवो बन्धवो वृक्षास्तान्कथं नानुशोचसि || ११ ||
71017
71018 अन्यत्रान्येषु जन्मसु | अलमत्यन्तं बन्धवो बभूवुः || ११ ||
71019
71020 बभूवुस्ते महोग्रेषु शिखरेषु महीभृताम् |
71021 बहवो बान्धवाः सिंहास्तान्कथं नानुशोचसि || १२ ||
71022
71023 बभूवुस्ते स्रवन्तीषु सरःस्वम्भोजिनीषु च |
71024 बहवो बन्धवो मत्स्यास्तान्कथं नानुशोचसि || १३ ||
71025
71026 स्रवन्तीषु नदीषु || १३ ||
71027
71028 बभूविथ दशार्णेषु कपिलो वनवानरः |
71029 राजपुत्रस्तुषारेषु पुण्ड्रेषु वनवायसः || १४ ||
71030
71031 इदानीं भ्रातुर्जन्मभेदान्योगबलेन दृष्टान्विशिष्य स्मारयन्नाह -
71032 बभूविथेति | दशार्णतुषारपुण्ड्रादयो देशविशेषाः || १४ ||

71033
71034 हैहयेषु च मातङ्गस्त्रिगर्तेषु च गर्दभः |
71035 शाल्वेषु सरमापुत्रः पतत्री सरलद्रुमे || १५ ||
71036
71037 सरमा शुनी तस्याः पुत्रः | पतत्री पक्षी अर्थाच्छाल्वेष्वेव || १५ ||
71038
71039 विन्ध्याद्रौ पिप्पलो भूत्वा घुणो भूत्वा महावटे |
71040 मन्दरे कुक्कुटो भूत्वा विप्रो जातोऽसि कन्दरे || १६ ||
71041
71042 घुणः काष्ठकीटकः अर्थान्मन्दरस्यैव कन्दरे दरीप्रदेशे || १६ ||
71043
71044 कोसलेषु द्विजो भूत्वा भूत्वा वङ्गेषु तित्तिरिः |
71045 अश्वो भूत्वा तुषारेषु जातस्त्वं ब्रह्मणोऽध्वरे || १७ ||
71046
71047 पुष्करेषु प्रसिद्धे ब्रह्मणः प्रजापतेरध्वरे जातः पशुरिति शेषः | यातः इति
71048 वा पाठः || १७ ||
71049
71050 यः कीटस्तालकन्दान्तर्मशको य उदुम्बरे |
71051 यः प्राग्बको विन्ध्यवने स त्वं पुत्र ममानुजः || १८ ||
71052
71053 तालतरोः कन्दो मूलं तदन्तः | त्रीण्यपि जन्मानि विन्ध्यवने || १८ ||
71054
71055 हिमवत्कन्दरे भूर्जतनुत्वग्ग्रन्थिकोटरे |
71056 पिपीलिको यः षण्मासान्सोऽयं त्वमनुजो मम || १९ ||
71057
71058 भूर्जवृक्षस्य तन्वी मृदुला या त्वक् तद्ग्रन्थिप्रभवे कोटरे बिले || १९ ||
71059
71060 स्थितः सीमान्तकुग्रामगोमये यश्च वृश्चिकः |
71061 सार्धसंवत्सरं साधो सोऽयं त्वमनुजो मम || २० ||
71062
71063 अर्थात्स्वदेशसीमाया अन्ते यः कुग्रामस्तत्रत्ये शुष्कगोमयोत्करे || २० ||
71064
71065 पुलिन्दीस्तनपीठेषु निलीनं येन कानने |
71066 षट्पदेनेव पद्मेषु सोऽयं त्वमनुजो मम || २१ ||
71067
71068 लीनं अर्थात्पुलिन्दीशिशुज्न्म प्राप्येति गम्यते || २१ ||
71069
71070 एतास्वन्यासु बह्वीषु जनयोनिषु पुत्रक |
71071 जातोऽसि जम्बूद्वीपेऽस्मिन्पुरा शतसहस्रशः || २२ ||
71072
71073 इत्थं तवात्मनश्चैव प्राक्तनं वासनाक्रमम् |
71074 पश्यामि सूक्ष्मया बुद्ध्या सम्यग्दर्शनशुद्धया || २३ ||
71075
71076 ममापि बह्व्यो बहुधा योनयो मोहमन्थराः |
71077 समतीताः स्मराम्यद्य ता ज्ञानोदितया दृशा || २४ ||
71078
71079 भ्रातृजन्मोक्तीरुपसंहृत्य स्वजन्मभेदान्वक्तुमारभते - ममापीति |
71080 मोहमन्थरा अज्ञानजडाः || २४ |||
71081
71082 त्रिगर्तेषु शुको भूत्वा भेको भूत्वा सरित्तटे |
71083 वनेषु लावको भूत्वा जातोऽहमिह कानने || २५ ||
71084

71085 लावकः क्षुद्रपक्षिविशेषः ॥ २५ ॥
71086
71087 भुक्त्वा पुलिन्दतां विन्ध्ये कृत्वा वङ्गेषु वृक्षताम् ।
71088 उष्ट्रत्वमपि विन्ध्याद्रौ जातोऽहमिह कानने ॥ २६ ॥
71089
71090 वृक्षतां कृत्वा वृक्षजन्म भुक्त्वेत्यर्थः । उष्ट्रत्वमुष्ट्रजन्म ।
71091 न्युब्जत्वम् इति पाठेऽपि न्युब्जपृष्ठमुष्ट्रत्वमेव भुक्त्वेह जात इत्यर्थः ॥ २६
71092 । ।
71093
71094 यश्चातको हिमगिरौ यो राजा पौण्ड्रमण्डले ।
71095 व्याघ्रो यः सह्यकुञ्जेषु स एवाहं [स एवेह इति पाठः]
71096 तवाग्रजः ॥ २७ ॥
71097
71098 यो गृध्रो दशवर्षाणि यो ग्राहो मासपञ्चकम् ।
71099 यः समानां सिंहः स एवेह तवाग्रजः ॥ २८ ॥
71100
71101 इहास्मिञ्जन्मनि ॥ २८ ॥
71102
71103 आन्ध्रग्रामचकोरेण तुषारनृपराजिना ।
71104 श्रीशैलाचार्यपुत्रेण दम्भवत्कथ्यते मया ॥ २९ ॥
71105
71106 तुषारेषु हिमवत्प्रदेशेषु नृपवद्विराजनशीलेन माण्डलिकेनेत्यर्थः ।
71107 अपुण्यस्य स्वस्य लोकवञ्चनाय पुण्यनाम्ना प्रख्यापनं
71108 दम्भस्तद्वत्स्थितेन मयेत्युत्प्रेक्षा । मयेदं कथ्यते तव इति पाठे तु स्पष्टम्
71109 ॥ २९ ॥
71110
71111 सर्वे विविधसंसारा विविधाचारचेष्टिताः ।
71112 विलासा जन्मनो भ्रान्ते स्मर्यन्ते प्राक्तना मया ॥ ३० ॥
71113
71114 जन्मनः जन्मभेदरूपाया भ्रान्तेर्विलासाः ॥ ३० ॥
71115
71116 एवं स्थिते जगज्जाता बान्धवाः शतशो गताः ।
71117 पितरो मातरश्चैव भ्रातरः सुहृदस्तथा ॥ ३१ ॥
71118
71119 उपसंहृत्य प्रकृते योजयति - एवं स्थिते इति ॥ ३१ ॥
71120
71121 कांस्तान्समनुशोचावो न शोचावश्च कानपि ।
71122 बन्धूनिहातिशोचाव ईदृश्येव जगद्गतिः ॥ ३२ ॥
71123
71124 तान् प्राक्तनान्बन्धून्कान् शोचावः । तान्बन्धूनतिक्रम्य इह कान् शोचावः । न
71125 कांश्चिदपि शोचावः । यत ईदृश्येव जगद्गतिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥
71126
71127 अनन्ताः पितरो यान्ति यान्त्यनन्ताश्च मातरः ।
71128 इह संसारिणां पुंसां वनपादपपर्णवत् ॥ ३३ ॥
71129
71130 किं प्रमाणमतः पुत्र दुःखस्यात्र सुखस्य च ।
71131 तस्मात्सर्वं परित्यज्य तिष्ठावः स्वच्छतां गतौ ॥ ३४ ॥
71132
71133 किं प्रमाणमवधिः । सर्वं शोकं दृश्यमात्रं वा ॥ ३४ ॥
71134
71135 प्रपञ्चभावनां त्यक्त्वा मनस्यहमिति स्थिताम् ।
71136 तां गतिं गच्छ भद्रं ते यां यान्ति गतिकोविदाः ॥ ३५ ॥

गतिकोविदा आत्मावगतिकुशलाः ॥ ३५ ॥

इहाजवं जवीभावं पतनोत्पतनात्मकम् ।
न [नानुशोचन्ति इति पाठः] च शोचन्ति सुधियश्चिरं वल्गन्ति
केवलम् ॥ ३६ ॥

पतनमधोगतिरुत्पतनमूर्ध्वगतिस्तदात्मकं आजवं
जवीभावमविश्रान्तभ्रमणम् । केवलं निरभिमानतया वल्गन्ति व्यवहरन्ति ॥
३६ ॥

भावाभावविनिर्मुक्तं जरामरणवर्जितम् ।
संस्मरत्मानमव्यग्रो मा विमूढमना भव ॥ ३७ ॥

न ते दुःखं न ते जन्म न ते माता न ते पिता ।
आत्मैवसि न सद्बुद्धे त्वमन्यः कश्चिदेव हि ॥ ३८ ॥

त्वमात्मैवासि नान्यः अनात्मभूतदेहादिः कश्चित्त्वमसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अस्यां संसारयात्रायां नानाभिनयदायिनः ।
अज्ञा एव नराः साधुरसभावसमन्विताः ॥ ३९ ॥

नर्तकवन्नानाभिनया अभिनिवेशचेष्टास्तद्दायिनस्तत्कारिणोऽज्ञामूढा एव
नराः साधुरसभावः पुरुषार्थसारताबुद्धिस्तत्समन्विता इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

मध्यस्थदृष्टयः स्वस्था यथाप्राप्तार्थदर्शिनः ।
तज्ज्ञास्तु प्रेक्षका एव साक्षिधर्मे व्यवस्थिताः ॥ ४० ॥

तज्ज्ञास्तत्त्वज्ञास्तु तटस्थदृष्टय उदासीनाः प्रेक्षका एव । अत एव
साक्षिधर्मे व्यवस्थिता ॥ ४० ॥

कर्तारोऽपि न कर्तारो यथा दीपा निशागमे ।
आलोककर्मणामेवं तज्ज्ञा लोकस्थिताविह ॥ ४१ ॥

निशाया आगमे आगमने सति आलोककर्मणां प्रकाशनक्रियाणां यथा दीपाः
संनिधिमात्रेण कर्तारोऽपि अव्याप्रियमाणत्वादकर्तार एवं तज्ज्ञा
लोकव्यवहारस्थितावित्यर्थः ॥ ४१ ॥

प्रतिबिम्बे न दृश्यन्ते स्वात्मबिम्बगतैरपि ।
यथा दर्पणरत्नाद्यास्तथा कार्ये महाधियः ॥ ४२ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह - प्रतिबिम्बे इति । यथा करादिगतदर्पणा रत्नाद्याः
प्रतिबिम्बोपाधयः स्वात्मनो बिम्बभूतसर्वदेहगतैः सर्वैर्धर्मैः सहापि
स्वात्मनि कृते प्रतिबिम्बे बिम्बधर्मान्तरवत्स्वयं निविष्टा न दृश्यन्ते
तद्वत्स्वात्मन्यध्यस्ते कार्ये कर्तारोऽपि मधाधियः स्वयमभिनिविष्टा न
भवन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सर्वैषणामयकलङ्कविवर्जितेन
स्वस्थात्मभावकलितेन हृदब्जमध्ये ।
पुत्रात्मनात्मनि महामुनिनामुनैव
संत्यज्य संभ्रममलं परितोषमेहि ॥ ४३ ॥

71189 हे पुत्र सर्वैरेषणामयकलङ्कैर्विवर्जितेन अत एव मुनिना मननशीलेन
71190 आत्मना स्वेनैव हृदब्जमध्ये स्वस्थात्मस्वभावेन कलितेन साक्षात्कृतेन
71191 संसारसंभ्रमं अलं निःशेषं त्यक्त्वा अमुना परिशिष्टेनात्मनैव
71192 परितोषमेहीत्यर्थः ॥ ४३ ॥
71193
71194 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु
71195 उपशमप्रकरणे पावनबोधो नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥
71196
71197 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे पावनबोधो
71198 नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥
71199
71200
71201 एकविंशः सर्गः २१
71202
71203 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
71204
71205 एवं प्रबोधितस्तेन तदा पुण्येन पावनः ।
71206 प्रबोधमाप प्राकाश्यं प्रभात इव भूतलम् ॥ १ ॥
71207
71208 तृष्णापाशक्षयो मोक्षो ह्याशया चित्तवृत्तयः ।
71209 निराशस्यात्मपूर्णस्य स्वतो मुक्तिरितीर्यते ॥ १ ॥
71210
71211 प्रबोधं परिनिष्ठितमात्मनिश्चयम् ॥ १ ॥
71212
71213 उभावपि ततः सिद्धौ ज्ञानविज्ञानपारगौ ।
71214 विचेरतुर्वने तस्मिन्यावदिच्छमनिन्दितौ ॥ २ ॥
71215
71216 यावदिच्छं प्रारब्धक्षयपर्यन्तमिति यावत् ॥ २ ॥
71217
71218 ततः कदाचित्कालेन निर्वाणपदमागतौ ।
71219 तौ विदेहौ गतस्नेहौ दीपाविव शमं गतौ ॥ ३ ॥
71220
71221 गतस्नेहौ क्षीणतैलौ ॥ ३ ॥
71222
71223 एवं प्राग्भुक्तदेहानामनन्ता जनबन्धुता ।
71224 आः कैः किं गृह्यते ताभ्यः किं वा संत्यज्यतेऽनघ ॥ ४ ॥
71225
71226 उक्तमाख्यानमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति - एवमिति । जनबन्धुता
71227 सुहृज्जनबन्धुसमूहः । आः इति विस्मये निपातः । गृह्यते शोच्यत्वेनोपादीयते
71228 ॥ ४ ॥
71229
71230 तस्मादासामनन्तानां तृष्णानां रघुनन्दन ।
71231 उपायस्त्याग एवैको न नाम परिपालनम् ॥ ५ ॥
71232
71233 आसां सर्वशोकादिमूलभूतानां प्रतिविषयमनन्तानाम् । परिपालनं
71234 विषयसंपादनैरभिवर्धनम् ॥ ५ ॥
71235
71236 चिन्तनेनैधते चिन्ता त्विन्धनेनेव पावकः ।
71237 नश्यत्यचिन्तनेनैव विनेन्धनमिवानलः ॥ ६ ॥
71238
71239 विषयाचिन्तनमेव तत्परित्याग इत्याशयेनाह - चिन्तनेनेति । एधते वर्धते ॥ ६
71240 ॥

ध्येयत्यागरथारूढः करुणोदारया दृशा ।
लोकमालोकयन्दीनमातिष्ठोत्तिष्ठ राघव ॥ ७ ॥

ध्येयत्यागः प्राग्वर्णितध्येयवासनात्यागः । करुणा सर्वभूतानुकम्पा ।
आतिष्ठ अनुतिष्ठ । प्रकृतव्यवहारमिति शेषः ॥ ७ ॥

एषा ब्रह्मी स्थितिः स्वच्छा निष्कामा विगतामया ।
एनां प्राप्य महाबाहो विमूढोऽपि न मुह्यति ॥ ८ ॥

विमूढो व्यवहारेष्वचतुरोऽपि न मुह्यति ॥ ८ ॥

एकं विवेकं सुहृदमेकां प्रौढसखीं धियम् ।
आदाय विहरन्नेवं संकटेषु न मुह्यति ॥ ९ ॥

विवेकलक्षणं सुहृदं मित्रम् । धियं परमार्थबोधलक्षणां
प्रियसखीम् ॥ ९ ॥

विनिवारितसर्वार्थादपहस्तितबान्धवात् ।
न स्वधैर्याद्दते कश्चिदभ्युद्धरति संकटात् ॥ १० ॥

विनिवारिताः परित्यक्ताः सर्वे अर्था धनानि येन । अपहस्तिता
अन्तःस्नेहविच्छेदादपहस्तिता हस्तेन ककुदि प्रणोद्य निरस्ता इव बान्धवा येन ।
अभ्युद्धरति संकटादुन्नयति स्वमिति शेषः ॥ १० ॥

वैराग्येणाथ शास्त्रेण महत्त्वादिगुणैरपि ।
यत्नेनापद्विघातार्थं स्वयमेवोन्नयेन्मनः ॥ ११ ॥

उन्नयेत् उत्कर्षं नयेत् विषयगर्तादुद्धरेद्वा ॥ ११ ॥

न तत्त्रिभुवनैश्वर्यान्न कोशाद्रत्नधारिणः ।
फलमासाद्यते चित्ताद्यन्महत्त्वोपबृंहितात् ॥ १२ ॥

तत् सर्वदुःखप्रशमनोपलक्षितनिरतिशयानन्दलाभलक्षणं फलम् ।
महत्त्वं तुच्छविषयानभिलाषस्तेनोपवृंहितादुपचितात् ॥ १२ ॥

तदेतस्मिञ्जगत्कुक्षौ पातोत्पातनदोलनैः ।
पतन्ति पुरुषा ये वै मनस्तेषां गतज्वरम् ॥ १३ ॥

पाता अधोगतयः उत्पतनान्यूर्ध्वगतयः दोलनानि मर्त्यलोकेष्वेव
जन्मपरम्परया भ्रमणानि च तैस्तन्निमित्तभूतैर्विषयाभिलाषैर्ये पतन्ति
तेषां मनः सदैव गतज्वरं प्राप्तसंतापमेव न
कदाचिद्विश्राम्यतीत्यर्थः । अथवा पूर्वश्लोकान्नेत्यनुवर्त्य ये न पतन्ति तेषां
मनोगतज्वरं निःसंतापमिति व्याख्येयम् । पुनन्ति यतन्ते इति वा पाठे
पातयन्त्युत्पातयन्ति च ये विषयरागास्ते पातोत्पातनास्तेभ्यो दोलनैरुत्क्षेपणैः
प्रत्याहारोपायैरात्मनि स्थैर्यापादनेन ये मनः पुनन्ति यतन्ते वा तेषां
मनोगतज्वरं शान्तत्रिविधतापं भवतीति व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

पूर्णे मनसि संपूर्णं जगत्सर्वं सुधाद्रवैः ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मास्तृतैव भूः ॥ १४ ॥

ननु संतापहेतुष्वाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकेषु

71293 रोगवर्षातपचोरसर्पादिषु सत्सु कथं मनःप्रशान्तिमात्रेण
71294 सर्वतापनिवृत्तिस्तत्राह - पूर्णे इति | त्रिविधा अपि संतापा मनोदोषमूला एव
71295 | मनसि विशुद्धब्रह्मामृतरसपूर्णे सति सर्वं जगदानन्दपूर्णमेव भाति
71296 | यथा मृदुलोपानद्भ्यां संवृतचरणस्य कुशकण्टकादिसंकुलापि
71297 सर्वा भूर्मृदुलतरचर्मास्तृतैव भाति तद्वदित्यर्थः || १४ ||
71298
71299 वैराग्यात्पूर्णतामेति मनो नाशावशानुगम् |
71300 आशया रिक्ततामेति शरदेव सरोमलम् || १५ ||
71301
71302 न आशावशानुगमिति च्छेदः | रिक्ततां शुष्कार्णवोदरकल्पताम् | सरोमलं
71303 भिन्नतडागपङ्कः | सरोजलम् इति वा पाठः || १५ ||
71304
71305 हृदयं शून्यतामेति प्रकटीकृतकोटरम् |
71306 अगस्तिपीतार्णववदाशाविवशचेतसाम् || १६ ||
71307
71308 रिक्ततामेतीत्येतद्दृष्टान्तेन विवृणोति - हृदयमिति | कोटरस्य
71309 प्रकटीकरणपत्रान्तर्गतलोभदैन्यादिदोषाणां ग्राहभुजङ्गादीनां च
71310 स्फुटं प्रकाशनम् || १६ ||
71311
71312 यस्य चित्ततरौ स्फारे तृष्णाचपलमर्कटी |
71313 न वल्गति महत्तस्य राजते हृद्वनं ततम् || १७ ||
71314
71315 स्फारे धर्मज्ञानवैराग्यशान्तिदान्त्यादिपुष्पफलपल्लवादिसमृद्धे
71316 चित्ततरौ मनोवृक्षे | हृवनं मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमिति
71317 चतुर्विधवृक्षघटितमन्तःकरणवनम् || १७ ||
71318
71319 पद्माक्षकोशं त्रिजगद्गोष्पदं योजनव्रजम् |
71320 निमेषार्धं महाकल्पः स्पृहारहितचेतसाम् || १८ ||
71321
71322 निःस्पृहं प्रशंसति - पद्माक्षेत्यादिना | त्रिजगत्त्रैलोक्यमपि
71323 पद्मबीजकोशवदल्पमिति यावत् | अपरिच्छिन्नब्रह्मसुखदृशा
71324 ब्रह्माण्डान्तर्गतसुखलवानामल्पतरत्वात् | एवं नित्यसर्वगतब्रह्मदृशा
71325 देशकालपरिच्छिन्नाधिपत्यादिविभवोऽप्यल्प एवेत्याशयेनाह - गोष्पदमिति
71326 || १८ ||
71327
71328 शीतता सा न शीतांशोर्न हिमाचलकन्दरे |
71329 न रम्भाचन्दनावल्यां निःस्पृहेषु मनःसु या || १९ ||
71330
71331 शीतता निस्तापाह्लादः | रम्भाः कदल्यश्चन्दनतरवश्च तदावल्यां तद्वने
71332 यथायोग्यं तत्संश्लेषे वा || १९ ||
71333
71334 न तथा भाति पूर्णेन्दुर्न पूर्णः क्षीरसागरः |
71335 न लक्ष्मीवदनं कान्तं स्पृहाहीनं यथा मनः || २० ||
71336
71337 यथाब्दलेखा शशिनं सुधालेपं मषी यथा |
71338 दूषयत्येवमेवान्तर्नरमाशापिशाचिका || २१ ||
71339
71340 अब्दलेखा मेघराजिः | मषी कज्जलद्रवः | दूषयति मलिनयति || २१ ||
71341
71342 आशाख्याश्चित्तवृक्षस्य शाखाः स्थगितदिक्तटाः |
71343 तासु च्छिन्नास्वरूपत्वं याति चित्तमहाद्रुमः || २२ ||
71344

71345 स्थगितदिक्तटा आच्छादितदिगन्ताः | अरूपत्वं ब्रह्मतां स्थाणुतां च || २२ ||
71346
71347 छिन्नतृष्णामहाशाखे चित्तस्थाणौ स्थितिं गते |
71348 एकरूपतया धैर्यं प्रयाति शतशाखताम् || २३ ||
71349
71350 निरोधककुवृक्षे च्छिन्ने तदधः प्ररूढः सद्वृक्ष इव पश्चाद्धैर्यं
71351 शतशाखतां प्रयाति | वर्धत यावत् || २३ ||
71352
71353 अनस्तमितधैर्येण तेन चित्ते क्षयं गते |
71354 तत्पदं प्राप्यते राम यत्र नाशो न विद्यते || २४ ||
71355
71356 अस्तु धैर्याभिवृद्धिः किं ततस्तत्राह - अनस्तमितेति | अनस्तमितधैर्येण
71357 अभिवृद्धवैराग्यजितेन्द्रियत्वद्वन्द्वसहिष्णुत्वादिधैर्यवता पुरुषेण || २४ ||
71358
71359 एतासां चित्तवृत्तीनामाशानामुत्तमाशयः |
71360 न ददासि प्ररोहं चेत्तद्भयं नास्ति राघव || २५ ||
71361
71362 प्ररोहं पुनः प्ररोहावकाशं न ददासि चेत्तर्हि जन्मादिभयं
71363 नास्तीत्यर्थः || २५ ||
71364
71365 चित्तं वृत्तिविहीनं ते यदा यातमचित्तताम् |
71366 तदा मोक्षमयीमन्तः सत्तामाप्नोषि तां तताम् || २६ ||
71367
71368 ततां पूर्णाम् || २६ ||
71369
71370 चित्तकौशिकपक्षिण्या तृष्णया क्षुब्धयान्तरे |
71371 अमङ्गलानि विस्तारमलमायान्ति राघव || २७ ||
71372
71373 चित्ते प्रविष्टया कौशिकपक्षिण्या उलूक्या | यदा कदाचिद्गृहेऽपि उलूकी प्रविष्टा
71374 चेन्मृत्युदारिद्र्योपप्लवाद्यमङ्गलानि भवन्तीति ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धम् |
71375 सा चेद्देहान्तश्चित्ते निरन्तरं प्रविश्य सर्वव्यवहारेषु क्षुब्धा तिष्ठति तदा
71376 तया अमङ्गलानि सर्वाण्येव अलं विस्तारमायान्तीति किं वाच्यमिति भावः || २७ ||
71377
71378 चिन्तनं वृत्तिरित्युक्तं वर्तते चित्तमाशया |
71379 चित्तवृत्तिमतो ह्याशां त्यक्त्वा निश्चित्ततां व्रज || २८ ||
71380
71381 ननु आशात्यागमात्रेण कथं चित्तोपशमः
71382 संकल्पविचिकित्साधृत्यधृत्यादिवृत्त्यन्तरैरपि तत्प्ररोहस्य
71383 दुर्वारत्वादित्याशङ्कां सर्ववृत्तीनामाशामूलताप्रदर्शनेन परिहरति ##-
71384 चाक्षुषादिवृत्तिप्रसक्तिरस्तीति चिन्तनमेव तदा चित्तस्य वृत्तिः परिशिष्यत इति
71385 प्रागुक्तम् | चिन्तने च चित्तमाशयैव प्रवर्तते | आशास्यानामेव विषयाणां
71386 चिन्तनदर्शनात् | संकल्पादिवृत्तीनां च चिन्तितार्थविषयतया
71387 चिन्तापूर्वकत्वाच्चिन्तामूलभूतामाशाख्यां चित्तवृत्तिं त्यक्त्वा निश्चित्ततां
71388 व्रजेत्यर्थः || २८ ||
71389
71390 यो यया वर्तते वृत्त्या स तयैव विना क्षयी |
71391 अतश्चित्तोपशान्त्यर्थं तद्वृत्तिं प्रक्षयं नय || २९ ||
71392
71393 ज्वालौष्ण्यक्षये वह्नेरिव वृत्तिक्षये मनस उपशमः सिद्ध्यतीत्याह - यो
71394 ययेति | तयैव विना तद्वृत्तेरात्यन्तिकनिरोधेन क्षयी अपक्षयक्रमेण नश्यति ||
71395 २९ ||
71396

71397 प्रशमितसकलैषणो महात्म-
71398 नभव भवबन्धमपास्य मुक्तचित्तः |
71399 मनसि निगडरज्जवः कदाशाः
71400 परिगलितासु च तासु को न मुक्तः || ३० ||
71401
71402 उक्तमर्थं संगृह्योपसंहरति - प्रशमितेति | हे महात्मन त्वं
71403 प्रशमितपुत्रवित्तलोकादिसकलैषणः सन् भवबन्धमाशाख्यमपास्य
71404 मुक्तचित्तो जीवन्मुक्तो भव | यतः कुत्सिता आशा मनसि विद्यमाना आत्मनो
71405 निगडरज्जवो निगडवद्रज्जुवच्च बन्धनहेतवः | तासु परिगलितासु सतीषु को न
71406 मुक्तः | सर्वोऽपि जन्तुर्मुच्यत एवेत्यर्थः || ३० ||
71407
71408 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
71409 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे तृष्णाविचिकित्सायोगोत्पत्तिर्नामैकविंशः
71410 सर्गः || २१ ||
71411
71412 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
71413 तृष्णाविचिकित्सायोगोत्पत्तिर्नामैकविंशः सर्गः || २१ ||
71414
71415
71416 द्वाविंशः सर्गः २२
71417
71418 श्रीवसिष्ठ उवाच |
71419
71420 अथवा रघुवंशाख्यनभःपूर्णनिशाकर |
71421 बलिवद्बुद्धिभेदेन ज्ञानमासादयामलम् || १ ||
71422
71423 बल्याख्यानमुपक्रम्य पातालमिह वर्ण्यते |
71424 बलेश्च राज्यं निर्वेदान्मेरुशृङ्गे विचारणा || १ ||
71425
71426 इदानीं पद्माक्षकोशं त्रिजगदिति विवेकोदये त्रैलोक्यैश्वर्यस्याप्यल्पत्वं
71427 यदुक्तं तदुपपादनाय बल्याख्यानं वक्तुकामो वसिष्ठो भूमिकां रचयति
71428 - अथवेति | बुद्धिभेदेन अकस्माद्विचारोदयेन || १ ||
71429
71430 श्रीराम उवाच |
71431
71432 भगवन्सर्वधर्मज्ञ त्वत्प्रसादान्मया हृदि |
71433 प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं विश्रान्तं चामले पदे || २ ||
71434
71435 प्राप्तव्यमखिलं सर्वात्मकं ब्रह्म हृदि प्राप्तं तस्मिन्नेवामले पदे
71436 विश्रान्तं च || २ ||
71437
71438 शरदीवाम्बरादभ्रमदभ्रं मम चेतसः |
71439 विभो व्यपगतं सर्वं तृष्णाख्यं तन्महातमः || ३ ||
71440
71441 अदभ्रमनल्पं तृष्णाख्यं तत्प्रसिद्धं महातमो मम चेतसः
71442 सकाशादपगतम् || ३ ||
71443
71444 अमृतापूरितः स्वस्थः शीतलात्मा महाद्युतिः |
71445 तिष्ठाम्यानन्दवानन्तः सायं पूर्ण इवोडुराट् || ४ ||
71446
71447 अमृतापूरित इत्यादिविशेषणानि स्वस्य उडुराजस्य च साधारणानि || ४ ||
71448

71449 अशेषसंशयाम्भोदशरत्समय किंत्वहम् ।
71450 तृप्तिमेषां न गच्छामि वचसां वदतस्तव ॥ ५ ॥
71451
71452 अशेषाणां संशयलक्षणानामम्भोदानां शरत्समय इव निवारक इति
71453 गुरुसंबोधनम् । वदतस्तव एषां वचसां श्रवणविषये तृप्तिं
71454 अलंबुद्धिं न गच्छामि ॥ ५ ॥
71455
71456 बलेर्विज्ञानसंप्राप्तिं पुनर्मद्बोधवृद्धये ।
71457 विभो कथय खिद्यन्ते सन्तो नावनतं प्रति ॥ ६ ॥
71458
71459 विज्ञानस्य संप्राप्तिं प्राप्तिप्रकारम् । अवनतं प्रणामोपनतं शिष्यं प्रति
71460 उपदेशने इति शेषः ॥ ६ ॥
71461
71462 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
71463
71464 शृणु राघव ते वक्ष्ये बलेर्वृत्तान्तमुत्तमम् ।
71465 श्रुतेन येन तं तत्त्वबोधं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ७ ॥
71466
71467 तं तादृशं तत्त्वबोधं विचारपूर्वकतत्त्वावधारणम् । शाश्वतं
71468 नित्यात्मलाभफलम् । शाश्वतं नित्यं तत्त्वभूतमात्मस्वरूपबोधमिति वा ॥
71469 ७ ॥
71470
71471 अस्त्यस्मिञ्जगतः कोशे कस्मिंश्चिद्दिङ्निकुञ्जके ।
71472 पातालमिति विख्यातो लोको भूमेरधः स्थितः ॥ ८ ॥
71473
71474 जगतः कोशे ब्रह्माण्डे । दिग्लक्षणे निकुञ्जके अल्पे कुञ्जे ॥ ८ ॥
71475
71476 क्षीरोदार्णवजाताभिर्दिरधाभिरमृतांशुभिः ।
71477 क्वचिद्दानवकन्याभिर्भाति निर्विवरान्तरः ॥ ९ ॥
71478
71479 क्षीरोदार्णवे क्षीरसमुद्रे जाताभिः । दानवानामर्णवोदरेऽपि निवासप्रसिद्धेः ।
71480 अत एव तत्रोत्पन्नस्यामृतस्यांशुभिरवयवैर्दिग्धाभिरुपचिताभिरिव
71481 रम्याभिः । निर्विवरान्तरः पूर्ण इति यावत् ॥ ९ ॥
71482
71483 जिह्वागणोद्दामरवैर्विलोलरसनायुगैः ।
71484 क्वचिद्भोगिभिरापूर्णः सहस्रशतमस्तकैः ॥ १० ॥
71485
71486 द्व्यादिद्विसहस्रान्तसंख्याकैर्जिह्वागणैरितरापेक्षया द्विगुणं
71487 व्याकरणच्छन्दः शास्त्रादिव्याख्यानादुद्दामरवैः । अत एव
71488 विलोलरसनायुगैः । भोगिभिः शेषादिभिः ॥ १० ॥
71489
71490 देहाद्रिवलिताशेषविश्वोद्धरणघस्मरैः ।
71491 क्वचिद्दनुसुतैर्व्याप्तश्चलद्भिरिव मेरुभिः ॥ ११ ॥
71492
71493 देहाद्रिभिर्वलितं व्याप्तमशेषं जगद्येषां तथाविधैर्विश्वोद्धरणस्य
71494 धर्मस्य यज्ञहविषो वा घस्मरैर्बलाद्भक्षकैः । कर्मधारयः ॥ ११ ॥
71495
71496 कुम्भकूटाग्रविश्रान्तवसुधामण्डलोदरैः ।
71497 क्वचिद्दिग्दन्तिभिर्दन्तद्रुमाद्रिभिरुपाश्रितः ॥ १२ ॥
71498
71499 कुम्भलक्षणानां कूटानां शिखराणामग्रेषु विश्रान्तं
71500 वसुधामण्डलस्योदरं मध्यं येषाम् ।

71501 उदरग्रहणादधोजम्बूद्वीपप्रान्तेष्वेव दिक्षु
71502 मध्यतनमण्डपस्तम्भवद्दिग्गजानां भूमिधारणे निवेश इति गम्यते। अत
71503 एव जम्बूद्वीपभुवं खनद्भिः सगरपुत्रैः प्रतिदिशं दिग्गजा दृष्टा इति
71504 पूर्वरामायणेऽप्युक्तम्। दन्तलक्षणानां द्रुमाणामद्रिभिः
71505 पर्वतवदाश्रयभूतैः॥ १२॥
71506
71507 महाकटकटाशब्दत्रस्तभूतपरम्परैः।
71508 क्वचिद्दुर्गन्धभूताभैरधोनारकमण्डलैः॥ १३॥
71509
71510 दुर्गन्ध इति भूतानां नारकि प्राणिनां आभाः स्वकर्मैकृताः प्रतिभासा
71511 यत्र। अधः सर्वाधः। तत्र हि पुराणेषु नरकाः प्रसिद्धाः॥ १३॥
71512
71513 आभूतलमभिप्रोतसप्तपातालमण्डलैः।
71514 क्वचिद्रत्नाकरैर्व्याप्तः पातालैर्विवरैरिव॥ १४॥
71515
71516 क्वचित् अधस्तननारकप्रदेशमारभ्य आभूतलं
71517 उपरितनास्मदीयभूतलपर्यन्तं सप्तापूपप्रोतलोहशलाकावत्
71518 प्रोतसप्तपातालमण्डलैः रत्नानामाकरभूतैर्मेर्वादिगिरिपादैर्व्याप्तः।
71519 क्वचिच्च विवरैरिव संकुचितप्रायैः पातालैः पातालावयवैर्व्याप्तः॥ १४॥
71520
71521 सुरासुरशिरःसुप्तपादाम्भोरुहपांसुना।
71522 क्वचिद्भगवता तेन कपिलेन पवित्रितः॥ १५॥
71523
71524 सुराणामसुराणां च शिरःसु सुप्ता इव विश्रान्ताः पादाम्भोरुहपांसवो
71525 यस्य तथाविधेन। त्रैलोक्यवन्दितेनेति यावत्॥ १५॥
71526
71527 आसुरीसंभृतानन्तपूजनक्रीडनैषिणा।
71528 क्वचिद्भगवता तेन हाटकेशेन पालितः॥ १६॥
71529
71530 आसुरीभिरसुरस्त्रीभिः सेनाभिर्वा संभृतैरनन्तैर्बहुविधोपकरणैः
71531 पूजनानि क्रीडनानि च एष्टुमभिलषितुं शीलं यस्य तथाविधेन हाटकेशेन
71532 स्वर्णलिङ्गात्मना पुराणेषु प्रसिद्धेन शिवेन॥ १६॥
71533
71534 तस्मिन्नसुरदोस्तम्भधार्यमाणमहाभरे।
71535 बभूव दानवो राजा विरोचनसुतो बलिः॥ १७॥
71536
71537 तस्मिन् पाताललोके। असुराणां दोस्तम्भैर्धार्यमाणो महान् भरो राज्यभारो
71538 [राज्यभार इत्यग्रिगं पदं क्वचिन्न लभ्यते] यत्र॥ १७॥
71539
71540 साक्रन्देन समं सर्वैः सुरविद्याधरोरगैः।
71541 पादसंवाहनं यस्य सुरराजेन वाञ्छितम्॥ १८॥
71542
71543 तस्य पराक्रममाह - साक्रन्देनेति। आक्रन्दो रोदनं तत्सहितेन।
71544 वाञ्छितं बलादिति शेषः॥ १८॥
71545
71546 कोशस्त्रैलोक्यरत्नानां पाता सर्वशरीरिणाम्।
71547 धर्ता भुवनधर्तृणां यस्य पालयिता हरिः॥ १९॥
71548
71549 कुतस्तस्येदृशं सामर्थ्यं तत्राह - कोश इति। त्रैलोक्यलक्षणानां
71550 रत्नानां कोश इव स्वोदरे रक्षिता। भुवनधर्तृणां त्रैलोक्यपालकानां
71551 इन्द्रमनुशेषादीनां धर्ता आधारभूतः। यस्य बलेः॥ १९॥
71552

71553 ऐरावणस्य संशोषं यन्नाम्ना कटभित्तयः ।
71554 केकयेवाहिहृन्नाड्यो जग्मुराजग्मुरार्तताम् ॥ २० ॥
71555
71556 ऐरावणस्यैरावतस्य । कटभित्तयः गण्डस्थलानि । बहुवचनं सप्तानां
71557 मदस्थानानामुपलक्षणार्थम् । यन्नाम्ना श्रुतेनेति शेषः । केकया
71558 मयूरवाअण्या अहीनां हृन्नाड्यो हृदयशिरा इव शोषं जग्मुरार्ततां
71559 भयस्विन्नतां चाजग्मुः ॥ २० ॥
71560
71561 प्रतापोग्रोष्मभिर्यस्य कल्पकाल इवाब्धयः ।
71562 ययुः शोषोन्मुखाः सप्त सप्ततां कुपिताकृतेः ॥ २१ ॥
71563
71564 कुपिताकृतेर्यस्य प्रतापस्य उग्रैर्दुःसहैरूष्मभिरुष्णस्पर्शैः सप्त
71565 महाब्धयः शोषोन्मुखाः सन्तः कल्पकाल इव गर्तसंख्यामात्रेण सप्ततां
71566 ययुर्न जलादिपूरसंख्ययेत्यर्थः ॥ २१ ॥
71567
71568 यदध्वराग्र्यधूमाभ्रराजयो वलिताब्धयः ।
71569 ब्रह्माण्डकोटरस्यास्य सदा कवचतां ययुः ॥ २२ ॥
71570
71571 अध्वराग्र्याः अश्वमेधास्तदीयधूमप्रभवा अभ्रपङ्क्तयः । जलपानाय
71572 वलिता अब्धयो याभिः । कोटरपदेन तत्स्थाः प्राणिनो गृह्यन्ते । वृष्ट्या
71573 जगत्पालनहेतुत्वादावरकत्वाच्च कवचतां वर्मताम् ॥ २२ ॥
71574
71575 यस्य दृष्टिदृढाघातनुन्नाधारकुलाचलाः ।
71576 विनमन्ति दिशः सर्वा लताः फलनता इव ॥ २३ ॥
71577
71578 दृष्ट्या दृढाघातस्तिर्यक्प्रेक्षणं तेन नुन्ना भूम्याधारकुलाचला
71579 यासां तथाविधा दिशः । भूमेर्नमने दिशामधःप्रदेशे
71580 दर्शनान्नमनोत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥
71581
71582 लीलाविजितनिःशेषभुवनाभोगभूषणः ।
71583 दशकोटीः स वर्षाणि दैत्यो राज्यं चकार ह ॥ २४ ॥
71584
71585 लीलया विजिता अशेषाणां भुवनाभोगानां लोकसंस्थानां भूषणभूता
71586 इन्द्रादयो येन ॥ २४ ॥
71587
71588 अथ गच्छत्स्वनल्पेषु युगेष्वावर्तवृत्तिषु ।
71589 सुरासुरमहौघेषु प्रोत्पतत्सु पतत्सु च ॥ २५ ॥
71590
71591 आवर्तवृत्तिषु जलावर्तसदृशस्वभावेषु ॥ २५ ॥
71592
71593 अजस्रमतिभुक्तेषु त्रैलोक्योदारवृत्तिषु ।
71594 भोगेष्वभजदुद्वेगं बलिर्दानवनायकः ॥ २६ ॥
71595
71596 त्रैलोक्येऽप्युदारवृत्तिषूत्कृष्टस्थितिषु भोगेषु भुक्तेषु सत्सु विषयभूतेषु च
71597 उद्वेगं वैरस्यमभजत् ॥ २६ ॥
71598
71599 मेरुशृङ्गशिखारत्नकृतवातायनस्थितः ।
71600 एकदा चिन्तयामास स्वयं संसारसंस्थितिम् ॥ २७ ॥
71601
71602 मेरुशृङ्गस्य शिखायामग्रभागे रत्नकृतहर्म्यवातायने स्थित
71603 उपविष्टः सन् ॥ २७ ॥
71604

71605 कियन्तमिदमक्षुण्णशक्तिनैव मयाधुना ।
71606 साम्राज्यमिह कर्तव्यं विहर्तव्यं जगत्त्रये ॥ २८ ॥
71607
71608 न क्षुण्णा परैरकुण्ठिता शक्तिर्यस्य अथाविधेन मया ॥ २८ ॥
71609
71610 महता मम राष्ट्रेण त्रैलोक्याद्भुतकारिणा ।
71611 किं वा भवति भुक्तेन भूरिभोगातिहारिणा ॥ २९ ॥
71612
71613 राष्ट्रेण भुक्तेन किं वा भवति । भूरिभिर्भोगैरितिशयेन हारिणा मनोहारिणा
71614 ॥ २९ ॥
71615
71616 आपातमात्रमधुरमावश्यकपरिक्षयम् ।
71617 भोगोपभोगमात्रं मे किं नामेदं सुखावहम् ॥ ३० ॥
71618
71619 भोगोपभोगमात्रं कृत्स्नोपभोगः । पुरुषार्थान्तरव्यावृत्तये वा
71620 मात्रशब्दः ॥ ३० ॥
71621
71622 पुनर्दिनैककलनाशर्वरीसंस्थितिः पुनः ।
71623 पुनस्तान्येव कर्माणि लज्जायै नच तुष्टये ॥ ३१ ॥
71624
71625 तान्येव स्नानभोजनशयनादीनि । नाभिनवं किंचित्कर्म सुखं वस्तीत्यर्थः ।
71626 अतो महतां पुरो लाम्पट्यं लज्जायै नतु तुष्टये ॥ ३१ ॥
71627
71628 पुनरालिङ्ग्यते कान्ता पुनरेव च भुज्यते ।
71629 सेयं शिशुजनक्रीडा लज्जायै महतामिह ॥ ३२ ॥
71630
71631 उक्तमेव स्फुटयति - पुनरित्यादिना ॥ ३२ ॥
71632
71633 तमेव भुक्तविरसं व्यापारौघं पुनःपुनः ।
71634 दिवसे दिवसे कुर्वन्प्राज्ञः कस्मान्न लज्जते ॥ ३३ ॥
71635
71636 पुनर्दिनं पुना रात्रिः पुनः कार्यप्रम्पराः ।
71637 पुनःपुनरहं मन्ये प्राज्ञस्येयं विडम्बना ॥ ३४ ॥
71638
71639 प्राज्ञस्य दृश्या इयं विडम्बना पुनःपुनः
71640 कृतानुकरणमिवोपहासहेतुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥
71641
71642 ऊर्मितां पुनरासाद्य पुनरेति निरूर्मिताम् ।
71643 यथा जलं तथैवायं तां तामेति क्रियां जनः ॥ ३५ ॥
71644
71645 व्यर्थकृतानुकरणे दृष्टान्तमाह - ऊर्मितामिति ॥ ३५ ॥
71646
71647 उन्मत्तचेष्टिताकारा पुनःपुनरियं क्रिया ।
71648 जनं हासयते प्राज्ञं बाललीलोपमा मुहुः ॥ ३६ ॥
71649
71650 कृतयाप्यनया नित्यं क्रियया कृतकार्यया ।
71651 कोऽर्थः स्यात्तदृशो येन पुनः कर्म न विद्यते ॥ ३७ ॥
71652
71653 येन लब्धेन पुनः कर्म न विद्यते कृतकृत्यता स्यात्तादृशोऽर्थः कः स्यात्
71654 ॥ ३७ ॥
71655
71656 कियन्तमथवा कालमिदमाडम्बरं महत् ।

71657 इहास्माभिरनुष्ठेयं किं तावत्समवाप्यते ॥ ३८ ॥
71658
71659 महदाडम्बरं दृष्टादृष्टार्थकर्मजातम् ॥ ३८ ॥
71660
71661 अनन्तेयं शिशुक्रीडा वस्तुशून्यैव वस्तुतः ।
71662 आवृत्त्या क्रियते व्यर्थमनर्थप्रसरार्थिभिः ॥ ३९ ॥
71663
71664 अनन्ता प्रवाहानन्ता । उत्पन्नप्रध्वंसस्वभावत्वात् । वस्तुतः परमार्थतो
71665 वस्तुशून्यैव इयं शिशुक्रीडा अनर्थप्रसरो
71666 दुःखपरम्पराप्राप्तिस्तदर्थिभिः क्रियते ॥ ३९ ॥
71667
71668 फलमेकं महोदारं नेह पश्यामि किंचन ।
71669 कार्यमस्तीतरत्प्राप्ते यस्मिन्नाम न किंचन ॥ ४० ॥
71670
71671 यस्मिन्प्राप्ते सति इतरन्न किंचन कार्यं कर्तव्यमस्ति तादृशं फलं
71672 पुरुषार्थमिह न किंचन पश्यामि ॥ ४० ॥
71673
71674 भोगादृते किमन्यत्स्यात्तद्द्रव्यमविनाशि यत् ।
71675 एवं संचिन्तयाम्याशु दध्यौ मत्वेत्यसौ बलिः ॥ ४१ ॥
71676
71677 भोगात् क्षणिकतुच्छविषयसुखादृतेऽन्यद्यदविनाशि नित्यं तद्द्रव्यं
71678 सुखं किं स्यादेवं संचिन्तयामीति मत्वा असौ बलिराशु दध्यावित्यन्वयः ॥
71679 ४१ ॥
71680
71681 अथाभ्युवाचासुरराडाः संस्मृतमिति क्षणात् ।
71682 स्वात्मन्येव मनस्यर्थं सभ्रूभङ्गं विमर्शयन् ॥ ४२ ॥
71683
71684 ध्यानेन संस्कारोद्बोधात्सविमर्शां
71685 प्राक्स्वपृष्ठपित्रुपदेशक्रमस्मृतिं दर्शयति - अथेति । अथ
71686 क्षणादात्मनि स्वस्मिन्नेव उवाच । आः इति स्मरणद्योतको निपातः । किमुवाच
71687 तदाह - संस्मृतं सम्यङ्ग्या स्मृतमिति स्मृतार्थं मनस्येव
71688 विमर्शयन्विमृशन् । प्रेषणाध्यारोपाण्णिच् ॥ ४२ ॥
71689
71690 पुरा किलेह भगवान्पृष्टोऽभूत्स विरोचनः ।
71691 पिता मयात्मतत्त्वज्ञो दृष्टलोकपरावरः ॥ ४३ ॥
71692
71693 स्मृतमर्थं क्रमेणाह - पुरा किलेत्यादिना ॥ ४३ ॥
71694
71695 यथा सकलदुःखानां सुखानां च महामते ।
71696 यत्र सर्वे भ्रमाः शान्ताः कोऽसौ सीमान्त उच्यते ॥ ४४ ॥
71697
71698 किं पृष्टस्तदाह - यथेत्यादिना । यथेति तत्प्रकारोपक्रमार्थः ।
71699 सकलदुःखानां सांसारिकसुखानां च परिहारप्राप्त्युपायगोचराः सर्वे
71700 व्यवहारभ्रमा यत्र शान्ता असौ संसारसीम्नोऽन्तोऽवधिः कः उच्यते
71701 प्राज्ञैरित्यर्थः ॥ ४४ ॥
71702
71703 क्वोपशान्तो मनोमोहः क्वातीताः सकलैषणाः ।
71704 विरामरहितं कुत्र तात विश्रमणं चिरम् ॥ ४५ ॥
71705
71706 विरामः पुनरावृत्तिस्तद्रहितं विश्रमणं विश्रान्तिः ॥ ४५ ॥
71707
71708 किं प्राप्तेह समस्तेभ्यः प्राप्येऽस्मिंस्तृप्तिमान्पुमान् ।

71709 किं दृष्ट्वा दर्शनं भूयो न तातोपकरोत्यलम् ॥ ४६ ॥
71710
71711 पुमान् किं सुखं प्राप्ता प्राप्तवान् सन्नस्मिन्नेव देहे समस्तेभ्यो
71712 ब्रह्मलोकान्तविषयेभ्यः प्राप्ये सुखे या तृप्तिराशापरिपूर्तिस्तद्वान् स्यादिति
71713 शेषः। नोपकरोति फलान्तरेण। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥
71714 ४६ ॥
71715
71716 अत्यन्तबहवोऽप्येते भोगा हि न सुखावहाः।
71717 क्षोभयन्ति मनो मोहे पातयन्ति सतामपि ॥ ४७ ॥
71718
71719 कुतस्ते तज्जिज्ञासा तत्राह - अत्यन्तेति। कुतो न सुखावहास्तत्राह -
71720 क्षोभयन्तीति ॥ ४७ ॥
71721
71722 तत्ताताविहतानन्दसुन्दरं किंचिदेव मे।
71723 तादृक्कथय यत्रस्थश्चिरं विश्रान्तिमेम्यहम् ॥ ४८ ॥
71724
71725 इत्याकर्ण्य पुरा निशाकरकरस्पर्धालुगुच्छस्खल-
71726 त्पुष्पापूरकृतावगुण्ठनपदस्योक्तं तले तेन मे।
71727 पित्रा स्वर्गहृतस्य सागरतरोः संरोपितस्याजिरे
71728 स्फाराकाररसायनासवसमं संमोहशान्त्यै वचः ॥
71729
71730 पुरा पूर्वकाले निशाकरस्य चन्द्रस्य करैः किरणैः सह
71731 सौन्दर्यामृतरसपूर्णत्वादिगुणाधिक्यात्स्पर्धालुभ्यो गुच्छेभ्यः
71732 पुष्पफलस्तबकेभ्यः स्खलतां पुष्पाणां फलानां चापूरेण समूहेन
71733 कृतमवगुण्ठनं यस्य तथाविधं पदं मूलस्थानं यस्य तथाविधस्य
71734 स्वर्गात् हृतस्य बलादानीतस्य अजिरे स्वाङ्गणे संरोपितस्य सागरतरोः
71735 क्षीरसमुद्रोत्पन्नस्य कल्पवृक्षस्य तले उपविष्टेन मे मम पित्रा विरोचनेन इति
71736 प्रागुक्तप्रकारं प्रश्नमाकर्ण्य तस्य कल्पतरोः स्फाराकारै
71737 रसायनलक्षणैरासवैर्मकरन्दैः समं तुल्यं सुरभि मधुरं
71738 जरामरणदुःखनिवारणं चेति यावत्। वचः संमोहशान्त्यै
71739 मदीयाज्ञानभ्रमनिवारणाय यदुक्तं तन्मया स्मृतमित्यर्थः ॥ ४९ ॥
71740
71741 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
71742 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विरोचनस्मरणं नाम द्वाविंशः सर्गः
71743 ॥ २२ ॥
71744
71745 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
71746 विरोचनस्मरणं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥
71747
71748
71749 त्रयोविंशः सर्गः २३
71750
71751 विरोचन उवाच।
71752
71753 अस्ति पुत्रातिविततो देशो विपुलकोटरः।
71754 त्रैलोक्यानां सहस्राणि यत्र मान्ति बहून्यपि ॥ १ ॥
71755
71756 वक्तुं चित्तजयं राजमन्त्र्युपाख्यानमुच्यते।
71757 तत्रात्र मन्त्रिणो वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमूर्जितम् ॥ १ ॥
71758
71759 चित्तं वृत्तिविहीनं ते यदा यातमचित्तताम्। तदा मोक्षमयीमन्तः
71760 सत्तामाप्नोषि तां तताम्। इति मोक्षस्य चित्तजयाधीनत्वमुक्तं चित्तजये च

71761 आत्यन्तिक आशात्याग उपाय उक्तः स चात्मदर्शनमन्तरेण न सिद्ध्यति। विषया
71762 विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः। रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥
71763 इति भगवद्वचनात्। आत्मदर्शनं च मनोजयमन्तरेण न
71764 सिद्ध्यतीत्यन्योन्याश्रयतापन्नमिदमशक्यमेवेत्याशङ्कां परिहर्तुं
71765 साधनद्वययौगपद्याभ्यासाद्युपायभेदं वक्तुं बल्युपाख्यानान्तराले
71766 राजमन्त्र्युपाख्यानं विरोचनमुखेन प्रस्तौति - अस्ति पुत्रेत्यादिना। देशो
71767 मोक्षाख्यः॥ १॥
71768 यत्र नाम्भोदयो नापि सागरा वा न चाद्रयः।
71769 न वनानि न तीर्थानि न नद्यो न सरांसि च॥ २॥
71770
71771 न मही नापि चाकाशं न द्यौर्न पवनादयः।
71772 न चन्द्रार्कौ न लोकेशा न देवा नच दानवाः॥ ३॥
71773
71774 न भूतयक्षरक्षांसि न गुल्मा न वनश्रियः।
71775 न काष्ठतृणभूतानि स्थावराणि चराणि च॥ ४॥
71776
71777 नापो न ज्वलनो नाशा नोर्ध्वं नाधो न विष्टपम्।
71778 न लोको नातपो नाहं न हरीन्द्रहरादयः॥ ५॥
71779
71780 एक एवास्मि सुमहांस्तत्र राजा महाद्युतिः।
71781 सर्वकृत्सर्वगः सर्वः स च तूष्णीं व्यवस्थितः॥ ६॥
71782
71783 राजा आत्मा। तूष्णीं व्यवस्थितः। कूटस्थ इति यावत्॥ ६॥
71784
71785 तेन संकल्पितो मन्त्री सर्वसन्मन्त्रणोन्मुखः।
71786 अघटं घटयत्याशु घटं विघटयत्यलम्॥ ७॥
71787
71788 मन्त्री मनः। अघटमत्यन्तानुपपन्नमप्यात्मनः संसारित्वं घटयति।
71789 घटं घटमानमपि पूर्णानदेकरसत्वं विघटयति नास्ति न
71790 भातीत्यपलापयति॥ ७॥
71791
71792 भोक्तुं न किंचिच्छक्नोति न च जानाति किंचन।
71793 राजार्थं केवलं सर्वं करोत्यज्ञोऽपि सन्सदा॥ ८॥
71794
71795 अज्ञोऽपि जडोऽपि सन्॥ ८॥
71796
71797 स एव सर्वकार्यैककर्ता तस्य महीपतेः।
71798 राजा केवलमेकान्ते स्वस्थ एवावतिष्ठते॥ ९॥
71799
71800 एकान्ते अद्वितीयस्वभावे॥ ९॥
71801
71802 बलिरुवाच।
71803
71804 आधिव्याधिविनिर्मुक्तः कः स देशो महामते।
71805 कथमासाद्यते चापि केन वाधिगतः प्रभो॥ १०॥
71806
71807 बलिप्रश्ना निगदव्याख्याताः॥ १०॥
71808
71809 कः स तादृग्विधो मन्त्री राजा चापि महाबलः।
71810 हेलालूनजगज्जालैर्योऽस्माभिरपि नो जितः॥ ११॥
71811
71812 अपूर्वमेतदाख्यानं ममामरभयपद।

71813 कथयापनयास्माकं हृद्व्योम्नः संशयाम्बुदम् ‖ १२ ‖
71814
71815 कथया अस्माभिस्तदजये निमित्तकथनेन ‖ १२ ‖
71816
71817 विरोचन उवाच ।
71818
71819 स तत्र मन्त्री बलवान्देवासुरगणैः सुत ।
71820 समेतैर्लक्षगुणितैरपि नाक्रम्यते मनाक् ‖ १३ ‖
71821
71822 तत्रादावन्ते पृष्टं तदजये निमित्तमेव विस्तरेणाह - स तत्रेत्यादिना ।
71823 मनाक् ईषदपि ‖ १३ ‖
71824
71825 नासौ सहस्रनयनो न यमो न धनेश्वरः ।
71826 नामरो नासुरो वापि यदि पुत्रक जीयते ‖ १४ ‖
71827
71828 स मन्त्री किं द्वितीय इन्द्र उत यम उत कुबेर उत कश्चिदमरोऽसुरो वा
71829 महानुभावो यतो जेतुमशक्यो नेत्याह - नासाविति । यदि सहस्राक्षादिः
71830 कश्चित्स्यात्तर्हि त्वया जीयत एवेत्यर्थः ‖ १४ ‖
71831
71832 तत्रासिमुसलप्रासवज्रचक्रगदादयः ।
71833 हेतयः कुण्ठतां यान्ति दृषदीवोत्पलाहतिः ‖ १५ ‖
71834
71835 किं मम आयुधानि भटा वा न सन्ति सन्तु नाम नासौ तद्विषय इत्याह -
71836 तत्रेति ‖ १५ ‖
71837
71838 गम्योऽसौ नास्त्रशस्त्राणां न भटोद्भवकर्मणाम् ।
71839 तेन देवासुराः सर्वे सर्वदैव वशीकृताः ‖ १६ ‖
71840
71841 प्रत्युत त्वदादयस्तेनैव जिता इत्याह - तेनेति ‖ १६ ‖
71842
71843 अविष्णुनापि तेनेह हिरण्याक्षादयोऽसुराः ।
71844 पातिताः कल्पवातेन मेरुकल्पद्रुमा इव ‖ १७ ‖
71845
71846 अस्मत्पूर्वजादयोऽपि तेनैव वशीकृत्य विष्णुना घातिता इत्याशयेनाह -
71847 अविष्णुनापीति । कल्पवातेन प्रलयवायुना ‖ १७ ‖
71848
71849 नारायणादयो देवा अपि सर्वावबोधिनः ।
71850 तेनाक्रम्य यथाकाममवटेषु निवेशिताः ‖ १८ ‖
71851
71852 सर्वेषामवबोधिनो विवेकोपदेष्टारोऽपि तेनैव
71853 भृगुशापादिनिमित्तापादनेनाक्रम्य वशीकृत्य । अवटेषु गर्भश्वभ्रेषु ‖
71854 १८ ‖
71855
71856 तत्प्रसादेन साटोपं पञ्चमात्रशरः स्मरः ।
71857 त्रैलोक्यमिदमाक्रम्य सम्राडिव विवल्गति ‖ १९ ‖
71858
71859 स्मरः कामः पञ्चमात्रशरोऽपि तत्प्रसादेनेदं त्रैलोक्यमाक्रम्य जित्वा
71860 विवल्गति विजृम्भते ‖ १९ ‖
71861
71862 सुरासुरौघगृह्योऽपि गुणहीनोऽपि दुर्मतिः ।
71863 दुराकृतिरपि क्रोधस्तत्प्रसादेन जृम्भते ‖ २० ‖
71864

71865 सुरासुरौघा गृह्या अस्वैरिणो येन। पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च इति क्यप्॥ २०॥
71866
71867 देवासुरसहस्राणां संगरो यः पुनः पुनः।
71868 तदेतत्क्रीडनं तस्य मन्त्रिणो मन्त्रशालिनः॥ २१॥
71869
71870 स मन्त्री केवलं पुत्र तेनैव प्रभुणा यदि।
71871 जीयते तत्सुजेयोऽसावन्यथा त्वचलोपमः॥ २२॥
71872
71873 प्रभुणा आत्मना। यदि जीयते तत्तदा सुजेयो जय्यः॥ २२॥
71874
71875 तस्यैव तत्प्रभोः काले जेतुं तं मन्त्रिणं निजम्।
71876 इच्छा संजायते तेन जीयतेऽसावयत्नतः॥ २३॥
71877
71878 काले बहुतरसुकृतपरिपाकाद्विवेकोदयकाले। अयत्नतो ज्ञानमात्रतः॥ २३॥
71879
71880 त्रैलोक्यबलिनां मल्लमुच्छ्वसितजगत्त्रयम्।
71881 जेतुं चेदस्ति ते शक्तिस्तत्पराक्रमवानसि॥ २४॥
71882
71883 त्रैलोक्ये यावन्तो बलिनस्तेषां मल्लं बलेन जेतारम्। उच्छ्वसितं
71884 म्रियमाणजन्तुवदूर्ध्वश्वसनशीलं कृतं जगत्त्रयं येन। तत्तर्हि॥ २४॥
71885
71886 तस्मिन्नभ्युदिते सूर्ये त्रैलोक्यकमलाकराः।
71887 इमे विकासमायान्ति विलीयन्तेऽस्तमागते॥ २५॥
71888
71889 तस्य न सर्वजयशक्तिमात्रं किंतु त्रैलोक्यजननादिशक्तिरप्यस्तीत्याह -
71890 तस्मिन्निति। तस्मिन् सूर्ये इति व्यस्तरूपकम्॥ २५॥
71891
71892 तमेवमेकया बुद्ध्या व्यामोहपरिहीनया।
71893 यदि जेतुं समर्थोऽसि धीरस्तदसि सुव्रत॥ २६॥
71894
71895 एकया निश्चितया एकाग्रया च। तत्तर्हि धीरोऽसि॥ २६॥
71896
71897 तस्मिञ्जिते जिता लोका भविष्यन्त्यजिता अपि।
71898 अजिते त्वजिता एते चिरकालजिता अपि॥ २७॥
71899
71900 तस्मादनन्तसिद्ध्यर्थं शाश्वताय सुखाय च।
71901 तज्जये यत्नमातिष्ठ कष्टयापि हि चेष्टया॥ २८॥
71902
71903 अनन्ता याः सिद्धयस्तदर्थम्। अन्तो मृत्युस्तदभावोऽनन्तं
71904 मृत्युजयस्तत्सिद्ध्यर्थं च। कष्टया श्रमसाध्ययापि सर्वत्यागादिचेष्टया
71905 ॥ २८॥
71906
71907 ससुरदनुजनागयक्षसंघं
71908 सनरमहोरगकिन्नरं समेतम्।
71909 त्रिजगदपि वशीकृतं समन्ता-
71910 दतिबलिना ननु हेलयैव तेन॥ २९॥
71911
71912 पुनस्तत्प्रभावमेवोक्तमनूद्योपसंहरति - ससुरेति। नागा दिग्गजाः।
71913 महोरगाः शेषादयः॥ २९॥
71914
71915 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
71916 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विरोचनवचनं नाम त्रयोविंशः सर्गः

71917 ॥ २३ ॥
71918
71919 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
71920 विरोचनवचनं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥
71921
71922
71923 चतुर्विंशः सर्गः २४
71924
71925 बलिरुवाच ।
71926
71927 केनोपायेन बलवान्स तात परिजीयते ।
71928 कोऽसावतिमहावीर्यः सर्वं प्रकथयाशु मे ॥ १ ॥
71929
71930 इद दुर्मन्त्रिणस्तस्य जयोपायः प्रकिर्त्यते ।
71931 राजसंदर्शनोपायवैराग्यादिसमन्वितः ॥ १ ॥
71932
71933 प्रश्नः स्पष्टः ॥ १ ॥
71934
71935 विरोचन उवाच ।
71936
71937 मन्त्रिणस्तस्य तनय नित्याजेयस्थितेरपि ।
71938 शृणु वच्मि सुसाधत्वं येनासौ परिजीयते ॥ २ ॥
71939
71940 सुसाधत्वं सुखजयोपायमिति यावत् ॥ २ ॥
71941
71942 पुत्र युक्त्या गृहीतोऽसौ क्षणादायाति वश्यताम् ।
71943 युक्तिं विना दहत्येष आशीविष इवोद्धतः ॥ ३ ॥
71944
71945 बालवल्लालयित्वैनं युक्त्या नियमयन्ति ये ।
71946 राजानं तं समालोक्य पदमासादयन्ति ते ॥ ४ ॥
71947
71948 लालयित्वा अल्पविषयप्रदानेन मुहुर्विषयदोषख्यापनेन च वञ्चयित्वा । युक्त्या
71949 राजयोगाख्यया । पदं राजपदम् ॥ ४ ॥
71950
71951 दृष्टे तस्मिन्महीपाले स मन्त्री वशमेति च ।
71952 तस्मिंश्च मन्त्रिण्याक्रान्ते स राजा दृश्यते पुनः ॥ ५ ॥
71953
71954 पुनःशब्दो वाक्यालंकारार्थः ॥ ५ ॥
71955
71956 यावन्न दृष्टो राजासौ तावन्मन्त्री न जीयते ।
71957 मन्त्री च यावन्न जितस्तावद्राजा न दृश्यते ॥ ६ ॥
71958
71959 राजन्यदृष्टे दुर्मन्त्री स दुःखाय फलत्यति ।
71960 मन्त्रिण्यनिर्जिते राजा सोऽत्यन्तं यात्यदृश्यताम् ॥ ७ ॥
71961
71962 अति दुःखाय रागद्वेषादीन्फलति ॥ ७ ॥
71963
71964 अभ्यासेनोभयं तस्मात्सममेव समारभेत् ।
71965 राजसंदर्शनं तस्य मन्त्रिणश्च पराजयम् ॥ ८ ॥
71966
71967 संदर्शनपराजयशब्दौ तत्तदुपायपरौ ॥ ८ ॥
71968

71969 पौरुषेण प्रयत्नेन स्वभ्यासेन शनैःशनैः |
71970 द्वयं संपाद्य यत्नेन देशमाप्नोषि तं शुभम् || ९ ||
71971
71972 द्वयं राजसंदर्शनं मन्त्रिपराजयं च || ९ ||
71973
71974 त्वमभ्यासे फलीभूते तं देशमभिगच्छसि |
71975 यदि दैत्येन्द्र तद्भूयो मनागपि न शोचसि || १० ||
71976
71977 फलीभूते सफलीभूते ज्ञानफलात्मना परिणते वा || १० ||
71978
71979 संशान्तसकलायासा नित्यप्रमुदिताशयाः |
71980 साधवस्तत्र तिष्ठन्ति प्रशान्ताशेषसंशयाः || ११ ||
71981
71982 तत्र के तिष्ठन्ति तानाह - संशान्तेति | निवृत्तसर्वानर्था
71983 निरतिशयनित्यानन्दपूर्णाश्च ये साधवस्ते तत्र तिष्ठन्तीत्यर्थः || ११ ||
71984
71985 शृणु कः पुत्र देशोऽसौ सर्वं प्रकटयामि ते |
71986 देशनाम्ना मयोक्तस्ते मोक्षः सकलदुःखहा || १२ ||
71987
71988 इदानीं गूढोक्तिं विवरीतुमाह - शृण्विति || १२ ||
71989
71990 राजा तु तत्र भगवानात्मा सर्वपदातिगः |
71991 तेन मन्त्री कृतः प्राज्ञो मनो नाम महामते || १३ ||
71992
71993 सर्वाणि मानुषानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दान्तपदान्यतीत्य गच्छतीति
71994 सर्वपदातिगः सर्ववाढ्यनसागोचरश्च | प्राज्ञः सर्वप्रज्ञासमष्टिरूपः
71995 || १३ ||
71996
71997 मनोनिष्ठतया विश्वमिदं परिणतिं गतम् |
71998 घटत्वेनेव मृत्पिण्डो धूमोऽम्बुदतयैव च || १४ ||
71999
72000 मनोनिष्ठतया मनसि वासनात्मकसूक्ष्मभावेन स्थितयेत्यर्थः | परिणतिः
72001 स्थौल्यम् | घटत्वेन घटभावेन | मृत्पिण्डः पिण्डान्तर्गतमृद्भागः ||
72002 १४ ||
72003
72004 तस्मिञ्जिते जितं सर्वं सर्वमासादितं भवेत् |
72005 दुर्जयं तद्विजानीयाद्युक्त्यैव परिजीयते || १५ ||
72006
72007 जेतव्यं सर्वं जितमासादयितव्यं सर्वमासादितं भवेदित्यर्थः || १५ ||
72008
72009 बलिरुवाच |
72010
72011 या युक्तिर्भगवंस्तस्य चित्तस्याक्रमणे स्फुटम् |
72012 तां मे कथय तत्तावद्यथा जेष्यामि दारुणम् || १६ ||
72013
72014 आक्रमणे आस्कन्दने | जये इति यावत् || १६ ||
72015
72016 विरोचन उवाच |
72017
72018 विषयान्प्रति भोः पुत्र सर्वानेव हि सर्वथा |
72019 अनास्था परमा ह्येषा सा युक्तिर्मनसो जये || १७ ||
72020

72021 अनास्था अस्पृहा | युक्तिरुपायः || १७ ||
72022
72023 एषैव परमा युक्तिरनयैव महामदः |
72024 स्वमनोमत्तमातङ्गो द्रागित्येवावदम्यते || १८ ||
72025
72026 द्रागित्येव झटित्येव | अवदम्यते अवमत्य दम्यते | मुक्तिमिच्छसि चेत्तात
72027 विषयान्विषवत्त्यज इत्यभियुक्तोक्तेः || १८ ||
72028
72029 एषा ह्यत्यन्तदुष्प्रापा सुप्रापा च महामते |
72030 अनभ्यस्तातिदुष्प्रापा स्वभ्यस्ता प्राप्यते सुखम् || १९ ||
72031
72032 इषा युक्तिः || १९ ||
72033
72034 क्रमादभ्यस्यमानैषा विषयारतिरात्मज |
72035 सर्वतः स्फुटतामेति सेकसिक्ता लता यथा || २० ||
72036
72037 विषयेष्वरतिर्विरक्तिः | स्फुटतां शान्त्यादिविटपविस्तारव्यक्तताम् || २० ||
72038
72039 नासाद्यते ह्यनभ्यस्ता काङ्क्षतापि शठात्मना |
72040 पुत्र शालिरिवाव्युप्ता तस्मादेनां समाहर || २१ ||
72041
72042 शठात्मना भोगलुब्धमनसा | अव्युप्ता सुक्षेत्रेष्वनुप्ता | समाहर अभ्यासेन
72043 स्थिरीकुरु || २१ ||
72044
72045 तावद्भ्रमन्ति दुःखेषु संसारावटवासिनः |
72046 विरतिं विषयेष्वेते यावन्नायान्ति देहिनः || २२ ||
72047
72048 विरतिं वैराग्यम् || २२ ||
72049
72050 अभ्यासेन विना कश्चिन्नाप्नोति विषयारतिम् |
72051 अप्यत्यन्तबलो देही देशान्तरमिवागतिः || २३ ||
72052
72053 अगतिर्गमनशून्यः || २३ ||
72054
72055 ध्येयत्यागमतोऽजस्रं ध्यायता देहधारिणा |
72056 भोगेष्वरतिरभ्यासाद्वृद्धिं नेया लता यथा || २४ ||
72057
72058 ध्येयत्यागं प्रागुक्तजीवन्मुक्तिहेतुध्येयवासनात्यागम् | ध्यायता वाञ्छता
72059 || २४ ||
72060
72061 पुरुषार्थादृते पुत्र नेह संप्राप्यते शुभम् |
72062 क्रियाफलं परिप्राप्तुं हर्षामर्षविवर्जितम् || २५ ||
72063
72064 नाकस्मात्सर्वे विषयास्त्युक्तुं शक्याः किंतु क्रमेणैकैकं विषयं चिरं
72065 त्यक्त्वा सकृत्सकृत्कदाचित्सेवमानः क्रमात्सर्वं वैराग्यपरिपाके त्यजेत् तत्र
72066 च पुरुषप्रयत्नदार्ढ्यं
72067 पुनर्हर्षामर्षलौल्यप्रसङ्गवारकमावश्यकमित्याशयेनाह -
72068 पुरुषार्थादिति | पुरुषार्थः पुरुषप्रयत्नस्तस्मादृते हर्षामर्षविवर्जितं
72069 क्रियाफलं परिप्राप्तुमनुकूलं शुभं साधनं न संप्राप्यते || २५ ||
72070
72071 दैवमित्युच्यते लोके न दैवं देहवत्क्वचित् |
72072 अवश्यं भवितव्याख्या स्वेहया [१] नियतिश्च या || २६ ||

72073
72074 ननु दैवादेव तत्प्राप्तिः किं न स्यात्तत्राह - दैवमिति । स्वा स्वीया या
72075 नियतिप्रयुक्ता शुभाशुभक्रिया सैव नरैर्मानुषदृष्टिभिर्दैवशब्देनोच्यते
72076 न इतरैर्दिव्यशास्त्रीयदृष्टिमद्भिरिति परेणान्वयः ॥ २६ ॥
72077
72078 उच्यते दैवशब्देन सा नरैरेव नेतरैः ।
72079 यद्यस्येह यदा यत्र संपन्नं समतां गतम् ॥ २७ ॥
72080
72081 ननु विनापि प्रयत्नं दैवादेव केषांचिद्धर्षामर्षोपशमो दृश्यते
72082 तत्कथं तत्राह - यदिति । हर्षामर्षहेतुकर्मक्षये सति यदेव
72083 हर्षामर्षविनाशाय संपन्नं तदेव जनैर्दैवमिति कथ्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥
72084
72085 हर्षामर्षविनाशाय तद्दैवमिति कथ्यते ।
72086 दैवं नियतिरूपं च पौरुषेणोपजीयते ॥ २८ ॥
72087
72088 अस्तु त्वदुक्तमेव दैवं किं ततस्तत्राह - दैवमिति । मदुक्तं नियतिरूपं
72089 दैवं तु वैराग्यदार्ढ्याभ्यासादिपौरुषेण उपसमीपे अल्पकालेनैव जीयते
72090 मरुभूमितत्त्वज्ञानविलासेन मृगतृष्णाभ्रम इवेत्यर्थः ॥ २८ ॥
72091
72092 सम्यग्ज्ञानविलासेन मृगतृष्णाभ्रमो यथा ।
72093 यथा संकल्प्यते यद्यत्पौरुषेण तथैव तत् ॥ २९ ॥
72094
72095 ननु यदि दैवाख्या नियतिः पौरुषाख्यया तया जीयते तर्हि तस्याः
72096 फलनियमाभावादनियतत्वप्रसङ्ग इति चेदिष्टापत्तिः । सर्वेषु
72097 मनःसंकल्पजेष्वसति बाधके प्रमाणैः फलवत्तया गृहीतत्वे फलवत्त
72098 सुखप्रदमित्येव नियमाभ्युपगमादित्याह - यथेति ॥ २९ ॥
72099
72100 फलवत्तागृहीतत्वे फलवत्तासुखप्रदम् ।
72101 कर्ता नो मन एवेह यत्कल्पयति तत्तथा ॥ ३० ॥
72102
72103 नचैवमनियतित्वप्रसङ्गः मनसा कर्त्रा ईदृशनियमस्यैव
72104 कल्पनान्नियतित्वव्यवहारसिद्धेरित्याशयेनाह - कर्तेति । कर्ता जीवो नः
72105 अस्माकं मते मन एव ॥ ३० ॥
72106
72107 नियतिं यादृशीमेतत्संकल्पयति सा तथा ।
72108 नियतानियतान्कांश्चिदर्थाननियतानपि ॥ ३१ ॥
72109
72110 नियतिं यादृशीमेतत्संकल्पयतीत्येतदुपपादयति - नियतानियतानिति ।
72111 उत्सर्गतः फलनियतानपवादविषयेष्वनियतान् व्यावहारिकानर्थाननियतान्
72112 अत्यन्तं फलानियतान् प्रातिभासिकानपि करोतीति परेणान्वयः ॥ ३१ ॥
72113
72114 करोति चित्तं तेनैतच्चित्तं नियतियोजकम् ।
72115 नियत्यां नियतं कुर्वन्कदाचित्स्वार्थनामिकाम् ॥ ३२ ॥
72116
72117 तेन हेतुना एतच्चित्तं स्वसंकल्पितार्थानुसारेण फलनियतेरपि
72118 योजकमुपपादकमित्यर्थः । अत एवार्थस्य पारमार्थिकत्वे तद्विषयबोधस्य
72119 नियतफलत्वमेव न दैववत्कर्मवद्वा अनियतफलत्वमित्याशयेनाह -
72120 नियत्यामिति । अयं चित्तात्मा जीवः कदाचिन्मोक्षाधिकृतजन्मनि नियत्यां
72121 नित्यनियतैकस्वभावे परमात्मनि स्वार्थनामिकां
72122 प्रत्यक्परमार्थगोचरसाक्षात्कारनामिकां नियतिं समानाकारवृत्तिधारां
72123 निर्विकल्पकसमाधिमिति यावत् । कुर्वन्नस्मिन् जगत्कोशे व्योम्नि मारुत इव
72124 असङ्गः स्फुरति स्वस्वभावे प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

72125
72126 स्फुरत्यस्मिञ्जगत्कोशे जीवो व्योम्नीव मारुतः।
72127 नियत्या विहितं कुर्वन्कदाचिन्नियतिं चरः॥ ३३॥
72128
72129 कदाचिद्व्युत्थानकाले नियत्याशास्त्रलक्षणया विहितं स्वस्वाश्रमोचितं कर्म
72130 कुर्वन् संज्ञार्थमज्ञजनबोधनार्थमेते याज्ञिकाः शिष्टाः
72131 सदाचारप्रवर्तका इत्यादिना लोके रूढः प्रख्यातो नियतिशब्दो यस्य
72132 तथाविधः सन्स्फुरति। यथा सानुर्गिरिप्रस्थः स्वयमचलस्वभावोऽपि
72133 पवनवेगाच्चलत्सु वृक्षेषु चल इव स्थिरेषु च स्थिर इव स्फुरति तद्वदित्यर्थः॥
72134 ३३॥
72135
72136 संज्ञार्थं रूढनियतिशब्दः स्फुरति सानुवत्।
72137 तस्माद्यावन्मनस्तावन्न दैवं नियतिर्न च॥ ३४॥
72138
72139 अतस्त्वयापि यावज्जीवं चरमोक्तचरितद्वयमवलम्ब्यतामित्याह - तस्मादिति॥
72140 ३४॥
72141
72142 मनस्यस्तंगते साधो यद्भवत्यस्तु तत्तथा।
72143 जीवो हि पुरुषो जातः पौरुषेण स यद्यथा॥ ३५॥
72144
72145 तदुत्तरं किं भविष्यति तत्राह - मनसीति। पुरुषो जातः
72146 कर्मज्ञानाधिकारिशरीरं प्राप्तः सन्यद्यथा संकल्पयति तत्तथा भवतीति
72147 स्वायत्ते संकल्पे पौरुषेण वैराग्यादिसाधनानि संपाद्य
72148 परमपुरुषार्थात्मकब्रह्मात्मभाव एव संकल्पनीयो न संसार्यात्मभाव
72149 इत्याशयेनाह - पुरुषार्थादृते इत्यादिना॥ ३५॥
72150
72151 संकल्पयति लोकेऽस्मिंस्तत्तथा तस्य नान्यथा।
72152 पुरुषार्थादृते पुत्र न किंचिदिह विद्यते॥ ३६॥
72153
72154 परं पौरुषमाश्रित्य भोगेष्वरतिमाहरेत्।
72155 न भोगेष्वरतिर्यावज्जायते भवनाशनी॥ ३७॥
72156
72157 न परा निर्वृतिस्तावत्प्राप्यते जयदायिनी।
72158 विषयेषु रतिर्यावत्स्थिता संमोहकारिणी॥ ३८॥
72159
72160 यावद्विषयेषु रतिरस्ति तावद्विलोलान्दोलनस्थितिर्भोगलक्षणैर्भोगिभरैः
72161 सर्पभारैः प्रोता ग्रथिता अत एव दुःखदा कदाशालक्षणा भवदशादोला
72162 प्रेङ्खोलिका वैराग्यश्रवणसमाध्याद्यभ्यासेन विना कदाचन कदापि न
72163 निवर्तते नावरितुं शक्येति परेण सहान्वयः॥ ३८॥
72164
72165 तावद्भवदशादोला विलोलान्दोलनस्थितिः।
72166 अभ्यासेन विना पुत्र न कदाचन दुःखदा॥ ३९॥
72167
72168 भोगभोगिभरप्रोता कदाशा विनिवर्तते॥ ४०॥
72169
72170 बलिरुवाच।
72171
72172 भोगेष्वरतिरेवान्तः कथं सर्वासुरेश्वर।
72173 स्थितिमायाति जीवस्य दीर्घजीवितदायिनी॥ ४१॥
72174
72175 दीर्घजीवितं नित्यात्मभावेन स्थितिः॥ ४१॥
72176

72177 विरोचन उवाच ।
72178
72179 आत्मावलोकनलता फलिनी फलति स्फुटम् ।
72180 जीवस्य भोगेष्वरतिं शरदीव महालता ॥ ४२ ॥
72181
72182 फलिनी मोक्षफलवती भोगेष्वरतिं वैराग्यमवान्तरफलं फलति । यथा
72183 द्राक्षादिमहालता शरदि शलाटुं फलति तद्वत् ॥ ४२ ॥
72184
72185 आत्मावलोकनेनैषा विषयारतिरुत्तमा ।
72186 हृदये स्थितिमायाति श्रीरिवाम्भोजकोटरे ॥ ४३ ॥
72187
72188 श्रीर्लक्ष्मीः । अम्भोजकोटरे पद्मगर्भे ॥ ४३ ॥
72189
72190 तस्मात्प्रज्ञानिकाषेण विचारेणातिचारुणा ।
72191 देवमालोकयेद्भोगाद्रतिं चावहरेत्समम् ॥ ४४ ॥
72192
72193 प्रज्ञामणेर्निकाषेण शाणस्थानीयेन विचारेण । समं तुल्यकालम् ॥ ४४ ॥
72194
72195 चित्तस्य भोगैर्द्वौ भागौ शास्त्रेणैकं प्रपूरयेत् ।
72196 गुरुशुश्रूषया चैकमव्युत्पन्नस्य सत्क्रमे ॥ ४५ ॥
72197
72198 तत्र चित्तपरिपाकभेदानुसारेण भूमिकाभेदान् विवक्षुः
72199 प्रथमभूमिकामाह - चित्तस्येति । भोगैर्देहमात्रोपायैर्द्वौ दिनस्य
72200 कालभागौ शास्त्रेण श्रवणेन । अव्युत्पन्नस्य चित्तस्य सत्क्रमे सन्मार्गारम्भे
72201 शास्त्रोक्तक्रमे इति वा ॥ ४५ ॥
72202
72203 किंचिद्व्युत्पत्तियुक्तस्य भागं भोगैः प्रपूरयेत् ।
72204 गुरुशुश्रूषया भागौ भागं शास्त्रार्थचिन्तया ॥ ४६ ॥
72205
72206 तज्जये तदुत्तरभूमिकामाह - किंचिदिति । आत्मज्ञाने लब्धचमत्कारस्येति
72207 यावत् । अत एव भोगेष्वनास्थोदयाद्भागन्यूनतापत्तिः । गुरुशुश्रूषायां च
72208 भागान्तरवृद्धिः । चिरं गुरुसन्निधाने सत्यवसरे गुरुषु
72209 स्वसंदेहप्रश्नसंभवादिति भावः ॥ ४६ ॥
72210
72211 व्युत्पत्तिमनुयातस्य पूरयेच्चेतसोऽन्वहम् ।
72212 द्वौ भागौ शास्त्रवैराग्यैर्द्वौ ध्यानगुरुपूजया ॥ ४७ ॥
72213
72214 तज्जये तदुत्तरभूमिकामाह - व्युत्पत्तिमिति । रत्नतत्त्ववच्चिरपरीक्षणेन
72215 तत्त्वतोऽवधारणं व्युत्पत्तिस्तामनुयातस्य चेतसो द्वौ भागौ शास्त्रवैराग्यैः
72216 समुच्चितैः पूरयेत् । द्वौ तु ध्यानैर्गुरुपूजनेन च क्रमात्पूरयेत् ॥ ४७ ॥
72217
72218 साधुतामागतो जीवो योग्यो ज्ञानकथाक्रमे ।
72219 निर्मलाकृतिरादत्ते पट उत्तमरञ्जनाम् ॥ ४८ ॥
72220
72221 चतुर्विधेऽपि क्रमे शुद्धचित्त एवाधिकारी नान्य इत्याह - साधुतामिति । पटो
72222 निर्मलाकृतिः सम्यक्परिशुद्धसंस्थान एवोत्तमां
72223 कुसुम्भकिंशुकादिरञ्जनामादत्ते न मलिन इत्यर्थः ॥ ४८ ॥
72224
72225 शनैः शनैर्लालनीयं युक्तिभिः पावनोक्तिभिः ।
72226 शास्त्रार्थपरिणामेन पालयेच्चित्तबालकम् ॥ ४९ ॥
72227
72228 ईषन्मलिनस्य तर्हि कथं तत्राह - शनैरिति ।

72229 युक्तिभिर्दुःखान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनैः पावनोक्तिभिः
72230 श्रुतिस्मृतिगुरूक्तिभिः शास्त्रार्थे चित्तस्य परिणामश्चिरपरिशीलनेन
72231 शर्करामलकवन्मधुरैकरस्य परिणतिस्तेन ॥ ४९ ॥
72232
72233 परे परिणतं ज्ञाने शिथिलीभूतदुर्ग्रहम् ।
72234 ज्योत्स्नाऽहीनस्फटिकवच्चेतः शीतं विराजते ॥ ५० ॥
72235
72236 शिथिलीभूतो दुर्ग्रहो बाह्यमलिनजडाकारग्रहणं यस्य । ज्योत्स्नया अहीनेन
72237 अपृथग्भूतेन स्फटिकेन तुल्यं चित्प्रकाशसमरसमिति यावत् । लीनेति पाठे
72238 स्पष्टम् । शीतं निस्तापम् ॥ ५० ॥
72239
72240 प्रज्ञया परया ऋज्व्या भोगानामीश्वरस्य च ।
72241 सममेवाथ देहस्य रूपमाश्ववलोकयेत् ॥ ५१ ॥
72242
72243 कीदृशी परे परिणतिस्तां दर्शयति - प्रज्ञयेति । ऋज्व्या
72244 गलितभेदवैषम्यकौटिल्यया परया ब्रह्माकारया प्रज्ञया भोगानां
72245 करणकर्मभावव्युत्पत्तिभिरिन्द्रियविषयतद्वृत्तीनामीश्वरस्य तत्स्वामिनो
72246 जीवस्य अथ देहस्य भोगायतनस्य च समं तुल्यं
72247 सच्चिदानन्दाद्वयैकरसमधिष्ठानब्रह्मस्वरूपमेवावलोकयेत् समं
72248 तुल्यकालमेवाधिष्ठानरूपमवलोकयेदिति वा ॥ ५१ ॥
72249
72250 प्रज्ञाविचारवशतः सममेव सदा सुत ।
72251 आत्मावलोकनं तृष्णासंत्यागं च समाहरेत् ॥ ५२ ॥
72252
72253 विचारफलतृष्णासंत्यागोऽप्यात्यन्तिकस्तदैव भवतीत्याशयेनाह -
72254 प्रज्ञेति ॥ ५२ ॥
72255
72256 परदृष्टौ वितृष्णत्वं तृष्णाभावे च दृक्परा ।
72257 एते मिथः स्थिते दृष्टी तेजोदीपदशे यथा ॥ ५३ ॥
72258
72259 विचारफलं पुरुषापराधनिवृत्तिर्ज्ञानफलं मूलाविद्यानिवृत्तिश्च न
72260 पृथक्सिद्ध्यत इत्याह - परदृष्टाविति । यथा वह्नेस्तेजोदशा
72261 प्रभावस्था दीपदशा दीपाकारावस्था च तिमिरतैलोभयनिवर्तिके मिथः
72262 अन्योन्ययौगपद्येन स्थिते तद्वदित्यर्थः ॥ ५३ ॥
72263
72264 भोगपूगे गतास्वादे दृष्टे देवे परावरे ।
72265 परे ब्रह्मणि विश्रान्तिरनन्तोदेति शाश्वती ॥ ५४ ॥
72266
72267 आस्वाद्यत इत्यास्वादो रसः । गतरस इत्यर्थः ॥ ५४ ॥
72268
72269 विषयाकलितानन्दमनन्तोदेति निर्वृतिः ।
72270 न कदाचन जीवानामात्मविश्रवणादृते ॥ ५५ ॥
72271
72272 भोगास्वादलम्पटानां तु नात्मानन्दप्राप्तिरस्तीत्याह - विषयेति ।
72273 विषयेष्वेव आकलितः सारतया गृहीत आनन्दो यस्मिन्कर्मणि तथा आस्वादयतां
72274 जीवानां कदाचन कदापि न निर्वृतिर्निरतिशयानन्दो नास्ति ॥ ५५ ॥
72275
72276 यज्ञदानतपस्तीर्थसेवाभिर्जायते सुखम् ।
72277 न तपोभिर्न दानेन न तीर्थैरपि जायते ॥ ५६ ॥
72278
72279 आत्मावलोकनेनैषा विषयारतिरुत्तमा । हृदये स्थितिमायातीति यदुक्तं तत्केचिन्न
72280 मृष्यन्ति यज्ञादिभिरेव चित्तशुद्ध्या विषयारतिसंभवादिति तान्प्रत्याह ##-

विरतिर्जायत इति परेणान्वयः ॥ ५६ ॥

भोगेषु विरतिर्जन्तोः स्वभावालोकनादृते ।
कयाचिदपि नो युक्त्या बुद्धिरात्मावलोकने ॥ ५७ ॥

एवं भोगवैराग्याभ्यासपुरुषप्रयत्नं विना केनाप्युपायान्तरेण
आत्मावलोकनेऽपि बुद्धिर्न प्रवर्तत इत्याह - कयाचिदिति ॥ ५७ ॥

स्वप्रयत्नादृते पुंसः श्रेयसे संप्रवर्तते ।
भोगसंत्यागसंप्राप्तपरमार्थादृते सुत ॥ ५८ ॥

न ब्रह्पदविश्रान्तिसुखमासाद्यते परम् ।
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ते जगत्यस्मिन्न कुत्रचित् ॥ ५९ ॥

तद्वदाश्वस्यते भाते परमे कारणे यथा ।
पौरुषं यत्नमाश्रित्य दैवं कृत्वा सुदूरतः ॥ ६० ॥

आश्वस्यते विश्रम्यते । भाते स्वात्मतया अभिव्यक्ते परमे कारणे परमात्मनि ॥
६० ॥

भोगान्विगर्हयेत्प्राज्ञः श्रेयोद्वारदृढार्गलान् ।
प्रौढायां भोगगर्हायां विचार उपजायते ॥ ६१ ॥

विचारः सदसद्विवेकः ॥ ६१ ॥

वृद्धायां प्रावृषि श्रीमाञ्शरत्काल इवामलः ।
विचारो भोगगर्हातो विचाराद्भोगगर्हणम् ॥ ६२ ॥

वृद्धायां सस्याद्यभिवृद्धियुक्तायाम् । शाल्यादिफलसंपदा श्रीमान् ।
तयोरप्यन्योन्याधीना अभिवृद्धिरिति युगपद्वर्धनीयतेत्याह - विचार इति ॥
६२ ॥

अन्योन्यमेते पूर्येते समुद्रजलदाविव ।
भोगगर्हाविचारश्च स्वात्मालोकश्च शाश्वतः ॥ ६३ ॥

यथा समुद्रेण रश्मिद्वारा जलदाः पूर्यन्ते जलदैश्च वृष्टिद्वारा
समुद्रस्तद्वत् । इदानीं त्रयाणां युगपद्वर्धनीयतामाहा - भोगगर्हेति ।
आत्मालोक आत्मदर्शनम् ॥ ६३ ॥

अन्योन्यं साधयन्त्यर्थं सुस्निग्धाः सुहृदो यथा ।
पूर्वं दैवमनादृत्य पौरुषेण प्रयत्नतः ॥ ६४ ॥

दन्तैर्दन्तान्प्रसंपीड्य भोगेष्वरतिमाहरेत् ।
देशाचाराविरुद्धेन बान्धवैकमतेन च ॥ ६५ ॥

प्रथमं भोगारतिरेव महता प्रयत्नेनावश्यं साध्येत्याह - दन्तैरिति ।
तदर्थमुपायमाह - देशेति । तत्तद्वर्णविहितप्रतिग्रहाद्युपायेषु
देशबन्धुजनसंमत एव परिग्राह्यो नान्य इत्याशयः ॥ ६५ ॥

पौरुषेण क्रमेणादौ धनानि समुपार्जयेत् ।
धनैरभ्याहरेद्भव्यान्सुजनान्गुणशालिनः ॥ ६६ ॥

72333 पौरुषेण तत्तद्वर्णोत्पन्नपुरुषोचितेन प्रतिग्रहादिक्रमेण। अभ्याहरेत्।
72334 आराध्य वशीकुर्यादिति यावत्॥ ६६॥
72335
72336 प्रवर्तते समासङ्गात्तेषां भोगविगर्हणा।
72337 ततो विचारस्तदनु ज्ञानं शास्त्रार्थसंग्रहः॥ ६७॥
72338
72339 तदनु विचारानन्तरं ज्ञानं विचारितवाक्यार्थज्ञानं तदनु
72340 गतिसामान्यन्यायालोचनाच्छास्त्रार्थसंग्रहः सर्वश्रुतीनामद्वितीये
72341 ब्रह्मणे तात्पर्यनिर्णयो भवतीत्यर्थः॥ ६७॥
72342
72343 ततः क्रमेण परमपदप्राप्तिः प्रजायते।
72344 यदा तूपरते काले विषयेभ्यो विरम्यसे॥ ६८॥
72345
72346 ततो मनननिदिध्यासनक्रमेण भूमिकारोहणक्रमेण वा इत्थं सांप्रतं
72347 विषयविरामेण परमपदप्राप्त्युपाय उक्तः।
72348 विषयांस्त्यक्तुमसमर्थश्चेद्यौवनकाले उपरते सति यदा विषयेभ्यो विरम्यसे
72349 तदैव विचारवशतः परमं पदमेष्यसि नाधुनेत्यर्थः॥ ६८॥
72350
72351 तदा विचारवशतः परमं पदमेष्यसि।
72352 सम्यक्प्राप्स्यसि विश्रान्तिमात्मन्यत्यन्तपावने॥ ६९॥
72353
72354 एवं विषयोपरमावश्यकत्वे सतीदानीमेवोपरमस्ते युक्त इत्याशयेनाह -
72355 सम्यगिति॥ ६९॥
72356
72357 न पुनः कल्पनापङ्के दुःखाय निपतिष्यसि।
72358 स्थितापि नास्था ते शुद्ध नमस्तेऽस्तु सदाशिव॥ ७०॥
72359
72360 हे शुद्ध ते तव। भोगस्थानस्थितापि यया कालान्तरप्रतीक्षा स्यादतस्त्वं
72361 सदाशिव एव अतस्ते सांप्रतमेव ब्रह्मभूताय नमोऽस्त्वित्यनुचितोऽपि
72362 पुत्रदृशा नमस्कारो ब्रह्मदृष्ट्या कृतः॥ ७०॥
72363
72364 देशक्रमेण धनमल्पविगर्हणेन
72365 तेनाङ्ग साधुजनमर्जय मानपूर्वम्।
72366 तत्संगमोत्थविषयाद्यवहेलनेन
72367 सम्यग्विचारविभवेन तवात्मलाभः॥ ७१॥
72368
72369 उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति - देशेति। देशाचाराविरुद्धक्रमेण
72370 धनं अर्जयेति शेषः। तेन धनेन अल्पस्य तुच्छतरस्य भोगस्य विगर्हणेन।
72371 भोगार्थं धनव्ययमकृत्वेति यावत्। साधुजनं ब्रह्मविज्जनं
72372 प्रणिपातसेवान्नाच्छादनादिसन्मानपूर्वकं अर्जय। शास्त्रपूर्वमिति पाठे तु
72373 तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् इति
72374 शास्त्रोक्तरीत्येत्यर्थः। ततः सत्संगमोत्थेन विषयतद्रागद्वेषाद्यवहेलनेन
72375 साधनचतुष्टयसंपत्त्या प्रवृत्तेन सम्यगध्यात्मशास्त्रविचारस्य
72376 विभवेन ते तव आत्मलाभो विस्मृतकण्ठचामीकरलाभवद्भविष्यतीत्यर्थः॥
72377 ७१॥
72378
72379 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
72380 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चित्तविचिकित्सायोगोपदेशो नाम चतुर्विंशः
72381 सर्गः॥ २४॥
72382
72383 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
72384 चित्तविचिकित्सायोगो नाम चतुर्विंशः सर्गः॥ २४॥

पञ्चविंशः सर्गः २५

बलिरुवाच।

एतन्मे कथितं पूर्वं पित्रा चारुविचारिणा।
इदानीं संस्मृतं दिष्ट्या संप्रबोधमहं गतः॥ १॥

इह भूयो बलेरन्तर्विवेकेन्दुशुभोदयः।
संदेहशान्तये शुक्रचिन्तेच्छातोऽनुवर्ण्यते॥ १॥

अवान्तराख्यानमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति - एतदिति॥ १॥

अद्येयं मम संजाता भोगान्प्रत्यरतिः स्फुटम्।
दिष्ट्या शमसुखं स्वच्छं विशाम्यमृतशीतलम्॥ २॥

पुनरापूरयन्नाशां पुनरप्याहरन्धनम्।
पुनरावर्जयन्कातां खिन्नोऽस्मि विभवस्थितौ॥ ३॥

पुनरिति वीसितम्। पुनःपुनरित्यर्थः। आवर्जयन् प्रार्थनादिना अनुकूलयन्।
विभवस्थितौ संपत्परिपालनविषये खिन्नः संतप्तोऽस्मि॥ ३॥

अहो नु खलु रम्येयं शमभूः शीतलान्तरा।
सर्वा एव शमं यान्ति सुखदुःखदृशः शमे॥ ४॥

शमे शान्तिगुणे। सर्वा एव सुखदुःखदृशः समं नाशं यान्ति॥ ४॥

शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे शमे [मुद्रितपुस्तकेषु प्रायः समे
इत्येव पाठो लभ्यते स त्वसंगत इत्यन्यादर्शगतः शमे इत्ययं
पाठः टीकाकृदनुमत्यादृतः] स्थितः।
अयमन्तः प्रहृष्यामि चन्द्रबिम्ब इवार्पितः॥ ५॥

शमे स्थितः प्रतिष्ठितोऽहं शाम्यामीति सर्वतापोपशमोक्तिः। चन्द्रबिम्बेऽर्पित
इव परिनिर्वामीति चित्तस्य निरतिशयसुखपारवश्योक्तिः। सुखमास इति
तद्धेतुसुखात्मना स्थित्युक्तिः। अन्तरिति सर्वत्र संबाध्यते। अयं
प्रहृष्यामीति हर्षलिङ्गपुलकाद्यतिशयोक्तिः॥ ५॥

उत्ताण्डवन्मनोरंहःप्रोषितोरुशरीरकम्।
अनारतपरिक्षोभं हा दुःखं विभवार्जनम्॥ ६॥

उत्ताण्डवशब्दात् सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विब्वक्तव्यः इति क्विपि लटः
शत्रादेशः। भोगोत्कण्ठया उत्ताण्डवतो मनसो रंहोभिः प्रोषितं दग्धं
देशभ्रमणशीलं वा उरु प्रधानं शरीरं उरु शरीरं वा यस्मिन् अत
एवानारतपरिक्षोभं विभवार्जनं दुःखमेव। हा इति खेदे॥ ६॥

अङ्गमङ्गेन संपीड्य मांसं मांसेन च स्त्रियः।
पुराहमभवं प्रीतो यत्तन्मोहविजृम्भितम्॥ ७॥

इदानीं तत्फलस्त्र्यादिभोगस्वरूपमप्यसारतया विविच्य परिशोचति -
अङ्गमित्यादिना॥ ७॥

72437 दृष्टान्तदृष्टयो दृष्टा भुक्तं भोक्तव्यमक्षतम् ।
72438 आक्रान्तमखिलं भूतं जातं किमिव शोभनम् ॥ ८ ॥
72439
72440 सर्वेषां विभवानां दृष्टान्तभूतमहाविभवदृष्टयः स्वेन दृष्टाः
72441 । अक्षतं परैरव्याहतं भोक्तव्यं राज्यभोगादि भुक्तम् । अखिलं भूतं
72442 प्राणिजातमाक्रान्तं स्वसामर्थ्येन नामितमिति यावत् । तथापि किमिव शोभनं
72443 शाश्वतसुखं जातम् । अनादौ संसारे सर्वेषामपि कदाचिदेवं
72444 वैभवसंभवात्स्वस्यापि पूर्ववच्छतशो दुर्दशासहस्रस्याग्रेऽपि
72445 संभावितत्वाच्च न किंचिच्छोभनमित्यर्थः ॥ ८ ॥
72446
72447 पुनस्तान्येव तान्येव तत्रेहान्यत्र वापि च ।
72448 इतश्चेतश्च वस्तूनि नापूर्वं नाम किंचन ॥ ९ ॥
72449
72450 अभिनवचमत्कारान्तरादर्शनाच्चर्वितचर्वणप्रायत्वाच्च
72451 नैहिकामुष्मिकभोगानां सारतास्तीत्याह - पुनरिति । तत्र स्वर्गादौ । इह भुवि
72452 । अन्यत्र नागलोकादौ ॥ ९ ॥
72453
72454 सर्वमेव परित्यज्य परिहृत्य धिया स्वयम् ।
72455 स्वस्थ एवावतिष्ठेऽहं पूर्णात्पूर्ण इवात्मनि ॥ १० ॥
72456
72457 पूर्णात्स्वरूपाद्बोधतः प्राप्तात्पूर्ण इवेत्यपूर्णताभ्रान्तिनिरास एव
72458 नापूर्वपूर्णताप्राप्तिरस्तीति द्योतनाय । अथवा पूर्णाच्चन्द्रान्निमित्तात्पूर्णः
72459 क्षीराब्धिरिवेत्यर्थः ॥ १० ॥
72460
72461 पाताले भूतले स्वर्गे स्त्रियो रत्नोपलादयः ।
72462 सारं तदपि तुच्छेन कालेनाशु निगीर्यते ॥ ११ ॥
72463
72464 यदपि भोग्यमज्ञदृष्ट्या सारत्वेन गृहीतं तदपि नश्वरत्वाद्दुःखाय
72465 पर्यवसितं तद्दृशाप्यसारमेवेत्याशयेनाह - पाताल इति ॥ ११ ॥
72466
72467 एतावन्तमहं कालं भृशं बालोऽभवं पुरा ।
72468 यः कुर्वन्द्वेषममरैस्तुच्छया जगदिच्छया ॥ १२ ॥
72469
72470 तुच्छया जगदाधिपत्येच्छया अमरैः सह द्वेषं कुर्वन्नहं मृशं बालो
72471 मूर्ख एवाभवमित्यर्थः ॥ १२ ॥
72472
72473 मनोनिर्माणमात्रेण जगन्नाम्ना महाधिना ।
72474 त्यक्तेनानेन कोऽर्थः स्यात्को नु रागो महात्मनः ॥ १३ ॥
72475
72476 जगन्नाम्ना जगदाधिपत्यनाम्ना महता आधिना मानसदुःखेन अत्यक्तेनेति
72477 [पूर्वार्धेन मिलितोच्चारणात्] च्छेदः । अर्थः पुरुषार्थः स्यात् ।
72478 अनुरागे हि सति तत्र पुरुषार्थताबुद्धिः स एव नास्तीत्याह - क इति ॥ १३ ॥
72479
72480 कष्टं चिरतरं कालमनर्थोऽर्थधिया मया ।
72481 अज्ञानमदमत्तेन कालेन स्वेन सेवितः ॥ १४ ॥
72482
72483 कालेन स्वमृत्युभूतेन स्वेनैव मया अनर्थः अर्थधिया सेवित इत्यर्थः ॥ १४ ॥
72484
72485 तरत्तरलतृष्णेन किमिवास्मिञ्जगल्लयम् ।
72486 मया न कृतमज्ञेन पश्चात्तापाभिवृद्धये ॥ १५ ॥
72487
72488 एतया तदलं मेऽस्तु तुच्छया पूर्वचिन्तया ।

72489 पौरुषं याति साफल्यं वर्तमानचिकित्सया ॥ १६ ॥
72490
72491 अथवा किं मम गतशोकेन सांप्रतिकमोहचिकित्सया
72492 पुरुषजन्मसाफल्योपायं चिन्तयामीत्याह - एतयेति ॥ १६ ॥
72493
72494 अद्यापरिमिताकारकारणैकतयात्मनि ।
72495 सर्वतः सुखमभ्येति रसायनमिवार्णवे ॥ १७ ॥
72496
72497 अपरिमिताकारं अपरिच्छिन्नस्वरूपं यत्कारणं ब्रह्म तदेकतया
72498 तदभेदस्थित्या आत्मनि सर्वतः पूर्णं सुखमर्णवे क्षीरसमुद्रे
72499 रसायनममृतमथनेनेव यथा सर्वतः अभ्येत्याविर्भवति तथा अद्य
72500 औशनसं शुक्रं पृच्छामीति परेणान्वयः ॥ १७ ॥
72501
72502 कोऽयं तावदहं किं स्यादात्मेत्यात्मावलोकनम् ।
72503 पृच्छाम्यौशनसं नाथं नूनमज्ञानशान्तये ॥ १८ ॥
72504
72505 अयं प्रपञ्चः कः । अहं अहंप्रत्ययवेद्यं जीवतत्त्वं किम् । इत्यात्मा
72506 अवलोक्यते येन तदात्मावलोकनमुपायं नाथं
72507 कुलगुरुत्वात्कुलस्येश्वरमुशनसमेवौशनसं पृच्छामि प्रक्ष्यामि ॥ १८ ॥
72508
72509 संचिन्तयामि परमेश्वरमाशु शुक्र-
72510 मुद्यत्प्रसादमथ तेन गिरोपदिष्टे ।
72511 तिष्ठाम्यनन्तविभवे स्वयमात्मनात्म-
72512 न्यक्षीणमर्थमुपदेशगिरः फलन्ति ॥ १९ ॥
72513
72514 अहं परमेश्वरं योगसिद्धत्वात्सर्वकामेश्वरम् । स्वाश्रितेष्वाशु
72515 उद्यत्प्रसादं शुक्रं संचिन्तयामि । तेन शुक्रेण गिरा उपदिष्टे अनन्तविभवे
72516 आत्मनि स्वयमात्मनैव तिष्ठामि स्थास्यापि । वर्तमानसामीप्ये लट् ।
72517 तत्रावस्थाने केन हेतुना तवाश्वासस्तत्राह - अक्षीणमिति । यतो
72518 महतामुपदेशगिरोऽक्षीणमक्षयमर्थं फलन्ति न
72519 कदाचिद्विफलीभवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥
72520
72521 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उपशमप्रकरणे
72522 बलिचिन्तासिद्धान्तयोगोपदेशो नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥
72523
72524 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
72525 बालचिन्तासिद्धान्तयोगोपदेशो नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥
72526
72527
72528 षड्विंशः सर्गः २६
72529
72530 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
72531
72532 इति संचिन्त्य बलवान्बलिरामीलितेक्षणः ।
72533 दध्यौ कमलपत्राक्षं शुक्रमाकाशमन्दिरम् ॥ १ ॥
72534
72535 स्मृत्या यातस्य शुक्रस्य संक्षेपेण बलिं प्रति ।
72536 तत्त्वसारोपदेशोऽथ नभोगतिरिहेर्यते ॥ १ ॥
72537
72538 आकाशो ब्रह्माकाश एव मन्दिरं विश्रान्तिस्थानं यय तम् ॥ १ ॥
72539
72540 सर्वस्थं चिन्तयानं तु नित्यध्यानोऽथ भार्गवः ।

72541 चेतःस्थं ज्ञातवान् शिष्यं बलिं गुर्वर्थिनं पुरे ॥ २ ॥
72542
72543 अथ नित्यध्यानोऽभीक्ष्णं ध्यानपरो भार्गवः
72544 सर्वान्तरब्रह्मरूपत्वात्सर्वस्थं स्वं चिन्तयानं स्वचेतःस्थं बलिं
72545 शिष्यं गुर्वर्थिनं तत्त्वजिज्ञासया स्वदर्शनेच्छुं ज्ञातवानित्यन्वयः ॥ २ ॥
72546
72547 अथ सर्वगतानन्तचिदात्मा भार्गवः प्रभुः ।
72548 आनिनाय स देहं स्वं रत्नवातायनं बलेः ॥ ३ ॥
72549
72550 अथ स भार्गवः स्वं देहं बलेः रत्नवातायनं रत्नगवाक्षस्थानं प्रति
72551 आनिनाय । स्वयमाजगामेति यावत् ॥ ३ ॥
72552
72553 गुरुदेहप्रभाजालपरिमृष्टतनुर्बलिः ।
72554 बुबुधे प्रातरर्कांशुसंबोधितमिवाम्बुजम् ॥ ४ ॥
72555
72556 परिमृष्टतनुः संस्पृष्टशरीरः । संबोधितं विकासितम् ॥ ४ ॥
72557
72558 तत्र रत्नार्घ्यदानेन मन्दारकुसुमोत्करैः ।
72559 पादाभिवन्दनैरेनं पूजयामास भार्गवम् ॥ ५ ॥
72560
72561 रत्नार्घ्यपरिपूर्णाङ्गं कृतमन्दारशेखरम् ।
72562 महार्हासनविश्रान्तमथोवाच गुरुं बलिः ॥ ६ ॥
72563
72564 बलिरुवाच ।
72565
72566 भगवंस्त्वत्प्रसादोत्था प्रतिभेयं पुरस्तव ।
72567 नियोजयति मां वक्तुं कार्यं कर्तुमिवार्कभाः ॥ ७ ॥
72568
72569 प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिः यथा प्रातरुदिता अर्कभा ब्राह्मणादीन्
72570 संध्यावन्दनादिकार्यं कर्तुं सन्निधानमात्रेण नियोजयति तद्वत् ॥ ७ ॥
72571
72572 भोगान्प्रति विरक्तोऽस्मि महासंमोहदायिनः ।
72573 तत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि महासंमोहहारि यत् ॥ ८ ॥
72574
72575 यत्स्वज्ञानमात्रेण महासंमोहहारि तत्तादृशं तत्त्वम् ॥ ८ ॥
72576
72577 कियन्मात्रमिदं भोगजालं किंमयमेव वा ।
72578 कोऽहं कस्त्वं किमेते वा लोका इति वदाशु मे ॥ ९ ॥
72579
72580 कियती मात्रा उत्कर्षावधिर्यस्य तत् । भोगजालं विषयसुखम् । किंमयं
72581 किंप्रकृतिकमिति भोगतत्त्वप्रश्नः । कोऽहं कस्त्वमिति भोक्तृतत्त्वप्रश्नः ।
72582 किमेते लोका इति भोग्यतत्त्वप्रश्नः । लोक्यन्ते इति लोका इति व्युत्पत्तेः ॥ ९ ॥
72583
72584 शुक्र उवाच ।
72585
72586 बहुनात्र किमुक्तेन खं गन्तुं यत्नवानहम् ।
72587 सर्वदानवराजेन्द्र सारं संक्षेपतः शृणु ॥ १० ॥
72588
72589 भोक्त्रादित्रिपुटीभेदस्यैकस्यां चिति कल्पितत्वात्संक्षेपतस्तदुपदेशेनैव
72590 प्रश्नत्रयस्याप्युत्तरं सुवचमित्याशयं द्योतयन्नाह - बहुनेति । खं
72591 आकाशमार्गम् । सारं प्रश्नत्रयसारम् ॥ १० ॥
72592

72593 चिदिहास्ति हि चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च |
72594 चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः || ११ ||
72595
72596 इह जगति चिदस्ति | हिशब्दस्तत्सिद्धेरन्यनिरपेक्षत्वप्रसिद्धिद्योतनाय | अत इदं
72597 चिद्दृश्यं चिदधीनसिद्धिकं भोगजातं चिदेव मात्रा उत्कर्षावधिर्यस्य
72598 तथाविधम् | यतो वाचो निवर्तन्ते इति श्रुत्या पूर्णचित एव
72599 सर्वानन्दोत्कर्षावधित्वोक्तेः | चित्येव भेदवैचित्र्याध्यासाच्चिन्मयमेव च
72600 एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इति श्रुतेः | एवं
72601 तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि एष ब्रह्मैष इन्द्रः नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति
72602 श्रोता इत्यादिश्रुतिशतेभ्यस्त्वमहमादिभोक्तृतत्त्वमपि चिन्मात्रमेवेत्याह ##-
72603 तत्सत्तास्फूर्त्योश्चिदधीनत्वात् ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं
72604 इत्यादिश्रुतेश्चेत्याशयेनाह - एते चेति || ११ ||
72605
72606 भव्योऽसि चेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयात् |
72607 नो चेत्तद्ब्रह्मपि प्रोक्तं त्वयि भस्मनि हूयते || १२ ||
72608
72609 भवतीति भव्यः श्रद्दधानो विवेकी || १२ ||
72610
72611 चिच्चेत्यकलनाबन्धस्तन्मुक्तिर्मुक्तिरुच्यते |
72612 चिदचेत्याखिलात्मेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः || १३ ||
72613
72614 चितश्चेत्याकारकलनैव बन्धः अचेत्या चेत्याकारनिर्मुक्ता | अखिलात्मा
72615 पूर्णात्मा || १३ ||
72616
72617 एनं निश्चयमादाय विलोकयसि हेलया |
72618 स्वयमेवात्मनात्मानमनन्तं पदमाप्स्यसि || १४ ||
72619
72620 विलोकयसि चेदिति शेषः | आत्मनां अखण्डाकारवृत्त्या रूढप्रतीचा || १४ ||
72621
72622 खं व्रजाम्यहमत्रैव मुनयः सप्त संगताः |
72623 केनापि सुरकार्येण वस्तव्यं तत्र वै मया || १५ ||
72624
72625 खं देवलोकः | वस्तव्यं अवश्यं संनिधातव्यम् | भावे तव्यः || १५ ||
72626
72627 राजन्यावदयं देहस्तावन्मुक्तधियामपि |
72628 यथाप्राप्तक्रियात्यागो रोचते न स्वभावतः || १६ ||
72629
72630 ननु मुक्तधियः कृतकृत्यस्य तव तत्र अगमने का क्षतिस्तत्राह -
72631 राजन्निति || १६ ||
72632
72633 इति कथितवताथ भार्गवेण
72634 स्फुटजलराशिपथा महाजवेन |
72635 प्लुतमलिशबले नभोन्तराले
72636 तरलतरङ्गवदाकुले ग्रहौघैः || १७ ||
72637
72638 अथ इति कथितवता भार्गवेण ग्रहौघैराकुले अत एव पुष्परेणुव्याप्तोऽलिरिव
72639 शबले किर्मीरे नभोन्तराले स्फुटेन जलराशेर्मेघस्य समुद्रस्य च पथा
72640 उपरिमार्गेण तरलतरङ्गवन्महाजवेन प्लुतं उड्डीनम् | भावे क्तः || १७ ||
72641
72642 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
72643 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे बल्युपदेशयोगो नाम षड्विंशः सर्गः ||
72644 २६ ||

72645
72646 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
72647 बल्युपदेशयोगो नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥
72648
72649
72650 सप्तविंशः सर्गः २७
72651
72652 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
72653
72654 सुरासुरसभाज्येष्ठे तस्मिन्भृगुसुते गते ।
72655 मनसा चिन्तयामास बलिर्बुद्धिमतां वरः ॥ १ ॥
72656
72657 शुक्रोपदिष्टमार्गेण सर्वं विमृशतो बलेः ।
72658 चित्पूर्णानन्दविश्रान्त्या चिरं स्थितिरिहोच्यते ॥ १ ॥
72659
72660 सुरासुरसभासु ज्येष्ठे प्रशस्यतमे । ज्यचेति प्रशस्यशब्दस्येष्ठनि
72661 ज्यादेशः ॥ १ ॥
72662
72663 युक्तमुक्तं भगवता चिदेवेदं जगत्त्रयम् ।
72664 चिदहं चिदिमे लोकाश्चिदाशाश्चिदियं क्रिया ॥ २ ॥
72665
72666 यच्चिन्तयामास तदाह - युक्तमित्यादिना ॥ २ ॥
72667
72668 सबाह्याभ्यन्तरं सर्वं चिदेव परमार्थतः ।
72669 अस्ति चिद्व्यतिरेकेण नेह किंचन कुत्रचित् ॥ ३ ॥
72670
72671 अयमादित्य इत्यर्को न चिता यदि चेत्यते ।
72672 तदर्कतमसोर्भेदः क इहेवोपलभ्यते ॥ ४ ॥
72673
72674 युक्ततामुपपादयति - अयमादित्य इत्यादिना । चेत्यते संज्ञायते ।
72675 तमोघटदीपादिव्यावृत्ततया [व्यावृत्तता इत्यपि क्वचित्] यदि न
72676 प्रकाश्यत इत्यर्थः । भेदो व्यावृत्तिर्विच्छित्तिवैधर्म्यं च । इवशब्दो
72677 वाक्यालंकारार्थः ॥ ४ ॥
72678
72679 इयं भूरिति भूरेषा चिता यदि न चेत्यते ।
72680 भूमेः किं नाम भूमित्वं तद्द्रव्ये भव्यतां गतम् ॥ ५ ॥
72681
72682 भूमित्वं जलादिव्यावृत्तरूपं किम् । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । भव्यतां
72683 निरूढतां गतं प्राप्तम् ॥ ५ ॥
72684
72685 इमा दिशो दिश इति चेत्यन्ते न चिता यदि ।
72686 तत्किं नाम दिशां दिक्त्वं शैलानां चापि काद्रिता ॥ ६ ॥
72687
72688 शैलेष्वपि इमे शैला इति यदि न चेत्यन्ते इत्यर्थाद्गम्यते ॥ ६ ॥
72689
72690 इदं जगज्जगदिति चिता यदि न चेत्यते ।
72691 तत्किं जगत्त्वं जगतो नभस्त्वं नभसोऽथ किम् ॥ ७ ॥
72692
72693 जगत् क्रियावन्मूर्तद्रव्यं नभस्त्वमूर्तम् ॥ ७ ॥
72694
72695 कायोऽयं पर्वताकारश्चिता यदि न चेत्यते ।
72696 तत्किं नाम शरीरत्वं शरीरस्य शरीरिणाम् ॥ ८ ॥

72697
72698 भूतेषूक्त्वा भौतिकेष्वाह - काय इति। पर्वताकारः। स्थूल इति यावत्॥ ८॥
72699
72700 चिदिन्द्रियाणि चित्कायश्चिन्मनश्चित्तदेषणा।
72701 चिदन्तश्चिद्बहिश्चित्खं चिद्भावाश्चिद्भवस्थितिः॥ ९॥
72702
72703 खं शून्यमसत्। भावास्तद्विलक्षणाः सन्तः।
72704 भवस्थितिस्तदुभयसंवलनात्कादाचित्कीसत्ता॥ ९॥
72705
72706 चितैवैनमहं सर्वं स्पर्शनैषणपूर्वकम्।
72707 करोमि मात्रासंस्पर्शं शरीरेण न किंचन॥ १०॥
72708
72709 स्पर्शनैषणं भोगेच्छा तत्पूर्वकं मात्राणां शब्दादिविषयाणां
72710 संस्पर्शं भोगम्। शरीरेणेति। अचेतनस्य भोक्तृत्वायोगादिति भावः॥ १०॥
72711
72712 किमनेन शरीरेण काष्ठलोष्टसमेन मे।
72713 अशेषजगदेकात्मा चिदहं चेतनात्मकः॥ ११॥
72714
72715 यदि शरीरेण न किंचन तर्हि शरीराभिमानो वृथैवेति त्याज्य एवेत्याह -
72716 किमनेनेति। तत्त्यागे निरुपाधिचितां
72717 भेदकाभावात्सर्वचिदैकात्म्यसिद्धिरपरोलाभ इत्याशयेनाह - अशेषेति।
72718 चेतनात्मक इति। चेतना चित् तदात्मकत्वस्य सर्वत्राविशेषादिति
72719 हेतुप्रदर्शनार्थम्॥ ११॥
72720
72721 अहं चिदम्बरे भानावहं चिद्भूतपञ्जरे।
72722 सुरासुरेषु चिदहं स्थावरेषु चरेषु च॥ १२॥
72723
72724 अम्बरे आकाशे। भानौ सूर्यादितेजसि। भूतपञ्जरे अवशिष्टभूतत्रये।
72725 सुरासुरादिस्थावरजङ्गमदेहेषु च। या चित्सा अहमेव सैवाहमिति वार्थः॥ १२॥
72726
72727 चिदस्तीह द्वितीया हि कल्पनैव न विद्यते।
72728 द्वित्वस्यासंभवाल्लोके कः शत्रुः कश्च वासुहृत्॥ १३॥
72729
72730 एवं सर्वचिदैक्ये भेदप्रत्ययानां पृथगनवशेषाद्व्याघाताच्च
72731 द्वित्वस्यासंभवाच्छत्रुमित्रादिकल्पनापि दूरनिरस्तेत्याह - चिदस्तीति॥ १३॥
72732
72733 बलिनाम्नः शरीरस्य च्छिन्ने शिरसि भासुरे।
72734 चितः किं तद्भवेच्छिन्नं सर्वलोकावपूरणात्॥ १४॥
72735
72736 अस्तु वा देहादिद्वैतं तथाप्यसङ्गपूर्णचिन्मात्ररूपस्य मम न तत्क्षत्या
72737 कापि क्षतिरस्तीत्याह - बलिनाम्न इति॥ १४॥
72738
72739 चिता संचेतितो द्वेषो द्वेषो भवति नान्यथा।
72740 तस्माद्द्वेषादयः सर्वे भावाभावाश्चिदात्मकाः॥ १५॥
72741
72742 अस्तु वा तच्चित एव च्छिन्नं तथापि च्छेद्यच्छेदनादिभावाभावानां
72743 तद्गोचररागद्वेषादीनां च चिदधीनकल्पनत्वेन चिदव्यतिरेकान्न चित्प्रतिकूलं
72744 किंचिदापन्नमित्याशयेनाह - चितेति॥ १५॥
72745
72746 न चितो व्यतिरेकेण प्रविचार्यापि किंचन।
72747 आसाद्यते किल स्फारादस्मात्त्रिभुवनोदरात्॥ १६॥
72748

72749 न द्वेषोऽस्ति न रागोऽस्ति न मनो नास्य वृत्तयः ।
72750 चिन्मात्रस्यातिशुद्धस्य विकल्पकलना कुतः ॥ १७ ॥
72751
72752 चिदहं सर्वगो व्यापी नित्यानन्दमयात्मकः ।
72753 विकल्पकलनातीतो द्वितीयांशविवर्जितः ॥ १८ ॥
72754
72755 प्रतिकूलाप्रसिद्धौ चितो नित्यानुकूलप्रथमानतालक्षणा आनन्दात्मना स्वत एव
72756 परिशिष्यत इत्याशयेन नित्यानन्दमयात्मक इत्युक्तिः ॥ १८ ॥
72757
72758 चितश्चिदिति यन्नाम निर्नामाया न नाम तत् ।
72759 शब्दात्मिकैषा चिच्छक्तिः परिस्फुरति सर्वगा ॥ १९ ॥
72760
72761 जगद्रूपनामकल्पनावच्चितः स्वनामकल्पनापि स्वविवर्त एवेत्याह - चित इति ।
72762 सर्वगा सर्वनामरूपकल्पनाधिष्ठानचिच्छक्तिरेव स्वनामशब्दात्मिकेव
72763 परिस्फुरतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
72764
72765 दृश्यदर्शननिर्मुक्तकेवलामलरूपवान् ।
72766 नित्योदितो निराभासो द्रष्टास्मि परमेश्वरः ॥ २० ॥
72767
72768 एवं च कोऽहमिति प्रश्नोत्तरमपि स्वयमेव मयावगतमित्याह - दृश्येति ॥
72769 २० ॥
72770
72771 कल्पनाविकलाकारः कालकान्तकलामयः ।
72772 आभासमात्रमुदितो नित्याभासविवर्जितः ॥ २१ ॥
72773
72774 ईदृशे भारूपैकस्वरूपे अस्मिन्मयि नित्यस्वात्मावभासविवर्जितः के जले
72775 अलकान्ते केशाग्रे वा प्रतिबिम्बितचन्द्रकलाप्रायः शुक्लपक्षकाले
72776 उपचयात्कान्ताः कला यस्य चन्द्रस्य तत्प्रायो वा स्वकल्पनारूपो विकलाकारः
72777 परिच्छिन्नजीवभावो य उदितः स आभासमात्रं भ्रान्तिरेव न वास्तव इत्यर्थः ॥
72778 २१ ॥
72779
72780 भारूपैकस्वरूपेऽस्मिन्स्वरूपेण जयाम्यहम् ।
72781 चेत्यरञ्जनरिक्ताय विमुक्ताय महात्मने ॥ २२ ॥
72782
72783 अत एव तं जीवभावं चरमसाक्षात्कारवृत्तीद्धेन स्वरूपेणैवाहं
72784 जयाम्यभिभवामि । जितजीवभावः स्वात्मैव परमेश्वर इति तं नमस्यति -
72785 चेत्येत्यादिना ॥ २२ ॥
72786
72787 प्रत्यक्चेतनरूपाय स्वरूपाय नमोऽस्तु ते ।
72788 चितये चेत्यमुक्ताय युक्त्या युक्ताय योग्यया ॥ २३ ॥
72789
72790 योग्यया युक्त्या प्रत्यक्परागभेदान्वययोग्येनाखण्डाभेदेन युक्ताय
72791 साक्षात्कारयोग्यया मनननिदिध्यासनयुक्त्या युक्तायेति वा मह्यं
72792 प्रत्यग्रूपाय ते ब्रह्मणे नमोऽस्तु ॥ २३ ॥
72793
72794 सर्वावभासदीपाय [रूपाय इति पाठः] मह्यमेव नमोऽस्तु ते ।
72795 चेत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं विष्वग्विश्वावपूरकम् ॥ २४ ॥
72796
72797 संशान्तसर्वसंवेद्यं सच्चिन्मात्रमहं महत् ।
72798 आकाशवदनन्तोऽहमप्यणोरणुराततः ॥ २५ ॥
72799
72800 नासादयन्ति मामेताः सुखदुःखदशा दृशः ।

72801 संवेदनमसंवेद्यमचेत्यं चेतनं ततम् || २६ ||
72802
72803 वर्तमानविषये संवेदनमसंवेद्यं अतीतानागतविषये अचेत्यं चेतनम् |
72804 उभयत्र चाक्षुषादिवृत्तीनां स्मृत्यादिवृत्तीनां च व्यावृत्तये
72805 असंवेद्यमचेत्यमिति च विशेषणे || २६ ||
72806
72807 न शक्ता मां परिच्छेत्तुं भावाभावा जगद्गताः |
72808 अथ चैते जगद्भावाः परिच्छिन्दन्तु मामिमम् || २७ ||
72809
72810 परिच्छेत्तुं देशतः कालतो वस्तुतो वा इयत्त्वे व्यवस्थापयितुं न शक्ताः |
72811 भावाभावयोः प्रत्युत साक्षिपरिच्छेद्यत्वादिति भावः | यदि ब्रूया न
72812 वयमियत्त्वे व्यवस्थापनं परिच्छेदं ब्रूमः किंतु तत्त्वावधारणं
72813 तदनुकूलाश्च प्रमाणादयो जगद्भवास्तत्त्वतः परिच्छिन्दन्त्येवात्मानमिति
72814 तत्राह - अथ चेति | प्रकारान्तरद्योतनार्थोऽथशब्दः || २७ ||
72815
72816 यथाभिमतमेवैते मत्तो न व्यतिरेकिणः |
72817 यदि [मयि इत्यपि क्वचिल्लभ्यते] स्वभावभूतेन वस्तुना वस्तु नीयते
72818 || २८ ||
72819
72820 एवं परिच्छेदनं मम यथाभिमतं संमतमेव | यतस्ते
72821 मत्स्वरूपपरिच्छेदमात्रेण मत्तो न व्यतिरेकिणो मदेकपरिशेषाः | अहमेव
72822 संपद्यन्त इत्यर्थः | एवंभूतैश्च परिच्छेदे वामहस्तगतस्य धनस्य
72823 दक्षिणहस्तेन नयने हरणे परावृत्य दाने वा हस्तद्वयाभिन्नस्य
72824 देहात्मकस्य देवदत्तस्य यथा न धनक्षतिस्तद्वन्न काचित्क्षतिरित्याह -
72825 यदीति || २८ ||
72826
72827 ह्रियते दीयते वापि तत्किं कस्य किल क्षतम् |
72828 सर्वदा सर्वमेवाहं सर्वकृत्सर्वसंगतः || २९ ||
72829
72830 वस्तुतस्तु तत्त्वबोधात्पूर्वमपि जगत्स्वयमेवेति प्रागपि न किंचिदुदितं क्षतं
72831 वेत्याशयेनाह - सर्वदेति || २९ ||
72832
72833 चेत्यमस्म्यहमेवैतन्न किंचिदपि चोदितम् |
72834 किं संकल्पविकल्पाभ्यां चितं चिदियमेकिका || ३० ||
72835
72836 अहमेकिका चित् चिद्भूतस्य च मम संकल्पविकल्पाभ्यां किं
72837 चितमुपचितमपचितं वा || ३० ||
72838
72839 संक्षोभयाम्यहं तावच्छाम्याम्यात्मनि पावने |
72840 इति संचिन्तयन्नेव बलिः परमकोविदः || ३१ ||
72841
72842 अज्ञानात्संक्षोभयामि तत्त्वबोधाच्च शाम्यामि इति संचिन्तयन्बलिः
72843 ओंकारात्स्थूलसूक्ष्मसंक्षोभाभ्यां तद्बीजाज्ञानेन च संवलितं चैतन्यं
72844 बोधयदकारादिमात्रात्रयं विहाय परमर्धमात्रार्थं तुरीयं भावयन्
72845 स्वात्मतयानुभवंस्तत्र समाहितः स्थितः || ३१ ||
72846
72847 ओंकारादर्धमात्रार्थं भावयन्मौनमास्थितः |
72848 संशान्तसर्वसंकल्पः प्रशान्तकलनागणः || ३२ ||
72849
72850 निःशङ्कमपि दूरास्तचेत्यचिन्तकचिन्तनः |
72851 ध्यातृध्येयध्यानहीनो निर्मलः शान्तवासनः || ३३ ||
72852

दूरे अस्तानि चेत्यचिन्तकचिन्तनानि येन। त्रिपुटीमात्रत्यागोपलक्षणमेतत्। तत्र
हेतुः - ध्यात्रिति ॥ ३४ ॥

बभूवावातदीपाभो बलिः प्राप्तमहापदः।
उपशान्तमनास्तत्र रत्नवातायने बलिः।
अवसद्बहुकालं स समुत्कीर्ण इवोपले ॥ ३४ ॥

उपले समुत्कीर्णः टङ्कच्छेदनिष्पादितः पुरुष इव ॥ ३४ ॥

प्रशमितैषणया परिपूर्णया
मननदोषदशोज्झितयैतया।
बलिरराजत निर्मलसत्तया
विघनमच्छतयेव शरन्नभः ॥ ३५ ॥

बलिः प्रशमितैषणया अत एव परिपूर्णया अत एव
विषयमननदोषदशाभिरुज्झितया एतया निर्मलब्रह्मभावप्राप्तिलक्षणया
सत्तया विघनं गतमेघं शरन्नभ इव अराजत ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो०
उपशमप्रकरणे बलिविश्रान्तिर्नाम सप्तविंशः सर्गः २७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
बलिविश्रान्तिर्नाम सप्तविंशतितमः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः २८

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अथ ते दानवास्तत्र बलेरनुचरास्तदा।
तद्गेहं स्फाटिकं सौधमुच्चैरारुरुहुः क्षणात् ॥ १ ॥

निश्चेष्टं बलिमालोक्य विषण्णैर्दानवैः स्मृतः।
शुक्रस्तत्स्थितिमाख्याय तेषां शोकमिहाहरत् ॥ १ ॥

तस्य बलेर्गेहं आश्रयभूतं सौधम् ॥ १ ॥

डिम्भाद्या मन्त्रिणो धीराः सामन्ताः कुमुदादयः।
सुराद्याश्चैव राजानो वृत्ताद्या बलहारिणः ॥ २ ॥

अनुचरानेव नामभिरुद्दिशति - डिम्भाद्या इत्यादिना ॥ २ ॥

हयग्रीवादयः सैन्याश्चाक्राजाद्याश्च [चक्रेत्यपि पाठः]
बान्धवाः।
लडुकाद्याश्च सुहृदो बल्लूकाद्याश्च लालकाः ॥ ३ ॥

कुबेरयमशक्राद्या उपायनकराः सुराः।
यक्षविद्याधरा नागाः सेवावसरकाङ्क्षिणः ॥ ४ ॥

रम्भातिलोत्तमाद्याश्च चामरिण्यो वराङ्गनाः।
सागराः सरितः शैला दिशश्च विदिशस्तथा ॥ ५ ॥

72905 दिशो विदिशश्च दिगधिदेवतास्तात्वधिकृता जनाश्च ॥ ५ ॥
72906
72907 सेवार्थमाययुस्तस्य तं प्रदेशं तदा बलेः ।
72908 अन्ये च बहवः सिद्धास्त्रैलोक्यओदरवासिनः ॥ ६ ॥
72909
72910 सिद्धाः देवयोनिविशेषाः ॥ ६ ॥
72911
72912 ध्यानमौनसमाधिस्थं चित्रार्पितमिवाचलम् ।
72913 नमत्किरीटावलयो ददृशुर्बलिमादृताः ॥ ७ ॥
72914
72915 शिरोनमनान्नमन्त्यः किरीटावलयो येषाम् । आदृताः सादराः ॥ ७ ॥
72916
72917 तं दृष्ट्वा कृतकर्तव्यप्रणामास्ते महासुराः ।
72918 विषादविस्मयानन्दभयमन्थरतां ययुः ॥ ८ ॥
72919
72920 कृतः अवश्यकर्तव्यः प्रणामो यैः । सुहृदो विषादमन्थरताम् उदासीना
72921 विस्मयमन्थरताम् तत्त्वविदस्त्वानन्दमन्थरताम्
72922 अनभिज्ञोपजीविनस्तूभयमन्थरतां ययुः । अथवा
72923 प्राणसंशयाद्विषादमन्थरताम् सुखप्रसाददर्शनाद्विस्मयमन्थरताम्
72924 रोमाञ्चाद्यानन्दलिङ्गदर्शनादानन्दमन्थरताम् चिरमनुत्थाने
72925 त्राणादर्शनाद्भयमन्थरतां ययुरित्यर्थः ॥ ८ ॥
72926
72927 मन्त्रिणः प्रविचार्यात्र किं प्राप्तमिति दानवाः ।
72928 भार्गवं चिन्तयामासुर्गुरुं सर्वविदांवरम् ॥ ९ ॥
72929
72930 चिन्तनानन्तरं दैत्या भार्गवं भास्वरं वपुः ।
72931 ददृशुः कल्पितं प्राप्तं गन्धर्वनगरं यथा ॥ १० ॥
72932
72933 कल्पितं सप्तर्षिसभागतेनैव भार्गविण योगबलाद्बलिसौधदेशे प्राप्तात्वेन
72934 कल्पितम् ॥ १० ॥
72935
72936 पूज्यमानोऽसुरगणैर्निविष्टो गुरुविष्टरे ।
72937 ददर्श ध्यानमौनस्थं भार्गवो दानवेश्वरम् ॥ ११ ॥
72938
72939 विश्रम्य स क्षणमिव प्रेमवानवलोक्य च ।
72940 बलिं विचारयन्दृष्ट्वा परिक्षीणभवभ्रमम् ॥ १२ ॥
72941
72942 इवशब्दो विश्रान्तेरपि कल्पितत्वद्योतनार्थः ॥ १२ ॥
72943
72944 देहरश्मिशतैर्दत्तदीप्तिभिः क्षीरसागरम् ।
72945 क्षिपन्निव सभामाह हसन्वाक्यमिदं गुरुः ॥ १३ ॥
72946
72947 क्षिपन् प्रसारय निन्दन्वा । सभां तत्स्थान्दैत्यान्
72948 हसन्ननभिज्ञताख्यापनायोपहसन् ॥ १३ ॥
72949
72950 अतिमात्रमिदं दैत्याः स्वविचारणयैव यत् ।
72951 संप्राप्तविमलावासः सिद्धोऽयं भगवान्बलिः ॥ १४ ॥
72952
72953 हे दैत्याः अयं बलिः स्वविचारणयैव संप्राप्तो विमल आवासः
72954 सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म येन तथाविध इति यत्तदतिमात्रम् । अतिशयोऽस्य
72955 सुखविश्रान्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥
72956

72957 अयं तदेवमेवेह तिष्ठन्दानवसत्तमाः ।
72958 स्वात्मनि स्थितिमाप्नोतु पदं पश्यत्वनामयम् ॥ १५ ॥
72959
72960 तत्तस्मादयमेव समाहितस्तिष्ठन् निरतिशयानन्दे स्वात्मनि स्थितिं
72961 चिरावस्थानमाप्नोतु ॥ १५ ॥
72962
72963 श्रान्तो विश्राममायातः क्षीणचित्तभवभ्रमः ।
72964 शान्तसंसारनीहारो वाचनीयो न दानवाः ॥ १६ ॥
72965
72966 न वाचनीयो न संभाषणीयः तूष्णीमाध्वमिति यावत् ॥ १६ ॥
72967
72968 स्व एवालोक एतेन संप्राप्तोऽज्ञानसंकटे ।
72969 शान्तेऽत्र संभ्रमे सौरो दिनेनेव करोत्करः ॥ १७ ॥
72970
72971 अत्र भुवि रात्र्यन्धकारनिद्रादिसंभ्रमे शान्ते सति दिनेन दिवसेन सौरः
72972 करोत्करः किरणसमूह इव । एतेन बलिना अज्ञानसंकटे शान्ते सति स्व
72973 एवालोकः संप्राप्तः ॥ १७ ॥
72974
72975 स्वयमेव हि कालेन प्रबोधमयमेष्यति ।
72976 बीजकोशात्स्वसंवित्त्या सुप्तमूर्तिरिवाङ्कुरः ॥ १८ ॥
72977
72978 बीजकोशाद्बीजपुटात् स्वसंवित्त्या मूर्च्छितावस्थाप्रच्युत्या ।
72979 अङ्कुराहंभावप्रबोधेनेति यावत् ॥ १८ ॥
72980
72981 कुरुध्वं स्वामिकार्याणि सर्वे दानवनायकाः ।
72982 बलिर्वर्षसहस्रेण समाधेर्बोधमेष्यति ॥ १९ ॥
72983
72984 स्वामिकार्याणि राज्यतन्त्राणि ॥ १९ ॥
72985
72986 इत्युक्ता गुरुणा तत्र हर्षामर्षविषादजाम् ।
72987 दैत्याश्चिन्तां जहुः शुष्कां मञ्जरीमिव पादपाः ॥ २० ॥
72988
72989 दैत्यग्रहणं देवानामप्युपलक्षणम् । अत एव दुर्हृदो हर्षजां
72990 द्विषोऽमर्षजां सुहृदुपजीविनश्च विषादजां चिन्तां जहुः ॥ २० ॥
72991
72992 वैरोचनिसभासंस्थां विधाय प्राग्व्यवस्थया ।
72993 स्वव्यापारपरास्तस्थुः सर्व एवासुरास्ततः ॥ २१ ॥
72994
72995 प्राग्व्यवस्थया पूर्वक्लृप्तराज्यतन्त्रव्यवहारक्रमेण ॥ २१ ॥
72996
72997 नरा मही महिपतयो रसातलं
72998 ग्रहा नभस्त्रिदशगणास्त्रिविष्टपम् ।
72999 दिशोऽद्रयो [अस्मिन्पद्ये छन्दोभेदः] दिक्पतयश्च कंदरा-
73000 न्वनेचरा गगनचराश्च खं ययुः ॥ २२ ॥
73001
73002 आगन्तुका नरनागादयस्तदा किं चक्रुस्तदाह - नरा इति । ययुरिति सर्वत्र
73003 संबध्यते । अद्रयः कुलाचलाधिदेवता दिक्पतयो दिक्पालाश्च स्वाः स्वा दिशो
73004 ययुः । वनेचरा ऋक्षवानरादियूथपतयः किष्किन्धादिकन्दरान् ययुः ।
73005 गगनचरा गरुडसंपातिजटायुप्रभृतयः ॥ २२ ॥
73006
73007 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
73008 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे बलिसमाधानवर्णनं नामाष्टाविंशः

73009 सर्गः ॥ २८ ॥
73010
73011 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
73012 बलिसमाधानवर्णनं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥
73013
73014
73015 एकोनत्रिंशः सर्गः २९
73016
73017 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
73018
73019 अथ वर्षसहस्रेण दिव्येनासुरपुङ्गवः [सत्तम इति पाठः] ।
73020 देवदुन्दुभिनिर्घोषैर्बुबुधे भगवान्बलिः ॥ १ ॥
73021
73022 जीवन्मुक्तस्य राज्यश्रीः पाताले रोधनं बलेः ।
73023 रामाय बलिवत्पूर्णस्थितिश्चात्रोपदिश्यते ॥ १ ॥
73024
73025 वर्षसहस्रेणेति समाधेर्वर्ष सहस्रेणात्यन्तसंयोगादपवर्गे तृतीया ॥ १ ॥
73026
73027 बलौ प्रबुद्धे तद्बालं विरेजे नगरं तदा ।
73028 वैरिञ्च इव सूर्यौघ उदिते कमलाकरः ॥ २ ॥
73029
73030 बलेरिदं बालं नगरं वैर्ञ्चे विरिञ्चेरायतनभूतगगने सूर्यौघे
73031 सूर्यकिरणप्रवाहे उदिते सति कमलाकरः पद्माकर इव विकासश्रीमानित्यर्थः ।
73032 सर्गौघे सर्वौघे इति पाठयोस्तु सर्व पदार्थजातं सर्गं वा ओघयति
73033 समर्थयतीति व्युत्पत्त्या सूर्य एव ग्राह्यस्तस्मिन्नुदिते सतीतर्थः । ओघृ
73034 सामर्थ्ये इति धातोर्ण्यन्तात्कर्मण्यण् ॥ २ ॥
73035
73036 बलिः प्रबुद्ध एवासौ यावन्नायान्ति दानवाः ।
73037 तावत्संचिन्तयामास समाधिसदने क्षणम् ॥ ३ ॥
73038
73039 समाधिसदने प्रागुक्तसमाधिस्थाने ॥ ३ ॥
73040
73041 अहो नु रम्या पदवी शीतला पारमार्थिकी ।
73042 अहमस्यां क्षणं स्थित्वा परां विश्रान्तिमागतः ॥ ४ ॥
73043
73044 समाधिसुखमग्नस्य दिव्यवर्षसहस्रमपि क्षणवद्गतमिति क्षणं
73045 स्थित्वेत्युक्तिः ॥ ४ ॥
73046
73047 तदेतामेव पदवीमवलम्ब्य करोम्यहम् ।
73048 भवतीहोपभुक्ताभिः किं मे बाह्यविभूतिभिः ॥ ५ ॥
73049
73050 करोमि विश्रान्तिमिति शेषः । बाह्यविभूतिभिरुपभुक्ताभिर्मे किं भवति । न
73051 किंचिदीदृशं विश्रान्तिसुखमित्यर्थः ॥ ५ ॥
73052
73053 ऐन्दवेष्वपि बिम्बेषु न तथानन्दवीचयः ।
73054 तोषयन्ति यथान्तर्मे संसिद्धिभवभूतयः ॥ ६ ॥
73055
73056 तदेवाह - ऐन्दवेष्विति । संसिद्धिः समाधिपरिपाकस्तद्भवा भूतय
73057 आनन्दाः । एकस्मिन्नेव इयत्तया अपरिच्छेद्यत्वाद्बहुत्वकल्पनया बहुवचनम् ॥
73058 ६ ॥
73059
73060 इति भूयोऽपि विश्रान्त्यै कुर्वाणं गलितं मनः ।

73061 बलिमावारयामासुर्दैत्याश्चन्द्रमिवाम्बुदाः ॥ ७ ॥
73062
73063 आवारयामासुरागत्य परिवव्रुः ॥ ७ ॥
73064
73065 तानालोक्य पुनर्दध्यौ तत्प्रणामाकुलेक्षणः ।
73066 तैः कुलाचलसंकाशैः परिवीतवपुस्त्विदम् ॥ ८ ॥
73067
73068 पुनःशब्दः पूर्वसमाधिसंकल्पपरावृत्तिद्योतनार्थः ॥ ८ ॥
73069
73070 चितः क्षीणविकल्पस्य किमुपादेयमस्ति मे ।
73071 मनस्तदभिपातित्वाद्याति तद्रसतामलम् ॥ ९ ॥
73072
73073 उपादेयबुद्ध्या हि बाह्यार्थदर्शने मनस्तदभिपातित्वात्तद्रागितालक्षणं
73074 मलं याति न दर्शनमात्रेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥
73075
73076 मोक्षमिच्छाम्यहं कस्माद्बद्धः केनास्मि वै पुरा ।
73077 अबद्धो मोक्षमिच्छामि केयं बालविडम्बना ॥ १० ॥
73078
73079 ननु मोक्षेच्छया समाध्यवलम्बनियमोऽस्तु तत्राह - मोक्षमिति । ज्ञानेन
73080 त्रैकालिके अविद्यातत्कार्यबाधे सति बन्धस्यैवादर्शनादिति भावः । बालानां
73081 मूर्खाणां विडम्बना चेष्टानुकृतिः ॥ १० ॥
73082
73083 न बन्धोस्ति न मोक्षोस्ति मौर्ख्यं मे क्षयमागतम् ।
73084 किं मे ध्यानविलासेन किं वा ध्यानेन मे भवेत् ॥ ११ ॥
73085
73086 ध्यानाध्यानभ्रमौ त्यक्त्वा पुंस्त्वं स्वमवलोकयत् ।
73087 यदायाति तदायातु न मे वृद्धिर्न वा क्षयः ॥ १२ ॥
73088
73089 स्वं प्रत्यग्रूपं पुंस्त्वमात्मतत्त्वं दृक्स्वभावादेव
73090 बहिरप्यौदासीन्येनावलोकयत्सद्यद्वस्तु प्रति आयाति तदायातु स्फुरतु नाम
73091 नैतावता मेऽज्ञानामिव देहादितादात्म्याध्यासात्तद्वृद्धिक्षयप्रयुक्तौ
73092 वृद्धिक्षयौ स्तो येनानर्थः स्यादित्यर्थः । अयं श्लोकः क्वचिदेवास्ति न
73093 सर्वत्र ॥ १२ ॥
73094
73095 न ध्यानं नापि वाऽध्यानं न भोगान्नाप्यभोगिताम् [नाथ भोगिता
73096 इति पाठः] ।
73097 अभिवाञ्छामि तिष्ठामि सममेव गतज्वरः ॥ १३ ॥
73098
73099 न मे वाञ्छा परे तत्त्वे न मे वाञ्छा जगत्स्थितौ ।
73100 न मे ध्यानदशाकार्यं [अत्र ध्यानदृशा कार्य इति साधु] न
73101 कार्यं विभवेन मे ॥ १४ ॥
73102
73103 नाहं मृतो न जीवामि न सन्नासन्न सन्मयः ।
73104 नेदं मे नैव चान्यन्मे नमो मह्यमहं बृहत् ॥ १५ ॥
73105
73106 देहसंबन्धाभावान्न मृतः । प्राणसंबन्धाभावान्न जीवामि ।
73107 सन्मूर्तः । सन्मयस्तद्विकारः । इदं देहभुवनादि ।
73108 अन्यद्देहान्तरभुवनान्तरादि ॥ १५ ॥
73109
73110 इदमस्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यत्र तु संस्थितः ।
73111 नेह वास्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यात्मनि शीतलः ॥ १६ ॥
73112

73113 किं मे ध्यानदृशा कार्यं किं राज्यविभवश्रिया ।
73114 यदायाति तदायातु नाहं किंचन मे क्वचित् ॥ १७ ॥
73115
73116 न किंचिदपि कर्तव्यं यदि नाम मयाधुना ।
73117 तत्कस्मान्न करोमीदं किंचित्प्रकृतकर्म वै ॥ १८ ॥
73118
73119 कर्तव्यं कर्तृत्वास्थया निर्वर्तनीयम् । तर्त्तहिं किंचित् अनास्थितचेष्टासाध्यं
73120 प्रकृतं कर्म राज्यपरिपालनं किं कुतो न करोमि ॥ १८ ॥
73121
73122 इति निर्णीय पूर्णात्मा बलिर्ज्ञानवतां वरः ।
73123 दैत्यानालोकयामास पद्मानीव दिवाकरः ॥ १९ ॥
73124
73125 दृष्टिपातविभागेन सर्वेषां दनुजन्मनाम् ।
73126 शिरःप्रणामाञ्जग्राह पुष्पामोदानिवानिलः ॥ २० ॥
73127
73128 दृष्टिपातानां विभागेन तत्तदुचितवैचित्र्येण ॥ २० ॥
73129
73130 अथ वैरोचनिस्तत्र ध्येयत्यागमयात्मना ।
73131 मनसा सकलान्येव राजकार्याणि संव्यघात् ॥ २१ ॥
73132
73133 ध्येयो वासनात्यागः प्राग्वर्णितस्तन्मयात्मना तद्विलासप्रचुरेण ॥ २१ ॥
73134
73135 द्विजान्देवान्गुरूंश्चैव पूजयामास पूजया ।
73136 संमानयामास सुहृद्बन्धुसामन्तसज्जनान् ॥ २२ ॥
73137
73138 पूजा पाद्यार्घ्यादि उचितदानसंभावनादिसत्कारः संमाननमिति भेदः ॥ २२
73139 । ।
73140
73141 अर्थेनापूरयामास भृत्यानर्थिगणांस्तथा ।
73142 ललना लालयामास विचित्रविभवार्पणैः ॥ २३ ॥
73143
73144 इत्यसौ ववृधे तस्मिन्राज्ये सकलशासने ।
73145 यज्ञं प्रति बभूवाथ मतिरस्य कदाचन ॥ २४ ॥
73146
73147 असौ बलिः सकलानां देवासुरादीनां शासने आज्ञापनविषये राज्ये ववृधे ।
73148 राज्याङ्गाद्यभिवृद्धिं प्रापेत्यर्थः । अथ कदाचन यज्ञं प्रति अस्य
73149 मतिरिच्छा बभूव ॥ २४ ॥
73150
73151 तर्पिताशेषभुवनं देवर्षिगणपूजितम् ।
73152 सह शुक्रादिभिर्मुख्यैः स चकार महामखम् ॥ २५ ॥
73153
73154 महामखं अश्वमेघम् ॥ २५ ॥
73155
73156 बलिर्भोगभरस्यार्थी नेति निर्णीय माधवः ।
73157 बलेरीहितसिद्ध्यर्थं सिद्धिदस्तन्मखं ययौ ॥ २६ ॥
73158
73159 भोगैककृपणायेदं जगज्जङ्गलखण्डकम् ।
73160 दातुं शोच्याय शक्राय वयोज्येष्ठाय कार्यवित् ॥ २७ ॥
73161
73162 भोगे एकस्मिन्नेव आसक्तत्वात्कृपणाय अत एव शोच्याय ।
73163 कार्यमवश्यकर्तव्यं शक्रसुकृतफलप्रदानं वेत्तीति कार्यवित्
73164 भिक्षणचातुर्यविद्वा ॥ २७ ॥

73165
73166 क्रममाणो बलेनात्र वञ्चयित्वा बलिं हरिः।
73167 बबन्ध पातालतले भूगेह इह वानरम्॥ २८॥
73168
73169 बलेन मायाबलेन क्रममाणस्त्रीन् लोकानिति शेषः॥ २८॥
73170
73171 अद्यासौ संस्थितो राम पुनरिन्द्रत्वहेतुना।
73172 जीवन्मुक्तवपुः स्वस्थो नित्यं ध्यानविषण्णधीः॥ २९॥
73173
73174 अद्य अद्यापि। असौ बलिः पाताले पुनरिन्द्रत्वहेतुना प्रारब्धेनोपलक्षित इति शेषः
73175 । स्थितः। ध्याने निर्विकल्पसमाधौ विषण्णा गलिता धीर्यस्य॥ २९॥
73176
73177 पातालकुहरे तिष्ठञ्जीवन्मुक्तगतिर्बलिः।
73178 आपदं संपदं दृष्ट्या समयैव स पश्यति॥ ३०॥
73179
73180 नास्तमेति न चोदेति तत्प्रज्ञा सुखदुःखयोः।
73181 समा स्थिरकरा चित्रलेख्या सूर्यावलिर्यथा॥ ३१॥
73182
73183 समा उदयास्तमयरहिता। स्थिराः करा मरीचयो यस्याः। चित्रस्य लेखनं
73184 चित्रलेख्या तत्संबन्धिनी सूर्यावलिः सूर्यमण्डलं यथा तथेत्यर्थः॥ ३१॥
73185
73186 आविर्भावतिरोभावसहस्राणीह जीवताम्।
73187 तन्मनाश्चिरमालोक्य भीमेषु विरतिं गतम्॥ ३२॥
73188
73189 जीवतां जीवनास्थावतां भोगलम्पटानां बिभवानां जन्मादीनां
73190 चाविर्भावतिरोभावसहस्राणि चिरमालोक्य तस्य बलेर्मनो विरतिं वैराग्यं
73191 गतम्॥ ३२॥
73192
73193 दशकोटीश्च वर्षाणामनुशास्य जगत्त्रयम्।
73194 अन्ते विरक्ततां प्राप्तमुपशान्तं बलेर्मनः॥ ३३॥
73195
73196 ऊहापोहसहस्राणि भावाभावशतानि च।
73197 बलिना परिदृष्टानि क्व समाश्वासमेत्यसौ॥ ३४॥
73198
73199 सुखदुःखयोरूहापोहयोरागमापाययोः सहस्राणि। भावाभावयोः
73200 संपद्विपदोः शतानि च। सहस्रशतशब्दावसंख्येयपरौ॥ ३४॥
73201
73202 भोगाभिलाषं संत्यज्य बलिः संपूर्णमानसः।
73203 आत्मारामस्थितो नित्यं मध्ये पातालकोटरे॥ ३५॥
73204
73205 सप्तपातालानां मध्यभूते रसातलाख्ये पातालकोटरे यावद्विपत्क्षयं
73206 स्थितः॥ ३५॥
73207
73208 पुनरेतेन बलिना जगदिन्द्रतयाखिलम्।
73209 अनुशास्यमिदं राम बहून्वर्षगणानिह॥ ३६॥
73210
73211 अनुशास्यं स्वामिभावेन आज्ञाप्यं भविष्यतीत्यर्थः॥ ३६॥
73212
73213 न तस्येन्द्रपदप्राप्त्या तुष्टिः समुपजायते।
73214 न तस्य स्वपदभ्रंशादुद्वेग उपजायते॥ ३७॥
73215
73216 समः सर्वेषु भावेषु सर्वदैवोदिताशयः।

73217 संप्राप्तमाहरन्स्वस्थ आकाश इव तिष्ठति ॥ ३८ ॥
73218
73219 उदिताशयः संतुष्टचित्तः । संप्राप्तं
73220 प्रारब्धोपनीतमाहरन्नुपभुञ्जानः ॥ ३८ ॥
73221
73222 बलेर्विज्ञानसंप्राप्तिरेषा ते कथिता मया ।
73223 एतां दृष्टिमवष्टभ्य त्वमप्यभ्युदितो भव ॥ ३९ ॥
73224
73225 बलिचरित्रमुपसंहृत्य रामायोपदिशति - बलेरित्यादिना । अभ्युदितो
73226 जीवन्मुक्त्यभ्युदयवान् ॥ ३९ ॥
73227
73228 बलिवत्प्रविवेकेन नित्योऽहमिति निश्चयात् ।
73229 पदमासादयाद्वैतं पौरुषेणैव राघव ॥ ४० ॥
73230
73231 प्रविवेकेन स्वविचारेण ॥ ४० ॥
73232
73233 द्वे चाष्टौ चैव वर्षाणां कोटीर्भुक्त्वा जगत्त्रयम् ।
73234 अन्ते वैरस्यमापन्नो बलिरप्यसरोत्तमः ॥ ४१ ॥
73235
73236 द्वे चाष्टौ च । दशकोटीरिति यावत् ॥ ४१ ॥
73237
73238 तस्मादवश्यवैरस्यं भोगभारमरिंदम ।
73239 संत्यज्य सत्यमानन्दमवैरस्यं पदं व्रज ॥ ४२ ॥
73240
73241 अवश्यं वैरस्यं दुःखपर्यवसानं यस्य । अवैरस्यं निर्दुःखम् ॥ ४२ ॥
73242
73243 इमा दृश्यदृशो राम नानाकारविकारदाः ।
73244 नेह कान्ततया ज्ञेया दूराच्छैलशिला इव ॥ ४३ ॥
73245
73246 कान्ततया रम्यतया । तत्र दूरस्थाः पर्वता रम्याः इति प्रसिद्धं
73247 दृष्टान्तमाह - दूरादिति ॥ ४३ ॥
73248
73249 धावमानमिहामुत्र लुठितं लोकवृत्तिषु ।
73250 संस्थापय निबद्ध्यैतच्चेतो हृदयकोटरे ॥ ४४ ॥
73251
73252 इह ऐहिकभोगेषु अमुत्र पारलौकिकभोगेषु धावमानम् । लोकवृत्तिषु
73253 पामरचेष्टासु लुठितं प्रवृत्तम् ॥ ४४ ॥
73254
73255 चिदादित्यो भवानेव सर्वत्र जगति स्थितः ।
73256 कः परस्ते क आत्मीयः परिस्खलसि किं मुधा ॥ ४५ ॥
73257
73258 ननु शत्रुमित्रयोः कथं समदृष्टिः स्यात्तत्राह - चिदादित्य इति । आदित्य
73259 इव सर्वावभासिका चित् चिदादित्यः । तथाच त्वमेव शत्रुदेहादावपि प्रकाशक
73260 आत्मेति न वैषम्ये हेतुरस्तीति भावः ॥ ४५ ॥
73261
73262 त्वमनन्तो महाबाहो त्वमाद्यः पुरुषोत्तमः ।
73263 त्वं पदार्थशताकारैः परिस्फूर्जसि चिद्वपुः ॥ ४६ ॥
73264
73265 ननु जीवस्य मम कथमीश्वरात्मसमदर्शनं तत्राह - त्वमिति ।
73266 जडवैषम्यमप्यानन्त्येनैव नाशङ्क्यमित्याशयेनाह - त्वं
73267 पदार्थशताकारैरिति ॥ ४६ ॥
73268

73269 त्वयि सर्वमिदं प्रोतं जगत्स्थावरजंगमम् |
73270 बोधे नित्योदिते शुद्धे सूत्रे मणिगणा यथा || ४७ ||
73271
73272 तत्संभावनार्थमाह - त्वयीति || ४७ ||
73273
73274 न जायसे न म्रियसे त्वमजः पुरुषो विराट् |
73275 चिच्छुद्धा जन्ममरणभ्रान्तयो मा भवन्तु ते || ४८ ||
73276
73277 कालकृतवैषम्याण्यपि परिहर्तुमाह - न जायसे इति || ४८ ||
73278
73279 समस्तजन्मरोगाणां प्रविचार्य बलाबलम् |
73280 तृष्णामुत्सृज्य भोगानां भोक्तैव भव केवलम् || ४९ ||
73281
73282 तृष्णावृद्धौ जन्मादिरोगाणां प्राबल्यं तृष्णापक्षये च तेषां
73283 दौर्बल्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां परीक्ष्येत्यर्थः | भोगानां
73284 तृष्णामुत्सृज्य भोक्ता भोगसाक्षिचिन्मात्रमेव भव || ४९ ||
73285
73286 त्वयि स्थिते जगन्नाथे चिदादित्ये सदोदिते |
73287 इदमाभासते सर्वं संसारस्वप्नमण्डनम् || ५० ||
73288
73289 त्वदीयचिद्बलादेव जगत्सिद्धमित्याह - त्वयीति || ५० ||
73290
73291 मा विषादं कृथा व्यर्थं सुखदुःखैषणा न ते |
73292 शुद्धचित्तोऽसि सर्वात्मा सर्ववस्त्ववभासकः || ५१ ||
73293
73294 शुद्धचित्तः प्रबुद्धचित्तः || ५१ ||
73295
73296 पूर्वमिष्टमनिष्टं त्वमनिष्टं चेष्टमित्यपि |
73297 परिकल्प्य तदभ्यासात्ततोऽपि परित्यज || ५२ ||
73298
73299 यद्यशुद्धचित्तोऽसि तथापि तच्छुद्धये क्रमादुपायं शृण्वित्याह -
73300 पूर्वमिति | यद्यदिष्टं मनःप्रियं तदनिष्टमनर्थसाधनं
73301 यच्चानिष्टमप्रियं मनसस्तपःक्लेशेन्द्रियसंयमप्राणायामादि
73302 तत्सर्वमिष्टमावश्यकं ममेति प्रथमं परिकल्प्य
73303 सप्तमभूमिकापरिपाकपर्यन्तं तदभ्यासात्तज्जये सति तत् तां कल्पनामपि
73304 ततः परित्यजेत्यर्थः || ५२ ||
73305
73306 इष्टानिष्टदृशोस्त्यागे समतोदेति शाश्वती |
73307 तया हृदयवर्तिन्या पुनर्जन्तुर्न जायते || ५३ ||
73308
73309 तत्त्यागफलमाह - इष्टेति | हृदयवर्तिन्या अभ्यासाद्धृदये
73310 स्थिरीकृतया || ५३ ||
73311
73312 येषु येषु प्रदेशेषु मनो मज्जति बालवत् |
73313 तेभ्यस्तेभ्यः समाहृत्य तद्धि तत्त्वे नियोजयेत् || ५४ ||
73314
73315 तत्त्वे तत्तदधिष्ठानचिन्मात्रे | तथाच भगवताप्युक्तम् यतो यतो निश्चरति
73316 मनश्चञ्चलमस्थिरम् | ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् || इति || ५४ ||
73317
73318 एवमभ्यागताभ्यासं मनोमत्तमतंगजम् |
73319 निबध्य सर्वभावेन परं श्रेयोऽधिगम्यते || ५५ ||
73320

73321 सर्वभावेन सर्वप्रयत्नेन सर्वात्मभावेन च । निबध्य निरुध्य ॥ ५५ ॥
73322
73323 मा शरीरयथार्थज्ञैर्मिथ्यादृष्टिहताशयैः ।
73324 धूर्तैः संकल्पविक्रीतैर्विमूढैः समतां व्रज ॥ ५६ ॥
73325
73326 शरीर मेव यथार्थं परमार्थ इति ये जानन्ति तैः । भोगसंकल्पेभ्यो
73327 विक्रीतैरिव तत्परवशैः ॥ ५६ ॥
73328
73329 अकिंचनात्स्वनिर्णीतौ लम्बमानात्परोक्तिषु ।
73330 न मौर्ख्यादधिको लोके कश्चिदस्तीह दुःखदः ॥ ५७ ॥
73331
73332 पराधीनप्रज्ञानां स्वयंविचारासमर्थानां मौर्ख्यमेव महाननर्थ
73333 इत्याह - अकिंचनादिति । स्वस्यात्मतत्त्वस्य निर्णीतौ निर्णयविषये अकिंचनात्
73334 विवेकवैराग्याद्युपायदरिद्रात् । परेषां प्रतारकाणां मूर्खाणां चोक्तिषु
73335 अन्धगोलाङ्गलन्यायेनावलम्बमानात् ॥ ५७ ॥
73336
73337 त्वमेतदविवेकाभ्रमुदितं हृदयाम्बरे ।
73338 विवेकपवनेनाशु दूरं नय महामते ॥ ५८ ॥
73339
73340 एतन्मौर्ख्यलक्षणमविवेकाभ्ररणादविवेकाभ्रम् ॥ ५८ ॥
73341
73342 आत्मनैव प्रयत्नेन यावदात्मावलोकने ।
73343 न कृतोऽनुग्रहस्तावन्न विचारोदयो भवेत् ॥ ५९ ॥
73344
73345 मौर्ख्यनिरासहेतुर्विचारः स च
73346 बहुजन्मसंचितसुकृतपरिपाकजादात्मानुग्रहादेव भवतीत्याह -
73347 आत्मनैवेति । प्रयत्नेन श्रवणवैराग्यादिपुरुषप्रयत्नेन ॥ ५९ ॥
73348
73349 वेदवेदान्तशास्त्रार्थतर्कदृष्टिभिरप्ययम् ।
73350 नात्मा प्रकटतामेति यावन्न स्वमवेक्षितम् ॥ ६० ॥
73351
73352 सत्यपि वैराग्यविचारश्रवणादौ
73353 बहिर्मुखदृष्टेर्ज्ञानानुदयात्प्रत्यग्दृष्टिरप्यावश्यकीत्याशयेनाह ##-
73354 प्रत्यग्दृशां विमोक्षाय विबन्धाय पराग्दृशाम् ॥ इति ॥ ६० ॥
73355
73356 त्वमात्मन्यात्मना राम प्रसादे समवस्थितः ।
73357 प्राप्तोऽसि विततं बोधं मद्वचस्येव बुध्यसे ॥ ६१ ॥
73358
73359 तर्हि प्रत्यग्दृष्टिरेवैका ज्ञानायास्तु किं गुरूपदेशेनेत्याशङ्क्याह -
73360 मद्वचस्येवेति । मदुपदेशे सत्येवेत्यर्थः । बलवदपि शिक्षितानामात्मन्य
73361 प्रत्ययं चेतः इतिन्यायाद्गुरुशास्त्रोक्तिसंवादे सत्येव स्वप्रत्यये
73362 विश्वासादसंदिग्धबोधसिद्धिरिति द्योतनायैवकारः ॥ ६१ ॥
73363
73364 विकल्पांशविहीनस्य त्वयैषा चिद्विवस्वतः ।
73365 गृहीता वितता व्याप्तिर्मदुक्त्या परमात्मनः ॥ ६२ ॥
73366
73367 अमुमेवार्थं स्पष्टमाह - विकल्पेति ।
73368 संदेहादिचित्तविकल्पैरविषयीकृतस्येत्यर्थः । वितता
73369 व्याप्तिस्त्रेधाप्यपरिच्छिन्नता ॥ ६२ ॥
73370
73371 विलीनसर्वसंकल्पः शान्तसंदेहविभ्रमः ।
73372 क्षीणकौतुकनीहारो जातोऽसि विगतज्वरः ॥ ६३ ॥

73373
73374 कौतुकं बाह्यार्थचमत्कारकुतूहलमात्मतत्त्वजिज्ञासाकुतूहलं च स एव
73375 नीहारोऽवश्यायः ॥ ६३ ॥
73376
73377 यदुपगच्छसि पासि निहंसि वा
73378 पिबसि विस्मयसे च विवर्धसे ।
73379 तदपि तेन तदास्तु यदा मुने
73380 विगतबोधकलङ्कविशङ्कितः ॥ ६४ ॥
73381
73382 हे मुने मननशील राम त्वं यदा विगतो बोधस्य बोधैकरस्यात्मतत्त्वस्य
73383 कलङ्क आवरणं विशङ्कितं विक्षेपश्च यस्य तथाविधो भविष्यसि तदा ते
73384 यदप्राप्तं ज्ञानं तत्साधनं च विचारगुरुशास्त्रोपदेशाद्युपगच्छसि
73385 मोक्षार्थं स्वीकरोषि यच्च विवेकवैराग्यादि पासि यत्नेन रक्षै
73386 यच्चालस्यप्रमादादिदोषजातं निहंसि यत्नेन जयसि यच्च
73387 समाधिसुखामृतं पिबसि यच्चोत्तरोत्तरभूमिकाधिरोहणेन विस्मयसे यच्च
73388 सप्तमभूमिकाविश्रान्त्या पूर्वपूर्वावस्थाधिकसुखोत्कर्षाद्विवर्धसे तदपि
73389 तदा नास्तु किंतु ब्रह्मैव यथास्थितं तिष्ठेत्यर्थः ॥ ६४ ॥
73390
73391 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उपशमप्रकरणे
73392 बलेर्विज्ञानप्राप्तिर्नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥
73393
73394 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
73395 बलेर्विज्ञानप्राप्तिर्नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥
73396
73397
73398 त्रिंशः सर्गः ३०
73399
73400 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
73401
73402 अथेमं परमं राम विज्ञानाभिगमे क्रमम् ।
73403 शृणु दैत्येश्वरः सिद्धः प्रह्लादः स्वात्मना यथा ॥ १ ॥
73404
73405 हिरण्यकशिपोर्वीर्यं प्रह्लादादिसुतोद्भवः ।
73406 नृसिंहेन वधः शोकादौर्ध्वंदहिकमुच्यते ॥ १ ॥
73407
73408 इत्थं केवलं
73409 काकतालीयन्यायप्रवृत्तात्स्वविचाराच्छास्त्राचार्योपदेशानुगृहीताच्च
73410 ज्ञानोदयक्रमो निरूपितः ।
73411 इदानीमुपासितेश्वरानुग्रहजन्याद्विचाराज्ज्ञानोदयप्रकारं वर्णयितुं
73412 प्रह्लादोपाख्यानमाचिख्यासुर्वसिष्ठस्तच्छ्रवणे राममवधापयति -
73413 अथेति । विज्ञानस्याभिगमे आभिमुख्येन प्राप्तौ । निष्प्रत्यूहप्राप्ताविति यावत् ।
73414 तथाच भगवतैवोक्तम् जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म
73415 तद्विदुः कृत्स्नम् इति ॥ १ ॥
73416
73417 आसीत्पातालकुहरे विद्रावितसुरासुरः ।
73418 हिरण्यकशिपुर्नाम नारायणपराक्रमः ॥ २ ॥
73419
73420 नारायणस्य पराक्रम इवेत्यर्थे पूर्वपदं लक्षणया वर्तते । उष्ट्रमुखः
73421 खरमुख इत्यत्रोष्ट्रशब्दस्तन्मुखसदृशार्थ इवेति बोध्यम् ।
73422 इवार्थवृत्तिमध्यमपदलोपी वा बहुव्रीहिः ॥ २ ॥
73423
73424 आक्रान्तभुवनाभोगः स जहार हरेर्जगत् ।

73425 षट्पदस्य बृहत्पत्रं राजहंस इवाम्बुजम् ॥ ३ ॥
73426
73427 नारायणपराक्रमत्वोपपादकं विशेषणमाक्रान्तभुवनाभोग इति ।
73428 भुवनपदेन त्रीण्यपि भुवनानि गृह्यन्ते । स
73429 हिरण्यकशिपुर्हरेरिन्द्रादाच्छिद्य जगत्त्रिभुवनैश्वर्यं जहार । षट्पदस्य
73430 रात्रौ गृहभूतं प्रातर्विकासेन बृहत्पत्रमम्बुजं राजहंस इव
73431 सुरासुरशब्दस्तत्तदधिपतिपरः ॥ ३ ॥
73432
73433 चकार जगतां राज्यं समाक्रान्तसुरासरः ।
73434 दन्ती निरस्तहंसौधो नलिन्यामलिनामिव ॥ ४ ॥
73435
73436 नलिन्यां अलिनां भ्रमराणां राज्यं निरस्तहंसौघो
73437 दन्तीवेत्युपमानुरोधाज्जगदुद्द्वेजकता गम्यते ॥ ४ ॥
73438
73439 अथासावसुराधीशः कुर्वंस्त्रिभुवनेशताम् ।
73440 कालेन सुषुवे पुत्रानङ्कुरानिव माधवः ॥ ५ ॥
73441
73442 माधवो वसन्तकालः ॥ ५ ॥
73443
73444 तेऽवर्धन्ताचिरेणैव तेजस्यूर्जितबालकाः ।
73445 दशार्कांशुशतानीव व्योमाक्रान्तिविलासिनः ॥ ६ ॥
73446
73447 तेजस्यूर्जिता वयसा बालकाः । दश दशसंख्याकानि अर्कस्यांशुशतानीव ।
73448 व्योमा क्रान्तिराकाशव्याप्तिः सुरलोकाक्रमणं च तया विलासिनः ॥ ६ ॥
73449
73450 प्रह्लादनामा बलवान्प्रधानात्मा बभूव ह ।
73451 तेषां मध्ये महार्हाणां मणीनामिव कौस्तुभः ॥ ७ ॥
73452
73453 तेषां मध्ये प्रह्लादनामा प्रधानात्मा युवराजो बभूव । हेत्यैतिह्ये ॥ ७ ॥
73454
73455 तेनाराजत पुत्रेण हिरण्यकशिपुर्भृशम् ।
73456 सर्वसौन्दर्ययुक्तेन वसन्तेनेव वत्सरः ॥ ८ ॥
73457
73458 अथ पुत्रसहायोऽसौ बलकोशसमन्वितः ।
73459 आजगाम मदं दैत्यस्त्रिगण्डगलितेभवत् ॥ ९ ॥
73460
73461 त्रीणि गण्डोपलक्षितमुखाश्रितानि गलितानि मदधारा यस्य तथाविधो य
73462 इभस्तद्वत् । यद्यपि सप्त मदस्थानानि प्रसिद्धानि तथापि
73463 प्राधान्यात्त्रिण्युपात्तानि । उक्तस्त्रिगण्डगलितो यो गजः षष्टिहायनः
73464 इत्यभियुक्तवचनात् षष्टिहायने भवदिति वा ॥ ९ ॥
73465
73466 तत्तापाक्रान्तितापेन त्रिजगन्ति विकासिना ।
73467 कल्पान्तसूर्यगणवन्नवयैव करश्रिया ॥ १० ॥
73468
73469 विकासिना विजृम्भमाणेन । आक्रान्तिरास्कन्दनं तत्प्रयुक्तेन तापेन पीडनेन ।
73470 नवया तरुणया नित्याभिनवया च करश्रिया किरणकान्त्या
73471 करग्रहणप्रयुक्तसंपदा च ॥ १० ॥
73472
73473 अखिद्यन्तास्य तेनाथ सूर्येन्दुप्रमुखाः सुराः ।
73474 दुर्विलासविलोलस्य बालस्येव स्वबन्धवः ॥ ११ ॥
73475
73476 तेन आक्रान्तितापेन ॥ ११ ॥

73477
73478 प्रार्थयांचक्रिरेऽथाजं दैत्येन्द्रेभपतेर्वधे।
73479 न क्षमन्ते महान्तोपि पौनःपुन्येन दुष्क्रियाम्॥ १२॥
73480
73481 पौनःपुन्येन पुनःपुनर्भावेन कृतां दुष्क्रियामपराधम्॥ १२॥
73482
73483 ततः प्रलयपर्यस्तजगद्घर्घरजृम्भितम्।
73484 दिग्दन्तिदशनप्रख्यनखवज्रादिजृम्भितम्॥ १३॥
73485
73486 ततस्तदनन्तरं माधवः प्रलयपर्यस्तेत्यादि विशेषणविशिष्टं नारसिंहं
73487 वपुः कृत्वा महासुरं हिरण्यकशिपुं अहन् इति सप्तमेन संबन्धः। प्रलये
73488 पर्यस्तं जगदिव घर्घरं ध्वनत् जृम्भितं गात्रविनमनं यस्य तत्।
73489 दिग्दन्तिदशनप्रख्यैर्नखैर्वज्रादिभिरिव जृम्भितं यत्र॥ १३॥
73490
73491 स्थिरविद्युल्लताजालभासुरद्विजमण्डलम्।
73492 दशदिक्कोटरोद्भ्रान्तज्वलज्ज्वलनकुण्डलम्॥ १४॥
73493
73494 स्थिराण्यवञ्चलानि विद्युल्लताजालानीव भासुराणि द्विजानां दन्तानां
73495 मण्डलानि यस्य। दिक्श्रोत्रकत्वाद्दशसु दिक्कोटरेषूद्भ्रान्तज्वलज्ज्वलनाः
73496 कुण्डलानीव यस्य॥ १४॥
73497
73498 समस्तकुलशैलेन्द्रपिण्डपीठोद्भटोदरम्।
73499 दोर्द्रुमाधूतनिर्धूतस्फुरद्ब्रह्माण्डखर्परम्॥ १५॥
73500
73501 समस्तानां कुलशैलेन्द्राणां पिण्डपीठं
73502 पिण्डाकारसंस्थानमिवोद्भटं भीषणमुदर यस्य। दोर्द्रुमाणामाधूतैः
73503 परिवर्तनैर्निर्धूतमत एव स्फुरत्संचलद्विदीर्यमाणं ब्रह्माण्डखर्परं
73504 यस्य॥ १५॥
73505
73506 वदनोदरनिष्क्रान्तवातोत्सारितपर्वतम्।
73507 त्रिजगद्दहनोद्युक्तकोपकल्पाग्निगर्वितम्॥ १६॥
73508
73509 वदनेन उदरान्निष्क्रान्तैः श्वासवातैरुत्सारिताः पर्वता यस्य॥ १६॥
73510
73511 सटाविकटपीनांसस्पन्दप्रेरितभास्करम्।
73512 रोमकूपलसद्वह्निपुञ्जापिञ्जरपर्वतम्॥ १७॥
73513
73514 कुलाचलमहाकुड्यघटनोद्भटदिक्तटम्।
73515 सर्वावयवनिष्क्रान्तपट्टिशप्रासतोमरम्॥ १८॥
73516
73517 कुलाचलैरुत्खातैर्महाकुड्यस्य घटनायां रचनायामिव उद्भटानि
73518 उद्युक्तानि दिक्तटानि यत्र। सर्वावयवेभ्यो निष्क्रान्तानि
73519 पट्टिशप्रासतोमराण्यायुधविशेषा यस्य॥ १८॥
73520
73521 नारसिंहं वपुः कृत्वा माधवोऽह्नन्महासुरम्।
73522 लसत्कटकटारावं तुरङ्गममिव द्विपः॥ १९॥
73523
73524 तथाविधं नारसिंहं वपुः कृत्वेत्यर्थः। अहन् हतवान्। हन्तेर्लङि तिप इति
73525 लोपे हल्ङ्यादिलोपः। लसत्कटकटारावमिति क्रियाविशेषणम्। तेन विदार्याहन्निति
73526 गम्यते। तुरंगमस्यापि द्विपेन विदारणं युद्धेषु प्रसिद्धम्॥ १९॥
73527
73528 पौरमासुरमुद्वान्तैर्ददाहेक्षणवह्निभिः।

73529 स सर्वभूतकल्पान्ते जगज्जालमिवानलः ॥ २० ॥
73530
73531 आसुरं पौरं पुरवास्तव्यसर्वजन्तुं पुरोपकरणं च ।
73532 ईक्षणवह्निभिर्नेत्रानलैः ॥ २० ॥
73533
73534 नृसिंहमारुते तस्मिन्भृशं क्षोभमुपागते ।
73535 विस्फूर्जितघनास्फोटैरेकार्णव इवाकुले ॥ २१ ॥
73536
73537 विस्फूर्जितसदृशैर्घनैरास्फोटैर्बाहुध्वनिभिः । प्रलयपक्षे घनानां
73538 संवर्तमेघानामास्फोटैर्गर्जितैः । एकार्णवे जलप्रलये ॥ २१ ॥
73539
73540 दुद्रुवुर्दानवौघास्ते दिग्ज्वलन्मशका इव ।
73541 उपाययुरदृश्यत्वं दीपा इव गतत्विषः ॥ २२ ॥
73542
73543 दिक्षु ज्वलन्तो मशका इव ॥ २२ ॥
73544
73545 अथ विद्रुतदैत्येन्द्रं दग्धान्तःपुरमण्डलम् ।
73546 बभूव पातालतलं कल्पक्षुण्णजगत्समम् ॥ २३ ॥
73547
73548 कल्पेन प्रल्यकालेन क्षुण्णं चूर्णितं यज्जगत्तत्समम् ॥ २३ ॥
73549
73550 अकालकल्पान्तविधौ हत्वा दैत्यं शनैर्विभौ ।
73551 क्वापि याते समाश्वस्तसुरसंरम्भपूजिते ॥ २४ ॥
73552
73553 अकाले कल्पान्तविधानसदृशे युद्धे दैत्यं हिरण्यकशिपुं हत्वा
73554 समाश्वस्तैः सुरैः संरम्भेण आदरनिर्भरेण पूजिते विभौ नृसिंहे क्वापि
73555 वाचामगोचरे स्वपदे याते सति ॥ २४ ॥
73556
73557 मृतशिष्टा दनुसुताः प्रह्लादपरिपालिताः ।
73558 दग्धं तं देशमाजग्मुः सरः शुष्कमिवाण्डजाः ॥ २५ ॥
73559
73560 अण्डजाः पक्षिणः ॥ २५ ॥
73561
73562 तत्र कालोचितां कृत्वा स्वनाशपरिदेवनाम् ।
73563 और्ध्वदेहिकसत्कारं चक्रुः प्रेतेषु बन्धुषु ॥ २६ ॥
73564
73565 स्वानां बान्धवानां नाशप्रयुक्तां परिदेवनां विलापम् ॥ २६ ॥
73566
73567 हतबन्धुजनं प्लुष्टबन्धुबान्धवमण्डलम् ।
73568 शनैराश्वासयामासुर्मृतशिष्टं स्वकं जनम् ॥ २७ ॥
73569
73570 प्लुष्टं दग्धं सप्राणं बन्धूनां तद्बान्धवानां च मण्डलं
73571 समूहम् ॥ २७ ॥
73572
73573 चित्रार्पितोपमदुराकृतयो निरीहा
73574 दीनाशया हि महताम्बुरुहोपमानाः ।
73575 शोकोपतप्तमनसोऽसुरनायकास्ते
73576 दग्धद्रुमा इव निरस्तविकारमासन् ॥ २८ ॥
73577
73578 निरीहाश्चिन्तया निश्चेष्टाः अत एव चित्रार्पितोपमाः दुःखिता आकृतयो येषां ते
73579 प्रह्लादादयोऽसुरनायका दग्धा दग्धपत्रशाखा द्रुमा इव निरस्तविकारं
73580 निश्चेष्टं आसन् । स्थाणूनां वायुना चलनाभावः प्रसिद्धः ॥ २८ ॥

73581
73582 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० उपशमप्रकरणे
73583 प्रह्लादविश्रान्तौ हिरण्यकशिपुवधो नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥
73584
73585 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
73586 हिरण्यकशिपुवधो नाम त्रिंशत्तमः सर्गः ॥ ३० ॥
73587
73588
73589 एकत्रिंशः सर्गः ३१
73590
73591 श्रीवसिष्ठ उवाच।
73592
73593 अथ दुःखपरीतात्मा हरिणा हतदानवे।
73594 प्रह्लादश्चिन्तयामास मौनी पातालकोटरे ॥ १ ॥
73595
73596 हरिविक्रमचिन्तात्र स्वजनक्षेमचिन्तनम्।
73597 प्रह्लादस्य हरेर्भक्त्या तद्भावश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
73598
73599 हता दानवा यस्मिंस्तथाविधे पातालकोटरे ॥ १ ॥
73600
73601 को न्वस्माकमुपायः स्याद्य एवेहासुराङ्कुरः।
73602 तीक्ष्णाग्रो जायते तं तं भुङ्क्ते शाखामृगो हरिः ॥ २ ॥
73603
73604 उपैतीत्युपायः सहायः। तीक्ष्णाग्रः संपत्पल्लवोद्गमक्षमो य
73605 एषासुरवृक्षाणामङ्कुरप्रायस्तेजस्वी जायते तं तं भुङ्क्ते। हरिपदस्य
73606 शाखामृगपदेन
73607 व्याख्यानमङ्कुरविनाशकत्वोपपादनार्थमधिक्षेपार्तह् च ॥ २ ॥
73608
73609 न कदाचन पाताले दैत्या दोर्दण्डशालिनः।
73610 स्थिरा बभूवुरुद्भिन्नाः पद्मा इव हिमाचले ॥ ३ ॥
73611
73612 उद्भिन्ना अङ्कुरिता वीर्यविकसिता वा ॥ ३ ॥
73613
73614 उत्पत्योत्पत्य नश्यन्ति भासुराकारघर्घराः।
73615 क्षीणप्रस्फुरितारम्भास्तरङ्गा इव वारिधेः ॥ ४ ॥
73616
73617 नश्यन्त्यसुरा इत्यनुषज्यते ॥ ४ ॥
73618
73619 सबाह्याभ्यन्तरं कष्टं समग्रालोकहारिणः।
73620 रिपवः प्रौढिमायाता अपूर्वतिमिरभ्रमाः ॥ ५ ॥
73621
73622 कष्टमिति खेदे। आलोक्यन्त इत्यालोका बाह्यराज्यादिसंपदः। आभ्यन्तरा
73623 उत्साहहर्षप्रसादसुखविश्रान्त्यादिसंपदश्च त एव आलोकाः प्रकाशास्तेषां
73624 हारिणोऽपहरणशीलाः। अत एव अपूर्वस्तिमिरभ्रमो येषु तथाविधा रिपवो देवाः
73625 प्रौढिमुत्कर्षम् ॥ ५ ॥
73626
73627 तमःप्रपूर्णहृदयाः संकुचत्पत्रसंपदः।
73628 सुहृदः खेदमायान्ति निशीथकमलाकराः ॥ ६ ॥
73629
73630 तमसा कश्मलान्धकारेण प्रपूर्णहृदयाः संकुचन्त्यः पत्रस्थानीयाः
73631 संपदो येषां तथाविधाः सुहृल्लक्षणा निशीथकमलाकराः खेदमायान्ति
73632 ॥ ६ ॥

73633
73634 तातस्य मलिनैर्नूनं पादपीठोपमर्दकैः ।
73635 सुरैर्विषय आक्रान्तो मृगैरिव महावनम् ॥ ७ ॥
73636
73637 मलिनैर्द्वेषकलुषैस्तातस्य प्रणामकाले पादपीठोपमर्दकैः सुरैर्विषयो
73638 देश आक्रान्तो नूनमिति वितर्के । महावनं सिंहवनम् ॥ ७ ॥
73639
73640 निरुद्यमा गतश्रीका दीनाः प्रकटिताशयाः ।
73641 बान्धवा न विराजन्ते पद्माः प्लुष्टदला इव ॥ ८ ॥
73642
73643 प्रकटिताशयाः ख्यापितहार्ददुःखाः । प्लुष्टदला ग्रीष्मदग्धपत्राः ॥ ८ ॥
73644
73645 स्फुरन्त्यसुरवीराणां गृहेष्वविरतानिलैः ।
73646 धूसरा भस्मनीहारा धूपधूमभरा इव ॥ ९ ॥
73647
73648 अविरतैरनिलैरुत्पातघातैः कीर्यमाणा भस्मलक्षणा नीहाराः
73649 प्राक्तनधूपधूमभरा इव स्फुरन्ति ॥ ९ ॥
73650
73651 हृतद्वारकपाटासु दैत्यान्तःपुरभित्तिषु ।
73652 प्रभा मरकतस्येव जाता नवयवाङ्कुराः ॥ १० ॥
73653
73654 प्राङ्गरकतस्य प्रभा इव सांप्रतं यवानां नवाङ्कुरा जाताः ॥ १० ॥
73655
73656 त्रिलोकीनाभिनलिनीमत्तेभा दानवा अपि ।
73657 देववद्दैन्यमायाताः किमसाध्यमहो विधेः ॥ ११ ॥
73658
73659 त्रिलोक्या नाभिनलिनी मेरुस्तदुपमर्दे मत्तेभभूता अपि दानवाः प्राग्देवा इव
73660 दैन्यमायाताः । किमित्याक्षेपे । असाध्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥
73661
73662 मनाक्चलति पर्णेऽपि दृष्टारिभयभीतयः ।
73663 वध्वस्त्रस्यन्ति विध्वस्ता मृग्यो ग्रामगता इव ॥ १२ ॥
73664
73665 वध्वो दैत्यसीमन्तिन्यस्त्रस्यन्ति उद्विजन्ति ॥ १२ ॥
73666
73667 आसुरीकर्णपूरार्थं फुल्ला रत्नगुलुच्छकाः ।
73668 नरसिंहकरालूनाः स्थाणुतामागता द्रुमाः ॥ १३ ॥
73669
73670 रत्नमया गुलुच्छकाः स्तबका येषां तथाविधा द्रुमा दिव्यवृक्षाः ॥ १३ ॥
73671
73672 दिव्याम्बरलतापत्रा रत्नस्तबकदन्तुराः ।
73673 पुनरारोपितास्तत्र नन्दने कल्पपादपाः ॥ १४ ॥
73674
73675 दिव्यान्यम्बराणि येषु तथाविधा लताः शाखाः पत्राणि च येषाम् ।
73676 रत्नस्तबकैर्दन्तुराः । दन्त उन्नत उरच् । पुनरित्यनेन पूर्वं तत आनीता इति
73677 गम्यते ॥ १४ ॥
73678
73679 पुरा त्वमरबन्दीनामसुरैः संस्तुतं मुखम् ।
73680 अद्य त्वसुरबन्दीनां सुरैरालोकितं मुखम् ॥ १५ ॥
73681
73682 बन्दीनां बन्दीकृतस्त्रीणाम् । संस्तुतं सप्रशंसं दृष्टम् ॥ १५ ॥
73683
73684 मन्ये दानमहानद्यः सुरेभकटभित्तिषु ।

प्रवृत्तास्ता भविष्यन्ति शैलसानुष्विवापगाः ॥ १६ ॥

दानानि मदधारास्तल्लक्षणा महानद्यः । मन्ये इति वितर्के ॥ १६ ॥

अस्माकमिभगण्डेषु दानदाहविभूतयः ।
लसन्ति मरुखण्डेषु संशुष्केष्विव धूलयः ॥ १७ ॥

दानस्य मदस्य दाहस्तत्प्रयुक्ता विभूतयो भस्मानि ॥ १७ ॥

विकासिसितमन्दारमकरन्दारुणानिलाः ।
ते मेरुशिखरैस्तुल्या दैत्या दुर्लभतां गताः ॥ १८ ॥

विकासिनां सितमन्दाराणां सपरागैर्मकरन्दैररुणा रञ्जिता
अङ्गस्पर्शिनोऽनिला येषाम् । अत एव मेरुशिखरैस्तुल्याः ॥ १८ ॥

सुरगन्धर्वसुन्दर्यो दानवान्तःपुरोचिताः ।
अद्य मेरौ स्थितिं याता मञ्जर्य इव पादपे ॥ १९ ॥

कष्टं तात पुरंध्रीणां शुष्काम्बुरुहनीरसाः ।
विलासाः सुरनारीभिर्भत्र्स्यन्ते लास्यलीलया ॥ २० ॥

लास्यलीलया नृत्येषु विडम्बनलीलया ॥ २० ॥

पूर्वं यैरेव मत्तातश्चामरैरुपवीजितः ।
सहस्रनयनः स्वर्गे कष्टं तैरेव वीज्यते ॥ २१ ॥

इयमस्माकमप्यापदागता दैन्यदायिनी ।
तस्यैकस्य प्रसादेन दुष्पौरुषगतेर्हरेः ॥ २२ ॥

अस्माकं महाप्रभावाणामपि दुःखा पौरुषगतिः पराक्रमस्मरणमपि
यस्य ॥ २२ ॥

तद्दोर्वनघनच्छायालब्धविश्रान्तयः सुराः ।
न कदाचन तप्यन्ते हिमाद्रेरिव सानवः ॥ २३ ॥

तप्यन्ते वयमिव संतप्यन्ते ॥ २३ ॥

शौरिशौर्याग्रशिखरसंश्रयेणाश्रितश्रियः ।
अस्मान्समुपरुन्धन्ति शुनः शाखामृगा इव ॥ २४ ॥

शौरेर्हरेः शौर्यं पराक्रमस्तदेव गिरेस्तरोर्वा शिखरस्याग्रमग्रशिखरं
तत्संश्रयेण आश्रितश्रियः प्राप्तसंपदो देवा गिरितरुशिखरसंश्रयाः
शाखामृगा मर्कटा शुनः कुक्कुरानिवास्मान्वलवतोऽपि समुपरुन्धन्ति
पाताले नियच्छन्ति ॥ २४ ॥

तेनासुरपुरन्ध्रीणां नित्यं मण्डनमण्डने ।
मुखपद्मे स्थितं बाष्पमब्जिनीनां हिमं यथा ॥ २५ ॥

मण्डनानामलंकाराणामपि मण्डनभूते मुखपद्मे बाष्पमस्रं तेन
शौरिशौर्येण हेतुना नित्यं स्थितम् । अब्जिनीनां मुखभूते पद्मे
हिममवश्यायबिन्दुर्यथा यद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

73737 शीर्णभिन्नलुठद्भित्तिर्जगज्जरठमण्डपः।
73738 अयं नीलमणिस्तम्भैस्तद्भुजैरेव धार्यते॥ २६॥
73739
73740 अर्थादसुरविक्रमैः शीर्णो विदारितोऽत एव लुठद्भित्तिर्जगल्लक्षणो
73741 जरठमण्डपो जीर्णालयो नीलमणिस्तम्भप्रायैस्तस्य शौरेर्भुजैरेव धार्यते
73742 अवष्टभ्यते॥ २६॥
73743
73744 स धर्ता सुरसैन्यस्य मज्जतो विपदर्णवे।
73745 क्षीरोदोदरमग्नस्य मन्दरस्येव कच्छपः॥ २७॥
73746
73747 कच्छपः कच्छपावतारः स इव स शौरिर्धर्ता धारयिता॥ २७॥
73748
73749 एते तातादयः सर्वे तेनैवासुरसत्तमाः।
73750 पातिताः क्षुब्धकल्पान्तवातेनेव कुलाचलाः॥ २८॥
73751
73752 स एक एव संहारकर्मक्षमभुजानलः।
73753 सुरसार्थगुरुः श्रीमान्विषमो मधुसूदनः॥ २९॥
73754
73755 विषम आक्रमितुमशक्य इति यावत्॥ २९॥
73756
73757 दैत्यदोर्दण्डपरशोस्तस्य वीर्येण वीर्यवान्।
73758 दानवान्बाधते शक्रो बालकानिव मर्कटः॥ ३०॥
73759
73760 दैत्यदोर्दण्डखण्डने परशुभूतस्य। यथा महामर्कटवीर्येण
73761 वीर्यवान्मर्कटो बालकान्बाधते तद्वत्॥ ३०॥
73762
73763 दुर्जयः पुण्डरीकाक्षः प्रविमुक्तायुधोऽपि सन्।
73764 नासौ शस्त्रास्त्रविच्छेदैर्वज्रसारो विदीर्यते॥ ३१॥
73765
73766 शस्त्रास्त्रकृतैर्विच्छेदैः खण्डनैः। वज्रादपि सारो दृढतरः॥ ३१॥
73767
73768 अभ्यस्ता बहवस्तेन मिथः प्रेरितपर्वताः।
73769 भीमाः समरसंरम्भाः सममस्मत्पितामहैः॥ ३२॥
73770
73771 प्रेरिताः क्षिप्ताः पर्वता यत्र तथाविधाः समरसंरम्भा
73772 युद्धकौशलविशेषा अस्मत्पितामहैः सह युद्ध्वा अभ्यस्ताः शिक्षिता
73773 इत्युत्प्रेक्षा॥ ३२॥
73774
73775 तासु तास्वतिघोरासु वितताास्वतिराजिषु [अरिराजिषु इति पाठो युक्तः]।
73776 यो न भीत इदानीं स भयमेष्यति का कथा॥ ३३॥
73777
73778 भयमेष्यति इति का कथा कः प्रसङ्ग इत्यर्थः॥ ३३॥
73779
73780 उपायमेकमेवेमं हरेराक्रमणे स्फुटम्।
73781 मन्ये तद्व्यतिरेकेण विद्यते न प्रतिक्रिया॥ ३४॥
73782
73783 आक्रमणे वशीकरणे। प्रतिक्रिया तत्कृत पीडाप्रतीकारः॥ ३४॥
73784
73785 सर्वात्मना सर्वधिया सर्वसंरम्भरंहसा।
73786 स एव शरणं देवो गतिरस्तीह नान्यथा॥ ३५॥
73787
73788 कुतो न विद्यते तत्राह - सर्वात्मनेति। इह जगति सर्वात्मना

73789 सर्ववस्तुस्वभावेन सर्वधिया सर्वबुद्धिभेदेन सर्वसंरम्भरंहसा
73790 सर्वक्रियोद्योगेन च शरणार्थिनां स एव शरणं नान्यथा गतिरस्तीत्यर्थः ||
73791 ३५ ||
73792
73793 न तस्मादधिकः कश्चिदस्ति लोकत्रयान्तरे |
73794 प्रलयस्थितिसर्गाणां हरिः कारणतां गतः || ३६ ||
73795
73796 नन्वन्ये शरणं किं न स्युस्तत्राह - नेति || ३६ ||
73797
73798 अस्मान्निमेषादारभ्य नारायणमजं सदा |
73799 संप्रपन्नोऽस्मि सर्वत्र नारायणमयो ह्यहम् || ३७ ||
73800
73801 इति निश्चित्य सर्वभावेन तत्प्रतिपत्तिं संकल्पयति - अस्मादिति | किं
73802 देशकालवस्तुभेदेन प्रपद्यसे नेत्याह - सर्वत्रेति |
73803 सर्वदेशकालवस्तुष्वहं नारायणमयः || ३७ ||
73804
73805 नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः |
73806 नापैति मम हृत्कोशादाकाशादिव मारुतः || ३८ ||
73807
73808 निरन्तरतत्प्रतिपत्तिधारणानुस्मरणजपसाधनं श्रौतं
73809 तन्मन्त्रमनुस्मृत्य निरन्तरं तज्जपं संकल्पयति - नमो नारायणायेति
73810 | सप्रणवोऽयं शुचेः शुद्धे देशादावेव जपार्हो न निरन्तरमिति
73811 निष्प्रणवोपादानम् | हृत्कोशादित्युक्तिर्मानसजपमुख्यताद्योतनार्था || ३८ ||
73812
73813 हरिराशा हरिर्व्योम हरिरुर्वी हरिर्जगत् |
73814 अहं हरिरमेयात्मा जातो विष्णुमयो ह्यहम् || ३९ ||
73815
73816 सर्वत्र नारायणमयो ह्यहमित्युक्तं विशदयति - हरिरिति | आशा दिशः |
73817 विष्णुमयो भावनेन विष्णुप्रायः | स्त्रीमयो जाल्म
73818 इतिवद्भावनाकृततद्भावलक्षणे प्राचुर्ये मयट् || ३९ ||
73819
73820 अविष्णुः पूजयन्विष्णुं न पूजाफलभाग्भवेत् |
73821 विष्णुर्भूत्वा यजेद्विष्णुमयं विष्णुरहं स्थितः || ४० ||
73822
73823 किमर्थमेवम् कल्पयसि तत्राह - अविष्णुरिति | नाविष्णुः पूजयेद्विष्णुं
73824 नाशिवः पूजयेच्छिवम् इति विध्यनुरोधादित्यर्थः || ४० ||
73825
73826 हरिः प्रह्लादनामा यो मत्तो नान्यो हरिः पृथक् |
73827 इति निश्चयवानन्तर्व्यापकोऽहं च सर्वतः || ४१ ||
73828
73829 यो हरिः स एव प्रह्लादनामा | नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा इत्यादिश्रुतेः | मत्तः
73830 प्रतीचश्चान्यो हरिः पृथक् आत्मान्तरभृतो नास्ति || ४१ ||
73831
73832 अनन्तमिदमाकाशमापूर्य विनतासुतः |
73833 कनकाङ्गो ममाङ्गानामयमासनतां गतः || ४२ ||
73834
73835 इदानीं हरेर्वाहनायुधामरणशरीरादीनि स्वात्मनः कल्पयति -
73836 अनन्तमित्यादिना | आपूर्य स्थित इति शेषः | कनकमिवाङ्गं यस्य स्वर्णवर्ण
73837 इत्यर्थः || ४२ ||
73838
73839 करशाखैकविश्रान्तसर्वहेतिविहंगमाः |
73840 नखांशुमञ्जरीकीर्णा महामरकतद्रुमाः || ४३ ||

कराणां शाखास्वङ्गेषु एकविश्रान्ता नित्यविश्रान्ताः सर्वे
हेतयश्चक्रगदानन्दकाद्यायुधलक्षणा विहङ्गमाः पक्षिणो येषाम् ।
नखकान्तिलक्षणमञ्जरीभिः कीर्णा अत एव महामरकतद्रुमभूताः ।
मृदुमन्दारदामदिग्धे अंसमण्डले मूलप्रदेशौ येषाम् ।
समुद्रमथनकाले मन्दरेणाघृष्टकेयूरा मम हरेश्चत्वार एते बाहव इति
द्वयोरन्वयः ॥ ४३ ॥

इमे ते मृदुमन्दारदामदिग्धांसमण्डलाः ।
मन्दराघृष्टकेयूराश्चत्वारो मम बाहवः ॥ ४४ ॥

चलच्छशिकलापूरचारुचामरधारिणी ।
इयं मे पार्श्वगा लक्ष्मीः क्षीरोदकुहरोत्थिता ॥ ४५ ॥

हेलाविलुब्धभुवना त्रैलोक्यतरुमञ्जरी ।
इयं मे पाश्वगा कीर्तिरचलामलभासिनी ॥ ४६ ॥

हेलया अयत्नेनैव विलुब्धानि विलोभितानि श्रवणसस्पृहीकृतानि भुवनानि
तत्स्था जना यया । अत एव त्रैलोक्यलक्षणतरोर्मञ्जरीव विराजमाना हरेः
कीर्तिर्मूर्तिमती मे पार्श्वगा वर्तते ॥ ४६ ॥

अनारतजगज्जालनवनिर्माणकारिणी [जरज्जाल इत्यपि पाठः] ।
इयं मे पार्श्वगा माया स्वेन्द्रजालविलासिनी ॥ ४७ ॥

पार्श्वगा पार्श्वान्तरे स्थिता जयानाम्नी लक्ष्मीसखी ॥ ४७ ॥

इयं सा हेलयाक्रान्तत्रैलोक्यतरुखण्डिका ।
जया स्फुरति मे पार्श्वे लता कल्पतरोरिव ॥ ४८ ॥

इमौ मे नित्यशीतोष्णौ देवौ शीतांशुभास्करौ ।
प्रकटीकृतसंसारौ मुखमध्ये विलोचने ॥ ४९ ॥

ममेयमुत्पलश्यामा पीनाम्भोधरसुन्दरी ।
श्यामीकृतककुप्चक्रा देहदीप्तिर्विसर्पिणी ॥ ५० ॥

देहदीप्तिः शरीरकान्तिः ॥ ५० ॥

अयं मम करे शङ्खः पाञ्चजन्यः स्फुरद्ध्वनिः ।
मूर्तं खमिव शब्दात्मा क्षीरोद इव संस्थितः ॥ ५१ ॥

क्षीरोद इव शुभ्र इति शेषः ॥ ५१ ॥

अयं मे कर्णिकाकोशनिलीनब्रह्मषट्पदः ।
पद्मः करतले श्रीमान्स्वनाडीकुहरोद्भवः ॥ ५२ ॥

स्वस्य नाडीकुहरं नाभिस्तदुद्भवः । तथाच नाभिपद्ममेव कदाचित्करेण
धार्यते कदाचिन्नाभाविति गम्यते ॥ ५२ ॥

इयं मे रत्नचित्राङ्गी सुमेरुशिखरोपमा ।
हेमाङ्गदा गदा गुर्वी दैत्यदानवमर्दिनी ॥ ५३ ॥

हेमाङ्गदा हेमपिनद्धा गदा ॥ ५३ ॥

अयं मे भास्कराकार [भास्वराकार इति पाठः] उद्यदंशुः
सुदर्शनः।
ज्वालाजटिलपर्यन्तपरिपाटलदिक्तटः॥ ५४॥

परितः पाटलवर्णानि दिक्तटानि यस्मात्। अनेनासुररुधिराक्तता गम्यते॥ ५४॥

अयं मे केतुमद्वह्निसुन्दरो ज्वलितोऽसितः।
कुठारो दैत्यवृक्षाणां नन्दयन्नन्दकः स्थितः॥ ५५॥

केतुमान् धूमरेखावान्वह्निरिव सुन्दरः। अत एवासितः। दैत्यवृक्षाणां
कुठार इव च्छेत्ता। देवान् नन्दयन् नन्दको भगवत्खड्गः॥ ५५॥

इदं मे शरधाराणां पुष्करावर्तकोपमम्।
शार्ङ्गं धनुरहीन्द्राभमिन्द्रकार्मुकसुन्दरम्॥ ५६॥

इन्द्रकार्मुकमिव सुन्दरं नानामणिचित्रम्॥ ५६॥

इमान्यहमनन्तानि जगन्ति जठरे चिरम्।
बिभर्मि जातनष्टानि वर्तमानान्यनेकशः॥ ५७॥

सांप्रतं जातानि चिरनष्टानि चिरजातवर्तमानानि च।
भविष्यतामप्युपलक्षणमेतत्॥ ५७॥

इमौ मही मे चरणाविदं मे गगनं शिरः।
इदं वपुर्मे त्रिजगदिमे मे कुक्षयो दिशः॥ ५८॥

इदानीं हरेर्विराड्रूपमपि स्वस्यैवेत्याह - इमाविति। मही मे इमौ
चरणावित्यन्वयः। कुक्षय इति बहुत्वं दिग्बहुत्वाददितिः पाशानितिवत्॥ ५८॥

साक्षादयमहं विष्णुर्नीलमेघोदरद्युतिः।
सुपर्णपर्वतारूढः शङ्खचक्रगदाधरः॥ ५९॥

एते मत्तः पलायन्ते समग्रा दुष्टचेतसः।
तार्णास्तरलसंचाराः पवनादिव राशयः॥ ६०॥

तार्णा राशयः शुष्कतृणराशयः॥ ६०॥

अयं नीलोत्पलश्यामः पीतवासा गदाधरः।
लक्ष्मीवान्गरुडारूढः स्वयमेवाहमच्युतः॥ ६१॥

को मामेति विरुद्धात्मा त्रैलोक्यदहनक्षमम्।
स्वनाशाय ततः क्षुब्धं कालाग्निं शलभो यथा॥ ६२॥

विरुद्धात्मा द्विषन् एति युद्धायागच्छति। य आगच्छति स यतः
स्वनाशायैवागच्छति नान्यत्तदागमनफलमित्यर्थः॥ ६२॥

इमे मे तैजसीं सृष्टिं ममाग्रस्थाः सुरासुराः।
न शक्नुवन्ति संरोद्धुं चक्षुर्मन्दाः प्रभा इव॥ ६३॥

तैजसीं सृष्टिं तेजोज्वालाप्रसरं संरोद्धुं प्रशमयितुं सोढुं वा॥ ६३॥

इमं मामीश्वरं विष्णुं ब्रह्मेन्द्राग्निहरादयः |
स्तुवन्त्यनन्तया वाचा बहुवक्त्रसमुत्थया || ६४ ||

अयं विजृम्भितैश्वर्यो जातोऽहमजिताकृतिः |
सर्वद्वन्द्वपदातीतो महिम्ना परमेण हि || ६५ ||

अजितो विष्णुस्तदाकृतिः परमेण महिम्ना प्रभावेण परमार्थस्वभावेन च |
एष नित्यो महिमा इति श्रुतेः || ६५ ||

त्रिभुवनभवनोदरैकमूर्ति
प्रसभविभिन्नसमस्तदुष्टसत्त्वम् |
घनगिरितृणकाननान्तरस्थं
सकलभयापहरं वपुः प्रणौमि || ६६ ||

त्रिभुवनभवनमुदरे यस्य तथाविधैका मूर्तिर्यस्य तत् | घना मेघाः
गिरयस्तृणानि काननानि चेत्येतदादि सर्ववस्तूनामान्तरे अधिष्ठानभावे
स्थितं अत एव तत्त्वतः साक्षात्कारमात्रेण सकलभयापहरं वैष्णवं
वपुर्विराड्रूपं देवतारूपं परब्रह्मात्मकं चाहमेवेति मां
प्रणौमीत्यर्थः || ६६ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षो
उपशमप्रकरणे प्रह्लादनिर्वाणे नारायणीकरणं नामैकत्रिंशः
सर्गः || ३१ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
नारायणीकरणं नामैकत्रिंशः सर्गः || ३१ ||

द्वात्रिंशः सर्गः ३२

श्रीवसिष्ठ उवाच |

प्रह्लाद इति संचिन्त्य कृत्वा नारायणीं तनुम् |
पुनः संचिन्तयामास पूजार्थमसुरद्विषः || १ ||

विष्णोर्मानसपूजात्र बाह्यपूजाऽसुरैः सह |
श्रुत्वा विस्मितदेवानां हरेः पृच्छा च वर्ण्यते || १ ||

स्वतनुं भावनया नारायणीं नारायणात्मिकां कृत्वा || १ ||

वपुषो वैष्णवादस्मान्मा भून्मूर्तिः परावरा |
अयं प्राणप्रवाहेण बहिर्विष्णुः स्थितोऽपरः || २ ||

अस्मान्मया परिकल्पितात्त्रिविधाद्वैष्णवाद्वपुषोऽन्या परा समष्टिरूपा अवरा
व्यष्टिदेवतारूपा वा मा भूत् किंत्वयमेव मद्रूपो
विष्णुर्हृदयात्प्राणप्रवाहेण पुष्पाञ्जलिभावनया बहिरावाहितः सन्
यावत्पूजाकालमपर इव स्थितः कल्प्यत इत्यर्थः || २ ||

वैनतेयसमारूढः स्फुरच्छक्तिचतुष्टयः |
शङ्खचक्रगदापाणिः श्यामलाङ्गश्चतुर्भुजः || ३ ||

स कीदृशस्तमाह - वैनतेयेति द्वाभ्याम् | स्फुरत्

73997 क्रियाज्ञानेच्छानुग्रहाख्यं शक्तिचतुष्टयं यस्य ॥ ३ ॥
73998
73999 चन्द्रार्कनयनः श्रीमान्कान्तनन्दकनन्दनः ।
74000 पद्मपाणिर्विशालाक्षः शार्ङ्गधन्वा महाद्युतिः ॥ ४ ॥
74001
74002 कान्तेन नन्दकेन खड्गेन नन्दनः स्वजनान्दनः ॥ ४ ॥
74003
74004 तदेनं पूजयाम्याशु परिवारसमन्वितम् ।
74005 सपर्यया मनोमय्या सर्वसंभाररम्यया ॥ ५ ॥
74006
74007 परिवारैः संकर्षणप्रद्युम्नादिव्यूहैः पार्षदैश्च समन्वितम् ॥ ५ ॥
74008
74009 तत एनं महादेवं पूजयिष्याम्यहं पुनः ।
74010 पूजया बाह्यसंभोगमहत्या बहुरत्नया ॥ ६ ॥
74011
74012 महादेवं पूज्यं देवं स्वकुलदेवशिवाभिन्नं वा । बाह्यैः संभोगैः
74013 संभारैर्महत्या विस्तृतया ॥ ६ ॥
74014
74015 प्रह्लाद इति संचिन्त्य संभारभरभारिणा ।
74016 मनसा पूजयामास माधवं कमलाधवम् ॥ ७ ॥
74017
74018 कमला लक्ष्मीस्तस्या धवं पतिम् ॥ ७ ॥
74019
74020 रत्नौघपात्रपटलैश्चन्दनादिविलेपनैः ।
74021 धूपैर्दीपैर्विचित्रैश्च नानाविभवभूषणैः ॥ ८ ॥
74022
74023 रत्नौघखचितानां पात्राणां पटलैः प्रान्तैरभिषेचनैरिति शेषः ।
74024 नानाविभवैर्भूषणैरलंकारैः ॥ ८ ॥
74025
74026 मन्दारमालावलनैर्हेमाब्जपटलोत्करैः ।
74027 कल्पवृक्षलतागुच्छै रत्नस्तबकमण्डलैः ॥ ९ ॥
74028
74029 पल्लवैर्दिव्यवृक्षाणां नानाकुसुमदामभिः ।
74030 किंकिरातैर्बकैः कुन्दैश्चम्पकैरसितोत्पलैः ॥ १० ॥
74031
74032 किं किरातादयो यथायोगं पुष्पजातिभेदा बोध्याः ॥ १० ॥
74033
74034 कह्लारैः कुमुदैः काशैः खर्जूरैश्चूतकिंशुकैः ।
74035 अशोकैर्मदनैर्बिल्वैः कर्णिकारैः किरातकैः ॥ ११ ॥
74036
74037 कदम्बैर्बकुलैर्निम्बैः सिन्दुवारैः सयूथकैः ।
74038 पारिभद्रैर्गुग्गुलीभिर्बिन्दुकैः पुष्पकोत्करैः ॥ १२ ॥
74039
74040 प्रियङ्गुपटलैः पाटैः पाटलैर्धातुपाटलैः ।
74041 आम्रैराम्रातकैर्गव्यैर्हरीतकबिभीतकैः ॥ १३ ॥
74042
74043 शालतालतमालानां लताकुसुमपल्लवैः ।
74044 कोमलैः कलिकाजालैः सहकारैः सकुङ्कुमैः ॥ १४ ॥
74045
74046 सकुङ्कुमैः काश्मीरद्रवाक्तैः ॥ १४ ॥
74047
74048 केतकैः शतपत्रैश्च तथैलामञ्जरीगणैः ।

74049 सर्वसौन्दर्यसंमानैः स्वयमात्मार्पणैरपि ॥ १५ ॥
74050
74051 सर्वैर्धूपदीपनैवेद्यताम्बूलदर्पणच्छत्रचामरनीराजनपुष्पाञ्जलिप्रदक्ष्
74052 इणानमस्कारादिभिः सौन्दर्ययुक्तैः संमानैरुपचारैः ॥ १५ ॥
74053
74054 हरिं परमया भक्त्या जगद्विभवभव्यया ।
74055 मनसा पूजयामास प्रह्लादोऽन्तःपुरे पतिम् ॥ १६ ॥
74056
74057 जगति ये ये विभवाः प्रसिद्धास्तैस्तैरुपकरणीकृतैर्भव्यया भक्त्या पतिं
74058 जगत्पतिं स्वस्वामिनं वा ॥ १६ ॥
74059
74060 अथ देवगृहे तस्मिन्बाह्यार्थैः परिपूर्णया ।
74061 पूजया पूजयामास दानवेशो जनार्दनम् ॥ १७ ॥
74062
74063 अथ मानसपूजानन्तरम् । तस्मिन्नन्तःपुरे स्थिते देवगृहे ॥ १७ ॥
74064
74065 बहिर्द्रव्यैरनेनैव क्रमेण परमेश्वरम् ।
74066 पुनःपुनः पूजयित्वा तुष्टिमान्दानवोऽभवत् ॥ १८ ॥
74067
74068 अनेन मानसपूजोक्तेनैव क्रमेण ॥ १८ ॥
74069
74070 ततस्ततः प्रभृत्येव प्रह्लादः परमेश्वरम् ।
74071 तथैव [तयैव इत्यपि क्वचित्] प्रत्यहं भक्त्या पूजयामास
74072 पूर्णया ॥ १९ ॥
74073
74074 अथ तस्मिन्पुरे दैत्यास्ततः प्रभृति वैष्णवाः ।
74075 सर्व एवाभवन्भव्या राजा ह्याचारकारणम् ॥ २० ॥
74076
74077 राजा हीति । राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः ।
74078 तद्धर्ममनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ॥ इति न्यायादित्यर्थः ॥ २० ॥
74079
74080 जगाम वार्ता गगनं देवलोकमथारिहन् ।
74081 विष्णोर्द्वेषं परित्यज्य भक्ता दैत्याः स्थिता इति ॥ २१ ॥
74082
74083 वार्ता जगाम चारमुखादित्यर्थाद्गम्यते ॥ २१ ॥
74084
74085 देवा विस्मयमाजग्मुः शक्राद्याः समरुद्गणाः ।
74086 गृहीता वैष्णवी भक्तिर्दैत्यैः किमिति राघव ॥ २२ ॥
74087
74088 किं कस्माद्गृहीतेति ॥ २२ ॥
74089
74090 क्षीरोदे भोगिभोगस्थं बिबुधा विस्मयाकुलाः ।
74091 जग्मुरम्बरमुत्सृज्य हरिमाहवशालिनम् ॥ २३ ॥
74092
74093 अम्बरं अमरावतीम् ॥ २३ ॥
74094
74095 तत्रैनं दैत्यवृत्तान्तं कथयामासुरस्य ते ।
74096 पप्रच्छुश्चैनमासीनमपूर्वाश्चर्यविस्मयम् ॥ २४ ॥
74097
74098 अस्य अस्मै हरये । एनं हरिम् ॥ २४ ॥
74099
74100 विबुधा ऊचुः ।

74101

74102 किमेतद्भगवन्दैत्या विरुद्धा ये सदैव ते।
74103 ते हि तन्मयतां याता मायेयमिति भाव्यते॥ २५॥
74104

74105 ते विरुद्धास्त्वां द्विषन्त इति यावत्। तन्मयतां त्वन्मयताम्॥ २५॥
74106

74107 क्व किलात्यन्तदुर्वृत्ता दानवा दलिताद्रयः।
74108 क्व पाश्चात्यमहाजन्मलभ्या भक्तिर्जनार्दने॥ २६॥
74109

74110 द्वेषाद्दलिताः अद्रयस्त्वद्भक्तदेवमुन्यावासा यैः॥ २६॥
74111

74112 प्राकृतो गुणवाञ्जात इत्येषा भगवन्कथा।
74113 अकालपुष्पमालेव सुखायोद्वेजनाय च॥ २७॥
74114

74115 प्राकृतः पामरः। एषा कथा। औत्पातिकी अकाल पुष्पमालेव॥ २७॥
74116

74117 नोपपन्नं हि यद्यत्र तत्र तत्र विराजते।
74118 मध्ये काचकलापस्य महामूल्यो मणिर्यथा॥ २८॥
74119

74120 न उपपन्नं युक्तम्॥ २८॥
74121

74122 यो यो यादृग्गुणो जन्तुः स तामेवैति संस्थितिम्।
74123 सदृशेष्वप्यजेषु श्वा न मध्ये रमते क्वचित्॥ २९॥
74124

74125 ननु कश्यपवंश्यत्वाद्युष्मत्सदृशा एव ते इति चेद्गुणवैषम्यान्नेत्याशये
74126 नाहुः - यो य इति। तामसस्तामसीं राजसो राजसीं सात्त्विकस्तु सात्त्विकीं
74127 संस्थितिमेतीति युक्तमित्यर्थः॥ २९॥
74128

74129 न तथा दुःखयन्त्यङ्गे मज्जन्त्यो वज्रसूचयः।
74130 वैसादृश्येन संबद्धा यथैता वस्तुदृष्टयः॥ ३०॥
74131

74132 वैसादृश्येन अनौचित्येन। तथाच हरिणोक्तम् - शशी दिवसधूसरो
74133 गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः।
74134 प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतिः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि
74135 सप्त शल्यानि मे॥ इति॥ ३०॥
74136

74137 यद्यत्र क्रमसंप्राप्तमुपपन्नमनिन्दितम्।
74138 तदेव राजते तत्र जलेऽम्भोजं नतु स्थले॥ ३१॥
74139

74140 क्रमो योग्यता तया संप्राप्तम्॥ ३१॥
74141

74142 क्वाधमः प्राकृतारम्भो हीनकर्मरतिः सदा।
74143 वराको दानवो [दानवस्तुच्छजातिः इति क्वचित्पाठः]
74144 हीनजातिर्भक्तिः क्व वैष्णवी॥ ३२॥
74145

74146 हीनजातिस्तामसयोनिः॥ ३२॥
74147

74148 कमलिनी परुषोषरभूगता
74149 सुखयतीह यथा न दुराश्रया।
74150 दितिसुतोऽपि हि माधवभक्तिमा-
74151 निति कथा न तथेश सुखाय नः॥ ३३॥
74152

74153 कमलिनी परुषायां तप्तायामूषरभुवि गता इति कथा यथा श्रोतॄन्न
74154 सुखयति तथा हे ईश दितेः सुतः संततिरपि माधवे भक्तिमानिति। दुराश्रया
74155 अधमाश्रयविषया कथापि नः तथैव न सुखायेत्यर्थः॥ ३३॥
74156
74157 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
74158 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विबुधवाक्यं नाम द्वात्रिंशः सर्गः॥
74159 ३२॥
74160
74161 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
74162 विबुधवाक्यं नाम द्वात्रिंशः सर्गः॥ ३२॥
74163
74164
74165 त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३
74166
74167 श्रीवसिष्ठ उवाच।
74168
74169 गर्जन्तमतिसंरब्धं सुरलोकमथारिहा।
74170 उवाच माधवो वाक्यं शिखिवृन्दमिवाम्बुदः॥ १॥
74171
74172 हरिभक्त्यात्र दैत्यस्य विवेकादिगुणोदयः।
74173 हरिं प्रसन्नं दृष्ट्वाग्रे स्तवश्चैवोपवर्ण्यते॥ १॥
74174
74175 अनुचितदर्शनादतिसंरब्धं कुपितमत एव गर्जन्तं प्रागुक्तप्रकारेण
74176 उच्चैराक्रुश्य पृच्छन्तं सुरलोकमथ माधव उवाचेत्यन्वयः॥ १॥
74177
74178 श्रीभगवानुवाच।
74179
74180 विबुधा मा विषण्णाः स्थ प्रह्लादो भक्तिमानिति।
74181 पाश्चात्यं जन्म तस्येदं मोक्षार्होऽसावरिंदमः॥ २॥
74182
74183 स्वत एव बलिनो दैत्यास्त्वद्भक्त्याप्युपस्कृता बलवत्तरा भविष्यन्ति कुतो न
74184 विषादस्तत्राह - मोक्षार्ह इति। यतो मोक्षार्हस्ततो न वस्तुच्छं राज्यसुखं
74185 स वाञ्छतीत्यर्थः॥ २॥
74186
74187 अत उत्तरमेतेन गर्भता दनुजन्मना।
74188 न कर्तव्या प्रदग्धेन बीजेनेवाङ्कुरक्रिया॥ ३॥
74189
74190 एतेन दनुजन्मना अतोऽस्माज्जन्मन उत्तरकालं गर्भता मातृगर्भे वसतिर्न
74191 कर्तव्या॥ ३॥
74192
74193 गुणवान्निर्गुणो जात इत्यनर्थक्रमं विदुः।
74194 निर्गुणो गुणवाञ्जात इत्याहुः सिद्धिदं क्रमम्॥ ४॥
74195
74196 देवैरुक्तं तस्य भगवद्भक्त्यनौचित्यदोषं परिहरति - गुणवानिति।
74197 जातश्चेति [चेदिति इत्यपि पाठः] शेषः। अनर्थक्रमं
74198 अनर्थपर्यवसितं पुरुषार्थविघातकं च क्रमं विदुः आहुश्च विद्वांसः॥
74199 ४॥
74200
74201 आत्मीयानि विचित्राणि भुवनान्यमरोत्तमाः।
74202 प्रयात नासुखायैषा प्रह्लादी गुणितेह वः॥ ५॥
74203
74204 प्राह्लादी प्रह्लादसंबन्धिनी मद्भक्त्यादिगुणिता वः असुखाय न॥ ५॥

74205
74206 श्रीवसिष्ठ उवाच।
74207
74208 इत्युक्त्वा विबुधांस्तत्र क्षीरोदार्णववीचिषु।
74209 अन्तर्धानं ययौ देवस्तटतापिच्छगुच्छवत्॥ ६॥
74210
74211 तटोत्पन्नतापिच्छस्य नीलं गुच्छं यथा उन्नतासु वीचिषु
74212 व्यवधानादन्तर्धानं याति तद्वत्॥ ६॥
74213
74214 सोऽपि संपूजितहरिः सुरौघो व्रजदम्बरम्।
74215 पुनर्मन्दरनिर्धूतात्कणजालमिवार्णवात्॥ ७॥
74216
74217 पूर्वमम्बरादर्णवे पतितं कणजालं
74218 मन्दरनिर्धूतादर्णवात्पुनरम्बरमिव॥ ७॥
74219
74220 प्रह्लादं प्रति गीर्वाणास्ततः स्निग्धत्वमाययुः।
74221 महान्तो यत्र नोद्विग्नास्तत्र विश्वासवन्मनः॥ ८॥
74222
74223 स्निग्धत्वं सौहृदम्। यत्र यस्मिन्पुरुषे विषये वा महान्तः स्वपूज्याः
74224 पित्राचार्यादयो नोद्विग्नास्तत्र तस्मिन्बालामामपि मनो
74225 विश्वासवत्प्रसिद्धमित्यर्थः॥ ८॥
74226
74227 प्रत्यहं पूजयामास देवदेवं जनार्दनम्।
74228 मनसा कर्मणा वाचा प्रह्लादो भक्तिमानिति॥ ९॥
74229
74230 अथ पूजापरस्यास्य समवर्धन्त कालतः।
74231 विवेकानन्दवैराग्यविभवप्रमुखा गुणाः॥ १०॥
74232
74233 आनन्दो यथाप्राप्तेन संतोषः॥ १०॥
74234
74235 नाभ्यनन्ददसौ भोगपूगं शुष्कमिव द्रुमम्।
74236 न चारमत कान्तासु मृगो लोकमहीष्विव॥ ११॥
74237
74238 लोकमहीषु जनाकीर्णभूमिष्विव॥ ११॥
74239
74240 न रेमे लोकचर्यासु शास्त्रार्थकथनादृते।
74241 न जायते रतिस्तस्य दृश्ये स्थल इवाब्जिनी॥ १२॥
74242
74243 लोकचर्यासु अशास्त्रीयलोकवृत्तेषु। दृश्ये दर्शनार्हे समाजोत्सवादिकौतुके॥
74244 १२॥
74245
74246 न विशश्राम चेतोऽस्य भोगरोगानुरञ्जने।
74247 मुक्ताफलमसंश्लिष्टं मुक्ताफल इवामले॥ १३॥
74248
74249 भोगरूपाणां रोगाणां विषयापथ्यसेवनेनानुकूलाचरणे।
74250 असंश्लिष्टमग्रथितमच्छिद्रितं वा॥ १३॥
74251
74252 त्यक्तभोगादिकलनं विश्रान्तिमनुपागतम्।
74253 चेतः केवलमस्यासीद्दोलायामिव योजितम्॥ १४॥
74254
74255 कथं तर्हि चेत आसीत्तदाह - त्यक्तेति। दोलायां योजितमिव
74256 नैकतरभागविश्रान्तमन्तरालालम्बीत्यर्थः॥ १४॥

74257
74258 प्राह्लादीं तां स्थितिं विष्णुर्देवः क्षीरोदमन्दिरात् ।
74259 विवेद सर्वगतया धिया परमकान्तया ॥ १५ ॥
74260
74261 परमकान्तया शुद्धसत्त्वात्मिकया धिया ज्ञानशक्त्या विवेद विदितवान् ॥ १५ ॥
74262
74263 अथ पातालमार्गेण विष्णुराह्लादिताग्रतः ।
74264 पूजादेवगृहं तस्य प्रह्लादस्य समाययौ ॥ १६ ॥
74265
74266 आह्लादिता भक्ताह्लादकर्ता । एतस्यैवानन्दत्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इति
74267 श्रुतेः सर्वानन्दकर्ता वा । पूजादेवगृहं गत्वा प्रह्लादस्य अग्रतः
74268 समाययौ ॥ १६ ॥
74269
74270 विज्ञायाभ्यागतं देवं पूजया द्विगुणेद्धया ।
74271 दैत्येन्द्रः पुण्डरीकाक्षमादरात्पर्यपूजयत् ॥ १७ ॥
74272
74273 द्विगुणेनोपकरणोपचारेण इद्धया दीप्तया ॥ १७ ॥
74274
74275 पूजागृहगतं देवं प्रत्यक्षावस्थितं हरिम् ।
74276 प्रह्लादः परमप्रीतो गिरा तुष्टाव पुष्टया ॥ १८ ॥
74277
74278 पुष्टया हर्षोपचितया ॥ १८ ॥
74279
74280 प्रह्लाद उवाच ।
74281
74282 त्रिभुवनभवनाभिरामकोशं
74283 सकलकलङ्कहरं परं प्रकाशम् ।
74284 अशरणशरणं शरण्यमीशं
74285 हरिमजमच्युतमीश्वरं प्रपद्ये ॥ १९ ॥
74286
74287 त्रिभुवनस्य यद्भवनं सुरक्षितस्थितिस्तदनुकूलमभिरामं कोशगृहम् ।
74288 स्वान्तःस्थितत्रिभुवनस्य स्वेनैव पालनात् । सकलस्य बाह्याभ्यन्तरस्य
74289 कलङ्कस्य तमसः हरं अपहर्तारम् । परं
74290 सूर्यचन्द्राग्निवाक्करणप्रकाशेभ्योऽप्युत्कृष्टं स्वयंज्योतिः प्रकाशम् । न
74291 विद्यतेऽन्यच्छरणं येषां ते अशरणास्तेषां शरणं रक्षकम् ।
74292 अविनाशित्वाच्छरण्यं शरणार्हम् । ईशं सर्वशक्तिसंपन्नम् । अत एव रजसा
74293 अजं सत्त्वेनाच्युतं तमसा चेश्वरं सर्वदुःखहरत्वाद्धरिं त्वां प्रपद्ये
74294 इत्यर्थः ॥ १९ ॥
74295
74296 कुवलयदलनीलसंनिकाशं
74297 शरदमलाम्बरकोटरोपमानम् ।
74298 भ्रमरतिमिरकज्जलाञ्जनाभं
74299 सरसिजचक्रगदाधरं प्रपद्ये ॥ २० ॥
74300
74301 कुवलयदलेनोत्पलेन नीलमणिना च संनिकाशं समानकान्तिम् ॥ २० ॥
74302
74303 विमलमलिकलापकोमलाङ्गं
74304 सितदलपङ्कजकुड्मलाभशङ्खम् ।
74305 श्रुतिरणितविरञ्चिचञ्चरीकं
74306 स्वहृदयपद्मदलाश्रयं प्रपद्ये ॥ २१ ॥
74307
74308 अलिकलापमिव कोमलानि सुन्दराण्यङ्गानि यस्य । सितदलपङ्कजस्य

74309 पुण्डरीकस्य कुड्मलमिव आभातीति सितदलपङ्कजकुड्मलाभः शङ्खो यस्य
74310 | श्रुतय एव रणितानि गुञ्जारवा यस्य तथाविधो विरिञ्चिनामा चञ्चरीको
74311 नाभिपद्मे भृङ्गो यस्य | स्वानां स्वभक्तानां
74312 हृदयपद्मदलान्याश्रय आधारो यस्य तम् ॥ २१ ॥
74313
74314 सितनखगणतारकावकीर्णं
74315 स्मितधवलाननपीवरेन्दुबिम्बम् |
74316 हृदयमणिमरीचिजालगङ्गं
74317 हरिशरदम्बरमाततं प्रपद्ये ॥ २२ ॥
74318
74319 हरिलक्षणं शरदम्बरं शरत्कालाकाशं प्रपद्ये |
74320 शरदम्बरत्वोपपादनाय विशिनष्टि - सितनखेत्यादि | स्मितेन
74321 धवलमाननलक्षणं पीवरं पूर्णमिन्दुबिम्बं यस्य | हृदयमणिः
74322 कौस्तुभस्तन्मरीचिजालान्येव गङ्गा मन्दाकिनी यत्र ॥ २२ ॥
74323
74324 अविरलकृतसृष्टिसर्वलीनं
74325 सततमजातमवर्धनं विशालम् |
74326 गुणशतजरठाभिजातदेहं
74327 तरुदलशायिनमर्भकं प्रपद्ये ॥ २३ ॥
74328
74329 अविरला निबिडा कृता सृष्टिः सर्वाप्यसंबाधं लीना निविष्टा यस्मिन् | स्वयं
74330 तु सततमजातमनुत्पन्नमत एवाऽवर्धनं वृद्ध्यादिविकारशून्यम् | कथं
74331 तस्य देहित्वं तत्राह - गुणेति |
74332 सत्त्वादिमायागुणप्रयुक्तैर्गुणशतैरनन्तकल्याणगुणैर्जरठोऽतिचिरंतनोऽभिज्
74333 आतः सुन्दरो देहो यस्य तथाविधम् | प्रलयकाले वटतरुदले शायिनमर्भकं
74334 प्रपद्ये इत्यर्थः ॥ २३ ॥
74335
74336 नवविकसितपद्मरेणुगौरं
74337 स्फुटकमलावपुषा विभूषिताङ्गम् |
74338 दिनशमसमयारुणाङ्गरागं
74339 कनकनिभाम्बरसुन्दरं प्रपद्ये ॥ २४ ॥
74340
74341 नवविकसितस्य नाभिपद्मस्य रेणुभिर्गौरं पीतमर्थादुदरदेशे | स्फुटेन
74342 प्रकाशमानेन कमलाया लक्ष्म्या वपुषा विभूषितमङ्गं वक्षो वामोरुर्वा
74343 यस्य | दिनशमसमयः सायंकाल इवारुणो रक्तचनदनकाश्मीराद्यङ्गरागो
74344 यस्य ॥ २४ ॥
74345
74346 दितिसुतनलिनीतुषारपातं
74347 सुरनलिनीसततोदितार्कबिम्बम् |
74348 कमलजनलिनीजलावपूरं
74349 हृदि नलिनीनिलयं विभुं प्रपद्ये ॥ २५ ॥
74350
74351 कमलजो ब्रह्मा तन्नलिन्या जलेनावपूर्यत इति जलावपूरस्तडागस्तद्रूपम् |
74352 हृदि प्रसिद्धा नलिनी हृत्पद्ममिति यावत् ॥ २५ ॥
74353
74354 त्रिभुवननलिनीसितारविन्दं
74355 तिमिरसमानविमोहदीपमग्र्यम् |
74356 स्फुटतरमजडं चिदात्मतत्त्वं
74357 जगदखिलार्तिहरं हरिं प्रपद्ये ॥ २६ ॥
74358
74359 त्रिभुवननलिन्याः सिते अरविन्दे करे यस्य सूर्यस्य तथाभूतम् | अत एव
74360 तिमिरसमानस्य विमोहस्य दीपम् | अग्र्यं श्रेष्ठम् | किं भौतिकप्रकाशोऽसौ

74361 नेत्याह - स्फुटतरमिति | स्फुटतरं नित्यस्वप्रकाशमत एवाजडं
74362 चिद्रूपमात्मतत्त्वमत एव साक्षात्कारमात्रेण जगतां
74363 जगद्गतजीवानामखिलार्तिहरम् || २६ ||
74364
74365 श्रीवसिष्ठ उवाच |
74366
74367 इति गुणबहुलाभिर्वाग्भिरभ्यर्चितोऽसौ
74368 हरिरसुरविनाशः श्रीनिषण्णांसदेशः |
74369 जलद इव मयूरं प्रीतिमान्प्रीयमाणं
74370 कुवलयदलनीलः प्रत्युवाचासुरेन्द्रम् || २७ ||
74371
74372 इति उक्तप्रकाराभिर्गुणैर्बहुलाभिः स्तुतिवाग्भिरभ्यर्चितः | श्रिया निषण्ण
74373 आलिङ्गितोंऽसदेशो यस्य तथाविधो हरिर्जलदो मयूरमिव असुरेन्द्रं प्रह्लादं
74374 प्रत्युवाच || २७ ||
74375
74376 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
74377 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे नारायणागमनं नाम त्रयस्त्रिंशः
74378 सर्गः || ३३ ||
74379
74380 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
74381 नारायणागमनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः || ३३ ||
74382
74383
74384 चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४
74385
74386 श्रीभगवानुवाच |
74387
74388 वरं गुणनिधे दैत्यकुलचूडामहामणे |
74389 गृहाणाभिमतं भूयो जन्म दुःखोपशान्तये || १ ||
74390
74391 हरेर्वरादिह प्राप्य प्रह्लादः सुविचारणाम् |
74392 निरस्यानात्मवर्गं स्वमपश्यच्चित्सदद्वयम् || १ ||
74393
74394 हे दैत्यकुलचूडामहामणे त्वं वरं गृहाण || १ ||
74395
74396 प्रह्लाद उवाच |
74397
74398 सर्वसंकल्पफलद सर्वलोकान्तरस्थित |
74399 यदुदारतमं वेत्सि तदेवादिश मे विभो || २ ||
74400
74401 सर्वेषां लोकानां प्राणिनामन्तरे हृदये स्थित | उदारतमं
74402 सर्वकार्पण्यनिवारकमिति यावत् | आदिश आज्ञापयेति विनयोक्त्यां याचनम् || २ ||
74403
74404 श्रीभगवानुवाच |
74405
74406 सर्वसंभ्रमसंशान्त्यै परमाय फलाय च |
74407 ब्रह्मविश्रान्तिपर्यन्तो विचारोऽस्तु तवानघ || ३ ||
74408
74409 एवं प्रार्थितो विष्णुः
74410 स्वविचारोत्पन्नब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षात्कारविश्रान्तिमन्तरेण
74411 नात्यन्तिककार्पण्यनिवृत्तिरिति मन्यमानस्तदनुरूपं वरं दिशति - सर्वेति
74412 | सर्वसंभ्रमसंशान्तिरात्यन्तिकानर्थनिवृत्तिः | परमं फलं

74413 निरतिशयानन्दावाप्तिः ॥ ३ ॥
74414
74415 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
74416
74417 इत्युक्त्वा दितिपुत्रेन्द्रं विष्णुरन्तरधीयत ।
74418 कृतघर्घरनिर्ह्रादस्तरङ्गस्तोयधेरिव ॥ ४ ॥
74419
74420 विष्णावन्तर्हिते देवे पूजायां कुसुमाञ्जलिम् ।
74421 पाश्चात्यं दानवस्त्यक्त्वा मणिरत्नपरिष्कृतम् ॥ ५ ॥
74422
74423 पद्मासनस्थोऽतिमुदा ह्यप्यविश्य वरासने ।
74424 स्तोत्रपाठविधावन्तश्चिन्तयामास चेतसा ॥ ६ ॥
74425
74426 वरासने उपविश्य पद्मासनस्थः संस्तोत्रपाठविधानकाले
74427 अन्तर्वक्ष्यमाणप्रकारेण चिन्तयामास ॥ ६ ॥
74428
74429 विचारवानेव भवान्भवत्विति भवारिणा ।
74430 देवेनोक्तोऽस्मि तेनान्तः करोम्यात्मविचारणम् ॥ ७ ॥
74431
74432 भवः संसारस्तदरिणा तन्निवारकेण । तेन हेतुना ॥ ७ ॥
74433
74434 किमहं नाम तावत्स्यां योऽस्मिन्भुवनडम्बरे ।
74435 वच्मि गच्छामि तिष्ठामि प्रयत्नेनाहरामि च ॥ ८ ॥
74436
74437 तत्र सर्वस्य दृश्यस्यात्मार्थत्वादात्मन एव प्राधान्यं निश्चित्य स एवास्मिन्
74438 कः स्यादिति विचारयति - किमहमित्यादिना । प्रयत्नेन सर्वोद्योगेन । आहरामि
74439 विषयानुपभुञ्जे ॥ ८ ॥
74440
74441 जगत्तावदिदं नाहं सवृक्षतृणपर्वतम् ।
74442 यद्बाह्यमलमत्यन्तं तत्स्यां कथमहं किल ॥ ९ ॥
74443
74444 तत्र देहाद्बाह्यं तावन्नात्मेत्याह - जगदिति ॥ ९ ॥
74445
74446 असन्नभ्युदितो मूकः पवनैः स्फुरितः क्षणम् ।
74447 कालेनाल्पेन विलयी देहो नाहमचेतनः ॥ १० ॥
74448
74449 देहोऽपि नाहमित्याह - असन्निति । मूकोऽनभिज्ञत्वादेव वक्तुमसमर्थः ।
74450 पवनैः प्राणवायुभिः क्षणं स्वसंचारक्षणे स्फुरितः संचलितः ॥ १० ॥
74451
74452 जडया कर्णशष्कुल्या कल्प्यमानः क्षणक्षयी ।
74453 शून्याकृतिः शून्यभवः शब्दो नाहमचेतनः ॥ ११ ॥
74454
74455 एवं शब्दादिविषया अपि नात्मेत्याह - जडयेत्यादिना । जडया अचिद्रूपया
74456 कल्प्यामानस्तारो मन्द्रः पदं वाक्यमित्यादिभेदैः समर्थ्यमानः ।
74457 क्षयित्वादेव शून्याकृतिः । शून्यादाकाशाद्भवतीति भवः । यद्यप्याकाशो
74458 न शून्यस्वभावस्तथाप्यात्मसत्तातः पृथक्करणे निःस्वरूप इति
74459 शून्यत्वोक्तिः ॥ ११ ॥
74460
74461 त्वचा क्षणविनाशिन्या प्राप्यमप्राप्यमप्यथ ।
74462 चित्प्रसादोपलब्धात्मस्पर्शनं नास्म्यचेतनम् ॥ १२ ॥
74463
74464 प्राप्यमप्राप्यमपि कदाचित्प्राप्यम् । स्पर्शनं उष्णत्वादि । न

नित्यप्राप्तस्वभाव आत्मा भवितुमर्हतीति भावः ॥ १२ ॥

बद्धात्मा जिह्वया तुच्छो लोलया लोलसत्तया ।
स्वल्पस्पन्दो द्रव्यनिष्ठो रसो नाहमचेतनः ॥ १३ ॥

लोलसत्तया अनित्यया लोलया चलया जिह्वया बद्धात्मा संबद्धस्वभावो
रसनेन्द्रियाधीनसिद्धिक इति यावत् । स्वल्पो जिह्वाग्रात्कण्ठपर्यन्तः स्पन्द
आस्वादप्रसरो यस्य ॥ १३ ॥

दृश्यदर्शनयोर्लीनं क्षयिक्षणविनाशिनोः ।
केवले द्रष्टरि क्षीणं रूपं नाहमचेतनम् ॥ १४ ॥

दृश्ये द्रव्ये दर्शने चक्षुषि च लीनं तदुभयाधीनसिद्धिकमिति यावत् ।
क्षणविनाशिनोरनित्ययोः । केवले द्रष्टरि उपभोगजननेन क्षीणमुपक्षीणम् ॥
१४ ॥

नासयाप्यन्धजडया क्षयिण्या परिकल्पितः ।
पेलवोऽनियताकारो गन्धो नाहमचेतनः ॥ १५ ॥

अन्धवज्जडया अप्रकाशया । नासया घ्राणेन्द्रियेण । कालेनान्यथा
परिणामादनियताकारः ॥ १५ ॥

निर्ममोऽमननः शान्तो गतपञ्चेन्द्रियभ्रमः ।
शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः ॥ १६ ॥

शब्दाविषयाणामनात्मत्ववचनं वचनादानादीनामपि समानं सत्सर्वत्र
त्रिपुटीनां न्यायसाम्यादनात्मत्वोपलक्षणम् ।
तेनाहंकारमनोबुद्धिचित्तत्रिपुट्या अप्यनात्मत्वेन निरासे
शुद्धचिन्मात्रमेवात्मा परिशिष्ट इत्याशयेनाह - निर्मम इति ॥ १६ ॥

चेत्यवर्जितचिन्मात्रमहमेषोऽवभासकः ।
सबाह्याभ्यन्तरव्यापी निष्कलामलसन्मयः ॥ १७ ॥

चेतनपदेन चेतनावतो जडाशस्यापि ग्रहणं माभूदिति तत्परिशोधायाह ##-

अनेन चेतनेनेमे सर्वे घटपटादयः ।
सूर्यान्ता अवभास्यन्ते दीपेनोत्तमतेजसा ॥ १८ ॥

इत्थं त्वंपदार्थं परिशुद्धं विचार्य तन्मुखेनैव तत्पदार्थमपि
परिशोध्यावधारयितुमुपक्रमते - अनेनेत्यादिना ।
अन्यनिरपेक्षत्वादुत्तमतेजसा चेतनेन दीपेन ॥ १८ ॥

आ इदानीं स्मृतं सत्यमेतत्तदखिलं मया ।
निर्विकल्पचिदाभास एष आत्मास्मि सर्वगः ॥ १९ ॥

निर्विकल्पो वियदादिविकल्पशून्यश्चिल्लक्षण आभासः प्रकाश एष आत्मास्मीति
अनात्येश्वरनिरासः ॥ १९ ॥

अनेनैताः स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियवृत्तयः [पङ्क्तय इत्यपि
पाठः] ।
तेजसान्तःप्रकाशेन यथाग्निकणपङ्क्तयः ॥ २० ॥

74517 अग्निभूता अङ्गारकणपङ्क्तयो यथेत्यर्थः ॥ २० ॥
74518
74519 अनेनैताः स्फुरन्तीह [स्फुररितः इति पाठः]
74520 विचित्रेन्द्रियपङ्क्तयः ।
74521 सर्वगेन निदाघेन यथा मरुमरीचिकाः ॥ २१ ॥
74522
74523 अनेनैतत्पदार्थानां वस्तुत्वं प्रतिपाद्यते ।
74524 शुक्लादिगुणवत्त्वं स्वं प्रदीपेनेव वाससाम् ॥ २२ ॥
74525
74526 सर्वपदार्थानां स्फूर्तिरिव सत्ताप्येतदधीनैवेत्याह - अनेनेति ।
74527 सत्तोपपादने प्रदीपदृष्टान्तः स्फूर्तिसत्तयोरभेदद्योतनार्थः ॥ २२ ॥
74528
74529 असावेव हि भूतानां सर्वेषामेव जाग्रताम् ।
74530 सर्वानुभविताभूमिरात्मा मुकुरवत्स्थितः ॥ २३ ॥
74531
74532 जाग्रतां सचेतसामिति यावत् । सर्वासामनुभव एषामस्तीत्यनुभविनो
74533 देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादयस्तद्भावानां अनुभवितानामनुभवानां भूमिः
74534 परं विश्रान्तिस्थानम् । यथा मुकुरः सर्ववस्तुप्रतिबिम्बविश्रान्तिभूस्तद्वत् ॥
74535 २३ ॥
74536
74537
74538
74539 तस्यैकस्याविकल्पस्य चिद्दीपस्य प्रसादतः ।
74540 उष्णोऽर्कः शिशिरश्चन्द्रो घनोऽद्रिर्विद्रुतं पयः ॥ २४ ॥
74541
74542 पदार्थानां स्वभाववैचित्र्याण्यप्येतदधीनसिद्धिकानीत्याह - तस्येति ।
74543 घनः कठिनः । विद्रुतं द्रवम् [दुतम् इति पाठः] ॥ २४ ॥
74544
74545 सातत्येनानुभूतानां सर्वेषां च जगत्स्थितौ ।
74546 एतत्कारणमाद्यं तत्कारणं नास्य विद्यते ॥ २५ ॥
74547
74548 सातत्येन आकाशाद्वायुर्वायो रग्निरग्नेरापः इत्यादिक्रमेण श्रुतिप्रत्यक्षादिना
74549 अनुभूतानां सर्वेषां पदार्थानां जगति उत्पत्त्यादिव्यवस्थितौ एतदाद्यं
74550 कारणम् । तनोतीति तत् सद्रूपेण सर्वकार्यव्यापकम् ॥ २५ ॥
74551
74552 सातत्येनानुभूतानां पदार्थानामनेन तत् ।
74553 पदार्थत्वमुदेत्युच्चैः प्रतापेनेव तप्तता ॥ २६ ॥
74554
74555 तत् प्रसिद्धं वियदादिपदार्थत्वम् । प्रतापेन ग्रीष्मार्कतापेन
74556 भूम्यादेस्तप्ततेव ॥ २६ ॥
74557
74558 अनाकारात्कारणाच्च सर्वकारणकारणात् ।
74559 एतस्मादिदमुत्पन्नं जगच्छैत्यं हिमादिव ॥ २७ ॥
74560
74561 परमार्थतोऽनाकारात्कारणत्वाद्याकारशून्यात् अविद्यया कारणभूताच्च
74562 सर्वेषां ब्रह्मादिकारणानां कारणादेतस्मात्प्रत्यग्रूपद्ब्रह्मण इदं
74563 जगदुत्पन्नम् ॥ २७ ॥
74564
74565 ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राणां कारणानां जगत्स्थितौ ।
74566 एतत्कारणमाद्यं तत्कारणं नास्य विद्यते ॥ २८ ॥
74567
74568 सर्वकारणकारणादित्येतद्विवृणोति - ब्रह्मविष्ण्विति ॥ २८ ॥

74569
74570 चिच्चेत्यद्रष्टृदृश्यादिनामभिर्वर्जितात्मने |
74571 स्वयं सकृद्विभाताय मह्यमस्मै नमो नमः || २९ ||
74572
74573 सकृद्विभाताय नित्यस्वप्रकाशाय || २९ ||
74574
74575 एतस्मिन्सर्वभूतानि निर्विकल्पचिदात्मनि |
74576 गुणभूतानि भूतेशे तिष्ठन्ति विविशन्ति च || ३० ||
74577
74578 कारणत्वात्सर्गहेतुत्ववत्स्थितिप्रलयहेतुत्वमप्यस्यैवेत्याह - एतस्मिन्निति |
74579 गुणभूतात्प्रधानभूतानि गुणवदपृथक्सत्ताकानि वा विविशन्ति प्रविशन्ति |
74580 तथाच यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिश्रुत्युक्तब्रह्मलक्षणस्यास्मिन्नेव
74581 समन्वयः इत्यर्थः || ३० ||
74582
74583 यत्किलानेन कलितं चेतनेनातरात्मना |
74584 तत्तद्भवति सर्वत्र नेतरत्सदपि स्थितम् || ३१ ||
74585
74586 कारणे सूक्ष्मरूपेण स्थितमिदानीं सद्वर्तमानमपि यदनेनेश्वरेण
74587 चेतनेनान्तरात्मनोत्तरक्षणेऽस्त्विति कलितं संकल्पितं तत्तद्भवत्युत्तरक्षणे
74588 नेतरदित्यर्थः || ३१ ||
74589
74590 यच्चिता कलितं किंचित्तदाप्नोति निजं पदम् |
74591 यच्चिताकलितं नेह तत्सदप्यन्तमागतम् || ३२ ||
74592
74593 कलितं स्वीयसत्तास्फुर्तिप्रदानेनोज्जीवितम् | निजं घटोऽस्तीत्यादिव्यवहारपदम् |
74594 अन्तमसत्त्वलक्षणं नाशमागतं प्राप्तम् || ३२ ||
74595
74596 इमे घटपटाकाराः पदार्थशतपङ्क्तयः |
74597 जागत्यो विपुलादर्शे ह्यस्मिन्व्योमनि बिम्बिताः || ३३ ||
74598
74599 एतद्वृद्धं वृद्धतरे क्षयि क्षयिणि जायते |
74600 पदार्थे सदसच्चापि प्रतिबिम्बार्कवत्स्थितम् || ३४ ||
74601
74602 एवं वृद्ध्यादिभावविकारा अप्येतस्मिन्नेवाध्यस्ता इत्याह - एतदिति | यथा
74603 प्रतिबिम्बार्के क्षयवृद्धी तद्रूपेण स्थिते बिम्बे एवाध्यस्ते अन्यवृत्तितयेव
74604 विभाव्येते तद्वदित्यर्थः || ३४ ||
74605
74606 अदृश्यं सर्वभूतानां प्राप्यं गलितचेतसाम् |
74607 एतत्तद्दृश्यते सद्भिः परं व्योमातिनिर्मलम् || ३५ ||
74608
74609 सर्वेषां भूतानामज्ञानाम् | गलितचेतसां दृश्यमिति वक्तव्ये
74610 प्राप्यमित्युक्तिर्दर्शनप्राप्त्योर्भेदाभावद्योतनायेत्याशयेन व्याचष्टे -
74611 एतत्तदिति || ३५ ||
74612
74613 इयमभ्युदयं याति नानादृश्यसुमञ्जरी |
74614 आचारचञ्चरीकाढ्या एतस्मात्कारणद्रुमात् || ३६ ||
74615
74616 ये तु कारणस्यैकदेशे परिणामो जगदिति कल्पयन्ति तेषां कल्पनाप्यस्मिन्नेव
74617 नान्यत्रेत्याशयेनाह - इयमिति द्वाभ्याम् || ३६ ||
74618
74619 अस्मादियमुदेत्युच्चैः संसाररचनाचला |
74620 विचित्रतरुगुल्माढ्या शैलादिव वनावली || ३७ ||

सर्वेषामविभिन्नोऽसौ त्रैलोक्योदरवर्तिनाम् |
ब्रह्मादीनां तृणान्तानां चिदात्मा संप्रकाशकः || ३८ ||

अस्मिन्नेव कल्पनेति कुतो ज्ञातमिति चेदेतदभिन्नस्फूर्तिकत्वाज्जगत इत्याह -
सर्वेषामिति || ३८ ||

एकोऽसावहमाद्यन्तरहितः सर्वगाकृतिः |
चराचराणां भूतानामन्तः स्वानुभवः स्थितः || ३९ ||

अस्य तस्य ममेमानि स्थावराणि चराणि च |
परिसंख्यादिहीनानि शरीराणि बहूनि च || ४० ||

परिच्छिद्य संख्यागणना व्यक्तीयत्ता | आदिपदाद्देशेयत्ताकालेयत्ते गृह्येते ||
४० ||

एकोऽसावनुभूत्यात्मा स्वानुभूतिवशात्स्वयम् |
सर्वदृग्द्रष्टृदृश्यत्वात्सहस्रकरलोचनः || ४१ ||

स्वानुभूतिवशात्स्वात्मनि क्रियाविरोधेनानुभूत्यन्तरा
घटनात्स्वप्रकाशानुभूत्यात्मायमित्यर्थः | परप्रकाशनेऽप्यस्य
संकोचाभावेन सर्वदृग्द्रष्टृदृश्यासाक्षितया भास्या यस्य
तथाविधत्वात्प्रतिशरीरमात्मभेदासिद्धावयमेव सर्वेषां करलोचनैः
सहस्रकरलोचन इत्यर्थः || ४१ ||

एषोऽसावहमाकाशे सूर्यदेहेन चारुणा |
विहरामीतरेणापि वायुदेहेन वायुना || ४२ ||

सर्वात्मभावं स्वस्य प्रत्येकमाह - एषोऽसाविति | एष
प्रत्यक्षोऽसावीश्वरभूतोऽहं सूर्यभूतः सन्सूयदेहेन विहरामि | एवं
वायुना वायुदेहेन || ४२ ||

ममैतद्वपुरानीलं शङ्खचक्रगदाधरम् |
सर्वसौभाग्यसीमान्तं ह्यस्मिञ्जगति वल्गति || ४३ ||

वल्गति व्यवहरति || ४३ ||

अहमस्मिन्समुद्भूतः पद्मासनगतः सदा |
निर्विकल्पसमाधिस्थः परां निर्वृतिमागतः || ४४ ||

अहं त्रिनेत्रयाऽकृत्या गौरीवक्त्राब्जषट्पदः |
सर्गान्ते संहरामीदं कूर्मोऽङ्गपटलं यथा || ४५ ||

आकृत्या मूर्त्या || ४५ ||

अहमिन्द्रेण रूपेण त्रिलोकीमखिलामिमाम् |
पालयामि क्रमप्राप्तां मठिकामिव तापसः || ४६ ||

क्रमप्राप्तां मन्वन्तरक्रमप्राप्ताम् || ४६ ||

स्त्रीपुमानहमेवैतत्कुमारो ह्यहमित्यपि |
जीर्णोऽहं देहधारित्वाज्जातोऽहं विश्वतोमुखः || ४७ ||

74673
74674 त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी | त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि
74675 त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः इति श्रुतिं स्वात्मनि स्वानुभवेन संवादयति
74676 - स्त्रीति || ४७ ||
74677
74678 अहं तृणलतागुल्मजालं रसतया स्थितः |
74679 उत्थापयामि चिद्भूमेः कूपोऽन्तरलतामिव || ४८ ||
74680
74681 रसतया जीवसारतया जलतया च | कूपो जीर्णकूपः || ४८ ||
74682
74683 स्वलीलार्थमिदं चारु जगदाडम्बरं ततम् |
74684 मयाभिजातबालेन पङ्कक्रीडनकं यथा || ४९ ||
74685
74686 अभिजातेन क्रीडनकनिर्माणकुशलेन बालेन || ४९ ||
74687
74688 मयेदमाप्यते सर्वं सत्ता मां प्राप्य गच्छति |
74689 मत्परित्यक्तमेतच्च सदप्येव न किंचन || ५० ||
74690
74691 आप्यते कारणभावेन व्याप्यते | कार्यस्य च सत्ताप्रविलयेन मां प्राप्य
74692 गच्छति तिरोभवति | मया स्वतत्त्वदर्शनेन
74693 परित्यक्तमेतज्जगज्जिवन्मुक्तव्यवहारे सदपि न किंचन || ५० ||
74694
74695 मयि स्फारे चिदादर्शे प्रतिबिम्बं यदागतम् |
74696 तदस्ति नेतरद्यस्मान्मत्तोअण्यन्नेह विद्यते || ५१ ||
74697
74698 कुसुमेष्वहमामोदः पुष्पपत्रेष्वहं छविः |
74699 छविष्वहं रूपकला रूपेष्वनुभवोऽप्यहम् || ५२ ||
74700
74701 इदानीमीश्वरभूतस्य स्वस्य विभूतिविस्तरमुपभोगेनुभवान्तरमाह -
74702 कुसुमेष्विति || ५२ ||
74703
74704 यद्यत्किंचिदिदं दृश्यं जगत्स्थावरजङ्गमम् |
74705 सर्वसंकल्परहितं तच्चित्तत्त्वमहं परम् || ५३ ||
74706
74707 दृश्यं दर्शनार्ह स्थावरं जंगमं वा विभूतिमच्छ्रीमदूर्जितं वा
74708 तस्य सर्वस्योत्कर्षनिमित्तं चिदात्मतत्त्वं अहमेव किं
74709 संकल्पादिदूषितजीवरूपेण नेत्याह - सर्वसंकल्परहितमिति | अत एव परम् ||
74710 ५३ ||
74711
74712 आद्या रसमयी शक्ती रसौघो विस्तृतो यया |
74713 सा यथा दारुकुड्येषु तथाहं सर्ववस्तुषु || ५४ ||
74714
74715 रसमयी आद्या शक्तिः रसतन्मात्रा यथा सागरनदी सरःकूपादिरसौघो
74716 जलौघः सन् विस्तृतः सैव जलभूता शक्तिर्दारुषु वृक्षेषु
74717 शाखापल्लवाद्युद्भवनिमित्ततया कुड्येषु च
74718 तृणयवाङ्कुराद्युद्भवनिमित्ततया प्रसृता तथाहं सर्ववस्तुषु
74719 तत्तत्कार्योद्भवनिमित्ततया प्रसृत इत्यर्थः || ५४ ||
74720
74721 परमां तामहं सर्वपदार्थान्तरवर्तिताम् |
74722 उपेत्य संविद्वैचित्र्यं प्रतनोमि स्वयेच्छया || ५५ ||
74723
74724 स्वसृष्टकार्यान्तरानुप्रवेशेन जीवसंविद्वैचित्र्येऽपि स्वयमेव हेतुरित्याह ##-

74725
74726 घृतं यथान्तः पयसो रसशक्तिर्यथा जले।
74727 चिच्छक्तिः सर्वभावेषु तथान्तरहमास्थितः॥ ५६॥
74728
74729 इदं जगत्त्रिकालस्थं चिति मध्ये च संस्थितम्।
74730 चेत्योपचाररहितं वस्तुजातमिवावनौ॥ ५७॥
74731
74732 चेत्योपचारश्चेत्यप्रथा तद्रहितं जडमिति यावत्। त्रिकालस्थमतीतं
74733 वर्तमानं भविष्यच्चेदं जगत् चिति चिद्रूपे मयि मध्ये एकांशे व्यवस्थितम्।
74734 यथा तृणकाष्ठलोष्टादिवस्तुजातमवनौ तद्वत्॥ ५७॥
74735
74736 भरिताशेषदिक्कुक्षिस्त्यक्तसंकोचविभ्रमः।
74737 सर्वस्थः सर्वकर्ता च विराट् सम्राडहं स्थितः॥ ५८॥
74738
74739 विविधो व्यष्टिभेदेन राजत इति विराट्। सम्यक्समष्टिभावेन राजत इति सम्राट्।
74740 अथवा विशेषेण राजान्तरेभ्यो राजत इति विराट्। सम्राट् सर्वेषां
74741 राज्ञामाज्ञापयिता॥ ५८॥
74742
74743 अपूर्वमनिबद्धेन्द्रमशस्त्रदलितामरम्।
74744 अप्रार्थितं मे संप्राप्तं जगद्राज्यमिदं ततम्॥ ५९॥
74745
74746 इन्द्राधिकराज्याप्राप्तेः कथं सम्राट्त्वं तत्राह - अपूर्वमिति॥ ५९॥
74747
74748 अहो नु विततात्मास्मि न माम्यप्यात्मनात्मनि।
74749 कल्पान्तपवनाधूत एकार्णव इवार्णवे॥ ६०॥
74750
74751 न मामि कुसूले धान्यमिव समावेशं न प्राप्नोमि। अर्णवे
74752 प्राक्तनार्णवपरिमाणे॥ ६०॥
74753
74754 नात्मन्यन्तमवाप्नोमि स्वस्थेऽन्तः स्वदिते स्वयम्।
74755 क्षीरवारिनिधौ पङ्गुः सरीसृप इव स्फुरन्॥ ६१॥
74756
74757 अन्तः स्वयं स्वदिते स्वेनैव निरतिशयानन्दात्मना स्वदमाने। पङ्गुः
74758 कुण्ठितगतिः सरीसृपः सर्पः स्फुरन् संचरन्॥ ६१॥
74759
74760 स्वल्पेयं मठिका ब्राह्मी जगन्नाम्नी सुसंकटा।
74761 गजो बिल्व इव स्वाङ्गे न माति विपुलं वपुः॥ ६२॥
74762
74763 ब्राह्मी मठिका ब्रह्माण्डः। सुसंकटा संकुचितगर्भा। विपुलं विस्तृतं
74764 वपुर्मत्स्वरूपं न माति न समाविशति॥ ६२॥
74765
74766 विरिञ्चिभवनात्पारे तत्त्वान्तेऽप्याहरत्पदम्।
74767 प्रसरत्येव मे रूपमद्यापि न निवर्तते॥ ६३॥
74768
74769 उत्तरोत्तरदशगुणपार्थिवाद्यावरणावृताद्ब्रह्माण्डलक्षणाद्विरिञ्चिभव
74770 नात्पारेपरतश्चतुर्विंशतिसंख्यानां
74771 सांख्यवैष्णवादितन्त्रप्रसिद्धानां षट्त्रिंशत्संख्यानां
74772 शैवपाशुपताभिमतानां वा तत्त्वनामन्तेऽपि पदमाहरत् क्रममाणमिति
74773 यावत्। मे रूपं प्रसरत्येवेति वास्तवस्यैव विस्तारस्य प्रसारत्वेन कल्पना॥ ६३॥
74774
74775 अयं नामाहमित्यन्तः कुतो निरवलम्बना।
74776 अपर्यन्ताकृतेरेषा किलासीत्स्वल्पता मम॥ ६४॥

74777
74778 अयं देहादिरहमिति कल्पना कुत आसीदियन्तं कालमित्यर्थः ॥ ६४ ॥
74779
74780 भवानयमयं चाहमिति मिथ्यैव विभ्रमः ।
74781 को देहः कोऽप्यदेहो वा को मृतः कश्च जीवति ॥ ६५ ॥
74782
74783 देहस्यैवाप्रसिद्धावदेहोऽपि कः । वन्ध्यापुत्रस्येव तद्धन्तुरप्यप्रसिद्धेः ।
74784 एवं को मृतः प्राणस्यैवाप्रसिद्धौ कस्तेन वियुक्तः । कश्च जीवति प्राणान्
74785 धारयति ॥ ६५ ॥
74786
74787 वराकाः पेलवधियो बभूवुर्मे पितामहाः ।
74788 ये साम्राज्यमिदं त्यक्त्वा रेमिरे भवभूमिषु ॥ ६६ ॥
74789
74790 मिथ्या साम्राज्यासक्तान्स्वपितामहादीनिदानीमनुशोचति - वराका इति ।
74791 पेलवधियः क्षुद्रधिय इति यावत् ॥ ६६ ॥
74792
74793 क्वेयं किल महादृष्टिर्भरिता ब्रह्मबृंहिता ।
74794 क्व सरीसृपभीमाशा भीमा राज्यविभूतिभिः [विभूतयः इति
74795 पाठश्चेत्साधु] ॥ ६७ ॥
74796
74797 सरीसृपाः सर्पा इव भीमाभिराशाभिर्भीमाः ॥ ६७ ॥
74798
74799 अनन्तानन्दसंभोगा परोपशमशालिनी ।
74800 शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्यखिलदृष्टिषु ॥ ६८ ॥
74801
74802 सर्वभावान्तरस्थाय चेत्यमुक्तचिदात्मने ।
74803 प्रत्यक्चेतनरूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥ ६९ ॥
74804
74805 जयाम्यहमजो जातो जीर्णसंसारसंसृतिः ।
74806 प्राप्तप्राप्यो महात्मायं जीवामि च जयामि च ॥ ७० ॥
74807
74808 यतोऽहं चिरभुक्तमन्नमिव जीर्णा संसारसंसृतिर्येन तथाविधः सन् अजो
74809 जातः अतो जयामि सर्वतो जेतव्यजयफलं सर्वानर्थनिवृत्तिं प्राप्तोऽस्मि । किंच
74810 प्राप्तानि प्राप्तव्यानि सर्वाणि सुखानि येन तथाविधः सन् जीवामि जीवितसाफल्यं
74811 प्राप्तोऽस्मि । अत एव जयामि सर्वोत्कर्षेण वर्ते चेत्यर्थः ॥ ७० ॥
74812
74813 इदमुत्तमसाम्राज्यं बोधं संत्यज्य शाश्वतम् ।
74814 न रमेऽहमरम्यासु राज्यदुःखविभूतिषु ॥ ७१ ॥
74815
74816 दारुवारिदृषन्मात्रे लुलितो यो धरातले ।
74817 धिग्वराकमनात्मज्ञं तं कुदानवकीटकम् ॥ ७२ ॥
74818
74819 वनदुर्गे दारुणि जलदुर्गे वारिगिरिदुर्गे च दृषदः मिन्वन्तीति मात्राः विपत्सु
74820 शरणं यत्र तथाविधे धरातले भूतले स्वामित्वाभिमानेन यो लुलितो लोलतां
74821 गतस्तं कुदानवलक्षणं कीटकम् । कीटकेष्वपि दारुकीटकानां
74822 दारुभिर्दुर्गभूतैर्वारिकीटकानां वारिणा
74823 दृषत्संधिगतवृश्चिकादिकीटकानां दृषद्भिश्च त्राणदर्शनात्स्वतः
74824 स्वत्राणशक्तेस्तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ ७२ ॥
74825
74826 अविद्यैकात्मभिर्द्रव्यैरविद्यामयमङ्गकम् ।
74827 अज्ञेन संतर्पयता किं नाम गुरुणा कृतम् ॥ ७३ ॥
74828

74829 कार्यकारणयोरभेदादविद्यैकात्मकैः। द्रव्यैरन्नपानादिविषयैः। गुरुणा
74830 पित्रा॥ ७३॥
74831
74832 वर्षाणि कतिचित्प्राप्य जगच्छ्रीमठिकामिमाम्।
74833 किं नाम प्रापदुचितं हिरण्यकशिपुः किल॥ ७४॥
74834
74835 जगत्त्रैलोक्यं तल्लक्षणां श्रीयुक्तां मठिकाम्। उचितं काश्यपे कुले
74836 जन्मनोनुरूपं परमपुरुषार्थम्॥ ७४॥
74837
74838 अनास्वाद्येदमानन्दं जगद्राज्यशतान्यपि।
74839 समास्वादयता नेह किंचिदास्वादितं भवेत्॥ ७५॥
74840
74841 अयमात्मैवानन्द इदमानन्दस्तम्। इदं जडदुःखरूपमपि
74842 देहेन्द्रियविषयाद्यानन्दयति आनन्दरूपतयानुभावयतीति वा इदमानन्दस्तम्॥
74843 ७५॥
74844
74845 न किंचिद्येन संप्राप्तं तेनेदं परमामृतम्।
74846 संप्राप्यान्तः प्रपूर्णेन सर्वं प्राप्तमखण्डितम्॥ ७६॥
74847
74848 एकसंप्राप्त्यैव विनैव विषयं सर्वविषयसुखप्राप्तिमाह - न किंचिदिति।
74849 अखण्डितं निरन्तरम्॥ ७६॥
74850
74851 त्यक्त्वा पदमिदं मूर्खो मितमेति न पण्डितः।
74852 उष्ट्रो हि त्यक्तसुलतः कण्टकं याति नेतरः॥ ७७॥
74853
74854 त्यक्ता सुलता फलभरानतद्राक्षादिवल्ली येन तथाविधः सन्॥ ७७॥
74855
74856 परां दृष्टिमिमां त्यक्त्वा दग्धराज्ये रमेत कः।
74857 कस्त्यक्त्वेक्षुरसं प्राज्ञः कटु निम्बपयः पिबेत्॥ ७८॥
74858
74859 निम्बपयः पिचुमन्दपत्ररसम्॥ ७८॥
74860
74861 मूर्खा एव हि ते सर्वे बभूवुर्मे पितामहाः।
74862 इमां दृष्टिं परित्यज्य रेमिरे राज्यसंकटे॥ ७९॥
74863
74864 रेमिरे ये इति शेषः॥ ७९॥
74865
74866 क्व फुल्लानन्दनस्थल्यः क्व दग्धमरुभूमयः।
74867 क्वेमा बोधदृशः शान्ताः क्व भोगेष्वात्मबुद्धयः॥ ८०॥
74868
74869 भोगेषु भोगायतनदेहादिषु॥ ८०॥
74870
74871 न किंचिदपि त्रैलोक्ये यद्राज्यमपि वाञ्छते।
74872 सर्वमस्त्येव चित्तत्त्वे तत्कस्मान्नानुभूयते॥ ८१॥
74873
74874 न किंचिदपि सुखमिति शेषः। राज्यमपि प्राप्येति शेषः॥ ८१॥
74875
74876 चिता सर्वस्थया स्वस्थसमया निर्विकारया।
74877 सर्वया सर्वदा सर्वं सर्वतः साधु लभ्यते॥ ८२॥
74878
74879 सर्वं सुखं तत्साधनं च॥ ८२॥
74880

74881 भासिनी तैजसी शक्तिरमृतप्राप्तिरैन्दवी |
74882 ब्राह्मी महत्ता महती शाक्री त्रैलोक्यराजता || ८३ ||
74883
74884 तत्कुतस्तत्राह - भासिनीत्यादिना | यतः भासिन्यादयस्तत्तत्सुखनिमित्ता
74885 विचित्राः शक्तयः परया चिता क्रियन्ते इत्यष्टमेनान्वयः | ब्राह्मी
74886 हैरण्यगर्भी | महत्ता मान्यता | महती सर्वोत्कृष्टा || ८३ ||
74887
74888 परमा पूर्णता शार्वी जयलक्ष्मीश्च वैष्णवी |
74889 मानसी शीघ्रगतिता बलवत्ता च वायवी || ८४ ||
74890
74891 शर्वः शिवस्तत्संबन्धिनी परमा पूर्णता
74892 निरतिशयज्ञानैश्वर्यानन्दशक्तिसंपूर्णता || ८४ ||
74893
74894 आग्नेयी दाहकलना पायसी रसनिर्वृतिः |
74895 मौनी महातपःसिद्धिर्विद्या बार्हस्पती तथा || ८५ ||
74896
74897 पायसी जलसंबन्धिनी रसनिर्वृत्तिराप्यायकता | मौनी
74898 भृग्वादिमुनिसंबन्धिनी विद्या वाक्पतिता || ८५ ||
74899
74900 वैमानिकी व्योमगतिः स्थिरता चापि पार्वती |
74901 गम्भीरताथ सामुद्री भैरवी च महोन्नतिः || ८६ ||
74902
74903 शमश्रीः सौगती सौम्या मादिरी मदलोलता |
74904 माधवी पुष्पमयता वार्षिकी [शारदी घनसस्यतेति पाठः]
74905 घनशब्दिता || ८७ ||
74906
74907 सौगती सुगतराद्धान्तसिद्धा शमश्रीः शून्यतालक्षण सर्वोपप्लवशान्तिः |
74908 अथवा शोभना गतिः सुगतिर्ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्संबन्धिनी शमश्रीः
74909 सर्वानर्थनिर्वापणशक्तिः || ८७ ||
74910
74911 याक्षी च मायामयता नाभसी निष्कलङ्कता |
74912 शीततापि च तौषारी नैदाघी तापतप्तता || ८८ ||
74913
74914 मायामयता मायाप्रचुरता | निष्कलङ्कता निर्लेपता || ८८ ||
74915
74916 एताश्चान्यास्तथा बव्ह्यो देशकालक्रियात्मिकाः |
74917 नानाकारविकारोत्थास्त्रिकालोदरसंस्थिताः || ८९ ||
74918
74919 त्रिकालोदरसंस्थिता अतीता अनागता वर्तमानाश्चेत्यर्थः || ८९ ||
74920
74921 विचित्राः शक्तयः स्वस्थसमया निर्विकारया |
74922 चिता क्रियन्ते परया कलाकलनयुक्तया || ९० ||
74923
74924 स्वस्थया स्वभावादप्रच्युतया अत एव समया एकरूपया | निर्विकारया
74925 वास्तवविकारशून्यया चिता | कलाकलनं तच्छक्तिकार्यानुसंधानं
74926 तद्युक्तया || ९० ||
74927
74928 विकल्पहीना चित्सर्वा पदार्थशतदृष्टिषु |
74929 सममेवाभिपतति प्रभा प्राभाकरी यथा || ९१ ||
74930
74931 ननु विचित्राणामर्थानां विचित्रप्रथादर्शनात्कथं चितः समता तत्राह -
74932 विकल्पेति | सर्वासर्ववृत्तिप्रविष्टापि चित्तवृत्तिगतैर्विकल्पवैचित्र्यैर्लिप्यते |

74933 यथा प्राभाकरी प्रभा न वृत्तिकृतैः स्थाणुपुरुषादिविकल्पैस्तद्वदित्यर्थः
74934 ॥ ९१ ॥
74935
74936 सर्वाशाकोशविश्रान्तां पदार्थपटलीं महीम् ।
74937 कालत्रयेहाकलितां यथानुभवति क्षणात् ॥ ९२ ॥
74938
74939 दिक्कालभेदप्रयुक्तमपि वैषम्यमस्या नास्तीत्याह - सर्वाशेति । महीं
74940 वह्वीम् । अनुभवति प्रकाशयति सौरी प्रभा यथा तथा चिदपि चेतति प्रथयतीति
74941 परेणान्वयः ॥ ९२ ॥
74942
74943 तथा समस्तसंसारबृहद्दृश्यदशाश्रियम् ।
74944 कालत्रयस्थाममला चिच्चेतति तदात्मिका ॥ ९३ ॥
74945
74946 तुल्यकालपरामृष्टा त्रिकालकलनाशता ।
74947 अनन्तभुवनाभोगा परिपूर्णैव शुद्धचित् ॥ ९४ ॥
74948
74949 देशकालभेदाश्च स्वाप्रदेशकालदैर्घ्ये इवाभिन्नकालयैव चिता भास्यन्त
74950 इत्याह - तुल्यकालेति । तुल्यशब्दोऽभिन्नपरः । तथा च परिपूर्णा अखण्डैव
74951 शुद्धचिदभिन्नकालपरामृष्टैव सती अतीतादित्रिकालकलनाशतभिन्नेव
74952 प्रत्यक्षानुमित्युपमित्याद्यनन्तमानमेयपुरुषभेदभिन्नाभोगेव च
74953 भातीत्यर्थः ॥ ९४ ॥
74954
74955 परामृष्टत्रिकालाया दृष्टानन्तदृशश्चितः ।
74956 समतापरपर्याया पूर्णतैवावशिष्यते ॥ ९५ ॥
74957
74958 अत एव कालभेदे वृत्तिभेदेऽपि च तत्साक्षिण्याश्चितो न भेद इति पूर्णतैवेत्याह
74959 - परामृष्टेति ॥ ९५ ॥
74960
74961 तुल्यकालावबुद्धेन स्वादुना कटुनापि चित् ।
74962 समेन समतामेति मधुनिम्बानुभूतिवत् ॥ ९६ ॥
74963
74964 अत एव मधुरद्वयस्य तिक्तद्वयस्य वा युगपदास्वादे विषयभेदेऽपि
74965 नानुभूतिभेद इति विषयादिभेदो न चिद्भेदप्रयोजक इत्याह - तुल्यकालेति ।
74966 समेन तुल्यरसेन स्वादुना मधुरद्वयेन । तत्र
74967 मधुनिम्बाद्येकैकानुभूतिवदिति चिदभेदे दृष्टान्तः ॥ ९६ ॥
74968
74969 त्यक्तसंकल्पकलया सूक्ष्मया चिद्व्यवस्थया ।
74970 सर्वभावानुगतया सत्ताद्वैतैकरूपया ॥ ९७ ॥
74971
74972 घटपटादिविचित्रा पदार्थश्रीरपि त्यक्तपरस्परव्यावर्तकभेदसंकल्पकलया
74973 सूक्ष्मया सत्ताद्वैतैकरूपया चिद्व्यवस्थया तुल्यकालमनुभूयमाना
74974 साम्येनैवानुभूयते न भेदवैषम्येणेति न विषयादिभेदश्चिद्भेदक इति
74975 द्वयोरर्थः ॥ ९७ ॥
74976
74977 विचित्रापि पदार्थश्रीरन्योन्यवलितान्तरा ।
74978 तुल्यकालानुभवना साम्येनैवानुभूयते ॥ ९८ ॥
74979
74980 भावेनाभावमाश्रित्य भावस्त्यजति दुःखताम् ।
74981 प्रेक्ष्य भावमभावेन भावस्त्यजति दुष्टताम् ॥ ९९ ॥
74982
74983 भेदसंकल्पकलात्यागे उपायमाह - भावेनेति । भावेन चित्तेन
74984 वाचारम्भणश्रुत्या नेतिनेत्यादिश्रुत्या आचार्योपदेशस्वविचारादिना च

74985 दृश्यजातस्याभावमाश्रित्य स चित्तरूपो भावो दुःखतां
74986 शोकमोहादिपरिणामं सद्यस्त्यजति। तथापि रागादिसंस्कारदुष्टतया
74987 कालान्तरे पुनः शोकाद्युद्भवः स्यादतः
74988 सर्वदृश्यप्रतिषेधलक्षणेनाभावेन भावं
74989 परमार्थसदद्वैतानन्दस्वभावमात्मानं प्रेक्ष्य स चित्तलक्षणो भावो
74990 रागादिदुष्टतामपि जहाति। रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते इति
74991 भगवद्वचनात्। अतो बीजाभावाद्भेदसंकल्पकलात्यागः सिद्ध इत्यर्थः॥ ९९॥
74992
74993 कालत्रयमपश्यन्त्या हीनायाश्चेत्यबन्धनैः।
74994 चितश्चेत्यमुपेक्षिण्याः समतैवावशिष्यते॥ १००॥
74995
74996 उक्तमर्थं भङ्ग्यन्तरेणोपपादयति - कालत्रयमिति। वर्तमानं चेत्यं
74997 दृश्यं उपेक्षिण्या अतीतचेत्यवासनाबन्धनैर्हीनायाश्चेत्याधारं
74998 कालत्रयमप्यपश्यन्त्याश्चितो न भाव्यपि चेत्ययोगः संभाव्यत इति समतैव
74999 परिशिष्यत इत्यर्थः॥ १००॥
75000
75001 याति वाचामगम्यत्वादसत्तामिव शाश्वतीम्।
75002 नैरात्म्यसिद्धान्तदशामुपयातेव तिष्ठति॥ १०१॥
75003
75004 उपयातेवेति। वस्तुतस्तु नोपयाता यतस्तिष्ठति सतोऽसत्त्वायोगादिति भावः॥ १०१॥
75005
75006 भवत्यात्मा तथा ब्रह्म न किंचिच्चाखिलं च वा।
75007 परमोपशमेऽलीना मोक्षनाम्ना परोच्यते॥ १०२॥
75008
75009 यस्तिष्ठति स शास्त्रीयव्यवहारे प्रत्यक्त्वादात्मा भवति तथा बृहत्त्वाद्ब्रह्म
75010 भवति। परमार्थदृशा तु वाचां प्रवृत्त्यभावान्न किंचित्। यदि च
75011 प्रवृत्तिनिमित्तकल्पनया शब्दप्रवृत्तिरुच्येत तदा
75012 संकोचकारणभावात्सर्वप्रवृत्तिनिमित्तकल्पनादखिलं च। यतो वाचो
75013 निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह तस्मात्तत्सर्वमभवत् इति च श्रुतौ द्वेधापि
75014 निरूपणादिति भावः। सर्वदृश्यानां परमोपशमे सति तदवधित्वादलीना
75015 परा समता मोक्षनाम्नोच्यत इत्यर्थः॥ १०२॥
75016
75017 संकल्पकलिता त्वेषा मन्दाभासतया जगत्।
75018 न सम्यक्पश्यतीदं चिद्दृष्टिः पटलिनी यथा॥ १०३॥
75019
75020 इत्थं भेदसंकल्पकलनात्यागः सोपायो वर्णितः। इदानीं संकल्पकलने चितो
75021 मान्द्यप्रसरक्रममाह - संकल्पे इत्यादिना।
75022 जगत्सम्यक्पारमार्थिकरूपेण न पश्यति। पटलिनी पटलावरणवती॥ १०३॥
75023
75024 ईहानीहामयैरन्तर्या चिदावलिता मलैः।
75025 सा हि नोड्डयितुं शक्ता पाशबद्धेव पक्षिणी॥ १०४॥
75026
75027 ईहानीहामयैरिष्टानिष्टसंकल्पनरूपैर्मलैः उड्डयितुं सर्वनभो व्याप्तुं
75028 नभसा गन्तुं च॥ १०४॥
75029
75030 संकल्पकलनेनैव ये केचन जना इमे।
75031 पतिता मोहजालेषु विनेत्रा इव पक्षिणः॥ १०५॥
75032
75033 संकल्पजालवलितैर्विषयावटपातिभिः।
75034 पदवी गतबाधेयं न दृष्टा मत्पितामहैः॥ १०६॥
75035
75036 इयं गतबाधा निर्दुःखा अपरिच्छिन्नात्मपदवी न दृष्टा॥ १०६॥

75037
75038 दिनैः कतिपयैरेव स्फुरिता धरणीतले।
75039 वराकास्तेन ते नष्टा मशकाः कुहरेष्विव॥ १०७॥
75040
75041 तेन आत्मपदव्यदर्शनेन। ते मत्पितामहाः॥ १०७॥
75042
75043 यद्यज्ञास्यन्निमे तत्त्वं भोगदुःखार्थिनस्तदा।
75044 भावाभावान्धकूपेषु नापतिष्यन्हताशयाः॥ १०८॥
75045
75046 हताशया दुर्बुद्धयः। इमे मत्पितामहा यदि आत्मतत्त्वमज्ञास्यंस्तदा
75047 नापतिष्यन्। हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ्॥ १०८॥
75048
75049 इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन जन्तवः।
75050 धराविवरमग्नानां कीटानां समतां गताः॥ १०९॥
75051
75052 द्वन्द्वमोहेन सुखदुःखशीतोष्णाद्यर्जनप्रतीकाराभिनिवेशेन॥ १०९॥
75053
75054 ईहितानीहिताकाराः कलनामृगतृष्णिकाः।
75055 सत्यावबोधमेघेन यस्य शान्ताः स जीवति॥ ११०॥
75056
75057 सत्यावबोधमेघेन द्वन्द्वतापोपशान्त्या शान्ताः। स जीवति सार्थकजीवन इति
75058 यावत्॥ ११०॥
75059
75060 कुतः किलास्याः शुद्धाया अविच्छिन्नामलाकृतेः।
75061 चन्द्रिकाया रुचः कोष्णाः कलङ्काः कलनाश्रितः॥ १११॥
75062
75063 सत्यावबोधमात्रेण कथं तच्छान्तिरिति चेदसत्त्वदेवेत्याह - कुत इति।
75064 कोष्णा मन्दोष्णाः। कलङ्काः श्यामिकाः॥ १११॥
75065
75066 आत्मनेऽस्तु [आत्मने तु नमो इति पाठः] नमो
75067 मह्यमविच्छिन्नचिदात्मने।
75068 लोकालोकमणे देव चिरेणाधिगतोऽस्यहो॥ ११२॥
75069
75070 इदानीमखण्डवाक्यार्थं साक्षात्कृत्य
75071 तद्भावेऽवस्थितमात्मानमतिदुर्लभमधिगतं प्रणयान्नमस्यति -
75072 आत्मने इति। लोकस्यालोको ज्ञानप्रकाशस्तन्निमित्तभूतमणे। चिरेणेति।
75073 तथाचोक्तं स्वाराज्यसिद्धौ अपि भूपरमाणुभूरिसंख्येष्वपयातेषु
75074 चतुर्मुखेष्वलब्धात्। अपदुःखनिरन्तसौख्यसिन्धोर्न च लाभोऽस्ति परो
75075 निजात्मलाभात्॥ इति॥ ११२॥
75076
75077 परामृष्टोऽसि लब्धोऽसि प्रोदितोऽसि चिराय च।
75078 उद्धृतोसि विकल्पेभ्यो योसि सोसि नमोस्तु ते॥ ११३॥
75079
75080 प्रोदितः स्वीयपरमार्थरूपेणाभिव्यक्तः॥ ११३॥
75081
75082 मह्यं तुभ्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं शिवात्मने।
75083 नमो देवाधिदेवाय पराय परमात्मने॥ ११४॥
75084
75085 प्रथमे मह्यंतुभ्यमिति पदे परस्परविशेषणेन शोधनार्थे। अत
75086 एवानन्ताय। द्वितीये तु अखण्डैकरसतालक्षणः वाक्यार्थलाभार्थे। अत एव
75087 शिवात्मने देवानां ब्रह्मादीनां सर्वेन्द्रियप्राणमनसां चधिदेवाय
75088 अधिष्ठाय प्रकाशकाय॥ ११४॥

75089
75090 गतघनपरिपूर्णमिन्दुबिम्बं
75091 गतकलनावरणं स्वमेव रूपम् ।
75092 स्ववपुषि मुदिते स्वयं स्वसंस्थं
75093 स्वयमुदितं स्ववशं स्वयं नमामि ॥ ११५ ॥
75094
75095 गतघनं निरस्तमेघावरणं परिपूर्णमिन्दुबिम्बमिवेति शेषः । स्ववपुषि
75096 स्वात्मनि मुदिते आनन्दैकरसे स्वयमनन्याधारतया स्वेन पारमार्थिकरूपेण
75097 संस्थं विश्रान्तम् । निराधारमिति यावत् । स्वयमुदितं स्वप्रकाशं
75098 स्ववशं स्वाधीनस्वानन्दं स्वयमनन्योऽहं नमामि ।
75099 सर्वोत्कर्षेणानुसंदधे इत्यर्थः ॥ ११५ ॥
75100
75101 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये
75102 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादात्मोपदेशयोगो नाम
75103 चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥
75104
75105 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
75106 प्रह्लादात्मोपदेशयोगो नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥
75107
75108
75109 पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५
75110
75111 प्रह्लाद उवाच ।
75112
75113 मोमित्येकोचिताकारो विकारपरिवर्जितः ।
75114 आत्मैवायमिदं सर्वं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ १ ॥
75115
75116 साक्षात्कृतमिहात्मानं निर्वर्ण्यान्तः प्रणम्य च ।
75117 तद्बलेन जितान्बन्धाननुसंधाय नन्दति ॥ १ ॥
75118
75119 ओमिति । ओमिति ब्रह्म ओमितीदं सर्वं एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म
75120 यदोंकारः इत्यादिश्रुतेः सर्वाध्यारोपवद्ब्रह्मबोधकः
75121 सर्वापवादपरिशिष्टतद्बोधकश्च ओमित्येक एव उचितः स्वानुरूपः
75122 अभिधानाकारो यस्य । जगती जगत् तद्गतं यत्किंचित्तत्सर्वमयमनुभूयमान
75123 आत्मैव ॥ १ ॥
75124
75125 मेदोस्थिमांसमज्जासृगतीतोऽप्येष चेतनः ।
75126 अन्तरस्थो हि सूर्यादीन्प्रकाशयति दीपकः ॥ २ ॥
75127
75128 देहमात्रान्तर्गतोऽयं कथं बाह्यं सूर्यादि सर्वमिदं स्यादिति
75129 चेत्तत्प्रकाशकत्वादित्याह - मेद इति । नायं
75130 मेदोऽस्थ्याद्यात्मकदेहपरिमितः किंतु तदतीतोऽपि । यतः सूर्याद्यन्तरस्थः ॥ २ ॥
75131
75132 उष्णीकरोति दहनं रसयत्यमृतं रसम् ।
75133 इन्द्रियानुभवान्भुङ्क्ते भोगानिव महीपतिः ॥ ३ ॥
75134
75135 कथं तत्प्रकाश्यत्वमात्रेण सर्वं तदात्मकं तत्राह - उष्णीकरोतीति । यतो
75136 दहनादेरुष्णादिस्वभावता चिदधीनोष्णताभानाधीना अतश्चिदात्मैव
75137 स्वसत्तया दहनमुष्णीकरोति । एवं रसं जलं स्वसत्तयैवामृतं
75138 लब्धसत्ताकं रसयति रसतया विभावयति । एवमन्यानपि
75139 इन्द्रियानुभवान्स्पर्शादिस्वभावानर्थान्स्वसत्तयैव संपाद्य भुङ्क्ते ॥ ३ ॥
75140

75141 तिष्ठन्नपि हि नासीनो गच्छन्नपि न गच्छति।
75142 शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते॥ ४॥
75143
75144 तिष्ठन् सदा निष्क्रियोऽपि न आसीन उपविष्ट इव धावनादिव्यवहारादुपरतः।
75145 वाय्वादित्यात्मना सदागतित्वात्। तथा कालात्मना सदा गच्छन्नपि
75146 कुलालचक्रमिव न तिलमात्रमन्यतो गच्छति। शान्तो निर्व्यवहारोऽपि
75147 सर्वव्यवहारस्थः॥ ४॥
75148
75149 पूर्वमद्य तथेदानीमिहामुत्रोभयत्र च।
75150 विहितोऽविहितोऽप्येष समः सर्वासु वृत्तिषु॥ ५॥
75151
75152 ननु पूर्वकृतेनाद्य सुखदुःखाभ्यां लिप्यते। इदानीमिहकृतेनाग्रेऽमुत्र
75153 लिप्स्यते तत्कथं कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्युच्यते तत्रह - पूर्वमिति। इहास्मिन्
75154 लोके अमुत्र परलोके उभयत्र इहलोकसंधिभूते स्वप्रस्थाने च विहितः
75155 शास्त्रानिषिद्धशुभकर्मफलभुक् अविहितः
75156 शास्त्रनिषिद्धाशुभकर्मफलभुगपि सन् सर्वासु भोगवृत्तिषु सम एव।
75157 दृश्यैर्भोगैर्दृशो विकारासिद्धेरित्यर्थः॥ ५॥
75158
75159 उद्भवत्यभयो भावं भुवनानि ततस्ततः।
75160 ब्रह्मादितृणपर्यन्तं जगदावर्तयन्स्थितः॥ ६॥
75161
75162 भोक्रस्पर्शिभिर्भोगैः कथं कर्मणां साफल्यं तत्राह - उद्भवतीति।
75163 वस्तुतोऽभय एवात्मा तत्तत्कर्मानुरूपं स्वयमुद्भवति उद्भूतं च
75164 ब्रह्मादितृणपर्यन्तं भोक्तृभोग्यभावं तदधिकरणानि
75165 चतुर्दशभुवनानि चेति जगत्स्वसंनिधिमात्रेणावर्तयन् स्थितस्तदेवास्य
75166 कर्मफलमित्यर्थः॥ ६॥
75167
75168 नित्यस्पन्दमयो नित्यमपि देवात्सदागतेः।
75169 स्थाणोरप्यक्रियो नित्यमाकाशादप्यलेपकः॥ ७॥
75170
75171 नन्वस्पन्दः कथमावर्तयेत्तत्राह - नित्येति। नित्यात्मसत्ताया एव
75172 स्पन्दसत्तात्वान्नित्यं स्पन्दमयो नित्यमक्रियो नित्यमलेपकश्च॥ ७॥
75173
75174 मनांसि क्षोभयत्येष पल्लवानीव मारुतः।
75175 वाहयत्यक्षपङ्क्तिं स्वामश्वालीमिव सारथिः॥ ८॥
75176
75177 ननु मन इन्द्रियाणि वा देहादि प्रवर्तयन्ति नात्मा तत्राह - मनांसीति।
75178 अक्षपङ्क्तिमिन्द्रियपङ्क्तिम्॥ ८॥
75179
75180 अतिदुर्विधवद्देहगेहे कर्मरतः सदा।
75181 सम्राडिवात्मनि स्वस्थः संस्थितो भोगभुग्विभुः॥ ९॥
75182
75183 अत्यन्ता दुर्विधा दुर्दशा यस्य तद्वत्। इवशब्दो दुर्विधाया
75184 मिथ्यात्वद्योतनार्थः पूर्वविरुद्धदशास्वपि योज्यः॥ ९॥
75185
75186 एष एव सदाऽन्विष्यः स्तुत्यो ध्यातव्य एव तु।
75187 जरामरणसंमोहादनेनोत्तीर्य गम्यते॥ १०॥
75188
75189 अनेन अन्विष्टेनेति शेषः॥ १०॥
75190
75191 सुलभश्चायमत्यन्तं सुजेत्यश्चाप्तबन्धुवत्।
75192 शरीरपद्मकुहरे सर्वेषामेव षट्पदः॥ ११॥

75193
75194 सुलभो ज्ञानमात्रेण लब्धुं शक्यः | सुजेयः स्मृतिमात्रेण वशीकर्तुं
75195 योग्यः || ११ ||
75196
75197 अनाक्रुष्टोऽप्यनाहूतः स्वदेहादेव लभ्यते |
75198 मनागेवोपहूतोऽपि क्षणाद्भवति सन्मुखः || १२ ||
75199
75200 दूरस्थस्य मित्रादेराक्रुश्याह्वानाल्लाभः | ईषद्दुरस्थस्य
75201 त्वाह्वानमात्रादस्य तु लाभेन तदुभयापेक्षेति भावः | उपहूतः
75202 प्रणवोच्चारणेनानुस्मृतः || १२ ||
75203
75204 नास्य संसेव्यमानस्य सर्वसंपत्तिशालिनः |
75205 धनानामीश्वरस्येव स्मयो गर्वो यथा भवेत् || १३ ||
75206
75207 धनानामीश्वरस्य धनिकस्य यथा स्मयो मानो गर्वः परावहेलना
75208 संभाव्यते तथास्य नेत्यर्थः || १३ ||
75209
75210 आमोद इव पुष्पेषु तैलं तिलकणेष्विव |
75211 रसजातिष्विवास्वादो देवो देहेषु संस्थितः || १४ ||
75212
75213 कथमयं देहेऽस्ति तदाह - आमोद इति | आस्वादो माधुर्यम् || १४ ||
75214
75215 अविचारवशादेष हृदयस्थोऽपि चेतनः |
75216 न ज्ञायते चिरादृष्टो [चिराद्दृष्टो इत्यपि पाठः]
75217 दृष्टबन्धुरिवाग्रतः || १५ ||
75218
75219 चिरं प्रागदृष्टः संप्रत्यग्रतो दृष्टो बन्धुः पित्रादिरिव || १५ ||
75220
75221 विचारणापरिज्ञात एतस्मिन्परमेश्वरे |
75222 अभ्युदेति परानन्दो लब्धे प्रियजने यथा || १६ ||
75223
75224 अस्मिन्दृष्टे परे बन्धावुद्दामानन्ददायिनि |
75225 आयान्ति दृष्टयस्तास्ता याभिर्भङ्गो विलीयते || १७ ||
75226
75227 भङ्गो मरणादिर्विच्छेदः || १७ ||
75228
75229 त्रुट्यन्ते सर्वतः पाशाः क्षीयन्ते सर्वशत्रवः |
75230 न कृन्तन्ति मनांस्याशा गृहाणीव दुराखवः || १८ ||
75231
75232 पाशाः स्नेहादयः | शत्रवः कामादयः | आशास्तृष्णाः || १८ ||
75233
75234 अस्मिन्दृष्टे जगद्दृष्टं श्रुतेऽस्मिन्सकलं श्रुतम् |
75235 स्पृष्टे चास्मिञ्जगत्स्पृष्टं स्थितेऽस्मिन्संस्थितं जगत् || १९ ||
75236
75237 तदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमाह - अस्मिन्निति | स्थितेऽस्मिन्निति
75238 तत्सत्ताधीनसत्ताकं जगदित्यर्थः || १९ ||
75239
75240 एष जागर्ति सुप्तानां प्रहरत्यविवेकिनाम् |
75241 हरत्यापदमार्तानां वितरत्यमहात्मनाम् || २० ||
75242
75243 एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः इति श्रुतिमालम्ब्याह -
75244 एष इति | अमहात्मनां परिच्छिन्नात्मकेश्वरोपासकानाम् | आर्तानामापदं

75245 हरति वितरति वाञ्छितमिति शेषः ॥ २० ॥
75246
75247 विचरत्येष लोकेषु जीव एव जगत्स्थितौ ।
75248 विलसत्येव भोगेषु प्रस्फुरत्येव वस्तुषु ॥ २१ ॥
75249
75250 जगत्स्थितौ एष आत्मा जीव एव भूत्वा विचरति भोगेषु विलसति ।
75251 वस्त्रालंकारसमाजोत्सवादिवस्तुषु स्फुरति शोभते ॥ २१ ॥
75252
75253 आत्मनात्मानमेवातः शान्तेनानुभवन्भवी ।
75254 स्थितः सर्वेषु देहेषु तीक्ष्णत्वं मरिचेष्विव ॥ २२ ॥
75255
75256 असाधारणजीवभेदभ्रमदशायामप्यस्य न
75257 साधारणैकात्म्यस्फूर्तिक्षतिरित्याह - आत्मनेति ॥ २२ ॥
75258
75259 चेतनाकलनारूपी सबाह्याभ्यन्तराश्रितः ।
75260 जगत्पदार्थसंभारे सत्तासामान्यमास्थितः ॥ २३ ॥
75261
75262 पूर्वोत्तरानुसंधानं चेतना वर्तमानदर्शनं कलना तद्रूपी
75263 सबाह्येष्वाभ्यन्तरेषु चेतनोपाधिषु आश्रितः । जगत्पदार्थानां संभारे तु
75264 अधिष्ठानसत्तासामान्यमात्रस्वभावं सर्वानुगतमास्थितः ॥ २३ ॥
75265
75266 एष शून्यत्वमाकाशे स्पन्द एष सदागतौ ।
75267 प्रकाशश्चैव तेजस्तु पयस्स्वेष रसः परः ॥ २४ ॥
75268
75269 काठिन्यमवनावेवमौष्ण्यमेव हुताशने ।
75270 शैत्यमेष निशानाथे सत्ता चैष जगद्गणे ॥ २५ ॥
75271
75272 मषीपिण्डे यथा कार्ष्ण्यं शैत्यं हिमकणे यथा ।
75273 यथा पुष्पेषु सौगन्ध्यं देहे देहपतिस्तथा ॥ २६ ॥
75274
75275 तथा देहपतिरात्मा देहे प्रकाशतः इत्यर्थः ॥ २६ ॥
75276
75277 यथा सर्वगता सत्ता कालः सर्वगतो यथा ।
75278 प्रभुशक्तिर्मही यस्य सर्वदेशगता यथा ॥ २७ ॥
75279
75280 प्रकाशतामेव मन-इन्द्रियादिव्यावृत्तां सर्वक्षेत्रसाधारणीं
75281 दृष्टान्तैर्दर्शयति - यथेति द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥
75282
75283 रूपालोकमनस्कारयुक्तं सत्त्वं तथात्मनः ।
75284 नित्यः सोऽयं महादेवो देवानामेव बोधकः ॥ २८ ॥
75285
75286 यथैते दृष्टान्तास्तथा
75287 रूपालोकैश्चक्षुरादिव्यापारैर्मनस्कारैर्मानसव्यापारैश्च युक्तं
75288 यद्बाह्याभ्यन्तरप्रकाशनं तदात्मनः कृत्यमिति प्रकाशैकस्वभावः स
75289 इत्यर्थः । एवमधिदैवं सर्वदेवानां सूर्येन्द्रचन्द्रादीनामपि बोधकोऽयं
75290 प्रसिद्धो महादेवोऽहमेवास्मीति प्रेणान्वयः ॥ २८ ॥
75291
75292 अहमेवास्मि मे नास्ति कलनापि किलेतरा ।
75293 रेणुनेवाणुना व्योम्नि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ २९ ॥
75294
75295 अणुना सूक्ष्मतमेन रेणुना ॥ २९ ॥
75296

75297 संभ्रमेणेव पाषाणे संबन्धो मयि नेतरैः।
75298 सुखदुःखश्रियो देहे मा पतन्तु पतन्तु वा॥ ३०॥
75299
75300 संभ्रमेण भयकम्पादिना॥ ३०॥
75301
75302 तुम्बकोपरि धाराश्च का नः क्षतिरुपस्थिता।
75303 दीपाङ्गातिगतो रज्ज्वा नालोको बध्यते यथा॥ ३१॥
75304
75305 तुम्बकः अलाबूः। इवार्थे चकारः। जलधारा इवेत्यर्थः। नः अस्माकं
75306 तुम्बकाकाशकल्पानामिति भावः। दीपाङ्गानि तैलवर्तिपात्राण्यतिक्रम्य निर्गतो
75307 दीपालोको यथा रज्ज्वा न बध्यते॥ ३१॥
75308
75309 तथा नायमहं बद्धः सर्वभावगणातिगः।
75310 संबन्धः कोऽस्तु नः कामैर्भावाभावैरथेन्द्रियैः॥ ३२॥
75311
75312 केन संबध्यते व्योम केन संबाध्यते मनः।
75313 शरीरे शतधा याते खण्डना का शरीरिणः॥ ३३॥
75314
75315 संबाध्यते अभिहन्यते। अमूर्तत्वादिति भावः॥ ३३॥
75316
75317 कुम्भे भग्ने क्षते क्षीणे कुम्भाकाशस्य का क्षतिः।
75318 पिशाचक इवादृश्यो मनो नामोदितं मुधा॥ ३४॥
75319
75320 कपालशो भग्ने छिद्रीभावेन क्षते मृदपचयेन क्षीणे॥ ३४॥
75321
75322 जडे तस्मिन्क्षते बोधात्का नः क्षतिरुपस्थिता।
75323 सुखदुःखमयी यस्य वासना तन्मनो मम॥ ३५॥
75324
75325 बोधान्मनोव्यतिरिक्तात्मदर्शनात्। यस्य सुखदुःखमयी वासना तत्तादृशं
75326 मनः पूर्वमज्ञतादशायामभवन्नेदानीमस्तीत्यर्थः॥ ३५॥
75327
75328 अभवत्पूर्वमद्यैका संपन्नाऽतनुनिर्वृतिः।
75329 अन्यो भुङ्क्तेऽन्य आदत्तेऽप्यन्यस्यानर्थसंकटः॥ ३६॥
75330
75331 अतनुरपरिच्छिन्ना निर्वृतिः सुखविश्रान्तिः॥ ३६॥
75332
75333 अन्यः पश्यत्यहो मौर्ख्यं कस्येयं खलु चक्रिका।
75334 भुङ्क्ते प्रकृतिरादत्ते मनोदेहस्य संकटः॥ ३७॥
75335
75336 एषां भोक्रादीनामैक्यादध्यासलक्षणं मौर्ख्यं कस्यैन्द्रजालिकस्य
75337 चक्रिका चक्रवत्परिवर्तनचातुरीत्यर्थः। भोक्रादिभेदं दर्शयति -
75338 भुङ्क्ते इति॥ ३७॥
75339
75340 दुष्टात्मा मौर्ख्यमस्तीह न किंचित्केवले क्षतिः।
75341 न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न च भोगविवर्जने॥ ३८॥
75342
75343 प्रकृत्यादिदुष्टः दोषारोपित आत्मा। विमर्शेन किंचिन्मौर्ख्यमस्ति
75344 तेनाक्षतिरित्यर्थः॥ ३८॥
75345
75346 यदायाति तदायातु यत्प्रयाति प्रयातु तत्।
75347 सुखेषु मम नापेक्षा नोपेक्षा दुःखवृत्तिषु॥ ३९॥
75348

75349 सुखदुःखान्युपायान्तु यान्तु वाप्यहमेषु कः।
75350 वासना विविधा देहे त्वस्तं चोदयमेव वा॥ ४०॥
75351
75352 प्रयान्तु नाहमेतासु न चैता मम काश्चन।
75353 एतावन्तमहं कालमज्ञानरिपुणा हतः॥ ४१॥
75354
75355 एता वासनाः॥ ४१॥
75356
75357 हृत्वा विवेकसर्वस्वमेकान्तमवपोथितम्।
75358 वैष्णवेन प्रसादेन स्वसमुत्थेन चारुणा॥ ४२॥
75359
75360 अज्ञानरिपुणावपोथितं हिंसितम्। अवबोधितम् इति पाठे अविवेकसर्वस्वमिति
75361 च्छेदः। वैष्णवेन प्रसादेनानुग्रहेण मे अविवेकसर्वस्वं हृत्वा एकान्तं
75362 नियतैकस्वभावं ब्रह्म अवबोधितम्॥ ४२॥
75363
75364 इदानीं संपरिज्ञाय मयैष परिमोषितः।
75365 अहंकारपिशाचोऽयं शरीरतरुकोटरात्॥ ४३॥
75366
75367 परिमोषितोऽपहारितः॥ ४३॥
75368
75369 परावबोधमन्त्रेण मयेदानीमपाकृतः।
75370 निरहंकारयक्षोऽयं मच्छरीरमहाद्रुमः॥ ४४॥
75371
75372 इदानीं मच्छरीरमहाद्रुमो निर्गतोऽहंकारयक्षो यस्मात्तथाविधः सन्
75373 पुण्यतामायातः॥ ४४॥
75374
75375 पुण्यतामलमायातः प्रफुल्ल इव राजते।
75376 प्रशान्तमोहदारिद्र्यो दुराशादोषसंक्षये॥ ४५॥
75377
75378 विवेकधनसंभारान्स्थितोऽस्मि परमेश्वरः।
75379 ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टा द्रष्टव्यदृष्टयः॥ ४६॥
75380
75381 विवेकधनसंभारान् प्राप्येति शेषः॥ ४६॥
75382
75383 तत्प्राप्तमधुना येन नाप्राप्तमवशिष्यते।
75384 दिष्ट्या दूरोज्झितानर्थामपेतविषयोरगाम्॥ ४७॥
75385
75386 संशान्तमोहनीहारां शान्ताशामृगतृष्णिकाम्।
75387 रजोरहितसर्वाशां शीतलोपशमद्रुमाम्॥ ४८॥
75388
75389 प्राप्तोऽस्मि विततां भूमिमुन्नतां पारमार्थिकीम्।
75390 स्तुत्या प्रणत्या विज्ञप्त्या शमेन नियमेन च॥ ४९॥
75391
75392 विष्णोः स्तुत्या प्रणत्या विज्ञप्त्या प्रार्थनया च वरमुखेन लब्धः॥ ४९॥
75393
75394 लब्धोऽयं भगवानात्मा दृष्टश्चाधिगतः स्फुटम्।
75395 अहंकारपदातीतश्चिरात्संस्मृतिमागतः॥ ५०॥
75396
75397 स्वभावाद्भगवानात्मा विष्णोर्ब्रह्म सनातनम्।
75398 इन्द्रियोरगगर्तेषु मरणश्वभ्रभूमिषु॥ ५१॥
75399
75400 विष्णोः प्रसादाद्ब्रह्म आत्मा संस्मृतिमागत इति पूर्वेणान्वयः।

75401 इन्द्रियेत्यादेरहं समवमोषित इति चतुर्थेनान्वयः। इन्द्रियाण्येवोरगगर्ताः
75402 सर्पबिलानि येषु। एवमुत्तरत्रापि बहुव्रीहयः॥ ५१॥
75403
75404 तृष्णाकरञ्जकुञ्जेषु कामकोलाहलेषु च।
75405 वासनावनजालेषु जन्मकूपान्तरेषु च॥ ५२॥
75406
75407 वासनावनजालेष्विति सर्वसप्तम्यन्तानां विशेष्यम्॥ ५२॥
75408
75409 दुःखदावाग्निदाहेषु दुःखदावाग्निहारिषु।
75410 पातोत्पातदशालक्षैर्मज्जनोन्मज्जनभ्रमैः॥ ५३॥
75411
75412 दुःखान्येव दावाग्निदाहो यत्र। दुःखाः दावाग्नय इव हारिणः
75413 परधनप्राणापहारिणश्चोरा यत्र।
75414 पातोत्पातसदृशैर्विपत्संपद्दशालक्षैः।
75415 मज्जनप्रायैरधोगतिभिरुन्मज्जनप्रायैः सद्गतिभिः॥ ५३॥
75416
75417 आविर्भावतिरोभावैराशापाशविचेष्टनैः।
75418 अहं चिरमहंकारद्विषा समवमोषितः॥ ५४॥
75419
75420 अहं चिरमहंकारलक्षणेन द्विषा सम्यगवमोषितः आत्मप्रमोषेण पीडितः॥
75421 ५४॥
75422
75423 निशायामल्पवीर्यात्मा पिशाचेनेव जङ्गले।
75424 स्वयमेव त्वथेदानीं क्रियाशक्त्या स्वयैव हि॥ ५५॥
75425
75426 शौरिणा व्यपदेशेन प्रसन्नविष्णुव्याजेन स्वयं स्वेनैव विवेकश्रीः
75427 प्रबोधिता उद्दीपिता। तया विवेकश्रिया ईशाने ईश्वरे स्वात्मनि प्रबुद्धे भवति
75428 प्रबुद्धे सति॥ ५५॥
75429
75430 शौरिणा व्यपदेशेन विवेकश्रीर्विबोधिता।
75431 प्रबुद्धे भवतीशाने तमहंकारराक्षसम्॥ ५६॥
75432
75433 न पश्यामि नभोदीपे ज्वलिते तिमिरं यथा।
75434 तस्याहंकारयक्षस्य मनोविवरवासिनः॥ ५७॥
75435
75436 दीपस्येव प्रशान्तस्य न वेद्मि गतिमीश्वरः।
75437 दृष्ट एव त्वयीशाने पलायनपरायणः॥ ५८॥
75438
75439 संपन्नो मदहंकारश्चोरः सूर्योदये यथा।
75440 असदभ्युत्थिते तस्मिन्नहंकारे पिशाचवत्॥ ५९॥
75441
75442 असतोऽज्ञानात्प्रागभ्युत्थिते संप्रति गते सति निर्गतो गोनसोऽजगरो
75443 यस्मात्तथाविधो द्रुमो वृक्षवान् आराम इव।
75444 द्रुशब्दाद्वृक्षवाचकान्मत्वर्थे द्युद्रुभ्यां मः इति मप्रत्ययः॥ ५९॥
75445
75446 गते तिष्ठाम्यहं स्वस्थो निर्गोनस इव द्रुमः।
75447 शाम्यामि परिनिर्वामि जगत्यस्मिन्प्रबोधवान्॥ ६०॥
75448
75449 तस्करेणोज्झितोऽस्मीति निर्वृतोऽस्मि चिरोदयम्।
75450 शैत्यमभ्यागतोस्म्यन्तः शान्ताशामृगतृष्णिकः॥ ६१॥
75451
75452 तस्करेण आत्मप्रमोषकेणाहंकारेण॥ ६१॥

75453
75454 प्रावृडम्बुभरस्नातः शान्तदाव इवाचलः ।
75455 प्रमार्जितेहमित्यस्मिन्पदे स्वार्थविचारतः ॥ ६२ ॥
75456
75457 शान्तदावो निर्वाणदवाग्निरचलः पर्वत इव ॥ ६२ ॥
75458
75459 को मोहः कानि दुःखानि काः कदाशाः क आधयः ।
75460 नरकस्वर्गमोक्षादिभ्रमाः सत्यामहंकृतौ ॥ ६३ ॥
75461
75462 के आधयो मानसव्यथाः । परलोकदुःखादिचिन्तया कुतो नाधयः स्युस्तत्राह
75463 - नरकेति ॥ ६३ ॥
75464
75465 भित्तावेव प्रवर्तन्ते चित्रेहा न नभस्तले ।
75466 अहंकारकलापित्ते चित्ते ज्ञानचमत्कृतिः ।
75467 न राजतेऽशुके म्लाने यथा कुङ्कुमरञ्जना ॥ ६४ ॥
75468
75469 ननु सत्येवाहंकारे मोहादिप्रशमचमत्कृतिः किं न स्यात्तत्राह -
75470 अहंकारेति । अहंकारकलालक्षणे पित्ते पित्तजोन्मादे सति ॥ ६४ ॥
75471
75472 निरहंकारजलदे तृष्णासारविवर्जिते ।
75473 भाति चित्तशरद्व्योम्नि स्वच्छता कान्तिशालिनी ॥ ६५ ॥
75474
75475 इदानीं सरःसमुद्रादिनानाभावैरात्मानं रूपयन्नमस्यति -
75476 निरहंकारेत्यादिना । कान्तिशालिनी आत्मचन्द्रप्रकाशशालिनी । स्वच्छता
75477 नैर्मल्यम् ॥ ६५ ॥
75478
75479 निरहंकारपङ्काय संप्रसन्नान्तराय च ।
75480 मह्यमानन्दसरसे तुभ्यमात्मन्नमो नमः ॥ ६६ ॥
75481
75482 मह्यं प्रत्यगात्मभूताय । तुभ्यं ब्रह्मणे । एवमग्रेऽपि ॥ ६६ ॥
75483
75484 शान्तेन्द्रियोग्रग्राहाय क्षीणचित्तौर्ववह्नये ।
75485 आनन्दाम्बुधये तुभ्यं मह्यमात्मन्नमो नमः ॥ ६७ ॥
75486
75487 गताहंकारमेघाय शान्ताशादाववह्नये ।
75488 मह्यमानन्दशैलाय विश्रान्ताय नमो नमः ॥ ६८ ॥
75489
75490 विश्रान्ताय अचलाय ॥ ६८ ॥
75491
75492 प्रफुल्लानन्दपद्माय शान्तचिन्तामयोर्मये ।
75493 मह्यं सन्मानसायात्मंस्तुभ्यमन्तर्नमो नमः ॥ ६९ ॥
75494
75495 सद्ब्रह्म तल्लक्षणाय । मानसाय देवसरसे ॥ ६९ ॥
75496
75497 संविदाभासपक्षाय पद्मकोटरवासिने ।
75498 सर्वमानसहंसाय स्वात्मनेऽन्तर्नमो नमः ॥ ७० ॥
75499
75500 संविदाभासौ बुद्धितद्वृत्तिप्रतिबिम्बचैतन्ये एव पक्षौ यस्य ॥ ७० ॥
75501
75502 कलाकलितरूपाय निष्कलायामृतात्मने ।
75503 सदोदिताय पूर्णात्मन् शशिने ते नमो नमः ॥ ७१ ॥
75504

75505 कलाभिः एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च इति श्रुत्युक्ताभिः
75506 सप्तदशभिः षोडशकलः सोम्य पुरुष इति श्रुतिदर्शिताभिर्वा | चन्द्रपक्षे तु
75507 प्रसिद्धाभिः | निष्कलाय निरवयवाय | चन्द्रपक्षे कलाव्यतिरिक्तदेवतात्मने ||
75508 ७१ ||
75509
75510 सदोदिताय शान्ताय महाहृद्ध्वान्तहारिणे |
75511 सर्वगायाप्यदृश्याय चित्सूर्याय नमो नमः || ७२ ||
75512
75513 चित्सूर्ये प्रसिद्धसूर्यात्सदोदितायेत्यादिविशेषणैर्विशेषो दर्शितः | शान्ताय
75514 अतापकाय | अदृश्याय दृश्यविलक्षणाय || ७२ ||
75515
75516 अस्नेहस्नेहदीपाय वृत्तिनिष्क्रान्तवर्तिने |
75517 स्वभावाधारधीराय चिद्दीपाय नमो नमः || ७३ ||
75518
75519 अस्नेहो निस्तैलः | स्नेहं परमप्रेमाणं दीपयतीति स्नेहदीपः | अथवा
75520 पुत्रमित्रधनादिष्वस्नेहाः यतयस्तेषां स्नेहेन दीप्यते |
75521 सर्ववस्तुस्वभावानामाधाराय | धीराय धीप्रकाशकाय || ७३ ||
75522
75523 मदनानलसंतप्ते शीतेन मनसा मनः |
75524 भग्नमन्तर्मया तप्तमयसेव बलादयः || ७४ ||
75525
75526 इदानीं स्वपौरुषं सफलमित्यभिनन्दति - मदनेत्यादिना | यथा अयसा
75527 कार्ष्णायसटङ्केन तप्तमयो भज्यते तथा शीतेन शमादियुक्तेन मनसा
75528 मदनानलसंतप्तं मनो मया भग्नमित्यर्थः || ७४ ||
75529
75530 इन्द्रियेणेन्द्रियं छित्त्वा छित्त्वा च मनसा मनः |
75531 अहंकृतिमहंकृत्या छित्त्वा शेषो जयाम्यहम् || ७५ ||
75532
75533 प्रत्यक्प्रवणेनेन्द्रियेण चक्षुरादिना पराक्प्रवणं तदेव छित्त्वा | एवं
75534 मनोहंकारयोरपि बोध्यम् | शेषोऽवशिष्टचिन्मात्रोऽहम् || ७५ ||
75535
75536 भावेनाभावमाच्छिद्य हित्वा तृष्णामतृष्णया |
75537 निष्पिष्य प्रज्ञयाऽप्रज्ञां ज्ञोऽज्ञः सत्योसि ते नमः || ७६ ||
75538
75539 भावेन श्रद्धया | अभावमश्रद्धाम् | ऊहापोहवती बुद्धिः प्रज्ञा तया
75540 अविचारसंदेहादिलक्षणामप्रज्ञाम् | अज्ञो ज्ञातृत्वाभिमानशून्यो ज्ञो
75541 ज्ञप्तिमात्रस्वभाव एव सत्योऽसि तादृशाय ते तुभ्यं [अत्र मह्यं इति
75542 क्वचित्पठ्यते] नमः || ७६ ||
75543
75544 मनसा मनसि च्छिन्ने निरहंकारतां गते |
75545 भावेन गलिते भावे स्वच्छस्तिष्ठामि केवलः || ७७ ||
75546
75547 भावेन ब्रह्माहंभावेन देहाद्यहंभावे गलिते || ७७ ||
75548
75549 निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कमनीहितम् |
75550 केवलं स्पन्दशुद्धात्मन्येव [आत्मन्येतत्तिष्ठति इति पाठः]
75551 तिष्ठति मे वपुः || ७८ ||
75552
75553 निर्भावं भावनाहेतुबुद्धिशून्यम् | अनीहितं इच्छाहेतुचित्तशून्यम् | स्पन्दः
75554 प्राणनक्रिया तन्मात्रेण शुद्ध आत्मा यस्य तथाविधे जीवन्मुक्तात्मनि तिष्ठति
75555 जीवति | तथा च श्रुतिः तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च इति || ७८ ||
75556

75557 हेलानुकम्पितानन्तविश्वेशादतिशायिनी |
75558 परमोपशमोपेता जातेयं मम निर्वृतिः || ७९ ||
75559
75560 हेलयैव अनुकम्पिता भोगैश्वर्यदाएनेनानुगृहीता अनन्ताः स्वभक्ता येन
75561 तथाविधाद्विश्वेशाद्ब्रह्मविष्ण्वादेरप्यतिशायिनी उत्कृष्टा
75562 निर्वृतिर्निरतिशयानन्दविश्रान्तिः || ७९ ||
75563
75564 प्रशान्तमोहवेतालो गताहंकारराक्षसः |
75565 कदाशारूपिकोनमुक्तो जातोऽस्मि विगतज्वरः || ८० ||
75566
75567 रूपिका पिशाची तयोन्मुक्तः | अत एव विगतज्वरः || ८० ||
75568
75569 तृष्णारज्जुगुणं छित्त्वा मच्छरीरकपञ्जरात् |
75570 न जाने क्व गतोड्डीय दुरहंकृतिपक्षिणी || ८१ ||
75571
75572 उद्धूलिते घनाज्ञानकुलाये कायपादपात् |
75573 न जाने गत उड्डीय क्वाहंभावविहंगमः || ८२ ||
75574
75575 उद्धूलिते ज्ञानाभ्यासपेषणेन धूलीकृत्योड्डायिते || ८२ ||
75576
75577 दुराशादीर्घदौरात्म्यधूसरा भोगभस्मना |
75578 भयभोगिहिता दिष्ट्या भूयस्यो वासनाः क्षताः || ८३ ||
75579
75580 दुराशाभिर्दीर्घैर्दौरात्म्यैर्दुष्टदेहाद्यात्मत्वाभिमानैश्च धूसरा मलिना
75581 | भयलक्षणानां भोगिनां सर्पाणां हिता | भूयस्यो दुर्वासनाः
75582 भोगान्भस्मयतीति भोगभस्म समाधिस्तेन क्षता उच्छिन्नाः || ८३ ||
75583
75584 एतावन्तमहं कालं कोऽभुवं चित्रमीदृशम् |
75585 येनाहमेष मिथ्यैव दृढाहंकारतां गतः || ८४ ||
75586
75587 इदानीं निद्राक्षये स्वाप्नदुर्दशामिव प्राक्तनीमहंकारदशां स्मृत्वा
75588 विस्मयते - एतावन्तमिति | चित्रमाश्चर्यम् || ८४ ||
75589
75590 अद्याहमस्मि जातोऽयमहमद्य महामतिः |
75591 अहंकारमहाभ्रेण यत्कृष्णेनालमुज्झितः || ८५ ||
75592
75593 अद्याहमयमनुभूयमाननिरतिशयानन्दस्वभावो जातः प्रादुर्भूतः |
75594 यद्यतोऽहं महती अपरिच्छिन्नब्रह्माकारा मतिः साक्षात्कारवृत्तिर्यस्य
75595 तथाविधः सन्नहंकारमहाभ्रेणालं निःशेषमुज्झितः | निर्मुक्त इत्यर्थः ||
75596 ८५ ||
75597
75598 दृष्टोऽयमात्मा भगवांस्तथैवाधिगतो मया |
75599 आलब्धश्चानुभूतोऽङ्गं स्वानुभूतौ नियोजितः || ८६ ||
75600
75601 महामतिरित्येतद्विशदयति - दृष्ट इति | वाक्यप्रमाणेन दृष्टो
75602 मननेनाधिगतः समाधौ मनसा
75603 चिराश्लेषमालब्धसमाध्यनुभूतश्चाङ्गं स्वदेहमिव सदा स्वानुभूतौ
75604 नियोजितः | तथाचाहुः देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् |
75605 आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते || इति || ८६ ||
75606
75607 गतास्पदं गतमननं गतैषणं
75608 तिरस्कृतं निपुणमहंकृतिभ्रमैः |

75609 निरीहितं व्यपगतरागरञ्जनं
75610 विकौतुकं प्रशममिदं गतं मनः ॥ ८७ ॥
75611
75612 सांप्रतं निर्दोषविक्षेपं स्वमनः प्रशमं गतमित्याह - गतास्पदमिति
75613 । गतास्पदं निर्विषयम् । विषयाणां मननाद्धि तेष्वेषणा प्रसिद्धेति
75614 मूलोच्छित्त्या गतमननं गतैषणं च । निपुणं नितरां तिरस्कृतं
75615 निराकृतमुज्झितमिति यावत् । अत एव निरीहितं निश्चेष्टम् । कौतुकं
75616 भोगोत्कण्ठा तद्रहितम् । अत एव निरिन्धनाग्निवत्प्रशमं गतमित्यर्थः ॥ ८७ ॥
75617
75618 दुरुत्तराः समविषमा महापदः
75619 सुदुःसहाः प्रभवनदीर्घदोषदाः ।
75620 गताः क्षयं समधिगतो महेश्वर-
75621 श्चिदद्वयोऽपगामचित्त्वमन्तरे ॥ ८८ ॥
75622
75623 मनःप्रशमादेव सर्वापन्निवृत्तिं निरतिशयानन्दात्मावाप्तिं च
75624 वदन्नुपसंहरति - दुरुत्तरा इति । प्रभवनानि नानायोनिजन्मपरंपराः
75625 दीर्घा दोषाः कामलोभमोहादयस्तत्प्रदाः समाश्चिरकालैकरूपदुःखाः
75626 विषमाः प्रतिक्षणविचित्रदुःखा महापदः क्षयं गताः । चिदद्वयो
75627 महेश्वरः पूर्णानन्दात्मा समधिगतः प्राप्तः । तत्कुतः । यतः अन्तरे
75628 प्रत्यगात्मन्यचित्त्वमज्ञानजाड्यं ज्ञानेनापगतं बाधितमित्यर्थः ॥ ८८ ॥
75629
75630 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
75631 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे ब्रह्मात्मचिन्ता [१] नाम
75632 पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥
75633
75634 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
75635 ब्रह्मात्मचिन्ता [ब्रह्मतात्मलाभचिन्ता इति पाठः] नाम
75636 पञ्चविंशः सर्गः ॥ ३५ ॥
75637
75638
75639 षट्त्रिंशः सर्गः ३६
75640
75641 प्रह्लाद उवाच ।
75642
75643 आत्मा सर्वपदातीतश्चिरात्संस्मृतिमागतः ।
75644 दिष्ट्या लब्धोऽसि भगवन्नमस्तेस्तु महात्मने ॥ १ ॥
75645
75646 आत्मानं दुर्लभं प्राप्य प्रह्लादः प्रणमन्मुहुः ।
75647 स्तौति नन्दति कान्तेव कान्तेन रमते रहः ॥ १ ॥
75648
75649 सर्वेभ्यो मानुषानन्दादिहैरण्यगर्भान्तेभ्यः पदेभ्यः
75650 सुखोत्कर्षस्थानेभ्योऽप्यतीतो निरतिशयानन्दरूपः आत्मा प्रत्यक् । महात्मने
75651 अपरिच्छिन्नस्वभावाय ॥ १ ॥
75652
75653 अभिवन्द्याथ चालोक्य चिरमालिङ्ग्यसे मया ।
75654 कोऽन्यः स्यात्त्वदृते बन्धुर्भगवन्भुवनत्रये ॥ २ ॥
75655
75656 चिरमालिङ्ग्यसे क्षीरोदकवत्समरसवृत्त्या समाधावनुभूयसे । बन्धुः
75657 परमप्रियः ॥ २ ॥
75658
75659 हंसि पासि ददासि त्वं स्तौषि यासि विवल्गसि ।
75660 अयं प्राप्तोसि दृष्टोसि किं करोषि क्व गच्छसि ॥ ३ ॥

75661
75662 यावन्न प्राप्तो न दृष्टश्च तावन्मृत्युर्भूत्वा अभक्तान् हंसि।
75663 भक्तान्पासि। उपासनाकर्मभिराराधितो ददासि। स्तावकादिरूपेण स्तौषि।
75664 गन्तृरूपेण यासि। सर्वरूपेण च विवल्गसि व्यवहरसि। मया तु अयं
75665 नित्यापरोक्षस्वभावः प्राप्तो दृष्टश्च। अतः परं मां प्रति किं करोषि क्व
75666 वा गच्छसि। न त्वयेदानीमन्यतो गन्तुं किंचित्कर्तुं वा
75667 पूर्ववच्छक्यमित्यर्थः॥ ३॥
75668
75669 स्वसत्तापूरिताशेषविश्व विश्वजनीन भोः।
75670 सर्वत्र लक्ष्यसे नित्यमधुना क्व पलायसे॥ ४॥
75671
75672 विश्वेभ्यो जनेभ्यो हित विश्वजनीन॥ ४॥
75673
75674 आवयोरन्तरं भूरि जन्मव्यवहितान्तरम्।
75675 अदूरमद्य संपन्नं दिष्ट्या दृष्टोऽसि बान्धव॥ ५॥
75676
75677 अन्तरमन्तर्धायकमज्ञानम्। अभूदिति शेषः। अद्य
75678 तन्नाशाददूरमत्यन्ताभेदलक्षणमतिसामीप्यं संपन्नम्॥ ५॥
75679
75680 नमस्ते कृतकृत्याय कर्त्रे भर्त्रे नमोस्तु ते।
75681 नमः संसारवृन्ताय नित्याय विमलात्मने॥ ६॥
75682
75683 संसारलक्षणस्य पर्णस्य वृन्ताय॥ ६॥
75684
75685 नमश्चक्राब्जहस्ताय नमश्चन्द्रार्धधारिणे।
75686 नमो विबुधनाथाय नमस्ते पद्मजन्मने॥ ७॥
75687
75688 विबुधनाथायेन्द्ररूपाय॥ ७॥
75689
75690 वाच्यवाचकदृष्ट्यैव भेदो योऽयमिहावयोः।
75691 असत्या कल्पनैवेषा वीचिवीच्यम्भसोरिव॥ ८॥
75692
75693 वाच्यवाचकदृष्ट्या व्यवहारदृष्ट्या। एषा व्यवहारदृष्टिर्भिदा च॥ ८॥
75694
75695 त्वमेवानन्तयानन्तवस्तुवैचित्र्यरूपया।
75696 भावाभावविलासिन्या नित्ययैव विजृम्भसे॥ ९॥
75697
75698 अनन्तया कल्पनयेति शेषः। नित्यया प्रवाहानाद्यया [प्रवाहनद्या इत्यपि
75699 क्वचित्]॥ ९॥
75700
75701 नमो द्रष्ट्रे नमः स्रष्ट्रे नमोऽनन्तविकासिने।
75702 नमः सर्वस्वभावाय नमस्ते सर्वगात्मने॥ १०॥
75703
75704 आदौ सृज्यपदार्थानां द्रष्ट्रे। ततः स्रष्ट्रे। सृष्ट्वा चानन्तरूपैर्विकासिने
75705 । अत एव सर्वस्वभावाय। अधिष्ठानतया सर्वगात्मने॥ १०॥
75706
75707 प्रतिजन्म चिरं बह्व्यो दीर्घदुःखवता मया।
75708 त्वया मयोपदिष्टेन दग्धेनापहतौजसा॥ ११॥
75709
75710 एतावन्तं कालं मद्रूपेण त्वमेव मच्छन्दानुवर्तनाच्छान्त इदानीं
75711 त्वयैव त्वं विश्रान्तये लब्ध इत्याह - प्रतिजन्मेति। मया मद्भावापन्नेन
75712 जीवभूतेन त्वया मया स्वकामादिदोषानुसारेणोपदिष्टेनासन्मार्गेण

प्रवृत्तत्वाद्दग्धेन अत एवापहतौजसा तिरोहितेश्वरभावेन ॥ ११ ॥

आलोकिता लोकदृशो दृष्टा दृष्टान्तदृष्टयः ।
न प्राप्तस्तत्त्वयाऽनेन किंचिदासादितं भवेत् ॥ १२ ॥

त्वया लोकदृश ऊर्ध्वाधोमध्यलोकसंचारभ्रमास्तेषु
विवेकानुकूलदृष्टान्तदृष्टयश्च आलोकिताः । तत्तस्माद्बहिर्लोकदर्शनात्वं
त्वया न प्राप्तः । अनेन लोकत्रयदर्शनेन च किंचित्स्वल्पमपि
पुरुषार्थरूपमासादितं न भवेत् नाभूदिति द्वयोरर्थः ॥ १२ ॥

सर्वं मृत्काष्ठपाषाणवारिमात्रमिदं जगत् ।
नेहास्ति त्वदृते देव यत्प्राप्तौ नाभिवाञ्छति ॥ १३ ॥

कुतो नाभूत्तत्राह - सर्वमिति । नाभिवाञ्छति पुरुषार्थेच्छा पूर्णा
भवति तत्तादृशं वस्तु त्वदृते त्वां विना इह जगति अन्यन्नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

देवायमद्य लब्धोऽसि दृष्टोऽस्यधिगतोऽसि च ।
संप्रप्तोऽसि गृहीतोऽसि नमस्तेस्तु न मुह्यसि ॥ १४ ॥

न मुह्यसि । मोहनिस्तीर्णोऽसीति यावत् ॥ १४ ॥

योऽक्ष्णोः कनीनिकारश्मिजालप्रोतवपुः स्थितः ।
देव दर्शनरूपेण कथं सोऽत्र न दृश्यते ॥ १५ ॥

कथमहं दृष्ट इति चेच्चाक्षुषादिसर्ववृत्तिप्रथारूपेण प्रतिबोधविदितं
मतमिति श्रुतिदर्शितोपायेनेत्याह - य इति । चक्षुर्द्वारान्तःकरणस्य
घटादिदेशनिर्गमने
तदवच्छिन्नचैतन्यात्माऽक्षिकनीनिकारश्मिजालप्रोतवपुःस्थित इत्यर्थः ।
एवमग्रेऽप्यूह्यम् ॥ १५ ॥

यस्त्वक्स्पर्शौ स्पृशन्सर्वं गन्धं तैलं तिले यथा ।
स्पर्शमन्तःकरोत्येष स कथं नानुभूयते ॥ १६ ॥

त्वचं स्पर्शमौष्ण्यादिकं च स्पृशन् स्पार्शनवृत्त्या व्याप्नुवन् यथा
तिलेऽन्तर्गतं तैलं तिलसंयुक्तपुष्पगन्धमन्तःकरोति गृह्णाति
तद्वत्स्पर्शं शीतादि अन्तःकरोति व्याप्य प्रकाशयति ॥ १६ ॥

यः शब्दश्रवणादन्तः शब्दशक्तिं परामृशन् ।
रोमाञ्चं जनयत्यङ्गे स दूरस्थः कथं भवेत् ॥ १७ ॥

शब्दशक्तिं गानकाव्यादिगुणचमत्कारम् । परामृशन् प्रकाशयन् ॥ १७ ॥

जिह्वापल्लवलग्नानि स्वदितस्याग्रतोऽपि च ।
स्वदन्ते यस्य वस्तूनि स्वदते स न कस्य च ॥ १८ ॥

वस्तूनि मधुराम्लादीनि अग्रतः पुरस्तादेव स्वदितस्य स्वारसिकप्रेमविषयस्य
स्वदन्ते । स्वदते सुखात्मना स्फुरति ॥ १८ ॥

पुष्पगन्धानुपादाय घ्राणहस्तेन देहकम् ।
य आलोकयति प्रीत्या कस्यासौ न करे स्थितः ॥ १९ ॥

घ्राणहस्तेन हस्तवदुपादानकारणेन घ्राणेन कण्ठधृतस्रजः

75765 पुष्पाणां गन्धानुपादाय मालालंकृतं स्वं देहकमालोकयति पश्यति।
75766 करे स्थित इव स्फुटं प्रत्यक्षः इत्यर्थः॥ १९॥
75767
75768 वेदवेदान्तसिद्धान्ततर्कपौराणगीतिभिः।
75769 यो गीतः स कथं ह्यात्मा विज्ञातो याति विस्मृतिं॥ २०॥
75770
75771 सैवेह देहभोगाली सुभगापीयमद्य मे।
75772 अन्तर्न स्वदते स्वच्छे त्वयि दृष्टे परावरे॥ २१॥
75773
75774 त्वया विमलदीपेन भानुः प्रकटतां गतः।
75775 त्वया शीततुषारेण चन्द्रः शिशिरतां गतः॥ २२॥
75776
75777 येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः इत्यादिश्रुतिदृशाप्याह - त्वयेति॥ २२॥
75778
75779 त्वयैते गुरवः शैलास्त्वयैते द्युचरा धृताः।
75780 त्वयैवेयं धरा धीरा त्वयैवाम्बरमम्बरम्॥ २३॥
75781
75782 द्युचरा नभश्चरा वाय्वादयः। धीरा निश्चला। अम्बरमवकाशदम्॥ २३॥
75783
75784 दिष्ट्या मत्तामसि प्राप्तो दिष्ट्या त्वत्तामहं गतः।
75785 अहं त्वं त्वमहं देव दिष्ट्या भेदोऽस्ति नावयोः॥ २४॥
75786
75787 दिष्ट्या भाग्येन। अहं त्वं त्वमहमिति व्यतिहारेणाभेदो दृढीकृतः॥ २४॥
75788
75789 अहं त्वमितिशब्दाभ्यां पर्यायाभ्यां महात्मनः।
75790 तव वा मम वा शाखा संयुक्ताभ्यां नमो नमः॥ २५॥
75791
75792 इदानीमखण्डार्थे प्रमाणतया संपन्नावहंत्वंशब्दौ नमस्यति -
75793 अहमिति। लक्ष्यस्य महात्मनो बोधने पर्यायाभ्याम्। तव
75794 कारणोपाधिविशिष्टस्य वाच्यार्थस्य मम कार्योपाधिविशिष्टस्य वाच्यार्थस्य
75795 वा शाखावदेकदेशभूताभ्यामुपाधिभ्यां भेदकल्पनात्संयुक्ताभ्यां
75796 सामानाधिकरण्येनान्विताभ्यामहंत्वमिति शब्दाभ्याम्। नमो नम
75797 इत्यादरादभ्यासः। द्वौ वाशब्दौ
75798 शाखाद्वयसंबन्धयोर्मिथ्यात्वद्योतनार्थौ॥ २५॥
75799
75800 नमो मह्यमनन्ताय निरहंकाररूपिणे।
75801 नमो मह्यमरूपाय नमः समसमात्मने॥ २६॥
75802
75803 इदानीमखण्डार्थं प्रत्यक्प्राधान्येन प्रणम्य तस्यैव ब्रह्मतां दर्शयति
75804 - नम इत्यादिना॥ २६॥
75805
75806 मय्यात्मनि समे स्वच्छे साक्षिभूते निराकृतौ।
75807 दिक्कालाद्यनवच्छिन्ने स्वात्मन्येवेह तिष्ठसि॥ २७॥
75808
75809 हे ब्रह्मन् त्वं मय्यात्मनि प्रत्यक्स्वभाव एव तिष्ठसि न कदाचित्पराग्भावे
75810 इत्यर्थः॥ २७॥
75811
75812 मनः प्रक्षोममायाति स्फुरन्तीन्द्रियवृत्तयः।
75813 शक्तिरुल्लसति स्फारा प्राणापानप्रवाहिनी॥ २८॥
75814
75815 तत्कुतो ज्ञातं तत्राह - मन इति। केनेषितं पतति प्रेषितं मनः
75816 इत्यादिश्रुतिदर्शितेन मनःप्रभृतीनामयस्कान्तवत्प्रवर्तकत्वेन

75817 ज्ञातमित्यर्थः ॥ २८ ॥
75818
75819 वहन्ति देहयन्त्राणि कृष्टान्याशावरत्रया ।
75820 चर्ममांसास्थिदिग्धानि मनःसारथिमन्ति च ॥ २९ ॥
75821
75822 अयं संविद्वपुरहं न काचिन्न कृतास्पदः ।
75823 देहः पततु वोदेतु यथाभिमतयेच्छया ॥ ३० ॥
75824
75825 तर्हि त्वं किं प्राणनादिशक्तिरुत देहकृतास्पदोऽहंकारादिर्वा नेत्याह -
75826 अयमिति । अयमहं संविद्वपुरेव नतु काचिच्छक्तिर्नापि ध्येयकृतास्पदः
75827 [देहकृत इति पाठः] । तर्हि ते किं देहेनेति चेन्न किंचिदित्याह -
75828 देह इति ॥ ३० ॥
75829
75830 चिरादहमहं जातः स्वात्मलाभश्चिरादयम् ।
75831 चिरादुपशम याति कल्पस्यान्ते जगद्यथा ॥ ३१ ॥
75832
75833 उपशमं याति भ्रम इति शेषः ॥ ३१ ॥
75834
75835 चिरात्संसारगामित्वाद्दीर्घे संसारवर्त्मनि ।
75836 विश्रान्तोऽस्मि चिरं श्रान्तः कल्पस्यान्त इवानलः ॥ ३२ ॥
75837
75838 संसारगामित्वात्संसारे भ्रमणशीलत्वात् । एतावत्कालं संसारवर्त्मनि
75839 श्रान्तोऽहं संप्रति विश्रान्तः ॥ ३२ ॥
75840
75841 सर्वातीताय सर्वाय तुभ्यं मह्यं नमो नमः ।
75842 तेभ्योऽपि च नमस्तेस्तु ये मां त्वां प्रवदन्ति च ॥ ३३ ॥
75843
75844 ये गुरवो वेदान्ताश्च त्वां मां मद्रूपमेव प्रवदन्ति ॥ ३३ ॥
75845
75846 अखिलानन्तसंभोगा न स्पृष्टा दोषवृत्तिभिः ।
75847 जयत्यकृतसंरम्भा साक्षिता परमात्मनः ॥ ३४ ॥
75848
75849 अखिला अनन्ताः संभोगाः प्रकाश्या यस्यास्तथाविधापि
75850 प्राकाश्यदोषवृत्तिभिरस्पृष्टा । न कृतः संरम्भोऽभिनिवेशो यया ।
75851 उदासीनेत्यर्थः । अत एव जयति ॥ ३४ ॥
75852
75853 आत्मन्पुष्प इवामोदो भस्त्रापिण्ड इवानिलः ।
75854 तिले तैलमिवास्मिंस्त्वं सर्वत्र वपुषि स्थितः ॥ ३५ ॥
75855
75856 त्वमेव सर्वत्र सार इत्याह - आत्मन्निति ॥ ३५ ॥
75857
75858 हंसि पासि ददासि त्वमवस्फूर्जसि वल्गसि ।
75859 अनहंकृतिरूपोऽपि चित्रेयं तव मायिता ॥ ३६ ॥
75860
75861 सर्वकर्तापि त्वमेवेत्याह - हंसीति ॥ ३६ ॥
75862
75863 जयामीशज्वलद्दीप्तिः सर्वमुन्मीलयञ्जगत् ।
75864 जयाम्युपरतारम्भो जगद्भूयो निमीलयन् ॥ ३७ ॥
75865
75866 सर्गकाले ईशेन त्वया चिदात्मना
75867 ज्वलद्दीप्तिर्बहिरन्तश्चार्थप्रकाशनेनोज्ज्वलितोऽहं जीवभावेनानुप्रविश्य
75868 नामरूपात्मकं सर्वं जगदुन्मीलयन्व्याकुर्वंस्त्वदात्मनैव जयामि

75869 वशीकृत्य पालयामि | प्रलयकाले चाहमुपरतारम्भो जगद्भूयः
75870 पुनर्निमीलयन्नुपसंहरन्नपि त्वदात्मनैव जयाम्यभिभवामीत्यर्थः || ३७ ||
75871
75872 परमाणोस्तवैवान्तरिदं संसारमण्डलम् |
75873 वटत्वं वटधानायां बभूवास्ति भविष्यति || ३८ ||
75874
75875 परमाणोरत्यन्तसूक्ष्मस्य | दुर्लक्ष्यस्येत्यर्थः | वटत्वं वटव्यक्तिसंवलिता
75876 जातिः || ३८ ||
75877
75878 हयद्विपरथाकारैर्यद्वत्खे दृश्यतेऽम्बुदः |
75879 तद्वदालोक्यसे देव पदार्थशतविभ्रमैः || ३९ ||
75880
75881 भावानां भूरिभङ्गानामभवाय भवाय च |
75882 भव भावविमुक्तात्मा भावाभावबहिष्कृतः || ४० ||
75883
75884 इदानीं स्वयं मुक्तात्मा स्वाभिन्नाय बद्धात्मने मोक्षोपायमुपदिशति -
75885 भावानामित्यादिना | भूरिभङ्गानां बहुविधविकारस्वभावानां अभवाय
75886 बाधाय भवाय निरतिशयानन्दस्वरूपाविर्भावाय च असङ्गात्मदर्शनेन
75887 भावाभावाभ्यां बहिष्कृतो विविक्तः संस्तद्भावेनैव सदा विमुक्तात्मा
75888 भव | मा पुनर्बन्धं प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः || ४० ||
75889
75890 जहि मानं महाकोपं कालुष्यं क्रूरतां तथा |
75891 न महान्तो निमज्जन्ति प्राकृते गुणसंकटे || ४१ ||
75892
75893 तदुपायभूतां पूर्वपीठिकामुपदिशति - जहीत्यादिना || ४१ ||
75894
75895 प्राक्तनीं दीर्घदौरात्म्यदशां स्मृत्वा पुनःपुनः |
75896 कोहं किं तद्बभूवेति हसन्मुक्ताच्छटासितम् || ४२ ||
75897
75898 इति विचार्येति शेषः | मुक्तानां छटाः कणा इव सितं शुभ्रं यथा स्यात्तथा
75899 हसन् प्राक्तनीं दीर्घदौरात्म्यदशां जहीति पूर्वेणान्वयः || ४२ ||
75900
75901 ते प्रयाताः समारम्भा गतास्ते दग्धवासराः |
75902 येषु चिन्तानलज्वालाजालाकीर्णो भवानभूत् || ४३ ||
75903
75904 अद्य त्वं देहनगरे राजा स्फारमनोरथः |
75905 न दुःखैर्गृह्यसे नापि सुखैर्व्योम करैरिव || ४४ ||
75906
75907 करैर्मुष्टिभिर्व्योमेव || ४४ ||
75908
75909 अद्येन्द्रियदुरश्वांश्च जित्वा जितमनोगजः |
75910 भोगारिमभितो भङ्क्त्वा साम्राज्यमधितिष्ठसि || ४५ ||
75911
75912 अपाराम्बरपान्थस्त्वमजस्रास्तमयोदयः |
75913 अवभासकरो नित्यं बहिरन्तश्च भास्करः || ४६ ||
75914
75915 बहिः अविद्यादृशि अन्तऽह् स्वरूपदृशि च यथाक्रममजस्रमस्तमय उदयश्च
75916 यस्य | अथवा अजस्रमभीक्ष्णं जगतः अस्तमयोदयौ प्रलयसर्गौ
75917 यस्मादित्यर्थः | भास्करपक्षे स्पष्टम् || ४६ ||
75918
75919 सर्वदैवासि संसुप्तः शक्त्या संबोध्यसे विभो |
75920 भोगालोकनलीलार्थं कामिन्या कामुको यथा || ४७ ||

यद्येवं तर्हि सर्वत्र तथा कुतो नावगच्छामि तत्राह - सर्वदैवेति | सर्वदा
अनादिकालात्सुप्तोऽसि | शक्त्या भोजकादृष्टशक्त्या भोगालोकनलीलार्थं
तावन्मात्रं संबोध्यसे न पूर्णात्मरूपेणेत्यर्थः || ४७ ||

दृक्क्षुद्राभिरुपानीतं दूराद्रूपमधु त्वया |
पीयते स्वीकृतं शक्त्या नेत्रवातायनस्थया || ४८ ||

भोगालोकनलीलामेव विशदयति - दृक्क्षुद्राभिरिति | दृश
इन्द्रियवृत्तयस्तल्लक्षणाभिः क्षुद्राभिर्मधुमक्षिकाभेदैः |
रूपादिलक्षणं मधु क्षौद्रम् | नेत्रादिवातायनस्थया चिच्छक्त्या || ४८ ||

ब्रह्माण्डकोटराध्वान्ताः प्राणापानपरैस्त्वया |
गतागतैर्ब्रह्मपुरे संप्रेक्ष्यन्ते प्रतिक्षणम् || ४९ ||

योगिनामुत्क्रमणकाले सुषुम्नादिमार्गप्रकाशोऽपि त्वदधीन एवेत्याह -
ब्रह्माण्डेति | प्राणापानशब्दाभ्यां तन्निरोधाभ्यासो लक्ष्यते |
तत्परैर्योगिभिर्ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वाद्ब्रह्मपुरे देहे
प्रतिक्षणमभ्यस्तैर्हृदि संपिण्डितानां प्राणानामुत्क्रम्य
परकायप्रवेशलोकान्तरसंचाराद्यनुकुलैर्नानानाडीमार्गेषु गतागतैः
संचारैर्ब्रह्माण्डान्तरं गन्तुमर्चिरादिमार्गेण सूर्यमण्डलं गन्तुं वा
ब्रह्माण्डकोटरस्य ब्रह्मरन्ध्रस्य च संबन्धिनः अध्वान्ताः
सुषुम्नादिमार्गपर्वाणि त्वयैव स्वयंज्योतिषा करणेन संप्रेक्ष्यन्ते स्फुटं
दृश्यन्ते | हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामतीति
श्रुतेर्यद्यपि सर्वेषां मरणेन [मरणे इति पाठः]
नाडीद्वारप्रकाश आत्मज्योतिरधीन एव तथाप्ययोगिनां पीडापारवश्यादिना
तदवधानाशक्तेर्योगिनां चाभ्यासकाले मरणकाले च सावधानत्वात्त
एवोदाहृताः || ४९ ||

देहपुष्पे त्वमामोदो देहेन्दौ त्वमृतामृतम् |
रसस्त्वं देहविटपे शैत्यं देहहिमे भवान् || ५० ||

ऋतं परमार्थसत्यभूतममृतम् [सत्यमृतामृतम् इति
पाठः] | देहलक्षणे विटपे शाखायं रागादिपल्लवोद्गमनिमित्तभूतो
रसः || ५० ||

त्वय्यस्ति विस्मयस्नेहः शरीरक्षीरसर्पिषि |
त्वमन्तरस्य देहस्य दारुण्यग्निरिव स्थितः || ५१ ||

सर्वप्राणिनां शरीरे स्मयस्य गर्वस्य निमित्तभूतः स्नेहो योऽस्ति स
शरीरलक्षणस्य क्षीरस्य सर्पिषि घृतवत्सारभूते त्वय्येव सोऽस्ति | त्वया
तदभिमानत्यागे स्नेहादर्शनादित्यर्थः || ५१ ||

त्वमेवानुत्तमास्वादः प्राकाश्यं तेजसामपि |
अवगन्ता त्वमर्थानां त्वं भासामवभासकः || ५२ ||

अनुत्तमास्वादोऽतिमधुरोऽमृतस्वरूप इति यावत् | तेजसां सूर्यादीनाम् |
अधिदैवं प्राकाश्यं प्रकाशनिमित्तम् | अध्यात्मं च भासां
चक्षुरादिकरणानामवभासकः || ५२ ||

स्पन्दस्त्वं सर्ववायूनां त्वं मनोहस्तिनो मदः |
प्रज्ञानलशिखायास्त्वं प्राकाश्यं तैक्ष्ण्यमेव च || ५३ ||

75973
75974 वायूनां प्राणानां स्पन्दयतीति स्पन्दः। मनोलक्षणस्य हस्तिनो मद इव
75975 भ्रान्तिनिमित्तम्। तैक्ष्ण्यमौष्ण्यनिमित्तम्॥ ५३॥
75976
75977 त्वद्वशादियमात्मीया वाचा संप्रविलीयते।
75978 दीपवत्पुनरन्यत्र समुदेति कुतोऽपि सा॥ ५४॥
75979
75980 वाचा वाणी। आपं चैव हलन्तानाम् इति भागुरिमतेन टाप्।
75981 त्वद्वशात्त्वयोपसंहारात्संप्रविलीयते उपशाम्यति मरणमूर्च्छास्वप्नेषु।
75982 अन्यत्र देहान्तरेषु॥ ५४॥
75983
75984 त्वयि संसारवर्तिन्यः पदार्थावलयस्तथा।
75985 कटकाङ्गदकेयूरयुक्तयः कनके यथा॥ ५५॥
75986
75987 पदार्थावलयः समुद्यन्तीति विपरिणामेनानुषज्यते॥ ५५॥
75988
75989 भवानयमयं चाहंत्वंशब्दैरेवमादिभिः।
75990 स्वयमेवात्मनात्मानं लीलार्थं स्तौषि वक्षि च॥ ५६॥
75991
75992 त्वयैव स्वात्मनि मदादिशब्दैर्व्यवहारः क्रियते न त्वत्तोऽन्योऽस्तीत्याह -
75993 भवानिति। स्तौषि गुणैः। वक्षि अन्यत्॥ ५६॥
75994
75995 मन्दानिलविनुन्नोऽब्दो गजाश्वनरदृष्टिभिः।
75996 यथा संलक्ष्यते व्योम्नि तथा त्वं भूतदृष्टिभिः॥ ५७॥
75997
75998 अब्दो मेघः॥ ५७॥
75999
76000 यथा हयगजाकारैर्ज्वाला लसति वह्निषु।
76001 तथैवाव्यतिरिक्तैस्त्वं दृश्यसे भुवि सृष्टिषु॥ ५८॥
76002
76003 प्रत्येकं ज्वलत्सु काष्ठेषु कासांचिज्ज्वालानां हयाद्याकारतापि
76004 कदाचिद्दृश्यते॥ ५८॥
76005
76006 त्वं ब्रह्माण्डकमुक्तानामच्छिन्नस्तन्तुराततः।
76007 क्षेत्रं त्वं भूतसस्यानां चिद्रसायनसेवितम्॥ ५९॥
76008
76009 ब्रह्माण्डलक्षणानां मुक्तानां मुक्ताफलानाम्। जलतेज##-
76010
76011 असत्तदनभिव्यक्तं पदार्थानां प्रकाश्यते।
76012 त्वया तत्त्वं यथा पक्त्या मांसानां स्वादवेदनम्॥ ६०॥
76013
76014 क्षेत्रत्वमुपपादयति - त्वयेति। त्वया अनभिव्यक्तमत##-
76015 स्वरूपं सर्गेण प्रकाश्यते। यथा पक्त्या पाकेन मांसानां
76016 स्वादवेदनमास्वादनार्हा स्वादुता प्रकाश्यते तद्वत्॥ ६०॥
76017
76018 विद्यमानापि वस्तुश्रीर्न स्थिता त्वयि न स्थिते।
76019 वनितारूपलावण्यसत्तेव गतचक्षुषः॥ ६१॥
76020
76021 एवं चित्प्रकाशानाकलितं सदप्यसत्प्रायमेवेत्याह - विद्यमानेति।
76022 वनितासंबन्धिनी रूपलावण्यसत्तेव॥ ६१॥
76023
76024 सदपीह न सत्तयै वस्तु नावर्जितं त्वया।

76025 तृप्तये न स्वलावण्यं मुकुरात्प्रतिबिम्बितम् ॥ ६२ ॥
76026
76027 अनावर्जितं अर्थक्रियाशक्त्या अननुगृहीतं सत्प्रतीतमपि न सत्तायै
76028 अर्थक्रियायै समर्थमित्यर्थः । मुकुराद्दर्पणान्निमित्तात्प्रतिबिम्बितं
76029 स्वलावण्यं स्वमुखसौन्दर्यं कान्तानां
76030 चुम्बनाधरास्वादनाद्यर्थक्रियाप्रयुक्ततृप्तये कामोपशमाय
76031 नालमित्यर्थः ॥ ६२ ॥
76032
76033 लुठति त्वां विना देहः काष्ठलोष्टसमः क्षितौ ।
76034 सन्नप्यसन्नगोच्छ्रायः श्यामास्विव रविं विना ॥ ६३ ॥
76035
76036 नगस्य गिरेर्वृक्षस्य चोच्छ्राय औन्नत्यं सन्
76037 विद्यमानोऽप्यभानादसन्नसत्प्रायः । श्यामासु तमिस्रासु ॥ ६३ ॥
76038
76039 सुखदुःखक्रमः प्राप्य भवन्तं परिनश्यति ।
76040 प्राकाश्यमासाद्य यथा तमस्तेजोऽथवा हिमम् ॥ ६४ ॥
76041
76042 प्राप्य साक्षादनुभूय । प्राकाश्यं सूर्यप्रकाशम् । तेजो दीपनक्षत्रादिप्रभा
76043 ॥ ६४ ॥
76044
76045 त्वदालोकनयैवैते स्थितिं यान्ति सुखादयः ।
76046 सूर्यालोकनया प्रातर्वर्णाः शुक्लादयो यथा ॥ ६५ ॥
76047
76048 यतस्त्वदालोकनयैव लब्धात्मानस्ते सुखादयः अतश्चरमसाक्षात्कारेद्धस्य
76049 ते तव संबन्धक्षण एव विनश्यन्ति परटु त्वया दृष्टा एव
76050 व्रजन्त्यपगच्छन्ति नोपायान्तरेणेत्यर्थः ॥ ६५ ॥
76051
76052 लब्धात्मानो विनश्यन्ति संबन्धक्षण एव ते ।
76053 ते तमांसीव दीपस्य दृष्टा एव व्रजन्त्यलम् ॥ ६६ ॥
76054
76055 तमस्ता तमसो दीपासत्तायां स्फुटतां गता ।
76056 दीपसंबन्धसमये सा चोत्पद्य विनश्यति ॥ ६७ ॥
76057
76058 दीपस्यासत्तायामविद्यमानतायां स्फुटतां गता तमसस्तमस्ता
76059 दीपालोकसंबन्धसमये सैवोत्पद्य स्वधर्मिणो वियुज्य विनश्यति तद्धर्मी तु
76060 सन्मात्रस्वभावो न नश्यतीत्यर्थः । एवार्थे चकारः ॥ ६७ ॥
76061
76062 तदेवं सुखदुःखश्रीर्दृष्ट्वैव त्वामनामयम् ।
76063 जायते जातमात्रैवं सर्वनाशेन नश्यति ॥ ६८ ॥
76064
76065 दृष्टान्तोक्तं दार्ष्टान्तिके योजयति - तदेवमिति । सर्वनाशेनेति ।
76066 बीजभावेन सहेत्यर्थः ॥ ६८ ॥
76067
76068 भङ्गुरत्वादिह स्थातुं कालं नाणुमपि क्षमा ।
76069 निमेषलक्षभागाख्या तन्वी कालकला यथा ॥ ६९ ॥
76070
76071 सुखदुःखश्रीर्विषयापगमे स्वरसभङ्गुरत्वादिह
76072 नित्यनिरतिशयानन्दप्रकाशात्मनि अणुमपि कालं क्षणमपि स्थातुं न क्षमा
76073 । यथा निमेषकालस्य लक्षतमभागत्वेन प्रसिद्धा तन्वी अतिसूक्ष्मा कालकला
76074 स्वत एव नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ६९ ॥
76075
76076 गान्धर्वी नगरी तन्वी सुखदुःखादिभावना ।

76077 स्फुरति त्वत्प्रसादेन त्वयि दृष्टे विलीयते ॥ ७० ॥
76078
76079 एवमतिसूक्ष्मकालत्वाल्लक्षयितुमशक्या गान्धर्वनगरीव मिथ्याभूतापि
76080 सुखदुःखादिभावना अज्ञातत्वत्प्रसादेन स्थिरेव सत्येव स्फुरति त्वयि दृष्टे
76081 सति विलीयते नश्यतीत्यर्थः ॥ ७० ॥
76082
76083 त्वदालोकेक्षणोद्भूता त्वदालोकेक्षणक्षया ।
76084 मृतेव जाता जातेव मृता केनोपलक्ष्यते ॥ ७१ ॥
76085
76086 अज्ञातत्वदालोकलक्षणेनेक्षणेन दुष्टचक्षुषोद्भूता ।
76087 सुज्ञातत्वदालोकेक्षणक्षया । एवंभूतेयं मृता स्वप्ने पुनर्जातेव
76088 स्वप्नजाता जागरे पुनर्मृतेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥
76089
76090 क्षणमप्यस्थिरं वस्तु कथं कार्यकरं भवेत् ।
76091 तरङ्गैरुत्पलाकारैर्माला कथमवेक्ष्यते ॥ ७२ ॥
76092
76093 मिथ्यावस्तूनां क्षणस्थायित्वस्यापि
76094 दुर्घटत्वादर्थक्रियाकारित्वमत्याश्चर्यमित्याह - क्षणमपीति ।
76095 उत्पलाकारैरुत्पलबुद्ध्या कल्पिताकारैः ॥ ७२ ॥
76096
76097 यदा वा जातनिर्नष्टं क्रियां वस्तु करिष्यते ।
76098 तदा रमेत लोकोऽयं मालां कृत्वा तडिद्गणैः ॥ ७३ ॥
76099
76100 ननु सौगतदर्शनवदत्रापि क्षणिकैरर्थक्रिया किं न स्यात्तत्राह - यदा
76101 वेति । न प्रामाणिकी सौगतैरप्यर्थक्रिया साधयितुं शक्येति भावः ॥ ७३ ॥
76102
76103 इमां सुखादिकां लक्ष्मीं विवेकिजनचेतसि ।
76104 स्थितः सन्नेव गृह्णासि न जहासि समस्थितिम् ॥ ७४ ॥
76105
76106 इमामुक्तरीत्या दुर्घटामपि सुखदुःखादिकां लक्ष्मीं
76107 तद्दुर्घटताभिज्ञानां विवेकिजनानां चेतसि स्थितः सन् गृह्णास्येव ।
76108 अविवेकिभ्यो विवेकिषु यो विशेषस्तमाह - न जहासीति ॥ ७४ ॥
76109
76110 अविवेकिषु योऽसि त्वं सहजात्मन्यदृच्छया ।
76111 तद्रूपकथनेनालं ममानल्पपदास्पद ॥ ७५ ॥
76112
76113 अविवेकिषु तर्हि कीदृशोऽहमिति प्रश्ने तु नोत्तरमस्ति
76114 अविवेकिकल्पनानामानन्त्यादनियतत्वाच्चेत्याह - अविवेकिष्विति । यदृच्छया
76115 आकस्मिकनानावासनोद्बोधेन निमित्तेन मम वाणीति शेषः । नालं न समर्था
76116 हे अनल्पानामनन्तानां पदानां रूपभेदानां नाम्नां च आस्पद
76117 इत्यसामर्थ्योपपादकं संबोधनम् ॥ ७५ ॥
76118
76119 निरीहेण निरंशेन निरहंकृतिना त्वया ।
76120 सता वाप्यसता वापि कर्तृत्वमुररीकृतम् ॥ ७६ ॥
76121
76122 अनल्पपदास्पदत्वे च कर्तृत्वाध्यासो मूलमित्याशयेनाह - निरीहेणेति ।
76123 सता मूर्तस्थूअल्देहोपाधिना । असता अमूर्तसूक्ष्मदेहोपाधिना । वाशब्दः
76124 स्वप्ने सूक्ष्मस्य स्वातन्त्र्यद्योतनार्थः । अपिशब्दो जागरे देहद्वयसमुच्चयेन
76125 कर्तृत्वद्योतनार्थः ॥ ७६ ॥
76126
76127 जय प्रोड्डामराकार जय शान्तिपरायण ।
76128 जय सर्वागमातीत जय सर्वागमास्पद ॥ ७७ ॥

इदानीं विवेक्यविवेकिप्रसिद्धरूपद्वयेनापि स्तौति - जयेति द्वाभ्याम्।
प्रोड्डामरो ब्रह्माण्डाद्यतिविस्तृत आकारो यस्य। आगमग्रहणं
सर्वप्रमाणोपलक्षणम्। सर्वागमास्पद सर्वप्रमाणवेद्य॥ ७७॥

जय जात जयाजात जय क्षत जयाक्षत।
जय भाव जयाभाव जय जेय जयाजय॥ ७८॥

जेय आविद्यकरूपेण जेतुं योज्य। स्वाभाविकेन त्वजय अजय्य॥ ७८॥

उल्लसाम्युपशाम्यामि तिष्ठाम्यधिगतोऽस्मि च।
जयी जयाय जीवामि नमो मह्यं नमोऽस्तु ते॥ ७९॥

अत एवाहमाविद्यकरूपजयवत्त्वाज्जयी। प्रारब्धशेषस्यापि जयाय जीवामि॥ ७९॥

त्वयि स्थिते मयि विगतामयात्मनि
स्वसंस्थितौ व्यपगतरागरञ्जने।
क्व बन्धनं क्व च विपदः क्व संपदो
भवाभवौ क्व शममुपैमि शाश्वतम्॥ ८०॥

त्वत्स्वरूपेणावस्थितौ मम सर्वानर्थनिराससिद्धिः संपन्नेत्युपसंहरति ##-
भवाभवौ जन्ममरणे क्व। अतः शाश्वतं शमं सुखविश्रान्तिमुपैमि
प्राप्नोमीत्यर्थः॥ ८०॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे आत्मस्तवनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः॥
३६॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे आत्मस्तवनं
नाम षट्त्रिंशः सर्गः॥ ३६॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इति संचिन्तयन्नेव प्रह्लादः परवीरहा।
निर्विकल्पपरानन्दसमाधिं समुपाययौ॥ १॥

इह भूयः समाधिस्थे प्रह्लादे दानवं पुरम्।
अनायकं दस्युहतं दुर्दशापन्नमीर्यते॥ १॥

इति वर्णितप्रकारमात्मानं संचिन्तयन्॥ १॥

निर्विकल्पसमाधिस्थश्चित्रार्पित इवाचलः।
शैलादिव समुत्कीर्णो बभौ स्वपदमास्थितः॥ २॥

स्वपदं स्वरूपसाम्राज्यम्॥ २॥

तथानुतिष्ठतस्तस्य कालो बहुतरो ययौ।
स्वगृहे भुवनस्थस्य मेरोरिव सुरद्विषः॥ ३॥

76181 स्वगृहे तथा समाधौ तिष्ठतस्तस्य सुरद्विषः प्रह्लादस्य
76182 भुवनमध्यस्थरूपमेरोरिव बहुतरः कालो ययौ ॥ ३ ॥
76183
76184 बोधितोऽप्यसुराधीशैर्नाबुध्यत महामतिः।
76185 अकाले बहुसेकोऽपि बीजकोशादिवाङ्कुरः ॥ ४ ॥
76186
76187 बीजकोशाद्बीजपुटात् ॥ ४ ॥
76188
76189 एवं वर्षसहस्राणि पीनात्माऽतिष्ठदेकदृक् ।
76190 शान्त एवासुरपुरे मार्तण्ड इव चोपले ॥ ५ ॥
76191
76192 पीनं प्रवृद्धतमं ब्रह्म तदात्मा। पीनांस इति पाठे स्पष्टम्। एकदृक्
76193 बाह्यदृक्। शून्य इति यावत् उपले उत्कीर्णो मार्तण्डः सूर्य इव। निश्चल इति यावत्
76194 ॥ ५ ॥
76195
76196 परानन्ददशैकान्तपरिणामितया तया।
76197 निरानन्दं पराभासमिवाभासपदं गतः ॥ ६ ॥
76198
76199 तया परानन्दो भूमाख्यस्तद्दशायामेकान्तमेकरसं परिणामी
76200 परिणतस्तत्तया निरानन्दमत्यन्तासत्प्राय आनन्दो यस्मिंस्तथाविध परः
76201 परमात्मा न भासते यस्मिंस्तथाविधं मरणमिव प्राप्तो
76202 देहमात्रावशेषमाभासपदं द्रष्टृजनप्रतीतियोग्यत्वं गतः ॥ ६ ॥
76203
76204 एतावताथ कालेन तद्रसातलमण्डलम् ।
76205 बभूवाराजकं तीक्ष्णं मात्स्यन्यायकदर्थितम् ॥ ७ ॥
76206
76207 मात्स्यन्यायो बलवद्भिः स्वजातीयैरन्यैश्च दुर्बलानां निष्कारणं
76208 वधादिस्तेन कदर्थितं पीडितम् ॥ ७ ॥
76209
76210 हिरण्यकशिपौ क्षीणे समाधौ तत्सुते स्थिते।
76211 न बभूवापरः कश्चिद्राजा दनुसुतालये ॥ ८ ॥
76212
76213 तत्कुतस्तत्राह - हिरण्यकशिपाविति। दनुसुतालये दैत्यपुरे ॥ ८ ॥
76214
76215 असुरेशार्थिनां तेषां दानवानां समाधितः।
76216 परेणापि प्रयत्नेन प्रह्लादो न व्यबुध्यत ॥ ९ ॥
76217
76218 दानवानां परेणापि प्रयत्नेन प्रह्लादः समाधितो नावबुध्यत ॥ ९ ॥
76219
76220 न प्रापुर्विकसद्रूपं पतिं तममरारयः।
76221 लसत्पत्रलताजालं निशि पद्ममिवालयः ॥ १० ॥
76222
76223 विकसद्रूपं प्रबोधवन्तमिति यावत्। न प्रापुर्नापश्यन् ॥ १० ॥
76224
76225 संविद्वादो न तस्यान्तरबोध्यत विचेतसः।
76226 भुवश्चेष्टाक्रम इव पौरुषो गतभास्वतः ॥ ११ ॥
76227
76228 संविद्वादः प्रबोधवार्तापि। विचेतसो गलितचित्तस्य। गतो भास्वान्सूर्यो यस्याः
76229 सकाशात्तथाविधाया भुवो भूमेरन्तः पौरुषः सुषुप्तपुरुषसंबन्धी
76230 स्नानदानप्रस्थानधावनादिचेष्टाक्रम इव ॥ ११ ॥
76231
76232 अथोद्विग्नेषु दैत्येषु गतेष्वभिमतां दिशम्।

76233 विचरत्सु यथाकाममराजनि पुरे पुरा ॥ १२ ॥
76234
76235 उद्विग्नेषु दुर्बलेषु दैत्येषु गतेषु बलवत्सु च दैत्येषु यथाकामं
76236 दस्युवद्यथेच्छं विचरत्सु व्यवहरत्सु सत्सु पातालं चिराय
76237 मात्स्यन्यायविपर्यस्तमभूदिति परेणान्वयः ॥ १२ ॥
76238
76239 चिराय पातालमभूदभूपालतया तया ।
76240 मात्स्यन्यायविपर्यस्तमस्तंगतगुणक्रमम् ॥ १३ ॥
76241
76242 बलिमुक्ताबलपुरं [भुक्ताबल इति पाठोऽपेक्षितः]
76243 मर्यादाक्रमवर्जितम् ।
76244 सर्वार्ताशेषवनितं परस्परहृताम्बरम् ॥ १४ ॥
76245
76246 मात्स्यन्यायमेव तत्रोवपादयति - बलीत्यादिना ।
76247 बलिभिर्बलवद्भिर्मुक्तान्यपहृतान्यबलानां पुराणि यत्र । सर्वेभ्य आर्ताः
76248 पीडिता अशेषा वनिताः स्त्रियो यत्र ॥ १४ ॥
76249
76250 प्रलापाक्रन्दपुरुषं विसंस्थानपुरान्तरम् ।
76251 लुठदुद्यानगरं व्यर्थानर्थकदर्थितम् ॥ १५ ॥
76252
76253 विसंस्थानं भग्नसंनिवेशम् । उद्याननगरपदाभ्यां तत्स्था वृक्षा
76254 जनाश्च लक्ष्यन्ते ॥ १५ ॥
76255
76256 चिन्तापरासुरगणं निरन्नफलबान्धवम् ।
76257 अकाण्डोत्पातविवशं ध्वस्ताशामुखमण्डलम् ॥ १६ ॥
76258
76259 ध्वस्तानि रेणुव्याप्तान्याशानां दिशां मुखमण्डलानि यत्र ॥ १६ ॥
76260
76261 सुरार्भकपराभूतं भूतैराक्रान्तमन्त्यजैः ।
76262 भूतरिक्तमलक्ष्मीकमुच्छिन्नप्रायकोटरम् ॥ १७ ॥
76263
76264 सुराणामर्भकैरपि पराभूतं तिरस्कृतम् ।
76265 अन्त्यजैस्तामसैर्भूतैश्चण्डालश्वशृगालरक्षःपिशाचादिभिः ॥ १७ ॥
76266
76267 अनियतवनितार्थमन्त्रयुद्धं
76268 हृतधनदारविरावितं समन्तात् ।
76269 कलियुगसम्योद्भटोत्कटाभं
76270 तदसुरमण्डलमाकुलं बभूव ॥ १८ ॥
76271
76272 न नियतानि नियमवन्ति वनिता अर्था धनानि मन्त्राः सौहार्दसंकेता युद्धानि
76273 तन्निमित्तवैराणि च यस्य । कलियुगसमये उद्भटाः परस्वहरणशूरा ये
76274 उत्कटाः क्रूरा दस्यवस्तदाभम् । अत एवाकुलं सर्वतो भयोद्विग्नं बभूव ॥
76275 १८ ॥
76276
76277 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
76278 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे असुरमण्डलव्याकुलीभवनं नाम
76279 सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥
76280
76281 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
76282 असुरमण्डलव्याकुलीभवनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥
76283
76284

76285 अष्टत्रिंशः सर्गः ३८
76286
76287 श्रीवसिष्ठ उवाच।
76288
76289 अथाखिलजगज्जालक्रमपालनदेवनः।
76290 क्षीरोदनगरे शेषशय्यासनगतो हरिः॥ १॥
76291
76292 जगद्व्यवस्थासिद्ध्यर्थं हरेश्चिन्तोपवर्ण्यते।
76293 इह दैत्यकुलं त्रातुं प्रह्लादस्य प्रबोधने॥ १॥
76294
76295 अखिलानां जगज्जालसंबन्धिनां क्रमाणां नियतीनां पालनमेव देवनं
76296 क्रीडनं यस्य॥ १॥
76297
76298 प्रावृण्निद्राव्युपरमे देवार्थमरिसूदनः।
76299 धिया विलोकयामास कदाचिज्जागतीं गतिम्॥ २॥
76300
76301 प्रावृण्निद्राव्यपगमे। कार्तिकान्ते इति यावत्। देवानामर्थं प्रयोजनं
76302 साधयितुमिति शेषः। अनेन देवैः काले स्तुत्या प्रबोधित इति गम्यते। जानतीं
76303 त्रैलोक्यसंबन्धिनीं गति तात्कालिकस्थितिम्॥ २॥
76304
76305 त्रिविष्टपं स्वमनसा पार्थिवं चावलोक्य सः।
76306 आचारमाजगामाशु पातालमरिपालितम्॥ ३॥
76307
76308 विलोकनक्रममेव विविच्याह - त्रिविष्टपमित्यादिना। पार्थिवं
76309 भूलोकसंबन्धिनमाचारं जनानां शुभाशुभाचरणम्। मनसा
76310 पातालमाजगाम पातालस्थितिं पर्यालोचितवानिति यावत्॥ ३॥
76311
76312 तत्र स्थिरसमाधाने स्थिते प्रह्लाददानवे।
76313 दृष्ट्वा संपदमिन्द्रस्य पुरे प्रौढिमुपागताम्॥ ४॥
76314
76315 तत्र पाताले प्रह्लाददानवे स्थिरे समाधाने समाधौ स्थिते सति इन्द्रस्य पुरे
76316 स्वर्गे प्रौढिमभिवृद्धिमुपागतां संपदं दृष्ट्वा पूर्वं
76317 क्षीरोदार्णवशायिनः पश्चात्प्रबुध्य व्यालतल्पतलस्थस्य तत्रापि
76318 पद्मासनबन्धेन स्थितस्य शङ्खचक्रगदापाणेर्विष्णोर्मनः
76319 स्वकल्पितेनातिभास्वता त्रैलोक्याब्जस्य महता अलिना भ्रमरभूतेन शरीरेण
76320 इदं वक्ष्यमाणप्रकारं कर्तव्यं संचिन्तयामासेति त्रयाणामन्वयः॥ ४॥
76321
76322 व्यालतल्पतलस्थस्य क्षीरोदार्णवशायिनः।
76323 शङ्खचक्रगदापाणेर्देहस्यान्तरचारिणः॥ ५॥
76324
76325 पद्मासनस्थस्य मनः शरीरेणातिभास्वता।
76326 इदं संचिन्तयामास त्रैलोक्याब्जमहालिना॥ ६॥
76327
76328 प्रह्लादे पदविश्रान्ते पाताले गतनायके।
76329 कष्टं सृष्टिरियं प्रायो निर्दैत्यत्वमुपागता॥ ७॥
76330
76331 पदं समाधिसाम्राज्यपदं तत्र विश्रान्ते॥ ७॥
76332
76333 दैत्याभावे सुरश्रेणी निर्जिगीषुपदं गता।
76334 शममेष्यत्यदृष्टाब्दपटलेषु सरिद्यथा॥ ८॥
76335
76336 शममरागद्वेषताम्। न दृष्टान्यब्दपटलानि येषु तथाविधेषु

76337 अनावृष्टिकालेषु ॥ ८ ॥
76338
76339 मोक्षाख्यं निर्गतद्वन्द्वं ततो यास्यति तत्पदम् ।
76340 क्षीणाभिमानविरसा लतेव प्रविशुष्कताम् ॥ ९ ॥
76341
76342 ततः शमान्निर्गतद्वन्द्वं गतशीतोष्णादिद्वन्द्वोपप्लवमद्वितीयमिति वा ।
76343 विरसा स्वर्गसुखाद्विरक्ता जलसेकशून्या च ॥ ९ ॥
76344
76345 देवौघे शान्तिमायाते भुवि यज्ञतपःक्रिया ।
76346 चिदेवत्वफलाः सर्वाः शममेष्यन्त्यसंशयम् ॥ १० ॥
76347
76348 द्वेष्याभावात्स्वर्गसुखे दुर्लभत्वादर्शनादुपेक्षापत्तेः स्वतः
76349 सात्त्विकत्वाच्च देवौघे शान्तिमायाते सति । मुक्तेश्च बिभ्यतो देवा मोहेनापि
76350 दधुर्नरान् । तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुयुः । तस्मादेतेऽसुरा
76351 विघ्नमाचरन्ति शपन्ति च । प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ।
76352 संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसंदूषिताशयाः ॥
76353 इत्यादिश्रुतिस्मृतिवार्तिकादिप्रसिद्धदेवसंदूषिताशयत्वासिद्धेर्मनुष्याणाम्
76354 अपि शमादिप्रसङ्गे भुवि यज्ञतपःक्रिया अदेवत्वफलाः सत्यः
76355 शममुत्सादमेष्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥
76356
76357 क्रियास्वथोपशान्तासु भूर्लोकोऽस्तमुपैष्यति ।
76358 असंसारप्रसङ्गोऽथ तस्य नाशे भविष्यति ॥ ११ ॥
76359
76360 अस्तु क्रियोत्सादः का क्षतिस्तत्राह - क्रियास्विति । भूर्लोकग्रहणं
76361 कर्मभूमिपरम् । अस्तं वैयर्थ्यं तस्य नाशे वैयर्थ्ये
76362 कर्माधीनसंसारस्योच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ११ ॥
76363
76364 आकल्पान्तं त्रिभुवनं यदिदं कल्पितं मया ।
76365 नाशमेष्यत्यकालेन तापे हिमकणो यथा ॥ १२ ॥
76366
76367 अस्त्वेवं किं ततस्ते क्षतं तत्राह - आकल्पान्तमिति ॥ १२ ॥
76368
76369 किमेवमस्मिन्नाभोगे विलीय क्षयमागते ।
76370 कृतं मयेह भवति स्वलीलाक्षयकारिणा ॥ १३ ॥
76371
76372 अस्मिन् आभोगे जगत्संस्थाने विलीय क्षयमागते सति स्वलीलायाः क्षयकारिणा
76373 मया किमुचितं कृतं भवति न किंचिदित्यर्थः ॥ १३ ॥
76374
76375 ततोऽहमपि शून्येऽस्मिन्नष्टचन्द्रार्कतारके ।
76376 वपुःप्रशान्तिमाधाय स्थितिमेष्यामि तत्पदे ॥ १४ ॥
76377
76378 ततः स्वलीलाक्षयादहमपि लीलार्थस्य वपुषः प्रशममुपसंहारमाधाय
76379 संपाद्य अपुनःसंसारोद्भवाय तस्मिन्पूर्णात्मपदे स्थितिमेष्यामि
76380 प्राप्स्यामि । संभावनाधिकेऽपि भविष्यति लडेव ॥ १४ ॥
76381
76382 अकाण्ड एवमेवं हि जगत्युपशमं गते ।
76383 नेह श्रेयो न पश्यामि मन्ये जीवन्तु दानवाः ॥ १५ ॥
76384
76385 एवमेवमुक्तनानाप्रकारभेदेन अकाण्डे अनवसरे जगत्युपशमं गते सति इह
76386 देवमनुष्यादिजीववर्गे श्रेयो न पश्यामीति न अपितु पश्याम्येव ।
76387 वैराग्यात्प्रकृतौ लयः इति स्मृतेः प्रकृतिलये सुषुप्ताविव
76388 सर्वदुःखोपशमलक्षणश्रेयःसिद्धेः किंतु तमेवैतं वेदानुवचनेन

76389 ब्राह्मणा विविदिषन्ति अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्
76390 इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धानेकजन्मानुष्ठितनिष्कामकर्मसाध्यविविदिषातत्त्वसाक्
76391 षात्काराभावान्मूलाज्ञानावरणानिवृत्तेर्वीजे सति
76392 पुनरावृत्तिशङ्काप्रसक्तेश्च न निरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणं श्रेयः
76393 कस्यचित्सिद्ध्यतीति मन्ये। अतः क्रमेण सर्वेषां तल्लाभार्थं दान वा
76394 जीवन्त्वित्यर्थः॥ १५॥
76395
76396 दैत्योद्योगेन विबुधास्ततो यज्ञतपःक्रियाः।
76397 तेन संसारसंस्थानं न संसारक्रमोऽन्यथा॥ १६॥
76398
76399 तमेव क्रमं पुनः संक्षिप्याह - दैत्येति। विबुधा देवाः। ततस्तेभ्यो
76400 विबुधेभ्यः॥ १६॥
76401
76402 तस्माद्रसातलं गत्वा यथावत्स्थापयाम्यहम्।
76403 स्वे क्रमे दानवाधीशमृतुः पुनरिव द्रुमम्॥ १७॥
76404
76405 यथावत् यथापूर्वम्। ऋतुर्वसन्तादिः॥ १७॥
76406
76407 विना प्रह्लादमथ चिदितरं दानवेश्वरम्।
76408 करोमि तदसौ मन्ये देवानासादयिष्यति॥ १८॥
76409
76410 प्रह्लादस्य त्वयं देहः पश्चिमः पावनो महान्।
76411 आकल्पमिह वस्तव्यं देहेनानेन तेन च॥ १९॥
76412
76413 एवं हि नियतिर्देवी निश्चिता पारमेश्वरी।
76414 प्रह्लादेन यथाकल्पं स्थातव्यमिह देहिना॥ २०॥
76415
76416 तस्मात्तमेव गत्वा तु दैत्येन्द्रं बोधयाम्यहम्।
76417 गर्जन्गिरिनदीसुप्तं मयूरमिव वारिदः॥ २१॥
76418
76419 गर्जन्वारिदः॥ २१॥
76420
76421 जीवन्मुक्तसमाधिस्थः करोत्वसुरनाथताम्।
76422 मणिर्मुक्तमनस्कारः प्रतिबिम्बक्रियामिव॥ २२॥
76423
76424 जीवन्मुक्तानां यः सदातनः असंसक्तिलक्षणः समाधिस्तत्स्थः।
76425 मुक्तमनस्कारः मनस्तच्चेष्टारहितः। प्रतिबिम्बक्रियां स्वस्मिन्
76426 सन्निहितवस्तुप्रतिबिम्बधारणम्॥ २२॥
76427
76428 नहि नश्यति सर्गोऽयमेवं सह सुरासुरैः।
76429 भविष्यति च तद्द्वन्द्वं तन्मे क्रीडा भविष्यति॥ २३॥
76430
76431 तत् प्रसिद्धम्। द्वन्द्वपदेन तत्क्रिया युद्धं लक्ष्यते॥ २३॥
76432
76433 सर्गक्षयोदयावेतौ सुसमौ मम यद्यपि।
76434 तथापीदं यथासंस्थं भवत्वन्येन किं मम॥ २४॥
76435
76436 सर्गस्य सृज्यस्य जगतः क्षयोदयौ। प्राक्तनसर्गसंस्थामनतिक्रम्येति
76437 यथासंस्थम्। पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः॥ २४॥
76438
76439 भावाभावेषु यत्तुल्यं तन्नाशे तत्स्थितौ च वा।
76440 यः प्रयत्नस्त्वबुद्धित्वात्तद्योगगमनं भवेत्॥ २५॥

ननु योगनिद्रया स्वरूपसुखगमनं मुक्त्वा दैत्यपुरगमनं
तवानुचितमित्याशङ्क्याह - भावेति। अबुद्धित्वादभिनिवेशविरहाद्यो
गमनादिप्रयत्नस्तद्योगगमनमेव भवेन्नान्यतो गमनम्। यतो
यद्योगनिद्राप्राप्यं सुखं गमनयत्नादेर्भावाभावेषूत्पत्त्यनुत्पत्तिषु
तन्नाशे तत्स्थितौ च सममित्यर्थः॥ २५॥

तस्मात्प्रयामि पातालं बोधयाम्यसुरेश्वरम्।
स्थैर्यं यामि न संसारलीलां संपादयाम्यहम्॥ २६॥

गच्छन्नप्यहं स्थैर्यमचलत्वमेव यामि यतो नाज्ञवत्संसारलीलां
संपादयामीत्यर्थः॥ २६॥

असुरपुरमवाप्य प्रोद्धताचारघोरं
कमलमिव विवस्वान्दैत्यमुद्बोधयामः।
जगदिदमखिलं स्वस्थैर्यमभ्यानयामो
घनविधिरिव शैले चञ्चलं मेघजालम्॥ २७॥

प्रोद्धतानां निर्मर्यादानां दस्यूनामाचारेण घोरं
भयानकमसुरपुरमवाप्य गत्वा विवस्वान्सूर्यः कमलमिव दैत्यं
प्रह्लादं समाधेरुद्बोधयामः। तेन चेदमखिलं जगत्प्रागुक्तरीत्या
स्थैर्यमभ्यानयामः। यथा घनान्विधत्ते इति घनविधिर्वर्षर्तुश्चञ्चलं
मेघजालं शैले हिमवदादौ स्थैर्यमभ्यानयति तद्वदित्यर्थः॥ २७॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
मोक्षोपायेषुपशमप्रकरणे परमेश्वरवितर्को नामाष्टत्रिंशः
सर्गः॥ ३८॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
परमेश्वरवितर्को नामाष्टत्रिंशः सर्गः॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इति संचिन्त्य सर्वात्मा क्षीरोदादात्मकात्पुरात्।
चचाल परिवारेण सह सानुरिवाचलः॥ १॥

हरिर्दैत्यपुरं गत्वा शङ्खनादप्रबोधितम्।
प्रह्लादमवदद्राज्यमाकल्पं पाल्यतामिति॥ १॥

क्षीरोदान्तर्गतश्वेतद्वीपान्तर्गतादात्मकादात्मीयात्पुरात्। परिवारेण सहेति
शेषः। सानुः प्रस्थस्तेन सहितः अचलो मन्दर इव। अचलः
परमार्थतश्चलनशून्य इति वा॥ १॥

क्षीरोदतलरन्ध्रेण तेनैव स्तम्भिताम्भसा।
प्रह्लादनगरं प्राप शक्रलोकमिवापरम्॥ २॥

धातृसंकल्पादेव स्तम्भितं पातालकुहराप्रवेशि अम्भो
यस्मिंस्तथाविधेन क्षीरोदस्य तलरन्ध्रेणाधश्छिद्रेण। शक्रलोकमिव
रम्यमित्यर्थः॥ २॥

76493
76494 हेममन्दिरकोशस्थं ददर्शात्रासुरं हरिः।
76495 अथ शैलगुहालीनं समाधिस्थमिवाब्जजम्॥ ३॥
76496
76497 अथ अत्र प्रह्लादनगरे। असुरं प्रह्लादम्। शैलस्य मेरोर्गुहायां लीनमब्जजं
76498 ब्रह्माणमिव॥ ३॥
76499
76500 तत्र ते तेजसा दैत्या वैष्णवेनावधूलिताः।
76501 दूरं ययुर्दिनेशांशुवित्रस्ता इव कौशिकाः॥ ४॥
76502
76503 अवधूलिताः धूलिवदवधूताः। कौशिका उलूकाः॥ ४॥
76504
76505 द्वित्रैः सहासुरैर्मुख्यैः परिवारयुतो हरिः।
76506 प्रविवेशासुरगृहं तारावानिव खं शशी॥ ५॥
76507
76508 वैनतेयासनस्थोऽसौ लक्ष्मीविधुतचामरः।
76509 स्वायुधादिपरीवारो देवर्षिमुनिवन्दितः॥ ६॥
76510
76511 महात्मन्संप्रबुध्यस्वेत्येवं विष्णुरुदाहरन्।
76512 पाञ्चजन्यं प्रदध्मौ च ध्वनयन्ककुभां गणम्॥ ७॥
76513
76514 ककुभां दिशाम्॥ ७॥
76515
76516 महता तेन शब्देन वैष्णवप्राणजन्मना।
76517 तुल्यकालपरिक्षुब्धकल्पाभ्रार्णवरंहसा॥ ८॥
76518
76519 प्राणो बलं तज्जन्मना। तुल्यकालपरिक्षुब्धानि प्रलयाभ्राणि प्रलयार्णवाश्च
76520 तद्रंहसा। रहःशब्देन तत्प्रभवो ध्वनिर्लक्ष्यते॥ ८॥
76521
76522 आसुरी जनता भूमौ पपातागतसंभ्रमा।
76523 मत्तलीलाभ्रनादेन राजहंसावली यथा॥ ९॥
76524
76525 आगतसंभ्रमा प्रोद्भूतभयमूर्च्छा॥ ९॥
76526
76527 जहर्ष जनितानन्दा वैष्णवी गतसंभ्रमा।
76528 जनता जलदध्वानफुल्लेव कुटजावली॥ १०॥
76529
76530 बभूव संप्रबुद्धात्मा दानवेशः शनैःशनैः।
76531 मेघावसर उत्फुल्लकदम्ब इव कानने॥ ११॥
76532
76533 दानवेशः प्रह्लादः॥ ११॥
76534
76535 ब्रह्मरन्ध्रकृतोत्थाना प्राणशक्तिरथासुरम्।
76536 शनैराक्रम्यामास गङ्गा सर्वमिवार्णवम्॥ १२॥
76537
76538 संप्रबोधक्रमं प्रपञ्चयति - ब्रह्मरन्ध्रेत्यादिना। आक्रमयामास
76539 आपूरयामास॥ १२॥
76540
76541 क्षणादाक्रमयामास प्राणश्रीः सर्वतोऽसुरम्।
76542 उदयानन्तरं सौरी प्रभेव भुवनान्तरम्॥ १३॥
76543
76544 प्राणेषु रन्ध्रनवके प्रवृत्तेष्वथ तस्य चित्।

76545 चेत्योन्मुखी बभूवान्तः प्राणदर्पणबिम्बिता ॥ १४ ॥
76546
76547 प्राणेषु इन्द्रियेषु। प्राणो लिङ्गदेहस्तल्लक्षणे दर्पणे बिम्बिता प्रतिफलिता ॥ १४ ॥
76548
76549 चेतनीयोन्मुखी चेत्यं चिन्मनस्तामुपाययौ।
76550 द्वित्वं मुकुरसंक्रान्ता मुखश्रीरिव राघव ॥ १५ ॥
76551
76552 चेतनीयविषयोन्मुखी चित् चेत्याकारसंस्कारोद्बोधाच्चेत्यमिव भूत्वा
76553 चिज्जडोभयरूपतालक्षणां मनस्तामुपाययौ प्राप ॥ १५ ॥
76554
76555 किंचिदङ्कुरिते चित्ते नेत्रे विकसनोन्मुखे।
76556 शनैर्बभूवतुस्तस्य प्रातर्नीले यथोत्पले ॥ १६ ॥
76557
76558 तस्य नेत्रे शनैर्विकसनोन्मुखे बभूवतुः ॥ १६ ॥
76559
76560 प्राणापानपरामृष्टानाडीविवरसंविदः।
76561 वातार्तस्येव पद्मस्य स्पन्दोऽस्य समजायत ॥ १७ ॥
76562
76563 प्राणापानाभ्यामन्तःप्रविष्टाभ्यां परामृष्टाया उद्बोधिताया
76564 आसमन्तान्नाडीविवरेषु संविदः संवेदनान्निमित्तात्। वातेनार्तस्य नुन्नस्य
76565 पद्मस्येव अस्य तद्देहस्य स्पन्द ईषच्चलनं समजायत ॥ १७ ॥
76566
76567 निमेषान्तरमात्रेण मनः पीवरतां ययौ।
76568 तस्मिन्प्राणवशात्पूर्णे तरङ्ग इव वारिणि ॥ १८ ॥
76569
76570 अथासौ विकसन्नेत्रमनःप्राणवपुर्बभौ।
76571 अर्धोदित इवादित्ये सरः स्फुरितपङ्कजम् ॥ १९ ॥
76572
76573 अस्मिन्नवसरे यावद्बुध्यस्वेत्यवदद्विभुः।
76574 प्रबुद्धस्तावदेषोऽभूद्बर्ही घनरवादिव ॥ २० ॥
76575
76576 बर्ही मयूरः। घनरवान्मेघशब्दात् ॥ २० ॥
76577
76578 प्रफुल्लनयनं जातमननं पीवरस्मृतिम्।
76579 उवाचैनं त्रिलोकेशः पुरा नाभ्यब्जजं यथा ॥ २१ ॥
76580
76581 जातमननं संजातप्रह्लादाहंभावप्रत्यभिज्ञम्। पीवरी सम्यगुपचिता
76582 पूर्वावस्थादिस्मृतियस्य तम् ॥ २१ ॥
76583
76584 साधो स्मर महालक्ष्मीमात्मीयां स्मर चाकृतिम्।
76585 अकाण्ड एव किं देहविरामः क्रियते त्वया ॥ २२ ॥
76586
76587 महतीं लक्ष्मीं दैत्यराज्यश्रियमात्मीयां स्वीयामाकृतिं देहाकारं च
76588 स्मर। त्वया देहविस्मरणेनाऽकाण्डेऽनवसर एव देहस्य विरामोऽवसानं किं
76589 किमर्थं क्रियते ॥ २२ ॥
76590
76591 हेयोपादेयसंकल्पविहीनस्य शरीरगैः।
76592 भावाभावैस्तवार्थः किमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ संप्रति ॥ २३ ॥
76593
76594 ननु न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति इति श्रुतेः सर्वजनानां
76595 तथानुभवाच्चानर्थहेतुर्देहस्मरणमिति चेत्तत्राह - हेयेति।
76596 हेयोपादेयसंकल्पत्यागे सत्यपि देहे प्रियाप्रियैर्भावाभावैस्तवार्थो नास्तीति

76597 नानर्थप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ २३ ॥
76598
76599 मन्त(?)व्यमिह देहेन कल्पं यावदनेन ते।
76600 वयं हि नियतिं विद्मो यथाभूतामनिन्दिताम् ॥ २४ ॥
76601
76602 कियत्कालं तर्हि देहधारणं तत्राह - स्थातव्यमिति। नियतिं
76603 त्वदायुर्नियमम् ॥ २४ ॥
76604
76605 जीवन्मुक्तेन भवता राज्य एवेह तिष्ठता।
76606 क्षेपणीया गतोद्वेगमाकल्पान्तमियं तनुः ॥ २५ ॥
76607
76608 क्षेपणीया व्यवहारे प्रेरणीया ॥ २५ ॥
76609
76610 तन्वां कल्पान्तशीर्णायां स्वे महिम्नि त्वयानघ।
76611 वस्तव्यं स्फुटिते कुम्भे कुम्भाकाशेन खे यथा ॥ २६ ॥
76612
76613 कल्पान्ते तर्हि मया कथं स्थेयं तदाह - तन्वामिति। स्वे महिम्नि
76614 स्वात्मभूते निरतिशयमहत्त्वे। स्वे महाकाशे ॥ २६ ॥
76615
76616 कल्पान्तस्थायिनी शुद्धा दृष्टलोकपरावरा।
76617 इयं तव तनुर्जाता जीवन्मुक्तविलासिनी ॥ २७ ॥
76618
76619 नोदिता द्वादशादित्या न प्रलीनाः शिलोच्चयाः।
76620 न जगज्ज्वलितं साधो तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ २८ ॥
76621
76622 तर्हि किं कल्पान्तः संनिहितो नेत्याह - नोदिता इत्यादिना ॥ २८ ॥
76623
76624 वायुर्वहति नोन्मत्तस्त्रलोकीभस्मधूसरः।
76625 लोलामरकपालाङ्कस्तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ २९ ॥
76626
76627 लोलान्यमराणां शिरःकपालान्यङ्कश्चिह्नं यस्य तथाविधः ॥ २९ ॥
76628
76629 अशोक इव मञ्जर्यः पुष्करावर्तविद्युतः।
76630 न स्फुरन्ति जगत्कोशे तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३० ॥
76631
76632 पुष्करावर्ताख्येषु संवर्तमेघेषु विद्युतस्तडितो न स्फुरन्ति। इदानीमिति
76633 सर्वत्रानुषङ्गः ॥ ३० ॥
76634
76635 धरासाररणच्छैलाः प्रज्वलज्ज्वलनोज्ज्वलाः।
76636 ककुभो न विशीर्यन्ते तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३१ ॥
76637
76638 धराया भूमेर्दह्यमानाया आसमन्तात्सरणं सारः प्रकम्पस्तेन
76639 विदीर्यमाणत्वाद्रणन्तः शैला यासु। ककुभो दिशः। अमूर्तानां
76640 विशरणायोगाद्दिगन्तस्था ब्रह्माण्डभित्तयो गृह्यन्ते ॥ ३१ ॥
76641
76642 न ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यत्रयीशेषमिदं स्थितम्।
76643 जगज्जरठजीमूतं तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३२ ॥
76644
76645 इदं जगत् जरठाः प्रवृद्धा जीमूताः प्रलयमेघा यस्मिंस्तथाविधं सत्
76646 ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यदेवत्रयीमात्रशेषं भूत्वा न स्थितम् ॥ ३२ ॥
76647
76648 न चेहाद्रिदलश्रेणिमात्रैकानुमितान्तराः।

76649 दिशो जर्जरतां यातास्तनु त्यजसि किं मुधा ॥ ३३ ॥
76650
76651 अद्रेर्लोकालोकाचलस्य भूपद्मदलप्रायैः शृङ्गैरनुमितमन्तरं भेदो
76652 यासां न सूर्योदयादिना तथाविधा दिशो ब्रह्माण्डभित्तयः ॥ ३३ ॥
76653
76654 स्फुटदद्रीन्द्रटंकाराः कराः सौरा भ्रमन्ति खे ।
76655 कल्पाभ्राणि न गर्जन्ति तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३४ ॥
76656
76657 स्फुटतो दीर्यमाणस्याद्रीन्द्रस्य मेरोरिव टंकारा ध्वनयो येषां सौरा
76658 द्वादशादित्यसंबन्धिनः कराः किरणा न भ्रमन्तीति नञनुषज्जते ॥ ३४ ॥
76659
76660 अहं भूतावकीर्णासु सालोकासु खगध्वजः ।
76661 विहरामि दशाशासु मा देहमवधीरय ॥ ३५ ॥
76662
76663 भूतावकीर्णास्वण्डजादिचतुर्विधप्राणिव्याप्तासु । अहं विष्णुर्विहरामि । मा
76664 अवधीरय त्यज । तथा चेदानीं तव मरणं न शोभत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥
76665
76666 इमे वयमिमे शैला भूतानीमान्ययं भवान् ।
76667 इदं जगदिदं व्योम मा देहमवधीरय ॥ ३६ ॥
76668
76669 पीवराज्ञानयोगेन यस्य पर्याकुलं मनः ।
76670 दुःखानि विनिकृन्तन्ति मरणं तस्य राजते ॥ ३७ ॥
76671
76672 कस्य तर्हि मरणमुचितं तमाह - पीवरेत्यादिना । यस्य मनः
76673 अज्ञानयोगेन दुःखानि विनिकृन्तन्ति तस्य मरणं राजते । अत्यन्तपीडितो जीवः
76674 स्थूलदेहं विमुञ्चति इति स्मृतिसिद्धमरणहेतूपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३७ ॥
76675
76676 कृशोऽतिदुःखी मूढोऽहमेताश्चान्याश्च भावनाः ।
76677 मतिं यस्यावलुम्पन्ति मरणं तस्य राजते ॥ ३८ ॥
76678
76679 आशापाशनिबद्धोऽन्तरितश्चेतश्च नीयते ।
76680 यो विलोलमनोवृत्त्या मरणं तस्य राजते ॥ ३९ ॥
76681
76682 यस्य तृष्णाः प्रभञ्जन्ति हृदयं हृतभावनाः ।
76683 प्ररोहमिव गर्धेभ्यो मरणं तस्य राजते ॥ ४० ॥
76684
76685 हृतभावना अपहृतविवेकाङ्कुरास्तृष्णा यस्य हृदयं प्रभञ्जन्ति
76686 आमृद्नन्ति यथा महाफलं शाल्याद्यङ्कुरप्ररोहं गर्धेभ्यस्तदभिलाषि
76687 पश्वादिभ्यो मूढाः प्रभञ्जन्ति तद्वत् ॥ ४० ॥
76688
76689 चित्तवृत्तिलता यस्य तालोत्तालमनोवने ।
76690 फलिता सुखदुःखाभ्यां मरणं तस्य राजते ॥ ४१ ॥
76691
76692 तालवृक्षवदुत्ताले रागाद्युच्छ्रायवति मनोलक्षणे वने ॥ ४१ ॥
76693
76694 रोमराजीलताजालं यस्येमं देहदुर्द्रुमम् ।
76695 अनर्थौघो हरत्युच्चैर्मरणं तस्य राजते ॥ ४२ ॥
76696
76697 रोमराज्येव लताजालं शाखासमूहो यस्मिंस्तथाविधं देहलक्षणं
76698 दुर्द्रुमं विषवृक्षं कामाद्यनर्थलक्षण ओघश्चण्डमारुतप्रवाहो
76699 हरति ॥ ४२ ॥
76700

76701 यस्य स्वदेहविपिनमाधिव्याधिदवाग्नयः।
76702 दहन्ति लोलाङ्गलतं मरणं तस्य राजते॥ ४३॥
76703
76704 कामकोपात्मका यस्य स्फूर्जन्त्यजगरास्तनौ।
76705 अन्तःशुष्कद्रुमस्येव मरणं तस्य राजते॥ ४४॥
76706
76707 अन्तः कोटरान्तः॥ ४४॥
76708
76709 योऽयं देहपरित्यागस्तल्लोके मरणं स्मृतम्।
76710 न सता नासता तेन कारणं वेद्यवेदनम्॥ ४५॥
76711
76712 मरणस्वरूपपर्यालोचनेऽपि तत्त्वज्ञस्य तन्न संभवतीत्याह - योऽयमिति।
76713 स्मृतं प्रसिद्धम्। तच्च तत्त्वविदो न सता आत्मना संपादयितुं शक्यं
76714 नाप्यसता तेन देहेन संपादयितुं शक्यं सदात्मनो निष्क्रियतया
76715 त्यागक्रियायोगात्। असङ्गस्य देहसङ्गाप्रसिद्धेश्च असता स्वप्रित्यागस्य
76716 दूरनिरस्तत्वाच्च। ननु देहस्यासत्त्वे किं कारणं तदाह - कारणमिति।
76717 वेद्यस्य प्रमाणैरवश्यवेदनार्हस्य स्वात्मनो वेदनं ज्ञानमेव
76718 देहाद्यसत्त्वे कारणम्।
76719 देहादिसद्भावप्रत्ययस्याज्ञाननिबन्धनत्वादित्यर्थः॥ ४५॥
76720
76721 यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वात्मतत्त्वावलोकनात्।
76722 यथार्थदर्शिनो ज्ञस्य जीवितं तस्य शोभते॥ ४६॥
76723
76724 कस्य तर्हि जीवितं शोभते तमाह - यस्येत्यादिना। तथाच न
76725 देहात्प्राणोत्क्रमणं किंत्वात्मतत्त्वान्मतेरुत्क्रमणमेव तच्च ज्ञस्य
76726 नास्त्येवेति सदैव तस्य जीवितं शोभते। अज्ञस्य तु मतिः सदैव
76727 स्वात्मतत्त्वादुत्क्रामतीत्यसौ नित्यमृतस्वरूप इति भावः॥ ४६॥
76728
76729 यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
76730 यः समः सर्वभावेषु जीवितं तस्य राजते॥ ४७॥
76731
76732 किंचैकदेहाभिमाने तत्त्यागो मरणं स्यात् यस्य तु स नास्ति यस्य
76733 बुद्धिस्तदीयप्रियाप्रियैर्न लिप्यते स सर्वेषु भावेषु देहेषु विषयेषु च समः
76734 साधारणात्मा तस्य मरणासंभवाज्जीवितमेव राजते इत्यर्थः।
76735 एवमग्रेऽप्यूह्यम्॥ ४७॥
76736
76737 योऽन्तःशीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया।
76738 साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य राजते॥ ४८॥
76739
76740 येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेयमुज्झता।
76741 चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते॥ ४९॥
76742
76743 सम्यगसारतया परिज्ञाय। चित्तस्यान्ते अवसानभूते साक्षिणि॥ ४९॥
76744
76745 अवस्तुसदृशे वस्तुन्यसक्तं कलनामले।
76746 येन लीनं कृतं चेतो जीवितं तस्य शोभते॥ ५०॥
76747
76748 अवस्तु शुक्तिरजतादि तत्सदृशे वस्तुनि वस्तुवद्भासमाने
76749 बाह्यार्थकलनात्मकमले असक्तं चेतो ब्रह्मण्येव लीनं घृतकाठिन्यमिव
76750 विलीनं कृतमित्यर्थः॥ ५०॥
76751
76752 सत्यां दृष्टिमवष्टभ्य लीलयेयं जगत्क्रिया।

76753 क्रियतेऽवासनं येन जीवितं तस्य राजते ॥ ५१ ॥
76754
76755 जगत्क्रिया जगतो व्यवहारः ॥ ५१ ॥
76756
76757 नान्तस्तुष्यति नोद्वेगमेति यो विहरन्नपि ।
76758 हेयोपादेयसंप्राप्तौ जीवितं तस्य शोभते ॥ ५२ ॥
76759
76760 हेयस्य दुःखहेतोः संप्राप्तौ नोद्वेगमेति । उपादेयस्य सुखसाधनस्य
76761 प्राप्तौ नान्तस्तुष्यति ॥ ५२ ॥
76762
76763 शुद्धपक्षस्य शुद्धस्य हंसौघः सरसो यथा ।
76764 यस्माद्गुणौघो निर्याति जीवितं तस्य शोभते ॥ ५३ ॥
76765
76766 शुद्धास्तत्त्वविद एव पक्षाः स्वीया यस्य स्वयं च शुद्धस्य । सरःपक्षे
76767 शुद्धः शुभ्रा हंसा बकादयः पक्षा यस्य । स्वतःशुद्धस्य निर्मलस्य
76768 पवित्रस्य च । गुणाः शान्तिक्षमामाधुर्यादयः शैत्यसौरभ्यादयश्च ॥ ५३ ॥
76769
76770 यस्मिन्श्रुतिपथं प्राप्ते दृष्टे स्मृतिमुपागते ।
76771 आनन्दं यान्ति भूतानि जीवितं तस्य शोभते ॥ ५४ ॥
76772
76773 श्रुती कर्णौ तत्पथम् ॥ ५४ ॥
76774
76775 यस्योदयेषु हृदयेन [हृदयेषु इति पाठः] जनाम्बुजानि
76776 जीवालिमन्ति सकलानि विलासवन्ति ।
76777 तस्यैव भाति परिजीवितमक्षयेन्दो-
76778 रापूर्णतेव दनुजेश्वर नेतरस्य ॥ ५५ ॥
76779
76780 यस्य उदयेषु संपत्सु उद्गमनेषु च जीवलक्षणभ्रमरवन्ति
76781 जनलक्षणान्यम्बुजानि कुमुदानि विलासवन्ति आनन्दितानि भवन्ति । अक्षयेन्दोः
76782 क्षयरोगनिर्मुक्तचन्द्रस्य आपूर्णतेव तस्यैव तत्त्वविदो जीवितं राजते
76783 नेतरस्याज्ञस्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥
76784
76785 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षो० उपशमप्रकरणे
76786 प्रह्लादनिर्वाणे नारायणवचनोन्यासो नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९
76787 ॥
76788
76789 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
76790 नारायणवचनोपन्यासो नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
76791
76792
76793 चत्वारिंशः सर्गः ४०
76794
76795 श्रीभगवानुवाच ।
76796
76797 स्थैर्यं देहस्य दृष्टस्य जीवितं प्रोच्यते जनैः ।
76798 देहान्तरार्थं देहस्य संत्यागो मरणं स्मृतम् ॥ १ ॥
76799
76800 सदेहोऽपि विदेहोऽत्र कूटस्थोऽपि क्रियापरः ।
76801 यथा व्यवहरेज्ज्ञानी स क्रमो हरिणोच्यते ॥ १ ॥
76802
76803 जीवन्मुक्तस्यापि प्रह्लादस्य संनिधिमात्रेण
76804 राज्यपरिपालननिर्वाहोपायमुपदिदिक्षुर्भगवान्वासुदेवः सत्यपि देहे तस्य

76805 तत्संबन्धाभावात्प्रागुक्ते जीवितमरणे गौणे एव न मुख्ये इति वक्तुं
76806 जीवनमरणयोर्लोकप्रसिद्धं स्वरूपमाह - स्थैर्यमिति | देहान्तरार्थं
76807 पुनर्देहान्तरग्रहणाय पूर्वदेहस्य संत्याग उत्क्रम्य गमनं प्राणानां
76808 मरणं स्मृतम् | मृङ् प्राणत्यागे इति धात्वर्थप्रसिद्धेरित्यर्थः || १ ||
76809
76810 द्वाभ्यां चैवासि पक्षाभ्यामाभ्यां मुक्तो महामते |
76811 किं ते मरणमस्तीह किं वा जीवितमस्ति ते || २ ||
76812
76813 द्वाभ्यां देहस्थैर्यप्राणोत्क्रमणपक्षाभ्याम् | अशरीरं शरीरेषु न तस्य
76814 प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते इति श्रुतेरिति भावः || २ ||
76815
76816 निदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तमरिमर्दन |
76817 न त्वं जीवसि सर्वज्ञ म्रियसे न कदाचन || ३ ||
76818
76819 कथं तर्हि जीवितं तव शोभते मरणं न शोभते इति त्वयोक्तं तत्राह -
76820 निदर्शनार्थमिति | ज्ञानाज्ञानगुणदोषप्रपञ्चनार्थमित्यर्थः || ३ ||
76821
76822 देहसंस्थोऽप्यदेहत्वाददेहोऽसि विदेहदृक् |
76823 व्योमसंस्थोऽप्यसक्तत्वादव्योमेव हि मारुतः || ४ ||
76824
76825 अदेहत्वे विदेहदृक् विगतदेहदृष्टिरिति हेतुः | असक्तत्वादासङ्गविरहात् || ४ ||
76826
76827 स्पर्शसंबोधकारित्वाद्देह एवास्ति सुव्रत |
76828 उत्सेधारोधकत्वेन खमुत्सेधस्य कारणम् || ५ ||
76829
76830 देहसंस्थत्वं कथं ज्ञायते तत्राह - स्पर्शेति | देहे
76831 शीतोष्णादिस्पर्शसंवेदननिमित्तत्वादन्यत्र तददर्शनाद्देह एवास्ति भवानिति
76832 शेषः | त्वाचे [त्वचि इति क्वचित्] स्पर्शसंवेदने कथमसङ्गात्मा
76833 कारणमिति तत्र दृष्टान्तमाह -उत्सेधेति | यथा तरूत्सेधे
76834 अरोधकत्वात्खमुत्सेधकारणमित्युच्यते तद्वदित्यर्थः || ५ ||
76835
76836 प्रबुद्धो ज्ञातवस्तुत्वाद्देहः क्व शमिनामिह |
76837 इदं त्वेकं परिच्छिन्नं रूपमज्ञेषु दुःस्थितम् || ६ ||
76838
76839 अदेहत्वं तर्हि कथं तत्राह - प्रबुद्ध इति | त्वं ज्ञाततत्त्वत्वात्प्रबुद्धः
76840 प्रबोधे च सति शमिनां सर्वद्वैतोपशमवतां देहः क्व वर्तते | नहि
76841 स्वप्नोपशमे स्वाप्नदेहोऽस्ति | इदं त्वेकं परिच्छिन्नं
76842 देहरूपमज्ञेष्वप्रबोधवत्सु दुःस्थितमसंभाव्यमपि स्थितमित्यर्थः || ६ ||
76843
76844 सर्वदा सर्वमेवासि चित्प्रकाशः परैकधीः |
76845 को देहः कोऽप्यदेहस्ते यं गृह्णासि जहासि च || ७ ||
76846
76847 यद्यज्ञोऽपि देहे स्थित्वा देही तर्ह्यहमपि देहे स्पर्शविदनात्स्थितस्तद्वत्किं न
76848 स्यां तत्राह - सर्वदेति | प्रकाशकत्वेन स्थितिः सर्वदा सर्ववस्तुष्वपि तुल्येति
76849 सर्वमेव त्वमसि नाज्ञवद्देहमात्रमित्यर्थः | एवंच तव कः पदार्थो देहः
76850 स्याद्यमहंबुद्ध्या गृह्णासि गृह्णीयाः | अदेहोऽपि कः
76851 स्याद्यमनहंबुद्ध्या जहासि त्यजेरित्यर्थः || ७ ||
76852
76853 समुदेतु वसन्तो वा वातु वा प्रलयानिलः |
76854 भावाभावविहीनस्य किमभ्यागतमात्मनः || ८ ||
76855
76856 ननु यदुपचयात्स्वस्य हर्षोपचयो यन्नाशनिमित्तदर्शनाच्च विषादः स देह

76857 इतरस्त्वदेह इति भेदः किं न स्यादिति चेन्न। तत्त्वविदो
76858 हर्षविषादहेत्वसंभवादित्याह - समुदेत्वित्यादिना। भाव्यते प्रीत्या
76859 स्मर्यत इति भावः प्रियम्। न भाव्यते इत्यभावोऽप्रियं
76860 तदुभयविहीनस्येत्यर्थः॥ ८॥
76861
76862 प्रलुठत्स्वपि शैलेषु कल्पाग्निषु दहत्स्वपि।
76863 वहत्सूत्पातवातेषु स्वात्मन्येव हि तिष्ठति॥ ९॥
76864
76865 तिष्ठति तत्त्वज्ञ इति शेषः॥ ९॥
76866
76867 सर्वभूतानि तिष्ठन्तु सर्वमेव प्रयातु वा।
76868 नश्यन्तु वाथ वर्धन्तामात्मन्येवाभितिष्ठति॥ १०॥
76869
76870 क्षीयते न क्षयं प्राप्ते वर्धमाने न वर्धते।
76871 न स्पन्दते स्पन्दमाने देहेऽस्मिन्परमेश्वरः॥ ११॥
76872
76873 देहस्याहमहं देहीति क्षीणे चित्तविभ्रमे।
76874 त्यजामि न त्यजामीति किं मुधा कलनोदिता॥ १२॥
76875
76876 देहस्य संबन्धिन्यहमिति तादात्म्याध्यासलक्षणे देहीति
76877 तद्धर्मसंसर्गाध्यासलक्षणे च चित्तविभ्रमे क्षीणे सति मुधा निर्हेतुका
76878 निष्फला च त्यजामि न त्यजामीति कलना किमुदिता स्यात्। नैवोदेतीत्यर्थः॥ १२॥
76879
76880 इदं कृत्वा करोमीदमिदं त्यक्त्वेदमित्यलम्।
76881 इति तत्त्वविदां तात संकल्पाः संक्षयं गताः॥ १३॥
76882
76883 त्यक्त्वेदं त्यक्ष्यामीति शेषः॥ १३॥
76884
76885 प्रबुद्धाः सर्वकर्तारः करिष्यन्तीह किंचन।
76886 न तस्याकरणे नित्यमकर्तृत्वपदं गताः॥ १४॥
76887
76888 सर्वकर्तारोऽपि किंचन किंचिदपि न करिष्यन्तीति पूर्वार्धे नञोऽन्वयः। तस्य
76889 कदाप्यकरणे नित्यमेव ते अकर्तृत्वपदं गतास्तिष्ठन्तीत्यर्थः॥ १४॥
76890
76891 अकर्तृत्वादभोक्तृत्वमर्थादिव समागतम्।
76892 संगृहीतं किलानुप्तं केनेह भुवनत्रये॥ १५॥
76893
76894 तत्फलमाह - अकर्तृत्वादिति। अनुप्तं वापादिना अनिष्पादितं व्रीह्यादि॥ १५॥
76895
76896 शान्ते कर्तृत्वभोक्तृत्वे शान्तिरेवेह शिष्यते।
76897 प्रौढिमभ्यागता सैव मुक्तिरित्युच्यते बुधैः॥ १६॥
76898
76899 शान्तिर्निर्विक्षेपता। प्रौढिं कर्तृत्वमूलोच्छेदेन प्ररूढताम्॥ १६॥
76900
76901 प्रबुद्धाश्चिन्मयाः शुद्धाः सर्वमाक्रम्य संस्थिताः।
76902 किं त्यक्तं परिगृह्णन्तु किं गृहीतं त्यजन्तु वा॥ १७॥
76903
76904 उक्तं व्यक्तौपपादयति - प्रबुद्धा इत्यादिना। आक्रम्य
76905 परमार्थस्वरूपाविर्भाविण परिभूय त्यक्तं अप्राप्तं किं फलमैहिकं
76906 परिगृह्णन्तु॥ १७॥
76907
76908 ग्राह्यग्राहकसंबन्धप्रमितावयविक्रमैः।

हीनः प्रमेयावयवैः किं गृह्णातु जहातु किम् ॥ १८ ॥

ग्राह्यग्राहकतत्संबन्धलक्षणैरङ्गदशाप्रमितक्रियाकारकसंबन्धघट्
इतावान्तरवाक्यार्थलक्षणावयविक्रमैर्महावाक्यप्रमेयावयवैरङ्गप्रध्
आनक्रियाकलापलक्षणविकारैर्हीनः कूटस्थात्मा
तद्घटिअसाङ्गप्रधानक्रियानिष्पादनसाध्यं पारलौकिकं स्वर्गादिफलं
वा किं गृह्णन्तु किं जहात्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

ग्राह्यग्राहकसंबन्धे क्षीणे शान्तिरुदेत्यलम् ।
स्थितिमभ्यागता शान्तिर्मोक्षनाम्नाभिधीयते ॥ १९ ॥

ऐहिकामुष्मिकेष्टानिष्टसाधनहानोपादाननिमित्तग्राह्यग्राहक##-
स्थितिमभ्यागता मोक्षनाम्नोच्यत इत्युक्तोपपादनोपसंहारः ॥ १९ ॥

तत्र स्थिताः सदा शान्तास्त्वादृशाः पुरुषोत्तमाः ।
सुषुप्तावयवस्पन्दसाधर्म्येण चरन्ति हि ॥ २० ॥

एवं स्थितानामपि यावत्प्रारब्धक्षयं व्यवहारसिद्धौ दृष्टान्तमाह ##-
प्राणोदरान्नरसादिस्पन्दं जीवनादृष्टात्मसंनिधिमात्रेणाचरन्तीत्युच्यते
तद्वज्जीवन्मुक्ता अपि चरन्ति । व्यवहरन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

परावबोधविश्रान्तवासनो जगति स्थितिम् ।
अर्धसुप्त इवेहेमां त्वं पश्यात्मस्थया धिया ॥ २१ ॥

तद्वत्त्वमपि राज्यपालनमाचरेत्याशयेनाह - परावबोधेति । अर्धसुप्तः
सुषुप्तजाग्रत्संधिस्थः ॥ २१ ॥

न रमन्ते हि रम्येषु स्वात्मन्येव गताशयाः ।
नोद्विजन्तेऽन्यदुःखेषु स्वात्मन्येकरसायनाः ॥ २२ ॥

रम्येषु अनात्मस्विति शेषः । आत्मान्येषु आत्मास्पर्शिषु दुःखेषु । स्वात्मन्येव
एकं रसायनमिव मधुरं सुखं येषाम् । तथाचोक्तं वार्तिके दुःखी यदि
भवेत्साक्षी कः साक्षी दुःखितो भवेत् । दुःखिनः साक्षिता नास्ति साक्षिणो
दुःखिता कुतः इति ॥ २२ ॥

नित्यप्रबुद्धा गृह्णन्ति कार्याणीमान्यसङ्गिनः ।
मुकुरा इव बिम्बानि यथाप्राप्तान्यवाञ्छया ॥ २३ ॥

सुखदुःखाभावे तत्प्राप्तिपरिहारार्थानि कार्याणि कथं गृह्णन्ति तत्राह ##-

जाग्रति स्वात्मनि स्वस्थाः सुप्ताः संसारसंस्थितौ ।
बालवत्प्रविवेपन्ते सुषुप्तसदृशाशयाः ॥ २४ ॥

तर्हि ते किं स्वात्मन्यप्यास्थाशून्या नेत्याह - जाग्रतीति । तथाच या निशा
सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी इति भगवतापि तेषामात्मास्था दर्शिना ।
प्रविवेपन्ते प्रकम्पन्ते । व्यवहरन्तीति यावत् ॥ २४ ॥

त्वमजितपदवीमुपागतोऽन्तः
कमलजवासरमेकमेव भुक्त्वा ।
गुणगणकलितामिहैव लक्ष्मीं
व्रज परमास्पदमच्युतं महात्मन् ॥ २५ ॥

76961 विवक्षितार्थं संक्षिप्योपसंहरति - त्वमिति। हे महात्मन् त्वमन्तः
76962 अजितस्य विष्णोः पदवीं परमात्मपदं समागतः प्राप्तवान्सन्नेकं
76963 कमलजवासरं कल्पपर्यन्तमिहैव पाताले गुणगणैः कलितां राज्यलक्ष्मीं
76964 भुक्त्वा अच्युतं विदेहकैवल्याख्यं च्युतिरहितं परमास्पदं परमपदं
76965 व्रजेत्यर्थः॥ २५॥
76966
76967 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये
76968 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादबोधनं नाम चत्वारिंशः
76969 सर्गः॥ ४०॥
76970
76971 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
76972 प्रह्लादबोधनं नाम चत्वारिंशः सर्गः॥ ४०॥
76973
76974
76975 एकचत्वारिंशः सर्गः ४१
76976
76977 श्रीवसिष्ठ उवाच।
76978
76979 जगद्रत्नसमुद्गेन त्रैलोक्याद्भुतदर्शिना।
76980 इत्युक्ते पद्मनाभेन ज्योत्स्नाशीतलया गिरा॥ १॥
76981
76982 गृहीतशासनाद्दैत्यात्पूजां संप्राप्य सानुगः।
76983 दैत्यराज्येऽभिषिच्यैनं वरैरच्छन्दयद्धरिः॥ १॥
76984
76985 प्रलये जगल्लक्षणानां रत्नानां स्वान्तः प्रवेशनात्समुद्गेन संपुटकेन
76986 सृष्टिकाले त्रैलोक्यलक्षणाद्भुतप्रदर्शनशीलेन पद्मनाभेन विष्णुदेहेन
76987 इति प्रागुक्तप्रकारेणोक्ते सति॥ १॥
76988
76989 प्रह्लादनामा देहोऽसौ विकाशिनयनाम्बुजः।
76990 मुदोवाच वचो धीरो गृहीतमननक्रमः॥ २॥
76991
76992 प्रह्लादनामा असौ प्रागुक्तो देहो गृहीतमननक्रमः सन् मुदा उवाच।
76993 देहग्रहणमात्मनि व्यवहर्तृतावारणार्थम्॥ २॥
76994
76995 प्रह्लाद उवाच।
76996
76997 हिताहितविचारेण राजकार्यशतेन च।
76998 अत्यहं श्रमितो देव क्षणं विश्रामतां गतः॥ ३॥
76999
77000 असुराणां किं हितं देवानां किसहितमिति विचारेण श्रमितः श्रमं प्रापितः।
77001 क्षणमिति समाधौ कालदैर्घ्याप्रत्ययादुक्तम्॥ ३॥
77002
77003 भगवंस्त्वत्प्रसादेन स्थितिः सम्यगथागता।
77004 समाधावसमाधौ च रूपेणाहं समः सदा॥ ४॥
77005
77006 स्थितिस्तत्त्वबोधेन स्वरूपावस्थितिः। रूपेण पारमार्थिकस्वरूपेण। सदा
77007 समाध्यसमाध्योः सदेहविदेहमुक्त्योश्च॥ ४॥
77008
77009 चिरमन्तर्महादेव दृष्टोऽस्यमलया धिया।
77010 पुनर्बहिरयं दृष्ट्या दिष्ट्या देव प्रदृश्यसे॥ ५॥
77011
77012 इमौ श्लोकौ क्वचिदेव पुस्तके दृश्येते। अन्तर्धिया

77013 अखण्डमानससाक्षात्कारवृत्त्या दृष्टोऽसि। बहिर्दृष्ट्या चक्षुषा दिष्ट्या
77014 भाग्यवशेन दृश्यसे ॥ ५ ॥
77015
77016 अहमासमनन्तायामस्यां दृष्टौ महेश्वर।
77017 सर्वसंकल्पमुक्तायां व्योम व्योम्नीव निर्मले ॥ ६ ॥
77018
77019 अस्यामान्तर्यां दृष्टौ ॥ ६ ॥
77020
77021 न शोकेन न मोहेन न च वैराग्यचिन्तया।
77022 न देहत्यागकार्येण न संसारभयेन च ॥ ७ ॥
77023
77024 तत्र शोकमोहादिनिमित्तवशादहं समाधिं नाश्रितो येन मम
77025 देहत्यागप्रसक्तिः स्यादित्याह - न शोकेनेति ॥ ७ ॥
77026
77027 एकस्मिन्विद्यमाने हि कुतः शोकः कुतः क्षतिः।
77028 कुतो देहः क्व संसारः क्व स्थितिः क्व भयाभये ॥ ८ ॥
77029
77030 दृष्ट एव ते पितृराज्यादिनाशादिः शोकहेतुस्तं कथमपलपसि तत्राह -
77031 एकस्मिन्निति। सत्यमत्र दृष्टो नत्वद्वैतात्मनि स इति न तद्धेतुको मे
77032 समाधिरित्यर्थः ॥ ८ ॥
77033
77034 यथेच्छयैवामलया केवलं स्वयमुत्थया।
77035 एवमेवाहमवसं वितते पावने पदे ॥ ९ ॥
77036
77037 तर्हि समाधेस्तो को हेतुरिति चेद्विचारजा विश्रान्तीच्छैवेत्याह - यथेच्छयेति।
77038 एवमेव देहत्यागाद्यभिसन्धिं विनैव ॥ ९ ॥
77039
77040 हा विरक्तोऽस्मि संसारं त्यजामीतीयमीश्वर।
77041 अप्रबुद्धदृशां चिन्ता हर्षशोकविकारदा ॥ १० ॥
77042
77043 नच वैराग्यचिन्तयेति वैराग्यापह्नवो न युक्तस्तस्य विचारपूर्वके
77044 समाधावनुकूलत्वादिति चेत्तत्राह - हा विरक्त इति ॥ १० ॥
77045
77046 देहाभावे न दुःखानि देहे दुःखानि मे मतिः।
77047 इति चिन्ताविषव्याली मूर्खमेवावलुम्पति ॥ ११ ॥
77048
77049 वैराग्यस्य समाधिहेतुत्वे रागवद्देहस्यापि
77050 दुःखहेतुत्वानुभवात्तत्त्यागस्यापि समाधिनिमित्तता स्यात् सोऽप्यतत्त्वविद एव
77051 वाञ्छितो न ममेत्याह - देहाभाव इति ॥ ११ ॥
77052
77053 इदं सुखमिदं दुःखमिदं नास्तीदमस्ति मे।
77054 इति दोलायितं चेतो मूढमेव न पण्डितम् ॥ १२ ॥
77055
77056 अत एव सुखलिप्सया दुःखनिवृत्तिलिप्सयापि वा न समाधिरित्याह - इदमिति।
77057 मूढमेव अवलुम्पतीत्यनुकृष्यते ॥ १२ ॥
77058
77059 अहमन्योऽन्य एवायमित्यज्ञानां तु वासना।
77060 दूरोदस्तात्मबुद्धीनां जयत्यसुमतामिह ॥ १३ ॥
77061
77062 तर्ह्यस्तु भेदवासनाक्षयेच्छया समाधिस्तत्राह - अहमन्य इति। दूरोदस्ता
77063 आत्मबुद्धिस्तत्त्वज्ञानं यैस्तेषामज्ञानामेव जयति न तत्त्वविदामित्यर्थः।
77064 असुमतां प्राणिनाम् ॥ १३ ॥

77065
77066 इदं त्याज्यमिदं ग्राह्यमिति मिथ्या मनोभ्रमः |
77067 नोन्मत्ततां नयत्यन्तर्ज्ञमज्ञमिव दुर्धियः || १४ ||
77068
77069 तर्हि संसारत्यागाय मोक्षग्रहणाय वा समाधिरस्त्विति चेत्तत्राप्याह -
77070 इदमिति | इति प्रसिद्धो दुर्धियः संबन्धी भ्रमः अज्ञमिव ज्ञं नोन्मत्ततां
77071 नयतीत्यन्वयः || १४ ||
77072
77073 सर्वस्मिन्नात्मनि तते त्वयि तामरसेक्षण |
77074 हेयोपादेयपक्षस्था द्वितीया कलना कुतः || १५ ||
77075
77076 तत्कुतस्तत्राह - सर्वस्मिन्नित्यादिना || १५ ||
77077
77078 विज्ञानाभासमखिलं जगत्सदसदुत्थितम् |
77079 किं हेयं किमुपादेयमिह यत्त्यज्यते न वा || १६ ||
77080
77081 भ्रान्तिविज्ञाने शुक्तिरजतादिवदाभासते न परमार्थत इति विज्ञानाभासम् |
77082 सत आत्मनोऽसतो
77083 मायायाश्चान्योन्यतादात्म्याध्यासलक्षणान्मिथुनीकरणादुत्थितम् || १६ ||
77084
77085 केवलं स्वस्वभावेन द्रष्टृदृश्ये विचारयन् |
77086 क्षणं विश्रान्तवानन्तः परमात्मनात्मनि || १७ ||
77087
77088 अत एव मम तत्त्वविचारविश्रान्तिरेव समाधिः संपन्न इत्याह - केवलमिति ||
77089 १७ ||
77090
77091 भावाभावविनिर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः |
77092 एवमासमहं पूर्वमधुनेत्थं व्यवस्थितः || १८ ||
77093
77094 पूर्व समाधिकाले | अधुना व्युत्थानकाले | इत्थं
77095 त्वदाज्ञप्तार्थोपादानयोग्यतया व्यवस्थितोऽस्मीत्यर्थः || १८ ||
77096
77097 स मयात्मीयमापन्नं सर्वमात्मात्मतां गतः |
77098 करोम्यहं महादेव तुभ्यं यत्परिरोचते || १९ ||
77099
77100 स आत्मतां स्वस्वभावं गत आत्मा अहं मया आत्मीयं स्वकर्तव्यतां
77101 प्राप्तं सर्व त्वदाज्ञप्तं कार्य करोमि | किं स्वरागेण करिष्यसि नेत्याह -
77102 तुभ्यमिति | त्वदिच्छानुवर्तितयेत्यर्थः || १९ ||
77103
77104 त्वमयं पुण्डरीकाक्षः पूज्यस्तावज्जगत्त्रये |
77105 तन्मत्तः प्रकृतिप्राप्तां पूजामादातुमर्हसि || २० ||
77106
77107 यथा त्वदाज्ञप्तं राज्यं नियतिप्राप्तमहमङ्गीकरोमि तथा त्वमपि
77108 मद्दत्तां पूजां सर्वेश्वरत्वात्तव नियतिप्राप्तां गृहाणेत्याह - त्वमिति
77109 | प्रकृतिः शास्त्रलोकप्रसिद्धा नियतिः || २० ||
77110
77111 इत्युक्त्वा दानवाधीशः पुरः क्षीरोदशायिनः |
77112 शैलेन्द्र इव पूर्णेन्दुमर्घपात्रमुपाददे || २१ ||
77113
77114 शैलेन्द्र उदयाद्रिः || २१ ||
77115
77116 सायुधं साप्सरोवृन्दं ससुरं सखगाधिपम् |

77117 पूजयामास गोविन्दं सत्रैलोक्यमथाग्रगम् ॥ २२ ॥
77118
77119 सत्रैलोक्यमुदरान्तःस्थितत्रैलोक्यसहितम् । अग्रगं पुरःस्थितम् ॥ २२ ॥
77120
77121 सबाह्याभ्यन्तरभ्रान्तभुवनं भुवनेश्वरम् ।
77122 पूजयित्वाथ तिष्ठन्तमुवाच कमलापतिः ॥ २३ ॥
77123
77124 बाह्येषु रोमकूपादिषु आभ्यन्तरेषु बस्तिजठरहृदयादिषु च भ्रान्तानि
77125 परिवर्तमानानि भुवनानि यस्य तम् ॥ २३ ॥
77126
77127 श्रीभगवानुवाच ।
77128
77129 उत्तिष्ठ दानवाधीश सिंहासनमुपाश्रय ।
77130 यावदाश्वभिषेकं ते स्वयमेव ददाम्यहम् ॥ २४ ॥
77131
77132 पाञ्चजन्यरवं श्रुत्वा य इमे समुपागताः ।
77133 सिद्धाः साध्याः सुरौघास्ते कुर्वन्तु तव मङ्गलम् ॥ २५ ॥
77134
77135 इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षो दानवं सिंहविष्टरे ।
77136 योजयामास योग्यं तं मेरुशृङ्ग इवाम्बुदम् ॥ २६ ॥
77137
77138 सिंहविष्टरे सिंहासने ॥ २६ ॥
77139
77140 अथैनं हरिराहूतैः क्षीरोदाद्यैर्महाब्धिभिः ।
77141 गङ्गादिभिः सरित्पूरैः सर्वतीर्थजलैस्तथा ॥ २७ ॥
77142
77143 सर्वविप्रर्षिसङ्घैश्च सर्वसिद्धगणैः सह ।
77144 पुनर्विद्याधरयुतो लोकपालसमन्वितः ॥ २८ ॥
77145
77146 पुनःशब्दस्वारस्यात्पूर्वं स्वयमेक एवाभ्यषिञ्चिद्विद्याधरादिभिः सह
77147 पुनरुत्साहातिशयादभ्यषिञ्चदिति गम्यते ॥ २८ ॥
77148
77149 अभ्यषिञ्चदमेयात्मा दैत्यराज्ये महासुरम् ।
77150 मरुद्गणैः स्तूयमानं पूर्वं स्वर्गे हरिं यथा ॥ २९ ॥
77151
77152 हरिमिन्द्रम् ॥ २९ ॥
77153
77154 सुरासुरैः स्तूयमानं स्तूयमानः सुरासुरैः ।
77155 अभिषिक्तमुवाचेदं प्रह्लादं मधुसूदनः ॥ ३० ॥
77156
77157 श्रीभगवानुवाच ।
77158
77159 यावन्मेरुर्धरा यावद्यावच्चन्द्रार्कमण्डले ।
77160 अखण्डितगुणश्लाघी तावद्राजा भवानघ ॥ ३१ ॥
77161
77162 धरा पृथ्वी । धराः अन्ये पर्वताश्चेति वा ॥ ३१ ॥
77163
77164 इष्टानिष्टफलं त्यक्त्वा समदर्शनया धिया ।
77165 वीतरागभयक्रोधो राज्यं समनुपालय ॥ ३२ ॥
77166
77167 राज्येऽस्मिन्भोगसंपूर्णे दृष्टानुत्तमभूमिना ।
77168 न गन्तव्यस्त्वयोद्वेगः स्वर्गे मानवकेऽथवा ॥ ३३ ॥

77169
77170 दृष्टा अनुत्तमा निरतिशयानन्दभूमिर्येन तथाविधेन त्वया राज्ये उद्वेगः
77171 अरतिलक्षणो न गन्तव्यस्तथा पित्रादिवत्स्वर्गे देवलोके मानवे भूलोके च उद्वेगो
77172 न गन्तव्यो न गमयितव्यः ॥ ३३ ॥
77173
77174 देशकालक्रियाकारैर्यथाप्राप्तासु दृष्टिषु ।
77175 प्रकृतं कार्यमातिष्ठ त्यक्त्वा मानसमास्स्व भो ॥ ३४ ॥
77176
77177 यथाप्राप्तासु प्रजाशात्रवादिनिग्रहानुग्रहादिदृष्टिषु
77178 तत्तत्पुरुषानुरूपैर्देशकालक्रियाकारैः प्रकृतं प्रसञ्जितं
77179 वधबन्धदण्डादिकार्यमातिष्ठ अनुतिष्ठ । मानसं रागादिवैषम्यं
77180 त्यक्त्वा आस्स्व ॥ ३४ ॥
77181
77182 अतिदेहतयेदंताममतापरिवर्जितम् ।
77183 भावाभावे समं कार्यं कुर्वन्निह न बाध्यसे ॥ ३५ ॥
77184
77185 अतिदेहतया देहातिरिक्तात्मभावेन । भावाभावे लाभालाभे ॥ ३५ ॥
77186
77187 दृष्टसंसारपर्यायस्तुलितातुलतत्पदः ।
77188 सर्वं सर्वत्र जानासि किमन्यदुपदिश्यते ॥ ३६ ॥
77189
77190 व्यवहारे परमार्थे च त्वमेव निपुणोअषीति नोपदेश्यं तवास्तीत्याह -
77191 दृष्टेति ॥ ३६ ॥
77192
77193 वीतरागभयक्रोधे त्वयि राजनि राजति ।
77194 नेदानीं दुःखदुर्ग्रन्थिर्नासुरान्दलयिष्यति ॥ ३७ ॥
77195
77196 अनेन तव पूर्वमनोरथोऽपि सेत्स्यतीत्याह - वीतेति ।
77197 दुःखदुर्ग्रन्थिरसुरेष्विदानीं न स्थास्यति देवस्थश्च स मद्द्वारा असुरान्न
77198 दलयिष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥
77199
77200 बाष्पश्रीर्नासुरीकर्णमञ्जरीः प्लावयिष्यति ।
77201 वनराजिमिवोन्मत्ता सरित्तारतरङ्गिणी ॥ ३८ ॥
77202
77203 उन्मत्ता वर्षाभिवर्धिता सरिन्नदी । तारतरङ्गिणी बृहत्तरङ्गा ॥ ३८ ॥
77204
77205 अद्यप्रभृत्यसंप्राप्तदानवामरसंगरम् ।
77206 निर्मन्दराम्भोनिधिवज्जगत्स्वस्थमिव स्थितम् ॥ ३९ ॥
77207
77208 जगत्स्वास्थ्यमपि सेत्स्यतीत्याह - अद्येति । निर्मन्दरो निर्गतमन्थाचलो
77209 योऽम्भोनिधिस्तद्वत् ॥ ३९ ॥
77210
77211 देवासुरकुटुम्बिन्यो भर्तृष्वन्तःपुरेषु च ।
77212 स्वेष्वेव यान्तु विश्वासमपरस्परमाहृताः ॥ ४० ॥
77213
77214 अपरस्परमाहृताः परस्परभर्तृभिरबन्दीकृताः ॥ ४० ॥
77215
77216 भवबहुलनिशानितान्तनिद्रा-
77217 तिमिरमपास्य सदोदिताशयश्रीः ।
77218 दनुसुत वनिताविलासरम्यां
77219 चिरमजितामुपभुङ्क्ष्व राज्यलक्ष्मीम् ॥ ४१ ॥
77220

हे दनुसुत त्वं बहुलनिशा
कृष्णपक्षरात्रिस्तत्रत्यनितान्तनिद्रातिमिरप्रायमज्ञानान्धकारमपास्य
सदा उदिता आशयश्रीः स्वप्रकाशब्रह्मात्मस्फूर्तिर्यस्य तथाविधः सन्
वनितानामसुरस्त्रीणां संभजनीयशान्त्यादीनां च विलासैः रम्याम् । अजितां
शत्रुभिः कामादिषट्कैश्चापराभूतां राज्यलक्ष्मीं स्वाराज्यलक्ष्मीं च
चिरमुपभुङ्क्ष्वेत्याशीः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादाभिषेको नामैकचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४१ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
प्रह्लादाभिषेको नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः सनरामरकिन्नरः ।
द्वितीय इव संसारश्चचालासुरमन्दिरात् ॥ १ ॥

विष्णोः क्षीरोदगमनमाख्यानफलमुत्तमम् ।
समाधिमुक्तव्युत्थाने हेतुश्चात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

सनरामरकिन्नरत्वादेव द्वितीयः संसार इव विस्तृतः । चचाल जगाम ॥ १ ॥

प्रह्लादादिविनिर्मुक्तैः पश्चात्पुष्पाञ्जलिव्रजैः ।
पूर्यमाणो विहङ्गेशपाश्चायाङ्गरुहोत्करैः ॥ २ ॥

विहङ्गेशस्य गरुडस्य पाश्चात्येष्वङ्गरुहेषु उत्करवद्राशीभूतैः
पुष्पाञ्जलिव्रजैः ॥ २ ॥

क्रमात्क्षीरोदमासाद्य विसृज्य सुरवाहिनीम् ।
भोगिभोगासने तस्थौ श्वेताब्ज इव षट्पदः ॥ ३ ॥

भोगिभोगासने विष्णुः शक्रः स्वर्गे सहामरैः ।
पाताले दानवाधीश इति तस्थुर्गतज्वराः ॥ ४ ॥

एषा ते कथिता राम निःशेषमलनाशिनी ।
प्राह्लादी बोधसंप्राप्तिरैन्दवद्रवशीतला ॥ ५ ॥

ऐन्दवो द्रवोऽमृतमिव शीतला ॥ ५ ॥

तां तु ये मानवा लोके बहुदुष्कृतिनोऽपि हि ।
धिया विचारयिष्यन्ति ते प्राप्स्यन्त्यचिरात्पदम् ॥ ६ ॥

सामान्येन विचारेण क्षयमायाति दुष्कृतम् ।
योगवाक्यविचारेण को न याति परं पदम् ॥ ७ ॥

दुष्कृतपदेन पापं तन्मूलमज्ञानं च ॥ ७ ॥

77273 अज्ञानमुच्यते पापं तद्विचारेण नश्यति।
77274 पापमूलच्छिदं तस्माद्विचारं न परित्यजेत्॥ ८॥
77275
77276 मयोक्तं न पापमेवेत्याह - अज्ञानमिति॥ ८॥
77277
77278 इमां प्रह्लादसंसिद्धिं प्रविचारयतां नृणाम्।
77279 सप्तजन्मकृतं पापं क्षयमायात्यसंशयम्॥ ९॥
77280
77281 सप्तजन्मकृतमित्यापातविचारफलमेतत्। ज्ञानफलपर्यन्तेन तु विचारेण
77282 प्रारब्धफलातिरिक्तसर्वपापक्षयः प्रसिद्ध एवेति॥ ९॥
77283
77284 श्रीराम उवाच।
77285
77286 परे पदे परिणतं पाञ्चजन्यस्वनैर्मनः।
77287 कथं प्रबुद्धं भगवन्प्रह्लादस्य महात्मनः॥ १०॥
77288
77289 समाधिमुक्तस्य विदेहमुक्तेन सह विश्रान्तिसुखादिसाम्ये पुनर्व्युत्थानहेतुं
77290 जिज्ञासमानो रामः पृच्छति - परे इति। मनसो विलये
77291 पाञ्चजन्यस्वनश्रवणमपि दुर्लभमिति कथं तेन प्रबोध इति भावः॥ १०॥
77292
77293 श्रीवसिष्ठ उवाच।
77294
77295 द्विविधा मुक्तता लोके संभवत्यनघाकृते।
77296 सदेहैका विदेहान्या विभागोऽयं तयोः शृणु॥ ११॥
77297
77298 प्रारब्धशेषोद्बोधितशुद्धवासनासहितभगवदिच्छैव तत्प्रबोधे हेतुरिति
77299 विशेषं वक्तुं सदेहविदेहमुक्ती विभज्य दर्शयति - द्विविधेत्यादिना।
77300 विभागो विभाजकलक्षणभेदः। अयं वक्ष्यमाणप्रकारः॥ ११॥
77301
77302 असंसक्तमतेर्यस्य त्यागादानेषु कर्मणाम्।
77303 नैषणा तत्स्थितिं विद्धि त्वं जीवन्मुक्ततामिह॥ १२॥
77304
77305 कर्मणामिष्टानिष्टानां त्यागादानेषु विषयेषु एषणा रागो नास्ति। तस्य तां
77306 स्थितिं जीवन्मुक्ततां विद्धि॥ १२॥
77307
77308 सैव देहक्षये राम पुनर्जननवर्जिता।
77309 विदेहमुक्तता प्रोक्ता तत्स्था नायान्ति दृश्यताम्॥ १३॥
77310
77311 देहपदेन तद्धारणहेतुः प्रारब्धशेषो लक्ष्यते। तस्य भोगेन क्षये
77312 सतीत्यर्थः॥ १३॥
77313
77314 सृष्टबीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविवर्जिताः [जन्मान्तरेति
77315 पाठः]।
77316 हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना॥ १४॥
77317
77318 भृष्टानि भर्जितानि बीजान्युपमा येषामिति पुनर्दृश्यतानवाप्तौ
77319 हेतुगर्भं विशेषणम्। जीवन्मुक्तेषु तु समाधिव्युत्थानेन
77320 पुनर्देहदृश्यतायां हेतुरस्तीत्याह - हृदीति। शुद्धा
77321 आसङ्गमालिन्यनिर्मुक्ता॥ १४॥
77322
77323 पावनी परमोदारा शुद्धसत्त्वानुपातिनी।
77324 आत्मध्यानमयी नित्यं सुषुप्तस्येव तिष्ठति॥ १५॥

77325
77326 पावनी शुद्धब्रह्मात्मभावना पवित्रा परमोदारा तृष्णाकार्पण्यरहिता।
77327 अन्तःकरणस्य ब्रह्मणिल येऽपि वासनास्थितौ दृष्टान्तमाह -
77328 सुषुप्तस्येवेति॥ १५॥
77329
77330 अपि वर्षसहस्रान्ते तयैवान्तरवस्थया।
77331 सति देहे प्रबुध्यन्ते जीवन्मुक्ता रघूद्वह॥ १६॥
77332
77333 देहपदेनात्रापि तद्धारणहेतुः प्रारब्धशेषो लक्ष्यते॥ १६॥
77334
77335 प्रह्लादोऽन्तस्थया शुद्धसत्त्ववासनया स्वया।
77336 बोधमाप महाबाहो शङ्खशब्दावबुद्धया॥ १७॥
77337
77338 सैव प्रह्लादबोधेऽपि हेतुरित्याह - प्रह्लाद इति॥ १७॥
77339
77340 हरिरात्मा हि भूतानां तस्य यत्प्रतिभासते।
77341 तत्तथैव भवत्याशु सर्वमात्मैव कारणम्॥ १८॥
77342
77343 लीने श्रोत्रे शङ्खशब्दस्याप्यग्रहात्तावन्मात्रेण कथं बोध
77344 इत्याशङ्कां परिहरन्नाह - हरिरिति। आत्मा कारणात्मा। सत्यसंकल्प इति
77345 यावत्॥ १८॥
77346
77347 प्रबोधमेतु प्रह्लादो यदैवेति विचिन्तितम्।
77348
77349 आत्मन्यकारणेनैव भूतानां कारणेन च।
77350 सृष्ट्यर्थं वपुरात्तं हि वासुदेवमयात्मना॥ २०॥
77351
77352 अकारणेनैव शुद्धात्मना भूतानां कारणेनाव्याकृतेन
77353 चकारात्कामकर्मादिना च निमित्तेन आत्मन्येव जगत्सृष्ट्यर्थं
77354 वासुदेवमयात्मना वपुः शरीरमात्रं गृहीतम्। हिशब्दस्तथा
77355 श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धिद्योतनार्थः॥ २०॥
77356
77357 आत्मावलोकनेनाशु माधवः परिदृश्यते।
77358 माधवाराधनेनाशु स्वयमात्मावलोक्यते॥ २१॥
77359
77360 अत एव तद्वपुर्दर्शने आत्मदर्शनं सिद्ध्यत्यात्मदर्शने च तद्दर्शनं
77361 सुलभमित्याह - आत्मेति॥ २१॥
77362
77363 एतां दृष्टिमवष्टभ्य राघवात्मावलोकने।
77364 विहराशु विचारात्मा पदं प्राप्स्यसि शाश्वतम्॥ २२॥
77365
77366 विहर यतस्व॥ २२॥
77367
77368 दुःखासारवती राम संसारप्रावृडातता।
77369 जाड्यं ददाति परमं विचारार्कमपश्यताम्॥ २३॥
77370
77371 दुःखान्येव आसारा धारासंपातास्तद्वती। जाड्यं मौर्ख्यं रोगं च॥ २३॥
77372
77373 प्रसादादात्मनो विष्णोर्मायियमतिभासुरा।
77374 प्रबाधते न धीरांस्तु यक्षी मन्त्रवतो यथा॥ २४॥
77375
77376 यक्षीग्रहणं सर्वपिशाचाद्युपलक्षणम्। मन्त्रवतो मन्त्रसिद्धान्॥ २४॥

77377
77378 आत्मेच्छयैव घनतां समुपागतान्त-
77379 रात्मेच्छयैव अनुतामुपयाति काले।
77380 संसारजालरचनेयमनन्तमाया-
77381 ज्वालेह वातवलयादिव पावकस्य॥ २५॥
77382
77383 संसारजालरचनालक्षणा अनन्तस्य विष्णोरियं माया तस्यैवात्मन इच्छयैव
77384 घनतां देहादिघनानर्थभावं समुपागता। सा च
77385 निर्व्याजभक्तिप्रणिधानाद्याराधितस्य तस्यात्मन इच्छयैव
77386 विवेकविचारादिजन्मकाले तनुतां ह्रासमुपयाति। यथा पावकस्य ज्वाला
77387 वातवलयादेव घनतामुपयाति अन्ते च तद्वशादेव तनुतामुपयाति तद्वत्। अत
77388 ईश्वरप्रसादजनितविचारादिनैवावश्यं ज्ञानलाभ इत्याख्यानतात्पर्यमिति
77389 भावः। तथाच भगवतो बादरायणस्य सूत्रम् पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो
77390 ह्यस्य बन्धविपर्ययौ इति। मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च इति
77391 भगवद्वचनं चेति भावः॥ २५॥
77392
77393 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो०
77394 उपशमप्रकरणे प्रह्लादव्यवस्था नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः॥ ४२॥
77395
77396 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
77397 प्रह्लादव्यवस्था नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः॥ ४२॥
77398
77399
77400 त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३
77401
77402 श्रीराम उवाच।
77403
77404 भगवन्सर्वधर्मज्ञ शुद्धैस्त्वद्वचनांशुभिः।
77405 निर्वृताः स्म शशाङ्कस्य करैरोषधयो यथा॥ १॥
77406
77407 ईशप्रसादलभ्येऽपि नेश्वरे दीयतां भरः।
77408 पौरुषेणेन्द्रियाक्रान्त्या साध्यं ज्ञानमितीर्यते॥ १॥
77409
77410 निर्वृता आह्लादिताः स्म॥ १॥
77411
77412 कर्णाभिवाञ्छयमानानि पवित्राणि मृदूनि च।
77413 सुखयन्ति गृहीतानि पुष्पाणीव वचांसि ते॥ २॥
77414
77415 कर्णाभ्यां श्रवणायावतंसनाय चाभिवाञ्छ्यमानानि। पुष्पपक्षे
77416 गुरुदेवतादिप्रसादरूपतया पापापहारित्वात्पवित्राणि पुष्पाण्युत्पलादीनीव॥ २॥
77417
77418 पौरुषेण प्रयत्नेन सर्वमासाद्यते यदि।
77419 प्रह्लादस्तत्कथं बुद्धो न माधववरं विना॥ ३॥
77420
77421 तत्तर्हि प्रह्लादो माधवस्य वरं विनापि स्वपौरुषेणैव कथं न
77422 प्रबुद्धवान्। अतः स्वपौरुषादेव सर्वत्र ज्ञानलाभ इति
77423 प्रागुक्तनियमभङ्ग इत्यर्थः॥ ३॥
77424
77425 श्रीवसिष्ठ उवाच।
77426
77427 यद्यद्राघव संप्राप्तं प्रह्लादेन महात्मना।
77428 तत्तदासादितं तेन पौरुषादेव नान्यतः॥ ४॥

77429
77430 स्वपौरुषसाध्यायां पुरुषार्थसिद्धौ माधववरोऽपि द्वारविशेष एव न
77431 स्वतन्त्र इति नोक्तनियमभङ्ग इत्याशयेन संक्षिप्योत्तरमाह - यद्यदिति ॥ ४
77432 ||
77433
77434 आत्मा नारायणश्चैव न भिन्नस्तिलतैलवत् ।
77435 तथैव शौक्ल्यपटवत्कुसुमामोदवत्तथा ॥ ५ ॥
77436
77437 अथवा विष्णोः प्रह्लादात्मभेदाभावात्तत्प्रयत्नप्राप्तो वरः
77438 प्रह्लादप्रयत्नादेवेति वात्र परिहारः सुलभ इत्याशयेनाह - आत्मेत्यादिना ।
77439 यथा तिलान्तर्गतं ततो निःसारितं च तैलं न भिन्नं तद्वत् । नन्वेवं सति
77440 विकारिता स्यादिति दृष्टान्तान्तरमाह - शौक्ल्यपटवदिति । यथा
77441 कुसुमानां सार आमोदस्तद्वज्जीवानां परमार्थसारो विष्णुरिति वा अभेदो
77442 ज्ञेय इत्याह - कुसुमेति ॥ ५ ॥
77443
77444 यो हि विष्णुः स एवात्मा यो ह्यात्मासौ जनार्दनः ।
77445 विष्ण्वात्मशब्दौ पर्यायौ यथा विटपिपादपौ ॥ ६ ॥
77446
77447 अथवा कार्यकारणोपाधित्यागे परिशिष्टचिन्मात्रस्यात्यन्ताभेद एवेति
77448 लक्ष्यपरयोर्विष्ण्वात्मशब्दयोः पर्यायतैवेत्याह - य इति ।
77449 विटपवत्त्वपादकरणकपानकर्तृत्वोपाधिभेदेऽप्यखण्डवृक्षस्वरूपे
77450 यथा विटपिपादपशब्दयोः पर्यायता तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥
77451
77452 प्रह्लादनामा प्रथममात्मैव स्वयमात्मना ।
77453 स्वयैव परया शक्त्या विष्णुभक्तौ नियोजितः ॥ ७ ॥
77454
77455 प्रह्लादो ह्यात्मनैवैनं वरमर्जितवान्स्वयम् ।
77456 स्वयं विचारगं कृत्वा स्वयं विदितवान्मनः ॥ ८ ॥
77457
77458 आत्मना स्वात्मभूतेनैव विष्णुना स्वमनः स्वयमेव विचारगं कृत्वा
77459 स्वात्मानं स्वयमेव विदितवानित्यर्थः ॥ ८ ॥
77460
77461 कदाचिदात्मनैवात्मा स्वयं शक्त्या प्रबुध्यते ।
77462 कदाचिद्विष्णुदेहेन भक्तिलभ्येन बोध्यते ॥ ९ ॥
77463
77464 शक्त्या स्वप्रयत्नकृतविचारबलेन । भक्तिलक्षणप्रयत्नलभ्येन
77465 विष्णुदेहद्वारेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥
77466
77467 चिरमाराधितोऽप्येष परमप्रीतिमानपि ।
77468 नाविचारवतो ज्ञानं दातुं शक्नोति माधवः ॥ १० ॥
77469
77470 अन्वयेन दर्शितमर्थं व्यतिरेकस्यापि प्रदर्शनेन द्रढयति - चिरमिति ॥ १०
77471 ||
77472
77473 मुख्यः पुरुषयत्नोत्थो विचारः स्वात्मदर्शने ।
77474 गौणो वरादिको हेतुर्मुख्यहेतुपरो भव ॥ ११ ॥
77475
77476 आत्मावबोधपर्यन्तो विचारोऽस्त्विति वरं ददतो हरेः पुरुषप्रयत्नोत्थो विचार एव
77477 मुख्योअभिमतो न वरः । अन्यथा ज्ञानमस्त्वित्येव
77478 वरदानप्रसङ्गादित्याशयेनाह - मुख्य इति ॥ ११ ॥
77479
77480 पूर्वमेव बलात्तस्मादाक्रम्येन्द्रियपञ्चकम् ।

77481 अभ्यसन्सर्वयत्नेन चित्तं कुरु विचारवत् ॥ १२ ॥
77482
77483 यद्विषयप्रयत्नाद्विचारोदयस्तं दर्शयति - पूर्वमिति । पञ्चकग्रहणं
77484 दशकोपलक्षणम् ॥ १२ ॥
77485
77486 यद्यदासाद्यते किंचित्केनचित्क्वचिदेव हि ।
77487 स्वशक्तिसंप्रवृत्त्या तल्लभ्यते नान्यतः क्वचित् ॥ १३ ॥
77488
77489 स्वस्य शक्तिर्यत्नस्तत्प्रयुक्तया संप्रवृत्त्या शुभाचरणेन ॥ १३ ॥
77490
77491 पौरुषं यत्नमाश्रित्य प्रोल्लङ्घ्येन्द्रियपर्वतम् ।
77492 संसारजलधिं तीर्त्वा पारं गच्छ परं पदम् ॥ १४ ॥
77493
77494 विना पुरुषयत्नेन दृश्यते चेज्जनार्दनः ।
77495 मृगपक्षिगणं कस्मात्तदासौ नोद्धरत्यजः ॥ १५ ॥
77496
77497 दृश्यते तत्त्वतः साक्षात्क्रियते । नोद्धरतिं नात्मतत्त्वं दर्शयति ।
77498 आत्मदर्शनमेवोद्धार इत्याशयः ॥ १५ ॥
77499
77500 गुरुश्चेदुद्धरत्यज्ञमात्मीयात्पौरुषाद्दते ।
77501 उष्ट्रं दान्तं बलिवर्दं तत्कस्मान्नोद्धरत्यसौ ॥ १६ ॥
77502
77503 विनैव शिष्यप्रयत्नं शक्तिपातादिना गुरुस्तमुद्धरतीति योगशास्त्रादौ
77504 सिद्धमिति तत्रानैकान्त्यमाशङ्क्याह - गुरुश्चेदिति । गुरुभक्त्यादियत्न एव
77505 तत्रापि ज्ञानजनने गुर्वनुग्रहं द्वारीकरोतीति भावः ॥ १६ ॥
77506
77507 न हरेर्न गुरोर्नार्थात्किंचिदासाद्यते महत् ।
77508 आक्रान्तमनसः स्वस्माद्यदासादितमात्मनः ॥ १७ ॥
77509
77510 अर्थाद्धनात् । अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन इति श्रुतेरिति भावः ।
77511 आक्रान्तमनसो ज्ञानदार्ढ्येन बाधितमनसो यदात्मनः
77512 स्वस्मान्महत्परमपुरुषार्थरूपमासादितं तत् ॥ १७ ॥
77513
77514 अभ्यासवैराग्ययुतादाक्रान्तेन्द्रियपन्नगात् ।
77515 नात्मनः प्राप्यते यत्तत्प्राप्यते न जगत्त्रयात् ॥ १८ ॥
77516
77517 यत्परमपुरुषार्थरूपम् ॥ १८ ॥
77518
77519 आराधयात्मनात्मानमात्मनात्मानमर्चय ।
77520 आत्मनात्मानमालोक्य संतिष्ठस्वात्मनात्मनि ॥ १९ ॥
77521
77522 आराधय उत्कृष्टबुद्ध्या श्रवणादिना साधय सिद्धं च
77523 निरन्तरानुसंधानेनार्चय । आलोक्य तत्त्वतः साक्षात्कृत्य संतिष्ठस्व तत्रैव
77524 सम्यगवतिष्ठस्व । तद्भावान्न च्यवस्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥
77525
77526 शास्त्रयत्नविचारेभ्यो मूर्खाणां प्रपलायिनाम् ।
77527 कल्पिता वैष्णवी भक्तिः प्रवृत्त्यर्थं शुभस्थितौ ॥ २० ॥
77528
77529 यदि स्वप्रयत्नजविचारादेव ज्ञानोदयस्तर्हि किमर्थं शास्त्रेषु
77530 विष्ण्वादिभक्तिविधानं तत्राह - शास्त्रेति ।
77531 विषयासक्तिप्राबल्यादध्यात्मशास्त्रेभ्य इन्द्रियजयादियत्नेभ्यो विचारेभ्यश्च
77532 प्रपलायिनां दूरी भूतानां मूर्खाणां कथंचिच्छुभस्थितौ सन्मार्गे

77533 प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ २० ॥
77534
77535 अभ्यासयत्नौ प्रथमं मुख्यो विधिरुदाहृतः ।
77536 तदभावे तु गौणः स्यात्पूज्यपूजामयक्रमः ॥ २१ ॥
77537
77538 उक्तमेवार्थमुपपत्तिभिर्द्रढयति - अभ्यासेत्यादिना ॥ २१ ॥
77539
77540 अस्ति चेदिन्द्रियाक्रान्तिः किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ।
77541 नास्ति चेदिन्द्रियाक्रान्तिः किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ॥ २२ ॥
77542
77543 विचारोपशमाभ्यां हि न विनासाद्यते हरिः ।
77544 विचारोपशमाभ्यां च मुक्तस्याब्जकरेण किम् ॥ २३ ॥
77545
77546 आसाद्यते स्वात्मभावेन तत्त्वतो लभ्यते । हरिः पूर्णानन्दात्मा ।
77547 विचारोपशमाभ्यामेव मुक्तस्य परमपुरुषार्थं प्राप्तस्याब्जकरेण
77548 हरिदेहेन किमधिकं प्राप्यमस्तीत्यर्थः । अथवा विचारोपशमाभ्यां
77549 मुक्तस्य रहितस्य विषयासक्तस्य अब्जकरेणेश्वरेणापि किं हितं कर्तुं
77550 शक्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥
77551
77552 विचारोपशमोपेतं चित्तमाराधयात्मनः ।
77553 तस्मिन्सिद्धे भवान्सिद्धो नो चेत्त्वं वनगर्दभः ॥ २४ ॥
77554
77555 आराधय प्रसादय । सिद्धे प्रसन्ने सति भवानपि सिद्धः
77556 परमपुरुषार्थलक्षणां सिद्धिं प्राप्तः ॥ २४ ॥
77557
77558 क्रियते माधवादीनां प्रणयप्रार्थना स्वयम् ।
77559 तथैव क्रियते कस्मान्न स्वकस्यैव चेतसः ॥ २५ ॥
77560
77561 क्रियते यथेति शेषः ॥ २५ ॥
77562
77563 सर्वस्यैव जनस्यास्य् विष्णुरभ्यन्तरे स्थितः ।
77564 तं परित्यज्य ये यान्ति बहिर्विष्णुं नराधमाः ॥ २६ ॥
77565
77566 मनोभक्तिरेव मुख्या विष्णुभक्तिर्नतु बाह्येत्याह - सर्वस्येत्यादिना ॥ २६ ॥
77567
77568 हृद्गुहावासिचित्तत्त्वं मुख्यं सानातनं वपुः ।
77569 शङ्खचक्रगदाहस्तो गौण आकार आत्मनः ॥ २७ ॥
77570
77571 चिल्लक्षणं तत्त्वमबाधितं वस्तु सनातनमेव सानातनं शाश्वतं वपुः
77572 स्वरूपे । गौणो मायागुणकल्पित आगन्तुक इति यावत् ॥ २७ ॥
77573
77574 यो हि मुख्यं परित्यज्य गौणं समनुधावति ।
77575 त्यक्त्वा रसायनं सिद्धं साध्यं संसाधयत्यसौ ॥ २८ ॥
77576
77577 रसायनममृतम् । साध्यमोदनादि संसाधयति कृष्यादिनोत्पादयति ॥ २८ ॥
77578
77579 यस्तु भोः स्थितिमेवास्यामात्मज्ञानचमत्कृतौ ।
77580 नासादयति संमत्तमनाः स रघुनन्दन ॥ २९ ॥
77581
77582 कस्तर्हि बाह्यविष्णुभक्तावधिकारी तमाह - यस्त्विति द्वाभ्याम् । य
77583 आत्मतत्त्वचमत्कृतौ स्थितिं नासादयत्येव स श"खचक्रगदापाणिं
77584 परमेश्वरमर्चयेदित्यन्वयः ॥ २९ ॥

77585
77586 अप्राप्तात्मविवेकोऽन्तरङ्गचित्तवशीकृतः।
77587 शङ्खचक्रगदापाणिमर्चयेत्परमेश्वरम्॥ ३०॥
77588
77589 काले निर्मलतामेति चित्तं वैराग्यकारिणा॥ ३१॥
77590
77591 वैराग्यकारिणा तपसा॥ ३१॥
77592
77593 नित्याभ्यासविवेकाभ्यां चित्तमाशु प्रसीदति।
77594 आम्र एव दशामेति साहकारीं शनैः शनैः॥ ३२॥
77595
77596 आशुग्रहणं प्रसादावश्यंभावद्योतनार्थम्। सहकारः
77597 पुष्पफलाद्यतिसौरभस्तद्भावलक्षणां दशाम्॥ ३२॥
77598
77599 एतदप्यात्मनैवात्मा फलमाप्नोति भाषितम्।
77600 हरिपूजाक्रमाख्येन निमित्तेनारिसूदन॥ ३३॥
77601
77602 शास्त्रे हरिपूजाक्रमाख्येन निमित्तेन यत्फलं भाषितमेतदप्यात्मना स्वेनैव
77603 संकल्पितं प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ३३॥
77604
77605 वरमाप्नोति यो वापि विष्णोरमिततेजसः।
77606 तेन स्वस्यैव तत्प्राप्तं फलमभ्यासशाखिनः॥ ३४॥
77607
77608 योऽपि विष्णोः सकाशाद्वरं प्राप्नोति तेनापि स्वस्य स्वीयस्यैवाभ्यासशाखिनः
77609 फलं प्राप्तं नाकस्मिकमित्यर्थः॥ ३४॥
77610
77611 सर्वेषामुत्तमस्थानां सर्वासां चिरसंपदाम्।
77612 स्वमनोनिग्रहो भूमिर्भूमिः सस्यश्रियामिव [स्वस्य इति पाठः]॥
77613 ३५॥
77614
77615 उत्तमस्थानां प्रशस्तपुरुषार्थाभिनिवेशानां चिरसंपदां
77616 चिरभोग्यमन्वादिसंपदां च स्वमनोनिग्रह एव
77617 भूमिरुद्भवस्थानमित्यर्थः॥ ३५॥
77618
77619 अप्युर्वीस्वननोत्कस्य कर्षतोऽपि शिलोच्चयम्।
77620 स्वमनोनिग्रहादन्यो नोपायोऽस्तीह कश्चन॥ ३६॥
77621
77622 उर्वीखननोत्कस्य सगरसुतादेः शिलोच्चयं मन्थाचलं कर्षतो देवासुरादेरपि।
77623 निधिरत्नादिलाभायोर्वीखननाद्युत्कस्य वा। मनस ऐकाग्र्यं विना
77624 महाकार्यासिद्धेरित्याशयः॥ ३६॥
77625
77626 तावज्जन्मसहस्राणि भ्रमन्ति भुवि मानवाः।
77627 यावन्नोपशमं याति मनोमत्तमहार्णवः॥ ३७॥
77628
77629 ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राद्याश्चिरसंपूजिता अपि।
77630 उपप्लवान्मनोव्याधेर्न त्रायन्तेऽपि वत्सलाः॥ ३८॥
77631
77632 वत्सला दयावन्तोऽपि ब्रह्माद्या मनोव्याधेरुपप्लवान्न त्रायन्ते॥ ३८॥
77633
77634 आकारभासुरं त्यक्त्वा बाह्यमान्तरमप्यजम्।
77635 कुरु जन्मक्षयायाशु संविन्मात्रैकचिन्तनम्॥ ३९॥
77636

77637 बाह्यं बहिरिन्द्रियगम्यमान्तरमन्तःकरणगम्यं चाकारभासुरं
77638 विषयरूपं त्यक्त्वा अजं जन्मादिविक्रियशून्यम् ।
77639 संविन्मात्रस्यैकमखण्डाकारं चिन्तनं कुर्वित्यर्थः ॥ ३९ ॥
77640
77641 संवेद्यनिर्मुक्तनिरामयैक-
77642 संविन्मयास्वादमनन्तरूपम् ।
77643 सन्मात्रमास्वादय सर्वसारं
77644 पारं परं प्राप्स्यसि जन्मनद्याः ॥ ४० ॥
77645
77646 उक्तमेव व्यक्तोक्त्योपसंहरति - संवेद्येति । हे राम त्वं
77647 संवेद्यैर्बाह्यान्तरविषयैर्निर्मुक्तं यन्निरामयैकसंविन्मय
77648 स्वयमेवास्वदते निरतिशयानन्दात्मना स्फुरति तथाविधं सन्मात्रं
77649 निरन्तरं तदाकारवृत्त्या आस्वादय । एवमास्वादयन् जन्मनद्याः परं
77650 पारं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ४० ॥
77651
77652 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे
77653 प्रह्लादविश्रान्तिर्नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥
77654
77655 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
77656 प्रह्लादविश्रान्तिर्नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥
77657
77658
77659 चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४
77660
77661 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
77662
77663 रामापर्यवसानेयं माया संसृतिनामिका ।
77664 आत्मचित्तजयेनैव क्षयमायाति नान्यथा ॥ १ ॥
77665
77666 मनोनैराश्यसिद्ध्यर्थं मृषा दुःखस्वरूपता ।
77667 दृश्यस्य विस्तरेणास्मिन्गाध्याख्याने प्रदर्श्यते ॥ १ ॥
77668
77669 तत्र विष्णुवराद्गाधेर्जले मायानिरीक्षणे ।
77670 गृहे मृतस्य नीतस्य श्मशाने दाह ईर्यते ॥ २ ॥
77671
77672 अपर्यवसाना अपरिमितभ्रान्तिहेतुरिति यावत् ॥ १ ॥
77673
77674 जगन्मायाप्रपञ्चस्य वैचित्र्यप्रतिपत्तये ।
77675 इतिहासमिमं वक्ष्ये शृणुष्वावहितोऽनघ ॥ २ ॥
77676
77677 अवहितः सावधानचित्तः ॥ २ ॥
77678
77679 अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे कोसलो नाम मण्डलः ।
77680 कल्पवृक्षवनं मेराविव रत्नगणाकरः ॥ ३ ॥
77681
77682 मण्डलो देशविशेषः । मेरौ कल्पवृक्षवनं नन्दनादीव ॥ ३ ॥
77683
77684 तत्राभूद्ब्राह्मणः कश्चिद्गुणी गाधिरिति श्रुतः ।
77685 परमश्रोत्रियो धीमान्धर्ममूर्तिरिव स्थितः ॥ ४ ॥
77686
77687 तत्र तस्मिन्मण्डले ॥ ४ ॥
77688

77689 आबाल्यात्प्रविरक्तेन चेतसा स व्यराजत ।
77690 निष्कलङ्कावदातेन भुवनं नभसा यथा ॥ ५ ॥
77691
77692 निष्कलङ्कावदातेनेति नभसोऽपि विशेषणम् ॥ ५ ॥
77693
77694 किमप्यभिमतं कार्यं विनिधाय स्वचेतसि ।
77695 बन्धुवृन्दाद्विनिष्क्रम्य तपस्तप्तुं वनं ययौ ॥ ६ ॥
77696
77697 कार्यं तपःप्रयोजनम् ॥ ६ ॥
77698
77699 उत्फुल्लकमलं प्राप सरस्तत्र स विप्रराट् ।
77700 चन्द्रः प्रसन्नविमलं तारासारमिवाम्बरम् ॥ ७ ॥
77701
77702 तत्र वने । तारा अश्विन्याद्याः सारादर्शनीयतमा यस्मिन् ॥ ७ ॥
77703
77704 आशौरिदर्शनं तस्मिंस्तपोर्थं सरसि द्विजः ।
77705 आकण्ठमम्बुनिर्मग्नः प्रावृट्पद्म इवाविशत् ॥ ८ ॥
77706
77707 आशौरिदर्शनं विष्णुदर्शनपर्यन्तं तपोर्थं सरसि प्रावृटपद्म इव
77708 आकण्ठमम्बुनिर्मग्नः सन् आविशत् प्रविश्य स्थित इत्यर्थः ॥ ८ ॥
77709
77710 ययौ मासाष्टकं तस्य मग्नस्य सरसोऽम्भसि ।
77711 वासपङ्कजसंकोचमनाग्भग्नमुखच्छवेः ॥ ९ ॥
77712
77713 वासो निवासस्थानं तत्रत्यानां पङ्कजानां सूर्यवियोगेन संकोचे
77714 तत्संवासस्नेहान्मनाग्भग्ना मुखच्छविर्यस्य ॥ ९ ॥
77715
77716 अथैनं तपसा तप्तमाजगामैकदा हरिः ।
77717 निदाघार्तं घनः श्यामः प्रावृषीव धरातलम् ॥ १० ॥
77718
77719 श्याम इति हरेरपि विशेषणम् ॥ १० ॥
77720
77721 श्रीभगवानुवाच ।
77722
77723 विप्रोत्तिष्ठ पयोमध्याद्गृहाणाभिमतं वरम् ।
77724 अभीप्सितफलोपेतो जातस्ते नियमद्रुमः ॥ ११ ॥
77725
77726 नियमद्रुमस्तपोवृक्षः । अभीप्सितेन फलेन उपेतः फलितो जात इत्यर्थः ॥ ११ ॥
77727
77728 ब्राह्मण उवाच ।
77729
77730 असंक्येयजगद्भूतहृत्पद्म कुहरालिने ।
77731 जगत्त्रयैकनलिनीसरसे विष्णवे नमः ॥ १२ ॥
77732
77733 असंख्येयानां जगति विद्यमानानां भूतानां प्राणिनां
77734 हृत्पद्मकुहरस्थाय श्यामत्वादलिने भृङ्गाय ॥ १२ ॥
77735
77736 मायामिमां त्वद्रचितां भगवान्पारमात्मिकीम् ।
77737 द्रष्टुमिच्छामि संसारनाम्नीमान्ध्यैककारिणीम् ॥ १३ ॥
77738
77739 पारमात्मिकीं परमात्मन्यध्यस्ताम् ॥ १३ ॥
77740

77741 श्रीवसिष्ठ उवाच।
77742
77743 इमां द्रक्ष्यसि मायां त्वं ततस्त्यक्ष्यसि चेत्यजः।
77744 उक्त्वा ययावदृश्यत्वं गान्धर्वमिव पत्तनम्॥ १४॥
77745
77746 मायादर्शनमात्रेण परमपुरुषार्थफलकस्य स्वाराधनतपसः
77747 सार्थक्यालाभात्ततस्त्यक्ष्यसि चेत्यप्रार्थितोऽपि भगवता द्वितीयो वरो दत्तः।
77748 अदृश्यत्वमन्तर्धानम्॥ १४॥
77749
77750 गते विष्णौ समुत्तस्थौ जलात्स ब्राह्मणेश्वरः।
77751 शीतलामलमूर्तित्वादिन्दुः क्षीरोदकादिव॥ १५॥
77752
77753 बभूव परितुष्टात्मा दर्शनेन जगत्पतेः।
77754 दर्शनस्पर्शनैरिन्दोरुत्फुल्लमिव कैरवम्॥ १६॥
77755
77756 दर्शनस्पर्शनैरित्युक्तेः स्थावराणामपि चाक्षुषादिज्ञानमस्तीति गम्यते॥ १६
77757 ।।
77758
77759 अथास्य कतिचित्तस्मिन्दिवसा निर्ययुर्वने।
77760 हरिसंदर्शनानन्दवतो ब्राह्मणकर्मणा॥ १७॥
77761
77762 ब्राह्मणकर्मणा तपःस्वाध्यायातिथिपूजनादिना॥ १७॥
77763
77764 एकदारब्धवान्स्नानं सरस्युदितपङ्कजे।
77765 चिन्तयन्वैष्णवं वाक्यं महर्षिरिव मानसे॥ १८॥
77766
77767 उदितपङ्कजे फुल्लपद्मे। यथा महर्षिर्योगबलेनातीतानागतं द्रष्टुं
77768 मानसे चिन्तयति तद्वत्॥ १८॥
77769
77770 अथ स्नानविधावन्तर्जलमेष चकार ह।
77771 सकलाघविघातार्थं परिवर्तमिवात्मना॥ १९॥
77772
77773 सकलाघविघातार्थमघमर्षणार्थमन्तर्जलं परिवर्तमावर्तमिव
77774 सकुशेन करेण चकारेत्यर्थः॥ १९॥
77775
77776 अन्तर्जलविहौ तस्मिन्विस्मृतध्यानमन्त्रधीः।
77777 पर्यस्तसंवित्प्रसरः सोऽपश्यज्जलमध्यतः॥ २०॥
77778
77779 अन्तर्जलं निमज्ज्य प्रणवादिमन्त्रस्मरणलक्षणे अघमर्षणविधौ पर्यस्तो
77780 विपरीतग्रहणोन्मुखः संवित्प्रसरो यस्य तथाविधः सन्॥ २०॥
77781
77782 मृतमात्मानमात्मीये सदने शोच्यतां गतम्।
77783 पतितं वातवेगेन कन्दरान्तरिव द्रुमम्॥ २१॥
77784
77785 कन्दरान्तर्दरीगर्भे पतितं द्रुममिव॥ २१॥
77786
77787 प्राणापानप्रवाहेण मुक्तमन्तमुपागतम्।
77788 संशान्तावयवस्पन्दं निर्वात इव खण्डकम्॥ २२॥
77789
77790 मृतमित्यस्य विवरणं प्राणापानेति। निर्वातपतितं कदल्यादिखण्डकमिव॥
77791 २२॥
77792

77793 पाण्डुराननमाम्लानं वृक्षपर्णमिवारसम् ।
77794 शवीभूतमिवाग्लानं छिन्ननालमिवाम्बुजम् ॥ २३ ॥
77795
77796 शवीभूतं । इवकारो मिथ्यात्वपरो नोपमार्थः ॥ २३ ॥
77797
77798 विपर्यस्तेक्षणं प्रातर्मग्नतारमिवाम्बरम् ।
77799 सावग्रहमिव ग्रामं सर्वतः पांसुधूसरम् ॥ २४ ॥
77800
77801 अवग्रहो वर्षप्रतिरोधस्तेनोद्ध्वस्तं ग्राममिव ॥ २४ ॥
77802
77803 बाष्पक्लिन्नमुखैर्दीनैः करुणाक्रन्दकारिभिः ।
77804 आवृतं बन्धुभिः खिन्नैः कुररैरिव पादपम् ॥ २५ ॥
77805
77806 करुणया आक्रन्दो रोदनं तत्कारिभिः । कुररैः पक्षिविशेषैः ॥ २५ ॥
77807
77808 सेतुभङ्गगलद्वारिह्रियमाणमुखाब्जया ।
77809 नलिन्या समधर्मिण्या भार्यया पादयोः श्रितम् ॥ २६ ॥
77810
77811 सेतुभङ्गाद्गलद्भिः प्रवहद्भिर्करिभिर्ह्रियमाणं मुखमिव अब्जं
77812 यस्यास्तथाविधया नलिन्या कमलिन्या ॥ २६ ॥
77813
77814 ताराक्रन्दरणद्रेफप्रलापालापलुब्धया ।
77815 मात्रा गृहीतं चिबुके नवव्यञ्जनलाञ्छिते ॥ २७ ॥
77816
77817 तारेणोच्चतरेणाक्रन्देन रणन्तो रेफा द्विरेफा इव प्रलापे अनर्थकव्यक्तवाक्ये
77818 दीर्घस्वरालापे च लुब्धया आसक्तया । नवैर्व्यञ्जनैः श्मश्रुभिर्लाञ्छिते
77819 चिह्निते ॥ २७ ॥
77820
77821 अन्यैः पार्श्वगतैर्दीनैः स्रवदश्रुमुखैर्जनैः ।
77822 श्रितं गलदवश्यायैः शुष्कपर्णैरिव द्रुमम् ॥ २८ ॥
77823
77824 श्रितं परिवेष्टितम् ॥ २८ ॥
77825
77826 वियोगभीत्या संयोगपरिहारपरैरिव ।
77827 दूरं विप्रसृतैरङ्गैरनात्मीयैरिवावृतम् ॥ २९ ॥
77828
77829 संयोगा विप्रयोगान्ताः इति न्यायप्रापितवियोगभीत्या
77830 संयोगपरिहारपरैरिवेत्युत्प्रेक्षा । अङ्गैर्हस्तपादादिभिः ।
77831 अनात्मीयैरस्वीयैरस्वजनैरिव वेत्युपमा ॥ २९ ॥
77832
77833 परस्परमलग्नाभ्यामोष्ठाभ्यां दशनैः सितैः ।
77834 सविरागमिवाम्लानैर्हसन्तं स्वात्मजीवितम् ॥ ३० ॥
77835
77836 आम्लानैरीषन्मलिनैर्दशनैः स्वात्मजीवितमेतावत्कालं वृथेति हसन्तं
77837 सविरागं विरक्तपुरुषमिव ॥ ३० ॥
77838
77839 मौनध्यानमिवापन्नं पङ्कादिव विनिर्मितम् ।
77840 अप्रबोधाय संसुप्तं विश्राम्यन्तमिवोच्चकैः ॥ ३१ ॥
77841
77842 मौनध्यानमित्याद्याश्चतस्र उत्प्रेक्षाः ॥ ३१ ॥
77843
77844 बान्धवाक्रन्दसंरम्भकोलाहलगता गिरः ।

77845 स्नेहभावविचारार्थं शृण्वन्तमिव यत्नतः ॥ ३२ ॥
77846
77847 बान्धवेषु कस्याधिकः स्नेहः कस्याल्प इति तत्तदाशयविमर्शार्थं
77848 यत्नतोऽवहितमनस्कतया तूष्णीं तदाक्रन्दान्शृण्वन्तमिव ॥ ३२ ॥
77849
77850 अथ तत्कालकल्लोलप्रलापाकुलचेष्टितैः ।
77851
77852 अथ क्रमेण स्वजनैर्निष्कालितं गृहाद्बहिर्निष्कासितमिति परेणान्वयः ॥ ३३ ॥
77853
77854 क्रमेण स्वजनैः क्षुब्धैस्ताराक्रन्दादिघर्घरैः ।
77855 निष्कालितममङ्गल्यमपुनर्दर्शनाय वै ॥ ३४ ॥
77856
77857 नीतं श्मशानं मांसान्त्रवसापङ्ककलङ्कितम् ।
77858 शुष्काशुष्करसक्लिन्नं कंकालशतसंकुलम् ॥ ३५ ॥
77859
77860 मांसान्त्रेत्यादिजरत्खगमित्यन्तानि श्मशानविशेषणानि ॥ ३५ ॥
77861
77862 गृध्राभ्रच्छन्नसूर्यांशुचिताज्वलननिस्तमः ।
77863 शिवाशिवमुखज्वालाजालपल्लवितावनि ॥ ३६ ॥
77864
77865 शिवानामशिवैर्मुखनिर्गतज्वालाजालैः पल्लवितेवावनिर्यस्य ॥ ३६ ॥
77866
77867 वहद्रक्तसरित्स्नातमग्नकङ्कोग्रवायसम् ।
77868 रक्तार्द्रतन्त्रीप्रसरजालाबद्धजरत्खगम् ॥ ३७ ॥
77869
77870 वहद्रक्तसरित्सुकेचित्स्नाताः केचिन्मग्नाश्च कङ्का उग्रवायसाश्च यत्र ।
77871 रक्तैरार्द्राणां तन्त्रीणां प्रसरलक्षणैर्जालैरानायैराबद्धा जरत्खगा
77872 वृद्धपक्षिणो यत्र ॥ ३७ ॥
77873
77874 तत्र ते ज्वलने दीप्ते चक्रुस्तं भस्मसाच्छवम् ।
77875 बान्धवाः सलिलापूरं समुद्रा इव वाडवे ॥ ३८ ॥
77876
77877 वाडवे वडवाग्नौ समुद्राः स्वसलिलापूरं यथा भस्मसाच्चक्रुस्तद्वत् ॥ ३८ ॥
77878
77879 चितिश्चटचटास्फोटैः शवमाशु ददाह सा ।
77880 शुष्केन्धनबहूच्छूनज्वालाजालजटावली ॥ ३९ ॥
77881
77882 शुष्कैरिन्धनैर्बहु उच्छूना अभिवृद्धा ज्वालाजाललक्षणा जटावलिर्यस्याः
77883 सा चितिश्चिता चटचटाशब्दैस्तं शवमाशु ददाह ॥ ३९ ॥
77884
77885 अभ्युल्लसत्कटकटारवमुक्तगन्ध-
77886 व्याप्ताम्बुवाहपटलोऽस्थिचयं हुताशः ।
77887 दन्ती सरन्ध्रमिव वेणुवनं समन्ता-
77888 दुद्वान्तमेदुररसं दलयांचकार ॥ ४० ॥
77889
77890 अभ्युल्लसद्भिः कटकटारवैर्मुक्तैर्गन्धैश्च व्याप्तान्यम्बुवाहपटलानि
77891 येन तथाविधो हुताशोऽग्निः समन्तादुद्वान्ता उद्गीर्णा मेदुरा उपचिता रसा
77892 यस्मात्तथाविधमस्थिचयं दन्ती सरन्ध्रं वेणुवनमिव दल्यांचकार ।
77893 विदलयामासेत्यर्थः ॥ ४० ॥
77894
77895 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे
77896 गाधिवृत्तान्ते गाधिविनाशो नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

77897
77898 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे गाधिविनाशो
77899 नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥
77900
77901
77902 पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५
77903
77904 श्रीवसिष्ठ उवाच।
77905
77906 अथापश्यदसौ गाधिः स्वाधिपीवरया धिया।
77907 अन्तर्जलस्थ एवान्तरात्मनात्मनि निर्मले ॥ १ ॥
77908
77909 इहास्य पुल्कसीकुक्षौ जन्म कैरातकी स्थितिः।
77910 मृतबन्धोः कीरपुरे राज्यप्राप्तिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥
77911
77912 स्वस्याधिभिर्मानसदुःखैः पीवरया उपचितया। इत आरभ्य सर्वेषां
77913 कारकाणां विंशतितमश्लोकस्थे अपश्यदित्यत्र क्रमेणान्वयः ॥ १ ॥
77914
77915 भूतमण्डलपर्यन्तग्रामोपान्तनिवासिनाम्।
77916 श्वपचानां स्त्रिया गर्भे स्थितिमात्मानमाकुलम् ॥ २ ॥
77917
77918 भूतमण्डलाख्यो देशभेदस्तस्य पर्यन्तः सीमा तत्रत्यग्रामस्य उपान्ते
77919 संनिहितभूमौ निवासिनाम् ॥ २ ॥
77920
77921 गर्भयासभराक्रान्तं पीडितं पेलवाङ्गकम्।
77922 श्वपचीहृदये सुप्तं स्वविष्ठायामिवाकुलम् ॥ ३ ॥
77923
77924 गर्भवासपदेन तत्रत्यदुःखानि लक्ष्यन्ते तद्भरेणाक्रान्तम्।
77925 पीडितमित्यादिस्तस्यैव प्रपञ्चः ॥ ३ ॥
77926
77927 शनैः पक्वतया काले प्रसूतं मेचकच्छविम्।
77928 श्वपच्या प्रावृषेवाब्दं श्याममावलितं मलैः ॥ ४ ॥
77929
77930 श्वपच्या काले प्रसूतम्। अब्दं मेघम् ॥ ४ ॥
77931
77932 संपन्नं श्वपचागारे शिशुं श्वपचवल्लभम्।
77933 इतश्चेतश्च गच्छन्तमुत्पीडमिव यामुनम् ॥ ५ ॥
77934
77935 यामुनं यमुनाप्रवाहपतितमुत्पीडमुत्तंसोत्पलमिव ॥ ५ ॥
77936
77937 द्वादशाब्ददशां यातं संस्थितं षोडशाब्दिकम्।
77938 पीवरांसमुदाराङ्गं पयोदमिव मेदुरम् ॥ ६ ॥
77939
77940 सारमेयपरीवारं विहरन्तं वनाद्वनम्।
77941 निघ्नन्तं मृगलक्षाणि पौलिन्दीं स्थितिमागतम् ॥ ७ ॥
77942
77943 सारमेयाः श्वान एव मृगयाद्यर्थं परीवारो यस्य। पौलिन्दीं कैरातीं
77944 स्थितिं वृत्तिम् ॥ ७ ॥
77945
77946 तमाललतयेवाथ श्रितं श्वपचकान्तया।
77947 स्तनस्तबकशालिन्या नवपल्लवहस्तया ॥ ८ ॥
77948

77949 अथ श्वपचकन्यया श्रितम्। कृतोद्वाहमिति यावत्॥ ८॥
77950
77951 श्यामया मलिनाकारदशनामलमालया।
77952 वनपल्लवया भूरिविलासवलिताङ्गया॥ ९॥
77953
77954 दन्तधावनाभावान्मलिनाकारा स्वाभाविकशौक्ल्यादमला दशनमाला
77955 यस्यास्तया। वनपल्लवान् यान्त्यनुगच्छन्ति
77956 तथाविधैर्भूरिविलासैर्वलिताङ्गया। वनपल्लवशब्दे उपपदे यातेः क्विप्॥ ९॥
77957
77958 विलसन्तं वनान्तेषु तया सह नवेष्टया।
77959 श्यामलं श्यामया भृङ्गं भृङ्ग्येव कुसुमर्द्धिषु॥ १०॥
77960
77961 नवत्वादेवेष्टया नवं नित्यामिनवं यथा स्यात्तथा इष्टया वा।
77962 कुसुमर्द्धिषु पुष्पसमृद्धमत्सु वनान्तेषु॥ १०॥
77963
77964 वनपर्णलतापत्रे वसन्तं व्यसनातुरम्।
77965 विन्ध्यकान्तारमाकारमभ्यागतमिवोद्भटम्॥ ११॥
77966
77967 आकारमभ्यागतं गृहीतपुरुषाकारं विन्ध्यकान्तारमिवेत्युत्प्रेक्षा॥ ११॥
77968
77969 विश्रान्तं वनकुञ्जेषु सुप्तं गिरिदरीषु च।
77970 निलीनं पत्रपुञ्जेषु गुल्मकेषु कृतालयम्॥ १२॥
77971
77972 किंकिरातावतंसाढ्यं यूथिकास्रग्विभूषितम्।
77973 केतकोत्तंससुभगं सहकारस्रगाकुलम्॥ १३॥
77974
77975 किंकिरातादिपदैस्तत्तन्मञ्जर्यो गृह्यन्ते॥ १३॥
77976
77977 लुलितं पुष्पशय्यासु भ्रान्तमद्रितटीषु च।
77978 तज्ज्ञं काननकोशेषु बहुज्ञं मृगमारणे॥ १४॥
77979
77980 काननकोशेषु विषयेषु तज्ज्ञमसाधारणज्ञानवन्तमित्यर्थः। बहुज्ञं
77981 पण्डितम्॥ १४॥
77982
77983 प्रसूतमथ शैलेषु पुत्रान्निजकुलाङ्कुरान्।
77984 अत्यन्तविषमोदन्तान्खदिरः कण्टकानिव॥ १५॥
77985
77986 अत्यन्तं विषमाः श्रोतुमप्यशक्या उदन्ताश्चरित्राणि येषाम्॥ १५॥
77987
77988 कलत्रवन्तं संपन्नं स्थितं प्रक्षीणयौवनम्।
77989 शनैर्जर्जरतां यातं वृष्टिहीनमिव स्थलम्॥ १६॥
77990
77991 ततो भूतग्रहग्रामजन्मदेशमुपेत्य तम्।
77992 संस्थितं मठिकां पर्णैः कृत्वा दूरे मुनीन्द्रवत्॥ १७॥
77993
77994 भूतग्रहो भूतमण्डलाख्यो देशस्तदीयग्रामसंबन्धिनीं
77995 जन्मभूमिमुपेत्य दूरे तालादिपर्णैर्मठिकां कुटीं कृत्वा स्थितम्॥ १७॥
77996
77997 जराजरठतां यातं स्वदेहसमपुत्रकम्।
77998 जीर्णप्रायरसश्वभ्रतमालतरुसंनिभम्॥ १८॥
77999
78000 स्वदेहसमप्रमाणाः पुत्रा यस्य। जीर्णप्राया रसा यस्य तथाविधेन

78001 श्वभोर्त्पन्नतमालतारुणा संनिभं सद्दशम् ॥ १८ ॥
78002

78003 प्रौढं श्वपचगार्हस्थ्यं कुर्वाणं बहुबान्धवम् ।
78004 क्रूरनामार्थवचनं परां वृद्धिमुपागतम् ॥ १९ ॥
78005

78006 क्रूराणि नामान्याख्या अर्थाः क्रियावचनानि च यस्य । परां
78007 कुटुम्बवृद्धिमुपागतं स्वं अपश्यदिति । एतदन्तानां सर्वविशेषणानां
78008 परेणान्वयः ॥ १९ ॥
78009

78010 अथापश्यदसौ गाधिर्यावत्तस्य कलत्रिणः ।
78011 जरठः श्वपचेभ्यश्च स्वात्मनो भ्रमहारिणः ॥ २० ॥
78012

78013 अन्येभ्यः श्वपचेभ्यो जरठोऽसौ गाधिः । अथानन्तरं भ्रमहारिणः
78014 भ्रान्तिमेवानुवर्तमानस्य कलत्रिणः कुटुम्बिनः स्वात्मनः स्वस्य
78015 यावत्कलत्रं कुटुम्बमभूत्तन्मृत्युना आवृत्य अशेषेण निःशेषतया
78016 नीतमपश्यदिति द्वयोरन्वयः । यथा आसारसलिलेन वृष्टिजलप्रवाहेण
78017 वनपतितशुष्कपर्णगणो नीयते तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥
78018

78019 तत्कलत्रमशेषेण नीतमावृत्य मृत्युना ।
78020 आसारसलिलेनाशु वनपर्णगणो यथा ॥ २१ ॥
78021

78022 प्रलपत्येक एवासावटव्यां दुःखकर्शितः ।
78023 वियूथ इव सारङ्गो विगतास्थोऽश्रुलोचनः ॥ २२ ॥
78024

78025 अथासौ जरठ एक एव अटव्यां प्रलपति रोदिति ॥ २२ ॥
78026

78027 दिनानि कतिचित्तत्र नीत्वा शोकपरीतधीः ।
78028 जहौ स्वदेशं संशुष्कपद्मं सर इवाण्डजः ॥ २३ ॥
78029

78030 अण्डजो हंसादिः ॥ २३ ॥
78031

78032 विजहार बहून्देशाननास्थश्चिन्तयान्वितः ।
78033 प्रेर्यमाण इवान्येन वातनुन्न इवाम्बुदः ॥ २४ ॥
78034

78035 अन्येन प्रेर्यमाणः पराधीन इव ॥ २४ ॥
78036

78037 एकदा प्राप कीराणां मण्डले श्रीमतीं पुरीम् ।
78038 खेचरो विहरञ्शून्ये सद्विमानमिवाम्बरे ॥ २५ ॥
78039

78040 कीराणां जानपदानामावासभूते मण्डले । शून्ये अम्बरे विहरन् संचरन् ॥
78041 २५ ॥
78042

78043 नृत्यद्रत्नांशुकच्छन्नमार्गवृक्षलताङ्गनम् ।
78044 आगुल्पाकीर्णकुसुमं चन्दनागुरुसुन्दरम् ॥ २६ ॥
78045

78046 नृत्यतो रत्नैरंशुकैश्च च्छन्ना मार्गस्था वृक्षा लता अङ्गनाश्च
78047 यस्मिंस्तथाविधं राजमार्गमध्यमवापेति परेणान्वयः ॥ २६ ॥
78048

78049 सामन्तैर्ललनाभिश्च नागरैश्च निरन्तरम् ।
78050 स्वर्गमार्गोपमं राजमार्गमध्यमवाप सः ॥ २७ ॥
78051

78052 निरन्तरं निबिडितम् ॥ २७ ॥

78053
78054 मणिरत्नकृतागारं तत्र मङ्गलहस्तिनम् |
78055 ददर्शामरशैलेन्द्रमिव संचारचञ्चलम् || २८ ||
78056
78057 मणिरत्नैर्मणिश्रेष्ठैः कृतागारं कृताश्रयं कृतजालकम् |
78058 शैलेन्द्रपक्षे कृतदेवसदनम् | अमरशैलेन्द्रं मेरुम् || २८ ||
78059
78060 मृते राजनि राजार्थं विहरन्तमितस्ततः |
78061 रत्नज्ञमिव रत्नार्थं चिन्तामणिदिदृक्षया || २९ ||
78062
78063 इतस्ततो विहरन्तं संचरन्तम् | रत्नज्ञं रत्नपरीक्षाकुशलं पुरुषम् || २९ ||
78064
78065 तमसौ श्वपचो नागं कौतुकोद्धुरया दृशा |
78066 चिरमालोकयामास स्पन्दयुक्ताचलोपमम् || ३० ||
78067
78068 असौ श्वपचः || ३० ||
78069
78070 आलोकयन्तमादाय तं करेण स वारणः |
78071 स्वकटेऽयोजयन्मेरुस्तटेऽर्कमिव सादरम् || ३१ ||
78072
78073 स्वस्य कटे गण्डस्थले अयोजयत् आरोहयामास || ३१ ||
78074
78075 तस्मिन्कटगते ने दुर्जयदुन्दुभयोऽभितः |
78076 कल्पाम्बुद इवाकाशमधिरूढे महार्णवाः || ३२ ||
78077
78078 महान्तोऽर्णवाः समुद्रा इव || ३२ ||
78079
78080 पूरिताशो बभौ राजा जयतीति जनस्वनः |
78081 उदभूत्संप्रबुद्धानां विहगानामिवारवः || ३३ ||
78082
78083 आशा दिशो मनोरथाश्च || ३३ ||
78084
78085 उदभूद्बन्दिवृन्दानां घनकोलाहलस्ततः |
78086 वेलाविलुलिताम्बूनामम्बुधीनामिव ध्वनिः || ३४ ||
78087
78088 तं तत्रावरयामासुर्मण्डनार्थं वराङ्गनाः |
78089 क्षीरोदगतविभ्रान्ता लहर्य इव मन्दरम् || ३५ ||
78090
78091 आवरयामासुः परिवव्रुः | क्षीरोदस्य गतेन मथनकृतक्षोमेण विभ्रान्ताः ||
78092 ३५ ||
78093
78094 मानिन्यस्तं गुणप्रोतैर्नानारत्नैरपूरयन् |
78095 नानाप्रभाप्रभातार्का वेला इव तटाचलम् || ३६ ||
78096
78097 गुणेषु सूत्रेषु प्रोतैर्ग्रथितैर्मालाभुतैरिति यावत् | नानावर्णमणिषु
78098 प्रतिबिम्बनात्तत्तत्प्रभाभिः प्रभातोऽर्को यासु तथाविधाः वेलाः
78099 स्वतटस्थमचलं गिरिमिव || ३६ ||
78100
78101 तुषारशिशिरस्पर्शैस्तास्तं हारैरभूषयन् |
78102 श्यामा वननदीपूरैर्वर्षाः शृङ्गमिवोत्तमम् || ३७ ||
78103
78104 श्यामाः युवत्यः | वर्षाः वृष्टयो वननदीनां पुरैस्तन्मध्यपतितं

78105 गिरिशृङ्गमिव ॥ ३७ ॥
78106
78107 विचित्रवर्णसौगन्ध्यैः पुष्पैरावलयन्स्त्रियः ।
78108 अनं मधुश्रिय इव तं लोलकरपल्लवाः ॥ ३८ ॥
78109
78110 नानावर्णरसामोदैस्तास्तमाशु विलेपनैः ।
78111 अलेपयन्प्रभाजालैर्नगोऽभ्रमिव धातुभिः ॥ ३९ ॥
78112
78113 नगो गिरिर्धातुभिर्लक्षणया धातुसंबन्धिभिः प्रभाजालैरभ्रमाकाशं
78114 मेघमिव वा ॥ ३९ ॥
78115
78116 रत्नकाञ्चनकान्तोऽसावाददे चित्तमाततम् ।
78117 संध्याभ्रतारेन्दुनदीव्याप्तं मेरुरिवाम्बरम् ॥ ४० ॥
78118
78119 रत्नकाञ्चनभूषणैः कान्तो भूषितोऽसौ राजा चित्तमाददे तासामिति शेषः ॥ ४०
78120 ।।
78121
78122 भूषितः सविलासाभिर्बालवल्लीभिरावृतः ।
78123 रत्नपुष्पांशुकाकीर्णः कल्पवृक्ष इवाबभौ ॥ ४१ ॥
78124
78125 तादृशं तमुपाजग्मुः परिवारसमन्विताः ।
78126 सर्वाः प्रकृतयः फुल्लं मार्गद्रुममिवाध्वगाः ॥ ४२ ॥
78127
78128 ता एनमासने सैंहे तत्राभिषिषिचुः क्रमात् ।
78129 तस्मिन्नेव गजे शक्रमैरावत इवामराः ॥ ४३ ॥
78130
78131 ता प्रकृतयः सैंहे आसने उपवेश्य
78132 क्रमाद्ब्राह्मणादिवर्णक्रमादभिषिषिचुः । अभिषिच्य च तस्मिन्प्रागुक्ते गजे
78133 उपवेश्यानुजग्मुरित शेषः ॥ ४३ ॥
78134
78135 एवं स श्वपचो राज्यं प्राप कीरपुरान्तरे ।
78136 आरण्यं हरिणं पुष्टमप्राणमिव वायसः ॥ ४४ ॥
78137
78138 कीरीकरतलाम्भोजप्रमृष्टचरणाम्बुजः ।
78139 सर्वाङ्गिं कुङ्कुमालेपैः संध्याम्बुधरशोभनः ॥ ४५ ॥
78140
78141 जज्वाल कीरनगरे नागरीगणवानसौ ।
78142 सिंहीगणयुतः सिंहो यथा कुसुमिते वने ॥ ४६ ॥
78143
78144 हरिहतकरिकुम्भोन्मुक्तमुक्ताकलाप-
78145 प्रविरचितशरीरः शान्तचिन्ताविषादः ।
78146 अरमत सह सद्भिस्तत्र भोगैः सरस्यां
78147 रविकरमदतप्तो वारिपूरैरिवेभः ॥ ४७ ॥
78148
78149 हरिणा सिंहेन हताद्विदारितात्करिकुम्भादुन्मुक्तानां मुक्ताफलानां
78150 कलापैः प्रविरचितं भूषितं शरीरं यस्य । शान्ताः प्राक्तन चिन्ता
78151 विषादाश्च यस्य तथाविधः संस्तत्र नगरे सद्भिर्मन्त्रिपौरादिभिः सह
78152 भोगैररमत रेमे । यथा रविकरैर्मदेन च तप्त इभः सरस्यां वारिपूरै
78153 रमते तद्वत् ॥ ४७ ॥
78154
78155 परिविसृतनृपौजाः सर्वदिक्संस्थिताज्ञः
78156 कतिपयदिवसेहासिद्धदेशव्यवस्थः ।

78157 प्रकृतिभिरलमूढाशेषराजन्यभारः
78158 स गवल इति नाम्ना तत्र राजा बभूव ॥ ४८ ॥
78159
78160 परितो विसृतं प्रसृतं नृपौजो राजशक्तिर्यस्य। अत एव सर्वदिक्षु संस्थिता
78161 आज्ञा यस्य। कतिपयदिवसैरीहया स्वेच्छयैव सिद्धा राज्यव्यवस्था यस्य स
78162 श्वपचो गवल इत्यभिनवेन नाम्ना प्रसिद्धस्तत्र कीरदेशे राजा
78163 बभूवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥
78164
78165 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे
78166 गाधिवृत्तान्ते श्वपचराज्यलाभो नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥
78167
78168 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
78169 श्वपचराज्यलाभो नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥
78170
78171
78172 षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६
78173
78174 श्रीवसिष्ठ उवाच।
78175
78176 विलासिनीभिर्वलितो मन्त्रिमण्डलपूजितः।
78177 वन्दितः सर्वसामन्तैश्छत्रचामरलालितः ॥ १ ॥
78178
78179 इह तं श्वपचाच्छ्रुत्वा श्वपचं ज्वलनं जने।
78180 प्रविष्टे सोऽपि निर्दग्धः प्रबुद्धो गाधिरीर्यते ॥ १ ॥
78181
78182 विलासिनीभिर्वलित इत्यादिविशेषणः स विस्मृतात्मस्वभावोऽभूदिति
78183 तृतीयेनान्वयः ॥ १ ॥
78184
78185 सिद्धानुशासनः कान्तो ज्ञातराज्यगुणक्रमः।
78186 वीतशोकभयायासप्रज्ञः [प्रजः इति साधीयानत्र]
78187 प्राप्तमहादशः ॥ २ ॥
78188
78189 सिद्धमप्रतिहतमनुशासनमाज्ञापनं यस्य। वीतशोकभयायासाः प्रजा
78190 यस्य ॥ २ ॥
78191
78192 विस्मृतात्मस्वभावोऽभूदनिशं स्तवमङ्गलैः।
78193 आनन्दपूर्णया वृत्त्या भृशं क्षीब इवासवैः ॥ ३ ॥
78194
78195 क्षीणो मत्त इव ॥ ३ ॥
78196
78197 कीरेषु श्वपचो राज्यं वर्षाण्यष्टौ चकार ह।
78198 आर्यवृत्तमशेषेण तावत्कालं बभार ह ॥ ४ ॥
78199
78200 आर्यवृत्तं दयादाक्षिण्यशौचादि ॥ ४ ॥
78201
78202 यदृच्छयैकदाथासावतिष्ठत्त्यक्तभूषणः।
78203 अतमस्तारकेन्द्वर्कतेजोऽम्भोदमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥
78204
78205 न विद्यन्ते तमस्तारकेन्द्वर्कतेजांस्यम्भोदाश्च
78206 यस्मिंस्तथाविधमम्बरमिव सर्वतो नीलः ॥ ५ ॥
78207
78208 बह्वमन्यत नो हारकेयूरवलयान्यसौ।

78209 प्रभुताबृंहितं चेतो नाहार्यमभिनन्दति ॥ ६ ॥
78210
78211 किमर्थं त्यक्तभूषणस्तत्राह - बह्विति । प्रभुतया बृंहितमुपचितम् ।
78212 आहार्यं कृत्रिमं भूषणादि नाभिनन्दति ॥ ६ ॥
78213
78214 एक एवाजिरं बाह्यं तादृग्वेषः स निर्ययौ ।
78215 मुख्याङ्गं णान्नभोभागादस्तं गच्छन्निवांशुमान् ॥ ७ ॥
78216
78217 आन्तरान्मुख्यजनाश्रितादङ्गणाद्बाह्यं
78218 नीचजनसाधारणमजिरमङ्गणं निर्ययौ । यथा अस्तं
78219 गच्छन्गमिष्यन्नंशुमान्मुख्याद्गगनाङ्गणात्प्रान्तनभोभागं निर्याति
78220 तद्वत् ॥ ७ ॥
78221
78222 तत्रापश्यद्धनं श्यामं पीनं श्वपचपेटकम् ।
78223 गायन्मृदु वसन्तोत्थं कोकिलानामिव व्रजम् ॥ ८ ॥
78224
78225 श्वपचानां पेटकं संघम् । मृदु मधुरं गायत् ॥ ८ ॥
78226
78227 धुनानं वल्लकीतन्त्रीं करपल्लवलीलया ।
78228 मृदुरेफं रणद्रेफामलिश्रेणिमिव द्रुमम् ॥ ९ ॥
78229
78230 वल्लक्या वीणायास्तन्त्रीं गुणम् । मृदुरेफं मृदुस्वरम् । द्रुमं
78231 धुनानां कम्पयन्तीम् । रणन्तो रेफाः पक्षा यस्यास्तथाविधामलिश्रेणिं
78232 भ्रमरपङ्क्तिमिव ॥ ९ ॥
78233
78234 एकस्तस्मात्समुत्तस्थौ जरावात्रक्तलोचनः ।
78235 काचशृङ्गहिमापूर्णमिव श्वपचनायकः ॥ १० ॥
78236
78237 हिमैरापूर्णं काचमयं गिरेः शृङ्गमिव स्थितः श्यामो धूलिधूसर इति
78238 यावत् ॥ १० ॥
78239
78240 भो कटंजेति सहसा वदन्कीरमहीपतिम् ।
78241 इह राजा भवन्तं वा कच्चिद्गेयक्रियाविदम् ॥ ११ ॥
78242
78243 कटंजेति पूर्वनाम्ना वदन् संबोधयन् ॥ ११ ॥
78244
78245 रक्तकण्ठं मानयति रागवानिव कोकिलम् ।
78246 आपूरयति वा कच्चिद्गृहवस्त्रासनार्पणैः ॥ १२ ॥
78247
78248 रक्तकण्ठं मधुरकण्ठध्वनिम् । मानयति बहुमन्यते किम् । रागवान्
78249 स्वरवित् कान्ताद्यनुरागवान्वा । गृहस्य वस्त्रासनानां चार्पणैर्दानैः ॥ १२ ॥
78250
78251 मधू रसालविटपं फलपुष्पभरैरिव ।
78252 दर्शनेन तवाद्याहं परां निर्वृतिमागतः ॥ १३ ॥
78253
78254 मधुर्वसन्तः । रलोपे दीर्घः । निर्वृतिं सुखम् ॥ १३ ॥
78255
78256 पद्मं सूर्योदयेनेव चन्द्रोदय इवौषधी ।
78257 आनन्दानामशेषाणां लाभानां महतामपि ॥ १४ ॥
78258
78259 विश्रामाणामनन्तानां सीमान्तो बन्धुदर्शनम् ।
78260 श्वपचे प्रवदत्येवं राजा यावत्तया तया ।

78261 वकार तत्कालजया चेष्टयैवावधीरणम् ॥ १५ ॥
78262
78263 सीमान्तः परमावधिः । सीमन्तः केशवेशे इत्युक्तेः पररूपाभावः ।
78264 अवधीरणं तिरस्कारं तद्व्याजेन गूहनमिति यावत् ॥ १५ ॥
78265
78266 तावद्वातायनगताः कान्ताः प्रकृतयस्तथा ।
78267 श्वपचोऽयमिति ज्ञात्वा म्लानतामलमाययुः ॥ १६ ॥
78268
78269 अलमत्यन्तम् । म्लोआनतां क्षीणहर्षताम् ॥ १६ ॥
78270
78271 पद्मास्तुषारप्रावृष्ट्या ग्रामाः सावग्रहा इव ।
78272 दाववन्त इवाद्रीन्द्रा नागरा न विरेजिरे ॥ १७ ॥
78273
78274 तुषारैः प्राति पूरयतीति तया तुषारप्रावृष्ट्या । इवेत्यत्रापि संबध्यते । प्रा
78275 पूरणे इत्यस्मात्क्विपि तृतीयैकवचने आतो धातोः इत्यालोपः । सावग्रहा
78276 अनावृष्टिपीडिताः दवे भवो दावोऽग्निस्तद्वन्त इव ॥ १७ ॥
78277
78278 नृपोऽवधीरयामास तां तां श्वपचसंकथाम् ।
78279 वृक्षाग्रगतमार्जारफेत्कारं मृगराडिव ॥ १८ ॥
78280
78281 अवधीरयामास निर्भर्त्सयामास । संकथां संभाषाम् ॥ १८ ॥
78282
78283 सत्वरं प्रविवेशान्तःपुरमाम्लानमानवम् ।
78284 राजहंस इवावर्षे सीदत्सरसिजं सरः ॥ १९ ॥
78285
78286 सीदत्सरसिजं शुध्यत्पङ्कजम् ॥ १९ ॥
78287
78288 सर्वावयवविश्रान्तां म्लानतामयमाययौ ।
78289 जानुस्तम्भान्तरमहारन्ध्राग्निरिव दुर्द्रुमः ॥ २० ॥
78290
78291 सर्वेष्ववयवेषु विश्रान्तां व्याप्ताम् । जान्विव स्तभ्राति विष्टभ्रोतीति
78292 जानुस्तम्भो मूलभागस्तदन्तरालस्थे महारन्ध्रे कोटरे अग्निर्यस्य । दुर्द्रुमः
78293 शाल्मल्यादिः ॥ २० ॥
78294
78295 तत्रापश्यदसौ सर्वं विषण्णवदनं जनम् ।
78296 जालं कुङ्कुमपुष्पाणां भुक्तमूलमिवाखुना ॥ २१ ॥
78297
78298 जालपदेन पुष्पजालास्पदं गुल्मं [गुल्मं इति क्वचिन्न पठ्यते]
78299 गृह्यते । आखुना मूषकेण भुक्तमूलं खण्डितमूलम् ॥ २१ ॥
78300
78301 मन्त्रिणो नागरा नार्यस्ततस्ते तं महीपतिम् ।
78302 नास्प्राक्षुरपि तिष्ठन्तं गृह एव शवं यथा ॥ २२ ॥
78303
78304 गृहे एव तिष्ठन्तमपि नास्प्राक्षुर्न स्पृष्टवन्तः ॥ २२ ॥
78305
78306 भृत्याश्चाकृतसत्कारं दूर एनमथात्यजन् ।
78307 दुःखयुक्ता घनस्नेहा अपि बालाः शवं यथा ॥ २३ ॥
78308
78309 अनानन्दमुखं श्यामं शरीरं श्रीविवर्जितम् ।
78310 दग्धं स्थलमिवैनं ते वह्नमन्यन्त नाकुलाः ॥ २४ ॥
78311
78312 दग्धं स्थलं श्मशानदेशमिव ॥ २४ ॥

धूमायमानदेहस्य परितापदशावती |
नाढौकतास्य जनता पार्श्वमग्निर्गिरिरिव || २५ ||

जनता जनसमूहोऽस्य पार्श्वं नाढौकत नासर्पत | गिरेः पार्श्वं
वप्रशिलाभागमग्निरिव || २५ ||

मन्दोत्साहाः समुद्भूताः सभ्यसंघातवर्जिताः |
न तदाज्ञाः पदं प्रापुर्भस्मनीवाम्बुविप्रुषः || २६ ||

स आज्ञाशक्त्या तां कुतो न वशीचकार तत्राह - मन्दोत्साहा इति |
सभ्यैर्भटादिसंघातैश्च वर्जिता उपेक्षितास्तदाज्ञाः पदं
विषयमाज्ञापनयोग्यं पुरुषं न प्रापुः || २६ ||

क्रूरकर्मकराकारात्संगताशुभदायिनः |
तस्माद्विशेषेण जना राक्षसादिव दुद्रुवुः || २७ ||

संगतेन अशुभस्य पापस्य वधादेश्च दायिनः | राक्षसादिव भीता इति शेऽः ||
२७ ||

एक एव बभूवासौ जनमध्यगतोऽपि सन् |
अर्थादिगुणनिर्मुक्तः परदेश इवाध्वगः || २८ ||

अर्था धनानि | आदिपदात्स्वजनसुहृदादयो गृह्यन्ते || २८ ||

भृशमालपतेऽप्यस्मै नालापं नागरा ददुः |
मुक्ताजालयुतायापि कीचकायाध्वगा इव || २९ ||

वेणूनामपि मुक्ताकरत्वान्मुक्ताजालयुताय वायुना कूजते कीचकाय
वेणुजातिभेदाय || २९ ||

अथ सर्वे वयं दीर्घकालं श्वपचदूषिताः |
प्रायश्चित्तैर्न शुद्ध्यामः प्रविशामो हुताशनम् || ३० ||

इति निर्णीय नगरे नागरा मन्त्रिणस्तथा |
अभितो ज्वालयामासुश्चिताः शुष्केन्धनैधिताः || ३१ ||

शुष्कैरिन्धनैरेधिता वर्धिताः || ३१ ||

ज्वलितास्वभितस्तासु तारकास्विव खे तदा |
बभूव नगरं सर्वमाक्रन्दपरमानवम् || ३२ ||

तारकास्विव ज्वलितासु दीप्यमानासु सतीषु | अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः | नगरपदेन
तत्स्था जना लक्ष्यन्ते || ३२ ||

करुणारावमुखरैः कलत्रैर्बाष्पवर्षिभिः |
अवष्टब्धं ज्वलत्कुण्डोपान्तमन्दरुदत्प्रजम् || ३३ ||

तदेव नगरं वर्णयति - करुणेत्याद्यष्टभिः | अवष्टब्धं
कराद्यवलम्बेन विष्टब्धम् | ज्वलतां कुण्डानामुपान्ते मन्दा व्यामूढा
रुदन्तश्च प्रजा यत्र || ३३ ||

78365 अग्निकुण्डप्रविष्टानां मन्त्रिणां भृत्यरोदनैः ।
78366 रुदत्क्रन्दद्दृढतरमरण्यमिव मारुतैः ॥ ३४ ॥
78367
78368 रुदत् अश्रून्विमुञ्चत् । क्रन्दत् आक्रुशदिति भेदः । मारुतैः
78369 सावश्यायझञ्झानिलैः ॥ ३४ ॥
78370
78371 चितादीपितविप्रेन्द्रमांसमांसलगन्धया ।
78372 जातनीहारमुत्पातवात्ययावकरोद्धतैः ॥ ३५ ॥
78373
78374 चितास्वादीपितानां विप्रेन्द्राणां मांसैर्मासल उपचितो गन्धो यस्यास्तया
78375 वात्यया अवकरेभ्य उत्करेभ्य उत्थितै रजोभिर्जातनीहारमुद्भूतमिहिकमिव
78376 स्थितम् ॥ ३५ ॥
78377
78378 वक्रैर्व्योभाभवच्छन्नभास्करं जलदैरिव ॥ ३६ ॥
78379
78380 वातेन दीर्घैर्दूरप्रसृतैर्वसागन्धैर्दूरादानीतैः खगैः पक्षिभिः
78381 पिशाचादिभिश्चोर्जितैस्तेषां चक्रैर्मण्डलैर्जलदैश्छन्नभास्करं व्योमेव
78382 नगरमभवत् ॥ ३६ ॥
78383
78384 वातोद्धूतचितावह्निप्रज्वलद्व्योममण्डलम् ।
78385 उड्डीनाग्निकणव्राततारासारदिगन्तरम् ॥ ३७ ॥
78386
78387 प्रमत्ततस्करक्रन्दद्वेल्लद्बालकुमारकम् ।
78388 संत्रस्तनागरापास्तजीविताख्यमसंस्थिति ॥ ३८ ॥
78389
78390 पुनः कीदृशं तदभवत्तदाह - प्रमत्तेति ।
78391 प्रमत्तैरुद्धतैस्तस्करैर्भूषणाद्यपहारकाले क्रन्दन्तो वेल्लन्तः कम्पन्तो
78392 बालाः कुमारा ईषत्प्रौढाश्च यत्र । संत्रस्तैर्नागरैरपास्तं त्यक्तं जीवितं
78393 आख्या स्वनाम च यत्र । असंस्थिति निर्मर्यादम् ॥ ३८ ॥
78394
78395 अलक्षितगृहं चौरलुण्ठिताखिलसंचयम् ।
78396 त्यक्तपुत्रकलत्रं तन्मरणव्यग्रनागरम् ॥ ३९ ॥
78397
78398 मरणाय व्यग्रास्त्वरमाणा नागरा यत्र तथाविधमभवदित्यनुषज्जते ॥ ३९ ॥
78399
78400 तस्मिंस्तथा वर्तमाने कष्टे विधिविपर्यये ।
78401 अशेषजनताशेषकल्पान्तसदृशस्थितौ ॥ ४० ॥
78402
78403 राज्यसज्जनसंपर्कपवित्रीकृतधीरधीः ।
78404 गवलश्चिन्तयामास शोकेनाकुलचेतनः ॥ ४१ ॥
78405
78406 मदर्थे हि कदर्थोऽयं देशेऽस्मिन्स्थितिमागतः ।
78407 अकालकल्पान्तमयः सर्वनायकनाशनः ॥ ४२ ॥
78408
78409 अयं कदर्थोऽनर्थः ॥ ४२ ॥
78410
78411 किं मे जीवितदुःखेन मरणं मे महोत्सवः ।
78412 लोकनिन्द्यस्य दुर्जन्तोर्जीवितान्मरणं वरम् ॥ ४३ ॥
78413
78414 इति निश्चित्य गवलो ज्वलिते ज्वलने पुनः ।
78415 पतङ्गवदनुद्वेगमकरोदाहुतिं वपुः ॥ ४४ ॥
78416

78417 वपुः स्वशरीरं ज्वलितेऽनले आहुतिमकरोत् ॥ ४४ ॥
78418
78419 तस्मिन्बलाद्गवलनाम्नि हुताशराशौ
78420 देहे पतत्यवयवाकुलतां प्रयाते।
78421 स्वाङ्गावदाहदहनस्फुरणानुरोधा-
78422 दन्तर्जले झटिति बोधमवाप गाधिः ॥ ४५ ॥
78423
78424 तस्मिन् गवलनाम्नि देहे निर्वेदबलाद्धुताशराशौ पतति सति स्वाङ्गानां
78425 हस्तपादादीनामवदाहे दहने यानि स्फुरणानि संचलनानि
78426 तदनुरोधादघमर्षणं कुर्वन्गाधिरन्तर्जले झटिति बोधमवापेत्यर्थः ॥ ४५
78427 ।।
78428
78429 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
78430
78431 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
78432 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम।
78433 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
78434 श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ४६ ॥
78435
78436 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो उपशमप्रकरणे
78437 गाधिवृत्तान्ते राज्यभ्रंशो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥
78438
78439 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
78440 राज्यभ्रंशो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥
78441
78442 ॥ द्वादशो दिवसः ॥
78443
78444 सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७
78445
78446 श्रीवसिष्ठ उवाच।
78447
78448 मुहूर्तद्वितयेनाथ गाधिराधिभवभ्रमात्।
78449 प्रशशामाकुलीभावो वेलावर्त इवाम्बुधेः ॥ १ ॥
78450
78451 गाधिः स्वमतिथेः [स्वप्नमिव स्मृत्वेति पाठः] श्रुत्वा
78452 तत्कीरनृपचेष्टितम्।
78453 गत्वा दृष्ट्वा मुहुः पृष्ट्वा विस्मितोऽभूदितीर्यते ॥ १ ॥
78454
78455 आधिरूपात्प्रागुक्तभवभ्रमात्प्रशशाम। आकुलीभवत्यस्मिन्नित्याकुलीभावः
78456 । अधिकरणे घञ। वेलासन्निहित आवर्त इव ॥ १ ॥
78457
78458 मनोनिर्माणसंमोहात्तस्मात्स विरराम ह।
78459 कल्पान्तसमये ब्रह्मा जगद्विरचनादिव ॥ २ ॥
78460
78461 बोधमाप शनैः शान्तः स्वमेवोन्निद्रधीरिव।
78462 क्षीबतायां प्रशान्तायां यथा परिणताशयः ॥ ३ ॥
78463
78464 स्वं प्राक्तनगाध्यहंभावलक्षणं बोधमाप। उन्निद्रा व्यपेतनिद्रा
78465 धीर्यस्य स इव। क्षीबतायां मदिरादिमदे। परिणताशयः स्वच्छचित्तः ॥ ३ ॥
78466
78467 अयं सोऽहमिदं कार्यमिदं नेति ददर्श ह।
78468 निशाव्यपगमे लोको यथा क्षीणे तमःपटे ॥ ४ ॥

78469
78470 यो जले स्नानायावतीर्णः सोऽयं गाधिरहम् । स्नानशेषतर्पणादिकृत्यं मे
78471 कार्यम् । इदं प्राग्दृष्टचण्डालराज्यादि न कार्यम् । लोको जनो यथा पश्यति
78472 तद्वत् ॥ ४ ॥
78473
78474 स्मृतस्वरूपोऽथ पदमुद्दध्रे स जलान्तरात् ।
78475 शिशिरान्ते प्रवृत्तास्यं सरोजमिव माधवः ॥ ५ ॥
78476
78477 पदं पादमुद्दध्रे उद्धृतवान् । शिशिरान्ते शीतापगमे प्रवृत्तास्यं
78478 संजातमुकुलमुखम् । माधवो वसन्तः ॥ ५ ॥
78479
78480 एतद्वारिककुब्ब्योमवतीं वसुमतीमिमाम् ।
78481 अन्यामिव पुनः पश्यन्विस्मयं परमं ययौ ॥ ६ ॥
78482
78483 एषा चासौ वारिककुब्व्योमवती चेति वा एतैः
78484 परिदृश्यमानैर्वार्यादिभिस्तद्वतीमिति वा विग्रहः ॥ ६ ॥
78485
78486 कोऽहं किमिव पश्यामि किमकार्षमहं किल ।
78487 एवं विचारयंश्चितं सभ्रूभङ्गमभूत्क्षणम् ॥ ७ ॥
78488
78489 सभ्रूभङ्गं एवमन्तर्विचारयन्नभूत् ॥ ७ ॥
78490
78491 श्रान्तस्तत्क्षणमात्रेण संभ्रमं दृष्टवानहम् ।
78492 इति विज्ञाय सलिलादुदस्थादुदयार्कवत् ॥ ८ ॥
78493
78494 तत्तस्माच्छ्रान्तिवशात् क्षणमात्रेण । संभ्रमं महाभ्रमम् । उदस्थात् ।
78495 लुङि गातिस्था इति सिचो लुक् । उदयो गिरिः कालो वा तत्रत्यार्कवत् ॥ ८ ॥
78496
78497 चिन्तयामास च तटे क्व सा माता क्व सा प्रिया ।
78498 यदाहं मृतिमायातो मध्ये मातृमहेलयोः ॥ ९ ॥
78499
78500 चिन्ताप्रकारमेव दर्शयति - क्वेत्यादिना । महिलाशब्दस्यैव महेलेति
78501 च्छान्दसो गुणः ॥ ९ ॥
78502
78503 बालस्य मातापितरौ नष्टौ किल ममामतेः ।
78504 वातनीतस्य पत्रस्य वल्लीवृक्षमिवासिना ॥ १० ॥
78505
78506 अमतेः अप्रौढचित्तावस्थस्य । वातनीतस्य पत्रस्य पर्णस्य
78507 मातापितृस्थानीयं वल्लिवृक्षं असिनेव मृत्युना नष्टौ ॥ १० ॥
78508
78509 अविवाहोऽस्मि जानामि न स्वरूपमपि स्त्रियः ।
78510 दुष्टायाः क्षोभकारिण्या मदिराया इव द्विजः ॥ ११ ॥
78511
78512 द्विजो विप्रो मदिरायाः स्वरूपं रसमिव ॥ ११ ॥
78513
78514 अतिदूरतरीभूताः स्वदेशस्य स्वबान्धवाः ।
78515 के नाम मम येषां ते मध्ये जीवं त्यजाम्यहम् ॥ १२ ॥
78516
78517 स्वदेशस्य जन्मभूमेः । स्वा बान्धवाः ज्ञातयः । येषां मध्ये अहं
78518 जीवं त्यजामि मरणं दृष्टानस्मि ते के नामेति संबन्धः ॥ १२ ॥
78519
78520 तस्मादेतत्समुद्भूतमहं किं नाम दृष्टवान् ।

78521 विविधारम्भसंरम्भं गन्धर्वनगरं यथा ॥ १३ ॥
78522
78523 विविधं आरभ्यत इत्यारम्भं पदार्थजातं संरम्भं
78524 जन्माद्यभिनिवेशं च किं नाम दृष्टवान् ॥ १३ ॥
78525
78526 तदास्तामेतदेषा हि बन्धुमध्ये मृतस्थितिः ।
78527 मायामोहे मनागस्मिन्न सत्यमुपलभ्यते ॥ १४ ॥
78528
78529 स्वप्नस्येव बाधान्मिथ्यात्वं निश्चित्योपेक्षते - तदास्तामिति । तत्तस्मादेषा
78530 भ्रान्तिरास्तां नामेत्यर्थः ॥ १४ ॥
78531
78532 नित्यमेवमनन्तासु भ्रान्तिदृष्टिषु देहिनाम् ।
78533 चेतो भ्रमति शार्दूलो वनराजिष्विवोन्मदः ॥ १५ ॥
78534
78535 अवधार्येति तं चित्ते मोहं गाधिर्निनाय सः ।
78536 दिनानि कतिचित्तस्मिन्स्वक एवाश्रमे तदा ॥ १६ ॥
78537
78538 स्वक एवाश्रमे कतिचिद्दिनानि निनाय ॥ १६ ॥
78539
78540 एकदा गाधिमगमत्कश्चित्तत्र प्रियोऽतिथिः ।
78541 ब्रह्माणमिव दुर्वासाः स विशश्राम सश्रमः ॥ १७ ॥
78542
78543 कृशत्वात्सश्रमः सोऽतिथिस्तदाश्रमे विशश्राम विश्रान्तिमकरोत् ।
78544 सायमुवासेति यावत् ॥ १७ ॥
78545
78546 परमां तुष्टिमानीतः फलपुष्परसाशनैः ।
78547 सोऽतिथिर्गाधिना तेन वसन्तेनेव पादपः ॥ १८ ॥
78548
78549 तुष्टिं तृप्तिम् ॥ १८ ॥
78550
78551 मिथो वन्दितसंध्यौ तौ कृतजाप्यावुभावपि ।
78552 क्रमाच्छयनमासाद्य तस्थतुर्मृदुपल्लवम् ॥ १९ ॥
78553
78554 ततः प्रावर्तते [प्रावर्तत इति छेदः] शान्ता तयोस्तापसयोः कथा
78555 ।
78556 स्वव्यापारोचिता पुष्पश्रीरिवर्तुत्वमाशयोः ॥ २० ॥
78557
78558 स्वस्वतपोध्यानादिव्यापाराणामुचिता अनुरूपा कथा प्रावर्तत । ई
78559 [प्रावर्तत ई इति छेदः] इति खल्वर्थे निपातः । शान्ता शान्तिरसप्रधाना
78560 । स्वक्रियया ऋतूनामृतुत्वं मिनोति परिच्छिनत्तीति ऋतुत्वमः सूर्यस्तस्य
78561 आशाया उत्तरदिशश्च योगे वसन्ते तदुचिता पुष्पश्रीरिव ॥ २० ॥
78562
78563 तं पप्रच्छातिथिं गाधिः प्रसङ्गपतितं वचः ।
78564 किं ब्रह्मन्सुकृशाङ्गस्त्वं किमिति श्रमवानसि ॥ २१ ॥
78565
78566 तयोर्वार्ताप्रसङ्गपतितम् ॥ २१ ॥
78567
78568 अतिथिरुवाच ।
78569
78570 ममातिकार्श्यश्रमयोर्भगवन् शृणु कारणम् ।
78571 कथयामि तथाभूतं वयं नासत्यवादिनः ॥ २२ ॥
78572

वयं। अस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनम्॥ २२॥

अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे उत्तराशानिकुञ्जके।
कीरो नामातिविख्यातः श्रीमाञ्जनपदो महान्॥ २३॥

तत्राहमवसं मासं पूज्यमानः पुरे जनैः।
नानात्मस्वादलोलात्मा चित्तवेतालमोहितः॥ २४॥

नानाविधा आत्मनः स्वदन्ते रोचन्त इति नानात्मस्वादा भोज्यभेदास्तेषु लोभो
गार्ध्यं तदात्मा तत्प्रधानः सन्। कुतस्त्वमेवमभूस्तत्राह - चित्तेति॥ २४
।।

एकदैकेन तत्रोक्तं कथाप्रस्तावतः क्वचित्।
इहाभूच्छ्वपचो राजा वर्षाण्यष्टौ द्विजेति मे॥ २५॥

ततो ग्रामेषु तत्पृष्टैः प्रोक्तं सकलजन्तुभिः।
राजा बभूव श्वपचो वर्षाण्यष्टाविहेति तैः॥ २६॥

सोऽयमन्ते परिज्ञातः प्रविष्टो ज्वलनं जवात्।
ततो द्विजशतानीह प्रविष्टानि हुताशनम्॥ २७॥

स श्वपचः। अन्ते अष्टमवर्षान्ते॥ २७॥

इति तेषां मुखाच्छ्रुत्वा तस्मान्निर्गत्य मण्डलात्।
प्रयागेऽकरवं शुद्ध्यै प्रायश्चित्तमहं द्विज॥ २८॥

शुद्ध्यै तद्देशवासदोषशान्त्यै॥ २८॥

कृत्वा चान्द्रायणस्यान्ते तृतीयस्याद्य पारणम्।
इहाहमागतस्तेन श्रान्तोस्म्यतिकृशोस्मि च॥ २९॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इति श्रुतवता तेन गाधिना स तदा द्विजः।
भूयः पृष्टोऽप्येतदेव कथयामास नान्यथा॥ ३०॥

अथ विस्मयवान्गाधिस्तां नीत्वा तत्र शर्वरीम्।
जगद्गेहमहादीपे रवावुदयमागते॥ ३१॥

अथ गाधिः रवौ उदयमागते स्वातिथौ आपृच्छ्य गते सति विस्मयेनोद्धुरया
गरीयस्या धिया इदं वक्ष्यमाणं संचिन्तयामासेति परेण संबन्धः॥ ३१॥

कृतप्रातःस्नानविधावापृच्छय स्वातिथौ गते।
इदं संचिन्तयामास विस्मयोद्धुरया धिया॥ ३२॥

यन्मया संभ्रमे दृष्टं सत्यभूतं द्विजेन तत्।
उक्तं ममेति किं नाम स्यान्मायाशम्बाक्रमः॥ ३३॥

मया यत्संभ्रमे भ्रान्तिदशायां दृष्टं तद्द्विजेनातिथिना
सत्यभूतमुक्तं मम इति एवंरूपमिदं किं मायालक्षणः
शम्बरस्यासुरस्य रचनाक्रमः स्यात्। संभावनायां लिङ॥ ३३॥

78625 य *? धुमध्ये मरणं मया तद्दृष्टमात्मनः।
78626 सा मायैव न संदेहः शेषं पश्यामि तस्य तम्॥ ३४॥
78627
78628 सा माया मिथ्यैव तत्र न संवादो द्रष्टुं शक्यः। शेषमवशिष्टं
78629 तस्यातिथेश्चान्द्रायणनिमित्तं तमात्मश्वपचोदन्तं पश्यामि
78630 द्रक्ष्यामीत्यर्थः॥ ३४॥
78631
78632 तदात्मश्वपचोदन्तं द्रष्टुं तावदखिन्नधीः।
78633 भूतमण्डलपर्यन्तग्रामं गच्छामि सत्वरम्॥ ३५॥
78634
78635 तदेवाह - तदिति। तस्य तदवस्थस्यात्मनः श्वपचस्य उदन्तं वृत्तान्तम्॥
78636 ३५॥
78637
78638 इति संचिन्तयन्गन्तुं मण्डलान्तरमादरात्।
78639 उत्तस्थौ भास्करः पार्श्वं मेरोर्द्रष्टुमिवोद्यतः॥ ३६॥
78640
78641 इति संचिन्तयन् गाधिर्मण्डलान्तरं द्रष्टुमुत्तस्थौ। उद्यत उद्युक्तः॥ ३६॥
78642
78643 मनोराज्यमपि प्राज्ञा लभन्ते व्यवसायिनः।
78644 गाधिना स्वप्नसंदृष्टं गत्वा लब्धमखण्डितम्॥ ३७॥
78645
78646 तत्कथं द्रष्टुं शक्यमिति चेत्पुरुषप्रयत्नस्यालभ्यं नास्तीत्याह -
78647 मनोराज्यमिति॥ ३७॥
78648
78649 सर्वमध्यवसायेन दुष्प्रापमपि लभ्यते।
78650 पश्यन्गाधिर्जगन्मायां प्रमेयीकर्तुमुद्यतः॥ ३८॥
78651
78652 प्रमेयीकर्तुं चक्षुःप्रमाणगोचरीकर्तुम्॥ ३८॥
78653
78654 विनिर्गत्याभवन्मार्गे प्रावृडोघजवेन सः।
78655 देशानुल्लङ्घयामास बहून्वाततुरङ्गवत्॥ ३९॥
78656
78657 स मार्गे प्रावृषि य ओघो जलप्रवाहस्तज्जवेन त्वरमाणोऽभवत्। वात एव
78658 तुरंगो वाहनं यस्य मेघस्य तद्वत्॥ ३९॥
78659
78660 तच्चेदृशनिजाचारं भूतमण्डलमागतः।
78661 करभः कण्टकार्थ्येकः कारञ्जमिव काननम्॥ ४०॥
78662
78663 ईदृशः प्राग्दृष्टप्रकारो निजाचारो यस्मिंस्तद्भूतमण्डलं च
78664 प्रथममागतः॥ ४०॥
78665
78666 तत्र संवित्स्थितेनैव संनिवेशेन वै पुनः।
78667 अपश्यद्ग्रामकं कंचिद्गन्धर्व इव पत्तनम्॥ ४१॥
78668
78669 संविदि बुद्धौ स्थितेनैव स्मर्यमाणेनैव सन्निवेशेन संस्थानविशेषेण
78670 स्थितं कंचिद्ग्रामकमपश्यत्॥ ४१॥
78671
78672 ददर्श तस्य पर्यन्ते तमेव श्वपचालयम्।
78673 अधस्ताद्भूवनस्येव पाताले नरकव्रजम्॥ ४२॥
78674
78675 चित्तचिन्तितविस्तारं तन्निवेशमयं परम्।
78676 गन्धर्ववदसावात्मश्वपचत्वं दृष्टवान्॥ ४३॥

78677
78678 चित्ते चिन्तितो जन्मादिविस्तारो यत्र तथाविधं स प्राग्दृष्टो यो
78679 गृहादिनिवेशस्तत्प्रचुरं आत्मनः श्वपचत्वं च लिङ्गैः
78680 पुनर्दृष्टवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥
78681
78682 तेनैव संनिवेशेन प्राग्दृष्टं श्वपचास्पदम् ।
78683 तस्य कामपि वैराग्यपदवीमनयन्मनः ॥ ४४ ॥
78684
78685 तच्छ्वपचास्पदं कर्तृ तस्य मनः कामपि
78686 वैराग्यपदवीमनयत्प्रापयामास ॥ ४४ ॥
78687
78688 प्रावृडासारलुठितं भित्तिजातयवाङ्कुरम् ।
78689 पर्यस्तच्छादनार्धाङ्कं किंचिदादृष्टतल्पकम् ॥ ४५ ॥
78690
78691 तदेव वर्णयति - प्रावृडित्यादिना । किंचिदादृष्टं प्रत्यभिज्ञातं
78692 तल्पकं शयनकटखण्डादि यस्मिन् ॥ ४५ ॥
78693
78694 दारिद्र्यं तद्दृढमिव दौर्भाग्यमिव कुड्यमत् ।
78695 भ्रष्टाङ्गमिव दौरात्म्यं दौःस्थित्यमिव खण्डितम् ॥ ४६ ॥
78696
78697 कुड्यमत् भित्त्यवशेषगृहाकारमिति यावत् । यवादित्वादवत्वम् ।
78698 भ्रष्टाङ्गं स्खलितावयवं चौर्यादिदौरात्म्यमिव । दौःस्थित्यं दुर्दशाम्
78699 । खण्डितं छिन्नैकदेशम् ॥ ४६ ॥
78700
78701 गाधिर्दन्तावदलितैर्गवाश्वमहिषास्थिभिः ।
78702 धवलैर्व्याप्तपर्यन्तं साक्ष्यं कर्तुमिव स्थितैः ॥ ४७ ॥
78703
78704 गाधिश्चिरमालोकयामासेति तृतीयेन संबन्धः ॥ ४७ ॥
78705
78706 भुक्तं पीतं पुरा तेन येषु खर्परकेषु वै ।
78707 तैरस्पन्दाभ्रसलिलैः पानपूर्णैरिवावृतम् ॥ ४८ ॥
78708
78709 अस्पन्दान्यभ्रसलिलानि [न्यभ्रमसलिलानीति क्वचित्] दैवागतवृष्टिजलानि
78710 येषु तैः ॥ ४८ ॥
78711
78712 ताभिरेवान्त्रतन्त्रीभिः संशुष्काभिर्लतावृतैः ।
78713 तृष्णाभिरिव दीर्घाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥ ४९ ॥
78714
78715 लतावृतैर्लतावत्स्तम्भादिपरिवेष्टनैः परितः परिवेष्टितम् । आत्ततन्त्रीभिः इति
78716 पाठे लतानामावृतैरावरणैरात्ताभिस्तन्त्रीभिः प्रतानैः
78717 परिवेष्टितमित्यर्थः ॥ ४९ ॥
78718
78719 चिरमालोकयामास स तदात्मगृहं जवात् ।
78720 प्राक्तनं शुष्कशवतां यातं देहमिवात्मवान् ॥ ५० ॥
78721
78722 शुष्कशवप्रायतां यातं स्वदेहमिव । आत्मवान् तत्त्ववित् ॥ ५० ॥
78723
78724 अतिविस्मयमातस्थौ ग्रामकं समुपाययौ ।
78725 उल्लङ्घ्य म्लेच्छनगरमार्यदेशमिवाध्वगः ॥ ५१ ॥
78726
78727 तत्स्वगृहमुल्लङ्घ्य । तत्समीपस्थं ग्रामकं कुग्रामम् ॥ ५१ ॥
78728

78729 तत्रापृच्छज्जनं साधो कच्चित्स्मरति भो भवान् ।
78730 प्राग्वृत्तमस्य ग्रामस्य पर्यन्ते श्वपचक्रमम् ॥ ५२ ॥
78731
78732 श्वपचक्रमं श्वपचवृत्तान्तम् ॥ ५२ ॥
78733
78734 सर्व एव हि धीमन्तश्चिरवृत्तमपि स्फुटम् ।
78735 करस्थमिव पश्यन्ति मयेति सुजनाच्छ्रुतम् ॥ ५३ ॥
78736
78737 पश्यन्ति स्फुटं स्मरन्तीति यावत् ॥ ५३ ॥
78738
78739 अत्र श्वपचमेकान्ते वासिनं वृद्धमुत्तमम् ।
78740 स्मरस्येनं किमुत भो दुःखानामिव देहकम् ॥ ५४ ॥
78741
78742 यदि जानासि भोः साधो तन्मे कथय तत्त्वतः ।
78743 पान्थ संशयविच्छेदे महत्पुण्यफलं स्मृतम् ॥ ५५ ॥
78744
78745 भूयो भूय इति ग्राम्याः पृष्टा गाधिद्विजन्मना ।
78746 अनल्पस्मयसंरम्भमार्तेनेव चिकित्सकाः ॥ ५६ ॥
78747
78748 अनल्पः स्मयो विस्मयः संरम्भः प्रश्नोद्योगश्च यस्मिन्कर्मणीति
78749 क्रियाविशेषणम् । आर्तेन रोगार्तेन ॥ ५६ ॥
78750
78751 ग्राम्या ऊचुः ।
78752
78753 यथा कथयसि ब्रह्मंस्तत्तथा न तदन्यथा ।
78754 कटंजनामा श्वपच इहाभूद्दारुणाकृतिः ॥ ५७ ॥
78755
78756 पुत्रपौत्रसुहृद्‌भृत्यबन्धुस्वजनपेटकम् ।
78757 यस्यातिविस्तीर्णमभूत्पत्रवृन्दं तरोरिव ॥ ५८ ॥
78758
78759 यस्य वृद्धस्य तत्सर्वं कलत्रं मृत्युराच्छिनत् ।
78760 अद्रेः पुष्पफलोपेतं दावो वनमिवानलः ॥ ५९ ॥
78761
78762 दवे भवो दावः ॥ ५९ ॥
78763
78764 यस्ततो देशमुत्सृज्य ययौ कीरपुरान्तरम् ।
78765 वर्षाण्यष्टावनुद्वेगं तत्र राजा बभूव सः ॥ ६० ॥
78766
78767 यस्तत्रार्थं परिज्ञाय जनैर्दूरे निराकृतः ।
78768 यथा राशिरनर्थस्य यथा ग्रामे विषद्रुमः ॥ ६१ ॥
78769
78770 ततो जनेऽग्निं प्रविशत्यात्मना यो हुताशनम् ।
78771 आर्यतामार्यसंसर्गादागतः प्रविवेश ह ॥ ६२ ॥
78772
78773 किं त्वमेव प्रयत्नेन श्वपचं पृच्छसि प्रभो ।
78774 किं ते बन्धुरसौ कच्चिदभवस्त्वं स्वतोऽथवा ॥ ६३ ॥
78775
78776 स ते बन्धुः किमभवत् । अथवा त्वं स्वतः स्वयमेव तद्बन्धुरभवः ॥ ६३ ॥
78777
78778 एवं कथयतो ग्राम्यान्गाधिः पृच्छन्पुनःपुनः ।
78779 सर्वेषु तत्र प्रान्तेषु मासमेकमुवास सः ॥ ६४ ॥
78780

78781 तत्र ग्रामे। सर्वेषु प्रान्तेषु तत्तद्वासयोग्यगृहेष्विति यावत्॥ ६४॥
78782
78783 यथा तेनानुभूतं तच्छ्वापचं तत्तथैव तैः।
78784 ग्रामीणैस्तस्य कथितं सर्वैरेवावखण्डितम्॥ ६५॥
78785
78786 अव्याहतं सकलभूतमुखादथैत-
78787 दाकर्ण्य सम्यगवलोक्य यथानुभूतम्।
78788 गाधिः शशाङ्कमलवद्धृदयेऽधिरूढं
78789 गूढाकृतिः परमविस्मयमाजगाम॥ ६६॥
78790
78791 सकलभूतभुखादव्याहतममृषार्थकं वाक्यमाकर्ण्य स्वयं
78792 चाबाधितप्रत्यभिज्ञया यथानुभूतमवलोक्य लज्जया गूढाकृतिर्गाधिः
78793 शशाङ्कस्येन्दोर्मलवत्कलङ्कमिव स्वहृदये अधिरूढं परमं
78794 विस्मयमाजगाम प्रापेत्यर्थः॥ ६६॥
78795
78796 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
78797 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्ते प्रत्यक्षावलोकनं नाम
78798 सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥ ४७॥
78799
78800 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
78801 प्रत्यक्षावलोकनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥ ४७॥
78802
78803
78804 अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८
78805
78806 श्रीवसिष्ठ उवाच।
78807
78808 लुठितं श्वपचागारे पुनर्विस्मयमाययौ।
78809 गाधेर्मनो हि नायाति तृप्तिमाश्चर्यदर्शने॥ १॥
78810
78811 गाधिना कीरनगरं गत्वा दृष्ट्वा च विस्मयात्।
78812 तपसा तोषितो विष्णुः सर्वं मायेत्युवाच तम्॥ १॥
78813
78814 लुठितं परिवृत्तम्। चिरमासक्तमिति यावत्॥ १॥
78815
78816 तत्रावलोकयामास स्थानानि सदनानि च।
78817 कल्पक्षोभविवृत्तानि जगन्तीवाम्बुजोद्भवः॥ २॥
78818
78819 कल्पः संवर्तस्तदीये क्षोभे उपप्लवे विवृत्तानि भग्नानि। अम्बुजोद्भवो
78820 ब्रह्मा॥ २॥
78821
78822 उवाच स्वात्मनैवेदमरण्ये लुठितालये।
78823 शुष्कास्थिमालावलिते पिशाचक इव द्रुमे॥ ३॥
78824
78825 लुठितालये भग्नगृहे। स्वमनस्येव उवाच। द्रुमे श्मशानवृक्षे॥ ३॥
78826
78827 इमास्ता मृतमातङ्गदन्तमाला वृतौ कृताः।
78828 अद्यापि संस्थिताः कल्पं प्रतिमेरुशिखा इव॥ ४॥
78829
78830 यदुवाच तदाह - इमास्ता इत्यादिना। वृतौ प्राकारे कृताः
78831 शूलवन्निखाता मृतमातङ्गदन्तमालास्ता इमाः। प्रत्यक्षं
78832 प्रत्यभिज्ञायन्त इत्यर्थः। कल्पं प्रलयकालं प्रति लक्षीकृत्य मेरोः

78833 शिखाः शिखराणीव ॥ ४ ॥
78834
78835 इह तद्वानरीमांसं पक्ववंशाङ्कुरैः सह ।
78836 भुक्तं पुरासवोन्मत्तैः सह श्वपचबन्धुभिः ॥ ५ ॥
78837
78838 पक्वैर्वंशाङ्कुरैः करीरव्यञ्जनैः सह ॥ ५ ॥
78839
78840 आलिङ्ग्य श्वपचश्यामामिह केसरि वर्मणि ।
78841 सुप्तमापीय मैरेयं तिक्तं गजमदेन च ॥ ६ ॥
78842
78843 केसरिणोऽश्वस्य चर्मणि । गजमदेन तिक्तमित्युक्त्या हस्तिपकात्क्रीतं मैरेयमिति
78844 गम्यते । मैरेये मदशक्त्युत्कर्षाय हस्तिपका गजमदमपि मेलयन्तीति
78845 प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥
78846
78847 कौलेयककुटुम्बिन्यः पिण्याकपलवर्धिताः ।
78848 इह बद्धा वरत्राभिर्मृतेभरदकाष्ठके ॥ ७ ॥
78849
78850 कौलेयककुटुम्बिन्यः शुन्यः । पिण्याकैः पलैर्मांसैश्च वर्धिताः ।
78851 वरत्राभिश्चर्मरज्जुभिः ॥ ७ ॥
78852
78853 इह वारणमुक्तानां ददासीत्पिठर त्रयम् ।
78854 पिनद्धं माहिषेणोग्रचर्मणाम्बुदशोभिना ॥ ८ ॥
78855
78856 वारणमुक्तानां गजमौक्तिकानां पिठरत्रयं उखात्रयप्रमाणं दत्
78857 गजदन्तरचितं पात्रमिहास्मिन्स्थले आसीत् ॥ ८ ॥
78858
78859 स्थलीष्वेतासु तास्वत्र सह श्वपचबालकैः ।
78860 चिरं विलुठितं चूतपत्रपुञ्जे पिकैरिव ॥ ९ ॥
78861
78862 एतासु दृश्यमानासु । तासु पूर्वदृष्टासु । अत्रास्मिन् ग्रामान्ते । विलुठितं
78863 पांसुक्रीडास्वित्यर्थः ॥ ९ ॥
78864
78865 अत्र तदालनिःश्वासरणद्वंशप्रवृत्तवत् ।
78866 गीतं पीतं शुनीरक्तं साधिता शवभूषितः ॥ १० ॥
78867
78868 बालानां निःश्वासैर्मुखवातैः रणतां वंशानां प्रवृत्तं
78869 स्वरतालप्रवृत्तिस्तद्वत्तदनुरूपतया गीतम् । शवान् भूषयितुं शीलं यस्येति
78870 शवभूषि श्मशानमाल्यचन्दनादि तस्मादिति ततः । साधिता
78871 सर्वेषामलंक्रियेति शेषः ॥ १० ॥
78872
78873 अत्र सार्धं कुटुम्बेन जन्यत्रेषु कुटुम्बिना ।
78874 मृत्तं तत्कृतमुन्नादं कल्लोलैर्जलधाविव ॥ ११ ॥
78875
78876 जन्यत्रेषु विवाहेषु ॥ ११ ॥
78877
78878 अत्रोड्डयनलोलानां काकभासपतत्त्रिणाम् ।
78879 धृतानामन्यदाशार्थं ग्रथितं वंशपञ्जरम् ॥ १२ ॥
78880
78881 अन्यदा अशनं आशः दिनान्तरे भक्षणं तदर्थम् । दासार्थम् इति पाठे तु
78882 दसु हिंसायाम् इत्यस्माद्धम् । दिनान्तरे हिंसनार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥
78883
78884 श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवंप्रायाः स्मरन्गाधिः प्राक्तनीः श्वपचक्रियाः ।
विस्मयोत्कम्पितशिरा धातुश्चेष्टां परामृशत् ॥ १३ ॥

परामृशत् तर्कितवान् ॥ १३ ॥

चचाल तस्माद्दीर्घेण देशात्कालेन कार्यवित् ।
भूतमण्डलमुत्सृज्य प्राप देशान्तरं क्रमात् ॥ १४ ॥

सपुल्लङ्घ्य नदीशैलमण्डलारण्यसंततिम् ।

तुषाराद्रिकुक्षौ रत्नमिव श्रेष्ठं जनास्पदं जनपदं
प्राग्दृष्टकीरदेशमित्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्र प्राप महीपालनगरं नगसंनिभम् ।
जगद्भ्रमणखिन्नात्मा स्वर्लोकमिव नारदः ॥ १६ ॥

नगसंनिभं पर्वतवदुन्नतप्रासादं रत्नाद्याढ्यं च ॥ १६ ॥

अथात्मनानुभूतानि दृष्टान्यसेवितानि च ।
स्थानानि नगरे पश्यन्पप्रच्छ जनमादृतः ॥ १७ ॥

अनुभूतानि स्वगृहप्रासादादीनि । दृष्टानि परगृहप्रासादादीनि ।
आसेवितान्यारामस्थानशालादीनि स्थानानि ॥ १७ ॥

साधो स्मरसि किंचित्त्वमिह श्वपचमीश्वरम् ।
यदि जानासि तत्त्वं मे वर्णयाशु यथाविधि ॥ १८ ॥

यथाविधि विधिं विधानमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

नागरा ऊचुः ।

अमूदिहाष्टौ वर्षाणि श्वपचो भूमिपो द्विज ।
राजत्वमर्पितं यस्य नाम मङ्गलहस्तिना ॥ १९ ॥

नामेति प्रसिद्धौ ॥ १९ ॥

अन्ते च संपरिज्ञातः स प्रविष्टो हुताशनम् ।
अद्य द्वादशवर्षाणि समतीतानि तापस ॥ २० ॥

यं यं पृच्छत्यसौ गाधिर्जनं जातकुतूहलः ।
तस्य तस्य मुखादेव शृणोत्यास्वादयत्यपि ॥ २१ ॥

अन्तः स्वप्रत्यभिज्ञासंवादादास्वादयति चमत्कारमनुभवत्यपीत्यर्थः ॥ २१
। ।

अथापश्यत्पुरे तस्मिन्नृपं सबलवाहनम् ।
देवं चक्रधरं विष्णुं मन्दिरान्निर्गतं बहिः ॥ २२ ॥

तस्य भगवदनुग्रहात्तस्मिन्पुरे राजरूपेण भगवद्दर्शनमभूदित्याह ##-
मन्दिरराद्राजसदनाद्बहिर्निर्गतम् ॥ २२ ॥

स दृष्ट्वा स्थगिताकाशं चलरेणुपयोधरैः ।
प्राक्तनीं राजतां स्मृत्वा समुवाचाति विस्मयः ॥ २३ ॥

बाह्यवस्तु दर्शनव्यामोहचित्तस्य तस्य दृष्टायामपि भगवन्मूर्तौ तत्र
भावो विचारोऽपि वा नाभूत्किंतु प्राक्तनेषु स्वानुभूतस्त्रीच्छत्रचामरादिषु
प्रत्यभिज्ञाकौतुकेष्वेव चित्तं बभ्रामेत्याशयेनाह - स इति । चलैरुद्गतै
रेणुलक्षणैः पयोधरैर्मेघैः स्थगितमाच्छादितमाकाशं येन
तथाविधं तत्सैन्यं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इमास्ताः कीरकामिन्यः पद्मगर्भोपमत्वचः ।
कनकद्रववर्णिन्यो लोलनीलोत्पलेक्षणाः ॥ २४ ॥

ता इमाः प्रत्यभिज्ञाताः कीरनृपतेः कामिन्यो वेश्याः ॥ २४ ॥

चामरौघा इमे चन्द्रकरसंपिण्डपाण्डुराः ।
स्थिरनिर्झरसंकाशाः काशपुष्पचया इव ॥ २५ ॥

चन्द्रकराणां [एतदग्रे संपिडनं इति क्वचित्पठ्यते] संपिण्डः
पिण्डीभाव इव पाण्डुराः । स्थिरा मूर्तीभावात्स्थैर्यमापन्ना ये निर्झरा
गिरिवारिप्रपातास्तत्संकाशाः ॥ २५ ॥

कान्ताभिरवधूयन्ते बालव्यजनरराजयः ।
इमास्ता वनवल्लीभिर्दीप्यमाना इवर्द्धयः ॥ २६ ॥

ऋद्धयः पुष्पमञ्जरीसमृद्धय इव ॥ २६ ॥

इमास्ता मत्तमातङ्गघटा घटितदिक्तटाः ।
संकल्पपादपा मेरोरिव शृङ्गपरम्पराः ॥ २७ ॥

मत्तमातङ्गानां घटाः सङ्घाः । घटिता दन्ताग्रनिर्भिन्ना दिक्तटा
याभिस्ताः । संभावनयातिशयोक्तिः । संकल्पानुसारिफलदाः पादपा येषु ॥
२७ ॥

एते ते यमवारीशकुबेरप्रतिमौजसः ।
सामन्ता वासवस्येव लोकपाला महीभृतः ॥ २८ ॥

वासवस्य यमादयो लोकपाला इव महीमृत एते सामन्ता अवान्तरदेशाधीशाः
॥ २८ ॥

इमास्ताः सर्ववस्त्वोघाः सर्वाभिमतदास्तताः ।
कल्पवृक्षलताकुञ्जसुन्दर्यो गृहपङ्क्तयः ॥ २९ ॥

सर्वे धनधान्यादिवस्त्वोघा यासु ॥ २९ ॥

इदं तत्कीरजनताराज्यं प्राग्भुक्तमद्य मे ।
आत्मजन्मान्तराचार एव प्रत्यक्षतां गतम् ॥ ३० ॥

प्राग्भुक्तमद्यजन्मान्तराचारो जन्मान्तरचरित्रमिव प्रत्यक्षतां गतम् ॥ ३० ॥

सत्यं स्वप्न इवायं मे जाग्रद्भूतः पुनः स्थितः ।
न जाने किंकृतोत्थाना मायेयं प्रविजृम्भते ॥ ३१ ॥

78989 सत्य निश्चितं प्राक्स्वप्न इव दृष्टः पुनर्जाग्रद्भूतः स्थितः। किं केन
78990 किमर्थं वा कृतमुत्थानमाविर्भावो यया॥ ३१॥
78991
78992 अहो नु खलु दीर्घेण मनोमोहेन वल्गता।
78993 वैवश्यमुपनीतोऽहं जालेनेव शकुन्तकः॥ ३२॥
78994
78995 वैवश्यमस्वाधीनताम्॥ ३२॥
78996
78997 हा धिक्कष्टबुद्धं मे मनो वासनया हतम्।
78998 पश्यति भ्रमजालानि विततानि शिशोरिव॥ ३३॥
78999
79000 अबुद्धमप्रबुद्धम्॥ ३३॥
79001
79002 एषा हि माया महती तेन मे चक्रधारिणा।
79003 दर्शितेत्यधुना साधु मया स्मृतमखण्डितम्॥ ३४॥
79004
79005 तेन प्राक्प्रसादितेन चक्रधारिणा विष्णुना॥ ३४॥
79006
79007 तदिदानीं तथा यत्नं करिष्ये गिरिकन्दरे।
79008 यथा कुसंभ्रमस्यास्य जाने जन्म तथा स्थितिम्॥ ३५॥
79009
79010 जन्मस्थितिपदाभ्यां तन्निमित्तं लक्ष्यते॥ ३५॥
79011
79012 इति संचिन्त्य नगराद्गाधिस्तस्माज्जगाम ह।
79013 कन्दरं प्राप्य शैलस्य तस्थौ विश्रान्तसिंहवत्॥ ३६॥
79014
79015 तत्र संवत्सरं सार्धं पयश्चुलुकभोजनम्।
79016 तपश्चक्रे महातेजास्तुष्टये शार्ङ्गधन्वनः॥ ३७॥
79017
79018 पयश्चुलुकस्य भोजनं पानं कुर्वन्निति शेषः। शार्ङ्गधन्वनो विष्णोः।
79019 धनुषश्च इत्यनङ्॥ ३७॥
79020
79021 अथास्य पुण्डरीकाक्षः पयोमूर्तिरुपाययौ।
79022 प्रसादमुत्पलश्यामः शरदीव महाह्रदः॥ ३८॥
79023
79024 पय इव प्रसादस्वभावा मूर्तिर्यस्य। ह्रदपक्षे पय एव मूर्तिः स्वरूपं यस्य
79025 ॥ ३८॥
79026
79027 तमाजगाम शैलेन्द्रकन्दरं द्विजमन्दिरम्।
79028 पयोधरवदच्छाच्छच्छविर्व्योमन्यथावसत्॥ ३९॥
79029
79030 द्विजस्य गाधेर्मन्दिरं निवासभूतं कन्दरम्। पयोधरवदच्छादप्यच्छा
79031 निर्मलतरा छविः कान्तिर्यस्य। पयोधरवद्व्योमन्यावसदतिष्ठदिति वा॥ ३९॥
79032
79033 श्रीभगवानुवाच।
79034
79035 गाधे कच्चित्त्वया दृष्टा माया मम गरीयसी।
79036 दृष्टं त्वया जगज्जालचेष्टितं दैष्टिकात्मकम्॥ ४०॥
79037
79038 दिष्टं दैवमेव मतिः प्रतीतिनिमित्तं यस्य न वस्तुतदात्मकम्॥ ४०॥
79039
79040 चित्ताभिगत एतस्मिन्प्राप्ते सम्यगनिन्दितः।

79041 तपो गिरितटे कुर्वन्किमन्यदभिवाञ्छसि ॥ ४१ ॥
79042
79043 चित्तेनाभिगते वाञ्छिते एतस्मिन् मन्मायादर्शने प्राप्ते सति पुनर्गिरितटे तपः
79044 कुर्वन्ननिन्दितः शुद्धस्त्वमन्यत्किमभिवाञ्छसीत्यन्वयः ॥ ४१ ॥
79045
79046 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
79047
79048 एवं वदन्तमालोक्य हरिं गाधिर्द्विजोत्तमः ।
79049 अर्चां कुसुमपूरेण पादयोः पर्यपूरयत् ॥ ४२ ॥
79050
79051 अर्चां नित्यं पूज्यमानां भगवत्प्रतिमां पादयोरर्चां पूजां
79052 कुसुमपूरेण करोन्मुक्तपुष्पप्रवाहेण पयःपूरवत् पूर्णा चकारेति वा । अनेन
79053 पूजाकाले भगवदागमनं गम्यते ॥ ४२ ॥
79054
79055 दत्त्वार्घ्यं कीर्णकुसुमः प्रणम्याशु प्रदक्षिणैः ।
79056 विष्णुमाह द्विजो वाक्यमम्भोदमिव चातकः ॥ ४३ ॥
79057
79058 अर्घ्यं उत्तरार्घ्यम् । प्रदक्षिणैः सह प्रणम्य प्रणामान्तां पूजां
79059 समाप्य ॥ ४३ ॥
79060
79061 गाधिरुवाच ।
79062
79063 देव यैषा त्वया माया दर्शिताऽतितमोमयी ।
79064 महीं प्रातरिवादित्यस्तां मे प्रकटतां नय ॥ ४४ ॥
79065
79066 भ्रमं यं पश्यति मनो वासनामलमालितम् ।
79067 स्वप्नवत्स कथं देव जाग्रत्यपि हि दृश्यते ॥ ४५ ॥
79068
79069 यस्तत्र ज्ञातव्यांशस्तमाह - भ्रममिति । भ्रमं मिथ्याविषयजातम् ॥
79070 ४५ ॥
79071
79072 मुहूर्तमुपलब्धश्च जलान्तः स्वप्नविभ्रमः ।
79073 कथं प्रत्यक्षतां प्राप्तो ममामलपदास्पद ॥ ४६ ॥
79074
79075 प्रत्यक्षतां चिरं चक्षुरादिगोचरताम् । अमलमविद्यामलरहितं
79076 पदमास्पदं प्रतिष्ठा यस्य ॥ ४६ ॥
79077
79078 दैर्घ्यादैर्घ्येऽस्य कालस्य शरीरस्य भवाभवाः ।
79079 कथमन्तस्थिता न स्युर्मदीयैः श्वपचभ्रमैः ॥ ४७ ॥
79080
79081 मदीयैः श्वपचभ्रमैः कृते अस्य कालस्य दैर्घ्यादैर्घ्ये तथा
79082 श्वपचशरीरस्य भवाभवा उत्पत्तिनाशाश्च अन्तर्मनस्येव स्थिताः कथं न
79083 स्युः बहिस्ते कथं तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥
79084
79085 श्रीभगवानुवाच ।
79086
79087 गाधे स्वाधिविधूतस्य स्वरूपस्यैतदात्मकम् ।
79088 चेतसोऽदृष्टतत्त्वस्य यत्पश्यत्युरुविभ्रमम् ॥ ४८ ॥
79089
79090 हे गाधे भवान्यत् उरु महज्जगद्विभ्रमं पश्यति तत् अदृष्टतत्त्वस्य अत एव
79091 स्वनिष्ठैराधिभिर्वाअनारोगैर्गृहीतस्य
79092 चेतसश्चित्तभावापन्नस्यात्मस्वरूपस्य एतदात्मकं रूपं भासते तद्वस्तुतो

नान्तर्न वा बहिर्नाल्पं न वा दीर्घमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

बहिर्न किंचिदप्यस्ति खाद्यब्ध्युर्वीदिगादिकम् ।
एतत्स्वचित्त एवास्ति पत्रपुञ्जमिवाङ्कुरे ॥ ४९ ॥

यदि चास्तीति मन्यसे तर्हि स्वचित्त एवस्तीत्याह - बहिरिति । खमाकाशम् अद्रयः
पर्वताः उर्वी पृथ्वी दिशश्चेत्यादिकं जगदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

फलादि स्फारतामेति यथैव बहिरङ्कुरात् ।
बहिः प्रकटतां याति तथा पृथ्व्यादिचेतसः ॥ ५० ॥

सत्यं पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिष्ठं कदाचन ।
अङ्कुरस्थः पल्लवस्तु तस्माद्यस्मात्फलश्रियः ॥ ५१ ॥

यस्माद्धेतोः फलश्रियस्तस्माद्दृश्यन्ते इति शेषः ॥ ५१ ॥

रूपालोकमनस्कारतत्ताकालक्रियात्मकम् ।
कुम्भकारो घटमिव चेतो हन्ति करोति च ॥ ५२ ॥

वर्तमानविषये चक्षुरादिना रूपालोकः । भाविनि च मनसा
समर्थनान्मनस्कारः । अतीते च स्मर्यमाणे तत्ता तन्निरूपकास्त्रिविधाः
कालस्तद्व्यञ्जिका च सूर्यादिक्रियेत्येवमात्मकम् । हन्ति स्वात्मन्युपसंहरति
करोति सृजति च ॥ ५२ ॥

आबालमेतत्पुरुषैः सर्वैरेवानुभूयते ।
स्वप्नभ्रममदावेगरागरोगादिदृष्टिषु ॥ ५३ ॥

सर्वानुभवसिद्धं चेदमित्याह - आबालमिति ॥ ५३ ॥

चित्ते वृत्तान्तलक्षाणि संस्थितान्यात्तवासने ।
पादपे फलपुष्पाणि मूलाक्रान्तावनाविव ॥ ५४ ॥

मूलैराक्रान्ता अवनिः पृथ्वी येन तथाविधे पादपे इवेति
मनसोऽप्यधिष्ठानसदवष्टम्भबलाज्जगद्धारकत्वमिति द्योतनार्थम् ॥ ५४ ॥

त्यक्तावनेर्विटपिनो भूयः पत्राणि नो यथा ।
निर्वासनस्य जीवस्य पुनर्जन्मादि नो तथा ॥ ५५ ॥

त्यक्तावनेरुन्मूलितस्येति यावत् ॥ ५५ ॥

यत्रानन्तजगज्जालं संस्थितं तेन तेजसा ।
श्वपचत्वं प्रकटितं यदि तद्विस्मयोऽत्र किम् ॥ ५६ ॥

तथा चेदं श्वपचत्वं मनःस्थितानन्तवासनाजाले एकदेशप्रकटनमित्याह
- यत्रेति ॥ ५६ ॥

अवबुद्धा श्वपचता प्रतिभासवशात्त्वया ।
यथैवानल्पसंरम्भा विचित्राधिविकारदा ॥ ५७ ॥

तव सत्यत्वेनाभिमतमतिथ्यागमनादिप्रपञ्चजातमपि
श्वपचत्ववन्मनःस्थमेवेत्याह - अवबुद्धेत्यादिना ॥ ५७ ॥

79145 तथैवातिथिरायातो भुक्तवान्सुप्तवान्द्विजः ।
79146 कथां कथितवांश्चेति दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ ५८ ॥
79147
79148 तथैवोत्थाय गच्छामि प्राप्तोऽहं भूतमण्डलम् ।
79149 इमे भूता इमे ग्रामा दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ ५९ ॥
79150
79151 इमे ग्रामा इति संभ्रमं दृष्टवानसीति सर्वत्र इतिशब्दोऽध्याहार्यः ॥ ५९ ॥
79152
79153 तथैवेदं कटंजस्य प्राक्तनं लुठितं गृहम् ।
79154 जनैरुक्तं कटंजस्य दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ ६० ॥
79155
79156 तथैव कीरनगरं प्राप्तोऽस्मि कथितं च मे ।
79157 कीरैः श्वपचराजत्वं दृष्टवानसि सभ्रमम् ॥ ६१ ॥
79158
79159 एवं सर्वं त्वया दृष्टं मोहजालं द्विजोत्तम ।
79160 यत्सत्यमिति जानासि यच्चासत्यमवैषि च ॥ ६२ ॥
79161
79162 वासनावलितं चेतः किं नामान्तर्न पश्यति ।
79163 सार्थितं दृश्यते स्वप्ने वर्षसाध्यं प्रयोजनम् ॥ ६३ ॥
79164
79165 साधितं क्षणेनैव सिद्धम् ॥ ६३ ॥
79166
79167 सर्वमेतन्महाबुद्धे व्यामोहाद्दृष्टवानसि ॥ ६४ ॥
79168
79169 गच्छता भवता भूतदेशं पान्थेन कन्दरे ।
79170 कस्मिंश्चिद्विप्र विश्रान्तं कुरङ्गेणेव कानने ॥ ६५ ॥
79171
79172 किंच त्वयेदानीमपि न भूतमण्डले कीरनगरे वा गतं किंत्वतिथिवाक्यं
79173 श्रुत्वा भूतदेशं र्पति गच्छता प्रस्थितेन पान्थेन त्वया पथि
79174 कस्मिंश्चिद्गिरिकन्दरे विश्रान्तं तत्रैव श्रमेण
79175 मूढत्वात्परवशचित्तत्वात्स्वप्नवदिदं तद्भूतमण्डलमिदं
79176 तच्छ्वपचागारमित्यादि दृष्टं न परमार्थत इति द्वयोरर्थः ॥ ६५ ॥
79177
79178 तत्रैव श्रममूढत्वादिदं तद्भूतमण्डलम् ।
79179 इदं तच्छ्वपचागारमिति दृष्टं न सत्यतः ॥ ६६ ॥
79180
79181 तथैव कीरनगरं दृष्टवानसि तत्तथा ।
79182 तदैव चान्यदा वापि मायार्थं हि भवान्द्विज ॥ ६७ ॥
79183
79184 तत्तस्मिन्कन्दरे तदैव श्रमकाले कीरनगरं दृष्टवानसि अन्यदा
79185 अघमर्षणकाले वापि तथविअ मायामयमर्थं भवान् दृष्टवानित्यर्थः ॥
79186 ६७ ॥
79187
79188 सर्वदैव समग्रासु विहरन्नसि दृष्टवान् ।
79189 दिक्षु प्रोन्मत्तक इव विभ्रमं मनसा मुने ॥ ६८ ॥
79190
79191 चले [जलकन्दरे तदा इति पाठः] कन्दरे तदेति च देशकालनियमो
79192 भ्रमस्य नास्ति यावत्तत्त्वबोधं सर्वदा भ्रान्त्यैव
79193 विहरणादिव्यवहारदर्शनादित्याशयेनाह - सर्वदैवेति ॥ ६८ ॥
79194
79195 तदुत्तिष्ठ निजं कर्म कुर्वंस्तिष्ठोपशान्तधीः ।
79196 न स्वकर्म विना श्रेयः प्राप्नुवन्तीह मानवाः ॥ ६९ ॥

79197
79198 निजं ब्रह्मचर्याश्रमोचितमग्निकार्यस्वाध्यायादि कर्म ॥ ६९ ॥
79199
79200 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
79201
79202 इति निगदितवान्स पद्मनाभो
79203 भुवनगतापसवृन्दपूज्यमानः ।
79204 विबुधमुनिगणैः पवित्रहस्तै-
79205 र्वृत उदधिं निजमस्पदं जगाम ॥ ७० ॥
79206
79207 भुवनगैस्त्रिभुवनगतैस्तापसवृन्दैः पूज्यमानः स पद्मनाभ इति
79208 उक्तप्रकारेण निगदितवान्सन् भगवच्चरणस्पर्शसेवादिना
79209 पवित्रहस्तैर्विबुधमुनिगणैर्वृतः सन् निजमास्पदं गृहभूतं
79210 क्षीरोदधिं जगामेत्यर्थः ॥ ७० ॥
79211
79212 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये
79213 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्ते मायामहत्त्वकथनं
79214 नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥
79215
79216 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
79217 मायामहत्त्वकथनं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥
79218
79219
79220 एकोनपञ्चाशः सर्गः ४९
79221
79222 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
79223
79224 अथ गाधिर्गते विष्णौ पुनर्भूतादिकं क्रमात् ।
79225 स्वयं मोहविचारार्थं बभ्रामाभ्रमिवाम्बरे ॥ १ ॥
79226
79227 गाधिर्देशौ पुनर्गत्वा हरिं पृष्ट्वा पुनः पुनः ।
79228 सर्वं मायेति निश्चित्य जीवन्मुक्तोऽभवत्क्रमात् ॥ १ ॥
79229
79230 तथैवोत्थाय गच्छामि प्राप्तोऽहं भूतमण्डलाम् । इमे भूता इमे ग्रामा
79231 दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ नातिथिर्न च भूतानि न कीरास्ते न तत्पुरम् ॥
79232 इत्यादिभगवद्वचनार्थं
79233 त्वसंभावनाविपरीतभावनादाढ्यादप्रतिपद्यमानो
79234 गाधिर्जगदधिष्ठानात्मतत्त्वसाक्षात्कारं विनैव पूर्वदृष्टदेशादीनां
79235 बाधोऽस्ति न वेति परीक्ष्यानुभवितुकामः पुनर्भूतमण्डलादिदेशान्
79236 बभ्रामेत्याह - अथेति । भूतादिकं भूतमण्डलादिदेशम् । आत्मनः स्वस्य
79237 श्वपचत्वादिवृत्तान्तं तथा पूर्वानुभूतवदेवोपलभ्य ॥ १ ॥
79238
79239 उपलभ्य तथैवात्मवृत्तान्तं जनतस्ततः ।
79240 हरिमाराधयामास पुनरद्रिगुहां गतः ॥ २ ॥
79241
79242 श्रुत्वा लिङ्गैर्दृष्ट्वा च भगवद्वाक्यतात्पर्यभोधाय
79243 पुनर्हरिमारधयामासेत्यर्थः ॥ २ ॥
79244
79245 आजगामैनमल्पेन कालेनाथ जनार्दनः ।
79246 सकृदाराधनेनैव माधवो याति बन्धुताम् ॥ ३ ॥
79247
79248 उवाच गाधिं भगवान्मयूरमिव वारिदः ।

79249 किं त्वं प्रार्थयसे भूयस्तपसेति प्रसादवान् ॥ ४ ॥
79250
79251 प्रसादवान् प्रसन्नः सन् ॥ ४ ॥
79252
79253 गाधिरुवाच ।
79254
79255 भ्रान्तोऽस्मि देव षण्मासान्भूतकीरजनास्पदम् ।
79256 तत्र व्यभिचरत्यस्मद्‌वृत्तान्तो न कथास्वपि ॥ ५ ॥
79257
79258 कथासु जनप्रवादेषु । अपिपदाल्लिङ्गप्रत्यभिज्ञादिसंवादेष्वपि न
79259 व्यभिचरतीत्यर्थः ॥ ५ ॥
79260
79261 मायया भूतभूर्दृष्टा त्वयेत्युक्तोऽस्मि किं प्रभो ।
79262 मोहनाशाय महतां वचो नो मोहवृद्धये ॥ ६ ॥
79263
79264 अस्तु तथा किं ततस्तत्राह - माययेति । मायादृष्टार्था अवश्यं कालान्तरे
79265 व्यभिचरन्ति अव्यभिचारिणश्चैतेऽर्थाः कथं मायेत्यवधारयितुं शक्या इति
79266 मोहवृद्धये त्वद्वचनं संपन्नमिति भावः ॥ ६ ॥
79267
79268 श्रीभगवानुवाच ।
79269
79270 काकतालीययोगेन चेतसि श्वपचस्थितिः ।
79271 सर्वेषां भूतकीराणां तवेव प्रतिबिम्बति ॥ ७ ॥
79272
79273 मायिकस्यापि कथास्वव्यभिचारे उपपत्तिमाह - काकतालीयेति ।
79274 प्रसिद्धभूतदेशजानां कीरदेशजानां च जनानां चेतसि तव चेतसीव
79275 कठंजकश्वपचस्य स्थितिरपरोक्षतया भ्रान्त्या प्रतिबिम्बतीत्यर्थः ॥ ७ ॥
79276
79277 तेनाङ्ग तव वृत्तान्तं यथावत्कथयन्ति ते ।
79278 प्रतिभासो हि नायाति पुनरप्रतिभासताम् ॥ ८ ॥
79279
79280 तथाच तेऽपि स्वभ्रान्त्यैव तथा वदन्तीत्यार्थसमाजग्रस्तस्तद्वचनसंवादो न
79281 सत्यतापादक इत्याह - तेनेति । प्रतिभास इति । विना भाधमिति शेषः ॥ ८ ॥
79282
79283 केनचिच्छ्वपचेनान्ते ग्रामस्य रचितं गृहम् ।
79284 तत्त्वया दृष्टमाविष्टमिष्टकाखण्डतां गतम् ॥ ९ ॥
79285
79286 प्रत्यभिज्ञासंवादस्य तर्हि का गतिस्तामाह - केनचिदिति । आविष्टं मयेदं
79287 प्राग्रचितमिति भ्रान्त्यभिनिवेशविषयीकृतम् ॥ ९ ॥
79288
79289 कदाचित्प्रतिभैकैव बहूनामपि जायते ।
79290 काकोलतालस्थितिवद्विचित्रा हि मनोगतिः ॥ १० ॥
79291
79292 प्रतिभा भ्रान्तिरूपः प्रतिभास एका एकरूपैव । काकोलो द्रोणकाकाख्यः
79293 काकजातिभेदस्तस्य ताले पक्वतालफले तालमूले वा स्थितिरुपवेशनं तद्वत् ॥ १०
79294 ॥
79295
79296 तथाहि बहवः स्वप्नमेकं पश्यन्ति मानवाः ।
79297 स्वापभ्रमदमैरेयमदमन्थरचित्तवत् ॥ ११ ॥
79298
79299 स्वापो निद्रा तद्वद्‌भ्रमदेन मैरेयमदेन मन्थरचित्ता यथा बहवस्तुल्यरूपा
79300 घूर्णमाना इव दिशः पश्यन्ति तद्वत् ॥ ११ ॥

79301
79302 एकस्यामेव लीलायां रमन्ते बहुबालकाः।
79303 एकस्यामेव नीलायां वनस्थल्यामिवैणकाः ॥ १२ ॥
79304
79305 एकस्यामेव
79306 सिकतादिसंनिवेशसंकेतकल्पितगृहप्रासाददुर्गादिभ्रमलीलायां बहवो
79307 बालका रमन्ते। नीलायां शाद्वलश्यामलायां वनस्थल्याम्। एणका
79308 मृगपोताः ॥ १२ ॥
79309
79310 बहवस्तुल्यकालं च प्रतिभासेन कर्मणाम्।
79311 जना यतन्ते स्वफलपाकेऽतिबहुलाकृतौ ॥ १३ ॥
79312
79313 अतिबहुलाकृतौ वधबन्धपराजयपलायनादिनानाकारे स्वप्रारब्धफलपाके
79314 लभ्येऽपि बहवः सैनिकादिजनास्तुल्यकालं जयलाभभोगादीनां तुल्यरूपाणां
79315 कर्मणां प्रयोजनानां भ्रान्त्या प्रतिभासेन तल्लोभाद्युद्धादिना यतन्ते इति
79316 प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १३ ॥
79317
79318 प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञानां कालो दातेति या श्रुतिः।
79319 विप्र संकल्पमात्रोऽसौ कालो ह्यात्मनि तिष्ठति ॥ १४ ॥
79320
79321 यदि मानसकल्पनैव जगत्तर्हि हेमन्तादिः कालो व्रीह्याद्यङ्कुरोदयस्य
79322 प्रतिबन्धको यवादीनां चाभ्यनुज्ञातेति लोकप्रसिद्धेर्बाधः
79323 स्यान्मानसकल्पनायां बाह्यकालस्य व्यवस्थापकत्वायोगादित्याशङ्कां
79324 गाधेः परिहरन्नाह - प्रतिबन्धेति। श्रुतिर्लौकिकप्रवादश्रवणम्। सा न
79325 विरुध्यत इति शेषः। यतोऽसौ प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञानहेतुरपि कालः
79326 संकल्पमात्रः। दिग्विशेषावच्छिन्नां सूर्यक्रियां दृष्ट्वा मनसैव
79327 यथाशास्त्रं मासर्त्वादिभेदकल्पनादिति भावः। कस्तर्ह्यकल्पितः
79328 कालस्तमाह - काल इति। यस्त्वकल्पितोऽखण्डः कालः परमात्मा स
79329 स्वात्मन्येव तिष्ठति न कस्यचित्प्रतिबन्धमभ्यनुज्ञां वा ददातीत्यर्थः ॥ १४
79330 ॥
79331
79332 अमूर्तो भगवान्कालो ब्रह्मैव तमजं विदुः।
79333 न जहाति न चादत्ते किंचित्कस्य कदेति च ॥ १५ ॥
79334
79335 अमुमेवार्थं स्पष्टयति - अमूर्त इत्यादिना ॥ १५ ॥
79336
79337 लौकिको यस्त्वयं कालो वर्षकल्पयुगात्मकः।
79338 संकल्प्यते पदार्थौघैः पदार्थौघश्च तेन तु ॥ १६ ॥
79339
79340 आद्यस्य संकल्पात्मतामुपपादयति - लौकिक इति। जन्यमात्रस्य
79341 कालोपाधित्वात्सूर्यक्रियाचन्द्रपिण्डादिपदार्थौघैः संकल्प्यते। तेन च
79342 प्रतिबन्धानुज्ञाभ्यां सर्वपदार्थौघस्तत्क्रियाफलादिव्यवस्था च
79343 संकल्प्यत इत्यर्थः। तुशब्दश्चार्थे ॥ १६ ॥
79344
79345 समानप्रतिभासोत्थसंभ्रमं भ्रान्तचेतसः।
79346 तथा तं दृष्टवन्तस्ते भूतकीरजनोच्चयाः ॥ १७ ॥
79347
79348 प्रासङ्गिकीं शङ्कां परिहृत्य प्रकृतमालम्ब्याह - समानेति।
79349 भूतदेशजाःकीरदेशजाश्च जनोच्चया जनसमूहाः ॥ १७ ॥
79350
79351 स्वव्यापारपरो भूत्वा धियात्मानं विचारय।
79352 साधो गतमनोमोहमिहैवास्व व्रजाम्यहम् ॥ १८ ॥

79353
79354 तर्हि मया किं कार्यं तत्राह - स्वव्यापारेति । स्ववर्णाश्रमोचिताचरणपर
79355 इत्यर्थः ॥ १८ ॥
79356
79357 इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुर्जगामान्तर्धिमीश्वरः ।
79358 अतिष्ठत्कन्दरे गाधिराधिपीवरया धिया ॥ १९ ॥
79359
79360 आधिपीवरया चिन्तोपचितया ॥ १९ ॥
79361
79362 ततः कतिपयेष्वद्रौ मासेष्वतिगतेषु सः ।
79363 पुनराराधयामास पुण्डरीककरं द्विजः ॥ २० ॥
79364
79365 ददर्श चैकदा नाथमागतं प्रणनाम तम् ।
79366 पूजयामास मनसा चोक्तेनोवाच चेश्वरम् ॥ २१ ॥
79367
79368 मनसा चकाराद्वचसा कर्मणा च पूजयामास उक्तेन
79369 प्रश्नानुज्ञावाक्येनोवाच पप्रच्छ च ॥ २१ ॥
79370
79371 गाधिरुवाच ।
79372
79373 भगवन्संस्मरंश्चैतामात्मनः श्वपचस्थितम् ।
79374 इमां संसारमायां च परिमुह्यामि चेतसा ॥ २२ ॥
79375
79376 इमां जननमरणाद्यनर्थबहुलां संसारमायां च संस्मरन् ॥ २२ ॥
79377
79378 तदुक्त्वास्व यथावस्तु महामोहनिवृत्तये ।
79379 एकस्मिन्नेव विमले मां नियोजय कर्मणि ॥ २३ ॥
79380
79381 तत्तस्माद्धेतोर्महामोहस्य निवृत्तये उपायमुक्त्वा झटिति न गच्छ किंतु
79382 यावत्संशयमोहोच्छेदमास्व तिष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥
79383
79384 श्रीभगवानुवाच ।
79385
79386 ब्रह्मन् जगदिदं मायामहाशम्बरडम्बरम् ।
79387 सर्वा आश्चर्यकलनाः संभवन्तीह विस्मृतेः ॥ २४ ॥
79388
79389 विस्मृतेः स्वात्मतत्त्वविस्मरणात् । आवरणनिमित्तादज्ञानादिति यावत् ॥ २४ ॥
79390
79391 भूतकीरपुरे मोहाद्दृष्टवांस्तत्तथा भवान् ।
79392 इत्येतत्संभवत्येव दृश्यते हि जनैर्भ्रमः ॥ २५ ॥
79393
79394 मायायां चासंभावितसहस्रमपि संभवत्येवेत्याह - भूतेति ।
79395 तच्छ्वपचत्वादि तथा तत्तत्प्रकारेण
79396 दृष्टवानित्येतन्मोहादज्ञानात्संभवत्येव । तथाहि
79397 जनैर्निद्रादावसंभावितगोचरोऽपि भ्रमो दृश्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥
79398
79399 भूतास्त्वमिव कीराश्च दृष्टवन्तस्तथा भ्रमम् ।
79400 मुधैवेत्यपि सत्याभं समकालादिसंभवात् ॥ २६ ॥
79401
79402 मुधा मिथ्यैव । इति एवं मिथ्यास्वभावमपि सत्याभं दृष्टवन्त इत्यर्थः ।
79403 समेन संकल्पेन समकालादेः संभवादित्यर्थः ॥ २६ ॥
79404

79405 इदं तु शृणु वक्ष्यामि यथाभूतमनिन्दितम् |
79406 यथैति तनुतां चिन्ता मार्गशीर्षलतेव ते || २७ ||
79407
79408 यथाभूतं यथास्थितम् | अनिन्दितं तव
79409 श्वपचनिन्दासंबन्धनिवारकमित्यर्थः | तनुतामपक्षयम् || २७ ||
79410
79411 योऽसौ कटंजको नाम श्वपचो भूतमण्डले |
79412 तेनैव संनिवेशेन स तथैवाभवत्पुरा || २८ ||
79413
79414 तेन त्वद्दृष्टसदृशेनैव संनिवेशेन शरीरग्रामगृहदाराद्याकारेण
79415 तथैव युक्तोऽभवदित्यर्थः || २८ ||
79416
79417 बभूव कीरनृपतिः प्रविवेशानलं ततः || २९ ||
79418
79419 तथैवेति सर्वत्रानुषङ्गनीयम् || २९ ||
79420
79421 भवतः केवलं चित्ते जलान्तर्वर्तिनस्तदा |
79422 प्रतिभाता तथाभूता कटंजाचारसंस्थितिः || ३० ||
79423
79424 यदि तथाभूतोऽन्योऽभूत्तर्हि मम कथं तदनुभवपथं प्राप्तं तत्राह ##-
79425 केवलं प्रतिभाता मत्संकल्पवशादित्यर्थः || ३० ||
79426
79427 द्रष्टानुभूतमप्यर्थं कदाचिद्विस्मरत्यलम् |
79428 कदाचिदप्यदृष्टं तु चेतः पश्यति दृष्टवत् || ३१ ||
79429
79430 कदाप्यदृष्टस्य देशान्तरस्थस्यातीतस्य च कथं पुरोवर्तमानतया
79431 दर्शनं तत्राह - द्रष्टेति | यथा अनुभूतमपि विस्मरति तथा अदृष्टमपि
79432 पश्यतीत्यर्थः || ३१ ||
79433
79434 यथा स्वप्नमनोराज्यधातुसंस्थितिविभ्रमाः |
79435 जाग्रत्यपि तथैवाङ्ग दृश्यन्ते मनसा स्वयम् || ३२ ||
79436
79437 धातुसंस्थितिः संनिपातः || ३२ ||
79438
79439 भविष्यद्भूतकालस्थं यथा त्रैकाल्यदर्शिनः |
79440 प्रतिभामेति गाधे यत्कटंजाचरितं तथा || ३३ ||
79441
79442 यथा त्रैकाल्यदर्शिनो योगिनो दृष्ट्या भविष्यदपि वस्तु तदुत्तरकालिकेषु
79443 दृश्यमानेषु भूतकालस्थं भवति तथा हे गाधे अतीतमपि कटंजाचरितं
79444 वर्तमानप्रतिभामेतीत्यर्थः || ३३ ||
79445
79446 अयं सोऽहमिदं तन्म इति मज्जति नात्मवान् |
79447 अयं सोऽहमिदं तन्म इति मज्जत्यनात्मवान् || ३४ ||
79448
79449 नन्वनात्मन्यनात्मीये च कटंजके तदीयगृहकलत्रादौ च मम स एवाहं
79450 तदीयमेव तन्मे मदीयमिति कथं मज्जनमिति चेदत्यल्पमिदमुच्यते |
79451 अनात्मविदां सर्वेषामप्यनात्मनि देहे अनात्मीये च
79452 गृहकलत्रादावहंममेत्यभिमानदर्शनादात्मविद एव केवलं
79453 तन्मज्जनाभावादित्याशयेनाह - अयमिति || ३४ ||
79454
79455 सर्वमेवाहमेवेति तत्त्वज्ञो नावसीदति |
79456 न गृह्णाति पदार्थेषु विभागानर्थभावनम् || ३५ ||

79457
79458 सर्वाहंभावनयापि तत्त्वविदस्तत्र न मज्जनं परिच्छिन्नाहंभावस्यैव
79459 मज्जनहेतुत्वादित्याह - सर्वमेवेति ॥ ३५ ॥
79460
79461 तेनासौ भ्रमयोगेषु सुखदुःखविलासिषु ।
79462 न निमज्जति मग्नोऽपि तुम्बीपात्रमिवाम्भसि ॥ ३६ ॥
79463
79464 सर्वाहंभावेऽप्यहंकारसत्त्वान्मग्नप्रायोऽपि ॥ ३६ ॥
79465
79466 त्वं तावद्वासनाजालग्रस्तचित्तो विचेतनः ।
79467 किंचिच्छेषमहाव्याधिरिव न स्वस्थमागतः ॥ ३७ ॥
79468
79469 अहं तर्हि कीदृश इति चेदान्तरालिक इत्याह - त्वमिति । स्वस्थं
79470 स्वरूपावस्थितमात्मानमागतः प्राप्तः ॥ ३७ ॥
79471
79472 ज्ञानस्यापरिपूर्णत्वान्न शक्नोषि मनोभ्रमम् ।
79473 विनिवारयितुं मेघसम्यग्यत्नवानिव ॥ ३८ ॥
79474
79475 मेघपदेन तत्कार्यं वृष्टिर्लक्ष्यते ।
79476 गृहरचनपरगृहप्रवेशादिसम्यग्यत्नशून्यः पुरुष इव ॥ ३८ ॥
79477
79478 यदेव ते मनोमात्रे सहसा प्रतिभासते ।
79479 तरुरुच्चजनेनेव तेनैवाक्रम्यसे क्षणात् ॥ ३९ ॥
79480
79481 आक्रम्यसे तदभिमानेन परिभूयसे ॥ ३९ ॥
79482
79483 चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः ।
79484 स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तन्न किंचित्प्रबाधते ॥ ४० ॥
79485
79486 नाभिर्मध्यम् । सर्वतो भ्रमत इति शेषः । तच्चित्तमाक्रम्य आत्मनि
79487 प्रविलापनेन तिरस्कृत्य । तन्मायाचक्रं किंचिदपि न प्राबधते ॥ ४० ॥
79488
79489 त्वमुत्तिष्ठ गिरेः कुञ्जे दशवर्षाण्यखिन्नधीः ।
79490 तपः कुरु ततो ज्ञानमनन्तं समवाप्स्यसि ॥ ४१ ॥
79491
79492 तपश्चित्तनिरोधाभ्यासम् ॥ ४१ ॥
79493
79494 इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्रैवान्तरधीयत ।
79495 वाताभ्रवद्दीपकवद्यमुनोत्पीडवत्क्षणात् ॥ ४२ ॥
79496
79497 वातलीनाभ्रवन्निर्वाणदीपकवद्यमुनातरङ्गवच्चेति मालोपमा ॥ ४२ ॥
79498
79499 गाधिर्विवेकवशजं वैराग्यपदमागतः ।
79500 शरत्समयपर्यन्ते वैरस्यमिव पादपः ॥ ४३ ॥
79501
79502 वैरस्यमस्निग्धताम् ॥ ४३ ॥
79503
79504 विचित्रं चेष्टितं धातुरसमञ्जसमागतम् ।
79505 भ्रमद्भ्रमभरोन्मुक्तमतिर्मन्दमगर्हयत् ॥ ४४ ॥
79506
79507 भ्रमता भ्रमभरेणोन्मुक्ता मतिर्यस्य तथाविधः सन् धातुः
79508 प्राक्तनकर्मलक्षणस्य

79509 दैवस्यासमंजसमयुक्तश्वपचभावादिप्रदर्शनरूपं विचित्रं
79510 चेष्टितमगर्हयत् ॥ ४४ ॥
79511
79512 जगाम करुणार्द्रात्मा नियमायोत्तमश्रिये ।
79513 विश्रान्त्यै ऋष्यमूकं तु पयोधर इवाचलम् ॥ ४५ ॥
79514
79515 नियमाय चित्तनियमनाभ्यासाय । ऋषमूकं मतङ्गाश्रमस्थमचलम् ॥ ४५
79516 ।।
79517
79518 निरस्ताशेषसंकल्पस्तपस्तत्र चकार ह ।
79519 दशवर्षाणि तेनासावात्मज्ञानमवाप ह ॥ ४६ ॥
79520
79521 तपः मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः इति प्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥
79522
79523 अरमत तदनु स्वां प्राप्य सत्तां महात्मा
79524 ह्यपगतभयशोको भोगभूवावनीषु ।
79525 सततमुदितजीवन्मुक्तरूपः प्रशान्तः
79526 सकल इव शशाङ्को भूर्णितापूर्णचेताः ॥ ४७ ॥
79527
79528 तदनु आत्मज्ञानप्राप्त्यनन्तरं महात्मा गाधिः स्वां पारमार्थिकीं
79529 सत्तां प्राप्य अपगतभयशोकः सन् सततमुदितं जीवत एव मुक्तरूपं यस्य
79530 तथाविधः अत एवापरिच्छिन्नस्वानन्दमदेन घूर्णितमापूर्णं च चेतो यस्य
79531 तथाविधः सन् सकलः कलापूर्णः शशाङ्क इवापरिच्छिन्ने ब्रह्माकाशे
79532 अरमत विजहार । विश्रान्तिं प्रापेत्यर्थः ॥ ४७ ॥
79533
79534 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
79535 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्ते
79536 गाधेर्ज्ञानप्राप्तिर्नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥
79537
79538 इति श्रीवासिष्ठमहारामायाणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
79539 गाधेर्ज्ञानप्राप्तिर्नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥
79540
79541 गाध्युपाख्यानं संपूर्णम् ।
79542
79543 पञ्चाशः सर्गः ५०
79544
79545 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
79546
79547 एवमेषातिवितता दुर्ज्ञाना रघुनन्दन ।
79548 महामोहमयी माया विषमा पारमात्मिकी ॥ १ ॥
79549
79550 चित्तस्याक्रमणोपाया ज्ञानमाहात्म्यमुत्तमम् ।
79551 चेतोहिपीनतादोषहेतवश्चात्र कीर्तिताः ॥ १ ॥
79552
79553 वर्णितं गाध्युपाख्यानं प्रकृते योजयति - एवमित्यादिना । दुर्ज्ञाना
79554 अचिन्त्या । पारमात्मिकी परमात्ममात्राश्रयविषया ॥ १ ॥
79555
79556 क्व मुहूर्तद्वयस्वप्नसंभ्रमाल्लोकदृष्टता ।
79557 क्वानेकवर्षसंभुक्तश्वपचावनिपभ्रमः ॥ २ ॥
79558
79559 दुर्ज्ञानतामेव त्रेधा दर्शयति - क्वेति द्वाभ्याम् ॥ २ ॥
79560

79561 क्व संभ्रमोपलब्धत्वं क्व प्रत्यक्षनिदर्शनम् ।
79562 क्वासत्यत्वमसंदिग्धं क्व सत्यपरिणामिता ॥ ३ ॥
79563
79564 अतो वच्मि महाबाहो मायेयं विषमान्वहम् ।
79565 असावधानमनसं संयोजयति संकटे ॥ ४ ॥
79566
79567 श्रीराम उवाच ।
79568
79569 एवमस्य कथं ब्रह्मन्मायाचक्रस्य रोधनम् ।
79570 कुर्युः प्रवहतो वेगात्सर्वाङ्गच्छेदकारिणः ॥ ५ ॥
79571
79572 चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः । स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तन्न
79573 किंचित्प्रबाधते ॥ इति यद्भगवतान्ते उपदिष्टं तदुपायं जिज्ञासू रामः
79574 पृच्छति - एवमिति । कुर्युरधिकारिण इति शेषः । पूर्णानन्दात्मनः
79575 परिच्छेददुःखापादनमेवाङ्गच्छेदसाम्यादङ्गच्छेदस्तत्कारिणः ॥ ५ ॥
79576
79577 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
79578
79579 अस्य संसाररूपस्य मायाचक्रस्य राघव ।
79580 चित्तं विद्धि महानाभिं भ्रमतो भ्रमदायिनः ॥ ६ ॥
79581
79582 भगवदुपदिष्टमायाचक्रावष्टम्भप्रकारं प्रथमं
79583 प्रपञ्चयितुमुक्तमनुवदति - अस्येत्यादिना ॥ ६ ॥
79584
79585 तस्मिन्द्रुतमवष्टब्धे धिया पुरुषयत्नतः ।
79586 गृहीतनाभिवहनान्मायाचक्रं निरुध्यते ॥ ७ ॥
79587
79588 मायाचक्रं गृहीता नाभिर्यस्य तत्तथाविधं
79589 सद्वहनाद्भ्रमणान्निरुध्यते । निवर्तते इति यावत् ॥ ७ ॥
79590
79591 अवष्टब्धमनोनाभिमोहचक्रं न गच्छति ।
79592 यथा रज्ज्वां निरुद्धायां कीलकं रज्जुवेष्टितम् ॥ ८ ॥
79593
79594 यथा बालानां कांस्यादिमयं क्रीडाचक्रं तन्तुवेष्टितनाभिकीलकं
79595 तर्जन्यग्रनिबद्धायां रज्ज्वां तन्तौ निरुद्धायां न गच्छति न भ्रमति तद्वत्
79596 ॥ ८ ॥
79597
79598 चक्रयुद्धैकतज्ज्ञोऽसि कस्माज्जानासि नानघ ।
79599 चक्रं नाभाववष्टब्धं वशमायाति नान्यथा ॥ ९ ॥
79600
79601 किंच हे राघव त्वं चक्रयुद्धेष्वेको मुख्यस्तज्ज्ञश्च
79602 विष्टम्भभ्रमणाद्यभिज्ञोऽसि अतः कस्मादुक्तदृष्टान्तं न जानासि ॥ ९ ॥
79603
79604 चित्तं नाभिमवष्टभ्य तस्माद्यत्नेन राघव ।
79605 संसारचक्रं वहनादात्मनः परिरोधय ॥ १० ॥
79606
79607 आत्मनो वहनाज्जन्मपरम्पराप्रापणात् सम्यङ्निरोधय निरुन्धि ॥ १० ॥
79608
79609 एतां युक्तिं विना दुःखमनन्तमितमात्मनः ।
79610 अस्यां दृष्टौ क्षणादन्तं गतमेवावलोकय ॥ ११ ॥
79611
79612 एतां चित्तरोधनलक्षणां युक्तिं योगमुपायं विना आत्मनोऽनन्तं

दुःखमितं प्राप्तम् | तच्च दुःखमस्यां दृष्टौ प्राप्तायां सत्यामन्तं
नाशं गतमेव अवलोकय | मदुक्तार्थे संशये त्वं तथा कृत्वा
पश्येत्यर्थः || ११ ||

चित्ताक्रमणमात्रात्तु परमादौषधादृते |
प्रयत्नेनापि संसारमहारोगो न शाम्यति || १२ ||

उपायान्तरं च नास्तीत्याह - चित्तेति || १२ ||

तस्माद्राघव संत्यज्य तीर्थदानतपःक्रियाः |
श्रेयसे परमायान्तश्चित्तमेव वशं कुरु || १३ ||

चित्तान्तरेव संसारः कुम्भान्तः कुम्भखं यथा |
चित्तनाशे न संसारः कुम्भनाशे न कुम्भखम् || १४ ||

तत्रोपपत्तिमाह - चित्तन्तरिति || १४ ||

चिरं संसरणाकाशकोटरं चित्तकुम्भखम् |
विनाश्यातुलिताकाशस्वरूपं रूपमाविश || १५ ||

यथा कुम्भखे निरुद्धो मशकादिः स्वदुःखसंसरणाकाशकोटरं
दैवात्कुम्भनाशेन विनाश्यातुलितमनुपमं महाकाशस्वरूपमाविश्य
मुक्तबन्धः सुखी भवति तथा त्वमपि चित्तनाशेन चित्तकुम्भखं विनाश्य
अतुलितं ब्रह्माकाशमाविशेत्यर्थः || १५ ||

वर्तमानमनायासं भजद्वाह्यधिया क्षणम् |
भूतं भविष्यदभजद्याति चित्तमचित्तताम् || १६ ||

चित्तनाशे तर्हि क उपायस्तमाह - वर्तमानमिति |
भूतभविष्यद्विषयानुसंधानत्यागादेव क्रमाच्चित्तं क्षीयत इत्यर्थः || १६ ||

संकल्पांशानुसंधानवर्जनं चेत्प्रतिक्षणम् |
करोषि तदचित्तत्वं प्राप्त एवासि पावनम् || १७ ||

भाविविषयसंकल्पस्य तदंशभूतार्थानुसंधानस्य च वर्जनं
प्रतिक्षणं सावधानतया करोषि चेत्तर्हि || १७ ||

यावत्संकल्पकलना तावच्चीत्तविभूतयः |
यावज्जलदविस्तारस्तावत्खजलबिन्दवः || १८ ||

खजलस्य वर्षस्य बिन्दवः || १८ ||

सचित्तं चेतनं यावत्तावत्संकल्पकल्पनम् |
सचन्द्रांशु जगद्यावत्तावत्प्रालेयलेशकाः || १९ ||

एवं संकल्पा अपि सति चित्ते दुर्वारा इत्याह - सचित्तमिति | चेतनं
चिदात्मरूपम् || १९ ||

चेतनं चित्तरिक्तं चेद्भावितं तत्स्वसंसृतेः |
आमूलमेव दग्धानि विद्धि मूलानि सिद्धवत् || २० ||

चित्तरिक्तं चित्तात्पृथक्कृतं कूटस्थमिति यावत् | तत्तदा स्वसंसृतेर्मूलानि

79665 कामकर्मवासनादीनि आमूलं मूलाज्ञानेन सह दग्धानीति सिद्धवत्कारेण
79666 महासिद्धसाम्येन वा विद्धीत्यर्थः ॥ २० ॥
79667
79668 चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्चेतनमुच्यते ।
79669 निर्मनस्कस्वभावं तन्न तत्र कलनामलः ॥ २१ ॥
79670
79671 नन्वस्तु दाहस्तथापि चेतने पुनः कलनामलवशाच्चित्तादिसमुद्भवः किं न
79672 स्यादित्याशङ्क्याह - चेतनमिति ॥ २१ ॥
79673
79674 सा सत्यता सा शिवता सावस्था पारमात्मिकी ।
79675
79676 चित्तरहितचेतनस्वरूपं यत्सैव परमार्थसत्यता । शिवता
79677 निरतिशयानन्दरूपता । सैव परमात्मस्वभावभूता अवस्था । सर्वज्ञता
79678 सर्वावभासकचिद्रूपता । दृष्टिः परमार्थदृक् । यत्र यस्यामवस्थायाम् ।
79679 क्षतमिति निन्दार्थं विशेषणम् ॥ २२ ॥
79680
79681 मनो यत्र तु तत्राशास्तत्र दुःखसुखानि च ।
79682 सदा संनिधिमायान्ति श्मशान इव वायसाः ॥ २३ ॥
79683
79684 निन्द्यताबीजान्येव दर्शयति - मन इति ॥ २३ ॥
79685
79686 वस्तुतत्त्वावबोधेन सर्वभावव्यवस्थितेः ।
79687 ससृतिव्रततेर्बीजं संकल्पेनोपजायते ॥ २४ ॥
79688
79689 ननु विदुषामपि मनोऽस्ति तत्राप्याशादीनि कुतो नोपजायन्ते तत्राह -
79690 संसृतीति । सत्यमस्ति तथापि तेषां मानसे संकल्पे
79691 आशादिसर्वभावव्यवस्थापिकायाः संसारवल्ल्या वासनात्मकं बीजमेव न
79692 जायते वस्तुतत्त्वावबोधेन बाधितत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥
79693
79694 शास्त्रसज्जनसंपर्कसंतताभ्यासयोगतः ।
79695 जागतानामवस्तुत्वं भावानामवगम्यते ॥ २५ ॥
79696
79697 वस्तुत्वेनावगतानां केनोपायेनावस्तुत्वावगमलक्षणो बाधस्तमाह -
79698 शास्त्रेति ॥ २५ ॥
79699
79700 अविवेकादुपाहृत्य चेतसोद्यमनिश्चयैः ।
79701 बलात्कारेण संयोज्यं शास्त्रसत्पुरुषक्रमैः ॥ २६ ॥
79702
79703 उपाहृत्य निवर्त्य । उद्यमः पुरुषयत्नस्तत्सहितैरवश्यमस्मिञ्जन्मनि
79704 ज्ञानं साधयामीति दृढनिश्चयैः ॥ २६ ॥
79705
79706 मुख्यं कारणमात्मैव परमात्मावलोकने ।
79707 अगाधे पतितं रत्नं रत्नेनैवावलोक्यते ॥ २७ ॥
79708
79709 किं मुख्यं कारणमवलम्ब्य शास्त्रादिनाप्यात्मान्वेष्य इति
79710 चेत्स्वयंज्योतिरूपं प्रत्यगात्मानमेव । तद्वेद्यवैलक्षण्येन तस्यैव स्वतः
79711 प्रथमानत्वादित्याशयेनाह - मुख्यमिति । रत्नेन प्रकाशमानेन
79712 स्वेनैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥
79713
79714 स्वानुभूतानि दुःखानि स्वात्मैव त्यक्तुमिच्छति ।
79715 तेनात्मैवात्मविज्ञाने हेतुरेकः परः स्मृतः ॥ २८ ॥
79716

79717 उक्तां मुख्यकारणतां स्फुटयति - स्वेति | स्वेनानुभूतानि दृश्यजातानि
79718 दुःखान्येवेति विवेकेन येन हेतुना त्यक्तुमिच्छति तेनैव हेतुना स्वात्मवलोकने
79719 तत्प्रतिकूलस्वभावः स्वयं मुख्यो हेतुः | नहि
79720 स्वयमप्यसुखजडस्वभावत्वे तत्प्रतिकूलः स्यादिति भावः || २८ ||
79721
79722 प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि |
79723 निरस्तमननानन्तसंविन्मात्रपरो भव || २९ ||
79724
79725 तस्मात्त्वं सदा तदेकप्रवणो भव तल्लाभायेत्याह - प्रलपन्नित्यादिना ||
79726 २९ ||
79727
79728 जायमानस्तथा जीवन्म्रियमाणः क्रियारतः |
79729 स्वात्मन्यमलतां प्राप्ते संविदंशे स्थिरो भव || ३० ||
79730
79731 जन्ममरणग्रहणं तत्समसुखदुःखदुर्दशान्तरेष्वदप्यात्मप्रवणताया
79732 अविस्मरणविधानार्थम् | शोधनेनामलतां प्राप्ते संविन्मात्रांशे || ३० ||
79733
79734 ममेदं तदयं सोऽहमिति संत्यज्य वासनाः |
79735 एकनिष्ठतयान्तस्थसंविन्मात्रपरो भव || ३१ ||
79736
79737 इदं पुरोवर्ति तद्दूरस्थं च मम | अयं स प्रत्यभिज्ञायमानो देहोऽहमिति
79738 वासनाः सम्यक् त्यक्त्वा || ३१ ||
79739
79740 वर्तमानभविष्यन्त्योः स्थित्योरादेहमेकधीः |
79741 स्वसंवित्त्यानुसंधानसमाधानपरो भव || ३२ ||
79742
79743 वर्तमाना बाल्यादिस्थितिर्भविष्यन्ती यौवनराज्यादिस्थितिस्तयोरनुसंधानं
79744 ध्यानं समाधानं समाधिः || ३२ ||
79745
79746 बाल्ययौवनवृद्धेषु दुःखेषु च सुखेषु च |
79747 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु स्वसंवित्तिपरो भव || ३३ ||
79748
79749 उक्तमेव स्पष्टमाह - बाल्येति || ३३ ||
79750
79751 मलं संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्गलयन्परम् |
79752 आशापाशमलं छित्त्वा स्वसंवित्तिपरो भव || ३४ ||
79753
79754 संवेद्यं बाह्यविषयलक्षणम् || ३४ ||
79755
79756 शुभाशुभस्वसंकेतसंशान्ताविषूचिकः |
79757 नष्टेष्टानिष्टदृष्टिस्त्वं संवित्सारपरो भव || ३५ ||
79758
79759 शुभाशुभलक्षणौ यौ स्वसंकल्पकृतसंकेतौ तयोः संशान्ता
79760 आशाविषूचिका यस्य | अत एव नष्टेनिष्टा दृष्टिर्यस्य || ३५ ||
79761
79762 सकर्तृकर्मकरणान्स्वास्पर्शानन्तरा स्पृशन् |
79763 निर्विकल्पनिरालम्बः स्वचिन्मात्रपरो भव || ३६ ||
79764
79765 कर्ता विज्ञानमयः कर्म बाह्यविषयाः करणानीन्द्रियाणि तत्सहितान् | स्वं न
79766 स्पृशन्तीति स्वास्पर्शानेवंविधसंसारान् स्वस्यान्तरा मध्ये मणिः
79767 स्वान्तर्गतप्रतिबिम्बानिव स्पृशन्प्रथयन् || ३६ ||
79768

79769 जाग्रत्येव हि संसुप्तां भावयन्सुस्थिरां स्थितिम् |
79770 सर्वमस्मीति संचिन्त्य सत्तैकात्मवपुर्भव || ३७ ||
79771
79772 संसुप्तां सुषुप्तवन्निर्विकल्पाम् || ३७ ||
79773
79774 नानाऽनानादशमुक्तो युक्तो मुक्ततया समे |
79775 समग्रकलनादीपः स्वचिन्मात्रपरो भव || ३८ ||
79776
79777 नानादशा जाग्रत्स्वप्नौ अनानादशा सुषुप्तिस्ताभ्यां
79778 सृष्टिप्रलयदशाभ्यां वा मुक्तः | समग्रस्य दृश्यस्य कलनायां
79779 प्रथायां दीपः | समस्तानां सकलनानाबुद्धिवृत्तीनां दीपवत्प्रकाशक इति
79780 वा || ३८ ||
79781
79782 आत्मतापरते त्यक्त्वा निर्विभागो जगत्स्थितौ |
79783 वज्रस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य स्थिरो भव || ३९ ||
79784
79785 आत्मता स्वता परता तदन्यता ते त्यक्त्वा || ३९ ||
79786
79787 स्थित्वान्तर्मानसान्पाशानाशारूपानुदारया |
79788 धिया धैर्यैकधर्मिण्या निर्धर्माधर्मतां व्रज || ४० ||
79789
79790 निर्धर्माधर्मतां धर्माधर्मरहितताम् || ४० ||
79791
79792 समास्वादयतस्तत्त्वं स्वसंवेदनधर्मिणः |
79793 विषं हालाहलमपि यास्यत्यमृततामथ || ४१ ||
79794
79795 सर्वस्यामृतत्वे संपन्ने विषस्याप्यमृतताया अर्थसिद्धत्वादिति भावः || ४१
79796 | |
79797
79798 तदोदेति महामोहः संसृतिभ्रमकारणम् |
79799 निर्मलाया निरंशायाः संवित्तेश्चामतिर्यदा || ४२ ||
79800
79801 अमतिर्विस्मृतिः | अज्ञानमिति यावत् || ४२ ||
79802
79803 तदा संक्षीयते मोहः संसारभ्रमकारणम् |
79804 निर्मलायां निरंशायां स्वसंवित्तौ स्थितिर्यदा || ४३ ||
79805
79806 स्वरूपमनुयातस्य तीर्णस्याशामहार्णवम् |
79807 प्रसरिष्यति ते संवित्सूर्यांशुरिव सर्वतः || ४४ ||
79808
79809 तीर्णस्येति | स्वरूपप्राप्त्यैवाशामहार्णवतरणात् रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा
79810 निवर्तते इति भगवद्वचनादिति भावः || ४४ ||
79811
79812 स्वभावमालोकयत आनन्दाद्वयसंस्थितेः |
79813 रसायनमपि स्वादु राम प्रतिविषायते || ४५ ||
79814
79815 मुक्तस्यान्यत्राशासंभावना दूरे
79816 प्रत्युतामृतादिरसायनास्वादेऽप्यात्मानन्दास्वादविघ्नत्वसंभावनया
79817 विषवद्धेयताबुद्ध्युदयादित्याशयेनाह - स्वभावमिति | प्रतिकूलं
79818 विषमिवाचरति प्रतिविषायते || ४५ ||
79819
79820 तैर्नो भजामहे पुंभिर्ये स्वभावमुपागताः |

79821 शेषाः पुरुषनामानो गर्दभा दीर्घबाहवः ॥ ४६ ॥
79822
79823 ये पुरुषा नोऽस्माकं स्वभावं प्रत्यगात्मभावमुपागता जीवन्मुक्ताः
79824 पुंजन्मसार्थकीकरणात्पुरुषार्थसाधनात्सफलपौरुषत्वाच्च पुंभिस्तैः
79825 पुरुषधौरेयैः सह भजामहे सदा मैत्रीमिति शेषः। अन्ये तु
79826 पुरुषार्थोपयोगिपौरुषहीनत्वान्नाममात्रेण पुरुषा नार्थलेशेनापीति
79827 गर्दभवदुपेक्ष्या एव न दर्शनादियोग्या अपीत्याशयेनाह - शेषा इति ॥ ४६ ॥
79828
79829 पर्वतात्पर्वतं यान्ति पुरोऽद्रेरिव दन्तिनः।
79830 परां कोटिं प्रयातस्य स्वसंवित्त्युन्नतस्थितेः ॥ ४७ ॥
79831
79832 नन्वन्येऽपि योगिन उपासकाश्च जगति महान्तः सन्त्येव तेभ्योऽपि तत्त्वविद एव क
79833 उत्कर्स्ऽस्तत्राह - पर्वतादिति। स्वसंवित्त्या सर्वोन्नतस्थितेरत एव परां
79834 कोटिमुत्कर्षकाष्ठां प्रयातस्य तत्त्वविदः पुरो योगिप्रभृतयो
79835 ज्ञानार्थंतांस्तान्महत उपसर्पन्तोऽद्रेर्मेर्विदः पुरो दन्तिनः
79836 प्रत्यन्तपर्वतात्पर्वतान्तरं यान्तीव भासन्ते न मेरुरिव सर्वोन्नता
79837 दृढविश्रान्ताश्चेत्यर्थः ॥ ४७ ॥
79838
79839 अदृष्टादृश्यसीम्नोऽन्तः सूर्यादीन्यखिलान्यपि।
79840 न तेजांस्युपकुर्वन्ति स्वसंविद्दिव्यचक्षुषः ॥ ४८ ॥
79841
79842 स्वसंवित्त्या उन्नतस्थितिमुपपादयति - अदृष्टेति। प्राक्केनाप्यदृष्टाः
79843 सांप्रतमग्रे च अदृश्या द्रष्टुमशक्याः सीमानोऽवधयो यस्य
79844 तथाविधस्य स्वसंविल्लक्षणं दिव्यं चक्षुर्यस्य तस्य तत्त्वविदः अन्तः
79845 कल्पितानि सूर्यादीन्यखिलान्यपि तेजांसि नोपकुर्वन्तीति स्वसंवित्त्यैव
79846 तस्योन्नतस्थितिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥
79847
79848 अवस्तुतां व्रजन्त्येते माध्याह्ना इव दीपकाः।
79849 अर्कादयो महालोका विद्ययाधिगतात्मनः ॥ ४९ ॥
79850
79851 न केवलं नोपकर्तुं शक्नुवन्ति किंतु तत्पुरतोऽवस्तुतामेव गच्छन्तीत्याह ##-
79852
79853 तेजोंशुषु प्रभावेषु बलिष्वपि महत्स्वपि।
79854 सर्वेषून्नतियुक्तेषु तत्त्वज्ञः परमोन्नतः ॥ ५० ॥
79855
79856 अत उक्तं सिद्धमित्याह - तेजोंशुष्विति। तेजसः अंशुषु कार्येषु
79857 प्रकाशनेषु योगसिद्धिवशित्वाअदिप्रभावेषु बलिषु शरीरादिबलवत्सु
79858 ऐश्वर्यायुरादिना महत्सु अन्येष्वपि वाग्मित्वाद्युन्नतियुक्तेषु सर्वेषु मध्ये
79859 परमोन्नतः। सर्वौन्नत्यानामेतस्मिन्नध्यस्तत्वादिति भावः ॥ ५० ॥
79860
79861 भान्तीह भासा यस्यार्कवह्नीन्दुमणितारकाः।
79862 तथा जगति राजन्ते ज्ञातज्ञेया नरोत्तमाः ॥ ५१ ॥
79863
79864 यस्य जगदीश्वरस्य भासा भान्ति तथा तत्तुल्यतयेत्यर्थः ॥ ५१ ॥
79865
79866 धराविवरकीटेभ्यो गर्धभेभ्योऽपि मानवः।
79867 तिर्यग्भ्यश्चाप्यतत्त्वज्ञा राम तुच्छतराः स्मृताः ॥ ५२ ॥
79868
79869 तुच्छतरा मूढतराः। तत्त्वज्ञानाभावे
79870 ततोऽप्यधमतमयोनिकोटिप्राप्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः ॥ ५२ ॥
79871
79872 तावत्संमोहवेतालो देही यावदनात्मवान्।

79873 आत्मज्ञ एव संयुक्तश्चेतनेनेति तद्विदः ॥ ५३ ॥
79874
79875 सतोऽप्यात्मनोऽज्ञानेनासत्त्वापादनादनात्मवान् अत एवासावचेतन इति आत्मज्ञ
79876 एव चेतनेन संयुक्त इति तद्विद आहुरिति शेषः ॥ ५३ ॥
79877
79878 अनात्मज्ञो हि दुःखेहः प्रस्फुरन्नपि भूतले।
79879 शव एव भ्रमत्युच्चैरात्मज्ञस्तु सचेतनः ॥ ५४ ॥
79880
79881 दुःखदाहार्था ईहा चेष्टा यस्य। एवार्थे तुशब्दः ॥ ५४ ॥
79882
79883 दूरादात्मज्ञता याति चित्ते पीवरतां गते।
79884 आलोकलक्ष्मीरभितो महामेघ इवोत्थिते ॥ ५५ ॥
79885
79886 चित्ते पीवरतां स्थौल्यं गते सति। आत्मज्ञता ईषत्संपादितापि दूराद्याति ॥ ५५ ॥
79887
79888 भोगाभोगतिरस्कारैः कार्श्यं नेयं शनैर्मनः।
79889 रसापहारैस्तज्ज्ञेयन् कालेनाजीर्णपर्णवत् ॥ ५६ ॥
79890
79891 अतः कारणान्मनः प्राप्तानां भोगानां विषयाणामाभोगः सेवनं
79892 तत्तिरस्कारैरप्राप्तानां रसस्याभिलाषस्यापहारैश्च चिराभ्यस्तैः कालेन
79893 आजीर्णपर्णवत्कार्श्यमपचयं नेयमित्यर्थः ॥ ५६ ॥
79894
79895 अन्यात्मन्यात्मभावेन देहमात्रास्थयानया।
79896 पुत्रदारकुटुम्बैश्च चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ५७ ॥
79897
79898 के ते मनःपीनताहेतवो यद्वर्जनेन तत्कार्श्यं स्यात्तानाह -
79899 अनात्मनीत्यादिना ॥ ५७ ॥
79900
79901 अहंकारविकारेण ममतामलहेलया।
79902 इदं ममेति भावेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ५८ ॥
79903
79904 विकारेण विकासेन। ममतालक्षणे मले हेलया लीलया आसक्त्येति यावत्।
79905 सर्वममतामूलमाह - इदमिति। इदं शरीरं मम आत्मा भोगायतनं
79906 वेति भावेनेत्यर्थः ॥ ५८ ॥
79907
79908 जरामरणदुःखेन व्यर्थमुन्नतिमीयुषा।
79909 दोषाशीविषकोशेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ५९ ॥
79910
79911 तमेव भावं विशिनष्टि - जरेति ॥ ५९ ॥
79912
79913 आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतेः।
79914 हेयादेयप्रयत्नेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ६० ॥
79915
79916 संसृतेः समाश्वासेन रम्यताचिरस्थायितादिविश्वासेन ॥ ६० ॥
79917
79918 स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मणियोषिताम्।
79919 आपातरमणीयेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ६१ ॥
79920
79921 आस्थादानेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनताम् ॥ ६२ ॥
79922
79923 चारेण नानाविषयसंचारेण ॥ ६२ ॥
79924

79925 आगमापायवपुषा विषवैषम्यशंसिना।
79926 भोगाभोगेन भीमेन चेतो गच्छति पीनताम्॥ ६३॥
79927
79928 आगमापायौ वपुःस्वभावौ यस्य विषेणेव वैषम्यं
79929 दाहमूर्छादिव्याकुलता तच्छंसिना। तत्पर्यवसितेनेति यावत्।
79930 भोगानामाभोगेन प्राग्व्याख्यातेन॥ ६३॥
79931
79932 शरीरदुःश्वभ्रचिरप्ररूढं
79933 चिन्ताचयोच्चाकृतिमञ्जरीकम्।
79934 जरामृतिव्याधिफलौघनम्रं
79935 कामोपभोगौघविकासिपुष्पम्॥ ६४॥
79936
79937 शरीरलक्षणे दुष्टश्वभ्रे चिराय प्ररूढमेनं चित्तविषद्रुमं
79938 त्वमशङ्कं विचारसारक्रकचेन च्छिन्धीति परेणान्वयः। चिन्ताचया एव
79939 उच्चाकृतयो मञ्जर्यो यस्मिन्। नदृतश्च इति कप्॥ ६४॥
79940
79941 विचारसारक्रकचेन चित्त-
79942 विषद्रुमं त्वद्भुतमद्रिकल्पम्।
79943 आशामहाशाखमशङ्कमेनं
79944 छिन्धि प्रसह्यात्र विकल्पपत्रम्॥ ६५॥
79945
79946 विकल्पा एव पत्राणि यस्मिन्॥ ६५॥
79947
79948 मत्तेक्षणं चैकतटोपवेशं
79949 विश्रान्तिसौख्येष्वसमर्थमुग्रम्।
79950 आलोकनोत्कं सुजनक्रमाब्ज-
79951 खण्डस्य चण्डं सुखदुःखगण्डम्॥ ६६॥
79952
79953 इदानीं तदेव चेतो गजत्वेन वर्णयति - मत्तेक्षणमिति द्वाभ्याम्। हे
79954 राघवराजसिंह त्वमुक्तदशविशेषणविशिष्टं चेतोगजं सुतीक्ष्णया
79955 धीकरजाग्रपङ्क्त्या विदारयेति द्वितीयेनान्वयः। मत्ते स्वविवेकप्रमादवती
79956 मदघूर्णे च आगमानुमानलक्षणे ईक्षणे यस्य तम्। एकस्मिन्
79957 बहिर्मुखलक्षणे संसाराद्रितटे उपवेशनमुपवेशो यस्य तम्। अत
79958 एवान्तर्मुखविश्रान्तिसौख्येष्वसमर्थम्। द्वेषासूयादिभीषणत्वादुग्रम्।
79959 सुजनैः क्रम्यन्त इति सुजनक्रमाः
79960 शमदमतितिक्षादयस्तल्लक्षणस्याब्जखण्डस्य पद्मवनस्यालोकने उत्कं
79961 सोत्कण्ठं परंतु चण्डमतिकोपनं तद्रक्षणायोग्यमिति यावत्। सुखदुःखे
79962 एव शीतोष्णबाष्पमदस्राविणौ गण्डौ यस्य॥ ६६॥
79963
79964 चेतोगजं कायकुकाननस्थं
79965 सुतीक्ष्णया धीकरजाग्रपङ्क्त्या।
79966 विदारयादीर्घविकारदन्तं
79967 क्रियाकरं राघव राजसिंह॥ ६७॥
79968
79969 आदीर्घाः कामादिविकारा एव दन्तौ यस्य अत एव
79970 धर्यादिवप्रविदारणक्रियाकरम्॥ ६७॥
79971
79972 रतिं गतं नित्यमसत्प्रदेशे
79973 शरीरमांसग्रसनेन पुष्टम्।
79974 दुष्टक्रिअयकर्कशचञ्चुदण्ड-
79975 मेकेक्षणं पुष्टमोंशुकृष्णम्॥ ६८॥
79976

79977 असति कुत्सिते स्त्रीव्यञ्जनश्मशानादिप्रदेशे रतिमासक्तिं गतम्।
79978 शरीरलक्षणस्य मांसस्य ग्रसनेनेवान्तर्भावापादनेन पुष्टमुपचितम्।
79979 दुष्टक्रिया परमर्मतोदनं तत्र कर्कशश्चञ्चुदण्डस्तोट्यग्रं
79980 तत्सदृशौष्ठव्यापारो यस्य। एकस्मिन्स्वार्थ एव ईक्षणं दर्शनं यस्य।
79981 पुष्टैस्तमोंशुभिस्तामसवृत्तिभिः कृष्णं मलिनम्। काकपक्षे चत्वारि
79982 विशेषणानि स्पष्टानि। पुष्टास्तमोंशवोऽन्धकारभागा इव कृष्णं
79983 निजचित्तकाकं कायकुलायकोशाद्दूरे समुत्सारयेत्युत्तरेणान्वयः॥ ६८॥
79984
79985 दूरे समुत्सारय भारभूतं
79986 दुश्चेष्टितं कर्कशमारटन्तम्।
79987 गन्धोद्गतं कायकुलायकोशा-
79988 द्दोषोपशान्त्यै निजचित्तकाकम्॥ ६९॥
79989
79990 वोढुरात्मनो वृक्षादेश्च वृथाश्रमहेतुत्वाद्भारभूतम्। गन्धेभ्यो
79991 दुर्वासनाभ्य उद्गतमाविर्भूतं प्रस्थितं च॥ ६९॥
79992
79993 तृष्णापिशाचया परिचर्यमाणं
79994 विश्रान्तमज्ञानमहावटेषु।
79995 भ्रान्तं चिरं देहशतेष्वटव्यां
79996 स्वसंसृतौ चेतनवर्जितेषु॥ ७०॥
79997
79998 तदेव चित्तं पिशाचत्वेन रूपयंस्तदनुत्सादने मोक्षासिद्धिमाह -
79999 तृष्णेति द्वाभ्याम्। अज्ञानलक्षणेषु महत्सु वटेष्ववटेषु वा। देहशतेषु
80000 अनन्तकोटिदेहलक्षणाया मटव्यामिति व्यस्तरूपकम्। स्वस्य चित्तस्य
80001 संसृतावपसरणे चेतनवर्जितेषु। प्रत्यक्षमचेतनेष्विति यावत्। ईदृशमेनं
80002 चित्तपिशाचं स्वचिदात्मनो
80003 गेहभूताद्धृदयाद्यावन्नोत्सारयेत्तावदात्मस्वभावभूतासिद्धिर्मुक्तिः
80004 कुत इत्युभयोरन्वयः॥ ७०॥
80005
80006 विवेकवैराग्यगुरुप्रयत्न-
80007 मन्त्रैः स्वतन्त्रैः स्वचिदात्मगेहात्।
80008 नोत्सादयेच्चित्तपिशाचमेनं
80009 यावत्कुतस्तावदिहात्मसिद्धिः॥ ७१॥
80010
80011 शुभाशुभास्यं हतमानवौघं
80012 चिन्ताविषं कायकुकञ्चुकं च।
80013 अजस्रमच्छश्वसनाशनं च
80014 सर्वस्य नानाभयनाशदं च॥ ७२॥
80015
80016 इदानीं मनोऽहित्वेन रूपयंस्त्याजयति - शुभेति द्वाभ्याम्।
80017 शुभाशुभलक्षणमास्ये भवमास्यम्। शरीरावयवाद्यत्। दंस्ट्राद्वयं
80018 यस्य। अच्छः श्रमादिदोषापरामृष्टः श्वसनः प्राणवायुरशनं यस्य
80019 पवनाशनत्वात्। नानाविधं भयं नाशं मरणं च ददातीति
80020 नानाभयनाशदम्॥ ७२॥
80021
80022 हृदब्जदुःशाल्मलिकोतरस्थ-
80023 ममोघया चित्खगमन्त्रशक्त्या।
80024 नीत्वा शमं राम मनोमहाहिं
80025 भयं भृशं प्रोज्झ्य भवाभयात्मा [अभवात्मा इति पाठः]
80026 ॥ ७३॥
80027
80028 ईदृशं मनोलक्षणं महाहिममोघया चित्खगस्य चिदेकरसगरुडस्य

80029 बोधका ये सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादिमन्त्रास्तेषां शक्त्या शमं
80030 मूलाज्ञानेन सहोच्छेदं नीत्वा भयं भृशं निःशेषं प्रोज्झ्य विहाय
80031 अभवोऽभयो वा आत्मा भवेत्यर्थः ॥ ७३ ॥
80032
80033 अमङ्गलाकारधरः शरीर-
80034 शवावलीसंततसेवनेन ।
80035 दिगावलीसंभ्रमणश्रमार्तः
80036 श्मशानसेवी वपुषा क्षतेन ॥ ७४ ॥
80037
80038 तदेव चित्तं गृध्रत्वेन रूपयति - अमङ्गलेति द्वाभ्याम् ।
80039 शरीरलक्षणानां शवावलीनां संततं सेवनेनानुसंधानेन भक्षणेन
80040 च । काककङ्कचञ्चुप्रहारैरपमानव्ययशोकभयादिभिश्च क्षतेन वपुषा
80041 सुषुप्तौ श्मशानवृक्षं तत्सदृशसुप्तदेहं च सेवते तच्छीलः ॥ ७४ ॥
80042
80043 भोगामिषो दिक्ष्वभिधावमान
80044 उत्कन्धरो धीरविवृद्धगर्धः ।
80045 उड्डीय वै गच्छति चित्तगृध्रो
80046 देहद्रुमात्तन्निपुणं जयस्ते ॥ ७५ ॥
80047
80048 अधीरो बिवृद्धश्च गर्धोऽभिलाषो यस्य ईदृशश्चित्तगृध्रो यदि ते
80049 देहद्रुमादुड्डीय गच्छति तर्त्तार्हि ते निपुणं नितरां जय इत्यर्थः ॥ ७५ ॥
80050
80051 भ्रान्तं वनान्तेषु दिगन्तरेषु
80052 फलार्थिनं चञ्चलमाकुलाङ्गम् ।
80053 जन्मावनेर्जन्ममहिं प्रयातं
80054 संसारबन्धं जनतां हसन्तम् ॥ ७६ ॥
80055
80056 तदेव मन इदानीं मर्कटत्वेन रूपयति - भ्रान्तमिति द्वाभ्याम् । एकस्या
80057 जन्मभूमेर्जन्मनून्यन्तरं प्रयातम् । जनतां जनसमूहं
80058 तदीयसंसारबन्धं च हसन्तं स्वचेष्टितैर्विडम्बयन्तम् ॥ ७६ ॥
80059
80060 द्रुमेऽक्षिनासाकुसुमे भुजादि-
80061 शाखे विलोलाङ्गुलिजालपत्रे ।
80062 समुल्लसन्तं परिमारयान्त-
80063 र्मनोमहामर्कटमङ्ग सिद्ध्यै ॥ ७७ ॥
80064
80065 अक्षिनासयोः समाहारोऽक्षिनासं तदेव आसमन्तात्कुसुमानि यस्मिन् ।
80066 भुजकरादयः शाखा यस्मिन् । विलोलाङ्गुलिजालं पत्राणि यस्मिन् । ईदृशे
80067 देहवृक्षे समुल्लसन्तं मनोमहामर्कटं परितोऽभिरोधेन [परितो
80068 निरोधेन इत्यपि पाठः] मारयेत्यर्थः ॥ ७ ॥
80069
80070 अभ्युत्थितं सत्फलसंक्षयाय
80071 लसन्मुखासङ्गितडित्प्रकाशम् ।
80072 वर्षन्तमासारमनर्थसार्थ-
80073 मान्दोलितं वासनावात्ययान्तः ॥ ७८ ॥
80074
80075 इदानीं तदेव चित्तं मेघत्वेन रूपयति - अभ्युत्थितमिति द्वाभ्याम् ।
80076 सत्फलस्य परमार्थसुखस्य पक्वसस्यफलस्य च क्षयाय अकाले समुपस्थितम् ।
80077 मुखे मुखसदृशबहिर्मुखवृत्त्यग्रे आसङ्गी प्रतिबिम्बनेन
80078 विषक्तस्तडित्सदृशश्चिदाभासप्रकाशो यस्य । अनर्थसार्थरूपमासारं
80079 वर्षन्तम् । वासनानि वासनास्तल्लक्षणया वात्यया अन्तः आन्दोलितं परिवर्तितम् ॥
80080 ७८ ॥

80081
80082 संकल्पसंकल्पनवर्जनोग्र-
80083 मन्त्रप्रभावाद्धृदयाम्बरस्थम्।
80084 सोत्साहमुत्सादय चित्तमेघं
80085 बृहत्फलं प्राप्य भवालमाद्यः॥ ७९॥
80086
80087 हृदयाम्बरस्थमीदृशं चित्तमेघं संकल्पानां यानि सम्यक्कल्पनानि
80088 पुनःपुनःसमर्थनानि तेषां वर्जनरूपादुग्रमन्त्रप्रभावात् सोत्साहं
80089 उत्सारय तेन च बृहज्जीवन्मुक्तिफलं प्राप्य आद्यः पूर्वसिद्धस्वभावो
80090 नित्यमुक्तात्मैव अलं सम्यग्भवेत्यर्थः॥ ७९॥
80091
80092 ग्रन्थीकृतं कर्मभिरात्मसृष्टे-
80093 र्मन्त्रैरभेद्यं ज्वलनैरदग्धम्।
80094 पीडां परामात्मनि कल्पयन्तं
80095 समस्तजात्यन्तरदीर्घदाम॥ ८०॥
80096
80097 इदानीं तदेव चित्तं पाशत्वेन रूपयति - ग्रन्थीकृतमिति द्वाभ्याम्। आ
80098 आत्मसृष्टेरात्मोपादानकं कल्पादिसर्गं मर्यादीकृत्य
80099 अद्यतनकालपर्यन्तं कृतैः सुकृतदुष्कृतकर्मभिर्निरन्तरं
80100 ग्रन्थीकृतं गन्थिदानेन दृढीकृतम्। अत एव समस्तानां जात्यन्तराणां
80101 नानायोनिजन्मभेदानां क्रमाद्बन्धनाय दीर्घदामेव स्थितम्॥ ८०॥
80102
80103 संप्रोतनिःसंख्यशरीरमालं
80104 बलादसंकल्पनमात्रशस्त्रैः।
80105 छित्त्वा स्वयं राघव चित्तपाशं
80106 यथासुखं त्वं विहरास्तशङ्कः॥ ८१॥
80107
80108 अत एव संप्रोता निःसंख्याः शरीरमाला यस्मिन्। अस्तशङ्कःअ
80109 पुनर्जन्मशङ्काशून्यः॥ ८१॥
80110
80111 फूत्कारदग्धाखिलपान्थलोक-
80112 मत्यन्तदुष्प्रापपरप्रबोधम्।
80113 आशीविषं शोषितलोकखण्डं
80114 व्यात्यामिषोद्धूतशरीरदण्डम्॥ ८२॥
80115
80116 इदानीं तत्संकल्पमजगरत्वेन रूपयंस्तद्वधोपायमाह - फूत्कारेति
80117 द्वाभ्याम्। फूत्कारेण क्रोधादिरूपसविषश्वासेन दग्धा अखिलाः पान्थलोका
80118 दक्षिणोत्तरमार्गगा जीवा येन। आशीविषं विषधरम्। अत एव शोषिताः
80119 संतापिता लोकखण्डा भुवनभेदा येन। व्यात्या
80120 तृष्णालक्षणमुखव्यादानेन विषयामिषार्थं उद्धूतः
80121 कम्पितश्चतुर्विधशरीरदण्डो येन॥ ८२॥
80122
80123 आमन्थरं देहगुहासु गुप्तं
80124 संकल्पघोराजगरं जवेन।
80125 अकामनानाममहानलेन
80126 बलेन दग्ध्वा विभवो भव त्वम्॥ ८३॥
80127
80128 मोक्षोद्योगालसत्वादामन्थरं मन्दगतिमीदृशं संकल्पघोराजगरं
80129 अकामना परवैराग्यं तन्नाम्ना महता अनलेन वह्निना दग्ध्वा
80130 भस्मीकृत्य निजे पूर्णानन्दविभवः त्वं भवेत्यर्थः॥ ८३॥
80131
80132 चित्तेन चेतः शममाशु नीत्वा

80133 शुद्धेन घोरास्त्रमिवास्त्रयुक्त्या।
80134 चिराय साधो त्यज चञ्चलत्वं
80135 विमर्कटो वृक्ष इवाक्षतश्रीः ॥ ८४ ॥
80136
80137 वैराग्येण संकल्पजये चित्तशुद्धौ सत्यां तथैव बोधसमाधिक्रमेण
80138 चित्तजयोऽपि सिद्ध्यतीत्याह - चित्तेनेति। सहसा कृतार्थताबुद्ध्या
80139 प्रयत्नोपरमो माभूदिति चिरायेति। तत्फलमाह - त्यजेति ॥ ८४ ॥
80140
80141 अमलमिति च कृत्वा चेतसा वीतशङ्क-
80142 मुपशमितमनोऽन्तः सर्वमादेहमेव।
80143 तृणलवलघु पश्य&ल्लीलया हेयदृष्ट्या
80144 पिब विहर रमस्व प्राप्तसंसारपारः ॥ ८५ ॥
80145
80146 आत्यन्तिकचित्तोपशमो निःशेषं देहादावहंममताभिमानत्यागसिद्ध्या
80147 जीवन्मुक्तिविहारसुखं सिद्ध्यतीत्याशयेनोपसंहरति - अमलमिति। इति
80148 उक्तप्रकारेण चकारात्प्रागुपदिष्टतत्त्वावबोधेन च अन्तः
80149 प्रत्यगात्मन्युपशमितमनोऽमलं निरस्तरागादिमलं कृत्वा तादृशेन
80150 चेतसा आदेहं स्थूलसूक्ष्मकारणदेहपर्यन्तं सर्वमेव दृश्यं
80151 हेयदृष्ट्या तृणलवादपि लघु तुच्छतरं
80152 स्वाप्नशरीरादिवदत्यन्तोपेक्षार्हमसदेवेति पश्यन् प्राप्तसंसारपारस्त्वं
80153 प्रारब्धशेषभोगार्थया आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां
80154 वरिष्ठः इति श्रुतिदर्शितया लीलया लोकसंग्रहाय सोमादि पिब
80155 ऋत्विगादिमिर्यज्ञेषु विहर शास्त्राविरुद्धे लौकिकेपि रमस्व च न तेन तव
80156 [तत्र इति पाठः] पुनर्बन्धप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ८५ ॥
80157
80158 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
80159 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे राघवाशयविनियोगो नाम पञ्चाशः
80160 सर्गः ॥ ५० ॥
80161
80162 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
80163 राघवाशयविनियोगो नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥
80164
80165
80166 एकपञ्चाशः सर्गः ५१
80167
80168 श्रीवसिष्ठ उवाच।
80169
80170 क्षुरधारोपमानासु चित्तवृत्तिषु तिष्ठ मा ॥ १ ॥
80171
80172 उद्दालकमुनेः शान्ते पदे विश्रान्तिमिच्छतः।
80173 युञ्जानस्य मनोदोषैर्विक्षेपो बहुधेर्यते ॥ १ ॥
80174
80175 श्रवणमननाभ्यामवधारितेप्यात्मतत्त्वे चित्तविश्रान्तिमन्तरेण
80176 निर्विक्षेपजीवन्मुक्तिसुखाप्राप्तिरिति तदर्थं समाध्याभ्यसेष्वप्रमादेन
80177 बोधवर्धनमावश्यकमित्युद्दालकचरित्रवर्णनमुखेनोपदि##-
80178 परिदीर्घास्विति। ऐहिकामुष्मिकदूरस्थविषयासङ्गात्परिदीर्घासु
80179 वासनाप्रचुरत्वात्तन्वीषु प्रमाद्यतो झटित्येव
80180 समाधिसुखविच्छेदक्षतहेतुत्वात्सुतीक्ष्णासु
80181 आत्मप्रतिबिम्बग्रहणयोग्यतालक्षणनैर्मल्यात्सितासु अत एव
80182 क्षुरधारोपमानासु चित्तस्य वृत्तिषु चारित्र्येषु प्रमादाद्विश्वस्तो मा
80183 तिष्ठेत्यर्थः ॥ १ ॥
80184

80185 कालेन महता क्षेत्रे जातेयं बुद्धिवल्लरि।
80186 वृद्धिं विवेकसेकेन नय तां नयकोविद ॥ २ ॥
80187
80188 सत्कुलक्षेत्रे जातायां कायलतायां चित्तशुद्धिश्रवणादिदोहदोपायैरियं
80189 परमात्मपरिचयलक्षणा बुद्धिवल्लरी तव जाता तां
80190 बाह्यदृश्यव्यावृत्तिलक्षणविवेकामृतसेकेन वृद्धिं नयेत्यर्थः ॥ २ ॥
80191
80192 यावन्म्लायति नो कायलतिका कालभास्वता।
80193 भूतलेऽपतितां तावदेनामुद्धृत्य धारय ॥ ३ ॥
80194
80195 सा च बाल्यात्प्रभृति सिच्यमाना वर्धते वार्धकादिना कायलताम्लानौ
80196 पतनसंभावनात्तदुद्धारोऽप्यशक्यो दूरे तन्मञ्जरीवर्धनमित्याशयेनाह
80197 - यावदिति। भूतले अपतितां एनां कायलतां गुरुशुश्रूषाश्रवणादिना
80198 उद्धृत्य बुद्धिवल्लरीं पालयेत्यर्थः ॥ ३ ॥
80199
80200 मद्वाक्यार्थैकतत्त्वज्ञ मद्वाक्यार्थैकभावनात्।
80201 सुखमाप्नोषि सर्पारियथाभ्ररवभावनात् ॥ ४ ॥
80202
80203 विवेकसेकश्च वक्ष्यमाणाख्यानरूपमद्वाक्यार्थस्यैव श्रुत्वावधार्य
80204 पुनःपुनर्भावनं तत्रैव सर्वमननयुक्तीनां सत्त्वादित्याशयेनाह -
80205 मद्वाक्येति। सर्पारिर्मयूरो यथा अभ्ररवस्य मेघगर्जितस्य
80206 भावनात्सुखमाप्नोति तद्वदित्यर्थः ॥ ४ ॥
80207
80208 उद्दालकवदालूनं विशीर्णं भूतपञ्चकम्।
80209 कृत्वा कृत्वा धिया धीरधीरयान्तर्विचारय ॥ ५ ॥
80210
80211 तामेवाख्यायिकामवतार्य तदर्थविचारकर्तव्यतामाह - उद्दालकवदिति।
80212 देहाद्यारम्भकं बाह्यप्रपञ्चारम्भकं च भूतपञ्चकं
80213 तत्त्वंपदार्थशोधपरया धिया अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छ इति
80214 श्रुतिदर्शितयुक्त्या कारणव्यतिरिक्तकार्याङ्कुराप्लापादालूनं
80215 मूलाविद्याविशरणाद्विशीर्णं च कृत्वा तदधिष्ठानसन्मात्रन्वेषणे
80216 धीरेभ्योऽपि धीरया धिया अन्तर्विचारयेत्यर्थः ॥ ५ ॥
80217
80218 श्रीराम उवाच।
80219
80220 केन क्रमेण भगवन्मुनिनोद्दालकेन तत्।
80221 भूतपञ्चकमालूनं कृत्वान्तः प्रविचारितम् ॥ ६ ॥
80222
80223 श्रीवसिष्ठ उवाच।
80224
80225 शृणु राम यथापूर्वं भूतवृन्दविचारणात्।
80226 उद्दालकेन संप्राप्ता परमा दृष्टिरक्षता ॥ ७ ॥
80227
80228 जगज्जीर्णगृहस्यास्य कोणे कस्मिंश्चिदातते।
80229 भूमेरनिलदिग्ग्राम्नि भूभृद्भाण्डसमाकुले ॥ ८ ॥
80230
80231 भूभृत एव न्युब्जीकृतभाण्डानि तैः समाकुले इति
80232 गृहकोणसाम्योपपादकं विशेषणम् ॥ ८ ॥
80233
80234 गन्धमादनशैलेन्द्रनाम्नि काचित्किल स्थली।
80235 विद्यते कीर्णकुसुमा द्रुमकर्पूरकेसरा ॥ ९ ॥
80236

80237 पुष्पितद्रुमा एव कर्पूरसदृशपरागैः केसरैश्च सर्वतो
80238 व्याप्तत्वात्कर्पूरकेसरा यस्याम् ॥ ९ ॥
80239
80240 विचित्रवर्णविहगा नानावल्लीविलासिनी ।
80241 वनेचरव्याप्ततटी पुष्पकेसरभासिनी ॥ १० ॥
80242
80243 क्वचित्स्फीतमहारत्ना क्वचिल्लोलाम्बुजोत्पला ।
80244 क्वचिन्नीहारकबरी सरसीदर्पणा क्वचित् ॥ ११ ॥
80245
80246 सरस्यो महासरांस्येव दर्पणानि यस्याम् ॥ ११ ॥
80247
80248 तत्र कस्मिंश्चिदुदिते सानौ सरलपादपे ।
80249 आगुल्पाकीर्णकुसुमे स्निग्धच्छायमहाद्रुमे ॥ १२ ॥
80250
80251 सानौ प्रस्थप्रदेशे ॥ १२ ॥
80252
80253 उद्दालको नाम मुनिर्मौनी मानी महामतिः ।
80254 अप्राप्तयौवनः पूर्वमुवासोद्दामतापसः ॥ १३ ॥
80255
80256 मानी अवश्यं यत्नैः पुरुषार्थं साधयिष्यामीत्यभिमानवान्
80257 आगमानुमानादिमानकुशलश्च । महामतिरक्षुद्रमनाः ॥ १३ ॥
80258
80259 प्रथमं तु बभूवासावल्पप्रज्ञो विचारवान् ।
80260 अप्राप्तपदविश्रान्तिरप्रबुद्धः शुभाशयः ॥ १४ ॥
80261
80262 शुभाशयः प्रबोधानुकूलसुकृतसंभृतान्तःकरणः ॥ १४ ॥
80263
80264 ततः क्रमेण तपसा शास्त्रार्थनियमैः क्रमैः ।
80265 विवेक आजगामैनं नवर्तुरिव भूतलम् ॥ १५ ॥
80266
80267 क्रमैरभ्यासपरिपाकक्रमैः । नवर्तुराद्यर्तुर्वसन्तः ॥ १५ ॥
80268
80269 अथेमं चिन्तयामास संसारामयभीरुधीः ।
80270 एकान्त एव निवसन्कदाचित्कान्तमानसः ॥ १६ ॥
80271
80272 इमं वक्ष्यमाणप्रकारं चिन्तयामास । कान्तमानसः शुभचित्तः ।
80273 क्लान्तमानसः इति पाठे स्पष्टम् ॥ १६ ॥
80274
80275 किं तत्प्राप्यं प्रधानं स्याद्यद्विश्रान्तौ न शोच्यते ।
80276 यत्प्राप्य जन्मना भूयः संबन्धो नोपजायते ॥ १७ ॥
80277
80278 प्राप्यानां पुरुषार्थानां मध्ये प्रधानं प्राप्यं मोक्षाख्यं किं
80279 तत्स्यात् ॥ १७ ॥
80280
80281 कदाहं त्यक्तमनने पदे परमपावने ।
80282 चिरं विश्रान्तिमेष्यामि मेरुशृङ्ग इवाम्बुदः ॥ १८ ॥
80283
80284 त्यक्तानि मननानि मनोव्यापारा यत्र ॥ १८ ॥
80285
80286 कदा शममुपैष्यन्ति ममान्तर्भोगसंविदः ।
80287 आलोलकल्लोलरवा ऊर्मयोऽम्बुनिधाविव ॥ १९ ॥
80288

80289 भोगसंविदो भोगतृष्णाः ॥ १९ ॥
80290
80291 इदं कृत्वेदमप्यन्यत्कर्तव्यमिति कल्पनाम् ।
80292 कदान्तर्विहसिष्यामि पदविश्रान्तया धिया ॥ २० ॥
80293
80294 कदा विकल्पजालं मे न लगिष्यति चेतसि ।
80295 स्थितमप्युज्झितासङ्गं पयः पद्मदले यथा ॥ २१ ॥
80296
80297 आभासमात्रेण स्थितमप्युपेक्ष्यमाणत्वादुज्झितासङ्गम् ॥ २१ ॥
80298
80299 कदा बहुलकल्लोलां नावा परमया धिया ।
80300 परितीर्णो भविष्यामि मत्तां तृष्णातरङ्गिणीम् ॥ २२ ॥
80301
80302 मत्तां अविवेकप्रवृद्धाम् ॥ २२ ॥
80303
80304 कदेमां जागतैर्भूतैः क्रियमाणामसन्मयीम् ।
80305 क्रियामपहसिष्यामि बाललीलामिवाकुलाम् ॥ २३ ॥
80306
80307 क्रियां बाह्यप्रवृत्तिम् । आकुलां व्यग्रचित्ताम् ॥ २३ ॥
80308
80309 कदा विकल्पपर्यस्तं मनो दोलावदोलनम् ।
80310 शममेष्यति मे शान्तवातौजस इव भ्रमः ॥ २४ ॥
80311
80312 विकल्पैः पर्यस्तं विक्षिप्तम् । दोलेव अवदोलनं यस्य तदविश्रान्तम् ।
80313 शान्तवातौजसः प्रशान्तोन्मादवातरोगस्य भ्रमो विक्षिप्ततेव ॥ २४ ॥
80314
80315 कदोदितवपुर्भासा विहसञ्जागतीर्गतीः ।
80316 अन्तः संतोषमेष्यामि विराडात्मेव पूर्णधीः ॥ २५ ॥
80317
80318 उदितवपुष आविर्भूतस्वरूपस्य भासा स्वप्रकाशस्फुरणेन ।
80319 विराट्ब्रह्माण्डशरीर आत्मेव स्वान्तः पूर्णधीः ॥ २५ ॥
80320
80321 अन्तः समसमाकारः सौम्यः सर्वार्थनिस्पृहः ।
80322 कदोपशममेष्यामि मन्थमुक्तामृताब्धिवत् ॥ २६ ॥
80323
80324 समेन परमात्मना सम एकरसः समेन समाहितेन विष्णुना समः
80325 सश्रीकश्च आकारो यस्य । सर्वेष्वर्थेषु धर्मार्थकामेषु अमृतकौस्तुभादिषु
80326 च निस्पृहः । मन्थेन मथनविक्षेपेण मुक्तोऽमृताब्धिः क्षीरार्णवस्तद्वत् ॥
80327 २६ ॥
80328
80329 कदेमामचलां दृश्यश्रियमाशाशतात्मिकाम् ।
80330 सर्वां सुषुप्तवत्पश्यन्भविष्याम्यन्तराततः [अन्तरानत इति
80331 पाठः] ॥ २७ ॥
80332
80333 सुषुप्तवत्सन्मात्रात्मना पश्यन् ॥ २७ ॥
80334
80335 सबाह्याभ्यन्तरं सर्वं शान्तकल्पनया धिया ।
80336 पश्यंश्चिन्मात्रमखिलं भावयिष्याम्यहं कदा ॥ २८ ॥
80337
80338 भावयिष्यामि तद्भावनया स्थिरो भविष्यामि ॥ २८ ॥
80339
80340 कदोपशान्तचित्तात्मा चित्तामुपगतः पराम् ।

80341 परमालोकमेष्यामि जात्यन्धविगमादिव ॥ २९ ॥
80342
80343 परां चित्तां चिदेकरसताम् । परं परमात्मानं पुरःस्थितपुरुषान्तरं च ।
80344 जात्यन्ध इति भावप्रधानो निर्देशः ।
80345 जात्यन्धतासदृशानादिमूलाज्ञानापगमादिति भावः ॥ २९ ॥
80346
80347 कदाभ्यासोपलभ्येन चित्प्रकाशेन चारुणा ।
80348 दूरादालोकयिष्यामि तन्वीं कालकलामिमाम् ॥ ३० ॥
80349
80350 तन्वीं बाधितानुवृत्तिरूपत्वात्तुच्छामल्पावशिष्टां चायुःशेषलक्षणां
80351 कालकलामात्मास्पर्शितादूरादेवालोकयिष्यामीत्यर्थः ॥ ३० ॥
80352
80353 ईहितानीहितैर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः ।
80354 कदान्तस्तोषमेष्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः ॥ ३१ ॥
80355
80356 कदाशाकौशिकीकीर्णा जाड्यजीर्णहृदम्बुजा ।
80357 क्षयमेष्यति कृष्णेयं कदा मे दोषयामिनी ॥ ३२ ॥
80358
80359 जाड्येन मौर्ख्येण हिमेन च जीर्णं जरितं हृदम्बुजं यया ।
80360 दोषोऽविद्यातमस्तल्लक्षणा यामिनी रात्रिः ॥ ३२ ॥
80361
80362 कदोपशान्तमननो धरणीधरकन्दरे ।
80363 समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना ॥ ३३ ॥
80364
80365 निर्विकल्पसमाधिना शान्तमननश्चिदैकरस्यविगलितमनोवृत्तिः ॥ ३३ ॥
80366
80367 कदा मे मानमातङ्गः स्वाभिमानमहामदः ।
80368 सत्त्वावबोधहरिणा हतो नाशमुपैष्यति ॥ ३४ ॥
80369
80370 मानोहंकारस्तल्लक्षणो मातङ्गः स्वे स्वांशभूता अभिमानवृत्तय एव
80371 महान्तो मदप्रवाहा यस्य । सत्त्वं परमार्थसन्मात्रं तदवबोधलक्षणेन
80372 हरिणा सिंहेन ॥ ३४ ॥
80373
80374 निरंशध्यानविश्रान्तेर्मूकस्य मम मूर्धनि ।
80375 कदा तार्णं करिष्यन्ति कुलायं वनघूर्णिकाः ॥ ३५ ॥
80376
80377 निरंशे निर्विकल्पे ध्याने विश्रान्तिर्यस्य । मूकस्य मौनव्रतिनो मम मूर्धनि ।
80378 तार्णं तृणमयं कुलायं नीडम् । घूर्णिकाः पक्षिभेदाः ॥ ३५ ॥
80379
80380 कदा निःशङ्कमुरसि ध्यानधीरधियः खगाः ।
80381 मम विश्रान्तिमेष्यन्ति शैलस्थाण्वचलस्थितेः ॥ ३६ ॥
80382
80383 ध्याने धीरा स्थिरा धीर्यस्य । उरसि उरोलम्बिजटाग्ररचितनीडे इति यावत् ॥ ३६ ॥
80384
80385 तृष्णाकरञ्जजटिलां जन्मजर्जरगुल्मिकाम् ।
80386 संसारारण्यसरसीं त्यक्त्वा यास्याम्यहं कदा ॥ ३७ ॥
80387
80388 तृष्णालक्षणैस्तीररुहैः करञ्जैर्जटिलाम् । जन्मान्येव
80389 कामादिमृगसंचारजर्जराणि गुल्मान्तराणि यस्याम् ॥ ३७ ॥
80390
80391 इति चिन्तापरवशो वन उद्दालको द्विजः ।
80392 पुनः पुनस्तूपविशन्ध्यानाभ्यासं चकार ह ॥ ३८ ॥

80393
80394 न स लेभे समाधानप्रतिष्ठां प्रीतिदायिनीम् ॥ ३९ ॥
80395
80396 कदाचिद्बाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनन्तरम् ।
80397 तस्यागच्छच्चित्तकपिः प्रोद्वेगं सत्त्वसंस्थितौ ॥ ४० ॥
80398
80399 प्रत्याहारेण बाह्यानां विषयसंस्पर्शानां त्यागादनन्तरं
80400 सत्त्वगुणप्रधानसमाधिसंस्थितौ प्रसक्तायां रजसा क्षोभ्यमाणं
80401 भयारत्यालस्यादिरूपं प्रोद्वेगमगमत् । अथवा सत्त्वसंस्थितौ
80402 सात्त्विकदेवादिभोग्ये विषये सात्त्विकवृत्तिसुखास्वादे वा प्रोद्वेगं
80403 मनोरथैश्चलनमगमत् ॥ ४० ॥
80404
80405 कदाचिदान्तरान् स्पर्शान्परित्यज्य मनःकपिः ।
80406 लोलत्वात्तस्य संयातो विषयं विषदग्धवत् ॥ ४१ ॥
80407
80408 आन्तरान् समाधिसुखस्पर्शान् । विषेण दग्धो मृतो यथा लोकान्तरं प्रयाति
80409 तद्वत् । तत्पक्षे आन्तरान् जाठराग्निसंबन्धिनः स्पर्शान् देहोष्मणः ॥ ४१ ॥
80410
80411 कदाचिदुदितार्काभं तेजो दृष्ट्वान्तरे मनः ।
80412 विषयोन्मुखतां यातं तस्य तामरसेक्षण ॥ ४२ ॥
80413
80414 आन्तरे हार्दब्रह्मणि उदितार्काभं तेजो दृष्ट्वा । तथा च श्रुतिः -
80415 नीहारधूमार्कानलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् । एतानि रूपाणि
80416 पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे इति ॥ ४२ ॥
80417
80418 आन्तरान्ध्यतमस्त्यागं कृत्वा विषयलम्पटम् ।
80419 तस्योड्डीय मनो याति कदाचिल्लस्तपक्षिवत् ॥ ४३ ॥
80420
80421 आन्तरस्यान्ध्यतमसोऽज्ञानान्धकारस्य ईषद्ब्रह्माभिव्यक्त्या त्यागं
80422 ईषत्प्रशमं कृत्वा तदानीमेव विषयवासनोद्बोधात्तल्लम्पटं
80423 भूत्वेत्यर्थः ॥ ४३ ॥
80424
80425 बाह्यानाभ्यन्तरान्स्पर्शांस्त्यक्त्वा निद्रां च तन्मनः ।
80426 तमस्तेजोन्तिके लेभे कदाचिच्छाश्वतीं स्थितिम् ॥ ४४ ॥
80427
80428 बाह्याभ्यन्तरस्पर्शौ व्याख्यातौ । तमसोऽज्ञानस्य तेजस
80429 आत्मज्योतिषश्चान्तराले संधौ लीनं सन्निद्रामेव शाश्वतीं चिरानुवृत्तां
80430 स्थितिं लेभे ॥ ४४ ॥
80431
80432 इति पर्याकुलस्यान्तः स खलु ध्यानवृत्तिषु ।
80433 दरीष्वन्वहमुग्रासु वातमग्न इव द्रुमः ॥ ४५ ॥
80434
80435 दरीषु ध्यानसंरूढमननः [मनसः पर्याकुलस्य इत्यपि पाठः]
80436 सः पर्याकुलस्य मनसो मध्ये मध्ये वातेन सन्निहितजले मग्नो मज्जितो द्रुमो
80437 यथा तथा तृष्णालक्षणैस्तीरतरङ्गकैर्दोलायितवपुः सन् संकटे अतिष्ठदिति
80438 परेण सहान्वयः ॥ ४५ ॥
80439
80440 अतिष्ठध्यानसंरूढमननः संकटे यथा ।
80441 दोलायितवपुस्तुच्छतृष्णातीरतरङ्गकैः ॥ ४६ ॥
80442
80443 अथ पर्याकुलमना विजहार मुनिर्गिरौ ।
80444 प्रत्यहं दिवसाधीशो महामेराविवैककः ॥ ४७ ॥

80445
80446 विजहार संचचार | महामेरौ
80447 सदैवार्कपादसंबन्धदर्शनात्तत्रार्कविहरणकल्पनयोपमोक्तिः ॥ ४७ ॥
80448
80449 समस्तभूतदुष्प्रापामेकदा प्राप कन्दराम् |
80450 संशान्तसर्वसंचारां मुनिर्मोक्षदशामिव ॥ ४८ ॥
80451
80452 समस्तभूतदुष्प्रापामत एव संशान्तसर्वसंचाराम् |
80453 कन्दरामोक्षदशासाधारणे विशेषणे | आसर्गसमाप्तेः कन्दरैवं विशेष्यते
80454 ॥ ४८ ॥
80455
80456 अपर्याकुलितां वातैरप्राप्तमृगपक्षिणीम् |
80457 अदृष्टां देवगन्धर्वैः परमाकाशशोभनाम् ॥ ४९ ॥
80458
80459 परमाकाशो ब्रह्मेव शोभमानाम् ॥ ४९ ॥
80460
80461 पुष्पप्रकरसंछन्नां मृदुशाद्वलकोमलाम् |
80462 ज्योतीरसाश्मसंप्रोतैः कृतां मरकतैरिव ॥ ५० ॥
80463
80464 ज्योतीरूपो रसश्चन्द्रस्तदश्मभिश्चन्द्रकान्तैः सह
80465 संप्रोतैर्घटितैर्मरकतमणिभिः कृतामिव ॥ ५० ॥
80466
80467 सुस्निग्धशीतलच्छायां प्रकटां रत्नदीपकैः |
80468 सुगुप्तां वनदेवीनामन्तःपुरकुटीमिव ॥ ५१ ॥
80469
80470 द्वारि सुस्निग्धशीतलच्छायाम् ॥ ५१ ॥
80471
80472 कुलम्बनाहिमालोकां नात्युष्णां नातिशीतलाम् |
80473 शारदस्योदितार्कस्य हेमगौरीं प्रभामिव ॥ ५२ ॥
80474
80475 कौ द्वारभूमौ लम्बन्ते प्रसरन्तीति कुलम्बनाः | अहिमाः
80476 शीतनिवारणमात्रक्षमा आलोका यस्याम् | अत एव नात्युष्णां नातिशीतलाम् |
80477 उदितार्कस्य बालसूर्यस्य | हेमेव गौरीं पीताम् ॥ ५२ ॥
80478
80479 बालालोकपरिम्लानां कोमलाशब्दमारुताम् |
80480 मञ्जरीजटिलोपेतां बालां मालावतीमिव ॥ ५३ ॥
80481
80482 बालेन आलोकेन परिम्लानां शुष्काम् | अनेन गुहा प्रा"मुखीति गम्यते | कोमलो
80483 मन्दः अशब्दश्च मारुतो यस्याम् | तेन प्रत्यग्भागेऽपि गवाक्षवत्ता गम्यते |
80484 मञ्जरीजटिलैस्तरुभिरुपेताम् | अनेन सुरभिता गम्यते | स्वयंवरोद्युक्तां
80485 मालावतीं बालां राजकन्यामिव स्थितामित्यर्थः ॥ ५३ ॥
80486
80487 उपशमपदवीमिवानुरूपां
80488 कमलजविश्रमणाय योग्यरूपाम् |
80489 कुसुमनिकरकोमलाभिरामां
80490 सरसिजकोटरकोमलां समन्तात् ॥ ५४ ॥
80491
80492 सरसिजकोटरमिव कोमलाम् | अत एव कमलजस्य धातुर्विश्रमणाय योग्यरूपाम्
80493 | समन्तात्कुसुमनिकरैश्च कोमलां रम्याम् | उपशमपदवीमिव
80494 सदैवाश्रयितुमनुरूपां कन्दरां प्रापेति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ५४ ॥
80495
80496 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०

80497 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उद्दालकमनोरथो नामैकपञ्चाशः
80498 सर्गः ॥ ५१ ॥
80499
80500 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
80501 उद्दालकमनोरथो नामैकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥
80502
80503
80504 द्विपञ्चाशः सर्गः ५२
80505
80506 स तां विवेश धर्मात्मा गन्धमादनकन्दराम् ।
80507 चित्रभ्रमणसंप्राप्तामलिः पद्मकुटीमिव ॥ १ ॥
80508
80509 गुहायामासनस्थेन समाधिं प्रविविक्षता ।
80510 चित्तप्रबोधनोपायाश्चिन्तिता इह वर्णिताः ॥ १ ॥
80511
80512 चित्रेण बहुविधेन भ्रमणेनान्वेषणेन । पद्मकुटीमिवेत्यनेन प्रविष्टस्य
80513 तत्र निरतिशयानन्दरसपानविश्रान्तिर्भविष्यतीति गम्यते ॥ १ ॥
80514
80515 समाधानोन्मुखतया प्रविशन्स व्यराजत ।
80516 सर्गव्यापारविरतावात्मपुर्यामिवाब्जजः ॥ २ ॥
80517
80518 आत्मनः पुर्यां सत्यलोकस्थायामपराजिताख्यायां
80519 भगवन्नाभिपद्मलक्षणायां वा ॥ २ ॥
80520
80521 चकारासनमम्लानैः पत्रैरन्तस्वगुच्छकम् ।
80522 मृदुमेघविधिर्वृन्दमम्भोदमिव तत्र सः ॥ ३ ॥
80523
80524 अन्ते मध्ये स्वं शरीरं गुच्छमिव यस्मिन्भासते तथाविधं अन्तेषु स्वानि
80525 तत्तत्पत्रसंबद्धानि पुष्पगुच्छानि वा यस्मिन् तथाविधमासनम् ।
80526 मेघान्विदधातीति मेघविधिरिन्द्रोऽम्भोदं मेघं वृन्दं कदम्बितमिव ।
80527 तत्पक्षे अन्तेषु प्रसृतानि स्वगुच्छानीव विद्युतो यस्मिन्निति योज्यम् ॥ ३ ॥
80528
80529 स तत्प्रस्तारयामास पृष्ठे चारु मृगाजितम् ।
80530 नीलरत्नतटे मेरुस्तारासारमिवाम्बरम् ॥ ४ ॥
80531
80532 तत्तस्यासनस्य पृष्ठे उपरि तत्स्वकक्षास्थं मृगाजिनमिति वा । तारा एव सारा
80533 बहुमूल्यरत्नानि यस्मिन् । अनेन तत्पृषताजिनमिति [पुरुषताजिनं इति
80534 पाठः] गम्यते ॥ ४ ॥
80535
80536 स तत्रोपाविशद्वृत्तीश्चेतसस्तनुतां नयन् ।
80537 अन्तःशुद्धवपुः शृङ्गे वृष्य मूक इवाम्बुदः ॥ ५ ॥
80538
80539 चेतसो वृत्तिर्जडविषयत्यागेन तनुतां लघुताम् । यथा अम्बुदो वृष्य
80540 वृष्ट्या स्वजाड्यं विहाय शुद्धवपुः शुभ्ररूपो मूको निर्गर्जनः सन्
80541 गिरिशृङ्गे उपविशति तद्वत् । वृष्येत्यसमासे ल्यप् छान्दसः । ऋष्यमूक इति
80542 पाठे ऋष्यमूकाख्ये सह्यशृङ्गे ॥ ५ ॥
80543
80544 बुद्धवत्सुदृढं बद्धपद्मासन उदङ्मुखः ।
80545 पार्ष्णिभ्यां वृषणौ धृत्वा चकार ब्राह्ममञ्जलिम् ॥ ६ ॥
80546
80547 बुद्धवत्प्रबुद्धकपिलादिवत् । पद्मासनग्रहणं सिद्धासनोपलक्षणम् ।
80548 पार्ष्णिभ्यां वृषणौ धृत्वेत्युक्तेस्तत्रैवोपपत्तेः । ब्राह्ममञ्जलिं

80549 ब्रह्मादिगुरुपरम्पराप्रणामाञ्जलिम् ॥ ६ ॥
80550
80551 वासनाभ्यः समाहृत्य मनोमृगमुपप्लुतम् ।
80552 निर्विकल्पसमाध्यर्थं चकारेमां विचारणाम् ॥ ७ ॥
80553
80554 उप समीपे विषयेषु प्लुतं धावितम् ॥ ७ ॥
80555
80556 अयि मूर्ख मनः कोऽर्थस्तव संसारवृत्तिभिः ।
80557 धीमन्तो न निषेवन्ते पर्यन्ते दुःखदां क्रियाम् ॥ ८ ॥
80558
80559 अयीति कोमलामन्त्रणे ॥ ८ ॥
80560
80561 अनुधावति यो भोगांस्त्यक्त्वा शमरसायनम् ।
80562 संत्यज्य मन्दारवनं स याति विषजङ्गलम् ॥ ९ ॥
80563
80564 मन्दारा देवतरुभेदास्तेषां वनम् ॥ ९ ॥
80565
80566 यदि यासि महीरन्ध्रं ब्रह्मलोकमथापि वा ।
80567 तन्न निर्वाणमायासि विनोपशमनामृतम् ॥ १० ॥
80568
80569 महीरन्ध्रं पातालम् । निर्वाणं निरतिशयसुखविश्रान्तिम् ॥ १० ॥
80570
80571 आशाशतावपूर्णत्वे त्वमेवं सर्वदुःखदम् ।
80572 त्यज्य याहि परं श्रेयः परमेकान्तसुन्दरम् ॥ ११ ॥
80573
80574 त्वं भोगाशाशतेनावपूर्णत्वे सति एवं प्रागुक्तरीत्या सर्वदुःखदं भवसि
80575 । अतः परं भोगाशास्त्यज्य त्यक्त्वा । ल्यप् छान्दसः ।
80576 निर्दुःखनिरतिशयानन्दरूपत्वादेकान्तसुन्दरं परं श्रेयो निर्वाणं याहि ॥
80577 ११ ॥
80578
80579 इमा विचित्राः कलना भावाभावमयात्मिकाः ।
80580 दुःखायैव तवोग्राय न सुखाय कदाचन ॥ १२ ॥
80581
80582 इष्टसंपादनं भावः अनिष्टनिवारणमभावः तत्प्रचुरा विचित्राः कलना
80583 विषयाः ॥ १२ ॥
80584
80585 शब्दादिकाभिरेताभिः किं मूर्ख हतवृत्तिभिः ।
80586 भ्रमस्यविरतं व्यर्थं मेघे मण्डूकिका यथा ॥ १३ ॥
80587
80588 हतशब्दो निन्दार्थः । मण्डूकिका यथा मेघे
80589 शब्दादिकाभिर्व्यर्थवृत्तिभिर्भ्रमति तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥
80590
80591 मनोमण्डूकिके व्यर्थमियन्तं कालमन्धया ।
80592 भ्रमन्त्या भुवनं क्षिप्रं किं समासादितं त्वया ॥ १४ ॥
80593
80594 तदेव स्पष्टमाह - मन इति । भुवनं जगज्जलं च ॥ १४ ॥
80595
80596 यस्मात्किंचिदवाप्नोषि यस्मिन्वहसि निर्वृतिम् ।
80597 तस्मिंश्चेतः शमे मूर्ख नानुबध्नासि किं पदम् ॥ १५ ॥
80598
80599 किंचिदवाङ्मनसगम्यं विदेहकैवल्यसुखम् । निर्वृतिं
80600 जीवन्मुक्तिविश्रान्तिसुखं वहसि प्राप्नोषि तस्मिन् शमे

80601 सर्ववृत्त्युपरमलक्षणे समाधौ हे चेतः पदं व्यवसायं किं
80602 नानुबध्नासि ॥ १५ ॥
80603
80604 आगत्य श्रोत्रतां मूर्ख व्यर्थोत्थानोपबृंहिताम् ।
80605 धिया शब्दानुसारिण्या मृगवन्मा क्षयं व्रज ॥ १६ ॥
80606
80607 कलना दुःखायैवेति यदुक्तं तत्प्रत्येकं दृष्टान्तोदाहरणैः प्रपञ्चयति
80608 - आगत्येत्यादिना । व्यर्थेन बहिर्मुखतालक्षणेनोत्थानेन
80609 उपबृंहितामुपचितां श्रोत्रेन्द्रियतादात्म्यापत्तिरूपां श्रोत्रतामागत्य
80610 प्राप्य । प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन्
80611 श्रोत्रं इति लिङ्गादात्मनः श्रवणादिकाले श्रोत्रादिभावः श्रुतेरिव भावः ।
80612 लुब्धकगीतघण्टास्वनमोहितमृगवत् ॥ १६ ॥
80613
80614 त्वक्तामागत्य दुःखाय स्पर्शोन्मुखतया धिया ।
80615 मूर्ख मा बद्धतामेहि गजीलुब्धगजेन्द्रवत् ॥ १७ ॥
80616
80617 त्वक्तां त्वगिन्द्रियताम् । गजी करेणुस्तस्यां तत्स्पर्शलुब्धगजेन्द्रवत् ।
80618 सुशिक्षितया करिण्या वनगजेन्द्रं प्रलोभ्याकृष्य गर्तपातादिना हस्तिपका
80619 बध्नन्तीति प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥
80620
80621 रसनाभावमागत्य गर्द्धेनान्ध दुरन्धसाम् ।
80622 मा नाशमेहि बडिशपिण्डीलम्पटमत्स्यवत् ॥ १८ ॥
80623
80624 हे अन्ध दुरन्धसां दुरन्नानां गर्द्धेनाभिलाषेण ॥ १८ ॥
80625
80626 चाक्षुषीं वृत्तिमाश्रित्य प्रभारूपचयोन्मुखीम् ।
80627 मा गच्छ दग्धतां मुग्ध कान्तिलुब्धपतङ्गवत् ॥ १९ ॥
80628
80629 चाक्षुषीं वृत्तिं चक्षुष्टाम् । प्रभा कान्तिस्तत्संबन्धी यो रूपचयो
80630 नानारूपभेदस्तदुन्मुखीं तत्प्रवणाम् ॥ १९ ॥
80631
80632 घ्राणमार्गमुपाश्रित्य शरीराम्भोजकोटरे ।
80633 गन्धोन्मुखतया बन्धं मा त्वं संश्रय भृङ्गवत् ॥ २० ॥
80634
80635 गजोन्मृदितपद्मगर्भस्थभृङ्गवत् ॥ २० ॥
80636
80637 कुरङ्गालिपतङ्गेभमीनास्त्वेकैकशो हताः ।
80638 सर्वैर्युक्तैरनर्थैस्तु व्याप्तस्याज्ञ कुतः सुखम् ॥ २१ ॥
80639
80640 एकैकसक्तयाप्येवमनर्थे सर्वसक्तस्य तव दुर्वारमेव
80641 निरतिशयदुःखमित्याह - कुरङ्गेति । अनर्थैरनर्थसाधनैः
80642 शब्दादिभिर्युक्तैर्मिलितैः । हे अज्ञेति चित्तसंबोधनम् ॥ २१ ॥
80643
80644 हे चित्त वासनाजालं बन्धाय भवतोहितम् ।
80645 स्वात्मनः सहजः फेनस्ततः कुकृमिणा यथा ॥ २२ ॥
80646
80647 कुत्सितेन कृमिणा कोशकारकीटेन सहजः स्वाभाविकः स्वलालाफेनः
80648 स्वात्मनो बन्धाय यथा कोशात्मना ततो विस्तारितस्तथा वासनाजालं स्वात्मनो
80649 बन्धाय ऊहितं कुवितर्कनिर्मितमित्यर्थः । भवतः अहितमिति वा छित्त्वा ततमिति
80650 लिङ्गविपरिणामेन योज्यम् ॥ २२ ॥
80651
80652 यदि शाम्यसि निर्मूलं तदनन्तो जयस्तव ॥ २३ ॥

कथं तर्हि प्रमादकृतस्यास्य बन्धस्य जयस्तत्राह - शरदभ्रेति |
प्रथमं कर्मोपासनादिभिः शरदभ्रवच्छुद्धिमागत्य ततः
श्रवणादिपरिपाकाज्ज्ञानोदयेन निर्मूलं यदि शाम्यसि तत्तदा अनन्तो जय
इत्यर्थः || २३ ||

क्षयोदयदशाधात्रीं पर्यन्तपरितापिनीम् |
जानन्नपि जगत्सृष्टिं न त्यक्ष्यसि विनंक्ष्यसि || २४ ||

वक्तव्यं सर्वं पिण्डीकृत्यकोक्त्याह - क्षयेति | क्षयोदयौ जन्ममरणे
दशा बाल्याद्या दारिद्र्याद्याश्च तासां धात्रीम् | पर्यन्ते मरणोत्तरमपि
नरकस्थावरादिगतिपरितापनशीलाम् | जगत्सृष्टिं जागतीं प्रवृत्तिम् || २४ ||

करोम्यथ किमर्थं वा तवैतदनुशासनम् |
विचारणवतः पुंसश्चित्तमस्ति हि नानघ || २५ ||

अथवा अहितस्य चित्तस्य नानुशासनं कार्यं किंतु बलान्निगृह्य
विचारेणोच्छेद एव कार्य इत्याशयेनाह - करोमीति | अनुशासनं
हितोपदेशम् || २५ ||

यावदज्ञानघनता तावत्प्रघनचित्तता |
यावत्प्रावृड्जलदता तावन्नीहारभूरिता || २६ ||

अथवा न चित्तोच्छेदेऽपि पृथग्यत्नः कार्यस्तस्य
मूलाज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायितया तदुच्छेदेनैवोच्छेदः साध्य
इत्याशयेनाह - यावदिति त्रिभिः || २६ ||

यावदज्ञानतनुता तावच्चित्तस्य तानवम् |
प्रावृट्परिक्षयो यावत्तावन्नीहारसंक्षयः || २७ ||

उत्तरौ यावत्तावदिति निपातौ यावांस्तावानित्यर्थकौ || २७ ||

यावत्तानवमायातं शुद्धं चित्तं विचारतः |
तावत्तत्क्षीणमेवाहं मन्ये शारदमेघवत् || २८ ||

तानवं वासनाक्षयेण सौक्ष्म्यम् || २८ ||

अनुशासनमेतद्यदसतो नश्यतोऽथ वा |
क्रियते तन्नभोवारिपवनाहननैः समम् || २९ ||

अविवेकिनश्चित्तमनुशासनायोग्यमेव विवेकिनस्तु नश्यदवस्थं नष्टं वा
तत्सुतरां तथेत्याशयेनाह - अनुशासनमिति | नभसो वारिणः पवनस्य च
आहननैस्ताडनैः समं व्यर्थमिति यावत् || २९ ||

तस्मात्संक्षीयमाणत्वात्त्यजामि त्वामसन्मयम् |
मौर्ख्यं परममेवाहुः परित्याज्यानुशासनम् || ३० ||

उक्तमेवानुवादेनोपसंहरति - तस्मादिति || ३० ||

निर्विकल्पोऽस्मि चिद्दीपो निरहंकारवासनः |
त्वयाहंकारबीजेन न संबद्धोऽस्म्यसन्मय || ३१ ||

80705 आत्मनस्तदसंबन्धदर्शनमेव तत्याग इत्याशयेनाह - निर्विकल्प इति ॥ ३१
80706 ।।
80707
80708 अयं सोऽहमिति व्यर्थं दुर्दृष्टिरवलम्बिता।
80709 त्वया मूढविनाशाय शङ्काविषविषूचिका ॥ ३२ ॥
80710
80711 मम कोऽपराधो येन मां विनाशाय परित्यजसीति
80712 चेद्देहादावहंतादुर्दृष्ट्यवलम्बनमेवेत्याह - अयमिति। सा च
80713 दुर्दृष्टिः शङ्काविषप्रयुक्ता विषूचिकेव मिथ्याहेतुकापि मूढानां
80714 विनाशायैव संपद्यत इत्यपराध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥
80715
80716 अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य तन्वीति मनसि स्थितिः।
80717 न संभवति बिल्वान्तर्वासितादन्तिनोर्यथा ॥ ३३ ॥
80718
80719 कुतो मिथ्यात्वमिति चेदनुपपन्नत्वादेवेत्याह - अनन्तस्येति। इति एवंरूपे
80720 परिच्छिन्ने मनसि तन्वी परिच्छिन्ना स्थितिर्देहाद्यहंभावेन स्थितिर्न संभवति
80721 नोपपद्यत इत्यर्थः। वासिता करिणी दन्ती च तयोर्बिल्वान्तस्थितिर्यथा न संभवति
80722 तथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥
80723
80724 महाश्वभ्रीव गम्भीरा दुःखदा वासनाश्रिता।
80725 त्वयैषा बत चित्तेति नैनामनुसराम्यहम् ॥ ३४ ॥
80726
80727 चित्तस्य त्याज्यत्वे हेत्वान्तरमप्याह - महाश्वभ्रीति। हे चित्त त्वया महती
80728 श्वभ्री जीर्णकूपादिरिव गम्भीरा अदृश्यतला
80729 कामक्रोधलोभादिसर्पवृश्चिकपिशाचालयत्वाद्दुःखदा दुर्वासनैव
80730 स्वाल्पत्वेनाश्रिता। वतेति खेदे। अहं तु एनां नानुसरामीति तदनुसारिणं त्वां
80731 त्यजामीत्यर्थः ॥ ३४ ॥
80732
80733 कः किलायं मुधा मोहो बालस्येवाविचारिणः।
80734 अयं सोऽहमिति भ्रान्तिस्त्वहंतापरिकल्पिता ॥ ३५ ॥
80735
80736 किं चायं देहः स आत्माहमिति भ्रान्तिस्तु या त्वया अहंतापरिकल्पिता अयं
80737 बालस्येवाविचारिणो मोहो विचारिणो मम कः किल। न कश्चिदपीति नास्त्येवेत्यर्थः
80738 ॥ ३५ ॥
80739
80740 पादाङ्गुष्ठाच्छिरो यावत्कणशः प्रविचारितम्।
80741 न लब्धोऽसावहं नाम कः स्यादहमिति स्थितः ॥ ३६ ॥
80742
80743 तन्नास्तित्वमेव विमृश्य विशदयति - पादाङ्गुष्ठादित्याना। कणशो
80744 विविच्येति शेषः ॥ ३६ ॥
80745
80746 भरिताशेषदिक्कुञ्जं यत्स्यामेकं जगत्त्रये।
80747 संवेदनमसंवेद्यं सर्वत्रविगतात्मकम् ॥ ३७ ॥
80748
80749 यद्यहंपदार्थो नास्त्येव तर्हि कस्त्वं तत्राह - भरितेति द्वाभ्याम्।
80750 भरिताशेषदिक्कुञ्जं दिक्कृतपरिच्छेदरहितम्। एकं वस्तुकृततद्रहितम्।
80751 असंवेद्यं क्रमसंवेद्यावस्थात्रयलक्षणकालकृतपरिच्छेदशून्यम्। अत
80752 एव सर्वत्र सर्वेषु प्रकारेषु विगतो वस्त्वन्तरात्मा यस्य। ईदृशं
80753 संवेदनमेवाहं स्यामित्यर्थः ॥ ३७ ॥
80754
80755 दृश्यते यस्य नेयत्ता न नाम परिकल्पना।
80756 नैकता नान्यतैवेह न महत्ता न चाणुता ॥ ३८ ॥

80757
80758 इयत्ता परिच्छिन्नं रूपम्। एकता एकत्वसंख्या। अन्यता अदन्यसंख्या।
80759 महत्ताणुते परिमाणे॥ ३८॥
80760
80761 वेद तत्त्वां स्वसंवेद्यमाततं दुःखकारणम्।
80762 विवेकजेन बोधेन तदिदं हन्यसे मया॥ ३९॥
80763
80764 यतोऽहं संवेदनात्मा तत्तस्मात्साक्षिभूतेन स्वेन संवेद्यं त्वां चित्तं वेद
80765 पश्यामि। ततो दुःखकारणत्वादेव इदं वक्ष्यमाणं विवेकमादाय हन्यसे
80766 ॥ ३९॥
80767
80768 इदं मांसमिदं रक्तमिमान्यस्थीनि देहके।
80769 इमे ते श्वासमरुतः कोऽसावहमिति स्थितः॥ ४०॥
80770
80771 विवेचनप्रकारमेव दर्शयति - इदमित्यादिना॥ ४०॥
80772
80773 स्पन्दो हि वातशक्तीनामवबोधो महाचितः।
80774 जरा मृतिश्च कायेऽस्मिन्कोऽसावहमिति स्थितः॥ ४१॥
80775
80776 स्पन्दांशः सर्वोऽपि वातशक्तीनां प्राणानाम्। अवबोधांशस्तु महाचितः
80777 परमात्मनः। जरा मृतिश्चेत्येते कायकोटौ॥ ४१॥
80778
80779 मांसमन्यदसृक्कान्यदस्थीन्यन्यानि चित्त हे।
80780 बोधोऽन्यः स्पन्दनं चान्यत्कोसावहमिति स्थितः॥ ४२॥
80781
80782 अन्यदहंपदार्थाद्व्यतिरिक्तम्॥ ४२॥
80783
80784 इदं घ्राणमियं जिह्वा त्वगियं श्रवणे इमे।
80785 इदं चक्षुरसौ स्पर्शः कोऽसावहमिति स्थितः॥ ४३॥
80786
80787 यथाभूततया नाहं मनो न त्वं न वासना।
80788 आत्मा शुद्धचिदाभासः केवलोऽयं विजृम्भते॥ ४४॥
80789
80790 यथाभूततया परमार्थतया विचारे मनः अहं न। न त्वं चित्तमहं
80791 वासनापि नाहम्। आत्मा तु सर्वथा अहंतया न स्पृष्ट इत्याह - आत्मेति॥ ४४
80792 ।।
80793
80794 अहमेवेह सर्वत्र नाहं किंचिदपीह वा।
80795 इत्येव सन्मयी दृष्टिर्नेतरो विद्यते क्रमः॥ ४५॥
80796
80797 तस्मिन्नात्मनि यद्यध्यारोपदृष्टिस्तर्ह्यहमेव सर्वत्राधिष्ठानमिति
80798 सर्वमेवाहम्। यद्यपवाददृष्टिस्तर्हि नाहं किंचिदपीति
80799 नैकदेहमात्रपरिच्छिन्नाहंभावलक्षण इतरोऽहंकारक्रमो विद्यत इत्यर्थः
80800 ॥ ४५॥
80801
80802 चिरमज्ञानधूर्तेन पोथितोऽस्मि त्वहंतया।
80803 वृकेण दृप्तेनाटव्यां लब्धेन पशुपोतकः॥ ४६॥
80804
80805 अज्ञानलक्षणेन धूर्तेन कितवेनाहंतया वञ्चनया चिरं पोथितः
80806 संक्लेशितोऽस्मि। लब्धेनेति भावे क्तः। विप्रलम्भेनेत्यर्थः। मृगपोतक इवेति
80807 शेषः। लब्ध्वेव इति पाठः साधुः। पोतको वत्सः॥ ४६॥
80808

80809 दिष्ट्येदानीं परिज्ञातो मयैवाज्ञानतस्करः।
80810 पुनर्न संश्रयाम्येनं स्वरूपार्थापहारिणम्॥ ४७॥
80811
80812 स्वं पारमार्थिकं यद्रूपं तल्लक्षणस्यार्थस्य धनस्यापहारिणम्॥ ४७॥
80813
80814 निर्दुःखो दुःखयोग्यस्य नाहं तस्य न चैष मे।
80815 कश्चिद्भवति शैलस्य तत्स्थ एव यथाम्बुदः॥ ४८॥
80816
80817 परस्परविरुद्धस्वभावयोः संबन्धोऽपि नास्ति दूरे ऐक्यमित्याशयेनाह -
80818 निर्दुःख इति। शैलस्याम्बुदो यथा कश्चिदपि न भवति तद्वत्॥ ४८॥
80819
80820 भूत्वा त्वहमिदं वच्मि वेद्मि तिष्ठामि यामि च।
80821 आत्मावलोकनेनाहमनहंकारतां गतः॥ ४९॥
80822
80823 यदि ते सर्वथाहंकारादिर्नास्ति तर्हि कथं वचनादिना व्यवहरसि तत्राह -
80824 भूत्वेति। नट इव तात्कालिकेन तद्भावकल्पनेनाहंकारो भूत्वा इदं
80825 त्वदुपदेशवचनादि वच्मि चक्षुरादिना वेद्मि॥ ४९॥
80826
80827 नूनमेवाहमेवैते मन्ये ज्ञाश्चक्षुरादयः।
80828 यान्तु तिष्ठन्तु वा देहे ममैते तु न किंचन॥ ५०॥
80829
80830 नूनं निश्चितमेव मन्ये। इमे चक्षुरादयस्तत्त्वतोऽहमेव। यदि
80831 मद्व्यतिरिक्तास्तर्ह्यज्ञा जडा देहे तिष्ठन्तु यान्तु वा नैते मम किंचनेत्यर्थः
80832 ॥ ५०॥
80833
80834 कष्टं कोऽयमहं नाम कथं केनोपकल्पितः।
80835 जगद्बालकवेतालस्तालोत्तालातुलाकृतिः॥ ५१॥
80836
80837 तालादप्युत्ताला दीर्घा अतुला आकृतिर्यस्य॥ ५१॥
80838
80839 एतावन्तं चिरं कालं व्यर्थमालुठितोऽवटे।
80840 अहमत्र तृणोन्मुक्ते दुरद्रौ हरिणो यथा॥ ५२॥
80841
80842 इदानीं प्राक्तनीमविचारदशामनुशोचति - एतावन्तमिति॥ ५२॥
80843
80844 स्वार्थमालोकने चक्षुर्यदितून्मुखतां गतम्।
80845 तदहं नाम कोसौ स्याद्योऽस्मिन्दुःखे न मोहितः॥ ५३॥
80846
80847 इदानीं प्रतीन्द्रियविषयसंबन्धमहंप्रत्ययास्पदं मृगयति -
80848 स्वार्थमित्यादिना॥ ५३॥
80849
80850 स्पर्शनाय निजे तत्त्वे यदि जाता त्वगुन्मुखी।
80851 तत्कोयं स्यादहं नाम कुपिशाच इवोदितः॥ ५४॥
80852
80853 निजे तत्त्वे विषये॥ ५४॥
80854
80855 रसेष्वभिनिषण्णेऽस्मिन्स्वक्रमे रसनेन्द्रिये।
80856 अहं मृष्टभुगित्येष कुतस्त्यः कुत्सितो भ्रमः॥ ५५॥
80857
80858 स्वक्रमे स्वविषये। सामान्ये एकवचनं पदसंस्कारपक्षाश्रयात्॥ ५५॥
80859
80860 शब्दशक्तिं गते श्रोत्रे वराके स्वार्थपीडिते।

80861 तदहंकारदुःखस्य निर्बीजस्य क आगमः ॥ ५६ ॥
80862
80863 शब्दशक्तिं शब्दलक्षणविषयम् । स्वार्थः श्रवणतृष्णा तेन पीडिते
80864 वशीकृते । आगमः प्रसङ्गः ॥ ५६ ॥
80865
80866 आत्मंभरित्वेन निजे घ्राणे स्वं गन्धमागते ।
80867 अहं घ्रातेति यो माता तं चौरं नैव वेद्म्यहम् ॥ ५७ ॥
80868
80869 आत्मंभरितया स्वोदरपूरकतया गर्धेनेति यावत् । मातात्राभिमन्ता ॥ ५७ ॥
80870
80871 मृगतृष्णाक्रमेणैषा भावना व्यर्थभाविनी ।
80872 भावस्तस्यामसत्यायां यः सोऽयमिति संभ्रमः ॥ ५८ ॥
80873
80874 एषा उक्तस्थलेषु प्रसिद्धा भावना अहंताकल्पना । तस्यां
80875 भावनायामसत्यायां निर्विषयायां सत्यामयं देहः सः अहमिति भावः ।
80876 संभ्रमो भ्रान्तिरेवेति सर्वथा देहाहंभाववासना त्याज्येत्यर्थः ॥ ५८ ॥
80877
80878 वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियैः स्वतः ।
80879 प्रवर्तते बहिः स्वार्थे वासना नात्र कारणम् ॥ ५९ ॥
80880
80881 ननु वासनाभावे बाह्यप्रवृत्तीनां सर्वतोपरमः स्यादिति जीवनमेव
80882 पुरुषस्य न स्यात्तत्राह - वासनाहीनमपीति । एतत् शरीरं स्वार्थे जीवनहेतौ
80883 कर्मणि वासनाहीनमपि प्रवर्तते । दामव्यालकटानां
80884 प्राग्युद्धादिप्रवृत्तिवर्णनादिति भावः ॥ ५९ ॥
80885
80886 वासनारहितं कर्म क्रियते ननु चित्त हे ।
80887 केवलं नानुभूयन्ते सुखदुःखदृशोऽग्रगाः ॥ ६० ॥
80888
80889 यदि प्रवर्तते तर्हि तत्प्रयुक्तं दुःखमपि भविष्यत्येवेति वासनात्यागात्को
80890 गुणस्तत्राह - वासनेति । तात्कालिकभोगाभासे अहं दुःखीति नाभिमानः
80891 अग्रगाः भाविन्यस्तु सुखदुःखदृशो नानुभूयन्त इति तत्प्रयुक्ता
80892 शोकमोहभयविषादचिन्तोद्वेगादिसर्वसंतापशान्तिरेवास्य गुण इति भावः ॥
80893 ६० ॥
80894
80895 तस्मान्मूर्खाणीन्द्रियाणि त्यक्त्वान्तर्वासनां निजाम् ।
80896 कुरुध्वं कर्म हे सर्वं न दुःखं समवाप्स्यथ ॥ ६१ ॥
80897
80898 इदानीमिन्द्रियाणि संबोध्यामुमर्थं विविच्योपदिशति - तस्मादित्यादिना ॥ ६१
80899 । ।
80900
80901 भवद्भिरेव दुःखाय वासनावासिता मुधा ।
80902 बालैः पङ्कक्रीडनकं विनाशेनेव खिन्नता ॥ ६२ ॥
80903
80904 बालैः प्रथमं पङ्कक्रीडनकमिव पश्चात्तद्विनाशेन खिन्नतेव च
80905 भवद्भिर्विषयार्जने तद्विनाशे च दुःखायैव भोगवासनाऽज्ञात्मनि
80906 वासितेत्यर्थः ॥ ६२ ॥
80907
80908 वासनाद्या दृशः सर्वा व्यतिरिक्तास्तु नात्मनः ।
80909 जलादिव तरङ्गाद्या ज्ञस्यैवान्यस्य नानघ ॥ ६३ ॥
80910
80911 अत एव विदुषामज्ञानबाधिताः सह स्वकार्यैः शुद्धात्मैव संपन्ना इति न
80912 पृथक्संतीत्याह - वासनाद्या इति । आद्यपदेन

80913 तत्कार्यरागप्रवृत्त्यादिर्गृह्यते |ज्ञस्यैव ता न सन्ति
80914 नान्यस्याज्ञस्येत्यर्थः || ६३ ||
80915
80916 तृष्णयैव विनष्टाः स्थ व्यर्थमिन्द्रियबालकाः |
80917 कोशकारकुकृमयस्तन्तुनेव स्वयंभुवा || ६४ ||
80918
80919 अत एवाज्ञैस्तृष्णयैवेन्द्रियाणि नाशितानीत्याह - तृष्णयैवेति |
80920 स्वयंभुवा स्वत एवोद्भूतया || ६४ ||
80921
80922 तृष्णयैवेह लुठथ जरामरणसंकटे |
80923 भ्रमद्दृष्ट्येव शिखरिपथिकाः श्वभ्रभूमिषु || ६५ ||
80924
80925 इह अधःसंसारशिलाकण्टकभुवि लुठथ | यथा शिखरिपथिकाः
80926 पर्वतशिखरे गच्छन्तः पित्तवशाद्भ्रमन्त्या दृष्ट्या शिखरात्पतिता अधो
80927 विषमेषु लुठन्ति तद्वत् || ६५ ||
80928
80929 वासनैवेह भवतां हेतुरेकत्र बन्धने |
80930 रज्जुः शून्याशयप्रोता मुक्तानामातता यथा || ६६ ||
80931
80932 यथा मुक्तानां शून्ये छिद्रिते आशये गर्भे प्रोता आतता दीर्घा
80933 रज्जुस्तन्तुर्बन्धने हेतुस्तद्वत् || ६६ ||
80934
80935 कल्पनामात्रकलिता सत्यैषा हि न वस्तुतः |
80936 असंकल्पनमात्रेण दात्रेणेव विलूयते || ६७ ||
80937
80938 कल्पनाद्भ्रान्तिस्तन्मात्रेण कलिता संपादिता | एषा वासना || ६७ |
80939
80940 एषा हि भवतामेव विमोहाय क्षयाय च |
80941 वातलेखेव दीपानां स्फुरतामपि तेजसाम् || ६८ ||
80942
80943 भवतां चित्तेन्द्रियाणाम् | वर्धमाना विमोहाय | क्षयाय मरणादिदुःखाय |
80944 स्फुरतां तेजसामुल्काविद्युदादीनामपि || ६८ ||
80945
80946 हे चित्त सर्वेन्द्रियकोश तस्मा-
80947 त्सर्वेन्द्रियैरैक्यमुपेत्य नूनम् |
80948 आलोक्य चात्मानभसत्स्वरूपं
80949 निर्वाणमेवामलबोधमास्स्व || ६९ ||
80950
80951 तस्मादुक्तहेतोः सर्वेन्द्रियाणां कोशवदाधार हे चित्त त्वं सर्वेन्द्रियैः सह
80952 ऐक्यमैकमत्यमुपेत्य नूनं निश्चयेनात्मानं स्वमसत्स्वरूपं
80953 मिथ्याभूतमित्यालोक्य स्वसाक्षिनिर्वाणमलबोधमात्रं तत्त्वतो भूत्वा आस्स्व
80954 न भूयश्चित्तरूपमादत्स्वेत्यर्थः || ६९ ||
80955
80956 विषयविषविषूचिकामनन्तां
80957 निपुणमहंस्थितिवासनामपास्य |
80958 अभिमतपरिहारमन्त्रयुक्त्या
80959 भव विभवो भगवान्भियामभूमिः || ७० ||
80960
80961 सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञाभिमता ये द्वैतवासनापरिहारास्तल्लक्षणया
80962 अभिलषितविषयत्यागलक्षणया मन्त्रयुक्त्या
80963 अनन्तामसंख्यदुःखामहंस्थितिरहंकारस्तद्वासनालक्षणां
80964 विषमविषसदृशाज्ञानप्रयुक्तां विषूचिकां निपुणमपास्य विभवो

विसंसारः सन् भियां मरणादिसर्वभयानामभूमिरनास्पदं
भगवान्पूर्णानन्दात्मैव भवेत्यर्थः ॥ ७० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उपशमप्रकरणे
उद्दालकविचारो नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
उद्दालकविचारो नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३

उद्दालक उवाच ।

अपारपर्यन्तवपुः परमाण्वणुरेव च ।
चिदचेत्या तदाक्रान्तौ न शक्ता वासनादयः ॥ १ ॥

वासनाभिरलेपित्वमहंकारेण चात्मनः ।
शरीरमनसोर्वैरमित्याद्यत्रोपपाद्यते ॥ १ ॥

परिच्छिन्नस्तिलादिः कुसुमादिभिर्वास्यते आत्मपितु(?) *?
विद्यते पारं परावधिः पर्यन्ताः पूर्वपश्चिमपार्श्वविधयश्च
यस्यास्तथाविधस्वरूपा । तथा स्थूलाः पृथिव्यप्तेजोवायवः कस्तूर्यादिना
वास्यन्ते चित्तु परमाणोरपञ्चीकृताकाशादव्याकृताकाशाच्चाणुः
सूक्ष्मतमा अतस्तस्या आक्रान्तौ ईषदपि स्पर्शे वासनादयो न शक्ता इत्यर्थः ।
साक्षत्तत्स्पर्शाशक्तावपि तच्चेत्यस्पर्शद्वारा
तत्संबन्धप्रसक्तिशङ्कावारणाय विशिनष्टि - अचेत्येति ॥ १ ॥

मनः शेमुष्यहंकारप्रतिबिम्बैर्जडेन्द्रियैः ।
वासनाविततः शून्या वेतालत्रासनोद्यताः ॥ २ ॥

ननु त्वदप्रकाशितविषये वासनोदयादर्शनात्त्वयैव वितातास्ताः कथं
त्वदस्पर्शिन्यस्तत्राह - मन इति । न मया ताः विततः किंतु
जडेन्द्रियैरुपात्तानां विषयाणां शेमुष्यां बुद्धौ अहंकारे च
चित्प्रतिबिम्बैर्हेतुभिस्तत्सूक्ष्मावस्थारूपा अत एव शून्या असद्रूपा अपि वेताला
इव त्रासनोद्यता वासनावितता विस्तारिता मनः अनुभवतीति परेणान्वयः ॥ २ ॥

तत्कृतेभ्यो विचारेभ्योऽनुभूतेभ्योऽपि भूरिशः ।
भूयोऽप्यनुभवत्यन्तरहं हि चिदलेपिका ॥ ३ ॥

जागरे भूरिशः कृतेभ्यो विषयविचारेभ्योऽनुभूतेभ्यश्च विषयेभ्यो
भूयोऽपि स्वप्नेऽन्तर्नाडीच्छिद्रान्तर्वासनामयानेव विषयांस्तन्मनः
अनुभवति । नच बुद्ध्यहंकारकृतेन मनोनुभूतेन वा मम लेपः । हि
यस्मादलेपिका चेदेवाहं न मन आदिसंघातात्मेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः ##-
। ।

स्वदुर्भावोपरचितां देहः संसारसंस्थितिम् ।
गृह्णात्वथ त्यजतु वाप्यहं हि चिदलेपिका ॥ ४ ॥

एवं स्थूलदेहकृतेनापि न लेप इत्याह - स्वदुर्भावेति । दुर्भावा
दुश्चेष्टास्तैरुपरचिताम् ॥ ४ ॥

81017 चितो न जन्ममरणे सर्वगायाश्रितः किल।
81018 किं नाम म्रियते जन्तुर्मार्यते केन वापि किम्॥ ५॥
81019
81020 अत एव जन्ममरणे अपि स्वस्य न स्त इत्याह - चित इति। सर्वगत्वाच्चित्त्वाच्चेति
81021 हेतुगर्भे विशेषणे इति द्योतनाय किलेति निपातः। अविनाश्यदिवितीयात्मदर्शने
81022 वध्यघातकबुद्धिर्निर्विषयैव संपद्यत
81023 इत्यात्यन्तिकाभयसिद्धिरित्याशयेनाह - किं नामेति॥ ५॥
81024
81025 चितो न जीवितेनार्थः सर्वात्मा सर्वजीवितम्।
81026 किं प्राप्स्यति कदात्मैषा प्रायता यदि जीवितम्॥ ६॥
81027
81028 यस्य हि जीवितेनार्थास्तस्य मरणाद्भयं स्यान्न त्वसौ चित इत्याह - चित इति।
81029 यतः सर्वात्मा चिदेव सर्ववस्तूनां जीवितम्। एवमस्याः सर्वदेशकालवस्तुषु
81030 प्रायता विस्तृता स्वरूपचिदेव यदि जीवितं तदा तेन जीवितेन कदा
81031 किमन्यदप्राप्तं प्राप्स्यति यदर्थं तदिच्छेत्यर्थः॥ ६॥
81032
81033 जीव्यते म्रियते चेति कुविकल्पकमालिनी।
81034 कलना मनसामेव नात्मनो विमलात्मनः॥ ७॥
81035
81036 मरणजीवनयोर्मनःकल्पनामात्रत्वादपि न तद्द्वेषवाञ्छाप्रसक्तिरित्याह
81037 - जीव्यत इति॥ ७॥
81038
81039 यो ह्यहंभावतां प्राप्तो भावाभावैः स गृह्यते।
81040 आत्मनो नास्त्यहंभावो भावाभावाः कुतोऽस्य ते॥ ८॥
81041
81042 यो हि देहाहंभावतां प्राप्तः स
81043 देहभावाभावरूपैर्जन्ममरणैर्गृह्यते॥ ८॥
81044
81045 अहंभावो मुधा मोहो मनश्च मृगतृष्णिका।
81046 जडः पदार्थसंभारः कस्याहंकारभावना॥ ९॥
81047
81048 देहाहंभावना किमहंकारस्य उत मनस उत पदार्थवर्गस्य। तत्राद्यौ न
81049 प्रमाणवेद्यावित्यसद्रूपौ। पदार्थास्त्वत्यन्तजडा नाभिमानयोग्या इति
81050 निर्विषया निराश्रया च सेत्याह - अहंभाव इति। अहंभावोऽहंकारः॥ ९॥
81051
81052 रक्तमांसमयो देहो मनो नष्टं विचारणात्।
81053 जडाश्चित्तादयः सर्वे कुतोऽहंभावभावना॥ १०॥
81054
81055 उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेण विस्तरेणाह - रक्तेत्यादिना॥ १०॥
81056
81057 आत्मंभरितया नित्यमिन्द्रियाणि स्थितान्यलम्।
81058 पदार्थाश्च पदार्थत्वे कुतोऽहंभावभावना॥ ११॥
81059
81060 आत्मंभरितया स्वस्वविषयमात्रव्यापृततालक्षणस्वोदरमात्रपूरकतया
81061 नाहंकारपुष्टिलक्षणपरोपकारितयेत्यर्थः। पदार्थत्वे पदार्थस्वरूपे॥ ११
81062 ।।
81063
81064 गुणा गुणार्थे वर्तन्ते प्रकृतौ प्रकृतिः स्थिता।
81065 सदेव सति विश्रान्तं कुतोऽहंभावभावना॥ १२॥
81066
81067 गुणाः सत्त्वादयो गुणानामर्थे प्रकाशप्रवृत्तिमोहलक्षणे स्वव्यापारे।
81068 प्रकृतौ गुणसाम्यावस्थालक्षणे स्वभावे। प्रकृतिः प्रधानाख्या माया।

81069 सद्ब्रह्म सति स्वात्मभूते सत्स्वभावे एव विश्रान्तम् ॥ १२ ॥
81070

81071 सर्वगं सर्वदेहस्थं सर्वकालमयं महत् ।
81072 केवलं परमात्मानं चिदात्मैवेह संस्थितः ॥ १३ ॥
81073

81074 इहास्मिन्देहे यश्चिदात्मा सोऽपि सर्वगत्वादिविशेषणं परमात्मानमेवाहमिति
81075 संधाय स्थितः । सोऽपि नाहंकारास्पदमित्यर्थः ॥ १३ ॥
81076

81077 एवं किमाकृतिः को वा किमादेशश्च किंकृतः ।
81078 किंरूपः किंमयः कोहं किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥ १४ ॥
81079

81080 एवं सति अहमित्येतद्देहमात्राभिमानी किमाकृतिः किंजातीयः
81081 कीदृशसंस्थानो वा तत्त्वतः को वा किमादेशः क इति निर्देशार्हः केन हेतुना
81082 वा कृतः किंवर्णः कस्य विकारः । तद्भावेन किं वा गृह्णामि अतद्भावेन
81083 किं वा त्यजामि ॥ १४ ॥
81084

81085 तेनाहं नाम नेहास्ति भावाभावोपपत्तिमान् ।
81086 अनहंकाररूपस्य संबन्धः केन मे कथम् ॥ १५ ॥
81087

81088 अतो निर्वक्तुमयोग्यत्वान्मिथ्यैवाहंकार इति नात्मनस्तत्संबन्ध इत्याह -
81089 तेनेति । भावत्वे अभावत्वे वा उपपत्तिमान् ॥ १५ ॥
81090

81091 असत्यलमहंकारे संबन्धः कस्य केन कः ।
81092 संबन्धाभावसंसिद्धौ विलीना द्वित्वकल्पना ॥ १६ ॥
81093

81094 द्वित्वकल्पना त्वमहमिति द्वैविध्यकल्पना ॥ १६ ॥
81095

81096 एवं ब्रह्मात्मकमिदं यत्किंचिज्जगति स्थितम् ।
81097 सदेवास्मि तदेवास्मि परिशोचामि किं मुधा ॥ १७ ॥
81098

81099 एवं सद्वस्तुव्यतिरिक्तेदंपदार्थपरिमार्गणेऽपि तस्य मिथयत्वमेव
81100 पर्यवस्यतीति सद्ब्रह्माद्वैतसाम्राज्यं प्रतिष्ठितमिति न शोकस्यावकाश
81101 इत्याह - एवमिति ॥ १७ ॥
81102

81103 एकस्मिन्नेव विमले पदे सर्वगते स्थिते ।
81104 अहंकारकलङ्कस्य कथं नामोदयः कुतः ॥ १८ ॥
81105

81106 सदद्वैतसिद्धिबलादप्यहंकारो निरसितुं शक्य इत्याशयेनाह -
81107 एकस्मिन्निति ॥ १८ ॥
81108

81109 नास्त्येव हि पदार्थश्रीरात्मैवास्तीह सर्वगः ।
81110 पदार्थलक्ष्म्यां सत्यां च संबन्धोस्ति न कस्यचित् ॥ १९ ॥
81111

81112 अस्तु वा पदार्थलक्ष्मीस्तथापि संबन्धो दुर्वच इति न
81113 तत्साधकप्रमाणादिप्रसरात्तत्सिद्धिरिति प्रौढिं निदर्शयन्नाह -
81114 पदार्थलक्ष्म्यामिति ॥ १९ ॥
81115

81116 इन्द्रियैरिन्द्रियैरङ्गैर्मनो मनसि वल्गति ।
81117 चिदलिप्तवपुः केन संबन्धः कस्य किं कथम् ॥ २० ॥
81118

81119 असंबन्धमेवोपपादयति - इन्द्रियैरिति । अङ्गैः स्वावयवत्वेन
81120 कल्पितैरिन्द्रियैरिन्द्रियैः सर्वेन्द्रियैर्मनो मनस्येव स्वप्नवद्वल्गति न

81121 बाह्यार्थान्स्प्रष्टुं क्षमते। चित्तु इन्द्रियैर्बाह्यार्थैश्च
81122 अलिप्ततनुरसङ्गस्वभावा। एवंच कस्य केन सह संबन्धः कथं वा केन
81123 वा सिद्ध्यतीत्यर्थः॥ २०॥
81124
81125 उपलायःशलाकानां संबन्धो न यथा मिथः।
81126 तथैकत्रापि दृष्टानां देहेन्द्रियमनश्चिताम्॥ २१॥
81127
81128 असंबन्धे दृष्टान्तमाह - उपलेति॥ २१॥
81129
81130 असदभ्युत्थिते व्यर्थमहंकारमहाभ्रमे।
81131 ममेदमिदमस्येति विपर्यस्तमिदं जगत्॥ २२॥
81132
81133 कुतस्तर्हि लौकिकानां ममेदं धनमित्यादिव्यवहारस्तत्राह - असदिति।
81134 विपर्यस्तं भ्रान्तम्॥ २२॥
81135
81136 अतत्त्वालोकजातेयमहंकारचमत्कृतिः।
81137 तापेन हिमलेखेव तत्त्वालोके विलीयते॥ २३॥
81138
81139 आत्मनो व्यतिरेकेण न किंचिदपि विद्यते।
81140 सर्वं ब्रह्मेति मे तत्त्वमेतत्तद्भावयाम्यहम्॥ २४॥
81141
81142 इति मे मम प्रतीचस्तत्त्वं यदनुभवसिद्धं वा तत्त्वम्॥ २४॥
81143
81144 अहंकारभ्रमस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत्।
81145 अपुनःस्मरणं मन्ये नूनं विस्मरणं वरम्॥ २५॥
81146
81147 इदानीमहंकारमार्जनोपायमाह - अहंकारेति। प्राग्व्याख्यातम्॥ २५॥
81148
81149 समूलं संपरित्यज्य चिरायाहंकृतिभ्रमम्।
81150 तिष्ठाम्यात्मनि शान्तात्मा शरत्खं शरदीव खे॥ २६॥
81151
81152 शरत्खं शरदि खे निर्मले स्वस्वभाव इव॥ २६॥
81153
81154 ददात्यनर्थनिचयं विस्तारयति दुष्कृतम्।
81155 विस्तारयति संतापमहंभावोनुसंहितः॥ २७॥
81156
81157 सति तस्मिन्का क्षतिस्तामाह - ददातीत्यादिना॥ २७॥
81158
81159 स्फुरत्यहंकारघने हृद्व्योम्नि सलिलात्मनि।
81160 विकसत्यभितः कायकदम्बे दोषमञ्जरी॥ २८॥
81161
81162 सलिलात्मनि दुर्वासनासलिलगर्भे॥ २८॥
81163
81164 मरणं जीवितोपान्तं जीवितं मरणान्तगम्।
81165 भावोऽभावाद्व्यवच्छिन्नः कष्टेयं दुःखवेदना॥ २९॥
81166
81167 मरणं मरणादिपारलौकिकदुःखम्। जीवितं पुनर्जन्म तदुपान्तं
81168 तदवधिकम्। एवं जीवितमैहिकदुःखं मरणान्तगं मरणावधिकम्।
81169 भावो भोग्यवर्गः अभावान्नाशाद्व्यवच्छिन्नः खण्डितः॥ २९॥
81170
81171 इदं लब्धमिदं प्राप्स्यामीत्यार्तिर्दाहकारिणी।
81172 न शाम्यत्यर्करत्नानां ग्रीष्मेऽग्निरिव दुर्धियाम्॥ ३०॥

81173
81174 अर्करत्नानां सूर्यकान्तमणीनां ग्रीष्मकाले अग्निरिव न शाम्यति
81175 नित्यमुद्भवत्येवेत्यर्थः ॥ ३० ॥
81176
81177 नास्तीदमिदमस्तीति चिन्ता धावत्यहंकृतिम् ।
81178 जडाशया जडामभ्रमाला शैलावलीमिव ॥ ३१ ॥
81179
81180 जडाशया जडाश्रया जलाश्रया च । धावत्यनुसरति । शैलावलीपक्षे जडां
81181 गुरुतराम् ॥ ३१ ॥
81182
81183 अहंभावे परिक्षीणे शुष्कः संसारपादपः ।
81184 भूयः प्रयच्छत्यरसो न पाषाणवदङ्कुरम् ॥ ३२ ॥
81185
81186 न प्रयच्छति न जनयति । यतः अरसः रागलक्षणाङ्कुरजननशक्तिशन्यः अत
81187 एव पाषाण तुल्यः ॥ ३२ ॥
81188
81189 स्वतृष्णाकृष्णभोगिन्यो देहद्रुमकृतालयाः ।
81190 क्वापि यान्ति विचारात्मन्यागते विनतासुते ॥ ३३ ॥
81191
81192 विचारात्मनि विचाररूपे । विनतासुते गरुडे ॥ ३३ ॥
81193
81194 असदभ्युत्थिते विश्वे तज्जाते भ्रमसन्मये ।
81195 असन्मयपरिस्पन्दे त्वहं त्वं चेति कः क्रमः ॥ ३४ ॥
81196
81197 असतो मिथ्याभूतादज्ञानादभ्युत्थिते अत एव भ्रमादध्यासादेव सन्मये ।
81198 विश्वस्यासत्त्वेपि तत्प्रयुक्तो व्यवहारः सत्यः स्यादित्यत आह -
81199 असन्मयपरिस्पन्दे इति । भेदव्यवहारमात्रस्यासन्मयत्वे त्वमहमिति क्रमो
81200 भेदव्यवहारोऽपि कः ॥ ३४ ॥
81201
81202 इदं जगदुदेत्यादावकारणमकारणात् ।
81203 यदकारणमुद्भूतं [कारणमुच्छूनमित्यपि पाठः]
81204 तत्सदित्युच्यते कथम् ॥ ३५ ॥
81205
81206 अत एवाकारणं सत्यप्रयोजनशून्यमेव अकारणत्वानर्हदिवाज्ञानादुदेति ।
81207 ततः किं तत्राह - यदिति ॥ ३५ ॥
81208
81209 अपर्यन्तपुराकाले मृदि कुम्भ इवाकृतिः ।
81210 देहोऽभवदिदानीं तु तथैवास्ति भविष्यति ॥ ३६ ॥
81211
81212 एवंचोत्पत्तेः पुरो देहादेर्यादृशी स्थितिस्तादृश्येव सर्वदेति सिद्धमित्याह
81213 - अपर्यन्तेति । मृदि कुम्भरूपा आकृतिः संस्थानमिव । तुशब्दोऽप्यर्थे ॥
81214 ३६ ॥
81215
81216 मध्येतरपयोमात्रं कंचित्कालं चलाचलम् ।
81217 आद्यन्तसौम्यते त्यक्त्वा वारि वीचितया यथा ॥ ३७ ॥
81218
81219 उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह - मध्येति । यथा वारि मध्येतरयोः
81220 पूर्वोत्तरकालयोरविकृतपयोमात्रं मध्ये तु कंचित्कालं चलाचलं
81221 चञ्चलं सदाद्यन्तयोः पूर्वोत्तरकालयोः प्रसिद्धे सौम्यते त्यक्त्वा वीचितया
81222 स्थितं वार्येव न वस्त्वन्तरं तद्वद्देहाद्यपि कालत्रयेऽपि ब्रह्मैव न
81223 वस्त्वन्तरमस्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥
81224

81225 अस्मिन्क्षणपरिस्पन्दे देहे विसरणोन्मुखे |
81226 तरङ्गे च निबद्धास्था ये हतास्ते कुबुद्धयः || ३८ ||
81227
81228 क्षणपरिस्पन्दे अस्मिन्देहे विसरणोन्मुखे तरङ्गे च ये अहंत्वेन
81229 निबद्धास्थास्ते कुबुद्धयस्तन्नाशेनैव हता इत्यर्थः || ३८ ||
81230
81231 प्राक्पुरस्ताच्च सर्वाणि सन्ति वस्तूनि नाभितः |
81232 मध्ये स्फुटत्वमेतेषां कैवास्था हतरूपिणी || ३९ ||
81233
81234 देशतः परिच्छिन्नत्वादपि देहादिवस्तुषु नास्था युक्तेत्याह - प्रागिति |
81235 मध्ये स्वाधिकरणवितस्त्यादिमितदेशमात्रे स्फुटत्वं विद्यमानतया
81236 प्रतीयमानत्वं तदपि कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां विकल्प्य विमर्शे दुर्वचमेवेति
81237 तत्रापि निर्विषयत्वाद्धतरूपिणी आस्था कैव | अनुचितैवेति भावः || ३९ ||
81238
81239 चित्तं पूर्वं पुरस्ताच्च चिद्देशं शान्तमित्यपि |
81240 सदसद्वा स्वसंलीनं मध्येऽस्मिन्किं तवोदितम् || ४० ||
81241
81242 उक्तं न्यायं लिङ्गेपि दर्शयंस्तस्यापि तथात्वमाह - चित्तमिति | चित्तं
81243 चित्तोपलक्षितं लिङ्गं स्वोत्पत्तेः पूर्वं पूर्वकाले पुरस्तात्पुरोदेशे च
81244 चिद्देहं स्वसाक्षिचिन्मात्रस्वभावम् | एवं उत्तरकाले देशान्तरे च शान्तं
81245 नष्टं इति अनयैव [अनयैवेत्यादिर्विचार्योंशः] देशतः परिच्छिन्नमपि
81246 खे संलीनमिवात्यन्ततिरोहितं सदसद्वेति दुर्वचम् | एवंविधं चित्तं मध्ये
81247 सांप्रतमेतद्देशे सद्व्यतिरिक्तं किमुदितम् | न किंचिदित्यर्थः || ४० ||
81248
81249 यथा स्वप्नविकारेषु यथा संभ्रमदृष्टिषु |
81250 यथा वा मदलीलासु यथा नौयानसंभ्रमे || ४१ ||
81251
81252 यदि स्थूलसूक्ष्मदेहाद्यसदेव कीदृशस्तर्हि तत्प्रतिभासस्तत्राह -
81253 यथेत्यादिना | संभ्रमाव्याघ्रचोरादिभयानि तद्दृष्टिषु असत्स्वपि
81254 व्याघ्रादिषु सर्वत्र व्याघ्रादिशङ्का भवति तद्वत् || ४१ ||
81255
81256 यथा धातुविकारेषु यथा चेन्द्रियविक्लवे |
81257 यथातिसंभ्रमानन्दे दोषावेशदशासु च || ४२ ||
81258
81259 धातुविकारेषु वातपित्तादिसन्निपातेषु | चक्षुरादीन्द्रियस्य तिमिरादौ विक्लवे दोषे
81260 द्विचन्द्रादिभ्रमे | अतिसंभ्रमहेतौ अतिप्रियतमलाभादिप्रयुक्ते आनन्दे |
81261 विधुरादीनां कामादिसोषावेशदशासु च यथा सदसतोर्भावाभावयो रूपं
81262 चलं प्रतीतिकालमात्रस्थायि किंचित्कामिन्यादिरूपं दृश्यते झटित्येव
81263 बाधात्क्षीयते च तथैव एषा भ्रान्तिरिति प्रेणान्वयः || ४२ ||
81264
81265 दृश्यते क्षीयते चैव रूपं सदसतोश्चलम् |
81266 तथैवेयमिह त्वेषा काले न्यूनातिरिक्तता || ४३ ||
81267
81268 यो विशेषस्तमाह - इह त्विति | स्वप्नादयोऽल्पकालाः जगद्भ्रमस्तु
81269 यावन्मोक्षमिति काले न्यूनातिरिक्ततैव विशेष इत्यर्थः || ४३ ||
81270
81271 सा च त्वया कृता नित्यं चित्त दुःखसुखोदये |
81272 यथा वियोगयामिन्यो मतयो हन्ति रागिणम् || ४४ ||
81273
81274 हे चित्त सा काले न्यूनातिरिक्तता त्वया व्यावहारिकवस्तुषु सत्यताभ्रान्त्या
81275 वियोगसंयोगाभ्यां नित्यं दुःखसुखयोरुदये निमित्ततया कृता सती त्वां
81276 हन्ति पीडयति | यथा असत्यपि भार्यापुत्रादिमरणे

81277 प्रतारकवाक्यादुत्पन्नास्तन्मरणमतयस्तत्कल्पितवियोगयामिन्यश्च रागिणं
81278 घ्नन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ४४ ॥
81279
81280 मयैवेहासदभ्यासान्मिथ्या सदिव लक्ष्यसे ।
81281 मृगतृष्णेव तेनैतत्त्वत्कृतं मत्कृतं भवेत् ॥ ४५ ॥
81282
81283 अथवा नायं तवापराधः किंतु त्वय्यहंभावाभ्यासिनो ममैवापराधो
81284 येन मिथ्याभूतमपि त्वं सदिव लक्ष्यसे । त्वत्कृतं च सर्वं मत्कृतं
81285 संपन्नमित्यर्थः ॥ ४५ ॥
81286
81287 यदिदं किंचिदाभोगि तत्सर्वं दृश्यमण्डलम् ।
81288 अवस्त्विति विनिर्णीय मनो यात्यमनःपदम् ॥ ४६ ॥
81289
81290 अत एव त्वदीयविवेकज्ञानादेव मदपराधरूपस्य तव शान्तिरित्याह -
81291 यदिदमिति ॥ ४६ ॥
81292
81293 अवस्त्विदमिति स्फारे रूढे मनसि निश्चये ।
81294 हेमन्त इव मञ्जर्यः क्षीयन्ते भोगवासनाः ॥ ४७ ॥
81295
81296 त्वद्धेतुभोगवासनानामपि तत एव क्षय इत्याह - अवस्त्विति ॥ ४७ ॥
81297
81298 चित्त्वाद्दृष्टात्मना नूनं संत्यक्तमननौजसा ।
81299 मनसा वीतरागेण स्वयं स्वस्थेन भूयते ॥ ४८ ॥
81300
81301 अथवा चित्प्रतिबिम्बग्रहणेन चित्त्वाद्वीतरागेण अत एव संत्यक्तमननव्यसनेन
81302 चरमसाक्षात्कारवृत्या दृष्टात्मना मनसा स्वयमेव स्वस्थेन
81303 मोक्षविश्रान्तिमता भूयते न मया सदैकरूपत्वादित्याशयेनाह -
81304 चित्त्वादित्यादिना ॥ ४८ ॥
81305
81306 परमात्मानले क्षिप्तं संवृत्यावयवं स्वयम् ।
81307 दग्ध्वात्मानमलं चित्तं शुद्धतामेति शाश्वतीम् ॥ ४९ ॥
81308
81309 चित्तं स्वयमेव बहिः प्रवृत्तं स्वावयवमिन्द्रियादि संवृत्य तत्त्वबोधेन
81310 परमात्मानलक्षिप्तं सदात्मानं चित्तस्वरूपं दग्ध्वा अलमत्यन्तं
81311 शाश्वतीं नित्यां शुद्धतामेतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥
81312
81313 देहमन्यतया दृष्ट्वा त्यक्त्वा विषयवासनाम् ।
81314 विनाशमुररीकृत्य मनो जयति वीरवत् ॥ ५० ॥
81315
81316 यथा वीरः पुरुषो युद्धे स्वदेहं स्वर्गगामिस्वान्यतया दृष्ट्वा
81317 तद्देहसंबन्धिगृहक्षेत्रधनादिविषयवासनां च त्यक्त्वा
81318 मरणमप्यङ्गीकृत्य ब्रह्मलोकं जयति तद्वन्मनोऽपीत्यर्थः ॥ ५० ॥
81319
81320 मनः शत्रुः शरीरस्य शरीरं मनसो रिपुः ।
81321 एकाभावेन नश्येते आधाराधेयकार्यवत् ॥ ५१ ॥
81322
81323 इदानीं देहमनसोः परस्परतप्यतापकतया विरोधं
81324 परस्परतादात्म्याभिमानात्परस्पराभिवृद्ध्या
81325 परस्परोपजीव्यतामेकतराभिमानोच्छेदेनोभयोच्छेदं च विस्तरेण
81326 दर्शयितुमुपक्रमते - मन इति । शत्रुरिपुशब्दौ तापकपरौ । एकाभावेन
81327 एकतरवासनोच्छेदेन । यथा आधाराधेययोर्जलघटयोः कार्यभूतः संयोग
81328 एकतरनाशेन नश्यति तद्वत् ॥ ५१ ॥

81329
81330 रागद्वेषवतोर्नित्यमन्योन्यातिविरुद्धयोः।
81331 एतयोर्मूलकाषेण विनाशः परमं सुखम्॥ ५२॥
81332
81333 तथाच परस्परोपजीवित्वाद्रागवतोः परस्परोपतापकत्वाद्द्वेषवतोर्व्याघ्रयोः
81334 सतोर्वनहरिणस्येव एतयोः सतोर्न जीवस्य सुखं किंत्वेतयोर्मूलकाषेण
81335 मूलाज्ञाननाशेन विनाश एव परमं सुखमित्यर्थः॥ ५२॥
81336
81337 एतयोरेकसंस्थाने मृतिरित्येव या कथा।
81338 सा व्योम्न्यया स्त्रिया भुक्ता धरेति कथया समा॥ ५३॥
81339
81340 ननु मरणेन भोगायतनदेहनाशादेव सर्वदुःखपरिहारः किं न
81341 स्यात्तत्राह - एतयोरिति। देहनाशेऽप्येकस्य मनसः संस्थाने देहकल्पनाया
81342 अनिवारणान्मृतिरिति कथा व्योम्नि अया गच्छन्त्या स्त्रिया धरा भूमिर्भुक्ता
81343 ग्रस्ता इति कथया समा। असंभावितार्थेत्यर्थः। अयतेः क्विपि यलोपे टापि
81344 सवर्णदीर्घे आ तया अया। अयःस्त्रिया इति पाठे तु अयोविकारभूतया स्त्रीप्रतिमया
81345 व्योम्नि धरा भुक्तेति कथया समेत्यर्थः। अयःप्रतिमाया व्योम्नि गमनं तत्र
81346 धराभक्षणं च यथा अत्यन्तासंभावितं तथा मनसि सति मरणमपीति
81347 भावः॥ ५३॥
81348
81349 अकृत्रिमविरोधस्थौ यत्र संघटितावुभौ।
81350 धारा इव पतन्त्येव तत्रानर्थपरम्पराः॥ ५४॥
81351
81352 तयोः सतोः का क्षतिस्तत्राह - अकृत्रिमेति। युध्यतोरन्तराले स्थितस्य देहे
81353 खड्गशरादिधारा इव॥ ५४॥
81354
81355 मिथो विरुद्धसंसर्गे रतिमेत्यधमो हि यः।
81356 त्यक्तव्यः स पतद्वारावग्निराशावलेपने॥ ५५॥
81357
81358 मिथो विरुद्धे देहमनसी संसृज्येते अस्मिन्निति विरुद्धसंसर्गो
81359 वैषयिकसुखभोगस्तस्मिन् योऽधमो रतिमास्थामेति स पुरुषः अलेपने निरावरणे
81360 पतद्वारौ पतन्ति वारीणि समुद्रोदकानि यस्मिंस्तथाविधे अग्निराशौ वडवानले
81361 त्यक्तव्यः। स तत्रापि रतिमेष्यतीत्यर्थः॥ ५५॥
81362
81363 संकल्पेन मनः पुष्ट्वा शरीरं बालयक्षवत्।
81364 आयुरेवाशनान्यस्मै स्वदुःखानि प्रयच्छति॥ ५६॥
81365
81366 रागद्वेषवतोरिति यदुक्तं तत्र मनसो देहे रागद्वेषांशौ दर्शयति -
81367 संकल्पेनेति। मनः स्वसंकल्पेन बालो यक्षमिव शरीरं परिकल्प्य अस्मै आ
81368 आयुः यावदायुःकालं अशनं परिकल्प्य पुष्ट्वा स्वाभिनिवेशनिमित्तानि
81369 सर्वदुःखानि प्रयच्छतीत्यर्थः॥ ५६॥
81370
81371 तर्दुःखैस्तापितो देहो मनो हन्तुमथेच्छति।
81372 पुत्रोऽपि हन्ति पितरमाततायिपदं गतम्॥ ५७॥
81373
81374 देहस्यापि मनसि द्वेषांशं सहनिमित्तेन दर्शयति - तैरिति।
81375 दुर्विस्ऽयसेवनेन मनसि रागद्वेषशोकमोहपापादिजननेन
81376 तत्पीडयितुमिच्छतीत्यर्थः। ननु मनोजनितत्वात्पुत्रप्रायो देहः पितृस्थानीयं
81377 मनः कथं हन्तुमिच्छति तत्राह - पुत्र इति। उद्यतासिं विषाग्निं च
81378 शापोद्यतकरं तथा। आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु।
81379 भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्सप्तातताियिनः। इति
81380 विष्णुकात्यायनोक्तानामाततायिनां पदं स्वपीडाव्यवसायं गतं

81381 प्राप्तमित्यर्थः ॥ ५७ ॥
81382
81383 नास्ति शत्रुः प्रकृत्यैव न च मित्रं कदाचन ।
81384 सुखदं मित्रमित्युक्तं दुःखदाः शत्रवः स्मृताः ॥ ५८ ॥
81385
81386 तस्य शत्रुतां लोकप्रसिद्धन्यायेनोपपादयति - नास्तीति ॥ ५८ ॥
81387
81388 देहो दुःखान्यनुभवन्स्वमनो हन्तुमिच्छति ।
81389 देहं मनः स्वदुःखानां संकेतं कुरुते क्षणात् ॥ ५९ ॥
81390
81391 संकेतं निकेतम् । भोगायतनमिति यावत् ॥ ५९ ॥
81392
81393 एवं मिथो दुःखदयोः श्लिष्टयोः कः सुखागमः ।
81394 एतयोर्देहमनसोर्जात्यैवातिविरुद्धयोः ॥ ६० ॥
81395
81396 विरोधमुपपादितमनूद्य तत्र सुखदौर्लभ्यमुक्तमुपसंहरति - एवमिति
81397 ॥ ६० ॥
81398
81399 मनस्येव परिक्षीणे न देहो दुःखभाजनम् ।
81400 तत्क्षयोत्कतया नित्यं देहोऽपि परिधावति ॥ ६१ ॥
81401
81402 मनसि क्षीणे तु न देहस्य दुःखप्रसक्तिरस्तीत्याह - मनसीति । अतस्तत्क्षये
81403 उत्कतया सोत्कण्ठतया ज्ञानतत्साधनोपायेषु परिधावति । यतते इति यावत् ॥ ६१ ॥
81404
81405 नष्टानष्टमनर्थाय शरीरं पदमापदाम् ।
81406 अलब्धात्मविवेकेन मनसा सुप्रजायते ॥ ६२ ॥
81407
81408 तर्हि मनोऽपि देहनाशायैव कुतो न यतते तत्राह - नष्टेति ।
81409 अलब्धात्मविवेकेन मनसा नष्टं नाशितमनाशितं वा शरीरमापदां
81410 पदं सदनर्थायैव सुप्रजायते इति तन्नाशान्मनसो नेष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥
81411
81412 एते मनःशरीरे हि मिथः पीवरतां गते ।
81413 जडरूपे हि वपुषा पयोदसरसी यथा ॥ ६३ ॥
81414
81415 मिथः अनुग्रहादिति शेषः । सरस्यपि हविर्यज्ञादिनिष्पत्तिद्वारा
81416 पयोदानुग्राहिका क्वचित्संभवेदित्युपमोपपत्तिः ॥ ६३ ॥
81417
81418 मिथो दुःखाय संपन्ने एकरूपे द्विधा स्थिते ।
81419 व्यवहारपरे सार्धं लोके वार्यनलाविव ॥ ६४ ॥
81420
81421 मिथो विरुद्धयोरनयोः किमर्थं सहभाव इति चेद्वारिवह्न्यो पाकार्थमिव
81422 पुरुषस्य भोगमोक्षोपायव्यवहारार्थमित्याशयेनाह - मिथ इति ।
81423 विरुद्धतया द्विधा स्थिते अप्येते अन्योन्यतादात्म्याध्यासादेकरूपे सति दुःखाय
81424 दुःखानि भोक्तुं परिहर्तुं च साकं भोगमोक्षव्यवहारसाधनपरे
81425 संपन्ने इत्यर्थः ॥ ६४ ॥
81426
81427 चित्ते क्षयिणि संक्षीणे देहो ह्यामूलितो भवेत् ।
81428 वर्धमाने तरुरिव शतशाखः प्रवर्तते ॥ ६५ ॥
81429
81430 देहस्य चित्ताधीनतोक्तेः फलमाह - चित्ते इति ॥ ६५ ॥
81431
81432 क्षीयते मनसि क्षीणे देहः प्रक्षीणवासनः ।

81433 मनो न क्षीयते क्षीणे देहे तत्क्षपयेन्मनः || ६६ ||
81434
81435 संकल्पपादपं तृष्णालतं छित्त्वा मनोवनम् |
81436 विततां भुवमासाद्य विहरामि यथासुखम् || ६७ ||
81437
81438 अतो मन एव नाशयामीत्याह - संकल्पेति || ६७ ||
81439
81440 प्रक्षीयमाणमेवेदं न मनो मनसि स्थितम् |
81441 प्रशाम्यद्वासनाजालं प्रावृडन्त इवाम्बुदः || ६८ ||
81442
81443 संकल्पनाशे च मनो मनसि मनःस्वभावेन स्थितमिति
81444 प्रशाम्यद्वासनाजालं सत् प्रावृडन्तेऽम्बुद इव नङ्क्ष्यतीत्यर्थः || ६८ ||
81445
81446 धातूनां संनिवेशोऽयं देहनामा रिपुर्मम |
81447 प्रक्षीयमाणे मनसि गलत्वेषोऽवतिष्ठतु || ६९ ||
81448
81449 त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्यानां धातूनां
81450 संनिवेशात्मकोऽयं देहो मनसि प्रक्षीयमाणे गलतु तिष्ठतु वा न
81451 काचित्क्षतिरित्यर्थः || ६९ ||
81452
81453 यदर्थं किल भोगश्रीर्वाञ्छते स्वकलेवरम् |
81454 तन्मे नापि न तस्याहं कोऽर्थः सुखलवेन मे || ७० ||
81455
81456 तिष्ठति देहे दुःखमपि किं न स्यादिति चेत्तत्संबन्धहेतोर्मनसो
81457 नाशात्संबन्ध एव नास्ति दूरे दुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह - यदर्थमिति ||
81458 ७० ||
81459
81460 नाहं देह इति त्वस्मिन्युक्तिमाकर्णय क्रमे |
81461 सर्वाङ्गेष्वपि सत्स्वेव शवः कस्मान्न वल्गति || ७१ ||
81462
81463 नाहं देह इत्यस्मिन् क्रम्यते बुध्यत इति
81464 क्रमोऽवश्यज्ञातव्यार्थस्तस्मिन्युक्तिमुपपत्तिम् | वल्गति दर्शनश्रवणादिना
81465 व्यवहरति || ७१ ||
81466
81467 तस्माद्देहादतीतोऽहं नित्योऽनस्तमितद्युतिः |
81468 यः सङ्गं भास्वता प्राप्य वेद्मि व्योमनि भास्करम् || ७२ ||
81469
81470 तस्माच्छवस्य बोधाद्यदर्शनात् | यो विभुत्वेन सूर्यमण्ड।एऽपि
81471 सत्त्वाद्भास्वता सङ्गं प्राप्य व्योमनि भास्करंवेद्मि स एव
81472 चिद्रूपोऽहमित्यर्थः || ७२ ||
81473
81474 नाज्ञोऽहं नच मे दुःखं नानर्थो न च दुःखिता |
81475 शरीरमस्तु मावास्तु स्थितोस्मि विगतज्वरः || ७३ ||
81476
81477 यत्रात्मा तत्र न मनो नेन्द्रियाणिन वासनाः |
81478 पामराः परितिष्ठन्ति निकटे न महीभृतः || ७४ ||
81479
81480 भूम्नि तु मन आदेः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह - यत्रेति | श्रेष्ठसंनिधौ
81481 क्षुद्राणामनवस्थाने लोकप्रसिद्धिमुदाहरति - पामरा इति | महीभृतो
81482 राज्ञः || ७४ ||
81483
81484 पदं तदनुयातोऽस्मि केवलोस्मि जयाम्यहम् |

81485 निर्वाणोस्मि निरंशोस्मि [निरीहोस्मि निरंशोस्मि इति व्युत्क्रमेण
81486 क्वचित्पठ्यते] निरीहोस्मि निरीप्सितः ॥ ७५ ॥
81487
81488 तत्पदमनुयातः प्राप्तोऽस्मि ॥ ७५ ॥
81489
81490 इदानीमस्य्यसंबद्धो मनोदेहेन्द्रियादिभिः ।
81491 पृथक्कृतस्य तैलस्य तिलैर्विगलनैरिव ॥ ७६ ॥
81492
81493 स्वस्मात्पदवरादस्माल्लीलया चलितस्य मे ।
81494 पृथक्कृतमतेः किंच परिवारो ह्ययं शुभः ॥ ७७ ॥
81495
81496 किंच प्रारब्धशेषभोगलीलया स्वात्मरूपात्पदवराद्व्यवहाराभासे चलितस्य
81497 पूर्ववासनया पृथक्कृतमतेरयं देहेन्द्रियादिर्मे परिवारः परिजन इव
81498 विनोदहेतुरित्यर्थः ॥ ७७ ॥
81499
81500 स्वच्छतोर्जितता सत्ता हृद्यता सत्यता ज्ञता ।
81501 आनन्दितोपशमिता सदा च मृदुभाषिता ॥ ७८ ॥
81502
81503 तस्यां लीलायां स्वच्छतादिगुणसंपदः स्वस्य हृदयवल्लभाः कान्ता इति
81504 रूपयति - स्वच्छतेत्यादित्रिभिः । ऊर्जितता पूर्णकामता । ज्ञता विदितात्मता ॥
81505 ७८ ॥
81506
81507 पूर्णतोदाराअ सत्या कान्तिमत्तैकतानता ।
81508 सर्वैकता निर्भयता क्षीणद्वित्वविकल्पता ॥ ७९ ॥
81509
81510 उदारता निर्लोभता । सत्या अबाधितस्वभावता ॥ ७९ ॥
81511
81512 नित्योदिताः समाः स्वस्थाः सुन्दर्यः सुभगोदयाः ।
81513 ममैकात्ममतेर्नित्यं कान्ता हृदयवल्लभाः ॥ ८० ॥
81514
81515 एता मम नित्यमुदिता अभ्युदयशालिन्यः कान्ताः ॥ ८० ॥
81516
81517 सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वस्मिन्संभवत्यतः ।
81518 सर्वं प्रति मम क्षीणे वाञ्छावाञ्छे सुखासुखे ॥ ८१ ॥
81519
81520 संभवति कल्पनयेति शेषः । अतः सर्वं विषयजातं प्रति वाञ्छावाञ्छे
81521 रागद्वेषौ । सुखासुखे तत्फले सुखदुःखे ॥ ८१ ॥
81522
81523 विगतमोहतया विमनस्तया
81524 गतविकल्पनचित्ततया स्फुटम् ।
81525 उपरमाम्यहमात्मनि शीतले
81526 घनलवः शरदीव नभस्तले ॥ ८२ ॥
81527
81528 अतोऽहं शरदि नभस्तले घनलवो मेघखण्ड इव शीतले निस्तापे आत्मनि
81529 दृश्यभावं परित्यज्य विश्राम्यामीत्यर्थः ॥ ८२ ॥
81530
81531 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
81532 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उद्दालकविचारविलासो नाम त्रिपञ्चाशः
81533 सर्गः ॥ ५३ ॥
81534
81535 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
81536 उद्दालकविचारविलासो नाम त्रिपञ्चासः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ५४

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इति निर्णीय ततया धिया धवलया मुनिः।
बद्धपद्मासनस्तस्थावर्धोन्मीलितलोचनः॥ १॥

दहनाप्लावनाद्यैः स्वां भावयन्वैष्णवीं तनुम्।
धूत्वा विकल्पान्विश्रान्तः समाधौ स इतीर्यते॥ १॥

धवलया विशुद्धया ततया अक्षुद्रया धिया इति उक्तरीत्या निर्णीय॥ १॥

ओमित्येतत्परं ब्रह्म निर्णीय स मुनिस्तदा।
ओंकारोच्चारितो येन तेनाप्तं परमं पदम्॥ २॥

स मुनिरुद्दालकः। येन ओंकार उच्चारितस्तेन परमं पदमाप्तं प्राप्तमेव।
यलोपासिद्धेः संधिरार्षः। यत ओमित्येतदक्षरं परस्य
ब्रह्मणोऽभिधानत्वात्प्रतीकत्वाच्च परमेव ब्रह्म इति निर्णीय तार उच्चैः स्वरो
यस्य तथाविधम्। ऊर्ध्वगतो ध्वनिर्यस्य तथाविधं ओङ्कारं अकरोत्
उच्चारितवानिति परेणान्वयः॥ २॥

ओंकारमकरोत्तारस्वरमूर्ध्वगतध्वनिम्।
सम्यगाहतलाङ्गूलं घण्टाकुण्डमिवारवम्॥ ३॥

सम्यगाहतं लङ्गूलं लम्बमानजिह्वाकारं लोहं यस्मिंस्तथाविधं
घण्टायाः कुण्डं मुखाकाशमारवं नादमिव॥ ३॥

ओमुच्चारयतस्तस्य संवित्तत्त्वे तदुन्मुखे।
यावदोंकारमूर्धस्थे वितते विमलात्मनि॥ ४॥

कियत्कालमोंकारमकरोत्तत्राह - ओंमिति। ओंकारं
पुनःपुनरुच्चारयतस्तस्योद्दालकस्य मूलाधारमारभ्य
ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं प्रसिद्धायामस्योंकारस्य मूर्धस्थे
अर्धमात्रोपरमोर्ध्वमभिव्यक्ते [अर्धे मात्रोपरमो इति पाठः] वितते
अमलात्मनि ब्रह्मणि संविदोंकाराकारवृत्त्युपहितं चैतन्यं तत्त्वं
कूटस्थजीवचैतन्यं च यावत्तदुन्मुखे अखण्डब्रह्मचैतन्योन्मुखे
भवतस्तावत्कालमोंकारमकरोदिति पूर्वेण संबन्धः॥ ४॥

सार्धत्र्यंशात्ममात्रस्य प्रथमेंऽशे स्फुटारवे।
प्रणवस्य समाक्षुब्धप्राणारणितदेहके॥ ५॥

तत्र निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठायोग्यतासिद्ध्यर्थं प्रथमं तेनैव प्रणवेन
स्थूलदेहस्य
शोषणादहनदुष्टभस्मांशनिरसनाप्लावनदिव्यदेहान्तरनिर्माणाद्यपि
प्रथमं तद्भावनया वृत्तमित्याह - सार्धत्र्यंशेत्यादिना।
सार्धत्र्यंशा अर्धमात्रासहिता अकारोकारमकाराख्या आत्ममात्राः
स्वावयवा यस्य तथाविधस्य प्रणवस्य प्रथमेंऽशे उदात्ते अकारभागे
स्फुटारवे उच्चैःस्वरेणाभिव्यक्ततारभावे अत एव
सम्यगाक्षुब्धैर्बहिर्निर्गमनोद्युक्तैः प्राणैर्मूलाधारमारभ्य
ओष्ठपुटावधि रणितदेहके जाते सति रेचकाख्यः प्राणनिष्क्रमणक्रमोऽखिलं

81589 कायं रिक्तीचकार रेचनेन शोषयामासेति द्वयोरर्थः ॥ ५ ॥
81590
81591 रेचकाख्योऽखिलं कायं प्राणनिष्क्रमणक्रमः ।
81592 रिक्तीचकार पीताम्बुरगस्त्य इव सागरम् ॥ ६ ॥
81593
81594 अतिष्ठत्प्राणपवनश्चिद्रसापूरिताम्बरे ।
81595 त्यक्तदेहः परित्यक्तनीडः खग इवाम्बरे ॥ ७ ॥
81596
81597 तस्य रेचितः प्राणपवनः क्वातिष्ठत्तत्राह - अतिष्ठदिति । चिद्रसेन
81598 ब्रह्मभावनाभिव्यक्तहार्दरसेन आपूरिते अम्बरे बाह्याकाशे ॥ ७ ॥
81599
81600 हृदयाग्निर्ज्वलज्ज्वालो ददाह निखिलं वपुः ।
81601 उत्पातपवनोद्भूतो दावः शुष्कमिव द्रुमम् ॥ ८ ॥
81602
81603 तदानीं भावनया यद्वृत्तं तदाह - हृदयाग्निरिति । प्राणानां
81604 निष्क्रमणसंघर्षणाद्धृदये भावनयोद्भूतो वह्निः । दवे अरण्ये भवो
81605 दावोऽग्निः ॥ ८ ॥
81606
81607 यावदित्थमवस्थैषा प्रणवप्रथमक्रमे ।
81608 बभूव न हठादेव हठयोगो हि दुःखदः ॥ ९ ॥
81609
81610 प्रणवस्य पूर्वोक्ते प्रथमक्रमे प्रथमेंशे । इदं च सर्वं भावनया
81611 वृत्तं न हठादेव । तत्कुतस्तत्राह - हठयोग इति । हठात्प्राणानां
81612 निर्गमने मूर्च्छामरणादिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ९ ॥
81613
81614 अथेतरांशावसरे प्रणवस्य समस्थितौ ।
81615 निष्कम्पकुम्भको नाम प्राणानामभवत्क्रमः ॥ १० ॥
81616
81617 इतरोंश उकारभागस्तस्य अनुदात्तमन्द्रोच्चारणावसरे
81618 कुम्भस्थजलवन्निश्चलपूर्णत्वात्कुम्भको नाम क्रमः ॥ १० ॥
81619
81620 न बहिर्नान्तरे नाधो नोर्ध्वे नाशासु तत्र ते ।
81621 संक्षोभमगमन्प्राणां आपः संस्तम्भिता इव ॥ ११ ॥
81622
81623 उक्तं कुम्भकनाम विशदयति - न बहिरिति ॥ ११ ॥
81624
81625 दग्धदेहपुरो वह्निः शशामाशनिवत्क्षणात् ।
81626 अदृश्यत सितं भस्म शारीरं हिमपाण्डुरम् ॥ १२ ॥
81627
81628 अशनिवद्वैद्युताग्निवत् ॥ १२ ॥
81629
81630 यत्र कर्पूरशय्यायां सुप्तानीव सुखोचितम् ।
81631 शरीरास्थीनि लक्ष्यन्ते निष्पन्दानि सितानि च ॥ १३ ॥
81632
81633 यत्र यस्यामवस्थायां शरीरास्थीनि कर्पूरधूलिरचितायां शय्यायां
81634 सुप्तानीव भावनादृशा लक्ष्यन्ते ॥ १३ ॥
81635
81636 तद्भस्म पवनानीतं सास्थि वायुरयोजयत् ।
81637 स्वदेहे भृशमुत्सन्ने त्रिनेत्रव्रतवानिव ॥ १४ ॥
81638
81639 वात्या पवनैरूर्ध्वमानीतं सास्थि अस्थिसहितं तद्भस्म वायुरूर्ध्वप्रवाही
81640 चण्डपवनस्त्रिनेत्रस्य रुद्रस्य व्रतमस्थिभस्मधारणं तद्वानिव

81641 भृशमुत्सन्ने तपःकृश इव अलक्ष्ये स्वदेहे अयोजयत् | उद्धूलयामासेति
81642 यावत् || १४ ||
81643
81644 तच्चण्डपवनोद्धूतमावृत्य गगनं क्षणात् |
81645 शरदीवाभ्रमिहिका क्वापि भस्मास्थिमद्ययौ || १५ ||
81646
81647 तत् अस्थिमद्भस्म क्वापि ययौ || १५ ||
81648
81649 यावदित्थमवस्थैषा प्रणवस्यापरे क्रमे |
81650 बभूव न हठादेव हठयोगो हि दुःखदः || १६ ||
81651
81652 प्रणवस्य मध्यमभागसाध्ये कुम्भकाख्ये क्रमे इत्थमेषाप्यवस्था
81653 भावनयैव बभूव नतु हठात् || १६ ||
81654
81655 ततस्तृतीयावसरे प्रणवस्योपशान्तिदे |
81656 पूरणात्पूरको नाम प्राणानामभवत्क्रमः || १७ ||
81657
81658 तृतीयावसरे तृतीयभागोच्चारणावसरे | यद्यपि रेचकपूरककुम्भकेषु
81659 समग्रस्यैव प्रणवस्य साधनत्वं प्रसिद्धं तथापि रेचके आदिभाग एव
81660 तायते कुम्भके मध्यमभाग एव पूरके चरमभाग एव |
81661 कण्ठान्निर्गच्छता प्राणेन कण्ठ्यभागस्यैवाभिव्यक्तेः
81662 संकुचद्भ्यामोष्ठाभ्यामुकारभागस्यैवाभिव्यक्तेरोष्ठसंपुटिते
81663 मकारभागाभिव्यक्तौ पुनः प्रविशत्यपि प्राणे तत्संस्कारस्यैवानुवर्तनादिति
81664 तत्तद्भागावसरविभागोक्तिरिति बोध्यम् || १७ ||
81665
81666 अस्मिन्नवसरे प्राणाश्चेतनामृतमध्यगाः |
81667 व्योम्नि शीतलतामीयुर्हिमसंस्पर्शसुन्दरीम् || १८ ||
81668
81669 चेतना जीवचित् तस्यां भावितं यदमृतं तन्मध्यगाः | व्योम्नि बहिराकाशे ||
81670 १८ ||
81671
81672 क्रमाद्गगनमध्यस्थाश्चन्द्रमण्डलतां ययुः |
81673 धूमा गगनकोशस्थाः शीतलाम्बुदतामिव || १९ ||
81674
81675 गगनकोशस्था धूमा नीहारभागाः शीतलाम्बुदभावमिव || १९ ||
81676
81677 कलाकलापसंपूर्णे ते तस्मिंश्चन्द्रमण्डले |
81678 पुण्यराशाविवापूर्णे रसायनमहार्णवे || २० ||
81679
81680 अमृतमयानां कलानां कलापैः संघातैः संपूर्णे अत एव
81681 रसायनमहार्णवे तस्मिंश्चन्द्रमण्डले पुण्यराशौ
81682 धर्ममेघाख्यसमाधाविवाह्लादेनापूर्णे ते प्राणवायवो रसायनमया
81683 अमृतमयाः किरणधाराः संपन्ना इति परेणान्वयः || २० ||
81684
81685 रसायनमया धाराः संपन्नाः प्राणवायवः |
81686 मणियष्टिसमाकारा जालेष्विन्दोरिवांशवः || २१ ||
81687
81688 मणियष्टिः स्फटिकदण्डस्तत्समाकाराः || २१ ||
81689
81690 सा पपाताम्बराद्धारा शेषे शारीरभस्मनि |
81691 रसायनी हरशिरःपतितेव सुरापगा || २२ ||
81692

81693 शेषे पवनावधूतावशिष्टे | रसानामयनी प्रवहणी || २२ ||
81694
81695 उदभूदिन्दुबिम्बाभं चतुर्बाहुवपुस्तया |
81696 प्रस्फुरन्मन्दरादब्धेः पारिजात इव द्रुमः || २३ ||
81697
81698 तया धारया | मथनेन प्रस्फुरन्मन्दरो यस्मिंस्तथाविधादब्धेः पारिजातो
81699 द्रुम इव || २३ ||
81700
81701 उद्दालकशरीरं तन्नारायणतयोदितम् |
81702 प्रफुल्लनेत्रवक्त्राब्जमाबभौ दीप्तिसुन्दरम् || २४ ||
81703
81704 नारायणतया नारायणशरीरतया || २४ ||
81705
81706 रसायनमयाः प्राणास्तच्छरीरमपूरयन् |
81707 सलिलौघा इव सरो वृक्षं मधुरसा इव || २५ ||
81708
81709 मधौ वसन्ते पल्लवोद्गमहेतवो भौमा रसाः वृक्षमिव चेति परमोपमा ||
81710 २५ ||
81711
81712 अन्तःकुण्डलिनीं प्राणाः पूरयामासुराद्दताः |
81713 चक्रानुवर्तप्रसृतां पयांसीव सरिद्वराम् || २६ ||
81714
81715 चक्राकारैरनुवृत्तैरावर्तैः प्रसृतां प्रवहन्तीं सरिद्वरां गङ्गाम् |
81716 सरित्पतिम् इति पाठे प्रसृतमिति पाठ्यम् || २६ ||
81717
81718 प्रकृतस्थं बभूवास्य तच्छरीरं द्विजन्मनः |
81719 प्रावृट्शरीरविगमे धौतं तलमिवावनेः || २७ ||
81720
81721 दहनप्लावनादिना विष्णुशरीरात्मनोत्पत्तिकथनस्य प्रयोजनमाह -
81722 प्रकृतस्थमिति | यथा अवनेस्तलं शरदि चरमवृष्ट्या धौतं
81723 सद्यःशोषितं च सत् प्रावृट्कालप्रसिद्धस्य पङ्कशैवलादिदूषितस्य
81724 शरीरस्य स्वाकारस्य विगमे प्रसन्नं निर्मलं च सद्यवहारिणां
81725 प्रकृतयात्रादिकार्ययोग्यं भवति तथा अस्य तत् शरीरमपि
81726 दहनप्लावनादिभावनाधौतं विकलुषं सत्प्रकृतसमाधिकार्यस्थं
81727 बभूवेत्यर्थः || २७ ||
81728
81729 अथ पद्मासनगतः कृत्वा देहे स्थितिं दृढम् |
81730 आलान इव मातङ्गं निबद्धयेन्द्रियपञ्चकम् || २८ ||
81731
81732 पद्मासनबन्धेन स्थितिं कृत्वा देहे इन्द्रियपञ्चकं बद्ध्वा || २८ ||
81733
81734 निर्विकल्पसमाध्यर्थंव्यवसायमुपाददे |
81735 स्वभावं स्वच्छतां नेतुं शरत्काल इवामलम् || २९ ||
81736
81737 स्वभावं स्वात्मानं स्वमनो वा || २९ ||
81738
81739 प्रशान्तवातहरिणमाशादिगणगामिनम् |
81740 चिन्तया हृदयं निन्ये दूराद्रज्ज्वेव कीलकम् || ३० ||
81741
81742 स्वभावमेव विशिनष्टि - प्रशान्तेति | प्राणायामाभ्यासात्प्रशान्ताः
81743 प्राणादिवातहरिणा यस्मिन् | आशा तृष्णालोभ उत्कलिका
81744 प्रतीक्षेत्यादिभेदप्रसिद्धेन गणेन बहिर्गमनशीलं स्वभावं

81745 प्रशान्तवातहरिणं कृत्वा स्वच्छतां नेतुं व्यवसायमुपाददे इति
81746 पूर्वेणान्वयः | एवं कुर्वतो यद्वृत्तं तदाह - चिन्तयेति | तस्य हृदयं
81747 मनः पूर्वानुभूतगृहक्षेत्रपुत्रमित्रादिचिन्तया निन्ये | यथा
81748 अदृढनिखातमश्वादिबन्धनकीलकं तदाकृष्टया रज्ज्वा उत्खायापनीयते
81749 तद्वत् || ३० ||
81750
81751 धावमानमधो मत्तं चित्तं विमलमाकुलम् |
81752 बलात्संरोधयामास सेतुर्जलमिव द्रुतम् || ३१ ||
81753
81754 तदा स यच्चकार तदाह - धावमानमिति | धावमानं चित्तं
81755 विवेकबलाद्विमलं कृत्वा संरोधयामासेत्यर्थः | द्रुतं द्रवणोन्मुखं
81756 जलं सेतुरालिरिव | द्रुतं शीघ्रमिति वा || ३१ ||
81757
81758 निमिमील दृशावर्धं परिपक्ष्मलपक्ष्मके |
81759 निस्पन्दतारामधुरे संध्याकाल इवाम्बुजे || ३२ ||
81760
81761 ततः स किं चकार तदाह - निमिमीलेति | परस्पराग्रग्रथनात्परित उभयतः
81762 पक्ष्मलानि पक्ष्मवन्तीव पक्ष्माणि ययोस्तथाविधे | निस्पन्दाभ्यां
81763 ताराभ्यां कनीनिकाभ्यां मधुरे सुन्दरे दृशौ अर्धं निमिमील निमीलितवान्
81764 | अम्बुजपक्षे निस्पन्दौ तारे कनीनिके इव मधु रातः पिबत इति मधुरौ भ्रमरौ
81765 ययोस्ते || ३२ ||
81766
81767 सौम्यतामनयन्मौनी [क्षोभवैषम्यादिरहितताम्]
81768 प्राणापानजवं मुखे |
81769 श्वसनं श्रेयसे देशे प्रशस्तः समयो यथा || ३३ ||
81770
81771 तस्य प्रथमं राजयोगानुकूलं वाक्प्राणापाननिरोधमाह -
81772 सौम्यतामिति | यथा चक्रवर्तिनां जन्मादिनिमित्तभूतः प्रशस्तः समयो
81773 जगच्छ्रेयसे शुभसूचनाय शैत्यमान्द्यादिगुणं श्वसनं वायुं
81774 तज्जन्मदेशे समं स्तिमितं नयति तद्वत् | तथाचोक्तं भगवता -
81775 प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ इति || ३३ ||
81776
81777 तिलेभ्य इव तैलानि पृथक् चक्रे प्रयत्नतः |
81778 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः कूर्मोऽङ्गानीव गोपयन् || ३४ ||
81779
81780 तस्य प्रत्याहारक्रममाह - तिलेभ्य इत्यादिना |
81781 इन्द्रियाणीत्येतद्गोपयन्नित्यत्रापि संबध्यते || ३४ ||
81782
81783 बाह्यस्पर्शानशेषेण जहौ दूरे स धीरधीः |
81784 सहसा कुण्डकच्छन्नो मणिर्दूरत्विषो यथा || ३५ ||
81785
81786 बाह्येति | कुण्डकेन अल्पपिठरेणाच्छन्नः पिहितो मणिर्दूरप्रसृतास्त्विषो
81787 रश्मीन् || ३५ ||
81788
81789 विलीनानान्तरांश्चक्रे स्पर्शानुज्झितदर्शनात् |
81790 रसान्विटपकोशस्थान्मार्गशीर्ष इव द्रुमः || ३६ ||
81791
81792 आन्तरान्मनोवासनारूपान् स्पर्शान्विषयानधिष्ठानतत्त्वे आकर्षणेन
81793 बाधाद्विलीनांश्चक्रे || ३६ ||
81794
81795 रुरोध गुदसंकोचान्नवद्वारानिलानथ |
81796 मुखसंस्थगितः कुम्भो रन्ध्रकोशनिवेतरान् || ३७ ||

81797
81798 पार्ष्णिना मूलाधारावष्टम्भेन गुदसंकोचान्नवद्वारानिलान् हृदये
81799 रुरोध। यथा अधोमुखपूर्णकुम्भो मुखे दृढं संस्थगितः
81800 पिहितोऽन्तर्वायुप्रवेशमन्तरेण च्छिद्रान्तरेभ्यो जलक्षरणायोगादितरान्
81801 रन्ध्रकोशान् रुणद्धि तद्वत्॥ ३७॥
81802
81803 स्वात्मरत्नप्रकाशाढ्यां स्पष्टां कुसुमलाञ्छिताम्।
81804 दधार कन्धरां धीरो मेरुः शृङ्गशिखामिव॥ ३८॥
81805
81806 स्वात्मैव रत्नं तत्प्रकाशेन स्वात्मनो रत्नानां प्रकाशैश्च आढ्याम्।
81807 रजस्तमोभ्यामनावरणात्स्पष्टाम्। प्रसन्नमुखपद्मकुसुमेन
81808 कल्पद्रुमकुसुमैश्च लाञ्छिताम्। यथा मेरुस्तथाविधां
81809 स्वशृङ्गलक्षणां शिखां धारयति तद्वत्॥ ३८॥
81810
81811 बभार हृदयाकाशे मनः संयममागतम्।
81812 विन्ध्यखात इवोन्मत्तं गजं युक्तिवशीकृतम्॥ ३९॥
81813
81814 धारणामाह - बभारेति। एकविषये धारणाध्यानसमाधयः
81815 संयमस्तं प्रति आगतमुन्मुखम्। युक्तिभिः प्रत्याहारोपायैर्वशीकृतम्॥ ३९
81816 ।।
81817
81818 शरन्नभोवदासाद्य निर्मलामतिसौम्यताम्।
81819 जहार परिपूर्णाब्धेर्निर्वातस्याचलां श्रियम्॥ ४०॥
81820
81821 धारणया चित्तप्रसादात्परिपूर्णात्मध्यानविश्रान्तिमाह -
81822 शरन्नभोवदिति॥ ४०॥
81823
81824 दुधावातिविकल्पौघान्प्रतिभासमुपेयुषः।
81825 पुरः परिस्फुरद्रूपान्मशकानिव मारुतः॥ ४१॥
81826
81827 ब्रह्माकारकतिपयचित्तवृत्तिधाराविच्छेदिनो मध्ये मध्ये
81828 प्रतिभासमुपेयुषो विपरीतभावनाविकल्पौघान् दुधाव निरस्तवान्॥ ४१॥
81829
81830 आगच्छतो यथाकामं प्रतिभासान्पुनः पुनः।
81831 अच्छिनन्मनसा शूरः खड्गेनेव रणे रिपून्॥ ४२॥
81832
81833 विकल्पौघे परालूने सोऽपश्यद्धृदयाम्बरे।
81834 तमच्छन्नविवेकार्कं लोलकज्जलमेचकम्॥ ४३॥
81835
81836 तमस्तमोगुणोद्रेकप्रयुक्तमन्धकारम्॥ ४३॥
81837
81838 तमप्युन्मार्जयामास सम्यक्स्वान्तविवस्वता।
81839 सम्यग्ज्ञानोदितेनाशु पवनेनेव कज्जलम्॥ ४४॥
81840
81841 सत्त्वगुणोद्भावनप्रदीप्तसम्यग्ज्ञानोदितेन स्वान्तं मनस्तद्रूपेण
81842 विवस्वता सूर्येण॥ ४४॥
81843
81844 तमस्युपरते कान्तं तेजःपुञ्जं ददर्श सः।
81845 शार्वरे तिमिरे शान्ते प्रातःसंध्यामिवाम्बुजम्॥ ४५॥
81846
81847 सत्त्वगुणोद्भावनव्यग्रस्य तदनुरूपस्तेजःपुञ्जभ्रमस्तस्याभूदित्याह ##-
81848

81849 तल्लुलाव स्थलाब्जानां वनं बाल इव द्विपः ।
81850 अपिबच्चाप्यसृक्पूरं वेताल इव वेगतः ॥ ४६ ॥
81851
81852 तत्किं तद्विरोधिरजोगुणाद्युद्भवेन लुलाव नेत्याह - अपिबदिति ।
81853 अधिष्ठानतत्त्वदर्शनेन बाधादग्रसदित्यर्थः । असृक्पूरं रक्तप्रवाहम् ।
81854 तेजसो लोहितवर्णत्वादसृगुपमा ॥ ४६ ॥
81855
81856 तेजस्युपरते तस्य घूर्णमानं मनो मुनेः ।
81857 निशाब्जवदगान्निद्रां लोलं क्षीबवदेव वा ॥ ४७ ॥
81858
81859 रजसा समाधानाच्चालितस्य चित्तस्य विषयालाभेन विलयान्निद्रामज्जनमाह ##-
81860 मदिरामत्तस्तद्वदेव वा ॥ ४७ ॥
81861
81862 मेघमालामिव मरुद्व्यालो नीलाब्जिनीमिव ।
81863 यामिनीमिव तीक्ष्णांशुस्तामप्याशु लुलाव सः ॥ ४८ ॥
81864
81865 व्यालशब्देन भुजंगनागपर्यायेण षिङ्गो गजो वा लक्ष्यते । लुलाव
81866 विवेकप्रबोधेनेति भावः ॥ ४८ ॥
81867
81868 निद्राव्यपगमे तस्य भावयामास तन्मनः ।
81869 व्योमश्यामलदृग्जन्तुर्नभसीव शिखण्डकान् ॥ ४९ ॥
81870
81871 व्योम श्यामलं पश्यतीति व्योमश्यामलदृक् । यदा सूर्यातपसंमुखे
81872 व्योम्नि प्रसारितदृष्टिर्जन्तुः
81873 केशोण्ड्रवटरकाभासमयूरशिखण्डकाकारान् विभावयति तद्वन्मनो
81874 नानावासनापरिकल्पितरूपवद्व्योम भावयामासेत्यर्थः ॥ ४९ ॥
81875
81876 पयोद इव तापिच्छं नीहारमिव मारुतः ।
81877 दीपस्तम इवाच्छात्म तदप्याशु ममार्ज सः ॥ ५० ॥
81878
81879 तापिच्छं तमालपुष्पं तद्धि वृष्ट्या शीर्यते श्यामतां च जहातीति ।
81880 अच्छात्म स्वच्छस्वभावं तद्व्योमापि ममार्ज ॥ ५० ॥
81881
81882 व्योमसंविदि [संविद्विनष्टायां इत्यपि पाठः] नष्टायां
81883 मूढं तस्याभवन्मनः ।
81884 निद्रायां तु विलीनायां मैरेयमदवानिव ॥ ५१ ॥
81885
81886 मूढं कश्मलोपहतम् ॥ ५१ ॥
81887
81888 मोहमप्येष मनसस्तं ममार्ज महाशयः ।
81889 यामिनीजनितं जाड्यं भुवनादिव भास्करः ॥ ५२ ॥
81890
81891 ममार्ज विशोध्यापनिन्ये ॥ ५२ ॥
81892
81893 ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जितम् ।
81894 कामप्यवस्थामासाद्य विशश्राम मनः क्षणम् ॥ ५३ ॥
81895
81896 कामपि वाचामगोचरां निर्विकल्पसमाध्यवस्थाम् । विशश्राम विश्रान्तिं
81897 प्राप । क्षणमल्पकालम् ॥ ५३ ॥
81898
81899 विश्रम्याशु पपाताङ्ग संविदं विश्वरूपिणीम् ।
81900 सेतुरुद्धं सरोवारि प्रतीपं स्वमिवास्पदम् ॥ ५४ ॥

81901
81902 विक्षेपसंस्कारप्राबल्यात्तत्र स्थैर्यं न प्रापेत्याह - विश्रम्येति। अङ्गेति
81903 संबोधनम्। विश्वरूपिणीं बाह्यप्रपञ्चसमाकारां वृत्तिसंविदं
81904 पपात प्रापेति यावत्। प्राग्बाह्याकारादाकृष्य पूर्णात्मनि निरुद्धस्य
81905 परावृत्य पुनर्बाह्याकारापत्तावनुरूपं दृष्टान्तमाह - सेत्विति।
81906 यथा सरोवारि कुल्याद्वारा केदारे प्रवेशितं केदारमापूर्य तत्सेतुरुद्धं
81907 सत्कुल्याद्वारा परावृत्य प्रतीपं प्रतिकूलप्रवाहं सत्पुनः स्वास्पदं सर
81908 एव प्रविशति तद्वदित्यर्थः॥ ५४॥
81909
81910 चिरानुसंधानवशात्स्वदनाच्च स्वसंविदः।
81911 ततश्चिन्मयतामागाद्धेम नूपुरतामिव॥ ५५॥
81912
81913 बाह्यसंविदः परावृत्य पुनः स्वसंविदं प्रति नीयमानस्य अन्तराले
81914 सविकल्पकसमाधिप्राप्तिमाह - चिरेति। प्राग्ध्यानादिना
81915 चिरानुसंधानवशात्समाधावानन्दानुभवेन स्वदनाच्च हेतोस्तत्संस्कारेण
81916 पुनस्तत्राकृष्यमाणं मनस्ततोऽन्तराले चिन्मयतां
81917 चित्प्रचुरसविकल्पसमाधिरूपतामागात्। यथा हेम चरणवलयतानुरूपां
81918 नूपुरतां याति तद्वदित्यर्थः॥ ५५॥
81919
81920 चित्तत्वमथ संत्यज्य चित्तं चित्तत्त्वतां गतम्।
81921 अन्यदेव बभूवाशु पङ्कः कुम्भस्थितो यथा॥ ५६॥
81922
81923 एवं सविकल्पकसमाधिना क्रमेण निरिन्धनाग्निवत् प्रक्षीयमाणं
81924 क्षीरोदकवच्चिदैकरस्यं जगामेत्याह - चित्तत्वमिति। चित्तं स्वीयं चित्तत्वं
81925 संत्यज्य चिदेव यत्तत्त्वं तद्भावं गतं सत् पूर्वावस्थातोऽन्यदेव बभूव।
81926 यथा कुम्भस्थितपङ्किलजलपङ्को जलशोषे कुम्भमालिप्य कुम्भभावमेव
81927 गच्छति तद्वदित्यर्थः॥ ५६॥
81928
81929 चेत्यं संत्यज्य चिच्छुद्धा चित्सामान्यमथाययौ।
81930 त्यक्तवीच्यादिभेदोऽब्धिर्वाःसामान्यमिवैकधीः॥ ५७॥
81931
81932 चित्तस्य चित्तभावापगमे तत्प्रतिबिम्बचितन्यस्य बिम्बचित्सामान्यैक्यं
81933 वृत्तमित्याह - चेत्यमिति। चेत्यं स्वावभास्यं वृत्त्याकारं संत्यज्य
81934 प्रतिबिम्बचिच्छुद्धा सती
81935 सर्ववृत्तिसाधारणसाक्षिचित्सामान्यभावमुपाययौ यतः सा एकधीः
81936 एकरसीभूता स्वोपाधिबुद्धिर्यस्यास्तथाविधेत्यर्थः॥ ५७॥
81937
81938 त्यक्तभूतौघमननं ततो विश्वंभरं महत्।
81939 चिदाकाशं ततः शुद्धं सोऽभवद्बोधमागतः॥ ५८॥
81940
81941 एवं निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठितस्योद्दलकस्य तत्परिपाकात्तत्त्वसाक्षात्कारं
81942 तत्फलं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति इति श्रुतिदर्शितं ब्रह्मभावं च
81943 दर्शयति - त्यक्तेति। ततस्तदनन्तरं उद्दालकस्ततस्तादृशस्य
81944 समाधेर्बोधं तत्त्वसाक्षात्कारमागतः सन् विश्वंभरं
81945 सर्वजगदधिष्ठानं त्यक्तभूतौघमननं द्वैतप्रतिभासरहितं
81946 शुद्धं महच्चिदाकाशमभवत्॥ ५८॥
81947
81948 तत्र प्रापदथानन्दं दृश्यदर्शनवर्जितम्।
81949 अनन्तमुत्तमास्वादं रसायनमिवार्णव॥ ५९॥
81950
81951 तद्भाव एव निरतिशयानन्दावाप्तिरिति दर्शयति - तत्रेति।
81952 उत्तमैर्ब्रह्मादिभिरास्वाद्यत इत्युत्तमास्वादम्। रसानां

81953 सर्वविषयसुखकणानामयनमाधारभूतमर्णवमिव स्थितम् ॥ ५९ ॥
81954
81955 शरीरात्समवेतोऽसौ कामप्यवनिमागतः ।
81956 सत्तासामान्यरूपात्मा बभूवानन्दसागरः ॥ ६० ॥
81957
81958 तामेव दशां वर्णयति - शरीरादित्यादिना । शरीरात्सम्यगवमत्य इतो
81959 निर्गत इव शोधित इति यावत् ॥ ६० ॥
81960
81961 द्विजचेतनहंसोऽसावानन्दसरसि स्थितः ।
81962 अतिष्ठच्छरदच्छे खे कलापूर्ण इवोडुपः ॥ ६१ ॥
81963
81964 उडुपश्चन्द्रः ॥ ६१ ॥
81965
81966 बभूवावातदीपाभो लिपिकर्मार्पितोपमः ।
81967 वीतवीच्यम्बुधिप्रख्यो वृष्टमूकाम्बुदस्थितिः ॥ ६२ ॥
81968
81969 पूर्वं वृष्टः पश्चाच्छरदि मूको निर्गतजलश्च योऽम्बुदस्तत्सदृशस्थितिः ॥
81970 ६२ ॥
81971
81972 अथैतस्मिन्महालोके तिष्ठन्नुद्दालकश्चिरम् ।
81973 अपश्यद्व्योमगान्सिद्धानमरानपि भूरिशः ॥ ६३ ॥
81974
81975 तत्पदारूढो ब्रह्मलोकान्तसिद्धिगणान् पादपातेन प्रार्थयतोऽपि कटाक्षेणापि
81976 न पश्यतीत्येतद्दर्शयति - अथेत्यादिना ॥ ६३ ॥
81977
81978 आगतानि विचित्राणि सिद्धिजालानि चाभितः ।
81979 शक्रार्कपददातृणि नीरन्ध्राण्यप्सरोगणैः ॥ ६४ ॥
81980
81981 तानि नादरयांचक्रे सिद्धिवृन्दानि स द्विजः ।
81982 गम्भीरमतिरक्षुब्धो विलासानिव शैशवान् ॥ ६५ ॥
81983
81984 सिद्धिसार्थमनादृत्य तस्मिन्नानन्दमन्दिरे ।
81985 अतिष्ठदथ षण्मासान्दिक्तटेऽर्क इवोत्तरे ॥ ६६ ॥
81986
81987 आनन्दस्य मन्दिरे । तस्मिंस्तादृशसमाधौ । उत्तरे उतरायणाधारे दिक्तटेऽर्क
81988 इव षण्मासम् ॥ ६६ ॥
81989
81990 जीवन्मुक्तपदं तत्तद्यावत्संप्राप्तवान्द्विजः ।
81991 तत्र सिद्धाः सुराः साध्याः स्थिता ब्रह्महरादयः ॥ ६७ ॥
81992
81993 तत्तदुत्तरोत्कृष्टं सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठम् । सुरा देवाः सिद्धा
81994 देवयोनिभेदाः साध्या गणदेवताः । सुरेभ्यस्तेषां पृथग्ग्रहणं
81995 गोबलीवर्दन्यायेन ॥ ६७ ॥
81996
81997 आनन्दे परिणामित्वादनानन्दपदं गतः ।
81998 नानन्दे न निरानन्दे ततस्तत्संविदाबभौ ॥ ६८ ॥
81999
82000 तस्मिंश्चानन्दे रसास्वादलक्षणचित्तपरिणामशून्यत्वान्न विद्यते
82001 आनन्दोऽस्येति व्युत्पन्नमनानन्दपदं गतः प्राप्तः । ततस्तस्माद्धेतोस्तस्य
82002 संविदात्मचैतन्यं न विषयिणामिव क्षुद्रानन्दे बभौ नापि निरानन्दे दुःखे
82003 किंतु स्वप्रकाशैकरसपूर्णमवतस्थे इत्यर्थः ॥ ६८ ॥
82004

82005 क्षणं वर्षसहस्रं वा तत्र लब्ध्वा स्थितिं मनः।
82006 रतिमेति न भोगौघे दृष्टस्वर्ग इवावनौ ॥ ६९ ॥
82007
82008 तत्प्राप्तौ न पुनः क्षुद्रानन्दस्पृहोद्भव इत्याह - क्षणमिति।
82009 दृष्टस्वर्गोऽनुभूतस्वर्गविभवः पुरुषः। अवनौ भूलोकसुखे ॥ ६९ ॥
82010
82011 तत्पदं सा गतिः शान्ता तच्छ्रेयः शाश्वतं शिवम्।
82012 तत्र विश्रान्तिमाप्तस्य भूयो नो भाधते भ्रमः ॥ ७० ॥
82013
82014 तदेव सर्वोत्कृष्टमिति वर्णयति - तदित्यादिना ॥ ७० ॥
82015
82016 तत्पदं साधवः प्राप्य दृश्यदृष्टिमिमां पुनः।
82017 नायान्ति खदिरोद्यानं लब्धचैत्ररथा इव ॥ ७१ ॥
82018
82019 तां महानन्दपदवीं चित्तादासाद्य देहिनः।
82020 दृश्यं न बहु मन्यन्ते राजानो दीनतामिव ॥ ७२ ॥
82021
82022 श्रवणमननसमाध्यरिष्कृताच्चित्तादासाद्य अपरोक्षतया प्राप्य। वित्तात् इति
82023 पाठे विचारितशास्त्रात् ॥ ७२ ॥
82024
82025 चेतस्तत्पदविश्रान्तं बुद्धं दृश्यदशां प्रति।
82026 कदर्थाद्बोधमायाति नायात्येवाथवानघ ॥ ७३ ॥
82027
82028 बुद्धं चित्तं दृश्यदशां समाधिव्युत्थानदशां प्रति कदर्थात्
82029 परेषां महतः प्रयत्नाद्बोधमायाति षष्ठभूमिकायाम्। नायात्येव
82030 सप्तमभूमिकायाम् ॥ ७३ ॥
82031
82032 उद्दालकोऽत्र षण्मासान्दूरोत्सारितसिद्धिभूः।
82033 उषित्वोन्मिषितोम्भोदकोशादर्को मधाविव ॥ ७४ ॥
82034
82035 अम्भोदकोशान्नीहारपटलात्। मधौ चैत्रे ॥ ७४ ॥
82036
82037 ददर्श संप्रबुद्धात्मा पुनः परमतेजसः।
82038 प्रणामलालसाः स्निग्धाश्चन्द्रबिम्बवपुर्धराः ॥ ७५ ॥
82039
82040 प्राग्दृष्टा एव रमणीर्द्युविमानपरम्पराश्च पुनर्ददर्शेति परेणान्वयः ॥
82041 ७५ ॥
82042
82043 रमणीर्गौरमन्दाररेणुभ्रमरचामराः।
82044 स्फुरत्पताकापटला द्युविमानपरम्पराः ॥ ७६ ॥
82045
82046 गौरमन्दाररेणच्छन्ना भ्रमराश्चामराणि च यासाम्। स्फुरन्ति
82047 पताकापटलानि यास्विति च साधारणे विशेषणे ॥ ७६ ॥
82048
82049 अस्मदादीन्मुनीन्दर्भपवित्राङ्ककराम्बुजान्।
82050 विद्याधरीभिर्वलितान्विद्याधरपतीनपि ॥ ७७ ॥
82051
82052 विद्याधरपतीनपि ददर्शेत्यनुकृष्यते ॥ ७७ ॥
82053
82054 ते तमूचुर्महात्मानमुद्दालकमुनिं तथा।
82055 प्रसादेन प्रणामान्नो भगवन्नवलोकय ॥ ७८ ॥
82056

82057 ते वैमानिका मुनयश्च तमुद्दलकमूचुर्हे भगवन् नः अस्मान्
82058 प्रणामात्प्रसादेनानुग्रहदृशा अवलोकय ॥ ७८ ॥
82059
82060 आरुह्येदं विमानं त्वमेहि त्रैविष्टपं पुरम् ।
82061 स्वर्ग एव हि सीमान्तो जगत्संभोगसंपदाम् ॥ ७९ ॥
82062
82063 एहि आगच्छ । स्वर्गस्यानुपेक्षायां हेतुमाहः - स्वर्ग एवेति ॥ ७९ ॥
82064
82065 आकल्पमुचितान्भुङ्क्ष्व भोगानभिमतान्विभो ।
82066 स्वर्गादिफलभोगार्थमेवाशेषतपःक्रियाः ॥ ८० ॥
82067
82068 आकल्पं द्विपरार्धावसानान्तकालम् । अनेनैव सर्वेषां
82069 तपःक्लेशादिसार्थक्यमित्याहुः - स्वर्गादीति ॥ ८० ॥
82070
82071 हारचामरधारिण्यो विद्याधरवराङ्गनाः ।
82072 पश्येमास्त्वामुपासीनाः करिण्यः करिणं यथा ॥ ८१ ॥
82073
82074 कामो धर्मार्थयोः सारः कामसाराः सुयोषितः ।
82075 वसन्त इव मञ्जर्यः स्वर्ग एव भवन्ति ताः ॥ ८२ ॥
82076
82077 धर्मार्थयोः फलत्वात्सारः ॥ ८२ ॥
82078
82079 एवं कथयतः सर्वानतिथीनित्यसौ मुनिः ।
82080 परिपूज्य यथान्यायमतिष्ठद्गतसंभ्रमम् ॥ ८३ ॥
82081
82082 गतसंभ्रमं मिथ्यात्वादिनिश्चयाद्विगतकुतुहलं यथा स्यात्तथा अतिष्ठत् ॥
82083 ८३ ॥
82084
82085 नाभ्यनन्दन्न तत्याज तां विभूतिं स धीरधीः ।
82086 भो सिद्धा व्रजतेत्युक्त्वा स्वव्यापारपरोऽभवत् ॥ ८४ ॥
82087
82088 स्वव्यापारः समाधिस्तत्परोऽभवत् ॥ ८४ ॥
82089
82090 अथ स्वधर्मनिरतं भोगेष्वरतिमागतम् ।
82091 तमुपास्य ययुः सिद्धा दिनैः कतिपयैः स्वयम् ॥ ८५ ॥
82092
82093 उपास्य चिरप्रतीक्षाप्रणामप्रशंसादिनोपचर्यं ॥ ८५ ॥
82094
82095 जीवन्मुक्तः स च मुनिर्विजहार यथासुखम् ।
82096 यावदिच्छं वनान्तेषु मुनीनामाश्रमेषु च ॥ ८६ ॥
82097
82098 मेरुमन्दरकैलासहिमवद्विन्ध्यसानुषु ।
82099 द्वीपोपवनदिक्कुञ्जजङ्गलारण्यभूमिषु ॥ ८७ ॥
82100
82101 ततःप्रभृति संप्राप्तपदमुद्दालको द्विजः ।
82102 गुहासु गिरिकुक्षीणामवसद्ध्यानलीलया ॥ ८८ ॥
82103
82104 संप्राप्तपदं यथा स्यात्तथा अवसत् । ध्यानलीलयेत्यनेन ध्यानमपि तस्य
82105 लीलैव न तेनापि तस्य साध्यमस्तीति सूचितम् ॥ ८८ ॥
82106
82107 कदाचिदह्ना मासेन कदाचिद्वत्सरेण च ।
82108 कदाचिद्वत्सरौघेण ध्यानासक्तो व्यबुध्यत ॥ ८९ ॥

82109
82110 ध्यानासक्तः समाधिमारूढः ॥ ८९ ॥
82111
82112 उद्दालकस्तदारभ्य व्यवहारपरोऽपि सन् ।
82113 सुसमाहित एवासौ चित्तत्त्वैकत्वमागतः ॥ ९० ॥
82114
82115 व्यवहारकालेऽपि सुसमाहित एव नाज्ञवद्विक्षेप वानित्यर्थः ॥ ९० ॥
82116
82117 चित्तत्त्वैकघनाभ्यासान्महाचित्त्वमुपेत्य सः ।
82118 बभूव सर्वत्र समस्तेजः सौरमिवावनौ ॥ ९१ ॥
82119
82120 चित्तत्त्वमन्तःकरणतद्वृत्त्यनुगततत्साक्षिचिन्मात्रं तस्यैव विविच्य
82121 दर्शनधारालक्षणात्समाधिरूढाभ्यासान्महाचित्त्वमपरिच्छिन्न##-
82122 स्नेहद्वेषवर्जनात्कारुण्यादविषमब्रह्मभावदर्शनाच्च समः । अनेन तस्य
82123 क्रमात्पञ्चमभूमेः षष्ठभूमिकाप्राप्तिरुक्ता ॥ ९१ ॥
82124
82125 चित्सामान्यचिराभ्यासात्सत्तासामान्यमेत्य सः ।
82126 दृश्येऽस्मिंश्चित्ररविवन्नास्तमायान्न चोदयम् ॥ ९२ ॥
82127
82128 अथास्य सप्तमभूमिकाविश्रान्तिं दर्शयति - चित्सामान्येति । सर्वथा
82129 दृश्यस्य तत्संस्कारस्य चोच्छेदे
82130 तत्प्रथारूपत्वलक्षणचित्त्वव्यवहारस्याप्युपरमात्स्वप्रकाशनिरति##-
82131 दृश्ये एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति
82132 इत्यादिश्रुतिदर्शितमाविर्भावतिरोभावलक्षणमस्तमयमुदयं च नायात् ।
82133 तद्बीजाविद्याकामकर्मवासनानामत्यन्तोच्छेदादिति भावः ॥ ९२ ॥
82134
82135 शमपरपदलाभप्राप्तिसंशान्तचेता
82136 गलितजननपाशः [नाश इत्यपि पाठः] क्षीणसंदेहदोलः ।
82137 शरदि खमिव शान्तं व्याततं चोर्जितं च
82138 स्फुटममलमचेतस्तद्वपुः संबभार ॥ ९३ ॥
82139
82140 एतामेव स्थितिं प्रपञ्चयन्नुपसंहरति - शमेति ।
82141 सर्वविक्षेपोपशमनान्निरतिशयानन्दरूपपरपदलाभप्राप्तेश्च सम्यक्
82142 शान्तं गलितं मनो यस्य । अत एव सर्वकर्मबीजक्षयाद्गलितजननपाशः
82143 क्षीणाः संदेहदोलावस्थाश्च [संदेहाः दोला इत्यपि पाठः] यस्य
82144 तथाविधः सन् शरदि खमिव शान्तं प्रशान्ताविद्यामेघडम्बरम् ।
82145 व्याततमपरिच्छिन्नमत एव
82146 निरङ्कुशबृहत्त्वान्निरतिशयसत्तास्फूर्तिसुखोत्कर्षादूर्जितं निरावरणत्वात्
82147 स्फुटं प्राक्तनदशाया अत्यन्तविस्मरणादचेतस्तद्ब्रह्मस्वभावापन्नं
82148 वपुः स्वरूपं संबभार न प्रागिवोद्दालकवपुरित्यर्थः ॥ ९३ ॥
82149
82150 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
82151 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उद्दालकविश्रान्तिर्नाम चतुःपञ्चाशः
82152 सर्गः ॥ ५४ ॥
82153
82154 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
82155 उद्दालकविश्रान्तिर्नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥
82156
82157
82158 पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५
82159
82160 श्रीराम उवाच ।

82161
82162 आत्मज्ञानदिनैकार्क मत्संशयतृणानल।
82163 अज्ञानदाहशीतांशो सत्तासामान्यमीश किम्॥ १॥
82164
82165 सत्तासामान्यलक्ष्मास्य युक्त्या देहोज्ज्ञा(?)नक्रमः।
82166 त्यक्तदेहेन खिंखिन्या भूषाक्लृप्तिश्च वर्ण्यते॥ १॥
82167
82168 गुरुं स्तुतिभिः प्रसाद्य रामश्चरमपर्यायोक्तसत्तासामान्यं
82169 लक्षणैर्जिज्ञासमानः पृच्छति - आत्मज्ञानेति।
82170 अज्ञानप्रयुक्ततापत्रयलक्षणस्य दाहस्य संतापस्य शीतांशोः।
82171 अज्ञानान्धकारोच्छेदे तत्प्रयुक्तसंशयविपर्ययाद्युच्छेदे
82172 तत्प्रयुक्तसर्वदुःखोच्छेदे च त्वमेव समर्थ इति विशेषणत्रयतात्पर्यार्थः।
82173 ईशेत्युक्तिर्गुरावीश्वरदृष्टिरेव सदा कार्या न साधारणबुद्धिरिति द्योतनाय॥
82174 १॥
82175
82176 श्रीवसिष्ठ उवाच।
82177
82178 यदा संक्षीयते चित्तमभावात्यन्तभावनात्।
82179 चित्सामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा॥ २॥
82180
82181 षष्ठभूमिकायां चिदवान्तरभेदान्परिमृज्य चित्सामान्यस्वरूपभूतस्य
82182 चेत्याभावस्यात्यन्तभावनाच्चेत्यसंस्काराणामात्यन्तिकोच्छेदे सति यदा
82183 चित्तं संक्षीयते तदा स्वमात्रसत्तया स्वतः सिद्ध्यन्ती परिशिष्टा
82184 चिदचिदुभयानुगतसत्तैव सत्तासामान्यमित्यर्थः॥ २॥
82185
82186 नूनं चेत्यांशरहिता चिद्यदात्मनि लीयते।
82187 असद्रूपवदत्यच्छा सत्तासामान्यता तदा॥ ३॥
82188
82189 सर्ववृत्तिप्रतिबिम्बिता चित् सर्वदृश्यबाधे चेत्यांशैर्वृत्तितद्विषयै रहिता
82190 सती यदा स्वात्मनि बिम्बचैतन्ये लीयते तदा तस्य बिम्बस्य असद्रूपं
82191 यस्मिंस्तदसद्रूपमाकाशस्तद्वदत्यच्छा सत्तासामान्यता बोध्येत्यर्थः॥ ३॥
82192
82193 यदा सर्वमिदं किंचित्सबाह्याभ्यन्तरात्मकम्।
82194 अपलप्य वसेच्चेतः सत्तासामान्यता तदा॥ ४॥
82195
82196 चेतश्चित्तवृत्त्यभिव्यक्ताखण्डचैतन्यम्॥ ४॥
82197
82198 यदा सर्वाणि दृश्यानि सत्तासामान्यवेदनम्।
82199 स्वरूपेण स्वरूपाभं सत्तासामान्यता तदा॥ ५॥
82200
82201 यदा सर्वाणि भूतानि स्वपारमार्थिकरूपेण स्वरूपमेव आभा स्वप्रथा यस्य
82202 नान्या तथाविधं सत्तासामान्यात्मकं वेदनं चिन्मात्रं भवतीति शेषः॥ ५
82203 ।।
82204
82205 कूर्मोऽङ्गानीव दृश्यानि लीयन्ते स्वात्मनात्मनि।
82206 अभावितान्येव यदा सत्तासामान्यता तदा॥ ६॥
82207
82208 अभावितानि भावनयत्नं विनैव सहजदृशेत्यर्थः॥ ६॥
82209
82210 दृष्टिरेषा हि परमा सदेहादेहयोः सदा।
82211 मुक्तयोः संभवत्येव तुर्यातीतपदोपमा॥ ७॥
82212

82213 एषा सप्तमभूमिकारूढदृष्टिर्यतस्तुर्यातीतपदोपमा अतः
82214 सदेहादेहमुक्तयोः समानस्वरूपस्थितौ विशेषोऽस्तीत्यर्थः || ७ ||
82215
82216 व्युत्थितस्य भवत्येषा समाधिस्थस्य चानघ |
82217 ज्ञस्य केवलमज्ञस्य न भवत्येष बोधजा || ८ ||
82218
82219 सेयं दृष्टिः पञ्चमादिभूमिकास्वपि समाधिस्थस्य भवति
82220 सप्तमभूमिकारूढस्य तु व्युत्थितस्यापि | केवलमज्ञस्य न भवत्येवेत्यर्थः
82221 || ८ ||
82222
82223 अस्यां दृशि स्थिताः सर्वे जीवन्मुक्ता महाशयाः |
82224 सिद्धा रसा इव भुवि व्योमवीथ्यामिवानिलाः || ९ ||
82225
82226 सर्वेऽपि जीवन्मुक्ता अस्यां दृशि स्थिताः सन्तो भुवि सिद्धा रसाः पारदादय इव
82227 व्योमवीथ्यामनिला इव च
82228 ऐहिकामुष्मिकभोगतृष्णारजोभिरस्पृष्टास्तिष्ठन्तीत्यर्थः || ९ ||
82229
82230 अस्मत्प्रभृतयः सर्वे नारदाद्याश्च राघव |
82231 ब्रह्मविष्णवीश्वराद्याश्च दृष्टावस्यां व्यवस्थिताः || १० ||
82232
82233 तानेवोदाहरति - अस्मत्प्रभृतय इति | अस्मत्प्रभृतयो भुवि नारदाद्या
82234 व्योमवीथ्यां ब्रह्माद्यास्तदूर्ध्वलोकेष्वित्यर्थः || १० ||
82235
82236 एतामालम्ब्य पदवीं समस्तभयनाशिनीम् |
82237 उद्दालकोऽसाववसद्यावदिच्छं जगद्गृहे || ११ ||
82238
82239 यावदिच्छमाप्रारब्धक्षयम् || ११ ||
82240
82241 अथ कालेन बहुना बुद्धिस्तस्य बभूव ह |
82242 विदेहमुक्तस्तिष्ठामि देहं त्यक्त्वेति निश्चलाः || १२ ||
82243
82244 निश्चला दृढा || १२ ||
82245
82246 एवं चिन्तितवानद्रेर्गुहायां पल्लवासने |
82247 बद्धपद्मासनस्तस्थावर्धोन्मीलितलोचनः || १३ ||
82248
82249 चिन्तितवान् चिन्तितार्थदृढनिश्चयवान्सन् || १३ ||
82250
82251 संयम्य गुदसंरोधाद्द्वाराणि नव चेतसः |
82252 मात्रास्पर्शान्विचिन्वानो भावितस्वाङ्गचिद्घनः || १४ ||
82253
82254 मात्रास्पर्शान्शब्दस्पर्शादिगोचरवृत्तिर्विचिन्वानो बदराणीवैकैकश
82255 उपसंहृत्य हृदि निवेशयन् हृदि निविष्टानां च तेषां परमार्थरूपो
82256 भावितः स्वाङ्गमिव स्वात्मनैकीकृतश्चिद्रूपो घनः
82257 सैन्धवधनवदेकरसो येन || १४ ||
82258
82259 संरुद्धप्राणपवनः समसंस्थानकन्धरः |
82260 तालुमूलतलालग्नजिह्वामूलो लसन्मुखः || १५ ||
82261
82262 समसंस्थाना कन्धरा कण्ठो यस्य | तालुमूलतले आलग्नेन कण्ठच्छिद्रे
82263 कवाटवन्निवेशितेन जिह्वामूलेनोन्नतमिव लसन्मुखं यस्य || १५ ||
82264

82265 न बहिर्नान्तरे नाधो नोर्ध्वे नार्थे न शून्यके ।
82266 संयोजितमनोदृष्टिर्दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥ १६ ॥
82267
82268 अर्थे रूपादिविषये । न संयोजिते मनोदृष्टी येन ॥ १६ ॥
82269
82270 प्राणप्रवाहसंरोधसमः स्वच्छाननच्छविः ।
82271 अङ्ग चित्संविदुत्तानरोमकण्टकिताङ्गभूः ॥ १७ ॥
82272
82273 प्राणादिप्रवाहाणां संरोधेन
82274 समस्तक्रियाकृतदेहमनःकरणचाञ्चल्यशून्यः स्वच्छाननच्छविः
82275 प्रसन्नवदनः । अङ्गेति संबोधने । चित्संविदा चिद्रूपाब्रह्मानन्दानुभवेन
82276 उत्तानैरूर्ध्वर्जुभी रोमभिः कण्टकिता संजातकण्टका अङ्गभूर्यस्य ॥ १७ ॥
82277
82278 अङ्गचित्संविदाभ्यासाच्चित्सामान्यमुपाददे ।
82279 तदभ्यासादवापान्तरानन्दस्पन्दमुत्तमम् ॥ १८ ॥
82280
82281 तस्यानन्दाविर्भावे पूर्वोक्तमेव क्रममाह - अङ्गेति ।
82282 अङ्गेष्वन्तःकरणैकदेशभूतवृत्तिभेदेषु प्रतिबिम्बिता चित् अवच्छिन्ना
82283 संविदा च स्वोपाधिभूतवृत्तिभेदानां
82284 विलयाभ्यासाद्बिम्बभूतचित्सामान्यमुपाददे प्रविवेश ।
82285 बिम्बभूतचिन्मात्रानुसंधानाभ्यासाच्च अन्तर्हृदि उत्तमं
82286 सर्वोत्कृष्टमानन्दस्पन्दं अवाप अन्वभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥
82287
82288 तदास्वादनतो लीनचित्सामान्यदशाक्रमम् ।
82289 विश्वंभरमनन्तात्म सत्तासामान्यमाययौ ॥ १९ ॥
82290
82291 तस्य पूर्ववत् सत्तासामान्यानुप्रवेशमाह - तदास्वादनत इति । यावन्न
82292 निरतिशयानन्दास्वादनं तावदेव चित्तं निरोधक्लेशासहिष्णुतया बहिः
82293 प्रवर्तते । आस्वादिते त्वानन्दे तत्रैव गुडपिपीलिकान्यायेनासक्तं स्वरूपमपि
82294 विस्मृत्य स्वानुगतं चित्सामान्यं निरतिशयस्वप्रकाशसत्तासामान्यभावं
82295 नयति स एव चित्सामान्यदशाक्रमस्य लयस्तस्य सत्तासामान्यप्राप्तिश्चेति
82296 भावः ॥ १९ ॥
82297
82298 तस्थौ समसमाभोगः परां विश्रान्तिमागतः ।
82299 अनानन्दसमानन्दमुग्धमुग्धमुखद्युतिः ॥ २० ॥
82300
82301 तत्रैव तस्यापुनरावर्तिनीं स्थितिमाह - तस्थाविति । समेभ्योऽपि सम
82302 आत्यन्तिकविक्षेपवैषम्यशून्य आभोगः स्वरूपं यस्य । न विद्यन्ते आनन्दाः
82303 समा यस्य तथाविधानन्देन प्रसन्नतमत्वान्मुग्धेभ्यः सुन्दरेभ्योऽपि
82304 मुग्धा मुखद्युतिर्यस्य तथाविधः सन् ॥ २० ॥
82305
82306 संशान्तानन्दपुलकः पदं प्राप्यामलं गतः ।
82307 चिरकालपरिक्षीणमननादिभवभ्रमः ॥ २१ ॥
82308
82309 आनन्दाविर्भावलिङ्गरोमाञ्चादीनामपि क्रमादुपरममाह - संशान्तेति
82310 । जीवन्नेव पदं प्राप्य प्रारब्धभोगहेतुमलशेषक्षयादमलं गतः सन् ॥
82311 २१ ॥
82312
82313 बभूव स महासत्त्वो लिपिकर्मार्पितोपमः ।
82314 समः कलावपूर्णेन शरदच्छाम्बरेन्दुना ॥ २२ ॥
82315
82316 कलाभिरवपूर्णेन ॥ २२ ॥

उपशशाम शनैर्दिवसैरसौ
कतिपयैः स्वपदे विमलात्मनि।
तरुरसः शरदन्त इवामले
रविकरौजसि जन्मदशातिगः॥ २३॥

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते इति श्रुत्युक्तरीत्या तत्रैव
तत्प्राणानां तप्तोदकौष्ण्यवत्क्रमादुपशममभिप्रेत्याह -
उपशशामेति। शरदन्ते हेमन्ते तरूणां रसो रविकरौजसीव विमले स्वपदे
उपशशाम॥ २३॥

गतसकलविकल्पो निर्विकारोऽभिरामः
सकलमलविलासोपाधिनिर्मुक्तमूर्तिः।
विगलितसुखमाद्यं तत्सुखं प्राप यस्मिं-
स्तृणमिव जलराशावूह्यते शक्रलक्ष्मीः॥ २४॥

प्राणाद्युपशमे परिशिष्टं तत्स्वरूपं वर्णयति - गतेत्यादिना।
अग्निविस्फुलिङ्गवत्प्रागुपाधिभिर्विगलितानि निःसृतानि
हैरण्यगर्भान्तविषयसुखानि यस्मात्तथाविधं आद्यं तद्वाचामगोचरं
सुखं स प्राप। यस्मिन्सुखे शक्रलक्ष्मीरप्यब्धौ तृणमिव ऊह्यते
[आद्ये स उह्यत इति च्छेदः] प्रवाह्यते तर्क्यते वा तद्दर्शिभिरित्यर्थः॥
२४॥

अपरिमितनभोन्तर्व्यापिदिग्व्यापि पूर्णं
भुवनभरणशीलं भूरिभव्योपसेव्यम्।
कथनगुणमतीतं सत्यमानन्दमाद्यं
परमसुखमनन्तं ब्राह्मणोऽसौ बभूव॥ २५॥

असौ ब्राह्मण उद्दालकः प्रतिब्रह्माण्डं भेदादपरिमितान्यनन्तानि
नभांसि अन्तः स्वोदरे व्याप्नुवन्ति या दिशस्ता अपि व्याप्तुं शीलमस्य। अनेन
देशकृतपरिच्छेदनिरासः। सर्वदा सर्ववस्तुषु पूर्णम्।
सर्ववस्त्वाधारभुवनानां भरणं धारणं पोषणं च शीलं यस्य।
अनेन सर्वाधिष्ठानतोक्त्या वस्तुकृतभेदनिरासः।
भूरिभिर्भव्यैर्भाग्यैरुत्तमजनैश्चोपसेव्यम्। कथनगुणं
वाक्प्रवृत्तिनिमित्तधर्मान् अतीतं अनन्तमाद्यं कालकृतपरिच्छेदहीनमत
एव सत्यादिलक्षणम्। आनन्दयति सुखैकरसीकरोत्यखिलमित्यानन्दं
भूमाख्यं परमसुखं बभूवेत्यर्थः॥ २५॥

गतवति पदमाद्यं चेतसि स्वच्छभावं
द्विजतनुरथ मासैः सोपविष्टैव षड्भिः।
रविकरपरितप्ता वातभांकाररम्या
तनुतरुभुजतन्त्री शैलवीणा बभूव॥ २६॥

अथ तच्चेतसि जीवे स्वच्छभावं निर्मलस्वरूपमाद्यं पदं गतवति सति तस्य
द्विजस्य तनुः शरीरं तत्रोपविष्टैव सती षड्भिर्मासै रविकरैः परितप्ता
शुष्का सती प्रवहद्वातघट्टनजैर्भांकारैः क्वणितै रम्या तनुतरूणां
बालवृक्षलक्षणानां भुजानां वादनयोग्याभिः शिरातन्त्रीभिः शैलस्य
पर्वतस्य वीणेव विलासहेतुर्बभूवेत्युत्प्रेक्षा॥ २६॥

अथ बहुतरकालेनैतदद्रेर्भुवं ता-
मुपययुरगकन्यासंयुता मातरः खात्।
अभिमतफलसिद्ध्यै संयुता एव सर्वा

82369 अनलमिव शिखानां पङ्क्तयः पिङ्गकेश्यः ॥ २७ ॥
82370

82371 अथ बहुतरकालेन । षण्मासेनेति यावत् । एतत् वृत्तम् । किम् ।
82372 खान्नभस्तलादगकन्यासंयुताः परस्परसहचारितानियमात्सर्वाः संयुताः
82373 सदा मिलिता एव स्थिता ब्राह्म्याद्या मातरः
82374 कस्यचिद्भक्तस्याभिमतफलसिद्ध्यै शिखानां ज्वालानां पङ्क्तयः
82375 अनलमिव तामद्रेर्भुवमुपययुः ॥ २७ ॥
82376

82377 दिनकरकरशुष्कं विप्रकंकालकं त-
82378 ज्झटिति मुकुटकोटौ खड्गखट्वाङ्गमध्ये ।
82379 सकलविबुधवन्द्या खिंखिनी देवदेवी
82380 निशि नवतरवृत्ता कान्तकान्तिं चकार ॥ २८ ॥
82381

82382 तासां मातृणां मध्ये निशि रात्रौ नवनवभूषावैचित्र्यान्नवतराणि
82383 लास्यादिवृत्तानि यस्यास्तथाविधा । सकलैर्ब्रह्मादिभिर्विबुधैर्वन्द्या ।
82384 देवानामपि देवी पूज्या । खिंखिनी चामुण्डा । दिनकरस्य करैः शुष्कं
82385 तद्विप्रस्योद्दालकस्य कंकालकं शवं झटिति उद्यतयोः
82386 खड्गखट्वाङ्गयोर्मध्ये अन्तरालस्थायां स्वमुकुटस्य किरीटस्य कोटौ
82387 कान्तकान्तिं भूषणं भूषणं चकारेत्यर्थः ॥ २८ ॥
82388

82389 इत्युद्दालकदेहकं सुविलसन्मायूरबर्हव्रज-
82390 व्यालोलाब्दलवे नवैर्विवलिते मन्दारमालागणैः ।
82391 शेते खिंखिनिका महाभगवती लीलाललामे लता-
82392 जाले भृङ्ग इवान्तपुष्पपटले पश्चादुपागच्छति ॥ २९ ॥
82393

82394 यस्य मूढदृष्टिकल्पितो मलमांसादिमयः स्थूलदेहोऽपि त्रिजगद्वन्द्याया
82395 देव्याः शिरोभूषणतया सर्वोत्कर्ष प्राप्तस्तेन सर्वोत्कृष्टं पदं
82396 प्राप्तमिति किं वाच्यमिति ज्ञानमाहात्म्योत्कर्ष दर्शयन्नाह - इतीति । इति
82397 उक्तरीत्या उद्दालकस्य कुत्सितो देहो देहकं सुष्ठु विलसति विराजमाने
82398 मायूरबर्हाणां व्रजः समूहस्तल्लक्षणा व्यालोलाः कम्पमाना अब्दलवा
82399 मेघखण्डा यस्मिन् । नवैः प्रत्यग्रैर्मन्दारमालागणैर्विवलिते वेष्टिते
82400 खिंखिनिकाख्याया महत्या भगवत्या लीलार्थे ललामे शिरोभूषणमाल्ये
82401 अन्तेषु अग्रभागेषु पुष्पपटलानि यस्य तथाविधे वेणीच्छलात्पश्चात्पृष्ठत
82402 उपागच्छति लताजाले भृङ्ग इव शेते सुखविश्रान्तिं भजते इत्युत्प्रेक्षा ॥ २९ ॥
82403

82404 एषोद्दालकचित्तवृत्तिकलनावल्ली विवेकस्फुर-
82405 त्स्वानन्दप्रविकासभासिकुसुमा हृत्कानने विस्तृता ॥
82406 रूढा यस्य कदाचिदेव विहरन्नप्येव सच्छायया
82407 नासावेति वियोगमेति सफलेनोच्चैस्तरां संगमम् ॥ ३० ॥
82408

82409 उक्तमुद्दालकाख्यानमुपसंहरंस्तत्परिशीलनपराणां
82410 संसारतापोपशमं परमपुरुषार्थफललाभं च दर्शयति - एषेति ।
82411 सर्वदृश्यविवेके स्फुरन्यः स्वानन्दः स एव प्रविकासैर्भासीनि कुसुमानि
82412 यस्यास्तथाविधा एषा दर्शितप्रकारा
82413 उद्दालकचित्तवृत्तेर्विदेहकैवल्यप्राप्त्यन्तसकलचरित्रस्य [उद्दालके
82414 चित्तवृत्तेः इति पाठः] कलना आदरनैरन्तर्याभ्यां शिक्षा तल्लक्षणा
82415 कल्पवल्ली यस्य हृत्कानने रूढा प्रादुर्भूता सती
82416 उत्तरोत्तरभूमिकाधिरोहणक्रमेण विस्तृता असौ पुरुषस्तापत्रयार्कसंकुले
82417 व्यवहारकान्तारे विहरन्संचरन्नपि सत्यशान्तिदान्त्यादिगुणसुरभिशीतलया
82418 सहजसंतोषलक्षणया छायया । अप्यर्थे एवकारः । कदाचिदपि वियोगं नैति न
82419 प्राप्नोत्येव । किंच स उच्चैस्तरां सर्वोत्कृष्टतमेन मोक्षफलेन संगमं
82420 पुनरावृत्तिरहितं स्वात्मभावेन संबन्धमेति प्राप्नोतीत्यवश्यं सा वल्ली

हृदि संरोप्य विस्तारणीयेत्यर्थः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो०
उपशमप्रकरणे उद्दालकनिर्वाणं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
उद्दालकनिर्वाणं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ५६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

क्रमेणानेन विहरन्विचार्यात्मानमात्मना ।
विश्रान्तिमेहि वितते पदे पद्मदलेक्षण ॥ १ ॥

निर्मृष्टमायातिमिरः प्रबुद्धो ध्वस्तवासनः ।
व्यवहारप्रसक्तोऽपि समाधिस्थ इतीर्यते ॥ १ ॥

अनेन उक्तप्रकारेण विचारवैराग्यसमाध्यभ्यासक्रमेण विहरन् ॥ १ ॥

शास्त्रार्थगुरुचेतोभिस्तावत्तावद्विचार्यते ।
सर्वदृश्यक्षयाभ्यासाद्यावदासाद्यते पदम् ॥ २ ॥

शास्त्रश्रवणेन अर्थतत्त्वपरीक्षणेन गुरुवचनविश्वासेन स्वचित्तशोधनेन
च सर्वदृश्यबाधेन परमपदविश्रान्तिपर्यन्तमवश्यं विचारः कर्तव्य
इति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

वैराग्याभ्यासशास्त्रार्थप्रज्ञागुरुमयक्रमैः
[गुरुयमक्रमैरिति पाठः । तत्र यमशब्देन मनोनिग्रहो
ज्ञेयः] ।
पदमासाद्यते पुण्यं प्रज्ञयैवैकयाथवा ॥ ३ ॥

संप्रबोधवती तीक्ष्णा कलङ्करहिता मतिः ।
सर्वसामग्र्यहीनापि पदं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥ ४ ॥

प्रज्ञास्वरूपमाह - संप्रबोधवतीति । प्राप्नोति प्रापयति ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्भूतभव्येश कश्चिज्जातसमाधिकः ।
प्रबुद्ध इव विश्रान्तो व्यवहारपरोऽपि सन् ॥ ५ ॥

कश्चित्प्रबुद्धो व्यवहारपरोऽपि सन् जातसमाधिक इव विश्रान्त इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

कश्चिदेकान्तमाश्रित्य समाधिनियतः स्थितः ।
तयोस्तु कतरः श्रेयानिति मे भगवन्वद ॥ ६ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।
अन्तःशीतलता यासौ समाधिरिति कथ्यते ॥ ७ ॥

82473
82474 अन्तःशीतलता पूर्णकामता ज्ञानप्रतिष्ठाफलं तल्लाभे
82475 विक्षेपप्रसक्त्यभावात्सैव समाधिरभिधीयत इत्यर्थः। मनसि सति
82476 दृश्यैर्विक्षेपहेतुः संबन्धः स्यान्नतु मम तदस्तीति निश्चित्येत्यर्थः ॥ ७ ॥
82477
82478 दृश्यैर्मनसि संबन्ध इति निश्चित्य शीतलः।
82479 कश्चित्संव्यवहारस्थः कश्चिद्ध्याने व्यवस्थितः ॥ ८ ॥
82480
82481 दृश्यैर्मननसंबन्धः इति पाठस्तु स्पष्ट एव ॥ ८ ॥
82482
82483 द्वावेतौ राम सुखितावन्तश्चेत्परिशीतलौ [संपन्नाविति पाठः]।
82484 अन्तःशीतलता या स्यात्तदनन्ततपःफलम् ॥ ९ ॥
82485
82486 समाधिस्थानकस्थस्य चेतश्चेद्वृत्तिचञ्चलम्।
82487 तत्तस्य [तत्तर्हीत्यर्थः] तत्समाधानं सममुन्मत्तताण्डवैः ॥
82488 १० ॥
82489
82490 उन्मत्तताण्डवस्थस्य चेतश्चेत्क्षीणवासनम्।
82491 तदस्योन्मत्तवृत्तं तत्समं बुद्धसमाधिना ॥ ११ ॥
82492
82493 व्यवहारी प्रबुद्धो यः प्रबुद्धो यो वने स्थितः।
82494 द्वावेतौ सुसमौ नूनमसंदेहं पदं गतौ ॥ १२ ॥
82495
82496 असंदेहं सर्वसंएधोच्छेदि परमपदं गतौ तत्र प्रतिष्ठितौ चेत्यर्थः ॥ १२
82497 ।।
82498
82499 अकर्तृ कुर्वदप्येतच्चेतः प्रतनुवासनम्।
82500 दूरं गतमना जन्तुः कथासंश्रवणे यथा ॥ १३ ॥
82501
82502 व्यवहारिणः कर्तृत्वप्रयुक्तो बन्धः किं न स्यात्तत्राह - अकर्त्रीति।
82503 प्रतनुवासनं निर्वासनम्। यथा कान्तादिकथासंश्रवणे अन्यत्र
82504 प्रसक्तमनाः कुर्वन्नपि रागादिविकारानुदयात्तत्प्रयुक्तैर्दोषैर्न बध्यते
82505 तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥
82506
82507 अकुर्वदपि कर्तैव चेतः प्रघनवासनम्।
82508 निस्पन्दाङ्गमपि स्वप्ने श्वभ्रपातस्थिताविव ॥ १४ ॥
82509
82510 निस्पन्दान्यङ्गानि देहावयवा यस्य तथाविधमपि सुप्तस्य मनः
82511 श्वभ्रपातं तत्र स्थितौ च यथा कर्तृ तद्वत् ॥ १४ ॥
82512
82513 चेतसो यदकर्तृत्वं तत्समाधानमुत्तमम्।
82514 तं विद्धि केवलीभावं सा शुभा निर्वृतिः परा ॥ १५ ॥
82515
82516 निर्वृतिः सुखविश्रान्तिः ॥ १५ ॥
82517
82518 चेतश्चलाचलत्वेन परमं कारणं स्मृतम्।
82519 ध्यानाध्यानदृशोस्तेन तदेवानङ्कुरं कुरु ॥ १६ ॥
82520
82521 ध्यानाध्याने समाध्यसमाधी तद्दृष्ट्योः। अनङ्कुरं
82522 अङ्कुरबीजवासनाशून्यमिति यावत् ॥ १६ ॥
82523
82524 अवासनं स्थिरं प्रोक्तं मनोध्यानं तदेव तु।

82525 स एव केवलीभावः शान्ततैव च सा सदा ॥ १७ ॥
82526
82527 तनुवासनमत्युच्चैः पदायोद्यतमुच्यते ।
82528 अवासनं मनो कर्तृपदं तस्मादवाप्यते ॥ १८ ॥
82529
82530 तनुवासनं चतुर्थादिभूमिकासु क्षीयमाणवासनम् । अवासनं क्षीणवासनं
82531 पदं सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठा ॥ १८ ॥
82532
82533 घनवासनमेतत्तु चेतः कर्तृत्वभाजनम् ।
82534 सर्वदुःखप्रदं तस्माद्वासनां तनुतां नयेत् ॥ १९ ॥
82535
82536 प्रशान्तजगदास्थोऽन्तर्वीतशोकभयैषणः ।
82537 स्वस्थो भवति येनात्मा स समाधिरिति स्मृतः ॥ २० ॥
82538
82539 प्रशान्ता जगति देहादिदृश्ये आस्था अहंममताभिनिवेशो यस्य । स्वस्थः
82540 स्वरूपप्रतिष्ठो येनोपायेन भवति ॥ २० ॥
82541
82542 चेतसा संपरित्यज्य सर्वभावात्मभावनाम् ।
82543 यथा तिष्ठसि तिष्ठ त्वं तथा शैले गृहेऽथवा ॥ २१ ॥
82544
82545 सर्वेषु भावेषु आत्मभावनां अहंममताध्यासम् । शैले समाहितो गृहे
82546 व्यवहरन्वा ॥ २१ ॥
82547
82548 गृहमेव गृहस्थानां सुसमाहितचेतसाम् ।
82549 शान्ताहंकृतिदोषाणां विजनावनभूमयः ॥ २२ ॥
82550
82551 अरण्यसदने तुल्ये समाहितमनोदृशाम् ।
82552 भवतामिह भूतानां भूतानां महतामिव ॥ २३ ॥
82553
82554 इह नित्यापरोक्षे प्रत्यगात्मनि भूतानां स्थितानाम् । महतां
82555 भूतानामाकाशादीनामिव ॥ २३ ॥
82556
82557 शान्तचित्तमहाभ्रस्य जनज्वालोज्ज्वलान्यपि ।
82558 नगराण्यपि शून्यानि वनान्यवनिपात्मज ॥ २४ ॥
82559
82560 शान्तचित्तमहाभ्रस्य शरदकाशकल्पस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥
82561
82562 वृत्तिमच्चित्तमत्तस्य विजनानि वनान्यपि ।
82563 नगराणि महालोकपूर्णानि परवीरहन् ॥ २५ ॥
82564
82565 रागादिवृत्तिमता चितेन मत्तस्य ॥ २५ ॥
82566
82567 व्युत्थितं चित्तमभ्येति भ्रमस्यान्तः सुषुप्तताम् ।
82568 निर्वाणमेति निर्वाणं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २६ ॥
82569
82570 व्युत्थितं रागादिविक्षिप्तं चित्तं नानाविधविषयभ्रमस्यान्तर्लयेन
82571 पुनर्व्युत्थानसहस्रबीजभूतां सुषुप्ततामेति । निर्वाणं शान्तरागादिवासनं
82572 तु चित्तं निर्वाणं मोक्षमेति ॥ २६ ॥
82573
82574 सर्वभावपदातीतं सर्वभावात्मकं च वा ।
82575 यः पश्यति सदात्मानं स समाहित उच्यते ॥ २७ ॥
82576

82577 तर्हि प्राक्कथं व्यवहार्यव्यवहारिणोस्तत्त्वविदोस्तुल्यः समाधिरुक्तस्तत्राह
82578 - सर्वेति। तत्त्ववित्समाधौ सर्वभावपदातीतं पश्यति व्यवहारे तु
82579 सर्वभावात्मकं पश्यतीत्येकपिण्डमात्राहंमानाभावान्न तस्य रागादिरिति
82580 न विक्षेपप्रसक्तिरिति भावः॥ २७॥
82581
82582 ईहितानीहिते क्षीणे यस्यान्तर्वितताकृतेः।
82583 सर्वे भावाः समा यस्य स समाहित उच्यते॥ २८॥
82584
82585 उक्तमेवार्थं फलत आह - ईहितेति। ईहितानीहिते रागद्वेषौ॥ २८॥
82586
82587 सदात्मना सदेवेदं जगत्पश्यति नो मनः।
82588 यथा स्वप्ने तथैवास्मिञ्जाग्रत्यपि जनेश्वर॥ २९॥
82589
82590 कथं सर्वे भावाः समास्तद्दर्शयति - सदात्मनेति। तस्य मनो यथा
82591 स्वप्ने तथा जाग्रत्यपि इदं दृश्यं सदात्मना सदेव पश्यति। जगत्
82592 सद्व्यतिरिक्तरूपं नो पश्यतीत्यर्थः॥ २९॥
82593
82594 यथा विपणिकालोका विहरन्तोऽप्यसत्समाः।
82595 असंबन्धात्तथा ज्ञस्य ग्रामोपि विपिनोपमः॥ ३०॥
82596
82597 नगराण्यपि शून्यानीति यदुक्तं तदुपपादयति - यथेति। विपणिका
82598 पण्यवीथिका तत्र समवेता अपि बहवो जनाः स्वस्वकार्ये
82599 व्यवहरन्तोऽप्युदासीनस्यानुपकारित्वादसत्प्रायास्तद्वत्॥ ३०॥
82600
82601 अन्तर्मुखमना नित्यं सुप्तो बुद्धो व्रजन्नपि।
82602 पुरं जनपदं ग्राममरण्यमिव पश्यति॥ ३१॥
82603
82604 सर्वमाकाशतामेति नित्यमन्तर्मुखस्थितेः।
82605 सर्वथानुपयोग्यत्वाद्भूताकुलमिदं जगत्॥ ३२॥
82606
82607 भूतैः प्राणिभिः पृथिव्यादिभिश्चाकुलमपि बाधितत्वादाकाशतां
82608 शून्यताम्॥ ३२॥
82609
82610 अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत्।
82611 विज्वराणामिव नृणां भवत्याजीवितस्थितेः॥ ३३॥
82612
82613 आजीवितस्थितेः यावज्जीवम्॥ ३३॥
82614
82615 अन्तस्तृष्णोपतप्तानां दावदाहमयं जगत्।
82616 भवत्यखिलजन्तूनां यदन्तस्तद्बहिः स्थितम्॥ ३४॥
82617
82618 यस्मादन्तर्यद्यादृशं तप्तं शीतलं वा चित्तं तदेव बहिर्जगदाकारेण
82619 स्थितमित्यर्थः॥ ३४॥
82620
82621 दयुः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः।
82622 अन्तःकरणतत्त्वस्य भागा बहिरिव स्थिताः॥ ३५॥
82623
82624 तदेवाह - द्यौरिति॥ ३५॥
82625
82626 वटधाना वट इव यदन्तःस्थं सदात्मनः।
82627 तद्बहिर्भासते भास्वद्विकासे पुष्पगन्धवत्॥ ३६॥
82628

82629 न बहिष्ठं न [न वान्तस्थं इत्यपि क्वचित्पठ्यते] चान्तःस्थं
82630 क्वचित्किंचन विद्यते।
82631 यद्यथा कचितं चित्त्वात्तत्तथा तत्त्वमुत्थितम् ॥ ३७ ॥
82632
82633 अध्यारोपदृष्ट्योक्त्वा अपवाददृष्ट्या आह - न बहिष्ठमिति। कथं तर्हि
82634 तत्र जगदाकारभानं तत्राह - यदिति। यद्वस्तु प्राग्वासनाबलाद्यथा
82635 कचितं तथा तद्वेषेण परमार्थतत्त्वमेवोत्थितमित्यर्थः ॥ ३७ ॥
82636
82637 आत्मतत्त्वान्तरं भाति बहिष्ट्वेन जगत्तया।
82638 कर्पूरमिव गन्धेन संकोचे प्रविकासि च ॥ ३८ ॥
82639
82640 आत्मतत्त्वरूपं यदान्तरं वस्तु तदेव बहिष्ट्वेन जगत्तया भाति।
82641 तत्तदुपाध्यनुसारिसंकोचेऽपि सति प्रविकासि च भवति। यथा संपुटान्तःस्थं
82642 कर्पूरं गन्धरूपेण तथा भाति भवति चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥
82643
82644 आत्मैव स्फुरति स्फारं जगत्त्वेनाप्यहंतया।
82645 बाह्यत्वेनान्तरत्वेन स च नासन्न सन्विभुः ॥ ३९ ॥
82646
82647 न असन् चक्षुराद्यदृश्याहंकारादिरूपः। नापि सन्
82648 तद्दृश्यबाह्यस्थूलरूपः। किंतु विभुरुभयानुस्यूतसन्मात्ररूप इत्यर्थः
82649 ॥ ३९ ॥
82650
82651 बहिष्ठेनान्तरं बाह्यमन्तःस्थेनान्तरस्थितम्।
82652 यथाविदितमात्मायं स्वचित्तमनुपश्यति ॥ ४० ॥
82653
82654 अत एवायमात्मा आन्तरं स्वचित्तमेव यथा विदितं पूर्वपूर्ववेदनानुसारेण
82655 बहिष्ठेन बहिर्मुखेन चक्षुरादिना बाह्यं जगदाकारमनुपश्यति।
82656 अन्तःस्थेन जाग्रद्वासनादिना आन्तरे हृदि स्थितं
82657 स्वप्नराज्याद्यनुपश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥
82658
82659 सबाह्याभ्यन्तरं शान्तमात्मनो भेदितं जगत्।
82660 अहन्त्वादिस्थिते भेदे भूरिभङ्गभयं तु तत् ॥ ४१ ॥
82661
82662 न बहिष्ठं न चान्तःस्थमिति यदुक्तं तद्युक्त्यानुभावयति - सबाह्येति।
82663 सबाह्याभ्यन्तरं द्विविधमपि जगदुभयानुस्यूतसदात्मनः
82664 सकाशाद्भेदितं पृथक्कृतं सदसदेवेति शान्तं मृतमेवेत्यर्थः।
82665 तत्पृथक्करणाभावे तु तत्सत्तयैव बाह्याभ्यन्तरभेदे स्थिते सति
82666 तदहंममताध्यासात्तत्तद्भङ्गे भूरिभङ्गभयं भवेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥
82667
82668 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः।
82669 कल्पादिरेव ज्वलितं सर्वमाधिहतात्मनः ॥ ४२ ॥
82670
82671 भूरिभङ्गभयमुपपादयति - द्यौरिति। तत्तदाधिभिर्हतात्मनो
82672 द्युक्षमादि सर्वं वस्तु तापत्रयज्वालाज्वलितं सत् तथाविधः कल्पादिः
82673 प्रलयारम्भसमय एव सदा संपद्यत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥
82674
82675 यस्त्वात्मरतिरेवान्तः कुर्वन्कर्मेन्द्रियैः क्रियाः।
82676 न वशो हर्षशोकाभ्यां स समाहित उच्यते ॥ ४३ ॥
82677
82678 सन्मात्रात्मदर्शने तु कर्मेन्द्रियैर्व्यवहारेऽपि अभिमानाभावान्न
82679 हर्षशोकादिविक्षेपलेशस्यापि प्रसक्तिरिति सदासमाधिस्थतुल्यतैव
82680 फलतीत्याशयेनाह - यस्त्वित्यादिना ॥ ४३ ॥

82681
82682 यः सर्वगतमात्मानं पश्यन्समुपशान्तधीः ।
82683 न शोचति ध्यायति वा स समाहित उच्यते ॥ ४४ ॥
82684
82685 स पूर्वापरपर्यन्तां यः पश्यञ्जागतीं गतिम् ।
82686 दृष्टिष्वेतासु हसति स समाहित उच्यते ॥ ४५ ॥
82687
82688 पूर्वपर्यन्त उत्पत्तिः अपरपर्यन्तो नाशः तत्सहिताम् । एतासु
82689 मूढजनप्रसिद्धास्वहंममतादृष्टिषु ॥ ४५ ॥
82690
82691 समे परेऽपि नाहंता न जगज्जन्मनो मयि ।
82692 वीचिवृन्देष्विवातप्ता नाकाशे फलधातवः ॥ ४६ ॥
82693
82694 किमर्थं हसतीति चेदहंममेति
82695 दृष्टिगोचरयोरभिमानाभिमन्तव्यलक्षणयोरहंताजगतोराश्रयस्यैवासिद्
82696 ध्या मिथ्यात्वादित्याह - समे इति । ते हि सर्वानुभवसिद्धप्रत्यक्स्वभावे
82697 मयि वा स्यातां श्रुतिसिद्धब्रह्मस्वभावे वा । न तावन्मयि । दृशो
82698 दृश्याश्रयत्वायोगान्नापि परे ब्रह्मणि । असङ्गाद्वयकूटस्थस्वरूपे समे
82699 तस्मिन्नहंताजगज्जन्मादिवैषम्याधारत्वायोगात् । यथा
82700 शरदातपसंभिन्नेषु दूराद्दृश्यमानेषु वीचिवृन्देषु दृश्यमाना
82701 आतप्ता प्रतप्तद्रुतरजतप्राया विस्फुरन्ती पुञ्जीभूता कान्तिर्न
82702 वीचिवृन्देष्वन्तरस्ति समीपोपसर्पणे तेषु निमज्ज्यान्वेषणे चादर्शनात् । नापि
82703 तदन्तर्बहिष्ठे आकाशे असङ्गकूटस्थे चतुर्विधक्रियाफलधात्वदर्शनेन
82704 वीचिक्रियाजन्यफलाश्रयत्वस्य दूरनिरस्तत्वात् । अतः सा कान्तिरिवाहंताजगतो अपि
82705 निराश्रयत्वान्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥
82706
82707 यस्यान्तरस्थिताहन्त्वं न विभागादि नो मनः ।
82708 न चेतनाचेतनत्वे सोऽस्ति नास्तीतरो जनः ॥ ४७ ॥
82709
82710 अहंताजगद्भेदं निरस्य तद्द्रष्टृभेदं निरस्यति - यस्येति । यस्य
82711 ज्ञस्य अन्तः आन्तरं प्रत्यगात्मरूपं न स्थितं अहन्त्वं यस्मिंस्तथाविधं
82712 संपन्नं दृश्यजगद्विभागादिकं मनश्च नास्ति तस्य तदधीनकल्पने
82713 चेतनाचेतने अपि न स्तः । अतः स एक एव सर्वात्मास्ति तदितरो
82714 जनश्चेतनधातुर्नास्ति । नान्योऽतोऽष्ति द्रष्टा इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४७ ॥
82715
82716 व्योमस्वच्छो बहिष्ठेहां सम्यगाचरतीह यः ।
82717 हर्षामर्षविकारेषु काष्ठलोष्टसमः शमः ॥ ४८ ॥
82718
82719 तस्य लक्षणान्याह - व्योमेति द्वाभ्याम् । सम्यक्
82720 शास्त्रशिष्टाचाराविरोधेन । शमः शान्तिस्वभावः ॥ ४८ ॥
82721
82722 आत्मवत्सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोष्टवत् ।
82723 स्वभावादेव न भयाद्यः पश्यति स पश्यति ॥ ४९ ॥
82724
82725 अर्थोऽतनुस्तनुर्वापि नासद्रूपेण चेत्यते ।
82726 सद्रूपो नानुभूतोऽज्ञे न ज्ञेनैव न तत्तया ॥ ५० ॥
82727
82728 तत्त्वज्ञस्यैव समदर्शित्वे उपपत्तिमाह - अर्थ इति । अज्ञेन मूढेन
82729 अतनुर्महान् हिरण्यगर्भैश्वर्यान्तस्तनुरल्पः काकिणीमात्रोपि वा
82730 कनककामिन्यादिरर्थो विषयः असद्रूपेण मिथ्यात्वेन न चेत्यते न दृश्यते
82731 तदधिष्ठानसद्रूपश्च नानुभूत इति न तत्तयासन्मात्रस्वभावेनापि चेत्यते ।
82732 ज्ञेन तत्त्वविदैव तथा दृश्यत इति तस्यैवोभयथापि समदर्शित्वमुपपद्यत

82733 इत्यर्थः ॥ ५० ॥
82734
82735 ईदृशाशयसंपन्नो महासत्त्वपदं गतः ।
82736 तिष्ठतूदेतु वा यातु मृतिमेतु न तत्स्थितिम् ॥ ५१ ॥
82737
82738 यस्याशये समदर्शनं निरूढं स सर्वत्र सर्वास्वप्यवस्थासु न
82739 हर्षविषादादिना लिप्यत इत्याह - ईदृशेत्यादिना । तिष्ठत्वकिंचनः । उदेतु
82740 ऐश्वर्याद्यभ्युदयं प्राप्नोतु वा । मृतिं पुत्रबान्धवादिमरणम् ।
82741 तत्स्थितिं अभ्युदयस्थितिं नैतु ॥ ५१ ॥
82742
82743 वसतूत्तमभोगाढ्ये स्वगृहे वा जनाकुले ।
82744 सर्वभोगोज्झिताभोगे सुमहत्यथवा वने ॥ ५२ ॥
82745
82746 उद्दाममन्मथं पानतत्परो वापि नृत्यतु ।
82747 सर्वसङ्गपरित्यागी सममायातु वा गिरौ ॥ ५३ ॥
82748
82749 उद्दाममन्मथमिति क्रियाविशेषणम् । समं निर्विकारम् ॥ ५३ ॥
82750
82751 चन्दनागुरुकर्पूरैर्वपुर्वा परिलिम्पतु ।
82752 ज्वालाजटिलविस्तारे निपतत्वथवाऽनले ॥ ५४ ॥
82753
82754 पापं करोतु सुमहद्बहुलं पुण्यमेव च ।
82755 अद्य वा मृतिमायातु कल्पान्तनिचयेन वा ॥ ५५ ॥
82756
82757 नासौ किंचिन्न तत्किंचित्कृतं तेन महात्मना ।
82758 नासौ कलङ्कमाप्नोति हेम पङ्कगतं यथा ॥ ५६ ॥
82759
82760 असौ समदर्शी । किंचिन्मरणदुःखादिविकारिदेहमन-आदिरहंताश्रयः ।
82761 अत-एव तेन न किंचित्कृतम् ॥ ५६ ॥
82762
82763 संवित्पुरुषशब्दार्थैः स कलङ्कैः कलङ्क्यते ।
82764 अहंत्वंवासनारूपैः शुक्तिकारजतोपमैः ॥ ५७ ॥
82765
82766 अज्ञेषु तर्हि कस्य कलङ्कस्तं दर्शयति - संविदिति । सकलङ्कैः
82767 शास्त्रानभ्यनुज्ञातसेवनदूषितैर्वासनारूपैरैन्द्रियकसंविद्भिस्तदायतनेन्
82768 अ पुरुषेण देहेन तद्भोग्यैः शब्दार्थरूपैर्विषयैश्च
82769 अहन्त्वमहंकारप्रधानलिङ्गात्मा ॥ ५७ ॥
82770
82771 समस्तवस्तुप्रशमात्सम्यग्ज्ञानाद्यथास्थितेः ।
82772 स्वभावस्योपशान्तोन्तःकलङ्कोऽसत्तया स्वतः ॥ ५८ ॥
82773
82774 कस्मादुपायादन्तःकलङ्कोपशमस्तमाह - समस्तेति । स्वभावस्य चित्तस्य
82775 कलङ्को बाधादसत्तया स्वतः प्रशान्तो भवतीति शेषः ॥ ५८ ॥
82776
82777 अहंत्ववासनानर्थप्रसूतेः संविदात्मनः ।
82778 पुरुषस्य विचित्राणि सुखदुःखानि जन्मनि ॥ ५९ ॥
82779
82780 संसारदुःखप्राप्तेस्तर्हि किं कारणं तदाह - अहंत्वेति ।
82781 अहंत्वाध्यासाद्वासनालक्षणानामनर्थानां प्रसूतेरुद्बोधात्पुरुषस्य
82782 जन्मनि सन्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥
82783
82784 रज्ज्वां सर्पभ्रमे शान्तेऽहिर्नेति निर्वृतिर्यथा ।

82785 अहंत्वभावसंशान्तौ तथान्तः समता मता ॥ ६० ॥
82786
82787 अत-एवाहन्त्वशान्त्या संसारदुःखनिवृत्तिरित्याह - रज्वामिति । समता
82788 सर्वदुःखवैषम्यशून्यता ॥ ६० ॥
82789
82790 यत्करोति यदश्नाति यद्ददाति जुहोति वा ।
82791 न तज्ज्ञस्य न तत्र ज्ञो मा करोतु करोतु वा ॥ ६१ ॥
82792
82793 दुष्कृतफलमिव सुकृतफलमपि ज्ञस्य नास्तीति तस्य सर्वकर्तव्यहानिरित्याह
82794 - यदित्यादिना ॥ ६१ ॥
82795
82796 कर्मणास्ति न तस्यार्थो नार्थस्तस्यास्त्यकर्मणा ।
82797 यथास्वभावावगमात्स आत्मन्येव संस्थितः ॥ ६२ ॥
82798
82799 अकर्मणा कर्मत्यागेन ॥ ६२ ॥
82800
82801 इच्छास्ततः समुद्यन्ति न मज्झर्य इवोपलात् ।
82802 याश्चोद्यन्ति च ताः सर्वाः स एवाप्स्विव वीचयः ॥ ६३ ॥
82803
82804 फलेच्छया हि तदुपाये कर्मणि प्रवृत्तिः स्यात्सैव तस्य पूर्णत्वान्नोदेतीत्याह
82805 - इच्छा इति । कदाचिद्वासनाभ्यासादुदिता अपीच्छाः परमार्थदृशा तस्य
82806 स्वात्मभूता एवेत्याह - याश्चेति ॥ ६३ ॥
82807
82808 सकलमिदमसावसौ च सर्वं
82809 जगदखिलं न विभागितात्र काचित् ।
82810 परमपुरुषपावनैकरूपी
82811 स सदिति तत्सदकिंचिदेव नासौ ॥ ६४ ॥
82812
82813 तस्य सर्वात्मतां सर्वस्य तदात्मतां च
82814 द्रढयन्नुभयोर्निष्प्रपञ्चचिन्मात्रतैव परमार्थतः फलितेति दर्शयति ##-
82815 काचिन्नास्ति । एवं भेदकानां कार्यकारणोपाधीनां तत्तत्साक्षीचिन्मात्रत्वे स
82816 तत्त्ववित् सर्वजगदधिष्ठानसन्मात्रमेव । यतोऽसौ परमः पूर्णत्वात्पुरुषः
82817 सर्वदोषास्पर्शाच्च पवनो यः परमात्मा तदेकरूपीति अनया रीत्या
82818 अकिंचित्सर्वद्वैतबन्धनिर्मुक्तसत्स्वरूपमात्रपरिशिष्टोऽसौ नित्यमुक्तः
82819 संपन्न इत्यर्थः ॥ ६४ ॥
82820
82821 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
82822 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे ध्यानविचारो नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥
82823 ५६ ॥
82824
82825 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे ध्यानविचारो
82826 नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥
82827
82828
82829 सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७
82830
82831 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
82832
82833 यदात्ममरिचस्यान्तश्चित्त्वात्तीक्ष्णत्ववेदनम् ।
82834 तदहंतादि भेदादि देशकालादि चेत्यतः ॥ १ ॥
82835
82836 अज्ञातस्वस्वभावा चिद्दृक्त्वाद्दृश्यस्वभावताम् ।

82837 यां धत्ते सा चिदेवेति चिदन्यन्नेति वर्ण्यते ‖ १ ‖
82838
82839 एवं सर्वजगतश्चिदभेदे परमार्थतः सिद्धे व्यवहारेऽपि जगद्वैचित्र्यं
82840 तत्तद्रूपचित्स्वभाव एवेति फलितमित्याह - यदित्यादिना | आत्मैव
82841 स्वप्रकाशतैक्ष्यं मरिचं तस्य चित्त्वात्तैक्ष्ण्यप्रथारूपं यद्वेदनं
82842 तत्स्थानीयं अज्ञातब्रह्मस्वभाव एव अहंतात्वंतादिरूपं
82843 घटकुड्यभेदादिरूपं तदाधारदेशकालादिरूपं च जगदिति |
82844 अतश्चिदभेदसाधनात्फलितमित्यर्थः ‖ १ ‖
82845
82846 यदात्मलवणस्यान्तश्चित्त्वाल्लवणवेदनम् |
82847 तदहंतादि भेदादि देशकालादि मत्स्थितम् ‖ २ ‖
82848
82849 स्वतो यदन्तरात्मेक्षोश्चित्त्वान्माधुर्यवेदनम् |
82850 तदहंतादि भेदादि जगत्तत्त्वादि जृम्भितम् ‖ ३ ‖
82851
82852 तत्त्वादिना तत्तदाकारभेदेन जृम्भितमभिव्यक्तम् ‖ ३ ‖
82853
82854 स्वतो यदात्मदृषदश्चित्त्वात्काठिन्यवेदनम् |
82855 तदहंतादि भेदादि देशकालादितां गतम् ‖ ४ ‖
82856
82857 स्वतो यदात्मशैलस्य ज्ञतया जाड्यवेदनम् |
82858 तदहंतादि भेदादि भुवनादीति संस्थितम् ‖ ५ ‖
82859
82860 जाड्यं गौरवम् ‖ ५ ‖
82861
82862 स्वतो यदात्मतो यस्य चिद्द्रवत्वादिवर्तनम् |
82863 तदावर्ताद्यहंतादिभेदाद्याकारिता इव ‖ ६ ‖
82864
82865 आकारितास्तत्तदाकारवता इव स्थितमित्यनुषज्यते ‖ ६ ‖
82866
82867 स्वतो यदात्मवृक्षस्य शाखादिस्तस्य वेदनम् |
82868 तदहंतादि भेदादि भुवनादीव सत्स्फुरत् ‖ ७ ‖
82869
82870 सत् वर्तमानं तथा स्फुरद्भासमानम् ‖ ७ ‖
82871
82872 यदात्मगगनस्यान्तश्चित्त्वाच्छून्यत्ववेदनम् |
82873 तदहंतादि भेदादि भुवनादीति भावनम् ‖ ८ ‖
82874
82875 भावनं कल्पनम् ‖ ८ ‖
82876
82877 यदात्मगगनस्यान्तश्चित्त्वात्सौषिर्यवेदनम् |
82878 तदहंतादि भेदादि शरीरादि च दीपितम् ‖ ९ ‖
82879
82880 द्रव्याद्बहिःशून्यत्वम् मूर्तद्रव्यान्तश्छिद्रता तु सौषिर्यमिति भेदः ‖ ९ ‖
82881
82882 स्वतो यदात्मकुड्यस्य नैरन्तर्यं निरन्तरम् |
82883 तदहंतादिभेदेन चित्ताद्बहिरिव स्थितम् ‖ १० ‖
82884
82885 नैरन्तर्य निबिडता | बहिर्दृश्यत्वाच्चिद्व्यतिरिक्तमिवेत्यर्थः ‖ १० ‖
82886
82887 स्वतो यदात्मसत्तायाश्चित्त्वात्सत्त्वैकवेदनम् |
82888 तदहंतादि भेदादि चेतनानीतिवत्स्थितम् ‖ ११ ‖

82889
82890 चेतनानि चिदाभासाः ॥ ११ ॥
82891
82892 अन्तरात्मप्रकाशस्य स्वतो यदवभासनम् ।
82893 तदहंतादि चित्त्वादि जीव इत्येव वेद सः ॥ १२ ॥
82894
82895 चित्त्वं वृत्तिभेदभिन्नचिदाभासेष्वनुगतं सामान्यं वेद कल्पयति स जीवः
82896 ॥ १२ ॥
82897
82898 अन्तरस्ति यदात्मेन्दोश्चिद्रूपं चिद्रसायनम् ।
82899 स्वत आस्वादितं तेन तदहंतादिनोदितम् ॥ १३ ॥
82900
82901 रसायनममृतम् । स्वत आस्वादितं स्वप्रकाशतया अनुभूतम् ।
82902 उदितमाविर्भूतम् ॥ १३ ॥
82903
82904 परमात्मगुडस्यान्तर्यच्चित्स्वादूदयात्मकम् ।
82905 तदेवास्वाद्यते तेन स्वतोऽहंतादि नान्तरे ॥ १४ ॥
82906
82907 आन्तरे स्वात्मन्येव ॥ १४ ॥
82908
82909 परमात्ममणेश्चित्त्वाद्यदन्तः कचनं स्वयम् ।
82910 चेतनात्मपदे चान्तरहमित्यादि वेत्त्यसौ ॥ १५ ॥
82911
82912 चेतनारूपे आत्मपदे स्वरूपे ॥ १५ ॥
82913
82914 न च किंचन वेत्त्यन्तर्वेद्यस्यासंभवादिह ।
82915 न चास्वादयति स्वादु स्वाद्यस्यासंभवादयम् ॥ १६ ॥
82916
82917 मायिकजगदाकारानुभवस्य स्वप्रकाशस्वात्मानुभवमात्रत्वव्युत्पादनाय
82918 पश्यति वेत्त्यास्वादयत्यास्वाद्यते इति कर्मकर्तृभावव्यपदेशो न
82919 तद्भेदसाधनाशयेनेत्याह - न चेति ॥ १६ ॥
82920
82921 न च किंचिच्चिनोत्यन्तश्चेत्यस्यासंभवे सति ।
82922 विन्दते न च वा किंचिद्वेद्यस्यासंभवादसौ ॥ १७ ॥
82923
82924 चिनोति चैतन्यान्तरात्मना विकरोति । वेद्यस्य लभ्यस्य ॥ १७ ॥
82925
82926 असदाभास एवात्मा अनन्तो भरिताकृतिः ।
82927 स्थितः सदैवैकघनो महाशैल इवात्मनि ॥ १८ ॥
82928
82929 असन् आभासत इत्याभासो जगदाकारो यस्मिंस्तथाविध एव ॥ १८ ॥
82930
82931 अनया तु वचोभङ्ग्या मया ते रघुनन्दन ।
82932 नाहंतादिजगत्तादिभेदोस्तीति निदर्शितम् ॥ १९ ॥
82933
82934 तर्हि यदात्ममरिचस्येत्याद्युक्तेः कोऽभिप्रायस्तमाह - अनयेति ॥ १९ ॥
82935
82936 न चित्तमस्ति नो चेता न जगत्तादिविभ्रमः ।
82937 वृष्टमूकाम्बुदसितं शान्तं शाम्यति केवलम् ॥ २० ॥
82938
82939 पूर्वं वृष्टो वृष्टवान्पश्चाच्छरदि मूकस्तूष्णींभूतोऽम्बुद इव सितं
82940 शुद्धमधिष्ठानसन्मात्रतया परिशिष्टं बाधितं जगत् शान्तमेव

82941 शाम्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥
82942
82943 यथावर्तादितामेति द्रवत्वाद्वारि वारिणि ।
82944 तदाहंतादितामेति ज्ञप्ता ज्ञप्तौ ज्ञ आत्मनि ॥ २१ ॥
82945
82946 ज्ञप्ता मायावी ज्ञः सर्वज्ञः स्वमायावृते ज्ञप्तिरूपे आत्मनि
82947 अहंतादिरूपतां जीवजगद्भावमिति यावत् ॥ २१ ॥
82948
82949 यथा द्रवत्वं पयसि यथा स्पन्दः सदागतौ ।
82950 अहंतादेशकालादि तथा ज्ञे ज्ञप्तिमात्रके ॥ २२ ॥
82951
82952 सदागतौ वायौ । परमार्थतो ज्ञप्तिमात्ररूपे ज्ञे सर्वज्ञेश्वरे ॥ २२ ॥
82953
82954 ज्ञो ज्ञतायां शिव ज्ञानं जानाति ज्ञानबृंहया ।
82955 ज्ञायतेऽहंतदि ज्ञेन जीवादीत्यभिजीवनैः ॥ २३ ॥
82956
82957 यदि जीवजगद्रूपे ज्ञप्तेरनन्ये तर्हि ज्ञप्ते जीवेश्वरभावयोः को
82958 विशेषस्तमाह - ज्ञ इति । ज्ञ ईश्वरो ज्ञतायामीश्वरभावे शिवं
82959 निरतिशयानन्दरूपं स्वरूपज्ञानं [स्वरूपज्ञानबृंहया इति
82960 मुद्रितपुस्तके पाठः] ज्ञानबृंहया अनावरणापरिच्छेदलक्षणया
82961 ज्ञानाभिवृद्ध्या सदैव जानाति । अहंतादि अहंकारस्थूलदेहरूपजीवभावे
82962 तु ज्ञेन चेतनभूतेनापि अभिजीवनैर्जीवनहेतुभिः
82963 प्राणकरणविषयसंबन्धाद्यासैर्जीवादिरूप एवात्मेति ज्ञायते न तत्त्वत इति
82964 विशेष इत्यर्थः ॥ २३ ॥
82965
82966 यथोदेति ययाऽज्ञस्य तृप्तिर्ज्ञानेन यादृशी ।
82967 अनन्ये वान्यता बुद्धा स तथा जृम्भते तया ॥ २४ ॥
82968
82969 अत-एव जीवस्य यथा यथा भ्रान्तिस्तथा तथेश्वरो विवर्तत इत्याह -
82970 यथेति । यया यया कामकर्मवासनया यादृशविषयज्ञानेन अज्ञस्य यथा
82971 येन येन दर्शनलाभोपभोगवैचित्र्यप्रकारेण यादृशी
82972 प्रियओदप्रमोदादिनानाप्रकारा तृप्तिरुपभोग उदेति अनन्ये स्वरूपे
82973 भोक्तृभोग्यभोगवैचित्र्यरूपा अन्यता वा ज्ञेन बुद्धा स परमेश्वरस्तया
82974 तया तदीयकामादिवासनया तथा तथा जृम्भते स्वगात्राणि विनामयति
82975 विवर्तते । वैचित्र्यं धत्ते इति यावत् ॥ २४ ॥
82976
82977 जीवनं ज्ञातता ज्ञाता जीवनं जीवजीवनम् ।
82978 अत्यन्तमस्ति नो भेदश्चिद्रूपत्वे ज्ञजीवयोः ॥ २५ ॥
82979
82980 यदा त्वनेन सच्छास्त्रसद्रूपदेशाद्भोग्यस्य जगतो ज्ञातता
82981 अधिष्ठानसन्मात्ररूपा स्फूर्तिरेव जीवनं सारः परमार्थस्थितिर्ज्ञाता
82982 जीवानां सर्वेषां यदधीनं जीवनं तादृशानन्दरूपमेव जीवनं
82983 भोक्तुः सारो ज्ञातस्तदा भोग्यभोक्त्रधिष्ठानयोर्द्वयोरपि चिद्रूपत्वे
82984 परिशिष्टे ज्ञजीवयोर्जीवेश्वर्योर्भेदोऽस्त्यन्तं नास्ति । सर्वथैव निवर्तत
82985 इत्यर्थः ॥ २५ ॥
82986
82987 यथा ज्ञजीवयोर्नास्ति भेदो नाम तथैतयोः ।
82988 भेदोऽस्ति न ज्ञशिवयोर्विद्धि शान्तमखण्डितम् ॥ २६ ॥
82989
82990 जीवेश्वरभेदकाज्ञाने नष्टे प्राज्ञतुरीयभेदोऽपि निवृत्त
82991 इत्यखण्डपूर्णानन्दैकरसचिन्मात्रसाम्राज्यं सिद्धमित्याह - यथेति ॥ २६
82992 । ।

82993
82994 सर्वं प्रशान्तमजमेकमनादिमध्य-
82995 माभास्वरं स्वदनमात्रमचेत्यचिह्नम् ।
82996 सर्वं प्रशान्तमिति शब्दमयी तु दृष्टि-
82997 र्बोधार्थमेव हि मुधैव तदोमितीदम् ॥ २७ ॥
82998
82999 निष्कृष्टार्थमनूद्योपसंहरति - सर्वमिति । सर्वं जगत् आसमन्तात्
83000 भास्वरं पूर्णस्वप्रकाशरूपं स्वदनमात्रमानन्दैकरसं
83001 चेत्यैर्विषयैश्चिह्नेन स्वव्यावर्तकधर्मेण च रहितं प्रशान्तं ब्रह्म
83002 तदेव सर्वं प्रशान्तमिति तात्कालिकशब्दमयी
83003 पदवाच्यार्थभेदसंसर्गगोचरा आहार्या भेददृष्टिः
83004 साक्षात्प्रयोजनशून्यत्वान्मुधैव । हि यस्मात्कारणाद्विरोधप्रतिसंधाने
83005 भागस्त्यागलक्षणाश्रयद्वारा लक्ष्यार्थाखण्डबोधार्थमेव ।
83006 तद्वाक्यबोधमखण्डार्थरूपं तु ओमिति ओंकार्ऽम् जगद्ब्रह्म चैकीकृत्य
83007 विराठिरण्यगर्भाव्याकृततुरीयात्मकान्
83008 अकासेकारमकारार्धमात्रापादांश्चतुर्धा विभज्य
83009 पूर्वपूर्वपादानुत्तरोत्तरेषु प्रविलाप्यार्धमात्रया यदद्वयं
83010 पूर्णानन्दैकरसं नित्यापरोक्षप्रत्यक्चिन्मात्ररूपं लक्ष्यते इदमेव न
83011 संसृष्टरूपमित्यर्थः ॥ २७ ॥
83012
83013 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारमायणे वाल्मीकीये दे०
83014 मोक्षोपायेषूपशमपकरणे भेदनिरासो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥
83015 ५७ ॥
83016
83017 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे भेदनिरासो
83018 नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥
83019
83020
83021 अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८
83022
83023 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
83024
83025 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
83026 किरातेशस्य सुरघोर्वृत्तान्तं विस्मयास्पदम् ॥ १ ॥
83027
83028 किरारेशस्य सुरघोर्निर्वेदोऽत्रोपवर्ण्यते ।
83029 माण्डव्येनोपदेशश्च सर्वत्यागाद्युपायतः ॥ १ ॥
83030
83031 अत्रास्मिन् शब्दमयी दृष्टिर्बोधार्थमेवेत्युक्तेऽर्थे ॥ १ ॥
83032
83033 उत्तरस्या दिशो मेदः कर्पूरपटलं भुवः ।
83034 संभूतं हसनं शार्वं शुक्लो वा चान्द्र आतपः ॥ २ ॥
83035
83036 सुरघोर्निवासदेशं वक्तुं तत्संनिहितं हिमवच्छृङ्गं वर्णयति -
83037 उत्तरस्या इत्यादिना । मेदः सार इति यावत् । भुवः संभूतं निर्गतं
83038 कर्पूराणां पटलं राशिः । शार्वं हसनं चान्द्र आतपो वेति
83039 प्रत्येकमुत्प्रेक्षा । अथवा दिशो मेदः हसनं चान्द्र आतपो वा भुवः भूमिं
83040 प्राप्य कर्पूरपटलं संभूतमित्यौत्प्रेक्षिकवैकल्पिकनानाहेतूपपाद्या
83041 एकैव विशिष्टोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥
83042
83043 हिमाद्रेः शृङ्गमस्तीह कैलासो नाम पर्वतः ।
83044 शैलकुञ्जरनिर्मुक्तकलापस्येव नायकः ॥ ३ ॥

83045
83046 हिमाद्रेः शृङ्गमिति विशेषणान्मेरुसंनिहितप्रसिद्धरजतादेरयमन्य इति
83047 गम्यते। शैलकुञ्जरेण पर्वतश्रेष्ठेन हिमवता निर्मुक्तस्य धृतस्य
83048 शृङ्गपरम्परालक्षणस्य मुक्ताकलापस्य नायको मणिरिव स्थित इत्यर्थः।
83049 शैलस्थकुञ्जरेभ्यो निर्गलितस्य मुक्ताकलापस्य नायकः संग्राहको राशिरिवेति
83050 वा॥ ३॥
83051
83052 विष्णोः क्षीरोदक इव स्वर्गः सुरपतेरिव।
83053 अब्जजस्येव नाभ्यब्जं गृहं यः शशिमौलिनः॥ ४॥
83054
83055 नाभ्यब्जं विष्णुनाभिकमलम्। गृहं श्वशुरकल्पितमित्यर्थाद्गम्यते॥ ४॥
83056
83057 रुद्राक्षवृक्षदोलाभिः साप्सरोभिर्विभाति यः।
83058 लोलरत्नशलाकाभिर्लहरीभिरिवार्णवः॥ ५॥
83059
83060 रुद्राक्षवृक्षेषु लम्बमानाभिर्दिलाभिः प्रेङ्खोलिकाभिः।
83061 लोलरत्नशलाकाभिरिति लहरीणामपि विशेषणम्॥ ५॥
83062
83063 गणाङ्गनानामनिशं मत्तानां चरणैर्हताः।
83064 अशोका इव राजन्ते यत्राशोका विलासिनः॥ ६॥
83065
83066 गणाङ्गनानां प्रमथस्त्रीणाम्॥ ६॥
83067
83068 संचरञ्शंकरो दिक्षु भृगुष्विन्दुमणिद्रवैः।
83069 निवर्तन्ते प्रवर्तन्ते यत्राजस्रं च निर्झराः॥ ७॥
83070
83071 यत्र यासु दिक्षु संचरन् भवति तत्र भृगुषु प्रपातस्थलेषु प्रवर्तन्ते अन्यासु
83072 निवर्तन्ते॥ ७॥
83073
83074 यो लतावृक्षगुल्मौघवापीह्रदनदीनदैः।
83075 मृगैर्मृगगणैर्भूतैर्ब्रह्माण्डवदिवावृतः॥ ८॥
83076
83077 ब्रह्माण्डवदिवेति। उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते। यथा
83078 द्वावपूपावानयेति महाभाष्योक्तिदर्शनात्। द्योतकानां बहूनामपि
83079 उद्यन्तं वा आदित्यमग्निरनुसमारोहति इतिवत्सहप्रयोगसंभवाद्वतिनोक्तेऽपि
83080 सादृश्ये इवशब्दप्रयोगः। अण्डवद्विराडाकारविशिष्टं ब्रह्मेवेति
83081 मतुबन्तं वा योज्यम्॥ ८॥
83082
83083 तस्य हेमजटा नाम किराताः संस्थिताः स्थले।
83084 पिपीलिका वटतरोर्मूलकोशगता इव॥ ९॥
83085
83086 तस्य हिमवच्छृङ्गस्य। स्थले मूलदेशे॥ ९॥
83087
83088 कैलासपादारण्यानां रुद्राक्षैस्तरुगुल्मकैः।
83089 वसन्ति धूकवत्क्षुद्रास्ते वै निकटजीविनः॥ १०॥
83090
83091 तेषां जीवनोपायमाह - कैलासेति। कैलासाख्यशृङ्गस्य पादाः
83092 प्रत्यन्तपर्वतास्तदीयानामरण्यानां संबन्धिभि रुद्राक्षैरन्यैश्च
83093 तरुगुल्मकैः फलपुष्पकाष्ठमूलाद्युपजीवनेन निकटजीविनः॥ १०॥
83094
83095 आसीत्तेषामुदारात्मा राजा परपुरंजयः।
83096 जयलक्ष्म्या भुज इव यः प्रजायाश्च दक्षिणः॥ ११॥

83097
83098 जयलक्ष्म्या भुज इव परपुरंजयः प्रजायाः पालने च दक्षिणो राजा
83099 वक्ष्यमाणविशेषणैर्ब्रह्मविद्याधिकारदर्शनाच्चासौ क्षत्रिय इति गम्यते ॥
83100 ११ ॥
83101
83102 सुरघुर्नाम बलवान्सुरघोरारिदर्पहा ।
83103 अर्कः पराक्रम इव मूर्तिमानिव मारुतः ॥ १२ ॥
83104
83105 पराक्रमे अर्क इवेति योजना ॥ १२ ॥
83106
83107 जितो वै राज्यविभवैर्धनैर्गुह्यकनायकः ।
83108 शतक्रतुगुरुर्बोधैः काव्यैरसुरदेशिकः ॥ १३ ॥
83109
83110 राज्यविभवैर्धनैश्च गुह्यकनायको राजराजो धनेश्वरोऽपि जितस्तेनेति शेषः ।
83111 काव्यै रसालंकारादिशालिप्रबन्धरचनैरसुरदेशिकः शुक्रः ॥ १३ ॥
83112
83113 स चक्रे राजकार्याणि निग्रहानुग्रहक्रमैः ।
83114 यथाप्राप्तान्यखिन्नाङ्गो दिनानीव दिवाकरः ॥ १४ ॥
83115
83116 तज्जाभ्यां सुखदुःखाभ्यामथ तस्याभ्यभूयत ।
83117 स्वगतिर्वागुराबन्धैः श्लिष्टाङ्गस्येव पक्षिणः ॥ १५ ॥
83118
83119 किमार्तं पीडयाम्येनं तिलान्यन्त्रमिवौजसा ।
83120 सर्वेषामेव भूतानां ममेवार्तिः प्रजायते ॥ १६ ॥
83121
83122 दुःखवशाच्चिन्ताशोकाद्युद्भवं दर्शयति - किमार्तमिति । एनं
83123 प्रजाजनम् ॥ १६ ॥
83124
83125 धनमस्मै प्रयच्छामि धनेनानन्दवाञ्जनः ।
83126 भवत्यहमिवाशेषस्तदलं मेऽतिनिग्रहैः ॥ १७ ॥
83127
83128 कर्तव्यसंशये प्रथमां कोटिं दर्शयति - धनमिति । तत्तस्माद्धेतोः ।
83129 आर्तायास्मै जनाय धनं प्रयच्छामि । अतिनिग्रहैश्च अलं । प्रयोजनं
83130 नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥
83131
83132 अथवा निग्रहं प्राप्तं करोम्येतेन वै विना ।
83133 वर्तते न प्रजैवेयं विना वारि सरिद्यथा ॥ १८ ॥
83134
83135 द्वितीयां दर्शयति - अथवेति । एतेन निग्रहेण विना प्रजा न वर्तत एव ।
83136 स्वस्वमर्यादायामिति शेषः ॥ १८ ॥
83137
83138 हा कष्टमेव [कष्टमेव इत्यपि क्वचित्पाठः] निग्राह्यो
83139 नित्यानुग्राह्य एष मे ।
83140 दिष्ट्याद्य सुखवानस्मि कष्टमद्यास्मि दुःखवान् ॥ १९ ॥
83141
83142 निग्राह्यो वधबन्धादिना दण्ड्य ॥ १९ ॥
83143
83144 इति दोलायितं [लोलायितं इति पाठः] चेतो न विशश्राम भूपतेः ।
83145 एकत्राम्बुमहावर्ते चिरतृष्णमिव भ्रमत् ॥ २० ॥
83146
83147 एकत्र न विशश्राम । यथा तृषितनिद्राणस्य चिरतृष्णं मनः
83148 अम्बुमहावर्ते भ्रमति तद्वत् ॥ २० ॥

83149
83150 अथैकदा गृहं तस्य माण्डव्यो मुनिराययौ ।
83151 भ्रान्ताशेषककुप्कुञ्जो वासवस्येव नारदः ॥ २१ ॥
83152
83153 भ्रान्तान्यशेषाणि ककुप्कुञ्जानि दिङ्मण्डलानि येन ॥ २१ ॥
83154
83155 तमसौ पूजयामास पप्रच्छ च महामुनिम् ।
83156 संदेहदुर्द्रुमस्तम्भपरशुं सर्वकोविदम् ॥ २२ ॥
83157
83158 सुरघुरुवाच ।
83159
83160 भवदागमनेनास्मि मुने निर्वृतिमागतः ।
83161 परमां वसुधापीठं संप्राप्त इव माधवे ॥ २३ ॥
83162
83163 परमां निर्वृतिं सुखम् । माधवे वसन्ते विष्णौ वा ॥ २३ ॥
83164
83165 अद्य तिष्ठाम्यहं नाथ धन्यानां धुरि धर्मतः ।
83166 विकासि रविणेवाब्जं यत्त्वयास्म्यवलोकितः ॥ २४ ॥
83167
83168 भगवन्सर्वधर्मज्ञ चिरं विश्रान्तवानसि ।
83169 तदमुं संशयं छिन्धि ममार्कस्तिमिरं यथा ॥ २५ ॥
83170
83171 यदि विश्रान्तवान् गतश्रमोऽसि तत्तर्हि । अथवा परमपदे चिरं विश्रान्तवानसि
83172 तत्तस्माद्धेतोः ॥ २५ ॥
83173
83174 महतां संगमेनार्तिः कस्य नाम न नश्यति ।
83175 संदेहं तु परामार्तिमाहुरार्तिविदो जनाः ॥ २६ ॥
83176
83177 मन्त्रिग्रहानुग्रहजा मद्भृत्यवपुषि स्थिताः ।
83178 कषन्ति मामलं चिन्ता गजं हरिनखा इव ॥ २७ ॥
83179
83180 भृत्यग्रहणं शत्रुमित्रादिसर्वोपलक्षणम् । वपुषि विषये स्थिता निरूढाः ।
83181 कषन्ति पीडयन्ति ॥ २७ ॥
83182
83183 तद्यथा समतोदेति सूर्यांशुरिव सर्वदा ।
83184 मतौ मम मुने नान्या तथा करुणया कुरु ॥ २८ ॥
83185
83186 समता समदृष्टिः । अन्या विषमदृष्टिर्यथा नोदेति तथा ॥ २८ ॥
83187
83188 माण्डव्य उवाच ।
83189
83190 स्वयत्नेन स्वसंस्थेन स्वेनोपायेन भूपते ।
83191 एषा मनःपेलवता हिमवत्प्रविलीयते ॥ २९ ॥
83192
83193 वैराग्यत्यागादिरूपेण स्वयत्नेन श्रवणमननादिना स्वव्यञ्जकोपायेन ।
83194 स्वसंस्थेन स्वात्मबोधपर्यवसितेन । पेलवता मृदुता ।
83195 हर्षविषादस्थानकण्टकसहस्रवेधार्हतेति यावत् ॥ २९ ॥
83196
83197 स्वविचारणयैवाशु शाम्यत्यन्तर्मनोज्वरः ।
83198 शरदागममात्रेण मिहिका महती यथा ॥ ३० ॥
83199
83200 स्वेनैव मनसा स्वानि स्वशरीरगतानि च ।

83201 विचारयेन्द्रियाण्यन्तः कीदृशान्यथ कानि च ॥ ३१ ॥
83202
83203 स्वानि स्वीयानि पुत्रमित्रादीनि स्वशरीरगतानीन्द्रियाणि चादन्यानि च तत्त्वतः कानि
83204 युक्तितः कीदृशानि चेति विचारयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥
83205
83206 कोऽहं कथमिदं किंवा कथं मरणजन्मनी ।
83207 विचारयान्तरेवं त्वं महत्तामलमेष्यसि ॥ ३२ ॥
83208
83209 अविचाराध्यस्तपरिच्छिन्नतापगमान्महत्ताम् ॥ ३२ ॥
83210
83211 विचारणा परिज्ञातस्वभावस्य सतस्तव ।
83212 हर्षामर्षदशाश्चेतस्तोलयिष्यन्ति नाचलम् ॥ ३३ ॥
83213
83214 स्रतः परमार्थवस्तुभूतस्य तव अचलं चेतो न तोलयिष्यन्ति । तुलायामिव
83215 नोन्नमनानमनाभ्यामनियतस्थितिं करिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
83216
83217 मनः स्वरूपमुत्सृज्य शममेष्यति विज्वरम् ।
83218 भूतपूर्ववपुर्भूत्वा तरङ्गः पयसीव ते ॥ ३४ ॥
83219
83220 विज्वरं ते मनः स्वं मनोरूपमुत्सृज्य भूतपूर्ववपुः
83221 पूर्वसिद्धब्रह्मस्वभावं भूत्वा शमं निर्विक्षेपतामेष्यति ॥ ३४ ॥
83222
83223 तिष्ठदेव मनोरूपं परित्यक्ष्यति तेऽनघ ।
83224 कलङ्कविकलं कालं मन्वन्तरगताविव ॥ ३५ ॥
83225
83226 तर्हि किं मनसः सत्तैव नङ्क्ष्यति नेत्याह - तिष्ठदेवेति । यथा
83227 पूर्वमनोरन्ते कलिकालं प्राप्य कलङ्कैः पापैर्विकलं भुवनं
83228 पुनर्मन्वन्तरगतौ सत्यां तिष्ठदेव कलङ्कं त्यजति तद्वन्मनोऽपि
83229 जीवन्मुक्तव्यवहारक्षमतया तिष्ठदेव पूर्वतनं मनोरूपं त्यजतीत्यर्थः
83230 ॥ ३५ ॥
83231
83232 अनुकम्प्या भविष्यन्ति श्रीमन्तः सर्व एव ते ।
83233 दृष्टतत्त्वस्य तुष्टस्य जनाः पितुरिवावनौ ॥ ३६ ॥
83234
83235 न केवलं दुःखनिवृत्तिरेव ज्ञानफलं किंतु निरतिशयानन्दसाम्राज्यमपि
83236 यत्र ब्रह्मादयोऽप्यनुकम्प्या इत्याह - अनुकल्प्या इति ॥ ३६ ॥
83237
83238 विवेकदीपदृष्टात्मा मेर्वब्धिनभसामपि ।
83239 अधो [अथो इति पाठः] करिष्यसि नृप महत्तामुत्तमार्थदाम् ॥ ३७
83240 ॥
83241
83242 यदा आकाशादीनामपि महत्ता तत्सत्ताधीना तदा तस्य निरतिशयं महत्त्वं
83243 किं वाच्यमित्याशयेनाह - विवेकेति । विवेकजन्येन ज्ञानदीपेन दृष्ट
83244 आत्मा येन ॥ ३७ ॥
83245
83246 महत्तामागते चेतस्तव संसारवृत्तिषु ।
83247 न निमज्जति हे साधो गोष्पदेष्विव वारणः ॥ ३८ ॥
83248
83249 कृपणं तु मनो राजन्पेलवेऽपि निमज्जति ।
83250 कार्ये गोष्पदतोयेऽपि जीर्णाङ्गो मशको यथा ॥ ३९ ॥
83251
83252 कृपणं कामकार्पण्यदूषितम् । पेलवे क्षुद्रेऽपि कार्ये । निमज्जति मुह्यति ॥ ३९ ॥

83253
83254 चेतोवासनया पङ्के कीटवत्परिमज्जसि |
83255 दृश्यमात्रावलम्बिन्या स्वया दीनतया तया || ४० ||
83256
83257 तया प्रसिद्धया || ४० ||
83258
83259 तावत्तावन्महाबाहो स्वयं संत्यज्यतेऽखिलम् |
83260 यावद्यावत्परालोकः परमात्मैव शिष्यते || ४१ ||
83261
83262 तर्हि कियत्सु विषयेषु कियत्कालं वा वैराग्यं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह -
83263 तावदिति | स्वयंज्योतिरात्ममात्रपरिशेषानुभवपर्यन्तमित्यर्थः || ४१ ||
83264
83265 तावत्प्रक्षाल्यते धातुर्यावद्धेमैव शिष्यते |
83266 तावदालोक्यते सर्वं यावदात्मैव लभ्यते || ४२ ||
83267
83268 नानाश्रुतिशास्त्रपर्यालोचनमप्यात्मदर्शनपर्यन्तमेवेत्याह - तावदिति |
83269 धातुः स्वर्णाकरधातुः | सर्वमध्यात्मशास्त्रम् || ४२ ||
83270
83271 सर्वः सार्विकया बुद्ध्या सर्वं सर्वत्र सर्वदा |
83272 सर्वथा संपरित्यज्य स्वात्मनात्मोपलभ्यते || ४३ ||
83273
83274 सार्विकया सर्ववस्तुभूतया बुद्ध्या सर्वदा सर्वत्र देशे सर्वं दृश्यं
83275 सर्वथा परित्यज्य सर्वः पूर्णात्मा स्वात्मनैवोपलभ्यते न
83276 कदाचित्कुत्रचित्कथंचित्कतिपयविषयत्यागमात्रेणेत्यर्थः || ४३ ||
83277
83278 यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते |
83279 सर्वावस्थापरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते || ४४ ||
83280
83281 उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेनापि द्रढयति - यावदिति | तत्कुतस्तत्राह -
83282 सर्वेति || ४४ ||
83283
83284 यावदन्यन्न संत्यक्तं तावत्सामान्यमेव हि |
83285 वस्तु नासाद्यते साधो स्वात्मलाभे तु का कथा || ४५ ||
83286
83287 सामान्यं लोकव्यवहारसाधारणं गोधनादि | अप्यर्थे एवकारः |
83288 यावदन्यत्तद्विरोधि वस्तु न संत्यक्तं तावन्नासाद्यते || ४५ ||
83289
83290 यत्र सर्वात्मनैवात्मा लाभाय यतति स्वयम् |
83291 त्यक्तान्यकार्यं प्राप्नोति तन्नाम नृप नेतरत् || ४६ ||
83292
83293 यत्र यस्मिन्विषये | तत् तं विषयम् || ४६ ||
83294
83295 स्वात्मावलोकनार्थं तु तस्मात्सर्वं परित्यजेत् |
83296 सर्वं किंचित्परित्यज्य यद्दृष्टं तत्परं पदम् || ४७ ||
83297
83298 सर्वं दृश्यं परित्यज्य यत्किंचित्सर्वथा परित्यक्तुमशक्यं दृष्टं
83299 तदेव परं पदमित्यर्थः || ४७ ||
83300
83301 सकलकारणकार्यपरम्परा-
83302 मयजगद्गतवस्तुविजृम्भितम् |
83303 अलमपास्य मनः स्ववपुस्ततः
83304 परिविलाप्य यदेति तदेव तत् || ४८ ||

83305
83306 मनः सकलकारणकार्यपरम्परामये जगति मणिषु सूत्रमिवानुगते सन्मात्रे
83307 स्वकल्पनया विजृम्भितं सद्व्यतिरिक्तं सर्वं रूपं अलं निःशेषमपास्य
83308 ततस्तदनन्तरं स्ववपुर्मनोरूपमपि मूलाज्ञाननाशाद्बाधेन परिविलाप्य
83309 यत्सच्चिन्मात्रैकरसं वस्तु एति प्राप्नोति तदेव तद्ब्रह्मरूपमित्यर्थः ॥ ४८ ॥
83310
83311 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
83312 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरघुवृत्तान्ते माण्डव्योपदेशो
83313 नामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥
83314
83315 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
83316 माण्डव्योपदेशो नामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥
83317
83318
83319 एकोनषष्टितमः सर्गः ५९
83320
83321 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
83322
83323 इत्युक्त्वा भगवानेनं सुरघुं रघुनन्दन ।
83324 ययौ स्वमेव रुचिरं माण्डव्यो मौनमण्डलम् ॥ १ ॥
83325
83326 बाह्यमाभ्यन्तरं चैव दृश्यं संत्यजतो रहः ।
83327 इह राज्ञो विचारेण स्वात्मलाभ उदीर्यते ॥ १ ॥
83328
83329 गते वरमुनौ राजा गत्वैकान्तमनिन्दितम् ।
83330 धिया संचिन्तयामास को नामाहमिति स्वयम् ॥ २ ॥
83331
83332 उक्त्वा उपदिश्य । स्वं स्वीयं मौनमण्डलं मुन्यावासदेशम् ॥ १ ॥
83333
83334 नाहं मेरुर्न मे मेरुर्जगन्नाहं न मे जगत् ।
83335 नाहं शैला न मे शैला धरा नाहं न मे धरा ॥ ३ ॥
83336
83337 तत्रादौ बाह्ये दृश्ये आत्मतामात्मीयतां च विचार्य निरस्यति -
83338 नाहमित्यादिषड्भिः । जगत्पदेन ऊर्ध्वाधोलोका गृह्यन्ते ॥ ३ ॥
83339
83340 किरातमण्डलं नेदं मम नाहं च मण्डलम् ।
83341 निजसंकेतमात्रेण केवलं देश एव मे ॥ ४ ॥
83342
83343 निजः संकेतः सर्वजनसंमत्या पट्टाभिषेकादिना अहं राजेति कल्पना
83344 तावन्मात्रेण ॥ ४ ॥
83345
83346 त्यक्तो मयैष संकेतो नाहं देशोन वैष मे ।
83347 इदानीं नगरं शिष्टमेष एवात्र निश्चयः ॥ ५ ॥
83348
83349 अत्र एतस्मिन्नगरेऽपि संकेतत्यागादेष एव निश्चयः ॥ ५ ॥
83350
83351 पताकावनपङ्क्त्याढ्या भृत्योपवनसंकुला ।
83352 गजाश्वसामन्तयुता पुरी नाहं न मे पुरी ॥ ६ ॥
83353
83354 तमेव निश्चयं स्फुटमाह - पताकेति ॥ ६ ॥
83355
83356 व्यर्थसंकेतसंबन्धं संकेतविगमे क्षतम् ।

भोगवृन्दं कलत्रं च नाहं नैतन्ममाखिलम् ॥ ७ ॥

व्यर्थेन संकेतेन संबध्यत इति संबन्धम् ॥ ७ ॥

एवं सभृत्यं सबलं सवाहनपुरान्तरम् ।
नाहं राज्यं न मे राज्यं संकेतो ह्ययमाकुलः ॥ ८ ॥

आकुलः काकिणीकार्षापणसंबन्धवदन्धपरम्पराव्यवहारसिद्ध इति यावत् ॥
८ ॥

देहमात्रमहं मन्ये हस्तपादादिसंयुतम् ।
तदिदं तावदाश्वन्तरलमालोकयाम्यहम् ॥ ९ ॥

संकेतमात्रत्यागोपायेन बाह्यैः संबन्धं निरस्य अचेतनत्वहेतुना
देहेन्द्रियादिभिरपि तं निरसितुमारभते - देहमात्रमित्यादिना ॥ ९ ॥

तदत्र तावन्मांसास्थि नाहमेतदचेतनम् ।
न चैतन्मम संश्लेषमेत्यब्जस्य यथा जलम् ॥ १० ॥

संश्लेषं संबन्धमपि नैति । असङ्गत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

मांसं जडं न तदहं नैवाहं रक्तमप्यलम् ।
जडान्यस्थीनि नैवाहं न चैतानि मम क्वचित् ॥ ११ ॥

कर्मेन्द्रियाणि नैवाहं न च कर्मेन्द्रियाणि मे ।
जडं यत्किल देहेऽस्मिंस्तदहं नैव चेतनः ॥ १२ ॥

नाहं भोगा न मे भोगा न मे बुद्धीन्द्रियाणि च ।
जडान्यसत्स्वरूपाणि न च बुद्धीन्द्रियाण्यहम् ॥ १३ ॥

बुद्धिन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ १३ ॥

मूलं संसृतिदोषस्य मनो नाहं जडं हि तत् ।
अथ बुद्धिरहंकार इति दृष्टिर्मनोमयी ॥ १४ ॥

अथ बुद्धिरहंकार इति या दृश्यत इति दृष्टिः सापि नाहं न
ममेत्यनुषज्यते । यतः सा मनोमयी अन्तःकरणावस्था । भेदरूपेति यावत् ॥ १४
। ।

मनोबुद्धीन्द्रियाद्यन्तो भूतकोशश्चलद्वपुः ।
नाहमेवं शरीरादि शिष्टमालोकयाम्यहम् ॥ १५ ॥

शरीरादिमनोबुद्धिन्द्रियाद्यन्तो भूतकोशः स्थूलसूक्ष्मभूतसंघात
एवमुक्तरीत्या नाहम् । शिष्टमवशिष्टमालोकयामि । दृष्ट्वा विचारयामीति
यावत् ॥ १५ ॥

शेषस्तु चेतनो जीवः स चेच्चेत्येन चेतति ।
अन्येन बोध्यमानोऽसौ नात्मतत्त्ववपुर्भवेत् ॥ १६ ॥

चेतनः प्रमाता चेत्येन प्रमेयेण सह चेतति । तथाच अहमिदं चेत्यामीति
त्रिपुटीसाक्षिणा बोध्यमानोऽसौ प्रमाता नात्मनस्तत्त्ववपुस्तात्त्विकं रूपमिति
संभाव्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

83409
83410 एवं त्यजामि संवेद्यं चेत्यं नाहं हि तत्किल।
83411 शेषो विकल्परहितो विशुद्धचिदहंस्थितः ॥ १७ ॥
83412
83413 एवमनयैव युक्त्या साक्षिसंवेद्यं प्रमितिं प्रमेयं च त्यजामि। हि
83414 यस्माच्चेत्यं नाहं किलेति प्रसिद्धम्। विशुद्धचित् शुद्धसाक्षी अहमात्मेति
83415 स्थितः। निश्चये प्रतिष्ठित इत्यर्थः ॥ १७ ॥
83416
83417 चित्रमेषोऽस्मि लब्धात्मा जातः कालेन कार्यवान्।
83418 एष सोऽहमनन्तात्मा नातोऽस्य परमात्मनः ॥ १८ ॥
83419
83420 तद्दर्शनमात्रेण कण्ठचामीकरवत्तल्लाभमाश्चर्यभूतं दर्शयति -
83421 चित्रमिति। कालेनानादिकालादारभ्य यतमानोऽप्यद्य कार्यवान्
83422 परमपुरुषार्थफलवान् जातोऽस्मीत्यर्थः ॥ १८ ॥
83423
83424 ब्रह्मणीन्द्रे यमे वायौ सर्वभूतगणे तथा।
83425 स एष भगवानात्मा तन्तुर्मुक्तास्विव स्थितः ॥ १९ ॥
83426
83427 एष ब्रह्मैष इन्द्रः इत्यादिश्रुतिगणाननुभवेन संवादयति - ब्रह्मणीति ॥
83428 १९ ॥
83429
83430 चिच्छक्तिरमला सैषा चेत्यामयविवर्जिता।
83431 भरिताशेषदिक्कुञ्जा भैरवाकारधारिणी ॥ २० ॥
83432
83433 अज्ञानां भयहेतुत्वाद्भैरवाकारधारिणी ॥ २० ॥
83434
83435 सर्वभावगता सूक्ष्मा भावाभावविवर्जिता।
83436 आब्रह्मभुवनान्तःस्था सर्वशक्तिसमुद्गिका ॥ २१ ॥
83437
83438 सर्वेषु भावेषु मनोवृत्तिषु गता। प्रतिबोधविदितं मतम् इति श्रुतेः ॥ २१ ॥
83439
83440 सर्वसौन्दर्यसुभगा सर्वप्राकाश्यदीपिका।
83441 सर्वसंसारमुक्तानां तन्तुराततरूपिणी ॥ २२ ॥
83442
83443 सर्वसौन्दर्यं निरतिशयानन्दस्तेन सुभगा पूर्णा। संसारलक्षणानां
83444 मुक्तानां मुक्ताफलानाम् ॥ २२ ॥
83445
83446 सर्वाकारविकाराढ्या सर्वाकारविवर्जिता।
83447 सर्वभूतौघतां याता सर्वदा सर्वतां गता ॥ २३ ॥
83448
83449 चतुर्दशविधान्येषा भूतानि भुवनोदरे।
83450 एतन्मयीयं कलना जागती वेदनात्मिका ॥ २४ ॥
83451
83452 भुवनसंख्यया चतुर्दशविधानि भूतानि धत्ते इति शेषः ॥ २४ ॥
83453
83454 मिथ्यावभासमात्रं तु सुखदुःखदशागतिः।
83455 नानाकारमयाभासः सर्वमात्मैव चित्परा ॥ २५ ॥
83456
83457 सोऽयमात्मा मम व्यापी सेयं यदवबोधनम्।
83458 सेयमाकलिताङ्गाभा करोति नृपविभ्रमम् ॥ २६ ॥
83459
83460 व्यापी जगदनुगतः। अवबोधनं मद्बुद्धिसाक्षी। सेयं

83461 चिद्द्रष्टृदृश्यमेदनाकलितशरीरा सती नृपोऽहमिति विभ्रमं करोति।
83462 प्राक्कृतवतीत्यर्थः॥ २६॥
83463
83464 अस्या एव प्रसादेन मनो देहरथे स्थितम्।
83465 संसारजाललीलासु याति वल्गति नृत्यति॥ २७॥
83466
83467 इदं मनःशरीरादि न किंचिदपि वस्तुतः।
83468 नष्टे न किंचिदप्यस्मिन्परिनश्यति पेलवे॥ २८॥
83469
83470 जगज्जालमयं नृत्तमिदं चित्तनटैस्ततम्।
83471 एतयैवैकया बुद्ध्या दृश्यते दीपलेखया॥ २९॥
83472
83473 एतया उक्तया साक्षीरूपया॥ २९॥
83474
83475 कष्टं मुधैव मे चिन्ता निग्रहानुग्रहस्थितौ।
83476 बभूव देहनिष्ठेह न किंचिदपि देहकम्॥ ३०॥
83477
83478 अहो त्वहं प्रबुद्धोऽस्मि गतं दुर्दर्शनं मम।
83479 दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं प्राप्तं प्राप्यमिदं मया॥ ३१॥
83480
83481 सर्वं किंचिदिदं दृश्यं दृश्यते यज्जगद्गतम्।
83482 चिन्निष्पन्दांशमात्रांशान्नान्यत्किंचन शाश्वतम्॥ ३२॥
83483
83484 चितो यो निष्पन्दो मायया जीवभावभ्रमस्तदंशः
83485 सप्तदशकलिङ्गभ्रमस्तस्य मात्रा बाह्यान्तःकरणभेदभ्रमास्तदंशो
83486 जाग्रत्स्वप्नदृश्यभ्रमस्तस्मादन्यत्किंचिच्छाश्वतं कालत्रयाबाध्यं
83487 दृश्यं न विद्यत इत्यर्थः॥ ३२॥
83488
83489 क्व तौ कीदृग्विधौ वापि किंनिष्ठौ वा किमात्मकौ।
83490 निग्रहानुग्रहौ लोके हर्षामर्षक्रमौ तथा॥ ३३॥
83491
83492 एवं जगतो मृषात्वे निग्रहानुग्रहक्रमौ तत्प्रयोजकहर्षामर्षक्रमौ च
83493 निराश्रयौ निष्प्रकारौ निर्विषयौ निःस्वरूपौ च संपन्नावित्याह - क्वेति॥
83494 ३३॥
83495
83496 किं सुखं किं नु वा दुःखं सर्वं ब्रह्मेदमाततम्।
83497 अहमासं मुधा मूढ दिष्ट्या मूढोऽस्म्यहं स्थितः॥ ३४॥
83498
83499 स्वमोहेऽपगते सुखदुःखादिप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह - किमिति।
83500 सांप्रतममूढः स्वरूपे स्थितोऽस्मीत्यर्थः॥ ३४॥
83501
83502 किमस्मिन्नेवमालोके शोच्यते किं विमुह्यते।
83503 किं प्रेक्ष्यते किं क्रियते स्थीयते वाथ गम्यते॥ ३५॥
83504
83505 एवमानन्दैकरसपूर्णस्वभावेनालोक्यते अनुभूयत इत्येवमालोकस्तस्मिन्।
83506 किंशब्दा आक्षेपे। शोकादिसंभावनैव नास्तीत्यर्थः॥ ३५॥
83507
83508 किंचिदेवमिदं नाम चिदाकाशं विराजते।
83509 नमो नमस्ते निस्तत्त्व दिष्ट्या दृष्टोऽसि सुन्दर॥ ३६॥
83510
83511 किंचिदलौकिकचमत्कारम्। इदं चिदाकाशम्॥ ३६॥
83512

83513 अहो नु संप्रबुद्धोऽस्मि सम्यग्ज्ञातमलं मया।
83514 नमो मह्यमनन्ताय सम्यग्ज्ञानोदयाय च॥ ३७॥
83515
83516 सम्यग्ज्ञाने उदय आविर्भावो यस्य तथाविधाय। चकारः
83517 पूर्वश्लोकनमस्कार्यसमुच्चयार्थः। सम्यग्ज्ञानलक्षणायाभ्युदयाय चेति
83518 वा॥ ३७॥
83519
83520 विगतरञ्जननिर्विषयस्थिति-
83521 र्गतभवभ्रमरञ्जितवर्जिते।
83522 स्थिरसुषुप्तकलाभिगतस्ततः
83523 समसमं निवसाम्यहमात्मनि॥ ३८॥
83524
83525 विगतरञ्जनत्वादेव निर्मृष्टावस्थात्रयविषयस्थितिरिति
83526 शोधितत्वंपदार्थनिर्देशः। गतभवभ्रमत्वादेव
83527 वियदाद्यध्यारोपरञ्जितवर्जिते इति शोधिततत्पदार्थनिर्देशः। भावे क्तः।
83528 स्थिरया सुषुप्तिकलया स्वाप्यययुक्त्येव उपाधिविगमादभिगत एकीभूत
83529 इत्यखण्डैक्यनिर्देशः। ततस्तस्मादहमात्मनि प्रत्यग्ब्रह्मणि
83530 समसममात्यन्तिकाभेदलक्षणपरमसाम्येन निवसामि न कदाचिदपि मे
83531 पुनर्वैषम्यप्रसक्तिरिति फलावस्थानिर्देशः॥ ३८॥
83532
83533 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
83534 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरघुवृ०
83535 सुरघुविश्रान्तिर्नामैकोनषष्टितमः सर्गः॥ ५९॥
83536
83537 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
83538 सुरघुविश्रान्तिर्नामैकोनषष्टितमः सर्गः॥ ५९॥
83539
83540
83541 षष्टितमः सर्गः ६०
83542
83543 श्रीवसिष्ठ उवाच।
83544
83545 इति हेमजटाधीशो लेभे पदमनुत्तमम्।
83546 विवेकाध्यवसायेन ब्राह्मण्यमिव गाधिजः॥ १॥
83547
83548 आदेहपातं सुरघोरसङ्गाचार उच्यते।
83549 जीवन्मुक्तस्य तस्याथ देहशान्तौ खवस्थितिः॥ १॥
83550
83551 गाधिजो विश्वमित्रः॥ १॥
83552
83553 अनर्थाकारकार्यासु नासीच्चेष्टासु खेदवान्।
83554 भूयोभूयः प्रयुक्तासु दिनमालास्विवेश्वरः॥ २॥
83555
83556 भूयोभूयः पुनःपुनः प्रयुक्तासु अनुष्ठितासु
83557 धर्मार्थप्राप्त्युपायचेष्टासु परिचेष्टितैर्दैवादनर्थाकाराणि विफलानि
83558 दुःखपर्यवसितानि वा कार्याणि फलानि यासां तथाविधासु सतीषु
83559 खेदवान्नासीत्। ईश्वरो दिनेश्वरः सूर्यः॥ २॥
83560
83561 ततःप्रभृति सोऽतिष्ठत्सर्वदा विगतज्वरः।
83562 समासमे स्वके कार्ये जलौघाग्र इवाचलः॥ ३॥
83563
83564 समासमे अनुग्रहनिग्रहरूपे निजे राजोचिते कार्ये यथा नदीमध्यगत्ऽह् पर्वतो

83565 निष्कम्पस्तिष्ठति तद्वत् ॥ ३ ॥
83566
83567 हर्षामऋसविनिर्मुक्तः प्रत्यहं कार्यमाहरन् ।
83568 उदारगम्भीरवपुर्जहाराम्बुनिधेः श्रियम् ॥ ४ ॥
83569
83570 कार्यमायव्ययादि । आहरन् कुर्वन् ॥ ४ ॥
83571
83572 सुषुप्तपदधर्मिण्या चित्तवृत्त्या व्यराजत ।
83573 निष्कम्पया प्रकाशिन्या दीपः स्वशिखयेव सः ॥ ५ ॥
83574
83575 सुषुप्ताविव निश्चलयेति यावत् ॥ ५ ॥
83576
83577 न निर्घृणो दयावान्नो न द्वन्द्वी नाथ मत्सरी ।
83578 न सुधीर्नासुधीर्नार्थी नानर्थी स बभूव ह ॥ ६ ॥
83579
83580 अमत्सरी इति पाठे अत्यन्तनिर्मत्सरवत्परदोषोपेक्षकः ॥ ६ ॥
83581
83582 समदर्शनया नित्यं वृत्त्याऽचापलधीरया ।
83583 अन्तःशीतलया रेजे परिपूर्णार्णविन्दुवत् ॥ ७ ॥
83584
83585 अचापलधीरयेति च्छेदः । परिपूर्णौ यौ अर्णविन्दू तद्वत् ॥ ७ ॥
83586
83587 सर्वं चित्तत्त्वकलनं जगदित्यवलोक्य सः ।
83588 प्रशान्तसुखदुःखश्रीस्तस्य पूर्णा मतिर्बभौ ॥ ८ ॥
83589
83590 स इत्यस्य समसमाधिस्थोऽभूदिति परेणान्वयः । तत्र हेतुर्यतस्तस्य परिपूर्णा
83591 मतिर्बभाविटि ॥ ८ ॥
83592
83593 उल्लसन्विकसन्पूर्णस्तिष्ठन्गच्छन्विशन्स्वपन् ।
83594 अभूतसमसमाधिस्थः प्रबुद्धश्चिल्लयं गतः ॥ ९ ॥
83595
83596 उल्लसन्वपुषा । विकसंश्चेतसा ॥ ९ ॥
83597
83598 स कुर्वन्विगतासङ्गं राज्यं राजीवलोचनः ।
83599 अतिष्ठदक्षताकारो भूरिवर्षशतान्यथ ॥ १० ॥
83600
83601 संनिवेशमिमं देहनामकं तदनु स्वयम् ।
83602 स जहौ तेजसाक्रान्तो रूपं हिमकणो यथा ॥ ११ ॥
83603
83604 आक्रान्तः शोषितः । रूपं मूर्ताकारम् ॥ ११ ॥
83605
83606 विवेश परमाद्यन्तकारणं कारणेश्वरम् ।
83607 प्रज्ञया सरितां वारि परिपूर्णमिवाम्बुधिम् ॥ १२ ॥
83608
83609 सर्वेषामेवान्तःकारणानां हिरण्यगर्भादीनामीश्वरं नियन्तारम् ।
83610 सर्वजगतामाद्यन्तयोः सृष्टिप्रलययोः कारणं परं ब्रह्म प्रज्ञया
83611 साक्षात्कारवृत्त्या जन्मादिहेतुबीजमर्णवमिव विवेशेत्यर्थः ॥ १२ ॥
83612
83613 अधिगतविमलैकरूपतेजा
83614 विजनदशां समुपेत्य शान्तशोकः ।
83615 अलमभवदसौ परस्वरूपं
83616 घटखमिवाम्बरसंयुतं महात्मा ॥ १३ ॥

83617
83618 तत्प्रविश्यासौ कीदृगभूत्तदाह - अधिगतेति। असौ सुरघुः प्रज्ञया
83619 अधिगतं स्वात्मतया प्राप्तं विमलमेकरूपमानन्दैकरसं तेजः
83620 स्वप्रकाशात्मरूपं येन तथाविधः सन् विजनां जन्मादिविक्रियाहीनां
83621 दशां समुपेत्य शान्तसर्वशोकः सन् घटभङ्गे घटखमम्बरेण
83622 महाकाशेन संयुतमेकीभूतमिव परस्वरूपएम्व अभवत्। तदेवास्य
83623 निर्वाणमित्यर्थः॥ १३॥
83624
83625 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
83626 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरघुवृत्तान्ते सुरघुनिर्वाणं नाम
83627 षष्टितमः सर्गः॥ ६०॥
83628
83629 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
83630 सुरघनिर्वाणं नाम सष्टितमः सर्गः॥ ६०॥
83631
83632
83633 एकषष्टितमः सर्गः ६१
83634
83635 श्रीवसिष्ठ उवाच।
83636
83637 एवमुत्पलपत्राक्ष राघवाघविपर्यये।
83638 पदमासादयाद्वन्द्वं विशोको भव भूतये॥ १॥
83639
83640 सहजैकसमाधानलक्षणप्रतिपत्तये।
83641 परिघेणात्र संवादः सुरघोरुपवर्ण्यते॥ १॥
83642
83643 हे राघव एव सुरघुवत्त्वमपि अघस्य हर्षशोकादिनिमित्तस्य पापस्य विपर्यये
83644 तत्त्वबोधेन समूलमुच्छेदे सति॥ १॥
83645
83646 एतां दृष्टिमवष्टभ्य न मनः परितप्यते।
83647 घोरे तमसि निर्मग्नं लब्धदीपं शिशुर्यथा॥ २॥
83648
83649 शिशुर्बाल इव घोरे अज्ञानतमसि निर्मग्नं मन एतां दृष्टिमवष्टभ्य
83650 लब्धदीपं प्राप्तप्रकाशं सन्न परितप्यते॥ २॥
83651
83652 विवेकावस्थया चेतस्तथैवायाति निर्वृतिम्।
83653 पतच्छ्वभ्रे दृढतृणप्रचयालम्बनादिव॥ ३॥
83654
83655 श्वभ्रे मोहान्धकूपे पतन्मनस्तथा तादृश्या सुरघूपवर्णितप्रकारयैव
83656 विवेकावस्थया दृढस्य तृणप्रचयस्य कक्षस्य आलम्बनादिव निर्वृतिं
83657 विश्रान्तिसुखम्॥ ३॥
83658
83659 अथैतां पावनीं दृष्टिं भावयित्वाप्युदाहरन्।
83660 नित्यमेकसमाधानो भव भूषितभूतलः॥ ४॥
83661
83662 भावयित्वा पुनःपुनः परिशीलनेन स्वयं
83663 दृढीकृत्यान्येभ्योऽप्युदाहरन्नुपदिशन्॥ ४॥
83664
83665 श्रीराम उवाच।
83666
83667 कथमेकसमाधानं कीदृशं वा मुनीश्वर।
83668 वाताहतमयूराङ्गरुहलोलं मनो भवेत्॥ ५॥

83669
83670 वातैराहतं मयूराङ्गरुहं बर्हमिव लोल चपलं मन एकसमाधानं
83671 कथं केन प्रकारेण भवेत् || ५ ||
83672
83673 श्रीवसिष्ठ उवाच |
83674
83675 शृणु तस्यैव सुरघोः प्रबुद्धस्य सतस्तदा |
83676 पर्णादस्य [परिघस्य नामान्तरमेतत्] च राजर्षे
83677 संवादमिममद्भुतम् || ६ ||
83678
83679 राघवैकसमाधानबोधितायोजितात्मनोः |
83680 परस्परं समालापमिमं प्रकथयामि ते || ७ ||
83681
83682 हे राघव एकसमाधाने बोधित आयोजित आत्मा ययोः || ७ ||
83683
83684 बभूव पारसीकानां पार्थिवः परवीरहा |
83685 परिघो नाम विख्यातः परिघः स्यन्दने यथा || ८ ||
83686
83687 पारसीका देशविशेषाः | पार्थिवो राजा | स्यन्दने रथे परिघोऽक्षदण्ड
83688 इवाधारभूतः || ८ ||
83689
83690 स बभूव परं मित्रं सुरघो रघुनन्दन |
83691 नन्दनोद्यानसंस्थस्य मदनस्येव माधवः || ९ ||
83692
83693 माधवो वसन्तः || ९ ||
83694
83695 कदाचित्परिघस्याभूदवर्षं मण्डले महत् |
83696 कल्पान्त इव संसारे प्रजादुष्कृतदोषजम् || १० ||
83697
83698 अवर्षमनावृष्टिः | किं राजदोषान्नेत्याह - प्रजेति || १० ||
83699
83700 विनेशुर्जनतास्तत्र बह्व्यः क्षुत्क्षामजीविताः |
83701 ज्वलिते विपिने वह्नौ यथा भूतपरम्पराः || ११ ||
83702
83703 तद्दुःखं परिघो दृष्ट्वा विषादमतुलं ययौ |
83704 तत्याजाश्वखिलं राज्यं दग्धं ग्राममिवाध्वगः || १२ ||
83705
83706 प्रजानाशप्रतीकारेष्वसमर्थो विरागवान् |
83707 जगाम विपिने कर्तुं तपोऽजिनमुनीन्द्रवत् || १३ ||
83708
83709 अजिनप्रधाना मुनीन्द्रा अजिनमुनीन्द्रास्तद्वत् || १३ ||
83710
83711 पौराणामपरिज्ञाते कस्मिंश्चिद्दूरकानने |
83712 समुवास विरक्तात्मा लोकान्तर इवापरे || १४ ||
83713
83714 अपरे द्वितीये लोकान्तरे परलोक इवेत्युत्प्रेक्षा || १४ ||
83715
83716 तपश्चरञ्छान्तमतिर्दान्तः कन्दरमन्दिरे |
83717 स्वयं शीर्णानि शुष्काणि तत्र पर्णान्यभक्षयत् || १५ ||
83718
83719 अतिविरक्तत्वात्पर्णकुट्यादिपरिग्रहोऽप्यस्य नाभूदिति सूचनाय कन्दरमन्दिरे
83720 इत्युक्तम् || १५ ||

83721
83722 चिरं हुताशवच्छुष्कपर्णान्येवाथ भक्षयन् ।
83723 पर्णाद इति नामासौ प्राप मध्ये तपस्विनाम् ॥ १६ ॥
83724
83725 असौ परिघः ॥ १६ ॥
83726
83727 ततःप्रभृति पर्णादनामा राजर्षिसत्तमः ।
83728 जम्बूद्वीपे बभूवासौ विख्यातो मुनिसद्मसु ॥ १७ ॥
83729
83730 ततो वर्षसहस्रेण तपसा दारुणात्मना ।
83731 प्रापदभ्यासवशतो ज्ञानमात्मप्रसादजम् ॥ १८ ॥
83732
83733 आत्मप्रसादश्चित्तशुद्धिरीश्वरानुग्रहश्च तस्माज्जातं तत्त्वज्ञानं
83734 प्रापत्प्राप्तवान् ॥ १८ ॥
83735
83736 बभूव विगतद्वन्द्वो निराशः शान्तमानसः ।
83737 नीरागो निरनुक्रोशो जीवन्मुक्तः प्रबुद्धधीः ॥ १९ ॥
83738
83739 विजहार यथाकामं त्रिलोकीमठिकामिमाम् ।
83740 सिद्धसाध्यैः समं साधो सहंसालिरिवाब्जिनीम् ॥ २० ॥
83741
83742 सिद्धैरारूढैः साध्यैरारूरुक्षुभिश्च कदाचित्परिवृतः । हंसैः सहितः
83743 सहंसोऽलिर्भ्रमरोऽब्जिनीं कमलिनीमिव ॥ २० ॥
83744
83745 एकदा तस्य सदनं हेमचूडमहीपतेः ।
83746 प्राप रत्नविनिर्माणं मेरोः शृङ्गमिवापरम् ॥ २१ ॥
83747
83748 हेमचूडः स्वर्णजटाख्यो देशस्तन्महीपतेः सुरघोः ॥ २१ ॥
83749
83750 ते तत्र प्राक्तने मित्रे पूजामकुरुतां मिथः ।
83751 पूर्णौ विज्ञातविज्ञेयौ मौर्ख्यगर्भाद्विनिर्गतौ ॥ २२ ॥
83752
83753 मौर्ख्यगर्भः संसारस्तस्माद्विनिर्गतौ जीवन्मुक्तावित्यर्थः ॥ २२ ॥
83754
83755 अहो नु बत कल्याणैः फलितं मम पावनैः ।
83756 संप्राप्तवानहं यत्त्वामित्यन्योन्यमथोचतुः ॥ २३ ॥
83757
83758 कल्याणैः सुकृतैः । फलितमिति भावे क्तः ॥ २३ ॥
83759
83760 आलिङ्गितशरीरौ तावन्योन्यानन्दिताकृती ।
83761 एकासने विविशतुश्चन्द्रार्काविव भूधरे ॥ २४ ॥
83762
83763 परिघ उवाच ।
83764
83765 परमानन्दमायातं चेतस्त्वद्दर्शनेन मे ।
83766 इन्दुबिम्ब इवोन्मग्नं मनः शीतलतां गतम् ॥ २५ ॥
83767
83768 चितिशक्तिप्रधाने आनन्दाविर्भावो मननशक्तिप्रधाने तापोपशम इति
83769 विशेषद्योतनाय चेतो मन इति भेकोक्तिः ॥ २५ ॥
83770
83771 अकृत्रिमसुखं प्रेम वियोगे शतशाखताम् ।
83772 प्रयाति पल्वलतटेऽच्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २६ ॥

83773
83774 अच्छिन्नमूलश्छिन्नशाखो द्रुमः इवेति योज्यम् ॥ २६ ॥
83775
83776 विश्रब्धास्तान्कथालापांस्ता लीलास्तच्च चेष्टितम् ।
83777 संस्मृत्य प्राक्तनं साधो हृष्यामि च पुनःपुनः ॥ २७ ॥
83778
83779 विश्रब्धान् विश्वासगर्भान् । तान् प्राक्तनान्सुखदुःखकथालापान् ॥ २७ ॥
83780
83781 ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं त्वया ज्ञातं यथाऽनघ ।
83782 माण्डव्यस्य प्रसादेन परमात्मप्रसादजम् ॥ २८ ॥
83783
83784 त्वया यथा माण्डव्यस्य प्रसादेन ज्ञातं तथैव मया परमात्मन
83785 ईश्वरस्य तपसाऽराधितस्य प्रसादजमेतज्ज्ञानं प्राप्तम् ॥ २८ ॥
83786
83787 अद्य कच्चिददुःखस्त्वं कच्चिद्विश्रान्तवानसि ।
83788 परमे कारणे मेराविव भूमण्डलाधिपः ॥ २९ ॥
83789
83790 परमे कारणे विवर्तोपादानत्वोपलक्षिते ब्रह्मणि
83791 कच्चिदुत्तरोत्तरभूमिकापरिपाकेन विश्रान्तवानसि ॥ २९ ॥
83792
83793 कच्चित्परमकल्याण आत्मारामतया तव ।
83794 प्रसादो जायते चित्ते शरदीव सरोम्भसि ॥ ३० ॥
83795
83796 प्रसादो रजस्तमोभ्यामनावरणम् ॥ ३० ॥
83797
83798 कच्चित्करोषि समया सुप्रसन्नगभीरया ।
83799 दृष्ट्या सुभग कार्याणि कार्याण्येव नराधिप ॥ ३१ ॥
83800
83801 कार्याणि सर्वजनहितत्वादवश्यकर्तव्यान्येव कार्याणि कर्माणि करोषि ॥ ३१ ॥
83802
83803 निराधिव्याधयो धीराः कच्चित्संपन्नशालयः ।
83804 जनतास्तव देशेषु तिष्ठन्ति विगतज्वरम् ॥ ३२ ॥
83805
83806 जनताः प्रजासमूहाः ॥ ३२ ॥
83807
83808 कच्चिदुद्दामफलिनी फलिनीव फलानता ।
83809 धरा तव फलापूरैर्भृशं धारयति प्रजाः ॥ ३३ ॥
83810
83811 धरा पृथ्वी उद्दामफलिनी उत्कृष्टसस्यादिफलवती फलैरानता फलिनी
83812 कल्पलतेव तव प्रजाः फलापूरैः काले काले
83813 तत्तदभिलषितफलपूरणैर्भृशमतिशयेन धारयति बिभर्ति पोषयति कच्चित् ॥
83814 ३३ ॥
83815
83816 कच्चित्तव दिगन्तेषु चन्द्रस्येवांशुपञ्जरम् ।
83817 तुषारनिकराकारं प्रसृतं पावनं यशः ॥ ३४ ॥
83818
83819 चन्द्रस्य अंशुपञ्जरं किरणजालमिव ॥ ३४ ॥
83820
83821 कच्चिद्गुणगणैरेता दिशो निर्विवरीकृताः ।
83822 त्वया सरोम्भसाऽबाह्या बिसानामिव भूमयः ॥ ३५ ॥
83823
83824 सरोम्भसा तडागोदकेन अवाह्याः स्वान्तर्गता बिसानां मृणालानां

83825 भूमय इव त्वया दिशो गुणगणैर्यशोभिर्निर्विवरीकृताः पूरिताः कच्चित् ॥ ३५ ॥
83826
83827 कच्चित्कलमकेदारकोणस्थानेषु हृष्यतीः।
83828 प्रतिग्रामं कुमार्यस्ते गायन्त्यानन्दनं यशः ॥ ३६ ॥
83829
83830 कलमकेदाराणां कोणाश्चतुष्कसंधयस्तत्रत्येष्वासन्दीस्थानेषु।
83831 हृष्यतीर्हृष्यन्त्यः। छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः ॥ ३६ ॥
83832
83833 कुशलं तव धान्येषु धनेषु विभवेषु च।
83834 भृत्येषु च कलत्रेषु पुत्रेषु नगरेषु च ॥ ३७ ॥
83835
83836 आधिव्याधिविहीनेयं कच्चित्कायलता तव।
83837 फलं फलति पुण्याख्यं यदिहामुत्र चोदितम् ॥ ३८ ॥
83838
83839 इह ऐहिकफलत्वेन चोदितं कारीर्यादि। अमुत्र पारलौकिकफलत्वेन चोदितं
83840 ज्योतिष्टोमादि ॥ ३८ ॥
83841
83842 आपातरमणीयेषु वर्तेतात्यन्तवैरिषु।
83843 कच्चिद्विषयसर्पेषु सविरागं मनस्तव ॥ ३९ ॥
83844
83845 तव मनो विषयसर्पेषु कच्चित्सविरागं वर्तेत वर्तते ॥ ३९ ॥
83846
83847 अहो बत चिरं कालमावां विश्लेषमागतौ।
83848 कालेन श्लेषितौ भूयो वसन्ताद्रितटाविव ॥ ४० ॥
83849
83850 न ता जगति विद्यन्ते सुखदुःखदशाः सखे।
83851 जीवद्भिर्या न दृश्यन्ते संयोगजवियोगजाः ॥ ४१ ॥
83852
83853 इष्टानिष्टजनस्ऽम्योगजास्तद्वियोगजाश्च सुखदुःखदशाः ॥ ४१ ॥
83854
83855 तथैतास्वतिदीर्घासु दशास्वन्यत्वमागताः।
83856 भूयो वयमपि श्लिष्टाश्चित्रो हि नियतेर्विधिः ॥ ४२ ॥
83857
83858 अन्यत्वं वियोगमागताः प्राप्ताः। नियतेः प्राणिकर्मानुसारिण्या
83859 ईश्वरेच्छाया विधिर्विलासश्चित्रः अद्भुतः ॥ ४२ ॥
83860
83861 सुरघुरुवाच।
83862
83863 भगवन्नियतेरस्या गतिं सर्पगतेरिव।
83864 दैविक्याः को हि जानाति गम्भीरां विस्मयप्रदाम् ॥ ४३ ॥
83865
83866 परिघोक्तमर्थमनुमोदमानः सुरघुरपि तमेवाह - भगवन्नित्यादिना।
83867 दैविक्याः देव ईश्वरस्तदिच्छारूपायाः ॥ ४३ ॥
83868
83869 त्वमहं च व्यपोह्येति दूरे दूरदशासु च।
83870 अद्य संघटितौ भूयः किमसाध्यमहो विधेः ॥ ४४ ॥
83871
83872 देशतो दूरे कालतश्च दूरदशासु इति एवं व्यपोह्य वियोज्य ॥ ४४ ॥
83873
83874 वयं त्वद्य महासत्त्व भृशं कुशलिनः स्थिताः।
83875 त्वदागमनपुण्येन परां पावनतां गताः ॥ ४५ ॥
83876

83877 पश्य त्वदागमक्षीणपापानां पुण्यपादपैः।
83878 तथा फलितमस्माकं न यथा वयमाकुलाः॥ ४६॥
83879
83880 तथा तादृशचित्तसमाधानात्मना फलितं यथा वयं न व्याकुलाः
83881 सर्वव्याकुलतानिर्मुक्ताः कृतकृत्याः संपन्नाः॥ ४६॥
83882
83883 सर्वाः संपत्तयोऽस्माकं राजर्षे संस्थिताः पुरे।
83884 भवदागमनेनाद्य प्रयाताः शतशाखताम्॥ ४७॥
83885
83886 शतशाखतां। सर्वतः फलोन्मुखतामिति यावत्॥ ४७॥
83887
83888 विकिरति परितो रसायनाना-
83889 मिव निकरं मधुरं महानुभाव।
83890 तव वचनमवेक्षणं च पुण्यं
83891 परमपदप्रतिमो हि साधुसङ्गः॥ ४८॥
83892
83893 हे महानुभाव पुण्यं तव वचनमवेक्षणं दर्शनं च परितो
83894 रसायनानाममृतानां निकरं विकिरति वर्षतीव। हि यस्मात्साधूनां
83895 सङ्गः समागमः परमपदप्रतिमः। मोक्षसुखप्राप्तितुल्य इत्यर्थः॥ ४८॥
83896
83897 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये
83898 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरघुवृ० सुरघुपरिघसमागमो
83899 नामैकषष्टितमः सर्गः॥ ६१॥
83900
83901 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
83902 सुरघुपरिघसमागमो नामैकषष्टितमः सर्गः॥ ६१॥
83903
83904
83905 द्विषष्टितमः सर्गः ६२
83906
83907 श्रीवसिष्ठ उवाच।
83908
83909 अथैवंप्रायया तत्र विश्रम्भकथया चिरम्।
83910 प्राक्तनस्नेहगर्भिण्या स्थित्वोवाचायुधाभिधः॥ १॥
83911
83912 अज्ञानावरणे ध्वस्ते नित्यचित्स्फुरणस्थितेः।
83913 सदैवैकसमाधानं विदुषामत्र वर्ण्यते॥ १॥
83914
83915 आयुधस्याभिधेव अभिधा नाम यस्य स आयुधाभिधः परिघः॥ १॥
83916
83917 परिघ उवाच।
83918
83919 यद्यत्संसारजालेऽस्मिन्क्रियते कर्म भूमिप।
83920 तत्समाहितचित्तस्य सुखायान्यस्य नानघ॥ २॥
83921
83922 किमयं तत्त्वविदो व्यवहारसमाध्योः सुखतारतम्यं वक्ष्यत्युत नेति
83923 परीक्षणाय प्रथमं स्वानुभवमुद्घाटयति - यद्यदिति। अन्यस्य अज्ञस्य
83924 ॥ २॥
83925
83926 कच्चित्संकल्परहितं परं विश्रमणास्पदम्।
83927 परमोपशमं श्रेयः समाधिमनुतिष्ठसि॥ ३॥
83928

83929 एवं स्वानुभवमुद्घाट्य तत्सवाद्यसवादी वेति परानुभवं जिज्ञासमानः
83930 समाधौ विश्रान्त्याधिक्यमिव दर्शयन्पृच्छति - कच्चिदिति |
83931 विक्षेपदुःखानां परममुपशमं सांसारिकसुखेभ्यश्च श्रेयः
83932 प्रशस्यतरम् | सामान्ये व्यत्ययेन वा क्लीबता || ३ ||
83933
83934 सुरघुरुवाच |
83935
83936 एतन्मे ब्रूहि भगवन्सर्वसंकल्पवर्जितम् |
83937 परमोपशमं श्रेयः समाधिर्हि किमुच्यते || ४ ||
83938
83939 समाहितचित्तस्य सर्वं कर्म सुखायेति पश्यतस्ते समाधौ
83940 विश्रान्त्याधिक्यदर्शनं व्यवहारसमाधिभेदाभ्युपगमेन
83941 प्रश्नश्चानुपपन्न एवेति एवदनुभवसंवाद्येव ममाप्यनुभव
83942 इत्याशयेन सुरघुः संकल्परहितं परमोपशमं श्रेय इति
83943 तदुक्तांशस्यात्मस्वरूपेऽपि संभवात्तावदभ्युपगच्छन् विश्रमणास्पदं
83944 समाधिमनुतिष्ठसीत्यंशस्य समाधेयस्याविश्रमहेतोर्मनसो
83945 बाधितत्वादेवासंभवं मन्यमान आक्स्।इपति - एतदिदिति |
83946 सर्वसंकल्पवर्जितं परमोपशमं श्रेय इत्येतन्मे मह्यं युक्तत्वाद्ब्रूहि |
83947 समाधिरनुष्ठेय इति किमर्थं त्वयोच्यत इत्यर्थः || ४ ||
83948
83949 यो ज्ञो महात्मन्सततं तिष्ठन्व्यवहरंश्च वा |
83950 असमाहितचित्तोऽसौ कदा भवति कः किल || ५ ||
83951
83952 यो ज्ञस्तत्त्ववित् स व्यवहरन्नपि कः किंस्वरूपः किल | यतः
83953 सदैवानावृताद्वयचित्स्वभावोऽसौ कदा असमाहितचित्तो भवति | न
83954 कदाचिदपीत्यर्थः || ५ ||
83955
83956 नित्यं प्रबुद्धचित्तास्तु कुर्वन्तोऽपि जगत्क्रियाः |
83957 आत्मैकतत्त्वसंनिष्ठाः सदैव सुसमाधयः || ६ ||
83958
83959 यदि तु निश्चलात्मस्वरूपावस्थितिरेव समाधिस्तेऽभिमतः स्यात्तर्हि स सदैवास्तीति
83960 नानुष्ठेयं किंचिदस्तीत्याह - नित्यमिति || ६ ||
83961
83962 बद्धपद्मासनस्यापि कृतब्रह्माञ्जलेरपि |
83963 अविश्रान्तस्वभावस्य कः समाधिः कथं च वा || ७ ||
83964
83965 यदि त्वं मामज्ञं मन्यसे तदापि समाध्युपदेशोऽनुपपन्न इत्याशयेनाह
83966 - बद्धेति | कथं केनोपायेन वा | यत्र चित्तं समाधेयं
83967 तस्यैवापरिचयादित्यर्थः || ७ ||
83968
83969 तत्त्वावबोधो भगवन्सर्वाशातृणपावकः |
83970 प्रोक्तः समाधिशब्देन नतु तूष्णीमवस्थितिः || ८ ||
83971
83972 तत्त्वावबोध इति सम्यक् समूलसर्वाशाविषयबाधेन आत्मनः
83973 परमार्थस्वरूपे आधानं समाधिरिति व्युत्पत्तेरिति भावः || ८ ||
83974
83975 समाहिता नित्यतृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी |
83976 साधो समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः || ९ ||
83977
83978 अबाधितात्मदर्शनरूपा परा प्रज्ञा || ९ ||
83979
83980 अक्षुब्धा निरहंकार द्वन्द्वेष्वननुपातिनी |

83981 प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतराकृतिः ॥ १० ॥
83982
83983 तामेव फलतो वर्णयति - अक्षुब्धेति द्वाभ्याम् ॥ १० ॥
83984
83985 निश्चिन्ताधिगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता ।
83986 प्रोक्ता समाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥ ११ ॥
83987
83988 यतःप्रभृति बोधेन युक्तमात्यन्तिकं मनः ।
83989 तदारभ्य समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः ॥ १२ ॥
83990
83991 सा तु मम पूर्वमेव सिद्धेति नानुष्ठेयेत्याशयेनाह - यत इत्यादिना ॥ १२ ॥
83992
83993 नहि प्रबुद्धमनसो भूत्वा विच्छिद्यते पुनः ।
83994 समाधिर्दूरमाकृष्टो बिसतन्तुः शिशोरिव ॥ १३ ॥
83995
83996 यथा दूरमाकृष्टो बिसतन्तुः क्रीडतः शिशोर्हस्ताद्विच्छिद्यते तद्वदिति
83997 व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥ १३ ॥
83998
83999 समग्रं दिनमालोकाद्विरमत्यक्षयो यथा ।
84000 आजीवितान्तं नो प्रज्ञा तथा तत्त्वावलोकनात् ॥ १४ ॥
84001
84002 ननु ब्रह्माकारवृत्तिविच्छेदे व्युत्थानात्समाधिविच्छेदस्तस्य स्यात्तत्राह ##-
84003 विरमतीति संबध्यते । तथा प्रज्ञा ब्रह्माकारवृत्तिरपि आजीवितान्तं
84004 विदेहकैवल्यपर्यन्तं तत्त्वालोकनान्नो विरमति ।
84005 दृढसंस्कारबलादनुवर्तत एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥
84006
84007 अजस्रमम्बुवहनाद्यथा नद्या न रुद्ध्यते ।
84008 तथा विज्ञानदृग्बोधात्क्षणमात्रं न रुद्ध्यते ॥ १५ ॥
84009
84010 स्वरूपाच्छादकस्याज्ञानस्य सकृदुदितया वृत्त्या निःशेषनाशे
84011 पुनरावरकाभावाद्वा तस्य न
84012 स्वरूपनिरोधलक्षणसमाधिभङ्गप्रसक्तिरित्याशयेनाह - अजस्रमिति । न
84013 रुद्ध्यते आवरणेन न प्रतिबध्यते ॥ १५ ॥
84014
84015 न विस्मरत्यविरतं यथा कालः कलागतिम् ।
84016 न विस्मरत्यविरतं स्वात्मानं प्राज्ञधीस्तथा ॥ १६ ॥
84017
84018 परमप्रेमास्पदत्वाद्वा सकृल्लभस्य तस्य न विस्मरणप्रसक्तिरित्याशयेनाह
84019 - न विस्मरतीति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥
84020
84021 न विस्मरति सर्वत्र यथा सततगो गतिम् ।
84022 न विस्मरति निश्चेयं चिन्मात्रं प्राज्ञ धीस्तथा ॥ १७ ॥
84023
84024 गतिं कालकला यद्वच्चिन्वाना समवस्थिता ।
84025 चिच्चितिश्चेत्यरहिता चिन्वाना गतयस्तथा ॥ १८ ॥
84026
84027 भग्नावरण आत्मैव यावज्जिवं स्वाकारवृत्तिपरम्परां जनयन्नेवास्ते
84028 इत्याशयेनाह - गतिमिति । कालस्य कला मूर्तिः सूर्यादिः ।
84029 चिच्चितिश्चैतन्यस्फूर्तिः । राहोः शिर इतिवदुपचारः । गतयः स्वाकारवृत्तिः ।
84030 छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः ॥ १८ ॥
84031
84032 यथा सत्ताविहीनात्मा पदार्थो नोपलभ्यते ।

84033 तथात्मज्ञानहीनात्मा कालो ज्ञस्य न लभ्यते ॥ १९ ॥
84034
84035 बोधस्य तज्जिवनकालधर्मत्वाद्वा न विच्छेदप्रसक्तिरित्याशयेनाह -
84036 यथेति ॥ १९ ॥
84037
84038 न संभवति संसारे गुणहीनो गुणी यथा ।
84039 न संभवत्यात्मसंविद्वर्जितो ह्यात्मवांस्तथा ॥ २० ॥
84040
84041 अग्न्यौष्ण्यवत्तत्स्वभावत्वाद्वा न विच्छेदप्रसक्तिरित्याशयेनाह - न
84042 संभवतीति ॥ २० ॥
84043
84044 सर्वदैवास्मि संबुद्धः सर्वदैवास्मि निर्मलः ।
84045 सर्वदैवास्मि शान्तात्मा सर्वदास्मि समाहितः ॥ २१ ॥
84046
84047 भेदः केन समाधेर्मे जन्यते कथमेव वा ।
84048 आत्मनोऽव्यतिरेकेण नित्यमेव सदात्मता ॥ २२ ॥
84049
84050 भेदो विच्छेदः । मत्समाधेरात्मस्वरूपादव्यतिरेकेण हेतुनेत्यर्थः ।
84051 सदात्मता सत्ता सिद्धेत्यर्थः ॥ २२ ॥
84052
84053 तस्मात्कदाचिदपि मे नासमाधिमयं मनः ।
84054 न वा समाहितं नित्यमात्मतत्त्वैकसंभवात् ॥ २३ ॥
84055
84056 यदि मनोऽस्तीति मन्यसे तर्हि सदा समाहितमेव यदि तु नास्तीति तदा समाधिरपि
84057 मास्तु विक्षेपहेतोरेवाप्रसक्तेरित्याशयेनोपसंहरति - तस्मादिति ॥ २३ ॥
84058
84059 सर्वगः सर्वदैवात्मा सर्वमेव च सर्वथा ।
84060 असमाधिर्हि कोऽसौ स्यात्समाधिरपि कः स्मृतः ॥ २४ ॥
84061
84062 नित्यं समाहितधियः सुसमा महान्त-
84063 स्तिष्ठन्ति कार्यपरिणामविभागमुक्ताः ।
84064 तेनासमाहितसमाहितभेदभङ्ग्या
84065 नित्योदितः क्व नु स उत्तमवाक्प्रपञ्चः ॥ २५ ॥
84066
84067 सम्यक् पृथक्त्वबाधेनाहिता धीर्यैः । तेन हेतुना
84068 असमाहितसमाहितभेदभङ्ग्या प्रवृत्तस्त्वद्वाक्यप्रपञ्चः क्व नु
84069 कस्मिन्नर्थे व्यवतिष्ठेत । अतो मिथ्यैवोदित इत्यर्थः ॥ २५ ॥
84070
84071 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
84072 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे समाधिनिश्चयो नाम द्विषष्टितमः
84073 सर्गः ॥ ६१ ॥
84074
84075 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरने
84076 समाधिनिश्चयो नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥
84077
84078
84079 त्रिषष्टितमः सर्गः ६३
84080
84081 परिघ उवाच ।
84082
84083 राजन्नूनं प्रबुद्धोऽसि प्राप्तवानसि तत्पदम् ।
84084 संशीतलान्तःकरणः पूर्णेन्दुरिव राजसे ॥ १ ॥

परिघेण परीक्ष्यात्र स्तुतः स सुरघुर्निजाम् ।
सहजस्थितिमेवात्र वर्णयामास विस्तरात् ॥ १ ॥

नूनं निश्चयेन प्रबुद्धस्तत्त्वविदसि । परीक्षणेन मया प्रबुद्धस्त्वमसीति वा
॥ १ ॥

आनन्दमधुसंपूर्णो [आनन्दमधुसंपूर्णलक्ष्म्या इति
पाठः] लक्ष्म्या च परया श्रितः ।
शीतलः स्निग्धमधुरो राजीवमिव राजसे ॥ २ ॥

आनन्दलक्षणेन मधुना मकरन्देन संपूर्णः । राजीवं पद्ममिव राजसे ॥
२ ॥

निर्मलो विततः पूर्णो गम्भीरः प्रकटाशयः ।
वेलानिलविलासेन मुक्तोऽब्धिरिव राजसे ॥ ३ ॥

निर्मलत्वादेव प्रकटः स्पष्टदृश्य आशयोऽन्तःप्रदेशो मनश्च यस्य ॥ ३ ॥

स्वच्छ आनन्दसंपूर्णो नष्टाहंकारवारिदः ।
स्फुटो विस्तीर्णगम्भीरः शरत्खमिव राजसे ॥ ४ ॥

सर्वत्र लक्ष्यसे स्वस्थः सर्वत्र परितुष्यसि ।
सर्वत्र वीतरागोऽसि राजन्सर्वत्र राजसे ॥ ५ ॥

सर्वत्र इष्टानिष्टविषये ॥ ५ ॥

सारासारपरिच्छेदपारगस्त्वं महाधिया ।
जानासि सर्वमेवेदं यथास्थितमखण्डितम् ॥ ६ ॥

परिच्छेदो विचार्य निर्णयस्तत्पारगः । अखण्डितमपरिच्छिन्नब्रह्मरूपम् ॥ ६ ॥

भावाभावपरिच्छेदतत्त्वज्ञमुदिताशयम् ।
गमागमदशालौल्यमुक्तं तव वपुः स्थितम् ॥ ७ ॥

तत्त्वज्ञेत्यन्तं संबोधनम् । उदिताशयमिति वा छेदः । गमागमौ
आरोहावरोहौ तत्प्रयोजिका भोगरागितादशा तया तत्प्रयुक्तलौल्येन च मुक्तम् ॥ ७
। ।

वस्तुनाऽवस्तुनेवान्तरमृतेनेव सागरः ।
अपुनःप्रक्षयायैव परे तृप्तोऽसि सुन्दर ॥ ८ ॥

न विद्यते वस्तु परमार्थवस्तु यस्मात्तथाविधेन वस्तुना स्वात्मना
स्वान्तःस्थेन अमृतेन सागर इव पदे स्वे महिम्नि तृप्तोऽसि ॥ ८ ॥

सुरघुरुवाच ।

न तदस्ति मुने वस्तु यत्रोपादेयतास्ति नः ।
यावतिकिंचिदिदं दृश्यं तावदेतन्न किंचन ॥ ९ ॥

तदुक्तं सर्वं युक्तिभिः समर्थयन्ननुमोदमानः सुरघुरुवाच - न
तदित्यादिना । न किंचन । अनृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

उपादेयस्य चाभावाद्धेयमप्यस्ति किं किल।
प्रतियोगि व्यवच्छेद्यं विना हेयं किमुच्यते॥ १०॥

उपात्तस्य त्यागो हि हानं तत्र प्रतियोगि हानप्रतिकूलं हानेन व्यवच्छेद्यं
विनाश्यं उपादानं विना हेयमिति किमुच्यते वक्तुं शक्यते। न किंचिदित्यर्थः
॥ १०॥

तुच्छत्वात्सर्वभावानामतुच्छत्वाच्च कालतः।
चिरं मम परिक्षीणे तुच्छातुच्छे मनःस्थिती॥ ११॥

ननु तुच्छं हेयमतुच्छमुपादेयं किं न स्यात्तत्राह - तुच्छत्वादिति।
यथाहुः बद्धमुक्तो महीपालो ग्राममात्रेण तुष्यति। स एव पूर्वं संपूर्णो न
राज्यं बहु मन्यते॥ इति॥ ११॥

देशकालवशादेव तुच्छस्यातुच्छतामिह।
अतुच्छस्य तु तुच्छत्वं वर्ज्ये निन्दास्तुती बुधैः॥ १२॥

इह मन्यन्ते इति शेषः। अतो न किंचित्तुच्छातुच्छबुद्ध्या निन्द्यं स्तुत्यं
वेत्याह - वर्ज्ये इति॥ १२॥

रागान्निन्दास्तुती लोके रागश्च परिवाञ्छितम्।
वाञ्छिते च महोदारं वस्तु शोभनबुद्धिना॥ १३॥

त्रैलोक्ये च स्त्रियः शैलाः समुद्रवनराजयः।
भूतानि वस्तुशून्यानि सारो नास्त्यत्र वस्तुतः॥ १४॥

वस्तुशब्दो भावप्रधानः। सत्यत्वशून्यानीत्यर्थः॥ १४॥

मांसास्थिदारुमृद्रत्नमये जगति जर्जरे।
वाञ्छनीयविहीनेऽस्मिञ्शून्ये किमिव वाञ्छ्यते॥ १५॥

अध्यात्मं मांसास्थिमये अधिभूतं च दारुमृद्रत्नादिमये। रत्नशब्दः
शिलापरः॥ १५॥

वाञ्छायां विनिवृत्तायां संक्षयो द्वेषरागयोः।
दिनलक्ष्म्यां व्यपेतायामालोकातपयोरिव॥ १६॥

अलमतिविततैर्वचःप्रपञ्चै-
रियमुचितेह सुखाय दृष्टिरेका।
उपशमितरसं समंमनोऽन्त-
र्यदि मुदितं तदनुत्तमा प्रतिष्ठा॥ १७॥

यदि सर्वमेवासारं किं तर्हि सारभूतं सेवितुमुचितं तदाह - अलमिति।
यदि मन उपशमितरसं सर्वतो नीरोगं समं विक्षेपवैषम्यरहितं
सदन्तः स्वात्मन्येव मुदितं तत्तर्हि सैवोत्तमा प्रतिष्ठा
विश्रान्तिरियमेवैकदृष्टिः सुखाय सदा सेवितुमुचितेत्यर्थः॥ १७॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो०
उपशमप्रकरणे सुरघुपरिघनिश्चयो नाम त्रिषष्टितमः सर्गः॥ ६३
।।

84189 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
84190 सुरघुपरिघनिश्चयो नाम त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥
84191
84192
84193 चतुःषष्टितमः सर्गः ६४
84194
84195 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
84196
84197 सुरघुः परिघश्चैव विचार्येति जगद्भ्रमम् ।
84198 मिथः प्रपूजितौ तुष्टौ स्वव्यापारपरौ गतौ ॥ १ ॥
84199
84200 यैरुपायैरुपायज्ञो मनोदोषैर्न बाध्यते ।
84201 आत्मा चोद्ध्रियते दुःखात्त उपाया इहोदिताः ॥ १ ॥
84202
84203 इति वर्णितप्रकारेण विचार्य ॥ १ ॥
84204
84205 तदेव राघव श्रुत्वा परमं बोधकारणम् ।
84206 अनेनैव विबोधेन भव लब्धास्पदः स्फुटम् ॥ २ ॥
84207
84208 तत् वर्णितसंविवादरूपं बोधकारणं श्रुत्वा । एतावदेव श्रुत्वावधारितं
84209 बोधाय पर्याप्तमिति सूचनाय प्रथम एवकारः । एतावद्बोध एव
84210 सुप्रतिष्ठितः परमपदप्राप्तये पर्याप्त इति द्योतनाय द्वितीयः ॥ २ ॥
84211
84212 परया प्रज्ञया धीरविचारगततीक्ष्णया ।
84213 गलत्यलमहंकारकालमेघे हृदम्बरे ॥ ३ ॥
84214
84215 धीरैर्विद्वद्भिः सह विचारेण धीरेण निश्चलेन स्वविचारेण च गततीक्ष्णया
84216 प्राप्तनिशितभावया हृदम्बरे अहंकारलक्षणे कालमेघे गलति सति ॥ ३ ॥
84217
84218 समस्तलोकानुमते सफले ह्लादकारिणि ।
84219 निर्मले वितते चेतः शरत्काल उपस्थिते ॥ ४ ॥
84220
84221 समस्तेत्यादिविशेषणानि शरत्कालेऽपि योज्यानि ॥ ४ ॥
84222
84223 ध्येये शरण्ये सुगमे सकलानन्दसंपदि ।
84224 सुप्रसन्ने चिदाकाशे स्थीयते परमात्मनि ॥ ५ ॥
84225
84226 सर्वानर्थनिवर्तकत्वाच्छरण्ये ॥ ५ ॥
84227
84228 यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी ।
84229 नित्यं चिदनुसंधानो मनःशोकैर्न बाध्यते ॥ ६ ॥
84230
84231 अध्यात्ममय आत्मैकविचारप्रचुरः । अन्तर्मुखो बाह्यासक्तिशून्यः ।
84232 चित्येवानुसंधानं पुनःपुनरादरादास्वादनं यस्य ॥ ६ ॥
84233
84234 व्यवहारपरोऽप्युच्चै रागद्वेषमयोऽपि सन् ।
84235 नान्तःकलङ्कमायाति पद्मो जलगतो यथा ॥ ७ ॥
84236
84237 रागद्वेषमयो रागद्वेषप्रचुर इव मूढैः कल्प्यमानोऽपि ॥ ७ ॥
84238
84239 सम्यग्विज्ञानवान्शुद्धो योऽन्तःशान्तमना मुनिः ।
84240 न बाध्यते स मनसा करिणेव मृगाधिपः ॥ ८ ॥

भोगैकशरणं दीनं न चित्तं ज्ञस्य विद्यते।
नन्दने दुर्द्रुम इव ज्ञचित्तं हि महावपुः ॥ ९ ॥

दुर्द्रुमो विषकण्टकवृक्षः। हि यस्माज्ज्ञस्य चित्तं महावपुः।
क्षुद्रसुखलवनिःस्पृहमिति यावत् ॥ ९ ॥

विरक्तो जन्ममरणे यथा दुःखी न मानवः।
परिज्ञाताखिलाविद्यं तथा चित्तं न दुःखितम् ॥ १० ॥

यथा विरक्तो मानवो जायामरणे सति कामुक इव न दुःखी तथा परितो विचार्य
ज्ञाता अखिला विषयेन्द्रियशरीरादिसर्वदृश्यरूपा अविद्या मिथ्याभ्रान्तिर्येन
तथाविधं ज्ञचित्तं न दुःखितं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

परिज्ञातमनोमोहो जगद्भावोद्भवत्मना।
स्पृश्यते नैनसा साधो रजसेव नभस्तलम् ॥ ११ ॥

तस्य भाविदुःखहेतुपापसंबन्धोऽपि नास्तीत्याह - परिज्ञातेति। जगति
व्यवहारपदे भावः कर्तृत्वाभिमानस्तस्मादुद्भवतीति जगद्भावोद्भवं
तदात्मना एनसा पापेन ॥ ११ ॥

अविद्यासंपरिज्ञातमिदमेव महौषधम्।
अविद्याविततव्याधेस्तिमिरस्येव दीपकम् ॥ १२ ॥

अविद्यालक्षणजगदाकारविस्तीर्णव्याधेरविद्यामात्रं जगदिति
सम्यक्परिज्ञातं विचारजन्यं ज्ञानमेव महौषधमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अविद्या संपरिज्ञाता यदैव हि तदैव हि।
सा परिक्षीयते भूयः स्वप्नेनेव हि भोगभूः ॥ १३ ॥

यथा स्वप्नोऽयमिति परिज्ञातेन स्वप्नेन तद्भोगभूः परिक्षीयते तद्वत् ॥ १३ ॥

व्यवहारपरोऽप्यन्तरसक्तमतिरेकधीः।
स्पृश्यते नैनसा साधुर्मत्स्येक्षणमिवाम्भसा ॥ १४ ॥

मत्स्यानामीक्षणं चक्षुरम्भसा न स्पृश्यते तद्वत्। तत्स्पर्शे
पिहिताक्षाणां तेषां जले दर्शनादिव्यवहारो न स्यादिति भावः ॥ १४ ॥

प्राप्ते चिद्भासुरालोके प्रक्षीणाऽज्ञानयामिनी।
शेमुषी परमानन्दमागता ज्ञस्य राजते ॥ १५ ॥

शेमुषी प्रज्ञा ॥ १५ ॥

अज्ञाननिद्रोपशमे जनो ज्ञानार्कबोधितः।
तत्प्रबोधमवाप्नोति पुनर्येन न मुह्यति ॥ १६ ॥

ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रं तद्रूपेणार्केण बोधितः। तत्तादृशं
प्रबोधम् ॥ १६ ॥

दिनानि जीव्यते तानि सानन्दास्ते क्रियाक्रमाः।
आत्मचन्द्रोदिता येषु चिज्ज्योत्स्ना हृदयाम्बरे ॥ १७ ॥

84293 इदानीं विद्यां स्तौति - दिनानीत्यादिना | जीव्यते इति भावे लः | दिनानीति
84294 कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया नतु कर्मणि | येषु दिनेषु चिज्ज्योत्स्ना
84295 हृदयाम्बरे आह्लादयति विराजतेवेति शेषः || १७ ||
84296
84297 नरो मोहसमुत्तीर्णः सततं स्वात्मचिन्तया |
84298 अन्तःशीतलतामेति स्वामृतेनेव चन्द्रमाः || १८ ||
84299
84300 तानि मित्राणि शास्त्राणि तानि तानि दिनानि च |
84301 विरागोल्लासवान्येभ्य आत्मचित्तोदयः स्फुटम् || १९ ||
84302
84303 येभ्यो मित्रादिभ्यो निमित्तेभ्यो विरागोल्लासवान्
84304 आत्माकारवृत्तिलक्षणश्चित्ताभ्युदयः स्फुटं सिद्ध्यतीति शेषः || १९ ||
84305
84306 चिरं शोचन्ति ते दीना जन्मजङ्गलवीरुधः |
84307 आत्मावलोकने हेला येषामविगतैनसाम् || २० ||
84308
84309 हेला अवहेलनम् | उपेक्षेति यावत् | अविगतैनसामक्षीणपापानाम् || २० ||
84310
84311 आशापाशशतैर्बद्धं भोगोलपसुलालसम् |
84312 जराजर्जरिताकारं शोकोच्छ्वासकदर्थितम् || २१ ||
84313
84314 इत आरभ्य सर्वेषां द्वितीयान्तपदानां नवमश्लोकस्थे जीवबलीवर्द
84315 उत्तारयेदित्यत्र संबन्धः | उलपास्तृणविशेषाः || २१ ||
84316
84317 व्यूढदुःखमहाभारं जन्मजङ्गलजीवितम् |
84318 कुकर्मकर्दमालिप्तं मोहपल्वलशायिनम् || २२ ||
84319
84320 विशेषेण ऊढो दुःखमहाभारो येन || २२ ||
84321
84322 रागदंशावलीदष्टं कृष्टं तृष्णावरत्रया |
84323 मनोवणिङ्निकेतस्थं बन्धुबन्धननिश्चलम् || २३ ||
84324
84325 वरत्रया चर्ममय्या नासारज्ज्वा | मनोलक्षणस्य वणिजो निकेते आज्ञालक्षणे
84326 संकेते निवासे च स्थितम् | बन्धुजनलक्षणैर्बन्धनैर्निश्चलं चलितुमशक्तम्
84327 || २३ ||
84328
84329 पुत्रदारजराजीर्णे मग्नोन्मग्नं कुकर्दमे |
84330 श्रान्तं विगतविश्रामं भग्नमादीर्घवर्त्मनि || २४ ||
84331
84332 कुकर्दमे गोमयपङ्के || २४ ||
84333
84334 गमागमपरिक्षीणं संसारारण्यचारिणम् |
84335 अलब्धशीतलच्छायं तीव्रतापोपतापितम् || २५ ||
84336
84337 आकारभासुरं दीनं बाह्यैराक्रान्तमिन्द्रियैः |
84338 कर्मघण्टारवाक्रान्तं क्रान्तं दुष्कृतताडनैः || २६ ||
84339
84340 बहिराकारमात्रेण भासुरमन्तस्तु दीनम् |
84341 बाह्यैरिन्द्रियैश्चक्षुरादिभिराक्रान्तमारूढम् | कर्मपदेन
84342 काम्यकर्मप्रोचकार्थवादा लक्ष्यन्ते | तल्लक्षणेन घण्टारवेणाक्रान्तं
84343 भ्रमितम् || २६ ||
84344

84345 आविर्भावतिरोभावचक्रावर्तधुरोद्वहम् |
84346 अज्ञानविकटाटव्यां लुठितं सन्नगात्रकम् || २७ ||
84347
84348 चक्रावर्तधुरा शकटभारः | सा हि शकटचक्रैरावर्तते तदुद्वहम् || २७ ||
84349
84350 निजानर्थसदामग्नं सीदमानमकिंचनम् |
84351 सन्नाङ्गं कर्मभारेण करुणाक्रन्दकारिणम् || २८ ||
84352
84353 करुणं यथा स्यात्तथा आक्रन्दकारिणम् || २८ ||
84354
84355 राम जीवबलीवर्दमिमं संसारपल्वलात् |
84356 परमं यत्नमास्थाय चिरमुत्तारयेद्बलात् || २९ ||
84357
84358 चिरं परमं यत्नमास्थाय ज्ञानबलादुत्तारयेदित्यर्थः || २९ ||
84359
84360 तत्त्वावलोकनात्क्षीणे चित्ते नो जायते पुनः |
84361 जीवः कदाचन तदा भवेत्तीर्णभवार्णवः || ३० ||
84362
84363 उत्तारितस्य पुनः पङ्कमज्जनशङ्कां वारयति - तत्त्वेति || ३० ||
84364
84365 महानुभावसंपर्कात्संसारार्णवलङ्घने |
84366 युक्तिः संप्राप्यते राम स्फुटा नौरिव नाविकात् || ३१ ||
84367
84368 उत्तारणोपायज्ञानलाभस्तु सद्गुरोरभिगमनात्सिद्ध्यतीत्याशयेनाह -
84369 महानुभावेति || ३१ ||
84370
84371 यस्मिन्देशमरौ तज्ज्ञो नास्ति सज्जनपादपः |
84372 सफलः शीतलच्छायो न तत्र निवसेद्बुधः || ३२ ||
84373
84374 देशो मरुरिव देशमरुस्तस्मिन् || ३२ ||
84375
84376 स्निग्धशीतवचःपत्रे सच्छाये स्मितपुष्पके |
84377 क्षणाद्विश्रम्यते राम भृशं सुजनचम्पके || ३३ ||
84378
84379 सुजनलक्षणे चम्पकवृक्षे | विशेषणान्युभयसाधारण्येन योज्यानि || ३३ ||
84380
84381 तदभावे महामोहतापसंपत्तिदायिनि |
84382 किंचिज्जातविवेकेन स्वप्तव्यं नेह धीमता || ३४ ||
84383
84384 तदभावे स्वात्मलाभविश्रान्त्यभावे इह संसारे न स्वप्तव्यम् || ३४ ||
84385
84386 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मनात्मैवमुद्धरेत् |
84387 नात्मानमवलेपेन जन्मपङ्कार्णवे क्षिपेत् || ३५ ||
84388
84389 एवमनेनोपायेन उद्धरेदात्मानमित्यर्थः | अवलेपेन देहाभिमानगर्वेण || ३५
84390 | |
84391
84392 किमिदं कथमायातं किंमूलमिति किंक्षयम् |
84393 देहदुःखमिति प्राज्ञैः प्रेक्षणीयं प्रयत्नतः || ३६ ||
84394
84395 कस्मात्क्षयो यस्य किंक्षयम् | देहाधीनं दुःखं प्रेक्षणीयं स्वबुद्ध्या
84396 शास्त्रसज्जनसहायेन च विचारणीयम् | द्वावितिशब्दौ

84397 विचार्यविचारप्रकारबाहुल्यद्योतनार्थौ ॥ ३६ ॥
84398
84399 न धनानि न मित्राणि न शास्त्राणि न बान्धवाः ।
84400 नराणामुपकुर्वन्ति मग्नस्वात्मसमुद्धृतौ ॥ ३७ ॥
84401
84402 शास्त्राण्यनात्मशास्त्राणि ॥ ३७ ॥
84403
84404 मनोमात्रेण सुहृदा सदैव सहवासिना ।
84405 सह किंचित्परामृश्य भवत्यात्मा समुद्धृतः ॥ ३८ ॥
84406
84407 किं तर्ह्युपकरोति तदाह - मनोमात्रेणेति । सुहृदा परिशुद्धेनेति यावत् ॥
84408 ३८ ॥
84409
84410 वैराग्याभ्यासयत्नाभ्यां स्वपरामर्शजन्मना ।
84411 तत्त्वालोकनपोतेन तीर्यते भवसागरः ॥ ३९ ॥
84412
84413 शोच्यमानं जनैर्नित्यं दह्यमानं दुराशया ।
84414 नात्मानमवमन्येत प्रोद्धरेदेनमादरात् ॥ ४० ॥
84415
84416 नावमन्येत नोपेक्षेत ॥ ४० ॥
84417
84418 अहंकारमहालानं तृष्णारज्जुं मनोमदम् ।
84419 जन्मजम्बालनिर्मग्नं जीवदन्तिनमुद्धरेत् ॥ ४१ ॥
84420
84421 आलानं गजबन्धनस्तम्भः । जम्बाले पङ्के निर्मग्नम् ॥ ४१ ॥
84422
84423 अयमेतावतैवात्मा त्रातो भवति राघव ।
84424 यदपास्य विमूढत्वमहंकारः प्रमार्ज्यते ॥ ४२ ॥
84425
84426 विमूढत्वं स्वात्माज्ञानम् ॥ ४२ ॥
84427
84428 एतावतैव सन्मार्गे याति प्रकटतामलम् ।
84429 यदपास्य मनोजालमहंभावो विलूयते ॥ ४३ ॥
84430
84431 सतः परमात्मनो मार्गणं मार्गो बोधपर्यन्तो विचारस्तस्मिन् प्रकटतां
84432 स्फुटावलोकनताम् । मनोरचितं बाह्याध्यात्मिकासक्तिजालम् ॥ ४३ ॥
84433
84434 एतावतैव देवेशः परमात्मावगम्यते ।
84435 काष्ठलोष्टसमत्वेन देहो यदवलोक्यते ॥ ४४ ॥
84436
84437 तत्रापि दुस्त्यजदेहाभिमानत्याग एव मुख्य इत्याशयेनाह - एतावतैवेति ॥ ४४
84438 ॥
84439
84440 अहंकाराम्बुदे क्षीणे दृश्यते चिद्दिवाकरः ।
84441 ततस्तत्परिणामेन तत्पदं समवाप्यते ॥ ४५ ॥
84442
84443 तस्य दर्शनस्य परिणामेन भूमिकापरिपाकेन चिद्दिवाकरभावापत्त्या वा ॥ ४५
84444 ॥
84445
84446 यथा ध्वान्तसमुच्छेदे स्वयमालोकवेदनम् ।
84447 तथाहंकारविच्छेदे स्वयमात्मावलोकनम् ॥ ४६ ॥
84448

84449 अवलोकनं सिद्ध्यतीति शेषः ॥ ४६ ॥
84450
84451 अहंकारे परिक्षीणे यावस्था सुखमोदजा ।
84452 सावस्था भरिताकारा सा सेव्या संप्रयत्नतः ॥ ४७ ॥
84453
84454 सुखमोदो निरतिशयानन्दविश्रान्तिस्तज्जा ताद्रूप्येणाविर्भूता निर्विकल्पावस्था ॥
84455 ४७ ॥
84456
84457 परिपूर्णार्णवप्रख्या न वा गोचरमेति नः ।
84458 नोपमानमुपादत्ते नानुधावति रञ्जनम् ॥ ४८ ॥
84459
84460 तामेव वर्णयति - परुपूर्णेत्यादिना । रञ्जनं दृश्योपरागम् ॥ ४८ ॥
84461
84462 केवलं चित्प्रकाशांशकलिका स्थिरतां गता ।
84463 तुर्या चेत्प्राप्यते दृष्टिस्तत्तया सोपमीयते ॥ ४९ ॥
84464
84465 तयैव सोपमीयते नान्यत्तदुपमानमस्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥
84466
84467 अदूरगतसादृश्यात्सुषुप्तस्योपलक्ष्यते ।
84468 सावस्था भरिताकारा गगनश्रीरिवातता ॥ ५० ॥
84469
84470 केन तर्हि निदर्शनेन तत्संभावना स्यात्तदाह - अदूरेति । निर्विक्षेपत्वांशे
84471 सन्निहितात्सादृश्यादित्यर्थः । उप समीपे लक्ष्यते । अज्ञानावरणं चेत्तदा न
84472 स्यात्तर्हि तुर्यावस्थैव स्यादित्यनया रीत्येत्यर्थः ॥ ५० ॥
84473
84474 मनोहंकारविलये सर्वभावान्तरस्थिता ।
84475 समुदेति परानन्दा या तनुः पारमेश्वरी ॥ ५१ ॥
84476
84477 घटविलये तदाकाशस्य महाकाशत्वमिव मनोहंकारोपाधिविलये
84478 त्वंपदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्यात्मस्वभावता सिद्ध्यतीत्याह - मन इति ॥ ५१ ॥
84479
84480 सा स्वयं योगसंसिद्धा सुषुप्तादूरभाविनी ।
84481 न गम्या वचसां राम हृद्येवेहानुभूयते ॥ ५२ ॥
84482
84483 सुषुप्त अदूरभाविनी संनिहिता हृद्येवानुभूयते स्वानुभवतिरिक्तं
84484 तत्परिचायकं नास्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥
84485
84486 अनुभूतिं विना तत्त्वं खण्डादेर्नानुभूयते ।
84487 अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते ॥ ५३ ॥
84488
84489 यथा खण्डाद्यसाधारणगवादिस्वरूपपरिचये नानुभवादन्यन्मानं
84490 तथा आत्मन्यपीत्याह - अनुभूतिमिति । आत्मनो रूपं परमार्थस्वरूपम् ।
84491 चोऽप्यर्थः ॥ ५३ ॥
84492
84493 अखिलमिदमनन्तमात्मतत्त्वं
84494 दृढपरिणामिनि चेतसि स्थितेऽन्तः ।
84495 बहिरुपशमिते चराचरात्मा
84496 स्वयमनुभूयत एव देवदेवः ॥ ५४ ॥
84497
84498 इदमखिलमात्मतत्त्वमेव तर्हि तत्कथमनुभूयते तत्राह - दृढेति ।
84499 चेतसि बहिर्विषयेषूपशमिते अन्तः प्रत्यगात्मनि क्षीरोदकवदैकरस्येन
84500 दृढं परिणामिनि स्थिते निश्चले सति चराचराणामात्मा प्रत्यग्भूतो

84501 देवानां चक्षुरादीनां देवः साक्षितया प्रकाशयिता स्वयं
84502 साक्षादनुभूयत एव नात्र संशयः कार्य इत्यर्थः ॥ ५४ ॥
84503
84504 तदनु विषयवासनाविनाश-
84505 स्तदनु शुभः परमः स्फुटप्रकाशः ।
84506 तदनु च समतावशात्स्वरूपे
84507 परिणमनं महतामचिन्त्यरूपम् ॥ ५५ ॥
84508
84509 एवं चतुर्थभूमिकायामात्मानुभवे तदनु
84510 पञ्चमभूमिकायामात्यन्तिकविषयवासनाविनाशास्तदनु
84511 षष्ठभूमिकायां विनैव यत्नं शुभः परमपुरुषार्थरूपः स्वात्मनः
84512 स्फुटः प्रकाशः सदैव पूर्णभावानुभवः सिद्ध्यति । तदनु
84513 सप्तमभूमिकायां समाध्यसमाध्योः
84514 समतावशादात्यन्तिकवैषम्यनिवृत्तेः
84515 समुद्रान्तर्विलीनसैन्धवघनवत्सुखैकरसतया परिणमनं सिद्ध्यति तत्तु
84516 महतां ब्रह्मादीनामपि इयत्तयाऽचिन्त्यरूपम् । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
84517 मनसा सह इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५५ ॥
84518
84519 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव०
84520 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उपदेशो नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४
84521 ।।
84522
84523 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे उपदेशो
84524 नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥
84525
84526
84527 पञ्चषष्टितमः सर्गः ६५
84528
84529 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
84530
84531 मनसैव मनश्छित्त्वा यद्यात्मा नावलोक्यते ।
84532 ममेत्यहमिति त्यक्त्वा तत्तामरसलोचन ॥ १ ॥
84533
84534 सह्याख्यशैलस्तत्रात्रेराश्रमस्तत्र वर्ण्यते ।
84535 विलासभासयोर्जन्मकर्मशोकोदयक्रमः ॥ १ ॥
84536
84537 आत्मदर्शनोपायोपेक्षणे शोकमोहादिदुःखपरम्परा दुर्वारेत्यर्थे
84538 भासविलासाख्यायिकामवतारयिष्यन्नाह - मनसैवेति । यदि नावलोक्यते
84539 तत्तर्हि जगद्दुःखं यथा चित्रगतो रविर्नास्तमेति तथा नास्तमेतीति परेणान्वयः
84540 ॥ १ ॥
84541
84542 नास्तमेति जगद्दुःखं यथा चित्रगतो रविः ।
84543 आयात्यापदनन्तत्वं महार्णववदातता ॥ २ ॥
84544
84545 आपदनन्तत्वमपरिच्छेद्यत्वमायाति ॥ २ ॥
84546
84547 पुनःपुनरुपायाति जलकल्लोलकारणम् ।
84548 मेघनीलतमःश्यामा संसृतिप्रावृडाकुला ॥ ३ ॥
84549
84550 मेघैर्नीलतमोभिश्च श्यामा संसृतिलक्षणा प्रावृट् वर्षर्तुः ॥ ३ ॥
84551
84552 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

84553 संवादं सुहृदोः सह्यसानौ भासविलासयोः ॥ ४ ॥
84554
84555 सुहृदोर्मित्रयोः शुद्धचित्तयोश्च ॥ ४ ॥
84556
84557 अस्त्युत्सेधजिताकाशः पीठेन जितभूतलः ।
84558 तलेन जितपातालस्त्रिलोकविजयो गिरिः ॥ ५ ॥
84559
84560 पीठेन उपत्यकाभागेन तलेन भूम्यन्तः प्रविष्टमूलभागेन । जितशब्द
84561 आक्रान्तपरः ॥ ५ ॥
84562
84563 असंख्यकुसुमापूरोऽसंख्यनिर्मलनिर्झरः ।
84564 गुह्यकारक्षितनिधिः सह्यनामाऽविषह्यभाः ॥ ६ ॥
84565
84566 अविषह्या दृक्प्रसरप्रतिघातिनी भा रत्नादिदीप्तिर्यस्मिन् ॥ ६ ॥
84567
84568 मुक्तापटलसंपूर्णैर्भानुभासुरभित्तिभिः ।
84569 भासुरः काञ्चनतटैः कटैरिव सुरद्विपः ॥ ७ ॥
84570
84571 भानुभिः सूर्यरत्नादिकिरणैर्भासुरभित्तिभिर्दीप्तवप्रैः । पाटलभित्तिभिः इति
84572 पाठेऽप्येवम् । काञ्चनैस्तटैर्नितम्बैः कटैर्गण्डैः । जात्याख्यायां इति
84573 बहुवचनम् ॥ ७ ॥
84574
84575 क्वचित्पुष्पभरासारो धातुसारातततः क्वचित् ।
84576 क्वचित्फुल्लसरःसारो रत्नशालिशिलः क्वचित् ॥ ८ ॥
84577
84578 धातुसारैर्हरितालमनःशिलागैरिकादिभिराततः ॥ ८ ॥
84579
84580 इति रटन्निर्झरवानितः क्वणितकीचकः ।
84581 इतो रटद्गुहावात इतः षट्पदघुंघुमः ॥ ९ ॥
84582
84583 इत इत इति प्रदेशभेदोक्तिः ॥ ९ ॥
84584
84585 सानौ गीतोऽप्सरोवृन्दैर्वने मृगखगारवः ।
84586 अधित्यकायां मत्ताभ्रो गगनेषु खगारवः ॥ १० ॥
84587
84588 सानौ प्रस्थे । मत्तानीव गर्जन्त्यभ्राणि यस्मिन् ॥ १० ॥
84589
84590 विद्याधराश्रितगुहो भृङ्गगीताम्बुजाकरः ।
84591 किरातगीतपर्यन्तः खगगीतवनद्रुमः ॥ ११ ॥
84592
84593 स्कन्धेषु देवैर्वलितः पादेषु वलितो नरैः ।
84594 पाताले वलितो नागैर्जगद्गृहमिवापरम् ॥ १२ ॥
84595
84596 जगत्पदेन लोकत्रयवासिनो लक्ष्यन्ते । तेषां गृहमिव त्रैलोक्यलक्षणं
84597 ब्रह्माण्डगृहमिवेति वा स्थित इति शेषः ॥ १२ ॥
84598
84599 कन्दरेषु श्रितः सिद्धैर्निधानैरन्तराश्रितः ।
84600 चन्दनेषु श्रितो नागैः सिंहैः शृङ्गशिखासु च ॥ १३ ॥
84601
84602 निधानैर्निखातधनैः ॥ १३ ॥
84603
84604 पुष्पाभ्रसंवीतवपुः पुष्परेण्वभ्रपांसुलः ।

84605 पुष्पवात्याभ्रहृद्भ्रान्तः पुष्पपादपपाण्डुरः ॥ १४ ॥
84606
84607 अधःपतितपुष्पाणि सद्यःपतितपुष्पाणामन्तरिक्षस्था रेणवः
84608 पतमानपुष्पाणि वृक्षस्थपुष्पाणि चाभ्रत्वेन क्रमाद्वर्ण्यन्ते ॥ १४ ॥
84609
84610 धातुधूल्यभ्रकपिलो रत्नोपलतलस्थितैः ।
84611 मन्दारगैरिव पुरस्त्रीगणैरलमाश्रितः ॥ १५ ॥
84612
84613 मन्दारः कल्पवृक्षमेदस्तद्रैस्तदारूढैरिव ॥ १५ ॥
84614
84615 अभ्रनीलांशुकच्छन्ना मूकरत्नविभूषणाः ।
84616 शिलाः कनकसुन्दर्यो यत्र शृङ्गाभिसारिकाः ॥ १६ ॥
84617
84618 शिला एवाभिसारिकात्वेनोत्प्रेक्षते - अभ्रेति ।
84619 क्वणन्मञ्जीरादिखचितरत्नानामभिसारविरोधित्वान्मूकरत्नविभूषिताः ।
84620 शृङ्गैरभिसारिका इवाश्लिष्टत्वात् शृङ्गाभिसारिकाः ॥ १६ ॥
84621
84622 तत्रोत्तरतटे सानौ विनम्रफलपादपे ।
84623 रत्नपुष्करिणीजालवहन्निर्झरवारिणि ॥ १७ ॥
84624
84625 तत्र उत्तरतटे अत्रेराश्रमोऽस्तीति चतुर्थेन संबन्धः ॥ १७ ॥
84626
84627 चूतद्रुमलतोन्मुक्तपुष्पस्तबकदन्तुरे ।
84628 विफुल्लाङ्कोलपुन्नागनीलनीरजदिक्तटे ॥ १८ ॥
84629
84630 चूतद्रुमाणां लताभिः शाखाभिरुन्मुक्तैरूर्ध्वभागे प्रसारितैः
84631 पुष्पस्तबकैर्दन्तुरे उन्नतदन्तवस्थिते । नीलनीरजानि नीलोत्पलानि ॥ १८ ॥
84632
84633 लतावितानच्छन्नार्के रत्नांशुभग्भास्वरे ।
84634 स्रवज्जम्बूरसस्यूते स्वलोकाह्लादकारिणि ॥ १९ ॥
84635
84636 स्वर्लोकः स्वर्गस्थानमिवाह्लादकारिणि ॥ १९ ॥
84637
84638 ब्रह्मलोकसमः स्वर्गरम्यः शिवपुरोपमः ।
84639 अत्रेरस्त्याश्रमः श्रीमान्सिद्धश्रमहरो महान् ॥ २० ॥
84640
84641 महत्यत्राश्रमे तस्मिंस्तापसौ द्वौ बभूवतुः ।
84642 कोविदौ तु नभोमार्ग इव शुक्रबृहस्पती ॥ २१ ॥
84643
84644 महति विस्तीर्णे । कोविदौ विद्वांसौ । शुक्रबृहस्पती इति तयोर्नामनिर्देशोऽपि ॥ २१
84645 । ।
84646
84647 तयोरथैकास्पदयोस्तत्राभूतां सुतावुभौ ।
84648 फुल्लाङ्कुरौ शुद्धतनू सरस्यम्बुजयोरिव ॥ २२ ॥
84649
84650 अम्बुजयोः पद्मगुल्मयोः फुल्लारौ पुष्पप्रकृतिभूते कलिके इव ॥ २२ ॥
84651
84652 विलासभासनामानौ वृद्धिमाययतुः क्रमात् ।
84653 तौ पित्रोः पल्लवे दीर्घे लतापादपयोरिव ॥ २३ ॥
84654
84655 लतापादपयोः पल्लवे इव वृद्धिमाययतुः ॥ २३ ॥
84656

84657 आस्तामन्योन्यसुस्निग्धौ सुहृदौ वल्लभौ मिथः।
84658 तिलतैलवदाश्लिष्टौ तौ पुष्पामोदवत्स्थितौ॥ २४॥
84659
84660 नाऽयुक्तौ पुत्रयुक्तौ तु सुरक्ताविव दंपती।
84661 एकं द्वित्वमिवापन्नां सममासीत्तयोर्मनः॥ २५॥
84662
84663 नायुक्तौ न वियुक्तौ। पुत्रार्थ युक्तौ परस्परं च सुरक्तौ दंपती इव॥ २५॥
84664
84665 तौ तथान्योन्यमुदितौ मनोहरतराकृती।
84666 तस्थतुः स्वाश्रमे मौने सरोज इव षट्पदौ॥ २६॥
84667
84668 मौने मुद्रिते मुनियुक्ते च॥ २६॥
84669
84670 प्रापतुर्यौवनं बाल्यमुत्सृज्य नववल्लभौ।
84671 कालेनाल्पतरेणैव चन्द्रसूर्याविवोदितौ॥ २७॥
84672
84673 जग्मतुर्देहमुत्सृज्य ततस्तौ पितरौ तयोः।
84674 स्वर्गं जरार्तावुड्डीय नीडादिव विहंगमौ॥ २८॥
84675
84676 पञ्चत्वं गतयोः पित्रोर्दीनवक्त्रौ बभूवतुः।
84677 तप्ताङ्गौ विगतोत्साहौ पद्माविव जलोद्धृतौ॥ २९॥
84678
84679 पञ्चत्वं मरणं गतयोः सतोः॥ २९॥
84680
84681 तत्रौर्ध्वदैहिकं कृत्वा चक्राते परिदेवनम्।
84682 लोकस्थितिरलङ्घ्या हि महतामपि मानद॥ ३०॥
84683
84684 और्ध्वदैहिकमित्यनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। परिदेवनं विलापम्॥
84685 ३०॥
84686
84687 कृत्वौर्ध्वदैहिकमथो व्यथयाभिभूतौ
84688 शोकोत्थया करुणयार्तगिरा विलप्य।
84689 चित्रार्पिताविव निरस्तसमस्तचेष्टौ
84690 तौ संस्थितौ सुखमशून्यहृदौ विवृत्तौ॥ ३१॥
84691
84692 निरस्तसमस्तचेष्टौ चेत्किं मृतौ नेत्याह - अशून्यहृदाविति। तथाच
84693 मूर्च्छितौ विवृतौ विवृत्तौ संपन्नावित्यर्थः॥ ३१॥
84694
84695 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे०
84696 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे भासविलासवृत्तान्ते सह्यगिरिवर्णनं
84697 नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः॥ ६५॥
84698
84699 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सह्य
84700 गिरिवर्णनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः॥ ६५॥
84701
84702
84703 षट्षष्तितमः सर्गः ६६
84704
84705 श्रीवसिष्ठ उवाच।
84706
84707 अतिशोकपराभूतौ तस्थतुर्दृढतापसौ।
84708 तापसंशुष्कसर्वाङ्गौ तावरण्यद्रुमाविव॥ १॥

84709
84710 अप्रबुद्धमतेरत्र दुःखाब्धौ परिवर्तनम् |
84711 भासस्य वचनेनात्र विस्तरेण प्रकाश्यते ॥ १ ॥
84712
84713 अरण्यद्रुमपक्षे तापेनातपसंबन्धिना ग्रीष्मातपेन दावाग्निना च
84714 संशुष्कसर्वाङ्गौ ॥ १ ॥
84715
84716 विरक्तौ विपिने कालं क्षेपयामासतुर्द्विजौ |
84717 वियूथाविव सारङ्गावनास्थामगतौ पराम् ॥ २ ॥
84718
84719 अनास्थां गृहक्षेत्रधनादावनासक्तिम् ॥ २ ॥
84720
84721 जग्मुर्दिनानि मासाश्च वर्षाण्यथ तयोस्तदा |
84722 क्रमाद्द्वावपि संयातौ जरां श्वभ्रद्रुमाविव ॥ ३ ॥
84723
84724 अप्राप्तविमलज्ञानौ चिराज्जर्जरतापसौ |
84725 तावेकदा संघटिताविदमन्योन्यमूचतुः ॥ ४ ॥
84726
84727 संघटितौ कंचित्कालं दैवाद्वियुज्य पुनर्मिलितौ ॥ ४ ॥
84728
84729 विलास उवाच |
84730
84731 जीविताग्र्यद्रुमफल हृदावासामृताम्बुधे |
84732 जगत्यस्मिन्महाबन्धो भास स्वागतमस्तु ते ॥ ५ ॥
84733
84734 जीविताग्र्यं श्रेष्ठं जीवनं तल्लक्षणद्रुमफलभूत हृदि आवासो यस्य
84735 तथाविधामृताम्बुधे इति मैत्र्यतिशयोद्दीपने विशेषणे ॥ ५ ॥
84736
84737 एतावत्यो दिनावल्यो मद्वियोगवता त्वया |
84738 वद क्व क्षपिताः साधो कच्चित्ते सफलं तपः ॥ ६ ॥
84739
84740 कच्चित्ते विज्वराः बुद्धिः कच्चिज्जातस्त्वमात्मवान् |
84741 कच्चित्फलितविद्यस्त्वं कच्चित्कुशलवानसि ॥ ७ ॥
84742
84743 आत्मवान् प्रबोधलब्धात्मा अत-एव फलितविद्यः ॥ ७ ॥
84744
84745 श्रीवसिष्ठ उवाच |
84746
84747 इत्युक्तवन्तं संसारसमुद्विग्नमलं तथा |
84748 प्राहाप्राप्तमहाज्ञानं सुहृत्सुहृदमादरात् ॥ ८ ॥
84749
84750 अलं स्पष्टं प्राह ॥ ८ ॥
84751
84752 भास उवाच |
84753
84754 साधो स्वागततात्रैव दिष्ट्या दृष्टोऽसि मानद |
84755 कुशलं तु कुतोऽस्माकं संसारे तिष्ठतामिह ॥ ९ ॥
84756
84757 यावन्नाधिगतं ज्ञेयं यावत्क्षीणा न चित्तभूः |
84758 यावत्तीर्णो न संसारस्तावन्मे कुशलं कुतः ॥ १० ॥
84759
84760 चित्ते भवतीति चित्तभूः कामसंकल्पादिः ॥ १० ॥

84761
84762 आशा यावदशेषेण न लूनाश्चित्तसंभवाः |
84763 वीरुधो दात्रकेणेव तावन्नः कुशलं कुतः || ११ ||
84764
84765 वीरुधो लतापाशाः | दात्रकेण शङ्कुलादिना || ११ ||
84766
84767 यावन्नाधिगतं ज्ञानं यावन्न समतोदिता |
84768 यावन्नाभ्युदितो बोधस्तावन्नः कुशलं कुतः || १२ ||
84769
84770 ज्ञानं शोधिततत्त्वं पदार्थज्ञानम् बोधोऽखण्डवाक्यार्थ इति भेदः || १२
84771 | |
84772
84773 आत्मलाभं विना साधो विना ज्ञानमहौषधम् |
84774 उदेति पुनरेवेयं दुःसंसृतिविषूचिका || १३ ||
84775
84776 शैशवाङ्कुरितोज्जृम्भान्नवयौवनपल्लवः |
84777 जराकुसुमितोऽभ्येति पुनः संसारदुर्द्रुमः || १४ ||
84778
84779 शैशवलक्षणमङ्कुरितस्योज्जृम्भणमुज्जृम्भस्तमतीत्येति ल्यब्लोपे हेतौ
84780 वा पञ्चमी || १४ ||
84781
84782 कायजीर्णतरोरस्माद्बान्धवाक्रन्दषट्पदा |
84783 जराकुसुमितोदेति [पुष्पसितेति पाठः] पुनर्मरणमञ्जरी || १५ ||
84784
84785 बान्धवानामाक्रन्दा एव षट्पदा लक्षणया तद्गुञ्जारवा यस्याम् | जरया
84786 कुसुमिता संजातकुसुमा || १५ ||
84787
84788 भुक्तकर्मर्तुविरसा पुराणदिवसोम्भिता |
84789 नीयते नीरसप्राया पुनः संवत्सरावली || १६ ||
84790
84791 मरणोत्तरं दैवान्नरकस्थावरतिर्यग्जन्मप्राप्तौ भुक्तानि दुष्कृतकर्माणि
84792 येषु तथाविधैः शीतोष्णवातवर्षादंशमशकादिसंकुलैर्वसन्तादि##-
84793 पुण्यसंचयानधिकारात्पूर्वसंचितपुण्यव्ययाद्धर्षामर्षासूयाकामादिदो
84794 षबहुलत्वाच्च शमदमाद्यसंभवेन ज्ञानस्यापि
84795 दौर्लभ्यात्केवलभोगैकलम्पटतया पुराणैः
84796 प्राग्बहुशोऽनुभूतत्वादभिनवविसयाभावात्पुरातनप्रायैरेव दिवसैः
84797 उम्भिता पूरिता अत-एव नीरसप्राया संवत्सरावली पुनर्वृथैव नीयते
84798 इत्यर्थः || १६ ||
84799
84800 महादरीषु देहाद्रेस्तृष्णाकण्टकितास्वपि |
84801 फलव्यालासु च पुनः क्रियासु परिलुठ्यते || १७ ||
84802
84803 दैवात्पुनर्मानुष्ये तत्रापि दुर्लभतमे ब्राह्मणादिशरीरे प्राप्तेऽपि सांप्रतिके
84804 देह इव भोगलम्पटतयैव भ्रमणं दुर्वारमित्याशयेनाह -
84805 महादरीष्विति | विषयभोगलक्षणानि फलान्येव व्याला यासु |
84806 तत्तृष्णासहस्रैः संजातकण्टकासु
84807 देहलक्षणस्याद्रेर्महाभीषणदरीप्रायच्छिद्रस्थेन्द्रियासक्तिषु
84808 ऐहिकामुष्मिकभोगोपायलौकिकवैदिकक्रियासु च परिलुठ्यते न
84809 तत्राप्यात्मविवेकसंभावनास्तीत्यर्थः || १७ ||
84810
84811 दुःखैः सुखलवाकारैर्दीर्घादीर्घैः शुभाशुभैः |
84812 अपर्याप्तागमापायाः प्रयान्त्यायान्ति रात्रयः || १८ ||

84813
84814 चिराल्पकालभोग्यत्वाभ्यां दीर्घादीर्घैर्दुःखैः अपर्याप्ता असमाप्ता
84815 आगमापाया यासु। रात्रिग्रहणं कालमात्रोपलक्षणम्। प्रयान्ति सर्वजन्मस्विति
84816 शेषः॥ १८॥
84817
84818 अयथार्थक्रियारम्भैः कदाशावेशपल्लवैः।
84819 क्षीयते कर्मभिस्तुच्छैरायुराहतकर्मभिः॥ १९॥
84820
84821 उक्तमेव तत्कारणमुखेनाह - अयथाअर्थेति। अयथार्था मिथ्याभूताः
84822 क्रियाभिरारभ्यन्त इति क्रियारम्भाः फलानि येषां तथाविधैः कर्मभिः
84823 आहतानि मृषाभूतानि कर्माणि येषां तथाविधैर्जन्तुभिरायुः क्षीयते
84824 विनाश्यते॥ १९॥
84825
84826 उन्मूलिताश्रयालानो मनोमत्तमतङ्गजः।
84827 तृष्णाकरेणुकोन्निद्रो दूरं विपरिधावति॥ २०॥
84828
84829 जन्मनि जन्मनि विवेकविरोधि प्राबल्यं तत्सहायदौर्बल्यं च प्रपञ्चयति ##-
84830 तदुन्मूलितं येन। तृष्णापदेन तद्विषयो लक्ष्यते। तल्लक्षणायां
84831 करेणुकायां सकामत्वादुन्निद्रो निर्निद्रः॥ २०॥
84832
84833 जिह्वाचपलतालग्नः कायद्रुममहालये।
84834 पतच्चिन्तामणौ वृद्धो गर्द्धगृध्रो विवर्धते॥ २१॥
84835
84836 व्यर्थ पतन् परमपुरुषार्थोपयोगी आयुर्लक्षणो विवेकलक्षणश्च
84837 चिन्तामणिर्यस्मात्तथाविधे कायलक्षणद्रुमस्थे महति हृदयलक्षणे आलये
84838 नीडे गर्द्धः स्वाद्वन्नाद्यभिलाषः स एव गृध्रः॥ २१॥
84839
84840 नीरसा निःसुखा लघ्वी पतत्पेलवगात्रिका।
84841 जीर्णपर्णसवर्णेयं क्षीयते दिवसावली॥ २२॥
84842
84843 श्रमदौर्बल्यामयादिना पतन्ति पेलवानि कार्याक्षमाणि भवन्ति गात्राणि
84844 यस्याम्। दिवसावलीपदेन तत्परिच्छिन्ना कायलता गृह्यते॥ २२॥
84845
84846 अवमानरजोध्वस्तमस्तंगतवपुःश्रियम्।
84847 मुखं धूसरतामेति हिमैः पद्ममिवाहतम्॥ २३॥
84848
84849 वार्धक्ये पुत्रभृत्यावमानैः रजोभिश्च ध्वस्तम्। अस्तं गता
84850 वपुःश्रीर्यस्य तथाविधम्। क्लीबे अमोऽलुक् छान्दसः॥ २३॥
84851
84852 शुष्यतः कायसरसः प्रगलद्यौवनाम्भसः।
84853 राजहंसः क्षणादायुरनिवर्ति पलायते॥ २४॥
84854
84855 राजहंस इवेति शेषः॥ २४॥
84856
84857 कालानिलबलोद्धूताज्जर्जराज्जीवितद्रुमात्।
84858 भोगपुष्पाणि दिवसपर्णानि निपतन्त्यधः॥ २५॥
84859
84860 भोगलक्षणानि पुष्पाणि दिवसरूपाणि पर्णानि च अधो निपतन्ति। अपयान्तीति यावत्
84861 ॥ २५॥
84862
84863 भोगभोगिश्रितेष्वन्तर्दुःखदर्दुरधारिषु।
84864 मनोमोहान्धकूपेषु पूरेषु विनिमज्जति॥ २६॥

84865
84866 भोगेषु निवृत्तेष्वपि भोगाशा तदशक्तिदुःखं
84867 तत्प्रयुक्तचिन्ताशोकमोहाधिश्च वर्धत एवेत्याशयेनाह - भोगेत्यादिना ॥
84868 २६ ॥
84869
84870 नानानुरञ्जनास्पृष्टा तृष्णा तरलपेलवा ।
84871 चैत्यमग्रपताकेव दूरं समधिरोहति ॥ २७ ॥
84872
84873 चैत्यं देवाद्यायतनम् । अग्रे बद्धा पताकेव दूरमुच्छ्रितं यथा स्यात्तथा ॥
84874 २७ ॥
84875
84876 अस्य संसारतन्त्रस्य बृहत्कालबिलास्पदः ।
84877 जीविताशामयं तन्तुमन्तकाखुर्निकृन्तति ॥ २८ ॥
84878
84879 संसारलक्षणस्य तन्त्रस्य प्रवाण्याः जीविताशाप्रचुरमायुस्तन्तुम् ॥ २८ ॥
84880
84881 यौवनोत्कटकल्लोला वहल्लोलासिफेनिला ।
84882 परावर्तमहावर्ता याति जीवितदुर्नदी ॥ २९ ॥
84883
84884 वहल्लोलासिसदृशक्रोधद्वेषभयादिना फेनिला । परावर्ता लोभतृष्णादिना
84885 भ्रमणान्येव महान्त आवर्ता यस्याः ॥ २९ ॥
84886
84887 कलाकुलजगत्कार्यकल्लोलाकुलसंकुला ।
84888 क्रियासरिदपर्यन्ता वहत्याकुलकोटरा ॥ ३० ॥
84889
84890 शिल्पतर्कनीतिशास्त्रादिभिः कलाकुलैः
84891 कौशलवृन्दैर्जगद्व्यवहारकार्यलक्षणैश्च कल्लोलैराकुला संकुला च क्रिया
84892 प्रवृत्तिस्तल्लक्षणा सरित् प्रतिजन्म एवमेव वहतीत्यर्थः ॥ ३० ॥
84893
84894 अनन्ता बन्धुजनतानद्यो गम्भीरकोटरे ।
84895 अजस्रं निपतन्त्येता वितते कालसागरे ॥ ३१ ॥
84896
84897 देहरत्नशलाकेयं नाशपङ्कार्णवोदरे ।
84898 न ज्ञायते क्व मग्नेति तात जन्मनि जन्मनि ॥ ३२ ॥
84899
84900 देह एव परमपुरुषार्थसाधनत्वाद्रत्नशलाका ॥ ३२ ॥
84901
84902 चिन्ताचक्रे चिरं बद्धं कुक्रियाचारचञ्चुरम् ।
84903 चेतो भ्रमति सामुद्रे गर्तावर्ते तृणं यथा ॥ ३३ ॥
84904
84905 गर्तावर्ते सच्छिद्रावर्ते ॥ ३३ ॥
84906
84907 उह्यमानमनन्तेषु चेतः कार्यमहोर्मिषु ।
84908 क्षणमेति न विश्रान्तिं चिन्ताताण्डविताशयम् ॥ ३४ ॥
84909
84910 इदं कृतं करोमीदं करिष्यामीदमित्यलम् ।
84911 कलनाजालवलिता मूर्च्छिता मतिपक्षिणी ॥ ३५ ॥
84912
84913 कलनाजाले वलिता बद्धा सती मूर्च्छिता मोहितः ॥ ३५ ॥
84914
84915 अयं सुहृदयं शत्रुरिति द्वन्द्वमहाद्विपः ।
84916 विनिकृन्तति मर्माणि यथा नीलोत्पलानि मे ॥ ३६ ॥

नीलोत्पलानि यथा विनिकृन्तति तथा मे मम मर्माण्यपि ॥ ३६ ॥

चिन्तानद्या महावर्ते वीचिकानिचये चिरम् ।
क्षणादुच्छूनतामेति मनोमीनः क्षणाद्गतिः ॥ ३७ ॥

उच्छूनतां विवृद्धिम् । क्षणान् अतन्ति गतयो यस्य स क्षणाद्गतिश्चपल
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अनात्मीयानि दुःखानि भून्येवंविधान्ययम् ।
आत्मबुद्ध्या विचिन्वानो जनो गच्छति दीनताम् ॥ ३८ ॥

अनात्मीयान्यात्मासंस्पर्शीनि अनात्मदेहादिनिमित्तानि च । देहादावात्मबुद्ध्या ॥
३८ ॥

बहुविधसुखदुःखमध्यपाती
विततजरामरणप्रवातभग्नः ।
जगदुदरगिरौ लुठञ्जनोऽयं
गतरसपर्णवदेति जर्जरत्वम् ॥ ३९ ॥

सर्वजन्मसु दुःखस्थानानामानन्त्यं दर्शयन्नुपसंहरति -
बहुविधेति । जरामरणलक्षणेन प्रवातेन चण्डवायुना भग्नः
पुनःपुनरामर्दितो जगल्लक्षणे उदयगिरौ लुठन्नयं जनो गतरसपर्णवत्
शुष्कपर्णवत् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० उपशमप्रकरणे
भासविलासवृत्तान्ते अनित्यताप्रतिपादनं नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥
६६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
अनित्यताप्रतिपादनं नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ६७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं तौ कुशलप्रश्नं कृतवन्तौ परस्परम् ।
कालेनासाद्य विमलं ज्ञानं मोक्षं ततो गतौ ॥ १ ॥

देहात्मनोरसंबन्धं समर्थयितुमीर्यते ।
अन्तःसक्तिकृतो बन्धस्तत्त्यागाच्च निवार्यते ॥ १ ॥

एवमुक्तप्रकारसंसारासारताविचारबहुलं कुशलप्रश्नम् ॥ १ ॥

ततो वच्मि महाबाहो यथा ज्ञानेतरा गतिः ।
नास्ति संसारतरणे पाशबन्धस्य चेतसः ॥ २ ॥

पाशा इव बन्धा बन्धनहेतवो यस्मिंस्तथाविधस्य चेतसः संसरणं
संसारस्तस्य तरणे गतिरुपायः ॥ २ ॥

इदं भव्यमतेर्दुःखमनन्तमपि पेलवम् ।

84969 कुखगस्याऽतरोऽम्भोधिः सपरिर्गोष्पदायते ॥ ३ ॥
84970
84971 इदं वर्णितप्रकारं दुःखं भव्यमतेर्विवेकिनः पेलवं कोमलम् ।
84972 सुखोच्छेद्यमिति यावत् । अतरो दुस्तरः । सपरिर्गरुडस्य ॥ ३ ॥
84973
84974 देहातीता महात्मानश्चिन्मात्रस्वात्मनि स्थिताः ।
84975 दूराद्देहं समीक्षन्ते प्रेक्षको जनतामिव ॥ ४ ॥
84976
84977 देहद्वयाभिमानत्याय एव तदुच्छेदोपाय इत्याशयेनाह - देहातीता
84978 इत्यादिना ॥ ४ ॥
84979
84980 देहे दुःखातिसंक्षुब्धे का नः क्षतिरुपस्थिता ।
84981 रथे विधुरिते भग्ने सारथेः केव खण्डना ॥ ५ ॥
84982
84983 दुःस्थितिः इति पाठे दुःस्थितिः क्षतिरित्यर्थः ॥ ५ ॥
84984
84985 मनसि क्षुब्धतां याते चित्त्वस्याङ्ग किमागतम् ।
84986 तरङ्गजलसंताने वैपरीत्यं किमम्बुधेः ॥ ६ ॥
84987
84988 चित्त्वस्य चित्स्वभावस्यात्मनः । वैपरीत्यं पूर्णतास्वरूपप्रच्युतिः ॥ ६ ॥
84989
84990 केऽभवन्पयसां हंसाः पयसामुपलाश्च के ।
84991 काः शिलाः किल दारूणां के भोगाः परमात्मनः ॥ ७ ॥
84992
84993 अहंतात्यागे कस्यापि क्वापि ममताप्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह -
84994 केऽभवन्नित्यादिना । नह्यचेतनानामसङ्गचितो वा ममताप्रसक्तिरस्तीति भवः ॥
84995 ७ ॥
84996
84997 संबन्धः क इव श्रीमन् शैलापरसमुद्रयोः ।
84998 अन्तरे गिरिसंबाधे कश्च चित्तत्त्वबन्धयोः ॥ ८ ॥
84999
85000 अन्तरे मध्ये । गिरिभिः संबाधे संकुलत्वेऽपि । चित्तत्त्वं परमात्मा बन्धः
85001 संसारस्तयोः कः संबन्धः । नह्याकाशः पाशैर्बध्यत इति भावः ॥ ८ ॥
85002
85003 अप्युत्सङ्गोह्यमानानि पद्मानि सरिदम्भसाम् ।
85004 कानि नाम भवन्तीह शरीराणि तथात्मनः ॥ ९ ॥
85005
85006 उत्सङ्गे अङ्के इव उह्यमानानि धार्यमाणान्यपि पद्मानि ॥ ९ ॥
85007
85008 संघट्टात्काष्ठपयसोर्यथोत्तुङ्गाः कणादयः ।
85009 देहात्मनोः समायोगात्तथैताश्चित्तवृत्तयः ॥ १० ॥
85010
85011 संघट्टादभिघातात् । समायोगादन्योन्यतादात्म्याध्यासात्
85012 सुखदुःखादिचित्तवृत्तयः ॥ १० ॥
85013
85014 संबन्धाद्दारुपयसां प्रतिबिम्बानि दारुणः ।
85015 यथा पयसि लक्ष्यन्ते शरीराणि तथात्मनि ॥ ११ ॥
85016
85017 देहसंबन्धस्याध्यासिकत्वे दृष्टान्तमाह - संबन्धादिति ।
85018 संबन्धात्संनिधिमात्रान्निमित्तात् ॥ ११ ॥
85019
85020 यथा दर्पणवीच्यादौ प्रतिबिम्बानि वस्तुतः ।

85021 नासत्यानि च सत्यानि शरीराणि तथात्मनः ॥ १२ ॥
85022
85023 दारुवार्युपलास्फोटे दुःखिता न यथा क्वचित् ।
85024 संयुक्तेषु वियुक्तेषु न तथा पञ्चसु क्षतिः ॥ १३ ॥
85025
85026 पञ्चसु देहाद्याकारपरिणतेषु भूतेषु कशाचन्दनादिसंयुक्तेषु
85027 स्त्रीपुत्रादिवियुक्तेषु च क्षतिर्दुःखदिप्रसक्तिः ॥ १३ ॥
85028
85029 दारुसंश्लेषितात्तोयात्कम्पशब्दादयो यथा ।
85030 प्रजायन्ते तथैवास्माद्देहाच्चित्परिबोधितात् ॥ १४ ॥
85031
85032 चिता संनिधिमात्रेणाधिष्ठाय परितो बोधितात् ॥ १४ ॥
85033
85034 न शुद्धजडयोरेताः संविदश्चिच्छरीरयोः ।
85035 एता ह्यज्ञानमात्रस्य तस्मिन्नष्टे चिदेव नः ॥ १५ ॥
85036
85037 भासमानाः सुखदुःखादिसंविदः कस्य तर्हीति चेन्न कस्यापीत्याह - नेति ॥
85038 १५ ॥
85039
85040 यथा न कस्यचिद्वारिदारुश्लेषेऽनुभूतयः ।
85041 तथा न कस्यचिद्देहदेहिसङ्गेऽनुभूतयः ॥ १६ ॥
85042
85043 अनुभूतयः सुखदुःखानुभवाः । देहदेहिनोर्देहतदभिमानिनोः सङ्गे ॥ १६
85044 । ।
85045
85046 अज्ञस्यायं यथा दृष्टः संसारः सत्यतां गतः ।
85047 न ज्ञस्यायं यथाभूतः संसारः सत्यतां गतः ॥ १७ ॥
85048
85049 तर्हि ज्ञाज्ञयोरविशेषः किं न स्यात्तत्राह - अज्ञस्येति ॥ १७ ॥
85050
85051 अन्तःसङ्गविहीनास्तु यथा स्नेहा दृषज्जले ।
85052 तथासक्तमनोवृत्तौ बाह्यभोगानुभूतयः ॥ १८ ॥
85053
85054 कीदृश्यस्तर्हि ज्ञस्य प्रारब्धभोगानुभूतयस्तत्राह - अन्तरिति ।
85055 अन्तःसङ्गोऽभिमानोऽन्तरनुप्रवेशश्च । स्नेहाः संबन्धाः । दृषदां
85056 जलानां च समाहारे ॥ १८ ॥
85057
85058 अन्तःसङ्गेन रहितो यद्वत्सलिलकाष्ठयोः ।
85059 संबन्धस्तद्वदेवान्तरसङ्गो देहदेहिनोः ॥ १९ ॥
85060
85061 असङ्गः परमार्थसङ्गशून्यः ॥ १९ ॥
85062
85063 अन्तःसङ्गेन रहितः संबन्धो जलकाष्ठयोः ।
85064 स देहदेहिनोश्चैवं प्रतिबिम्बाम्भसोस्तथा ॥ २० ॥
85065
85066 जलकाष्ठयोर्यद्वदिति शेषः । स संबन्धः । चकारोऽप्यर्थः । पूर्वं
85067 सलिलकाष्ठोपन्यासः संसर्गाभावे दृष्टान्तार्थ इह तादात्म्याभावे
85068 इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥
85069
85070 स्थिता सर्वत्र संवित्तिः शुद्धा संवेद्यवर्जिता ।
85071 द्वित्वोपलाञ्छिता त्वन्या दुःसंवित्तिर्न विद्यते ॥ २१ ॥
85072

85073 ननु सुखदुःखादिसंवित्तिनिषेधे संवित्त्यन्तराप्रसिद्धेः शून्यता
85074 स्यादित्याशङ्क्याह - स्थितेति | न विद्यते तद्विषयानिरूपणादित्यर्थः || २१ ||
85075
85076 अदुःखमेति दुःखित्वमन्तःसंवेदना स्फुटम् |
85077 स्फारो भवति वेतालो वेतालत्वेन भावितः || २२ ||
85078
85079 असतोऽप्यज्ञानाद्भ्रान्त्या अस्तीति भानं प्रसिद्धमित्याह - अदुःखमिति || २२ ||
85080
85081 असंबन्धोऽपि संबन्धो भवत्यन्तर्विनिश्चयात् |
85082 स्वप्नाङ्गनासुरतवत्स्थाणुवेतालसङ्गवत् || २३ ||
85083
85084 संबन्ध आध्यासिकयोगः | आद्यः संसर्गाध्यासे द्वितीयस्तादात्म्याध्यासे
85085 दृष्टान्तः || २३ ||
85086
85087 असत्प्रायो हि संबन्धो यथा सलिलकाष्ठयोः |
85088 तथैव मिथ्यासंबन्धः शरीरपरमात्मनोः || २४ ||
85089
85090 अन्तःसङ्गं विना नाम्बु काष्ठपातैः प्रगृह्यते |
85091 आत्माऽङ्गसङ्गरहितो देहदुःखैर्न दह्यते || २५ ||
85092
85093 अन्तःसङ्गं विना अहंताध्यासाभावात् | न प्रगृह्यते न पीड्यते
85094 यथेत्यर्थः | अङ्गसङ्गरहितो देहाध्यासशून्यः || २५ ||
85095
85096 देहभावनयैवात्मा देहदुःखवशे स्थितः |
85097 तत्यागेन ततो मुक्तो भवतीति विदुर्बुधाः || २६ ||
85098
85099 अन्तःसङ्गविहीनत्वाद्दुःखवन्त्यङ्ग नो यथा |
85100 पत्राम्बुमलदारूणि श्लिष्टान्यपि परस्परम् || २७ ||
85101
85102 दार्वन्तान्यर्थात्पल्वलपतितानि || २७ ||
85103
85104 अन्तःसङ्गेन रहिता यान्ति निर्दुःखतां पराम् |
85105 श्लिष्टान्यपि तथैवात्मदेहेन्द्रियमनांस्यलम् || २८ ||
85106
85107 रहिता रहितानि | शसश्छान्दसो डादेश। ता ता पिण्डानां प्रजुहोमीतिवत् || २८ ||
85108
85109 अन्तःसङ्गो हि संसारे [संसारः इत्यपि पाठः] सर्वेषां राम
85110 देहिनाम् |
85111 जरामरणमोहानां तरूणां बीजकारणम् || २९ ||
85112
85113 अन्तःसंसङ्गवाञ्जन्तुर्मग्नः संसारसागरे |
85114 अन्तःसंसक्तिमुक्तस्तु तीर्णः संसारसागरात् || ३० ||
85115
85116 अन्तःसंसङ्गवच्चित्तं शतशाखमिवोच्यते |
85117 अन्तःसंसङ्गरहितं विलीनं चित्तमुच्यते || ३१ ||
85118
85119 शतशाखमनन्तशाखम् | कामवृत्तीनामानन्त्यात् || ३१ ||
85120
85121 भग्नस्फटिकवद्विद्धि मनः सक्तमपावनम् |
85122 अभग्नस्फटिकाभासमसक्तं विद्धि मे मनः || ३२ ||
85123
85124 यथा भग्नमन्तर्विदीर्णं स्फटिकलिङ्गादि अपावनं पूजाद्ययोग्यं तद्वत् ||

३२ ॥

असक्तं निर्मलं चित्तं मुक्तं संसार्यपि स्फुटम् ।
सक्तं तु दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबन्धवत् ॥ ३३ ॥

अन्तःसक्तं मनो बद्धं मुक्तं सक्तिविवर्जितम् ।
अन्तःसंसक्तिरेवैकं कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ ३४ ॥

अन्तःसंसक्तिमुक्तस्य कुर्वतोऽपि न कर्तृता ।
गुणदोषवती तोये दारुवाहननौर्यथा ॥ ३५ ॥

दारूणि काष्ठभारा वाह्यन्ते उत्तार्यन्ते यया तथाविधा नौर्यथा स्वयं
दारुभूतापि
दारुगतैश्छेदभेददाहादिगुणदोषैर्जलगतैश्चलनपरिवर्तननैर्मल्यपङ्क
इलत्वादिगुणदोषैश्च न तद्वती तथेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्तःसंसक्तितो जन्तोरकर्तुरपि कर्तृता ।
सुखदुःखवति स्वप्ने संभ्रमोन्मुखता यथा ॥ ३६ ॥

संभ्रमोन्मुखता व्याघ्रादिभयपलायनादिव्याकुलता ॥ ३६ ॥

चित्ते कर्तरि कर्तृत्वमदेहस्यापि [कर्तृत्वं देहस्यापि हि इति
पाठश्चिन्त्यः] विद्यते ।
स्वप्नादाविव विक्षुब्धसुखदुःखदृशोपमम् ॥ ३७ ॥

अदेहस्य देहचेष्टाशून्यस्यापि स्वपुत्रमृत्ययुद्धादि पश्यतो जाग्रतोऽपि
स्वप्नादाविव कर्तृत्वं विद्यते । यतो विक्षुब्धसुखदुःखदर्शनेन
मुख्यकर्त्रुपममेव तदपीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अकर्तरि मनस्यन्तरकर्तृत्वं स्फुटं भवेत् ।
शून्यचित्तो हि पुरुषः कुर्वन्नपि न चेतति ॥ ३८ ॥

न चेतति नाभिमन्यते । नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् इति
भगवद्वचनात् ॥ ३८ ॥

चेतसा कृतमाप्नोषि चेतसा न कृतं तु न ।
न क्वचित्कारणं देहो न च चित्तेन कर्तृता ॥ ३९ ॥

न चेति । हेतौ चकारः । नहि चित्ते कर्तृताशक्तिर्नास्ति येन देहः कर्ता
कल्प्येतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

असंसक्तमकर्तेव कुर्वदेव मनो विदुः ।
न कर्मफलभोक्तृत्वमसक्तं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥

अप्यर्थे द्वितीय एवकारः ॥ ४० ॥

ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यामसंसक्तो न लिप्यते ।
दूरस्थकान्तासंलीनमनाः कार्यैरिवाग्रगैः ॥ ४१ ॥

अग्रगैः पुरोगतैः शीतोष्णानुभवादिकार्यैः । तच्चोर्वश्यासक्तस्य पुरूरवसः
प्रसिद्धमिन्द्राहल्याख्याने च प्राक्प्रपञ्चितमिति भावः ॥ ४१ ॥

85177 अन्तःसंसक्तिनिर्मुक्तो जीवो मधुरवृत्तिमान् ।
85178 बहिःकुर्वन्नकुर्वन्वा कर्ता भोक्ता न हि क्वचित् ॥ ४२ ॥
85179
85180 मधुरवृत्तिर्निर्विक्षेपसौख्यं तद्वान् ॥ ४२ ॥
85181
85182 अन्तःसंसक्तिमुक्तं यन्मनः स्यात्तदकर्तृकम् ।
85183 तद्विमुक्तं प्रशान्तं तत्तद्युक्तं तदलेपकम् ॥ ४३ ॥
85184
85185 संसक्तित्यागमात्रेण सर्वे जीवन्मुक्तगुणा मनसि सिद्ध्यन्तीत्याशयेनाह -
85186 अन्तरिति ॥ ४३ ॥
85187
85188 तस्मात्सर्वपदार्थानां श्लिष्टानां निश्चितं बहिः ।
85189 सर्वदुःखकरीं क्रूरामन्तःसक्तिं विवर्जयेत् ॥ ४४ ॥
85190
85191 उपसंहरति - तस्मादिति । सर्वान्तरस्यात्मनो बहिर्बहिःश्लिष्टानां
85192 पञ्चकोशलक्षणानां भोग्यवर्गलक्षणानां च बन्धभूतानां
85193 सर्वपदार्थानां निरासे इदमेवैकं मुख्योपायतया निश्चितं
85194 यत्सर्वदुःखकरीमन्तःसक्तिं विवर्जयेत् । विवर्जनमित्यर्थः ॥ ४४ ॥
85195
85196 विरहितमलमन्तःसङ्गदोषेण चेतः
85197 शममुपगतमाद्यं व्योमवन्निर्मलाभम् ।
85198 सकलमलविमुक्तेनात्मनैकत्वमेति
85199 स्थिरमणिनिभमम्भोवारिणी वारिनीले ॥ ४५ ॥
85200
85201 अन्तःसङ्गः संसक्तिस्तद्दोषेणालमत्यन्तं विरहितमत##-
85202 प्रत्यक्तत्त्वमुपगतं चेत्परात्मना एकत्वमैकरस्यमेति । यथा स्थिरमणिः
85203 स्फटिकस्तन्निभमम्भः अरा निशितधारा येषां सन्ति ते अरिणः खड्गादय
85204 नीले यमुनादिवारिणि मिलितमेकत्वमेति तद्वदित्यर्थः ॥ ४५ ॥
85205
85206 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
85207 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे अन्तःसंसङ्गविचारो नाम
85208 सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥
85209
85210 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
85211 अन्तःसंसङ्गविचारो नाम सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥
85212
85213 अष्टषष्टितमः सर्गः ६८
85214
85215 श्रीराम उवाच ।
85216
85217 कीदृशो भगवन्सङ्गः कथं बन्धाय वा नृणाम् ।
85218 कश्च मोक्षाय कथितः कथं वैष चिकित्स्यते ॥ १ ॥
85219
85220 लक्ष्मसंसक्त्यसंकक्त्योश्चिकित्सोपायसंयुतैः ।
85221 वन्ध्यावन्ध्याविभागश्च फलं चात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
85222
85223 कथं केन प्रकारेण किंप्रकारश्च बन्धाय कश्च कीदृशश्च मोक्षाय
85224 कथं केनोपायेन चिकित्स्यते ॥ १ ॥
85225
85226 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
85227
85228 देहदेहिविभागैकपरित्यागेन भावनात् ।

85229 देहमात्रे तु विश्वासः सङ्गो बन्धार्ह उच्यते ॥ २ ॥
85230
85231 देहस्य क्षेत्रस्य देहिनः क्षेत्रज्ञस्य च यो जाड्यचित्स्वभावतालक्षणो विभागो
85232 विरुद्धस्वभावता तस्य
85233 एकपरित्यागेनात्यन्तापर्यालोचनेनान्योन्यतादात्म्यधर्मविनिमयभावनाद्देह
85234 मात्रे आत्मताविश्वासो यः स एव बन्धार्हो बन्धहेतुः सङ्ग इत्यर्थः ॥ २ ॥
85235
85236 अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सपर्यन्तत्वनिश्चये ।
85237 यत्सुखार्थित्वमन्त्ऽह् स सङ्गो बन्धार्ह उच्यते ॥ ३ ॥
85238
85239 लक्षणान्तराण्याह - अनन्तस्येत्यादिना । सपर्यन्तत्वं
85240 त्रिविधपरिच्छेदसहितत्वं तन्निश्चये सति
85241 स्वापरिच्छिन्नसुखस्वभावविस्मरणाद्यद्विषयेभ्यः सुखार्थित्वमित्यर्थः ॥
85242 ३ ॥
85243
85244 सर्वमात्मेदमखिलं किं वाञ्छामि त्यजामि किम् ।
85245 इत्यसङ्गस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थितिम् ॥ ४ ॥
85246
85247 तद्विरोधिनीमसङ्गस्थितिं लक्षयति - सर्वमिति ॥ ४ ॥
85248
85249 नाहमस्मि न चान्योऽस्ति मा भवन्तु भवन्तु वा ।
85250 सुखान्यसक्त इत्यन्तः कथ्यते मुक्तिभाङ्नरः ॥ ५ ॥
85251
85252 अहं अहंकारपरिच्छिन्नो नास्मि । मदन्यश्च नास्ति । अतो मिथ्याभूते देहादौ
85253 विषयसुखानि मा भवन्तु भवन्तु वा । अहं तु देहाद्यसङ्गस्वभाव इत्येवं
85254 दृढनिश्चयादसक्तः ॥ ५ ॥
85255
85256 नाभिनन्दति नैष्कर्म्यं नकर्मस्वनुषज्जते ।
85257 सुसमो यः फलत्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥ ६ ॥
85258
85259 नैष्कर्म्य सर्वकर्मत्यागम् । फलमनुलक्ष्य सज्जते अभिनिविशते । सुसमः
85260 सिद्ध्यसिद्ध्योरिति शेषः ॥ ६ ॥
85261
85262 आत्मतत्त्वैकनिष्ठस्य हर्षामर्षवशं मनः ।
85263 यस्य नायत्यसक्तोऽसौ जीवन्मुक्तः स कथ्यते ॥ ७ ॥
85264
85265 सर्वकर्मफलादीनां मनसैव न कर्मणा ।
85266 निपुणं यः परित्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥ ८ ॥
85267
85268 लोकसंग्रहस्यावश्यकत्वद्योतनाय न कर्मणेति ॥ ८ ॥
85269
85270 असंसङ्गेन सकलाश्चेष्टा नाना विजृम्भिताः ।
85271 चिकित्सिता भवन्तीह श्रेयः संपादयन्ति च ॥ ९ ॥
85272
85273 त्रीन्प्रश्नान्समाधाय चतुर्थप्रश्नं समाधत्ते - असंसङ्गेनेति । चेष्टा
85274 दुश्चेष्टाः नानाविधैः फलरागैर्विजृम्भिताः । श्रवणादिचेष्टाश्च
85275 निर्विघ्नतया श्रेयः संपादयन्ति ॥ ९ ॥
85276
85277 संसक्तिवशतः सर्वे वितता दुःखराशयः ।
85278 प्रयान्ति शतशाखत्वं श्वभ्रकण्टकवृक्षवत् ॥ १० ॥
85279
85280 इदानीं संसक्तिफलानि प्रपञ्चयति - संसक्तिवशत इत्यादिना ॥ १० ॥

85281
85282 रज्जुकृष्टघनघ्राणो यद्वत्या पथि गर्दभः।
85283 भारं वहति भीतात्मा तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ ११ ॥
85284
85285 गर्दभानामपि नासारज्जुर्देशभेदे प्रसिद्धा।
85286 ग्राम्यपशुजन्ममात्रोपलक्षणमेतत्। एवमग्रेऽपि। संसक्तेर्विजृम्भितं
85287 फलविस्तारः ॥ ११ ॥
85288
85289 शीतवातातपक्लेशमेकदेशनिषण्णया।
85290 तरुर्वहति यत्तन्वा तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १२ ॥
85291
85292 एकदेशे निषण्णया तन्वा स्थावरदेहेन वहति। अनुभवतीति यावत् ॥ १२ ॥
85293
85294 धराविवरनिर्मग्नो यत्कीटः पीडिताङ्गकः।
85295 क्षिणोति विकलः कालं तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १३ ॥
85296
85297 क्षुत्क्षामकुक्षिः क्षपयत्यायुर्व्याघातभीरुधिः।
85298 पक्षी वृक्षशिखाशायी तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १४ ॥
85299
85300 व्याघातः शरपाषाणमृद्गुटिकाद्यभिघातस्तस्मात्प्रतिक्षणं
85301 भीरुर्भयवती धीर्यस्य ॥ १४ ॥
85302
85303 दूर्वाङ्कुरतृणाहारः किरातशरपीडया।
85304 जहाति यन्मृगो देहं तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १५ ॥
85305
85306 कृमिकीटत्वमायान्ति जायमानाः पुनः पुनः।
85307 यदिमा जनता जीर्णास्तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १६ ॥
85308
85309 जनताः पुण्यपापाधिकारिजनसमूहाः ॥ १६ ॥
85310
85311 उत्पत्योत्पत्य लीयन्ते तरङ्गिणि तरङ्गवत्।
85312 भूतानि यदनन्तानि तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १७ ॥
85313
85314 तरङ्गिणि तरङ्गवति जलाशये तरङ्गवत् ॥ १७ ॥
85315
85316 वीरुत्तृणदशां याता म्रियन्ते यत्पुनःपुनः।
85317 नरा विगतसंचारास्तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १८ ॥
85318
85319 वीरुत् लता ॥ १८ ॥
85320
85321 रसातलरसायोगात्तृणगुल्मलतादयः।
85322 जनयन्ति यदाकारं तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १९ ॥
85323
85324 रसाया भूमेस्तले निपतितस्य रसस्य जलस्य आयोगादुपयोगान्मूलैः पानात्।
85325 जनयन्तीति यत्तदिति संबन्धः ॥ १९ ॥
85326
85327 स्वानर्थान्तरसंकाशपदार्थशतसंकुला।
85328 यत्संसारनदी मत्ता तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ २० ॥
85329
85330 स्वस्याः
85331 अनर्थान्तराण्यनर्थादनर्थान्तराण्यनर्थपरंपरास्तत्संकाशैर्विच्छेदभ्
85332 रान्तिनिपातादिविक्षेपसहस्रहेतुभिर्बाह्याभ्यन्तरपदार्थशतैः संकुला।

85333 मत्ता प्रवृद्धा ॥ २० ॥
85334
85335 संसक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता वन्द्या वन्ध्या च राघव ।
85336 वन्ध्या सर्वत्र मूढानां वन्द्या तत्त्वविदां निजा ॥ २१ ॥
85337
85338 वन्द्या प्रशस्या । वन्ध्या पुरुषार्थफलशून्या ॥ २१ ॥
85339
85340 आत्मतत्त्वावबोधेन हीना देहादिवस्तुजा ।
85341 भूयः संसारसक्तिर्या दृढा वन्ध्येति कथ्यते ॥ २२ ॥
85342
85343 या दृढा संसारे सक्तिः सा वन्ध्या ॥ २२ ॥
85344
85345 आत्मतत्त्वावबोधेन सत्यभूतविवेकजा ।
85346 वन्द्या हि कथ्यते सक्तिर्भूयः संसारवर्जिता ॥ २३ ॥
85347
85348 शङ्खचक्रगदाहस्तो देवो विविधयेहया ।
85349 वन्द्यसंसक्तिवशतः परिपाति जगत्त्रयम् ॥ २४ ॥
85350
85351 वन्द्यसंसक्तेर्जीवन्मुक्तव्यवहारादिसर्वोत्कर्स्ऽनिर्वाहकत्वं प्रपञ्चयति ##-
85352
85353 अनारतनिरालम्बं व्योम वर्त्मनि पान्थताम् ।
85354 वन्द्यसंसक्तिवशतः करोति रविरन्वहम् ॥ २५ ॥
85355
85356 अनारतं संततम् । रविः पान्थतां करोति । संचरतीति यावत् ॥ २५ ॥
85357
85358 महाकल्पसमाधानचिरकल्पितकल्पनम् ।
85359 वन्द्यसंसक्तिवशतो ब्राह्मं स्फुरति वै वपुः ॥ २६ ॥
85360
85361 महाकल्पः प्राकृतप्रलयस्तत्र समाधानं विदेहकैवल्यविश्रान्तिस्तदर्थं
85362 चिरं द्विपरार्धकालं कल्पिताः सर्गादिकल्पना येन । ब्राह्मं हैरण्यगर्भं
85363 वपुः स्फुरति व्यवहरति ॥ २६ ॥
85364
85365 लीलया ललनालानलीनं भूतिविभूषितम् ।
85366 वन्द्यसंसक्तिवशतः शरीरं शाङ्करं स्थितम् ॥ २७ ॥
85367
85368 ललना गौरी तल्लक्षणे आलाने बन्धनस्तम्भे लीलयैव लीनं सक्तम् ॥ २७ ॥
85369
85370 विज्ञानगतयः सिद्धा लोकपालास्तथेतरे ।
85371 वन्द्यसंसक्तिवशतस्तिष्ठन्ति जगतोऽङ्गणे ॥ २८ ॥
85372
85373 विज्ञाने ब्रह्मतत्त्वबोधे गतिर्दृढप्रतिष्ठा येषाम् ॥ २८ ॥
85374
85375 धत्ते शारिरयन्त्रौघमन्या भुवनसंततिः ।
85376 वन्द्यसंसक्तिवशतो जरामृतिविवर्जितम् ॥ २९ ॥
85377
85378 लोकत्रयादन्या । भुवनसंततिपदेन महर्जनस्तपःसत्यादिलोकस्थास्तत्त्वविदो
85379 लक्षणयोच्यन्ते ॥ २९ ॥
85380
85381 मनः पतति भोगेषु गृध्रो मांसलवेष्विव ।
85382 वन्द्यसंसक्तिवशतो व्यर्थया रम्यशङ्कया ॥ ३० ॥
85383
85384 वन्ध्यसंसक्तेर्वन्ध्यात्वमुपपादयति - मन इति ॥ ३० ॥

85385
85386 संसक्तिवशतो वाति वायुर्भुवनकोटरे।
85387 पञ्चभूतानि तिष्ठन्ति वहतीयं जगत्स्थितिः॥ ३१॥
85388
85389 मुक्तामुक्तसाधारणं व्यवहारमात्रं संसक्तिनिर्वाह्यमिति प्रपञ्चयन्
85390 दर्शयति - संसक्तिवशत इत्यादिना॥ ३१॥
85391
85392 दिवि देवा भुवि नराः पाताले भोगिनोऽसुराः।
85393 ब्रह्माण्डोदुम्बरफले स्फुरन्मशकवत्स्थिताः॥ ३२॥
85394
85395 जायन्ते च म्रियन्ते च निपतन्त्यत्पतन्ति च।
85396 भूतानि यदनन्तानि तरङ्गिणि तरङ्गवत्॥ ३३॥
85397
85398 उत्पत्त्योत्पत्त्य लीयन्ते तत्संसक्तिविजृम्भितम्।
85399 भूतानि विरसं भूयो निर्झराम्बुकणा इव॥ ३४॥
85400
85401 विरसं यथा स्यात्तथा उत्पत्त्योत्पत्त्य॥ ३४॥
85402
85403 परस्परनिगीर्णाङ्गा जनता जाड्यजर्जरा।
85404 संभ्रान्ता प्रभ्रमत्यङ्ग शीर्णपर्णमिवाम्बरे॥ ३५॥
85405
85406 मात्स्यन्यायेन परस्परनिगीर्णाङ्गा॥ ३५॥
85407
85408 नक्षत्रचक्रं गगने द्रुमे मशकसंततिः।
85409 स्फुरत्यावर्तवृत्त्यैव पातालेऽङ्ग जलौघवत्॥ ३६॥
85410
85411 मशकसंततिरिवेति शेषः। अङ्गेत्यामन्त्रणे॥ ३६॥
85412
85413 पातोत्पातदशाजीर्णं कालबालककन्दुकम्।
85414 अद्यापि न जहातीन्दुर्जलमामलिनं वपुः॥ ३७॥
85415
85416 पातोत्पातौ उदयास्तमयौ वृद्धिक्षयौ पतनोत्पतने च सदैव तद्दशया
85417 जीर्णं शिथिलं अत-एव कालरूपबालकस्य कन्दुकभूतं जलं जलमयं
85418 लडयोरभेदाज्जडं च आमलिनं कलङ्कम्लानं चेति बहुदोषत्वाद्धातुं
85419 योग्यमपि वपुः संसक्तिवशादेवाद्यापि न जहाति॥ ३७॥
85420
85421 नानापारयुगावर्तदुःखालोकनकर्कशम्।
85422 न लुनाति मनःखण्डं दुःखिगीर्वाणमण्डलम्॥ ३८॥
85423
85424 नानाविधानामपाराणां युगावर्तदुःखानामालोकनेन
85425 पुनःपुनरनुभवेन कर्कशं कठोरं मनोलक्षणं खण्डकं
85426 छेदनचिकित्स्यं व्रणविशेषं तद्दुःखेन सदा दुःख्यपि
85427 गीर्वाणमण्डलमिन्द्रादिदेवसमूहः संसक्तिवशादेव न लुनाति च्छेदनेन न
85428 चिकित्सते॥ ३८॥
85429
85430 वासनामात्रवशतः परे व्योमनि केनचित्।
85431 इदमारचितं चित्रं विचित्रं पश्य राघव॥ ३९॥
85432
85433 संसक्तिश्च विवेकमात्रजन्यबोधेनोच्छेत्तुं शक्येति दर्शयितुं तद्विषयस्य
85434 जगतो वासनामात्रकल्पितत्वमाह - वासनेति॥ ३९॥
85435
85436 मनःसङ्गैकरङ्गेण शून्ये व्योम्नि जगन्मयम्।

85437 यदिदं रचितं चित्रं तत्सत्यं न कदाचन ॥ ४० ॥
85438
85439 मनसः सङ्गः संसक्तिस्तल्लक्षणेनैकेनैव रङ्गेण रञ्जकद्रव्येण ॥ ४० ॥
85440
85441 संसक्तमनसामस्मिन्संसारे व्यवहारिणाम् ।
85442 अत्ति तृष्णा शरीराणि तृणान्यग्निशिखा यथा ॥ ४१ ॥
85443
85444 तृष्णा शरीराण्यत्ति भक्षयति ॥ ४१ ॥
85445
85446 परिसक्तमतेर्देहान्सिकताः पत्युरम्भसाम् ।
85447 कः शक्तः परिसंख्यातुं त्रसरेणुगणं यथा ॥ ४२ ॥
85448
85449 संसक्तिदोषात्प्राप्तानां तृष्णया भक्षितानां देहानामानन्त्यमाह -
85450 परिसक्तेति । परितो विषयेषु सक्तमतेर्जीवस्य । अम्भसां पत्युः समुद्रस्य सिकताः
85451 परिसंख्यातुं गणयितुम् ॥ ४२ ॥
85452
85453 मुक्तालताया गङ्गाया मेरोरापादमस्तकम् ।
85454 तरङ्गमुक्ता गण्यन्ते न देहाः सक्तचेतसाम् ॥ ४३ ॥
85455
85456 मेरोरापादमस्तकं लम्बिन्या अत-एव मुक्तालतात्वेनोत्प्रेक्ष्याया
85457 गङ्गायास्तरङ्गलक्षणा मुक्ता गण्यन्ते कदाचिद्गणयितुं शक्यन्ते
85458 सक्तचेतसां देहास्तु नेत्यर्थः ॥ ४३ ॥
85459
85460 संसक्तमनसामेता रम्यान्तःपुरपङ्क्तयः ।
85461 रचिता रौरवा वीचिकालसूत्रादिनामिकाः ॥ ४४ ॥
85462
85463 अग्निशस्त्रादिप्रदीप्तत्वाद्रम्याः यातनाख्यनायिकाः
85464 संभोगस्थानत्वादन्तःपुरपङ्क्तयो रचिताः कर्मशिल्पिनेत्यर्थः ॥ ४४ ॥
85465
85466 सक्तचित्तं जनं दुःखशुष्कमिन्धनसंचयम् ।
85467 ज्वलतां नरकाग्नीनां विद्धि तेन ज्वलन्ति ते ॥ ४५ ॥
85468
85469 दुःखजालमिदं नाम यत्किंचिज्जगतीगतम् ।
85470 संसक्तमनसामर्थे तत्सर्वं परिकल्पितम् ॥ ४६ ॥
85471
85472 संसक्तचित्तमायान्ति सर्वा दुःखपरम्पराः ।
85473 जलकल्लोलवलिता महानद्य इवाम्बुधिम् ॥ ४७ ॥
85474
85475 संसक्तचित्तं प्रति आयान्ति ॥ ४७ ॥
85476
85477 मनःसंसर्गरूपिण्या भारभूतशरीरया ।
85478 क्षयोदयदशार्थिन्या सर्वं ततमविद्यया ॥ ४८ ॥
85479
85480 संसर्गः संसक्तिस्तद्विषयः अत-एव स्वयं शिरसि गृहीतः शिलादिभार
85481 इव अवश्यवोढव्यत्वेन भारभूतं शरीरं यया । क्षयो मरणं उदयो
85482 जन्म तदुभयदुर्दशां जीवस्य प्रार्थयन्त्येव स्थितया अविद्यया सर्वं
85483 दुःखजालं ततमित्यर्थः ॥ ४८ ॥
85484
85485 असंसङ्गेन भोगानां सर्वा राम विभूतयः ।
85486 परं विस्तारमायान्ति प्रावृषीव महापगाः ॥ ४९ ॥
85487
85488 संसक्तित्यागस्तु सर्वसुखावह इत्याह - असंसङ्गेनेत्यादिना ॥ ४९ ॥

85489
85490 अन्तःसंसङ्गमङ्गानामङ्गारं विद्धि राघव।
85491 अनन्तःसङ्गमङ्गानां विद्धि राम रसायनम्॥ ५०॥
85492
85493 अनन्तःसङ्गमन्तःसङ्गपरित्यागम्॥ ५०॥
85494
85495 संसङ्गेनान्तरस्थेन दह्यते प्रकृतिः स्वयम्।
85496 स्वकलोत्थे नैरकाङ्की पावकेन यथौषधिः॥ ५१॥
85497
85498 एरा एरकास्तृणविशेषास्तानवलम्बनाय काङ्क्षते इति एरकाङ्की। कर्मण्यण्।
85499 ओषधिर्लता यथा स्वं कलयन्ति मिश्रयन्ति यानि तृणानि तदुत्थेन पावकेन
85500 दह्यते तथा प्रकृतिकार्यदेहादिसंसङ्गात्प्रकृतिभूतः स्वयं जीवोऽपि
85501 दह्यत इत्यर्थः॥ ५१॥
85502
85503 सर्वत्रासक्तमाशान्तमनन्तमिव संस्थितम्।
85504 असत्कल्पं सदाभासं सुखायैव मनो भवेत्॥ ५२।
85505
85506 असक्तं मनः सर्वत्र सुखायैव। अनन्तमाकाशमिव संस्थितम्॥ ५२॥
85507
85508 विद्यादृशि प्रोदयमागतेन
85509 क्षयं त्वविद्याविषये गतेन।
85510 सर्वत्र संसक्तिविवर्जितेन
85511 स्वचेतसा तिष्ठति यः स मुक्तः॥ ५३॥
85512
85513 असत्कल्पतां सदाभासतां च विषयविभागेन विवृण्वन्नुपसंरति -
85514 विद्यादृशीति। प्रकृष्टमुदयं सूर्यादिवदविर्भावम्॥ ५३॥
85515
85516 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
85517 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सङ्गविचारयोगोपदेशो
85518 नामाष्टषष्टितमः सर्गः॥ ६८॥
85519
85520 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
85521 सङ्गविचारयोगोपदेशो नामाष्टषष्टितमः सर्गः॥ ६८॥
85522
85523
85524 एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९
85525
85526 श्रीवसिष्ठ उवाच।
85527
85528 सर्वदा सर्वसंस्थेन सर्वेण सह तिष्ठता।
85529 सर्वकर्मरतेनापि मनः कार्यं विजानता॥ १॥
85530
85531 मनः सर्वार्थसंसक्तित्यागाच्चिन्मात्रसुस्थिरम्।
85532 चिन्मात्रशेषं येन स्यात्स क्रमोऽत्र निगद्यते॥ १॥
85533
85534 विजानता विवेकिना सर्वदा तत्तत्कालोचितसर्वव्यवहारसंस्थेन
85535 तत्तद्व्यवहारोचितेष्टमित्रभृत्यपुत्रदारादिना सर्वेण सह तिष्ठता
85536 अनिषिद्धलौकिकशास्त्रीयसर्वकर्मरतेनापि मनो वक्ष्यमाणलक्षणं
85537 कार्यमित्यर्थः। अथवा एकैककालदेशमित्रभृत्यादिसाह्येन
85538 कतिपयकर्मरतत्वापादकपरिच्छिन्नसंसक्तिनिवारणाय प्रथमं
85539 सर्वदेशकालादिसर्वोपकरणसंपत्त्या सर्वजगद्व्यवहारकर्मरतेनापि स्वेन
85540 भूत्वा पश्चाद्वक्ष्यमाणप्रकारं मनः कार्यमित्यर्थः॥ १॥

85541
85542 न सक्तमिह चेष्टासु न चिन्तासु न वस्तुषु ।
85543 नाकाशे नाप्यधो नाग्रे न दिक्षु न लतासु च ॥ २ ॥
85544
85545 चेष्टादिकालकलनान्तेषु मनः सक्तं न कार्यमिति संबन्धः । साध्यविषयासु
85546 चेष्टासु । अतीतविषयासु चिन्तासु । वर्तमानेषु वस्तुषु । अग्रे मध्ये । लतासु
85547 दिक्शाखाप्रायासु विदिक्षु ॥ २ ॥
85548
85549 न बहिर्विपुलाभोगे न चैवेन्द्रियवृत्तिषु ।
85550 नाभ्यन्तरे न च प्राणे न मूर्धनि न तालुनि ॥ ३ ॥
85551
85552 बहिराधिभौतिके । विपुले३ आभुज्यत इत्याभोगे कलत्रभृत्यादिविषये ।
85553 तद्भोगलक्षणास्विन्द्रियवृत्तिषु । आभ्यन्तरे आध्यात्मिके । प्राणमूर्धादीनि
85554 योगशास्त्रोक्तानि तत्तत्काम्यसिद्ध्यनुकूलानि धारणास्थानानि तेष्वपि ॥ ३ ॥
85555
85556 न भ्रूमध्ये न नासान्ते न मुखे न च तारके ।
85557 नान्धकारे न चाभासे न चास्मिन्हृदयाम्बरे ॥ ४ ॥
85558
85559 तारके दक्षिणाक्षिकनीनिकायाम् ॥ ४ ॥
85560
85561 न जाग्रति न च स्वप्ने न सुषुप्ते न निर्मले ।
85562 नासिते न च वा पीतरक्तादौ शबले न च ॥ ५ ॥
85563
85564 निर्मले शुद्धसत्त्वगुणे । असिते तमसि । पीतरक्तादौ रजसि । शबले गुणसमाहारे
85565 ॥ ५ ॥
85566
85567 न चले न स्थिरे नादौ न मध्ये नेतरत्र च ।
85568 न दूरे नान्तिके नाग्रे न पदार्थे न चात्मनि ॥ ६ ॥
85569
85570 चले कार्यवर्गे । स्थिरे कारणे अव्यक्ते । आदिमध्येतराः सर्गादिकालास्तेषु ।
85571 दूरादिषु दिक्परिच्छेदेषु । पदार्थे नामरूपसमाहारे । आत्मनि जीवे ॥ ६ ॥
85572
85573 न शब्दस्पर्शरूपेषु न मोहानन्दवृत्तिषु ।
85574 न गमागमचेष्टासु न कालकलनासु च ॥ ७ ॥
85575
85576 रूपान्तग्रहणं रसगन्धयोरप्युपलक्षणम् । मोहो विषयाभिलाषपारवश्यम्
85577 । आनन्दवृत्तयोविषयोपभोगफलानि तेष्वपि । गमागमचेष्टासु
85578 खेचरत्वादिसिद्धिषु । कालकलनासु अतीतानागतज्ञताचिरजीवनादिसिद्धिषु ॥ ७ ॥
85579
85580 केवलं चिति विश्रम्य किंचिच्चेत्यावलम्बिनि ।
85581 सर्वत्र नीरसमिव तिष्ठत्वात्मरसं मनः ॥ ८ ॥
85582
85583 किंचिच्चेत्यं निश्चला बुद्धिस्तदवलम्बिनि तत्साक्षिणि । आत्मरसं
85584 भूमानन्दप्रवणमत-एव सर्वत्र नीरसम् ॥ रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा
85585 निवर्तते इति भगवद्वचनात् । इवकारस्तादृशमनःस्थितेरपि
85586 मिथ्यात्वद्योतनार्थः ॥ ८ ॥
85587
85588 तत्रस्थो विगतासङ्गो जीवोऽजीवत्वमागतः ।
85589 व्यवहारमिमं सर्वं मा करोतु करोतु वा ॥ ९ ॥
85590
85591 अजीवत्वं ब्रह्मताम् ॥ ९ ॥
85592

अकुर्वन्नपि कुर्वाणो जीवः स्वात्मरतिः क्रियाः।
क्रियाफलैर्न संबन्धमायाति खमिवाम्बुदैः॥ १०॥

स्वात्मरतिः स्वात्मैकप्रियः॥ १०॥

अथवा तमपि त्यक्त्वा चेत्यांशं शान्तचिद्घनः।
जीवस्तिष्ठतु संशान्तो ज्वलन्मणिरिवात्मनि॥ ११॥

चेत्याशं प्रागुक्तं बुद्धिसाक्षित्वम्॥ ११॥

निर्वाणमात्मनि गतः सततोदितात्मा
जीवोऽरुचिर्व्यवहरन्नपि रामभद्र।
नो सङ्गमेति गतसङ्गतया फलेन
कर्मोद्भवेन सहतीव च देहभारम्॥ १२॥

अरुचिर्व्यवहारफलेच्छाशून्यो जीवो गतसंगतया
सङ्गनिमित्ताविद्याकामकर्मवासनाशून्यतया हेतुना कर्मोद्भवेन फलेन
सङ्गं नो एति किंतु यावत्प्रारब्धक्षयं देहभारमात्रं सहतीव। तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥ १२॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे शान्तिसमायातयोगोपदेशो
नामैकोनसप्ततितमः सर्गः॥ ६९॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
शान्तिसमायातयोगोपदेशो नामैकोनसप्ततितमः सर्गः॥ ६९॥

सप्ततितमः सर्गः ७०

श्रीवसिष्ठ उवाच।

असंसङ्गसुखाभ्याससंस्थितैर्विततात्मभिः।
व्यवहारिभिरप्यन्तर्वीतशोकभयैः स्थितम्॥ १॥

असङ्गसुखविश्रान्तो व्यवहारसमुद्भवैः।
यथा न दूयते दोषैस्तथा युक्त्योपपाद्यते॥ १॥

असंसङ्गसुखस्याभ्यासो निरन्तरमास्वादनं तत्र स्थितैर्विश्रान्तैः॥ १॥

प्रक्षुब्धाक्षुब्धदेहस्याविसंवादेन संविदः।
अन्तःपूर्णस्य वदने श्रीरिन्दोरिव लक्ष्यते॥ २॥

तेषां तथा स्थितिः केन लिङ्गेन ज्ञाता तदाह - प्रक्षुब्धेति। यतः
प्रक्षोभनिमित्तैः पुत्रधननाशबन्धनापमानादिभिः
प्रक्षुब्धदेहवल्लक्ष्यमाणस्यापि वस्तुतस्तद्रहितस्य संविदश्चित्तवृत्तेः।
परमार्थसुखे अविसंवादेन अविप्रलम्भेन हेतुना अन्तःपूर्णस्य। इन्दुपक्षे
ज्योतिश्चक्ररथादिगत्या प्रक्षुब्धदेहस्यापि स्वासने स्थिरत्वादक्षुब्धदेहस्य।
संवेदयतीति संवित्सूर्यस्तस्य अविसंवादेन
पौर्णमास्यामत्यन्तसांमुख्यादवैषम्येणान्तरमृतैः पूर्णस्य
वदनसदृशे बिम्बे॥ २॥

85645 चेत्यहीनं चिदालम्बं मनो यस्य गतज्वरम् ।
85646 तेनाम्बु कतकेनेव जनता संप्रसीदति ॥ ३ ॥
85647
85648 यदनुग्रहादन्येऽपि क्षोभमालिन्यान्मुच्यन्ते तस्य निर्विक्षोभत्वं किं
85649 वाच्यमित्याशयेनाह - चेत्येति ॥ ३ ॥
85650
85651 नित्यमात्मदृशा लीनो ज्ञः स्वस्थश्चञ्चलोऽपि सन् ।
85652 क्षुब्धो दृश्यत एवासौ प्रतिबिम्बार्कवन्मुधा ॥ ४ ॥
85653
85654 आत्मारामा महात्मानः प्रबुद्धः परमोदयाः ।
85655 बहिः पिच्छाग्रतरला अन्तर्मेरुरिवाचलाः ॥ ५ ॥
85656
85657 चित्तमात्मत्वमायातं सुखदुःखानुरञ्जनम् ।
85658 नोपैति रङ्गसंयुक्तो मसृणः स्फटिको यथा ॥ ६ ॥
85659
85660 विक्षोभदर्शनेऽपि तदभावे दृष्टान्तमाह - चित्तमिति । रङ्गो
85661 रञ्जकोपाधिर्जपाकुसुमादिः । मसृणः स्निग्धः ॥ ६ ॥
85662
85663 संसारदृष्टिरुदितं ज्ञातलोकपरावरम् ।
85664 न रञ्जयति सच्चित्तं जललेखा यथाम्बुजम् ॥ ७ ॥
85665
85666 उदितं निरतिशयानन्दाभ्युदयं प्राप्तवन्तम् । ज्ञातं लोकानां परं
85667 ईश्वरतत्त्वमवरं जीवतत्त्वं च येन ॥ ७ ॥
85668
85669 आत्मध्यानमयोऽध्याने प्रबोधं परमात्मनः ।
85670 कलनामलनिर्मुक्तः स्वसक्त इति कथ्यते ॥ ८ ॥
85671
85672 यावदयमन्तः स्वसक्तो न भवति तावद्वाह्येषु असंसक्तिर्दुर्लभेत्याशयेन
85673 स्वसंसक्तलक्षणमाह - आत्मेति । यदा अयं परमात्मनः प्रबोधं
85674 प्राप्य कलनाहेतुभिर्मलैर्निर्मुक्तः सन् अध्यानेऽपि निरतिशयानन्दातमनः
85675 स्वतःस्फुरणान्निर्विकल्पसमाधाविव सदैव आत्मध्यानमय इव सुखमग्नो
85676 भवति तदा स्वसक्त इति कथ्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥
85677
85678 आत्मारामतया जीवो यात्यसंसङ्गतामिह ।
85679 आत्मज्ञानेन संसङ्गस्तनुतामेति नान्यथा ॥ ९ ॥
85680
85681 ज्ञानपरिपाकोत्कर्षादात्मसक्त्युत्कर्षक्रमेण संसङ्गः क्षीयत इत्याह -
85682 आत्मारामतयेति ॥ ९ ॥
85683
85684 जाग्रत्येव सुषुप्तस्थो जीवो भवति राघव ।
85685 अस्यां दिशि गतोऽद्वन्द्वो नित्यानस्तमयोदयः ॥ १० ॥
85686
85687 अस्यां उक्तलक्षणायां स्वसंसक्तिदृशि गतः परिणतः । अद्वन्द्वः
85688 प्रियाप्रियरहितः ॥ १० ॥
85689
85690 अत्र प्रौढिमुपायातः सूर्यतामेति पावनीम् ।
85691 परिणामवशादिन्दुरमावास्यार्कतामिव ॥ ११ ॥
85692
85693 प्रौढिं अभ्यसक्रमात्प्ररूढताम् । परिणामः
85694 क्रमात्कलापचयस्तद्वशाज्जलमये मण्डले सूर्यप्रतिबिम्बात्मा इन्दुर्यथा
85695 अमावास्यायां स्वबिम्बभूतार्कतामेति तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥
85696

85697 चित्ते चित्तदशाहीने या स्थितिः क्षीणचेतसाम् |
85698 सोच्यते शान्तकलना जाग्रत्येव सुषुप्तता || १२ ||
85699
85700 जाग्रत्येव सुषुप्तस्थ इति यदुक्तं तद्विशदयति - चित्ते इति || १२ ||
85701
85702 तां सुषुप्तदशामेत्य जीवन्व्यवहरन्नरः |
85703 सुखदुःखवरत्राभिर्न कदाचन कृष्यते || १३ ||
85704
85705 जाग्रत्येव सुषुप्तस्थो यः करोति जगत्क्रियाम् |
85706 तं यन्त्रपुत्रकमिव नायाति सुखदुःखदृक् || १४ ||
85707
85708 निरहंभावसाम्याद्यन्त्रपुत्रको नर्तकप्रतिमा तत्तुल्यदेहम् || १४ ||
85709
85710 चित्तस्य बाधिका शक्तिर्भावाभावोपतापदा |
85711 आत्मतामागते चित्ते तस्य किं बाधते कथम् || १५ ||
85712
85713 चित्तस्य बाधिका पीडाकरी अहंभावलक्षणैव शक्तिः सा हि
85714 अनिष्टानामिष्टानां च भावाभावभ्यामागमापायाभ्यामुपतापदा || १५ ||
85715
85716 सुषुप्तबुद्धिः कर्माणि पूर्वमेवावहेलया |
85717 कुर्वन्न बध्यते जीवो जीवन्मुक्ततया स्थितः || १६ ||
85718
85719 पूर्वं साधनदशामारभ्यैवावहेलया अभिनिवेशत्यागेन || १६ ||
85720
85721 सौषुप्तीं वृत्तिमाश्रित्य कुरु मा कुरु वानघ |
85722 कर्म प्रकृतिजं पाकवशादुपगतं स्थितम् || १७ ||
85723
85724 प्रकृतिर्वर्णाश्रमस्वभावस्तज्जं तदुचितं प्रारब्धपाकवशादुपगतं
85725 प्राप्तं लोकशास्त्रस्थितम् || १७ ||
85726
85727 नादानं न परित्यागः कर्मणोऽज्ञाय रोचते |
85728 तिष्ठन्त्यवगतात्मानो यथाप्राप्तानुवर्तिनः || १८ ||
85729
85730 ये त्वाश्रमोचितमपि कर्म त्याज्यएम्वेति मन्यन्ते तान्प्रत्याह - नादानमिति ||
85731 १८ ||
85732
85733 कुर्वन्नपि न कर्तासि सुषुप्त्यैकस्थया धिअया |
85734 अकर्तापि च कर्तासि यथेच्छसि तथा कुरु || १९ ||
85735
85736 यदि तत्त्वशो यदि वा अतत्त्वज्ञ इति पूर्वोत्तरवाक्ययोः शेषः || १९ ||
85737
85738 यथा न किंचित्कलयन्मञ्चके स्पन्दते शिशुः |
85739 तथा फलान्यकलयन्कुरु कर्माणि राघव || २० ||
85740
85741 न किंचित्प्रयोजनं कलयन्संकल्पयन् | सहजानन्दलीलयैव स्पन्दते || २० ||
85742
85743 अचेत्यचित्पदस्वस्थो [स्वच्छ इति पाठः] जाग्रत्यपि सुषुप्तधीः |
85744 यद्यत्करोति लब्धात्मा तस्मिंस्तस्य न कर्तृता || २१ ||
85745
85746 तच्छब्दो वीप्सितो बोध्यः || २१ ||
85747
85748 दशामासाद्य सौषुप्तीं स्वचित्ते च विवासनः |

85749 अन्तः शीतलतामेति ज्ञो रसेन यथा शशी ॥ २२ ॥
85750
85751 सुषुप्तस्थो महातेजाः पूर्णः पूर्णेन्दुबिम्बवत् ।
85752 समः सर्वास्ववस्थासु भवत्यद्रिर्यथर्तुषु ॥ २३ ॥
85753
85754 यथा अद्रिः षट्स्वपि ऋतुषु अविकृतत्वात्समस्तद्वत्सर्वासु
85755 आपत्संपदवस्थासु समो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥
85756
85757 सुषुप्तसंस्थो धीरात्मा बहिरायाति लोलताम् ।
85758 क्रियासु नो भवत्कम्पः प्रस्पन्दित इवाचलः ॥ २४ ॥
85759
85760 धीरात्मा लौकिकवैदिकक्रियासु बहिरेवमेव लोलतामिवायाति नोऽन्तर्भवन् कम्पो
85761 यस्य तथाविधो भवति तथा वायुना बहिर्वृक्षतृणादौ प्रस्पन्दितोऽचलः
85762 पर्वतस्तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥
85763
85764 सुषुप्तावस्थितो भूत्वा देहं विगतकल्मषः ।
85765 पातयाश्वथा वा दीर्घं कालं धारय शैलवत् ॥ २५ ॥
85766
85767 क्रियास्विव तस्य मरणजीवनयोरप्यविकारिता तुल्येत्याशयेनाह - सुषुप्तेति ॥
85768 २५ ॥
85769
85770 एषैव राम सौषुप्ती स्थितिरभ्यासयोगतः ।
85771 प्रौढा सती तुर्यमिति कथिता तत्त्वकोविदैः ॥ २६ ॥
85772
85773 ननु विदुषां सदैव तुर्यस्थितिर्युक्ता न सौषुप्ते सेति शङ्कामालक्ष्याह -
85774 एषैवेति ॥ २६ ॥
85775
85776 आनन्दमय एवान्तः प्रक्षीणसकलामयः ।
85777 अत्यन्तास्तं गतमना भवति ज्ञो महोदयः ॥ २७ ॥
85778
85779 तर्हि सौषुप्ती स्थितिरित्युक्तेः कोऽभिप्रायस्तमाह - आनन्दमय इति । निर्दुःखत्वे
85780 सति निरतिशयसुखसमृद्धता सौषुप्ते आनन्द *? ये
85781 सत्त्वात्तद्विवक्षया तथोक्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥
85782
85783 तत्रस्थो ज्ञः प्रमुदितः परमानन्दघूर्णितः ।
85784 लीलामिवेमां रचनां सदा समनुपश्यति ॥ २८ ॥
85785
85786 तत्स्थस्य कीदृशं जगद्दर्शनं तदाह - तत्रेति ॥ २८ ॥
85787
85788
85789
85790 वीतशोकभयायासो गतसंसारसंभ्रमः ।
85791 तुर्यावस्थामुपारूढो भूयः पतति नात्मवान् ॥ २९ ॥
85792
85793 ननु तां लीलां पश्यंस्तत्र स पुनः पतेदपि नेत्याह - वीतेति ॥ २९ ॥
85794
85795 प्राप्य स्वां पदवीं पुण्यां यथेदं भ्रमितं जगत् ।
85796 शैलसंस्थ इवाधःस्थं हसन्पश्यति धीरधीः ॥ ३० ॥
85797
85798 कुतो न पतति तत्राह - प्राप्येति । यतो दोषदृष्ट्या हसन्पश्यति न
85799 पुरुषार्थबुद्ध्येत्यर्थः ॥ ३० ॥
85800

85801 अस्यां तु तुर्यावस्थायां स्थितिं प्राप्याविनाशिनीम् ।
85802 आनन्दैकान्तलीनत्वादनानन्दपदं गतः ॥ ३१ ॥
85803
85804 अनानन्दमहानन्दकलातीतस्ततोऽपि हि ।
85805 मुक्त इत्युच्यते योगी तुर्यातीतं पदं गतः ॥ ३२ ॥
85806
85807 इत्थं यावज्जीवं तस्य तुरीयस्थितिमुक्त्वान्ते विदेहस्य तुर्यातीतस्थितिमाह -
85808 अनानन्देति । अनानन्दमवस्थात्रयपदं तदपेक्ष्य तुर्यपदं महानन्दमिति
85809 तज्जिवन्मुक्तस्य सदा भवति । विदेहमुक्तौ तु अनानन्दस्मरणायोगात्तदपेक्षया
85810 महत्त्वकलनायोगात्तदतीतस्ततोऽपि मुक्तस्तुर्यातीतपदं गत इत्युच्यत इत्यर्थः ॥
85811 ३२ ॥
85812
85813 परिगलितसमस्तजन्मपाशः
85814 सकलविलीनतमोमयाभिमानः ।
85815 परमरसमयीं प्रयाति सत्तां
85816 जलगतसैन्धवखण्डवन्महात्मा ॥ ३३ ॥
85817
85818 तामेव स्थितिं वर्णयन्नुपसंहरति - परिगलितेति । यतः सकला
85819 विलीनास्तमोमया अभिमाना यस्य अत-एव
85820 परिगलितसमस्तजन्महेतुकामकर्मवासनापाशो महात्मा
85821 जलगतसैन्धवखण्डवत्खिल्यभावविलयात्परमो रस्यत इति रस आनन्दो
85822 रसनैकवेद्यांशश्च तन्मयीं सत्तां परमार्थस्थितिं प्रयातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
85823
85824 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
85825 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे असंसङ्गविकल्पोपदेशो नाम
85826 सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥
85827
85828 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
85829 असंसङ्गसविकल्पोपदेशो नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥
85830
85831
85832 एकसप्ततितमः सर्गः ७१
85833
85834 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
85835
85836 यावत्तुर्यपरामर्शस्तावत्केवलतापदम् ।
85837 जीवन्मुक्तस्य विषयो वचसां च रघूद्वह ॥ १ ॥
85838
85839 परस्याव्यवहार्यत्वात्तुर्यमत्रोपवर्ण्यते ।
85840 शरीरादिनिरासेन यथा मोहाज्जनिक्रमः ॥ १ ॥
85841
85842 तुर्यातीतपदस्य वागादिव्यवहाराविषयत्वं दर्शयितुं भूमिकां रचयति ##-
85843 चिन्मात्रपरिशेषावस्थितिलक्षणतुर्यस्य यावत्परामर्शः
85844 साक्षादनुभवस्तावन्मात्रं केवलतापदं जीवन्मुक्तस्य श्रुत्यादिवचसां च
85845 विषयः । वाक्यजन्याखण्डाकारवृत्तेस्तावत्येव पर्यवसानादिति भावः ॥ १ ॥
85846
85847 अत ऊर्ध्वमदेहानां मुक्तानां वचसां तथा ।
85848 विषयो न महाबाहो पुरुस्।आणामिवाम्बरम् ॥ २ ॥
85849
85850 तत ऊर्ध्वं अदेहानां मुक्तानां प्राप्यमपि तुर्यातीतपदं तेषां
85851 वेदवचसां च विषयो न तद्विषयतापादनहेतोर्मनसः क्षयात् । यथा
85852 वायुगम्यमम्बरमाकाशं पुरुषाणां मनुष्याणां विषयो न

85853 तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥
85854
85855 सा हि विश्रान्तिपदवी दूरेभ्योऽपि दवीयसी ।
85856 गम्या विदेहमुक्तानां खलेखेव नभस्वताम् ॥ ३ ॥
85857
85858 गम्या प्राप्या । खलेखा व्योमवीथी । नभस्वतां वायुनामिव ॥ ३ ॥
85859
85860 सुषुप्तावस्थया कंचित्कालं भुक्त्वा जगत्स्थितिम् ।
85861 तुर्यतामेति तदनु परमानन्दघूर्णितः ॥ ४ ॥
85862
85863 अतः सदेहमुक्तानां पञ्चमभूमिकाक्रमेण सप्तमान्तभूमिकास्वेव
85864 स्थितिरित्याह - सुषुप्तेति ॥ ४ ॥
85865
85866 तुर्यातीतदशां तज्ज्ञा यथा यान्त्यात्मकोविदाः ।
85867 तथाधिगच्छ निर्द्वन्द्वं पदं रघुकुलोद्वह ॥ ५ ॥
85868
85869 ज्ञानदार्ढ्यं तु तुर्यातीतपदविश्रान्तिपर्यन्तं त्वया कार्यं
85870 नान्तरालिकभूमिकामात्रपर्यवसितमित्याह - तुर्यातीतेति ॥ ५ ॥
85871
85872 सुषुप्तावस्थया राम भव संव्यवहारवान् ।
85873 चित्रेन्दोरिव ते न स्तः क्षयोद्वेगावरिन्दम ॥ ६ ॥
85874
85875 तत्र प्रथमं पञ्चमभूमिकैव
85876 शास्त्रीयव्यवहारनिर्वाहार्थमभ्यसनीयेत्याशयेनाह - सुषुप्तावस्थयेति ।
85877 क्षयो मृत्युः कलापचयश्च । उद्वेगो भयं राहूपरोधश्च ॥ ६ ॥
85878
85879 शरीरसंनिवेशस्य क्षये स्थैर्येच संविदः ।
85880 मा गृहाण भ्रमो ह्येष शरीरमिति जृम्भते ॥ ७ ॥
85881
85882 ननु देहनाशे संविन्नाशस्याप्यवर्जनात्कथं संविदात्मनो मे न
85883 क्षयस्तत्राह - शरीरेति । संविदः क्षयं स्थैर्यं चेति शेषः ॥ ७ ॥
85884
85885 देहनाशेन कोऽर्थस्ते कोऽर्थस्ते देहसंस्थया ।
85886 भव त्वं प्रकृतारम्भस्तिष्ठत्वेष यथास्थितम् ॥ ८ ॥
85887
85888 यदि देह इति भ्रमस्तर्हि स एव नश्यतां तत्राह - देहेति । प्रकृते
85889 स्वात्मबोधस्थैर्ये आरम्भः प्रयत्नो यस्य तथाविधो भव । एष देहः ॥ ८ ॥
85890
85891 ज्ञातवानसि तत्सत्यं बुद्धवानसि तत्पदम् ।
85892 प्राप्तवानसि रूपं स्वं विशोको भव भूतये ॥ ९ ॥
85893
85894 स्वात्मबोधे संदेहं वारयति - ज्ञातवानसीति । सत्यं
85895 जगदधिष्ठानतत्त्वम् । पदं अवस्थात्रयाधिष्ठानम् । स्वं रूपं
85896 अखण्डवाक्यार्थस्वरूपम् ॥ ९ ॥
85897
85898 ईप्सितानीप्सितं त्यक्त्वा शीतलालोकशोभया ।
85899 अन्धकारात्तथाम्भोदान्मुक्तं खमिव शोभते [शोभसे इति
85900 पाठश्चेदनुगुणः स्यात्] ॥ १० ॥
85901
85902 खं अर्थाच्छरद्राकाकाशम् ॥ १० ॥
85903
85904 मनस्तवात्मसंपन्नं नाधः समनुधावति ।

85905 योगमन्त्रतपःसिद्धः पुरुषः खादिवावनिम् ॥ ११ ॥
85906
85907 अधः अर्वाक्तनविषयसुखे। सिद्धः खेचरसिद्धिं प्राप्तः खात् खं विहाय
85908 यथा अवनिं न समनुधावति तद्वत् ॥ ११ ॥
85909
85910 इह शुद्धा चिदेवास्ति पारावारविवर्जिता।
85911 अयं सोऽहमिदं तन्म इति ते मास्तु विभ्रमः ॥ १२ ॥
85912
85913 पारावारे परार्वाचीतीरे। परिच्छेद इति यावत् ॥ १२ ॥
85914
85915 आत्मेति व्यवहारार्थमभिधा कल्पिता विभोः।
85916 नामरूपादिभेदस्तु दूरमस्मादलं गतः ॥ १३ ॥
85917
85918 यदि शुद्धा चिदेकैवास्ति तर्ह्यात्मेति तद्व्यतिरिक्ता अभिधा कथं तत्राह -
85919 आत्मेति ॥ १३ ॥
85920
85921 जलमेव यथाम्भोधिर्न तरङ्गादिकं पृथक्।
85922 आत्मैवेदं तथा सर्वं न भूतोयादिकं पृथक् ॥ १४ ॥
85923
85924 यथा समस्ताज्जलधौ जलादन्यन्न लभ्यते।
85925 तथैव जगतः स्फारादात्मनोऽन्यन्न लभ्यते ॥ १५ ॥
85926
85927 समस्तात्पूर्णाज्जलात्। जगतः स्फाराज्जगदात्मना विस्तृतात् ॥ १५ ॥
85928
85929 अयं सोऽहमिति प्राज्ञ क्व करोषि व्यवस्थितिम्।
85930 किं तत्त्वं किं च वा ते स्यात्किं तत्त्वं किं च वा न ते ॥ १६ ॥
85931
85932 देहादिभावेषु यत्त्वं यच्च ते तत्किम्। यत्र त्वं यच्च वा न ते तत्किम्।
85933 अध्यासदृशा कस्यापि
85934 त्वदात्मतायास्त्वत्संसृष्टतायाश्चासंभवादधिष्ठानदृशा सर्वत्रैव
85935 तत्संभवाच्चेति भावः ॥ १६ ॥
85936
85937 न द्वित्वमस्ति नो देहाः संबन्धो न च तैः स्थितः।
85938 संभाव्यते कलङ्को वा भानोरिव तमःपटैः ॥ १७ ॥
85939
85940 परमार्थतस्तु द्वित्वमेव नास्तीति तदधीना
85941 देहतत्संबन्धतदुपादानकलङ्कादिसंभावना दूरनिरस्तेत्याह - नेति ॥
85942 १७ ॥
85943
85944 द्वित्वमभ्युपगम्यापि कथयामि तवारिहन्।
85945 देहादिभिः सद्भिरपि न संबन्धो विभोर्भवेत् ॥ १८ ॥
85946
85947 अभ्युपगतेऽपि द्वैते देहादिसत्यत्वे च चिदात्मनस्तत्संस्पर्शो न संभवत्येवेति
85948 प्रौढिमादर्शयन्नाह - द्वित्वमित्यादिना ॥ १८ ॥
85949
85950 छायातपप्रसरयोः प्रकाशतमसोर्यथा।
85951 न संभवति संबन्धस्तथा वै देहदेहिनोः ॥ १९ ॥
85952
85953 आद्य एकप्रदेशप्रसरणलक्षणे संसर्गे द्वितीयस्तादात्म्ये दृष्टान्तः ॥ १९ ॥
85954
85955 यथा शीतोष्णयोर्नित्यं परस्परविरुद्धयोः।
85956 न संभवति संबन्धो राम देहात्मनोस्तथा ॥ २० ॥

85957
85958 अविनाभाविनोर्यस्तु संबन्धः कथमेतयोः ।
85959 जडचेतनयोर्देहदेहिनोरनुभूयते ॥ २१ ॥
85960
85961 मास्तु संयोगस्तादात्म्यं वा समवायस्तु किं न स्यात्तत्राह -
85962 अविनाभाविनोरिति । अयुतसिद्धयोरित्यर्थः ॥ २१ ॥
85963
85964 चिन्मात्रस्यात्मनो देहसंबन्ध इति या कथा ।
85965 सैषा दुरवबोधार्था दावाग्नौ जलधिर्यथा ॥ २२ ॥
85966
85967 या कथा उक्तिः । देहस्य चिदाश्रयत्वे विषयत्वायोगादस्फुरणापत्तेर्विषयत्वे
85968 चाश्रयत्वायोगात्समवायद्यसिद्धेर्विषयतासंबन्धस्य च
85969 मिथ्यार्थसाधारणस्य सत्यत्वायोगाद्दुरवबोधार्थेत्यर्थः । अग्नौ जलधिरिति
85970 कथेति शेषः ॥ २२ ॥
85971
85972 सत्यावलोकनेनैषा मिथ्यादृष्टिर्विनश्यति ।
85973 अवलोकनया साम्यमातपे जलधिर्यथा ॥ २३ ॥
85974
85975 तर्ह्यस्त्वध्यस्त एव संबन्धस्तत्राप्याह - सत्येति ।
85976 देहात्मसंबन्धाध्यासस्य आत्माधिष्ठानकत्वे आत्मदर्शनादेव बाधः
85977 स्यादित्यर्थः । साम्यं अध्यस्तवैषम्यं बाधं यथा यातीति शेषः ॥ २३ ॥
85978
85979 चिदात्मा निर्मलो नित्यः स्वावभासो निरामयः ।
85980 देहस्त्वनित्यो मलवांस्तेन संबध्यते कथम् ॥ २४ ॥
85981
85982 शुद्धमपापविद्धम् इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वाभाविकशुद्ध्या विरोधादप्यात्मा
85983 नाशुद्धं देहादि स्पृशतीत्याह - चिदात्मेति ॥ २४ ॥
85984
85985 स्पन्दमायाति वातेन भूतैर्वा पीवरीकृतः ।
85986 देहस्तेन न संबन्धो मनागेव सहात्मना ॥ २५ ॥
85987
85988 नन्वात्मसंबन्धाभावे देहस्य स्पन्दादिः कथं मृतदेहे तददर्शनादिति
85989 चेत्तत्राह - स्पन्दमिति । वातेन प्राणवायुना । भूतैरन्नादिभिः
85990 प्राणावष्टम्भहेतुभिः पीवरीकृत उपचितः । आहितबल इति यावत् । तथाच स्पन्दे
85991 प्राणो बलं वा हेतुर्नात्मेत्यर्थः । अप्यर्थे एवकारः । न संबन्धो देहस्य ॥
85992 २५ ॥
85993
85994 सिद्धे द्वित्वेऽपि देहस्य न संबन्धस्य संभवः ।
85995 द्वित्वासिद्धौ तु सुमते कलनैवेदृशी कुतः ॥ २६ ॥
85996
85997 एवं द्वैतसत्यत्वाभ्युपगमे यदा न संबन्धस्तदा किं वक्तव्यं
85998 तदनभ्युपगमे इति प्रौढिवादमुपसंहरन्नाह - सिद्धे इति । सिद्धे सत्ये ॥
85999 २६ ॥
86000
86001 इत्येतदेव तत्सत्त्वे तत्रैवान्तःस्थितिं कुरु ।
86002 न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति कदाचित्कस्यचित्क्वचित् ॥ २७ ॥
86003
86004 ननु द्वित्वासिद्धिरेव कुत इत्याशङ्क्य संबन्धदूषणार्थं दर्शिता
86005 युक्तीस्तत्राप्यतिदिशति - इतीति । तस्य द्वित्वस्य सत्त्वे सत्यत्वे
86006 केनचिदाशङ्क्यमाने सति इति प्रागुक्तमेतदेव युक्तिजातमुपन्यसनीयम् ।
86007 द्वितीयसिद्धौ हि द्वित्वं स्यात् । द्वितीयं चिच्चेत्तत्र भेदकाभावः । जडं
86008 चेच्छायातपादिवद्विरोधात्पूर्वसिद्धचिद्विरुद्धं न सिद्ध्यति । चिच्च

86009 स्वासंबद्धं जडं साधयतीति कथा दुरवबोधार्था। अध्यस्तं
86010 चेत्सत्यचिदवलोकनमात्राद्विनश्येत्। निर्मलासङ्गत्वाद्यात्मस्वभावविरुद्धं
86011 च मलिनं जडं असङ्गेन कथं साध्येतेत्यादियुक्तीनामत्रापि साम्यादिति
86012 भावः। अतो द्वैतभ्रमं विहाय तत्र अद्वितीयचिन्मात्र एव स्थितिं कुरु। तत्र च
86013 बन्धमोक्षादिशङ्कैव नास्तीत्यर्थः॥ २७॥
86014
86015 सर्वमात्ममयं शान्तमित्येवं प्रत्ययं स्फुटम्।
86016 सबाह्याभ्यन्तरं राम सर्वत्र दृढतां नय॥ २८॥
86017
86018 कीदृशी सा स्थितिर्या मया कार्या तामाह - सर्वमिति॥ २८॥
86019
86020 सुखी दुःखी विमूढोऽस्मीत्येता दुर्दृष्टयः स्मृताः।
86021 आसु चेद्वस्तुबुद्धिस्ते तच्चिरं दुःखमिच्छसि॥ २९॥
86022
86023 सर्वात्मदृष्टिश्च विरुद्धदुर्दृष्टिनिरासे दृढीभवति
86024 नान्यथेत्याशयेनाह - सुखीति। तत् तर्हि॥ २९॥
86025
86026 यः क्रमः शैलतृणयोः कौशेयोपलयोस्तथा।
86027 साम्यं प्रति स एवोक्तः परमात्मशरीरयोः॥ ३०॥
86028
86029 ननु देहदुःखादयोऽपि प्रत्यक्षादिभिः पुरस्कृताः आत्मापि श्रुतियुक्तिभिः
86030 पुरस्कृतस्तदनयोस्तुल्यत्वे को विशेषो येनात्मदृष्टिमवलम्ब्य
86031 देहादिदृष्टिर्निरसनीयेत्युच्यते तत्राह - य इति। क्रमो विशेषः। यथा
86032 चक्षुषा दूराच्छैलतृणयोर्मध्ये महत्त्वात्स्थिरत्वाच्च शैलदृष्टिः सुकरा
86033 । चलत्वात्पेलवत्वाच्च तृणदृष्टिर्दुष्करा। यथा वा त्वचा
86034 मृदुत्वात्सुखस्पर्शत्वाच्च कौशेयस्पर्श उपादेयः
86035 कठोरत्वाद्दुःखदत्वाच्च उपलस्पर्शो हेयस्तथा अपरिच्छिन्नत्वात्सदा
86036 स्वप्रकाशत्वादानन्दरूपत्वाच परमातम्दृष्टिः सुकरा उपादेया च।
86037 देहाद्यनात्मदृष्टिस्तु पेलवत्वादस्थिरत्वान्मन-आदिसापेक्षत्वाच्च
86038 दुष्करा हेया चेति महदन्तरमस्तीति न साम्यमित्यर्थः॥ ३०॥
86039
86040 यथा तेजस्तिमिरयोर्न संबन्धो न तुल्यता।
86041 अत्यन्तभिन्नयो राम तथैवात्मशरीरयोः॥ ३१॥
86042
86043 विरुद्धत्वादपि संबन्धवत्साद्दृश्यमपि निरसितुं शक्यमित्याशयेनाह ##-
86044
86045 यथा शीतोष्णयोरैक्यं कथास्वपि न दृश्यते।
86046 जडप्रकाशयोः श्लेषो न तथात्मशरीरयोः॥ ३२॥
86047
86048 विरोधादेव तादात्म्यशङ्कायाः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह - यथेति।
86049 श्लेषः संयोगस्तस्याप्यसंभवे ऐक्यं दूरनिरस्तमित्याशयः॥ ३२॥
86050
86051 देहश्चलति वातेन तेनैवायाति गच्छति।
86052 शब्दं करोति वातेन देहनाडीविलासिना॥ ३३॥
86053
86054 पूर्वमात्मसंबन्धाभावेऽपि देहचेष्टादेर्वातेन गतार्थतोक्ता अत्र तु
86055 आत्मैक्याभावेऽपीति न पौनरुक्त्यम्॥ ३३॥
86056
86057 शब्दः कचटतप्रायः स्फुरत्यन्तः समीरणैः।
86058 यथा प्रजायते वंशाद्देहरन्ध्रात्तथैव हि॥ ३४॥
86059
86060 देहरन्ध्रं कण्ठस्तदुद्गतैः प्राणसमीरणैः कण्ठताल्वादिस्थानेषु

86061 जिह्वादिनाभिहत्य निःसार्यमाणैः कवर्गचवर्गटवर्गादिः शब्दः स्फुरतीति
86062 प्रत्यक्षसिद्धमित्यर्थः | वंशात्सच्छिद्रकीचकात् || ३४ ||
86063
86064 कनीनिकापरिस्पन्दश्चक्षुःस्पन्दस्य मारुतात् |
86065 इन्द्रियस्फुरणात्सैव संवित्केवलमात्मनः || ३५ ||
86066
86067 एवं चक्षुरादिसर्वेन्द्रियस्पन्दोऽपि वायुत एव | आत्मनस्तु केवलं संविदेव
86068 कृत्यं नान्यदित्याह - कनीनिकेति | विषयप्रदेशे चक्षुःस्पन्दस्य
86069 निमित्तभूतः कनीनिकापरिस्पन्दोऽपि मारुतादेव | एवं
86070 सर्वेन्द्रियस्फुरणाज्जायमाना सा स्फूर्तिलक्षणा संविदेव केवलमात्मनो
86071 नान्यदित्यर्थः || ३५ ||
86072
86073 आकाशोपलकुड्यादौ सर्वत्रात्मदशा स्थिता |
86074 प्रतिबिम्बमिवादर्शे चित्त एवात्र दृश्यते || ३६ ||
86075
86076 यद्यपि सा संवित्सर्वगता सदातनी च तथापि चित्ततद्वृत्तिष्वेवाभिव्यक्ता
86077 नान्यत्रेत्याह - आकाशेति || ३६ ||
86078
86079 शरीरालयमुत्सृज्य यत्र चित्तविहंगमः |
86080 स्ववासनावशाद्याति तत्रैवात्मानुभूयते || ३७ ||
86081
86082 अत-एव तद्गमनादेवात्मनः परलोकगमनादिव्यवहारोऽपीत्याह -
86083 शरीरेति || ३७ ||
86084
86085 यत्र पुष्पं तत्र गन्धसंविदः संस्थिता यथा |
86086 यत्र चित्तं हि तत्रात्मसंविदः संस्थितास्तथा || ३८ ||
86087
86088 सर्वत्र स्थितमाकाशमादर्शे प्रतिबिम्बति |
86089 यथा तथात्मा सर्वत्र स्थितश्चेतसि दृश्यते || ३९ ||
86090
86091 अपामवनतं स्थानमास्पदं भूतले यथा |
86092 अन्तःकरणमेवात्मसंविदामास्पदं तथा || ४० ||
86093
86094 अवनतं निम्नम् | आत्मसंविदां चित्प्रतिबिम्बानाम् || ४० ||
86095
86096 सत्यासत्यं जगद्रूपमन्तःकरणबिम्बिता |
86097 आत्मसंवित्तनोतीदमालोकमिव सूर्यभा || ४१ ||
86098
86099 सत्यं व्यावहारिकम् | असत्यं प्रातिभासिकम् | अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
86100 नामरूपे व्याकरवाणि इति श्रुतेरिति भावः || ४१ ||
86101
86102 अन्तःकरणमेवातः कारणं भूतसंसृतौ |
86103 आत्मा सर्वातिगत्वात्तु कारणं सदकारणम् || ४२ ||
86104
86105 अन्तःकरणं तत्समष्ट्यात्मा हिरण्यगर्भः | प्रतिबिम्बद्वारा कारणं सदपि
86106 स्वतः अकारणम् || ४२ ||
86107
86108 अविचारणमज्ञानं मौर्ख्यमाहुर्महाधियः |
86109 संसारसंसृतौ सारमन्तःकरणकारणम् || ४३ ||
86110
86111 अन्तःकरणस्य तर्हि किं कारणं तदाह - अविचारणमिति |
86112 पर्यायत्रयोपादानं प्रसिद्धिद्योतनार्थम् || ४३ ||

86113
86114 असम्यक्प्रेक्षणान्मोहाच्चेतःसत्तां गृहीतवत् ।
86115 संमोहबीजकणिकां तमोऽर्कादिव दृश्यते ॥ ४४ ॥
86116
86117 असम्यक्प्रेक्षणादन्यथा ग्रहणसंस्कारबलान्मोहात् । संमोहानां
86118 भ्रमाणां बीजधानाभूताम् । चेतःसत्तां चित्ताकारपरिणामम् । यतः
86119 संमोहादर्कात्तम इवात्यन्तासंभावितापि जन्मजरामरणाद्यनर्थपरम्परा
86120 दृश्यत इत्यर्थः । अथवा अज्ञानं सर्वैः स्वात्मनि अहमज्ञ इति प्रत्यक्षं
86121 दृश्यते । यथा अर्कात्तद्वासि तमो राहुर्दृश्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ४४ ॥
86122
86123 यथा भूतात्मतत्त्वैकपरिज्ञानेन राघव ।
86124 असत्तामेत्यलं चेतो दीपेनेव तमः क्षणात् ॥ ४५ ॥
86125
86126 केन तर्हि चित्तनाशस्तदाह - यथेति ॥ ४५ ॥
86127
86128 संसारकारणमितः स्वयं चेतो विचारयेत् ।
86129 जीवोऽन्तःकरणं चित्तं मनश्चेत्यादिनामकम् ॥ ४६ ॥
86130
86131 केनोपायेनात्मतत्त्वपरिज्ञानं तदाह - संसारेति । इत एतस्माद्धेतोः
86132 संसारकारणमज्ञानं इतः प्राप्तोऽधिकारी स्वयमिति वा यं विचारयेत्तमाह
86133 - जीव इति । जीवादीनि नामानि यस्य तम् ।
86134 आदिपदादुत्पत्तिप्रकरणोक्तनामान्तराणामपि संग्रहः ॥ ४६ ॥
86135
86136 श्रीराम उवाच ।
86137
86138 एताः संज्ञाः प्रभो ब्रह्मंश्चेतसो रूढ्ःइमागताः ।
86139 कथमित्येव कथय मयि मानद सिद्धये ॥ ४७ ॥
86140
86141 रूढि योगरूढिम् । कथं केन योगेन । सिद्ध्ये तदुक्तविचारसिद्धये ॥ ४७ ॥
86142
86143 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
86144
86145 सर्वे भावा इमे नित्यमात्मतत्त्वैकरूपिणः ।
86146 चित्तात्तरङ्गकगणा जलैककलिता यथा ॥ ४८ ॥
86147
86148 तत्रादौ रूढियोगांशाभ्यां जीवनाम निर्वक्तुं वसिष्ठः पीठिकां रचयति
86149 - सर्वे भावा इत्यादिना । भावाः पदार्था आत्मतत्त्वेन सह
86150 ऐक्याध्यासादेकरूपिणः समष्टिचित्तादेवोत्पन्ना इति प्रागुक्तस्मारणम् ॥ ४८ ॥
86151
86152 आत्मा स्पन्दैकरूपात्मा स्थितस्तेषु क्वचित्क्वचित् ।
86153 तरङ्गेषु विलोलेषु पयोधेः सलिलं यथा ॥ ४९ ॥
86154
86155 उत्पन्नानां च स्थावरविभागे निमित्तमाह - आत्मेत्यादिना ॥ ४९ ॥
86156
86157 क्वचिदस्पन्दरूपात्मा स्थितस्तेषु महेश्वरः ।
86158 तरङ्गत्वमयातेषु जलभावो जलेष्विव ॥ ५० ॥
86159
86160 तत्रोपलादयो भावा अलोलाः स्वात्मनि स्थिताः ।
86161 सुराफेनवदुत्स्पन्दा लोलास्तु पुरुषादयः ॥ ५१ ॥
86162
86163 तत्र तेषु शरीरेषु सर्वशक्तिस्तदात्मनः ।
86164 कलिताऽज्ञानकलना तेनाज्ञानमसौ स्थितः ॥ ५२ ॥

86165
86166 कलितस्य कल्पितस्याज्ञानस्य कलना प्रसिद्धा। तेन हेतुना तत्स्वकल्पितमज्ञानं
86167 स्वयमेव भूत्वा प्रलयसुषुप्त्योः स्थितः॥ ५२॥
86168
86169 तदज्ञानमनन्तात्मभूषितं जीव उच्यते।
86170 स संसारे महामोहमायापञ्जरकुञ्जरः॥ ५३॥
86171
86172 अनन्तेनात्मना प्रतिबिम्बभावापन्नेन भूषितमिव स्फुरत। स एव
86173 रूढ्यंशेन जीव उच्यते॥ ५३॥
86174
86175 जीवनाज्जीव इत्युक्तोऽहंभावः स्यात्त्वहंतया।
86176 बुद्धिर्निश्चायकत्वेन संकल्पकलनान्मनः॥ ५४॥
86177
86178 तत्र योगांशमाह - जीवनादिति। प्राणधारणादित्यर्थः। अहंनाम
86179 निर्वक्ति - अहंभावादिति। सोऽहमित्यग्रे व्याहरत्तस्मादहंनामाभवत् इति
86180 श्रुतेः। नामान्तराण्यपि निराह - बुद्धिरित्यादिना॥ ५४॥
86181
86182 प्रकृतिः प्रकृतित्वेन देहो दिग्धतया स्थितः।
86183 जडः प्रकृतिभावेन चेतनः स्वात्मसत्तया॥ ५५॥
86184
86185 दिग्धतया उपचिततया। प्रकृतिभावेन अज्ञानांशप्राधान्येन।
86186 स्वात्मसत्तया चित्प्राधान्येन॥ ५५॥
86187
86188 जडाजडदृशोर्मध्यं यत्तत्त्वं पारमात्मिकम्।
86189 तदेतदेव नानात्वं नानासंज्ञाभिराततम्॥ ५६॥
86190
86191 जडाजडदृशोरज्ञानतत्साक्षिणोर्मध्यमान्तरालिकं साभासं
86192 मनस्तदेतदेव नानात्वं प्राप्य
86193 जीवबुद्धिमनश्चित्ताहंकारादिनानासंज्ञाभिराततमित्यर्थः॥ ५६॥
86194
86195 एवं स्वरूपं जीवस्य बृहदारण्यकादिषु।
86196 बहुधा बहुषु प्रोक्तं वेदान्तेषु किलानघ॥ ५७॥
86197
86198 परमात्मन एवोपाधिप्रवेशेन औपाधिकनानासंज्ञालाभे श्रुतीः
86199 प्रमाणयति - एवमिति। स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः इत्युपक्रम्योक्तम्
86200 प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं
86201 मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव इति। तथा स समानः सत्रभौ
86202 लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव स धीः स्वप्नो भूत्वेमं
86203 लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि इति। तथा श्रुत्यन्तरे बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन
86204 चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः। वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य
86205 च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते इति। तत्सृष्ट्वा
86206 तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् इति। तैत्तिरीयके स एतं
86207 सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत तस्मादिदन्द्रो नाम। यदेतद्धृदयं
86208 मनच्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानम् इत्याद्यैतरेयके।
86209 त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः। एको देवो बहुधा विचार एकः सन् बहुधा विचार
86210 इत्यादिश्रुतिशतेषु च बहुधा प्रोक्तमित्यर्थः॥ ५७॥
86211
86212 अज्ञैस्त्वेतासु संज्ञासु कुविकल्पकुतार्किकैः।
86213 मोहाय केवलं मूढैर्व्यर्थमास्थाः प्रकल्पिताः॥ ५८॥
86214
86215 अत-एवावैदिककुतार्किकाणामन्यथान्यथा जीवस्वरूपकल्पना
86216 नादर्तव्येत्याशयेनाह - अज्ञैरिति। आस्थाः अभिनिवेशाः॥ ५८॥

86217
86218 एवमेष महाबाहो जीवः संसारकारणम् |
86219 मूकेनातिवराकेण देहकेनेह किं कृतम् || ५९ ||
86220
86221 एवं च न शुद्धात्मनः संसारिता नापि देहस्य किंत्वान्तरालिकस्य जीवस्यैवेति
86222 सिद्धमित्याशयेनाह - एवमिति | मूकेन वागादिशून्येन | जडेनेति यावत् || ५९
86223 | |
86224
86225 आधाराधेययोरेकनाशे नान्यस्य नष्टता |
86226 यथा तथा शरीरादिनाशे नात्मनि नष्टता || ६० ||
86227
86228 अत-एव देहनाशेऽपि न जीवनाश इत्याह - आधारेति | नाशे न इति च्छेदः ||
86229 ६० ||
86230
86231 एकपर्णरसे क्षीणे रसो नैति यथा क्षयम् |
86232 याति पर्णरसश्चार्करश्मिजालान्तरे यथा || ६१ ||
86233
86234 शरीरसंक्षये देही न क्षयं याति कस्यचित् |
86235 निर्वासनश्चेत्तद्व्योम्नि तिष्ठत्यात्मपदे तथा || ६२ ||
86236
86237 सवासनश्चेत् शरीरसंक्षये वासनायां तिष्ठति | निर्वासनश्चेद्व्योम्नि
86238 ब्रह्माकाशस्वभावे तिष्ठतीत्यर्थः || ६२ ||
86239
86240 देहनाशे विनष्टोऽस्मीत्येवं यस्याऽमतेर्भ्रमः |
86241 मातुः स्तनतटात्तस्य मन्ये वेताल उत्थितः || ६३ ||
86242
86243 अमतेर्मूर्खस्य यस्य | अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः इति
86244 श्रुतेरभयहेतौ देहनाशे भयहेतुत्वलक्षणविपरीतदर्शिनो मूढस्य मातुः
86245 स्तनादपि वेतालोत्थानसंभावनया स्तन्यपानेन जीवनमपि दुर्लभं
86246 स्यादित्याशयः || ६३ ||
86247
86248 यस्य ह्यात्यन्तिको नाशः स्यादसावुदितः स्मृतः |
86249 चित्तनाशो हि नाशः स्यात्स मोक्ष इति कथ्यते || ६४ ||
86250
86251 देहस्य जीवव्यतिरिक्तत्वान्मातु तन्नाशाद्भयं चित्तस्य
86252 जीवस्वरूपत्वात्तन्नाशात्तु जीवस्य भयं युक्तमेवेति चेत्तत्राह - यस्येति |
86253 यस्य उपाधेर्वज्रनिगडवद्बन्धनभूतस्यात्यन्तिको नाशः स्याचेदसौ जीवः
86254 स्मृतः प्रत्यभिज्ञातब्रह्मभावः सन्नुदितो
86255 निरतिशयानन्दलक्षणमभ्युदयं प्राप्तो भवति तादृशचित्तनाशो हि जीवस्य
86256 विनाशः स्यात्संभाव्यते स च तस्य मोक्षः परमपुरुषार्थ इति शास्त्रे कथ्यते
86257 | अतस्तस्मादपि भयसंभावना अत्यन्तमनुचितैवेत्यर्थः || ६४ ||
86258
86259 मृतो नष्ट इति प्रोक्तो मन्ये तच्च मृषा ह्यसत् |
86260 स देशकालान्तरितो भूत्वा भूत्वानुभूयते || ६५ ||
86261
86262 स जीवः | अनुभूयते पुनर्देहान्तरग्रहणे दृश्यते || ६५ ||
86263
86264 इहोह्यन्ते जनैरेवं तरङ्गान्तस्तृणैरिव |
86265 मरणव्यपदेशासु देशकालतिरोहितैः || ६६ ||
86266
86267 इह संसारे मरणव्यपदेशासु नदीषु तरङ्गान्तस्तृणायमानैर्जनैर्जीवैरिह
86268 संसारे देशकालतिरोहितैः स्वरूपैः एवं वर्णितप्रकारा मृतो नष्टो

86269 जातोऽभिवृद्धः सुखी दुःखीत्यादिभावा ऊह्यन्ते भ्रान्त्या वितर्क्यन्त इत्यर्थः
86270 || ६६ ||
86271
86272 वासनावस्थितो जीवो यात्युत्सृज्य शरीरकम् |
86273 कपिर्वनतरुं त्यक्त्वा तर्वन्तरमिवास्थितः || ६७ ||
86274
86275 तथा ऊहनवैचित्र्ये वासनावैचित्र्यं हेतुरित्याशयेनाह - वासनेति || ६७ ||
86276
86277 पुनस्तदपि संत्यज्य गच्छत्यन्यदपि क्षणात् |
86278 अन्यस्मिन्वितते देशे कालेऽन्यस्मिंश्च राघव || ६८ ||
86279
86280 इतश्चेतश्च नीयन्ते जीवा वासनया स्वया |
86281 चिरं तदपिजीविन्या धूर्त्या धात्र्येव बालकाः || ६९ ||
86282
86283 तान् जीवानपिधाय तिरस्कृत्य जीवितुं शीलं यस्याः सा तदपिजीविनी तथाविधया
86284 वासनया धूर्त्या | पुंयोगान्ङीष् | धूर्तासक्तया धात्र्या उपमात्रा || ६९ ||
86285
86286 वासनारज्जुवलिता जीर्णाः पर्वतकुक्षिषु |
86287 जरयन्त्यतिदुःखेन जीवितं जीवजीविकाः || ७० ||
86288
86289 वासनारज्जुभिर्वलिता वेष्टिताः जीवा एव परस्परोपयोगाज्जिविका जीवनोपायो येषां
86290 तथाविधा जीवाः पूर्वं जीर्णाः सांप्रतं जरयन्ति || ७० ||
86291
86292 जरठजरदुपोढदुःखभाराः
86293 परिणतिजर्जरजीविताश्च सत्यः |
86294 हृदयजनितवासनानुवृत्त्या
86295 नरकभरे जनताश्चिरं पतन्ति || ७१ ||
86296
86297 जनता जीवा हृदयविहितवासनानुवृत्त्या निमित्तेन जरठेभ्योऽपि जरन्तो जीर्णाः
86298 सन्त उपोढा दारिद्यरोगवियोगादिदुःखभारा यैस्तथाविधाः परिणत्या
86299 नानायोनिदुर्दशापरिणामैर्जर्जरं दुःखैः खण्डेन शिथिलीकृतमिव
86300 जीवितं यासां तथाविधाश्च सत्यो नरकभरेषु चिरं पतन्ति वसन्तीत्यहो
86301 वासनादोषप्रयुक्ता अनन्ता दुर्दशेत्यर्थः || ७१ ||
86302
86303 श्रीवाल्मीकिरुवाच |
86304
86305 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
86306 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम |
86307 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
86308 श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम || ७२ ||
86309
86310 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामाय।एन् वाल्मीकीये
86311 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संसारोपदेशो नामैकसप्ततितमः सर्गः
86312 || ७१ ||
86313
86314 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
86315 संसारोपदेशो नामैकसप्ततितमः सर्गः || ७१ ||
86316
86317 || त्रयोदशो दिवसः ||
86318
86319 द्विसप्ततितमः सर्गः ७२
86320

86321 श्रीवसिष्ठ उवाच।
86322
86323 देहे जाते न जातोऽसि देहे नष्टे न नश्यसि।
86324 त्वमात्मन्यकलङ्कात्मा देहस्तव न कश्चन॥ १॥
86325
86326 भौतिकत्वाच्छरीरस्य शोकमोहाद्ययोग्यता।
86327 दृश्यदर्शनसंबन्धः साक्षी शुद्धश्च वर्ण्यते॥ १॥
86328
86329 पूर्वार्धार्थे उत्तरार्धार्थो हेतुः॥ १॥
86330
86331 यः कुण्डबदरन्यायो या घटाकाशसंस्थितिः।
86332 तत्रैकस्मिन्क्षते क्षीणे द्वे इति व्यर्थकल्पना॥ २॥
86333
86334 ननु गौरोऽहं स्थूलोऽहमिति आत्मनि देहतादात्म्यानुभवाद्देहनाशे
86335 कथमात्मस्थितिस्तत्राह - य इति। संस्थितिर्मर्यादा सैवात्र ग्राह्या न
86336 तादात्म्यम्। तत्रैवं सति एकस्मिन्कुण्डे घटे वा क्षते नष्टे सति द्वे अपि क्षीणे इति
86337 मूढानां व्यर्थकल्पनेत्यर्थः॥ २॥
86338
86339 विनाशिनि विनष्टेऽस्मिन्देहे स्वां स्थितिमागते।
86340 विनश्यामीति यः खेदी तं धिगस्त्वन्धचेतसम्॥ ३॥
86341
86342 विनाशिनि नश्वरस्वभावे॥ ३॥
86343
86344 यादृशो रश्मिरथयोः स्नेहोद्वेगविवर्जितः।
86345 संबन्धस्तादृशो देहचित्तेन्द्रियमुखैश्चितेः॥ ४॥
86346
86347 यद्यात्मनो देहादितादात्म्यं नास्ति तर्हि कथं शाखाकम्पेन वृक्ष इव
86348 तत्प्रवृत्त्यायं संसरति तत्राह - यादृश इति। स्नेहः प्रीतियोग्यता उद्वेगो
86349 द्वेषयोग्यता ताभ्यां विवर्जितः॥ ४॥
86350
86351 गतेतरेतरापेक्षः सरःपङ्कामलाम्भसाम्।
86352 यथा राघव संबन्धस्तथा देहेन्द्रियात्मनाम्॥ ५॥
86353
86354 इतरेतरापेक्षा परस्परानुरागः॥ ५॥
86355
86356 यादृशोऽध्वा गताध्वानां निरास्थापरिदेवनः।
86357 संयोगो विप्रयोगश्च तादृशो देहदेहिनोः॥ ६॥
86358
86359 गताध्वानामध्वगानां आस्था अहंममताभिमानः परिदेवनं तद्वियोगजो
86360 विलापः तदुभयायोग्य इत्यर्थः॥ ६॥
86361
86362 यथा कल्पितवेतालविकारभयभीतयः।
86363 मिथ्यैव कल्पिता एते तथा स्नेहसुखादयः॥ ७॥
86364
86365 तत्कुतस्तत्राह - यथेति। कल्पितवेतालस्य विकाराः
86366 करालवदनदशनव्यादानादयस्तज्जन्यात्प्रथमभयात्पुनः##-
86367
86368 भूतपञ्चकसंपिण्डाद्रचिता जनताः पृथक्।
86369 एकस्मादेव विटपाद्विचित्रा इव पुत्रिकाः॥ ८॥
86370
86371 काष्ठेतरत्काष्ठभारे किंचिदन्यन्न दृश्यते।
86372 भूतपिण्डेतरद्देहे किंचिदन्यन्न दृश्यते॥ ९॥

86373
86374 भूतपञ्चकविक्षोभनाशोत्पादेषु हे जनाः।
86375 हर्षामर्षविषादानां किं भवन्तो वशं गताः॥ १०॥
86376
86377 को नामातिशयः पुंसां स्त्रीनाम्न्यपरनाम्नि च।
86378 पेलवे भूतसंघाते प्रोद्भूतजनपातवत्॥ ११॥
86379
86380 स्वदेहे स्नेहाद्ययोग्यत्वमुपपाद्य स्त्र्यादिपिण्डेऽपि तद्दर्शयति - क इति।
86381 पतङ्गवद्यामोहरागाभ्यां प्रोद्भूतानां जनानां विषयाग्नौ
86382 पातवद्दृश्यमाना चेष्टा येनातिशयेनोपपद्येत सोऽतिशयः को नामेत्यर्थः
86383 ॥ ११॥
86384
86385 संनिवेशांशवैचित्र्यमज्ञानामेव तुष्टये।
86386 तज्ज्ञानां तु यथाभूतभूतपञ्चकदर्शनम्॥ १२॥
86387
86388 सुकुमारसुन्दरावयवसंनिवेशविशेष एव सोऽतिशयो दृश्यते तत्राह -
86389 संनिवेश इति॥ १२॥
86390
86391 मिथः शिलापुत्रकयोर्यथैकोपलपुत्रयोः।
86392 श्लिष्टयोरपि नो रागस्तथा चित्तशरीरयोः॥ १३॥
86393
86394 भ्रात्रादिषु रागं वारयति - मिथ इति। एकोपलपुत्रयोरेकोपलजन्ययोः।
86395 श्लिष्टयोराश्लिष्टयोः॥ १३॥
86396
86397 मृत्पुंसां यादृशोऽन्योन्यमाशयः संगमे भवेत्।
86398 बुद्धिन्द्रियात्ममनसां संगमे तादृशोऽस्तु ते॥ १४॥
86399
86400 मृन्निर्मितानां पुंसां प्रतिमानां संगमे सत्यपि यादृशो
86401 ममतादिशून्य आशयो भावो भवेदित्याशयकल्पनयोक्तिः॥ १४॥
86402
86403 नान्योन्यस्नेहसंबन्धभाजनं शैलपुत्रकाः।
86404 देहेन्द्रियात्मप्राणाश्च कस्यात्र परिदेवना॥ १५॥
86405
86406 इतश्चेतश्च जातानि यथा संश्लेषयन्त्यलम्।
86407 तरङ्गास्तृणजालानि तथा भूतानि देहदृक्॥ १६॥
86408
86409 इतश्च इतश्च भिन्नप्रदेशयोर्जातानि तृणजालानि॥ १६॥
86410
86411 संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तृणान्यब्धिजले यथा।
86412 मुक्तान्तःकलनं देहे भूतान्यात्मनि वै तथा॥ १७॥
86413
86414 मुक्तान्तःकलनं निर्मुक्तरागाभिमानं यथा स्यात्तथा भूतानि
86415 पुत्रपश्वादिप्राणिनः पृथिव्यादीनि वा स्वारब्धे देहे स्वाधिष्ठाने आत्मनि च
86416 तथा संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते चेत्यर्थः॥ १७॥
86417
86418 आत्मा चित्ततया देहभूतान्याश्लेषयन्स्थितः।
86419 तृणान्यावृत्तवृत्तान्तकलनोत्सिक्तमब्धिवत्॥ १८॥
86420
86421 यथा अब्धिरावृत्तवृत्तन्त आवर्ताकारस्तत्कल्पनेन उत्सिक्तमुपचितं वेषं
86422 प्राप्य तृणकाष्ठादीन्याश्लेषयन् स्थितस्तथा आत्मापि चित्ततया चित्तवेषं
86423 प्राप्येत्यर्थः॥ १८॥
86424

86425 प्रबोधाच्चेत्यतां त्यक्त्वा व्रजत्यात्मात्मतां स्वयम् ।
86426 स्वस्पन्दवशतो वारि त्यक्त्वाच्छत्वमिवाच्छतां ॥ १९ ॥
86427
86428 केनोपायेन तर्हि आत्मा भूताश्लेषनिमित्ताच्चित्तभावान्मुच्यते तमाह -
86429 प्रबोधादित्यादिना । त्यक्त्वा आच्छत्वमनच्छत्वम् । नञ्तत्पुरुषे नकारलोपे
86430 सवर्णदीर्घो नुडभावश्छान्दसः ॥ १९ ॥
86431
86432 ततो विश्लिष्टभूतौघो देहं संप्रति पश्यति ।
86433 वायुस्कन्धगतो जन्तुर्वसुधामण्डलं यथा ॥ २० ॥
86434
86435 विश्लिष्टभूतौघो मनःकृतभूताश्लेषनिर्मुक्तः । संप्रति प्रबोधकाले ।
86436 वायुस्कन्धे गतः खेचरो देवादिः ॥ २० ॥
86437
86438 पृथग्भूतगणं दृष्ट्वा देहातीतो भवत्यजः ।
86439 परं प्रकाशमायाति सूर्यकान्तिरिवाहनि ॥ २१ ॥
86440
86441 तत्फलमाह - पृथगिति ॥ २१ ॥
86442
86443 जानात्यथात्मनात्मानं मानमेयामयोज्झितम् ।
86444 मुक्तक्षीबतयेवान्तः स्वां संविदमनुस्मरन् ॥ २२ ॥
86445
86446 मुक्तक्षीबतया निर्मुक्तमदिरामदतया ॥ २२ ॥
86447
86448 आत्मैव स्पन्दते विश्वं वस्तुजातैरिवोदितम् ।
86449 तरङ्गकणकल्लोलैरनन्ताम्ब्वम्बुधाविव ॥ २३ ॥
86450
86451 एवंप्रायमहाबोधा वीतरागा गतैनसः ।
86452 जीवन्मुक्ताश्चरन्तीह महासत्त्वपदं गताः ॥ २४ ॥
86453
86454 यथा चरन्ति विविधैर्मणिरत्नैर्महोर्मयः ।
86455 निरस्तवासनाश्चित्तव्यवहारैस्तथोत्तमाः ॥ २५ ॥
86456
86457 विविधैर्मणिश्रेष्ठैः संबध्यमाना अपि तदनासक्त्या तेषु
86458 शिलाशकलादिसाम्येन यथा चरन्ति व्यवहरन्ति ॥ २५ ॥
86459
86460 न कूलकाष्ठैर्जलधिर्न रजोभिर्नभस्तलम् ।
86461 न म्लायति निजैर्लोकव्यवहारैरिहात्मवान् ॥ २६ ॥
86462
86463 यथा तद्वदिति पदे अत्राध्याहार्ये ॥ २६ ॥
86464
86465 गतैरभ्यागतैः स्वच्छैश्चपलैर्मलिनैर्जडैः ।
86466 न रागो नाम्बुधेर्द्वेषो भोगैश्चाधिगतात्मनः ॥ २७ ॥
86467
86468 स्वच्छैर्न रागो मलिनैर्न द्वेषः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि ।
86469 अधिगतात्मनस्तत्त्वविदः ॥ २७ ॥
86470
86471 यन्मनोमननं किंचित्समग्रं जगति स्थितम् ।
86472 तच्चेत्योन्मुखचित्तत्त्वविलासोल्लसनं विदुः ॥ २८ ॥
86473
86474 कुतो न रागस्तत्राह - यदिति । मनोमननं सर्वं चिद्विलास एवेति ते यतो
86475 विदुरित्यर्थः ॥ २८ ॥
86476

86477 यदहं यच्च भूतादि कालत्रितयभावि यत् |
86478 दृश्यदर्शनसंबन्धविस्तारैस्तद्विजृम्भते || २९ ||
86479
86480 यदहमादि सर्वं दृश्यदर्शनसंबन्धविस्तारैर्भाति तत्केवलं मन एव
86481 विजृम्भते नान्यदित्यर्थः || २९ ||
86482
86483 यद्दृश्यं तदसत्सद्वा दृष्टिमेकामुपाश्रितम् |
86484 अन्यत्त्वलेपकं तस्माद्धर्षशोकदृशौ कुतः || ३० ||
86485
86486 इह दृक् दृश्यं चेति द्वयमध्ये एकां दृष्टिमुपाश्रितं
86487 तदधीनसिद्धिकं यद्दृश्यं तदसत्सद्वेत्यनिर्णीतत्वाद्धर्षशोकायोग्यम् |
86488 अन्यत्स्वतःसिद्धं दृग्रूपं त्वलेपकमसङ्गमुत्पन्नाभ्यामपि
86489 हर्षशोकाभ्यां न युज्यत इति तयोरुभयथापि संभावनैव नास्तीत्यर्थः || ३०
86490 | |
86491
86492 असत्यमेवासत्यं हि सत्यं सत्यं सदेव हि |
86493 सत्यासत्यमसद्विद्धि तदर्थं किं नु मुह्यसि || ३१ ||
86494
86495 किंचासत्ये विषये हर्षशोकौ सत्ये वा सत्यासत्ये वा न त्रिष्वपि कल्पेषु
86496 तद्योग्यतेत्याह - असत्यमेवेति | असत्यमसत्यमेव | तत्र
86497 हर्षशोकयोर्निर्विषयता स्पष्टैव | सत्यं तु
86498 नित्यसत्त्वाल्लाभप्रयुक्तहर्षस्यापगमप्रयुक्तशोकस्य चायोग्यं स्पष्टमेव |
86499 यत्तु तृतीयं सत्यासत्यं तच्च विरुद्धैक्यायोगादसदेवेत्याद्यकल्पमेव
86500 प्रविशति | तथाच न किंचित्तद्योग्यं जगत्यस्तीति तद्विषये मोहोऽयुक्त एवेत्यर्थः
86501 || ३१ ||
86502
86503 असम्यग्दर्शनं त्यक्त्वा सम्यक्पश्य सुलोचन |
86504 न क्वचिन्मुह्यति प्रौढः सम्यगदर्शनवानिह || ३२ ||
86505
86506 दृश्यदर्शनसंबन्धविस्तारैस्तद्विजृम्भते |
86507 दृश्यदर्शनसंबन्धे यत्सुखं पारमात्मिकम् || ३३ ||
86508
86509 किंच भोगसुखार्थं सर्वैर्दृश्यदर्शनयोर्विषयेन्द्रिययोः संबन्ध
86510 इष्यते तत्राभिव्यज्यमानं पारमात्मिकमेव स्वप्रकाशत्वादनुभूत्यभिन्नं
86511 वृत्त्युपाधिकृतभेदतारतम्यादिनिरासेनाखण्डैक्ये ब्रह्मैव तदित्याह ##-
86512
86513 अनुभूतिमयं तस्मात्सारं ब्रह्मेति कथ्यते |
86514 दृश्यदर्शनसंबन्धे सुखसंविदनुत्तमा || ३४ ||
86515
86516 ददात्यज्ञाय संसारं ज्ञाय मोक्षं सदोदयम् |
86517 दृश्यदर्शनसंबन्धसुखमात्मवपुर्विदुः || ३५ ||
86518
86519 विषयाकारवृत्त्या आस्वाद्यमानं विषये रागादिदोषजननेन संसारं ददाति
86520 | तद्विवेकेनाखण्डैकात्मभावेन गृह्यमाणं तु मोक्षमित्यर्थः || ३५ ||
86521
86522 तद्दृश्यवलितं बन्धस्तन्मुक्तं मुक्तिरुच्यते |
86523 दृश्यदर्शनसंबन्धसुखसंविदनामया || ३६ ||
86524
86525 क्षयातिशयमुक्ता चेत्तन्मुक्तिः सोच्यते बुधैः |
86526 दृश्यदर्शनसंबन्धे यानुभूतिः स्वगोचरा || ३७ ||
86527
86528 क्षयातिशयौ पुण्यतारतम्यप्रयुक्तवृत्तिनाशवैशद्योत्कर्षप्रयुक्तौ

86529 तन्मुक्ता चेत् | स्वगोचरा अखण्डपूर्णानन्दस्फुरणात्मिका || ३७ ||
86530
86531 दृश्यदर्शननिर्मुक्ता तामालम्ब्य भवाभवः |
86532 सौषुप्ती दृष्टिरेषा हि यात्येवं स।प्रकाशते || ३८ ||
86533
86534 एवमुक्तस्वरूपालंबने सौषुप्ती स्वरूपावरणदृष्टिर्याति अपगच्छति | एषा
86535 स्वरूपदृष्टिः संप्रकाशते || ३८ ||
86536
86537 एवं च याति तुर्यत्वमेवं मुक्तिरिति स्मृता |
86538 दृश्यदर्शनमुक्तायां युक्तायां परया धिया || ३९ ||
86539
86540 दृश्यदर्शनसंबन्धसंविदस्यां तु राघव |
86541 नात्मा स्थूलो न चैवाणुर्न प्रत्यक्षो न चेतरः || ४० ||
86542
86543 दृश्यदर्शनसंबन्धसंवित् | एवं तुर्यत्वमेतीति पूर्वत्रान्वयः |
86544 तुर्यतालक्षणायां मुक्तौ यादृश आत्मा परिशिष्यते तं दर्शयति -
86545 अस्यां त्वित्यादिना || ४० ||
86546
86547 न चेतनो न च जडो न चैवासन्न सन्मयः |
86548 नाहं नान्यो न चैवैको नानेको नाप्यनेकवान् || ४१ ||
86549
86550 चेतनश्चैतन्यवान् | सन्मयः अस्तित्वाख्यद्वितीयभावविकारप्रचुरः | एकः
86551 एकत्वसंख्यागुणाश्रयः || ४१ ||
86552
86553 नाभ्याशस्थो न दूरस्थो नैवास्ति न च नास्ति च |
86554 न प्राप्यो नाति चाप्राप्यो न वा सर्वो न सर्वगः || ४२ ||
86555
86556 अभ्याशे समीपे तिष्ठतीत्यभ्याशस्थः | अस्ति सत्ताश्रयः || ४२ ||
86557
86558 न पदार्थो नापदार्थो न पञ्चात्मा न पञ्च च |
86559 यदिदं दृश्यतां प्राप्तं मनःशष्ठेन्द्रियास्पदम् || ४३ ||
86560
86561 न पदार्थो वाच्यत्वायोगात् | नापदार्थस्तुर्यादिपदलक्ष्यत्वात् | पञ्चानां
86562 भूतानामात्मा नेति न | पञ्चभूतस्वभावश्च नेत्यर्थः | उक्तार्थे
86563 उपपत्तिमाह - यदिदमिति || ४३ ||
86564
86565 तदतीतं पदं यत्स्यात्तन्न किंचिदिवेह तत् |
86566 यथाभूतमिदं सम्यग्ज्ञस्य संपश्यतो [संपश्यते इति
86567 मुद्रितपुस्तके पाठः] जगत् || ४४ ||
86568
86569 यथाभूतं यथास्थितं सम्यक् तत्त्वतः संपश्यतः || ४४ ||
86570
86571 सर्वमात्ममयं विश्वं नास्त्यनात्ममयं क्वचित् |
86572 काठिन्यद्रवणस्पन्दस्वावकाशावलोकनैः || ४५ ||
86573
86574 कथं तर्हि भूम्यादिभूतता दृश्यते तत्राह - काठिन्येति | आत्मैव
86575 स्वस्मिन् काठिन्यद्रवणस्य स्पन्दस्य खाख्यबृहच्छिद्रस्य अवकाशस्य
86576 प्रकाशस्य च अवलोकनैः क्रमाद्भूवार्यादिषु जगद्भावेषु नटवत्स्थित
86577 इत्यर्थः || ४५ ||
86578
86579 आत्मैव सर्वं सर्वेषु भूवार्यनिलखाग्निषु |
86580 सत्तैवास्ति न वस्तूनां या या राम चिता विना |

86581 व्यतिरिक्तं ततोऽस्मीति विद्धि प्रोन्मत्तजल्पितम् ॥ ४६ ॥
86582
86583 कथमात्मैवैवं स्थित इति निश्चितं तत्राह - सत्तैवेति। वस्तूनां या या
86584 सत्ता सा चिता तत्प्रथात्मना विना यतो नास्ति तत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
86585
86586 एको जगन्ति सकलानि समस्तकाल-
86587 कल्पक्रमान्तरगतानि गतागतानि।
86588 आत्मैव नेतरकलाकलनास्ति काचि-
86589 दित्थंमतिर्भव तयातिगतो महात्मन् ॥ ४७ ॥
86590
86591 उक्तं सर्वं पिण्डीकृत्योपसंहरति - एक इति। समस्ते काले अनन्तेषु
86592 कल्पक्रमेषु च अन्तरे मध्ये गतानि निविष्टानि जगन्ति तेषु सकलानि गतागतानि
86593 जीवसंसरणानि च एक आत्मैव। इतरकलाकलना काचिन्नास्त्येव। हे महात्मन्
86594 त्वं इत्थंमतिः संस्तया मत्या संसारमतिगतो भवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥
86595
86596 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते
86597 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे मोक्षस्वरूपोपदेशो नाम द्विसप्ततितमः
86598 सर्गः ॥ ७२ ॥
86599
86600 इति श्रीवासिष्ठम्हारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
86601 मोक्षस्वरूपोपदेशो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥
86602
86603
86604 त्रिसप्ततितमः सर्गः ७३
86605
86606 श्रीवसिष्ठ उवाच।
86607
86608 एवंविचारया दृष्ट्या द्वैतत्यागेन राघव।
86609 स्वभावः प्राप्यते तज्ज्ञैस्तज्ज्ञैश्चिन्तामणिर्यथा ॥ १ ॥
86610
86611 द्वे अहंभावने ग्राहेय् त्याज्याहंभावना परा।
86612 अहंभावत्रयापाये मुक्त्यनिच्छा न कीर्त्यते ॥ १ ॥
86613
86614 स्वभावः स्वस्वरूपावस्थितिलक्षणा मुक्तिः। तज्ज्ञैरात्मज्ञैः।
86615 तज्ज्ञैश्चिन्तामणितत्त्वज्ञैर्दैवैः ॥ १ ॥
86616
86617 अथेमामपरां दृष्टिं शृणु रामानया यथा।
86618 दृश्यस्यात्मानमचलं भविष्यसि च दिव्यदृक् ॥ २ ॥
86619
86620 सर्वाहंभावदृष्टिं दर्शयितुं प्रक्रमते - अथेति ॥ २ ॥
86621
86622 अहं खमहमादित्यो दिशोऽहमहमप्यधः।
86623 अहं दैत्या अहं देवा लोकाश्चाहमहं महः ॥ ३ ॥
86624
86625 महश्चन्द्रादिप्रभा ॥ ३ ॥
86626
86627 अहं तमोऽहमभ्राणि भूः समुद्रादिकं त्वहम्।
86628 रजो वायुरथाग्निश्च जगत्सर्वमिदं त्वहम् ॥ ४ ॥
86629
86630 रजो रेणुः ॥ ४ ॥
86631
86632 जगत्त्रयेऽहं सर्वत्र य आत्मैव किलास्थितः।

86633 कोऽहं किमन्यद्देहादि द्वित्वमेकस्य कीदृशम् ‖ ५ ‖
86634
86635 सर्वातिरिक्तः परिच्छिन्नः कोऽहम् | मदन्यद्देहादि किम् | सर्वभूतस्यैकस्य मम
86636 द्वित्वं स्वगतभेदरूपं कीदृशम् ‖ ५ ‖
86637
86638 इति निश्चयवानन्तर्भूतमात्मतया जगत् |
86639 पश्य हर्षविषादाभ्यां नावशः परिभूयसे ‖ ६ ‖
86640
86641 इति विचार्य निश्चयवान्संस्तदनन्तरं स्वान्तर्भूत जगदात्मतया पश्य ‖ ६ ‖
86642
86643 तन्मयेऽस्मिन्किल जगत्यखिले संस्थितेऽनघ |
86644 किमात्मीयं परं किं स्यात्कमलेक्षण कथ्यताम् ‖ ७ ‖
86645
86646 तन्मये आत्मसमये | स्वार्थे मयट् ‖ ७ ‖
86647
86648 किं तज्ज्ञव्यतिरेकेण विद्यते यदुपागतम् |
86649 हर्षमेतु विषादं वा विषादे ज्ञो जगन्मयः ‖ ८ ‖
86650
86651 यदुपागतं चेदिति शेषः | विषादे तु दृश्यमाने अज्ञ एवासौ | यतो जगन्मयो
86652 न चिन्मय इत्यर्थः ‖ ८ ‖
86653
86654 अहंकारदृशावेते सात्त्विके द्वेऽतिनिर्मले |
86655 तत्त्वज्ञानात्प्रवर्तेते मोक्षदे पारमार्थिके ‖ ९ ‖
86656
86657 एते वक्ष्यमाणे | संधिरार्षः ‖ ९ ‖
86658
86659 परोऽणुः सकलातीतरूपोऽहं चेत्यहंकृतिः |
86660 प्रथमा सर्वमेवाहमित्यन्योक्ता रघूद्वह ‖ १० ‖
86661
86662 अणुः आकाशवदस्थूलस्वभावः | सकलादवस्थात्रयदृश्यादतीतः ‖ १० ‖
86663
86664 अहंकारदृगन्या तु तृतीया विद्यतेऽनघ |
86665 देहोऽहमिति तां विद्धि दुःखायैव न शान्तये ‖ ११ ‖
86666
86667 विद्यते स्वभावतो न शास्त्रतः ‖ ११ ‖
86668
86669 अथ चैतत्त्रयमपि त्यक्त्वा सकलसिद्धये |
86670 यच्छेषं तदुपालम्ब्य तिष्ठावष्टब्धतत्परः ‖ १२ ‖
86671
86672 यत् शेषं शिष्यमाणं निरहंभावं पूर्णचिन्मात्रम् ‖ १२ ‖
86673
86674 सर्वातीतस्वरूपोऽपि सर्वसत्तातिगोऽपि च |
86675 असत्तापूरितजगदस्त्येवात्मा प्रकाशकः ‖ १३ ‖
86676
86677 शोधनेन सर्वातीतस्वरूपो बाधनेन तु सर्वासत्तां गतः | सर्वबाधे
86678 आत्मापरिशेषशङ्कां वारयति - असत्तेति | असत्तया जगद्बाधोपायेनैव
86679 स्वेन आपूरितं जगद्येन ‖ १३ ‖
86680
86681 स्वानुभूत्यैव पश्याशु स एवासि सदोदितः |
86682 साशयं हृदयग्रन्थिं त्यज तत्त्वविदांवर ‖ १४ ‖
86683
86684 युक्तयः शास्त्राणि गुरुवचनानि च दिक्प्रदर्शनमात्रं तत्परिचयस्तु

86685 स्वानुभवेनैवेत्याशयेनाह - स्वानुभूत्येति। आशया
86686 देहादिवासनास्तत्सहितं हृदयग्रन्थिमहंकारतादात्म्याध्यासम्॥ १४॥
86687
86688 नात्मास्त्यनुमया राम न चाप्तवचनादिना।
86689 सर्वदा सर्वथा सर्वं स प्रत्यक्षोऽनुभूतितः॥ १५॥
86690
86691 ननु तं त्वौपनिषदं पुरुस्ऽं पृच्छामि इति
86692 श्रुतेर्धर्माधर्मादिवच्छ्रुतितद्दर्शितयुक्तिमात्रविश्वासादलौकिक आत्मास्तीति
86693 ज्ञायते स कथं स्वानुभववेद्यः स्यात्तत्राह - नेति। न
86694 धर्मादिवदत्यन्तपरोक्षात्मसद्भावं प्रतिपादयितुं श्रुत्यादयः
86695 प्रवृत्ताः किंतु सर्वानुभवसिद्धसत्ताकमात्मानं विवेचयितुमिति भावः॥
86696 १५॥
86697
86698 यदिदं स्पर्शनं स्पन्दं किंचिद्यत्संविदाद्यपि।
86699 तत्सर्वमात्मा भगवान्दृश्यदर्शनवर्जितः॥ १६॥
86700
86701 सर्वेषां स प्रत्यक्ष इति यदुक्तं तदुपपादयति - यदिदमिति।
86702 बाह्याभ्यन्तरविषयेषु अन्तःकरणवृत्तिस्पन्दनात्स्पन्दि यद्दर्शनं
86703 साक्षादर्थप्रथारूपमपरोक्षं प्रसिद्धं यच्च
86704 किंचिदनुमित्युपमितिशाब्दसंविदाद्यपि प्रसिद्धं तत्सर्वं दृश्यस्य
86705 विषयस्य दर्शनस्यान्तःकरणवृत्त्युपाधेश्च वर्जने भगवान्स्वप्रकाश
86706 आत्मैव नित्यापरोक्षः सर्वानुभवसिद्धः परिशिष्यत इत्यर्थः। तथाच श्रुतिः
86707 प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते इति॥ १६॥
86708
86709 न सन्नासन्नसौ देवो नाणुर्नापि महानसौ।
86710 नाप्येतयोर्दशोर्मध्यं स एवेदं च सर्वतः॥ १७॥
86711
86712 तस्य प्रत्यक्षपरोक्षवेद्यव्यक्ताव्यक्तोभयवैलक्षण्योक्त्या
86713 दृश्यदर्शननिर्मुक्ततामुपपादयति - न सन्नासन्निति। तस्मिन्
86714 जगद्बाधप्रदर्शनेनापि तदुपपादयति - स एवेति॥ १७॥
86715
86716 स एव चैवं वदति स च वक्तुं न युज्यते।
86717 न तदन्यदिदं तात पश्यात्मानमनामयम्॥ १८॥
86718
86719 एवं वागादिकर्मेन्द्रियप्रवृत्तिनिमित्ततया च तदव्यवहार्यं तं परिचीय
86720 वागादेस्तद्विषयस्य च तत्र बाधेन स एव परिशेष्य इत्याशयेनाह - स एवेति
86721 । इदं वागादि तद्व्यवहार्यं च॥ १८॥
86722
86723 नात्मायमयमप्यात्मा संज्ञाभेद इति स्वयम्।
86724 तेनैव सर्वगतया शक्त्या स्वात्मनि कल्पितः॥ १९॥
86725
86726 आत्मानात्मनामरूपविभागस्तेनैव स्वाज्ञानशक्त्या कल्पित इति
86727 बाध्यत्वोपपत्तिरित्याशयेनाह - नेति॥ १९॥
86728
86729 संस्थितः स हि सर्वत्र त्रिषु कालेषु भास्करः [भास्वरः इति
86730 पाठः]।
86731 सूक्ष्मत्वात्सुमहत्त्वाच्च केवलं न विभाव्यते॥ २०॥
86732
86733 नित्यापरोक्षस्वप्रकाशपूर्णस्वभावोऽपि सूक्ष्मत्वात्स्थूलासक्तबुद्धिभिः स न
86734 विभावयितुं शक्य इत्यर्थः॥ २०॥
86735
86736 सत्स्वनन्तपदार्थेषु जीवत्वेनाभिबिम्बति।

86737 आत्मा पुर्यष्टकादर्शे स्वभाववशतः स्वतः ॥ २१ ॥
86738
86739 स्थूलासक्तौ तु तस्य मोहात्पुर्यष्टकोपाधौ प्रतिबिम्बनेन
86740 जीवभावापत्तीर्निमित्तमित्याशयेनाह - सत्स्विति। सत्सु सर्गक्रमेणोत्पन्नेषु
86741 भोग्यभोगायतनाद्यनेकपदार्थेषु ॥ २१ ॥
86742
86743 पुर्यष्टकोदयादेव स्वयमात्मानुभूयते।
86744 सर्वदा सर्वसंस्थः खे घनास्पन्दादिवानिलः ॥ २२ ॥
86745
86746 अनुभूयते अहमित्यभिव्यक्तस्वरूपः क्रियते। घनेन मूर्तेन व्यजनादिना।
86747 आस्पन्दान्नोदनात् ॥ २२ ॥
86748
86749 चिदात्मा सर्वगो व्यापी न क्वचिन्नाम संस्थितः।
86750 यद्वत्सर्वपदार्थानां सत्ता तद्वन्महेश्वरः ॥ २३ ॥
86751
86752 नामेत्यवधारणे। क्वचिद्देहे एव संस्थित इति नेत्यर्थः ॥ २३ ॥
86753
86754 सति पुर्यष्टके तस्मिञ्जीवः स्फुरति नोपले।
86755 सति वायाविव रजः सति दीप इवेक्षणम् ॥ २४ ॥
86756
86757 परिच्छिन्नाहंतया स्फुरणे तु पुर्यष्टकं हेतुरित्याह - सतीति ॥ २४ ॥
86758
86759 इयं पुर्यष्टके स्वेच्छा स्वात्मन्येवात्मनि स्थिते।
86760 सति स्फुरत्यभ्युदिते भानाविव जनैषणा ॥ २५ ॥
86761
86762 पुर्यष्टके इयं प्रसिद्धा स्वेच्छाप्रीतिर्विचित्रभोगेच्छा च परमप्रेमास्पदे
86763 निरतिशयानन्दे स्वात्मनि स्थिते स्फुरति। यथा भानौ सूर्ये नभसि स्थिते सति
86764 सर्वजनानां तत्तत्क्रियाफलैषणा स्फुरति तद्वत्। आत्मनस्तु कामाय सर्वं
86765 प्रियं भवति इति श्रुतेरात्मैव सर्वव्यवहारदूरोऽपि
86766 प्रियाप्रियादिसर्वव्यवहारनिर्वाहक इत्यर्थः ॥ २५ ॥
86767
86768 यदि सूर्ये स्थिते व्योम्नि तादृशोचितसंस्थितिः।
86769 नश्यति व्यवहारोऽयं भास्करे तत्किमागतम् ॥ २६ ॥
86770
86771 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - यदीति। तादृशे तत्तदेषणाफले उचिता अनुरूपा
86772 स्थितिर्यस्य ॥ २६ ॥
86773
86774 यद्यात्मनि स्थिते देवे तत्सत्ता लब्धसंस्थितिः।
86775 देहो नाशमुपायाति तत्किं नष्टमिहात्मनि [नष्टमिहात्मन इति
86776 पाठः] ॥ २७ ॥
86777
86778 न जायते न म्रियते नादत्ते नाभिवाञ्छति।
86779 न मुक्तो न च बद्धोऽयमात्मा सर्वस्य सर्वदा ॥ २८ ॥
86780
86781 आत्मा तर्हि स्वतः कीदृशस्तमाह - नेति ॥ २८ ॥
86782
86783 आत्माप्रबोधाभ्युदिता निरात्मन्यात्मतां गता।
86784 सर्परज्जुभ्रमाकारा भ्रान्तिर्दुःखाय केवलम् ॥ २९ ॥
86785
86786 अत-एव तस्याज्ञानादेवानर्थभ्रान्तिरित्याह - आत्मेति ॥ २९ ॥
86787
86788 अनादित्वान्न जातोऽयमजातत्वान्न नश्यति।

86789 आत्मात्मव्यतिरिक्तं तु नाभिवाञ्छत्यसंभवात् ‖ ३० ‖
86790
86791 प्रबोधे तर्हि कीदृशस्तमाह - अजातत्वादिति ‖ ३० ‖
86792
86793 दिक्कालाद्यनवच्छेदान्न बद्धोऽयं कदाचन |
86794 बन्धाभावे क्व मुक्तिः स्यादमोक्षस्तेन संस्थितः ‖ ३१ ‖
86795
86796 एवंगुणविशिष्टोऽयमात्मा सर्वस्य राघव |
86797 अविचारवशान्मूढो लोकोऽयं परिरोदिति ‖ ३२ ‖
86798
86799 एवंगुणविशिष्ट इत्थंस्वभाव इति यावत् ‖ ३२ ‖
86800
86801 सम्यगालोकिताशेषपूर्वापरजगत्क्रमः |
86802 मा शोकं गच्छ सुमते मौर्ख्योपगतलोकवत् ‖ ३३ ‖
86803
86804 मौर्ख्येणोपगता ये लोका जनास्तद्वत् ‖ ३३ ‖
86805
86806 द्वे एव कलने त्यक्त्वा मोक्षबन्धात्मिके यथा |
86807 विदुषा व्यवहर्तव्यं यन्त्रणेवात्ममौनिना ‖ ३४ ‖
86808
86809 यथा पर्वतदेशे जलयन्त्रेण पेषणे प्रवृत्ते तत्संनिधिमात्रेण
86810 तत्कुर्वाणेनेव स्थितेन आत्मना स्वतस्तु मौनिना कामादिव्यापारशून्येन
86811 पुरुषेण स्थीयते तथा विदुषा देहादिना व्यवहर्तव्यमित्यर्थः ‖ ३४ ‖
86812
86813 न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले |
86814 मोक्षो हि चेतो विमलं सम्यग्ज्ञानविबोधितम् ‖ ३५ ‖
86815
86816 सम्यग्ज्ञानेन विबोधितं बोधात्ममात्रतां नीतम् ‖ ३५ ‖
86817
86818 सकलाशास्वसंसक्त्या यत्स्वयं चेतसः क्षयः |
86819 स मोक्षनाम्ना कथितस्तत्त्वज्ञैरात्मदर्शिभिः ‖ ३६ ‖
86820
86821 आशास्वाशास्यमानेषु विषयेष्वसंसक्त्या | स्वयं स्वपरिणामबोधवृत्त्या
86822 क्षयः ‖ ३६ ‖
86823
86824 यावत्प्रबोधो विमलो नोदितस्तावदेव सः |
86825 मौर्ख्याद्दीनतया राम भक्त्या मोक्षोभिवाञ्छ्यते ‖ ३७ ‖
86826
86827 दीनतया कार्पण्येन | भक्त्या नित्यप्राप्तेऽप्यप्राप्तिकल्पनया ‖ ३७ ‖
86828
86829 परं प्रबोधमासाद्य चित्ते चित्तत्त्वतां गते |
86830 दश मोक्षा न वाञ्छ्यन्ते किमुतैको हि मोक्षकः ‖ ३८ ‖
86831
86832 चित्तत्त्वतां पारमार्थिकचिन्मात्रताम् | स्वात्मव्यतिरिक्ता दशमोक्षाश्चेत्स्युस्तेऽपि
86833 न वाञ्छ्यन्ते किमुत एकोऽल्पो मोक्षो मोक्षको वाञ्छ्यते इत्यर्थः ‖ ३८ ‖
86834
86835 अयं मोक्षस्त्वयं बन्धः पेलवां कलनामिति |
86836 परित्यज्य महात्यागी स त्वमेव भवाभव ‖ ३९ ‖
86837
86838 हे अभव सः मोक्षस्त्वमेव भव ‖ ३९ ‖
86839
86840 परिगलितविकल्पनां प्रयातः

86841 सगरसुतौघनिखातमेखलाङ्कम् |
86842 अवनिवलयमन्तरस्तसङ्ग-
86843 श्चिरमनुपालय सर्वदोदितश्रीः || ४० ||
86844
86845 परिगलिता विकल्पना यत्र तथाविधां दशां प्रयातस्त्वं सगरसुतैर्निखाता
86846 मेखला समुद्रस्तदङ्कं तच्चिह्नितमवनिवलयं चिरमनुपालय |
86847 यतस्त्वमन्तः अस्तसङ्गस्ततस्ते राज्यादिपालनं न दोषायेत्यर्थः || ४० ||
86848
86849 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
86850 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे स्वात्मविचारो नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ||
86851 ७३ ||
86852
86853 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे स्वामविचारो
86854 नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः || ७३ ||
86855
86856
86857 चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४
86858
86859 श्रीवसिष्ठ उवाच |
86860
86861 लीलयाऽपश्यति वपुः कालेनात्मनि जायते |
86862 रम्यस्यापश्यतो वक्रं हृदि दौरूप्यधीरिव || १ ||
86863
86864 प्रमादासंसृतिभ्रान्तिः प्रबोधात्पूर्णता सदा |
86865 जीवन्मुक्तिगुणालिश्च विस्तरेणात्र वर्ण्यते || १ ||
86866
86867 अविचारवशान्मूढो लोकोऽयं परिरोदिति इति यदुक्तं तदादौ प्रपञ्चयति -
86868 लीलयेत्यादिना |
86869 प्रलयसुषुप्त्योरज्ञानावृतत्वान्निरतिशयानन्दरूपत्वात्परमप्रेमास्पदं
86870 स्वस्वरूपमपश्यति आत्मनि कामकर्मवासनापरिपाकक्रमप्राप्तेन
86871 सर्गजागरादिकालेन लीलया चिद्विलासेनैव वपुः
86872 सूक्ष्मस्थूलसमष्टिव्यष्टिशरीरं जायते | यथा रम्यस्य
86873 कान्तापुत्रादेर्वक्रमपश्यतो विरहिपुरुषस्य हृदि
86874 म्लानिकार्श्यादिदौरूप्यापादिका दौर्मनस्यधीर्निरन्तरं जायते तद्वदित्यर्थः
86875 || १ ||
86876
86877 तद्वशादियमायाता महती मेदुरोदरा |
86878 माया मदमहाशक्तिः सुरास्वादलवादिव || २ ||
86879
86880 तस्य देहद्वयस्य वशात्तदहंभावाध्यासेन तद्वशताप्राप्तेरियं
86881 निरतिशयानर्थरूपा माया मिथ्याभूतैव रागलोभमोहादिर्मदस्य
86882 महाशक्तिरायाता || २ ||
86883
86884 तयानया विकारिण्या तदतद्भावभूतया |
86885 इदं संपन्नमखिलं तापादिव मरौ पयः || ३ ||
86886
86887 तयानया रागादिशक्त्या |
86888 प्रवृत्तिभोगपुण्यपापवासनाद्यनर्थपरम्पराविकारवत्या | तस्य
86889 परमात्मनः अतद्भावोऽन्यथाभावस्तेन भूतया लब्धसत्तया || ३ ||
86890
86891 मनो बुद्धिरहंकारो वासनाश्चेन्द्रियाण्यपि |
86892 एवंकलितनामाङ्कैः स्फुरत्यात्माब्धिरम्बुभिः || ४ ||

86893
86894 एवं कलितानि नामान्यङ्कानि रूपाणि च यैस्तथाविधैः स्वस्वरूपाम्बुभिः ॥ ४
86895 ।।
86896
86897 चित्ताहंकारयोर्द्वित्वं वचस्यस्ति न वस्तुतः ।
86898 यच्चित्तं स ह्यहंकारो योऽहंकारो मनो हि तत् ॥ ५ ॥
86899
86900 अनर्थप्राप्तिप्रकारमुक्त्वा तदुच्छेदोपायं वक्तुं
86901 प्रथममर्थचेतनाच्चित्तं
86902 तन्मननान्मनस्तदध्यवसायाद्बुद्धिस्तदभिमानादहंकार इति
86903 एकमेवान्तःकरणमङ्कुरकाण्डमूलप्ररोहशाखादिप्ररोहक्रमेण वृक्ष्ऽ
86904 इव सर्वतः प्रसृतमवतिष्ठत इत्याह - चित्तेति द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥
86905
86906 व्यतिरिक्तं हिमाच्छौक्त्यमिति संकल्प्यते यथा ।
86907 मुधैव कल्प्यते भेदश्चित्ताहंकारयोस्तथा ॥ ६ ॥
86908
86909 मनोहंकारयोरन्तर्द्वयोरेकतरक्षये ।
86910 क्षीणे द्वे एव हि यथा पटशौक्लथे पटक्षये ॥ ७ ॥
86911
86912 ऐक्योक्तिफलमाह - मन इति ॥ ७ ॥
86913
86914 तुच्छां मोक्षधियं त्यक्त्वा बन्धबुद्धिं तथैषणाम् ।
86915 स्ववैराग्यविवेकाभ्यां केवलं क्षपयेन्मनः ॥ ८ ॥
86916
86917 इदानीं तदुच्छेदोपायमाह - तुच्छामिति ॥ ८ ॥
86918
86919 मोक्षो मेऽस्त्विति चिन्तान्तर्जाता चेदुत्थितं मनः ।
86920 मननोत्के मनस्युच्चैर्वपुर्दोषाय केवलम् ॥ ९ ॥
86921
86922 मोक्षेच्छा कुतस्त्याज्या तत्राह - मोक्ष इति । मनसि मननोत्के सति तदेव वपुः
86923 शरीराकारं भवति तच्च पुनर्बहिर्मुखतापादनाद्दोषायेत्यर्थः ॥ ९ ॥
86924
86925 आत्मन्यतीते सर्वस्मात्सर्वभूतेऽथवा तते ।
86926 को बन्धः कश्च वा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु ॥ १० ॥
86927
86928 परिच्छिन्नवपुर्भाव एवास्य दोषो न शुद्धात्मभावो जगदात्मभावो
86929 वेत्याशयेनाह - आत्मनीति । तस्मात्परिच्छेदमननमेव निर्मूलं
86930 कुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥
86931
86932 वायुः स्पन्दनधर्मत्वाद्यदा चलति देहके ।
86933 तदा स्फुरति हस्ताङ्गरसनापल्लवावली ॥ ११ ॥
86934
86935 प्राणादिवाय्वधीनचलनादिधर्मकदेहादिवैलक्षण्यमात्मनो दर्शयति -
86936 वायुरित्यादिना । स्फुरति संचलति ॥ ११ ॥
86937
86938 पादपे पल्लवश्रेणीं चालयत्यनिलो यथा ।
86939 तथैवाङ्गावलीं वायुर्देहे संचालयत्यलम् ॥ १२ ॥
86940
86941 चित्सर्वव्यापिनी सूक्ष्मा न चला नैव चाल्यते ।
86942 न स्वतः स्पन्दमायाति देवाचल इवानिलैः ॥ १३ ॥
86943
86944 देवाचलो मेरुः ॥ १३ ॥

86945
86946 प्रतिबिम्बितसर्वार्था केवलं स्वात्मनि स्थिता ।
86947 प्रकाशयति बोधेन जगन्तीमानि दीपवत् ॥ १४ ॥
86948
86949 नन्वस्तु शुद्धात्मभावे एवं सर्वात्मभावे तु
86950 शाखाचलनाद्वृक्षस्येवात्मनश्चलनं दुर्वारमिति चेत्तत्राह -
86951 प्रतिबिम्बितेति । तथाच चलदनेकप्रतिबिम्बात्मभावापन्नापि स्फटिकशिला यथा
86952 कूटस्था तथा आत्मापीति भावः ॥ १४ ॥
86953
86954 तत्र कोऽयं मुधा मोहो भवतामतिदुःखदः ।
86955 अयं सोऽहं ममाङ्गानि ममेदं चेति दुर्धियाम् ॥ १५ ॥
86956
86957 तत्रैवमत्यन्तवैधर्म्ये सति अयं देहः स प्रसिद्धोऽहम् । इदं बाह्यं
86958 स्त्रीपुत्रादि च मम इति मोहः । भवतामिति रामेतरजनान्प्रत्युक्तिः । दुस्थिता
86959 धीर्येषाम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः इति
86960 ध्यायत्यर्थं प्रति दुरः अगतित्वात् गैकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते
86961 इत्युक्तेर्न यण् ॥ १५ ॥
86962
86963 इति कल्लोलहतया दृशा नित्यमनित्यया ।
86964 ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वक्रिया समुपलभ्यते ॥ १६ ॥
86965
86966 एवमत्यन्तवैधर्म्येऽपि देहे ज्ञत्वादय आत्मनि कर्तृत्वादयश्च
86967 विरुद्धधर्मा अविद्याकल्लोलरागाद्युपहतया
86968 देहादितादात्म्यसंसर्गाध्यासप्रयुक्तत्वादनित्यया
86969 भ्रान्तिदृशैवोपलभ्यन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥
86970
86971 तत्रायमहमागन्ता भोक्ता कर्तेति जायते ।
86972 मुधैवाज्ञाततापोत्था मृगतृष्णेव वासना ॥ १७ ॥
86973
86974 उपलब्ध्यनुसारेणैवोत्तरोत्तरभ्रान्तिबीजभूता वासनापि जायत इत्याह -
86975 तत्रेति । अज्ञातः तूलाज्ञानावृतस्तापो मरुदातपस्तदुत्था ॥ १७ ॥
86976
86977 अज्ञतैषा मनोमत्तमृगं विषयतर्षुलम् ।
86978 असत्यैव हि सत्येव मृगतृष्णेव कर्षति ॥ १८ ॥
86979
86980 विज्ञाता सत्यरूपाङ्ग नाशं याति पलायते ।
86981 विप्रमध्यात्परिज्ञाता यथा चाण्डालकन्यका ॥ १९ ॥
86982
86983 अविद्या संपरिज्ञाता न चैनं [एनं मनोमृगम्] परिकर्षति ।
86984 मृगतृष्णा परिज्ञाता तर्षुलं नावकर्षति ॥ २० ॥
86985
86986 परमार्थावबोधेन समूलं राम वासना ।
86987 दीपेनेवान्धकारश्रीर्गलत्यालोक एति च ॥ २१ ॥
86988
86989 आलोकः अपरिच्छिन्नात्मप्रकाशः । एति आविर्भवति ॥ २१ ॥
86990
86991 नास्त्यविद्येति संजाते निश्चये शास्त्रयुक्तितः ।
86992 गलत्यविद्या तापेन तुषारकणिका यथा ॥ २२ ॥
86993
86994 देहस्यास्य जडस्यार्थे किं भोगैरितिनिश्चयः ।
86995 भिनत्त्याशामलं ज्ञाता पञ्जरं केसरी यथा ॥ २३ ॥
86996

86997 इतिनिश्चय इति बहुव्रीहिः | ज्ञाता तत्त्वज्ञः | आशाप्रयोजकं मलमज्ञानं
86998 भिनत्ति || २३ ||
86999
87000 आशापरिकरे राम नूनं परिहृते हृदा |
87001 पुमानागतसौन्दर्यो ह्लादमायाति चन्द्रवत् || २४ ||
87002
87003 आशायाः परिकरे परिवारभूते देहाभिमानादौ || २४ ||
87004
87005 परां शीतलतामेति वृष्टिधौत इवाचलः |
87006 निर्वृतिं परमां धत्ते प्राप्तराज्य इवाधमः || २५ ||
87007
87008 अधमो दरिद्रः || २५ ||
87009
87010 शोभते परया लक्ष्म्या शरदीव नभस्तलम् |
87011 आत्मन्येव न मात्युच्चैः कल्पस्यान्त इवार्णवः || २६ ||
87012
87013 न माति न संमितो भवति | न परिच्छिद्यत इति यावत् || २६ ||
87014
87015 भवत्यपेतसंरम्भो वृष्टिमूक इवाम्बुदः |
87016 तिष्ठत्यात्मनि संवेत्ता प्रशान्त इव वारिधिः || २७ ||
87017
87018 अपेतसंरम्भस्त्यक्तदुरभिनिवेशः | वर्षासु वृष्ट्या शरदि मूको
87019 गर्जनादिशून्यः || २७ ||
87020
87021 परं धैर्यमुपादत्ते स्थैर्यं मेरुरिवाचलः |
87022 राजते स्वच्छया लक्ष्म्या शान्तेन्धन इवानलः || २८ ||
87023
87024 धैर्यं विषयैरप्रधृष्यताम् | स्थैर्यं भयस्थानैरप्रकम्प्यताम् || २८ ||
87025
87026 भवत्यात्मनि निर्वाणः प्रशान्त इव दीपकः |
87027 तृप्तिमायाति परमां नरः पीतामृतो यथा || २९ ||
87028
87029 अन्तर्दीपो घट इव मध्यज्वाल इवानलः |
87030 स्फुरद्दीप्तिर्मणिरिव प्रयात्यन्तः प्रकाशताम् || ३० ||
87031
87032 सर्वात्मकं सर्वगतं सर्वेशं सर्वनायकम् |
87033 सर्वाकारं निराकारं स्वमात्मानं प्रपश्यति || ३१ ||
87034
87035 व्यवहारे सर्वाकारं परमार्थतो निराकारम् || ३१ ||
87036
87037 हसत्यलमतीतास्ताः [अतीताः स्वाः इत्यपि क्वचित्] पेलवा दिवसावलीः |
87038 यासु स्मरशरश्रेणीचपलं चित्तमास्थितम् || ३२ ||
87039
87040 सङ्गरङ्गविनिष्क्रान्तः शान्तमानमनोज्वरः |
87041 अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णः पावनमानसः || ३३ ||
87042
87043 विषयिजनसङ्गाद्विषयानुरञ्जनाच्च विनिष्क्रान्तः || ३३ ||
87044
87045 निर्मृष्टकामपङ्काङ्कश्छिन्नबन्धनिजभ्रमः |
87046 द्वन्द्वदोषभयोन्मुक्तस्तीर्णसंसारसागरः || ३४ ||
87047
87048 शीतोष्णसुखदुःखादयो द्वन्द्वदोषाः || ३४ ||

87049
87050 प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्लब्धालभ्यपरास्पदः |
87051 अनिवृत्तिपदं प्राप्तो मनसा कर्मणा गिरा || ३५ ||
87052
87053 अनिवृत्तिपुनरावृत्तिशून्यं पदं साम्राज्यम् | मनसेत्यादेरुत्तरत्रान्वयः ||
87054 ३५ ||
87055
87056 सर्वाभिवाञ्छितारम्भो न किंचिदपि वाञ्छति |
87057 सर्वानुमोदितानन्दो न किंचिदनुमोदते || ३६ ||
87058
87059 सर्वैर्जनैरुपादेयतया अभिवाञ्छित आरम्भश्चारित्र्यं यस्य |
87060 आनन्दश्चारित्र्यफलम् || ३६ ||
87061
87062 न ददाति न चादत्ते न स्तौति न च निन्दति |
87063 नास्तमेति न चोदेति न तुष्यति न शोचति || ३७ ||
87064
87065 अस्तं स्वरूपतिरोधानं नैति नोदेति | उदयं पुनः स्वरूपाविर्भावं च नैति
87066 सकृद्विभातत्वादित्यर्थः || ३७ ||
87067
87068 सर्वारम्भपरित्यागी सर्वोपाधिविवर्जितः |
87069 सर्वाशासंपरित्यागी जीवन्मुक्त इति स्मृतः || ३८ ||
87070
87071 सर्वैषणाः परित्यज्य चेतसा भव मौनवान् |
87072 धारा निरवशेषेण यथा त्यक्त्वा पयोधरः || ३९ ||
87073
87074 रामं प्रति तल्लक्षणानि शिक्षयति - सर्वैषणा इत्यादिना | निरवशेषेण
87075 निःशेषतया धाराः जलानि त्यक्त्वा पयोधरो यथा भवति तथेत्यर्थः || ३९ ||
87076
87077 न तथा सुखयत्यङ्ग संलग्ना वरवर्णिनी |
87078 यथा सुखयति स्वान्तमिन्दुशीता निराशता || ४० ||
87079
87080 एषणात्यागमेव प्रशंसति - न तथेत्यादिना || ४० ||
87081
87082 न तथेन्दुः सुखयति कण्ठलग्नोऽपि राघव |
87083 नैराश्यं सुखयत्यन्तर्यथा सकलशीतलम् || ४१ ||
87084
87085 सकलं जगच्छीतलं यस्मात्तत्सकलशीतलम् || ४१ ||
87086
87087 पुष्पपूर्णनवलतो न तथा राजते मधुः |
87088 यथोदारमतिर्मौनी नैराश्यसममानसः || ४२ ||
87089
87090 न हिमाद्रेर्न मुक्ताभ्यो न रम्भाभ्यो न चन्दनात् |
87091 न च चन्द्रमसः शैत्यं नैराश्याद्यदवाप्यते || ४३ ||
87092
87093 अपि राज्यादपि स्वर्गादपीन्दोरपि माधवात् |
87094 अपि कान्तासमासङ्गान्नैराश्यं परमं सुखम् || ४४ ||
87095
87096 तृणवन्नोपकुर्वन्ति यत्र त्रिभुवनश्रियः |
87097 सा परा निर्वृतिः साधो नैराश्यादुपलभ्यते || ४५ ||
87098
87099 आपत्करञ्जपरशुं पराया निर्वृतेः पदम् |
87100 पुष्पगुच्छं शमतरोरालम्बस्व निराशताम् || ४६ ||

87101
87102 गोष्पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराशाः समुद्रिकाः |
87103 तृणं त्रिभुवनं राम नैराश्यालंकृताकृतेः || ४७ ||
87104
87105 स्थाणुश्छिन्नावशिष्टतरुः | आशा दिशः | समुद्रिकाः क्षुद्रसंपुटिकाः || ४७
87106 | |
87107
87108 दानादानसमाहारविहारविभवादिकाः |
87109 क्रिया जगति हस्यन्ते निराशैः पुरुषोत्तमैः || ४८ ||
87110
87111 दानं लौकिकं शास्त्रीयं च | आदानं धनादेः स्वीकारः | समाहारः
87112 संग्रहेण कोशाद्युपचयः | विहारो धनव्ययेन पुत्रक्रीडनम् | विभवा
87113 वस्त्रालंकारान्नपानादिसंभारसंपत्तयस्तदादिकाः | हस्यन्ते
87114 वह्वायासतुच्छफलानर्थबीजस्य मूढैरन्यथाभिमतत्वेन हासयोग्यत्वादिति
87115 भावः || ४८ ||
87116
87117 पदं यस्य न बध्नाति कदाचित्कलना हृदि |
87118 तृणीकृतत्रिभुवनः केनासाधुपमीयते || ४९ ||
87119
87120 कलना आशा || ४९ ||
87121
87122 इदमेवास्त्विदं मास्तु ममेति हृदि रञ्जना |
87123 न यस्यास्ति तमात्मेशं तोलयन्ति कथं जनाः || ५० ||
87124
87125 आत्मनो मनस ईशं स्वाधीनचित्तम् | आत्मा स्वयमेवेशः सर्वेश्वरस्तं वा ||
87126 ५० ||
87127
87128 सर्वसंकटपर्यन्तमसंकटमलं सुखम् |
87129 सौभाग्यं परमं बुद्धेर्नैराश्यमवलम्ब्यताम् || ५१ ||
87130
87131 पर्यन्तं पारम् | बुद्धेः परमं सौभाग्यं सार्थक्यम् || ५१ ||
87132
87133 नाशास्तेनत्वमाशानां विद्धि मिथ्याभ्रमं जगत् |
87134 वहद्रथस्थदिक्चक्रपरावर्तवदुत्थितम् || ५२ ||
87135
87136 हे राम ते तव आशा न सन्ति | त्वं च आशानां संबन्धी नासि | अतो
87137 वैराग्यादिसाधनसंपत्त्या मुख्याधिकारित्वात्तत्त्वज्ञानसंपत्त्या जगत् वहति
87138 धावति रथे स्थितस्य पुंस उभयपार्श्वदिशोर्भ्रान्त्या
87139 तरुगुल्मादेश्चक्राकारपरावर्तवन्मिथ्याभ्रममात्रं विद्धित्यर्थः | अथवा
87140 न आशाऽवलम्ब्यताम् | आशानां स्तेनत्वं
87141 विवेकविज्ञानापहारेणात्मसुखविभ्रंशकत्वमेव | जागतं हि सुखं
87142 मूढैराशासहस्रैराशास्यते | जगत्तु मिथयभ्रमं वहति रथे
87143 स्थितयोश्चक्रयोरूर्ध्वाधोदिक्षु परावर्तो यद्वन्नेम्यवलम्बिपिपीलिकादेः
87144 पतनपेषणाद्यनर्थहेतुस्तद्वत्स्वावलम्बिनां
87145 जननमरणाद्यनर्थार्थमेवोत्थितं विद्धित्यर्थः | अथवा ननु
87146 उत्कृष्टसुखाशया
87147 निकृष्टसुखाशाप्रमोषदर्शनात्पूर्वपूर्वाशाप्रमोषार्थमाशान्तरो##-
87148 - नेति | उत्कृष्टाशानां निकृष्टास्तेनत्वं अभिप्रेत्य नैराश्यं
87149 मयोक्तमिति न विद्धि | यतो जगन्मिथ्यावस्तुष्वेव आशापरम्पराजननेन
87150 भ्रमयति तथाविधम् | उत्कर्षनिरूपकापकर्षस्यैवाप्रसिद्धेः | यतो
87151 वहद्रथस्थस्य दिक्चक्रेषु पर्यायेण परावर्तो भ्रमणं वहद्रथवेगेन
87152 दिङ्मोहो वा तद्वदुत्थितं तदित्यर्थः | अथवा न आशास्तेनत्वमाशानाम् | वित् हि

87153 इति च्छेदः। वित् आत्मवेत्ता किंचिदपि नाशास्ते न वाञ्छति। हि
87154 यस्माज्जगन्मिथ्याभ्रमम्। नाशास्यं पुरुषार्थरूपं जगत्यस्ति अतस्त्वं
87155 आशानां संबन्धी न भवेत्यर्थः। शेषं प्राग्वत्॥ ५२॥
87156
87157 किं मुह्यसि महाबाहो मूर्खवद्बोधितोऽपि सन्।
87158 ममेदं तदयं सोऽहमित्युद्भ्रान्तेन चेतसा॥ ५३॥
87159
87160 आत्यन्तिकनैराश्योपायमन्विष्य तददर्शनान्मुह्यमानमिव राममुपलक्ष्य
87161 देहादावहंममतात्याग एव प्रागुक्तस्तदुपाय इत्याग्रहेण स्मारयन्नाह ##-
87162 पूर्वोत्तरकालप्रसिद्धः अयं वर्तमानकाले प्रत्यक्ष अहमेवेति किं
87163 मुह्यसीत्यर्थः॥ ५३॥
87164
87165 आत्मैवेदं जगत्सर्वं नानातेह न विद्यते।
87166 एकरूपं जगज्ज्ञात्वा धीरैर्नाम न खिद्यते॥ ५४॥
87167
87168 अस्त्वेवं तथापि कथमाशाखेदनिवृत्तिस्तत्राह - आत्मैवेति॥ ५४॥
87169
87170 यथाभूतपदार्थौघदर्शनादेव राघव।
87171 परमाश्वासनं बुद्धेर्नैराश्यमधिगच्छति॥ ५५॥
87172
87173 यथाभूतानां यथार्थात्मभूतानां पदार्थौघानां दर्शनात्॥ ५५॥
87174
87175 भावाभावविसंवादमुक्तमाद्यन्तयोः स्थितम्।
87176 यद्रूपं तत्समालम्ब्य पदार्थानां स्थितिं कुरु॥ ५६॥
87177
87178 कीदृशं तर्हि सर्वपदार्थानां यथार्थरूपं तदाह - भावेति।
87179 विसंवादो विकल्पः॥ ५६॥
87180
87181 वैराग्यवीरमनसो मायेयमतिमोहिनी।
87182 पलाय्य याति संसारी मृगी केसरिणो यथा॥ ५७॥
87183
87184 सर्वविकल्पपरित्यागलक्षणमहावैराग्येण वीरं मनो यस्य तस्मात्॥ ५७॥
87185
87186 कान्तामुद्दाममदनां लोलां वनलतामिव।
87187 जर्जरोपलपाञ्चालीसमां पश्यति धीरधीः॥ ५८॥
87188
87189 एवं कामादिदोषा अपि पलायन्त इत्याशयेनाह - कान्तामिति। जर्जरा या
87190 उपलपाञ्चाली पाषाणप्रतिमा तत्समाम्॥ ५८॥
87191
87192 भोगा नानन्दयन्त्यन्तः खेदयन्ति न चापदः।
87193 दृश्यश्रियो हरन्त्यङ्ग नतमद्रिमिवानिलाः॥ ५९॥
87194
87195 हरन्ति धैर्यात्प्रच्यावयन्ति। अङ्गेति संबोधने॥ ५९॥
87196
87197 रक्तबालाङ्गनस्यापि ज्ञस्योदारधिया मुनेः।
87198 कणशः पांसुतां यान्ति मनसः स्मरसायकाः॥ ६०॥
87199
87200 रक्ता अनुरक्ता बालाङ्गना यस्मिंस्तथाविधस्यापि॥ ६०॥
87201
87202 रागद्वेषैः स्वरूपज्ञो नावशः परिकृष्यते।
87203 स्पन्द एवास्य नैताभ्यां किमुताक्रमणं भवेत्॥ ६१॥
87204

87205 स्वरूपमात्मतत्त्वं तज्ज्ञः ॥ ६१ ॥
87206
87207 समदृष्टलतालोलवनितोऽद्रिशिलाकृतिः ।
87208 रमते नैष भोगेषु पान्थो मरुमहीष्विव ॥ ६२ ॥
87209
87210 समं तुल्यरूपं यथा स्यात्तथा दृष्टे लता च लोलवनिता च येन । अत##-
87211
87212 अयत्नोपनतं सर्वं लीलयाऽसक्तमानसः ।
87213 भुङ्क्ते भोगभरं प्राज्ञस्त्वालोकमिव लोचनम् ॥ ६३ ॥
87214
87215 तर्हि किमाहाराद्यपि त्यजति तत्राह - अयत्नेति । सर्वमनिषिद्धान्नपानादि ।
87216 लीलया देहधारणमात्रनुकूलचेष्टया । असक्तमानसत्वे लोचनदृष्टान्तः ॥ ६३
87217 । ।
87218
87219 काकतालीयवत्प्राप्ता भोगाली ललनादिका ।
87220 स्वादिताप्यङ्ग धीरस्य न दुःखाय न तुष्टये ॥ ६४ ॥
87221
87222 गृहस्थस्य तत्त्वविदः स्वललनादिभोगास्वादेऽपि न
87223 कश्चिद्रागिवदतिशयभ्रमोऽस्तीत्याह - काकेति ॥ ६४ ॥
87224
87225 सम्यग्दृष्टपथं तज्ज्ञं सुखदुःखमती मनाक् ।
87226 द्वे वीच्याविव शैलेन्द्रं क्षोभं नेतुं न शक्नुतः ॥ ६५ ॥
87227
87228 सम्यक् दृष्टः परिचितः पन्थाः प्रत्यग्दृष्टिमार्गो येन तम् ।
87229 ऋक्पूरब्धूःपथाम् - इति अप्रत्यये भस्य टेर्लोपः । शैलेन्द्रं मन्दरम् ॥
87230 ६५ ॥
87231
87232 हेलयालोकयन्भोगान्मृदुर्दान्तो गतज्वरः ।
87233 स्वमेव पदमालम्ब्य सर्वभूतान्तरस्थितम् ॥ ६६ ॥
87234
87235 हेलया अवहेलनया । असत्यताबुद्ध्येत्यर्थः । आलोकयन् स्वमात्मपदमेवालम्ब्य
87236 तिष्ठतीति शेषः ॥ ६६ ॥
87237
87238 ज्ञस्तिष्ठति गतव्यग्रो व्यग्रेणापि समन्वितः ।
87239 जगन्ति जनयन्नेव ब्रह्मेवात्मपरायणः ॥ ६७ ॥
87240
87241 व्यग्रेण तत्तत्कालोचितक्रियाव्यापृतेनापि देहेन्द्रियादिना समन्वितो ज्ञस्तत्त्ववित्
87242 गतव्यग्रो निर्विक्षेप एव तिष्ठति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इव ॥ ६७ ॥
87243
87244 आपतत्सु यथाकालं यथादेशं यथाक्रमम् ।
87245 सुखदुःखेषु न क्षोभमेति भूभृदृतुष्विव ॥ ६८ ॥
87246
87247 भूभृत् पर्वतः । ऋतुषु वसन्तादिषु ॥ ६८ ॥
87248
87249 मज्जतोऽपि बहुज्ञस्य राम कर्मेन्द्रियभ्रमैः ।
87250 असक्तमनसो नित्यं न किंचिदपि मज्जति ॥ ६९ ॥
87251
87252 कर्मेन्द्रियाणां वागादीनां भ्रमैर्व्यापारैर्विषयेषु मज्जतोऽपि ॥ ६९ ॥
87253
87254 कलङ्क्यन्तः कलङ्केन प्रोच्यते हेम नान्यथा ।
87255 भावासक्त्या समासक्त उक्तो जन्तुर्हि नान्यथा ॥ ७० ॥
87256

87257 अन्तर्दोषसङ्गस्यैव दूषकत्वं न बहिःसङ्गस्येत्यत्र दृष्टान्तमाह -
87258 कलङ्कीति। हेम अन्तःकलङ्केनैव कलङ्कि उच्यते अन्यथा बहिः पङ्कादिलेपेन
87259 तथा नोच्यते तद्वदित्यर्थः॥ ७०॥
87260
87261 शरीराद्व्यतिरिक्तं ज्ञं पश्यतः प्रविवेकिनः।
87262 विकर्तिताङ्गकस्यपि न किंचित्प्रविकर्तितम्॥ ७१॥
87263
87264 अन्तःसङ्गत्यागे देहदुःखादेरपि न प्रसक्तिरित्याह - शरीरादिति॥ ७१॥
87265
87266 सकृत्प्रभातं विमलं यज्ज्ञातं ज्ञातमेव तत्।
87267 नहि बन्धुः परिज्ञातः पुनरज्ञाततां व्रजेत्॥ ७२॥
87268
87269 देहातिरिक्तात्मविस्मरणे तर्हि पुनर्दुःखं स्यात्तत्राह - सकृदिति। न
87270 विस्मरणप्रसक्तिरित्यर्थः॥ ७२॥
87271
87272 सर्पभ्रान्तौ निवृत्तायां न रज्ज्वां सर्पभावना।
87273 पुनरेति यथा प्रावृण्नदी गिरितटाच्च्युता॥ ७३॥
87274
87275 विस्मरणाप्रसक्तौ सदृष्टान्तोपपत्तिकं कारणमाह - सर्पेत्यादिना॥ ७३
87276 ।।
87277
87278 न हेम तापशुद्धाङ्गं स्वभावमलमागतम्।
87279 कर्दमे मग्नमपि सत्समादत्ते मलं पुनः॥ ७४॥
87280
87281 अलमत्यन्तं स्वभावं हेममात्रतामागतं प्राप्तम्॥ ७४॥
87282
87283 क्षीणे स्वहृदयग्रन्थौ न बन्धोऽस्ति पुनर्गुणैः।
87284 यत्नेनापि पुनर्बद्धं केन वृन्ते च्युतं फलम्॥ ७५॥
87285
87286 वृक्षस्थवृन्ताच्च्युतं फलं पुनर्वृन्ते केन समर्थेनापि महतापि
87287 प्रयत्नेन पूर्ववद्बद्धम्। केनचिदित्यर्थः॥ ७५॥
87288
87289 अवच्छेदविचाराभ्यामभितः खण्डशो गतम्।
87290 पाषाणं च मणिं चैव संधातुं कस्य शक्तता॥ ७६॥
87291
87292 यथा पाषाणान्तर्गतं मणिं पाषाणच्छेदनेन मणितत्त्वविचारेण च
87293 अभितः अमण्यंशखण्डनतो गतं प्राप्तं पुनः पूर्ववत्तं पाषाणं
87294 मणिं च संधातुं कस्याभाग्यस्य शक्ततास्तीत्यर्थः॥ ७६॥
87295
87296 विज्ञातायामविद्यायां कः पुनः परिमज्जति।
87297 परिज्ञाय श्वपाकानां यात्रां कः प्रेक्षते द्विजः॥ ७७॥
87298
87299 यात्रां उत्सवसमाजगमनम्॥ ७७॥
87300
87301 शुद्धाम्भसि यथा क्षीरधीर्विचारान्निवर्तते।
87302 संसारवासना तद्वद्धीविचारान्निवर्तते॥ ७८॥
87303
87304 क्षीरधीर्दुग्धभ्रान्तिः। धीविचाराद्धीस्थात्मदर्शनात्॥ ७८॥
87305
87306 मध्वम्बुशङ्कया तावद्विप्रवर्यैः प्रपीयते।
87307 यावन्नात्र परिज्ञातं परिज्ञातं प्रहीयते॥ ७९॥
87308

87309 मधु मद्यम्। अम्बुशङ्कया जलभ्रान्त्या॥ ७८॥
87310
87311 रूपलावण्ययुक्तापि चित्रकान्तेव कामिनी।
87312 द्रव्यमात्रसमारम्भात्तत्त्वविद्भिर्विलोक्यते॥ ८०॥
87313
87314 चित्रलिखिता कान्ता स्त्रीप्रतिमेव॥ ८०॥
87315
87316 यथा मषीकुसुम्भादि स्त्रियाश्चित्रे तथैव हि।
87317 जीवत्या अपि केशोष्ठं कस्तां परि किल ग्रहः॥ ८१॥
87318
87319 यथा चित्रे स्त्रिया मषीकुसुम्भादिरङ्गभेदाः पञ्चभूतमात्रं तथा
87320 जीवत्याः केशोष्ठाद्यपीति तत्त्वतः स्त्र्यादिविषयो यथा
87321 अनुभूयमानाद्रूपात्तत्त्वतोऽन्यथैव वर्तते तथा स्वात्मानुभवोऽपि
87322 परमप्रेमास्पदत्वेन प्रसिद्धादानन्दरूपादन्यथैव किं न स्यादिति
87323 चेत्तत्राह - अनुभूत इति। यथा गुडस्य स्वादुर्मधुरसोऽनुभूतस्य गुडस्य
87324 अनुभवकारणस्य जिह्वादेरनुभवितुर्देवदत्तादेर्वा
87325 दाहविकर्तनादियत्नशतैरपि नासौ माधुर्यानुभवः किंतु तिक्ताद्यनुभव
87326 इत्यन्यथाकर्तुं न शक्यते आत्मनस्तात्त्विकानन्दानुभवोऽपि तथैवेत्यर्थः॥ ८२
87327 ।।
87328
87329 अनुभूतो गुडः स्वादुरपि दाहविकर्तनैः।
87330 न शक्यतेऽन्यथाकर्तुं तत्त्वालोकस्तथात्मनः॥ ८२॥
87331
87332 यदा सकृदप्यनुभूतो नान्यथाकर्तु शक्यस्तदा तदैकव्यसनितया
87333 सदैवानुभूयमानस्तु सुतरामित्याशयेनाह - परव्यसनिनीत्यादिना॥ ८३॥
87334
87335 परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि।
87336 तदेवास्वदयत्यन्तः परसङ्गरसायनम्॥ ८३॥
87337
87338 एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः।
87339 न शक्यते चालयितुं देवैरपि सवासवैः॥ ८४॥
87340
87341 परव्यसनिनी नारी केन भर्त्रा बलीयसा।
87342 विस्मारिता स्वसंकल्पकान्तसङ्गमहोत्सवम्॥ ८५॥
87343
87344 जगत्समरसानन्दचिदालोकावलम्बनम्।
87345 केन विस्मार्यते बुद्धिस्तत्त्वज्ञस्य महात्मनः॥ ८६॥
87346
87347 जगत्पदेन जागताः सर्वे विषयानन्दभेदा लक्ष्यन्ते। ते सर्वे नानापुष्परसा
87348 मधुभाव इव यत्र समरसा भवन्ति तादृशस्वात्मानन्दचिदालोकस्य
87349 अवलम्बनं निरन्तरास्वादधारां प्राप्ता तत्त्वज्ञस्य बुद्धिः केन
87350 विस्मारयितुं शक्यत इत्यर्थः। तथाचोक्तं शिवधर्मोत्तरे -
87351 ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत्। विहाय सर्वकार्याणि मनस्तत्रैव
87352 धावति॥ इति॥ ८६॥
87353
87354 समग्रसुखदुःखाढ्यं व्यवहारमखण्डितम्।
87355 कुर्वन्कुलजनायत्तो भर्तृश्वशुरखेदितः॥ ८७॥
87356
87357 व्यवहारं गृहकर्म अखण्डितं सदा कुर्वन् भर्त्रा श्वशुराभ्यां च
87358 खेदितः पीडितोऽपि परव्यसनवान्वधूलोक इति परेणान्वयः॥ ८७॥
87359
87360 यथा संकल्पकान्तेन भवत्यानन्दमन्थरः।

वधूलोको व्यसनवान्दुःखवृन्दैर्न बाध्यते ॥ ८८ ॥

तथा विगलिताविद्यो व्यवहारपरोऽप्यलम् ।
सम्यग्दृष्टिः सदाचारो मुदमेत्यन्तरात्मना ॥ ८९ ॥

छिद्यते न निकृत्ताङ्गो गलदश्रुर्न रोदिति ।
दह्यते न प्रदग्धोऽपि नष्टोऽपि न विनश्यति ॥ ९० ॥

तत्रापि सप्तमभूमिकामारूढस्य स्थैर्यातिशयमाह - छिद्यत इति ।
नष्टः विनष्टदेहोऽपि ॥ ९० ॥

व्यपगतसुखदुःखसंनिपातो
विधिविधुरेष्वपि संकटेष्वचित्तः ।
विलसतु सदने पुरोत्तमे वा
विततगिरौ विपिने तपोवने वा ॥ ९१ ॥

अचित्तो मनोनाशपर्यन्तभूमिकाप्रतिष्ठितः पुरुषधौरेयो विधिना
प्राक्तनप्रारब्धफलेन कर्मणा विधुरेषु भोगशून्येषु दारिद्र्यादिषु
माण्डव्यवच्छूलाधिरोहणादिसंकटेषु वा पुरोत्तमे सदने वा विततगिरौ
विपिने तपोवने वा निवसतु तथापि सदा व्यपगतसुखदुःखसंनिपात एवास्ते न
मनागपि सांसरिकैर्हर्षशोकैः स्पृश्यत इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वैराग्योपदेशो नाम चतुःसप्ततितमः
सर्गः ॥ ७४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
वैराग्योपदेशो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ७५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

जनकः संस्थितो राज्ये व्यवहारपरोऽपि सन् ।
विगतज्वर एवान्तरनाकुलमतिः सदा ॥ १ ॥

महत्स्वप्यधिकारेषु हर्षशोकाद्यसङ्गिनः ।
इहोक्ता बहवो मुक्ता देवासुरनरादयः ॥ १ ॥

जनको वैदेहः ॥ १ ॥

पितामहो दिलीपस्ते सर्वारम्भपरोऽप्यलम् ।
वीतरागतयैवान्तर्बुभुजे भेदिनीं चिरम् ॥ २ ॥

निरञ्जनतया बुद्धो जनतां पालयंश्चिरम् ।
जीवन्मुक्ताकृतिर्नित्यं मनू राज्यमपालयत् ॥ ३ ॥

निरञ्जनतया रागादिकालुष्यरहिततया । बुद्धः प्रबुद्धो मनुः ॥ ३ ॥

विचित्रबलयुद्धेषु व्यवहारेषु भूरिषु ।
मान्धाता सुचिरं तिष्ठन्प्राप्तवान्वै परं पदम् ॥ ४ ॥

87413
87414 विचित्राणि बलानि सैन्यानि बाहुबलानि च येषु तथाविधेषु युद्धेषु ॥ ४ ॥
87415
87416 बलिः पातालपीठस्थः कुर्वन्सदिव संस्थितिम् ।
87417 सदा त्यागी सदाऽसक्तो जीवन्मुक्त इति स्थितः ॥ ५ ॥
87418
87419 सत् यथार्थमिव संस्थितिं व्यवहारम् । दिवसस्थितिम् इति पाठे सः दिवसानां
87420 पातालनिवासाय हरिणा नियमितानां स्थितिं पालनम् ॥ ५ ॥
87421
87422 नमुचिर्दानवाधीशोओ देवद्वन्द्वपरः सदा ।
87423 नानाचारविचारेषु क्वचिन्नान्तरतप्यत [मांतरलिप्यत इति पाठः]
87424 ॥ ६ ॥
87425
87426 देवैः सह द्वन्द्वे युद्धे मर्यादाव्युत्क्रमे वा परस्तत्परः । नानाविधानां
87427 देवासुराचाराणां विचारेषु विमर्शेषु ॥ ६ ॥
87428
87429 वासवाजौ तनुत्यागी वृत्रो विततमानसः ।
87430 अन्तःशान्तमना मानी चकार सुरसंगरम् ॥ ७ ॥
87431
87432 संगरं युद्धम् ॥ ७ ॥
87433
87434 कुर्वन्दानवकार्याणि पातालतलपालकः ।
87435 अनपायं निराक्रोशं प्रह्लादो ह्लादमागतः ॥ ८ ॥
87436
87437 निराक्रोशं वाचामगोचरं ह्लादं सुखम् ॥ ८ ॥
87438
87439 शम्बरैकपरोऽप्यन्तःशम्बरैकतयोदितः ।
87440 संसारशम्बरं राम शम्बरस्त्यक्तवानिदम् ॥ ९ ॥
87441
87442 शाम्बरं माया तदेकपरोऽप्यन्तःशम्बरं हार्दचिदाकाशस्तदेकतया उदित
87443 आविर्भूतः ॥ ९ ॥
87444
87445 असक्तबुद्धिर्हरिणा कुर्वन्दानवसंगरम् ।
87446 परां संविदमासाद्य कुशलस्त्यक्तवानिदम् ॥ १० ॥
87447
87448 कुशलः स एव अन्यो वा कुशलनामा दानवः ॥ १० ॥
87449
87450 सर्वामरमुखो वह्निः क्रियाजालपरो ह्यपि ।
87451 यज्ञलक्ष्मीश्चिरं भुङ्क्ते मुक्त एवेह तिष्ठति ॥ ११ ॥
87452
87453 पीयमानः सुरैः सर्वैः सोमः समरसाशयः ।
87454 क्वचिदेति न संसङ्गमाक्रान्तावम्बरं यथा ॥ १२ ॥
87455
87456 समं ब्रह्मैव रसो रसायनं पुनरुज्जिवनामृतमन्तर्यस्य । संसङ्गं
87457 सुखदुःखादिसंसर्गम् । आक्रान्तौ पद्भ्यामाक्रमणे । अम्बरमाकाशम् ॥ १२ ॥
87458
87459 बृहस्पतिर्देवगुरुर्दारार्थं चन्द्रयोध्यपि ।
87460 आचरन्दिवि चित्रेहां मुक्त एव ह्यवस्थितः ॥ १३ ॥
87461
87462 दारार्थं चित्रां ईहां देवपौरोहित्याधिकारचेष्टाम् ॥ १३ ॥
87463
87464 शुक्रोऽम्बरतलद्योती बुधः सर्वार्थपालकः ।

87465 निर्विकारमतिः कालं नयत्यसुरदेशिकः ॥ १४ ॥
87466
87467 बुधो विद्वान् । नीतिशास्त्रप्रणयनेन सर्वेषामर्थनामभिमतानां पालकः ॥
87468 १४ ॥
87469
87470 जगद्भूतगणाङ्गानि चिरं संचारयन्नपि ।
87471 सर्वदा सर्वसंचारी मुक्त एव समीरणः ॥ १५ ॥
87472
87473 जगन्ति ऊर्ध्वभुवनानि भूतगणानां प्राणिनिकायानामङ्गानि च ॥ १५ ॥
87474
87475 लोकाजवं जवीभावप्रोद्वेगज्ञोऽप्यखिन्नधीः ।
87476 ब्रह्मा सममना राम क्षिपयत्यायुराततम् ॥ १६ ॥
87477
87478 लोकानां प्राणिनां आजवं जवीभावा ऊर्ध्वाधोमध्यगतिभिः
87479 परिवर्तास्तत्प्रयुक्ताः प्रोद्वेगाश्च तज्ज्ञोऽपि । आततं द्विपरार्धकालविस्तीर्णम् ॥
87480 १६ ॥
87481
87482 रजामरणयुद्धादिद्वन्द्वसंगरलीलया ।
87483 चरती [चरतीहाचिरं इति पाठः] ह चिरं कालं मुक्तोऽपि
87484 भगवान्हरिः ॥ १७ ॥
87485
87486 मुक्तो नित्यमुक्तोऽपि ॥ १७ ॥
87487
87488 मुक्तेनापि त्रिनेत्रेण सौन्दर्यतरुमञ्जरी ।
87489 देहार्धे धार्यते गौरी कामुकेनेव कामिनी ॥ १८ ॥
87490
87491 इवकारेण न स कामुको नापि सा कामिनी किंतु ब्रह्मब्रह्मविद्ये एव ते इति
87492 ध्वनितम् ॥ १८ ॥
87493
87494 मुक्तयापि गले बद्धो गौर्या गौरस्त्रिलोचनः ।
87495 संशुद्ध इव मुक्तानां हारः शशिकलामलः ॥ १९ ॥
87496
87497 गुहो गहनधीर्वीरस्तारकादिरणक्रियाम् ।
87498 मुक्तोऽपि कृतवान्सर्वं ज्ञानरत्नैकसागरः ॥ २० ॥
87499
87500 गहनधीर्विचित्रदुरवगाहबुद्धिः ॥ २० ॥
87501
87502 भृङ्गीशो रक्तमांसं स्वं स्वमात्रे प्रवितीर्णवान् ।
87503 मुक्तयैव धिया राम धीरया ध्यानधौतया ॥ २१ ॥
87504
87505 भृङ्गीशोऽत्र भृङ्गीरिटिः शिवगणविशेषः । स हि देवीमनादृत्य
87506 शिवस्यैवाराधनपरः कुपितया देव्या
87507 मातृपितृभागात्ममांसास्थिमयदेहस्य स्वीयं मातृभागं
87508 परावृत्य याचितः स्वमात्रे देव्यै स्वं रक्तमांसमुत्कृत्य ददाविति
87509 पुराणेषु प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥
87510
87511 मुनिर्मुक्तस्वभावोऽपि जगज्जङ्गलखण्डकम् ।
87512 नारदो विजहारेमं शीतया [अत्र लीलयेति पाठोऽपेक्षितः]
87513 कार्यशीलया ॥ २२ ॥
87514
87515 कार्य कलहकौतुकप्रवर्तनं तच्छीलया ॥ २२ ॥
87516

87517 जीवन्मुक्तमना मान्यो विश्वामित्रोऽप्ययं प्रभुः |
87518 वेदोक्तां मखनिर्माणक्रियां समधितिष्ठति || २३ ||
87519
87520 धारयत्यवनीं शेषः करोत्यर्को दिनावलीम् |
87521 यमो यमत्वं कुरुते जीवन्मुक्ततयैव हि || २४ ||
87522
87523 यमत्वं दण्डनम् || २४ ||
87524
87525 अन्येऽप्यस्मिंस्त्रिभुवने यक्षासुरनराः सुराः |
87526 शतशो मुक्ततां याताः सन्तस्तिष्ठन्ति संसृतौ || २५ ||
87527
87528 संस्थिता व्यवहारेषु विचित्राचारधारिषु |
87529 अन्तराशीतलाः केचित्केचिन्मूढाः शिलासमाः || २६ ||
87530
87531 विचित्रशोकमोहाद्यनर्थप्रसङ्गकेषु
87532 पुत्रदारधनभूत्यादिसंग्रहपूर्वकयुद्धवधबन्धाद्याचारधारिष्वपि
87533 राज्यादिव्यवहारेषु संस्थिता अन्तः आशीतलाः केचिन्मुक्ताः || २६ ||
87534
87535 परमं बोधमासाद्य केचित्काननमागताः |
87536 यथा भृगुभरद्वाजविश्वामित्रशुकादयः || २७ ||
87537
87538 केचित्तु चित्तविक्षेपनिवृत्त्यर्थं काननमाश्रिताः | तानुदाहरति -
87539 यथेत्यादिना || २७ ||
87540
87541 केचिद्राज्येषु तिष्ठन्ति च्छत्रचामरपालिताः |
87542 यथा जनकशर्यातिमान्धातृसगरादयः || २८ ||
87543
87544 केचिद्व्योमनि तिष्ठन्ति धिष्ण्यचक्रान्तरस्थिताः |
87545 यथा बृहस्पत्युशनश्चन्द्रसूर्यमुनीश्वराः || २९ ||
87546
87547 ग्रहनक्षत्रादीनां धिष्ण्यमाधारभूतं ज्योतिश्चक्रं तदन्तरे स्थिताः |
87548 मुनीश्वराः सप्तर्षयः || २९ ||
87549
87550 केचित्सुरपदे याता विमानावलिमास्थिताः |
87551 यथाग्निवायुवरुणयमतुम्बुरुनारदाः || ३० ||
87552
87553 केचित्पातालकुहरे जीवन्मुक्ता व्यवस्थिताः |
87554 यथा बलिसुहोत्रान्धप्रह्लादाह्लादपूर्वकाः || ३१ ||
87555
87556 तिर्यग्योनिष्वपि सदा विद्यन्ते कृतबुद्धयः |
87557 देवयोनिष्वपि प्राज्ञा विद्यन्ते मूर्खबुद्धयः || ३२ ||
87558
87559 तिर्यग्योनिषु गरुडहनुमज्जाम्बवदादयः || ३२ ||
87560
87561 सर्वं सर्वेण सर्वत्र सर्वथा सर्वदैव हि |
87562 संभवत्येव सर्वात्मन्यात्मन्याततरूपिणि || ३३ ||
87563
87564 ननु सात्त्विकतमत्वात्स्वभावतोऽभिव्यक्तज्ञानैश्वर्येषु देवयोनिषु कथं
87565 मूर्खाः संभवन्तीति चेत्सर्वशक्तेरीश्वरता [ईश्वरस्य इति पाठः]
87566 सर्वभावेन सर्वत्र सर्वप्रकारेण सर्वदा स्थितत्वात्सर्वात्मन्यात्मनि
87567 स्वप्नादावसंभावितसहस्रस्यापि दर्शनान्नासंभावना क्वापि कस्यचिदपि
87568 कार्येत्याह - सर्वमिति || ३३ ||

87569
87570 विधेर्विचित्रा नियतिरनन्तारम्भमन्थरा।
87571 संनिवेशांशवैचित्र्यात्सर्वं सर्वत्र दृश्यते॥ ३४॥
87572
87573 उक्तार्थं स्फुटमाह - विधेरिति॥ ३४॥
87574
87575 विधिर्दैवं विधिर्धाता सर्वेशः शिव ईश्वरः।
87576 इति नामभिरात्मा नः प्रत्यक्चेतन उच्यते॥ ३५॥
87577
87578 कोऽसौ विधिस्तमाह - विधिरिति। आद्यं विधिपदं विरिञ्चिद्वारा द्वितीयं
87579 विष्णुद्वारा परमात्मनो नामेति न पौनरुक्त्यम्। नः अस्माकं सर्वेषामात्मा।
87580 अन्तः इति पाठे तु कोशपञ्चकान्तस्थः। चिच्छक्तिशबलत्वाच्चेतनः॥ ३५॥
87581
87582 अस्त्यवस्तुनि वस्त्वन्तः काञ्चनं सिकतास्विव।
87583 अस्ति वस्तुन्यवस्त्वन्तर्मलं हेमकणेष्विव॥ ३६॥
87584
87585 यत्रात्यन्तमसंभाविते अपि वस्त्ववस्तुनी परस्परान्तः संभाविते तत्र
87586 किमन्यदसंभावितं स्यादित्याशयेनाह - अस्तीत्यादिना॥ ३६॥
87587
87588 अयुक्ते युक्तता युक्त्या प्रेक्ष्यमाणा प्रदृश्यते।
87589 पापस्य हि भयाल्लोको राम धर्मे प्रवर्तते॥ ३७॥
87590
87591 अत्यन्तायुक्ते पापेऽपि फलतो भीषणतया धर्मे पुरुषप्रवर्तकतालक्षणो
87592 महान्गुणो युक्त्या विमर्शे दृश्यत इत्यर्थः॥ ३७॥
87593
87594 असत्ये सत्यता साधो शाश्वती परिलक्ष्यते।
87595 शून्येन ध्यानयोगेन शाश्वतं पदमाप्यते॥ ३८॥
87596
87597 फलतः सत्यता। सर्वशून्यताध्याने ध्यानसाक्षिणः स्वप्रकाशात्मनो
87598 दुरपह्नवत्वादर्थादिव यथार्थतन्मात्रपरिशेषसिद्धेरिति भावः॥ ३८॥
87599
87600 यन्नास्ति तदुदेत्याशु देशकालविलासतः।
87601 शशकाः शृङ्गवन्तो हि दृश्यन्ते शम्बरस्थितौ॥ ३९॥
87602
87603 शम्बरस्थितौ ऐन्द्रजालिकसर्गे॥ ३९॥
87604
87605 ये वज्रसाराः सुदृढा दृश्यन्ते ते क्षयं गताः।
87606 कल्पस्यान्ते यथेन्द्वर्कधराब्धिविबुधादयः॥ ४०॥
87607
87608 वज्रसारा येषां कदाप्यसंभावितः क्षयस्तेऽपीत्यर्थः॥ ४०॥
87609
87610 इति पश्यन्महाबाहो भावाभावभवक्रमम्।
87611 हर्षामर्षविषादेहाः संत्यज्य समतां व्रज॥ ४१॥
87612
87613 प्रासङ्गिकस्य असंभावितसंभवोपपादनस्यापि प्रकृतमेव फलं
87614 दर्शयन्नुपसंहरति - इतीति॥ ४१॥
87615
87616 असत्सदेव भातीह सदसच्चापि दृश्यते।
87617 आस्थानास्थे परित्यज्य तेनाशु समतां व्रज॥ ४२॥
87618
87619 मुक्तौ राघव लोकेऽस्मिन्न प्राप्तिः संभवत्यलम्।
87620 अप्रवृत्तौ विवेकस्य मग्ना हि जनकोटयः॥ ४३॥

87621
87622 नन्वेवं सति विदेहमुक्तावपि पुनः संसारप्राप्तिः संभाविता स्यात्तत्राह ##-
87623 तत्त्वज्ञानस्याप्रवृत्तौ
87624 अज्ञानदशायामेवात्यन्तासंभावितानर्थकोटिसंभावनलक्षणे भ्रमे
87625 मग्नाः न मुक्तौ। तन्मज्जननिमित्ताज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः॥ ४३॥
87626
87627 मुक्तौ राघव लोकेऽस्मिन्प्राप्तिरस्ति सदैव हि।
87628 प्रवृत्त्या हि विवेकस्य विमुक्ता भूतकोटयः॥ ४४॥
87629
87630 नित्यप्राप्तात्मरूपत्वादपि मुक्तेर्नापायशङ्कास्ति
87631 विस्मृतकण्ठचामीकरवद्विवेकमात्रेण तल्लाभादित्याह - मुक्ताविति॥ ४४॥
87632
87633 प्रविवेकाविवेकाभ्यां सुलभालभ्यतां गता।
87634 मुक्तिर्मनःक्षयप्राप्त्या विवेकं तेन दीपय॥ ४५॥
87635
87636 प्रविवेकात्सुलभापि अविवेकादलभ्यतां गता मुक्तिः॥ ४५॥
87637
87638 आत्मावलोकने यत्नः कर्तव्यो भूतिमिच्छता।
87639 सर्वदुःखशिरश्छेद आत्मालोकेन जायते॥ ४६॥
87640
87641 भूतिं मुक्तिमिच्छता॥ ४६॥
87642
87643 नीरागा निरुपासङ्गा जीवन्मुक्ता महाधियः।
87644 संभवन्तीह बहुशः सुहोत्रजनका इव॥ ४७॥
87645
87646 पूर्वकालिकानां जीवन्मुक्तिसंभवेऽपि नेदानींतनानां सा
87647 संभावितेत्याशङ्कां वारयति - नीरागा इति। निरुपासङ्गा निरभिनिवेशाः
87648 । इहास्मिन्नपि काले॥ ४७॥
87649
87650 तस्मात्त्वमपि वैराग्यविवेकोदितधीरधीः।
87651 जीवन्मुक्तो विहर भो समलोष्टाश्मकाञ्चनः॥ ४८॥
87652
87653 द्विविधा मुक्तता लोके विद्यते देहधारिणाम्।
87654 सदेहैका विदेहान्या विभागोऽयं तयोः शृणु॥ ४९॥
87655
87656 इदानीं जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योर्भेदनिमित्तं वक्तुमुपक्रमते -
87657 द्विविधेत्यादिना॥ ४९॥
87658
87659 असंसङ्गात्पदार्थानां मनःशान्तिर्विमुक्तता।
87660 सत्यसत्यपि देहे सा संभवत्यनघाकृते॥ ५०॥
87661
87662 तत्रादौ उभयसाधारणमुक्तिशब्दार्थं दर्शयति - असंसङ्गादिति॥ ५०॥
87663
87664 स्नेहसंक्षयमेवाङ्ग विदुः कैवल्यमुत्तमम्।
87665 तत्संभवति देहस्य भावे चाभाव एव च॥ ५१॥
87666
87667 तत्रोपपत्तिमाह - स्नेहेति। स्नेह आत्मताभ्रमात्प्रीतिस्तत्संक्षयम्॥ ५१॥
87668
87669 यो जीवति गतस्नेहः स जीवन्मुक्त उच्यते।
87670 सस्नेहजीवितो बद्धो मुक्त एव तृतीयकः॥ ५२॥
87671
87672 यत्नो यत्नेन कर्तव्यो मिक्षार्थं युक्तिपूर्वकम्।

87673 यत्नयुक्तिविहीनस्य गोष्पदं दुस्तरं भवेत् ॥ ५३ ॥
87674
87675 साधनचतुष्टयमध्ये यत्नेन पूर्वपूर्वसिद्धौ उत्तरोत्तरजयेऽपि यत्नः
87676 कर्तव्यः । युक्तयः
87677 प्रमाणतात्पर्यप्रमेयतत्त्वावधारणानुकूलास्तर्कास्तत्पूर्वकम् ॥ ५३ ॥
87678
87679 न त्वनध्यवसायस्य दुःखाय विपुलात्मने ।
87680 आत्मा परवशः कार्यो मोहमाश्रित्य केवलम् ॥ ५४ ॥
87681
87682 युक्त्यनिवृत्तो यत्न आत्मतत्त्वाध्यवसायपर्यन्तं कार्यो न सहसा अनध्यवसाये
87683 निर्वेदादन्तराले यत्नोपरमेण पुनरात्मा अनर्थवशे कार्यं इत्याह - न
87684 त्विति । अनध्यवसायस्य अनध्यवसाये सति यत्नानादरादित्यर्थः । षष्ठी
87685 चानादरे इति भावलक्षणे षष्ठी ॥ ५४ ॥
87686
87687 सुमहद्धैर्यमालम्ब्य मनसा व्यवसायिना ।
87688 विचारयात्मनात्मानमात्मनश्चिरसिद्धये ।
87689 वितताध्यवसायस्य जगद्भवति गोष्पदम् ॥ ५५ ॥
87690
87691 उक्तमेवार्थं स्फुटमाह - सुमहदिति । व्यवसायिना फलपर्यन्तं
87692 प्रयत्नानुपरमदृढनिश्चयवता । चिरसिद्धय इति । सति प्रतिबन्धे
87693 बहुभिर्जन्मभिर्वा सिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥
87694
87695 यदुपगतः सुगतः पदं प्रधानं
87696 यदपगतोऽध्रुवतां नृपश्च कश्चित् ।
87697 यदुपगताः पदमुत्तमं महान्तः
87698 प्रयतनकल्पतरोर्महाफलं तत् ॥ ५६ ॥
87699
87700 यत्स्वयंज्योतिरात्ममात्रपरिशेषाख्यं पदम् । सुगतो बुद्धः शोभनं
87701 विवेकं गतः कपिलश्च बहु
87702 विचार्याप्यध्यवसातुमसामर्थ्याद्यस्मादपगतः सन्नात्मनोऽध्रुवतां
87703 क्षणिकविज्ञानसंतानात्मतां गुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणं प्रधानं
87704 पदं वस्तु उपगतः । एवं कश्चिद्वेदनिन्दकत्वादग्राह्यनामा अर्हदाख्यो
87705 नृपः क्षत्रियोऽपि यदपगतः सन्नात्मानं चित्स्वभावमभ्युपगम्यापि
87706 देहपरिमाणत्वाभ्युपगमाद्धस्तिमशकशरीरानुप्रवेशे
87707 अवयवोपचयापत्त्या अध्रुवतामुपगत इत्यनुत्तमे एव मिथ्यापदे ते निमग्नाः ।
87708 महान्तो वेदरहस्यनिष्णातास्तु उत्तमं सत्यादिलक्षणं यत्पदमुपगता
87709 यथार्थतः प्राप्तवन्तस्तन्महद्भिर्यत्नप्राप्तं पदं वेदोक्तमार्गेण
87710 प्रयतनलक्षणस्य कल्पतरोर्महाफलमिति तथैवान्योऽपि प्रयतेतेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
87711
87712 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
87713 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे मुक्तामुक्तविचारो नाम पञ्चसप्ततितमः
87714 सर्गः ॥ ७५ ॥
87715
87716 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
87717 मुक्तामुक्तविचारो नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥
87718
87719
87720 षट्सप्ततितमः सर्गः ७६
87721
87722 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
87723
87724 ब्रह्मणः समुपायान्ति जगन्तीमानि राघव ।

87725 स्थैर्यं यान्त्यविवेकेन शाम्यन्त्येव विवेकतः ॥ १ ॥
87726
87727 इह संसारजलधिः स्त्रीवीचिरुपवर्ण्यते।
87728 ततस्तत्तरणोपायस्तीर्णे क्रीडा यथासुखम् ॥ १ ॥
87729
87730 अविज्ञाताद्ब्रह्मणः समुपायान्त्याविर्भवन्ति अविवेकेन स्थैर्ययान्ति।
87731 अनेनानर्थजन्मस्थित्योर्निमित्तं दर्शितम्। तन्निवृत्त्युपायमाह -
87732 शाम्यन्तीति ॥ १ ॥
87733
87734 जगज्जालजलावर्तवृत्तयो ब्रह्मवारिधौ।
87735 संख्यातुं केन शक्यन्ते भासां च त्रसरेणवः ॥ २ ॥
87736
87737 भासां जालसूर्यमरीचीनां संबन्धिनस्त्रसरेणवश्च संख्यातुं न
87738 शक्यन्ते ॥ २ ॥
87739
87740 असम्यक्प्रेक्षणं विद्धि कारणं जगतः स्थितौ।
87741 संसारशान्तये कान्त कारणं सम्यगीक्षणम् ॥ ३ ॥
87742
87743 हे कान्तेति रामसंबोधनम् ॥ ३ ॥
87744
87745 अयं हि परदुष्पारो घोरः संसारसागरः।
87746 विना युक्तिप्रयत्नाभ्यामस्माद्राम न तीर्यते ॥ ४ ॥
87747
87748 परं अत्यन्तं दुर्गमं पारं यस्य ॥ ४ ॥
87749
87750 यस्यायं सागरः पूर्णो मोहाम्बुभरपूरितः।
87751 अगाधमरणावर्तकल्लोलाकुलकोटरः ॥ ५ ॥
87752
87753 तमेव संसारसागरं वर्णयति - यस्येत्यादिना। अयं
87754 वक्ष्यमाणविविधविशेषणविशिष्टः संसारलक्षणः सागरो यस्य
87755 मोहाम्बुभरेण पूरितः सन् पूर्णस्तेनैव तन्निमग्ने न उत्तीर्यते चेदिति
87756 सप्तमेनान्वयः। अगाधैर्मरणलक्षणैरावर्तैः कल्लोलैर्बृहत्तरङ्गैश्च
87757 आकुलकोटरः ॥ ५ ॥
87758
87759 प्रभ्रमत्पुण्यडिण्डीरो ज्वलन्नरकवाडवः।
87760 तृष्णाविलोललहरिर्मनोजलमतङ्गजः ॥ ६ ॥
87761
87762 पुण्यान्येव डिण्डीराः फेना यस्य। वाडवो वडवानलः। जलोद्भवो
87763 मतङ्गजसदृशो यादोभेदः ॥ ६ ॥
87764
87765 आलीनजीवितसरिद्भोगरत्नसमुद्गकः।
87766 क्षुब्धरोगोरगाकीर्ण इन्द्रियग्राहघर्घरः ॥ ७ ॥
87767
87768 आ समन्ताल्लीना उपक्षीणा जीवितसरितो यत्र। इन्द्रियग्राहैर्घर्घरः
87769 कृतविक्षोभध्वनिः ॥ ७ ॥
87770
87771 पश्यास्मिन्प्रसृता राम वीचयश्चारुचञ्चलाः।
87772 इमा मुग्धाङ्गनानाम्न्यः शिखराकर्षणक्षमाः ॥ ८ ॥
87773
87774 तत्र स्त्रियो वीचित्वेन वर्णयति - पश्येत्यादिना।
87775 शिखरवद्धीराणामप्याकर्षणे क्षमाः ॥ ८ ॥
87776

87777 छदश्रीपद्मरागाढ्या नेत्रनीलोत्पलाकुलाः |
87778 दन्तपुष्पफलाकीर्णाः स्मितफेनोपशोभिताः || ९ ||
87779
87780 छदा रदनच्छदास्तच्छ्रीभिः पद्मरागाढ्याः |
87781 पुष्पफलैर्मुकुलैराकीर्णाः || ९ ||
87782
87783 केशेन्द्रनीलवलया भ्रूविलासतरङ्गिताः |
87784 नितम्बपुलिनस्फीताः कण्ठकम्बुविभूषिताः || १० ||
87785
87786 कण्ठलक्षणैः कम्बुभिः शङ्खैर्विभूषिताः || १० ||
87787
87788 ललाटमणिपट्टाढ्या विलासग्राहसंकुलाः |
87789 कटाक्षलोलगहना वर्णकाञ्चनवालुकाः || ११ ||
87790
87791 ललाटलक्षणैर्मणिपट्टैः रत्नफलकैराढ्याः | कटाक्षैर्लोलत्वाद्गहना
87792 दुरवगाहाः | वर्णा देहकान्तय एव काञ्चनवालुका यासाम् || ११ ||
87793
87794 एवं विलोललहरीभीमात्संसारसागरात् |
87795 उत्तिर्यते चेन्मग्नेन तत्परं पौरुषं भवेत् || १२ ||
87796
87797 सत्यां प्रज्ञामहानावि विवेके सति नाविके |
87798 संसारसागरादस्माद्यो न तीर्णो धिगस्तु तम् || १३ ||
87799
87800 अपारावारमाक्रम्य प्रमेयीकृत्य सर्वतः |
87801 संसाराब्धिं गाहते यः स एव पुरुषः स्मृतः || १४ ||
87802
87803 आक्रम्य तत्त्वदर्शनेन बाधित्वा | अत-एव तं प्रमेयब्रह्ममात्रं
87804 कृत्वा गाहते प्रविशति प्रत्यञ्चमपि तद्भावं नयतीति यावत् || १४ ||
87805
87806 विचार्यार्यैः सहालोक्य धिया संसारसागरम् |
87807 एतस्मिंस्तदनु क्रीडा शोभते राम नान्यथा || १५ ||
87808
87809 तदनु तत्त्वबोधानन्तरम् | एतस्मिन् ब्रह्मत्वमापन्ने जगति || १५ ||
87810
87811 इह भव्यो भवान्साधो विचारपरया धिया |
87812 त्वयाधुनैव तेनायं संसारः प्रविचार्यते || १६ ||
87813
87814 भवान् भव्यो धन्यः | यतस्त्वया तेन भव्यत्वेन अधुना अस्मिन्वयस्येव || १६ ||
87815
87816 भवानिव विचार्यादौ संसारमतिकान्तया |
87817 मत्या यो गाहते लोको नेहासौ परिमज्जति || १७ ||
87818
87819 गाहते प्रविशति ब्रह्मेति शेषः | लोकोऽधिकारिजनः || १७ ||
87820
87821 पूर्वं धिया विचार्यैते भोगा भोगिभयप्रदाः |
87822 भोक्तव्याश्चरमं राम गरुडेनेव पन्नगाः || १८ ||
87823
87824 पूर्वं भोगा उपेक्ष्या इति शेषः | यथा गरुडेनामृताहरणात्पूर्वं
87825 पन्नगा उपेक्षिताः पश्चान्मातृशापमोचनानन्तरं निःशङ्कं भुज्यन्ते
87826 तद्वत् || १८ ||
87827
87828 विचार्य तत्त्वमालोक्य सेव्यन्ते या विभूतयः |

ता उदर्कोदया जन्तोः शेषा दुःखाय केवलम् ॥ १९ ॥

लोकेऽप्ययं राजकीयविभूत्युपभोगे न्यायः प्रसिद्ध इत्याह - विचार्येति ।
तत्त्वं राजप्रसादानुग्रहादिरहस्यम् ॥ १९ ॥

बलं बुद्धिश्च तेजश्च दृष्टतत्त्वस्य वर्धते ।
सवसन्तस्य वृक्षस्य सौन्दर्याद्या गुणा इव ॥ २० ॥

तत्त्वबोधोत्तरमेव भोगजरणोपपादकविशेषणसंपत्तिर्न पूर्वमिति दर्शयति
- बलमिति ॥ २० ॥

घनरसायनपूर्णसुशीतया
विमलया समया सततं श्रिया ।
शिशिररश्मिरिवातिविराजसे
विदितवेद्य सुखं रघुनन्दन ॥ २१ ॥

रामस्य भोगजरणासमार्थ्यशङ्कावारणाय तत्त्वबोधसंपत्तिं दर्शयति
- घनेति । हे रघुनन्दन त्वं विदितवेद्यतया हेतुना इदानीं घनेन
रसायनेन आनन्दामृतेन पूर्णया सुशीतया निरस्तत्रिविधतापया श्रिया
शिशिररश्मिः पूर्णचन्द्र इव अतिविराजसे । चन्द्रपक्षे समया अभितः
पूर्णमण्डलत्वादवक्रया ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे
संसारसागरसाम्यप्रतिपादनं नाम षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
संसारसागरसाम्यप्रतिपादनं नाम षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७

श्रीराम उवाच ।

समासेन मुने भूयो दृष्टतत्त्वचमत्कृतेः ।
कथयोदारवृत्तान्ते कस्ते वचसि तृप्यति ॥ १ ॥

धार्या मन्दारमालेव विबुधैः शिरसोरसा ।
जीवन्मुक्तगुणैर्माला वसिष्ठेनात्र गुम्फ्यते ॥ १ ॥

समासेन तत्रतत्रोक्तानामेकत्र संग्रहेण । उदारं वृत्तान्तं चरित्रम् ।
लक्षणभूतान्गुणानिति यावत् ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

जीवन्मुक्तस्य बहुधा कथितं लक्षणं मया ।
भूयोऽपि त्वं महाबाहो कथ्यमानमिदं शृणु ॥ २ ॥

इदं संग्रहरूपम् ॥ २ ॥

सुषुप्तवदिदं नित्यं पश्यत्यपगतैषणः ।
असद्रूपमिवासक्तं सर्वत्राखिलमात्मवान् ॥ ३ ॥

87881 व्यवहारदृशा सुषुप्तवत्तमोमात्रम् | परमार्थदृशा तु
87882 बाधितानुवृत्तिमात्रत्वादसद्रूपमिव || ३ ||
87883
87884 कैवल्यमिव संप्राप्तः परिसुप्तमना इव |
87885 घूर्णमान इवानन्दी तिष्ठत्यधिगतात्मदृक् || ४ ||
87886
87887 नादत्तमप्युपादत्ते गृहीतमपि पाणिना |
87888 अन्तर्मुखतयोदात्तरूपया समया धिया || ५ ||
87889
87890 आदत्तं प्रथमं चक्षुरादिना उपात्तं पश्चात्पाणिना गृहीतमपि
87891 धनवस्त्रालंकारादि धिया नोपादत्ते | आदिकर्मणि निष्ठा | अत-एव
87892 तादेशानिष्टिः || ५ ||
87893
87894 यन्त्रपुत्रकसंचार इतीमं जनताक्रमम् |
87895 अन्तःसंलीनया दृष्ट्या पश्यन्हसति शान्तधीः || ६ ||
87896
87897 जनतायाः क्रमं व्यवहारं
87898 असङ्गोदासीनात्मसंनिधिमात्रप्रवृत्तत्वात्काष्ठादिप्रतिमासंचारसदृश
87899 इति पश्यन् || ६ ||
87900
87901 नापेक्षते भविष्यं च वर्तमाने न तिष्ठति |
87902 न संस्मरत्यतीतं च सर्वमेव करोति च || ७ ||
87903
87904 न तिष्ठति न आस्थां करोति || ७ ||
87905
87906 सुप्तः प्रबुद्धो भवति प्रबुद्धोऽपि च सुप्तवान् |
87907 सर्वं कर्म करोत्यन्तर्न करोति च किंचन || ८ ||
87908
87909 व्यवहारविषये सुप्तप्रायोऽपि स्वात्मनि प्रबुद्धो भवति | या निशा
87910 सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी इति भगवद्वचनम् | व्यवहारे
87911 प्रबुद्धः कुशलतमोऽपि सुप्तवानेवास्ते न तत्कौशलफलेन रज्यत इत्यर्थः || ८
87912 | |
87913
87914 अन्तःसर्वपरित्यागी नित्यमन्तरनेषणः |
87915 कुर्वन्नपि बहिः कार्यं सममेवावतिष्ठते || ९ ||
87916
87917 अत-एव तस्य सदैव समा स्थितिरित्याह - अन्तरिति || ९ ||
87918
87919 बहिः प्रकृतसर्वेहो यथाप्राप्तक्रियोन्मुखः |
87920 स्वकर्मक्रमसंप्राप्तबन्धुकार्यानुवृत्तिमान् || १० ||
87921
87922 स्वकर्म तत्तद्देहवर्णाश्रमोचितं कर्म पितृपितामहादिक्रमसंप्राप्तं
87923 राज्यादिबन्धुकार्याणि दानमानादीनि च तन्मात्रानुवृत्तिमान् || १० ||
87924
87925 समग्रसुखभोगात्मा सर्वाशास्विव संस्थितः |
87926 करोत्यखिलकर्माणि त्यक्तकर्तृत्वविभ्रमः || ११ ||
87927
87928 समस्ताः सुखभोगा आत्मैव यस्य समस्तानां सुखभोगानां स्वयमात्मेति
87929 वा | अत-एवाज्ञदृशा भोगकाले सर्वविषयाशासु संस्थित आस्थावानिव
87930 भाति नाज्ञवद्भोक्तृत्वाभिमानेनेत्यर्थः || ११ ||
87931
87932 उदासीनवदासीनः प्रकृतः क्रमकर्मसु |

नाभिवाञ्छति न द्वेष्टि न शोचति न हृष्यति ॥ १२ ॥

कर्मसु प्राप्तमिष्टानिफलमिति शेषः ॥ १२ ॥

अनुबन्धपरे जन्तावसंसक्तेन चेतसा ।
भक्ते भक्तसमाचारः शठे शठ इव स्थितः ॥ १३ ॥

अनुबन्ध आनुकूल्यप्रातिकूल्याचरणं तत्परे ॥ १३ ॥

बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु धैर्यवान् ।
युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनु दुःखितः ॥ १४ ॥

प्रवृत्तवाक्पुण्यकथो दैन्याद्यपगताशयः ।
धीरधीरुदितानन्दः पेशलः पुण्यकीर्तनः ॥ १५ ॥

पूर्वोक्तबालादिसमवृत्ते यो विशेषस्तमाह - प्रवृत्तेति । प्रवृत्ता
वाग्यस्य तथाविधः सन् पुण्याः कथाः कथयति न बालादिवद्वृथा
प्रलापीत्यर्थः । एवमन्यदप्यूह्यम् । पुण्यानि कीर्तनानि चरित्रवर्णनानि लोके
यस्य ॥ १५ ॥

प्राज्ञः प्रसन्नमधुरः पूर्णः स्वप्रतिभोदये ।
निरस्तखेददौर्गत्यः सर्वस्मिन्स्निग्धबान्धवः ॥ १६ ॥

सर्वस्मिन् जने ॥ १६ ॥

उदारचरिताकारः समः सौम्यसुखोदधिः ।
सुस्निग्धः शीतलस्पर्शः पूर्णचन्द्र इवोदितः ॥ १७ ॥

शीतलः सर्वतापहारी स्पर्शः सङ्गो यस्य ॥ १७ ॥

न तस्य सुकृतेनार्थो न भोगैर्न च कर्मभिः ।
न दुष्कृतैर्न भोगानां संत्यागेन न बन्धुभिः ॥ १८ ॥

न दुष्कृतैरिति निषिद्धाचरणपरिहारार्थम् । अत-एव
भोगानामनिषिद्धानाम् ॥ १८ ॥

न कार्यकारणारम्भैर्न निष्कृततया तथा ।
न बन्धेन न मोक्षेण न पातालेन नो दिवा ॥ १९ ॥

अवश्यकार्याणां ऐहिकामुष्मिकफलकारणानां कर्मणामारम्भैः ।
निष्कृततया भावे क्तः । निष्क्रियतया इति वा पाठः । दिवा स्वर्गेण ॥ १९ ॥

यथावस्तु यथादृष्टं जगदेकमयात्मकम् ।
तदा बन्धविमोक्षाणां न क्वचित्कृपणं मनः ॥ २० ॥

बन्धानां सांसारिकसुखानां विमोक्षाणां
सर्वदुःखतत्कारणनिवृत्तीनां च मध्येन क्वचित् कृपणं
कार्पण्ययुक्तं मनो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

सम्यग्ज्ञानाग्निना यस्य दग्धाः संदेहजालिकाः ।
निःशङ्कमलमुड्डीनस्तस्य चित्तविहङ्गमः ॥ २१ ॥

87985 संदेहलक्षणा जालिकाः पञ्जराणि। तथाच सति मनसि कार्पण्यसंभावना
87986 स्यात्तदेव तस्य नास्तीत्यर्थः॥ २१॥
87987
87988 यस्य भ्रान्तिविनिर्मुक्तं मनः समरसं स्थितम्।
87989 नास्तमेति न चोदेति व्योमवत्सर्वदृष्टिषु॥ २२॥
87990
87991 समरसं ब्रह्मीभूतम्॥ २२॥
87992
87993 मञ्जूषायां निषण्णस्य यथा बालस्य चेष्टते।
87994 अङ्गावल्यनुसंधानवर्जितं यस्य वै तथा॥ २३॥
87995
87996 मनसोऽभावे कथं कायचेष्टाद्युपपत्तिस्तत्राह - मञ्जूषायामिति।
87997 दोलासुखशय्यायामित्यर्थः। तस्य हि स्वानन्दाविर्भावोल्लासादेवाङ्गचलनं
87998 तद्यथा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा महाकुमारो वा अतिघ्नीमानन्दस्य
87999 गत्वा शयीत इति श्रुत्यादिप्रसिद्धमीश्वरनृत्यवत्॥ २३॥
88000
88001 घूर्णन्क्षीव इवानन्दी मन्दीभूतपुनर्भवः।
88002 अनुपादेयबुद्ध्या तु न स्मरत्यकृतं कृतम्॥ २४॥
88003
88004 अनुपादेयबुद्ध्या नियमेन कृताकृतस्मारिकायाः
88005 क्रियाफलोपादेयताबुद्धेरभावादित्यर्थः॥ २४॥
88006
88007 सर्व सर्वप्रकारेण गृह्णाति च जहाति च।
88008 अनुपादेयसर्वार्थो बालवच्च विचेष्टते॥ २५॥
88009
88010 सर्वमित्यादि बालपक्षेऽपि योज्यम्॥ २५॥
88011
88012 स तिष्ठन्नपि कार्येषु देशकालक्रियाक्रमैः।
88013 न कार्यसुखदुःखाभ्यां मनागपि हि गृह्यते॥ २६॥
88014
88015 कार्यप्रयुक्ताभ्यां सुखदुःखाभ्याम्॥ २६॥
88016
88017 बहिः प्रकृतसर्वार्थोऽप्यन्तः पुनरनीहया।
88018 न सत्तां योजयत्यर्थे न फलान्यनुधावति॥ २७॥
88019
88020 अर्थे बाह्यार्थे सत्तां सत्यताबुद्ध्या आस्थाम्। अत-एव फलान्यनुधावति॥
88021 २७॥
88022
88023 नोपेक्षते दुःखदशं न सुखाशामपेक्षते।
88024 कार्योदये नैति मुदं कार्यनाशे न खिद्यते॥ २८॥
88025
88026 उप समीपे संनिहितामपि दुःखदशां नेक्षते॥ २८॥
88027
88028 अपि शीतरुचावर्के सुतप्तेऽपीन्दुमण्डले।
88029 अप्यधः प्रसरत्यग्नौ [प्रतपति इति पाठः] विस्मयोऽस्य न जायते
88030 ॥ २९॥
88031
88032 अर्के शीतरुचौ जातेऽपि। इन्दुमण्डले सुतप्ते संपन्नेऽपि। अग्नौ अधः अधोमुखे
88033 प्रसरति ज्वलत्यपि। अस्य विस्मय आश्चर्यबुद्धिर्न जायते॥ २९॥
88034
88035 चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः।
88036 इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम्॥ ३०॥

कुतो न जायते तत्राह - चिदात्मन इति। शक्तयो मायाः॥ ३०॥

न दयादैन्यमादत्ते न क्रौर्यमनुधावति।
न लज्जामनुसंधत्ते नालज्जत्वं च गच्छति॥ ३१॥

लज्जा अपमानभैक्षचर्यादौ। अकार्येष्वलज्जत्वं न गच्छति॥ ३१॥

न कदाचन दीनात्मा नोद्धतात्मा कदाचन।
न प्रमत्तो न खिन्नात्मा नोद्विग्नो न च हर्षवान्॥ ३२॥

नास्य चेतसि सुस्फारे शरदम्बरनिर्मले।
कोपादयः प्रजायन्ते नभसीव नवाङ्कुराः॥ ३३॥

अनारतपतज्जातभूतायां जगतः स्थितौ।
क्व कथं किल कासौ स्यात्सुखिताऽसुखिताथवा॥ ३४॥

अनारतमविरतं पतन्ति म्रियन्ते जातान्युत्पन्नानि च भूतानि प्राणिनो यस्याम्।
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् इति भगवद्दर्शितन्यायादिति
भावः। किंवृत्तत्रयं देशकालतः प्रकारतः स्वरूपतश्च
असंभावितत्वलाभाय॥ ३४॥

फेनाजवं जवीभावे जले भूतक्रमे तथा।
क्व किलेदं कुतः कोऽतः प्रसङ्गः सुखदुःखयोः॥ ३५॥

उक्तं दृष्टान्तेन समर्थयति - फेनेति। फेनानां तरङ्गप्रयुक्ते
आजवं जवीभावे भ्रमणे। इदं स्थैर्यं क्व कुतो वा। अतः सुखदुःखयोः
कः प्रसङ्गः॥ ३५॥

भावाभावैरपर्यन्तैरजस्रं जन्तुसंभवैः।
न विशीर्यन्ति नोद्यन्ति दृष्टिसृष्टिक्षमा नराः॥ ३६॥

न विशीर्यन्ति न नश्यन्ति न खिद्यन्ति च। नोद्यन्ति न जायन्ते न हृष्यन्ति च।
प्रातिभासिकस्य जगतो दृष्टिरेव सृष्टिस्तत्र क्षमाः अहमेवात्मनि
जगन्मायां सृजामीति पश्यन्तो जीवन्मुक्ताः॥ ३६॥

निमेषं प्रति यामिन्यां यथान्याः स्वप्नदृष्टयः।
क्षणोत्पत्तिविनाशिन्यस्तथैता लोकदृष्टयः॥ ३७॥

किंच प्रतिक्षणपरिणामिनो हि सर्वे भावाः इति न्यायात्प्रतिक्षणं
भिद्यमानेषु जगद्धर्मेष्वनुवर्तमानः स्थायी सदात्मा स्वप्न इव
स्वात्मन्येव दृश्यवान् षड्भावविकारान्प्रतिक्षणं कल्पयन्पश्यतीत्येव
तेषां निश्चये कुतो हर्षादिप्रसक्तिरित्याशयेनाह - निमेषमित्यादिना।
वीप्साद्योती प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयः।
द्विर्वचनाव्ययीभावयोरन्यतरस्यावश्यं प्राप्तेस्तदकरणं छान्दसम्॥ ३७
। ।

अनारतसमुत्पत्तावनारतविनाशिनि।
कः क्रमो दग्धसंसारे कारुण्यानन्दयोरिह॥ ३८॥

क्रमणं क्रमः प्रसङ्गः॥ ३८॥

88089 शुभाशुभावात्सुखाभावे स्थितिं याते विलक्षणाः ।
88090 कीदृश्यः कथमायाताः क्व वा ता दुःखसंविदः ॥ ३९ ॥
88091
88092 किंच शुभकर्मफलेषु प्रसिद्धेषु सत्सु तद्विरोधिनः पुत्रवियोगदुःखादयः
88093 पदं लभेरन् जीवन्मुक्तानां शुभस्यैवाभावादुभयाप्रसक्तिरित्याह -
88094 शुभाभावादिति । विलक्षणाः शुभफलेभ्यो विलक्षणाः । किंवृत्तानि
88095 पूर्ववत् ॥ ३९ ॥
88096
88097 सुखसंवेदनान्तोत्था स्वबीजं वितनोति या ।
88098 शान्ता दुःखदशा सेयं कथमन्तर्हिते सुखे ॥ ४० ॥
88099
88100 या दुःखदशा सुखसंवेदनस्य सुखानुभवस्य अने उत्था लब्धसत्ताका सती
88101 स्वबीजं स्वकार्यं शोकमोहादि वितनोति विस्तारयति सेयं दुःखदशा
88102 शुभकर्माभावाच्छान्ते सुखे स्वयमपि शान्तैवेति निर्हेतुका कथं
88103 संभवेदिति पूर्वोक्तार्थस्यैव स्फुटीकरणम् ॥ ४० ॥
88104
88105 क्षीणाभ्यां सुखदुःखाभ्यां हेयोपादेययोः क्षये ।
88106 ईप्सितानीप्सिते क्व स्तो गलितेऽथ शुभाशुभे ॥ ४१ ॥
88107
88108 रम्यारम्यदृशोर्नाशाद्याते भोगामिवाञ्छने ।
88109 नैराश्ये संततं प्रौढे हिमवद्विगलेन्मनः ॥ ४२ ॥
88110
88111 किं ततस्तत्राह - रम्येति । याते अपगते सति । नैराश्ये प्रौढे निरूढे सति ॥
88112 ४२ ॥
88113
88114 आमूलान्मनसि क्षीणे संकल्पस्य कथा च का ।
88115 तिलेष्विवातिदग्धेषु तैलस्य कलना कुतः ॥ ४३ ॥
88116
88117 अस्तु मनोनाशस्ततोऽपि किं तत्राह - आमूलादिति ॥ ४३ ॥
88118
88119 भावेष्वभावघनभावनया महात्मा
88120 निर्मुक्तसंकलनमम्बरवत्स्थितेषु ।
88121 चित्तं प्रति स्वमुदितो विततैकरूपी
88122 ज्ञस्तिष्ठति स्वपिति जीवति नित्यतृप्तः ॥ ४४ ॥
88123
88124 अभावघनभावनय स्वव्यतिरिक्तं नाश्त्येवेति दृढनिश्चयेन सर्वेषु
88125 भावेषु दृश्यपदार्थेषु निर्मुक्तसंकलनं निःसंकल्पविकल्पं यथा
88126 स्यात्तथा अम्बरवत्सन्मात्रस्वभावेन स्थितेषु सत्सु
88127 परिच्छेदहेत्वभावाद्विततैकरूपि महात्मा ज्ञो नित्यतृप्तः सन् स्वेनैव
88128 निरतिशयानन्दात्मना मुदित आनन्दी सन्
88129 जाग्रत्स्वप्नयोर्यथाप्राप्तार्थालोचनमात्ररूपं चित्तं प्रति तिष्ठति तल्लये
88130 सुषुप्तौ स्वपिति यावत्प्रारब्धक्षयं च जीवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
88131
88132 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
88133 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे जीवन्मुक्तस्वरूपवर्णनं नाम
88134 सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥
88135
88136 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
88137 जीवन्मुक्तस्वरूपवर्णनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥
88138
88139
88140 अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८

88141
88142 श्रीवसिष्ठ उवाच।
88143
88144 यथालातपरिस्पन्दादग्निचक्रं प्रदृश्यते।
88145 असदेव सदाभासं चित्तस्पन्दात्तथा जगत्॥ १॥
88146
88147 चित्तस्पन्दाज्जगद्भ्रान्तिश्चित्तस्पन्दश्च यादृशः।
88148 योगश्च तन्निरोधार्थः सम्यगत्र निगद्यते॥ १॥
88149
88150 अलातस्य ज्वलदुल्मुकस्य परिस्पन्दाद्भ्रमणाद्रात्रावग्निमयं चक्रं
88151 भ्रान्त्या यथा दृश्यते तथेत्यर्थः॥ १॥
88152
88153 यथा जलपरिस्पन्दाद्व्यतिरिक्त इवाम्भसः।
88154 दृश्यते वर्तुलावर्तश्चित्तस्पन्दात्तथा जगत्॥ २॥
88155
88156 वर्तुलनाभ्याकार आवर्तः॥ २॥
88157
88158 यथा व्योम्नीक्षणस्पन्दात्पिच्छमौक्तिकमण्डलम्।
88159 दृश्यते सदिवासत्यं चित्तस्पन्दात्तथा जगत्॥ ३॥
88160
88161 ईक्षणयोर्नेत्रयोरातपसांमुख्येन स्पन्दात्पिच्छाकारमन्यतः
88162 स्पन्दान्मौक्तिकमण्डलमिव दृश्यते॥ ३॥
88163
88164 श्रीराम उवाच।
88165
88166 येन प्रस्पन्दते चित्तं येन न स्पन्दते तथा।
88167 तद्ब्रह्मन्ब्रूहि मे येन चिकित्सेयं तदेव हि॥ ४॥
88168
88169 येन स्वभावेन प्रस्पन्दते येनोपायेन न स्पन्दते॥ ४॥
88170
88171 श्रीवसिष्ठ उवाच।
88172
88173 यथा शौक्ल्यहिमे राम तिलतैललवौ यथा।
88174 यथा कुसुमसौगन्ध्ये तथौष्ण्यदहनौ यथा॥ ५॥
88175
88176 स्पन्दस्वभावश्चित्तात्पृथक्कृत्य वक्तुमशक्य इति दृष्टान्तैरेव तं
88177 दर्शयति - यथेत्यादिना। तिलश्च तैललवश्च तौ। यथाशब्दः समुच्चये॥ ५
88178 ।।
88179
88180 तथा राघव संश्लिष्टौ चित्तस्पन्दौ तथैव हि।
88181 अभिन्नौ केवलं मिथ्या भेदः कल्पित एतयोः॥ ६॥
88182
88183 अत्राप्याद्यस्तथाशब्दः समुच्चये द्वितीयो दार्ष्टान्तिकोपबन्धार्थः। सर्वत्र
88184 गुणगुण्यादावविचाराद्भेदसहिष्णुरभेद एव संश्लेषः। तत्र विचारे
88185 भेदांशो मिथ्या अभेदांशो वास्तव इति दर्शयति - अभिन्नाविति॥ ६॥
88186
88187 चित्तचित्तपरिस्पन्दपक्षयोरेकसंक्षये।
88188 स्वयं गुणगुणी [गुणो गुणी इति युक्तम्] स्थित्वा नश्यतो द्वौ न
88189 संशयः॥ ७॥
88190
88191 अभेदांश एव कल्पितः किं न स्यादित्याशङ्क्यां परिहरन्येन न स्पन्दते
88192 तथेति प्रश्नांशस्योत्तरमाह - चित्तेति। यः स्वयं कारणात्मा गुणो गुणी

88193 चेति विकल्पितस्तदात्मना स्थित्वैव द्वावपि गुणगुणिविकल्पौ नश्यन्तो न
88194 निरन्वयेनेत्यर्थः। तथाचैककारणात्मना स्थित्वैव
88195 गुणगुणिभेदनाशदर्शनाद्भेदांश एव कल्पितो नाभेदांश
88196 इत्येतन्मनःस्पन्दयोरेकतरनाशाधीनात्यन्तिकोभयनिवृत्यैव चित्तं न
88197 स्पन्दते नतु जीवति मनसि तत्स्पन्दो वारयितुं शक्य इत्येतच्च सिद्धमिति भावः॥
88198 ७॥
88199
88200 द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव।
88201 योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम्॥ ८॥
88202
88203 अत-एव स्पन्दनिरोधेनोभयनाशार्थ ज्ञानक्रमश्च शास्त्रे दर्शित इत्याह
88204 - द्वौ क्रमाविति॥ ८॥
88205
88206 श्रीराम उवाच।
88207
88208 कदा कीदृक्कया युक्त्या प्राणापाननिबन्धया।
88209 योगनाम्न्या मनः शान्तिमेत्यनन्तसुखप्रदाम्॥ ९॥
88210
88211 तत्राद्यं क्रमं प्रथमं जिज्ञासमानो रामः पृच्छति - कदेति।
88212 प्राणापानयोर्निबन्धनं प्राणापाननिबन्धा। भावे गुरोश्च हलः
88213 इत्यप्रत्ययः। प्राणापाननिरोधलक्षणयेत्यर्थः॥ ९॥
88214
88215 श्रीवसिष्ठ उवाच।
88216
88217 देहेऽस्मिन्देहनाडीषु वातः स्फुरति योऽभितः।
88218 स्पन्देष्विव भुवो वारि स प्राण इति कीर्तितः॥ १०॥
88219
88220 आसर्गसमाप्तेरस्यैव प्रश्नस्योत्तरं वर्णयिष्यंश्चित्तस्पन्दस्य
88221 प्राणस्पन्दाधीनतां वक्तुं प्रथमं प्राणस्वरूपमाह -
88222 देहेस्मिन्नित्यादिना। देहनाडीषु द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखं
88223 नाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति इति श्रुतेरित्यर्थः। यथा भुवः
88224 स्पन्देषु स्पन्दनमार्गभूतेषु विवरेषु वारि जलं सर्वतो व्याप्य स्फुरति तद्वत्॥
88225 १०॥
88226
88227 तस्य स्पन्दवशादन्तः क्रियावैचित्र्यमीयुषः।
88228 अपानादीनि नामानि कल्पितानि कृतात्मभिः॥ ११॥
88229
88230 ननु प्राणो बहिरेव याति देहे त्वपानादयोऽन्ये वायवः संचरन्ति तत्राह -
88231 तस्येति। ते प्राणस्यैव वृत्तिभेदा नान्ये इत्यर्थः॥ ११॥
88232
88233 आमोदस्य यथा पुष्पं शौक्ल्यस्य तु हिनं यथा।
88234 तथैव रस आधारश्चित्तस्याभिन्नतां गतः॥ १२॥
88235
88236 वारिदृष्टान्तोपपत्तये रस इति विशेषणम्। आपोमयः प्राणः इति
88237 एतमेवाङ्गिरसं मन्यन्ते प्राणो वा अङ्गानां रसः च श्रुतेरिति भावः।
88238 चित्तस्य कोशवत्सर्वतः संश्लेषेणाभिन्नतामिव गत आधारः।
88239 प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः
88240 इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥ १२॥
88241
88242 अन्तःप्राणपरिस्पन्दात्संकल्पकलनोन्मुखी।
88243 संवित्संजायते यैषा तच्चित्तं विद्धि राघव॥ १३॥
88244

88245 अत-एव तत्स्पन्दस्य चित्तस्पन्दहेतुतेत्याह - अन्तरिति | संकल्पग्रहणं
88246 वृत्तिमात्रोपलक्षणम् || १३ ||
88247
88248 प्राणस्पन्दाच्चितः स्पन्दस्तत्स्पन्दादेव संविदः |
88249 चक्रावर्तविधायिन्यो जलस्पन्दादिवोर्मयः || १४ ||
88250
88251 चितः स्पन्दश्चिदाभासव्याप्तवृत्तिभेदः | संविदस्तत्तद्विषयाकारप्रथाः ||
88252 १४ ||
88253
88254 चित्तं प्राणपरिस्पन्दमाद्दुरागमभूषणाः |
88255 तस्मिन्संरोधिते नूनमुपशान्तं भवेन्मनः || १५ ||
88256
88257 प्राणपरिस्पन्दं प्राणाधीनपरिस्पन्दम् | आगमभूसणाः प्राणबन्धनं हि
88258 सोम्य मनः प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं
88259 चक्षुः प्राणं श्रोत्रम् इत्यादिश्रुतिरहस्यज्ञाः || १५ ||
88260
88261 मनःस्पन्दोपशान्त्यायं संसारः प्रविलीयते |
88262 सूर्यालोकपरिस्पन्दशान्तौ व्यवहृतिर्यथा || १६ ||
88263
88264 अस्त्वेवं ततः किं तत्राह - मन इति || १६ ||
88265
88266 श्रीराम उवाच |
88267
88268 अनिशं चरतां देहगेहे गगनगामिनाम् |
88269 प्राणादीनां परिस्पन्दो वायूनां रोध्यते कथम् || १७ ||
88270
88271 देहलक्षणे स्वगेहे हृदयादिस्थानेषु द्वासप्ततिसहस्रनाडीभेदेषु च अनिशं
88272 चरतां गगनेषु मुखनासिकादिच्छिद्रेषु बाह्याकाशे च गमनशीलानाम् || १७ ||
88273
88274 श्रीवसिष्ठ उवाच |
88275
88276 शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः |
88277 अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वसंसारवृत्तिषु || १८ ||
88278
88279 प्राणस्पन्दनिरोधे निरालम्बनसालम्बनादिराजयोगोपायान्वक्तुमुपक्रमते ##-
88280 आत्यन्तिकपरित्यागाद्यमनियमशमदमादिविरोध्यभ्यासाच्चात्यन्तमनास्थाया
88281 ं हृदि कृतप्रतिष्ठायां सत्याम् || १८ ||
88282
88283 यथाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोदितात् |
88284 एकतत्त्वघनाभ्यासात्प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते || १९ ||
88285
88286 प्रथमं स्थूले शिखरे चन्द्रबिम्बे मणिदेवतामूर्त्यादौ वा यत्रैव मनोऽस्य
88287 रमते तत्रैव निरोधोऽभ्यसनीय इत्याह - यथाभिवाञ्छितेति | एकतया
88288 एकाग्रतया उदितात् | एकाग्रतालक्षणं परिणामं प्राप्येत्यर्थः | तदनन्तरं
88289 यत्कार्यं तदाह - एकतत्त्वेति || १९ ||
88290
88291 पूरकादिनिजायामाद्दृढाभ्यासादस्वेदजात् |
88292 एकान्तध्यानसंयोगात्प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते || २० ||
88293
88294 पूरककुम्भकरेचकक्रमेण प्राणनिरोधसहिताद्वा
88295 दुर्दान्तचित्तस्पन्दनिरोधः कार्य इत्याह - पूरकेति | पूरकादिना निजस्य
88296 स्वस्य प्राणस्यायामात् || २० ||

88297
88298 ओंकारोच्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभावनात् ।
88299 सुषुप्ते संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥ २१ ॥
88300
88301 दीर्घोच्चारितप्रणवतुर्यमात्रालम्बनयोगाद्वा संविदो बाह्यार्थसंवेदनस्य
88302 सुषुप्ते आत्यन्तिकोपरमे जाते सति ॥ २१ ॥
88303
88304 रेचके नूनमभ्यस्ते प्राणे स्फारे खमागते ।
88305 न स्पृशत्यङ्गरन्ध्राणि प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥ २२ ॥
88306
88307 इदानीं रेचकपूरकयोरेकैकस्यापि श्वासप्रश्वासशिथिलीकरणे
88308 कालदैर्घ्याभिवर्धनसहितध्यानाभ्यासादपि तन्निरोध इत्याह - रेचके इति
88309 द्वाभ्याम् । स्फारे विपुलीभूते प्राणे छिन्नाभ्रवत् क्रमात् खं शून्यभावं
88310 बाह्याकाशं वा आगते अङ्गरन्ध्राणि नासाविवराणि न स्पृशति सति ॥ २२ ॥
88311
88312
88313
88314 पूरके नूनमभ्यस्ते पूराद्गिरिघनस्थिते ।
88315 प्राणे प्रशान्तसंचारे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥ २३ ॥
88316
88317 अन्तःपूरात्पूरणाद्गिरौ घना मेघा इव यावत्पूर्ति मन्दमुपचीयमाने स्थिते
88318 निश्चले सति ॥ २३ ॥
88319
88320 कुम्भके कुम्भवत्कालमनन्तं परितिष्ठति ।
88321 अभयसात्स्तम्भिते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥ २४ ॥
88322
88323 पूर्यनन्तरं कुम्भके पूर्णकुम्भवदनन्तं कालं स्तम्भिते प्राणे
88324 परितिष्ठति सति । उक्तत्रिविधप्राणायामक्रमश्च पातञ्जले शास्त्रे प्रपञ्चितः
88325 तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः । तस्मिन्प्रागुक्ते
88326 आसनजये सति बाह्यस्य वायोरायमनं श्वासः कौष्ठ्यस्य वायोर्निस्सारणं
88327 प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावलक्षणः प्राणायामः कार्य इत्यर्थः
88328 । स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो
88329 दीर्घसूक्ष्मः । यत्र प्रश्वासपूर्वको गतिनिरोधः स बाह्यः । यत्र
88330 श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः । तृतीयः
88331 स्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति । यथा तप्ते
88332 न्यस्तमुपले जलं सर्वतः संकोचमापद्यते तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति ।
88333 त्रयोऽप्येते देशपरिदृष्टाः बहिस्तूललवस्पन्दादिना अन्तर्नाभ्यादिस्पन्दादिना
88334 च इयानस्य विषयो देश इति । कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेन ।
88335 संख्याभिः परिदृष्टा एतावत्संख्यश्वासप्रश्वासकालैः प्रथमो
88336 द्वितीयस्तृतीय उद्घोधित इति । एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति च । स
88337 खल्वेवमभ्यस्तः प्राणायामः
88338 प्रविकस्वरतूलपिण्डवन्मन्दाकृष्टबिसतन्तुवद्वा दैर्घ्यसौक्ष्म्यापन्नैः
88339 प्राणैर्दीर्घः सूक्ष्मश्च भवतीत्यर्थः । अभ्यासात्स्तम्भिते प्राणे इत्यनेन च
88340 तत्परिपाकलभ्यश्चतुर्थोऽपि प्रकारः सूचितः । सोऽपि पतञ्जलिना दर्शितः
88341 बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः इति । पूर्वोक्तोभयजयात्तदाक्षेपपूर्वकः
88342 प्राणगत्यभावः स्थिरश्चतुर्र्थः प्राणायाम इत्यर्थः ।
88343 प्राणायामप्रतिष्ठाफलमपि पतञ्जलिनोक्तम् ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ।
88344 धारणासु च योग्यता मनसः इति । तपि न परमं प्राणायामात्ततो
88345 विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति भाष्यम् ॥ २४ ॥
88346
88347 तालुमूलगतां यत्नाज्जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम् ।
88348 ऊर्ध्वरन्ध्रगते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥ २५ ॥

घण्टिकां व्यात्तास्यस्य जिह्वामूले स्तनवल्लम्बमानतया
दृश्यमानामिन्द्रयोनिम् | अन्तरेण तालुके य एष स्तन इवावलम्बते सेन्द्रयोनिः
इति श्रुतेः | तां परिवृत्तया
वर्धनाभ्यासादिप्रयत्नादन्तःप्राणसंचारमार्गे मूर्धरन्ध्रे
प्रवेश्यमानया जिह्वया आक्रम्य निषीड्याधःकृत्य प्राणे ऊर्ध्वरन्ध्रे
ब्रह्मरन्ध्रे गते प्रवेश्य धारिते सतीत्यर्थः | अनेन लम्बिकायोगसमुच्चिता
नभोधारणा दर्शिता | तत्प्रकारश्च भगवता स्कन्देनोक्तः रसनां तालुविवरे
निधायोर्ध्वमुखोऽमृतम् | धयन्निर्जरतां गच्छेदाषण्मासान्न संशयः
|| ऊर्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं करोति यः | मासार्धेन न संदेहो
मृत्युं जयति योगवित् || आकाशं च मरीचिवारिसदृशं
यद्ब्रह्मरन्ध्रस्थितं यन्नाथेन सदाशिवेन सहितं शान्तं हकाराक्षरम् |
प्राणं विलीय पञ्चघटिकं चित्तान्वितं धारयेदेषा
मोक्षकवाटपाटनपटुः प्रोक्ता नभोधारणा || इति || २५ ||

समस्तकलनोन्मुक्ते न किंचिन्नामसूक्ष्मखे |
ध्यानात्संविदि लीनायां प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते || २६ ||

समस्ताः कलना विकारास्तदुन्मुक्तेऽत-एव न किंचिन्नामनि सूक्ष्मे
हार्दाकाशे संविदि अन्तर्बाह्यसंवेदनवृत्तिमात्रे निर्विकल्पसमाधिना
लीनायां सत्याम् || २६ ||

द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे |
संविद्दृशि प्रशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते || २७ ||

नासाग्रोपलक्षितद्वादशाङ्गुलपरिमितबाह्याकाशे चक्षुर्मनसोर्निरोधाद्वा
तन्निरोधा इत्याह - द्वादशेति || २७ ||

अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण तालूर्ध्वं द्वादशान्तगे |
प्राणे गलितसंवृत्ते प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते || २८ ||

लम्बिकायोगाऽसमुच्चिताद्वा
उपायान्तराभ्यस्तात्प्रागुक्तनभोधारणात्तन्निरोधसिद्धिरित्याह -
अभ्यासादिति | द्वादशान्तं ब्रह्मरन्ध्रस्थानं तद्गे प्राणे गलितप्राये
संवृत्ते सति || २८ ||

भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते |
चेतने केतने बुद्धे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते || २९ ||

एवं खेचरीमुद्रापि प्राणस्पन्दनिरोधहेतुरित्याह - भ्रूमध्ये इति |
तारकयोश्चक्षुःकनीनिकयोरालोकस्य तेजसश्चक्षुरिन्द्रियस्येति यावत् |
चिरनिरोधाच्छान्तौ उपरमे सति तथा जिह्वाग्रे प्राणे च प्रागुक्तरीत्या
कपालकुहरप्रवेशादन्तं द्वादशान्तमुपागते सति केतने भ्रूमध्ये
अविमुक्तस्थाने य एषोऽक्षरोऽनन्तः इति जाबालश्रुत्याअदिप्रसिद्धे चेतने
चिन्मात्रस्वभावे परमेश्वरे आत्मतया बुद्धे सतीत्यर्थः | खेचरीमुद्रापि
स्कन्देनोक्ता - कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा | भ्रुवोरन्तर्गता
दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी || न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्मणा |
बाध्यते न स कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् || इति || २९ ||

झटित्येव यदुद्भूतं ज्ञानं तस्मिन्दृढाश्रिते |
असंश्लिष्टविकल्पांशे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते || ३० ||

88401 गुरोरीश्वरस्य वा अनुग्रहात्काकतालीयन्यायेन झटित्येवोद्भूते ज्ञाने
88402 झटित्येव चित्तविकल्पोपशमाद्वा तन्निरोध इत्याह - झटित्येवेति ॥ ३० ॥
88403
88404 चिरं कालं हृते कान्तव्योमसंवेदनान्मुने ।
88405 अवासनान्मनोध्यानात्प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥ ३१ ॥
88406
88407 अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म
88408 दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे दहराकाशे वा चिरं
88409 चित्तनिवेशात्तत्साक्षात्कारे तत्सिद्धिरित्याह - चिरमिति । तथाचोक्तं पातञ्जले
88410 - हृदये चित्तसंवित्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् इति च ॥ ३१ ॥
88411
88412 श्रीराम उवाच ।
88413
88414 ब्रह्मन् जगति भूतानां हृदयं तत्किमुच्यते ।
88415 इदं सर्वं महादर्शे यस्मिंस्तत्प्रतिबिम्बति ॥ ३२ ॥
88416
88417 हृदयशब्दस्य पुण्डरीकाकारमांसविशेषे मनसि परमात्मनि च
88418 प्रयोगदर्शनात्संदिहानस्य प्रश्नः । प्रतिबिम्बति आदर्शे प्रतिबिम्ब इव
88419 स्फुरति ॥ ३२ ॥
88420
88421 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
88422
88423 साधो जगति भूतानां हृदयं द्विविधं स्मृतम् ।
88424 उपादेयं च हेयं च विभागोऽयं तयोः शृणु ॥ ३३ ॥
88425
88426 तत्र मांसमनसोः परिच्छिन्नत्वादैक्यमेव प्रकल्प्य द्वेधा विभागो बोध्यः
88427 ॥ ३३ ॥
88428
88429 इयत्तया परिच्छिन्ने देहे यद्वक्षसोऽन्तरम् ।
88430 हेयं तद्धृदयं विद्धि तनावेकतटे स्थितम् ॥ ३४ ॥
88431
88432 संविन्मात्रं तु हृदयमुपादेयं स्थितं स्मृतम् ।
88433 तदन्तरे च बाह्ये च न च बाह्ये न चान्तरे ॥ ३५ ॥
88434
88435 ननु आत्मनि हृदयशब्दो हृदयमात्रस्थितिकत्वाद्गौणः किं न
88436 स्यादित्याशङ्क्याह - तदन्तरे चेति ॥ ३५ ॥
88437
88438 तत्तु प्रधानं हृदयं तत्रेदं समवस्थितम् ।
88439 तदादर्शः पदार्थानां तत्कोशः सर्वसंपदाम् ॥ ३६ ॥
88440
88441 अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३६ ॥
88442
88443 सर्वेषामेव जन्तूनां संविद्धृदयमुच्यते ।
88444 न देहावयवैकांशो जडजीर्णोपलोपमः ॥ ३७ ॥
88445
88446 तस्मात्संविन्मये शुद्धे हृदये हृतवासनः ।
88447 बलान्नियोजिते चित्ते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३८ ॥
88448
88449 एभिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासंकल्पकल्पितैः ।
88450 नानादेशिकवक्त्रस्थैः प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३९ ॥
88451
88452 अभ्यासेन निराबाधमेतास्ता योगयुक्तयः ।

88453 उपायतामुपायान्ति भव्यस्य भवभेदने ॥ ४० ॥
88454
88455 सहसा हठयोगे प्रवृत्तिं वारयितुमाह - अभ्यासेनेति । हठान्निरोधे तु
88456 रोगाद्या बाधा स्यादेवेति भावः ॥ ४० ॥
88457
88458 अभ्यासाद्दृढतां यातो वैराग्यपरिलाञ्छितः ।
88459 यथावासनमायामः प्राणानां सफलः स्मृतः ॥ ४१ ॥
88460
88461 यथावासनं यदा या या वासना उद्भवन्ति तदा तत्तन्निरोधायेत्यर्थः । अथवा
88462 मुमुक्षावासनायां मोक्षफलेन सफलो भोगवासनायां तु
88463 तत्तद्भोगसिद्धिवैचित्र्यफलेन सफल इत्यर्थः ॥ ४१ ॥
88464
88465 भ्रूनासातालुसंस्थासु द्वादशाङ्गुलिकोटिषु ।
88466 अभ्यासाच्छाम्यति प्राणो दूरे गिरिनदी यथा ॥ ४२ ॥
88467
88468 अत-एव तत्तत्सिद्धिफलभेदार्थपातञ्जलशास्त्रे
88469 भ्रूमध्यादिस्थानभेदेन धारणाभेदा दर्शिता इत्याशयेनाह -
88470 भ्रूनासेति \/ तालुसंस्था तालुसंस्थानं कण्ठाग्रादारभ्य
88471 द्वादशाङ्गुलिमितप्रदेशकोटिः सीमा द्वादशान्तः ।
88472 पुरुषभेदाद्बहुवचनम् । यथाह पतञ्जलिः नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्
88473 कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् कण्ठकूपादधः
88474 कूर्मपृष्ठवदुन्नतप्रदेशे कूर्मनाडी प्रसिद्धा मूर्धज्योतिषि
88475 सिद्धदर्शनम् इत्यादि । शिरः कपालच्छिद्रे भास्वरज्योतिर्मूर्धज्योतिः । गिरिनदी
88476 निर्झरः । सा यथा दूरे गत्वा तत्रैव लीयते तद्वत् ॥ ४२ ॥
88477
88478 भूयोभूयश्चिराभ्यासाज्जिह्वाप्रान्तेन तालुनि ।
88479 घण्टिका स्पृश्यते प्राणो येनोच्चैर्निवहत्यलम् ॥ ४३ ॥
88480
88481 जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम् इति यत्प्रागुक्तं तत्रोपायमाह - भूय इति ।
88482 स्पृश्यते आक्रम्यते ॥ ४३ ॥
88483
88484 विकल्पबहुलास्त्वेते स्वाभ्यासेन समाधयः ।
88485 परमोपशमायाशु संप्रयान्त्यविकल्पताम् ॥ ४४ ॥
88486
88487 एतेषां समाधिभेदानां तत्तत्सिद्धिफलेषु विकल्पबहुलत्वेऽपि निष्कामस्य
88488 परमोपशमफले अविकल्पतैव सर्वेषामित्याह - विकल्पेति ॥ ४४ ॥
88489
88490 आत्मारामो वीतशोको भवत्यन्तःसुखः पुमान् ।
88491 अभ्यासादेव नान्यस्मात्तस्मादभ्यासवान्भव ॥ ४५ ॥
88492
88493 अभ्यासेन परिस्पन्दे प्राणानां क्षयमागते ।
88494 मनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते ॥ ४६ ॥
88495
88496 वासनावलितं जन्म मोक्षं निर्वासनं मनः ।
88497 प्राणं च राम गृह्णाति यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ४७ ॥
88498
88499 वासनावलितं मनो जन्मशरीरं तत्र प्राणं चाभिमानेन गृह्णाति ।
88500 निर्वासनं तु मोक्षम् ॥ ४७ ॥
88501
88502 प्राणस्पन्दो मनोरूपं तस्मात्संसृतिविभ्रमः ।
88503 तस्मिन्नेव शमं याते दीयते संसृतिज्वरः ॥ ४८ ॥
88504

88505 एवं उक्ताभ्यासप्रकारेण दीयते खण्ड्यते। चिकित्स्यत इति यावत्॥ ४८॥
88506
88507 विकल्पांशक्षयाज्जन्तोः पदं तदवशिष्यते।
88508 यतो वाचो निवर्तन्ते समस्तकलनान्विताः॥ ४९॥
88509
88510 यत्र सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत्।
88511 यत्र नेदं यतो नेदं यन्नेदं नेदृशं जगत्॥ ५०॥
88512
88513 इदं दृश्यं यत्र नेत्याधेयतया यतो नेत्युपादेयतया यन्नेति तादात्म्येन च
88514 सच्चिदात्मसंबन्धनिषेधान्न केनाप्यंशेन जगद्ब्रह्मसदृशमित्यर्थः॥
88515 ५०॥
88516
88517 विनाशित्वाद्विकल्पत्वाद्गुणित्वान्निर्गुणात्मनः।
88518 यस्य नो सदृशो दृष्टो दृष्टान्तः कश्चिदेव हि॥ ५१॥
88519
88520 अत-एव विनाशित्वादिधर्मके जगति न कश्चिदपि ब्रह्मणो
88521 दृष्टान्तोऽस्तीत्याह - विनाशित्वादिति॥ ५१॥
88522
88523 स्वादनी सर्वशालीनां दीपिका सर्वतेजसाम्।
88524 कलना सर्वकामानामन्तश्चिच्चन्द्रिकोदिता॥ ५२॥
88525
88526 यदि न कश्चिद्दृष्टान्तस्तर्हि कथं तत्परिचयस्तत्राह - स्वादनीति।
88527 रसरूपादिगोचरबाह्यवृत्तित्रिपुटीनां कामाद्यान्तरवृत्तित्रिपुटीनां च
88528 भासकतया तत्परिचेयमित्यर्थः॥ ५२॥
88529
88530 यस्मात्कल्पतरोबह्व्यः संसारफलपङ्क्तयः।
88531 अनारतं बहुरसा जायन्ते च पतन्ति च॥ ५३॥
88532
88533 फलमतः उपपत्तेः इति न्यायाद्विचित्रकर्मफलोदयक्षयनिमित्ततया वा
88534 तत्परिचेयमित्याह - यस्मादिति॥ ५३॥
88535
88536 तत्पदं सर्वसीमान्तमवलम्ब्य महामतिः।
88537 यः स्थितः स्थिरधीस्तज्ज्ञः स जीवन्मुक्त उच्यते॥ ५४॥
88538
88539 तत्परिचयावलम्बने पुरुषार्थसिद्धिं दर्शयन्नुपसंहरति - तदिति
88540 द्वाभ्याम्॥ ५४॥
88541
88542 विगतसर्वसमीहितकौतुकः
88543 समुपशान्तहिताहितकल्पनः।
88544 सकलसंव्यवहारसमाशयो
88545 भवति मुक्तमनाः पुरुषोत्तमः॥ ५५॥
88546
88547 विगतानि सर्वाणि समीहितकौतुकानि कामभोगोत्कण्ठा यस्य। अत-एव
88548 तदनुकूलप्रतिकूलेषु समुपशान्ता हिताहितवासना यस्य। अत-एव सकलेषु
88549 संव्यवहारेषु समो हर्षविषादशून्य आशयो यस्य। ईदृशो मुक्तमनाः
88550 पुरुषश्रेष्ठो भवति। भगवान्विष्णुरपि भवतीत्यर्थः॥ ५५॥
88551
88552 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० देवदूतोक्ते
88553 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे योगवर्णनं नामाष्टसप्ततितमः सर्गः
88554 ॥ ७८॥
88555
88556 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे योगवर्णनं

88557 नामाष्टसप्ततितमः सर्गः ‖ ७८ ‖
88558
88559
88560 एकोनाशीतितमः सर्गह् ७९
88561
88562 श्रीराम उवाच ।
88563
88564 योगयुक्तस्य चित्तस्य शम एव निरूपितः ।
88565 सम्यग्ज्ञानमिदानीं मे कथयानुग्रहात्प्रभो ‖ १ ‖
88566
88567 उद्दिष्टौ चित्तनाशाय योगज्ञानक्रमौ हि यौ ।
88568 तयोराद्ये परिज्ञाते द्वितीयोऽत्र निरूप्यते ‖ १ ‖
88569
88570 द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव इत्युद्दिष्टक्रमयोर्मध्ये
88571 आद्यश्चित्तस्य शमो नाशप्रकारो निरूपितस्त्वयेत्यर्थः ‖ १ ‖
88572
88573 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
88574
88575 अनाद्यन्तावभासात्मा परमात्मेह विद्यते ।
88576 इत्येको निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ‖ २ ‖
88577
88578 लक्षणस्वरूपसाधनादिभिः सम्यग्ज्ञानं प्रपञ्चयिष्यन्
88579 प्रथममात्मपरिचयेन जगद्बाधात्मतालक्षणं तल्लक्षणमाह -
88580 अनाद्यन्तेति । एकः असाधारणः । स्फारः अपरिच्छिन्नाकारः ‖ २ ‖
88581
88582 इमा घटपटाकाराः पदार्थशतपङ्क्तयः ।
88583 आत्मैव नान्यदस्तीति निश्चयः सम्यगीक्षणम् ‖ ३ ‖
88584
88585 एवं जगद्बाधेनात्मपरिचयात्मता वा तल्लक्षणमित्याह - इमा इति ‖ ३ ‖
88586
88587 असम्यग्वेदनाज्जन्म मोक्षः सम्यगवेक्षणात् ।
88588 असम्यग्वेदनाद्रज्जुः सर्पो नो सम्यगीक्षणात् ‖ ४ ‖
88589
88590 सम्यग्ज्ञानस्य मोक्षसमर्थतां दर्शयति - असम्यगिति । सम्यगीक्षणान्नो
88591 सर्पः । सर्पभावान्मोक्ष इति यावत् ‖ ४ ‖
88592
88593 संकल्पांशविनिर्मुक्ता संवित्संवेद्यवर्जिता ।
88594 संवित्त्याभिसमाख्याता मुक्तावस्तीह नेतरत् ‖ ५ ‖
88595
88596 मुक्तौ तर्हि किं परिशिष्यते तदाह - संकल्पेति । संवित्त्या
88597 स्वप्रकाशस्वभावेनैव अभितः सम्यक् आख्याता प्रथमाना । इह मुक्तौ ‖ ५ ‖
88598
88599 सा शुद्धरूपा विज्ञाता परमात्मेति कथ्यते ।
88600 शुद्धा त्वशुद्धरूपान्तरविद्येत्युच्यते बुधैः ‖ ६ ‖
88601
88602 अप्यर्थे तुशब्दः ‖ ६ ‖
88603
88604 संवित्तिरेव संवेद्यं नानयोर्द्वित्वकल्पना ।
88605 चिनोत्यात्मानमात्मैव रामैवं नान्यदस्ति हि ‖ ७ ‖
88606
88607 तथाचाविज्ञानकृत एव संवित्तिसवेद्ययोर्भेदो न वास्तव इत्याह -
88608 संवित्तिरेवेति । चिनोति अज्ञानात्संचिनोति ज्ञानात्तु परिचिनोतीत्यर्थह् ‖ ७ ‖

88609
88610 यथाभूतात्मदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये ।
88611 यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता ॥ ८ ॥
88612
88613 निष्कृष्टं सम्यग्ज्ञानस्वरूपमाह - यथाभूतेति ॥ ८ ॥
88614
88615 सर्वमात्मैव कौ दिष्टौ भावाभावौ क्व च स्थितौ ।
88616 क्व बन्धमोक्षकलने किमन्यद्राम शोच्यते ॥ ९ ॥
88617
88618 दिष्टौ निर्दिष्टौ । निष्कृष्य निरूपितावित्यर्थः । किमन्यदस्ति यदर्थं शोच्यते
88619 मूढैरिति शेषः ॥ ९ ॥
88620
88621 न चेत्यमन्यन्नो चित्तं ब्रह्मैवेदं विजृम्भते ।
88622 सर्वमेकं परं व्योम को मोक्षः कस्य बन्धता ॥ १० ॥
88623
88624 ब्रह्मेदं बृंहिताकारं बृहद्वृहदवस्थितम् ।
88625 ज्ञानादस्तमितद्वित्वं भवात्मैव त्वमात्मना ॥ ११ ॥
88626
88627 बृहतोऽपि बृहद्ब्रह्म स्वात्मन्येव मायया नटवद्बृंहिताकारं इदं
88628 दृश्यं व्यवस्थितम् ॥ ११ ॥
88629
88630 सम्यगालोकिते रूपे काष्ठपाषाणवाससाम् ।
88631 मनागपि न भेदोऽस्ति क्वासि संकल्पनोन्मुखः ॥ १२ ॥
88632
88633 सम्यक् अधिष्ठानसन्मात्ररूपेणालोकिते सति क्वासि । नह्येकरूपे हेयोपादेये
88634 संकल्पनं विकल्पनं वा संभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥
88635
88636 आदावन्ते च संशान्तं स्वरूपमविनाशि यत् ।
88637 वस्तु नामात्मनश्चैव तन्मयो भव राघव ॥ १३ ॥
88638
88639 अविनाशि यत्स्वरूपं तदेव वस्तु । नामेति प्रसिद्धौ । आत्मनश्च
88640 स्वरूपमेवंविधमतस्तन्मयो भवेत्यर्थः ॥ १३ ॥
88641
88642 परं व्योमेदमखिलं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
88643 सुखदुःखक्रमः कुत्र विज्वरो भव राघव ॥ १४ ॥
88644
88645 परं निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म ॥ १४ ॥
88646
88647 द्वैताद्वैतसमुद्भूतैर्जरामरणविभ्रमैः ।
88648 स्फुरत्यात्मभिरात्मैव चित्रैरम्ब्विव वीचिभिः ॥ १५ ॥
88649
88650 स्फुरति अज्ञस्येति शेषः ॥ १५ ॥
88651
88652 शुद्धमात्मानमालिङ्ग्य नित्यमन्तस्थया धिया ।
88653 यः स्थितस्तं क आत्मेहं भोगा बन्धयितुं क्षमाः ॥ १६ ॥
88654
88655 तं तत्त्वज्ञम् । के भोगाः ॥ १६ ॥
88656
88657 कृतस्फारविचारस्य मनोभोगादयोऽरयः ।
88658 मनागपि न भिन्दन्ति शैलं मन्दानिला इव ॥ १७ ॥
88659
88660 मनोभोगः कामस्तदादयः षडरयः ॥ १७ ॥

88661
88662 अविचारिणमज्ञानं मूढमाशापरायणम्।
88663 निगिरन्तीह दुःखानि बका मत्स्यमिवाजलम्॥ १८॥
88664
88665 अजलं जलान्निर्गतमल्पजलस्थं वा॥ १८॥
88666
88667 जगदात्मैव सकलमविद्या नास्ति कुत्रचित्।
88668 इति दृष्टिमवष्टभ्य सम्यग्रूपः स्थिरो भव॥ १९॥
88669
88670 नानात्वमस्ति कलनासु न वस्तुतोऽन्त-
88671 र्नानाविधासु सरसीषु जलादि नान्यत्।
88672 इत्येकनिश्चयमयः पुरुषो विमुक्त
88673 इत्युच्यते समवलोकितसम्यगर्थः॥ २०॥
88674
88675 जलादि आदिपदात्तरङ्गफेनबुद्बुदादि जलान्नान्यत्। यथेति शेषः। इति विविच्य
88676 समवलोकितसम्यगर्थस्तदेकनिश्चयप्रधानः पुरुष
88677 आत्यन्तिकचित्तनाशादिव्मुक्त इत्युच्यत इत्यर्थः॥ २०॥
88678
88679 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
88680 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सम्यग्ज्ञानलक्षणनिरूपणं
88681 नामैकोनाशीतितमः सर्गः॥ ७९॥
88682
88683 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
88684 सम्यग्ज्ञानलक्षणनिरूपणं नामैकोनाशीतितमः सर्गः॥ ७९॥
88685
88686
88687 अशीतितमः सर्गः ८०
88688
88689 श्रीवसिष्ठ उवाच।
88690
88691 इदमनः कलयतो भोगान्प्रति विवेकिनः।
88692 पुरःस्थितानपि सदा स्पृहैवाङ्ग न जायते॥ १॥
88693
88694 यस्मिन्विमर्शे सुदृढे दिव्यभोगेष्वपि स्पृहा।
88695 नोदेत्यपि पुरःस्थेषु स विमर्शोऽत्र वर्ण्यते॥ १॥
88696
88697 इदं वक्ष्यमाणं विमर्शोपदर्शनम्। पुरःस्थितानपि भोगान्प्रति स्पृहा न
88698 जायत एवेत्यन्वयः॥ १॥
88699
88700 चक्षुरालोकनायैव जीवस्तु सुखदुःखयोः।
88701 भारायैव बलीवर्दो भोक्ता द्रव्यस्य नायकः॥ २॥
88702
88703 तत्रादौ चक्षुषा इष्टानिष्टरूपे आलोचिते चक्षुरहंताभिनिवेशाज्जीवस्य
88704 सुखदुःखे दृश्येते तत्र चक्षुः प्रति स्वामितैवास्य नत्वहंतेति विमर्शेन
88705 दुःखादिप्रसक्तिरिति दर्शयति - चक्षुरिति। बलीवर्द एव भारवहनदुःखाय
88706 न तस्य भारद्रव्यस्य च नायकः। नह्यसौ बलीवर्द इत्यर्थः॥ २॥
88707
88708 नयने रूपनिर्मग्ने क्षोभः क इव देहिनः।
88709 गर्दभे पल्वले मग्ने कैव सेनापतेः क्षतिः॥ ३॥
88710
88711 स्वामित्वमपि तस्य न चक्षुमात्रे किंतु
88712 कार्यकरणसंघातकामकर्मवासनातत्फलभेदेष्वनन्तेषु। तत्र

88713 अहंकारबुद्धिमनःप्राणपरम्परया कथंचित्स्वत्वकोटिनिविष्टस्यैकस्य
88714 चक्षुषः कदाचिदनिष्टरूपसंप्रयोगे का वा गणना कुतो वास्य
88715 दुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह - नयने इति । गर्दभे सेनान्तर्गतरजकगर्दभे
88716 ॥ ३ ॥
88717
88718 रूपकर्दममेतन्मानयनास्वादयाधम ।
88719 नश्यत्येतन्निमेषेण भवन्तमपि हिंसति ॥ ४ ॥
88720
88721 स्वामित्वादेव तन्निवारयितुमपि शक्यमित्याशयेनाह - रूपेति । एतत्
88722 स्त्रीपुत्रादिसौन्दर्यलक्षणं रूपम् । हिंसति नाशयति । छान्दसो
88723 विकरणव्यत्ययः । हे अधम मूढतम ॥ ४ ॥
88724
88725 येनैव संख्या क्रियते येनैवाऽस्वाऽनुगम्यते ।
88726 तदीयैः कर्मभिः क्षिप्रं प्राज्ञः क्रूरो निबध्यते ॥ ५ ॥
88727
88728 प्राज्ञस्तर्हि कीदृशः क्वचिन्निबध्यते तत्राह - येनेति । क्रूरो निशितमतिः
88729 प्राज्ञस्तु येनान्तर्गतेन चिदात्मनैव सम्यक् ख्यानं संख्या प्रकाशो
88730 बाह्याभ्यन्तरार्थप्राप्त्या क्रियते येनैव अस्वा अनात्मभूता कोशपरम्परा
88731 आत्म तादात्म्यारोपेणानुगम्यते तदीयैः औदासीन्येन
88732 यथाप्राप्तार्थप्रकाशनलक्षणैः कर्मभिश्चरित्रैर्निबध्यते अभ्यासेन
88733 संबध्यते न मूढवद्रूपकर्दमास्वादनकर्मभिः । तथाच
88734 त्वमप्युदासीनं सद्रूपं प्रकाशय नतु तदास्वादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥
88735
88736 उत्पन्नध्वंसि चापातमात्रहृद्यमसन्मयम् ।
88737 रूपमाश्रय मा नेत्र विनाशायाविनाशिने ॥ ६ ॥
88738
88739 उत्पन्नध्वंसि आपातमात्रहृद्यं चेति विशेषणे असन्मयमित्यस्योपपत्तये ।
88740 अविनाशिने अनिवार्याय विनाशाय मृत्युमुखप्रवेशाय ॥ ६ ॥
88741
88742 साक्षिवत्त्वंस्थितं नेत्र रूपमात्मनि तिष्ठति ।
88743 आलोकं कालवशतस्त्वमेकं किं प्रतप्यसे ॥ ७ ॥
88744
88745 किंच रूपविषये सदा सर्वार्थप्रकाशने निरपेक्षसमर्थेऽपि परमात्मनि
88746 उदासीने स्थिते सति हे नेत्र कालवशतः कदाचिदेव दीपाद्यालोकं प्राप्य
88747 प्रकाशयत् त्वमेवैकं किं किमर्थं प्रतप्यसे अतस्त्वमपि साक्षिवत्स्थितं
88748 सद्रूपं पश्येत्यर्थः ॥ ७ ॥
88749
88750 सलिलस्पन्दवद्दृष्टिः पिच्छिकेवाम्बरोत्थिता ।
88751 सुजातिबन्धा स्फुरति तव चित्त किमागतम् ॥ ८ ॥
88752
88753 इदानीं चक्षुषा भ्रान्त्या रूपे आलोकितेऽपि चित्तस्य तदभिनिवेशे हेतुर्नास्तीत्याह
88754 - सलिलेति । हे चित्त इयं विचित्ररूपदृष्टिर्नद्यादिसलिले नानाविधा
88755 नियतस्पन्दवैचित्र्यवदनियता । अम्बरे सूर्यालोकाभिमुखसाश्रुनेत्रनिरीक्षिता
88756 मयूरपिच्छिकेव मिथ्याभूता च गौरयमश्वोऽयं स्त्रीपिण्डोऽयमित्येव
88757 नानाविधसुजातिदुर्जातिविकल्पानुबन्धा चक्षुषः स्फुरति तत्र तव किमागतं
88758 येन त्वं रज्यसे तप्यसे चेत्यर्थः ॥ ८ ॥
88759
88760 कल्पाम्भसीव शफरी चित्ते स्फुरणधर्मिणि ।
88761 स्वयं स्फुरत्यहंकारस्त्वमयं प्रोत्थितः कुतः ॥ ९ ॥
88762
88763 अस्तु वा चित्ते चक्षुर्दृष्टार्थाकारा वृत्तिस्तथाप्यभिनिवेशहेतोरहंकारस्य
88764 निमित्तं नास्तीत्याह - कल्पेति । चित्ते स्वयं रूपाद्याकारः स्फुरति चेत्स्फुरतु

88765 नाम अयमहंकारस्त्वं कुतः प्रोत्थितः ॥ ९ ॥
88766
88767 आलोकरूपयोर्नित्यं जडयोः स्फुरतोर्मिथः ।
88768 आधाराधेययोश्चितं व्यर्थमाकुलता तव ॥ १० ॥
88769
88770 किंच स्त्रीपिण्डादिलक्षणं रूपं सूर्याद्यालोकमाश्रित्य स्फुरति सूर्यालोकश्च
88771 पिण्डाश्रित इत्यन्योन्यसंयोगे सौन्दर्यभ्रान्त्या कामादिना चित्तस्य व्याकुलता
88772 प्रसिद्धा सा च तयोश्चित्तेनासंबन्धाद्व्यर्थेत्यर्थः ॥ १० ॥
88773
88774 रूपालोकमनस्काराः परस्परमसङ्गिनः ।
88775 संपन्ना इव लक्ष्यन्ते वदनादर्शबिम्बवत् ॥ ११ ॥
88776
88777 असंबन्धमेव दृष्टान्तेन स्फुटयति - रूपेति । चक्षुषा बहिः
88778 रूपालोकनं मनसा चान्तःसंकल्पादयो मनस्कारा इति भिन्नदेशत्वादेवेति
88779 भावः । संपन्नाः संलग्ना इव ॥ ११ ॥
88780
88781 अज्ञानजन्तुना ह्येते श्लिष्टा जाता निरन्तराः ।
88782 अज्ञाने ज्ञानिगिलिते पृथक्तिष्ठन्त्यसन्मयाः ॥ १२ ॥
88783
88784 तत्संलग्नताभ्रान्तौ चाज्ञानमेव निमित्तमित्याह - अज्ञानेति ।
88785 पृथग्विश्लिष्टास्तु असन्मया बाधिताः सन्तः अधिष्ठानमात्रपरिशेषेण
88786 तिष्ठन्ति ॥ १२ ॥
88787
88788 मनःकल्पनया ह्येते सुसंबद्धाः परस्परम् ।
88789 रूपालोकमनस्कारा दारुणी जतुना यथा ॥ १३ ॥
88790
88791 दारुणी काष्ठे । जतुना लाक्षया ॥ १३ ॥
88792
88793 स्वमनोमननं तन्तुर्मनोभ्यासेन यत्नतः ।
88794 विचाराच्छेदमायाति च्छिन्नैवाज्ञानभावना ॥ १४ ॥
88795
88796 स्वमनोमननमेव तन्तुः कोशकारतन्तुवत्स्वबन्धनं स च
88797 मन्दमध्यमाधिकारिणोर्वैराग्यशमदमनिरोधादिमनोभ्यासेन यत्नतो
88798 विचाराच्छेदमायाति । मुख्याधिकारिणस्तु सहसोत्पन्नज्ञानेन तस्मिंश्छिन्ने
88799 सति स्वभावत एवाज्ञानभावना छिन्नैव नैव प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १४ ॥
88800
88801 अज्ञानसंक्षयात्क्षीणे मनसीमे पुनर्मिथः ।
88802 रूपालोकमनस्काराः संघट्टन्ते न केचन ॥ १५ ॥
88803
88804 तत्र द्वितीयस्यानायास इत्याह - अज्ञानेति ॥ १५ ॥
88805
88806 सर्वेषां चित्तमेवान्तरिन्द्रियाणां प्रबोधकम् ।
88807 तदेव तस्मादुच्छेद्यं पिशाच इव मन्दिरात् ॥ १६ ॥
88808
88809 प्रथमेन तु यत्नेन चित्तमुच्छेद्यमित्याह - सर्वेषामिति ॥ १६ ॥
88810
88811 चित्त वल्गासि मिथ्यैव दृष्टोऽन्तो भवतो मया ।
88812 आद्यन्तयोः सुतुच्छं त्वं वर्तमाने विनश्यसि ॥ १७ ॥
88813
88814 इदानीं चित्तमेव संबोध्य बोधयति - चित्तेत्यादिना । अन्तो बाधोपायः । यत
88815 आद्यन्तयोः सुतुच्छं अतो वर्तमानकालेऽपि विनश्यसि असदसि । नहि
88816 पूर्वोत्तरकालयोस्तुच्छो वन्ध्यापुत्रो वर्तमानकाले संभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

88817
88818 मुधा पञ्चभिराकारैः किमन्तः परिवल्गसि।
88819 यस्त्वां स्वमिति जानाति तस्यैव परिवल्गसि॥ १८॥
88820
88821 पञ्चभिरिन्द्रियोपनीतैः शब्दाद्याकारैः। यस्त्वदभिमानी प्रमाता त्वां स्वं
88822 मदीयमिति जानाति तस्यैव त्वमुपकरणतया परिवल्गसि न
88823 त्वसङ्गोदासीनचिदेकरसस्य ममेत्यर्थः॥ १८॥
88824
88825 त्वद्वल्गनं मे कुमनो न मनागपि तुष्टये।
88826 मायामनःस्पन्द इव व्यर्थं वृत्तिषु दह्यसे॥ १९॥
88827
88828 तुष्टिग्रहणं विषादस्याप्युपलक्षणम्। ऐन्द्रजालिकमायाप्रयुक्ते मनसो
88829 नानाविषयदर्शनाकारस्पन्दे इव॥ १९॥
88830
88831 तिष्ठ वा गच्छ वा चित्त नासि मे न च जीवसि।
88832 प्रकृत्यासि मृतं नित्यं विचारात्सुमृतं स्मृतम्॥ २०॥
88833
88834 प्रकृत्या स्वीयमिथ्यास्वभावेनैव मृतं निरात्मकमसि विचारात्तु तथा
88835 स्मृतं सत् सुमृतं अत्यन्तासदसीत्यर्थः॥ २०॥
88836
88837 निस्तत्त्वं त्वं जडं भ्रान्तं शठं नित्यमृताकृते।
88838 मूढ एव त्वयाज्ञेन बाध्यो न प्रविचारवान्॥ २१॥
88839
88840 वयमज्ञातवन्तस्त्वां मौर्ख्येणाशु मृतं भवत्।
88841 मृतमस्काकमद्यासि दीपानां तिमिरं यथा॥ २२॥
88842
88843 एतावत्कालं वयं त्वां मृतं भवत् नैरात्म्येन वर्तमानं अज्ञातवन्तो
88844 न ज्ञातवन्तः। अद्य आत्मतत्त्वदर्शनकाले॥ २२॥
88845
88846 शठेन भवता दीर्घकालं देहगृहं मम।
88847 उपरुद्धमभूत्सर्वं साधुसंसर्गवर्जितम्॥ २३॥
88848
88849 साधवः शमदमविचारबोधादयस्तत्संसर्गवर्जितम्॥ २३॥
88850
88851 जडे प्रेतसमाकारे गते त्वयि मनःशठे।
88852 सर्वसज्जनसंसेव्यमिदं देहगृहं मम॥ २४॥
88853
88854 शमादय एव सज्जनाः॥ २४॥
88855
88856 पूर्वमेवासि नासीस्त्वं संप्रत्येव शठं जगत्।
88857 न भविष्यसि चेदानीं वेताल किं न लज्जसे॥ २५॥
88858
88859 हे जगद्रूप चित्तवेताल शठं त्वं पूर्वमेव नासीः संप्रति च नास्येव अग्रे
88860 च न भविष्यसि। एवं मया कालत्रये निषेध्यमानोऽपि इदानीमत्र स्थातुं किं न
88861 लज्जसे। अहो तव निर्लज्जतेत्यर्थः॥ २५॥
88862
88863 सह तृष्णापिशाचीभिः सह कोपादिगुह्यकैः।
88864 निर्गच्छ चित्तवेताल शरीरसदनान्मम॥ २६॥
88865
88866 यदि सलज्जोऽसि तर्हि निर्गच्छेत्याह - सहेति॥ २६॥
88867
88868 दिष्ट्या विवेकमात्रेण निर्गतो देहमन्दिरात्।

88869 प्रमत्तश्चित्तवेतालः कुवृकः कन्दरादिव ॥ २७ ॥
88870
88871 अहो नु चित्रं सुमहज्जडेन क्षणभङ्गिना ।
88872 मनःशठेन सर्वोऽयं नीतो विवशतां जनः ॥ २८ ॥
88873
88874 चित्तवञ्चितजनाननुशोचति - अहो इति ॥ २८ ॥
88875
88876 कस्ते पराक्रमः किं ते बलं कस्ते समाश्रयः ।
88877 यदि वल्गसि मामेकं जनानां बाधसे मृतम् ॥ २९ ॥
88878
88879 जनानां मध्ये मृतं मरणधर्मकदेहात्मदर्शनात्स्वतो मृतं
88880 बाधसे अयं कस्ते पराक्रमः । एकमद्वितीयात्मभूतं मां प्रति यदि वल्गसि
88881 आगन्तुं शक्नोषि तदा ते पराक्रम इति शेषः ॥ २९ ॥
88882
88883 सर्वथैवासि न मया दीनचित्तक मार्यसे ।
88884 मृतमित्यवबुद्धं त्वमद्य केवलमज्ञ हे ॥ ३० ॥
88885
88886 हे अज्ञ दीनचित्तक मया अद्य न मार्यसे यतः पूर्वमेव सर्वथैव त्वं
88887 मृतमिति अवबुद्धम् । अयमेव वध इत्यर्थः ॥ ३० ॥
88888
88889 एतावन्तमहं कालं त्वां ज्ञात्वा जीवदास्थिति ।
88890 श्लिष्टः प्रभूतसङ्गासु चिरं संसृतिरात्रिषु ॥ ३१ ॥
88891
88892 जीवदास्थिति जीवत इव आस्थितिः स्वरूपसत्ता यस्य तथाविधं ज्ञात्वा
88893 श्लिष्टस्त्वया सह तादात्म्येन संगतः ॥ ३१ ॥
88894
88895 चित्तं मृतं हि नास्तीदमित्यद्याधिगतं मया ।
88896 तेन त्वदाशां संत्यज्य तिष्ठाम्यात्मनि केवलम् ॥ ३२ ॥
88897
88898 दिष्ट्या चित्तं मृतमिति ज्ञातमद्य मया स्वयम् ।
88899 न शठेन समं नेयं समग्रं जीवितं निजम् ॥ ३३ ॥
88900
88901 बोधोत्तरं जीवन्मुक्तानां निश्चित्तमेवायुःशेषनयनमुचितमित्याह - न
88902 शठेनेति ॥ ३३ ॥
88903
88904 उत्सार्य देहसदनान्मनःशठमहं क्षणात् ।
88905 अहं स्वस्थः स्थितोऽस्म्यन्तर्वेतालपरिवर्जितः ॥ ३४ ॥
88906
88907 शठानां कामक्रोधलोभादीनां महं उत्सवभूतं मनो
88908 देहसदनादुत्सार्य ॥ ३४ ॥
88909
88910 चित्तवेताललब्धेन चिरं कालं मयात्मना ।
88911 कृता विकारा विविधाः स्वयं स्मृत्वा हसाम्यहम् ॥ ३५ ॥
88912
88913 चित्तवेतालेन लब्धेन विप्रलब्धेन आत्मना तदात्मभूतेन मया । इदानीं स्वयं
88914 परमार्थात्मभूतोऽह तान्विकारान्स्मृत्वा हसामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥
88915
88916 चिरान्निपातितो दिष्ट्या विचारासिपरार्दितः ।
88917 हृद्देहाच्चित्तवेतालस्तालोतालसमुन्नतिः ॥ ३६ ॥
88918
88919 निपातितो निपात्येव मारितः ॥ ३६ ॥
88920

88921 प्रशान्ते चित्तवेताले पवित्रां पदवीं गते।
88922 दिष्ट्या शरीरनगरे सुखं तिष्ठामि केवलम्॥ ३७॥
88923
88924 कामादिमलाभावात्पवित्रां पदवीमिन्द्रियद्वारमार्ग गते प्राप्ते॥ ३७॥
88925
88926 मृतं मनो मृता चिन्ता मृतोऽहंकारराक्षसः।
88927 विचारमन्त्रेण समः स्वस्थस्तिष्ठामि केवलम्॥ ३८॥
88928
88929 समो निरस्तवैषम्यः सन्॥ ३८॥
88930
88931 किं मनो मे ममाशा का को मेऽहंकारको भवेत्।
88932 दिष्ट्या व्यर्थं कलतं मे नष्टमेतदशेषतः॥ ३९॥
88933
88934 कलत्रं पोष्यवर्गः॥ ३९॥
88935
88936 एकस्मै कृतकृत्याय नित्याय विमलात्मने।
88937 निर्विकल्पचिदाख्याय मह्यमेव नमो नमः॥ ४०॥
88938
88939 इदानीं परिशिष्टं निरतिशयानन्दैकरसमात्मानमतिशयेन नमस्यति -
88940 एकस्मै इत्यादिना॥ ४०॥
88941
88942 न शोकोऽस्ति न मोहोऽस्ति न चैवाहमहं स्वयम्।
88943 नच नाहं नचान्योऽहं मह्यमेव नमो नमः॥ ४१॥
88944
88945 अहमहं अहमभिमानप्रधानजडांशो नैव। नच नाहं
88946 अहंकारप्रत्यक्चिदात्मा नेति च न॥ ४१॥
88947
88948 न ममाशा न कर्माणि न संसारो न कर्तृता।
88949 न भोक्तृता न देहो मे मह्यमेव नमो नमः॥ ४२॥
88950
88951 नाहमात्मा न वा कोऽन्यो नाहमस्मि न चेतरः।
88952 सर्वमेवाहमेतस्मै मह्यमेव नमो नमः॥ ४३॥
88953
88954 आत्मा आत्मशब्दप्रत्ययविषयो न। तथाच बृहदारण्यकभाष्ये तद्वार्तिके च
88955 आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्र इतिशब्द आत्मशब्दप्रत्ययविषयत्वनिवारणार्थ इत्युक्तम्।
88956 न वा अन्यः अनात्माहम्। कोऽन्यस्तत्त्वदृशा संभाव्यते यदहं स्याम्।
88957 एवमहंशब्दप्रत्ययविषयस्तदितरश्च नाहम्। एवंच स्वेतराप्रसिद्धेः
88958 स्वयमेव सर्वमिति सर्वमेवाहमित्यर्थः॥ ४३॥
88959
88960 अहमादिरहं धाता चिदहं भुवनान्यहम्।
88961 मम नास्ति व्यवच्छेदो मह्यमेव नमो नमः॥ ४४॥
88962
88963 आदिर्भुवनानां कारणम्। धाता धारयिता। व्यवच्छेदस्त्रिविधपरिच्छेदः॥
88964 ४४॥
88965
88966 निर्विकाराय नित्याय निरंशाय महात्मने।
88967 सर्वस्मै सर्वकालाय मह्यमेव नमो नमः॥ ४५॥
88968
88969 सर्वकालाय सनातनाय॥ ४५॥
88970
88971 नीरूपाय निराख्याय प्रकाशाय महात्मने।
88972 स्वयमात्मैकसंस्थाय मह्यमेव नमो नमः॥ ४६॥

88973
88974 समां सर्वगतां सूक्ष्मां जगदेकप्रकाशिनीम्।
88975 सत्तामुपगतोऽस्म्यन्तर्मह्यमेव नमो नमः॥ ४७॥
88976
88977 साद्र्यब्ध्युर्वी नदी सेयं नाहमेवाहमेव वा।
88978 जगत्सर्वं पदार्थाढ्यं मह्यमेव नमो नमः॥ ४८॥
88979
88980 अद्रयश्च अब्धयश्च उर्वी च नद्यश्च एतैः सहिता सा प्रसिद्धा इयं वर्तमाना
88981 दृश्यश्रीर्नाहम्। एवमतीतानागतपदार्थाढ्यं जगत्सर्वमपि
88982 नाहमहमेव वेति योज्यम्॥ ४८॥
88983
88984 व्यपगतमननं समाभिरामं
88985 प्रकटितविश्वमविश्वमप्यनन्तम् [अरूपं इति पाठः]।
88986 स्वयमजमजरं गुणादतीतं
88987 वपुरहमच्युतमीश्वरं नमामि॥ ४९॥
88988
88989 व्यपगतानि मननानि मनोविकल्पा यस्मादत एव समाभिरामं
88990 प्रकटितविश्वमनन्तं अच्युतम्। कुतः। उत्थितस्वरूपादप्रच्युतं ईष्टे
88991 अविद्यातत्कार्यनिरासे समर्थीभवतीतीश्वरं वपुः स्वरूपं नमामि।
88992 सर्वोत्कर्षेण प्रपन्नोऽस्मीत्यर्थः॥ ४९॥
88993
88994 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव०
88995 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे दृश्यदर्शनसंबन्धो
88996 नामाशीतितमः सर्गः॥ ८०॥
88997
88998 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
88999 दृश्यदर्शनसंबन्धो नामाशीतितमः सर्गः॥ ८०॥
89000
89001
89002 एकाशीतितमः सर्गः ८१
89003
89004 श्रीवसिष्ठ उवाच।
89005
89006 एवं विचार्य बुद्ध्वान्तः पुनरित्थं विचार्यते।
89007 तत्त्वविद्भिर्महाबाहो ज्ञेय आत्मा महात्मभिः॥ १॥
89008
89009 यत्नैः प्राक्चित्तवेतालो देहगेहाद्विवासितः।
89010 इहानुभवयुक्तिभ्यां चित्तासत्तोपपाद्यते॥ १॥
89011
89012 आत्मा ज्ञेयः अवश्यं ज्ञातव्य इति विचारतत्त्वविद्भिः पुनरित्थं
89013 वक्ष्यमाणप्रकारेण विचार्यते चित्तमिति शेषः॥ १॥
89014
89015 आत्मैवेदं जगदिति सत्यं चित्तेन मार्जितम्।
89016 उत्थितं स्यात्कुतश्चित्तमहो चित्तमवस्तु यत्॥ २॥
89017
89018 येन चित्तेन आत्मैवेदमिति बोधेन जगन्मार्जितंतच्चितं कुत उत्थितं स्यात्
89019 यज्जगदन्तःपातेन स्वयमप्यवस्तु। अहो इत्याश्चर्ये॥ २॥
89020
89021 अविद्यत्वादचित्तत्त्वान्मायात्वाच्चासदेव हि।
89022 ध्रुवं नास्त्येव वा चित्तं भ्रमादन्यत्खवृक्षवत्॥ ३॥
89023
89024 अवस्तुत्वमेव साधयति - अविद्यत्वादिति।

89025 जडत्वाच्चित्तान्तरशून्यत्वान्मायाकार्यत्वाच्च ध्रुवं निश्चयेन चित्तं
89026 नास्त्येवेत्यसदेव। अथवा खवृक्षवद्भ्रमादेवान्यद्वस्तुतस्तु शुद्धं
89027 खगिवात्मैव तदित्यर्थः॥ ३॥
89028
89029 सिद्धः स्थाणुपरिस्पन्दो नौगतस्य यथा शिशोः।
89030 अबुद्धस्य न बुद्धस्य तथा चित्तमसन्मयम्॥ ४॥
89031
89032 यथा नैकागतस्य शिशोर्बालस्य स्थाणुपरिस्पन्दो
89033 भ्रान्तिमात्रसिद्धस्तद्वदबुद्धस्य चित्तं सिद्धमपि बुद्धस्यात्मविदो न
89034 सिद्धं किंत्वसन्मयमेवेत्यर्थः॥ ४॥
89035
89036 मौर्ख्यमोहभ्रमे शान्ते चित्तं नोपलभामहे।
89037 चक्रारोहभ्रमस्यान्ते पर्वतस्पन्दनं यथा॥ ५॥
89038
89039 तैलेक्ष्वादियन्त्रचक्रारोहणप्रयुक्तभ्रमस्यान्ते तदवरोहणोत्तरमित्यर्थः॥ ५
89040 ।।
89041
89042 एवं हि चित्तं नास्त्येव ब्रह्मैवास्ति तथात्मकम्।
89043 पदार्थभावनाश्चित्तात्तेनासत्या मयोज्झिताः॥ ६॥
89044
89045 यतो बाह्याभ्यन्तरपदार्थभावना असतश्चित्तात्प्रसृतास्तेन हेतुना असत्या इति
89046 मया उज्झितास्त्यक्ताः॥ ६॥
89047
89048 जातोऽस्मि शान्तसंदेहः स्थितोऽस्मि विगतज्वरः।
89049 तथा तिष्ठामि तिष्ठामि तथैव विगतैषणम्॥ ७॥
89050
89051 यथा येन पारमार्थिकस्वभावेन तिष्ठामि तथैवेदानीं स्वानुभवेनापि
89052 तिष्ठामि नान्यथाभूत इत्यर्थः॥ ७॥
89053
89054 चित्ताभावे परिक्षीणा बाल्यतृष्णादयो गुणाः।
89055 आलोकोपरमे चित्रा वर्णाख्या इव संविदः॥ ८॥
89056
89057 बाल्यं बालस्य कर्म चापलम्। वर्णान् रूपभेदानाख्यान्ति प्रथयन्ति
89058 तथाविधाश्चाक्षुषसंविद इव॥ ८॥
89059
89060 मृतं चित्तं गता तृष्णा प्रक्षीणो मोहपञ्जरः।
89061 निरहंकारता जाता जाग्रत्यस्मिन्प्रबुद्धवान्॥ ९॥
89062
89063 अस्मिन्नहमात्मनि जाग्रति अपगताज्ञाननिद्रे सति अहं प्रबुद्धवान्
89064 स्वाभाविकं स्वरूपमित्यर्थः॥ ९॥
89065
89066 एकमेव जगच्छान्तं नानात्वं न सदित्यपि।
89067 किमन्यद्विमृशाम्यन्तः कथयैवालमेतया॥ १०॥
89068
89069 जगत् शान्तं सदेकं ब्रह्मैव। एतया असद्विषयिण्या कथयैवालम्। प्रयोजनं
89070 नास्तीत्यर्थः॥ १०॥
89071
89072 निराभासमनाद्यन्तं पदं पावनमागतः।
89073 सौम्यः सर्वगतः सूक्ष्मः स्थित आत्मास्मि शाश्वतः॥ ११॥
89074
89075 निर्गत आभासश्चिदाभासलक्षणा जीवता यत्र॥ ११॥
89076

89077 यदस्ति यच्च नास्तीह चित्ताद्यात्माद्यवस्तु च।
89078 तत्खादच्छतरं शान्तमनन्ताग्राह्यमाततम्॥ १२॥
89079
89080 यल्लोके व्यवहारदृशा चित्तादिश्रुतिदृशा च आत्मब्रह्मचैतन्यादि च अस्तीति च
89081 प्रसिद्धम्। यच्च रज्जुसर्पादि वन्ध्यापुत्रादि च नास्तीति प्रसिद्धं वस्त्ववस्तु च
89082 तत्सर्वं खादाकाशादप्यच्छतरं निर्मलतरं अग्राह्यं स्वप्रकाशं
89083 ब्रह्मैवाततं तस्मिन्नेव सदसद्रूपविकल्पारोपादित्यर्थः॥ १२॥
89084
89085 चित्तं भवतु मा वान्तर्म्रियतां स्थितिमेतु वा।
89086 को विचारणयार्थो मे चिरं साम्योदितात्मनः॥ १३॥
89087
89088 विचाराकारको मौर्ख्यादहमासं मितस्थितिः।
89089 विचारेणामिताकारः क्व नामाहं विचारकः॥ १४॥
89090
89091 अहमेतावत्कालं मौर्ख्याद्विचारस्य अकारकः अकर्ता सन् मितस्थितिः
89092 परिच्छिन्नदेहादिस्वभाव आसम्। संप्रति विचारेण अमिताकारः सन् विचारकः
89093 अहं क्व नाम गत इति न निरूपयितुं शक्य इत्यर्थः॥ १४॥
89094
89095 मृतेऽपि मनसीयं मे विकल्पश्रीर्निरर्थिका।
89096 मनोवेतालवृत्त्यर्थं किमर्थमुपजायते॥ १५॥
89097
89098 मनसि मृते सति विचारकोऽस्ति न वेति विकल्पश्रीरपि निरर्थिका मनोवेतालस्य
89099 वृत्त्यर्थं पुनर्जीवनार्थं किमर्थमुपजायते। अतस्तामिमां प्रजहामीति
89100 परेण संबन्धः॥ १५॥
89101
89102 तामिमां प्रजहाम्यन्तः संकल्पकलनामिति।
89103 निर्णीयोमिति शान्तात्मा तिष्ठाम्यात्मनि मौनवत्॥ १६॥
89104
89105 ओमिति ओंकारलक्ष्ये तुरीये आत्मनि मौनवदिति स्थितिक्रियादृष्टान्तः॥ १६॥
89106
89107 अश्नन्गच्छन्स्वपंस्तिष्ठन्निति राघव चेतसा।
89108 सर्वत्र प्रज्ञया तज्ज्ञः प्रत्यहं प्रविचारयेत्॥ १७॥
89109
89110 कृतं विचारमुपसंहांस्तस्य सदैव कर्तव्यतामाह - अश्नन्निति।
89111 यथाहुः गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा। न विचारपरं चेतो
89112 यस्यासौ मृत उच्यते॥ इति॥ १७॥
89113
89114 प्रविचार्य स्वसंस्थेन स्वस्थेन स्वेन चेतसा।
89115 तिष्ठन्ति विगतोद्वेगं सन्तः प्रकृतकर्मसु॥ १८॥
89116
89117 प्रकृतकर्मसु स्वस्ववर्णाश्रमोचिताचारेषु॥ १८॥
89118
89119 विगतमानमदा मुदिताशयाः
89120 शरदुपोढशशाङ्कसमत्विषः।
89121 प्रकृतसंव्यवहारविहारिण-
89122 स्त्विह सुखं विहरन्ति महाधियः॥ १९॥
89123
89124 शरदा उपोढेन शशाङ्केन समा त्विट् प्रसन्नमुखकान्तिर्येषाम्॥ १९॥
89125
89126 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
89127 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चित्तासत्ताप्रतिपादनं नामैकाशीतितमः
89128 सर्गः॥ ८१॥

89129
89130 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
89131 चित्तासत्ताप्रतिपादनं नामैकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥
89132
89133
89134 द्व्यशीतितमः सर्गः ८२
89135
89136 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
89137
89138 विचार एवं विदुषा संवर्तेन कृतः पुरा ।
89139 कथितो मम विन्ध्याद्रौ तेनैव विदितात्मना ॥ १ ॥
89140
89141 इहेन्द्रियाणि च मनो व्यर्थचेष्टादिहेतुभिः ।
89142 वीतहव्येन बोध्यन्ते आत्मैकाग्र्यप्रसिद्धये ॥ १ ॥
89143
89144 कृतस्य विचारस्य सांप्रदायिकत्वं दर्शयति - विचार इति । संवर्तेन
89145 बृहस्पतिभ्रात्रा ॥ १ ॥
89146
89147 एतां दृष्टिमवष्टभ्य विचारपरया धिया ।
89148 संसारसागरादस्मात्तारतम्येन संतर ॥ २ ॥
89149
89150 तारतम्येन उत्तरोत्तरचित्तविश्रान्तिप्रकर्षऽपरिपाकप्रयुक्तभूमिकारोहणक्रमेण
89151 ॥ २ ॥
89152
89153 अथेमामपरां राम शृणु दृष्टिं पदप्रदाम् ।
89154 मुनिना वीतहव्येन ययाऽस्थितमशङ्कितम् ॥ ३ ॥
89155
89156 अपरां इन्द्रियमनःप्रबोधनरूपां यया दृष्ट्या वीतहव्येन मुनिना
89157 अशङ्कितं निःशङ्कं पदमास्थितमधिरूढमित्यर्थः । यथा इति पाठे
89158 येन प्रकारेण ॥ ३ ॥
89159
89160 वीतहव्यो महातेजा विबभ्राम वने पुरा ।
89161 विन्ध्यशैलदरीर्दीर्घा रविर्मेरुदरीरिव ॥ ४ ॥
89162
89163 विन्ध्यशैलदरीः समाध्यनुकूला अन्वेषमाणो विबभ्राम् ॥ ४ ॥
89164
89165 अस्मात्क्रियाक्रमाद्घोरात्संसारभ्रमदायिनः ।
89166 आधिव्याधिमयाकारात्कालेनोद्वेगमाययौ ॥ ५ ॥
89167
89168 कुतस्तस्य समाधीच्छाभूत्तत्राह - अस्मादिति ॥ ५ ॥
89169
89170 निर्विकल्पसमाध्यंशलभ्योदारपरेच्छया ।
89171 स जहार जगज्जीर्णां स्वव्यापारपरम्पराम् ॥ ६ ॥
89172
89173 जहार उपसंजहार । संन्यस्तवानिति यावत् ॥ ६ ॥
89174
89175 विवेश रम्भारचितं निजं पर्णोटजान्तरम् ।
89176 कृतगौरं सुसौगन्ध्यमलिनीलमिवोत्पलम् ॥ ७ ॥
89177
89178 रम्भारचितं कदलीदलनिर्मितम् । कृता गौराः श्वेताः पीताश्च कर्पूराः
89179 परागाश्च येन अत-एव सुसौगन्ध्यम् ॥ ७ ॥
89180

89181 तत्रासने समे शुद्धे स्वास्तीर्णहरिणाजिने ।
89182 विशश्रामाचले शान्ते वीतवर्ष इवाम्बुदः ॥ ८ ॥
89183
89184 शान्ते निस्तापे । अचलेशस्य हिमवतोऽन्ते प्रान्ते वा ॥ ८ ॥
89185
89186 बद्धपद्मासनस्तस्थौ पार्ष्ण्योरधिकराङ्गुलिः ।
89187 शृङ्गवच्छान्तचलनमतिष्ठत्स्पष्टकन्धरम् ॥ ९ ॥
89188
89189 पार्ष्ण्योः पादतलमूलयोरधि उपरि कराङ्गुलयो यस्य तथाविधः सन् ।
89190 असमर्थसमासश्छान्दसः । स्पष्टकन्धरं ऊर्द्ध्वीकृतग्रीवं यथा
89191 स्यात्तथा ॥ ९ ॥
89192
89193 स जहारालमालोकाद्दिग्विकीर्णं मनः शनैः ।
89194 विशन्मेरुदरीं सायं भानुर्भास इवोत्करम् ॥ १० ॥
89195
89196 दिक्षु इन्द्रियालोकान्निमित्ताद्विकीर्णं मनस्तन्निग्रहोपायेन जहार
89197 हृद्युपसंजहार । शनैर्वक्ष्यमाणप्रबोधनक्रामदित्यर्थः ॥ १० ॥
89198
89199 बाह्यानाभ्यन्तरांश्चैव स्पर्शान्परिजहत्क्रमात् ।
89200 इदमाकलयामास मनसा विगतैनसा ॥ ११ ॥
89201
89202 बाह्यानैन्द्रियकानाभ्यन्तरान्मानसांश्च विषयस्पर्शान्परिजहत्यजन्सन् ।
89203 नाभ्यस्ताच्छतुः इति नुम्निषधः । इदं वक्ष्यमाणमाकलयामास
89204 विचारयामास ॥ ११ ॥
89205
89206 अहो नु चञ्चलमिदं प्रत्याहृतमपि क्षणात् ।
89207 न मनः स्थैर्यमायाति तरङ्गप्रौढपर्णवत् ॥ १२ ॥
89208
89209 तरङ्गैः प्रौढेन प्रवाहितेन पर्णेन तुल्यं तरङ्गप्रौढपर्णवत् ॥ १२ ॥
89210
89211 चक्षुरादिभिरुद्दामै रूपैराहितसंभ्रमैः ।
89212 अजस्रमुत्पतत्येव वीटेव तलताडिता ॥ १३ ॥
89213
89214 चक्षुरादिभिराहितसंभ्रमैर्नानाविषयरूपैर्निमित्तैः उत्पतति नृत्यति ।
89215 वीष्टेव कन्दुक इव ॥ १३ ॥
89216
89217 त्यजदेवानुगृह्णाति वृत्तीरिन्द्रियवर्धिताः ।
89218 यस्मान्निवार्यते तस्मिन्प्रोन्मत्त इव धावति ॥ १४ ॥
89219
89220 पूर्वपूर्ववृत्तीस्त्यजदेव तत्तदनुसारिणीरुत्तरोत्तरवृत्तिर्गृह्णाति ॥ १४ ॥
89221
89222 घटात्पटमुपायाति पटाच्छकटमुत्कटम् ।
89223 चित्तमर्थेषु चरति पादपेष्विव मर्कटः ॥ १५ ॥
89224
89225 पञ्चद्वाराणि मनसश्चक्षुरादीन्यमून्यलम् ।
89226 दग्धेन्द्रियाभिधानानि तावदालोकयाम्यहम् ॥ १६ ॥
89227
89228 एवं चित्तदोषानालोच्य तन्निर्गमद्वाराण्यालोचितवानित्याह - पञ्चेति ।
89229 दग्धशब्दो निन्दार्थः । छान्दसत्वात् कुत्सितानि कुत्सनैः इति समासो नाश्रितः ॥
89230 १६ ॥
89231
89232 हे हे हतेन्द्रियगणाः किं मे बोधाय नेह वः ।

89233 वेला विलुलिताम्बूनामब्धीनामिव चञ्चलाः ॥ १७ ॥
89234
89235 इदानीमिन्द्रियाण्येव निर्भर्त्स्य बोधयति - हे हे इति । हे चञ्चलाः
89236 हतेन्द्रियगणाः मे मम बोधाय समाधिना चिरमात्मदर्शनाय वः वेला
89237 अवसरो नास्ति किम् ॥ १७ ॥
89238
89239 मा कुरुध्वमनर्थाय चापलं चपलाशयाः ।
89240 स्मरतातीतवृत्तीनि दुःखजालानि भूरिशः ॥ १८ ॥
89241
89242 रूपाणि मनसो यूयं जडा एव किलाधमाः ।
89243 जडे तूत्सिक्तता व्यर्थं मृगतृष्णेव वल्गति ॥ १९ ॥
89244
89245 यूयं मनस एव द्वारभेदेन कल्पितानि स्वरूपाणि । जडे रलयोरभेदाज्जले च
89246 उत्सिक्तता तरङ्गोत्सेकवत्तेव व्यर्थं वल्गति ॥ १९ ॥
89247
89248 असारात्मस्वरूपाणामनालोकवती सदा ।
89249 अन्धानामुद्धतिर्येयं सा दृश्यायैव जायते ॥ २० ॥
89250
89251 असारात्म अनृतं स्वरूपं येषां तथाविधानां भवतामनालोकवती
89252 [अनालोकवतामात्मज्ञानशून्यानां इति मूले टीकायां च पाठः]
89253 आत्मज्ञानशून्या या समुद्धतिर्दुर्विनयादमार्गे प्रवृत्तिः सेयमन्धानां
89254 सादृश्याय उपमार्थमेव जायते । अमार्गे धावतामन्धानां कूपे
89255 पातस्योपमा जायत इत्यर्थः ॥ २० ॥
89256
89257 चिदात्मा भगवान्सरं साक्षित्वेन करोम्यहम् ।
89258 हतेन्द्रियगणा यूयं किं निरर्थकमाकुलाः ॥ २१ ॥
89259
89260 यदि वयं जडाः कस्तर्हि दर्शनादिना सर्वव्यवहारं करोति तत्राह -
89261 चिदात्मेति ॥ २१ ॥
89262
89263 मिथ्यैव मे विवल्गन्ति नीरूपा नयनादयः ।
89264 अलातचक्रप्रतिमाः सर्परज्जुभ्रमोपमाः ॥ २२ ॥
89265
89266 नीरूपाः सत्यस्वरूपशून्याः ॥ २२ ॥
89267
89268 तेनात्मना बहुज्ञेन निर्ज्ञाताश्चक्षुरादयः ।
89269 मनागपि न संबन्धो द्युपातालतलाद्रिवत् ॥ २३ ॥
89270
89271 येन साक्षिणा बहुज्ञेन सर्वावभासकेन नयनादयः परिज्ञातास्तेन सह
89272 एषां मनागपि संबन्धो नास्ति । यथा द्युपातालतलयोः पातालाद्रिभ्यां दिवो
89273 वा पातालतलाद्रिभिस्तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥
89274
89275 भीतः पान्थ इवाहिभ्यः पुक्कसेभ्य इव द्विजः ।
89276 दूरे तिष्ठति चिन्मात्रमिन्द्रियेभ्यस्त्वनामयम् ॥ २४ ॥
89277
89278 चिन्मात्रं चिदेकरसः प्रत्यगात्मा परग्भ्य इन्द्रियेभ्यो दूरं तिष्ठति ।
89279 पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः इति श्रुतेरिति भावः ॥ २४ ॥
89280
89281 चित्सत्तामात्रकेणालं संक्षोभो भवतां मिथः ।
89282 तिष्ठति स्वैरमादित्ये दिनकार्यवतामिव ॥ २५ ॥
89283
89284 तर्हि कथमिन्द्रियव्यापारे आत्मनो निमित्तताप्रसिद्धिस्तत्राह - चित्सत्तेति ।

89285 दिनकार्याणि श्राद्धकृष्यादीनि तद्वताम् ॥ २५ ॥
89286
89287 चित्त चारण चार्वाक चतुर्दिक्कुक्षिभिक्षुक ।
89288 श्वेव व्यर्थमनर्थाय मैवं विहर हे जगत् ॥ २६ ॥
89289
89290 इदानीं चित्तं संबोध्य बोधयति - चित्तेत्यादिना । इन्द्रियाणां
89291 बहिर्मुखताप्रचारहेतुत्वाच्चारण । देहात्माभिमानित्वाच्चार्वाक । चतसृषु
89292 दिक्षु कुक्षिभरणाय भिक्षुक ॥ २६ ॥
89293
89294 अहं चिद्वदिति व्यर्थमसत्या तव वासना ।
89295 अत्यन्तभिन्नयोरैक्यं नास्ति चिन्मनसोः शठ ॥ २७ ॥
89296
89297 चिद्वत् चेतनमिति वासनाभ्रान्तिः ॥ २७ ॥
89298
89299 जीवाम्येवाहमित्येषा तवाहंकारदुर्मतिः ।
89300 मिथ्यैव जाता दुःखाय न सत्या सत्यवर्जिता ॥ २८ ॥
89301
89302 न सत्येति । नह्यहंकाराधीनजीवनं सत्यम् । असत्यपि तस्मिन् सुषुप्तौ
89303 जीवनदर्शनात् । इतोऽपि मिथैव सा यतः सत्येन परमात्मना वर्जिता । न प्राणेन
89304 नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ इति
89305 श्रुतेरित्यर्थः ॥ २८ ॥
89306
89307 अहंकारोदये सोऽस्मीत्येतां संरब्धतां त्यज ।
89308 न किंचिदपि मूर्ख त्वं किं व्यर्थं तरलायसे ॥ २९ ॥
89309
89310 अहंकारस्य अभिमानाख्यपरिणामस्य उदये जाते स
89311 कार्यकारणसंघातात्मास्मीत्येतां संरब्धतामभिमानम् ॥ २९ ॥
89312
89313 संविच्चित्त्वमनाद्यन्तं संविदोऽन्यन्न विद्यते ।
89314 देहेस्मिंस्तन्महामूर्ख किं त्वं स्याश्चित्तनामकम् ॥ ३० ॥
89315
89316 तवैव स्वरूपं दुर्लभं त्वया अभिमानेनान्यरक्षणं तु
89317 दूरनिरस्तमित्याशयेनाह - संविदिति ॥ ३० ॥
89318
89319 विषपर्यवसानेयं रसायनवदुत्थिता ।
89320 भोक्तृताकर्तृताशङ्का बत चित्त मुधैव हि ॥ ३१ ॥
89321
89322 परिणामे विषपर्यवसाना । भोगकाले रसायनवदुत्थिता ॥ ३१ ॥
89323
89324 मोपहासपदं गच्छ मूर्खेन्द्रियगणाश्रयम् ।
89325 न कर्ता त्वं न भोक्ता त्वं जडोऽस्यन्येन बोध्यसे ॥ ३२ ॥
89326
89327 इन्द्रियगणानामाश्रयणमाश्रयं कृत्वेति शेषः । अन्येन साक्षिणा ॥ ३२ ॥
89328
89329 कस्त्वं भवसि भोगानां के वा भोगा भवन्ति ते ।
89330 जडस्यात्मैव ते नास्ति बन्धुमित्रादि तत्कुतः ॥ ३३ ॥
89331
89332 भोगानुभवशक्तिशून्यस्य जडस्य मिथ्याभूतस्य च तव भोगाशा
89333 व्यर्थेत्याह - कस्त्वमिति ॥ ३३ ॥
89334
89335 यज्जडं तद्धि नस्त्येव सदेवासत्तयान्वितम् ।
89336 ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वमन्यत्वानामसंभवात् ॥ ३४ ॥

आत्मैव ते नास्तीत्येतदुपपादयति - यदिति। सत् परसत्तावशाद्विद्यमानतया भासमानमेव स्फटिके लौहित्यमिव स्वतः असत्तयान्वितम्। ज्ञत्वं च कर्तृत्वं च भोक्तृत्वं च मन्यते पूर्वापरमनुसंधत्ते इति मन्यस्तत्त्वं च तेषां चैतन्यमन्तरेणासंभवात्॥ ३४॥

प्रत्यक्चेतनरूपश्चेत्त्वं तदात्मैव ते वपुः।
भावाभावमयी चित्तसत्ता ते केव दुःखदा॥ ३५॥

तर्ह्यहं प्रत्यक्चैतन्यरूपमेव किं न स्यामिति चेत्तर्हि तव सदा निर्विकल्पैव स्थिर्युक्ता नतु दुःखदा कर्तृत्वभोक्तृत्वभावाभावविकल्पमयीत्याह - प्रत्यगिति। नच सर्वविकल्पत्यागे चित्तता तवास्तीति भावः॥ ३५॥

यथा कर्तृत्वभोक्तृत्वे मिथ्यैवाधिगते त्वया।
मया ते हि प्रमार्ज्येते शृणु युक्त्या कथं शनैः॥ ३६॥

अचेतनत्वे तु अयत्नेनैव कर्तृत्वादिकं प्रमार्जितुं शक्यमित्याह - यथेति॥ ३६॥

स्वयं तावद्भवानेष जडो नास्त्यत्र संशयः।
जडस्य कीदृक्कर्तृत्वं नृत्यन्तीह कथं शिलाः॥ ३७॥

शिलाः शिलापुत्रिकाः॥ ३७॥

उपजीव चिरं तस्माच्छुद्धं तद्भागमैश्वरम्।
जीवसीच्छसि हंसि त्वं वृथा यासि विवल्गसि॥ ३८॥

यदि ब्रूषे काष्ठप्रतिमा चेतनव्यापारमुपजीव्य नृत्यन्ती दृष्टेति तर्हि त्वमपि तदैश्वरं चिदाभासभागमुपजीव। तथाच प्रतिमानृत्यफलभोक्ता यथा चेतन एव न प्रतिमा तथा त्वत्कृतजीवनादिफलभोक्ता चिदात्मैवेति त्वं वृथा जीवनाद्यर्थं धावसीत्यर्थः॥ ३८॥

क्रियते यत्तु यच्छक्त्या तत्तेनैव कृतं भवेत्।
लुनाति दात्रं पुंशक्त्या लावकः प्रोच्यते पुमान्॥ ३९॥

दात्रं शङ्कुला॥ ३९॥

हन्यते यस्तु यच्छक्त्या स तेनैव हतो भवेत्।
निहन्ति खड्गः पुंशक्त्या हन्तैव प्रोच्यते पुमान्॥ ४०॥

पुमानेव हन्ता प्रोच्यत इत्यन्वयः॥ ४०॥

पीयते यस्तु यच्छक्त्या पीतं तेनैव तद्भवेत्।
पात्रेण पीयते पानं पाता यस्तूच्यते नरः॥ ४१॥

यस्तु नरः स एव पाता उच्यते न पात्रम्॥ ४१॥

प्रकृत्यैवासि सुजडः समस्तज्ञेन बोध्यसे।
तेनात्मैवात्मनात्मानं चिनोतीदं हि नो भवत्॥ ४२॥

चिनोति भोक्तृभोग्यकरणोपकरणादिभावेन स्वप्न इव संचिनोति। भवच्छब्दस्य सर्वनाम्नो नपुंसके भवदिति रूपम्॥ ४२॥

89389
89390 अनारतं बोधयति त्वामात्मा परमेश्वरः।
89391 बोधनीया बुधैर्मूढाः किलावृत्तिशतैरपि॥ ४३॥
89392
89393 बोधयति चिदाभासव्याप्त्या स्फोरयति। युक्तं चैतदित्याह - बोधनीया इति॥
89394 ४३॥
89395
89396 आत्मसत्तैव बोधैकरूपिणी स्फुरतीह हि।
89397 तयैव चित्तशब्दार्थावङ्गीकृत्य त्वया स्थितम्॥ ४४॥
89398
89399 अत-एव बोधसत्ताधीनस्तव नामरूपाभ्यामात्मलाभ इत्याह - आत्मेति॥
89400 ४४॥
89401
89402 एवं चित्त त्वमज्ञानादात्मशक्तेरुपागतम्।
89403 ज्ञाने त्वया विगलितं तीव्रे हिममिवातपे॥ ४५॥
89404
89405 तथाचात्मैव स्वाज्ञानात्त्वमिव संपन्नः स्वज्ञानात्त्वद्भावान्मुच्यत
89406 इत्याह - एवमिति। विगलितं भावे क्तः॥ ४५॥
89407
89408 तस्मान्मृतं त्वं मूढं त्वं नासि त्वं परमार्थतः।
89409 तदेवाहमिति व्यर्थमतो मास्त्वसुखाय ते॥ ४६॥
89410
89411 तदात्मैवाहमिति तादात्म्याध्यासो मास्तु। असुखाय जन्मादिदुःखाय॥ ४६॥
89412
89413 असत्या चित्तकलना इन्द्रजाललता इव।
89414 विज्ञानमात्रमेवेह ब्राह्ममङ्गं विजृम्भितम्॥ ४७॥
89415
89416 ब्राह्मं अङ्गं स्वरूपम्॥ ४७॥
89417
89418 नरामरजगद्रूपैर्ब्राह्मी शक्तिरुदेत्यलम्।
89419 सामुद्रकणकल्लोलजालैर्वेलेव वल्गति॥ ४८॥
89420
89421 शक्तिश्चिच्छक्तिसंवलिता माया। अत-एव वेलेव॥ ४८॥
89422
89423 चिन्मयश्चेद्भवेर्मूढ तत्तस्मात्परमात्पदात्।
89424 नित्यमव्यतिरिक्तं त्वं [व्यतिरिक्तस्त्वमित्येव पाठो युक्तः]
89425 किमन्यत्परिशोचसि॥ ४९॥
89426
89427 हे मूढ त्वं आत्मत्वबोधाच्चिन्मयश्चेद्भवेस्तत्तर्हि चितो
89428 भेदकारणाभावात्परमात्पदान्नित्यमव्यतिरिक्त एव॥ ४९॥
89429
89430 सर्वगं सर्वभावस्थं सर्वरूपं हि तत्पदम्।
89431 तत्प्राप्तौ सर्वमेवाज्ञ प्राप्तं भवति सर्वदा॥ ५०॥
89432
89433 तदा अप्राप्तविषयाभावादनुशोको निर्विषयो न संभाव्य इत्याशयेनाह -
89434 सर्वगमिति। सर्वेष्वतीतानागतभावेष्वपि स्थितम्।
89435 कालकृतपरिच्छेदशून्यमिति यावत्॥ ५०॥
89436
89437 न त्वमस्ति न देहोस्ति ब्रह्मास्तीह महत्स्फुरत्।
89438 अहंत्वमिति निःस्पन्दे स्फुरत्यार्तिर्हि कस्य का॥ ५१॥
89439
89440 तदा त्वं पृथङ्नास्ति। छान्दसः पुरुषव्यत्ययः। अहंत्वमित्याभासो

89441 निःस्पन्दे आत्मनि स्फुरति अतः कस्य का वा आर्तिः ॥ ५१ ॥
89442
89443 आत्मा चेत्त्वं तदात्मैव सर्वगोऽस्तीह नेतरः ।
89444 आत्मनोऽन्यज्जडत्वं चेत्तत्त्वं नास्त्यस्ति तद्वपुः ॥ ५२ ॥
89445
89446 उक्तकल्पद्वयं पुनः स्पष्टमाह - आत्मेति ॥ ५२ ॥
89447
89448 आत्मैव सर्वं त्रिजगत्तदन्यत्तु न किंचन ।
89449 तत्त्वं किंचित्त्वमात्मान्यद्यदि तत्त्वं न किंचन् ॥ ५३ ॥
89450
89451 तत्तस्माद्यदि त्वं किंचिदात्मान्यद्यदि भवसि तदा किंचन तत्त्वं
89452 परमार्थरूपं नेत्यर्थः ॥ ५३ ॥
89453
89454 अहं त्विदमहं तन्म इति व्यर्थं किमीहसे ।
89455 असद्वपुः किं स्फुरति शशशृङ्गेण को हतः ॥ ५४ ॥
89456
89457 अहं तु इदं बालशरीरम् । अहं तद्वृद्धशरीरम् । तद्बालशरीरसंबन्धि
89458 क्रीडोपकरणादि वृद्धशरीरसंबन्धिपुत्रपौत्रादि च मे मम इति व्यर्थं
89459 किमीहसे । नह्यात्मभूतस्य शरीरता वास्तवीत्यसद्वपुः किं स्फुरतीत्यर्थः ॥ ५४
89460 ॥
89461
89462 तृतीया कलना नास्ति चिज्जडांशेतरा शठ ।
89463 छायातपनयोर्मध्ये तृतीयेवानुरञ्जना ॥ ५५ ॥
89464
89465 तर्हि चिदचिद्व्यतिरिक्तं तृतीयं स्वरूपमहं किं न स्यां तत्राह -
89466 तृतीयेति । यथा जगति च्छायातपान्यतरानुरञ्जना सर्ववस्तुष्वस्त्येव तृतीया
89467 विधा नास्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥
89468
89469 सत्यावलोकनाज्जाते चित्तजाड्यदृशोः क्षये ।
89470 संपद्यते यत्तु तज्जं स्वसंवेदनमात्रकम् ॥ ५६ ॥
89471
89472 तर्ह्ययं तत्त्वतः किंस्वरूपमिति चेच्चरमसाक्षात्कारवृत्त्या अविद्यया सह
89473 त्वदीयजाड्यस्य त्वदन्तर्गतचिदाभासस्य च क्षये
89474 चरमसाक्षात्कारवृत्त्याविर्भूतं यत्स्वप्रकाशपूर्णात्मरूपं तदेव
89475 त्वमित्याह - सत्येति । तज्जं तस्मात्सत्यावलोकमादाविर्भूतम् ॥ ५६ ॥
89476
89477 तेन मूढ न कर्तृत्वं न भोक्तृत्वं तवापि हि ।
89478 तदेवासि परं ब्रह्म त्यज मौर्ख्यं भवात्मवान् ॥ ५७ ॥
89479
89480 केवलं ज्ञत्वविषयमुपदेशार्थसिद्धये ।
89481 त्वया करणभूतेन करोत्यात्मेति कथ्यते ॥ ५८ ॥
89482
89483 यद्यहमात्मैव तर्हि मनसैवानुद्रष्टव्यं मनसैवेदमाप्तव्यं नेह
89484 नानास्ति किंचन इत्यादिश्रुतिषु मम आत्मोपकरणत्वं कथमुक्तं तत्राह ##-
89485 तत्त्वमसीत्याद्युपदेशानां प्रयोजनसिद्धये करणत्वेन कल्पितेन त्वया
89486 केवलं शुद्धं स्वतत्त्वं ज्ञत्वं चरमसाक्षात्कारस्तद्विषयं करोति ।
89487 यथा स्वमुखतत्त्वं दिदृक्षुर्दर्पणोपाध्यधिरूढेन स्वमुखेनैव
89488 करणेन मुखं पश्यति तद्वदिति भावः ॥ ५८ ॥
89489
89490 असत्स्वरूपं करणं जडं निरवलम्बनम् ।
89491 निःस्पन्दनं न स्पन्देत कर्तृसंबोधनं विना ॥ ५९ ॥
89492

89493 यदि त्वं करणस्वभावमेव स्वं मन्यसे तर्हि तव चलनेऽपि स्वतः सामर्थ्य
89494 नास्तीति कर्तृत्वाभिमानस्तव वृथैवेत्येतदुपपादयति -
89495 असत्स्वरूपमित्यादिना | निःस्पन्दनं स्वतः स्पन्दनशक्तिरहितम् |
89496 कर्तृसंबोधनं चैतन्यकृतं कर्तव्यार्थप्रकाशम् || ५९ ||
89497
89498 अकर्तुः करणस्यास्य शक्तिः काचिन्न विद्यते |
89499 दात्रस्य लावकाभावे कर्तुं किमिव शक्तता || ६० ||
89500
89501 अकर्तुं कर्त्रनधिष्ठितस्य || ६० ||
89502
89503 खड्गप्रहारविच्छेदक्रियायां पुंसि शक्तता |
89504 न खड्गे सुजडे चित्त सर्वाङ्गेष्वपि शक्तता || ६१ ||
89505
89506 सर्वाङ्गेषु आमूलाग्रं सर्वावयवेषु सर्वेष्वङ्गेषु उपकरणेषु सत्स्वपीति वा
89507 || ६१ ||
89508
89509 तस्मान्नासि सखे कर्तृ मा व्यर्थं दुःखभाग्भव |
89510 परार्थं क्लेशिता मूर्ख प्राकृतेषु न शोभते || ६२ ||
89511
89512 प्राकृतेषु पामरतुल्येषु प्रकृतिकार्येषु | आत्मनस्तु शोभत एव || ६२ ||
89513
89514 ईश्वरो नेदृशः शोच्यो यस्त्वया सदृशो भवेत् |
89515 नच तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन || ६३ ||
89516
89517 नन्वीश्वर एव मोहाज्जीवतां प्राप्तः अशनायादिना पीड्यमानः कथं
89518 मयोपेक्षणीय इति तदर्थं सर्वप्रयत्नैर्घटमानमहं तमनुशौचामीति
89519 चेत्तत्राह - ईश्वर इति | यस्त्वया सदृशः स एव त्वया शोचयः | ईश्वरस्तु
89520 नेदृश इत्यर्थः || ६३ ||
89521
89522 गर्वात्तुपकरोम्येनमिति केवलमल्पधीः |
89523 क्लिश्यते वसतां त्वर्थो न किंचिदुपयुज्यते || ६४ ||
89524
89525 गर्वात्कार्यकारणसंघाताभिमानादेनमात्मानमुपकरोमीति भ्रान्त्या त्वया
89526 अल्पा परिच्छिन्ना धीर्बुद्धिः क्लिश्यते पीड्यते | संघाते वसतां
89527 पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियाणां सर्वेषामचेतनत्वाद्भोगैर्नार्थ इति न
89528 किंचित्कस्यचिदुपयुज्यत इत्यर्थः || ६४ ||
89529
89530 कर्तुर्भोगेश्वरस्यैवमर्थे चेदनुवर्तसे |
89531 तदस्य काचिन्नेच्छेह तृप्तत्वात्सर्वदैव हि || ६५ ||
89532
89533 अतः परिशेषादीश्वरस्यार्थे त्वत्प्रवृत्तिर्वाच्या तत्र तूक्तमेवोत्तरमित्याह ##-
89534
89535 अकृत्रिमावभासेन सर्वगेन चिदात्मना |
89536 एकेनैवेदमापूर्णं कल्पनैवास्ति नेतरा || ६६ ||
89537
89538 कुतस्तस्य नेच्छेति चेत्पूर्णत्वादद्वयत्वाच्चेत्याह - अकृत्रिमेति || ६६ ||
89539
89540 एकानेकावभासेन समस्तेन तदात्मना |
89541 आत्मन्येवान्तरात्मान्तः क्रियते किं किमिष्यते || ६७ ||
89542
89543 सर्वस्य जगतः स्वात्मनि तेनैव कल्पितत्वेनाप्राप्तत्वाभावादपि तत्र तस्य
89544 नेच्छेत्याह - एकेति | आत्मना आत्मन्येवाविद्यकेन एकानेकावभासेन

89545 तज्जगद्रूपं क्रियते तत्र किं किमलभ्यं यदिष्यते || ६७ ||
89546
89547 त्वादृशस्य तु दृष्ट्यैव क्षुब्धता जायते मुधा |
89548 आलोक्य राजमहिषीं यूनो मदमयीं तथा || ६८ ||
89549
89550 यदि सर्वमीश्वरस्त्वं तर्हि तत्र कथं ममेच्छा तत्राह - त्वादृशस्येति |
89551 मूर्खस्येत्यर्थः || ६८ ||
89552
89553 आत्मना सह संबद्धं चेतः कर्त्रसि सुन्दर |
89554 किंतु नास्यासि संबन्धि कुसुमस्य यथा फलम् || ६९ ||
89555
89556 तर्हि तेनेश्वरेणैव संबध्य तदनुग्रहाद्भोगान् लप्स्यामि तत्राह -
89557 आत्मनेति | आत्मसंबन्धेच्छाया रमणीयत्वात्सुन्दरेति | अस्यात्मनः संबन्धि
89558 संबन्धयोग्यं नासि | यथा कुसुमादुत्पन्नमपि फलं
89559 कुसुमबहिर्मुखत्वात्तत्सौगन्धाद्युपभोगसंबन्धयोग्यं न भवति
89560 तदभिवृद्धौ कुसुमस्यैव तिरोभावात्तद्वत्त्वमपीत्यर्थः || ६९ ||
89561
89562 द्वितीयेन समं यैषा तत्तावद्भवनैकता |
89563 सा संबन्धगतिः प्रोक्ता प्राग्द्वित्वादधुनैकता || ७० ||
89564
89565 संबन्धयोग्यतामुपपादयितुं मुख्यसंबन्धलक्षणमाह - द्वितीयेनेति
89566 | एकस्य द्वितीयेन समं एकतरक्रियया उभयक्रियया च मिलनात्तस्य पूर्वस्य
89567 तावद्भवनमपरान्तर्भावस्तेन एकता वा सा संबन्धगतिः संबन्धस्य
89568 फलतो लक्षणमित्यर्थः | तदेव संक्षिप्याह - प्रागिति || ७० ||
89569
89570 नानाप्रकाररचना नानारूपक्रियोन्मुखी |
89571 सुखदुःखदशाऽहेतुर्भवान्नैकविधास्मृता || ७१ ||
89572
89573 तादृशे च मिथ्ये संबन्धे भवान् अहेतुः | यतस्तव स्वतो नैकविधा
89574 कार्यतश्च नानाप्रकाररचना नानारूपविहितनिषिद्धक्रियोन्मुखी
89575 सुखदुःखदशा आ समन्तात्स्मृता प्रसिद्धेत्यर्थः || ७१ ||
89576
89577 संबन्धः समयोर्दृष्टस्तथार्धसमयोरपि |
89578 न विलक्षणयोश्चान्यस्तस्मिन्सति जगत्क्षये || ७२ ||
89579
89580 समयोः क्षीरयोः | अर्धसमयोः क्षीरनीरयोः |
89581 विलक्षणयोर्वारिवह्न्योरिवात्यन्तविरुद्धयोः यतस्तस्मिन्विरुद्धसंनिपाते सति
89582 अन्य एकतरस्य नाश एव दृष्टो न संबन्धावस्थानमित्यर्थः || ७२ ||
89583
89584 द्रव्यान्तरगुणा द्रव्याण्याश्रयन्ति बहून्यलम् |
89585 संविदश्च्यवनं दुःखं संविदो मा च्युतो भव || ७३ ||
89586
89587 ननु शब्दस्पर्शरूपादिविरुद्धगुणवतामपि सूक्ष्मभूतानां
89588 पञ्चीकरणेन संबन्धवन्मम आत्मसंबन्धः किं न स्यात्तत्राह -
89589 द्रव्यान्तरेति | तत्र न परस्परविरुद्धता यतो द्रव्यान्तरगुणा अपि परस्परमेलने
89590 पञ्चीकृतद्रव्याण्याश्रयन्ति | तथा चाहुः शब्दैकगुणमाकाशं
89591 शब्दस्पर्शगुणो मरुत् | शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते |
89592 शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः | शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः
89593 पञ्चगुणा मही || इति | इह तु संविज्जाड्ययोर्विरोधाज्जडात्त्वत्तः
89594 संविदश्च्यवनं चेत्साधकाभावाज्जडांशो न सिद्ध्यत्येवेति
89595 त्वदसिद्धिप्रसङ्गदुःखम् | संविदः सकाशात्तव च्यवनं चेत्त्वया
89596 स्वनाशार्थमेवात्मसंबन्धोऽपेक्षितः स्यात् | अत आत्मसंबन्धमपेक्षमाण

उभयथापि त्वं संविदः सकाशान्मा च्युतो भवेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

एतावतैकध्यानेन नित्यध्यानोऽथवात्मदृक् ।
अभावे दुःखदस्यान्तर्दृशा दृश्यस्य वस्तुनः ॥ ७४ ॥

अथवा अन्तर्दृशा संविदा दुःखदस्य दृश्यस्य त्वदादेर्वस्तुनः अभावे
नाशे सति निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्ममात्रपरिशेषः । एतावता चेत्संतुष्यसि
तदा एकाग्रेण ध्यानेन नित्यध्यानश्चिरमविच्छिन्नसमाधिः सन्
आत्मदृगात्मदर्शी भवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

संकल्पोन्मुखतां विद्धि दुःखदां संविदश्च्युतिम् ।
जडेषूपलभूतेषु मनोदेहेन्द्रियादिषु ॥ ७५ ॥

समाधावेव तव सुखं ननु संकल्पोन्मुखत्वे । यतः संकल्पैर्निर्झरोदकं
शिलासु च्युतमिव देहादिषु च्युता संविदिन्द्रियद्वारैर्बहुधा विभज्यमाना
विशीर्यत इवेति तदेव दुःखमित्याह - संकल्पेति ॥ ७५ ॥

कीदृशी कर्तृता चित्त पुष्पं व्योम्नि कथं भवेत् ।
निरस्तकलना पङ्के मननध्वंसरूपिणि ॥ ७६ ॥

ननु नाहं संकल्पयामि किंत्वात्मैव कर्तृतास्वभावात्संकल्पयतीति
चेन्नैतदित्याह - कीदृशीत्यादिना ॥ ७६ ॥

नचैवात्मनि कर्तृत्वं संभवत्यम्बराङ्गवत् ।
अयं केवलमात्मैव नानानानातयात्मनि ॥ ७७ ॥

त्वत्कल्पितया नानानानातया आत्मा केवलं स्फुरत्येव न कल्पयतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

स्फुरत्यब्धिरिवाम्भोभिः फेनबुद्‌बुदवीचिभिः ।
आभासमात्रे सर्वस्मिन्स्फुरत्यस्मिंश्चिदात्मनि ॥ ७८ ॥

द्वितीया नास्ति कलना तप्ताङ्गार इवाम्बुधौ ।
कलनारहिते देवे देहे मनसि वा जडे ॥ ७९ ॥

यथा अम्बुधौ तप्ताङ्गारो नास्ति तद्वत् । एवमात्मदेवे कलनारहिते सति देहे
मनसि च जडे सति विवेकदृशा इदमन्यदिदमशुभमिदं नान्यदिदं
शुभमित्याद्यसत्कल्पना कल्पकाभावादेव नास्तीति संवेद्यरहिता संविदेव सा
नेतरदिति सिद्धमिति परेणान्वयः ॥ ७९ ॥

संवित्संवेद्यनिर्मुक्ता सारं सुन्दर नेतरत् ।
इदमन्यदिदं नान्यच्छुभं वाऽशुभमेव च ॥ ८० ॥

इत्यसत्कल्पना नास्ति यथा नभसि काननम् ।
संवेद्यरहितं संविन्मात्रमेवेदमाततम् ।
तत्रायमहमन्योऽयमित्यसत्कलना कथम् ॥ ८१ ॥

तदेव स्पष्टमाह - संवेद्येति ॥ ८१ ॥

अनादिमति नीरूपे सर्वगे विततात्मनि ।
आरोपयेत्कः कलनामृग्वेदं व्योम्नि को लिखेत् ॥ ८२ ॥

ऋग्वेदग्रहणं लेख्यमात्रोपलक्षणम् ॥ ८२ ॥

89649
89650 नित्योदिते सकलवस्तुपदार्थसारे
89651 संविस्थिते भरितनिर्भरभूरिदिक्कम् |
89652 आत्मन्यसत्यमिव साधु गतेऽमलत्वात्
89653 क्षीणौ सुखासुखलवौ मम वै स मोहः || ८३ ||
89654
89655 हे चित्त त्वया अमलत्वात्स्वनैर्मल्यात्सकलेषु वस्तुत्वेन प्रसिद्धेषु पदेष्वर्थेषु
89656 च सारभूते संविन्मात्रस्वभावस्थिते आत्मनि भरितानिर्भरभूरिदिक्कं यथा
89657 स्यात्तथा साधु असंदिग्धापरोक्षतया गते अवगते सति मम सुखासुखलवौ
89658 असत्यमिव मृगतृष्णोदकरज्जुसर्पशुक्तिरजतादिकमिव क्षीणौ यतः वै इति
89659 निश्चयेन स प्राक्तनसुखदुःखप्रत्ययो मोहो भ्रान्तिरेव न यथार्थ इत्यर्थः
89660 || ८३ ||
89661
89662 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
89663 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे इन्द्रियानुशासनयोगोपदेशो नाम
89664 द्व्यशीतितमः सर्गः || ८२ ||
89665
89666 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
89667 इन्द्रियानुशासनयोगोपदेशो नाम द्व्यशीतितमः सर्गः || ८२ ||
89668
89669
89670 त्र्यशीतितमः सर्गः ८३
89671
89672 श्रीवसिष्ठ उवाच |
89673
89674 भूयो मुनिवरो धीरो धिया धवलमेधया |
89675 स्वमिन्द्रियगणं गुप्तो बोधयामास साध्विदम् || १ ||
89676
89677 समस्तदोषानर्थाप्तिश्चित्तेन्द्रियगणे सति |
89678 समस्तगुणसौख्याप्तिस्तदसत्त्वेऽत्र कीर्त्यते || १ ||
89679
89680 धवला शुद्धा मेधा धारणा यस्यास्तथाविधया धिया | गुप्तो रहःस्थः || १
89681 | |
89682
89683 तच्चेन्द्रियगणस्यार्थे शृणु वक्ष्यामि ते स्फुटम् |
89684 श्रुत्वा तद्भावनामेत्य परां निर्दुःखतां व्रज || २ ||
89685
89686 इन्द्रियगणस्यार्थे तत्तेन कृतं रहसि प्रबोधनं ते स्फुटं वक्ष्यामि || २ ||
89687
89688 भवतामात्मसत्तैषा दुःखायैवान्तदायिनी |
89689 असत्यामात्मनः सत्तां तद्भवन्तस्त्यजन्त्विति || ३ ||
89690
89691 हे इन्द्रियादिगणाः भवतामेषा अविचारदृशा प्रसिद्धा आत्मसत्ता स्वीया
89692 विद्यमानता जीवनकाले बहुतरानर्थदुःखायैव तदूर्ध्वं चान्तदायिनी
89693 पुनःपुनर्मृत्युनरकादिदायिनी तत्तस्मादिति प्राग्दर्शितविचारेण तामात्मनः
89694 असत्यां सत्तां त्यजन्तु || ३ ||
89695
89696 मदीयेनोपदेशेन सत्तैषा भवतां क्षयम् |
89697 गतैवेति स्फुटं मन्ये यूयं ह्यज्ञानसंभवाः || ४ ||
89698
89699 मदीयेन प्राक्कृतेनात्मतत्त्वोपदेशेन | हि यतो यूयमज्ञानसंभवाः |
89700 उपदेशेनाज्ञाने नष्टे न सत्तां लप्स्यथेत्यर्थः || ४ ||

89701
89702 स्वसत्ता स्फुटतां याति दुःखाय तव चित्तक।
89703 तप्तकाञ्चनरुल्लासो दाहायैव स्वपार्श्वयोः॥ ५॥
89704
89705 इदानीं चित्तं प्रत्यपि तथैवाह - स्वसत्तेति। तप्तकाञ्चनमिव ज्वलन् रौति
89706 ध्वनतीति तप्तकाञ्चनरुत् अग्निस्तस्मिन् लासः क्रीडा बालानां पक्षिणां वा
89707 पार्श्वयोर्दाहायैव॥ ५॥
89708
89709 पश्य त्वयि सति भ्रान्तजलकल्लोलसंकुलाः।
89710 विशन्ति कालजलधिं संसाअसरितां गणाः॥ ६॥
89711
89712 चित्तेन्द्रियगणसत्ताप्रयुक्तामनर्थपरम्परां दर्शयति - पश्येत्यादिना।
89713 लडयोरभेदाज्जडानां मूर्खाणां रागद्वेषादिकल्लोलैः संकुलाः॥ ६॥
89714
89715 पतन्त्यहमहमिकाविहितान्योन्यचिन्तिताः।
89716 कुतोऽपि दुःखावलयो धारा आसारगा इव॥ ७॥
89717
89718 अहमहमिकाः
89719 परस्पराहंकारास्ताभिर्विहितान्यन्योन्यवधपराजयपीडनादिचिन्तनानि यासु
89720 ताः॥ ७॥
89721
89722 परिस्फुरत्यपर्यन्ता हृदयोन्मूलनोद्यता।
89723 आक्रन्दकारिणी क्रूरा भावाभावविषूचिका॥ ८॥
89724
89725 भावाभावौ संपद्विपदौ॥ ८॥
89726
89727 कासश्वासरणद्भृङ्गा कलेवरजरद्द्रुमे।
89728 विकसत्यमलोद्योता जरामरणमञ्जरी॥ ९॥
89729
89730 कल्लोलव्यालवलिते शरीरश्वभ्रकोटते।
89731 घननीहारखे स्वान्तश्चिन्ताचपलमर्कटी॥ १०॥
89732
89733 कल्लोलैर्मनोरथतरङ्गैर्व्यालैर्वलिते शरीरश्वभ्रकोटरे हृदये।
89734 घननीहाराणि निबिडजाड्यानि खानीन्द्रियच्छिद्रद्वाराणि यस्य। चिन्तालक्षणा
89735 चपला जालरचनव्यग्रा मर्कटी ऊर्णनाभिकीटिका भ्रमतीति शेषः॥ १०॥
89736
89737 लोभनाट्यारटत्पक्षी तीक्ष्णया द्वन्द्वतुण्डया।
89738 कायजीर्णद्रुमादस्माद्गुणखण्डं निकृन्तति॥ ११॥
89739
89740 लोभलक्षणैर्नाट्यैः स्वविलासैरारटन् कूजन् पक्षी तीक्ष्णया
89741 सुखदुःखादिद्वन्द्वलक्षणया तुण्डया चञ्च्वा गुणखण्डं
89742 शान्तिदान्तिधर्मादिफलपुष्पलक्षणं गुणसमूहं निकृन्तति॥ ११॥
89743
89744 हृदयावकरं कीर्णमितश्चेतश्च कर्कशः।
89745 अपवित्रो दुराचारः कुरुते कामकुक्कुटः॥ १२॥
89746
89747 कामलक्षणः कुक्कुटो रागादिवासनाकीर्णं हृदयं मनस्तल्लक्षणं
89748 अवकरं उत्करं कुरुते पुनःपुनः पादाभ्यां विकिरतीत्यर्थः॥ १२॥
89749
89750 महत्यां मोहयामिन्यामुल्बणोऽज्ञानकौशिकः।
89751 श्मशान इव वेतालः परिवल्गति हृद्द्रुमे॥ १३॥
89752

89753 अज्ञानं भ्रान्तिज्ञानं तल्लक्षणः कौशिक उलूकः ॥ १३ ॥
89754
89755 एताश्चान्याश्च बह्व्योऽपि त्वयिन्द्रियगणे सति।
89756 पिशाच्य इव शर्वर्यां प्रवल्गन्त्यशुभश्रियः ॥ १४ ॥
89757
89758 त्वयि त्वसति हे साधो सर्वा एव शुभश्रियः।
89759 प्रभात इव पद्मिन्यः सालोकं विलसन्त्यलम् ॥ १५ ॥
89760
89761 इदानीं चित्तेन्द्रियगणासत्त्वे सर्वगुणसंपत्तिं दर्शयति - त्वयीत्यादिना।
89762 असत्त्वे साधुरेवेति तथा संबोधनम्। शुभश्रियो वक्ष्यमाणगुणश्रियः
89763 सालोकं विवेकालोकसहितं यथा स्यात्तथा। प्रभातपक्षेऽपि यथायोगं योज्यम्।
89764 एवमग्रेऽपि ॥ १५ ॥
89765
89766 प्रशान्तमोहमिहिकं राजते हृदयाम्बरम्।
89767 निर्मलालोकवलितं नीरजस्कतरान्तरम् ॥ १६ ॥
89768
89769 हृदयाम्बरं हार्दं ब्रह्म नीरजस्कतरमत्यन्तापगतरजोगुणमान्तरं
89770 मनो यस्मिन् ॥ १६ ॥
89771
89772 अशङ्कितनभःकोशपतिताकुलपूरवत्।
89773 नापतन्ति विकल्पौघाश्चिरं वैकल्यकारिणः ॥ १७ ॥
89774
89775 अशङ्कितं निःशङ्कमेव नभःकोशे पतिता निर्गता वाय्वादिना आकुलाश्च ये
89776 आसारपूरास्तद्वत् वैकल्यकारिणो विक्षेपहेतवो विकल्पौघा नापतन्ति ॥ १७ ॥
89777
89778 सर्वस्याह्लादनी शान्ता मैत्री परमपावनी।
89779 अभ्युदेति हृदो हृद्या सुतरोरिव मञ्जरी ॥ १८ ॥
89780
89781 अन्तश्छिद्रवती जाड्ययुक्तायुक्तगुणा स्वयम्।
89782 चिन्ता शोषमुपायाति हिमदग्धेव पद्मिनी ॥ १९ ॥
89783
89784 अन्तश्छिद्रमपूर्णता। जाड्ययुक्तेषु मूर्खेष्वेव आयुक्ता उपयोजिता
89785 विद्याकौशलादिगुणा यया। पद्मिनीपक्षे स्पष्टम् ॥ १९ ॥
89786
89787 आलोकः स्फुटतामन्तरायात्यज्ञानसंक्षये।
89788 प्रशाम्यत्यम्बुदे व्योम्नि शरदीवार्कमण्डलम् ॥ २० ॥
89789
89790 अन्तः आलोकः स्वीयज्ञानप्रकाशः। स्फुटतां प्रकटताम् ॥ २० ॥
89791
89792 प्रसन्नं स्फारगाम्भीर्यमक्षुब्धमपराहतम्।
89793 हृदयं समतामेति शान्तवात इवार्णवः ॥ २१ ॥
89794
89795 अपराहतं वैषम्यहेतुभिरपरिभूतं हृदयं मनः ॥ २१ ॥
89796
89797 अमृतापूरपूर्णेन नित्यानन्दमयेन च।
89798 स्थीयते पुरुषेणान्तः शीतेन शशिना यथा ॥ २२ ॥
89799
89800 संविदः स्फुटतामन्तरायान्त्यज्ञानसंक्षये।
89801 संविदंसैकविश्रान्तं समग्रं सचराचरम् ॥ २३ ॥
89802
89803 संविद आत्माकारवृत्तयः स्फुटतां पूर्णत्वापादकं विकासं यान्ति। तेन
89804 च सचाराचरं समग्रं जगद्बाधितं सत् संविदंशैकविश्रान्तं भवतीति

89805 शेषः ॥ २३ ॥
89806
89807 भाव्यते भरिताकारं वपुरानन्दमन्थरम् ।
89808 न भवत्यसुसङ्गानामाशापाशविधायिनाम् ॥ २४ ॥
89809
89810 वपुः आत्मस्वरूपं भरिताकारं पूर्णं भाव्यतेऽनुभूयते नतु
89811 आशापाशविधायिनां असुसङ्गानां प्राणसंबद्धानां देहादीनां पक्षे
89812 भवतीत्यर्थः । अथवा वपुः शरीरमानन्दाविर्भावमन्थरं
89813 सदमृतप्राशनेनेव भरिताकारं भाव्यते
89814 नत्वन्नपानाद्याशापाशविधायिनामसुसङ्गानां
89815 प्राणाद्यासङ्गपाप्मनां पक्षे भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
89816
89817 दग्धानामिव पर्णानां रसानां पुनरागतिः ।
89818 पुंसां क्षपितसंसारजराजन्ममहाध्वनाम् ॥ २५ ॥
89819
89820 यथा तरोर्दावदग्धानां पर्णानां पुनर्वर्षासु पल्लवोदयेन आगमो भवति
89821 तद्वत् ज्ञानाग्निक्षपितसंसारजराजन्मोपल्क्षितमहाध्वनामपि पुंसां
89822 रसानामारोग्यतुष्टिपुष्टिकान्त्यादिगुणानां पुनरागमो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥
89823
89824 अपुनर्भ्रमणायात्मद्रुमे विश्रम्यते चिरम् ।
89825 एवंप्रायास्तथान्याश्च भवन्ति गुणसंपदः ॥ २६ ॥
89826
89827 निरतिशयानन्दात्मनि पुनरावृत्तिरहिता विश्रान्तिरेव सर्वगुणसीमा
89828 तदानुषङ्गिका अन्ये गुणास्त्वनन्ता न वर्णयितुं शक्या इत्याशयेनोपसंहरति
89829 - अपुनरिति ॥ २६ ॥
89830
89831 असति त्वयि सर्वाशिन्सर्वाशाक्षयसंक्षये ।
89832 पक्षयोरेतयोश्चित्तसत्तासत्तास्वरूपयोः ॥ २७ ॥
89833
89834 एतयोरत्यन्तात्मभावेन स्थितिरात्यन्तिकनैरात्म्यस्वीकारो वेत्येतयोः
89835 पक्षयोर्मध्ये ॥ २७ ॥
89836
89837 येनैव पश्यसि श्रेयस्तमेवाङ्गीकुरु क्षणम् ।
89838 स्वात्मभावस्तव सुखं मन्ये मानवतां वर ॥ २८ ॥
89839
89840 तत्र प्रथमपक्षो वरीयानित्याह - स्वात्मेति ॥ २८ ॥
89841
89842 तमेव भावयाभावं सुखत्यागो हि मूढता ।
89843 यदि त्वस्ति भवेत्सत्यमन्तर्भावितचेतनम् ॥ २९ ॥
89844
89845 अभावं भावान्तरशून्यम् । ननु
89846 किमर्थमन्तर्भावितचेतनपूर्वसिद्धमनोरूपेणैव जीवनं मम नेच्छसि
89847 किमर्थं वा ममात्यन्तमभावमिवेच्छसि तत्राह - यदीत्यादिना । हे चित्त
89848 तव अन्तर्भावितचेतनं यत्प्रसिद्धं रूपमस्ति तद्यदि सत्यं भवेत्तर्हि तेन
89849 रूपेण जीवतस्तवाभावं क इच्छति । किंतु त्वं तेन रूपेण नास्त्यसि असदसि ।
89850 अहं सत्येन श्रुतिशास्त्रानुभवादिना विचार्य वदामि नापातदर्शनेनेत्यर्थः
89851 ॥ २९ ॥
89852
89853 जीवतस्तत्तवात्यन्तमभावं क इवेच्छति ।
89854 किंतु नास्त्यसि सत्येन वदामि तव सुन्दर ॥ ३० ॥
89855
89856 तेन मिथ्यैव जीवामीत्याशया मा सुखी भव ।

89857 पूर्वमेवासि नास्त्येव यावद्भ्रान्त्या त्वदस्तिता ॥ ३१ ॥
89858
89859 एतदत्यन्तात्मभावेनावस्थानं तवापि हितमित्याह - तेनेति । पूर्वं
89860 प्राथमकल्पिकमेवासि यावत् यतः ॥ ३१ ॥
89861
89862 सैवेदानीं विचारेण भृशं क्षयमुपागता ।
89863 एतावदेव ते रूपं साधो यदविचारणम् ॥ ३२ ॥
89864
89865 सैव भ्रान्तिः ॥ ३२ ॥
89866
89867 विचारे विहिते सम्यक्समरूपं समं स्थितम् ।
89868 अविचारात्प्रजातं त्वमनालोकात्तमो यथा ॥ ३३ ॥
89869
89870 समरूपं सन्मात्ररूपं समं विक्षेपवैषम्यशून्यं स्थितम् ।
89871 अनालोकात्प्रकाशाभावात् ॥ ३३ ॥
89872
89873 विचारेणोपशान्तं त्वमालोकेनतमो यथा ।
89874 एतावन्तं सखे कालं बभूवाल्पविवेकिता ॥ ३४ ॥
89875
89876 तवानेनाभिपीनत्वमभूद्दुःखैककारणम् ।
89877 मोहसंकल्पमात्रेण बालबेतालवद्भवेत् ॥ ३५ ॥
89878
89879 अनेन अल्पविवेकत्वेन हेतुना । नन्वसतः पीनत्वं कथं भवेत्तत्राह -
89880 मोहेति ॥ ३५ ॥
89881
89882 द्वन्द्वं चाद्यन्तसंकल्पक्षीणं क्षयि भव स्थितम् ।
89883 इदानीमुदितं नित्यं स्वप्राग्रूपे क्षयं गते ॥ ३६ ॥
89884
89885 पीनत्वं तत्प्रयुक्तं सुखदुःखादिद्वन्द्वं च अभूदिति पूर्वेणान्वयः । यतः
89886 स्रष्टुराद्यन्तसंकल्पेन संकल्पकाल एव क्षीणमतः क्षयीति
89887 द्वन्द्वविशेषणम् । यस्य विवेकस्य प्रसादेन इदानीं ज्ञानोदयकाले आविद्यके
89888 स्वप्राग्रूपे क्षयं गते सति नित्यमनाद्यन्तमात्मरूपमुदितं तस्मै विवेकाय
89889 नमो नम इति परेणान्वयः ॥ ३६ ॥
89890
89891 विवेकस्य प्रसादेन विवेकाय नमो नमः ।
89892 बहुधापि प्रबुद्धस्त्वं चित्तकाप्यनुबोधितः ॥ ३७ ॥
89893
89894 हे चित्तक त्वं स्वतोऽपि बहुधा प्रबुद्धः शास्त्रेणाप्यनुबोधितः ॥ ३७ ॥
89895
89896 चित्ततायां प्रनष्टायां स्थितस्त्वं परमेश्वरः ।
89897 प्राक्स्वरूपविलासस्ते श्रेयसे स्थितिमागतः ॥ ३८ ॥
89898
89899 प्रागपि त्वं परमेश्वरः स्थितः संप्रत्यपि प्रबोधतस्ते स्वरूपविलासः
89900 स्थितिमागत इति महेश्वर एवेति परेणान्वयः ॥ ३८ ॥
89901
89902 समस्तवासनोन्मुक्तः संप्रत्यसि महेश्वरः ।
89903 यस्याविवेकादुत्पत्तिः स विवेकाद्विनश्यति ॥ ३९ ॥
89904
89905 प्रकाशेन प्रयात्यन्तमनालोकोऽभवत्तमः ।
89906 अनिच्छतोऽपि ते साधो विचारे स्थितिमागते ॥ ४० ॥
89907
89908 सर्वतोऽयमुपायातो विनाशः सुखसिद्धये ।

89909 तस्मान्नास्त्यसि निर्णीतमिति सिद्धान्तयुक्तिभिः ॥ ४१ ॥
89910
89911 चित्तेन्द्रियेश्वर स्वस्ति भवते त्वन्तमागतः ।
89912 नित्यं पूर्वमभूताय नास्तिरूपाय संप्रति ॥ ४२ ॥
89913
89914 वित्त्वेति पाठे हे इन्द्रियेश्वर सिद्धान्तयुक्तिभिः इति वित्त्वा स्वरूपं लब्ध्वा
89915 अन्तं संसारपारमागतो भव । ते तुभ्यं स्वस्ति अस्तु । मनसः
89916 कालत्रयेऽप्यसत्त्वमाह - नित्यमिति ॥ ४२ ॥
89917
89918 भविष्यते च नोदर्कं स्वमनः स्वस्ति तेऽस्त्विति ।
89919 परिनिर्वामि शान्तोऽस्मि दिष्ट्यास्मि विगतज्वरः ॥ ४३ ॥
89920
89921 चित्तासत्तयैव परमपुरुषार्थसिद्धिं दर्शयति - परिनिर्वामीत्यादिना ॥ ४३ ॥
89922
89923 स्वात्मन्येवावतिष्ठेऽहं तुर्यरूपपदे स्थितः ।
89924 अतो नास्त्येव नास्त्येव संसारे चित्तमस्थिति ॥ ४४ ॥
89925
89926 आत्मा त्वस्त्वेव चास्त्वेव यस्मादन्यत्र विद्यते ।
89927 अयमात्माहमेवासौ नास्त्यन्यन्मद्दते क्वचित् ॥ ४५ ॥
89928
89929 स्फुरच्चिदेव बोधात्मा सर्वत्राहं स्थितः सदा ।
89930 अयमात्मेति कलना मन्ये नो निर्मलान्तरे ॥ ४६ ॥
89931
89932 शुद्धचिदेकरसे अयमात्मेति कलनापि यत्र दुर्लभा तत्र
89933 दूरेऽन्यकलनेत्याशयेनाह - अयमिति ॥ ४६ ॥
89934
89935 प्रतियोगिव्यवच्छेदकलनैकस्य वै कुतः ।
89936 अहं तेनायमात्मेति कलनामनुदाहरन् ।
89937 मौनी स्वात्मनि तिष्ठामि तरङ्ग इव वारिणि ॥ ४७ ॥
89938
89939 अत-एव तद्वाचामविषय इत्याह - अहमिति । अनुदाहरन् अनभिलपन् ॥ ४७ ॥
89940
89941 संशान्ताअसनमनाश्रितचेतनांश-
89942 मप्राणसंचरणमस्तमितांशदोषम् ।
89943 संवेद्यवर्जितमुपेत्य सुसंविदंशं
89944 शाम्यामि मौनमहमेव निरीहमन्तः ॥ ४८ ॥
89945
89946 अहं अन्तः स्वहृदि संवेद्येन जडांशेन वर्जितम् । तत्कारणाविद्याया अपि
89947 बाधात्संशान्तवासनम् । चिदाभासस्यापि
89948 पृथगनवस्थानादनाश्रितचेतनांशम् ।
89949 तदधीनक्रियाशक्तेरप्युपरमादप्राणसंचरणम् । भेदकाभावादेव
89950 अस्तगितांशभेदम् । सममेकरसम् । चिदंशं चिन्मात्रलक्षणम् ।
89951 जगद्बाधपरिशिष्टांशम् । उपेत्य निरीहं निर्मनश्चेष्टं मौनं
89952 निर्वाग्व्यापारं च शाम्यामि । विश्रान्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४८ ॥
89953
89954 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
89955 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चित्तासत्ताविचारयोगोपदेशो नाम
89956 त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥
89957
89958 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
89959 चित्तासत्तविचारयोगोपदेशो नाम त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥
89960

89961
89962 चतुरशीतितमः सर्गः ८४
89963
89964 श्रीवसिष्ठ उवाच।
89965
89966 इति निर्णीय स मुनिर्वीतहव्यो विवासनः।
89967 आसीत्समाधावचलो विन्ध्यकन्दरकोटरे॥ १॥
89968
89969 समाधिर्वीतहव्यस्य धराविवरसंस्थितिः।
89970 हृदि विद्याधरेन्द्रत्वगणत्वाद्युपवर्ण्यते॥ १॥
89971
89972 इति उक्तप्रकारेण निर्णीय निश्चित्य॥ १॥
89973
89974 अपरिस्पन्दिताशेषसंविदानन्दसुन्दरः।
89975 बभावस्तंगतमनाः स्तिमिताम्भोधिशोभनः॥ २॥
89976
89977 अपरिस्पन्दितो यः अशेषः पूर्णः स्वप्रकाशसंविद्रूप आनन्दस्तद्रूपः सन्
89978 सुन्दरः॥ २॥
89979
89980 अन्तरेव शशामास्य क्रमेण प्राणसंततिः।
89981 ज्वालाजालपरिस्पन्दो दग्धेन्धन इवानलः [अनले इति पाठः]॥ ३॥
89982
89983 अनन्तर्निष्ठतां याते बाह्यार्थे चाप्यसंस्थिते।
89984 शेषेऽन्तर्लब्धसंस्थाने तस्यास्फुरितपक्ष्मणी॥ ४॥
89985
89986 तस्यार्धोन्मीलिते अक्षिणी वर्णयति - अनन्तरिति द्वाभ्याम्।
89987 नात्यन्तमन्तर्निष्ठतां निमीलनं याते। शेषे उन्मीलितांशातिरिक्तांशे॥ ४॥
89988
89989 घ्राणप्रान्तगताल्पाल्पसमालोके इवेक्षणे।
89990 अर्धकुड्मलितैः पद्मैः श्रियमाययतुः समाम्॥ ५॥
89991
89992 घ्राणप्रान्तो नासाग्रं तत्र गतः प्रसृतः अल्पादल्पः सम उभयतस्तुल्य
89993 आलोकः प्रकाशो ययोस्ते इव लक्ष्यमाणे ईक्षणे चक्षुषी॥ ५॥
89994
89995 समकायशिरोग्रीवस्थानकः स महामतिः।
89996 आसीच्छैलादिवोत्कीर्णश्चित्रार्पित इवाथवा॥ ६॥
89997
89998 तथाभितिष्ठतस्तस्य [तथापि तिष्ठतः इति पाठः]
89999 संवत्सरशतत्रयम्।
90000 कोटरे विन्ध्यकच्छस्य ययावर्धमुहूर्तवत्॥ ७॥
90001
90002 कच्छस्य निर्झरसंनिहितदेशस्य॥ ७॥
90003
90004 एतावन्तमसौ कालं नाबुद्ध्यत किलात्मवान्।
90005 जीवन्मुक्ततया ध्यानी न च तत्याज तां तनुम्॥ ८॥
90006
90007 तावत्कालं स सुभगो न प्राबुध्यत योगवित्।
90008 उदारैरम्बुदारावैरासारभरघर्घरैः॥ ९॥
90009
90010 आसारभराणां वर्षनिर्झरधारासंपातानां घर्घरैः स्वनैरपि॥ ९॥
90011
90012 पर्यन्तमण्डलाधीशमृगयानतबृंहितैः [आगत इत्युभयत्र

90013 पाठः] |
90014 पक्षिवानरनिर्हादैर्मातङ्गास्फोटनिःस्वनैः || १० ||
90015
90016 पर्यन्तवासिनां मण्डलाधीशानां सामन्तानां मृगयासु
90017 आनतानामागतानां [आगत इत्युभयत्र पाठः] गजानां
90018 बृंहितैर्गर्जितैः | सर्वत्र अपिशब्दो योज्यः || १० ||
90019
90020 सिंहसंरम्भरटितैर्निर्झरारावसील्कृतैः |
90021 विषमाशनिसंपातैर्जनकोलाहलैर्घनैः || ११ ||
90022
90023 सिंहानां संरम्भरटितैः सक्रोधगर्जनैः || ११ ||
90024
90025 प्रमत्तशरभास्फोटैर्भूकम्पतटघट्टनैः |
90026 वनदाहधमध्वानैर्जलौघाहतिवल्गनैः || १२ ||
90027
90028 भूकम्पेन विशीर्णानां तटानां गिरिवप्राणां घट्टनैरास्फालनैः |
90029 वनदाहेषु धमैरग्निसंयोगैस्तत्प्रयुक्तध्वानैश्च | जलस्य ओघैराहतय
90030 आस्फालनानि वल्गनानि वहनानि च तैरपि || १२ ||
90031
90032 महोपलतटाघातैर्धरणीतलमृज्जलैः |
90033 जलौघान्दोलनायातैस्तापैरनलकर्कशैः || १३ ||
90034
90035 धरणीतलात्प्रसृतैर्मृत्पङ्किलजलैः |
90036 अनलवत्कर्कशैस्तापैर्ग्रीष्मादितापैरपि न प्राबुध्यतेति सर्वत्र योज्यम् || १३ ||
90037
90038 केवलं वहति स्वैरं काले गलितकारणम् |
90039 परियान्तीषु वर्षासु लहरीष्विव वारिणी || १४ ||
90040
90041 गलितकारणं निष्प्रयोजनं काले वहति सति असौ प्रावृडोघविनुन्नेन
90042 पङ्केन उपर्युपरि प्रचीयमानेन अल्पेनैव कालेन उर्वीतले धरणीविवरे
90043 भूगर्भे कृतः प्रवेशित इति द्वयोरन्वयः || १४ ||
90044
90045 स्वल्पेनैव हि कालेन तस्मिन्पर्वतकन्दरे |
90046 प्रावृडोघविनुन्नेन पङ्केनोर्वीतले कृतः || १५ ||
90047
90048 तत्रासाववसद्भूमौ कोटरे संकटोदरे |
90049 पङ्कसंपीडितस्कन्धः पर्वतेषु शिला यथा || १६ ||
90050
90051 संपीडितः संश्लिष्टः स्कन्धो यस्येत्यर्थः | नहि तस्य समाध्सुखनिमग्नस्य
90052 पीडास्ति || १६ ||
90053
90054 शतत्रये स वर्षाणामथ याते स्वयंप्रभुः |
90055 व्यबुध्यतात्मरूपात्मा धराकोटरपीडितः || १७ ||
90056
90057 संविदेवास्य तं देहं जग्राहोर्वीनिपीडितम् |
90058 तनुः प्राणमयस्पन्दः प्राणसंसरणं विना || १८ ||
90059
90060 एवं संकटस्थस्य कथं जीवनमभूत्तत्राह - संविदेवेति |
90061 जीवनादृष्टलिङ्गदेहप्रतिबिम्बिता संविदेवास्य तं देहं जग्राह उपादाय
90062 पालितवती | प्राणमयः प्राणवृत्तिरूपः स्पन्दस्तु न जग्राह | यतस्तनुः
90063 सूक्ष्मः | प्राणसंसरणाभावादित्यर्थः || १८ ||
90064

90065 उत्पत्तिप्रौढिमासाद्य कलना हृदयान्तरे ।
90066 स्वमनोरूपिणी तस्य हृद्येवानुबभूव सा ॥ १९ ॥
90067
90068 वर्षशतत्रयानन्तरं तस्य यद्वृत्तं तदाह - उत्पत्तीति । अथ तस्य कलना
90069 जीवसंवित् प्रारब्धशेषभोगाय हृदयान्तर उत्पत्त्या उन्मेषक्रमेण
90070 प्रौढिं स्थौल्यमासाद्य स्वमनोरूपिणी भूत्वा वक्ष्यमाणं सर्व कल्पनया
90071 हृद्येव अनुबभूव अनुभूतवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
90072
90073 कैलासकानने कान्ते कदम्बस्य तरोस्तले ।
90074 मुनित्वं शतमब्दानां जीवन्मुक्तात्मनिर्मलम् ॥ २० ॥
90075
90076 यदनुबभूव तदेवाह - कैलासेत्यादिना ॥ २० ॥
90077
90078 विद्याधरत्वं वर्षाणां शतमाधिविवर्जितम् ।
90079 युगपञ्चकमिन्द्रत्वं प्रणतं सुरचारणैः ॥ २१ ॥
90080
90081 इन्द्रत्वं देवराजत्वम् ॥ २१ ॥
90082
90083 श्रीराम उवाच ।
90084
90085 शक्रत्वादिषु तेष्वस्य प्रतिभासेषु भो मुने ।
90086 नियमोऽनियमश्चैव दिक्कालनियतेः कथम् ॥ २२ ॥
90087
90088 कैलासकानने इत्यादिर्दिङ्नियमः युगपञ्चकमित्यादिः कालनियमः अल्पकाल
90089 एव हृदयप्रदेश एव तदनुभवादनियमश्च कथमुपपद्यते ।
90090 दिक्कालनियतेरन्यथाकर्तुमशक्यत्वादिति प्रश्नार्थः ॥ २२ ॥
90091
90092 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
90093
90094 सर्वात्मिकैषा चिच्छक्तिर्यत्रोदेति यथा यथा ।
90095 तथा तत्राशु भवति तथात्मैकस्वभावतः ॥ २३ ॥
90096
90097 असार्वात्म्येन ज्ञातायां चिति अल्पयोरपि
90098 देशकालयोर्विस्तृतदेशकालान्तरकल्पनासामर्थ्ये भवत्येव नियतिविरोधो नतु
90099 सर्वात्मिकायां सर्वशक्तिसंपन्नायां परिज्ञातायामित्याशयेन परिहरति ##-
90100
90101 यथा यत्र यदा बुद्धौ नियमः स तदा स्थितः ।
90102 देशकालादिनियमक्रमाणां तन्मयात्मता ॥ २४ ॥
90103
90104 स्वबुद्ध्या अनुभूयमानयोरेव देशकालयोः संकोचवैपुल्यनियमानियमौ
90105 विरुद्धौ नाननुभूयमानेन सह अनुभूयमानस्य तौ ।
90106 अल्पतरनाडीकुहरेष्वल्पकाले
90107 विस्तृतदेशकालस्वप्नानुभवदर्"अनादित्याशयेनाह - यथेति । यत्र यदा
90108 बुद्धौ यथा अनुभवस्तदा तथा नियमः स्थित इत्यर्थः । तन्मयात्मता
90109 बुद्धिमयात्मन्यध्यस्तता यत इत्यर्थः । तन्मयात्मनाम् इति पाःए हेतुगर्भ
90110 विशेषणम् ॥ २४ ॥
90111
90112 तेन नानाविधान्येष जगन्ति परिदृष्टवान् ।
90113 हृदि संवेदनाकाशे वीतहव्यो विवासनः ॥ २५ ॥
90114
90115 तेनोक्तहेतुद्वयेन ॥ २५ ॥
90116

90117 सम्यग्बोधवतामेषा वासनैव न वासना ।
90118 ज्ञानाग्निदग्धाऽदग्धस्य कैव बीजस्य बीजता ॥ २६ ॥
90119
90120 बीजशक्तिनाशाद्दग्धस्य उपलभ्यमानत्वाददग्धस्य । भर्जितस्येति यावत् ॥ २६ ॥
90121
90122 कल्पमेकं गणत्वं स चन्द्रमौलेश्चकार ह ।
90123 समस्तविद्यानिपुणं त्रिकालामलदर्शनम् ॥ २७ ॥
90124
90125 शङ्कां समाधाय प्रस्तुतमेव वर्णयति - कल्पमित्यादिना । गणत्वं
90126 गाणपत्यम् ॥ २७ ॥
90127
90128 यो यादृग्दृढसंस्कारः स तं पश्यति तादृशम् ।
90129 जीवन्मुक्ततयैवैतद्वीतहव्योऽनुभूतवान् ॥ २८ ॥
90130
90131 जीवन्मुक्तस्यापि तस्य भोजकप्रारब्धकर्मोद्बोधितदृढसंस्कार एव
90132 देहभोगादिवैचित्र्यप्रतिभासे हेतुरित्याह - य इति ॥ २८ ॥
90133
90134 श्रीराम उवाच ।
90135
90136 एवं स्थिते मुनिश्रेष्ऽथ जीवन्मुक्तमतेरपि ।
90137 बन्धमोक्षदृशः सन्ति वीतहव्यात्मनो यथा ॥ २९ ॥
90138
90139 रामशङ्का स्पष्टा ॥ २९ ॥
90140
90141 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
90142
90143 यथास्थितमिदं विश्वं शान्तमाकाशनिर्मलम् ।
90144 ब्रह्मैव जीवन्मुक्तानां बन्धमोक्षदृशः कुतः ॥ ३० ॥
90145
90146 दग्धपटन्यायेनासतः प्रारब्धशेषेण प्रतिभासो बाधितानुवृत्तिमात्रं न
90147 बन्ध इत्याशयेन परिहरति - यथास्थितमित्यादिना ॥ ३० ॥
90148
90149 एतत्संविन्नभो भाति यत्र यत्र यथा यथा ।
90150 तत्र तत्र तथा तावत्तावत्तद्विन्दते ततम् ॥ ३१ ॥
90151
90152 विदन्ते लभत इव ॥ ३१ ॥
90153
90154 तेनानुभूतानि बहून्यनुभूयन्त एव च ।
90155 जगन्ति सर्वात्मतया ब्रह्मरूपेण राघव ॥ ३२ ॥
90156
90157 ईश्वरस्यास्मदीयजगत्प्रतिभासवद्वा तस्य विनैव बन्धं तत्प्रतिभास
90158 इत्याशयेनाह - तेनेति ॥ ३२ ॥
90159
90160 धराकोटरनिर्मग्नवीतहव्यचिदात्मसु ।
90161 जगत्सु तेष्वसंख्येषु नीरूपेषु महात्मसु ॥ ३३ ॥
90162
90163 वीतहव्यहृदुपलक्षितचैतन्यस्यैवास्मदादिसर्वात्मत्वात्सर्वजन्तूनां
90164 जगदनुभवोऽपि तस्यैवेत्यपि सुवचमित्याशयेनाह - धरेत्यादिना । नीरूपेषु
90165 निःस्वरूपेषु प्रतिभासतो महात्मसु विशालतमेषु जगत्सु भुवनेषु यः
90166 शक्रोऽभूत् सोऽद्य दीनेसु देशविशेषेषु । दिनानां निवासो जनपद इत्यर्थे जातस्य
90167 तद्धितस्य जनपदे लुप् इति लुपि युक्तवद्भावाद्बहुवचनम् ॥ ३३ ॥
90168

90169 यः शक्रोऽनवबुद्धात्मा सोऽद्य दीनेषु पार्थिवः।
90170 कर्तुं प्रवृत्तो मृगयां क्षणेऽस्मिन्नपि कानने॥ ३४॥
90171
90172 यो हंसोऽनवबुद्धात्मा पाद्मे पैतामहेऽभवत्।
90173 स्थितः स एव दाशेन्द्रः कैलासवनकुञ्जके॥ ३५॥
90174
90175 पैतामहे पाद्मे कल्पे वीतहव्यस्य गाणपत्यकाले कैलासवनकुञ्जके
90176 तत्क्रीडाहंसो योऽभवत् स एव इदानीं दाशेन्द्रो निषादराजो भूत्वा
90177 स्थितोऽस्तीत्यन्वयः। एवमग्रेऽपि॥ ३५॥
90178
90179 यो राजानवबुद्धात्मा भूमेः सौराष्ट्रमण्डले।
90180 स एषोऽद्य स्थितोऽन्ध्राणां ग्रामे बहुलपादपे॥ ३६॥
90181
90182 श्रीराम उवाच।
90183
90184 मानसः किल सर्गोऽसौ वीतहव्यस्य तत्र ये।
90185 देहिनो भ्रान्तिपात्रं [भ्रान्तिमात्रं इति पाठः]
90186 चेत्तद्देहाकारिणः कथम्॥ ३७॥
90187
90188 गुरूक्तेः सर्वात्मताभिप्रायमप्रतिपद्यमानान् जनांस्तच्छङ्कोद्घाटकेन
90189 गुरुमुखेन बोधयिष्यन् रामः पृच्छति - मानस इति। तद्देहाकारिणः
90190 शक्रहंसादिदेहाकारिणः सचेतनाः कथमित्यर्थः॥ ३७॥
90191
90192 श्रीवसिष्ठ उवाच।
90193
90194 यदि भ्रान्त्येकमात्रात्म वीतहव्यस्य तज्जगत्।
90195 तदिदं नाम ते राम किं भूयः परिभासते॥ ३८॥
90196
90197 सर्वस्यापि जगतो मनःकार्यत्वस्य भ्रान्तिमात्रत्वस्य च बहुश उक्तत्वात्तुल्यत्वे
90198 यदिदं नाम ते प्रसिद्धं जगत्किं कथं सचेतनैर्युक्तं प्रतिभासत
90199 इत्यर्थः॥ ३८॥
90200
90201 इदमप्यङ्ग चिन्मात्रं मनोमात्रभ्रमोपमम्।
90202 तदपि व्योम चिन्मात्रं मनोमात्रं भ्रमोपमम्॥ ३९॥
90203
90204 द्वयोः साम्यमेव दर्शयति - इदमिति॥ ३९॥
90205
90206 वस्तुतस्तु न तद्राम जगन्नैव न चेतरत्।
90207 तवापि न जगत्सत्ता ब्रह्मेदं भाति केवलम्॥ ४०॥
90208
90209 एवमेतज्जगत्सदृशं न। इतरदेतद्विलक्षणं च न।
90210 सालक्षण्यवैलक्षण्ययोः प्रतियोगिसिद्धिमन्तरेणायोगादिति भावः॥ ४०॥
90211
90212 भावि भूतं भविष्यच्च यथेदं च तथेतरत्।
90213 जगत्सर्वमिदं दृश्यं संविन्मात्रमनोमयम्॥ ४१॥
90214
90215 संविन्मात्रत्वेनावशिष्टं यन्मनस्तदेव तन्मयम्॥ ४१॥
90216
90217 एवंरूपमिदं यावन्न परिज्ञातमीदृशम्।
90218 वज्रसारदृढं तावज्ज्ञातं सत्परमाम्बरम्॥ ४२॥
90219
90220 अज्ञानान्मन एवेदमित्थं संप्रविजृम्भते।

90221 प्रत्युल्लासविलासाभ्यां जलमम्बुनिधाविव ॥ ४३ ॥
90222
90223 प्रत्युल्लास उत्पत्तिर्विलासोवृद्ध्यादिपरिणामस्ताभ्याम् ॥ ४३ ॥
90224
90225 यथास्थितेनैव चिदम्बरेण
90226 स्वचित्तमेवैति मनोभिधानम् ।
90227 स्फारं कृतं तेन जगच्च दृश्य-
90228 मेवं ततं नैव ततं च किंचित् ॥ ४४ ॥
90229
90230 उक्तमर्थं संक्षिप्याह - यथास्थितेनेति । अविकृतेनैव
90231 चिदाकाशस्वभावेन मायया किंचिच्चेतयदिवात्मानं कल्पयच्चित्तं सत्तस्यैव
90232 पुनःपुनर्मननान्मनोभिधानमेति तेन च स्फारं जगत्संपन्नमिति एवं
90233 दृश्यं जगत्ततम् । परमार्थतस्तु किंचिदपि नैव ततमित्यर्थः ॥ ४४ ॥
90234
90235 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
90236 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वीतहव्यमनोजगद्वर्णनं नाम
90237 चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥
90238
90239 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
90240 वीतहव्यमनोजगद्वर्णनं नाम चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥
90241
90242
90243 पञ्चाशीतितमः सर्गः ८५
90244
90245 श्रीराम उवाच ।
90246
90247 अथ किं वीतहव्यः स्वं स्थितं तस्मिन्धरोदरे ।
90248 कथमुद्धृतवान्देहं स संपन्नश्च किं कथम् ॥ १ ॥
90249
90250 मुनेः पिङ्लमाविश्य समुद्धारस्तनोरिह ।
90251 जीवन्मुक्तस्थितिश्चान्त्यः समाधिश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
90252
90253 समुद्धारस्य तत्प्रकारस्य तदुत्तरचर्याया विदेहमुक्तपरिशिष्टतद्रूपस्य च
90254 चतुर्भिः किंवृत्तैः क्रमात्प्रश्नः ॥ १ ॥
90255
90256 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
90257
90258 अनन्तरमनन्तात्म वीतहव्याभिधं मनः ।
90259 स्वमेवात्मचमत्कारमात्रं समवबुद्धवान् ॥ २ ॥
90260
90261 अनन्तात्म अपरिच्छिन्नब्रह्माकारं समवबुद्धवान् । समाधावित्यर्थः ॥ २ ॥
90262
90263 शार्वस्यास्य गणस्याभूत्प्राग्ज्योतिःस्मरणे स्वयम् ।
90264 इच्छा कदाचित्सकलप्राग्जन्मालोकनोन्मुखी ॥ ३ ॥
90265
90266 प्राक्तनं ज्योतिश्चिदात्मा तस्य स्मरणे ध्यानकाले ॥ ३ ॥
90267
90268 अशेषान्स ददर्शाथ नष्टानष्टान्स्वदेहकान् ।
90269 अनष्टानां ततो मध्यात्तत्तत्कोटरसंस्थितम् ॥ ४ ॥
90270
90271 नष्टानष्टान् कांश्चिन्नष्टान् कांश्चिदनष्टान् ।
90272 तत्तदनष्टदेहहृदयकोटरे जीवटोपाख्यानवक्ष्यमाणन्यायेन

90273 स्वकल्पनयैव संस्थितं वीतहव्यदेहमित्यर्थः ॥ ४ ॥
90274
90275 यदृच्छयैव प्रोद्धर्तुं देहं तस्याभवन्मतिः ।
90276 अपश्यत्ततथा तत्र पङ्के कीटमिव स्थितम् ॥ ५ ॥
90277
90278 शरीरं वीतहव्याख्यं धराकोटरपीडितम् ।
90279 प्रावृडोघोपनीतं तत्पृष्ठस्थपङ्कमण्डलम् ॥ ६ ॥
90280
90281 प्रावृष ओघेन पूरेण उपनीतं किंचिद्दूरं प्रवाहितम् । पृष्ठस्थेत्युक्त्या
90282 अधोमुखतया पातितमित्यपि गम्यते ॥ ६ ॥
90283
90284 तृणजालावकीर्णत्वग्देहपृष्ठमृदं तथा ।
90285 एतद्दृष्ट्वा महातेजा धराविवरयन्त्रितम् ॥ ७ ॥
90286
90287 तृणानां काशादीनां जालैरवकीर्णा निबद्धास्त्वग्देहपृष्ठमृदा
90288 [१] यस्य । देहपदेन तदवयवा लक्ष्यन्ते ॥ ७ ॥
90289
90290 भूयोऽपि चिन्तयामास धिया परमबोधया ।
90291 सर्वसंपीडिताङ्गत्वात्कायो मे प्राणवायुभिः ॥ ८ ॥
90292
90293 प्राणवायुभिः । तत्संचारैरिति यावत् ॥ ८ ॥
90294
90295 मुक्तश्चलितुमाकर्तुं शक्नोति न मनागपि ।
90296 तज्ज्ञात्वा प्रविशाम्याशु देहमेवं विवस्वतः ॥ ९ ॥
90297
90298 आकर्तुमीषदपि कर्तुम् । क्रियामनाक्त्वात्तच्छक्तिमनाक्त्वमिति न पौनरुक्त्यम् ।
90299 तत्तस्मात्तदुद्धारार्थमुपायं ज्ञात्वा । एवं परकायप्रवेशयोगप्रकारेण
90300 ॥ ९ ॥
90301
90302 तदीयः पिङ्गलो देहमुद्धरिष्यति मे ततः ।
90303 अथवा किं ममैतेन शाम्याम्यहमविघ्नतः ॥ १० ॥
90304
90305 तदीयस्तत्सेवकः । पिङ्गलाख्यो गणस्तदाज्ञया उद्धरिष्यति । तस्य
90306 चिन्तान्तरमाह - अथवेति । एतेन देहेन शाम्यामि विदेहमुक्त्येत्यर्थः ॥ १० ॥
90307
90308 निर्वामि स्वं पदं यामि कोऽर्थो मे देहलीलया ।
90309 इति संचिन्त्य मनसा वीतहव्यो महामते ॥ ११ ॥
90310
90311 तूष्णीं स्थित्वा क्षणं भूयश्चिन्तयामास भूतले ।
90312 उपादेयो हि देहस्य न मे त्यागो न संश्रयः ॥ १२ ॥
90313
90314 त्यागः संश्रयो वा नोपादेयो नापेक्षणीयो विशेषाभावात् ॥ १२ ॥
90315
90316 यादृशो देहसंत्यागस्तादृशो देहसंश्रयः ।
90317 तद्यावदस्ति देहोऽयं न यावदणुतां गतः ॥ १३ ॥
90318
90319 तदेवाह - यादृश इति । अणुतां धूलीभावम् ॥ १३ ॥
90320
90321 तावदेनमुपारुह्य किंचित्प्रविहराम्यहम् ।
90322 पिङ्गलेन शरीरं स्वमुद्धर्तुं तापनं वपुः ॥ १४ ॥
90323
90324 पिङ्गलेन पिङ्गलद्वारा उद्धर्तुम् । तापनं सौरं वपुः प्रविशामि ॥ १४ ॥

90325
90326 प्रविशामि नभःसंस्थं मुकुरं प्रतिबिम्बवत् |
90327 इत्यसौ मुनिरादित्यं विवेशानिलरूपधृक् || १५ ||
90328
90329 अनिलरूपधृक् सूक्ष्मीभूत इति यावत् || १५ ||
90330
90331 पुर्यष्टकवपुर्भूत्वा भस्त्राखमिव चानलः |
90332 भगवान्मुनिरप्येनं हृद्गतं मुनिनायकम् || १६ ||
90333
90334 पुर्यष्टकं प्राग्व्याख्यातं लिङ्गशरीरं तद्वपुः | भस्त्राखं
90335 चर्मपेश्याकाशम् | मुनिर्मननशीलो भगवान् सूर्यो हृद्गतं हृदि
90336 प्रविष्टं तं मुनिनायकं दृष्ट्वा तस्य कार्यं तत्पौर्वापर्यं च
90337 दृष्ट्वा विन्ध्यभूधरकोशगतं गतसंविदं मृतप्रायं मुनिकलेवरं
90338 ददर्शेति व्यवहितेनान्वयः || १६ ||
90339
90340 दृष्ट्वासौ चिन्तयन्कार्यं पौर्वापर्यमुदारधीः |
90341 विन्ध्यभुधरभूकोशमन्तर्मुनिकलेवरम् || १७ ||
90342
90343 तृणोपलपरिच्छन्नं ददर्श गतसंविदम् |
90344 ऋषेश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा भानुर्गगनमध्यगः || १८ ||
90345
90346 ततो रविः किं चकार तदाह - ऋषेरिति || १८ ||
90347
90348 धरातो मुनिमुद्धर्तुमादिदेशाग्रगं गणम् |
90349 वीतहव्यमुनेः संवित्सा पुर्यष्टकरूपिणी || १९ ||
90350
90351 मुनिं मुनिशरीरम् | गणं पिङ्गलाख्यम् | सूर्यहृत्प्रविष्टा मुनेः
90352 संवित्किं चकार तदाह - वीतहव्येति || १९ ||
90353
90354 रविं वातमयी पूज्यं प्रणनामाशु चेतसा |
90355 भानुनाप्यभ्यनुज्ञातो मानपूर्वकमग्रगम् || २० ||
90356
90357 स मुनिर्भानुना हृद्येव बहुमानपूर्वकमभ्यनुज्ञातः सन्
90358 स्वकार्यार्थं प्रस्थितं पिङ्गलस्य आकारं शरीरं विवेश || २० ||
90359
90360 विवेश पिङ्गलाकारं विन्ध्यकन्दरगामिनम् |
90361 पिङ्गलोऽसौ नभस्त्यक्त्वा कुञ्जकुञ्जरसुन्दरम् || २१ ||
90362
90363 कुञ्जैर्लतागृहैः कुञ्जरैश्च सुन्दरम् || २१ ||
90364
90365 प्राप विन्ध्यवनं प्रावृण्मत्ताभ्राम्बरभासुरम् |
90366 उद्धार धराकोशान्नखनिष्कृष्टभूतलः || २२ ||
90367
90368 प्रावृषि मत्तान्यभ्राणि यस्मिंस्तथाविधमम्बरमिव | तत्पक्षे कुञ्जैः
90369 कुञ्जरैरिव च सुन्दरमिति योज्यम् | नखैर्निष्कृष्टं खातं भूतलं येन
90370 तथाविधः पिङ्गलः || २२ ||
90371
90372 कलेवरं मुनेः पङ्कान्मृणालमिव सारसः |
90373 मौनं पुर्यष्टकमथ स्वं विवेश कलेवरम् || २३ ||
90374
90375 मुनेः संबन्धि मौनं पुर्यष्टकं पिङ्गलदेहात्स्वं कलेवरं विवेश || २३
90376 | |

नभस्तलपरिभ्रान्तो विहङ्गम इवालवम् ।
प्रणेमतुर्मिथो मूर्तवीतहव्यनभश्चरौ ॥ २४ ॥

आलयं स्वनीडम् । मूर्तः प्राप्तमूर्तिर्वीतहव्यश्च नभश्चरपिङ्गलश्च
मिथः अन्योन्यं प्रणेमतुः ॥ २४ ॥

बभूवतुः स्वकार्यैकतत्परौ तेजसां निधी ।
जगाम पिङ्गलो व्योम मुनिश्च विमलं सरः ॥ २५ ॥

सरः स्नानार्थम् ॥ २५ ॥

तारकाकारकुमुदं सूर्यांशुकवदाकृति ।
वीतहव्यो ममज्जाशु सरस्युद्भिन्नपङ्कजे ॥ २६ ॥

सूर्येण अंशुकवती पीतरक्ताम्बरालंकृतेव आकृतिर्यस्य ।
बालार्करागरञ्जितोदकमिति यावत् ॥ २६ ॥

पङ्कपल्वललीलान्ते वने कलभको यथा ।
तत्र स्नात्वा जपं कृत्वा पूजयित्वा दिवाकरम् ।
मनोभूषितया तन्वा पूर्ववत्पुनराबभौ ॥ २७ ॥

पङ्कयुक्तेषु पल्वलेषु लीलाया अन्ते अवसाने । मनोभूषितया
मननादिव्यवहारवत्या ॥ २७ ॥

मैत्र्या तया समतया परया च शान्त्या
सत्प्रज्ञया मुदितया कृपया श्रिया च ।
युक्तो मुनिः सकलसङ्गविमुक्तचेता
विन्ध्ये सरित्तटगतो दिनमेव रेमे ॥ २८ ॥

दिनं दिनमात्रमेव रेमे न चिरम् । समाधिप्रच्युतस्तस्थावित्यर्थः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वीतहव्यसमाधियोगोपदेशो नाम
पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
वीतहव्यसमाधियोगोपदेशो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ८६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

दिनान्ते स समाधातुं पुनरेव मनो मुनिः ।
विवेश कांचिद्विततां विज्ञातां विन्ध्यकन्दराम् ॥ १ ॥

पुनः समाधिः षड्रात्रं जीवन्मुक्तस्थितिश्चिरम् ।
रागादिभ्योऽञ्जलिर्मुक्तौ समाधिश्चास्य वर्ण्यते ॥ १ ॥

विज्ञातां प्राक्परिचिताम् ॥ १ ॥

90429 तदेवात्मानुसंधानमत्यजन्सममिन्द्रियैः।
90430 चेतसा कल्यामास दृष्टलोकपरावरः॥ २॥
90431
90432 दृष्टे लोके परः सारः अवरः असारश्च येन॥ २॥
90433
90434 पूर्वमेवेन्द्रियगणो मया परिहृतः स्फुटम्।
90435 इदानीं चिन्तया नार्थः पुनर्विततया माम्॥ ३॥
90436
90437 यत्कलयामास तदाह - पूर्वमित्यादिना॥ ३॥
90438
90439 अस्तिनास्तीतिकलनां भङ्क्त्वा मृद्वीं लतामिव।
90440 शेषं तु बद्धसंस्थानस्तिष्ठाम्यचलशृङ्गवत्॥ ४॥
90441
90442 अस्तिनास्तीति द्विविधां दृश्यकलनाम्। शेषमवशिष्टं
90443 तदुभयसाक्षिचिन्मात्रमवलम्ब्येति शेषः। बद्धसंस्थानः
90444 समकायशिरोग्रीवो दृढासनश्च॥ ४॥
90445
90446 उदितोऽस्तं गत इव स्वस्तं गत इवोदितः।
90447 समः समरसाभासस्तिष्ठामि स्वच्छतां गतः॥ ५॥
90448
90449 उदितो जीवन्नप्यस्तं गतो मृत इवाज्ञदृशा तत्त्वदृशा तु तद्विपरीतः।
90450 समरसाभास एकरसचिन्मात्ररूपः॥ ५॥
90451
90452 प्रबुद्धोऽपि सुषुप्तस्थः सुषुप्तस्थः प्रबुद्धवत्।
90453 तुर्यमालम्ब्य कायान्तस्तिष्ठामि स्तम्भितस्थितिः॥ ६॥
90454
90455 प्रबुद्धो जाग्रदपि सुषुप्तस्थो द्वैतजालमपश्यन्। एवं सुषुप्तोऽपि
90456 स्वस्वरूपस्फुटानुभवात्प्रबुद्धवत्। तुर्यं स्थूलसूक्ष्मकारणनिर्मुक्तं
90457 पदम्॥ ६॥
90458
90459 स्थितः स्थाणुरिवैकान्ते स्वान्तान्ते सर्वतः स्थिते।
90460 सत्त्वसामान्यसाम्ये हि तिष्ठाम्यपगतामयः॥ ७॥
90461
90462 स्वान्तस्यान्ते पारभूते निर्मनने सर्वतः स्थिते पूर्णे सत्तासामान्यलक्षणे
90463 परमसाम्ये॥ ७॥
90464
90465 इति संचिन्त्य स ध्याने पुनस्तस्थौ दिनानि षट्।
90466 ततः प्रबोधमापन्नः क्षणसुप्त इवाध्वगः॥ ८॥
90467
90468 ततः सिद्धः स भगवान्वीतहव्यो महातपाः।
90469 विजहार चिरं कालं जीवन्मुक्ततया तदा॥ ९॥
90470
90471 सिद्धो व्युत्थानेऽपि समाहितस्थितिः॥ ९॥
90472
90473 वस्तु नाभिननन्दासौ निनिन्द न कदाचन।
90474 न जगाम तथोद्वेगं न च हर्षमवाप सः॥ १०॥
90475
90476 नाभिननन्द गुणदृशा। न निनिन्द दोषदृशा॥ १०॥
90477
90478 गच्छतस्तिष्ठतश्चैव तस्यैवमभवद्धृदि।
90479 विनोदाय विचित्तस्य कथा स्वमनसा सह॥ ११॥
90480

90481 कथा वक्ष्यमाणविचारलक्षणा | बाधितानुवृत्तस्वमनसा सह || ११ ||
90482
90483 अव्ययेन्द्रियवर्गेश मनः शमवता त्वया |
90484 पश्यानन्दसुखं कीदृग्विधमासादितं ततम् || १२ ||
90485
90486 अव्ययस्य विषयोपभोगप्रयुक्तसामर्थ्यव्ययरहितस्येन्द्रियवर्गस्य ईश स्वामिन्
90487 हे मनः आनन्दयत्याह्लादयति सर्वं जगदित्यानन्दं तथाविधं सुखम् |
90488 निरतिशयानन्दरूपं सु शोभनं खं आकाशमिति वा || १२ ||
90489
90490 एषैवाविरतं तस्मान्नीरागैव दशा त्वया |
90491 अवलम्ब्या परित्याज्यं चापलं चलतां वर || १३ ||
90492
90493 त्वया अग्रेऽपि एषैव नीरागैव दशा अवलम्ब्या |
90494 द्वावेकाराववधारणदार्ढ्याय || १३ ||
90495
90496 भो भो इन्द्रियचौरा हे हताशा हतनामकाः |
90497 युष्माकं नायमात्मास्ति न भवन्तस्तथात्मनः || १४ ||
90498
90499 हे हताशा इति आशानां पृथक् संबोधनम् | अयं मयानुभूयमान आत्मा
90500 युष्माकं नास्ति || १४ ||
90501
90502 व्रजतां वो विनाशांशमाशा वो विफलीकृताः |
90503 न समर्थाः समाक्रान्तौ भवन्तो भङ्गुराश्रयाः || १५ ||
90504
90505 एवं सदात्मसंबन्धाभावाद्वः स्वरूपमवशिष्टं विनाशांशं
90506 असत्त्वपक्षं व्रजताम् | समाक्रान्तौ ममेति शेषः || १५ ||
90507
90508 वयमात्मेति यैषा वो वो भभूव किल वासना |
90509 तत्त्वविस्मृतिजाता हि दृष्टरज्जुभुजङ्गवत् || १६ ||
90510
90511 प्राक्तर्ह्यस्माकं त्वत्समाक्रान्तौ कुतः सामर्थ्यमभूदिति
90512 चेदात्मतादात्म्याद्यध्यासबलादित्याह - वयमिति || १६ ||
90513
90514 अनात्मन्यात्मता सैषा सैषा वस्तुन्यवस्तुता |
90515 अविचारेण वै जाता विचारेण क्षयं गता || १७ ||
90516
90517 भवन्तोऽन्ये वयं चान्ये ब्रह्मान्यत्कर्तृता परा |
90518 अन्यो भोक्तान्य आदत्ते को दोषः कस्य कीदृशः || १८ ||
90519
90520 एवं विवेकदर्शने कस्यापि भवत्प्रयुक्तदोषसंबन्धोऽपि नास्त्येवेत्याह -
90521 भवन्त इति | भवन्तः करणभूताः | वयमभिमन्तारः | ब्रह्म अद्वयम् |
90522 कर्तृता प्राणप्रयुक्तक्रियानिमित्तता | भोक्ता चिदाभासः | आदत्ते मनः || १८ ||
90523
90524 वनेभ्यो दारु संजातं रज्जवो वेणुचर्मणः |
90525 वासी चायःफलान्येव तक्षा ग्रासार्थमुद्यतः || १९ ||
90526
90527 एवं चेत्कथं व्यवहारकार्यनिष्पत्तिरिति चेत्काकतालीयन्यायादिति
90528 गृहदृष्टान्तेनाह - वनेभ्य इत्यादिना | वेणुत्वचा
90529 काष्ठभारबन्धनम् | वासी प्रसिद्धा | चकारात्कुठारटङ्किकादयः | अयसः
90530 फलानि प्रयोजनानि लोककृदुदरभरणप्रयुक्तानीति यावत् | एवं तक्षा
90531 स्वग्रासार्थमुद्यतो न गृहसिद्धये || १९ ||
90532

इत्थं यथेह सामग्र्या स्वशक्तिस्थपदार्थया।
संपन्ना काकतालीया दृढा वरगृहाकृतिः॥ २०॥

एवं च भिन्नप्रयोजनैः क्रियाकारकैरर्थान्निष्पद्यमाना गृहाकृतिः
काकतालीयन्यायादेवेत्यर्थः॥ २०॥

संपन्नाः काकतालीयात्स्वशक्तिनियतेन्द्रियाः।
तथैव कलिका लोलं केव कस्यात्र खण्डना॥ २१॥

तथा इहापि कार्यकरणसंघाते
दर्शनश्रवणवचनादानादिफलकस्वस्वशक्तिभिर्नियतानि
ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि यासां तथाविधाव्यवहारकार्यकलिकाः काकतालीयादेव
लोलं चलं यथा स्यात्तथा संपन्नाः। तत्र कस्य केव खण्डना क्षतिरस्ति। न
काचित्कस्यचिदित्यर्थः॥ २१॥

विस्मृतिर्विस्मृता दूरं स्मृतिः स्फुटमनुस्मृता।
सत्सज्जातमसच्चासत्क्षतं क्षीणं स्थितं स्थितम्॥ २२॥

विस्मृतिरविद्या। स्मृतिरात्मविद्या। तत्फलमाह - सदिति॥ २२॥

एवंविधेन भगवान्विचारेण महातपाः।
सोऽतिष्ठन्मुनिशार्दूलो बहून्वर्षगणानिह॥ २३॥

अपुनर्भवनायैव यत्र चिन्तान्तमागता।
मूढता च सुदूरस्था तत्रासाववसत्सदा॥ २४॥

अन्तं नाशमागता। तत्र तस्मिन् पूर्णानन्दस्वप्रकाशपदे॥ २४॥

यथाभूतपदार्थौघदर्शनोत्थमनर्थकम्।
ध्यानाश्वासनमालम्ब्य सोऽवसत्सुखगः सदा॥ २५॥

यथा स्थिते वस्तुनि कदाचिद्भ्रान्त्या विचित्रपदार्थौघदर्शनादुत्थं
प्रसक्तमनर्थकं व्यर्थमेवानाश्वासं वारयितुं
पुनःपुनर्ध्यानाश्वासनमालम्ब्येत्यर्थः॥ २५॥

हेयादेयसमासङ्गत्यागादानदृशोः क्षये।
वीतहव्यमुनेरासीदिच्छानिच्छातिगं मनः॥ २६॥

तस्य प्रारब्धशेषक्षये कीदृशं मन आसीत्तदाह - हेयेति।
हानयोग्यानामादानयोग्यानां च विषयाणां समासङ्गे प्राप्तावपि
हानादानदृशोः क्षये॥ २६॥

विदेहकेवलीभावे सीमन्ते जन्मकर्मणाम्।
संसारसङ्गसंत्यागरसासवनवेच्छया॥ २७॥

प्रतिभासमात्रेणापि स्थितस्य देहादिसंसारसङ्गस्य संत्यागे परिशिष्यमाणे
ब्रह्मरसमकरन्दे नवेच्छया उत्कण्ठया विवेशेति परेणान्वयः। संत्यागे
वाञ्छामापातिशायिनीं इति पाठे तु स्पष्टम्॥ २७॥

विवेश स तयैवान्ते सह्याद्रौ हेमकन्दरम्।
अपुनःसङ्गमायाशु जगज्जालमवेक्ष्य सः॥ २८॥

90585 तया वाञ्छया ॥ २८ ॥
90586
90587 बद्धपद्मासनः स्थित्वा तत्रोवाचात्मनात्मनि ।
90588 राग नीरागतां गच्छ द्वेष निर्द्वेषतां व्रज ॥ २९ ॥
90589
90590 सहजशत्रुषु रागद्वेषादिष्वपि निर्द्वेषतां मैत्रीं च भावयन् गन्तुकाम इव
90591 हितमुपदिशन् प्रणम्य तानामन्त्रयते - रागेत्यादिना ॥ २९ ॥
90592
90593 भवद्भ्यां सुचिरं कालमिह प्रक्रीडितं मया ।
90594 भोगा नमोस्तु युष्मभ्यां जन्म कोटिशतान्यहम् ॥ ३० ॥
90595
90596 भवद्भिर्लालितो लोके लालकैरिव बालकः ।
90597 इमामपि परां पुण्यां निर्वाणपदवीमहम् ॥ ३१ ॥
90598
90599 येन विस्मारितस्तस्मै सुखायास्तु नमो नमः ।
90600 त्वदुत्तप्तेन हे दुःख मयात्मान्विष्ट आदरात् ॥ ३२ ॥
90601
90602 सुखाय विषयसुखलवाय । त्वया उत्तप्तेन संतापितेन मया ॥ ३२ ॥
90603
90604 तस्मात्त्वदुपदिष्टोऽयं मार्गो मम नमोऽस्तु ते ।
90605 त्वत्प्रसादेन लब्धेयं शीतला पदवी मया ॥ ३३ ॥
90606
90607 तस्माद्गुरुणेव त्वया उपदिष्टोऽयं विवेकमार्गः ॥ ३३ ॥
90608
90609 दुःखनाम्ने दुःखतत्त्व सुखदात्मन्नमोस्तु ते ।
90610 कल्याणमस्तु ते मित्र संसारासारजीवित ॥ ३४ ॥
90611
90612 हे दुःखस्य तत्त्वभूत सुखद आत्मन् इदानीं ज्ञानजननोपकारिणं देहं
90613 प्रार्थ्यामन्त्रयति - कल्याणमित्यादिना ॥ ३४ ॥
90614
90615 देह स्थितिरियं यामो वयमात्मीयमास्पदम् ।
90616 प्रयोजनानां जन्तूनामहो नु विषमा गतिः ॥ ३५ ॥
90617
90618 हे देह इयमावयोर्वियुक्तिस्थितिरनादिनियतिस्वभावः । संयोगा विप्रयोगान्ताः इति
90619 न्यायादिति भावः । जन्तूनां प्राणिनां संबन्धिनां प्रयोजनानां
90620 स्वार्थानामियं गतिः रीतिर्विषमा । यल्लिप्सया अत्यन्तमित्रस्वजनानपि विहाय
90621 पुरुषा धावन्तीति भावः ॥ ३५ ॥
90622
90623 देहेनापि वियुज्येऽहं भूत्वा जन्मशतान्यपि ।
90624 मित्रकाय मया यत्त्वं त्यज्यसे चिरबान्धवः ॥ ३६ ॥
90625
90626 तदेव स्वस्याप्युपस्थितमित्याह - देहेनापीति ॥ ३६ ॥
90627
90628 त्वयैवात्मन्युपानीता सात्मज्ञानवशात्क्षतिः ।
90629 अधिगम्यात्मविज्ञानमात्मनाशः कृतस्त्वया ॥ ३७ ॥
90630
90631 नायं ममापराधस्त्वया स्वनाशार्थमेव मदुपकारः कृत
90632 इत्यनुशोचन्निवाह - त्वयैवेति ॥ ३७ ॥
90633
90634 देह नान्येन भग्नोऽसि त्वयैवैतदुपासितम् ।
90635 एकाकिन्यापि शुष्यन्त्या प्रशान्ते मयि दीनया ॥ ३८ ॥
90636

90637 एतत्त्वयैवोपासितमनुष्ठितम् | इदानीं तृष्णां [तृष्णीं इति
90638 मुद्रितपुस्तके पाठः] प्रार्थयते - एकाकिन्येति || ३८ ||
90639
90640 त्वया दुःखं न कर्तव्यं मातस्तृष्णे व्रजाम्यहम् |
90641 क्षन्तव्याः काम भगवन्विपरीतापराधजाः || ३९ ||
90642
90643 त्वज्जयार्थं त्वद्विपरीतवैराग्यसेवनाद्यपराधजा मद्दोषाः || ३९ ||
90644
90645 दिषा उपशमैकान्तं व्रजाम्यादिश मङ्गलम् |
90646 चिराच्चिराय चेदानीमम्ब तृष्णे किलावयोः || ४० ||
90647
90648 उपशमैकान्तं आत्यन्तिकोपशमम् | आदिश आशास्व | पुनरावृत्त्या
90649 तृष्णामुखदर्शनप्रसक्तिं वारयन्नाह - चिरादिति | चिरादपि चिराय |
90650 शाश्वत इति यावत् | इदानीं आरभ्येति शेषः || ४० ||
90651
90652 वियोगो योगदोषेण प्रणामोऽयं स पश्चिमः |
90653 नमः सुकृतदेवाय भवतेऽस्तु त्वया पुरा || ४१ ||
90654
90655 सुकृतं पुण्यं तल्लक्षणाय देवाय || ४१ ||
90656
90657 नरकेभ्यः समुत्तार्य स्वर्गेऽहमभियोजितः |
90658 कुकार्यक्षेत्ररूढाय नरकस्कन्धवाहिने || ४२ ||
90659
90660 कुकार्यं निषिद्धाचरणं तल्लक्षणे क्षेत्रे भूमौ रूढाय |
90661 नरकलक्षणानां स्कन्धानां बृहच्छाखानां वहनशीलाय || ४२ ||
90662
90663 शासनापुष्पभाराय नमो दुष्कृतशाखिने |
90664 येन सार्धं चिरं वह्न्यो भुक्ताः प्राकृतयोनयः || ४३ ||
90665
90666 शासनाः यातना एव पुष्पभारो यस्य || ४३ ||
90667
90668 अद्यप्रभृत्यदृश्याय तस्मै मोहात्मने नमः |
90669 प्रध्वनद्वंशमधुरवचसे पत्रवाससे || ४४ ||
90670
90671 प्रध्वनद्भिर्वंशैः कीचकैर्मधुरवचसे | शीर्णपत्राण्येव वासांसि
90672 यस्यास्तथाविधायै गुहालक्षणायै तपस्विन्यै || ४४ ||
90673
90674 नमो हुआतपस्विन्यै वयस्यायै समाधिषु |
90675 संसाराध्वनि खिन्नस्य त्वं ममाश्वासकारणम् || ४५ ||
90676
90677 आश्वासकारणमित्यजहल्लिङ्गं गुहाविशेषणम् || ४५ ||
90678
90679 आसीर्वयस्या सुस्निग्धा सर्वलोभापहारिणी |
90680 सर्वसंकटखिन्नेन दोषेभ्यो द्रवता मया || ४६ ||
90681
90682 सुस्निग्धा अत्यन्तस्नेहवती वयस्या आसीः अभूः | पूर्णात्मविश्रान्तिदानेन
90683 सर्वलोभापहारिणी | दोषेभ्यः समाधिविघ्नेभ्यः || ४६ ||
90684
90685 त्वमेका शोकनाशार्थमाश्रिता परमा सखी |
90686 संकटावटकुञ्जेषु हस्तालम्बनदायिने || ४७ ||
90687
90688 इदानीं दण्डकाष्ठगुणान्वर्णयंस्तन्नमस्यति - संकटेति | संकटे

90689 श्वसर्पादिभयेषु विषमप्रदेशेषु च। तथा अवटेषु गर्तेषु कुञ्जेषु च
90690 हस्तस्य आलम्बनदायिने॥ ४७॥
90691
90692 वार्धकैकान्तसुहृदे दण्डकाष्ठाय ते नमः।
90693 अस्थिपञ्जरमात्मीयं तथा रक्तान्त्रतन्तुकम्॥ ४८॥
90694
90695 इदानीं देहभागं सर्वं देहाय निवेदयति - अस्थीति॥ ४८॥
90696
90697 एतावन्मात्रसारैकं गृहीत्वा गच्छ देहक।
90698 पयःक्षोभप्रकारेभ्यः स्नानेभ्योऽपि नमोऽस्तु ते॥ ४९॥
90699
90700 एतावन्मात्रमेव सारं तत्त्वं यस्य तथाविधमेकं स्वमसाधारणभागं
90701 गृहीत्वा गच्छ स्वाः प्रकृतीः। हे देहक पयसो जलस्य
90702 त्वदीयमलदौर्गन्ध्यस्वेदादिना दूषणाद्ये क्षोभा
90703 अपराधास्तदीयप्रकारभेदरूपेभ्यस्ते स्नानेभ्यः
90704 शुचित्वसंपादनओपायेभोऽपि नमोऽस्तु॥ ४९॥
90705
90706 नमोस्तु व्यवहारेभ्यः संसृतिभ्यो नमोस्तु ते।
90707 एते भवन्तः सहजाः प्राक्तनाः सुहृदो मया॥ ५०॥
90708
90709 तथा भोजनशयनाभ्यञ्जनालंकरणादिव्यवहारेभ्यस्तत्सामग्री
90710 संपादनायेतस्ततो धावनलक्षणाभ्यस्ते संसृतिभ्यश्च नमोऽस्तु। हे
90711 प्राणाः सहजाः सुहृदः मया अद्य सुहृदां नमस्कारक्रमेण एते
90712 भवन्तोऽपि उत्कृता उत्कृष्टाः कृताः। नमस्कृता इति यावत्॥ ५०॥
90713
90714 क्रमेणाद्योत्कृताः प्राणाः स्वस्ति वोऽस्तु व्रजाम्यहम्।
90715 भवद्भिः सह चित्रासु मया बह्वीषु योनिषु॥ ५१॥
90716
90717 प्राक्तनसुहृत्त्वमेव वर्णयति - भवद्भिरिति॥ ५१॥
90718
90719 विश्रान्तं गिरिकुञ्जेषु श्रान्तं लोकान्तरेषु च।
90720 क्रीडितं पुरपीठान्तरुषितं पर्वतेषु च॥ ५२॥
90721
90722 पुराणां पीठानां सिद्धक्षेत्राणां चान्तः॥ ५२॥
90723
90724 स्थितं कार्यविलासेषु प्रस्थितं विविधाध्वसु।
90725 न तदस्ति जगत्कोशे भवद्भिः सह यन्मया॥ ५३॥
90726
90727 न कृतं न हृतं यातं न दत्तं नावलम्बितम्।
90728 इदानीं स्वां दिशं यान्तु भवन्तो याम्यहं प्रियाः॥ ५४॥
90729
90730 न कृतं न हृतं न दत्तं च हस्ताभ्याम्। न यातं पद्भ्याम्।
90731 नावलम्बितं मनसा च। भवन्तः स्वां दिशं प्रकृतिं यान्तु। अहं ब्रह्म
90732 यामि। हे प्रियाः॥ ५४॥
90733
90734 सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः।
90735 संयोगा विप्रयोगान्ताः सर्वे संसारवर्त्मनि॥ ५५॥
90736
90737 किमर्थमस्मान्प्रकृतिषु विलापयसि कार्यकरणसंघातात्मनैव स्थित्वा
90738 भोग्यनिचयानेव पूर्ववत्कुतो न प्राप्स्यामस्तत्राह - सर्वे इति। हे सर्वे
90739 प्राणादयः॥ ५५॥
90740

90741 अयं चाक्षुष आलोको विशत्वादित्यमण्डलम् ।
90742 विशन्तु वनपुष्पाणि सौगन्ध्यानन्दसंविदः ॥ ५६ ॥
90743
90744 इदानीं प्रत्येकमिन्द्रियादीनां प्राप्तव्याः प्रकृतिर्विभज्य दर्शयति -
90745 अयमित्यादिना । सौगन्ध्यानन्दसंवित्पदेन तत्करणं घ्राणेन्द्रियं लक्ष्यते ।
90746 वनपुष्पपदेन च गन्धमात्रसारा पृथिवी ॥ ५६ ॥
90747
90748 प्राणानिलस्तथा स्पन्दं विशत्वद्य प्रभञ्जनम् ।
90749 विशन्त्वाकाशकुहरं शब्दश्रवणशक्तयः ॥ ५७ ॥
90750
90751 इन्दुमण्डलमायान्तु रसनारसशक्तयः ।
90752 निर्मन्दर इवाम्भोधिर्गतार्क इव वासरः ॥ ५८ ॥
90753
90754 एवमिन्दुमण्डलपदेनापो ग्राह्या इति क्रमेण गताः कलाः पञ्चदश
90755 प्रतिष्ठाम् इति श्रुतिप्रदर्शितदिशा सर्वे स्वां स्वां प्रकृतिं यान्त्वित्यर्थः ।
90756 एवं युष्मासु उपाधिभूतेषु गतेषु
90757 भवत्प्रतिबिम्बितचिदाभासात्माजीवभूतोऽहमपि स्वबिम्बभूते
90758 प्रणवार्धमात्रालक्ष्ये ब्रह्मात्मनि प्रशाम्यामीत्याह - निर्मन्दर
90759 इत्यादिना ॥ ५८ ॥
90760
90761 शरदीव घनः स्वैरं प्राप्तः कल्पान्तसर्गवत् ।
90762 ओंकारान्ते स्वमननं प्रशाम्याम्यात्मनात्मनि ।
90763 दग्धेन्धन इवार्चिष्मान्निःस्नेह इव दीपकः ॥ ५९ ॥
90764
90765 स्वं ईरयति जनयतीति स्वैरं स्वोपादानं विलयेन प्राप्तो घन इव कल्पान्ते
90766 प्रलयकाले सर्गवत्प्रपञ्च इव च । स्वमननं सुष्ठु
90767 अमननमात्यन्तिकमनःशान्तिर्यथा स्यात्तथा ॥ ५९ ॥
90768
90769 व्यपगताखिलकार्यपरम्परः
90770 सकलदृश्यदशातिगतस्थितिः ।
90771 प्रणवशान्त्यनुसंसृतिशान्तधी-
90772 र्विगतमोहमलोऽयमहं स्थितः ॥ ६० ॥
90773
90774 दीर्घोच्चारितस्य प्रणवस्य ब्रह्मरन्ध्रे शान्तिमनुसृत्य शान्ता
90775 ब्रह्माकारतामात्रप्राप्त्या उपरता धीर्यस्य । तत एव
90776 विगतप्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टाविद्यालेशमला ॥ ६० ॥
90777
90778 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
90779 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे इन्द्रियवर्गनिराकरणोपदेशो नाम
90780 षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥
90781
90782 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
90783 इन्द्रियवर्गनिराकरणोपदेशो नाम षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥
90784
90785
90786 सप्ताशीतितमः सर्गः ८७
90787
90788 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
90789
90790 एवं कलितवानन्तः प्रशान्तमननैषणः ।
90791 शनैरुच्चारयंस्तारं प्रणवं प्राप्तभूमिकः ॥ १ ॥
90792

90793 येन क्रमेण संप्राप्तो वीतगव्यो विदेहताम् ।
90794 प्रणवान्तं समालम्ब्य स क्रमोऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥
90795
90796 एवं वक्ष्यमाणक्रमेण तारमत्युच्चैःस्वरं प्रणवं
90797 शनैर्दैर्घ्यावादनेनोच्चारयन्सन् मननैषणाप्रशान्तिक्रमेण
90798 प्राप्तषष्ठसप्तमभूमिको भूत्वा अन्तः स्वहृदि ब्रह्म कलितवान्प्राप्तवान् ॥
90799 १ ॥
90800
90801 मात्रादिपादभेदेन प्रणवं संस्मरन्यतिः ।
90802 अधयरोपापवादेन स्वरूपं शुद्धमव्ययम् ॥ २ ॥
90803
90804 यतिः संन्यासी वीतहव्यः । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं
90805 भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योंकार
90806 एव इति माण्डुक्यश्रुतिदर्शितक्रमेण
90807 अकारोकारमकाराख्यमात्राभिरर्धमात्रया च कल्पितेन
90808 स्थूलसूक्ष्माव्याकृततुरीयलक्षणपादभेदेन प्रणवं संस्मरन्सन्
90809 पञ्चीकरणोक्तेन विराठिरण्यगर्भाव्याकृतलक्षणानां पादानां तुर्ये
90810 प्रथमं जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः इत्यादिश्रुत्युक्तदिशा अध्यारोपेण
90811 नान्तः प्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं
90812 न प्रज्ञानधनम् इत्याद्यपवादेन च स्थूलसूक्ष्मकारणरूपानपि
90813 सबाह्याभ्यन्तरान्भागांस्त्यक्त्वा शुद्धमव्ययं स्वरूपं दृष्ट्वा
90814 प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स
90815 विज्ञेयः इति श्रुत्युक्ते तुर्ये तत्रात्मनि तिष्ठन्सन् प्रणवपर्यन्तं
90816 दीर्घनिःस्वनतन्तुना सह इन्द्रियतन्मात्रजालं जहाविति षष्ठेन संबन्धः ॥ २
90817 ॥
90818
90819 सबाह्याभ्यन्तरान्भागान्स्थूलान्सूक्ष्मतरानपि ।
90820 त्रैलोक्यसंभवांस्त्यक्त्वा संकल्पाकल्पकल्पितान् ॥ ३ ॥
90821
90822 तिष्ठन्नक्षुभिताकारश्चैन्तामणिरिवात्मनि ।
90823 संपूर्ण इव शीतांशुर्विश्रान्त इव मन्दरः ॥ ४ ॥
90824
90825 कुम्भकारगृहे चक्रे संरोधित इव भ्रमात् ।
90826 अम्भोधिरिव संपूर्णस्तिमितस्फारनिर्मलः ॥ ५ ॥
90827
90828 भ्रमाद्भ्रमणात्संरोधिते सति कुम्भकारगृहे चक्रमिवाक्षुभिताकारः ॥ ५
90829 ॥
90830
90831 शान्ततेजस्तमःपुञ्जं विगतार्केन्दुतारकम् ।
90832 अधूमाभ्ररजःस्वच्छामनन्तं शरदीव खम् ॥ ६ ॥
90833
90834 तेजस्तमसोर्युगपच्छान्त्यप्रसिद्धेरभूतोपमेयम् ॥ ६ ॥
90835
90836 सहप्रणवपर्यन्तदीर्घनिःस्वनतन्तुना ।
90837 जहाविन्द्रियतन्मात्रजालं गन्धमिवानिलः ॥ ७ ॥
90838
90839 प्रणवस्य पर्यन्तोऽग्रभागस्तल्लक्षणेन दीर्घनिःस्वनतन्तुना सह
90840 जहाचित्यादिसर्वः स्थूलसूक्ष्मेतरानपि त्यक्त्वेत्यस्यैव प्रपञ्चः ॥ ७ ॥
90841
90842 ततो जहौ तमोमात्रं प्रतिभातमिवाम्बरे ।
90843 उत्तिष्ठत्प्रस्फुरद्रूपं प्राज्ञः कोपलवं यथा ॥ ८ ॥
90844

90845 तत उत्तुष्ठत् साक्षिणा प्रस्फुरद्रूपं तमोमात्रम् ॥ ८ ॥
90846
90847 प्रतिभातं ततस्तेजो निमेषार्धं विचार्य सः ।
90848 जहौ बभूव च तदा न तमो न प्रकाशकम् ॥ ९ ॥
90849
90850 तामवस्थामथासाद्य मनसा तन्मनस्तृणम् ।
90851 मनागपि प्रस्फुरितं निमिषार्धादशातयत् ॥ १० ॥
90852
90853 तां तमःप्रकाशशून्यामवस्थामासाद्य तत्कल्पनाहेतुं मनस्तृणं
90854 अशातयत् छिन्नवान् ॥ १० ॥
90855
90856 ततोऽङ्ग संविदं स्वस्थां प्रतिभासमुपागताम् ।
90857 सद्यो जातशिशुज्ञानसमानकलनामलम् ॥ ११ ॥
90858
90859 अङ्गेति संबोधने । प्रतिभासं निवातदीपवत्स्फुटप्रकाशतामालम्ब्य तामपि
90860 कलनां तत्प्ररोहात्प्रागेव निमेषार्धार्धभागेन कालेन जहौ । स एव
90861 चितश्चेत्यदशात्याग इत्यर्थः ॥ ११ ॥
90862
90863 निमेषार्धार्धभागेन कालेन कलनां प्रभुः ।
90864 जहौ चितश्चेत्यदशां स्पन्दशक्तिमिवानिलः ॥ १२ ॥
90865
90866 पश्यन्तीपदमासाद्य सत्तामात्रात्मकं ततः ।
90867 प्रसुप्तपदमालम्ब्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १३ ॥
90868
90869 अनया रीत्या साक्षिमात्रपरिशेषलक्षणं पश्यन्तीपदमासाद्य तदेव
90870 वियदादिबाधपरिशिष्टसत्तामात्रात्मकं कारणतत्त्वमिति
90871 तद्भावस्थितिलक्षणं सुषुप्तपदमालम्ब्येत्यर्थः ॥ १३ ॥
90872
90873 ततः सुषुप्तसंस्थानं स्थित्वा स्थित्वा विभुर्मनाक् ।
90874 सुषुप्ते स्थैर्यमासाद्य तुर्यरूपमुपाययौ ॥ १४ ॥
90875
90876 एते एव षष्ठसप्तमभूमिके सदेहावस्थे । ततः साक्षिसदैकरस्ये
90877 निरतिशयाखण्डानन्दाविर्भावात्प्रारब्धशेषेण सहात्यन्तिकप्रतिभासनाशे
90878 विदेहकैवल्यावाप्तिं दर्शयति - तुर्यरूपमिति ॥ १४ ॥
90879
90880 निरानन्दोऽपि सानन्दः सच्चासच्चपि तत्र सः ।
90881 आसीन्न किंचित्किंचित्तत्प्रकाशस्तिमिरं यथा ॥ १५ ॥
90882
90883 ततः किमासीदिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह - निरानन्द इत्यादिना ।
90884 विषयानन्दशून्योऽपि स्वरूपेणैव सानन्दः । स्वातिरिक्तसत्ताशून्योऽपि सद्रूप
90885 इत्येवं सर्व योज्यम् । यथा नक्तं दृशां तिमिरमेव प्रकाशस्तद्वत् ॥ १५ ॥
90886
90887 अचिन्मयं चिन्मयं च नेति नेति यदुच्यते ।
90888 ततस्तत्संबभूवासौ यद्गिरामप्यगोचरः ॥ १६ ॥
90889
90890 चेत्याभावादचिन्मयं स्वतश्चिदेव चिन्मयम् ॥ १६ ॥
90891
90892 तदसौ सुसमं स्फारं पदं परमपावनम् ।
90893 सर्वभावान्तरगतमभूत्सर्वविवर्जितम् ॥ १७ ॥
90894
90895 यच्छून्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां वरम् ।
90896 विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलं पदम् ॥ १८ ॥

90897
90898 सर्ववादिभिर्नानाविकल्पैः स्वस्वसिद्धान्ततया विकल्पितमपि तदेवेत्याह -
90899 यदित्यादिना ॥ १८ ॥
90900
90901 पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ।
90902 शिवः शशिकलाङ्कानां कालः कालैकवादिनाम् ॥ १९ ॥
90903
90904 शशिकलाङ्कानां शैवानाम् । शिवमतस्थानाम् इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ १९ ॥
90905
90906 आत्मात्मनस्तद्विदुषां नैरात्म्यं तादृशात्मनाम् ।
90907 मध्यं माध्यमिकानां च सर्वं सुसमचेतसाम् ॥ २० ॥
90908
90909 तत् आत्मनो विदुषामात्मा । न लोकेति निषेधविषये षष्ठी छान्दसी । नैरात्म्यं
90910 क्षणिकविज्ञानसंतानः । स हि स्थायित्वेन भासमानो नास्त्येवेति नैरात्म्यम् ।
90911 तादृशात्मनां सौत्रान्तिकवैभाषिकाणाम् । माध्यमिकानां
90912 चिदचिन्मध्यमशून्यमात्रं तत्त्वमिति वादिनाम् । सुसमचेतसां
90913 जीवन्मुक्तानां सर्व निरवशेषपूर्णम् । शून्यवादिभिरुपक्रम्य
90914 सर्ववादिभिरुपसंहारस्तयोः परिच्छेदापरिच्छेदवादे परमावधिता
90915 इतरेषां तु आन्तरालिकमतानामुभयमिश्रणं तारतम्यवैचित्र्येणोत्थानमिति
90916 द्योतनायेति बोध्यम् ॥ २० ॥
90917
90918 यत्सर्वशास्त्रसिद्धान्तो यत्सर्वहृदयानुगम् ।
90919 यत्सर्वं सर्वगं सार्वं यत्तत्तत्सदसौ स्थितः ॥ २१ ॥
90920
90921 सर्वस्य तत्त्वं सार्वं ईदृशं यत्सत् असौ तत्सत् तद्भूत्वा स्थित इत्यर्थः ॥ २१ ॥
90922
90923 यदनुत्तमनिःस्पन्दं दीप्यते तेजसामपि ।
90924 स्वानुभूत्यैकमात्रं यद्यत्तत्तत्सदसुअ स्थितः ॥ २२ ॥
90925
90926 यत् अनुत्तमनिःस्पन्दमत्यन्तनिष्क्रियम् । व्योम्न्यपि जन्मादिक्रियासत्त्वात्ततोऽपि
90927 कूटस्थमित्यर्थः । तेजसामपि भासकतयेति शेषः । यत्स्वानुभूत्यैकमात्रं
90928 यत्तत्प्रसिद्धं सत् तदसाविति प्राग्वत् ॥ २२ ॥
90929
90930 यदेकं चाप्यनेकं च साञ्जनं च निरञ्जनम् ।
90931 यत्सर्वं चाप्यसर्वं च यत्तत्तत्सदसौ स्थितः ॥ २३ ॥
90932
90933 अजमजरमनाद्यनेकमेकं
90934 पदममलं सकलं च निष्कलं च ।
90935 स्थित इति स तदा नभःस्वरूपा-
90936 दपि विमलस्थितिरीश्वरः क्षणेन ॥ २४ ॥
90937
90938 स वीतहव्य इति उक्तक्रमेण मुक्तदृशा नभःस्वरूपादपि निर्मलस्थितिः
90939 सन्नजमजरमनाद्येकममलं निष्कलं पदं भूत्वा स्थितः । बद्धदृशा
90940 तु क्षणेन ईश्वरः सन् स्वकार्यभेदैरनेकं सकलं च भूत्वा स्थित इत्यर्थः ॥
90941 २४ ॥
90942
90943 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे
90944 वीतहव्यनिर्वाणो नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥
90945
90946 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
90947 वीतहव्यनिर्वाणो नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥
90948

90949
90950 अष्टाशीतितमः सर्गः ८८
90951
90952 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
90953
90954 प्राप्य संसृतिसीमान्तं दुःखाब्धेः पारमागतः ।
90955 वीतहव्यः शशामैवमपुनर्मनने मुनिः ॥ १ ॥
90956
90957 वीतहव्ये विमुक्ते तत्प्राणानां हृदि सल्लयः ।
90958 वर्ण्यते देहसंशोषः कलानां कारणे लयः ॥ १ ॥
90959
90960 एवमुक्तरीत्या अपुनर्मनने आत्यन्तिकमनोनाशे सति ॥ १ ॥
90961
90962 तस्मिंस्तथोपशान्ते हि परां निर्वृतिमागते ।
90963 पयःकण इवाम्भोधौ स्वे पदे परिणामिनि ॥ २ ॥
90964
90965 परिणामिनि परिनिष्ठिते सति । अपरिणामिनीति वा छेदः ॥ २ ॥
90966
90967 तथैव तिष्ठन्निःस्पन्दः स कायो म्लानिमाययौ ।
90968 अन्तर्विरसतां प्राप्य मार्गशीर्षान्तपद्मवत् ॥ ३ ॥
90969
90970 मार्गशीर्षस्यान्ते हेमन्ते पद्मवत् ॥ ३ ॥
90971
90972 तस्य देहद्रुमान्तःस्थं त्यक्त्वा हृन्नीडमाययुः ।
90973 प्रोड्डीय विहगायन्तो यन्त्रोन्मुक्ता इवासवः ॥ ४ ॥
90974
90975 सर्वदेहव्यापिनां प्राणानां हृद्युपसंहारमाह - तस्येति । तस्य
90976 असवः प्राणा देहद्रुमस्यान्तःस्थं हृन्नीडं त्यक्त्वा बहिराययुरिति तु न
90977 व्याख्येयम् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्
90978 ब्रह्माप्येति इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः सर्वकर्मवासनानाशेनोत्क्रमणे
90979 बीजप्रयोजनयोरभावाच्चेति । विहगायन्तो विहगवदाचरन्तः । लोहितादित्वात्क्यम् ।
90980 यन्त्रेभ्य उन्मुक्ताः शिला इव ॥ ४ ॥
90981
90982 भूतेष्वेव प्रतिष्ठानि भूतानि सकलान्यलम् ।
90983 मांसास्थियन्त्रदेहस्तु वनावनितलेऽवसत् ॥ ५ ॥
90984
90985 इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति तद्यथा पेशस्करी पेशसो
90986 मात्रामुपादाय इत्यादिश्रुत्या तदनन्तरप्रतिपत्तौ रंहति परिष्वक्तः
90987 प्रश्ननिरूपणाभ्याम् इति वादरायणोक्तन्यायाच्च
90988 पूर्वजन्मानुष्ठिताग्निहोत्रादिकर्मसमवाय्यपूशब्दवाच्यसोमाज्यपयः##-
90989 आकाशादिक्रमेण पृथिव्यां व्रीहियवपुरुषयोषिदनुप्रवेशेन
90990 पुरुस्।आकारताप्राप्त्यवगमात्तासां भूतमात्राणां कारणानुप्रवेशमाह
90991 - भूतेष्वेवेति । सकलानि प्राणादिनामान्तषोडशकलासहितानि । यस्तु
90992 पितृमातृमलजः स्थूलतरांशः स तत्रैव स्थित इत्याह - मांसेति ॥ ५ ॥
90993
90994 चिदर्णवप्रतिष्ठा चिद्धातवो धातुषु स्थिताः ।
90995 स्वे स्वरूपे स्थितं सर्वं मुनावुपशमं गते ॥ ६ ॥
90996
90997 चित् लिङ्गे बिम्बिता जीवचित्स्वबिम्बभुते चिदर्णवे प्रविष्टेव ।
90998 धातवस्त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि । धातुषु स्वोपादानेषु ॥ ६ ॥
90999
91000 एषा ते कथिता राम विचारशतशालिनी ।

91001 विश्रान्तिर्वीतहव्यस्य प्रज्ञयैनां विवेचय ॥ ७ ॥
91002
91003 उपसंहरति - एषेति ॥ ७ ॥
91004
91005 एवंप्रकारया चार्व्या स्वविचारणयेद्धया ।
91006 तत्त्वमालोक्य तत्सारमातिष्ठोत्तिष्ठ राघव ॥ ८ ॥
91007
91008 चार्व्या रमणीयया । वोतो गुणवचनात् इति ङीष् ॥ ८ ॥
91009
91010 यदेतदखिलं राम भवते वर्णितं मया ।
91011 यदिदं वर्णयाम्यद्य वर्णयिष्यामि यच्च वा ॥ ९ ॥
91012
91013 इदानीं भगवान्वसिष्ठः कृपातिशयेनोक्तोच्यमानवक्ष्यमाणग्रन्थस्य
91014 चिरायुर्भिः सर्वदर्शिभिरस्मदादिभिः सर्वप्रकारैरसकृत्कृतानां
91015 विचाराणां लोकशास्त्रश्रुतिभिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां च परीक्ष्य भूयोभूयो
91016 दर्शनस्य च ऐकात्म्यदृष्टिमवलम्ब्य ज्ञानप्रतिष्ठाप्राप्तिरेव फलं
91017 नातः परं पुरुषैः संपाद्यमस्तीति निर्णीतमिति विश्वासदार्ढ्यायाह -
91018 यदेतदित्यादिना ॥ ९ ॥
91019
91020 त्रिकालदर्शिना नित्यं चिरं च किल जीवता ।
91021 विचारितं च दृष्टं च मया तदखिलं स्वयम् ॥ १० ॥
91022
91023 तदेताममलां दृष्टिमवलम्ब्य महामते ।
91024 ज्ञानमासादय परं ज्ञानान्मुक्तिर्हि लभ्यते ॥ ११ ॥
91025
91026 ज्ञानान्निर्दुःखतामेति ज्ञानादज्ञानसंक्षयः ।
91027 ज्ञानादेव परा सिद्धिर्नान्यस्माद्राम वस्तुतः ॥ १२ ॥
91028
91029 ज्ञानेन सकलामाशां विनिकृत्य समन्ततः ।
91030 शातिताशेषचित्ताद्रिर्वीतहव्यो मुनीश्वरः ॥ १३ ॥
91031
91032 शातितः खण्डितः अशेषः संस्कारशेषेणाप्यनवशेषितश्चित्ताद्रिर्येन
91033 तथाविधोऽभूरिति शेषः ॥ १३ ॥
91034
91035 वीतहव्यात्मिका संवित्संकल्पजगतीति सा ।
91036 अनुभूतवती दृश्यमिदमेव च तज्जगत् ॥ १४ ॥
91037
91038 ननु वीतहव्येन स्वहृदि संकल्पमयं जगत्तत्र गुणत्वं
91039 चानुभूतमित्युक्तं तज्जगदन्तर्गतं सूर्यं प्रविश्य तत्र्यपिङ्गलद्वारा
91040 एतज्जगद्भूप्रतिष्ठस्वदेहोद्धारः कथं कृतः । नहि
91041 स्वाप्नकुद्दालैर्जाग्रन्निधिखननं दृष्टमिति रामाशङ्कां
91042 लिङ्गैरालक्ष्याह - वीतहव्येति । सा वीतहव्यात्मिका संवित्
91043 [संतानसंवित् इति पाठः] स्वहृदयोपलक्षिते ब्रह्मणि
91044 इदमस्मदादिसाधारणमेव दृश्यं स्वसंकल्पजगती इत्यनुभूतवती
91045 नापूर्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥
91046
91047 वीतहव्यो मनोमात्रं मनोहंत्वमिवैन्द्रियः ।
91048 मनो जगदिदं कृत्स्नमन्यतानन्यते तु के ॥ १५ ॥
91049
91050 इतश्चेदमेव तज्जगदित्याह - वीतहव्य इति । ऐन्द्रियः
91051 अस्मदादिचक्षुरादिदृश्यो वीतहव्योऽस्मदीयमनोमात्रम् । यतोऽस्मन्मन
91052 एवाहमिव त्वमिव भासते । मन एवेदं कृत्स्नं जगत्तत्रान्यतानन्यते के ।

91053 नहि वन्ध्याभेदेन तत्पुत्रा भिद्यन्ते न भिद्यन्ते एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥
91054
91055 अधिगतपरमार्थः क्षीणरागादिदोषः
91056 सकलमलविकारोपाधिसङ्गाद्यपेतः ।
91057 चिरमनुसृतमन्तः स्वं स्वभावं विवेकी
91058 पदममलमनन्तं प्राप्तवान्शान्तशोकः ॥ १६ ॥
91059
91060 एवं रामं समाधाय प्रकृतमेवार्थमाह - अधिगतेति ।
91061 सकलेभ्योऽविद्याकामकर्मादिमलेभ्यस्तत्प्रयुक्तेन्द्रियविकारेभ्यो
91062 देहत्रयोपाधिभ्यस्तत्प्रयुक्तप्रियसङ्गादिभ्यश्चापेतो विवेकी स
91063 वीतहव्यश्चिरं चित्तशुद्ध्युपायानुष्ठानैः
91064 श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारसमाधिभूमिकाभ्यासैरन्तः
91065 स्वहृद्यनुभूतमनुसरणेनाभिमुखीकृतं
91066 स्वस्वभावभूतममलमनन्तं मोक्षपदं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ १६ ॥
91067
91068 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
91069 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वीतहव्यविश्रान्तिर्नामाष्टाशीतितमः
91070 सर्गः ॥ ८८ ॥
91071
91072 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
91073 वीतहव्यविश्रान्तिर्नामाष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥
91074
91075
91076 एकोननवतितमः सर्गः ८९
91077
91078 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
91079
91080 वीतहव्यवदात्मानं नीत्वा विदितवेद्यताम् ।
91081 वीतरागभयोद्वेगस्तिष्ठ राघव सर्वदा ॥ १ ॥
91082
91083 अनिच्छाशान्तमोहानां नभोगत्यादिसिद्धिषु ।
91084 श्वापदाद्यैरधृष्यत्वं तत्तनोश्चात्र कीर्त्यते ॥ १ ॥
91085
91086 आत्मानं स्वम् । नीवह्योर्हरतेश्च इति कात्यायनवचनाद्द्विकर्मता ॥ १ ॥
91087
91088 त्रिंशद्वर्षसहस्राणि विजहार यथासुखम् ।
91089 वीतहव्यो वीतशोकस्तथा विहर राघव ॥ २ ॥
91090
91091 अन्ये च राजन्मुनयो ज्ञातज्ञेया महाधियः ।
91092 यथावसन्स्वराष्ट्रे त्वं तथैवास्व महामते ॥ ३ ॥
91093
91094 सुखदुःखक्रमैरात्मा न कदाचन गृह्यते ।
91095 सर्वगोऽपि महाबाहो किं मुधा परिशोचसि ॥ ४ ॥
91096
91097 बहवो विदितात्मानो विहरन्तीह भूतले ।
91098 न केचन वशं यान्ति दुःखस्याङ्ग भवानिव ॥ ५ ॥
91099
91100 अङ्गेति संबोधनम् ॥ ५ ॥
91101
91102 स्वस्थो भव भवोदारः समो भव सुखी भव ।
91103 सर्वगस्त्वं त्वमात्मैव तव नास्ति पुनर्भवः ॥ ६ ॥
91104

उदारः अन्तः सर्वत्यागशीलः ॥ ६ ॥

हर्षामर्षविकाराणां जीवन्मुक्ता भवादृशाः ।
न केचन वशं यान्ति मृगेन्द्राः शिखिनामिव ॥ ७ ॥

शिखिनां मयूराणाम् ॥ ७ ॥

श्रीराम उवाच ।

अनेनैव प्रसङ्गेण संशयोऽयं ममोदितः ।
शरत्काल इवाम्भोदं तं मे त्वं तनुतां नय ॥ ८ ॥

जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां वर ।
शक्तयो नेह दृश्यन्ते आकाशगमनादिकाः ॥ ९ ॥

शरीराणामित्युक्तेः सति प्रारब्धे वीतहव्यस्य विद्याधरादिभोग इव मानस्यः
सिद्धयः संभवन्त्येवेत्याशयः ॥ ९ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

आकाशगमनादीनि यान्येतानि रघूद्वह ।
प्रमाणिताः पदार्थानां सहजाः खलु शक्तयः ॥ १० ॥

प्रमाणिताः प्रमाणैरुपलब्धाः । ता अग्नेरूर्ध्वज्वलनमिव देवयोनीनां
स्वभावसिद्धाः ॥ १० ॥

यद्विचित्रं क्रियाजालं दृश्यते गम्यते पुनः ।
राम वस्तुस्वभावोऽसौ न तदात्मविदां मतम् ॥ ११ ॥

नभोगमनादिक्रियाजालं वस्तुस्वभावस्तत्तद्योनिदेहस्वभावः
मशकादीनामपि नभोगति शक्तिदर्शनादिति भावः । मतं वाञ्छितम् ॥ ११ ॥

अनात्मविदमुक्तोऽपि नभोविहरणादिकम् ।
द्रव्यकर्मक्रियाकालशक्त्या [व्याख्यानुसारेण मन्त्रक्रियेति पाठो
युक्त इत्यवगम्यते] प्राप्नोति राघव ॥ १२ ॥

तर्हि मनुष्याणां योगसिद्ध्या नभोगमनादिप्राप्तिः कथं तत्राह -
अनात्मविदिति । मण्यौषधादिद्रव्यशक्त्या मन्त्रशक्त्या
योगाभ्यासादिक्रियाशक्त्या तत्परिपाककालशक्त्या च कदाचिदेव प्राप्नोति ।
दृष्टान्तार्थं वा कालग्रहणम् । यथा पिपीलिका ग्रीष्मान्तकालशक्त्या
पक्षोद्गमान्नभोगतिं प्राप्नोति तद्वत् ॥ १२ ॥

नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्मवान्स्वयम् ।
आत्मनात्मनि संतृप्तो नाविद्यामनुधावति ॥ १३ ॥

एष नभोगत्यादिर्न विषयोऽभिलाषयोग्यस्तुच्छत्वात् । आत्मवान् लब्धात्मा ।
अविद्यामाविद्यकं तुच्छफलम् ॥ १३ ॥

ये केचन जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ।
कथं तेषु किलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति ॥ १४ ॥

अविद्यामपि ये युक्त्या साधयन्ति सुखात्मिकाम् ।

91157 ते ह्यविद्यामया एव नत्वात्मज्ञास्तथाक्रमाः || १५ ||
91158
91159 युक्त्या योगाभ्यासादिश्रमसहस्रेण | तथाक्रमास्तथाविधाः || १५ ||
91160
91161 तत्त्वज्ञोऽवाप्यतत्त्वज्ञो यः कालद्रव्यकर्मभिः |
91162 यथाक्रमं प्रयतते तस्योर्ध्वत्वादि सिद्ध्यति || १६ ||
91163
91164 तर्हि किं तत्त्वज्ञानां तत्संपादनशक्तिर्नास्त्येव नेत्याह - तत्त्वज्ञ इति |
91165 कालेन चिरकालप्रयत्नेन द्रव्यकर्मभिर्यथाशास्त्रोक्तक्रमं य एव प्रयतते
91166 तस्य ऊर्ध्वत्वं नभोगतिस्तदादि सिद्ध्यति || १६ ||
91167
91168 आत्मवानिह सर्वस्मादतीतो विगतैषणः |
91169 आत्मन्येव हि संतुष्टो न करोति न चेहते || १७ ||
91170
91171 न तस्यार्थो नभोगत्या न सिद्ध्या न च भोगकैः |
91172 न प्रभावेण नो मानैर्नाशामरणजीवितैः || १८ ||
91173
91174 प्रभावेण सर्वाधिपत्यनिग्रहानुग्रहसामर्थ्येन | मानैः
91175 स्वोत्कर्षख्यापनगर्वैः || १८ ||
91176
91177 नित्यतृप्तः प्रशान्तात्मा वीतरागो विवासनः |
91178 आकाशसदृशाकारस्तज्ज्ञ आत्मनि तिष्ठति || १९ ||
91179
91180 अशङ्क्तोपयातेन दुःखेन च सुखेन च |
91181 तृप्यत्यपगतासङ्गो जीवेन मरणेन च || २० ||
91182
91183 तृप्यति स्वाभाविकीं तृप्तिं न जहाति | जीवेन जीवनेन || २० ||
91184
91185 समुद्रः सरितेवान्तः क्रमसंप्राप्तवस्तुना |
91186 समेन विषमेणापि तिष्ठत्यात्मानमर्चयन् || २१ ||
91187
91188 समेन स्वानुकूलेन विषमेण प्रतिकूलेनापि
91189 प्रारब्धक्रमसंप्राप्तभोग्यवस्तुना | समुद्रपक्षे
91190 ओघतृणकाष्ठादिवस्तुना | अर्चयन् अखण्डाकारवृत्तिपुष्पैः पूजयन् || २१ ||
91191
91192 नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन |
91193 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः || २२ ||
91194
91195 अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनोपजीवनम् || २२ ||
91196
91197 यस्तु वाऽभावितात्मापि सिद्धिजालानि वाञ्छति |
91198 स सिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानि साधयति क्रमात् || २३ ||
91199
91200 अभावितात्मा आत्मज्ञानलेशशून्योऽपि || २३ ||
91201
91202 सिद्ध्यतीत्थमिदं युक्त्यैवेत्ययं नियतेः क्रमः |
91203 त्र्यक्षादिभिः सुरवरैर्व्यर्थीकर्तुं न शक्यते || २४ ||
91204
91205 मणिमन्त्रादियुक्त्यैव आकाशगमनादि इत्थं सिद्ध्यतीति तत्तच्छास्त्रप्रसिद्धो
91206 नियतेः क्रमः तत्तन्नियतिकर्तृभिस्त्र्यक्षादिभिरपि व्यर्थीकर्तुं न शक्यते || २४
91207 | |
91208

91209 स्वभाव एष वस्तूनां स्वतःसिद्धिर्हि नान्यतः।
91210 नियतिं न जहात्येव शशाङ्क इव शीतताम्॥ २५॥
91211
91212 या तु देवादीनां स्वतः खेचरत्वादिसिद्धिरेष वस्तुस्वभावः अत-एव सा
91213 उत्पत्तिमारभ्य यावज्जीवं स्थायिनीत्याह - न जहात्येवेति॥ २५॥
91214
91215 सर्वज्ञोऽपि बहुज्ञोऽपि माधवोऽपि हरोऽपि च।
91216 अन्यथा नियतिं कर्तुं न शक्तः कश्चिदेव हि॥ २६॥
91217
91218 द्रव्यकालक्रियामन्त्रप्रयोगाणां स्वभावजाः।
91219 एतास्ताः शक्तयो राम यद्व्योमगमनादिकम्॥ २७॥
91220
91221 यथा विषाणि निघ्नन्ति मदयन्ति मधूनि च।
91222 वमयन्ति च शुक्तानि मदनानि फलानि च॥ २८॥
91223
91224 विषघ्नौषधादिद्रव्यशक्तिवदेव मणिमन्त्रादिशक्तिरपि
91225 स्वस्वकार्यसमर्थेव्याह - यथेति। विषघ्नद्रव्यमणिमन्त्रादिशक्तयो
91226 यथा विषाणि निघ्नन्ति। मधूनि यथा मदयन्ति। यथा शुक्तानि
91227 माक्षिकमधूनि मदनफलानि वा खादितानि वमयन्ति उद्गिरणं कारयन्ति॥ २८
91228 ।।
91229
91230 तथा स्वभाववशतो द्रव्यकालक्रियाक्रमाः।
91231 नियतं साधयन्त्याशु प्रयोगं युक्तियोजिताः [युक्तयोजिताः इति
91232 टीकानुगुणः पाठः]॥ २९॥
91233
91234 प्रयुज्यत इति प्रयोगं सिद्धिजातं नियतमवश्यं साधयन्ति।
91235 युक्तैर्योगादिकुशलैः पुरुषैर्योजिताः प्रयुक्ताः॥ २९॥
91236
91237 एतस्मात्समतीतस्य त्यक्ताविद्यस्य राघव।
91238 आत्मज्ञानस्य नास्त्यत्र कर्तृताकर्तृतानघ॥ ३०॥
91239
91240 एतस्माद्द्रव्यकालक्रियाक्रमलक्षणादविद्याविषयात्समतीतस्य त्यक्ताविद्यस्य
91241 बाधिताज्ञानस्य आत्मज्ञानस्य अत्र नभोगमनादिसिद्धिजाले कर्तृता
91242 कारणता अकर्तृता विरोधिता वा नास्तीत्यर्थः॥ ३०॥
91243
91244 द्रव्यदेशक्रियाकालयुक्तयः साधुसंविदः।
91245 परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन॥ ३१॥
91246
91247 यथा आत्मज्ञानस्य क्रियाफले अनुपयोगस्तथा ज्ञानफले
91248 द्रव्यदेशक्रियादेरप्यनुपयोग इत्याह - द्रव्येति।
91249 साधुसंविदस्तत्त्वज्ञानस्य॥ ३१॥
91250
91251 यस्येच्छा विद्यते काचित्स सिद्धिं साधयत्यलम्।
91252 आत्मज्ञस्य तु पूर्णस्य नेच्छा संभवति क्वचित्॥ ३२॥
91253
91254 सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलाभोदयो हि यः।
91255 तद्विरुद्धा कथं कस्मादिच्छा संजायतेऽनघ॥ ३३॥
91256
91257 कुतो न संभवति तत्राह - सर्वेति॥ ३३॥
91258
91259 यथोदेति च यस्येच्छा स तया यतते तथा।
91260 यथाकालं तदाप्नोति ज्ञो वाप्यज्ञतरोऽपि वा॥ ३४॥

91261
91262 निरिच्छोऽपि तत्त्वविल्कौतुकाद्यतते चेत्तस्य भवन्त्येव सिद्धय इत्याशयेनाह -
91263 यथेति ‖ ३४ ‖
91264
91265 वीतहव्येन यतितं नो ज्ञानेच्छेन किंचन ।
91266 ज्ञानेच्छेनाशु यतितं प्रोत्थितोऽसौ यथा वने ‖ ३५ ‖
91267
91268 वीतहव्यस्य तर्हि सिद्धयः कुतो न जातास्तत्राह - वीतहव्येनेति । सिद्धीच्छया
91269 नो यतितम् । तत्कुतस्तत्राह - ज्ञानेच्छेनेति । ज्ञानेच्छया
91270 इतरेच्छाप्रतिबन्धादित्यर्थः । ज्ञानेच्छया तु तेन यतितमेव । यथा असौ वने
91271 ज्ञानाभ्यासाय प्रोत्थित उद्युक्त इति प्राग्वर्णितमेवेत्यर्थः ‖ ३५ ‖
91272
91273 एवं कालक्रियाकर्मद्रव्ययुक्तिस्वभावजाः ।
91274 यथेच्छमेव सिद्ध्यन्ति सिद्धयः स्वाः क्रमार्जिताः ‖ ३६ ‖
91275
91276 याः फलावलयो येन संप्राप्ताः सिद्धिनामिकाः ।
91277 तास्तेनाधिगता राम निजात्प्रयतनद्रुमात् ‖ ३७ ‖
91278
91279 सिद्धिविषये ज्ञानविषये वा अनुपरतस्य प्रयत्नस्यावश्यफलवत्ता
91280 मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे विस्तरेण प्रपञ्चितेत्याह - याः फलेति ।
91281 यच्छब्दो वीप्सितो द्रष्टव्यः । संप्राप्ताः दृश्यन्त इति शेषः ‖ ३७ ‖
91282
91283 महतां नित्यतृप्तानां तज्ज्ञानां भावितात्मनाम् ।
91284 ईहितं संप्रयातानां नोपकुर्वन्ति सिद्धयः ‖ ३८ ‖
91285
91286 ईहितं सर्वाभिलषितं परमप्रेमास्पदमात्मसुखमिति यावत् ‖ ३८ ‖
91287
91288 श्रीराम उवाच ।
91289
91290 अयं मे संशयो ब्रह्मन्वीतहव्यस्य सा तनुः ।
91291 क्रव्यादैर्न कथं भुक्ता कथं क्लिन्ना न भूतले ‖ ३९ ‖
91292
91293 क्लिन्ना पङ्कादिक्लेदान्न विशीर्णेत्यर्थः ‖ ३९ ‖
91294
91295 तदैव वीतहव्योऽसौ कथं वनगतः प्रभो ।
91296 विदेहमुक्ततां शीघ्रं यथावदिति मे वद ‖ ४० ‖
91297
91298 तदा भूप्रवेशकाले एव । इति एतत्प्रश्नद्वयोत्तरं यथावद्वद ‖ ४० ‖
91299
91300 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
91301
91302 या संविद्वलिता साधो वासनामलतन्तुना ।
91303 सुखदुःखदशादाहभागिनी भवतीह सा ‖ ४१ ‖
91304
91305 तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं भूमिकां रचयति - येति । या
91306 अज्ञसंविद्देहाहंभाववासनारूपेण रागादिमलदूषितेन तन्तुना वलिता
91307 दृढं वेष्टिता भवति सैव
91308 देहच्छेदभेदादिप्रयुक्तसुखदुःखदशालक्षणदाहभागिनीत्यर्थः ‖ ४१ ‖
91309
91310 निर्मुक्तवासना शुद्धसंविन्मात्रमयी तु सा ।
91311 तनुस्तिष्ठति तच्छेदे शक्ता नेह हि केचन ‖ ४२ ‖
91312

91313 सा जिवान्मुक्ततनुर्बाधितत्वादधिष्ठानशुद्धसंविन्मात्रमयी तिष्ठति | तस्य
91314 संविन्मात्रस्य च्छेदे कऽपि क्रव्यादादयो न शक्ताः |
91315 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च इति भगवद्वचनादिति भावः || ४२ ||
91316
91317 शृणु युक्त्या कया योगी तनुच्छेदादिविभ्रमैः |
91318 नाक्रम्यते महाबाहो बहुवर्षशतैरपि || ४३ ||
91319
91320 उपपत्त्यन्तरं वक्तुं प्रतिजानीते - शृण्विति || ४३ ||
91321
91322 चेतः पदार्थे पतति यस्मिन्यसिन्यदा यदा |
91323 तन्मयं तद्भवत्याशु तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा || ४४ ||
91324
91325 तथा द्दष्टारि हि मनो विकारमुपगच्छति |
91326 द्दष्टमित्रं सुहृद्यत्वं स्वयमित्यनुभूयते || ४५ ||
91327
91328 तथा हीति संबन्धः | द्दष्टः अरिर्द्वेष्टा येन तथाविधं मनः
91329 अरिद्वेषप्रतिबिममिव द्वेषादिविकारमुपगच्छति | द्दष्टमित्रं तु
91330 मनस्तदीयहृदयप्रीतिप्रतिबिम्बमिव सुष्ठु हृद्यत्वमुपगच्छति |
91331 इत्ययमर्थः सर्वैः स्वयं प्रत्यक्षमनुभूयत इत्यर्थः || ४५ ||
91332
91333 रागद्वेषविहीने तु पथिके पादपे गिरौ |
91334 भवत्यरागद्वेषं च स्वयमित्यनुभूयते || ४६ ||
91335
91336 अत-एव एकस्य रागद्वेषशून्यत्वे अन्यस्यापि न द्दश्यत इत्याह - रागेति
91337 | पथिके उदासीनपुरुषे पादपे गिरौ च विषये मनः अरागद्वेषं भवतीत्यर्थः
91338 || ४६ ||
91339
91340 मृष्टे लौल्यमुपादत्ते दुर्भोज्ये याति निःस्पृहम् |
91341 वैरस्यं याति कटुनि स्वयमित्यनुभूयते || ४७ ||
91342
91343 एवमचेतनेषु भोज्यादिष्वपि प्रीत्यप्रीत्यौदासीन्यानि
91344 तद्गतगुणदोषतदुभयाभावप्रतिबिमनादेव मनसि प्रसिद्धावित्याशयेनाह
91345 - मृष्टे इति | दुर्भोज्ये नीरसे निःस्पृहं स्पृहाभावम् |
91346 अर्थाभावेऽव्ययीभावे ह्रस्वः | वैरस्याभावस्याप्युपलक्षणमेतत् || ४७ ||
91347
91348 समसंविद्विलासाढ्ये यद्यदा यतिदेहके |
91349 हिंस्रचेतः पतत्याशु समतामेति तत्तदा || ४८ ||
91350
91351 अस्त्वेवं प्रकृते किं ततस्तत्राह - समेति | समो रागद्वेषवैषम्यशून्यो
91352 यः संविद्विलासस्तेन आढ्ये संपन्नतमे यतिदेहके योगिशरीरे यत् हिंस्राणां
91353 क्रव्यादानां चेतो यदा पतति तत् तदा आशु तत्कालमेव
91354 योगिसंवित्समताप्रतिबिम्बनादिव समतामेति | अतो न
91355 तत्कृतहिंसाप्रसक्तिरित्यर्थः | तथाचाहिंसाप्रतिष्ठां प्रस्तुत्य
91356 प्तञ्जलिनोक्तं तत्संनिधौ वैरत्यागः इति || ४८ ||
91357
91358 समसङ्गविमुक्तत्वाच्छेदादौ न प्रवर्तते |
91359 पान्थो व्यर्थं पथि ग्रामे यथा ग्रामीणकर्मणि || ४९ ||
91360
91361 हिंस्रोऽपि समस्य समदर्शिनो यतः सङ्गेन द्वेषादिभ्यो विमुक्तत्वात्कस्यापि
91362 च्छेदनादौ न प्रवर्तते | यथा ग्रामीणकर्मणि
91363 ग्रामसन्निहितवनलताच्छेदादौ पान्थो न प्रवर्तते तद्वत् || ४९ ||
91364

91365 योगिदेहसमीपात्तु गत्वा प्राप्नोति हिंस्रताम् |
91366 यद्यद्भवति तत्राशु तथारूपेंअ न संशयः || ५० ||
91367
91368 योगिदेहसमीपादन्यत्र गत्वा तत्र दोषादियुक्तं यद्यज्जन्तुजातं भवति
91369 तत्तदनुरूपां हिंस्रतां प्राप्नोति || ५० ||
91370
91371 इति हिंस्रैर्मृगव्याघ्रसिंहकीटसरीसृपैः |
91372 न च्छिन्ना वीतहव्यस्य तनुर्भूतलशालिनी || ५१ ||
91373
91374 इति एतस्मात्कारणद्वयात् || ५१ ||
91375
91376 सर्वत्र विद्यते संवित्काष्ठलोष्टोपलादिके |
91377 सत्तासामान्यरूपेण संस्थिता मूकबालवत् || ५२ ||
91378
91379 कथं क्लिन्ना न भूतले इति प्रश्नस्योत्तरमाह - सर्वत्रेत्यादिना || ५२ ||
91380
91381 पोप्ल्यमाना तरला केवलं परिदृश्यते |
91382 तन्वी पुर्यष्टकेष्वेव प्रतिबिम्बजलेष्विव || ५३ ||
91383
91384 तर्हि पुर्यष्टकेष्वेव कथं तदुपलभस्तत्राह - पोप्लूयमानेति |
91385 प्लवमानेव तरला परिणामसहस्रविस्ऽमा तन्वी परिच्छिन्ना च सा परिदृश्यते |
91386 असमाहितचित्तैरिति शेषः || ५३ ||
91387
91388 तेन भूजलवाय्वग्निसंवित्त्या समरूपया |
91389 निर्विकारं तनुर्नीता वीतहव्यस्य राघव || ५४ ||
91390
91391 तेन वीतहव्यस्य पुर्यष्टकेन तत्त्वबोधसमाधिभ्यां समरूपया
91392 अविषमस्वभावं नीतया भूजलादिसंवित्त्या तनुर्निर्विकारं
91393 सर्वविकारशून्यब्रह्मभावं नीता अतो न विकारं गतेत्यर्थः || ५४ ||
91394
91395 अन्यच्च शृणु मे राम स्पन्दो नाशस्य कारणम् |
91396 विकारः स च चित्तोत्थो वातजो वा जगत्स्थितौ || ५५ ||
91397
91398 अन्यद्युक्त्यन्तरमपि शृणु | तदेवाह - स्पन्द इत्यादिना | जगत्स्थितौ
91399 लोकव्यवहारे प्रसिद्ध इत्यर्थः || ५५ ||
91400
91401 प्राणानां प्राणनं स्पन्दस्तच्छान्तौ ते दृषत्समाः |
91402 यतः स्थिता धारणया तेनानष्टास्य सा तनुः || ५६ ||
91403
91404 ते प्राणा देहे दृषत्समा दृढीभूता यतो हेतोः स्थितास्तेन हेतुना || ५६ ||
91405
91406 सबाह्याभ्यन्तरं स्पन्दश्चित्तजो वातजोऽथवा |
91407 न यस्य विद्यते तस्य दूरस्थौ प्रकृतिक्षयौ || ५७ ||
91408
91409 बाह्यो हस्तपादादिराभ्यन्तरः प्राणादिस्तत्सहिते देहे | प्रकृतिर्वृद्ध्यादिः
91410 क्षयः अपक्षयादिश्च || ५७ ||
91411
91412 सबाह्याभ्यन्तरे शान्ते स्पन्दे तत्त्वविदां वर |
91413 धातवः संस्थितिं देहे न त्यजन्ति कदाचन || ५८ ||
91414
91415 धातवस्त्वगादयः | संस्थितिं पूर्वावस्थाम् || ५८ ||
91416

91417 संशान्ते देहप्रस्पन्दे चित्तवातमये तथा।
91418 धातवो मैरवं स्थैर्यं यान्ति संस्तम्भितात्मकाः ॥ ५९ ॥
91419
91420 मैरवं मेरुसंबन्धि। मेरुतुल्यमिति यावत् ॥ ५९ ॥
91421
91422 तथा च दृश्यते लोके स्पन्दशान्तौ दृढा स्थितिः।
91423 दारुणामिव धीराणां शवाङ्गानामचोपता ॥ ६० ॥
91424
91425 स्पन्दयतीति स्पन्दः प्राणस्तच्छान्तौ। शवाङ्गानां च अचोपता अकम्पता।
91426 चुप मन्दायां गतौ भावे घञ् ॥ ६० ॥
91427
91428 इति वर्षसहस्राणि देहा जगति योगिनाम्।
91429 न क्लिद्यन्ते न भिद्यन्ते मग्नवज्जलदा इव ॥ ६१ ॥
91430
91431 इति अनया युक्त्या। जलदा इव न क्लिद्यन्ते भूमग्नशिलावन्न भिद्यन्ते इति
91432 व्युत्क्रमेणान्वयः ॥ ६१ ॥
91433
91434 तदैव वीतहव्योऽसौ शृणु किं नोपशान्तवान्।
91435 देहमुत्सृज्य तत्त्वज्ञो ज्ञातज्ञेयवतां वरः ॥ ६२ ॥
91436
91437 चरमप्रश्नमनूद्योत्तरमाह - तदैवेत्यादिना। ज्ञातं ज्ञेयं ब्रह्म
91438 यैरुपायैस्तद्वतां परिज्ञातात्मवतां वा ॥ ६२ ॥
91439
91440 ये हि विज्ञातविज्ञेया वीतरागा महाधियः।
91441 विच्छिन्नग्रन्थयः सर्वे ते स्वतन्त्रास्तनौ स्थिताः ॥ ६३ ॥
91442
91443 स्वतन्त्रा अपराधीनाः। तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स
91444 भवति इति श्रुतेः ॥ ६३ ॥
91445
91446 दैवं वापि च कर्माणि प्राक्तनान्यैहिकानि च।
91447 वासना वा न तेषां तच्चेतो नियमयन्त्यलम् ॥ ६४ ॥
91448
91449 स्वातन्त्र्यमेवोपपादयति - दैवमिति। प्राक्तनकर्मफलप्रदानोन्मुख
91450 ईश्वरो दैवं कर्मप्राधान्यवादे कर्मणि च तेषां प्रारब्धशेषभोगाय
91451 प्रवृत्तं चेतो न नियमयन्ति नान्यथा प्रवर्तयितुमीशते ॥ ६४ ॥
91452
91453 तेन तत्त्वविदां तात काकतालीयवन्मनः।
91454 यद्यद्भावयति क्षिप्रं तत्तदाशु करोत्यलम् ॥ ६५ ॥
91455
91456 काकतालीयवदाकस्मिकं प्रारब्धोपनीतं यद्यज्जीवनं मरणं वा ॥ ६५ ॥
91457
91458 काकतालीययोगेन वीतहव्यस्य संविदा।
91459 सांप्रतं जीवितं बुद्धं तदेवाशु स्थिरीकृतम् ॥ ६६ ॥
91460
91461 यदा तु तस्य प्रतिभा विदेहोन्मुक्ततां गता।
91462 तदा विदेहमुक्तोऽभूदसौ स्वातन्त्र्यसंस्थितिः ॥ ६७ ॥
91463
91464 यदा तु प्रारब्धसमाप्तौ प्रतिभा संविद्गता भावितवती ॥ ६७ ॥
91465
91466 विगतवासनमाशु विपाशता-
91467 मुपगतं मन आत्मतयोदितम्।
91468 यदभिवाञ्छति तद्भवति क्षणा-

91469 त्सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः ॥ ६८ ॥
91470

91471 उक्तमेव संक्षिप्योपसंहरति - विगतेति । विपाशतामुपगतमत-एव
91472 वास्तवात्मस्वभावेनोदितं मनस्तदुपाधिर्जीव एव । हि यस्मात्सकलशक्तिमयो
91473 महेश्वरः शिव एव स्वयं जात इत्यर्थः । तथाचाहुः तुषेण बद्धो व्रीहिः
91474 स्यात्तुषाभावे तु तण्डुलः । पाशबद्धः सदा जीवः पाशमुक्तः सदाशिवः ॥
91475 इति ॥ ६८ ॥
91476

91477 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
91478 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सद्विलासविचारयोगोपदेशो
91479 नामैकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥
91480

91481 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
91482 सद्विलासविचारयोगोपदेशो नामैकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥
91483

91484

91485 नवतितमः सर्गः ९०
91486

91487 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
91488

91489 यदा ह्यस्तंगतप्रायं जातं चित्तं विचारतः ।
91490 तदा हि वीतहव्यस्य जाता मैत्र्यादयो गुणाः ॥ १ ॥
91491

91492 मैत्र्यादिगुणसंपन्नस्तथा निष्कलतां गतः ।
91493 द्विविधश्चित्तनाशोऽत्र विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
91494

91495 अस्तंगतप्रायं भर्जितबीजवदङ्कुरशक्त्या अस्तं गतम् प्रतिभासतस्तु नास्तं
91496 गतमित्यर्थः ॥ १ ॥
91497

91498 श्रीराम उवाच ।
91499

91500 विचाराभ्युदयाच्चित्तस्वरूपेऽन्तर्हिते मुने ।
91501 मैत्र्यादयो गुणा जाता इत्युक्तं किं त्वया प्रभो ॥ २ ॥
91502

91503 इति त्वया किं किमभिप्रायमुक्तम् ॥ २ ॥
91504

91505 ब्रह्मण्यस्तं गते चित्ते कस्य मैत्र्यादयो गुणाः ।
91506 क्व वा परिस्फुरन्तीति वद मे वदतां वर ॥ ३ ॥
91507

91508 अस्तं गते बाधिते सति । कस्य किं बाधितस्य उत अधिष्ठानस्य क्व वा
91509 किंचिदाभासे उत बिम्बचिति स्फुरन्ति । नहि बाधिताया मृगतृष्णानद्या
91510 मरुभूमेर्वा शैत्यमाधुर्यपावनत्वादयो गुणाः संभवन्ति न वा
91511 तद्भासकं किंचिदस्तीति भावः ॥ ३ ॥
91512

91513 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
91514

91515 द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ।
91516 जीवन्मुक्तः सरूपः स्यादरूपो देहमुक्तिजः ॥ ४ ॥
91517

91518 सरूपः स्फटिकभित्तिगतस्वप्रतिबिम्बे
91519 पुरुषान्तरभ्रमाभासवत्प्रतिभासमानतद्रूपसहितस्तद्रहितश्च ॥ ४ ॥
91520

91521 चित्तसतेह दुःखाय चित्तनाशः सुखाय तु।
91522 चित्तसत्तं क्षयं नीत्वा चित्तं नाशमुपानयेत्॥ ५॥
91523
91524 तामसैर्वासनाजालैर्व्याप्तं यज्जन्मकारणम्।
91525 विद्यमानं मनो विद्धि तद्दुःखायैव केवलम्॥ ६॥
91526
91527 चित्तस्य सत्ता तर्हि कीदृशी तामाह - तामसैरिति। तामसैः
91528 अबाधिताज्ञानप्रभवैः॥ ६॥
91529
91530 प्राक्तनं गुणसंभारं ममेति बहु मन्यते।
91531 यत्तु चित्तमतत्त्वज्ञं दुःखितं जीव उच्यते॥ ७॥
91532
91533 प्राक्तनमनाद्यध्याससिद्धं देहेन्द्रिय विषयादेर्गुणसंभारं
91534 धर्मजातमात्मसंसर्गाध्यासान्ममेत्यभिमन्यते॥ ७॥
91535
91536 विद्यमानं मनो यावत्तावद्दुःखक्षयः कुतः।
91537 मनस्यस्तं गते जन्तोः संसारोऽस्तमुपागतः॥ ८॥
91538
91539 दुःखमूलमवष्टब्धमस्मिन्नेव विनिश्चलम्।
91540 विद्यमानं मनो विद्धि दुःखवृक्षवनाङ्कुरम्॥ ९॥
91541
91542 अस्मिन्नज्ञजन्तावेव वासनाप्ररोहजालेरवष्टब्धं दृढप्रतिष्ठितं
91543 विद्यमानं मनो दुःखतरोर्मूलं विद्धि। दुःखवृक्षवनस्य अङ्कुराः
91544 प्ररोहा यस्मात्तथाविधम्॥ ९॥
91545
91546 श्रीराम उवाच।
91547
91548 नष्टं कस्य मनो ब्रह्मन्नष्टं वा कीदृशं भवेत्।
91549 कीदृशश्चास्य नाशः स्यात्सत्ता नाशस्य कीदृशी॥ १०॥
91550
91551 नाशस्य अभावतां गतस्य सत्ता विद्यमानता व्यवहारक्षमता कीदृशी
91552 किंलक्षणा॥ १०॥
91553
91554 श्रीवसिष्ठ उवाच।
91555
91556 चेतसः कथिता सत्ता मया रघुकुलोद्वह।
91557 अस्य नाशमिदानीं त्वं शृणु प्रश्नविदां वर॥ ११॥
91558
91559 कथिता तामसैर्वासनाजालैः इत्यादिग्रन्थेन॥ ११॥
91560
91561 सुखदुःखदशा धीरं साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम्।
91562 निःश्वासा इव शैलेन्द्रं चित्तं तस्य मृतं विदुः॥ १२॥
91563
91564 यं धीरं बाह्या आभ्यन्तरा वा सुखदशाः साम्यात्
91565 समस्वभावपूर्णानन्दैकरसस्वात्मप्रतिष्ठायाः सकाशान्न प्रोद्धरन्ति न
91566 चालयन्ति तस्य चित्तं मृतं नष्टं विदुः॥ १२॥
91567
91568 अयं सोहमयं नाहमिति चिन्ता नरोत्तमम्।
91569 खर्वीकरोति यं नान्तर्नष्टं तस्य मनो विदुः॥ १३॥
91570
91571 अयं सप्तवितस्तिमितो देहः स प्रसिद्धोऽहम्। अयं तदतिरिक्तः सर्वो नाहम्। इति
91572 चिन्ता भावना यं न खर्वीकरोति। न परिच्छिनत्तीति यावत्॥ १३॥

91573

91574 आपत्कार्पण्यमुत्साहो मदो मान्द्यं महोत्सवः।
91575 यं नयन्ति न वैरूप्यं तस्य नष्टं विदुर्मनः॥ १४॥
91576
91577 वैरूप्यं मुखवैवर्ण्यम्॥ १४॥
91578
91579 एष साधो मनोनाशो नष्टं चेह मनो भवेत्।
91580 चित्तनाशदशा चैषा जीवन्मुक्तस्य विद्यते॥ १५॥
91581
91582 लक्षणोक्तिमुपसंहरति - एष इति॥ १५॥
91583
91584 मनस्तां मूढतां विद्धि यदा नश्यति सानघ।
91585 चित्तनाशाभिधानं हि तदा सत्त्वमुदेत्यलम्॥ १६॥
91586
91587 मनस्तां परमार्थताभ्रान्त्या दृश्यमननयोग्यताम्। सत्त्वं
91588 शुद्धसत्त्वभावत्वम्॥ १६॥
91589
91590 तस्य सत्त्वविलासस्य चित्तनाशस्य राघव।
91591 जीवन्मुक्तस्वभावस्य कैश्चिच्चित्ताभिधा कृता॥ १७॥
91592
91593 कैश्चित्तद्व्यवहाराभासदर्शिभिः॥ १७॥
91594
91595 मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवत्युत्तमवासनम्।
91596 भूयो जन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तमनोऽनघ॥ १८॥
91597
91598 तदेव सत्त्वं जीवन्मुक्तमनोमैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवति॥ १८॥
91599
91600 व्याप्तं वासनया यत्स्याद्भूयो जननमुक्तया।
91601 जीवन्मुक्तमनाःसत्ता राम तत्सत्त्वमुच्यते॥ १९॥
91602
91603 वासनया ब्रह्माकारवासनया। सत्त्वनाम्ना व्यवह्रियते॥ १९॥
91604
91605 संप्रत्येवानुभूतत्वात्सत्त्वाप्त्या तन्वसंयुतः।
91606 सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते॥ २०॥
91607
91608 संप्रति व्युत्थानकाले। प्रतिभासतोऽनुभूतत्वात्सरूपः साकार इव सत्त्वस्य
91609 सन्मात्रस्वभावस्याप्त्या प्राप्त्या च तन्वसंयुतो
91610 देहादिपरिच्छेदमस्पृशन्मननीयाभावान्मनोनाशश्चासावित्यर्थः। अनेन
91611 सत्ता नाशस्य कीदृशीति प्रश्नांशः समाहितः॥ २०॥
91612
91613 मैत्र्यादयोऽथ मुदिताः शशाङ्क इव दीप्तयः।
91614 जीवन्मुक्तमनोनाशे सर्वदा सर्वथा स्थिताः॥ २१॥
91615
91616 अत-एव मैत्र्यादिगुणा अपि प्रतिभासतस्तत्रोपपन्ना इत्याह - मैत्र्यादय
91617 इति। मुदिताः प्रसन्नाः॥ २१॥
91618
91619 जीवन्मुक्तमनोनाशे सत्त्वनाम्नि हिमालये।
91620 वसन्त इव मञ्जर्यः स्फुरन्ति गुणसंपदः॥ २२॥
91621
91622 हिमस्य संतोषशैत्यस्य आलये॥ २२॥
91623
91624 अरूपस्तु मनोनाशो यो मयोक्तो रघुद्वह।

91625 विदेहमुक्त एवासौ विद्यते निष्कलात्मकः ॥ २३ ॥
91626
91627 द्वितीयं मनोनाशं दर्शयति - अरूपस्त्विति ॥ २३ ॥
91628
91629 समग्राग्र्यगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीयते।
91630 विदेहमुक्ते विमले पदे परमपावने ॥ २४ ॥
91631
91632 सत्त्वं प्रातिभासिकं मनः ॥ २४ ॥
91633
91634 विदेहमुक्तविषये तस्मिन्सत्त्वक्षयात्मके।
91635 चित्तनाशे विरूपाख्ये न किंचिदपि विद्यते ॥ २५ ॥
91636
91637 न किंचिदपि दृश्यम्। यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स
91638 भूमा इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २५ ॥
91639
91640 न गुणा नागुणास्तत्र न श्रीर्नाश्रीर्न लोलता।
91641 न चोदयो नास्तमयो न हर्षामर्षसंविदः ॥ २६ ॥
91642
91643 उक्तमेव प्रपञ्चयति - न गुणा इत्यादिना ॥ २६ ॥
91644
91645 न तेजो न तमः किंचिन्न संध्या दिनरात्रयः।
91646 न दिशो न च वाकाशो नाधो नानर्थरूपता ॥ २७ ॥
91647
91648 न वासना न रचना नेहानीहे न रञ्जना।
91649 न सत्ता नापि वाऽसत्ता नच साध्यं हि तत्पदम् ॥ २८ ॥
91650
91651 सत्ता भावः। असत्ता अभावः ॥ २८ ॥
91652
91653 अतमस्तेजसा व्योम्ना वितारेन्द्वर्कवायुना।
91654 तत्समं शरदच्छेन निःसंध्येनारजस्त्विषा ॥ २९ ॥
91655
91656 रजोभिस्त्विषा सूर्यज्योतिषा च रहितेन ॥ २९ ॥
91657
91658 ये हि पारं गता बुद्धेः संसाराचरणस्य [संसाराडम्बरस्य च इति
91659 पाठः] च।
91660 तेषां तदास्पदं स्फारं पवनानामिवाम्बरम् ॥ ३० ॥
91661
91662 आस्पदं प्रतिष्ठा ॥ ३० ॥
91663
91664 संशान्तदुःखमजडात्मकमेव सुप्त-
91665 मानन्दमन्थरमपेतरजस्तमो यत्।
91666 आकाशकोशतनवोऽतनवा महान्त-
91667 स्तस्मिन्पदे गलितचित्तलवा वसन्ति ॥ ३१ ॥
91668
91669 अजडात्मकमेव सत् सुप्तमिवोन्मेषादिक्रियारहितम्। अतनवो विदेहमुक्ताः।
91670 तस्मिन्पद गलितः प्रातिभासिकचित्तलवओऽपि येषां तथाविधाः सन्तस्तस्मिन्पदे
91671 वसन्ति। अपुनरावृत्त्या स्थिरीभवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
91672
91673 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
91674 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चितोपदेशविचारयोगोपदेशो नाम
91675 नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥
91676

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
चित्तोपदेशविचारयोगोपदेशो नाम नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

एकनवतितमः सर्गः ९१

श्रीराम उवाच ।

परमाकाशकोशाद्रिरूढलोकान्तरद्रुमम् ।
तारकापुष्पशबलं देवसुरविहंगमम् ॥ १ ॥

संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं तस्य मानसम् ।
प्राणस्पदो वासना च तद्बीजे इति वर्ण्यते ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यध्यस्ते चतुर्दशभुवनाकारे जगति प्रसृताया जीवसंसरणलताया
बीजपरम्परावधि मूलोच्छेदोपायजिज्ञासया प्रष्टुकामो रामः प्रथमं
जगद्वनत्वेन वर्णयति - परमेत्यादिना । परमाकाशकोशस्य
निर्विशेषब्रह्मणोऽद्रिवदवरोधकत्वादद्रौ अव्याकृते रूढानि लोकान्तराणि
विचित्रभुवनब्रह्माण्डभेदा एव द्रुमा वृक्षा यस्मिन् । एवं
तारकापुष्पशबलमित्यादिविशेषणान्यपि वनरूपकोपपादकानि ॥ १ ॥

विद्युन्मञ्जरितोपान्तनीलनीरदपल्लवम् ।
सर्वर्तुरम्यचन्द्रार्कगणरम्यकदन्तुरम् ॥ २ ॥

विद्युद्भर्मञ्जरितेषु संजातमञ्जरीकेषु दिक्शाखाग्रेषु नीलादिवर्णा नीरदा
मेघा एव पल्लवास्ताम्रहरितादिवर्णपर्णानि यस्मिन् ।
चन्द्रार्कग्रहगणलक्षणै रम्यकैर्विकासरमणीयैः
पुष्पैर्दन्तुरमुन्नतदन्तं प्रहसदिव स्थितम् ॥ २ ॥

सप्ताब्धिवापीवलितं सरिच्छतमनोहरम् ।
चतुर्दशविधानन्तभूतजातोपजीवितम् ॥ ३ ॥

लोकभेदाच्चतुर्दशविधैः प्रत्येकमनन्तैर्भूतजातैरुपजीवितम् ॥ ३ ॥

जगत्काननमाक्रम्य स्थितायाः कृतजालकम् ।
ब्रह्मन्संसृतिमृद्वीकालताया वितताकृतेः ॥ ४ ॥

ईदृशं जगत्काननमाक्रम्य वासनाप्रतानैः सर्वतः संवेष्ट्य
कृतजालकं यथा स्यात्तथा स्थितायाः संसृतिर्जीवसंसरणं तल्लक्षणाया
मृद्वीका द्राक्स्।आ तल्लतायाः ॥ ४ ॥

जरामरणपर्वायाः सुखदुःखफलावलेः ।
आरूढमूलमालाया [प्ररूढेति पाठः] मोहसेकजलाञ्जलेः ॥ ५ ॥

जरामरणान्येव पर्वाणि काण्डग्रन्थयो यस्याः । पर्वशब्दः अकारान्तोऽपि
क्वचिदस्ति । मोहा एव सेकजलाञ्जलयो यस्याः ॥ ५ ॥

किं बीजमथ बीजस्य तस्य किं बीजमुच्यते ।
अथ तस्यापि किं बीजं बीजं तस्यापि किं भवेत् ॥ ६ ॥

बीजपरम्पराचतुष्टयप्रश्नः ॥ ६ ॥

91729 सर्वमेतत्समासेन पुनर्बोधविवृद्धये।
91730 सिद्धये ज्ञानसारस्य वद मे वदतांवर॥ ७॥
91731
91732 श्रीवसिष्ठ उवाच।
91733
91734 अन्तर्लीनघनारम्भशुभाशुभमहाङ्कुरम्।
91735 संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं विद्धि राघव॥ ८॥
91736
91737 अन्तर्लिङ्गदेहे लीनानि प्रच्छन्नानि घनारम्भाणि विचित्रानन्तकार्यारम्भकाणि
91738 शुभाशुभकर्माण्येव महान्तोऽङ्कुरा यस्मिन्॥ ८॥
91739
91740 शाखाप्रतानगहना फलपल्लवशालिनी।
91741 तेनेयं भवति स्फीता शरदीव वसुन्धरा॥ ९॥
91742
91743 इयं संसृतिव्रततिस्तेन तादृशशरीरेण स्फीता अभिवृद्धा भवति।
91744 वसुन्धरा सस्यसंपदेति शेषः॥ ९॥
91745
91746 भावाभावदशाकोशं दुःखरत्नसमुद्गकम्।
91747 बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगम्॥ १०॥
91748
91749 तस्य किं बीजमुच्यते इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह - भावेति। भावो
91750 विभवोपचयः। अभावस्तदपक्षयः। आशायाः वशं सदनुगं
91751 भृत्यभूतम्॥ १०॥
91752
91753 चित्तादिदमुदेत्युच्चैः सदसच्चाङ्गजालकम्।
91754 तथा चैतत्स्वयं स्वप्नसंभ्रमेष्वनुभूयते॥ ११॥
91755
91756 सद्वर्तमानमसदतीतानागतं च अङ्गजालकं शरीरजातम्।
91757 चित्ताच्छरीरोद्भवे स्वाप्नानुभवं प्रमाणयति - तथा चैतदिति॥ ११॥
91758
91759 यथा गन्धर्वसंकल्पात्पुरमेवं हि चेतसः।
91760 सवातायनमाकारभासुरं जायते वपुः॥ १२॥
91761
91762 यथा गन्धर्वाणां मुमूर्षोरुत्पादितप्रदर्शनसंकल्पाच्चेतसः
91763 सकाशादेव पुरं जायते तद्वद्वपुः शरीरमित्यर्थः॥ १२॥
91764
91765 यदिदं किंचिदाभोगि जागतं दृश्यतां गतम्।
91766 रूपं तच्चेतसः स्फारं घटादित्वं मृदो यथा॥ १३॥
91767
91768 किंच नात्रासंभावना युक्ता सर्वस्य जगतो
91769 हैरण्यगर्भमनोविकारमात्रत्वस्य सर्वश्रुतिपुराणप्रसिद्धत्वादित्याह -
91770 यदिदमिति॥ १३॥
91771
91772 द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः।
91773 एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं दृढभावना॥ १४॥
91774
91775 अथ तस्यापि किं बीजमिति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह - द्वे इति। दृढा
91776 भावना वासना॥ १४॥
91777
91778 यदा प्रस्पन्दते प्राणो नाडीसंस्पर्शोद्यतः।
91779 तदा संवेदनमयं चित्तमाशु प्रजायते॥ १५॥
91780

91781 आद्यमुपपादयति - यदेति | संवेदनमयं चिद्विकारप्रायम् || १५ ||
91782
91783 यदा न स्पन्दते प्राणः शिरासरणिकोटरे |
91784 असंवित्तिवशात्तेन चित्तमन्तर्न जायते || १६ ||
91785
91786 शिरासरणयो द्वासप्ततिसहस्रनाडीमार्गास्तेषां कोटरे छिद्रे |
91787 असंवित्तिर्बाह्यसंवेदनसंस्कारानुद्बोधस्तद्वशात् || १६ ||
91788
91789 प्राणस्पन्दनमेवेदं चित्तद्वारेण दृश्यते |
91790 जगन्नामागतं व्योम्नि नीलत्वादिवदीदृशम् || १७ ||
91791
91792 हैरण्यगर्भचितो जगदाकारभावोऽपि समष्टिप्राणस्पन्दनप्रयुक्त एवेति
91793 स्वचित्तस्पन्ददृष्टान्तेन लक्ष्यत इत्याह - प्राणेति | दृश्यते लक्ष्यते || १७ ||
91794
91795 प्राणस्पन्दनसुप्ता च तच्छान्तिः शान्तिरुच्यते |
91796 प्राणसंस्पन्दनासंविद्याति वीटेव चोदिता || १८ ||
91797
91798 एवं समष्टिप्राणस्पन्दनविषये सुप्ता उपरता तस्याश्चितः शान्तिर्निष्क्रियतैव
91799 शान्तिर्जगत्प्रलयो मोक्षो वा उच्यत इत्यर्थः | वीटा कन्दुकः | चोदिता कराभिहता
91800 || १८ ||
91801
91802 संव्स्फुरति देहेषु प्राणस्पन्दप्रबोधिता |
91803 चक्रावर्तैरङ्गणेषु वीटेव करताडिता || १९ ||
91804
91805 सती सर्वगता संवित्प्राणस्पन्देन बोध्यते |
91806 सूक्ष्मात्सूक्ष्मतराकारा गन्धलेखेव वायुना || २० ||
91807
91808 संवित्संरोधने श्रेयः परमं विद्धि राघव |
91809 कारणाक्रमणं यत्र क्षोभस्तत्र न विद्यते || २१ ||
91810
91811 संविदः संरोधनमविक्षिप्तता | श्रेयो मोक्षः क्षोभकारऽनस्य
91812 प्राणस्पन्दस्य आक्रमणं प्राणायामाभ्यासेन नाशः || २१ ||
91813
91814 संवित्समुदितैवाशु याति संवेद्यमादरात् |
91815 संवेदनादनन्तानि ततो दुःखानि चेतसः || २२ ||
91816
91817 किमर्थ संरोधः संविदश्चित्ताकारेण समुद्भवे को दोषस्तत्राह -
91818 संविदिति | संवेद्यं बाह्यविषयं प्रति आदराद्रागाद्याति | ततश्च
91819 तदुपभोगसंवेदनादनन्तानि दुःखानीत्यर्थः || २२ ||
91820
91821 संसुप्तान्तरबोधाय संवित्संतिष्ठते यदा |
91822 लब्धं भवति लब्धव्यं तदा तदमलं पदम् || २३ ||
91823
91824 यदा तु बाह्यविषये संसुप्तप्राया सती आन्तरस्यात्मनो बोधाय संतिष्ठते
91825 उद्युक्ता भवति तदेत्यर्थः || २३ ||
91826
91827 तस्मात्प्राणपरिस्पन्दैर्वासनाचोदनैस्तथा |
91828 नो चेत्संविदमुच्छूनां करोषि तदजो भवान् || २४ ||
91829
91830 प्राप्तपरिस्पन्दैर्वासनानां चोदनै रागातिशयेनोद्भावनैश्च
91831 संविदमुच्छूनां मूढा यथा कुर्वन्ति तथा न करोषि चेत् | अथवा परिरत्र
91832 वर्जने | प्राणानां परिस्पन्दैः स्पन्दवर्जनैर्वासनानां

91833 चोदनैरपनोदनैश्च संविदं
91834 नोच्छूनामुच्छूनताप्रयुक्तमनस्त्वापत्तिशून्यां करोषि चेत्तर्हि भवानजो
91835 जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यो मुक्त एवासीत्यर्थः ॥ २४ ॥
91836
91837 संविदुच्छूनतां चित्तं विद्धि तेनेदमाततम् ।
91838 अनर्थजालमालूनविशीर्णजनजीवकम् ॥ २५ ॥
91839
91840 आलूनाः खण्डिता विशीर्णा झर्झरिताश्च जनजीवका येन ॥ २५ ॥
91841
91842 योगिनश्चित्तशान्त्यर्थं कुर्वन्ति प्राणरोधनम् ।
91843 प्राणायामैस्तथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः ॥ २६ ॥
91844
91845 योगशास्त्रोक्तैः
91846 सद्गुरुसंप्रदायादिसिद्धयुक्तिकल्पितैस्तदुपायाभ्यासप्रयोगैः ॥ २६ ॥
91847
91848 चित्तोपशान्तिफलदं परमं साम्यकारणम् ।
91849 सुभगं संविदः स्वास्थ्यं प्राणसंरोधनं विदुः ॥ २७ ॥
91850
91851 प्राणसंरोधनमेव फलामेदरूपेण प्रशंसति - चित्तेति ॥ २७ ॥
91852
91853 ज्ञानवद्भिः प्रकटितामनुभूतां च राघव ।
91854 चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजीवितां शृणु ॥ २८ ॥
91855
91856 चित्तस्य बीजान्तरं वर्णयितुं प्रतिजानीते - ज्ञानवद्भिरिति । प्रकटितां
91857 सम्यगुपदिष्टां स्वयं चानुभूताम् । वासनाभिराजीवितामुज्जीविताम् ॥ २८ ॥
91858
91859 दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।
91860 यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥ २९ ॥
91861
91862 तत्रादौ वासनास्वरूपमाह - दृढेति । प्राक्तन्या दृढभावनया
91863 देहादिपदार्थानामहंममेत्यादिरूपसंस्कारात्मना यदादानं
91864 तच्चेत्त्यक्तपूर्वापरविचारणं भवति तदा सा वासयति देहादिभावेनात्मानं
91865 भावयतीति व्युत्पत्त्या वासना प्रकीर्तितेत्यर्थः । तथाच पूर्वापरविचारवतां
91866 जीवन्मुक्तानां देहादिसंस्कारो न वासनाविरोधिविचारास्कन्दितत्वेन् तेषां
91867 देहादिभावेन वासयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २९ ॥
91868
91869 भावितस्तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः ।
91870 भवत्याशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ॥ ३० ॥
91871
91872 अज्ञात्मनस्तु विरोधाभावात्तीव्रसंवेगभावनादार्ढ्येन [वेग इति पदं
91873 क्वचिन्न पठ्यते] देहादिभावे वासयितुं शक्नोत्येवेत्याशयेनाह -
91874 भावित इति ॥ ३० ॥
91875
91876 तादृग्रूपः स पुरुषो वासनाविवशीकृतः ।
91877 यत्पश्यति तदेतत्तत्सद्वस्त्विति विमुह्यति ॥ ३१ ॥
91878
91879 सा देहादावात्मतामिव बाह्यार्थे सत्तामपि दर्शयतीत्याह - तादृगिति ।
91880 वसतीति वस्तु । तदात्मसत्तया वासयतीति वासनेति व्युत्पत्तेस्तत्रापि संभवादिति
91881 भावः ॥ ३१ ॥
91882
91883 वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत् ।
91884 भ्रान्तं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं मदवशादिव ॥ ३२ ॥

तत् वासनोपस्थापितं जगद्रूपं सर्वम् ॥ ३२ ॥

असम्यग्ज्ञानवानेव भवत्याधिपरिप्लुतः ।
अन्तस्थया वासनया विषेणेव वशीकृतः ॥ ३३ ॥

त्यक्तपूर्वापरविचारणमित्यस्य व्यावर्त्यमाह - असम्यगित्यादिना ॥ ३३ ॥

असम्यग्दर्शनं यस्मादनात्मन्यात्मभावनम् ।
यदवस्तुनि वस्तुत्वं तच्चित्तं विद्धि राघव ॥ ३४ ॥

सैव चितश्चित्तभावेन [चितः इति मुद्रितपुस्तके न लभ्यते]
वासनाप्रयुक्ता उत्पत्तिरित्याशयेनाह - असम्यगिति ॥ ३४ ॥

दृढाभ्यासपदार्थैकवासनादतिचञ्चलम् ।
चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ ३५ ॥

यदा न वास्यते किंचिद्धेयोपादेयरूपि यत् ।
स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥ ३६ ॥

अत-एव वासनानाशाच्चितः स्वास्थ्यलक्षणा मुक्तिरित्याह - यदेति । न
वास्यते न सत्तां प्राप्यते ॥ ३६ ॥

अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः ।
अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा ॥ ३७ ॥

यदा किंचिन्न संवित्तौ स्फुरत्यभ्रमिवाम्बरे ।
तदा पद्म इवाकाशे चित्तमन्तर्न जायते ॥ ३८ ॥

आकाशे पद्ममिव अन्तः चिति चित्तं न जायते ॥ ३८ ॥

यदा न भाव्यते भावः क्वचिज्जगति वस्तुनि ।
तदा हृदम्बरे शून्ये कथं चित्तं प्रजायते ॥ ३९ ॥

एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव ।
यद्भावनं वस्तुनोऽन्तर्वस्तुत्वेन रसेन च ॥ ४० ॥

रसेन रागेण ॥ ४० ॥

न किंचित्कल्पनायोग्यं दृश्यं भावयतस्ततः ।
आकाशकोशस्वच्छस्य कुतश्चित्तोदयो भवेत् ॥ ४१ ॥

कल्पनाया युक्तिभिः समर्थनाया अयोग्यम् ॥ ४१ ॥

यदभावनमास्थाय यदभावस्य भावनम् ।
यद्यथावस्तुदर्शित्वं तदचित्तत्वमुच्यते ॥ ४२ ॥

इदानीमचित्ततां लक्षयति - यदिति । अभावनं बाह्यार्थास्मरणं
निरोधयोगमस्थाय सर्वदृश्यमार्जनलक्षणस्य अभावस्य यत्संपादकं
परमार्थात्मदर्शनाविर्भूतस्वरूपं तदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

सर्वमन्तः परित्यज्य शीतलाशयवर्ति यत् ।

91937 वृत्तिस्थमपि तच्चित्तमसद्रूपमुदाहृतम् ॥ ४३ ॥
91938
91939 तर्हि जीवन्मुक्तानां सवृत्तिके चित्ते सति कथमचित्तत्वं तत्राह - सर्वमिति ।
91940 नहि दग्धपटाभासेन सपटत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ ४३ ॥
91941
91942 वासनाया रसाध्यानाद्रागो यस्य न विद्यते ।
91943 तस्य चित्तमचित्तत्वं गतं सत्त्वं तदुच्यते ॥ ४४ ॥
91944
91945 विषयरसानामाध्यानप्रयुक्तो रागो रञ्जना । पटभस्मेव
91946 परिशिष्टमधिष्ठानं सत्त्वं तदुच्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥
91947
91948 घना न वासना यस्य पुनर्जननकारिणी ।
91949 जीवन्मुक्तः स सत्त्वस्थश्चक्रभ्रमवदास्थितः ॥ ४५ ॥
91950
91951 तर्हि जीवन्मुक्तः कथं व्यवहारमास्थित इति
91952 चेत्कृतकार्यकुलालचक्रभ्रमवदित्याह - घनेति ॥ ४५ ॥
91953
91954 भृष्टबीजोपमा येषां पुनर्जननवर्जिता ।
91955 वासनारसनिर्हीना जीवन्मुक्ता हि ते स्थिताः ॥ ४६ ॥
91956
91957 सत्त्वरूपपरिप्राप्तचित्तास्ते ज्ञानपारगाः ।
91958 अचित्ता इति कथ्यन्ते देहान्ते व्योमरूपिणः ॥ ४७ ॥
91959
91960 देहान्ते प्रारब्धक्षये । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये इति
91961 श्रुतेरिति भावः ॥ ४७ ॥
91962
91963 द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पन्दनवासने ।
91964 एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥ ४८ ॥
91965
91966 ननु वासनाबीजनाशेपि बीजान्तराच्चित्तोदयः किं न स्यात्तत्राह - द्वे इति ॥ ४८ ॥
91967
91968 मिथः कारणमेते हि बीजे जन्मनि चेतसः ।
91969 जलाङ्गीकरणे राम जलाशयघटाविव ॥ ४९ ॥
91970
91971 चेतसो जन्मनि एते मिथो मिलिते कारणं नैकैकमित्यर्थः । यथा घटाकाशेन
91972 जलाङ्गीकरणे जलाशयो घटश्च मिलितौ कारणं नैकैकं तद्वत् ॥ ४९ ॥
91973
91974 घना न वासना यस्य पुनर्जननकारिणी ।
91975 बीजाङ्कुरवदेते हि संस्थिते तिलतैलवत् ॥ ५० ॥
91976
91977 घना वासना एकैव आयस्य बलात्कृत्य पुनर्जननकारिणी नेत्यर्थः । बीजं
91978 तस्यापि किं भवेदिति चतुर्थप्रश्नस्याप्युत्तरमनवस्थां परिहरन्नाह -
91979 बीजाङ्कुरवदिति । एते प्राणस्पन्दनवासने तिलेषु तैलवत्परस्परान्त स्थे तथा
91980 बीजाङ्कुरन्यायेन कालाकाङ्क्षिक्रमे परस्परस्य कारणे इति परेणान्वयः ॥ ५०
91981 । ।
91982
91983 अविनाभाविनी नित्यं कालाकाङ्क्षिक्रमे तथा ।
91984 सर्वमुत्पादयत्येतच्चित्तकः संविदात्मकः ॥ ५१ ॥
91985
91986 एवं चित्तस्यापि तदुभय प्रति इन्द्रियसुखदुःखादिकं च प्रति कारणनास्तीत्याह
91987 - सर्वमिति ॥ ५१ ॥
91988

91989 यथाप्राणेन्द्रियानन्दमानन्दपवनावुभौ ।
91990 चित्तस्योत्पादिके सार्धं यदैते वासने तदा ॥ ५२ ॥
91991
91992 यथाक्रमं प्रथमं प्राणं तत इन्द्रियाणि ततस्तत्प्रयुक्तमानन्दमिति
91993 सर्वमित्यर्थः । एवं पूर्वोपभुक्तस्य विषयानन्दस्य तात्कालिकजीवनलक्षणस्य
91994 पवनस्पन्दस्य च वासनात्मनापि चित्तोत्पादकत्वमस्तीत्याह -
91995 आनन्दपवनाविति । यदा आनन्दपवनावुभौ वासने संपन्ने तदा सार्धं
91996 मिलित्वा चित्तस्योत्पादिके इत्यन्वयः ॥ ५२ ॥
91997
91998 आमोदपुष्पवत्तैलतिलवच्च व्यवस्थिते ।
91999 वासनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना ॥ ५३ ॥
92000
92001 अतः परस्पराश्रयत्वं परस्परहेतुत्वं चानयोरुपपन्नमिति
92002 नानवस्थादोषप्रसक्तिरित्याशयेनोक्तमेव पुनराह - आमोदेत्यादि ॥ ५३ ॥
92003
92004 जायते चित्तबीजस्य तेन बीजाङ्कुरक्रमः ।
92005 वाअनोत्प्लवमानत्वात्संवित्प्रक्षोभकर्मणा ॥ ५४ ॥
92006
92007 बीजाङ्कुरक्रमो जायते । उपपन्न इति यावत् । उभयोश्चित्तोत्पादकत्वप्रकारं
92008 दर्शयति - वासनेति ॥ ५४ ॥
92009
92010 प्राणस्पन्दं बोधयति तेन चित्तं प्रजायते ।
92011 प्राणः स्पन्दनधर्मित्वात्स्पन्दते स्पृष्टहृद्गुणः ॥ ५५ ॥
92012
92013 स्पृष्टा नुन्ना हृद्गुणा रागादिवासना येन ॥ ५५ ॥
92014
92015 संविदं बोधयंस्तेन चित्तबालः प्रजायते ।
92016 एवं हि वासनाप्राणस्पन्दौ द्वौ तस्य कारणम् ॥ ५६ ॥
92017
92018 तयोरेकक्षये नाशो द्वयोश्चित्तस्य राघव ।
92019 सुखदुःखमनःस्पन्दं शारीरकबृहत्फलम् ॥ ५७ ॥
92020
92021 अत-एव एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे इति प्रागुक्तमुपपन्नमित्याह - तयोरिति ।
92022 द्वयोस्तत्कार्यचित्तस्य च नाश इत्यर्थः । चित्तमेव वृक्षत्वेन वर्णयंस्तस्य
92023 वासनाक्षयादुन्मूलनमाह - सुखेत्यादिना । सुखदुःखाकुलं मननं
92024 मनस्तदेव स्पन्दो यस्य । शरीरमेव शारीरकम् ॥ ५७ ॥
92025
92026 कार्यपल्लविताकारं कृतिव्रततिवेष्टितम् ।
92027 तृष्णाकृष्णाहिवलितं रागरोगब्कालयम् ॥ ५८ ॥
92028
92029 अज्ञानमूलं सुदृढं लीनेन्द्रियविहंगमम् ।
92030 वासना क्षयमानीता चित्तवृक्षं क्षणेन हि ॥ ५९ ॥
92031
92032 क्षयमानीता वासना ईदृशं चित्तवृक्षं क्षणेन प्रपातयतीति
92033 परेणान्वयः ॥ ५९ ॥
92034
92035 प्रपातयति वातौघः कालपक्कफलं यथा ।
92036 पाण्डुरीकृतसर्वाशं स्थगिताखिलदर्शनम् ॥ ६० ॥
92037
92038 तदेव चित्तं वात्यारजःपुञ्जत्वेन रूपयंस्तस्य पवननिरोधादिव
92039 प्राणस्पन्दनिरोधात्प्रविलयं दर्शयति - पाण्डुरीकृतेत्यादिना ।
92040 पाण्डुरीकृतेत्यादिविशेषणानि श्लेषादिना उभयत्र योज्यानि । आशा दिशः

92041 उपचारा तृष्णावन्तश्च। स्थगितमाच्छादितमखिलदर्शनं पूर्णचिद्रूपं
92042 सर्वजननेत्रं च येन ॥ ६० ॥
92043
92044 विलोलजलदाकारमज्ञानावकरोत्थितम्।
92045 तृष्णातृणलवव्याप्तं स्तम्भाकृति शरीरकम् ॥ ६१ ॥
92046
92047 अवकर उत्करः। स्तम्भप्रायं शरीरकं प्रसिद्धं वात्यासंस्थानं च यस्य
92048 ॥ ६१ ॥
92049
92050 स्फुरत्तनु तनुक्षुब्दं सुखमुत्प्लवनं प्रति।
92051 अन्तःस्थितमहालोकमपश्यत्प्रविलीयते ॥ ६२ ॥
92052
92053 स्फुरद्भिस्तनुतनुभिरल्पाल्पैर्वृत्तिभेदैर्वात्यापोतैश्च क्षुब्धम्। सर्वदिक्षु
92054 उत्प्लवनं प्रति सुखं अनायासदक्षम्। अन्तः स्थितं महालोकं ब्रह्म
92055 सौरालोकं च अपश्यत् द्रष्टुमक्षमम्। ईदृशं चित्तवात्यारजः
92056 पवनस्पन्दरोधात् क्षणात्प्रविलीयत इत्यन्वयः ॥ ६२ ॥
92057
92058 पवनस्पन्दरोधाच्च राम चित्तरजः क्षणात्।
92059 वासनाप्राणपवनस्पन्दयोरनयोर्द्वयोः ॥ ६३ ॥
92060
92061 बीजान्तरमप्याह - वासनेति ॥ ६३ ॥
92062
92063 संवेद्यं बीजमित्युक्तं स्फुरतस्तौ यतस्ततः।
92064 हृदि संवेद्यमाप्यैव प्राणस्पन्दोऽथ वासना ॥ ६४ ॥
92065
92066 संवेद्यं प्रियाप्रियं शब्दादि। आप्य स्मृत्वा ॥ ६४ ॥
92067
92068 उदेति तस्मात्संवेद्यं कथितं बीजमेतयोः।
92069 संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पन्दनवासने ॥ ६५ ॥
92070
92071 समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः।
92072 संविदं विद्धि संवेद्यं बीजं धीरतया विना ॥ ६६ ॥
92073
92074 संविदभेदभावनमेव संवेद्यपरित्याग इत्याह - संविदमिति।
92075 तदेवोपपादयति - बीजमित्यादिना। संविदेव स्वीयां धीरतां परित्यज्य
92076 संवेद्यमिव संपन्नं सत् चित्तबीजम् ॥ ६६ ॥
92077
92078 न संभवति संवेद्यं तैलहीनस्तिलो यथा।
92079 न बहिर्नान्तरे किंचित्संवेद्यं विद्यते पृथक् ॥ ६७ ॥
92080
92081 नहि संविदं विना संवेद्यं संभवति। प्रसिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥
92082
92083 संवित्स्फुरन्ती संकल्पात्संवेद्यं पश्यति स्वतः।
92084 स्वप्ने यथात्ममरणं तथा देशान्तरस्थितिः ॥ ६८ ॥
92085
92086 चार्थे तथाशब्दः। यथा स्वप्ने आत्मनो मरणं देशान्तरस्थितिश्च
92087 स्वचमत्कारयोगेनैव। जाग्रत्संवेद्यमपि संविदस्तथेत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ६८ ॥
92088
92089 स्वचमत्कारयोगेन संवेद्यं संविदस्तथा।
92090 स्ववेदनं स्वसंकल्पात्संविदो यत्र वर्तते ॥ ६९ ॥
92091
92092 यत्र यस्यां विवेकदशायां स्वतत्त्ववेदनं वर्तते तत् स्वसंवेदनमपि

92093 स्वसंकल्पादिजन्यं तथा स्वप्नवदेव | नह्यद्वये स्वसंवेदनं
92094 विवेकविचारादयो वा परमार्थतः संभवन्तीति || ६९ ||
92095
92096 जगज्जालमतो भाति तदिदं रघुनन्दन |
92097 यथा बालस्य वेतालः स्वसंकल्पोद्भवाद्भवेत् [ससङ्कल्पोद्भवात् इति
92098 पाठः] || ७० ||
92099
92100 स्वसंकल्पोद्भवाद्भ्रमात् || ७० ||
92101
92102 पुरुषत्वं यथा स्थाणोः संवेद्यं संविदस्तथा |
92103 यथा चन्द्रार्करश्मीनां दण्डता रेणुता तथा || ७१ ||
92104
92105 चन्द्रार्करश्मीनां वातायनप्रविष्टानां दण्डाकारता तदन्तरे
92106 भ्रमत्त्रसरेण्वाकारता च भवेत्तथा || ७१ ||
92107
92108 यथा नौस्थाचलस्पन्दः संवेद्यं संविदस्तथा |
92109 एतन्मिथ्या हि दुर्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानाद्विलीयते || ७२ ||
92110
92111 दुर्ज्ञानं भ्रान्तिज्ञानम् | विलीयते बाध्यते || ७२ ||
92112
92113 रज्ज्वामिव भुजङ्गत्वं द्वीन्दुत्वं स्वीक्षितादिव |
92114 शुद्धैव संवित्त्रिजगत्संवेद्यं नान्यदस्त्यलम् || ७३ ||
92115
92116 स्वीक्षितान्निर्दोषदर्शनादिव | सम्यग्ज्ञानं तर्हि कीदृशं तदाह -
92117 शुद्धैवेति || ७३ ||
92118
92119 इत्यन्तर्निश्चयो रूढः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः |
92120 पूर्वं दृष्टमदृष्टं वा यदस्याः प्रतिभासते || ७४ ||
92121
92122 तेन संमार्जनीयं यत्तद्दर्शयति - पूर्वमिति || ७४ ||
92123
92124 संविदस्तत्प्रयत्नेन मार्जनीयं विजानता |
92125 तदमार्जनमात्रं हि महासंसारसंगतम् || ७५ ||
92126
92127 महता संसारेण संगतं संबन्ध आत्मनः || ७५ ||
92128
92129 तत्प्रमार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यनुभूयते |
92130 संवेदनमनन्ताय दुःखाय जननात्मने || ७६ ||
92131
92132 संवेदनं वेद्यदर्शनम् | जननात्मने जन्मादिरूपाय दुःखाय || ७६ ||
92133
92134 असंवित्तिरजाड्यस्था सुखायाजननात्मने |
92135 अजडो गलितानन्दस्त्यक्तसंवेदनो भव |
92136 असंवेद्यप्रबुद्धात्मा यस्तु स त्वं रघूद्वह || ७७ ||
92137
92138 असंवित्तिर्वेद्यादर्शनं अजाड्ये चिदेकरसस्वभावे प्रतिष्ठिता अजननात्मने
92139 नित्यात्मस्वरूपाय यतो भवति अतस्त्वमपि त्यक्तसंवेदनः सन् अजडः गलित
92140 एकरसीभूतः पूर्णानन्दो भवेत्यर्थः | यः असंवेद्योऽपि स्वतः प्रबुद्ध
92141 आत्मा स एव त्वं भवसि नान्यः || ७७ ||
92142
92143 श्रीराम उवाच |
92144

92145 अजडश्चाप्यसंवित्तिः कीदृशो भवति प्रभो |
92146 असंवित्तौ च जाड्यं तत्कथं वा विनिवर्तते || ७८ ||
92147
92148 जाड्यत्यागे संवेदनपरिशेषः संवेदनत्यागे जाड्यपरिशेषो वा
92149 अवश्यंभावीत्यजडः असंवित्तिश्चेति विरुद्धस्वभाव एकः कथं भवतीति
92150 प्रश्नः | विरोधमेव स्फुटीकृत्य दर्शयति - असंवित्ताविति || ७८ ||
92151
92152 श्रीवसिष्ठ उवाच |
92153
92154 यः सर्वत्रानवस्थास्थो विश्रान्तास्थो न कुत्रचित् |
92155 जीवो न विन्दते किंचिदसंविदजडो हि सः || ७९ ||
92156
92157 सं सत्यतया बाह्यार्थवेदनं संविदिति
92158 व्युत्पत्तेर्बाधिताअर्थाभासैर्व्यवहाराभासं दर्शयन्नपि जीवन्मुक्तजीवः
92159 सर्वत्र वर्तमानविषये अनवस्थितास्थः कुत्रचित् अतीतानागतविषये च
92160 वासनाक्षयान्न विश्रान्तास्थ इति न किंचिद्वेद्यं विन्दत इति तदंशे
92161 काष्ठलोष्टवदसंविदित्युच्यते | स्वतस्तु
92162 स्वप्रकाशचिदेकरसपूर्णत्वादजडश्चेत्यर्थः || ७९ ||
92163
92164 संविद्वस्तुदृशालम्बः स यस्येह न विद्यते |
92165 सोऽसंविदजडः प्रोक्तः कुर्वन्कार्यशतान्यपि || ८० ||
92166
92167 संविच्छब्दस्य उक्तां व्युत्पत्तिं दर्शयन्नुक्तमेव समर्थयति - संविदिति
92168 | वस्तुदृशा सत्यत्वबुद्ध्या चितो बाह्यार्थालम्बनमेव संविदित्युच्यत
92169 इत्यर्थः | एतेन सर्वत्रानवस्थास्थ इति पदस्य तात्पर्यमुद्घाटितम् || ८० ||
92170
92171 संवेद्येन हृदाकाशो मनागपि न लिप्यते |
92172 यस्यासावजडा संविज्जीवन्मुक्तश्च कथ्यते || ८१ ||
92173
92174 विश्रान्तास्थो न कुत्रचिदित्यस्याप्यतीतविषये तात्पर्यमुद्घाटयंस्तदेवाह ##-
92175
92176 यदा न भाव्यते किंचिन्निर्वासनतयात्मनि |
92177 बालमूकादिविज्ञानमिव च स्थीयते स्थिरम् || ८२ ||
92178
92179 अनागतविषयेऽपि तस्य तमुद्घाटयति - यदेति द्वाभ्याम् || ८२ ||
92180
92181 तदा जाड्यविनिर्मुक्तमच्छवेदनमाततम् |
92182 आश्रितं भवति प्राज्ञो यस्माद्भूयो न लिप्यते || ८३ ||
92183
92184 समस्तवासनात्यागी निर्विकल्पसमाधितः |
92185 नीलत्वमिव खात्स्फार आनन्दः संप्रवर्तते || ८४ ||
92186
92187 शङ्कां समाधाय प्रकृतं समर्थयन्नाह - समस्तेति || ८४ ||
92188
92189 योगिनस्तत्र तिष्ठन्ति संवेदनमसंविदः |
92190 तन्मयत्वादनाद्यन्तं तदप्यन्तर्विलीयते || ८५ ||
92191
92192 नन्वन्याकारसंवेदनाभावेपि ब्रह्माकारवृत्तिरूपं संवेदनं
92193 समाधावपि दुर्वारमिति कथमसंवित्त्वं तत्राह - तन्मयत्वादिति |
92194 अनाद्यन्तमपरिच्छिन्नब्रह्माकारं तत्संवेदनमपि स्वेद्धेन ब्रह्मज्योतिषा
92195 बाध्यमानं तदन्तरेव विलीयत इत्यर्थः || ८५ ||
92196

92197 गच्छंस्तिष्ठन्स्पृशञ्जिघ्रन्नपि तेन स उच्यते।
92198 अजडो गलितानन्दस्त्यक्तसंवेदनः सुखी॥ ८६॥
92199
92200 एतां दृष्टिमवष्टभ्य कष्टया यत्नचेष्टया।
92201 तर दुःखाम्बुधेः पारमपारगुणसागर॥ ८७॥
92202
92203 कष्टया प्राणायामादिश्रमसाध्यया॥ ८७॥
92204
92205 यथा बीजाद्बृहद्वृक्षो व्योम व्याप्नोति कालतः।
92206 तथैवेदं स्वसंकल्पात्संवेद्यमसदुत्थितम्॥ ८८॥
92207
92208 चिदात्मा स्वात्मनः स्वयमेव मिथ्याभूतं बन्धं मोक्षं कल्पयतीत्याह
92209 - यथेत्यादिना॥ ८८॥
92210
92211 यदा संकल्प्य संकल्प्य संवित्स्वं विन्दते वपुः।
92212 तदास्य जन्मजालस्य सैव गच्छति बीजताम्॥ ८९॥
92213
92214 कदा कथमुत्थितं तदाह - यदेति। संकल्प्य संकल्प्य पुनःपुनः
92215 संकल्पं कृत्वा स्वं सांकल्पिकं वपुः स्वरूपं यदा विन्दते तदा॥ ८९॥
92216
92217 जनयित्वात्मनात्मानं मोहयित्वा पुनःपुनः।
92218 स्वयं मोक्षं नयत्यन्तः संवित्स्वं विद्धि राघव॥ ९०॥
92219
92220 अन्तः हृदिस्थं आत्मतत्त्वं वेत्तीति वित् पश्यत्सत् स्वयं कं मोक्षं नयति।
92221 हीति विद्वदनुभवप्रसिद्धौ॥ ९०॥
92222
92223 यदेव भावयत्येषा तदेव भवति क्षणात्।
92224 न भवद्भूमिकामुक्ता समायाति चिराद्वपुः॥ ९१॥
92225
92226 तर्हि इदानीमेव सर्वेषां संवित् स्वात्मभावनया स्वस्वरूपं स्वैरं कुतो
92227 नायाति तत्राह - नेति। भवन्तीति भवन्तो रागादयस्तद्भूमिकाभ्यः अमुक्ता
92228 सती चिरादपि स्वं वपुर्नायाति॥ ९१॥
92229
92230 देवो नासौ सुरो रक्षो यक्षः किं किन्नरो जनः।
92231 आत्मैवाद्यविलासिन्या जगन्नाट्यं प्रनृत्यति॥ ९२॥
92232
92233 अत-एवास्य देवगन्धर्वादयः कल्पितवेषा न वास्तवा इत्याह - देव इति।
92234 आद्यया आदिसिद्धया विलासिन्या स्वमायया॥ ९२॥
92235
92236 बद्ध्वात्मानं रुदित्वा च कोशकारकृमिर्यथा।
92237 चिरात्केवलतामेति स्वयं संवित्स्वभावतः॥ ९३॥
92238
92239 यथा मायावी नटः आत्मानं बध्नन्निव मोचयन्निव दर्शयति तद्वदित्याह
92240 - बद्ध्वेति॥ ९३॥
92241
92242 जगज्जलधिजालानां संविज्जलमलं गता।
92243 एषैवापूर्वदिक्चक्रं स्फुरत्यद्र्यादितां गता॥ ९४॥
92244
92245 अलं पर्याप्तिं गता संविदेव जगज्जलधिजालानां जलम्। अपूर्वं दिक्चक्रं
92246 दिङ्गाण्डलमप्येषैव। अद्र्यादितां पर्वतादिभावमेषैव गता॥ ९४॥
92247
92248 द्यौः क्ष्मा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः।

92249 इत्यस्या वीचयः प्रोक्ताः संवित्सलिलसंततेः ॥ ९५ ॥
92250
92251 संविन्मात्रं जगत्सर्वं द्वितीया नास्ति कल्पना।
92252 इत्येव सम्यग्ज्ञानेन संविद्गच्छति नान्यताम् ॥ ९६ ॥
92253
92254 नान्यतामनन्यतामद्वयतामित्यर्थः ॥ ९६ ॥
92255
92256 यदा न विन्दते किंचित्स्पन्दते न न वेपते।
92257 स्वात्मन्येव स्थितिं याति संविन्नो लिप्यते तदा ॥ ९७ ॥
92258
92259 कदास्याः सम्यग्ज्ञानं भवति तत्राह - यदेति। किंचिच्चलनं स्पन्दः
92260 सम्यक्कम्पनं वेपनमिति भेदः ॥ ९७ ॥
92261
92262 अथास्याः संविदो राम सन्मात्रं बीजमुच्यते।
92263 संविन्मात्रादुदेत्येषा प्राकाश्यमिव तेजसः ॥ ९८ ॥
92264
92265 एवं परिशोध्य परिशेषिता संविदन्तःकरणप्रतिबिम्बसंविदेवेति
92266 श्रोतृणां भ्रान्तिं वारयन्नग्निविस्फुलिङ्गन्यायेन तद्बीजभूतां
92267 सन्मात्ररूपां ब्रह्मसंविदं दर्शयति - अथेति। एषा प्रतिबिम्बसंवित्
92268 बिम्बभूतात्संविन्मात्ररूपाद्ब्रह्मणः सकाशादुदेति। यथा सूर्यादितेजसः
92269 सकाशात्प्रकाश एव प्राकाश्यं प्रभा उदेति तद्वत् ॥ ९८ ॥
92270
92271 द्वे रूपे तत्र सत्ताया एकं नानाकृति स्थितम्।
92272 द्वितीयमेकरूपं तु विभागोऽयं तयोः शृणु ॥ ९९ ॥
92273
92274 सन्मात्रमित्युक्ते अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणं घटपटादिनिष्ठं
92275 व्यावहारिकसत्त्वमेव तद्बीजं दर्शितमिति भ्रान्तिर्मा भूदिति तद्विलक्षणं
92276 दर्शयितुं सत्ताद्वैविध्यमाह - द्वे रूपे इत्यादिना ॥ ९९ ॥
92277
92278 घटता पटता चैव त्वत्ता मत्तेति कथ्यते।
92279 सत्तारूपविभागेन यत्तन्नानाकृति स्थितम् ॥ १०० ॥
92280
92281 घटत्वपटत्वादयस्त्वत्तामत्ताद्युपाधयश्चार्थक्रियाभेदेषु
92282 स्वरूपयोग्यतालक्षणा व्यावहारिकसत्ताविशेषा एवेत्याशयः ॥ १०० ॥
92283
92284 विभागं तु परित्यज्य सत्तैकात्मतया ततम्।
92285 सामान्येनैव सत्ताया रूपमेकमुदाहृतम् ॥ १०१ ॥
92286
92287 सामान्येन सर्वजगदधिष्ठानतालक्षणेन साधारणस्वभावेनैव ॥ १०१ ॥
92288
92289 विशेषं संपरित्यज्य सन्मात्रं यदलेपकम्।
92290 एकरूपं महारूपं सत्तायास्तत्पदं विदुः ॥ १०२ ॥
92291
92292 पदं वस्तुतत्त्वम् ॥ १०२ ॥
92293
92294 रूपं नानाकृतित्वेन सत्ताया न कदाचन।
92295 असंवेद्यं संभवति तस्मादेतदवस्तुकम् ॥ १०३ ॥
92296
92297 व्यावहारिकसत्त्वं तु न वास्तवमित्याह - रूपमिति। यतस्तद्घटत्वादिरूपं
92298 कपालचूर्णधूल्याद्यवस्थास्वसंवेद्यं नानुवर्तमानतया दृश्यते अतः
92299 सत्यं न संभवतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥
92300

92301 एकरूपं तु यद्रूपं सत्ताया विमलात्मकम् ।
92302 न कदाचन तद्याति नाशं नापि च विस्मृतिम् ॥ १०४ ॥
92303
92304 सर्वावस्थानुगतं तु सद्रूपं न तथेत्याह - एकरूपमिति । नापि च
92305 विस्मृतिमित्यनेन तस्य सदा स्फुरद्रूपतया नित्यचिदेकरसता दर्शिता ॥ १०४ ॥
92306
92307 कालसत्ता कलासत्ता वस्तुसत्तेयमित्यपि ।
92308 विभागकलनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो भव ॥ १०५ ॥
92309
92310 अतीतानागतेष्वस्तीति व्यवहारादर्शनाद्वर्तमानकाल एव सर्ववस्तूनां सत्तेति
92311 केचित् । अवयवानामेव पुञ्जीभूयावयव्याकारेण स्फुरणात्कला अवयवा एव
92312 परमाणुरूपा जगत्सत्तेत्यपरे । अवयविष्वप्यनुगता सत्ता जातिरन्यास्तीत्यपरे ।
92313 एवमन्येऽप्यन्यथान्यथा स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण कल्पयन्ति तत्कल्पितां
92314 विभागकलनामित्यर्थः ॥ १०५ ॥
92315
92316 कालसत्ता स्वसत्ता च प्रोन्मुक्तकलना सती ।
92317 यद्यप्युत्तमसद्रूपा तथाप्येषा न वास्तवी ॥ १०६ ॥
92318
92319 यद्यपि सर्वं जगदिव कालादिसत्ताप्यध्यस्तभेदकलनात्यागे
92320 सन्मात्रपरिशेषादुत्तमसत्तैव तथापि विभक्तरूपेण बाधार्हत्वान्न
92321 वास्तवीत्यर्थः ॥ १०६ ॥
92322
92323 विभागकलना यत्र विभिन्नपददायिनी ।
92324 नानाताकारणं दृष्ट्वा तत्कथं पावनं भवेत् ॥ १०७ ॥
92325
92326 सत्तासामान्यमेवैकं भावयत्सकलं वपुः ।
92327 परिपूर्णपरानन्दी तिष्ठाभरितदिग्भरः ॥ १०८ ॥
92328
92329 आ समन्ताद्भरिताः पूरिता दिग्भरा दिशस्तदाधेयसर्वपदार्थाश्च येन
92330 सत्तासामान्यरूपेण तथाविधः सन् ॥ १०८ ॥
92331
92332 सत्ता सामान्यमात्रस्य या कोटिः कोविदेश्वर ।
92333 सैवास्य बीजतां याता तत एव प्रवर्तते ॥ १०९ ॥
92334
92335 सामान्यमात्रस्य कोटिः परमावधिभूता या सत्ता सैव अस्य जगतः
92336 प्रतिबिम्बचितश्च बीजतां याता ॥ १०९ ॥
92337
92338 सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयोज्झितम् ।
92339 पदमाद्यमनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते ॥ ११० ॥
92340
92341 सत्तासामान्यस्य सर्वसत्तानां पर्यन्ते परावधौ ॥ ११० ॥
92342
92343 सत्ता लयं याति यत्र निर्विकारं च तिष्ठति ।
92344 भूयो नावर्तते दुःखे तत्र लब्धपदः पुमान् ॥ १११ ॥
92345
92346 सत्ता सद्धर्मतापि यत्र धर्मधर्मिविभागविलयाल्लयं याति तत्र लब्धपदो यो
92347 भवति स एव पुरुषार्थसाधनसमर्थत्वात्पुमान् । अन्यस्तु स्त्रीप्राय इति भावः ॥
92348 १११ ॥
92349
92350 तद्धेतुः सर्वहेतूनां तस्य हेतुर्न विद्यते ।
92351 संसारः सर्वसाराणां तस्मात्सारं न विद्यते ॥ ११२ ॥
92352

92353 तदेव परमपुरुषार्थतां दर्शयितुं प्रशंसति - तदित्यादिना ॥ ११२ ॥
92354
92355 तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।
92356 इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥ ११३ ॥
92357
92358 सर्वे भावा इमे तत्र स्वदन्ते साधुवारिधेः [अत्र स्वादुवारिधेः इति
92359 टीकाकृदभिमतः पाठः स एव समीचीनः] ।
92360 षड्रसा इव जिह्वायाः प्रकटत्वं प्रयान्ति च ॥ ११४ ॥
92361
92362 तत्र तस्मिन्प्रत्यग्रूपे अध्यस्तत्वात्स्वदन्ते इन्द्रियप्रीतिं जनयन्ति ।
92363 स्वादुवारिधेरानन्दसमुद्रात्तस्मादेव । प्रकटत्वं सत्तां स्फुर्तिं च ॥ ११४ ॥
92364
92365 तस्मादच्छतरस्यापि चिदाकाशस्य वै पदम् ।
92366 सर्वेषां स्वादुजातीनामलमास्वादनं च तत् ॥ ११५ ॥
92367
92368 यस्मादस्वादुभूता अपि विषयास्तद्योगात्स्वदन्ते तस्मात्कारणात्तच्चिदाकाशस्य
92369 पदं स्वरूपं सर्वेषां स्वादुजातीनामानन्दानां प्रियाणां च मध्ये
92370 अलमत्यन्तमास्वादनमानन्दरूपं प्रियतमं चेत्यर्थः ॥ ११५ ॥
92371
92372 जायते वर्तते चैव वर्धते स्पृश्यतेऽथ वा ।
92373 तिष्ठन्ति च गलन्तीह तत्राङ्ग जगतां गणाः ॥ ११६ ॥
92374
92375 तस्मिन्नेव आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति ।
92376 आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति
92377 श्रुत्युक्तजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणसमन्वयं दर्शयति - जायते इति ।
92378 वर्तते अस्ति स्पृश्यते विपरिणामेन । तिष्ठन्त्यपक्षयोन्मुखाः । श्रुतौ
92379 जन्मादित्रयग्रहणं षड्भावविकारोपलक्षणमित्याशयः ॥ ११६ ॥
92380
92381 तत्तद्गुरु गरिष्ठानां तत्तल्लघु लघीयसाम् ।
92382 तत्तत्स्थूलं स्थविष्ठानामणीयस्तदणीयसाम् ॥ ११७ ॥
92383
92384 गुरुलध्वादिवैचित्र्यस्यापि तदेव निर्वाहकमित्याशयेनाह - तत्तदिति ।
92385 द्वितीयास्तच्छब्दाः प्रसिद्धिपराः ॥ ११७ ॥
92386
92387 दवीयसां दविष्ठं तदन्तिकानां तदन्तिकम् ।
92388 कनीयसां कनीयस्तत्तज्ज्येष्ठं ज्यायसामपि ॥ ११८ ॥
92389
92390 दवीयसां दूरतराणां दविष्ठं दूरतमम् । दूरशब्दादिष्ठेयसुनोः
92391 स्थूलदूर - इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य गुणश्च । एवं युवाल्पयोः
92392 कन् प्रशस्यवृद्धयोर्ज्यादिशः ॥ ११८ ॥
92393
92394 तेजसामपि तत्तेजस्तमसामपि तत्तमः ।
92395 वस्तूनामपि तद्वस्तु दिशामप्यङ्ग दिक्परा ॥ ११९ ॥
92396
92397 तन्न किंचिच्च किंचिच्च तत्तदस्तीव नास्ति च ।
92398 तत्तद्दृश्यमदृश्यं च तत्तदस्मि न चास्मि च ॥ १२० ॥
92399
92400 न किंचिल्लोकप्रसिद्धम् । किंचिदल्पतरमपि प्रसिद्धं तदेव । अस्तीव
92401 भावात्मकम् । नास्त्यभावात्मकम् । अस्मि प्रत्यक्तया । न चास्मि अहंतया ।
92402 द्वितीयश्चकारो मम न ममेति चानुक्तसमुच्चयार्थः ॥ १२० ॥
92403
92404 राम सर्वप्रयत्नेन तस्मिन्परमपावने ।

पदे स्थितिमुपायासि यथा कुरु तथानघ ॥ १२१ ॥

यथा उपायासि । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । तथा कुरु ॥ १२१ ॥

तदमलमजरं तदात्मतत्त्वं
तदवगतावुपशान्तिमेति चेतः ।
अवगतविततैकतत्स्वरूपो
भवभयमुक्तपदोऽसि तच्चिराय ॥ १२२ ॥

आत्मनस्तत्त्वं पारमार्थिकरूपं तदेव । तस्य अवगतौ साक्षादनुभवे सति च
तत उपशान्तिं भाधमेति । अतस्त्वं यदा अवगतविततैकतत्स्वरूपो भवसि
तत्तदैव चिराय अपुनरावृत्तये भवभयमुक्तपरमपदस्वरूप
एवासीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संसृतिबीजविचारयोगोपदेशो
नामैकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
संसृतिबीजविचारयोगोपदेशो नामैकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ९२

श्रीराम उवाच ।

एतानि तानि प्रोक्तानि त्वया बीजानि मानद ।
कतमस्य प्रयोगेण शीघ्रं तत्प्राप्यते पदम् ॥ १ ॥

इहोक्तस्थितिभेदेषु यत्नगौरवलाघवम् ।
वासनादिक्षयज्ञानसहाभ्यास उदीर्यते ॥ १ ॥

एतानि तानि पूर्वोक्तानि संसृतिव्रततेर्देहादीनि बीजानि त्वयोक्तानि तेषां
कतमस्योपायस्य प्रयोगेण निवृत्त्या परमं पदं प्राप्यते इत्यर्थः । अथवा
एतानि संनिहितानि अथास्याः संविदो राम सन्मात्रं बीजमुच्यते इत्यादिना यानि
भूमिकाभेदरूपाणि मोक्षबीजानि त्वयोक्तानि तेषु कतमस्य प्रयोगेण
आश्रयणेन ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एतेषां दुःखबीजानां प्रोक्तं यद्यन्मयोत्तरम् ।
तस्य तस्य प्रयोगेण शीघ्रमासाद्यते पदम् ॥ २ ॥

तत्र प्रथमव्याख्यानुसारेणोत्तरमाह - एतेषामिति ॥ २ ॥

सत्तासामान्यकोटिस्थे द्रागित्येव पदे यदि ।
पौरुषेण प्रयत्नेन बलात्संत्यज्य वासनाम् ॥ ३ ॥

द्वितीयानुसारेणाप्याह - सत्तेत्यादिना । सत्तासामान्यं
शोधिततत्पदार्थस्तस्य कोटिः पराकाष्ठा तत्स्थे
चिद्रूपशोधितत्वंपदार्थैक्येनाखण्डैकरसे पदे स्थितिं निश्चलतां चित्तस्य
बध्नासि चेदिति परेणान्वयः ॥ ३ ॥

92457
92458 स्थितिं बध्नासि तत्त्वज्ञ क्षणमप्यक्षयात्मिकाम् ।
92459 क्षणेऽस्मिन्नेव तत्साधु पदमासादयस्यलम् ॥ ४ ॥
92460
92461 किं भावनयैव नेत्याह - तत्त्वज्ञेति । तत्त्वतः साक्षात्कृत्येति यावत् ॥ ४ ॥
92462
92463 सत्तासामान्यरूपे वा करोषि स्थितिमङ्ग चेत् ।
92464 तत्किंचिदधिकेनेह यत्नेनाप्नोषि तत्पदम् ॥ ५ ॥
92465
92466 तत्राशक्तावप्याह - सत्तेति । शोधिते जगत्कारणतत्त्वे इत्यर्थः । किंचिदिति ।
92467 अखण्डैक्यबोधे यत्नापेक्षणादिति भावः ॥ ५ ॥
92468
92469 संवित्तत्त्वे कृतध्यानो यदि तिष्ठसि चानघ ।
92470 तद्यत्नेनाधिकेनोच्चैरासादयसि तत्पदम् ॥ ६ ॥
92471
92472 संवित्तत्त्वे शोधितत्वंपदार्थे । समानं पूर्वेण ॥ ६ ॥
92473
92474 संवेद्ये केवले ध्यानं न संभवति राघव ।
92475 सर्वत्र संभवादस्याः संवित्तेरेव सर्वदा ॥ ७ ॥
92476
92477 ननु शोधनेन संविदंशस्य हाने संवेद्यांशस्यैव ध्यानमप्युपायः
92478 किं न स्यादिति चेदशक्यत्वादित्याह - संवेद्ये इति । संवेद्येभ्यः पुरः
92479 स्फुरन्त्याः संविदः पिधातुमशक्यत्वात्तत्पिधाने
92480 संवेद्यस्फूर्तेरेवाभावेन तद्ध्यानायोगाच्चेति भावः ॥ ७ ॥
92481
92482 यच्चिन्तयसि यद्यासि यत्तिष्ठसि करोषि च ।
92483 तत्र तत्र स्थिता संवित्संविदेव तदेव सा ॥ ८ ॥
92484
92485 चिन्तनचिन्तनीयादीनां संविदधीनसिद्धिकत्वं दर्शयति - यदिति ।
92486 यच्चिन्तयसि तत्संविदेव । या चिन्ता सापि संविदेव ।
92487 संवित्तत्त्वकत्वात्सर्वस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥
92488
92489 वासनासंपरित्यागे यदि यत्नं करोषि च ।
92490 तत्ते शिथिलतां यान्ति सर्वाधिव्याधयः क्षणात् ॥ ९ ॥
92491
92492 उपायान्तरमाह - वासनेति । चकारान्मनोनाशे च । तत्तर्हि ॥ ९ ॥
92493
92494 पूर्वेभ्यस्तु [पूर्वोक्तेभ्यः प्रयत्नेभ्यो इति टीकाकृत्संमतः
92495 पाठः] प्रयत्नेभ्यो विषमोऽयं हि संस्मृतः ।
92496 दुःसाध्यो वासनात्यागः सुमेरून्मूलनादपि ॥ १० ॥
92497
92498 किमसौ पूर्वोक्तेभ्यः सुगमो नेत्याह - पूर्वोक्तेभ्य इति ॥ १० ॥
92499
92500 यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः ।
92501 न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न शाम्यति ॥ ११ ॥
92502
92503 असुकरत्वमुपपादयितुं परस्पराधीनतामाह - यावदिति ॥ ११ ॥
92504
92505 यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः ।
92506 यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् ॥ १२ ॥
92507
92508 एवं तत्त्वज्ञानेनापि सह परस्पराश्रयता अनयोरस्तीत्याह - यावदिति ॥ १२ ॥

यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः।
यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः॥ १३॥

तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च।
मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितान्यतः॥ १४॥

तस्माद्राघव यत्नेन पौरुषेण विवेकिना।
भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेत्॥ १५॥

कस्तर्हि तत्सिद्धावुपाय इति चेद्वैराग्यपूर्वकं सहैव त्रयाणामभ्यास इत्याह
- तस्मादिति॥ १५॥

सर्वथा [सर्व एते इति पाठः] ते समं यावन्न स्वभ्यस्ता
मुहुर्मुहुः।
तावन्न पदसंप्राप्तिर्भवत्यपि समाशतैः॥ १६॥

समं युगपत्। समाशतैर्वर्षशतैः॥ १६॥

वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते।
समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति फलदा मुने॥ १७॥

एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येते चिरमप्यलम्।
तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः संकीलिता इव॥ १८॥

संकीलिता मूर्च्छामरणादिमन्त्रशास्त्रोक्तदोषैः प्रतिबद्धाः॥ १८॥

चिरकालोपरचिता अप्येते सुधियापि च।
एकशः परमभ्येतुं न शक्ताः सैनिका इव॥ १९॥

उपरचिताः सेवादिना वशीकृत्य स्वकार्ये उद्योजिताः। परं शत्रुं
परमात्मानं च अभिमुखतया एतुं गन्तुम्। सैनिकाः सेनाभटा इव॥ १९॥

सममुद्योगमानीताः सन्त एते हि धीमता।
संसाराब्धिं निकृन्तन्ति जलान्यद्रितटानिव॥ २०॥

जलानि पूरात्मना मिलितानि॥ २०॥

वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशाः प्रयत्नतः।
समं सेव्यास्तव चिरं तेन तात न लिप्यसे॥ २१॥

न लिप्यसे अलेपके स्वभावे स्थास्यसि॥ २१॥

त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो दृढाः।
निःशेषमेव त्रुट्यन्ति बिसच्छेदाद्गुणा इव॥ २२॥

हृदयग्रन्थयः अन्तःकरणतद्धर्मतादात्म्यसंसर्गाध्यासाः त्रुट्यन्ति
च्छिद्यन्ते। गुणास्तन्तव इव॥ २२॥

जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः।
सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित्॥ २३॥

92561 ननु त्रयाणामपि चिराभ्यासः किमर्थं तत्राह - जन्मान्तरेति | शतशब्द
92562 आनन्त्ये | संसारसन्ततिर्द्वैतवासना || २३ ||
92563
92564 गच्छन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रंस्तिष्ठञ्जाग्रत्स्वपंस्तथा |
92565 श्रेयसे परमायास्य त्रयस्याभ्यासवान्भव || २४ ||
92566
92567 वासनासंपरित्यागसमं प्राणनिरोधनम् |
92568 विदुस्तत्त्वविदस्तस्मात्तदाप्येवं समाहरेत् || २५ ||
92569
92570 त्रिभिः सह चतुर्थः प्राणायामोऽप्यभ्यसनीय इत्याह - वासनेति |
92571 समाहरेदभ्यसेत् || २५ ||
92572
92573 वासनासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् |
92574 प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु || २६ ||
92575
92576 प्राणायामचिराभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया |
92577 आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते || २७ ||
92578
92579 योगाभ्यासकुशलगुरूपदिष्टयुक्त्या स्वस्तिकाद्यासनजयेन
92580 हितमितमेध्याशनैर्यमनियमादियोगेन चेत्यर्थः || २७ ||
92581
92582 यथाभूतार्थदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते |
92583 आदावन्ते च वस्तूनामविसंवादि यत्स्थितम् || २८ ||
92584
92585 सर्ववस्तूनामादावन्ते चकारान्मध्ये च अविसंवादि अविप्रलम्भि
92586 यत्सन्मात्ररूपं स्थितं स एव यथाभूतार्थस्तद्दर्शित्वादित्यर्थः || २८ ||
92587
92588 रूपं तद्दर्शनं ज्ञानं क्षीयते तेन वासना |
92589 निःसङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् || २९ ||
92590
92591 निःसङ्गं बहिर्मुखजनसङ्गरहितं निःसंकल्पं च यथा
92592 प्राप्तव्यवहारशीलत्वात् | भवभावनानि सांसारिकमनोरथास्तेषां वर्जनात् ||
92593 २९ ||
92594
92595 शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते |
92596 वासनाविभवे नष्टे न चित्तं संप्रवर्तते || ३० ||
92597
92598 वासनालक्षणे विभवे धनसंचये नष्टे सति लज्जयेव न प्रवर्तते || ३० ||
92599
92600 संशान्ते पवनस्पन्दे यथा पांसुर्नभस्तले |
92601 यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स एव हि || ३१ ||
92602
92603 पांसोरिव चित्तस्यापि पवनाधीनस्पन्दत्वादिति भावः || ३१ ||
92604
92605 तस्माज्जगति जायन्ते पांसवोऽवकारादिव |
92606 प्राणस्पन्दजये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चकैः || ३२ ||
92607
92608 अवकरात्पांसुराशेरिव || ३२ ||
92609
92610 उपविश्योपविश्यैकचित्तकेन मुहुर्मुहुः |
92611 अथवैनं क्रमं त्यक्त्वा चित्ताक्रमणमेव चेत् || ३३ ||
92612

92613 हठयोगाभ्यासाशक्तौ राजयोगोऽभ्यसनीय इत्याह - अथवेति ॥ ३३ ॥
92614
92615 रोचते तत्तदाप्नोषि कालेन बहुना पदम् ।
92616 न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥ ३४ ॥
92617
92618 बहुनेति । दुर्दान्तस्य चित्तस्याल्पकालाभ्यासेन वशीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः ।
92619 युक्तिं अध्यात्मविद्यासाधुसंगसहितं दर्शितं द्विविधं योगं विना ॥ ३४ ॥
92620
92621 अङ्कुशेन विना मत्तं यथा दुष्टं मतङ्गजम् ।
92622 अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसङ्गम एव च ॥ ३५ ॥
92623
92624 तदेवाह - अध्यात्मेति ॥ ३५ ॥
92625
92626 वासनासंपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ।
92627 एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥ ३६ ॥
92628
92629 याभिस्तज्जीयते क्षिप्रं धाराभिरिव भूरजः ।
92630 सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये ॥ ३७ ॥
92631
92632 यद्यपि प्राणसंरोधनं दुर्दान्तदमनोपायत्वाद्धठ एव तथापि
92633 सच्छास्त्रगुरूपदिष्टमार्गरहितोऽन्ये
92634 चोपवेशनशयनकायशोषणमन्त्रयन्त्रश्मशानसाधनादिसाहसरूपा
92635 हटा अत्र निवार्यन्त इति बोध्यम् ॥ ३७ ॥
92636
92637 चेतस्ते दीपमुत्सृज्य विनिघ्नन्ति तमोऽञ्जनैः ।
92638 विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम् ॥ ३८ ॥
92639
92640 ते निबध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं बिसतन्तुभिः ।
92641 चित्तं चित्तस्य वाऽदूरं संस्थितं स्वशरीरकम् ॥ ३९ ॥
92642
92643 उक्तलक्षणां चतुर्विधां युक्तिं समुत्सृज्य उपायान्तरेण चित्तं
92644 चित्तसन्निहितं शरीरं ये साधयन्ति स्थिरीकर्तुं यतन्ते तान्पुरुषान् हठान्
92645 वृथाश्रमान्विदुः सांप्रदायिका इत्यर्थः ॥ ३९ ॥
92646
92647 साधयन्ति समुत्सृज्य युक्तिं ये तान्हठान्विदुः ।
92648 भयाद्भयमुपायान्ति क्लेशात्क्लेशं व्रजन्ति ते ॥ ४० ॥
92649
92650 किंच तेषां सच्छास्त्रमार्गविभ्रंशादनर्थपरम्परैव फलति न
92651 चित्तादिजय इत्याह - भयादिति ॥ ४० ॥
92652
92653 निर्धृतिं नाधिगच्छन्ति दुर्भगा इव जन्तवः ।
92654 भ्रमन्ति गिरिकूटेषु फलपल्लवभोजनाः ॥ ४१ ॥
92655
92656 निर्धृतिं सम्यग्धैर्यविश्रान्तिम् । दुर्भगाः पापिनो जन्तव इव ॥ ४१ ॥
92657
92658 मुग्धमुग्धधियो भीता वराका हरिणा इव ।
92659 मतिरालूनशीर्णाङ्गी तदीया पेलवाङ्गिका ॥ ४२ ॥
92660
92661 न क्वचिद्याति विश्वासं मृगी ग्रामगता यथा ।
92662 कल्लोलकलितं चेतस्तेषां जल इवाऽहिते ॥ ४३ ॥
92663
92664 आऽहिते भयस्थाने । अहिते इति वा च्छेदः ॥ ४३ ॥

92665
92666 प्रोह्यते प्रपतद्दूरं तृणं गिरिनदीष्विव।
92667 कालं यज्ञतपोदानतीर्थदेवार्चनभ्रमैः॥ ४४॥
92668
92669 प्रोह्यते रागादिना बलान्नीयते दूरम्। प्रपतद्विषयानुपातिस्वभावम्।
92670 निश्चितमोक्षफलकधर्ममेघाख्यसमाध्यभ्यासं विहाय
92671 बहुक्लेशाल्पफलकसंदिग्धमोक्षफलकयज्ञदानाद्यनुष्ठानमपि
92672 क्लेशमात्रमिति प्रकृतप्रशंसार्थमाह - कालमित्यादिना। कालं चिरं
92673 क्षपयन्तीति संबन्धः॥ ४४॥
92674
92675 चिरमाधिशतोपेताः क्षपयन्ति मृगा इव।
92676 आत्मतत्त्वं विधिवशात्कदाचित्केचिदेव ते॥ ४५॥
92677
92678 दुःखदोषशतादग्धा विदन्ति न विदन्ति वा।
92679 आगमापायिनोऽनित्या नरकस्वर्गमानुषैः॥ ४६॥
92680
92681 यतः दुःखानां रागादिदोषाणां च शतैरादग्धाः अतो न विदन्ति विदन्ति वा।
92682 अनित्या एकत्रास्थिराः। नरकस्वर्गमानुषैर्भोगभेदैर्निमित्तैः पातोत्पातकरा
92683 आकारा देहभेदा येषां तथाविधा भूत्वा क्षीयन्ते मरणादिना पीड्यन्ते॥ ४६॥
92684
92685 पातोत्पातकराकाराः क्षीयन्ते कन्दुका इव।
92686 इतो गच्छन्ति नरकं ततः स्वर्गमिहैव च॥ ४७॥
92687
92688 इहैव दंशमशकादिजन्मावृत्तिभिर्निवर्तन्ते परिवर्तन्ते॥ ४७॥
92689
92690 आवृत्तिभिर्निवर्तन्ते सरसीव तरङ्गकाः।
92691 तस्माच्चैतां परित्यज्य दुर्दृष्टिं रघुनन्दन॥ ४८॥
92692
92693 एतां वर्णितहटादिलक्षणाम्॥ ४८॥
92694
92695 शुद्धां संविदमाश्रित्य वीतरागः स्थिरो भव।
92696 ज्ञानवानेव सुखवान्ज्ञानवानेव जीवति।
92697 ज्ञानवानेव बलवांस्तस्माज्ज्ञानमयो भव॥ ४९॥
92698
92699 आश्रित्य ज्ञात्वा॥ ४९॥
92700
92701 संवेद्यवर्जितमनुत्तममाद्यमेकं
92702 संवित्पदं विकलनं कलयन्महात्मन्।
92703 हृद्येव तिष्ठ कलनारहितः क्रियां तु
92704 कुर्वन्नकर्तृपदमेत्य शमोदितश्रीः॥ ५०॥
92705
92706 विकलनं निर्विकल्पं निर्वासनं निर्विकारं च कलना चेतसो बाह्योन्मुखता
92707 तद्रहितस्तन्निरोधशीलः सन् हृदि हार्दे ब्रह्मण्येव तिष्ठ। व्युत्थानकाले तु
92708 यथोचितां क्रियां कुर्वन्नपि असंगशमेन उदिता श्रीः
92709 प्रागुक्तजीवन्मुक्तगुणसंपद्यस्य तथाविधः सन् अकर्तृपदमेत्य
92710 तिष्ठेत्यर्थः॥ ५०॥
92711
92712 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे०
92713 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संसृतिनिराकरणक्रमयोगोपदेशो
92714 नामद्विनवतितमः सर्गः॥ ९२॥
92715
92716 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे

92717 संसृतिनिराकरणक्रमयोगोपदेशो नाम द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥
92718
92719
92720 त्रिनवतितमः सर्गः ९३
92721
92722 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
92723
92724 मनागपि विचारेण चेतसः स्वस्य निग्रहः ।
92725 मनागपि कृतो येन तेनाप्तं जन्मनः फलम् ॥ १ ॥
92726
92727 विचारप्रौढिवैराग्यसद्गुणैर्बोधसंस्थितौ ।
92728 विषयैरप्रधृष्यत्वाद्वर्ण्यतेऽत्र समास्थितिः ॥ १ ॥
92729
92730 तत्रादावल्पतरस्य पि विचारस्य चित्तनिग्रहस्य च रुच्युत्पादनप्रवर्तनद्वारा
92731 क्रमान्मोक्षे पर्यवसानं भवतीत्याह - मनागिति । जन्मनः
92732 फलमित्यनेन विचारशून्यस्य जन्मैव निष्फलमिति ध्वनितम् ॥ १ ॥
92733
92734 विचारकणिका यैषा हृदि स्फुरति पेलवा ।
92735 एषैवाभ्यासयोगेन प्रयाति शतशाखताम् ॥ २ ॥
92736
92737 तस्य तन्मसाफल्योपयोगितामुपपादयति - विचारेत्यादिना ।
92738 विचारकल्पवृक्षस्य कणिका अङ्कुरः ॥ २ ॥
92739
92740 किंचित्प्रौढविचारं तु नरं वैराग्यपूर्वकम् ।
92741 सं * *? न्ति गुणाः शुद्धः सरः पूर्णमिवाण्डजः ॥ ३ ॥
92742
92743 गुणाः प्रागुक्तशमदमादयः । अण्डजाः पक्षिणो मत्स्याश्च ॥ ३ ॥
92744
92745 सम्यग्विचारिणं प्राज्ञं यथाभूतावलोकिनम् ।
92746 आसादयन्त्यपि स्फारा नाविद्याविभवा भृशम् ॥ ४ ॥
92747
92748 यथाभूतं यथार्थमात्मतत्त्वमवलोकयितुं शीलमस्य । स्फाराः
92749 प्रचयप्रकर्षाभ्यां ख्याता अपि हैरण्यगर्भपदान्ता अविद्याकार्यभूता
92750 विभवा नासादयन्ति न प्रलोभयन्ति ॥ ४ ॥
92751
92752 किं कुर्वन्तीह विषया मानस्यो वृत्तयस्तथा ।
92753 आधयो व्याधयो वापि सम्यग्दर्शनसन्मतेः ॥ ५ ॥
92754
92755 किं कुर्वन्ति कं विकारं जनयन्ति । निर्विकारात्मभूतत्वात्तस्येति भावः ॥ ५ ॥
92756
92757 क्व [क्वोन्नमत् इति पाठः]
92758 भ्रमत्पवनापूरास्तडित्पटलपाटलाः ।
92759 पुष्करावर्तजलदा गृहीता बालमुष्टिभिः ॥ ६ ॥
92760
92761 तत्प्रलोभनासामर्थ्यमेवान्योक्तिभिर्द्रढयति - क्वेत्यादिना ।
92762 पुष्करावर्ताख्याः प्रलयजलदा बालमुष्टिभिः क्व गृहीताः ॥ ६ ॥
92763
92764 क्व नभोमध्यसंस्थेन्दुर्मुग्धैर्मणिसमुद्गकैः [सुन्दरैः]
92765 ।
92766 मुग्धयाऽङ्गनया बद्धो मुग्धेन्दीवरशङ्कया ॥ ७ ॥
92767
92768 मुग्धैर्विकाशरम्यैरिन्दीवरैः स्वनेत्रशोभापराभवशङ्कया

92769 तद्विकाशहेतुर्नभोमध्यसंस्थेन्दुर्मणिमयैः समुद्गकैः संपुटकैः
92770 क्व बद्धः ॥ ७ ॥
92771
92772 क्व कटप्रोच्चलद्भृङ्गमण्डलोत्पलशेखराः ।
92773 मुग्धस्त्रीश्वासमधुरैर्मशकैर्मथिता गजाः ॥ ८ ॥
92774
92775 कटेभ्यो गण्डस्थलेभ्यः प्रोच्चलन्ति
92776 भृङ्गमण्डलान्येवोत्पलसादृश्यादुत्पलानि शेखरेषु येषां तथाविधा
92777 गजा मुग्धस्त्रीश्वासैरपि पराणुद्यमानत्वात्तेष्वपि मधुरैः
92778 सौम्यैर्निर्वीर्यैरिति यावत् । मशकैः क्व मथिता निहताः । मुग्धस्त्रीभिः
92779 श्वासेन गजवधाय प्रेरणाद्वा मधुरैरुत्साहरम्यैः ॥ ८ ॥
92780
92781 क्वेभमुक्ताफलोल्लासलसत्सन्नखपञ्जराः ।
92782 सिंहाः समरसंरब्धा हरिणैः प्रविमर्दिताः ॥ ९ ॥
92783
92784 इभानां स्वविदारितगजानां मुक्ताफलसंबन्धिभिरुल्लासैः कान्तिभिर्लसन्तो
92785 नखरपञ्जरा येषाम् ॥ ९ ॥
92786
92787 क्व विषोल्लासनिर्यासदग्धोन्नतवनद्रुमाः ।
92788 क्षुधिताजगराः क्षुब्धैर्निगीर्णा बालदर्दुरैः ॥ १० ॥
92789
92790 विषस्योल्लास उपचयस्तत्प्रयुक्तैर्निर्यासप्रायैर्विषबिन्दुभिर्दग्धा उन्नता
92791 वनद्रुमा यैः अथवा सृक्किदेशात्स्वदेहे मुहुः प्रसृतार्धशुष्कविषोल्लासा
92792 एव निर्यासा येषां तथाविधाः श्यामत्वादुत्थितत्वाच्च
92793 दग्धशाखखर्जूरद्रुमप्रायाः । देश विशेषे द्रुमवदुत्थिता
92794 मनुष्यवत्कूजन्तः श्यामा अजगरविशेषा वृक्षभ्रान्त्या
92795 समीपगतान्मनुष्यादीन्परिवृत्तेन व्यात्तेन मुखेन झटिति ग्रसन्तीति प्रसिद्धम्
92796 । बालदर्दुरैः क्षुद्रभेकैः ॥ १० ॥
92797
92798 क्व प्राप्तभूतिको धीरो ज्ञातज्ञेयो विवेकवान् ।
92799 आक्रान्तः किल विक्रान्तो विषयेन्द्रियदस्युभिः ॥ ११ ॥
92800
92801 प्राप्तचतुर्थपञ्चमादिभूमिकः । विक्रान्त उत्तरभूमिकाजये उद्युक्तः ॥ ११ ॥
92802
92803 विचारधियमप्रौढां हरन्ति विषयारयः ।
92804 प्रचण्डपवनामृद्वीं कृत्तवृन्तां लतामिव ॥ १२ ॥
92805
92806 तत्पूर्वभूमिकास्वेवापक्वचित्तानां विघ्नप्रसक्तिर्नोत्तरत्रेत्याह - विचारेति ।
92807 कृत्तवृन्तां छिन्नप्रतानवतीम् [प्रतानवन्धनां इति पाठः] ॥ १२
92808 ।।
92809
92810 न विवेकलवं प्रौढं भङ्क्तुं शक्ता दुराशयाः ।
92811 कल्पक्षोभमहाधीरं शैलं मन्दानिला इव ॥ १३ ॥
92812
92813 दुष्टा आशयाः रागादिवृत्तयो भङ्क्तुं विनाशयितुं न शक्ताः । यथा
92814 अवान्तरकल्पक्षोभेषु महाधीरं मेर्वादिशैलं भङ्क्तुं मन्दानिला न
92815 शक्तास्तद्वत् ॥ १३ ॥
92816
92817 अगृहीतमहापीठं [महीपीठं इति पाठश्चिन्त्यः]
92818 विचारकुसुमद्रुमम् ।
92819 चिन्तावात्याविधुन्वन्ति नास्थिरस्थितिसुस्थितम् ॥ १४ ॥
92820

92821 न गृहीतं महत् पीठं मूलबन्धनं येन तम्। विचाराः कादाचित्का
92822 आर्तवकुसुमप्राया एव नतु फलितास्तथाविधद्रुमप्रायम्॥ १४॥
92823
92824 गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा।
92825 न विचारमयं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते॥ १५॥
92826
92827 अत-एव विचारविच्छत्तिकाले प्रमादाद्रागादिमृत्युनाऽसौ ग्रस्यत
92828 इत्याशयेनाह - गच्छत इति। यस्य यदा तदा असौ मृत इति योज्यम्। तथा
92829 चोक्तं लैङ्गे - सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सान्धता सा च मूकता।
92830 यत्क्षणं वा मुहूर्तं वा शिवमेकं न चिन्तयेत्॥ इति॥ १५॥
92831
92832 किमिदं स्याज्जगत्किं स्याद्देहमित्यनिशं शनैः।
92833 विचारयाध्यात्मदृशा स्वयं वा सज्जनैः सह॥ १६॥
92834
92835 स्वयमेक एकान्ते वा सज्जनैर्गुरुसतीर्थ्यादिभिः सह वा॥ १६॥
92836
92837 अन्धकारहरेणाशु विचारेण परं पदम्।
92838 दृश्यते विमलं वस्तु प्रदीपेनेव भास्वता॥ १७॥
92839
92840 विचारस्य फलावश्यंभावमाह - अन्धकारेति। प्रमादान्धकारहरेण॥
92841 १७॥
92842
92843 ज्ञानेन सर्वदुःखानां विनाश उपजायते।
92844 कृतालोकविलासेन तमसामिव भानुना॥ १८॥
92845
92846 ज्ञानफले द्वे आह - ज्ञानेनेति द्वाभ्याम्॥ १८॥
92847
92848 ज्ञाने प्रकटतां याते ज्ञेयं व्ययमुदेत्यलम्।
92849 रवावभ्युदिते भूमावालोक इव निर्मलः॥ १९॥
92850
92851 येन शास्त्रविचारेण ब्रह्मतत्त्वं प्रबुद्ध्यते।
92852 तद्धानमुच्यते ज्ञेयादभिन्नमिव संस्थितम्॥ २०॥
92853
92854 ज्ञानलक्षणमाह - येनेति।
92855 ज्ञेयब्रह्माकारत्वाद्भेदबाधरूपत्वाच्चाभिन्नमिव संस्थितं
92856 दृढप्रतिष्ठितम्॥ २०॥
92857
92858 विचारोत्थात्मविज्ञानं ज्ञानमङ्ग विदुर्बुधाः।
92859 ज्ञेयं तस्यान्तरेवास्ति माधुर्यं पयसो यथा॥ २१॥
92860
92861 सयग्ज्ञानसमालोकः पुमान्ज्ञेयमयः स्वयम्।
92862 भवत्यापीतमैरेयः सदा मदमयो यथा॥ २२॥
92863
92864 सदा ज्ञेयमयः अनुभूयमानब्रह्मानन्दप्रचुरः॥ २२॥
92865
92866 समं स्वरूपमममलं ज्ञेयं ब्रह्म परं विदुः।
92867 ज्ञानाभिगममात्रेण तत्स्वयं संप्रसीदति॥ २३॥
92868
92869 संप्रसीदति निरस्ताविद्यातत्कार्यपङ्कं भवति॥ २३॥
92870
92871 ज्ञानवानुदितानन्दो न क्वचित्परिमज्जति।
92872 जीवन्मुक्तो गतासङ्गः सम्राडात्मेव तिष्ठति॥ २४॥

सम्राट् राजाधिराजस्तदात्मेव पूर्णमनोरथः ॥ २४ ॥

ज्ञानवान्हृद्यशब्देषु वीणावंशरवादिषु ।
कामिन्याः कान्तगीतेषु संभोगमलिनेषु च ॥ २५ ॥

तस्य रागिजनस्पृहणीयेषु भावेष्वनासङ्गं प्रपञ्चयति -
ज्ञानवानित्यादिना । सर्वेषां सप्तम्यन्तानां रतिं न निबध्नातीति
व्यवहितेनान्वयः ॥ २५ ॥

वसन्तमदमत्तानां षट्पदानां स्वनेषु च ।
प्रावृट्प्रसरपुष्पेषु जलदस्तनितेषु च ॥ २६ ॥

प्रावृट्प्रसरप्रयुक्तपुष्पेषु ॥ २६ ॥

उत्ताण्डवशिखण्डेषु केकाकलरवेषु च ।
रणिताम्भोदखण्डेषु सारसक्कणितेषु च ॥ २७ ॥

कर्तर्यादिकरान्तेषु गम्भीरमुरजेषु च ।
ततावनद्धसुषिरचित्रवाद्यस्वनेषु च ॥ २८ ॥

कर्तरीसूचीशलाकासूत्रकण्टककरान्तापायवादनीयेषु वाद्यभेदेषु ।
तन्त्रीभिस्ततं वीणादि । चर्मणा अवनद्धं मुरजादि । सुषिरमन्तश्छिद्रं
वंशादि । चित्रं परिशेषाद्घनं कांस्यतालादि च यद्वाद्यं तत्स्वनेषु च ॥
२८ ॥

केषुचिन्न निबध्नाति रूक्षेषु मधुरेषु च ।
रणितेषु रतिं राम पद्मेष्विव निशाकरः ॥ २९ ॥

ज्ञानवान्बालकदलीस्तम्भपल्लवपालिषु [राजिषु इति पाठः] ।
सुरगन्धर्वकन्याङ्गलतानन्दनकेलिषु ॥ ३० ॥

बालकदलीस्तम्भानां पल्लवपङ्क्तयो यत्र । सुरगन्धर्वकन्यानामिवाङ्गानि
अवयवा यासां तथाविधलताशालिनन्दने केलिषु क्रीडासु ।
तासामङ्गलताभिर्नन्दने केलिषु वा ॥ ३० ॥

केषु क्वचिन्न बध्नाति स्वायत्तेष्वप्यसक्तधीः ।
राम स्पर्शरतिं धीरो हंसो मरुमहीष्विव ॥ ३१ ॥

स्पर्शरतिं भोगेच्छाम् ॥ ३१ ॥

ज्ञानवान्पिण्डखर्जूरकदम्बपनसादिषु ।
मृद्वीकौर्वारुकाक्षोटबिम्बजम्बीरजातिषु ॥ ३२ ॥

पिण्डखर्जूरादयः फलजातिभेदाः ॥ ३२ ॥

मदिरामधुमैरेयमाध्वीकासवभूमिषु ।
दधिक्षीरधृतामिक्षानवनीतौदनादिषु ॥ ३३ ॥

मदिरादयो मद्यजातिभेदाः । तप्ते पयसि दधिसेकात्पिण्डीभूतं
द्रव्यमाभिक्षा ॥ ३३ ॥

92925 षड्रसेषु विचित्रेषु लेह्यपेयविलासिषु |
92926 फलेष्वन्येषु मूलेषु शाकेष्वप्यामिषेषु च || ३४ ||
92927
92928 आमिषेषु मांसेषु || ३४ ||
92929
92930 केषुचिन्नानुबध्नाति तृप्तमूर्तिरसक्तधीः |
92931 आस्वादनरतिर्विप्रः स्वशरीरलवेष्विव || ३५ ||
92932
92933 स्वशरीरलवेषु स्वमांसखण्डेष्विव || ३५ ||
92934
92935 ज्ञानवान्यमचन्द्रेन्द्ररुद्रार्कानिलसद्मसु |
92936 मेरुमन्दरकैलाससह्यदर्दुरसानुषु || ३६ ||
92937
92938 दिक्पालपङ्क्तिपाठाद्रुद्र ईशानः || ३६ ||
92939
92940 कौशेयदलजालेषु चन्द्रबिम्बकलादिषु |
92941 कल्पपादपकुञ्जेषु देहशोभाविलासिषु || ३७ ||
92942
92943 कौशेयानीव मृदुस्निग्धानि दलजालानि पल्लवसमूहा येष्विति
92944 प्राक्तनसानुविशेषणम् | देहशोभया दिव्यशरीरसंपत्त्या विलसनशीलेषु || ३७
92945 | |
92946
92947 रत्नकाञ्चनकुड्येषु मुक्तामणिमयेषु च |
92948 तिलोत्तमोर्वशीरम्भामेनकाङ्गलतासु च || ३८ ||
92949
92950 कुड्यपदेन तदवयविनो गृहा लक्ष्यन्ते || ३८ ||
92951
92952 केषुचिद्दर्शनं श्रीमान्नाभिवाञ्छत्यसक्तधीः |
92953 परिपूर्णमना मानी मौनी शत्रुषु चाचलः || ३९ ||
92954
92955 अचलः द्वेषाद्यप्रकम्प्यः || ३९ ||
92956
92957 ज्ञानवान्कुन्दमन्दारकह्लारकमलादिषु |
92958 कुमुदोत्पलपुन्नागकेतक्यगुरुजातिषु || ४० ||
92959
92960 कुन्दादिषु पुष्पजातिषु || ४० ||
92961
92962 कदम्बचूतजम्ब्वम्रकिंशुकाशोकशाखिषु |
92963
92964 कदम्बादिवृक्षजातिषु | जपादिगुल्मवल्लीजातिषु || ४१ ||
92965
92966 चन्दनागुरुकर्पूरलाक्षामृगमदेषु च |
92967 काश्मीरजलवङ्गैलाकङ्कोलतगरादिषु || ४२ ||
92968
92969 चन्दनादिष्वङ्गरागभेदेषु | लाक्षा अलक्तकरसः || ४२ ||
92970
92971 केषुचिन्न निबध्नाति सौगन्ध्यरतिमेकधीः |
92972 समबुद्धिरविक्षोभो मद्यामोदेष्विव द्विजः || ४३ ||
92973
92974 द्विजो मद्यामोदेष्विव रतिं न निबध्नाति प्रियाप्रिययोः समबुद्धिः |
92975 अप्रियेष्वविक्षोभश्च || ४३ ||
92976

92977 अब्धौ गुडगुडारावे प्रतिश्रुत्खस्वने गिरौ।
92978 निनादे च मृगेन्द्राणां न क्षुभ्यति मनागपि॥ ४४॥
92979
92980 एवं भयहेतुध्वनिभ्यस्तस्य भयं न जायत इत्याह - अब्धावित्यादिना।
92981 प्रतिश्रुत्प्रतिध्वनिस्तद्रूपे खस्वने आकाशजशब्दे॥ ४४॥
92982
92983 द्विषद्भेरीनिनादेन पटहारणितेन च।
92984 कटुकोदण्डघोषेण न बिभेति मनागपि॥ ४५॥
92985
92986 पटह आडम्बराख्यो वाद्यविशेषः॥ ४५॥
92987
92988 मत्तवारणबृंहासु वेतालकलनासु च।
92989 पिशाचरक्षःक्ष्वेडासु मनागपि न कम्पते॥ ४६॥
92990
92991 मत्तवारणानां बृंहासु गर्जितेषु। बृंहेः गुरोश्च हलः इत्यप्रत्ययः।
92992 वेतालानां कलनासु कलहादिध्वनिषु। पिशाचरक्षसां क्ष्वेडासु सिंहनादेषु
92993 ॥ ४६॥
92994
92995 अशनिस्वनघोषेण नगस्फोटरवेण च।
92996 ऐरावणनिनादेन सम्यग्ध्यानी न कम्पते॥ ४७॥
92997
92998 ऐरावण ऐरावतस्तस्य निनादेन॥ ४७॥
92999
93000 वहत्क्रकचकाषेण सितासिदलनेन च।
93001 शराशनिनिपातेन कम्पते न स्वरूपतः॥ ४८॥
93002
93003 वहतश्चलतः क्रकचस्य काषेण घर्षणेन। स्वरूपतः
93004 स्वरूपस्थितिलक्षणात्समाधेर्न कम्पते न चलतीत्यर्थः॥ ४८॥
93005
93006 नानन्दमेत्युपवने न खेदमुपगच्छति।
93007 न खेदमेति मरुषु नानन्दमुपगच्छति॥ ४९॥
93008
93009 पूताङ्गारसमाकल्पसैकतेष्वपि धन्वसु।
93010 पुष्पप्रकरसंछन्नमृदुशाद्वलभूमिषु॥ ५०॥
93011
93012 पूतैर्भस्मापसरणेनोज्ज्वलितैरङ्गारैः समानि अकल्पान्यसह्यानि सैकतानि
93013 येषु तथाविधेषु धन्वसु मरुदेशेषु॥ ५०॥
93014
93015 क्षुरधारासु तीक्ष्णासु शय्यासु च नवोत्पलैः।
93016 उन्नताचलदेशेषु कूपकोशतलेषु च॥ ५१॥
93017
93018 कूपकोशस्य कूपोदरस्य तलेष्वधोभूमिषु॥ ५१॥
93019
93020 शिलास्वर्कांशुरूक्षासु मृद्वीषु ललनासु च।
93021 संपत्स्वापत्सु चोग्रासु रमणेषूत्सवेषु च॥ ५२॥
93022
93023 अर्कांशुरूक्षासु प्रतप्तासु कठनासु च। रमणेषु क्रीडनेषु॥ ५२॥
93024
93025 विहरन्नपि नोद्वेगी नानन्दमुपगच्छति।
93026 नतर्मुक्तमना नित्यं कर्मकर्तेव तिष्ठति॥ ५३॥
93027
93028 भारवहनादिकर्मकर्ता श्रान्तः पुरुषो भारोत्तारण इवान्तर्मुखमना

93029 विश्रान्तिसुखमनुभवन्नदासीनस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥
93030
93031 अयःसंकुचिताङ्गासु नरकारण्यभूमिषु ।
93032 परस्परेरितानन्तकुन्ततोमरवृष्टिषु ॥ ५४ ॥
93033
93034 अयोयन्त्रैः संकुचिताङ्गासु माण्डव्यस्येव प्रारब्धशेषोपनीतासु
93035 नरकारण्यभूमिषु ॥ ५४ ॥
93036
93037 न बिभेति न वादत्ते वैवश्यं न च दीनताम् ।
93038 समः स्वस्थमना मौनी धीरस्तिष्ठति शैलवत् ॥ ५५ ॥
93039
93040 वैवश्यं व्याकुलताम् ॥ ५५ ॥
93041
93042 अपवित्रमपथ्यं च विषसिक्तं मलाद्यपि ।
93043 भुक्त्वा जरयति क्षिप्रं क्लिन्नं नष्टं च मृष्टवत् ॥ ५६ ॥
93044
93045 मलादि गोमयाद्यपि । क्लिन्नं सार्द्रीभूतम् । नष्टं गतरसमपि । मृष्टं
93046 परिष्कृतमन्नं तद्वत् ॥ ५६ ॥
93047
93048 बिम्बप्रतिविषाकल्कक्षीरेक्षुसलिलान्धसाम् ।
93049 असक्तबुद्धिस्तत्त्वज्ञो भवत्यास्वादने समः ॥ ५७ ॥
93050
93051 सद्योबुद्धिहरत्वेन प्रसिद्धस्य बिम्बफलस्य प्रतिविषाणां
93052 विषप्रायाणामाकल्कानां सर्वतः कषायाणां क्षीरस्येक्षोः सलिलस्य अन्धस
93053 ओदनस्य च आस्वादने विषयसमस्तुल्यचित्तो भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥
93054
93055 मैरेयमदिराक्षीररक्तमेदोरसासवैः ।
93056 रूक्षास्थितृणकेशान्तैर्न हृष्यति न कुप्यति ॥ ५८ ॥
93057
93058 रक्षःपिशाचादिष्वपि जीवन्मुक्तानां संभवात्तत्साधारण्येनाह -
93059 मैरेयेति ॥ ५८ ॥
93060
93061 जीवितस्यापि हर्तारं दातारं चैकरूपया ।
93062 दृशा प्रसादमाधुर्यशालिन्या परिपश्यति ॥ ५९ ॥
93063
93064 तस्य शत्रुमित्रयोरपि समदृष्टिमाह - जीवितस्येति । जीवितस्य दातारमित्यपि
93065 संबन्धः ॥ ५९ ॥
93066
93067 स्थिरास्थिरशरीरेषु रम्यारम्येषु वस्तुषु ।
93068 न हृष्यति ग्लायति वा सदा समतयेद्धया ॥ ६० ॥
93069
93070 स्थिरेषु चिरस्थायिषु देवादिशरीरेष्वस्थिरेषु मर्त्यादिशरीरेषु च । रम्यारम्येषु
93071 तद्भोग्यवस्तुषु च । समतया इद्धया दीप्तया ॥ ६० ॥
93072
93073 मुक्तास्थत्वादनास्थेयरूपत्वाज्जगतः स्थितौ ।
93074 नूनं विदितवेद्यत्वान्नीरागत्वात्स्वचेतसः ॥ ६१ ॥
93075
93076 चेतसो नीरागत्वाद्विदितवेद्यत्वाच्च हेतोर्जगत् स्थितौ मुक्तास्थत्वाद्विषयाणां च
93077 मिथ्यात्वेन आस्थायामयोग्यरूपत्वाच्च अक्षस्य विषयस्थितौ प्रसरं सदा
93078 विचाररससेवनात्कदाचिदपि न ददाति । कस्यचिदपि न ददातीति द्वयोरन्वयः ॥ ६१ ॥
93079
93080 न कस्यचिन्नो कदाचिदक्षस्य विषयस्थितौ ।

93081 ददाति प्रसरं साधुराधिप्रोज्झितया धिया ॥ ६२ ॥
93082
93083 अतत्त्वज्ञमविश्रान्तमलब्धात्मानमस्थितम् [अस्थितिं इति
93084 पाठः] ।
93085 निगिरन्तीन्द्रियाण्याशु हरिणा इव पल्लवम् ॥ ६३ ॥
93086
93087 किं तर्हि इन्द्रियाणि निगिरन्ति तमाह - अतत्त्वज्ञमिति द्वाभ्याम् ॥ ६३ ॥
93088
93089 उह्यमानं भवाम्भोधौ वासनावीचिवेल्लितम् ।
93090 निगिरन्तीन्द्रियग्राहा महाक्रन्दपरायणम् ॥ ६४ ॥
93091
93092 विचारिणं भव्यपदं विश्रान्तिधियमात्मनि ।
93093 न हरन्ति विकल्पौघा जलौघा इव पर्वतम् ॥ ६५ ॥
93094
93095 लोभादिविकल्पा अप्यात्मज्ञं न चालयन्तीत्याह - विचारिणमित्यादिना ॥ ६५ ॥
93096
93097 सर्वसंकल्पसीमान्ते विश्रान्ता ये परे पदे ।
93098 तेषां लब्धस्वरूपाणां मेरुरेव तृणायते ॥ ६६ ॥
93099
93100 जगज्जरत्तृणलवो विषं चामृतमेव च ।
93101 क्षणः कल्पसहस्रं च सममाततचेतसाम् ॥ ६७ ॥
93102
93103 आततचेतसां पूर्णात्माकारविस्तृतचित्तानाम् ॥ ६७ ॥
93104
93105 संविन्मात्रं जगदिति मत्वा मुदितबुद्धयः ।
93106 संविन्मयत्वादन्तस्थजगत्का विहरन्त्यमी ॥ ६८ ॥
93107
93108 सर्वस्य जगत आन्तरप्रत्यङ्गात्रत्वदर्शनादन्तस्थजगत्काः ॥ ६८ ॥
93109
93110 संविन्मात्रपरिस्पन्दे जागते वस्तुपञ्जरे ।
93111 किं हेयं किमुपादेयमिह तत्त्वविदां मतम् ॥ ६९ ॥
93112
93113 संविदेवेदमखिलं भ्रान्तिमन्यां त्यजानघ ।
93114 संविन्मयवपुः स्फारं किं जहाति किमीहते ॥ ७० ॥
93115
93116 ईहते इच्छति । उपादत्ते इति यावत् ॥ ७० ॥
93117
93118 यदेतज्जायते [जीयते इति पाठश्चिन्त्यः]
93119 भूमेर्भविष्यत्पल्लवाङ्कुरम् ।
93120 तत्संविदेव प्रथते तथा तत्त्वाङ्कुरस्थितम् ॥ ७१ ॥
93121
93122 अतीते स्पृहाया अदर्शनादज्ञहरिणस्पृहणीयं वर्तमानं भूमेः
93123 सकाशाद्यत्पल्लवाङ्कुरप्रायं विषयजातं जायते यच्च भविष्यत्तत्सर्व
93124 तत्त्वज्ञ दृशा यथा संविदेव प्रथते तथा वियदादितत्त्वाङ्कुरमिव स्थितं
93125 शब्दस्पर्शादिविषयान्तरमपीत्यर्थः ॥ ७१ ॥
93126
93127 आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तस्य च ।
93128 कंचित्काललवं दृष्टा सत्तासौ संविदो भ्रमः ॥ ७२ ॥
93129
93130 उक्तार्थसिद्धौ युक्तिमाह - आदाविति । चकारस्त्वर्थे । तस्य वर्तमाने मध्ये
93131 कंचित्काललवं दृष्टा संविदो भ्रम एवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥
93132

93133 इति मत्वा धियं त्यक्त्वा भावाभावानुपातिनीम् |
93134 निःसङ्गसंविद्घनरूपो भव भावान्तमागतः || ७३ ||
93135
93136 इति उक्तमर्थं मत्वा मननेन दृढीकृत्य भावाभावविकल्पानुपातिनीं
93137 धियं त्यक्त्वा || ७३ ||
93138
93139 कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि |
93140 कर्म कुर्वन्नकुर्वन्वा निःसङ्गः सन्न लिप्यते || ७४ ||
93141
93142 केवलैरासङ्गदोषशून्यैः | कुर्वन्व्युत्थानकाले | अकुर्वन्समाधिकाले || ७४ ||
93143
93144 गतसङ्गेन मनसा कुर्वन्नपि न लिप्यते |
93145 सुखदुःखैर्महाबाहो मनोरथदशास्विव || ७५ ||
93146
93147 मनोरथदशासु मनोराज्यविभवेषु नष्टेष्वनष्टेषु वा यथा
93148 सुखदुःखैर्न लिप्यते तद्वत् || ७५ ||
93149
93150 गतसङ्गां मतिं कुर्वन्कुर्वन्नप्यङ्गयष्टिभिः |
93151 न लिप्यते सुखैर्दुःखैर्मनोरथदशास्विव || ७६ ||
93152
93153 अकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शनेन मतिं गतसङ्गां कुर्वन् | अङ्गयष्टिभिः
93154 शरीराद्युपकरणैः कुर्वन्व्यवहरन्नपि || ७६ ||
93155
93156 गतसङ्गमना दृष्ट्या पश्यन्नपि न पश्यति |
93157 एतदन्यस्थचित्तत्वाद्बालेनाप्यनुभूयते || ७७ ||
93158
93159 अन्यस्थचित्तत्वादिति अन्यव्यासक्तचित्तत्वात्पश्यन्नपि न पश्यतीत्येतद्बालेन
93160 अपिशब्दादन्यैश्च सर्वैरनुभूयत इत्यर्थः | अन्यत्रमना अभूवं
93161 नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम् इति श्रुतिरप्यत्र संवादिनीति भावः
93162 || ७७ ||
93163
93164 गतसङ्गमना जन्तुः पश्यन्नेव न पश्यति |
93165 न शृणोत्यपि शृण्वंश्च न स्पृशत्यपि च स्पृशन् || ७८ ||
93166
93167 न जिघ्रत्यपि संजिघ्रन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि |
93168 पदार्थे च पतत्येव बलात्पतति नाप्ययम् || ७९ ||
93169
93170 उन्मिषन्नेत्रे उन्मीलयन्नपि निमिषन्ननुन्मीलयन्नेव | एवं कर्मेन्द्रियगणे च
93171 पदार्थे स्वस्वविषये संस्कारबलात्पतत्यपि सति अयं न पतति || ७९ ||
93172
93173 देशान्तरस्थचेतोभिरेतदात्मगृहस्थितैः |
93174 अप्रौढमतिभिः साधु मूर्खैरप्यनुभूयते || ८० ||
93175
93176 एतत्पश्यतोऽप्यदर्शनादिदेशान्तरस्थचेतोभिरन्यत्र गतमानसैरात्मनः
93177 स्वस्य गृहे स्थितैर्मूर्खैः पामरैरप्रौढमतिभिर्बालपश्वादिभिश्च
93178 साधु सम्यगनुभूयत इति नात्र विवाद इत्यर्थः || ८० ||
93179
93180 सङ्गः कारणमर्थानां सङ्गः संसारकारणम् |
93181 सङ्गः कारणमाशानां सङ्गः कारणमापदाम् || ८१ ||
93182
93183 तथाच संसक्तिपूर्वकं पदार्थदर्शनमेव
93184 बन्धहेतुर्नासंसक्तचित्तस्येत्याशयेनाह - सङ्ग इति || ८१ ||

93185
93186 सङ्गत्यागं विदुर्मोक्षं सङ्गत्यागादजन्मता।
93187 सङ्गं त्यज त्वं भावानां जीवन्मुक्तो भवानघ॥ ८२॥
93188
93189 मोक्षं वर्तमानदेहादिसंबन्धनिवृत्तिम्। अजन्मता
93190 भाविदेहादिबन्धनिवारणमिति भेदः॥ ८२॥
93191
93192 श्रीराम उवाच।
93193
93194 सर्वसंशयनीहारशरन्मारुत हे मुने।
93195 सङ्गः कुमुच्यते ब्रूहि समासेन मम प्रभो॥ ८३॥
93196
93197 किमिति सामान्ये नपुंसकम्। प्रश्नः स्पष्टः॥ ८३॥
93198
93199 श्रीवसिष्ठ उवाच।
93200
93201 भावाभावे पदार्थानां हर्षामर्षविकारदा।
93202 मलिना वासना यैषा सा सङ्ग इति कथ्यते॥ ८४॥
93203
93204 इष्टानिष्टपदार्थानां भावाभावे संयोगे वियोगे च हर्षामर्षविकारदा
93205 रागादिवासनैव सङ्ग इति कथ्यते इत्यर्थः॥ ८४॥
93206
93207 जीवन्मुक्तशरीरणामपुनर्जन्मकारिणी।
93208 मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना॥ ८५॥
93209
93210 तामसङ्गाभिधां विद्धि यावद्देहं च भाविनी।
93211 त * * *? क्रियते कर्म न तद्बन्धाय वै पुनः॥ ८६॥
93212
93213 यावद्देहं प्रारभशेषक्षयपर्यन्तम्॥ ८६॥
93214
93215 अजीवन्मुक्तरूपाणां दीनानां मूढचेतसाम्।
93216 युक्ता [युक्तामर्थविषादाभ्यां इति पाठः] हर्षविषादाभ्यां
93217 बन्धनी वासना भवेत्॥ ८७॥
93218
93219 सैवोक्ता सङ्गशब्देन पुनर्जननकारिणी।
93220 तया यत्क्रियते कर्म तद्बन्धायैव केवलम्॥ ८८॥
93221
93222 एवं रूपं परित्यज्य सङ्गं स्वात्मविकारदम्।
93223 यदि तिष्ठसि निर्व्यग्रः कुर्वन्नपि न लिप्यसे॥ ८९॥
93224
93225 निर्व्यग्रः स्वस्थः॥ ८९॥
93226
93227 हर्षामर्षविषादाभ्यां यदि गच्छसि नान्यताम्।
93228 वीतरागभयक्रोधस्तदसङ्गोऽसि राघव॥ ९०॥
93229
93230 समाहारद्वन्द्वगर्भेतरेतरयोगद्वन्द्वविवक्षणाद्धर्षामर्षविषादाभ्याम्
93231 इति द्विवचनम्। अन्यतां वैरूप्यम्॥ ९०॥
93232
93233 दुःखैर्न ग्लानिमायासि यदि हृष्यसि नो सुखैः।
93234 आशावैवश्यमुत्सृज्य तदसङ्गोऽसि राघव॥ ९१॥
93235
93236 आशया वैवश्यं पारवश्यम्॥ ९१॥

93237
93238 विहरन्व्यवहारेषु सुखदुःखदशासु च ।
93239 न विमुञ्चसि सत्साम्यं तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ९२ ॥
93240
93241 सत्साम्यं ब्रह्मैकरस्यं न विमुञ्चसि यदीत्यनुषङ्गः ॥ ९२ ॥
93242
93243 संवेद्यो यदि चैवात्मा वेदिते लक्ष्यते समः ।
93244 यथाप्राप्तानुवर्ती च तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ९३ ॥
93245
93246 आत्मा चित्तस्वभावः ॥ ९३ ॥
93247
93248 असङ्गतामनायासाज्जीवन्मुक्तस्थितिं स्थिराम् ।
93249 अवलम्ब्य समः स्वस्थो वीतरागो भवानघ ॥ ९४ ॥
93250
93251 जीवन्मुक्तमतिर्मौनी निगृहीतेन्द्रियग्रहः ।
93252 अमानमदमात्सर्यमार्यस्तिष्ठति विज्वरम् ॥ ९५ ॥
93253
93254 निगृहीताः इन्द्रियलक्षणा गृह्णन्ती * *? हाः पाशा येन ॥ ९५ ॥
93255
93256 सदा समग्रेऽपि हि वस्तुजाले
93257 समाशयोऽप्यन्तरदीनसत्त्वः ।
93258 व्यापारमात्रात्सहजात्क्रमस्थान्न
93259 किंचिदप्यन्यदसौ करोति ॥ ९६ ॥
93260
93261 भोगविक्षेपादिहेतौ वस्तुजाले सदा समग्रे प्रचुरतरे सत्यपि समाशयः ।
93262 अन्तर्बहिरप्यदीनं स्पृहा याञ्चादिदैन्यवर्जितं सत्त्वं यस्य
93263 स्ववर्णाश्रमोचितसहजक्रमस्थाद्व्यापारमात्रादन्यत्किंचिदप्यसौ न करोति ॥
93264 ९६ ॥
93265
93266 यदेव किंचित्प्रकृतं क्रमस्थं
93267 कर्तव्यमात्मीयमसौ तदेव ।
93268 संसर्गसंबन्धविहीनयैव
93269 कुर्वन्न खेदं रमते धियान्तः ॥ ९७ ॥
93270
93271 संसर्गः क्रियाभिनिवेशः संबन्धः फलाभिलाषस्तद्विहीनयैव धिया अन्तः
93272 स्वात्मनि रमते ॥ ९७ ॥
93273
93274 अथापदं प्राप्य सुसंपदं वा
93275 महामतिः स्वप्रकृतं स्वभावम् ।
93276 जहाति नो मन्दरवेल्लितोऽपि
93277 शौक्ल्यं यथा क्षीरमयाम्बुराशिः ॥ ९८ ॥
93278
93279 स्वं स्वीयं प्रकृतं पूर्वसिद्धं
93280 शान्तिदान्तिप्रसादसमदर्शनादिस्वभावं नो जहाति । यथा मन्दरेण वेल्लितो
93281 मथितोऽपि क्षीरमयाम्बुराशिः सहजं शौक्ल्यं न जहाति तद्वत् ॥ ९८ ॥
93282
93283 संप्राप्य साम्राज्यमथापदं वा
93284 सरीसृपत्वं सुरनाथतां वा ।
93285 तिष्ठत्यखेदोदयमस्तहर्षं
93286 क्षयोदयेष्विन्दुरिवैकरूपः ॥ ९९ ॥
93287
93288 आपदं दारिद्र्यादि । सरीसृपत्वं डुण्डुभादियोनिम् । अखेदोदयं अस्तहर्षं

चेति स्थितिक्रियाविशेषणे। क्षयोदयेषु कलानामुपचयापचयकालेषु
उदयास्तमयकालेषु वा॥ ९९॥

निरस्तसंरम्भमपास्तभेदं
प्रशान्तनानाफलवल्गुवेषम्।
विचारयात्मानमदीनसत्त्वो
यथा भवस्युत्तमकार्यनिष्ठः॥ १००॥

दर्शितलक्षणजीवन्मुक्तिसुखप्राप्तौ रागद्वेषभेदवासनाक्षयाभ्याससहित
आत्मविचार एवोपाय इति तमेव रामायोपदिशन्नुपसंहरति - निरस्तेति।
संरम्भः क्रोधः। त्रीण्यपि क्रियाविशेषणानि। यथा येन विचारेण
उत्तमकार्यमवश्यसंपाद्यं चरमपुरुषार्थस्तन्निष्ठो भवसि तथा
विचारयेत्यर्थः॥ १००॥

तयोदितप्रसरविलासशुद्धया
गतज्वरं पदमवलम्बयामलम्।
धियेद्धया पुनरिह जन्मबन्धनै-
र्न बध्यसे समधिगतात्मदृश्यया॥ १०१॥

तया विचारणया उदितप्रसरस्य समाधेर्विलासेन सर्ववासनाक्षयाच्छुद्धया
समधिगतमात्मरूपं दृश्यमवश्यद्रष्टव्यं वस्तु यया तथाविधया
अत-एव अविद्यातत्कार्यदाहक्षमतया इद्धया दीप्तया धिया गतज्वरं
निर्दुःखनिरतिशयानन्दरूपं परमपदमवलम्बय अध्यास्व। तदवलम्बने
पुरावृत्तिशङ्कावारणायाह - पुनरिहेति।
तस्मात्तत्त्वसाक्षात्कारेणैवाविद्यातत्कार्यसर्वानर्थोपशमनान्नित्यनिरतिशया
नन्दस्वरूपे प्रतिष्ठेति सिद्धम्॥ १०१॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते
द्वात्रिंशत्साहस्र्यां संहितायां मोक्षोपायेषु उपशमप्रकरणे
समदर्शनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः॥ ९३॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
समदर्शनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः॥ ९३॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वती##-
श्रीमदानन्दबोधेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचिते
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणं
संपूर्णम्॥

॥ समाप्तमिदं उपशमप्रकरणम्॥

श्रीः

योगवासिष्ठः।

श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासंवलितः।

निर्वाणप्रकरणस्य पूर्वार्धम् ६।

93341 प्रथमः सर्गः १
93342
93343 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
93344
93345 उपशमप्रकरणादनन्तरमिदं शृणु।
93346 त्वं निर्वाणप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणदायि यत्॥ १॥
93347
93348 शिवमभयमनाद्यनन्तमध्यं परमसुखाद्वयबोधमात्रसारम्।
93349 उपरतसकलभ्रं विशुद्धं निजमहसा स्फुरदात्मतत्त्वमीडे॥ १॥
93350
93351 उत्पत्तिस्थित्युपशमाख्यैस्त्रिभिः प्रकरणैर्जगज्जन्मस्थितिलयबोधकानां अथात
93352 आदेशो नेतिनेति इत्यादिसर्वप्रपञ्चनिषेधकानां च
93353 वेदान्तवाक्यानामध्यारोपापवादन्यायेनात्मतत्त्वव्युत्पादकतया
93354 वासनाक्षयमनोनाशपर्यन्तज्ञानेन परमपुरुषार्थे तात्पर्यपर्यवसानं
93355 दर्शितम्। अथेदानीं यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा यो
93356 वै भूमा तत्सुखम् यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो
93357 विद्वान्न विमेति कुतश्चन तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्ममयमात्मा
93358 ब्रह्म सर्वानुभूः निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्। अमृतस्य
93359 परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् इत्यादिश्रुतितात्पर्यसिद्धं
93360 प्रागुक्तसर्वसाधनसाध्यसाक्षात्कारज्ञानफलं निर्वाणं व्युत्पादयितुं
93361 निर्वाणाख्यमिदं प्रकरणं श्रावयितुं भगवान् श्रीवाल्मीकिरुवाच##-
93362
93363 मुनिवाक्यादिहोत्थानं श्रोतृणामाह्निकी क्रिया।
93364 श्रुतार्थचिन्तानिद्राभ्यां रात्रियापनमीर्यते॥ १॥
93365
93366 तत्रादौ पूर्वोत्तरप्रकरणयोर्हेतुतासंगतिं सूचयन् वक्तव्यं प्रतिजानीते##-
93367 मृल्लोहविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तैः वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि
93368 रूपाणीत्येव सत्यम् इति श्रुतिप्रदर्शितन्यायेनैव अन्नेन सोम्य
93369 शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य
93370 शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
93371 सत्प्रतिष्ठाः स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा इति
93372 श्रुतितात्पर्यविषये ऐकात्म्ये पर्यवसानव्युत्पादनपरप्रकरणत्रयानन्तरं
93373 तत्फलीभूतस्य सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म
93374 आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् इत्यादिश्रुतिदर्शितस्वरूपलक्षणस्य तत्त्वमसि श्वेतकेतो
93375 अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः इत्यादिमहावाक्यार्थस्य [तद्बोधकफल इति
93376 पाठः।] तद्बोधफलनिर्वाणस्वरूपस्य च व्युत्पादकत्वान्निर्वाणाख्यं
93377 प्रकरणं शृण्वित्यर्थः॥ १॥
93378
93379 कथयत्येवमुद्दामवचने मुनिनायके।
93380 श्रवणैकरसे मौनस्थिते राजकुमारके॥ २॥
93381
93382 प्रतिज्ञातमर्थं प्रस्तुतकथामेवावलम्ब्य
93383 वर्णयिष्यन्नुपशमप्रकरणोपदेशान्ते दशरथसभायां यद्वृत्तं तदाह##-
93384 षोडशस्थेनान्वयः। मुनिनायके वसिष्ठे। राजकुमारके रामे॥ २॥
93385
93386 मुनिवागर्थनिक्षिप्तमनस्यस्ततपःक्रिये।
93387 राजलोके गतस्पन्दे चित्रार्पित एव स्थिते॥ ३॥
93388
93389 अस्ता त्यक्ता तपो मानसं बाह्यार्थालोचनं क्रिया शरीरचेष्टा च येन। तदेवाह##-
93390
93391 वसिष्ठवचसामर्थं विचारयति सादरम्।
93392 लसदङ्गुलिभङ्गेन मुनिसार्थं स्फुरद्भ्रुवि॥ ४॥

93393
93394 अङ्गुलिभङ्गेन उत्क्षिप्ततर्जनीचेष्टाभिनयेन। स्फुरद्भ्रुवि। सभ्रूभङ्गमिति यावत्
93395 ॥ ४॥
93396
93397 विस्मयालोकनोल्लासप्रोत्फुल्लनयनालिनि।
93398 पुरन्ध्रिवर्गे गम्भीरतरुमञ्जरितां गते॥ ५॥
93399
93400 विस्मयः परमाश्चर्यरूपः प्रत्यगात्मा तदालोकनोल्लासेन गम्भीरा
93401 मकरन्दत्वादनासक्तभ्रमरैर्निष्कम्पशब्दा या तरुमञ्जरी तद्भावमिव गते॥ ५॥
93402
93403 खे वासरचतुर्भागदेशे दिनकरे स्थिते।
93404 किंचिज्ज्ञानोदयात्सौम्ये किंचिच्छममुपेयुषि॥ ६॥
93405
93406 यत्र वासरस्य चतुर्थभागमात्रावशेषो लक्ष्यते तस्मिन्देशे प्रदेशे श्रवणायेव
93407 स्थिते। अतएव किंचिज्ज्ञानोदयादिव सौम्ये दृष्टिप्रिये
93408 किंचित्तापोपशममुपेयुषीवेत्युत्तरादनुकृष्यान्वयः॥ ६॥
93409
93410 श्रवणयिव संशान्ते वितानस्पन्दमालिते।
93411 मौनं मरुति मन्दारमधुरामोददायिनि॥ ७॥
93412
93413 श्रवणायेव संशान्ते इत्येतद्देहलीदीपन्यायेन मरुतीत्यत्रापि संबध्यते।
93414 कुसुमवितानस्पन्देन मालिते स्रग्विणि। अतएव मन्दारमधुरामोददायिनि॥ ७॥
93415
93416 पुष्पदामसुषुप्तासु महाभ्रमरपङ्क्तिषु।
93417 ज्ञातज्ञेयतया नूनं सम्यग्ध्यानवतीष्विव॥ ८॥
93418
93419 मुक्ताजालकलापान्तर्गतास्वन्तरभूमिषु।
93420 कचत्यपगतस्पन्दं तोये श्रोतुमिवास्थिते॥ ९॥
93421
93422 मुक्तामयानां जालकलापानां जालाकारवापीवरणानां [वरणं
93423 वृतिराच्छादनं वा।] अन्तर्गतासु अन्तरभूमिषु मध्यस्थवापीप्रदेशेषु
93424 श्रोतुमास्थिते सोत्कण्ठ इव अपगतस्पन्दं निश्चलं कचति
93425 मुक्तादिप्रभाभिर्दीप्यमाने सति॥ ९॥
93426
93427 गृहान्तरं प्रविष्टेषु गवाक्षे दूरमंशुषु।
93428 विश्रामार्थमिवादीर्घं नभःपान्थेषु शीतलम्॥ १०॥
93429
93430 अंशुषु रविरश्मिषु शीतलं गृहान्तरं श्रवणशालामध्यं विश्रामार्थमिव
93431 प्रविष्टेषु। देशतः कालतश्च आदीर्वं नभसि पान्थेषु। चिरदूरप्रचारश्रान्तेष्विति
93432 यावत्॥ १०॥
93433
93434 मुक्ताजालप्रभाजालभस्मनोद्धूलितात्मनि।
93435 शंसतीव शमं शाम्यद्दिनदेहे दिवातपे॥ ११॥
93436
93437 शाम्यतो दिनस्य देहभूते मुक्ताजालकानां प्रभाजाललक्षणेन भस्मना
93438 उद्धूलितात्मनि तदन्तःप्रविष्टे दिवातपे तपस्विलक्षणे स्वात्मनि शमं शान्तिगुणं
93439 शंसति सूचयतीव सति॥ ११॥
93440
93441 करे लीलासरोजेषु शेखरेषु च भूभृताम्।
93442 श्रुत्वा सुरसमामोदादवृत्तिषु मनस्स्विव॥ १२॥
93443
93444 भूभृतां राज्ञां करे पाणौ शेखरेषु शिरस्सु च स्थितेषु लीलासरोजेषु शोभना

रसा यस्मिंस्तत्सुरसं वसिष्ठोपदेशं श्रुत्वा आमोदादानन्दाविर्भावात्तेषां
मनस्स्विव अवृत्तिषु निमीलनोन्मुखेषु सत्सु ॥ १२ ॥

बालकेष्वज्ञलोकेषु लीलापक्षिषु सादरम् ।
भोजनार्थं वधूलोकमुपरुन्धत्स्वनारतम् ॥ १३ ॥

लीलापक्षिषु पञ्जरस्थशुकादिषु उपरुन्धत्सु । त्वरयत्स्विति यावत् ॥ १३ ॥

भ्रमद्भ्रमरपक्षोत्थवातधूतरजस्यलम् ।
कौमुदे परिविश्रान्ते चामरेष्वक्षिपक्ष्मसू ॥ १४ ॥

कौमुदे ईषद्विकासोन्मुखकुमुदसंबन्धिनि भ्रमद्भ्रमराणां
पक्षोत्थैर्वातैरुद्धूते रजसि चामरेष्वक्षिपक्ष्मसु च परितो विश्रान्ते सति ॥ १४ ॥

रश्मिष्वगगुहोन्मुक्तच्छायाजालभयादिव ।
गवाक्षादिष्विवोड्डीय प्रविष्टेषु गृहान्तरम् ॥ १५ ॥

सूर्यरश्मिषु अगानां मेर्वादिपर्वतानां गुहाभ्य
उन्मुक्ताच्छायासमूहात्मकात्तमसो भयादिव उड्डीय पलाय्य गवाक्षादिषु द्वारेषु
निलयनाय गृहान्तरं गृहमध्यं प्रविष्टेष्विव ॥ १५ ॥

आसीद्दिनचतुर्भागसत्तावेदनतत्परः ।
भेरीपठहशङ्खानां दिङ्मुखापूरको ध्वनिः ॥ १६ ॥

दिनचतुर्थभागस्य सत्ता परिशेषस्तस्यावेदने तत्परः ॥ १६ ॥

तेन तत्तारमप्याशु वचोऽन्तर्धानमाययौ ।
मौनं जलदनादेन मायूर इव निखनः ॥ १७ ॥

तेन ध्वनिता तत्तारमपि मुनेरिदं मौनं वासिष्ठं वचः अन्तर्धानमाययौ ॥ १७ ॥

आक्षुब्धा क्षुब्धपक्षालिः पञ्जरस्था खगावली ।
भूकम्पे तरसाऽऽतालीपल्लवेव वनावली ॥ १८ ॥

तरसा जवेन [बलेन इति पाठः] आक्षुब्धा संचलिता जातेत्यर्थः । आतालीपल्लवा
आकम्पिततालीदला वनावलीव ॥ १८ ॥

आययुर्भयवित्रस्ता बाला धात्रीकुचान्तरम् ।
सारवं प्रावृषीवाब्धाः प्रोन्नतं शृङ्गकोटरम् ॥ १९ ॥

सारवं रोदनशब्दसहितं यथा स्यात्तथा शृङ्गकोटरं
शृङ्गद्वयमध्यमिव ॥ १९ ॥

उत्तस्थुरवतंसेभ्यो भूभृतां भ्रमरस्रजः ।
ईषत्करालवाहाभ्यः सरिद्भ्योऽम्बुकणा इव ॥ २० ॥

ईषत्करालः क्षुब्धो वाहः प्रवाहो यासां ताभ्यः । भ्रमराणां
रजोगौरत्वद्योतनायाम्बुकणदृष्टान्तः ॥ २० ॥

एवं प्रक्षुभिते तस्मिन्गृहे दाशरथे तदा ।
प्राप्ते वासरवृद्धत्वे शान्तशङ्खस्वने शनैः ॥ २१ ॥

93497 वासरस्य वृद्धत्वे चतुर्थे वयसि प्राप्ते सति ॥ २१ ॥
93498
93499 संहरन्प्रस्तुतं वस्तु वचो मधुरवृत्तिमत् ।
93500 उवाच मुनिशार्दूलः सभामध्ये रघूद्वहम् ॥ २२ ॥
93501
93502 प्रस्तुतं वस्तु वक्तव्यार्थं संहरन्नुपसंहरन् ॥ २२ ॥
93503
93504 राघवानघ वाग्जालं मयैतत्प्रविसारितम् ।
93505 तेन चित्तखगं बद्ध्वा क्रोडीकृत्यात्मतां नय ॥ २३ ॥
93506
93507 क्रोडीकृत्य हृदि रुद्ध्वेति यावत् ॥ २३ ॥
93508
93509 कच्चिद्गृहीतो भवता मद्गिरामर्थ ईदृशः ।
93510 त्यक्त्वा दुर्बोधमक्षीणो हंसेनेवाम्भसः पयः ॥ २४ ॥
93511
93512 अक्षीणः अक्षयो मद्गिरामर्थः । हंसेन अम्भसः । अम्भः परित्यज्येति ल्यब्लोपे
93513 पञ्चमी ॥ २४ ॥
93514
93515 विचार्यैतदशेषेण स्वधियैवं पुनः पुनः ।
93516 अनेनैव पथा साधो गन्तव्यं भवताधुना ॥ २५ ॥
93517
93518 अनेन वासनाक्षयमनोनाशप्राणसंरोधज्ञानाभ्यासपथा ॥ २५ ॥
93519
93520 अनयैव धिया राम विहरन्नैव बध्यसे ।
93521 अन्यथाधः पतस्याशु विन्ध्यखाते यथा गजः ॥ २६ ॥
93522
93523 सुगृहीतं धिया राम मद्वचो न करोषि चेत् ।
93524 तत्पतस्यवटे त्यक्तदीपो वान्धो निशास्विव ॥ २७ ॥
93525
93526 यथा अन्धस्त्यक्तदीपो वा पुरुषोऽवटे गर्ते पतति तद्वत् ॥ २७ ॥
93527
93528 असङ्गेन यथाप्राप्तो व्यवहारोऽस्य सिद्धये ।
93529 इत्येव शास्त्रसिद्धान्तमादायोदारवान्भव ॥ २८ ॥
93530
93531 असामदुक्तार्थस्य सिद्धये यथाप्राप्तो व्यवहारः असङ्गेन कार्य इत्येवं
93532 सर्वशास्त्रपरमतात्पर्यविषयं सिद्धान्तमादाय मनसिकृत्य उदारवान्
93533 अपरिच्छिन्नात्मबोधवान्भवेत्यर्थः ॥ २८ ॥
93534
93535 हे सभ्या हे महाराज रामलक्ष्मणभूमिपाः ।
93536 सर्व एव भवन्तोऽद्य तावद्व्यापारमाह्निकम् ॥ २९ ॥
93537
93538 कुर्वन्त्वयं हि दिवसः प्रायः परिणताकृतिः ।
93539 शेषं विचारयिष्यामो विचार्यं प्रातरागताः ॥ ३० ॥
93540
93541 प्रातः श्वः समायामागताः सन्तः । धातुरांबन्धे प्रत्ययाः इति भविष्यति क्तः ॥
93542 ३० ॥
93543
93544 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
93545
93546 इत्युक्ता मुनिना तेन सा सर्वैव तदा सभा ।
93547 प्रोत्तस्थौ पद्मवदना सविकासेव पद्मिनी ॥ ३१ ॥
93548

93549 इति उक्ता आज्ञप्ता | पद्मानीव पद्मान्येव च वदनानि यस्याः || ३१ ||
93550
93551 राजानः स्तुतराजानः कृतराघववन्दनाः |
93552 परिष्टुते वसिष्ठे ते जग्मुरात्मनिवेशनम् || ३२ ||
93553
93554 स्तुतो राजा दशरथो यैस्ते स्तुतराजानः | वसिष्ठे परिष्ठुते सर्वैः प्रणम्य
93555 प्रशंसिते सति || ३२ ||
93556
93557 विश्वामित्रेण सहितो वसिष्ठो मन्तुमाश्रमम् |
93558 उत्तस्थावासनाच्छ्रीमान्नमस्कृतनभश्चरः || ३३ ||
93559
93560 नमस्कृता नभश्चरा देवा येन || ३३ ||
93561
93562 दशरथप्रभृतयो राजानो गुनयस्तथा |
93563 यथानुरूपं वक्तारमनुगम्य मुनिं चिरम् || ३४ ||
93564
93565 वक्तारमुपदेष्टारम् | चिरमाश्रमान्तमनुगम्य || ३४ ||
93566
93567 आपृच्छ्य केचिद्गगनं ययुः केचिद्वनान्तरम् |
93568 केचिद्राजगृहं सन्तो भृङ्गाः पद्मोत्थिता इव || ३५ ||
93569
93570 वक्तारमुपदेष्टारम् | चिरमाश्रमान्तमनुगम्य || ३५ ||
93571
93572 वसिष्ठपादयोस्त्यक्त्वा पुष्पाञ्जलिमनाविलम् |
93573 दारैरनुगतो राजा प्रविवेश गृहान्तरम् || ३६ ||
93574
93575 अनाविलं निर्मलम् || ३६ ||
93576
93577 रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाः प्राप्तस्य स्वाश्रमं गुरोः |
93578 अभ्यर्च्य चरणौ भक्त्या त्वाजग्मुर्नृपमन्दिरम् || ३७ ||
93579
93580 अनाविलं निर्मलम् || ३७ ||
93581
93582 सदनानि समासाद्य श्रोतारः सर्व एव ते |
93583 समुरानर्चुरभ्येयुर्देवान्विप्रान्पितृंस्तथा || ३८ ||
93584
93585 देवान्पितृंश्च आनर्चुः | विप्रान् अतिथीन् अभ्येयुः अभिमुखं आ ईयुः |
93586 अभिगमनादिना पूजनाय खीचकुरित्यर्थः | अभ्येतुः इति पाठे तु अभ्येतुरतिथिवर्गस्य
93587 मध्ये विप्रानानर्चुरित्येवं योज्यम् || ३८ ||
93588
93589 यथाक्रमं स्वभृत्यान्तैर्विप्राद्यैश्च परिच्छदैः |
93590 समं बुभुजिरे भोज्यं वर्णधर्मक्रमोदितम् || ३९ ||
93591
93592 परिच्छदैः परिवारैः राह || ३९ ||
93593
93594 अस्तं गते दिनकरे समं दिवसकर्मभिः |
93595 अभ्यागते रात्रिकरे समं रजनिकर्मभिः || ४० ||
93596
93597 स्थित्वा तल्पेषु कौशेयशयनेष्वासनेषु च |
93598 भूचरा मुनिराजानो राजपुत्रा महर्षयः || ४१ ||
93599
93600 संसारोत्तरणोपायं वसिष्ठवदनेरितम् |

93601 यथावदेकाग्रधियश्चिन्तयामासुरादृताः ॥ ४२ ॥
93602
93603 ततः प्रहरमात्रेण निद्रामामुद्रिताननाः ।
93604 उत्स्वप्नसुन्दरीमीयुः पद्मा इव दिनार्थिनः ॥ ४३ ॥
93605
93606 भाविशुभसूचकत्वादुत्कृष्टस्वप्नैः सुन्दरीं रमणीयाम् । तथा च श्रुतिः अथ
93607 यत्र देव इव राजेव अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः इति
93608 स्वाप्नसार्वात्म्यदर्शनस्य भाविमोक्षफलसूचकतां दर्शयति । दिनार्थिनो
93609 राज्यतिक्रमणकामा इति यावत् ॥ ४३ ॥
93610
93611 रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाः प्रहरत्रयमेव तत् ।
93612 वासिष्ठमुपदेशं ते चिन्तयामासुरक्षतम् ॥ ४४ ॥
93613
93614 प्रहरस्यार्धमात्रं ते तत आमुद्रितेक्षणाः ।
93615 उत्स्वप्नमाययुर्निद्रां क्षणाद्विद्रावितश्रमाम् ॥ ४५ ॥
93616
93617 इति शुभमनसां विवेकभाजामधिगतसारतयोदिताशयानाम् ।
93618 अभजत विरतिं तदा वियामा मलिननिशाकरवक्त्रतां जगाम ॥ ४६ ॥
93619
93620 अधिगतसारतया आत्मतत्त्वप्रबोधेन उदितः सविकास आशयो येषां रामादीनाम् ।
93621 त्रियामा रात्रिः । विरतिमुपरमं अभजत प्राप । अतएवारुणकिरणव्याप्त्या मलिनो
93622 निशाकर एव वक्त्रं यस्यास्तद्भावं जगाम ॥ ४६ ॥
93623
93624 इत्यर्षि श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषु
93625 निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे दिनसव्यवहारवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
93626
93627 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
93628 दिवसव्यवहारवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
93629 द्वितीयः सर्गः २
93630
93631 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
93632
93633 ततः क्लिन्नेन्दुवदना पर्याकुलतमःपदा ।
93634 क्षीयमाणा बभौ श्यामा विवेक इव वासना ॥ १ ॥
93635
93636 इह रामादिभिः प्रातर्वसिष्ठस्य सभानयः ।
93637 उक्तार्थस्मरणात्तत्त्वे विश्रामश्चोपवर्ण्यते ॥
93638
93639 क्लिन्नो म्लान इन्दुरेव वदनं यस्याः । क्षीयमाणा मरणोन्मुखी ॥ १ ॥
93640
93641 पूर्वे ध्वस्ततयालोकं दृश्यमाने परेऽचले ।
93642 शवालीकावतंलाभं तापको निकरो दधौ ॥ २ ॥
93643
93644 ततो निकरो निर्गच्छत्किरणस्तापकः सूर्यः प्राङ्मुखैर्जनैर्दृश्यमाने पूर्वे
93645 पूर्वदिक्स्थे अचले शृङ्गभेदैर्ध्वस्ततया प्रतिबद्धतया
93646 तत्तदन्तरालनिर्गतमालोकं शयाः प्रसारितहस्तास्तदाभं तु अलीको मिथ्याकल्पितो
93647 अवतंसः किरीटादिशिरोभूषणं तदाभमालोकं दधाविति द्वन्द्वे विभज्यान्वयः ॥
93648 २ ॥
93649
93650 अवश्यायकणाकर्षी परामृष्टेन्दुमण्डलः ।
93651 ज्योत्स्नाकवलनालोको बभौ पाभातिकोऽनिलः ॥ ३ ॥
93652

93653 ज्योत्स्नानां कवलनाय आलोकश्चक्षुःप्रसार इव सौरालोको यस्येति सूर्यस्य
93654 तदीयचक्षुष्ट्वारोपादियमुक्तिः। अनेन क्षुत्तृषार्त इवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते॥ ३॥
93655
93656 रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना उत्थायानुचरैः सह।
93657 ययुर्वन्दितसंध्यास्ते पुण्यं वासिष्ठमाश्रमम्॥ ४॥
93658
93659 अस्नातानां श्रवणानधिकारात्स्नात्वा वन्दितसंध्याः। एवमग्रेऽपि॥ ४॥
93660
93661 तत्र वन्दितसंध्यस्य निर्गतस्यापि सद्मतः।
93662 मुनेर्ववन्दिरे पादौ पदोर्दत्वार्घ्यसंततिम्॥ ५॥
93663
93664 निर्गतस्य निर्गमिष्यतः॥ ५॥
93665
93666 क्षणात्तत्सदनं मौनं मुनिब्राह्मणराजभिः।
93667 हस्त्यश्वरथयानैश्च शनैर्नीरन्ध्रतां ययौ॥ ६॥
93668
93669 नीरन्ध्रतां निरवकाशताम्॥ ६॥
93670
93671 अथासौ मुनिशार्दूलस्तयैव सह सेनया।
93672 गृहं दाशरथं काले रामाद्यनुगतो ययौ॥ ७॥
93673
93674 तत्रैनं पूर्वसंबन्धः कृतसंध्यो महीपतिः।
93675 दूरमार्गं विनिर्गत्य पूजयामास सादरम्॥ ८॥
93676
93677 गृहप्रवेशात्पूर्वमेव संबध्नाति मेलयतीति पूर्वसंबन्धस्त्वरोत्साहो यस्य
93678 तथाविधो महीपतिर्दशरथः॥ ८॥
93679
93680 पुष्पमुक्तामणिव्रातैर्भूयोऽत्यधिकभूषिताम्।
93681 सभां प्रविश्य ते सर्वे विविशुर्विष्टरालिषु॥ ९॥
93682
93683 विष्टरालिषु आसनपङ्क्तिषु। वृक्षासनयोर्विष्टरः इति षत्वम्॥ ९॥
93684
93685 अथ तस्मिन्नवसरे ह्यस्तनाः सर्व एव ते।
93686 श्रोतारः समुपाजग्मुर्नभश्चरमहीचराः॥ १०॥
93687
93688 ह्यस्तनाः पूर्वेद्युर्भवाः॥ १०॥
93689
93690 विवेश सा सभा सौम्या कृतान्योन्याभिवन्दना [अभिवादना इति पाठः।
93691] ।
93692 बभौ राजसमाभोगा शान्तवातेव पद्मिनी॥ ११॥
93693
93694 राज्ञा सम आभोगः संस्थानस्थितिर्यस्याः। राजानं यतवाक्कायचेष्टं दृष्ट्वा
93695 सर्वेऽपि तथा आसन्निति भावः॥ ११॥
93696
93697 यथाप्रदेशमेवाशु निविष्टेषु यथासुखम्।
93698 तेषु तद्देशयोगेषु विप्रर्षिमुनिराजसु॥ १२॥
93699
93700 तद्देशयोगेषु सभाप्रदेशप्रविष्टेषु विप्रादिषु यथाप्रदेशं
93701 प्रात्यहिकक्लृप्तप्रदेशानुक्रमेण निविष्टेषूपविष्टेषु सत्सु॥ १२॥
93702
93703 मृदुनि स्वागतरवे शनैः शममुपागते।
93704 सभाकोणोपविष्टेषु शान्तशब्देषु बन्दिषु॥ १३॥

93705
93706 मृदुनि परस्परस्वागतप्रश्नरवे ॥ १३ ॥
93707
93708 तरसैवोदितेष्वाशु श्रोतुमभ्यागतेष्विव ।
93709 गवाक्षादिव जालेषु प्रविष्टेष्वर्करश्मिषु ॥ १४ ॥
93710
93711 उदितेष्वर्करश्मिषु श्रोतुमिव तरसैवाभ्यागतेषु गवाक्षाद्गवाक्षं प्राप्येव
93712 तज्जालच्छिद्रेषु प्रविष्टेषु सत्सु ॥ १४ ॥
93713
93714 सत्वरप्रविशच्छ्रोतृहस्तस्पर्शघटोद्भवे ।
93715 मुक्ताजालझणत्कारे निद्रायामिव शाम्यति ॥ १५ ॥
93716
93717 सत्वं सभां प्रविशतां श्रोतृणां हस्तस्पर्शैरङ्गघट्टनैश्चोद्भवो यस्य
93718 तथाविधे मुक्ताजालकभूषणादिझणत्कारे निद्रायामिव निस्पन्दभावाच्छाम्यति सति
93719 ॥ १५ ॥
93720
93721 कुमारः शंकरस्येव कचो देवगुरोरिव ।
93722 प्रह्लाद इव शुक्रस्य सुपर्ण इव शार्ङ्गिणः ॥ १६ ॥
93723
93724 दृष्टेर्भक्तिगौरवोत्कण्ठाद्यतिशयद्योतनाय बहून्युपमानानि ॥ १६ ॥
93725
93726 वसिष्ठस्यानने रामः शनैर्दृष्टिं न्यवेशयत् ।
93727 भ्रमन्तीमम्बरोपान्ते फुल्लपद्म इवालिनीम् ॥ १७ ॥
93728
93729 अम्बरे भ्रमन्तीमलिनीं भ्रमरीं फुल्ले पद्मे उदयादिकालो निवेशयति तद्वत् ॥ १७ ॥
93730
93731 मुनिस्त्वनुज्झितेनाथ तेनैव रघुनन्दनम् ।
93732 क्रमेणोवाच वाक्यज्ञो वाक्यं वाक्यार्थकोविदम् ॥ १८ ॥
93733
93734 तेन प्रागनुक्रान्तेनैव क्रमेण ॥ १८ ॥
93735
93736 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
93737
93738 कच्चित्स्मरसि यत्प्रोक्तं ह्यो मया रघुनन्दन ।
93739 वाक्यमत्यन्तगुर्वर्थं परमार्थावबोधनम् ॥ १९ ॥
93740
93741 ह्यः पूर्वेद्युः ॥ १९ ॥
93742
93743 इदानीमवबोधार्थमन्यच्च रिपुमर्दन ।
93744 उच्यमानं मयेदं च शृणु शाश्वतसिद्धये ॥ २० ॥
93745
93746 वैराग्याभ्यासवशतस्तथा तत्त्वावबोधनात् ।
93747 संसारस्तीर्यते [संसारात्तीर्यत इति पाठः ।] तेन तेष्वेवाभ्यासमाहर ॥
93748 २१ ॥
93749
93750 प्रागुक्तक्रममेवानुक्रम्य दर्शयति-वैराग्येत्यादिना ॥ २१ ॥
93751
93752 सम्यक्तत्त्वावबोधेन [सम्यक्कृतावबोधेन इति पाठः ।] कुर्बोधे
93753 क्षयमागते ।
93754 गलिते वासनावेशे विशोकं प्राप्यते पदम् ॥ २२ ॥
93755
93756 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम् ।

93757 एकं ब्रह्मैव हि जगत्स्थितं द्वित्वमुपागतम् ॥ २३ ॥
93758
93759 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् । तस्यैव विवरणं अदृष्टेति । न
93760 दृष्टे देशतः कालतो वा उभे कोटी पूर्वापरावधी द्वैतं च यस्य । उभशब्दस्य
93761 समासे द्विवचनलुकि उभयोऽन्यत्र इत्ययच् ॥ २३ ॥
93762
93763 सर्वभावानवच्छिन्नं यन्न ब्रह्मैव विद्यते ।
93764 शान्तं समसमाभासं तत्रान्यत्वं कथं भवेत् ॥ २४ ॥
93765
93766 समेषु साधारणेषु गोत्वादिष्वप्यनुगतत्वात्समसमाभासता [समसमासत्ता
93767 तत्प इति पाठः ।] तत्परिशेषेण प्रथमानम् ॥ २४ ॥
93768
93769 इति मत्वाहमित्यन्तर्मुक्त्वा मुक्तवपुर्महान् ।
93770 एकरूपः प्रशान्तात्मा साक्षात्स्वात्मसुखो भव ॥ २५ ॥
93771
93772 इति उक्तब्रह्मस्वभावं मत्वानिश्चित्य अहमित्यभिमानं मुक्त्वा स्वात्मैव सु
93773 शोभनं खमाकाशमानन्दो वा यस्य तथाविधो भव ॥ २५ ॥
93774
93775 नास्ति चित्तं न चाविद्या न मनो नच जीवकः ।
93776 एताः स्वकलना राम कृता ब्रह्मण एव ताः ॥ २६ ॥
93777
93778 स्वाः कलनाः कल्पनाः ॥ २६ ॥
93779
93780 याः संपदो याश्च दृशो याश्चितो यास्तदेषणाः ।
93781 ब्रह्मैव तदनाद्यन्तमब्धिवत्प्रविजृम्भते ॥ २७ ॥
93782
93783 संपदो भोग्याः । दृशस्तद्भोगवृत्तयः । चितस्तत्प्रतिफलितचिदाभासाः स्मृतयो
93784 वा । तेषां भोगानामेषणाः स्पृहाः ॥ २७ ॥
93785
93786 पाताले भूतले स्वर्गे तृणे प्राण्यम्बरेऽपि च ।
93787 दृश्यते तत्परं ब्रह्म चिद्रूपं नान्यदस्ति हि ॥ २८ ॥
93788
93789 पातालादिदेशभेदे तृणादिवस्तुभेदे चकाराद्भूतादिकालभेदे च तदेव
93790 सर्वदृश्यात्मना दृश्यते नान्यदित्यर्थः ॥ २८ ॥
93791
93792 उपेक्ष्यहेयोपादेयबन्धवो विभवा वपुः ।
93793 ब्रह्मैव विगताद्यन्तमब्धिवत्प्रविजृम्भते ॥ २९ ॥
93794
93795 उपेक्ष्याः हेया उपादेया इति सामान्यतः । तत्राप्युत्तरोत्तरमुपादेयतमा बन्धवो
93796 विभवाः वपुरित्येवंप्रकारेणेत्यर्थः ॥ २९ ॥
93797
93798 यावदज्ञानकलना यावदब्रह्मभावना ।
93799 यावदास्था जगज्जाले तावच्चित्तादिकल्पना ॥ ३० ॥
93800
93801 किं सदैव तथा विजृम्भते नेत्याह-यावदित्यादिना ॥ ३० ॥
93802
93803 देहे यावदहंभावो [अत्रैको यावच्छब्दोऽवधारणार्थः साकल्यार्थो वा
93804 सकले दृश्ये इति ममैवेदमिति वान्वयः ।] दृश्येऽस्मिन्यावदात्मना ।
93805 यावन्ममेदमित्यास्था तावच्चित्तादिविभ्रमः ॥ ३१ ॥
93806
93807 आत्मना स्वेन ममेदमित्यास्था । क्रियत इति शेषः ॥ ३१ ॥
93808

93809 यावन्नोदितमुच्चैस्त्वं सज्जनासङ्गसङ्गतः ।
93810 यावन्मौर्ख्यं न संक्षीणं तावच्चित्तादिनिम्नता ॥ ३२ ॥
93811
93812 उच्चैस्त्वं पूर्णता । चित्तादिप्रयुक्ता निम्नता नीचता ॥ ३२ ॥
93813
93814 यावच्छिथिलतां यातं नेदं भुवनभावनम् ।
93815 सम्यग्दर्शनशक्त्यान्तस्तावच्चित्तादयः स्फुटाः ॥ ३३ ॥
93816
93817 यावदज्ञत्वमन्धत्वं वैवश्यं विषयाशया ।
93818 मौर्ख्यान्मोहसमुच्छ्रायस्तावच्चित्तादिकल्पना ॥ ३४ ॥
93819
93820 अज्ञत्वरूपमन्धत्वम् ॥ ३४ ॥
93821
93822 यावदाशाविषामोदः परिस्फुरति हृद्वने ।
93823 प्रविचारचकोरोऽन्तर्न तावत्प्रविशत्यलम् ॥ ३५ ॥
93824
93825 आशालक्षणो विषगन्धः । तावत् प्रकृष्टात्मविचारलक्षणश्चकोरोऽन्तर्न प्रविशति ॥
93826 ३५ ॥
93827
93828 भोगेष्वनास्थमनसः शीतलामलनिर्वृतेः ।
93829 छिन्नाशापाशजालस्य क्षीयते चित्तविभ्रमः ॥ ३६ ॥
93830
93831 तृष्णामोहपरित्यागान्नित्यशीतलसंविदः ।
93832 पुंसः प्रशान्तचित्तस्य प्रबुद्धा त्यक्तचित्तभूः ॥ ३७ ॥
93833
93834 अनास्थया त्यक्ता चित्तभूः प्रबुद्धा प्रबोधफलवती भवति नात्यक्तेत्यर्थः ॥ ३७ ॥
93835
93836 असंस्तुतमिवानास्थमवस्तु परिपश्यतः ।
93837 दूरस्थमिव देहं स्वमसन्तं चित्तभूः कुतः ॥ ३८ ॥
93838
93839 चित्तानुदय एव तत्याग इत्याशयेनाह-असंस्तुतमिति । असंस्तुतमनुपयुक्तं
93840 दूरस्थमवस्तु अतएवासन्तमभ्रपुरुषाकारमिव स्वं देहमनास्थं
93841 परिपश्यतश्चित्तस्य भवनंन् चित्तभूः कुतः ॥ ३८ ॥
93842
93843 भावितानन्तचित्तत्त्वरूपरूपान्तरात्मनः ।
93844 स्वान्तावलीनजगतः शान्तो जीवादिविभ्रमः ॥ ३९ ॥
93845
93846 भावितं श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारैः [त्कारैरुपरकृत ।]
93847 परिष्कृतमनन्तचिन्मात्ररूपं संसारप्रसिद्धरूपाद्रूपान्तरमात्मा च यस्य ।
93848 स्वान्ते मनसि अवलीनं जगद्यस्य ॥ ३९ ॥
93849
93850 असम्यग्दर्शने शान्ते मिथ्याभ्रमकरात्मनि ।
93851 उदिते परमादित्ये परमार्थैकदर्शने ॥ ४० ॥
93852
93853 असम्यग्दर्शने सम्यग्दर्शनविरोधिनि अज्ञाने मिथ्याभ्रमान्करोति
93854 तथाविधस्वभावे नष्टे सति ॥ ४० ॥
93855
93856 अपुनर्दर्शनायैव दग्धसंशुष्कपर्णवत् ।
93857 चित्तं विगलितं विद्धि वह्नौ घृतलवं यथा ॥ ४१ ॥
93858
93859 जीवन्मुक्ता महात्मानो ये परावरदर्शिनः ।
93860 तेषां या चित्तपदवी सा सत्त्वमिति कथ्यते ॥ ४२ ॥

93861
93862 चित्ताभावे कथं व्यवहारस्तत्राह-जीवन्मुक्ता इत्यादिना। चित्तपदवी जले शुष्के
93863 सिकतासु जलरेखेव चित्तप्रचाररेखा॥ ४२॥
93864
93865 जीवन्मुक्तशरीरेषु वासना व्यवहारिणी।
93866 न चित्तनाम्नी भवति सा हि सत्त्वपदं गता॥ ४३॥
93867
93868 निश्चेतसो हि तत्त्वज्ञा नित्यं समपदे स्थिताः।
93869 लीलया प्रभ्रमन्तीह सत्त्वसंस्थितिहेलया॥ ४४॥
93870
93871 प्रभ्रमन्ति व्यवहरन्ति। सत्त्वसंस्थितिप्रयुक्तया हेलया अनास्थया॥ ४४॥
93872
93873 शान्ता व्यवहरन्तोऽपि सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः।
93874 नित्यं पश्यन्ति तज्ज्योतिर्न द्वैतैक्येन वासना॥ ४५॥
93875
93876 तर्हि किं तेषां वासनया व्यवहारपरमार्थोभयदर्शनाद्द्वैतैक्येनेत्याह##-
93877 संभवतीत्यर्थः॥ ४५॥
93878
93879 अन्तर्मुखतया सर्वं चिद्वह्नौ त्रिजगत्तृणम्।
93880 जुह्वतोऽन्तर्निवर्तन्ते मुनेश्चित्तादिविभ्रमाः॥ ४६॥
93881
93882 तदेव स्पष्टमाह-अन्तर्मुखतयेति॥ ४६॥
93883
93884 विवेकविशदं चेतः सत्त्वमित्यभिधीयते।
93885 भूयः फलति नो मोहं दग्धबीजमिवाङ्कुरम्॥ ४७॥
93886
93887 अतएवाज्ञचित्तात्सत्त्वस्य वैलक्षण्यमित्याशयेनाह-विवेकेति॥ ४७॥
93888
93889 यावत्सत्त्वं विमूढान्तः पुनर्जननधर्मिणी।
93890 चित्तशब्दाभिधानोक्ता विपर्यस्यति बोधतः॥ ४८॥
93891
93892 विमूढानां जनानामन्तश्चित्तशब्दाभिधानोक्ता सा भवति तावदेव
93893 पुनर्जननधर्मिणी। बोधतस्तु सा सत्त्वं सती विपर्यस्यति। जन्मनिवृत्तिलक्षणं
93894 विपरीतकार्यं करोतीत्यर्थः॥ ४८॥
93895
93896 प्राप्तप्राप्यो भवान्नाम सत्त्वभावमुपागतम्।
93897 चित्तं ज्ञानाग्निना दग्धं न भूयः परिरोहति॥ ४९॥
93898
93899 चित्तं तवेति शेषः॥ ४९॥
93900
93901 संरोहतीषणाविद्धं यथा परशुनाग्निना।
93902 न तु ज्ञानाग्निनिर्दग्धं प्रबोधविशदं मनः॥ ५०॥
93903
93904 कीदृशं तर्हि भूयः संरोहति तदाह-संरोहतीति। ईषणा एषणा
93905 वित्तपुत्रलोकविषयास्ताभिराविद्धं खचितम्। यथा परशुना च्छिन्नमग्निना
93906 दग्धमपि तृणादि अन्तर्बीजशक्त्या विद्धं भूयः प्ररोहति तद्वत्। निर्दग्धं
93907 निर्दग्धैषणाबीजशक्तिकम्॥ ५०॥
93908
93909 ब्रह्मबृंहैव हि जगज्जगच्च ब्रह्मबृंहणम्।
93910 विद्यते नानयोर्भेदश्चिद्धनब्रह्मणोरिव॥ ५१॥
93911
93912 ज्ञानाग्निना कुतो जगद्बीजशक्तिदाहस्तत्राह-ब्रह्मेति। हि यस्माज्जगद्ब्रह्मण एव

93913 मोहाद्बृंहा आरोपितरूपेण वृद्धिः। यस्माच्च ज्ञानाज्जगदपि
93914 वास्तवब्रह्मस्वभावाभिवृद्धिकं यतश्च अनयोर्ब्रह्मजगतोरज्ञानमात्रकृतो
93915 भेदस्तन्नाशे न विद्यते अतो न प्ररोहतीत्यर्थः॥ ५१॥
93916
93917 चिदन्तरस्ति त्रिजगन्मरिचे तीक्ष्णता यथा।
93918 नातश्चिज्जगती भिन्ने तस्मात्सदसती मुधा॥ ५२॥
93919
93920 त्रिजगच्चिदन्तश्चिद्रूपेणैवास्ति यथा तीक्ष्णतैकरसे मरिचे तीक्ष्णता तद्वत्।
93921 अतस्तत्त्वदृशा चिज्जगती न भिन्ने। तस्मात्सदसती वस्तुप्ररोहप्रलयौ मुधा
93922 मायाप्रयुक्तभ्रान्तिरेवेत्यर्थः॥ ५२॥
93923
93924 शब्दशब्दार्थसंकेतवासनेह न संविदा।
93925 चिद्व्योमत्वादुभे भातस्त्यजातः सदसन्मती॥ ५३॥
93926
93927 तर्हि असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत इत्यादिश्रौताः घटोऽस्ति घटो
93928 नास्तीत्यादिलौकिकाश्च सदसच्छब्दाः किं निरर्थकाः नेत्याह-शब्देति। इह
93929 श्रौतलौकिकव्यवहारे परस्परव्यावृत्ताः शब्दा व्यावृत्तेष्वर्थेषु संकेतिता इति
93930 वक्तृश्रोतृवासनैव व्यावृत्त्याकारेण भासते। [सदसच्छब्दकृता इति
93931 पाठः।] तदंशशब्दकृता संविदा प्रमा न। अवस्तुभूताया व्यावृत्तेः
93932 शब्दार्थत्वाभावात्। एवं व्यावृत्त्यपगमे उभे सदसच्छब्दवाच्ये
93933 अव्यावृत्ताननुगतचिद्व्योमत्वादेव परमार्थतो भात इति तदेव
93934 परमार्थवस्तुशब्दार्थ इत्यर्थः॥ ५३॥
93935
93936 अचिन्मयत्वान्नासि त्वं स्वात्मा किमिव रोदिषि।
93937 अचिन्मयत्वे जगतामभावे कल्पनं कुतः॥ ५४॥
93938
93939 एवं सदसद्विकल्पत्यागेन चिन्मात्रदर्शने
93940 देहाद्यात्मताभ्रमप्रयुक्तजननमरणाद्यनर्थप्राप्तिप्रयुक्तरोदनस्यापि न
93941 प्रसक्तिरित्याह-अचिन्मयत्वादिति। त्वं त्वमिति व्यवह्रियमाणं रामाभिधं
93942 सदसत्स्वभावं शरीरमात्मा स्वयं नासि अचिन्मयत्वात्। सर्वस्य जगतः अचिन्मयत्वे
93943 अभावे चावगते देहादिकल्पनैव तव कुत इत्यर्थः॥ ५४॥
93944
93945 चिन्मयं चेत्सदा सर्वं तच्चित्त्वं प्रविचारय।
93946 शुद्धं सत्त्वमनाद्यन्तं तत्राङ्ग कलना [कल्पना इत्यपि पाठः।]
93947 कुतः॥ ५५॥
93948
93949 यदि तु चिद्व्यावृत्तिलक्षणजाड्यमात्रपरित्यागच्चिन्मयमेव जगदिति मन्यसे तदा
93950 चित्त्वं चित्स्वभावं प्रविचारय। तच्च सम्यग्विचार्यमाणं शुद्धं
93951 त्रिविधपरिच्छेदशून्यमेकरसम्। तत्र देहाद्यनथकलना कुत इत्यर्थः॥ ५५॥
93952
93953 चिदात्मासि निरंशोऽसि पारावारविवर्जितः।
93954 रूपं स्मर निजं स्फारं माऽस्मृत्या संमितो भव॥ ५६॥
93955
93956 अस्मृत्या चित्स्वरूपविस्मरणेन संमिराः परिच्छिन्नः॥ ५६॥
93957
93958 तां स्वसत्तां गतः सर्वमसर्वं भावयोदयी।
93959 तादृग्रूपोऽसि शान्तोऽसि चिदसि ब्रह्मरूप्यसि॥ ५७॥
93960
93961 तां सत्तां पूर्णचित्स्वभावस्थितिं गतः सन् उदयी निरतिशयानन्दलाभादुयुदयवान्
93962 भूत्वा असर्वं परिच्छिन्नं जगत्सर्वं पूर्णस्वभावं भावय संपादय॥ ५७॥
93963
93964 चिच्छिलोदरमेवासि नासि नानास्यथाप्यसि।

93965 योसि सोसि न सोसीव सदस्यसदसि स्वभाः ॥ ५८ ॥
93966
93967 नानासि नानाभावेन आस्ते तच्छीलः नासि अथापि तद्बाधावधित्वादसि परिशिष्यसे । तत्र
93968 सर्ववाङ्मनसप्रवृत्तिनिमित्तापगमाद्योसि सोसि । तर्हि किमत्यन्तपरोक्षो नेत्याह##-
93969
93970 यः पदार्थविशेषोऽन्तर्न त्वं न ह्येव सोऽस्ति ते ।तदस्यतदसि
93971 स्वस्थश्चिद्घनात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ ५९ ॥
93972
93973 सदस्यसदसीत्यंशं विवृणोति-य इति । यः सर्वपदार्थानां विशेषो
93974 व्यावृत्तिलक्षणोऽन्तःपरिच्छेदः स एव अलीकत्वादसच्छब्दार्थः । स त्वं न भवसीति
93975 सदसीत्यस्यार्थः । स एव तद्व्यावृत्तसद्धर्मत्वेन कल्प्यमानो व्यावहारिकैः सत्तेति
93976 व्यपदिश्यते स ते नास्त्येवेत्यसदसीत्यस्यार्थः इत्याशयेन सदस्यसदसीत्युक्त इत्यर्थः ॥
93977 ५९ ॥
93978
93979 आद्यन्तवर्जितविशालशिलान्तरालसंपीडचिद्घनवपुर्गगनामलस्त्वम्
93980 [संपीनत्विद्धन इति मूले टीकायां च पाठः ।] ।
93981 स्वस्थो भवाजठरपल्लवकोशलेखा लीलास्थिताखिलजगज्जय ते नमस्ते ॥ ६० ॥
93982
93983 आद्यन्तवर्जितं विशालं स्फटिकशिलान्तरालमिव संपीडं [कल्पना इत्यपि
93984 पाठः ।] निबिडं यच्चिद्धनं तद्वपुस्तत्स्वभावस्त्वं न
93985 दुःखादिविक्रियाभागिति मत्वा स्वस्थो भव । आसमन्ताद्विस्तीर्णे त्वदीयचिच्छिलाजठरे
93986 प्रतिबिम्बितपल्लवकोश इव कल्पिताया मायाया रेखासदृशवासनाभेदेषु मनोलीलया
93987 स्थितान्यखिलानि जगन्ति यस्मिंस्तथाविध हे राम ते तादृशाय नम इत्यर्थः ॥ ६० ॥
93988
93989 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
93990 विश्रान्तिसुदृढीकरणं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
93991
93992 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
93993 पू० विश्रान्तिसुदृढीकरणं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
93994 तृतीयः सर्गः ३
93995
93996 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
93997
93998 भाविभूरितरङ्गाणां पयोवृन्दमिवाम्बुधौ ।
93999 या चिद्वहत्यनन्तानि जगन्त्यनघ सो भवान् ॥ १ ॥
94000
94001 ब्रह्मजीवमनोदेहजगतामैक्यदर्शनात् ।
94002 सर्वद्वैतभ्रमे शान्ते पूर्णैकस्थितिरुच्यते ॥
94003
94004 तत्रादौ सर्वकल्पनाप्रतिभासनिमित्तं चित्स्वरूपमात्मेति परिचाययति-भावीति ।
94005 अम्बुधौ भाविनां जायमानानां भूरितरङ्गभेदकल्पनानामास्पदं
94006 पयोवृन्दं जलसामान्यमिव या चित् अनन्तानि जगन्ति वहति सा । उ इति संभावनायाम् ।
94007 सैवात्मेति संभावयेत्यर्थः ॥ १ ॥
94008
94009 भव भावनया मुक्तो भावाभावविवर्जितः ।
94010 चिदात्मन्संस्थिताः क्वेव वद ते वासनादयः ॥ २ ॥
94011
94012 तत्संभावनोत्तरं द्वैतभावनात्यागमात्रेण निष्प्रपञ्चं निर्वासनं च
94013 तत्स्वरूपमनुभावयति-भवेति ॥ २ ॥
94014
94015 जीवोऽयं वासनादीदमिति चित्कचति स्वतः ।
94016 इतरोक्त्यर्थयोरत्र कः प्रसङ्गोऽङ्ग कथ्यताम् ॥ ३ ॥

तत्स्वरूपे परिचिते जीववासनाजगद्विभागाश्चित् एव कचनभेदकल्पना न
पृथक्सन्तीत्यनुभवितुं शक्यत इत्याह-जीव इति। इतरोक्तेरचिदर्थकशब्दस्य
तदर्थस्य च। अत्र एवंरूपे चिद्वस्तुनि॥ ३॥

महातरङ्गगम्भीरभासुरात्मचिदर्णवः।
रामाभिधोर्मिस्तिमितः सम सौम्योऽसि व्योमवत्॥ ४॥

रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि। इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते॥
इति व्युत्पादितान्वर्थरामाभिधानः॥ ४॥

यथा न भिन्नमनलादौष्ण्यं सौगन्ध्यमम्बुजात्।
कार्ष्ण्यं कज्जलतः शौक्ल्यं हिमान्माधुर्यमिक्षुतः॥ ५॥

तत्र दृश्यस्य दृगव्यतिरेकं दृग्धर्मत्वोपपादकदृष्टान्तैः साधयति##-

आलोकश्च प्रकाशाङ्गादनुभूतिस्तथा चितेः।
जलाद्वीचिर्यथाऽभिन्ना चित्स्वभावात्तथा जगत्॥ ६॥

प्रकाशाङ्गात्तेजसः। अनुभूतिर्वृत्तिप्रतिबिम्बचैतन्यम्। तथाशब्दः
पूर्वदृष्टान्तसमुच्चये। यथा अभिन्नेति च्छेदः॥ ६॥

चितो न भिन्नोऽनुभवो भिन्नो नानुभवादहम्।
न मत्तो भिद्यते जीवो न जीवाद्भिद्यते मनः॥ ७॥

उक्तमेवार्थमध्यासक्रमोद्घाटनेन स्फुटं दर्शयति-चित इत्यादिना। चितो
मूलाधिष्ठानब्रह्मचितः। अनुभवो मायावृत्त्या रूढचिदाभासः। अहं
व्यष्टिसमष्ट्यहंकारः। एवमग्रेऽपि शरीरान्ते बोध्यम्॥ ७॥

मनसो नेन्द्रियं भिन्नं पृथग्देहश्च नेन्द्रियात्।
न शरीराज्जगद्भिन्नं जगतो नान्यदस्ति हि॥ ८॥

न शरीरादिति। समष्टिशरीरे जगतोऽन्तर्भावादित्याशयः॥ ८॥

एवं प्रवर्तितमिदं महच्चक्रमिदं चिरम्।
नच प्रवर्तितं किंचिन्न च शीघ्रं च नो चिरम्॥ ९॥

इदं प्रस्तुतमिदं दृश्यमानं जगच्चक्रं चितैव
स्वरूपमोहादध्यासपरम्परया प्रवर्तितमित्यर्थः। परमार्थदृशा तु न
किंचिदपि प्रवर्तितम्॥ ९॥

स्ववेदनमनन्तं च सर्वमेवमखण्डितम्।
विद्यते व्योमनि व्योम न कस्मिंश्चिन्न किंचन॥ १०॥

शून्यं शून्ये समुच्छूनं ब्रह्म ब्रह्मणि बृंहितम्।
सत्यं विजृम्भते सत्ये पूर्णे पूर्णमिव स्थितम्॥ ११॥

तस्य निरतिशयपूर्णतामेव भङ्गिभेदैर्वर्णयति-शून्यमिति॥ ११॥

रूपालोकमनस्कारान्कुर्वन्नपि न किंचन।
ज्ञः करोत्यनुपादेयान्न ज्ञस्यैव हि कर्तृता॥ १२॥

ज्ञस्य कर्तृता नैव ॥ १२ ॥

यदुपादेयबुद्ध्या च तद्दुःखाय सुखाय ते ।
भावाभावेन नादेयमकर्तृ सुखदुःखयोः ॥ १३ ॥

यत् उपादेयबुद्ध्या विषयजातमादीयते तदेव ते दुःखाय सुखाय च भवति । भाव
उपादेयताबुद्धिस्तदभावेन तु न किंचिदादेयं नाम भवति । अनात्तं च
सुखदुःखयोरकर्तृ प्रसिद्धमिति न दुःखादिप्रसक्तिरित्यर्थः । अथवा भावानां
दृश्यानामभावेन असत्त्वेन नादेयं किंचिदस्तीति तत् सुखदुःखयोरकर्त्रित्वर्थः ॥
१३ ॥

यथा नानाप्यनानैव खं खे खानीति वाग्गणः ।
सार्थकोऽप्यतिशून्यात्मा तथात्मजगतोः क्रमः ॥ १४ ॥

नानात्वेन प्रतीयमानानां भावानां कथमभावस्तत्राह-यथेति ॥ १४ ॥

अन्तर्व्योमामलो बाह्ये सम्यगाचारचञ्चुरः ।
हर्षामर्षविकारेषु काष्ठलोष्टसमस्थितिः ॥ १५ ॥

काष्ठलोष्टसमस्थितिर्भवेति शेषः ॥ १५ ॥

य एवातितरां शत्रुः सत्वरं मारणोद्यतः ।
तमेवाकृत्रिमं मित्रं यः पश्यति स पश्यति ॥ १६ ॥

शत्रुशरीरेऽपि स्वस्यैवात्मत्वात्स्वशरीर इव तत्राप्यकृत्रिमप्रीतिरात्मदर्शिनो
भवतीत्याह-य एवेति । मित्रं प्रियतमम् ॥ १६ ॥

समूलकाषं कषति नदीतट इव द्रुमम् ।
यः सौहृदं मत्सरं च स हर्षामर्षदोषहा ॥ १७ ॥

तत एव हर्षामर्षदोषनिवृत्तिरित्याह-समूलेति । यो नदी स्वतटे विद्यमानं
द्रुममिव सौहृदं मत्सरं च समूलकाषं कषति समूलमुन्मूलयति स एव
हर्षामर्षदोषाणां हन्ता भवतीत्यर्थः । समूलोपपदात्कषेर्णमुलि कषादिषु
यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ १७ ॥

रागद्वेषविकाराणां स्वरूपं चेन्न भाव्यते ।
ततः सन्तोऽप्यसद्रूपाः सेविता अप्यसेविताः ॥ १८ ॥

रागद्वेषयोस्तत्कार्यविकाराणां च स्वरूपं तत्त्वं चेन्न भाव्यते न विचार्यते
ततस्तर्हि सन्तः अरागद्वेषत्वेन प्रसिद्धा अपि जना असद्रूपाः ।
रागद्वेषतत्त्वापरिज्ञाने तन्मूलोच्छेदासंभवेन पुनस्तेषां
रागद्वेषप्ररोहापरिहारात् । अतस्ते सेविता अपि वृथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १९ ॥

किं तर्हि तत्त्वं तयोरिति चेदहंकार एव । अतस्तत्परित्यागे
आत्यन्तिकरागद्वेषनिवृत्तिरित्याशयेन गीतावाक्यमुदाहरति-यस्येति ॥ १९ ॥

यन्नास्ति तस्य सद्भावप्रतिपत्तिरुदाहृता ।
मायेति सा परिज्ञानादेव नश्यत्यसंशयम् ॥ २० ॥

अहंकारस्य तु तत्त्वमज्ञानमेव तन्निवृत्तिस्तु स्वात्मपरिज्ञानादित्याशयेन तत्र
मायाशब्दार्थप्रसिद्धिं दर्शयन्नाह-यदिति ॥ २० ॥

निःस्नेहदीपवच्छान्तो यस्यान्तर्वासनाभरः ।
तेन चित्रकृतेनेव जितं ज्ञेनाविकारिणा ॥ २१ ॥

यस्य वासनाभरः शान्तस्तेन जितम् । स किं जयः सत्यः नेत्याह-चित्रकृतेनेति ।
यथा चित्रकृतेन राज्ञा चित्रलिखितशत्रुशिरश्छिन्दता जितमिव तथा
नित्यनिरस्तसंसारनिरासबोधान्नित्यसिद्धाद्वितीयपूर्णात्मना जितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

यस्यानुपादेयमिदं समस्तं पदार्थजातं सदसद्दशासु ।
न दुःखदाहाय सुखाय नैव विमुक्त एवेह सजीव एव ॥ २२ ॥

यस्य पुरुषधोरेयस्य इदं समस्तं भोग्यपदार्थजातं सदसद्दशासु
आविर्भावतिरोभावावस्थासु वैभवदारिद्यदशासु आरोपापवाददशासु वा
मिथ्यात्वात्तत्त्वत आत्मतया नित्यलब्धत्वाद्वा अनुपादेयं
सत्तद्वियोगसंयोगप्रयुक्ताय दुःखदाहाय सुखाय च न भवति किंतु इह सजीवो
जीवन्नपि मुक्त एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषु
निर्वाणप्रकरणे पू० ब्रह्मैक्यप्रतिपादनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
ब्रह्मैक्यप्रतिपादनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
चतुर्थः सर्गः ४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

मनो बुद्धिरहंकार इन्द्रियादि तथानघ ।
अचेत्यचिन्मयं सर्वं क्व ते जीवादयः स्थिताः ॥ १ ॥

निरस्यान्याः पराग्दृष्टीर्वसिष्ठेनेह राघवः ।
प्रत्यग्दृष्टौ स्थिरीकृत्य पृष्टः संशयशान्तये ॥

रामस्य प्रत्यग्दृष्टिमुद्घाटयिष्यन्वसिष्ठः प्रथममाध्यात्मिकेषु मन##-

एकेनैवात्मना दत्ता नानातेयं महात्मना ।
यथैकेनैव चन्द्रेण तिमिराप्पात्रदर्पणैः [तिमिरं नेत्ररोगविशेषः ।]
॥ २ ॥

तत्रोपपत्तिमाह-एकेनेति । दत्ता स्वसत्तासंसर्गाध्यासेन प्रापिता ॥ २ ॥

भोगतृष्णाविषावेशो यदैवोपशमं गतः ।
तदैवमस्तमज्ञानमान्ध्यं ध्वान्तक्षयादिव ॥ ३ ॥

मन-आद्यनुगतप्रत्यक्तत्त्वदर्शनादेव तत्र विश्रान्तस्य
बाह्यार्थभोगतृष्णाक्षये बाह्यसर्ववस्त्वनुगतसन्मात्रस्यापि प्रत्यगभेदेन स्वत
एव भानाद्बाह्याध्यासनिमित्तमप्यज्ञानं क्षीयत इत्याशयेनाह-भागेति ।
एवमुक्तरीत्या प्रत्यक्तत्त्वदर्शनेन भोगतृष्णाविषावेशो यदैवोपशमं
गतस्तदैवाज्ञानमस्तं निरस्तमित्यर्थः । आन्ध्यं चक्षुषो
विषयप्रथनासामर्थ्यम् ॥ ३ ॥

94173 अध्यात्मशास्त्रमन्त्रेण तृष्णाविषविषूचिका।
94174 क्षीयते भावितेनान्तः शरदा मिहिका यथा॥ ४॥
94175
94176 अन्तर्भावितेन सम्यग्विचारितेन॥ ४॥
94177
94178 मौर्ख्ये क्षीणे क्षतं विद्धि चित्तं राम सबान्धवम्।
94179 विलीनाम्बुधरे व्योम्नि जाड्यं शाम्यत्यविघ्नतः॥ ५॥
94180
94181 मौर्ख्यमज्ञानम्। जाड्यं शैत्यम्॥ ५॥
94182
94183 अचित्तत्वं गते चित्ते क्षीयते वासनाभ्रमः।
94184 हारमुक्तासमावेशश्छिन्ने तन्ताविवानघ॥ ६॥
94185
94186 रघुनाथ विघाताय शास्त्रार्थं भावयन्ति ये।
94187 कृमिकीटत्वयोग्याय चेतसा संमिलन्ति ते॥ ७॥
94188
94189 एवं सर्ववेदान्तशास्त्ररहस्यभूतां प्रत्यग्दृष्टिं सम्यगुद्धाट्य
94190 तद्विपरीतदर्शनं शास्त्रार्थविघातकं निन्दति-रघुनाथेति। दर्शितं
94191 शास्त्रार्थं शास्त्ररहस्यं उपेक्ष्येति शेषः। ये तद्विघातायान्यथा भावयन्ति ते
94192 कृमिकीटत्वयोग्याय पापाय चेतसा रागादिहेतुदुर्बुद्ध्या मिलन्ति॥ ७॥
94193
94194 नवतामरसाकारकान्तलोचनलोलता।
94195 शान्ते मौर्ख्येऽक्षता वाते चलता सरसो यथा॥ ८॥
94196
94197 तां दुर्बुद्धिं व्यवहितसर्गे प्रपञ्चयिष्यमाणां प्रतीकेनोदाहरन्
94198 मौर्ख्यक्षयात्तत्क्षयं दर्शयति-नवेति। स्त्र्यादिपिण्डेषु दुर्बुद्धिकल्पितेति शेषः
94199 ॥ ८॥
94200
94201 स्थिरतामुपयातोऽसि भावाभावविवर्जितः।
94202 पदे परमविस्तारे नभसीव प्रभञ्जनः॥ ९॥
94203
94204 इदानीं रामस्य दर्शितप्रत्यग्दृष्टौ स्थिरीभावं लिङ्गैरुपलक्ष्याह##-
94205
94206 मन्ये मद्वचनैर्बोधमागतोऽसि रघूद्वह।
94207 विगताज्ञाननिद्रोऽन्तर्नृपतिः पटहैरिव॥ १०॥
94208
94209 पटहैर्वैतालिकानां प्रबोधनवाद्यभेदैः॥ १०॥
94210
94211 सामान्ये च लगन्त्येव जने कुलगुरोर्गिरः।
94212 अत्युदारमतौ राम न लगन्ति कथं त्वयि॥ ११॥
94213
94214 इदानीं स्वकृतस्योपदेशस्य साफल्यदर्शनाद्रामं स्वं च प्रशंसन्नाह##-
94215
94216 यत्रोपादेयवाक्यत्वं भावितं स्वेन चेतसा।
94217 मद्वचोऽन्तर्विशत्युच्चैस्तप्ते क्षेत्रे यथा पयः॥ १२॥
94218
94219 यत्र मयि त्वया उपादेयवाक्यत्वमाप्ततमत्वं भावितं चिन्तितमतो
94220 मद्वचस्तवान्तर्हृदि विशति॥ १२॥
94221
94222 वयमिह हि महानुभाव नित्यं कुलगुरवो भवतां रघूद्वहानाम्।
94223 मदुदितमिदमाशु धार्यमार्य शुभवचनं हृदि हारवत्त्वयेति॥ १३॥
94224

94225 इदानीं फलपर्यवसितस्वोपदिष्टार्थस्यापि स्मरणेन धारणं स्वस्य
94226 कुलपूज्यत्वान्माननीयशासनत्वख्यापनेन विधत्ते-वयमिति। भवतां
94227 सर्वेषामिक्ष्वाकूणां विशेषतश्च रघूद्वहानां वयं कुलगुरव इति हेतोस्त्वया
94228 मदुदितमिदं शुभं वचनं धार्यं पुनःपुनश्चिन्तनेन दृढीकृत्येत्यर्थः
94229 ॥ १३ ॥
94230
94231 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
94232 चित्ताभावप्रतिपादनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥
94233
94234 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
94235 चित्ताभावप्रतिपादनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥
94236 पञ्चमः सर्गः ५
94237
94238 श्रीराम उवाच।
94239
94240 अहो अहं गतश्चित्त्वं भवद्वाक्यार्थभावनात्।
94241 शान्तं जगज्जालमिदमग्रस्थमपि नाथ मे ॥ १ ॥
94242
94243 इह प्रबुद्धः श्रीरामो विश्रान्तः परमे सुखे।
94244 गुरोः पुरः स्वानुभवं वर्णयामास विस्तरात् ॥
94245
94246 चित्त्वं चिद्रेकरसपूर्णात्मभावम् ॥ १ ॥
94247
94248 परामन्तः प्रयातोऽस्मि परमात्मनि निर्वृतिम्।
94249 दीर्घावग्रहसंतप्तं वृष्ट्येव वसुधातलम् ॥ २ ॥
94250
94251 दीर्घेण चिरकाला नुवृत्तेनावग्रहेण वृष्टिप्रतिबन्धेन संतप्तम् ॥ २ ॥
94252
94253 शाम्यामि शीतलाकारः सुखं तिष्ठामि केवलम्।
94254 प्रसादमनुयातोऽहं [यातोऽस्मि इति पाठः।] सरो निर्वारणं यथा ॥ ३ ॥
94255
94256 निर्वारणं निर्गतगजम्। निर्विक्षोभनिमित्तमिति यावत् ॥ ३ ॥
94257
94258 सम्यक्प्रसन्नमखिलं दिङ्मण्डलमिदं मुने।
94259 यथाभूतं प्रपश्यामि निर्नीहारमिवाधुना ॥ ४ ॥
94260
94261 यथाभूतं यथार्थभूतसन्मात्रस्वभावम् ॥ ४ ॥
94262
94263 जातोऽस्मि गतसंदेहः शान्ताशामृगतृष्णिकः।
94264 रागनीरागनिर्मुक्तो [रागनीहार इति पाठः।] मृष्टजङ्गलशीतलः ॥ ५
94265 ॥
94266
94267 रागैर्विषयरञ्जनैर्नीरागैस्तद्विरोधिवैराग्यादिवृत्तिभिश्च निर्मुक्तः। मृष्टं
94268 निर्मृष्टनीहाररजस्कं शरत्कालजङ्गलमिव शीतलः ॥ ५ ॥
94269
94270 आत्मनैवान्तरानन्दं तत्प्राप्तोऽस्म्यन्तवर्जितम्।
94271 रसायनरसास्वादो यत्र नाथ तृणायते ॥ ६ ॥
94272
94273 रसायनममृतं तद्रसास्वादोऽपि यत्र यस्मिन्नानन्दे तृणायते
94274 तृणवन्नीरसीभवति उपेक्ष्यो भवति वा ॥ ६ ॥
94275
94276 अद्याहं प्रकृतिस्थोऽस्मि स्वस्थोऽस्मि मुदितोऽस्मि च।

लोकारामोऽस्मि रामोऽस्मि नमो मह्यं नमोस्तु ते ॥ ७ ॥

प्रकृतिः पारमार्थिकस्वभावस्तत्स्थः । लोका आरमन्ते विश्राम्यन्ति यस्मिन्सुखे
तदहमस्मि । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इति श्रुतेः । अतएव
रमन्ते योगिनो यत्रेति प्राग्दर्शितव्युत्पत्त्या रामोऽस्मि । स्वनामसार्थक्यं ममाद्य
संपन्नमित्यर्थः । तादृशाय मह्यं तत्प्रदर्शकाय ते तुभ्यं च नमः ॥ ७ ॥

ते संशयास्ताः कलनाः सर्वमस्तं गतं मम ।
रात्रिवेतालसंसारः प्रभात इव भास्करे ॥ ८ ॥

कलना भ्रमाः । रात्रौ बालभ्रान्तिकल्पितो वेतालस्य संसारः संचारः कुटुम्बं वा
॥ ८ ॥

निर्मले हृदि विस्तीर्णे संपन्ने हिमशीतले ।
मनो निर्वृतिमायातं सरसी शरदीव मे ॥ ९ ॥

मनः शरदि सरसी महासर इव निर्वृतिं निर्विक्षेपविश्रान्तिमायातं प्राप्तम् ॥ ९ ॥

कलङ्क आत्मनः कस्मात्कथं चेत्यादिसंशयः ।
नूनं निर्मूलतां यातो मृगाङ्काग्रे यथा तमः ॥ १० ॥

चिदेकरसस्यात्मनः अज्ञानादिकलङ्कः कस्मान्निमित्तादागतः कथं स्वप्रकाशे
तिष्ठति सः असङ्गमपरिच्छिन्नं च तं कथमाच्छादयति कथं च कूटस्थस्य
सांसारिकविकारानुभव इत्यादिसंशयः
सर्वसंशयमूलभूताज्ञानापगमान्निर्मूलतां यातः ॥ १० ॥

सर्वमात्मैव सर्वत्र सर्वदा भाविताकृतिः ।
इदमन्यदिदं चान्यदित्यसत्कलना कुतः ॥ ११ ॥

भाविताकृतिः स्फुरदाकारः ॥ ११ ॥

कोऽभवं प्रागहं तादृक्तृष्णानिगडयन्त्रितः ।
अन्तरात्मानमेवेति विहसामि विकासवान् ॥ १२ ॥

अहं सांप्रतं विकासवान्सन्ननुभूयमानमशनायाद्यतीतमात्मानमन्तरा
विनैव प्राक्तृष्णानिगडयन्त्रितः कः अभवमिति विहसामि ॥ १२ ॥

आ इदानीं स्मृतं सम्यग्यथैष सकलोऽस्म्यसौ ।
यस्त्वद्वागमृतापूरस्नातेनायमहं स्थितः ॥ १३ ॥

आ इति स्मरणद्योतको निपातः । निपात एकाजनाङ् इति प्रगृह्यत्वादसंधिः ।
त्वद्वागमृतापूरस्नातेन मया अयमहं यो यथा परमार्थतः स्थित एष
सकलश्चास्मि तथा इदानीं स्मृतमित्यन्वयः ॥ १३ ॥

अहो नु विततां भूमिमधिरूढोऽस्मि पावनीम् ।
इहस्थ एव यत्रार्को न पातालमिव स्थितः ॥ १४ ॥

अहमिहस्थ एव सन् कांचिद्विततामपरिच्छिन्नां ब्रह्मलोकभूमिमधिरूढोऽस्मि । यत्र
यस्यां भूमावर्कः सूर्यः पातालमास्थित इवात्यन्तमधोदेशस्थितोऽपि न भवति ।
कार्यब्रह्मलोकाद्धि सोऽधःस्थितो न परब्रह्मलोकात् । न तत्र सूर्यो भाति न
चन्द्रतारकम् इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १४ ॥

94329 मह्यं सत्तामुपेताय भावाभावभवार्णवात्।
94330 नमो नित्यं नमस्याय जयाम्यात्मात्मनात्मनि॥ १५॥
94331
94332 भावाभावभवार्णवात्। ल्यब्लोपे पञ्चमी। भावाभावलक्षणं भवार्णवं
94333 निस्तीर्य तत्पारभूतां तदधिष्ठानसन्मात्रतामुपेतायेत्यर्थः। यतोऽहमात्मना
94334 आत्मनि स्वे महिम्नि जयामि सर्वोत्कर्षेण वर्ते अतः सर्वैर्नित्यं सर्वदा नमस्याय।
94335 नमस्कर्तुमर्हायेत्यर्थः॥ १५॥
94336
94337 अनुभववशतो हृदब्जकोशे स्फुटमलितां समुपागतेन नाथ।
94338 तव वरवचसेह वीतशोकां चिरमुदितां च दशामुपागतोऽस्मि॥ १६॥
94339
94340 हे नाथ अहं हृदब्जकोशे स्फुटमलितां भ्रमरवत्स्थिरतामुपागतेन तव
94341 वरवचसा इह अस्मिन्देशे काले च स्वानुभववशतो वीतशोकां चिरं सदैवोदितां
94342 मुदितां वा जीवन्मुक्तदशामुपागतोऽस्मीत्यर्थः॥ १६॥
94343
94344 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
94345 पू० राघवविश्रान्तिवर्णनं नाम पञ्चमः सर्गः॥ ५॥
94346
94347 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे पू०
94348 राघवविश्रान्तिवर्णनं नाम पञ्चमः सर्गः॥ ५॥
94349 षष्ठः सर्गः ६
94350
94351 श्रीवसिष्ठ उवाच।
94352
94353 भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः।
94354 यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया॥ १॥
94355
94356 देहात्मप्रविवेकोऽत्र दुःखं देहात्मदर्शनात्।
94357 मूढानामङ्गनासङ्गान्मोहवृद्धिश्च वर्ण्यते॥
94358
94359 इत्थं श्रीरामे सम्यक्प्रबुद्धेऽप्यन्येषां श्रोतृणां तथैव प्रबोधजननाय
94360 प्रवर्तमानो भगवान्वसिष्ठो वक्ष्यमाणदेहात्मविवेकादिश्रवणे
94361 राममप्यनुकूलयन्नाह-भूय एवेत्यादिना। प्रीयमाणाय
94362 उपदेशतात्पर्यगोचरनिरतिशयानन्दात्मानुभवलक्षणप्रीतिभाजनाय ते
94363 सर्वजनहितकाम्यया यद्वक्ष्यामि तच्छृण्वित्यर्थः॥ १॥
94364
94365 भेदमभ्युपगम्यापि शृणु बुद्धिविवृद्धये।
94366 भवेदल्पप्रबुद्धानामपि नो दुःखिता यथा॥ २॥
94367
94368 ननु श्रोतृश्रावयितृश्रोतव्यादिभेदानां बाधितत्वात्कथं मे श्रवणे
94369 प्रवृत्तिः किंवा तत्फलं तत्राह-भेदमिति। बाधितानुवृत्त्या
94370 भेदाभ्युपगमेन श्रवणे प्रवृत्तिसिद्धिस्तव
94371 बोधाभिवृद्धिरल्पप्रबुद्धोद्धारश्च तत्फलमित्यर्थः॥ २॥
94372
94373 यस्याज्ञानात्मनोऽज्ञस्य देह एवात्मभावना।
94374 उदितेति रुषैवाक्षरिपवोऽभिभवन्ति तम्॥ ३॥
94375
94376 तत्रादौ श्रोतृणामिन्द्रियजयासामर्थ्यात्तैराकृष्यमाणस्य मनसः पूर्णात्मनि
94377 प्रतिष्ठा कथं स्यादिति जिज्ञासां लिङ्गैरुपलक्ष्य यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन
94378 मनसा सदा। तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः। यस्तु विज्ञानवान्भवति
94379 युक्तेन मनसा सदा। तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः इति
94380 श्रुतिद्वयोक्तदिशैव तां क्रमेण परिहरति-यस्येति द्वाभ्याम्।

94381 इत्येतस्मादेवासदात्मभावेनापराधादतिरुषा अक्षाणि रिपवः शत्रवो भूत्वा
94382 तमज्ञमभिभवन्ति पराभावयन्ति ॥ ३ ॥
94383
94384 यस्य ज्ञानात्मनो ज्ञम्य सत्येवात्मनि संस्थितिः ।
94385 संतुष्ट्यैवाक्षसुहृदो न घ्नन्ति तमनिन्दितम् ॥ ४ ॥
94386
94387 संतुष्ट्या सत्यात्मदर्शनोपकारजनितसंतोषेणेव अक्षाणि सुहृदो मित्राणि भूत्वा
94388 न घ्नन्ति किंतु ज्ञानाभिवृद्ध्यनुकूलाचरणेन पालयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥
94389
94390 पदार्थे स्फुरतो यस्य न स्तुतिर्निन्दनादृते ।
94391 स देहं देहदुःखार्थमादत्ते [दुःखार्त इत्युभयत्र पाठः ।] केन
94392 हेतुना ॥ ५ ॥
94393
94394 स्फुरतो व्यवहरतो यस्य पुंसो भोग्यपदार्थे सदैव दोषदर्शनान्निन्दनादृते
94395 कुत्सनं विना स्तुतिः प्रशस्ततबुद्धिर्न भवत्येव स
94396 पुमान्देहसंबन्धिदुःखार्थं [दुःखार्तं इत्युभयत्र पाठः ।] देहं
94397 केन हेतुना आत्मतया आदत्ते । तत्र हेतुर्नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥
94398
94399 नात्मा शरीरसंबन्धी शरीरमपि नात्मनि ।
94400 मिथो विलक्षणावेतौ प्रकाशतमसी यथा ॥ ६ ॥
94401
94402 इदानीं देहात्मैक्यभ्रमवारणाय युक्तीः प्रस्तौति-नात्मेत्यादिना ।
94403 जडचित्त्वाभ्यां विरुद्धयोर्देहात्मनोराधाराधेयभावादिसंबन्धोऽपि
94404 दुर्लभस्तादात्म्यं तु दूरे निरस्तमित्याशयः ॥ ६ ॥
94405
94406 सर्वैर्भावविकारैस्तु नित्योन्मुक्तस्त्वलेपकः ।
94407 नात्मास्तमेति भगवान्न चोदेति सदोदितः ॥ ७ ॥
94408
94409 एवं निर्विकारत्वसविकारत्वादिकृतविरोधादपि न तत्प्रसक्तिरित्याह-सर्वैरिति ॥ ७ ॥
94410
94411 जडस्याज्ञस्य तुच्छस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।
94412 शरीरकोपलस्यास्य यद्भवत्यस्तु तत्तथा ॥ ८ ॥
94413
94414 आत्माधीनं स्वप्रथोपकारं प्राप्यात्मन एव दुःखभोजकत्वात्कृतघ्नस्य ॥ ८ ॥
94415
94416 आदत्ते तत्कथं नित्यं चिन्मयत्वं सदोदितम् ।
94417 ययोरेकपरिज्ञाने जडतैवाऽपरस्थिता ॥ ९ ॥
94418
94419 ननु चिन्मयत्वमपि देहस्यैव धर्मोऽस्तु तथा च न कोऽपि विरोध इत्याशङ्क्याह##-
94420 शक्यं तत्परिचये च जडतैव अपरस्य देहस्य स्थितेति तत्स्वभावविरुद्धं
94421 चिन्मयत्वं कथमादत्ते इत्यर्थः ॥ ९ ॥
94422
94423 तयोः कीदृग्विधा भूता समानसुखदुःखता ।
94424 यौ समौ समधर्माणौ न कदाचन तौ कथम् ॥ १० ॥
94425
94426 नन्वात्मनो मानसदुःखभोगेन देहे कार्श्यं जायमानं दृश्यते देहे च
94427 ताडनादिना आत्मनो दुःखभोग इति तयोः समानसुखदुःखतादर्शनात्तादात्म्यं
94428 किं न स्यात्तत्राह-तयोरिति । यौ आत्मदेहौ वह्न्ययः पिण्डाविव समौ अविविक्तौ
94429 परस्परधर्मविनिमयात्समधर्माणौ भासेते विविक्तौ तु तौ न कदाचन तथा
94430 भासेते तयोः कीदृग्विधा कथं च समानसुखदुःखता भूता परमार्थसत्या
94431 वक्तुं शक्येत्यर्थः ॥ १० ॥
94432

94433 यावप्यसक्तावन्योन्यं मिथः संनमितौ [सगमितौ इति पाठः |] कथम्
94434 |
94435 कथं स्थूलोऽणुरूपः स्यादणुः स्थूलः कथं भवेत् || ११ ||
94436
94437 किं च असङ्गेन परमसूक्ष्मेण आत्मना स्थूलस्य देहस्य संगम एव दुर्लभो दूरे
94438 ऐक्यमित्याह-यावपीति || ११ ||
94439
94440 एकोदये द्वितीयस्य न सत्ता दिनरात्रयोः |
94441 ज्ञानं नाज्ञानतामेति च्छाया नायाति तापताम् || १२ ||
94442
94443 परस्परोपघातिस्वभावत्वादपि नैक्यप्रसक्तिरित्याह-एकेति || १२ ||
94444
94445 सद्ब्रह्म नासद्भवति विचित्रास्वपि दृष्टिषु |
94446 मनागपि न संश्लेषः सर्वगस्यापि देहिनः || १३ ||
94447
94448 सद्ब्रह्म असद्देहादिरूपं न भवति | सतश्च देहिनो देहाधिष्ठानप्रतीचः
94449 स्वाध्यस्तेन देहादिना मनागपि न संश्लेषः || १३ ||
94450
94451 देहेन देहगस्यापि [देह्निः क्वापि इति पाठः |] कमलस्येव वारिणा |
94452 मनागपि न संश्लेषो ब्रह्मणो देहसत्तया [एतदग्रे जगत्यात्मनिकः
94453 किंचिन्नात्ततो देहकस्य च | तदा तच्च मुधैवैष सुखदुःखक्रमः कुतः || इति
94454 प्रक्षिप्तः श्लोको मुद्रितपुस्तके लभ्यते |] || १४ ||
94455
94456 उक्तमेव दृष्टान्तोपदर्शनाय पुनराह-देहेनेति | कुतो न संश्लेषस्तत्राह##-
94457 भगवत्पादैः यत्र हि यदध्यासस्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वा अणुमात्रेणापि स न
94458 संबध्यते इति || १४ ||
94459
94460 तद्गतस्याप्यतद्वृत्तेरम्बरस्येव वायुतः |
94461 जरा मरणमापच्च सुखदुःखे भवाभवौ || १५ ||
94462
94463 अतद्वृत्तेः अलेपकत्वात्तद्विलक्षणस्वभावस्याम्बरस्य वायुतो यथा
94464 शोषकम्परजोलेपादयो दोषा न सन्ति तद्वद्देहादित आत्मनो जरादयो मनागपि न
94465 सन्तीत्यर्थः || १५ ||
94466
94467 मनागपि न सन्तीह तस्मात्त्वं निर्वृतो भव |
94468 स्थितो देहतयाप्युच्चैः पातोत्पातमयो [महाभ्रमः इति पाठः |]
94469 भ्रमः || १६ ||
94470
94471 देहतया देहात्मदृष्ट्या स्थितोऽपि मरणजन्मादिभ्रमो ब्रह्मात्मदृष्ट्या
94472 ब्रह्मणि अप्सु वीचिचय इव भ्रह्ममात्रो दृश्यत इत्यर्थः || १६ ||
94473
94474 दृश्यते केवलं ब्रह्मण्यप्सु वीचिचयो यथा |
94475 आत्मसत्तोपजीवित्वादात्मानुभवतीह हि || १७ ||
94476
94477 देहयन्त्रं [इदमर्धं पूर्वान्वयि |] पयःसत्तामात्राद्रूर्मिमिव स्थितम् |
94478 आधारस्पन्दनेनाङ्ग यथा क्षोभो न वा भवः || १८ ||
94479
94480 यथा पयः स्वसत्तयैव स्थितमूर्मित्वमनुभवतीव तद्वत् | यथा प्रतिबिम्बस्य
94481 आधारस्पन्दनेन हेतुना क्षोभे सति सूर्यादेर्मनागपि क्षोभो नास्ति तथा देहेन
94482 चिदाभासक्षोभेऽपि देहिनो देहसाक्षिण इत्यर्थः || १८ ||
94483
94484 सूर्यादेः प्रतिबिम्बस्य तथा देहेन देहिनः |

94485 सम्यग्दृष्टे यथाभूते वस्तुन्येवाभिजायते ॥ १९ ॥
94486
94487 सम्यग्दृष्टे तु वस्तुन्येव स्थितिरभिजायते। देहमयोऽज्ञानविभ्रमश्च लयमेति ॥ १९
94488 ॥
94489
94490 स्थितिर्देहमयो ज्ञानविभ्रमो लयमेति च।
94491 देहदेहवतोर्ज्ञानाद्यथाभूतार्थयोः स्थितिः ॥ २० ॥
94492
94493 यथाभूतार्थयोर्विमर्शे
94494 निष्कृष्टपरमार्थस्वभावयोर्देहतत्साक्षिणोर्ज्ञानाद्देहस्यासत्तात्मिका
94495 तत्साक्षिणश्च सत्तात्मिका स्थितिरुदेति प्रकटीभवति ॥ २० ॥
94496
94497 सत्तासत्तात्मिकोद्भेति दीपाद्दीपपदार्थयोः।
94498 असम्यग्दर्शिनो [असम्यग्ज्ञानिन इति पाठः।] देहस्यावर्तपरिवर्तनैः ॥
94499 २१ ॥
94500
94501 द्रीपेनाद्यते प्रस्यत इति दीपात् तमः प्रदीपश्च तादृशयोः। परस्परोत्थिति
94502 स्वभावपदार्थभूतयोरित्यर्थः। इदानीमज्ञस्य जगद्दर्शनप्रकारं निन्दितुं
94503 प्रपञ्चयति-असम्यग्दर्शिन इत्यादिना ॥ २१ ॥
94504
94505 अन्तःशून्याः स्फुरन्तीह ते मोहार्जुनपादपाः।
94506 अपर्यालोचितात्मार्था अपरामृष्टसंविदः ॥ २२ ॥
94507
94508 स्पन्दन्ते चेतितोन्मुक्तास्तृणवन्मूढबुद्धयः।
94509 अनास्वादितचित्तत्वाज्जडाः सर्वे खघ्रायुभिः ॥ २३ ॥
94510
94511 चेतिता चेतनया तयोन्मुक्ताः। भावे घञन्ताच्चितेर्मत्वर्थे इनिस्ततस्तल्।
94512 नह्यचेतनदेहात्मभूताश्चेतना इति वक्तुं योग्या इति भावः। यदि ते अचेतनास्तर्हि
94513 कथं वदन्ति तृणकाष्ठाहरणादिना व्यवहरन्ति च तत्राह-अनास्वादितेत्यादिना।
94514 ते सर्वे जडा अपि खैर्मुखनासिकादिच्छिद्रैस्तत्संचारिभिर्वायुभिश्च यत्र यत्र
94515 प्रदेशे कीचकवदुदितेन नोदनेन आक्रान्तास्तत्र रटन्ति प्रस्फुरन्ति संचरन्ति चेति
94516 परेणान्वयः ॥ २३ ॥
94517
94518 यत्र तत्रोदिताक्रान्ता रटन्ति प्रस्फुरन्ति च।
94519 तृणकाष्ठादिकं सर्वमाहरन्ति त्यजन्ति च ॥ २४ ॥
94520
94521 सशब्दस्पर्शरूपाढ्यास्तरङ्गतरलाङ्गकाः।
94522 जडाः सन्तः स्फुरद्रूपा भृशं स्फाररसासवाः ॥ २५ ॥
94523
94524 शब्दस्पर्शसहितरूपादिविषयलाभेनैव आढ्याः कृतार्थमन्याः। स्फारो रसो
94525 भोगाभिनिवेश एव आसवमिवोन्मादको येषाम् ॥ २५ ॥
94526
94527 सविहारागमापाया महौघा इव दुर्धियः।
94528 सर्वेषामेव चैतेषां स्थितैवैषा पिदव्यया ॥ २६ ॥
94529
94530 यथा नाद्यादिमहौघा अचेतना अपि विहारागमापायादिचेष्टासहितास्तद्वद्दुर्धियोऽपि
94531 किमेषामात्मचिन्नास्त्येव न किंतु विद्यमानाप्यबोधाद्व्यर्थाऽसंपन्नेत्याह##-
94532
94533 किंत्वबोधवशादस्याः परां कृपणतां गता।
94534 श्वाससंततयो ह्यज्ञाल्लोहकारदृतेर्यथा ॥ २७ ॥
94535
94536 अज्ञान्मूर्खात्। निःसरन्त्य इति शेषः ॥ २७ ॥

94537
94538 स्पन्दमात्रार्थमेवाशु दृश्यन्ते नार्थकारिणाः।
94539 तर्जनं गर्जनं मूढाद्धनुर्दण्डगुणादिव॥ २८॥
94540
94541 जठराग्निस्पन्दमात्रार्थम्। एवं मूढान्निष्पद्यमानं परतर्जनं गर्जनं च न
94542 चेतनतालिङ्गं मरणाद्यनर्थमात्रहेतुत्वाद्धनुर्गुणविस्फारवदित्याह##-
94543
94544 श्रूयते मरणायैव चिद्बोधपरिवर्जितम्।
94545 फलभोगोऽपि यो मूढात्तदरण्यतरोरिव॥ २९॥
94546
94547 फलभोगः फललाभः॥ २९॥
94548
94549 तस्मिन्विश्रमणं यत्तच्छिलाफलहके यथा।
94550 तेन यत्संगमः स स्यात्स्थाणुना भुवि जङ्गले॥ ३०॥
94551
94552 शिलाफलहके तप्तशिलाफलके यथा तथा। स्थाणुना छिन्नतरुमूलेन॥ ३०॥
94553
94554 तदर्थं यत्कृतं किंचित्तद्व्योम लकुटैर्हतम्।
94555 तस्मिन्यदधमे दत्तं तत्यक्तं किं न कर्दमे॥ ३१॥
94556
94557 कृतमुपकृतं स्वेन तत्। लकुटैर्दण्डैः। हतं ताडितम्॥ ३१॥
94558
94559 तेन सार्धं कथा यत्तत्कौलेयाह्वानमम्बरे।
94560 अज्ञानमापदां निष्ठा का हि नापदजानतः॥ ३२॥
94561
94562 कौलेयः श्वा। कुलकुक्षीत्यादिना विहितस्य ढकञः कलोपश्छान्दसः।
94563 इदमज्ञनिन्दनमज्ञानस्य हेयताप्रदर्शनार्थं दयया न त्वज्ञेषु
94564 द्वेषादित्याशयेनाह-अज्ञानमिति॥ ३२॥
94565
94566 इयं संसारसरणिर्वहत्यज्ञ प्रमादतः।
94567 अज्ञस्योग्राणि दुःखानि सुखान्यपि दृढानि च॥ ३३॥
94568
94569 पुनःपुनर्निवर्तन्ते युगं प्रत्यचला इव।
94570 शरीरधनदारादावास्थां समनुबध्नतः॥ ३४॥
94571
94572 युगं युगोपलक्षितं लाङ्गलं रथं वा प्रति अचला इव दृढानि दुरुल्लङ्घनानि
94573 च॥ ३४॥
94574
94575 इदं [इदं तु दुःखं इति पाठः।] दुर्दुःखमज्ञस्य न कदाचन
94576 शाम्यति।
94577 अनात्मनि शठे देहे आत्मभावमुपेयुषि॥ ३५॥
94578
94579 असद्बोधमयी माया कथं नामानि नश्यति।
94580 दुर्भावस्वञ्चितधियो वस्तुन्यन्धस्य दुर्मतेः॥ ३६॥
94581
94582 दुष्टैर्भावैः सुष्नुः अञ्चिता व्याप्ता धीर्यस्य॥ ३६॥
94583
94584 अवस्तुनि सनेत्रस्य लुठतश्च पदे पदे।
94585 विषमुत्पद्यते चन्द्रादामोदः कुसुमादिव॥ ३७॥
94586
94587 अवस्तुन्यसद्वस्तुनि सनेत्रस्य पश्यत इति यावत्॥ ३७॥
94588

94589 कण्टकश्चैति पयसो दूर्वाङ्कुर इव स्थलात् ।
94590 देहशाल्मलिभोगिन्यो मनोमातङ्गशृङ्खलाः ॥ ३८ ॥
94591
94592 पयसः क्षीरात्कण्टकश्च एति आगच्छति । उत्पद्यत इति यावत् । देहलक्षणस्य शाल्मलेः
94593 कोटरे निवसन्त्यो भोगिन्यः सर्पिणीभूता आशाः प्रसूयन्ते रागलोभदैन्यादिसर्पान् ।
94594 अथवा मनोगातङ्गस्य शृङ्खलाभूता आशा दुःखानि प्रसूयन्ते इति
94595 आन्तरबाह्यविषयभेदेनाशाभेदं प्रकल्प्य रूपकद्वयं योज्यम् ॥ ३८ ॥
94596
94597 अज्ञस्याशाः प्रसूयन्ते सुकृष्टादिव शालयः ।
94598 नरकश्रीरिहाज्ञानं कुष्कृतव्यालवेष्टितम् ॥ ३९ ॥
94599
94600 सुकृष्टात्क्षेत्रात् । न विद्यते ज्ञानं यस्य सः अज्ञानस्तं नरकश्रीः परिपालयति
94601 प्रतीक्षते ॥ ३९ ॥
94602
94603 परिपालयति प्रीता मयूरी वारिदं यथा ।
94604 नेत्रलोलालिनीलोला स्फुरिताधरपल्लवा ॥ ४० ॥
94605
94606 मूर्खार्थमेव विकसत्यङ्गना विषवल्लरी ।
94607 अज्ञस्य हृदि सद्भूमावेव [सद्भूमाविव पेलवपल्लवः इति पाठः ।]
94608 पेलवपल्लवा ॥ ४१ ॥
94609
94610 हृदि मनोलक्षणायां सद्भूमौ ॥ ४१ ॥
94611
94612 विद्यते पतगच्छायो रागविद्रुमदुर्द्रुमः ।
94613 तरुच्छदलसद्धूमः शस्त्रजालरदोल्मुकः ॥ ४२ ॥
94614
94615 तरुच्छदः पल्लवस्तत्स्थानापन्नयोः स्फुरदोष्ठयोर्लसन्तो निश्वासधूमा यस्य ।
94616 शस्त्रजालमिव कटकटायमाना रदा दन्ता एवोल्मुका यस्य । द्वेष एव दावाग्निर्यस्य ।
94617 हृन्मनस्तल्लक्षणे मरौ निर्जलारण्ये ज्वलति भस्मीभवतीव ॥ ४२ ॥
94618
94619 ज्वलति द्वेषदावाग्निर्हृन्मरौ कायतापदः ।
94620 अज्ञमात्सर्यमनसि परापवदनच्छदा ॥ ४३ ॥
94621
94622 मात्सर्यजलपूर्णे मनसि मानसे । मात्सर्यमानसेऽज्ञस्येति पाठः साधुः ॥ ४३ ॥
94623
94624 ईर्ष्याकमलिनी चिन्ताषट्पदा विलसत्यलम् ।
94625 प्रतिजन्मप्रमृष्टोग्रदुःखकल्लोलविभ्रमम् ॥ ४४ ॥
94626
94627 प्रमृष्टा नानाप्रतीकारोपायवेलोपसर्पणेन मार्जिता उग्रदुःखकल्लोलविभ्रमा यत्र
94628 तं जडमज्ञं जलमयं समुद्रं च मरणलक्षणो वाडवो वडवानलः ॥ ४४ ॥
94629
94630 जडमेव समभ्येति पुनर्मरणवाडवः ।
94631 जन्म बाल्यं व्रजत्येतद्यौवनं युवता जराम् ॥ ४५ ॥
94632
94633 जन्मादीनामुत्तरोत्तरमनर्थप्रापकत्वमेवेत्याह-जन्मेत् ॥ ४५ ॥
94634
94635 जरा मरणमभ्येति मूढस्यैव पुनः पुनः ।
94636 जगज्जीर्णारघट्टेऽस्मिन्नज्ज्वा संसृतिरूपया ॥ ४६ ॥
94637
94638 आरघट्टे यन्त्रे घटीयन्त्रे ॥ ४६ ॥
94639
94640 मज्जनोन्मज्जनैरज्ञो यन्त्रे कलशतां गतः ।

94641 यदेव गोष्पदापूरं ज्ञधियः पेलवं जगत् ॥ ४७ ॥
94642
94643 गोष्पदमापूरयतीति गोष्पदापूरम् । अल्पजलप्रायमित्यर्थः ॥ ४७ ॥
94644
94645 तदेवापारपर्यन्तमगाधममहात्मनः ।
94646 धियोऽदृश इवाज्ञस्य दीर्घं जठरकोटरात् ॥ ४८ ॥
94647
94648 अमहात्मनः परिच्छिन्न देहात्मदर्शिनः अपारपर्यन्तमगाधं च भवति । अतः
94649 अदृशः अन्धस्येव अज्ञस्य धियो
94650 जठरकोटरादुदरभरणासक्तिबन्धनवशादपरं दीर्घं संसाराब्धिपारं न
94651 प्रयान्तीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥
94652
94653 न प्रयान्त्यपरं पारं विहङ्ग्यः पञ्जरादिव ।
94654 भावमात्रपरावृत्तवासनाभारनाभयः ॥ ४९ ॥
94655
94656 कुतो न प्रयान्ति तत्राह-भावेत्यादिना । पराञ्चि खानि
94657 व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् इति श्रुतेर्बाह्येषु
94658 विषयमात्रेषु परावृत्तवासनाभाराक्रान्तहृदयनाभयः सत्यो विषयपङ्केषु
94659 मग्ना जन्मचक्रस्य नेमयो नेमिस्थानीयेन्द्रियगणा उद्धृत्य स्पष्टीकर्तुं
94660 शोधयितुं न शक्यन्ते ॥ ४९ ॥
94661
94662 स्पष्टीकर्तुं न शक्यन्ते जन्मचक्रस्य नेमयः ।
94663 अज्ञेनेन्द्रियगृध्रार्थं [अज्ञानेन्द्रिय इति पाठः ।]
94664 रागान्मृगयुणा तनुः ॥ ५० ॥
94665
94666 गृध्रपदेन मृगयोपयोगिनः श्येना ग्राह्याः । तनुः स्वदेहपरम्परा ।
94667 दूराद्दूरदेशकालयोरपि सर्वदा सर्वत्रेति यावत् । रागान्मृगयाव्यसनात् ॥ ५० ॥
94668
94669 संसारारण्य आस्तीर्णा दूरादामिषपिण्डवत् ।
94670 भूतशैलमयी दृष्टिर्मृन्मांसलवमात्रिका ॥ ५१ ॥
94671
94672 आमिषपिण्डवदिति वतिप्रयोगो भ्रान्तिदृशा भेदाभावे
94673 सादृश्याभावादित्याशयेनाह-भूतेति । भूतमयी मनुष्यपश्वादिप्राणिप्रचुरा
94674 हिमवान्विन्ध्यो मलय इत्यादिशैलप्रचुरा च दृष्टिर्वस्तुतो मांसलवमात्रिका
94675 मृल्लवमात्रिका चेति विभज्य व्युत्क्रमेण संबन्धः । मोहात्तत्त्वापर्यालोचनादेव
94676 गौरश्वः पुरुषो माता भ्राता हिमवान्मलय इत्यादिकल्पनया संलक्ष्यते इत्यर्थः ॥
94677 ५१ ॥
94678
94679 मोहात्संलक्ष्यते चित्रपदार्थानन्तरञ्जनः ।
94680 जयत्यनल्पसंकल्पकल्पनाकल्पपादपः ॥ ५२ ॥
94681
94682 अतएव चित्रैः पदैरर्थैश्च अनन्तानि रञ्जनानि यस्य
94683 तथाविधोऽनल्पसंकल्पकलनालक्षणः कल्पपादपो जयति । अत्यन्तासद्भिरपि पदार्थैः
94684 सर्वकामपूरणसमर्थत्वात्सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥
94685
94686 अज्ञानात्प्रसृता यस्माज्जगत्पर्णपरम्पराः ।
94687 यस्मिंस्तिष्ठन्ति राजन्ते विशन्ति विलसन्ति च ॥ ५३ ॥
94688
94689 इदानीं तादृशकल्पवृक्षकोटिव्याप्तं संसारवनखण्डं वर्णयति##-
94690
94691 विचित्ररचनोपेता भूरिभोगिविहङ्गमाः ।
94692 यत्र जन्मानि पर्णानि कर्मजालं च कोरकम् ॥ ५४ ॥

पर्णानि पल्लवाः। कोरकं कलिका। छान्दसी क्लीबता॥ ५४॥

फलानि पुण्यपापानि मञ्जर्यो विभवश्रियः।
अज्ञानेन्दूदये नैता योषिदोषधयः स्फुटम्॥ ५५॥

योषिल्लक्षणा ओषधयो लता अस्मिन्वर्णितलक्षणे संसारवनखण्डे। परां
शोभामुपागताः॥ ५५॥

संसारवनखण्डेऽस्मिन्परां शोभामुपागताः।
जन्मजालकलापूर्णस्तमःकालकृतोदयः॥ ५६॥

अज्ञानस्येन्दुत्वमुक्तमुपपादयति-जन्मेति। तमःकाले विवेकसूर्यास्तमयकाले।
शून्ये निष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि नभसि च उदितात्मा प्रकाशमानः। दोषाया
रत्रेर्दोषाणां चेशः॥ ५६॥

शून्योदितात्मा दोषेशो जयत्यज्ञानचन्द्रमाः।
अज्ञानेन्दोः प्रसादेन वासनामृतशालिना॥ ५७॥

तर्पिताशाचकोरेण चित्तरत्नरसैषिणा।
राजहंसविलासिन्यः प्रालेयशिशिराङ्गिकाः॥ ५८॥

तर्पिताः पोषिता आशालक्षणाश्चकोरा येन। चित्तलक्षणं यद्रत्नं द्युमणिस्तदीयो रसो
विषयास्वादनामृतं तदेषिणा। सूर्यमण्डलान्तर्गतेनैवामृतेन शुक्लपक्षे
चन्द्रपूर्तीरिति भावः॥ ५८॥

भान्ति कान्ताकुमुद्वत्यो लोललोचनषट्पदाः।
धम्मिल्लतिमिरोल्लासा लसत्पाण्डुपयोधराः॥ ५९॥

रामारजन्यो राजन्ते तन्मौर्ख्येण विजृम्भितम्॥ ६०॥

रामालक्षणारजन्यो रात्रयो यद्राजन्ते तद्द्रष्टॄणां मौर्ख्येणैव विजृम्भितम्।
तच्छोभाकारेण परिणतं न तत्र शोभनं किंचिद्वस्तुतोऽस्तीति भावः॥ ६०॥

आपातमात्रमधुरत्वमनर्थसत्त्वमाद्यन्तवत्त्वमखिलस्थितिभङ्गुरत्वम्।
अज्ञानशाखिन इति प्रसृतानि राम नानाकृतीनि विपुलानि फलानि तानि॥ ६१॥

अज्ञानमेव सर्वानर्थहेतुरिति दर्शयन्नुपसंहरति-आपातेति। हे राम
यद्विषयेषु प्रसिद्धमापातमात्रमधुरत्वमनर्थपर्यवसानत्वमाद्यन्तवत्त्वं
देशतः परिच्छिन्नत्वमखिलस्थितिषु भङ्गुरत्वं नश्वरत्वं च
तत्सर्वमज्ञानलक्षणस्य शाखिनो वृक्षस्य इति एवंविधानि नानाकृतीनि फलानि
बीजाङ्कुरपरम्परया जगदाकारेण प्रसृतानि। तस्मादज्ञानमेव
तन्मूलमुच्छेद्यमिति भावः॥ ६१॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषु
निर्वाणप्रकरणे पू० मोहमाहात्म्यं नाम षष्ठः सर्गः॥ ६॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
मोहमाहात्म्यं नाम षष्ठः सर्गः॥ ६॥

सप्तमः सर्गः ७

94745 श्रीवसिष्ठ उवाच।
94746
94747 यन्मुक्तावलिता रत्नभूषिता भान्ति योषितः।
94748 मदेन्दावुदिते क्षुब्धकामक्षीरार्णवोर्मयः॥ १॥
94749
94750 कामादिभिरनर्थादिष्वर्थता रम्यतावहाः।
94751 विस्तरेणात्र वर्ण्यन्ते अज्ञानस्य विभूतयः॥
94752
94753 तत्र सर्वविवेकापहारिण्यः सद्योनर्थगर्तपातिन्यः प्रस्तुताः स्त्रिय एवाज्ञानस्य
94754 कामस्य च महाविभूतय इत्याशयेन ता एव प्रथमं वर्णयति-यदित्यादिना। अस्य
94755 यच्छब्दस्य सर्वेषु श्लोकेषु प्रतिवाक्यं संबध्यमानस्य
94756 सप्तषष्ठितमसर्गोपान्त्यश्लोकार्धे तदज्ञानविजृम्भितमित्यत्र संबन्धः।
94757 मदलक्षणे इन्दौ उदिते सति योषितः क्षुब्धस्य कामक्षीरार्णवस्योर्मय इव यद्भान्ति
94758 तदज्ञानस्य विजृम्भितं विभूतिरिति प्रतिवाक्यं योज्यम्॥ १॥
94759
94760 सौवर्णाम्भोजकोशस्थलोलालिपटलश्रियम्।
94761 धारयन्ति दृशः स्त्रीणां कपोलतलदोलिताः॥ २॥
94762
94763 यद्धारयन्ति तदप्यज्ञानविजृम्भितम्॥ २॥
94764
94765 उद्यानवनखण्डेषु भूमौ कृतमदा मधौ।
94766 हृद्याः सुमनसो भान्ति दासा इव मनोभुवः॥ ३॥
94767
94768 मधौ वसन्ते वनखण्डेषु तरुषु भूमौ च मनोभुवो दासा आज्ञाप्या इव
94769 कृतमदाः कामिनां जनितोन्मादाः॥ ३॥
94770
94771 क्रव्यादगृध्रगोमायुकौलेयकवलाङ्गिकाः।
94772 स्त्रियः समुपमीयन्ते चन्द्रचन्दनपङ्कजैः॥ ४॥
94773
94774 क्रव्यादाः क्रव्यमात्राहारा व्याघ्रादयः। गृध्रगोमाय्वादयस्तु लाभे
94775 अन्नाद्यप्यश्नन्तीति पुनर्ग्रहणम्॥ ४॥
94776
94777 सौवर्णकलशाम्भोजकलिकामातुलुङ्गवत्।
94778 दृश्यते स्त्रीस्तनश्रेणी रक्तपूतिसुगन्धिका॥ ५॥
94779
94780 रक्तपूतिगन्ध एव सुगन्धो यस्यास्तथाविधा स्त्रीणां स्तनश्रेणिः
94781 सौवर्णकलशादिवद्यद्दृश्यते तदज्ञानविजृम्भितम्॥ ५॥
94782
94783 रसायनेन्दुनिस्यन्दमधुबिम्बासवद्रवैः।
94784 ओष्ठाभिधो मांसलवो लालाक्त उपमीयते॥ ६॥
94785
94786 इन्दुनिस्यन्दोऽमृतम्॥ ६॥
94787
94788 अल्पाल्पाष्ठीवदाकारा भुजाक्रूरास्थिशङ्कवः।
94789 महाबाहुलताशब्दैर्वर्ण्यन्ते कविभिः शुभैः॥ ७॥
94790
94791 प्रत्येकं विभज्य दर्शने अल्पाल्पा अष्ठीवन्तः पर्वाणि तदाकाराश्च
94792 भुजाशब्दवाच्याः क्रूरा अस्थिशङ्कवः॥ ७॥
94793
94794 कदलीस्तम्भसम्भारसुन्दरीभिस्तथा [तदूरुभिस्तथा भृता इति पाठः।
94795] भृता।
94796 कुचशोभोचितानन्दा तोरणालिर्विराजते॥ ८॥

तथा कदलीस्तम्भावेव संभार उरुसामग्री यासां तथाविधाभिः सुन्दरीभिर्मृता
कुचकलशशोभाया उचितो द्रष्टृनेत्रानन्दो यस्याः सकाशात्तथाविधा
तोरणालिर्मन्मथागारतोरणस्रग्भूता काञ्ची यद्विराजते तदप्यज्ञानविजृम्भितमिति
प्राग्वत् ॥ ८ ॥

आपातमन्दमधुरा मध्ये द्वन्द्वानुबन्धिनी ।
शीघ्रावसानविरला लक्ष्मीरप्यभिवाञ्छ्यते ॥ ९ ॥

आपाते आरम्भे मन्दानां मधुरा आपाततोऽल्पमधुरा वा । मध्ये व्ययकाले
रागद्वेषादिद्वन्द्वानुपातिनी । शीघ्रमवसानं क्षयो यस्याः । कतिपयजनेषु
दृश्यत्वाद्विरला ईदृशी लक्ष्मीरपि यदभिवाञ्छ्यते तदिति प्राग्वत् ॥ ९ ॥

समुपैति मतिर्दुःखं सुखं च शतशाखताम् ।
दुःखशाखास्तु जायन्ते नानाकर्मफलाः श्रियः ॥ १० ॥

यन्मतिर्दुःखं समुपैति यच्च सुखं शतशाखतां समुपैति यच्च
नानाकर्मफलाः श्रियो दुःखान्येव शाखा यासां तथाविधा जायन्ते तदपीति
प्राग्वत् ॥ १० ॥

बद्धजालघनाकाराः कारार्थमिव रज्जवः ।
दच्छदः सदृशा वाचः प्रतानगहने स्थिताः ॥ ११ ॥

श्रीणामज्ञानविजृम्भितत्वे तत्फलककाम्यकर्मसु प्रवर्तकानां
कर्मकाण्डवचसां सुतरां तथात्वमित्याशयेनाह-वद्धेति । प्रतानानि
काम्यकर्मविस्तारास्तल्लक्षणे गहने अरण्ये स्थिता लता इव
बद्धैर्नानाफलकामजालैर्घनाकारा निविडाकारा अतएव देवादिऋणिनां कर्मिणां
कारागृहरक्षणार्था रज्जव इव स्थिताः । दतां दन्तानां छदावोष्ठौ
तत्सदृशाः । रागचापलप्रधाना इति यावत् । ईदृशाः
कर्मकाण्डवाचोऽप्यविद्याविजृम्भितमित्यर्थः । छदशब्दस्य समासे
विभक्तेरलुग्विसर्गश्च च्छान्दसः । इदं च यामिमां पुष्पितां वाचम् इत्यादिना
भगवता गीतासु स्फुटीकृतम् ॥ ११ ॥

संतप्त मोहमिहिका कार्यासारविसारिणी ।
यमुना प्रावृषीवैति तिमिरश्यामला चिरम् ॥ १२ ॥

मोहवशात्स्वत एव काम्येषु प्रवृत्तानां पुनः शास्त्रेणापि
प्रवर्तनमन्धोन्मत्तस्य स्वतः कूपे पततो बलात्पातनमिवानुचितमित्याशयेन
मोहात्स्वतःप्रवृत्तिं दर्शयति-संततेति । कार्याणि
प्रवृत्तयस्तल्लक्षणैरासारैर्विसारिणी विस्तीर्णा मोहलक्षणा मिहिका स्वतः श्यामला
प्रावृषि रजसा च कलुषा तत्रापि निशि तिमिरेणात्यन्तश्यामला यमुना यथा एति
प्रवहति तद्वत्स्वत एवैति । पुरुषमन्धीकृत्य विषयेषु प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

कटूकृतान्तःकरणो नानासुखविशारदः ।
वर्धते हि गतस्नेहं जन्मप्रतिविषारसः ॥ १३ ॥

भोगे प्रवृत्तस्य च विषयेषु पुत्रपौत्रादिषु च रागोऽभिवर्धत इत्याह-कट्विति ।
आपाततो नानासुखविशारदः परिणामे
दुःखपर्यवसानाद्द्वेषमात्सर्यचिन्तादिजननाच्च गतस्नेहं यथा स्यात्तथा
कटूकृतान्तःकरणो जन्मलक्षणायाः प्रतिविषाया विषवल्ल्या रस इव
पल्लवोपचयप्रदो रागो वर्धते ॥ १३ ॥

94849 व्याधूतजर्जराकीर्णजगतापर्णराजयः |
94850 स्वकर्मपवना वान्ति नानावकररेणवः || १४ ||
94851
94852 ततश्च क्रमात्पुत्रादीनां मरणे तद्वियोगदुःखपरम्परा भवतीत्याशयेनाह##-
94853 पुत्रादिपरिजनसमूहा एव पर्णराजयो यैस्तथाविधा नानाविधा अवकररेणव इव
94854 विवेकदृष्टिहारिणो विक्षेपभेदा येषु तथाविधाः स्वदुष्कर्मपरिपाकलक्षणाः
94855 पवना वान्ति || १४ ||
94856
94857 कालः कवलितानन्तजगत्पक्वफलोऽप्ययम् |
94858 घस्मराचारजठरः कल्पैरपि न तृप्यति || १५ ||
94859
94860 ततः स्वस्यापि मृत्युरिति सदैवैवं जन्मपरम्परया मृत्युमुखे प्रवेश
94861 इत्याह-काल इति || १५ ||
94862
94863 मोहमारुतमापीय त्वचा विषमचारिणः |
94864 स्फुरन्तीहाहयश्चित्राः शीतलाचलदीप्तयः || १६ ||
94865
94866 एवं परिवर्तमानानज्ञजीवान् अहित्वेनोत्प्रेक्षते-मोहेति | शीतलस्य
94867 त्रिविधतापशून्यस्याचलस्य च ब्रह्मणो दीप्तयः प्रकाशयमाना जीवा इव संसारे
94868 चित्रा अहयः सर्पा एव | तत्कुतः | यत एते मोहलक्षणं मारुतमापीयान्तः पूरयित्वा
94869 स्थिताः पुनर्वियुज्यमानया नानादेहलक्षणया त्वचा चोपलक्षिता विषमचारिणः
94870 कुटिलगतयः स्फुरन्ति | संचलन्तीत्यर्थः || १६ ||
94871
94872 चिन्तापिशाचोपहता विवेकेन्दूदयं विना |
94873 तमसेव निरालोका याति यौवनयामिनी || १७ ||
94874
94875 तैः प्रतिजन्म प्राप्यमाणं यौवनमपि मोक्षसाधनेषु
94876 विवेकवैराग्यश्रवणादिष्वनुपयोजनाद्वृथैवेत्याशयेनाह-चिन्तेति | याति तेषामिति
94877 शेषः || १७ ||
94878
94879 जिह्वा जर्जरतामेनि प्राकृतानुनयज्वरैः |
94880 पद्मकोटरकोणस्थमपि सूत्रं हिमैरिव || १८ ||
94881
94882 एवं तदीयजिह्वादीनामपि वैयर्थ्यानर्थते दर्शयति-जिह्वेत्यादिना | प्राकृतानां
94883 पामराणां स्त्रीपुत्रादीनामनुनयः कोपापनयनं तत्प्रयुक्तैर्ज्वरैः संतापैः
94884 जिह्वोपमानत्वोपपत्तये सूत्रपदेन तद्दृढावष्टब्धमन्तर्दलं लक्ष्यते | उक्तो
94885 न्यायश्चक्षुराद्यङ्गेष्वपि ज्ञेयः || १८ ||
94886
94887 दुःखशोकमहाष्ठीलः कष्टकण्टकसंकटः |
94888 सहस्रशाखतां याति दारिद्र्यदृढशाल्मलिः || १९ ||
94889
94890 अष्ठीला ग्रन्थयः || १९ ||
94891
94892 अन्तःशून्योन्नतिध्वस्तचित्तचैत्यकृतालयः |
94893 मायाबहुलयामिन्यां लोभोलूको विवल्गति || २० ||
94894
94895 सत्यवस्त्वनवलम्बनादन्तःशून्यः सकोटरश्च स्वोन्नतिभारेण
94896 भुग्नश्चित्तलक्षणश्चैत्यवृक्षस्तत्र कृतालयः मायालक्षणायां
94897 बहुलयामिन्यां कृष्णपक्षनिशायाम् || २० ||
94898
94899 पूर्वं गृहीत्वा कर्णाभ्यां स्फुरन्ती परिनिश्चयम् [परितश्च य इति
94900 पाठः |] |

94901 जराजर्जरमार्जारी यौवनाखुं निकृन्तति ॥ २१ ॥
94902
94903 पूर्वमारम्भकाले कर्णाभ्यां कर्णसंनिहितकपोलयोर्गृहीत्वा ॥ २१ ॥
94904
94905 निःसारा क्रमशः क्रान्तधराधरसमुन्नतिः ।
94906 डिण्डीरपिण्डिकेवेयं सृष्टिरायाति पुष्टताम् ॥ २२ ॥
94907
94908 अज्ञानादेव पुनः सृष्टिप्रसरं दर्शयति-निःसारेत्यादिना । क्रमशः क्रान्ता
94909 रचयितुमुपक्रान्ता धराधराणां धराधर इव च समुन्नतिर्यया । डिण्डीरस्य
94910 फेनस्य पिण्डिका तादृशी प्रसिद्धा सृष्टिर्जगद्दृष्टिः ॥ २२ ॥
94911
94912 आभासपुष्पधवला जगत्पल्लवशालिनी ।
94913 सत्तालता विकसिता धर्मार्थफलधारिणी ॥ २३ ॥
94914
94915 आभासश्चिदाभासप्रकाशस्तल्लक्षणपुष्पैर्धवला उज्ज्वला सत्ता
94916 व्यावहारिकसत्यतालक्षणा लता ॥ २३ ॥
94917
94918 सुराचलमहास्थूणं चन्द्रसूर्यगवाक्षकम् ।
94919 गगनाच्छादनं चारु ध्रियते त्रिजगद्गृहम् ॥ २४ ॥
94920
94921 सुराचलोपलक्षितपर्वता एव महान्तः स्थूणाः स्तम्भा यस्य । गमनमेवाच्छादनं
94922 च्छदिर्यस्य ॥ २४ ॥
94923
94924 संसारसरसि स्फारे चरन्ति प्राणषट्पदाः ।
94925 शरीरपुष्करेष्वन्तश्चिद्रूपरसपायिनः ॥ २५ ॥
94926
94927 स्फारे विस्तीर्णे संसारसरसि जातेषु शरीरपुष्करेषु अन्तःस्थचिद्रूपरसपानशीलाः
94928 प्राणषट्पदाश्चरन्ति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति आनन्देन
94929 जातानि जीवन्ति इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २५ ॥
94930
94931 नभोमार्गमहानीलकुट्टिमैकान्तशालिनी ।
94932 भुवनौदररभ्यान्तः स्फुरत्यादित्यदीपिका ॥ २६ ॥
94933
94934 नभोमार्गलक्षणे महति नीलमणिनिर्मिते कुट्टिमे कृत्रिमभूभागे एकान्तं शालिनी
94935 शोभमाना भुवनोदरे रमणीयतरा आदित्यदीपिका स्फुरति दीप्यते
94936 यत्तदप्यविद्याविजृम्भितमिति सर्वत्र ॥ २६ ॥
94937
94938 आशातन्तुनिबद्धाङ्गी जागती जीर्णपक्षिणी ।
94939 स्ववासनाशलाकेऽन्तर्निबद्धेन्द्रियपञ्जरे ॥ २७ ॥
94940
94941 जागती जगदन्तर्गतजीवराशिलक्षणा जीर्णपक्षिणी स्ववासनाशलाके इन्द्रियपञ्जरे देहे
94942 यन्निबद्धा तदपि ॥ २७ ॥
94943
94944 अनारतपतज्जालभूतपर्णपरम्परा ।
94945 स्पन्दते मरुताऽऽमृष्टा संसृतिव्रततिश्चिरम् ॥ २८ ॥
94946
94947 मरुता प्राणेन आमृष्टा कम्पिता ॥ २८ ॥
94948
94949 सृष्टेः कतिपयं कालं प्रहृष्टाः कुलशालिनः ।
94950 अधःकृतोग्रनरकपङ्काः शङ्कोज्झिताः क्षणम् ॥ २९ ॥
94951
94952 अधः पाताले स्पष्टं प्रदर्शनाय धात्रा कृतोग्रनरकपङ्काः सन्तोऽपि

94953 तत्पतनशङ्कोज्झिताः सन्तो यत्प्रहृष्टास्तदपीति प्राग्वत् | अथवा
94954 स्वात्मतादात्म्याध्यासेन अधःकृतास्तिरस्कृता इव उग्रा
94955 रक्तमांसमलमूत्रादिदेहनरकपङ्का यैस्तथाविधास्तच्छङ्कोज्झिताः सन्तो
94956 वयं कुलशालिनो महाशया इत्याद्यभिमानैर्यत्प्रहृष्टास्तदित्यर्थः || २९ ||
94957
94958 भुक्तेन्दुखण्डकणिकानीननीरदशैवले |
94959 स्वर्गमार्गसरस्यन्तः स्फुरन्ति सुरसा रसाः || ३० ||
94960
94961 स्वर्गलक्षणेऽभ्रमार्गस्थसरसि सुरा देवास्तद्रूपाः सारसपक्षिणो यत्स्फुरन्ति तदपि ||
94962 ३० ||
94963
94964 नानाफलालिमलिना वासनाजालमालिता |
94965 स्पन्दामोदमयी स्फीता क्रियाविकसितालिनी || ३१ ||
94966
94967 यच्च नानाकाम्यफललक्षणैरलिभिर्मलिना क्रियालक्षणा अब्जिनी विकसिता तदपि || ३१ ||
94968
94969 वराकी सृष्टिशफरी स्फुरन्ती भवपल्वले |
94970 कृतान्तवृद्धगृध्रेण शठेन विनिगृह्यते || ३२ ||
94971
94972 शफरी प्रोष्ठ्याख्या क्षुद्रमत्स्यजातिः || ३२ ||
94973
94974 तरङ्गफेनमालेव सैवान्येव च भङ्गुरा |
94975 श्वःश्वोऽपरेन्दुलेखेव समुदेति विचित्रता || ३३ ||
94976
94977 श्वः श्वः अपरा प्रतिदिनं भिन्नपरिमाणा इन्दुलेखेव || ३३ ||
94978
94979 भूरिभूतशराबाणि क्षणभङ्गानि कुर्वता |
94980 इदं कालकुलालेन चक्रं संपरिवर्त्यते || ३४ ||
94981
94982 क्षणभङ्गानि अचिरनश्वराणि || ३४ ||
94983
94984 असंख्यातानि कल्पानि संजातान्यचले पदे |
94985 जगज्जङ्गलजालानि दग्धानि युगवह्निना || ३५ ||
94986
94987 कल्पानि सर्वव्यवहारसमर्थानि | अचले पदे ब्रह्मणि | युगवह्निना युगान्ताग्निना || ३५ ||
94988
94989 भावाभावैरपर्यन्तैः सुखदुःखदशाशतैः |
94990 वैपरीत्यं प्रयात्येवमजस्रं जागती स्थितिः || ३६ ||
94991
94992 वैपरीत्यं विपरिणामम् || ३६ ||
94993
94994 क्षुब्धैर्युगपरावर्तैर्वासनाशृङ्खलोम्भिता |
94995 महाशनिनिपातैश्च न भग्नाऽबुद्धधीरता || ३७ ||
94996
94997 एतादृशानर्थपरम्परादर्शनेऽप्यज्ञानां कुतो न निर्वेदोद्भयस्तत्राह##-
94998 मौर्ख्यदार्ढ्यलक्षणा धीरता यतो न कैश्चिदपि भग्नेत्यर्थः || ३७ ||
94999
95000 शतशो विद्रुतारिघ्नैर्दनुपुत्रैरभिष्टुताम् |
95001 भवभग्नतया[तयां इति तय गतौ इत्यस्य रूपम् | भग्नरयां इति पाठः |
95002] मैन्द्रीं तनुं वहति वासना || ३८ ||
95003
95004 या वासना ज्ञानेनाज्ञानबाधेऽप्यधिकारप्रारब्धबलादिन्द्रादिशरीरं

95005 मन्वन्तरकालपर्यन्तं धत्ते तस्याः केनान्येन भङ्गप्रसक्तिरित्याशयेनोदाहरति##-
95006 पुनर्युद्धाभिकाङ्क्षया धारयन्ति पालयन्तीति
95007 विद्रुतारिध्रास्तथाविधैर्दनुपुत्रैरप्यभिष्टुतां भवे पुनर्जन्मादिविषये
95008 भग्नस्तयो वेगो यस्यास्तथाविधामपि ऐन्द्रीं तनुं वासना यद्वहति यावदधिकारं
95009 धारयति तदपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥
95010
95011 विशत्यविरतं भूतसर्गपांसुपरम्परा ।
95012 नित्यं नियतिवात्येयं कालव्यालगलान्तरम् ॥ ३९ ॥
95013
95014 भूतसर्ग एव पांसुपरम्परा यस्यां तथाविधा नियतिलक्षणा वात्या काललक्षणस्य
95015 व्यालस्य गलान्तरं यद्विशति तदपि । सर्पाणां वायुभक्षकत्वप्रसिद्धेरुत्प्रेक्षा ॥ ३९
95016 । ।
95017
95018 पदार्थाम्भसि सर्वाणि फलफेनानि सर्वतः ।
95019 पतन्त्यविरतापातमभाववडवामुखे ॥ ४० ॥
95020
95021 अभावो नाशस्तल्लक्षणे वडवाग्निमुखे यत्पतन्ति तदपि ॥ ४० ॥
95022
95023 स्फुरन्त्याकस्मिकोद्धूताविचित्रद्रव्यशक्तयः ।
95024 स्वभावमात्रसंपन्नाः स्पन्दश्रिय इवाम्भसः ॥ ४१ ॥
95025
95026 स्वस्य भावः अधिष्ठानसत्ता तावन्मात्रेण संपन्ना लब्धस्वरूपा
95027 आकस्मिकेनातर्क्येण वासनावैचित्र्येणोद्धूताश्चालिता यत्स्फुरन्ति प्रसरन्ति तदपि ॥ ४१ ॥
95028
95029 भूतमौक्तिकसंपूर्णान्बृहतः सुबहूनपि ।
95030 जगत्कलभकानत्ति कृतान्तोद्रिक्तकेसरी ॥ ४२ ॥
95031
95032 कलभकान् मत्तगजान्यदत्ति तदपि ॥ ४२ ॥
95033
95034 कुलशैलफला मेघपक्षपुञ्जाः फलामृजः ।
95035 जायन्ते च म्रियन्ते च ध्रियन्ते च जगत्खगाः ॥ ४३ ॥
95036
95037 कुलशैला हिमवदादय उपभोग्यत्वान्महत्त्वाच्च फलानि येषाम् । मेघा एव
95038 नभोगत्याकारसादृश्याभ्यां पक्षपुञ्जा येषाम् । फलानि आमृजन्ति सर्वतः
95039 परिशोधयन्ति विचिन्वन्तीति फलामृजः । मृजेर्बाहुलकात्कः । गच्छन्ति
95040 उत्तरायणदक्षिणायनादिमार्गेण सदा भ्रमन्तीति जगन्ति जीवास्तल्लक्षणाः खगाः
95041 पक्षिणो यज्जायन्ते यस्मियन्ते यत् ध्रियन्ते यावन्मरणं जीवन्ति
95042 तदप्यज्ञानविजृम्भितमित्यर्थः । अत्र कुलाचलानां मूलमध्याग्रभागानां
95043 नागमर्त्यदेवैरुपभोग्यत्वात्फलत्वोत्प्रेक्षा मेघानां च दक्षिणायनमार्गपर्वसु
95044 धूमत्वेनाभ्रमेघत्वादिना चोर्ध्वाधोगतिनिर्वाहकत्वात्पक्षत्वोत्प्रेक्षा बोध्या ॥ ४३
95045 । ।
95046
95047 चिद्भित्तौ स्पन्दशुभ्रायां रङ्गैः पञ्चभिरिन्द्रियैः ।
95048 उन्मीलयति संसारचित्राणि विधिचित्रकृत् ॥ ४४ ॥
95049
95050 दृष्टिसृष्टिपक्षमवलम्ब्याह-चिदिति ।
95051 स्पन्दैश्चाक्षुषादिवृत्तिव्याप्तिभिर्निरस्तावरणस्पष्टत्वाच्छुभ्रायाम् । रङ्गैः
95052 रङ्गद्रव्यस्थानीयैः पञ्चभिर्बहिरिन्द्रियैर्विदधाति दृष्टिमात्रेण सृजतीति
95053 विधिर्द्रष्टा स एव चित्रकृत् ॥ ४४ ॥
95054
95055 अजस्रगत्वरीं सर्वपरिवर्तविधायिनीम् ।
95056 निमेषशतभागाङ्गीमसद्दुःसाधिताङ्कुराम् ॥ ४५ ॥

95057
95058 तस्यां दृष्टिसृष्टौ स्थावरजङ्गमयोरनुभवे यो विशेषस्तं प्रथमं
95059 स्थावरेषु दर्शयति-अजस्रेति द्वाभ्याम् | स्थावरजातयः स्वस्यात्मनः समुत्थानं
95060 जगदाकारेण विवर्तस्तत्कारिणीमजस्रगत्वरत्वादिविशेषणविशिष्टां सूक्ष्मां
95061 कालस्य कलनां ध्यानेनैवान्तरेण बहिः स्फुटव्यवहाराक्षमेणानुभवेन
95062 अन्ववेक्ष्य स्थिता इति द्वयोरर्थः || ४५ ||
95063
95064 सूक्ष्मां कालस्य कलनां स्वसमुत्थानकारिणीम् |
95065 ध्यानेनैवान्ववेक्ष्यैताः स्थिताः स्थावरजातयः || ४६ ||
95066
95067 रागद्वेषसमुत्थेन भावाभावमयेन च |
95068 जरामरणरोगेण जीर्णा जङ्गमजातयः || ४७ ||
95069
95070 ततो जङ्गमेषु विशेषं दर्शयति-रागेति || ४७ ||
95071
95072 सुदुष्कृतोत्तमध्यानचारिण्यो धरणीतले |
95073 नियस्या नियतं कालं पीड्यन्ते कीटपङ्क्तयः || ४८ ||
95074
95075 तेष्वपि कृमिकीटादीनां दुःखानुभवातिशयं सनिमित्तं दर्शयति##-
95076 चरितुं शीलं यासां तथाविधाः || ४८ ||
95077
95078 क्षणेनादृश्य एवेदं निगिरत्यखिलं सुखी |
95079 सुदुर्लक्ष्यबिलः कालव्यालो विपुलभोगवान् || ४९ ||
95080
95081 स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत इति श्रुतेः कालकवलनीयत्वं
95082 स्थावरजङ्गमानां समानमित्याह-क्षणेनेति || ४९ ||
95083
95084 कालेन किंचिदालक्ष्य स्वशरीराकुलीकृताः |
95085 शीतवातातपप्रौढाः प्रोल्लसत्पुष्पदीप्तयः || ५० ||
95086
95087 एवं स्थावरेषु नियतकालं
95088 फलपुष्पादिपरिणामशालित्वमनिवार्यशीतवातातपादिसहत्वं च विशेष इति
95089 दर्शयति-कालेनेति सार्धेन | श्वभ्रं भूविलं तत्र प्रविष्टो विग्रहः
95090 शरीरमूलभागो यषां तथाविधाः स्थावराः किंचिद्बोजकं
95091 स्वपरादृष्टमालक्ष्य निमित्तीकृत्य मनुष्यपक्षिसर्पादिभिः स्वशरीरे
95092 आकुलीकृताः पीडिता वसन्तादिकालभेदेन प्रोल्लसत्पुष्पदीप्तयः फलप्रदाश्च अतएव
95093 शीलिनस्तपःशमदमतितिक्षौदार्यादिशीलवन्त इव चरन्ति कालं नयन्ति || ५० ||
95094
95095 फलप्रदाश्चरन्तीह शीलिनः श्वभ्रविग्रहाः |
95096 पयः पटलविश्रान्तत्रैलोक्याम्भोजकोटरे || ५१ ||
95097
95098 इदानीं लोकत्रयमम्भोजत्रयत्वेन कल्पयित्वा तत्रत्यचरप्राणिनिकायं
95099 भ्रमरसमूहत्वेनोत्प्रेक्षते-पय इत्यर्धाभ्याम् | यद्यपि पृथिव्येव
95100 पद्मपत्रवज्जले प्रतिष्ठिता पुराणादिप्रसिद्धा नान्तरिक्षद्युलोकौ तथापि तयोरपि
95101 त्रिवृत्कृतजलकार्यत्वाज्जलभागप्रतिष्ठितत्वमस्त्येवेति सूचनाय पटलपदम् || ५१ ||
95102
95103 करोति घुंघुमं भूरि भूतभ्रमरपेटिका |
95104 ब्रह्माण्डभैक्ष्यभाण्डेयं काली भगवती क्रिया || ५२ ||
95105
95106 घुंघुमं गुञ्जाध्वनिम् | भ्रमरपेटिका भ्रमरसमूहः | इदानीं फलनियतां
95107 प्राणिक्रियां कालीत्वेन ब्रह्माण्डं च तदीयभिक्षापात्रत्वेन चतुर्विधभूतग्रामं
95108 च तदीयभैक्ष्यभावेनोत्प्रेक्षते-ब्रह्माण्डेति | कालस्य स्त्री काली पूर्वगृहीतां

95109 भूतभिक्षां स्वभर्त्रे कालाय दत्वैव दत्वैव पुनः पुनर्दत्वा अन्यामन्यां
95110 भूतभिक्षां जिघृक्षतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥
95111
95112 स्वयं दत्वैव दत्वैव भूतभिक्षां जिघृक्षति ।
95113 तिमिरालीककबरी इन्द्वर्कचपलेक्षणा ॥ ५३ ॥
95114
95115 इदानीं क्रियाफलभूतां त्रिलोकीं वृद्धकामिनीत्वेन वर्णयति-तिमिरेत्यादिना ।
95116 अलीकपदं व्याजार्थे ॥ ५३ ॥
95117
95118 ब्रह्मोपेन्द्रमहेन्द्रादिधरागिरिवरादिका ।
95119 ब्रह्मतत्त्वैकपिटका लम्बमानपयोधरा ॥ ५४ ॥
95120
95121 ब्रह्मोपेन्द्रमहेन्द्रादिका आन्तरचेतनस्वभावेन धरागिरिवरादिका
95122 बाह्यस्थूलदेहस्थानीयजडस्वभावेन । ब्रह्मतत्त्वमेवैकं हृदि विस्फोट इव
95123 बन्धनैः पिधाय सदा गोप्यं यस्याः ॥ ५४ ॥
95124
95125 चिच्छक्तिमातृका स्थूला तरला घनचापला ।
95126 तारकाजालदशना संध्यारुणतरा धरा ॥ ५५ ॥
95127
95128 चिच्छक्तिश्चिदाभासः सैव मातेव पोषयित्री यस्याः । अतएव स्थूला ॥ ५५ ॥
95129
95130 समस्तपद्मिनीहस्ता शतक्रतुपुरानना ।
95131 सप्ताब्धिमुक्तालतिका नीलाम्बरपरीवृता ॥ ५६ ॥
95132
95133 समस्ताः पद्मिन्यो विसलता हस्ता यस्याः । नीलमम्बरं नभस्तदेवाम्बरमुत्तरीयं
95134 तेन परीवृता । वृञः क्विपि नहिवृतिवृधि इत्यादिना परेदीर्घः । आपं चैव
95135 हलन्तानाम् इति भागुरिमते टाप् ॥ ५६ ॥
95136
95137 जम्बूद्वीपमहानाभिर्वनश्रीरोमराजिका ।
95138 भूत्वा भूत्वा विनश्यन्ती त्रिलोकीवृद्धकामिनी ॥ ५७ ॥
95139
95140 असकृज्जायते नष्टा भूरिविभ्रमकारिणी ।
95141 मग्नमन्यैरथोन्मग्नं भीमे कालमहार्णवे ॥ ५८ ॥
95142
95143 इदानीं कालं महार्णवत्वेन वर्णयति-मग्नमिति । निष्ठाद्वयं भावे ॥ ५८ ॥
95144
95145 प्रतिकल्पक्षणं क्षीणैर्ब्रह्माण्डस्फुटबुद्बुदैः ।
95146 कालेऽगाधरसस्यन्दे स्थित्वा स्थित्वा पुनःपुनः ॥ ५९ ॥
95147
95148 कल्पा एव क्षणाः । वीप्सायामव्ययीभावः । अगाधः रसस्यन्दो
95149 भ्रान्तिसहस्रतृष्णाजलस्यन्दो यस्मिन् ॥ ५९ ॥
95150
95151 कल्पमात्रनिमेषेणोड्डीनाः कारणसारसाः ।
95152 उत्पत्त्योत्पत्त्य नाशिन्यः संतप्ताः सृष्टिविद्युतः ॥ ६० ॥
95153
95154 कारणभूतहिरण्यगर्भसारसाः । सारससंबन्धात्कालस्य नदत्वकल्पना गम्यते ।
95155 मेघत्वेन तं कल्पयति-उत्पत्त्योत्पत्त्येति ॥ ६० ॥
95156
95157 कालमेघे स्फुरन्त्येताश्चित्प्रकाशवनोद्यमाः ।
95158 प्रपतद्भूतविहगाः पतन्त्यविरतभ्रमाः ॥ ६१ ॥
95159
95160 चित्प्रकाशस्य वननं वनः संभजनं तेन उद्यमः प्रकाशशक्तिर्यासाम् । तस्य

95161 भासा सर्वमिदं विभाति इति श्रुतेः ॥ ६१ ॥
95162
95163 कालतालात्किलोत्तालाद्ब्रह्माण्डफलपालयः ।
95164 उन्मेषकृतवैरिञ्चसृष्टयो देवनायकाः ॥ ६२ ॥
95165
95166 उत्तालादयुन्नतात्काललक्षणात्तालवृक्षात्प्रपतन्तो भूतानि प्राणिनस्तल्लक्षणा
95167 विहगाः काका येभ्यस्तथाविधाः । ब्रह्माण्डलक्षणानां फलानां पालयः
95168 पङ्क्तयः प्रपतन्ति । अतर्कितहेतुकत्वसूचनात्काकतालीयन्यायोऽत्रोत्प्रेक्षितः ।
95169 देवनायका विष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाख्याः ॥ ६२ ॥
95170
95171 निमेषकृतसंहाराः सन्ति केचन कुत्रचित् ।
95172 निमेषोन्मेषसंक्षीणकल्पजालाः सहस्रशः ॥ ६३ ॥
95173
95174 रुद्राः केचन विद्यन्ते तस्मिंश्चित्परमे पुनः ।
95175 तेऽपि यस्य निमेषेण भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६४ ॥
95176
95177 चिद्रूपे परमे परमकारणे । ते रुद्रा अपि ॥ ६४ ॥
95178
95179 तादृशोऽप्यस्ति देवेशो ह्यनन्तेयं क्रियास्थितिः ।
95180 अनन्तसंकल्पमये शून्ये च ब्रह्मणः पदे ॥ ६५ ॥
95181
95182 इयं रुद्रान्ता क्रियास्थितिः कर्मोपासनफलभावस्थितिरनन्ता असंख्याता । नन्विदं
95183 कथं संभाव्यत इति चेन्मायायां सर्वसंभवान्नात्रासंभावना
95184 युक्तेत्याशयेनाह-अनन्तेति ॥ ६५ ॥
95185
95186 न संभवन्ति का नाम शक्तयश्चित्रपूरकाः [इत्वाभावश्छान्दसः ।]
95187 ।
95188 एवमक्षीणसंकल्पलब्धार्थभरभासुरा ।
95189 जागती कल्पना येयं तदज्ञानविजृम्भितम् ॥ ६६ ॥
95190
95191 चित्रस्य आश्चर्यसहस्रस्य पूरकाः । अज्ञानविभूतिप्रपञ्चनमुपसंहरति##-
95192
95193 याः संपदो यदुत संततमापदश्च यद्बाल्ययौवनजरामरणोपतापाः ।
95194 यन्मज्जनं च सुखदुःखपरम्पराभिरज्ञानतीव्रतिमिरस्य विभूतयस्ताः ॥
95195 ६७ ॥
95196
95197 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषु
95198 निर्वाणप्रकरणे पू० अज्ञानमाहात्म्यं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥
95199
95200 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
95201 अज्ञानमाहात्म्यं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥
95202 अष्टमः सर्गः ८
95203
95204 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
95205
95206 संसारवनखण्डेऽस्मिंश्चित्पर्वततटे स्थिता ।
95207 कीदृशी सृष्ट्यविद्याख्या लता विकसिता कदा ॥ १ ॥
95208
95209 वर्णिता कारणाविद्या जगद्यस्या विभूतयः ।
95210 कार्याविद्या भवारण्ये लतात्वेनेह वर्ण्यते ॥
95211
95212 तत्रादौ विषयं निर्दिश्य वर्णनप्रकारं प्रस्तौति-संसारेति । कूटस्थत्वाच्चिदेव

95213 पर्वतस्तत्तटे स्थिता। कारणाविद्याव्यावृत्तये सृष्ट्यविद्याख्येति। कदा कीदृशीति
95214 कालभेदेन विकासवैचित्र्यद्योतनार्थम्। तद्वर्णयामः श्रूयतामिति शेषः॥ १॥
95215
95216 बृहत्पर्वतपर्वाढ्या ब्रह्माण्डत्वक्समावृता।
95217 देहयष्टिरियं यस्यास्त्रिलोकी लोककासिनी॥ २॥
95218
95219 बृहन्तो मेर्वादयः पर्वता एव पर्वाणि काण्डसंधयस्तैराढ्या।
95220 ब्रह्माण्डपदेन तदावरणानि गृह्यन्ते तल्लक्षणत्वग्भिः समावृता। लोकैर्जनैः
95221 कासिनी पत्राङ्कुरादिविकासवती। इयं त्रिलोकी यस्या देहयष्टिः संस्थानम्॥ २॥
95222
95223 सुखं दुःखं भवो भावो ज्ञानमज्ञानमेव च।
95224 अत्रैतान्युरुवृत्तानि मूलानि च फलानि च॥ ३॥
95225
95226 भवो जन्म। भावः स्थितिः। अत्र अविद्यालतायाम्। उरुवृत्तानि प्रतिदिनं
95227 वृद्धिस्वभावानि॥ ३॥
95228
95229 सुखादविद्योदेत्युच्चैस्तदेवान्ते प्रयच्चति।
95230 दुःखादविद्योदेत्युच्चैस्तदेवैषा फलत्यलम्॥ ४॥
95231
95232 मूलत्वं फलत्वं च सुखादेरुपपादयति-सुखादित्यादिना।
95233 भुज्यमानात्संपत्यादिसुखादग्रेऽपि मे इतोऽधिका संपद्भूयादिति रागलक्षणा
95234 अविद्योदेति सा च यज्ञदानादिधर्मद्वारा सुखं फलति। दारिद्र्यादिदुःखाच्च
95235 धनतृष्णादिलक्षणा अविद्योदेति। सा च पापवासनया
95236 दुष्प्रतिग्रहचौर्याद्यधर्मप्रवृत्तिद्वारा पुनस्ततोऽधिकं दुःखं फलतीत्यादि
95237 सर्वत्रोह्यम्। एवकारः सर्वत्र भिन्नक्रमः। फलत्येवेति योज्यम्॥ ४॥
95238
95239 भवादविद्योदेत्येषा तमेव फलति स्फुटम्।
95240 भावात्सत्तामवाप्नोति तमेव फलति क्षणम्॥ ५॥
95241
95242 अज्ञानाद्वृद्धिमायाति तदेव स्यात्फलं स्फुटम्।
95243 ज्ञानेनायाति संवित्तिस्तामेवान्ते प्रयच्छति॥ ६॥
95244
95245 ज्ञानेन प्रत्यक्तत्त्वविमर्शेन संवित्तिरुत्तरोत्तरभूमिकाधिरोहलक्षणा
95246 ज्ञानवृद्धिः। अन्ते सप्तमभूमिकायाम्॥ ६॥
95247
95248 नानाविधोल्लासवती वासना मोदशालिनी।
95249 घनप्रवालतरला तनुरस्या विजृम्भते॥ ७॥
95250
95251 प्रासङ्गिकमुपपाद्य प्रस्तुतां लतामेव वर्णयति-नानाविधेति॥ ७॥
95252
95253 दिवसव्यूहकुसुमा यामिनीलोलषट्पदा।
95254 अजस्रं स्पन्दमानैषा प्रपतद्भूतपल्लवा॥ ८॥
95255
95256 नानाविधोल्लासवतीत्येतत्प्रपञ्चयति-दिवसेत्यादिना। रागादिना प्रपतन्ति
95257 प्रधावमानानि भूतानि प्राणिन एव पल्लवा यस्याः॥ ८॥
95258
95259 आगत्यागत्य पतति विवेककरिणीं क्वचित्।
95260 विधूयते धूतरजाः प्रसक्तिं पुनरेति च॥ ९॥
95261
95262 आगत्यागत्य कर्मवायुना पुनःपुनर्भ्रमित्वा
95263 क्वचित्कस्मिंश्चिदधिकारिभूतपल्लवांशे विवेकलक्षणां करिणीं प्रति पतति। तया च
95264 कदाचिद्विचारशुण्डाग्रेण तदालम्बनविषयतरुविश्लेषणेन विधूयते कम्प्यते।

95265 धूतरजाः निरस्तदुर्वासनापरागापि दैवात्तत्कराच्युता पुनर्विषयतरुणा प्रसक्तिमेति ॥
95266 ९ ॥
95267
95268 जायमानप्रवालाढ्या संजाताङ्कुरदन्तुरा ।
95269 सर्वर्तुकुसुमोपेता समग्ररसशालिनी ॥ १० ॥
95270
95271 जायमानैर्मित्रपश्वादिप्रवालैराढ्या । संजातैः पुत्रपौत्राद्यङ्कुरैश्च दन्तुरा
95272 आनन्दस्मितास्या ॥ १० ॥
95273
95274 जन्मपर्वाहिनीरन्ध्रा विनाशच्छिद्रचञ्चुरा ।
95275 भोगाभोगरसापूर्णा विचारैकघुणक्षत ॥ ११ ॥
95276
95277 जन्मलक्षणेषु पर्वसु दुःखरोगाद्यहिभिर्नीरन्ध्रा निरवकाशा । विनाशा मरणानि
95278 तल्लक्षणेषु शाखासंधिच्छिदेषु बलाद्विदीर्यमाणेव चञ्चुरा व्याकुला । भोगानां
95279 विषयाणामाभोगोऽनुभवस्तद्विषयेण रसेन रागमकरन्देनापूर्णा ॥ ११ ॥
95280
95281 विकसन्त्यः प्रतिदिनं चन्द्रार्कावलयोऽभितः ।
95282 व्योम्नि वातविलोलानि पुष्पाण्यस्याः किल ग्रहाः ॥ १२ ॥
95283
95284 सर्वर्तुकुसुमोपेतेतेति यदुक्तं तद्विवृणोति-विकसन्त्य इति । ग्रहा नवग्रहरूपाः
95285 चन्द्रार्कसहिता आवलयो ज्योतिःपङ्क्तयः ॥ १२ ॥
95286
95287 अस्याः प्रस्फुरिताकाराः कोरकत्वमुपागताः ।
95288 पूरिताकाशकोशायास्तारका रघुनन्दन ॥ १३ ॥
95289
95290 चन्द्रार्कदहनालोका यस्यास्तत्कौसुमं रजः ।
95291 अनेनेयं हि रौराङ्गी स्त्रीव चेतांसि कर्षति ॥ १४ ॥
95292
95293 चन्द्रार्कदहनानामालोकाः प्रकाशा यस्यास्तत् प्रसिद्धं कौसुमं कुसुमसंबन्धि
95294 रजः । अनेन रजसा चेतांसि कर्षति । मनोहरा भातीति यावत् ॥ १४ ॥
95295
95296 मनोमातङ्गविधुता संकल्पकलकोकिला ।
95297 इन्द्रियव्यालसंबाधा तृष्णात्वगुपरञ्जिता ॥ १५ ॥
95298
95299 नीलाकाशतमालाङ्गसंश्रयेणोन्नतिं गता ।
95300 रोदसीजानुसुस्तम्भा भुवनोद्यानभूषिता [भूस्थिता इति पाठः ।] ॥ १६ ॥
95301
95302 नीलाकाशलक्षणस्य तमालवृक्षस्याङ्गसंश्रयेणोन्नतिं विस्तारं गता । रोदस्यौ
95303 द्यावापृथिव्यौ ते एव संकुचितजान्वाकाराः सुस्तम्भाः परितो मूलावष्टम्भा
95304 यस्याः ॥ १६ ॥
95305
95306 अधोब्रह्माण्डखण्डेषु [अधोभुवनखण्डेषु इति पाठष्टीकानुगुणः ।
95307] स्वालवालेन जालिता ।
95308 विधृताशेषजलधिजलक्षीरादिसेचना ॥ १७ ॥
95309
95310 सप्ताब्धिखातलक्षणेन शोभनेनालवालेन विधृताशेषजलधिजलक्षीरादिसेचना सती
95311 अधोभुवनखण्डेषु मूलसंतानैर्जालिता ॥ १७ ॥
95312
95313 त्रयीविलोलभ्रमरा रमणीपुष्पपुञ्जिका ।
95314 चित्स्पन्दवातचलिता क्रियाविपुलपुत्तिका ॥ १८ ॥
95315
95316 त्रयी काम्यकर्मकाण्डलक्षणा वेदत्रयी तया विलोला रागिजना एव भ्रमरा यस्याः ।

95317 अतएव तदुपभोग्या रमण्यः स्त्रियः पुष्पपञ्जानि यस्याः | क्रियाशब्देन
95318 स्वाभाविकप्रवृत्तिपरा जना लक्ष्यन्ते | त एव विपुला बहुला मूलपत्रकाण्डादिषु
95319 भ्रमन्त्यः पुत्तिकाः सूक्ष्मकीटजातयो यस्याम् || १८ ||
95320
95321 कुकर्माजगरव्याप्ता स्वर्गश्रीपुष्पमण्डपा |
95322 जीवजीवननीरन्ध्रा नानामोदमदप्रदा || १९ ||
95323
95324 कुकर्म शास्त्रनिषिद्धक्रिया | जीवानां जीवनैर्जीवनोपायैर्नीरन्ध्रा पूर्णा | तस्याः
95325 प्रसिद्धलताविलक्षणान्यपि बहुविधवैचित्र्याणि दर्शयति-नानेत्यादिना |
95326 नानाविधैरामोदैर्विषयवासनागन्धैर्मदप्रदा मूढानाम् || १९ ||
95327
95328 नानोपशमवैचित्र्यनानाकुसुमभासिनी |
95329 नानाफलावलीव्याप्ता नानावर्षविकासिनी || २० ||
95330
95331 विवेकिनां तु नानोपशमवैचित्र्यलक्षणनानाकुसुमभासिनी | वेषेण
95332 पुष्पफलमकरन्दरजोवर्षेण विकासिनी || २० ||
95333
95334 नानालवालवलया नानाविहगधारिणी |
95335 नानापरागपरुषा नानाभूधरजालिका || २१ ||
95336
95337 नानाकलाकुड्मलिनी नानावनगणोत्थिता |
95338 नानागिरितटारूढा नानादलनिरन्तरा || २२ ||
95339
95340 जाता च जायमाना च म्रियमाणा तथा मृता |
95341 अर्धच्छिन्ना तथाऽच्छिन्ना नित्यमच्छेदिनी तथा || २३ ||
95342
95343 नित्यं प्रवाहरूपेणाच्छेदिनी || २३ ||
95344
95345 अतीता वर्तमाना च सत्येवासत्यवत्सदा |
95346 नित्यमत्यन्ततरुणी नित्यं शोषमुपेयुषी || २४ ||
95347
95348 नित्यमभीक्ष्णम् | तरुणी पल्लविता || २४ ||
95349
95350 महाविषलतैषा हि संसारविषमूर्च्छनाम् |
95351 ददाति रभसाश्लिष्टा परामृष्टा विनश्यति || २५ ||
95352
95353 परामृष्टा विचारिता सती विनश्यति || २५ ||
95354
95355 स्फीतेऽन्तर्गलिता तस्य अज्ञेऽन्तः संस्थितान्विता |
95356 इतो जलमितः शैला इतो नागाः सुरा इतः || २६ ||
95357
95358 तस्य विचारयितुः स्फीते पूर्णात्मनि अन्तर्गलिता बाधिता | अज्ञे तु अन्तः अन्विता
95359 सर्वतोऽनुवृत्तैव संस्थिता | तदनुवृत्तिमेव प्रपञ्चयति-इत इत्यादिना || २६ ||
95360
95361 इतः पृथ्वीत्वमायाता तथेतो द्युतया स्थिता |
95362 इतश्चन्द्रार्कतां प्राप्ता तथेतस्तारकाकृतिः || २७ ||
95363
95364 इतस्तम इतस्तेज इतः खमित उर्वरा |
95365 इतः शास्त्रमितो वेदा इतो द्वयविवर्जिता || २८ ||
95366
95367 उर्वरा सस्याढ्या भूः | इतः प्रलयसुषुप्त्योर्द्वयविवर्जिता || २८ ||
95368

95369 क्वचित्खगतयोड्डीना क्वचिद्देवतयोत्थिता।
95370 क्वचित्स्थाणुतया रूढा क्वचित्पवनतां गता ॥ २९ ॥
95371
95372 क्वचिन्नरकसंलीना क्वचित्स्वर्गविलासिनी।
95373 क्वचित्सुरपदं प्राप्ता क्वचित्कृमितया स्थिता ॥ ३० ॥
95374
95375 नरकात्मना पातालकुहरे संलीना ॥ ३० ॥
95376
95377 क्वचिद्विष्णुः क्वचिद्ब्रह्मा क्वचिद्रुद्रः क्वचिद्रविः।
95378 क्वचिदग्निः क्वचिद्वायुः क्वचिच्चन्द्रः क्वचिद्यमः ॥ ३१ ॥
95379
95380 यत्किंचनाङ्ग भुवनेषु महामहिम्नाव्याप्तं जरत्तृणलवत्वमुपागतं
95381 वा।
95382 दृश्यं स्फुरन्ननु हराद्यपि तामविद्यां विद्धि क्षयाय
95383 तदतीततयात्मलाभः ॥ ३२ ॥
95384
95385 महामहिम्ना प्रभावोत्कर्षेणाव्याप्तं हरादिसर्वसंहार्यव्याकृतान्तं
95386 प्रभावाल्पतया जरत्तृणलवत्वमुपागतं वा यत्किंचन दृश्यं स्फुरदस्ति तां
95387 सर्वामविद्यां तत्त्वबोधेन क्षयाय बाधाय विद्धि। तदतीततया तद्बाधेन आत्मनो
95388 लाभो मोक्ष इत्यर्थः ॥ ३२ ॥
95389
95390 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
95391 अविद्यालताविलासोपदेशो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥
95392
95393 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
95394 अविद्यालताविलासोपदेशो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥
95395
95396 नवमः सर्गः ९
95397
95398 श्रीराम उवाच।
95399
95400 आकारजातमुदितं शुद्धं हरिहराद्यपि।
95401 अविद्यैवेत्यहं श्रुत्वा ब्रह्मन्भ्रममिवागतः ॥ १ ॥
95402
95403 गुणत्रयविभागोऽत्र हरादेः शुद्धसत्त्वता।
95404 विद्याविद्यास्वरूपं च तदतीतं च वर्ण्यते ॥
95405
95406 दृश्यं स्फुरन्ननु हराद्यपि तामविद्यां विद्धि इति यदुक्तं तत्र हरादिशरीरस्य
95407 ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं
95408 विश्वरूपाय वै नमो नमः घृतरीतिघनीभूतसच्चिदानन्दविग्रह
95409 इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु परब्रह्मत्वसच्चिदानन्दरूपत्वप्रसिद्धेः ईशानः
95410 सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम्
95411 इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धसर्वविद्याधिपत्यविरोधाद्वासुदेवमूर्तेः पुराणेषु
95412 तुरीयत्वपरब्रह्मत्वादिप्रसिद्धेश्चाविद्यात्वमसंभावयन्प्रसङ्गात्तद्##-
95413 भ्रममिव मिथ्याभ्रान्तिमागतस्तमपनयेति शेषः ॥ १ ॥
95414
95415 श्रीवसिष्ठ उवाच।
95416
95417 संवेद्येनापरामृष्टं शान्तं सर्वात्मकं च यत्।
95418 तत्सच्चिदाभासमयमस्तीह कलनोज्झितम् ॥ २ ॥
95419
95420 तत्र निर्विकारशुद्धचितो घृतवत्स्वतो घनीभावस्य मूर्ताकारस्य

95421 चाघटनान्मायाधीनविवर्तप्रयुक्तत्वे सिद्धे श्रुतस्य परब्रह्मत्वस्याविरोधाय
95422 तत्प्रयोजको मायांशः स्वच्छसूक्ष्मतमस्वरूपानावरकः कल्प्यः स एव
95423 शुद्धसत्त्वमित्युच्यते। तस्य च स्वच्छतमत्वाच्चित्प्रतिबिम्बग्राहितया
95424 सर्वविद्योद्दीपकत्वात्स्वरूपानावरकत्वाच्च न सर्वविद्याधिपत्यविरोधः। यत्र त्वस्य
95425 सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः
95426 इत्यादिश्रुत्या अस्मदीयतत्त्वज्ञानबाध्यत्वाच्चाविद्यात्वमिति नात्रासंभावना
95427 युक्तेत्याशयेनोत्तरं वक्तुकामो वसिष्ठस्तत्कल्पनाक्रममनुक्रमिष्यन्नधिष्ठानं
95428 प्रथमं दर्शयति-संवेद्येनेति। संवेद्येन जगदाकारेण अपरामृष्टं
95429 सर्वजगत्संस्कारसंभृतमायाशबलत्वात्सर्वात्मकमतएव सच्चित्प्रकाशप्रचुरं
95430 सन्मात्रमस्ति सर्गात्प्रागित्यर्थः॥ २॥
95431
95432 समुदेति स्वतस्तस्मात्कला कलनरूपिणी।
95433 जलादावर्तलेखेव स्फुरज्जलतयोदिता॥ ३॥
95434
95435 कलनं जगत्संस्कारोद्बोधस्तल्लक्षणा कला चिदाभासस्फूर्तिः सर्गादिकाले समुदेति
95436 स्वसत्तया स्थितैव ईषत् पृथगिव गुणिगुणभेदव्यवहारयोग्यतया आविर्भवति। अतएव
95437 तदनुरूपो दृष्टान्त आवर्तलेखेवेति॥ ३॥
95438
95439 सूक्ष्मा मध्या तथा स्थूला चेति सा कल्प्यते त्रिधा।
95440 पश्चान्मनस्तया तेन ज्ञातैव वपुषा पुनः॥ ४॥
95441
95442 सा च कला सूर्यात्पृथक् प्रौढातपमन्दातपच्छायाभेदेषु तेजोपकर्ष इव सूक्ष्मा
95443 मध्या स्थूला चेति त्रिधा कल्प्यत इत्यर्थः। सूक्ष्मकल्पनात्पश्चात्तेन कल्पयित्रा
95444 मनस्तया हिरण्यगर्भतया मध्या ज्ञाता पुनस्तदनन्तरं वपुषा
95445 स्थूलविराडाकारेण ज्ञाता तथैव तिष्ठतीति परेणान्वयः॥ ४॥
95446
95447 तिष्ठत्येतास्ववस्थासु भेदतः कल्प्यते त्रिधा।
95448 सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः स्मृता॥ ५॥
95449
95450 यत एषा अव्याकृतोपाधिप्रकृतिरेव त्रिधा स्थिता अतएवासु सूक्ष्माद्यवस्थास्वपि
95451 त्रिधा कल्प्यत इत्यन्वयः॥ ५॥
95452
95453 अविद्यां प्रकृतिं विद्धि गुणत्रितयधर्मिणीम्।
95454 एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारं परं पदम्॥ ६॥
95455
95456 प्रश्नोत्तरानुगुण्याय प्रकृतेरविद्यात्वमाह-अविद्यामिति॥ ६॥
95457
95458 अत्र ते ये त्रयः प्रोक्ता गुणास्तेऽपि त्रिधा स्मृताः।
95459 सत्त्वं रजस्तम इति प्रत्येकं भिद्यते गुणः॥ ७॥
95460
95461 कार्यकारणाविद्यासाधारण्येनैकैकस्य गुणस्यावान्तरत्रैविध्यमाह-अत्रेति॥ ७॥
95462
95463 नवधैवं विभक्तेयमविद्या गुणभेदतः।
95464 यावत्किंचिदिदं दृश्यमनयैव तदाश्रितम्॥ ८॥
95465
95466 ऋषयो मुनयः सिद्धा नागा विद्याधराः सुराः।
95467 इति भागमविद्यायाः सात्त्विकं विद्धि राघव॥ ९॥
95468
95469 तत्र प्रथमविभागे सत्त्वांशमुदाहरति-ऋषय इति॥ ९॥
95470
95471 सात्त्विकस्यास्य भागस्य नागविद्याधरास्तमः।
95472 रजस्तु मुनयः सिद्धाः सत्त्वं देवा हरादयः॥१०॥

95473
95474 तदवान्तरविभागे त्रीनप्युदाहरति-सात्त्विकस्येति ॥ १० ॥
95475
95476 सत्त्वजातौ देवयोनावविद्या प्राकृतैर्गुणैः ।
95477 निर्मलं पदमायाताः सत्त्वं हरिहरादयः ॥ ११ ॥
95478
95479 हरादीनां सत्त्वगुणान्तर्गतशुद्धसत्त्वदेहत्वे उपपत्तिमाह-सत्त्वजाताविति ।
95480 निर्मलं कदाप्यविद्यावरणशून्यं स्वात्मपदं स्वाभाविक्यैव विद्यया
95481 सदैवायाता अतस्ते शुद्धसत्त्वमित्यर्थः । एतेन विधिहरयो राजसतामसशरीरत्वेन
95482 मूढजनप्रसिद्धिर्निरस्ता । सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष
95483 एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु
95484 सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥ इति भागवतादिवाक्यानि । तथा यस्य तमः साक्षाच्छरीरं
95485 सात्त्विको गुणः । पालनाय त्रिमूर्तीनां स विष्णुः स्यान्न चापरः ॥ इति स्कान्दवचनं च
95486 सृष्ट्याद्युपकरणे शरीरत्वोपचारेण द्वाभ्यामेकस्य वरगोष्ठीन्यायेन
95487 प्रशंसार्थानि नेतरयोरपकृष्टतापराणि ।
95488 सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पतास्वभक्तप्रबोधकत्वनिःश्रेयसहेतुत्वानां त्रिमूर्तिष्वपि
95489 श्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रसिद्धतमत्वात् । अयं परस्त्वयं नेति संरम्भाभिनिवेशिनः
95490 । यातुधानाश्च जायन्ते पिशाचाश्च न संशयः ॥ इत्यपकर्षदर्शनस्य
95491 निन्दितत्वात्त्रिमूर्तीनामीश्वरकोटित्वेनैकतया
95492 अपकर्षायोग्यत्वात्सर्वोत्कर्षप्रयोजकशुद्धसत्त्वशरीरत्वमेवोचितमिति भावः ॥ ११ ॥
95493
95494 सात्त्विकः प्राकृतो भागो राम तज्ज्ञो हि यो भवेत् ।
95495 न समुत्पद्यते भूयस्तेनासौ मुक्त उच्यते ॥ १२ ॥
95496
95497 अतएव तदुपासकानामपि ज्ञानप्राप्त्या पुनर्जन्मनिवृत्तिः प्रसिद्धेत्याह##-
95498 अतएव त्रिमूर्तीनामावरणाभावादनागन्तुकी जीवन्मुक्तेत्याह-तेनेति । असौ
95499 हरिहरादिः ॥ १२ ॥
95500
95501 तेन रुद्रादयो ह्येते सत्त्वभागा महामते ।
95502 तिष्ठन्ति मुक्ताः पुरुषा यावद्देहं जगत्स्थितौ ॥ १३ ॥
95503
95504 यावद्देहं महात्मानो जीवन्मुक्ता व्यवस्थिताः ।
95505 विदेहमुक्ता देहान्ते स्थास्यन्ति परमेश्वरे ॥ १४ ॥
95506
95507 परमेश्वरे शुद्धब्रह्मस्वभावे ॥ १४ ॥
95508
95509 भाग एष त्वविद्याया एवं विद्यात्वमागतः ।
95510 बीजं फलत्वमायाति फलमायाति बीजताम् ॥ १५ ॥
95511
95512 प्रश्नसमाधानमुपसंहृत्य प्रस्तुतमेव प्रस्तौति-भाग इति । कार्याविद्या
95513 फलं तत्प्रलये बीजतां कारणाविद्यात्वमायाति ॥ १५ ॥
95514
95515 उदेत्यविद्या विद्यायाः सलिलादिव बुद्बुदः ।
95516 विद्यायां लीयतेऽविद्या पयसीव हि बुद्बुदः ॥ १६ ॥
95517
95518 कार्याविद्योदयलयाधारत्वादपि विद्याशरीराणां तेषामविद्यात्वमेवेत्याह##-
95519 सकाशात्कार्याविद्यालक्षणसृष्टिरुदेति तत्रैव प्रलये लीयते ॥ १६ ॥
95520
95521 पयस्तरङ्गयोर्द्वित्वभावनादेव भिन्नता ।
95522 विद्याविद्यादृशोर्भेदभावनादेव भिन्नता ॥ १७ ॥
95523
95524 एवं च विद्याविद्याभेदोऽपि कल्पित एवेति सिद्धमित्याह-पय इति ॥ १७ ॥

पयस्तरङ्गयोरैक्यं यथैव परमार्थतः।
नाविद्यात्वं न विद्यात्वमिह किंचन विद्यते॥ १८॥

किंच विद्यादृशा विद्याविद्योभयबाधे सुतरां
तद्भेदप्रसक्तिर्नास्तीत्याशयेनाह-नाविद्यात्वमिति॥ १८॥

विद्याविद्यादृशौ त्यक्त्वा यदस्तीह तदस्ति हि।
प्रतियोगिव्यवच्छेदवशादेतद्रघूद्वह॥ १९॥

विद्याविद्यादृशौ तद्भेदविरोधादिदृष्टी। ननु अविद्यादृशो बाध्यत्वादस्तु
त्यागः विद्यादृशस्तु बाधिकायाः केन त्यागस्तत्राह-प्रतियोगीति।
बाधेनाविद्याया असत्त्वापत्तौ तन्निरूपितबाधकताया
असिद्धेर्व्यावृत्तिप्रसिद्धेर्व्यावर्त्यप्रतियोगिप्रसिद्ध्यधीनत्वाच्चेत्यर्थः॥ १९॥

विद्याविद्यादृशौ न स्तः शेषे बद्धपदो भव।
नाविद्यास्ति न विद्यास्ति कृतं कल्पनयानया॥ २०॥

शेषे परिशिष्टचिन्मात्रे॥ २०॥

किंचिदस्ति न किंचिद्यच्चित्संविदिति तत्स्थितम्।
तदेवाविदिताभासं सदविद्येत्युदाहृतम्॥ २१॥

कोऽसौ शेषस्तं दर्शयंस्तदेशप्राग्बोधादविद्येति कल्पितमित्याह-किंचिदिति।
नास्ति किंचित्स्वातिरिक्तं यत्र तन्नकिंचित्॥ २१॥

विदितं सत्तदेवेदमविद्याक्षयसंज्ञितम्।
विद्याभावादविद्याख्यामिथ्यैवोदेति कल्पना॥ २२॥

मिथः स्वान्ते तयोरन्तश्छायातपनयोरिव।
अविद्यायां विलीनायां क्षीणे द्वे एव कल्पने॥ २३॥

स्वान्ते मनसि मिथः अन्योन्यं छायातपनयोरिव विरुद्धयोस्तयोर्विद्याविद्ययोर्मध्ये
अविद्यायामन्तः अन्तरे चिति बाधेन विलीनायां सत्याम्॥ २३॥

एते राघव लीयेते अवाप्यं परिशिष्यते।
अविद्यासंक्षयात्क्षीणो विद्यापक्षोऽपि राघव॥ २४॥

अवाप्यं विद्याफलमभिव्यक्तं पूर्णानन्दरूपम्। ननु विद्यापि निराबाधत्वात्कुतो
न परिशिष्यते तत्राह-अविद्यासंक्षयादिति। इन्धनसंक्षयादग्निरिवेति भावः॥ २४
॥

यच्छिष्टं तन्न किंचिद्वा किंचिद्वापीदमाततम्।
तत्रैवं दृश्यते सर्वं न किंचन च दृश्यते॥ २५॥

सर्वबाधात्मकत्वान्न किंचित्परमार्थसद्रूपत्वात्किंचित्। अतएव तद्दर्शनमेव
तत्त्वतः सर्वदर्शनं सर्वबाधदर्शनं चेत्याह-तत्रैवमिति। एवमुक्तेन
तात्त्विकरूपेण। मायिकरूपेण तु न किंचिदपि दृश्यते॥ २५॥

वटश्च वटधानायामिव पुष्पफलादिमान्।
सर्वशक्तिर्हि किंचित्त्वं सर्वशक्तिसमुद्गकम्॥ २६॥

95577 अज्ञानावृतदशायामपि तस्यैवाकिंचित्त्वेऽपि
95578 वटबीजवद्व्याकृताव्याकृतावस्थयोः स्थूलसूक्ष्मीभूतसर्वात्मकतालक्षणं
95579 किंचित्त्वं प्रसिद्धमित्याह-वटश्चेत्यादिना ॥ २६ ॥
95580
95581 नभसोऽप्यधिकं शून्यंन् नच शून्यं चिदात्मकम् ।
95582 सूर्यकान्ते यथा वह्निर्यथा क्षीरे घृतं तथा ॥ २७ ॥
95583
95584 तत्रेदं संस्थितं सर्वं देशकालक्रमोदये ।
95585 यथा स्फुलिङ्गा अनलाद्यथा भासो दिवाकरात् ॥ २८ ॥
95586
95587 तत्र सत्त्वादेव देशकालक्रमोदये तस्मान्निर्यान्तीति परेणान्वयः ।
95588 अतएवाग्निविस्फुलिङ्गादिन्यायेन जीवानामुपाधिभिः सह ततो निर्गमनं श्रुतिषु
95589 प्रसिद्धमित्याशयेनाह-यथेत्यादिना ॥ २८ ॥
95590
95591 तस्मात्तथेमा निर्यान्ति स्फुरन्त्याः संविदश्चितः ।
95592 यथाम्भोधिस्तरङ्गाणां यथामलमणिस्त्विषाम् ॥ २९ ॥
95593
95594 तस्मात्तत्र स्थितत्वादेव ब्रह्मसंविदः सकाशादिमाः प्रसिद्धा जीवचितो निर्यान्ति ।
95595 अतएव तद्ब्रह्म सर्वजीवसंविदां कोश इत्याह-यथेति ॥ २९ ॥
95596
95597 कोशो नित्यमनन्तानां तथा तत्संविदां त्विषाम् ।
95598 सबाह्याभ्यन्तरे सर्वं वस्तुन्यस्त्येव वस्तुसत् ॥ ३० ॥
95599
95600 त्विषां भ्रमस्थानीयानाम् । निर्गमनावधित्वोक्तेर्मणिप्रभादृष्टान्ताच्च
95601 जीवजगतोर्ब्रह्मणो बहिरवस्थानप्रसक्तिं वारयन्नाह-सबाह्याभ्यन्तरमिति ।
95602 वस्तुन्येवास्तीति संबन्धः । यतो वस्तुसत् वस्त्वधीनसत्ताकम् ॥ ३० ॥
95603
95604 सर्वदैवाविनाशात्म कुम्भानां गगनं यथा ।
95605 यथा मणेरयःस्पन्दे अयस्कान्तस्य कर्तृता ॥ ३१ ॥
95606
95607 वस्तु च सर्वदैव अविनाशात्मत्रिविधपरिच्छेदरहितमिति यावत् । तथा च जीवनिर्गमनं
95608 कुम्भाकाशोदरे [इदं सप्तम्यन्तमधिकमिव प्रतीयते ।]
95609 कुम्भनिर्गमनात्कुम्भाकाशनिर्गमनमिवौपचारिकं संपन्नमित्याशयेनाह##-
95610
95611 अकर्तुरेव हि तथा कर्तृता तस्य कथ्यते ।
95612 मणिसंनिधिमात्रेण यथायः स्पन्दते जडम ।
95613 तत्सत्तया तथैवायं देहश्चेतत्यचिद्वपुः ॥ ३२ ॥
95614
95615 तत्र स्थितं जगदिदं जगदेकबीजे चिन्नाम्नि संविदितकल्पितकल्पनेन ।
95616 लोलोर्मिजालमिव वारिणि चित्ररूपं खादप्यरूपवति यत्र न किंचिदस्ति ॥ ३३ ॥
95617
95618 उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति-तत्रेति । तत्र अज्ञाते ब्रह्मणि
95619 पूर्वपूर्वसंविदितजगत्कल्पितवासनाप्रयुक्तेनोत्तरोत्तरकल्पनेनेदं जगत्स्थितम् । यत्र
95620 यस्मिन् ज्ञाते खादाकाशादप्यरूपिणि मूर्तामूर्तरूपशून्ये नान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः
95621 ॥ ३३ ॥
95622
95623 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषु
95624 निर्वाणप्रकरणे पू० विद्यानिराकरणं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
95625
95626 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
95627 विद्यानिराकरणं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
95628 दशमः सर्गः १०

95629
95630 श्रीवसिष्ठ उवाच।
95631
95632 तस्मान्नकिंचिदेवेदं जगत्स्थावरजंगमम्।
95633 नकिंचिद्भूततां प्राप्तं यत्किंचिदिति विद्धि हे ॥ १॥
95634
95635 अविद्याबन्धविभ्रान्तिः स्थावरेषु मनःस्थितिः।
95636 बुद्धिपूर्वाद्विचाराच्च बन्धमोक्षः प्रपञ्च्यते ॥
95637
95638 तस्माज्जगज्जीवभेदस्याज्ञातब्रह्ममात्रत्वाज्ज्ञाते तस्मिन्निदं नकिंचिदेवेत्यर्थः ॥
95639 १॥
95640
95641 यत्र काचिन्न कलना भावाभावमयात्मिका।
95642 तदिदं राम जीवादि सर्वं व्यर्थं किमीहसे ॥ २॥
95643
95644 इदं जीवादि सर्वं यत्र भावाभावमयात्मिका काचित्कलना नास्ति तत्तादृशं
95645 ब्रह्मैव। एवं च व्यर्थं किमीहसे इच्छसि ॥ २॥
95646
95647 संबन्धोऽयमसावन्तर्हृदि यो व्यपदिश्यते।
95648 न तं लभामहे सर्पं रज्जुसर्पभ्रमादिव ॥ ३॥
95649
95650 संबन्धो देहे बाह्यभोग्ये चाहंममतालक्षणः। न तं लभामहे विमर्शेनेति
95651 शेषः ॥ ३॥
95652
95653 अपरिज्ञात आत्मैव भ्रमतां समुपागतः।
95654 ज्ञात आत्मत्वमायाति सीमान्तः सर्वसंविदाम् ॥ ४॥
95655
95656 भ्रमतां जगद्भ्रान्तिम् ॥ ४॥
95657
95658 अविद्येत्युच्यते लोके चिच्चेत्यमलमाश्रिता।
95659 चेत्यातीतात्मतामेति सर्वोपाधिविवर्जिता ॥ ५॥
95660
95661 चेत्यबीजभूतं मलं स्वसत्तारोपेणाश्रिता। एति विद्ययेति शेषः ॥ ५॥
95662
95663 चित्तमात्रं हि पुरुषस्तस्मिन्नष्टे च नश्यति।
95664 स्थिते तिष्ठति चात्मायं घटे सति घटाम्बरम् ॥ ६॥
95665
95666 एवमविद्यास्वरूपमुक्त्वा तत्कार्योपाधिना आत्मनो बन्धभ्रमं दर्शयति##-
95667 नश्यतीव। एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति विनाशमेवापीतो भवति
95668 इत्यादिश्रुतेः। घटाम्बरं यथेति शेषः ॥ ६॥
95669
95670 गच्छन्पश्यति गच्छन्तं स्थितं तिष्ठञ्छिशुर्यथा।
95671 भ्रान्तमेवमिदं चेतः पश्यत्यात्मानमाकुलम् ॥ ७॥
95672
95673 एवं गत्यादिकमपि चित्तधर्मं स्वात्मन्यारोपयतीत्याह-गच्छन्निति। अयमात्मा
95674 एवं भ्रान्तमिदं चेतश्चित्तमेव आकुलमात्मानं पश्यति ॥ ७॥
95675
95676 कोशकारवदात्मानं वासनातनुतन्तुभिः।
95677 वेष्टयच्चैव चेतोऽन्तर्बालत्वान्नावबुध्यते ॥ ८॥
95678
95679 अतएव तद्गतवासनाभिः स्वं बध्नातीत्याह-कोशेति। कोशकारः कृमिविशेषः।
95680 बालत्वाद्विवेकशून्यत्वात् ॥ ८॥

श्रीराम उवाच।

मौर्ख्यमत्यन्तघनतामागतं समवस्थितम्।
स्थावरादि तनु प्राप्तं कीदृशं भवति प्रभो॥ ९॥

बालपदोक्ताविवेकप्रसङ्गादविवेकपरमावधीनां स्थावराणां चित्तस्थितिं
जिज्ञासुः श्रीरामः पृच्छति-मौर्ख्यमिति। समवस्थितमवलम्बितम्॥ ९॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अमनस्त्वमसंप्राप्तं मनस्त्वादपि च च्युतम्।
तटस्थं रूपमाश्रित्य स्थितैषा स्थावरेषु चित्॥ १०॥

अमनस्त्वं सुषुप्ताविव सुखदुःखसंवेदनायोग्यतापादकं मनोलयम्।
पूर्वापरपरामर्शक्षममननयोग्यतालक्षणमनस्त्वादपि च्युतम्। तटस्थं
मुग्धतालक्षणं रूपमाश्रित्य। चित् जीवचित्॥ १०॥

तत्र दूरस्थिता मुक्तिर्मन्ये वेद्यविदां वर।
सुप्तपुर्यष्टका यत्र चित्स्थिता दुःखदायिनी।
मूकान्धजडवत्तत्र सत्तामात्रेण तिष्ठति॥ ११॥

सुप्तं विवेकाक्षमम्। पुर्यष्टकपदेन तदन्तर्गतं बाह्यान्तःकरणजातं लक्ष्यते।
अतएव दुःखप्रतीकाराक्षमत्वाद्बहुदुःखदायिनी। मूकपदेन कर्मेन्द्रियशून्यता।
अन्धपदेन ज्ञानेन्द्रियप्रचारशून्यता। जडपदेन
मानसप्रसारणशून्यतोपलक्ष्यते॥ ११॥

श्रीराम उवाच।

सत्ताद्वैततया यत्र संस्थिता स्थावरेषु चित्।
तत्रादूरस्थिता मुक्तिर्मन्ये वेद्यविदां वर॥ १२॥

ज्ञानकर्मेन्द्रियव्यापारशून्यतया सत्तामात्रेण चित् स्थिता चेत्तादृशस्थितौ
योगिनामिव शीघ्रमेव वासनाक्षयमनोनाशसंभवाददूरस्थिता मुक्तिरुचितेति
दूरस्थिता मुक्तिरिति वदतस्तव कोऽभिप्राय इत्याशयेन रामः पृच्छति-सत्तेति॥ १२॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

बुद्धिपूर्वं विचार्येदं यथावस्त्ववलोकनात्।
सत्तासामान्यबोधो यः स मोक्षश्चेदनन्तकः॥ १३॥

शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानकृतचित्तशुद्धिसाधनचतुष्टयसंपत्तिसहकृतश्रवण्
अमननिदिध्यासनजन्यतत्त्वसाक्षात्कारकृतसमूलवासनाक्षयमनोनाशाभ्यां
सत्तासामान्यस्थितिर्हि मोक्षः स चानन्तदुष्कृतदुर्वासनाबीजसंभूतानां
नारकिप्रायाणां स्थावराणां शास्त्राधिकारिजन्मदौर्लभ्याद्दुर्लभतर इति
श्रीवसिष्ठः स्वोक्तेरभिप्रायं वर्णयति-बुद्धिपूर्वमित्यादिना॥ १३॥

परिज्ञाय परित्यागो वासनानां य उत्तमः।
सत्तासामान्यरूपत्वं तत्कैवल्यपदं विदुः॥ १४॥

परिज्ञायात्मतत्त्वमिति शेषः॥ १४॥

95733 विचार्यार्यैः सहालोक्य शास्त्राण्यध्यात्मभावनात् |
95734 सत्तासामान्यनिष्ठत्वं यत्तद्ब्रह्म परं विदुः || १५ ||
95735
95736 शास्त्राणि आर्यैर्गुरुसतीर्थ्यादिभिः सह विचार्य
95737 अध्यात्मभावनान्मननपूर्वकनिदिध्यासनात्तत्त्वमालोक्य || १५ ||
95738
95739 अन्तः सुप्ता स्थिता मन्दा यत्र बीज इवाङ्कुरः |
95740 वासना तत्सुषुप्तत्वं विद्धि जन्मप्रदं पुनः || १६ ||
95741
95742 स्थावरेषु तद्दूरतरमित्युपपादयति-अन्तरित्यादिना |सुषुप्तत्वमिव सुषुप्तत्वम् || १६
95743 | |
95744
95745 अन्तः संलीनमननं परितः सुप्तवासनम् |
95746 सुषुप्तं जडधर्मापि जन्म दुःखशतप्रदम् || १७ ||
95747
95748 जडधर्मापि पाषाणादिभाववद्वृत्तिशून्यमपि || १७ ||
95749
95750 स्थावरादय एते हि समस्ता जडधर्मिणः |
95751 सुषुप्तपदमारूढा जन्मयोग्याः पुनः पुनः || १८ ||
95752
95753 यथा बीजेषु पुष्पादि मृदो राशौ घटो यथा |
95754 तथान्तः संस्थिता साधो स्थावरेषु स्ववासना || १९ ||
95755
95756 स्थावरेषु वासनैव नास्तीति मन्दाशङ्कां परिहरति-यथेति | पुष्पादीति
95757 व्युत्क्रमादुक्तिः | अङ्कुरादिपुष्पान्तमित्यर्थः || १९ ||
95758
95759 यत्रास्ति वासनाबीजं तत्सुषुप्तं न सिद्धये |
95760 निर्बीजा वासना यत्र तत्तुर्यं सिद्धिदं स्मृतम् || २० ||
95761
95762 निर्बीजा ज्ञानाग्निभर्जितबीजशक्तिः || २० ||
95763
95764 वासनायास्तथा वह्नेर्ऋणव्याधिद्विषामपि |
95765 स्नेहवैरविषाणां यः शेषः स्वल्पोऽपि बाधते || २१ ||
95766
95767 अतएवाल्पापि वासना परिशिष्टा वह्न्यादिशेषवत्क्रमादभिवृद्ध्या
95768 महानर्थहेतुर्भवतीति निःशेषं तत्क्षयः कार्य इत्याशयेनाह-वासनाया इति || २१
95769 | |
95770
95771 निर्दग्धवासनाबीजसत्तासामान्यरूपवान् |
95772 सदेहो वा विदेहो वा न भूयो दुःखभाग्भवेत् || २२ ||
95773
95774 चिच्छक्तिर्वासनाबीजरूपिणी स्वापधर्मिणि |
95775 स्थिता रसतया नित्यं स्थावरादिषु वस्तुषु || २३ ||
95776
95777 चिच्छक्तिरावृतचिद्रूपा वासना बीजशक्तिः रसतया बीजे अङ्कुरशक्तिलक्षणो
95778 भर्जननाश्यो रस इव || २३ ||
95779
95780 बीजेषूल्लासरूपेण जाड्येन जडरूपिषु |
95781 द्रव्येषु द्रव्यभावेन काठिन्येनेतरेषु च || २४ ||
95782
95783 सैव बीजादिसर्वकारणेषु नानारूपेण स्थितेत्याह-बीजेष्वित्यादिना | उल्लासो
95784 भूजलयोगादुत्फुल्लता तेन लिङ्गेन रूप्यते अनुभूयते

95785 इत्युल्लासरूपमङ्कुरजननशक्तिस्तदात्मना द्रव्येषु धनरत्नादिषु द्रव्यभावेन
95786 स्पृहणीयताप्रयोजकभव्यभावेन। द्रव्यं च भव्ये इत्यनुशासनात्। इतरेषु
95787 शिलादिषु बालेन [पापेन इति पाठः।] कुलमितिवदभेदान्वयः॥ २४॥
95788
95789 भस्मन्यथानित्यरूपा पांसुष्वप्यणुरूपिणी।
95790 असितेष्वसितस्थित्या सितधारतयासिषु॥ २५॥
95791
95792 भस्मनि पांसुष्वप्यनित्यरूपा पूर्वतनकाष्ठलोष्टादिध्वंसरूपा।
95793 अणुरूपिण्यप्यसितेषु मलिनेष्वक्षाधारे चासितस्थित्या मालिन्यमार्दवरूपया स्थित्या।
95794 असिषु खड्गादिषु सितधारतया तीक्ष्णधारतया॥ २५॥
95795
95796 आत्मा शक्तिः पदार्थेषु तथा घटपटादिषु।
95797 सर्वत्र सत्तासामान्यरूपमाश्रित्य तिष्ठति॥ २६॥
95798
95799 घटपटादिषु सर्वत्र सर्ववस्तुष्वात्मैव सत्तासामान्यरूपं गृहीत्वा
95800 जलाहरणशीतनिवारणादिनानाशक्तिः संस्तिष्ठतीत्यर्थः॥ २६॥
95801
95802 इतीयमखिला दृश्यदशामापूर्य संस्थिता।
95803 यथा घटापटा प्रावृडम्बरालम्बिनी तथा॥ २७॥
95804
95805 घटा मेघजालमेव पट आच्छादको यस्यास्तथाविधा प्रावृड् वर्षर्तुः॥ २७॥
95806
95807 स्वरूपमस्याश्चैवैतत्कथितं प्रविचारितम्।
95808 असर्वं सर्वतो व्यापि सदिवासन्मयात्मकम्॥ २८॥
95809
95810 आत्मदृष्टिरदृष्टैषा संसारभ्रमदायिनी।
95811 दृष्टा सती समग्राणां दुःखानां क्षयकारिणी॥ २९॥
95812
95813 अस्या अज्ञानावृतचिच्छक्तेः। असन्मयात्मकमसत्यमायाविकारतादात्म्यापन्नम्॥
95814 २८॥ २९॥
95815
95816 अस्यास्त्वदर्शनं यत्तदविद्येत्युच्यते बुधैः।
95817 अविद्या हि जगद्धेतुस्ततः सर्वं प्रवर्तते॥ ३०॥
95818
95819 अस्या आत्मदृष्टेरदर्शनं दर्शनविरोध्यावरणरूपम्॥ ३०॥
95820
95821 अविद्या रूपरहिता यावदेवावलोक्यते।
95822 तावदेव गलत्याशु तुहिनाणुर्यथातपे॥ ३१॥
95823
95824 रूपरहिता स्वरूपशून्या॥ ३१॥
95825
95826 यथा नरो गलन्निद्रो यावत्कलनया मनाक्।
95827 विमृशत्याशयं तावन्निद्रा तस्य विलीयते॥ ३२॥
95828
95829 दृष्टान्तान्तराण्यप्याह-यथेत्यादिना। आशयं स्वचित्तवृत्तान्तम्॥ ३२॥
95830
95831 यथा कीदृगवस्त्वेतदिति यावद्विकल्प्यते।
95832 अविद्या क्षीयते तावदालोकेनान्धता यथा॥ ३३॥
95833
95834 तत्त्वपर्यालोचने सर्पादिभ्रमनिवृत्तिरप्यत्र दृष्टान्त इत्याशयेनाह-यथेति।
95835 अवस्तु सर्पादि कीदृक्। किं वास्तवमुत मद्भ्रान्तिकल्पितमिति यावद्विकल्प्यते
95836 विमृश्यते। अन्धता तमःकृतदर्शनशक्तिप्रतिबन्धः॥ ३३॥

95837

95838 दीपहस्तो यथाभ्येति तमोरूपदिदृक्षया।
95839 तथा विलीयते सर्वं तमस्तापैर्घृतं यथा॥ ३४॥
95840
95841 अभ्येति चेदिति शेषः। यथा तमो विलीयते तथा सर्वं साविद्यं जगत्॥ ३४॥
95842
95843 न च संलक्ष्यते दीपे तमसो रूपनिश्चयः।
95844 उदेति केवलं ध्वान्तध्वंसो विमलमूर्तिमान्॥ ३५॥
95845
95846 तमोरूपादर्शननिदर्शनं विवृणोति-नचेति। दीपे आनीयमाने सतीति शेषः॥ ३५॥
95847
95848 एवमालोक्यमानैषा क्वापि याति पलायते।
95849 असद्रूपा ह्यवस्तुत्वाद्दृश्यते ह्यविचारणात्॥ ३६॥
95850
95851 मन्दमालोक्यमाना मन्दं याति सम्यगालोक्यमाना पलायते॥ ३६॥
95852
95853 आलोक आगते यादृक्तमस्तद्दृश्यते तथा।
95854 याऽवस्तुत्वे त्वविद्यायास्त्ववस्तुत्वं प्रतीयते॥ ३७॥
95855
95856 कुतस्तस्या आस्तुत्वमिति चेत्स्वप्रतीतिवलादेवेत्याह-आलोक इति। आलोके आगते सति तत्तमो
95857 यादृक् असद्रूपं दृश्यते तथा या अविद्याप्यसती दृश्यते। ननु न तमस आलोकेन
95858 बाधः। त्रैकालिकत्वाप्रतीतेः। किंतु औष्ण्येन जलशैत्यस्येव तिरोभावमात्रम्।
95859 आलोकापगमे पुनस्तद्दर्शनादिति। तमसोऽवस्तुत्वे तु अस्तु तत्तथा। अविद्यायास्त्ववस्तुत्वं
95860 त्रैकालिकबाधानुभवेन प्रतीयत एवेत्यर्थः॥ ३७॥
95861
95862 यावन्नालोक्यते तावन्न किंचिदपि दृश्यते।
95863 आलोकिते यथाऽविद्या तत्तथा प्रतिपद्यते॥ ३८॥
95864
95865 किंचिच्छुक्तिरज्ज्वाद्यपि वा रजतसर्पाद्यपि वा यावद्विचार्य नालोक्यते तावत्तत्त्वतो न
95866 दृश्यते। आलोकिते तु यथा यावत्स्वभावा अविद्या यथा च वस्तुतत्त्वं वर्तते तत्तथैव
95867 प्रतिपद्यत इत्यर्थः॥ ३८॥
95868
95869 रक्तमांसास्थियन्त्रेऽस्मिन्कः स्यामहमिति स्वयम्।
95870 यावद्विचार्यते तावत्सर्वमाशु विलीयते॥ ३९॥
95871
95872 कथं विमृश्यालोकनं कार्यं तदाह-रक्तेति॥ ३९॥
95873
95874 आद्यन्तयोरसद्रूपे नूनं परिहृते हृदा।
95875 सर्वस्मिन्नेवयः शेषस्तमविद्याक्षयं विदुः॥ ४०॥
95876
95877 एवं विचारवता हृदा मनसा आद्यन्तयोरसद्रूपे सर्वस्मिन् दृश्ये परिहृते सति
95878 यः शिष्यते इति शेषश्चिदात्मा। अध्यस्तबाधस्याधिष्ठानाव्यतिरेकादिति भावः॥ ४०॥
95879
95880 तन्न किंचिच्च किंचिद्वा तत्सद्ब्रह्मैव शाश्वतम्।
95881 तद्वस्तु तदुपादेयं यदविद्या निवर्तते॥ ४१॥
95882
95883 रूपं स्वनाम्न एवास्या ज्ञायते निःस्वभावकम्।
95884 नहि जिह्वागतस्वाद्यस्वादोऽन्यस्मात्प्रतीयते॥ ४२॥
95885
95886 बाध्यस्य निःस्वरूपत्वे तद्बाधस्यात्ममात्रत्वे वा न प्रमाणान्तरं मृग्यम्।
95887 माया अविद्यादिनाम्नस्ताद्दृशस्वाप्राद्यर्थेष्वेव रूढत्वादित्याह-रूपमिति॥ ४२
95888 ।।

95889
95890 नाविद्या क्वचिदप्यस्ति ब्रह्मैवेदमखण्डितम् |
95891 सदसत्कलनास्फारमशेषं येन मण्डितम् || ४३ ||
95892
95893 एतावदेवाविद्याया नेदं ब्रह्मेति निश्चयः |
95894 एतदेव क्षयो यस्या ब्रह्मेदमिति निश्चयः || ४४ ||
95895
95896 एवं सति फलितं निष्कृष्टमविद्यातत्क्षययोः स्वरूपमाह-एतावदिति |
95897 अविद्यायाः स्वरूपमिति शेषः || ४४ ||
95898
95899 घटपटशकटावभासजालं न विभुरितीत्युदितेह सा त्वविद्या |
95900 घटपटशकटावभासजालं विभुरिति चेद्गलितैव सा त्वविद्या || ४५ ||
95901
95902 तदेव विवृण्वन्नुपसंहरति-घटेति | घटः पटः शकटं
95903 चेत्याद्यवभासमानं जगज्जालं विभुरपरिच्छिन्नसच्चिदात्मा न
95904 किंत्वन्यदित्यादिरारोपितदृष्टिरेवाविद्या तदपवादेनापरिच्छिन्नसन्मात्रदृष्टिरेव
95905 तत्क्षय इत्यर्थः || ४५ ||
95906
95907 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
95908 पू० अविद्याचिकित्सा नाम दशमः सर्गः || १० ||
95909
95910 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
95911 अविद्याचिकित्सा नाम दशमः सर्गः || १० ||
95912 एकादशः सर्गः ११
95913
95914 श्रीवसिष्ठ उवाच |
95915
95916 पुनःपुनरिदं राम प्रबोधार्थं मयोच्यते |
95917 अभ्यासेन विना साधो नाभ्युदेत्यात्मभावना || १ ||
95918
95919 जीवन्मुक्ता यया दृष्ट्या स्थिता हरिहरादयः |
95920 सर्वं ब्रह्मेति सा दृष्टी रामायात्रोपदिश्यते ||
95921
95922 उपदिष्टस्यैवार्थस्य पुनःपुनर्भङ्ग्यन्तरेणोपदेश
95923 उपदेश्यार्थव्युत्पत्तिदार्ढ्यार्थः | दृष्टफला हि
95924 श्रवणादयोऽवघातादिवद्यावत्फलोदयमावर्तनीयाः | तथा हि भगवतो
95925 बादरायणस्य सूत्रम् आवृत्तिरसकृदुपदेशात् इति | इति रहस्य
95926 जामितादोषपरिहारेणोत्साहजननायोद्घाटयन्प्रकृतामविद्याक्षये परिशिष्टां
95927 दृष्टिं श्रोतुं राममभिमुखीकरोति-पुनःपुनरिति || १ ||
95928
95929 अज्ञानमेतद्बलवदविद्येतरनामकम् |
95930 जन्मान्तरसहस्रोत्थं घनं स्थितिमुपागतम् || २ ||
95931
95932 कुतो नाभ्युदेति तत्राह-अज्ञानमिति | सहस्रपदमानन्त्यपरम् | तथा
95933 चानन्तकोटिजन्माभ्यस्तद्वैतवासनास्थिरीकृतत्वान्न
95934 सकृदुपदेशात्सूच्छेदमित्यर्थः || २ ||
95935
95936 सबाह्याभ्यन्तरं सर्वैरिन्द्रियैरनुभूयते |
95937 भावाभावेषु देहस्य तेनातिघनतां गतम् || ३ ||
95938
95939 चक्षुरादिप्रबलतरबाह्याभ्यन्तरबहुप्रमाणग्राह्यद्वैतरूपत्वाच्च
95940 प्राबल्यमित्याह-सबाह्याभ्यन्तरमिति | देहस्य भावे जीवनजागराद्यवस्थासु

95941 इन्द्रियैः। अभावे मरणप्रलयाद्यवस्थासु साक्षिणा सदानुभूयते।
95942 अतिघनतामतिप्राबल्यम्॥ ३॥
95943
95944 आत्मज्ञानं तु सर्वेषामिन्द्रियाणामगोचरम्।
95945 सत्तां केवलमायाति मनःषष्ठेन्द्रियक्षये॥ ४॥
95946
95947 ज्ञानस्य च सामग्र्या दौर्लभ्यं दर्शयति-आत्मेति द्वाभ्याम्॥ ४॥
95948
95949 प्रोल्लङ्घ्येन्द्रियजां वृत्तिं यत्स्थितं तत्कथं किल।
95950 याति प्रत्यक्षतां जन्तोः प्रत्यक्षातीतवृत्तिमत्॥ ५॥
95951
95952 प्रोल्लङ्घ्य अतिक्रम्य॥ ५॥
95953
95954 त्वमविद्यालतामेतां प्ररूढां हृदयद्रुमे।
95955 ज्ञानाभ्यासविलासासिपातैश्छिन्धि स्वसिद्धये॥ ६॥
95956
95957 अतएव पुनःपुनरुपदेशस्य मननाद्यभ्यासस्य चाविद्यालतानानाप्रतानच्छेदनेन
95958 सार्थक्यमित्याशयेनोपसंहरति-त्वमिति॥ ६॥
95959
95960 यथा विहरति ज्ञातज्ञेयो जनकभूपतिः।
95961 आत्मज्ञानाभ्यासपरस्तथा विहर राघव॥ ७॥
95962
95963 निश्चयोऽयमभूत्तस्य कार्याकार्यविहारिणः।
95964 जाग्रतस्तिष्ठतो वापि तज्ज्ञानां तेन सत्यता॥ ८॥
95965
95966 अयं मदनुभवानुसारी निश्चयः कार्येण बहिर्व्यवहारेण अकार्येण समाधिना च
95967 विहारिणस्तस्याभूत्। तदेवाभ्यासफलं ज्ञानं तेन ज्ञानेनैवाभिव्यक्तस्य
95968 स्वरूपस्य सत्यता नापातज्ञानेनेत्यर्थः॥ ८॥
95969
95970 निश्चयेन हरिर्येन विविधाचारकारिणा।
95971 योनिष्ववतरत्युर्व्यां तत्तज्ज्ञत्वमुदाहृतम्॥ ९॥
95972
95973 योनिषु गर्भवासादिकृच्छ्रेष्ववतरति। अवतरन्नपि न तत्प्रयुक्तदुःखैः स्पृश्यत
95974 इत्यर्थः। एवमुत्तरेष्वप्यूह्यम्॥ ९॥
95975
95976 निश्चयो यस्त्रिनेत्रस्य कान्तया सह तिष्ठतः।
95977 ब्रह्मणो वाप्यरागस्य स ते भवतु राघव॥ १०॥
95978
95979 यो निश्चयः सुरगुरोर्वाक्पतेर्भार्गवस्य च।
95980 दिवाकरस्य शशिनः पवनस्यानलस्य च॥ ११॥
95981
95982 नारदस्य पुलस्त्यस्य मम चाङ्गिरसस्तथा।
95983 प्रचेतसो भृगोश्चैव क्रतोरत्रेः शुकस्य च॥ १२॥
95984
95985 अन्येषामेव विप्रेन्द्र राजर्षीणां च राघव।
95986 यो निश्चयो विमुक्तानां जीवतां ते भवत्वसौ॥ १३॥
95987
95988 एवकारो जीवतामित्यनेन संबध्यते॥ १३॥
95989
95990 श्रीराम उवाच।
95991
95992 येनैते भगवन्धीरा निश्चयेन महाधियः।

95993 विशोकाः संस्थितास्तन्मे ब्रह्मन्प्रब्रूहि तत्त्वतः ॥ १४ ॥
95994
95995 प्रश्नः स्पष्टः ॥ १४ ॥
95996
95997 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
95998
95999 राजपुत्र महाबाहो विदिताखिलवेद्य हे ।
96000 स्फुटं शृणु यथा पृष्टमयमेषां हि निश्चयः ॥ १५ ॥
96001
96002 अयं वक्ष्यमाणप्रकारः ॥ १५ ॥
96003
96004 यदिदं किंचिदाभोगि जगज्जालं प्रदृश्यते ।
96005 तत्सर्वममलं ब्रह्म भवत्येतद्व्यवस्थितम् ॥ १६ ॥
96006
96007 तमेवाह-यदिदमित्यादिना । व्यवस्थितं मायिकाव्यवस्थितरूपत्यागेन
96008 पारमार्थिकस्वरूपे स्थितम् ॥ १६ ॥
96009
96010 ब्रह्म चिद्ब्रह्म भुवनं ब्रह्म भूतपरम्पराः ।
96011 ब्रह्माहं ब्रह्म मच्छत्रुर्ब्रह्म सन्मित्रबान्धवाः ॥ १७ ॥
96012
96013 संक्षिप्योक्तमेव विस्तराद्विशिष्य दर्शयति-ब्रह्मेति ॥ १७ ॥
96014
96015 ब्रह्म कालत्रयं तच्च ब्रह्मण्येव व्यवस्थितम् ।
96016 तरङ्गमालयाम्भोधिर्यथात्मनि विवर्धते ॥ १८ ॥
96017
96018 विवर्धते विजृम्भते ॥ १८ ॥
96019
96020 तथा पदार्थलक्ष्म्येत्थमिदं ब्रह्म विवर्धते ।
96021 गृह्यते ब्रह्मणा ब्रह्म भुज्यते ब्रह्म ब्रह्मणा ॥ १९ ॥
96022
96023 सर्वक्रियाकारकफलानां ब्रह्मतैवेत्याशयेनाह-गृह्यत इति ॥ १९ ॥
96024
96025 ब्रह्म ब्रह्मणि बृंहाभिर्ब्रह्मशक्त्येव बृंहति ।
96026 ब्रह्म मच्छत्रुरूपं मे ब्रह्मणोऽप्रियकृद्यदि ॥ २० ॥
96027
96028 ब्रह्मशक्त्या मायया । बृंहाभिर्विवर्तैः । बृंहति वर्धत इव । अनया दृशा न
96029 क्वचिद्द्वेषरागादिप्रसक्तिरित्याशयेनाह-ब्रह्मेति । अप्रियकृदनिष्टकर्तृ ॥ २० ॥
96030
96031 तद्ब्रह्मणि ब्रह्मनिष्ठं किमन्यत्कस्यचित्कृतम् ।
96032 रागादीनामवस्थानं कल्पितानां खवृक्षवत् ॥ २१ ॥
96033
96034 तत्तर्हि ॥ २१ ॥
96035
96036 असंकल्पेन नष्टानां कः प्रसङ्गोऽत्र वर्धते ।
96037 ब्रह्मण्येव हि सर्वस्मिंश्चरणस्पन्दनादिकम् ॥ २२ ॥
96038
96039 अत्र ब्रह्मणि । सर्वस्मिन् पूर्णे । चरणस्पन्दनं गमनं तदादिकम् ॥ २२ ॥
96040
96041 स्फुरति ब्रह्म सकलं सुखितादुःखिते कुतः ।
96042 ब्रह्म ब्रह्मणि संतृप्तं ब्रह्म ब्रह्मणि संस्थितम् ॥ २३ ॥
96043
96044 यतः सकलं ब्रह्म सुखैकरसं स्फुरत्यतो दुःखितादि कुतः ॥ २३ ॥

96045
96046 स्फुरति ब्रह्मणि ब्रह्म नाहमस्मीतरात्मकः ।
96047 घटो ब्रह्म पटो ब्रह्म ब्रह्माहमिदमाततम् ॥ २४ ॥
96048
96049 अतो रागविरागाणां मृषेव कलनेह का ।
96050 मरणब्रह्मणि स्वैरं देहब्रह्मणि संगते ॥ २५ ॥
96051
96052 अनया दृशा आत्यन्तिकीमभयप्राप्तिमाह-मरणेति ॥ २५ ॥
96053
96054 दुःखितानाम कैव स्याद्रज्जुसर्पभ्रमोपमा ।
96055 संभोगादौ सुखं ब्रह्मण्यास्थिते देहब्रह्मणि ॥ २६ ॥
96056
96057 एवमात्यन्तिकी भोगरागनिवृत्तिरपि सिध्यतीत्याह-संभोगेति ॥ २६ ॥
96058
96059 संपन्नमेतन्म इति मुधा स्यात्कलना कुतः ।
96060 वीच्यम्भसोः स्पन्दवतोर्न त्वन्यदम्बुनो यथा ॥ २७ ॥
96061
96062 कलना इच्छा । स्पन्दवतोः सतोरम्बुनोऽन्यद्यथा किंचिदपि नास्ति तथेत्यर्थः ॥ २७ ॥
96063
96064 त्वत्तामत्ते तथा न स्तो ब्रह्मणि स्पन्दरूपिणी ।
96065 यथावर्तमृते तोये न किंचिन्म्रियते क्वचित् ॥ २८ ॥
96066
96067 स्पन्दो रागद्वेषादिना चलनं तद्रूपिणी । तत्प्रयोजके इति यावत् । आवर्तस्य मृते नाशे ॥
96068 २८ ॥
96069
96070 मृतिब्रह्मत्वमायाते देहब्रह्मणि वै तथा ।
96071 यथा चलाचले तोये त्वत्तामत्ते न तिष्ठतः ॥ २९ ॥
96072
96073 तथा देहब्रह्मणि मृतिब्रह्मत्वमायातेऽपि न किंचिन्म्रियते इत्यर्थः ।
96074 जडरूपापरित्यागेनैव सर्वपर्यायेषु ब्रह्मता मा ग्राहीति तन्निषेधति-यथेति ।
96075 चलाचले चञ्चले चले अचले चेति वा ॥ २९ ॥
96076
96077 तथा जडाजडे रूपे न स्थिते परमात्मनि ।
96078 कटकत्वं यथा हेम्नो यथावर्तो जलस्य च ॥ ३० ॥
96079
96080 जडरूपाभावे प्रतियोग्यप्रसिद्धावजडमिति तद्व्यावृत्तरूपस्याप्यप्रसक्तेरिति
96081 भावः ॥ ३० ॥
96082
96083 तदतद्भावरूपेयं तथा प्रकृतिरात्मनः ।
96084 इदं हि जीवभूतात्म जडरूपमिदं भवेत् ॥ ३१ ॥
96085
96086 तस्यैव अतदिव भावो यया तथारूपा प्रकृतिर्मायिकः स्वभावस्तद्वशादेव
96087 जीवजडरूपभेदकल्पनेत्याह-इदमिति ॥ ३१ ॥
96088
96089 इत्यज्ञानात्मनो मोहो न च ज्ञानात्मनः क्वचित् ।
96090 अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत् ॥ ३२ ॥
96091
96092 अतएव तत्त्वविदः सर्वं जगदानन्दैकरसमेवेत्याह-अज्ञस्येति ॥ ३२ ॥
96093
96094 अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु स चक्षुषः ।
96095 जगदेकात्मकं ज्ञस्य मूर्खस्यातीव दुःखदम् ॥ ३३ ॥
96096

96097 शिशोरिव स्फुरद्यक्षा निशा पुंसस्तु केवला।
96098 अस्मिन्ब्रह्मघटे नित्यमेकस्मिन्सर्वतः स्थिते ॥ ३४ ॥
96099
96100 यथा निशा रात्रिः शिशोर्बालस्य दृशा स्फुरन्स्वभ्रान्तिपरिकल्पितो यक्षो यस्यां
96101 तथाविधा। पुंसो युववृद्धपुरुषस्य केवला निर्यक्षा। ब्रह्मलक्षणे
96102 पूर्णामृतघटे ॥ ३४ ॥
96103
96104 न किंचिन्म्रियते नाम न च किंचन जीवति।
96105 यथोल्लासविलासेषु न नश्यति न जायते ॥ ३५ ॥
96106
96107 तरङ्गादिमहाम्भोधौ भूतवृन्दं तथात्मनि।
96108 इदं नास्तीदमस्तीति भ्रान्तिर्नामात्मनात्मनि ॥ ३६ ॥
96109
96110 शक्तिर्निर्हेतुकैवान्तः स्फुरति स्फटिकांशुवत्।
96111 जगच्छक्त्यात्मनात्मैव ब्रह्म स्वात्मनि संस्थितम् ॥ ३७ ॥
96112
96113 शक्तिर्मायास्फटिकस्यांशुरनेकप्रतिबिम्बग्रहणयोग्यतापादकस्वच्छता सैव
96114 यथा नानाप्रतिबिम्बतत्तद्गुणक्रियादिवैचित्र्यात्मना अन्तः स्फुरति तद्वत्सा
96115 जगदात्मना तत्तत्पदार्थशक्त्यात्मना च स्फुरति प्रथते। सा च प्रथा आत्मैव तच्च
96116 ब्रह्म स्वात्मन्येवाद्वये संस्थितम् ॥ ३७ ॥
96117
96118 तरङ्गकणजालेन पयसीव पयो घनम्।
96119 शरीरनाशेन कथं ब्रह्मणो मृतधीर्भवेत् ॥ ३८ ॥
96120
96121 अतएव शरीरनाशेन नात्मनाश इति दृष्टान्तेनोपपादयति चतुर्भिः ॥ ३८ ॥
96122
96123 ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं हि न शरीरादि विद्यते।
96124 पयसो व्यतिरेकेण तरङ्गादि महार्णवे ॥ ३९ ॥
96125
96126 यः कणो या च कणिका या वीचिर्यस्तरङ्गकः।
96127 यः फेनो या च लहरी तद्यथा वारि वारिणि ॥ ४० ॥
96128
96129 यो देहो या च कलना यद्दृश्यं यौ क्षयाक्षयौ।
96130 या भावरचना योऽर्थस्तया तद्ब्रह्म ब्रह्मणि ॥ ४१ ॥
96131
96132 कलना इन्द्रियव्यापारः। दृश्यं भोग्यम्। क्षयाक्षयौ विपत्संपदौ। भावा
96133 हर्षविषादादयस्तद्रचना। अर्थः पुरुषार्थभोगः ॥ ४१ ॥
96134
96135 संस्थानरचना चित्रा ब्रह्मणः कनकादिव।
96136 नान्यरूपा विमूढानां मृषैव द्वित्वभावना ॥ ४२ ॥
96137
96138 मनो बुद्धिरहंकारस्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च।
96139 ब्रह्मैव सर्वं नानात्म सुखं दुःखं न विद्यते ॥ ४३ ॥
96140
96141 अयं सोऽहमिदं चित्तमित्याद्यर्थोत्थया गिरा।
96142 शब्दप्रतिश्रवेणाद्राविवात्मात्मनि जृम्भते ॥ ४४ ॥
96143
96144 यथा एक एव शब्दः अद्रौ पर्वतसंनिधौ प्रतिश्रवेण प्रतिध्वन्यात्मना द्विरुक्त इव
96145 जृम्भते तथा देहचित्तबाह्यार्थादिरूपनामभेदेनात्मैव जृम्भत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥
96146
96147 ब्रह्मैवाज्ञातमज्ञत्वमभ्यागतमिव स्थितम्।
96148 तथा हि दृश्यते स्वप्ने चेतसात्मात्मनात्मनः ॥ ४५ ॥

96149
96150 अज्ञत्वं जीवजगद्भावम् | तत्र आत्मनि चैव विचित्राश्च हि इति बादरायणोक्तं
96151 स्वप्नदृष्टान्तमाह-तथाहीति || ४५ ||
96152
96153 अभावितं ब्रह्मतया ब्रह्माज्ञानमलं भवेत् |
96154 अभावितं हेमतया यथा हेम च मृद्भवेत् || ४६ ||
96155
96156 अज्ञानस्यात्यन्तविरुद्धासंभावितकारिता लोके प्रसिद्धैवेत्याह-अभावितमिति || ४६
96157 | |
96158
96159 स्वयं प्रभुर्महात्मैव ब्रह्म ब्रह्मविदो विदुः |
96160 अपरिज्ञातमज्ञानमज्ञानामिति कथ्यते || ४७ ||
96161
96162 अतएव तदज्ञदृशैवाज्ञानरूपं न तत्त्वज्ञदृशेत्याह-स्वयंप्रभुरिति ||
96163 ४७ ||
96164
96165 ज्ञातं ब्रह्मतया ब्रह्म ब्रह्मैव भवति क्षणात् |
96166 ज्ञातं हेमतया हेम हेमैव भवति क्षणात् || ४८ ||
96167
96168 ब्रह्मात्मा सर्वशक्तिर्हि तद्यथा भावयत्यलम् |
96169 निर्हेतुकः स्वयं शक्त्या तत्तथाशु प्रपश्यति || ४९ ||
96170
96171 आत्मा स्वयं ब्रह्म यथा जीवजगद्रूपेण तात्त्विकब्रह्मरूपेण वा भावयति || ४९ ||
96172
96173 अकर्मकर्तृकरणमकारणमनामयम् |
96174 स्वयंप्रभुं महात्मानं ब्रह्म ब्रह्मविदो विदुः || ५० ||
96175
96176 अतएव तत्त्वविदो न जीवजगद्भावेन पश्यन्तीत्याह-अकर्मेति | स्वबोधात्स्वभावे
96177 स्वयं प्रभवतीति स्वयं प्रभुस्तम् || ५० ||
96178
96179 अपरिज्ञातमज्ञानामज्ञानमिति कथ्यते |
96180 परिज्ञातं भवेज्ज्ञानमज्ञानपरिनाशनम् || ५१ ||
96181
96182 बन्धुरेवापरिज्ञातो ह्यबन्धुरिति कथ्यते |
96183 परिज्ञातो भवेद्बन्धुरबन्धुभ्रमनाशनात् || ५२ ||
96184
96185 इदं त्वयुक्तमित्यन्तर्ज्ञाते सोदेति भावना |
96186 यस्मादयुक्ताद्वैरस्याद्यया किल विरज्यते || ५३ ||
96187
96188 तर्हि जीवजगतोर्ब्रह्ममात्रताभावना सहसैव सर्वेषां कुतो नोदेति वैराग्याभावादिति
96189 चेतद्धेतव एव तर्ह्युच्यन्तां तत्राह-इदं त्वित्यादिना | इदं
96190 जीवजगद्रूपमयुक्तं विचारासहमिति ज्ञाते सति सा ब्रह्मभावना उदेति |
96191 यस्माद्धेतोरयुक्ताच्छुक्तिरजतादेर्वैरस्यप्रसिद्धेर्यया विचारणया जगत इव
96192 भोग्यवर्गादपि विरज्यते पुरुष इत्यर्थः || ५३ ||
96193
96194 द्वैतं त्वसत्यमित्यन्तर्ज्ञाते सोदेति भावना |
96195 तस्माद्वैताच्च वैरस्याद्यया किल विरज्यते || ५४ ||
96196
96197 उक्ता विचारणा जगद्विषये तत्पदार्थशोधनतया पर्यवस्यतीत्याशयेन जगदंशे
96198 उक्तमेव स्फुटमाह-द्वैतमिति || ५४ ||
96199
96200 अयं नाहमिति ज्ञाते स्फुटे सोदेति भावना |

96201 मिथ्याहंकारता तस्माद्यया नूनं विरज्यते ॥ ५५ ॥
96202
96203 जीवांशेऽपि सा त्वंपदार्थशोधनतया पर्यवस्यतीत्याशयेन तदंशेऽप्युक्तं
96204 स्फुटयति-अयमिति । अयं देहादिकार्यकारणसंघातो नाहमिति ज्ञाते सति ॥ ५५ ॥
96205
96206 ब्रह्मैवाहमिति ज्ञाने सत्ये सोदेति भावना ।
96207 तस्मिन्सत्ये निजे रूपे यथान्तः परिलीयते ॥ ५६ ॥
96208
96209 पदार्थशोधफलभूताखण्डवाक्यार्थबोधतयापि सा पर्यवस्यतीत्याशयेन तस्मिन्
96210 जीवजगद्भावयोर्बाधलक्षणं लयं स्फुटयति-ब्रह्मैवेति ॥ ५६ ॥
96211
96212 सति विस्तारजे तस्मिन्ब्रह्मेदमिति वेद्म्यहम् ।
96213 त्वमहंत्वादिबाधे तत्सदित्यादि जगद्गतम् ॥ ५७ ॥
96214
96215 अखण्डाकारबोधे सति स्थितमपि जगत्सदेकरसं ब्रह्मैव न
96216 पूर्ववद्दुःखरूपमित्याशयेनाह-सतीति द्वाभ्याम् । तस्मिन्नखण्डवाक्यार्थे
96217 विस्तारजे अपरिच्छिन्नस्वभावेनाविर्भूते सति त्वंत्वमहंत्वमादिपदादिदंत्वं च
96218 तेषां बाधे सति तत् प्राक् प्रसिद्ध सत् आदिपदाद्भाति प्रियं मान रूपमिति
96219 पञ्चरूपमिदं जगद्गतं वस्तुजातं ब्रह्मैवेति वेद्मीत्यर्थः ॥ ५७ ॥
96220
96221 सत्यं सर्वप्रकाराढ्यं ब्रह्मेदमिति वेद्म्यहम् ।
96222 न मे दुःखं न कर्माणि न मे मोहो न वाञ्छितम् ॥ ५८ ॥
96223
96224 समः स्वस्थो विशोकोऽस्मि ब्रह्माहमिति सत्यता ।
96225 कलाकलङ्कमुक्तोऽस्मि सर्वमस्मि निरामयः ॥ ५९ ॥
96226
96227 तत्स्वभावस्थितमेव परमपुरुषार्थतया वर्णयति-सम इत्यादिना ॥ ५९ ॥
96228
96229 न त्यजामि न वाञ्छामि ब्रह्माहमिति सत्यता ।
96230 अहं रक्तमहं मांसमहमस्थीन्यहं वपुः ॥ ६० ॥
96231
96232 त्वंतत्पदार्थशोधनमपि परिच्छेदपारोक्ष्यनिरासायैव तन्निरासेन
96233 सार्वात्म्यलाभे तु रक्तमांसादिरूपदेहादिरप्यात्मैवेति न
96234 निरासार्हमित्याशयेनाह-अहं रक्तमित्यादिना ॥ ६० ॥
96235
96236 चिदहं चेतनं चाहं ब्रह्माहमिति सत्यता ।
96237 द्यौरहं खमहं सार्कमहमाशा भुवोऽप्यहम् ॥ ६१ ॥
96238
96239 अहं घटपटाकारो ब्रह्माहमिति सत्यता ।
96240 अहं तृणमहं चोर्वी गुल्मोऽहं काननाद्यहम् ॥ ६२ ॥
96241
96242 शैलसागरसार्थोऽहं ब्रह्मैकत्वं किल स्थितम् ।
96243 आदानदानसंकोचपूर्विका भूतशक्तयः ॥ ६३ ॥
96244
96245 शैलाः सागराः सार्थः प्राणिसङ्घश्चाहम् । भूतशक्तयः प्राणिधर्माः ॥ ६३ ॥
96246
96247 सर्वमेव चिदेआत्मास्मि ब्रह्मण्याततरूपधृक् ।
96248 लतागुल्माङ्कुरादीनामहंसंभवनैषिणाम् ॥ ६४ ॥
96249
96250 संभवनमङ्कुरकाण्डप्रतानशाखाद्याविर्भावस्तदेषिणाम् ॥ ६४ ॥
96251
96252 चिदात्मान्तर्गतं शान्तं परं ब्रह्म रसात्मकम् ।

96253 यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् ॥ ६५ ॥
96254
96255 यो मतः सर्व एकात्मा परं ब्रह्मेति निश्चयः ।
96256 चिदात्मा ब्रह्म सत्सत्यमृतं ज्ञ इति नामभिः ॥ ६६ ॥
96257
96258 प्रोच्यते सर्वगं तत्त्वं चिन्मात्रं चेत्यवर्जितम् ।
96259 आभासमात्रममलं सर्वभूतात्मबोधकम् ॥ ६७ ॥
96260
96261 सर्वत्रावस्थितं शान्तं चिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते ।
96262 मनोबुद्धीन्द्रियव्रातसमस्तकलनान्वितम् ॥ ६८ ॥
96263
96264 अनुभूयते । ब्रह्मविद्भिरिति शेषः । ननु प्रतिपुरुषं मनोबुद्धीन्द्रियवृत्तिभेदेन
96265 चिति भेदानुभवात्कथं सा ब्रह्म स्यात्तत्राह-मन इत्यादिना । समस्तासु कलनासु
96266 वृत्तिष्वन्वितमनुगतम् ॥ ६८ ॥
96267
96268 भेदं त्यक्त्वा स्वमाभासं चिद्ब्रह्माहमनामयम् ।
96269 शब्दादीनामशेषाणां कारणानां जगत्स्थितेः ॥ ६९ ॥
96270
96271 स्वं प्रत्यक्स्वरूपमेव मा प्रमा तदाभासं स्वप्रकाशम् । शब्दादीनां
96272 तत्कारणानामाकाशादीनां तत्कृतजगत्स्थितेश्च तत्त्वावकाशकं
96273 सत्ताप्रथास्वरूपम् ॥ ६९ ॥
96274
96275 तत्त्वावकाशकं स्वच्छं चिद्ब्रह्मास्मि न मे क्षयः ।
96276 अनारतगलत्स्वच्छचिद्धारागहनात्मकम् ॥ ७० ॥
96277
96278 समस्तकलनान्वितत्वमुपपादयन्नक्तमेव स्फुटमाह-अनारतेति ।
96279 अग्निविस्फुलिङ्गधारावद्वृत्त्युपाधिधाराभिरनारतं गलन्त्यो निःसरन्त्यो
96280 याश्चिद्धारास्तासां गहनात्मकमाकरस्थानीयं प्रत्यगात्मरूपम् ॥ ७० ॥
96281
96282 आलोकः सुमनोमौनं चिद्ब्रह्मास्म्यमृतं परम् ।
96283 अनारतगलद्रूपं नित्यं चानुभवामृतम् ॥ ७१ ॥
96284
96285 सुमनसां योगिनां मौनमनुभूयमानमप्यभिलपितुमशक्यम् । अमृतं परं
96286 निरविषयानन्दरूपम् । एतदपि पूर्ववदुपपादयन्नुक्तमेवाह-अनारतेति ।
96287 अहंकारलक्षणानि निःशेषाणि समस्तानि भोक्तृचक्राणि प्रति
96288 तत्तद्भोगवृत्तिधारोपाधिभिर्मधुधारावदनारतगलद्रूपं
96289 कूटस्थनित्यानुभवानन्दैकरसं चिद्ब्रह्माहमित्यन्वयः ॥ ७१ ॥
96290
96291 अहंनिःशेषचक्राणि चिद्ब्रह्माहमलेपकम् ।
96292 सुषुप्तसदृशं शान्तमालोकविमलात्मकम् ॥ ७२ ॥
96293
96294 नित्यं चानुभवामृतमित्येतत्समाधिनिष्ठानुभवेनोपपादयन्नाह-सुषुप्तेति ॥
96295 ७२ ॥
96296
96297 संभोगोत्तममाभासं चिद्ब्रह्मास्म्यपवासनम् ।
96298 खण्डादिस्वादुसंवित्तिरीषन्मात्रा तु तिष्ठति ॥ ७३ ॥
96299
96300 संभोगा मानुषानन्दादिहैरण्यगर्भान्तविषयसुखानि तेभ्योऽप्युत्तमम् । आभासं
96301 सर्वतः प्रकाशमानम् । संभोगोत्तममिति यदुक्तं तदुपपाद्यानुभावयति##-
96302 खण्डशर्करादिस्वादुसंवित्तिरीषन्मात्राखण्डरसस्य जिह्वातः
96303 कण्ठोपसर्पणपर्यन्तात्पतरदेशकालपरिच्छिन्ना तिष्ठति सैव तु
96304 स्वपरिच्छेदहेतुषु चित्तचेत्यचेतयितृषु स्वप्रकाशानन्दैकरसतयावबुद्धेषु सत्सु

परिच्छेदोपाधिच्युतावपि च्युतिरहितात्मा तदेव निरतिशयानन्दं ब्रह्माहमित्यन्वयः
॥ ७३ ॥

चित्तादिष्ववबुद्धेषु तद्धि ब्रह्माहमच्युतः।
कान्तासंसक्तचित्तस्य चन्द्रे समुदिते सति ॥ ७४ ॥

ननु ज्ञानस्य विषयोपाधिनिर्मुक्ता स्थितिरेवाप्रसिद्धेत्याशङ्क्य तत्प्रसिद्धिं
दर्शयति-कान्तेति। निशि कान्तासंसक्तचित्तस्य चन्द्रोदये सति
चन्द्रकान्तोभयदर्शने अन्तराले देशे चितो
विच्छेदाननुभवाच्चन्द्राकारप्रत्ययपर्यन्तमविच्छिन्नसत्तात्मकं निर्विषयं
चिद्ब्रह्म प्रसिद्धं तदेवाहमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

चन्द्रप्रत्ययसत्त्वात्म चिद्ब्रह्माहमनामयम्।
भूमिष्ठनरदृष्टीनां लग्नानां खे निशाकरे ॥ ७५ ॥

भूमिष्ठेति तस्यैव स्फुटीकरणम् ॥ ७५ ॥

या खस्था ननु चिच्छक्तिस्तच्चिद्ब्रह्मास्ति निर्मलम्।
सुखदुःखादिकलनाविकलो निर्मलस्तथा ॥ ७६ ॥

खस्था आन्तरालिकनभःप्रदेशस्था। उदासीनानां
सुखदुःखाद्याकारवृत्त्यन्तरशून्यतादशायां निर्विषयस्वात्मप्रथा
प्रसिद्धैवेत्याशयेनाह-सुखेति ॥ ७६ ॥

सत्यानुभवरूपात्म चिद्ब्रह्मात्मास्मि शाश्वतः।
असंस्तुताध्वगालोके मनस्यन्यत्र संस्थिते ॥ ७७ ॥

एवमिहस्थस्य पुंसोऽन्यत्र दूरस्थे विषये न संस्तुतः
संपादितोऽध्वगानामन्तरालमार्गस्थानां पदार्थानामालोको येन तथाविधे मनसि
संस्थिते सति अन्तराले देशे अनागस्का विषयसंस्पर्शापराधशून्या या
प्रतीतिश्चिन्मात्रं तदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

या प्रतीतिरनागस्का तच्चिद्ब्रह्मास्मि सर्वगः।
भूवार्यनिलबीजानां संबन्धेऽङ्कुरकर्मसु ॥ ७८ ॥

संबन्धे मेलने सति अङ्कुरलक्षणेषु कर्मसु कार्येषु उद्गमनीया
बहिर्निर्गमनानुकूला या चिच्छक्तिस्तद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

शक्तिरुद्गमनीयान्तस्तच्चिद्ब्रह्माहमाततम्।
खर्जूरनिम्बबिम्बानां स्वयमात्मनि तिष्ठताम् ॥ ७९ ॥

खर्जूरादीनां फलानामात्मनि स्वीये जडस्वभावे तिष्ठतां रसभेदानां
स्वयमन्तर्लीना रासनादिवृत्त्यभिव्यक्ता प्रथारूपा या स्वादसत्ता तदेव
ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

या स्वादसत्ता लीनान्तस्तद्ब्रह्म चिदहं समः।
खेदानन्दविमुक्तान्तः संवित्तिर्मननोदया ॥ ८० ॥

किंच यैव संवित्तिरिष्टलाभालाभयोः खेदानन्दवती प्रसिद्धा सैव
शास्त्रानुसारिमननोदयविशोधिता सती खेदानन्दविनिर्मुक्ता चेत्तदेव ब्रह्मेत्याह##-

लाभालाभविधौ तुल्या चिद्ब्रह्मास्मि निरामयम्।

96357 यावद्भूम्यर्कमेतावद्दृष्टिसूत्रं यदाततम् ॥ ८१ ॥
96358
96359 भूमिष्ठस्यादित्यं पश्यतः पुंसो यावद्भूम्यर्कं भूमिमारभ्यार्कपर्यन्तं
96360 यत् दृष्टिश्चक्षुस्तल्लक्षणं सूत्रमाततं विस्तीर्णमस्ति तस्य यन्मध्यं
96361 नेत्रसूर्योभयासंलग्नभागस्तत्सदृशं विषयप्रकाशनसमर्थमपि
96362 तद्विनिर्मुक्तमित्यर्थः ॥ ८१ ॥
96363
96364 तन्मध्यसदृशं शान्तं निर्मलं चिदहं ततम् ।
96365 जाग्रत्यपि सुषुप्तेऽपि तत्स्वप्नेऽपि तथोदितम् ॥ ८२ ॥
96366
96367 एवमवस्यात्रयसाक्षिरूपमेव तत्परित्यागे तुर्यभूतं ब्रह्मेत्याह-जाग्रतीति ॥ ८२ ॥
96368
96369 तुर्यं रूपमनाद्यन्तं चिद्ब्रह्माहमनामयम् ।
96370 पुंसां क्षेत्रशतोत्थानामिक्षूणां स्वादुवत्स्थितम् ॥ ८३ ॥
96371
96372 सर्वेषां पुंसामन्तः एकरूपं स्थितम् ॥ ८३ ॥
96373
96374 सर्वेषामेकरूपं तच्चिद्ब्रह्मास्मि समः स्थितः ।
96375 सर्वगा प्रकृता स्वच्छरूपा भानोरिव प्रभा ॥ ८४ ॥
96376
96377 आलोककारिणी कान्ता चिद्ब्रह्मेदमहं ततम् ।
96378 संभोगानन्दलववदमृतास्वादशक्तिवत् ॥ ८५ ॥
96379
96380 स्वानुभूत्यैकमात्रं यच्चिद्ब्रह्मास्मि तदव्ययम् ।
96381 प्रोताङ्गमपि गुप्तास्यं देहे तन्तुर्बिसे यथा ॥ ८६ ॥
96382
96383 तस्य आनखाग्रसर्वाङ्गव्याप्तिं देहच्छेदादावच्छेद्यतां चाह##-
96384
96385 छेदे भेदे स्फुरद्रूपं चिद्ब्रह्माहमनामयम् ।
96386 आक्रान्तभुवनाप्यभ्रमालेव स्पन्दशालिनी ॥ ८७ ॥
96387
96388 भुवनानि लोका जलानि च । वृत्तिवायूपाधिस्पन्दास्पन्दशालिनि ॥ ८७ ॥
96389
96390 दुर्लक्ष्याणुमयाकारा चिच्छक्तिरहमातता ।
96391 अनुभूतिमयान्तस्था स्नेहमात्रोपलक्षिता ॥ ८८ ॥
96392
96393 दुर्लक्ष्या अणवह् सूक्ष्मा जीवा जलकणाश्च तन्मयः कल्पिताकारो यस्याः ।
96394 अनुभूतिमयोऽनुभवमात्रगम्योऽन्तस्थः सारो यस्याः । स्नेहश्चिक्कणता परप्रेमा च
96395 तन्मात्रोपलक्षिता ॥ ८८ ॥
96396
96397 क्षीराद्धृतस्य सत्तेव चिदहं क्षयवर्जिता ।
96398 कटकाङ्गदकेयूररचना तदतन्मयी ॥ ८९ ॥
96399
96400 तदतन्मयी हेम्नि हेमसत्तेवेति शेषः ॥ ८९ ॥
96401
96402 हेम्नीव संस्थिता देहे चिद्ब्रह्मात्मास्मि सर्वगः ।
96403 पदार्थौघस्य शैलादेर्बहिरन्तश्च सर्वदा ॥ ९० ॥
96404
96405 सत्तासामान्यरूपेण या चित्सोऽहमलेपकः ।
96406 सर्वासामनुभूतीनामादर्शो यो ह्यकृत्रिमः ॥ ९१ ॥
96407
96408 अनुभूतीनामनुभववृत्तिभेदानाम् ॥ ९१ ॥

अगम्यो मललेखानां तच्चित्तत्त्वमहं महत् ।
सर्वसंकल्पफलदं सर्वतेजः प्रकाशकम् ॥ ९२ ॥

सर्वोपादेयसीमान्तं चिदात्मानमुपास्महे ।
सर्वावयवविश्रान्तं समस्तावयवातिगम् ॥ ९३ ॥

सर्वेषामुपादेयानामुपादानस्यात्मार्थत्वात्तत्सीमान्तम् ॥ ९३ ॥

अनारतकचद्रूपं चिदात्मानमुपास्महे ।
घटे पटे तटे कूपे स्पन्दमानं सदा तनौ ॥ ९४ ॥

घटपटादौ सद्रूपेण स्थितम् । तनौ चतुर्विधदेह स्पन्दमानं स्फुरद्रूपं
चेष्टानिमित्तभूतं वा । जाग्रदवस्थायामपि सुषुप्तमिव परमार्थतो निर्विशेषतया
स्थितम् ॥ ९४ ॥

जाग्रत्यपि सुषुप्तस्थं चिदात्मानमुपास्महे ।
उष्णमग्नौ हिमे शीतं मृष्टमन्ने शितं क्षुरे ॥ ९५ ॥

अग्न्यौष्ण्यादिसत्तात्मनामपि चित एव स्फुरणात्परमार्थतः सैव तानीत्याशयेनाह##-

कृष्णं ध्वान्ते सितं चन्द्रे चिदात्मानमुपास्महे ।
आलोकं बहिरन्तस्थं स्थितंवस्तुनि ॥ ९६ ॥

अदूरमपि दूरस्थं चिदात्मानमुपास्महे ।
माधुर्यादिषु माधुर्यं तीक्ष्णादिषु च तीक्ष्णताम् ॥ ९७ ॥

प्रत्यगात्मत्वाददूरमप्यज्ञानाद्दूरस्थम् ॥ ९७ ॥

गतं पदार्थजातेषु चिदात्मानमुपास्महे ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु तुर्यातुर्यातिगे पदे ॥ ९८ ॥

गतमिति पूर्वान्वयि ॥ ९८ ॥

समं सदैव सर्वत्र चिदात्मानमुपास्महे ।
प्रशान्तसर्वसंकल्पं विगताखिलकौतुकम् ॥ ९९ ॥

कौतुकं कामः ॥ ९९ ॥

विगताशेषसंरम्भं चिदात्मानमुपास्महे ।
निष्कौतुकं निरारम्भं निरीहं सर्वमेव च ॥ १०० ॥

संरम्भः क्रोधः । कौतुकं भोगोत्कण्ठा । आरम्भो यत्नः । ईहा चेष्टा । सर्वं
निरवशेषम् ॥ १०० ॥

निरंशं निरहंकारं चिदात्मानमुपास्महे ।
सर्वस्यान्तःस्थितं सर्वमप्यपारैकरूपिणम् ॥ १०१ ॥

अपर्यन्तचिदारम्भं चिदात्मानमुपागतः ।
त्रैलोक्यदेहमुक्तानां तन्तुमुन्नतमाततम् ॥ १०२ ॥

अपर्यन्तानां प्रतिबिम्बचिता आरम्भा यस्मात्तम् । त्रैलोक्यस्थानां देहलक्षणानां

96461 मुक्तानां तन्तुम् ॥ १०२ ॥
96462
96463 प्रचारसंकोचकरं चिदात्मानमुपागतः ।
96464 लीनमन्तर्बहिःस्वाप्तान्क्रोडीकृत्य जगत्खगान् ॥ १०३ ॥
96465
96466 प्रचाराचारौ [अत्र प्रचारावित्येवापेक्षितम् ।
96467 कृतैकशेषद्विवचनान्तप्रचारशब्देन द्वन्द्वस्तेन
96468 प्रचारशब्दाज्जाग्रत्स्वप्नयोर्लाभः । अत्राचारग्रहणं चिन्त्यम् ।] जाग्रत्स्वप्नौ
96469 संकोचः सुषुप्तिस्तत्करम् । अन्तर्बहिश्च स्वेन आप्तान्व्याप्तान्
96470 जगल्लक्षणान्खगान्पक्षिणः क्रोडीकृत्यान्तर्भाव्य लीनं प्रच्छन्नतया स्थितम् ॥
96471 १०३ ॥
96472
96473 चित्रं बृहज्जालमिव चिदात्मानमुपागतः ।
96474 सर्वं यत्रेदमस्त्येव नास्त्येव च मनागपि ॥ १०४ ॥
96475
96476 सदसद्रूपमेकं तं चिदात्मानमुपागतः ।
96477 परमप्रत्ययं पूर्णमास्पदं सर्वसंपदाम् ॥ १०५ ॥
96478
96479 सर्गे सर्वसत्तानिर्वाहकत्वात्सद्रूपं प्रलये सर्वासत्तानिर्वाहकत्वादसद्रूपमिति
96480 भावः । परमप्रत्ययमत्यन्तविश्वासार्हं चिदेकरसं वा । सर्वासां संपदां
96481 सुखलवानामास्पदं प्रतिष्ठाम् ॥ १०५ ॥
96482
96483 सर्वाकारविहारस्थं चिदात्मानमुपागतः ।
96484 स्नेहाधारमथोऽशान्तं [प्रकृतिभाङ्गाभावच्छान्दसः ।]
96485 जडवाताहतिभ्रमैः ॥ १०६ ॥
96486
96487 स्नेहस्तैलं निरुपाधिप्रेमा च तदाधारम् । जडानां देहादीनां वातानां
96488 प्राणानां वृष्टिवातानां चाहतिरध्यासोऽभिघातश्च
96489 तत्प्रयुक्तैर्भ्रमैरशान्तमविनष्टम् । भ्रान्तदृशा तैर्युक्तं तत्त्वदृशा तु
96490 मुक्तं च ॥ १०६ ॥
96491
96492 युक्तं मुक्तं च चिद्दीपं बहिरन्तरुपास्महे ।
96493 हृत्सरःपद्मिनीकन्दं तन्तुं सर्वाङ्गसुन्दरम् ॥ १०७ ॥
96494
96495 हृत्सरसि पद्मिनीकन्दवन्निगूढम् । सर्वेषां हस्तपादाद्यङ्गानां सुन्दरं
96496 दृढविष्टम्भकं तन्तुं रज्जुवदाधारम् ॥ १०७ ॥
96497
96498 जनताजीवनोपायं चिदात्मानमुपागतः ।
96499 अक्षीरार्णवसंभूतमशशाङ्कमुपस्थितम् ॥ १०८ ॥
96500
96501 प्रसिद्धामृतवैलक्षण्यमाह-अक्षीरार्णवेति ॥ १०८ ॥
96502
96503 अहार्यममृतं सत्यं चिदात्मानमुपास्महे ।
96504 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धैराभासमागतम् ॥ १०९ ॥
96505
96506 अहार्यं गरुडादिभिरपहर्तुमशक्यम् । आभासं अभिव्यक्तिम् ॥ १०९ ॥
96507
96508 तैरेव रहितं शान्तं चिदात्मानमुपागतः ।
96509 आकाशकोशविशदं सर्वलोकस्य रञ्जनम् ॥ ११० ॥
96510
96511 रञ्जनं स्वव्याप्त्या अभिव्यञ्जकम् ॥ ११० ॥
96512

96513 न रञ्जनं न चाकाशं चिदात्मानमुपागतः।
96514 महामहिम्ना सहितं रहितं सर्वभूतिभिः।
96515 कर्तृत्वे वाप्यकर्तारं चिदात्मानमुपागतः॥ १११॥
96516
96517 अखिलमिदमहं ममैव सर्वं त्वहमपि नाहमथेतरच्च नाहम्।
96518 इति विदितवतो जगत्कृतं मे स्थिरमथवास्तु गतज्वरो भवामि॥ ११२॥
96519
96520 तादात्म्याध्यारोपदृशा अखिलमहम्। संसर्गाध्यारोपदृशा तु ममैव सर्वम्।
96521 अपवाददृशा तु अहंत्वारोपनिमित्तमहंकारोऽपि नाहम्। इतरत्तु सुतरां नाहं
96522 इत्यध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वं विदितवतो मे मम जगत्कृतं कृत्रिमं
96523 मायामयं वा अस्तु अथवा स्थिरमकृत्रिममात्मैव वास्तु उभयथाप्यहं गतज्वरो
96524 भवामीत्यर्थः॥ ११२॥
96525
96526 इत्यार्षे श्रीवा० रामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
96527 जीवन्मुक्तनिश्चययोगोपदेशो नामैकादशः सर्गः॥ ११॥
96528
96529 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
96530 जीवन्मुक्तनिश्चययोगोपदेशो नामैकादशः सर्गः॥ ११॥
96531
96532 द्वादशः सर्गः १२
96533
96534 श्रीवसिष्ठ उवाच।
96535
96536 इति निश्चयवन्तस्ते महान्तो विगतैनसः।
96537 सत्याः सत्ये पदे शान्ते समे सुखमवस्थिताः॥ १॥
96538
96539 बहिर्नीरागनिःसङ्गामन्तःस्वच्छात्मभास्वराम्।
96540 जनकादिस्थितिं रामो गुरुप्रोक्तामिहाग्रहीत्॥
96541
96542 ते जनकादयो जीवन्मुक्ताः अन्तः सत्ये पदे शोधिततत्पदार्थे व्यवस्थिताः॥ १॥
96543
96544 इति पूर्णधियो धीराः समनीरागचेतसः।
96545 न निन्दन्ति न नन्दन्ति जीवितं मरणं तथा॥ २॥
96546
96547 बहिः पूर्णा धीः शोधितत्वंपदार्थो येषाम्। अतएवान्तर्बहिश्च समानीरागचेतसः॥
96548 २॥
96549
96550 इत्यलक्ष्यचमत्कारा नारायणभुजा इव।
96551 ऋजवः स्खलिताकारा अपरा इव मेरवः॥ ३॥
96552
96553 अलक्ष्ये सूक्ष्मतमेऽपि तक्ष्ये वेधनचमत्कारो येषाम्। अतएव नारायणभुजा इव
96554 स्थिताः। स्खलिताकारा नम्रस्वभावाः अपरा मेरव इव स्थिराः॥ ३॥
96555
96556 रेमिरे वनखण्डेषु द्वीपेषु नगरेषु च।
96557 देवोपवनमालासु स्वर्गेषु च सुरा इव॥ ४॥
96558
96559 तेषां समदृष्ट्या विहारं प्रपञ्चयति-रेमिरे इत्यादिना॥ ४॥
96560
96561 भ्रेमुः कुसुमपूर्णासु दोलान्दोलचलासु च।
96562 विचित्रवनलेखासु मेरुशृङ्गशिखासु च॥ ५॥
96563
96564 दोलानामान्दोलनैश्चलासु॥ ५॥

96565
96566 चक्रुर्विजितशत्रूणि चामरच्छत्रवन्ति च |
96567 विचित्रार्थानि राज्यानि चित्राचारमयानि च || ६ ||
96568
96569 विचित्रा अर्थास्त्रिवर्गा येषु तानि || ६ ||
96570
96571 अनुजग्मुरिमान्सर्वान्नानाचारविचेष्टितान् |
96572 श्रुतिस्मृत्युदितारम्भामितिकर्तव्यतामिति || ७ ||
96573
96574 नानाचारा बहुविधशिष्टाचारास्तैर्विचेष्टितानुष्ठितान्धर्माननुजग्मुः |
96575 स्वयमप्यनुष्ठितवन्त इत्यर्थः | इति इत्थमेव श्रुतिस्मृत्युदिता आरम्भाः प्रयत्ना
96576 यस्यास्तथाविधामितिकर्तव्यताम् | साङ्गं यागादीति यावत् | अनुजग्मुः || ७ ||
96577
96578 ईदृशीरमणीयेषु ललनाहास्यहारिषु |
96579 विहाराहाररम्येषु भोगाभोगेषु भूषिताः || ८ ||
96580
96581 ईदृशीभिर्दृष्टादृष्टसाधनसंपद्भिः रमणीयेषु भोगानामाभोगेषु
96582 कलापेषु || ८ ||
96583
96584 विविशुश्चारुचूतासु मन्दारवलितासु च |
96585 अप्सरोगीतपूर्णासु नन्दनोद्यानभूमिषु || ९ ||
96586
96587 विविशुर्निर्विविशुः || ९ ||
96588
96589 सचराचरभूतेषु विश्रान्ताखिलजन्तुषु |
96590 यज्ञक्रियाकलापेषु गार्हस्थ्येषु यथाक्रमम् || १० ||
96591
96592 चराचरभूतैः सहितेषु सर्वभुवनेषु | विश्रान्ताः सुखिता अखिला जन्तवो
96593 यैस्तथाविधेषु | यज्ञक्रियाकलापेषु गार्हस्थ्येषु च | अयं वा आत्मा सर्वेषां
96594 भूतानां लोकः | यथैव क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते | एवं सर्वाणि
96595 भूतान्यग्निहोत्रमुपासते इत्यादिश्रुतेरिति भावः || १० ||
96596
96597 तेरुर्हतगजेन्द्रासु भ्रान्तभूरिशिवासु च |
96598 भेरीभांकारभीमासु संग्रामार्णववीथिषु || ११ ||
96599
96600 तेरुर्निस्तेरुः || ११ ||
96601
96602 तस्थुः परुषचित्तासु हृतवित्तोद्धतासु च |
96603 संरम्भक्षोभरौद्रीषु सर्वासु द्वन्द्वरीतिषु || १२ ||
96604
96605 परुषाणि क्रूराणि क्लेशराहानि चित्तानि यासु हृतवित्तैः शत्रुभिरुद्धतासु परिभूतासु
96606 | द्वन्द्वरीतिषु विपत्स्विति यावत् || १२ ||
96607
96608 मनस्तेषां तु नीरागमनुपाधि गतभ्रमम् |
96609 असक्तं मुक्तमाशान्तं परं सत्वपदं गतम् || १३ ||
96610
96611 न ममज्जुः क्वचिदपि संकटेषु महत्स्वपि |
96612 महदप्युपयातेषु कुलशैलाः सरस्स्विव || १४ ||
96613
96614 महदपि ऐश्वर्यमिति शेषः | कुलशैला हिमवदादयः || १४ ||
96615
96616 नोल्ललास विलासिन्या श्रिया परमकान्तया |

96617 परिपूर्णेन्दुलक्ष्म्येव जलराशी रघूद्वह ॥ १५ ॥
96618
96619 जलराशिरिति व्यतिरेके दृष्टान्तः । ढ्रलोपे इति दीर्घः ॥ १५ ॥
96620
96621 न मम्लौ दुःखशोकेन ग्रीष्मेणेव वनस्थलम् ।
96622 जहर्ष च न भोगौघैरवश्यायैरिवौषधीः ॥ १६ ॥
96623
96624 ते हि केवलमव्यग्राः कुर्वन्तः काममञ्जरी ।
96625 इष्टानिष्टफलं राम नाभिलेषुर्न तत्यजुः ॥ १७ ॥
96626
96627 अव्यग्राः कर्तृत्वाभिनिवेशरहिताः । काम्यन्त इति कामा भोगास्तल्लक्षणा मञ्जरीः
96628 कुर्वन्तोऽनुभवन्तः ॥ १७ ॥
96629
96630 नोदगुः कार्यसंपत्तावाक्रान्ता नास्तमाययुः ।
96631 जहृषुर्न सुखप्राप्तौ मम्लुर्नैव च संकटे ॥ १८ ॥
96632
96633 शत्रुजयादिकार्यसंपत्तौ सत्यां न उदगुरुत्कर्षं प्रापुः । शत्रुभिराक्रान्ताश्च
96634 अस्तमपकर्षं नाययुः ॥ १८ ॥
96635
96636 मुमुहुर्न विमोहेषु न ममज्जुर्विपत्क्रमैः ।
96637 न जहर्षुः शुभैः शोकै रुरुदुर्न भवानिव ॥ १९ ॥
96638
96639 विमोहेषु विमोहहेतुषु कृच्छ्रेषु । विपदां क्रमैराक्रमणैः ॥ १९ ॥
96640
96641 प्राकृताचारसंप्राप्ते कुर्वन्तः कर्म केवलम् ।
96642 स्थिता विगतसंरम्भमपरा इव मेरवः ॥ २० ॥
96643
96644 प्रकृत एव प्राकृतः स्वस्ववर्णोचित आचारस्तेन संप्राप्ते विषये ॥ २० ॥
96645
96646 तां त्वं दृष्टिमवष्टभ्य राघवाऽघविनाशिनीम् ।
96647 अनहंकृत्यहंकारो विहरस्व यथाक्रमम् ॥ २१ ॥
96648
96649 अनहंकृतौ अहकारनिष्कृष्टशुद्धचिन्मात्रे अहंकार आत्मबुद्धिर्यस्य
96650 तथाविधः सन् ॥ २१ ॥
96651
96652 यथाभूतामिमामेव पश्यन्सर्गपरम्पराम् ।
96653 मेरुस्थितोऽब्धिगम्भीरः सममास्स्व गतभ्रमः ॥ २२ ॥
96654
96655 यथाभूतां यथास्थिताम् । मेरुरिव स्थितः स्थिरः ॥ २२ ॥
96656
96657 चिन्मात्रं सर्वमेवेदमित्थमाभासतां गतम् ।
96658 नेह सत्यमसत्यं वा क्वचिदस्ति न किंचन ॥ २३ ॥
96659
96660 कीदृशं तद्यथाभूतदर्शनं तदाह-चिन्मात्रमिति ॥ २३ ॥
96661
96662 महत्तामलमालम्ब्य त्यक्त्वेदमवहेलया ।
96663 असक्तबुद्धिः सर्वत्र भव भव्य भवक्षयी ॥ २४ ॥
96664
96665 महत्तां ब्रह्मताम् ॥ २४ ॥
96666
96667 किं रोदिषि घनोद्वेगं मूढवच्चानुशोचसि ।
96668 भ्रमस्युद्भ्रान्तचित्तश्च सौम्यावर्ते तृणं यथा ॥ २५ ॥

96669
96670 श्रीराम उवाच।
96671
96672 अहो न भगवन्नूनं सम्यग्जातमलक्षयः।
96673 त्वत्प्रसादात्प्रबुद्धोऽस्मि सूर्यसङ्गादिवाम्बुजम्॥ २६॥
96674
96675 रामवाक्यानि स्पष्टानि॥ २६॥
96676
96677 भ्रान्तिरस्तं गता नूनं मिहिका शरदीव मे।
96678 संशान्ताखिलसंदेहः करिष्ये वचनं तव॥ २७॥
96679
96680 व्यपगतमदमोहो मानमात्सर्यमुक्तश्चिरतरमुदितात्मा शान्तशोकश्चिरेण।
96681 पुनरसुखमगच्छन्स्वच्छयैकान्तबुद्ध्या यदिह वदसि साधो
96682 तत्करिष्येऽविशङ्कं॥ २८॥
96683
96684 न विद्यते सुखं यस्मात्तदसुखं बद्धात्मताभ्रमम्। एकान्तबुद्ध्या
96685 निश्चितबुद्ध्या यत् इह अस्मिन्नपदिष्टार्थविषये दार्ढ्यसाधनं अन्यद्वा
96686 राज्यपरिपालनादिकर्तव्यतया वदसि तत् अविशङ्कं करिष्ये॥ २८॥
96687
96688 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
96689 पूर्वार्धे जीवन्मुक्तसंशयनिरूपणं नाम द्वादशः सर्गः॥ १२॥
96690
96691 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
96692 जीवन्मुक्तसंशयनिरूपणं नाम द्वादशः सर्गः॥ १२॥
96693
96694 त्रयोदशः सर्गः १३
96695
96696 श्रीराम उवाच।
96697
96698 सम्यग्ज्ञानविलासेन वासनाविलयोदये।
96699 जीवन्मुक्तपदे ब्रह्मन्नूनंन् विश्रान्तवानहम्॥ १॥
96700
96701 वर्णितस्तत्त्वबोधेन वासनाविलयक्रमः।
96702 प्राणरोधेन तं वक्तुं पीठिकात्रोपरच्यते॥
96703
96704 उपशमप्रकरणे दर्शितयोर्वासनाक्षयहेत्वोर्ज्ञानयोगक्रमयोर्मध्ये
96705 उत्तमाधिकारिविषयेण ज्ञानविलासेन वासनाविलयफलं प्राप्य कृतार्थोऽपि रामो
96706 मन्दमध्यमाधिकारिणामुपकाराय योगक्रमेणापि वासनानाशप्रकारं
96707 जिज्ञासमानः पृच्छति-सम्यगिति द्वाभ्याम्॥ १॥
96708
96709 प्राणस्पन्दनिरोधेन वासनाविलयोदये।
96710 जीवन्मुक्तपदे ब्रह्मन्वद विश्रम्यते कथम्॥ २॥
96711
96712 श्रीवसिष्ठ उवाच
96713
96714 संसारोत्तरणे युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते।
96715 तां विद्धि द्विप्रकारां त्वं चित्तोपशमधर्मिणीम्॥ ३॥
96716
96717 पृष्टस्योत्तरं वक्तुं वसिष्ठोऽपि उपशमप्रकरणोक्तमेव
96718 राजयोगहठयोगप्रकारद्वयं स्मारयन्प्रतिजानीते-संसारेति द्वाभ्याम्॥ ३॥
96719
96720 आत्मज्ञानं प्रकारोऽस्या एकः प्रकटितो भुवि।

96721 द्वितीयः प्राणसंरोधः शृणु योऽयं मयोच्यते ॥ ४ ॥
96722
96723 श्रीराम उवाच ।
96724
96725 सुलभत्वाददुःखत्वात्कतरः शोभनोऽनयोः ।
96726 येनावगतमात्रेण भूयः क्षोभो न बाधते ॥ ५ ॥
96727
96728 तत्र प्रथमं तयोः कतरस्य सुकरत्वमिति विशेषं पृच्छति-सुलभत्वादिति ।
96729 क्षोभो विक्षेपः ॥ ५ ॥
96730
96731 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
96732
96733 प्रकारौ द्वावपि प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि ।
96734 तथापि रूढिमायातः प्राणयुक्तावसौ भृशम् ॥ ६ ॥
96735
96736 प्राणयुक्तौ प्राणनिरोधे । असौ योगशब्दः ॥ ६ ॥
96737
96738 एको योगस्तथा ज्ञानं संसारोत्तरणक्रमे ।
96739 समावुपायौ द्वावेव प्रोक्तावेकफलप्रदौ ॥ ७ ॥
96740
96741 असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।
96742 मम त्वभिमतः साधो सुसाध्यो ज्ञाननिश्चयः ॥ ८ ॥
96743
96744 कस्यचित्सुकुमारचित्तस्य प्राणसंरोधदुःखासहिष्णोर्हठयोगोऽसाध्यः ।
96745 कठोरचित्तस्य विचाराकुशलस्य ज्ञाननिश्चयोऽसाध्यः । मम शुद्धचित्तस्य
96746 विचारकुशलस्य ज्ञाननिश्चयः सुसाध्योऽभिमत इत्यर्थः ॥ ८ ॥
96747
96748 अज्ञानं पुनरज्ञातं स्वप्नेष्वपि न तद्भवेत् ।
96749 ज्ञानं सर्वास्ववस्थासु नित्यमेव प्रवर्तते ॥ ९ ॥
96750
96751 विचाराकुशलता हि ज्ञानाज्ञानस्वरूपविवेकासामर्थ्ये स्यात् । तत्तु प्रमाणकुशलस्य
96752 स्वप्नेऽप्यसंभावितमित्याशयेनाह-अज्ञानमिति । प्रवर्तते स्वत एव प्रथते ।
96753 तथाचाज्ञनस्य सदैव साक्षिणा प्रसिद्धत्वाज्ज्ञानस्य च स्वप्रकाशतया
96754 स्वतःप्रसिद्धेर्वैधर्म्यस्य चानुभवादेव प्रसिद्धेर्विवेकसंभवाज्ज्ञानं
96755 सुकरं योगस्तु न तथेति दुष्कर इति भावः ॥ ९ ॥
96756
96757 धारणासनदेशादिसाध्यत्वेन सुसाध्यताम् ।
96758 नायाति योगो ह्यथवा विकल्पो नैव शोभनः ॥ १० ॥
96759
96760 प्रशस्तदेशकालविषयादिबाह्यहेतुसापेक्षत्वादपि योगो दुष्कर इत्याह-धारणेति ।
96761 धारणादेशो बाह्यो गिरिकूटचन्द्रतारादिर्हृदयकण्ठतालुमूलभ्रमध्यादिश्च ।
96762 आसनदेशस्तु समे शुचौ शर्करवह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।
96763 मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिरुद्धाश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ इति
96764 श्रुतिस्मृतिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्साध्यत्वेन योगः सुसाध्यतां नायाति । निरुत्साहानां
96765 मन्दमतीनां मूर्खाणां पुरुषापसदानामिव न धीरस्य समर्थस्य
96766 यतमानस्याधिकारिणः शास्त्रीये साधने सुसाध्यत्वकष्टसाध्यत्वविकल्पचिन्ता
96767 युक्तेत्याह-अथवेति ॥ १० ॥
96768
96769 द्वावेव किल शास्त्रोक्तौ ज्ञानयोगौ रघूद्वह ।
96770 तत्रोक्तं भवते ज्ञानमन्तस्थं ज्ञेयनिर्मलम् ॥ ११ ॥
96771
96772 एवमवान्तरप्रश्नं निरस्य पूर्वप्रश्नोत्तरं वक्तुमुपक्रमते-द्वावित्यादिना ॥

११ ॥

प्राणापानतया रूढो दृढदेहगुहाशयः ।
अनन्तसिद्धिदः साधो योगोऽयं बुद्धिदः शृणु ॥ १२ ॥

प्राणापानतया प्राणापानयोः समतासंपत्तिरूपेण रूढः प्रसिद्धः
सिद्धिकामानां खेचरत्वाद्यनन्तसिद्धिदः । ज्ञानकामानां तु बुद्धिदः
साक्षात्कारहेतुः । अतस्तं शृण्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

मुखानिलस्फुरणनिरोधसंभवस्थितिं गतो नृपसुत चेतसाऽक्षये ।
समाहितस्थितिरिह योगयुक्तितः परे पदे प्रगलितगीर्निवत्स्यसि ॥ १३ ॥

तमेव समाधिसुखविश्रान्तिफलकीर्तनेनापि प्ररोचयन्नाह-मुखेति । हे नृपसुत
त्वं चेतसा उद्युक्तचित्तेन मुखानिलस्य प्राणस्य यत्स्फुरणं संचरणं तन्निरोधेन
संभवति सिद्ध्यति तथाविधां स्थितिं प्रतिष्ठां गतः सन् इह प्रत्यग्रूपे अक्षरे परे
पदे योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तदभ्यासयुक्तितः समाहितस्थितिः सन्
विगलितगीर्वागगोचरनिरतिशयानन्दरूपो भूत्वा निवत्स्यसि स्थास्यसि ॥ १३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
पू० ज्ञानविचारयोगोपदेशो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
ज्ञानविचारयोगोपदेशो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः १४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अस्ति तावदनन्तस्य तस्य क्वचिदयं किल ।
जगद्रूपः परिस्पन्दो मृगतृष्णा मराविव ॥ १ ॥

सुरसंसच्छ्रुतस्यात्र भुशुण्डस्य दिदृक्षया ।
वसिष्ठगमनं मेरुस्तच्छृङ्गं चात्र वर्ण्यते ॥

प्रस्तुतं प्राणायामादियोगक्रमं भुशुण्डोक्तिप्रपञ्चनेन विस्तराद्वर्णयिष्यन्
भुशुण्डाख्यायिकामारभते-अस्तीत्यादिना । तस्य योगिविश्रान्तिस्थानत्वेन
वर्णितस्य परमपदस्य क्वचिदविद्यावृतप्रदेशे पादोऽस्य विश्वा भूतानि इति
श्रुतेर्जगद्रूपो ब्रह्माण्डाकारः परिस्पन्दो विवर्तः ॥ १ ॥

तत्र कारणतां यातो ब्रह्मा कमलसंभवः ।
स्थितः पितामहत्वेन सृष्टभूतभरभ्रमः ॥ २ ॥

तत्र ब्रह्माण्डे मनुप्रजापतिप्रभृतीनां कारणतां यातः ॥ २ ॥

तस्याहं मानसः पुत्रो वसिष्ठः श्रेष्ठचेष्टितः ।
ऋक्षचक्रे ध्रुवधृते निवसामि युगं प्रति ॥ ३ ॥

ऋक्षचक्रे नक्षत्रचक्रे सप्तर्षिलोके । युगशब्देन युगसमूहो वैवस्वतमन्वन्तरं
लक्ष्यते ॥ ३ ॥

सोऽहं कदाचिदास्थाने स्वर्गे तिष्ठञ्छतक्रतोः ।
श्रुतवान्नारदादिभ्यः कथां सुचिरजीविनाम् ॥ ४ ॥

96825
96826 शतक्रतोरिन्द्रस्य आस्थाने सभायाम् ॥ ४ ॥
96827
96828 कथाप्रसङ्गे कस्मिंश्चिदथ तत्राभ्युवाच ह ।
96829 शातातपो नाम मुनिर्मौनी मानी महामतिः ॥ ५ ॥
96830
96831 मौनी अल्पभाषिता । मानी माननार्हः प्रमाणकुशलश्च ॥ ५ ॥
96832
96833 मेरोरीशानकोणस्थे पद्मरागमये दिवि ।
96834 अस्ति कल्पतरुः श्रीमाञ्छृङ्गे चूत इति श्रुतः ॥ ६ ॥
96835
96836 यदुवाच तदाह-मेरोरित्यादिना । पद्मरागमये शृङ्गे दिवि नभादेशे चूत इति
96837 श्रुतो विश्रुतः कल्पतरुरस्ति ॥ ६ ॥
96838
96839 तस्य कल्पतरोर्मूर्ध्नि दक्षिणस्कन्धकोटरे ।
96840 कलधौतलताप्रोते विद्यते विहगालयः ॥ ७ ॥
96841
96842 कलधौते हेमरूप्ये तन्मयीभिः कल्पलताभिः प्रोते ॥ ७ ॥
96843
96844 तस्मिन्निवसति श्रीमान्भुशुण्डो नाम वायसः ।
96845 वीतरागो बृहत्कोशे ब्रह्मेव निजपङ्कजे ॥ ८ ॥
96846
96847 स यथा जगतां कोशे जीवतीह सुराश्चिरम् ।
96848 चिरंजीवी तथा स्वर्गे न भूतो न भविष्यति ॥ ९ ॥
96849
96850 स दीर्घायुः स नीरागः स श्रीमान्स महामतिः ।
96851 स विश्रान्तमतिः शान्तः स कान्तः कालकोविदः ॥ १० ॥
96852
96853 यतो विश्रान्तमतिरत एव शान्तः ॥ १० ॥
96854
96855 स यथा जीवति खगस्तथेह यदि जीव्यते ।
96856 तद्भवेज्जीवितं पुण्यं दीर्घं चोदयमेव च ॥ ११ ॥
96857
96858 तत्तथाविधं दीर्घं जीवितं साधनदशायां पुण्यं फलदशायामुदयं
96859 परमपुरुषार्थाभ्युदययुक्तं च भवेत् । संभावनायां लिङ् ॥ ११ ॥
96860
96861 इति तेन भुशुण्डोऽसौ भूयः पृष्टेन वर्णितः ।
96862 यथावदेव देवानां सभायां सत्यमुक्तवान् ॥ १२ ॥
96863
96864 भूयोऽपि मया पृष्टेन तेन शातातपेन इति उक्तप्रकारेणैव भुशुण्डो वर्णितः ।
96865 तदुक्तेः प्रशंसामात्रत्वशङ्कां वारयति-सत्यमुक्तवानिति ॥ १२ ॥
96866
96867 कथावसरसंशान्तावथ याते सुरव्रजे ।
96868 भुशुण्डं विहगं द्रष्टुमहं यातः कुतूहलात् ॥ १३ ॥
96869
96870 भुशुण्डः संस्थितो यत्र मेरोः शृङ्गं तदुत्तरम् ।
96871 संप्राप्तवान्क्षणेनाहं पद्मरागमयं बृहत् ॥ १४ ॥
96872
96873 रत्नगैरिककान्तेन तेजसा वह्निवर्चसा ।
96874 मध्वासवरसेनेव रञ्जयत्ककुभां गणम् ॥ १५ ॥
96875
96876 तदेव शृङ्गं वर्णयति-रत्नेत्यादिना । रत्नैर्गैरिकैश्च कान्तेन ।

96877 मध्वासवप्रयुक्तेन रसेन मदेनेव ककुभां दिशां गणं रञ्जयत् लोहितीकुर्वत् |
96878 क्षीबा हि लोहितायमानाः प्रसिद्धाः || १५ ||
96879
96880 कल्पान्तज्वलनोज्ज्वालापिण्डाद्रिमिव संचितम् |
96881 इन्द्रनीलशिखाधूममालोकारुणिताम्बरम् || १६ ||
96882
96883 कल्पान्तज्वलनादुद्गतानां ज्वालानां पिण्ड एवाद्रिः संपन्न इवेत्युत्प्रेक्षा |
96884 संचितं शोभोपचितम् | इन्द्रनीलानां शिखा इव ऊर्ध्वप्रसृताः प्रभा एव धूमा
96885 यस्येत्युत्प्रेक्षायामुपपत्तिः || १६ ||
96886
96887 सर्वेषामेव रागाणां राशिमद्राविव स्थितम् |
96888 सर्वसंध्याभ्रजालानां घनमेकमिवाकरम् || १७ ||
96889
96890 सर्वेषां रागाणां लौहित्यानां सर्वेषां प्राणिनां रागाणां दर्शनेच्छानां
96891 वा || १७ ||
96892
96893 उत्क्रान्तिं कुर्वतो मेरोर्ब्रह्मनाड्येव निर्गतम् |
96894 मूर्धानमागतं कान्तं वाडवं जठरानलम् || १८ ||
96895
96896 ब्रह्मनाड्या सुषुम्नया उत्क्रान्तियोगेन ब्रह्मरन्ध्रं भित्त्वा निर्गमनं
96897 कुर्वतश्चिकीर्षतो मेरोर्जठरान्निर्गतं मूर्धानं शिरःप्रदेशमागतं वाडवं
96898 वडवाग्निकल्पं जठरानलमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा || १८ ||
96899
96900 सुमेरुवनदेव्येव नवालक्तकरञ्जितम् |
96901 लीलयाऽऽदातुमिन्दुं खेनीतं हस्तशिखाङ्गुलिम् || १९ ||
96902
96903 सुमेरुवनदेव्या लीलया क्रीडाकौतुकेन इन्दुमादातुं ग्रहीतुं खे नीतं
96904 प्रसारितमलक्तकरसरञ्जितं हस्तस्य शिखावत्संहतमङ्गुलिजातमिव || १९ ||
96905
96906 ज्वालाभिरिव मालाभिररुणाभिः पयोमुखम् |
96907 खं गन्तुमिव सस्पन्दं शैलस्थमिव वाडवम् || २० ||
96908
96909 मालाभिरिव ग्रथिताभिर्ज्वालाभिः खं गन्तुमिव सस्पन्दं चलितमत एव शैलस्थं
96910 पर्वतमारूढं हव्यवाहकत्वादग्निहोत्राद्याहुतिपयो मुखे यस्य तथाविधं
96911 वाडवं ब्राह्मणसंबन्धिनमध्वराग्निमिव स्थितम् | शृङ्गपक्षे पयो
96912 निर्झरोदकं मुखे अग्रभागे यस्य || २० ||
96913
96914 ताराः स्प्रष्टुमिवाकाशमङ्गुलीभिरिव त्रिभिः |
96915 कचदंशुनखाग्राभिः परिचुम्बदिवोन्नतम् || २१ ||
96916
96917 कचद्रत्नांशुनखाग्राभिस्त्रिभिः शृङ्गाग्राङ्गुलिभिस्तारा अश्विन्यादीः स्प्रष्टुं
96918 स्पृष्ट्वा गणयितुमिव आकाशं परिचुम्बत् व्याप्नुवदिव उन्नतम् || २१ ||
96919
96920 गर्जज्जीमृतमुरजं भूभृतानां तु मण्डपम् |
96921 हसत्कुसुमगुच्छाढ्यं ध्वनत्षट्पदपेटकम् || २२ ||
96922
96923 मुरजा वाद्यभेदाः | भुवा वनभूम्या भृतानां पुष्टानां वनलक्ष्मीणां
96924 नृत्यमण्डपमिव स्थितम् | ध्वनत्षट्पदपेटकं भ्रमरसमूहो यस्मिन् || २२ ||
96925
96926 दन्ततालदलावल्या परिहासादिव स्फुरत् |
96927 दोलालोलाप्सरोवृन्दमुदारमदमन्मथम् || २३ ||
96928

96929 दन्तपङ्क्तिवद्विकसन्त्या तालपत्राणामावल्या पङ्क्त्या। उदारौ मदमन्मथौ
96930 सर्वप्राणिनां यस्मिन्॥ २३॥
96931
96932 शिलाविश्रान्तविबुधमिथुनाश्रितकन्दरम्।
96933 वराम्बराजिनं शुभ्रगङ्गायज्ञोपवीति च॥ २४॥
96934
96935 तापसत्वेनोत्प्रेक्षते-वरेति॥ २४॥
96936
96937 तापसं पिङ्गलमिव वेणुदण्डधरं स्थितम्।
96938 गङ्गानिर्झरनिर्ह्रादि लतागृहगतामरम्॥ २५॥
96939
96940 गन्धर्वगीतसुभगमामोदमधुरानिलम्।
96941 फुल्लहेमाम्बुजोत्तंसं तारारत्नविभूषितम्।
96942 व्योम्नः पारमिव प्राप्तं पिङ्गलं भैरवं शिरः॥ २६॥
96943
96944 पारं ऊर्ध्वावधिम्॥ २६॥
96945
96946 सितहरितपीतपाटलधवलैर्वनकुसुमराशिनवरङ्गैः।
96947 दिवि विहितामलचित्रं लीलाचलममरयुवतिवर्गस्य॥ २७॥
96948
96949 सितहरितादिवर्णैर्वनकुसुमराशिलक्षणैः प्रतिदिनं नवै रङ्गै रञ्जकद्रव्यैर्दिवि
96950 व्योम्नि विहितानि लिखितानीव अमलानि चित्राणि येन तथाविधममरयुवतिवर्गस्य लीलाचलं
96951 क्रीडापर्वतभूतं भैरवं शिरः शृङ्गमहं संप्राप्तवानिति
96952 प्राक्तनचतुर्दशश्लोकेन सर्वेषामन्वयः॥ २७॥
96953
96954 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षो० निर्वाण प्र० पू०
96955 भुशुण्डोपाख्याने मेरुशिखरवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः॥ १४॥
96956
96957 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
96958 मेरुशिखरवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः॥ १४॥
96959 पञ्चदशः सर्गः १५
96960
96961 श्रीवसिष्ठ उवाच।
96962
96963 कुसुमापूर्णकल्पाभ्रकुन्तले तस्य मूर्धनि।
96964 कल्पाङ्गमहमद्राक्षं शाखाचक्रमिव स्थितम्॥ १॥
96965
96966 शृङ्गे कल्पतरुश्चूतः पुष्पपक्ष्यादिसंपदः।
96967 स्कन्धे काककुलं तत्र भुशुण्डश्चेह वर्ण्यते॥
96968
96969 कुसुमापूर्णानि कल्पाभ्राण्येव कुन्तलाः केशा यस्मिंस्तथाविधे तस्य शृङ्गस्य
96970 मूर्धनि शिरोदेशे प्राणिनामभिलषितार्थं पूरणाय कल्पन्त इति कल्पान्यङ्गानि
96971 शाखाद्यवयवा यस्य तथाविधं परितः
96972 समप्रसृतशाखापङ्क्तित्वाच्छाखाचक्रमिव स्थितम्। परं
96973 वैचित्र्यमागतमित्यन्तद्वादशश्लोकोक्तविशेषणविशिष्टमर्थात् शातातपोक्तं
96974 चूततरुमहमद्राक्षमिति संबन्धः॥ १॥
96975
96976 पुष्परेण्वभ्रवलितं रत्नस्तबकदन्तुरम्।
96977 उत्सेधनिर्जिताकाशं शृङ्गे शृङ्गमिवार्पितम्॥ २॥
96978
96979 पुष्परेणुलक्षणैरभ्रैर्वलितं व्याप्तम्। उत्सेद्धन्नैन्नत्यम्। शृङ्गे
96980 प्राग्वर्णितमेरुशृङ्गे॥ २॥

96981
96982 ताराद्विगुणपुष्पौघं मेघद्विगुणपल्लवम् ।
96983 रश्मिद्विगुणरेण्वभ्रं तडिद्द्विगुणमञ्जरीम् ॥ ३ ॥
96984
96985 न केवलमुत्सेधेनैव निर्जिताकाशं किंतु तारादिद्विगुणपुष्पौघादिनापीत्याह##-
96986 ह्रस्वनिषेधश्छान्दसः कपो लोपः ॥ ३ ॥
96987
96988 स्कन्धेषु किन्नरीगीतद्विगुणभ्रमरस्वनम् ।
96989 दोलालोलाप्सरोलोकद्विगुणीकृतपल्लवम् ॥ ४ ॥
96990
96991 दोलालोलाप्सरोलोकानामोष्ठकरपदपल्लवैर्द्विगुणीकृतपल्लवम् ॥ ४ ॥
96992
96993 सिद्धगन्धर्वसंघातद्विगुणोत्थविहंगमम् ।
96994 रत्नकान्त्यच्छनीहारद्विगुणत्वग्वृतांशुकम् ॥ ५ ॥
96995
96996 कामरूपत्वात्स्वैरविहारार्थं कृतविहङ्गमवेषैः
96997 सिद्धगन्धर्वसंघातैर्द्विगुणं यथा स्यात्तथा उत्था निष्पन्ना विहङ्गमा यस्मिन् ।
96998 रत्नकान्तिलक्षणया अच्छनीहारद्विगुणया त्वचा वृतांशुकं परिहितवस्त्रमिव
96999 स्थितम् ॥ ५ ॥
97000
97001 चन्द्रबिम्बसमाश्लेषद्विगुणाङ्गबृहत्फलम् ।
97002 मूलसंलीनकल्पाभ्रद्विगुणीकृतपर्वकम् ॥ ६ ॥
97003
97004 औन्नत्यातिशयेन चन्द्रबिम्बसमाश्लेषादमृतरसपूर्त्येव द्विगुणाङ्गानि अतएव
97005 बृहन्ति फलानि यस्य । स्कन्धमूलेषु संलीनैः कल्पाभ्रैर्द्विगुणीकृतानीव पर्वाणि
97006 यस्य ॥ ६ ॥
97007
97008 सुरसंवलितस्कन्धं पत्रविश्रान्तकिन्नरम् ।
97009 निकुञ्जकुञ्जजीमूतं कच्छसुप्तसुरादिकम् ॥ ७ ॥
97010
97011 स्वाकारविपुलं भृङ्गानुत्सार्य वलयस्वनैः ।
97012 अप्सरोभ्रमरीभिश्च गृहीतकुसुमान्तरम् ॥ ८ ॥
97013
97014 अप्सरोलक्षणभ्रमरीभिर्वलयस्वनैः कटकक्वणितैर्भृङ्गानुत्सार्य गृहीताः
97015 कुसुमानामान्तरा मकरन्दाः यस्य । चकारः प्राक्तनविशेषणैरस्य समुच्चयार्थः
97016 ॥ ८ ॥
97017
97018 सुरकिंनरगन्धर्वविद्याधरवरान्वितम् ।
97019 जगज्जालमिवानन्तदशाशाकाशपूरकम् ॥ ९ ॥
97020
97021 जगज्जालं ब्रह्माण्डमिव स्थितम् । अनन्तानामनवधीनां दशानामाशानां
97022 दिशां परिपूरकम् ॥ ९ ॥
97023
97024 नीरन्ध्रकलिकाजालं नीरन्ध्रमृदुपल्लवम् ।
97025 नीरन्ध्रविकसत्पुष्पं नीरन्ध्रवनमालितम् ॥ १० ॥
97026
97027 नीरन्ध्रमञ्जरीपुञ्जं नीरन्ध्रमणिगुच्छकम् ।
97028 नीरन्ध्रांशुकरत्नाढ्यं लताविलसनाकुलम् ॥ ११ ॥
97029
97030 अंशुकैर्दिव्यवस्त्रै रत्नैश्चाढ्यमिवार्थिकामप्रपूरकम् । लतानां विलसनं
97031 लास्यम् ॥ ११ ॥
97032

97033 सर्वत्र कुसुमापूरैः सर्वत्र फलपल्लवैः।
97034 सर्वामोदरजःपुञ्जैः परं वैचित्र्यमागतम्॥ १२॥
97035
97036 तस्य कक्षेषु कुञ्जेषु लतापत्रेषु पर्वसु।
97037 पुष्पेष्वालयसंलीनान्विहगान्दृष्टवानहम्॥ १३॥
97038
97039 कक्षेषु स्कन्धशाखासंधिषु कुञ्जेषु लतावृतशाखाग्रेषु॥ १३॥
97040
97041 निशानाथकलाखण्डमृणालशकलैधितान्।
97042 अर्जुनाम्भोजिनीकन्दकवलान्ब्रह्मसारसान्॥ १४॥
97043
97044 विहगेषु विशेषमाह-निशानाथेति। निशाकरकलानां
97045 खण्डामृणालशकलानीव तैरेधितान्वर्धितान् तथा अर्जुनाः शुभ्रा अम्भोजिनीकन्दा
97046 अपि अवलानि ग्रासा येषां तथाविधान् ब्रह्मवाहनभूतान्सारसान् हंसान्॥ १४॥
97047
97048 विरंचेरथ हंसानां पोतकान्सामगायिनः।
97049 ओंकारवेदसुहृदो ब्रह्मविद्यानुशासनान्॥ १५॥
97050
97051 ओंकारस्य वेदानां च रहस्यार्थालोचनसहायत्वात्सुहृदो मित्रभूतान्
97052 परापरब्रह्मविद्यास्वनुशासनं गुरुमुखाद्विधिनाध्ययनं येषाम्॥ १५॥
97053
97054 उद्गीर्णमन्त्रनिचयान्स्वाहाकारनिभस्वनान्।
97055 अस्थिनैकतडित्पुञ्जनीलमेघसमोपमान्॥ १६॥
97056
97057 अग्निवाहनशुकास्तत्र वर्णयति-उद्गीर्णेत्यादिना। अस्थि शङ्खः नैकान्यनेकानि
97058 तडित्पुञ्जानि नीलमेघाश्च वर्णतः समा उपमा येषाम्॥ १६॥
97059
97060 देवैर्निरीक्षितान्नित्यं यज्ञवेदिलतादलान्।
97061 शुकान्कार्शानवाञ्छ्यामाञ्छिशूञ्छिखिशिखाशिखान्॥ १७॥
97062
97063 यज्ञवेदिषु आस्तीर्णानां हरितकुशलतानां दलानीव श्यामान् हरितान्
97064 कृशानुरग्निस्तद्वाहनभूतान् शुकानहं दृष्टवानिति सर्वत्रानुषज्यते।
97065 मयूरपोतान्वर्णयति-शिशूनित्यादिना। शिखिनः अग्नेः शिखेव भास्वराः शिखा
97066 येषाम्॥ १७॥
97067
97068 गौरीरक्षितबर्हौघान्कौमारान्वरबर्हिणः।
97069 स्कन्दोपन्यस्तनिःशेषशैवविज्ञानकोविदान्॥ १८॥
97070
97071 व्योम्नैव जातनष्टानां महतां व्योमपक्षिणाम्।
97072 बन्धूनाबद्धनिलयाञ्छरदभ्रसमाकृतीन्॥ १९॥
97073
97074 व्योम्नैव जातानां तत्रैव नष्टानां मरणपर्यन्तं भूमावनवतरतां अत एव
97075 बलाधिक्यान्महतामत एव व्योमपक्षिनाम्ना प्रसिद्धानां पक्षिजातिभेदानां
97076 नित्यं क्रीडासहायत्वाद्बन्धून् आबद्धनिलयान् कृतनीडान्॥ १९॥
97077
97078 विरंचिहंसजानन्यानन्यानग्निशुकोद्भवान्।
97079 कौमारबर्हिजानन्यानन्यानम्बरपक्षिजान्॥ २०॥
97080
97081 द्वितुण्डांश्च भरद्वाजान्हेमचूडान्विहंगमान्।
97082 कलविङ्कबलान्गृध्रान्कोकिलान्क्रौञ्चकुक्कुटान्॥ २१॥
97083
97084 भासचाषबलाकादीन्बहूनन्यांश्च राघव।

97085 भूतौघं जगतीवाहं दृष्टवांस्तत्र पक्षिणः ॥ २२ ॥
97086
97087 भूतौघं प्राणिजातम् । तत्र तस्मिन्वृक्षे ॥ २२ ॥
97088
97089 दक्षिणस्कन्धशाखायां स्थितायां वै दवीयसि ।
97090 अथाहं दृष्टवान्पुष्टपत्रायामम्बरस्थितः ॥ २३ ॥
97091
97092 पुष्टानि घनानि पत्राणि यस्याः ॥ २३ ॥
97093
97094 काले काकोलवलयं मञ्जरीजालमालितम् ।
97095 लोकालोकाचलेऽरण्ये कल्पाभ्रौघमिव स्थितम् ॥ २४ ॥
97096
97097 काले दक्षिणशाखादर्शनानन्तरकाले काकोला द्रोणकाकाख्याः
97098 काकजातिभेदास्तेषां वलयं मण्डलम् । कल्पाभ्राणि संवर्तमेघास्तदोघमिव
97099 स्थितम् ॥ २४ ॥
97100
97101 तत्र पश्याम्यहं यावदेकान्ते स्कन्धकोटरे ।
97102 विचित्रकुसुमास्तीर्णे विविधामोदशालिनि ॥ २५ ॥
97103
97104 पुण्यकृद्योषितां स्वर्गे प्रियस्तबककवासिताः ।
97105 अपरिक्षुभिताकाराः सभायां वायसाः स्थिताः ॥ २६ ॥
97106
97107 पुण्यकृतां जनानां योषितां भोग्यानामप्सरसां स्वर्गे रतिसुखभोगयोग्ये
97108 स्कन्धकोटरे इति पूर्वेणान्वयः । शान्त्यादिगुणशालित्वादपरिक्षुभिताकाराः ॥ २६ ॥
97109
97110 विभेद्यमेघा वातेन समेनेवापसारिताः ।
97111 तेषां मध्ये स्थितः श्रीमान्भुशुण्डः प्रोन्नताकृतिः ॥ २७ ॥
97112
97113 मेघा वातेन वायुना समेन समभागेन विभेद्य छित्त्वा अपसारिताः कोटरे
97114 प्रवेशिता इव ॥ २७ ॥
97115
97116 मध्ये च काचखण्डानामिन्द्रनील इवोन्नतः ।
97117 परिपूर्णमना मानी समः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥ २८ ॥
97118
97119 मानी मान्यः ॥ २८ ॥
97120
97121 प्राणस्पन्दावधानेन नित्यमन्तर्मुखः सुखी ।
97122 चिरंजीवीति विख्यातश्चिरजीविततया तया ॥ २९ ॥
97123
97124 प्राणस्पन्दस्यावधानेन निरोधेन । तया प्रसिद्धतमया ॥ २९ ॥
97125
97126 जगद्विदितदीर्घायुर्भुशुण्ड इति विश्रुतः ।
97127 युगागमापायदशादर्शनप्रौढमानसः ॥ ३० ॥
97128
97129 प्रतिकल्पं च गणयन्खिन्नश्चक्रपरम्पराम् ।
97130 जन्मनां लोकपालानां शर्वशक्रमरुत्वताम् ॥ ३१ ॥
97131
97132 लोकपालप्रायापाठात् शर्वा ईशानाः शक्रा इन्द्राः मरुत्वन्तो मरुत्सखा
97133 अग्नयस्तेषां जन्मनां चक्रपरम्परां गणयन् खिन्नो निर्विण्णः ॥ ३१ ॥
97134
97135 संस्मर्ता समतीतानां सुरासुरमहीभृताम् ।
97136 प्रसन्नगम्भीरमनाः पेशलः स्निग्धमुग्धवाक् ॥ ३२ ॥

97137
97138 पेशलश्चतुरः ॥ ३२ ॥
97139
97140 अव्यक्तवक्ता विज्ञाता निर्ममो निरहंकृतिः ।
97141 सुहृद्बन्धुस्तथा मित्रं मृत्युपुत्रो गुरुप्रभुः ।
97142 सर्वदा सर्वथा सत्यं सर्वं सर्वस्य संस्तवे ॥ ३३ ॥
97143
97144 अव्यक्तानामस्फुटानां सूक्ष्मतमार्थानां स्फुटीकृत्य वक्ता । यतस्तेषां
97145 विज्ञाता मृत्योः पुत्र इव परमप्रियः । बुद्ध्या गुरोर्बृहस्पतेरपि प्रभुः
97146 समर्थः । कुतोऽयं सर्वेषां सुहृदादिस्तत्राह-सर्वदेति । यतोऽयं सर्वस्य
97147 प्राणिजातस्य सर्वारोपाधिष्ठानत्वात्सर्वथा सर्वप्रकारेणापि सर्वदा सत्यं सर्वस्य
97148 संस्तवे वर्णनप्रसङ्गे च सर्वमत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
97149
97150 सौम्यः प्रसन्नमधुरो रसवान्महात्मा हृद्यः सरोवर
97151 इवान्तरखण्डशैत्यः ।
97152 हृत्पुण्डरीककुहरं व्यवहारवेत्ता
97153 गाम्भीर्यमच्छमजहात्प्रकटाशयश्रीः ॥ ३४ ॥
97154
97155 पक्षद्वयेऽपि विशेषणानि स्पष्टानि । हृत्पुण्डरीकस्य कुहरं । दहराकाशरूप
97156 इत्यर्थः । तस्य भूताकाशशङ्कावारणायाह-व्यवहारवेत्तेति । सरःपक्षे
97157 हृदि मध्ये पुण्डरीकाणामाधारभूतं कुहरं निखातं यस्य । वयः
97158 पक्षिणस्तेषामवहारो विश्रान्तिस्तद्वेत्ता । निर्मलतमत्वात्प्रकटाशयश्रीः ॥ ३४ ॥
97159
97160 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
97161 भुशुण्डोपाख्याने भुशुण्डदर्शनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥
97162
97163 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
97164 भुशुण्डदर्शनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥
97165
97166 षोडशः सर्गः १६
97167
97168 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
97169
97170 अथ तस्याहमपतं दीप्यमानवपुः पुरः ।
97171 किंचिद्विक्षोभितसभः खान्नक्षत्रमिवाचले ॥ १ ॥
97172
97173 पुरःप्राप्तवसिष्ठेन पूजितेनासनादिभिः ।
97174 भुशुण्डजन्मकर्मादिः कृतः प्रश्नोऽत्र वर्ण्यते ॥
97175
97176 अथाहं तस्य भुशुण्डस्य पुरः स्वात् अचले नक्षत्रमिव श्रपतं अवातरम् ॥ १ ॥
97177
97178 चुक्षोभ वायसास्थानं नीलोत्पलसरःसमम् ।
97179 मत्पातमन्दवातेन भूकम्पेनेव सागतः ॥ २ ॥
97180
97181 किंचिद्विक्षोभितसभ इत्येतद्विवृणोति-चुक्षोमेति ।वायसानामास्थानं सभा ॥ २ ॥
97182
97183 अशङ्कितमपि प्राप्तं दर्शनान्मामनन्तरम् ।
97184 भुशुण्डस्तु वसिष्ठोऽयं प्राप्त इत्यवबुद्धवान् ॥ ३ ॥
97185
97186 अशङ्कितमवितर्कितासंभावितागमनमपि मां प्राप्तम् । अवबुद्धवान्
97187 त्रिकालदर्शित्वादेवेति भावः ॥ ३ ॥
97188

97189 पत्रपुञ्जात्समुत्तस्थौ मेघशाव इवात्रलात् ।
97190 हे मुने स्वागतमिति प्रोवाच मधुराक्षरम् ॥ ४ ॥
97191
97192 मेघशावः सूक्ष्मो मेघ इवेति यावत् ॥ ४ ॥
97193
97194 संकल्पमात्रजाताभ्यां कराभ्यां कुसुमाञ्जलिम् ।
97195 मह्यमाशु तदैवादान्मेघो हैममिवोत्करम् ॥ ५ ॥
97196
97197 तदैव स्वागतोक्तिकाल एव । हिममेव हैमं शिशिरमासारोत्करमिव ॥ ५ ॥
97198
97199 इदमासनमित्युक्त्वा नवं कल्पतरुच्छदम् ।
97200 उपानीतवति त्यक्तभृत्ये वायसनायके ॥ ६ ॥
97201
97202 त्यक्तमृत्ये । भृत्यद्वारा आसनानयनमकृत्वा
97203 स्वयमेवासनमादरादुपानीतवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥
97204
97205 भुशुण्ड उत्थिते स्वीयकलापक्षेषु पक्षिषु ।
97206 उपविष्टं मुनिं दृष्ट्वा स्वासनोन्मुखदृष्टिषु ॥ ७ ॥
97207
97208 उत्थितान्तं पूर्वान्वयि । स्वीयाः कलाः कान्तय इव प्रसरन्तः पक्षा येषां
97209 तथाविधेषु पक्षिषु तत्सभावायसेषु ॥ ७ ॥
97210
97211 समन्तात्खगवृन्देन भुशुण्डेन समं ततः ।
97212 तस्मिन्कल्पलतापुञ्जे ह्युपविष्टोऽहमासने ॥ ८ ॥
97213
97214 ततस्तदनन्तरमहं भुशुण्डेन सममुपविष्टः ॥ ८ ॥
97215
97216 अर्घ्यपाद्यादि संपाद्य भुशुण्डस्तुष्टमानसः ।
97217 मामुवाच महातेजाः सौहृदान्मधुराक्षरम् ॥ ९ ॥
97218
97219 भुशुण्ड उवाच ।
97220
97221 अहो भगवताऽस्माकं प्रसादो दर्शितश्चिरात् ।
97222 दर्शनामृतसेकेन यत्सिक्ताः सद्द्रुमा वयम् ॥ १० ॥
97223
97224 प्रसादोऽनुग्रहः । सद्द्रुमाः पुण्यवृक्षायमाणाः कल्पवृक्षसहिता वा । वयमिति
97225 निकृष्टजातिताद्योतनाय जात्याख्यायाम्- इति बहुवचनम् ॥ १० ॥
97226
97227 मत्पुण्यचिरसंभारप्रेरितेन त्वयाधुना ।
97228 मुने मान्यैकमान्येन कुतश्चागमनं कृतम् ॥ ११ ॥
97229
97230 कुतः कस्मात्प्रदेशात् ॥ ११ ॥
97231
97232 कच्चिदस्मिन्महामोहेचिरं विहरतस्तव ।
97233 अखण्डितैव समता स्थिता चेतसि पावने ॥ १२ ॥
97234
97235 ममामोहे मूलाज्ञानकार्ये जगति ॥ १२ ॥
97236
97237 किमर्थमद्यागमनक्लेशेनात्मा कदर्थितः ।
97238 वचनश्रवणोत्कानामाज्ञां नो वक्तुमर्हसि ॥ १३ ॥
97239
97240 आज्ञापनवचनश्रवणे उत्कानामुत्कण्ठितानां नः । आज्ञां आज्ञाप्यमर्थम् ॥ १३

97241 ||
97242
97243 त्वत्पाददर्शनादेव सर्वं ज्ञातं मया मुने |
97244 त्वदागमनपुण्येन वयमायोजितास्त्वया || १४ ||
97245
97246 चिरंजीवितचर्चाभिर्वयं वः स्मृतिमागताः |
97247 तेनेदमास्पदं पादैस्त्वं पवित्रितवानयम् || १५ ||
97248
97249 सर्वं ज्ञातमिति यदुक्तं तदेव स्फुटयति-चिरमिति | चिरं जीवितं येषां
97250 तद्विषयाभिश्चर्चाभिर्विचारणाभिरिन्द्रसभायां जाताभिः || १५ ||
97251
97252 ज्ञातत्वदागमोऽप्येवं त्वां पृच्छामीह यन्मुने |
97253 भवद्वाक्यामृतास्वादवाञ्छितं प्रविजृम्भते || १६ ||
97254
97255 यदि ज्ञातस्तर्हि किमर्थं पृच्छसि तत्राह- भवद्वाक्येति || १६ ||
97256
97257 इत्युक्तवानसौ पक्षी भुशुण्डश्चिरजीवितः |
97258 त्रिकालामलसंवेदी तत्र प्रोक्तमिदं मया || १७ ||
97259
97260 श्रीवसिष्ठ उवाच |
97261
97262 विहंगम महाराज सत्यमेतत्त्वयोच्यते |
97263 द्रष्टुमभ्यागतोऽस्म्यद्य त्वामेव चिरजीवितम् || १८ ||
97264
97265 आशीतलान्तःकरणो दिष्ट्या कुशलवानसि |
97266 पतितोऽसि न बुद्धात्मा भीषणां भववागुराम् || १९ ||
97267
97268 पतितः प्रविष्टः || १९ ||
97269
97270 तदेतं संशयं छिन्धि भगवन्मम सत्यतः |
97271 कस्मिन्कुले भवाञ्जातो ज्ञातज्ञेयः कथं भवान् || २० ||
97272
97273 भगवन् उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् | वेत्ति विद्यामविद्यां च स
97274 वाच्यो भगवानिति || इत्युक्तज्ञानसंपन्नः || २० ||
97275
97276 कियदायुश्च ते साधो वृत्तं स्मरसि किंच वा |
97277 केनायं वा निवासस्ते निर्दिष्टो दीर्घदर्शिनः || २१ ||
97278
97279 वृत्तमतिक्रान्तकल्पान्तचरित्रम् | अयं एतद्वृक्षरूपो निवसत्यस्मिन्निति निवासः || २१ ||
97280
97281 भुशुण्ड उवाच |
97282
97283 यत्पृच्छसि मुने सर्वं तदिदं वर्णयाम्यहम् |
97284 अनुद्वेगितया यत्नात्कथा श्राव्या महात्मना || २२ ||
97285
97286 श्राव्या श्रोतव्या || २२ ||
97287
97288 युष्मद्विधास्त्रिभुवनप्रभुपूज्यरूपा आकर्णयन्ति यमुदारधियो महान्तः |
97289 तेनाशुभं प्रकथितेन विनाशमेति मेघास्पदेन विभवेन यथार्कतापः || २३ ||
97290
97291 यं वृत्तान्तं युष्मद्विधा आकर्णयन्ति तेन वृत्तान्तेन प्रकथितेन
97292 वक्तॄनामन्येषां च श्रोतॄणामशुभं विनाशमेति | यथा मेघास्पदेन

97293 वृष्टिच्छायावनादिविभवेनार्कतापो विनाशमेति तद्वत् ॥ २३ ॥
97294
97295 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
97296 वसिष्ठभुशुण्डसमायोगो नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
97297
97298 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
97299 वसिष्ठभुशुण्डसमायोगो नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
97300 सप्तदशः सर्गः १७
97301
97302 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
97303
97304 अथ राम भुशुण्डोऽसौ न प्रहृष्टो न वक्रधीः ।
97305 सर्वाङ्गसुन्दरः श्यामः प्रावृषीव पयोधरः ॥ १ ॥
97306
97307 उपवर्ण्य भुशुण्डोऽत्र जीवन्मुक्तोचितैर्गुणैः ।
97308 पृष्टार्थं विस्तराद्वक्तुं प्रवृत्त इति कथ्यते ॥
97309
97310 अथ भुशुण्ड इदमाहेति सर्गान्त्यश्लोकेन संबध्यते । हृष्ट
97311 इष्टलाभप्रयुक्तहर्षवान् । वक्रधीः अनृजुबुद्धिः ॥ १ ॥
97312
97313 स्निग्धगम्भीरवचनः स्मितपूर्वाभिभाषणः ।
97314 करस्थबिल्वफलवत्प्रतोलितजगत्त्रयः ॥ २ ॥
97315
97316 प्रतोलितं तुलयेव इयत्तया निश्चितं जगत्त्रयं येन ॥ २ ॥
97317
97318 तृणवद्दृष्टसकलः प्रमेयीकृतसंसृतिः ।
97319 लोकाजवं जवीभावे दृष्टज्ञानपरावरः ॥ ३ ॥
97320
97321 तृणवद्दृष्टं सकलं भोगवृन्दं येन । लोकानां आजवं जवीभावे
97322 कामानुधावने विषये सम्यग्विचार्य प्रमेयीकृता फलत्वेन निश्चिता
97323 जन्ममरणादिसंसृतिर्येन । दृष्टं ज्ञानेन परमवरं च ब्रह्म येन ॥ ३ ॥
97324
97325 धीरस्थिरमहाकारो विश्रान्तिं गतमन्द्रः ।
97326 परिपूर्णमनाः शुद्धः क्षीरार्णव इवागतः ॥ ४ ॥
97327
97328 अमृतोत्पादनानन्तरं गतो मन्दरो यस्मात्तथाविधः क्षीरार्णव इव
97329 विश्रान्तिमागतः ॥ ४ ॥
97330
97331 परिविश्रान्तधीः शान्तः परमानन्दघूर्णितः ।
97332 आविर्भावतिरोभावतज्ज्ञः संसारजन्मनाम् ॥ ५ ॥
97333
97334 बहिः परिविश्रान्तधीः अन्तः परमानन्दघूर्णितः । संसारे जन्म येषां
97335 तथाविधानां सर्ववस्तूनामाविर्भावतिरोभावौ तत् तन्निमित्तं
97336 मायातत्त्वमात्मतत्त्वं च जानातीति आविर्भावतिरोभावतज्ज्ञः ॥ ५ ॥
97337
97338 सरभसवदनाभिरामरूपः प्रियमधुरोचितगानहृद्यवाक्यः ।
97339 स्वयमिव नवमाश्रितः शरीरं सकलभयापहरं प्रहर्षयुक्तः ॥ ६ ॥
97340
97341 प्रियं मधुरं च श्रवणोचितं वीणागानमिव हृद्यं वाक्यं यस्य
97342 साक्षात्कारमात्रात्सकलभयापहरं स्वयं ब्रह्मैव जगदुद्धाराय नवं
97343 शरीरमाश्रितः । अत एव सहजानन्दप्रहर्षयुक्तो भुशुण्डः प्रश्नोत्तरकथनाय
97344 सरभसेन सोद्योगेन वदनेनाभिरामरूपः सन्निदमाहेति परेणान्वयः ॥ ६ ॥

97345
97346 इदममलगिरा समाह शुद्धममृतमनुज्झितसंभ्रमक्रमेण।
97347 कथयितुमखिलं निजं स्वरूपं मधुपमिव स्तनितेन मुग्धमेघः॥ ७॥
97348
97349 स भुशुण्डो मा मां प्रति शुद्धममृतमखिलं
97350 निजस्वरूपमनुज्झितसंभ्रमेणात्यक्तविनयोपचारोत्साहादिपरिष्कारेण क्रमेण
97351 कथयितुममलगिरा इदं वक्ष्यमाणवृत्तान्तमाह। यथा मुग्धः सुन्दरो मेघः
97352 स्तनितेन स्वगर्जितरवेण मधुपं मकरन्दपानरसिकं भ्रमरं प्रति तदेवाह
97353 तद्वत्। तथा च प्रागेव प्रबुद्धब्रह्मानन्दरसिके मयि तदुक्तिर्नोपदेशः
97354 किंत्वनुवादमात्रमिति भावः॥ ७॥
97355
97356 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
97357 भुशुण्डोपाख्याने भुशुण्डस्वरूपवर्णनं नाम सप्तदशः सर्गः॥ १७॥
97358
97359 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
97360 भुशुण्डस्वरूपवर्णनं नाम सप्तदशः सर्गः॥ १७॥
97361
97362
97363 अष्टादशः सर्गः १८
97364
97365 भुशुण्ड उवाच।
97366
97367 अस्त्यस्मिञ्जगति श्रेष्ठः सर्वनाकनिवासिनाम्।
97368 देवदेवो हरो नाम देवदेवाभिवन्दितः॥ १॥
97369
97370 स्वजन्म वक्तुमत्रादौ हरस्तद्गणमातृकाः।
97371 तासां पानोत्सवोन्मादा भुशुण्डेनात्र वर्णिताः॥
97372
97373 तत्र कस्मिन्कुले भवान्जात इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं भूमिकां रचयति##-
97374 ज्ञानैश्वर्यबलादिगुणैरुत्कृष्टतमो देवानामपि देव इज्य उपास्यश्च देवानां
97375 देवैर्ब्रह्मादिभिरप्यभितः सर्वतः सदा च वन्दितो नमस्कृतः स्तुतश्चेति
97376 त्रिभिर्विशेषणैः सर्वांशेऽपि तस्यैवोत्कर्षपरमावधित्वमिति दर्शितम्।
97377 अनेनार्थाद्वक्ष्यमाणब्रह्मविद्यारम्भे मङ्गलमपि कृतं बोध्यम्॥ १॥
97378
97379 षट्पदश्रेणिनयना यस्योच्चस्तबकस्तनी।
97380 विलासिनी शरीरार्धे लता चूततरोरिव॥ २॥
97381
97382 षट्पदानां श्रेणिरिव नयनानि यस्याः॥ २॥
97383
97384 हिमहारसिता यस्य लहरीस्तबकोम्भिता।
97385 आवेष्टितजटाजूटा गङ्गाकुसुममालिका॥ ३॥
97386
97387 हिममिव हार इव च सिता लहरीलक्षणैः स्तबकैरुम्भिता पूरिता। गुम्फितेति यावत्॥ ३॥
97388
97389 क्षीरसागरसंभूतः प्रसृतामृतनिर्झरः।
97390 प्रतिबिम्बकरः श्रीमान्यस्य चूडामणिः शशी॥ ४॥
97391
97392 प्रतिबिम्बकरो दर्पणभूतश्चूडामणिः॥ ४॥
97393
97394 अनारतशिरश्चन्द्रप्रस्रवेणामृतीकृतः।
97395 यस्येन्द्रनीलवत्कालकूटः कण्ठे विभूषणम्॥ ५॥
97396

97397 अनारतं शिरश्चन्द्रस्यामृतप्रस्रवेण
97398 निरस्तविषशक्तिराहितसंजीवनशक्तिश्चेत्यमृतीकृतः ॥ ५ ॥
97399
97400 धूलिलेखामहावर्तं स्वच्छपावकसंभवम् ।
97401 परमाणुमयं भस्म यस्य ज्ञानजलं सितम् ॥ ६ ॥
97402
97403 तथा यस्य स्वच्छात्स्वाक्षिपावकाज्जगत्प्रलयहेतोः संभवतीति तथाविधं धूलिलेखा
97404 धूलिश्रेणिरूपा महान्तः प्रलयवात्यावर्ता यस्मात्तथाविधं स्थूलभूतानां
97405 सूक्ष्मसूक्ष्मप्रवेशक्रमेण परमसूक्ष्माव्यक्तमात्रपरिशेषात्परमाणुमयं
97406 सितं शुभ्रं तत्साक्षिचिन्मात्रलक्षणजलप्लावितत्वाज्ज्ञानजलं मायालक्षणं
97407 भस्म यस्य मायाशबलब्रह्मणो विभूषणमित्यनुषज्यते । हरः संक्षुभ्यैनं
97408 भजति भसितोद्धूलनविधिं इति भगवत्पादाः ॥ ६ ॥
97409
97410 निर्मलानि जितेन्दूनि मृष्टानि घटितानि च ।
97411 यस्यास्थीन्येव रत्नानि देहकान्तमयानि च ॥ ७ ॥
97412
97413 मृष्टानि शाणोल्लेखनेन मणिवच्छोधितानि । अत एव मालाद्याकारेण घटितानि ।
97414 देहेषु कान्तानि मनोरमाणि ब्रह्मादिशरीराणि तन्मयानि तद्विकारभूतानीत्यर्थः ॥ ७ ॥
97415
97416 सुधाकरसुधाधौतं नीलनीरदपल्लवम् ।
97417 तारकाबिन्दुशबलं यस्य चाम्बरमम्बरम् ॥ ८ ॥
97418
97419 नीला नीरदा मेघा एव पल्लवानि दशा यस्य । अम्बरमाकाशं दिश इति यावत् । अम्बरं
97420 वस्त्रम् ॥ ८ ॥
97421
97422 भ्रमच्छिवाङ्गनापक्वमहामांसौदनाकुलम् ।
97423 बहिर्भूतं गृहं यस्य श्मशानं हिमपाण्डुरम् ॥ ९ ॥
97424
97425 भ्रमन्तीभिः शिवाङ्गनाभिः क्रोष्ट्रीभिः
97426 पक्वैर्महामांसैर्नरामिषैर्बल्योदनैश्च आकुलम् । ग्रामनगरादिभ्यो बहिर्भूतम् ।
97427 भ्रमन्तीभिः शिवाभिः कल्याणवेषाभिरङ्गनाभिः
97428 पक्वैर्महद्भिर्मृष्टतमत्वात्प्रशस्यैर्मांसौदनादिभोज्यैश्चाकुलं व्याप्तं
97429 सर्वदोषेभ्यो बहिर्भूतमित्यपि श्लेषादारोप्यते ॥ ९ ॥
97430
97431 कपालमालाभरणाः पीतरक्तवसासवाः ।
97432 आन्त्रस्रग्दामवलिता बन्धवो यस्य मातरः ॥ १० ॥
97433
97434 मातरो वक्ष्यमाणाः । प्रेम्णा बध्नन्तीति बन्धवः सदा क्रीडासहायाः ॥ १० ॥
97435
97436 प्रस्फुरन्मूर्धमणयश्चरन्तो मसृणाङ्गकाः ।
97437 भुजगा वलया यस्य प्रकचत्कनकत्विषः ॥ ११ ॥
97438
97439 चरन्तः पर्यायेण तत्तदङ्गभूषणाय प्रसर्पन्तः । मसृणाङ्गकाः
97440 स्निग्धसर्वाङ्गाः दीप्यमानस्वर्णकान्तयः ॥ ११ ॥
97441
97442 दृक्पातदग्धशैलेन्द्रं जगत्कवललालसम् ।
97443 भैरवाचरितं यस्य लीला संत्रासितासुरम् ॥ १२ ॥
97444
97445 यस्य भैरवं भीषणमाचरितं चरित्रम् । तदेवावयुत्योदाहरति##-
97446
97447 स्वस्थीकृतजगज्जातस्वव्यापारस्थचेतसः ।
97448 यदृच्छया करस्पन्दो यस्यासुरपुरक्षयः ॥ १३ ॥

97449
97450 सत्यसंकल्पत्वात्कल्याणचिन्तनेनैव स्वस्थीकृतं जगज्जातं येन तथाविधमत एव
97451 स्वव्यापारः समाधिस्तत्स्थं चेतो यस्य तथाविधस्य यस्य यदृच्छया
97452 समाधिभङ्गे यः करस्पन्दः सोऽप्यासुराणि पुराणि क्षिणोत्यसुरैः सह
97453 नाशयतीत्यासुरपुरक्षयस्तथाविधो भवतीति विशेषः ॥ १३ ॥
97454
97455 एकाग्रमूर्तयः स्नेहरागद्वेषविवर्जिताः ।
97456 स्वशना यस्य ते शैलाः सरसा अपि नीरसाः ॥ १४ ॥
97457
97458 यस्य समाधिकाले प्रसिद्धमैकाग्र्यं पृथिवीशैलरूपतन्मूर्तिषु प्रत्यक्षं
97459 दृश्यत इत्याशयेनाह-एकाग्रेति । स्नेहरागद्वेषादिसर्वदोषविवर्जिताः रसा
97460 पृथिवी रसो जलं च तत्सहिता इति सरसा अपि स्वशनाः शोभनाशनतृप्ता इव नीरसा
97461 अशनायापिपासादितृष्णाशून्यास्ते प्रसिद्धा मेरुहिमवदादयः शैला यस्य हरस्य
97462 एकाग्रभूता ध्यानमूर्तयः प्रसिद्धा इत्यर्थः ॥ १४ ॥
97463
97464 शिरःखुराः खुरकराः करदन्तमुखोदराः ।
97465 ऋक्षोष्ट्राजाहिवक्त्राश्च प्रमथा यस्य लालकाः ॥ १५ ॥
97466
97467 इदानीं तस्य गणान्सर्वाङ्गेषु सर्वशक्तिमतो वर्णयति-शिर इति । शिरांसि खुरा
97468 धावनखण्डनादिखुरशक्तियन्ति येषाम् । तथा खुराश्च करा
97469 विचित्रशिल्पादिकरशक्तिमन्तो येषाम् । तथा कराश्च दन्तमुखोदरं
97470 चर्वणभक्षणावपनादिशक्तिमन्तो येषाम् । ऋक्षा भल्लूकाः उष्ट्रा अजाः अहयः
97471 सर्पास्तेषामिव वक्त्राणि येषां तथाविधाः प्रमथा यस्य लालकाः क्रीडासहाया
97472 इत्यर्थः ॥ १५ ॥
97473
97474 तस्य नेत्रत्रयोद्भासिवदनस्यामलप्रभाः ।
97475 यथा गणास्तथैवान्याः परिवारो हि मातरः ॥ १६ ॥
97476
97477 यथा गणास्तथैव सर्वाङ्गेषु सर्वशक्तिमत्यो नानाकाराननाश्च मातरस्तस्य
97478 परिवारः ॥ १६ ॥
97479
97480 नृत्यन्ति मातरस्तस्य पुरो भूतगणानताः ।
97481 चतुर्दशविधानन्तभूतजातैकभोजनाः ॥ १७ ॥
97482
97483 भुवनसंख्यया चतुर्दशविधानि स्वसंख्यया अनन्तानि भूतजातान्येकं
97484 मुख्यभोजनमन्नं यासाम् ॥ १७ ॥
97485
97486 खरोष्ट्राकारवदना रक्तमेदोवसासवाः ।
97487 दिगन्तरविहारिण्यः शरीरावयवस्रजः ॥ १८ ॥
97488
97489 रक्तमेदोवसाः आसव इव सदा पेया यासाम् । शरीरावयवाः शवहस्तपादादयः स्रजो
97490 यासाम् ॥ १८ ॥
97491
97492 वसन्तगिरिकूटेषु व्योम्नि लोकान्तरेषु च ।
97493 अवटेषु श्मशानेषु शरीरेषु च देहिनाम् ॥ १९ ॥
97494
97495 जया च विजया चैव जयन्ती चापराजिता ।
97496 सिद्धा रक्तालम्बुसा च उत्पला चेति देवताः ॥ २० ॥
97497
97498 तत्कल्पस्थानां तासां नामान्याह-जया चेत्यादिना । देवता मातृदेव्यः ॥ २० ॥
97499
97500 सर्वासामेव मातृणामष्टावेतास्तु नायिकाः ।

97501 आसामनुगतास्त्वन्यास्तासामनुगताः पराः ॥ २१ ॥
97502
97503 ननु शतकोट्यस्तु चामुण्डाः इत्यादिबहुसंख्यत्वे तासां प्रसिद्धे
97504 कथमष्टावित्युच्यते तत्राह-सर्वासामेवेति ॥ २१ ॥
97505
97506 तासां मध्ये महार्हाणां मातृणां मुनिनायक।
97507 अलम्बुसेति विख्याता माता मानद विद्यते ॥ २२ ॥
97508
97509 तासां मध्ये सप्तमी या विद्यते तस्यास्तु वाहनं चण्डाख्यः काको विद्यत इति
97510 परेणान्वयः ॥ २२ ॥
97511
97512 वज्रास्थितुण्डश्चण्डाख्य इन्द्रनीलाचलोपमः।
97513 तस्यास्तु वाहनं काको वैष्णव्या गरुडो यथा ॥ २३ ॥
97514
97515 इत्यष्टैश्वर्ययुक्तास्ता मातरो रौद्रचेष्टिताः।
97516 कदाचिन्मिलिता व्योम्नि सर्वाः केनापि हेतुना ॥ २४ ॥
97517
97518 इति उक्तलक्षणा मातः। केनापि विहारहेतुना ॥ २४ ॥
97519
97520 उत्सवं परमं चक्रुः परमार्थप्रकाशकम्।
97521 वामस्रोतोगता एतास्तुम्बुरुं रुद्रमाश्रिताः ॥ २५ ॥
97522
97523 चित्तैकाग्र्यद्वारा समाधौ परमार्थभूतस्वात्मतत्त्वप्रकाशकं पानोत्सवम्।
97524 वामस्रोतो वाममार्गेण परशक्त्याराधनप्रकारस्तद्गतास्तुम्बुरुनामानं
97525 रुद्रमूर्तिभेदमाराध्यत्वेनाश्रिताः। तुम्बुरं रुद्रं वामस्रोतो
97526 वामभागस्तद्गताः सत्य आश्रिता इति वा ॥ २५ ॥
97527
97528 पूजयित्वा जगत्पूज्यौ देवौ तुम्बुरुभैरवौ।
97529 विचित्रार्थाः कथाश्चक्रुर्मदिरामदतोषिताः ॥ २६ ॥
97530
97531 अथेयमाययौ तासां कथावसरतः कथा।
97532 अस्मानुमापतिर्देवः किं पश्यत्यवहेलया ॥ २७ ॥
97533
97534 कथावसरतः परस्परसंवादकथाप्रयुक्तरुद्रकृतमात्रवहेलनप्रसङ्गेन
97535 कथा वाक् आययौ। तामेव दर्शयति-अस्मानिति ॥ २७ ॥
97536
97537 प्रहावं दर्शयामोऽस्य पुनर्नास्मांम्त्वसौ यथा।
97538 दृष्टमात्रमहाशक्तिः करिष्यत्यवधीरणम् ॥ २८ ॥
97539
97540 अथासौ उमापतिर्दृष्टमात्रा महती शक्तिरसात्प्रभावो येन तथाभूतः सन्
97541 अस्मानुद्दिश्य यथा पुनः अवधीरणमवहेलनां न करिष्यति तथा अस्य प्रभावं
97542 दर्शयाम इत्यन्वयः ॥ २८ ॥
97543
97544 इति निश्चित्य ता देव्यो विवर्णवदनाङ्गिकाम्।
97545 उमामेव वशीकृत्य प्रोक्षयामासुरादृताः ॥ २९ ॥
97546
97547 उमां रुद्रशक्तिं वशीकृत्य स्वमूर्त्यन्तरत्वात्स्वाधीनां कृत्वा यज्ञे पशुमिव
97548 समन्त्रेणाम्भसा प्रोक्षयामासुः। विवर्णवदनाङ्गिकामित्यनेन
97549 वदनाद्यङ्गानां वर्णान्तरापादनेन सहसा पत्या उमा प्रोक्षितेति
97550 परिज्ञातुमशक्यत्वापादनं सूच्यते ॥ २९ ॥
97551
97552 माययापहृतां भर्तुरङ्गाद्रङ्गमुपागताम्।

97553 तामालोलकचां देव्यः शेपुरोदनतां गताम् ॥ ३० ॥
97554
97555 रङ्गं मातृमण्डलमध्यम् । ओदनतां गतां कर्तुं शेपुरिव ।
97556 मातृणामुमामूर्त्यन्तरत्वेन स्वात्मनि मुख्यशापायोगात्परिहासक्रीडात्वाच्च न
97557 स्वमूर्त्यवहेलनादोषोऽपि । ओदनतां ओदनादिसर्वभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयात्मतां गतां
97558 कर्तुमिति शेषः ॥ ३० ॥
97559
97560 पार्वतीप्रोक्षणदिने तस्मिंस्तत्र महोत्सवः ।
97561 बभूव तासां सर्वासां नृत्यगेयमनोहरः ॥ ३१ ॥
97562
97563 अत्यानन्दमनुद्दामरवमेवाम्बरं बभौ ।
97564 दीर्घावयवविक्षेपविकासिजघनोदराः ॥ ३२ ॥
97565
97566 अन्या जहसुरुद्दामतालक्ष्वेडाघनारवम् ।
97567 लसदङ्गविकारं च ध्वनत्सगिरिकाननाः ॥ ३३ ॥
97568
97569 तालः करतालः क्ष्वेडा सिंहनादस्ताभ्यां घनारवं यथा स्यात्तथा जहसुः ॥ ३३ ॥
97570
97571 अन्या जगुर्ध्वनच्छैलगृहमापानतोषिताः ।
97572 वारीव रववद्रञ्जज्जगन्मण्डलकोटरे ॥ ३४ ॥
97573
97574 ध्वनन्तः शैला गृहाश्च यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । चन्द्रोदयरागेण
97575 रञ्जत् रववत् ध्वनच्च समुद्रवारीव जगर्जुः ॥ ३४ ॥
97576
97577 अन्याः पानं पपुः पुष्टचर्चिताङ्गशिरःखुरम् ।
97578 लीलाघुरघुरारावरणदाकाशकोटरे ॥ ३५ ॥
97579
97580 चन्दनादिना रक्तवसासवादिना वा चर्चितान्यनुलिप्तानि पुष्टान्यङ्गानि शिर##-
97581
97582 पपुरुदगुरथोच्चैः सत्वरा जग्मुरूचुर्जहसुरपुरहौषुः पेतुरुच्चैर्ववल्गुः ।
97583 ननृतुरनिशमादुः स्वादु मांसं च देव्यस्त्रिभुवनमपवृत्तं
97584 चक्रुरुन्मत्तवृत्ताः ॥ ३६ ॥
97585
97586 तासामुन्मत्तवृत्तान्येव कानिचिदभिलपन्नुपसंहरति-पपुरिति । पपुः पेयानि ।
97587 अपुः परस्परं ररक्षुः । परस्परमुखे अग्नौ वा अहौषुः । अपवृत्तं परिवृत्तं
97588 स्वाचारशिक्षया अपगतसद्वृत्तं वा ॥ ३६ ॥
97589
97590 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
97591 भु० मातृव्यवहारवर्णनं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥
97592
97593 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
97594 मातृव्यवहारवर्णनं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥
97595 एकोनविंशः सर्गः १९
97596
97597 भुशुण्ड उवाच ।
97598
97599 इत्युत्सवे वर्तमाने तासां वाहास्त उत्तमाः ।
97600 तथैव मत्ता जहसुर्ननृतुः पपुरप्यसृक् ॥ १ ॥
97601
97602 ब्राह्मी हंस्यां चण्डयोगात्स्वजन्म भ्रातृभिः सह ।
97603 ब्राह्म्याः प्रसादाज्ज्ञानाप्तिः पितुः स्थानाप्तिरुच्यते ॥
97604

97605 तासां मातृणाम् | वाहा वाहनभूताश्चण्डादयः || १ ||
97606
97607 तत्रैकत्रासवोन्मत्ताः काश्चिन्ननृतुरम्बरे |
97608 रथहंस्यः स्थिता ब्राह्म्यः काकश्चालम्बुसारथः || २ ||
97609
97610 तत्र तस्मिन्नुत्सवे ब्राह्म्यो ब्रह्माणीसंबन्धिन्यो रथहंस्यः अलम्बुसाया रथो
97611 वाहनभूतश्चण्डाख्यः काकश्च एकत्र स्थिता ननृतुः || २ ||
97612
97613 नृत्यन्तीनां च हंसीनां पिबन्तीनामथासवम् |
97614 तले चाब्धितटानां तु रतिः सम्यगजायत || ३ ||
97615
97616 अब्धितटानां वेलानां तले समभूप्रदेशे इति उद्दीपनविभावोक्तिः | रतिरनुरागः || ३ ||
97617
97618 संजातरतयो मत्ताः सर्वा हंस्यः क्रमेण ताः |
97619 रेमिरे सह काकेनाप्यथ मत्तास्तदा किल || ४ ||
97620
97621 मत्तत्वादेवोत्कृष्टजातीनामपि हंसीनां निकृष्टजातीयेनापि काकेन सह
97622 रतिरनुचितापि संपन्नेति सूचनायापिशब्दः || ४ ||
97623
97624 सप्तानां कुलहंसीनां दयितो वायसस्त्वसो |
97625 क्रमेणारमतैकत्र यावदन्योन्यमीप्सितम् || ५ ||
97626
97627 एकत्रेति वीप्सितम् | एकैकस्यां हंस्यां
97628 यावदन्योन्यमीप्सितमिच्छापूर्तिस्तावदरसतेत्यथः || ५ ||
97629
97630 अथ ता गर्भधारिण्यो बभूवुरतितोषिताः |
97631 देव्यश्च कृतनृत्यास्ताः सुप्रशान्तमथाययुः || ६ ||
97632
97633 अथ कृतोत्सवकृत्यास्ता देव्यो मातरश्च
97634 स्वमायाचेष्टाऽविमर्शात्सुप्रशान्तमक्रुध्यन्तं रुद्रं ययुः || ६ ||
97635
97636 ददुरोदनतां यातमीश्वराय प्रियामुमाम् |
97637 भोजनाय महामायां देव्यस्ताः शूलपाणये || ७ ||
97638
97639 अत एव ओदनतां यातामुमां तस्मै ईश्वराय भोजनाय ददुः || ७ ||
97640
97641 प्रिया मे भोजने दत्तेत्येवं च शशिशेखरः |
97642 बुद्ध्वा बभूव रुषितो यदा मातृगणं प्रति || ८ ||
97643
97644 यदा शशिशेखरो मे प्रिया भोजने दत्तेति बुद्ध्वा मातृगणं प्रति रुषितो बभूव
97645 तदा ता मातरस्तां पार्वतीं स्वाङ्गदानेन स्वस्वाङ्गैः शिर##-
97646 द्वयोरन्वयः || ८ ||
97647
97648 तदा तास्तां समुत्पाद्य स्वाङ्गदानेन वै पुनः |
97649 ददुर्भूयो विवाहेन पार्वतीमिन्दुमौलये || ९ ||
97650
97651 ततो देव्यो हरश्चैव परिवारस्तथैतयोः |
97652 सर्वे संतुष्टमनसः स्वां स्वामुपययुर्दिशम् || १० ||
97653
97654 एतयोर्देवीहरयोः | मातृणां देव्यंशत्वेनैकीकारादेकशेषे द्विवचनम् || १० ||
97655
97656 अन्तर्वत्न्यो बभूवस्ता ब्राह्म्यो हंस्यो मुनीश्वरम् |

97657 वृत्तान्तं कथयामासुर्ब्राह्म्या देव्या यथास्थितम् ॥ ११ ॥
97658
97659 अन्तर्वत्न्यो गर्भिण्यः ॥ ११ ॥
97660
97661 ब्राह्म्युवाच ।
97662
97663 हे वत्स्यः सांप्रतं वत्सवयो मे रथकर्मणि ।
97664 न समर्था भवन्त्यो हि खैरं चरत सांप्रतम् ॥ १२ ॥
97665
97666 वत्सवत्यो गर्भिण्यः ॥ १२ ॥
97667
97668 इति गर्भालसा हंसीरुक्त्वा देवी दयापरा ।
97669 निर्विकल्पसमाधाने ब्राह्मी तस्थौ यथासुखम् ॥ १३ ॥
97670
97671 इति उक्ता तदनुग्रहाय संचारं विहाय निर्विकल्पाख्ये समाधाने समाधौ ॥ १३ ॥
97672
97673 अजनाभिसरोजान्तवैरिञ्चकमलाकरे ।
97674 गर्भालसा विचेरुस्ता राजहंस्यो मुनीश्वर ॥ १४ ॥
97675
97676 अजस्य विष्णोर्नाभिसरोजस्यान्ते मूले वैरिञ्चस्य कमलस्याकरे उत्पत्तिस्थाने विचेरुः ॥ १४
97677 ।।
97678
97679 एवं विपक्वगर्भास्ता नाभीकमलपल्लवे ।
97680 सुवते स्म मृदून्यण्डान्यथ वल्ल्य इवाङ्कुरान् ॥ १५ ॥
97681
97682 नाभिकमलस्य पल्लवे किसलयप्रदेशे ॥ १५ ॥
97683
97684 तानि कालं समासाद्य ततोऽण्डान्येकविंशतिः ।
97685 गर्भाक्रान्त्या द्विधा जग्मुर्ब्रह्माण्डानीव सारवत् ॥ १६ ॥
97686
97687 गर्भाक्रान्त्या परिपक्वगर्भपादविक्षेपेण द्विधा जग्मुः अभिद्यन्त । यथा सारवत्
97688 सारवन्ति व्यत्ययेनैकवचनम् । ब्रह्माण्डानि स्वर्णरजतखर्पराभ्यामभिद्यन्त
97689 तद्वत् ॥ १६ ॥
97690
97691 अण्डेभ्यस्तेभ्य एवं हि जाता वयमिमे मुने ।
97692 भ्रातरश्चण्डतनया वायसा एकविंशतिः ॥ १७ ॥
97693
97694 ते संजाता गता वृद्धिं तस्मिन्कमलपल्लवे ।
97695 संजातपक्षाः संपन्ना गगनोड्डयने क्षमाः ॥ १८ ॥
97696
97697 मातृभिः सह हंसीभिर्ब्राह्मी भगवती ततः ।
97698 चिरमाराधिता सम्यक्समाधिविरता सती ॥ १९ ॥
97699
97700 ज्ञातज्ञेयः कथं भवान् इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमुपक्रमते##-
97701
97702 प्रसादपरया काले भगवत्या ततः स्वयम् ।
97703 तथाङ्गानुगृहीता स्मो येन मुक्ता वयं स्थिताः ॥ २० ॥
97704
97705 तथा तादृशेन तत्त्वसाक्षात्कारकलेनै अनुगृहीताः स्मः ॥ २० ॥
97706
97707 संशान्तमनसः शान्ता एकान्ते ध्यानसंस्थितौ ।
97708 तिष्ठाम इति निश्चित्य पितुः पार्श्वे वयं गताः ॥ २१ ॥

तिष्ठामः स्थास्याम इति निश्चित्य पितुः पार्श्वे विन्ध्यकच्छे ‖ २१ ‖

आलिङ्गितास्ततः पित्रा पूजितालम्बुसा वयम् ।
तया दृष्टाः प्रसादेन संस्थितास्तत्र संयताः ‖ २२ ‖

पूजिता अलम्बुसा यैः । संयता विनयादिगुणयन्विताः ‖ २२ ‖

चण्ड उवाच ।

पुत्राः कच्चिदपर्यन्तवासनातन्तुगुण्ठितात् ।
भवन्तो निर्गता नूनमस्मात्संसारजालकात् ‖ २३ ‖

संसारलक्षणाज्जालकात्पक्षिबन्धनानायान्निर्गताः कच्चिदितीष्टप्रश्ने ‖ २३ ‖

नो चेद्वयं भगवतीं तदिमां भृत्यवत्सलाम् ।
प्रार्थयामो यथा यूयं भवथ ज्ञानपारगाः ‖ २४ ‖

तत्तदर्थम् । भवथ भविष्यथ ‖ २४ ‖

काका ऊचुः ।

तात ज्ञातमलं ज्ञेयं ब्राह्म्या देव्याः प्रसादतः ।
किंत्वेकान्तस्थितेः स्थानमभिवाञ्छाम उत्तमम् ‖ २५ ‖

एकान्ते स्थितेरवस्थानस्य योग्यं स्थानं निवासमभिवाञ्छामः ‖ २५ ‖

चण्ड उवाच ।

सर्वरत्नगणाधारः समस्तसुरसंश्रयः ।
अस्ति ह्येव महोत्सेधो मेरुर्नाम महीधरः ‖ २६ ‖

लसच्चन्द्रार्कदीपस्य भूतवृन्दकलत्रिणः ।
ब्रह्माण्डमण्डपस्यान्तःस्तम्भः कनकनिर्मितः ‖ २७ ‖

मेरुमेव वर्णयति-लसदित्यादिना । भूतवृन्दैः प्राणिसमूहैः कलत्रिणः
कुटुम्बिनो ब्रह्माण्डलक्षणस्य मण्डपस्य गृहस्य अन्तःस्तम्भो मध्यस्तम्भः
‖ २७ ‖

सौवर्णचन्द्रपीठाढ्यो रत्नाढ्य शिखराङ्गुलिः ।
ध्वनद्द्वीपाब्धिवलयो भुवेवोन्नमितो भुजः ‖ २८ ‖

सौवर्णेन चन्द्राकारेण पीठेन मूलबन्धाङ्गसदृशेन किंपुरुषादिवर्षगणेन
आढ्यः संपन्नः रत्नमयैरङ्गुलीयकैराढ्याः शिखराण्येवाङ्गुलयो यस्य
ध्वनन्तो द्वीपा अब्धयश्च वलया यस्य । ईदृशो भुवा उन्नमित ऊर्ध्वीकृतो भुज
इव स्थितः ‖ २८ ‖

वृतः कुलाद्रिसामन्तैर्जम्बूद्वीपासने स्थितः ।
राजा चन्द्रार्कनयने भ्रमयञ्छैलसंससि ‖ २९ ‖

तमेव राजत्वेन वर्णयति-वृत इत्यादिभिः । जम्बूद्वीपलक्षणे आसने सिंहासने
राजा शैलानामिति शेषः । अत एव शैलसंससि चन्द्रार्कलक्षणे नयने भ्रमयन् ‖ २९ ‖

तारौघमालतीमाल्यो दिग्दशैकाम्बराम्बरः।
नागजातिद्वयस्थात्मा नाकनायकभूषणः॥ ३०॥

तारौघा एव मालतीमाल्यानि यस्य। दिश एव दशा यस्य
तथाविधमेकमम्बरमाकाशमेवाम्बरं वस्त्रं यस्य। नागशब्दार्थभूतस्य
सर्पगजजातिद्वयस्य आधारः [नागजातिद्वयस्य स्था स्थितिर्यस्मिन्नेवंविध आत्मा
स्वरूपं यस्येति समासे फलितोऽयमर्थः। स्था इत्यत्र भावे क्विप्।]। नाकनायका
इन्द्रादय एव भूषणानि यस्य॥ ३०॥

दिगङ्गनाभिरभितो रम्याभिः पुरभूषणैः।
एष निस्यन्दिभिः शीतैर्वीजितो घनचामरैः॥ ३१॥

घना मेघास्तल्लक्षणैर्नीलश्वेतादिचामरैः॥ ३१॥

षोडशास्य सहस्राणि योजनानामधः क्षितौ।
स्थिताः पादाः प्रपूज्यन्ते नागासुरमहोरगैः॥ ३२॥

अशीतिश्च सहस्राणि देहोऽस्यार्केन्दुलोचनः।
पूज्यते नाकसदने सुरगन्धर्वकिंनरैः॥ ३३॥

पूज्यते सेव्यते॥ ३३॥

चतुर्दशविधान्येनं गृहस्थमिव बान्धवाः।
उपजीवन्ति भूतानि मिथो दृष्टपुरास्पदम्॥ ३४॥

ब्रह्मर्षयो देवर्षयो राजर्षयो देवाः पितरो गन्धर्वाः किन्नरा अप्सरसो विद्याधरा
यक्षा रक्षांसि प्रमथा गुह्यका नागाश्चेति चतुर्दशविधानि
भूतान्यतिविस्तीर्णत्वान्मिथो न दृष्टानि पुराणि आस्पदानि स्थानानि च यत्र तद्यथा
स्यात्तथा उपजीवन्ति॥ ३४॥

अस्य त्वीशानदिग्भागे पद्मरागमयं बृहत्।
विद्यते शृङ्गमपरो दिवाकर इवोदितः॥ ३५॥

अस्यास्ति पृष्ठे भूतौघवृतः कल्पतरुर्महान्।
जगतः शिखरादर्शे प्रतिबिम्बमिव स्थितः॥ ३६॥

शिखरलक्षणे विद्रुमादर्शे जगतः प्रतिबिम्बमिव स्थितः कल्पतरुः॥ ३६॥

तस्यास्ति दक्षिणस्कन्धे शाखा कनकपल्लवा।
रत्नस्तबकनीरन्ध्रा चन्द्रबिम्बोल्लसत्फला॥ ३७॥

चन्द्रबिम्बानीवोल्लसन्ति फलानि यस्याम्॥ ३७॥

तत्र पूर्वं मया नीडं कृतमासीत्स्फुरन्मणि।
देव्यां ध्याननिषण्णायां यस्मिन्किल रमे सुताः॥ ३८॥

स्फुरन्तो मणयो यस्मिंस्तथाविधं नीडम्॥ ३८॥

रत्नपुष्पदलच्छन्नं रसायनफलान्वितम्।
चिन्तामणिशलाकाभिर्विहितालिन्दसंस्थिति॥ ३९॥

97813 चिन्तामणिशलाकाभिर्विहिता अलिन्दसंस्थितिर्बहिर्द्वारप्रकोष्ठरचना यस्मिन् ॥ ३९ ॥
97814
97815 बुद्धिपूर्वसमाचारैः संपूर्णं काकपुत्रकैः ।
97816 शीतलाभ्यन्तरं हृदं पूरितं कुसुमोत्करैः ॥ ४० ॥
97817
97818 बुद्धिपूर्वसमाचारैर्विचारपूर्वव्यवहारशीलैः ॥ ४० ॥
97819
97820 तद्गच्छत सुता नीडं दुर्गं नाकवतामपि ।
97821 भोगं मोक्षं च तत्रस्था निर्विघ्नमलमाप्स्यथ ॥ ४१ ॥
97822
97823 नाकवतां देवानामपि दुर्गम् ॥ ४१ ॥
97824
97825 इत्युक्त्वास्मान्पिता तत्र चुचुम्बाभ्यालिलिङ्ग च ।
97826 ददौ देव्या यदानीतमस्मभ्यं च तदामिषम् ॥ ४२ ॥
97827
97828 आमिषं मांसम् ॥ ४२ ॥
97829
97830 तद्भुक्त्वा चरणौ देव्याः पितुश्चैवाभिवाद्य च ।
97831 विन्ध्यकच्छाद्वयंन् तस्मात्स्थानादालम्बुसात्प्लुताः ॥ ४३ ॥
97832
97833 आलम्बुसादलम्बुसानिवासात् ॥ ४३ ॥
97834
97835 क्रमेणाकाशमुल्लङ्घ्य निर्गत्याम्बुदकोटरैः ।
97836 पवनस्कन्धमासाद्य वन्दितव्योमचारिणः ॥ ४४ ॥
97837
97838 वन्दिता व्योमचारिणो देवा यैः ॥ ४४ ॥
97839
97840 परिहृत्य दिनाधीशं लोकान्तरपुरं गताः ।
97841 स्वर्गमुल्लङ्घ्य याताः स्मो ब्रह्मलोकं मुनीश्वर ॥ ४५ ॥
97842
97843 अस्माल्लोकाल्लोकान्तरं स्वर्गस्ततपुरममरावतीम् ॥ ४५ ॥
97844
97845 प्रणामपूर्वं तत्रैतद्यथावत्तत्पितुर्वचः ।
97846 मात्रे च भगवत्यै च ब्राह्म्यै चाशु निवेदितम् ॥ ४६ ॥
97847
97848 तत्र ब्रह्मलोके ॥ ४६ ॥
97849
97850 ताभ्यां सस्नेहमालिङ्ग्य गच्छतेत्याज्ञयैधिताः ।
97851 वयं कृतनमस्कारा ब्रह्मलोकाद्विनिर्गताः ॥ ४७ ॥
97852
97853 गच्छतेति आज्ञया-आज्ञादानेनाशिषा च एधिता वर्धिताः ॥ ४७ ॥
97854
97855 उल्लङ्घ्य लोकपालानां पुरीस्तपनभास्वराः ।
97856 आकाशगामिनो लोलाः पवनस्कन्धचारिणः ॥ ४८ ॥
97857
97858 तपनवद्भास्वराः ॥ ४८ ॥
97859
97860 इमं कल्पतरुं प्राप्य निजं नीडं प्रविश्य च ।
97861 दूरस्थबाधास्तिष्ठामो मुने मौनमवस्थिताः ॥ ४९ ॥
97862
97863 मौनं यथा स्यात्तथा अवस्थिताः । सदा समाधिपरा इति यावत् ॥ ४९ ॥
97864

97865 जाता यथा वयमिमे स्थितिमागताश्च संप्राप्य बोधमुपशान्तधियो यथावत्।
97866 एतत्तदुक्तमविखण्डमलं मया ते शेषेण मां समनुशाधि महानुभाव॥
97867 ५०॥
97868
97869 उक्तमुपसंहरति-जाता इति। हे महानुभाव वयं जाताः। यथा च
97870 यथावद्बोधं संप्राप्य स्थितिमेतत्स्थाननिवासमागताश्चेत्येतत्प्रश्नत्रयोत्तरं
97871 सर्वमविखण्डं यथा स्यात्तथा ते तुभ्यमुक्तम्। अतः परं शेषेणावशिष्टेन
97872 कियदायुश्च ते साधो वृत्तं स्मरसि किं च वा इति प्रश्नद्वयोत्तरेणान्येन
97873 वक्तव्यनिमित्तेन मां सम्यगनुशाधि आज्ञापय तदपि तुभ्यं वदिष्यामीत्यर्थः॥
97874 ५०॥
97875
97876 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्र० पू०
97877 भुशुं० आलयलाभो नामैकोनविंशतितमः सर्गः॥ १९॥
97878
97879 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धेआलयलाभो
97880 नामैकोनविंशतितमः सर्गः॥ १९॥
97881
97882
97883 विंशः सर्गः २०
97884
97885 भुशुण्ड उवाच।
97886
97887 आसीत्किंचित्पुरा कल्पे जगद्यच्चिरमास्थितम्।
97888 संनिवेशेन चैतद्वदद्यापि च न दूरगम्॥ १॥
97889
97890 प्रतिकल्पं जगत्साम्यं भ्रातॄणां निधनं तथा।
97891 प्रलयेऽपि भुशुण्डोऽत्र स्वचित्तस्थैर्यमुक्तवान्॥
97892
97893 तत्र वृत्तं स्मरसि किंच वा इति प्रश्नस्य विस्तरेणोत्तरं वक्तुकामो
97894 वक्ष्यमाणबहुकल्पस्वजीवनोक्तेः इम कल्पतरुं प्राप्य निजनीडं प्रविश्य च
97895 इत्याद्युक्तेश्च पूर्वोत्तरविरोधाशङ्का मा भूदिति कल्पवृक्षमेर्वादीनां
97896 प्रतिकल्पं संस्थानसाम्यादैक्यवाद इत्याशनं दर्शयति-आसीदित्यादिना। पुरा
97897 अस्यज्जन्महेतौ कल्पे यत् किंचिज्जगत् पदार्थवृन्दं चिरमास्थितं तत्संनिवेशेन
97898 अवयवसंस्थानाकृत्यादिना एतद्वत् एतत्कल्पीयपदार्थवदेव आसीत्। अतस्तदद्यापि न
97899 दूरगं अभेदारोपात्सन्निहितमेवंति बुद्ध्या इमं कल्पतरुमित्यादिनिर्देश इत्यर्थः॥
97900 १॥
97901
97902 तदेतद्वृत्तमभ्यासाद्वर्तमानेन वर्णितम्।
97903 मया मुनीन्द्र बोधाय प्राग्जन्मसाम्यदर्शिना॥ २॥
97904
97905 तत्तस्माद्वृत्तमतीतमपि जगद्भ्रान्त्यभ्यासाद्वर्तमानेन जगता ऐक्येन वर्णितम्॥ २
97906 ।।
97907
97908 अद्य मे फलितं पुण्यैश्चिरकालोपसंभृतैः।
97909 निर्विघ्नमेव पश्यामि यद्भवन्तं मुने ततः॥ ३॥
97910
97911 तत्र दीर्घकथाप्रस्तावे पूजाविलम्बो मा भूदिति प्रथमं पूजास्वीकारं प्रार्थयितुं
97912 स्तुत्या अभिमुखीकरोति-अद्येति द्वाभ्याम्॥ ३॥
97913
97914 इदं नीडमिमां शाखामहं चायमयं द्रुमः।
97915 अद्य पावनतां प्राप्तान्येतानि तव दर्शनात्॥ ४॥
97916

97917 इमां शाखामनुगतमिदं नीडम् | एतानीति नपुंसकमनपुंसकेन इति
97918 नपुंसकैकशेषः || ४ ||
97919
97920 इदमर्घ्यमिदं पाद्यं गृहीत्वा विहगार्पितम् |
97921 नूनं पावनतां नीत्वा शेषेणादिश चाशु भोः || ५ ||
97922
97923 शेषेणावशिष्टसेवाविषयेण निमित्तेन आदिश प्रश्नान्वक्तुमित्यर्थः || ५ ||
97924
97925 श्रीवसिष्ठ उवाच |
97926
97927 इदमर्घ्यं च पाद्यं च भूयो दत्तवति स्वयम् |
97928 भुशुण्डविहगे तस्मिन्निदं रामाहमुक्तवान् || ६ ||
97929
97930 भूयः द्वितीयवारम् | उक्तवान् पृष्टवान् || ६ ||
97931
97932 भ्रातरस्ते विहङ्गेश तादृक्सत्त्वा महाधियः |
97933 इह कस्मान्न दृश्यन्ते त्वमेवैको हि दृश्यसे || ७ ||
97934
97935 भुशुण्ड उवाच |
97936
97937 तिष्ठतामिह नः कालो महानतिगतो मुने |
97938 युगानां पङ्क्तयः क्षीणा दिवसानामिवानघ || ८ ||
97939
97940 एतावताथ कालेन सर्व एव ममानुजाः |
97941 तनूस्तृणमिव त्यक्त्वा शिवे परिणताः पदे || ९ ||
97942
97943 तनूः शरीराणि || ९ ||
97944
97945 दीर्घायुषो महान्तोऽपि सन्तोऽपि बलिनोऽपि च |
97946 सर्व एव निगीर्यन्ते कालेनाकलितात्मना || १० ||
97947
97948 अकलितात्मना अलक्षितस्वरूपेण || १० ||
97949
97950 श्रीवसिष्ठ उवाच |
97951
97952 स्कन्धव्यूढार्कशशिषु वहत्स्वविरतं जवात् |
97953 वातस्कन्धातिवातेषु कच्चित्तात न खिद्यसे || ११ ||
97954
97955 स्कन्धेषु मालेव व्यूढा अर्का द्वादशादित्याः शशिनश्च यैस्तथाविधेषु
97956 वातस्कन्धप्रवाहादिमरुदतिक्रामिषु प्रलयवायुभेदेषु || ११ ||
97957
97958 दग्धोदयास्तशैलेन्द्रवनव्यूहै रवेः करैः |
97959 चिरमत्यन्तमासन्नैः कच्चित्तात न खिद्यसे || १२ ||
97960
97961 इन्दोरथ करैः शीतैः पाषाणीकृतवारिभिः |
97962 आसन्नकरकापातैः कच्चित्तात न खिद्यसे || १३ ||
97963
97964 पाषाणवद्घनीकृतानि वारीणि यैस्तथाविधैरिन्दोः
97965 करैरासन्नप्रलयाम्बुदकरकापातैऽस्च || १३ ||
97966
97967 अजस्रमिह विश्रान्तैः कल्पजीमूतमण्डलैः |
97968 परशुच्छेदनीहारैः कच्चित्तात न खिद्यसे || १४ ||

इह मेरुशिखरे विश्रान्तैः परशूनपि छिन्दन्ति क्षतधारान्कुर्वन्ति शिलीभूता नीहारा
येभ्यस्तैः ॥ १४ ॥

विषमैर्जागतैः क्षोभैरुच्चैस्तरपदस्थितः।
कथं न क्षोभमायाति कल्पवृक्षोऽयमुन्नतः ॥ १५ ॥

भुशुण्ड उवाच।

निरालम्बास्पदा ब्रह्मन्सर्वलोकावहेलिता।
तुच्छेद्यं सर्वभूतानां मध्ये विहगजीविका ॥ १६ ॥

कृच्छ्रकालेषु महतामपि खेदः संभावितः किं पुनर्विहगाधमयोनिज तस्य
मम तथापि विवेकप्रभावान्न खेदप्रसक्तिरिति वक्तुं स्वयोनिजीविकाया
इतरजीविकापेक्षया फल्गुतामाह-निरालम्बेति। निरालम्ब आकाशस्तदास्पदा ॥ १६ ॥

ईदृशेषु च भूतेषु निर्जनेषु [निर्जरेषु इति पाठः।] वनेषु च।
कल्पितास्थास्थितिर्धात्रा शून्ये वा व्योमवर्त्मनि ॥ १७ ॥

ईदृशेषु फल्गुष्वपि भूतेषु योनिषु। धात्रा आस्थया प्रीत्या स्थितिर्जीविका कल्पिता
तच्चित्रमित्यर्थः। इवार्थे वाशब्दः ॥ १७ ॥

कथमस्यां प्रभो जातौ जातस्य चिरजीविनः।
आशापाशनिबद्धस्य विहगस्य विशोकिता ॥ १८ ॥

वयं तु भगवन्नित्यमात्मसंतोषमास्थिताः।
न कदाचन नीरूपे मुह्यामो जातविभ्रमैः ॥ १९ ॥

नीरूपे निःस्वरूपे ॥ १९ ॥

स्वभावमात्रसंतुष्टाः कष्टैर्मुक्ता विचेष्टितैः।
क्षिपामः केवलं कालमस्मिन्ब्रह्मन्निजालये ॥ २० ॥

कष्टैः क्लेशफलैः परपीडादिविचेष्टितैर्मुक्ताः ॥ २० ॥

न जीवितान्न मरणात्कर्मदेहस्य रोधनम्।
यथा स्थितेन तिष्ठामस्तथैवास्तंगतेहिताः ॥ २१ ॥

जीविताज्जीवनात्। देहस्य कर्म ऐहिकामुष्मिकफलार्था क्रियाम्। नापि मरणाद्देहस्य
रोधनं नाशं वाञ्छामेत्युभयत्र शेषः। यथा इदानीं स्थितेन
नित्यसिद्धनिरतिशयानन्दात्मस्वभावेन तिष्ठामस्तथैवाग्रेऽपि तेनैवास्तंगतेहिताः
पूर्णकामाः स्थास्याम इत्यर्थः ॥ २१ ॥

आलोकिता लोकदशा दृष्टा दृष्टान्तदृष्टयः।
नूनं संत्यक्तमस्माकं मनसा चञ्चलं वपुः ॥ २२ ॥

लोकानां दशा जन्ममरणाद्यनर्थदशा। मिथ्यात्वनिर्णायिकाः
स्वप्नादिदृष्टान्तदृष्टयो दृष्टाः ॥ २२ ॥

अनारतनिजालोके नित्यं चापरितापिनि।
कल्पागस्योपरि सदा वेद्मि कालकलागतिम् ॥ २३ ॥

98021 तत्र तावत्कल्पान्तपर्यन्तं कल्पवृक्षप्रभावादेव नास्माकं
98022 खेदप्रसक्तिरित्याह-अनारतेत्यादिना। कल्पागस्य कल्पवृक्षस्य॥ २३॥
98023

98024 रत्नगुच्छप्रकाशाढ्ये ब्रह्मन्कल्पलतागृहे।
98025 प्राणापानप्रवाहेण वेद्मि कल्पमखण्डितम्॥ २४॥
98026

98027 प्रकाशबहुलत्वादविज्ञेयदिनरात्रिविभागेऽत्र कथं कालकलागतिं वेत्सि तत्राह##-
98028

98029 अविज्ञातदिवारात्रौ ह्यस्मिन्नुच्चैः शिलोच्चये।
98030 जानामि निजया बुद्ध्या लोककालक्रमस्थितिम्॥ २५॥
98031

98032 सारासारपरिच्छेदि बोधाद्विश्रान्तिमागतम्।
98033 निरस्तचापलं शान्तं सुस्थिरं मे मुने मनः॥ २६॥
98034

98035 मनःस्थैर्यबलादपि न मे खेदप्रसक्तिरित्याशयेनाह-सारेति॥ २६॥
98036

98037 संसारव्यवहारोत्थैराशापाशैरसन्मयैः।
98038 उद्गारैरिव बूकाकोन वैवश्यं व्रजाम्यहम्॥ २७॥
98039

98040 उद्गारध्वनिप्रायैरल्पध्वनिभिः प्राकृतो भूकाक इव नाहं वैवश्यं भयं
98041 व्रजाति॥ २७॥
98042

98043 परोपशमधर्मिण्या वयमालोकशीतया।
98044 पश्यन्तो जागतीं मायां धिया धैर्यमुपागताः॥ २८॥
98045

98046 धीरत्वादपि नास्माकं खेदप्रसक्तिरित्याह-परेति॥ २८॥
98047

98048 भीमास्वपि महाबुद्धे दशास्वचलबुद्धयः।
98049 विनिर्मलोपलाकाराः संप्राप्तासु यथाक्रमम्॥ २९॥
98050

98051 दशाक्रममनुसृत्य भीमास्वपि दशासु संप्राप्तासु विनिर्मलोपलः
98052 स्फटिकादिस्तदाकारास्तत्सदृशाः॥ २९॥
98053

98054 इयमारम्भसुभगा तरला जागती स्थितिः।
98055 भूयो भूयः परामृष्टा न च किंच न बाधते॥ ३०॥
98056

98057 जगत्तत्त्वस्य भूयो विमर्शबलादपि न खेदप्रसक्तिरित्याह-इयमिति॥ ३०॥
98058

98059 सर्वाण्येव प्रयान्त्येव समायान्ति च वा न वा।
98060 भगवन्भूतजालानि भयमस्माकमत्र किम्॥ ३१॥
98061

98062 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च इति भगवद्दर्शितदिशा
98063 सर्वसाधारणे दुःखेअपरिहार्यतानिश्चयाद्वा न भयप्रक्तिरित्याह-सर्वाणीति। वा
98064 अथवा न वा प्रयान्ति न वा समायान्ति। परमार्थदृशेत्यर्थः॥ ३१॥
98065

98066 भूतजालतरङ्गिण्या विशन्त्याः कालसागरे।
98067 वयं संसारसरितस्तटस्था अप्यनादृताः॥ ३२॥
98068

98069 तत्त्वज्ञस्य स्वस्य तटस्थतया सर्वभूतसंसारद्रष्टृत्वात्तत्रादराभावाच्च न
98070 भयप्रसक्तिरित्याह-भूतेति॥ ३२॥
98071

98072 नोज्झामो न च गृह्णीमस्तिष्ठामो नेह च स्थिताः।

98073 मृदुपादा दृशा क्रूरा वयमस्मिन्द्रुमे स्थिताः ॥ ३३ ॥
98074
98075 व्यवहारमात्रसिद्धये सकण्टकभुवीव सावधानतया संसारे
98076 क्रमणान्मृदुपादाः। तत्त्वदृशा संसारोच्छेदित्वात्क्रूराः ॥ ३३ ॥
98077
98078 वीतशोकभयायासैस्त्वादृशैः पुरुषोत्तमैः।
98079 तुष्टैरनुगृहीताः स्मः संस्थिता विगतामयाः ॥ ३४ ॥
98080
98081 महतामनुग्रहादपि न नः खेदप्रसक्तिरित्याह-वीतेति ॥ ३४ ॥
98082
98083 ततस्ततश्च पर्यस्तं लुठितं न च वृत्तिषु।
98084 नापरामृष्टतत्त्वार्थमस्माकं भगवन्मनः ॥ ३५ ॥
98085
98086 व्यवहारमात्रसिद्धये ततस्ततः पर्यस्तमपि रागादिवृत्तिषु न लुठितम् ॥ ३५ ॥|
98087
98088 निर्विकारे गतक्षोभे चात्मन्युपशमं गते।
98089 चित्तरङ्गाः प्रबुद्धाः स्मः पर्वणीव महाब्धयः ॥ ३६ ॥
98090
98091 चितः सर्वतो ब्रह्माकारवृत्तिचन्द्रोदयोद्रिक्तबोधा एव तरङ्गा येषां तथाविधाः
98092 सन्तः पर्वणि महाब्धय इव प्रबुद्धाः स्मः ॥ ३६ ॥
98093
98094 भवदागमनाद्ब्रह्मन्निदानीं मुदिताशयाः।
98095 मन्दरोद्धूतसर्वाङ्गः क्षीरोदो येन तन्यते ॥ ३७ ॥
98096
98097 तादृशा वयं इदानीं भवदागमनाद्धेतोः। येनोद्देशेन क्षीरोदः क्षीरसागरो
98098 मन्दरोद्धूतसर्वाङ्गो निर्मथ्यमानस्तन्यते तेनामृतेन मुदिताशयाः संपन्ना
98099 इत्यर्थः। खन्यते इति पाठेऽप्यवदार्यते मथ्यत इत्येवार्थः ॥ ३७ ॥
98100
98101 नातः परतरं किंचिन्मन्ये कुशलमात्मनः।
98102 सन्तो यदनुगम्यन्ते संत्यक्तसकलैषणाः ॥ ३८ ॥
98103
98104 आपातमात्ररम्येभ्यो भोगेभ्यः किमवाप्यते।
98105 सत्सङ्गचिन्तामणितः सर्वसारमवाप्यते ॥ ३९ ॥
98106
98107 सर्वसारं ज्ञानम् ॥ ३९ ॥
98108
98109 स्निग्धगम्भीरमसृणमधुरोदारधीरवाक्।
98110 त्रैलोक्यपद्मकोशेऽस्मिंस्त्वमेकः षट्पदायसे ॥ ४० ॥
98111
98112 अधिगतपरमात्मनोऽपि मन्ये भवदवलोकनऽसान्तदुष्कृतस्य।
98113 मम सफलमिहाद्य जन्म साधो सकलभयापहरो हि साधुसङ्गः ॥ ४१ ॥
98114
98115 भवदवलोकनेन शान्तं दुष्कृतं दुष्टप्रारब्धं यस्य तथाविधस्य मम
98116 जन्म अद्य सफलं निरतिशयानन्दफलयुक्तमभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥
98117
98118 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
98119 भुशुण्डोपाख्याने भुशुण्डस्वरूपनिरूपणं नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥
98120
98121 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
98122 भुशुण्डस्वरूपनिर्वाणं नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥
98123
98124 एकविंशः सर्गः २१

भुशुण्ड उवाच।

युगक्षोभेषु घोरेषु वात्यासु विषमासु च।
सुस्थिरः कल्पवृक्षोऽयं न कदाचन कम्पते॥ १॥

कल्पवृक्षस्य माहात्म्यं प्रलये धारणास्थितिः।
नियतिर्भूरिचित्रार्थस्मृतिश्चात्रोपवर्ण्यते॥

अगम्योऽयं समग्राणां लोकान्तरविहारिणाम्।
भूतानां तेन तिष्ठाम इह साधो सुखेन वै॥ २॥

स्वाश्रयकल्पवृक्षमाहात्म्योपवर्णने युगान्तोत्पातादिषु स्वस्य
खेदाप्रसक्तिप्रपञ्चनमुखेन वृत्तं स्मरसि किंच वेति प्रश्नोत्तरं
वक्तुमुपक्रमते-युगक्षोभेष्वित्यादिना॥ १॥ २॥

हिरण्याक्षो धरापीठं द्वीपसप्तकवेष्टितम्।
यदा जहार तरसा नाकम्पत तदा तरुः॥ ३॥

यद्यपि धरया सह कल्पवृक्षस्यापि हरणं विद्यत एव तथापि
दिव्यप्रभावबलान्नाकम्पतेत्याशयः॥ ३॥

यदा लोलायितवपुर्बभूवामरपर्वतः।
सर्वतो दत्तसाम्याद्रिस्तदा नाकम्पत द्रुमः॥ ४॥

सर्वतो दत्ताः साम्याय स्तम्भोपष्टम्भशिलावदद्रयो यस्य तथाविधोऽमरपर्वतः।
अर्थाद्वराहेण पुनर्भूमिप्रतिष्ठापनदशायामिति गम्यते॥ ४॥

भुजावष्टम्भविनमन्मेरुर्नारायणो यदा।
मन्दरं प्रोद्दधाराद्रिं तदा नाकम्पत द्रुमः॥ ५॥

भुजेति। अत्रापि चतुर्भुजो द्वाभ्यां भुजाभ्यां मेरुमवष्टभ्येतराभ्यां मन्दरं
प्रोद्दधारेति गम्यते॥ ५॥

यदा सुरासुरक्षोभपतच्चन्द्रार्कमण्डलम्।
आसीज्जगदतिक्षुब्धं तदा नाकम्पत द्रुमः॥ ६॥

सुरासुरयोः क्षोभस्तीव्रसंग्रामस्तेन पतच्चन्द्रार्कमण्डलम्॥ ६॥

उन्मूलिताद्रीन्द्रशिला यदोत्पातानिला ववुः।
आधूतमेरुतरवस्तदा नाकम्पत द्रुमः॥ ७॥

यदा क्षीरोदलोलाद्रिकन्दरानिलकम्पिताः।
कल्पाभ्रपङ्क्यश्चेरुस्तदा नाकम्पत द्रुमः॥ ८॥

क्षीराब्धौ लोलस्य मन्दराद्रेः कन्दरानिलैरिव कम्पिताः॥ ८॥

यदा समन्ततो मेरुः कालनेमिभुजान्तरे।
किंचिदुन्मूलितोऽतिष्ठत्तदा नाकम्पत द्रुमः॥ ९॥

कालनेमिभुजान्तरे प्रकम्पितस्तारकामये संग्रामे प्रसिद्धः॥ ९॥

98177 पक्षीशपक्षपवना अमृताक्रान्तिसंगरे ।
98178 यदा ववुः पतत्सिद्धास्तदायं नापतद्द्रुमः ॥ १० ॥
98179
98180 अमृताक्रान्तिरमृताहरणं तदर्थे संगरे । पतन्तः सिद्धा येभ्यः ॥ १० ॥
98181
98182 यदा शेषाकृतिं रुद्रो नसमाप्तैकचेष्टिताम् ।
98183 ययौ गरुत्मान्ब्रह्माण्डं तदा नाकम्पत द्रुमः ॥ ११ ॥
98184
98185 गरुडस्य जातमात्रस्य सर्वे लोकाः प्रकम्पिताः । प्रकम्पिता मही सर्वा सप्तद्वीपाश्च
98186 कम्पिताः । तदुत्पातान्निमज्जन्तीं भुवं नावमिवाम्भसि । दधौ सहस्रैः शिरसां
98187 संकर्षणवपुर्हरः ॥ इति कथामनुसृत्याह-यदेति । रुद्रः संकर्षणरुद्रः ।
98188 अद्यापि न समाप्तं एकं भूमिधारणलक्षणं चेष्टितं चरित्रं
98189 यस्यास्तथाविधां शेषाकृतिं यदा ययौ यदा चोत्प्लुत्य गरुत्मान् ब्रह्माण्डं
98190 ययौ तदापि नाकम्पतेत्यर्थः ॥ ११ ॥
98191
98192 यदा कल्पानलशिखाः शैलाब्धिसकलोल्बणः ।
98193 शेषः फलाभिस्तत्याज तदा नाकम्पत द्रुमः ॥ १२ ॥
98194
98195 शैलानामब्धीनां सकलानां प्राणिनां चोल्बणा दुःसहाः कल्पानलशिखाः
98196 फणाभिर्मुखैस्तत्याज उज्जगार । संकर्षणमुखाग्निनैवान्ते प्रलयस्य पुराणेषु
98197 प्रसिद्धेः ॥ १२ ॥
98198
98199 एवंरूपे द्रुमवरे तिष्ठतामाप्दः कुतः ।
98200 अस्माकं मुनिशार्दूल दौःस्थित्येन किलापदः ॥ १३ ॥
98201
98202 दौःस्थित्येन दुष्टस्थाननिवासेन ॥ १३ ॥
98203
98204 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
98205
98206 कल्पान्तेषु महाबुद्धे वहत्सूत्पातवायुषु ।
98207 प्रपतत्स्विन्दुभार्केषु कथं तिष्ठसि विज्वरः ॥ १४ ॥
98208
98209 इन्दौ भेषु नक्षत्रेष्वर्केषु च प्रपतत्सु । तथा च तदानीं प्रलये भूलोकान्तस्य
98210 दाहान्न मेरुकल्पवृक्षादिभिस्त्राणप्रत्याशेति भावः ॥ १४ ॥
98211
98212 भुशुण्ड उवाच ।
98213
98214 यदा पपात कल्पान्ते व्यवहारो जगत्स्थितौ ।
98215 कृतघ्न इव सन्मित्रं तदा नीडं त्यजाम्यहम् ॥ १५ ॥
98216
98217 कल्पान्ते सहस्रमहायुगपर्यन्ते ॥ १५ ॥
98218
98219 आकाश एव तिष्ठामि विगताखिलकल्पनः ।
98220 स्तब्धप्रकृतिसर्वाङ्गो मनो निर्वासनं यथा ॥ १६ ॥
98221
98222 स्तब्धप्रकृतीनि निश्चलस्वभावानि सर्वाङ्गानि यस्य ॥ १६ ॥
98223
98224 प्रतपन्ति यदादित्याः शकलीकृतभूधराः ।
98225 वारुणीं धारणां बद्ध्वा तदा तिष्ठामि धीरधीः ॥ १७ ॥
98226
98227 सामान्यत उक्तामाकाशे स्थितिं धारणाभेदैर्विशिष्य प्रपञ्चयति-प्रतपन्तीति ।
98228 अत्यन्तशीतलरार्वदिङ्गण्डलव्याप्यपरिच्छेद्यजलात्मा वरुण एवाहमस्मीति चित्ते

98229 निरन्तरं धारणं वारुणीधारणेत्युच्यते। तया हि वरुणमात्मानं सदा मन्यत इति
98230 । पार्वत्यादिधारणा अप्येवमेवोह्याः। पृथिव्यादिपञ्चभूतधारणाप्रकारं
98231 वसिष्ठः स्वयमेवोत्तरार्धे विस्तरेण वक्ष्यति॥ १७॥
98232
98233 यदा शकलिताद्रीन्द्रा वान्ति प्रलयवायवः।
98234 पार्वतीं धारणां बद्ध्वा खे तिष्ठाम्यचलं तदा॥ १८॥
98235
98236 अचलमिति क्रियाविशेषणम्॥ १८॥
98237
98238 जगद्गलितमेर्वादि यात्येकार्णवतां यदा।
98239 वायवीं धारणां बद्ध्वा संप्लवेऽचलधीस्तदा॥ १९॥
98240
98241 चले वायावेवात्मधीर्यस्य तथाविधः सन् नभसि संप्लवे॥ १९॥
98242
98243 ब्रह्माण्डपारमासाद्य तत्त्वान्ते विमले पदे।
98244 सुषुप्तावस्थया तावत्तिष्ठाम्यचलरूपया॥ २०॥
98245
98246 क्रियत्कालं तथा संप्लवसे तत्राह-ब्रह्माण्डेति। ब्रह्माण्डस्य
98247 स्थूलसूक्ष्मसमष्टेः पारं परमावधिभूतमव्याकृतमासाद्य तत्त्वानां
98248 चतुर्विंशतीनां षड्विंशतीनां षट्त्रिंशतां वा नामादिप्राणान्तानां वा अन्ते
98249 भूमाख्ये पदे सुषुप्तवदेकरसनिर्विकल्पसमाध्यवस्थया॥ २०॥
98250
98251 यावत्पुनः कमलजः सृष्टिकर्मणि तिष्ठति।
98252 तत्र प्रविश्य ब्रह्माण्डं तिष्ठामि विहगालये॥ २१॥
98253
98254 कियत्कालं तादृशसमाधौ स्थितिरिति चेत्तत्राह-यावदिति। तत्र पुनः
98255 सृष्टिकर्मणि विहगानामस्माकमालये एतत्कल्पवृक्षस्थानापन्ने तिष्ठामि॥ २१॥
98256
98257 श्रीवसिष्ठ उवाच।
98258
98259 यथा तिष्ठसि पक्षीन्द्र धारणाभिरखण्डितः।
98260 कल्पान्तेषु तथा कस्मान्नान्ये तिष्ठन्ति योगिनः॥ २२॥
98261
98262 अन्येऽपि योगिनस्तथा कस्मान्न तिष्ठन्ति किमर्थमाधिकारिकशरीरान्तरं मुक्तिं वा
98263 गच्छन्ति। तेनैव शरीरेण त्वमिव कुतो न तिष्ठन्तीत्यर्थः॥ २२॥
98264
98265 भुशुण्ड उवाच।
98266
98267 ब्रह्मन्नियतिरेषा हि दुर्लङ्घ्या पारमेश्वरी।
98268 मयेदृशेन वै भाव्यं भाव्यमन्यैस्तु तादृशैः॥ २३॥
98269
98270 अत्र तत्तत्प्रबलप्रारब्धानुसारिणी सत्यसंकल्परूपा ईश्वरनियतिरेव
98271 व्यवस्थाहेतुर्नान्येत्याह-ब्रह्मन्निति॥ २३॥
98272
98273 न शक्यते तोलयितुमवश्यं भवितव्यता।
98274 यद्यथा तत्तथैतद्धि स्वभावस्यैव निश्चयः॥ २४॥
98275
98276 तोलयितुं इदमित्थमेवेति बुद्ध्या परिच्छेत्तुम्। यथा यादृशप्रारब्धोपनतं
98277 तत्तथैव। स्वभावस्य नियतेः॥ २४॥
98278
98279 मत्संकल्पवशेनैव कल्पे कल्पे पुनः पुनः।
98280 अस्मिन्नेव गिरेः शृङ्गे तरुरित्थं भवत्ययम्॥ २५॥

98281
98282 प्रतिकल्पमेतत्तरुनिर्माणेऽपि भोजकादृष्टमूलभूतमत्संकल्प एव
98283 निमित्तमित्याह-मदिति ॥ २५ ॥
98284
98285 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
98286
98287 अत्यन्तमोक्षदीर्घायुर्भवान्निर्देशनायकः ।
98288 ज्ञानविज्ञानवान्धीरो योगयोग्यमनोगतिः ॥ २६ ॥
98289
98290 मोक्ष इव दीर्घमपरिच्छेद्यमायुर्यस्य । मोक्षेण जीवन्मुक्त्या वा उपलक्षितं
98291 दीर्घमायुर्यस्य । अत एव चिरंतनार्थानां निर्देशविषये नायकः श्रेष्ठः ॥ २६ ॥
98292
98293 दृष्टानेकविधानल्पसर्गसङ्गमागमः ।
98294 किं किं स्मरसि कल्याण चित्रमस्मिञ्जगत्क्रमे ॥ २७ ॥
98295
98296 दृष्टाः प्रत्येकमनेकविधा उत्पत्तयश्च येन । अत्रास्मिंस्त्वद्दृष्टे जगत्क्रमे
98297 चित्रमाश्चर्यभूतं किं किं स्मरसि तद्वदेत्यर्थः ॥ २७ ॥
98298
98299 भुशुण्ड उवाच ।
98300
98301 बृहत्तर शिलावृक्षामजाततृणवीरुधम् ।
98302 अशैलवनवृक्षौघां स्मरामीमां धरामधः ॥ २८ ॥
98303
98304 हे बृहत्तर । मेरोरधः ॥ २८ ॥
98305
98306 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
98307 भस्मसारभरापूर्णां संस्मरामि धरामधः ॥ २९ ॥
98308
98309 अनुत्पन्नदिवाधीशामज्ञातशशिमण्डलाम् [अजात इति पाठः ।] ।
98310 अविभक्तदिवालोकां संस्मरामि धरामधः ॥ ३० ॥
98311
98312 दिवाधीशः सूर्यः मेरुप्रभामिरविभक्तः अपृथग्भूतः पृथगसन्निति यावत् ।
98313 दिवालोको दिनहेतुः प्रकाशः ॥ ३० ॥
98314
98315 मेरुरत्नतलोद्द्योतैरर्धप्रकटकोटरम् ।
98316 लोकालोकमिवाढ्याद्रिभुवनं संस्मराम्यहम् ॥ ३१ ॥
98317
98318 अर्धं प्रकटं सप्रकाशं कोटरं यस्य अत एव लोकालोकमिव स्थितम् । आढ्याः
98319 क्वचित्प्रकाशसंपन्ना अद्रयो यस्मिंस्तथाविधं भुवनम् ॥ ३१ ॥
98320
98321 प्रवृद्धासुरसंग्रामे क्षीयमाणान्तरामिह ।
98322 पलायमानामभितः संस्मरामि धरामिमाम् ॥ ३२ ॥
98323
98324 पलायमानां लक्षणया पलायमानजनाकीर्णाम् ॥ ३२ ॥
98325
98326 चतुर्युगानि चाक्रान्तामसुरैर्मत्तकाशिभिः ।
98327 दैत्यान्तःपुरतां प्राप्तां संस्मरामि धरामिमाम् ॥ ३३ ॥
98328
98329 चतुर्युगानीति कालवाचित्वादत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ३३ ॥
98330
98331 अत्यन्तान्तरितान्तान्तसमस्तापरमण्डलाम् ।
98332 अजदेवत्रयीशेषां संस्मरामि जगत्कुटीम् ॥ ३४ ॥

98333
98334 अत्यन्तमन्तरितानि समुद्रेणाच्छादितान्यन्तान्तक्रमेण समस्तान्यपरमण्डलानि
98335 मेर्वतिरिक्तदेशा यस्याम् | मेरौ च अजा ब्रह्मविष्णुरुद्राख्या देवत्रयी शिष्यत इति शेषो
98336 यस्याम् || ३४ ||
98337
98338 चतुर्युगार्धमपरं नीरन्ध्रां वनपादपैः |
98339 अदृष्टेतरनिर्माणां संस्मरामि धरामिमाम् || ३५ ||
98340
98341 चतुर्युगानामर्धं युगद्वयपर्यन्तं न दृष्टं वृक्षेतरनिर्माणं यस्याम् ||
98342 ३५ ||
98343
98344 एवं चतुर्युगं साग्रं नीरन्ध्रैरचलैर्वृताम् |
98345 अप्रवृत्तजनाचारां संस्मरामि धरामिमाम् || ३६ ||
98346
98347 साग्रं चतुर्थांशाधिकं चतुर्युगं नीरन्ध्रैर्निबिडैरचलैः पर्वतैर्वृताम् |
98348 पृथुचक्रवर्तिना हि धनुष्कोट्या पर्वतानुत्सार्य पश्चाद्भूमिः समीकृतेति
98349 पुराणेषु प्रसिद्धम् || ३६ ||
98350
98351 दशवर्षसहस्राणि मृतदैत्यास्थिपर्वतैः |
98352 आकीर्णां परितः पूर्णां संस्मरामि धरामिमाम् || ३७ ||
98353
98354 भयादन्तर्हिताशेषवैमानिकनभश्चराम् |
98355 द्यां च निर्वृक्षनिःशेषां संस्मरामि तमोमयीम् || ३८ ||
98356
98357 द्यां अन्तरिक्षादिलोकान् चकाराद्धरां निर्वृक्षनिःशेषाम् | निर्ऋक्षेति पाठे दिव
98358 एव विशेषणम् | ऋक्षाणि ताराः | तमोमयीं तमःप्रचुरामित्यप्युभयविशेषणम् ||
98359 ३८ ||
98360
98361 अनगस्त्यामगस्त्याशामेकपर्वततां गताम् |
98362 मत्ते विन्ध्यमहाशैले संस्मरामि जगत्कुटीम् || ३९ ||
98363
98364 मलयदर्दुरसह्याद्रिविभाजकाभावादेकपर्वततां गताम् | मत्ते मेरुस्पर्धया
98365 अभिवृद्धे सति || ३९ ||
98366
98367 एतांश्चान्यांश्च वृत्तान्तान्संस्मरामि बहूनपि |
98368 किं तेन बहुनोक्तेन सारं संक्षेपतः शृणु || ४० ||
98369
98370 असंख्यातान्मनून्ब्रह्मन्स्मरामि शतशो गतान् |
98371 सर्वान्संरम्भबहुलांश्चतुर्युगशतानि च || ४१ ||
98372
98373 संरम्भैः प्रभावातिशयैर्बहुलान् || ४१ ||
98374
98375 एकमेव स्वयं शुद्धं पुरुषासुरवर्जितम् |
98376 आलोकनिचयं चैकं कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् || ४२ ||
98377
98378 आश्चर्यान्तरमाह-एकमेवेति | यदा विराड्ब्रह्माण्डशरीर उत्पन्नमात्रः
98379 स्वात्मतत्त्वं पर्यालोचयितुं कंचित्कालं समाहितचित्तोऽभूत्सावस्थात्रोच्यते | पुरुषैः
98380 सुरादिभिरसुरैश्च वर्जितम् | आलोकानां प्रकाशस्वभावानां तैजसानामेकं
98381 निचयं समष्टिं च तदात्मकं ब्रह्माण्डम् || ४२ ||
98382
98383 सुरापं ब्राह्मणं मत्तं निषिद्धसुरशूद्रकम् |
98384 बहुनाथसतीकं च कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् || ४३ ||

98385
98386 कलियुगसर्गस्थितिं स्मरन्नाह-सुरापेति | सुरापा ब्राह्मणा यस्मिन् | निषिद्धा
98387 निन्दिताः सुरा देवा यैस्तथाविधाः शूद्रका असच्छूद्रा यस्मिन् | बहुनाथा
98388 अनेकभर्तृकाः सत्यः स्त्रियो यस्मिन् || ४३ ||
98389
98390 वृक्षनीरन्ध्रभूपीठमकल्पितमहार्णवम् |
98391 स्वयंसंजातपुरुषं कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् || ४४ ||
98392
98393 आश्चर्यान्तरमाह-वृक्षेति | समुद्रनिर्मातुः प्रियव्रतस्योत्पत्तेः
98394 प्रागवस्थायामिदं प्रसिद्धम् | स्त्रीपुंससङ्गं विना मानस्या सृष्ट्या स्वयमेव
98395 संजाता भृग्वादिपुरुषा यस्मिन् || ४४ ||
98396
98397 अपर्वतमभूमिं च व्योमस्थामरमानवम् |
98398 अचन्द्रार्कप्रकाशाढ्यं कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् || ४५ ||
98399
98400 भुवि जले मग्नायां जनलोकादिप्रकाशबहललोकव्यवहारमात्रोपलक्षिते काले या
98401 स्थितिस्तां स्मरन्नाह-अपर्वतमिति | व्योमस्था अमरा देवां मानवा
98402 योगसिद्धाश्च यस्मिन् || ४५ ||
98403
98404 अनिन्द्रममहीपालममध्यस्थाधमोत्तमम् |
98405 सममन्धककुप्चक्रं कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् || ४६ ||
98406
98407 न विद्यन्ते मध्यस्था अधमा उत्तमाश्च यस्मिन् | अत एव समं अन्धानि ककुभां
98408 दिशां चक्राणि यस्मिन्निति पूर्वकल्पान्त्यमन्वन्तरान्तदशोपलक्षितजगत्स्थित्युक्तिः || ४६
98409 | |
98410
98411 सर्गप्रारम्भकलना विभागो भुवनत्रये |
98412 कुलपर्वतसंस्थानं जम्बूद्वीपं पृथक्स्थितम् || ४७ ||
98413
98414 एतत्कल्पवृत्तान्तस्मरणं तु एतत्कल्पायुषां बहूनामस्तीति प्रपञ्चयन्नाह##-
98415 बालैरपि हि तास्तात स्मर्यन्ते इत्यत्रान्वयः | आदौ सर्गप्रारम्भार्थं कलना स्रष्टुः
98416 संकल्पस्ततो भुवनत्रये द्वीपाद्यवान्तरप्रदेशभेदानां विभजनं विभागस्ततः
98417 कुलपर्वतानां संस्थानं यथायोग्यप्रदेशकल्पनं ततः पृथक्स्थितं
98418 जम्बूद्वीपं प्रविश्य ब्राह्मणादिवर्णानां तद्धर्माणां धियां
98419 तत्तद्योग्यविद्याभेदानां च सृष्टिरिति यथायोगं क्रमो बोध्यः || ४७ ||
98420
98421 वर्णधर्मधियां सृष्टिविभागो मण्डलावनेः |
98422 ऋक्षचक्रकसंस्थानं ध्रुवनिर्माणमेव च || ४८ ||
98423
98424 जन्मेन्दुभास्करादीनामिन्द्रोपेन्द्रव्यवस्थितिम् |
98425 हिरण्याक्षापहरणं वराहोद्धरणं क्षितेः || ४९ ||
98426
98427 क्षितेर्वराहेणोद्धरणम् || ४९ ||
98428
98429 कल्पनं पार्थिवानां च वेदानयनमेव च |
98430 मन्दरोन्मूलनं चाब्धेरमृतार्थं च मन्थनम् || ५० ||
98431
98432 देवदानवमनुष्यादिषु प्रत्येकं पार्थिवानां कल्पनम् | मत्स्यावतारे वेदानयनम् ||
98433 ५० ||
98434
98435 अजातपक्षो गरुडः सागराणां च संभवः |
98436 इत्यादिका याः स्मृतयः स्वल्पातीतजगत्क्रमाः |

98437 बालैरपि हि तास्तात स्मर्यन्ते तासु को ग्रहः ॥ ५१ ॥
98438
98439 स्मर्यन्त इति स्मृतयः अवश्यस्मर्तव्यार्थाः मद्दृष्टानेककल्पापेक्षया
98440 एतत्कल्पमात्रनिष्पन्नत्वात्स्वल्पा अतीतजगत्क्रमाः। बालैर्मदपेक्षया
98441 अत्यल्पवयस्कैरेतत्कल्पजैरपि भवदादिभिः स्मर्यन्त एवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥
98442
98443 गरुडवाहनं विहगवाहनं विहगवाहनं वृषभवाहनम्।
98444 वृषभवाहनं गरुडवाहनं कलितवानहं कलितजीवितः ॥ ५२ ॥
98445
98446 कल्पान्तरेषु स्वदृष्टान्यश्चियान्तराण्यपि वदन्नुपसंहरति-गरुडवाहनमिति।
98447 कलितं प्राप्तं जीवितं दीर्घायुर्येन तथाविधः अहं एतत्कल्पे प्रसिद्धं
98448 गरुडवाहनं विहगो विहगोत्तमो हंसस्तद्वाहनं चतुर्मुखीभूय
98449 देवदैत्यादिसर्गाधिकारं निष्पादयन्तं कलितवान्दृष्टवान्। तथा विहगवाहनं
98450 ब्रह्माणं वृषभवाहनं रुद्रीभूय संहाराधिकारं कुर्वाणं कल्पितवान्।
98451 एवं वृषभवाहनं रुद्रं च गरुडवाहनं विष्णुशरीरं धृत्वा
98452 पालनाधिकारं कुर्वाणं कलितवानिति महदाश्चर्यरहस्यमेतदित्यर्थः ॥ ५२ ॥
98453
98454 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
98455 भुशुण्डो० चिरजीवितवृत्तान्तकथनं नामैकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥
98456
98457 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
98458 चिरजीवितवृत्तान्तकथनं नामैकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥
98459
98460 द्वाविंशः सर्गः २२
98461
98462 भुशुण्ड उवाच।
98463
98464 ततो जगति जातेषु भगवन्युष्मदादिषु।
98465 भरद्वाजपुलस्त्यात्रिनारदेन्द्रमरीचिषु ॥ १ ॥
98466
98467 वसिष्ठस्याष्टजन्मादिसमार्धसमसर्गकाः।
98468 क्षीरोदमथनाद्याश्च भूयो दृष्टा इहोदिताः ॥
98469
98470 ततस्तदनन्तरं किंचिद्दूरेष्वतीतकालेषु तथा अद्यतनसर्गेषु जातेषु युष्मदादिषु
98471 भगीरथशुकाद्यन्तेषु स्मरणे कैव गणनेति सप्तमे सर्वेषां सप्तम्यन्तानां
98472 संबन्धः ॥ १ ॥
98473
98474 पुलहोहालकाद्येषु ऋतुभृग्वङ्गिरस्सु च।
98475 सनत्कुमारभृङ्गीशस्कन्देभवदनादिषु ॥ २ ॥
98476
98477 सनत्कुमारान्तेषु ब्रह्मर्षिषु। भृग्वङ्गिरःप्रभृतिषु सिद्धर्षिषु।
98478 स्कन्देभवदनादिषु शिवपार्षदेषु ॥ २ ॥
98479
98480 गौरीसरस्वतीलक्ष्मीगायत्र्याद्यासु भूरिषु।
98481 मेरुमन्दरकैलासहिमवद्दर्दुरादिषु ॥ ३ ॥
98482
98483 गौर्यादिषु तच्छक्तिषु। मेर्वादिषु गिरिषु ॥ ३ ॥
98484
98485 हयग्रीवहिरण्याक्षकालनेमिबलादिषु।
98486 दिरण्यकशिपुक्राथबलिप्रह्लादकादिषु ॥ ४ ॥
98487
98488 हयग्रीवादिषु दान्वेषु। हिरण्याक्षादिषु दैत्येषु ॥ ४ ॥

98489

98490 शिबिन्यङ्कुपृथूलाख्यवैन्यनाभागकेलिषु।
98491 नलमान्धातृसगरदिलीपनहुषादिषु॥ ५॥
98492

98493 शिविप्रभृतिषु राजसु॥ ५॥
98494

98495 आत्रेयव्यासवाल्मीकिशुकवात्स्यायनादिषु।
98496 उपमन्युमणीमङ्कीभगीरथशुकादिषु॥ ६॥
98497

98498 आत्रेयादिषु मुनिषु॥ ६॥
98499

98500 अल्पकातीतकालेषु किंचिद्दूरेषु केषुचित्।
98501 तथाद्यतनसर्गेषु स्मरणे गणनैव का॥ ७॥
98502

98503 गणनैव केति न तत्र विस्मरणसंभावनाप्यस्तीति भावः॥ ७॥
98504

98505 मुने ते ब्रह्मपुत्रस्य जन्माष्टकमिदं किल।
98506 संस्मराम्यष्टमे सर्गे तस्मिंस्त्वं मम संगतः॥ ८॥
98507

98508 अष्टमे सर्गे जन्मनि कल्पे वा मम संगतो मया सह मिलितः अभूः॥ ८॥
98509

98510 कदाचिज्जायसे व्योम्नः कदाचिज्जायसे जलात्।
98511 कदाचिद्वायुतः शैलात्कदाचिज्जायसेऽनलात्॥ ९॥
98512

98513 किमष्टस्वपि जन्मसु ब्रह्मपुत्र एव नेत्याह-कदाचिदिति॥ ९॥
98514

98515 यादृशो यादृशाचारो यादृक्संस्थानदिग्गणः।
98516 सर्गोऽयं तादृशानेव त्रीन्सर्गान्संस्मराम्यहम्॥ १०॥
98517

98518 सर्वेषु कल्पेषु तत्तदधिकारिपुरुषाणां समाननामरूपत्वेऽपि न सर्वेषां
98519 पदार्थानां सर्वसंनिवेशाचारसाम्यनियमः किंतु काकतालीयन्यायेन
98520 कदाचित्साम्यमित्याशयेनाह-यादृश इति॥ १०॥
98521

98522 एकरूपाखिलाचारसंनिवेशधरामरान्।
98523 समकालान्स्थिरस्थैर्यान्दशसर्गान्स्मराम्यहम्॥ ११॥
98524

98525 समकालान् तुल्यायुषः। स्थिराणि असुरैरविचालितानि स्थैर्याणि
98526 नियतकालतत्तत्पदावस्थानानि देवानां येषु॥ १॥
98527

98528 अन्तर्धानं गता धात्री वारपञ्चकमुद्धृता।
98529 मुने पञ्चसु सर्गेषु कूर्मेणैव पयोनिधेः॥ १२॥
98530

98531 आचारसाम्यमुक्त्वा तद्वैषम्यमाह-अन्तर्धानमिति। अन्तर्धानं जले निमज्जनेन
98532 तिरोधानम्। धात्री भूः। कूर्मेणैव न वराहेण॥ १२॥
98533

98534 मन्दराकर्षणावेगपर्याकुलसुरासुरम्।
98535 स्मरामि द्वादशं चेदममृताम्भोधिमन्थनम्॥ १३॥
98536

98537 सर्वौषधिरसोपेतां बलिग्राहस्तदा दिवः।
98538 वारत्रयहिरण्याक्षो नीतवान्वसुधामधः॥ १४॥
98539

98540 दिवः स्वर्गाद्बलिं करं गृह्णातीति बलिग्राहः। करदीकृतसर्वदेवगण इति यावत्।

98541 अधः पातालम् ॥ १४ ॥
98542
98543 रेणुकात्मजतां गत्वा षष्टवारमिमं हरिः ।
98544 बहुसर्गान्तरेणापि चकार क्षत्रियक्षयम् ॥ १५ ॥
98545
98546 बहुभिः परशुरामावतारशून्यैः सर्गैरन्तरेण व्यवधानेनापि ॥ १५ ॥
98547
98548 शतं कलियुगानां च हरेर्बुद्धदशाशतम् ।
98549 शौकराजतयैवाप्तं स्मरामि मुनिनायक ॥ १६ ॥
98550
98551 शौकः कीकटदेशविशेषस्तद्राजतया । शुद्धोदनाख्यतद्राजपुत्रतयेति यावत् ॥ १६ ॥
98552
98553 त्रिंशत्त्रिपुरविक्षोभान्द्वौ दक्षाध्वरसंक्षयौ ।
98554 दशशक्रविघातांश्च चन्द्रमौलेः स्मराम्यहम् ॥ १७ ॥
98555
98556 त्रिंशत्सु कल्पेषु त्रिंशत्संख्याकांस्त्रिपुराणां विक्षोभान्दाहान् । प्रतिकल्पं
98557 स्वायंभुवेऽन्तरे चाक्षुषे च प्रसिद्धौ द्वौ दक्षाध्वरसंक्षयौ । दशानां
98558 शक्राणां चन्द्रमौलेः कृतापराधानां पदात्प्रच्याव्य गिरिगुहासु
98559 निरोधलक्षणान्सवज्रभुजस्तम्भलक्षणान्वा विधातान्दण्डान् ॥ १७ ॥
98560
98561 बाणार्थमष्टौ संग्रामाञ्ज्वरप्रमथमन्त्रकान् ।
98562 विक्षोभितसुरानीकान्स्मरामि हरिशर्वयोः ॥ १८ ॥
98563
98564 ज्वराणां माहेश्वरवैष्णवाख्यज्वरभेदानां प्रमथानां च मन्त्रकान्
98565 आमन्त्रयितृन् । शौर्योत्साहजननेन प्रवर्तकानिति यावत् । क्षुरप्रमथमन्त्रकान् इति
98566 पाठे तु क्षुरप्रान् बाणविशेषान्मथ्नन्ति छिन्दन्तीति क्षुरप्रमथास्तथाविधा
98567 मन्त्रका मन्त्रास्त्राणि येष्वित्यर्थः ॥ १८ ॥
98568
98569 युगंप्रति धियां पुंसां न्यूनाधिकतया मुने ।
98570 क्रियाङ्गपाठवैचित्र्ययुक्तान्वेदान्स्मराम्यहम् ॥ १९ ॥
98571
98572 युगं प्रति युगे युगे । कर्मप्रवचनीयेन प्रतिना वीप्सा द्योत्यते ।
98573 पुंसामध्येतृपुरुषाणां धियां बुद्धीनां न्यूनाधिकतया
98574 ब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषाभूमिशयनादिक्रियाणां शिक्षाद्यङ्गानां
98575 सावधानस्वरवर्णाद्युच्चारणलक्षणपाठानां च
98576 न्यूनाधिकताकृतप्रभाववैचित्र्यैर्युक्तान् ॥ १९ ॥
98577
98578 एकार्थानि समग्राणि बहुपाठानि मेऽनघ ।
98579 पुराणानि प्रवर्तन्ते प्रसृतानि युगंप्रति ॥ २० ॥
98580
98581 प्रतिद्वापरान्तनिर्मातृभेदाद्बहुपाठानि ॥ २० ॥
98582
98583 पुनस्तानेव तानेवमन्यानपि युगे युगे ।
98584 वेदादिवित्प्रचितानितिहासान्स्मराम्यहम् ॥ २१ ॥
98585
98586 वेदादिविद्भिर्व्यासवाल्मीकिप्रभृतिभिः प्रचितान् पुनः पुनस्तानेव
98587 भारतरामायणादीनितिहासान् ॥ २१ ॥
98588
98589 इतिहासं महाश्चर्यमन्यं रामायणाभिधम् ।
98590 ग्रन्थलक्षप्रमाणं च ज्ञानशास्त्रं स्मराम्यहम् ॥ २२ ॥
98591
98592 महारामायणाभिधं ब्रह्मणा वसिष्ठविश्वामित्रादिभ्य उपदिष्टं

98593 ज्ञानशास्त्रम् ॥ २२ ॥
98594
98595 रामवद्व्यवहर्तव्यं न रावणविलासवत् ।
98596 इति यत्र धियां ज्ञानं हस्ते फलमिवार्पितम् ॥ २३ ॥
98597
98598 कृतं वाल्मीकिना चैतदधुना यत्करिष्यति ।
98599 अन्यच्च प्रकटं लोके स्थितं ज्ञास्यसि कालतः ॥ २४ ॥
98600
98601 यदन्यच्च वसिष्ठरामसंवादरूपं महारामायणं द्वात्रिंशत्सहस्रमितं
98602 करिष्यति तदपि दिव्यज्ञानबलादनुभूतं स्मरामि त्वमपि कालतो ज्ञास्यसि ॥ २४ ॥
98603
98604 वाल्मीकिनाम्ना जीवेन तेनैवान्येन वा कृतम् ।
98605 एतच्च द्वादशं वारं क्रियते विस्मृतिं गतम् ॥ २५ ॥
98606
98607 एतद्वसिष्ठरामसंवादरूपं तेन पूर्वकल्पीयेनान्येन वा वाल्मीकिनाम्ना जीवेन
98608 प्राक्कृतमेव विस्मृतिं व्यवहर्तृरूपरोच्छेदेनोच्छेदं गतं सांप्रतं
98609 द्वादशानां पूरणं द्वादशं वारं क्रियते ॥ २५ ॥
98610
98611 द्वितीयमेतस्य समं भारतं नाम नामतः ।
98612 स्मरामि प्राक्तनव्यासकृतं जगति विस्मृतम् ॥ २६ ॥
98613
98614 व्यासाभिधेन जीवेन तेनैवान्येन वा कृतम् ।
98615 एतत्तु सप्तमं वारं क्रियते विस्मृतिं गतम् ॥ २७ ॥
98616
98617 आख्यानकानि शास्त्राणि निवृत्तानि युगंप्रति ।
98618 विचित्रसंनिवेशानि संस्मरामि मुनीश्वर ॥ २८ ॥
98619
98620 भूयस्तान्येव तान्येव तथान्यानि युगे युगे ।
98621 साधो पदार्थजालानि प्रपश्यामि स्मरामि वै ॥ २९ ॥
98622
98623 राक्षसक्षतये विष्णोर्महीमवतरिष्यतः ।
98624 अधुनैकादशं जन्म रामनाम्नो भविष्यति ॥ ३० ॥
98625
98626 अधुना संनिहितत्रेतायुगे ॥ ३० ॥
98627
98628 नारसिंहेन वपुषा हिरण्यकशिपुं हरिः ।
98629 जघान वारत्रितयं मृगेन्द्र इव वारणम् ॥ ३१ ॥
98630
98631 वसुदेवगृहे विष्णोर्भुवो भारनिवृत्तये ।
98632 अधुना षोडशं जन्म भविष्यति मुनीश्वर ॥ ३२ ॥
98633
98634 अधुना एतच्चतुर्युगान्तर्गतद्वापरान्ते ॥ ३२ ॥
98635
98636 जगन्मयी भ्रान्तिरियं न कदाचन विद्यते ।
98637 विद्यते तु कदाचिच्च जलबुद्बुदवत्स्थिता ॥ ३३ ॥
98638
98639 बहिरिदं जायत इति भ्रान्तिरेवेत्याशयेनाह-जगन्मयीति ॥ ३३ ॥
98640
98641 दृश्यभ्रान्तिरनित्येयमन्तस्था संविदात्मनि ।
98642 जायते लीयते चाशु लोला वीचिरिवाम्भसि ॥ ३४ ॥
98643
98644 समैकसंनिवेशानि बहूनि विषमाणि च ।

98645 तथार्धसमरूपाणि त्रिजगन्ति स्मराम्यहम् ॥ ३५ ॥
98646
98647 प्रतिसर्गं लोकादीनां संनिवेशादिसाम्यनियमोऽप्यौत्सर्गिक इत्याह-समेति ॥ ३५ ॥
98648
98649 तान्येव तादृक्कर्माणि तथान्याचरणानि च ।
98650 तत्कर्माणि तथान्यानि भूतानीह स्मराम्यहम् ॥ ३६ ॥
98651
98652 मन्वाद्यधिकारिपुरुषसंनिवेशचारित्र्यादिष्वपि साम्यमौत्सर्गिकमेवेत्याह##-
98653
98654 प्रतिमन्वन्तरं ब्रह्मन्विपर्यस्ते जगत्क्रमे ।
98655 संनिवेशेऽन्यथाजाते प्रयाते संश्रुते जने ॥ ३७ ॥
98656
98657 संश्रुते प्रख्याते ॥ ३७ ॥
98658
98659 ममान्यान्येव मित्राणि अन्य एव च बन्धवः ।
98660 अन्य एव नवा भृत्या अन्य एव समाश्रयाः ॥ ३८ ॥
98661
98662 अन्य एव समाश्रया निवासाः ॥ ३८ ॥
98663
98664 कदाचिदहमेकान्ते विन्ध्यकच्छकृतालयः ।
98665 कदाचित्सह्यनिलयः कदाचिद्दर्दुरालयः ॥ ३९ ॥
98666
98667 समाश्रयभेदमेव प्रपञ्चयति-कदाचिदित्यादिना ॥ ३९ ॥
98668
98669 कदाचिद्धिमवद्वासी कदाचिन्मलयाचलः ।
98670 कदाचित्प्राक्तनेनैव संनिवेशेन भूधरम् ॥ ४० ॥
98671
98672 मलये अचलः स्थिरः ॥ ४० ॥
98673
98674 चूतवृक्षे च शाखायां प्राप्य नीडं करोम्यहम् ।
98675 अनाद्यन्तेषु यातेषु युगेषु मुनिनायक ॥ ४१ ॥
98676
98677 प्राप्येत्यस्य प्राक्तनेन भूधरमित्यनेनान्वयः । अनाद्यन्तेषु असंख्येयेषु ॥ ४१ ॥
98678
98679 प्राक्तनेनैव जातोऽयं संनिवेशेन पादपः ।
98680 देहं त्यक्त्वा सुखं साधो नातः परिणतिं गतः ॥ ४२ ॥
98681
98682 अतः प्राक्तनसंनिवेशात्परिणतिं संनिवेशान्तरं न गतः । तर्हि त्वमिव पादपोऽपि
98683 किं चिरजीवी नेत्याह-देहं त्यक्त्वेति ॥ ४२ ॥
98684
98685 तदीयेनैव जातोऽयं संनिवेशेन पादपः ।
98686 ताते जीवति यैवाभूच्छोभास्य सुतरोस्तथा ॥ ४३ ॥
98687
98688 एवं च पादपजीवैक्येऽपि तात्पर्यं किंतु शोभासंनिवेशसाम्यादभेदोपचार इति
98689 सूचयन्नाह-तदीयेनेति । ताते चण्डे ॥ ४३ ॥
98690
98691 कृतप्राक्संनिवेशोऽयमहं स्थितिमिहागतः ।
98692 नेहाभूदुत्तरा पूर्वं ककुन्नायं च भूधरः ॥ ४४ ॥
98693
98694 एवं दिग्भूधरयोरैक्यप्रत्यभिज्ञापि संनिवेशसाम्यादेवेत्याह-नेहेति ॥ ४४ ॥
98695
98696 दिगुत्तराभूदन्येयं पूर्वमेव महीधरः ।

98697 एकैकदेहसंस्थानवीतब्रह्मनिशागमः ॥ ४५ ॥
98698
98699 पूर्वं उत्तरा दिक् अन्यैवाभूदियमन्या । एवं भूधरोऽप्यन्य
98700 एवाभूदित्यावृत्तिविपरिणामाभ्यामन्वयः । तर्हि तथैव त्वमपि प्रतिकल्पमन्यः
98701 समानसंनिवेशश्च किं न स्यास्तत्राह-एकेति । अहं एकश्चासौ एकेनैव
98702 देहसंस्थानेन वीता ब्रह्मनिशागमा यस्य तथाविधः ॥ ४५ ॥
98703
98704 ध्यानान्ते तत्त्व एवैनं सर्गमालोक्य वेव्यहम् ।
98705 अर्कादिर्क्षसंचारान्मेर्वादिस्थानका दिशः ॥ ४६ ॥
98706
98707 तत्कुतस्तत्राह-ध्यानान्त इति । यतः कल्पान्ते प्रागुक्तधारणापूर्वकं
98708 स्थिरीकृतस्य ध्यानस्य निर्विकल्पकसमाधेरन्ते अवसाने पुनर्जातमेनं सर्गमालोक्य
98709 स एवायं मेरुः स एवायं पादप इति प्रत्यभिज्ञायमाने तत्त्वे एव एनं सर्गं वेद्मि
98710 । यद्यहमन्यः स्यां तत्तावगाहिनी प्रत्यभिज्ञैव न स्यादिति भावः । एवं
98711 पूर्वसंस्थानादन्यथा संस्थानताग्रहणादपि तद्द्रष्टुर्मम न नाश
98712 इत्याशयगर्भा दिगुत्तराभूदन्येयम् इत्युक्तिमुपपादयति-अर्कादिरिति । दिशः
98713 प्राच्यादयः अर्कसोमादेर्क्षाणां नक्षत्राणामुदयास्तमयादिनियतसंचाराच्च
98714 नियतोत्तरदिक्स्थितमेर्वादिस्थानकाः प्रसिद्ध्यन्ति ॥ ४६ ॥
98715
98716 संस्थानमन्यथा तस्मिन्स्थिते यान्ति दिशोऽन्यथा ।
98717 न सन्नासज्जगन्मन्ये भ्रमयन्केवलं धियः ॥ ४७ ॥
98718
98719 सर्गान्तरे तु ता दिशस्तस्मिन्मेरावेवान्यथा प्रकारान्तरेण स्थिते सति
98720 चित्रपटलिखितमेर्वाद्यधीना दिशस्तत्परिवर्तन इव अन्यथा संस्थानं
98721 व्यत्यस्तस्थितिं यान्तीत्यर्थः । एवं दिशामनियतस्थित्या मिथ्यात्वे
98722 तदनुसारिनियतावयवसंनिवेश घटितस्य सर्वस्यापि जगतोऽनिर्वचनीयतालक्षणं
98723 मिथ्यात्वं प्रतिभातीत्याह-न सदित्यादिना ॥ ४७ ॥
98724
98725 आत्मस्पन्दचमत्कारविभवोऽयं विजृम्भते ।
98726 पुत्रः पितृत्वमायाति मित्रं यात्यरितां तथा ॥ ४८ ॥
98727
98728 आत्मनः स्पन्दचमत्कारो मायिकविक्षेपशक्तिस्तद्विभवः । जागतेषु पदार्थेषु
98729 दिक्कृतव्यवस्थाव्यत्यास इव कालकृतव्यवस्थाव्यत्यासोऽपि दृश्यत
98730 इत्येतत्प्रपञ्चयन्दर्शयति-पुत्र इत्यादिना ॥ ४८ ॥
98731
98732 स्त्रीत्वं च शतशो यातान्पुंसश्चैव स्मराम्यहम् ।
98733 कलौ कृतयुगाचारान्कृते कलियुगस्थितिम् ॥ ४९ ॥
98734
98735 त्रेतायां द्वापरे चैव संस्मरामि मुनीश्वर ।
98736 अदृष्टवेदवेदार्थान्स्वसंकेतविहारिणः ॥ ५० ॥
98737
98738 त्रेतायां द्वापरे च कृतयुगाचारान्कलियुगस्थितिं चेत्यनुकृष्यान्वयः ।
98739 कलियुगस्थितिमेव संक्षिप्य विवृणोति-अदृष्टेति ॥ ५० ॥
98740
98741 सर्गान्निरर्गलाचारान्क्वचित्कांश्चित्स्मराम्यहम् ।
98742 ध्यातरि ब्रह्मणो ब्रह्मन्ससुरासुरमानुषम् ॥ ५१ ॥
98743
98744 क्वचित्कृतयुगादावपि । तथाहि । कृतयुगेऽपि पुष्करेण बलस्य निकृत्याद्यूते जयो
98745 विनापराधमेकवस्त्रेण सभार्यस्य निर्वासनं च प्रसिद्धम् ॥ ५१ ॥
98746
98747 चतुर्युगसहस्रान्ते जगच्छून्यं स्मराम्यहम् ।
98748 मनोमनननिर्माणान्पार्थिवाकारवर्जितान् ।

98749 व्याप्तान्वायुमयैर्भूतैर्दश सर्गान्स्मराम्यहम् ॥ ५२ ॥
98750
98751 हे ब्रह्मन् चतुर्युगसहस्रस्यान्ते अवसाने वेधसि जगद्रूपसंहारक्रमेणाप्सु शयित्वा
98752 योगनिद्राच्छलेन ब्रह्मणः परमात्मनो ध्यातरि सति ससुरासुरमानुषं
98753 जगच्छून्यमसत्तामिवापन्नं स्मरामीत्यर्थः। एवं प्रलीनेऽपि
98754 जगत्यैन्दवमनोमनननिर्माणान् प्रागुक्तान् वातमयैर्वायुप्रायैर्भूतैः
98755 प्राणिभिर्व्याप्तान् ॥ ५२ ॥
98756
98757 विचित्रसंस्थानविशेषदेशान्विचित्रकार्याकुलभूतकोशान्।
98758 विचित्रविन्यासविलासवेषान्स्मराम्यहं ब्रह्मदिनेष्वशेषान् ॥ ५३ ॥
98759
98760 उक्तं सर्वं संक्षिप्योपसंहरति-विचित्रेति। अहं ब्रह्मदिनेषु कल्पेषु
98761 विचित्रस्थानविशेषयुक्ता देशा येषु तथाविधान्विचित्रकार्याकुलभूतानां
98762 कोशभूतान् अशेषान्सर्वान्सर्गान्स्मरामीत्यर्थः ॥ ५३ ॥
98763
98764 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
98765 भुशुं० चिरजीवितवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥
98766
98767 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
98768 चिरजीवितवर्णनंन् नाम द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ २२ ॥
98769
98770 त्रयोविंशः सर्गः २३
98771
98772 श्रीवसिष्ठ उवाच।
98773
98774 अथासौ वायसश्रेष्ठो जिज्ञासार्थमिदं मया।
98775 भूयः पृष्टो महाबाहो कल्पवृक्षलताग्रके ॥ १ ॥
98776
98777 त्यक्तेषु येषु दोषेषु नरं मृत्युर्न बाध्यते।
98778 यत्परं च मनः कार्यं तत्सर्वमिह कीर्त्यते ॥
98779
98780 इदं वक्ष्यमाणम्। प्रच्छेर्गौणे कर्मणि क्तः ॥ १ ॥
98781
98782 चरतां जगतः कोशे व्यवहारवतामपि।
98783 कथं विहगराजेन्द्र देहं मृत्युर्न बाधते ॥ २ ॥
98784
98785 कथं कीदृशदोषत्यागगुणार्जनप्रकारेण ॥ २ ॥
98786
98787 भुशुण्ड उवाच।
98788
98789 जानन्नपि हि सर्वज्ञ ब्रह्मञ्जिज्ञासयेव माम्।
98790 पृच्छसि प्रभवो नित्यं भृत्यं वाचालयन्ति हि ॥ ३ ॥
98791
98792 वाचालयन्ति मुखरयन्ति। मृत्यवाक्पटुतां प्रश्नमुखेन ख्यापयन्तीति यावत् ॥ ३ ॥
98793
98794 तथापि यत्पृच्छसि मां तत्ते प्रकथयाम्यहम्।
98795 आज्ञाचरणमेवाहुर्मुख्यमाराधनंन् सताम् ॥ ४ ॥
98796
98797 दोषमुक्ताफलप्रोक्ता वासनातन्तुसंततिः।
98798 हृदि न ग्रथिता यस्य मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ५ ॥
98799
98800 तत्र सर्वदोषाधारवासनानाश एव मुख्यो मृत्युतरणोपाय इत्याह-दोषेति।

98801 यथा त्यक्तहाराद्याभरणंन् चोरा न जिघांसन्ति तद्वदित्यर्थाद्गम्यते ॥ ५ ॥
98802
98803 निःश्वासवृक्षक्रकचाः सर्वदेहलताघुणाः ।
98804 आधयो यं न भिन्दन्ति मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ६ ॥
98805
98806 निःश्वासलक्षणा देहवृक्षच्छेदनाः क्रकचा येभ्यः । सर्वासां देहलतानां
98807 देहवृक्षशाखाभूतहस्तपादादीनां घुणाः काष्ठकीटभूताः आधयो मनो
98808 व्यथाः ॥ ६ ॥
98809
98810 शरीरतरुसर्पौघाश्चिन्तार्पितशिरःफणाः ।
98811 आशा यं न दहन्त्यन्तर्मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ७ ॥
98812
98813 शरीरतरोः कोटरस्थसर्पौघभूताः अत एव चिन्तालक्षणा अर्पिताः शिरसि फणा यैः ।
98814 न दहन्ति अर्थात्स्वविषाग्निना ॥ ७ ॥
98815
98816 रागद्वेषविषापूरः स्वमनोबिलमन्दिरः ।
98817 लोभव्यालो न भुङ्क्ते यं मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ८ ॥
98818
98819 न भुङ्क्ते न दशति ॥ ८ ॥
98820
98821 पीताशेषविवेकाम्बुः शरीराम्भोधिवाडवः ।
98822 न निर्दहति यं कोपस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ९ ॥
98823
98824 शरीराम्भोधेर्वाडवो वडवाग्निभूतः । अत एव पीताशेषविवेकाम्बुः ॥ ९ ॥
98825
98826 यन्त्रं तिलानां कठिनं राशिमुग्रमिवाकुलम् ।
98827 यं पीडयति नानङ्गस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ १० ॥
98828
98829 आकुलं व्यग्रम् । तिलानां राशिं कर्मयन्त्रं कर्त्रिव उग्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १० ॥
98830
98831 एकस्मिन्निर्मले येन पदे परमपावने ।
98832 संश्रिता चित्तविश्रान्तिस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ११ ॥
98833
98834 ब्रह्मात्मविश्रान्तिरेवात्यन्तिकमृत्युजयोपाय इत्याशयेनाह-एकस्मिन्निति ॥ ११ ॥
98835
98836 वपुःखण्डाभिपतितं शाखामृगमिवोदितम् ।
98837 न चञ्चलं मनो यस्य तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ १२ ॥
98838
98839 वपुर्लक्षणे पुष्पितवनखण्डे अभिपतितः शाखामृग इव उदितमूर्जितम् ।
98840 छान्दसं क्लीवत्वम् ॥ १२ ॥
98841
98842 एते ब्रह्मन्महादोषाः संसारव्याधिहेतवः ।
98843 मनागपि न लुम्पन्ति चित्तमेकं समाहितम् ॥ १३ ॥
98844
98845 दोषानुपसंहरंस्तज्जयहेतुगुणान्वक्तुं प्रथमं समाधानमेव मुख्यो गुण
98846 इत्याशयेन तं प्रशंसति-एते इत्यादिना ॥ १३ ॥
98847
98848 आधिव्याधिसमुत्थानि चलितानि महाभ्रमैः ।
98849 न विलुम्पन्ति दुःखानि चित्तमेकं समाहितम् ॥ १४ ॥
98850
98851 नास्तमेति न चोदेति न संस्मृतिर्न विस्मृतिः ।
98852 न सुप्तं न च जाग्रत्स्याच्चित्तं यस्य समाहितम् ॥ १५ ॥

98853
98854 अन्धीकृतहृदाकाशाः कामकोपविकारजाः ।
98855 चिन्ता न परिहिंसन्ति चित्तं यस्य समाहितम् ॥ १६ ॥
98856
98857 न ददाति न चादत्ते न जहाति न याचते ।
98858 कुर्वदेव च कार्याणि चित्तं यस्य समाहितम् ॥ १७ ॥
98859
98860 कर्माणि कुर्वत् यथाशास्त्रं व्यवहरदपि ॥ १७ ॥
98861
98862 ये दुरर्था दुरारम्भा दुर्गुणा दुरुदाहृताः ।
98863 दुष्क्रमास्ते न कृन्तन्ति चित्तं यस्य समाहितम् ॥ १८ ॥
98864
98865 दुष्टा अर्था अर्जनीयधनादयः आरभ्यन्त इत्यारम्भाः कृषिगृहधनादयः ।
98866 गुणा रागद्वेषादयः । उदाहृता मर्मप्रकाशनोक्तयः । क्रमा नीतयः । न
98867 कृन्तन्ति दुष्टफलेन न परितापयन्ति ॥ १८ ॥
98868
98869 आभान्ति विपुलार्थानि महान्ति गुणवन्ति च ।
98870 सर्वाण्येवानुधावन्ति चित्तं यस्य समाहितम् ॥ १९ ॥
98871
98872 आभान्ति प्रकाशमानानि विपुलार्थानि बहुलाभानि सर्वाण्येव सुखानीति शेषः ।
98873 अनुधावन्ति अनुसरन्ति ॥ १९ ॥
98874
98875 यदुदर्कहितं सत्यमनपायि गतभ्रमम् ।
98876 दुरीहितदृशोन्मुक्तं तत्परं कारयेन्मनः ॥ २० ॥
98877
98878 उदर्क औत्तरकालिकं सुखं तस्मै हितम् । दुरीहितदृशा भोगाभिलाषदृष्ट्या
98879 उन्मुक्तं स्वात्मलाभलक्षणं तत्परम् ॥ २० ॥
98880
98881 यददृष्टमशुद्धेन चित्तवैधुर्यदायिना ।
98882 अनेकत्वपिशाचेन तत्परं कारयेन्मनः ॥ २१ ॥
98883
98884 चित्तस्य वैधुर्यं पुरुषार्थविधुरता तद्दायिना । अनेकत्वं
98885 भेददृष्टिस्तल्लक्षणपिशाचेन यत्सौख्यं न दृष्टं तत्परम् ॥ २१ ॥
98886
98887 आदौ मध्ये तथान्ते च चिराय परमोचितम् ।
98888 यच्चारु मधुरं पथ्यं तत्परं कारयेन्मनः ॥ २२ ॥
98889
98890 आदौ चारुसुखारम्भम् मध्ये अर्धपरिपाकेऽपि मधुरम् अन्ते पथ्यं
98891 सर्वदुःखनिवर्तकं ज्ञानं तत्परम् ॥ २२ ॥
98892
98893 यदनन्तं मनःपथ्यंन् तथ्यमाद्यन्तमध्यगम् ।
98894 समस्तसाधुभिर्जुष्टं तत्परं कारयेन्मनः ॥ २३ ॥
98895
98896 आद्यन्तमध्यगं सर्वावस्थास्वनुगतमात्मसुखम् ॥ २३ ॥
98897
98898 यद्बुद्धेः परमालोकमाद्यं यदमृतं परम् ।
98899 यदनुत्तमसौभाग्यं तत्परं कारयेन्मनः ॥ २४ ॥
98900
98901 न विद्यते उत्तमं यस्मात्तथाविधं सौभाग्यं नित्यनिरतिशयानन्द इत्यर्थः ॥ २४ ॥
98902
98903 सामरासुरगन्धर्वे सविद्याधरकिन्नरे ।
98904 ससुरस्त्रीगणे स्वर्गे न किंचित्सुस्थिरं शुभम् ॥ २५ ॥

98905
98906 अनुत्तमसौभाग्यत्वमेवेतरसुखानित्यतादिप्रपञ्चनेन साधयति-सामरेत्यादिना
98907 ॥ २५ ॥
98908
98909 सतरौ सनराधीशे सपर्वतपुरव्रजे।
98910 साम्बुधौ भूतले तात न किंचिच्छोभनं स्थिरम् ॥ २६ ॥
98911
98912 सनागे सासुरव्यूहे सासुरस्त्रीगणे तथा।
98913 समस्त एव पाताले न किंचिच्छोभनंन् स्थिरम् ॥ २७ ॥
98914
98915 सस्वर्गे ससुरालोके सपाताले सदिक्तटे।
98916 जगत्यस्मिंस्तु सर्वस्मिन्न किंचिच्छोभनं स्थिरम् ॥ २८ ॥
98917
98918 एवं लोकत्रयस्याशुभतामुक्त्वा तद्धटितजगत एव तदाह-सस्वर्ग इति ॥ २८ ॥
98919
98920 आधिव्याधिविलोलासु दुःखौघवलितासु च।
98921 क्रियासु नित्यतुच्छासु न किंचित्सुस्थिरं शुभम् ॥ २९ ॥
98922
98923 क्रियाशब्देन तत्फलानि लक्ष्यन्ते ॥ २९ ॥
98924
98925 तरलीकृतचित्तासु हृदयानन्दिनीषु च।
98926 चिन्तासु धीविकारासु न किंचित्सुस्थिरं शुभम् ॥ ३० ॥
98927
98928 चिन्तापदमपि मानसक्रियामात्रपरं तत्फलोपलक्षकम् ॥ ३० ॥
98929
98930 हृत्क्षीरोदकसंस्पन्दमन्दरेषु चलेष्वपि।
98931 स्वसंकल्पविकल्पेषु न किंचित्सुस्थिरं शुभम् ॥ ३१ ॥
98932
98933 हृन्मनस्तल्लक्षणस्य क्षीरोदकस्य संस्पन्दे क्षोभणे मन्दरायमाणेषु। इदं
98934 मानसक्रियामात्रोपलक्षणम् ॥ ३१ ॥
98935
98936 अनारतागमापायपरास्वसिशिरास्वपि।
98937 चित्राकारासु चेष्टासु न किंचित्सुस्थिरं शुभम् ॥ ३२ ॥
98938
98939 अतिचित्राकारासु अत्यद्भुतासु। अत एवासिशिरास्वसिधाराप्रायासु इन्द्रियादिचेष्टासु ॥ ३२ ॥
98940
98941 न वरमेकमहीतलराजता न च वरं विबुधामररूपता।
98942 न च वरं धरणीतलनागता स्थितिमुपैति हि यत्र सतां मनः ॥ ३३ ॥
98943
98944 एवमशाश्वतत्वात्तुच्छत्वाच्च न जागतं किमपि सुखं विवेकिभिः
98945 स्पृहणीयमित्याह-न वरमित्यादिना। एका अनन्यराजता सर्वमहीतलराजता न
98946 वरम्। एवं विबुधा अभिज्ञतमा ये अमरा इन्द्रबृहस्पत्यादयस्तद्रूपता
98947 स्वर्गराज्याद्यपीति यावत् धरण्यास्तले पाताले सर्वधरणीधारणसमर्था
98948 शेषनागता पातालराज्यमपीति यावत्। यत्र सतां विवेकिनां मनः स्थितिं
98949 पूर्णकामतया विश्रान्तिमुपैति तथाविधं किमपि न भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
98950
98951 न वरमाकुलशास्त्रविचारणं न च वरं परकार्यविवेचनम्।
98952 न वरमग्र्यकथाक्रमवर्णनं स्थितिमुपैति हि यत्र सतां मनः ॥ ३४ ॥
98953
98954 एवं दुरूहत्वाद्विस्तृतत्वाच्चाकुलताहेतुनानाशास्त्राणां
98955 चतुर्दशविद्यास्थानानां विचारणं निष्कर्षसामर्थ्यलक्षणं पाण्डित्यमपि न
98956 वरम्। एवं परेषां कार्याणां बुद्धिसौष्ठवाद्विचार्य विवेचनसामर्थ्यलक्षणं

98957 लोकानुरजनसामर्थ्यमपि न वरम्। अग्र्याणां भारतादिकथानां क्रमस्य
98958 वर्णनादिसामर्थ्यमपि न वरमिति पूर्ववत्॥ ३४॥
98959
98960 न वरमाधिमयं चिरजीवितं न च वरं मरणं दृढमूढता।
98961 न च वरं नरको न च विष्टपं स्थितिमुपैति हि न क्वचिदाशयः॥ ३५॥
98962
98963 यदि आधिप्रचुरत्वाज्जीवितं न वरं तर्हि सर्वाधिनिवृत्तिमत्त्वान्मरणं वरं
98964 स्यात्तत्राह-दृढमूढतेति। सर्वदुःखनिदानमूढतादार्ढ्यात्तदपि न
98965 वरमित्यर्थः। तर्हि भोगेन सर्वदुःखक्षयकरत्वान्नको वरमस्त्विति चेन्नेत्याह##-
98966 भावः। विष्टपं सर्वभुवनाधिपत्यम्॥ ३५॥
98967
98968 इति विविधजगत्क्रमाः समस्ताः खलु मतिमूढतया नरस्य रम्याः।
98969 चलतरकलनाहिते पदार्थे कथमुपयान्ति चिरस्थितिं महान्तः॥ ३६॥
98970
98971 नरस्य विवेकिनः पुरुषस्य इति अनेन प्रकारेण विचार्यमाणा विविधजगत्क्रमाः
98972 समस्ताः सर्वेऽपि न रम्याः। हि यस्माद्धेतोस्ते जगत्क्रमाश्चलतरकलनया
98973 अशाश्वतत्वबुद्ध्या आहिते गृहीते पदार्थे महान्तः कथं
98974 चिरस्थितिमात्यन्तिकविश्रान्तिं यान्तीत्यर्थः॥ ३६॥
98975
98976 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० निर्वाण० पू० भुशुंडो०
98977 समाधानसंकल्पनिराकरणं नाम त्रयोविंशः सर्गः॥ २३॥
98978
98979 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पू०
98980 समाधानसङ्कल्पनिराकरणं नाम त्रयोविंशः सर्गः॥ २३॥
98981 चतुर्विंशः सर्गः २४
98982
98983 भुशुण्ड उवाच।
98984
98985 एकैव केवला दृष्टिर्निरापाया गतभ्रमा।
98986 विद्यते सर्ववित्त्वेषु सर्वश्रेष्ठा समुन्नता॥ १॥
98987
98988 देहनाडीक्रमोपेता षट्चक्रहृदयान्विता।
98989 प्राणस्पन्दविभागाढ्या प्राणचिन्तेह वर्ण्यते॥
98990
98991 यदि जगति न किंचिच्छोभनं स्थिरं तर्हि किं तच्छोभनं स्थिरं च यत्र
98992 विवेकिनश्चित्तविश्रान्तिस्तदाह-एकैवेत्यादिना। सर्वेषु वित्त्वेषु ज्ञानेषु मध्ये
98993 सर्वाशे श्रेष्ठा समुन्नता। सहसा दुरारोहेति यावत्॥ १॥
98994
98995 आत्मचिन्ता समस्तानां दुःखानामन्तकारिणी।
98996 चिरसंभृतदुःस्वप्नसंसारभ्रमहारिणी॥ २॥
98997
98998 आत्मचिन्ता साक्षात्कारपर्यन्त आत्मविचारः। चिरमनादिकालादारभ्य
98999 कामकर्मवासनासंभूतस्य दुःस्वप्नकल्पस्य संसारभ्रमस्य हरणशीला॥ २॥
99000
99001 निष्कलङ्कमनोमार्गविपुलाङ्गणचारिणी।
99002 तथा समस्तदुःखानां चिन्तानर्थविनाशिनी॥ ३॥
99003
99004 निरस्तमायदिकलङ्का प्रत्यक्प्रवणं मन एव मार्गो यत्र तथाविधे
99005 मनसोऽप्यमार्गे अगम्ये वा निरतिशयभूमानन्दलक्षणे प्रत्यगात्माङ्गणे
99006 संचरणशीला। तथा उपस्थितसर्वदुःखानां
99007 भाविदुःखानुसंधानप्रयुक्तचिन्तादिसर्वानर्थानां च विनाशिनी॥ ३॥
99008

99009 ज्योत्स्नयेवान्धकाराणामलमन्तः प्रजायते।
99010 सा स्वात्मचिन्ता भगवन्सर्वसंकल्पवर्जिता॥ ४॥
99011
99012 अन्धकाराणां तत्कार्यभ्रान्तिभिः सह परिगणनाद्बहुवचनम्। अलमत्यन्तमन्तो
99013 नाशस्तयेति शेषः॥ ४॥
99014
99015 युष्मदादिषु सुप्रापा दुष्प्रापैवास्मदादिषु।
99016 समस्तकलनातीतं परां कोटिमुपागतम्॥ ५॥
99017
99018 दुष्प्रापैवेत्यवधारणे हेतुमाह-समस्तेत्यादिना॥ ५॥
99019
99020 पदमासादयन्त्येतत्कथं सामान्यबुद्धयः।
99021 आत्मचिन्ताविलासिन्यास्तस्याः सख्यो महामुने॥ ६॥
99022
99023 सामान्यबुद्धयः अविशुद्धप्राकृतबुद्धयः। तर्हि सा तव कथं सुलभा जातेति
99024 चेत्तत्सखीसमाश्रयणादित्याशयेन प्राणचिन्तां वर्णयितुं पीठिकां रचयति##-
99025
99026 किंचित्साम्यमुपायाता विज्ञानशशिशीतलाः।
99027 आत्मचिन्तासमानानां विविधानां मुनीश्वर॥ ७॥
99028
99029 आत्मचिन्तावयस्यानां मध्यादेकतमा मया।
99030 सर्वदुःखक्षयकरी सर्वसौभाग्यवर्धिनी॥ ८॥
99031
99032 कारणं जीवितस्येह प्राणचिन्ता समाश्रिता।
99033
99034 श्रीवसिष्ठ उवाच।
99035
99036 इत्युक्तवन्तं विहगं भुशुण्डं पुनरप्यहम्।
99037 जानन्नपीदमव्यग्रः पृष्टवान्क्रीडया मुनिम्॥ ९॥
99038
99039 रीडया कौतुकेन॥ ९॥
99040
99041 सर्वसंशयविच्छेदिन्नत्यन्तचिरजीवित।
99042 यथार्थं ब्रूहि मे साधो प्राणचिन्ता किमुच्यते॥ १०॥
99043
99044 किं कीदृशी॥ १०॥
99045
99046 भुशुण्ड उवाच।
99047
99048 सर्ववेदान्तवेत्तासि सर्वसंशयनाशकः।
99049 मामेतत्परिहासार्थं मुने पृच्छसि वायसम्॥ ११॥
99050
99051 अथवा भवतामेव भगवन्परिशिक्षितुम्।
99052 पुनः प्रत्युत्तराणीदं का मे क्षतिरुपस्थिता॥ १२॥
99053
99054 भवतां पूज्यानां युष्मदादीनां संनिधौ इदं प्राणदर्शनं परिशिक्षितुं
99055 विशेषतः परिज्ञातुं पुनः प्रत्युत्तराणि। त्वत्प्रश्नस्य प्रत्युत्तरं वदानि।
99056 लोडुत्तमः॥ १२॥
99057
99058 भुशुण्डजीवितकरं भुशुण्डस्वात्मलाभदम्।
99059 शृणु प्राणसमाधानं वक्ष्यमाणमिदं मया॥ १३॥
99060

99061 देहगेहवर्णनक्रमेण वक्ष्यमाणम् ॥१३ ॥
99062
99063 पश्येदं भगवन्सर्वं देहगेहं मनोरमम् ।
99064 त्रिप्रकारमहास्थूणं नवद्वारसमावृतम् ॥ १४ ॥
99065
99066 वातपित्तकफलक्षणत्रिप्रकारा महान्तः स्थूणा विष्टम्भकाष्ठानि यस्य ॥ १४ ॥
99067
99068 पुर्यष्टककलत्रेण तन्मात्रस्वजनेन च ।
99069 अहंकारगृहस्थेन सर्वतः परिपालितम् ॥ १५ ॥
99070
99071 पुर्यष्टकं प्राग्वाख्यातम् । तत्पुर्यष्टकमात्रं स्वजना बान्धवाश्च यस्य ॥ १५ ॥
99072
99073 अन्तः पश्यसि सत्कर्णशष्कुलीचन्द्रशालिकम् ।
99074 शिरोरुहाच्छादनवद्विपुलाक्षिगवाक्षकम् ॥ १६ ॥
99075
99076 अन्तः साक्षितया त्वं मया वर्ण्यमानं देहगेहं पश्यसि साक्षादनुभवसि । सत्यौ
99077 कर्णशष्कुलीद्वयलक्षणे चन्द्रशालिके शिरोगृहे यस्मिन् । शिरोरुहैः
99078 केशैराच्छादनवत् ॥ १६ ॥
99079
99080 आस्यप्रधानसुद्वारं भुजपार्श्वोपमन्दिरम् ।
99081 दन्तालिकेसरस्रग्भिर्भूषितद्वारकोटरम् ॥ १७ ॥
99082
99083 भुजौ पार्श्वे च उपमन्दिराणि मन्दिरपक्षभागा यस्य ।
99084 दन्तालिर्दन्तपङ्क्तिस्तल्लक्षणकेसरमालाभिर्भूषितं प्रधानद्वारबिलं यस्य ॥ १७ ।
99085
99086 अनारतं रूपरसस्पर्शनद्वारपालवत् ।
99087 संकुलालोकवलितं तारालिन्दकृतस्थिति ॥ १८ ॥
99088
99089 रूपरसग्रहणं सर्वबाह्यविषयोपलक्षणम् । तान् स्पर्शयन्ति अन्तर्निवेदयन्ति यानि
99090 ज्ञानेन्द्रियाणि तल्लक्षणद्वारपालवत् । तत्र त्वचः सर्वाङ्गव्याप्त्या
99091 सर्वद्वारपालत्वमिति अधोद्वारयोरपि तद्वत्त्वं बोध्यम् । सर्वत्र संकुलेन
99092 लिङ्गदेहव्याप्तिद्वारा व्याप्तेन आत्मालोकेन वलितं व्याप्तम् । विशेषतश्च जागरे तारे
99093 अक्ष्णोः कनीनिके तल्लक्षणयोरलिन्दयोरूर्ध्वतमद्वारप्रकोष्ठयोः कृता
99094 स्वामिस्थितिर्यस्मिन् । इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः नेत्रस्थं जाग्रतं
99095 विद्यात् इति श्रुतेरिति भावः ॥ १८ ॥
99096
99097 रक्तमांसवसादिग्धं स्नायुसंततिवेष्टितम् ।
99098 स्थूलास्थिकाष्ठसंबद्धं सुकुड्यं सुसमाहितम् ॥ १९ ॥
99099
99100 रक्तमांसवसाभिर्वारिमृद्गोमयैरिव दिग्धमुपलेपेनोपचितम् । स्नायवः
99101 शिरास्तत्संततिभिर्वेष्टितं रुद्धम् । अत एव सुकुड्यम् ॥ १९ ॥
99102
99103 इडा च पिङ्गला चास्य देहस्य मुनिनायक ।
99104 सुस्थिते कोमले मध्ये पार्श्वकोष्ठे निमीलिते ॥ २० ॥
99105
99106 अस्य देहस्य मध्ये इडा पिङ्गला चेति द्वे कोमले सूक्ष्मे नाड्यौ
99107 वामदक्षिणपार्श्वकोष्ठे निमीलिते अनभिव्यक्ते नासापुटयोः
99108 प्राणसंचारलिङ्गेनाभिव्यक्ते सुस्थिते ॥ २० ॥
99109
99110 पद्मयुग्मत्रयं यन्त्रमस्थिमांसमयं मृदु ।
99111 ऊर्ध्वाधोनालमन्योन्यमिलत्कोमलसद्दलम् ॥ २१ ॥
99112

99113 तत्र सर्वप्राणशक्तीनामाश्रयभूतं
99114 द्वासप्ततिसहस्रसंख्याकनाडीप्रभेदमूलजालकं पुरीतन्नामकं
99115 संपुटितसनालपद्मयुग्मत्रयाकारं हृत्पद्मयन्त्रत्रयंन् दर्शयति##-
99116 संपुटीभावेन मिलत्कोमलसद्दलमत एव यन्त्रं प्रत्येकं यन्त्राकारम् ॥ २१ ॥
99117
99118 सेकेन विकसत्पत्रं सकलाकाशचारिणा ।
99119 चलन्ति तस्य पत्राणि मृदु व्याप्तानि वायुना ॥ २२ ॥
99120
99121 नासाग्रादिपादान्तसकलदेहाकाशचारिणा चन्द्राख्यापानवाय्वमृतसेकेन विकसन्ति
99122 पत्राणि दलानि यस्यतत् । एवं प्राणसंचारेण पत्राणि ईषत्संकुचन्तीत्यर्थाद्गम्यते ।
99123 अत एव तस्य यन्त्रस्य पत्राणि प्राणापानवायुना व्याप्तानि सन्ति मृदु चलन्ति
99124 प्रत्युच्छ्वासनिःश्वासमीषत्संकुचन्ति विकसन्ति चेत्यर्थः ॥ २२ ॥
99125
99126 चलत्सु तेषु पत्रेषु स मरुत्परिवर्धते ।
99127 वाताहते लतापत्रजाले बहिरिवाभितः ॥ २३ ॥
99128
99129 किं ततस्तत्राह-चलत्स्विति । परिवर्धते परितः
99130 प्रसारात्पुरीतत्संबद्धसर्वनाडीच्छिद्रेषु प्रविश्य बहुलीभवतीत्यर्थः । यथा
99131 बहिररण्यादौ लतापत्रजाले वातेनाहते सति वायुः परितः प्रसरति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥
99132
99133 वृद्धिं नीतः स नाडीषु कृत्वा स्थानमनेकधा ।
99134 ऊर्ध्वाधोवर्तमानासु देहेऽस्मिन्प्रसरत्यथ ॥ २४ ॥
99135
99136 एवं वृद्धिं नीतः स
99137 हृदयपायुनाभिकण्ठसर्वाङ्गलक्षणमनेकधास्थानं कृत्वा कल्पयित्वा
99138 प्राणादिपञ्चसंज्ञः सन् ऊर्ध्वाधोवर्तमानासु द्विसप्ततिसहस्रप्रतिशाखासु
99139 एकोत्तरशतनाडीषु प्रविश्य देहे प्रसरतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
99140
99141 प्राणापानसमानाद्यैस्ततः स हृदयानिलः ।
99142 संकेतैः प्रोच्यते तज्ज्ञैर्विचित्राचारचेष्टितैः ॥ २५ ॥
99143
99144 तदेवाह-प्राणेति ॥ २५ ॥
99145
99146 हृत्पद्मयन्त्रत्रितये समस्ताः प्राणशक्तयः ।
99147 ऊर्ध्वाधः प्रसृता देहे चन्द्रबिम्बादिवांशवः ॥ २६ ॥
99148
99149 तैः प्राणैः सह प्राणशक्तीनामपि सर्वाङ्गे प्रसरं दर्शयति-हृत्पद्मेति ॥
99150 २६ ॥
99151
99152 यान्त्यायानित् विकर्षन्ति हरन्ति विहरन्ति च ।
99153 उत्पतन्ति पतन्त्याशु ता एताः प्राणशक्तयः ॥ २७ ॥
99154
99155 तासामन्नरसस्य देहव्यापनाय नाडीषु व्यापारमाह-यान्तीति ॥ २७ ॥
99156
99157 स एष हृत्पद्मगतः प्राण इत्युच्यते बुधैः ।
99158 अस्य काचिन्मुने शक्तिः प्रस्पन्दयति लोचने ॥ २८ ॥
99159
99160 हृदयमेव मुख्यस्थानं प्राणस्यैव मुख्यता अन्ये तद्वृत्तिभेदास्तद्द्वारेण
99161 प्राण एव सर्वशरीरेन्द्रियादिचेष्टाः शक्तिभेदैः करोतीत्याह-स एष इत्यादिना ॥ २८
99162 । ।
99163
99164 काचित्स्पर्शमुपादत्ते काचिद्वहति नासया ।

99165 काचिदन्नं जरयति काचिद्वक्ति वचांसि च ॥ २९ ॥
99166
99167 बहुनात्र किमुक्तेन सर्वमेव शरीरके ।
99168 करोति भगवान्वायुर्यन्त्रेहामिव यान्त्रिकः ॥ ३० ॥
99169
99170 यन्त्रेहां प्रतिमादियन्त्रस्य नृत्यादिचेष्टाम् । यान्त्रिको यन्त्रसूत्रधारः ॥ ३० ॥
99171
99172 तत्रोर्ध्वाधोद्विसंकेतौ प्रसृतावनिलौ मुने ।
99173 प्राणापानाविति ख्यातौ प्रकटौ द्वौ वरानिलौ ॥ ३१ ॥
99174
99175 ऊर्ध्वगमनमधोगमनमिति द्विविधसंकेतवन्तौ ॥ ३१ ॥
99176
99177 तयोरनुसरन्नित्यं मुने गतिमहं स्थितः ।
99178 शीतोष्णवपुषोर्नित्यं नित्यमम्बरपान्थयोः ॥ ३२ ॥
99179
99180 एवं सर्वमौपोद्घातिकमुपवर्ण्य स्वयं क्रियमाणां प्राणचिन्तां दर्शयति##-
99181 त्वाध्यात्मिकपरिच्छेदत्यागेनाधिदैविकसूत्रात्मरूपतदात्मभावधारणया
99182 आसङ्गपाप्मदूषितसर्वेन्द्रियव्रतपरित्यागे तन्मात्रव्रताचरणम् ।
99183 वागादीन्द्रियाणां हि वचनादिस्वस्वविषयव्यसनितावृतं तच्चासङ्गपाप्मदूषितमिति
99184 श्रमलक्षण मृत्युना भग्नम् । प्राणस्य तु मुखनासिकादिस्थानेषु संचरणमेव
99185 व्रतं तच्च न विषयासङ्गदूषितमिति न श्रमात्मना भज्यत इति प्राण एवैको
99186 व्रतभङ्गशून्यो मृत्युना न ग्रस्यते ।
99187 अतस्तदात्मताधारणतद्व्रतमात्राचरणलक्षणात्प्राणचिन्तनात्स्वस्य
99188 जितमृत्युतेत्याशयः । इयं च प्राणचिन्ता प्राणव्रतधारणसहिता बृहदारण्यके
99189 अथातो व्रतमीमांसा इत्यादिना तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च
99190 नेत्पाप्मा मृत्युराप्नुवत् इति यद्युचरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यंन्
99191 सलोकतां जयति इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रपञ्चिता तत एवावगन्तव्या ।
99192 तयोरुपासनीयगुणान्तराण्यप्याह-शीतोष्णवपुषोरित्यादिना ॥ ३२ ॥
99193
99194 कलेवरमहायन्त्रवाहयोः श्रमहीनयोः ।
99195 हृदाकाशार्कशशिनोस्त्वग्नीषोमस्वरूपयोः ॥ ३३ ॥
99196
99197 श्रमहीनयोरिति । तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे अथेममेव नाप्नोद्योयं
99198 मध्यमः प्राणः इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३३ ॥
99199
99200 शरीरपुरपालस्य मनसो रथचक्रयोः ।
99201 अहंकारनृपस्यास्य प्रशस्येष्टतुरङ्गयोः ॥ ३४ ॥
99202
99203 तयोर्ममानुसरतः प्राणापानाभिधानयोः ।
99204 गतिं शरीरमरुतोराशरीरमरुद्धयोः ॥ ३५ ॥
99205
99206 आशरीरं यावज्जीवमरुद्धयोरविच्छिन्नोपासनयोः । तथाच प्राक् श्रुतिरुदाहृता
99207 यद्युच्चरेत्समापिपयिषेत् इति । न विच्छिन्द्यादिति हि तदर्थः ॥ ३५ ॥
99208
99209 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु सदैव समरूपयोः ।
99210 सुषुप्तसंस्थितस्येव ब्रह्मन् गच्छन्ति वासराः ॥ ३६ ॥
99211
99212 समरूपयोरिति । अभ्यासातिशयेन बहिरन्तश्च
99213 द्वादशषोडशाङ्गुलप्रदेशमात्रपरिमितसंचारयोरित्यर्थः ॥ ३६ ॥
99214
99215 सहस्रविनिकृत्ताङ्गाद्बिसतन्तुलवादपि [विनिभक्ताङ्गा इति पाठः ।] ।
99216 दुर्लक्ष्या विद्यमानापि गतिः सूक्ष्मतराऽनयोः ॥ ३७ ॥

प्राणायामाभ्यासात्तयोः सूक्ष्मतमत्वापादनाच्च
नोत्क्रमणादिप्रसक्तिरित्याशयेनाह-सहस्रेति। अथवा
नाड्यन्तःसंचारोऽनयोर्मुखनासिकासंचार इव कुतो न लक्ष्यते तत्राह-सहस्रेति।
यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावतानिम्ना तिष्ठति इति
श्रुतेर्नाडीनामेवातिसूक्ष्मत्वाहुर्लक्षत्वे तदन्तरनयोर्गतिः सुतरां
दुर्लक्ष्येत्याशयः॥ ३७॥

अविरतगतयोर्गतिं विदित्वा हृदि मरुतोरनुसृत्य चोदितां ताम्।
न पुनरिह हि जायते महात्मन्मुदितमनाः पुरुषः प्रणष्टपाशः॥ ३८॥

वर्णितां प्राणचिन्तां वर्णयिष्यमाणप्रकारप्रश्नस्यावसरं
सूचयन्नुपसंहरति-अविरतेति। हृदि हृदयादिस्थानेष्वविरतं गतं संचारो
ययोस्तयोर्मरुतोः प्राणापानयोश्चोदितां नानाश्रुतिषु तत्तत्प्राणोपास्तिप्रकरणे
अनेकधा विहितां निर्दोषत्वगतश्रमत्वाभग्नव्रतत्वसंवर्गाद्यनेकगुणविशिष्टां
गतिमनुसृत्यवक्ष्यमाणप्रकारेणोपास्य प्रणष्टमृत्युपाशः सन्
पुरुषस्तत्त्वज्ञानेन जीवन्मुक्तो भूत्वा इह संसारे पुनर्न जायत इत्यर्थः। हिशब्दः
प्राणाद्युपास्तीनामपि निष्कामानुष्ठितानां ज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुत्वं श्रुतिषु
प्रसिद्धमिति द्योतनार्थः॥ ३८॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाण० प्र० पू०
भुशुण्डोपाख्याने प्राणविचारणं नाम चतुर्विंशः सर्गः॥ २४॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
प्राणविचारणं नाम चतुर्विंशः सर्गः॥ २४॥

पञ्चविंशः सर्गः २५

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इत्थं स कथयन्पक्षी पृष्टस्तत्र पुनर्मया।
कीदृशी प्राणवातस्य गतिरित्येव राघव॥ १॥

प्राणपानगतिष्वत्र रेचकादिप्रकल्पनम्।
प्राणापानोदयलयस्थानं ब्रह्म च वर्ण्यते॥

प्रश्नावसरप्रदानसूचितश्चिन्तनीयप्राणगतिप्रकारभेदो मया पृष्ट इत्याह##-

भुशुण्ड उवाच।

जानन्नपि मुने सर्वं किं मां पृच्छसि लीलया।
यथापृष्टमहं वच्मि शृणु तत्रापि मद्वचः॥ २॥

प्राणोऽयमनिशं ब्रह्मन्स्पन्दशक्तिः सदागतिः।
सबाह्याभ्यन्तरे देहे प्राणोऽयमुपरि स्थितः॥ ३॥

एकः प्राणशब्दो रूढः अपरस्तु प्राणगतिरिति यौमिकस्तल्लक्षणपरः।
लक्षणानुसारेणैवोर्ध्वस्थानमभिनीय दर्शयति-अयमुपरि स्थित इति॥ ३॥

अपानोऽप्यनिशं ब्रह्मन्स्पन्दशक्तिः सदागतिः।
सबाह्याभ्यन्तरे देहे त्वपानोऽयमवाक्स्थितः॥ ४॥

99269 एवमपानपदमप्येकं यौगिकं पूर्ववत्सर्वम् ॥ ४ ॥
99270

99271 जाग्रतः स्वपतश्चैव प्राणायामोऽयमुत्तमः ।
99272 प्रवर्तते यतस्तज्ज्ञ तत्तावच्छ्रेयसे शृणु ॥ ५ ॥
99273

99274 एवं लक्षणतो भेदंन् प्रदर्श्य तद्वतिष्वयत्नतः सदैव
99275 प्राणायामत्वसिद्धिचिन्तनं दर्शयति-जाग्रत इत्यादिना ॥ ५ ॥
99276

99277 बाह्योन्मुखत्वं प्राणानं यद्धृदम्बुजकोटरात् ।
99278 स्वरसेनास्तयत्नानां तं धीरा रेचकं विदुः ॥ ६ ॥
99279

99280 तत्र हृदयान्मूर्धपर्यन्तं प्रश्वासगत्यर्धमान्तररेचकत्वेन चिन्तनीयम् ।
99281 मूर्धादिबहिर्द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं त्वर्धं बाह्यपूरकत्वेनेत्याह-बाह्येति
99282 द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥
99283

99284 द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं बाह्यमाक्रमतामधः ।
99285 प्राणानामङ्गसंस्पर्शो यः स पूरक उच्यते ॥ ७ ॥
99286

99287 बाह्यात्परापतत्यन्तरपाने यत्नवर्जितः ।
99288 योऽयं प्रपूरणः स्पर्शो विदुस्तमपि पूरकम् ॥ ८ ॥
99289

99290 एवं बाह्याद्देशादपाने अन्तः परापतति प्रविशति यो नासाग्रादिमूर्धपर्यन्तो यश्च
99291 मूर्धादिहृदयपर्यन्तो वायोः स्पर्शस्तं द्विविधमप्यन्तःपूरकः विदुरित्यर्थः ॥
99292 ८ ॥
99293

99294 अपानेऽस्तंगते पाणो यावन्नाभ्युदितो हृदि ।
99295 तावत्सा कुम्भकावस्था योगिभिर्यानुभूयते ॥ ९ ॥
99296

99297 इदानीमन्तःकुम्भकं कल्पिताकल्पितसाधारण्येन लक्षयति-अपाने इति । अस्तंगते
99298 प्रशान्ते सति ॥ ९ ॥
99299

99300 रेचकः कुम्भकश्चैव पूरकश्च त्रिधा स्थितः ।
99301 अपानस्योदयस्थाने द्वादशान्तादधो बहिः ॥ १० ॥
99302

99303 बहिरपि च रेचकादीन्दर्शयितुमुपक्रमते-रेचक इत्यादिना । अपानस्योदयस्थाने
99304 नासाग्राद्बहिर्द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते ॥ १० ॥
99305

99306 स्वभावाः सर्वकालस्थाः सम्यग्यत्नविवर्जिताः ।
99307 ये प्रोक्ताः स्फारमतिभिस्ताञ्छृणु त्वं महामते ॥ ११ ॥
99308

99309 स्वत एव भवन्तीति स्वभावा ये रेचकादयः प्रोक्ताः ॥ ११ ॥
99310

99311 द्वादशाङ्गुलपर्यन्ताद्बाह्यादभ्युदितः प्रभो ।
99312 यो वातस्तस्य तत्रैव स्वभावात्पूरकादयः ॥ १२ ॥
99313

99314 अभ्युदितः अभिमुखं स्थितः । तस्य वातस्य । तत्र बाह्यप्रदेश एव ।
99315 बाह्यपूरकादयश्चिन्तनीया इति शेषः ॥ १२ ॥
99316

99317 मृदन्तरस्थानिष्पन्नघटवद्या स्थितिर्बहिः ।
99318 द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रसमसंमुखे ॥ १३ ॥
99319

99320 तत्र बाह्यवाय्वन्तरपानस्यैकीभावेन निश्चलप्रायां स्थितिं कुम्भकत्वेन

99321 कल्पयति-मृदन्तरस्थेति सार्धेन ॥ १३ ॥
99322
99323 व्योम्नि नित्यमपानस्य तं विदुः कुम्भकं बुधाः ।
99324 बाह्योन्मुखस्यवायोर्या नासिकाग्रावधिर्गतिः ॥ १४ ॥
99325
99326 तस्य पूर्वप्राणभावेन हृदयादारभ्य नासाग्रपर्यन्ता या गतिस्तां
99327 बाह्यपूरकत्वेनापि कल्पयेदित्याह-बाह्योन्मुखस्येति ॥ १४ ॥
99328
99329 तं बाह्यपूरकं त्वाद्यं विदुर्योगविदो जनाः ।
99330 नासाग्रादपि निर्गत्य द्वादशान्तावधिर्गतिः ॥ १५ ॥
99331
99332 ततो बहिर्गतिं बाह्यपूरकान्तरतयाकल्पयति-नासाग्रादिति ॥ १५ ॥
99333
99334 या वायोस्तं विदुर्धीरा अपरं बाह्यपूरकम् ।
99335 बहिरस्तंगते प्राणे यावन्नापान उद्गतः ॥ १६ ॥
99336
99337 बहिरित्यादिः पूर्वोक्तानुवादः ॥ १६ ॥
99338
99339 तावत्पूर्णं समावस्थं बहिष्ठं कुम्भकं विदुः ।
99340 यत्तदन्तर्मुखत्वं स्यादपानस्योदयं विना ॥ १७ ॥
99341
99342 बाह्यरेचकद्वयकल्पनप्रकारमाह-यत्तदिति । उदयं प्रस्पन्दं विना । तथा च
99343 प्रस्पन्दपूर्वक्षणे यदन्तर्मुखत्वं प्रस्पन्दोन्मुखत्वं तमित्यर्थः ॥ १७ ॥
99344
99345 तं बाह्यरेचकं विद्याच्चिन्त्यमानं विमुक्तिदम् ।
99346 द्वादशान्ताद्यदुत्थाय रूपपीवरता परा ॥ १८ ॥
99347
99348 द्वादशान्ताद्बाह्यद्वादशाङ्गुलचरमभागात् । नासाग्रपर्यन्तमपानस्य चलनेन
99349 स्वरूपाभिव्यक्त्या पीवरता ॥ १८ ॥
99350
99351 अपानस्य बहिष्ठं तमपरं पूरकं विदुः ।
99352 बाह्यानाभ्यन्तरांश्चैतान्कुम्भकादीननारतम् ॥ १९ ॥
99353
99354 प्राणापानस्वभावांस्तान्बुद्ध्वा भूयो न जायते ।
99355 अष्टावेते महाबुद्धे रात्रिंदिवमनुस्मृताः ॥ २० ॥
99356
99357 बुद्ध्वा उपास्य भूयो न जायत इत्यवश्यभाविज्ञानफलेन स्तुतिः-अष्टाविति ।
99358 यद्यपि बहिरन्तश्च रेचकपूरकयोः प्रत्येकं द्वैविध्यकथनात्कुम्भकाभ्यां सह
99359 दश भवन्ति तथापि कुम्भकयोः प्राधान्यादङ्गाष्टकाभिप्रायेणेयमुक्तिः ॥ २० ॥
99360
99361 स्वभावा देहवायूनां कथिता मुक्तिदा मया ।
99362 गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ॥ २१ ॥
99363
99364 एतदभ्यासात्प्राणनिरोधोऽपिकाले भवतीत्याह-गच्छत इति ॥ २१ ॥
99365
99366 एते निरोधमायन्ति प्रकृत्याऽतिचलानिलाः ।
99367 यत्करोति यदश्नाति बुद्ध्यैवालमनुस्मरन् ॥ २२ ॥
99368
99369 कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानोऽप्यनेन नश्यतीत्याशयेनाह-यत्करोतीति ॥ २२ ॥
99370
99371 कुम्भकादीन्नरः स्वान्तस्तत्र कर्ता न किंचन ।
99372 अव्यग्रमस्मिन्व्यापारे बाह्यं परिजहन्मनः ॥ २३ ॥

99373

99374 बाह्यदृष्टिपरित्यागादन्तरात्मदर्सनोदयेन परमपदप्राप्तिरप्यनेन
99375 सिद्ध्यतीत्याह-अव्यग्रमिति | अस्मिन् प्राणचिन्तनव्यापारे संसक्तमत एव
99376 बाह्यमर्थं परिजहत्यजत् || २३ ||
99377

99378 दिनैः कतिपयैरेव पदमाप्नोति केवलम् |
99379 एतदभ्यसतः पुंसो बाह्ये विषयवृत्तिषु || २४ ||
99380

99381 न बध्नाति रतिं चेतः श्वदृतौ ब्राह्मणो यथा |
99382 एतां दृष्टिमवष्टभ्य ये स्थिताः कृतबुद्धयः || २५ ||
99383

99384 श्वदृतौ श्वचर्मभस्त्रायां तद्गतक्षीरादाविति यावत् || २५ ||
99385

99386 प्राप्तप्राप्तव्यमखिलं तैरखिन्नास्त एव हि |
99387 तिष्ठता गच्छता नित्यं स्वपता जाग्रता तथा || २६ ||
99388

99389 एषा चेत्प्रेक्ष्यते दृष्टिस्तन्न बन्धनमाप्यते |
99390 प्राणापानानुसरणप्राप्तबोधवतामलम् || २७ ||
99391

99392 प्राणापानयोरनुसरणमनुसारश्चिन्तनं तेन प्राप्तबोधवतां पुंसां
99393 संशान्तमलमोहेन चित्तेन अन्तर्हृदयस्थे इह प्रत्यगात्मनि || २७ ||
99394

99395 संशान्तमलमोहेन स्वस्थेनान्तरिहोष्यते |
99396 सर्वारम्भान्सदा स्वच्छः कुर्वन्वापि बुधो जनाः || २८ ||
99397

99398 प्राणापानगतिं प्राप्य सुस्वस्थः सुखमेधते |
99399 प्राणस्याभ्युदयो ब्रह्मन्पद्मपत्राद्धृदि स्थितात् || २९ ||
99400

99401 प्राणस्याभ्युदय इत्यादिः पूर्वोक्तानुवादः || २९ ||
99402

99403 द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते प्राणोऽस्तं यात्ययं बहिः |
99404 अपानस्योदयो बाह्याद्द्वादशान्तान्महामुने || ३० ||
99405

99406 अस्तंगतिरथाम्भोजमध्ये हृदयसंस्थिते |
99407 प्राणो यत्र समायाति द्वादशान्ते नभःपदे || ३१ ||
99408

99409 हृदयसंस्थिते अम्भोजमध्ये अस्तंगतिरपानस्येति शेषः | प्राणो यत्र
99410 यस्मिन्नभःपदे समायाति समाप्यते || ३१ ||
99411

99412 पदात्तस्मादपानोऽयं खादेति समनन्तरम् |
99413 बाह्याकाशोन्मुखः प्राणो वहत्यग्निशिखा यथा || ३२ ||
99414

99415 तस्मात् खात् पदात् अपान एति उद्गच्छति | प्राणापानयोरग्नीषोमात्मकत्वं यदुक्तं
99416 तदौष्ण्यशैत्योर्ध्वाधोमुखत्वप्रदर्शनेनोपपादयति-बाह्येत्यादिना || ३२ ||
99417

99418 हृदाकाशोन्मुखोऽपानो निम्ने वहति वारिवत् |
99419 अपानश्चन्द्रमा देहमाप्याययति बाह्यतः || ३३ ||
99420

99421 प्राणः सूर्योऽग्निरथवा पचत्यन्तरिदं वपुः |
99422 प्राणो हि हृदयाकाशं तापयित्वा प्रतिक्षणम् || ३४ ||
99423

99424 तयोः सूर्यचन्द्रात्मकता वा चिन्त्येत्याशयेन तामप्युपपादयति-प्राण इत्यादिना ||

99425 ३४ ॥
99426
99427 मुखाग्रगगनं पश्चात्तापयत्युत्तमो रविः।
99428 अपानेन्दुर्मुखाग्रं तु प्लावयित्वा हृदम्बरम् ॥ ३५ ॥
99429
99430 पश्चादाप्याययत्येष निमेषसमनन्तरम्।
99431 अपानशशिनोऽन्तस्था कला प्राणविवस्वता ॥ ३६ ॥
99432
99433 कला चरमो भागः। यत्र यस्मिन्हार्दे ब्रह्मणि स्थित्वा ग्रस्ता तद्ब्रह्मासाद्य ॥ ३६ ॥
99434
99435 यत्र ग्रस्ता तदासाद्य पदं भूयो न शोच्यते।
99436 प्राणार्कस्य तथान्तस्था यत्रापानसितांशुना ॥ ३७ ॥
99437
99438 यत्र यस्मिन्द्वादशाङ्गुलपर्यन्तबाह्याकाशोपलक्षिते ब्रह्मणि विद्यमानेनापानेन
99439 ग्रस्ता तद्ब्रह्मपदमासाद्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥
99440
99441 ग्रस्ता तत्पदमासाद्य न भूयो जन्मभाङ्नरः।
99442 प्राण एवार्कतां याति सबाह्याभ्यन्तरेऽम्बरे ॥ ३८ ॥
99443
99444 एकस्यैव वायोः पर्यायेण शक्तिद्वयोदयश्चिन्तनीय इत्याह-प्राण एवेत्यादिना ॥ ३८
99445 ॥
99446
99447 आप्यायनकरीं पश्चाच्छशितामधितिष्ठति।
99448 प्राण एवेन्दुतां त्यक्त्वा शरीराप्यायकारिणीम् ॥ ३९ ॥
99449
99450 आप्यायनमाप्यायो ह्लादनम् ॥ ३९ ॥
99451
99452 क्षणादायाति सूर्यत्वं संशोषणकरं पदम्।
99453 अर्कतां संपरित्यज्य न यावच्चन्द्रतां गतः ॥ ४० ॥
99454
99455 तत्र बहिर्द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते प्रसृतः प्राणो यावदर्कतामौष्ण्यंन् परित्यज्य
99456 चन्द्रतां शैत्यं न गतः सा प्राणापानयोः संध्यवस्था। तस्यां देहाद्बहिः
99457 प्राणलयादात्मनो निर्देहत्वनिष्क्रियत्वनिर्मनस्त्वादयो वास्तवस्वभावाः
99458 संभावयितुं शक्यत्वाद्विचार्यन्ते। तत्र बाह्यकुम्भके
99459 देहादिदेशपरिच्छेदाभावाच्चन्द्रसूर्यात्मकप्राणापानक्रियाप्रयुक्तायुः##-
99460 ॥ ४० ॥
99461
99462 प्राणस्तावद्विचार्यन्तेऽदेशकाले न शोच्यते।
99463 हृदि चन्द्रार्कयोर्ज्ञात्वा नित्यमस्तमयोदयम् ॥ ४१ ॥
99464
99465 एवमन्तःकुम्भकेऽपि हृदि प्राणापानसंधौ प्रतिष्ठितस्य मनसो
99466 निजाधिष्ठानपरमात्मतत्त्वबोधावश्यंभावान्न जन्मादिप्रसक्तिरित्याह##-
99467
99468 आत्मनो निजमाधारं न भूयो जायते मनः।
99469 सोदयास्तमयं सेन्दुं सरश्मिं सगमागमम् ॥ ४२ ॥
99470
99471 आत्मनो मनसः आधारमधिष्ठानं परमात्मानम्। अथवा हृदयस्थः स्वात्मैव
99472 प्राणसूर्यः स एवापानात्मकचन्द्रतया
99473 उदयास्तमयतद्रश्मिभूतव्यानादिवृत्तिभेदाद्यात्मना विवर्तते न तद्व्यतिरिक्तः
99474 कश्चिदस्तीत्युपासनं स्वात्मदर्शने हेतुरित्याह-सोदयास्तमयमिति ॥ ४२ ॥
99475
99476 हृदये भास्करं देवं यः पश्यति स पश्यति।

99477 न क्षीणं नापरिक्षीणं बहिष्टं सिद्धये तमः ॥ ४३ ॥
99478
99479 ननु किं हृद्यात्मसाक्षात्कारेण बाह्यतमसा बहिरेवापरिच्छिन्नस्यात्मन
99480 आवृतत्वात्तत्क्षयाय बाह्यज्योतिरेव किं नान्विष्यते तत्राह-नेति ॥ ४३ ॥
99481
99482 हार्दं तु क्षपयेद्ध्वान्तं यत्क्षये सिद्धिरुत्तमा ।
99483 बाह्ये तमसि संक्षीणो लोकालोकः प्रजायते ॥ ४४ ॥
99484
99485 हार्दं त्विति । बाह्यध्वान्तकल्पनापि हार्दध्वान्तवशादेवेति तत्क्षये
99486 तत्क्षयोऽर्थसिद्ध इति भावः । बाह्यज्योतिषा बाह्यतमःक्षपणं तु
99487 रूपादिदर्शनहेतुरेव न बहिरात्मदर्शने हेतुरित्याशयेनाह-बाह्ये इति । लोक्यत इति
99488 लोको जगद्रूपम् ॥ ४४ ॥
99489
99490 हार्दे तु तमसि क्षीणे स्वालोको जायते मुने ।
99491 हार्दान्धकारक्षयदं परिज्ञातं विमुक्तिदम् ॥ ४५ ॥
99492
99493 सोदयास्तमयं यत्नात्प्राणार्कमवलोकयेत् ।
99494 अपानेन्दुः प्रयात्यस्तं यत्र हृत्पद्मकोटरे ॥ ४६ ॥
99495
99496 उक्ते बाह्यान्त। कुम्भकप्रतिष्ठे प्ररोचनाय प्रपञ्चयिष्यन् भूमिकां रचयति##-
99497
99498 पदात्तस्मादुदेत्यन्तः प्राणार्को बहिरुन्मुखः ।
99499 अपानेऽस्तंगते प्राणः समुदेति हृदम्बुजात् ॥ ४७ ॥
99500
99501 छायायां गलिताङ्गायां तत्रैवाशु यथातपः ।
99502 प्राणे त्वस्तंगते बाह्यादपानः प्रोदितः क्षणात् ॥ ४८ ॥
99503
99504 आतपे परितो नष्टे छायेवानुपदं तथा ।
99505 प्राणजन्मावनौ नष्टमपानं विद्धि सन्मते ॥ ४९ ॥
99506
99507 अपानजन्मभूमौ च प्राणं नष्टमवेहि हि ।
99508 अस्तंगतवति प्राणे त्वपानेऽभ्युदयोन्मुखे ॥ ५० ॥
99509
99510 उदयोन्मुखतैव निरोद्धव्येत्याशयः ॥ ५० ॥
99511
99512 बहिः कुम्भकमालम्ब्य चिरं भूयो न शोच्यते ।
99513 अपानेऽस्तंगते प्राणे किंचिदभ्युदयोन्मुखे ॥ ५१ ॥
99514
99515 अन्तःकुम्भकमालम्ब्य चिरं भूयो न शोच्यते ।
99516 प्राणरेचकमालम्ब्य अपानाद्दूरकोटिगम् ॥ ५२ ॥
99517
99518 अपानादपानोदयस्थानाद्द्वादशाङ्गुलस्थानाद्दूरकोटिगं
99519 षोडशा"ण्गुलभागप्रसारिणमित्यर्थः ॥ ५२ ॥
99520
99521 स्वच्छं कुम्भकमभ्यस्य न भूयः परितप्यते ।
99522 अपाने रेचकाधारं प्राणपूरान्तरास्थितम् ॥ ५३ ॥
99523
99524 निःशेषवायुरेचनात्स्वच्छम् । नासाविवरेणान्तः प्रविशत्यपाने बाह्यरेचकाधारं
99525 प्राणस्य पूरणं प्राणपूरस्तदर्थमन्तः आस्थितं प्रविष्टं स्वसंस्थं
99526 देहान्तर्गतं पूरकं दृष्ट्वा उपास्य ॥ ५३ ॥
99527
99528 स्वसंस्थं पूरकं दृष्ट्वा न भूयो जायते नरः ।

99529 प्राणापानावुभावन्तर्यत्रैतौ विलयं गतौ ॥ ५४ ॥
99530
99531 यत्र हार्दे ब्रह्मणि ॥ ५४ ॥
99532
99533 तदालम्ब्य पदं शान्तमात्मानं नानुतप्यते ।
99534 प्राणभक्षोन्मुखेऽपाने देशं कालं च निष्कलम् ॥ ५५ ॥
99535
99536 इदानीम् अर्कतां संपरित्यज्य न यावच्चन्द्रतां गतः इत्यत्र अदेशकालेन शोच्यते इति
99537 यदुक्तं तद्विवृण्वन् बाह्यकुम्भकोक्तस्य
99538 देशकालबाधस्यान्तःकुम्भकेऽप्यनुकर्षं दर्शयति-प्राणभक्षोन्मुख
99539 इत्यादिना । बहिः प्राणलयाधिष्ठानचिति अन्तः प्राणनिगमापादानचिति वा बाधेन
99540 देशं कालं चात्तदन्तर्वर्तिवस्तुजातं च निष्कलं चिन्मात्रमेवेति विचार्येत्यर्थः ॥ ५५
99541 ।।
99542
99543 विचार्य बहिरन्तर्वा न भूयः परिशोच्यते ।
99544 अपानभक्षणपरे प्राणे हृदि तथा बहिः ॥ ५६ ॥
99545
99546 देशं कालं च संप्रेक्ष्य न भूयो जायते मनः ।
99547 यत्र प्राणो ह्यपानेन प्राणेनापान एव च ॥ ५७ ॥
99548
99549 निगीर्णौ बहिरन्तश्च देशकालौ च पश्यतौ ।
99550 क्षणमस्तंगतप्राणमपानोदयवर्जितम् ॥ ५८ ॥
99551
99552 देशकालौ प्राणापानाभ्यां सहैव निगीर्णाविति पश्येत्यर्थः ।
99553 तादृशावस्थाप्राणापानसंधिक्षणे सर्वप्राणिनामप्यस्ति योगिनस्तु तद्विदुर्नान्ये
99554 इत्याह-क्षणमित्यादिना ॥ ५८ ॥
99555
99556 अयत्नसिद्धबाह्यस्थं कुम्भकं तत्पदं विदुः ।
99557 अयत्नसिद्धो ह्यन्तस्थकुम्भकः परमं पदम् ॥ ५९ ॥
99558
99559 विदुः । योगिन इति शेषः ॥ ५९ ॥
99560
99561 एतत्तदात्मनो रूपं शुद्धैषा परमैव चित् ।
99562 एतत्तत्तत्सदाभासमेतत्प्राप्य न शोच्यते ॥ ६० ॥
99563
99564 पुष्पस्यान्तरिवामोदः प्राणस्यान्तरवस्थितम् ।
99565 न स प्राणं न वाऽपानं चिदात्मानमुपास्महे ॥ ६१ ॥
99566
99567 एवं क्रियाभेदभिन्नप्राणचिन्ताप्रकारमुक्त्वा तन्निरूढ्यनन्तरं
99568 प्राणापानाद्यान्तरतदधिष्ठानचिदात्मोपासनं कर्तव्यमित्याशयेनाह##-
99569 किं प्राणलयोपलक्षितोऽपानात्मा सः नेत्याह-न वाऽपानमिति । तथा च
99570 तत्परिचयार्थं प्राणस्यान्तरवस्थितमित्युक्तं नतूपासनोपाधितयेति भावः ॥ ६१ ॥
99571
99572 जलस्यान्तरिवास्वादमपानस्यान्तरस्थितम् ।
99573 न सप्राणंन् न वाऽप्राणं [न वाऽपानं इति पाठश्चिन्त्यः]
99574 चिदात्मानमुपास्महे ॥ ६२ ॥
99575
99576 आस्वाद्यत इत्यास्वादो माधुर्यमिव । सप्राणं सजीवम् । अप्राणं निर्जीवम् ॥ ६२ ॥
99577
99578 प्राणक्षयस्योपान्तस्थमपानक्षयकोटिगम् ।
99579 अपानप्राणयोर्मध्यं चिदात्मानमुपास्महे ॥ ६३ ॥
99580

99581 प्राणस्य प्राणनं प्रोच्चैः परं जीवस्य जीवनम् ।
99582 देहस्य धारणं धुर्यं चिदात्मानमुपास्महे ॥ ६४ ॥
99583
99584 प्राणस्येति । स उ प्राणस्य प्राणः इत्यादिशुतेः । प्राणनादिव्यापारे निमित्तमिति
99585 सर्वपर्यायार्थः ॥ ६४ ॥
99586
99587 मनसो मननं सत्यं बुद्धेरेकावबोधनम् ।
99588 अहंकृतेरहंकारं चिदात्मानमुपास्महे ॥ ६५ ॥
99589
99590 यस्मिन्सर्व यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् ।
99591 यच्च सर्वमयं नित्यं तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६६ ॥
99592
99593 आलोकालोकनं पुण्यं सर्वपावनपावनम् ।
99594 न च भावनमन्नूनं तच्चित्तत्वमुपास्महे ॥ ६७ ॥
99595
99596 आलोकालोकनं ज्योतिषो ज्योतिः । भावैर्मनोबुद्ध्यादिविकारैर्नमत् नम्रीभवत्
99597 पूर्वस्वभावात्प्रच्यवत् न च । नूनमिति निश्चये ॥ ६७ ॥
99598
99599 (अपानोऽस्तं [प्रक्षिप्तोऽयं क्वचित्पठ्यते ।] गतो यत्र प्राणो
99600 नाभ्युदितः क्षणम् ।
99601 कलाकलङ्करहितं तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥)
99602 नापानोऽभ्युदितो यत्र प्राणश्चान्तमुपागतः ।
99603 नासाग्रगगनावर्तं तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६८ ॥
99604
99605 नासाग्रोपलक्षितद्वादशाङ्गुलप्रदेशगगनं आवर्तः
99606 प्राणापानप्रवाहसंधिर्यस्य । विरुद्धप्रवाहद्वयसंधौ ह्यावर्ता भवन्ति ॥ ६८ ॥
99607
99608 यत्र प्राणोऽस्तमायाति यत्रापानोऽस्तमेति च ।
99609 यत्र द्वावप्यनुत्पन्नौ तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६९ ॥
99610
99611 इदानीं बाह्यान्तः प्रदेशोपाधिभेदमपहाय यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति
99612 । तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत् इति श्रुत्यर्थ मनसिकृत्वाह##-
99613
99614 प्राणापानोद्भवस्थाने बाह्याभ्यन्तरमास्थिते ।
99615 ये द्वे योगिपदाधारस्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७० ॥
99616
99617 ये द्वे प्राणापानोद्भवस्थाने योगिभिः पद्येते गम्येते इति पदे
99618 तदाधारस्तदधिष्ठानं यच्चित्तत्त्वं तदित्यर्थः ॥ ७० ॥
99619
99620 प्राणापानरथारूढं प्राणापानमनाततम् ।
99621 यच्छक्तिरूपं शक्तीनां तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७१ ॥
99622
99623 यत्प्राणापानोपाधिरथारूढमनाततं परिच्छिन्नं सत् प्राणापानसमाहारः
99624 प्राणनापाननशक्तिर्भवति एवं करणान्तरशक्तीनामपि यच्छक्तिरूपं
99625 भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥
99626
99627 हृत्प्राणकुम्भकं देवं बहिश्चापानकुम्भकम् ।
99628 पूरकांशविसृष्टं यत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७२ ॥
99629
99630 प्राणापानकुम्भकभावेन तत्तद्विसर्गरिचकादिभावेन च तदेव विवर्तत इति
99631 तदेवोपास्यमित्याह-हृदिति ॥ ७२ ॥
99632

99633 प्राणापानपरामर्शं सत्ताबोधं विरूपकम् ।
99634 यत्प्राप्यं प्राणमननात्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७३ ॥
99635
99636 प्राणापानयोः परामर्शश्चालनं तस्मिन्निमित्तभूतं तत्सत्ताबोधरूपं
99637 चेत्यर्थः । एवं प्राणोपास्तिफलमपि तदेवेत्युपास्यमित्याह-यत्प्राप्यमिति ॥ ७३ ॥
99638
99639 यत्प्राणपवनस्पन्दो यत्स्पन्दानन्दकारकम् ।
99640 कारणं कारणानां यत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७४ ॥
99641
99642 इन्द्रियाणां विषयप्रदेशोपसर्पणं स्पन्दस्तदुपभोगश्चानन्दस्तयोः कारणम् ॥
99643 ७४ ॥
99644
99645 यदखिलकलनाकलङ्कहीनं परिवलितं च सदा कलागणेन ।
99646 स्वनुभवविभवं पदं तदग्र्यं सकलसुरप्रणतं परं प्रपद्ये ॥ ७५ ॥
99647
99648 अखिलकलनाकलङ्कहीनं परमार्थतः । आपातदर्शिदृशा तु सदा जीवोपाधिभूतेन
99649 प्राणादिषोडशकलागणेन परिवलितं वेष्टितम् । सम्यगनुभवः स्वनुभवः स एव
99650 विभवो निरतिशयैश्वर्यं यस्य तथाविधं परमात्मपदमुक्तप्रकारेण प्रपद्ये
99651 उपासे इत्यर्थः ॥ ७५ ॥
99652
99653 इत्यार्षे श्रीवा० रामायणे वाल्मी० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
99654 भुशुण्डोपाख्याने समाधिवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥
99655
99656 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
99657 समाधिवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥
99658
99659 षड्विंशः सर्गः २६
99660
99661 भुशुण्ड उवाच ।
99662
99663 एषा हि चित्तविश्रान्तिर्मया प्राणसमाधिना ।
99664 क्रमेणानेन संप्राप्ता स्वयमात्मनि निर्मले ॥ १ ॥
99665
99666 इत्थं स्वस्यात्मविज्ञानं निरूप्य प्राणचिन्तया ।
99667 भुशुण्डेनात्र कथ्यन्ते चिरजीवितहेतवः ॥
99668
99669 अनेनोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥
99670
99671 एतां दृष्टिमवष्टभ्य संस्थितोऽस्मि महामुने ।
99672 न चलामि निमेषांशमपि मेरुविचालतः ॥ २ ॥
99673
99674 मेरोर्विचलनं विचालस्तस्मादपि ॥ २ ॥
99675
99676 गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।
99677 स्वप्नेऽपि न चलत्येष सुसमाधिर्ममात्मनि ॥ ३ ॥
99678
99679 नित्यानित्यासु लोलासु जगत्स्थितिषु सुस्थितः ।
99680 अन्तर्मुखोऽस्मि तिष्ठामि स्वकामेनात्मनात्मनि ॥ ४ ॥
99681
99682 जगत्स्थितिषु इष्टानिष्टलक्षणासु सुस्थितो निर्विक्षेपः । स्वकामेन स्वच्छन्देन ॥ ४ ॥
99683
99684 अपि संरुध्यते वायुरपि वा सलिलं गतेः ।

99685 नैतस्मात्सुसमाधानाद्विरुद्धं संस्मराम्यहम् ॥ ५ ॥
99686
99687 वायुः प्रवहाख्यो ज्योतिश्चक्राधारः। सलिलं महानदीनाम्। गतेः
99688 प्रवहणात्संरुद्ध्यते संरुद्ध्येतापीत्यर्थः। विरुद्धं व्युत्थापकं विषयजातम् ॥
99689 ५ ॥
99690
99691 प्राणापानानुसरणात्परमात्मावलोकनात्।
99692 अशोकमनुजातोऽस्मि पदमाद्यं महातपः ॥ ६ ॥
99693
99694 हे महातपः ॥ ६ ॥
99695
99696 आमहाप्रलयाद्ब्रह्मन्नुन्मज्जननिमज्जनम्।
99697 अहमद्यापि भूतानां पश्यञ्जीवामि धीरधीः ॥ ७ ॥
99698
99699 न भूतं न भविष्यं च चिन्तयामि कदाचन।
99700 दृष्टिमालम्ब्य तिष्ठामि वर्तमानामिहात्मना ॥ ८ ॥
99701
99702 वर्तमानां नित्यवर्तमानस्वभावां साक्षिदृष्टिम्। आत्मना मनसा ॥ ८ ॥
99703
99704 यथा प्राप्तेषु कार्येषु परित्यक्तफलैषणः।
99705 सुषुप्तसमया बुद्ध्या परितिष्ठामि केवलम् ॥ ९ ॥
99706
99707 निरभिमानत्वेन सुषुप्तसमया ॥ ९ ॥
99708
99709 भावाभावमयीं चिन्तामीहितानीहितान्विताम्।
99710 विमृश्यात्मनि तिष्ठामि चिरं जीवाम्यनामयः ॥ १० ॥
99711
99712 विमृश्य हेयतया निश्चित्य। तेन चिरं जीवामि ॥ १० ॥
99713
99714 प्राणापानसमायोगसमयं समनुस्मरन्।
99715 स्वयमात्मनि तुष्यामि चिरं जीवाम्यनामयः ॥ ११ ॥
99716
99717 समायोगः संधिस्तत्समयं तत्र विभातं ब्रह्मेति यावत् ॥ ११ ॥
99718
99719 इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्यामि सुन्दरम्।
99720 इति चिन्ता न मे तेन चिरं जीवाम्यनामयः ॥ १२ ॥
99721
99722 न स्तौमि न च निन्दामि क्वचित्किंचित्कदाचन।
99723 आत्मनोऽन्यस्य वा साधो तेनाहं शुभमागतः ॥ १३ ॥
99724
99725 आत्मनः स्वस्यान्यस्य वा। चेष्टितमिति शेषः ॥ १३ ॥
99726
99727 न तुष्यति शुभप्राप्तौ नाशुभेष्वपि खिद्यते।
99728 मनो मम समं नित्यं तेनाहं शुभमागतः ॥ १४ ॥
99729
99730 शुभंन् प्रस्तावाज्जीवनम् ॥ १४ ॥
99731
99732 परमं त्यागमालम्ब्य सर्वमेव सदैव हि।
99733 जीवितादि मया त्यक्तं तेनाहं शुभमागतः ॥ १५ ॥
99734
99735 परं सर्वद्वैतबाधलक्षणं त्यागम्। जीवितं जीवनाभिनिवेशस्तदादि ॥ १५ ॥
99736

99737 प्रशान्तचापलं वीतशोकं स्वस्थं समाहितम् ।
99738 मनो मम मुने शान्तं तेन जीवाम्यनामयः ॥ १६ ॥
99739
99740 काष्ठं विलासिनीं शैलं तृणमग्निं हिमं नभः ।
99741 समं सर्वत्र पश्यामि तेन जीवाम्यनामयः ॥ १७ ॥
99742
99743 किमद्य मम संपन्नं प्रातर्वा भविता पुनः ।
99744 इति चिन्ताज्वरो नास्ति तेन जीवाम्यनामयः ॥ १८ ॥
99745
99746 संपन्नं प्राप्तम् ॥ १८ ॥
99747
99748 जरामरणदुःखेषु राज्यलाभसुखेषु च ।
99749 न बिभेमि न हृष्यामि तेन जीवाम्यनामयः ॥ १९ ॥
99750
99751 अयं बन्धुः परश्चायं ममायमयमन्यतः ।
99752 इति ब्रह्मन्न जानामि तेन जीवाम्यनामयः ॥ २० ॥
99753
99754 अन्यतः अन्यस्य ॥ २० ॥
99755
99756 सर्वं सर्वपदाभासमनाद्यन्तमनामयम् ।
99757 अहं चिदिति जानामि तेन जीवाम्यनामयः ॥ २१ ॥
99758
99759 सर्व चिदेव । सर्वपदं नानावस्त्विवावभासत इति सर्वपदाभासम् ॥ २१ ॥
99760
99761 आहरन्विहरंस्तिष्ठन्नुत्तिष्ठन्नुच्छ्वसन्स्वपन् ।
99762 देहोऽहमिति नो वेद्मि तेनास्मि चिरजीवितः ॥ २२ ॥
99763
99764 आहरन् आददानः ॥ २२ ॥
99765
99766 इमं सांसारमारम्भं सुषुप्तपदवत्स्थितः ।
99767 असन्तमिव जानामि तेन जीवाम्यनामयः ॥ २३ ॥
99768
99769 संसारे भवं सांसारमारम्भं कार्यम् ॥ २३ ॥
99770
99771 यथाकालमुपायातावर्थानर्थौ समौ मम ।
99772 हस्ताविव शरीरस्थौ तेन जीवाम्यनामयः ॥ २४ ॥
99773
99774 यथाकालं प्रारब्धोपस्थापितभोगकालानुसारेणोपायातौ प्राप्तौ ॥ २४ ॥
99775
99776 अपरिचलया शक्त्या सुदृशा स्निग्धमुग्धया ।
99777 ऋजु पश्यामि सर्वत्र तेन जीवाम्यनामयः ॥ २५ ॥
99778
99779 स्वरूपान्न परिचलतीत्यपरिचलया मनःस्थैर्यशक्त्या । सुदृशा
99780 सर्वभूतेष्वात्मौपम्यदृष्ट्या । ऋजु अकुटिलम् । तथा चोक्तं भारते-सर्वं
99781 जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् । एतावान् ज्ञानविषयः प्रलापः किं
99782 करिष्यति ॥ इति ॥ २५ ॥
99783
99784 आपादमस्तकान्तेऽस्मिन्न देहे ममता मम ।
99785 त्यक्ताहंकारपङ्क्तस्य तेन जीवाम्यनामयः ॥ २६ ॥
99786
99787 यत्करोमि यदश्नामि तत्त्यक्त्वा तद्गतोऽपि मे ।
99788 मनो नैष्कर्म्यमादत्ते तेन जीवाम्यनामयः ॥ २७ ॥

तत् तदभिमानं त्यक्त्वा शरीरेण तद्वतोऽपि मे मनो
नैष्कर्म्यमकर्तृभोक्तृस्वभावतामादत्ते स्वीकरोति ‖ २७ ‖

यदा यदा मुने किंचिद्विजानामि तदा तदा ।
मतिरायाति नौद्धत्यं तेन जीवाम्यनामयः ‖ २८ ‖

औद्धत्यमविनीततां नायाति ‖ २८ ‖

करोमीशोऽपि नाक्रान्तिं परितापे न खेदवान् ।
दरिद्रोऽपि न वाञ्छामि तेन जीवाम्यनामयः ‖ २९ ‖

ईशः परेषामाक्रमणसमर्थोऽप्याक्रान्तिं परिभवं न करोमि । एवं परकृते
परितापे सहनशीलत्वान्न खेदवान् ‖ २९ ‖

पश्यद्रूपे शरीरेऽस्मिन्भूतस्थात्मा चिदास्पदः ।
भूतवृन्दमहं साम्यात्तेन जीवाम्यनामयः ‖ ३० ‖

पश्यद्रूपे चेतनप्राये अस्मिञ्शरीरे भासमानेप्यहं चिदास्पदश्चिन्मात्रदर्शी
[अस्याग्रे-न शरीरात्मदर्शी इति पाठः समुपलभ्यते ।] । एवं च
चिदात्मनः सर्वभूतेषु साम्यात्सर्वभूतस्थात्मा सन् भूतवृन्दं स्वशरीरमिव
पश्यामीत्यध्याहृत्य योज्यम् ‖ ३० ‖

आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृत्तेः समाहितः ।
संस्पर्शं न ददाम्यन्तस्तेन जीवाम्यनामयः ‖ ३१ ‖

सर्वदा समाहितः सन् आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृत्तेः अन्तर्हृदि संस्पर्श
प्रवेशं न ददामि ‖ ३१ ‖

असत्तां जगतः सत्तामात्मनः करबिल्ववत् ।
सुप्तः प्रबुद्धः पश्यामि तेनास्मि चिरजीवितः ‖ ३२ ‖

बाह्यदृष्टिविषये सुप्तः सन् जगतः असत्तां पश्यामि अन्तस्तु प्रबुद्धः सन् आत्मनः
सत्तां करबिल्ववत्पश्यामीत्यन्वयः ‖ ३२ ‖

जीर्णं भिन्नं श्लथं क्षीणं क्षुब्धं क्षुण्णं क्षयं गतम् ।
पश्यामि नववत्सर्वं तेन जीवाम्यनामयः ‖ ३३ ‖

श्लथं शिथिलावयवम् । क्षीणं कृशाङ्गम् । क्षुब्धं व्यापृतावयवम् ।
क्षुण्णं संचूर्णितावयवम् ।
सर्वमतीतानागतवर्तमानवस्तुनित्यनिर्विकारात्ममात्रत्वदृशा नववत्पश्यामि ‖ ३३
। ।

सुखितोऽस्मि सुखापन्ने दुःखितो दुःखिते जने ।
सर्वस्य प्रियमित्रं च तेन जीवाम्यनामयः ‖ ३४ ‖

आपद्यचलधीरोऽस्मि जगन्मित्रं च संपदि ।
भावाभावेषु नैवास्मि तेन जीवाम्यनामयः ‖ ३५ ‖

भावाः कलानामिव वित्तादीनामुपचया अभावास्तत्क्षयाश्च त्रेषु नैवाभिनिविष्टोऽस्मि
‖ ३५ ‖

नाहमस्मि न चान्यो मे नाहमन्यस्य कस्यचित् ।
इति मे भावितं चित्तं तेन जीवाम्यनामयः ॥ ३६ ॥

अहं जगदहं व्योम देशकालक्रमावहम् ।
अहं क्रियेति मे बुद्धिस्तेन जीवाम्यनामयः ॥ ३७ ॥

घटश्चिच्चित्पटश्चित्खं चिद्वनं शकटं च चित् ।
चित्सर्वमिति मे भावस्तेन जीवाम्यनामयः ॥ ३८ ॥

किं सर्वत्र जाड्यमनपोह्यैवाहंबुद्धिस्ते नेत्याह-घट इति ॥ ३८ ॥

इत्यहं मुनिशार्दूल त्रिलोककमलालिकः ।
भुशुण्डो नाम काकोलः कथितश्चिरजीवितः ॥ ३९ ॥

उपसंहरति-इतीति । मेरुकर्णिकावासित्वात् श्यामत्वाच्च त्रिलोककमलस्य अलिरिव अलिकः
॥ ३९ ॥

ब्रह्मार्णवे विलुलितं त्रिजगत्तरङ्गमुत्पादनाद्यभिभवेन विभिन्नरूपम् ।
आलीनमुन्नमितमाकुलदृश्यदृश्यमालोकयन्प्रकलयंश्च चिरं स्थितोऽस्मि
॥ ४० ॥

उत्पादनानि सर्गाः । आदिपदाद्वृद्धिविपरिणामापक्षयास्तल्लक्षणेनाभिभवेन
परस्परप्रतिघातेन विभिन्नानि वैचित्र्यं प्राप्तानि रूपाणि यस्य तत् । एवंरीत्या
पुनःपुनरुन्नमितमालीनं चाकुलं परिभ्रमत्साक्षिदृश्यबुद्धिमनैन्द्रियाणां
दृश्य जगद्व्युत्थानकाले आलोकयन् समाधिकाले प्रकलयन् विलापयंश्च चिरं
स्थितोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
भुशुं०चिरजीवितहेतुकथनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
चिरजीवितहेतुकथनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः २७

भुशुण्ड उवाच ।

एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यथास्मि यदिहास्मि च ।
त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थं धार्ष्ट्येन ज्ञानपारग ॥ १ ॥

भुशुण्डस्य प्रशंसात्र यियासोस्तेन पूजनम् ।
वसिष्ठस्य नभोगत्या स्वलोकाप्तिश्च वर्ण्यते ॥

यथा येन प्रकारेण अस्मि चिरं जीवामि । परमार्थत इह कार्यकरणसंघाते यदस्मि
तच्च कथितमित्यर्थः । धार्ष्ट्येन वैयात्येन ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अहो नु चित्रं भगवन्भवता भूषणं श्रुतेः ।
आत्मोदन्तः प्रकथितः परं विस्मयकारणम् ॥ २ ॥

आत्मोदन्तः स्ववृत्तान्तः ॥ २ ॥

99893
99894 धन्यास्ते ये महात्मानमत्यन्तचिरजीवनम् |
99895 भवन्तं परिपश्यन्ति द्वितीयमिव पद्मजम् ॥ ३ ॥
99896
99897 यावदद्य दृशो धन्याः स्वात्मोदन्तमखण्डितम् |
99898 यथावत्पावनं बुद्धेः सर्वं कथितवानसि ॥ ४ ॥
99899
99900 ये भवन्तं प्रपश्यन्ति तेषां दृशो धन्याः | यावदद्येति
99901 स्वदृशोश्चिरस्थितिसार्थक्याभिप्रायम् ॥ ४ ॥
99902
99903 प्रभातं दिक्षु सर्वासु दृष्टा विबुधभूतयः |
99904 भवानिव जगत्यस्मिन्न महानवलोकितः ॥ ५ ॥
99905
99906 विबुधानां देवानां विदुषां च भूतयो ज्ञानैश्वर्यसंपदो दृष्टाः ॥ ५ ॥
99907
99908 कथंचित्प्राप्यते कश्चिद्भ्रान्त्वेव हि महाजनः |
99909 न भवानिव भव्यात्मा सुलभो जगति क्वचित् ॥ ६ ॥
99910
99911 भ्रान्त्वा यत्नेन चिरमन्विष्यापि महांस्तत्त्वज्ञो जनः कथंचित्प्राप्यते | तत्रापि
99912 भवानिव न सुलभः ॥ ६ ॥
99913
99914 वंशखण्डे हि कस्मिंश्चिज्जायते मौक्तिकं यथा |
99915 जगत्खण्डे हि कस्मिंश्चिद्दृश्यते त्वादृशस्तथा ॥ ७ ॥
99916
99917 वंशखण्डे वेणुवने | वेणूनामप्यष्टसु मुक्ताकरेषु परिगणनात् ॥ ७ ॥
99918
99919 मया तु सुमहत्कार्यमद्य संपादितं शुभम् |
99920 पुण्यदेहविमुक्तात्मा यद्भवानवलोकितः ॥ ८ ॥
99921
99922 तदस्तु तव कल्याणं प्रविशात्मगुहां शुभाम् |
99923 मध्याह्नसमयो यन्मे व्रजामि सुरमन्दिरम् ॥ ९ ॥
99924
99925 मध्याह्नपदेन माध्याह्निकं कर्म लक्ष्यते | सुरमन्दिरं सप्ताषलोकं
99926 स्वगृहम् ॥ ९ ॥
99927
99928 इत्याकर्ण्य भुशुण्डोऽसौ जग्राहोत्थाय पादपात् |
99929 संकल्पिताभ्यां हस्ताभ्यामुपात्तं हेमपल्लवम् ॥ १० ॥
99930
99931 कल्पवृक्षलतापुष्पकेसरेण हिमत्विषा |
99932 तत्पात्रं मौक्तिकार्घ्येण पूरयामास पूर्णधीः ॥ ११ ॥
99933
99934 मौक्तिकलक्षणेनार्घ्येण अर्घार्थजलेन ॥ ११ ॥
99935
99936 तेनार्घ्यपाद्यपुष्पेण त्रिनेत्रमिव मामसौ |
99937 आपादमस्तकं भक्त्या पूजयामास पूर्वजः ॥ १२ ॥
99938
99939 त्रिनेत्रमिवेत्युपमानान्नित्यं शिवपूजापरतापि तस्य गम्यते | पूर्वजश्चिरन्तनः ॥ १२ ॥
99940
99941 अनुव्रज्याकदर्थेन खगेन्द्रालमिति ब्रुवन् |
99942 विष्टरादहमुत्थाय ततः खगवदाप्लुतः ॥ १३ ॥
99943
99944 हे खगेन्द्र अनुव्रज्यालक्षणेन कदर्थेन श्रमेण अलमिति ब्रुवन्नहमाप्लुत उड्डीनः

99945 ॥ १३ ॥
99946
99947 व्योम्नि योजनमात्रं तु मदनुव्रज्यया गतः ।
99948 करं करेणावष्टभ्य बलात्संरोधितः खगः ॥ १४ ॥
99949
99950 संरोधितो निवर्तितः ॥ १४ ॥
99951
99952 मयि याते क्षणेनैव गगनाध्वन्यदृश्यताम् ।
99953 निवृत्तोऽसौ विहंगेन्द्रो दुस्त्यजा संगतिः सताम् ॥ १५ ॥
99954
99955 अन्योन्यमपि कस्मिंश्चित्तरङ्गक इवाम्बुधौ ।
99956 व्योमन्यदृश्यतां यातो खगस्मृत्या मुनीनहम् ॥ १६ ॥
99957
99958 आवामन्योन्यमप्यदृश्यतां यातौ । ततः अहं खगस्य भुशुण्डस्य स्मृत्वा
99959 अविच्छिन्नस्मरणेनोपलक्षितः सन्सप्तर्षिमण्डलं प्राप्य मुनीन्दृष्टवानिति शेषः
99960 ॥ १६ ॥
99961
99962 सप्तर्षिमण्डलं प्राप्य जायया परिपूजितः ।
99963 याते कृतयुगस्यादौ पुरा वर्षशतद्वये ॥ १७ ॥
99964
99965 जायया अरुन्धत्या । उक्ताया भुशुण्डसंगतेः कालमाह-याते इति ॥ १७ ॥
99966
99967 संगतोऽहं भुशुण्डेन मेरोः शृङ्गद्रुमेऽभवम् ।
99968 अद्य राम कृते क्षीणे त्रेता संप्रति वर्तते ॥ १८ ॥
99969
99970 मध्ये त्रेतायुगस्यास्य जातस्त्वं रिपुमर्दन ।
99971 पुनरद्याष्टमे वर्षे तत्रैवोपरि भूभृतः ।
99972 मिलितोऽभूद्भुशण्डो मे तथैवाजररूपवान् ॥ १९ ॥
99973
99974 भूभृतः मेरोः ॥ १९ ॥
99975
99976 इति संकथितं चित्रं भुशुण्डोदन्तमुत्तमम् ।
99977 श्रुत्वा विचार्य चैवान्तर्यदयुक्तं तत्समाचर ॥ २० ॥
99978
99979 उपसंहरति-इतीति ॥ २० ॥
99980
99981 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
99982
99983 इति सुमतिभुशुण्डसत्कथां यो विमलमतिः प्रविचारयिष्यतीह ।
99984 भवभयबहुलाकुलास्थितां स प्रसभमसत्सरितं तरिष्यतीति ॥ २१ ॥
99985
99986 इतीति । इति इमां सुमतेर्भुशुण्डस्य सत्कथां यः प्रविचारयिष्यति स इहास्मिन्नेव शरीरे
99987 भवा जन्मादयस्तद्भयैर्बहुला अत एवाकुला ये जीवास्तैरास्थितां इति इमां
99988 प्रसिद्धामसत्सरितं मायानदीं तरिष्यति । प्रसभमिति पौरुषप्राधान्यद्योतनार्थम्
99989 ॥ २१ ॥
99990
99991 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
99992 भुशुं० समाप्तिर्नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥
99993
99994 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
99995 समाप्तिर्नाम सप्तविंशतितमः सर्गः ॥ २७ ॥
99996

अष्टाविंशः सर्गः २८

श्रीवसिष्ठ उवाच।

एवं भुशुण्डवृत्तान्तः कथितस्ते मयानघ।
अनया प्रज्ञया तीर्णो भुशुण्डो मोहसंकटात्॥ १॥

आख्यायिकाभिसंबन्धो देहानियतिवर्णकम्।
आपातभ्रान्तिमात्रत्वं देहादेश्चात्र वर्ण्यते॥

वर्णिताया भुशुण्डाख्यायिकायाः प्रकृतोपदेशसंबन्धं दर्शयति##-

एतां दृष्टिमवष्टभ्य स्वप्राणाभ्यासपूर्विकाम्।
भुशुण्डवन्महाबाहो भव तीर्णमहार्णवः॥ २॥

प्राणाभ्यासोऽत्र प्राणस्य निरोध उपास्तिर्वा तत्पूर्विकाम्। महार्णव इति विपुलः
संसारो निगीर्याध्यवसितः॥ २॥

यथा ज्ञानेन योगेन संतताभ्यासजन्मना।
भुशुण्डः प्राप्तवान्प्राप्यं तथासादय तत्पदम्॥ ३॥

असक्तबुद्धयः सर्वे भुशुण्डवदवस्थितिम्।
प्राप्नुवन्ति परे तत्त्वे प्राणापानावलोकिनः॥ ४॥

प्राणापानावलोकिनः उक्तोपास्तिशीलाः॥ ४॥

एता विचित्रा भवता श्रुता विज्ञानदृष्टयः।
इदानीं धियमालम्ब्य यथेच्छसि तथा कुरु॥ ५॥

यथेच्छसि योगपूर्विकामुपास्तिपूर्विकां वा स्वात्मप्रतिष्ठां तथा कुरु॥ ५॥

श्रीराम उवाच।

भगवन्भवता भूमिभास्वता ज्ञानरश्मिभिः।
हार्दमुद्दामदौरात्म्यं प्रमृष्टमखिलं तमः॥ ६॥

आस्तां योगोपास्ती त्वदुपदेशश्रवणादेव स्वस्य तत्त्वबोधः सिद्ध इति सूचयन् रामः
कथाप्रसञ्जितदेहगेहस्वरूपमेव जिज्ञासमानः पृच्छति-भगवन्नित्यादिना।
भूमिभास्वता भूमाववत्तीर्णेन सूर्येण। उद्दामानि दौरात्म्यानि
अनात्मस्वात्मत्वदर्शनानि तत्प्रयुक्तदुश्चेष्टितानि च यस्मात्तथाविधं हार्दं
तमः॥ ६॥

प्रबुद्धाः स्मः प्रहृष्टाः स्मः प्रविष्टाः स्मः स्वमास्पदम्।
स्थिताः स्मो ज्ञातविज्ञेया भवन्तो ह्यपरा इव॥ ७॥

अपरा द्वितीया भवन्त इव॥ ७॥

अहो भुशुण्डचरितं परं विस्मयकारकम्।
भगवन्भवता प्रोक्तमुत्तमार्थावबोधनम्॥ ८॥

भुशुण्डचरिते ब्रह्मन्नेतस्मिन्कथिते त्वया।
यच्छरीरगृहं प्रोक्तं मांसचर्मास्थिनिर्मितम्॥ ९॥

100049
100050 तत्केन नाम रचितं कुतो वा तत्समुत्थितम् ।
100051 कथं वा स्थितिमायातं को वा तत्रावतिष्ठते ॥ १० ॥
100052
100053 कर्तुर्निमित्तस्य स्थितिप्रकारस्य तदन्तःस्थस्य स्वामिनश्च प्रश्नाः ॥ १० ॥
100054
100055 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
100056
100057 परमार्थावबोधाय दोषापाकरणाय च ।
100058 शृणु राघव तत्त्वेन वक्ष्यमाणमिदं मया ॥ ११ ॥
100059
100060 अस्थिस्थूणं नवद्वारं रक्तमांसावलेपनम् ।
100061 शरीरसदनं राम न केनचिदिदं कृतम् ॥ १२ ॥
100062
100063 तत्राद्यस्योत्तरमाह-अस्थीति ॥ १२ ॥
100064
100065 आभासमात्रमेवेदमित्थमेवावभासते ।
100066 द्विचन्द्रविभ्रमाकारं सदसच्च व्यवस्थितम् ॥ १३ ॥
100067
100068 नन्वीश्वरोऽस्य देहस्य निर्माता श्रुतिपुराणाख्यायिकाप्रसिद्धः जीवस्तु
100069 स्वकर्मोपभोगायास्य निर्मापकस्तौ कथमपलप्येते तत्राह-आभासमात्रमिति ।
100070 इत्थमेव । विनैव निर्मातारमित्यर्थः । न हि जले चन्द्राभासो निर्मातारमपेक्षते नापि
100071 तैमिरिककल्पितद्वितीयचन्द्रविभ्रमस्तद्वदित्यर्थः । ईश्वरस्य निर्मातृत्वं तु
100072 श्रौतं न मुख्यम् । पुरुषनिःश्वसितदृष्टान्तदर्शनात् । जीवस्य
100073 निर्मापयितृत्वमपि तथा । अबुद्धिपूर्वत्वादनिष्टनिर्मापणायोगाच्चेति भावः ॥ १३ ॥
100074
100075 द्विचन्द्रदर्शनविधौ चन्द्रद्वित्वं सदैव हि ।
100076 वस्तुतश्चैक एवेन्दुः स्थितो देहस्तथैव हि ॥ १४ ॥
100077
100078 देहस्य मिथ्यात्वं तु प्रतीतिकालमात्रस्थितिकत्वाच्चन्द्रद्वित्ववदेव सिद्धमित्याह##-
100079 हि यस्मात्तथैव । वस्तुतस्तु सदैव ह्येक एवेन्दुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥
100080
100081 देहप्रत्ययकाले हि देहोऽयं समवस्थितः ।
100082 असन्नेव च सत्तस्मात्प्रोक्तः सदसदात्मकः ॥ १५ ॥
100083
100084 उक्तमेव स्पष्टमाह-देहेति । परमार्थसदधिष्ठानकतया उपचारात्सत् ॥ १५ ॥
100085
100086 स्वप्ने स्वप्नावबोधः संस्त्वन्यदा स मुधैव हि ।
100087 बुद्बुदो बुद्बुदविधौ सत्यो मिथ्यैव चान्यदा ॥ १६ ॥
100088
100089 असतः सत्त्वभ्रान्तिः क्व दृष्टा तत्राह-स्वप्न इति । मुधा मिथ्यैव ।
100090 बुद्बुदविधौ बुद्बुदप्रतीतिसत्त्वे ॥ १६ ॥
100091
100092 देहो देहविधौ सत्यो ह्यसत्य इतरद्विधौ ।
100093 प्रतिभासविधौ तावज्जलं सदसदन्यदा ॥ १७ ॥
100094
100095 इतरद्विधौ शुद्धात्मदर्शनसत्त्वे । जलं मृगतृष्णिकोदकम् ॥ १७ ॥
100096
100097 प्रतिभासविधौ देहः सन्नसंश्चान्यदा स्मृतः ।
100098 आभासमात्रमेवेदमित्थं संप्रति भासते ॥ १८ ॥
100099
100100 प्रतिभासविधाविति प्रसाधितार्थनिगमनत्वान्न पौनरुक्त्यम् ॥ १८ ॥

अयं नामाहमित्यन्तर्गृहीतमननं स्थितम् |
मांसास्थिमयनिर्माणदेहोऽहमिति विभ्रमम् || १९ ||

आभासमात्रतामुपपादयंस्तदभिमानं त्याजयति-अयमिति |
प्राग्गृहीतदेहाकारं मननमेव संस्कारदार्ढ्यात्पुनः पुनर्देहाकारेण स्थितम्
||१९ ||

त्यज संकल्पनिर्माणदेहाः सन्ति सहस्रशः |
सुखतल्पगतो येन स्वप्नदेहेन दिक्तटान् || २० ||

त्यजेति पूर्वान्वयि | संकल्पनिर्माणदेहानेवोदाहृत्य देषामसत्यतां दर्शयति##-

परिभ्रमसि हे राम स देहस्ते क्व संस्थितः |
जागरायां मनोराज्ये येन स्वर्गपुरान्तरम् || २१ ||

जागरायां जागरे | छान्दसं स्त्रीत्वम् || २१ ||

परिभ्रमसि मेरुं वा स देहस्ते क्व संस्थितः |
स्वप्नेष्वपि च यः स्वप्नस्तत्र येन महीतटान् || २२ ||

परिभ्रमसि हे राम स देहस्ते क्व संस्थितः |
मनोराज्यं मनोराज्ये महद्विभवभूमिषु || २३ ||

मनोराज्यान्तःकल्पिते मनोराज्यान्तरे महतीषु विभवभूमिषु | आन्महतः
समानाधिकरणजातीययोः इत्यात्वे कर्तव्ये तदभावश्छान्दसः |
महतामिन्द्रचन्द्रादीनां वा विभवभूमिषु || २३ ||

परिभ्रमसि येनेह स देहस्ते क्व संस्थितः |
गतैर्देहैर्मनोराज्ये या विचित्रा जगत्क्रियाः || २४ ||

गतैः कल्पनाविलयमनुविलीनैः || २४ ||

प्रकरोषि महाबाहो ते देहास्ते क्व संस्थिताः |
विलासिन्यानुरागिण्या येन संकल्पकान्तया || २५ ||

निर्वृतिं यासि देहेन स देहस्ते क्व संस्थितः |
एते राम यथा देहा मनसः सदसन्मयाः || २६ ||

निर्वृतिं संभोगसुखं यासीति योग्यतया वर्तमानकालोक्तिः | एवं
भविष्यत्स्वप्नमनोराज्यदेहा अप्युदाहार्याः | तेषु
मिथ्यात्वसांकल्पिकत्वादेर्निश्चितत्वात्प्रस्तुतदेहेऽपि तथात्वं साधयति-एते इति || २६ ||

तथैव तादृशाचारो देहोऽयं मनसः स्मृतः |
इदं धनमयं देहो देशोऽयमिति विभ्रमः || २७ ||

अहंताध्यासविषये देहे दर्शितो न्यायो ममताध्यासगोचरे धनादावपि सम
इत्याशयेनाह-इदं धनमिति || २७ ||

तत्सर्वं चित्तवीर्यस्य संकल्पस्य विजृम्भितम् |
दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा चित्तविभ्रमम् || २८ ||

100153 या तु देहादौ स्वप्नादिवैधर्म्यबुद्धिः सा चिरानुवृत्तिमात्रा न तु
100154 सत्यत्वासांकल्पिकत्वादिप्रयुक्तेत्याशयेनाह-दीर्घेति || २८ ||
100155
100156 दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं रघुनन्दन |
100157 प्रबोधमेष्यसि यदा परमात्मेच्छया स्वया || २९ ||
100158
100159 अत एवास्य तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह-प्रबोधमिति || २९ ||
100160
100161 द्रक्ष्यसि त्वं तदा सम्यगिदमर्कोदये यथा |
100162 स्वप्नसंकल्पजालेन यथान्यैव जगत्स्थितिः || ३० ||
100163
100164 सम्यक् आत्ममात्रपरिशेषेण द्रक्ष्यसि | यथा अर्कोदये प्रबुद्धः स्वाप्नार्थान्पश्यति
100165 तद्वत् || ३० ||
100166
100167 तथैवेयं हि संकल्पकलना काचिदेव हि |
100168 यथा पूर्वं मयोत्पत्तिः प्रोक्ता कमलजन्मनः || ३१ ||
100169
100170 काचिदनिर्वचनीया मिथ्यैवेत्यर्थः | उक्तेऽर्थे च प्रागुत्पत्तिप्रकरणे विस्तरोक्तं
100171 स्मारयति-यथेति || ३१ ||
100172
100173 मनसः स्वयमेवान्तःसंकल्पकलनोद्भवा |
100174 विचित्ररचनोपेतं मनस्तत्रात्तविभ्रमम् || ३२ ||
100175
100176 संकल्पकलनामात्रं तथेदमवभासनम् |
100177 यथा कल्पित आभासो मनसोऽब्जजतां गतः || ३३ ||
100178
100179 ऐन्दवोपाख्यानोक्तमपि स्मर्तव्यमित्याह-यथा कल्पित इति || ३३ ||
100180
100181 देहाद्विचिन्तितो देहः स्थितोऽन्यस्तद्वदेव हि |
100182 प्राक्प्रवाहचिराभ्यस्तो वासनातिशयेन यः || ३४ ||
100183
100184 पूर्वदेहादुत्क्रान्तिकाले विचिन्तितो यो देहः || ३४ ||
100185
100186 तथैव दृश्यते देहस्तथाऽऽकृत्युदयेन सः |
100187 पौरुषेण प्रयत्नेन संकल्पो ह्यमेव चित् || ३५ ||
100188
100189 तथाऽऽकृत्युदयेन तादृशसंस्थानसंपत्त्या | पौरुषेण प्रयत्नेन मनः
100190 प्रत्यङ्मुखीकृत्य स्वात्मदर्शने अयं देहजगदाकारः संकल्पश्चिदेवेत्यन्वयः
100191 || ३५ ||
100192
100193 अन्यथा भाव्यते राम भूयते तदिहान्यथा |
100194 अयं सोऽयं ममायं च संसार इति भाविते || ३६ ||
100195
100196 अन्यथा भाव्यते यदीति शेषः | तत्तर्हि अन्यथा भूयते इति भाविते तथैवानुभूयत इति
100197 शेषः || ३६ ||
100198
100199 सत्यो यो भाव्यते राम भावनादार्ढ्यसंभवः |
100200 भावितं तीव्रवेगेन यदेवाशु तदेव हि || ३७ ||
100201
100202 तदेव हि दृश्यते इति परेणान्वयः || ३७ ||
100203
100204 सर्वत्र दृश्यते राम कान्तेवात्यन्तवल्लभा |

100205 अहर्व्यावृत्तिरभ्यस्ता यथा स्वप्नेषु दृश्यते ॥ ३८ ॥
100206
100207 अह्नि व्यवृत्तिर्व्यापृतिर्यथाभ्यस्ता ॥ ३८ ॥
100208
100209 तथायं भावनाभ्यस्तः संसारोऽप्यवलोक्यते ।
100210 यथा स्वप्नावनौ क्षिप्रमहर्यदवभासते ॥ ३९ ॥
100211
100212 क्षिप्रं शीघ्रप्रध्वंसी क्षणादिः अहस्त्रिंशद्घटिकादीर्घोऽवभासते ॥ ३९ ॥
100213
100214 तथेदमल्पकालस्थमपि संलक्ष्यते स्थिरम् ।
100215 व्योमन्येव यथा तापतप्ते संदृश्यते सरित् ॥ ४० ॥
100216
100217 स्थिरं शाश्वत्रम् । व्योमनि मरुभूम्याकाशे । सरित् मृगतृष्णानदी ॥ ४० ॥
100218
100219 धराप्यविद्यमानापि संकल्पाद्दृश्यते तथा ।
100220 दृश्यते दृष्टिवैरूप्याद्यथा व्योमनि पिच्छिका ॥ ४१ ॥
100221
100222 धरा भूः । अपिशब्दादन्तरिक्षं त्रिलोकी च । पिच्छिका नर्हमुष्टिः ॥ ४१ ॥
100223
100224 तथैवेयं जगल्लक्ष्मीर्दुर्ज्ञानादवभासते ।
100225 दृश्यते समया दृष्ट्या न यथा व्योम्नि पिच्छिका ॥ ४२ ॥
100226
100227 दुर्ज्ञानाद्भ्रमात् ॥ ४२ ॥
100228
100229 सम्यग्दृष्ट्या जगल्लक्ष्मीस्तथेयं नावभासते ।
100230 भीरुरभ्येति न यथा स्वसंकल्पेषु संभ्रमम् ॥ ४३ ॥
100231
100232 भीरुरपि स्वसंकल्पेषु स्वमनोराज्यकल्पितहस्तिव्याघ्रादिषु । संभ्रमं भयम् ॥ ४३ ॥
100233
100234 स्वसंकल्पे हि संसारे न तथैते भयं सुधीः ।
100235 स्व एव हि स्वभावोऽयमित्थं संप्रति भासते ॥ ४४ ॥
100236
100237 स्वभावः आत्मा । संप्रति बहिर्मुखदशायाम् ॥ ४४ ॥
100238
100239 संसारसरणिस्थित्यां कस्मात्कोऽत्र बिभेति किम् ।
100240 स एव किंचित्संशोध्यः शुद्ध्या विमलतां गते ॥ ४५ ॥
100241
100242 यद्बिभेति तदपि भयं किम् । न किंचित्स्वात्मव्यतिरिक्तमस्तीत्यर्थः । यो बिभेति स एव
100243 किंचित्संशोध्यो विवेचनीयः ॥ ४५ ॥
100244
100245 तस्मिन्न दृश्यते राम मोहोऽयं जगतः स्थितः ।
100246 सम्यगालोकमात्रेण स्वभावः शुद्धिमृच्छति ॥ ४६ ॥
100247
100248 अयं भयादिलक्षणो मोहः अद्वये शुद्धात्मनि न दृश्यते । तथा च श्रुतिः##-
100249 । द्वितीयाद्वै भयं भवति इति । केन तर्ह्युपायेनात्मा शुद्ध्यति तमाह-सम्यगिति ।
100250 स्वभाव आत्मा ॥ ४६ ॥
100251
100252 न गृह्णाति मलं भूयस्ताम्रतामिव काञ्चनम् ।
100253 आभासमात्रमेवेदं न सन्नासज्जगत्त्रयम् ॥ ४७ ॥
100254
100255 पुनरशुद्धिप्राप्तिशङ्कां वारयति-नेति । स्वभावतः काञ्चनं भ्रान्त्या
100256 ताम्रतया गृहीतं तापादिना स्वरूपाभिव्यक्तौ पुनस्ताम्रत्वमिवेत्यर्थः । कुतोऽस्य

दर्शनमात्राच्छुद्धिरिति चेद्दृश्यमलस्याभासमात्रत्वादित्याह##-

इत्यन्यकलनात्यागः सम्यगालोकनं विदुः।
मरणं जीवितं स्वर्गो ज्ञानमज्ञानमेव च॥ ४८॥

इति अस्माद्धेतोः सम्यगालोकनमेवान्यकलनायास्त्यागो निवृत्तिरिति विदुरिति
पूर्वेणान्वयः। सम्यगीक्षणं तर्हि कीदृशं तदाह-मरणमित्यादिना॥ ४८॥

चिदाभासादृते नास्तीत्येकता सम्यगीक्षणम्।
त्वमहंतादिसंसार इति मे न दिशो दश॥ ४९॥

चिदाभासाच्चित्प्रकाशादृते विना पृथङ्‌ नास्तीत्येकता चिन्मात्रपरिशेषः फलतः
सम्यगीक्षणमित्यर्थः। त्वंता स्वातिरिक्तचेतनता। अहंता
स्वदेहमात्रपरिच्छिन्नचेतनता आदिपदात्त्वंताहंताभिमानविषय आध्यात्मिकः
कार्यकारणकलापः संसारयत्यात्मानं लोकान्तरेषु विषयेषु च भ्रमयतीति संसारो
विषयकलापस्तदाधारा दश दिशश्चेति सर्वं दृश्यजातं मे मत्संबन्धिनः
पृथक् न सन्ति किंतु स्वाभासं स्वप्रकाशात्मस्वरूपमेवास्तीत्यन्वयः॥ ४९॥

सर्वं स्वाभासमेवेति सम्यगालोकनं विदुः।
सदसन्मयसंसारे यथा भूतार्थदर्शनात्॥ ५०॥

सम्यगालोकनफलमाह-सदसन्मयेति। राद्ब्रह्म असती माया तदुभयोपादानके॥
५०॥

नास्तमेति न चोदेति सम्यगालोकनान्मनः।
निर्णीय सर्वभावानामसत्त्वं सत्त्वमेव च॥ ५१॥

असत्त्वं बाधम्। सत्त्वमधिष्ठानसन्मात्रपरिशेषम्॥ ५१॥

निष्कामं शान्तिमभ्येति सम्यगालोकनान्मनः।
न निन्दति न च स्तौति न हृष्यति न शोचति॥ ५२॥

निष्कामं आप्तकामत्वादकामम्॥ ५२॥

शीतलां सत्यतामेति सम्यगालोकनान्मनः।
अवश्यमेव मर्तव्यं सर्वैरेव हि बन्धुभिः॥ ५३॥

शीतलामुपशान्ततापत्रयाम्। स्वस्य मुक्तावपि बन्धुजनानां
बन्धानिवृत्तेस्तदीयमरणादिदर्शनजस्तापो दुर्वारस्तत्राह-अवश्यमेवेत्यादिना
॥ ५३॥

इति बन्धुवियोगेषु किं वृथा परितप्यसे।
अवश्यमेव च मया मर्तव्यमिति निश्चयः॥ ५४॥

अज्ञातादशायां स्वमरणाशङ्कातापोऽप्यनेनोपायेन परिहर्तुं शक्य
इत्याशयेनाह-अवश्यमेवेति॥ ५४॥

इत्यात्ममरणप्राप्तौ किं मुधा परितप्यसे।
अवश्यमेव जातेन किंचित्सुविभवादिकम्॥ ५५॥

प्राप्तव्यं पुरुषेणेति हर्षस्यावसरो हि कः।
सर्वस्यैव हि संसारे नरस्य व्यवहारिणः॥ ५६॥

100309
100310 अर्थायाता भवत्यापच्छोकस्यावसरो हि कः।
100311 बृंहत्युदेति स्फुरति बुद्बुदौघ इवार्णवे॥ ५७॥
100312
100313 आपत् दारिद्र्यदुर्दशाद्या। अर्थादिव आयाता भवत्येव। बृंहति वर्धते॥ ५७॥
100314
100315 इदं हि जगतां जालं किमत्र परिदेवना।
100316 सत्सदेव सदैवैतदसदेवासदेव हि॥ ५८॥
100317
100318 असदपि सदैव असदेव न कदाचित्सत्त्वमापन्नमिति मायाविक्रियावैचित्र्यमात्रात्मके
100319 प्रपञ्चे किमन्यदस्ति यत्परिदेव्यते इत्यर्थः। अहं अहंकारात्मा नास्मि॥ ५८॥
100320
100321 क्रियावैचित्र्यमात्रे तु किमन्यत्परिदेव्यते।
100322 नाहमस्मि न चाभूवं भविष्यामि न सोऽधुना॥ ५९॥
100323
100324 देहोऽयं चित्रदोषोत्थः किमन्यत्परिदेव्यते।
100325 देहाच्चेदन्य एवाहं चिदाभासस्तदङ्ग हे॥ ६०॥
100326
100327 चित्रात्कामकर्मवासनाविद्यादोषादुत्थः चिदाभासश्चित्प्रकाशः। अङ्गेति
100328 कोमलामन्त्रणे॥ ६०॥
100329
100330 कौ तौ मे सदसद्भावौ यन्निष्ठं परितप्यते।
100331 इति निश्चयवत्स्वान्तं सम्यग्ज्ञानात्मनो मुनेः॥ ६१॥
100332
100333 ये निष्ठे उदर्कफले निमित्तभूते यस्मिन्परितापे इति क्रियाविशेषणम्॥ ६१॥
100334
100335 नास्तमेति न चोदेति न [न चान्तं इति पाठः।] शान्तं परितप्यते।
100336 परतामेव नाशान्तामनुत्तमपदे स्थितः॥ ६२॥
100337
100338 अनुत्तमपदे स्थितो ब्रह्मवित् सर्वभावेषु नाशान्तां बाधपरिशिष्टां परतां
100339 ब्रह्मतामेव आदत्ते स्वीकरोति न प्रतीतिकालिकीं खरताम्। यथा तित्तिरी नीडनिर्माणाय
100340 तृणानां मूलतः खरभागान्परित्यज्य मृद्वीं तृणकोटिमेवादत्ते
100341 तद्वदित्यर्थः॥ ६२॥
100342
100343 आदत्ते तित्तिरी मृद्वीं तृणकोटिमिवामलाम्।
100344 एतदर्थमसत्येऽस्मिन्नास्था कार्या मनागपि॥ ६३॥
100345
100346 एतदर्थं संसारस्य खरभागपरिहारार्थम्॥ ६३॥
100347
100348 सुरज्ज्वेव बलीवर्दो बध्यते जन्तुरास्थया।
100349 अतस्त्वया दृढमिदमिति निर्णीय बुद्धितः॥ ६४॥
100350
100351 इदमग्रभूतं ब्रह्म इति उक्तयुक्त्या निर्णीय॥ ६४॥
100352
100353 आस्थारहितया बुद्ध्या विहर्तव्यमिहानघ।
100354 कर्तव्यमेव कर्तव्यमकर्तव्यमुपेक्ष्यते॥ ६५॥
100355
100356 तर्हि किमास्थां परित्यज्य यथेष्टाचरणं कर्तव्यं नेत्याह-कर्तव्यमेवेति।
100357 विहितमेवेत्यर्थः॥ ६५॥
100358
100359 आस्थानास्थे परित्यज्य लीलयैव महाधिया।
100360 आभासमात्रमेवेदं यस्य च प्रतिभासते॥ ६६॥

100361
100362 लीलया अश्रमेण ॥ ६६ ॥
100363
100364 सोऽन्तः शीतलतामेति दिनान्ते भुवनं यथा।
100365 प्रतिभासं परित्यज्य पदार्थपटलव्रजे ॥ ६७ ॥
100366
100367 दिनान्ते सौरतापोपरमे। सर्वानुगतसन्मात्रदर्शने उपायमाह-प्रतिभासमिति।
100368 विशेषाकारमित्यर्थः। पदार्थानां पञ्चभूतानां पटलं समूहस्तदात्मके
100369 घटपटादिविषयव्रजे ॥ ६७ ॥
100370
100371 आभासमात्रसामान्यमिदमालोकयानघ।
100372 आभासमात्रकं राम चित्तामर्शकलङ्कितम् ॥ ६८ ॥
100373
100374 चित्तस्य आमर्शेन विशेषकल्पनेन कलङ्कितमभूदिति शेषः ॥ ६८ ॥
100375
100376 ततस्तदपि संत्यज्य निराभासो भवोत्तम।
100377 चिदाकाशमयो नित्यं सर्वगः सर्ववर्जितः ॥ ६९ ॥
100378
100379 तत्सन्मात्ररूपमाभासमपि संत्यज्य स्वात्मव्यतिरेकबुद्ध्या त्यक्त्वा
100380 निराभासस्त्रिपुटीशून्यः। सर्वगः पूर्णः ॥ ६९ ॥
100381
100382 आभासस्य परित्यागे भवस्येकान्तनिर्मलः।
100383 नाहमस्मि न मे भोगाः सत्या इत्यभिभाविते ॥ ७० ॥
100384
100385 निराभासतासिद्ध्युपायभूतं चिन्तनद्वयमाह-नाहमित्यादिना। अभितो भाविते
100386 चिन्तिते सति ॥ ७० ॥
100387
100388 नेदमाडम्बरं व्यर्थमनर्थायावभासते।
100389 अहमेव हि वा सर्वं चिदित्येवं विभाविते ॥ ७१ ॥
100390
100391 चिति सर्वबाधचिन्तनं सर्वस्य चिदात्मभावचिन्तनं वेति द्वे चिन्तने ॥ ७१ ॥
100392
100393 नेदमाडम्बरं व्यर्थमनर्थायावभासते।
100394 दर्शनद्वयमप्येतत्सत्यमत्यन्तसिद्धिदम् ॥ ७२ ॥
100395
100396 यदेकमेतयोर्वेत्सि रम्यं तद्राम संश्रय।
100397 द्वाभ्यामेवाथ वै ताभ्यां दर्शनाभ्यामिहानघ ॥ ७३ ॥
100398
100399 ऐच्छिकसमुच्चयेऽप्यनयोर्न विरोधः। फलत ऐकरूप्यादित्याशयेनाह##-
100400
100401 विहरन्कुरु कल्याण रागद्वेषपरिक्षयम्।
100402 यत्किंचिदुदितं लोके यन्नभस्यथ वा दिवि ॥ ७४ ॥
100403
100404 रागादिदोषक्षयवत्येव चिन्तनद्वयं सफलं नान्यस्मिन्नित्याह-कुर्वित्यादिना।
100405 रागादिक्षयमेव प्रधानफलैः स्तौति-यत्किंचिदिति ॥ ७४ ॥
100406
100407 तत्सर्वं प्राप्यते राम रागद्वेषपरिक्षयात्।
100408 रागादिहतया बुद्ध्या यादृग्राम विचेष्टितम् ॥ ७५ ॥
100409
100410 तत्तदेव प्रयात्याशु मूढानां विपरीतताम्।
100411 द्वेषदोषोर्मिरुद्धासु न गुणाश्चित्तवृत्तिषु ॥ ७६ ॥
100412

100413 पदं कुर्वन्ति दग्धासु स्थलीषु हरिणा इव ।
100414 रागो द्वेषश्च सर्पौ द्वौ न विलीनौ मनोबिले ॥ ७७ ॥
100415
100416 पदं स्थितिम् ॥ ७७ ॥
100417
100418 यस्य कल्पतरोस्तस्मात्किं नामाङ्ग न लभ्यते ।
100419 ये हि प्राज्ञाः [प्राज्ञा विनियताः इति पाठः ।] स्वनियता विदग्धाः
100420 शास्त्रशालिनः ॥ ७८ ॥
100421
100422 किं नाम दुःखफलमिति शेषः ॥ ७८ ॥
100423
100424 रागद्वेषमयास्ते वै जम्बुकास्ते धिगस्तु तान् ।
100425 मद्धनं भुक्तमन्येन धनं त्यक्तं मयाऽन्यतः ॥ ७९ ॥
100426
100427 शास्त्रशालिनोऽपि भूत्वेति शेषः । ते जनाः । ते अरण्ये प्रसिद्धा जम्बुकाः । एवार्थे
100428 वैशब्दः । रागद्वेषक्रमं समूलमाह-मद्धनमिति । अन्यतः
100429 अन्यस्मादवश्यग्राह्यं धनं प्रमादात्त्यक्तम् ॥ ७९ ॥
100430
100431 इति संव्यवहारेहाः के रागद्वेषयोः क्रमाः ।
100432 धनानि बन्धवो मित्रं पुनरायान्ति यान्ति च ॥ ८० ॥
100433
100434 इति इत्थं लब्धनष्टधनादिविषये अभिनिवेशात्तद्ग्रहणार्थं
100435 वधबन्धनादिसंव्यवहारेहालक्षणा रागद्वेषयोः क्रमाः के तुच्छा इत्यर्थः ।
100436 कुतस्तुच्छास्तत्राह-धनानीत्यादिना ॥ ८० ॥
100437
100438 किमेतेषु नरः प्राज्ञो रज्यते वा विरज्यते ।
100439 भावाभावभवाभोगा मायेयं पारमेश्वरी ॥ ८१ ॥
100440
100441 प्रियविषयभावेन अप्रियाभावेन च भवस्याभोगो यस्याम् ॥ ८१ ॥
100442
100443 संसाररचना सर्वा संसक्तं पातयत्यलम् ।
100444 न धनं न जनो नात्मा सत्यं राघव वस्तुतः ॥ ८२ ॥
100445
100446 संसक्तं लम्पटम् ॥ ८२ ॥
100447
100448 मिथ्यैव मिथ्यावसितमितीदं परिलक्ष्यते ।
100449 आद्यन्तयोः सर्वमसन्मध्येऽप्यस्थिरमाधिमत् ॥ ८३ ॥
100450
100451 इति वक्ष्यमाणयुक्त्या मिथ्येत्यवसितं मिथ्यैव परिलक्ष्यते । तां युक्तिमाह##-
100452 ८३ ॥
100453
100454 क्व बध्नाति रतिं प्राज्ञो ह्यन्यकल्पितखद्रुमे ।
100455 एकेन कल्पिता खे स्त्री भुङ्क्ते तां दूरगोऽपरः ॥ ८४ ॥
100456
100457 तुच्छे संसारे इति बन्धयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह-अन्येत्यादिना ॥ ८४ ॥
100458
100459 इतीयमङ्ग संसाररचना तेन मा भ्रम ।
100460 भूताजवं जवीभावमिममाततमाकुलम् ॥ ८५ ॥
100461
100462 गन्धर्वपुरनिर्माणविलासेन समं विदुः ।
100463 स्वप्नसंकल्पपुरवदसदेवेदमुत्थितम् ॥ ८६ ॥
100464

100465 विदुः प्राज्ञाः ॥ ८६ ॥
100466
100467 सर्वत्र संस्थमेवेदं सुषुप्तमिव विच्युतम् ।
100468 परिपश्यसि संसारदीर्घस्वप्नपुरद्रुमम् ॥ ८७ ॥
100469
100470 कल्पनायाः सर्वत्र संभवादधिष्ठानचित्सद्भावाच्च सर्वत्र संस्थम् । विच्युतं
100471 स्वप्नादिभावापन्नं सुषुप्तमिव ॥ ८७ ॥
100472
100473 अज्ञाननिद्रालुठनस्वभावात्मकमच्युतम् ।
100474 संसारस्वप्नसंभ्रान्तो भवानयमिह स्थितः ॥ ८८ ॥
100475
100476 अच्युतमजस्रानुस्यूतम् । पूर्वान्वयि । भवान् शुभवांस्त्वं एनां निद्रां
100477 त्यजेत्युत्तरान्वयि ॥ ८८ ॥
100478
100479 तदेनां विततां निद्रां घनाज्ञानमयात्मिकाम् ।
100480 त्यजालक्ष्मीमिवावाप्तनिधानः पुरुषोत्तमः ॥ ८९ ॥
100481
100482 प्रबोधमेहि पश्य स्वमात्मानमुदितं सदा ।
100483 निर्विकल्पं चिदाभासं प्रातः पद्मं रविं यथा ॥ ९० ॥
100484
100485 चिदाभासं चित्प्रकाशम् ॥ ९० ॥
100486
100487 प्रबुध्यस्व प्रबुध्यस्व पुनः पुनरयं मया ।
100488 प्रबोध्यसे महाबाहो पश्यात्मार्कमनामयम् ॥ ९१ ॥
100489
100490 मयैतेनाभिवृष्टेन शीतेन ज्ञानवारिणा ।
100491 सुशब्दशालिना राम ह्यनेनैवासि बोधितः ॥ ९२ ॥
100492
100493 मया मेघस्थानीयेन । सुशब्दपदं श्लेषाद्गर्जनमप्याह ॥ ९२ ॥
100494
100495 बोधमासादय परं प्रबोधोऽद्यैव राघव ।
100496 सत्यमालोकयालीकं त्यक्त्वेमं जागतं भ्रमम् ॥ ९३ ॥
100497
100498 अद्यैव प्रकृष्टो बोधो यस्य तथाविधः सन् सत्यं स्वतत्त्वमालोकय ॥ ९३ ॥
100499
100500 न ते जन्म न ते दुःखं न दोषास्ते न ते भ्रमाः ।
100501 सर्वं संकल्पमुत्सृज्य तिष्ठात्मनि सुसंस्थितः ॥ ९४ ॥
100502
100503 परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसि सुसारसुषुप्तसौम्यदृष्टिः ।
100504 अतिविततमिदं सुशुद्धये त्वं समुपशमात्मनि तिष्ठ हे महात्मन् ॥ ९५ ॥
100505
100506 उपसंहरति-परिगलितेति । सुसारं सुषुप्तमिव सौम्या निर्विक्षेपा दृष्टिर्यस्य
100507 तथाविधस्त्वं इदं नित्यापरोक्षमतिविततं ब्रह्मैवासि अतः सुशुद्धये
100508 समुपशमात्मनि तस्मिन्नेव समाहितस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ९५ ॥
100509
100510 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
100511 परमार्थयोगोपदेशो नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥
100512
100513 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
100514 परमार्थयोगोपदेशो नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥
100515
100516 एकोनत्रिंशः सर्गः २९

100517
100518 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
100519
100520 इत्याकर्णयति स्वस्थसमचेतसि राघवे।
100521 विश्रान्ते स्वात्मनि स्वैरं परमानन्दमागते॥१॥
100522
100523 रामस्य बोधाद्विश्रान्तिः पुनरुक्तार्थविस्तरः।
100524 कैलासे प्राक् शिवेनेत्थं स्वोपदेशश्च कीर्त्यते॥१॥
100525
100526 इत्थं सानुग्रहं श्रीवसिष्ठेनोपदेशचमत्कारैः प्रतिवोधितस्य श्रीरामस्य
100527 अन्येषां च श्रोतृणां तत्त्वसाक्षात्कारोदयेन मुहूर्तार्ध
100528 स्वरूपविश्रान्तिसमाधिना निष्कम्पस्थितिं श्रीवाल्मीकिरुवाच##-
100529
100530 तत्रस्थेषु च सर्वेषु तेषूपशमशालिषु।
100531 राघवस्यात्मविश्रान्तेः स्थित्यर्थं वचनामृतम्॥२॥
100532
100533 तत्रस्थेषु स्वात्मनि विश्रान्तेष्विति विभक्तिविपरिणामेन योज्यम्। मुनेर्वचनामृतं
100534 विररामेति परेणान्वयः॥२॥
100535
100536 विरराम मुनेर्वारि सस्येष्वम्बुधरादिव।
100537 अथ याते मुहूर्तार्धे राघवे प्रतिबोधिते॥३॥
100538
100539 यथा वृष्टितर्पितेषु सस्येषु अम्बुधराद्वारि विरमति तद्वद्बोधिते
100540 समाधेर्व्युत्थापितं अर्थाद्वसिष्ठेनैवेति गम्यते॥३॥
100541
100542 पुनराह तमेवार्थं वसिष्ठो वदतां वरः।
100543
100544 श्रीवसिष्ठ उवाच।
100545
100546 राम सम्यक्प्रबुद्धोऽसि स्वात्मानमसि लब्धवान्॥४॥
100547
100548 पुनस्तमेवार्थं दृढीकारायाहेत्यर्थः॥४॥
100549
100550 एवमेवावलम्ब्यार्थं तिष्ठ नेह पदं कृथाः।
100551 इदं संसारचक्रं हि नाभौ संकल्पमात्रके॥५॥
100552
100553 अर्थं परमार्थमात्मतत्त्वम्। इह संसारे पदं स्थितिं मा कृथाः।
100554 तत्रोपायमाह-इदमिति॥५॥
100555
100556 संरोधितायां वहनाद्रघुनन्दन रुद्ध्यते।
100557 क्षोभितायां मनोनाभ्यामिदं संसारचक्रकम्॥६॥
100558
100559 क्षोभितायां रागद्वेषादिना विक्षेपं प्रापितायाम्॥६॥
100560
100561 प्रयत्नाद्रोधितमपि प्रवहत्येव वेगतः।
100562 परं पौरुषमास्थाय बलं प्रज्ञां च युक्तितः॥७॥
100563
100564 पौरुषं अभ्यासवैराग्यदार्ढ्यलक्षणम्॥७॥
100565
100566 नाभिं संसारचक्रस्य चित्तमेव निरोधयेत्।
100567 प्रज्ञासौजन्ययुक्तेन शास्त्रसंवलितेन च॥८॥
100568

100569 पौरुषेण न यत्प्राप्तं न तत्क्वचन लभ्यते।
100570 दैवैकपरतां त्यक्त्वा बालबोधोपकल्पिताम्॥ ९॥
100571
100572 निजं प्रयत्नमाश्रित्य चित्तमादौ निरोधयेत्।
100573 आविरिञ्चात्प्रवृत्तेन भ्रमेणाज्ञानरूपिणा॥ १०॥
100574
100575 असदेव सदाभासमिदमालक्ष्यतेऽनघ।
100576 अज्ञानभ्रमविस्तारमात्रकाकृतयोऽनघ॥ ११॥
100577
100578 आकृतयः दृश्यजगदाकाराः॥ ११॥
100579
100580 इमे देहा भ्रमन्तीह सर्वधर्मात्समुत्थिताः।
100581 संकल्पः पुनरस्त्वेव देहस्यार्थे कदाचन॥ १२॥
100582
100583 सर्वे धर्मा विकल्पा यस्मात्। सर्वधर्मा संकल्पस्तस्मात्। धर्मादनिच्केवलात् इत्यनिचो
100584 विषये तदभावश्छान्दसः। अत एव नैतद्देहनाशमात्रेणेष्टसिद्धिर्यतः
100585 पुनर्देहपरंपरोत्पादकः संकल्पोऽस्त्येव। तर्हि संकल्पत्यागे क उपाय इति
100586 चेत्तमाह-देहस्यार्थे इत्यादिना॥ १२॥
100587
100588 सुखदुःखविचारित्वं न कार्यं राम धीमता।
100589 दुःखम्लानमुखः क्लेदी प्रसन्नात्क्लेदवर्जितात्॥ १३॥
100590
100591 देहसुखदुःखचिन्तापरं नरं चित्रलिखितनरादप्यधमत्वेन निन्दति##-
100592
100593 अपि चित्रनराद्देहनरस्तुच्छतरः स्मृतः।
100594 आधिव्याधिपरिम्लाने स्वयं क्लेदिनि नाशिनि॥ १४॥
100595
100596 न तथा स्थिरता देहे चित्रपुंसो यथा किल।
100597 विनाशितो हि चित्रस्थो देहो नश्यति नान्यथा॥ १५॥
100598
100599 किल प्रसिद्धम्। निर्निमित्तनश्वरत्वमप्यस्य चित्रदेहादधिको दोष इत्याह-विनाशित
100600 इति॥ १५॥
100601
100602 अवश्यनाशो मांसात्मा स्वयं देहो विनश्यति।
100603 क्पालितः सुस्थिरां शोभामादत्ते चित्रमानवः॥ १६॥
100604
100605 स्वयं विनैव निमित्तमित्यर्थः॥ १६॥
100606
100607 देहस्तु पालितोऽप्युच्चैर्नश्यत्येव न वर्धते।
100608 तेन श्रेष्ठश्चित्रदेहो नायं संकल्पदेहकः॥ १७॥
100609
100610 संकल्पकृतो देहकः॥ १७॥
100611
100612 ये गुणाश्चित्रदेहे हि न ते संकल्पदेहके।
100613 चित्रदेहादपि जडाद्योऽयं तुच्छतरः किल॥ १८॥
100614
100615 तस्मिन्मांसमये देहे कैवास्था भवतोऽनघ।
100616 दीर्घसंकल्पदेहोऽयं तस्मिन्नास्था महामते॥ १९॥
100617
100618 नास्था युक्तेति शेषः॥ १९॥
100619
100620 स्वप्नसंकल्पजाहेहादपि तुच्छतरो ह्ययम्।

100621 अल्पसंकल्पजो दीर्घैः सुखदुःखैर्न गृह्यते ॥ २० ॥
100622

100623 इदानीं स्वात्ममानोरथिकदेहेभ्योऽप्यस्य तुच्छतरतामाह-स्वप्नेत्यादिसार्धेन ॥
100624 २० ॥
100625

100626 दीर्घसंकल्पजश्चायं दीर्घदुःखेन दुःखितः ।
100627 देहो हि संकल्पमयो नायमस्ति न वास्ति नः ॥ २१ ॥
100628

100629 अयं स्वयमेव नास्ति । अथवा नः अस्मदीयतया नास्ति । आत्मनोऽसङ्गाद्वयत्वादिति
100630 भावः ॥ २१ ॥
100631

100632 किं व्यर्थमेतदर्थं हि मूढोऽयं क्लेशभाजनम् ।
100633 यथा चित्रमये पुंसि क्षते क्षीणे न तत्क्षतिः ॥ २२ ॥
100634

100635 अतश्चित्रादिदेहक्षतिरिव नास्यापि क्षतिः शोच्येत्याह-यथेति । तस्यात्मनः क्षतिर्न ॥
100636 २२ ॥
100637

100638 तथा संकल्पपुरुषे क्षते क्षीणे न तत्क्षतिः ।
100639 यथा मनोराज्यमये क्षते क्षीणे न तत्क्षतिः ॥ २३ ॥
100640

100641 यथा द्वितीये शशिनि क्षते क्षीणे न तत्क्षतिः ।
100642 यथा स्वप्नसमारम्भे क्षते क्षीणे न तत्क्षतिः ॥ २४ ॥
100643

100644 यथा नद्यातपजले क्षते क्षीणे न तत्क्षतिः ।
100645 संकल्पमात्ररचिते प्रकृत्यैव च नाशिनि ॥ २५ ॥
100646

100647 तथा शरीरयन्त्रेऽस्मिन्क्षते क्षीणे न तत्क्षतिः ।
100648 दीर्घस्वप्नमये ह्यस्मिंश्चित्तसंकल्पकल्पिते ॥ २६ ॥
100649

100650 भूषिते दूषिते देहे न हि किंचिच्चितः क्षतम् ।
100651 न चिदन्तमुपायाति नात्मा चलति राघव ॥ २७ ॥
100652

100653 कुतो न क्षतं तत्राह-न चिदिति ॥ २७ ॥
100654

100655 न ब्रह्म विकृतिं याति किंवा देहक्षये क्षतम् ।
100656 भ्रमच्चक्रोपरिष्ठो हि पूर्वचक्रोपचक्रवत् ॥ २८ ॥
100657

100658 पूर्वस्य स्वाधिष्ठितचक्रस्य उपमाभूतं परितः समीपस्थं वा
100659 महच्चक्रमुपचक्रं तद्वत् । स्वचक्रवैपरीत्येन भ्रमद्दिक्चक्रं यथा
100660 पश्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥
100661

100662 यथा पश्यति दिक्चक्रं भ्रमदत्यन्तमोहितः ।
100663 अकस्मादेव रूढेन मिथ्याज्ञानेन वल्गता ॥ २९ ॥
100664

100665 तत्रस्थेन तथैवेदं दृश्यते देहचक्रकम् ।
100666 भ्रमितं च भ्रमद्रूपं पतद्रूपं प्रपातितम् ॥ ३० ॥
100667

100668 तत्रस्थेन मिथ्याज्ञानचक्रस्थेन जीवेन ॥ ३० ॥
100669

100670 हतं च हन्यमानं च दृश्यते देहचक्रकम् ।
100671 धीरतामलमालम्ब्य घनभ्रममिमं त्यजेत् ॥ ३१ ॥
100672

100673 देहचक्रकं देहपरम्पराचक्रम् ॥ ३१ ॥
100674
100675 संकल्पेन कृतो देहो मिथ्याज्ञानेन सन्नसन् ।
100676 असत्येन कृतं यस्मान्न तत्सत्यं कदाचन ॥ ३२ ॥
100677
100678 प्रतीतितः सन्नपि परमार्थतः असन् । असत्येनाज्ञानादिना कृतं यस्माद्धेतोः ॥ ३२ ॥
100679
100680 असदभ्युत्थितो देहो रज्ज्वामिव भुजंगधीः ।
100681 असत्यामेव सत्यां च करोत्यपि जगत्क्रियाम् ॥ ३३ ॥
100682
100683 जडेन राम क्रियते यन्न तत्कृतमुच्यते ।
100684 कुर्वन्नपि तदा देहो न कर्ता क्वचिदेव हि ॥ ३४ ॥
100685
100686 तत्कृतं नैवोच्यते यदेति शेषः । चेतनवज्जडे अपराधारोपादर्शनादित्यर्थः ॥ ३४ ॥
100687
100688 निरीहो हि जडो देहो नात्मनोऽस्याभिवाञ्छितम् ।
100689 कर्ता न कश्चिदेवातो द्रष्टा केवलमस्य सःइ ॥ ३५ ॥
100690
100691 इच्छातो हि कर्तृत्वं स्यात् सा तु न जडे देह निर्विकारे आत्मनि वा संभवतीत्याह##-
100692
100693 यथा दीपो निवातस्थः स्वात्मन्येवावतिष्ठते ।
100694 साक्षिवत्सर्वभावेषु तथा तिष्ठेज्जगत्स्थितौ ॥ ३६ ॥
100695
100696 अकर्त्रात्मनिश्चयफलमाह-यथेति ॥ ३६ ॥
100697
100698 यथा दिवसकर्माणि भास्करः स्वस्थ [स्वस्थः स्वच्छ इति पाठौ ।] एव
100699 सन् ।
100700 करोत्येवमिमां राम कुरु पार्थिवसंस्थितिम् ॥ ३७ ॥
100701
100702 तर्हि कथं राज्यसंस्थितिसिद्धिस्तत्राह-यथेति ॥ ३७ ॥
100703
100704 अस्मिन्नसन्मये देहगृहे शून्ये समुत्थिते ।
100705 सत्तामुपगते मिथ्याबालकल्पितयक्षवत् ॥ ३८ ॥
100706
100707 देहसत्यतादर्शने तु तदभिमानलक्षणाहंकारस्यावर्जनात्तद्भृत्यता
100708 स्यादेवेत्याह-अस्मिन्नित्यादिना ॥ ३८ ॥
100709
100710 कुतोऽप्यागत्य निःसारः सर्वसज्जनवर्जितः ।
100711 अहंकारः कुवेतालः प्रविष्टश्चित्तनामकः ॥ ३९ ॥
100712
100713 प्रविष्टः स्यादिति शेषः ॥ ३९ ॥
100714
100715 अस्य मा भृत्यतां गच्छ त्वमहंकारदुर्मतेः ।
100716 अस्य भृत्यतया राम निरयः प्राप्यते फलम् ॥ ४० ॥
100717
100718 स्वसंकल्पविलासेन देहगेहे दुराकृतिः ।
100719 उन्मत्तचित्तवेतालः परिवल्गति लीलया ॥ ४१ ॥
100720
100721 सत्यहंकारे अनर्थान्तरमप्याह-स्वसंकल्पेत्यादिना ॥ ४१ ॥
100722
100723 शून्यं देहगृहं प्राप्य चित्तयक्षेण तत्कृतम् ।
100724 भीता येन महान्तोऽपि समाधिनियताः स्थिताः ॥ ४२ ॥

100725
100726 चित्तवेतालमुद्वास्य स्वशरीरकमन्दिरात् ।
100727 संसारशून्यनगरे न बिभेति कदाचन ॥ ४३ ॥
100728
100729 चित्तभूताभिभूतेऽस्मिन्ये शरीरगृहे रताः ।
100730 चित्रमद्यापि ते कस्माद्धटिता आत्मवत्स्थिताः ॥ ४४ ॥
100731
100732 देहगृहे रता आसक्तास्ते अनन्तकोटिदेहेषु नष्टेषु अद्यापि देहेन आत्मवत्तादात्म्येन
100733 घटिताः कस्मात्स्थिताः । सदैव तद्घटनदुःखे अनुभूयमानेऽपि तद्विघटने
100734 यत्नं न कुर्वन्ति तच्चित्रमित्यर्थः ॥ ४४ ॥
100735
100736 ग्रस्ते चित्तपिशाचेन देहसद्मनि ये मृताः ।
100737 पिशाचस्येव या बुद्धिर्नापिशाचस्य राघव ॥ ४५ ॥
100738
100739 ये मृतास्तेषामिति शेषः ॥ ४५ ॥
100740
100741 अहंकारबृहद्यक्षगृहे दग्धशरीरके ।
100742 विहरन्नास्थया साधो न तु वै तत्किले स्थिरम् ॥ ४६ ॥
100743
100744 सदैव तापत्रयवह्निदग्धे शरीरके आस्थया विहरन् ना पुरुषः पिशाच एवेति
100745 विभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते । तत्रास्था कुतो न युक्ता तत्राह-न त्विति ॥ ४६ ॥
100746
100747 अहंकारानुचरतां त्यक्त्वा विततया धिया ।
100748 अहंकारास्मृतिं प्राप्य स्वात्मैवाश्ववलम्ब्यताम् ॥ ४७ ॥
100749
100750 प्रथममहंकारस्यानुचरतां भृत्यतां त्यक्त्वा ततो
100751 योगभूमिकाभ्यासादहंकारस्य अस्मृतिं आत्यन्तिकविस्मृतिं प्राप्य ॥ ४७ ॥
100752
100753 अहंकारपिशाचेन ग्रस्ता ये निरयैषिणः ।
100754 तेषां मोहमदान्धानां न मित्राणि न बाधवाः ॥ ४८ ॥
100755
100756 न मित्राणीति । अहंकारिणां विनयदौर्लभ्यादौद्धत्यावश्यंभावाच्च न
100757 कश्चित्स्निह्यतीति भावः ॥ ४८ ॥
100758
100759 अहंकारोपहतया बुद्ध्या या क्रियते क्रिया ।
100760 विषवल्लया इव फलं तस्याः स्यान्मरणात्मकम् ॥ ४९ ॥
100761
100762 विवेकधैर्यहीनेन स्वाहंकारमहोत्सवः ।
100763 मूर्खेणालम्बितो येन नष्टमेवाशु विद्धि तम् ॥ ५० ॥
100764
100765 फलं कलहजनवैरादिरूपमत एव मरणात्मकम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥
100766
100767 अहंकारपिशाचेन वराका ये वशीकृताः ।
100768 त एते नरकाग्नीनां राघवेन्धनतां गताः ॥ ५१ ॥
100769
100770 तस्य परलोकेऽपि दुःखमेवेत्याह-अहंकारेति ॥ ५१ ॥
100771
100772 अहंकारोरगो यस्य परिस्फूर्जति कोटरे ।
100773 स्वदेहपादपोऽधीरैरचिरेण निपात्यते ॥ ५२ ॥
100774
100775 यस्य स्वदेहपादपस्य कोटरे हृदि स स्वदेहपादपः । बहुष्वेकवचनं जात्यैक्यात् ।
100776 अधीरैरिति च्छेदः ॥ ५२ ॥

100777
100778 अहंकारपिशाचोऽस्मिन्देहे तिष्ठतु यातु वा।
100779 त्वमेनमालोकय मा मनसा महतां वर॥ ५३॥
100780
100781 मा आलोकय॥ ५३॥
100782
100783 अवधूतो ह्यवज्ञातश्चेतसैव तिरस्कृतः।
100784 अहंकारपिशाचस्ते नेह किंचित्करिष्यति॥ ५४॥
100785
100786 अनवलोकनमात्रेण किं स्यात्तत्राह-अवधूत इति॥ ५४॥
100787
100788 देहालये स्फुरत्यस्मिन् राम चित्तपिशाचके।
100789 अस्यानन्तविलासस्य किमिवागतमात्मनः॥ ५५॥
100790
100791 आत्मनस्तदनुसरणादेवानर्थः। उपेक्षितस्तु स स्थितोऽप्यकिंचित्कर इत्याह-देहालये
100792 इति॥ ५५॥
100793
100794 चित्तयक्षाभिभूतानां याः पुंसां विततापदः।
100795 शक्यन्ते परिसंख्यातुं न ता वर्षशतैरपि॥ ५६॥
100796
100797 चित्तेति प्रकृताहंकारस्यैव वृत्यन्तरेऽप्यनर्थकारिताख्यानाय निर्देशः॥ ५६॥
100798
100799 हा हा मृतोऽस्मि दग्धोऽस्मीत्येता वै दुःखवृत्तयः।
100800 अहंकारपिशाचस्य शक्तयोऽन्यस्य नानघ॥ ५७॥
100801
100802 सर्वगोऽपि यथाकाशः संबन्धो नेह केनचित्।
100803 सर्वगोऽपि तथैवात्मा नाहंकारेण संगतः॥ ५८॥
100804
100805 अहमित्यात्मैवानुभूयत इति नैयायिकादीनां भ्रान्तिं वारयति-सर्वग इति।
100806 संबध्यत इति संबन्धः। संश्लिष्ट इत्यर्थः॥ ५८॥
100807
100808 यत्करोति यदादत्ते देहयन्त्रमिदं चलम्।
100809 वातरज्जुयुतं राम तदहंकारचेष्टितम्॥ ५९॥
100810
100811 वातरज्जुः सूत्रात्मा प्राणः॥ ५९॥
100812
100813 वृक्षोत्पत्तौ यथा हेतुरकर्त्रपि किलाम्बरम्।
100814 आत्मसंस्थस्तथेहात्मा चित्तचेष्टासु कारणम्॥ ६०॥
100815
100816 यद्यहंकार एव सर्वचेष्टानिमित्तं नात्मा तर्हि केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन
100817 प्राणः प्रथमः प्रति युक्तः। ऊर्ध्वं प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः। ऊर्ध्वं
100818 प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति। मध्ये चामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते
100819 इत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्राह-वृक्षोत्पत्ताविति। आत्मसंस्थः स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः
100820 कारणं श्रुतिभिरुपचर्यत इत्यर्थः॥ ६०॥
100821
100822 आत्मसंस्निधिमात्रेण स्फुरत्यात्तवपुर्मनः।
100823 दीपसंनिधिमात्रेण कुड्यरूपमिवामलम्॥ ६१॥
100824
100825 उपचारे मन-आदीनां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वमेव निमित्तमित्याह-आत्मेति।
100826 आत्तवपुर्लब्धसत्ताकं कल्पितस्थूलदेहं च॥ ६१॥
100827
100828 अपि विश्लिष्टयो राम नित्यमेवात्मचित्तयोः।

100829 द्यावापृथिव्योरिव कः संबन्धः प्रकटान्धयोः ॥ ६२ ॥
100830
100831 प्रकटान्धयोश्चिज्जडयोः ॥ ६२ ॥
100832
100833 चपलस्पन्दनेराभिरात्मशक्तिभिरावृतम् ।
100834 चित्तमात्मेति मौर्ख्येण दृश्यते रघुनन्दन ॥ ६३ ॥
100835
100836 नन्वसंबन्धे मन-आदेः सत्तास्फूर्त्यसिद्धिः संबन्धे
100837 त्वात्मासङ्गत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह-चपलेति । चपलस्पन्दनानीरयन्ति प्रेरयन्तीति
100838 चपलस्पन्दनेरास्तथाविधाभिरात्मनः प्राणस्य शक्तिभिरावृतं वशीकृतं
100839 चित्तं तादात्म्याध्यासलक्षणेन प्राणस्य शक्तिभिरावृतं वशीकृतं चित्तं
100840 तादात्म्याध्यासलक्षणेन मौर्ख्येणाज्ञानेन दृश्यते न वस्तुवृत्तेनेत्यर्थः ।
100841 नाभिः इति पाठे चित्तविशेषणम् ॥ ६३ ॥
100842
100843 आत्मा प्रकाशरूपो हि नित्यः सर्वगतो विभुः ।
100844 चित्तं शठमहंकारं विद्धि हार्दं बृहत्तमः ॥ ६४ ॥
100845
100846 असङ्गत्वोपपादनायविरुद्धत्वमेव प्रपञ्चयति-आत्मेति । शठं वञ्चकम् ॥
100847 ६४ ॥
100848
100849 आत्मासि वस्तुतस्त्वं हि सर्वज्ञो न मनो भृशम् ।
100850 दूरे कुरु मनोमोहं किमेतेनाभिसंगतः ॥ ६५ ॥
100851
100852 पिशाचोऽपि मनो राम शून्यदेहगृहे स्थितः ।
100853 भावयत्येष दुष्टात्मा मौनमुत्तम संस्पृशन् ॥ ६६ ॥
100854
100855 हे उत्तम मनःपिशाच आत्मानमसंस्पृशन्नपि मौनं तूष्णीमेव
100856 स्वसंस्पृष्टं भावयतीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥
100857
100858 भवप्रदमकल्याणं धैर्यसर्वस्वहारिणम् ।
100859 मनःपिशाचमुत्सृज्य योऽसि स त्वं स्थिरो भव ॥ ६७ ॥
100860
100861 चित्तयक्षदृढाक्रान्तं न शास्त्राणि न बान्धवाः ।
100862 शक्नुवन्ति परित्रातुं गुरवो न च मानवम् ॥ ६८ ॥
100863
100864 संशान्तचित्तवेतालं गुरुशास्त्रार्थबान्धवाः ।
100865 शक्नुवन्ति समुद्धर्तुं स्वल्पपङ्कान्मृगं यथा ॥ ६९ ॥
100866
100867 संशान्तेति । शुद्धचित्तमिति यावत् । मृगं मृगसदृशं वत्सम् ॥ ६९ ॥
100868
100869 अस्मिञ्जगच्छून्यपुरे सर्वमेव प्रदूषितम् ।
100870 देहगेहं प्रमत्तेन चित्तयक्षेण वल्गता ॥ ७० ॥
100871
100872 चित्तवेतालवलिता समस्ता देहखण्डजा ।
100873 इयं जगदरण्यानी शून्या कस्य न भीतये ॥ ७१ ॥
100874
100875 देहलक्षणे खण्डे परिच्छिन्नभागे जाता ॥ ७१ ॥
100876
100877 जगन्नगर्यामस्यां तु शान्तचित्तपिशाचकम् ।
100878 देहगेहं कतिपयैः सेव्यते सद्भिरेव यत् ॥ ७२ ॥
100879
100880 समस्तेत्युत्सर्गः । क्वचिदन्यथात्वमपि यतो दृष्टमित्याह-जगदिति । यत् यतः ॥ ७२

100881 ||
100882
100883 इह संश्रूयते या या दिक् सैव रघुनन्दन |
100884 प्रमत्तमोहवेतालैः पूर्णा देहश्मशानकैः || ७३ ||
100885
100886 अत एवाज्ञदेहाः श्मशानतुल्या इति निन्दति-इहेति || ७३ ||
100887
100888 अस्यां जगदरण्यान्यां मुह्यन्तं मुग्धबालवत् |
100889 स्वयमाराध्य धैर्यांशमात्मनात्मानमुद्धरेत् || ७४ ||
100890
100891 धैर्यांशमाराध्य दृढमवलम्ब्य || ७४ ||
100892
100893 जगज्जरदरण्येऽस्मिंश्चरद्भूतमृगव्रजे |
100894 धृतिं तृणरसै राम मा गच्छ मृगपोतवत् || ७५ ||
100895
100896 तृणसदृशैरसारैर्विषयरसैर्धृतिं कृतार्थताबुद्धिम् || ७५ ||
100897
100898 अस्मिन्महीतलारण्ये चरन्ति मृगपोतकाः |
100899 त्वमज्ञानगजं भुक्त्वा सैंहीं वृत्तिमुपाश्रय || ७६ ||
100900
100901 मृगपोतकसदृशा अन्ये मूढा विषयतृणानि चरन्ति चेच्चरन्तु नाम || ७६ ||
100902
100903 अन्ये नरमृगा मुग्धा जम्बूद्वीपे स्वजङ्गले |
100904 विहरन्ति यथा राम तथा मा विहरानघ || ७७ ||
100905
100906 अत्यल्पकालशिशिरे कर्दमालेपदायिनि |
100907 न मङ्क्तव्यं बन्धुरूपे महिषेणेव पल्वले || ७८ ||
100908
100909 ननु बन्धुजनैः समानशीलतया सदैवावस्थानं सुखं दृष्टं तत्र को
100910 दोषस्तत्राह-अत्यल्पेति | विशेषणान्युभयत्र योज्यानि || ७८ ||
100911
100912 भोगाभोगा बहिष्कार्या आर्यस्यानुसरेत्पदम् |
100913 प्रविचर्य महार्थं स्वमेकमात्मानमाश्रयेत् || ७९ ||
100914
100915 अपवित्रस्य तुच्छस्य दुर्भगस्य दुराकृतेः |
100916 देहस्यार्थे न मङ्क्तव्यं चिन्ताचण्ण्दी सुदारुणा || ८० ||
100917
100918 न मङ्क्तव्यमासक्तिकर्दमे इति शेषः | यतस्तन्मग्ना चिन्तालक्षणा चण्डी कोपना
100919 सुदारुणा राक्षसी खादतीत्यर्थः || ८० ||
100920
100921 अन्येन रचितो देहो यक्षेणान्येन संश्रितः |
100922 दुःखमन्यस्य भोक्तान्यश्चित्रेयं मौर्ख्यचक्रिका || ८१ ||
100923
100924 अन्येन कर्मणा | यक्षेणाहंकारेण | अन्यस्य मनसः | अन्यो जीवः | मौर्ख्यस्य
100925 चक्रिकापरिवर्तमाना परंपरा चित्रा | आश्चर्यरूपेत्यर्थः || ८१ ||
100926
100927 यथैकरूपा घनता दृषदोऽस्यात्मनस्तथा |
100928 सत्तामात्रैकसामान्यादितरस्याप्यसंभवात् || ८२ ||
100929
100930 सदेकघनत्वादपि नात्मनि दुःखतद्भोगभोक्तृशरीरादिरूपान्तरावकाश
100931 इत्याशयेनाह-यथेत्यादित्रिभिः | इतरस्य सद्रूपेतररूपस्य सदितरत्वस्यैव
100932 असदलीकादिपदैः प्रसिद्धेरिति भावः || ८२ ||

यथोपलस्य घनता मानसादि तथात्मनः ।
सत्तामात्रादभिन्नत्वादभावादस्य संस्थितेः ॥ ८३ ॥

यथा उपलस्य घनता काठिन्यं नोपलात्पृथक्सती तथा मानसं
समष्टिव्यष्टिमनः समूहः । आदिपदात्तत्कार्यस्थूलप्रपञ्चश्च । तत्कुतः ।
सत्तामात्रस्वभावादभिन्नत्वात्पृथक् अस्य मानसादेः संस्थितेरभावादित्यर्थः ॥
८३ ॥

यथोपलस्योपलता घटस्य घटता यथा ।
सत्तामात्रादभिन्नैव मानसादि तथात्मनः ॥ ८४ ॥

अयं च न्यायः प्रत्येकं घटतन्मानसवृत्त्यादिष्वपि योज्य इति सदद्वैतमेव
प्रसिद्धमित्याह-यथेति ॥ ८४ ॥

अत्रेमामपरां दृष्टिं महामोहविनाशिनीम् ।
शृणु या कथिता पूर्वं मम कैलासकन्दरे ॥ ८५ ॥

अत्रास्मिन्नर्थे इमां वक्ष्यमाणमानसशिवपूजालक्षणां दृष्टिं शृणु ॥ ८५ ॥

संसारदुःखशान्त्यर्थं देवेनार्धेन्दुमौलिना ।
अस्तीन्दुकरसंभारभासुरः पारगो दिवः ॥ ८६ ॥

तत्रादौ कैलासवर्णनमुखेन कथां प्रस्तौति-अस्तीत्यादिना । इन्दुकराणां
संभारः संघात इव भासुरः ॥ ८६ ॥

कैलासो नाम शैलेन्द्रो गौरीरमणमन्दिरम् ।
तत्रास्ते भगवान्देवो हरश्चन्द्रकलाधरः ॥ ८७ ॥

तं पूजयन्महादेवं तस्मिन्नेव गिरौ पुरा ।
कदाचिदवसं गङ्गातटे विरचिताश्रमः ॥ ८८ ॥

तपोर्थं तापसाचारे चिराय रचितस्थितिः ।
सिद्धसंघातवलितः कृतशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ८९ ॥

तापसैराचर्यत इति तापसाचारः कृच्छ्रचान्द्रायणादिस्तस्मिन्नियता स्थितिर्यस्य
तथाविधः सन् ॥ ८९ ॥

पुष्पार्थं स्यूतपुटिकः पुस्तकव्यूहसंग्रही ।
एवंगुणविशिष्टस्य कैलासवनकुञ्जके ॥ ९० ॥

तपः प्रचरतो राम मम कालोऽत्यवर्तत ।
अथैकदा कदाचित्तु बहुलस्याष्टमे दिने ॥ ९१ ॥

बहुलस्य श्रावणकृष्णपक्षस्याष्टमे दिने । रात्रेरग्रे मुखे प्रदोषे
पूजाजपध्यानादिना क्षयमागते सति ॥ ९१ ॥

गते श्रावणपक्षस्य रात्र्यग्रे क्षयमागते ।
दिक्षु संशान्तरूपासु काष्ठमौनस्थितास्विव ॥ ९२ ॥

प्राणिसंचारादयुपरमात्संशान्तरूपासु दिक्षु करादिचेष्टयाप्यर्थानिवेदनं
काष्ठमौनव्रतं तत्र स्थितास्विव ॥ ९२ ॥

100985
100986 खड्गच्छेद्यान्धकारेषु कुञ्जेषु गहनेषु च।
100987 एतस्मिन्नन्तरे तत्र यामार्धे प्रथमे गते॥ ९३॥
100988
100989 गहनेषु वनेषु॥ ९३॥
100990
100991 समाधिं तनुतां नीत्वा स्थितोहं बाह्यमग्नदृक्।
100992 अपश्यं कानने तेजो झटित्येव समुत्थितम्॥ ९४॥
100993
100994 तनुतां ईषद्बहिःप्रवणतामिति यावत्॥ ९४॥
100995
100996 शुभ्राभ्रशतसंकाशं चन्द्रबिम्बगणोपमम्।
100997 प्रकटीकृतदिक्कुञ्जं तदालोक्य मया स्मयात्॥ ९५॥
100998
100999 स्मयात् विस्मयात्॥ ९५॥
101000
101001 अन्तःप्रकाशशालिन्या बहिर्दृष्ट्यावलोकितम् [बुद्धिदृष्ट्या इति पाठः।
101002] ।
101003 यावत्पश्यामि तं सानुं प्राप्तश्चन्द्रकलाधरः॥ ९६॥
101004
101005 बहिर्दृष्ट्या अवलोकितमन्तर्विचारितमित्यर्थः। विचार्य च यावत्तं पुरस्थं सानुं
101006 प्रस्थदेशं पश्यामि तावत्तत्र प्राप्त इत्यर्थः॥ ९६॥
101007
101008 गौरीकरार्पितकरो नन्दिप्रोत्सारिताग्रगः।
101009 शिष्यान्संबोध्य तत्रस्थानगृहीत्वार्घ्यं सुसंयतः॥ ९७॥
101010
101011 सुसंयतः सावधानः॥ ९७॥
101012
101013 अगमं सुमनास्तस्य दृष्टिपूतमहं पुरः।
101014 तत्र पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा दूरादेव त्रिलोचनः॥ ९८॥
101015
101016 सुमनाः संतुष्टमनाः। पुरः पुरोदेशम्॥ ९८॥
101017
101018 दत्तार्घ्येण मया देवः संप्रणम्याभिवन्दितः।
101019 ततश्चन्द्रप्रभासख्या ऋज्व्या शीतलया तया॥ ९९॥
101020
101021 सम्यक् साष्टाङ्गं प्रणम्याभिवन्दितः स्तुतः। स्वभाग्यमहोदयं
101022 स्वस्मिंस्तदनुग्रहदृष्टिपातं वर्णयति-तत इति। तया
101023 स्वानुभूतालौकिकनिरतिशयानन्दाविर्भावचमत्कारकारिण्या॥ ९९॥
101024
101025 दृशा सर्वार्तिहारिण्या चिरमस्म्यास्पदीकृतः।
101026 पुष्पसानूपविष्टाय तस्मै त्रैलोक्यसाक्षिणे॥ १००॥
101027
101028 अर्घ्यं पुष्पं तथा पाद्यमभ्युपेत्यार्पितं मया।
101029 मन्दारपुष्पाञ्जलयो विकीर्णा बहवः पुरः॥ १०१॥
101030
101031 अभ्युपेत्य अभिमुखं समीपे गत्वा॥ १०१॥
101032
101033 नानाविधिर्नमस्कारैः स्तोत्रैश्चाभ्यर्चितः शिवः।
101034 ततो भगवती गौरी तादृश्यैव सपर्यया॥ १०२॥
101035
101036 तादृश्या शिवपूजासदृश्या सपर्यया पूजया॥ १०२॥

101037
101038 संपूजिता सखीयुक्ता गणमण्डलिका तथा।
101039 पूजान्ते पूर्णशीतांशुरश्मिशीतलया गिरा॥ १०३॥
101040
101041 तदाज्ञया तत्र सानावुपविष्टं भाम्॥ १०३॥
101042
101043 तत्रोपविष्टं प्रोवाच मामर्धेन्दुकलाधरः।
101044 ब्रह्मन्प्रशमशालिन्यः प्राप्तविश्रान्तयः पदे॥ १०४॥
101045
101046 तत्र कुशलप्रश्ने कर्तव्ये सर्वकौशल्यपरमकाष्ठां परमात्मनि
101047 चित्तविश्रान्तिमेव भगवान्प्रथममनुजिघृक्षया पृच्छति-ब्रह्मन्निति॥ १०४॥
101048
101049 कच्चित्कल्याणकारिण्यः संविदस्ते स्थिताः परे।
101050 कच्चित्तपस्ते निर्विघ्नं कल्याणमनुवर्तते॥ १०५॥
101051
101052 संविदश्चित्तवृत्तयः। परे परमात्मवस्तुनि॥ १०५॥
101053
101054 कच्चित्प्राप्यमनुप्राप्तं कच्चिच्छाम्यन्ति भीतयः।
101055 एवंवादिनि देवेशे सर्वलोकैककारिणि॥ १०६॥
101056
101057 गिरानुनयशालिन्या मयोक्तं रघुनन्दन।
101058 त्र्यक्षानुस्मृतिकल्याणवतामिह महेश्वर॥ १०७॥
101059
101060 अनुनयो विनयस्तच्छालिन्या॥ १०७॥
101061
101062 न किंचिदपि दुष्प्रापं न च काश्चन भीतयः।
101063 त्वदनुस्मरणानन्दपरिघूर्णितचेतसाम्॥ १०८॥
101064
101065 न ते सन्ति जगत्कोशे प्रणमन्ति न ये पुनः।
101066 ते देशास्ते जनपदास्ता दिशस्ते च पर्वताः॥ १०९॥
101067
101068 जगत्कोशे ते प्राणिनो न सन्ति ये न प्रणमन्ति। सर्वेऽपि प्रणमन्त्येवेत्यर्थः। ते देशाः
101069 प्रशस्ततमा इत्यर्थः। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः
101070 इतिवत्प्राशस्त्यलाभः॥ १०९॥
101071
101072 त्वदनुस्मरणैकान्तधियो यत्र स्थिता जनाः।
101073 फलं भूतस्य पुण्यस्य वर्तमानस्य सेचनम्॥ ११०॥
101074
101075 भूतस्य प्राक्संचितस्य पुण्यस्य वृक्षस्थानीयस्य फलं तनोति अनन्तकोटिगुणतया
101076 विस्तारयति। वर्तमानस्यैतद्देहारभ्यस्य सेचनममृतसेकेनेवाभिवर्धनं तनोति॥
101077 ११०॥
101078
101079 तनोति चैष्यतो बीजं त्वदनुस्मरणं प्रभो।
101080 ज्ञानामृतैककलशो धृतिज्योत्स्नानिशाकरः॥ १११॥
101081
101082 एष्यतः करिष्यमाणस्य वृद्ध्यर्थं बीजं तनोति॥ १११॥
101083
101084 अपवर्गपुरद्वारं त्वदनुस्मरणं प्रभो।
101085 त्वदनुस्मरणोदारचिन्तामणिमता मया॥ ११२॥
101086
101087 सर्वासामापदां मूर्ध्नि दत्तं भूतपते पदम्।
101088 इत्युक्त्वा सुप्रसन्नं तं भगवन्तं महेश्वरम्॥ ११३॥

सर्वासां वर्तमानानामेष्यन्तीनां च ॥ ११३ ॥

अवोचं प्रणतो भूत्वा यद्राम तदिदं शृणु ।
भगवंस्त्वत्प्रसादेन पूर्णा मे सकला दिशः ॥ ११४ ॥

पूर्णा इष्टार्थैरिति शेषः ॥ ११४ ॥

किंतु पृच्छामि देवेश संदेहे तत्र निर्णयम् ।
ब्रूहि प्रसन्नया बुद्ध्या त्यक्तोद्वेगमनामयम् ॥ ११५ ॥

त्यक्ता उद्वेगाश्चित्तक्षोभहेतवो यस्मिंस्तथाविधं देवार्चनविधानं ब्रूहीति
परेणान्वयः ॥ ११५ ॥

सर्वपापक्षयकरं सर्वकल्याणवर्धनम् ।
देवार्चनविधानं तत्कीदृशं भवति प्रभो ॥ ११६ ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणु ब्रह्मविदां श्रेष्ठ देवार्चनमनुत्तमम् ।
वदामि मुच्यते येन कृतेन सकृदेव हि ॥ ११७ ॥

पूर्णा मे सकला दिश इत्युक्त्या वसिष्ठस्य
विषयभोगाभिलाक्षशून्यताद्योतनात्सर्वपापक्षयकरं सर्वकल्याणवर्धनमिति
विशेषणाभ्यां च
सर्वानर्थनिवृत्त्युपलक्षितनिरतिशयानन्दरूपमोक्षसाधनविषय एवायं प्रश्न
इति निश्चितवान्सर्वज्ञः परमकारुणिक ईश्वरः सर्वभावेन प्रपन्नाय वसिष्ठाय
परमपुरुषार्थसाधनं तत्त्वज्ञानमेव
सर्वदेवार्चनपरमरहस्यभूतमुपदेष्टुकामः प्रतिजानीते-शृण्विति ॥ ११७ ॥

कच्चिद्वेत्सि महाबाहो देवः कः स्यादिति द्विज ।
न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः ॥ ११८ ॥

तत्र वक्ष्यमाणदेवार्चनानुरूपमलौकिकदेवस्वरूपमुपदेष्टुं शिष्यस्य
तद्बुभुत्सां जनयन्पृच्छति-कच्चिदिति । महाबाहो
निरन्तरदेवार्चनसफलीकृतबाहो इति बाहुसापेक्षबाह्यपूजामात्रशूरताद्योतनाय
संबोधनम् । ननु प्रसिद्धा एव पुण्डरीक्षाक्षत्रिलोचनादयो देवाः किमेतावत्यपि
विषये भगवान्मामनभिज्ञं संभावयतीति मन्यमानस्य वसिष्ठस्य
परिच्छिन्नेषु श्रद्धाजाड्यं प्रथममपनेतुमाह-न देव इत्यादिना ॥ ११८ ॥

न देवः कमलोद्भूतो न देवस्त्रिदशेश्वरः ।
न देवः पवनो नार्को नानलो न निशाकरः ॥ ११९ ॥

कमलोद्भूतो ब्रह्मा । त्रिदशेश्वर इन्द्रः । निशाकरग्रहणं
तत्कलाधीनशरीरकत्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवदेहोपलक्षणम् ॥ ११९ ॥

न ब्राह्मणो नाऽवनिपो नाहं न त्वं द्विजोत्तम ।
न देवो देहरूपो हि न देवश्चित्तरूपधृक् ॥ १२० ॥

पुनर्नाहं न त्वमिति निषेधो रुद्रवसिष्ठयोस्तत् यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्राः । यदहं
वसिष्ठोऽस्मि तत्त्वं वसिष्ठोऽसि इत्यादिश्रुतिषु मुख्यसमष्टिप्राणताप्रसिद्धेः कतम
एको देव इति प्राणः इति प्राणस्यैव सर्वदेवात्मकत्वश्रुतेश्च प्राणभावेन

101141 प्राप्तदेवतात्वनिवारणार्थम्। एवं नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् इत्यादिश्रुतिषु
101142 आध्यात्मिकेषु चक्षुरादिषु देवशब्ददर्शनात्। त्वचे स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा
101143 इत्यादिमन्त्रलिङ्गाच्च देहाद्याध्यात्मिकभावानामपि प्रसक्तं देवतात्वं
101144 वारयति-देहरूप इति॥ १२०॥
101145
101146 न देवः कमलारूपी नापि देवो भवेन्मतिः।
101147 अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं देव उच्यते॥ १२१॥
101148
101149 आध्यात्मिकप्रस्तावात्कमलात्र देहादिशोभा। मतिग्रहणं
101150 सर्वाध्यात्मिकभावोपलक्षणार्थम्। तत्तुल्यन्यायादाधिभौतिकेष्वपि
101151 सर्वभावेष्वदेवत्वमुक्तं बोध्यम्। कस्तर्हि देवस्तमाह-अकृत्रिममिति।
101152 डुकृञो ड्वितः क्त्रिः क्रेर्मम्नित्यम् इति मप्। कृत्रिमं क्रियासाध्यं तद्विलक्षणं
101153 परमार्थदेवनं निरतिशयप्रमोदश्चित्प्रकाशो देव इत्यर्थः।
101154 पुण्डरीकाक्षादिमत्यन्ता हि चित्प्रकाशाधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तस्मिन्नध्यस्तास्तेषां
101155 चित्प्रकाशात्पृथक्करणे स्वरूपसिद्धिरेव दुर्लभा दूरे देवत्वमिति तेष्वपि
101156 सत्ताप्रकाश एवानावृतः स्फुरन्सर्वत्रैको देवस्तदभिव्यक्त्यतिशयादेव
101157 पुण्डरीकाक्षादयोऽपि अभिभूतजाड्यत्वाद्वह्निशब्देन ज्वलदङ्गारा इव देवा उच्यन्त
101158 इति न श्रुतिस्मृत्यादिवादविरोधोऽपीति भावः॥ १२१॥
101159
101160 आकारादिपरिच्छिन्ने मिते वस्तुनि तत्कुतः।
101161 अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं चिच्छिवं विदुः॥ १२२॥
101162
101163 आकारादिना देशतो वस्तुतश्च परिच्छिन्ने मिते कालतः परिच्छिन्ने तत् देवनं कुतः।
101164 अयं भावः। देवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिष्विति
101165 दशस्वर्थेषु प्रसिद्धाद्दीव्यतेः पचाद्यचि देवशब्दव्युत्पादनात्संकोचे
101166 मानाभावान्मायिकनिरङ्कुशैश्वर्यस्वच्छन्दक्रीडाविजिगीषाव्यवहार##-
101167 द्युतिमोदावेव मुख्यावर्थौ तौ च नित्यनिरतिशयानन्दस्वप्रकाशे ब्रह्मण्येव
101168 संभवतो न परिच्छिन्नेषु जडेष्विति। अतः अकृत्रिमं चिच्छिवमेव देवं तत्त्वतो
101169 विदुरित्यर्थः॥ १२२॥
101170
101171 तदेव देवशब्देन कथ्यते तत्प्रपूजयेत्।
101172 तदेवास्ति यतः सर्वं सत्तासत्तात्मरूपधृक्॥ १२३॥
101173
101174 यतः सर्वं जगज्जीवतत्संसाररूपं तत्सत्तयैव सत्तात्मरूपधृक् न स्वत इति
101175 तदेवास्ति नान्यदित्यर्थः॥ १२३॥
101176
101177 अज्ञातशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनं कृतम्।
101178 योजनाध्वन्यशक्तस्य क्रोशाध्वा परिकल्प्यते॥ १२४॥
101179
101180 तर्हि किं पुण्डरीकाक्षाद्याकारार्चनविधिर्व्यर्थ एव नेत्याह-अज्ञातेति कृतं
101181 विहितम्॥ १२४॥
101182
101183 इयत्तादिपरिच्छिन्नं रुद्रादेः प्राप्यते फलम्।
101184 अकृत्रिममनाद्यन्तं फलमानन्द आत्मनः॥ १२५॥
101185
101186 आत्मनस्तत्त्वतः साक्षात्कारान्तपूजनेन प्रसन्नादित्यर्थः॥ १२५॥
101187
101188 अकृत्रिमफलं त्यक्त्वा यः कृत्रिमफलं व्रजेत्।
101189 त्यक्त्वा स मन्दारवनं कारञ्जं याति काननम्॥ १२६॥
101190
101191 कृत्रिमकामभोगानात्मपूजनात्सिद्ध्यन्तीति तदर्थं कृत्रिमपूजैव कार्या
101192 तत्राह-अकृत्रिमेति॥ १२६॥

101193
101194 बोधः साम्यं शम इति पुष्पाण्यग्राणि तत्र च।
101195 शिवं चिन्मात्रममलं पूज्यं पूज्यविदो विदुः॥ १२७॥
101196
101197 अकृत्रिमपूजने तर्हि का सामग्री तामाह-बोध इति। साम्यं सर्वत्रात्मौपम्येन
101198 दर्शनम्॥ १२७॥
101199
101200 शमबोधादिभिः पुष्पैर्देव आत्मा यदर्च्यते।
101201 तत्तु देवार्चनं विद्धि नाकारार्चनमर्चनम्॥ १२८॥
101202
101203 आत्मसंवित्तिरूपं तु त्यक्त्वा देवार्चनं जनाः।
101204 कृत्रिमार्चासु ये सक्ताश्चिरं क्लेशं भजन्ति ते॥ १२९॥
101205
101206 ज्ञातज्ञेया हि ये सन्तो बालक्रीडोपमं च ते।
101207 आत्मध्यानादृते ब्रह्मन्कुर्वन्तो देवपूजनम्॥ १३०॥
101208
101209 ज्ञातज्ञेया ये कदाचिदात्मध्यानादुत्थिताः सन्तः साकारदेवपूजनं
101210 कुर्वन्तश्चेद्दृश्यन्ते तत्ते बालक्रीडोपमं कुर्वन्ति न कृत्रिमभोगाशयेत्यर्थः॥
101211 १३०॥
101212
101213 आत्मैव देवो भगवाञ्छिवः परमकारणम्।
101214 ज्ञानार्चनेनाविरतं पूजनीयः स सर्वदा॥ १३१॥
101215
101216 त्वमेतच्चेतनाकाशमात्मानं जीवमव्ययम्।
101217 स्वभावं विद्धि न त्वन्यः पूज्यः पूजात्मपूजनम्॥ १३२॥
101218
101219 त्वं जीवं स्वभावकृत्रिमं अव्ययं चेतनाकाशं चिदाकाशं ब्रह्म विद्धि न
101220 त्वन्यः अनात्मा पूज्यः। यतो ज्ञानलक्षणमात्मपूजनमेव मुख्यपूजा
101221 नान्येत्यर्थः। यथाहुः देहो देवालयः प्रोक्तो जीवो देवः सदाशिवः।
101222 त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोहंभावेन पूजयेत्॥ इति॥ १३२॥
101223
101224 श्रीवसिष्ठ उवाच।
101225
101226 चेतनाकाशमात्रात्म यथा जगदिदं प्रभो।
101227 यथा तच्चेतनस्यैव जीवादित्वं तदुच्यताम्॥ १३३॥
101228
101229 तदेवास्ति यतः सर्वं सत्तासत्तात्मरूपधृक्। इति ब्रह्मण एव
101230 जगज्जीवतत्संसरणसत्तात्मनावस्थानमुक्तं तत्रोपपत्तिं जिज्ञासुर्वसिष्ठः
101231 पृच्छति-चेतनेति॥ १३३॥
101232
101233 ईश्वर उवाच।
101234
101235 चिद्व्योमेइव किलास्तीह पारावारविवर्जितम्।
101236 सर्वत्रासंभवच्चेत्यं यत्कल्पान्तेऽवशिष्यते॥ १३४॥
101237
101238 तत्र चित्सत्तायाश्चेत्यानधीनत्वं तावत्सर्वचेत्यप्रलयेऽप्यनपायात्प्रसिद्धमिति
101239 तदधीनभानस्य चेत्यस्य भानान्तरमिव न सत्तान्तरमपि युक्तमित्युपापत्तिमाह##-
101240 सर्गकालेऽपि असंभवच्चेत्यं
101241 पारादिपरिच्छेदशून्यत्वात्प्रलयकालवदित्यनुमानलक्षणात्रोपपत्तिर्दर्शिता बोध्या
101242 ॥ १३४॥
101243
101244 यद्यत्स्वयं प्रकचति तस्य स्वकचनस्य तु।

101245 स्वयं यत्स्पन्दितं नाम तेनेदं जगदित्यलम् ॥ १३५ ॥
101246
101247 कथं तर्हि जगद्रूपप्रतिभासस्तत्राह-यद्यदिति । तस्यापरिच्छिन्नत्वादेव
101248 मायावरणान्तः [मायावरणासंभवादिति पाठः ।]
101249 असंमानान्मायिकवासनादिमार्गेण यत्स्पन्दितं स्पन्दनमिव प्रसिद्धं तेनेदं
101250 जगदिति अलं भाति । तथाहि-यद्यत्सूर्यचन्द्रप्रदीपेन्द्रियमन-आदि स्वयं
101251 प्रकचति बहलीभूतप्रकाशं भवति तस्य स्वकचनस्य स्वबिम्बे असंमानात्स्वयं
101252 यद्बिम्बाद्बहिः प्रभाकारेण स्पन्दितं स्पन्दनं नाम प्रसिद्धं तदेव
101253 नीलपीतादितद्विषयरूपं जगदित्यलमत्यन्तं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १३५ ॥
101254
101255 इत्येवं स्वप्नपुरवज्जगद्भाति चिदात्मकम् ।
101256 एवं चिद्व्योममात्रात्म जगदच्छं न भित्तिमत् ॥ १३६ ॥
101257
101258 इति उक्तरीत्या एवं विचित्ररूपं जगच्चिदात्मकमेव सत्स्वप्नपुरवच्चिदिव भाति भ्रान्त्या
101259 । एवं मदुक्तरीत्या परमार्थतो विमृष्टं तु जगन्न भित्तिमत् अमूर्तमच्छं
101260 चिद्व्योममात्रामैवेत्यर्थः ॥ १३६ ॥
101261
101262 अत्यन्तासंभवाच्चेत्यं दृश्यं चिद्व्योममात्रकम् ।
101263 चित्त्वात्कचति सर्गादौ यत्तज्जगदिति स्मृतम् ॥ १३७ ॥
101264
101265 तर्हि किं चिदेव चेत्याकारेण परिणतं स्वं पश्यति नेत्याह-अत्यन्तेति ।
101266 अपरिणामित्वादद्वयत्वाच्चात्यन्तासंभवाचेत्यमप्यावृतचित्स्वभावाद्यदन्यथा
101267 कचति प्रथते तदेव दृश्यं जगदित्यर्थः ॥ १३७ ॥
101268
101269 तस्मात्स्वप्नपुराकारं यदिदं भासते जगत् ।
101270 तत्र चिद्व्योममात्रात्मन्यन्यता नाम का कुतः ॥ १३८ ॥
101271
101272 चिन्मात्रमेव गिरयश्चिन्मात्रं जगदम्बरम् ।
101273 चिन्मात्रमात्मा जीवश्च चिन्मात्रं भूतसंततिः ॥ १३९ ॥
101274
101275 अत एवारोपितरूपबाधेन चिन्मात्रस्वरूपं द्रष्टव्यमित्याह##-
101276
101277 चिद्व्योममात्रादितरत्सर्गादौ सर्ववेदने ।
101278 भिन्नस्वर्गे पुरे वापि किं संभवति कथ्यताम् ॥ १४० ॥
101279
101280 स्वर्गे ऊर्ध्वलोकेषु पुरे स्वनगरे वा अपिशब्दात्पातालेषु वा चिद्भिन्नं किं संभवति
101281 तत्कथ्यतां निरूपणकुशलैः । अचितः स्वतःसत्तास्फूर्तिसत्त्वे
101282 अचित्त्वव्याघातात्तदभावे अलीकत्वादलीकस्य चित्तास्फूर्तिसत्त्वे अचित्त्वव्याघातात्तदभावे
101283 अलीकत्वादलीकस्य
101284 चिताप्युज्जीवनादर्शनाच्चितोऽसङ्गत्वेनाचित्संबन्धाद्ययोगात्साधकान्तरस्य
101285 चाप्रसिद्धेरिति भावः ॥ १४० ॥
101286
101287 आकाशं परमाकाशं ब्रह्माकाशं जगच्चितिः ।
101288 इति पर्यायनामानि तत्र पादपवृक्षवत् ॥ १४१ ॥
101289
101290 ननु यजति ददाति जुहोति इत्यादिशब्दान्तरात्मकर्मभेद इव चित् आकाशं
101291 जगदित्यादिनामान्तराद्भेदोऽस्त्विति चेत्तत्राह-आकाशमिति ।
101292 भूताकाशाव्याकृताकाशाद्यर्थत्रयपरत्वेनाभिप्रेतानां
101293 त्रयाणामप्याकाशशब्दानां काशृदीप्ताविति धात्वर्थानुगमेन
101294 चिन्मात्रवचनत्वसंभवाद्गमेरपि ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था । इत्यनुशासनात्
101295 वर्तमाने पृषन्महद्वृहज्जगच्छतृवच इति क्विपि द्वित्वादिनिपातनेऽपि
101296 ज्ञानार्थत्वानपायाच्चित्पर्यायनामतोपपत्तेरिति भावः ॥ १४१ ॥

एवं द्वौ स्वप्नसंकल्पमायाभिः स्वनुभूयते |
तदा किल चिदाकाशमेव भाति जगत्तया || १४२ ||

तदेति दर्शनाद्यदेत्यध्याहार्यम् | एवंरीत्या द्वौ द्वैतं स्वप्नादिभिः समं
यदानुभूयते तत्त्वदृशा तदेत्यर्थः || १४२ ||

यथैतत्संविदाकाशं स्वप्ने भाति जगद्वपुः |
तथेदं जाग्रदाख्येऽपि स्वप्ने भाति तदेव नः || १४३ ||

यथा स्वप्नपुरे चित्खं वर्जयित्वेतरत्क्वचित् |
न किंचित्संभवत्येवं जाग्रत्येवं महाचितः || १४४ ||

द्वितीय एवं शब्दः अपिशब्दार्थे || १४४ |

यतो न संभवत्यन्यच्चेत्यंन् किंचित्ततोऽखिलम् |
चित्तं संचेत्यमप्येतदचेत्यं सज्जगत्स्थितम् || १४५ ||

अखिलं चित्तं संचेत्यमपि जगत् अचेत्यं सन्मात्रमेव स्थितम् || १४५ ||

परमाकाशकलनं त्रिजगत्स्वयमुत्थितम् |
स्वप्नवद्विद्धि चिद्व्योम्नि न त्वेतद्वैतवत्स्थितम् || १४६ ||

परमाकाशस्य ब्रह्मणः कलनं बहु स्यां प्रजायेय इति श्रुतिदर्शित आद्यसंकल्प
एव त्रिजगद्भूत्वा स्वयमुत्थितं द्वैतवत् द्वैतवाद्यभिमतसत्यवस्तुवदित्यर्थः || १४६
| |

यथा चिद्व्योममात्रात्म स्वप्ने घटपटादिकम् |
सर्गादावेव सर्गोऽयं तथा चिद्व्योममात्रकम् || १४७ ||

जगत्सामान्ये उक्तं न्यायं घटपटादिविशेषेऽपि दर्शयति-यथेत्यादिना | सर्गो
घटपटादिः || १४७ ||

शुद्धसंवित्तिमात्रत्वादृतेऽन्यत्स्वप्नपत्तने |
यथा न विद्यते किंचित्तथास्मिन्भुवनत्रये || १४८ ||

याः काश्चन दृशो ये ये भावाभावास्त्रिकालगाः |
सदेशकालचित्तास्तत्सर्वं चिद्व्योममात्रकम् || १४९ ||

स एष देवः कथितो यः परः परमार्थतः |
यस्त्वं सोऽहमशेषं वा जगदेव च योऽखिलः || १५० ||

स ज्ञानेन पूज्यो देवः प्रथमप्रश्नोत्तरत्वेन कथितः || १५० ||

सर्वस्य वस्तुजातस्य जगतोऽन्यस्य ते मम |
देहो हि चेतनाकाशं परमात्मैव नेतरत् || १५१ ||

देहः पारमार्थिकस्वरूपम् || १५१ ||

संकल्पने स्वप्नपुरे शरीरं चिद्व्योमतोऽन्यन्न यथास्ति किंचित् |
तथेह सर्गे प्रथमैकसर्गान्मुने प्रभृत्यस्ति न रूपमन्यत् || १५२ ||

101349 उक्तमनूद्योपसंहरति-संकल्पन इति | प्रथमादेकस्य हिरण्यगर्भस्य
101350 सर्गात्प्रभृति प्रवृत्ते इहास्मिन्सर्गे तथा
101351 संकल्पनस्वप्नपुरशरीरादिवदेवान्यद्रूपं नास्ति || १५२ ||
101352
101353 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० जगतः
101354 परमात्ममयत्ववर्णनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः || २९ ||
101355
101356 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे जगतः
101357 परमात्ममयत्ववर्णनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः || २९ ||
101358
101359 त्रिंशः सर्गः ३०
101360
101361 ईश्वर उवाच |
101362
101363 एवं सर्वमिदं विश्वं परमात्मैव केवलम् |
101364 ब्रह्मैव परमाकाशमेष देवः परः स्मृतः || १ ||
101365
101366 चितः सर्वात्मता सर्वभोक्तृभावेन संस्थितिः |
101367 यथा जीवदशां प्राप्ता चित्तच्चाप्यत्र वर्ण्यते ||
101368
101369 चेतनाकाशमात्रात्म यथा सर्वमिदं प्रभो इति यत्त्वया पृष्टं तस्येदमुत्तरं
101370 वर्णितमित्याह-एवमिति | कच्चिद्वेत्सि महाबाहो देव कः स्यादिति द्विज इति मया
101371 त्वत्पृष्टदेवार्चनविधानमूलरहस्यं यत्त्वां प्रति पृष्टं
101372 तदप्येतदेवेत्याह-एष देव इति || १ ||
101373
101374 तदेतत्पूजनं श्रेयस्तस्मात्सर्वमवाप्यते |
101375 तदेव सर्गभूः सर्वमिदं तस्मिन्व्यवस्थितम् || २ ||
101376
101377 परिच्छिन्नदेवार्चनं परिच्छिन्नफलमेतदर्चनं तु
101378 सर्वकामावसानभूमिभूमानन्दप्राप्तिफलमिति सर्वोत्कृष्टमित्याह-तदेतदिति |
101379 सर्गभूः सर्वजगत्सर्गारोपाधिष्ठानम् || २ ||
101380
101381 अकृत्रिममनाद्यन्तमद्वितीयमखण्डितम् |
101382 अबहिः साधनासाध्यं सुखं तस्मादवाप्यते || ३ ||
101383
101384 तत्र बहुवित्तव्ययायाससाध्यताशङ्कां परिहरति-अबहिरिति | अबहिः साधनं च
101385 तदसाध्यं चेति विग्रहः || ३ ||
101386
101387 प्रबुद्धस्त्वं मुनिश्रेष्ठ तेनेदं तव कथ्यते |
101388 नातिदेवार्चने योग्यः पुष्पधूपचयो महान् || ४ ||
101389
101390 प्रबुद्धो विवेकी मुख्याधिकारीति यावत् | अतिशयितो देवः अतिदेवस्तदर्चने || ४ ||
101391
101392 अव्युत्पन्नधियो ये हि बालपेलवचेतसः |
101393 कृत्रिमार्चामयं तेषां देवार्चनमुदाहृतम् || ५ ||
101394
101395 मूर्त्यादिरूपदेवार्चने तर्हि केऽधिकारिणस्तानाह-अव्युत्पन्नेति | अत एव
101396 तदनुरूपमेव कृत्रिमप्रतिमादि तत्सामग्री चेत्याह-कृत्रिमेति | अर्चा प्रतिमा
101397 तत्प्रचुरम् || ५ ||
101398
101399 शमबोधाद्यभावे हि पुष्पाद्यैर्वार्चयन्ति हि |
101400 मिथ्यैव कल्पितैरेवमाकारे कल्पितात्मके || ६ ||

101401
101402 तच्च शाल्योदनालाभे क्रोद्रवाशनमिवेत्याह-शमेति ॥ ६ ॥
101403
101404 स्वसंकल्पकृतैः कृत्वा क्रमैरर्चनमादृताः ।
101405 बालाः संतोषमायान्ति पुष्पधूपलवार्चनैः ॥ ७ ॥
101406
101407 अर्चनं कृत्वा संतोषमायान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ७ ॥
101408
101409 स्वसंकल्पकृतैरर्थैः कृत्वादेवार्चनं मुधा ।
101410 यतः कुतश्चिन्मिथ्यात्म फलमात्रं नयन्ति ते ॥ ८ ॥
101411
101412 यतः कुतश्चित्स्वप्नप्रायविमानाप्सरः प्रभृतिसाधनान्मिथ्यात्मकमेव
101413 स्वर्गादिफलमासादयन्तीति मुधेत्यस्योपपत्तिः ॥ ८ ॥
101414
101415 पुष्पधूपार्चनं ब्रह्मन्कल्पितं बालबुद्धिषु ।
101416 यत्स्याद्भवादृशां योग्यमर्चनं तद्वदाम्यहम् ॥ ९ ॥
101417
101418 अस्मदादिस्त्वसौ कश्चिद्देवो मतिमतां वर ।
101419 देवस्त्रिभुवनाधारः परमात्मैव नेतरत् ॥ १० ॥
101420
101421 वयं आदिः कारणं यस्य सोऽस्मदादिरस्मत्कल्पितप्रपञ्चान्तर्गतः असौ
101422 चक्षुरादिदृश्यमूर्तिरूपो देवः कश्चिदनिर्वचनीयो मायामय एवेत्यर्थः । कस्तर्हि
101423 पारमार्थिको देवस्तमाह-देव इति ॥ १० ॥
101424
101425 शिवः सर्वपदातीतः सर्वसंकल्पनातिगः ।
101426 सर्वसंकल्पवलितो न सर्वो न च सर्वकः ॥ ११ ॥
101427
101428 सर्वेभ्यो ब्रह्मविष्णुरुद्रादिदेवेभ्योऽप्यतीतसंकल्पना मनोवृत्तयस्तदतिगः । यतो
101429 वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेः । यस्तु सर्वैर्विषयभोगसंकल्पैर्वलितो
101430 वेष्टितो ब्रह्मविष्ण्वादिपदरूपः स न साधनतोऽपि सर्वो न फलतोऽपि सर्व कं
101431 भोगसुखं यस्मिंस्तथाविधः । स्वस्वकर्मोपासनतारतम्यानुसारेणैव
101432 भोगसामग्र्यास्तत्फलसुखलवस्य च तत्र लाभादित्यर्थः ॥ ११ ॥
101433
101434 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नः सर्वारम्भप्रकाशकृत् ।
101435 चिन्मात्रमूर्तिरमलो देव इत्युच्यते मुने ॥ १२ ॥
101436
101437 आत्मदेवस्तु पूजनदशायां फलदशायां च
101438 नित्यनिरतिशयपरमार्थसत्यपूर्णानन्दैकस्वभाव एवेति स एव देव इत्युक्तियोग्य
101439 इत्याह-दिक्कालेति ॥ १२ ॥
101440
101441 संवित्सर्वकलातीता सर्वभावान्तरस्थिता ।
101442 सर्वसत्ताप्रदा देवी सर्वसत्तापहारिणी ॥ १३ ॥
101443
101444 ब्रह्म ब्रह्मन्सदसतोर्मध्यं तद्देव उच्यते ।
101445 परमात्मपराभिख्यं तत्सदोमित्युदाहृतम् ॥ १४ ॥
101446
101447 सदसतोर्भावाभावयोर्वर्तमानतदन्यकालयोर्मूर्तामूर्तयोः
101448 कारणकार्ययोर्व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्वा
101449 आन्तरालिकसाक्षिचिन्मात्ररूपत्वादधिष्ठानत्वाद्वा मध्यम् ।
101450 परमसूर्यचन्द्राग्निकरणज्योतिर्भ्य उत्कृष्ट आत्मैव परा सर्वावद्योतनक्षमा
101451 अभिख्या प्रकाशो यस्य तत्तथाविधं सत् ओमिति पदेन श्रुतिषु
101452 विराडादिपादत्रयात्मकसर्वप्रपञ्चप्रविलापनेन शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते

स आत्मा स विज्ञेयः इत्युदाहृतमित्यर्थः ॥ १४ ॥

महासत्तास्वभावेन सर्वत्र समतां गतम् ।
महाचिदिति संप्रोक्तं परमार्थ इति श्रुतम् ॥ १५ ॥

स्थितं सर्वत्र सर्वं तु लतास्वन्तर्यथा रसः ।
सत्तासामान्यरूपेण महासत्तात्मनापि च ॥ १६ ॥

व्यवहारे सर्वत्रानुगमात्सत्तासामान्यरूपेण । सर्वबाधे तु महासत्तात्मना ॥ १६ ॥

यच्चित्तत्त्वमरुन्धत्या यच्चित्तत्त्वं तवानघ ।
यच्चित्तत्त्वं च पार्वत्या यच्चित्तत्त्वं गणेषु च ॥ १७ ॥

तस्यैव सर्वेषां देवतादीनामात्मत्वादपि मुख्यं देवत्वमित्याह-यदित्यादिना ॥
१७ ॥ १८ ॥

चित्तत्त्वं यन्ममेदं च चित्तत्त्वं यज्जगत्त्रये ।
तद्देव इति तत्त्वज्ञा विदुरुत्तमबुद्धयः ॥ १८ ॥

तस्यैव सर्वेषां देवतादीनामात्मत्वादपि मुख्यं देवत्वमित्याह-यदित्यादिना ॥
१७ ॥ १८ ॥

पादपाण्यादिमानन्यो यो वा देवः प्रकल्प्यते ।
संविन्मात्रादृते ब्रह्मन्किंसारः किल कथ्यताम् ॥ १९ ॥

तस्यैव विमर्शे सर्वदेवतासारत्वाद्देवत्वमित्याह-पादेति । किंसारः स इति शेषः
॥ १९ ॥

चिन्मात्रमेव संसारसारः सकलसारताम् ।
गतः स देवः सर्वोऽहं तस्मात्सर्वमवाप्यते ॥ २० ॥

स सर्वः पूर्णो देव एवाहं न परिच्छिन्न इत्यर्थः ॥ २० ॥

न स दूरे स्थितो ब्रह्मन्न दुष्प्रापः स कस्यचित् ।
संस्थितः स सदा देहे सर्वत्रैव च खे तथा ॥ २१ ॥

स करोति च चाश्नाति स बिभर्ति प्रयाति च ।
स निःश्वसिति संवेत्तासोऽङ्गान्यङ्गानि वेत्ति च ॥ २२ ॥

स एव सर्वकर्ता सर्वभोक्ता चेत्याह-स करोतीत्यादिना ॥ २२ ॥

सोऽस्यां विचित्रचेष्टायां प्रकाशिन्यां च तद्वशात् ।
तत्स्वरूपनिबद्धायां पुर्यामास्ते मुनीश्वर ॥ २३ ॥

पुर्यामास्ते । स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः इति श्रुतेरिति भावः ॥ २३ ॥

शरीरावसथायां च चलायां तत्प्रसादतः ।
सोऽस्यां गहनकोशायां हृद्गुहायां गुहेश्वरः ॥ २४ ॥

शरीरमावसथो महागृहं यस्यास्तथाविधायाम् । गहना दुर्विवेका
अन्नमयादिबहिःकोशा यस्यास्तथाविधायाम् । हृद्बुद्धिः सैव गूहतीति गुहा तस्याम् ।
आनन्दमयकोशगुहेश्वरः ॥ २४ ॥

मनःषष्ठेन्द्रियाचारसत्तातीतामलात्मनः।
तस्य संव्यवहारार्थं संज्ञा चिदिति कल्पिता॥ २५॥

उपदेशसंव्यवहारार्थम्॥ २५॥

स एष चिन्मयः सूक्ष्मः सर्वव्यापी निरञ्जनः।
इमं भास्वरमाभासं करोति न करोति च॥ २६॥

भास्यारोपे करोतीव तदपवादे न करोति। नित्यभानस्य कृतत्वाभावादित्यर्थः॥ २६॥

सा चिदत्यन्तविमला जगदर्थं जगत्क्रियाम्।
इमां रञ्जयति प्राज्ञ रसेनेव मधुर्लताम्॥ २७॥

रञ्जयति शोभयति। मधुर्वसन्तः॥ २७॥

चारवो ये चमत्काराश्चितश्चिति यथास्थितम्।
चमत्कुर्वन्ति किल ते तेन केचिन्नभोभिधाः॥ २८॥

चमत्कारा आरोप्ये सत्तास्फूर्तिप्रदानरूपाः। चिति मायाशबले यत्स्थितं
पूर्वकामकर्मवासनानुसारेण नियतं चमत्कुर्वन्त्याविर्भावयन्ति।
तांश्चिच्चमत्कारानेव नामकल्पनया व्यपदिशति-केचिदित्यादिना। सर्गभेदेन
नभोबहुत्वोक्तिः॥ २८॥

केचिज्जीवाभिधानाश्च केचिच्चित्ताभिधानकाः।
केचित्कलाभिधानाश्च केचिद्देशाभिधानकाः॥ २९॥

केचित्क्रियाभिधानाश्च केचिद्द्रव्याभिधानकाः।
केचिद्भावविकारादिजात्यौचित्याभिधानकाः॥ ३०॥

भावविकारा जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति इति यास्कोक्ताः
आदिपदाद्गुणभेदास्तेषां जात्या वैचित्र्येण औचित्येन च विचित्राभिधानकाः॥ ३०॥

प्रकाशाभिधानाः केचित्केचिच्छैलतमोभिधाः।
अर्केन्द्राद्यभिधाः केचित्केचिद्यक्षाभिधानकाः॥ ३१॥

तानेव प्रपञ्चयति-प्रकाशेति॥ ३१॥

निरिच्छस्वस्वभावेन वसन्तेन यथाङ्कुरः।
तन्यते तद्वदेवेयं जगल्लक्ष्मीश्चिदात्मना॥ ३२॥

चितः किं स्वभोगेच्छया जगत्सृष्टिर्नेत्याह-निरिच्छेति। तथा चोक्तं
श्रीमद्गौडपादाचार्यैः-भोगार्थं सृष्टिरित्येके क्रीडार्थमिति चापरे।
देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा॥ इति। नचैवं सोऽकामयत बहु स्यां
प्रजायेय इत्यादिश्रुतिविरोधः। अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो
यजुर्वेदः इत्यादिश्रुत्यन्तरे इच्छाप्रयत्नाद्यनपेक्षनिःश्वसितप्रायत्वोक्तेः तदैक्षत
बहु स्यां प्रजायेय इति समानतात्पर्यकश्रुत्यन्तरानुगुण्याय
चाकामयतेत्युक्तेरचेतनप्रधानादिकर्तृकताशङ्कावारणमात्रतात्पर्यकत्वात्।
तथा च भगवतो बादरायणस्य सूत्रम् कामाच्च नानुमानापेक्षा इति॥ ३२॥

चिदेवासु समग्रासु सर्वदैवैकिकैव हि।
त्रैलोक्याम्भोधिसंस्थासु शरीरजलजालिका॥ ३३॥

101557
101558 त्रैलोक्यलक्षणानामम्भोधीनां संस्थासु तात्त्विकस्थितिषु विचार्यमाणासु चिदेव
101559 शरीरं वास्तवतत्त्वं तद्रूपा जलजालिका जलसमूहस्थानीया नान्यदित्यर्थः ॥ ३३ ॥
101560
101561 शरीरपङ्कजभ्रान्तमनोभ्रमरसंभृताम् ।
101562 आस्वादयति संकल्पमधुसत्तां चिदीश्वरी ॥ ३४ ॥
101563
101564 तस्या मनःसंकल्पकृतभोक्त्रादित्रिपुटीप्रकाशकत्वमेव
101565 भोक्तविवेकाद्भोक्तृत्वमिति कल्प्यत इत्याशयेनाह-शरीरेति । ईश्वरी
101566 स्वारोपितसर्वावभासनसमर्था ॥ ३४ ॥
101567
101568 ससुरासुरगन्धर्वं सशैलार्णवकं जगत् ।
101569 चिति स्थितं प्रवहति जलावर्ते जलं यथा ॥ ३५ ॥
101570
101571 एवं कर्तृत्वमपि तस्याः
101572 स्वाध्यारोपितकारकपरिभ्रमणप्रधानिमित्तत्वमेवेत्याशयेनाह-ससुरासुरेति ।
101573 प्रवहति परिवर्तते ॥ ३५ ॥
101574
101575 बन्धचित्तमयाचारचारुचञ्चुरचक्रिकम् ।
101576 संसारचक्रं चिच्चक्रे भ्राम्यति भ्रमभाजनम् ॥ ३६ ॥
101577
101578 बध्नातीति बन्धस्तथाविधो यश्चित्तमयः कर्तृत्वभोक्तृत्वरूप आचारस्तेन
101579 चारवश्चञ्चुराश्चपलाश्च व्यष्टिजीवसंसरणचक्रिका यस्मिंस्तथाविधं
101580 जीवसमष्टि संसारचक्रं मायाशबले चिच्चक्रे भ्राम्यति ॥ ३६ ॥
101581
101582 चिच्चतुर्भुजरूपेण जघानासुरमण्डलम् ।
101583 कालो जलदखण्डेन सायुधेन यथाऽऽतपम् ॥ ३७ ॥
101584
101585 वर्णितलक्षणं चित एव सर्वकर्तृभोक्तृत्वं विशिष्य वर्णयति-चिदित्यादिना ।
101586 कालो वर्षर्तुः सायुधेनैन्द्रधनुर्वज्रयुक्तेन जलदखण्डवेषेणातपमिव ॥ ३७ ॥
101587
101588 चिल्लिनेत्रतया ब्रह्मन्वृषशीतांशुचिह्नया ।
101589 गौरीकमलिनीवक्त्रपद्मषट्पदतां गता ॥ ३८ ॥
101590
101591 विष्णोः पद्मालितामेत्य चिद्ध्यानाधीनमानसा ।
101592 त्रयी नलिन्याः सरसीं धत्ते पैतामहीं स्थितिम् ॥ ३९ ॥
101593
101594 विष्णोर्नाभिपद्मे अलितां भ्रमरत्वमिव एत्य प्राप्य । त्रयी वेदास्तल्लक्षणाया
101595 नलिन्याः सरसीं महासरोभूतां स्थितिं मूर्तिम् ॥ ३९ ॥
101596
101597 चितो ब्रह्मन्विचित्राणि शरीराणीह भूरिशः ।
101598 पत्राणीव तरोर्हेम्नि केयूरादिक्रियेव च ॥ ४० ॥
101599
101600 केयूरादीनां क्रियानिर्मितिरिव ॥ ४० ॥
101601
101602 चित्समस्तसुरानीकपरिवन्दितपादया ।
101603 त्रैलोक्यचूडामणितां धत्ते वासवलीलया ॥ ४१ ॥
101604
101605 चूडामणितां वन्द्यतामिति यावत् ॥ ४१ ॥
101606
101607 चित्सुभास्वरतामेत्य त्रैलोक्योदरडम्बरे ।
101608 पतत्युदेति संयाति स्वात्मन्येवाब्धिवारिवत् ॥ ४२ ॥

सुभास्वरतां सूर्यादितेजोरूपताम् ॥ ४२ ॥

चिच्चन्द्रिका चतुर्दिक्षु अवभासं वितन्वती ।
विकासयति निःशेषभूतसत्ताकुमुद्वतीम् ॥ ४३ ॥

साक्षादपि तस्या आह्लादप्रथानिमित्ततामाह-चिच्चन्द्रिकेति ॥ ४३ ॥

चिद्दर्पणमहालक्ष्मीस्त्रिजगत्प्रतिबिम्बितम् ।
गृह्णात्यनुग्रहेणान्तः स्वगर्भमिव गर्भिणी ॥ ४४ ॥

महती लक्ष्मीः स्वच्छभास्वरतालक्षणा शोभा वैष्णवी माया वा ॥ ४४ ॥

चिच्चतुर्दशभूतानां मण्डलानि महान्ति च ।
भूतीकरोति वारिश्रीः समुद्रस्वमिवाम्बुधिः ॥ ४५ ॥

चतुर्दशभुवनस्थायां भूतानाम् । भूतीकरोति सत्तां संपादयति । यथा वारिश्रीः
रसशक्तिः अम्बुधिर्जलसमूहरूपा सती समुद्रस्वं समुद्रस्वरूपसत्तां संपादयति
तद्वत् ॥ ४५ ॥

विचित्रालोककुसुमा घनसंकल्पपल्लवा ।
व्योमकेदारिकारूढा सत्तौघफलशालिनी [अत्र फलदायिनीति पाठो
व्याख्यानुगुणः स्यात् ।] ॥ ४६ ॥

इदानीं तामेव चितं लतात्वेन रूपयति-व्योमेत्यादिना । व्योमात्र
मायाकाशस्तल्लक्षणायां केदारिकायां क्षेत्रभक्तौ रूढा हिरण्यगर्भात्मना
अङ्कुरिता । सत्तौघाः सर्वपदार्थसत्यतास्तल्लक्षणफलदायिनी ॥ ४६ ॥

जीवजालरजःपुञ्जवासनारसरञ्जिता ।
संवेदनत्वग्वलिता चित्तेहाकलिकाकुला ॥ ४७ ॥

संवेदनानि सविकल्पज्ञानानि । चित्तेहाश्चित्तवृत्तयः ॥ ४७ ॥

अतीतासंख्यत्रिजगत्केसरोज्ज्वलरूपिणी ।
अनारतस्पन्दमहाविलासोल्लासहासिनी ॥ ४८ ॥

सर्वर्तुपर्वपरुषा जडशैलादिगुल्मका ।
विग्रहग्रन्थिवलिता मूलाग्रपरिवर्तिता ॥ ४९ ॥

जडाः शैलादय एव गुल्मका मूलप्ररोहा यस्याः । विग्रहाश्चतुर्विधशरीराण्येव
ग्रन्थयस्तैर्वलिता । आमूलाग्रं प्रवृत्तिप्रतानैः परिवर्तिता वेष्टिता ॥ ४९ ॥

चिल्लतेयं विकसिता पेलवं सदसद्वपुः ।
विचित्रं दृश्यकुसुमं परामर्शासहं बहु ॥ ५० ॥

पेलवमित्यादिविशेषणविशिष्टं दृश्यकुसुमं अनया जन्यत इति परेणान्वयः ।
सदसद्वपुरित्यस्य परामर्शासहमित्युपपत्तिः ॥ ५० ॥

अनयेह हि सर्वत्र च्छायाच्छमिव जयन्ते ।
मन्यते तन्यते वस्तु गीयते क्रियतेऽपि च ॥ ५१ ॥

छाया चन्द्रादिकान्तिरिवाच्छं स्फुटं दृश्यकुसुमम् । मन्यते

101661 अभिमानविषयीक्रियते। तन्यते विस्तार्यते॥ ५१॥
101662
101663 महाचितानया नित्यं भासन्ते भास्करादयः।
101664 देहाः स्वदन्ते च मिथस्तत्सच्चिज्जडविभ्रमैः॥ ५२॥
101665
101666 तस्याश्रितः सत् सत्यं चित् चेतनम्। जडं
101667 चेत्यविवेकप्रयुक्तैर्भोक्तृभोग्यताविभ्रमैर्दम्पत्योर्देहा वस्तुतोऽमङ्गलरूपा अपि
101668 मिथः स्वदन्ते प्रीतिविषया भवन्ति॥ ५२॥
101669
101670 चिता चावर्तवर्तिन्या सिद्धन्येव प्रनृत्यति।
101671 जगज्जालरजोलेखा तत्सत्ता दृश्यदेहिनी॥ ५३॥
101672
101673 आवर्तो वात्यावर्तस्तद्वर्तिन्या चितैव सिद्धा तत्सत्तयैव दृश्यदेहिनी
101674 दर्शनयोग्याकारवती जगज्जालरजोलेखा अन्या चिद्व्यतिरिक्तेव भूत्वा प्रनृत्यति॥ ५३॥
101675
101676 चित्सर्वं जगदारम्भमिमं प्रकटयत्यलम्।
101677 त्रैलोक्यदीक्पकशिखादीपो वर्णाश्रयं यथा॥ ५४॥
101678
101679 त्रैलोक्यप्रकाशनदीपकशिखाभूता चित्। दीपः प्रसिद्धो वर्णाश्रयं
101680 रूपवद्द्रव्यं यथा प्रकटयति तद्वत्॥ ५४॥
101681
101682 चिच्चन्द्रबिम्बे विमले शशवत्प्राप्य संगमम्।
101683 सर्वत्र लक्ष्यतामेति पदार्थश्रीर्जगद्गता॥ ५५॥
101684
101685 चिदधीनप्रकाशतामेव जगतः प्रपञ्चयति-चिच्चन्द्रबिम्बे इत्यादिना॥ ५५॥
101686
101687 चिद्रसायनसेकेन पदार्थपटलावली।
101688 रूपमेति फलं चैव प्रावृट्सिक्तेव सल्लता॥ ५६॥
101689
101690 चिच्छाययैव सर्वस्य जाड्यं सम्यगुदेति च।
101691 सर्वस्यास्य शरीरस्य गृहस्येव तमस्त्विह॥ ५७॥
101692
101693 ननु चिद्यदि रसायनमिव पदार्थपटलावलीं सर्वतो व्याप्य स्फुरति तर्हि तत्र जाड्यं
101694 न स्यात्। न हि सर्वतो रसार्द्रे शुष्कतायाः प्रसक्तिरस्तीति तत्राह-चिच्छाययैवेति।
101695 यथा पञ्चीकरणेन गृहस्यापि सर्वतस्तेजोव्याप्तिसत्त्वात्तदन्तस्तमःप्रसक्त्यभावेऽपि
101696 तैजसमास्वरताया भूतान्तरभागैरभिभवाद्बहिरभिव्यक्तसौरालोकव्याप्तौ
101697 तत्प्रयुक्तच्छायया अन्तस्तम उदेति तथा घटाद्यधिष्ठानचिद्भास्वरताया
101698 अप्यध्यस्तेनाभिभवाद्बहिश्चाक्षुषवृत्त्याद्यभिव्यक्तचिद्व्याप्त्या स्फुरणे
101699 तच्छायया अन्तर्जाड्यमुदेतीत्यर्थः॥ ५७॥
101700
101701 चिच्चमत्कृतयो देहे न भवेयुरिमा यदि।
101702 त्रैलोक्यदेहास्त्यक्त्वैते न स्पृशेयुः किलाकृतिम्॥ ५८॥
101703
101704 तथा च यथा सौराद्यालोकवशादेव गृहप्रासादाद्याकृतिवैचित्र्यसिद्धिस्तथा
101705 देहान्तरभिव्यक्तप्रमातृचिच्चमत्कृतिवशादेव
101706 गवाश्वपटपटाद्याकृतिवैचित्र्यसिद्धिर्नान्यथेत्याह-चिच्चमत्कृतय इति।
101707 त्रैलोक्यदेहास्त्रैलोक्यान्तर्गताः साकारपदार्थाः एते छायाजाड्ये त्यक्त्वा
101708 आकृतिमाकारमपि न स्पृशेयुः साधकान्तराभावादित्यर्थः॥ ५८॥
101709
101710 चिदाकाशप्रकाशेऽस्मिन्संकल्पशिशुधारिणि।
101711 क्रियाकुलवधूर्देहगृहे स्फुरति चञ्चला॥ ५९॥
101712

101713 क्रिया विहितानिषिद्धेषु प्रवृत्तिः सैव कुलवधूः ॥ ५९ ॥
101714
101715 चिदालोकं विना कस्य रसनाग्रे स्फुरन्नपि ।
101716 कथं कदा प्रकटतामेति दृष्टः क्व वा रसः ॥ ६० ॥
101717
101718 उक्तमर्थमनुभावयितुं व्यतिरेकमुखेनापि प्रसिद्धोदाहरणेषु समर्थयति##-
101719 किंवृत्तत्रयेण प्रकारकालदेशानां निरासः ॥ ६० ॥
101720
101721 शृण्वङ्ग स्वाङ्गशाखोऽपि कुन्तलालिलतोऽप्यलम् ।
101722 चिन्मज्जनं विना देहवृक्षः क इव राजते ॥ ६१ ॥
101723
101724 स्वाङ्गानि शाखाः यस्य । कुन्तलालिः केशसमूहो लता यस्मिन् । चिन्मज्जनं चिद्व्याप्तिं
101725 विना ॥ ६१ ॥
101726
101727 वर्धते विलुठत्यत्ति चिच्चराचरकारिणी ।
101728 चिदेवास्तीतरन्नास्ति चिन्मात्रमिदमुत्थितम् ॥ ६२ ॥
101729
101730 एवं च
101731 चिदधीनजन्मवृद्ध्यादिसर्वभावत्वाज्जगज्जलाधीनसर्वभावस्तरङ्गादिर्जलमिव
101732 चिदेव परमार्थत इति सिद्धमित्युपसंहरति-वर्धत इति ॥ ६२ ॥
101733
101734 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
101735
101736 इत्युक्तवांस्तदा त्र्यक्षः सुधांशुस्वच्छया गिरा ।
101737 पुनः पृष्टो मया राम सुधांशुस्वच्छया गिरा ॥ ६३ ॥
101738
101739 यदि सर्वगता देव चिदस्त्येका तदात्मकः ।
101740 तदयं चावनिस्फारमयान्धेव न चेतति ॥ ६४ ॥
101741
101742 यद्येका चिदेवास्ति तर्त्तर्हि तदात्मकः अयं देहो निद्रामूर्च्छामरणेषु
101743 चकारादृदृश्यान्तरे च अवनिस्फारमयी मृत् प्रचुरभूतविकारभूता अन्धा
101744 नेत्रादिहीनाभित्तिरिव न चेतति तत्कथमित्यर्थः ॥ ६४ ॥
101745
101746 अयं चित्वान्पुरा भूत्वा चिद्धीनः संप्रति स्थितः ।
101747 इतीयं कल्पना लोके प्रत्यक्षानुभवा कथम् ॥ ६५ ॥
101748
101749 तदेव स्पष्टं पुनराह-अयमिति । अयं देहादिः पुरा कृश्यभावात्पूर्वं
101750 जीवनदशायां च चित्त्वान् चेतनावान् । तसौ मत्वर्थे इति भत्वाज्जश्त्वाभावः । भूत्वा
101751 संप्रति दृश्यमरणादिदशायां चिद्धीनः स्थित इतीयं कल्पना कथं
101752 चितोऽविनाशिस्वभावत्वादपरिणामित्वाच्च कथमपि जाड्यायोगादिति प्रश्नार्थः ॥ ६५ ॥
101753
101754 ईश्वर उवाच ।
101755
101756 शृण्वेतदखिलं ब्रह्मन्यदा पृष्टं वदामि ते ।
101757 महानयं त्वया प्रश्नः कृतो ब्रह्मविदां वर ॥ ६६ ॥
101758
101759 यथा तच्चेतनस्यैव जीवादित्वं तदुच्यतामिति प्राक्तनप्रश्नोत्तरमश्रुत्वैव
101760 प्रश्नान्तरे वसिष्ठेन कृते द्वयोरप्युत्तरं सहैव वक्तुकाम ईश्वर उवाच##-
101761
101762 चिदस्ति हि शरीरेह सर्वभूतमयात्मिका ।
101763 चलोन्मुखात्मिकैका तु निर्विकल्पा परा स्मृता ॥ ६७ ॥
101764

101765 वक्ष्यमाणोपोद्घातेन प्रथमं बिम्बप्रतिबिम्बचिद्द्वैविध्यं देहे दर्शयति##-
101766 विज्ञानमयशब्दवाच्यकर्तृभोक्तृस्वभावेत्यर्थः। परा कूटस्थचित्तु निर्विकल्पा
101767 ॥ ६७ ॥
101768
101769 संकल्पबुद्धा सैवान्तः स्वयमन्येव संस्थिता।
101770 संकल्पितेतरवरा दौःशील्यं स्त्री यथा गता ॥ ६८ ॥
101771
101772 तस्याश्चलस्वभावत्वमिव भेदोऽप्युपाधिकृत एवेत्याशयेनाह-संकल्पेति।
101773 हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि इति
101774 श्रुतिदर्शितसंकल्पेन स्वात्मानमेव जीवात्मा बुद्धा बुद्धवती। आदिकर्मणि क्तः
101775 कर्तरि च इति कर्तरि क्तः। यथा सुशीलैव स्त्री स्वप्ने संकल्पित तरो वर उपपतिर्यया
101776 तथाविधा सती दौःशील्यं गता सती द्वितीयेव संपन्ना तद्वत् ॥ ६८ ॥
101777
101778 स एव हि पुमान्कोपाद्यथेहान्य इव क्षणात्।
101779 भवत्येवं विकल्पाङ्का चित्स्वरूपान्यतां गता ॥ ६९ ॥
101780
101781 पुमान् मनुष्यः अन्यो राक्षस इव क्रूरो भवति तद्वत् ॥ ६९ ॥
101782
101783 विकल्पकल्पिता ब्रह्मंश्चित्स्वरूपपरिच्युता।
101784 जाड्यं क्रमाद्भावयन्ती प्रयाति कलनापदम् ॥ ७० ॥
101785
101786 एवंरीत्या स्वरूपात्परिच्युता चित् क्रमाज्जाढ्यं जडतादात्म्यं भावयन्ती सती
101787 कलनायाः सविकल्पबुद्धेः पदं विषयतां प्रयाति स्वकल्पनयैवेत्यर्थः ॥ ७० ॥
101788
101789 चित्स्वयं चेत्यतामेति साकाशपरमाणुताम्।
101790 शब्दबीजात्मिकां पश्चाद्वाततन्मात्रगामिनी ॥ ७१ ॥
101791
101792 आकाशसहितानि परमाणूनि सूक्ष्मभूतानि तद्भावरूपां
101793 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धरूपभोग्यानां बीजात्मिकां चेत्यतां
101794 मायोपलक्षितचिद्विषयतां एति पश्चाद्वाततन्मात्रं समष्टिप्राणभावस्तद्गामिनी
101795 भवति ॥ ७१ ॥
101796
101797 देशकालविभागान्ता तन्मात्रवलिता क्रमात्।
101798 जीवो भूत्वा भवत्याशु बुद्धिः पश्चादहं मनः ॥ ७२ ॥
101799
101800 तथाभूतायास्तस्याः
101801 पञ्चीकरणप्रयुक्तस्थूलभूतात्मकसमष्टिव्यष्टिस्थूलदेहभावं
101802 तदन्तर्लिङ्गदेहे जीवभावं तत्र बुद्ध्यादिभावं च दर्शयति-देशेति।
101803 तन्मात्रैः सूक्ष्मभूतैः पञ्चीकरणेन वलिता संवलिता सती
101804 सप्तद्वीपचतुर्दशलोकात्मकदेशविभागान्ता
101805 निमेषादिद्विपरार्धावधिकालविभागान्ता च क्रमाद्भवति। ततस्तत्र
101806 प्राणधारणाज्जीवो भूत्वा बुद्धिरहंकारो मनः अर्थाच्चित्तं च भवतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥
101807
101808 मनस्त्वं समुपायाता संसारमवलम्बते।
101809 चण्डालोऽस्मीति मननाच्चण्डालत्वमिव द्विजः ॥ ७३ ॥
101810
101811 संकल्पिताऽप्रबोधेन जाड्याऽविश्वप्रबोधिनी।
101812 शबलं रूपमासाद्य संकल्पाद्यात्यनारतम् ॥ ७४ ॥
101813
101814 ब्रह्मचिदेव अप्रबोधेनाज्ञानेन शबलं रूपमासाद्य देहजीवाकारेण संकल्पिता
101815 सती तत्प्रयुक्तजाड्येन अविश्वप्रबोधिनी असर्वज्ञा भूत्वा
101816 पुनःपुनर्भोगसंकल्पादनारतं याति संसरति ॥ ७४ ॥

अनन्तसंकल्पमयी जाड्यसंकल्पपीवरा ।
चिज्जाड्यान्मोदमायाति पयः पाषाणतामिव ॥ ७५ ॥

पयो जलं पाषाणतां करकात्वमिव मोहं जीवताभ्रममायाति ॥ ७५ ॥

ततश्चित्तं मनोमोहो मायेति विहिताभिधा ।
जाड्यं निपुणमाश्रित्य संसारे जायते मुने ॥ ७६ ॥

मोहमान्द्यमुपायाता तृष्णानिगडपीडिता ।
कामक्रोधभयोपेता भावाभावातिपातिनी ॥ ७७ ॥

भावो विभवः । अभावो दारिद्र्यं तदनुपातिनी ॥ ७७ ॥

त्यक्तानन्तनिजाभोगा व्यवच्छेदविकारिणी ।
दुःखदावानलातप्ता शोकाशिवकृशाशया ॥ ७८ ॥

व्यवच्छेदेषु भार्यापुत्रादिवियोगेषु शोकादिविकारिणी । शोकैरशिवैश्च कृशायशा
कृपणा ॥ ७८ ॥

इयमस्मीति भावेन शून्येन विकलीकृता ।
देहमात्रगृहीतास्था परं दैन्यमुपागता ॥ ७९ ॥

इयं प्रत्यक्षदुःखमोहादिस्वभावैवाहमस्मीति भावेन भ्रमेण ॥ ७९ ॥

मग्ना मोहमहापङ्के जीर्णेव वनदन्तिनी ।
भावाभावलतादोला परिलोलशरीरका ॥ ८० ॥

असारापारसंसारविकारव्यवहारिणी ।
तापोपतप्तहृदया रागतेजोनुरञ्जिता ॥ ८१ ॥

रागेण तेजसा क्रोधेन चानुरञ्जिता ॥ ८१ ॥

निजयूथपरिभ्रष्टा मृगीवावशतां गता ।
आविर्भावोदिताकारा तिरोभावेऽस्तमागता ॥ ८२ ॥

विभवानां भूतमात्राणां वा आविर्भावे उदिताकारा हृष्टा अभिव्यक्ता वा । अस्तं
दैन्यं तिरोभावं वा ॥ ८२ ॥

स्वसंकल्पोपयातासु भीता संभ्रमदृष्टिषु ।
पलायते वाप्यन्यासु वेतालेष्विव बालिका ॥ ८३ ॥

उष्ट्रीव मधुरं विन्दुं वाञ्छते भावितं सुखम् ।
अवान्तरपरिभ्रष्टा दोषाद्दोषं पतत्यधः ॥ ८४ ॥

यथा उष्ट्री कण्टकनिम्बपत्रादिषु चर्व्यमाणेषु स्ववासनाभावितं बिन्दुमल्पतरं
मधुरं रसं काङ्क्षते तद्वद्दुःखबहुलेषु विषयेषु सुखं काङ्क्षत इत्यर्थः ।
अथवा यथा उष्ट्री
विषमप्राण्शुवप्रप्ररूढवृक्षाग्रसंबद्धमधुपटलप्रसृतमधुबिन्दुलेहन्
अ-वाञ्छया वृक्षमारुरुक्षुर्युगपत्पुरः##-
तद्वत्पततीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

101869 परं वैषम्यमायाति संकटात्संकतं गता ।
101870 दुःखाद्दुःखं निपतिता विपदो विपदि स्थिता ॥ ८५ ॥
101871
101872 नानानर्थगणोपेत्ता चेष्टापरवशाशया ।
101873 कष्टात्कष्टमनुप्राप्ता परितापानुतापिनी ॥ ८६ ॥
101874
101875 नरकादिभूमिषु कष्टात्कष्टमनुप्राप्ता ॥ ८६ ॥
101876
101877 क्रमादाबद्धवैदग्ध्याद्वैदग्ध्याङ्गमुपागता ।
101878 विचित्रबन्धनिर्माणपराक्रमपदं गता ॥ ८७ ॥
101879
101880 क्रमान्मानुष्यलाभेपि बाल्यात्प्रभृति
101881 व्यवहारकौशलाभ्यासाद्वैदग्ध्यात्कौशलाद्वैदग्ध्याङ्गं
101882 काव्यनाटकतर्काद्यभ्यासमुपागता सती विचित्रस्य खबन्धस्य
101883 धनगृहक्षेत्रपरिवारादेर्निर्माणे यः पराक्रमस्तत्पदमेव गता न
101884 मोक्षोपयोगिविवेकपदमित्यर्थः ॥ ८७ ॥
101885
101886 सर्वतः शङ्कते भीता प्राणात्ययमुपागता ।
101887 क्षीणतोयेव शफरी विवर्तनपरायणा ॥ ८८ ॥
101888
101889 एवं क्रमेण वयःपारं प्राप्य प्राणात्ययमुपागता सती सर्वतो भीता शङ्कते ।
101890 विवर्तनं भूमौ लुठनं तत्परायणा ॥ ८८ ॥
101891
101892 बाल्ये विवशसर्वार्था यौवने चिन्तयाऽऽवृता ।
101893 वार्धकेऽप्यतिदुःखार्ता मृता कर्मवशईकृता ॥ ८९ ॥
101894
101895 संक्षेपोक्तं प्रपञ्चयति-बाल्ये इति । विवशाः पराधीनाः सर्वे अर्था भोगा
101896 यस्याः । चिन्तया वित्तविषयादिचिन्तया । आवृता पिहितविवेका ॥ ८९ ॥
101897
101898 जायते स्वर्गनगरे नागी पातालकोटरे ।
101899 आसुरी दैत्यविवरे नरस्त्री वसुधातले ॥ ९० ॥
101900
101901 कर्मगतीरेव प्रपञ्चयति-जायत इत्यादिना ॥ ९० ॥
101902
101903 राक्षसी राक्षसाधारे वानरी वनकोटरे ।
101904 सिंही गिरीन्द्रशिखरे किन्नरी कुलपर्वते ॥ ९१ ॥
101905
101906 कुलपर्वते हिमवदादौ ॥ ९१ ॥
101907
101908 विद्याधरी देवगिरौ व्याली च वनगर्तके ।
101909 लता तरौ खगी नीडे वीरुत्सानौ वने मृगी ॥ ९२ ॥
101910
101911 देवगिरौ मेरौ । वीरुत् गुल्मिनी ॥ ९२ ॥
101912
101913 शेते नारायणोऽम्भोधौ ध्यानी ब्रह्मपुरेऽब्जजः ।
101914 कान्तागतो हरः शैले स्वर्गे सुरवरो हरिः ॥ ९३ ॥
101915
101916 नारायणादीनामपि जीवगतिषु प्रपञ्चनं पदमेव हि तन्नित्यमनित्यापदिनः
101917 स्मृताः इत्यादिशिवपुराणानुरोधात् । नारायणादिसाल्प्यमुक्तजीवविषये वा योज्यम् ।
101918 अथवा इत आरभ्य न जीवगतयः प्रपञ्चन्ते किंतु चितेः
101919 सर्वव्यापारकर्तृतैवेत्यदोषः । कान्तया गतः अर्धाङ्गसंगतः ॥ ९३ ॥
101920

101921 दिनं करोति तीक्ष्णांशुर्वर्षत्यम्बुधरो जलम् |
101922 करोति श्वसनं संवित्सपर्वतमहोदधिम् || ९४ ||
101923
101924 श्वसनादिपदैर्वाय्वादिव्यापारा लक्ष्यन्ते || ९४ ||
101925
101926 ऋतुचक्रं प्रवहति सहसा कालमण्डलम् |
101927 दिनरात्रितयोपैति तेजस्तिमिरतां क्रमात् || ९५ ||
101928
101929 ऋतुघटितं संवत्सरचक्रम् | कालमण्डलं युगमन्वन्तरादि || ९५ ||
101930
101931 क्वचिद्बीजरसोल्लासात्क्वचित्पाषाणमौनिनी |
101932 क्वचिन्नदी रसवती क्वचित्कुमुदविस्तृतिः || ९६ ||
101933
101934 क्वचिद्वृक्षादौ बीजात्मकस्तदङ्कुरताहेतू रसात्मकश्चोल्लासो यस्याः |
101935 पाषाणैर्मौनिनी निश्चला || ९६ ||
101936
101937 क्वचित्फलावलीपाकैः क्वचित्काष्ठानलादिभिः |
101938 क्वचिच्छैत्यहिमद्वारि क्वचित्खादि न किंचन || ९७ ||
101939
101940 तृतीयान्तपदद्वयानन्तरमुपलक्षितेत्यध्याहार्यम् | शैत्येन हिममिवाचरत् हिमत्
101941 वारि जलं यस्याः | खं आकाशं आदिपदाद्वायुश्च अन्यत्र किंचन || ९७ ||
101942
101943 क्वचिदुज्ज्वलिताकारा क्वचित्कष्टा शिला क्वचित् |
101944 क्वचिन्नीलाथ हरिता क्वचिदग्निः क्वचिन्मही || ९८ ||
101945
101946 कष्टा कुशकण्टकादिदुर्गमा || ९८ ||
101947
101948 सर्वात्मत्वात्सर्वगत्वात्सर्वशक्तित्वयोगतः |
101949 सर्वत्वादेवंरूपैव खादप्यच्छैव सा परा || ९९ ||
101950
101951 सर्वशक्तित्वं माया तद्योगतः | सर्वत्वादेवंरूपा जगद्रूपैव | सर्वनाम्नो
101952 वृत्तिमात्रे पुंवद्भावश्छान्दसत्वान्न कृतः | परमार्थतस्तु खादप्यच्छैव
101953 सा चिदित्यर्थः || ९९ ||
101954
101955 चिच्चिनोति यथात्मानं येन यत्र यदा यदा |
101956 तत्तथानुभवत्यम्बु स्पन्दाद्वीच्यादितां यथा || १०० ||
101957
101958 चित् आत्मानं स्वं येन भावेन यत्र यथा चिनोति विवर्तेनोपचयं नयति तथा तं
101959 भावमनुभवतीत्यर्थः || १०० ||
101960
101961 हंसी क्रौञ्ची बकी काकी सारसी तुरगी वृकी |
101962 बकी बलाका हरिणी वानरी किन्नरी शुनी || १०१ ||
101963
101964 तान्भावान्पुनः प्रपञ्चयति-हंसीत्यादिना |
101965 पुनर्बकीग्रहणमतिदीर्घपादचञ्चुजात्यन्तरसंग्रहार्थम् | एवं
101966 बलाकाग्रहणमप्यतिधवलतूलकण्ठजातिग्रहणाय || १०१ ||
101967
101968 वटीका पिङ्गली शाली मक्षिका भ्रमरी शुकी |
101969 धीः श्रीर्ह्रीः प्रीती रतिश्च शंबरी शर्वरी शशी || १०२ ||
101970
101971 वटीकादयः पक्षिजातिभेदाः | शाली शारिका | प्रीती रतिरिति ढ्रलोपे इति दीर्घः | शम्बरी
101972 माया || १०२ ||

101973
101974 एतास्वन्यासु चान्यासु परिभ्रमति योनिषु।
101975 विवर्तमानसंसारे जलावर्ते तृणं यथा॥ १०३॥
101976
101977 योनिषु देहभेदेषु॥ १०३॥
101978
101979 बिभेत्यथ स्वसंकल्पात्स्वशब्दादिव गर्दभी।
101980 नानया सदृगन्यास्ति मुग्धा बाला चलाऽबला॥ १०४॥
101981
101982 अबला दुर्बला॥ १०४॥
101983
101984 एषा सा कथिता तुभ्यं जीवशक्तिर्महामुने।
101985 प्राकृताचारविवशा वराकी पशुधर्मिणी॥ १०५॥
101986
101987 कर्मात्मेत्यभिधां प्राप्ता शोच्याख्य परमात्मनः।
101988 अनन्तं दुःखबहुलं स्वयं विभ्रममाश्रिता॥ १०६॥
101989
101990 कर्मात्मा कर्मानुसारस्वभावा। तथा च श्रुतिः यथाकारी यथाचारी तथा भवति
101991 साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति
101992 पापः पापेन इति॥ १०६॥
101993
101994 असदेवानयाक्रान्तं विनाशि सहजं मलम्।
101995 तण्डुलेनेव कञ्चूकमनन्ययाऽव्यवस्थितम् [कञ्चूकमित्यत्रार्षो
101996 दीर्घश्छन्दोनुरोधात्।]॥ १०७॥
101997
101998 अनन्यया स्वातिरिक्तसत्तास्फूर्तिशून्यया अविद्यया अव्यवस्थितमनियतम्॥ १०७॥
101999
102000 अनन्तविभवभ्रष्टा दौर्भाग्यपरितापिनी।
102001 शोचन्ती प्राप्य जीवत्वं भर्तृहीनेव नायिका॥ १०८॥
102002
102003 भर्तृहीना नायिकेवानाथा स्थितेति शेषः॥ १०८॥
102004
102005 जडगतेरवलोकय शक्ततां निजपदस्मरणेन विनेह चित्।
102006 व्रजति कष्टमधः पतनाय या यदरघट्टघटीघनपीठवत्॥ १०९॥
102007
102008 हे राम त्वं जडगतेरविद्यायाः शक्ततां सामर्थ्यमवलोकय। यद्यस्माद्धेतोर्या
102009 पूर्णब्रह्मस्वभावापि चित् अरघट्टस्य घटीयन्त्रस्य घटीषु प्रविष्टं
102010 घनपीठमाकाशस्तेन तुल्यं तद्वत् निजस्य निरतिशयानन्दपूर्णभावस्य
102011 घनसमुद्रादिसकलजलोपलक्षितसर्वजगदन्तर्भावनसामर्थ्यस्य च स्मरेण विना
102012 देहमात्रपरिच्छिन्नाहं घटीमात्रपरिच्छिन्नमहं भोगनिमित्तपुण्यव्यये
102013 अल्पजलक्षरणे च मम रिक्ततैव संपन्नेति मन्यमाना पुनः पुनः स्वपतनाय
102014 अधोधोव्रजति तत्कष्टमित्यर्थः॥ १०९॥
102015
102016 इत्यार्षे श्रीवा०रामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० शिवपूजोपाख्याने
102017 चेत्योन्मुखचिद्विचारो नाम त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥
102018
102019 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
102020 चेत्योन्मुखचिद्विचारो नाम त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥
102021
102022 एकत्रिंशः सर्गः ३१
102023
102024 ईश्वर उवाच।

102025
102026 चिनोत्यलीकमेवैवं सदुःखास्मीति भावनात् |
102027 चित्स्वप्रक्षीवतामोहपतिता संभ्रमे यथा || १ ||
102028
102029 जीवतादिनिषेधेन सा शुद्धा चित्प्रदर्श्यते |
102030 मनःप्राणेन्द्रियद्वारा बहिरन्तःप्रथा यया ||
102031
102032 एवं वर्णितप्रकारं जीवजगद्भावमलीकमसदेवाज्ञानाच्चिनोति आरोपेण संचिनोति |
102033 स्वप्ने क्षीबता मदिरामदस्तत्कृते संमोहे पतिता || १ ||
102034
102035 अमृतापि मृतास्मीति विपर्यस्तमतिर्वधूः |
102036 यथा रोदित्यनष्टैव नष्टास्मीति तथैव चित् || २ ||
102037
102038 वधूर्मुग्धा || २ ||
102039
102040 अकारणं विपर्यस्ता मतिर्भ्रान्तमपि स्थिरम् |
102041 यथा जगत्पश्यतीदं तथाहंताभ्रमाच्चितिः || ३ ||
102042
102043 भ्रान्तं कुलालचक्रादि यथा स्थिरं निश्चलं पश्यति तथा जगदपि स्थिरं पश्यति || ३
102044 | |
102045
102046 चित्तं हि कारणं त्वस्याः संसारानुभवे चितेः |
102047 न च तत्कारणं किंचिच्चित्त्वान्यत्वात्यसंभवात् || ४ ||
102048
102049 तच्चित्तं किंचिद्वस्तु न | कुतः | चित्त्वस्य तदन्यत्वस्य च अत्यन्तमसंभवात् | अचित्त्वे
102050 जगदन्तःपातेन तत्कल्पनाहेतुत्वायोगादित्यर्थः || ४ ||
102051
102052 एवं हि कारणाभावाच्चेत्यस्यासंभवादिति |
102053 नासौ चित्तं ततश्चेत्यं यन्नतश्चेत्यते यया || ५ ||
102054
102055 चित्तासत्त्वादेव तच्चेत्यजगतोऽप्यसत्त्वं सिद्धमित्याह-एवमिति | यया चिता चित्तं
102056 यन्नतश्चेत्यते असौ चित् चित्तं तदधीनं चेत्यं च न किंतु शुद्धैवेत्यर्थः || ५ ||
102057
102058 न दृश्यदर्शनद्रष्टृरूपं तैलमिवोपले |
102059 न कर्तृकर्मकरणं दृशीन्दाविव कृष्णता || ६ ||
102060
102061 चित्तनेषेधादेव चिति चक्षुरादिप्रयुक्तदृश्यदर्शनद्रष्टृरूपत्रिपुटीनिषेधोऽपि
102062 सिद्ध इत्याह-नेत्यादिना | दृशि चिति || ६ ||
102063
102064 न मातृमेयमानानि नभसीव नवाङ्कुरः |
102065 न चिच्चेतनचेत्यादि नन्दने खदिरो यथा || ७ ||
102066
102067 चिच्चित्तवृत्तिश्चेतनस्तदाश्रयश्चेत्यानि तद्विषयाः |
102068 आदिपदान्मन्तृमतिमन्तव्यबुद्धिबोधबोद्धव्या अहंकर्त्रहंकाराहंकार्याणि
102069 गृह्यन्ते || ७ ||
102070
102071 नाहंत्वत्वंवतत्त्वादि पर्वतत्वमिवाम्बरे |
102072 सदेहत्वान्यदेहत्वे शङ्खत्वमिव कज्जले || ८ ||
102073
102074 तत्त्वं परोक्षवस्त्वन्तरत्वम् | आदिपदात्तदाश्रयतद्व्याप्यतत्संबन्धा गृह्यन्ते || ८
102075 | |
102076

102077 नानाऽनाना न चाप्यन्तरणाविव सुमेरवः ।
102078 न च शब्दार्थशब्दश्रीर्महोषरलता यथा ॥ ९ ॥
102079
102080 नाना जीवभेदा अनाना प्रतिदेहमात्माभेदाध्यासाश्चापि न । अणौ अन्तः सुमेरव इव ।
102081 शब्दा नामानि अर्थारूपाणि तेषां शब्दश्रीः कथापि नास्ति ॥ ९ ॥
102082
102083 नेति नेति न चैवार्कमण्डले रजनी यथा ।
102084 न वस्तुतावस्तुते च तुषारे तु यथोष्णता ॥ १० ॥
102085
102086 अथात आदेशो नेति नेति इत्यादयः शास्त्रीयसर्वदृश्यनिषेधा अपि
102087 तत्त्वप्रदर्शनपर्यन्तमेव । दृष्टे तु चित्तत्त्वे प्रतियोग्यप्रसिद्धेस्तेऽपि न
102088 संभवन्तीत्याह-नेतीति । वस्त्वतिरिक्तौ वस्तुताऽवस्तुताख्यधर्मावपि न स्तः ॥ १० ॥
102089
102090 न शून्यताशून्यते वा शिलाकोश इव द्रुमः ।
102091 शून्यताशून्यता नाम महती ख इवाखता ॥ ११ ॥
102092
102093 शिलायाः कोशे गर्भे । खे यथा प्रसिद्धा महती शून्यता अशून्यता च केवलं
102094 केवलीभावलक्षणा स्वरूपस्वच्छतैव विमर्शे अवशिष्यते नाणुमात्रमपि भिन्ना
102095 तथा चित्यपीति परेणान्वयः ॥ ११ ॥
102096
102097 केवलं केवलीभावस्वच्छतैवावशिष्यते ।
102098 न चित्तात्कस्यचिद्दोषाज्जातयैतदवाप्यते ॥ १२ ॥
102099
102100 ननु तर्हि हिरण्यगर्भात्मकं समष्टिचित्तमेवास्याश्रितः सर्वानर्थहेतुर्दोषः ।
102101 यस्मात्तत एव निमित्ताच्चतुर्विधशरीरेषु जातया अनया एतत्संसारदुःखमवाप्यते । न
102102 च तदस्माभिरुच्छेत्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह-न चित्तादिति । चिद्दोषाच्चितो
102103 दोषभूतात् कस्य हिरण्यगर्भस्य चित्तान्निमित्ताज्जातया एतद्दुःखमवाप्यत इति न किंतु
102104 तेन सृष्टा ये देहेन्द्रियविषयास्तेषु सर्वेष्वहंममेति सत्या इति च
102105 भावनामात्रेणायं प्रकृतः संसारलक्षणोऽनर्थः स्थित इत्यर्थः ॥ १२ ॥
102106
102107 तत्सर्वभावनामात्रेणानर्थः प्रकृतः स्थितः ।
102108 तज्ज्ञेऽप्यभावनामात्रेणानर्थ उपशाम्यति ॥ १३ ॥
102109
102110 अत एव तत्त्वज्ञे अभावनामात्रादुपशाम्यतीत्याह-तज्ज्ञेऽपीति ॥ १३ ॥
102111
102112 तज्ज्ञेऽप्यभावनामात्राद्दतेऽन्यत्रोपयुज्यते ।
102113 न तृणं न च त्रैलोक्यमिति स्वायत्तताऽत्र या ॥ १४ ॥
102114
102115 अत एव तृणमिवापवदितुं शक्योऽपि त्रैलोक्यपदार्थो भावनाबलादेवातत्त्वविदां
102116 दुःसाध्यः स्थित इत्याह-न तृणमिति ॥ १४ ॥
102117
102118 स्वायत्त एव चैषोऽर्थो दुःसाध्यो भावनास्थितः ।
102119 यद्यन्न साध्यते पुंसा तत्कथं क्वेव लभ्यते ॥ १५ ॥
102120
102121 नन्वतिसुलभो भावनात्यागः स्वत एव कुतो न सिद्ध्यति तत्राह-यद्यदिति ।
102122 तृणमात्रस्यापि करप्रसारणयत्नं विना लाभादर्शनादिति भावः ॥ १५ ॥
102123
102124 निर्विकल्पाद्वितीया चिद्यासौ सकलगा सती ।
102125 परमैका परा साच्छा दीपिका तेजसामपि ॥ १६ ॥
102126
102127 भावनामात्रत्यागे परमपुरुषार्थरूपा परमार्थचित्सर्वत्र सुलभेत्याशयेन तां
102128 वर्णयति-निर्विकल्पेत्यादिना ॥ १६ ॥

सैषावभासनकरी सर्वगा नित्यनिर्मला |
नित्योदिता निर्मनस्का निर्विकारा निरञ्जना || १७ ||

घटे पटे वटे कुड्ये शकटे वानरे खरे |
असुरे सागरे भूते नरे नागे च संस्थिता || १८ ||

साक्षिवत्तिष्ठति सती स्पन्दते न च कुत्रचित् |
दीपः प्रकाशनायेव करोति न पुनः क्रियाम् || १९ ||

यथा दीपः पदार्थप्रकाशनाय स्वरूपस्थित्यैव प्रभवति न तु कांचन क्रियां
करोति तद्वच्चिदपीत्यर्थः || १९ ||

मलिनाप्यमुनैषा साऽविकल्पाढ्या विकल्पिनी |
जडेवाप्यजडाभासा न सर्वा सर्वगैव च || २० ||

एषा एवंप्रभावापि सा चित् अमुना देहादिभावनेनैव अमलिनापि मलिना संपन्ना |
एवमविकल्पाढ्यापि विकल्पिनीति सर्वत्र योज्यम् || २० ||

निर्विकल्पा परा सूक्ष्मा चिच्चिनोति स्वसंविदम् |
वातावाताङ्गमर्मादि यथा यन्त्रादिवेष्टने || २१ ||

इदानीं सर्वगतायाः सूक्ष्मतमायाश्चित एकैकस्मिन्देह एव आनखाग्रं
विशेषव्याप्तिलक्षणे उपचये युक्तिमाह-निर्विकल्पेति | निर्विकल्पा
विशेषाभिमानादिविकल्पास्पर्शिनी परा सर्वगता सूक्ष्माचित् वाते प्राणप्रधाने
लिङ्गदेहे आवाता प्रतिबिम्बभावेनानुगता सती अङ्गानि हस्तपादादीनि मर्माणि
हृदयादिस्थानानि आदिपदाद्द्विसप्ततिसहस्रनाडीभेदं च व्याप्य सर्वगतां
स्वसंविदं तावन्मात्रे आकृष्येव चिनोति उपचयं नयति | यथा
दीर्घसूक्ष्मकौशेयादितन्तुस्तर्कुयन्त्रादिसूचीवेष्टने अतिदीर्घमपि स्वं तावन्मात्रे
उपसंहृत्य बदराद्याकारमुपचयं नयति तद्वदित्यर्थः || २१ ||

रूपालोकमनस्कारवलिता चिदबोधतः |
बोधतश्चैव भवति निद्रां सदसती यतः || २२ ||

अत एव जाग्रतः पुरुषस्य चिद्बही रूपाद्यालोकनैरन्तर्मनस्कारैश्च वलिता सती बोधतो
बोधपक्षे भवति | निद्रां यतो गच्छतस्तु स्वप्ने वासनामयरूपालोकमनस्कारवलिता
सती अन्तर्बोधतो बहिस्त्वबोधत इति पक्षद्वयेऽपि भवति | सुषुप्तौ
त्वज्ञानमात्रसाक्षित्वान्न किंचिदवेदिषमित्युत्थितस्य परामर्शाच्च सदसती
सत्यप्यसत्प्राया अबोधपक्ष एव भवतीत्यर्थः || २२ ||

सा परैव चिदत्यच्छा चिन्तामायाति चेतनात् |
साधुरेव यथाऽसाधुर्भाविते दुर्जनैषणाः || २३ ||

सा अत्यच्छा ब्रह्मचिदेव देहाद्यात्मता चेतना
तदनुकूलप्रतिकूलप्राप्तिपरिहारचिन्तामायाति | यथा साधुरेव दुर्जनसंगत्या चिरं
चित्ते भाविते संस्कृते सति दुर्जनैषणाह् प्राप्य असाधुर्भवति तद्वदित्यर्थः || २३ ||

मलेन स्वर्णमायाति ताम्रतां मलमार्जनात् |
पुनः कनकतामेति यथा चित्परमा तथा || २४ ||

अत एव पुनर्ब्रह्मात्मताभाविते चित्ते स ब्रह्मैव भवतीत्याशयेन दृष्टान्तमाह##-

102181 स्वारोपशान्त्या स्वादर्शो यथैति प्रतिमास्थितिम् ।
102182 तथा सर्गमिवागम्य बोधात्स्वं याति तत्पदम् [चित्पदं इति पाठः ।] ॥
102183 २५ ॥
102184
102185 यथा शोभन आदर्शो दर्पणः स्वारोपितमलस्य मार्जनेन शान्त्या प्रतिमास्थितिं
102186 पुनः पुनः प्रतिबिम्बाभिव्यक्तियोग्यां स्थितिं स्वच्छतामेति
102187 तद्वच्चिदप्यज्ञानाज्जडजीवभावादिसर्गमिवागम्य । वा ल्यपि इत्यनुनासिकलोपविकल्पः
102188 । आगत्य स्थिता तत्त्वबोधात्तत्कैवल्यपदं यातीत्यर्थः ॥ २५ ॥
102189
102190 अभाववेदनादस्याः संसारः संप्रवर्तते ।
102191 स्वभाववेदनादेष त्वसदेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥
102192
102193 अभावः असदज्ञानं तद्वेदनात् ॥ २६ ॥
102194
102195 यदा चित्त्वाच्चिनोत्यन्तरन्यतामसतीं तदा ।
102196 अहंतामिव संप्राप्य नश्यतीवाप्यनाशिनी ॥ २७ ॥
102197
102198 अन्यतां भेदम् । उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति इति श्रुतेरिति भावः ॥ २७
102199 ॥
102200
102201 ईषत्स्पन्दादधो याति भृगुप्रान्तात्तरोः फलम् ।
102202 यथा तथैष संवित्तेरधःपातो महानिव ॥ २८ ॥
102203
102204 ईषत्स्पन्दाद्वृन्तवियोजकप्रच्युतिमात्रात् । भृगुर्गिरितटं तत्प्रान्तात् । एष जीवभावः
102205 ॥ २८ ॥
102206
102207 रूपादीनां तु सत्तैषा चित एवामलैव चित् ।
102208 द्वित्वैकत्वे त्वबोधोत्थे बोधेन विलयं गते ॥ २९ ॥
102209
102210 चित एवेति । अध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तसत्त्वाभावादिति भावः । द्वित्वैकत्वे
102211 भेदाभेदाध्यासौ ॥ २९ ॥
102212
102213 सत्तामात्रेण चित्तस्य बोधश्चित्तेन्द्रियादिषु ।
102214 आलोकसत्तामात्रेण व्यवहारः क्रियास्विव ॥ ३० ॥
102215
102216 चित्तस्य चित्तसाक्षिणः ॥ ३० ॥
102217
102218 वातात्कनीनिकास्पन्दस्तद्दीप्तिर्दृष्टिरुच्यते ।
102219 तद्बाह्यवति तद्रूपपरूपबोधस्तु चित्परा ॥ ३१ ॥
102220
102221 सामान्येनोक्तं विशिष्य चक्षुरादिषु विभज्योपपादयंश्चित एव सर्वत्र फलीभावं
102222 दर्शयति-वातादित्यादिना । चित्संनिधिप्रेरिताद्वातात्
102223 व्यानवायोर्निमित्ताच्चक्षुःकनीनिकयोः स्पन्दो भवति । तस्यां स्थिता
102224 दीप्तिस्तैजसमिन्द्रियं दृष्टिश्चक्षुरित्युच्यते । तया कुल्याद्वारा जलमिव बाह्यं
102225 बहिःप्रापणीयं यदन्तःकरणं तद्वति तद्व्याप्ते घटादौ तद्रूपस्य
102226 तत्समानाकारस्य रूपस्य नीलपीतादेर्घटाद्याकारस्य च यो बोधः सत्ताप्रथा सा परा
102227 चिदेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥
102228
102229 त्वङ्मारुतौ जडौ तुच्छौ तत्सङ्गः स्पर्श उच्यते ।
102230 मननं स्पर्शसंवित्तिस्तत्संवित्तिस्तु चित्परा ॥ ३२ ॥
102231
102232 एवं स्पार्शनत्रिपुटीस्थलेऽपि त्वङ्मारुतौ जडौ तुच्छौ स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्यौ ।

102233 अतश्चिदधीनसत्तास्फूर्तिबलादेव तयोः सङ्गः स्पर्शेन्द्रियकल्पनानिमित्तत्वात्स्पर्श
102234 उच्यते। तद्द्वारा तत्संयुक्तशीतोष्णादिद्रव्येषु मननं तदाकारा मनोवृत्तिः
102235 स्पर्शसंवित्तिरित्युच्यते। तत्संवित्तिस्तदवच्छिन्ना विषयान्तत्रिपुटीप्रथा तु परा
102236 साक्षिचिदेवेत्यर्थः॥ ३२॥
102237
102238 गन्धतन्मात्रपवनसंबन्धो गन्धसंविदः।
102239 आसां तु मनसा हीनं वेदनं परमैव चित्॥ ३३॥
102240
102241 एवं घ्राणेन्द्रियात्मना गन्धात्मना च विभक्तस्य गन्धतन्मात्रस्य
102242 नासाप्रवेशिपवनेन कृतः संबन्धो गन्धसंविदां
102243 गन्धाकारान्तःकारणवृत्तीनां निमित्तत्वाद्गन्धसंविदः। आसां त्रिपुटीनां
102244 मनसा हीनं विविक्तं यत्प्रथालक्षणं वेदनं सा परमा साक्षिचिदेवेत्यर्थः॥ ३३॥
102245
102246 शब्दतन्मात्रश्रवणवातसङ्गान्मनो विना।
102247 सुषुप्तसदृशी संवित्परमा चिदुदाहृता॥ ३४॥
102248
102249 एवं शब्दतन्मात्रस्य श्रवणेन्द्रियस्य व्यानवातस्य च सङ्गादुत्पन्ना
102250 मनोवृत्तयः शब्दसंवित्तयस्तासु मनोशं विना विहाय सुषुप्तसदृशी निर्विकारा
102251 या साक्षिसंवित्सा परमा चित्। एवं रासनत्रिपुटीसक्षिचिदपि विविच्य द्रष्टव्येति भावः॥
102252 ३४॥
102253
102254 क्रियोन्मुखत्वं संकल्पात्संकल्पो मननक्रमः।
102255 मननं चित्तकालुष्यमात्मा चिन्निर्मला भवेत्॥ ३५॥
102256
102257 एवं
102258 कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिनिमित्तसंकल्पात्मकमनोवृत्तितन्मालिन्यसाक्षितयाप्यात्मचिद्विवे
102259 चनीयेत्याह-क्रियोन्मुखत्वमिति॥ ३५॥
102260
102261 चित्प्रकाशात्मिका नित्या स्वात्मन्येवावसंस्थिता।
102262 इदमन्तर्जगद्धत्ते सन्निवेशं यथा शिला॥ ३६॥
102263
102264 एवं चान्तर्बहिश्च सर्वद्वैतस्फूर्तेः साक्षिचिन्मात्रात्मकत्वे सर्वं द्वैतं
102265 तस्यामेवाध्यस्तमिति फलितमित्याह-चिदिति। यथा स्फटिकशिला स्वान्तर्गतं
102266 वनगिरिनद्यादि प्रतिबिम्बसंनिवेशं धत्ते तद्वत्॥ ३६॥
102267
102268 अद्वितीया दधानेदं विकारादिविवर्जितम्।
102269 नास्तमेति न चोदेति स्पन्दते नो न वर्धते॥ ३७॥
102270
102271 विकारादिविवर्जितमिति क्रियाविशेषणम्। अधिष्ठानतत्त्वात्मना विकारादिविवर्जितमिति वा॥
102272 ३७॥
102273
102274 संकल्पाज्जीवतामेत्य निःसंकल्पात्मनात्मना।
102275 चिज्जडं नो जडं भावं भावयन्ती स्वसंस्थिता॥ ३८॥
102276
102277 चित् जडं जगत् नो जडमजडं वास्तवभावं भावयन्ती सती स्वयं स्वरूपे स्थिता
102278 भवतीत्यर्थः॥ ३८॥
102279
102280 रथस्त्वस्याश्चितेर्जीवो जीवस्याहंकृती रथः।
102281 अहंकृते रथो बुद्धिस्ततो बुद्धेर्मनो रथः॥ ३९॥
102282
102283 इदानीं चितो बहिःसंसरणे रथपरम्परां कल्पयन्नाह-रथ इति द्वाभ्याम्॥ ३९॥
102284

102285 मनसस्तु रथः प्राणः प्राणस्याक्षगणो रथः।
102286 अक्षौघस्य रथो देहो देहस्य स्पन्दनो रथः॥ ४०॥
102287
102288 स्पन्दनः कर्मेन्द्रियगणः॥ ४०॥
102289
102290 स्पन्दनं कर्म संसारे जरामरणपञ्जरम्।
102291 एवं प्रवर्तितं चक्रमिदमादिविभूतिजम्॥ ४१॥
102292
102293 सर्वेषामपि रथानां संसारे स्पन्दनं भ्रमणमेव कर्म। साध्यमित्यर्थः।
102294 जरामरणोपलक्षिता देहा एव पञ्जराणि यत्र तथाविधं जीवखगदोलाचक्रं
102295 आदेर्मूलकारणस्येश्वरस्य विभूत्या मायैश्वर्येण जातम्॥ ४१॥
102296
102297 प्रतिभासत एवात्मन्यसत्स्वप्न इवाततः।
102298 मनागपि न सत्यात्म मृगतृष्णाम्बुवत्स्थितम्॥ ४२॥
102299
102300 मायिकत्वमेवोपपादयति-प्रतिभासत इति॥ ४२॥
102301
102302 रथस्त्वत्र स्मृतः प्राणः कल्पनाया मुनीश्वर।
102303 यत्र प्राणमरुत्तत्र मननं परितिष्ठति॥ ४३॥
102304
102305 मनसस्तु रथः प्राण इति यदुक्तं तत्र वक्ष्यमाणार्थोपयुक्तं विशेषं
102306 वक्तुमुपपत्तिमाह-रथ इति। कल्पनाया मानसकल्पनाया निमित्तत्वादिति शेषः।
102307 तदेव दर्शयति-यत्रेत्यादिना॥ ४३॥
102308
102309 आलोकश्रीः स्थिता यत्र रूपं तत्रैव राजते।
102310 प्राणो बली स्थितो यत्र तदेव परिवेपति॥ ४४॥
102311
102312 बली सूत्ररूपत्वात्सर्वधारणचालनसमर्थः॥ ४४॥
102313
102314 यत्प्रयाति वनं वात्या तदेव परिघूर्णते।
102315 मनस्याकाशसंलीने न प्राणः परिवेपति॥ ४५॥
102316
102317 एवं मनसोऽपि प्राणक्रियानिमित्तत्वमस्तीति व्यतिरेकमुखेनाह-मनसीति। आकाशे
102318 हार्दाकाशे संलीने सति॥ ४५॥
102319
102320 तेजस्यसत्तामायाते न रूपमिव राजते।
102321 प्राणे प्रशान्ते मरुति मनोन्तर्न मनागपि॥ ४६॥
102322
102323 रूपं यथा न राजते तद्वदित्यर्थः। एवं प्राणनिरोधादपि मनो निरुध्यत इत्याह##-
102324
102325 वात्यायामुपशान्तायां रजो न परिकम्पते।
102326 यत्र प्राणो मरुद्याति मनस्तत्रैव तिष्ठति॥ ४७॥
102327
102328 अत एव तस्य तद्रथत्वमुक्तमित्याह-यत्रेति॥ ४७॥
102329
102330 यत्र यत्रानुसरति रथस्तत्रैव सारथिः।
102331 प्राणसंप्रेरितं चित्तं याति देशान्तरे क्षणात्॥ ४८॥
102332
102333 क्षेपणोन्मुक्तपाषाण इव तत्रान्यथा क्षयि।
102334 यत्र पुष्पं तत्र गन्धो यत्राग्निस्तत्र सोष्णता॥ ४९॥
102335
102336 क्षेपणं यन्त्रविशेषः। अन्यथा प्राणनिरोधे मनः क्षयि। क्षीयत इत्यर्थः॥ ४९॥

यत्र प्राणो मरुद्याति यत्रेन्दुस्तत्र तच्छविः ।
संवित्तिः पवनस्पन्दान्नाडीसंस्पर्शनश्च सः ॥ ५० ॥

प्राणः समष्टिव्यष्टिरूपः । इन्दुश्चन्द्रस्तदंशभूतं मनश्च । छविश्चन्द्रिका
मनोवृत्तयश्च । अत एव चाक्षुषादिसंवित्तिषु प्रत्येकं वायोरपि निमित्तता
प्राङ्न्योपदर्शितेत्याशयेनाह-संवित्तिरिति । सर्वाङ्गेष्वन्नरसप्रवेशार्थं
सर्वनाडीसंस्पर्शनश्च स पवनः ॥ ५० ॥

संवित्तिस्फारता चित्तं मनस्तत्प्राणकोटरे ।
सर्वत्र विद्यते संविद्योमस्वच्छा जडाजडे ॥ ५१ ॥

चित्तमनोघटितलिङ्गशरीरात्मके तस्मिन् प्राणकोटरे चितो बिम्बप्रतिबिम्बभावेन
द्विगुणीकरणेन स्फारतापि तत्तस्मादेवोपपन्नेत्याह-संवित्तीति ॥ ५१ ॥

क्षुभ्यन्तीव तु सा प्राणस्पन्दादित्यनुभूयते ।
सत्तामात्रस्वरूपेण जडेषु समवस्थिता ॥ ५२ ॥

तत्रोपपत्तिमाह-क्षुभ्यन्तीवेति । स्फुटाभिव्यक्त्या संचलन्तीव यतो लिङ्गे
चिदनुभूयते इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्राणसंबोधिता [प्राणसंबोधितो वेत्ति वेदनात्मतया जडः इति मूले
पाठः जडोऽपि देहः प्राणसंबोधितः सन्नित्यादिर्व्याख्यापाठश्चान्यत्र ।
] वेत्ति वेदनात्मतया जडे ।
नानास्फारसमुल्लासैर्यः पूर्वं परिवल्गति ।
प्राणेऽतीते त्वमननः स एवाशु न वेपति ॥ ५३ ॥

जडेऽपि देहे प्राणसंबोधिता सती सर्गादिवेदनात्मतया आध्यासिकचित्तादात्म्यबलेन
वेत्ति । यो देहः पूर्वं जीवनदशायां परिवल्गति व्यवहरति स एव न वेपति न कम्पते ॥
५३ ॥

पुर्यष्टके चित्परमा स्वे मुने प्रतिबिम्बति ।
आदर्श एव प्रतिमा दृश्यते नोपलादिषु ॥ ५४ ॥

भूतान्तःकरणप्राणज्ञानकर्मेन्द्रियैर्युतम् । अविद्याकामकर्माढ्यं लिङ्गं
पुर्यष्टकं विदुः । तस्मिन्पुर्यष्टके ॥ ५४ ॥

मनः पुर्यष्टकं विद्धि सर्वकार्यैककारणम् ।
तदेव भेदैः कथितमन्यैः स्वाशयकल्पितैः ॥ ५५ ॥

ननु प्राणनिमित्तो मनसि चित्प्रतिबिम्ब उक्त इदानीं तु पुअर्यष्टके स उच्यते तत्कथं न
विरोधस्तत्राह-मन इति । अन्यैराचार्यैः स्वाशयकल्पितैः शिष्यबोधनोपायैः ॥ ५५
। ।

यस्मादुदेति कलनाकुलदृश्यजालं यत्तत्र च स्थितवदित्यनुभूतमुच्चैः ।
यस्मान्मनो विपरिवर्तति देहदृष्ट्या सर्वं तु तत्परमवस्त्विति विद्धि विश्वरम्
॥ ५६ ॥

इदानीं जीवतदुपाधितद्भोग्यलक्षणस्य विश्वस्योत्पत्तिस्थितिलयेषु
चिदेकरससन्मात्रब्रह्माधीनत्वात्परमार्थतो ब्रह्मैव
तदित्यनुभावयन्नुपसंहरति-यस्मादिति । यस्माद्धेतोस्तत्र चित्येवोदेति ।
यद्यस्मात्तत्रैव स्थितवत् । चकारात्तत्रैव लीयते । यस्माद्धेतोर्मन एव देहदृष्ट्या

विपरिवर्तति भ्रमति। छान्दसं परस्मैपदम्। तत्तस्माद्विश्वं परमवस्तु
ब्रह्मैव नान्यदिति विद्धीत्यर्थः॥ ५६॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
मनःप्राणैक्यप्रतिपादनं नामैकत्रिंशः सर्गः॥ ३१॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
मनःप्राणैक्यप्रतिपादनं नामैकत्रिंशः सर्गः॥ ३१॥

द्वात्रिंशः सर्गः ३२

ईश्वर उवाच।

मुने शृणु कथं कार्यकारिणी स्पन्दशालिनी।
चरन्ती च तनुं पुंसामुपैति परमाभिधाम्॥ १॥

विचेष्टयति देहादि यथा पुर्यष्टकं गता।
यथा देहान्तरं याति तत्सर्वमिह वर्ण्यते॥

परमा चित् प्रागुक्तरीत्या पुंसां तनुं पुर्यष्टकं चरन्ती प्रविष्टा सती कथं कया
रीत्या कार्याणि ऐहिकपारलौकिककर्माणि करोति तच्छीला कथं च
तदनुकूलदेहादिस्पन्दशालिनी सती अभिधां चलति स्नाति भुङ्क्ते यजते ब्राह्मणः
क्षत्रियो देवदत्त इत्यादिशब्दाभिलापयोग्यतां उपैति तत्सर्वं कथयामि
शृण्वित्यर्थः॥ १॥

प्राक्तनैस्तैर्निहन्त्येव स्वमनोमननेहितैः।
कर्मवातैर्विचित्रेहैः परिपीवरतां गतैः॥ २॥

देहस्पन्दे चित्प्रतिबिम्बजीवचलनं हेतुस्तच्चलने च तदुपाधिपुर्यष्टकरूपमनस्तया
परिणता वास्तवचित्स्वभावतिरोधात्री मायाशक्तिर्हेतुस्तस्या मनोरूपेण परिणतौ
पूर्वपूर्वदेहान्तपरिणामसंचितकर्मराशिरेव हेतुः। बृहदारण्यके
[बृहदारण्यके पञ्चमाध्याये [द्वितीयटिप्पणीनिर्दिष्टा श्रुतत्तु
निर्णयसागरीयबृहदारण्यके तृतीयाध्याये द्वितीयब्राह्मणान्ते समुपलभ्यते
पूर्वसंशोधकैस्तु पञ्चमाध्यायगतेति यदुक्तं तत्प्रमादविलसितमिति मन्यामहे
। तृतीयटिप्पण्यां च हेतुष्वितिपदमादर्शाधारेणामाद्भिर्विनिवेशितम्।] द्वितीये
ब्राह्मणे।]-कर्म हैवतदूचतुः [तत्तत्र विचारावस्थायामेकान्ते स्थित्वा
कर्म हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्यकरणोपादानहेतुमूचतुः। न केवलमूचतुरपि
तु कालेश्वराद्यभ्युपगतेषु हेतुषु यत्तौ प्रशशंमतः कर्म हैव
तत्प्रशशंसतुरिति।] कर्मैव तत्प्रशशंसतुः इति
ग्रहातिग्रहरूपबन्धहेतुत्वस्य [ग्रहाः प्राणजिह्वावाक्चक्षुः
श्रोत्रमनोहस्तत्वचः। अतिग्रहा अपानरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शसंज्ञाः।
] कर्मस्वेव व्यवस्थापनादित्याशयेनाह-प्राक्तनैरित्यादिना।
शक्तिरनादिमायारूपा ब्रह्मशक्तिः। स्वावरणशक्त्या स्वाश्रयं ब्रह्मनिहन्त्येव
नास्ति न भातीति प्रतीतियोग्यतां नीत्वा प्राक्तनैरनादिकालादारभ्य
संचयात्परिपीवरतामतिपुष्टतां
गतैर्विचित्रेहैर्बहुविधकामवासनान्वितैर्मननैस्तैर्मानसैरीहितैः
कायवाक्चेष्टारूपैश्च विहितनिषिद्धकर्मव्रातैर्निमित्तैर्मनस्तया
पुर्यष्टकात्मकमनोभावेन गता परिणता सती चितेः स्वाधिष्ठानचित्सत्तातश्चिदिव
स्वस्वभावबलाज्जडेव मिश्रभावमागता भूत्वा ज्ञानकर्मव्यवहारोचिता सती
स्वशक्तिभूतया अनया ज्ञानकर्मेन्द्रियादिप्रणाड्या सा मायाशक्तिरेव
द्रष्टदर्शनदृश्यादिनवविधसंसाररूपेण स्फुरति नृत्यति नान्यत्किंचिदिति
द्वयोरर्थः॥ २॥

102441
102442 मनस्तया गता शक्तिः सज्जडेवागता चितेः।
102443 सा स्फुरत्यनया ब्रह्मन्नुचिता शक्तिभूतया॥ ३॥
102444
102445 अस्याः प्रसादादिह सा चित्कलङ्कवती मुने।
102446 जगद्गन्धर्वनगरं करोति न करोति च॥ ४॥
102447
102448 अस्या मायाशक्तेः अविचारलक्षणाद्विचारलक्षणाच्च प्रसादात्क्रमात्करोति न करोति चेति
102449 संबन्धः॥ ४॥
102450
102451 चित्ताद्यसत्तया देहो मूकस्तिष्ठति कुड्यवत्।
102452 तत्सत्तया हि स्फुरति नभःसंप्रेरिताश्मवत्॥ ५॥
102453
102454 तर्हि ब्रह्मचित्संनिधानाद्देह एव सर्वं करोतु किं चित्तादिकल्पनया तत्राह##-
102455
102456 यथा स्फुरत्यतिजडमयोऽयस्कान्तसंनिधौ।
102457 तथा स्फुरति जीवोऽयं सति सर्वगते परे॥ ६॥
102458
102459 जीवस्य प्राणकर्मेन्द्रियव्यापारेषु ब्रह्म संनिधिमात्रेण साधारणं
102460 निमित्तमित्याह-यथेति॥ ६॥
102461
102462 सर्वस्थयात्मशक्त्यैव जीव एष स्फुरत्यलम्।
102463 मुकुरो बिम्बमादत्ते द्रव्यात्मन्यस्थितादपि॥ ७॥
102464
102465 बुद्ध्यादि प्रथायां ज्ञानेन्द्रियप्रयोजनेषु च प्रतिबिम्बार्पणेनासाधरणं
102466 निमित्तमित्याशयेनाह-सर्वस्थयेति। आत्मरूपया चिच्छक्त्यैव स्फुरति
102467 स्वपरप्रथासमर्थो भवति। ननु भौतिकत्वाद्द्रव्यस्वभावे स्थितं जीवोपाधिभूतं
102468 लिङ्गमद्रव्यस्वभावाद्ब्रह्मणः सकाशात्कथं प्रतिबिम्बमादत्ते द्रव्ये
102469 द्रव्यस्यैव प्रतिबिम्बननियमदर्शनादिति चेत्तत्राह-मुकुर इति। मुकुरेण
102470 द्रव्यस्वभावे अस्थितादपि गुणक्रियाजात्यादेः प्रतिबिम्बादावदर्शनान्न द्रव्यादेव
102471 प्रतिबिम्बो ग्राह्य इति नियम इत्यर्थः॥ ७॥
102472
102473 प्रविस्मृतस्वभावत्वाज्जीवोऽयं जडतां गतः।
102474 मोहाद्विस्मृतभावत्वाच्छूद्रतामिव सद्द्विजः॥ ८॥
102475
102476 यदि ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीवस्तर्हि कथं तस्य अज्ञाननिद्रालस्यादिजाड्यानुभवः। न हि
102477 सूर्यप्रतिबिम्बे अभास्वरतासंभव इत्याशङ्क्याह-प्रविस्मृतेति॥ ८॥
102478
102479 प्रविस्मृतस्वभावा हि चिच्चित्तत्वमुपागता।
102480 मोहापहतचित्तत्वात्सुमहानिव दीनताम्॥ ९॥
102481
102482 चित्तत्वं चित्तधर्मं जाढ्यमालिन्यादि। सुमहान् गाधिलवणहरिश्चन्द्रादिरिव॥ ९॥
102483
102484 जडयाऽवशया देहो वातशक्तिसमानया।
102485 संचाल्यते तदनया वारीव वीचिमालया॥ १०॥
102486
102487 चित्ततादात्म्याध्यासाच्चित्तधर्मदैन्यादि
102488 प्राप्तिवत्प्राणतादात्म्याध्यासात्तद्धर्मदेहसंचलनहेतुत्वमप्यस्याः
102489 सिद्धमित्याह-जडयेति। वातशक्तिः प्राणस्तत्तादात्म्यापत्त्या तत्समानतया॥ १०॥
102490
102491 कर्मात्मना वराकेण जीवेन मनसामुना।
102492 चाल्यन्ते देहयन्त्राणि पाषाणा इव वायुना॥ ११॥

102493
102494 कर्मात्मना उक्तरीत्या क्रियास्वभावत्वमापन्नेन मनसा मननशक्तिमता।
102495 उपाधिपारवश्याद्वराकेणात्यन्तदीनेन। यथा
102496 नौकास्तम्भनिबद्धदीर्घपटाद्युपाधिपरवशेन वायुना नौकास्थाः पाषाणा
102497 अभिमतं देशं प्रति चाल्यन्ते तद्वत्॥ ११॥
102498
102499 शरीरशकटानां हि कर्षणे परमात्मना।
102500 मनःप्राणोदयौ ब्रह्मन्कृतौ कर्मकृतौ दृढौ॥ १२॥
102501
102502 मनःप्राणोदयौ मनःप्राणशक्तिकर्मकृतौ भृत्यौ बलीवर्दौ वा॥ १२॥
102503
102504 चिज्जडं तूररीकृत्य रूपं जीवत्वमेत्य च।
102505 मनोरथमुपारुह्य वहत्प्राणतुरंगमम्॥ १३॥
102506
102507 स्वाप्नव्यवहारसाधारण्याय मनस एव रथत्वं कल्प्यम् मुख्यामुख्यप्राणानां
102508 तु तुरङ्गमत्वमित्याशयेनाह-चिदिति॥ १३॥
102509
102510 क्वचिज्जातपदार्थत्वं क्वचिन्नष्टपदार्थताम्।
102511 क्वचिद्बहुपदार्थत्वं क्वचिदेकपदार्थताम्॥ १४॥
102512
102513 क्वचित् जाग्रत्स्वप्नयोर्जातपदार्थत्वमाविर्भूतपदार्थत्वं बहुपदार्थत्वं च।
102514 क्वचित्सुषुप्ते नष्टपदार्थतां तिरोभूतसर्वपदार्थतां अविद्यैकपदार्थतां च गते
102515 वेति परेणान्वयः॥ १४॥
102516
102517 गतेव भिन्नेवास्त्येवमत्यजन्ती निजं पदम् [पदमित्यत्र वपुरिति पाठो
102518 व्याख्यानुगुणः स्यात्।]।
102519 जलतेव तरङ्गत्वं सैवासदसदोदिता॥ १५॥
102520
102521 किं सा दुग्धं दधिभावेनेव जीवजगद्भावेन परिणामान्नष्टा नेत्याह-अस्तीति।
102522 एवं परिणतापि निजं पारमार्थिकं वपुः स्वरूपमत्यजन्ती सती तत्त्वदृशा
102523 असज्जाग्रदिव व्यवहारदृशाप्यसत्स्वप्न इव च आ उदिता ईषद्विकसितेत्यर्थः॥ १५॥
102524
102525 उपजीव्यात्मनो रूपं परं स्फुरति वृत्तिषु।
102526 आलोकमुपजीव्येमं रूपश्रीर्दृश्यगा यथा॥ १६॥
102527
102528 आत्मन्यध्यस्तत्वादेवात्मसत्तामेवोपजीव्य मनोवृत्तिप्रतिफलितात्म चिद्बलेनैव
102529 मनोरूपं जीवजगत्प्रथत इत्याह-उपजीव्येति॥ १६॥
102530
102531 परमात्मनि चित्तत्त्वे स्थिते सति निरामये।
102532 जीवो जीवति सालोकं दीपे सति गृहं यथा॥ १७॥
102533
102534 चिदेव तत्त्वं पारमार्थिकं रूपं यस्य तथाविधे॥ १७॥
102535
102536 आधयो व्याधयश्चैव प्रयान्त्यस्य प्रपीनताम्।
102537 अपामिव तरङ्गत्वं वीचित्वस्येव फेनता॥ १८॥
102538
102539 एवं देहचेष्टाहेतुता चित उपपादिता। इदानीं तस्या देहान्तरप्राप्तिप्रकारं वक्तुं
102540 वैराग्याय च देहनिमित्तदुःखानि प्रपञ्चयति-आधय इत्यादिना॥ १८॥
102541
102542 आधिव्याधिभिराकीर्णशरीराम्भोजषट्पदः।
102543 जीवो वैषम्यमायाति तरङ्गत्वे यथा पयः॥ १९॥
102544

102545 वैषम्यं दैन्यदुःखादि ॥ १९ ॥
102546
102547 चिच्छक्तिः सर्वशक्तित्वान्नाहं चिदिति भावनात् ।
102548 अत्र सैवैति वैवश्यं सूर्यो दीप्तैरिवाम्बुदैः ॥ २० ॥
102549
102550 अत्र देहे । यथा सूर्यो दीप्तैः
102551 स्वप्रकाशितैरेवाम्बुदैर्मेघैस्तिरोधानम्लानिखण्डितत्वादिवैवश्यं
102552 द्रष्टृदृष्ट्या तद्वत् ॥ २० ॥
102553
102554 वैवश्याच्च्यवती मौढ्यान्न विन्दत्यात्मसंविदम् ।
102555 घनजाढ्यपराभूतः स्वाङ्गावदलनं यथा ॥ २१ ॥
102556
102557 च्यवती ज्ञानानधिकृतयोनिष्ववतरन्ती । शप्श्यनोरिति नुमोऽभावश्छान्दसः । यथा
102558 घनेन मदिरादिमदजाड्येन पराभूतः पुरुषः खड्गादिना स्वाङ्गावदलनं न
102559 विन्दति नानुसंधत्ते तद्वत् ॥ २१ ॥
102560
102561 प्राप्य चाप्यनुसंधानमस्या मोहो विनश्यति ।
102562 घनमोहरतो जन्तुः स्वकार्यस्मरणं यथा ॥ २२ ॥
102563
102564 कदा तर्हि चितो मोहो नश्यति तदाह-प्राप्येति । यथा मदादिघनमोहरतो जन्तुः
102565 कालेन स्वकर्मस्मरणं प्राप्य निर्मोहो भवति तद्वत् ॥ २२ ॥
102566
102567 यदाङ्गसंविदां वातस्पन्दशक्तिः प्रमोषतः ।
102568 न करोत्यनुसंधानं कुष्ठी स्पन्दैषणं यथा ॥ २३ ॥
102569
102570 इदानीं देहत्यागप्रकारं वक्तुमुपक्रमते-यदेति । यदा वातस्य प्राणस्य
102571 स्पन्दशक्तिः अङ्गसंविदां आनखाग्राल्लिङ्गोपाधिद्वारा प्रविष्टजीवसंविदां
102572 हृदि लिङ्गस्योपसंहारेण प्रमोषतो निमित्ताद्धस्तपादादेरनुसंधानं न करोति ।
102573 यथा कुष्ठी गलितानामङ्गुल्यादीनां स्पन्दैषणं न करोति तद्वत् । तदा हृदि
102574 स्थितं भुशुण्डोपाख्याने वर्णितं पद्मपत्रं प्राणसंचारानुकूलतया न स्फुरति
102575 न कम्पत इति परेणान्वयः ॥ २३ ॥
102576
102577 असंवित्स्पन्दतो देहे पद्मपत्रं हृदि स्थितम् ।
102578 न स्फुरत्यपरामृष्टं दारुपात्रं यथा बहिः ॥ २४ ॥
102579
102580 यथा यज्ञे ऋत्विग्भिरपरामृष्टं दारुपात्रं न स्पन्दते तद्वत् ॥ २४ ॥
102581
102582 निःस्पन्दे पद्मपत्रेऽन्तः प्राणाः शान्तिं प्रयान्त्यमी ।
102583 तालवृन्ते यथाऽस्पन्दे बहिः पवनशक्तयः ॥ २५ ॥
102584
102585 शान्तिं तेजसि विलयम् । मनः प्राणे प्राणस्तेजसि इति श्रुतेः ॥ २५ ॥
102586
102587 प्राणे शान्तेतरस्पर्शे [शान्तेऽन्तरस्पर्शादित्यपि पाठः ।] जीवो
102588 निष्पूर्णमूकताम् ।
102589 याति शान्ते नभोवायौ न दृश्यत्वं यथा रजः ॥ २६ ॥
102590
102591 रूपोपाधिविलयान्निरर्गलं पूर्णो नामोपाधिविलयान्मूकश्च यः कारणात्मा
102592 तद्भावं याति ॥ २६ ॥
102593
102594 विरजं विगताधारं मनो हि शिष्यते मुने ।
102595 तिष्ठत्यात्मपदं लब्ध्वा जलादितरुबीजवत् ॥ २७ ॥
102596

102597 रजोगुणप्रधानस्वाधारप्राणोपरमादेव विरजं विगताधारं च मनोपि सहैव
102598 प्राणेन कारणात्मपदं लब्ध्वा तद्भावेनैव शिष्यते। तर्हि किं सर्वथा गतं
102599 नेत्याह-तिष्ठतीति।
102600 जलादिभूतमात्रोपष्टब्धपार्थिवतरुबीजवत्पुनर्देहाविर्भावोन्मुखं
102601 तिष्ठतीत्यर्थः॥ २७॥
102602
102603 इति वैकल्यमायातैः कारणौघैः समन्ततः।
102604 पुर्यष्टके शमं याते देहः पतति निश्चलः॥ २८॥
102605
102606 स एवास्या देहत्याग इत्याह-इतीति॥ २८॥
102607
102608 चिच्चेत्यचेतनान्मोहात्स्पन्दमायान्ति वासनाः।
102609 तदीरिता स्मरत्यन्तरन्यद्विस्मरति स्वयम्॥ २९॥
102610
102611 पुर्यष्टकस्य तर्हि केन हेतुनोद्भव इतिचेद्धृत्पद्मस्पन्दात्तत्स्पन्दश्च
102612 पूर्वपूर्वभोक्त्रादिभावस्मृतेः। सा च वासनास्पन्दाद्वासनास्पन्दे च
102613 स्वरूपाज्ञानकृतं चितश्चेत्याकारचेतनं हेतुरिति तत्त्वोन्मुखत्वय
102614 चितश्चेत्याकारता प्रतिपत्तिलक्षणा बहिर्मुखतैव प्रथमं पौरुषयत्नेन
102615 निरोद्धव्येत्याशयेनाह-चिच्चेत्यचेतनादिति॥ २९॥
102616
102617 हृत्पद्मपत्रस्फुरणात्स्फुटं पुर्यष्टकं भवेत्।
102618 हृत्पद्मयन्त्रे वहनाद्रुद्धे पुर्यष्टकं क्षयि॥ ३०॥
102619
102620 वहनाच्चलनाद्रुद्धे। निश्चले सतीति यावत्॥ ३०॥
102621
102622 देहे पुर्यष्टकं यावदस्ति तावत्स जीवति।
102623 शान्ते पुर्यष्टके देहो मृत इत्युच्यते द्विज॥ ३१॥
102624
102625 विरुद्धमलसंबोधाच्छेदभेददशावशात्।
102626 न प्रस्फुरति हृत्पद्मयन्त्रमभ्यन्तरे यदा॥ ३२॥
102627
102628 परस्परविरुद्धानां वातपित्तकफाख्यानां मलानां रागद्वेषादिवासनामलानां
102629 च संबोधात् प्रकोपात् शस्त्रादिकृतदेहच्छेदभेदादिवशाच्च। अभ्यन्तरे
102630 देहमध्ये॥ ३२॥
102631
102632 तदा पुर्यष्टकं शान्तिमुपैति गगने शनैः।
102633 संरोधिते वातयन्त्रे यथा पवनसंततिः॥ ३३॥
102634
102635 वातयन्त्रे व्यजनादौ॥ ३३॥
102636
102637 स्वसंवित्तिवशाज्जीवो वैवश्यमुपगच्छति।
102638 पद्मयन्त्रं शरीरस्थं प्रवाहं याति नित्यदा॥ ३४॥
102639
102640 स्वस्य संवित्तिः संकल्पस्तद्वशात् वैवश्यं मरणादि दुःखसहस्रम्। सर्वैकान्य
102641 किं यत्तदः काले दा इति दाप्रत्ययविधानान्नित्यदेति च्छान्दसम्॥ ३४॥
102642
102643 वासना विमला येषां हृदयान्नापसर्पति।
102644 स्थिरैकरूपजीवास्ते जीवन्मुक्ताश्चिरायुषः॥ ३५॥
102645
102646 अत एव भोगवासनाशून्येषु तत्संकल्पाभावान्न मृत्युवश्यतेत्याह-वासनेति।
102647 विमला रागादिमलरहिता॥ ३५॥
102648

102649 संरुद्धे पद्मयन्त्रे हि प्राणे शान्तिमुपागते।
102650 देहः पतत्यधैर्योऽयं काष्ठलोष्टसमः क्षितौ॥ ३६॥
102651
102652 यथैव व्योम मरुति लीनं पुर्यष्टकं भवेत्।
102653 तथैव तत्रैव तदा लयमेति मनो मुने॥ ३७॥
102654
102655 व्योममरुति हृद्व्योमवायौ प्राणे॥ ३७॥
102656
102657 सुचिराभ्यस्तभावं तु वासनाखचितं मनः।
102658 यत्र तत्र भ्रमत्स्वर्गनरकादि प्रपश्यति॥ ३८॥
102659
102660 एवं लीनस्य मनसः पुनः स्वर्गनरकादिभोजकादृष्टप्रबोधितस्य हार्दाकाशे एव
102661 चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यो
102662 निर्गमनयमलोकादिगमनस्वर्गनरकभोगादिकं स्वकल्पनैव न तु बहिः स्वर्गादयो
102663 नामान्ये सन्तीत्याशयेनाह-सुचिरेति।
102664 सुचिरमनादिकालादभ्यन्तस्तत्तद्भोगयोग्यशरीरादिभावो येन। यत्र तत्रेति
102665 स्वगदिर्नियतदेशसत्त्वनिराकरणार्थम्॥ ३८॥
102666
102667 शरीरं शवतामेति मनोमारुतवर्जितम्।
102668 गते गृहजने दूरं गृहं संशून्यतामिव॥ ३९॥
102669
102670 सर्वगा चिच्चेतनतो जीवीभूय मनःस्थिता।
102671 पुर्यष्टकवपुर्भूत्वा साऽऽतिवाहिकदेहिनी॥ ४०॥
102672
102673 तस्या देहान्तरग्रहणक्रममाह-सर्वगेति। सर्वगा ब्रह्मचिदेव अनेन
102674 जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि इति
102675 श्रुत्युक्तचेत्याकारानुप्रवेशचेतनतः॥ ४०॥
102676
102677 तन्मात्रपञ्चकं चित्तं क्रोडीकृत्य व्यवस्थिता।
102678 स्वप्नभ्रमवदाकारं भावात्स्थूलं प्रपश्यति॥ ४१॥
102679
102680 तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि तेषां पञ्चानां संघातात्मकं
102681 चित्तमातिवाहिकदेहाख्यं पुर्यष्टकम्। भावात्संकल्पनात्॥ ४१॥
102682
102683 दृढभावनया पश्चात्तत्रैव रसशालिनी।
102684 आतिवाहिकदेहत्वं विस्मरत्यखिलं क्षणात्॥ ४२॥
102685
102686 रसशालिनी अहंताशक्तिमती॥ ४२॥
102687
102688 असत्येव शरीरेऽस्मिन्कृतकृत्रिमभावना।
102689 नयत्यसत्यं सत्यत्वं सत्यं चासत्यतामपि॥ ४३॥
102690
102691 अस्मिन् उक्तलक्षणे स्थूलदेहे। असत्यं जगत्सत्यत्वं नयति आरोपेण प्रापय्ति। सत्यं
102692 स्वीयब्रह्मभावम्। असत्यतां नास्ति न भातीति स्वप्रतीतियोग्यताम्॥ ४३॥
102693
102694 सर्वगा हि चिदंशेन जीवीभूयाभवन्मनः।
102695 मनः पुर्यष्टकरथमाक्रामति ततो जगत्॥ ४४॥
102696
102697 चित्तसंसरणे क्रममाह-सर्वगेति। अंशेन बुद्धिप्रतिबिम्बितांशेन॥ ४४॥
102698
102699 पुर्यष्टकं वातमयं देहमुत्थापयत्यलम्।
102700 हृत्स्पन्दिवेताल इव जीवतीत्युच्यते तदा॥ ४५॥

102701
102702 वातमयं सूत्रभूतप्राणप्रचुरम् | यदा उत्थापयति तदा हृदि प्रविश्य स्पन्दी
102703 स्पन्दनशीलो वेतालो यस्य तथाविधः श इव जीवतीत्युच्यते जनैरित्यर्थः || ४५ ||
102704
102705 क्षीणे पुर्यष्टके चित्तं यदा व्योमनि लीयते |
102706 तदा स्फुरति देहोऽयं मृत इत्युच्यतेऽपि च || ४६ ||
102707
102708 व्योमनि हार्दाकाशे ब्रह्मणि | स्फुरति काष्ठलोष्टादिवदचेतनः स्फुटो भवति || ४६ ||
102709
102710 स्वभाववशतो जीवो विस्मृत्या शक्तिमृच्छति |
102711 वैवश्यात्कालवशतः पर्णं जर्जरतामिव || ४७ ||
102712
102713 स्वस्याऽजरामरब्रह्मरूपतां विस्मृत्य जरठदेहगतामशक्तिं स्वयं ऋच्छति
102714 प्राप्नोति || ४७ ||
102715
102716 जीवशक्त्या परामृष्टे निरुद्धे पद्मयन्त्रके |
102717 प्राणे संरोधमायाते म्रियते मानवो मुने || ४८ ||
102718
102719 ततः पूर्ववन्म्रियत इत्याह-जीवशक्त्येति | जीवसंबन्धिन्या प्रागुक्तस्मृतिशक्त्या
102720 अपरामृष्टे अत एव चलनान्निरुद्धे सति || ४८ ||
102721
102722 यथा जातानि जातानि चान्यान्यन्यानि कालतः |
102723 वृक्षात्पर्णानि शीर्यन्ते शरीराणि तथा नृणाम् || ४९ ||
102724
102725 पुनः पुनर्नानाशरीरग्रहणं तत्र संसरणं जरामरणान्तमेव
102726 बोध्यमित्याशयेनाह-यथेति | नृणां जीवानाम् || ४९ ||
102727
102728 जायन्ते च म्रियन्ते च शरीराणि शरीरिणाम् |
102729 पादपानां च पर्णानि का तत्र परिदेवना || ५० ||
102730
102731 चिदम्बुधौ स्फुरन्त्येता देहबुद्बुदपङ्क्तयः |
102732 इतश्चान्या इतश्चान्या एतास्वास्था न धीमतः || ५१ ||
102733
102734 सर्वगापि चिदेतस्मिंश्चेतसि प्रतिबिम्बति |
102735 पदार्थमन्तरादत्ते नान्यो हि मुकुराद्दते || ५२ ||
102736
102737 उक्तमेवोपसंहर्तुमनुवदति-सर्वगेति || ५२ ||
102738
102739 चिदमलनभसि प्रयत्नरूपाः परिवितते तदतन्मयाः स्फुरन्ति |
102740 कलकलमुखराः स्फुटाभिरामा विविधशरीरविमोहतापनाय || ५३ ||
102741
102742 परितो वितते पूर्णे चिदमलनभसि प्रयत्नरूपाः
102743 पूर्वतनस्वीयशुभाशुभप्रयत्नपरिणतिरूपाः | अत एव सुखदुःखफलभोगे
102744 हास्यरोदनादिकलकलैः कोलाहलैर्मुखराः | तदतन्मयाश्चिदचित्प्रचुरजीवजगद्रूपाः
102745 कल्पनाः स्फुटाभिरामा आपातरमणीया विविधैः शरीरैर्जननमरणादिभ्रान्त्या
102746 आत्मविमोहतापनाय स्फुरन्ति | प्रतिभासन्त इत्यर्थः || ५३ ||
102747
102748 इत्यार्षे श्रीवा०रामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
102749 देहपातविचारो नाम द्वात्रिंशः सर्गः || ३२ ||
102750
102751 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
102752 देहपातविचारो नाम द्वात्रिंशः सर्गः || ३२ ||

102753
102754 त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३
102755
102756 श्रीवसिष्ठ उवाच।
102757
102758 चन्द्रार्धशेखरधर चित्तत्त्वस्य महात्मनः।
102759 अनन्तस्यैकरूपस्य द्वित्वं कथमुपागतम्॥ १॥
102760
102761 यथा जीवजगद्भेदा मोहसंकल्पकल्पिताः।
102762 विचारेणैव संभाव्यास्तथा तर्कैरिहोच्यते॥
102763
102764 सर्वगापि चिदेतस्मिंश्चेतसि प्रतिबिम्बतीति यदुक्तं यच्च दृढभावनया
102765 पश्चात्तत्रैव रसशालिनीत्याद्युक्तं तत्रोभयत्राप्यनुपपत्तिं वसिष्ठः शङ्कते##-
102766 चन्द्रार्धशेखरधर। अर्धशब्दस्य षोडशतमभागनिष्ठत्वेन
102767 समांशवाचित्वाभावेनानपुंसकत्वात् अर्धं नपुंसकम् इत्यस्याप्रवृत्तेः
102768 षष्ठीतत्पुरुषः। अनन्तस्य दिक्कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य एकरूपस्य
102769 सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यस्य चिल्लक्षणस्य तत्त्वस्य सजातीयजीवरूपं
102770 विजातीयजडजगद्रूपं च द्वित्वं कथमुपागतम् किं स्वत उत परतः। नाद्यः।
102771 अविकारत्वादनवयवत्वाच्च। नापि द्वितीयः। द्वितीयस्यैवाप्रसिद्धेरिति भावः॥ १॥
102772
102773 कथं च तन्महादेव रूढं पर्यायसंकुलम्।
102774 भवेद्दुःखोपघाताय प्रज्ञया विनिवारितम्॥ २॥
102775
102776 यदि तु निर्निमित्तमेव तदा गतमिति ब्रूषे तर्हि संकोचे
102777 मानाभावादनन्तकोटिभिस्तत्पर्यायैर्बन्धनैः संकुलं व्याप्तं चिरानुवृत्त्या
102778 रूढं तत् प्रज्ञया तत्त्वबोधेनैकत्वागन्तुकत्वाभ्यां दुर्बलतमेन कथं
102779 विनिवारितं सत् आत्यन्तिकदुःखोपघाताय भवेत्।
102780 निर्निमित्तस्यैकस्याप्युच्छेदाप्रसिद्धेः कथंचिदेकस्योच्छेदेऽप्यन्येषामनन्तानां
102781 तादृशबन्धानां परिशेषात्पुनःपुनरन्यान्यनिर्निमित्तबन्धोत्पत्तेर्दुर्वारत्वाच्च
102782 न प्रागुक्तब्रह्मशक्तिमायानिमित्तं मिथ्याभूतमेव तदिति न कश्चिद्दोष इति युक्तम्।
102783 सा ह्यागन्तुकी वा स्यात्सहजा वा आद्येऽपि स्वत उत्पन्ना उत परसंबन्धाधेयेति विमर्शे
102784 अनिर्मोक्षानवस्थादिदोषापत्तेः। सहजाया अग्न्यौष्ण्यशक्तिवत्सति
102785 ब्रह्मण्यपनेतुमशक्त्या अनिर्मोक्षतादवस्थ्यात् ऐकरस्यश्रुतिवैरस्यप्रसङ्गाच्च।
102786 किं च मायाशक्तेर्मिथ्यात्वे अत्यन्तासत्त्वादसतः कार्योत्पादकत्वायोगात्स एव
102787 समुत्थितो निर्हेतुकद्वैतोत्पादवादः। सत्यत्वे ज्ञानेन
102788 निवृत्त्ययोगादनिर्मोक्षदोषानिर्मोक्ष इत्युभयतस्पाशा रज्जुः। न च निष्कर्षे
102789 सत्त्वासत्त्वातिरिक्ता तृतीया विधा केनचिद्व्यवस्थापयितुं शक्या। तयैव विधया
102790 ज्ञानोत्तरमपि द्वैतस्यानिवार्यत्वात्। न हि तृतीया सा ज्ञेन प्रथमा द्वितीया वा
102791 कर्तुं शक्या। ज्ञानस्याकारकत्वादन्यस्यान्यात्मतायोगात्##-
102792 । ।
102793
102794 ईश्वर उवाच।
102795
102796 सर्वशक्ति हि तद्ब्रह्म सदेकं विद्यते यदा।
102797 तदा निर्मूल एवायं द्वित्वैकत्वकलोदयः॥ ३॥
102798
102799 न वयं जीवजगदादिद्वैतं प्रमाणैरुपपादयितुं प्रवृत्ताः किंतु
102800 मोहादनादिकालादारभ्य भ्रान्त्या प्रसक्तं
102801 तदध्यारोपापवादन्यायमाश्रित्यापवदितुम्। तत्राध्यारोपे सर्गादौ
102802 यत्कामकर्मवासनादिनिमित्तकारणानां ब्रह्माविद्याद्युपादानकारणानां
102803 वियदादिक्रमस्य व्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मादिविभागकोशभेदादीनां कल्पनं तत्
102804 सर्वं स्वयमसत्यमपि सत्यवस्तुपरिचयोपायतया श्रुत्या कल्पितं

102805 परमार्थसत्यप्रयोजनाविसंवादितया इतरवादिकल्पनापेक्षया उत्कृष्टमिति
102806 श्रोतॄणां विश्वासजननाय लोकदृशैवोपपत्तिभिः शास्त्रेषु समर्थ्यते। परिचिते तु
102807 सर्वात्मके सर्वप्रतीचि तस्याद्वितीयताबोधनाय परमार्थदृष्टिमेवावलम्ब्यापोद्यत
102808 एवेति तस्मिन्नेकत्वमभ्युपेत्य तद्विरुद्धद्वित्वासंभवोद्भावनं तव
102809 स्वाभ्युपगतविरुद्धं सिद्धान्तविरुद्धं चेति कथं न पश्यसीत्याशयेन
102810 श्रीभगवान्समाधत्ते-सर्वशक्तीत्यादिना। यदा ब्रह्म व्यवहारदृशा
102811 सर्वशक्ति परमार्थदृशा तु एकं सदेव विद्यत इति व्यवस्थितं
102812 दृष्टिद्वयमङ्गीकृतं तदा द्वित्वैकत्वलक्षणायाः कलायाः
102813 सर्वशक्त्यैकदेशादुदयो यस्य तथाविधस्तदापेक्षो निर्मूल एव।
102814 यस्माद्व्यवहारदृशा अध्यारोपः परमात्मदृशाऽपवादः न
102815 तावद्व्यवहारदृष्ट्या यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः इति
102816 श्रुत्योपपादितात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तिमतो जीवजगद्द्वैतागमोऽनुपपन्नः।
102817 धर्मिग्राहकमानेन तस्य तत्स्वभावस्यैव निर्णयात्।
102818 तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्। यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति
102819 नान्यद्विजानाति स भूमा इति श्रुतिदर्शितपरमार्थदृष्टिगम्ये तु न कदाचिदपि
102820 द्वित्वं तद्विरोध्येकत्वं वा प्रसक्तमिति तत्र तदनुपपत्त्युद्भावनं
102821 निर्मूलमेवेत्यर्थः॥ ३॥
102822
102823 सति द्वित्वे किलैकं स्यात्सत्येकत्वे द्विरूपता।
102824 कले द्वे अपि चिद्रूपे चिद्रूपत्वात्तदप्यसत्॥ ४॥
102825
102826 ननु नेह नानास्ति किंचन न तु तद्द्वितीयमास्ति ततोऽन्यद्विभक्तम् विभुं
102827 चिदानन्दमरूपमद्भुतम् इत्यादिश्रुतिभिर्द्वित्वमेव निषिध्यते
102828 नैकत्वमित्यविरुद्धमेकत्वं कथं द्वित्वतुल्यकक्षतया निषिध्यते तत्राह-सतीति।
102829 सति प्रसिक्ते द्वित्वे तद्व्यावृत्तये एकत्वं कल्प्यते। सति चैकत्वे तदेवैकत्वान्तरसहितं
102830 द्वित्वमिति कल्प्यत इति परस्परसापेक्षकल्पनत्वात्तुल्यकक्षे एव ते।
102831 तत्रैकत्वलक्षणधर्मस्यापि तदतिरिक्तस्य कल्पने
102832 चिदैकरस्यव्याघातप्रसङ्गात्तदप्यसदेवेत्यर्थः॥ ४॥
102833
102834 एकाभावादभावोऽत्र एकत्वद्वित्वयोर्द्वयोः।
102835 एकं विना न द्वितीयं न द्वितीयं विनैकता॥ ५॥
102836
102837 कार्यकारणयोरेकसारत्वादेकरूअप्ता।
102838 फलान्तस्यापि बीजादेर्विकारादिह कल्पना॥ ६॥
102839
102840 इदानीं व्यवहारपरमार्थदृष्ट्योरुपदेशादिव्यवहाराय मिश्रणेऽपि
102841 सत्ताद्वैविध्यकल्पनान्न परमार्थसति व्यावहारिकसत्तया जीवजगद्द्वैतविरोध
102842 इत्याह-कार्येति। बीजादेः पुनः फलान्तस्य यथा स एवायमिति
102843 प्रत्यभिज्ञायमानैकस्वभावे अनुगतद्रव्ये विकारान्नानात्वकल्पना
102844 तद्वदुपपत्तेरित्यर्थः॥ ६॥
102845
102846 चित्त्वं चेत्यविकल्पेन स्वयं स्फुरति तन्मयम्।
102847 विकारादि तदेवान्तस्तत्सारत्वान्न भिद्यते॥ ७॥
102848
102849 यदि तु सर्वविकाराणां परमार्थसत्ताव्यतिरिक्ता व्यावहारिकसत्ता नाभ्युपेयते तदा
102850 सुतरां द्वैतं चिद्विकल्प एव फलित इति राहुशिरोद्वैतविरोधोद्भावनतुल्यस्त्वदाक्षेप
102851 इत्याशयेनाह-चित्त्वमिति। अन्तः स एव सारः परमार्थो यस्य तत्त्वात्। एवं च
102852 मायातत्कार्याणां पृथक्सत्त्वपक्षः अपृथक्सत्त्वपक्षः
102853 असत्त्वपक्षस्तृतीयविधापक्षो वा
102854 नानावादिकल्पितप्रधानपरमाणुक्षणिकाक्षणिकविज्ञानशून्यतादिपक्षो वा यः
102855 कश्चित्त्वयाभ्युपगम्यतां तथाप्यसङ्गाद्वयचिन्मात्रास्पर्शी स सर्वोऽपि
102856 चिदधीनसिद्धिकश्चिद्विकल्पमात्रमिति चितः कदापि बन्धप्रसक्तिरेव यत्र दुर्लभा

102857 तत्राऽनिर्मोक्षोद्भावनं दूरनिरस्तमेवेति भावः ॥ ७ ॥
102858
102859 विकारादिविकल्पोऽयं तत उत्थाय वस्तुषु ।
102860 याति सार्थकतां नानाकार्यकारणतादिभिः ॥ ८ ॥
102861
102862 तत्सारत्वमेवोपपादयति-विकारादीति । यतोऽयं
102863 षड्भावविकारलक्षणस्तदाश्रयघटादिलक्षणश्च विकल्पस्ततः सद्वस्तुनः
102864 सकाशादेवोत्थाय आविर्भूय जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारणत्वादिभिः सार्थकतां
102865 भोगपर्यवसानं याति । भोगश्च चिदवसानतैवेति तन्मात्रसारतेत्यर्थः ॥ ८ ॥
102866
102867 तरङ्गाः सलिले येऽपि तोये शैलस्य ते समाः ।
102868 शशशृङ्गसमः सोऽपि यस्य सत्यः शशाङ्कुरः ॥ ९ ॥
102869
102870 एवं जगतो विकल्पनामात्रत्वे केचिज्जलतरङ्गादयो व्यावहारिकाः
102871 मरुमरीचिकातोयतरङ्गाः प्रातिभासिकाः
102872 वन्ध्यापुत्रशशशृङ्गादयस्त्वत्यन्तासन्त
102873 इत्यवान्तरवैलक्षण्यविकल्पोऽप्यज्ञस्यैवेत्याह-तरङ्गा इति । यस्य तत्त्वविदःइ
102874 शशादुद्भिन्नो वीहियवाद्यङ्कुरोऽपि ब्रह्मैवेति सत्यस्तस्य ये सलिले
102875 प्रसिद्धास्तरङ्गास्ते शैलस्य मूर्ध्नि कल्पिते तोये ये तरङ्गास्तैः समाः । स शैलोऽपि
102876 शशशृङ्गसमः । स्वतोऽसत्त्वस्य ब्रह्मसत्तया सत्त्वकल्पनस्य च त्रिष्वपि
102877 साम्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥
102878
102879 वस्तुबोधोऽत्र संधत्ते तत्रालं वाग्विकल्पनैः ।
102880 व्यवच्छेदादि दुश्छेद्यं वचोवाच्यात्किल द्विज ॥ १० ॥
102881
102882 यस्त्वत्र जगत्यबोधकृतः सर्वपदार्थानां परस्परव्यावृत्तिलक्षणो
102883 व्यवच्छेदस्तं वस्तुबोधस्तत्त्वसाक्षात्कार एव संधत्ते स्फुटितशकलानि
102884 संधानेनैवैकतां नयति । तत्र ईदृशे विषये वाग्विकल्पनैर्युक्त्युपन्यासैः अलं
102885 साध्यं नास्ति । यतः अनपगते अज्ञाने वचोवाच्याद्युक्तिसहस्रादपि
102886 अपरोक्षभ्रमसिद्धं व्यवच्छेदादि द्वैतं दुरुच्छेद्यमित्यर्थः ॥ १० ॥
102887
102888 ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वं तत्त्वतो न विभिद्यते ।
102889 तरङ्गकणकल्लोलजलौघ इव वारिणः ॥ ११ ॥
102890
102891 तत्त्वदृशा दर्शने तु ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वं सर्वजगदाकारमायिकरूपं
102892 तन्मात्रं तत्त्वतो न विभिद्यते । तत्रैव तिरोभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥
102893
102894 पुष्पपल्लवपत्रादि लताया नेतरद्यथा ।
102895 द्वित्वैकत्वजगत्त्वादि त्वन्त्वाहन्त्वं तथा चितेः ॥ १२ ॥
102896
102897 तथा च अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव
102898 सत्यम् इति श्रुतिदर्शितन्यायेन लताद्यैक्यदर्शने तदीयपुष्पपल्लवादिभेदानामिव
102899 तत्त्वदर्शने जगद्भेदानामप्यनृतत्वे त्वत्प्रश्नोऽतिनिरालम्बन इत्याह##-
102900
102901 देशकालविकारादिः कृतो भेदश्चितस्तु यः ।
102902 तच्चिदेतदसत्प्रोक्तं न प्रश्नोऽत्र तवोचितः ॥ १३ ॥
102903
102904 यो भेदः कृतः तत्सः चित् चिदेव चिद्वत्वमेव नास्ति तत्र द्वित्वं
102905 कथमुपागतमित्येतत्त्वया असत्प्रोक्तम् । अत्र असद्विषये तव प्रश्नो नोचित इत्यर्थः ॥ १३ ॥
102906
102907 देशकालक्रियासत्तानियत्वाद्याश्च शक्तयः ।
102908 चिदात्मिका एव चितः सत्त्वात्संपतिताः स्वतः ॥ १४ ॥

यतश्चितः सत्त्वादेव संपतिताः संपन्नसत्ताका अतश्चिदात्मिका एव || १४ ||

चित्तत्त्वं चित्तचेत्येहं चिद्ब्रह्माद्यभिधा स्मृता |
यथा वीच्याद्यभिधार्हं स्थितमम्बुतरङ्गकम् || १५ ||

चित्तं चेत्यं तदीहाश्च तेषां समाहारो रूपप्रपञ्चश्चित्तत्त्वमेव | एवं
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता अभिधा नाम प्रपञ्चोऽपि चिदेव स्मृता | अम्बुतरङ्गकं
अम्बुतरङ्गानुगतं रससामान्यं यथा वीच्याद्यभिधार्हं स्थितं तद्वत् || १५ ||

असंभवत्तरङ्गस्य चिद्विलासमहाम्बुधेः |
तरङ्गितत्वमिव यत्तत्तावच्चेत्यसङ्गिता || १६ ||

तरङ्गितत्वमिव यद्विवर्तनं तदेव चेत्यसंबन्ध इत्यर्थः || १६ ||

तदेतत्परमं ब्रह्म सत्येश्वरशिवादिभिः |
शून्यैकपरमात्मादिनामभिः परिगीयते || १७ ||

शून्यपदेन असद्वा इदमग्र आसीत् इति श्रुतिस्थमसत्पदं लक्ष्यते || १७ ||

एवं रूपपदातीतं यद्रूपं परमात्मनः |
यत्तु नामाहममलं विषयो न गिरां च तत् ||१८ ||

मत्तत्त्वं परमार्थतस्तदेवेत्याह-एवमिति | रूपाणि पदानि नामानि च तदतीतं यत्
अहम् | तुशब्दः पुरोदृश्यमानसाकाररूपव्यावृत्त्यर्थः | तत् गिरां वाचां
चान्मनसां चन विषयः || १८ ||

यदिदं दृश्यते तस्यास्तल्लताया महाचितेः |
फलपल्लवपुष्पादि न भिन्नं तन्मयं यतः || १९ ||

यदिदं दृश्यते जगत् तत् तस्याश्चितेश्चिल्लक्षणाया लतायाः
फलपल्लवपुष्पादीत्यन्वयः || १९ ||

महाविद्योपनयना चिद्भवत्यभिधा सती |
सा जीवत्वेन बाह्यत्वं तदा द्वीन्द्विव पश्यति || २० ||

यदि तु अनृतमेव जीवजगद्भावं विवेकाय पृच्छसि तदा शृणु | सा चित् महती
अविद्या उपनयनं विचित्रवर्णरञ्जितोपनेत्रं यस्यास्तथाविधा यदा भवति तदा
जीवत्वेन अभिधीयत इत्यभिधा तथाविधा सती द्वीन्द्विव स्वबाह्यत्वं
बाह्यजीवजगद्भावं पश्यतीत्यर्थः || २० ||

स्वयमान्यैवमस्मीति भावयित्वा स्वभावतः |
अन्यतामिव संयाति स्वविकल्पात्मिकां स्वतः || २१ ||

अन्या अब्रह्माचिद्रूपास्मि || २१ ||

अकलङ्केन रूपेण रूपं यत्सकलङ्कवत् |
संसारसरितं प्राप्य चेतनेनैव चेतति || २२ ||

अकलङ्केनैव रूपेण स्थितापि सकलङ्कवद्यत्पुर्यष्टकरूपं कल्पितं तेन
संसारसरितं प्राप्य औपाधिकचेतनेनैव चेतति न निष्कलङ्कचेतनेनेत्यर्थः || २२ ||

102961 चिद्वपुः स्वयमेतेन ह्येकतामेति जीवताम् |
102962 चित्तत्त्वस्यावभासेन जीवो जीवति तन्मयः || २३ ||
102963
102964 एतेन पुर्यष्टकेन एकतां तादात्म्याध्यासलक्षणां जीवतां एति | तन्मयश्चित्प्रचुरः
102965 सन् जीवति प्राणनादिक्रियां लभते || २३ ||
102966
102967 आतिवाहिकदेहोऽपि जीवतां समुपागतः |
102968 भावनापञ्चकं भूत्वा द्रव्यमस्मीति वेत्त्यलम् || २४ ||
102969
102970 इत्थं सर्वगापि चिदेतस्मिंश्चेतसि प्रतिबिम्बतीत्येतदाक्षेपांशं समाधाय
102971 दृढभावनया पश्चात्तत्रैव रसशालिनीत्येतदाक्षेपांशं समाधातुं तस्य
102972 स्थूलदेहप्राप्तिक्रममाह-आतिवाहिकेति | भावनापञ्चकं
102973 पाञ्चभौतिकस्थूलदेहसंस्कारात्मकं भूत्वा देहलाभाय
102974 व्रीहियवतिलमाषादिद्रव्यमहं संपन्नमस्मीति वेत्ति | त इह व्रीहियवास्तिलमाषा इति
102975 जायन्ते इति श्रुतेरित्यर्थः | श्रुतौ इतिशब्दो भाविदेहानुकूलद्रव्यमात्रोपलक्षणार्थः
102976 | तेन स्थावरस्वेदजादिदेहप्राप्तिस्थले तत्तद्बीजानुकूलजलादिद्रव्यभावोऽप्यस्य भवतीति
102977 द्योतनाय द्रव्यमस्मीति वेत्तीति सामान्योक्तिः || २४ ||
102978
102979 तद्द्रव्यं प्राणिना भुक्तमाशु गच्छति वीर्यताम् |
102980 ततोऽहं प्राणवाञ्जातो वेत्तीत्यनुभवात्मकम् || २५ ||
102981
102982 वीर्यतां रेतस्त्वम् | वृक्षादौ तु बीजभावम् | ततः स्त्रियां निषेकक्रमेणाहं
102983 प्राणवान् स्थूलदेहो जातोऽस्मीति वेत्तीत्यर्थः || २५ ||
102984
102985 अहंतादिक्रमेणाशु पञ्चकानुभवभ्रमात् |
102986 स्थावरं जंगमं सर्वं वेत्ति तत्तद्भवत्यलम् || २६ ||
102987
102988 अनुभवात्मकं ब्रह्मैव उक्तेनाहंतादिक्रमेण पञ्चानां सङ्घः पञ्चकं
102989 स्थूलदेहस्तदनुभवभ्रमाच्चक्षुरादिद्वारा बाह्यं स्थावरं जंगमं च वेत्ति
102990 पुनस्तद्वासनया स्वयमपि तत्तद्भवतीत्यर्थः || २६ ||
102991
102992 काकतालीययोगेन दृढाभ्यासक्षयेण च |
102993 वासनान्तरसंश्लेषात्सूक्ष्ममाकारमुज्झति || २७ ||
102994
102995 ननु पूर्वमशकादिदेहत्यागे तद्देहाकारवासनात्मना सूक्ष्मतया स्थितस्य
102996 पुर्यष्टकस्य दृढाभ्यस्तमशकाकारस्य सौक्ष्म्यस्य च कथं
102997 निवृत्तिर्हस्त्याकारस्य स्थौल्यस्य चानभ्यस्तस्य कथं लाभस्तत्राह-काकतालीयेति
102998 | यथा आकस्मिके काकतालसंबन्धे काकमरणप्रयोजकं कर्मैव निमित्तं नान्यत्
102999 तथा दृढाभ्यस्तवासनाभिभवे चिरव्यवहितहस्त्याद्यहंभाववासनोद्भवे च
103000 कर्मैव निमित्तम् | उद्भूतहस्तिवासनान्तरसंश्लेषात्तु चिराभ्यस्तमपि
103001 सूक्ष्ममशकाकारमुज्झतीत्यर्थः || २७ ||
103002
103003 द्वित्वस्वसंविदा द्वित्वमेकस्यैव प्रवर्तते |
103004 पुंसो वेतालसंकल्पाद्वेताल इव भासुरः || २८ ||
103005
103006 विरोधिवासनोद्भवेन पूर्ववासनोपमर्दे उत्तरस्याभ्यासेन दार्ढ्ये च
103007 दृष्टान्तानाह-द्वित्वेत्यादिना || २८ ||
103008
103009 अद्वित्ववेदनाद्द्वित्वमात्मनोऽपि निवर्तते |
103010 न करोमीति संकल्पात्पुरुषस्येव कर्तृता || २९ ||
103011
103012 द्वित्वसंकल्पतो द्वित्वमेकस्यैव प्रवर्तते |

103013 अदिव्त्वसंविदा द्वित्वमनेकस्यापि नश्यति ॥ ३० ॥
103014
103015 अनेकस्य जगतोऽपि ॥ ३० ॥
103016
103017 परमात्मतया द्वित्वं न किलात्मनि विद्यते ।
103018 अविकारादिमत्त्वेन सर्वगत्वेन सर्वदा ॥ ३१ ॥
103019
103020 यत्स्वसंकल्परचितमसंकल्पक्षयं हि तत् ।
103021 यथा मुने मनोराज्यं गन्धर्वनगरं यथा ॥ ३२ ॥
103022
103023 असंकल्पात् क्षयो यस्य तथाविधम् । हि प्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥
103024
103025 तथा संकल्पने क्लेशो न संकल्पविनाशने ।
103026 संकल्पयक्षो गन्धर्वपुर्याः सृष्टौ न तु क्षये ॥ ३३ ॥
103027
103028 किंचेत्यर्थे तथाशब्दः । संकल्पने मानसप्रयत्नेन रचने क्लेशः श्रमोऽस्ति न तु
103029 संकल्पस्य विनाशने । औदासीन्यमात्रेण स्वत एव तत्सिद्धेः । प्रसिद्धश्चायमर्थ
103030 इत्याह-संकल्पयक्ष इति । गन्धर्वोऽत्र मनस्तत्पुर्या मनोरथरचितपुर्याः
103031 सृष्टौ संकल्प एवासंभावितरचनासमर्थत्वाद्यक्षो दिव्यशिल्पी प्रसिद्धः न तु
103032 तत्क्षये इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
103033
103034 पुष्टसंकल्पमात्रेण यदिदं दुःखमागतम् ।
103035 तदसंकल्पमात्रेण क्षयि कात्र कदर्थना ॥ ३४ ॥
103036
103037 कदर्थना क्लेशः ॥ ३४ ॥
103038
103039 यत्किंचिदपि संकल्प्य नरो दुःखे निमज्जति ।
103040 न किंचिदपि संकल्प्य सुखमव्ययमश्नुते ॥ ३५ ॥
103041
103042 संकल्पव्यालनिर्मुक्ता न यदा तव चेतना ।
103043 न तदा नन्दनोद्याने त्वमुच्चैः परिराजसे ॥ ३६ ॥
103044
103045 उच्चैः सर्वगुणोत्कृष्टे नन्दनोद्याने स्थितोऽपीति शेषः । न परिक्षीणक्लेशो राजसे ॥ ३६ ॥
103046
103047 स्वविवेकानिलैः कृत्वा संकल्पजलदक्षयम् ।
103048 परां निर्मलतामेहि शरदीव नभोन्तरम् ॥ ३७ ॥
103049
103050 संकल्पनाशने तर्हि क उपायस्तमाह-स्वविवेकेति ॥ ३७ ॥
103051
103052 संकल्पसरितं मत्तां मणिमन्त्रेण शोषय ।
103053 तत्रोह्यमानमात्मानं समाश्वास्य भवामनाः ॥ ३८ ॥
103054
103055 संकल्पानिलनिर्धूतं भ्रान्तं पर्णतृणांशवत् ।
103056 भूताकाशे चिदात्मानमवलम्ब्य विलोकय ॥ ३९ ॥
103057
103058 पर्णतृणस्य अंशाः खण्डास्तद्वद्भ्रान्तम् । भूताकाशे सर्वभूतहृदाकाशे ॥
103059 ३९ ॥
103060
103061 स्वसंकल्पनकालुष्यं विनिवार्यात्मनात्मनः ।
103062 परं प्रसादमासाद्य परमानन्दवान् भव ॥ ४० ॥
103063
103064 सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा यद्यथा भावयत्यलम् ।

103065 तत्तथा पश्यति तदा स्वसंकल्पविजृम्भितम् ॥ ४१ ॥
103066
103067 यद्वस्तु ॥ ४१ ॥
103068
103069 संकल्पमात्रमेवेदं जगन्मिथ्यात्वमुत्थितम् ।
103070 असंकल्पनमात्रेण ब्रह्मन्क्कापि विलीयते ॥ ४२ ॥
103071
103072 संकल्पवातवलितं जन्मजालकदम्बकम् ।
103073 असंकल्पानिलस्पर्शाद्विश्राम्यति परे पदे ॥ ४३ ॥
103074
103075 संकल्पलक्षणेन पुरोवातेन वलितं कन्दलितं जन्मलक्षणानां जालानां
103076 जलधराणां कदम्बकं असंकल्पलक्षणस्य पाश्चात्यानिलस्य स्पर्शात्परे पदे
103077 ब्रह्माकाशे विश्राम्यति । विलीयत इति यावत् ॥ ४३ ॥
103078
103079 तृष्णाकरञ्जलतिकामिमां रूढिमुपागताम् ।
103080 संकल्पमूलोद्धरणात्परिशोषवतीं कुरु ॥ ४४ ॥
103081
103082 प्रतिभाससमुत्थानं प्रतिभासपरिक्षयम् ।
103083 यथा गन्धर्वनगरं तथा संसृतिविभ्रमः ॥ ४५ ॥
103084
103085 अविद्याकामसंकल्पनाशेऽपि यदि जगद्भासेत तर्हि तत्प्रतिभासमात्रमिति
103086 जीवन्मुक्तानुभवसिद्धो दृष्टसृष्टिपक्षः परिशिष्यत इत्याशयेनाह##-
103087
103088 प्रभुरस्मीति विस्मृत्य तावच्छोचति भूमिपः ।
103089 भूमिपोऽस्मीति संजाता यावन्नास्य हृदि स्मृतिः ॥ ४६ ॥
103090
103091 यावदज्ञानं तावदेव जगत्प्रतिभासः शोकहेतुर्न तदुत्तरकालमित्याशयेनाह##-
103092
103093 नास्य तज्जातया ब्रह्मन्प्राक्स्मृतिर्वर्तमानया ।
103094 शरदेवोपगतया प्रावृड् जाड्यापवारिणी ॥ ४७ ॥
103095
103096 ननु तत्त्वविदोऽपि प्राक्तनचिराभ्यस्तसंसारस्मृतिपरम्परया वर्तमाना ब्रह्मास्मीति
103097 स्मृतिराच्छाद्येत तथा च पुनः संसारशोकप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह-नास्येति ।
103098 अस्य भूमिपस्य तत्त्वविदश्च तस्मादाप्तोपदेशाज्जातया वर्तमानया भूपोऽस्मि
103099 ब्रह्मास्मीति स्मृत्या बाधिता प्राक्तनदुःखस्मृतिः स्वजाड्येन अपवारिणी
103100 आच्छादनसमर्था न । यथा उपगतया शरदा निरस्ता प्रावृड्
103101 मेघजाड्येनापवारणसमर्था न भवति तद्वैदित्यर्थः ॥ ४७ ॥
103102
103103 घनप्रवाहयाऽकस्माच्चित्तेहा सैव वर्धते ।
103104 य एवोच्चैःस्वरस्तन्त्र्याः स एवाक्रामति श्रुतिम् ॥ ४८ ॥
103105
103106 कोऽस्याः प्राबल्ये हेतुरिति चेन्मनननिदिध्यासनाभ्यासलक्षणपौरुषप्रयत्नकृत##-
103107 चित्तवृत्तिरकस्माद्धनप्रवाहा सैव वर्धते इतराभिभवसमर्था भवति । यथा
103108 तारमन्द्रतन्त्रीस्वरयोर्मध्ये य एव उच्चैःस्वरः स एवान्यमभिभूय श्रुतिं
103109 श्रोत्रं आक्रामति । श्रूयत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥
103110
103111 अहमेकोऽहमात्मास्मीत्येकां भावय भावनाम् ।
103112 तया भावनया युक्तः स एव त्वं भवस्यलम् ॥ ४९ ॥
103113
103114 सेयमहं ब्रह्मास्मीति स्मृतिरेवाविच्छेदेन संतता मुख्या मम मानसपूजा न
103115 बाह्येत्याशयेनाह-अहमिति । एकः अद्वितीय एवाहं शिवो देवः स च
103116 अहंत्वदहंकारोपलक्षित आत्मा नित्यापरोक्षचिदेकरसोऽस्मीत्येकामविच्छिन्नां

103117 भावनां स्मृतिधारां भावय। तया एवंरूपया देवपूजाभावनया युक्तः स
103118 शिव एव त्वं अलं नितरां भवसि नान्यया पूजयेत्यर्थः॥ ४९॥
103119
103120 एवं ह्यसंभवदिदं त्वविरागभास्वत्तत्सत्त्वमुत्तमपदं परमेकदेवः।
103121 पूजासु पूजकसुपूजनपूज्यरूपं किंचिन्नकिंचिदिव चित्तपदैकमूर्तिः॥ ५०॥
103122
103123 एवमुक्तरीत्या इदं बाह्यपूजनं त्वादृशानामसंभवदेव। हि यस्मादविरागेषु
103124 तुच्छफलरागिष्वेव भास्वत्प्रकाशमानम्। त्वद्योग्यस्तु उत्तमपदं
103125 तत्परमार्थसत्त्वं परं ब्रह्मैव एको देवः। यत्पूजासु पूजकः पूजाद्रव्यस्वामी
103126 सुष्ठु षोडशोपचारैः पूजनं पूज्यं प्रतिमालिङ्गादि च किंचित् नकिंचित्तुच्छमिव
103127 भवति। यतः सा सामग्री चित्तस्य पदानि
103128 संकल्पास्तदेकमूर्तिर्मनःकल्पनामात्रमित्यर्थः॥ ५०॥
103129
103130 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
103131 द्वैतैक्यप्रतिपादनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ ३३॥
103132
103133 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
103134 द्वैतैक्यप्रतिपादनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ ३३॥
103135
103136 चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४
103137
103138 ईश्वर उवाच।
103139
103140 इत्थं स्थितमिदं विश्वं सदसद्देवरूपि च।
103141 द्वैतैक्यपदनिर्मुक्तं युक्तं द्वैतैक्यमप्यतः॥ १॥
103142
103143 सौषुप्तमिह तुर्यं च तुर्यातीतपदं तथा।
103144 उपदिश्येश्वरोऽन्यत्र विश्रान्त इति वर्ण्यते॥
103145
103146 इत्थमनया देवपूजया पूज्यमानं विश्वं बाधदृशा असत् अधिष्ठानदृशा सत्
103147 देवरूपि च युक्तम्। तत्त्वतो द्वैतैक्यपदनिर्मुक्तं व्यवहारे द्वैतैक्यरूपं च
103148 युक्तमिति सर्वविरोधपरिहार इत्यर्थः॥ १॥
103149
103150 चितेः कलङ्कवैरूप्यमिति संसारतां गतम्।
103151 अकलङ्कमसंसारि तच्चाभिन्नाद्वयात्मकम्॥ २॥
103152
103153 कुतो वा द्वैतैक्यरूपि कुतो वा तन्निर्मुक्तं तदाह-चितेरिति। कलङ्को मोहस्तत्कृतं
103154 वैरूप्यं जडभाव इति कल्पनादित्यर्थः। असंसारि इति दर्शनादिति शेषः॥ २॥
103155
103156 इयमस्मीति संप्राप्तकलङ्का चिन्निबध्यते।
103157 एतामेव कलां बुद्ध्वा स्वकाभिन्नां विमुच्यते॥ ३॥
103158
103159 तदेव स्पष्टमाह-इयमिति। इयं दृश्यदेहादिरूपा। एतां
103160 दृश्यप्रथासमर्थां चित्कलाम्॥ ३॥
103161
103162 चिदर्थाकारताभावाद्द्वित्वासत्त्वं समुज्झति।
103163 सुखादिमिलितां धत्ते न सत्यां सदिति क्षणात्॥ ४॥
103164
103165 अर्थाकारतारा अर्थाकारस्य भावाद्भावनानिमित्ताद्द्वित्वं प्राप्य
103166 स्वमखण्डसत्त्वं समुज्झति विस्मरति। देहसुखदुःखादिभिर्मिलितां न
103167 सत्यामसत्यामेव स्वस्थितिं सदिति धत्ते सेयं सकलङ्कस्थितिः॥ ४॥
103168

103169 शुद्धा निरंशा सत्या वाऽसत्या वेत्येवमादिभिः।
103170 विमुक्ता नामशब्दार्थैः सर्वैः सर्वात्मिकापि खम्॥ ५॥
103171
103172 अकलङ्कस्थितिमाह-शुद्धेति। सत्या वा असत्या वा
103173 इत्येवमादिभिर्विकल्पनामशब्दार्थैः सर्वैर्विमुक्ता व्यवहारे सर्वनामरूपात्मिकापि
103174 खं शून्यस्वभावा सेत्यर्थः॥ ५॥
103175
103176 सर्वं निरुपमं शान्तं मनसैतल्लिमार्गगम्।
103177 ब्रह्मेदं बृंहितं ब्रह्म शक्त्याऽऽकाशविकासया॥ ६॥
103178
103179 उक्तनिष्कलङ्कस्थितिप्रतिष्ठार्थं सुषुप्त्यादि भूमिकाभेदान्दर्शयितुमुपक्रमते##-
103180 विकसतीत्याकाशविकासा तथाविधया स्वमायाशक्त्या जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणैः
103181 सृष्टिस्थितिसंहारलक्षणैरध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणैर्वा त्रिभिर्मार्गैः
103182 प्रवृत्तं जगन्मनसैव जृम्भितम्॥ ६॥
103183
103184 मनसा मनसि च्छिन्ने स्वेन्द्रियावयवात्मनि।
103185 सत्यालोकाज्जगज्जाले प्रच्छन्ने विलयं गते॥ ७॥
103186
103187 अतो मनश्छेदेनैवास्य च्छेद इत्याह-मनसेति। सत्यस्यालोकात्साक्षात्कारात्॥ ७॥
103188
103189 छिद्यते शीर्णसंसारकलना कल्पनात्मिका।
103190 भृष्टबीजोपमा सत्ता जीवस्य इतिनामिका॥ ८॥
103191
103192 एवं तत्त्वबोधेन कल्पनाभिः सह मनसि च्छिन्ने प्रथमं यस्यां भूमिकायां
103193 जीवन्मुक्तस्य स्थितिर्भवति तां लक्षणैर्नाम्ना च दर्शयति##-
103194 महिमानमिति वीतशोकः इति श्वेताश्वतरकाठकश्रुत्योश्छान्दोग्ये
103195 स्वपितिनामनिर्वचने स्वं अपि इतीति विभागे च इतिपदेन व्यवहृतत्वादितिनामिकेत्यर्थः।
103196 यद्यप्यज्ञसुषुप्तावपि स्वपितिनामास्ति तथापि
103197 तत्त्वबोधेनाज्ञानलिङ्गादिबाधाद्यस्योपाधेर्यस्यामविद्यायां
103198 लयस्तयोरभावादप्ययबोधकस्यापिशब्दस्य निवृत्तौ स्वरूपप्राप्त्यर्थक इतिशब्द
103199 एवावशिष्टस्तन्नाम संपद्यत इति भावः॥ ८॥
103200
103201 पश्यन्ती नाम कलितोत्सृजन्ती चेत्यचर्वणाम्।
103202 मनोमोहाभ्रनिर्मुक्ता शरदाकाशकोशवत्॥ ९॥
103203
103204 एवं सर्वदृश्यबाधेनापरोक्षदृङ्मात्रपरिशेषात्पश्यन्ती इत्यपि तस्या
103205 नामान्तरमित्याह-पश्यन्तीति। चेत्यस्य चित्तविषयस्य चर्वणां पुनःपुनः
103206 प्रीत्यानुस्मरणं उत्सृजन्ती त्यजन्ती॥ ९॥
103207
103208 शुद्धा चिद्भावमात्रस्था चेत्यचिच्चापलं गता।
103209 समस्तसामान्यवती भवतीर्णभवार्णवा॥ १०॥
103210
103211 प्राक्चेत्यचिच्चापलं गतापि सांप्रतं चित्स्वभावमात्रस्था समस्तस्य सामान्यं
103212 सत्ता तद्वती तन्मात्रेण परिशिष्टेति यावत्। भवे जीवद्दशायामेव तीर्णो भवार्णवो
103213 यस्याम्॥ १०॥
103214
103215 अपुनर्भवसौषुप्तपदपाण्डित्यपीवरी।
103216 परमासाद्य विश्रान्ता विश्रान्ता विततए पदे॥ ११॥
103217
103218 सौषुप्तमितिपदस्य सुष्ठु निरतिशयानन्दात्मकं सुप्तं स्वलाभरूपमिति
103219 छान्दोग्यकृतव्युत्पत्त्यनुरूपं यत्पाण्डित्यं पण्डा शास्त्रजन्यं ज्ञानं तां
103220 इतः प्राप्तः पण्डितस्तस्य भावः पाण्दित्यं यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः इति

103221 श्रुत्युपदर्शितलक्षणविद्वदनुभवसिद्धं स यो मनुष्याणां राद्धः इत्यादिना
103222 मानुषानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दान्तशतशतगुणोत्तरोत्तरोत्कृष्टविषयानन्द##-
103223 अथवा सौषुप्तपदस्य सौषुप्तस्थानस्य यत्पाण्डित्यं
103224 निरस्तस्वाविद्यामौर्ख्यचिदेकघनपूर्णानन्दस्वप्रकाशस्वरूपं तेन पीवरी | अत एव
103225 भागत्यागलक्षणयां महासुप्तपदनामिकापि सेति भावः || ११ ||
103226
103227 एतत्ते मनसि क्षीणे प्रथमं कथितं पदम् |
103228 द्वितीयं शृणु विप्रेन्द्र शक्तेरस्याः सुपावनम् || १२ ||
103229
103230 उत्तरं स्थानं वर्णयिष्यन्वर्णितं प्रथमं स्थानमुपसंहरति-एतदिति |
103231 शक्तेश्छिच्छक्तेर्दृढीकाराद्वा || १२ ||
103232
103233 एषैव मनसोन्मुक्ता चिच्छक्तिः शान्तिशालिनी |
103234 सर्वज्योतिस्तमोमुक्ता वितताकाशसुन्दरी || १३ ||
103235
103236 ज्योतिर्भिः सूर्यचन्द्राग्निवाक्करणरूपैस्तमोभिरन्धकाराज्ञानतत्कार्यैश्च मुक्ता ||
103237 १३ ||
103238
103239 घनसौषुप्तलेखावच्छिलान्तःसन्निवेशवत् |
103240 सैन्धवान्तस्थरसवद्वातान्तःस्पन्दशक्तिवत् || १४ ||
103241
103242 तस्याः पूर्वापेक्षया ये विशेषास्तानाह-घनेति | सर्वेषां [सर्वेषां
103243 पदानां इति शेषः |] परां परिणतिमित्युत्तरत्रोपमानतया संबन्धः || १४ ||
103244
103245 कालेनायाति तत्रैव परां परिणतिं यदा |
103246 शून्यशक्तिरिवाकाशे परमाकाशगा तदा || १५ ||
103247
103248 यदा पूर्वभूमिकैवाभ्यासवशाद्घनसौषुप्तादिवत्परां परिणतिं याति तदा
103249 आकाशे विद्यमाना शून्यशक्तिः परमाकाशं
103250 चिदेकघनब्रह्माकाशभावमागतेव भूत्वा चेत्यांशोन्मुखतां त्यजतीति
103251 परेणान्वयः | स्वतो व्युत्थानशून्यता भवतीत्ययं पूर्वापेक्षया फलतोऽपि विशेष
103252 इति भावः || १५ ||
103253
103254 चेत्यांशोन्मुखतां नूनं त्यजत्यम्ब्विव चापलम् |
103255 वातलेखेव चलनं पुष्पलेखेव सौरभम् || १६ ||
103256
103257 कालताकाशते त्यक्त्वा सकलए सकलाकला |
103258 न जडा नाजडा स्फारा धत्ते सत्तामनामिकाम् || १७ ||
103259
103260 क्रिया हि कालस्य कला | परिच्छिन्नमवकाशसापेक्षं वस्त्वाकाशस्य कला ताभ्यां
103261 सकले कालताकाशते तत्परित्यागादेव त्यक्त्वा सकलं दृश्यमात्रं न कलयतीति
103262 सकलाकला | व्यावर्तनीयजडाभावान्नाजडा | अनामिकां शब्दाभिलापायोग्यां
103263 वक्ष्यमाणविशेषणां सत्तां धत्ते || १७ ||
103264
103265 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमहासत्तापदं गताम् |
103266 तुर्यतुर्यांशकलितामकलङ्कामनामयाम् || १८ ||
103267
103268 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यस्तुर्यो यो विराढिरण्यगर्भाव्याकृतेभ्यस्तुर्योंऽशस्तेन
103269 कलितां प्रथमानाम् || १८ ||
103270
103271 कांचिदेव विशालाक्ष साक्षिवत्समवस्थिताम् |
103272 सर्वतः सर्वदा सर्वप्रकाशस्वादुतत्पराम् || १९ ||

103273
103274 अत एव सर्वनिमित्तकसार्वकालिकसर्ववस्तुगोचरेभ्यः प्रकाशेभ्यः प्रथाभ्यः
103275 स्वादुभ्यश्चानन्देभ्यश्च तत्परां तादृशोत्कर्षवतीं स्पृहणीयतरां च ॥ १९ ॥
103276
103277 एषा द्वितीया पदता कथिता तव सुव्रत ।
103278 तृतीयं शृणु वक्ष्यामि पदं पदविदां वर ॥ २० ॥
103279
103280 उक्तां तुर्याख्यां द्वितीयभूमिकामुपसंहृत्य तृतीयामवतारयति-एषेति ।
103281 पदं भूमिकाम् ॥ २० ॥
103282
103283 एषा दृक्चेत्यवलनादनामार्थापदं गता ।
103284 ब्रह्मात्मेत्यादिशब्दार्थादतीतोदेति केवला ॥ २१ ॥
103285
103286 तस्यां पूर्वापेक्षया ये विशेषास्तानाह-एषेत्यादिना । दृक् ब्रह्माकारा
103287 अखण्डवृत्तिश्चेत्यं तद्व्याप्तं ब्रह्म तयोर्वलनात् क्षीरोदकवदेकीभावान्नमयति
103288 गोचरयतीति नामग्राहकांशः अर्थ्यते गम्यते इत्यर्थो
103289 ग्राह्यांशस्तदुभयशून्यतापदं गता । अत एव
103290 ब्रह्मात्मेत्यादिपदवाक्यार्थादतीता । तथा च संप्रज्ञातसमाधिगम्यैव पूर्वा
103291 भूमिका इयं त्वसंप्रज्ञातसमाधिप्रतिष्ठागम्येति विशेष इति भावः ॥ २१ ॥
103292
103293 स्थैर्येण कालतः स्वस्था निष्कलङ्का परात्मना ।
103294 तुर्यातीतादिनामत्वादपि याति परं पदम् ॥ २२ ॥
103295
103296 स्थैर्येण षड्भावविकारराहित्येन कालतोऽपि स्वस्था स्थिरा । तमसोऽपि परेण आत्मना
103297 स्वेनैव निरस्तकलङ्का । या अतिशयितं परं पदं परमपुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ २२ ॥
103298
103299 सा परा परमा काष्ठा प्रधानं शिवभावतः ।
103300 चित्येका निरवच्छेदा तृतीया पावनी स्थितिः ॥ २३ ॥
103301
103302 सर्वेषां पराणां परा परमा काष्ठा अवधिः शिवभावतः
103303 परममङ्गलत्वात्सर्वेभ्यो मङ्गलेभ्यः प्रधानम् । एका मुख्या निरवच्छेदा
103304 विच्छित्तिरहिता चिति स्थितिस्तृतीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥
103305
103306 चिरमस्यां प्रतिष्ठायां सर्वाध्वाध्वगदूरगा ।
103307 सा ममाप्यङ्ग वचसां न समायाति गोचरम् ॥ २४ ॥
103308
103309 अस्यां प्रतिष्ठायां भूमिकायां स्थितिः सा सर्वेभ्यः
103310 शैवशास्त्रप्रसिद्धषडध्वभ्यः
103311 श्रुतिप्रसिद्धधूमार्चिराद्यध्वभ्यस्तदध्वगेभ्यस्तैरध्वभिरुपास्ति##-
103312 गोचरं विषयतां न समायाति किंतु स्वयमेवानुभूयत इत्यर्थः ॥ २४ ॥
103313
103314 त्रिमार्गकलनातीतमिति ते कथितं मुने ।
103315 तिष्ठ तस्मिन्पदे नित्यमिति देवः सनातनः ॥ २५ ॥
103316
103317 त्रिभ्यो जाग्रदादिमार्गेभ्यः कलनायास्तत्सापेक्षतुर्यत्वसंख्यायाश्चातीत इति
103318 एवंरूपो देवः सनातनो नित्यो नान्यः । अतोऽन्यदार्तं इति श्रुतेरिति भावः ॥ २५ ॥
103319
103320 एतन्मयमिदं विश्वं मुने तन्मयवेदनात् ।
103321 सत्यसंवेदनान्नेदं न च नेदं मुनीश्वर ॥ २६ ॥
103322
103323 तन्मयवेदनात्तदुपादानकत्वदर्शनात् एतन्मयम् ।
103324 उपादानातीताद्वितीयसत्यसंवेदनात्तु इदं नेदं च । द्विविधविकल्पातीतमित्यर्थः ॥ २६ ॥

103325
103326 नेदं प्रवर्तते किंचिन्नेदं किंचिन्निवर्तते ।
103327 शान्तं समसमाभासं प्रथते स्वस्य कोशवत् ॥ २७ ॥
103328
103329 तदेव स्पष्टमाह-नेदमिति । स्वस्य कोश उदरं तद्वत् ॥ २७ ॥
103330
103331 अद्वैतैक्यादसंक्षोभाद्धनचेतनया तया ।
103332 अविकारादिमत्त्वाच्च नित्यानित्यतया चिरम् ॥ २८ ॥
103333
103334 कुतस्तत्समेभ्योऽपि समाभासं तत्र हेतुमाह-अद्वैतैक्यादिति द्वाभ्याम् ।
103335 प्रलयाब्धिवद्द्वैतैक्याभावेऽपि स्वात्मनि संक्षोभः स्यान्नेत्याह##-
103336 सैन्धवखण्डे द्रवत्वादिविकारस्तद्रस एव दृष्टस्तद्वत्किंचन स्यात्तत्राह##-
103337 यस्मात्तादृशतया ॥ २८ ॥
103338
103339 चिद्धनत्वाच्छिशुशिलाकोशानां जगतामपि ।
103340 मनागपि न भेदोऽस्ति सतामप्यसतामपि ॥ २९ ॥
103341
103342 सतामसतामपि शिशुकल्पितनभः शिलाकोशानां जगतामपि चिद्धनत्वान्न मनागपि
103343 भेदोऽस्तीति समसमाभासमिति सुष्ठूक्तमिति भावः ॥ २९ ॥
103344
103345 समस्तं सुशिवं शान्तमतीतं वाग्विलासतः ।
103346 ओमित्यस्य च तन्मात्रातुर्या स परमा गतिः ॥ ३० ॥
103347
103348 उक्तमेव तुर्यातीतत्वमुपपादयन्नुपसंहरति-समस्तमिति । ओमित्यस्याक्षरस्य
103349 विराडादिभिरकारादिमात्राभेदेन कल्पितैश्चतुर्भिः पादैः प्रविभक्तस्य या
103350 नादबिन्दुशक्तिशान्ताख्यास्तस्या अर्धमात्राया मात्रास्तासु तुर्या शान्ताख्या सा
103351 परमा गतिः । तस्यां हि ओतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्पाख्यासु स्थितिषु अविकल्पाख्या
103352 तुरीयतुरीया तापनीयश्रुतौ परमा गतिर्व्युत्पादितेति भावः ॥ ३० ॥
103353
103354 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
103355
103356 इत्युक्तवानमलदृक्परिणामतोऽस्मिन् पारे पदे समुपशान्तरवाभिधाने ।
103357 तूष्णीमतिष्ठदमुना मुनिना च सार्धं विश्रान्तवृत्तिरथ तत्र
103358 मुहूर्तमीशः ॥ ३१ ॥
103359
103360 ईशः शिव इति वर्णितप्रकारेणोक्तवानुपदिष्टवान्सन् अथ अमुना वसिष्ठेन मुनिना
103361 चादन्यैः स्कन्दनन्द्यादिभिश्च सार्धं सम्यगुपशान्तो रवः
103362 प्रणवार्धमात्राचरमभागो यत्रेति व्युत्पत्त्या शान्तरवाभिधाने अस्मिन्
103363 सर्वसंसारपारे तुरीयतुरीयपदे अमला या दृग् भूमानन्दचित् तदैकरस्येन
103364 परिणामतो विश्रान्ता वृत्तिर्यस्य तथाविधः संस्तत्र वसिष्ठाश्रमे मुहूर्तं
103365 तूष्णीं निश्चेष्ट एवातिष्ठत् । मनसः परमपदविश्रान्तौ
103366 तदधीनसर्वेन्द्रियचेष्टानां कुण्ठीभावादिति भावः ॥ ३१ ॥
103367
103368 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
103369 परमेश्वरोपदेशो नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥
103370
103371 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
103372 परमेश्वरोपदेशो नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥
103373
103374 पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५
103375
103376 श्रीवसिष्ठ उवाच ।

103377
103378 ततो मुहूर्तेन हरो गौरीकमलिनीसरः |
103379 मद्विकासोन्मुखं स्वैरं विकासं बहिराददे || १ ||
103380
103381 ब्रह्मविष्णुहरादीनामत्र यः परमः पिता |
103382 महादेवः परात्मासौ पूज्यसीमान्त ईर्यते ||
103383
103384 भक्तवात्सल्यातिशयान्मम विकासे प्रबोधने उन्मुखो मद्भाग्योदयेन प्रेरितः सन्
103385 बहिर्विकासं नेत्रोन्मीलनं आददे स्वीचकार || १ ||
103386
103387 दृक्चयो द्योतयामास मुखाकाशतलोदितः |
103388 बोधं समुद्गकादर्क अंशुराशिरिवोद्गतः || २ ||
103389
103390 हरस्य मुखलक्षणे निर्मलत्वात्त्रिपुण्ड्रशरदभ्ररेखाङ्कितत्वाच्चाकाशतले उदितो
103391 दृशां चन्द्रसूर्याग्निलक्षणनेत्रायां चयो बोधं समाधेः प्रबुद्धतां
103392 द्योतयामास | यथा समुद्गकान्मेघसंपुटकाद् द्यावाभूमिसंपुटाद्वा उद्गतः
103393 अंशूनां राशिरर्कोऽहर्द्योतयति तद्वदित्यर्थः | अर्क अंशुराशिरित्युत्वविषये यत्वं
103394 छान्दसम् || २ ||
103395
103396 ईश्वर उवाच |
103397
103398 मुने मननमाहूय स्वसत्तैवाशु मीयताम् |
103399 त्वमर्थं माहरानर्थं पवनः स्पन्दतामिव || ३ ||
103400
103401 तत्र भगवांस्तत्त्वबोधोपयोगितया उपायोपेयसारौ प्रथममाह-मुने इति | हे
103402 मुने त्वया प्रथमं मननं विचारमाहूय संनिधाप्य स्वस्य प्रतीचः सत्ता
103403 पारमार्थिकरूपमेवाशु मीयतां प्रमाणैर्निर्धार्यताम् | तत्र प्रतीचि अनर्थं
103404 बहिर्मुखत्वापादनेन सर्वानर्थमूलं त्वमर्थ युष्मत्प्रत्यययोग्यमचिदंशं
103405 मा आहर | यथा अचलमेवाकाशं पवनः स्पन्दतां नयंस्तापरजोजाढ्यादिभाज
103406 करोति तादृशमिति त्वमर्थोपमा || ३ ||
103407
103408 द्रष्टव्यमिह यत्किंचित्तद्दृष्टं किं समं भ्रमैः |
103409 न हि हेयमुपादेयं चेह पश्यामि तद्विदः || ४ ||
103410
103411 ननु त्वमर्थेष्वपि द्रष्टव्यं हेयमुपादेयं च वहस्ति तत्कुतो नादर्तव्यं तत्राह##-
103412 भवति इत्यादिश्रुतेरात्मदर्शनेनैव सर्वद्रष्टव्यानां तत्त्वतो
103413 दृष्टत्वाद्दृष्टैरदृष्टैर्वाभ्रमैः समं सह किं प्रयोजनम् |
103414 तद्विदस्तत्त्वविदः | इह भ्रान्तिविषये || ४ ||
103415
103416 शान्त्यशान्तिमयानेतान्विकल्पान्दलयन्नसिः |
103417 धीरोसि नान्यथास्थित्वा त्वमेव भव चात्मदृक् || ५ ||
103418
103419 उपात्ता इष्टार्थाः प्रहीणा अनिष्टाश्च चित्ताश्वासनहेतुत्वाच्छान्तिमयास्त एव विपरीता
103420 विक्षेपहेतुत्वादशान्तिमयास्तानेतान्विकल्पान् दलयंस्त्वमेव धीरः असिरसि | अन्यथा तु
103421 न धीरोऽसि | अतः आस्थित्वा आस्थां विधाय आत्मदृक् चाद्धीरश्च भव | तथा च
103422 दृश्याकारानास्कन्दितचिदात्मस्वभावावस्थितिरेव मुख्यः कल्प इति भावः || ५ ||
103423
103424 इमां दृश्यदशामाशु बाह्यबोधाय वा पुनः |
103425 समाश्रित्य मदुक्तं त्वं शृणु तूष्णीं स्थितेन किम् || ६ ||
103426
103427 तत्र चेत्त्वमसमर्थस्तर्हि तत्प्राप्तये कंचित्कालं श्रवणाद्यनुकूलां कतिपयामेव
103428 बाह्यदृष्टिमवलम्ब्य निरन्तरं तत्त्वप्रापतये यतस्व न कदाचिदपि

103429 प्रमादादुपरमस्वेत्याह-इयामिति। बाह्यबोधाय सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न
103430 लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन
103431 बाह्यः इति श्रुतौ अलेपकत्वसमर्थनाय सर्वप्रपञ्चबाह्यत्वेन दर्शितस्यात्मनो
103432 बोधाय तूष्णीमात्मलाभप्रयत्नं विना स्थितेनावस्थितेन किं। कः पुरुषार्थ
103433 इत्यर्थः॥ ६॥
103434
103435 इत्युक्त्वा बाह्यबोधस्त्वं मा भवेति त्रिशूलधृक्।
103436 प्राणेनेदं देहगेहं परिस्फुरति यन्त्रवत्॥ ७॥
103437
103438 बाह्याकारदर्शनानां मध्ये देहात्मतादर्शनमेव महाननर्थः
103439 सर्वानर्थबीजं चेति तदेव मम त्याजयितुं भगवान् प्रवृत्त इति वसिष्ठ आह##-
103440 यस्य तथाविधो मा भवेत्याशयेन वक्ष्यमाणदेहात्मताभ्रमनिरासोपायमाहेति
103441 पूरयित्वा व्याख्येयम्। त्रिटितो वा ग्रन्थोऽत्रान्वेष्यः। तत्र देहस्य क्रियाशक्तिरिव
103442 चेतनशक्तिरपि परायत्तेति नात्मप्रसक्तिरित्याशयेन प्राणाधीना देहचेष्टेत्याह##-
103443
103444 प्राणहीनं परिस्पन्दं त्यक्त्वा तिष्ठति मूकवत्।
103445 चालनी पावनी शक्तिः शक्तिः संवेदनी चितिः॥ ८॥
103446
103447 देहस्य चालनी चलनानुकूला क्रियाशक्तिः पावनी पवनप्रयुक्ता संवेदनी शक्तिस्तु
103448 आत्मचितिरेवेत्यर्थः॥ ८॥
103449
103450 सा मूर्ता खादपि स्वच्छा सत्सत्तैवात्र कारणम्।
103451 चिनश्यतः प्राणदेहौ वियोगान्मरुदेव च॥ ९॥
103452
103453 तत्र क्रियाशक्तेर्मूलमाश्रयश्च विनश्यतः। चिच्छक्तिस्तु न विनश्यतीत्याह##-
103454
103455 चिदात्मा खादपि स्वच्छो न विनश्यति किं भ्रमैः।
103456 मनःप्राणमये देहे चित्तत्त्वं परिजायते॥ १०॥
103457
103458 कुतो न विनश्यति तत्रोपपत्तिमाह-मनःप्राणमये इति। लिङ्गदेहसंवलिते इति यावत्
103459 । परिजायते निरावरणमभिव्यज्यते॥ १०॥
103460
103461 मुकुरे ह्यमलाभासे प्रतिबिम्बं प्रवर्तते।
103462 सदप्यग्रगतं वस्तु प्रतिबिम्बक्रियां विना॥ ११॥
103463
103464 स्थूलदेहमात्रस्य तु न चिदभिव्यक्तिसमर्थता मलिनत्वादिति दृष्टान्तेनोपपादयति##-
103465
103466 यथा नास्ति मलोपेते मुकुरे मुनिनायक।
103467 तथा नास्ति गतप्राणे विद्यमानेऽपि देहके॥ १२॥
103468
103469 सर्वगापि चिदुच्छूनबोधात्स्पन्दादिकं प्रति।
103470 बोधात्कलङ्कविमला चिदेव परमं शिवम्॥ १३॥
103471
103472 अत एव सर्वगतापि चिन्मायाकलङ्कावृतत्वाल्लिङ्गदेहादन्यत्र बाह्यक्रियासु
103473 स्वतत्त्वबोधे चासमर्था लिङ्गदेहे अनादृतत्वात्तद्वृत्तिद्वारा
103474 तदुभयसमर्थेत्याह-सर्वगेति।
103475 बाह्याकारेणोच्छूनाद्बोधाद्बुद्धिवृत्तेर्निमित्ताद्देहघटस्पन्दादिकं प्रति
103476 समर्था। ब्रह्माकारबोधात्तु मायाकलङ्कविमला [कलङ्कं विहाय
103477 विमलेत्यर्थः।] स्वयमेव परमं शिवं परमकल्याणं कैवल्याख्यं
103478 व्यवतिष्ठत इत्यर्थः॥ १३॥
103479
103480 विदुर्देवं तदाभासं सर्वसत्तार्थदं तथा।

103481 स हरिः स शिवः सोऽजः स ब्रह्मा स सुरेश्वरः || १४ ||
103482
103483 अत एवाभिव्यक्ता चिदेव सर्वसत्तास्फूर्तिनिमित्तत्वाद्दीव्यति द्योतत इति व्युत्पत्त्या देव इति
103484 विद्वत्पक्ष इत्याह-विदुरिति | तस्या आभासमभिव्यक्तं रूपम्
103485 तदभिव्यक्त्युत्कर्षादेव हरिहरादिदेवानामप्युत्कृष्टदेवत्वमित्याशयेनाह-स
103486 हरिरिति | अजो हिरण्यगर्भः | ब्रह्मा चतुर्मुखः || १४ ||
103487
103488 अनिलानलचन्द्रार्कवपुः स परमेश्वरः |
103489 स एष सर्वगो ह्यात्मा चित्खनिश्चेतनः स्मृतः || १५ ||
103490
103491 चित्खनिः सर्वचैतन्याकारः || १५ ||
103492
103493 देवेशो देवभृद्धाता देवदेवो दिवः पतिः |
103494 महाचितः समुल्लासं मुह्यन्तीव न केचन || १६ ||
103495
103496 ये नाम केचन महाचितः समुल्लासं निरतिशयामभिव्यक्तिं प्राप्य न मुह्यन्तीव
103497 मिथ्यामोहपरवशा न भवन्ति त एते जगति ब्रह्मविष्णुहरादयः परमदेवाः
103498 प्रसिद्धा इत्यर्थः || १६ ||
103499
103500 ये नाम ते जगत्येते ब्रह्मविष्णुहरादयः |
103501 परस्मात्परिनिर्याता ब्रह्मविष्णुहरादयः || १७ ||
103502
103503 यस्तु परब्रह्मदेवस्तद्दृष्ट्या गुणैकदेशाभिमानिन एते
103504 सृष्ट्यादिकार्यार्थमाविर्भूता विस्फुलिङ्गप्राया लक्ष्यन्त इत्याशयेनाह##-
103505
103506 कणास्तप्तायस इव वारिधेरिव बिन्दवः |
103507 तेष्विव भ्रमभूतेषु जातेष्विव परात्पदात् || १८ ||
103508
103509 उपाध्युपहितप्राधान्याभ्यां क्रमाद्दृष्टान्तौ | इदं
103510 चाशास्त्रीयव्यवहारदृशोक्तं विमर्शदृशा तु
103511 ब्रह्मादीनामप्याविर्भावसर्गादिचेष्टानुग्रहोपदेशब्रह्माण्डाधिपत्य##-
103512
103513 स्थितेषु भ्रमबीजेषु कल्पनाजालकर्तृषु |
103514 सहस्रशतशाखेयमविद्योदेति पीवरी || १९ ||
103515
103516 वेदवेदार्थवेदादिजीवजालजटावली |
103517 ततस्तस्या अनन्तायाः प्रसृतायाः पुनः पुनः || २० ||
103518
103519 वेदा वेदार्थाः सर्गादिक्रमाः साङ्गोपाङ्गक्रियाकलापा उपासनभेदा
103520 ब्रह्मतत्त्वव्युत्पादनोपायभेदाश्च तदधिकारिणो जीवास्तेषां
103521 कामकर्मवासनाजननमरणाद्यनर्थजटाश्चेत्येतेषामावली पङ्क्तिरूपा अविद्येति
103522 पूर्वत्रान्वयः | अविद्याविलासभेदास्त्वानन्त्याद्वक्तुमशक्या इत्याह-तत इति || २० ||
103523
103524 संपन्नदेशकालायाः क्रमः स्याद्वर्णनासु कः |
103525 ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोऽयं परमः पिता || २१ ||
103526
103527 वर्णनासु कः पुरुषः क्रमत इति क्रमः समर्थः स्यात् | न कश्चिदित्यर्थः | अथवा
103528 क्रम्यत इति क्रमः प्रयोजनम् | किं प्रयोजनं स्यान्न किंचिदित्यर्थः | यतो
103529 ब्रह्मविष्ण्वादयोऽपि तदधीनशरीरोपाधिपरिग्रहा अतः अयं चिदात्मा
103530 महादेवस्तेषामपि पितेत्यर्थः | तथा चाथर्वशिरःश्रुतिः ध्यायीतेशानं
103531 प्रध्यायितव्यम् | सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते सर्वाणि
103532 चेन्द्रियाणि सहभूतैः न कारणं कारणानां धाता ध्याता कारणं तु ध्येयः

103533 सर्वैश्वर्येण संपन्नः सर्वेश्वरश्च शंभुराकाशमध्ये इति।
103534 पुराणेष्वप्युक्तम् त्रयस्ते कारणात्मानो जाताः साक्षान्महेश्वरात्। तपसा तोषयित्वा
103535 तं पितरं परमेश्वरम्। परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः॥ इति॥ २१॥
103536
103537 मूलबीजं महादेवः पल्लवानामिव द्रुमः।
103538 सर्वसत्त्वाभिधः सर्वः सर्वसंवेदनैककृत्॥ २२॥
103539
103540 महत्यपरिच्छिन्ने आत्मज्ञानयोगैश्वर्ये महीयते पूज्यते सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति
103541 महादेवः। तथा च श्रुतिः यः सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति
103542 महीयते तस्मादुच्यते महादेवः इति। सर्वेषां सत्त्वानां बलानि अभिधाश्च यस्य॥ २२
103543 ।।
103544
103545 सर्वसत्ताप्रदो भास्वान्वन्द्योऽभ्यर्च्यश्च तद्विदः।
103546 प्रत्यक्षवस्तुविषयः सर्वत्रैव सदोदितः॥ २३॥
103547
103548 तद्विदस्तं परिचितवतः पुंसः प्रत्यक्षं प्रतीन्द्रियं प्रतिवस्तु च स्फुरद्रूपत्वात्स
103549 एव विषयो नान्यः॥ २३॥
103550
103551 संवेदनात्मकतया गतया सर्वगोचरम्।
103552 न तस्याह्वानमन्त्रादि किंचिदेवोपयुज्यते॥ २४॥
103553
103554 संनिधानार्थमाह्वानं प्रकाशनार्थं च मन्त्रा उपयुज्यन्ते। सर्वगते सदा
103555 स्फूर्तिरूपे तु तस्मिन्नाह्वानमन्त्रयोः प्रयोजनमस्तीति भावः।
103556 आदिपदात्प्रतिष्ठापनावगुण्ठनावरोधनादिपरिग्रहः॥ २४॥
103557
103558 नित्याहूतः स सर्वस्थो लभ्यते सर्वतः स्वचित्।
103559 यां यां वस्तुदशां याति तत एव मुने शिवम्॥ २५॥
103560
103561 तत एव लभ्यते॥ २५॥
103562
103563 स्वरूपं समवाप्नोति रूपालोकमनोदृशाम्।
103564 आद्यं पूज्यं नमस्कार्यं स्तुत्यमर्घ्यं सुरेश्वरम्॥ २६॥
103565
103566 रूपाणां तदालोकनानां तन्मननलक्षणानां मनसां तत्साक्षिदृशश्च
103567 स्वरूपं स्वयमेव आप्नोति धत्ते नान्यदित्यर्थः। अतस्तमेव
103568 सर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्यं पुरःस्फूर्तिकं देवं पूजादियोग्यं विद्धि॥ २६॥
103569
103570 एनं तं विद्धि वेद्यानां सीमान्तं महतामपि।
103571 एतमात्मानमालोक्य जराशोकभयापहम्।
103572 संभृष्टबीजवज्जन्तुर्न भूयः परिरोहति॥ २७॥
103573
103574 एवं वेद्यानामप्ययमेव सीमेत्याह-एनमिति॥ २७॥
103575
103576 सकलजन्तुषु यत्त्वभयप्रदं विदितमाद्यमुपास्यमयत्नतः।
103577 त्वमजमात्मगतं परमं पदं भवसि किं परिमुह्यसि दृष्टिषु॥ २८॥
103578
103579 यत् सकलजन्तुषु विदितं सत् अभयप्रदं यत्सर्वस्मादाद्यं यत् अयत्नत उपास्यं
103580 तदजं पदं त्वमेव भवसि अतः किं बाह्यदृष्टिषु परिमुह्यसीत्यर्थः॥ २८॥
103581
103582 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
103583 महादेवस्य पूज्यसीमान्तत्वकथनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः॥ ३५॥
103584

103585 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
103586 महादेवस्य पूज्यसीमान्तत्वकथनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥
103587
103588 षट्त्रिंशः सर्गः ३६
103589
103590 ईश्वर उवाच ।
103591
103592 ततश्चिद्रूपमेवैकं सर्वसत्तान्तरास्थितम् ।
103593 स्वानुभूतिमयं शुद्धं देवं रुद्रेश्वरं विदुः ॥ १ ॥
103594
103595 सर्वविश्वोद्भवात्तस्य सर्वाकारेण च स्थितेः ।
103596 सर्वास्पर्शाद्विशुद्धेश्च सर्वैश्वर्यं प्रपञ्च्यते ॥
103597
103598 यत एतमात्मानमालोक्य न भूयः परिरोहति ततो हेतोर्दृष्टमात्रः संसाररुजं
103599 द्रावयतीति रुद्रः स चासौ ईष्टे सर्वस्य जगत इतीश्वरः स्वामी तं विदुर्ब्रह्मविदः ।
103600 तथा च श्रुतिः स दृष्टो मृडयाति नः । ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात् इति ॥ १ ॥
103601
103602 बीजं समस्तबीजानां सारं संसारसंसृतेः ।
103603 कर्मणां परमं कर्म चिद्धातुं विद्धि निर्मलम् ॥ २ ॥
103604
103605 चिद्धातुं चित्सारम् ॥ २ ॥
103606
103607 कारणं कारणौघानामकारणमनाविलम् ।
103608 भावनं भावनौघानामभाव्यमभवात्मकम् ॥ ३ ॥
103609
103610 क्रियाशक्त्याः कारणम् । स्वसत्तया सर्वभावानां भावनं सत्ताप्रदम्
103611 परमार्थतस्तु अकारणमभाव्यमभवात्मकं च ॥ ३ ॥
103612
103613 चेतनं चेतनौघानां चेतनात्मनि चेतनम् ।
103614 स्वं चेत्यचेतनं चेत्यपरमं भूरिभावनम् ॥ ४ ॥
103615
103616 चेतनौघानां सर्वबुद्धिवृत्तीनां चेतनं प्रकाशकम् । चेतनात्मनि जीवेऽप्यन्तः
103617 सारभूतं चेतनं चिद्रूपम् । स्वं प्रत्यग्भूतं चेत्यानां बाह्यवेद्यानामपि
103618 चेतनं बुद्धिवृत्तिव्याप्तिकृताभिव्यक्त्या प्रथयितारम् । चेत्यानां
103619 परममधिष्ठानतत्त्वभूतम् । भूरिभावनं आत्मानमेव मायया बहुत्वेन
103620 भावितवन्तम् ॥ ४ ॥
103621
103622 आलोकालोकममलमनालोक्यमलोकजम् ।
103623 आलोकं बीजबीजौघं चिद्घनं विमलं विदुः ॥ ५ ॥
103624
103625 आलोकानां चक्षुरादीनामादित्यादीनां चालोकं प्रकाशकम् । तच्छुक्लं ज्योतिषां
103626 ज्योतिः इति श्रुतेः । अनालोक्यं चक्षुःसूर्याद्यप्रकाश्यम् । आलोकजमलौकिकम् । आलोकं
103627 प्रकाशम् । एकमेव बीजं बीजौघात्मना स्थितम् ॥ ५ ॥
103628
103629 असत्यं सन्मयं शान्तं सत्यासत्यविवर्जितम् ।
103630 महासत्तादिसत्तान्ते चिन्मात्रं विद्धि नेतरत् ॥ ६ ॥
103631
103632 न विद्यते सत् पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशं च यत्र । सत्येन व्यावहारिकेणासत्येन
103633 प्रातिभासिकेन चावस्थात्रयेण विवर्जितम् । महासत्ता जगत्सत्ता आदिसत्ता
103634 कारणाव्याकृतसत्ता तयोरन्ते बाधे तत्साक्षि यच्चिन्मात्रं तदेव विद्धीत्यर्थः ॥ ६ ॥
103635
103636 स्वयं भवति रागात्मा रञ्जको रञ्जनं रजः ।

103637 स्वयमाकाशमप्याशु कुड्यं भवति मण्डितम् ॥ ७ ॥
103638
103639 रञ्जनबीजावस्थायां रागात्मा विषयस्मृतौ चित्तक्षोभकत्वाद्रजकः ।
103640 विषयसंबन्धे रञ्जनम् । तद्वियोगे चित्तमालिन्यहेतुत्वाद्रजः । आकाश अमूर्तरूपोऽपि
103641 कुड्यं मूर्तं चित्रादिरञ्जितं भवति ॥ ७ ॥
103642
103643 अस्मिंश्चिच्चेतसि स्फारे जगन्मरुमरीचयः ।
103644 स्फुरिताः प्रस्फुरिष्यन्ति प्रस्फुरन्ति च कोटयः ॥ ८ ॥
103645
103646 स्वसत्तामात्रसंपन्नं पदमस्मिन्स्वतेजसि ।
103647 न किंचन च संपन्नमन्यदौष्ण्यादिवानले ॥ ९ ॥
103648
103649 अस्मिन्स्वतेजसि स्वप्रकाशे स्वसत्तामात्रेण जगत्पदं संपन्नमपि किंचन न
103650 संपन्नं वस्त्वन्तराभावाद्यथा अनले ज्वालाङ्गारविस्फुलिङ्गप्रभादिवैचित्र्यं
103651 संपन्नमपि औष्ण्यैकस्वभावाद्वह्नेरन्यन्न तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥
103652
103653 गर्भीकृतमहामेरुं परमाणुसमं विदुः ।
103654 आच्छादितमहामेरुं परमाणुसमं विदुः ॥ १० ॥
103655
103656 अत एव अणोरणीयान्महतो महीयान् इति श्रुतिः सर्वविरुद्धधर्माणां तत्र समावेशं
103657 दर्शयतीत्याशयेनाह-गर्भीकृतेति । गर्भीकरणं गौणमिति
103658 शङ्कावारणायाच्छादितेत्यर्धेन तद्व्याख्यानम् ॥ १० ॥
103659
103660 गर्भीकृतमहाकल्पो निमेषोऽसावुदाहृतः ।
103661 आक्रान्तकल्पेनानेन न संत्यक्ता निमेषता ॥ ११ ॥
103662
103663 कालतोऽप्यस्मिन्दैर्घ्यसौक्ष्म्यमविरुद्धमित्याह-गर्भीकृतेति । आक्रान्तः
103664 सर्वतोव्याप्तः कल्पो द्विपरार्धान्तकालो येन । अत्रापि प्राग्वदपौनरुक्त्यम् ॥ ११ ॥
103665
103666 वालाग्रकादप्यणुना व्याप्तानेनाखिला मही ।
103667 सप्ताब्धिवसनाप्युर्वी [वलनापीति इति पाठः ।] नास्यान्तमधिगच्छति ॥ १२
103668 ॥
103669
103670 उक्तं प्रपञ्चयति-वालाग्रेत्यादिना ॥ १२ ॥
103671
103672 अकुर्वन्नेव संसाररचनां कर्तृतां गतः ।
103673 कुर्वन्नेव महाकर्म न करोत्येव किंचन ॥ १३ ॥
103674
103675 द्रव्यमप्येष निर्द्रव्यो निर्द्रव्योऽपि हि द्रव्यवान् ।
103676 अकायोऽपि महाकारो महाकायोऽप्यकायवान् ॥ १४ ॥
103677
103678 महाकायो ब्रह्माण्डशरीरः ॥ १४ ॥
103679
103680 अद्याप्येष सदा प्रातः प्रातरप्यद्यतां गतः ।
103681 न वाद्यमद्य न प्रातस्त्वद्य प्रातश्च वा सदा ॥ १५ ॥
103682
103683 अद्यशब्दवाच्यषष्टिघटिकात्मकोऽपि प्रातः आद्यत्रिमुहूर्तमात्रात्मा परमार्थतस्तु
103684 न वा आद्यं मुहूर्त न वा अद्य नापि प्रातः । अद्यप्रातरादिशब्दानां यदि
103685 तत्तदधिष्ठानचिति लक्षणा तदा सदैव स तत्तच्छब्दयोग्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥
103686
103687 भिंडिं भिंडिं खिले मत्ता पुरुपिच्छिलिसालघम् ।
103688 विविच्चलित्सदालोका लासो गुलुगुलुः शिली ॥ १६ ॥

एवमुन्मत्तबालादिप्रलपितनिरर्थकापशब्दजालमपि स एवेति तेषु कांश्चिदनुकृत्य
दर्शयति-भिण्डिमिति ॥ १६ ॥

इत्याद्यनर्थकं वाक्यं तथा सत्यं स एव च ।
न तदस्ति न यत्सत्यं न तदस्ति न यत्त्वसौ [न यन्मृषा इति पाठः ।] ॥
१७ ॥

तथा सत्यं सार्थकं वेदशास्त्रादिशब्दजालमपि स एव । उक्तं सर्वं पिण्डीकृत्य
व्यतिरेकमुखेनाप्याह-न तदस्तीति ॥ १७ ॥

यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १८ ॥

अयमेव प्रह्लादेनापि प्राग्दृष्ट्वा प्रणत इति स्मारयन्नुपसंहरति-यस्मिन्निति ॥
१८ ॥

यत्रान्तरालगहनेन विलासवत्या हेलाविलोलघनसर्जितयामलेन ।
मल्लेन पल्लवदलामलमालितानां लक्ष्मीलताऽविरलिता वलितेव मुष्टिः ॥ १९ ॥

यात्रारोपादसतोऽपि सत्ता भवतीति यदुक्तं सत्संभावनाय यथा यत्रानर्थका अपि
श्लोकाः सार्थका भवन्तीति दृष्टान्तप्रदर्शनमभिप्रेत्यानर्थकं
श्लोकमुदाहरति-यत्रेति । यत्र इत्यादिकानां शब्दानामर्थश्रीः सत्यरूपिणीति
उत्तरसर्गाद्येनान्वयस्तत्रैतद्व्याख्यास्यामः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
पू० परमेश्वरवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
परमेश्वरवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

ईश्वर उवाच ।

इत्यादिकानां शब्दानामर्थश्रीः सत्यरूपिणि ।
तस्मिन्सर्वेश्वरे सर्वसत्तामणिसमुद्गके ॥ १ ॥

सद्योगादसतां सत्ता शिवस्यानन्तशक्तयः ।
प्रधानशक्तेर्नियतेर्नृत्यं चात्रोपवर्ण्यते ॥

यस्मिन्नीश्वरे इत्यादिकानां सर्गान्तोदाहृतश्लोकप्रभृतीनां शब्दानामर्थश्रीः
सत्यरूपिणी सत्यप्राया भवति तस्मिन्सर्वजगत्सत्तालक्षणस्य मणेः समुद्गके
संपुटप्राये मायाशबले सर्वेश्वरे का विमलाभासाः शक्तयो न कचन्तीति
परेणान्वयः । तस्य श्लोकस्य लोकतः परमार्थतश्च यथा सत्यार्थता तथा वर्ण्यते ।
तत्र लोकतस्तावत्कश्चिद्वृक्षोऽनेन वर्ण्यते । पल्लवैः
किसलयैर्दलैर्हरितपत्रैश्चामलैरम्लानैर्मालितानां लतानां मल्लेन कान्तेन । सर्वतो
लताभिरालिङ्गितेनेति यावत् । अत एवान्तरालेषु स्कन्धकोटरशाखान्तरालेषु करालेषु
गहनेन दुष्प्रवेशेन । दुरारोहेणेति यावत् । स्वयं चामलेन अम्लानेनानेन तरुणा
पुष्पफलपल्लवभ्रमरखगादिसमृद्ध्या विलासवत्या हेलया अवहेलनेन विलोलानि
तरलितानि घनानां मेघानां
विद्युत्संवलनस्निग्धशिशिरश्यामतासौन्दर्यातिशयविभ्रमसर्जितानि यया ।

103741 गर्जितयेति पाठे सौन्दर्यातिशयाभिमानप्रयुक्तगर्जनानि ययेति योज्यम् | अथाविधया
103742 स्वलक्ष्म्या वृक्षान्तरेषु वनान्तरेषु सर्वजगति वा प्रसिद्धा लक्ष्मीलता
103743 स्वात्मन्येवोपसंग्रहाद्वलिता संकोचिता मुष्टिरिवाऽविरलिता घनीकृतेत्यर्थः | अथवा
103744 भगवान् विष्णुरत्र वर्ण्यते | पल्लवैर्दलैऽस्चामलया वनमालया मालितानां
103745 पुरुषाणां मध्ये मल्लेन श्रेष्ठेनामलेन परमार्थतो वसनभूषणादिना च
103746 निर्मलेन | अन्तराले जठरे चतुर्दशभुवनभरितत्वाद्गहनेन विष्णुना
103747 जगन्मोहनसौन्दर्यविलासवत्या प्राग्वदेव हेलाविलोलघनगर्जितया स्वदेहलक्ष्म्या
103748 स्वमालिङ्गन्ती लक्ष्मीलक्षणाललनापि वलिता मुष्टिरिवाविरलिता अपृथक्कृतेत्यर्थः |
103749 परमार्थतोऽप्यन्तरालेविचित्रकामकर्मवासनागहनेनाज्ञानलक्षणेन गलेन
103750 पल्लवप्रायैः सूक्ष्मभूतैस्तत्कार्यैर्दलप्रायैः स्थूलभूतैर्भुवनमदैश्च
103751 [भुवनामोदैरित्यपि पाठः |] मालितानां जगतां या लक्ष्मीलता सा हेलया
103752 लीलया नभसि विलोलानां घनानां गर्जितमिव गर्जितं यस्यास्तथाविधया
103753 महावाक्यश्रुत्या विलसनं विलासस्तद्वत्या ब्रह्मविद्याकरिण्या मल्लेन
103754 प्रतिमल्लताडनाय वलिता मुष्टिरिव अविरलिता चिदेकघनीकृता |
103755 एवमर्थान्तराण्यप्यस्य श्लोकस्य सुधीभिरूह्यानि | इत्यादिकानामित्यत्र
103756 आदिपदादनर्थकत्वेन प्रसिद्धतमानि जरद्गवदशदाडिमादिवाक्यानि गृह्यन्ते |
103757 जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि | तं ब्राह्मणी
103758 पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्घः || अस्यापि लौकिकः
103759 पारमार्थिको वार्थो ब्रह्मसत्तयैव कल्पयितुं शक्यते | तथाहि | लौकिकस्तावत्##-
103760 वाहीकः स्वगृहद्वारि स्थितः सन्मद्रकाणि मद्रदेशप्रसिद्धगीतानि गायति | तं
103761 काचिल्लशुनचिकित्स्यरोगयुक्तेन पुत्रेण सह लवणाकरं प्रति केनचिदावश्यकेन
103762 कार्येण गमिष्यन्ती तत्र पुत्रजीवनकामा ब्राह्मणी लवणाकरादयमागत इति लोकेभ्यः
103763 श्रुत्वा हे राजन्निति सबहुमानं संबोध्य रुमायां लवणाकरे लशुनस्य कोऽर्घः
103764 किं समर्घं लशुनमुत महर्घमिति पृच्छतीत्यर्थः | पारमार्थिकोऽपि##-
103765 विषयभोगार्थ स्थितो जरद्गवसदृशो जीवो वैषयिकाण्येव मद्रकाणि
103766 स्त्रीपुत्रादिमङ्गलगीतानि बहिर्मुखो गायति न मनागपि स्वतत्त्वं दिदृक्षते
103767 तमेतादृशमुपलभ्य पुंनाम्नः संसारनरकान्नायत इति पुत्रो
103768 ब्रह्मात्मताबोधस्तत्कामा ब्राह्मणीव [भुवनामोदैरित्यपि पाठः |]
103769 ब्राह्मणी श्रुतिः पृच्छति-हे राजन् स्वयं ज्योतिष्ट्वेन विराजमान स्वचैतन्येन
103770 सर्वं जगद्रञ्जयंश्च हे आत्मन् रुमायां
103771 सर्वाविद्याकामकर्मबीजविनाशकत्वाल्लवणाकरोषरप्राये त्वत्स्वरूपे परमशुद्धे
103772 अत्यन्तापवित्रत्वाद्ब्राह्मणाभोग्यलशुनतुल्यस्य भोग्यस्य कोऽर्घो मौल्यविचारस्तव |
103773 तस्मात्परित्यज्य बाह्यदृष्टिं स्वात्मारामो भवेत्याशयेन कोऽयमात्मेति
103774 वयमुपास्महे | कतरः स आत्मा किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाताः इत्यादि
103775 पृच्छतीत्यर्थः | एवं दशदाडिमादिवाक्येष्वप्यर्थसत्ता ऊह्या | भिंडिं
103776 भिंडिमिति श्लोकस्य तु
103777 बालमत्ताद्यव्यक्तजल्पितानुकरणस्यानुकार्यैरेवार्थैरर्थवत्ता | अनुकार्यस्य
103778 त्वव्यक्तत्वादेव न वाक्यतेति || १ ||
103779
103780 का नाम विमलाभासास्तस्मिन्परमचिन्मणौ |
103781 न कचन्ति विचिन्वन्ति विचित्राणि जगन्ति याः || २ ||
103782
103783 या बीजशक्तयो जगन्ति विचिन्वन्ति आरोपयन्ति ताः शक्तयः का नाम विमलाभासाः
103784 स्फुटा भूत्वा न कचन्ति नाविर्भवन्ति || २ ||
103785
103786 एषा बीजकणान्तस्था चित्सत्ता स्ववपुर्मयम् |
103787 लब्ध्वा मृत्कालवार्यादि करोत्यङ्कुरमोदनम् || ३ ||
103788
103789 ताः शक्तीरेव युक्त्योदाहरति-एषेत्यादिना | व्रीह्यादिबीजकणान्तस्था एषा ऐश्वरी
103790 चित्सत्ता क्षेत्रे परिष्कृतमृत्कालवार्यादिसहकारिकारणानि लब्ध्वा
103791 प्रथममङ्कुरं करोति क्रमेण तण्डुलीभूय साक्षात्पुरुषभोज्यमोदनं
103792 करोतीत्यर्थः || ३ ||

103793
103794 फेनावर्तविवर्तान्तर्वर्तिनी रसरूपिणी ।
103795 कठिनेन्द्रियसंबन्धे करोति स्पन्दमम्भसाम् ॥ ४ ॥
103796
103797 फेनाः आवर्ताः विवर्ताश्च अन्तर्वर्तिनो यस्याः । तेष्वन्तर्वर्तिनी अनुगता वा
103798 रससामान्यरूपिणी ऐश्वरशक्तिः कठिनशिलातलादिसंबन्धे
103799 निम्नदेशोपसर्पणलक्षणे जिह्वेन्द्रियसंयोगे तूदरोपसर्पणरूपं स्पन्दं करोति ॥ ४
103800 । ।
103801
103802 एषा कुसुमगुच्छेषु रसरूपेण संस्थिता ।
103803 कचति घ्राणरन्ध्रेषु करोति परिफुल्लताम् ॥ ५ ॥
103804
103805 रसरूपेण मकरन्दसंवलितगन्धरूपेण नासापुटयोः परिफुल्लताम् ॥ ५ ॥
103806
103807 शिलाङ्गस्था [चित्सत्ता तु शिलाङ्गाभामिति पाठः । मूलस्थपाठे तु चित्सत्तेति
103808 विशेष्यमुपक्रमलब्धमिति बोध्यम् ।] शिलाङ्गाभामसतीं सत्यतापदम् ।
103809 सर्गाधारदशां धत्ते गिरीन्द्रः स्थितिलीलया ॥ ६ ॥
103810
103811 शिलाङ्गा प्रतिमा तदाभाम् । शिलाव्यतिरेकेण पृथगसतीम् ।
103812 व्यावहारिकसत्यतापदम् । सृज्यत इति सर्गः कार्यं तदाधारः शिलेति
103813 भेदविकल्पदशामविकृतैव धत्ते । यथा अविकृतो
103814 गिरीन्द्रस्तृणवृक्षलतादिकार्याणि धत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥
103815
103816 पगे नो। ८६० अन्द् ८६१ रेपेअत्
103817
103818 पवनस्पन्दकोशात्मरूपिणीव त्वगिन्द्रियम् ।
103819 संसाधयत्यात्मसुतं पितेवात्मतयानया ॥ ७ ॥
103820
103821 एवं पवनलक्षणो यः स्पन्दानां सर्वक्रियाणां कोशस्तदात्मस्वरूपा त्वगिन्द्रियं
103822 स्पर्शग्रहणाय संसाधयत्यनुकूलयति । यथा पिता आत्मसुतं स्वकार्ये प्रवर्तयति
103823 तद्वत् । अनया रीत्या इन्द्रियान्तरेष्वपि प्रवृत्तिशक्तयो बोध्या इत्यर्थः ॥ ७ ॥
103824
103825 अशेषसारसंपिण्डमध्यात्मानं स्वसिद्धये ।
103826 भावयित्वा नकिंचित्त्वमिव खत्वं करोत्यलम् ॥ ८ ॥
103827
103828 यथा प्रवृत्तिशक्त्या संसरति तथा निवृत्तिशक्त्या अशेषस्य जगतः साराणां
103829 सत्तानां संपिण्डं एकघनमात्मानमधिकृत्य श्रवणमननाद्युपायैः
103830 स्वसिद्धये मोक्षाय भावयित्वा नेतिनेतीति सर्वप्रतिषेधेन नकिंचित्त्वं शून्यत्वमिव
103831 सर्वस्य करोति ॥ ८ ॥
103832
103833 स्वसत्ताप्रतिबिम्बाभमाकाशमुकुरोदरे ।
103834 धत्ते कल्पनिमेषाङ्कं कालाख्यममलं वपुः ॥ ९ ॥
103835
103836 आमहापञ्चमेशानं परिणाममया इमे ।
103837 इदमित्थमिदं नेति नियतिर्भवति स्वयम् ॥ १० ॥
103838
103839 सर्वशक्तिभेदानेकीकृत्य तत्कार्येयत्तामवधारयति-आमहेति । ब्रह्मा विष्णुश्च
103840 रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः इत्युत्कर्षपरम्परायां पञ्चममीशानं
103841 सदाशिवमभिव्याप्य नियतिः सर्वकार्यव्यवस्थापिका मूलशक्तिः ॥ १० ॥
103842
103843 साक्षिणि स्फार आभासे गृहे दीप इव क्रियाः ।
103844 सत्ये तस्मिन्प्रकाशन्ते जगच्चित्रपरम्पराः ॥ ११ ॥

103845
103846 कथं तन्नियतिः स्वयं भवतीति चेन्नियमेन तत्प्रथाहेतुत्वादित्याह-साक्षिणीति ।
103847 स्फारेऽपरिच्छिन्ने । आभासे ज्योतिषि ॥ ११ ॥
103848
103849 परमाकाशनगरनाट्यमण्डपभूमिषु ।
103850 स्वशक्तिवृत्तं संसारं पश्यन्ती साक्षिवत्स्थिता ॥ १२ ॥
103851
103852 आकाशनगरं गन्धर्वपुरं तत्रत्यनाट्यमण्डपभूमिप्रायजाग्रदादिषु ॥ १२ ॥
103853
103854 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
103855
103856 शिवस्यास्य जगन्नाथ शक्तयः काः कथं स्थिताः ।
103857 साक्षिता का च किं तासां वृत्तं स्यात्किंयदेव तत् ॥ १३ ॥
103858
103859 का इति सामान्यविषयभागप्रश्नः । कथमिति प्रातिस्विकप्रकारभेदप्रश्नः ॥ १३ ॥ १४ ॥
103860
103861 ईश्वर उवाच ।
103862
103863 अप्रमेयस्य शान्तस्य शिवस्य परमात्मनः ।
103864 सौम्य चिन्मात्ररूपस्य सर्वस्यानाकृतेरपि ॥ १४ ॥
103865
103866 इच्छासत्ता व्योमसत्ता कालसत्ता तथैव च ।
103867 तथा नियतिसत्ता च महासत्ता च सुव्रत ॥ १५ ॥
103868
103869 सोऽकामयत बहु स्याम् इति श्रुतेः प्रथममिच्छासत्ताभिव्यक्ता ततो व्योमाभिव्यक्तौ
103870 तत्सत्ता तत्र कालात्मनः सूत्रस्याभिव्यक्तौ कालसत्ता ततो
103871 नियतसंस्थानभूतभौतिकाविर्भावे नियतिसत्ताभिव्यज्यते तासु सर्वास्वनुगता
103872 महासत्तेति भावः ॥ १५ ॥
103873
103874 ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः कर्तृताऽकर्तृतापि च ।
103875 इत्यादिकानां शक्तीनामन्तो नास्ति शिवात्मनः ॥ १६ ॥
103876
103877 ऐश्वरानसाधारणशक्तिभेदानुक्त्वा जीवसाधारणांस्तानाह-ज्ञानशक्तिरिति ।
103878 कर्तृता प्रवृत्तिशक्तिरकर्तृता निवृत्तिशक्तिश्च क्रियाशक्तेरवान्तरभेदौ ।
103879 यद्यपीच्छाशक्तिरपि जीवेऽस्ति तथापि ज्ञानेश्वरवत्क्रियां विना स्वविषयं साधयतीति
103880 क्रियाशक्तिपरवशा तत्रैवान्तर्भूतेति भावः । इति सामान्येन परिगणिता अपि
103881 प्रातिस्विकरूपेण गणयितुमशक्या इत्याह-इत्यादिकानामिति । एतेन
103882 चतुर्थप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तमेव ॥ १६ ॥
103883
103884 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
103885
103886 शक्तयः कुत एवैता बहुत्वं कथमासु च ।
103887 उदयश्च कथं देव भेदाभेदश्च कीदृशः ॥ १७ ॥
103888
103889 अद्वितीये शक्तिशक्तिमत्त्वभेदे एव निमित्तं दुर्वचम् दूरे
103890 शक्त्यवान्तरभेदवैचित्र्यादीति मन्यमानो वसिष्ठ आक्षिपति-शक्तय इति ।
103891 शक्तितद्वतोर्भेदोऽभेदश्च विरुद्धः कीदृशः । किमुपपत्तिक इत्यर्थः ॥ १७ ॥
103892
103893 ईश्वर उवाच ।
103894
103895 शिवस्यानन्तरूपस्य सैषा चिन्मात्रतात्मनः ।
103896 एषा हि शक्तिरित्युक्ता तस्माद्भिन्ना मनागपि ॥ १८ ॥

मायिकविकल्पककल्पनाप्रयुक्तचिद्भेदा एव शक्तय इत्युच्यन्ते ते वस्तुतः
शिवादभिन्ना एवेति न कश्चिद्विरोध इत्याशयेनेश्वरः समाधत्ते-शिवस्येति।
अनन्तरूपस्येति। माया हि स्वरूपतोऽनन्तं शिवं गुणतः शक्तितः कार्यतश्चानन्तं
कुर्वाणा तस्यानन्त्यं वर्धयतीव न तु विहन्तीति भावः। मनागपि विकल्पनाद्भिन्ना
न वस्तुत इत्यर्थः॥ १८॥

ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वादिविभावनात्।
शक्तयो विविधं रूपं धारयन्ति बहूदकम्॥ १९॥

विभावनाद्विकल्पनात्। तरङ्गादिभेदविकल्पैर्बहु उदकमिव बहूदकम्॥ १९॥

एवं जगति नृत्यन्ति ब्रह्माण्डे नृत्यमण्डपे।
कालेन नर्तकेनेव क्रमेण परिशिक्षिताः॥ २०॥

ऋतुमासादिकालनियतिक्रमेण परिशिक्षिता नटा इव॥ २०॥

यैषा परपराभासा सैषा नियतिरुच्यते।
क्रियाथ कृतिरिच्छा वा कालेत्यादिकृताभिधा॥ २१॥

पराभिधाना परार्धद्वयकाला। अपराभिधाना अवान्तरकल्पतदवयवरूपा। सा
ईश्वरस्य क्रियेति कृतिर्यत्न इति अथवा इच्छेति कामं वादिनः कल्पयन्तु अस्माभिः
कलनामात्रत्वात्कालः कल्पनात्कल्प इति विकल्पपर्यायनामभिरेव कृताभिधेत्यर्थः
॥ २१॥

आमहारुद्रपर्यन्तमिदमित्थमिति स्थितेः।
आतृणापद्मजस्पन्दं नियमान्नियतिः स्मृता॥ २२॥

तस्यां कालशक्तौ नियतिपदं व्युत्पादयति-आमहेति। द्विविधो हि नियमः।
इदमित्थं संस्थानमित्याकारनियमो विकारनियमश्च। तत्राद्य आतृणं
आमहारुद्रपर्यन्तम् द्वितीयस्तु आतृणमापद्मजस्पन्दमित्युभयथा
नियमनान्नियतिशब्दवाच्येत्यर्थः॥ २२॥

नियतिर्नित्यमुद्वेगवर्जिताऽपरिमार्जिता।
एषा नृत्यति वै नृत्यं जगज्जालकनाटकम्॥ २३॥

यावत्तत्त्वबोधेनाऽपरिमार्जिता तावन्नृत्यतीत्यर्थः॥ २३॥

नानारसविलासाढ्यं विवर्ताभिनयान्वितम्।
कल्पक्षणहतानेकपुष्करावर्तघर्घरम्॥ २४॥

तन्नृत्ये नाटकलक्षणानि दर्शयति-नानेत्यादिना। कल्पः प्रलयस्तल्लक्षणे
नाट्योपरमक्षणे हता विद्युदाघातवादिता अनेके पुष्करावर्ताख्या मेघा एव
घर्घरा वाद्यभेदा यत्र॥ २४॥

सर्वर्तुकुसुमाकीर्णं धारागोलकमन्दिरम्।
भूयोभूयः पतद्वर्षभूरिस्वेदजलोत्करम्॥ २५॥

धारा वर्षधारास्तद्युक्तं ब्रह्माण्डगोलकमेव महानाट्यमन्दिरं यस्य॥ २५॥

पयोदपल्लवालोलनीलाम्बरकृतभ्रमम्।
पूर्णं संशुद्धसप्ताब्धिरत्नौघवलयाकुलम्॥ २६॥

103949
103950 पयोदा मेघा एव पल्लवा दशाप्रान्तास्तैरालोलं यन्नीलमम्बरमाकाशं तदेव
103951 श्लेषान्नीलवस्त्रं तेन कृता दिनरात्र्यादिनानावेषभ्रमा यत्र।
103952 संशुद्धैर्निर्णिक्तैः सप्ताब्धिलक्षणैः रत्नौघखचितवलयैराकुलम्॥ २६॥
103953
103954 यामपक्षदिनप्रेक्षाकटाक्षोद्भासिताम्बरम्।
103955 मज्जनोन्मज्जनव्यग्रकुलाद्रिकुलशेखरम्॥ २७॥
103956
103957 मज्जनं वलयैस्तिरोधानम् उन्मज्जनमुद्घाटनं ताभ्यां व्यग्राणि
103958 कुलाद्रिकुलान्येव शेखराणि शिरोग्राणि यत्र॥ २७॥
103959
103960 भ्रमच्छशिमणिप्रोतगङ्गामुक्ताफलत्रयम्।
103961 संदृष्टादृष्टसंध्याभ्रविलोलकरपल्लवम्॥ २८॥
103962
103963 मुक्ताफलत्रयपदेन हारत्रयं लक्ष्यते॥ २८॥
103964
103965 अनारतरणल्लोललोकालंकारकोमलम्।
103966 भूरिभूतलपातालनभस्तलपदक्रमम्॥ २९॥
103967
103968 लोका जना भुवनानि वा तल्लक्षणैरलंकारैः कोमलं मञ्जुलम्। पदैः क्रम्यन्त इति
103969 पदक्रमाः नटीपादविन्यासस्थानादिभेदाः॥ २९॥
103970
103971 मग्नोन्मग्नमहानेकताराघर्मकणोत्करम्।
103972 चन्द्रार्ककुण्डलस्पन्दस्मितस्फुटनभोमुखम्॥ ३०॥
103973
103974 मग्ना अस्तमिता उन्मग्ना उदिताश्च महत्यो भास्वरास्तारा एव घर्मकणोत्कराः
103975 स्वेदबिन्दुसमूहा यत्र। चन्द्रार्ककुण्डलयोः स्पन्दैः स्मितैरीषद्धास्यैः स्फुटं
103976 व्यक्तीकृतं नभोलक्षणं नटीमुखं यत्र॥ ३०॥
103977
103978 कल्पितानेकब्रह्माण्डकपाटकवितानकम्।
103979 सुखदुःखदशादोषभावाभावरसान्तरम्॥ ३१॥
103980
103981 ब्रह्माण्डपदेन तद्भित्तयो लक्ष्यन्ते। ता एव कपाटकानीव वितानकानि तिरस्करिण्यो
103982 यत्र। लुठन्तः असुरव्याकुलीकृता ऊर्ध्वाधो लोकान्तरव्यूहा एव ध्वनन्तः
103983 मुक्तागुम्फितदशा उत्तरीयान्तरीयपटपल्लवा यत्र।
103984 सुखदुःखयोराविर्भावादिदशास्तन्निमित्तदोषाश्च भावाः स्थायिभावा
103985 अभावास्तद्भिन्ना विभावाः संचारिभावा रसान्तराणि शृङ्गारादिरसभेदाश्च
103986 यत्र। स्थायिभावानामेव विभावादिभिर्व्यज्यमानानां
103987 रसत्वमित्यालंकारिकसिद्धान्तादिति भावः॥ ३१॥
103988
103989 अस्मिन्विकारवलिते नियतेर्विलासे संसारनाम्नि चिरनाटकनाट्यसारे
103990 साक्षी सदोदितवपुः परमेश्वरोऽयमेकः स्थितो न च तया न च तेन भिन्नः॥ ३२॥
103991
103992 एवं नाटकं वर्णयित्वा तद्द्रष्टारं विमर्शे स्वमात्रपरिशेषं परमात्मानं
103993 दर्शयति-अस्मिन्निति। विकारैः
103994 प्रसिद्धैर्नाट्यशास्त्रप्रसिद्धस्वेदस्तम्भरोमाञ्चादिविकारैश्च वलिते नियतेर्नट्या
103995 अस्मिन्संसारनाम्नि चिरनाटकनाट्यसारे विलासे साक्षी साक्षाद्द्रष्टा प्रभुस्थानीयः
103996 अयं प्रत्यग्रूपः परमेश्वर एक एव स्थितः स च तया नट्या तेन नाट्येन च न
103997 परमार्थतो भिन्न इत्यर्थः॥ ३२॥
103998
103999 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
104000 नियतिनृत्यं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः॥ ३७॥

104001
104002 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
104003 नियतिनृत्यं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥
104004
104005 अष्टत्रिंशः सर्गः ३८
104006
104007 ईश्वर उवाच।
104008
104009 एष देवः स परमः पूज्य एष सदा सताम्।
104010 चिन्मात्रमनुभूत्यात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ॥ १ ॥
104011
104012 शिवस्यानन्तचिन्मूर्तेर्बहिर्ध्यानेन पूजनम्।
104013 ज्ञानेन च महापुण्यंन् विमुक्तिफलमीर्यते ॥
104014
104015 स एष नियतिनाटकसाक्षी चिदात्मैव परमो देवः ॥ १ ॥
104016
104017 घटे पटे वटे कुड्ये शकटे वानरे स्थितः।
104018 शिवो हरो हरिर्ब्रह्मा शक्रो वैश्रवणो यमः ॥ २ ॥
104019
104020 तस्य वक्ष्यमाणप्रकारेण पूजने सर्वदेवपूजनमन्तर्भवतीत्याशयेन तस्य
104021 सर्वात्मतामाह-घटे इति ॥ २ ॥
104022
104023 बहिरन्तश्च सर्वात्मा सदा स्वात्मा सुबुद्धिभिः।
104024 विविधेन क्रमेणैष भगवान्परिपूज्यते ॥ ३ ॥
104025
104026 विविधेन वक्ष्यमाणबाह्याभ्यन्तरभेदेन क्रमेण ॥ ३ ॥
104027
104028 बहिस्तावन्महाबुद्धे क्रमेण परिपूज्यते।
104029 येन तच्छृणु तत्त्वज्ञ श्रोष्यस्यन्तःक्रमं ततः ॥ ४ ॥
104030
104031 पूजाक्रमेषु सर्वेषु देहगेहं पवित्रकम्।
104032 त्याज्यं देहावबोधात्म परं यत्नात्पवित्रकम् ॥ ५ ॥
104033
104034 शास्त्रोक्तसंस्कारैः स्नानाचमनादिभिश्च पवित्रकमपि देहगेहं यत्नात्त्याज्यम्।
104035 देहस्यावबोधः साक्षिचित्प्रकाशस्तद्रूपं परं पवित्रकं यत्नात्परिशोध्य
104036 ग्राह्यमिति शेषः ॥ ५ ॥
104037
104038 पूजनं ध्यानमेवान्तर्नान्यदस्त्यस्य पूजनम्।
104039 तस्मात्त्रिभुवनाधारं नित्यं ध्यानेन पूजयेत् ॥ ६ ॥
104040
104041 पूजनसाधनं क्रिया च ध्यानमेव ॥ ६ ॥
104042
104043 चिद्रूपं सूर्यलक्षाभं समस्ताभासभासनम्।
104044 अन्तस्थचित्प्रकाशं स्वमहंतासारमाश्रयेत् ॥ ७ ॥
104045
104046 समस्तानामाभासानां सूर्यादितेजसां बुद्धिवृत्तीनां च भासनम्। अहंतायाः
104047 सारं शोधितमन्तस्थचित्प्रकाशम् ॥ ७ ॥
104048
104049 अपारपरमाकाशविपुलाभोगकन्धरम्।
104050 अनन्ताधस्तनाकाशकोशपादसरोरुहम् ॥ ८ ॥
104051
104052 आकाशादपि विपुलाभोगा कन्धरा कण्ठादूर्ध्वभागो यस्य। अनन्तो

104053 योऽधस्तनाकाशकोशः स पादसरोरोहे यस्य ॥ ८ ॥
104054

104055 अनन्तदिक्तटाभोगभुजमण्डलमण्डितम् ।
104056 नानाविधमहालोकगृहीतपरमायुधम् ॥ ९ ॥
104057

104058 नानाविधेषु परितो ब्रह्माण्डेषु ये सत्यादयो महान्तो लोकास्ते दिग्भुजगृहीतानि
104059 परमायुधानि यस्य ॥ ९ ॥
104060

104061 हृत्कोशकोणविश्रान्तब्रह्माण्डौघपरम्परम्
104062 प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहम् ॥ १० ॥
104063

104064 तर्हि ते किं ब्रह्माण्डाद्बाह्याः नेत्याह-हृत्कोशेति । प्रकाशरूपः
104065 परमाकाशात्तमसः पारगः स्वयमपारो विग्रहः स्वरूपं यस्य ॥ १० ॥
104066

104067 अध ऊर्ध्वं चतुर्दिक्षु विदिक्षु च निरन्तरम् ।
104068 ब्रह्मेन्द्रहरिरुद्रेशप्रमुखामरमण्डितम् ॥ ११ ॥
104069

104070 इदमप्यधस्तनादिब्रह्माण्डभेदेन ब्रह्मेन्द्रादिभेदादुपपाद्यम् ॥ ११ ॥
104071

104072 इमां भूतश्रियं तस्य रोमालिं प्रविचिन्तयेत् ।
104073 विविधारम्भकारिण्यस्त्रिजगद्यन्त्ररज्जवः ॥ १२ ॥
104074

104075 भूतश्रियं चतुर्विधभूतशोभाम् । त्रिजगद्गतसर्वपदार्थचेष्टनाय रचिता
104076 यन्त्ररज्जव इव इच्छाद्याः शक्तयस्तस्य शरीरगा नाड्यश्चिन्तनीयाः ॥ १२ ॥
104077

104078 इच्छाद्याः शक्तयस्तस्य चिन्तनीयाः शरीरगाः ।
104079 एष देवः स परमः पूज्य एष सदा सताम् ॥ १३ ॥
104080

104081 चिन्मात्रमनुभूत्यात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ।
104082 घटे पटे वटे कुड्ये शकटे वानरे स्थितः ॥ १४ ॥
104083

104084 शिवो हरो हरिर्ब्रह्मा शक्रो वैश्रवणो यमः ।
104085 अनन्तैकपदाधारसत्तामात्रैकविग्रहः ॥ १५ ॥
104086

104087 रूपभेदैरनन्तानां पदानामाधारो वाच्यस्तद्भेदपरित्यागे एकपदस्याधारो
104088 लक्ष्या या सत्ता तन्मात्रैकविग्रहः ॥ १५ ॥
104089

104090 विवर्तितजगज्जालः कालोऽस्य द्वारपालकः ।
104091 सशैलभुवनाभोगमिदं ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥ १६ ॥
104092

104093 द्वारपालकः अविशुद्धिकाले मनसोऽन्तः प्रवेशनिरोधको विशुद्धौ तु प्रवेशानुकूल
104094 इति ॥ १६ ॥
104095

104096 देहकोणोऽस्य कस्मिंश्चित्स्वाङ्गावयवतां गतम् ।
104097 विचिन्तयेन्महादेवं सहस्रश्रवणेक्षणम् ॥ १७ ॥
104098

104099 स्वाङ्गे मायाशबलरूपे । अवयवतामेकदेशताम् । अथवा सर्वप्राणिनां
104100 श्रवणेक्षणशिरःपाण्याद्यवयवास्तस्यैवेति विश्वरूपं चिन्तनीयमित्याह##-
104101

104102 सहस्रशिरसं शान्तं सहस्रभुजभूषणम् ।
104103 सर्वत्रेक्षणशक्त्याढ्यं सर्वतो घ्राणशक्तिकम् ॥ १८ ॥
104104

104105 सर्वतः स्पर्शनमयं सर्वतो रसनान्वितम् |
104106 सर्वत्र श्रवणाकीर्णं सर्वत्र मननान्वितम् || १९ ||
104107
104108 सर्वतो मननातीतं सर्वतः परमं शिवम् |
104109 सर्वदा सर्वकर्तारं सर्वसंकल्पितार्थदम् || २० ||
104110
104111 तथा चिन्तनेऽप्यसङ्गाद्वयता वस्तुतस्तस्य न विस्मर्तव्येत्याह-सर्वत इति || २० ||
104112
104113 सर्वभूतान्तरावस्थं सर्वं सर्वैकसाधनम् |
104114 इति संचिन्त्य देवेशमर्चयेद्विधिवत्ततः || २१ ||
104115
104116 सर्वस्य एकं साधनं सत्तास्फूर्तिपदम् | इति उक्तप्रकारेण || २१ ||
104117
104118 विधानमर्चनस्येदं शृणु ब्रह्माविदां वर |
104119 स्वसंविदात्मा देवोऽयं नोपहारेण पूज्यते || २२ ||
104120
104121 उपह्रियत इत्युपहारो गन्धपुष्पादिस्तेन उपहारेण पूज्यते || २२ ||
104122
104123 न दीपेन न धूपेन न पुष्पविभवार्पणैः |
104124 नान्नदानादिदानेन न चन्दनविलेपनैः || २३ ||
104125
104126 तदेव प्रपञ्चयति-नेति || २३ ||
104127
104128 न च कुङ्कुमकर्पूरबोगैश्चित्रैर्न चेतरैः |
104129 नित्यमक्लेशलभ्येन शीतलेनाऽविनाशिना || २४ ||
104130
104131 इतरैश्छत्रचामरदर्पणाद्यर्पणैः || २४ ||
104132
104133 एकेनैवाऽमृतेनैष बोधेन स्वेन पूज्यते |
104134 एतदेव परं ध्यानं पूजैषैव परा स्मृता || २५ ||
104135
104136 अखण्डसाक्षात्कारवृत्तिधारारूढेन स्वेन स्वात्मकेन बोधेन |
104137 पूर्वोक्तचिन्तनमप्येतदङ्गमितीयमेव सर्वपूजाभ्यः प्रधानेत्याशयेनाह##-
104138
104139 यदनारतमन्तस्थशुद्धचिन्मात्रवेदनम् |
104140 पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् || २६ ||
104141
104142 अस्याः कालनियमोऽपि नास्तीति सदैव कार्येत्याह-पश्यन्निति || २६ ||
104143
104144 प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्शुद्धसंविन्मयो भवेत् |
104145 ध्यानामृतेन संपूज्य स्वयमात्मानमीश्वरम् || २७ ||
104146
104147 उक्तज्ञानाधारात्मना ध्यानामृतेन || २७ ||
104148
104149 परमास्वादयुक्तेन मुक्तेन कुसुमेहितैः |
104150 ध्यानोपहार एवात्मा [आत्मध्यानं इति पाठः |] ध्यानं ह्यस्य
104151 समीहितम् || २८ ||
104152
104153 परमास्वादयुक्तेनेति अयं भावः-पुष्पादिविषयार्पणं हि देवस्य न
104154 साक्षादविच्छिन्नसुखार्पणं किंतु परम्परयाऽल्पतरतदीयसुखाभिव्यञ्जनं
104155 क्षुधितस्य व्रीहिमुष्ट्यर्पणमिव न तथा प्रीतये भवति | इदं तु प्रतीचः स्वयमेव
104156 शोधनेन निरतिशयानन्दरूपतामाविर्भाव्य तस्य नित्यनिरतिशयस्यात्यन्तैकरस्येन

104157 शिवायार्पणरूपं पूजनं परमास्वादनयुक्तमिति तदेव तादृशदेवस्यानुरूपं
104158 पूजनं समीहितं न पुष्पादीत्यर्थः ॥ २८ ॥
104159
104160 ध्यानमर्घ्यं च पाद्यं च शुद्धसंवेदनात्मकम् ।
104161 ध्यानसंवेदनं पुष्पं सर्वं ध्यानपरं विदुः ॥ २९ ॥
104162
104163 अतएवोक्तलक्षणध्यानेनैव सर्वोपचारसिद्धिरित्याह-ध्यानमिति ।
104164 ध्यानाभिव्यक्तं संवेदनं चैतन्यं पुष्पप्रयोजनरूपत्वात्पुष्पम् । एवं
104165 सर्वमुपचारं संवेदनमेव विदुः । असंविदितोपचारभोगाप्रसिद्धेरिति ॥ २९ ॥
104166
104167 विना तेनेतरेणायमात्मा लभ्यत एव नो ।
104168 ध्यानात्प्रसादमायाति सर्वभोगसुखश्रियः ॥ ३० ॥
104169
104170 प्रसादं स्वरूपाभिव्यक्तिम् । किं ततस्तत्राह-सर्वेति । सर्वेषां
104171 मनुष्यादिहिरण्यगर्भान्तानां भोगसुखश्रियः अयं प्रसन्न आत्मा भुङ्क्ते इति
104172 परेणान्वयः । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह इति
104173 श्रुतेः इति श्रुतेः ॥ ३० ॥
104174
104175 अयमात्मा मुने भुङ्क्ते देहरूपो गृहे यथा ।
104176 ध्यानेनानेन सुमते निमेषांस्तु त्रयोदश ॥ ३१ ॥
104177
104178 यथा देहरूपो देहाभिमानी स्वगृहे भोगान्भुङ्क्ते तद्वत् । तेनापि
104179 विषयसंस्पर्शजन्यवृत्त्यभिव्यक्तात्मसुखस्यैवानुभवात् । ब्रह्मात्मसुखे
104180 सर्वसुखानामन्तर्भावादिति भावः । इदानीं तत्त्वसाक्षात्काराभावेऽपि
104181 यथोक्तध्यानमात्रेणापि तदुत्कर्षानुसारिफलोत्कर्षमाह-ध्यानेनेत्यादिना ॥ ३१ ॥
104182
104183 मूढोऽपि पूजयित्वेशं गोप्रदानफलं लभेत् ।
104184 पूजयित्वा निमेषाणां शतमेकमिति प्रभुम् ॥ ३२ ॥
104185
104186 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
104187 पूजयित्वा स्वमात्मानं घटिकार्धमिति प्रभुम् ॥ ३३ ॥
104188
104189 अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
104190 ध्यानबल्युपहारेण स्वयमात्मानमात्मना ॥ ३४ ॥
104191
104192 घटिकां पूजयेद्यस्तु राजसूयं लभेत सः ।
104193 मध्याह्नपूजनादित्थं राजसूयैकलक्षभाक् ॥ ३५ ॥
104194
104195 ननु घटिकार्धध्याने अश्वमेधसहस्रफलं चेद्घटिकाध्याने ततोऽप्यधिकं
104196 फलं वाच्यम् । तत्कथमेकराजसूयफलकीर्तनम् । न ह्यश्वमेधाद्राजसूयस्य
104197 फलमधिकम् । बृहदारण्यके भुज्युप्रश्ने क्वन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति
104198 द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकः इत्यादिना
104199 पृथिवीसमुद्रादिपरिमाणमुक्त्वा ततः परतस्तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा
104200 मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशः इति ब्रह्माण्डखर्परद्वयसंधिमुक्त्वा
104201 तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि स्थित्वा
104202 तत्रागमयद्यत्राऽश्वमेधयाजिनोऽभवन् इत्यश्वमेधयाजिनां
104203 ब्रह्माण्डखर्परसंधिद्वारा वायुना बहिर्निःसार्य
104204 सर्वकर्मफलोत्कर्षस्थानप्रापणश्रवणविरोधात् । ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न
104205 परं पुण्यपापयोः इति प्रसिद्धेः । पूर्वरामायणे इलोपाख्याने नाश्वमेधात्परो
104206 यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः इति श्रीरामवचनविरोधाच्छारीरके इतरकर्मिणां
104207 धूमादिमार्गेण चन्द्रमण्डलप्राप्तिरेवाश्वमेधयाजिन एकस्य त्वर्चिरादिमार्गेण
104208 ब्रह्मलोकावाप्तिरिति सिद्धान्ताधिकरणाच्चाश्वमेधस्य राजसूयापेक्षया

104209 फलाधिक्यस्य सिद्धत्वादिति चेत् | नैष दोषः | परस्य
104210 पूर्वाविरोधेनाबाधकत्वादेवोपपत्तेः | यत्र
104211 घटिकार्धपूजनेनाश्वमेधसहस्रफलं तत्र घटिकामात्रपूजनेन तस्य
104212 द्वैगुण्यं प्राप्तमेव तत्र राजसूयफलं स्वाराज्यलक्षणं
104213 श्रूयमाणमितरेषामश्वमेधयाजिनां स्वाराज्ये पर्यवस्यतीति प्रजाभ्यो राज्ञ इव
104214 महान् भोगोत्कर्षो घटिकापूजकस्य सिद्ध्यति | न चात्र
104215 तक्रकौण्डिन्यन्यायाश्रयणंन् युक्तम् | वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात् | तथा चेदृशे
104216 विषये महाभाष्ये उक्तम् | असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति अस्ति च संभवो
104217 यदुभयं स्यादिति | नप्यत्रापच्छेदाधिकरणन्यायावसरः |
104218 अदक्षिणत्वरार्ववेदसदक्षिणत्वयोरिव ब्रह्मलोकतत्स्वाराज्यफलयोर्विरोधाभावादिति
104219 विशेषद्योतनाय तुशब्दः || ३५ ||
104220

104221 दिवसं पूजयित्वैवं परे धाम्नि वसेन्नरः |
104222 एषोऽसौ परमो योग एषा सा परमा क्रिया |
104223 बाह्यसंपूजनं प्रोक्तमेतदुत्तममात्मनः || ३६ ||
104224

104225 दिवसमिति | चिरैकाम्ये ज्ञानोदयावश्यंभावादिति भावः || ३६ ||
104226

104227 एतत्पवित्रमखिलाघविघातहेतुं यस्त्वाचरिष्यति नरः क्षणमप्यखिन्नः |
104228 तं वन्दयिष्यति सुरासुरलोकपूगः प्राप्तास्पदं जगति मामिव मुक्तमात्मन् ||
104229 ३७ ||
104230

104231 उक्तां बाह्यपूजां प्रशंसन्नुपसंहरति-एतदिति | हे आत्मन् इति प्रेमार्तिः शयेन
104232 वसिष्ठसंबोधनम् | एतदुक्तलक्षणं पूजनं यस्तु नर-अखिन्नो
104233 विक्षेपखेदशून्यः सन् क्षणमप्याचरिष्यति तं क्रमात्सर्वबन्धमुक्तमत एव
104234 प्राप्तास्पदं सुरासुरलोकपूगो जगति मामिव वन्दयिष्यति | अभिवादनस्तुत्यादिना
104235 पूजयिष्यतीत्यर्थः || ३७ ||
104236

104237 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
104238 पूर्वार्धे बाह्यपूजनं नामाष्टत्रिंशः सर्गः || ३८ ||
104239

104240 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
104241 बाह्यपूजनं नामाष्टत्रिंशः सर्गः || ३८ ||
104242 एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९
104243

104244 ईश्वर उवाच |
104245

104246 पावनं पावनानां यद्यत्सर्वतमसां क्षयः |
104247 तदिदानीं प्रवक्ष्येऽहमन्तःपूजनमात्मनः || १ ||
104248

104249 शब्दादिविषयैः प्राप्तैरङ्गप्रत्यङ्गभासितुः |
104250 प्रत्यगात्मशिवस्यात्र ह्यन्तः पूजोपवर्ण्यते ||
104251

104252 सर्वेषां तमसामज्ञानानां क्षयहेतुत्वात्क्षयः || १ ||
104253

104254 गच्छतस्तिष्ठतश्चैव जाग्रतः स्वपतोऽपि च |
104255 सर्वाचारगता पूजा नित्यं ध्यानात्मिका त्वियम् || २ ||
104256

104257 सर्वेष्वाचारेषु व्यवहारेषु गता अनुगता || २ ||
104258

104259 नित्यमेव शरीरस्थमिमं ध्यायेत्परं शिवम् |
104260 सर्वप्रत्ययकर्तारं स्वयमात्मानमात्मना || ३ ||

सर्वेषां प्रत्ययानां कर्तारं संनिधिमात्रेण जनयितारं बोधयितारं च ॥ ३ ॥

शयानमुत्थितं चैव व्रजन्तमथवा स्थितम् ।
स्पृशन्तमभितः स्पृश्यं त्यजन्तमथवाऽभितः ॥ ४ ॥

स्पृश्यं स्पर्शादिविषयं स्पृशन्तं भुञ्जानम् अथवा उद्वेगात्त्यजन्तम् ॥ ४ ॥

भुञ्जानं संत्यजन्तं च भोगानाभोगपीवरान् ।
बाह्यार्थपरिकर्तारं सर्वकार्यस्वरूपदम् ॥ ५ ॥

तदेव स्पष्टमाह-भुञ्जानमिति । बाह्यार्थानां जाग्रदादिविषयाणां
परिकर्तारं स्वाध्यारोपेण निर्मातारम् । सर्वेषां कार्याणां स्वरूपदं
स्वसत्ताप्रदम् ॥ ५ ॥

देहलिङ्गेषु शान्तस्थंन् त्यक्तलिङ्गान्तरादिकम् ।
यथाप्राप्तार्थसंवित्त्या बोधलिङ्गं प्रपूजयेत् ॥ ६ ॥

स्वदेहलक्षणेषु लिङ्गेषु । तथाहि पद्माद्यासनस्थः पुरः
प्रसारितपाणिर्बद्धाञ्जलिर्देहः शिवलिङ्गाकारो भवतीति प्रसिद्धम् । अत एव त्यक्तं
मृद्दारुशिलादि लिङ्गान्तरं आदिपदात्प्रतिमान्तरं च यत्र । शान्ते
निर्विक्षेपस्वभावे स्थितं बोधलिङ्गम् ॥ ६ ॥

प्रवाहपतितार्थस्थः स्वबोधस्नानशुद्धिमान् ।
नित्यावबोधार्हणया बोधलिङ्गं प्रपूजयेत् ॥ ७ ॥

प्रारब्धप्रवाहपतितेष्वर्थेषु भोगेषु स्थितः । प्रसक्ताशुद्धिरपि
पुनःपुनरसङ्गविशुद्धात्मबोधलक्षणेन स्नानेन सदा शुद्धिमान् ॥ ७ ॥

आदित्यभावनाभोगभाविताम्बरभास्वरम् ।
शशाङ्कभावनाभोगभावितेन्दुतयोदितम् ॥ ८ ॥

तादृशपूजने यदि मनस्तमसि मज्जति तदान्तर्बहिश्च सर्वनभः
परिपूर्णमखण्डितमद्वयमादित्यमण्डलं स्वं भावयेत् यदि तु परितापेनिमज्जति
तदा तादृशचन्द्रमण्डलतया उदितं स्वं भावयेदित्याह-आदित्येति ।
आदित्यात्मना भावनात्कल्पितेनाभोगेन विस्तृतस्वसंस्थानेन भाविते पूर्णे
हार्दबाह्याम्बरे भास्वरम् ॥ ८ ॥

प्रतिभासपदार्थौघनित्यावगतसंविदम् ।
द्वारैर्वहन्तं शारीरैर्मुखे प्राणस्वरूपिणम् ॥ ९ ॥

बाह्यान्तरबुद्धिवृत्तिप्रतिभासेषु तद्भासितपदार्थौघेषु चानुस्यूता या
नित्यावगतरूपा संवित्तद्रूपम् । वहन्तं स्वाभासान् बहिर्विषयदेशे प्रापयन्तम् ॥ ९
॥

रसीकृत्य रसं प्राणस्वान्तोदात्ततुरङ्गमम् ।
प्राणापानरथारूढं गूढमन्तर्गुहाशयम् ॥ १० ॥

रस्यत इति रसः शब्दादिविषयस्तं स्वानन्दरसेनैवं रसीकृत्य मधुरीकृत्य
आस्वादयन्तमिवेति शेषः । प्राणस्वान्तलक्षणौ उदात्तौ उत्कृष्टौ तुरङ्गमौ यस्य ॥
१० ॥

104313 ज्ञातारं ज्ञेयदृष्टीनां कर्तारं सर्वकर्मणाम् ।
104314 भोक्तारं सर्वभोज्यानां स्मर्तारं सर्वसंविदाम् ॥ ११ ॥
104315

104316 सम्यक्संविदिताङ्गौघं भावाभावनभावितम् ।
104317 आभासभास्वरं भूरि सर्वगं चिन्तयेच्छिवम् ॥ १२ ॥
104318

104319 यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं
104320 प्रकाशयति इति भगवदुक्तरीत्या सम्यक्संविदितसर्वाङ्गौघम् ।
104321 भावैर्विषयभावनैरभावनैश्च भावितं लक्षितम् । आसासेभ्यः
104322 सर्वप्रकाशेभ्योऽपि भूरि भास्वरम् । विशेष्यस्य सापेक्षत्वे
104323 सामर्थ्याविघातात्समासः ॥ १२ ॥
104324

104325 निष्कलं सकलं चैव देहस्थं व्योमचारिणम् ।
104326 अरञ्जितं रञ्जितं च नित्यमङ्गाङ्गसंविदम् ॥ १३ ॥
104327

104328 निष्कर्षे निष्कलमन्यथा सकलम् । व्योम्नि हृदयाकाशे चरणशीलम् ।
104329 अङ्गाङ्गसंविदं प्रत्यङ्गव्यापि बोधरूपम् ॥ १३ ॥
104330

104331 मनोमननशक्तिस्थं प्राणापानान्तरोदितम् ।
104332 हृत्कण्ठतालुमध्यस्थं भ्रनासापुटपीठगम् ॥ १४ ॥
104333

104334 तदेव विवृणोति-मनोमननेति ॥ १४ ॥
104335

104336 षट्त्रिंशत्पदकोटिस्थमुन्मन्यन्तदशातिगम् ।
104337 कुर्वन्तमन्तःशब्दादींश्चोदयन्तं मनःखगम् ॥ १५ ॥
104338

104339 षट्त्रिंशत्पदानि शैवशास्त्रप्रसिद्धषट्त्रिंशत्तत्त्वानि तेषां चरमस्थानस्थम् ।
104340 कालीरौद्रीकलविकरणीत्यादिशक्तिविभागे उन्मन्या मनोन्मन्या अन्तदशामप्यतिगतम् ।
104341 शिवयोगप्रसिद्धा वा उन्मन्यन्तदशा सबीजसमाधिरूपा तदतिगतम् । चोदयन्तं
104342 प्रेरयन्तम् ॥ १५ ॥
104343

104344 विकल्पिन्यविकल्पे च द्विविधे वाक्पथे स्थितम् ।
104345 तिले तैलमिवाङ्गेषु सर्वेष्वेवान्तरं स्थितम् ॥ १६ ॥
104346

104347 व्यवहारे विकल्पिनि निर्बीजसमाधिमोक्षयोरविकल्पे च वाच्यलक्षरूपे वाक्पथे ॥ १६ ॥
104348

104349 कलाकलङ्करहितं कठिनं च कलागणैः ।
104350 एकदेशे सुहृत्पद्मे सर्वदेहे च संस्थितम् ॥ १७ ॥
104351

104352 कालगणैर्भूतमात्राभिः स्थूलदेहात्मना परिणतैः कठिनं मूर्तं च ॥ १७ ॥
104353

104354 चिन्मात्रममलाभासं कलाकलनकल्पनम् ।
104355 प्रत्यक्षदृश्यं सर्वत्र स्वानुभूतिमयात्मकम् ॥ १८ ॥
104356

104357 कलाकलनानामध्यासविकल्पानां कल्पनमधिष्ठानम् । अधिकरणे ल्युट् ॥ १८ ॥
104358

104359 प्रत्यक्चेतनमात्मीयमर्थित्वेन पुनः स्थितम् ।
104360 पदार्थानामुपेत्याशु क्षणाद्द्वित्वमिवागतम् ॥ १९ ॥
104361

104362 पुनः स्वस्वरूपविस्मरणाद्भोगार्थित्वेन स्थितम् । स्वातिरिक्तपदार्थानां वेषं
104363 स्वयमेवोपेत्य आशु क्षणात्स्वसंकेतादेव द्वित्वमागतमिव स्थितम् ॥ १९ ॥
104364

104365 सहस्तपादावयवः सकेशनखदन्तकः |
104366 स्वदेहसंविदाभासो देवोऽयमिति भावयेत् ‖ २० ‖
104367
104368 स्वदेहसंविद आभासाः परिचायिका यस्य ‖ २० ‖
104369
104370 विचित्राः शक्तयो बह्व्यो नानाचारा मनोदशाम् |
104371 उपासते मामनिशं पत्न्यः कान्तमिवोत्तमम् ‖ २१ ‖
104372
104373 मनो मे द्वारपालोऽयं निवेदितजगल्लयः |
104374 चिन्तेयं मे प्रतीहारी द्वारस्था शुद्धरूपिणी ‖ २२ ‖
104375
104376 सन्मात्रगोचरत्वाच्छुद्धरूपिणी ‖ २२ ‖
104377
104378 शक्तिर्ममात्मिका बुद्धिः क्रिया चैव वराङ्गना |
104379 ज्ञानानि च विचित्राणि भूषणान्यङ्गगानि मे ‖ २३ ‖
104380
104381 आत्मिका आत्मवत्परप्रीतिविषयीकृता बुद्धिर्ज्ञानशक्तिः | क्रिया प्राणशक्तिः |
104382 विचित्राणि शास्त्रीयाणि लौकिकानि च ज्ञानानि भूषणानि ‖ २३ ‖
104383
104384 कर्मेन्द्रियाणि द्वाराणि बुद्धीन्द्रियगणैः सह |
104385 अयं सोऽहमनन्तात्मा व्यवच्छेदोज्झिताकृतिः ‖ २४ ‖
104386
104387 तिष्ठामि भरितैकात्मा पूर्णः सर्वावपूरकः |
104388 इति दैवीमुपाश्रित्य स्वच्छामात्मचमत्कृतिम् ‖ २५ ‖
104389
104390 दैवीमलौकिकीमात्मचमत्कृतिं प्रत्यक्तत्त्वपरिचयम् ‖ २५ ‖
104391
104392 दैवत्वपरिपूर्णोऽन्तरदीनात्मावतिष्ठते |
104393 नास्तमेति न चोदेति न तुष्यति न कुप्यति ‖ २६ ‖
104394
104395 तादृशपूजापरिपाकफलान्याह-नास्तमेतीत्यादिना ‖ २६ ‖
104396
104397 न तृप्तिं न क्षुधं याति नाभिवाञ्छति नोज्झति |
104398 समः समसमाचारः समाभासः समाकृतिः ‖ २७ ‖
104399
104400 अन्तः समः बहिश्च समेर्जीवन्मुक्तैः सम आचारो यस्य ‖ २७ ‖
104401
104402 सौम्यतामलमायातः समन्तात्सुन्दराशयः |
104403 आदेहमेक एवासावव्युच्छिन्नमहामतिः [अव्युत्पन्न इत्यपि पाठः |] ‖ २८
104404 | |
104405
104406 देवार्चनं करोत्येव दीर्घदीर्घमहर्निशम् |
104407 चित्तत्त्वचलितो देहो देवोऽस्य समुदाहृतः ‖ २९ ‖
104408
104409 कोऽस्य देवः कथमादेहमर्चयतीति तत्राह-चित्तत्वेत्यादिना ‖ २९ ‖
104410
104411 यथाप्राप्तेन सर्वेण तमर्चयति वस्तुना |
104412 समया सर्वया बुद्ध्या चिन्मात्रं देवचित्परम् ‖ ३० ‖
104413
104414 वस्तुना त्रिपुटीरूपेण | देवचिद्भ्य ऐन्द्रियकवृत्तिप्रतिबिम्बचिद्भ्यः परं
104415 तद्बिम्बभूतम् ‖ ३० ‖
104416

104417 यथाप्राप्तक्रमोत्थेन सर्वार्थेन समर्चयेत्।
104418 मनागपि न कर्तव्यो यत्नोऽत्रापूर्ववस्तुनि॥ ३१॥
104419
104420 सर्वेणार्थेन बाह्याभ्यन्तरवस्तुना। अपूर्ववस्तुनि गन्धपुष्पाद्युपचारवस्तुनि॥ ३१॥
104421
104422 प्राप्तदेहतया नित्यं तथार्थक्रिययाऽनया।
104423 कामसंसेवनेनाऽथ पूजयेच्छोभनं विभुम्॥ ३२॥
104424
104425 प्राप्तदेहतया प्राप्तब्राह्मणक्षत्रियादिस्वशरीरोचितया यथाशास्त्रमर्थक्रियया
104426 व्यवहारेण। काम्यन्त इति कामा देहधारणमात्रनिमित्तान्नपानादयस्तेषां
104427 संसेवनेन॥ ३२॥
104428
104429 भक्ष्यभोज्यान्नपानेन नानाविभवशालिना।
104430 शयनासनयानेन यथाप्तेनार्चयेच्छिवम्॥ ३३॥
104431
104432 तदेव स्पष्टमाह-भक्ष्येति॥ ३३॥
104433
104434 कान्तान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना।
104435 सुखेन सर्वरूपेण संबुद्ध्याऽऽत्मानमर्चयेत्॥ ३४॥
104436
104437 संबुद्ध्य तत्त्वतो ज्ञात्वा। तथा च यावत्तदज्ञानं तावद्विषयसुखोपभोगेन
104438 प्रसंजितव्यमिति भावः॥ ३४॥
104439
104440 आधिव्याधिपरीतेन मोहसंरम्भशालिना।
104441 सर्वोपद्रवदुःखेन प्राप्तेनात्मानमर्चयेत्॥ ३५॥
104442
104443 एवं यथाप्राप्तदुःखभोगेऽपि पूजाबुद्धिरेव कार्या नोद्वेग इत्याह-आधीति॥ ३५॥
104444
104445 समस्तैश्च समस्तानां चेष्टानां जगतः स्थितेः।
104446 मृतिजीवितस्वप्नाद्यैः प्राप्तैरात्मानमर्चयेत्॥ ३६॥
104447
104448 जगतः स्थितेः संबन्धिनां समस्तानां चेष्टानां फलैरिति शेषः॥ ३६॥
104449
104450 दारिद्र्येणाथ राज्येन प्रवाहपतितात्मना।
104451 विचित्रचेष्टापुष्पेण शुद्धात्मानं समर्चयेत्॥ ३७॥
104452
104453 नानाकलहकल्लोलललनोल्लासशालिना।
104454 रागद्वेषविलासेन सौम्यमात्मानमर्चयेत्॥ ३८॥
104455
104456 सतां हृदयगामिन्या रूढया शशिशीतया।
104457 मैत्र्या माधुर्यधर्मिण्या हृत्स्थमात्मानमर्चयेत्॥ ३९॥
104458
104459 तर्हि किं कलहादिपरेणापि भाव्यं नेत्याह-सतामिति॥ ३९॥
104460
104461 उपेक्षया करुणया सदा मुदितया हृदि।
104462 शुद्धया शक्तिपद्धत्या बोधेनात्मानमर्चयेत्॥ ४०॥
104463
104464 कलहाद्यप्रसक्तावुपायमाह-उपेक्षयेति। शक्तिः क्रोधादिनिग्रहसामर्थ्यं
104465 तत्पद्धत्या॥ ४०॥
104466
104467 आकस्मिकोपयातेन स्थितेनानियतेन च।
104468 भोगाभोगैकभोगेन प्राप्तेनात्मानमर्चयेत्॥ ४१॥

104469
104470 एवं भोगलम्पटेनापि न भाव्यमित्याशयेनाह-आकस्मिकेति। भोगाभोगेषु
104471 भोगसमूहेष्वेकस्य कस्यचित्कदाचिद्भोगेन॥ ४१॥
104472
104473 भोगानामनिषिद्धानां निषिद्धानां च सर्वदा।
104474 त्यागेन वातिरागेण स्वात्मानं शुद्धमर्चयेत्॥ ४२॥
104475
104476 अनिषिद्धानां निषिद्धानां च सर्वदा त्यागेनेति मुख्यः कल्पः। अथवा
104477 क्वचिदनिषिद्धानां रागेणेति गौणः॥ ४२॥
104478
104479 ईहितानीहितौघेन युक्तायुक्तमयात्मना।
104480 त्यक्तेनात्तेन चार्थेन ह्यर्थानामीशमर्चयेत्॥ ४३॥
104481
104482 अयुक्तमयात्मना त्यक्तेन युक्तमयात्मना आत्तेनेति व्युत्क्रमेणान्वयः।
104483 अर्थनामीशं भोक्तारम्॥ ४३॥
104484
104485 नष्टं नष्टमुपेक्षेत प्राप्तं प्राप्तमुपाहरेत्।
104486 निर्विकारतयैतद्धि परमार्चनमात्मनः॥ ४४॥
104487
104488 इदानीं मुख्यार्चनसारमाह-नष्टमित्यादिना। उपेक्षेत नानुशोचेत्॥ ४४॥
104489
104490 सर्वदैव समग्रासु चेष्टानिष्टासु दृष्टिषु।
104491 परमं साम्यमाधाय नित्यात्मार्चाव्रतं चरेत्॥ ४५॥
104492
104493 सर्वं विन्देत सुशुभं सर्वं विद्याच्छुभाशुभम्।
104494 सर्वमात्ममयं कुर्यान्नित्यात्मार्चाव्रतं चरेत्॥ ४६॥
104495
104496 ब्रह्मैवेति दृष्ट्या सर्वं शुभमेवेति विन्देत गृह्णीयात्।
104497 ब्रह्मसंवलितमायामयत्वदृष्ट्या तु सर्वं शुभाशुभं संमिश्रमिति विद्यात्।
104498 उभयथापि साम्येन वैषम्यदर्शननिमित्ताभावादात्मैवात्ममयमिति वा
104499 आत्मप्रचुरमात्ममयमिति वा कुर्यात्पश्येत्॥ ४६॥
104500
104501 आपातरमणीयं यद्यच्चापातसुदुःसहम्।
104502 तत्सर्वं सुसमं बुद्ध्वा नित्यात्मार्चाव्रतं चरेत्॥ ४७॥
104503
104504 उक्तरीत्या सुसमं बुद्ध्वा॥ ४७॥
104505
104506 अयं सोहमयं नाहं विभागमिति संत्यजेत्।
104507 सर्वं ब्रह्मेति निश्चित्य नित्यात्मार्चाव्रतं चरेत्॥ ४८॥
104508
104509 इति विभागं भेदम्॥ ४८॥
104510
104511 सर्वदा सर्वरूपेण सर्वाकारविकारिणा।
104512 सर्वं सर्वप्रकारेण प्राप्तेनात्मानमर्चयेत्॥ ४९॥
104513
104514 सर्वदा प्राप्तेन सर्वाकारविकारिणा सर्वप्रकारेण सर्वरूपेण नाम्ना च सर्वं
104515 सर्वात्मकमात्मानमर्चयेत्॥ ४९॥
104516
104517 अनीहितं परित्यज्य परित्यज्य तथेहितम्।
104518 उभयाश्रयणेनापि नित्यमात्मानमर्चयेत्॥ ५०॥
104519
104520 मिथ्यात्वबुद्ध्या परित्यज्य स्वात्ममात्रताबुद्ध्या उभयोराश्रयणेन स्वीकारेणापि॥

५० ॥

न वाञ्छता न त्यजता दैवप्राप्ताः स्वभावतः ।
सरितः सागरेणेव भोक्तव्या भोगभूमयः ॥ ५१ ॥

भोगभूमयः सुखदुःखहेतवो विषयाः ॥ ५१ ॥

उद्वेगो नानुगन्तव्यस्तुच्छाऽतुच्छासु दृष्टिषु ।
व्योम्ना चित्रपदार्थेषु पतितो ह्याततेष्विव ॥ ५२ ॥

तुच्छातु अपमानादिदृष्टिषु अतुच्छासु वधबन्धसर्वस्वनाशादिदृष्टिषु पतित
आपतितः प्रसक्त उद्वेगो नानुगन्तव्यः । पतितेषु इति पाठे आपतितेषु
चिरमाततेष्वनुवृत्तेषु ऋजुवक्रशीतदाहादिचित्रपदार्थेषु व्योम्नेवेति दृष्टान्ते
योज्यम् ॥ ५२ ॥

देशकालक्रियायोगाद्यदुपैति शुभाशुभम् ।
अविकारं गृहीतेन तेनैवात्मानमर्चयेत् ॥ ५३ ॥

आत्मार्चनविधानेऽस्मिन्प्रोक्ता द्रव्यश्रियस्तु याः ।
एकेनैव समेनैता रसेन परिभाविताः ॥ ५४ ॥

ननु विचित्रदुःखरागद्वेषादिविकारहेतवः शुद्ध्यशुद्धिकटुतिक्तादिविषमरसा
भोग्यद्रव्यश्रियः कथमविकारं ग्रहीतुं शक्या इति चेदेकेन समरसेन सर्वेषां
वैषम्यनिरासेन मधुरीकरणादित्याशयेनाह-आत्मार्चनेति । परिभाविता
आप्लाविताः सत्यो न अम्लानकट्व्यः किंतु मधुरैकरसा भवन्तीति परेणान्वयः ॥ ५४ ॥

नाम्लानकट्व्यो नो तिक्ता न कषायाश्च काश्चन ।
चित्रैरपि रसैर्दिग्धा मधुरा एव ताः किल ॥ ५५ ॥

समता मधुरा यस्या [रम्येति पाठः ।] रसशक्तिरतीन्द्रिया ।
तया यद्भावितं चेत्यममृतं तत्क्षणाद्भवेत् ॥ ५६ ॥

आनन्दैकरसविवर्तत्वेन समतादर्शनाद्वा तासामविकारेण
ग्रहणसिद्धिरित्याशयेनाह-समतेति । रसशक्तिः रसो वै सः इति श्रुतिदर्शित आत्मा ॥
५६ ॥

समतामृतरूपेण यद्यन्नाम विभाव्यते ।
तत्तदायाति माधुर्यं परमिन्दोरिव च्युतम् ॥ ५७ ॥

इन्दोश्च्युतममृतमिव ॥ ५७ ॥

समताकाशवद्भूत्वा यत्तु स्याल्लीनमानसम् ।
अविकारमनायासं तदेवार्चनमुच्यते ॥ ५८ ॥

ब्रह्मैक्यदर्शनलक्षणया समतया स्वयमाकाशवद्भूत्वा लीनमानसं यथा
स्यात्तथा यदवस्थानं तदेव मुख्यमर्चनमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

पूर्णेन्दुनेव पूर्णेन भाव्यं समसमत्विषा ।
स्वच्छेन चिद्घनैकेन ज्ञेनाप्युपलरूपिणा ॥ ५९ ॥

उपलरूपिणा स्फटिकशिलावन्निर्मलदृढेन ॥ ५९ ॥

104573 अन्तराकाशविशदो बहिःप्रकृतकार्यकृत् ।
104574 रञ्जनामिहिकामुक्तः संपूर्णो ज्ञ उपासकः ॥ ६० ॥
104575
104576 ईदृशो ज्ञस्तत्त्वविदेव उपासको मुख्यो मत्पूजक इत्यर्थः ॥ ६० ॥
104577
104578 स्वप्नेऽप्यदृष्टहृल्लेखमज्ञानाभ्रपरिक्षये ।
104579 शान्ताहंतादिमिहिकं ज्ञः शरद्व्योम राजते ॥ ६१ ॥
104580
104581 न दृष्टो हृदयं लिखतीति हृल्लेखः कामो विद्युदादिश्च यस्मिन् । ज्ञस्तत्त्वविदेव
104582 शरद्व्योम ॥ ६१ ॥
104583
104584 सोमार्कमस्तमितमानसमातृमेयं सद्यःप्रसूतशिशुवेदनवद्वितानम् ।
104585 पश्यन्प्रशान्तमतिचेतनचित्तबीजं जीवन्ननुत्तमपदस्थित एव तिष्ठ ॥ ६२ ॥
104586
104587 आनन्दामृतपरिपूर्णत्वात्सोम एव
104588 सन्निष्कलङ्कस्वप्रकाशातिशयादर्कस्तथाविधम् । अस्तमितानि मानसं
104589 मनोवृत्तिर्माता मेयं च यत्र तथाभूतम् । सद्यःप्रसूतस्य
104590 शिशोर्वेदनवद्वितानं विगतविकल्पविस्तारं चेतनस्य चिदाभासस्य चित्तस्य च बीजं
104591 मूलभूतं स्वात्मशिवं प्रशान्तमति यथा स्यात्तथा पश्यन्सन् त्वमनुत्तमे
104592 जीवन्मुक्तपदे स्थितस्तद्भावेनैव तिष्ठ । सैव परा पूजेत्यर्थः ॥ ६२ ॥
104593
104594 देशकालकरणक्रमोदितैः सर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः ।
104595 नित्यमर्चय शरीरनायकं तिष्ठ शान्तसकलेहया धिया ॥ ६३ ॥
104596
104597 विस्तरोक्तं संक्षिप्योपसंहरति-देशेति । शान्ता सकला ईहा मनोरथा
104598 यस्यास्तथाविधया धिया स्वात्मनि तिष्ठ । सैव मुख्या शिवपूजेत्यर्थः ॥ ६३ ॥
104599
104600 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
104601 देवार्चनविधिर्नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
104602
104603 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
104604 देवार्चनविधिर्नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
104605
104606 चत्वारिंशः सर्गः ४०
104607
104608 ईश्वर उवाच ।
104609
104610 यथाकालं यथारम्भं न करोषि करोषि यत् ।
104611 चिन्मात्रस्य शिवस्यान्तस्तदेवार्चनमात्मनः ॥ १ ॥
104612
104613 पूज्यपूजकपूजादिविकल्परहितः शिवः ।
104614 परिशुद्धचिदात्मैव देवतातत्त्वमीर्यते ॥
104615
104616 आत्मविदः कृताकृतं सर्वमपि कर्म शिवार्चनमेवेत्याह-यथाकालमिति ।
104617 यथारम्भं यथाशक्ति ॥ १ ॥
104618
104619 तेनैवाह्लादमायाति याति प्रकटतां तथा ।
104620 तथा स्थितेन रूपेण स्वेनैव स्वयमीश्वरः ॥ २ ॥
104621
104622 तत्कुतस्तत्राह-तेनैवेति ।तेन तादृशपूजनेनैव तथा स्थितेन पारमार्थिकेन
104623 स्वरूपेण आह्लादं निरतिशयानन्दस्वरूपाभिव्यक्तिम् ।
104624 प्रकटतामावरणभङ्गमायाति ॥ २ ॥

रागद्वेषादिशब्दार्थानात्मन्यन्यतयामले।
संभवन्ति पृथग्रूपावह्नौ वह्निकणा इव॥ ३॥

ननु स्वाभाविकचेष्टा सर्वापि रागद्वेषमूलतयानर्थहेतुः सा कथं पूजनं
स्यादिति चेत्स्वात्मव्यतिरेकेण रागद्वेषविकल्पादर्शनादेवेत्याह-रागेति॥ ३॥

यद्यद्राजत्वदीनत्व सुखदुःखादिवेदनम्।
आत्मीयं परकीयं च तत्तदर्चनमात्मनः॥ ४॥

राजत्वं संपत्। दीनत्वं दारिद्र्यम्। आदिपदादशनायापिपासादयो गृह्यन्ते। तेषां
वेदनमध्यारोपणम्। देवे पुष्पपत्राद्यारोपणस्यैव पूजात्वप्रसिद्धेरिति भावः॥ ४
।।

विश्वसंवित्तिरेवार्चा नित्यस्यात्मन एव च।
घटाद्यात्मतया ब्रह्म स्वयमात्मा तथैव च॥ ५॥

तथा च नित्यस्य शिवस्य आत्मनः प्रतीचश्च वियदादिलक्षणस्य जाग्रदादिलक्षणस्य च
विश्वस्य संवित्तिरारोप एवार्चा। यथा वियदादिक्रमेण ब्रह्म
घटाद्यात्मतयालंक्रियते स्वयं प्रत्यगात्मा च तथैव जाग्रदादिक्रमेण
घटाद्यात्मतयैवालंक्रियत इत्यर्थः॥ ५॥

शिवं शान्तमनाभासमेकं भास्वरमागतम्।
जगत्प्रत्ययवत्सर्वमात्मरूपमिदं स्थितम्॥ ६॥

एवं चैकं शिवरूपं प्रत्यगात्मरूपं वा जगत्प्रत्ययवदागतमिदं सर्वं
तद्भासाभास्वरं तत्स्थित्या स्थितमियर्थः॥ ६॥

अहो नु चित्रमात्मैव घटाद्यन्यद्व्यवस्थितम्।
जीवादिस्वस्वभावोऽन्तर्नूनंन् विस्मृतिमानिव॥ ७॥

एवं विमर्शे प्रत्यगात्मैव स्वान्तर्विस्मृतिमानिव भूत्वा जीवादिस्वस्वभावः
अन्यद्घटादिजगद्रूपं च स्थितं नान्यत्किंचिदित्यर्थः॥ ७॥

सर्वात्मकस्यानन्तस्य शिवस्यान्तः किलात्मनः।
पूज्यपूजकपूजाख्यो विभ्रमः प्रोदितः कुतः॥ ८॥

एवं तत्त्वतो दर्शने पूज्यपूजकादित्रिपुटी सर्वापि बाधिता भवतीत्याह##-

नियताकारता शान्ते न च संभवतीश्वरे।
यत्र संकल्प्यते ब्रह्मन्पूज्यपूजामयः क्रमः॥ ९॥

यत्र यस्यां नियताकारतायां पूज्यपूजादिमयः क्रमः संकल्प्यते सा नियताकारता
परिच्छिन्नसंस्थानता न संभवति॥ ९॥

पूज्यपूजाद्यवच्छिन्नो देवो नित्यामलात्मनः।
सर्वशक्तेरनन्तस्य नेश्वरत्वस्य भाजनम्॥ १०॥

नित्यामलात्मन इति हेतुगर्भमीश्वरत्वविशेषणम्॥ १०॥

त्रिजगत्प्रसृताच्छाच्छसंविद्रूपस्य [प्रसृतात्यच्छेति पाठः।]
चात्मनः।

104677 नेश्वरस्याकृतेर्ब्रह्मन्व्यपदेशो हि युज्यते ॥ ११ ॥
104678
104679 ईश्वरस्य आकृतेरिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । व्यपदेशो वाचाभिलापोऽपि न युज्यते ॥ ११ ॥
104680
104681 देशकालपरिच्छिन्नो येषां स्यात्परमेश्वरः ।
104682 अस्माकमुपदेश्यास्ते न विपश्चिद्विपश्चिताम् ॥ १२ ॥
104683
104684 हे विपश्चिदिति संबोधनम् । विपश्चिद्भ्योऽपि विपश्चितामिति वा ॥ १२ ॥
104685
104686 तदीयां दृष्टिमुत्सृज्य तथेमामवलम्ब्य च ।
104687 समः स्वच्छमनाः शान्तो वीतरागो निरामयः ॥ १३ ॥
104688
104689 इमां मदुक्तामपरिच्छिन्नदृष्टिमवलम्ब्य कामोपभोगैरर्चयंस्तिष्ठेति
104690 परेणान्वयः ॥ १३ ॥
104691
104692 कामोपहारैरभितो यथाप्राप्तैरखिन्नधीः ।
104693 आत्मानमर्चयंस्तिष्ठ सुखदुःखशुभाशुभैः ॥ १४ ॥
104694
104695 अधिगतवसि साधौ चैकमेवानुरूपं त्वयि तरलितजीवे जन्मदुःखादि किंचित् ।
104696 न लगति परिशून्ये सर्वतः स्फाटिकाङ्के नवसदन इवाङ्के निष्कलङ्के
104697 कलङ्कः ॥ १५ ॥
104698
104699 तरलितः शोधनेन देहात्पृथक्कृतो जीवो येन तथाविधे साधौ अमानित्वादिगुणवति
104700 अत एवानुरूपमेकं स्वतत्त्वमुक्तपूज्यपूजकादितत्त्वविमर्शेनाधिगतवति । अत एव
104701 निरस्तमायाकलङ्के परितस्तत्कार्यप्रपञ्चशून्ये च त्वयि जन्मदुःखादि किंचिन्न
104702 लगति । यथा स्फाटिकशिला सर्वावयवके अङ्के समीपे परितो
104703 नीलरक्तादिवस्त्वन्तरशून्ये नवसदने लेपतः प्रतिबिम्बतो वा नैल्यादिरञ्जनकलङ्को
104704 न लगति तद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥
104705
104706 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे बाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
104707 देवतातत्त्वविचारो नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥
104708
104709 एकचत्वारिंशः सर्गः ४१
104710
104711 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
104712
104713 शिवः किमुच्यते देव परंब्रह्म किमुच्यते ।
104714 आत्मा किमुच्यते नाथ परमात्मा किमुच्यते ॥ १ ॥
104715
104716 शास्त्राचार्यादिसाफल्यं नामभेदप्रकल्पनम् ।
104717 अध्यारोपक्रमः पश्चादपवादः प्रदर्श्यते ॥
104718
104719 यदुक्तं नेश्वरस्याकृतेर्ब्रह्मन्व्यपदेशो हि युज्यते इत्यादिना
104720 पूज्यतत्त्वमरूपकमव्यपदेश्यं तस्य शिवादिशब्दैरपि कथं व्यपदेश
104721 इत्याशयेन पृच्छति-शिव इति । यदि शिवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकं कंचिदपि
104722 धर्मं तन्न स्पृशति तर्हि शिव इति किंनिमित्तमुच्यते । एवं परंब्रह्मेत्याद्यपि
104723 किंनिमित्तमुच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥
104724
104725 तत्सत्किंचिन्न किंचिच्च शून्यं विज्ञानमेव च ।
104726 इत्यादिभेदो भगवंस्त्रिलोकेश किमुच्यते ॥ २ ॥
104727
104728 ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः इत्यादिव्यपदेशेषु भिनत्तीति भेदः

परस्परव्यावर्तकप्रवृत्तिनिमित्तकनामविशेषः किंनिमित्तमुच्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

ईश्वर उवाच ।

अनाद्यन्तमनाभासं सत्किंचिदिह विद्यते ।
इन्द्रियाणामगम्यत्वाद्यन्न किंचिदिव स्थितम् ॥ ३ ॥

पृष्टेषु नामसुसदिति नाम्नस्तावत्प्रवृत्तिनिमित्तमन्यन्न वाच्यम् । तदर्थे
व्यावर्त्यस्याप्रसिद्ध्यैव व्यावृत्त्यनपेक्षणात् । स्वत एवासद्व्यावृत्तत्वेन
प्रवृत्तिनिमित्तताकृततद्व्यावृत्तिकत्वाभावाच्च । अन्यथा
तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यसतः सद्व्यावर्तकत्वायोगात्सत्त्वेऽवश्यं वक्तव्ये
तुल्यन्यायेन तत्रापि सच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेव वाच्यमेवं तत्र
तत्रापीत्यनवस्थापातात् । एवं किंचिन्नकिंचिच्छब्दयोरपि इन्द्रियावेद्यत्वेन
तद्वेद्यधर्मैर्निर्देष्टुमशक्यत्वाद्व्यावृत्तिनिरपेक्षतयैव तत्र
प्रवृत्तिसंभवः । न ह्यव्यावृत्तं व्यावर्तकधर्मशून्यं वा शब्दाः न
बोधयन्त्येवेति शक्यं वक्तुम् । अव्यावृत्तनिर्धर्मकादिशब्दानां बोधकत्वस्य
सर्वानुभवसिद्धत्वात् । न हि निर्धर्मकत्वं धर्मः अव्यावृत्तं च व्यावृत्तेभ्यो
व्यावृत्तमिति वक्तुं शक्यम् । स्वमाता वन्ध्येतिवद्व्याहतत्वात् । एवं च
शिवादिशब्दानामपि निर्दोषनिरतिशयानन्दस्वरूपमात्रे निमित्तनिरपेक्षैव
प्रवृत्तिस्तुल्य न्यायादुपपन्ना । तत्स्वरूपप्रयुक्तैव वा शिवे दुःखादिव्यावृत्तिपीति
न नामभेदानुपपत्तिरित्याशयेनोत्तरमाह-अनाद्यन्तमिति ।
अनाद्यन्तमाद्यन्तपरिच्छेदाभ्यां स्वतो व्यावृत्तम् ।
अनाभासमाभासान्तरनिरपेक्षं स्वयंज्योतिः । ईदृशं सद्वस्तु इह स्वे महिम्नि
स्वत एव विद्यते न देशकालधर्मज्योतिरादिपरापेक्षसत्तया पराधीनव्यावृत्त्या
चेत्यर्थः । इवकारस्तत्र किंचित्त्वादेरपि मिथ्यात्वद्योतनार्थः ॥ ३ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यदिन्द्रियाणां बुद्ध्यादियुक्तानामप्यदृश्यताम् ।
गतं तत्कथमीशान त्वशङ्केनोपगम्यते ॥ ४ ॥

मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानामिन्द्रियगृहीतार्थमात्रगोचरसंकल्प##-
बुद्ध्याद्यगम्यत्वमप्यर्थादुक्तमेव । न च बुद्ध्याप्यगम्यस्य बोधे
कश्चिदुपायः संभवतीति सतोऽपि तस्य बोधोपायासंभवात् अशङ्केन
उपायासंभवशङ्कारहितेनाधिकारिणा तद्ब्रह्म कथमुपगम्यते अधिगम्यते ।
साक्षात्क्रियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ईश्वर उवाच ।

यो मुमुक्षुरविद्यांशः केवलो नाम सात्त्विकः ।
सात्त्विकैरेव सोऽविद्याभागैः शास्त्रादिनामभिः ॥ ५ ॥

प्रमाणजन्यया शुद्धसात्त्विकभागपरिणामरूपया ब्रह्माकारवृत्त्या
अविद्यावरणमपनीयते । आवरणापगमे तु ब्रह्म स्वप्रकाशत्वादेव तत्त्वतो भाति । स
एवास्य साक्षात्कारो न बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तचिद्व्याप्तिरूपो
मुमुक्षुर्मोक्षेच्छुर्मनोलक्षणः शमदमादिसाधनपरिशुद्धत्वात्केवलः
सात्त्विकोऽविद्यांशः स सच्छास्त्रसद्गुरुसत्सङ्गादिनामभिः
सात्त्विकैरेवाविद्याभागैः संपादितया श्रेष्ठया
श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारान्तस्ववृत्तिपरम्परया
बहुतरजन्मसंचितयज्ञदानादिसुकृतसंभृतत्वाच्छ्रेष्ठां स्वकार्याविद्यां
क्षालयन्नेव चिरं तिष्ठति ॥ ५ ॥

104781 अविद्यां श्रेष्ठया श्रेष्ठां क्षालयन्निह तिष्ठति।
104782 मलं मलेनापहरन्युक्तिज्ञो रजको यथा॥ ६॥
104783
104784 काकतालीयवत्पश्चादविद्याक्षय आगते।
104785 प्रपश्यत्यात्मनैवात्मा स्वभावस्यैष निश्चयः॥ ७॥
104786
104787 किं ततस्तत्राह-काकेति। ततश्चिराभ्यासात्काकतालीयन्यायेन
104788 भाग्यपरिपाकादुत्थितया पूर्णब्रह्माकारवृत्त्या अविद्यायाः क्षये निःशेषोच्छेदे
104789 आगते सति अनावरण आत्मा आत्मनैवात्मानं प्रपश्यति।
104790 वास्तवस्वप्रथास्वभावएवावतिष्ठत इत्यर्थः। आत्मस्वभावस्य एष
104791 उक्तस्वप्रकाशस्वरूपपरिशेष एव निश्चयः असंदिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्कारो
104792 नान्यादृश इत्यर्थः। अथवा अविद्यास्वभावस्यैव उक्तप्रकार एव क्षयनिश्चयो
104793 नान्यादृश इत्यर्थः॥ ७॥
104794
104795 यथाकथंचिदङ्गारे निघृष्य क्षालयञ्छिशुः।
104796 करनैर्मल्यमाप्नोति कार्ष्ण्याङ्गारक्षये यथा॥ ८॥
104797
104798 अविद्यांशेनैवाविद्याक्षये आत्मनैवात्मनैर्मल्यसिद्धौ च दृष्टान्तमाह##-
104799 अङ्गारयोः क्षयात्प्रक्षालितेऽपि हस्ते पुनःपुनस्तन्निघर्षणेन करनैर्मल्यं
104800 प्राप्नोति। निघर्षणोपजनितरेणुपरम्परालक्षणकार्ष्ण्येनाङ्गारयोः क्षये तु
104801 क्षालयन्पुनरङ्गारालाभात्करस्य स्वतःसिद्धमेव नैर्मल्यं सौन्दर्यं स्वत एव
104802 प्राप्नोति यथा तथा सात्त्विकस्तामसश्चाविद्याभागः शास्त्राद्यैः स्वभागान्तरैः
104803 सहायैर्यथाकथंचिदात्मानं विचारयेच्चेद्द्वयोरपि भागयोर्नाशो
104804 निर्मलात्मोदयश्च सिद्ध्यतीत्यर्थः॥ ८॥
104805
104806 यथाकथंचिच्छास्त्राद्यैर्भागैर्भागं विचारयेत्।
104807 सात्त्विकस्तामसो भागो द्वयोरात्मोदयस्तथा॥ ९॥
104808
104809 पश्यत्यात्मानमात्मैव विचारयति चात्मना।
104810 आत्मैवेहास्ति नाविद्या इत्यविद्याक्षयं विदुः॥ १०॥
104811
104812 ननु बुद्ध्या आत्मा विचार्य निर्धार्यते तत्कुतो न बुद्धिदृश्यतात्मन इति चेन्न।
104813 बुद्धेर्जडाया विचारादौ स्वातन्त्र्यं किंत्वात्मैव
104814 बुद्ध्याद्युपायैर्विचारादिनाऽविद्यां बाधित्वा स्वयं प्रथत इत्याह-पश्यतीति॥ १०
104815 ।।
104816
104817 यावत्किंचिदिदं वस्तु नाना नात्मावगम्यताम्।
104818 क्रमा गुरूपदेशाद्या नात्मज्ञानस्य कारणम्॥ ११॥
104819
104820 अत एव गुरुशास्त्रादिनानाभेदा न आत्मा नाप्यात्मज्ञानहेतवः आत्मस्वरूपस्य
104821 तज्ज्ञानस्य साधनानपेक्षत्वादित्याशयेनाह-यावदिति॥ ११॥
104822
104823 गुरुर्हीन्द्रियवृत्तात्मा ब्रह्म सर्वेन्द्रियक्षयात्।
104824 यद्वस्तु यत्क्षये प्राप्यं तत्तस्मिन्सति नाप्यते॥ १२॥
104825
104826 तत्रोपपत्त्यन्तरमाह-गुरुरिति इन्द्रियैर्वृत्तं घटितं यत्पुर्यष्टकं तदात्मा॥
104827 १२॥
104828
104829 अकारणान्यपि प्राप्ता भृशं कारणतां द्विज।
104830 क्रमा गुरूपदेशाद्या आत्मज्ञानस्य सिद्धये॥ १३॥
104831
104832 तर्हि किं गुर्वादयो व्यर्था नेत्याह-अकारणानीति। सिद्धये

104833 विस्मृतकण्ठचामीकरवल्लाभाय ॥ १३ ॥
104834
104835 क्रमे गुरूपदेशानां प्रवृत्ते शिष्यबोधतः ।
104836 अनिर्देश्योऽप्यदृश्योऽपि स्वयमात्मा प्रसीदति ॥ १४ ॥
104837
104838 प्रसीदति अभिव्यक्तो भवति ॥ १४ ॥
104839
104840 शास्त्रार्थैर्बुध्यते नात्मा गुरोर्वचनतो न च ।
104841 बुध्यते स्वयमेवैष स्वबोधवशतस्ततः ॥ १५ ॥
104842
104843 एवमावश्यकत्वे कथमकारणत्वोक्तिस्तत्राह-शास्त्रार्थैरिति ॥ १५ ॥
104844
104845 गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विना चात्मा न बुध्यते ।
104846 एतत्संयोगसत्तैव स्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ १६ ॥
104847
104848 प्रकाशिनी अभिव्यञ्जिका ॥ १६ ॥
104849
104850 गुरुशास्त्रार्थशिष्याणां चिरसंयोगसत्तया ।
104851 अहनीव जनाचार आत्मज्ञानं प्रवर्तते ॥ १७ ॥
104852
104853 कर्मबुद्धीन्द्रियाद्यन्तसुखदुःखादिस।क्षये ।
104854 शिव आत्मेति कथितस्तत्सदित्यादिनामभिः ॥ १८ ॥
104855
104856 अत एव बोधनिरस्तसर्वामङ्गलः परमानन्दात्मा स्वत एव शिवशब्दार्हो न
104857 प्रवृत्तिनिमित्तसापेक्ष इत्युक्तमित्याह-कर्मेति ॥ १८ ॥
104858
104859 यत्रेदमखिलं नास्ति तद्रूपेणैव चास्ति वा ।
104860 तदाकाशादच्छतरमनन्तं सदिवास्ति हि ॥ १९ ॥
104861
104862 जगत् बाधे नास्ति । आरोपे चास्ति । तदधिष्ठानतत्त्वं अस्ति हि अस्त्येव ।
104863 व्यावहारिकराद्वैलक्षण्यात्सदिव ॥ १९ ॥
104864
104865 अविश्रान्ततया यत्र तनुविद्यैर्मुमुक्षिभिः ।
104866 विचित्रशुद्धमननकलङ्ककलितात्मभिः ॥ २० ॥
104867
104868 शिवब्रह्मसदादिनामकल्पनापि जीवन्मुक्तानामधिकारिप्रबोधनायैवेत्याह##-
104869 तत्त्वस्य च मननं तल्लक्षणो यः शुद्धात्मनि कलङ्कस्तद्युक्त आत्मा मनो येषाम् ॥
104870 २० ॥
104871
104872 अदूर एव तिष्ठद्भिर्जीवन्मुक्तस्य दृक्पथे ।
104873 मोक्षोपासकबोधाय शास्त्रार्थरचनाय च ॥ २१ ॥
104874
104875 परमार्थस्य अदूरे संनिहिते जीवन्मुक्तस्य दृक्पथे तिष्ठद्भिः । मोक्षाय
104876 [मोक्षस्योपासका इति पाठः ।] स्वोपासका ये भक्तास्तेषां बोधाय
104877 शास्त्रार्थस्य तत्त्वतज्ज्ञानतदुपायानां रचनाय सम्यगुपपादनाय ॥ २१ ॥
104878
104879 ब्रह्मेन्द्ररुद्रप्रमुखैर्लोकपालैः सुपण्डितैः ।
104880 पुराणवेदसिद्धान्तसिद्धये भावितात्मभिः ॥ २२ ॥
104881
104882 पुराणानां वेदानां सिद्धान्तानां बादरायणसूत्रादीनां सिद्धये सार्थक्याय ॥
104883 २२ ॥
104884

104885 चिद्ब्रह्म शिव आत्मेशपरमात्मेश्वरादिका |
104886 एतस्मिन्कल्पिता संज्ञा निःसंज्ञे पृथगीश्वरे || २३ ||
104887
104888 पृथक् संज्ञा कल्पिता || २३ ||
104889
104890 एवमेतज्जगत्तत्त्वं स्वं तत्त्वं शिवनामकम् |
104891 सर्वथा सर्वदा सर्वसर्वं यत्सुखमास्व भो || २४ ||
104892
104893 भो वसिष्ठ वियदादिजगदारोपाधिष्ठानत्वाज्जगत्तत्त्वम्
104894 अवस्थात्रयारोपाधिष्ठानत्वात्स्वं तत्त्वं च यत्सर्वदा सर्वप्रकारैः सर्ववस्तूनां
104895 सर्वभावनिर्वाहकं तत्केवलं ब्रह्मसुखमेव नाणुमात्रमप्यन्यदस्तीति निश्चित्य
104896 त्वमास्व || २४ ||
104897
104898 शिव आत्मा परं ब्रह्मेत्यादिशब्दैस्तु भिन्नता |
104899 पुरातनैर्विरचिता तस्य भेदो न वस्तुतः || २५ ||
104900
104901 एवं देवार्चनं नित्यं ज्ञः कुर्वन्मुनिनायक |
104902 यत्रास्मदादयो बृत्यास्तत्प्रयान्ति परं पदम् || २६ ||
104903
104904 एवमुक्तस्थितिरूपं देवार्चनम् | यत्र यस्मिन्परमशिवपदे अस्मदादय
104905 एकैकगुणाभिमानिनो भृत्या इव सृष्ट्यादिकर्मनियताः || २६ ||
104906
104907 श्रीवसिष्ठ उवाच |
104908
104909 अविद्यमानमेवेदं विद्यमानमिव स्थितम् |
104910 यथा तन्मे समासेन भगवन्वक्तुमर्हसि || २७ ||
104911
104912 इदानीं वसिष्ठः शुद्धचिति जीवभावतत्संसरणारोपक्रमं जिज्ञासुः पृच्छति##-
104913
104914 ईश्वर उवाच |
104915
104916 योऽसौ ब्रह्मादिशब्दार्थः संविदं विद्धि केवलम् |
104917 स्वच्छमाकाशमप्यस्य [आकाशमपि मध्यस्थं इति पाठः |] स्थूलं
104918 मेरुरणोरिव || २८ ||
104919
104920 उत्तरोत्तरारोपे स्थौल्योपचयं वक्तुं परमसूक्ष्मरूपं मूलं दर्शयति##-
104921 भावः || २८ ||
104922
104923 सा वेद्यमिह गच्छन्ती याति चिन्नामयोग्यताम् |
104924 अप्यवेद्यवती नूनमुन्मन्यन्तपदस्थिता || २९ ||
104925
104926 सा चिद्वेद्यगोचरसंस्कारोद्बोधाद्वेद्यकल्पनोन्मुखी यदा भवति तदा चेतनाच्चिदिति
104927 क्रिया नामयोग्या भवतीत्यर्थः | उन्मन्यन्तपदे
104928 निर्विकल्पसमाधिप्रसिद्धचिदानन्दैकरसस्वभावे स्थितापि || २९ ||
104929
104930 क्षणाद्भावितवेद्यत्वादहन्तामनुगच्छति |
104931 पुरुषत्वात्पुमान्स्वप्ने वनवारणतामिव || ३० ||
104932
104933 अस्याहन्तादिरूपाया देशतां कालतां गताः |
104934 संपद्यन्ते ततः शून्यरूपिण्यः सख्य एव ताः || ३१ ||
104935
104936 इयत्तापौर्वापर्यावगाहनाद्देशतां कालतां च गताः कल्पनाः संपद्यन्ते

104937 ताश्चाहंतायाः सख्य इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३१ ॥
104938
104939 ताभिः संवलिता सैव सत्ता जीवाभिधानिका ।
104940 भवति स्पन्दविज्ञाना पवनस्येव लेखिका ॥ ३२ ॥
104941
104942 ताभिर्देशकालकल्पनाभिः संवलिता सा
104943 अहंतास्पदगोचरसंस्कारोद्बोधात्स्पन्दविज्ञाना सती पवनस्य लेखिकेवान्तः
104944 प्राणस्पन्दा सती जीवाभिधानिका भवति । जीव प्राणधारणे इति
104945 धात्वर्थानुगमादित्यर्थः ॥ ३२ ॥
104946
104947 जीवशक्तिस्तथाभूता निश्चयैकविलासिनी ।
104948 बुद्धितामनुयाता सा भवत्यज्ञपदे स्थिता ॥ ३३ ॥
104949
104950 एवं निश्चयसंस्कारोद्बोधाद्बुद्ध्यादिशब्दवाच्यापि भवतीत्याह-जीवेति ॥ ३३ ॥
104951
104952 शब्दशक्त्या क्रियाशक्त्या ज्ञानशक्त्यानुगम्यते ।
104953 प्रत्येकं प्रस्फुरत्यन्तरप्रदर्शितरूपया ॥ ३४ ॥
104954
104955 ततः कायिकवाचिकमानसिकव्यवहारसंस्कारोद्बोधाच्छब्दादिशक्त्या
104956 अहंतानुगम्यते । न प्रदर्शितमत्यन्तपिहितं तात्त्विकमात्मरूपं यया ॥ ३४ ॥
104957
104958 मिलित्वैष गणः क्षिप्रं स्मृतिं समनुकूलयन् ।
104959 मनो भवति भूतात्मबीजं संकल्पशाखिनः ॥ ३५ ॥
104960
104961 आतिवाहिकदेहोक्तिभाजनं तद्विदुर्बुधाः ।
104962 अन्तस्थया ब्रह्मशक्त्या ज्ञरूपं स्वात्मनात्मदृक् ॥ ३६ ॥
104963
104964 अन्तस्थया अनावृतसाक्षिरूपया ब्रह्मशक्त्या व्याप्तं जानातीति ज्ञ इति
104965 प्रमातृरूपं संपद्यते । तच्चात्मनः स्वप्रकाशताबलादेवेत्याह##-
104966
104967 संपद्यमाना एवास्मिंश्चेतसीमा हि शक्तयः ।
104968 पश्चादिह बहिष्ठास्ता उद्यन्त्यनुदिता अपि ॥ ३७ ॥
104969
104970 एवमन्तःकल्पना बाह्यदृश्यसत्ताकल्पनायां हेतुरित्याह-संपद्यमाना इति ।
104971 ताः वक्ष्यमाणाः ॥ ३७ ॥
104972
104973 वातसत्ता स्पन्दसत्ता स्पर्शसत्ता तथैव च ।
104974 त्वक्सत्ता तेजसां सत्ता तथा सत्ताप्रकाशिनी ॥ ३८ ॥
104975
104976 तेजःसत्तायाः प्रकाशिनी चक्षुःसत्ता ॥ ३८ ॥
104977
104978 रूपसत्ता जलसत्ता स्वादुसत्ता तथैव च ।
104979 तथैव रससत्ता च गन्धसत्ता तथैव च ॥ ३९ ॥
104980
104981 रसयतीति रसो रसनेन्द्रियं तत्सत्ता ॥ ३९ ॥
104982
104983 भूसत्ता हेमसत्ता च पिण्डसत्ता च पीवरी ।
104984 देशसत्ता कालसत्ता सर्वाढ्याकारवर्जिता ॥ ४० ॥
104985
104986 हेमशब्देन रजतस्वर्णमये ब्रह्माण्डखर्परे ग्राह्ये । पीवरी अतिमहती
104987 ब्रह्माण्डपिण्डसत्ता ॥ ४० ॥
104988

104989 सर्वसत्तागणं चैतत्क्रोडीकृत्य स्वरूपवत् ।
104990 स्फुरत्याश्रित्य पत्रादि बीजं बीजादितां गतम् ॥ ४१ ॥
104991
104992 स्वरूपवत्तादात्म्येन क्रोडीकृत्य संगृह्य । यथा बीजमुत्तरोत्तरपरिणामेन
104993 बीजादितां गतमङ्कुरकाण्डशाखापत्रादि क्रोडीकृत्य स्फुरति तद्वत् ।
104994 बीजाद्बीजादितां इति पाठे बीजन्ति उत्तरोत्तरबीजानि
104995 येभ्यस्तादृशानामङ्कुरकाण्डादिपरम्पराणामादितां निदानतां गतम् ॥ ४१ ॥
104996
104997 एतत्पुर्यष्टकं विद्धि देहोऽयं चातिवाहिकः ।
104998 अपारबोधमेतत्तु स्फुरत्यङ्ग विभागवत् ॥ ४२ ॥
104999
105000 एतदुक्तं सर्वसत्ताक्रोडीकृतस्वरूपं पुर्यष्टकं स्थूलादिदेहत्रयात्मकम् ।
105001 अयमेव वासनात्मना आतिवाहिको देहः । अपारोऽपरिच्छिन्नो बोधश्चित्स्वरूपं यस्य
105002 तथाविधं ब्रह्मैव एतत् उक्तविभागवत्स्फुरति नान्यदित्यर्थः ॥ ४२ ॥
105003
105004 एवमाद्यङ्ग संपन्नं संपन्नं न च किंचन ।
105005 न ज्ञानं न च तद्रूपं न विदाचितचेतनम् ॥ ४३ ॥
105006
105007 एवमारोपक्रमं प्रपञ्चापवादं दर्शयति-एवमादीति ।
105008 संपन्नमज्ञदृशा । तत्त्वदृशा तु न किंचन संपन्नम् । तत् पुर्यष्टकरूपम् ।
105009 विदा तत्र तत्र चिदाभासेनाचितं चेतनमपि न ॥ ४३ ॥
105010
105011 परं परे प्रस्फुरितं केवलं केवलात्म सत् ।
105012 जलपीठस्य जठरे जलद्रवविलासवत् ॥ ४४ ॥
105013
105014 जलपीठस्य जलाधारस्य । समुद्रस्येति यावत् ॥ ४४ ॥
105015
105016 संवित्संवेदनैकात्म पृथगेतदचेतनम् ।
105017 संपद्यते परिज्ञातं संकल्पनगरोपमम् ॥ ४५ ॥
105018
105019 कथमिदं विज्ञातं तत्राह-संविदः पृथक्कृतं तु अचेतनं
105020 भासकशून्यमित्युभयथापि न जीवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥
105021
105022 संवेदनात्परिज्ञानाच्छिवतामेव गच्छति ।
105023 अज्ञातमेव वा यत्तत्कथं गच्छति वस्तुताम् ॥ ४६ ॥
105024
105025 किंचेदं ज्ञातं सद्वास्तवं स्यादज्ञातं वा नोभयथापीत्याह-संवेदनादिति
105026 । संवेदनादित्यस्य व्याख्या-परिज्ञानादिति ॥ ४६ ॥
105027
105028 अथैतद्विन्दते स्वान्तःसंकल्पादंशतां स्वतः ।
105029 तन्मात्रसत्ता तस्याणोरेतां पश्यति देहके ॥ ४७ ॥
105030
105031 अथ यदि कश्चिद्ब्रूयात्स्वतश्चिन्मात्रस्वभावमपि एतद्वस्तु बहु स्यां प्रजायेयेति
105032 संकल्पात्स्वान्तरेव दृश्यांशतां विन्दते इति तर्हि संकल्पकल्पितस्य
105033 मिथ्यात्वात्तस्याणोः परमसूक्ष्मस्यात्मनस्तन्मात्रस्वभावेन सत्ता प्रथमकल्पिते
105034 देहके सूक्ष्मदेहे एव चिराभ्यासात्स्थूलतां पश्यति ॥ ४७ ॥
105035
105036 सर्वं स्थूलत्वमापन्नं तदेवाशु प्रपश्यति ।
105037 तस्य तन्मात्ररन्ध्राणि यथादेशं प्रपश्यति ॥ ४८ ॥
105038
105039 स्थूलदेहसंबन्धाच्च सर्वमान्तरं कोशचतुष्टयं बाह्यविषयजातं च
105040 स्थूलत्वमापन्नं तद्ब्रह्मैव स्वकल्पनया पश्यति । बाह्यरूपादिदर्शने च तस्य

105041 देहस्य चक्षुरादिलक्षणानि तन्मात्रद्वाराणि यथाविषयं व्यवस्थितानि प्रपश्यति ॥ ४८
105042 ।।
105043

105044 ततः पुरुषरूपैकभावनात्पुरुषाकृतिम् ।
105045 काकतालीयवद्दृष्ट्वा तुष्टं पुष्टं भवत्यलम् ॥ ४९ ॥
105046

105047 ततो हस्तपादाद्यवयवसंघाते आन्तरकोशेषु च
105048 पुरुषाकारेणैकत्वभावनात्पुरुषाकृतिं पश्यति । तेन
105049 चाकस्माद्व्यवहारक्षमतां दृष्ट्वा तुष्टं पुष्टं च भवति ॥ ४९ ॥
105050

105051 जीवदेतदवस्थाकं स्थितं पश्यति देहकम् ।
105052 असन्तमेव गन्धर्वपुरं स्वप्ननरं यथा ॥ ५० ॥
105053

105054 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
105055

105056 गन्धर्वनगराकारमपि स्वप्ननरोपमम् ।
105057 जगद्दुःखाय दुःखस्य कात्र युक्तिः परिक्षये ॥ ५१ ॥
105058

105059 मिथ्येति ज्ञातमपि जगद्दुःखं जनयत्येव अतो दुःखचिकित्सा
105060 मिथ्यात्वज्ञानादन्यैव वाच्येति मन्यमानो वसिष्ठः पृच्छति-गन्धर्वेति ॥ ५१
105061 ।।
105062

105063 ईश्वर उवाच ।
105064

105065 वासनावशतो दुःखं विद्यमाने च सा भवेत् ।
105066 अविद्यमानं च जगन्मृगतृष्णाम्बुभङ्गवत् ॥ ५२ ॥
105067

105068 वासनाक्षयपर्यन्तं दृढतरमिथ्यात्वनिश्चय एव दुःखनिवृत्त्युपायो नापातत
105069 इत्याशयेनोत्तरमाह-वासनेति ॥ ५२ ॥
105070

105071 अतः किं वास्यते केन कस्य वा वासना कुतः ।
105072 कथं स्वप्ननरेणाङ्ग मृगतृष्णाम्बु पीयते ॥ ५३ ॥
105073

105074 अत्यन्तासत्त्वदृढनिश्चये आश्रयविषयाद्यभावादेव वासनानुदयसिद्धिरित्याह##-
105075

105076 सद्रष्टरि तु साहान्ते समनोमननादिके ।
105077 अविद्यमाने जगति यत्सत्तत्परिदृश्यते ॥ ५४ ॥
105078

105079 द्रष्ट्रादिसहिते जगत्यविद्यमाने सति यद्दृङ्मात्रं सत्तदेव वा शिष्यते ॥ ५४ ॥
105080

105081 यत्र नो वासना नैव वासको नैव वास्यता ।
105082 केवलं केवलीभावः संशान्तकलनभ्रमः ॥ ५५ ॥
105083

105084 यस्य सत्योऽप्यसत्यो वा शून्य एव हि यक्षकः ।
105085 विलीनस्तस्य कैवल्यात्किमन्यदवशिष्यते ॥ ५६ ॥
105086

105087 सत्यो व्यावहारिकः असत्यः प्रातिभासिको वा यक्षको यस्य प्रौढस्य दृशा
105088 शून्यत्वान्नित्यविलीनः ॥ ५६ ॥
105089

105090 शून्य एव हि वेताल इवेत्थं चित्तवासना ।
105091 उदितेयं जगन्नाम्नीं तच्छान्तौ शान्तिरक्षता ॥ ५७ ॥
105092

105093 अहन्तायां जगति च मृगतृष्णाजले च यः।
105094 सास्थस्तं धिग्घतनरं नोपदेश्यस्त्वसाविति ॥ ५८ ॥
105095
105096 जीवं विवेकिनमिहोपदिशन्ति तज्ज्ञा नो बालमुद्भ्रमसन्मयमार्यमुक्तम्।
105097 अज्ञं प्रशास्ति किल यः कनकावदातां स स्वप्नदृष्टपुरुषाय सुतां ददाति
105098 ॥ ५९ ॥
105099
105100 कुतो नोपदेश्यस्तत्राह-जीवमिति। तज्ज्ञा आत्मज्ञा विवेकिनं
105101 प्राप्ताधिकारिविशेषणमुपदिशन्ति न त्वप्राप्ताधिकारत्वादुद्भ्रमं
105102 बहुतरभ्रान्तिशालिनमार्यैर्मुक्तमुपेक्षितमसद्देहाद्यभिमानित्वादसन्मयं
105103 बालं यः अज्ञं प्रशास्ति उपदिशति स कनकवदवदातां सुन्दरीं स्वसुतां
105104 स्वप्नदृष्टपुरुषाय ददाति। सोऽपि मूर्ख एवेति यावत् ॥ ५९ ॥
105105
105106 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
105107 जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनं नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥
105108
105109 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
105110 जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनं नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥
105111
105112 द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२
105113
105114 श्रीवसिष्ठ उवाच।
105115
105116 ततः स जीवो भगवन्दृष्टवान्देहसंभ्रमम्।
105117 आदिसर्गे नभःसंस्थः कामवस्थामुपैति हि ॥ १ ॥
105118
105119 समष्टिव्यष्टिसंसारकॢप्तिरीशादिपूर्विका।
105120 मायैवेत्युपदिश्यात्र शंभुः स्वनिलयं ययौ ॥
105121
105122 जीवदेतदवस्थाकं स्थितं पश्यति देहकम् इत्यन्ते योऽध्यारोप उक्तस्तच्छेषं
105123 जिज्ञासुर्वसिष्ठः पृच्छति-तत इति। आदिसर्गे कल्पाद्यध्यासक्रमे। उक्तानुवादः
105124 पूर्वानुसंधानार्थः ॥ १ ॥
105125
105126 ईश्वर उवाच।
105127
105128 परस्मात्परमे व्योम्नि पूर्वोक्तक्रमतो वपुः।
105129 जीवः पश्यति संपन्नं स च स्वप्ननरो यथा ॥ २ ॥
105130
105131 स च जीवः स्वप्ननरो यथा सूक्ष्मतमनाडीषु विस्तृततमं ब्रह्माण्डं पश्यति
105132 तद्वत्परमसूक्ष्मे चिदाकाशेऽपि पश्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥
105133
105134 सर्वगत्वाच्चिद्घनस्य कार्यं स्वप्ननरोऽपि हि।
105135 यथा करोत्याशु तथा जीवोऽद्यापि शरीरधृक् ॥ ३ ॥
105136
105137 उक्तमेव दृष्टान्ताशयं विवृणोति-सर्वगत्वादिति। नाडीछिद्रान्तः प्रवेशेऽपि
105138 सर्वशक्तिमतः सत्त्वादिति भावः। कार्यं ब्रह्माण्डं यथा करोति तथा अद्यापि
105139 सर्वेषां प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥
105140
105141 सनातनोऽहमव्यक्तः पुमानित्यभिधां ततः।
105142 करोत्यात्मनि तेनाशु प्रथमः प्रथितः पुमान् ॥ ४ ॥
105143
105144 स एवादिसर्गे समष्ट्युपाधिको हिरण्यगर्भाख्यः स्वात्मनि बाह्यवस्तुषु च

105145 नामभेदमपि कथयतीत्याह-सनातन इति ॥ ४ ॥
105146
105147 एवं स सर्गे कस्मिंऽस्चित्प्रथमोऽथ सदाशिवः।
105148 कस्मिंश्चिद्विष्णुरित्युक्तो नाभ्युत्पन्नः पितामहः ॥ ५ ॥
105149
105150 तस्यैव सात्त्विकराजसतामसकल्पेषु सदाशिवादिमूर्तिप्राथम्येनेतरकल्पकत्वं
105151 नियतमित्याह-एवमिति ॥ ५ ॥
105152
105153 पितामहः स कस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपि चेतरः।
105154 स च संकल्पपुरुषः संकल्पान्मूर्तिमास्थितः ॥ ६ ॥
105155
105156 आकाशप्रभवो ब्रह्मेति पूर्वरामायणोक्तेर्नाभ्युत्पत्तिनियमः पितामहस्य
105157 नास्तीत्याशयेनाह-पितामह इति। इतरो दुर्गाभैरवविनायकादिः। तेषामपि
105158 तत्तन्माहात्म्यप्रतिपादकपुराणादिभागेषु ब्रह्माद्युद्भवहेतुत्वप्रसिद्धेः। स
105159 उक्तः सदाशिवादिपुरुषः संकल्पमयः। सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय इति
105160 श्रुत्युक्तमायिकसंकल्परूपः ॥ ६ ॥
105161
105162 पुष्टः प्रथमसंकल्पस्तां मनोमूर्तिमास्थितः।
105163 यद्यथा कल्पयत्याशु तत्तथानुभवत्यलम् ॥ ७ ॥
105164
105165 प्रथमसंकल्प एव सूक्ष्मभूतसर्गद्वारा पुष्टः
105166 संस्तत्कालसमष्टिव्यष्टिमनोरूपमास्थितो हिरण्यगर्भादिरूपः सन्
105167 यद्भुवनप्रजासर्गादि यथा कल्पयति तत्तथा व्यवहारक्षममनुभवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥
105168
105169 तत्त्वसद्रूपमखिलं शून्यवेतालको यथा।
105170 भ्रमदृष्ट्या तु सद्रूपमित्यहंता जगद्गतिः ॥ ८ ॥
105171
105172 तत्त्वदृष्ट्या असद्रूपं भ्रमदृष्ट्या तु सद्रूपं सत्यमिव भाति ॥ ८ ॥
105173
105174 द्रष्टादिपुरुषस्त्वेवं स्वयं संपद्यते हि यः।
105175 स निमेषं प्रति व्योम समुदेत्यथ नीयते ॥ ९ ॥
105176
105177 एवमुक्तरीत्या य आदिपुरुषः स्वसृष्टस्य द्रष्टा संपद्यते स निमेषं प्रति
105178 निमेषलक्ष्यकालेऽपि स्वरूपपर्यालोचनमात्रेण व्योम चिदाकाशमात्रं समुदेति। अथ
105179 स्वरूपविस्मरणे निमेषमात्रेणैव अनन्तमपारं च संसारं प्रति नीयते ॥ ९ ॥
105180
105181 निमेष एव कल्पो यो महाकल्पपरम्पराम्।
105182 प्रतिभासविपर्यासमात्रेणानुभवत्यलम् ॥ १० ॥
105183
105184 कल्पः कल्पनासमर्थः। प्रतिभासस्य विपर्यासः पराक्प्रवणता तन्मात्रेण ॥ १० ॥
105185
105186 परमाणौ परमाणौ व्योम्नि व्योम्नि क्षणे क्षणे।
105187 सर्गकल्पमहाकल्पभावाभावा भवन्ति ते ॥ ११ ॥
105188
105189 व्योम्नि सूचीछिद्राद्याकाशेऽपि ॥ ११ ॥
105190
105191 दृश्यन्ते केचिदन्योन्यं साधर्म्याद्वासनागतेः।
105192 मिथः केचिन्न दृश्यन्ते दृष्टेनाथ सदात्मना ॥ १२ ॥
105193
105194 ते च सर्गभेदा यावतां जीवानां तुल्यकालं तुल्यगोचरवासनोद्भवस्तावतां मिथो
105195 दर्शनादिव्यवहारसंवादिनः। अन्येषां तच्छून्या
105196 इत्यैन्दवोपाख्यानन्यायमाश्रित्याह-दृश्यन्त इति। अदर्शनं च

कल्पितरूपांशे। अधिष्टानांशे तु सर्वेषां नित्यापरोक्षतैवेत्याह-दृष्टेनेति॥
१२॥

सर्गाः सर्गेण सर्वत्र संभवन्ति न ते शिवे।
भवन्ति परमे व्योम्नि व्योमरूपा इति स्वयम्॥ १३॥

तत्र युक्तिमाह-सर्गा इति। यतः सर्गेण सर्गात्मना स्थितेन जीवेन संभाव्यमानाः
सन्त एव सर्गाः संभवन्ति न तु ते शिवे परमार्थस्वभावे परमे व्योम्नि। तत्र
तेषां व्योमरूपत्वस्यैव पर्यवसानादित्यर्थः॥ १३॥

स्वयं च सदसद्रूपा लीयन्ते स्वप्नशैलवत्।
सर्गैर्न देश आक्रान्तो न च कालो न कर्तृता॥ १४॥

ननु सर्गा ब्रह्मसत्तानिरपेक्षाः स्वसत्तया वा देशकालसंबन्धबललब्धसत्तया वा
सन्तु तत्राह-स्वयं चेति। सदसद्रूपा नैकतरनियतस्वभावाः। एवं देशः
कालश्च सर्गैः प्राङ् नाक्रान्तः। तयोरपि सर्गान्तर्गतत्वात्सर्गसापेक्षरूपत्वेन
सर्गाधीनकल्पनत्वाच्चेत्यर्थः। तर्हि सर्ग एव स्वस्य
कालादिसंबन्धरूपमन्यादृशं वा सत्त्वं करोतु तत्राह-न कर्तृतेति।
सर्गाणामिति विपरिणामेनानुषङ्गः॥ १४॥

न चैते सत्स्वरूपा वा न कल्प्यं नापि च क्षणः।
न चेदं जायते किंचिन्न च किंचन नश्यति॥ १५॥

तर्हि सर्गाः स्वयमेव यावत्प्रलयं सत्स्वरूपाः सन्तु तत्राह-न चैते इति।
सर्गसत्पदयोः पर्यायत्वापत्तेर्नाशानापत्तेः। नाभावो विद्यते सतः इति
भगवत्सिद्धान्तादिति भावः। तर्हि सर्गे सत्त्वमध्यस्तमेवास्तु तत्राह-न
कल्प्यमिति। असतः सत्त्वाध्यासाधिष्ठानत्वासंभवादिति भावः। तर्हि
वैनाशिकमतवत्तत्तत्क्षणरूपमेव सत्त्वं धारयानुगतमस्तु तत्राह-नापीति।
क्षणरूपस्य सत्त्वस्य प्रतीतिकालपर्यन्तमनवस्थितेरत्यन्ताप्रतीतस्य सत्त्वं अलीकस्यापि
तदापत्तेरिति भावः। एतेन आद्यन्तक्षणसंबन्धलक्षणौ जन्मनाशावपि सर्गस्य
निरस्तावित्याशयेनाह-न चेदमिति॥ १५॥

सर्वं संकल्परूपेण चिच्चमत्कुरुते चिति।
स्वप्नपत्तननिर्माणपातोत्पातनवज्जगत्॥ १६॥

एवं चास्मत्सिद्धान्त एव शरणमित्याशयेन प्रागुक्तं स्मारयति-सर्वमिति॥ १६॥

न देशकालक्रमणं करोति च मनागपि।
यथा संकल्पशैलेन देशकालाद्यनन्तकम्॥ १७॥

कथं तर्हि देशकालाक्रान्तताप्रत्ययस्तत्राह-यथेत्यादिना॥ १७॥

आक्रान्तमपि नाक्रान्तं तथैव जगता सता।
अथ [अप्यनाक्रान्तमिति पाठः।] नाक्रान्तमाक्रान्तमिव
संकल्पमेरुणा॥ १८॥

यथा उच्चैः स्थितेन संकल्पमेरुणा नाक्रान्तमेव अथापि संकल्पकाले आक्रान्तमिव
प्रतिभासते तद्वदिति परेणान्वयः॥ १८॥

यथोच्चैर्देशकालादि तथैव जगता सता।
संपद्यते यथा योऽसौ पुरुषः सर्वकारकः॥ १९॥

105249 अत एव संकल्पानुसारेणैव पुरुषकीटस्थावरादिजन्मवैचित्र्यमित्याह-संपद्यत
105250 इति | सर्वकारकः ऐहिकामुष्मिकसर्वक्रियासमर्थः || १९ ||
105251
105252 अनेनैव क्रमेणेह कीटः संपद्यते क्षणात् |
105253 तस्थुषामेवमेवेह जातयो हि चतुर्विधाः || २० ||
105254
105255 तस्थुषां स्थावराणां योनिरपि संपद्यते | एवमेव अण्डजादिचतुर्विधजातयः
105256 संपद्यन्त इत्यर्थः || २० ||
105257
105258 रुद्राद्यास्तृणपर्यन्ताः संपद्यन्ते क्षणं प्रति |
105259 परमाणूपमाः सन्ति तथा केचिदणूपमः || २१ ||
105260
105261 क्षणं प्रति मायाधिष्ठातुः संकल्पक्षणे एव | वासनासौक्ष्म्यात्परमाणूपमा
105262 ईषद्विकासे त्रसरेणूपमाः सर्गाः सांप्रतं सन्ति || २१ ||
105263
105264 एष एव क्रमस्तेषां सति वाऽसति सर्गके |
105265 अस्याः संसारमायाया एवंभूतार्थभावनात् || २२ ||
105266
105267 वर्तमानसर्गवदेवातीतानागतानामपि क्रमो बोध्य इत्याह-एष एवेति | तेषां
105268 रुद्रादितृणान्तानाम् | कथं तर्हि सर्गोपरमस्तत्राह-अस्या इति | एवंभूतस्य
105269 परमार्थतत्त्वस्य भावनात्साक्षात्कारात् || २२ ||
105270
105271 भेदोपशान्तावभ्यासाद्भवत्युपगतः शिवः |
105272 निमेषशतभागार्धमात्रमेव परा चितिः || २३ ||
105273
105274 क्षणलेशमात्रमपि चिदात्मनो बहिर्मुखत्वे कल्पकोटिविस्तृतानर्थोदय इत्याह##-
105275
105276 स्वरूपतश्चेल्लुठिता सैषोदेत्यनवस्थितिः |
105277 सा ज्ञरूपा शिलाकाश इव चित्स्वात्मनि स्थिता || २४ ||
105278
105279 लुठिता प्रच्युता | चितः स्वरूपप्रतिष्ठैव ब्रह्मतेत्याह-सेति | ज्ञस्तत्त्ववित् तेन
105280 रूप्यते अनुभूयत इति ज्ञरूपा || २४ ||
105281
105282 तदनाद्यवभासात्म ब्रह्मशब्देन गीयते |
105283 अस्मिन्प्रौढिं गते सर्गे महाचिद्द्योतनं न च || २५ ||
105284
105285 अभिमानवृद्ध्या यथा यथा सर्गः प्रौढिं गच्छति तथा तथा
105286 चिदात्मविद्योतनह्रासः परिच्छेदाधिक्यप्रयुक्ता आत्मनः क्षुद्रता चेत्याह##-
105287
105288 संगतासत्यदिग्देशकालांशपरमाणुता |
105289 जीवतामागता भूततन्मात्रवलनाक्रमात् || २६ ||
105290
105291 संगतैरसत्यैर्दिग्देशकालकृतैरंशैः परिच्छेदैः परमा मशकपुत्तिकाद्यन्ता
105292 अणुता क्षुद्रता च | आत्मन इति शेषः | परमाणुना इति पाठे तु परमेणाणुना
105293 लिङ्गोपाधिना ब्रह्मचिज्जीवतामागता सती
105294 भूततन्मात्रशब्दितदेहेन्द्रियादिवलनाक्रमात् हे अङ्ग मृगी वीरुल्लता वा
105295 कीटदेवासुरादिकं वा भवतीति परेणान्वयः || २६ ||
105296
105297 भवत्यङ्ग मृगीवीरुत्कीटदेवासुरादिकम् |
105298 यस्मिन्नित्ये ततेऽनन्ते दृढे स्रगिव तिष्ठति || २७ ||
105299
105300 अत एव दृढसूत्रे स्रगिव विश्वं सदसद्ग्रथितं तिष्ठतीत्याह-यस्मिन्निति || २७ ||

सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वगे विश्वकर्मणि।
न तद्दूरे न निकटे नोर्ध्वे नाधो न तेन मे।
न पूर्वं नाद्य न प्रातर्न सन्नासन्न मध्यमम्॥ २८॥

विवेके तु तत्सर्वदिक्कालादिपरिच्छेदनिर्मुक्तमेवेत्याह-न तदिति। ते त्वदीयं न। मे
मदीयं च न। माध्यमं सदसत्पक्षान्तरालिकमनिर्वचनीयम्॥ २८॥

अनुभवकलनामृतेऽस्य माता भवति न सर्वविकल्पनेष्वसत्सु।
फलदुरुविभवा प्रमाणमाला स्थितिमुपयाति न वारिणीव वह्निः॥ २९॥

अत एव स्वानुभवमात्रमेव तत्र मानं न तु लौकिकं मातृमानादि तत्र क्रमत
इत्याह-अनुभवेति। एवं सर्वविकल्पनेष्वसत्सु अस्य स्वानुभवरूपां कलनां
स्वप्रकाशचैतन्यमृते विना अन्यो माता अनुभविता न भवति। या तु लौकिकी
फलन्त्युरवो व्यवहारविभवा यस्याः सकाशात्तथाविधा प्रमाणमाला सा वारिणि
वह्निरिव तत्र स्थितिं नोपयाति। तत्र त्रिपुटीमात्रस्य बाधादित्यर्थः॥ २९॥

यथापृष्टं मुने प्रोक्तं त्वयि कल्याणमस्तु ते।
दिशं प्रयामोऽभिमतामागच्छोत्तिष्ठ पार्वति॥ ३०॥

उपदेश्यान्तरापरिशेषं दर्शयन्नीश्वरः स्वोपदिष्टार्थमाशिषापि
वसिष्ठमनुगृह्योपदेशमुपसंहृत्योत्तस्थावित्याह-यथेति॥ ३०॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इत्युक्त्वा नीलकण्ठोऽसौ त्यक्तपुष्पाञ्जलौ मयि।
ततार परिवारेण सममम्बरकोटरम्॥ ३१॥

ततार पुप्लुवे॥ ३१॥

तस्मिन्गते त्रिभुवनाधिपतावुमेशे स्थित्वा क्षणं तदनु संस्मृतिपूर्वमेव।
अङ्गीकृतं नवपवित्रधिया मयात्मदेवार्चनं शमवतैव जिहासितं तत्॥ ३२
॥

पूर्वमेव शमवता मया तस्य श्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेव तदुपदिष्टं
नित्यापरोक्षदेवार्चनं नवया परिष्कृतया श्रद्धादिपवित्रया च धिया
मयानुष्ठेयत्वेनाङ्गीकृतं तत्प्राक्तनं जडदेवार्चनं जिहासितं चेत्यर्थः॥ ३२
॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
परमात्माभिधानं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः॥ ४२॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
परमात्माभिधानं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः॥ ४२॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

श्रीवसिष्ठ उवाच।

एतदुक्तं परं तेन स्वयमेव च वेद्म्यहम्।
राम त्वमपि जानीषे यथेदं समवस्थितम्॥ १॥

105353 इह श्रुत्वा सवैराग्यं रामः स्वात्मशिवार्चनम्।
105354 प्रबुद्धः कृतकृत्यं स्वं तत्प्रतिष्ठमवर्णयत्॥
105355
105356 ईऽस्वरोपदिष्टं तत्त्वदर्शनपर्यवसितं स्वात्मशिवार्चनं श्रीरामस्य
105357 श्रद्धातिशयसिद्धये प्रशंसन्स्वयमपि तदेव पुनरुपदिशति-एतदित्यादिना।
105358 परं सर्वोत्कृष्टम्। इदं जगत्तत्त्वम्॥ १॥
105359
105360 यत्रालीकमलीकेन किलालीके विलोक्यते।
105361 तस्यां संसारमायायां किं सत्यं किमसन्मयम्॥ २॥
105362
105363 यत्र मायायां अलीके भ्रमे अलीकोपाधिघटितत्वादलीकेन जीवेन अलीकमसदेव
105364 जगद्विलोक्यते॥ २॥
105365
105366 यथा येन विकल्पेन यद्विकल्पेन कथ्यते।
105367 तथा तेनात्मकल्पेन नगताऽप्यनुभूयते॥ ३॥
105368
105369 तत्र कविकल्पितेन मेरुत्वेन राजादेर्वर्णने तथानुभवो दृष्टान्त इत्याह-यथेति।
105370 विविधं कल्पयतीति विकल्पेन येन कविना यस्मिन् राजादौ मेर्वादिविविधभावकल्पनं
105371 यद्विकल्पस्तेन काव्यरचनया यथा यथा कथ्यते तथा तथा श्रुत्वा आत्मानं
105372 कल्पयतीत्यात्मकल्पो राजादिस्तेन स्वस्मिन्नगता मेरुता कल्पवृक्षता वाप्यनुभूयते।
105373 कथमन्यथा काव्यार्थानुभवचमत्कारास्वादस्तस्य बहुवित्तलाभमानादिकं च
105374 कवेः स्यादिति भावः॥ ३॥
105375
105376 यथा द्रवत्वं पयसि यथा स्पन्दो नभस्वति।
105377 यथा नभसि शून्यत्वं तथा सर्गत्वमात्मनि॥ ४॥
105378
105379 विविधकल्पना चाज्ञातस्यात्मनः स्वभाव एवेत्याशयेन दृष्टान्तान्तराण्याह##-
105380
105381 ततः प्रभृति तेनैव क्रमेणार्चनमात्मनः।
105382 अद्य यावद्गतव्यग्रः कुर्वन्नहमवस्थितः॥ ५॥
105383
105384 एवं स्वाभाविकस्यैव विकल्पाध्यारोपस्यार्चनत्वचिन्तनं
105385 तदाप्रभृत्यद्यपर्यन्तं कुर्वन्नेव स्थित इत्याह-तत इति॥ ५॥
105386
105387 अनेनार्चाविधानेन मयेमे राम वासराः।
105388 अखिन्नेनातिवाह्यन्ते व्यवहारपरा अपि॥ ६॥
105389
105390 यथाप्राप्तैः क्रियाचारकुसुमैरात्मनोऽर्चनम्।
105391 व्युच्छिन्नमपि व्युच्छिन्नं न कदाचिदहर्निशम्॥ ७॥
105392
105393 सुषुप्तिकाले व्युच्छिन्नमपि कदापि न व्युच्छिन्नम्। तदापि सुखमहमस्वाप्सं न
105394 किंचिदवेदिषमित्युत्थितप्रतिसंधानहेत्वविद्यावृत्तिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादिति
105395 भावः॥ ७॥
105396
105397 ग्राह्यग्राहकसंबन्धे सामान्ये सर्वदेहिनाम्।
105398 योगिनः सावधानत्वं यत्तदर्चनमात्मनः॥ ८॥
105399
105400 तर्ह्यज्ञानामपि तादृशशिवार्चनं सदैवास्तीति कस्तव तेभ्यो विशेषस्तत्राह##-
105401
105402 दृष्ट्यानया रघुपते सङ्गमुक्तेन चेतसा।
105403 संसारविरलारण्ये विहरास्मिन्न खिद्यसे॥ ९॥
105404

105405 सा च सावधानता आसङ्गत्याग एवेति दर्ऽसयन्नर्चने द्दष्टफलबाहुल्यकीर्तनेन
105406 रामं प्रवर्तयति-द्दष्ट्येति ॥ ९ ॥
105407
105408 दुःखे महति संप्राप्ते धनबन्धुवियोगजे।
105409 एतां द्दष्टिमवष्टभ्य विचारं कुरु सुव्रत ॥ १० ॥
105410
105411 त्यक्तस्यासङ्गस्य पुनरनुत्पादे विचारदार्ढ्यं हेतुरित्याह-दुःखे इति ॥ १० ॥
105412
105413 सुखदुःखे न कर्तव्ये धनबन्धूदयक्षये।
105414 एवंप्राया एव सर्वा नित्यं संसारद्दष्टयः ॥ ११ ॥
105415
105416 सुखदुःखे हर्षविषादौ। एवंप्राया ईद्दशा नश्वरा एव ॥ ११ ॥
105417
105418 जानास्येव गतिं चित्रां विषयाणां प्रमाथिनीम्।
105419 यथायान्ति यथा यान्ति यथा परिभवन्ति च ॥ १२ ॥
105420
105421 प्रथममायान्ति ततो यान्ति। स्वव्यसनासङ्गेन पुरुषं परिभवन्ति च ॥ १२ ॥
105422
105423 एवमेव प्रवर्तन्ते प्रेमाणि च धनानि च।
105424 एवमेवावहीयन्ते निमित्तैरविचारितैः ॥ १३ ॥
105425
105426 अविचारितैरतर्कितैः ॥ १३ ॥
105427
105428 न तास्तव न तासां त्वं निर्मलान्तर्जगत्क्रियाः।
105429 इदमित्थं जगत्किंचित्किं मुधा परितप्यसे ॥ १४ ॥
105430
105431 हे निर्मल ता जगत्क्रियास्तवान्तर्न तासां त्वमन्तर्न किंचित्तुच्छमेव ॥ १४ ॥
105432
105433 त्वमिहासि जगद्रूपं चिन्मात्रवितताकृते।
105434 निजावयवकावृत्तौ कः क्रमो हर्षशोकयोः ॥ १५ ॥
105435
105436 यदि तु जगतस्तुच्छतां नेच्छसि तर्ह्यात्मैव जगदिति पश्य। तथादर्शनेऽपि तव
105437 बन्धादिवियोगे स्वावयवपरिवर्तन इव न हर्षशोकप्रसक्तिरित्याह-त्वमिति ॥ १५ ॥
105438
105439 तात चिन्मात्ररूपोऽसि न ते भिन्नमिदं जगत्।
105440 अतस्तव कथं कुत्र हेयोपादेयकल्पना ॥ १६ ॥
105441
105442 इति चिच्चक्रचाञ्चल्ये चिन्मये जगदम्बुधौ।
105443 तरङ्गजाले चाम्भोधौ कः क्रमो हर्षशोकयोः ॥ १७ ॥
105444
105445 इति उक्तरीत्या चिद्रूपे जगच्चक्रचाञ्चल्ये ॥ १७ ॥
105446
105447 चिदेकतानतामेत्य सौषुप्तीमागतः स्थितिम्।
105448 अद्यप्रभृति राम त्वं तुर्यावस्थात्मको भव ॥ १८ ॥
105449
105450 उक्तार्चनस्य परमकाष्ठायां रामं स्थापयति-चिदेकतानतामिति ॥ १८ ॥
105451
105452 समः समसमाभासो भास्वद्वपुरुदारधीः।
105453 तिष्ठात्मार्चारतो नित्यं परिपूर्ण इवार्णवः ॥ १९ ॥
105454
105455 स्वयं समः सर्ववैषम्यनिर्मुक्तः। समेन ब्रह्मणा समा ऐकरस्यापन्ना
105456 जगदाभासा यस्य ॥ १९ ॥

105457
105458 एतत्त्वं श्रुतवान्सर्वं स्थितस्त्वं परिपूर्णधीः ।
105459 यदिच्छसीतरत्प्रष्टुं तत्पृच्छ रघुनन्दन ॥ २० ॥
105460
105461 यत्पृष्टं प्रथमे कल्पे तदद्य परिचोदय ।
105462
105463 श्रीराम उवाच ।
105464
105465 इदानीं संशयो ब्रह्मन्विनिवृत्तो विशेषतः ॥ २१ ॥
105466
105467 प्रथमे कल्पे विचारारम्भे वैराग्यप्रकरणे त्वया यत्पृष्टं ये प्रश्नाः
105468 कृतास्तेषु अद्य किंचिदवशिष्टं चेदस्ति तर्हि तत्परिचोदय पृच्छ ॥ २१ ॥
105469
105470 ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं जाता तृप्तिरकृत्रिमा ।
105471 न मुनेऽस्ति मलं द्वित्वं न चेत्यं न च कल्पनम् ॥ २२ ॥
105472
105473 मलमज्ञानम् । द्वित्वं जीवब्रह्मभेदः । कल्प्यते येन तत्कल्पनं मनः ॥ २२ ॥
105474
105475 तदा ममाभूदज्ञानं प्रशान्तमधुना तु तत् ।
105476 कलङ्क आत्मनोऽस्तीति तदज्ञानवऽसेन या ॥ २३ ॥
105477
105478 भ्रान्तिरासीदिदानीं सा निवृत्ता त्वत्प्रसादतः ।
105479 न जायते न म्रियते न चैवात्मा कलङ्कितः ॥ २४ ॥
105480
105481 सर्वं च खल्विदं ब्रह्ममयमित्युदितोऽस्म्यलम् ।
105482 प्रश्नेभ्यः संशयेभ्यश्च वाञ्छितेभ्यश्च सर्वतः ॥ २५ ॥
105483
105484 ब्रह्मैव ब्रह्ममयं ब्रह्मविवर्तो वा । वाञ्छितेभ्यश्च निवृत्तमिति शेषः ॥ २५ ॥
105485
105486 शुद्धं मे निर्मलं चेतस्त्वष्टा यन्त्रभ्रमादिव ।
105487 सर्वाचारोपदेशेषु प्राप्तप्रोक्तेषु साधुभिः ॥ २६ ॥
105488
105489 त्वष्टा यन्त्रे आरोप्य भ्रमणं भ्रमस्तल्लक्षितं तक्षणं [तक्षणं इति पदं
105490 क्वचिन्न पठ्यते ।] तस्मात्सूर्यबिम्बमिव शुद्धं भास्वरम् । साधुभिः
105491 प्राप्तेभ्य उपगतेभ्यः शिष्येभ्यः प्रोक्तेषु सर्वेषामाचाराणां
105492 साधनानामुपदेशेषु निराकाङ्क्षी ॥ २६ ॥
105493
105494 निराकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यन्तः सुमेरुः कनकेष्विव ।
105495 न तदस्त्यस्ति यत्राशा न तदस्ति यदीप्सितम् ॥ २७ ॥
105496
105497 चिरलभ्ये आशा । अनुपदलभ्ये ईप्सेति भेदः ॥ २७ ॥
105498
105499 न तदस्ति यदादेयं हेयं मध्यं चराचरे ।
105500 इदं हेयमुपादेयमिदं सदिदमप्यसत् ॥ २८ ॥
105501
105502 मध्यमुपेक्ष्यम् ॥ २८ ॥
105503
105504 इति चिन्ताभ्रमः शान्तो निपुणं परमो मुने ।
105505 न स्वर्गमभिवाञ्छामि द्वेष्मि वापि न रौरवम् ॥ २९ ॥
105506
105507 रौरवं नरकविशेषं चापि न द्वेष्मि ॥ २९ ॥
105508

105509 आत्मन्येव हि तिष्ठामि मन्दराद्रिरिवाभ्रमः |
105510 कणशः कीर्णत्रिजगत्क्षीरसागरसंसृतिः || ३० ||
105511
105512 कणशः परमाणुशो विभज्य कीर्णानि विक्षिप्तानि विनाशितानीति यावत् त्रिजगन्ति येन
105513 तथाविधस्य क्षीरसागरस्य संसृतिः सर्वतो व्याप्तिरिव व्याप्तिर्यस्य | औत्प्रेक्षिकमेतत् |
105514 अथवा कणशः प्रसृतैर्यशःक्षीरलवैः कीर्णानि सिक्तानि त्रिजगन्ति यया
105515 तथाविधामनुवंशक्षीरसागरे संसृतिर्व्यवहारो यस्य तथाविधश्चिरसंभ्रान्तो
105516 रामलक्षणो मन्दराचलो बोधामृतोत्पत्त्या कृतार्थः | सांप्रतं विश्रान्त
105517 उपरतभ्रमो वृत्त इति परेणान्वयः || ३० ||
105518
105519 विश्रान्तश्चिरसंभ्रान्तो निर्भ्रमो राम मन्दरः |
105520 अवस्त्विदमिदं वस्तु पश्येति कलनास्त्यलम् || ३१ ||
105521
105522 इदं जगत् इत्थं यथा दृष्टप्रकारमेव नान्यत्तत्त्वमस्तीति येन मूढेन ज्ञातं
105523 तस्य हृदि कुसंदेहजालेन ज्वलितेव अधिकं संतापिनी इदं वस्तु इदमवस्तु इति कलना
105524 अलमस्ति हे मुनीश्वर त्वमिति मदुक्तार्थं स्वानुभवसंवादाय पश्येति
105525 परेणान्वयः || ३१ ||
105526
105527 हृदि तस्य कुसंदेहजालेन ज्वलिताधिकम् |
105528 इदमित्थं जगदिति ज्ञातं येन मुनीश्वर || ३२ ||
105529
105530 स यत्र याति कार्पण्यं जगतस्तन्न लभ्यते |
105531 विचित्राकुलकल्लोलाज्जडाद्वृत्तिविवर्जितात् || ३३ ||
105532
105533 स तादृशमूढपुरुषो यत्र यस्मिन् धनादिविषये कार्पण्यं याति जगतः संबन्धि
105534 तद्वस्तु तत्त्वदृशा न लभ्यतेऽस्माभिरिति शेषः | यतो वयं विचित्रा
105535 अशनायादिलक्षणा आकुलाः कल्लोलाः षडूर्मयो
105536 यस्मिंस्तथाविधाच्छुद्धचिदाकारवृत्तिविवर्जिताज्जडाद्भवसागरात्त्वत्प्रसादेन
105537 तीर्णाः स्म इति परेणान्वयः || ३३ ||
105538
105539 त्वत्प्रसादेन भगवंस्तीर्णाः स्मो भवसागरात् |
105540 संपदामवधिर्ज्ञातो दृष्टः सीमान्त आपदाम् || ३४ ||
105541
105542 सर्वसारेऽप्यदीनाः स्मः पूर्णाः स्मः परमेश्वर |
105543 ययावभेद्यामपरैर्दलिताशामतङ्गजम् |
105544 संसारसागरे सम्यग्वीरतामागतं मनः || ३५ ||
105545
105546 सर्वसारे भूमानन्दविषयेऽपि नित्यलब्धत्वाददीनाः स्मः |
105547 अस्मन्मनःसंसारलक्षणे समरे दलितः आशामतङ्गजो येन तथाविधं सत्
105548 परैरभेद्यां सम्यग्वीरतां ययौ || ३५ ||
105549
105550 परिगलितविकल्पतामुपेतं प्रगलितवाञ्छमदीनसारसत्त्वम् |
105551 त्रिजगति यदतिप्रसन्नरूपं प्रमुदितमन्तरनुत्तमं मनो मे || ३६ ||
105552
105553 पूर्णां मनःस्थितिमेव वर्णयन्नुपसंहरति-परिगलितेति |
105554 अदीनसारमकार्पण्यदृढं सत्त्वं स्थैर्यं यस्य | त्रिजगति प्रसिद्धानि
105555 पूर्णचन्द्रक्षीरसागरशरदाकाशादीनि यानि प्रसन्नरूपाणि
105556 तान्यतिक्रान्तमतिप्रसन्नरूपम् | सापेक्षसमासश्छान्दसः | अन्तःप्रमुदितमत
105557 एवानुत्तमं मे मनः स्थितमित्यर्थः || ३६ ||
105558
105559 इत्यार्षे श्रीवा०रामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
105560 विश्रान्तिवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः || ४३ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
विश्रान्तिवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

केवलेनेन्द्रियैः सार्धं वर्तमानार्थवर्तिना ।
असंगमेन मनसा यत्करोषि न तत्कृतम् ॥ १ ॥

इहासङ्गक्षयोपाया वाञ्छात्यागादयः पुनः ।
मनःक्षयान्ता गुरुणा ज्ञानदार्ढ्यार्थमीरिताः ॥

रामेण स्वस्य तत्त्वबोधविश्रान्तौ वर्णितायामपि तत्परिपाकात्प्राक् प्रच्युतिर्मा भूदिति
शिलानिखातस्थूणादार्ढ्याय संधिकीलपरम्परामिव जीवन्मुक्तलक्षणभूतां
प्रागुक्तसाधनपरम्परामेव प्रतिष्ठापयिष्यन् श्रीवसिष्ठः प्रागुक्ते
यथाप्राप्तव्यवहारोपभोगादिलक्षणे शिवार्चनेऽपि सर्वारम्भा हि दोषेण
धूमेनाग्निरिवावृताः इति न्यायेन
प्रमादाद्धिंसापरानिष्टादिप्रसक्तेरवर्जनाद्भोगस्यानर्थहेतुत्वाच्च स्यादेव
पुनर्जननाद्यनर्थ इत्याशङ्कां वारयन्नाह-केवलेनेति । केवलेन रागादिरहितेन
अतएव असंगमेन कर्तृत्वाभिमानलक्षणक्रियासंगमशून्येन ॥ १ ॥

यथा प्राप्तिक्षणे वस्तु प्रथमे तुष्टये तथा ।
न प्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमिति को नानुभूतवान् ॥ २ ॥

ननु विषयाणां तुष्टिजनकत्वनियमात्कथं तेषु रागस्त्यक्तुं शक्य
इत्याशङ्क्याह-यथेति । प्राप्तिक्षणातिरिक्तपूर्वोत्तरकालयोस्तेषु
तुष्टिहेतुत्वव्यभिचारान्नायं नियम इति भावः ॥ २ ॥

वाञ्छाकाले यथा वस्तु तुष्टये नान्यदा तथा ।
तस्मात्क्षणसुखे सक्तिं बालो बध्नाति नेतरः ॥ ३ ॥

अतएव चिरानर्थे क्षणिकसुखे आसङ्गोऽपि न युक्त इत्याह-वाञ्छेति ।
वाञ्छापदेन लाभो लक्ष्यते ॥ ३ ॥

वाञ्छाकाले तुष्टये यत्तत्र वाञ्छैव कारणम् ।
तुष्टिस्त्वतुष्टिपर्यन्ता तस्माद्वाञ्छां परित्यज ॥ ४ ॥

यदा वस्तुलाभकृतः क्षणिकोऽपि वाञ्छानिरोधः सुखहेतुस्तदा
आत्यन्तिकवाञ्छोच्छेदो निरतिशयानन्दहेतुरित्यर्थादागतम् तथा च
वाञ्छैवानर्थ इत्याशयेनाह-वाञ्छाकाले इति । तुष्टिरानन्दः ।
अतुष्टिस्तुष्टिविरोधिवाञ्छैव पर्यन्तो विच्छेदो यस्यास्तथाविधा ॥ ४ ॥

यदि तत्पदमाप्तोऽसि कदाचित्कालपर्ययात् ।
तदहंभावनारूपे न मङ्क्तव्यं त्वया पुनः ॥ ५ ॥

ननु पूर्णानन्दं पदं प्राप्तोऽहं तस्मै मह्यं
पुनर्विषयवाञ्छात्यागोपदेशस्ते किमर्थस्तत्राह-यदीति । पुनः
कालान्तरेऽप्यहंभावपङ्के निमज्जनं मा भूदिति तत्पदस्थितिदार्ढ्यार्थः
पुनरुपदेश इत्यर्थः ॥ ५ ॥

105613 आत्मज्ञानाचलस्याग्रे राम विश्रान्तवानसि |
105614 अहंभावमहाश्वभ्रे न पुनः पातमर्हसि || ६ ||
105615
105616 यत्स्मृतानन्तसदृष्टेर्ज्ञत्वमेरुशिरःस्थितेः |
105617 पुनर्गर्भानुकारान्तःपाताले पतनं कुतः || ७ ||
105618
105619 सत्यपि दार्ढ्ये पुनर्मज्जनं किं नाशङ्क्यते तत्राह-यदिति | यद्यस्माद्धेतोः
105620 गर्भो मातृकुक्षिगतः पिण्डस्तमनुसृत्य करोति जन्माद्यनर्थमिति
105621 गर्भानुकारोऽहंभावस्तल्लक्षणेऽन्तःपाताले |
105622 दृढीभूतज्ञानस्यावश्यमविद्यानर्थबीजोच्छेदित्वादिति भावः || ७ ||
105623
105624 दृश्यते ते स्वभावोऽयं समतासत्यतामयः |
105625 मन्ये क्षीणविकल्पोऽसि जातोऽसि हतकालिकः || ८ ||
105626
105627 अन्येषामुपकाराय वा मयेदमुक्तं तव त्वज्ञानं नष्टमिति मया
105628 समतादिलिङ्गैर्लक्षितमेवेत्याशयेनाह-दृश्यत इति | कालिका अविद्या || ८ ||
105629
105630 स्वभावे संस्थितो राम इत्यावेदयतीव मे |
105631 सौम्य पूर्णार्णवप्रख्या समता निर्मला तव || ९ ||
105632
105633 आशा यातु निराशत्वमभावं यातु भावनम् |
105634 अमनस्त्वं मनो यातु तवासङ्गेन जीवतः || १० ||
105635
105636 न सञ्जनमसङ्गस्तेन जीवतः | अनुमोदने आशिषि वा लोट् || १० ||
105637
105638 यां यां वस्तुदृशं यासि तस्यां तस्यामवस्थितम् |
105639 सत्तासामान्यरूपेण ब्रह्म बृंहितचिद्धनम् || ११ ||
105640
105641 न मनोरथभङ्गान्निराशत्वाद्याशासे किंतु सर्वतो
105642 निरतिशयानन्दब्रह्मलाभादित्याशयेनाह-यां यामिति || ११ ||
105643
105644 अज्ञातात्मा निबद्धोऽसि विज्ञातात्मा न बध्यसे |
105645 राम त्वं स्वात्मनात्मानं बोधयस्व बलादतः || १२ ||
105646
105647 बलात् मननादिदार्ढ्यात् || १२ ||
105648
105649 यत्र न स्वदते वस्तु स्वदते च यथागतम् |
105650 अवासनत्वं तद्विद्धि साम्यमाकाशकोमलम् || १३ ||
105651
105652 इदानीं निर्वासनत्वस्य स्वानुभवगम्यं लक्षणमाह-यत्रेति | वस्तु भोगसुखम् |
105653 यथागतं प्रारब्धोपनीतं दुःखमपि || १३ ||
105654
105655 वासनारहितैरन्तरिन्द्रियैराहर क्रियाः |
105656 न विक्रियामवाप्नोषि खवत्क्षोभशतैरपि || १४ ||
105657
105658 खवत् आकाशवत् || १४ ||
105659
105660 ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं त्रयमेकतयात्मनि |
105661 शान्तात्मानुभवाऽभव्यं न भूयो भवभागसि || १५ ||
105662
105663 अभव्यं दुःखाद्यपि त्रिपुट्येकीकारेणात्मतया अनुभव | तेन तस्य प्रतिकूलता
105664 शाम्यतीति भावः || १५ ||

चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसारप्रलयोदयौ।
वासनाप्राणसंरोधादनिमेषं मनः कुरु॥ १६॥

दुःखादौ प्रातिकूल्यविकल्पनं मनःकृतमिति तदेव वा भुशुण्डोक्तयुक्त्या
निरोद्धव्यमित्याशयेनाह-चित्तेति॥ १६॥

प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यां संसृतेः प्रलयोदयौ।
तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितं कुरु॥ १७॥

मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ।
तद्विलीनं कुरु बलाद्गुरुशास्त्रार्थसंयमैः॥ १८॥

अज्ञानमेव वा प्रवृत्तिद्वारानर्थनिदानमिति तदेव ज्ञानदार्ढ्येन
निरसनीयमित्याह-मौर्ख्येति॥ १८॥

यथा वातरजःसङ्गस्पन्दात्खं भाववेदनम्।
तथा चितश्चेत्यतया स्पन्दादिदमुपस्थितम्॥ १९॥

चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यामिति यदुक्तं तद्दृष्टान्तेन स्फुटयति-यथेत्यादिना।
यथा खमाकाशं वातस्य रजसां च सङ्गात्स्पन्दाच्च
मलिनचलनादिस्वभाववेदनं संपन्नं तथा चितश्चित्तलक्षणात्स्पन्दाच्चेत्यतया
इदमनर्थजातमुपस्थितमित्यर्थः॥ १९॥

दृश्यदर्शनसंबन्धस्पन्देनेयं जगद्गतिः।
स्फुरत्यालोककुड्यादिसंगजा वर्णधीरिव॥ २०॥

उक्तेऽर्थे अन्वयव्यतिरेकौ द्र्शयति-दृश्येति द्वाभ्याम्।
नानाच्छिद्रप्रविष्टसौरालोककुड्यसंबन्धजा चित्रवर्णधीरिव॥ २०॥

दृश्यदर्शनसंबन्धस्पन्दाभावे न जायते।
वेदना भवदाभासा चित्रपुंसाभिवाशये॥ २१॥

भवतीति भवज्जगत्तदाभासा। यथा चित्रलिखितपुंसामाशये हृदि भावनैव न
जायते तद्वत्॥ २१॥

चित्तस्पन्दोत्थिता माया तदभावे विलीयते।
पयःस्पन्दोत्थिता वीचिस्तदभावे विनश्यति॥ २२॥

त्यागेन वासनांशस्य बोधाद्वा प्राणरोधनात्।
चित्ते निस्पन्दतां याते कुतः स्पन्दस्य संभवः॥ २३॥

स्पन्दस्य कौटस्थ्यच्युतिरूपस्य॥ २३॥

असंवित्स्पन्दमात्रेण याति चित्तमचित्तताम्।
प्राणानां वा निरोधेन तदेव च परं पदम्॥ २४॥

ह्यर्थे चशब्दः॥ २४॥

दृश्यदर्शनसंबन्धे यत्सुखं पारमार्थिकम्।
तदन्तैकान्तसंवित्त्या ब्रह्मदृष्ट्या मनःक्षयः॥ २५॥

105717 बोधाद्वा इति मध्यमोपायमुक्तं विवृणोति-दृश्येति। विषयेन्द्रियसंबन्धे
105718 यत्सुखं प्रसिद्धं तत्परमार्थतो ब्रह्मसुखमेव। एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
105719 मात्रामुपजीवन्ति इति श्रुतेः। अतस्तस्यान्तः
105720 परमावधिर्मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरं शतगुणोत्कर्षेण श्रुत्या दर्शितः यतो
105721 वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचन इति।
105722 तदेकान्तं तन्मात्रपूर्णतातत्संवित्तिरूपया ब्रह्मदृष्ट्या मनःक्षयः
105723 सिद्ध्यतीत्यर्थः॥ २५॥
105724
105725 यत्र नाभ्युदितं चित्तं तत्तत्सुखमकृत्रिमम्।
105726 न स्वर्गादौ संभवति मरौ हिमगृहं यथा॥ २६॥
105727
105728 तत्तत्सुखं ब्रह्मसुखं तच्च स्वर्गादिभोगभूमौ न संभवति। तत्र चित्तस्य
105729 कामासूयादिकलुषत्वादित्यर्थः। हिमं शिशिरजलं तस्य गृहं सरः॥ २६॥
105730
105731 चित्तोपशमजं स्फारमवाच्यं वचसा सुखम्।
105732 क्षयातिशयनिर्मुक्तं नोदेति न च शाम्यति॥ २७॥
105733
105734 न वाच्यं वक्तुमशक्यम्। स्वानुभवैकगम्यमित्यर्थः॥ २७॥
105735
105736 बोधाद्भवति चित्तान्तो दुर्बोधाच्चित्तवेदिता।
105737 बालवेतालवत्तेन मोहश्रीर्घनतां गता॥ २८॥
105738
105739 चित्तस्यान्तो नाशः। यतो दुर्बोधाद्भ्रान्तिवशादेव चित्तवेदिता चित्तसद्भावप्रतीतिः
105740 बोधेन तु भ्रान्तिर्नश्यतीति युक्तश्चित्तनाश इति भावः। बालकल्पितवेतालवत्। तेन
105741 दुर्बोधेन॥ २८॥
105742
105743 विद्यमानमपि ह्येतच्चित्तं बोधाद्विलीयते।
105744 सदप्यसदिवाभाति ताम्रं हेमीकृतं यथा॥ २९॥
105745
105746 ननु ज्ञानिनामपि व्यवहारदर्शनाच्चित्तमस्त्येव तत्कथं ज्ञानेन नष्टम्
105747 सत्त्वनष्टत्वयोर्युगपदेकत्र विरोधात्तत्राह-विद्यमानमपीति॥ २९॥
105748
105749 ज्ञस्य चित्तं न चित्ताख्यं ज्ञचित्तं सत्त्वमुच्यते।
105750 नामार्थान्यत्वभाक्चित्तं बोधात्ताम्रसुवर्णवत्॥ ३०॥
105751
105752 नामतोऽर्थतश्चान्यत्वं भजत इत्यन्यत्वभाक्॥ ३०॥
105753
105754 न संभवति चित्तत्वं तेन तत्प्रविलीयते।
105755 भ्रमः शाम्यति बोधेन नाभावो विद्यते सतः॥ ३१॥
105756
105757 भ्रान्तिबीजत्वमेव चित्तस्य चित्तता सा बोधेन प्रविलीयत इत्यर्थः। घटादिनाशेऽपि
105758 कपालाद्यात्मना परिशेषद्रशनात्सतः स्वरूपेण नाशः क्वाप्यप्रसिद्ध एवेत्याह##-
105759
105760 अवस्त्वेव विकल्पात्म चित्तादि शशशृङ्गवत्।
105761 सर्वं तदात्मनस्तस्मात्तद्धि बोधाद्विलीयते॥ ३२॥
105762
105763 वस्तुबोधस्यावस्तुकल्पितांशमात्रबाधकत्वप्रसिद्धेरपि न
105764 सत्त्वांशबाधकत्वप्रसक्तिरित्याह-अवस्त्वेवेति। चित्तादि सर्वं तत्
105765 पारमार्थिकस्यात्मनो विवर्त इति शेषः॥ ३२॥
105766
105767 चित्तं सत्त्वं समायातं किंचित्कालं जगत्स्थितौ।
105768 विहृत्य तुर्यावस्थायां तुर्यातीतं भवत्यतः॥ ३३॥

तर्हि किं जीवन्मुक्तचित्तस्य व्यवहारक्षमावस्था वास्तव्येव नेत्याह-चित्तमिति।
विहारसमाधिसाक्षात्कारपर्यन्ता तदवस्था न वास्तवी किंतु
प्रारब्धप्रतिबद्धाविद्यालेशकृतबाधितानुवृत्तिः।
विदेहकैवल्याविर्भूततुर्यातीतावस्थैव तस्य वास्तवीति भावः॥ ३३॥

ब्रह्मैव भूरिभवनभ्रमविभ्रमौघैरित्थं स्थितं
सममनेकतयैकमेव।
सर्वात्म संभवति नेतरदङ्ग किंचिच्चित्तादिकं च न हृदीव हि संनिवेशः॥
३४॥

तत्तुर्यातीतं ब्रह्म यावन्न ज्ञातं तावच्चित्तजगदादि मिथ्यावेषेण स्थितं
सर्वात्मकं भवति न चित्तादिकं नाम किंचिदितरद्वस्त्वन्तरमस्तीति ज्ञानमात्रेण
तन्मात्रस्वभावपरिशेषश्चित्तादेर्युक्त एवेत्याशयेनाह-ब्रह्मैवेति। यथा हृदि
मनोरथपरिकल्पितप्रासादोपवनवाप्यादिसंनिवेशस्तत्रासमावेशादेव नास्ति
तद्वत्परमसूक्ष्मे अच्छिद्रचिदेकरसघने ब्रह्मण्यपि जगदसमावेशादेव
नास्तीत्यर्थः॥ ३४॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
चित्तसत्तासूचनं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः॥ ४४॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
चित्तसत्तासूचनं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः॥ ४४॥
पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अत्रेमामवबोधाय विस्मयोल्लासकारिणीम्।
अपूर्वां संक्षेपाद्राम रम्यां कथां शृणु॥ १॥

स्वानन्दरससंपूर्णं त्रिजगत्कल्पनास्पदम्।
इह बिल्वफलत्वेन परं ब्रह्मोपवर्ण्यते॥

कथां बिल्वाख्यानाख्याम्॥ १॥

योजनानां सहस्राणि विपुलं विमलं स्फुटम्।
युगैरप्यजरद्रूपमस्ति बिल्वफलं महत्॥ २॥

न जीर्यत इत्यजरद्रूपं स्वभावो यस्य॥ २॥

अविनाशरसाधारं सुधामधुरसारवत्।
पुराणमपि बालेन्दुदलमार्दवसुन्दरम्॥ ३॥

सुधेवसुधापेक्षया वा अतिमधुरसारवत्।
बालेन्दोरङ्कुरप्रायात्प्रतिदिनमुपचीयमानानि दलानीव याः कलास्तानीव मार्दवेन
त्वङ्नयनसुखस्पर्शतया सुन्दरम्॥ ३॥

व्यूहमध्यमहामेरुं मन्दराद्रिरिवाचलम्।
महाकल्पान्तवात्याया अपि वेगैरचालितम्॥ ४॥

भुवनव्यूहमध्यगतमहामेरुरिव मेढीभूतम्। मन्दराद्रिरिवाचलं दृढम्॥
४॥

105821

105822 योजनायुतकोटीनां कोटिलक्षशतैरपि।
105823 वैपुल्येनापरिच्छेद्यं मूलमाद्यं जगत्स्थितेः॥ ५॥
105824

105825 प्रागुक्तं सहस्रपदमसंख्यपरमिति व्याचष्टे-योजनेति। जगतः
105826 स्थितेर्विधारणस्य नियमनस्य च मूलम्॥ ५॥
105827

105828 यस्य बिल्वफलस्योच्चैर्ब्रह्माण्डानि समीपतः।
105829 हरन्ति लीलां शैलाधो राजिकाकणपद्धतेः॥ ६॥
105830

105831 हरन्ति वहन्ति। राजिका सूक्ष्मसर्षपास्तत्काणानां पद्धतेः पङ्क्तेः॥ ६॥
105832

105833 स्पन्दमानरसापूरां स्वाद्वीं रसचमत्कृतिम्।
105834 यस्यातिशेते नो कश्चिदपि राघव षड्रसः॥ ७॥
105835

105836 षड्रसः षडिन्द्रियभोग्यब्रह्मलोकान्तसुखलवः प्रसिद्धो वा॥ ७॥
105837

105838 न कदाचन पाकेन पातं तेन समेति यत्।
105839 सदैव पक्वमप्यङ्ग जरसा यन्न बाध्यते॥ ८॥
105840

105841 तेन तादृशरसयुक्तेनापि पाकेन यत् पातं पतनं न समेति। तर्हि किं स्वस्थान एव
105842 जीर्यति नेत्याह-सदैवेति॥ ८॥
105843

105844 ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राद्या जरठाः केचिदेव न।
105845 यस्योत्पत्तिं विजानन्ति मूलं वा वृन्तमेव च॥ ९॥
105846

105847 जरठाश्चिरायुषः॥ ९॥
105848

105849 अदृष्टाङ्कुरवृक्षस्य त्वदृष्टकुसुमाकृतेः।
105850 अस्तम्भमूलशाखस्य फलस्यास्य महाकृतेः॥ १०॥
105851

105852 एकपिण्डघनाकारविततस्थौल्यशालिनः।
105853 यस्योत्पत्तिविकारादिपरिणामो न दृश्यते॥ ११॥
105854

105855 विततमतिविस्तीर्णं यत्स्थौल्यं बृहत्ता तच्छालिनः॥ ११॥
105856

105857 समस्तफलसारस्य फलस्यास्य महाकृतेः।
105858 न मज्जा नाष्ठि विततो निर्विकारो निरञ्जनः॥ १२॥
105859

105860 समस्तेषु फलेषु पुरुषार्थेषु च सारस्य श्रेष्ठस्य। अष्ठि बीजं नास्ति॥ १२॥
105861

105862 शिलान्तरिव नीरन्ध्रः स्पन्दमानेन्दुबिम्बवत्।
105863 रसं स्वसंविदास्वाद्यं स्पन्दमान इवामृतम्॥ १३॥
105864

105865 शिलाया अन्तःप्रदेश इव नीरन्ध्रो घनः। विज्ञानघम एव इति श्रुतेः।
105866 स्पन्दमानेन्दुबिम्बवत् स्वसंविदामृतमिवास्वाद्यं निरतिशयानन्दरसं
105867 स्पन्दमानः॥ १३॥
105868

105869 कोशः सकलसौख्यानां शीतलालोककारकः।
105870 शैलाभोऽमृतपिण्डाभो मज्जा आत्मफलस्थितेः॥ १४॥
105871

105872 कोश इति। एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इति श्रुतेः। आत्मनो

105873 मानुषानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दान्तकर्मफलस्थितेर्मज्जा सारः ॥ १४ ॥
105874
105875 तस्मात्परममज्जा तु यासौ स्वात्मचमत्कृतिः ।
105876 अनन्तरक्षितो नित्यमनन्यः श्रीफलं गतः ॥ १५ ॥
105877
105878 तस्माद्धैरण्यगर्भानन्दफलादपि परमस्याव्यक्तस्य मज्जा । अनन्तेन
105879 त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वभावेनैव रक्षितः । स्वात्मकमेव श्रीफलं बिल्वं गतः
105880 स चानन्यः । अद्वय एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥
105881
105882 स्वसंनिवेशवैचित्र्यमन्यत्वफलतां गताम् ।
105883 अत्यजन्त्या तया तन्व्या स्थूलयाप्यतिबालया ॥ १६ ॥
105884
105885 अनन्यत्वमेवोपपादयितुं चमत्कृतिपदस्वारस्यं प्रकटयति##-
105886 भेदजातस्य फलतां परमप्रयोजनतां गतः चिदेकरसमज्जारूपं पारमार्थिकं
105887 स्वसंनिवेशत्रैलक्षण्यमत्यजन्त्यैव इदं भेदादि स्वयमुत्पाद्य भावितमिति
105888 परेणान्वयः । प्रकारान्तरैरपि तस्याश्चमत्कृतित्वोपपादनाय
105889 तन्व्येत्यादिविरुद्धविशेषणानि । अणोरणीयस्त्वात्तन्व्या । महतो महीयस्त्वात्स्थूलया ।
105890 चिरंतनत्वेऽपि वृद्ध्यादिविकाराभावादतिबालया ॥ १६ ॥
105891
105892 इयमस्मीति कलनादसदप्यन्यतामलम् ।
105893 भेदाद्यसंभवदिदं स्वयमुत्पाद्य भावितम् ॥ १७ ॥
105894
105895 असतोऽपि भेदस्योत्पादने को हेतुस्तमाह-इयमिति । इयमहमस्मीति अनिदमि
105896 इदन्ताध्यास एव तद्धेतुरित्यर्थः । अन्यथा पृथक्त्वं
105897 तदापादकमलमविद्यामेवंभूतभुवनभेदादिरूपेणोत्पाद्येत्यर्थः ।
105898 असंभवदित्यनेन स्वप्रकाशचिदेकरसे मलस्यैव संभवो नास्ति सुतरां
105899 तत्कार्यभेदस्येति द्योत्यते ॥ १७ ॥
105900
105901 अहंकलासमुदयसमनन्तरमेव सा ।
105902 वलिताकाशशब्दाङ्गत्रैलोक्यपरमाणुभिः ॥ १८ ॥
105903
105904 स्वोत्पादितैर्भूतभुवनादिभेदैरहंतोत्पादनद्वारा आभिमानिकं संवलनं सा
105905 लभत इत्याह-अहमिति । अहंकला अहंकारस्तस्याः समुदयो
105906 व्यष्टिसमष्टिरूपेणोद्भवस्तत्समनन्तरम् । आकाशस्तद्गुणः शब्दश्चाङ्गे
105907 द्रव्यगुणैकदेशौ येषां
105908 तथाविधैस्त्रैलोक्योपलक्षितव्यष्टिसमष्टिशरीरपरमाणुभिः ॥ १८ ॥
105909
105910 इत्यनुक्रमतो याता संविच्छक्तिस्वरूपताम् ।
105911 मज्जा प्राक् संनिवेशं स्वं तमेवाप्य समुज्झती ॥ १९ ॥
105912
105913 स्वस्वरूपापरित्यागेनैवंरूपापत्तिरेवास्या महती आत्मचमत्कृतिरित्थं मया
105914 वर्णितेत्युपसंहरति-इतीति । शक्तिर्व्यबहारसमर्थता तत्स्वरूपताम् ॥ १९ ॥
105915
105916 संविच्छक्त्या तया तत्र ततस्तरलरूपया ।
105917 निज एव समे रूपे दृगित्थं संप्रसारिता ॥ २० ॥
105918
105919 समे निर्विकारे निजे रूपे एव इत्थं जगदाकारा दृक् संप्रसारिता ॥ २० ॥
105920
105921 इदं व्योम महानन्तमियं कालमयी कला ।
105922 इयं नियतिरित्युक्ता क्रियेयं स्पन्दरूपिणी ॥ २१ ॥
105923
105924 इत्थं च वियदादिसर्वमियमेव नान्यदस्याः किंचिदिति द्रष्टव्यमित्याह##-

105925
105926 अयं संकल्पविस्तारस्त्वयमाशान्तरभ्रमः ।
105927 रागद्वेषस्थितिरियं हेयोपादेयधीरियम् ॥ २२ ॥
105928
105929 आध्यात्मिकार्था अपीयमेवेत्याह-अयमिति ॥ २२ ॥
105930
105931 इयं त्वत्ता त्वियं मत्ता तत्तेयं संस्थिता स्वयम् ।
105932 ब्रह्माण्डौघोऽयमूर्ध्वस्थः स्वयमङ्गोर्ध्वमप्यधः ॥ २३ ॥
105933
105934 अयं पुरः पार्श्वतोऽयं पश्चादाराहवीयसी ।
105935 इदं भूतं वर्तमानं भविष्यत्त्विदमित्यपि ॥ २४ ॥
105936
105937 लिङ्गभेदः आत्मा ब्रह्मेत्यादिविशेष्यपदमध्याहृत्य योज्यः । दवीयसी दूरतरा ॥
105938 २४ ॥
105939
105940 इदमन्तःस्थितानल्पकल्पनाम्भोरुहालयम् ।
105941 ब्रह्माण्डमण्डपापीडक्रीडामण्डपमण्डलम् ॥ २५ ॥
105942
105943 अन्तःस्थिता अनन्ताः कल्पनाम्भोरुहाणामालया जीवा यस्मिंस्तथाविधम् ॥ २५ ॥
105944
105945 अनन्तकलनातत्त्वपरिपल्लविता हरेः ।
105946 हृदब्जकर्णिका चेयं लोकपद्माक्षमालिका ॥ २६ ॥
105947
105948 अनन्तैः कलनातत्त्वैः रचनरहस्यैः परितः पल्लविता ॥ २६ ॥
105949
105950 इयं कीर्णमहारुद्रगणापूरितकोटरा ।
105951 दीर्घाभ्रसरणिर्भ्रान्तिध्वंसनेभ्यः प्रभाविनी ॥ २७ ॥
105952
105953 कीर्णैः सर्वतोव्याप्तैर्महारुद्रगणैः पूरितकोटरा । अभ्रसरणिराकाशपदवी ।
105954 अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि । नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वाः इति श्रुतेरिति
105955 भावः । भ्रान्ता विषयलम्पटाः स्वर्तिणस्तेषां ध्वंसनेभ्यः अधःपतनेभ्यो
105956 निमित्तेभ्यः प्रभाविनी प्रतापवती प्रकाशवती वा । नक्षत्रपात्रे नभःपथे
105957 प्रभानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ २७ ॥
105958
105959 इयं मेरुः ककुभ्यत्र जगत्पङ्कजकर्णिका ।
105960 स्फुरदिन्दुमधूल्लासलम्पटामरषट्पदा ॥ २८ ॥
105961
105962 अत्र अस्यामुत्तरस्यां ककुभि दिशि । इन्दुलक्षणस्य मधुन उल्लासे अमृतमकरन्दे
105963 लम्पटाः अमरलक्षणाः षट्पदा यस्माम् ॥ २८ ॥
105964
105965 इयमुद्दामसौगन्ध्यस्वर्गश्रीपुष्पमञ्जरी ।
105966 जगज्जरठवृक्षस्य रजोनरकमूलिनः ॥ २९ ॥
105967
105968 रजोगुणकार्यरागादिना नरकैर्दुःखैश्च मूलिनो मूलवतो जगज्जरठवृक्षस्य
105969 उद्दामसौगन्ध्या स्वर्गश्रीलक्षणा पुष्पमञ्जरी इयमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥
105970
105971 इयं च तारार्किंजल्का ब्रह्मार्णवतटस्थिता ।
105972 अपारापारपर्यन्ताव्योमलीलासरोजिनी ॥ ३० ॥
105973
105974 ऊर्ध्वमपारा परितश्चापारपर्यन्ता । व्योमलीला व्योमाकारा सरोजिनी कमलिनी सरसी वा
105975 इयमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥
105976

105977 इयं क्रियापरिग्राहा तरङ्गतरलावली।
105978 सर्गावर्तविधानस्थभूरिभूतपरम्परा॥ ३१॥
105979
105980 क्रियाः कर्माण्येव परितो ग्राहा यस्याम्। तरङ्गा इव तरला मासर्त्वावली यस्याम्।
105981 सर्गः प्रजोत्पादनं तल्लक्षणे आवर्तानां विधाने कार्ये तिष्ठतीति तत्स्था
105982 भूरिभूतपरम्परा यस्याम्॥ ३१॥
105983
105984 इयत्तया प्रसरिणी क्षणकल्पादिपल्लवा।
105985 तेजःकेसरिणी कालनलिनी व्योमपङ्कजा॥ ३२॥
105986
105987 इयत्तया प्राण्यायुःपरिमाणेन प्रसरिणी विस्तृता। तेजोभिरग्न्यादित्यचन्द्रादिभिः
105988 केसरिणी। व्योमैव पङ्कजं यस्यास्तथाविधा कालनलिनी इयमेव॥ ३२॥
105989
105990 इमा भावविकाराढ्या जरामृतिविषूचिकाः।
105991 विद्याविद्याविलासाढ्या इमाः शास्त्रार्थदृष्टयः॥ ३३॥
105992
105993 इति सा तस्य बिल्वस्य निजमज्जाचमत्कृतिः।
105994 संकल्पसंनिवेशान्तरेवैव कृतसंस्थितिः॥ ३४॥
105995
105996 इति वर्णितप्रकाराः सर्वे सा निजमज्जाचमत्कृतिरेव।
105997 एवंप्रकारैर्व्यष्टिसमष्टिसंकल्पसंनिवेशस्यान्तःकृतसंस्थितिः॥ ३४॥
105998
105999 शान्ता स्वस्था निराबाधा सौम्या भावनयोज्झिता।
106000 कर्तृत्वमप्यकर्तृत्वं कृत्वाऽकृत्वेव संस्थिता॥ ३५॥
106001
106002 एषैकिकैव विविधेव विभाव्यमाना नैकात्मिका न विविधा ननु सैव सैव।
106003 सत्यास्थिता सकलशान्तिसमैकरूपा सर्वात्मिकातिमहती [महतीति
106004 निरूपशक्तिः इति मुद्रितपुस्तके पाठः।] चितिरूपशक्तिः॥ ३६॥
106005
106006 बिल्वाख्यायिकां समाप्य स्वरूपेणैव चितं वर्णयन्नुपसंहरति-एषेति।
106007 एकत्वसंख्याया अपि द्वैतापादकत्वान्नैकात्मिका नापि विविधा किंतु सैव एकत्वं
106008 सैवैका। वीप्सया सजातीयविजातीयनिवृत्तिर्वा। सकलस्य द्वैतविकल्पस्य शान्त्या
106009 समैकरूपा। अनेन स्वगतभेदस्यापि व्यावृत्तिः। अतिमहती ब्रह्मशब्दलक्ष्या
106010 चितिरूपा शक्तिरेवेत्थं व्युत्पादितेत्यर्थः॥ ३६॥
106011
106012 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
106013 बिल्वोपाख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः॥ ४५॥
106014
106015 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
106016 बिल्वोपाख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः॥ ४५॥
106017
106018 षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६
106019
106020 श्रीराम उवाच।
106021
106022 भगवन्सर्वसारज्ञ त्वयैषा बिल्वरूपिणी।
106023 महाचिद्घनसत्तेह कथितेति मतिर्मम॥ १॥
106024
106025 इह शिल्पिमनोदृष्टपद्मिनीखण्डमण्डितम्।
106026 शिलोदरमिव ब्रह्म प्रपञ्चाभासमीर्यते॥
106027
106028 श्रीरामः स्वस्य बिल्वाख्यानतात्पर्यबोधं दर्शयति-भगवन्निति द्वाभ्याम्॥ १॥

चिन्मज्जारूपमखिलमहंतादीदमाततम् ।
न मनागपि भेदोऽस्ति द्वैतैक्यकलनात्मकः ॥ २ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यथा ब्रह्माण्डकूश्माण्डमज्जामेर्वादिसंस्थितिः ।
तथा चिद्विल्वमज्जेयं ब्रह्माण्डादिजगत्स्थितिः ॥ ३ ॥

नाहंतादिमात्रं चिद्विल्वमज्जा किंतु ब्रह्माण्डादिसर्वमपीति निःसंकोचं
बोध्यमित्याशयेन वसिष्ठ उवाच-यथेत्यादिना ॥ ३ ॥

सृष्टिचिद्विल्वमज्जा स्यात्स्वाधारान्यत्वसंभवे ।
विनाशः सर्वगस्यास्य न चैतत्संभवत्यलम् ॥ ४ ॥

चिद्विल्वस्य मज्जेत्युक्ते अन्तःप्रदेशस्थावयवानां रसघनः परिणामविशेष इति
कस्यचिद्भ्रान्तिं वारयति-सृष्टिरिति । यथा बिल्वखर्परं मज्जाया आधारस्तथा
सृष्टिलक्षणमज्जाया आधेयायाः स्वाधारस्य खर्परस्थानीयस्यान्यत्वसंभवे
तदन्तःपरिणामरूपा मज्जा स्यात् । तत्र सर्वगस्यास्य चिदात्मनः कार्त्स्न्येनैकदेशेन
वा परिणामित्वे विनाशो दुर्वारः । न चैतन्निरवयवे मुख्योऽन्तःप्रदेशः परिणामो
वा संभवतीति न मज्जाशब्दः परिणामपर इत्यर्थः ॥ ४ ॥

चितेर्मरीचबीजस्य जगदाख्या चमत्कृतिः ।
स्थिता सौषुप्तसौम्यान्तः शिलान्तःसंनिवेशवत् ॥ ५ ॥

तर्हि किंपर इति चेद्विवर्तलक्षणचमत्कारपर इत्याशयेनाह-चितेरिति । शिलान्तः
शिल्पिमनःकल्पितपद्मवनसंनिवेशवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

अत्रेमामिन्दुवदन चित्रां विस्मयकारिणीम् ।
वर्ण्यमानां मया रम्यामन्यामाख्यायिकां शृणु ॥ ६ ॥

दृष्टान्तं विवरीतुं ब्रह्मशिलाख्यायिकां प्रस्तौति-अत्रेति ॥ ६ ॥

स्निग्धा स्पष्टा मृदुस्पर्शा महाविस्तारशालिनी ।
निबिडा नित्यमक्षुब्धा क्वचिदस्ति महाशिला ॥ ७ ॥

तस्यामन्तः प्रफुल्लानि पद्मानि सुबहून्यपि ।
सरस्यामिव रम्याणि तान्यनन्तानि सन्ति वै ॥ ८ ॥

मनःकल्पनानामानन्त्यादनन्तानि ॥ ८ ॥

अन्योन्यप्रोतपत्राणि मिथो विघटितानि च ।
मिथश्चोपनिगूढानि गूढानि प्रकटानि च ॥ ९ ॥

उपनिगूढानि संश्लिष्टानि ॥ ९ ॥

अधोमुखान्यूर्ध्वमुखान्यपि तिर्ङ्मुखानि च ।
मिथोमिलितमूलानि मिथःप्रोतमुखान्यपि ॥ १० ॥

कर्णिकाजालमूलानि मूलान्तःकर्णिकानि च ।
ऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानीतराणि च ॥ ११ ॥

106081 दृष्टवैपरीत्येनापि मनःकल्पनसंभवादाह-कर्णिकेति। कर्णिकाजालेषु मूलानि
106082 येषाम्। इतराणि कानिचिदमूलानि च॥ ११॥
106083
106084 तेषां च निकटे सन्ति शङ्खाः शतसहस्रशः।
106085 चक्रौघाश्च महाकाराः पद्मवत्संनिवेशिनः॥ १२॥
106086
106087 शङ्खाः पद्ममुकुलवत्संनिवेशिनः। चक्रौघास्तु विकसितपद्मवत्संनिवेशिन
106088 इत्यर्थाद्गम्यते॥ १२॥
106089
106090 श्रीराम उवाच।
106091
106092 सत्यमेतन्मया दृष्टा तादृशी सा महाशिला।
106093 शालग्रामे हरेर्धाम्नि विद्यते परिवारिणी॥ १३॥
106094
106095 स्वयं तीर्थयात्रायां शालग्रामक्षेत्रे दृष्टां शिलां गुरुवाक्यात्स्मरन् रमः
106096 सैवात्र भगवता जगत्कल्पनासहितब्रह्मदृष्टान्तत्वेनोदाहृतेति मन्यमान
106097 आह-सत्यमेतदिति। परिवारिणी पद्मवनलाञ्छनपरिवृता॥ १३॥
106098
106099 श्रीवसिष्ठ उवाच।
106100
106101 एवमेतद्विजानासि दृष्टवानसि तां शिलाम्।
106102 यो यश्च तत्र वै प्राणः समस्तादृगनन्तरः॥ १४॥
106103
106104 दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसंबन्धस्त्वया सम्यग्बुद्ध इत्यनुमोदमानो वसिष्ठ आह##-
106105 तादृग्दार्ष्टान्तिकभूतश्चिदात्मा यो यादृशस्वभावः। अनन्तरो
106106 निरवकाशचिद्घनः। समः प्राणस्यापि प्राणो निरतिशयानन्दरूपस्तत्र तस्मिन्नपि
106107 विषये दृष्टवानसीति विजानासि॥ १४॥
106108
106109 मया त्वियमपूर्वैव शिलेह कथिता तव।
106110 यस्यामन्तर्महाकुक्षौ सर्वमस्ति च नास्ति च॥ १५॥
106111
106112 मया तु न त्वद्दृष्टशिला दृष्टान्तत्वेनाभिप्रेता किंत्वपूर्वा ब्रह्मैव शिलात्वेन
106113 परिकल्प्य बिल्वमिवोपन्यस्तेति उपाये तात्पर्यविसंवादेऽपि नोपेये विसंवाद
106114 इत्याशयेनाह-मया त्विति॥ १५॥
106115
106116 चिच्छिलैषा मयोक्ता ते यस्यामन्तर्जगन्ति वै।
106117 घनत्वैकात्मकत्वादिवशादेषा शिलैव चित्॥ १६॥
106118
106119 चिदात्मनि गौण्या शिलाशब्दप्रयोगनिमित्तान्गुणान्दर्शयति-घनत्वेति।
106120 आदिपदादभेद्यत्वैकरसत्वकूटस्थत्वादिपरिग्रहः॥ १६॥
106121
106122 अप्यत्यन्तघनाङ्गायाः सुनीरन्ध्राकृतेरपि।
106123 विद्यतेऽन्तर्जगद्वृन्दं व्योम्नीव विपुलानिलः॥ १७॥
106124
106125 अपिशब्दाभ्यां सूचितो विरोधो मायया परिहर्तव्यः॥ १७॥
106126
106127 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वता सरितो दिशः।
106128 सन्ति तस्यां शिलायां च सुषिरं न मनागपि॥ १८॥
106129
106130 अस्यामेव घनाङ्गात्म जगत्पद्मं विजृम्भते।
106131 एतस्माद्वस्तुतो नान्यदन्यच्छुद्धात्मकं च वा॥ १९॥
106132

106133 जगदेव मया तत्र पद्मवनत्वेनोत्प्रेक्षितमित्याह-अस्यामेवेति। तच्च जगदन्यदिव
106134 भातमपि वस्तुतो नान्यत् शुद्धचिदात्मकं च वा न किंतु मायैवेत्यर्थः॥ १९॥
106135
106136 शङ्खपद्मादिकं लोकं पाषाणे लिख्यते यथा।
106137 भूतं भवद्भविष्यच्च शिलायां शालभञ्जिका॥ २०॥
106138
106139 तेषां च निकटे सन्ति शङ्खाः शतसहस्रशः इति यदुक्तं तत्तात्पर्यमाह##-
106140 भव्यं सर्वं जगत्। तत्र शालभञ्जिका वस्तुतो यथा वास्तवीव अस्तीति परेणान्वयः॥
106141 २०॥
106142
106143 तथास्ति तत्र तत्सर्वं संस्थानं वस्तुतो यथा।
106144 उपलान्तः संनिवेशो नानात्माप्येकपिण्डताम्॥ २१॥
106145
106146 यथादत्ते तथैषा चित्पिण्डाकारैकिकां घनाम्।
106147 यथा पद्मः शिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः॥ २२॥
106148
106149 आदत्ते स्वीकरोति तथा एषा चिदपि घनां एकिकां एकपिण्डतां स्वीकरोतीत्यर्थः॥ २२॥
106150
106151 तथा सर्गश्चितो रूपादभिन्नोऽपि वपुर्मयः।
106152 सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मलेखाः शिलोदरे॥ २३॥
106153
106154 तत्स्वरूपादभिन्नोऽपि वपुर्मयः परिच्छिन्नाकार इव भातीत्यर्थः। सुषुप्तावस्थया
106155 टङ्कच्छेदात्प्रागनभिव्यक्तयेत्यर्थः॥ २३॥
106156
106157 यथा स्थिताश्चितेरन्तस्तथेयं जगदावली।
106158 शिलान्तः पद्मलेखाली मरिचान्तश्चमत्कृतिः॥ २४॥
106159
106160 नोदेति नास्तमायाति यथा सर्गस्तथा चितौ।
106161 यथा पुरन्ध्र्यां मर्त्योऽन्तर्मज्जा वा बिल्वगा यथा॥ २५॥
106162
106163 सतोः शिलामरिचयोर्नोदेति नास्तमायाति तथेत्यर्थः। पुरन्ध्र्यां सुचरित्रायां
106164 स्त्रियामन्तर्मनसि मर्त्यस्तत्कान्तः सदैवास्ति॥ २५॥
106165
106166 तथाऽनन्तविकाराढ्या चितौ ब्रह्माण्डमण्डली।
106167 विकारादि तदेवेति मुधैवोक्तिरनर्थिका॥ २६॥
106168
106169 यदा विकारिणां ब्रह्माण्डानां चिन्मात्रत्वं तदा
106170 तद्विकारभुवनशरीरादिभेदानां चिन्मात्रत्वमर्थसिद्धमिति
106171 तदुक्तिरर्थशून्यत्वान्मुधा निष्फलैव॥ २६॥
106172
106173 तत्तां समुपयात्याशु जलबिन्दुरिवाम्भसि।
106174 अनन्तत्वाच्चितेरेतद्विकारादि चितेरिति॥ २७॥
106175
106176 कुतोऽर्थशून्या तत्राह-तत्तामिति। यत एतद्विकारादि आशु ब्रह्माण्डानां
106177 चिन्मात्रतादर्शनक्षण एव तत्तां चिन्मात्रतां समुपयाति न
106178 पृथगणुमात्रमप्यवशिष्यत इति हेतोः॥ २७॥
106179
106180 उक्त्या संपद्यते यच्च तल्लयेन विलीयते।
106181 ब्रह्मैवेदं विकारादि विकाराद्यर्थवर्जितम्॥ २८॥
106182
106183 कविवर्णितगन्धर्वनगरवैचित्र्यवदुक्तिमात्रसिद्धत्वादपि तस्य
106184 प्रत्येतृचिन्मात्रत्वमित्याह-उक्त्येति। स भूरिति व्याहरन् भुवमसृजत। एत इति वै

106185 प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄन् इत्यादिश्रुत्या
106186 भुवनादिसर्गस्य नामपूर्वकत्वोक्तेरेव नामलयन लयोऽप्यूह्यः ॥ २८ ॥
106187
106188 वर्जनावर्जनेऽर्थस्य ब्रह्मैवानन्ततावशात् ।
106189 ब्रह्म स्थितं विकारादि ब्रह्मैवोत्पादितं क्रमात् ॥ २९ ॥
106190
106191 विकाराद्यर्थवर्जनमपि न वस्त्वन्तरमित्याह-वर्जनेति ॥ २९ ॥
106192
106193 अत्रान्यार्थमिदं विद्धि मृगतृष्णाम्भसा समम् ।
106194 बीजं पुष्पफलान्तस्थं बीजान्तर्नान्यदात्मकम् ॥ ३० ॥
106195
106196 पुष्पफलपर्यन्ते स्वकार्ये बीजवत्सर्वत्र चित्सत्तानुवृत्तिदर्शनादपि सर्वं
106197 चिदेवेत्याह-बीजेत्यादिना ॥ ३० ॥
106198
106199 यादृशी बीजसत्ता सा भवन्ती यात्यथोत्तरम् ।
106200 चिद्घने चिद्घनत्वं यत्स एव त्रिजगत्क्रमः ॥ ३१ ॥
106201
106202 अङ्कुरादिपूर्वपूर्वविकारेषु भवन्ती विद्यमानैव अथ उत्तरकालं
106203 काण्डशाखापल्लवादि याति ॥ ३१ ॥
106204
106205 एकत्वमेतयोर्द्वित्वमेकाभावे द्वयोः क्षतिः ।
106206 जगदन्यभवोद्भूतिर्न कदाचित्तदीदृशम् ॥ ३२ ॥
106207
106208 द्वैतस्यैकत्वकल्पनाधीनकल्पनत्वादप्यकल्पितचिन्मात्रं तत्त्वमित्याह-एकत्वमिति
106209 । एतयोर्बीजतत्कार्ययोः अन्यभवश्चिद्व्यतिरिक्तजाड्यकल्पना तदधीनोद्भूतिः ।
106210 तच्चिद्रूपं तु कदाचिदपि ईदृशं जाड्यस्वभावं न संभवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
106211
106212 चिदचिन्न कदाचिच्च द्वयमन्तर्मिथोऽद्वयम् ।
106213 महाशिलान्तरे भेदो लेखात्मास्ति यथा [यतो बहु इति पाठः ।] बहुः ।
106214 तदन्यानन्यमज्जादि चिद्घने त्रिजगत्तथा ॥ ३३ ॥
106215
106216 तदेव स्फुटयन् प्रकृते योजयति-चिदिति । मज्जादिबिल्वे इति शेषः ॥ ३३ ॥
106217
106218 रेखोपरेखावलिता यथैका पीवरी शिला ।
106219 तथा त्रैलोक्यवलितं ब्रह्मैकमिति दृश्यते ॥ ३४ ॥
106220
106221 एकं ब्रह्म इति प्रसिद्धजगद्रूपेण दृश्यते ॥ ३४ ॥
106222
106223 एतच्छिलान्तरब्जादि यथा नित्यं सुषुप्तकम् ।
106224 नास्तमेति न चोदेति तथाऽहंता जगद्गतिः ॥ ३५ ॥
106225
106226 सुषुप्तकं शिल्पिवासनामात्रम् ॥ ३५ ॥
106227
106228 यथा शिलान्तर्लेखादि भिद्यते न शिलान्तरात् ।
106229 तत्सारत्वाज्जगत्कर्तृ कर्तृत्वादिजगच्चितिः ॥ ३६ ॥
106230
106231 यथा शिलान्तरब्जानां स्पन्दास्पन्दभवाभवाः ।
106232 विषयत्वं न गच्छन्ति कर्तारो जगतस्तथा ॥ ३७ ॥
106233
106234 जगत्कर्तृ जीवेश्वररूपं तदीयं कर्तृत्वादिजगच्च चितिश्चिदेव । भवाभवा
106235 आविर्भावतिरोभावाः ॥ ३७ ॥
106236

106237 नेदं कदाचित्क्रियते न कदाचन नश्यति।
106238 अद्रिवत्प्रभवोल्लासविलासावेदनात्मकम्॥ ३८॥
106239
106240 शिला यथा तत्त्वदर्शने विषयत्वं न गच्छन्ति तथा आत्मतत्त्वदर्शनेऽपि कर्तार
106241 इत्यर्थः॥ ३८॥
106242
106243 यथा यत्र यदाकारं तथा तत्र तदेव हि।
106244 ब्रह्मसत्तात्मकं सर्वं सुषुप्तस्थमिव स्थितम्॥ ३९॥
106245
106246 अद्रिवद्गिरिकूटवदविकारित्वादित्यर्थः। अतएव शिला नानाशिल्पिनां
106247 विरुद्धमानसकल्पनाभेद इव ब्रह्मापि नानाजीवविरुद्धकल्पनाभेदेऽपि
106248 तत्तद्रूपमेवावतिष्ठत इत्याह-यथेति। यदाकारं कल्प्यत इति शेषः॥ ३९॥
106249
106250 भूरिभावविकाराढ्यो योऽयं जगदुरुभ्रमः।
106251 सुषुप्तमेव तद्विद्धि शिलान्तः पङ्कजादिवत्॥ ४०॥
106252
106253 सुषुप्तस्थं यथा प्रतिजीवं विचित्रस्वाप्नार्थकल्पनाभेदमविरोधेन सहते
106254 तद्वदित्यर्थः। सुषुप्तमनुन्मिषितवासनमात्रमेव॥ ४०॥
106255
106256 नित्यं सुषुप्तपदमेव जगद्विलासः सम्यक्प्रशान्तसमचिद्घनखात्मकत्वात्।
106257 पद्माः शिलान्तरिव सर्गदशास्त्वसारा दृष्टा न देहमुपयान्ति कदाचिदेव॥ ४१
106258 ।।
106259
106260 आख्यायिकातात्पर्यं संक्षिप्योपसंहरति-नित्यमिति। चिद्घनं यद्ब्रह्म खं
106261 तदात्मकत्वात्। असारास्तुच्छाः शिलान्तः पद्मा इव सर्गादिदशा आत्मनि दृष्टा अपि
106262 कदाचिदपि देहं स्वरूपस्थितिं नोपयान्त्येवेत्यर्थः॥ ४१॥
106263
106264 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
106265 शिलाकोशोपदेशो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः॥ ४६॥
106266
106267 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
106268 शिलाकोशोपदेशो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः॥ ४६॥
106269
106270 सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७
106271
106272 श्रीवसिष्ठ उवाच।
106273
106274 चित्तत्त्वस्य फलस्येव चितः स्वापापरक्रमात्।
106275 स्वसत्तासंनिवेशेन यः स सर्ग इति स्थितः॥ १॥
106276
106277 इह बिल्वशिलाख्यानतात्पर्यमुपवर्ण्यते।
106278 मयूराण्डरसे बर्हवर्णसंस्थानभेदवत्॥
106279
106280 बिल्वदृष्टान्तवशादचिद्रूपमेव तदन्तर्बीजमज्जादीनामिव स्वगतभेदेन तत्र
106281 तत्समसत्ताकसर्गोद्भवश्चात्रोक्त इति तात्पर्यभ्रमो मा भूदिति तत्तात्पर्यं
106282 वर्णयति-चित्तत्त्वस्येति। चिद्रूपं तत्त्वं यावत्स्वस्वरूपप्रतिसंधानशून्यं
106283 तावदेव सर्गगर्भमिति द्योतनायाचेतनफलदृष्टान्तः। सर्गश्च चितः
106284 प्रसिद्धस्वापादपरः स्वापः स्वप्न एव
106285 युगवत्सरादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसंनिवेशेन प्रवृत्तो न चित्समसत्ताकः
106286 स्वगतभेद इत्यर्थः॥ १॥
106287
106288 देशकालक्रियादीनामपि तन्मयरूपतः।

106289 इदमन्यदिदं चान्यदिति नात्रोपपद्यते ॥ २ ॥
106290
106291 तर्हि किं चित्तत्त्वादन्य एव सर्गः एतदपि दुर्वचमित्याह-देशेति ॥ २ ॥
106292
106293 समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः ।
106294 एकात्मत्वादसच्चेदमिति संकथ्यते कथम् ॥ ३ ॥
106295
106296 तर्हि किमसदेवेदं सर्गादि तदपि दुर्वचमित्याह-समस्तेति । समस्तानां
106297 शब्दानां तदर्थानां तद्वासनानां तत्प्रयुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानां च
106298 वेदितुरवस्थात्रयेऽप्येकात्मत्वात्सत्यत्वे अत्यन्तासतस्तेन वेदनादर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥
106299
106300 फलस्यान्तःसंनिवेशो नामानुक्रमतो यथा ।
106301 चितः स्वसत्ताघनताऽनाना नाना स्थिता तथा ॥ ४ ॥
106302
106303 तस्माच्चिदधीनप्रातिभासिकानुक्रमवैचित्र्याशयेनैव फलत्वेनोत्प्रेक्षणमित्याह##-
106304
106305 अनानैवापि नानैव क्षुब्धेवाक्षुभितैव च ।
106306 यथा फलान्तः स्वासत्ता चिदन्तः सिद्धयस्तथा ॥ ५ ॥
106307
106308 तत्राऽनानात्वाद्यंश एव प्राथम्याद्वास्तव इत्याह-अनानैवेति । क्षुब्धा
106309 विकृतेव । सिद्धयः संनिवेशनिष्पत्तयः ॥ ५ ॥
106310
106311 जगन्नगरमादर्शे चितः स्वं प्रतिबिम्बितम् ।
106312 कचतीवाऽकचदपि शिलान्तःसंनिवेशवत् ॥ ६ ॥
106313
106314 शिलाख्यानस्य तात्पर्यं दर्शयति-जगदिति । शिलान्तःसंनिवेशवज्जगदिति
106315 यदुक्तं तस्याप्यादर्शे प्रतिबिम्बितं नगरमिव चितः स्व स्वं रूपमेव अकचदपि
106316 कचतीत्यर्थे तात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥
106317
106318 परमे चिन्मणौ सन्ति जगत्कोटिशतान्यपि ।
106319 चिन्तामणावनन्तानि फलानीवार्पितान्यलम् ॥ ७ ॥
106320
106321 मायिकानन्तशक्तिमत्त्वाद्वा चिन्तामणौ चिन्तकमनोरथफलानीव चिति सर्वं जगदस्तीति
106322 तत्तात्पर्यं वर्णनीयमित्याह-परमे इति । अर्पितानीति श्रुतिषु
106323 अरनाभिनिदर्शनोपन्यासादिति भावः ॥ ७ ॥
106324
106325 चित्समुद्गक एवेदं तदङ्गोत्कीर्णमाततम् ।
106326 जगन्मौक्तिकमाभाति तदंशमयमन्यवत् ॥ ८ ॥
106327
106328 कल्पितविकारांशांशिभावेन मुक्ताशुक्तिसंपुटके मुक्तानामिव वा चिति जगत्स्थितौ
106329 तात्पर्यमित्याह-चित्समुद्गक इति । तदङ्गे तद्गर्भे उत्कीर्णमिव तदङ्गोत्कीर्णम् ।
106330 तदेवाह-तदंशमयमिति ॥ ८ ॥
106331
106332 अहोरात्रं विकरयन्वेदनावेदनान्यलम् ।
106333 चिदादित्यः स्थितो भास्वाञ्जगद्द्रव्याणि दर्शयन् ॥ ९ ॥
106334
106335 आदित्यः स्वस्वरूपाविर्भावतिरोभावात्मकमहोरात्रविभागमिव चिन्मणिशिलापि
106336 स्ववेदनावेदनात्मकजगद्द्रव्यप्रकाशनाप्रकाशने स्वात्मनि करोतीत्यर्थे वा
106337 तत्तात्पर्यमित्याह-अहोरात्रमिति । विकरयन्विकलयन् । विकुर्वन्निति यावत् ॥ ९ ॥
106338
106339 समुद्रकोटरावर्तपयःस्पन्दविलासवत् ।
106340 अनानैव च नाना चिच्छिलान्तःसंनिवेशवत् ॥ १० ॥

106341
106342 समुद्रस्य कोटरे गर्भे आवर्ततरङ्गादिस्पन्दभेदानां
106343 समुद्रमात्रत्ववज्जगद्भेदानां चिन्मात्ररूपत्वे वा तत्तात्पर्यमित्याह-समुद्रेति
106344 ॥ १० ॥
106345
106346 यदस्ति तच्चिति शिलाशरीरे शालभञ्जिका।
106347 यन्नास्ति तच्चिति शिलाशरीरे शालभञ्जिका ॥ ११ ॥
106348
106349 वर्तमानसर्गस्यातीतानागतसर्गस्य च तुल्यतया चिन्मात्रस्वरूपताप्रदर्शन वा
106350 तत्तात्पर्यमित्याह-यदस्तीति। शालभञ्जिका उत्कीर्णा नुत्कीर्णा वा प्रतिमा ॥ ११ ॥
106351
106352 भावाभावेषु यत्सत्यं चिन्मज्जाकल्पमेव तत्।
106353 मज्जसारा पदार्थश्रीस्तन्मयं स्यात्तदेव हि ॥ १२ ॥
106354
106355 बिल्वाख्यानस्यापि जगतश्चित्सारत्वे तात्पर्यमित्याशयेनाह-भावेति। यत्सत्यं
106356 तत्वं तत् चिद्रूपमज्जाकल्पमेव। पदार्थश्रीर्बिल्वादिफलपदार्थश्रीर्मज्जैव सारो
106357 यस्यास्तथाविधा प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ १२ ॥
106358
106359 पद्मनानादिशब्दार्थस्त्यक्त्वा यद्वच्छिलोदरम्।
106360 नाना तद्वदिदं नाना तदेतन्मयमद्वयम् ॥ १३ ॥
106361
106362 शिलोदरात्पृथक्करणे पद्मनानादिशब्दार्थासत्त्ववच्चितः पृथक्करणे
106363 जगदसत्त्वे वा तत्तात्पर्यमित्याह-पद्मेति ॥ १३ ॥
106364
106365 नानाप्येकतयाऽनाना पद्मबिम्बं शिलोदरम्।
106366 यथा तदविभागात्म तथेदं चिद्घनान्तरम् ॥ १४ ॥
106367
106368 तदेतन्मयमद्वयमित्यंशं स्फुटयति-नानेति। यदि चितो न पृथक् क्रियते तर्हि
106369 नानापि जगच्चिदात्मैकतया अनानैव भवति यथा तादृशं शिलोदरमित्यर्थः ॥ १४ ॥
106370
106371 यथाऽमलपयःकोशः स्थलधियां तु भानुभाः।
106372 सन्नेवासन्निवैवं चिन्नैव त्वं सदसद्वपुः ॥ १५ ॥
106373
106374 यथा मरुमरीच्यादिर्मृगदृशा अमलः पयःकोशो जलराशिः। स्थलधियां
106375 स्थलमेवेदमिति बुद्धिमताम्। विदुषां दृष्ट्या तु भानुभाः सूर्यातप एव। तत्र
106376 सन्नेव आतपादिरसन्जलादिरिवेति सदसद्वपुर्यथा भाति एवं चित्स्वभावस्त्वमपि भासि।
106377 वस्तुतस्तु त्वं नैव सदसद्वपुरित्यर्थः ॥ १५ ॥
106378
106379 यथा सम्यक् पयोराशिः कोटरे कलनोन्मुखम्।
106380 द्रवत्वात्स्पन्दतेऽस्पन्दं तथेदं चिद्घनान्तरम् ॥ १६ ॥
106381
106382 यथा पयोराशिः कोटरमध्ये द्रवत्वात्स्पन्दते तथा अस्पन्दमपि चिद्घनस्य आन्तरं
106383 स्पन्दत इवेत्यर्थः ॥ १६ ॥
106384
106385 चिच्छिलाशङ्खपद्मौघस्तन्मयत्वेऽप्यतन्मयः।
106386 जगद्विद्धि सपद्मादिपदार्थं चिच्छिलान्तरम् ॥ १७ ॥
106387
106388 तर्हि तत्र पद्मादेः शिलामयत्वमिव जागतशङ्खपद्मादेश्चिन्मयता कुतो न
106389 विभाव्यते तत्राह-चिच्छिलेति। अतन्मयस्तदबोधादिति शेषः। अतएव त्वं तथा
106390 बुद्ध्यस्वेत्याह-जगदिति ॥ १७ ॥
106391
106392 महाशिलाघनोऽप्येष चिद्घनस्थं शिलोदरम्।

106393 अरन्ध्रो निर्द्वयोऽच्छोऽजः संशान्तः संनिवेशवत् ॥ १८ ॥
106394
106395 दृष्टान्तीकृतशिलाघनोऽपि परमार्थदृष्ट्या चिच्छिलोदरमेव
106396 संपन्नमित्याह-महाशिलेति। अतएव तत्र शिल्पियत्नसहस्रेणापि
106397 रन्ध्रादिसंभावनापि नास्तीत्याशयेन विशिनष्टि-अरन्ध्र इति।
106398 संनिवेशवन्मिथ्यासनिवेशेन भासत इत्यर्थः ॥ १८ ॥
106399
106400 तपतीदं जगद्ब्रह्म शरत्काल इवामलम्।
106401 स्फुरतीदं जगद्ब्रह्म सौम्यः सोम इव द्रुतः ॥ १९ ॥
106402
106403 यथा शरत्कालस्तपति अमृतद्रुतः सोमः स्फुरतीति कालात्मकयोरेव
106404 सूर्यसोमयोरवान्तरभेदकल्पनया क्रियाकारकभावेन व्यपदेशस्तथा ब्रह्म
106405 जगत्प्रकाशयति जगदात्मना स्फुरतीति च व्यपदेश इत्याह-तपतीति। सौम्यो
106406 नयनानन्दः ॥ १९ ॥
106407
106408 ब्रह्मणीदं सुषुप्ताभं नास्त्यनाशं शिलाब्जवत्।
106409 ब्रह्मत्वं ब्रह्मणि यथा तथैवेदं जगत्स्थितम् ॥ २० ॥
106410
106411 एवं च ब्रह्मात्मना जगन्नित्यनष्टं स्थितमिति वा उत्प्रेक्षितुं
106412 शक्यमित्याशयेनाह-ब्रह्मणीति। वासनामात्ररूपत्वात्सुषुप्ताभम्। यथा
106413 शिलाब्जमब्जात्मना नित्यमसच्छिलात्मना नित्यं सत्तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥
106414
106415 नानयोर्विद्यते भेदस्तरुपादपयोरिव।
106416 यानीमानि जगन्तीह नान्यत्तानि चिदाकृतेः ॥ २१ ॥
106417
106418 चिदात्मना सत्त्वे जगद्ब्रह्मशब्दार्थयोर्भेदो नास्तीत्याह-नानयोरिति ॥ २१ ॥
106419
106420 भावाभावादि नास्त्येषां तस्या इव कदाचन।
106421 ब्रह्मैव जगदाभासं मरुतापो यथा जलम् ॥ २२ ॥
106422
106423 एषां जगताम्। तस्याश्चिदाकृतेरिव ॥ २२ ॥
106424
106425 ब्रह्मैवालोकनाच्छुद्धं भवत्यम्बु यथातपः।
106426 मेर्वादिस्तृणगुल्मादेश्चित्तादेर्जगतोऽपि च ॥ २३ ॥
106427
106428 मेर्वादिस्थूलतमोपि पदार्थस्तत्त्वदृशा आलोकनाच्छुद्धमस्थौल्यादिधर्मकं
106429 ब्रह्मैव भवति। यथा करकाद्यम्बु केवलं पयो भवति तद्वत्। अतो
106430 बहिस्तृणगुल्मादेर्ब्रह्माण्डान्तस्य अन्तश्चित्तादेर्हिरण्यगर्भान्तस्यापि च जगतः
106431 परमं यदम्बिवोत्तरोत्तरं सूक्ष्मतमं भूतसूक्ष्माव्याकृताक्षरान्तं
106432 तद्विभागेनान्ते यद्रूपं परिशिष्यते तदेव परं विदुर्ब्रह्मविद इति परेणान्वयः ॥
106433 २३ ॥
106434
106435 परमाम्बुविभागेन यद्रूपं तत्परं विदुः।
106436 तत्समूहस्तदेवोच्चैश्चित्तं मेरुतृणादिकम् ॥ २४ ॥
106437
106438 स्थूलस्य विमर्शे सूक्ष्ममात्रत्वे युक्तिमाह-तत्समूह इति। पञ्चीकृतं
106439 ह्यपञ्चीकृतसमूहः। अपञ्चीकृतभूतानि तु चित्तमेवेत्येवं क्रमेण
106440 बोध्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥
106441
106442 यत्सौक्ष्म्येऽपि हि सारात्म स्थौल्ये सारतरं हि तत्।
106443 यथा रसात्मिका शक्तिः परमाणुतयाऽनघ ॥ २५ ॥
106444

106445 सौक्ष्म्ये सत्सारत्वादेव तत्स्थौयेऽपि सत्यतरत्वलक्षणसारतरताप्रपञ्चे
106446 पामरैरनुभूयत इत्याह-यत्सौक्ष्म्येऽपीति। अतएवाप्परमाणुगतरसशक्तेः
106447 स्थूलजले इन्द्रियगोचरतेव घटादौ ब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरतेत्याह-यथेति। पायसी
106448 स्थूलजलनिष्ठा सती योग्येति शेषः॥ २५॥
106449
106450 स्थिता जगत्पदार्थेषु पायसी ब्रह्मता तथा।
106451 रसशक्तिर्यथा नानातृणगुल्मलताम्भसाम्॥ २६॥
106452
106453 स्थूलवैचित्र्येण सत्तावान्तरसामान्यात्मना सत्तावैचित्र्येत्येतादृशा दृष्टान्ताः
106454 कल्प्या इत्याशयेनाह-रसशक्तिरित्यादिना॥ २६॥
106455
106456 तथा नानातयोदेति सैवासैवेव ब्रह्मता।
106457 यैषा रूपविलासानामालोकपरमाणुता॥ २७॥
106458
106459 रूपविलासानां नीलपीतादिरूपवैचित्र्याणामालोकपरमाणुता सूक्ष्मतमरूपं
106460 सामान्यं यथा तथेत्यनुषज्यते॥ २७॥
106461
106462 गुणगुण्यर्थसत्तात्मरूपिण्यासां परात्मता।
106463 चिति चित्तेऽस्ति मेर्वादि तदभिव्यञ्जनात्मनि॥ २८॥
106464
106465 पिच्छपक्षौघकाठिन्यं मयूराण्डरसे यथा।
106466 चिति तत्त्वेऽस्ति नानाता तदभिव्यञ्जनात्मनि॥ २९॥
106467
106468 परात्मता ब्रह्मसत्तापि आसां घटादिव्यक्तीनां गुणिगुणरूपावान्तरवैजात्यार्थं
106469 सत्तात्मरूपिणी भवतीति शेषः। आविर्भावदशायां कार्यात्मना
106470 कारणमेवास्तीतिवत्तिरोभावदशायामपि कारणात्मना कार्यमप्यस्त्येवेत्येतदपि
106471 दृष्टान्तेनोपपादयति-चितीति। सर्वथा तिरोभावे मायाशबलचिति अर्धतिरोभावे
106472 चित्ते मेर्वादिस्थूलकार्यजातमस्ति। यथा पिच्छानि पक्षौघाः काठिन्यं च
106473 मयूरोपादानभूते तदण्डरसे सन्ति तद्वदित्यर्थः॥ २८॥ २९॥
106474
106475 विचित्रपिच्छिकापुञ्जो मयूराण्डरसे यथा।
106476 यथा नानात्मिके ह्येव बर्ह्यण्डरसबर्हिते॥ ३०॥
106477
106478 विवेकदृष्ट्या भेददृष्ट्या॥ ३०॥
106479
106480 विवेकदृष्ट्या दृष्टे ते तथा ब्रह्म जगत्स्थितम्।
106481 सनानातोऽप्यनानातो यथाऽण्डरसबर्हिणः॥ ३१॥
106482
106483 तथा च तत्र कल्पितभेदो यथा न वास्तवाभेदविरोधी तद्वदत्रापीत्याह-सनानात
106484 इति। अण्डे रसरूपो बर्हिणो मयूरः॥ ३१॥
106485
106486 अद्वैतद्वैतसत्तात्मा तथा ब्रह्मजगद्भ्रमः।
106487 यथा सदसतोः सत्ता समतायामवस्थितिः॥ ३२॥
106488
106489 तर्हि किं द्वैताद्वैतात्मकमेव ब्रह्म अस्तु यथा ब्रह्म वास्तवं जगदिति च
106490 भ्रमस्तथा द्वैताद्वैतात्मकम्। नैतावता वैषम्यप्रसक्तिः। यथा सदसतोः
106491 सत्तासमतायामवस्थितिस्तथा तन्निरूपणादित्यर्थः॥ ३२॥
106492
106493 यतः सदसतो रूपं भावस्थं बिद्धि तं परम्।
106494 नानाऽनानात्मकमिदं त्वनुभूतं नसंभवम्॥ ३३॥
106495
106496 ननु वैषम्यपरिहाराय सत्तासमतायामेवावस्थानमिति कुतः।

106497 अभावमात्रतापत्तिलक्षणशून्यत्वेऽपि वैषम्यपरिहारादित्याशङ्क्याह-यत इति।
106498 रूपं तत्त्वं भावस्थं सद्वस्तु पर्यवसन्नं न शून्यनिष्ठम्। अभावस्यापि
106499 सदधीननिरूपणत्वात्। तं भावं च परं ब्रह्मैव विद्धि। तस्य
106500 चाद्वयत्वान्नानाऽनानात्मकं भिन्नाभिन्नस्वभावमिदं जगद्रूपं न संभवो
106501 यस्य तन्नसंभवमनुपपन्नम्। नञर्थस्य नशब्दस्य बहुव्रीहिः॥ ३३॥
106502
106503 चिज्जगद्वलनं पश्य बर्ह्यण्डे रसबर्हिणम्।
106504 यथा जगति चित्तत्त्वं चित्तत्त्वे यज्जगत्तथा।
106505 नानाऽनानात्मकैकं च मयूराण्डरसो यथा॥ ३४॥
106506
106507 एवमनुपपन्नस्यापि बर्ह्यण्डरसदृष्टान्तेनैवैकरस्यं नेयमित्याशयेनाह##-
106508 चित्तत्त्वे जगदन्तर्लीनं तथा रसे बर्हीति पश्येत्यर्थः॥ ३४॥
106509
106510 नानापदार्थभ्रमपिच्छपूर्णा जगन्मयूराण्डरसश्चिदाद्या।
106511 मयूररूपं त्वमयूरमन्तः सत्तापदं विद्धि कुतोऽस्ति भेदः॥ ३५॥
106512
106513 उपमोक्तमर्थं रूपकेणैकीकृत्य दर्शयन्भेदं निरस्यति-नानेति।
106514 नानाविधपदार्थभ्रमलक्षणैः पिच्छैः पूर्णा आद्या ब्रह्मचिदेव
106515 जगल्लक्षणमयूराण्डस्य रसः। तत्र भासमानं जगन्मयूररूपं तु
106516 अमयूररूपं सत्तालक्षणं पदं परमार्थवस्तु विद्धि। तत्र च भेदः
106517 कुतोऽस्तीत्यर्थः॥ ३५॥
106518
106519 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे
106520 पूर्वार्धे चिद्घनोपदेशो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥ ४७॥
106521
106522 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पू० चिद्घनोपदेशो
106523 नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥ ४७॥
106524
106525 अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८
106526
106527 श्रीवसिष्ठ उवाच।
106528
106529 यत्रानुदितरूपात्म सर्वमस्तीदमाततम्।
106530 मयूर इव बीजेऽन्तस्तदहंतादिगादि च॥ १॥
106531
106532 यत्सत्तास्फूर्तिसौख्यानि प्रतिबिम्बन्ति कल्पिते।
106533 तत्सच्चिदानन्दवनं ब्रह्म निष्कृष्य वर्ण्यते॥
106534
106535 मयूररसदृष्टान्तात्तिरोभूतजगद्वैचित्र्यगर्भं चिदचित्संवलितं
106536 बीजशक्तिमदव्याकृतमेव तत्त्वं न ततः परं शुद्धमस्तीति व्यामोहो मा भूदिति
106537 तदधिष्ठानं निर्विशेषभूमानन्दरूपं निष्कृष्य परिचाययितुं श्रीवसिष्ठ
106538 उवाच-यत्रेति। बीजे अण्डे अन्तर्मयूर इव वर्णितमन्तरहंतादि बहिर्दिगादि वियदादि
106539 च सर्वं जगद्यत्र शुद्धे कालत्रयेऽप्यनुदितरूपात्म अनुत्पन्नस्वरूपमेवास्ति
106540 तदेवोक्तदृष्टान्ततात्पर्यविषयो न शबलमित्यर्थः॥ १॥
106541
106542 यत्र नाभ्युदितं किंचित्तत्र सर्वं च विद्यते।
106543 तदत्राप्यङ्गिराः स्वर्गसुखसारेण बिम्बति॥ २॥
106544
106545 यत्र परमार्थतः किंचिन्नाभ्युदितं तत्रैव सर्वं जगदविद्यया विद्यते
106546 तदेवात्रास्मिन्देहेऽपि अङ्गिराः अङ्गानां रसभूतः प्राणः सन्
106547 स्वर्गादिवैषयिकसुखसारेण चित्तवृत्तिभेदेन विचित्रभोगाकारतया
106548 स्फटिकमुकुरादौ चन्द्र इव् बिम्बति। तथा च

106549 विषयसुखानुभवबलात्तद्बिम्बभूतनिरतिशयानन्दसद्भावोऽनुमेय इत्यर्थः ॥ २ ॥
106550

106551 तथा च मुनयो देवा गणाः सिद्धा महर्षयः ।
106552 आस्वादयन्तः स्वं रूपं सदा तुर्यपदे स्थिताः ॥ ३ ॥
106553

106554 सर्वसाधारण्येन तत्सद्भावे अनुमानप्रमाणमुक्त्वा
106555 विदुषामनुभवप्रमाणमप्याह-तथा चेति । स्वं रूपं
106556 स्वात्मभूतभूमानन्दम् ॥ ३ ॥
106557

106558 एते ये स्तब्धनयनदृष्टयो निर्निमेषिणः ।
106559 ते दृश्यदर्शनासङ्गस्पन्दत्यागे व्यवस्थिताः ॥ ४ ॥
106560

106561 सर्वैरपि कुतो नानुभूयत इति
106562 चेद्दृश्यदर्शनासङ्गात्प्राणस्पन्दकृतविक्षेपाच्चेति गृहाण । अतएव
106563 तदुभयपरिहाराय नासाग्रनिरुद्धदृष्टयः प्राणनिरोधपराश्च योगिनो
106564 दृश्यन्त इत्याह-एते इति । स्तब्धे नयने गोलके दृष्टी तद्गतेन्द्रियं च येषाम् ॥ ४ ॥
106565

106566 नास्थिता भावना येषां स्थितानामपि कर्मसु ।
106567 संवित्संवेद्यसंबन्धस्पन्दत्यागे च ये स्थिताः ॥ ५ ॥
106568

106569 इदं त्वनारूढषष्ठादिभूमिकानाम् । आरूढषष्ठसप्तमभूमिकास्तु
106570 व्यवहरन्तोऽपि समाहितैः पूर्वभूमिकागतैस्तुल्यमात्मसुखं
106571 सदैवास्वादयन्तीत्याह-नास्थिता इति । कर्मसु व्यवहारेषु स्थितानामपि येषां
106572 षष्ठादिभूमिकागतानां बाह्यार्थसत्यताभावना न आस्थिता ईषदपि स्थिता । ये च
106573 पूर्वभूमिकागताः संवित्संवेद्यसंबन्धत्यागलक्षणसमाधौ स्थिताः येषां
106574 प्राणो मनश्च न स्पन्दते ते च चित्तचेत्यसमासङ्गयोस्त्यागो यस्मिंस्तथाविधे
106575 भूमानन्दपदे तुल्यतया स्थिता इति सार्धद्वयस्यार्थः ॥ ५
106576

106577 प्राणो न स्पन्दते येषां चित्रस्थवपुषामिव ।
106578 मनो न स्पन्दते येषां चित्रस्थवपुषामिव ॥ ६ ॥
106579

106580 चित्तचेत्यसमासङ्गत्यागे ते स्वपदे स्थिताः ।
106581 स्पन्दात्संसाधयन्त्यर्थं तेनांशेनेश्वरो यथा ॥ ७ ॥
106582

106583 षष्ठादिभूमिकागता अन्तर्ब्रह्माकाराखण्डवृत्तिधारास्पन्दात्तेनांशेन
106584 निरतिशयानन्दास्वादनलक्षणं परमपुरुषार्थं यथा संसाधयन्ति तथैव
106585 बहिश्चित्तचेत्यादिस्पन्दाद्व्यवहारसंस्थितिमपि कुर्वन्ति । यथा जगदीश्वरोऽन्तः सदैव
106586 स्वरूपानन्दप्रतिष्ठोऽपि बहिर्मायया जगद्व्यवस्थां पालयति तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥
106587

106588 तथैव चित्तचेत्यादिस्पन्दात्कुर्वन्ति संस्थितिम् ।
106589 यथा ह्लादयति स्वच्छः [स्वस्थ इति पाठः ।] पल्लवं रश्मिरैन्दवः ॥
106590 ८ ॥
106591

106592 तेषां व्यवहारे दृश्येषु बाह्यविषयेषु दर्शनानां बुद्धिवृत्तीनां संगमे
106593 त्रिपुट्यामप्यभिव्यक्तो निरतिशयानन्दात्मान्तर्ह्लादयत्येवेति सर्वोऽपि व्यवहारः
106594 सुखरूप एव । यथा ऐन्दवो रश्मिस्तरुपल्लवमन्तः प्रविश्य ह्लादयति तद्वदित्यर्थः
106595 ॥ ८ ॥
106596

106597 तथात्मा ह्लादयत्यन्तर्दृश्यदर्शनसंगमे ।
106598 बिम्बाद्दूरं प्रयातस्य भित्तावपतितस्य च ॥ ९ ॥
106599

106600 अन्तःस्वरूपसुखं तु तेषां सुतरां निर्विक्षेपमित्यत्रापि दृष्टान्तमाह##-

106601 यद्रूपं तदेव परमात्मनो निर्विक्षेपाह्लादरूपं तैरनुभूयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥
106602
106603 यदिन्दोस्तेजसो रूपं तद्रूपं शुद्धसंविदः ।
106604 न दृश्यं नोपदेशार्हं नात्यासन्नं न दूरगम् ॥ १० ॥
106605
106606 केवलानुभवप्राप्यं चिद्रूपं शुद्धमात्मनः ।
106607 न देहो नेन्द्रियप्राणौ न चित्तं न च वासना ॥ ११ ॥
106608
106609 तदेव देहादिसर्वोपाधिनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह-न देह इत्यादिना ॥ ११ ॥
106610
106611 न जीवो नापि च स्पन्दो न संवित्तिर्न वै जगत् ।
106612 न सन्नासन्न मध्यं च शून्याशून्यं न चैव हि ॥ १२ ॥
106613
106614 न देशकालवस्त्वादि तदेवास्ति न चेतरत् ।
106615 एतैः सर्वैर्विनिर्मुक्तं हृदि कोशशतेन च ॥ १३ ॥
106616
106617 देशकालवस्तु निरूप्य त्रिविधपरिच्छेदादिना ब्रह्मैवास्ति । एतैर्देहादिभिः । शतशब्द
106618 आनन्त्यपरः । भूतभाविदेहकोशानां हृदि वासनात्मना स्थितनामानन्त्यात् ॥ १३ ॥
106619
106620 यत्रैतत्स्पन्दते दृश्यं तत्तदात्मपदं भवेत् ।
106621 यच्च नाद्यं न कल्पान्तं न वस्त्वाद्यनिलादिभिः ॥ १४ ॥
106622
106623 एवं कोशशतेन हृदि चित्ते यत्र यस्मिन्सति एतद्दृश्यमाविर्भावतिरोभावादिना
106624 स्पन्दते तत्सन्मात्रमेवात्मपदं भवेत् संभावितमित्यर्थः । एवं
106625 कार्यकारणविलक्षणं तत्संभावनीयमित्याह-यच्चेति । यद्ब्रह्म आद्यं
106626 महाकल्पादिकाले भवमव्याकृताख्यं कारणम् । तथ कल्पान्तं
106627 प्राकृतादिप्रलयरूपं च न । सर्गकालेऽपि इह एतस्मिन् लोके अमुत्र परलोके वा
106628 अनिलादिभिः शोषणदहनक्लेदनभेदनादिविकारैः क्वचित्सद्रूपादन्यच्चा न भवतीति
106629 सविकारवस्तु आदिपदात्तद्विकाराश्च यन्न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥
106630
106631 इह चामुत्र सद्रूपादन्यथा भवति क्वचित् ।
106632 जायन्ते च म्रियन्ते च देहकुम्भाः सहस्रशः ॥ १५ ॥
106633
106634 ननु देहादिविकारैस्तदनुगतसद्रूपस्यापि विकारः किं न स्यात्तत्राह-जायन्ते चेति ॥
106635 १५ ॥
106636
106637 सबाह्याभ्यन्तरस्यास्य नात्माकाशस्य खण्डना ।
106638 तच्च देहादि सकलमात्मैवात्मविदां वर ॥ १६ ॥
106639
106640 तर्हि किं देहादि पृथगस्ति नेत्याह-तच्चेति ॥ १६ ॥
106641
106642 केवलं बोधवैरूप्यादीषत्पृथगिव स्थितम् ।
106643 विष्वगात्ममयं विश्वं ज्ञातं बुद्ध्या सुसिद्धया ॥ १७ ॥
106644
106645 विष्वक् सर्वतः सुसिद्धया श्रवणाद्युपायपरिष्कृतया ॥ १७ ॥
106646
106647 प्रज्वलन्नपि कार्येषु निर्वाणो निर्ममो भव ।
106648 यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ १८ ॥
106649
106650 अतएव व्यवहरन्नपि निर्विकारात्मदर्शनान्नित्यमुक्तात्मस्वरूपस्तिष्ठेत्याह##-
106651
106652 तत्सर्वं ब्रह्म निर्धर्म निर्गुणं निर्मलात्मकम् ।

106653 निर्विकारमनाद्यन्तं नित्यं शान्तं समात्मकम् ॥ १९ ॥
106654
106655 कालक्रियाकरणकर्तृनिदानकार्यजन्मस्थितिप्रलयसंस्मरणादि सर्वम् ।
106656 ब्रह्मेति दृष्टवत एव तवात्मदृष्ट्या भूयोऽपि किं भ्रमणमङ्ग
106657 समङ्ग एव ॥ २० ॥
106658
106659 हे अङ्ग कालादि सर्व जगद्ब्रह्मेत्यात्मदृष्ट्या दृष्टवतस्तव किं भूयोपि
106660 ब्रमणं संभवति नैवं संभवतीत्यर्थः । यतस्त्वं वस्तुतः सममविषमं
106661 स्वरूपं गच्छति [गच्छसीति पाठः ।] सदैव प्राप्तवानसीति समङ्ग एव ।
106662 ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति इति श्रुतेरिति भावः ॥ २० ॥
106663
106664 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे पूर्वा०
106665 ब्रह्मैकात्मप्रतिपादनं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥
106666
106667 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
106668 ब्रह्मैकात्मप्रतिपादनं नामाष्टाचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥
106669 एकोनपञ्चाशः सर्गः ४९
106670
106671 श्रीराम उवाच ।
106672
106673 यदि नास्ति विकारादि ब्रह्मन्ब्रह्मणि बृंहिते ।
106674 तदिदं कथमाभाति भावाभावमयं जगत् ॥ १ ॥
106675
106676 विकारेभ्यो विवर्तस्य वैलक्षण्यमिहोच्यते ।
106677 अप्रबोधादविद्यास्ति प्रबोधे नास्ति सेति च ॥
106678
106679 विकारारम्भाभ्यां विवर्तस्य लक्षणतो भेदं जिज्ञासमानो रामः पृच्छति##-
106680 त्रिविधपरिच्छेदशून्ये इति यावत् ॥ १ ॥
106681
106682 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
106683
106684 अपुनःप्रागवस्थानं यत्स्वरूपविपर्ययः ।
106685 तद्विकारादिकं तात यत्क्षीरादिषु वर्तते ॥ २ ॥
106686
106687 तत्र कारणे कार्योद्भवः पञ्चधा अतिरोहितप्रागवस्थः १ प्रतिबद्धप्रागवस्थः २
106688 प्रच्छन्नप्रागवस्थः ३ अप्रच्छन्नप्रागवस्थः ४ विनष्टप्रागवस्थ ५ श्चेति । आद्यो
106689 मृदादेर्घटादिभावः । द्वितीयो जलस्य हिमकरकाभावः । तृतीयो रज्ज्वाः
106690 सर्पभावः । चतुर्थो जलस्य तरङ्गभावः । पञ्चमो दुग्धस्य दधिभावः ।
106691 तत्रान्त्य एव जन्मादिभावविकारः परिणामश्च इतरे तु विवर्तभेदा एवेत्याशयेन
106692 प्रथमं वसिष्ठो विकारलक्षणमाह-अपुनरिति । यत्क्षीरव्रीह्यादिषु
106693 दधिवैतुष्यादिलक्षणं कार्य पुनः प्राक्तनक्षीरादिभावावस्थानशून्यं
106694 क्षीरादिस्वरूपविपर्ययरूपं विद्यते तदेव
106695 विकारसंस्कारपरिणामादिशब्दवाच्यमित्यर्थः ॥ २ ॥
106696
106697 पयस्तां पुनरभ्येति दधित्वान्न पुनः पयः ।
106698 बुद्धमाद्यन्तमध्येषु ब्रह्म ब्रह्मैव निर्मलम् ॥ ३ ॥
106699
106700 ब्रह्मणि जगल्लक्षणं कार्यं तु न तथा तद्वैधर्म्यादित्याह-अबुद्धमिति ॥ ३ ॥
106701
106702 क्षीरादेरिव तेनास्ति ब्रह्मणो न विकारिता ।
106703 अनाद्यन्तविभागस्य न चैषोऽवयविक्रमः ॥ ४ ॥
106704

106705 अस्तु तर्हि परमाणुभिर्द्व्यणुकादीनामिवावयव्यारम्भक्रमस्तत्राह-अनाद्यन्तेति।
106706 आद्यन्तलक्षणदैशिकपरिच्छेदवत्सु क्रियासंयोगादिविभागवत्सु
106707 चावयवेष्ववयव्यारम्भक्रमः स्यान्न तद्विलक्षणस्य ब्रह्मणः स इत्यर्थः। एतेन
106708 बहूनां संयुक्तानां समवेतानां वा स्वेषु स्वाश्रयसमवेते वा समवाये
106709 नैककार्यजनकत्वमारम्भकत्वम्। यथा तन्तूनां पटं प्रति। यथा वा
106710 कारणगुणानां कार्यगुणं प्रतीति वैशेषिकाद्यमिमतलक्षणं सूचितम्। तथा च
106711 कणादसूत्रम् द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् इति॥ ४॥
106712
106713 समस्याद्यन्तयोर्येयं दृश्यते विकृतिः क्षणात्।
106714 संविदः संभ्रमं विद्धि नाविकारेऽस्ति विक्रिया॥ ५॥
106715
106716 ब्रह्मणि जगतस्तु परिशेषाद्विवर्तत्वमेव सिद्धमिति तल्लक्षणेन दर्शयति##-
106717 तदसंस्पर्शिवैषम्यप्रतिभासो विवर्त इति तल्लक्षणमिति भावः॥ ५॥
106718
106719 न संवेद्यं न संवित्तिस्तत्र ब्रह्मणि विद्यते।
106720 तद्ब्रह्मशब्दकथितं निःसंबन्धचिदात्मवत्॥ ६॥
106721
106722 तदसंस्पर्शं दर्शयति-न संवेद्यमिति॥ ६॥
106723
106724 यादृगाद्यन्तयोर्वस्तु तादृगेव तदुच्यते।
106725 मध्ये यस्य यदन्यत्वं तदबोधाद्विजृम्भितम्॥ ७॥
106726
106727 मध्ये विकारासंस्पर्शः कथं ज्ञायत इति
106728 चेदाद्यन्तयोस्तदसंस्पर्शस्वभावावधारणादेव लिङ्गादित्याह-यादृगिति॥ ७॥
106729
106730 आत्मा त्वाद्यन्तमध्येषु समः स्वत्र सर्वदा।
106731 स्वमप्यन्यत्वमायाति नात्मतत्त्वं कदाचन॥ ८॥
106732
106733 आत्मवस्तु प्रकाशस्वाभाव्येन समता सर्वानुभवसिद्धा। अनात्मभावश्च
106734 तस्यात्यन्तासंभाव्य इत्याह-आत्मा त्विति॥ ८॥
106735
106736 अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः।
106737 वशं भावविकाराणां न कदाचन गच्छति॥ ९॥
106738
106739 श्रीराम उवाच।
106740
106741 विद्यमाने सदैकस्मिन्ब्रह्मण्येकान्तनिर्मले।
106742 संविद्भ्रमस्वरूपाया अविद्यायाः क आगमः॥ १०॥
106743
106744 चित्प्रकाशैकरसे ब्रह्मणि तद्विरुद्धस्वभावाया अविद्यायाः कथं प्रसक्तिर्येन तत्र
106745 जगद्विवर्तः स्यादिति प्रबुद्धदृशा रामः शङ्कते-विद्यमाने इति॥ १०॥
106746
106747 श्रीवसिष्ठ उवाच।
106748
106749 ब्रह्मतत्त्वमिदं सर्वमासीदस्ति भविष्यति।
106750 निर्विकारमनाद्यन्तं नाविद्यास्तीति निश्चयः॥ ११॥
106751
106752 न प्रबुद्धदृशा अविद्यासद्भावं ब्रूमः किंत्वबुद्धव्युत्पादनाय
106753 कल्पनयेत्याशयेनोत्तरमाह-ब्रह्मतत्त्वमिति। सर्वं पूर्णम्॥ ११॥
106754
106755 यस्तु ब्रह्मेति शब्देन वाच्यवाचकयोः क्रमः।
106756 तत्रापि नान्यताभावमुपदेष्टुं क्रमो ह्यसौ॥ १२॥

न अन्यताया भावं सद्भावं वदामः किंतूपदेष्टुमसौ क्रमः कल्पित इत्यर्थः ॥
१२ ॥

त्वमहं जगदाशाश्च द्यौर्भूश्चाप्यनलादि वा ।
ब्रह्ममात्रमनाद्यन्तं नाविद्यास्ति मनागपि ॥ १३ ॥

नामैवेदमविद्येति भ्रममात्रमसद्विदुः ।
न विद्यते या सा सत्या कीदृग्नाम भवेत्किल ॥ १४ ॥

श्रीराम उवाच ।

उपशमप्रकरणे ह्यस्तने तु त्वयेरितम् ।
अविद्येयं तथेत्थं च विचार्यत इति प्रभो ॥ १५ ॥

यद्यविद्या नास्त्येव तर्ह्युपशमप्रकरणे यथा भ्रान्तिरविद्येयं तथेत्थं च
विचार्यते इति त्वयैवाविद्यासद्भावमङ्गीकृत्योक्तमिति रामः शङ्कते##-

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एतावन्तमबुद्धस्त्वमभूः कालं रघूद्वह ।
कल्पिताभिः किलैताभिर्बोधितोसि स्वयुक्तिभिः ॥ १६ ॥

तत्तु तवाबोधदशायां त्वद्बुद्ध्यनुसारिकल्पनयोक्तमिदानीं तु त्वं प्रबुद्ध इति न
तत्कल्पनावसर इत्यविरोध इत्याह-एतावन्तमिति ॥ १६ ॥

अविद्येयमयं जीव इत्यादिकलनाक्रमः ।
अप्रबुद्धप्रबोधाय कल्पितो वाग्विदां वरैः ॥ १७ ॥

अप्रबुद्धं मनो यावत्तावदेव भ्रमं विना ।
न प्रबोधमुपायाति तदाक्रोशशतैरपि ॥ १८ ॥

भ्रममविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनाम् । तत् मनः ॥ १८ ॥

युक्त्यैव बोधयित्वैष जीव आत्मनि योज्यते ।
यद्युक्त्यासाद्यते कार्यं न तद्यत्नशतैरपि ॥ १९ ॥

युक्तीनामसंभावनादिपुरुषदोषनिरासकत्वादिति भावः ॥ १९ ॥

सर्वं ब्रह्मेति यो ब्रूयादप्रबुद्धस्य दुर्मतेः ।
स करोति सुहृद्वृत्त्या स्थाणोर्दुःखनिवेदनम् ॥ २० ॥

सत्सु तु दोषेषु तत्त्वोपदेशो व्यर्थ इत्याशयेनाह-सर्वमिति ॥ २० ॥

युक्त्या प्रबोध्यते मूढः प्राज्ञस्तत्त्वेन बोध्यते ।
मूढः प्राज्ञत्वमायाति न युक्त्या बोधनं विना ॥ २१ ॥

एतावन्तमबुद्धस्त्वं कालं युक्त्या प्रबोधितः ।
इदानीं संप्रबुद्धस्त्वं मया येनावबोध्यसे ॥ २२ ॥

येन यादृशोपदेशेनावबोध्यरो तं शृण्विति शेषः ॥ २२ ॥

106809 ब्रह्माहं त्रिजगद्ब्रह्म त्वं [ब्रह्मत्वं ब्रह्मदृश्यभूरित्यपि
106810 पाठः ।] ब्रह्म खलु दृश्यभूः ।
106811 द्वितीया कलना नास्ति यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २३ ॥
106812
106813 तमेवाह-ब्रह्मेति । यथेच्छसीति । ऐच्छिकेन व्यवहारेण न
106814 वास्तवब्रह्मत्वहानिरिति भावः ॥ २३ ॥
106815
106816 असंवेद्यमहासंवित्कोटिमात्रं जगत्त्रयम् ।
106817 एकप्रत्ययवानन्तः कुर्वन्नपि न लिप्यसे ॥ २४ ॥
106818
106819 कोटिः सर्वभ्रान्तिबाधावधिस्तन्मात्रम् । एकेति । तत्र को मोहः कः शोक
106820 एकत्वमनुपश्यतः इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २४ ॥
106821
106822 भारूपश्चेतनो व्यापी परमात्माहमित्ययम् ।
106823 राघवानुभवान्तस्त्वं तिष्ठन्गच्छञ्छ्वसन्स्वपन् ॥ २५ ॥
106824
106825 हे राघव त्वं तिष्ठन् गच्छन् श्वसन् स्वपंश्च अन्तः अहंभावरूप
106826 आत्मेत्यनुभव ॥ २५ ॥
106827
106828 निर्ममो निरहंकारो बुद्धिमानसि साधु चेत् ।
106829 तद्ब्रह्म [तद्ब्रह्मावेदनं इति पाठः ।] वेदनं शान्तं
106830 सर्वभूतस्थितं भव ॥ २६ ॥
106831
106832 वेदनं चिदेकरसं ब्रह्म भव ॥ २६ ॥
106833
106834 तदनाद्यन्तमाभासं सत्त्वमेव परं पदम् ।
106835 स्थितोऽसि सर्वगैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मकः ॥ २७ ॥
106836
106837 सर्वगैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मकः स त्वमेव । तच्छ्रुतिप्रसिद्धमनाद्यन्तं
106838 परं पदं सन् स्थितोऽसि ॥ २७ ॥
106839
106840 यद्ब्रह्मात्मापि तुर्यश्च याऽविद्या प्रकृतिश्च या ।
106841 तदभिन्नसदैकात्म यथा कुम्भशतेषु मृत् ॥ २८ ॥
106842
106843 यद्ब्रह्मेति । आत्मेति तुर्य इत्यपि च प्रसिद्धम् । या च अविद्या प्रकृतिश्चकाराज्जगदिति च
106844 प्रसिद्धा तत्सर्वमभिन्नसन्मात्रैकात्मकमित्यर्थः ॥ २८ ॥
106845
106846 नात्मनः प्रकृतिर्भिन्ना घटान्मृन्मयता यथा ।
106847 सन्मृन्मात्रं यथा चान्तरात्मैवं प्रकृतिः स्थिता ॥ २९ ॥
106848
106849 यथा घटस्य मृन्मयता सद्वास्तवं मृन्मात्रं तथा प्रकृतिरित्यर्थः ॥ २९ ॥
106850
106851 आवर्तः सलिलस्येव यः स्पन्दस्त्वयमात्मनः ।
106852 प्रोक्तः प्रकृतिशब्देन तेनैवेह स एव हि ॥ ३० ॥
106853
106854 स्पन्दो विवर्तनम् । तेन सन्मात्रस्वभावेनेह स्वविवर्ते स आत्मैवास्ति
106855 नाणुमात्रमप्यन्यदित्यर्थः ॥ ३० ॥
106856
106857 यथैकः स्पन्दपवनौ नाम्ना भिन्नौ न सत्तया ।
106858 तथैकमात्मप्रकृती नाम्ना भिन्ने न सत्तया ॥ ३१ ॥
106859
106860 सत्तया वस्तुवृत्तेन ॥ ३१ ॥

106861
106862 अबोधादेतयोर्भेदो बोधेनैव विलीयते।
106863 अबोधात्सन्मयो याति रज्वां सर्पभ्रमो यथा॥ ३२॥
106864
106865 सन्मयः सन्मात्रः। याति। रूपान्तरमिति शेषः॥ ३२॥
106866
106867 चित्क्षेत्रे कलनाबीजं यदेतत्पतति स्फुरन्।
106868 चित्ताङ्कुरं तदेतस्माद्भाविसंसारखण्डकः॥ ३३॥
106869
106870 तदेव चित्ताङ्कुरं तस्मात्स्फुरन् भाविसंसारवनखण्डकः संपद्यत इत्यर्थः॥
106871 ३३॥
106872
106873 एतदेवात्मविज्ञानाद्दग्धं सद्वासनाजलैः।
106874 संसिक्तमपि यत्नेन न भवत्यङ्कुरक्षमम्॥ ३४॥
106875
106876 एतत्कलनाबीजमेव॥ ३४॥
106877
106878 नो चेत्पतति चित्क्षेत्रे कलनाबीजकं ततः।
106879 चित्ताङ्कुरा न जायन्ते सुखदुःखलवद्रुमाः॥ ३५॥
106880
106881 नो पतति चेत् सुखदुःखफलाः शरीरद्रुमा येभ्यस्तथाविधाश्चित्ताङ्कुरा न जायन्ते
106882 ॥ ३५॥
106883
106884 द्वित्वं जगत्यसदुपात्तमबोधजातं बोधक्षयं जहिहि बोधमुपागतोऽसि।
106885 आत्मैकभावविभवेन भवाभयात्मा नास्त्येव दुःखमिति नः परमार्थसारः
106886 ॥ ३६॥
106887
106888 उपक्रान्तमुपदेशरहस्यमुपसंहरति-द्वित्वमिति। हे राम जगति असत्
106889 भ्रान्त्युपात्तं द्वित्वं जहिहि त्यज। आ च हौ इति चकाराज्जहातेरिः। यतस्त्वं
106890 बोधमुपागतोऽसि आत्मैकभावलक्षणेन निरतिशयानन्दविभवेन अभ्यात्मा भव।
106891 दुःखं तु कालत्रयेऽपि नास्त्येवेति नः परमार्थसार उपदेश इत्यर्थः॥ ३६॥
106892
106893 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
106894 पूर्वा० संसृतिविचारयोगो नामैकोनपञ्चाशः सर्गः॥ ४९॥
106895
106896 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
106897 संसृतिविचारयोगो नामैकोनपञ्चाशः सर्गः॥ ४९॥
106898
106899 पञ्चाशः सर्गः ५०
106900
106901 श्रीराम उवाच।
106902
106903 ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टं द्रष्टव्यमक्षतम्।
106904 परेण परिपूर्णाः स्मो ब्रह्मज्ञानामृतेन ते॥ १॥
106905
106906 इह कल्पनया जीवे लिङ्गपुर्यष्टकोद्भवः।
106907 वर्णितोऽक्षैस्तथा तस्य बाह्यार्थग्रहणक्रमः॥
106908
106909 भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः इति श्रुतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेण स्वयं
106910 छिन्नसर्वसंशयोऽपि रामः परेषामुपकाराय तत्संशयपदं प्रष्टुकामः
106911 प्रथमं स्वानुभवमभिलप्य दर्शयति-ज्ञातमित्यादिना। वयं ते
106912 त्वत्संबन्धिना ब्रह्मज्ञानामृतेन परिपूर्णाः स्मः॥ १॥

106913
106914 पूर्णात्पूर्णमिदं पूर्णं पूर्णात्पूर्णं प्रसूयते।
106915 पूर्णेनापूरितं पूर्णं स्थिता पूर्णे च पूर्णता॥ २॥
106916
106917 स्वानुभवेन पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य
106918 पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते इति श्रुतिं संवादयति-पूर्णादिति।
106919 पूर्णाद्ब्रह्मणः सकाशादुपाधौ प्रविश्य आनखाग्रात्पूर्णमिदं जीवरूपं
106920 परमार्थतः पूर्णं ब्रह्मैव। यतः पूर्णाद्यद्वियदादिक्रमेण प्रसूयते
106921 व्यष्टिसमष्ट्युपाधिरूपं तदपि पूर्णमेव प्रसूयते। तद्यदा महावाक्योत्थेनाहं
106922 ब्रह्मास्मीति ज्ञानेन समूलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णेन ब्रह्मणा पूर्णमेव
106923 जीवतत्त्वमखण्डैक्येनापूरितं तदा कल्पिता पूर्णता भ्रमस्यापगमात्पूर्णस्य
106924 पूर्णतैव प्राक्स्थितैवावस्थितेत्यर्थः॥ २॥
106925
106926 लीलयेदं तु पृच्छामि भूयोबोधाभिवृद्धये।
106927 बालस्येव पिता ब्रह्मन्न कोपं कर्तुमर्हसि॥ ३॥
106928
106929 भूयसां जनानां बोधाभिवृद्धये बालस्य लीलाप्रश्ने पित्वे कोपं कर्तुं नार्हसि
106930 ॥ ३॥
106931
106932 श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च।
106933 विद्यमानमपि ब्रह्मन्दश्यमानमपि स्फुटम्॥ ४॥
106934
106935 सर्वेषां प्राणिनां
106936 हृद्येवार्थानुभवोल्लेखदर्शनात्प्रियाप्रियदर्शनजन्यसुखदुःखयोर्हृद्यनुभ्
106937 अवाच्चिरानुभूतानामपि बाह्यार्थानां हृद्येव स्मृतिदर्शनाच्च हृद्येव
106938 बाह्यार्थानामप्यनुभवो वाच्यः। तत्र श्रोत्रचक्षुरादीन्द्रियाणां बाह्यार्थान्
106939 हृद्यानेतुमशक्तेरचेतनत्वेन च स्वयं बहिर्गत्वानुभूयागत्याख्यातुमशक्तेश्च
106940 श्रोत्रादिगोलकातिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमो व्यर्थः। नवान्तःकरणावच्छिन्नं
106941 जीवचैतन्यमेवेन्द्रियप्रणाड्या निर्गत्य बाह्यघटादि व्याप्य तदनुभवतीति कल्पनापि
106942 युक्ता। तथा सति बहिरेवानुभवोल्लेखापत्तेः।
106943 प्रियाप्रियदर्शनप्रयुक्तसुखदुःखानामपि बहिरुदयापत्तेः।
106944 कालान्तरेऽन्तःस्मृत्यनापत्तेश्च। अन्तर्विषयप्रवेशमन्तरेणान्तरनुभवयोगात्। न
106945 च बहिरन्तःकरणवृत्तिर्विषयालिङ्गनेन तदाकारलाञ्छनं संस्काराख्यं
106946 गृहीत्वान्तः प्रविश्य नट इव तदाकारं विडम्बयन्ती तदनुभावयति स्मारयति
106947 वेत्युच्यत इति कल्पनापि युक्ता। घटाद्याकारानुभवानां तल्लाञ्छनविषयत्वकल्पने
106948 भ्रमप्रमयोरविऽसेषापत्तेः सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात्।
106949 घटादेर्बाह्यत्वानुभवानापत्तेश्च। इत्थं चानुभव आन्तरो घटादिश्च बाह्य
106950 इत्यनयोरसंबन्धान्न कथंचिदपि बाह्यार्थस्यानुभवारोहणमुपपादयितुं
106951 शक्यम्। अतएव नैयायिकादयोऽनुभवस्य विषयैः सह विषयविषयिभावलक्षणः
106952 स्वरूपसंबन्ध एव न संश्लेषादिलक्षण इत्याचक्षते-न च सोऽपि युक्तः।
106953 असंबद्धस्वूपस्य सर्वान्विषयान्प्रत्यविशिष्टत्वेन विषयव्यवस्थाऽयोगात्। नचात्मा
106954 मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति क्रमेण
106955 स्वाश्रयसंयुक्तसंयुक्तसंयोगादिपरम्परासंबन्धव्यवस्थया व्यवस्था।
106956 अननुगतस्य परम्परासंबन्धस्य
106957 स्मृत्यनुमित्याद्यनुगततत्तद्विषयव्यवस्थापकत्वायोगात्। परम्परासंबन्धेन
106958 बाह्यार्थापरोक्ष्यानिर्वाहात्तस्यैव व्यवस्थापकत्वे
106959 स्वरूपसंबन्धकल्पनवैयर्थ्याच्च। एतेन संनिकर्षद्वारा योऽर्थो
106960 यज्ज्ञानव्यक्तिजनकः स तद्विषय इति व्यवस्थापि प्रत्युक्ता। इन्द्रियादीनागपि
106961 तद्विषयत्वप्रसङ्गात्।
106962 तस्मादघटितघटनासमर्थमायाशक्तिबलादेवान्तर्बाह्यार्थानुभवओ वाच्यः
106963 तथा सति किं कर्णादिगोलकातिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमेनेति यथानुभवं तद्द्वारैव
106964 चिदात्मा बाह्यार्थमनुभवतीति स्यात्। तथा सति मृतशरीरेऽपि कर्णादीनां

106965 सर्वगतस्य सदात्मनश्च सत्त्वात्तत्रापि बाह्यार्थान्कुतो नानुभवतीति रामः
106966 शङ्कते-श्रोत्रमित्यादिना। श्रोत्रादिशब्दा गोलकपराः। अतएव स्फुटं
106967 दृश्यमानमपीति विशेषणम्॥ ४॥
106968
106969 कथं मृतस्य वै जन्तोर्विषयं स्वं न पश्यति।
106970 जीवतश्च कथं सर्वं विषयं स्वं प्रपश्यति॥ ५॥
106971
106972 कथं घटादिबाह्यत्वमिन्द्रियाणि जडान्यपि।
106973 शरीरेऽनुभवन्त्यन्तः पुनर्नानुभवन्त्यपि॥ ६॥
106974
106975 यदि कश्चिद्ब्रूयाच्चक्षुरादीन्द्रियाणि स्वयं बहिर्निर्गत्य घटादीनां
106976 बाह्यत्वमनुभूयान्तः प्रविश्य कथयन्तीति तत्राह-जडानीति। न तेषां
106977 पृथक्चेतनत्वं कथनसामर्थ्यं वा अस्तीति भावः। यदि कश्चिद्ब्रूयादिन्द्रियाणि
106978 बाह्यार्थं हृदि नीत्वा स्थापयन्तीति तत्राप्याह-पुनरिति। हृद्यर्थस्थापने
106979 पुनःपुनर्हृदि तदनुभवः स्याद्घटादेर्हृदयाद्बहिर्निःसारणादर्शनादिति
106980 भावः॥ ६॥
106981
106982 अयःशलाकोपमयोर्घटादीन्द्रिययोः किल।
106983 अश्लिष्टयोरन्तरसौ कथं तन्नोदिता मिथः॥ ७॥
106984
106985 ननु घटादिविषयजातं कर्तृ प्रथमं चक्षुरादीन्द्रियजातं स्वदेशमाकर्षति।
106986 तच्चाकृष्टमिन्द्रियं विषयं संवेष्ट्यान्तर्हृदिस्थाय भोक्त्रे
106987 केनचिदंशेनान्तर्नयति घ्राणमिव गन्धमिति कल्पनामाशङ्क्याह-अय इति।
106988 विषयाः संश्लिष्येन्द्रियाण्याकर्षयेयुर्नासंश्लिष्य असंश्लिष्टरज्ज्वादीनां
106989 घटाद्याकर्षकत्वादर्शनात्। नच गोलकप्रदेशानुपसर्पिणां घटादीनां
106990 तत्संश्लेषः संभवति। नापीन्द्रियाणां रज्जुवद्घटसंश्लेषस्तदाकर्षकत्वं वा
106991 प्रसिद्धम्। भिन्नप्रदेशनिखातायःशलाकाद्वयवद्भिन्नदेशत्वादित्याह##-
106992 परस्पराकर्षणशीलता तत्रापि नेत्राद्यल्पविवरान्तर्घटादिस्थूलप्रवेशकता कथं
106993 सर्वानुभवविरुद्धेत्यर्थः॥ ७॥
106994
106995 जानन्नपि यदेतान्वै विशेषाञ्छतधा पुनः।
106996 पृच्छामि तदशेषेण कथयस्वानुकम्पया॥ ८॥
106997
106998 ननु तत्त्वबोधेन च्छिन्नसर्वसंशयस्य तव कथं मायामये
106999 सर्वानुपपत्तिभाजनेऽस्मिन्व्यवहारे ईदृशः संशयस्तत्राह-जानन्नपीति।
107000 शतधा बहुधा पुनः पृच्छामि। अज्ञानग्रहार्थमित्यर्थः॥ ८॥
107001
107002 श्रीवसिष्ठ उवाच।
107003
107004 इन्द्रियाद्यपि चित्तादि घटाद्यपि न किंचन।
107005 पृथक् संभवतीहाङ्ग निर्मलाच्चेतनादृते॥ ९॥
107006
107007 अत्यल्पमिदमुच्यते यद्गोलकातिरिक्तानीन्द्रियाणि न सन्तीति। यतः सम्यग्विमर्शे
107008 चिद्व्यतिरेकेण प्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागाः केऽपि न निरूपयितुं केनापि वादिना
107009 शक्यन्त इत्याशयेन वसिष्ठः प्रथमं समाधत्ते-इन्द्रियादीति॥ ९॥
107010
107011 गगनादपि याऽच्छा चित्तया रूपं स्वमात्मना।
107012 चित्त्वात्पुर्यष्टकत्वेन भाववृत्त्यैव भावितम्॥ १०॥
107013
107014 यदि तु कल्पनया द्रष्टुर्दृश्यस्य चोपपत्तिं मन्यसे तर्हि
107015 इन्द्रियादिघटितपुर्यष्टकत्वेनापि पूर्वपूर्ववासनानुसारेण कल्पनोपपत्तेर्न
107016 किंचिदनुपपन्नमित्याशयेनाह-गगनादपीति। तथा चिता आत्मना

107017 मायाशबलस्वभावेन पुर्यष्टकत्वेन स्वं रूपं भाववृत्त्या
107018 पूर्वपूर्ववासनानुसारेण भावितं कल्पितमित्यर्थः ॥ १० ॥
107019
107020 तदेव च प्रकृतितां गतं जगदवस्थितेः ।
107021 तस्या अवयवाज्जातमिन्द्रियादि घटादि च ॥ ११ ॥
107022
107023 उक्तोऽर्थे मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । अस्यावयवभूतैस्तु
107024 व्याप्तं सर्वमिदं जगत् इति श्रुतिं प्रमाणयति-तदेव चेति ॥ ११ ॥
107025
107026 पुर्यष्टकत्वमायातं यच्चित्तं स्वस्वभावतः ।
107027 स्व एवावयवस्तस्मिन्घटादि प्रतिबिम्बति ॥ १२ ॥
107028
107029 एवं चेन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गतेन पुर्यष्टकघटकेन चित्तेन घटादिव्याप्त्या
107030 स्ववृत्तिप्रतिबिम्बितघटादेर्बाह्यत्वाकारेणैव हृदये नीत्वा प्रदर्शनं तथैव
107031 कालान्तरे स्मृतिः स्वप्ने चान्तर्गतस्यैव बाह्यत्वेनानुभवश्चेति
107032 सर्वमुपपन्नमित्याशयेनाह-पुर्यष्टकत्वमिति । एवंरीत्या
107033 पुर्यष्टकत्वमायातं चिद्रूपं तत्त्वमेव पुर्यष्टकस्य चित्तादिघटितस्वभावतः
107034 स्वयमेव स्वः चित्तवृत्त्याख्योऽवयवो भवति । तस्मिन्नवयवे घटादि बाह्यं
107035 बाह्याकारेणैव प्रतिबिम्बति । मृतदेहे तु पुर्यष्टकघटितस्य लिङ्गात्मनो जीवस्य
107036 स्वकल्पनयैव लीलोपाख्यानोपदर्शितरीत्या निर्गमनान्न दर्शनादिसामर्थ्यमिति
107037 सर्वदोषपरिहार इति भावः ॥ १२ ॥
107038
107039 श्रीराम उवाच ।
107040
107041 जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नो दर्पणस्य च ।
107042 पुर्यष्टकस्य भगवन्रूपं कथय कीदृशम् ॥ १३ ॥
107043
107044 यद्येवं तर्हि पञ्चीकृतभूतभागेन जगदाकारेण
107045 परिणमतोऽपञ्चीकृतभूतकार्यलिङ्गभागेन तत्प्रतिबिम्बग्रहदर्पणभूतस्य च
107046 पुर्यष्टकस्यैव किं रूपं तदेव कथयेति रामः पृच्छति-जगदिति ॥ १३ ॥
107047
107048 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
107049
107050 अनाद्यन्तं जगद्बीजं यद्ब्रह्मास्ति निरामयम् ।
107051 भारूपं शुद्धचिन्मात्रं कलाकलनवर्जितम् ॥ १४ ॥
107052
107053 तत्स्वरूपं वक्तुं वसिष्ठस्तन्मूलमज्ञातं ब्रह्मतत्त्वं निर्दिशति##-
107054
107055 कलनोन्मुखतां यातमन्तर्जीव इति स्मृतः ।
107056 स जीवः खलु देहेऽस्मिंश्चिनोति स्पन्दते स्फुटम् ॥ १५ ॥
107057
107058 तद्ब्रह्म वियदादिभूतसूक्ष्मं सृष्ट्वा तेनापञ्चीकृतेन लिङ्गं पञ्चीकृतेन
107059 ब्रह्माण्डं च सृष्ट्वा तदन्तःप्रतिबिम्बलक्षणकलनोन्मुखतां यातं सत्
107060 सूत्रप्राणानामभिमानेन धारणाज्जीव इति स्मृतोऽभूदित्यर्थः । चिनोति
107061 वासनोपचयनाङ्गोपचयेन चोपचितो भवति । उपचितश्च बाह्यान्तर्व्यापारात्मना
107062 स्पन्दते चेत्यर्थः ॥ १५ ॥
107063
107064 अहंभावादहंकारो मननान्मन उच्यते ।
107065 बोधनिश्चयतो बुद्धिरिन्द्रदृष्टेस्तथेन्द्रियम् ॥ १६ ॥
107066
107067 तस्यैवाभिमानादिव्यापारभेदेन नामभेदानाह-अहंभावादित्यादिना ॥ १६ ॥
107068

107069 देहभावनया देहो घटभावनया घटः।
107070 एष एव स्वभावात्मा जनैः पुर्यष्टकं स्मृतः॥ १७॥
107071
107072 सर्वव्यापारसाधारणस्वभावात्मा पुर्यष्टकमिति नाम्ना स्मृतः॥ १७॥
107073
107074 ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी।
107075 या संविज्जीव इत्युक्ता तद्धि पुर्यष्टकं विदुः॥ १८॥
107076
107077 ज्ञानेन्द्रियव्यापारेण ज्ञत्वं कर्मेन्द्रियव्यापारेण कर्तृत्वं
107078 तत्फलसुखदुःखाश्रयत्वेन भोक्तृत्वं सर्वस्यौदासीन्येन प्रकाशेन साक्षित्वम्।
107079 आदिपदाद्धोगकरणत्वायतनत्वादिपरिग्रहः। एतदभिपातिनी अध्यासेनैतद्धर्मिका या
107080 संवित्सैव चित्प्राधान्येन जीव इत्युक्ता जडांशप्राधान्येन तदेव पुर्यष्टकं
107081 विदुरित्यर्थः॥ १८॥
107082
107083 काले काले ततो जीवस्त्वन्योन्यो भवति स्वतः।
107084 भाविताकारयानन्तवासनाकणिकोदयम्॥ १९॥
107085
107086 अतएव स्वतादात्म्यभावितबुद्ध्याकाराणां कालभेदेन भेदाज्जीवोऽपि
107087 कामक्रोधहर्षविषादाद्यनुरञ्जितो नानेव भवतीत्याह-काले काले इति।
107088 अनन्तवासनाकणिकोदयमाकारमृच्छतीति परेणान्वयः॥ १९॥
107089
107090 पुर्यष्टकस्वभावेन कालेनाकारमृच्छति।
107091 यथावासनतः सेकाद्बीजं पल्लवतामिव॥ २०॥
107092
107093 तस्यैव समष्टिव्यष्टिजीवस्य बीजस्याङ्कुरकाण्डपल्लवादीव सर्वं जगदाकार
107094 इत्याशयेनाह-यथेति॥ २०॥
107095
107096 आकारोऽहं शरीरादि स्थावरादि चरादि च।
107097 नाहमाद्यश्चिदात्मेति मिथ्या ज्ञानेन चेतति॥ २१॥
107098
107099 अतएवाद्यश्चिदात्मा नाहं किंतु शरीराद्याकार एवाहमिति मिथ्याज्ञानेन चेतति
107100 पश्यति॥ २१॥
107101
107102 भ्रमत्येव जगज्जीवो वासनावलितश्चिरम्।
107103 ऊर्ध्वाधोगमनैरब्धौ काष्ठं वीचिहतं यथा॥ २२॥
107104
107105 कश्चिद्विशुद्धजातित्वाद्भवबन्धादनन्तरम्।
107106 बुद्ध्वात्मानं समभ्येति पदमाद्यन्तवर्जितम्॥२३॥
107107
107108 कश्चित्सनकादितुल्यः कल्पादावेव प्राक्कल्पीयभवबन्धादनन्तरमाद्ये
107109 जन्मन्येवेत्यर्थः। अयं च सर्वो विभागः सात्त्विकराजसादिजीवभेदवर्णने
107110 उत्पत्तिप्रकरणे व्याख्यातः॥ २३॥
107111
107112 कश्चित्कालेन बहुना भुक्तयोनिगणातुरः।
107113 आत्मज्ञानवशादेति परमं पदमात्मनः॥ २४॥
107114
107115 एवंरूपश्च सुमते जीवो यातः शरीरताम्।
107116 नेत्रादिना घटाद्यन्तर्यथा वेत्ति तथा शृणु॥ २५॥
107117
107118 कथं घटादिबाह्यत्वमिन्द्रियाणि जडान्यपीति यत्पृष्टं तत्सामान्यतः
107119 समाहितमपि विशेषेण समाधत्ते-एवंरूप इत्यादिना॥ २५॥
107120

107121 चित्त्वस्य कलनान्तस्य संप्रयातस्य जीवताम् ।
107122 मनःषष्ठेन्द्रियग्रामो देहोऽयमवतिष्ठते ॥ २६ ॥
107123
107124 चित्त्वस्य चैतन्यस्य कलनान्तस्य पुर्यष्टके प्रतिबिम्बतया परिच्छेद्यस्यानखाग्रेभ्यो
107125 व्याप्तौ परिमातृतयावतिष्ठते । तेन सदा जीवचैतन्यं देहपरिमितं
107126 देहान्तर्गतमेव सुखदुःखादिसंबन्धादनुभवति ना बाह्यम् ॥ २६ ॥
107127
107128 यदान्यः सर्वदेहेभ्यः खे पतत्यक्षरूपिणा ।
107129 तदा तज्जीवसंस्पर्शाज्जीवात्मैकत्वमृच्छति ॥ २७ ॥
107130
107131 यदा तु अन्यो बाह्यघटादिर्द्रष्टव्यो भवति तदा तडागादुद्रिक्तं जलं
107132 कुल्याद्वारेणेव सर्वदेहेभ्य उद्रिक्तं चक्षुराद्यक्षरूपिणा द्वारेण बाह्ये
107133 घटादिपर्यन्ते खे बाह्याकाशे पतति निर्गच्छतीत्यर्थः । किं ततस्तत्राह-तदेति ।
107134 तदा तद्घटादिनयनादिद्वारनिर्गतजीवेन स्वाकारवृत्तिव्याप्तिद्वारा
107135 संस्पर्शाद्यापनाज्जीवचैतन्येन सहैकत्वमाध्यासिकचित्तादात्म्यलक्षणं
107136 विषयत्वमृच्छति गच्छति ॥ २७ ॥
107137
107138 बाह्यार्थवेदने नित्यं संबन्धोऽक्षस्य कारकः ।
107139 समन्वितस्य चित्तेन न मुक्तस्य कदाचन ॥ २८ ॥
107140
107141 स चाक्षस्य संबन्धश्चित्तेन समन्वितस्य जीवत एव बाह्यार्थवेदने कारको भवति न
107142 मृतस्य मुक्तस्य वेत्यर्थः ॥ २८ ॥
107143
107144 यद्यदच्छतरं तस्मिन्नभःस्थं प्रतिबिम्बति ।
107145 जीवेन भवति श्लिष्टो बहिर्जीवोऽप्यजीवति ॥ २९ ॥
107146
107147 अस्तु बहिरेवं तथापि कथमन्तस्तदनुभवस्तत्राह-यद्यदित्यादिना ।
107148 यद्यदन्तःकरणवृत्तिरूपं नयनरश्मिरूपं वा स्वच्छतरं वस्तु
107149 तस्मिन्बाह्यनभःस्थं घटादि प्रतिबिम्बति स च प्रतिबिम्बो वृत्त्यन्तर्गतेन जीवेन
107150 श्लिष्टो भवति । तर्हि बहिष्ठ एवाहं घटमनुभवामीति कुतो नानुभूयते तत्राह##-
107151 नलोपश्छान्दसः । अनुव्यचलदितिवत्तिङन्तोत्तरपदः समासो वा । यत्र
107152 प्राणव्याप्तिस्तत्रैवाहंतावमर्शो न बहिरित्यर्थः ॥ २९ ॥
107153
107154 निघृष्टनवरत्नाभे यदा नयनतारके ।
107155 तदा तयोर्बाह्यगतः पदार्थः प्रतिबिम्बति ॥ ३० ॥
107156
107157 अस्त्वेवं तर्हि घटे प्रथाफलोपपत्तिस्तथापि कथमन्तर्हृदि
107158 घटाकारानुप्रवेशस्तत्राह-निघृष्टेति । यदा नयनतारके
107159 पटलादिदोषराहित्याच्छाणनिघृष्टनूतनेन्द्रनीलाभे भवतस्तदा
107160 तयोस्तारकयोर्घटप्रतिबिम्बसहिता चित्तावृत्तिः प्रविशतीति बाह्यगतो
107161 घटादिपदार्थः प्रतिबिम्बतीत्युच्यते ॥ ३० ॥
107162
107163 जीवेन भवति श्लिष्टः प्रतिबिम्बतया ततः ।
107164 जीवज्ञेयत्वमायाति बाह्यं वस्त्विति राघव ॥ ३१ ॥
107165
107166 स चैवं नयनतारकानुप्रविष्टः पदार्थो हार्देनाहमभिमानवता जीवेन हृदि
107167 प्रतिबिम्बतया श्लिष्टो भवतीत्यर्थः । इति अनया रीत्या घटादि बाह्यं वस्तु
107168 बहिरवभासमानमेवान्तर्हृदि अहंकारसंवलितजीवज्ञेयत्वमायातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
107169
107170 यत्संश्लेषमुपायाति तद्बालोऽपि हि विन्दति ।
107171 पशुर्वा स्थावरो वापि जीवः कस्मान्न वेत्स्यति ॥ ३२ ॥
107172

107173 चेतनस्यार्थसंस्पर्शे वेदननियमो बालपश्वादिष्वपि प्रसिद्ध इत्याह-यदिति।
107174 स्थावरेष्वपि गुल्मविशेषे स्पर्शमात्रेण पत्रसंपुटीकरणदर्शनात्तद्वेदनं
107175 सर्वत्रानुमीयत इति भावः॥ ३२॥
107176
107177 अच्छस्य नयनस्याथो रश्मयो जीववेष्टिताः।
107178 क्रोडीकुर्वन्त्यलं दृश्यं जीवस्तत्त्वेन विन्दति॥ ३३॥
107179
107180 दूरस्थविषयस्य कथं गोलकसंस्पर्श इति पामरशङ्कामपाकुर्वन्नाह##-
107181 जीववेष्टिताः सन्तः पुरोवर्तिविषयं क्रोडीकुर्वन्त्यालिङ्गन्ति॥ ३३॥
107182
107183 एष एव क्रमः स्पर्शे संबन्धः प्रत्ययोद्भवः।
107184 रसे गन्धे च कथितो जीवसंस्पर्शसंभवः॥ ३४॥
107185
107186 चक्षुष्युक्तं क्रमं स्पर्शादावप्यतिदिशति-एष एवेति॥ ३४॥
107187
107188 शब्दस्त्वाकाशनिष्ठत्वात्कर्णाकाशगतः क्षणात्।
107189 जीवाकाशं विशत्यन्तरित्थमिन्द्रियसंविदः॥ ३५॥
107190
107191 शब्दे विशेषमाह-शब्दस्त्विति। शब्दस्य वृत्तिप्रतिबिम्बनं विनापि
107192 साक्षाच्छ्रोत्रद्वारान्तःप्रवेशोऽपि संभवतीति भावः। इत्थं गन्धस्यापि
107193 पवनद्वारान्तःप्रवेशसंभवोऽस्तु नामेत्याशयेन
107194 यथासंभवमुक्तन्यायमुपसंहरति-इत्थमिति॥ ३५॥
107195
107196 श्रीराम उवाच।
107197
107198 दृश्यते मानसादर्शे यन्त्वदार्वौदरेषु तत्।
107199 प्रतिबिम्बितमेतन्मे ब्रूहि ब्रह्मन्किमात्मकम्॥ ३६॥
107200
107201 इदानीं रामः प्रसङ्गात्सर्वेषां प्रतिबिम्बानां स्वरूपं जिज्ञासुः पृच्छति##-
107202 काचकांस्यमणिजलादियन्त्वदारूणामौदरेषु उदरान्निर्गतेषु नवपल्लवादिषु
107203 यत्प्रतिबिम्बितघटमुखप्रभादि एतत् किमात्मकं तन्मे ब्रूहीत्यर्थः॥ ३६॥
107204
107205 श्रीवसिष्ठ उवाच।
107206
107207 अत्यन्तजडयोरेव जीवयोरिव तन्मिथः।
107208 प्रतिबिम्बं दृशो भ्रान्तिं विद्धि वेद्यविदां वर॥ ३७॥
107209
107210 यत्र बिम्बस्य सत्यत्वेऽपि चित्प्रतिबिम्बभूतयोर्व्यष्टिसमष्टिजीवयोर्बिम्बातिरिक्तं रूपं
107211 भ्रान्तिमात्रसिद्धं न निर्वक्तुं शक्यं
107212 तत्रात्यन्तजडयोर्मुखदर्पणयोर्घटचित्तवृत्त्योर्वा परस्परसापेक्षं
107213 प्रतिबिम्बस्वरूपं दुर्वचमिति किं वाच्यमित्याशयेनोत्तरमाह-अत्यन्तेति।
107214 दृशश्चैतन्यात्मनो भ्रान्तिं विद्धि॥ ३७॥
107215
107216 तावन्मात्रं जगत्त्वेतद्विश्वासो मा तवास्त्विह।
107217 अहमित्यादिस्तरङ्गो वर्तमानं सदा जलम्॥ ३८॥
107218
107219 न केवलं प्रतिबिम्बमात्रं भ्रान्तिरपि तु जगदपीत्याह-तावदिति। अप्यर्थे
107220 तुशब्दः। तावन्मात्रं भ्रान्तिमात्रम्। अतएव तव इह जगति विश्वासो मास्तु।
107221 अहमित्यादिः प्रपञ्चस्तरङ्गस्थानीयश्चिज्जलात्पृथगसन्नित्यर्थः। वर्तमानं तु
107222 सदा चिज्जलमेवेत्यर्थः॥ ३८॥
107223
107224 पराम्भोधौ तु नास्त्येव देशकालक्रियादिकम्।

107225 तन्मयैकतया नित्यमात्मा सर्वत्र सर्वगः ॥ ३९ ॥
107226
107227 नित्यमसक्तमतिर्मुदितात्मा शान्तमृषासुखदुःखविदन्तः ।
107228 तिष्ठ निविष्टमतिः समतायामस्तसमस्तभवामयमायः ॥ ४० ॥
107229
107230 हे राम त्वं नित्यमसक्तमतिः सन् शान्ता मृषाभूतसुखदुःखे वेत्तीति
107231 मृषासुखदुःखविद्बुद्धिर्यस्य तथाविधश्च भूत्वा अस्ता समस्ता
107232 भवलक्षणामयरुपा माया यस्य तथाविधः सन् समतायां ब्रह्मस्वभावे
107233 निविष्टमतिस्तिष्ठेत्यर्थःइ ॥ ४० ॥
107234
107235 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पूर्वा०
107236 अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशो नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥
107237
107238 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पू०
107239 अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशो नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥
107240 एकपञ्चाशः सर्गः ५१
107241
107242 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
107243
107244 न पुनर्भवतः पूर्वं संपन्नाश्चक्षुरादयः ।
107245 यथा कमलजस्यैतत्सर्वमेव त्वया श्रुतम् ॥ १ ॥
107246
107247 जीवः खानि मनो देहः पुर्यष्टकमिति भ्रमः ।
107248 अबोधादेव बोधे तु ब्रह्मैवैकमितीर्यते ॥
107249
107250 फलनोन्मुखतां यातमित्यादिना वर्णितमहंकारदेहेन्द्रियादीनां प्रागसतां
107251 कल्पनं जीवसमष्टेः पद्मजस्येव व्यष्टेस्तवापि तुल्यमिति तात्पर्यं त्वया
107252 ज्ञातमेवेति वक्ष्यमाणोपोद्घाताय प्रथममनुवदति-न पुनरिति । अप्यर्थे पुनः
107253 शब्दः । कमलजस्येव भवतोऽपि सृष्टेः
107254 पूर्वमनाद्यन्तमित्यादिवर्णितब्रह्मस्वभावे स्थितस्य चक्षुरादयो न संपन्ना
107255 इत्येतत्सर्वमेव त्वया मद्वचनतात्पर्यं श्रुतम् । अवधारितमित्यर्थः ॥ १ ॥
107256
107257 ब्रह्मपुर्यष्टकस्यादावर्थसंविद्यथोदिता ।
107258 पुर्यष्टकस्य सर्वस्य तथैवोदेति सर्वदा ॥ २ ॥
107259
107260 एवं पुर्यष्टककल्पनोत्तरं व्यवहार्यार्थकल्पनमपि समष्टिवदेव
107261 व्यष्टीनामित्याह-ब्रह्मेति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः समष्टिपुर्यष्टकं तस्य यथा
107262 सर्गादौ व्यवहर्तव्यार्थसंविदुदिता तथा सर्वस्य व्यष्टिपुर्यष्टकस्याप्युदेति ॥ २ ॥
107263
107264 विद्धि पुर्यष्टकं जीवो यो गर्भस्थेन्द्रियोदयः ।
107265 यद्यथा भावयत्याशु तत्तथा परिपश्यति ॥ ३ ॥
107266
107267 तदेव गर्भस्थितिमारभ्य दर्शयति-विद्धीति । यो व्यष्टिजीवो ग्रभस्थ एव
107268 चक्षुरादीन्द्रियोदयविशिष्टः पुर्यष्टकात्मा षष्ठे मासि संपद्यते स तदारभ्य
107269 यद्यथा व्यवहर्तव्यं वस्तु भावयति तथा तत्स्ववासनया परिपश्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥
107270
107271 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाख्यं विद्धि संवेदनं स्वकम् ।
107272 संपन्नं च यथा तत्ते प्रोक्तमाद्यमनःस्थितौ ॥ ४ ॥
107273
107274 एवं च आद्यमनःस्थितौ हिरण्यगर्भमनोव्यापारे यथा स्वकं संवेदनं
107275 इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थाख्यं च संपन्नं तथा तत्ते तवापि व्यष्टेः संपन्नमिति मया
107276 प्रोक्तं फलतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

शुद्धा संवित्संभवन्ती संवेदनमनिन्दितम् ।
ततोऽहंवेदनानन्तजीवपुर्यष्टकान्विता ॥ ५ ॥

सर्गात्पूर्वं संभवन्ती व्यष्टिसमष्ट्योरेकैव शुद्धा संवित् ततस्तदनन्तरं
अहंवेदनालक्षणानन्तजीवपुर्यष्टकान्विता सास्तु तथापि
संवेदनस्वरूपमनिन्दितमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

न त्वेकत्वादनन्तत्वादवेद्यत्वादनामये ।
अभावत्वादनेकत्वादशून्यत्वात्परा स्थिता ॥ ६ ॥

वेद्यदोषात्संवेद्रं तत् कुतो न निन्द्यते इति चेद्वेद्यस्य परमार्थतोऽसत्त्वादित्याह##-
त्वित्यन्वयः । नास्तित्वे च अभावत्वादयस्त्रयो हेतवः ।
अभावत्वाद्देशकालकृतपरिच्छेदवत्त्वादनेकत्वाद्वस्तुकृतपरिच्छेदवत्त्वाद##-

चेत्यादिबुद्ध्या तत्किंचिन्न मनस्तां च गच्छति ।
न च जीवत्वमायाति न च पुर्यष्टकात्मिका ॥ ७ ॥

ननु संवेदनमेव मनस्तादिभावं गच्छतीत्युक्ते तत्रमनस्तादीनामसत्यत्वे
संवेदनमेवासत्यं किं न स्यात्तत्राह-चेत्यादीति ।
चेत्यमन्तत्व्यादिगोचरबुद्धिवृत्त्यध्यारोपमात्रं तन्न वास्तवमनस्ताप्राप्तिः
सेत्यर्थः ॥ ७ ॥

नविद्यादिविलासोऽस्ति सोस्ति नास्तीव यः सदा ।
परमात्मेति कथितो मनःषष्ठेन्द्रियातिगः ॥ ८ ॥

तर्हि विद्याविलासाविर्भूतस्वरूपत्वात्पूर्वं तदप्यसत्किं न स्यात्तत्राह-नेति ।
आदिपदाच्चरमप्रमाणमननादिपरिग्रहः । यो मूढैर्नास्तीवेति कल्प्यते स
परमात्मा सदास्ति ॥ ८ ॥

तस्मात्संपद्यते जीवश्चिन्मूर्तिर्मननात्मकः ।
भ्रमः केवलमित्याद्य उपदेशाय गीयते ॥ ९ ॥

यद्यद्वितीय एव सः तर्हि तस्मात्सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति इति श्रुत्या
अग्निविस्फुलिङ्गन्यायेन जीवसंपत्तिः कथमुक्तेति चेदुपदेशाय कल्पनयेत्याह##-

यतः कुतश्चित्संपन्ने त्वविद्यामय आमये ।
उपदेश्योपदेशेन प्रविलीने विचारणात् ॥ १० ॥

अतएवाविद्यारोगस्य न मूलं चिन्त्यं किंतु चिकित्सैव चिन्तनीयेति
मूलकल्पनादिश्चिकित्सोपाय एव न वास्तव इत्याह-यत इति । प्रविलीने सति
स्वरूपज्ञानमेवावशिष्यत इति परेणान्वयः ॥ १० ॥

प्रशान्तसकलाकारं ज्ञानं तत्रावशिष्यते ।
यत्राकाशमपि स्थूलमणाविव महाचलः ॥ ११ ॥

यत्रोद्यदाचारमपि सदप्यसदिव स्थितम् ।
जगज्जान्विषयांस्त्यक्त्वा काये त्वं तिष्ठ निर्मले ॥ १२ ॥

उद्यदाचारं निष्पद्यमानव्यवहारार्थ क्रियाशालीति
सद्यावहारिकसत्यमप्यसच्छून्यमिव यत्र स्थितं तत्र त्वं जगज्जान्
विषयांस्त्यक्त्वा निर्मले जीवन्मुक्तः काये स्त्येऽवतिष्ठ ॥ १२ ॥

107329
107330 असन्मयमविद्याया रूपमेव तदेव हि |
107331 यद्वीक्षिता सती नूनं नश्यत्येव न दृश्यते || १३ ||
107332
107333 इदानीमविद्यायाः स्वरूपमाह-असन्मयमिति || १३ ||
107334
107335 आलोकितं नाम कथमवस्तु किल लभ्यते |
107336 प्रयत्नेनापि संप्राप्तं मृगतृष्णाम्बुकैरिव || १४ ||
107337
107338 मृगतृष्णाम्बुकैरिव संप्राप्तं दृष्टान्तोऽप्यप्रसिद्ध इत्यर्थः || १४ ||
107339
107340 असदेव सदेवासदज्ञानादस्य सत्यता |
107341 ज्ञानाद्यथास्थितं वस्तु दृश्यते नश्यति भ्रमः || १५ ||
107342
107343 असदेव सद्भाति यतः असदज्ञानादेवास्य सत्यतेत्यन्वयः || १५ ||
107344
107345 अविद्याया विचारोऽयं जीवपुर्यष्टकादिका |
107346 अप्यत्यन्तमसत्यायाः कल्पना कल्पितात्मनः || १६ ||
107347
107348 सत्यात्मनः संनिधानादत्यन्तमसत्याया अप्यविद्यायाः कल्पना कल्पितेत्यर्थः || १६ ||
107349
107350 तस्यास्त उपदेशाय सेयं जीवादिकल्पना |
107351 कृता शास्त्रैः प्रबोधाय तां त्वमेकमनाः शृणु || १७ ||
107352
107353 तस्य ते जीवस्योपदेशाय तस्याः अविद्याया हेतोर्जीवादिकल्पना कृता || १७ ||
107354
107355 जीवत्वमिव संप्राप्ता पुर्यष्टकपदस्थिता |
107356 कला कलङ्ककलिता चितिराबोधनोन्मुखी || १८ ||
107357
107358 आबोधनोन्मुखी बाह्यार्थदर्शनोत्सुका सती यद्यथा भावयतीति परेणान्वयः
107359 बाह्यार्थदर्शनोत्सुका सती यद्यथा भावयतिति परेणान्वयः || १८ ||
107360
107361 यद्यथा भावयत्याशु तत्तथानुभवत्यलम् |
107362 सत्यो भवत्वसत्यो वा बालेन निशि यक्षकः || १९ ||
107363
107364 बालेन संभावितो यक्षक इव सत्यः असत्यो वा भवतु | अयं तु पञ्चतन्मात्रस्य
107365 पञ्चीकरणात्मिकां देहकलनां सत्तया सत्यतया संभावयतीत्युत्तरेणान्वयः || १९
107366 | |
107367
107368 पञ्चतन्मात्रकलनां संभावयति सत्तया |
107369 तत्रात्मनि तथा रन्ध्रान्प्रपश्यति तथोदितान् || २० ||
107370
107371 तत्रात्मनि देहात्मनि रन्ध्रान् इन्द्रियद्वाराणि | छान्दसं पुंस्त्वम् || २० ||
107372
107373 एभ्य एव समुत्पन्नं बहिःस्थं भूतपञ्चकम् |
107374 पश्यत्यनन्यदन्याभं शाखाशतमिवाङ्कुरः || २१ ||
107375
107376 एभ्यः पञ्चतन्मात्रेभ्यः परमार्थतोऽन्यदेवान्याभमिन्द्रियद्वारैः पश्यति || २१ ||
107377
107378 इदमन्तरिदं बाह्यमिति निश्चयवांस्ततः |
107379 जीवो भावं यथादत्ते तत्तथा द्रढयत्यथ || २२ ||
107380

107381 तत्र इदमिन्द्रियमनःप्राणादि अन्तः। इदं घटादि बाह्यम्। भावं वासनाम्॥ २२॥
107382
107383 रश्मिजालमिवेन्दोर्यदात्मनः प्रतिभासनम्।
107384 बाह्यस्पर्शतया तेन तदेवाशूररीकृतम्॥ २३॥
107385
107386 तत्र विषयेन्द्रियसंयोगाभिव्यक्तं स्वात्मसुखमेव विषयसुखतया
107387 संभावयतीत्याह-रश्मिजालमिति॥ २३॥
107388
107389 मरिचस्येव यत्तैक्ष्ण्यं शून्यत्वमिव खस्य यत्।
107390 आत्मनो वेदनं यच्च तदेवान्यदिव स्थितम्॥ २४॥
107391
107392 एवं स्वाभाविकं स्ववेदनमेव विषयसंनिकर्षाज्जातमहंकारात्मनो धर्म इति
107393 संभावयतीत्याह-मरिचस्येति॥ २४॥
107394
107395 अत्रैव निश्चयं बद्ध्वा नियमः सुदृढीकृतः।
107396 अनेनेत्थमनेनेत्थं भाव्यमित्यवखण्डितम्॥ २५॥
107397
107398 अत्र सांसारिकविषयभोगेष्वेव पुरुषार्थपर्यवसाननिश्चयं बद्ध्वा
107399 ऐहलौकिकपारलौकिककर्माचरणनियमः सुदृढीकृतः। अनेन लौकिककर्मणा।
107400 अनेन वैदिककर्मणा। अवखण्डितं नश्वरं सुखमुद्दिश्येत्यर्थः॥ २५॥
107401
107402 स्वभावेतरनामासौ स्वसंकल्पमयात्मकः।
107403 कश्चित्कदाचिद्भवति स्वभावेनैव नान्यथा॥ २६॥
107404
107405 तत्रैकः प्रवृत्तिनियमः स्वाभाविकरागादिकृतः इतरस्तु शास्त्रकृतः।
107406 द्विविधोऽप्ययं संकल्पमयात्मकस्तयोः कदाचित्कश्चिदेव
107407 स्वाभाविकपुरुषयत्नेनैवेतरं जित्वा भवति नान्यथेत्यर्थः॥ २६॥
107408
107409 आत्मनैवेदमखिलं संपन्नं द्वैतमद्वयम्।
107410 खण्डो मधुरसेनेव मृदेव च महाघटः॥ २७॥
107411
107412 तत्रोभयत्राप्यज्ञ आत्मैव स्वभावशास्त्रान्यतरानुसारी
107413 तत्तद्व्यापारसाधनफलात्मना विवर्तत इत्याह-आत्मनैवेति। खण्डः
107414 मधुसारशर्कराविशेषः॥ २७॥
107415
107416 संनिवेशविकारादिदेशकालादिसंभवात्।
107417 संभवत्यत्र नत्वीशे देशकालाद्यसंभवात्॥ २८॥
107418
107419 यद्यपि खण्डघटौ पूर्वतनद्रवपिण्डावस्थयोर्विनाशाद्विकारौ तथापि
107420 माधुर्यमृत्स्वरूपाविनाशात्तदंशे विवर्तदृष्टान्तौ। नहि तद्वद्ब्रह्मणि
107421 विकारः संभवति तद्वैधर्म्यादित्याह-संनिवेशेति। अत्र मधुमृदादौ। ईशे
107422 ब्रह्मणि॥ २८॥
107423
107424 इतः पुष्पमितः पत्रमहमित्युदितो यथा।
107425 खण्डे स्वात्मनि नः सत्तारसोऽद्वित्वे द्वितां वहन्॥ २९॥
107426
107427 अथवा खण्डो मधुरसेनेवेति वाक्ये खण्डो वनखण्डः मधुरसेन
107428 वसन्तद्रवेणेत्यर्थः तथा चाविकार एव वृक्षविकारहेतुर्जलभागो दृष्टान्त
107429 इत्याशयेनाह-इत इति। यथा वृक्षप्रविष्टो रसो जलमितः पत्रमितः पुष्पमहमिति
107430 वैचित्र्येणोदितः सन् अद्वित्वेऽपि द्वितां वहन् दृष्टस्तथा नः स्वात्मनि
107431 प्रसिद्धसत्तारूपं ब्रह्मापि इतः पत इतः कुड्यमहमित्यादितो भेदात्
107432 सर्वजगदात्मना आत्मनि द्वित्वमाहरद्विद्धीति परेणान्वयः॥ २९॥

107433
107434 इतः पट इतः कुड्यमहमित्यादितस्तथा।
107435 सर्वात्मनात्मनि ब्रह्म विद्धि त्वं द्वित्वमाहरत्॥ ३०॥
107436
107437 अद्याङ्कुरोऽहमद्यार्करुगहं त्वद्य वारिदः।
107438 यथेति तिष्ठत्यम्भोदस्तथात्मा सदसद्वपुः॥ ३१॥
107439
107440 यथा वा अम्भोदो मेघः अद्य ग्रीष्मे अर्करुगेवाहमिति ताद्रूप्येण तिष्ठति। तत
107441 आद्यवर्षारम्भे वारिदानावसरे वारिदोऽहमिति तिष्ठति। ततो
107442 भूमिप्रवेशेनाङ्कुरान्तर्जलात्मना प्रवेशे अद्याङ्कुरोहमिति तिष्ठति। तथा आत्मापि
107443 कालभेदेन भावाभावाकारो भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः॥ ३१॥
107444
107445 इति भाव्यमनेनेदमित्थं सर्वेश्वरे ततम्।
107446 क्रमं खण्डयितुं लोके कस्य नामास्ति शक्तता॥ ३२॥
107447
107448 अयं च जगद्विवर्तनियमक्रमः कल्पितोऽपि न केनचिदन्यथा कर्तुं शक्य इत्याह-इतीति
107449 । सर्वेश्वरे ब्रह्मणि। ततं प्रसिद्धम्॥ ३२॥
107450
107451 आदर्शस्वच्छ आकाशे नैव स्वः प्रतिबिम्बति।
107452 व्यतिरेकासंभवतः कचत्येव हि केवलम्॥ ३३॥
107453
107454 एवं वस्तुस्वभावनियतिरपि वस्तुभेदभिन्ना नान्यथा कर्तुं
107455 शक्येत्याशयेनाकाशादिस्वभावस्याज्ञातब्रह्मस्वभावस्य च वैलक्षण्यमाह##-
107456 प्रतिबिम्बति। कुतः। व्यतिरेकासंभवतः आकाशे आकाशकार्ये भूतान्तरे वा
107457 आकाशभेदाभावात्। किंतु केवलमाकाशं निष्प्रतिबिम्बदर्पणोदरवत्स्वच्छतया
107458 कचति। दीप्यत एवेत्यर्थः॥ ३३॥
107459
107460 ब्रह्मणि त्वात्मनात्मैव स्थितः कचति बिम्बति।
107461 द्वैतीभवत्यदेहोऽपि चिन्मयत्वात्स्वभावतः॥ ३४॥
107462
107463 साविद्यं ब्रह्म तु न तथेत्याह-ब्रह्मणीति। कचति सर्ववस्तुशक्त्यादिरूपेण
107464 दीप्यते। जीवरूपेण प्रतिबिम्बति। भेदकल्पनया च द्वैतीभवति॥ ३४॥
107465
107466 यद्यथैवात्मकचनं वेत्ति तं भवतात्मना।
107467 असत्यमपि तन्नेह व्यभिचारी कदाचन॥ ३५॥
107468
107469 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह-यदिति। तत्र सर्गादौ यद्वस्तु स्वभावेनात्मकचनं
107470 वृत्तं तं स्वभावमसत्यमपि भवता सत्येनात्मनाअ स्त्यं वेत्ति स च नियमो न
107471 कदाचन व्यभिचारीति सर्वापि नियतिः सिद्धेत्यर्थः॥ ३५॥
107472
107473 हेमत्वकटकत्वे द्वे सत्यासत्यस्वरूपिणी।
107474 हेम्नि भाण्डगते यद्वच्चित्त्वाचित्त्वे तथात्मनि [हमेभाण्डगते इति पाठः।
107475] ॥ ३६॥
107476
107477 सत्यानृतमिथुनीभावे वाचारम्भणश्रुतिदर्शितन्यायेन दृष्टान्तमाह##-
107478
107479 सर्वगत्वाच्चितेश्चित्त्वं नित्यं मनसि विद्यते [वेद्यते इति पाठः।]।
107480 हेमत्वं कटकस्येव जडभावः स्थितोऽन्यदा॥ ३७॥
107481
107482 अतएव प्रथमकार्ये मनसि चिज्जडोभयरूपता दृश्यते तत्र यन्नित्यं
107483 तत्सत्यमित्याह-सर्वगत्वादिति। अन्यदा कदाचिदित्यर्थः॥ ३७॥
107484

107485 चित्त्वजाड्यात्मकं चित्तं दृढं भावयति स्वयम् |
107486 यथा यदैव यद्भावं तथा भवति तत्तदा || ३८ ||
107487
107488 चित्तजाड्येति पाठे चित्तस्य जाड्यं जडदेहविषयाकारस्तदात्मकं चित्तं
107489 दृढभावनया यदैव यथा देवनरस्थावरादिना येन प्रकारेण यदा यद्भावं
107490 भवति तदा तथैव तद्भावं भवति | अनुभवतीत्यर्थः || ३८ ||
107491
107492 काले काले चिता जीवस्त्वन्योन्यो भवति स्वयम् |
107493 भाविताकारवानन्तर्वासनाकलिकोदयात् || ३९ ||
107494
107495 अतएव कालभेदेन जीवस्याहमाकारभेदानुभव इत्याह-काल इति | चिता
107496 अन्तर्वासनाकलिकानामुदयाद्विकासाद्वैचित्र्येण भाविताकारवान्सन् अन्योऽन्यो भवति ||
107497 ३९ ||
107498
107499 स्वप्ने दृष्टो यथा ग्रामो याति सत्तान्यतेक्षणात् |
107500 देहाद्देहं तथा याति देहोऽयं प्रतिभात्मकः || ४० ||
107501
107502 यथा स्वप्ने दृष्टो ग्रामो वनादिसत्तान्यतेक्षणाद्वनादिभावं याति तथा
107503 देहभूतोऽयं जीवोऽपि देहाद्देहान्तरभावं याति | यतः स्वप्नवदेव प्रतिभासात्मक
107504 इत्यर्थः || ४० ||
107505
107506 प्रतिभासो यथा स्वप्ने नरः कुड्यं पटो भवेत् |
107507 भवत्यसत्यमेवेदं देहान्तरमिदं स्वतः || ४१ ||
107508
107509 यथा स्वप्ने प्रतिभासत इति प्रतिभासो दृश्यमानो नरो झटिति कुड्यं भूत्वा पटो
107510 भवेत्तथा मरणमूर्च्छायामपि प्रतिभासमानमिदं देहान्तरं भवतीत्यर्थः ||
107511 ४१ ||
107512
107513 असत्यमेव म्रियते त्वसत्यं जायते पुनः |
107514 जीवः स्वप्रतिभासेन स्वप्नवत्स्वान्यरूपवत् || ४२ ||
107515
107516 नन्वयं देहः प्रत्यक्षं म्रियते दह्यते च स कथं देहान्तरं भवेत्तत्राह##-
107517 दाहादिदर्शनं स्वाविद्याकल्पितस्यैव न तद्वासनामयस्येति भावः |
107518 स्वस्यान्यरूपवद्देहान्तरवदित्यर्थः || ४२ ||
107519
107520 कालेनैतादृशं रूपमिदं नान्यत्वमेति वै |
107521 प्रकृतं निश्चयारूढं भ्रमन्त्येते भवः स्वतः || ४३ ||
107522
107523 तर्हि किं यौवनवार्धक्यवद्देहान्तरमप्येतद्देहस्य कालिकः परिणामः नेत्याह##-
107524 प्रकृतमिदं शरीरं बाल्याद्यवस्थामेदेपि तदेवेदमिति
107525 प्रत्यभिज्ञानिश्चयारूढम् | एते भूतभाविदेहास्तु न |
107526 प्रत्यभिज्ञानाभावादन्येनान्ये सन्ति न सन्तीत्यादिभ्रान्तिं गच्छन्ति अतस्तेषां स्वतो
107527 जीवत एव भवः वासनया समुद्भव इत्यर्थः || ४३ ||
107528
107529 वस्तु दृष्टमदृष्टं च स्वप्ने समनुभूयते |
107530 जीवस्वप्ने जगद्रूपं विद्धि वेद्यविदां वर || ४४ ||
107531
107532 ननु कदापि प्रागदृष्टे देवादिशरीरभावे क्वास्य वासना तत्राह-वस्त्विति | इदं
107533 तु जगद्रूपं जीवस्वप्नेऽन्तर्गतं विद्धि | तस्य तत्र आवसथास्त्रयः स्वप्नाः इति
107534 श्रुतेरित्यर्थः | इदं तु स्वप्ने अननुभूतस्यापि दर्शनमिह
107535 जन्मन्यननुभूताभिप्रायेण | दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं
107536 चानुभूतं चाननुभूतं च सर्वं पश्यति इति श्रुतिमवलम्ब्योक्तम् | वस्तुतस्त्वनादौ

107537 संसारे नाननुभूतं किंचिदस्तीति मरणकाले
107538 भाविदेहारम्भककर्मोद्बोधितवासनानुसारेणैव देहान्तरोद्भव इति बोध्यम् ॥ ४४ ॥
107539
107540 अजाग्रद्दृष्टिदृष्टो यः स्वाभिधानादिनेरितः ।
107541 न स्वप्नो विद्यते तस्मादच्छात्मा चितिमात्रकम् ॥ ४५ ॥
107542
107543 तर्हि वाक्यजन्यब्रह्मसाक्षात्कारलभ्यब्रह्मभावोपि देहान्तरवद्वासनामयः
107544 स्वप्न एव किं न स्यात्तत्राह-अजाग्रदिति । यः शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते इति
107545 स्वाभिधानादिना ईरितः अजाग्रद्दृष्ट्या तुरीयया दृष्टः परमात्मा तस्य
107546 उक्तलक्षणस्त्रिविधः स्वप्न एव न विद्यते जाग्रति कदापि तदनुभवाभावेन
107547 तद्वासनाऽप्रसिद्धेस्तस्य वासनामयत्वायोगात्तस्मादसावच्छात्मा
107548 चैतन्यमात्रमित्यर्थः ॥ ४५ ॥
107549
107550 अद्यापूर्वाभिधं स्वप्ने यथा पश्यति नान्यथा ।
107551 अग्रदृष्टं तथैवार्थं चेतनं चित्प्रपश्यति ॥ ४६ ॥
107552
107553 स एव चिदात्मा चेतनं जीवो भूत्वा अद्य अपूर्वाभिधममिनवं वर्तमानमर्थं
107554 यथा चित्स्वभावादेव पश्यति नान्यथा तथैवाग्रे दृष्टमप्यर्थं
107555 प्रपश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥
107556
107557 प्राक्तनी वासनाद्यापि पौरुषेणावजीयते ।
107558 ह्यःकुकर्माद्य यत्नेन प्रयाति हि सुकर्मताम् ॥ ४७ ॥
107559
107560 अत एवादृष्टविषयेऽपि भावनाप्रचयेन दृढीकृतवासना पूर्वदृष्टविषयां
107561 वासनां जयतीति पुरुषप्रयत्नप्राबल्यं प्रदर्शितमित्याह-प्राक्तनीति ॥ ४७ ॥
107562
107563 मोक्षादृते न शाम्यन्ति जीवतां चक्षुरादयः ।
107564 उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति केवलं देशकालतः ॥ ४८ ॥
107565
107566 एवं जीवस्य वासनापरिणतिलक्षणो देहादिबन्दो वर्णितः । इदानीं कदा तच्छान्तिरिति
107567 वाञ्छायामाह-मोक्षादिति ॥ ४८ ॥
107568
107569 चितः स्वकलनात्तस्य देहोग्र इव तिष्ठति ।
107570 पश्चात्माभावितोऽसत्यो महायक्षः शिशोरिव ॥ ४९ ॥
107571
107572 मोक्षं विनैव देहादिनिवृत्तिः किं न स्यात्तत्राह-चित इति । यतश्चितो यावन्मोक्षं
107573 देहाकारकलना वासना तिष्ठत्येव । स्वकलनैवैतस्य जीवस्य पश्चात्मा देहोऽग्रे
107574 तिष्ठतीव । यथा शिशोर्भावितो महायक्षोऽग्रे तिष्ठति तद्वद्दुर्निवार इत्यर्थः ॥ ४९ ॥
107575
107576 मनोबुद्धिरहंकारस्तथा तन्मात्रपञ्चकम् ।
107577 इति पुर्यष्टकं प्रोक्तं देहोऽसावातिवाहिकः ॥ ५० ॥
107578
107579 इदानीं कथंचित् स्थूलदेहनिवारणेपि मोक्षं विना लिङ्गदेहलक्षणं पुर्यष्टकं
107580 दुर्निवारमित्याशयेन तद्दर्शयति-मन इति ॥ ५० ॥
107581
107582 अमूर्त एव चित्तात्मा खत्वमस्यातिपीनता ।
107583 वाततास्य महागुल्मो देहतास्य सुमेरुता ॥ ५१ ॥
107584
107585 ननु शास्त्रे ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियं प्राणा भूतानि
107586 अन्तःकरणमविद्याकामकर्माणि पुर्यष्टकमित्युक्तं तत्तु
107587 पञ्चीकृताकाशवाय्वादिलिङ्गघटितस्थूलान्तं मूर्तरूपमपि
107588 स्यात्तत्कथममूर्तमनोबुद्ध्याद्यष्टकमएव पुर्यष्टकमुक्तं तत्राह-अमूर्त

107589 एवेति। त्वदुक्तं मूर्तपुर्यष्टकं तदा स्याद्यदि पञ्चीकरणेनामूर्तानां
107590 तन्मात्राणां स्थौल्यं स्यात्। अयं तु तन्मात्ररूपो लिङ्गात्मा अमूर्त एव। अस्य
107591 खत्वं पञ्चीकृताकाशत्वमतिपीनतानिरवधिकं स्थौल्यं तच्च न संभवति।
107592 नह्यमूर्तवासनाकोटीनामपि मेलने स्थौल्यं दृष्टं यदास्य खत्वमेव
107593 दुर्लभं तदा स्थूलवातता महान् गुल्मो वृक्ष इवात्यन्तमसंभाविता। एवं
107594 स्थूलतेजोजलपृथ्वीतापि। एवं च स्थूलभूतानामेवासंभवे अस्य
107595 परमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्य देहता सुमेरुतेवात्यन्तासंभावितेति न भौतिकदेहान्तं
107596 पुर्यष्टकं वर्ण्यत इत्यर्थः॥ ५१॥
107597
107598 विरजस्त्वक्रमेणैव निरवस्थस्तु मुक्तिभाक्।
107599 सुषुप्ततैकावस्थास्य जडाः क्रोडीकृता यया॥ ५२॥
107600
107601 मुक्त्यनुपयोगादपि न मोक्षशास्त्रेऽत्र स्थूलसद्भावकल्पना युक्तेत्याशयेनाह##-
107602 विरजस्त्वे शमादिसाधनसंपत्तौ वाक्याज्ज्ञानोदयक्रमेण
107603 मनःकल्पितस्वप्नप्रायप्रपञ्चस्य तन्मूलाज्ञानस्य च बाधे
107604 स्वकार्यकारणावस्थाबन्धद्वयशून्यस्य मुक्तिरुपपद्यते।
107605 स्थूलभूतभौतिकमूर्तप्रपञ्चाभ्युपगमे तु तादृशस्य ज्ञानेन
107606 बाधादर्शनान्न मुक्तिरुपपद्यत इत्यर्थः एवं च निष्कर्षे स्वप्नसुषुप्ती द्वे
107607 एवावस्थे न जाग्रन्नाम्नी स्थूलविषया अन्या अवस्था केनचिदुपपादयितुं
107608 शक्येत्याशयेन ते विभज्य दर्शयति-सुषुप्ततेति सार्धेन। यया जडाः
107609 सर्वदेहादिप्रपञ्चा वासनात्मनोपसंहृत्य क्रोडीकृताः॥ ५२॥
107610
107611 स्वप्नमाम्नी तथावस्था देहप्रत्ययशालिनी।
107612 आमोक्षं भ्रमतीहायमिति स्थावरजंगमैः॥ ५३॥
107613
107614 इति एवं परिदृश्यमानप्रकारेण स्थावरजंगमैराकारैरातिवाहिकदेह एव
107615 आमोक्षाद्भ्रमतीत्यर्थः॥ ५३॥
107616
107617 कदाचिद्धि सुषुप्तस्थः कदाचित्स्वप्नवत्स्थितः।
107618 आतिवाहिकदेहोऽयं सर्वस्यैवावतिष्ठते॥ ५४॥
107619
107620 यदा सुषुप्तभावस्थो भाविदुःस्वप्नवेधितः।
107621 तदा कालानलसमस्तिष्ठत्यनुदिताकृतिः॥ ५५॥
107622
107623 भाविभिर्दुःस्वप्नैर्वासनात्मनान्तःप्रविष्टैर्वेधितो विद्ध इव गतस्मृतिरत
107624 एवानुदिताकृतिश्चित्प्रतिबिम्बखचितत्वादुपसंहृतजगत्त्वाच्च कालानलसमो
107625 दीप्तस्तिष्ठति। अनेनान्तर्ज्ञानशून्यनैयायिकादिषुषुप्तिः प्रयुक्ता॥ ५५॥
107626
107627 स्थावराद्यास्ववस्थासु कल्पवृक्षदशासु च।
107628 भवत्येव सुषुप्तस्थो घनमोहशिलाघनः॥ ५६॥
107629
107630 तत्र स्थावरादिनिकृष्टावस्थासु जाड्याधिक्यात्सुषुप्तिप्राचुर्यमित्याह##-
107631 पुण्याधिक्यात्कृमिकीटक्षुत्तृषादिदुःखाभावादानन्दाधिक्येपि न
107632 मनुष्यादिवत्प्रबोधोऽस्तीति तमस्वितैवेत्यर्थः॥ ५६॥
107633
107634 सुषुप्ततास्य जडता स्वप्नोत्थेयं हि संसृतिः।
107635 यः प्रबोधोऽस्य सा मुक्तिस्तज्जाग्रद्या तु तुर्यता॥ ५७॥
107636
107637 तथा च चित्तजाड्यप्रकर्ष एव सुषुप्तिश्चित्तभ्रमणमेव संसृतिश्चित्तस्य तत्त्वबोध
107638 एव बन्धमुक्तिस्तुर्यतैवास्य जाग्रदिति पर्यवसन्नमित्याह-सुषुप्ततेत्यादिना॥ ५७॥
107639
107640 जीवप्रबोधान्मुक्तिर्हि प्रबोधात्परमात्मताम्।

107641 सोऽभ्येति क्षालितमलं ताम्रं कनकतामिव ॥ ५८ ॥
107642
107643 जीवप्रबोधान्मुक्तिर्या सा चेह द्विविधोच्यते ।
107644 एका जीवन्मुक्ततेति द्वितीया देहमुक्तता ॥ ५९ ॥
107645
107646 जीवन्मुक्तिर्हि तुर्यत्वं तुर्यातीतं पदं ततः ।
107647 बोधो जीवः प्रबोधोऽयं स च बुद्धिप्रयत्नतः ॥ ६० ॥
107648
107649 प्रबोधः उत्कृष्टचिन्मात्रब्रह्मरूपो भवति । स च बोधो बुद्धेः पुरुषप्रयत्नतः ॥
107650 ६० ॥
107651
107652 ज्ञातप्रमाणो जीवोन्तर्यो जानातीह तन्मयः ।
107653 पश्यतीमं भयं चैव सुदीर्घस्वप्नविभ्रमम् ॥ ६१ ॥
107654
107655 तत्त्वतो यावान्यश्चेति ज्ञातप्रमाणो जीवः सर्वान्तर्यो जानाति भासयति साक्षी तन्मय
107656 एव भवतीत्यर्थः । यस्त्वज्ञातप्रमाणः सोऽपि परमार्थतः स्वस्थ
107657 एवाज्ञानाच्छिलावद्दृढीकृते स्वहृदये सुदीर्घस्वप्नविभ्रमं तीव्रं भयं
107658 पश्यतीति परेणान्वयः ॥ ६१ ॥
107659
107660 मिथ्योदितः स्वहृदये स्वस्थ एव शिलीकृते ।
107661 जीवानामन्तरे त्वन्यन्न किंचिच्चित्कलां विना ॥ ६२ ॥
107662
107663 तर्हि किं जीवानां हृदये वास्तवं भयमस्ति नेत्याह-जीवानामित्यादिना ॥ ६२ ॥
107664
107665 तामेवान्यतया पश्यन्मुधैव परिशोचति ।
107666 जीवाणोरन्तरे त्वन्यन्न किंचित्परमाद्दते ॥ ६३ ॥
107667
107668 यत्र तत्र जगद्दृष्टमहो मायाविजृम्भितम् ।
107669 स्थाल्यन्तः क्वथदम्बूनां यथा नाना भ्रमोदयः ॥ ६४ ॥
107670
107671 जीवाणूनां तथैवान्तर्मिथ्यासंसरणोदयः ।
107672 बन्धोस्य वासनाबन्धो मोक्षः स्याद्वासनालयः ॥ ६५ ॥
107673
107674 वासनान्तोऽस्य सौषुप्ती स्वप्ने विस्फुरति स्थितिः ।
107675 घनवासनमोहोऽयं जीवः स्थावरतादिभाक् ॥ ६६ ॥
107676
107677 अस्य जीवाणोः सौषुप्ती स्थितिर्वासनानामन्तोऽवधिः । तुर्यतुर्यातीतयोर्निर्वासनत्वात् । स च
107678 स्वप्ने स्फुरति वैचित्र्येण स्फुटीभवतीत्यर्थः । कथं स्फुटीभवति तदाह-घनेति
107679 ॥ ६६ ॥
107680
107681 मध्यस्थवासनस्तिर्यक्पुरुषस्तनुवासनः ।
107682 यदान्तर्जीवितेनान्तो बहिर्जाता घटादयः ॥ ६७ ॥
107683
107684 तस्य वासनाक्षुधोत्कर्षादुत्तरोत्तरं शुभयोनिप्राप्तिरित्याह-मध्यस्थेति । पुरुषो
107685 मनुष्यगन्धर्वदेवगन्धर्वादिः । वासनानां क्षयतारतम्येन
107686 वैचित्र्यस्फुटीभावमुक्त्वा ग्राह्यग्रहणादिवैचित्र्येणापि तमाह-यदेत्यादिना ।
107687 यदा यस्मिन् सुषुप्तिविच्युतिकाले देहान्तः आनखाग्रव्याप्तप्राणाहंभावलक्षणेन
107688 जीवितेन एतावान् देहपरिमित एवाहमित्यन्तः परिच्छेदो भवति तदा घटादयः
107689 पदार्था बहिर्जाताः संपन्नाः ॥ ६७ ॥
107690
107691 जीवैक्यादुभयोः सत्ता ग्राह्यग्राहकयोस्तदा ।
107692 आत्मानात्मसमालीढो बहिरन्तर्यदा चिता ॥ ६८ ॥

107693
107694 सन्तु बहिः किं ततस्तत्राह-जीवैक्यादिति | तदा
107695 चक्षुरादिद्वारनिर्गतान्तःकरणद्वारा निर्गतेन वृत्त्यवच्छिन्नजीवेन घटादीनां
107696 व्याप्तौ घटमहं जानामीति ग्राह्यग्राहकयोर्वासनात्मिका सत्ता तत्तद्वैचित्र्येण
107697 स्फुटीभवतीत्यर्थः | एतदेव स्पष्टमाह-आत्मेति | अन्तः स्थित आत्मा जीवो यदा
107698 बहिरनात्मसमालीढो भवति तदा चिता ग्राह्यग्राहकवासना
107699 मृगतृष्णेवाध्यस्तविभागेन सोदया उदेतीत्यर्थः || ६८ ||
107700
107701 तदा ग्राह्यग्रहणधीर्मृगतृष्णेव सोदया |
107702 नेह संत्यज्यते किंचिन्नेह किंचिन्न गृह्यते || ६९ ||
107703
107704 एवं हेयोपादेयवैचित्र्यमपि वासनाध्यस्तमेव न वास्तवमित्याह-नेहेति || ६९ ||
107705
107706 बाह्यान्तरकलाकारश्चिदात्मैकः प्रकाशते |
107707 त्रिजगच्चिच्चमत्कारस्त्वलं भेदविकल्पनैः |
107708 शोभिताः स्मश्चिति चिरात्सबाह्यान्तर्न [सबाह्याद्यं न इति पाठः |]
107709 विद्यते || ७० ||
107710
107711 शोभितास्तत्त्वबोधेन विराजमानाः | सबाह्याभ्यन्तरं जगच्चिद्व्यतिरिक्तं न विद्यते
107712 कालत्रयेऽपीत्यर्थः || ७० ||
107713
107714 अब्धिर्यथा जलमपास्त समस्तभेदः खादच्छमेव सकलं
107715 द्रवमेकशुद्धम् |
107716 सर्वं तथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यं परं पदमनामयमेव बुद्धम् ||
107717 ७१ ||
107718
107719 यथा अब्धिः समुद्रस्तत्त्वतो विमृष्टः अपास्तसमस्ततरङ्गबुद्बुदादिभेदः
107720 खादाकाशादप्यच्छं सकलमेकं शुद्धं जलमेव तथा इदं सर्व जगत्तत्त्वतो
107721 बुद्धं सत् अपहस्तितं निरस्तं वासनावस्थावैचित्र्यभेदजातं यस्य
107722 तथाविधमनामयं परं पदमेवेत्यर्थः || ७१ ||
107723
107724 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
107725 पू० इन्द्रियार्थोपलम्भविचारो नामैकपञ्चाशः सर्गः || ५१ ||
107726
107727 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
107728 इन्द्रियार्थोपलम्भविचारो नामैकपञ्चाशः सर्गः || ५१ ||
107729
107730 द्विपञ्चाशः सर्गः ५२
107731
107732 श्रीवसिष्ठ उवाच |
107733
107734 यो जीवस्यादितः स्वप्नो नानाकलनकोमलः |
107735 तमिमं विद्धि संसारं न सत्यं नाप्यसन्मयम् || १ ||
107736
107737 जीवस्वप्नो जगत्तत्रासंसक्त्या तत्परिक्षयः |
107738 तदर्थमर्जुनाख्यानं वसिष्ठेनावतार्यते ||
107739
107740 ननु स्वप्नः सर्वेषां जीवानां प्रत्येकं भिन्नः जाग्रत्प्रपञ्चस्तु सर्वेषां
107741 साधारणः सर्वैः स्वप्नवैधर्म्येणानुभूयमानः कथं स्वप्नः स्यात्तत्राह##-
107742 स्वप्नस्तमेवममस्माकं जाग्रदिति कल्पितं संसारं विद्धि || १ ||
107743
107744 न पुंस इव जीवस्य स्वप्नः संभवति क्वचित् |

107745 तेनैते जाग्रतो भावा जाग्रत्स्वप्नकृतोऽत्र हि ॥ २ ॥
107746
107747 किमर्थमेवं कल्प्यत इति चेद्व्यष्टीनामिव समष्टेः स्वप्नान्तराप्रसिद्धेरित्याह##-
107748 जाग्रत्स्वप्नोभयस्थानकृतोदया न स्वप्नतो भिद्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥
107749
107750 जीवस्वप्नमिमं दीर्घं क्षिप्रताप्रतिभासतः ।
107751 असत्यमप्यवस्तुत्वाद्विद्धि वेद्यविदां वर ॥ ३ ॥
107752
107753 असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यामपि तस्य स्वप्नतां साधयन्वैधर्म्यानुभवे निमित्तं
107754 दर्शयति-जीवस्वप्नमिति । अस्मदीयस्वप्नवत्क्षिप्रबाध्यताया अप्रतिभासतो
107755 हेतोर्दीर्घम् । तथा च तैर्घ्यमेव वैधर्म्यभ्रमहेतुरिति भावः ॥ ३ ॥
107756
107757 स्वप्नात्स्वप्नान्तरमिव गच्छन्तो जीवजीवकाः ।
107758 असत्यमेव पश्यन्ति घनसत्यतयानघ ॥ ४ ॥
107759
107760 अजडे जडता तात जडे चाजडतोदिता ।
107761 असत्ये सत्यता जीवजीवानुभवमोहतः ॥ ५ ॥
107762
107763 वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्य स्वप्नतेत्याह-अजडे इति । अजडे ब्रह्मणि
107764 भूतभुवनादिजडता तथा जडे चाहंकारादिदेहान्ते आत्मत्वाभिमानादजडता उदिता ।
107765 जीवस्य समष्टेरेकदेशभूता ये व्यष्टिजीवास्तदनुभवलक्षणान्मोहतो भ्रान्तेः ॥ ५ ॥
107766
107767 भानोरप्यन्तरखिलं पश्यन्तस्त्रिजगद्भ्रमम् ।
107768 भ्रमन्ति स्वप्नसंभ्रान्ता इव जीवा भिदालिभिः ॥ ६ ॥
107769
107770 जीवाः भिदालिभिर्भेदकल्पनपरम्पराभिर्भ्रमन्ति ॥ ६ ॥
107771
107772 सर्वगत्वादनन्तत्वात्स्वस्य जीवस्य जीवतः ।
107773 यद्भावयन्ति चेतन्ति तदेवाश्विति सत्यवत् ॥ ७ ॥
107774
107775 कल्पितभेदेषु सत्यत्वारोपे कारणमाह-सर्वगत्वादिति । व्यष्टित्वादेव
107776 जीवतोऽप्यत्यन्तजीवभूतस्य स्वस्य परमार्थतः सर्वगत्वादनन्तत्वादपरिच्छेदेन
107777 सत्यत्वाच्च यद्यद्भावयन्ति तदेव आशु तत्संसक्त्या स्वसत्तारोपेण सत्यवच्चेतन्ति ।
107778 तथा च तत्संसक्तित्यागात्तत्सत्यताभ्रमनिवृत्तौ बुद्धतत्त्वस्य जीवन्मुक्तिः
107779 सिद्ध्यतीति भावः ॥ ७ ॥
107780
107781 पुण्डरीकाक्षनिर्दिष्टामसंसक्तिगतिं शुभाम् ।
107782 यामालिङ्ग्य महाबाहो जीवन्मुक्तो महामुनिः ॥ ८ ॥
107783
107784 अयमेवार्थो भगवद्गीतायां भगवताप्यर्जुनायोपदिष्ट इत्याह-पुण्डरीकाक्षेति ।
107785 शुभां शृण्विति शेषः ॥ ८ ॥
107786
107787 पाण्डोः पुत्रोऽर्जुनो नाम सुखं जीवितमात्मनः ।
107788 क्षिपयिष्यति निर्दुःखं तथा क्षेपय जीवितम् ॥ ९ ॥
107789
107790 तदर्थमर्जुनाख्यायिकामवतारयति-पाण्डोरिति । सुखं जीवन्मुक्तिसुखविशिष्टम् ।
107791 जीवितमाशु क्षिपयिष्यति क्षेप्स्यति । स्वार्थे णिचि गुणाभावश्छान्दसः ॥ ९ ॥
107792
107793 श्रीराम उवाच ।
107794
107795 भविष्यति कदा ब्रह्मन्सोऽर्जुनः पाण्डुनन्दनः ।
107796 कीदृशीं च हरिस्तस्य कथयिष्यत्यसक्तताम् ॥ १० ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अस्ति सन्मात्रमात्मेति परिकल्पितनामकम्।
स्थितमात्मन्यनाद्यन्ते नभसीव महानभः॥ ११॥

अर्जुनावतारे कारणं वक्तुं सर्वमूलमनुक्रामति-अस्तीत्यादिना। स्थितमिति। स्वे
महिम्नि प्रतिष्ठितः इति श्रुतेः॥ ११॥

दृश्यते विमले तस्मिन्नयं संसारविभ्रमः।
कटकादि यथा हेम्नि तरङ्गादि यथाम्भसि॥ १२॥

चतुर्दशविधा भूतजातयः प्रस्फुरन्त्यलम्।
तस्मिन्संसारजालेऽस्मिञ्जाले ऽसकुनयो यथा॥ १३॥

तस्मिन्दृश्यमाने संसारजाले। शकुनयः पक्षिणः॥ १३॥

तत्रैते यमचन्द्रार्कशक्राद्याः शंसितक्रमाः।
भूतपञ्चकसंसारलोकपालत्वमागताः॥ १४॥

तत्र तासु भूतजातिषु मध्ये शंसितः श्रुतिस्मृत्यादिवर्णितः क्रमश्चरित्रं येषाम्
। भूतपञ्चकं पञ्चीकृततन्मात्रपञ्चकं तल्लक्षणे संसारे लोकपालत्वं
तत्तल्लोकाधिपत्यम्॥ १४॥

इदं पुण्यमुपादेयं हेयं पापमिदं त्विति।
तैः स्वसंकल्पघटिताद्वेदनात्स्थापिता स्थितिः॥ १५॥

इदं श्रुतिस्मृतिसमाचारविहितं पुण्यमुपादेयम् इदं तन्निषिद्धं पापं हेयमिति
स्वाधिकारानुरूपसंकल्पघटिताद्वेदनात्स्थितिर्मर्यादा स्थापिता॥ १५॥

तस्याद्य यावदनघ प्रवाहपतिते निजे।
कर्मण्यचलसंकाशस्थिरं चित्तमवस्थितम्॥ १६॥

अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह-तस्येति। तस्य वक्ष्यमाणयमस्य अद्य यावदेतावत्कालं
स्वीये अधिकारकर्मणि अचलवत्स्थिरं चित्तं मनः अवस्थितम्॥ १६॥

भगवान्स यमः किंचिद्गते प्रतिचतुर्युगे।
तपः प्रकुरुते भूतदलनात्पापशङ्कया॥ १७॥

प्रतिचतुर्युगम्। वीप्सायामव्ययीभावः। कदाचित्किंचित्तपः प्रकुरुते। प्रतिचतुर्युगं
किंचिद्गते द्वापरान्ते इति वा॥ १७॥

कदाचिदष्टौ वर्षाणि दश द्वादश वापि च।
कदाचित्पञ्चसप्तादि कदाचित्षोडशापि च॥ १८॥

तत्र कालनियमो नास्तीत्याह-कदाचिदिति॥ १८॥

उदासीनवदासीने तस्मिन्नियमसंस्थितौ।
न हिनस्ति जगज्जाले मृत्युर्भूतानि कानिचित्॥ १९॥

तस्मिन् यमे नियमसंस्थितौ तपसि आसीने सति मृत्युः कानिचिदपि भूतानि न हिनस्ति॥ १९
॥

107849
107850 तेन नीरन्ध्रभूतौघनिःसंचारं महीतलम् ।
107851 भवति प्रावृषि स्वेदी कुञ्जरो मशकैरिव ॥ २० ॥
107852
107853 तेनाहिंसनेन हेतुना महीतलं नीरन्ध्रैर्बहुभिर्भूतौघैर्निःसंचारं
107854 संचारायोग्यं भवति । स्वेदी स्वेदवान् ॥ २० ॥
107855
107856 अथैतानि विचित्राणि भूतानि बहुयुक्तिभिः ।
107857 क्षिपयन्ति सुरा राम भुवो भारनिवृत्तये ॥ २१ ॥
107858
107859 सुरा विष्ण्वादिदेवाः युक्तिभिः अंशावतारभारतयुद्धाद्युपायैः क्षिपयन्ति
107860 हिंसनेन विरलीकुर्वन्तीति यावत् ॥ २१ ॥
107861
107862 एवं युगसहस्राणि व्यवहारशतानि च ।
107863 समतीतान्यनन्तानि भूतानि च जगन्ति च ॥ २२ ॥
107864
107865 अयं च भारावतारादिव्यवहारो बहुशो वृत इत्याह-एवमिति ॥ २२ ॥
107866
107867 वैवस्वतोऽद्य तु यमो य एष पितृनायकः ।
107868 अनेन त्वधुना साधो परिक्षीणेषु केषुचित् ॥ २३ ॥
107869
107870 युगेष्वघविघाताय वर्षाणि द्वादशात्मना ।
107871 व्रतचर्येह कर्तव्या दूरास्तजनकर्षणा ॥ २४ ॥
107872
107873 अघानां पापानां विघाताय । कर्तव्या भविष्यतीति शेषः । दूरेऽस्तं जनानां
107874 कर्षणं पीडनं यस्याम् ।अस्माद्विशेषणाद्व्रतचर्या
107875 अहिंसादिघटितनिर्विकल्पसमाधिरूपेति गम्यते ॥ २४ ॥
107876
107877 तेनेयमुर्वी नीरन्ध्रा भूतैर्मर्त्यैरमृत्युभिः ।
107878 दीना प्रपन्ना गुल्मेव भारभूतैर्भविष्यति ॥ २५ ॥
107879
107880 प्रपन्नगुल्मा वनगुल्मसंकीर्णेति यावत् ॥ २५ ॥
107881
107882 भूभारपरिभूताङ्गी हरिं शरणमेष्यति ।
107883 कान्ता दस्युपराभूता दीना पतिमिव प्रिया ॥ २६ ॥
107884
107885 हरिर्देहद्वयेनाथ महीमवतरिष्यति ।
107886 देवांशैरखिलैः सार्धं नरनारायणं गतैः ॥ २७ ॥
107887
107888 नरं नारायणं च गतैरनुगतैः । साहाय्यार्थमवतीर्णैरिति याव्त् ॥ २७ ॥
107889
107890 वसुदेवसुतस्त्वेको वासुदेव इति श्रुतः ।
107891 देहो भविष्यति हरेर्द्वितीयः पाण्डवोऽर्जुनः ॥ २८ ॥
107892
107893 युधिष्ठिर इति ख्यातो धर्मपुत्रो भविष्यति ।
107894 अम्भोधिमेखलाभूपः पाण्डोः पुत्रः स धर्मवित् ॥ २९ ॥
107895
107896 अम्भोधिमेखलाया भूमेर्भूपो राजा । अम्भोधिमेखलां भुवं पातीति वा ।
107897 आतोऽनुपरार्गे कः ॥ २९ ॥
107898
107899 दुर्योधन इति ख्यातस्तस्य भ्राता पितृव्यजः ।
107900 भविष्यति दृढद्वन्द्वो भीमो बभ्रुरहेरिव ॥ ३० ॥

107901
107902 तस्य पितृव्यजो भ्राता भविष्यति। तस्य द्वन्द्वः प्रतियोद्धा भीमो भविष्यतीति योज्यम्।
107903 बभ्रुर्नकुलः। अहेः सर्पस्येव॥ ३०॥
107904
107905 अन्योन्यं हरतोरुर्वीं तयोः संग्रामलोलयोः।
107906 अष्टादशात्राक्षौहिण्यो घटिष्यन्त्यत्र भीषणाः॥ ३१॥
107907
107908 आसमन्तात् त्रायत् इति आत्रा सेना तदक्षौहिण्यः। अत्र भारतयुद्धे कुरुक्षेत्रे वा
107909 घटिष्यन्ति॥ ३१॥
107910
107911 तत्क्षयेण विभारत्वं भुवो विष्णुः करिष्यति।
107912 राघवाऽर्जुनदेहेन बृहद्गाण्डीवधन्वना॥ ३२॥
107913
107914 हे राघव बृहद्गाण्डीवं धनुर्यस्य। धनुषश्च इत्यनङ्।
107915 तथाविधेनार्जुनदेहेन विभारत्वं भारावतरणं करिष्यतीति पूर्वत्रान्वयः॥ ३२॥
107916
107917 विष्णोरर्जुननामादौ प्राकृतं भावमास्थितः।
107918 हर्षामर्षान्वितो देहो नरधर्मा भविष्यति॥ ३३॥
107919
107920 नरधर्मा अज्ञप्राय इति यावत्॥ ३३॥
107921
107922 सेनाद्वयगतान्दृष्ट्वा स्वजनान्मरणोन्मुखान्।
107923 विषादमेष्यत्युद्योगं युद्धाय न करिष्यति॥ ३४॥
107924
107925 स्वजनान्बन्धून्॥ ३४॥
107926
107927 तमर्जुनाभिधं देहं प्राप्तकार्यैकसिद्धये।
107928 हरिर्बुद्धेन देहेन बोधयिष्यति राघव॥ ३५॥
107929
107930 बुद्धेन स्वतः सिद्धात्मबोधेन कृष्णदेहेन॥ ३५॥
107931
107932 न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
107933 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥ ३६॥
107934
107935 बोधनप्रकारमेव विस्तराद्वर्णयति-न जायत इत्यादिना। आद्यन्तविकारयोर्निषेधे
107936 मध्यतनविकारचतुष्टयं प्रसक्तं वारयति-नायमिति। भाविजन्मादिप्रतिषेधो॥
107937 ३६॥
107938
107939 य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
107940 उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते॥ ३७॥
107941
107942 एनमुक्तस्वभावमात्मानं यो हन्तारं वेत्ति यश्च हतं मन्यते तावुभौ
107943 नात्मानं तत्त्वतो विजानीतः। अज्ञानमेव हन्तृहन्तव्यताभ्रान्तिनिमित्तमिति यावत्॥ ३७
107944 ।।
107945
107946 अनन्तस्यैकरूपस्य सतः सूक्ष्मस्य खादपि।
107947 आत्मनः परमेशस्य किं कथं केन नश्यति॥ ३८॥
107948
107949 त्रिभिः किंवृत्तैर्नाश्यनाशप्रकारनाशहेतूनां प्रतिक्षेपः॥ ३८॥
107950
107951 अनन्तमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोकय संविदात्मन्।
107952 संविद्वपुः स्फारमलब्धदोषमजोऽसि नित्योऽसि निरामयोऽसि॥ ३९॥

107953
107954 स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोषं संविद्वपुश्चैतन्यस्वरूपमेवासि।
107955 अतएवाजोऽसि। नित्योसि निरस्ताज्ञानतत्कार्यकलङ्काञ्जनश्चासीति न
107956 बन्धुसंसक्तितन्मरणादिसंभावनाप्रयुक्तं दुःखं तवोचितमिति भावः॥ ३९॥
107957
107958 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामा० वा० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे पू० अर्जुनोपाख्याने
107959 नरनारायणावतारकथनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ५२
107960
107961 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
107962 नरनारायणावतारकथनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः॥ ५२॥
107963 त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३
107964
107965 श्रीभगवानुवाच।
107966
107967 अर्जुन त्वं न हन्ता त्वमभिमानमलं त्यज।
107968 जरामरणनिर्मुक्तः स्वयमात्मासि साश्वतः॥ १॥
107969
107970 वर्ण्यतेऽहंकृतेस्त्यागः सङ्गत्यागादिलक्षणम्।
107971 उपास्यज्ञेयरूपे च दशाभेदव्यवस्थिते॥
107972
107973 तत्रादौ स्वबन्धुहन्ताहमित्यादिरूपोऽहंताभिमानः एते मदीया बान्धवा
107974 इत्यादिममताभिमानश्च तव सर्वदुःखनिदानमिति स एव त्याज्य इत्याह-अर्जुनेति।
107975 हे अर्जुन त्वं जरामरणादिषड्डूर्मिनिर्मुक्तः अतएव शाश्वतः स्वबन्ध्वादीनां
107976 सर्वभूतानां स्वयं साक्षादात्मासि। अतस्त्वं कस्यापि न हन्ता। अहं
107977 हन्तेत्यभिमानमलमत्यन्तं त्यजेत्यर्थः॥ १॥
107978
107979 यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
107980 हत्वापि स इमा&ल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते॥ २॥
107981
107982 अभिमानत्यागफलमाह-यस्येति। यस्य वधादिप्रवृत्तिकाले
107983 अहममुंघातयामीत्यहंकृतो भावो नास्ति उत्तरकालं च यस्य
107984 बुद्धिस्तत्फलहर्षविषादादिना न लिप्यते स पुरुष इमान्सर्वान् लोक्यन्त इति
107985 लोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वा प्राणैर्वियोज्यापि कमपि न हन्ति। सर्वत्र
107986 शाश्वतैकात्मतत्त्वस्य वधादिविकारास्पर्शिनस्तथैव सत्त्वात् देहादीनां च
107987 मायामात्रत्वेन नित्यमसत्त्वादेव वन्ध्यापुत्रस्येव वधाप्रसक्तेरिति भावः।
107988 अतस्तत्प्रयुक्तपापफलेनापि न निबध्यते यथेश्वर इत्यर्थः॥ २॥
107989
107990 यैव संजायते संविदन्तः सैवानुभूयते।
107991 अयं सोऽहमिदं तन्म इत्यन्तः संविदं त्यज॥ ३॥
107992
107993 हन्तृत्वादिधर्मकदेहादितादात्म्यभ्रान्तिसंवेदनवशादेव
107994 तद्धर्महन्तृत्वादेरात्मनि प्रतिभासो न स्वतः अतस्तदेव प्रथमं त्यजेत्याह##-
107995 संविद्बुद्धिवृत्तिर्देहाद्यभिमानरूपा अन्यादृशी वा। अहं
107996 कार्यकारणसंघातः। स हन्ता अहं। इदमेतद्देहादिसंबन्धि तद्बन्ध्वादि मे
107997 मम। इत्येवं संविदं भ्रान्तिवृत्तिं त्यजेत्यर्थः॥ ३॥
107998
107999 अनयैव च युक्तोऽस्मि नष्टोऽस्मीति च भारत।
108000 अभितः सुखदुःखाभ्यामवशः परितप्यसे॥ ४॥
108001
108002 अनया उक्तलक्षणया संविदा हन्तृत्वादिभिर्युक्तोऽस्मि। तत्प्रयुक्तपापैश्च नष्टः।
108003 बन्धुनाशाद्यैहिकानर्थैर्नरकपाताद्यामुष्मिकानर्थैश्च युक्तोऽस्मीति च भ्रान्त्या
108004 सुखदुःखाभ्यां परितप्यसे॥ ४॥

108005
108006 स्वात्मांशैः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि भागशः।
108007 अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते॥ ५॥
108008
108009 स्वात्मनः अंशवत्परिच्छेदकत्वेनांशास्तैः सत्त्वादिगुणविकारैर्देहेन्द्रियादिभिः
108010 क्रियमाणानि कर्माणि॥ ५॥
108011
108012 चक्षुः पश्यतु कर्णश्च शृणोतु त्वक्स्पृशत्विदम्।
108013 रसना च रसं यातु कात्र कोऽहमिति स्थितिः॥ ६॥
108014
108015 विमर्शे तु चक्षुरादीनामेव रूपादिविषये प्रवृत्तिर्नात्मन इति न तत्कृतैरस्य
108016 कर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह-चक्षुरिति।
108017 अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघाते अहं कः न कश्चिदिति। अहमिति स्थितिः का। न
108018 युक्तेत्यर्थः॥ ६॥
108019
108020 कलनाकर्मणि रते मनस्यपि महात्मनः।
108021 न कश्चिदत्राहमिति क्लेशभागे क एव ते॥ ७॥
108022
108023 कलना संकल्पादिस्तल्लक्षणे स्वकर्मणि रते प्रसक्ते सत्यपि अत्रास्मिन्मन##-
108024 प्रविष्टो यदर्थं शोचसि स नास्त्येवेत्यर्थः॥ ७॥
108025
108026 बहुभिः समवायेन यत्कृतं तत्र भारत।
108027 एकोऽभिमानदुःखेन हासायैव हि गृह्यते॥ ८॥
108028
108029 यत्र संघातकृते कार्ये तदन्तर्गतस्याप्येकैकस्य संघाताभिमानदुःखेन शोके
108030 उपहास्यता तत्र किं वाच्यं तद्बहिर्भूतस्य तदनुशोचने इत्याशयेनाह##-
108031 दुःखमेकः शोचितुमर्हति इति॥ ८॥
108032
108033 कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि।
108034 योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये॥ ९॥
108035
108036 किं च निरहंकारस्य फलासङ्गरहितं कायिकादित्रि विधं शास्त्रीयं कर्म
108037 चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोद्दीपकत्वात्परमपुरुषार्थायैव भवतीति न ते
108038 स्वधर्माद्युद्धादुःखप्रसक्तिरित्याह-कायेनेति। योगिनोऽत्रारुरुक्षवः [अत्र
108039 मुमुक्षव इति पाठः।]॥ ९॥
108040
108041 अहन्त्वविषचूर्णेन येषां कायो न मारितः।
108042 कुर्वन्तोऽपि हरन्तोऽपि न च ते निर्विषूचिकाः॥ १०॥
108043
108044 न मारितो मरणाय व्यापारितः। पुनः पुनर्मृत्युहेतुभोगलाम्पट्येन प्रवर्तित
108045 इत्यर्थः। निर्विषूचिकाः निरस्तरागाद्यामयाः। लौकिकं शास्त्रीयं कर्म
108046 कुर्वन्तोऽप्यानुषङ्गिकं तत्फलं हरन्त उपभुञ्जाना अपि न च ते कुर्वन्तो
108047 हरन्तश्चेत्यर्थः॥ १०॥
108048
108049 न क्वचिद्राजते कायो ममतामेध्यदूषितः।
108050 प्राज्ञोऽप्यतिबहुज्ञोऽपि दुःशील इव मानवः॥ ११॥
108051
108052 क्वचिल्लौकिके शास्त्रीये वा व्यवहारे न राजते। अनर्थानास्कन्दितपुरुषार्थाय न कल्पत
108053 इति यावत्॥ ११॥
108054
108055 निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी।
108056 यः स कार्यमकार्यं वा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥ १२॥

कार्यमवश्यकर्तव्यं शास्त्रीयं कर्म। अकार्यमनावश्यकं लौकिकम्। नतु
निषिद्धमप्रसक्तेः॥ १२॥

इदं च ते पाण्डुसुत स्वकर्म क्षात्रमुत्तमम्।
अपि क्रूरमतिश्रेयः सुखायैवोदयाय च॥ १३॥

क्षात्रं क्षत्रियाणां विहितं संग्रामेष्वपलायनं बन्धुवधरूपत्वात् क्रूरमपि
चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानादिसुखायैव। तथा
धर्मयशोराज्यस्वर्गाद्यभ्युदयाय चेत्यति श्रेय एवेत्यर्थः॥ १३॥

अपि कुत्सितमप्यन्यदप्यधर्ममयक्रमम्।
श्रेष्ठं ते स्वं यथा कर्म तथेहामृतवान्भव॥ १४॥

तर्हि यद्बन्धुवधादन्यद्द्रोणभीष्मकृपादिगुरुवधरूपं कुत्सितं कर्म
तन्मया कथं कार्यमित्यर्जुनस्य तत्राधर्मत्वशङ्कां सत्यशपथाशिषा
निवारयन्नाह-अपीति। पूजार्हेषु
तद्विपरीतशस्त्रोद्यमनप्रकरणाद्यधर्मबहुलक्रममपि ते स्वं युद्धकर्म यथा
येन सत्येन शास्त्रप्रामाण्येन श्रेष्ठं तथा तेन सत्येन इहास्मिन्युद्धे अमृतवान्
अमरणधर्मा विजयी भवेत्यर्थः॥ १४॥

मूर्खस्यापि स्वकर्मैव श्रेयसे किमु सन्मतेः।
मतिर्गलदहंकारा पतितापि न लिप्यते॥ १५॥

यत्र अज्ञस्यापि स्वधर्मः श्रेयसे तत्र तत्त्वज्ञस्य
तस्मान्नरकादिप्रसक्तिर्दूरापास्तैव। पातित्यावहैर्महापातकादिकोटिभिरपि
निरहंकारमतेर्लेपाभावादित्याशयेनाह-मूर्खस्यापीति॥ १५॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय।
निःसङ्गस्त्वं यथाप्राप्तकर्मवान्न निबध्यसे॥ १६॥

किं च राज्यलाभादिलोभप्रयुक्ते युद्धे लोभगूलाअनि पापानि रसमूलास्तथाऽऽमयाः इति
न्यायेन कदाचिदधर्मप्रसक्तिः स्यात्फलात्सङ्गत्यागेन
सिद्ध्यसिद्धिसमतालक्षणयोगस्थस्य तु तत्प्रसक्तिरपि नास्तीति तां
योगस्थितिमुपदिशति-योगस्थ इति॥ १६॥

शान्तब्रह्मवपुर्भूत्वा कर्म ब्रह्ममयं कुरु।
ब्रह्मार्पणसमाचारो ब्रह्मैव भवसि क्षणात्॥ १७॥

अथवा वक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मार्पणबुद्ध्या कृतं शास्त्रीयमिदं कर्म न ते
बन्धायेत्याह-शान्तेति॥ १७॥

ईश्वरार्पितसर्वार्थ ईश्वरात्मा निरामयः।
ईश्वरः सर्वभूतात्मा भव भूषितभूतलः॥ १८॥

निर्विशेषब्रह्मतत्त्वज्ञानेन तदसामर्थ्ये सगुणेश्वरार्पणबुद्ध्या वा कर्म कुरु
ततोऽपि न कर्मबन्ध इत्याह-ईश्वरेति॥ १८॥

संन्यस्तसर्वसंकल्पः समः शान्तमना मुनिः।
संन्यासयोगयुक्तात्मा कुर्वन्मुक्तमतिर्भव॥ १९॥

अथवा सर्वसंकल्पत्यागलक्षणसंन्यासयोगयुक्त्यापि न ते

108109 कर्मबन्धप्रसक्तिरित्याह-संन्यस्तेति ॥ १९ ॥
108110
108111 अर्जुन उवाच ।
108112
108113 सङ्गत्यागस्य भगवंस्तथा ब्रह्मार्पणस्य च ।
108114 ईश्वरार्पणरूपस्य संन्यासस्य च सर्वशः ॥ २० ॥
108115
108116 एवमुपदिष्टोऽर्जुनः सङ्गत्यागादीनां तल्लक्षणैर्विभागं जिज्ञासुः पृच्छति##-
108117
108118 तथा ज्ञानस्य योगस्य विभागः कीदृशः प्रभो ।
108119 क्रमेण कथयैतन्मे महामोहनिवृत्तये ॥ २१ ॥
108120
108121 श्रीभगवानुवाच ।
108122
108123 सर्वसंकल्पसंशान्तौ प्रशान्तघनवासनम् ।
108124 न किंचिद्भावनाकारं यत्तद्ब्रह्म परं विदुः ॥ २२ ॥
108125
108126 आअत्यन्तिकसङ्गत्यागस्य तत्त्वपरिज्ञानमन्तरेणायोगाद्ब्रह्मात्मतत्त्वमेव
108127 भगवान् प्रथमं लक्षणेन निर्दिशति-सर्वेति । तथा च
108128 निर्विकल्पसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धं निष्प्रपञ्चं
108129 प्रत्यगात्मरूपमेव ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २२ ॥
108130
108131 तदुद्योगं विदुर्ज्ञानं योगं च कृतबुद्धयः ।
108132 ब्रह्म सर्वं जगदहं चेति ब्रह्मार्पणं विदुः ॥ २३ ॥
108133
108134 तदुद्योगं तदाकारावहितचित्तवृत्तिमज्ञाननिवृत्तिफलोपहितां
108135 ज्ञानामाहुस्तदनुकूलधारामात्ररूपां तु योगमित्यर्थः । ब्रह्मण्यभिमन्तव्यस्य
108136 जगतस्तदभिमन्तुरहंकारस्य च बाधो मुख्यं ब्रह्मार्पणमित्याह-ब्रह्मेति ॥
108137 २३ ॥
108138
108139 अन्तःशून्यं बहिःशून्यं पाषाणहृदयोपमम् ।
108140 शान्तमाकाशकोशाच्छं न दृश्यं न दृशः परम् ॥ २४ ॥
108141
108142 ब्रह्मणि जगदहंकारयोर्बाधोपपत्तये तत्राध्यस्तत्वं वक्तुं
108143 ब्रह्मस्वरूपमाह-अन्तःशून्यमित्यादिना । न दृश्यमिति । सर्वदृश्यनिषेधे
108144 दृशोऽपि दृश्यत्वान्निषेधः किं न स्यादित्याशङ्क्याह-न दृशः परमिति ।
108145 दृशो दृश्यतानिषेधो वा तदा स्यादय्दि दृशः परं दृगन्तरं स्यात् नतु
108146 तदस्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥
108147
108148 तत ईषद्यदुत्थानमीषदन्यतयोदितम् ।
108149 स जगत्प्रतिभासोऽयमाकाशमिव शून्यता ॥ २५ ॥
108150
108151 ततस्ताद्दृशस्वभावादीषदन्यतयोदितं यत्समुत्थानं सोऽयं जगत्प्रतिभासः स
108152 गन्धर्वनगराकाशमिव । शून्यतैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥
108153
108154 भावोऽहमिति कोऽप्येष प्रत्येकमुदितश्चितेः ।
108155 कोटिकोट्यंशकलितः क इत्रैनं प्रति ग्रहः ॥ २६ ॥
108156
108157 संन्यासोपवर्णनोपपत्त्यर्थं ब्रह्मणि जगदारोपवदेव तदंशेषु जीवेषु
108158 प्रत्येकमहंभावाध्यास इति न तत्राग्रहो युक्त इत्याह-भाव इति द्वाभ्याम् ॥ २६ ॥
108159
108160 अपृथग्भूत एवैष पृथग्भूत इव स्थितः ।

108161 पृथक्त्वं हि न पर्यन्तो नाहमित्यवगच्छति ॥ २७ ॥
108162
108163 एषः अहमिति भावः स्वाधिष्ठानादपृथग्भूत एव। हि यस्माद्धेतोः पृथक्त्वं
108164 पर्यन्तः परिच्छेदः स च ब्रह्मणि न। असंश्च नाहमिति कश्चिदवगच्छति।
108165 तथाचावगन्तृत्वेन पृथक्त्वोपपत्तिः पृथक्त्वेन
108166 चावगन्तृत्वोपपत्तिरित्यवश्यमन्यतरस्मिन् हेये निरुपपत्तिकं पृथक्त्वमेव
108167 हेयमिति भावः ॥ २७ ॥
108168
108169 यथेहाहं तथेहास्ति घटादीहापि मर्कटः।
108170 स्वमीहैवं तथाम्भोधिः किमहंतां प्रति ग्रहः ॥ २८ ॥
108171
108172 अहंतायामुक्तो न्यायो घटादिममतेहायामपि योज्य इति
108173 दर्शयंस्तन्मूलाहंताग्रहत्यागमेव द्रढयति-यथेति। यथा अहमीहा
108174 अहंभावो न पृथगस्ति तथा इह प्रतीति घटादिममतेहालक्षणो मर्कटोपि पृथङ्
108175 नास्तीति नञनुषङ्गेण योज्यम्। तथा च द्विविधापीहा अम्भोधिरिव पूर्णं
108176 स्वमात्मैवेति नाहंताग्रहो युक्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥
108177
108178 विकल्पभेदे स्फुरिते संवित्सारमयात्मनि।
108179 वैचित्र्येण विचित्रेपि किमेकत्वेऽपि नो ग्रहः ॥ २९ ॥
108180
108181 किंचाहंममतादिसर्वविकल्पभेदे तत्तद्विषयवैचित्र्येण विचित्रे स्फुरितेऽपि
108182 तत्सत्तास्फूर्तिनिमित्ते अवस्थात्रयानुगते संवित्सारमात्रस्वभावे
108183 सर्वविकल्पागमापायसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्येकत्वमपि स्फुरत्येव। एवं सति
108184 तत्राप्याग्रहो युक्तः स कुतो नो न क्रियत इत्यर्थः ॥ २९ ॥
108185
108186 इति ज्ञातविभागस्य बुद्धौ तस्य परिक्षयः।
108187 कर्मणां यः फलत्यागस्तं संन्यासं विदुर्बुधाः ॥ ३० ॥
108188
108189 इति उक्तरीत्या विमृश्य ज्ञातसारासारविभागस्य पुरुषस्य बुद्धौ
108190 तस्याहंममताग्रहस्य यः परिक्षयस्तेन चार्थसिद्धः
108191 सर्वकर्मफलेष्वस्पृहालक्षणस्त्यागः ॥ ३० ॥
108192
108193 त्यागः संकल्पजालानामसंसङ्गः स कथ्यते।
108194 समस्तकलनाजालस्येश्वरत्वैकभावना ॥ ३१ ॥
108195
108196 तेन च सर्वसंकल्पत्यागलक्षणः असंसङ्गः सिद्ध्यतीति प्रथमप्रश्नोप्युत्तरित
108197 इत्याह-त्याग इति। चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह-समस्तेति। सर्वस्य द्वैतजालस्य
108198 वाचारम्भणश्रुत्युक्तन्यायेन तदुपादानेश्वरमात्रात्वभावनेत्यर्थः ॥ ३१ ॥
108199
108200 गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम्।
108201 अबोधवशतो भेदो नाम्नैवैषां चिदात्मनि ॥ ३२ ॥
108202
108203 तत्रोपपत्तिमाह-अबोधवशत इति ॥ ३२ ॥
108204
108205 बोधात्मा किल शब्दार्थो जगदेकं न संशयः।
108206 अहमाशा जगदहं स्वमहं कर्म चाप्यहम् ॥ ३३ ॥
108207
108208 तद्दृढीकाराय भगवान् स्वस्य सार्वात्म्यलक्षणां विभूतिमाह-अहमाशा
108209 इत्यादिना। गच्छतीति जगत् चरम्। स्वं कर्माश्रयः ॥ ३३ ॥
108210
108211 कालोऽहमहमद्वैतं द्वैतं चाहमहं जगत्।
108212 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।

108213 मामिवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥
108214

108215 अद्वैतं परं द्वैतमपरं रूपं तन्नियम्यं जगच्चाहमेवेत्यर्थः। एवं द्विरूपे
108216 मयि अधिकारतारतम्येन मनो यस्य स मन्मनाः भव। तादृशे मयि तथैव
108217 भक्तः श्रवणकीर्तनादिनवविधभक्तिमान्भव। तादृशस्य मे ज्ञानयज्ञेन
108218 कर्मयज्ञेन वा यजनशीलो भवेत्यर्थः। एवमुक्तप्रकारद्वयेनापि युक्त्वा मयि
108219 चित्तं निवेश्य मामेवात्मानं स्वात्मभूतमेष्यसि साक्षात्परम्परया च
108220 प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥
108221

108222 अर्जुन उवाच।
108223

108224 द्वे रूपे तव देवेश परं चापरमेव च।
108225 कीदृशं तत्कदा रूपं तिष्ठाम्याश्रित्य सिद्धये ॥ ३५ ॥
108226

108227 एवमुक्तोऽर्जुनस्ते द्वे रूपे तद्युक्तियोग्यमधिकारं कालविभागं च जिज्ञासमानः
108228 पृच्छति-द्वे इति ॥ ३५ ॥
108229

108230 श्रीभगवानुवाच।
108231

108232 सामान्यं परमं चैव द्वे रूपे विद्धि मेऽनघ।
108233 पाण्यादियुक्तं सामान्यं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ३६ ॥
108234

108235 सामान्यं सर्वजनसाधारणं सुबोधमित्यर्थः ॥ ३६ ॥
108236

108237 परं रूपमनाद्यन्तं यन्ममैकमनामयम्।
108238 ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदीर्यते ॥ ३७ ॥
108239

108240 परं अशुद्धचित्तैर्दुरधिगमम् ॥ ३७ ॥
108241

108242 यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतया स्थितः।
108243 तावच्चतुर्भुजाकारदेवपूजापरो भव ॥ ३८ ॥
108244

108245 तत्क्रमात्संप्रबुद्धस्त्वं ततो ज्ञास्यसि तत्परम्।
108246 मम रूपमनाद्यन्तं येन भूयो न जायते ॥ ३९ ॥
108247

108248 ततश्चित्तशुद्धिक्रमत् ॥ ३९ ॥
108249

108250 यदि वा वेद्यविज्ञातो भावस्तदरिमर्दन।
108251 तन्ममात्मानमात्मानमात्मनश्चाशु संश्रय ॥ ४० ॥
108252

108253 तुशब्दार्थे वाशब्दः। इदं च सगुणभजनं मया तुभ्यं चित्तशुद्ध्यभावं
108254 संभाव्योक्तं यदि तु तव भावश्चित्तं वेद्यं वेदनार्हं विज्ञातम्। भावे क्तः।
108255 विज्ञानैकस्वभावं ब्रह्म यस्य तथाविधः शुद्ध इति मन्यसे तत्तर्हि मम
108256 ईश्वरस्य आत्मानं पारमार्थिकस्वरूपभूतं शोधिततत्पदार्थं आत्मनः स्वस्य
108257 च आत्मानं शोधितत्वंपदार्थरूपं चैकरसीकृत्याखण्डपरिपूर्णात्मानं
108258 संश्रय। बुद्ध्वा तन्निष्ठो भवेत्यर्थः ॥ ४० ॥
108259

108260 इदं चाहमिदं चाहमिति यत्प्रवदाम्यहम्।
108261 तदेतदात्मतत्त्वं तु तुभ्यं ह्युपदिशाम्यहम् ॥ ४१ ॥
108262

108263 अहमाशा जगदहमित्यादिविभूत्युपदेशस्यापि तत्तदधिष्ठानस्वतत्त्वपरिशोधन
108264 एव तात्पर्यमित्याह-इदं चाहमिति ॥ ४१ ॥

108265
108266 मन्ये साधुविबुद्धोसि पदे विश्रान्तवानसि |
108267 संकल्पैरवमुक्तोऽसि सत्यैकात्ममयो भव || ४२ ||
108268
108269 मदुपदेशावबोधेन तव सद्य एव स्वरूपे विश्रान्तिः सेत्स्यतीत्युत्साहजननाय
108270 सिद्धवत्कृत्याह-मन्ये इति || ४२ ||
108271
108272 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि |
108273 पश्य त्वं योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः || ४३ ||
108274
108275 आत्मानमधिष्ठानत्वेनानुगतम् | आत्मन्यध्यस्तानि || ४३ ||
108276
108277 सर्वभूतस्थमात्मानं भजत्येकत्वमात्मनः |
108278 सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते || ४४ ||
108279
108280 सर्वथा सर्वप्रकारेण समाधिवृत्त्य व्यवहारवृत्त्या वा वर्तमानोऽपि || ४४ ||
108281
108282 एकत्वं सर्वशब्दार्थ एकशब्दार्थ आत्मनः |
108283 आत्मापि च न सन्नासद्वतो यस्याशु तस्य तत् || ४५ ||
108284
108285 सर्वभूतस्थमात्मानं इति श्लोकस्य तात्पर्यं स्वयमेव वर्णयति-एकत्वमिति |
108286 सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया स्थितमात्मानं पश्यति तदा स
108287 सर्वशब्दस्यार्थोऽधिष्ठानव्यतिरिक्तस्यालाभादेकत्वं भजते स च एकशब्दार्थ
108288 आत्मनः प्रतीचः स्वभावे पर्यवसन्नः स आत्मापि च न सत् मूर्तभूतत्रयस्वभावः
108289 नाप्यसत् सूक्ष्मभूतद्वयस्वभावः किंतु भूमानन्दचिदेकस्वभावो
108290 यस्यानुभवं गतस्तस्याशु तदवगमसमकालमेव तज्जन्मादिसर्वविक्रियारहितं
108291 भूमानन्दात्मकं कैवल्यं पर्यवस्यतीति तत्तात्पर्यमित्यर्थः || ४५ ||
108292
108293 त्रैलोक्यचेतसामन्तरालोको यः प्रकाशकः |
108294 अनुभूतिमुपारूढः सोऽहमात्मेति निश्चयः || ४६ ||
108295
108296 तस्य केनाप्यननुभवादत्यन्तपरोक्षतां प्रसक्तां वारयति-त्रैलोक्येत्यादिना || ४६
108297 | |
108298
108299 त्रैलोक्यपयसामन्तर्यो रसानुभवः स्थितः |
108300 गव्यानामब्धिजानां च सोऽयमात्मेति भारत || ४७ ||
108301
108302 त्रैलोक्यस्थानां पयसां जलानाम् | गोर्विकारा गव्यानि तेषां दुग्धादीनाम् |
108303 अब्धिजानां लवणादीनां चकारादिक्षुमध्वादीनां च जिह्वाग्रसंनिकृष्टानां यो
108304 रसानुभवः सोऽयमात्मैवेति न पारोक्ष्यप्रसक्तिरित्यर्थः || ४७ ||
108305
108306 अन्तः सर्वशरीराणां यः सूक्ष्मोनुभवः स्थितः |
108307 मुक्तोऽनुभवनीयेन सोऽयमात्मास्ति सर्वगः || ४८ ||
108308
108309 अनुभवनीयेन विषयजातेन मुक्तो रहितः अतएव दुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः || ४८ ||
108310
108311 समग्रपयसामन्तर्यथा घृतमिव स्थितम् |
108312 तथा सर्वपदार्थानां देहानां संस्थितः परः || ४९ ||
108313
108314 सर्वपदार्थनामन्तरधिष्ठानतया देहानामन्तस्तु प्रकाशकतया च संस्थितः ||
108315 ४९ ||
108316

108317 सर्वाम्भोनिधिरत्नानां सबाह्याभ्यन्तरे यथा।
108318 तेजस्तथास्मि देहानामसंस्थित इव स्थितः॥ ५०॥
108319
108320 देहान्तःस्थितिं दृष्टान्तेन विशदयति-सर्वेति। यथा सर्वरत्नानामन्तर्गतं
108321 तेजो बहिरपि प्रकाशयति तद्वदित्यर्थः॥ ५०॥
108322
108323 यथा कुम्भसहस्राणां सबाह्याभ्यन्तरे नभः।
108324 जगत्त्रयशरीराणां तथात्माहमवस्थितः॥ ५१॥
108325
108326 असंस्थित इवेत्युक्तितात्पर्यविषयमलेपकत्वं दृष्टान्तान्तरेण विशदयति-यथेति
108327 ॥ ५१॥
108328
108329 मुक्ताफलशतौघानां तन्तुः प्रोतवपुर्यथा।
108330 तथायं देहलक्षाणां स्थित आत्मास्त्यलक्षितः॥ ५२॥
108331
108332 सर्वदेहेष्वन्तः स्थित्वान्तर्यामितया विधारकत्वेऽप्यलक्ष्यत्वे दृष्टान्तमाह##-
108333
108334 ब्रह्मादौ तृणपर्यन्ते पदार्थनिकुरम्बके।
108335 सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजं विदुः॥ ५३॥
108336
108337 तत्राधिष्ठानात्मना निर्विकारस्थितिर्ब्रह्मता सैव वास्तवी। या तु मुक्तासु
108338 तन्तुवदन्तर्यामितया स्थितिर्या च रत्नेषु प्रभावत्प्रकटजीवतया स्थितिस्ते उभे
108339 अध्यस्तसापेक्षे जगद्व्यवहारार्थे कल्पिते इति न वास्तवं हन्तव्यं हन्ता
108340 तत्प्रयुक्तपापं तत्फलप्रदो वा स्वात्मातिरिक्त इत्याशयेनाह-ब्रह्मादाविति त्रिभिः
108341 ॥ ५३॥
108342
108343 तदीषत्स्फुरिताकारं ब्रह्म ब्रह्मैव तिष्ठति।
108344 अहन्तादि जगत्तादि क्रमेण भ्रमकारिणा॥ ५४॥
108345
108346 आत्मैवेदं जगद्रूपं हन्यते हन्ति वात्र किम्।
108347 शुभाशुभैर्जगद्दुःखैः किमस्यार्जुन लिप्यते॥ ५५॥
108348
108349 प्रतिबिम्बेष्विवादर्शसमं साक्षिवदास्थितम्।
108350 नश्यत्सु न विनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति॥ ५६॥
108351
108352 अध्यस्तैर्वधादिदोषैरलेपे दृष्टान्तान्तरमाह-प्रतिबिम्बेष्विति॥ ५६॥
108353
108354 इदं चाहमिदं नेति इतीदं कथ्यते मया।
108355 एवमात्मास्मि सर्वात्मा मामेवं विद्धि पाण्डव॥ ५७॥
108356
108357 सर्वदेहेषु अहमहमिति प्रथमानश्चिदंश एवाहं जडदेहेन्द्रियविषयांशो
108358 नाहमिति विभागोक्तिरपि दर्पणप्रतिबिम्बितेष्वनेकदर्पणान्तरेषु घटादिषु
108359 व्यावृत्तदर्पणस्वरूपपरिचयाय दर्पणादर्पणविभागोक्तिवदेवेत्याह-इदं
108360 चाहमिति। इतिशब्द आद्योऽर्थविभागप्रकारपरः द्वितीयस्तूक्तिविभागप्रकारपर
108361 इत्यपौनरुक्त्यम्। एवं दर्प।ङ्वदेवालेपकोऽद्वय एवात्मा एवात्मा सन्नहं
108362 सर्वात्मास्मि॥ ५७॥
108363
108364 इमाः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः।
108365 आत्मन्यहंताचित्तस्थाः पयःस्पन्दा इवाम्बुधौ॥ ५८॥
108366
108367 अहंता अभिमानवृत्तिस्तद्वति चित्ते तिष्ठन्तीति तत्स्थाः॥ ५८॥
108368

108369 यथोपलत्वं शैलानां दारुत्वं च महीरुहाम् ।
108370 तरङ्गाणां जलत्वं च पदार्थानां तथात्मता ॥ ५९ ॥
108371
108372 आत्मता पारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ५९ ॥
108373
108374 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
108375 यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ६० ॥
108376
108377 अकर्तारं प्रतिबिम्बचेष्टासु दर्पणवदेवाव्यापृतमित्यर्थः ॥ ६० ॥
108378
108379 नानाकारविकारेषु तरङ्गेषु यथा पयः ।
108380 कटकादिषु वा हेम भूतेष्वात्मा तथाऽर्जुन ॥ ६१ ॥
108381
108382 नानातरङ्गवृन्दानि यथा लोलानि वारिणि ।
108383 कटकादीनि वा हेम्नि भूतान्येवं परात्मनि ॥ ६२ ॥
108384
108385
108386 पदार्थजातं भूतानि बृहद्ब्रह्म च भारत ।
108387 एकमेवाखिलं विद्धि पृथक्त्वं न मनागपि ॥ ६३ ॥
108388
108389 दर्पणतत्प्रतिबिम्बवदेकमेव ॥ ६३ ॥
108390
108391 किं तद्भावविकाराणां गम्यमस्ति जगत्त्रये ।
108392 क्व ते वापि जगत्किं वा किं मुधा परिमुह्यसि ॥ ६४ ॥
108393
108394 यदा निर्विकारं ब्रह्मैवैकं तदा जन्मादिभावविकाराणां
108395 गम्यमात्माश्रयभूतं किमन्यदस्ति । ते बन्धुवधादिभावविकारा वा क्व सन्ति ।
108396 जगदपि किं वान्यदस्ति । न किंचिदित्यर्थः ॥ ६४ ॥
108397
108398 इति श्रुत्वाऽभयं त्वन्तर्भावयित्वा सुनिश्चितम् ।
108399 जीवन्मुक्ताश्चरन्तीह सन्तः समरसाशयाः ॥ ६५ ॥
108400
108401 अन्तः अभयं ब्रह्म भावयित्वा सम्यगनुभूय ॥ ६५ ॥
108402
108403 निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
108404 द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥
108405 ६६ ॥
108406
108407 तेषामेवोक्तलक्षणविशिष्टानां विदेहकैवल्यावाप्तिरपीत्याशयेनाह##-
108408
108409 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
108410 अर्जुनोपाख्याने अर्जुनोपदेशो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥
108411
108412 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे
108413 पूर्वार्धेऽर्जुनोपदेशो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥
108414
108415 चतुःपञ्चाशः सर्गः ५४
108416
108417 श्रीभगवानुवाच ।
108418
108419 भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
108420 यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

सुखदुःखादिसंबन्धे हेतुर्हानक्रमस्तथा।
यदालम्ब्य च तद्धानं तत्सर्वमिह कीर्त्यते॥

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैस्तत्पदं गच्छन्तीत्युक्तं तत्र
द्वन्द्वसंबन्धे को हेतुः कश्च तद्विमोक्षोपायः किमालम्ब्य
चेत्याशङ्कापरिहारद्वारेणात्मतत्त्वमुपदेष्टुकामो भगवानुवाच-भूय एवेति
। प्रीयमाणाय प्रीत्या श्रोतुकामाय उपदिश्यमानार्थग्रहणेन संतुष्यते च॥ १॥

मात्रास्पर्शा हि कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत॥ २॥

तत्रादौ विषया एव सुखदुःखरूपा इत्यभेदभ्रमं वारयन्नाह-मात्रास्पर्शा
इति। मीयन्ते विषया एभिरिति मात्रा इन्द्रियाणि तेषां विषयसंस्पर्शास्ते
शीतोष्णाद्यनुभावनप्रयुक्तसुखदुःखहेतवः। अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः
शब्दादयः। शीतोष्णग्रहणमुदाहरणार्थम्। यथा शीतं ग्रीष्मे सुखदमुष्णं
दुःखदं ते पुनः शिशिरे विपरीते इति न विषयाः सुखदुःखरूपा इत्यर्थः। एवं
दुःखहेतून्प्रदर्श्य तन्निवारणोपायमाह-तांस्तितिक्षस्वेति।
तितिक्षोक्तिर्वैराग्यस्याप्युपलक्षणम्। तथा च प्रियेषु विरज्यस्व अप्रियेषु
तितिक्षस्वेत्यर्थः॥ २॥

ते तु नैकात्मनश्चान्ये क्वाऽतो दुःखं क्व वा सुखम्।
अनाद्यन्तेऽनवयवे कुतः पूरणखण्डने॥ ३॥

यया बुद्ध्या तद्विरागतितिक्षे सिध्यतस्तामाह-ते त्विति। ते मात्राः स्पर्शाश्च ते
सुखदुःखे वा। चकारादन्यदपि। एकात्मनः
अद्वयपूर्णानन्दस्वभावात्स्वात्मनोऽन्ये न अतः। एवंबोधादित्यर्थः। किं च
प्रियतमधनपुत्रादिसंपदा पूर्णोऽहमिति भ्रान्त्या आभिमानिकं सुखं
तद्वियोगाद्यप्रियसंपत्त्या खण्डितोऽहमिति दुःखं च स्यात्ते अपि निरवयवे
पूरणखण्डनासंभवदर्शने निवर्तेते इत्याह-अनाद्यन्ते इति॥ ३॥

संस्थिता स्पर्शमात्राख्या मात्रास्पर्शभ्रमात्मकः।
समदुःखसुखो धीरः सोऽमृतत्वाय कल्पते॥ ४॥

यस्य स्पर्शानां विषयाणां मात्राणामिन्द्रियाणां चाख्यानमाख्या
सत्यताप्रतीतिः संस्थिता उपशान्ता भवति स मात्रास्पर्शभ्रमात्मको जीवो धीरस्यास्तीति
धीरस्तत्त्वदर्शी समदुःखसुखो भूत्वा अमृतत्वाय कल्पत इत्यर्थः॥ ४॥

सर्वत्वादात्मनश्चैते सुभेदाः संस्थिता इव।
असद्रूपास्त्वसद्रूपं कथं सोढुं न शक्यते॥ ५॥

नन्वप्रिया दुःखादयः कथं स्वं प्रतिकूलवेदनीयतास्वभावं जह्युर्येन ते
सह्याः स्युस्तत्राह-सर्वत्वादिति। निरतिशयानन्दैकरसस्यात्मन एव सर्वत्वादेते
दुःखादिभेदाः शोभना भेदाः सुभेदाः प्रियतमधनपुत्रादिभेदा इव संस्थिता
न प्रतिकूलवेदनीयतां भजन्ते। प्राक्तनेन तु प्रातिकूल्यस्वभावेनासद्रूपा इत्यर्थः॥
५॥

मनागपि न विद्यन्ते सुखदुःखे तु सर्वशः।
सर्वत्वादात्मतत्त्वस्य सत्ता कथमनात्मनः॥ ६॥

तदेव स्फुटीकृत्य समर्थयति-मनागपीति॥ ६॥

108473 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
108474 नास्त्येव सुखदुःखादि परमात्मास्ति सर्वगः ॥ ७ ॥
108475
108476 नन्वसदपि दुःखाद्यात्मन्युत्पद्यते असत एव स्वकारणसमवायः स्वसत्तासंबन्ध
108477 आद्यक्षणसंबन्धो वा उत्पत्तिरिति कणभक्षाक्षचरणाद्युक्तिं प्रतिक्षिपति-नासत
108478 इति । असतो दुःखादेर्भावः सत्ता न विद्यते । सतः अभावः असत्ता च न विद्यते ।
108479 स्वभाववैपरीत्यायोगात् । वाचारम्भणादिश्रुत्या विकारमात्रस्यासत्त्वनिश्चयात् । ननु
108480 सर्वविकाराणामसत्त्वे
108481 पिण्डाद्यन्यतमविकारानालिङ्गितप्रकृतिमृदाद्यदर्शनात्तस्याप्यसत्त्वे
108482 शून्यतापरिशेषः किं न स्यादिति चेन्न । विकारेष्वनुगतसद्बुद्धेर्निर्विषयत्वायोगेन
108483 विकारासत्त्वेऽपि शून्यपरिशेषानापत्तेः । यदि तदप्यसदेव स्यात्तर्हि घटः असन् पटः
108484 असन्नित्येवान्ववर्त्स्यत् । सत्सदित्येव चानुवर्तते अतस्तन्मात्रमेव परिशिष्यते । यस्तु
108485 विकारेषु सदिदमित्यमिमानः सोऽधिष्ठानसत्तानुवेधादेव न स्वत इति सुखदुःखादि
108486 नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥
108487
108488 सत्त्वासत्त्वमती त्यक्त्वा चैतयोर्जगदात्मनोः ।
108489 त्यक्त्वा न किंचिन्मध्ये च शेषे बद्धपदो भव ॥ ८ ॥
108490
108491 जगतः सत्त्वमतिं निरतिशयानन्दात्मनः असत्त्वमतिं च त्यक्त्वा
108492 तयोर्जगदात्मनोर्मध्ये अन्तराले उभयसंघटनानिमित्तं मनस्तमश्चातितुच्छमिति
108493 त्यक्त्वा शिष्यत इति शेषश्चिदात्मा तस्मिन् बद्धपदः प्रतिष्ठितो भव ॥ ८ ॥
108494
108495 न हृष्यति सुखैरात्मा दुःखैर्ग्लायति नोऽर्जुन [अत्र संधिरार्षः ।] ।
108496 दृश्यदृक्चेतनात्मापि शरीरान्तर्गतोऽपि सन् ॥ ९ ॥
108497
108498 दृशयानि हर्षग्लान्यादीनि साक्षितया पश्यतीति दृश्यदृक् । नहि दृश्यास्ते
108499 दृग्धर्मा भवितुमर्हन्तीति भावः ॥ ९ ॥
108500
108501 जडं चित्तादि दुःखस्य भाजनं देहतां गतम् ।
108502 न चैतस्मिन्क्षते क्षीणे किंचिदेवात्मनः क्षतम् ॥ १० ॥
108503
108504 किं तर्हि दुःखहर्षादिभाजनं तत्राह-जडमिति । एतस्मिन् चित्तादौ ॥ १० ॥
108505
108506 जडं देहादि दुःखादेर्यदिदं भोक्तृसंस्थितम् ।
108507 तन्मायाभ्रममेवाङ्ग विद्ध्यबोधवशोत्थितम् ॥ ११ ॥
108508
108509 इदं चित्तादिघटितं जीवरूपम् ॥ ११ ॥
108510
108511 न किंचिदेव देहादि न च दुःखादि विद्यते ।
108512 आत्मनो यत्पृथग्भूतं किं केनातोऽनुभूयते ॥ १२ ॥
108513
108514 यदिदं कथयाम्यत्र तेनैवातो विनश्यति ।
108515 भ्रान्तिर्दुःखमबोधोत्था सम्यग्बोधेन भारत ॥ १३ ॥
108516
108517 यदिदं दुःखं तदबोधोत्थभ्रान्तिरतस्तेन सम्यग्बोधेनैव विनश्यति । अत्र
108518 दृष्टान्तं कथयामीत्यन्वयः ॥ १३ ॥
108519
108520 यथा रज्ज्वामहिभयं बोधान्नश्यत्यबोधजम् ।
108521 तथा देहादिदुःखादि बोधान्नश्यत्यबोधजम् ॥ १४ ॥
108522
108523 विष्वग्विश्वमजं ब्रह्म न नश्यति न जायते ।
108524 इति सत्यं परं विद्धि बोधः परम एष सः ॥ १५ ॥

कीदृशः स बोधस्तमाह-विष्वगिति। विश्वं विष्वक् पूर्णं ब्रह्मैव॥ १५॥

ब्रह्माम्बुधौ तरङ्गत्वं किंचिद्भूत्वा विलीयते।
ब्रह्मावर्ते स्फुरस्यद्य ब्रह्मैवासि निरामयम्॥ १६॥

अद्य बोधोदयकाले॥ १६॥

यावत्कालक्रियादेशास्त्वमहंसैनिका इव।
ब्रह्मणीव परिस्पन्दा नात्र स्तः सदसद्भ्रमौ॥ १७॥

कृत्स्नवाची यावच्छब्दः। कालदीनां द्वन्द्वसमासः। सदसद्भ्रमौ
भावाभावविकल्पौ॥ १७॥

जहि मानं मदं शोकं भयमीहां सुखासुखे।
द्वैतमेतदसद्रूपमेकः सद्रूपवान्भव॥ १८॥

पुरुषाक्षौहिणीनां च क्षयेणानुभवात्मना।
ब्रह्मणा बृंहितं शुद्धं ब्रह्म ब्रह्ममयं कुरु॥ १९॥

त्वत्करिष्यमाणपुरुषाक्षौहिणीक्षयात्मनापि ब्रह्मणैव बृंहितं अतः
अनुभवात्मना शुद्धं ब्रह्मैव ब्रह्ममयं कुर्वित्यर्थः॥ १९॥

असंविदन्सुखं दुःखं लाभालाभौ जयाजयौ।
शुद्धं [युद्ध्यन्ब्रह्मैकतां गच्छ ब्रह्माब्धिं स्पन्द भारत इति
पाठान्तरम्।] ब्रह्मैकतां गच्छ ब्रह्माब्धिस्त्वं हि भारत॥ २०॥

लाभालाभसमो भूत्वा भूत्वा नूनं न किंचन।
खण्डवात इवास्पन्दी प्रकृतं कार्यमाचर॥ २१॥

नूनं तत्त्वनिश्चयेन न किंचन जागतं देहादिरूपं भूत्वा। खण्डवातो
गुहापरिच्छिन्नो वायुरिव॥ २१॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्करिष्यसि कौन्तेय तदात्मेति स्थिरो भव॥ २२॥

सर्वक्रियाणां ब्रह्मैवेति निश्चयस्थैर्यमेव मदर्पणमित्याशयेनाह-यदिति॥
२२॥

यन्मयो यो भवत्यन्तः स तदाप्नोत्यसंशयम्।
ब्रह्मसत्यमवाप्तुं त्वं ब्रह्मस्त्यमयो भव॥ २३॥

यन्मयः यदाकारचित्तः॥ २३॥

अनपेक्षफलं ब्रह्म भूत्वा ब्रह्मेति भावितम्।
क्रियते केवलं कर्म ब्रह्मज्ञेन यथागतम्॥ २४॥

अपेक्षाया अभावः अनपेक्षम्। अर्थाभावेऽव्ययीभावः सर्वकामोपरमस्तद्रूपं
फलं परमपुरुषार्थः स्वयं भूत्वा केवलं वृथा चेष्टारूपं ब्रह्मेति
भावनाबाधितं कर्म क्रियते॥ २४॥

कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः।

108577 स बुद्धिमान्मनुष्येषु स चोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ २५ ॥
108578
108579 यः पुमान्कर्मण्युक्तरीत्या अकर्म निष्क्रियं ब्रह्म पश्यत्यकर्मणि ब्रह्मणि
108580 चाविच्युतप्रतिष्ठारूपं कर्म अवश्यं कर्तव्यं पश्यति स बुद्धिमान्विवेकी स एव
108581 च स्वरूपतः फलतश्च कृत्स्नं पूर्णं कर्म करोतीति कृत्स्नकर्मकृदुक्तो
108582 विद्वद्भिरित्यर्थः ॥ २५ ॥
108583
108584 मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।
108585 योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ॥ २६ ॥
108586
108587 कर्मफलानि लाभादीनि हेतवः प्रवृत्तिनिमित्तानि यस्य तथाविधो मा भूः । अकर्मणि
108588 प्राप्तकर्माकरणेऽपि ते सङ्ग आसक्तिर्माभूत् । योगस्थः
108589 प्रागुक्तसिद्ध्यसिद्धिसमदृष्टिप्रतिष्ठितः ॥ २६ ॥
108590
108591 कर्मासक्तिमनाश्रित्य तथा नाश्रित्य मूढताम् ।
108592 नैष्कर्म्यमप्यनाश्रित्य समस्तिष्ठ यथास्थितम् ॥ २७ ॥
108593
108594 मूढतां तत्त्वदृष्टौ प्रमादम् ॥ २७ ॥
108595
108596 त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
108597 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २८ ॥
108598
108599 आसक्तिमाहुः कर्तृत्वमकर्तुरपि तद्भवेत् ।
108600 मौर्ख्ये स्थिते हि मनसि तस्मान्मौर्ख्यं परित्यजेत् ॥ २९ ॥
108601
108602 मौर्ख्ये उक्तप्रमादे स्थिते सत्यवश्यमासक्तिर्भवेदेव ततोऽनर्थपरम्परेत्यर्थः ॥
108603 २९ ॥
108604
108605 परं तत्त्वज्ञमाश्रित्य निरासक्तेर्महात्मनः ।
108606 सर्वकर्मरतस्यापि कर्तृतोदेति न क्वचित् ॥ ३० ॥
108607
108608 तत्त्वदर्शनाप्रमादे तु निरासक्तेः स्वत एवाकर्तृता सिद्ध्यतीत्याह-परमिति ॥ ३० ॥
108609
108610 अकर्तृत्वादभोक्तृत्वमभोक्तृत्वात्समैकता ।
108611 समैकत्वादनन्तत्वं ततो ब्रह्मत्वमाततम् [ब्रह्मत्वमागतम् इति पाठः
108612 ।] ॥ ३१ ॥
108613
108614 तेन च भूमिकाक्रमाद्विदेहकैवल्यान्तं सिद्ध्यतीत्याह-अकर्तृत्वादिति ॥ ३१ ॥
108615
108616 नानातामलमुत्सृज्य परमात्मैकतां गतः ।
108617 कुर्वन्कार्यमकार्यं च नैव कर्ता त्वमर्जुन ॥ ३२ ॥
108618
108619 अकार्यं प्रमादान्निषिद्धं च कुर्वन् ॥ ३२ ॥
108620
108621 यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
108622 ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ३३ ॥
108623
108624 समः सौम्यः स्थिरः स्वस्थः शान्तः सर्वार्थनिस्पृहः ।
108625 यस्तिष्ठति स सव्यग्रोऽप्यलमव्यग्रतां गतः ॥ ३४ ॥
108626
108627 सव्यग्रः सक्रियोऽपि सः । अव्यग्रतामक्रियताम् ॥ ३४ ॥
108628

108629 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्।
108630 यथाप्राप्तानुवर्ती त्वं भव भूषितभूतलः॥ ३५॥
108631
108632 अलब्धस्य लाभो योगः लब्धस्य पालनं क्षेमस्तदुभयचिन्ताशून्यः॥ ३५॥
108633
108634 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
108635 इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते॥ ३६॥
108636
108637 त्यक्तसर्वकर्मणो मानसविषयासङ्गसत्त्वे दाम्भिक एव स संन्यास इत्याह##-
108638
108639 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन।
108640 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते॥ ३७॥
108641
108642 समनस्केन्द्रियनिग्रहवतो यथाशास्त्रं व्यवहरतोऽपि
108643 फलासङ्गत्यागात्संन्यासफलमस्त्येवेत्याशयेन तं प्रशंसन्नाह-यस्त्विति॥
108644 ३७॥
108645
108646 आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्।
108647 तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी॥ ३८॥
108648
108649 तस्मान्निगृहीतसर्वेन्द्रियस्य संन्यासिन एव सर्वकामोपरमात्परमपुरुषार्थो
108650 नान्यस्येत्युपसंहरति-आपूर्यमाणमिति। यद्वत् आपो नद्य आपूर्यमाणं
108651 समुद्रं प्रविशन्ति तद्भावमापन्ना विलीयन्ते तद्वदचले ब्रह्मणि प्रतिष्ठा यस्यतं
108652 संन्यासिनं सर्वे कामा मिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषयाः सन्तः प्रविशन्त्यात्मन्येव
108653 विलीयात्ममात्रतामापद्यन्ते स एव सर्वानर्थशान्तिलक्षणं मोक्षमाप्नोति न तु
108654 काम्यन्त इति कामा विषयास्तत्कामनाशील इत्यर्थः॥ ३८॥
108655
108656 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
108657 अर्जुनोपाख्याने आत्मज्ञानोपदेशो नाम चतुष्पञ्चाशः सर्गः॥ ५४॥
108658
108659 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
108660 आत्मज्ञानोपदेशो नाम चतुष्पञ्चाशः सर्गः॥ ५४॥
108661
108662 पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५
108663
108664 श्रीभगवानुवाच।
108665
108666 न कुर्याद्भोगसंत्यागं न कुर्याद्भोगभावनम्।
108667 स्थातव्यं सुसमेनैव यथाप्राप्तानुवर्तिना॥ १॥
108668
108669 देहनाशेऽप्यनाशात्मा मूढतत्त्वज्ञयोः समः।
108670 मूढो जन्मादिभाग् भ्रान्त्या ज्ञस्तु नेत्यत्र वर्ण्यते॥
108671
108672 भुज्यन्त इति भोगा देहधारणहेतवोऽन्नपानादयस्तेषां संत्यागं न कुर्यात्।
108673 हितमितमेध्याशनादयुपादद्यादित्यर्थः। भोगानां भावनं चिन्तां
108674 तत्सौष्ठवसंपादनव्यसनितां च न कुर्यात्। तल्लाभालाभादिषु सुसमेनैव
108675 स्थातव्यमित्यर्थः॥ १॥
108676
108677 अनात्मन्यात्मतां देहे मा भावय भवात्मनि।
108678 आत्मन्येवात्मतां सत्ये भावयाऽभवरूपिणि॥ २॥
108679
108680 एवं देहात्मभावनापि न कार्येत्याह-अनात्मनीति। भवात्मनि

108681 जन्मादिविक्रियास्वभावे ॥ २ ॥
108682
108683 देहनाशे महाबाहो न किंचिदपि नश्यति ।
108684 आत्मनाशो हि नाशः स्यान्न चात्मा नश्यति ध्रुवः ॥ ३ ॥
108685
108686 न हि शीर्यत्यचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
108687 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ ४ ॥
108688
108689 उक्तेऽर्थे अशीर्यो न हि शीर्यते इति श्रुतिं प्रमाणयन्नाभिमानिकपरिग्रह एव
108690 शीर्णतादिदेहधर्माणामात्मनि प्रसञ्जकः तत्त्यागे तु न शीर्णतादिप्रसक्तिरित्याह##-
108691 युद्धादौ ॥ ४ ॥
108692
108693 आसक्तिमाहुः कर्तृत्वमकर्तुरपि तद्भवेत् ।
108694 मौर्ख्यस्थिते हि मनसि तस्मान्मौर्ख्यं परित्यजेत् ॥ ५ ॥
108695
108696 मौर्ख्यस्थिते अज्ञतापन्ने ॥ ५ ॥
108697
108698 परं तत्त्वज्ञमाश्रित्य निरासक्तेर्महात्मनः ।
108699 सर्वकर्मरतस्यापि कर्तृतोदेति न क्वचित् ॥ ६ ॥
108700
108701 तत्रोपायमाह-परमिति ॥ ६ ॥
108702
108703 अविनाशमनाद्यन्तमात्मानमजरं विदुः ।
108704 नश्यत्यात्मेति दुर्बोधो मा तवास्त्विह [तवास्त्वतिदुःखद इति पाठः ।]
108705 दुःखदः ॥ ७ ॥
108706
108707 न तथा परिपश्यन्ति विदितात्मान उत्तमाः ।
108708 पश्यन्त्यनात्मनात्मानं स्वमात्मन्यात्ममानिनः ॥ ८ ॥
108709
108710 तथा आत्मा नश्यतीत्येवंप्रकारेण न परिपश्यन्ति । कुतो न पश्यन्ति । यतस्ते
108711 आत्मन्येवाअत्ममानिनः स्वमात्मानमनात्मदेहादिरूपं न पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥
108712
108713 अर्जुन उवाच ।
108714
108715 एवं चेत्त्रिजगन्नाथ मूढानामपि मानद ।
108716 देहनाशे समुत्पन्ने इष्टं नष्टं न किंचन ॥ ९ ॥
108717
108718 नन्वेवं सति मूढा देहाद्यात्मबुद्ध्या पश्यन्तु नाम तथापि तेषां तन्नाशे
108719 आत्मनाशो नास्त्येवेति मरणादिर्नानर्थः स्यादित्यर्जुनः शङ्कते-एवं चेदिति ।
108720 इष्टं प्रियतमं वस्तु न किंचन नष्टम् । दृष्टं इति पाठे
108721 यथार्थदृष्टिगम्यम् ॥ ९ ॥
108722
108723 श्रीभगवानुवाच ।
108724
108725 एवमेतन्महाबाहो न किंचिन्नश्यति क्वचित् ।
108726 आत्मैवास्त्यविनाशात्मा किं तस्य क्व विनश्यति ॥ १० ॥
108727
108728 इष्टापत्त्या भगवान्परिहरति-एवमेतदित्यादिना ॥ १० ॥
108729
108730 इदं नष्टमिदं युक्तमिति मोहभ्रमादृते ।
108731 अन्यत्तथा न पश्यामि वन्ध्यास्त्रीतनयं यथा ॥ ११ ॥
108732

108733 कथं तर्हि देहनाशपुत्रलाभादेरनर्थत्वमर्थत्वं वा तेषां तत्राह-इदमिति।
108734 युक्तं लब्धम्। स्वप्नेपि पुत्रमरणजन्मभ्रमादनर्थादिव्यवहारदर्शनादिति
108735 भावः॥ ११॥
108736
108737 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
108738 उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥ १२॥
108739
108740 अतएव सतोऽसत्त्वविरोधान्न देहादेः सत्त्वमिति प्रागुक्तमित्याह-नासत इति। उभयो
108741 सदसतोः। सत्सदेव असदसदेव न स्वभावविपर्यय इति अन्तो
108742 निर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टो न मूढैरित्यर्थः॥ १२॥
108743
108744 अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्।
108745 विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति॥ १३॥
108746
108747 एवं यत्सत्तदविनाशि यद्विनाशितदसदेवेति नासतो बन्धुदेहादेर्युद्धे नाशे
108748 कश्चिदनर्थ इत्याशयेनाह-अविनाशीति द्वाभ्याम्॥ १३॥
108749
108750 अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
108751 अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत॥ १४॥
108752
108753 आत्मा चैकोऽस्ति न द्वित्वमसतः संभवः कुतः।
108754 अविनाशस्त्वनन्तोऽसौ सतो नाशो न विद्यते॥ १५॥
108755
108756 अद्वयत्वाद्विनाशकाप्रसिद्धेरपि नात्मनाशप्रसक्तिरित्याह-आत्मेति॥ १५॥
108757
108758 द्वित्वैकत्वपरित्यागे शेषं यत्परिशिष्यते [यदवशिष्यते इति पाठः।]।
108759 शान्तं सदसतोर्मध्यं तदस्तीह परं पदम्॥ १६॥
108760
108761 एकत्वं कारणं सच्छब्दवाच्यं द्वित्वं कार्यमसदनृतं
108762 तयोर्मध्यमान्तरमधिष्ठानसन्मात्रम्॥ १६॥
108763
108764 अर्जुन उवाच।
108765
108766 तन्मृतोऽस्मीति भगवन्किंकृता तु नृणां स्थितिः।
108767 कथं स्थितौ च लोकानां तौ स्वर्गनरकौ प्रभो॥ १७॥
108768
108769 एवमपरिच्छिन्नस्यात्मनो मरणादिपरिच्छेददुःखादिभ्रमे को हेतुरित्यर्जुनः
108770 पृच्छति-तदिति। तत्तर्हि। किंकृता केन हेतुना प्राप्ता। स्थितिर्नियतिः। तस्यां च
108771 स्थितौ स्वर्गः सुखं नरको दुःखं च किंकृतौ॥ १७॥
108772
108773 श्रीभगवानुवाच।
108774
108775 भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
108776 एतत्तन्मात्रजालात्मा जीवो देहेषु तिष्ठति॥ १८॥
108777
108778 एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति इति श्रुतितात्पर्येण
108779 भगवान्समाधत्ते-भूमिरिति।
108780 पञ्चभूतमात्रानिर्मितमनोबुद्ध्यादिघटितव्यष्टिसमष्टिस्थूल##-
108781 जन्ममरणसुखदुःखादिभ्रमनियतिनिमित्तमित्यर्थः॥ १८॥
108782
108783 स कृष्यते वासनया रज्ज्वेव पशुपोतकः।
108784 स तिष्ठति शरीरान्तः पञ्जरे विहगो यथा॥ १९॥

108785
108786 तस्य विचित्रदेहपरिग्रहे तत्तदनुरूपचेष्टावैचित्र्ये च निमित्तमाह-स इति ॥ १९ ॥
108787
108788 स कालदेशतो देहाज्जर्जरत्वमुपागतात् ।
108789 वासनावशतो याति प्लक्षपर्णाद्रसो यथा ॥ २० ॥
108790
108791 पूर्वदेहाद्देहान्तरगमनेऽपि वासनैव निमित्तमित्याह-स इति ॥ २० ॥
108792
108793 श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
108794 गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ २१ ॥
108795
108796 आशेते अस्मिन्नित्याशयः पूर्वशरीरं पुष्पादि च तस्मात् ॥ २१ ॥
108797
108798 वासनावत्त्वमेवास्य देहो नेतरयुक्तिजः ।
108799 क्षीयते वासनात्यागे क्षीणे भवति तत्पदम् ॥ २२ ॥
108800
108801 अतएवास्य स्थूलदेहोऽपि वासनात्मक एव चिरानुवृत्त्या स्थौल्यभ्रम इत्याशयेनाह##-
108802
108803 वासनावान्परापुष्टो भूत्वा भ्राम्यति योनिषु ।
108804 जीवो भ्रमभराभारो मायापुरुषको यथा ॥ २३ ॥
108805
108806 परेणात्मभूतेनैवान्नपानादिना आपुष्टः अथवा वासनावा&ल्लिङ्गदेहः परेण
108807 परमात्मना अवच्छेदप्रतिबिम्बभावाभ्यां द्वैगुण्येन प्रवेशादापुष्टः ।
108808 अभिव्यक्तो भूत्वेत्यर्थः । मायया ऐन्द्रजालिकपुरुषो यथा खे भ्राम्यति तद्वत् ।
108809 भ्रमभरमाविभर्तीति कर्मण्यण् ॥ २३ ॥
108810
108811 अक्षस्वभावानखिलाञ्छरीराद्वासनावशः ।
108812 जीवो गृहीत्वा संयाति पुष्पाद्गन्धमिवानिलः ॥ २४ ॥
108813
108814 श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं चेति यदुक्तं तद्विवृणोति-अक्षस्वभावानिति ।
108815 स्वभावान् शब्दादिग्रहणशक्तीः ॥ २४ ॥
108816
108817 देहो निस्पन्दतामेति जीवे कौन्तेय निर्गते ।
108818 निस्पन्दावयवाभोगः शान्तवात इव द्रुमः ॥ २५ ॥
108819
108820 तदेव लोके मरणं प्रसिद्धमित्याह-देह इति ॥ २५ ॥
108821
108822 अचेष्टं छेदभेदादिदोषैरायात्यदृश्यताम् ।
108823 मृत इत्युच्यते तेन देहो विगतजीवितः ॥ २६ ॥
108824
108825 स जीवः प्राणमूर्तिः खे यत्र यत्रावतिष्ठते ।
108826 तं तं स्ववासनाभ्यासात्पश्यत्याकारमाततम् ॥ २७ ॥
108827
108828 खे चिदाकाशे भूताकाशे वा यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् देहदेशकालभोग्याद्याकारे
108829 अवतिष्ठते भोजकादृष्टोद्भावितवारानो भवति तं तमाकारं पश्यति ॥ २७ ॥
108830
108831 अयं देहो हि जीवेन त्वसन्नेवावलोकितः ।
108832 अस्य नाशे त्वमप्येवं पश्य मा वा सुषुप्तवत् ॥ २८ ॥
108833
108834 अस्य देहस्य नाशेऽप्येवमसत्त्वं पश्य । अथवा सुषुप्तवद्देहं तन्नाशं
108835 तदसत्त्वं च मा पश्य । यथा सुषुप्तो न किंचित्पश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥
108836

108837 यथैव पश्यत्याकारांस्तेषां नाशांस्तथैव सः |
108838 आदिसर्गे भावनया किलैष्वेवं विभावतः || २९ ||
108839
108840 प्रतियोगिनां वासनाकल्पितत्वे तन्नाशानामपि तादृशत्वमेवादिसर्गादारभ्य
108841 क्लृप्तमित्याह-यथैवेति | आदिसर्गे हि चतुर्मुखेन एषु सर्गेषु गवाश्वाद्याकारेषु
108842 भावनया पूर्वसर्गानुभववासनयैव विभावतो विभावनाया वशादेवंरूपं
108843 कल्पितं नतु मृद्दण्डाद्यादाय कुलालवत्किंचिन्निर्मितम् | किलेतु
108844 श्रुतिपुराणप्रसिद्धौ || २९ ||
108845
108846 झटित्युद्भवकाले हि यद्यथा दृश्यते पुरः |
108847 आनिपातं तदेवास्या अविनाभाविसंविदः || ३० ||
108848
108849 ननु उत्पत्तिकाले जगद्वासनामयं मिथ्याभूतमस्तु स्थितिकाले
108850 त्वर्थक्रियासमर्थत्वात्सर्वजनीनरात्यतानुभवाच्च वास्तवमेवेत्याशङ्क्याह##-
108851 सत्यं वा पुरो दृऽस्यते आविनाशं तदेव तथास्वभावमेव भवति न
108852 स्वभावान्तरं भजते | अस्यास्तदधिष्ठानभूतायास्तदविनाभाविसंविदो
108853 यथोत्पन्नरूपस्थितिहेतुत्वात्संविद्विनाभावेन तेषां सत्ताया अदर्शनाच्चेति भावः ||
108854 ३० ||
108855
108856 प्राक्तनं वासनामूलं पुरुषार्थेन जीयते |
108857 यत्नेनाद्यतनेनाशु ह्यस्तनायतनं यथा || ३१ ||
108858
108859 देहाद्याकाराणां वासनामयत्वमस्तु किं ततस्तत्राह-प्राक्तनमिति |
108860 अशुभवासनाकल्पितदेहाद्याकारस्य शुभवासनाभ्यासप्रसूतब्रह्माकारवृत्त्या
108861 समूलनाशस्तत्फलमिति भावः | पुरुषार्थेन
108862 श्रवणमननादिपुरुषप्रयत्नजनितेनाखण्डाकारज्ञानेन जीयते बाध्यते |
108863 अद्यतनेन प्रायश्चित्तादियत्नेन ह्यस्तनमायतनमधर्मानुष्ठानं यथा जीयते
108864 तद्वत् | अद्यतनेन दाहयत्नेन ह्यस्तनमायतनं तृणगृहं यथा नाश्यते
108865 तद्वदिति वा || ३१ ||
108866
108867 य एव पुरुषार्थेन दृष्टो बलवता क्षणात् |
108868 पूर्वोत्तरविशेषांशः स एव जयति स्फुटम् || ३२ ||
108869
108870 ननु बहूनां ज्ञानाय यतमानानां प्रयत्नः प्रबलाभिः
108871 पूर्वतनकामक्रोधादिवासनाभिर्विनाश्यमानो दृश्यत इति नोत्तरत्वं प्राबल्ये
108872 हेतुरिति चेत्तत्राह-य एवेति | धर्मार्थकाममोक्षेषु मध्ये य एव ममायं
108873 पुरुषार्थ आवश्यक इत्यभिनिवेशेन दृष्टः स एव पूर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषांशो
108874 जये प्रयोजकः | तहा च तेषां मोक्षाभिनिवेशमान्द्याद्भोगाभिनिवेशदार्ढ्याच्च
108875 पराभव इति भावः || ३२ ||
108876
108877 अपि स्फुटति विन्ध्याद्रौ वाति वा प्रलयानिले |
108878 पौरुषं हि यथाशास्त्रमतस्त्याज्यं न धीमता || ३३ ||
108879
108880 अतएव शास्त्रीये प्रयत्ने दृढाभिनिवेशः कार्य इत्याह-अपीति || ३३ ||
108881
108882 नरकस्वर्गसर्गादिवासनावशतोऽभितः |
108883 प्रपश्यति चिराभ्यस्तं जीवो जरठमोहधीः || ३४ ||
108884
108885 तन्मान्द्ये पूर्ववासनावैचित्र्यात्सुखदुःखानर्थपरम्परा सर्वतो
108886 दुर्वारैवेत्याशयेनाह-नरकेति | जरठमोहधीः अनाद्यज्ञानमूढबुद्धिः || ३४
108887 | |
108888

108889 अर्जुन उवाच।
108890
108891 नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमेषु जगत्पते।
108892 किमस्य कारणं ब्रूहि जीवस्य जगतः स्थितेः॥ ३५॥
108893
108894 तमेवाशयं अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः। ईश्वरप्रेरितो
108895 गच्छेत्स्वर्गं वा नरकं तु वा॥ इति
108896 व्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणान्तरसंदेहनिरासेन स्फुटं जिज्ञासुरर्जुनः
108897 पृच्छति-नरकेति। जगतः स्थितेः स्थितिनिमित्तस्यास्य जीवस्य॥ ३५॥
108898
108899 श्रीभगवानुवाच।
108900
108901 स्वप्नोपमाना तेनेह श्रेयसे वासना क्षयः।
108902 चिराभ्यासवशात्प्रौढा संसारभ्रमकारिणी॥ ३६॥
108903
108904 न हेत्वन्तरं संभावनीयमीश्वरकामकर्मादीनामपि वासनानुसारेणैव
108905 सुखदुःखप्रापकत्वाद्वासनैवासाधारणी चिराभ्यासनिरूढा संसृतिहेतुरिति
108906 तत्क्षय एव परमपुरुषार्थार्थिना सर्वप्रयत्नैः कार्य इत्याशयं
108907 स्फुटीकुर्वन्भगवानाह-स्वप्नेति। शास्त्रीयप्रयत्नं विना
108908 चिराभ्यासवशात्प्रौढा स्वप्नोपमाना वासनैव येन हेतुना संसारभ्रमदायिनी
108909 तेन हेतुना तत्त्वज्ञानाभ्यासेन समूलवासनाक्षयः श्रेयस इत्यन्वयः॥ ३६॥
108910
108911 अर्जुन उवाच।
108912
108913 किमुत्था देवदेवेश क्षीयते वासना कथम्।
108914
108915 श्रीभगवानुवाच।
108916
108917 मौर्ख्यमोहसमुत्थाना त्वनात्मन्यात्मभावना।
108918 आत्मज्ञानान्महाबोधाद्विलयं याति वासना॥ ३७॥
108919
108920 वासनामूलं ज्ञातुकामोऽर्जुनः पृच्छति-किमुत्थेति। अज्ञानमेव तन्मूलं
108921 ज्ञानादेव समूलतन्नाश इति भगवानाह-मौर्ख्येति॥ ३७॥
108922
108923 भावितात्मासि कौन्तेय सत्यं विज्ञातवानसि।
108924 अयं सोहं जना एते मयेति त्यज वासनाम्॥ ३८॥
108925
108926 तत्र विचारादात्मस्वरूपपरिचयस्ते वृत्तस्तदार्ढ्येन
108927 देहतत्संबन्धिबन्ध्वादिष्वहंममेति। वासनाक्षयमात्रं कर्तव्यं परिशिष्यत
108928 इत्याह-भावितेति॥ ३८॥
108929
108930 अर्जुन उवाच।
108931
108932 वासनाविलये जीवो विलीनो भवति स्वयम्।
108933 यो हि यत्सत्तयोच्छूनस्तन्नाशात्स विलीयते॥ ३९॥
108934
108935 ननु वासनामयमेव लिङ्गं तत्प्रतिबिम्बो जीवस्तदुत्थस्तस्य वासनाक्षये क्षय एव
108936 स्यादित्यनर्थयैव तत्त्वज्ञानं वासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुनः शङ्कते##-
108937
108938 जीवे विलयमायाते देशकालान्यथाकृतौ।
108939 कोऽसौ भाजनतामेति जन्मनो मरणस्य च॥ ४०॥
108940

जन्मनः परमानन्दाविर्भावलक्षणपरमपुरुषार्थस्य मरणस्य
आत्यन्तिकानर्थनाशस्य च को भाजनतामेति न कश्चिदिति लक्षणया व्याख्येयम्।
प्रसिद्धजन्ममरणे तु न ग्राह्ये। तत्त्वज्ञस्य समूलवासनानाशे
तत्प्रसक्त्यभावात्पूर्वापरग्रन्थाननुगुणत्वाच्च ॥ ४० ॥

श्रीभगवानुवाच।

स्वयं कल्पितसंकल्पमात्मरूपं यदविलम्।
तदेव वासनाकारं जीवं विद्धि महामते ॥ ४१ ॥

भवेदयं दोषो यदि प्रतिबिम्बमात्रसंसारी जीवः स च बिम्बादन्यो
भूतमात्राधीनजन्मादिदेशकालभेदभिन्न इत्यभ्युपगतं स्यात्। नत्वेवं किंतु
ब्रह्मैव परमार्थतः शुद्धमनृतया स्वाविद्यया पिहितं स्वतत्त्वमजानत्
स्वात्मन्येव जीवजगद्भेदकल्पनया संसरतीव तदेव शास्त्रीयश्रवणादिप्रयत्नेन
स्वतत्त्वं बुद्ध्वा सवासनाविद्यां विधूय स्वस्वभावेऽवतिष्ठते सैवास्य मुक्तिरिवेति
श्रौतः सिद्धान्तः। तत्र तु न कश्चित्वदुद्भावितो दोष इत्याशयेन
भगवान्समाधत्ते-स्वयमित्यादिना ॥ ४१ ॥

अनायत्तमसंकल्पमात्मरूपं यदव्ययम्।
प्रबोधाद्वासनामुक्तं तन्मोक्षं विद्धि भारत ॥ ४२ ॥

अनायत्तमनन्याधीनम् ॥ ४२ ॥

जीवन्नेव महाबाहो तत्त्वं प्रेक्ष यथास्थितम्।
वासनावागुरोन्मुक्तो मुक्त इत्यभिधीयते ॥ ४३ ॥

सा च समूलवासनामुक्तिर्यावद्देहधारणं जीवन्मुक्तिरिति प्रसिद्धा इहैव
त्वयाप्यनुभवितुं शक्येति न मुक्तिफलभाजि संशयः कार्य इत्याशयेनाह##-

यो न निर्वासनो नूनं सर्वधर्मपरोऽपि सः।
सर्वज्ञोऽप्यभितो बद्धः पञ्जरस्थो यथा खगः ॥ ४४ ॥

स च मोक्षो न कर्मभिर्न बाह्यविषयगोचरपाण्डित्यैर्वा लभ्यः किं
त्वात्मज्ञानेनैवेत्याशयेनाह-य इति ॥ ४४ ॥

दुर्दर्शनस्य गगने शिखिपिच्छिकेव सूक्ष्मा परिस्फुरति यस्य तु वासनान्तः।
मुक्तः स एव भवतीह हि वासनैव बन्धो न यस्य ननु तत्क्षय एव मोक्षः ॥ ४५ ॥

उक्तसमाधानं संक्षिप्योपसंहरति-दुर्दर्शनस्येति।
स्वमायापिहितत्वाद्दुर्दर्शनस्य अनयस्य अप्राप्तवेदान्तप्रमाणस्य यस्य
परमात्मनो गगने ऐन्द्रजालिकशिखिपिच्छिकेव नाना भ्रमदायिनी सूक्ष्मवासना
अन्तः परिस्फुरति जीवजगदाकारेण प्रथते स एव तु अधिकारिशरीरे वेदान्तनयं
प्राप्योत्पन्नतत्त्वज्ञानः समूलवासनाबन्धान्मुक्तो भवति। इहास्मिन्परमात्मनि।
ननु [इहं हेत्वर्थकम्।] यतः समूला वासनैव बन्धस्तत्क्षय एव
मोक्षश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० अर्जुनोपाख्याने
जीवतत्त्वनिर्णयो नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
जीवतत्त्वनिर्णयो नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

108993 षट्पञ्चाशः सर्गः ५६
108994
108995 श्रीभगवानुवाच।
108996
108997 इति निर्वासनत्वेन जीवन्मुक्ततयार्जुन।
108998 अन्तः शीतलतामेत्य बन्धुदुःखमलं त्यज॥ १॥
108999
109000 जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठाऽस्मिन्नर्जुनायोपदिश्यते।
109001 चित्सत्तत्त्वं जगद्रूपं मनश्चित्रं च विस्तरात्॥
109002
109003 बन्धुदुःखं बन्धुवधदुःखम्॥ १॥
109004
109005 जरामरणनिःशङ्क आकाशविशदाशयः।
109006 त्यक्तेष्टानिष्टसंकल्पो वीतरागो भवानघ॥ २॥
109007
109008 प्रवाहपतितं कार्यमिदं किंचिद्यथागतम्।
109009 कुरु कार्याणि कर्माणि न किंचिदिह नश्यति॥ ३॥
109010
109011 प्रवाहपतितं शिष्टव्यवहारपरम्परागतं कार्यमवश्यकर्तव्यमिदं
109012 युद्धमन्यानि चावश्यकानि यागदानादीनि कर्माणि कुरु न काचित्तेन तत्त्वबोधस्य
109013 क्षतिरित्यर्थः॥ ३॥
109014
109015 प्रवाहपतितं कर्म स्वमेव क्रियते तु यत्।
109016 जीवन्मुक्तस्वभावोऽयं सा जीवन्मुक्तता तथा॥ ४॥
109017
109018 स्वं स्वधर्मरूपमेव। सा प्रसिद्धा जीवन्मुक्तता तथा तादृश्येव न
109019 देहचेष्टामात्रत्यागरूपेत्यर्थः॥ ४॥
109020
109021 इदं कर्म त्यजामीदमाश्रयामीति निर्णयः।
109022 मूढस्य मनसो रूपं ज्ञानिनस्तु समा स्थितिः॥ ५॥
109023
109024 प्रवाहपतितं कर्म कुर्वन्तः शान्तचेतसः।
109025 जीवन्मुक्ताः सुषुप्तस्थाः स्फुरन्त्यत्र सुषुप्तवत्॥ ६॥
109026
109027 सुषुप्ता इव स्वात्मनि निःसंकल्पास्तिष्ठन्तीति सुषुप्तस्थाः
109028 सुषुप्तात्मवन्निर्विशेषस्वयंज्योतिरात्ममात्रावशेषाः स्फुरन्ति॥ ६॥
109029
109030 स्थिरां संस्थितिमायान्ति कूर्माङ्गानीव सर्वशः।
109031 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो हृदि यस्य स्वभावतः॥ ७॥
109032
109033 अन्यदपि सुषुप्तिसाम्यं जीवन्मुक्तस्य लक्षणेस्तीऽत्याह-स्थिरामिति।
109034 ज्ञानबाधितत्वात्तुच्छेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यः स्वतः प्रयत्नं विनैव
109035 व्यावृत्तानीन्द्रियाणि यस्य हृदि हृत्स्थे परमात्मनि मनसा सह स्थिरां निश्चलां
109036 संस्थितिमैकरस्येन स्थैर्यमायान्ति। यथा कूर्मस्य शिरःपादाद्यङ्गानि अल्पेऽपि
109037 विक्षेपे झटित्येवान्तः प्रविशन्ति तद्वत्। स तथाविधो जीवन्मुक्त इत्यर्थः॥ ७॥
109038
109039 विश्वात्मनि तथा विश्वं कालत्रयमयोदितम्।
109040 अभित्ति त्रिजगच्चित्रं कुरुते चित्तचित्रकृत्॥ ८॥
109041
109042 कथं तर्हि जीवन्मुक्ताः व्यवहारकाले जगत् पश्यन्तीति
109043 चेन्मनोराज्यपरिकल्पितनिर्मित्तिकचित्रवैचित्र्यवदेवेति प्रदर्शनाय
109044 जगत्सर्वमासर्गान्तं मनोरचितचित्ररूपेण वर्णयितुमुपक्रमते-विश्वात्मनीति।

109045 चित्तलक्षणश्चित्रकृत् शिल्पी विश्वाधिष्ठाने आत्मनि तथा तेन तेन
109046 सर्वजनप्रसिद्धानन्तवैचित्र्येण विश्वं कृत्स्नं अभित्ति भित्तिरहितं त्रिजगच्चित्रं
109047 कुरुते इत्यन्वयः ॥ ८ ॥
109048
109049 व्योम्नि व्योमात्मकमपि प्रस्फुटं वृत्तिवर्तिभिः ।
109050 चित्तचित्रकरेणादौ चित्रं चित्रं वितानितम् ॥ ९ ॥
109051
109052 व्योम्नि अज्ञानाकाशे व्योमात्मकमज्ञानमात्रस्वरूपत्वात्प्रथितुमयोग्यमपि
109053 साभासान्तःकरणवृत्तिलक्षणवर्तिकाभिः प्रस्फुटमभिव्यक्तं चित्रमद्भुतं
109054 चित्रं वितानितं विस्तारितम् ॥ ९ ॥
109055
109056 पश्चाद्भित्तिः कृता व्योमरूपा चासावहो भ्रमः ।
109057 अपूर्वैवातिमायेयं तृणकुड्यमयी शुभा ॥ १० ॥
109058
109059 अद्भुतत्वमेव प्रसिद्धचित्रवैधर्म्येण दर्शयति-पश्चादिति । समष्टिमनसा
109060 सत्यसंकल्पत्वात्संकल्पसमकालमेव जगच्चित्रं कृतं ततः
109061 पश्चाद्भित्तिस्तदाधारः कृता व्योमरूपा अमूर्ताकाशरूपाचित्रधारणे
109062 अयोग्यैवेत्याश्चर्यं अत एवायं भ्रम इत्यर्थः । अहो भ्रम इति पदयोरर्थं
109063 क्रमात्प्रपञ्चयति-अपूर्वैवेत्यादिना । इयं विरचना अपूर्वैव अतिशयिता माया
109064 अतिमाया । तृणकुड्यमिवात्यन्तमसारापि भ्रान्तदृशा शुभा ॥ १० ॥
109065
109066 न मनागपि भेदोऽस्ति स्फुटमप्युपलब्धयोः ।
109067 इमा या उपलक्ष्यन्ते भित्तयश्चित्तचित्रजाः ॥ ११ ॥
109068
109069 आश्चर्यान्तरं दर्शयति-न मनागपीति । प्रसिद्धेषु चित्रेषु चित्रेभ्यो भिन्ना
109070 भित्तयो भवन्ति । इमास्तु याश्चित्तचित्रजा व्योमादिभित्तय उपलक्ष्यन्ते तासां
109071 स्फुटमप्युपलब्धयोराधाराधेययोश्चित्तत्वाविशेषान्मनागपि भेदो
109072 नास्तीत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥
109073
109074 व्योम्नः शून्यतमा विद्धि तास्तामरसलोचन ।
109075 क्षणेन चेतसि यथा भ्रान्तौ लोकक्षयोदयौ ॥ १२ ॥
109076
109077 अहो भ्रम इत्यत्राहो इत्यंशं प्रपञ्च्य भ्रम इत्यंशं प्रपञ्चयति-व्योम्न
109078 इत्यादिना । ता मनश्चित्ररचनाः व्योम्नः शून्यतमाः अत्यन्तासत्या इति यावत् । हे
109079 तामरसलोचन । तत्र क्षणिकस्वप्नजगल्लयं दृष्टान्तमाह-क्षणेनेति ।
109080 घटिकायाः षष्ठो भागः क्षणः ॥ १२ ॥
109081
109082 आत्मा जगत्तथैवेदं सबाह्याभ्यन्तरं नभः ।
109083 चिरंतनमनोराज्यं यत्तस्मात्किल सत्यता ॥ १३ ॥
109084
109085 आत्मा मनस्तत्कार्यं जगच्च तथा स्वप्नवदेव नभः शून्यमसदेवेत्यर्थः ।
109086 कुतस्तर्हि जनानां सत्यताप्रतीतिस्तत्राह-चिरंतनेति । चिरानुवृत्तत्वादित्यर्थः ।
109087 किलेति नेदं तत्त्वमिति सूचनाय ॥ १३ ॥
109088
109089 किं त्वनालोकितेऽपि स्यात्सत्यं नास्त्येव विभ्रमे ।
109090 क्रमेणालोकतः सत्यमालोकेन विलीयते ॥ १४ ॥
109091
109092 किं तर्हि तत्त्वं तदाह-किं त्विति । विभ्रमे भ्रान्तिकल्पितपदार्थजाते यत्
109093 सत्यसंकल्पत्वं कालत्रयेऽपि नास्त्येव तत् अनालोकिते तत्त्वतः अदृष्टे तत्त्वज्ञानात्प्राक्
109094 किं स्यादपि । न स्यादेवेत्यर्थः । यत्तु वसन्तादिकालक्रमेण बाल्याद्यवस्थाक्रमेण
109095 षड्भावविकारक्रमेण वा आलोकनादर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमन्यद्वा
109096 व्यावहारिकसत्यत्वं प्रसिद्धं तत्तत्त्वदर्शनलक्षणेनालोकेन विलीयते । यथा

109097 सौरालोकेन दृश्यमानं शरदभ्रमण्डलं तेनैव शोष्यमाणं विलीयते
109098 तद्वदिति परेणान्वयः ॥ १४ ॥
109099
109100 दृश्यमानमपि क्षामं शरदीवाभ्रमण्डलम् ।
109101 चित्तचित्रकृतश्चित्रे संस्थिताश्चित्रपुत्रिकाः ॥ १५ ॥
109102
109103 एवं मनश्चित्रस्य भ्रान्तिमात्रत्वेन बन्धुवधादिक्लेशमालिन्यं युक्तमित्याह##-
109104
109105 भित्त्यभावादनाकारा बहिस्त्रिभुवनादिकाः ।
109106 न ताः सन्ति न वासि त्वं किं केन परिरोध्यते ॥ १६ ॥
109107
109108 परिरोध्यते हन्यते ॥ १६ ॥
109109
109110 रोध्यरोधकसंमोहं त्यक्त्वा खे विमलो भव ।
109111 प्रवृत्तिरेव न व्योम्नः प्रवृत्तिश्चैव खात्मिका ॥ १७ ॥
109112
109113 रोध्यरोधकसंमोहं वध्यघातकभ्रमं तत्प्रयुक्तशोकमालिन्यमिति यावत् । खे
109114 ब्रह्माकाशे । यतो व्योम्नश्चिदाकाशस्य वधादिप्रवृत्तिरेव नास्ति । या तु प्रातिभासिकी
109115 प्रवृत्तिः सा च खात्मिका ब्रह्माकाशरूपैव ॥ १७ ॥
109116
109117 अतः कालक्रियाकुड्यकलादिविमलं नभः ।
109118 चित्तसंस्थं यथा चित्रं सरूपमखिलात्मकम् ॥ १८ ॥
109119
109120 कला चित्ररचनाकौशलं आदिपदात्तद्वैचित्र्यभेदाच्च विमलं नाभो ब्रह्मैव । यथा
109121 चित्तसंस्थं मनोराज्यचित्रमखिलप्रपञ्चात्मकमपि शून्यत्वान्नभःस्वरूपं
109122 तथा परिदृश्यमानमपि जगद्व्योम्नः शून्यतममित्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥
109123
109124 व्योम्नः शून्यतमं विद्धि तथेदमखिलं जगत् ।
109125 चित्तभित्तौ कृतं चित्रं यच्चिच्चित्रकरेण तत् ॥ १९ ॥
109126
109127 इदानीमज्ञाता चिदेव चित्रकरश्चित्तं तु तद्भित्तिरित्युत्प्रेक्षणेऽपि शून्यत्वमेव
109128 पर्यवस्यतीत्याह-चित्तेति ॥ १९ ॥
109129
109130 सर्वशून्यतया व्योम्नो मनागपि न भिद्यते ।
109131 यथा प्रकचतश्चित्ते जगन्निर्माणसंक्षयौ ॥ २० ॥
109132
109133 तत्रापि मनोराज्यक्षणिकजगदेव दृष्टान्त इत्याह-यथेति ॥ २० ॥
109134
109135 क्षणेनैव तथैवेमौ भुविस्थाविति विद्धि हे ।
109136 अद्य क्षीणा मनोराज्ये नानानुभवनात्मनि ॥ २१ ॥
109137
109138 तव नानानुभवनात्मनि मनोराज्ये क्षणभावितमोहेन परिकल्पिता
109139 वध्यघातकभावादिकल्पना अद्य मदुपदेशात्क्षीणा ॥ २१ ॥
109140
109141 क्षणभावितमोहेन कल्पना परिकल्पिता ।
109142 असदेव मनोराज्यं कर्तुं शक्तं यथा मनः ॥ २२ ॥
109143
109144 ननु क्षणभावितमोहेन कथमनाद्यनन्तकल्पविस्तीर्णसंसारलक्षणं मनोराज्यं
109145 कृतं तत्राह-असदेवेति । यथा असतोऽपि जन्मादिकरणे मनः शक्तं तथा
109146 क्षणस्य कल्पीकरणेपि बलवत् समर्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥
109147
109148 क्षणस्य कल्पीकरणे तथैव बलवन्मनः ।

109149 क्षणं कल्पीकरोत्येतत्तच्चाल्पं कुरुते बहु ॥ २३ ॥
109150
109151 क्षणं कल्पीकरोत्येतत् तत् असदुत्पादयतीत्येतच्चाश्चर्यमल्पमेव। यस्मात्ततोपि बहु
109152 आश्चर्यं यदसदपि जगत्सत्कुरुते इतीदृशमनःसामर्थ्यादिवेयं
109153 जगद्भ्रान्तिरुत्थितेत्यन्वयः ॥ २३ ॥
109154
109155 असत्सत्कुरुते क्षिप्रमितीयं भ्रान्तिरुत्थिता।
109156 क्षणेनैव मनोराज्यं प्रतिभातं स्वभावतः ॥ २४ ॥
109157
109158 तदेवाह-क्षणेनैवेति ॥ २४ ॥
109159
109160 यद्विचित्रात्म तदिदं जगज्जालमिति स्थितम्।
109161 सर्गे निर्वाणनिष्ठत्वान्निमेषमयमुत्थितम् ॥ २५ ॥
109162
109163 एवं निर्वाणे नित्यमुक्ते आत्मन्यध्यस्तत्वात्प्रतिभामात्रतो जातत्वात्तुच्छं
109164 निमेषमयं क्षणिकमप्युत्थितं जगदजानद्भिः अत्र ईदृश एव सर्गे
109165 भ्रान्तैर्वज्रसारता दुरुच्छेदता कल्पिता ॥ २५ ॥
109166
109167 प्रतिभामात्रतोऽत्रैव [प्रतिभासात्ततोऽत्रैव इति पाठः।] कल्पिता
109168 वज्रसारता।
109169 प्रतिभासविपर्यासमात्रं ह्यविदिताकृतेः ॥ २६ ॥
109170
109171 सा च न युक्तेत्याह-प्रतिभासेति। अविदिताकृतेः अज्ञाततत्त्वस्यात्मनः इदं
109172 जगत्प्रतिभासविपर्यासोऽन्यथाप्रतिभासस्तावन्मात्रम्। ईदृशस्यास्य
109173 प्रवृत्तावध्यारोपे निवृत्तौ बाधे वा का वज्रसारता। न काचिदित्यर्थः ॥ २६ ॥
109174
109175 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा कैव सा वज्रसारता।
109176 चित्तचित्रकृतश्चित्थं जगच्चित्रं कदा स्थितम् ॥ २७ ॥
109177
109178 स्थितस्य हि निरासे प्रयत्नापेक्षा इदं तु कदापि क्वापि न स्थितमेवेत्याह##-
109179
109180 अकुड्यमप्यरङ्गाढ्यमिदं स्फारमिवाग्रतः।
109181 अहो नु चित्रं निर्भित्ति चित्रमुज्ज्वलमुत्थितम् ॥ २८ ॥
109182
109183 विना स्वकारणसामग्रीतः स्वतश्चासदप्यग्रतः स्फुरतीत्याश्चर्यमित्याह##-
109184
109185 सुरञ्जनं जगदिति स्फुटं दृष्टिविलोभनम्।
109186 नानातमोमषीलेखं नानातेजोंशुरञ्जनम् ॥ २९ ॥
109187
109188 कथं पुरःस्थितं तदाह-सुरञ्जनमित्यादिना। सुष्ठु रञ्जयत्यासञ्जयतीति
109189 सुरञ्जनम्। दृष्टिग्रहणमिन्द्रियमन-आद्युपलक्षणम् ॥ २९ ॥
109190
109191 नानाकल्पाङ्गावयवं नानारागानुरञ्जितम्।
109192 नानादृष्टिविलासाढ्यं नानानुभवलोचनम् ॥ ३० ॥
109193
109194 कल्पास्तदङ्गयुगादीनि चावयवा यस्य ॥ ३० ॥
109195
109196 नानाग्रहोग्रकचनं नानाकाराग्रपश्चिमम्।
109197 व्योमनीलसरः फुल्लताराचन्द्रार्कपङ्कजम् ॥ ३१ ॥
109198
109199 सूर्योदयास्तादिकालेषु नानाकारे अग्रपश्चिमे प्राचीप्रतीच्यौ यस्मिन्। तत्र
109200 चित्रपद्मवनादि वर्णयति-व्योमेत्यादिना ॥ ३१ ॥

109201
109202 विचित्ररचनोद्युक्तमेघालीपत्रमञ्जरि |
109203 प्रकोष्ठकाभिलिखितसुरासुरनृपुत्रिकम् |
109204 परमालोकमङ्कोलयुवताकाशकुड्यकम् || ३२ ||
109205
109206 शरदादिकालभेदेन विचित्ररचनाभिः उत् ऊर्ध्वं युक्ता मेघालीलक्षणाः पत्राणि
109207 मञ्जर्यश्च यस्मिन् | लोकत्रयलक्षणेषु प्रकोष्ठकेषु चित्रकोष्ठमेदेषु अभितो
109208 लिखिताः सुरासुरमनुष्यलक्षणाः पुत्रिका यस्मिन् | परम उत्कृष्टो
109209 यश्चन्द्रसूर्याद्यालोकस्तल्लक्षणेन मङ्कोलेन सुधालेपेन युवतेव विराजमानता
109210 यस्य तथाविधमाकाशलक्षणं कुड्यं भित्तिर्यस्मिन् || ३२ ||
109211
109212 आकाश एव रचिता प्रतिभैकरङ्गा मुग्धा जगत्त्रयमनोहरपुत्रिकेयम् |
109213 चिन्मात्रचक्रपरिरञ्जितसर्वलोका लीलाकुला चपलचित्तकचित्रकर्त्रा || ३३ ||
109214
109215 इदानीं त्रिलोकीमेव देवनटीरूपां चित्रपुत्रिकां परिकल्प्य वर्णयति-आकाश
109216 एवेत्यादिपञ्चभिः | चपलेन कामुकेन चित्तकलक्षणेन चित्रकर्त्रा
109217 स्वाधिष्ठानब्रह्माकाशे एव इयं वर्ण्यमाना जगत्त्रयलक्षणा मनोहरा नटी
109218 पुत्रिका रचिता | प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिरेव एको मुख्यो रङ्गो
109219 नृत्यशाला यस्याः | नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्य साक्षिचतन्यस्य चक्रैरिव स्फुरत्
109220 प्रतिबिम्बग्राहिभिर्बुद्धिवृत्याभरणैः परितो रञ्जिताः प्रकाशिता लोका यया |
109221 नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला || ३३ ||
109222
109223 हेमाचलाङ्गलतिका घनकेशपाशा चन्द्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका |
109224 धर्मार्थकामविनियन्त्रितशास्त्रवस्त्रा पातालजालचरणोन्नतभूनितम्बा || ३४ ||
109225
109226 पुनस्तामेव विशिनष्टि-हेमेति | तदण्डमभवद्धैमं सहस्रार्कसमप्रभम् इति
109227 पुराणोक्तेर्हेममयं ब्रह्माण्डमेवाचला दृढा अङ्गलतिका यस्याः | घना
109228 मेघा एव केशपाशा यस्याः | धर्मार्थकामार्थानि विनियन्त्रितानि व्यावर्तनानि
109229 ययोस्तथाविधे प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रे द्वे वस्त्रे यस्याः | पातालजालानि सप्तपातालानि
109230 ऊरुजानुजङ्घागुल्फपादपार्ष्ण्यङ्गुलिरूपसप्तावयवकौ चरणौ यस्याः | उन्नता
109231 भूर्नितम्बो यस्याः || ३४ ||
109232
109233 ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरिबाहुचतुष्टयोग्रा सत्त्वावृतोन्नतकुचस्फुरदङ्गयष्टिः |
109234 सुव्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठा पत्रीकृताचलमहाभुवनोदरी च || ३५ ||
109235
109236 ब्रह्मादिबाहुचतुष्टयेन उग्रा समर्था |
109237 सत्त्वगुणलक्षणकञ्चुकावृताभ्यामुन्नताभ्यां विवेकवैराग्यकुचाभ्यां
109238 स्फुरन्ती अङ्गयष्टिर्यस्याम् | सुव्यालैः शेषादिभिर्वेष्टितं महीतलमेव पद्माकारं
109239 पीठमासनं यस्याः | गोरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णपत्ररचनास्थानीयाः कृता
109240 अचला मेर्वञ्जनहिमवदादिनानावर्णपर्वता यस्मिंस्तथाविधं महाभुवनं
109241 मध्यलोक एव उदरं यस्याः || ३५ ||
109242
109243 रात्र्यन्धकारचपलत्वहराक्षिचेष्टा ताराकरालपुलका पविदन्तपङ्क्तिः |
109244 चञ्चच्चतुर्दशविधातुलभूतजातरोमाञ्चना प्रलयवादकदम्बपुष्पा || ३६ ||
109245
109246 रात्र्यन्धकारस्य मेरुप्रदक्षिणीकरणलक्षणं यच्चपलत्वं तद्धरति
109247 अनुहरत्यपनयति च चन्द्रार्कलक्षणाक्षिचेष्टा यस्याः | पविर्विद्युदेव
109248 दन्तपाङ्क्तिर्यस्याः | भुवनभेदाच्चतुर्दशविधमतुलं परस्परविसदृशं
109249 भूतजातमेवाविर्भवद्रोमाञ्चनं यस्याः | तेषु भूतेषु प्रसिद्धा
109250 भूतभुवनाद्रिप्रलयवाता एव सर्वतः प्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वाच्छ्रोतॄणां
109251 वैराग्यसद्वासनासौगन्ध्याधायकत्वाच्चापादलम्बिकदम्बमालापुष्पाणि यस्याः ||
109252 ३६ ||

109253
109254 जीवान्विता गगन एव कृता विचित्रा व्योमात्मिका चिरविलक्षणचित्रकर्त्रा।
109255 चित्तेन चित्रपरिकर्मविदा त्रिलोकी नानाविलासवलिता वरपुत्रिकेति॥ ३७॥
109256
109257 जीवेन व्यष्टिसमष्ट्यात्मना अन्विता। चित्रस्य परिकर्माणि उपकरणभूतानि
109258 विचित्रवासनाकामकर्माणि विन्दति प्राप्नोति तथाविधेन अतएवाचिरादेव विलक्षणानां
109259 चित्राणां कर्त्रा निर्माणसमर्थेन चित्तेन इति एवं वर्णितरूपा त्रिलोकीलक्षणा
109260 वरपुत्रिका स्वाधिष्ठानचिद्गगन एव कृतेत्युपसंहारः॥ ३७॥
109261
109262 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
109263 अर्जुनोपाख्याने चित्तवर्णनं नाम षट्पञ्चाशः सर्गः॥ ५६॥
109264
109265 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
109266 चित्तवर्णनं नाम षट्पञ्चाशः सर्गः॥ ५६॥
109267
109268 सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७
109269
109270 श्रीभगवानुवाच।
109271
109272 इदं विद्धि महाश्चर्यमर्जुनेह हि यत्किल।
109273 पूर्वं संजायते चित्रं पश्चाद्भित्तिरुदेति हि॥ १॥
109274
109275 जायतेऽत्र यया दृष्ट्या सद्यो निर्वासनं मनः।
109276 सुखाद्वयात्मशेषश्च सा दृष्टिरुपदिश्यते॥
109277
109278 तत्र प्राग्दर्शितां जगत्याश्चर्यतादृष्टिमेव प्रथमं वासनाशैथिल्योपयोगितया
109279 वर्णयति-इदमिति। अभित्तौ निराश्रय एव मनसा जगदाकारकलनात्पूर्वं
109280 जगच्चित्रं जायते पश्चात्तदन्तर्गता भूतभुवनात्मकविराड्भित्तिस्तदाधारतया
109281 कल्प्यमाना उदेति। व्यष्टिसमूहस्य समष्टेर्विराजो व्यष्ट्यधीनकल्पनत्वाद्वा
109282 पश्चादुदयः॥ १॥
109283
109284 अभित्तावुत्थिते चित्रे दृश्यते भित्तिरातता।
109285 अहो विचित्रा मायेयं मग्नं तुम्बं शिला प्लुता॥ २॥
109286
109287 अत्यन्तमसंभावितरूपत्वादियं माया असंभावितत्वं च विरुद्धत्वादित्याशयेन
109288 प्रसिद्धां तादृशमायामुदाहरति-मग्नमिति। तुम्ब्याः फलं तुम्बम्। फले
109289 लुक्। तत्किल जले मग्नं शिला तु प्लुता इति यथा स्वप्नेन्द्रजालादावेवोपपद्यते
109290 तद्वदित्यर्थः॥ २॥
109291
109292 चित्तस्थचित्रसदृशे व्योमात्मनि जगत्त्रये।
109293 व्योमात्मनस्ते किमियमहन्ताव्योमतोदिता॥ ३॥
109294
109295 आस्तां जगच्चित्रस्याश्चर्यता तस्मिन् शून्यात्मनि
109296 चिद्व्योमात्मनस्तवाहन्तोदयस्ततोऽप्याश्चर्यभूत इत्याह-चित्तस्थेति॥ ३॥
109297
109298 सर्वं व्योमकृतं व्योम्ना व्योम्नि व्योम विलीयते।
109299 भुज्यते व्योमनि व्योम व्योम व्योमनि चाततम्॥ ४॥
109300
109301 यदि तु जगत्यपि चिद्व्योमतामेव पश्यसि तर्हि सा दृष्टिरेवं
109302 पर्यवसन्नेत्याश्चर्यमेवेत्याह-सर्वमिति॥ ४॥
109303
109304 वेष्टितं वासनारज्ज्वा दीर्घसंसृति दामवत्।

109305 वासनोद्वेष्टनेनैव तदिहोद्वेष्ट्यतेऽर्जुन ॥ ५ ॥
109306
109307 दीर्घं संसृति भ्रमणं यत्र तथाविधं तज्जगच्चित्रं दामवत् प्रसृतया
109308 वासनारज्वा वेष्टितं तच्चिद्व्योमापीह जगति वासनोद्वेष्टनादेवोद्वेष्ट्यत इत्यर्थः ॥
109309 ५ ॥
109310
109311 प्रतिबिम्बं यथादर्शे तथेदं ब्रह्मणि स्वयम् ।
109312 अगम्यं छेदभेदादेराधारानन्यतावशात् ॥ ६ ॥
109313
109314 अस्य ज्ञानातिरिक्तोपायदुरुच्छेद्यताप्यधिष्ठानदार्ढ्यबलादेव न स्वत इत्याह##-
109315
109316 अनन्यच्छेदभेदादि ब्रह्मणि ब्रह्मणाम्बरम् ।
109317 किं कथं कस्य केनैव छिद्यते वा क्व भिद्यते ॥ ७ ॥
109318
109319 अतएव ब्रह्मानन्यतादर्शनबलादेव जगतः
109320 सर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनेन सर्ववासनाः समूलमुच्छेद्या
109321 इत्याशयेनाह-अनन्यदिति । यदा ब्रह्मणि प्रतिभातं छेदभेदादिव्यवहारजातं
109322 तद्विषयीभूतं जगच्च ब्रह्मणा अनन्यत्सच्चिदम्बरमेव तदा केन कर्त्रा करणेन वा
109323 केन प्रकारेण कस्य फलस्यार्थे क्व देशे काले वा किं छिद्यते भिद्यते वा ।
109324 छेदादिव्यवहारवादानां ब्रह्मातिरिक्तविषयदर्शनादित्यर्थः ॥ ७ ॥
109325
109326 तेनेह वासनाभावो बोधात्संपन्न एव ते ।
109327 यो न निर्वासनो नूनं सर्वधर्मपरोऽपि सन् ॥ ८ ॥
109328
109329 तेनानेनोपायेन बोधात्ते वासनानामपि ब्रह्मातिरेकेणाभावः संपन्न एव ।
109330 ईदृग्ज्ञानाभावे तु वासनाबन्धो दुरुच्छेद एवेति प्रागुक्तं स्मारयति-य इति ॥ ८
109331 ॥
109332
109333 सर्वज्ञोऽप्यतिबद्धात्मा पञ्जरस्थो यथा हरिः ।
109334 यस्यास्ति वासनाबीजमत्यल्पं चितिभूमिगम् ॥ ९ ॥
109335
109336 हरिः सिंहो हरितवर्णः शुको वा । अणुमात्रमपि वासना न स्थाप्या ।
109337 अनर्थसहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह-यस्येति ॥ ९ ॥
109338
109339 बृहत्संजायते तस्य पुनः संसृतिकाननम् ।
109340 अभ्यासाद्धृदि रूढेन सत्यसंबोधवह्निना ।
109341 निर्दग्धं वासनाबीजं न भूयः परिरोहति ॥ १० ॥
109342
109343 निःशेषं दग्धम् ॥ १० ॥
109344
109345 दग्धं [व्याख्यानुसारादत्र निर्दग्धवासनाबीजमिति पाठोऽपेक्षितः ।]
109346 तु वासनाबीजं न निमज्जति वस्तुषु ।
109347 सुखदुःखादिषु स्वच्छं पद्मपत्रमिवाम्भसि ॥ ११ ॥
109348
109349 निर्दग्धानि वासनाबीजानि यस्य तथाविधं मनः ॥ ११ ॥
109350
109351 शान्तात्मा विगतभयोज्झितामिताशो निर्वाणो गलितमहामनोविमोहः ।
109352 सम्यक्त्वं श्रुतमवगम्य पावनं तत्तिष्ठात्मन्यपहतिरेकशान्तिरूपः ॥ १२
109353 ॥
109354
109355 उक्तोपदेशक्रममुपसंहरन्नर्जुनं निर्वासनस्थितौ प्रतिष्ठापयति-शान्तात्मेति
109356 । हे अर्जुन त्वं उज्झिताः अमिता आशा येन तथाविधः सन् पावनं तत् प्रसिद्धं

109357 भगवद्गीतारूपं श्रुतं मदुपदेशं सम्यगवगम्य गलितमहामनोविमोहः सन्
109358 अपहतिरपगतबन्धुवधादिक्लेशो भूत्वा निर्वासनात्मनि शान्तात्मा गलितचित्त
109359 एकशान्तब्रह्मरूपः अतएव विगतभयो निर्वाणः परमनिर्वृतस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ १२ ॥
109360
109361 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० अर्जुनोपाख्याने
109362 अर्जुनविश्रान्तिवर्णनं नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥
109363
109364 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
109365 अर्जुनविऽस्रान्तिवर्णनं नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥
109366
109367 अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८
109368
109369 अर्जुन उवाच ।
109370
109371 नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
109372 स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ १ ॥
109373
109374 तत्त्वबोधेन साविद्यवासनाक्षयसंभवः ।
109375 इहोपपाद्यते तेनाप्यर्जुनस्य कृतार्थता ॥
109376
109377 हे अच्युत त्वत्प्रसादात् अनुग्रहप्रयुक्तत्वदुपदेशान्मोहः सवासनाज्ञानं नष्टः ।
109378 विस्मृतकण्ठचामीकरस्येव स्वतःसिद्धात्मतत्त्वस्य स्मृतिरिव स्मृतिः
109379 साक्षात्कारो लब्धा तया च सर्वसंदेहबीजनाशाद्गतबन्धुवधादिकर्तृतासंदेहः
109380 स्थितोस्मि अतस्तत्त्वावस्थितिविषयं यथाप्राप्तव्यवहारकर्तव्यताविषयं च तव
109381 वचनं करिष्ये पालयिष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥
109382
109383 श्रीभगवानुवाच ।
109384
109385 वृत्तयो यदि बोधेन संशान्ता हृदये स्फुटम् ।
109386 तच्चित्तं शान्तमेवान्तर्विद्धि सत्त्वमुपागतम् ॥ २ ॥
109387
109388 एवमर्जुनेन कृतार्थत्वे दर्शितेपि स्वोपदिष्टतत्त्वबोधेन
109389 समूलसर्ववासनाक्षयमुपपत्तिभिर्द्रढयिष्यन् श्रीभगवानुवाच-वृत्तय
109390 इत्यादिना । तत्त्वबोधेन हृदये रागादिवृत्तयो यदि सर्वात्मना शान्तास्तत्तर्हि
109391 सवासनात्मकं चित्तं शान्तं तत् सत्त्वं निर्वासनत्वमुपगतमिति विद्धि । तथा च
109392 श्रुतिः-यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो
109393 भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इति ॥ २ ॥
109394
109395 अत्र तच्चेत्यरहितं प्रत्यक्चेतननामक्रम् ।
109396 यत्त्वशेषविनिर्मुक्तं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् ॥ ३ ॥
109397
109398 अत्र अस्यां सत्त्वावस्थायां प्रत्यक्चेतनात्मकं यद्व्यवहारे सर्वं
109399 तत्त्वतस्त्वशेषविनिर्मुक्तं तद्ब्रह्म चेत्यरहितं भवतीति शेषः ॥ ३ ॥
109400
109401 न केचन विदन्त्येते तत्पदं जागतादयः ।
109402 भूतलाद्गगनोड्डीनं विहंगममिवोन्नतम् ॥ ४ ॥
109403
109404 जागताश्चक्षुरादयोऽज्ञजनाश्च [अयमादिशब्दार्थः ।] केचन तत्पदं न
109405 विदन्ति । उन्नतमूर्ध्वदेशगतम् ॥ ४ ॥
109406
109407 प्रत्यक्चेतनमाभासं शुद्धं संकल्पवर्जितम् ।
109408 अगम्यमेनमात्मानं विद्धि दूरं दृशामिव ॥ ५ ॥

109409
109410 आभासं महाभूतादित्रयोदशबिघक्षेत्रावभासकम् | अगम्यमविषयम् | दृशां
109411 दूरमसंनिकृष्टमिव || ५ ||
109412
109413 सर्वातीतं यदत्यच्छं विना शुद्धं स्ववासना |
109414 न शक्नोति पदं द्रष्टुं जनदृष्टिरणूनिव || ६ ||
109415
109416 तद्दर्शने च श्रवणाद्यवधृततद्भावनास्वभ्यस्ता निदिध्यासनाख्या
109417 आवश्यकीत्याह-सर्वातीतमिति | चित्स्वभावादत्यच्छम् | असङ्गत्वाच्छुद्धम् || ६ ||
109418
109419 यत्प्राप्तौ सर्व एवेमे क्षीणा घटपटादयः |
109420 वराकी वासना तत्र किं करोतु परे पदे || ७ ||
109421
109422 यत्र घटादिस्थूलानामपि बाधस्तत्र परमसूक्ष्मवासनानां
109423 स्थितिरसंभावितैवेत्याह-यत्प्राप्ताविति || ७ ||
109424
109425 यथाऽनलगिरिं प्राप्य हिमलेशो विलीयते |
109426 शुद्धमासाद्य चित्तत्त्वमविद्या लीयते तथा || ८ ||
109427
109428 क्व वराकी रजस्तुच्छा वासना भोगबन्धनम् |
109429 क्व पूरितजगज्जालश्चित्तत्त्वविपुलानिलः || ९ ||
109430
109431 रजो रेणुरिव तुच्छा क्षुद्रा || ९ ||
109432
109433 तावत्स्फुरत्यविद्येयं नानाकारविकारिणी |
109434 यावन्न संपरिज्ञातः शुद्धः स्वात्माऽयमात्मना || १० ||
109435
109436 सर्वा दृश्यदृशः क्षीणाः स्वच्छतैवोदिता तथा |
109437 नभसीव पदे तस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे || ११ ||
109438
109439 स्वात्मनि स्वोदरे अखिलं पूरयति ग्रसति तथाविधे || ११ ||
109440
109441 समग्राकाररूपं तत्समग्राकारवर्जितम् |
109442 वागतीतं परं वस्तु केन नामोपमीयते || १२ ||
109443
109444 समग्राकारः पूर्णता तद्रूपम् | समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम् || १२ ||
109445
109446 विषयविषविषूचिकामतस्त्वं निपुणमहंस्थितिवासनामपास्य |
109447 अभिमतपरिहारमन्त्रयुक्त्या भव विभवो भगवान्भियामभूमिः || १३ ||
109448
109449 हे अर्जुन त्वमतः पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानां कामानां परिहारो
109450 निवृत्तिस्तल्लक्षणाया मन्त्रयुक्त्या विषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपां
109451 सदाप्रवृत्तिहेतुमहंस्थितिमन्तःकरणस्थां वासनां निपुणमपास्य विभवः
109452 विगतसंसारबन्धो भियां सर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो भगवानहमेव
109453 भवेति सर्वभगवद्गीतार्थस्यान्ते संग्रहेणोपदेशः || १३ ||
109454
109455 श्रीवसिष्ठ उवाच |
109456
109457 इति गदितवति त्रिलोकनाथे क्षणमिव मौनमुपस्थिते पुरस्तात् |
109458 अथ मधुप इवाऽसिताब्जखण्डे वचनमुपैष्यति तत्र पाण्डुपुत्रः || १४ ||
109459
109460 मौनमुपगम्य पुरस्तात्स्थिते सति || १४ ||

109461
109462 अर्जुन उवाच।
109463
109464 परिगलितसमस्तशोकभारा परमुदयं भगवन्मतिर्गतेयम्।
109465 मम तव वचनेन लोकभर्तुर्दिनपतिना परिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥
109466
109467 इत्युक्त्वोत्थाय गाण्डीवधन्वा स हरिसारथिः।
109468 अर्जुनो गतसंदेहो रणलीलां करिष्यति॥ १६॥
109469
109470 गाण्डीवं धनुर्यस्य सोऽर्जुनः। गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् इति मत्वर्थे वः।
109471 धनुषश्च इत्यनङ्॥ १६॥
109472
109473 करिष्यति क्षतगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदीं भुवम्।
109474 शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनां दिवम्॥ १७॥
109475
109476 सोऽर्जुनो भुवं क्षताः गजवाजिसारथयो द्रुताः शीघ्रं प्रवाहिता यासु तथाविधाः
109477 क्षरद्रुधिरमहानद्यो यस्यां तथाविधां करिष्यति। दिवं च
109478 शरोत्करप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्या च तिरोहितं द्युमणिः सूर्यस्तल्लक्षणं
109479 विलोचनं यस्यास्तथाविधां करिष्यतीत्यर्थः॥ १७॥
109480
109481 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
109482 अर्जुनोपाख्याने अर्जुनकृतार्थता नामाष्टपञ्चाशः सर्गः॥ ५८॥
109483
109484 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
109485 अर्जुनकृतार्थता नामाष्टपञ्चाशः सर्गः॥ ५८॥
109486
109487 अर्जुनोपाख्यानं समाप्तम्।
109488
109489 एकोनषष्टितमः सर्गः ५९
109490
109491 श्रीवसिष्ठ उवाच।
109492
109493 एतां दृष्टिमवष्टभ्य राघवाऽघविनाशिनीम्।
109494 तिष्ठ निःसङ्गसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥
109495
109496 जीवन्मुक्तपदेऽस्पन्दा चेत्यमुक्ता चितः स्थितिः।
109497 सुस्थिरा स्याद्यया दृष्ट्या सा दृष्टिरिह वर्ण्यते॥
109498
109499 अघविनाशिनीं सर्वपापक्षयकरीम्। निःसङ्गतालक्षणो यः संन्यासः
109500 सर्वत्यागस्त्वंपदार्थशोधः सर्वजगतो ब्रह्मणि वाधलक्षणं यद्ब्रह्मार्पणं
109501 तत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखण्डमहावाक्यार्थसच्चिदानन्दैकरसभूमात्
109502 मा तिष्ठेत्यर्थः॥ १॥
109503
109504 यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः।
109505 यश्च सर्वमयो नित्यमात्मानं विद्धि तं परम्॥ २॥
109506
109507 यस्मिन् सर्वं स्थितौ। यतः सर्वं सृष्टौ। यः सर्वं संहारे। सर्वतश्च यः
109508 कालत्रयेऽपि। एवं सर्वानित्यप्रपञ्चमयोऽपि यो नित्यः परस्तमेवात्मानं विद्धि न
109509 परिच्छिन्नस्वभावमित्यर्थः॥ २॥
109510
109511 दूरस्थमप्यदूरस्थं सर्वगं तत्स्थमेव च।
109512 तत्स्थः सत्तामवाप्नोषि तदेवास्यस्तसंशयः॥ ३॥

109513
109514 सर्वप्रपञ्चबहिर्भावाद्दूरस्थमपि सर्वान्तरत्वात्सर्वस्यादूरस्थम्।
109515 एवमाकाशवत्सर्वगमपि तत्स्थं जातिवत्तत्तद्वस्तुपर्याप्तमेव। इत्थं
109516 सर्वप्रकारेणापि तदेवैकमस्ति नान्यदिति सिद्धे त्वं परिच्छिन्नरूपेणापि
109517 तस्मिंस्तिष्ठसीति तत्स्थस्तत्सत्तयैव सत्तामवाप्नोषि न स्वातन्त्र्येण। एवं सति किं तव
109518 परिच्छेदाभिमानेन स एवापरिच्छिन्नसन्मात्रस्त्वमसि। अतोऽस्तपरिच्छेद्संशयो
109519 भवेत्यर्थः॥ ३॥
109520
109521 यत्संवेद्यविनिर्मुक्तं संवेदनमनिर्मितम्।
109522 चेत्यमुक्तं चिदाभासं तद्विद्धि परमं पदम्॥ ४॥
109523
109524 द्विविधं हि चिदात्मनो रूपं विवेकिभिरनुभूयते। एकं चित्ततद्वृत्तिप्रतिबिम्बितं
109525 चेत्यार्थप्रथारूपं चित्तनिर्मितम्। अपरं च
109526 चित्ततद्वृत्तितद्विषयाणामागमापायादिसर्वावस्थासाक्षिसंविद्रूपमनिर्मितं
109527 नित्यसिद्धम्। तदुभयमपि चेत्येन संवेद्यं त्रिपुट्या च विनिर्मुक्तं चेत्तत्परमं
109528 पदं ब्रह्मैव संपन्नमिति विद्धीत्यर्थः॥ ४॥
109529
109530 सा परा परमा काष्ठा सा दृशां दृगनुत्तमा।
109531 सा महिम्नां च महिमा गुरूणां सा तथा गुरुः॥ ५॥
109532
109533 सा चेत्यसंवेद्यविनिर्मुक्तसंवित्स्थितिः। यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिश्रुतिप्रोक्ता
109534 आनन्दोत्कर्षपरम्परायाः परमा काष्ठा। महिम्नां महत्त्वानाम्। गुरूणां
109535 मान्यानां परमा गुरुः। नातः परमस्तीत्यर्थः॥ ५॥
109536
109537 स आत्मा तच्च विज्ञानं स शून्यं ब्रह्म तत्परम्।
109538 तच्छ्रेयः स शिव शान्तः सा विद्या सा परा स्थितिः॥ ६॥
109539
109540 योऽयमन्तश्चितेरात्मा सर्वानुभवरूपकः।
109541 यत्र स्वदन्ते सर्वाणि स्वात्मद्रव्याणि सत्तया॥ ७॥
109542
109543 स जगत्तिलतैलात्मा स जगद्गृहदीपकः।
109544 स जगत्पादपरसः स जगत्पशुपालकः॥ ८॥
109545
109546 सैव सर्वजगत्सार इत्याह-स इत्यादिना॥ ८॥
109547
109548 स तन्तुर्भूतमुक्तानां परिप्रोतहृदम्बरः।
109549 स भूतमरिचौघानां परमा तीक्ष्णता तथा॥ ९॥
109550
109551 स पदार्थे पदार्थत्वं स तत्त्वं यदनुत्तमम्।
109552 स सतो वस्तुनः सत्त्वमसत्त्वं वा सतः स्वतः॥ १०॥
109553
109554 स एव सर्वपदार्थानामसाधारणं स्वरूपमित्याह-स इति। सत्त्वं सम्यक्त्वम्॥
109555 १०॥
109556
109557 यः स्ववित्तिविचित्रेण स्वयमात्मैव लभ्यते।
109558 सर्व एव जगद्भावा अविचारेण चारवः॥ ११॥
109559
109560 स कः। यः स्वस्य वित्तिस्तात्त्विकरूपेण बोधस्तद्रूपेण विचित्रेणालौकिकेनोपायेन सर्वं
109561 स्वयमात्मैव नान्यदिति लभ्यत इत्यर्थः॥ ११॥
109562
109563 अविद्यमानाः सद्भावा विचारविशरारवः।
109564 अहमादौ जगज्जाले मिथ्याभ्रमभरात्मनि॥ १२॥

109565
109566 सतः परमात्मनो भावा विकल्पा विचारविशरारव इत्युक्तं तत्र कीदृशेन विचारेण
109567 जगद्भावा विशीर्यन्ते तं दर्शयति-अहमित्यादिना ॥ १२ ॥
109568
109569 को नु भूत्वाऽनुबध्नामि वृत्तिं कथमवाप धीः।
109570 आद्यमध्यान्तमानानि संकल्पकलनान्यहम् ॥ १३ ॥
109571
109572 वृत्तिमास्थाम्। ननु धीरेव शुद्धस्यापि तव आस्थाबन्धे निमित्तं भविष्यति।
109573 तत्राह-कथमिति। धीर्बुद्धिरप्यसङ्गाद्वयं मां कथमवाप। तत्प्राप्तौ नास्ति
109574 हेतुरित्यर्थः। प्राप्नोति वा सा तथापि तत्कृता आदिमध्यान्तादिपरिच्छेदाः
109575 संकल्पकलनानि चाहमेव न मद्व्यतिरेकेण सन्तीति विचारे ब्रह्मणो मे
109576 नेयत्ताप्रसक्तिरित्याशयेनाह-आद्येति ॥ १३ ॥
109577
109578 ब्रह्माकाशमनाद्यन्तं केवेयत्ता ममात्मनः।
109579 इति निश्चयवानन्तः सम्यग्व्यवहृतिर्बहिः ॥ १४ ॥
109580
109581 एवं विचारवतो लोकशास्त्राविरुद्धव्यवहारकालेऽपि सा स्थितिर्नापैतीयाशयेनाह##-
109582
109583 उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरन्तः स सर्वदा।
109584 नास्तमेति न चोदेति मनः समसमस्थितम् ॥ १५ ॥
109585
109586 यस्य मनः समेभ्योपि समे ब्रह्मणि स्थितं स महात्मा सर्वदा
109587 अन्तरुदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरिति परेणान्वयः ॥ १५ ॥
109588
109589 यस्य खस्येव शून्यत्वं स महात्मेह तद्वपुः।
109590 भावाद्वैतपदारूढः सुषुप्तपरया धिया ॥ १६ ॥
109591
109592 व्यवहारकाले तादृशस्थित्यप्रच्युतावुपपत्तिमाह-भावेति। यतोऽयं
109593 भावनयैत्राद्वयपदारूढो न व्यवहारत इत्यर्थः। तथाचाहुः भावाद्वैतं सदा
109594 कुर्यात्क्रियाद्वैतं न कर्हिचित्। अद्वैतं त्रिषु लोकेषु नाद्वैतं गुरुणा सह ॥ इति ॥ १६ ॥
109595
109596 व्यवहार्यपि संक्षोभं नैत्यादर्शनरो यथा।
109597 आदर्शपुरुषस्येव व्यवहारवतोऽपि च ॥ १७ ॥
109598
109599 न यस्य हृदयोल्लेखो मनागपि स मुक्तिभाक्।
109600 अविभागमिवादर्शे चिन्मणौ प्रतिबिम्बति ॥ १८ ॥
109601
109602 हृदयोल्लेखो मानापमानादिदुःखम्। कथं तस्मिंश्चिन्मणौ जीवन्मुक्ते
109603 व्यवहारः प्रसरति तत्रादर्श एव दृष्टान्त इत्याह-अविभागमिति। इवकारो
109604 भिन्नक्रमः। यथा आदर्शं दृश्यमानो जनव्यवहारः अविभागमादर्शस्य
109605 वैचित्र्यविभागविकारमकृत्वैव प्रतिबिम्बति तद्वच्चिन्मणावपीत्यर्थः ॥ १८ ॥
109606
109607 चितेः परमनैर्मल्याद्व्यवहारो यथा गतः।
109608 चिच्चमत्कृतिरेवेयं जगदित्यवभासते ॥ १९ ॥
109609
109610 नेहास्त्यैक्यं न च द्वित्वं ममादेशोऽपि तन्मयः।
109611 वाच्यवाचकशिष्येहागुरुवाक्यैश्चमत्कृतैः ॥ २० ॥
109612
109613 वाच्यवाचकशिष्यतदीहागुरुतद्वाक्याद्याख्यानकल्पनाचमत्कारैर्मम
109614 आदेशस्त्वदुपदेशोऽपि तन्मयश्चिन्मय एव ॥ २० ॥
109615
109616 आत्मनात्मनि शान्तैव चिच्चमत्कुरुते चिति।

109617 चित्प्रस्पन्दो हि संसारस्तदस्पन्दः परं पदम् ॥ २१ ॥
109618
109619 चमत्कुरुते विवर्तते । प्रस्पन्दो विवर्त एव ॥ २१ ॥
109620
109621 चित्स्पन्दशमनेनेयंन् परिशाम्यति संसृतिः ।
109622 महाचित्ते नतेऽर्थोंऽशभावा यो भावनाक्षयः ॥ २२ ॥
109623
109624 ते तव महति अपरिच्छिन्ने ब्रह्माकारे चित्ते नते परिणते सति यः अंशभावस्य
109625 जीवजगल्लक्षणैकदेशभावस्य योऽपगमः सोऽर्थः परमपुरुषार्थः स एव
109626 भावनाक्षयो वासनाक्षयश्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥
109627
109628 असन्नपि स्वभावं तत्संवित्स्पन्द उदाहृतम् ।
109629 शून्यत्वमजडं यत्तत्परमाहुश्चितेर्वपुः ॥ २३ ॥
109630
109631 यद्यस्माद्धेतोः असन्नपि संवित्स्पन्द उदाहृतं जडस्वभावमापादयति
109632 तत्तस्माद्धेतोः स्पन्दशून्यत्वमेव अजडं तत्परमं चितेर्वपुः
109633 स्वरूपमित्यनुभवनिष्ठा आहुः ॥ २३ ॥
109634
109635 तत्त्वेन भावनायत्ता संसृतिः सानुभूयते ।
109636 अभावनामात्रलयात्सा च निःसाररूपिणी ॥ २४ ॥
109637
109638 अनात्मदर्शनरूपा या संसृतिःइ सा अनात्मजगदाकारस्य तत्त्वेन याथार्थ्येन या
109639 भावना तदायत्ता तथैवानुभूयते । तदभावनामात्रेण भावनालयात्सा
109640 जीवन्मुक्तसंसृतिर्दग्धपटवन्निःसाररूपिणी न बन्धक्षमेत्यर्थः ॥ २४ ॥
109641
109642 केवलं केवलीभावात्तद्रूपा सैव शिष्यते ।
109643 चित्स्पन्दमेव संसारचक्रप्रवहणं विदुः ॥ २५ ॥
109644
109645 कथं तर्हि जीवन्मुक्तौ सा शिष्यते तदाह-केवलमिति ।
109646 केवलीभावान्निःस्पन्दचिन्मात्रीभावात्सा संसृतिस्तद्रूपा चिद्रूपैव शिष्यते
109647 अतश्चित्स्पन्दमेव मातृमानादिरूपं संसारमाहुरित्यर्थः ॥ २५ ॥
109648
109649 मातृमानप्रमेयादि कटकादीव हेमनि ।
109650 पृथगस्ति न च स्पन्दश्चितेर्या संसृतिर्भवेत् ॥ २६ ॥
109651
109652 स च न चितः पृथगस्तीत्यबोध एव संसृतिः पर्यवस्यति ॥ २६ ॥
109653
109654 चित्तमेव चितिस्पन्दस्तदबोधो हि संसृतिः ।
109655 अबोधमात्रे चित्स्पन्दः कटकत्वमिवोत्थितम् ॥ २७ ॥
109656
109657 बोधमात्रविलीनेऽस्मिञ्छुद्धा चिद्राम शिष्यते ।
109658 स्वभावबोधमात्रेण क्षीयते भोगवासना ॥ २८ ॥
109659
109660 स्वभावः स्वात्मतत्त्वं तद्बोधमात्रेण ॥ २८ ॥
109661
109662 भोगाभावनमेवेह परमं ज्ञत्वलक्षणम् ।
109663 इतो नाभिमताः सर्वे ज्ञस्य भोगाः स्वभावतः ॥ २९ ॥
109664
109665 भोगवासनाक्षयात्सहजसिद्धभोगानामचिन्तनमेव ज्ञत्वस्य जीवन्मुक्तताया
109666 लक्षणम् । कुतोऽसौ भोगान्न भावयति तत्राह-इत इति ॥ २९ ॥
109667
109668 भवन्ति कोऽतितृप्तो हि दुरन्नं किल वाञ्छति ।

109669 एतदेव परं विद्धि ज्ञत्वस्यापरलक्षणम् ॥ ३० ॥
109670
109671 भवन्तीति पूर्वान्वयि। को न भूत्वेत्यादिना वर्णितेभ्यो विवेकादिलक्षणेभ्यः अपरं
109672 लक्षणम् ॥ ३० ॥
109673
109674 स्वभावेनैव भोगानां यत्किलानमिवाञ्छनम्।
109675 चित्तत्स्पन्दैव सर्वात्मरूपिण्यस्तीति निश्चयः ॥ ३१ ॥
109676
109677 इदानीं लक्षणान्तरमाह-चिदिति। मदीयात्मचिदेव तेन भोक्तृभोग्यभोगाकारेण
109678 स्पन्दते इति तत्स्पन्दा भूत्वा सर्वात्मरूपिणी अस्तीति योऽन्तर्निश्चयः स्वभ्यासः सन्
109679 प्ररूढः स एव ज्ञत्वलक्षणमित्यर्थः ॥ ३१ ॥
109680
109681 योऽन्तः प्ररूढः स्वभ्यासो ज्ञत्वशब्देन स स्मृतः।
109682 यो न भुङ्क्ते भुज्यमानानपि भोगान्स बुद्धिमान्।
109683 लोकानुरोधसिद्ध्यर्थं स हन्ति लगुडैर्नभः ॥ ३२ ॥
109684
109685 या तु तस्य सर्वजनवद्देहधारणनिमित्ते भोगे प्रवृत्तिः सा वृथा चेष्टैवेत्याह##-
109686 बुद्धिमांस्तत्त्ववित् भ्रान्त्या नभोहननप्रसक्तलोकानुरोधसिद्ध्यर्थं स्वयमपि
109687 लगुडैर्नभो हन्ति तद्वत्तस्य वृथा चेष्टैव सेत्यर्थः ॥ ३२ ॥
109688
109689 विना कृत्रिमया बुद्ध्या न सिद्धिरवगम्यते ॥ ३३ ॥
109690
109691 ननु सा यदि वृथा चेष्टा तर्हि सर्वजनभोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणतात्मचिदेव
109692 सर्वात्मरूपेति प्रागुक्तबुद्धिरपि सर्वजननभोलगुडहननं
109693 मदीयमेवेतिवद्भ्रान्तिबुद्धित्वात्कृत्रिमैवेति सा कथं लक्षणत्वेनोक्ता तत्राह##-
109694 सर्वात्मभावदर्शनं परिच्छिन्नात्मदृष्टिनिरासद्वारा तत्त्वावगमोपयुक्तमिति
109695 तल्लक्षणमुक्तमित्यर्थ ॥ ३३ ॥
109696
109697 क्वचिदात्मावलोके च स्वाङ्गावदलनैरपि।
109698 चिच्चेत्यं चेत्यकोटिस्था तावत्पश्यति विभ्रमम् ॥ ३४ ॥
109699
109700 तर्हि देहात्मबुद्धिनिरासद्वारा तत्त्वदर्शनोपयोगित्वात्
109701 हस्तगदादिस्वाङ्गानामवदलनादिसाहसक्रियापि तल्लक्षणं किं न स्यात्तत्राह##-
109702 सर्वात्मतादर्शनवत्स्वात्मावलोके उपयोगः प्रसिद्ध स्यात्तदा तदपि लक्षणं
109703 स्यान्नतु तदस्तीत्यर्थः। अथवा अकृत्रिमयेति च्छेदः। आत्मावलोके स्वरूपाविर्भावे
109704 अकृत्रिमयाऽपरिच्छिन्नाकारशून्यया अखण्डब्रह्माकारबुद्ध्या विना
109705 स्वाङ्गावदलनैः स्वाङ्गावदलनसदृशसाहसकोटिभिरपि सिद्धिरूपयोगो
109706 नावगम्यत इत्यर्थः। तत्कुतस्तत्राह-चिदिति त्रिभिः। इयं चित् यावदबोधात्मा
109707 अज्ञानच्छन्ना भवति तावच्चेत्यकोटिस्था स्वप्रकाशबुद्ध्यादिकोट्यनुप्रविष्टा सती
109708 स्वयमपि स्पन्दरूपिणीव भूत्वा चेत्यं बाह्यविषयं प्रतिस्पन्दते तेन विभ्रमं
109709 पश्यति ॥ ३४ ॥
109710
109711 इदं यावदबोधात्मा स्पन्दते स्पन्दरूपिणी।
109712 सम्यग्बोधोदयोन्तः स्यात्स्पन्दास्पन्ददशाक्रमः ॥ ३५ ॥
109713
109714 यदा अन्तः सम्यग्बोधोदयः स्यात्तदा स्पदास्पन्ददशाक्रमः साभिधानकः
109715 स्वनाम्ना सह क्वापि याति बाध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥
109716
109717 क्वापि याति च संशान्तदीपवत्साभिधानकः।
109718 चितः प्रशान्तरूपाया दीपिकायाः स्वभावतः ॥ ३६ ॥
109719
109720 स्पन्दास्पन्दमयी नेह कथैवास्ति मनागपि।

यदस्पन्दस्य मरुतो न सन्नासन्न मध्यगम् ॥ ३७ ॥

आत्यन्तिकप्राणचेष्टोपरमोऽपि स एवेत्याह-यदिति। मध्यगमनिर्वचनीयमपि रूपं यन्न ॥ ३७ ॥

रूपं तदेवासंवित्तिस्पन्दायाः प्रशमं चितेः।
अभिन्नः स्याच्चितः स्पन्दः शुद्धचित्स्फाररूपधृक् ॥ ३८ ॥

न विद्यते असंवित्तिरज्ञानं स्पन्दश्च यस्याश्चितेः। प्रथमं मोक्षाख्यं विदुरित्यर्थः। यदा चित्तात्मा चितः स्पन्दः शुद्धचितः स्फाररूपं ब्रह्माकार स्तस्य धृग्भवति तदा न वन्धाय न माक्षाय ॥ ३८ ॥

न बन्धाय न मोक्षाय स्थित आत्मनि केवलम्।
चिच्चेन्निरर्थसंवित्तिनिर्वाणे न च विन्दते ॥ ३९ ॥

चित् निरर्थे व्यर्थे संवित्तिश्चित्ताकारो निर्वाणं तदुपरमश्च ते द्वे दशे न विन्दते चेत् ॥ ३९ ॥

तद्बन्धमोक्षपक्षादेर्नामापीह न विद्यते।
मोक्षोऽस्त्वित्येव बोधोऽन्तः पूर्णता क्षयकारणम् ॥ ४० ॥

तत्तर्हि ॥ ४० ॥

समास्त्वित्यपि बन्धस्ते श्रेयोऽसंवेदनं परम्।
यदनाभासमजडं तद्विद्धि परमं पदम् ॥ ४१ ॥

स मोक्षो मास्तु समा निर्विक्षेपा चिदस्त्विति वा इच्छापि बन्धः। किं तर्हि श्रेयस्तदाह-श्रेय इति सपादेनार्धद्वयेन ॥ ४१ ॥

चितः स्वरूपं संस्थानमचेत्योन्मुखतात्मकम्।
यः संकल्पनशब्दार्थरूपः स्पन्दो महाचितः ॥ ४२ ॥

कस्तर्हि बन्धमोक्षादिकव्यवहारार्हः पदार्थस्तमाह-य इति ॥ ४२ ॥

बन्धमोक्षादिकार्होऽसौ प्रेक्ष्यमाणः प्रणश्यति।
प्रेक्षणादेव संशान्ते त्वहंभावे निरास्पदे ॥ ४३ ॥

न विद्मः केन किं कस्य बध्यते वाथ मुच्यते।
संकल्प एव रचिते बुधश्चेदविभागवान् ॥ ४४ ॥

कस्तर्हि चितः संकल्पस्पन्दत्यागे उपायस्तमाह-संकल्प एवेति। बुधो विवेकी स्वरचिते संकल्प एव चेदिदं मया संकल्पितमिदं नेति पूर्वापरविमर्शेन विभागं जहाति तत्तर्हि जातोपि संकल्पो बहिःस्पन्दजननाक्षमो वृथा नश्यतीत्यर्थादिव सर्वमवारितमसंकल्पमस्पन्दं च जातमेवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तदसंकल्पमस्पन्दं सर्वं जातमवारितम्।
स्पन्दे स्पन्दमये वाते तन्मयत्वात्सदा चिता ॥ ४५ ॥

एवं चिता प्रबुद्धचैतन्येन स्पन्दे संक्षीणे स्पन्दमये वाते च संक्षीणे सति तन्मूलः संसारोऽपि क्षीण एवेत्याह-स्पन्दे इति ॥ ४५ ॥

संक्षीणे न च संसारो निस्पन्दे चिद्घने स्थिते।

109773 चित्तेज एव चित्स्पन्द इति बुद्धे निरन्तरम् ॥ ४६ ॥
109774
109775 अथवा चित्प्रकाशव्यतिरेकेण स्पन्दोऽन्यो नास्तीति दर्शनादपि तन्निवृत्तिरित्याह-चिदिति
109776 ॥ ४६ ॥
109777
109778 व्यतिरिक्तश्चितः स्पन्दो न किंचिदवशिष्यते।
109779 न ज्ञो मोहमुपादत्ते सर्वगत्वात्स्वसंविदः ॥ ४७ ॥
109780
109781 मोहं स्वचलनादिभ्रमम् ॥ ४७ ॥
109782
109783 यत्रोदेति प्रसभमनिशं सर्गसंवित्तिसत्ता यस्मिन्नेते सकलकलनाकारपङ्क्ता
109784 गलन्ति।
109785 उद्यन्त्येते स्वदनसुभगं यत्र सर्वोपलम्भा ध्यानेनैवं तमवगमय
109786 प्रत्यगात्मानमन्तः ॥ ४८ ॥
109787
109788 अनिशं यस्मिन् प्रसभं वार्यमाणा अपि बलात् सर्वजगदाकारोपलम्भाः स्वदनं
109789 तत्प्रयुक्तानन्दास्वादस्तेन सुभगं यथा स्यात्तथा उद्यन्ति उत्पद्यन्ते। तथा
109790 उक्तसर्वसंवित्तीनां सत्तास्थितिरपि यत्रोदेति। एते उक्तसंवित्तिरूपाः
109791 सकलकलनाकारपङ्क्ता यस्मिन्गलन्ति लीयन्ते च तं प्रत्यगात्मानमेवमुक्तप्रकारेण
109792 ध्यानेन विचारेणावगमय पश्येत्यर्थः ॥ ४८ ॥
109793
109794 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
109795 प्रत्यगात्मावबोधो नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥
109796
109797 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
109798 प्रत्यगात्मावबोधो नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥
109799
109800 षष्टितमः सर्गः ६०
109801
109802 श्रीवसिष्ठ उवाच।
109803
109804 एवमाद्यं परं तत्त्वं चिद्घनं परमं पदम्।
109805 तत्स्था एते महारूपा ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ १ ॥
109806
109807 अद्वितीयस्य शुद्धस्य परस्य निजमायया।
109808 सर्वाकारैः स्थितिरिह विभूतिरुपदिश्यते॥
109809
109810 वर्णितब्रह्मणो विभूतीः प्रपञ्चयिष्यंस्तत्र मुख्यान्प्रथमं निर्दिशति##-
109811 मानुषादिहरान्तेष्विति भावः ॥ १ ॥
109812
109813 विभूतिभिः स्फुरन्त्युच्चैर्जनास्तुष्टा नृपा इव।
109814 आकाशगमनाद्याभिः क्रीडाभिः क्रीड्यते चिरम् ॥ २ ॥
109815
109816 नृपा मानुषानन्दविभवपूर्णा इवेति
109817 तैत्तिरीयश्रुतिदर्शितानन्दोत्कर्षक्रमप्रथमभूमिकानिर्देशः। तदुक्तभूमिकासु
109818 सुखोत्कर्षमाह-आकाशेति। क्रीड्यते तत्स्थेनैव जनेनेति परेणान्वयः ॥ २ ॥
109819
109820 तत्स्थेनैव जनेनेह स्वर्गे स्वर्गौकसो (स्वर्गौकसा यथा इत्युभयत्र पाठः
109821) यथा।
109822 तत्प्राप्याङ्ग न म्रियते तत्प्राप्याङ्ग न शोच्यते ॥ ३ ॥
109823
109824 तस्मिन्ब्रह्मणि आनन्दस्फूर्तिविरोधिमालिन्यक्षयतारतम्येन तिष्ठतीति तत्स्थो

109825 मनुष्यगन्धर्वादिर्जनस्तेन। स्वर्गौकसो [स्वर्गौकसा थ्था इत्युभयत्र पाठः।
109826] यथेति तदुत्तरगन्धर्वाद्युत्तरभूमिकोदाहरणार्थम्।
109827 तत्सर्वानन्दोत्कर्षावधिभूतं ब्रह्म तत्त्वबोधेन प्राप्य। अङ्गेति संबोधने॥ ३॥
109828
109829 तत्प्राप्य जीव्यते नाङ्ग तत्प्राप्याङ्ग न रुध्यते।
109830 अपारपरमाकाशरूपिणः परमात्मनः॥ ४॥
109831
109832 न जीव्यते प्राणधारणनिमित्तैरशनायादिभिर्न पीड्यते। न रुध्यते कुड्यादिभिः॥ ४॥
109833
109834 सत्तासामान्यरूपं चेन्मनागपि विभाव्यते।
109835 तत्त्वं निमेषमात्रेण जन्तुर्मुक्तमना मुनिः।
109836 कुर्वन्संसारकर्माणि न भूयः परितप्यसे॥ ५॥
109837
109838 तत्तत्त्वं जन्तुः साधारणजन्तुशरीरोऽपि यदि स्यात्तथापि न परितप्यसे किं
109839 पुनरुत्तमशरीर इत्युत्तरेणान्वयः॥ ५॥
109840
109841 श्रीराम उवाच।
109842
109843 मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं यत्र क्षयं गतम्।
109844 सत्तासामान्यमाभातं मनस्वी स किमुच्यते॥ ६॥
109845
109846 यद्विभावनाज्जन्तुर्न परितप्यते तत्सत्तासामान्यरूपं किं निर्विशेषमुत सविशेषम्।
109847 आद्ये तस्य विभूतिवर्णनगसंगतम्। द्वितीये तत्प्राप्य जन्तुर्न परितप्यते
109848 इत्यात्यन्तिकपरितापोच्छेदवर्णनमयुक्तमित्याशयेन रामः पृच्छति-मन इति।
109849 मनोबुद्ध्यासि सर्वद्वैतं यत्र क्षयं गतं तन्निर्विशेषमाभातं
109850 पूर्णचिन्मात्रमेव सत्तासामान्यमिति त्वयोच्यते उत मनस्वी मन##-
109851
109852 श्रीवसिष्ठ उवाच।
109853
109854 यद्ब्रह्म सर्वदेहस्थं भुङ्क्ते पिबति वल्गति।
109855 आदत्ते विनिहन्त्यन्तः संवित्संवेद्यवर्जितम्॥ ७॥
109856
109857 नात्र प्रपञ्चबाधोत्तरपरिशिष्टनिर्विशेषमिति वा तत्पूर्वकालिकं सविशेषमिति वा
109858 विभज्य सत्तासामान्यमुक्तं किंतु सर्वजीवभावेष्वीश्वरभावे मुक्तौ च
109859 यदनुस्यूतमखण्डदण्डायमानं सन्मात्रं तदेवोक्तं तदेव जगतस्तत्त्वम्। तत्र
109860 तु त्वदभिप्रेतो न कश्चिद्विरोध इत्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते-यदिति।
109861 आदत्तेऽन्तर्जाग्रत्स्वप्नसर्गकाले। विनिहन्ति सुषुप्तिप्रलययोः। संविन्संवेद्यवर्जितं
109862 तुरीयतायाम्॥ ७॥
109863
109864 तत्सर्वगतमाद्यन्तरहितं स्थितमर्जितम्।
109865 सत्तासामान्यमखिलं वस्तुतत्त्वमिहोच्यते॥ ८॥
109866
109867 स्थितमेव् कण्ठवामीकरवद्बोधेनार्जितम्॥ ८॥
109868
109869 तत्स्थितं खतया व्योम्नि शब्दे शब्दतया स्थितम्।
109870 स्पर्शे स्थितं स्पर्शतया त्वचि तत्त्वक्तया स्थितम्॥ ९॥
109871
109872 तदेव वियदादिकार्यानुस्यूतं तद्विभूतितयोपवर्ण्यते
109873 सार्वात्म्यप्रदर्शनायेत्याह-तदित्यादिना॥ ९॥
109874
109875 रसे लीनं रसतया रसनायां तु तत्तया।
109876 रूपे रूपतया दृष्टं नेत्रे लीनं च दृक्तया॥ १०॥

तत्तया रसनेन्द्रियतया। नेत्रे चक्षुरिन्द्रिये॥ १०॥

घ्राणे घ्राणतया दृष्टं गन्धे गन्धतयोदितम्।
पुष्टं कायतया काये भूमावपि च भूतया॥ ११॥

पयस्तया च पयसि वायौ वायुतया स्थितम्।
तेजस्तया तेजसि च बुद्धौ बुद्धितया गतम्॥ १२॥

मनस्तया मनस्यन्तरहंकृत्याप्यहंकृतौ।
रूढं संविदि संवित्त्या चित्ते चित्ततयोत्थितम्॥ १३॥

अहंकृत्या अहंकारतया। संविदि बुद्धौ। संवित्त्या बुद्धितया॥ १३॥

वृक्षे वृक्षतया लग्नं पटे पटतयोदितम्।
घटे घटतया रूढं वटे वटतयोत्थितम्॥ १४॥

स्थावरे स्थावरत्वेन जंगमत्वेन जंगमे।
पाषाणत्वेन पाषाणे चेतनत्वेन चेतने॥ १५॥

चेतने चतुर्विधभूतेषु॥ १५॥

अमरेष्वमरत्वेन नरत्वेन नरेषु च।
तिर्यक्त्वेन च तिर्यक्षु क्रिमित्वेन क्रिमिस्थितौ॥ १६॥

तत्र विशेषाकारसत्तापि तदेवेत्याह-अमरेष्विति॥ १६॥

कालक्रमे कालतया ऋतावृतुतया तथा।
त्रुटिक्षणनिमेषादौ संस्थितस्तत्तया विभुः॥ १७॥

कालस्य क्रमे युगसंवत्सरत्वादिभेदे। ऋतावित्यादिस्तत्प्रपञ्चः॥ १७॥

शुक्ले शुक्लतया जातं कृष्णे कृष्णतया स्थितम्।
क्रियासु स्पन्दरूपेण नियतौ नियमेन च॥ १८॥

नियमेन नियतितया॥ १८॥

संस्थितः संस्थितौ स्थित्या नाशे नाशतया स्थितः।
उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितः परमेश्वरः॥ १९॥

बाल्येन बाल्ये विश्रान्तो यौवने यौवनेन च।
जरसा च जरारूपे मरणे मरणेन च॥ २०॥

बाल्येनेत्यादयो भावप्रधाननिर्देशः॥ २०॥

इति सर्वपदार्थानामभिन्नः परमेश्वरः।
कल्लोलसीकरोर्मीणामब्धाविव पयोभरः॥ २१॥

पयोभरो जलसामान्यमिव॥ २१॥

नानातैषां त्वसत्यैव सत्येनानेन चैव हि।
कल्पिता चित्स्वभावेन वेतालः शिशुना यथा॥ २२॥

109929
109930 कथमयमेवैको नानात्वेन स्थित इति चेत्स्वाज्ञानभ्रान्तिकल्पनयैव न वस्तुत
109931 इत्याह-नानातेति ॥ २२ ॥
109932
109933 सर्वत्र संस्थितिमता विगतामयेन व्याप्तं मयेदमखिलं विविधैर्विलासैः ।
109934 चिद्रूपिणैव कलना कलितात्मनेति मत्वोपशान्तमतिरास्स्व सुखं महात्मन् ॥ २३ ॥
109935
109936 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
109937
109938 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
109939 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥
109940 २४ ॥
109941
109942 हे महात्मन् सर्वत्र संस्थितिमता चिद्रूपिणा मया आत्मना स्वेनैवेयं जगत्कलना
109943 कलिता कल्पिता । इदमखिलं मयैव विविधैर्विलाप्तैर्व्याप्तं ममैवेयं विभूतिर्न
109944 मद्यतिरिक्तं किंचिदस्तीति मत्वा उपशान्ता मतिर्यस्य तथाभूत आस्स्व । स्वमहिन्नि
109945 तिष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥
109946
109947 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
109948 विभूतियोगोपदेशो नाम षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥
109949
109950 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
109951 विभूतियोगोपदेशो नाम षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥
109952
109953 षोडशो दिवसः ॥ १६ ॥
109954
109955 एकषष्टितमः सर्गः ६१
109956
109957 श्रीराम उवाच ।
109958
109959 यथास्माकं मुने स्वप्नपुरपत्तनमण्डलम् ।
109960 तथैव पद्मजादीनां यदि देहपरिग्रहः ॥ १ ॥
109961
109962 इह प्रसाध्यते युक्त्या स्वप्नमायासमं जगत् ।
109963 सर्वत्र चाविरोधेन भ्रान्त्या सर्वस्य संभवः ॥
109964
109965 यदि सर्व जगत्परमात्मनः स्वप्नसदृशी भ्रान्तिकल्पितविभूतिस्तर्हि ब्रह्मादिदृशा
109966 स्वप्नवद्भ्रान्तिरित्येव भासते । अस्मदादिदृशा तु न स्वप्नतुल्यः किंतु दृढतरः
109967 सत्य इत्येव भासत इति वैषम्ये को हेतुः । न च दीर्घकालानुवृत्त्यास्माकं तथा
109968 भातीति तत्समाधानं युक्तम् । ब्रह्मादीनां परार्धद्वयायुषां ततोपि चिरकालं
109969 संसारानुवृत्त्या सत्यतादाढ्याधिक्यापत्तेरित्याशयेन रामः पृच्छति##-
109970
109971 तथैवेदं च संजातं यदि सर्वमसन्मयम् ।
109972 तदस्माकं दृढतरः प्रत्ययः कथमुत्थितः ॥ २ ॥
109973
109974 अस्माकं अस्माकमेव प्रपञ्चे दृढतरः सत्यताप्रत्ययः कथमुत्थितो न
109975 पद्मजादीनामित्यर्थः ॥ २ ॥
109976
109977 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
109978
109979 अस्मत्सर्गवदाभाति पूर्वसर्गः प्रजापतेः ।
109980 आजीवप्रतिभासात्मा विद्यते न तु वास्तवः ॥ ३ ॥

अबाधितचिरानुवृत्तिरेव सत्यताभ्रमदार्ढ्यहेतुर्न बाधितचिरानुवृत्तिरित्याशयेन
वसिष्ठः समाधत्ते-अस्मदिति। यदायं पद्मजः पूर्वमुपासकावस्थोऽभूत्तदा
तत्त्वज्ञानाभावादस्य प्रजापतेस्तदानींतनः पूर्वसर्ग
इदानीमस्मदनुभूयमानसर्गवदेव
आसमन्ताच्चतुर्विधभूतग्रामलक्षणजीवप्रतिभासात्मा सत्य एवाभाति तथापि
सांप्रतं तस्य तत्त्वज्ञानबाधितत्वाद्वास्तवो न विद्यते ॥ ३ ॥

सर्वगत्वाच्चितेः सर्वं जीवः सर्वत्र संसृतिः।
सा चासम्यग्दर्शनोत्था सम्यग्दर्शननाशिनी ॥ ४ ॥

यावदज्ञानं तावच्चितेः सर्वगत्वात्सर्वं जीवो भवति। सर्वत्र च संसृतिः सत्येव
भवति। सा च सम्यग्दर्शनविरोध्यज्ञानोत्था सम्यग्दर्शनेन नष्टुं
शीलमस्यास्तथाविधेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वप्नाभः प्रतिभासोऽस्य य एष समुपस्थितः।
अहंताप्रत्ययैकात्मा स एवातिदृढं स्थितः ॥ ५ ॥

अतएवास्य प्रजापतेस्तत्त्वज्ञानबाधितः स्वप्नाभः पेलवः प्रपञ्चप्रतिभासो यः
समुपस्थितः सः अज्ञास्मदाद्यहंताप्रत्ययेनैकात्मा एकीभूतः सन् अतिदृढं
स्थितः ॥ ५ ॥

स्वप्ने क्षिप्रविनाशित्वं यथा पुंसा न दृश्यते।
सर्वस्वप्ने तथैवैतद्ब्रह्मणामिह लक्ष्यते ॥ ६ ॥

तर्हि प्रजापतिभिः स्वकल्पितप्रपञ्चस्य तत्त्वबोधेन क्षिप्रविनाशिता कुतो नानुभूयत
इति चेद्भोजकादृष्टेन प्रतिबन्धादित्याशयेनाह-स्वप्ने इति। यथा सुप्तपुंसा
स्वाप्नभोगप्रदकर्मप्रतिरुद्धत्वात्स्वप्ने विद्यमानमपि क्षिप्रविनाशित्वं न
दृश्यते तथा समष्टिस्वप्ने जगत्यपि ब्रह्मणां पद्मजानामिह विनाशित्वबोधे
प्रतिबन्धो लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वप्नोऽयं पुरुषस्यास्य प्रतिभासस्य यो भवेत्।
रामाऽस्मदादिसर्वात्मा भवेत्तादृश एव च ॥ ७ ॥

हे राम अस्य सुप्तपुरुषस्य प्रतिभासस्य प्रतीतेरयं प्रसिद्धः स्वप्नः
अस्मदादिसर्वजीवजगदात्मा यादृशोऽनाद्यनन्तप्रवाहरूप इत्येव भवेत्प्रजापतेरपि
तादृश एव भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

यत्स्वप्नपुरुषाज्जातं तत्स्वप्नपुरुषात्मकम्।
भवतीत्यनुभूतं हि यद्बीजं तत्फलं यथा ॥ ८ ॥

अस्तु तादृशः किं ततस्तत्राह-यदिति। यथा तस्याम्रादेर्बीजमेव
तज्जन्यवृक्षफलात्मना परिणतं न वस्त्वन्तरं तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

असत्यमेव तद्विद्धि यदसत्येन साध्यते।
असत्येऽर्थे समर्थेऽपि न युक्तं भावनं घनम् ॥ ९ ॥

अस्त्वेवं ततोऽपि किं तत्राह-असत्यमेवेति। असत्येन मनःपुरुषेण यत्साध्यते
तदसत्यमेवेति सिद्धम् अतो जन्मान्तरस्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थेऽपि घनं
सत्यत्वभावनं न युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

येन तेन परित्याज्यमसद्भावनभावनम्।

110033 दृढप्रत्ययितं स्वप्नपुरुषाद्यत्समुत्थितम् ॥ १० ॥
110034
110035 येन हेतुना न युक्तं तेन हेतुना दृढप्रत्ययितमपि परित्याज्यम् ॥ १० ॥
110036
110037 भवत्यात्मनि सर्गादि दृढप्रत्ययमेव तत् ।
110038 निमेषमात्रः पौरोऽयं सर्गस्वप्नः पुरः स्थितः ॥ ११ ॥
110039
110040 किंचास्मदादीनामपि स्वाप्नसर्गादि यद्भासते तत्तदानीं दृढप्रत्ययमेव भवति
110041 न मिथ्याबुद्धिवत्तदा दृश्यते नैतावतास्य सत्यतेत्यर्थः । अभ्युपेत्य प्राजापत्यस्य
110042 सर्गस्य दीर्घकालस्थायित्वमिदं सर्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु तस्य दैर्घ्यमपि
110043 हरिश्चन्द्रस्वप्नदैर्घ्यवदल्पकालेऽपि संभवतीत्याह-निमेषमात्र इति । वार्षिकः
110044 पूर इव प्रवृद्धः पौरः अयं प्राजापत्यः सर्गस्वप्नः ॥ ११ ॥
110045
110046 तस्मिन्निमेष एवास्मिन्कल्पता परिकल्प्यते ।
110047 सुदीर्घस्वप्नखण्डोऽयं यथोदेति प्रजापतेः ॥ १२ ॥
110048
110049 प्रजापतेरिव सर्वेषामपि स्वस्वप्नेषु तदानीं दीर्घप्रपञ्चताप्रत्ययोऽस्त्येवेत्याह##-
110050
110051 सर्गाख्यः सर्वभूतानां प्रत्येकमुदितस्तथा ।
110052 चित्तत्त्वस्यैव भावेन सर्गवर्गपरम्परा ॥ १३ ॥
110053
110054 चिदधीनप्रसिद्धिकत्वरूपं दृश्यत्वं मिथ्यात्वे प्रयोजकं तच्चोभयत्रापि
110055 समानमित्याशयेनाह-चित्तत्त्वस्येति ॥ १३ ॥
110056
110057 स्फुरत्यम्भो द्रवत्वेन यथावर्तविवर्तनैः ।
110058 यथा स्वप्नात्मिकैवेयं सर्गलक्ष्मीर्न वास्तवी ॥ १४ ॥
110059
110060 तदा संभवतीदं वै तत्पदं प्रलयं गतम् ।
110061 यद्यथा यादृशं दृष्टं तत्तादृग्विद्यते तथा ॥ १५ ॥
110062
110063 तत्प्राजापत्यं पदं सर्गादिसहितं प्रलय गतमत्यन्तासदेवेति न निरोधो न चोत्पत्तिर्न
110064 बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थता ॥ इतीदं प्रसिद्धं
110065 श्रुतिवचनं संभवतीत्यर्थः । नन्वत्यन्तासदेवेदं चेत्कथं व्यवहारार्हमिति
110066 चेत्तथा दृष्टत्वादेव नात्र पर्यनुयोज्यमस्तीत्याह-यद्यथेति ॥ १५ ॥
110067
110068 न हि पर्यनुयोक्तव्याः स्वप्नविभ्रमरीतयः ।
110069 न तदस्ति जगत्यस्मिन्यन्न संभवति भ्रमे ॥ १६ ॥
110070
110071 अज्ञानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपि न पर्यनुयोज्यतेत्याह-न तदिति ॥ १६ ॥
110072
110073 विचित्रास्त्रिषु लोकेषु दृश्यन्ते वस्तुदृष्टयः [वस्तुसृष्टयः इति पाठः ।
110074] ।
110075 जलमध्ये ज्वलत्यग्निर्यथाब्धौ वडवानलः ॥ १७ ॥
110076
110077 असंभावितानां बहूनां जगति दर्शनमुदाहरति-विचित्रा इत्यादिना ॥ १७ ॥
110078
110079 नगराण्यम्बरे सन्ति यथा वैमानिकाश्रयाः ।
110080 शिलास्वब्जानि जायन्ते हेमाद्राविव पादपाः ॥ १८ ॥
110081
110082 हेमाद्रौ निर्मृत्तिके ॥ १८ ॥
110083
110084 एकान्ते सर्वपुण्यानि सन्ति कल्पतरौ यथा ।

110085 शिलाः फलन्ति फलिवद्यथा रत्नगुलुच्छकाः ॥ १९ ॥
110086

110087 एकान्ते एकदेशे सर्वाणि पुण्यानि पुण्यफलभूतान्यभिलषितवस्तूनि । पण्यानि इति पाठे
110088 पणनं व्यवहारस्तद्योग्यवस्तूनि । पुष्पाणि इति पाठे तु स्पष्टम् । यथाशब्दाः
110089 सर्वत्रोदाहरणार्थाः । फलिवद्वृक्षवत् । रत्नगुलुच्छकाश्चिन्तामणिगुच्छाः ॥ १९ ॥
110090

110091 शिलान्तः प्राणिनः सन्ति भेका इव शिलान्तरे ।
110092 दृषदो वारि निर्याति चन्द्रकान्तोपलादिव ॥ २० ॥
110093

110094 निमेषेण घटो याति पटतां स्वापसंविदि ।
110095 असत्यमपि बुध्येत स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ २१ ॥
110096

110097 स्वापसंविदि स्वप्ने ॥ २१ ॥
110098

110099 आकस्मिकं जलं व्योम्नि ध्रियते भूतगं यथा ।
110100 वितानमिव खे वारि तिष्ठति स्वर्णदी यथा ॥ २२ ॥
110101

110102 स्वर्णदी मन्दाकिनी ॥ २२ ॥
110103

110104 उड्डीयन्ते शिलाः स्थूलाः पक्षवन्तो यथाद्रयः ।
110105 शिलान्तः प्राप्यते सर्वं ननु चिन्तामणेरिव ॥ २३ ॥
110106

110107 चिन्तितानि फलन्त्याशु देवोद्यानान्तरेष्विव ।
110108 तान्येव न फलन्त्याशु मोक्षादीनां च राघव ॥ २४ ॥
110109

110110 न फलन्ति नोत्पद्यन्ते । यथा मोक्ष उत्पद्यतां ब्रह्म नश्यतु प्रपञ्चः सत्योऽस्तु
110111 भोगाः शाश्वताः सन्तु नियतिर्भज्यतां वेदा अप्रमाणीभवन्तु इत्यादीनां विषये
110112 सत्यसंकल्पानां चिन्तितान्यपि न फलन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥
110113

110114 अचेतनोऽपि कुरुते कर्म यन्त्रपुमानिव ।
110115 एवमाद्यास्तथान्ये च विचित्रारम्भविभ्रमाः ॥ २५ ॥
110116

110117 असंभवाः असंभाविता अन्ये च विचित्रारम्भविभ्रमाः
110118 शम्बरगन्धर्वादिमायाविलासैर्दृष्टा इत्यन्वयः ॥ २५ ॥
110119

110120 दृष्टाः शम्बरगन्धर्वविलासैरप्यसंभवाः ।
110121 देशकालक्रियाद्रव्यरत्नसंचरणीयजाः ॥ २६ ॥
110122

110123 देशे दूरत्वादौ चन्द्रप्रादेशिकत्वादयः काले औत्पातिकनभःकबन्धादयो
110124 मन्त्रप्रयोगादिक्रियया औषधादिद्रव्यै रत्नैर्मणिभिः संचरणीयैः
110125 पिशाचमदाद्यनुप्रवेशैश्च जातास्ते ते विचित्रारम्भविभ्रमा दृष्टा इत्यर्थः ॥ २६ ॥
110126

110127 अर्था गन्धर्वजनिता अनन्ताः सत्यसंभवाः ।
110128 असंभवः संभवोऽयमपि भाव्युपपद्यते ॥ २७ ॥
110129

110130 सत्येभ्य इवार्थक्रियासंभवो येभ्यस्तथाविधा दृष्टा इति पूर्वेणान्वयः ।
110131 इदानीमसंभवोऽप्ययं ब्रह्माण्डनाशादिर्भावी संभवतीति संभव उपपद्यते ॥
110132 २७ ॥
110133

110134 संभवोऽसंभवः सम्यक् सिद्धये स्वप्नविभ्रमः ।
110135 न तदस्ति न यत्सत्यं न तदस्ति न यन्मृषा ॥ २८ ॥
110136

110137 एवमिदानीं संभवोऽपि सर्गरूपः स्वप्नविभ्रमः प्रलये तत्त्वबोधे चासंभवः
110138 सन् सिद्धये स्वरूपविश्रान्तये भवतीत्यर्थः। एवं च ब्रह्मात्मना दर्शने नासत्यं
110139 किंचिदस्ति जगदात्मना दर्शने तु न सत्यं किंचिदस्तीति फलितमित्याह-न तदिति॥ २८
110140 ।।
110141
110142 सर्वं सर्वेण सर्वत्र स्वप्ने सर्गाभिधानके।
110143 स्वप्ने निमग्नधीर्जन्तुः पश्यति स्थिरतां यथा॥ २९॥
110144
110145 सर्गस्वप्ने मग्नबुद्धिः पश्यति स्थिरतां तथा।
110146 भ्रामाद्भ्रमान्तरं गच्छन्स्वप्नात्स्वप्नान्तरं व्रजन्।
110147 अतिस्थिरप्रत्ययभागिह जीवो विमुह्यति॥ ३०॥
110148
110149 श्वभ्रान्तरं श्वभ्रनिपातदोषात् संप्राप्नुवन्मुग्धमृगः प्रयाति।
110150 मोहं यथा पातमयैकरूपं जीवस्तथा संसृतिपातमूढः॥ ३१॥
110151
110152 यथा मुग्धो मृगः श्वभ्रेषु निपातयतीति
110153 श्वभ्ननिपातस्तथाविधात्स्वमोहदोषाच्छ्वभ्राच्छ्वभ्रान्तरं प्रयाति तथा
110154 संसृतौ पातयन्तीति संसृतिपाता रागादयस्तान् मूढो जीवः पातमयतया
110155 एकरूपं न मृगवन्मध्ये निर्गमनमस्ति यत्र तथाविधं मोहं
110156 देहादिगर्तप्रवेशभ्रमं प्रयातीत्यर्थः॥ ३१॥
110157
110158 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे
110159 पूर्वार्धे जगत्स्वप्नकथनं नामैकषष्टितमः सर्गः॥ ६१॥
110160
110161 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
110162 जगत्स्वप्नकथनं नामैकषष्टितमः सर्गः॥ ६१॥
110163
110164 द्विषष्टितमः सर्गः ६२
110165
110166 श्रीवसिष्ठ उवाच।
110167
110168 अत्र राघव वक्ष्येऽहमितिहासमिमं शृणु।
110169 यद्वृत्तं कस्यचिद्भिक्षोः किंचिन्मननशालिनः॥ १॥
110170
110171 विचित्रवासनायोगान्नानादेहाप्तिविभ्रमम्।
110172 वर्ण्यते जीवटाख्याने भिक्षुमानसचेष्टितम्॥
110173
110174 अत्र अस्मिन् भ्रमाद्भ्रमान्तरं गच्छन्निति वर्णितेऽर्थे उदाहरणभूतमितिहासं
110175 पुरावृत्तम्। यद्वृत्तं संपन्नम्॥ १॥
110176
110177 आसीत्कश्चिन्महाभिक्षुः समाध्यभ्यासतत्परः।
110178 नित्यं स्वव्यवहारेण क्षपयत्यखिलं दिनम्॥ २॥
110179
110180 महान् शान्तिदान्तिवैराग्यादिसंपन्नो भिक्षुः परिव्राट्। स्वव्यवहारेण
110181 स्वाश्रमोचितश्रवणमननादिव्यवहारेण॥ २॥
110182
110183 समाध्यभ्यासशुद्धं तत्तस्य चित्तं क्षणेन यत्।
110184 चिन्तयत्याशु तद्भावं गच्छत्यम्ब्विव वीचिताम्॥ ३॥
110185
110186 समाधिश्चित्तस्य ध्येयाकारदार्ढ्येन पूर्वस्वरूपशून्यत्वापादनं
110187 तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति पतञ्जलिवचनात्।
110188 तदभ्यासेन शुद्धं पूर्ववासनात्यागक्षमम्। अम्बु जलं वीचितामिव॥ ३॥

110189
110190 कदाचित्स समाधानविरतोऽतिष्ठदेकधीः।
110191 किंचित्संचिन्तयामास स्वासनस्थः क्रियाक्रमम्॥ ४॥
110192
110193 एकधीरेकाग्रचित्तः॥ ४॥
110194
110195 तस्य चिन्तयतो जाता प्रतिभेयमिति स्वतः।
110196 भावयाम्याशु लीलार्थं सामान्यजनवृत्तिताम्॥ ५॥
110197
110198 सामान्यजनाः शास्त्रसंस्कारहीनास्तद्वृत्तितां चित्तचेष्टानुसारिताम्॥ ५॥
110199
110200 इति संचिन्त्य चेतोऽस्य स्थितं किंचिन्नरान्तरम्।
110201 स्पन्दसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तनेऽम्बिव॥ ६॥
110202
110203 नरान्तरं यतिधर्मानियन्त्रितपामरपुरुषान्तररूपम्। यथा अम्बु आवर्तने कृते
110204 प्राक्तनप्रवाहस्पन्दस्य समसंस्थानस्य च संत्यागमात्रेण
110205 नाभ्याकारमावर्ताख्यरूपान्तरेण तिष्ठति तद्वत्॥ ६॥
110206
110207 तेन चित्तनरेणाथ कृतं नामात्मवाञ्छया।
110208 जीवटोऽस्मीति सहसा काकतालीयवस्थितम्॥ ७॥
110209
110210 तत्र नान्तरीयकीं नामकल्पनामाह-तेनेति॥ ७॥
110211
110212 जीवटो विजहाराथ स स्वप्नपुरुषश्चिरम्।
110213 स्वप्ननिर्माणनगरे कस्मिंश्चित्पुरवीथिषु॥ ८॥
110214
110215 तत्र पानं पपौ मत्तो भृङ्गः पद्मरसं यथा।
110216 लीलयैव दृढं हृष्टः सुष्वाप घननिद्रया॥ ९॥
110217
110218 हृष्टो मत्तः॥ ९॥
110219
110220 स्वप्ने ददर्श विप्रत्वं पाठानुष्ठानतुष्टिमत्।
110221 प्रतिभामात्रसंपन्नां चित्ते देशान्तराप्तिवत्॥ १०॥
110222
110223 पाठैरध्ययनैः सत्कर्मानुष्ठानैश्च तुष्टिमत् संतुष्टं न पृथग्जनचरित्रेण
110224 ॥ १०॥
110225
110226 कदाचित्स द्विजश्रेष्ठस्त्वहर्व्यापारनिष्ठया।
110227 सुष्वापान्तर्व्यवहृतिर्बीजतायामिव द्रुमः॥ ११॥
110228
110229 अहर्व्यापारनिष्ठया श्रान्त इति शेषः। अन्तःसंस्कारात्मना लीना व्यवहृतिर्यस्य।
110230 यथा बीजतायां द्रुमोऽन्तर्गतविटपादिसंस्कार आस्ते तद्वत्॥ ११॥
110231
110232 द्विजोऽपश्यत्स्वयं स्वप्ने सामन्तत्वमथात्मनि।
110233 स सामन्तः कृताहारः कदाचिद्घननिद्रया॥ १२॥
110234
110235 सामन्तत्वं माण्डलिकराजताम्॥ १२॥
110236
110237 अपश्यद्राजतां स्वप्ने ककुब्वलयपालिनीम्।
110238 लालितां भोगपूगेन पुष्पौघेण लतामिव॥ १३॥
110239
110240 कृताहारो भुक्तवान् सन् सुप्तो घननिद्रया राजतां साम्राज्यम्। ककुभां दिशां

110241 वलयानि पालयितुं शीलं यस्यास्तथाविधाम् ॥ १३ ॥
110242
110243 स कदाचिन्नृपः स्वस्थः सुष्वापास्तमितेहितः ।
110244 पुरोभाविनिजाचारः स्वकार्यमिव कारणे ॥ १४ ॥
110245
110246 पुरोभावी फलदानायोपस्थितो निजः स्वीयः स्त्र्यासक्तिरूप आचारो यस्य । स्वकार्य
110247 वृक्षादि । कारणे बीजे ॥ १४ ॥
110248
110249 अपश्यत्स्वात्मनि स्वप्ने सुरस्त्रीत्वमनिन्दितम् ।
110250 वृक्षकोशरसोल्लासे मञ्जरीत्वमिवोदितम् ॥ १५ ॥
110251
110252 बहुपुरुषसंभोगेऽप्यनिन्दितं सुरस्त्रीत्वमप्सरस्त्वम् । रसोल्लासे
110253 चेतनत्वकल्पनयोक्तिर्लक्षणया वृक्षजीवोक्तिर्वा ॥ १५ ॥
110254
110255 सा सुरस्त्री रतिश्रान्ता निद्रां गाढामुपागता ।
110256 मृगीत्वमात्मनि स्वैरमावर्तत्वमिवाम्बुता ॥ १६ ॥
110257
110258 मृगीनयनसौन्दर्याभिलाषवासनया मृगीत्वमपश्यदित्यनुकृष्यते । अम्बुता
110259 अम्बुसाम्यावस्था ॥ १६ ॥
110260
110261 सा मृगी लोलनयना कदाचिन्निद्रया हृता ।
110262 स्वप्ने ददर्श वल्लीत्वं स्वाभ्यासाद्दृढमात्मनि ॥ १७ ॥
110263
110264 तिर्यञ्चोऽपि प्रपश्यन्ति स्वप्नं चित्तस्वभावतः ।
110265 दृष्टानां च श्रुतानां च चेतःस्मरणमक्षतम् ॥ १८ ॥
110266
110267 तिरश्चां स्वप्नदर्शनमस्ति न वेति संदिहानान्प्रत्याह-तिर्यञ्च इति । चित्तस्य
110268 दृष्टश्रुतसंस्कारग्राहित्वात्सति संस्कारे
110269 स्मृतिवत्स्वाप्नस्याप्यवर्जनादित्याशयः ॥ १८ ॥
110270
110271 सा बभूव लतापुष्पफलपल्लवशालिनी ।
110272 वनदेवी वनोद्यानलतागृहविलासिनी ॥ १९ ॥
110273
110274 लतापल्लवासक्तिवशाल्लता बभूव । वनदेवीनां वने प्रसिद्धलतागृहमिव
110275 विलसनशीला ॥ १९ ॥
110276
110277 बीजान्तस्थाङ्कुराकाररूपयेहाधिरूढया ।
110278 सापश्यदन्तःसंवित्त्या स्फुटं लवनमात्मनः ॥ २० ॥
110279
110280 सा लता कंचित्कालमन्तःसंवित्त्या साक्षिचैतन्येन निद्राजडतां सुषुप्तिमनुभूय
110281 बीजान्तस्थाया भाव्यङ्कुराकाराया धियो रूपमिव स्वरूपं यस्यास्तथाविधया
110282 स्वप्नोन्मुख्या धिया भ्रमराकारोद्बुद्धसंस्कारया आत्मानं
110283 भ्रमरमपश्यदित्यन्वयः ॥ २० ॥
110284
110285 कंचित्कालं सुषुप्तस्थं कलया जडतां घनाम् ।
110286 अनुभूय ददर्शाथ स्वात्मानं भ्रमरं स्थिरम् ॥ २१ ॥
110287
110288 षट्पदो विजहाराथ वने वनलतास्वसौ ।
110289 पद्मिनीषु च फुल्लासु तरुणीष्विव वल्लभः ॥ २२ ॥
110290
110291 प्रियाबिम्बाधरस्वादुरसवत्कौसुमं मधु ।
110292 भ्रमत्कुसुमसंघासु मुक्तावल्लीविलासिषु ॥ २३ ॥

कौसुमं मधु मकरन्दं पपौ इति शेषः ॥ २३ ॥

स बभूव सरोजिन्यां व्यसनी बिसनालगः ।
क्वचिदेव रतिं ह्येति चेतो जडमतेरपि ॥ २४ ॥

व्यसनी अत्यासक्तः सन् विसस्य नालगो नालसंलग्नः ॥ २४ ॥

तामाजगाम नलिनीं परिलोलयितुं गजः ।
रम्यवस्तुक्षयायैव मूढानां जृम्भते पदम् ॥ २५ ॥

पदं व्यवसितम् । जृम्भते वर्धते ॥ २५ ॥

नलिनी मर्दिता सैव समं तेन स षट्पदः ।
गतो दन्तान्तरं व्रीहिरिव चूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥

तेन गजेन सा भ्रमराश्रिता नलिनी मर्दितैव । तेन नालेन समं स षट्पदो गजस्य
दन्तान्तरं गतः सस्यसंलग्नकृष्णव्रीहिरिव चर्व्यमाणश्चूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥

भ्रमरो वारणालोकाद्वारणालोकभावनात् ।
ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितम् ॥ २७ ॥

वारणस्यालोकादवलोकनावारणस्यालोक्यत इत्यालोक आकारस्तद्भावनादात्मानं
मत्तहस्तितया उदितं संपन्नं ददर्श ॥ २७ ॥

शुष्कसागरगम्भीरे गजः खाते पपात ह ।
तमोघनघने शून्ये संसार इव जीवकः ॥ २८ ॥

स गजः खाते हस्तिपकनिर्मितगर्ते । घनेभ्यः शृङ्खलादिबन्धेभ्योऽपि घने
कठोरे संसारे जीवक इव पारवश्यदुःखान्यनुभवन् ॥ २८ ॥

बभूव वल्लभो राज्ञो महापरबलान्तकः ।
सदा मदबलक्षीबो घूर्णोतीव निशाचरः ॥ २९ ॥

निशाचर इत्युत्तरान्वयि ॥ २९ ॥

कदाचिदसिनिस्त्रिंशच्छिन्नः सोऽस्तमुपाययौ ।
विवेकानिलनिर्लूनरूपो जीव इवात्मनि ॥ ३० ॥

स कदाचिदुपस्थिते निशायुद्धे चरतीति निशाचरः
सन्नसिभिर्दीर्घखङ्गैर्निर्गतास्त्रिंशद्भ्योऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशाः
कृपाणिकास्ताभिश्च च्छिन्नः सन्नस्तं मृत्युमुपाययौ । जीवो
जीवोपाधिर्देहाद्यभिमान इव ॥ ३० ॥

पश्यन्गजघटाकुम्भस्थलाग्रोच्चलितानलीन् ।
गण्डस्थभ्रमराभ्यासाद्गजो भूयोऽप्यभूदलिः ॥ ३१ ॥

गजघटानां हस्तिसमूहानां कुम्भस्थलाग्रेभ्य उच्चलितानुड्डीनान् ।
अभ्यासाच्चिरपरिशीलनसंस्कारात् । अल्युड्डयनदर्शनसंस्कारोद्बोधितादित्याशयः ॥
३१ ॥

सेवमानो वनलतां पुनरायात्स पद्मिनीम् ।

110345 दुस्त्यजो हि दुरभ्यासो वासनानामबोधिनः ॥ ३२ ॥
110346
110347 पुनः पूर्ववासनयेत्यर्थः। अबोधिनः अज्ञस्य। शेषे षष्ठी नतु कर्तरि। नलोकेति
110348 निषेधात्॥ ३२ ॥
110349
110350 तत्र हस्तिखुराक्रान्तः पुनः संचूर्णतां ययौ।
110351 पार्श्वस्थहंससंवित्त्या बभूव कलहंसकः ॥ ३३ ॥
110352
110353 संवित्त्या दर्शनेन। तदुद्बोधितवासनयेति यावत्॥ ३३ ॥
110354
110355 कलहंसश्चिरतरं योनिष्वन्यासु संल्लुठन्।
110356 कदाचिद्बहुभिर्हंसैः संगतो विजहार ह ॥ ३४ ॥
110357
110358 योनिष्वन्यासु संल्लुठन्नित्युक्त्या। हंसः पद्मवने भूत्वा विंध्यकच्छे च
110359 वारणः। हरिणो देहयन्त्रादौ इत्यादिवक्ष्यमाणदिशा अन्तराले पञ्चाशीतिजन्मानि
110360 जातानीति गम्यते। तथा चात्रोक्तहंसजन्मद्वयानन्तरं रुद्रतां गतः
110361 संसारशतपर्यन्ते रुद्रः सोऽहं व्यवस्थितः इति वक्ष्यति। स कदाचित्
110362 पुनर्हसजन्मप्राप्तोऽन्यैर्हंसैः संगतो विजहारेत्यर्थः॥ ३४ ॥
110363
110364 ब्राह्महंसात्मिका संवित्सशब्दार्थवती मनाक्।
110365 तत्र पुष्टास्य तस्यान्तः प्रागण्डरसबर्हिवत्॥ ३५ ॥
110366
110367 तत्र हंससंसदि ब्रह्महंसगुणाकारादिवर्णनश्रवणात् सशब्दा तन्नामसहिता
110368 तदाकारार्थवती चेति द्वेधापि ब्राह्महंसात्मिका संवित् अहमपीदृशो
110369 ब्राह्महंसः स्यामिति वासना तत्र तस्मिन् जन्मनि तस्य हंसभूतस्यास्य
110370 भिक्षुमनसः प्राग् वर्णिताण्डरसस्थबर्हिवत् पुष्टा। घनीभूतेत्यर्थः॥ ३५ ॥
110371
110372 स तच्चिन्तां चरन्मृतो दृढं व्याधिघुणाहतः।
110373 तत्संवित्त्यनुसंधानाज्जातः पद्मजसारसः ॥ ३६ ॥
110374
110375 स तां ब्राह्महंसचिन्तामेव दृढं चरन्नावर्तयन् व्याधिघुणाभिहतो भृतः
110376 पद्मजस्य सारसो लक्षणया हंसो वाहनमित्यर्थः॥ ३६ ॥
110377
110378 तत्रातिसततविवेकवतो विलासैः संबोधितो विगतलौकिकवस्तुदृष्टिः।
110379 मुक्तः स्थितो ननु युगान्तविधौ विदेहमुक्तेन तेन किमु भावि विभाव्यमेतत्॥ ३७
110380 ।।
110381
110382 तत्र तस्मिन् जन्मनि ब्रह्मलोके च अतिशयेन संततैर्विवेकवतः
110383 प्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानादयुपदेशविलासैः सम्यग्बोधितः। अत एव विगता
110384 लौकिकवस्तुषु भोग्यवर्गेषु सारतादृष्टिर्यस्य तथाविधः सन् मुक्तो जीवन्मुक्तो
110385 भूत्वा स्थितः। एवं जीवतैव निरतिशयानन्दमोक्षसुखे लब्धे सति। ब्रह्मणा सह ते
110386 सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्। इति
110387 श्रुतेर्युगान्तविधौ द्विपरार्धावसाने ब्रह्मणा सह विदेहमुक्तेन तेन हंसेन
110388 किमधिकं भावि साध्यम्। एतत् सुधीभिर्विभाव्यं चिन्त्यम्। उ इति वितर्के। ज्ञानेनेहैव
110389 समूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानन्दवाप्तेश्च
110390 संपादितत्वात्तदतिरिक्तपुरुषार्थाभावाच्चास्य कृतकृत्यत्वादित्यर्थः॥ ३७ ॥
110391
110392 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
110393 भिक्षुसंसारोदाहरणं नाम द्विषष्टितमः सर्गः॥ ६२ ॥
110394
110395 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहा० वा० दे० मो० निर्वा० पू० जीवटोपाख्याने स्वप्नशतरुद्रीये
110396 भिक्षुसंसारोदाहरणं नाम द्विषष्टितमः सर्गः॥ ६२ ॥

110397
110398
110399 त्रिषष्टितमः सर्गः ६३
110400
110401 श्रीवसिष्ठ उवाच।
110402
110403 स कदाचिद्ददर्शाथ रुद्रं रुद्रपुरे खगः।
110404 वैरिञ्चनलिनीनाललीलालाभेन लीलया॥ १॥
110405
110406 रुद्रभूतेन तेनात्र पूर्वदेहप्रबोधनम्।
110407 तेषां च शतरुद्रत्वमैकात्म्यं चेह वर्ण्यते॥
110408
110409 स हंसो लीलया अनायासेनैव वैरिञ्चासननलिनीनाले लीलाः क्रीडास्तल्लाभेन।
110410 पद्मजसामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिबलेनेति यावत्। कदाचित्पद्मजेन सह रुद्रपुरं गतो
110411 रुद्रं ददर्श॥ १॥
110412
110413 तत्र बुद्धिरभूत्तस्य रुद्रोऽहमिति निश्चिता।
110414 प्रतिबिम्बवदादर्शे द्रागित्येव हि बिम्बिता॥ २॥
110415
110416 तत्र रुद्रस्य ज्ञानयोगैश्वर्यादिसर्वगुणोत्कर्षदर्शनात्तस्य हंसस्याहमपि
110417 रुद्राहंभावनया रुद्रः स्यामिति निश्चिता बुद्धिरभूत्। ननु जीवन्मुक्तस्य
110418 निर्वासनस्य हंसस्य कथं रुद्रत्वस्पृहा। तद्भावनाभ्यासेन देहत्यागेन पुना
110419 रुद्रशरीरधारणं च। यदि तु भरतस्य त्रिजन्मभिः इति न्यायेन तस्य
110420 नानादेहभोग्यप्रारब्धशेषाद्देहान्तरधारणं तर्हि
110421 रुद्राहंभावधारणवर्णनस्यानुपयोगप्रसङ्गात् रुद्रस्येश्वरतया तद्भावस्य
110422 कर्मफलत्वायोगाच्चेति चेत्तत्राह-प्रतिबिम्बवदिति। नायं मुख्यो रुद्रभावः
110423 किंतु प्रतिबिम्बवत्सारूप्यमुक्तिः सा च कर्मोपास्तिफलं भवत्येव-देवो भूत्वा
110424 देवानप्येति इति श्रुतेरिति भावः॥ २॥
110425
110426 रुद्रभूतवपुस्तत्र तनुं तत्याज तामसौ।
110427 गन्धः पवनतां गच्छन्कुसुमस्तबकं यथा॥ ३॥
110428
110429 नाप्येतज्जन्मान्तरं किंतु प्रारब्धशेषोपनीतयेच्छया
110430 योगिवन्मानसदेहान्तरकल्पनेन पूर्वदेहत्यागमात्रमित्याशयेनाह##-
110431
110432 स रुद्रो रुद्रभवने विजहार यथेच्छया।
110433 तैस्तैः शिवपुराचारैर्गणकोटिगरिष्ठया॥ ४॥
110434
110435 गणकोटिषु गरिष्ठया श्रेष्ठया। गाणपत्यपदव्येति यावत्॥ ४॥
110436
110437 रुद्रस्त्वनुत्तमज्ञानविलासैकतया तया।
110438 स्वमशेषं च वृत्तान्तमपश्यत्प्राक्तनं धिया॥ ५॥
110439
110440 सारूप्यमुक्तौ जगत्संहारादिव्यापाराधिकाराभावेऽपि ज्ञानैश्वर्यादिना
110441 प्रसिद्धरुद्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह-रुद्रस्त्विति।
110442 अनुत्तमज्ञानैरैश्वर्यविलासैश्च प्रसिद्धरुद्रेणैकतया साम्येन॥ ५॥
110443
110444 निरावरणविज्ञानवपुः स भगवांस्तदा।
110445 उवाच स्वयमेकान्ते स्वस्वप्रशतविस्मितः॥ ६॥
110446
110447 स्वयमेकान्ते स्वमनस्येवोवाच॥ ६॥
110448

110449 अहो नु चित्रा मायेयं तता विश्वविमोहिनी ।
110450 असत्यैवापि सद्रूपा मरुभूमिषु वारिवत् ॥ ७ ॥
110451
110452 इति प्रथममाज्ञातं चिद्योऽहं चित्ततां गतः ।
110453 सर्वसंपन्नसर्वज्ञगगनादिविभावनात् ॥ ८ ॥
110454
110455 आ इति स्मरणद्योतको निपातः । अहं प्रथमं प्राक्तनपारमार्थिकस्थित्या चिदेव । ततो
110456 मायया चित्ततां बहु स्यां प्रजायेय इति सर्गसंकल्पवृत्तितां गत
110457 इत्यादीदमाज्ञातं स्मृतमित्यर्थः । तादृशसंकल्पादेवाहं सर्वसंपन्नः
110458 संश्चिदंशे सर्वज्ञो जडांशे गगनादिविभागवांश्च जात इत्यर्थः ॥ ८ ॥
110459
110460 यदृच्छया स्थितो जीवो भूततन्मात्ररञ्जितः ।
110461 कस्मिंश्चिदभवत्सर्गे भिक्षुरक्षुभितोऽभितः ॥ ९ ॥
110462
110463 ततो यदृच्छया व्यष्टिसमष्टिलिङ्गस्थूलदेहे चिदाभासात्मनानुप्रवेशे भूतैः
110464 स्थूलैस्तन्मात्रैः सूक्ष्मैश्च तैर्देहैस्तादात्म्यसंसर्गाध्यासेन
110465 तद्गतवासनावैचित्र्यैश्चित्रपट इव रञ्जितः सन् जीवो भूत्वाहं स्थित इत्यर्थः । स च
110466 जीवः अनादिकालाज्जन्मपरम्परामनुभवन्कस्मिंश्चित्सर्गे
110467 वैराग्यसमाधिपाटवादभित्तो विषयैरक्षुभितो भिक्षुः परिव्राडभवत् ॥ ९ ॥
110468
110469 तेनावयवबन्धेन बहिः स्वैरविहारिणी ।
110470 लीलाऽविलुलिताकारा यदा रम्येति भावतः ॥ १० ॥
110471
110472 आत्मज्ञानशून्यस्य तस्य रम्ये बाह्यवस्तुनीदंग्रहेणाहंग्रहेण वा
110473 चित्तनिरोधाभ्यासपाटवेन पूर्वदेहादेरात्यन्तिकविस्मरणशाक्त्युद्भवं
110474 दर्शयति-तेनेत्यादिना । तेन भिक्षुणा बद्धपद्मासनस्थैर्येण
110475 स्थूलदेहावयवानां हस्तपादादीनां लिङ्गदेहावयवानां प्राणेन्द्रियादीनां च
110476 बन्धेन निरोधेन बहिर्देवतादिविषये चित्तस्य यदा यैव मानसपूजादिलीला रम्येति
110477 भावतः अविलुलिताकारा आरभ्यते तदा स तदभ्यासवशात्तामेव लीलां
110478 तत्तद्विरुद्धसर्वभावोपमर्देनान्वभूदिति परेणान्वयः ॥ १० ॥
110479
110480 सर्वभावोपमर्देन तदभ्यासवशात्तदा ।
110481 तामेव सोऽन्वभूद्भिक्षुस्त्यक्त्वान्यं मननोदयम् ॥ ११ ॥
110482
110483 चमत्कृतिश्चेतसि या रूढा सैव विजृम्भते ।
110484 वल्ली त्यजति नैदाघी पीतमप्यम्बु माध्वम् ॥ १२ ॥
110485
110486 रूढया उत्तरचमत्कृत्या रूढाया अपि पूर्वचमत्कृतेरुपमर्दे
110487 दृष्टान्तमाह-वल्लीति । नैदाघी निदाघोष्णचमत्कृतिव्याप्ता वल्ली माधवं
110488 वसन्तकालिकं पीतमप्यम्बु हरितभावचमत्कारं त्यजति शुष्यतीति यावत् ॥ १२ ॥
110489
110490 स भिक्षुर्जीवटो भूत्वा जन्तुर्जरठवासनः ।
110491 तेषु देहेषु बभ्राम रन्ध्रेष्विव पिपीलिका ॥ १३ ॥
110492
110493 तस्यैव
110494 सिद्धस्याप्यशास्त्रीयमानसखेलनप्रवृत्तावनर्थपरम्परोदयोऽभूदित्याह-स
110495 इत्यादिना । तेषु देहेषु योनिषु । जरठवासन इत्यनेन शास्त्रीयवासनाशैथिल्ये
110496 अनाद्यनर्थवासनोद्भवोऽवश्यंभावीति सूच्यते ॥ १३ ॥
110497
110498 आत्मनि द्विजभक्तत्वात्सोऽपश्यद्द्विजतामथ ।
110499 भावाभावविपर्यासे बलवानेव वर्धते ॥ १४ ॥
110500

110501 तानेव सनिमित्तं प्रपञ्चयति-आत्मनीत्यादिना। भावस्योद्भूतस्य
110502 अभावस्यानुद्भूतस्य च विपर्यासे वैपरीत्ये साध्ये अभ्यासपाटवादिबलवानेव
110503 वासनाचयोवर्धते उद्भवति अन्यस्तिरोभवतीत्यर्थः॥ १४॥
110504

110505 सामन्ततामवापासौ विप्रः संततचिन्तिताम्।
110506 सातत्येन रसः पीतः फलतामेति पादपे॥ १५॥
110507

110508 राज्यार्थं धर्मकार्याणां कर्तृत्वात्सोऽभवन्नृपः।
110509 सकामुकतया राजा सुरस्त्रीत्वमवाप ह॥ १६॥
110510

110511 धर्मप्रचयसहितया कामुकतया॥ १६॥
110512

110513 लोला लोचनलोभेन सा मृगी रसशालिनी।
110514 बभूव वासनामोहश्चाहो दुःखाय जन्तुषु॥ १७॥
110515

110516 लोचनपदेन मृगलोचनसौन्दर्यं लक्ष्यते तल्लोभेन लोला। रसशालिनी रञ्जिता॥ १७॥
110517

110518 मृगी सा बत चित्तस्था बभूव विपिने लता।
110519 अवश्यंभावि लवनं लतिकाऽनुबभूव ह॥ १८॥
110520

110521 लवनं छेदनम्॥ १८॥
110522

110523 अन्तःसंज्ञाचिराभ्यस्तं भ्रमरत्वमथात्मनि।
110524 साऽपश्यत्सावमर्देन तदा तद्भावभाविता॥ १९॥
110525

110526 सावमर्देन छेदनावमर्दसहितलतादेहेन॥ १९॥
110527

110528 सवारणखरक्षोदमनुभूयाथ भावितम्।
110529 भूयोभूयः प्रबभ्राम महासंसृतिसंभ्रमान्॥ २०॥
110530

110531 भूयोभूय इत्यनेनान्तरालिकानि वारणालिहंसादीनि नवतिजन्मानि स्मृतान्युच्यन्ते॥ २०
110532 ॥
110533

110534 संसारशतपर्यन्ते रुद्रः सोऽहमहं स्थितः।
110535 अस्मिन्संसारसंरम्भे स्वमनोमात्रसंभ्रमे॥ २१॥
110536

110537 स भिक्षुरहं सन्नेव रुद्रोऽहमिति स्थितः॥ २१॥
110538

110539 एवमत्यन्तचित्रासु संसारारण्यभूमिषु।
110540 बह्वीष्वहमतिभ्रान्तस्त्वशून्यास्विव भूरिशः॥ २२॥
110541

110542 अशून्यासु सत्यास्विव भातासु॥ २२॥
110543

110544 कस्मिंश्चिदभवं सर्गे त्वहं जीवटनामकः।
110545 कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठः कस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः॥ २३॥
110546

110547 हंसः पद्मवने भूत्वा विन्ध्यकच्छे च वारणः।
110548 हरिणो देहयन्त्रादौ दशामहमिमां गतः॥ २४॥
110549

110550 विन्ध्यकच्छे वारणो हरिणश्चाभवम्। इत्थं देहयन्त्रे आदिपदान्मनोयन्त्रे
110551 चाहमिमां वर्णितरूपां दशां गतः॥ २४॥
110552

110553 अत्र वर्षसहस्राणि चतुर्युगशतानि च |
110554 समतीतान्यनन्तानि दिनर्तुचरितानि च || २५ ||
110555
110556 मम प्रथमसर्गकालादारभ्य परात्पदाच्चिदेकरसरूपाच्चलितस्य
110557 प्रच्युतस्यात्रास्मिन्संसारे वर्षसहस्राणि चतुर्युगशतानि च अनन्तानि
110558 समतीतान्यनन्तानि दिनर्तुचरितानि च || २५ ||
110559
110560 मम प्रथममेव प्राक्चलितस्य परात्पदात् |
110561 तत्त्वज्ञानितया रूढो भिक्षुत्व योग्यताक्रमः || २६ ||
110562
110563 मम भिक्षुत्वे तत्त्वज्ञानितया भवितुं यो योग्यताक्रमः
110564 श्रवणमननाद्यभ्यासरूपो रूढोऽपि प्रमादादतिक्रम्य भूयोभूयश्च
110565 जन्मपरंपरया ब्रह्महंसतां गतः स एव प्राक्तनोऽभ्यस्यत इत्यभ्यासक्रमो
110566 रुद्रसंगमोदयाद्रुद्रत्वे तत्त्वज्ञानफलेन फलित इति द्वयोरन्वयः || २६ ||
110567
110568 भूयोभूयोऽप्यतिक्रम्य गतश्च ब्रह्महंसताम् |
110569 स एव प्राक्तनोऽभ्यासः फलितः संगमोदयात् || २७ ||
110570
110571 दृढाभ्यासो य एवास्य जीवस्योदेत्यविघ्नतः |
110572 सोऽत्यन्तमरसेनापि तमेवाश्वनुधावति || २८ ||
110573
110574 अत एव शास्त्रीयसाधनाभ्यासो ज्यायान् यो विरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोऽपि
110575 पुनरुद्भूय पुरुषार्थं साधयत्येवेत्याह-दृढाभ्यास इति | सः
110576 अत्यन्तमरसेन जन्मसहस्रेण व्यवहितोऽपीति शेषः || २८ ||
110577
110578 काकतालीययोगेन कदाचित्साधुसंगमात् |
110579 अशुभो भावनाभ्यासो जीवस्य विनिवर्तते || २९ ||
110580
110581 तर्ह्यशुभोऽपि भावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्या शुभाभ्यासव्यवहितोऽपि
110582 पुनरुद्भवेत्तत्राह-काकतालीयेति || २९ ||
110583
110584 संगत्यधिगतं चैष केवलं स्वोदयं प्रति |
110585 प्राक्तनो वासनाभ्यासो हातुरुद्यममीक्षते || ३० ||
110586
110587 तर्ह्यशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोऽपि स्वयमेव
110588 प्राक्तनसंस्कारादुद्भविष्यति तद्बलादेवायं पुरुषः अशुभवासनां हास्यति चेति
110589 पुरुषप्रयत्नविधानं व्यर्थमित्याशंक्याह-संगतीति | हातुर्दुर्वासनाजालं
110590 जिहासतः पुंस एष प्राक्तनः सद्वासनाभ्यासः कालान्तरे स्वोदयं प्रति
110591 सत्पुरुषप्रयत्नमीक्षते प्रतीक्षते न तं विनोद्भवतीत्यर्थः || ३० ||
110592
110593 यच्चेहाभ्यस्यतेऽजस्रं यच्च देहान्तरेऽपि च |
110594 जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपि तत्सदित्यनुभूयते || ३१ ||
110595
110596 स च यत्नोऽनेकजन्माभ्यस्त एव सद्वासनादार्ढ्येन दुर्वासनाक्षयसमर्थो भवति न
110597 सहसैवेत्याशयेनाह-यच्चेति | असदपीत्यनेन
110598 मिथ्यार्थविषयदेवतोपास्त्यादिप्रयत्नोऽपि यत्र
110599 जाग्रत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफलसमर्थो भवति तत्र किं
110600 वाच्यं परमार्थवस्तुगोचरः श्रवणादिप्रयत्नः
110601 प्रमाणगम्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभाय भवतीति सूच्यते || ३१ ||
110602
110603 तत्तदर्थक्रियाकारि दुःखाय च सुखाय च |
110604 उदेति भावनं तस्माद्भावनाभावनं जयः || ३२ ||

110605
110606 अतएवानात्मविषयः शास्त्रीयोऽपि भावनाभ्यासो दुःखमिश्रितसुखायैवेति
110607 सर्वभावनोच्छेद एवास्यात्यन्तिकानर्थजयो
110608 नान्तरालिकदेवत्वादिप्राप्तिरित्याशयेनाह-तत्तदिति। तां तां
110609 देवताशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियां करोति तच्छीलं भावनमनात्मचिन्तनम्॥ ३२॥
110610
110611 भावनैव स्वमात्मानं देहोऽयमिति पश्यति।
110612 असत्तामात्रविस्तारं गुल्मकत्वमिवाङ्कुरः॥ ३३॥
110613
110614 किंचानात्मभावनाकृत एवायमनर्थः स कथं तद्भीरुणा सेव्य
110615 इत्याशयेनाह-भावनैवेति॥ ३३॥
110616
110617 भावना प्रेक्ष्यमाणैषा न किंचिदिह शिष्यते।
110618 न च विद्यत एवेति तद्भ्रमेणालमस्तु नः॥ ३४॥
110619
110620 सा तत्त्वदर्शनमात्रेण सूच्छेदेत्याह-भावनेति। न वा तदुच्छेदः साध्योऽस्ति
110621 नित्योच्छिन्नत्वादसत इत्याह-न चेति॥ ३४॥
110622
110623 भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत्।
110624 असंवेदनमात्रैकं मार्जनायालमस्तु नः॥ ३५॥
110625
110626 असन्मयीस्वरूपैषा परं सत्तैव लालनी।
110627 वर्तते चेद्विनोदाय किंचित्सा न करिष्यति॥ ३६॥
110628
110629 अथवा मास्त्वसंवेदनं तत्त्वज्ञानबाधितस्य संवेदनेऽपि बाधिताहेरिव
110630 भयजननासामर्थ्येनानर्थत्वाभावात्प्रत्युत लीलाहेतुत्वाच्चेत्याह-असन्मयीति##-
110631 कौतुकहेतुरेव परं इति प्रातिभासिकसत्तया वर्तते चेत्तर्हि विनोदायैव।
110632 किंचिदणुमात्रमप्यनर्थं सा न करिष्यतीत्यर्थः॥ ३६॥
110633
110634 तत्तान्सर्वान्स्वसंसारानुत्थायालोकयाम्यहम्।
110635 सम्यगालोकदानेन तेभ्य एकीकरोम्यहम्॥ ३७॥
110636
110637 तत्तस्मात्कौतुकवशादेवोत्थाय गत्वा सम्यगालोकस्य प्रबोधस्य दानेन तेभ्य
110638 उपाधिभ्यो विविक्तं स्वात्मानमेकीकरोमि॥ ३७॥
110639
110640 इति संचिन्त्य रुद्रोऽसौ तं सर्गं प्रजगाम ह।
110641 यत्र भिक्षुर्विहारस्थः सुप्तः शव इव स्थितः॥ ३८॥
110642
110643 बोधयित्वाथ तं भिक्षुं चेतसा चेतनेन च।
110644 योजयामास सस्मार भिक्षुरप्यात्मनो भ्रमम्॥ ३९॥
110645
110646 बोधयित्वा जागरूकं कृत्वा चेतसा स्वचित्तांशेन चित्तेन चेतनेन
110647 स्वांशचिदाभासलक्षणेन तत्त्वज्ञजीवेन च योजयामास। अत एव भिक्षोर्जागरणेन
110648 नास्मदादिस्वापप्रपञ्चस्येव जीवटादिरुद्रान्तशरीराणां तत्प्रपञ्चानां च
110649 निरनुवृत्तिबाधप्रसङ्गो निरस्तः। सर्वत्र रुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेन
110650 तदीयसत्यसंकल्पबलेन विचित्रभोजकादृष्टशेषबलेन च बाधितानामपि
110651 सर्वेषामाकल्पान्तमनुवृत्तिसंभवादिति॥ ३९॥
110652
110653 रुद्रमात्मानमालोक्य जीवटादिमयं तथा।
110654 बोधादविस्मयार्होऽपि स भिक्षुर्विस्मयं ययौ॥ ४०॥
110655
110656 बोधात्तत्त्वदर्शनात्। अल्पकाले चिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्य

110657 स्वाप्नरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्य चाश्चर्यस्य दर्शनाद्विस्मयं ययौ ॥ ४० ॥
110658
110659 अथ रुद्रस्तथा भिक्षुर्द्वाविवोत्थाय जग्मतुः ।
110660 क्वापि जीवटसंसारं चिदाकाशैककोणगम् ॥ ४१ ॥
110661
110662 जीवटसंसारं ब्रह्माण्डान्तरम् ॥ ४१ ॥
110663
110664 तत्र तद्भुवनं गत्वा तद्द्वीपं तच्च मण्डलम् ।
110665 विषयं तत्पुरं तच्च तं च पाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥
110666
110667 तत्र लीलोपाख्यानवर्णितरीत्या प्रविश्य भुवनं भूलोकं गत्वा तत्रापि
110668 तज्जीवटास्पदं द्वीपम् । विषयं मण्डलान्तर्गतदेशम् । तच्च गृहम् । तत्र गृहे
110669 पाणौ असेर्ग्रहणं ग्रहो यस्य तथाविधं तं जीवटं च ददृशतुः ॥ ४२ ॥
110670
110671 सुप्तं ददृशतुर्नष्टसंज्ञं जीवटकं शवम् ।
110672 स्थापयित्वा वपुर्भावं प्रभान्तं भवभूमिषु ॥ ४३ ॥
110673
110674 शवमिव सुप्तम् । तत्रत्यजनानां स्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषो भावो
110675 जीवटबोधनाभिप्रायस्तम् । रुद्रस्य या कोटिसूर्याभा प्रभा तदन्तं च सर्व
110676 स्वप्रभावं स्थापयित्वा अन्तर्धानशक्त्या गोपयित्वा । भवभूमिषु
110677 जीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥
110678
110679 तं प्रबोध्य नियोज्याशु चेतसा चेतनेन च ।
110680 एकरूपास्त्रिरूपास्ते रुद्रजीवटभिक्षुकाः ॥ ४४ ॥
110681
110682 चेतसेत्यादिपूर्ववत् । अन्तरेकरूपाः । बहिस्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥
110683
110684 बोधवन्तोऽप्यबुद्धाभा विस्मिता अप्यविस्मिताः ।
110685 बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकारा इव क्षणम् ॥ ४५ ॥
110686
110687 चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिता इव ॥ ४५ ॥
110688
110689 अथ जग्मुश्च ते सर्वे क्वचिद्व्योमनि संस्थितम् ।
110690 विप्रसंसारमारब्धं परिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥
110691
110692 व्योमनि चिदाकाशे संस्थितमध्यस्तम् । आरब्धं जीवटचित्तपरिणामरूपम् । परितो
110693 भूतैः प्राणिभिः सघुंघुमं सशब्दम् ॥ ४६ ॥
110694
110695 ते तत्र भुवनं गत्वा तद्द्वीपं तच्च मण्डलम् ।
110696 विषयं तच्च तं ग्रामं प्रापुस्तं ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥
110697
110698 ते तत्रेत्यादि पूर्ववत् ॥ ४७ ॥
110699
110700 विप्रं ते ददृशुः सुप्तं कलत्रवलितं गृहे ।
110701 कण्ठे गृहीतं ब्राह्मण्या बहिर्जीवमिव स्थितम् ॥ ४८ ॥
110702
110703 कलत्रं पोष्यवर्गस्तद्वलितम् । बहिर्गतं जीवमिव प्रियतमम् ॥ ४८ ॥
110704
110705 तं प्रबोध्य नियोज्याशु चेतसा चेतनेन च ।
110706 तत्स्थास्ते बहवोऽप्यन्ये सविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥
110707
110708 अथ जग्मुश्चिदाकाशकचितं चेतितं चितेः ।

110709 सामन्तं नृपसंसारं भ्रमणाभोगसुन्दरम् ॥ ५० ॥
110710

110711 चितेश्चित्ताकारविवृत्तायाश्चेतितं परिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
110712

110713 ततस्ते भुवनं प्राप्तास्तद्द्वीपं तच्च मण्डलम् ।
110714 सामन्तं ददृशुर्मत्तं सुप्तं पर्यङ्कपङ्कजे ॥ ५१ ॥
110715

110716 पर्यङ्कलक्षणे पङ्कजे ॥ ५१ ॥
110717

110718 हेमावदातं हेमाङ्ग्या निहितं कुचकोटरे ।
110719 भ्रमर्येवान्वितं पद्मकोशसुप्तं मधुव्रतम् ॥ ५२ ॥
110720

110721 कान्ताभिरभ्यावलितं मञ्जरीभिरिव द्रुमम् ।
110722 दीपजालकमध्यस्थं रत्नौघ इव काञ्चनम् ॥ ५३ ॥
110723

110724 तं प्रबोध्य नियोज्याशु चेतसा चेतनेन च ।
110725 तत्स्थास्ते बहवोऽप्येके सविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥
110726

110727 तत्स्थास्तत्र स्थिताः सन्तः ॥ ५४ ॥
110728

110729 अथ ते राजसंसारं जग्मुस्तत्र विबोध्य तम् ।
110730 चेतसैवमथान्यासु भ्रेमुः संसारभूमिषु ॥ ५५ ॥
110731

110732 चेतसा आतिवाहिकशरीरेणैव । अत्रान्तराले सुप्तानां संबोधनमात्रं मृतानां तु
110733 संजीवनमपि बोध्यम् ॥ ५५ ॥
110734

110735 प्राप्य तां ब्रह्महंसेहां रुद्रतां सर्व एव ते ।
110736 समाजग्मुर्विरिजुश्च रुद्राणामुत्तमं शतम् ॥ ५६ ॥
110737

110738 ब्रह्महंसरूपां ईहां चित्तपरिणतिम् । रुद्रचित्तचेतनांशैरेव
110739 चित्तचेतनवत्त्वाज्ज्ञानैश्वर्यसंपन्नत्वाच्चोत्तमम् । ते सर्वे देहा रुद्राणां शतम् ॥
110740 ५६ ॥
110741

110742 एकसंविद्विन्नतनु चित्रचेष्टितवेष्टितम् ।
110743 एकरूपमनेकाभं रूपं तत्पारमेश्वरम् ॥ ५७ ॥
110744

110745 तदेवाह-एकेति ॥ ५७ ॥
110746

110747 रुद्राणां तच्छतमथ निरावरणचिन्मयम् ।
110748 सर्वसंसारसंबन्धि स्थितं सर्वजगत्स्थितम् ॥ ५८ ॥
110749

110750 प्रातिभासिकसर्वसंसारस्य संबन्धि आधारभूतम् । सर्वजगदन्तश्च
110751 स्वयमन्तर्यामितया स्थितम् ॥ ५८ ॥
110752

110753 शतरुद्रशतानीह [दशरुद्रशतानीति पाठष्टीकानुकूलः ।] सन्ति राम
110754 महान्ति हि ।
110755 एतदेकादशं विद्धि संसारं प्रतिसंस्थितम् ॥ ५९ ॥
110756

110757 ईदृश्येव सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम् इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धानां
110758 रुद्राणां स्थितिरित्याशयेनाह-शतेति । भिक्षुरुद्रकल्पितशतजगतां मध्ये
110759 एतत्त्वां मां च प्रति अनुभूयमानतया संस्थितं जगत् एकादशं
110760 भ्रामररुद्रसंसारं विद्धि ॥ ५९ ॥

यो योऽभितः स जीवस्य संसारः समुदेति हि।
तत्राप्रबुद्धा जीवौघाः पश्यन्ति न परस्परम्॥ ६०॥

ननु भिक्षुस्वप्नसंसाराः सर्वेपि सर्वैः कुतो नानुभूयन्ते तत्राह-यो य इति। स
उक्तलक्षणो जीवस्य यो यः संसारः अभितः समुदेति। तत्र तेषु संसारेषु॥ ६०॥

मिलन्ति हि मनोबुद्धास्तरङ्गा इव वारिधौ।
अप्रबुद्धास्तु तन्मात्रनिष्ठा लोष्टवदास्थिताः॥ ६१॥

मनसा बुद्धास्तत्त्वविदस्तु तैर्जीवैः सह मिलन्तीति सर्वं पश्यन्तीत्याशयः॥ ६१॥

यथा द्रवत्वाद्वीच्यम्बु त्वन्योन्यं संमिलत्यलम्।
तथा प्रबुद्धा जीवौघा मिथश्चित्त्वान्मिलन्त्यलम्॥ ६२॥

मेलने च हेतुः स्थौल्यापगम इत्याशयेनाह-यथेति॥ ६२॥

प्रत्येकमुदिते चैते संसारे जीवराशयः।
चिद्धातोः सर्वगत्वेन त्वसत्याः सत्यवत्स्थिताः॥ ६३॥

सर्वजीवतत्त्वभूतब्रह्मैक्यलाभ एव
सर्वैस्तदीयकल्पितरूपात्मकजीवैर्मिलनमित्याशयेनाह-प्रत्येकमिति।
चिद्धातोश्चित्सारस्य ब्रह्मणः॥ ६३॥

यद्यदाखन्यते भूमेस्तत्तन्नाम यथा नभः।
सर्वगायाश्चितेर्यद्यदुह्यते तत्तथैव चित्॥ ६४॥

उह्यते अपोह्यते तत्त्वदर्शनेन सत्यत्वादपनीयते तत्तथा नभोवदेव चित्परिशिष्यते॥ ६४
।।

सर्वप्रपञ्चभूतानि यथानुभवसीह हि।
तथेह सर्वभूतात्म चित्त्वं सर्वत्र विद्यते॥ ६५॥

नभस इव चितः सर्वत्र सत्त्वमनुभावयति-सर्वेति। सर्वे प्रपञ्चा
विशेषविभागास्तद्युक्तानि पञ्चभूतानि यथा सर्वत्रानुभवसि तथा
सर्वभूतात्मभूतसत्तारूपं चित्त्वमपि सर्वत्र विद्यते तदनुभवेत्यर्थः॥ ६५॥

यच्छालभञ्जिका वृक्षे शैले श्वभ्रे गत्ऽन्तकम्।
प्रेक्ष्यते तद्वदेकात्मा तथा चिति जगत्स्थितम्॥ ६६॥

तस्य सर्वगतत्वे तत्र च सर्वकल्पने दृष्टान्तमाह-यदिति। यद्यथा वृक्षे
काष्ठे शैले शिलास्तम्भे वा टङ्कच्छेदेन
शिल्पिभिस्तत्तदाकारप्रतिमानुकूलश्वभ्रे कृते अन्तकं
पुरुषहस्तितुरगाद्याकारपरिच्छेदं गते सति तदेव पुरुषादिविचित्ररूपा शालभञ्जिका
प्रेक्ष्यते तद्वदेकात्मा सद्रूपः सर्वाकारः प्रेक्ष्यते चिद्रूपे तस्मिंश्च जगत्तथा
स्थितं प्रेक्ष्यत इत्यर्थः॥ ६६॥

अवेदने परे शुद्धे वेदनं यज्जगत्स्थितम्।
अकारणमचैतन्यं शून्यत्वेन यथा नभः॥ ६७॥

वृक्षादौ टङ्कश्वभ्रकृतः परिच्छेद इह तु किंकृतः स तत्राह-अवेदने
इति। अवेदने अविषये परे शुद्धे यद्वेदनं विषयतापादनमन्यथाज्ञानं तदेव

110813 जगदिति परिच्छेदनिमित्तं स्थितमित्यर्थः। चिदेकरसे ब्रह्मणि
110814 यज्जगदाकारमचैतन्यं जाड्यं तदकारणं निर्निमित्तमेवेति नभ इव शून्यत्वेन
110815 स्थितम्॥ ६७॥
110816
110817 विद्यते वेदनं दृश्यबन्धो मोक्षस्त्ववेदनम्।
110818 यदेव रुचिरं ते स्यात्तदेवाशु दृढीकुरु॥ ६८॥
110819
110820 तथा च तादृशवेदनमेवास्य दृश्यबन्धस्तन्निवृत्तिरेव मोक्ष इति
110821 फलितमित्याह-विद्यत इति॥ ६८॥
110822
110823 सर्गासर्गौ बन्धमोक्षौ वेदनावेदनात्मकौ।
110824 अभिन्नौ बोधनाच्चोभौ यथेच्छसि तथा कुरु॥ ६९॥
110825
110826 बोधनात्तदुभयसाक्षिणः॥ ६९॥
110827
110828 असंवित्तेस्तु यन्नास्ति तन्नाशे का कदर्थना।
110829 तूष्णींभावेन यत्प्राप्यं प्राप्तमेवाशु विद्धि तत्॥ ७०॥
110830
110831 असंवित्तेरदर्शनमात्राद्यन्नास्ति तस्य अनर्थस्य नाशे का कदर्थना आयासः। यच्च
110832 सुखं तूष्णींभावेन प्राप्यं तदाशु प्राप्तमेव। तत्राप्यायासापेक्षा नास्तीत्यर्थः
110833 ॥ ७०॥
110834
110835 यद्वै वेदनमात्रात्म तदङ्गावेदनक्षयम्।
110836 तद्वेदनं वेदनाया यदिष्टं तत्समाचरेत्॥ ७१॥
110837
110838 यज्जगद्रूपं वेदनमात्रात्म तत् अवेदनमदर्शनमेव क्षयो यस्य तथाविधम्।
110839 तत्तस्या जगद्वेदनाया यद्वेदनं साक्षिचैतन्यं तत्प्राप्तमेवेत्यनुषज्जते##-
110840
110841 वीचिर्यथाम्भसः स्पन्दो जगच्चैव तथा चितौ।
110842 एतावन्मात्र एवात्र भेदो यद्रघुनन्दन॥ ७२॥
110843
110844 दृष्टान्ताद्दार्ष्टान्तिके यद्वैलक्षण्यंन् तद्दर्शयति-एतावन्मात्र इति। भेदो
110845 वैलक्षण्यम्॥ ७२॥
110846
110847 देशकालस्वरूपेषु सत्सु वीच्यादिताम्भसि।
110848 जगदादौ तु देशाद्या असन्तो जगतीक्षिताः॥ ७३॥
110849
110850 तदेवाह-देशेति। जगत आदौ विवर्तोपादाने ब्रह्मणि देशाद्याः पूर्वमसन्तः
110851 पश्चादारोप्यमाणाः कार्यभूतजगत्कोटावेवेक्षिताः॥ ७३॥
110852
110853 आभास्वरं त्रिजगदित्यतिभाति भास्वत्स्वं वेदनं विदनमेव चितेः स्वरूपम्।
110854 वाचि स्थितं भवति चैतदुपोह भेदक्लिष्टं प्रशान्तवचनस्तु शिवः परात्मा॥
110855 ७४॥
110856
110857 भास्वत्स्वप्रकाशं यत्स्वमात्मरूपं वेदनं चैतन्यं
110858 तदेवाविद्यावरणादाभास्वरमीषत्प्रकाशमिव संपन्नं त्रिजगदित्यतिक्रम्य
110859 स्वरूपमन्यथा भाति। चितेश्चिद्रूपस्य तस्य पारमार्थिकं स्वरूपं विदनं
110860 ज्ञानमेव न जडम्। एतद्भेदक्लिष्टं त्रिजगत्। अन्नेन सोम्य
110861 शुंगेनाऽपोमूलमन्विच्छ इत्यादिश्रुतिदर्शितोपायैरुपोह उपसंहर।
110862 तथोपसंहृतं तु तत् वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् इति श्रुतिदर्शितदिशा वाचि
110863 वाङ्मात्रे स्थितं भवति। प्रशान्तं वचनं वाङ्मात्रमपि यत्र तथाविधस्तु
110864 परः शिवः परमात्मेत्यर्थः॥ ७४॥

110865
110866 संवेदनं सर्व इतीह शब्दादर्थादभिन्नौ न कदाचिदेतौ।
110867 वीच्यम्भसी द्वे इति नोचितोक्तिर्यस्याज्ञतायां त्विदमेव युक्तम्॥ ७५॥
110868
110869 एवं संवेदनमात्मचैतन्यं सर्वो जगदिति च शब्दादर्थाच्चभिन्नौ संपन्नौ न
110870 कदाचिदेतौ द्वौ स्तः। यस्योक्तरूपस्यात्मनः अज्ञतायामिदमेव युक्तं न तु
110871 ज्ञतायामित्यर्थः॥ ७५॥
110872
110873 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी॰ दे॰ मो॰ निर्वाणप्रकरणे पू॰
110874 जीवटोपाख्याने स्वप्नशतरुद्रीयकथनं नाम त्रिषष्टितमः सर्गः॥ ६३॥
110875
110876 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
110877 स्वप्नशतरुद्रीयकथनं नाम त्रिषष्टितमः सर्गः॥ ६३॥
110878
110879 चतुःषष्टितमः सर्गः ६४
110880
110881 श्रीराम उवाच।
110882
110883 जीवटब्राह्मणादीनां हंसादीनां मुनीश्वर।
110884 भिक्षुस्वप्नशरीराणां संपन्नं किमतः परम्॥ १॥
110885
110886 तैस्तैर्देहैः पुनस्तेषां शेषभोगोऽत्र वर्ण्यते।
110887 ततो रुद्रगणत्वाप्तिः संकल्पस्थिरताक्रमः॥
110888
110889 भिक्ष्वादिरुद्रान्तदेहेष्वान्तरालिकाष्टनवतिदेहेषु भोजकप्रारब्धशेषाः सन्ति न वेति
110890 सदेहात्तद्वृत्तान्तं रामः पृच्छति-जीवटेति। किं संपन्नं
110891 स्वाप्नशरीरवद्बाध उताग्रे व्यवहारोऽपि संपन्न इत्यर्थः॥ १॥
110892
110893 श्रीवसिष्ठ उवाच।
110894
110895 रुद्रेण सह संभूय प्रबुद्धाः सर्व एव ते।
110896 मिथश्च दृष्टसंसारा रुद्रांशाः सुखिनः स्थिताः॥ २॥
110897
110898 ते रुद्रांशा मिथश्च दृष्टपूर्वोत्तरसंसाराः सन्तः कृतकृत्यत्वात्सुखिनः
110899 स्थिताः॥ २॥
110900
110901 तेन रुद्रेण तां मायामवलोक्य यथोदिताम्।
110902 स्वांशास्तामेव संसारस्थितिं ते प्रेषिताः पुनः॥ ३॥
110903
110904 तेन कौतुकदर्शनाय प्रथमं प्रवृत्तेन रुद्रेण। तां जीवटादिसंसारस्थितिमेव॥
110905 ३॥
110906
110907 श्रीरुद्र उवाच।
110908
110909 गच्छताशु निजं स्थानं तत्र भुक्त्वा कलत्रकैः।
110910 कंचित्कालं समं भोगान्मत्सकाशमुपैष्यथ॥ ४॥
110911
110912 भविष्यथ मदंशा ये गणा मत्पुरभूषणाः।
110913 ततो महाप्रलयतो यास्यामस्तत्परं पदम्॥ ५॥
110914
110915 महाप्रलयतो द्विपरार्धावसानतः प्रारब्धक्षये भोजकाविद्यालेशेन सह।
110916 जगत्प्रतिभासक्षयतो वा॥ ५॥

110917
110918 श्रीवसिष्ठ उवाच।
110919
110920 इत्युक्त्वा भगवान् रुद्रस्तेषां सोऽन्तरधीयत।
110921 अन्त्यसंसारसंख्यानं रुद्राणां मध्यमाययौ॥ ६॥
110922
110923 तेषां स्वेषां रुद्राणां तदानीमन्त्यरुद्रसंसारस्य यत्संख्यानं दर्शनं
110924 यत्साक्षिचैतन्यमभूत्तन्मध्यमान्तरालिकं जीवटादिसंसारं प्रत्येकमाययौ
110925 स्वप्नसाक्षीव जागरमित्यर्थः॥ ६॥
110926
110927 प्रययुः स्वास्पदं तेऽपि जीवटब्राह्मणादयः।
110928 स्वकलत्रैः समं देहं क्षपयित्वाथ कालतः॥ ७॥
110929
110930 रुद्रलोकं समासाद्य भविष्यन्ति गणोत्तमाः।
110931 कदाचिद्व्योम्नि दृश्यन्ते तारकाकारकारिणः॥ ८॥
110932
110933 भविष्यन्तीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसंवादकाले ते स्वस्वसंसारे एव स्थिता इति गम्यते॥ ८॥
110934
110935 श्रीराम उवाच।
110936
110937 भिक्षुसंकल्परूपास्ते जीवटब्राह्मणादयः।
110938 कथं सत्यत्वमायाताः संकल्पार्थे क्व सत्यता॥ ९॥
110939
110940 प्राग्बहुशः पृष्टार्थस्यैव विशेषजिज्ञासया प्रश्नः स्पष्टः॥ ९॥
110941
110942 श्रीवसिष्ठ उवाच।
110943
110944 संकल्पसत्यता त्वंशे त्यज संकल्पसत्यताम्।
110945 तत्र यन्नास्ति तन्नास्ति यतः सर्वात्म तत्पदम्॥ १०॥
110946
110947 अंशे अधिष्ठानचिदंश एव। अध्यस्तांशे तु संकल्पस्य सत्यतां विवेकेन त्यज।
110948 तत्र सदसत्संवलितसांकल्पिकार्थे यत्सदतिरिक्तरूपं पूर्वोत्तरकालयोर्नास्ति तदेव
110949 नास्ति तत्पदमधिष्ठानं तु यतः सर्वात्म ततोस्त्येवेति तत्सत्तयैव
110950 भोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थः॥ १०॥
110951
110952 यत्स्वप्ने दृश्यते यच्च संकल्पैरवलोक्यते।
110953 तत्तथा विद्यते तत्र सर्वकालं तदात्मकम्॥ ११॥
110954
110955 सर्वकालं यत्सदधिष्ठानं तदात्मकं भूत्वा तद्देशकालात्मतया तत्र सदा
110956 विद्यते॥ ११॥
110957
110958 तद्देशकालात्मतया गत्वा देशान्तरं यथा।
110959 देशाद्देशान्तरं यद्वन्न गत्यात्मादिकं विना॥ १२॥
110960
110961 गत्वा देशान्तरं यथेत्येतद्विवृणोति-देशादिति। यथा
110962 मथुरादिदेशाद्देशान्तरं पाटलिपुत्रादि तत्र विद्यमानमपि गतिर्गमनमात्मा
110963 स्वस्थं मनः आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टा पुरुष
110964 इत्यादिकं कारणकलापं विना न लभ्यते तथा स्वप्नोऽपि तत्र जाग्रत्सुषुप्त्योः
110965 स्वप्नान्तरे वा न लभ्यते इति परेणान्वयः॥ १२॥
110966
110967 न लभ्यते तथा स्वप्नो विना तत्र न लभ्यते।
110968 सर्वमस्ति चितः कोशे यद्यथालोकयत्यसौ॥ १३॥

110969
110970 चितः कोशे कोशसदृशे सर्ववासनाकरे अज्ञाने यथा यथा आलोकयति
110971 भोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभिः पर्यालोचयति तथा तथा चित् अविक्षतं समग्रं
110972 तद्विषयरूपं दृश्यतया आप्नोति ॥ १३ ॥
110973
110974 चित्तथा तदवाप्नोति सर्वात्मत्वादविक्षतम् ।
110975 संकल्पः स्वप्नकस्त्वङ्ग यया च दशयाप्यते ॥ १४ ॥
110976
110977 सर्वस्य स्वप्नसंकल्पादेर्युगपद्दर्शने तर्हि क उपायस्तमाह-संकल्प इति ।
110978 आप्यते तां दशां शृण्विति शेषः ॥ १४ ॥
110979
110980 परमभ्यासयोगाभ्यां विना त्वेतन्न लभ्यते ।
110981 येषां तु योगविज्ञानदृष्टयः फलिताः स्थिताः ॥ १५ ॥
110982
110983 परमिति । अभ्यासयोगपरिपाकदशैव सेत्यर्थः । तत्रेश्वराणां विनाप्यभ्यासं स्वत
110984 एव योगसिद्धिफलमस्तीति विशेषमाह-येषां त्विति ॥ १५ ॥
110985
110986 सर्वं सर्वत्र पश्यन्ति ते यतः शंकरादयः ।
110987 इदमग्रगतं वस्तु तथा संकल्पितं मया ॥ १६ ॥
110988
110989 अभ्यासयोगयोः संकल्पितार्थलाभे तदैकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ।
110990 ऐकाग्र्याभावे तु चित्तमनेकार्थव्यासक्तमेकमपि स्वसांकल्पिकमर्थं न लभत
110991 इत्यसत्यसंकल्पतास्य संपन्नेत्याशयेनाह-इदमित्यादिना । मया
110992 ऐकाग्र्यशून्येन न आप्यं प्राप्तुं शक्यं यतश्चित्तं
110993 संकल्पिततदन्योभयाश्रयादुभयभ्रंशं प्राप्नोति नैकत्र
110994 स्थिरीभवतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १६ ॥
110995
110996 नाप्यं यतोभयभ्रशं स प्राप्नोत्युभयाश्रयात् ।
110997 सर्वं ह्यभिमतं कार्यमेकनिष्ठस्य सिद्ध्यति ॥ १७ ॥
110998
110999 यत इत्यत्र यलोपस्यासिद्धत्वात्संधिरार्षः । उक्तमेवार्थं सामान्योक्तिभिः
111000 समर्थयति-सर्वमित्यादिना ॥ १७ ॥
111001
111002 दक्षिणां ककुभं गच्छन्कः प्राप्नोत्युत्तरां दिशम् ।
111003 संकल्पार्थपरैरेव संकल्पार्थोऽवगम्यते ॥ १८ ॥
111004
111005 ककुभं दिशम् ॥ १८ ॥
111006
111007 अग्रस्थार्थपरैरग्रे संस्थितोर्थोऽवगम्यते ।
111008 अग्रस्थे बुद्धिसंस्थे यः संकल्पं प्राप्तुमिच्छति ॥ १९ ॥
111009
111010 तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्द्वयम् ।
111011 तस्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेन रुद्रताम् ॥ २० ॥
111012
111013 प्रकृते योजयति-तस्मादिति ॥ २० ॥
111014
111015 प्राप्य सर्वात्मना लब्धं तथा सर्वं तथास्थितेः ।
111016 भिक्षुसंकल्पजीवास्ते प्रत्येकं तज्जगत्पृथक् ॥ २१ ॥
111017
111018 तथा प्रसिद्धरुद्रवदेव सार्वज्ञ्येन सर्वं लब्धम् । अस्यापि तथा स्थितेः । ते
111019 आन्तरालिका जीवटादयोऽष्टनवतिभिक्षुसंकल्पजीवाः प्रत्येकं यतः स्थितास्तज्जगच्च
111020 पृथक्पृथक् ततोऽन्योन्यं न पश्यन्ति ॥ २१ ॥

पश्यन्ति चैते नान्योन्यं रुद्रज्ञानादृते ततः।
अप्रबुद्धाः प्रजायन्ते जीवा जीवान्तबोधिनः॥ २२॥

तर्हि ते रुद्रसंनिधौ कथमन्योन्यं दृष्टवन्तस्तत्राह-अप्रबुद्धा इति।
जीवानामन्ताः संसारभेदास्तद्बोधिनस्तस्य रुद्रस्येच्छया प्रजायन्ते॥ २२॥

तदिच्छयाशु तद्रूपा बहुरूपाश्च ते इह।
इह विद्याधरोऽहं स्यामहं स्यामिह पण्डितः॥ २३॥

तथा तद्रूपा बहुरूपाश्च ते तदिच्छयैव जायन्ते इत्यर्थः। प्रातिस्विकसंसारदर्शने
तु तेषामेवेच्छा हेतुरित्याह-इहेति॥ २३॥

इत्येकध्यानसाफल्यं दृष्टान्तोऽस्यां क्रियास्थितौ।
एकत्वं च बहुत्वं च मौर्ख्यं पाण्डित्यमेव वा॥ २४॥

अन्येषामपि जीवानामस्यां प्रसिद्धायां क्रियास्थितौ
तत्तद्व्यवहारव्यवस्थायामयं भिक्षुसंकल्पसर्ग एव दृष्टान्तः। अयं जीवो
धारणाध्यानयत्नानुसारेण यद्यदिष्टं तत्तत्सर्व क्रमेण युगपच्च यथेच्छं
कर्तुं समर्थ इत्याह-एकत्वमित्यादिना॥ २४॥

देवत्वं मानुषत्वं च देशकालक्रियाक्रमैः।
तुल्यकालमलं कर्तुं धारणाध्यानयत्नतः॥ २५॥

देशकालक्रियाक्रमैस्तुल्यकालं वा कर्तुमलं समर्थः॥ २५॥

सर्वशक्त्यः [बह्वादित्वान्ङीष् शक्तियष्ट्योरीकगिति
सूत्रस्थभाष्यस्थकैयटोक्तेः।] स्वरूपत्वाज्जीवस्यास्त्येकशक्तिता।
अनन्तश्चान्तपृक्तश्च [युक्तश्च इति पाठः।] स्वभावोऽस्य स्वभावतः
॥ २६॥

तत्र हेतुमाह-सर्वेति। यतोऽयं जीवः परमार्थतोऽनन्तः अतोऽस्य सर्वशक्तयः सन्ति
यतश्चायमेकैकदेहाभिमानलक्षणेनान्तेन परिच्छेदेन पृक्तः
अतोऽस्यैककार्यमात्रशक्तितास्ति। शक्तिस्वभावानुसारतश्च तत्तत्कार्यस्वभावोऽस्य
व्यवस्थित इत्यर्थः॥ २६॥

सविकासः ससंकोचोऽहिंस्रस्तेन चिदात्मनः।
यदिच्छति तदस्याङ्ग जन्तुः संपद्यते स्वयम्॥ २७॥

अत एव प्राणिकर्मानुसारेण स्वर्गनरकाद्यनर्थसहस्रसर्गात्मना सविकासः
सर्वप्राणिसंहारेण प्रलयात्मना च ससंकोचो जगदीश्वरः अहिंस्रो
हिंसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषशून्यः यतोऽयं जन्तुर्जीवसङ्घः स्वयं
यदिच्छति तदेव स्वेच्छानुसारादस्य चिदात्मन ईश्वरस्य संकल्पात्संपद्यते न तेन
किंचित्कस्यचिदनिष्टं क्रियत इत्यर्थः। तथा च भगवतो वादरायणस्य सूत्रम्
वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् इति॥ २७॥

स्वयं संपादितैरेभिर्देशकालक्रियाक्रमैः।
योगिन्यो योगिनश्चेह तिष्ठन्त्यन्यत्र यत्र च॥ २८॥

इदानीं धारणाध्यानयत्नफलमैच्छिकीमेकधानेकधावस्थितिमुदाहरणेन
प्रपञ्चयति-स्वयं संपादितैरित्यादिना।
तत्तद्देशकालानुसारिप्राण्यनुग्रहनिग्रहक्रीडाद्याधिकारिकक्रियाक्रमैः। इह

111073 स्वगृहे अन्यत्र यत्रेच्छन्ति तत्र च नानादेहादिकल्पनया तिष्ठन्ति ॥ २८ ॥
111074
111075 इह वामुत्र भोगेन दृष्टमेतदनेकशः ।
111076 कार्तवीर्यो गृहे तिष्ठन्सर्वेषां भयदोऽभवत् ॥ २९ ॥
111077
111078 इह लोके अमुत्र स्वर्गादिषु वा योगिनो युगपत्प्रारब्धभोगेन तिष्ठन्तीति पूर्वेणान्वयः
111079 । एतदेवंविधं योगिनां चरित्रम् । सर्वेषां चोरादीनां तत्र तत्र संनिधानेन
111080 भयदः शास्ता अभवत् । तच्च भगवतो दत्तात्रेयस्य प्रसादाल्लब्धं योगसामर्थ्यं
111081 तस्य मार्कण्डेयपुराणादौ प्रसिद्धम् ॥ २९ ॥
111082
111083 विष्णुः क्षीरोदधौ तिष्ठन्जायते पुरुषो भुवि ।
111084 पश्वर्थं यान्ति तिष्ठन्त्यो योगिन्यो योगिनीगणे ॥ ३० ॥
111085
111086 जायते जन्मादिना व्यवहरति । स्वर्लोके योगिनीगणमध्ये तिष्ठन्त्य एव भूलोके
111087 पशुपेयाद्युपहारग्रहणार्थं यान्ति ॥ ३० ॥
111088
111089 शक्रः स्वर्गासने तिष्ठन्याति यज्ञार्थमुर्विकाम् ।
111090 सहस्रमेकं भवति तथा चास्मिञ्जनार्दनः ॥ ३१ ॥
111091
111092 अस्मिन्रामावतारे जनार्दनो जनस्थाने चतुर्दशसहस्रराक्षसवधाय सहस्रं
111093 संपन्नः पुनरेको भवति ॥ ३१ ॥
111094
111095 नृणां शतानि भक्तानां मानुष्यं याति तन्नतैः ।
111096 एकः सहस्रं भवति तथा चैष जनार्दनः ॥ ३२ ॥
111097
111098 तेषां भक्तानां नतैर्नमस्कारादिना प्रार्थनैः । भक्तानां नृणां शतानि
111099 अनुग्रहीतुं पुनर्यदुकुले मानुष्यं याति । तत्र च कुरुसभायां
111100 दुर्योधनादिव्यामोहनायैकः सहस्रं भवति ॥ ३२ ॥
111101
111102 अंशावतारलीलाभिः कुरुते जागतीं स्थितिम् ।
111103 एकः कान्तासहस्राणि तुल्यकलं निमेषवत् ॥ ३३ ॥
111104
111105 कान्तानां सहस्राणि षोडशसहस्रं तुल्यकालमुपभुङ्क्ते इति शेषः । तत्र
111106 दृष्टान्तः-निमेषवदिति । यथा निमी राजर्षिर्विदेहतामापन्नः सर्वप्राणिनां
111107 नेत्रेषु वसन् युगपन्निमेषणानि करोति तद्वत् ॥ ३३ ॥
111108
111109 एवं ते भिक्षुसंकल्पा जीवटब्राह्मणादयः ।
111110 रुद्रविज्ञानवशतः स्वसंकल्पपुरीं गताः ॥ ३४ ॥
111111
111112 वर्णितरीत्या प्रकृतेऽपि बोध्यमित्याह-एवमिति । रुद्रस्य विज्ञानमभ्यनुज्ञा
111113 तद्वशतः । तत्संकल्पानुसारिण्येव रुद्रस्याभ्यनुज्ञा तद्बलादित्यर्थः ॥ ३४ ॥
111114
111115 तत्र भुक्त्वा चिरं भोगान्प्राप्य रुद्रपुरं ततः ।
111116 गणतामावसन्तस्ते स्थास्यन्ति सपरिच्छदाः ॥ ३५ ॥
111117
111118 नित्यं प्रफुल्लनवकल्पलतालयेषु रुद्रेण साकमुरुरत्नगुलुच्छकेषु ।
111119 नानाजगत्सु च तदा शिवपत्तनेषु विद्याधरीष्वमरमौलिधराश्च रेजुः ॥ ३६ ॥
111120
111121 तेषामपि तदा स्वगृहे सर्वभुवनेषु च बहुदेहकल्पनेनैच्छिकविहारो
111122 युगपत्प्रवृत्त इत्याह-नित्यमिति । ते गणा उरुरत्नगुलुच्छकेषु बहुरत्नस्तबकेषु
111123 प्रफुल्लनवकल्पलतागृहेषु रुद्रेण साकं तथा नानाविधेषु जगत्सु भुवनेषु तथा
111124 शिवेषु कैलासवैकुण्ठब्रह्मलोकादिपत्तनेषु नगरेषु च विहरन्तो

111125 गीतवादित्रनाट्यादिकुशलासु विद्याधरीषु मध्ये अमरैर्मौलिषु ध्रियन्ते सर्वत्र
111126 प्रणम्यन्त इत्यमरमौलिधराः। अमरं मरणनिवारकममृतपूर्णं चन्द्रं
111127 मौलौ धारयन्तीति वा अमरमौलिधराः सन्तो रेजुर्बभुः॥ ३६॥
111128
111129 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामा० वाल्मीकीये दे०मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
111130 गणत्वप्राप्तिर्नाम चतुःषष्टितमः सर्गः॥ ६४॥
111131
111132 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
111133 गणत्वप्राप्तिर्नाम चतुःषष्टितमः सर्गः॥ ६४॥
111134
111135 स्वप्नशतरुद्रीयं समाप्तम्।
111136 पञ्चषष्टितमः सर्गः ६५
111137
111138 श्रीवसिष्ठ उवाच।
111139
111140 ईषद्दृष्टो यथा तेन भिक्षुणा चेतसि भ्रमः।
111141 भूतं प्रयत्नमेवैष पृथक्कृत्वा सुपश्यति॥ १॥
111142
111143 भिक्षुन्यायोऽत्र सर्वेषु जीवेषु सम उच्यते।
111144 रात्रावन्वेष्यता भिक्षोः सभोत्थानं च वर्ण्यते॥
111145
111146 सर्वस्याभासजीवस्य मृतिजन्ममयी स्थितिः।
111147 भवत्येव चिदाकाशरूपिण्येवाकृतिं गता॥ २॥
111148
111149 यथावर्णितप्रकारस्तेन भिक्षुणा स्वचेतसि यो भ्रम ईषद्दृष्टः आपाततश्चिन्तितः
111150 एष भिक्षुस्तं भ्रमं स्वं भूतं प्राक्तनं शुभाशुभकर्मलक्षणं
111151 प्रयत्नमेव फलावस्थायां पृथक् स्वात्मनो व्यतिरिक्तमिव कृत्वा सुष्टु स्पष्टं
111152 प्रपश्यति। नाणुमात्रमप्यन्यदस्तीत्यर्थः॥ १॥ २॥
111153
111154 पृथक्कृत्यैक्यमभ्येति स्वात्मा संसारखण्डकम्।
111155 सर्व एव मृतो जन्तुः पृथक्स्वप्ननिभात्मकम्॥ ३॥
111156
111157 एवमेव सर्वेषामपि जीवानां मरणकालोद्बुद्धं स्वकर्मैव स्वप्न इव जगदात्मना
111158 आमोक्षं भातीति बोध्यमित्याह-सर्व एवेति॥ ३॥
111159
111160 एवंततस्वरूपोऽपि देही चामोक्षमाकुलः।
111161 जीवयूथं मया तुभ्यं कथितं कथयाऽनया॥ ४॥
111162
111163 एवं भिक्ष्वात्मेव ततमपरिच्छिन्नं स्वरूपं यस्य तथाविधोऽपि देही देहपरिच्छिन्न
111164 इव आमोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः। अनया भिक्षुकथया॥ ४॥
111165
111166 परात्प्रस्पन्दितात्मेति न भिक्षू राम केवलम्।
111167 मोहान्मोहान्तरं याति जीवोऽहरहरेव नः॥ ५॥
111168
111169 परात्पूर्णस्वरूपात्प्रस्पन्दितात्मा सर्वोऽपि जीव इति एवंप्रकार एव न केवलं
111170 भिक्षुरित्यर्थः। अहरहः प्रतिदिनं स्वप्ने नः अनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः॥ ५॥
111171
111172 पर्वताग्रपरिभ्रष्टो ह्यधोध उपलो यथा।
111173 परमात्मपरिभ्रष्टो जीवः स्वप्नमिमं दृढम्॥ ६॥
111174
111175 पश्यत्यस्मादपि स्वप्नाद्याति स्वप्नान्तरं पुनः।
111176 स्वप्नात्स्वप्ने विनिपतन्मृषैवेदं दृढं किल॥ ७॥

इदं जन्मादिदुःखं क्वचित्केनचिन्निमित्तेन परिपश्यतीति परेणान्वयः ॥ ७ ॥

परिपश्यति जीवोऽन्तर्मायया जर्जरीकृतः ।
क्वचित्केनचिदेवेह कदाचिदपि वा स्वयम् ॥ ८ ॥

देहनाम्नोऽहमित्यन्तो मुच्यते स्वं प्रपद्यते ।

श्रीराम उवाच ।

अहो नु विषमो मोहो जीवस्यास्योपजायते ॥ ९ ॥

इदानीं बन्धमोक्षतत्त्वं संक्षिप्याह-देहेति । देहनाम्नोऽहमित्यभिमान एवान्तो
बन्धः स्वात्मलाभ एव मोक्ष इति निष्कर्ष इत्यर्थः । किंचित्प्रष्टुकामो रामो
वर्णितार्थप्रबोधमाश्चर्याभिनयेन व्यनक्ति अहो इत्यादिना ॥ ९ ॥

यथा सुप्तस्य स्तोकेन नानाकारविकारया ।
मिथ्याज्ञानोग्रयामिन्या मायया निपतत्यलम् ॥ १० ॥

स्तोकेनाल्पेनापि मदश्रमादिनिमित्तेन सुप्तस्य मनः स्वाप्नमायया यथा
अलमत्यन्तं भीमं वैषम्यं दुःखसंकटं निपतति तच्च
निजवत्सत्यवत्स्वीयवद्वा उच्यते तद्वदहो आश्चर्यमिति परेणान्वयः ॥ १० ॥

अहो नु खलु वैषम्यं भीमं निजवदुच्यते ।
भगवन्सर्वदा सर्वं सर्वदैव जगत्स्थितौ ॥ ११ ॥

सर्व सर्वत्र सर्वदा संभवतीति च त्वया यदुक्तं तदप्यनुभवारूढं
ममाभूदित्याह-भगवन्निति ॥ ११ ॥

त्वया संभवतीत्युक्तं यथा तच्चानुभूयते ।
एवंगुणविशिष्टात्मा तन्मोहात्मा स भिक्षुकः ॥ १२ ॥

एवमुपदिष्टार्थाभिनन्दनेन गुरुं प्रतोष्य त्वयायं भिक्षुर्मद्बोधाय
कल्पयित्वोक्त उत क्वचिदस्तीति संदेहेन कौतुकात्पृच्छति-एवंगुणविशिष्टेति ।
तन्मोहात्मा तादृशजीवटादिमोहात्मा ॥ १२ ॥

क्वचिदस्ति न वास्त्यन्तरालोक्य कथयाशु मे ।

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अद्य रात्रौ समाधिस्थस्त्रिलोकीमठिकामिमाम् ॥ १३ ॥

अन्तर्योगेन आलोक्य त्वद्बोधाय यद्यपि कल्पयित्वा मया भिक्षुरुक्तस्तथापि
तद्वाक्यस्यानृतत्वायोगात्क्वचित्संभावित एव सः । तस्य च योगेनाधुना दर्शने
उत्थाने विलम्बः स्यादित्याशयेन वसिष्ठस्तत्कालोचितमुवाच-अद्येति ॥ १३ ॥

भिक्षुरेकोऽस्तिनास्तीति प्रेक्ष्य प्रातर्वदाम्यहम् ।

वाल्मीकिरुवाच ।

मुनौ चैवं कथयति बहिर्मध्याह्नडिण्डिमः ॥ १४ ॥

उत्थानयोग्यमध्याह्नबोधको डिण्डिमो वाद्यभेदस्तद्ध्वनिरिति यावत् ॥ १४ ॥

उदभूत्प्रलयक्षुब्धघनगर्जितमांसलः ।
तत्यजुः पादयोस्तस्य पुष्पाञ्जलिपरम्पराः ॥ १५ ॥

घनगर्जितमिव मांसलः पुष्टः । तस्य वसिष्ठस्य ॥ १५ ॥

मृपाः पौरा विटपिनः पुष्पं वातधुता इव ।
पूजयित्वा मुनिश्रेष्ठानुदतिष्ठन्स्वविष्टरात् ॥ १६ ॥

वातेन धुताः कम्पिता विटपिन इव ॥ १६ ॥

सभा तदनु सोत्तस्थौ सप्रणामपरम्परा ।
क्रमेण ह्यस्तनेनैव जग्मुः खेचरभूचराः ॥ १७ ॥

ह्यस्तनेन पूर्वेद्युर्भवेन ॥ १७ ॥

स्वास्पदेषु यथाशास्त्रमहर्व्यापारमादृताः ।
सर्वे संपादयामासुर्निजधर्मं क्रमोचितम् ॥ १८ ॥

अहर्व्यापारमाह्निकं निजधर्मं संपादयामासुः ॥ १८ ॥

चिन्तयन्तो मुनिप्रोक्तं महीचरनभश्चराः ।
ज्ञानं क्षपां क्षणमिव निन्युः कल्पमिवापि च ॥ १९ ॥

मुनिप्रोक्तं ज्ञानं शास्त्रं चिन्तयन्तः अभ्यस्यन्तः ।
उपदिष्टार्थानुसंधानसुखेन क्षणमिव पुना
रामपुष्टार्थश्रवणेच्छौत्कण्ठ्येन निद्राभावात्कल्पमिव च ॥ १९ ॥

प्रातः पुनः प्रसृतकार्यपरम्परेऽस्मिञ्जाते जने
खचरभूचरभूतसङ्घः ।
आख्यानलोकरचनेन तथैव तस्थावन्योन्यसंवदनपूजितपूज्यलोकः ॥ २० ॥

खचरभूचरभूतसङ्घो रात्रिमतिवाह्य प्रातर्जने प्रसृतस्वस्वकार्यपरंपरे
जाते सति दशरथसभामागत्य तथा पूर्वेद्युर्वदेव पुनः आख्यानलोकरचनेन
व्याख्यानश्रवणोचितसभासंनिवेशक्रमरचनेन तस्थौ ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
विद्योत्तरविस्मयवर्णनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
विद्योत्तरविस्मयवर्णनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥
षट्षष्टितमः सर्गः ६६

वाल्मीकिरुवाच ।

वसिष्ठमुनिसंयुक्ता विश्वामित्रादिसंयुताः ।
स्थिताः खेचरसिद्धौघा विऽस्रान्ता नृपनायकाः ॥ १ ॥

अन्विष्टस्यात्र यत्नेन भिक्षोर्दर्शनमुच्यते ।
तादृशानां तथान्येषां मुनीनां भूतभाविनाम् ॥

111281 स्थिता उपविष्टाः। ततो नृपास्ततो नायकाः सामन्तादयश्च विश्रान्ता उपविष्टाः ॥ १ ॥
111282
111283 सरामलक्ष्मणा सैव तथैवाथ सभा बभौ।
111284 सौम्या समसमाभोगा शान्तवातेव पद्मिनी ॥ २ ॥
111285
111286 पद्मिनी पद्मवती सरसी ॥ २ ॥
111287
111288 अनवेक्ष्य वचः प्रश्नमुवाचाथ मुनीश्वरः।
111289 बोधयन्ति बलादेव सानुकम्पा हि साध्वः ॥ ३ ॥
111290
111291 प्रश्नमनवेक्ष्य अप्रतीक्ष्य वच उवाच। प्रातर्वदाम्यहमिति स्वयं प्रतिज्ञातत्वादिति
111292 भावः ॥ ३ ॥
111293
111294 श्रीवसिष्ठ उवाच।
111295
111296 राजन् रघुकुलाकाशशशाङ्क रघुनन्दन।
111297 ह्यो मया ज्ञाननेत्रेण स भिक्षुः प्रेक्षितश्चिरम् ॥ ४ ॥
111298
111299 चिरं प्रेक्षितोऽन्विष्टः। चिरमन्विध्य प्रेक्षित इति वा ॥ ४ ॥
111300
111301 ध्यानेनाहं चिरं भ्रान्तस्तादृग्भिक्षुदिदृक्षया।
111302 द्वीपानि सप्त विपुलां [पृथ्वीम्।] कुलशैलसपर्वताम् ॥ ५ ॥
111303
111304 यावत्कुतश्चिदप्येवं भिक्षुर्लब्धो न तादृशः।
111305 कथं किल मनोराज्यं बहिरप्युपलभ्यते ॥ ६ ॥
111306
111307 यावन्न लब्धस्तावदहं चिरं भ्रान्त इति पूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥
111308
111309 ततस्त्रिभागशेषायां रात्र्यां पुनरहं धिया।
111310 उत्तराशान्तरं यातो बेलावात इवार्णवम् ॥ ७ ॥
111311
111312 उत्तरस्या आज्ञाया दिश आन्तरं देशं यातो मनसा पर्यालोचितवानिति यावत् ॥ ७ ॥
111313
111314 जिननामैष तत्रास्ति श्रीमान् जनपदो महान्।
111315 वल्मीकोपरि तत्रास्ति विहारो जनसंश्रयः ॥ ८ ॥
111316
111317 वल्मीकाख्याज्जनपदादुपरि परतो जिननामा एष प्रसिद्धो जनपदोऽस्ति तत्र जनपदे
111318 विहाराख्यो जनसंश्रयो बहुजनाश्रयो देशोऽस्ति ॥ ८ ॥
111319
111320 तस्मिन्विहारे स्वकुटीकोशे कपिलमूर्धजः।
111321 भिक्षुर्दीर्घदृशो नाम स्थित एव समाधये ॥ ९ ॥
111322
111323 दृक्शब्दाद्भागुरिमतेन हलन्ताट्टापि दीर्घे दृशे यस्येति व्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥
111324
111325 एकविंशतिरात्रं च तस्यैवं स्थितिशालिनः।
111326 दृढार्गलं गृहं ध्यानभङ्गभीता विशन्ति नो ॥ १० ॥
111327
111328 तस्य गृहं कुटीं ध्यानभङ्गभीताः प्रिया अपि भृत्या नो विशन्ति किल ॥ १० ॥
111329
111330 भृत्याः प्रियाः किल तथा संतिष्ठति स भिक्षुकः।
111331 अद्यैव तस्य संवेत्तुं नियतेरीदृशी स्थितिः ॥ ११ ॥
111332

111333 तस्य भिक्षोः। संवेत्तुं विदेहकैवल्याय चरमसाक्षात्कारं प्राप्तुम्। तत्कुतः। यतो
111334 नियतेस्तदायुर्नियन्तुर्विधातुः॥ ११॥
111335
111336 रात्रयो ध्याननिष्ठस्य गतास्तस्यैकविंशतिः।
111337 स तु वर्षसहस्राणि तथा चित्तेन भूतवान्॥ १२॥
111338
111339 तथा प्राग्वर्णितप्रकारेण॥ १२॥
111340
111341 कस्मिंश्चित्प्राक्तने कल्पे भिक्षुरेवं पुराऽभवत्।
111342 अद्य त्विह द्वितीयोऽस्मिंस्तृतीयो नोपलभ्यते॥ १३॥
111343
111344 एवं एवंविधः। अद्यास्मिन्कल्पे। अयं द्वितीयः। तृतीयो नोपलभ्यते तदानीं
111345 मयेत्यर्थः॥ १३॥
111346
111347 मया तु पुनरन्विष्य चेतसा चतुरात्मना।
111348 तादृग् भिक्षुस्तृतीयोऽन्यो जगत्पद्मोदरालिना॥ १४॥
111349
111350 जगत्पद्मे अलिना अलिवद्भ्रमता मया अस्मिन् सर्गे तृतीयो नोपलभ्यत इति पूर्वेण परेण
111351 वा अन्वयः॥ १४॥
111352
111353 अस्मात्सर्गात्ततो लब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः।
111354 अथान्ये लीलया सर्गा मया संप्रेक्षितास्ततः॥ १५॥
111355
111356 अथ मया लीलया अस्मात्सर्गादन्ये सर्गाः संप्रेक्षितास्तत्र तृतीयस्तादृगाशयो
111357 लब्ध इत्यन्वयः॥ १५॥
111358
111359 यावत्तस्मिंश्चिदाकाशकोशशायिनि सर्गके।
111360 तृतीयो विद्यते भिक्षुर्ब्राह्मश्च सदृशक्रमः॥ १६॥
111361
111362 तदेवाह-यावदिति। ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणा निर्मित एतत्सदृश एव भुवनक्रमो
111363 विद्यते॥ १६॥
111364
111365 एवं तेनैव तेनैव संनिवेशेन भूरिशः।
111366 भविष्यन्त्यभवन्सर्वे पदार्थाः सर्गसंततौ॥ १७॥
111367
111368 एवं ब्रह्माण्डभेदेन सदृशे पदार्थक्रमे तादृशभिक्षवोऽप्यनन्ताः
111369 संभवन्तीत्याशयेनाह-एवमिति॥ १७॥
111370
111371 अस्यां सभायामपि ये मुनयो ब्राह्मणास्तथा।
111372 भाव्यमेवं समाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः॥ १८॥
111373
111374 अस्मिन्नर्थे मुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थं पुनः प्रपञ्चयन्नाह-अस्यामित्यादिना
111375 । तैरप्येवं भिक्षुसदृशसमाचारैः स्वसदृशसमाचारैश्च भाव्यम्। अन्यैरपि
111376 एतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्च भाव्यमित्यर्थः॥ १८॥
111377
111378 नारदेनामुना भाव्यं पुनरन्येन चामुना।
111379 एवं कलनकर्मभ्यां युक्तेनान्येन भूरिशः॥ १९॥
111380
111381 कलनंन् ज्ञानं कर्म चरित्रं ताभ्यां युक्तेन॥ १९॥
111382
111383 एवं जन्मादिना भाव्यं व्यासेनापि शुकेन च।
111384 शौनकेन पुनर्भाव्यं क्रतुना पुलहेन च॥ २०॥

111385

111386 अगस्त्येन पुलस्त्येन भृगुणाऽङ्गिरसापि च।
111387 एत एव तथान्ये च एवंरूपक्रियास्पदम्॥ २१॥
111388

111389 एवंविधस्य रूपस्य संस्थानस्य क्रियाणां चास्पदं भविष्यन्तीत्यर्थः॥ २१॥
111390

111391 चिराच्चिराद्भविष्यन्ति मायेयं वितता यतः।
111392 सदृशाचारजन्मानस्त एवान्ये च भूरिशः॥ २२॥
111393

111394 भूयोभूयो विवर्तन्ते सर्गेष्वप्स्विव वीचयः।
111395 अत्यन्तसदृशाः केचित्केचिदर्धसमक्रमाः॥ २३॥
111396

111397 केचिदीषत्समाः केचिन्न कदाचित्पुनस्तथा।
111398 एवमेषातिवितता महतामपि मोहिनी॥ २४॥
111399

111400 क्षणेनेहास्ति नो कर्म प्रतिपत्तिर्हि जृम्भते।
111401 क्वैकविंशत्यहोरात्रा अनन्ताकृतयोऽनघ॥ २५॥
111402

111403 क्षणे निरवयवकालात्मनि ईहा मानसचेष्टापि नास्ति। देहादिचेष्टालक्षणं कर्म च
111404 दूरनिरस्तत्वादेव नास्ति। किं तर्हि प्रतिपत्तिर्भ्रान्तिरेव केवलं जृम्भते। तदेवेह
111405 भिक्षुचरित्रे स्पष्टमित्याह-क्वेति। अनन्ता जीवटादिसर्गाकृतयस्तासामलं
111406 सम्यगुपलम्भश्च क्व॥ २५॥
111407

111408 क्व तासामुपलम्भोऽलमहो भीमा मनोगतिः।
111409 प्रतिभामात्रमेवेदमित्थंन् विकसितं स्थितम्॥ २६॥
111410

111411 नानाकलहकल्लोलं जले प्रातरिवाम्बुजम्।
111412 जातं संवेदनादेव शुद्धादिदमशुद्धिमत्।
111413 संसारजालमखिलं सार्चिर्वह्निकणादिव॥ २७॥
111414

111415 प्रातरम्बुजमिव विकसितम्। तत्पक्षे भ्रमरादीनां नानाकलहा जलकल्लोलाश्च पश्येति
111416 योज्यम्। अर्चिर्भिः सहवर्तमानः सार्चिर्महानग्निर्वह्निकणादिव
111417 शुद्धात्संवेदनादेवेदमशुद्धिमज्जगज्जातम्॥ २७॥
111418

111419 प्रत्येकमेवमुदितः प्रतिभासखण्डः खण्डान्तरेष्वपि च तस्य
111420 विचित्रखण्डः।
111421 सर्वे स्वयं ननु च तेऽपि मिथो न मिथ्या सर्वात्मनि स्फुरति कारणकारणेऽस्मिन्॥
111422 २८॥
111423

111424 एवं भिक्षुमनसीव सर्वजीवमनःस्वपि प्रत्येकं जगद्रूपः प्रतिभासखण्ड
111425 उदितस्तस्य तस्यान्तर्जीवखण्डान्तरेष्वपि च विचित्रः सर्गखण्ड उदित इत्यनवस्थैव
111426 मायादृशेत्यर्थः। ते प्राथमिकखण्डाः स्वयं तेपि च तदन्तर्गतजगत्खण्डा
111427 मिथः स्वस्वव्यवहारदृशा न मिथ्या सत्या एव। किं स्वतो नेत्याह-सर्वात्मनीति।
111428 सर्वात्मन्यास्मिंश्चित्सत्तैकरसे परमात्मनि तादात्म्येन स्फुरति सति। तेन
111429 स्वतत्त्वबोधेन तद्भावत्यागे तु न किंचित्सत्यमित्यर्थः॥ २८॥
111430

111431 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्र० पू० जीवटोपाख्याने
111432 भिक्षुसंसृतिकथनं नाम षट्षष्टितमः सर्गः॥ ६६॥
111433

111434 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
111435 भिक्षुसंसृतिकथनं नाम षट्षष्टितमः सर्गः॥ ६६॥
111436 सप्तषष्टितमः सर्गः ६७

दशरथ उवाच।

मुनिनायक तं भिक्षुं गत्वा संबोधयन्त्वमी।
नरा मत्प्रहिताः शीघ्रं चानयन्तु कुटीगतम्॥ १॥

भिक्षोः समाधौ मुक्तस्य देहनाशोऽत्र वर्ण्यते।
भिक्षुभ्रान्तिवदन्येषां बन्धो मोक्षश्च बोधतः॥

संबोधयन्तु समाध्व्युत्थापयन्तु। अमी मत्प्रहिता मया प्रेषिता नरा मन्त्रिणो
भवदाज्ञया आनयन्तु॥ १॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

राजंस्तस्य महाभिक्षोः स देहः प्राणवर्जितः।
क्लेदो वैवर्ण्यमायातो नासौ जीवितभाजनम्॥ २॥

अद्यैव तस्य संवेत्तुं नियतेरेष निश्चयः इति मदुक्तं विस्मृत्य त्वयेदं
पृष्टमिति सूचयन्वसिष्ठ उवाच-राजन्निति। क्लेदः
प्राणोपष्टम्भकान्नरसभागः शोषेण वैवर्ण्यमायातः॥ २॥

तस्य भिक्षोस्तु जीवोऽसौ भूत्वा पद्मजसारसः।
जीवन्मुक्तः स्थितो भूयो नासौ संसृतिभाजनम्॥ ३॥

स तर्हि त्वदीयसत्यसंकल्पेन प्रजीवतु तत्राह-तस्येति। सत्येव
तद्देहभोग्यप्रारब्धशेषे मत्संकल्पः प्रवर्तते नान्यथेति भावः॥ ३॥

तद्गृहे मासपर्यन्ते बलान्निष्कासितार्गलाः।
अन्तराले तु तिष्ठन्ति भृत्या भिक्षुदिदृक्षवः॥ ४॥

मासपर्यन्तं गृहार्गलं न निष्कासनीयमिति भिक्षुणा आज्ञप्तैरन्तरालवासिभिस्त
द्भृत्यैर्गुप्तत्वादपि त्वन्मन्त्रिभिस्तत्प्रबोधनं कर्तुमशक्यमित्याह##-
भिक्षुदेहदिदृक्षवो भृत्या बहिर्द्वारान्तराले तिष्ठन्ति। बलाद्भिक्ष्वाज्ञाबलादिति
वा॥ ४॥

ततो नष्टाङ्गसंधानं कायं निष्काल्यते जले।
त्यक्ष्यन्त्यन्यं करिष्यन्ति भिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥ ५॥

ततो मासान्ते कायं भिक्षुशरीरं निष्काल्य निःसार्य जले त्यक्ष्यन्ति मज्जयिष्यन्ति।
तस्यां कुट्यामन्यं तत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपं भिक्षुं
पूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्तनाय करिष्यन्ति। दृढत्वादक्षुण्णं मानसं
भक्तमनःकल्पितदेवतारूपम्। कर्मधारयः॥ ५॥

अनेनैवं सदेहेन भिक्षुर्मुक्तो व्यवस्थितः।
कथं प्रबोध्यते नष्टं तद्विहारे शरीरकम्॥ ६॥

एवमुक्तरीत्या मुक्तः। विहारे प्राणचेष्टादिव्यापारविषये नष्टं मृतम्॥ ६॥

एषा [एवातिवितता मायेति पाठः।] गुणमयी माया दुर्बोधेन दुरत्यया।
नित्यं सत्यावबोधेन सुखेनैवातिवाह्यते॥ ७॥

प्रश्नं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमेवावलम्बते-एषेत्यादिना। दुर्बोधेन

111489 भ्रान्तिपरम्पराहेतुविक्षेपशक्त्या। अतिवाह्यते निरस्यते ॥ ७ ॥
111490
111491 असत्येव कृतारम्भा हेम्नः कटकता यथा।
111492 प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया ॥ ८ ॥
111493
111494 असती अविद्यमानैव कृतजगदारम्भा। हेम्नः कटकतयेव प्रतिभासस्य यो
111495 विपर्यासोऽन्यथाभावस्तन्मात्रकारणको विभ्रमोदयो यस्याः ॥ ८ ॥
111496
111497 परमात्मनि वाचेयमित्थं मायानुमीयते।
111498 तरङ्गालीव पयसि प्रेक्षामात्रविनाशिनी ॥ ९ ॥
111499
111500 वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् इत्यादिदृष्टान्तश्रुतिवाचा
111501 दार्ष्टान्तिकमायापि इत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ॥ ९ ॥
111502
111503 ज्ञो हि दृश्यतया दीर्घस्वप्नात्स्वप्नान्तरं व्रजेत्।
111504 एवं जीवत्वमायाति विवेकात्सर्वमात्मदृक् ॥ १० ॥
111505
111506 ज्ञः परमात्मा एवं अविवेकाज्जीवत्वमायाति स च स्वविवेकात्सर्वमात्मेति
111507 पश्यतीत्यात्मदृक् चिन्मात्रः परिशिष्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥
111508
111509 यो यस्य प्रतिभासः स्यादात्मैव स स्वबोधतः।
111510 स एवोदेति संसारः करञ्जवनगुल्मदृक् [गुल्मधृगिति पाठः।] ॥ ११
111511 । ।
111512
111513 सः स्वबोधत आत्मैव। अबोधतस्तु स एव संसारात्मना उदेति ॥ ११ ॥
111514
111515 प्रत्येकं भूतमुदितं कृतं संसारमण्डलम्।
111516 भिक्षोः स्वप्नान्तर इव परां भङ्गिमिवाम्भसः ॥ १२ ॥
111517
111518 भूतं प्राणिनिकायं प्रति प्रत्येकं संसारमण्डलं भ्रान्त्या उदितं कृतम्।
111519 यथा भिक्षोः स्वप्नान्तरे अम्भसो भङ्गिं आवर्ततरङ्गादिविभागमिव विद्धीत्यर्थः
111520 ॥ १२ ॥
111521
111522 प्रस्तुतः पद्मजादेव जगत्स्वप्नो यथोदितः।
111523 तथैवास्वच्छचित्तोत्थो रूढः सर्वजनं प्रति ॥ १३ ॥
111524
111525 समष्टेर्हिरण्यगर्भस्य मनोमात्रनिर्माणत्वादयं सर्गः स्वप्न एव चेद्व्यष्टेरपि
111526 तथैव भवितुमर्हति। अस्वच्छचित्तादुत्थित इति परः स्थिर इव भासत इत्याह-प्रस्तुत
111527 इति ॥ १३ ॥
111528
111529 पितामहवदाभाति सर्गः स्वप्नविलासवत्।
111530 प्रत्येकमुदितस्तेन ब्रह्माण्डानीव कोटिशः ॥ १४ ॥
111531
111532 चित्तशुद्धौ तु पितामहस्येव पितामहवत् स्वप्नविलासवदसत्य आभाति तेन
111533 तादृशभानेन ज्ञायते। प्रत्येकमयं ब्रह्माण्डानीव कोटिश उदित इति निश्चीयत
111534 इत्यर्थः ॥ १४ ॥
111535
111536 स्फुरन्यथा तथा वास्मिञ्जीवः पश्यति विभ्रमम्।
111537 हृदयेऽयंन् समर्थं च स्वप्नवद्दीर्घमान्तरम् ॥ १५ ॥
111538
111539 अयं जीवो व्यष्टिप्रपञ्चरूपेण समष्टिप्रपञ्चरूपेण वा
111540 साधारणप्रपञ्चरूपेण प्रत्येकमसाधारणप्रपञ्चरूपेण वा यथा तथा वा

111541 स्फुरन्नस्तु तथापि हृदये प्रतिभानसमर्थ दीर्घ विभ्रमं पश्यतीति स
111542 स्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥
111543
111544 चित्सत्तामात्रमासाद्य प्रतीतिच्युतमात्रतः ।
111545 जरामरणदुःखानां क्वचिद्भाजनतां गतः ॥ १६ ॥
111546
111547 दीर्घस्वप्नदर्शने निमित्तमाह-चित्सत्तामात्रमिति । तत्त्वतः
111548 प्रतीतेश्च्युतमावृत्तं तावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्य आश्रित्य
111549 क्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥
111550
111551 पातालं ब्रह्मलोकं वा चित्तत्सुकृतशालिनी ।
111552 चित्तांशस्पन्दमात्रेण कृत्वा कृत्वेव संस्थिता ॥ १७ ॥
111553
111554 तत्तत्र स्वप्ने विचित्रसुकृतशालिनी जीवचित् स्वचित्तांशस्पन्दमात्रेणाधः पातालं वा
111555 ऊर्ध्वं ब्रह्मलोकं वा कृत्वा कृत्वा भुञ्जाना संस्थितेत्यर्थः ॥ १७ ॥
111556
111557 चित्स्पन्दरूपिणी जीवनामरूपं गतात्मनि ।
111558 अन्यत्र च विलुठति गत्वा संभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥
111559
111560 परमात्मचिदेव प्राणकल्पनया तदधीनस्पन्दरूपिणी भूत्वा तद्द्वारेण
111561 जीवनामकं रूपं गता सती आत्मनि देहाकारसंभ्रमहारिणी अन्यत्र बहिश्च गत्वा
111562 विषयाकारसंभ्रमहारिणी भूत्वा विलुठति ॥ १८ ॥
111563
111564 चित्तेति परमात्मा न परमात्मा न वा न किम् ।
111565 जीवदेहादिनाम्नोऽस्य प्रतिबिम्बादिवार्हता ॥ १९ ॥
111566
111567 अस्त्वेवमस्य भ्रान्त्या जीवादिनामरूपभेदस्तथापि परमात्मैवैषः
111568 अध्याससहस्रैरप्यधिष्ठानस्यान्यत्वायोगादिति परमपुरुषार्थफलं
111569 जीवब्रह्मैक्यं दृढीकरोति-चित्तेतीति । प्रत्यगात्मा
111570 चित्तेत्युपाध्याकारभ्रान्तिमात्रापराधात्किं परमात्मा ब्रह्म न परं वा ब्रह्म
111571 किं आत्मा प्रत्यगात्मा न किमस्य ब्रह्मणो मुखस्य दर्पणे
111572 प्रतिबिम्बनादिवौपाधिकजीवनाम्नो देवदत्तयज्ञदत्तादेर्देहनाम्न
111573 आदिपदात्प्राणवाक्चक्षुरादिनाम्नश्चाहर्ता न किंतु अभेदेऽप्युपाधिवशात्सर्वं
111574 संभवत्येव । तथा च श्रुतिः स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः प्राणन्नेव प्राणो
111575 नाम भवति वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन इति
111576 तान्येतस्य कर्मनामान्येव इति ॥ १९ ॥
111577
111578 ब्रह्मण्येव परं ब्रह्म जगद्दृष्ट्यैव संस्थितम् ।
111579 शुद्धाकाशमिवाकाशे जले जलमिवामलम् ॥ २० ॥
111580
111581 एवमैक्यदर्शने जगद्दृष्ट्या व्यवहारदृष्ट्यैव परं ब्रह्म ब्रह्मण्येव
111582 संस्थितं किं पुनः परमार्थदृष्ट्या समूलोपाधिबाधे तद्वाच्यमिति भावः ॥ २०
111583 ।।
111584
111585 लोको ब्रह्मण एवायं जगद्रूपेषु तिष्ठति ।
111586 बिभेत्यन्यतया बोधात्प्रतिबिम्बादिवार्भकः ॥ २१ ॥
111587
111588 किं च दर्पणादौ मुखादत्यन्तमिन्ने मुखस्य स्थितावन्यथाभ्रान्तिसंभावनापि
111589 स्यात् । अयं जीवलोकस्तु स्वात्मभूतस्याभयस्य ब्रह्मण एव मूर्तामूर्तात्मकेषु
111590 जगद्रूपेषु तिष्ठतीति न तत्संभावनापि तथापि अन्यतया आत्मन्यतिरिक्तमन्यन्मम
111591 भयहेतुरस्तीति बोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥
111592

स्पन्देऽस्पन्दीकृते चेह स्वतः संज्ञा विलीयते।
साप्यलं परिणामेन लीयतेऽग्नौ घृतं यथा॥ २२॥

अन्यताबोधे च बुद्धिस्पन्दो हेतुरिति बुद्धिस्पन्दे समाध्यभ्यासेन अस्पन्दीकृते
भेदबुद्धिलक्षणा संज्ञा स्वत एव बुद्धौ विलीयते सा बुद्धिरप्यलं
पूर्णब्रह्माकारेण चरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नौ हुतं घृतमिव
तदिद्धे ब्रह्मणि विलीयत इत्यर्थः॥ २२॥

चित्स्पन्द एव चित्स्पन्दे सर्वात्मनि विजृम्भितः।
स्पन्दास्पन्दौ जृम्भणादि कल्पितं नात्र वास्तवम्॥ २३॥

बोधमात्रात् कथं कुद्दालकोटिदुर्भेद्यं जगद्विलीयत इति
चेदवास्तवचित्स्पन्दमात्रत्वादित्याह-चित्स्पन्द एवेति॥ २३॥

न स्पन्दोऽस्तीह नास्पन्दो नैकता वापि न द्विता।
शुद्धं चिन्मात्रसर्वस्वं यथैवास्ति तथा स्थितम्॥ २४॥

कल्पितमिति कथं ज्ञातमिति चेत्तत्त्वदृशा तददर्शनादित्याह-नेति॥ २४॥

सारेण तु विचारेण सर्वशब्दार्थयोः समे।
चिन्मात्रमेव ज्ञातेऽयं नास्तीत्यपि न विद्यते॥ २५॥

सर्वशब्दस्य तदर्थस्य च समे एकरसे स्वभावे ज्ञाते सति चिन्मात्रमेव
परमार्थसत्यम्। नास्तीति अभावभूतोऽप्ययं प्रपञ्चो न विद्यते दूरे भाव इत्यर्थः
॥ २५॥

भेदवेदनयोदेति भेदः प्रकृतिलाञ्छनम्।
अभेदबोधादखिले गलिते शिष्यते परम्॥ २६॥

नानातैवास्य बोधेन स बोधस्त्वनवेक्षणात्।
पृच्छकं चैवमस्त्येव तस्मान्निःशङ्कता परा॥ २७॥

यथोक्तैव वस्तुस्थितिर्न केनचिदन्यथाकर्तु शक्येति वसिष्ठः प्रतिजानीते-नानातेति।
एवकारौ भिन्नक्रमौ। हे राम त्वं अबोधेनैव नानातासि। स त्वमबोधरूपाया
नानाताया अनवेक्षणात्तु बोधः पूर्णचिद्रूप एवासि। अस्मिन्नर्थे यं कं च पृच्छ।
एवमेवास्ति परमार्थः। तस्मादेव तव मम अन्यस्य च परा निःशङ्कता
प्रतिष्ठितेत्यर्थः॥ २७॥

ततः स्वप्नो न जागर्तिर्न सुषुप्तिर्न तुर्यता।
न बन्धोस्ति न मोक्षोस्ति नान्यथाकल्पनात्मकम्॥ २८॥

ततस्तादृशनिःशङ्कताबलादेव जाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापः प्रवृत्त
इत्याह-तत इति॥ २८॥

शान्तिरेका जगन्नाम्नी शान्तिरेवमवस्थिता।
अबोधोऽसत्य एवातः क्व द्रष्टृदृश्यदर्शनम्॥ २९॥

अबोधवशादेव द्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत्। यदा त्वबोधः असत्य एव तदा
शुद्धात्मरूपा तच्छान्तिरेवैका जगन्नाम्नी। यतः सा शान्तिरेव गच्छति सर्वतो
व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या एवं जगन्नामयोग्यतया व्यवस्थिता।
द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिका त्रिपुटी तु अत्यन्ताप्रसिद्धेति नासौ तदा
जगन्नाम्नीत्यर्थः॥ २९॥

111645
111646 स्पन्दोऽप्यस्पन्द एव स्यान्निःसंकल्पतया च ते।
111647 न स्पन्दास्पन्दयोर्भिन्ना संकल्परहितैव चित्॥ ३०॥
111648
111649 ननु चित्तप्राणादिस्पन्दस्य बोधमात्रेण कथं निवृत्तिरिति
111650 चेत्तद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह-स्पन्द इति॥ ३०॥
111651
111652 द्वैतैक्यविकला [विकसद्रूप इति पाठः।] रूपसंकल्पश्चिदभावनात्।
111653 स च भावनमात्रेण गतो ब्रह्मैव शिष्यते॥ ३१॥
111654
111655 चितः अभावनाददर्शनाद्द्वैतैक्यादिरूपसंकल्प उदितः स च भावनमात्रेण
111656 दर्शनमात्रेण गत इति द्वैतैक्यरहिता चिद्ब्रह्मैव शिष्यत इत्यन्वयः॥ ३१॥
111657
111658 चिच्चन्द्रबिम्बे संकल्पकलङ्कः स्फुरतीव यः।
111659 नासौ कलङ्कस्तद्विद्धि चिद्घनस्य घनं वपुः॥ ३२॥
111660
111661 तद्दर्शनप्रकारमाह-चिच्चन्द्रबिम्बे इति॥ ३२॥
111662
111663 चिद्घनस्य न सन्नासन्स्थीयतां यत्तते पदे।
111664 इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणं कृतम् [कुरु इति
111665 पाठश्चेद्व्याख्यानुगुणः स्यात्।]॥ ३३॥
111666
111667 नासौ कलङ्क इत्यर्थे युक्तिमाह-चिद्घनस्येति। त्वया चिद्घनस्य तते पदे
111668 स्थीयताम्। यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्संकल्पादिस्त्वदैकरस्यमापन्नः
111669 पृथङ् न सन् त्वदात्मना च सन् भवति इति अनयैव युक्त्या
111670 सर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्य संग्रहणं
111671 सम्यगवलम्बनं कुरु॥ ३३॥
111672
111673 चिच्चन्द्रबिम्बासंकल्पकलङ्कामृतविग्रहः।
111674 त्वया भव्येन संस्पृष्टो भावाभावक्षयात्मना॥ ३४॥
111675
111676 हे चिच्चन्द्रबिम्ब हे असंकल्पकलङ्क। भावाभावक्षयात्मना भव्येन त्वया
111677 संस्पृष्टः सर्वोपि पदार्थः अमृतविग्रहः संपद्यते। अहो ते
111678 माहात्म्यमित्यर्थः॥ ३४॥
111679
111680 भावाभावादिकलनां नीत्वा चिन्मयतां चितः।
111681 समोल्लासविलासान्तः समाश्वस यथासुखम्॥ ३५॥
111682
111683 चितः समोल्लासविलासस्यान्तः सम्यगाश्वस विश्रान्तिं भज॥ ३५॥
111684
111685 स्पन्दास्पन्दौ कल्पनाकल्पना वा चित्ताम्नायो विद्धि नामाब्धिनाम्ना।
111686 सर्वाकारा निर्वृतिः शान्तिसत्ता पूर्णापूर्णे ह्येकमेवास्थितेति॥ ३६॥
111687
111688 हे राम त्वं अब्धिनाम्ना आनन्दसमुद्राख्येन स्वरूपेण स्थितः सन् स्पन्दास्पन्दौ
111689 कल्पना संकल्पः अकल्पना विकल्पो वेति यावांश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रान्तिभेदः स
111690 सर्वोपि सर्वाकारा निर्वृतिः सुखैकरसा शान्तिसत्तैव तथा तथा आस्थिता। इमे च
111691 पूर्णापूर्णे दशे एकमेव मे स्वरूपमिति विद्धि॥ ३६॥
111692
111693 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
111694 ब्रह्मैक्यप्रतिपादनं नाम सप्तषष्टितमः सर्गः॥ ६७॥
111695
111696 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे

111697 ब्रह्मैक्यप्रतिपादनं नाम सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥
111698
111699 अष्टषष्टितमः सर्गः ६८
111700
111701 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
111702
111703 सुषुप्तमौनवान्भूत्वा त्यक्त्वा चित्तविलासिताम् ।
111704 कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥ १ ॥
111705
111706 मौनं चतुर्विधं त्वत्र लक्षणैरुपवर्ण्यते ।
111707 सुषुप्तमौनं तत्रापि तुर्यातीतप्रतिष्ठितम् ॥
111708
111709 चित्तविलासितां चित्तस्य स्वाभाविकप्रवृत्त्यनुसारिताम् ॥ १ ॥
111710
111711 श्रीराम उवाच ।
111712
111713 वाङ्वौनमक्षमौनं च काष्ठमौनं च वेद्म्यहम् ।
111714 सुषुप्तमौनं मौनेश ब्रह्मन्ब्रूहि किमुच्यते ॥ २ ॥
111715
111716 वागादीनां मौनं संयमः । काष्ठमिव मौनं काष्ठमौनम् । सर्वेषु मौनेषु
111717 ईशिषे समर्थो भवसीति मौनेश ॥ २ ॥
111718
111719 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
111720
111721 द्विविधः प्रोच्यते राम मुनिर्मुनिवरैरिह ।
111722 एकः काष्ठतपस्वी स्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतरः ॥ ३ ॥
111723
111724 द्विविधा इति । त्वद्विदितानां त्रयाणां काष्ठतपस्विनां
111725 तारतम्यभेदानामनात्मज्ञतया एककोटितैवेति भावः ॥ ३ ॥
111726
111727 अभावितायां शुष्कायां क्रियायां बद्धनिश्चयः ।
111728 हठाज्जितेन्द्रियग्रामो मुनिः स्यात्काष्ठतापसः ॥ ४ ॥
111729
111730 तमेव प्रकटयति-अभावितायामिति । भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनं
111731 तच्छून्यायां शुष्कायां तदनुभवरसशून्यायां
111732 कृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम् ॥ ४ ॥
111733
111734 यथाभूतमिदं बुद्ध्वा भावितात्मात्मनि स्थितः ।
111735 लोकोपमोपि तृप्तोऽन्तर्यः स मुक्तमुनिः स्मृतः ॥ ५ ॥
111736
111737 व्यवहारे इतरतपस्विलोकोपमोऽप्यन्तर्निरतिशयानन्दास्वादतृप्तः ॥ ५ ॥
111738
111739 एतयोर्यो भवेद्भावः शान्तयोर्मुनिनाथयोः ।
111740 चित्तनिश्चयरूपात्मा मौनशब्देन स स्मृतः ॥ ६ ॥
111741
111742 प्रकृत्यर्थं व्युत्पाद्य प्रत्ययार्थं व्युत्पादयति-एतयोरिति ॥ ६ ॥
111743
111744 चतुष्प्रकारमाहुस्तं मौनं मौनविदो जनाः ।
111745 वाङ्मौनमक्षमौनं च काष्ठं सौषुप्तमेव च ॥ ७ ॥
111746
111747 तत्राद्यं त्रेधा विभज्य चतुष्प्रकारं मौनं मुनय आहुरित्यर्थः ॥ ७ ॥
111748

111749 वाङ्मौनं वचसां रोधो बलादिन्द्रियनिग्रहः।
111750 अक्षमौनं परित्यागश्चेष्टानां काष्ठसंज्ञकम्॥ ८॥
111751
111752 तेषां प्रत्येकं लक्षणान्याह-वाङ्मौनमित्यादिना। इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम्॥
111753 ८॥
111754
111755 मनोमौनं पञ्चमं च तन्मृतौ काष्ठतापसे।
111756 भावे सुषुप्तमौनाख्यं जीवन्मुक्तोऽनुजीवति॥ ९॥
111757
111758 एवं विभागपर्यालोचने मनोमौनमपि पञ्चमं यद्यपि संभवति तथापि तत्
111759 काष्ठतापसे मृतो मूर्च्छासुषुप्त्योरेव संभवति नान्यदेति तत्तैर्न
111760 परिगणितमित्यर्थः। त्वर्थे चः। भावे आत्मतत्त्वानुभवे॥ ९॥
111761
111762 त्रिषु मौनविशेषेषु विषयः काष्ठतापसः।
111763 सुषुप्तमौनावस्थायां सा तुर्या सैव मुक्तधीः॥ १०॥
111764
111765 विषयः अधिकृतः। तुर्या चतुर्थी। मुक्तेषु जीवन्मुक्तेषु धीयत इति मुक्तधीः॥ १०॥
111766
111767 वाङ्मौनं मौनमित्येतत्सिद्धं तच्च मनः किल।
111768 मलिनं जीवबन्धाय तत्रस्थः काष्ठतापसः॥ ११॥
111769
111770 यद्यपि त्रिषु मौनेषु मौनत्वं सिद्धं तथापि तानि
111771 मलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेति जीवस्य बन्धायैवेत्याह-वागिति॥ ११॥
111772
111773 अस्मत्संस्मरणं वापि दृश्यं वाङ्मयमस्पृशन्।
111774 अपश्यन्नेव पश्यन् हि काष्ठमौनी तु तिष्ठति॥ १२॥
111775
111776 तर्हि तद्वान्काष्ठतापसः समाधौ कथं तिष्ठति तदाह-अस्मदिति।
111777 बलान्मनोनिग्रहेणान्तरस्पदोऽहंभावस्य संस्मरणमनुसंधानमस्पृशन्
111778 बहिरपि दृश्यं रूपप्रपञ्चं वाङ्मयं नाम प्रपञ्चं
111779 चास्पृशान्नज्ञानावृतमात्मानमपश्यन्नेव सुषुप्ताविव
111780 नित्यात्मदृग्विलोपाभावाद्भस्मच्छन्नाग्निवत्साक्षिमात्रज्योतिषा
111781 पश्यंस्तिष्ठतीत्यर्थः॥ १२॥
111782
111783 प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयं स्मृतम्।
111784 भवन्ति मौनिनस्तत्र न तज्ज्ञास्तत्स्थलीलया॥ १३॥
111785
111786 व्युत्थानकाले त्वेतन्मौनत्रयं प्रस्फुरच्चित्तचलनमेव। तत्र प्राक्तनास्त्रयो मौनिनो
111787 भवन्ति तज्ज्ञास्तु चित्तबाधान्न तत्स्थनिरोधव्युत्थानादिलीलया तत्र भवन्तीत्यर्थः॥
111788 १३॥
111789
111790 नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रये किल।
111791 लीलया कथितं तेन तज्ज्ञाः कुप्यन्तु वा न वा॥ १४॥
111792
111793 अथवा तत्स्थलीलयेत्यस्य पूर्णात्मस्थितिलीलया। तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रये
111794 बन्धरूपमेवेदं निरस्यमिति तु कुप्यन्तु चिदानन्दविलास एवेति बुद्ध्या न वा कुप्यन्तु
111795 तथापि तेषामत्रोपादेयताज्ञानमेव नास्तीत्यर्थे तात्पर्यमित्याह-नात्रेति॥ १४॥
111796
111797 इदं सुषुप्तमौनं तु जीवन्मुक्तमितिस्थितम्।
111798 अपुनर्जन्मनो जन्तोः शृणु श्रवणभूषणम्॥ १५॥
111799
111800 जीवन्मुक्तानां मितिरनुभवस्तत्र स्थितम्। जन्तोर्भवतीति शेषः। अतस्त्वमपि शृणु॥

१५ ॥

नात्र संयम्यते प्राणस्त्रिविधो नापि योज्यते ।
नोल्लस्यन्ते न ग्लायन्ते समस्तेन्द्रियसंविदः ॥ १६ ॥

तत्त्वदर्शने सिद्धे अयत्नेनैव तत्सिद्ध्यतीति न पूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह##-
निरोधक्लेशेन न ग्लायन्ते ॥ १६ ॥

नानाताकलनेयं च न वल्गति न शाम्यति ।
चेतो न चेतो नाचेतो न सन्नासन्न चेतरत् ॥ १७ ॥

तस्य ज्ञानबाधितं चित्तं कथमवतिष्ठते तदाह-चेत इति ॥ १७ ॥

अविभागमनभ्यासं यदनाद्यन्तमास्थितम् ।
ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तं मौनमुच्यते ॥ १८ ॥

विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ।
अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् । अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वादनाद्यन्तम् ॥ १८ ॥

यथाभूतमिदं बुद्ध्वा जगन्नानात्वविभ्रमम् ।
यथास्थितमसंदेहं सौषुप्तं मौनमेव तत् ॥ १९ ॥

जगदिति नानात्वविभ्रमो यस्मिंस्तत् इदं आत्मतत्त्वं यथास्थितं बुद्ध्वा ॥ १९ ॥

अनेकसंविद्रूपात्म शिवेनैवेदमाततम् ।
इत्यास्थितमनन्तं यत्सौषुप्तं मौनमुच्यते ॥ २० ॥

अनेकधा संविद्रूपाणामात्मा यः शिवस्तेनैवाततं पूर्णं आस्थितभवस्थानं
यत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥

आकाशं नैव चाकाशं सर्वमस्ति च नास्ति च ।
इति चित्तं समं शान्तं यत्तन्मौनं सुषुप्तवत् ॥ २१ ॥

शून्यरूपत्वाभावान्नैव चाकाशे ॥ २१ ॥

सर्वशून्यं निरालम्बं शान्तिविज्ञप्तिमात्रकम् ।
न सन्नासदिति यस्यामासितं मौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥

यस्यां जीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥

भावाभावादशादेशविशेषैर्वितथोत्थितैः ।
संविदो यदनाभासस्तन्मौनं परमं विदुः ॥ २३

भावाभावादिविशेषैः संविदोऽनाभासः अविवर्तः ॥ २३ ॥

अत्यन्तमसतैवान्तश्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ।
यदनावर्तनं संविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४ ॥

बाधितत्वादत्यन्तमसतैव ॥ २४ ॥

नाहमस्मि न चान्योऽस्ति न मनो न च मानसम् ।
इति संविदसंवित्तिरविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥

111853
111854 मानसं विकल्पनम् | इति बाधितस्य संविदा असंवित्तिरप्रतिभासः || २५ ||
111855
111856 अहमस्मि जगत्यस्मिन्स्वस्ति शब्दार्थमात्रकम् |
111857 सत्तासामान्यमेवेति सौषुप्तं मौनमुच्यते || २६ ||
111858
111859 स्वस्ति अनामयं शब्दार्थमात्रकं सर्वं सत्तासामान्यमेव || २६ ||
111860
111861 यस्मात्संविदमेव स्यात्स्वान्यादिकलना कुतः |
111862 अनन्तमेव सौषुप्तं सर्वं मौनमतस्ततम् || २७ ||
111863
111864 यस्माद्धेतोः अमा सर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्या तामपि ग्रसन्तीव
111865 स्यात्तस्मात्स्वस्य अन्यस्य आदिपदाद्भेदस्य च || २७ ||
111866
111867 सुषुप्तमौनमेवेदमनन्तत्वात्प्रबोधवत् |
111868 तुर्यमेवामलं विद्धि तुर्यातीतमथापि च || २८ ||
111869
111870 अविद्याबाधात्तुर्य तद्बाधकवृत्तीनामपि बाधात्तुर्यातीतम् || २८ ||
111871
111872 सौषुप्तैकसयाधानस्तथा तुर्यसमाधिकः |
111873 तुर्यातीतसमाधिर्वा जाग्रत्यपि भवन्ति वै || २९ ||
111874
111875 प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानां मध्ये पञ्चम्यादय एतास्तिस्रो भूमिकाः
111876 समाधिभेदरूपाः जाग्रति अपिशब्दात्स्वप्नस्थेऽपि तत्त्वविदि पर्यायेण भवन्तीत्याह##-
111877 || २९ ||
111878
111879 तुर्यस्थ एव सकलामलशान्तिवृत्तिर्जाग्रत्यपि व्यवहरन्निपुणं समन्तात् |
111880 नित्यं सदेह उत वापि विदेह एव ब्रह्मन्नभोभवत एव किलास्ति साधो || ३० ||
111881
111882 हे ब्रह्मन् ब्रह्मभूत हे साधो जाग्रति समन्तान्निपुणं व्यवहरन्सदेहोऽपि उत वा
111883 त्यक्तव्यवहारः समाधिस्थोऽपि जीवन्मुक्तः सकलामलशान्तिवृत्तिनित्यं तुर्यस्थ एव
111884 तथा विदेह एव | इयं च स्थितिः स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधानाभो भवतीति
111885 नभोभवन् यस्तस्यैवास्ति नान्यस्येत्यर्थः | अथवा नभ इत्यपि संबोधनमेव | इयं
111886 स्थितिस्तथा भवत एवास्ति नान्यस्येत्यर्थः | अथवा भवतस्तवैवास्तीति रामं प्रति
111887 सिद्धवत्कारोक्तिः || ३० ||
111888
111889 ओमित्युदस्तभववासनमेकमास्स्व न त्वं न चाहमपि नान्यदिहास्ति सत्यम् |
111890 सर्वं च विद्यत इतीह किलान्तराभं ज्ञस्तिष्ठ चिद्गगनकोशकलैकनिष्ठः || ३१
111891 | |
111892
111893 हे राम त्वं ओमिति माण्डूक्योपनिषदुक्तरीत्या
111894 विराडादिपादमात्राप्रविलापनेनोदस्तभववासनमेकं तुर्यरूपमास्स्व | सर्वं च
111895 विद्यत इतीह किल यत्प्रसिद्धं तत् आन्तरो नाड्यन्तरनुभूयमानः स्वप्नस्तदाभं
111896 बुद्ध्वा ज्ञो जीवन्मुक्तस्त्वं चिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थः || ३१ ||
111897
111898 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
111899 महामौनयत्नोपदेशो नामाष्टषष्टितमः सर्गः || ६८ ||
111900
111901 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
111902 महामौनयत्नोपदेशो नामाष्टषष्टितमः सर्गः || ६८ ||
111903
111904

111905 एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९
111906
111907 श्रीराम उवाच।
111908
111909 कुतः शतत्वमायातं रुद्राणां मुनिनायक।
111910 ये गणास्ते तु ये रुद्रा उत नेति वदाशु मे॥ १॥
111911
111912 गणानामपि रुद्रत्वं मुक्तानामैच्छिकी स्थितिः।
111913 योगात्प्राणस्य विलयो मृतेस्तूद्भूतिरुच्यते॥
111914
111915 प्राप्य तां ब्रह्महंसेहां रुद्रतां सर्व एव ते। समाजग्मुर्विरिजुश्च
111916 रुद्राणामुत्तमं शतम्॥ इति शतानामप्युत्तमरुद्रता प्रागुक्ता तदुत्तरसर्गे च
111917 रुद्राज्ञया तेषु तेषु देहेषु प्रारब्धशेषं भुक्तवतां तेषाम्। तत्र भुक्त्वा चिरं
111918 भोगान्प्राप्य रुद्रपुरं ततः। गणतामावसंतस्ते स्थास्यन्ति सपरिच्छदाः इत्युक्तं
111919 तत्र रुद्रेच्छया शतरुद्रमूर्तीनां गणत्वमेकैव रुद्रमूर्तिरिति संदेहानो रामः
111920 पृच्छति-कुत इति। रुद्राणां शतत्वं कुत आगतम्। किं गणैः सह
111921 परिगणनादुत तद्व्यतिरिक्तरुद्राणामेव परिगणनात्। एवार्थे तुशब्दः। ये
111922 गणास्त्वयोक्तास्त एव ये रुद्रा उक्तास्ते उत न। अन्ये एव रुद्रा इत्यर्थः॥ १॥
111923
111924 श्रीवसिष्ठ उवाच।
111925
111926 स्वप्नानां भिक्षुणा दृष्टं शतं शतशरीरकम्।
111927 सर्वमुद्देशतो ज्ञातं तत उक्तं न तन्मया॥ २॥
111928
111929 तत्र प्रथमकल्पमेवावलम्ब्य वसिष्ठ उत्तरमाह-स्वप्नानामिति। उद्देशतः
111930 प्राग्वर्णिततत्तज्जन्मादिप्रस्तावतस्त्वया ज्ञातमेव ततस्तन्मया रुद्रशतसंख्याने
111931 नामतो विशिष्य नोक्तम्॥ २॥
111932
111933 य आकाराश्च ते स्वप्ने तत्तद्गणशतं स्मृतम्।
111934 तदेतद्रुद्रशतकं रुद्रा अपि गणा विधौ॥ ३॥
111935
111936 भिक्षुस्वप्ने ये जीवटाद्याकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतो गणशतमिति स्मृतम्।
111937 तदेवैतद्रुद्रशतकमपि भोगैश्वर्यसाम्याद्रुद्रांशत्वाच्च भवति। ननु गणा इति
111938 रुद्रस्य सेवकाः पार्षदा उच्यन्ते ते कथं मुख्यरुद्राः स्युः।
111939 स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासंभवात्। किं च शततमस्य
111940 मुख्यरुद्रत्वाद्गणत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नैवेति चेत्तत्राह-रुद्र
111941 अपीति। ते शतं स्वयं रुद्रा अपि पूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्य परिचर्यादिविधौ
111942 गणा एव भवन्ति। तेषां कर्मफलभोगैश्वर्यप्राप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थः॥ ३॥
111943
111944 श्रीराम उवाच।
111945
111946 एकस्माद्भगवंश्चित्तात्कथं चित्तशतं कृतम्।
111947 तत्स्वप्नकृतरुद्रेण दीपाद्दीपशतं यथा॥ ४॥
111948
111949 बोधयित्वा तु तं भिक्षुं चेतसा चेतनेन च इत्यादिना भिक्षुस्वप्रकृतेन शततमेन
111950 रुद्रेण स्वचित्तचैतन्यदानेन भिक्ष्वादीनां बोधनं यत्प्रागुक्तं
111951 तदन्यत्रादर्शनादसंभावयन् रामः पृच्छति-एकस्मादिति॥ ४॥
111952
111953 श्रीवसिष्ठ उवाच।
111954
111955 निरावरणसद्भावा यद्यथा कल्पयन्ति हि।
111956 तत्तथानुभवन्त्येव रसावरणसंविदः॥ ५॥

अनीश्वरेष्वज्ञेषु तददर्शनेऽपि ईश्वरेषु मुक्तेषु न तदसंभावना युक्तेति
परिहरति-निरावरणेति | ज्ञानैश्वर्येण निरावरणा योगैश्वर्येण सद्भावाः
सत्यसंकल्पाः | रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति इति श्रुतेः | रसो
भूमानन्दस्तं आसमन्तात्सांकल्पिकार्थसत्तालाभाय वृणोति स्वीकरोति तथाविधा
या माया प्रतिबिम्बसंवित् सार्वज्ञ्यसर्वशक्तत्वाख्या तद्बलादित्यर्थः || ५ ||

सर्वात्मनः सर्वगत्वाद्यद्यथा यत्र भाव्यते |
तथानुभूयते तत्र तत्तथा ज्ञतया धिया || ६ ||

सार्वात्म्यबलादपि तेषां सर्वभावितार्थसिद्धिरित्याह-सर्वात्मन इति || ६ ||

श्रीराम उवाच |

कपालमालाभरणो भस्मशाली दिगम्बरः |
श्मशाननिलयो ब्रह्मन्कामुकश्च किमीश्वरः || ७ ||

एवमैश्वर्ये सति हरिहरादयः किमर्थं
मानुषयोन्याद्यवतारश्मशानवासादिकदर्थनां स्वस्य कल्पयन्ति शुभमेव कुतो
न कल्पयन्तीत्याशयेन रामः पृच्छतिकपालेति | भस्मना शालते शोभते तच्छीलः |
ईश्वरः सर्वशक्तिसंपन्नोऽपि सन् किं किमर्थमेवास्ते इत्यर्थः || ७ ||

श्रीवसिष्ठ उवाच |

महेश्वराणां सिद्धानां जीवन्मुक्तशरीरिणाम् |
न क्रियानियमोऽस्तीह स ह्यज्ञस्यैव कल्पितः || ८ ||

क्रियाः शास्त्रीया एव मङ्गलरूपा एव सुखभोगफला एव कार्या इति न नियमस्तेषां
विधिकिंकरत्वाभावात् | अज्ञदृक्प्रसिद्धमङ्गलानामपि सर्वेषां तत्त्वदृशा
अमङ्गलतमत्वाविशेषात् | अशुभकर्माभावेन दुःखसामग्र्यापि तेषां
दुःखभोगानुदयात्सर्वस्य सुखरूपत्वाविशेषाच्चेति भावः || ८ ||

अज्ञस्तु [अज्ञः तुदितचित्तत्वात् इत्यपि विग्रहः केषाञ्चन संमतः स च
टीकाकर्त्रसंमतत्वादादर्शान्तरेष्वप्यलब्धत्वादयुक्तत्वाच्च
नादृतोऽस्माभिः |] दितचित्तत्वात्क्रियानियमनं विना |
गच्छन्न्यायेन मात्स्येन परं दुःखं प्रयाति हि || ९ ||

सुज्ञास्त्विष्टेष्वनिष्टेषु न निमज्जन्ति वस्तुषु |
यतेन्द्रियत्वाद्बुद्धत्वान्निर्वासनतया तथा || १० ||

दितचित्तत्वात् रागद्वेषलोभादिदोषसहस्रखण्डितचित्तत्वान्मात्स्येन मत्स्येषु
प्रसिद्धेन दुर्बलस्वपरजातिग्रसनन्यायेन गच्छन् क्रियानियमनं विना परं जन्म
परंपरानरकादिदुःखं प्रयाति | हि इति शास्त्रप्रसिद्धौ || ९ || १० ||

काकतालीयवद्रूढां क्रियां कुर्वन्ति ते सदा |
न कुर्वन्त्यपि वै किंचिन्नैषां क्वचिदपि ग्रहः || ११ ||

रूढां अकस्मात्प्रादुर्भूताम् | ग्रहः आसङ्गः || ११ ||

काकतालीयतो विष्णुरेवंकर्मोदितः पुरा |
एवंकर्मा त्रिनयन एवंकर्माअम्बुजोद्भवः || १२ ||

112009 एवंकर्मा मानुष्यादिजन्मकर्मा ॥ १२ ॥
112010
112011 न निन्द्यमस्ति नानिन्द्यं नोपादेयं न हेयता।
112012 न चात्मीयं न च परं कर्म ज्ञविषयं क्वचित् ॥ १३ ॥
112013
112014 न हेयता कस्यचिदिति शेषः। आत्मीयं स्ववर्णाश्रमोचितम्। परं तदन्यत्। ज्ञाः
112015 सिद्धास्तान्विषिणोति बध्नातीति विषयस्तथाविधं न क्वचिदित्यर्थः ॥ १३ ॥
112016
112017 अग्न्यादीनां यथौष्ण्यादि सर्गादौ रूढिमागतम्।
112018 हरादीनां तथा कर्म द्विजातीनां च जातयः ॥ १४ ॥
112019
112020 तर्हि कथं हरस्य प्रसिद्धहरचरित्रवेषक्रियानियमो हरेर्वा तच्चरित्रवेषादिनियमो
112021 भवदादीनां च ब्राह्मणोत्तमचर्यानियमः। काकतालीयन्याये
112022 तदघटनादित्याशङ्क्याह-अग्न्यादीनामिति। जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियमः।
112023 मुख्येश्वरेच्छारूपानादिनियतिरेव तद्व्यवस्थापिकेत्यर्थः ॥ १४ ॥
112024
112025 सर्गे प्ररूढिमायाते संकेतवशतः पृथक्।
112026 अनुभूतिफलाश्चर्याः कल्पिताः कल्पिताः स्वयम् ॥ १५ ॥
112027
112028 अज्ञानां तु चर्या नाग्न्यादिक्रियावन्नियताः सर्गादावभिव्यक्ताः किंतु सर्गे
112029 रूढिमायाते सति तत्तद्वर्णादिविभागसंकेतवशतः पृथक्
112030 ऐहिकपारलौकिकसुखदुःखानुभूतिफलाः शास्त्रीयाः स्वाभाविक्यश्च
112031 रागादिवशात्स्वयं कल्पिता इति वैषम्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥
112032
112033 विदेहमुक्तविषयं तुर्यमौनमतो मया।
112034 नोक्तं तव परं मौनं सदेहस्य रघूद्वह ॥ १६ ॥
112035
112036 एवं प्रश्नं समाधाय प्रस्तुतेषु मौनेषु वक्तव्यशेषं दर्शयति-विदेहेति।
112037 सदेहस्य प्रसिद्धाच्चतुर्विधमौनात्परं तव नोक्तं तच्छृण्विति परेणान्वयः ॥ १६
112038 ।।
112039
112040 खादप्यतितरामच्छमात्माकाशं चिदात्मकम्।
112041 तत्ताप्राप्तिः परं श्रेयः सा कथं प्राप्यते शृणु ॥ १७ ॥
112042
112043 तत्तायास्तद्भावस्य प्राप्तिः परं श्रेयो मोक्षः ॥ १७ ॥
112044
112045 सम्यग्ज्ञानावबोधेन नित्यमेकसमाधिना।
112046 संख्ययैवावबुद्धा ये ते स्मृताः सांख्ययोगिनः ॥ १८ ॥
112047
112048 तत्प्राप्तौ सांख्ययोगावुपाय इति वर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनो लक्षयति-सम्यगिति।
112049 संख्यया विवेकविचारप्रयुक्तराजयोगेन ॥ १८ ॥
112050
112051 प्राणाद्यनिलसंशान्तौ युक्त्या ये पदमागताः।
112052 अनामयमनाद्यन्तं ते स्मृता योगयोगिनः ॥ १९ ॥
112053
112054 कर्मयोगिनो लक्षयति-प्राणेति। युक्त्या प्राग्वर्णितहठयोगेन ॥ १९ ॥
112055
112056 उपादेयं तु सर्वेषां शान्तं पदमकृत्रिमम्।
112057 तत्केचित्संख्यया प्राप्ताः केचिद्योगेन देहतः ॥ २० ॥
112058
112059 उपादेयं फलीभूततत्त्वसाक्षात्कारेण प्राप्तव्यम्। सर्वेषां द्विविधानामपि
112060 योगिनाम्। देहतः अनेनैव देहेन ॥ २० ॥

112061
112062 एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति।
112063 यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं परं योगैस्तदेव हि॥ २१॥
112064
112065 फलत एतदेव स्फुटयति-यदिति॥ २१॥
112066
112067 यत्र प्राणमनोवृत्तिरत्यन्तं नोपलभ्यते।
112068 वासनावागुरोत्क्रान्ता तद्विद्धि परमं पदम्॥ २२॥
112069
112070 ननु विभिन्नरूपयोस्तयोः कुत एकं फलं तत्राह-यत्रेति।
112071 प्राणमनोवृत्त्योरुभयोरप्यात्यन्तिकविलयोपलक्षितत्वादुभयवासनावागुरोत्क्रान्ता
112072 स्थितिरेव तत्परमं पदं तत इत्यर्थः॥ २२॥
112073
112074 वासनां चित्तमेवाहुः कारणं तद्धि संसृतेः।
112075 तदकारणतामेति विलीयोभयकर्मसु॥ २३॥
112076
112077 एकफलत्वे ओदनसिद्धौ वह्निजलयोरिव सांख्ययोगयोः समुच्चयो युक्तो न विकल्प इति
112078 चेत्तत्राह-वासनामिति।
112079 संसृतेर्बाह्यान्तःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुञ्जात्मकं मन एव
112080 कारणं तच्च सांख्येन योगेन वा एकेनैव विलीय तत्त्वज्ञानात्मना
112081 परिणतमुभयोः करणप्राणयोरपि कर्मसु व्यापारेषु
112082 अकारणतामेतीत्येकैकेनोभयफलसिद्धेर्न समुच्चय इत्यर्थः॥ २३॥
112083
112084 मनः पश्यति वै देहं बालो वेतालकं यथा।
112085 स्वात्मानं विलयं नीत्वा न भूयस्तं प्रपश्यति॥ २४॥
112086
112087 देहाहंतादर्शनपूर्विकैव सर्वा संसृतिस्तन्मूलं मनस्तच्छान्तौ
112088 सर्वसंसृतिशान्तिरुपपन्नेत्याह-मन इति॥ २४॥
112089
112090 मनो मुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात्।
112091 स्वप्ने स्वमरणाकारं प्रेक्ष्यमाणं न विद्यते॥ २५॥
112092
112093 आत्मदर्शनेन तर्हि कथं मनसो नाश इति चेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह-मन इति
112094 ॥ २५॥
112095
112096 मनोभवस्तु संसारः क्व ममाहं क्व संततिः [संसृतिः।]।
112097 उपदेश्योपदेशादिबन्धमोक्षौ च तत्कुतः॥ २६॥
112098
112099 ज्ञानेन मनोबाधे तत्कार्याहंममतादिबन्धमोक्षान्ताः सर्वाः कल्पना बाध्यन्त
112100 इत्याह-मनोइभव इति। क्व कुत इत्यनयोः प्रतिपदमन्वयः॥ २६॥
112101
112102 एकतत्त्वघनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा।
112103 मनोविनिग्रहश्चेति मोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥
112104
112105 इदानीमुत्तमाधममध्यमाधिकारिक्रमेण मोक्षसाधनत्रयं
112106 सर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेण दर्शयति-एकेति॥ २७॥
112107
112108 श्रीराम उवाच।
112109
112110 यदि हि प्राणविलयो मुने मोक्षस्य कारणम्।
112111 मृता एव विमुच्यन्ते तन्मन्ये सर्वजन्तवः॥ २८॥
112112

112113 तेषु मध्यमं राम आक्षिपति-यदीति। मरणे सर्वेषां प्राणविलयप्रसिद्धेरिति
112114 भावः॥ २८॥
112115
112116 श्रीवसिष्ठ उवाच।
112117
112118 त्रिष्वेतेषु प्रयोगेषु मनःप्रशमनं वरम्।
112119 साध्यं विद्धि तदेवाशु यथा भवति तच्छिवम्॥ २९॥
112120
112121 त्रयोऽप्युपाया मनोनाशद्वारैव मोक्षहेतवो मरणे च न मनोनाशः प्राणनाशो
112122 वा किंतु मूर्च्छाकाले विलीनसैन्धववदविद्यायां
112123 वासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकाले पुनराविर्भावः। सविज्ञानो भवति
112124 सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टान्तप्रसिद्धेर्विलीनानां
112125 प्राणानां चक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च। न च
112126 स्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बाहिर्निर्गतानां विलयः। बाह्याकाशे
112127 सहोत्क्रान्ताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पन##-
112128 मनःप्रशमनमेव वरं श्रेष्ठं साध्यं विद्धि॥ २९॥
112129
112130 यदा निर्वाणनं प्राणास्त्यजन्तीदं शरीरकम्।
112131 तदानुभूय तन्मात्रैर्यान्ति व्योमनि संगमम्॥ ३०॥
112132
112133 यदा प्राणा निर्वाणनं वण शब्दे उपशान्तघुर्घुराराविमदं शरीरकं त्यजन्ति
112134 तदा वासनाकामकर्मोपस्थापितं भाविदेहाकारमनुभूय बाह्यव्योमनि
112135 तादृशदेहारम्भानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिः संगमं यान्ति। तथा च
112136 श्रुतिः सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति इति। तद्यथा पेशस्कारी पेशसो
112137 मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदं
112138 शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा
112139 गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां वा भूतानाम् इति च।
112140 श्रुतौ पेशस्कारी स्वर्णकारः पेशसः स्वर्णस्य मात्रां शकलान्युपादायेत्यर्थः॥
112141 ३०॥
112142
112143 वासनासात्मकान्येव विद्धि तन्मात्रकाणि वै।
112144 तदात्मकैर्मनोवद्भिः प्राणैः श्लिष्यन्ति नेतरैः॥ ३१॥
112145
112146 तर्हि ता भूतगात्रा बहिर्जीवान्तरप्राणैः सहापि कुतो न श्लिष्यन्ति तत्राह-वासनेति।
112147 तत्तज्जीववासनामात्रात्मकानि तानि
112148 तादृशवासनावन्मनोविशिष्टप्राणैरेवसंश्लिष्यन्ति नेतरैरिति व्यवस्थितमित्यर्थः
112149 ॥ ३१॥
112150
112151 सवासनास्तूत्पद्यन्ते प्राणा मुञ्चन्ति देहकम्।
112152 तद्व्योमवायुसंश्लेषं यान्ति दुःखाय गन्धवत्॥ ३२॥
112153
112154 प्राणादेहान्तरे तद्देहवासनासहिता एवोत्पद्यन्ते। यतः पूर्वदेहमपि
112155 भाविदेहवासनासहिता एव मुञ्चन्ति। देहान्तरे च तदीयहार्दव्योम्ना
112156 तदन्तर्गतवायुभिश्च संश्लेषं यान्ति। यथा कुसुमगन्धस्तिलेषु
112157 प्रतिविशस्तद्गततैलेन संश्लेषं यातीति यन्त्रनिष्पीडनादिदुःखाय भवति तद्वत्॥ ३२॥
112158
112159 मनः साम्बुरिवाम्भोधौ न शाम्यति सवासनम्।
112160 नामनस्काः संभवन्ति प्राणाः सूर्य इव त्विषः॥ ३३॥
112161
112162 अत एव मरणमात्रेण न मनोनाश इति न प्राणनाशोऽपीत्याह-मन इति। यथा
112163 साम्बुर्घटः अम्भोधौ मग्नो बाह्यजनैरदृश्यमानोऽपि न शाम्यति न नश्यति।
112164 मनःप्राणयोः समनियतत्वं व्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेन च दर्शयति##-

112165
112166 न जहाति मनः प्राणान्विना ज्ञानेन कर्हिचित् ।
112167 तृणान्तरेणैव विना तृणाङ्गमिव तित्तिरिः ॥ ३४ ॥
112168
112169 ज्ञानादवासनीभावं स्वनाशं प्राप्नुयान्मनः ।
112170 प्राणात्स्पदं च नादत्ते ततः शान्तिर्हि शिष्यन्ते ॥ ३५ ॥
112171
112172 अत एव ज्ञानाद्वासनाक्षये उभयनाश इत्याह-ज्ञानादिति ॥ ३५ ॥
112173
112174 ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्त्वं समुदेत्यलम् ।
112175 ततोऽङ्ग वासनानाशाद्वियोगः प्राणचेतसोः ॥ ३६ ॥
112176
112177 ततो न पश्यति मनः प्रशान्तं देहतां पुनः ।
112178 स्वनाशेन पदं प्राप्तं वासनैव मनो विदुः ॥ ३७ ॥
112179
112180 कथं ज्ञानेन वासनानाश इति चेत्तद्धेतुद्वैतबाधादित्याह-ज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७
112181 ॥
112182
112183 चेतो हि वासनामात्रं तदभावे परं पदम् ।
112184 तत्त्वं संपद्यते ज्ञानं ज्ञानमाहुर्विचारणम् ॥ ३८ ॥
112185
112186 इत्यस्याः संसृते राम पर्यन्तः संप्रवर्तते ।
112187 स्वयं विवेकमात्रेण रज्जुसर्पभ्रमाकृतेः ॥ ३९ ॥
112188
112189 तदपि ज्ञानं सवासनं सर्वं बाधित्वा आत्मतत्त्वमेव संपद्यते तच्च तत्त्वं
112190 विचारणं रलयोरभेदाद्विगतचालनमचलं ज्ञानमेव शिष्यत इत्यनुभवनिष्ठा
112191 आहुः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
112192
112193 एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचेतःपरिक्षयाः ।
112194 एकस्मिन्नेव संसिद्धे संसिद्ध्यन्ति परस्परम् ॥ ४० ॥
112195
112196 प्रस्तुतमुपादत्ते-एकेति । एकोऽर्थोऽद्वयं तत्त्वं तदभ्यसनं श्रवणाद्यावर्तनम्
112197 ॥ ४० ॥
112198
112199 तालवृन्तस्य संस्पन्दे शान्ते शान्तो यथानिलः ।
112200 प्राणानिलपरिस्पन्दे शान्ते शान्तं तथा मनः ॥ ४१ ॥
112201
112202 प्राणः शरीरविलये प्रयाति व्योमवायुताम् ।
112203 यथा वासितमेवेदं सर्वं पश्यति तत्र वा ॥ ४२ ॥
112204
112205 सति शरीरे प्राणोत्क्रमणे अस्त्वयं क्रमः यत्र शरीरस्यैव शापच्छेदादिना
112206 नाशस्तत्र कः क्रमस्तमाह-प्राण इति । व्योमवायुतां
112207 बाह्याकाशस्थवायुमिलनात्तद्भावम् । तत्र बाह्याकाशे ॥ ४२ ॥
112208
112209 यथा विदेहाः पश्यन्ति प्राणा व्योमनि देहकम् ।
112210 समनस्कास्तथाचारं सर्वं चानुभवन्ति ते ॥ ४३ ॥
112211
112212 यथा यादृशं कर्मोद्भावितवासनामयं सुरनरपश्वादिदेहकं पश्यन्ति तथा
112213 तदनुरूपमेव आचारं व्यवहारमनुभवन्ति ॥ ४३ ॥
112214
112215 शान्ते वातपरिस्पन्दे यथा गन्धः प्रशाम्यति ।
112216 तथा शान्ते मनःस्पन्दे शाम्यन्ति प्राणवायवः ॥ ४४ ॥

112217
112218 अविनाभाविनी नित्यं जन्तूनां प्राणचेतसी।
112219 कुसुमामोदवन्मिश्रे तिलतैले इव स्थिते॥ ४५॥
112220
112221 तिलतैले संक्रान्तकुसुमामोदवन्मिश्रे॥ ४५॥
112222
112223 मनसः स्पन्दनं प्राणः प्राणस्य स्पन्दनं मनः।
112224 एतौ विहरतो नित्यमन्योन्यं रथसारथी॥ ४६॥
112225
112226 रथसारथी इव अन्योन्यस्पन्दनं विहरतः संपादयतः॥ ४६॥
112227
112228 आधाराधेयवच्चैतावेकाभावे विनश्यतः।
112229 कुरुतश्च स्वनाशेन कार्यं मोक्षाख्यमुत्तमम्॥ ४७॥
112230
112231 आधाराधेयवत् अग्न्यौष्ण्यवत्॥ ४७॥
112232
112233 एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छान्तं शाम्यत्यलं मनः।
112234 तल्लीनत्वात्स्वभावस्य तेन प्राणोऽपि शाम्यति॥ ४८॥
112235
112236 शान्तं बाधितद्वैतवासनम्। प्राणस्वभावस्य तस्मिन्मनसि लीनत्वादेकीभूतत्वात्॥
112237 ४८॥
112238
112239 विचार्य यदनन्तात्मतत्त्वं तन्मयतां नय।
112240 मनस्ततस्तल्लयेन तदेव भवति स्थिरम्॥ ४९॥
112241
112242 तस्मिन्नात्मतत्त्वे लयेन तदात्मतत्त्वमेव स्थिरं भवति॥ ४९॥
112243
112244 यदेवातितरां श्रेयोऽनुपलम्भोपलम्भयोः।
112245 द्वयोरप्यसतोस्तत्र शेषे वापि स्थितो भव॥ ५०॥
112246
112247 अनुपलम्भोऽज्ञानम् उपलम्भस्तद्बाधिका ब्रह्माकारा
112248 वृत्तिस्तयोर्द्वयोरप्यसतोर्निवृत्तयोर्यः शिष्यत इति शेषस्तत्र चिन्मात्रे
112249 प्राणधारणया वा स्थिरो भवेत्यर्थः॥ ५०॥
112250
112251 एकस्मिन्सुदृढे तत्त्वे तावद्भावं विभावयेत्।
112252 भावोऽभावत्वमायाति स्वभ्यासाद्यावदाततम्॥ ५१॥
112253
112254 कियत्कालमेकतत्त्वभावना धार्या तत्राह-एकस्मिन्निति। भावं
112255 तदाकारवृत्तिधाराम्। यावद्भावः सा वृत्तिधारापि चरमसाक्षात्कारप्लुष्टा सती
112256 अभावत्वमायाति तावदित्यर्थः॥ ५१॥
112257
112258 प्रत्याहारवतां चेतः स्वयं भोग्यक्षयादिव।
112259 विलीयते सह प्राणैः परमेवावशिष्यते॥ ५२॥
112260
112261 भोग्यक्षयादाहारक्षयात्स्वयं देह इव विलीयते॥ ५२॥
112262
112263 यदेकतानं भवति चेतस्तद्द्रवति क्षणात्।
112264 शान्ताशेषविशेषौघं चिराभ्यासस्वभावतः॥ ५३॥
112265
112266 धारणान्तैः पञ्चभिरङ्गैर्मनसो बाह्याकारक्षये सति
112267 धारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मैकतानतासंपत्त्या निर्विकल्पसमाधिपरिपाकेन
112268 ब्रह्मभावः सिद्ध्यतीत्याह-यदेकतानमिति॥ ५३॥

112269
112270 अविद्येयं तु नास्तीति बुद्ध्वा युक्तियुतं धिया।
112271 ज्ञानादेव परावाप्तिस्तदभ्यासस्ततः परम्॥ ५४॥
112272
112273 अश्रुते अमते च ध्यानधारणाद्यभ्यासायोगाच्छ्रवणमननाभ्यां
112274 द्वैतजातमविद्यैव सा च नास्त्येव तत्त्वज्ञानादेव परावाप्तिरिति
112275 प्रमाणप्रमेयासंभावनादोषनिरासपर्यन्तं बुद्ध्वा ततः परं
112276 ध्यानधारणादिना ज्ञानाभ्यासः कार्य इत्यर्थः॥ ५४॥
112277
112278 चित्ते शन्ते शाम्यतीयं संसारमृगतृष्णिका।
112279 जरामुपगते मेघे मिहिका तन्मयी यथा॥ ५५॥
112280
112281 मेघे जरामपक्षयं शरदि उपगते सति ततो हेतोरागता तन्मयी। तत आगत इत्यर्थे
112282 हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम् इत्यनुवर्तमाने मयट् च इति मयट्॥ ५५॥
112283
112284 चित्तमात्रमविद्येति कुरु तेनैव तत्क्षयम्।
112285 तद्रूपं राम चित्तात्मा नाभावो हि परं पदम्॥ ५६॥
112286
112287 ब्रह्माकारपरिणतेन तेन चित्तेनैव तस्य चित्तस्य क्षयं कुरु। तस्य चित्तक्षयस्य रूपं
112288 तु चित्ताधिष्ठानमात्मैव न शून्यता। हि यस्मात्तदभावः परं पदं
112289 परमपुरुषार्थो न भवतीत्यर्थः॥ ५६॥
112290
112291 मुहूर्तमेव निर्वाणं यदि चेतः परे पदे।
112292 तत्तत्परिणतं विद्धि तत्रैवास्वादमागतम्॥ ५७॥
112293
112294 अप्यर्थे एवकारः। निर्वाणं विश्रान्तम्। तत्तर्हि तद्ब्रह्मैव परिणतं विद्धि
112295 नत्वध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तं स्वरूपमस्तीति तत्रैव
112296 निरतिशयस्वप्रकाशानन्दास्वादमागतं सन्न व्युत्थानमिच्छतीत्यर्थः।
112297 तथाचोक्तं शिवधर्मोत्तरे ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत्। विहाय
112298 सर्वकार्याणि मनस्तत्रैव धावति॥ इति॥ ५७॥
112299
112300 यदि सांख्येन विश्रान्तं चेतो योगेन वापि ते।
112301 क्षणं तत्सत्त्वतां यातं न भूय इह जायते॥ ५८॥
112302
112303 इदमेव प्रस्तुतयोः सांख्ययोगयोरेकं फलमित्याह-यदिति॥ ५८॥
112304
112305 चेतो विगलिताविद्यं सत्त्वशब्देन कथ्यते।
112306 दग्धसंसारबीजं तन्न ददात्यन्तरं पुनः॥ ५९॥
112307
112308 सत्त्वशब्दार्थ स्वयमेवाह-चेत इति। अन्तरं ब्रह्मभावविच्छेदम्॥ ५९॥
112309
112310 कश्चिद्विगलिताविद्यः सत्त्वस्थः शान्तवासनः।
112311 परं शून्योपमं सद्यो ज्योतिः पश्यति शाम्यति॥ ६०॥
112312
112313 तद्दर्शनोन्मुखजना विरला एवेत्याह-कश्चिदिति। अज्ञदृशा
112314 असंभावनाच्छून्योपमम्। ज्ञदृशा तु परं ज्योतिः॥ ६०॥
112315
112316 विगलितात्मपदं विगलन्मनः सुभग सत्त्वमितीह हि कथ्यते।
112317 न पुनरेति कलामलिनं पदं कनकतामिव ताम्रमुपागतम्॥ ६१॥
112318
112319 उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसंहरति-विगलितेति। हे सुभग
112320 उक्तत्रिविधोपायाभ्यासैर्विगलितान्यात्मनो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणानि

112321 भ्रान्तितद्बीजदर्शनपदानि यस्य तथाविधं स्वयं चाविद्याक्षयाद्विगलद्बाधितं
112322 दग्धपटवत् प्रतिभासमात्रशिष्टं मन इह जीवन्मुक्त्यवस्थायां सत्त्वमिति कथ्यते
112323 | तच्च वासनाबीजशक्तिदाहात् पुना रागद्वेषाभिमानादिकलाभिर्मलिनं संसारपदं
112324 न एति | यथा स्पर्शमणिसङ्गात्कनकतामुपागतं ताम्रं पुनः
112325 कलङ्ककलनामलिनं ताम्रपदं नैति तद्वदित्यर्थः || ६१ ||
112326
112327 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० पू०
112328 प्राणमनःसंयोगविचारणं नामैकोनसप्ततितमः सर्गः || ६९ ||
112329
112330 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
112331 प्राणमनःसंयोगविचारणं नामैकोनसप्ततितमः सर्गः || ६९ ||
112332
112333 सप्ततितमः सर्गः ७०
112334
112335 श्रीवसिष्ठ उवाच |
112336
112337 जीवोऽजीवो भवत्याशु याति चित्तमचित्तताम् |
112338 विचारादित्यविद्यान्तो मोक्ष इत्यभिधीयते || १ ||
112339
112340 मायाभ्रान्त्यनवस्थाने चिदात्मपरिशुद्धये |
112341 वेतालराजसंवादकथोदाहियते शुभा || १ ||
112342
112343 चित्ते शान्ते शाम्यतीयं संसारमृगतृष्णिकेत्युक्तं चित्तशान्तौ च विचार एव
112344 ज्ञानोदयपर्यन्त उपाय इत्याह-जीव इति | इति अनेनोपायेन संपन्नो यः
112345 कार्यकारणाविद्ययोरन्तो नाशः स मोक्ष इत्यभिधीयते || १ ||
112346
112347 मृगतृष्णाजलमिव मनोऽहंतादि दृश्यते |
112348 असदेव मनागेव तद्विचारात्प्रलीयते || २ ||
112349
112350 उक्तार्थाऽसंभावनाहेतुं प्रपञ्चे दार्ढ्यभ्रमं वारयति-मृगतृष्णेति ||
112351 २ ||
112352
112353 संसृतिस्वप्नविभ्रान्तौ वेतालोदाहृतानिमान् |
112354 प्रश्नानाकर्णय शुभान्प्रसङ्गात्स्मृतिमागतान् || ३ ||
112355
112356 असदेव मनागेवेत्युक्तार्थस्य समर्थनायाख्यायिकामवतारयति-संसृतीति || ३ ||
112357
112358 अस्ति विन्ध्यमहाटव्यां वेतालो विपुलाकृतिः |
112359 स किंचिन्मण्डलं गर्वादाजगाम जिघांसया || ४ ||
112360
112361 गर्वाद्वधयोग्येष्वज्ञजनेष्वनादरात् || ४ ||
112362
112363 स वेतालोऽवसत्पूर्वं कस्मिंश्चित्सज्जनास्पदे |
112364 बहुबल्युपहारेण नित्यतृप्ततया सुखी || ५ ||
112365
112366 संक्षिप्योक्तं विस्तारयितुं पुनरादित आरभ्याह-स इति | सज्जनस्य राज्ञ आस्पदे
112367 देशे किरातराज्ये कर्कटीव राजकृतेन बहुवध्यजनबल्युपहारेण नित्यतृप्ततया
112368 निर्विक्षेपसमाधिसुखी || ५ ||
112369
112370 निर्निमित्तं निरागस्कं पुरोऽप्यभ्यागतं न सः |
112371 क्षुधितोऽपि नरं हन्ति सन्तो हि न्यायदर्शकाः || ६ ||
112372

112373 स कालेनाटवीगेहो जगाम नगरान्तरम् ।
112374 न्याययुक्त्या जनं भोक्तुं क्षुधा समभिचोदितः ॥ ७ ॥
112375
112376 कालेन तत्र वध्यजनालाभकालेन । अटवी गेहं यस्य ॥ ७ ॥
112377
112378 तत्र प्राप स भूपालं रात्रिचर्याविनिर्गतम् ।
112379 तमाह घनघोरेण शब्देनोग्रनिशाचरः ॥ ८ ॥
112380
112381 रात्रिचर्या निशि नगरे दुष्टजनपरिज्ञानाय चोरादिवधाय च संचारस्तदर्थं
112382 विनिर्गतम् ॥ ८ ॥
112383
112384 वेताल उवाच ।
112385
112386 राज&ल्लब्धोऽसि भीमेन वेतालेन मयाधुना ।
112387 क्व गच्छसि विनष्टोऽसि भव भोजनमद्य मे ॥ ९ ॥
112388
112389 राजोवाच ।
112390
112391 हे रात्रिचर निर्न्याय्यंन् मां चेदत्सि बलादिह ।
112392 तत्ते सहस्रधा मूर्धा स्फुटिष्यति न संशयः ॥ १० ॥
112393
112394 निर्न्याय्यं न्यायापेतक्रमेणात्सिचेत् ॥ १० ॥
112395
112396 वेताल उवाच ।
112397
112398 न त्वामद्म्यहमन्यायं न्यायोऽयं हि मयोच्यते ।
112399 राजासि सकलाशाश्च पूरणीयास्त्वयार्थिनाम् ॥ ११ ॥
112400
112401 सकलाः आशास्यन्त इत्याशा अभिलषितार्थाः । किलेति [मूले किल इति
112402 टीकाकृत्पाठोऽस्मिन्निकटवर्त्यादर्शान्तरेषु न दृश्यते ।]
112403 धर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ११ ॥
112404
112405 ममैतामर्थितां राजन्संभवार्थां प्रपूरय ।
112406 प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ १२ ॥
112407
112408 अज्ञश्चेदपराधसहस्रं सुलभंन् सुज्ञश्चेन्नापराध्यत्येव । स च
112409 सत्यप्यपराधसहस्रे पालनीय इति परीक्षणाय प्रश्नपरिपूरणमेव प्रार्थयते##-
112410 परवधप्रवृत्तिः स्वस्य नास्तीति दर्शितम् ॥ १२ ॥
112411
112412 कस्य सूर्यस्य रश्मीनां ब्रह्माण्डान्यणवः कृशाः ।
112413 कस्मिन्स्फुरन्ति पवने महागगनरेणवः ॥ १३ ॥
112414
112415 सर्वेषां प्रश्नानामापाततोऽर्थः स्पष्टः । तात्पर्यतस्तूत्तरसर्गे स्फुटीकरिष्यते ॥ १३
112416 ॥
112417
112418 स्वप्नात्स्वप्नान्तरं गच्छञ्छतशोऽथ सहस्रशः ।
112419 त्यजन्न त्यजति स्वच्छं कः स्वरूपं प्रभास्वरम् ॥ १४ ॥
112420
112421 उत्तरोत्तरस्वप्ने पूर्वपूर्वसत्यतां त्यजन्नपि तत् प्रकाशकं स्वच्छं
112422 सत्यात्मस्वरूपं न त्यजति ॥ १४ ॥
112423
112424 रम्भास्तम्भो यथा पत्रमात्रमेवं पुनः पुनः ।

112425 अन्तरन्तस्तथान्तश्च तथा कोऽणुः स एव हि ॥ १५ ॥
112426
112427 यथा रम्भायाः कदल्याः स्तम्भः अन्तरन्तस्तथा तदन्तश्च पत्रमात्रं
112428 वल्कलमात्रम् । दृष्टान्ते तत्सदृशवल्कलान्तरं दार्ष्टान्तिके स एवेति विशेष इति
112429 भावः ॥ १५ ॥
112430
112431 ब्रह्माण्डाकाशभूतौघसूर्यमण्डलमेरवः ।
112432 अपरित्यजतोऽणुत्वं कस्याणोः परमाणवः ॥ १६ ॥
112433
112434 भूतौघपदेन तदाधारभुवनानि लक्ष्यन्ते । अतिमहत्त्वेन प्रसिद्धा ये
112435 ब्रह्माण्डाकाशादयोऽपि यस्याणोरपेक्षया परमा अणवः अत्यन्तक्षुद्राः ॥ १६ ॥
112436
112437 कस्यानवयवस्यैव परमाणुमहागिरेः ।
112438 शिलान्तर्निबिडैकान्तरूपमज्जा जगत्त्रयी ॥ १७ ॥
112439
112440 परमाणोः सूक्ष्मस्यैव सतो महतो गिरेः । निबिडं घनतरं यत् सत्तैकान्तरूपं
112441 तदेव मज्जा सारो यस्याः ॥ १७ ॥
112442
112443 इति कथयसि चेन्न मे दुरात्मंस्तदिह निगीर्य भवन्तमात्मघातिन् ।
112444 फलमिव तव मण्डलं ग्रसेयं प्रसभमुपेत्य जगद्यथा कृतान्तः ॥ १८ ॥
112445
112446 इति षट् प्रश्नान् मे न कथयसि चेद्दुष्टो देहादिरेव आत्मा यस्य तथाविध
112447 अतएवापरिच्छिन्नमात्मानं परिच्छेदेन घातितवानसीत्यात्मघातिन्
112448 तत्तस्मादकथनापराधादेव भवन्तं फलमिव निगीर्य प्रसभं बलात्तव
112449 मण्डलं मण्डलस्थजनान् ग्रसेयम् । ग्रसेऽहमिति पाठे
112450 विकरणपदव्यत्ययश्छान्दसः ॥ १८ ॥
112451
112452 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
112453 वेतालप्रश्नो नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥
112454
112455 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
112456 वेतालप्रश्नो नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥
112457
112458 एकसप्ततितमः सर्गः ७१
112459
112460 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
112461
112462 इत्युक्तवति वेताले वक्तुं प्रश्नान्विहस्य सः ।
112463 उवाच वचनं राजा दन्तांशुधवलाम्बरः ॥ १ ॥
112464
112465 आद्यप्रश्नसमाधानं विस्तरेणात्र वर्ण्यते ।
112466 अनन्तकोटिब्रह्माण्डफलवृक्षादिकल्पनैः ॥
112467
112468 प्रसिद्धब्रह्माण्डानां त्रसरेणुत्वमित्यल्पदृष्ट्या त्वयोक्तं
112469 वक्ष्यमाणकल्पनया कोटिकोटिगर्भब्रह्माण्डानामपि तत्र
112470 त्रसरेणुत्वसंभवादित्याशयेन विहस्य दन्तानामंशुभिः
112471 प्रभाभिर्धवलान्यम्बराणि वस्त्राण्याकाशं च यस्य तथाविधः सन् ॥ १ ॥
112472
112473 राजोवाच ।
112474
112475 आस्ते कदाचिच्चेदं हि ब्रह्माण्डमजरं फलम् ।
112476 उत्तरोत्तरं दशगुणभूतत्वक्परिवेष्टितम् ॥ २ ॥

112477
112478 तत्रादौ कस्य सूर्यरश्मीनां ब्रह्माण्डास्त्रसरेणवः इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरं
112479 वक्तुमभिज्ञतमत्वाभिमानं वेतालस्य तिरस्कुर्वन्कंचित्कल्पनाचमत्कारं राजा
112480 दर्शयति-आस्ते इत्यादिना। इदं त्वया मया चाश्रितं ब्रह्माण्डयज्ञदृष्ट्या
112481 अजरमुत्तरोत्तरं दशगुणाभिर्भूतत्वग्भिर्भूजलाद्यावरणैः परिवेष्टितम्॥ २॥
112482
112483 तादृशानां सहस्राणि फलानि यत्र सन्ति हि।
112484 अत्युच्चैस्तादृशी शाखा विपुला चलपल्लवा॥ ३॥
112485
112486 इदं ब्रह्माण्डं १ ईदृशब्रह्माण्डसहस्रगर्भाणि पञ्चीकृतमहाभूतानि २
112487 तद्गर्भा गन्धतन्मात्रा ३ उत्तरोत्तरं तद्गर्भाणि रसादितन्मात्राणि ७ तद्गर्भं
112488 हैरण्यगर्भं मनः ८ अतीतानागतानन्ततद्गर्भा भूतमात्राराशयः ९ तद्गर्भाः
112489 कल्पकालाः १० तद्गर्भा उत्तरोत्तरस्य दिनभूता
112490 ब्रह्मविष्णुरुद्राणामायुःकालास्तदात्मानस्त एव १३ अनन्तकोटीनां तेषां
112491 सत्तास्फूर्तिव्यवहारप्रवर्तकं मायाशबलं ब्रह्म १४
112492 इत्येतांश्चतुर्दशपदार्थानिह
112493 क्रमात्फलशाखादिचतुर्दशकल्पनाभिर्निदर्शयति-तादृशानामित्यादिना।
112494 चलानि पल्लवानीव भुवनानि यस्याम्॥ ३॥
112495
112496 तादृशानां सहस्राणि शाखानां यत्र सन्त्यथ।
112497 तादृशोऽस्ति महावृक्षो दुर्लक्ष्यो विपुलाकृतिः॥ ४॥
112498
112499 तादृशानां सहस्राणि यत्र सन्ति महीरुहाम्।
112500 तादृशं वनमत्युच्चैरनन्ततरुगुल्मकम्॥ ५॥
112501
112502 तादृशानां सहस्राणि वनानां यत्र सन्त्यथ।
112503 तादृगस्ति बृहच्छृङ्गमत्युच्चैर्भरिताकृति॥ ६॥
112504
112505 शृङ्गपदेनात्र तत्प्रधानो गिरिरेवोच्यते। विपुलतमत्वात्सर्वतो भरिताकृति॥ ६॥
112506
112507 तादृशानां सहस्राणि शृङ्गाणां यत्र सन्त्यथ।
112508 तादृशोऽस्त्यतिविस्तीर्णो देशो विपुलकोटरः॥ ७॥
112509
112510 तादृशानां सहस्राणि देशानां यत्र सन्त्यथ।
112511 तादृगस्ति बृहद्द्वीपं महाह्रदनदीयुतम्॥ ८॥
112512
112513 महाह्रदनदीवदाविर्भूतानाविर्भूतप्रवहणप्राणादिवायुचेष्टाभिर्युतम्॥ ८॥
112514
112515 तादृशानां सहस्राणि द्वीपानां यत्र सन्त्यथ।
112516 तादृगस्ति महीपीठं विचित्ररचनान्वितम्॥ ९॥
112517
112518 विचित्राभिर्नामादिरचनाभिरन्वितम्॥ ९॥
112519
112520 तादृशानां सहस्राणि पृथ्वीनां यत्र सन्त्यथ।
112521 तादृगस्ति महास्फारं महाभुवनडम्बरम्॥ १०॥
112522
112523 तादृशानां सहस्राणि जगतां यत्र सन्त्यथ।
112524 तादृगस्ति महच्चाण्डं चण्डमम्बरपीठवत्॥ ११॥
112525
112526 तादृशानां सहस्राणि यत्राण्डानि करण्डकाः।
112527 तादृशोऽस्ति गतस्पन्दो विपुलाब्धिश्च सागरः॥ १२॥
112528

112529 तादृक्सागरलक्षाणि तरङ्गो यत्र पेलवः ।
112530 तादृशः स्वविलासात्मा निर्मलोऽस्ति महार्णवः ॥ १३ ॥
112531
112532 तादृगब्धिसहस्राणि वस्योदरजलान्यथ ।
112533 तादृशोऽस्ति पुमान्कश्चिदत्युच्चैर्भरिताकृतिः ॥ १४ ॥
112534
112535 पुमान् विष्णुः ॥ १४ ॥
112536
112537 तादृशानां नृणां लक्षैर्यस्य मालोरसि स्थिता ।
112538 प्रधानं सर्वसत्तानां तादृशोऽस्ति परः पुमान् ॥ १५ ॥
112539
112540 परः पुमान् रुद्रः ॥ १५ ॥
112541
112542 तादृशानां सहस्राणि पुरुषाणां महात्मनाम् ।
112543 स्फुरन्ति मण्डले यस्य स्वतनूरुहजालवत् ॥ १६ ॥
112544
112545 तनूरुहाः केशलोमानि तज्जालवत् । तथा च श्रुतिः-यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि
112546 तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् इति ॥ १६ ॥
112547
112548 तादृशोऽस्ति महादित्यः शतमन्यासु दृष्टिषु ।
112549 या एताः कलनाः सर्वास्ता एतास्तस्य दीप्तयः ॥ १७ ॥
112550
112551 प्रत्यग्दृष्टेरन्यासु पराग्दृष्टिषु या एता रुद्रादिब्रह्माण्डान्ताः
112552 शतमसंख्याः कलनाः प्रतिभासास्ता एताः सर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्य
112553 दीप्तयो रश्मयः ॥ १७ ॥
112554
112555 अस्यादित्यस्य दीप्तीनां ब्रह्माण्डास्त्रसरेणवः ।
112556 मय चित्सूर्य इत्युक्तः सर्वमेतत्तपत्यसौ ॥ १८ ॥
112557
112558 मया चिदात्मा इति एवंप्रभावः सूर्य इति त्वत्प्रश्नोत्तरत्वेनोक्त एतत्सर्वं जगदसौ
112559 तपति प्रकाशयति ॥ १८ ॥
112560
112561 विज्ञानात्मैव परमो भास्करो भाविताशयः ।
112562 इमे ये भुवनाभोगास्तस्यैव त्रसरेणवः ॥ १९ ॥
112563
112564 भुवनाभोगा ब्रह्माण्डाः ॥ १९ ॥
112565
112566 विज्ञानपरमार्कस्य भासा भान्ति भवन्ति च ।
112567 इमा जगदहर्लक्ष्म्यः क्वचिल्लक्ष्म्यो रवेरिव ॥ २० ॥
112568
112569 भान्ति स्फूर्तिं लभन्ते । भवन्ति सत्तां च लभन्ते ॥ २० ॥
112570
112571 विज्ञानमात्रकचितात्मनि जन्तुजाए त्रैलोक्यमण्डपमणेरविकासभाजि ।
112572 चिज्जन्मनोर्भवनसंभ्रमतावलेखाः सन्तीह रे न हि मनागपि शान्तमास्स्व ॥
112573 २१ ॥
112574
112575 रे वेताल वर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्य त्रैलोक्यमण्डपमणेः सूर्यस्य
112576 पारमार्थिकतत्त्वभूते मुख्याधिकारिषु विज्ञानं
112577 शास्त्रजन्याखण्डाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेण कचितात्मनि स्वात्मतया प्रथमाने
112578 अनधिकारिजन्तुमात्रे तु अविकासभाजि अस्फुटे इह प्रत्यगात्मनि
112579 अग्निविस्फुलिङ्गवच्चिज्जन्मनोर्जीवजगतोर्भवनस्य पृथक्सत्तायाः
112580 कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनन्तसंभ्रमतानां चावलेखा उल्लेखाः सन्ति ।

112581 परमार्थदृशा तु मनागपि न सन्ति। अतस्त्वं शान्तप्रश्नाडम्बरमास्स्वेत्यर्थः॥
112582 २१॥
112583
112584 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
112585 पू० वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनं नामैकसप्ततितमः सर्गः ॥७१॥
112586
112587 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
112588 वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनं नामैकसप्ततितमः सर्गः॥७१॥
112589 द्विसप्ततितमः सर्गः ७२
112590
112591 राजोवाच।
112592
112593 कालसत्ता नभःसत्ता स्पन्दसत्ता च चिन्मयी।
112594 शुद्धचेतनसत्ता च सर्वमित्यादि पावनम्॥१॥
112595
112596 इहावशिष्टप्रश्नानां पञ्चानामुत्तरं क्रमात्।
112597 वेतालायाप्रमत्ताय राजा सम्यगुदीर्यते॥
112598
112599 एवं प्रथमं प्रश्नं समाधाय कस्मिन् स्फुरन्ति पवने महागगनरेणवः इति
112600 द्वितीयप्रश्नं राजा समाधत्ते-कालसत्तेत्यादिना। तत्र गगनपदेन
112601 प्रसिद्धगगनस्यैव ग्रहणं विवक्षितमुतमहत्पदविशेषितत्वाद्गौण्या
112602 महाकालरूपश्चित्संवलितमायाकाश उत स्पन्दशक्तिप्रधानः सूत्रात्माकाशः उत
112603 ततो निष्कृष्टः शुद्धचिदाभासलक्षणो जीवाकाशः अन्यो वास्तु सर्वेष्वपि कल्पेषु
112604 तत्तत्सत्ता एव सूक्ष्मतमत्वात्तेषां रेणवस्त्वयोक्ता इत्याह-कालसत्तेति। स्पन्दः
112605 क्रियाशक्तिप्रधानः सूत्रात्मा तत्सत्ता। शुद्धचेतनस्ततो
112606 निष्कृष्टश्चिदाभासस्तत्सत्ता चेत्यादि सर्वं सूक्ष्मत्वात्पावनं निर्दोषं रजः
112607 परमात्ममहावायौ कल्पितानेकविकारचञ्चलं स्फुरतीति परेणान्वयः॥१॥
112608
112609 परमात्ममहावायौ रजः स्फुरति चञ्चलम्।
112610 कुसुमाङ्ग इवामोदस्तदतद्रूपकं स्वतः॥२॥
112611
112612 ननु परमात्मन एव सर्वानुगतसत्तारूपत्वात्तत्र कालादिसत्ता
112613 स्फुरतीत्याधाराधेयभावेन व्यपदेशः कथं तत्राह-कुसुमाङ्ग इति। यथा
112614 कुसुममेव स्वाङ्गे आमोदाख्यं भेदं स्वत एव परिकल्प्य कुसुमे
112615 आमोदरूपकमिव तदाधेयतया स्थितं तद्वत्परमार्थसत्तैव
112616 कालादिसत्ताभेदात्मतां स्वात्मनि परिकल्प्य स्थितेत्यर्थः॥२॥
112617
112618 जगदाख्ये महास्वप्ने स्वप्नात्स्वप्नान्तरं व्रजत्।
112619 रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्मशान्तत्वबृंहणम्॥३॥
112620
112621 स्वप्नात्स्वप्नान्तरं गच्छन्नित्यादितृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह-जगदाख्ये इति।
112622 शान्तं प्रशान्ततत्तत्स्वप्नदोषमसङ्गज्योतीरूपम्। अत एव तथा बोधमात्राद्ब्रह्म
112623 शान्तत्वबृंहणम्॥३॥
112624
112625 रम्भास्तम्भो यथा पत्रमात्रमेवान्तरान्तरम्।
112626 अन्तरन्तस्तथेदं हि विश्वं ब्रह्म विवर्त्यपि॥४॥
112627
112628 रम्भास्तम्भो यथा पत्रमात्रमिति चतुर्थं प्रश्नं समाधत्ते-रम्भास्तम्भ
112629 इति। अन्तः अन्तः ब्रह्मणि विवर्ति विवर्तनशीलम्। अपिशब्दादवान्तरकारणेषु
112630 परिणामशीलं च। अतः सोऽणुस्ततोऽप्यन्तरन्तरित्यर्थः॥४॥
112631
112632 सद्ब्रह्मात्मादिभिः शब्दैर्यदेताभिर्विगीयते।

112633 शून्यमव्यपदेशं ते न तत्किंचिच्च किंचन ॥ ५ ॥
112634
112635 विवर्तजगद्बृंहणादिनिमित्तादेव तत्तद्ब्रह्मात्मादिशब्दगोचरता न तु वस्तुतः
112636 सर्वधर्मशून्यत्वादित्याह-ब्रह्मेति ॥ ५ ॥
112637
112638 या या विभाव्यते सत्ता सा सानुभवनिर्मितान् ।
112639 रम्भास्तम्भवदेतावच्चिन्मात्रममलं ततम् ॥ ६ ॥
112640
112641 अत एव पटसत्ता तन्तुसत्तायां पर्यवस्यति तन्तुसत्ता कार्पाससत्तायां सा च
112642 तत्फलसत्तायां सा गुल्मसत्तायां सा बीजमृज्जलादिसत्तायामित्यादिक्रमेण या या
112643 सत्ता विभाव्यते सा सा तत्तदनुभवनिर्मितानाकारान्विहाय रम्भास्तम्भवदेव
112644 तत्तदनुभवरूपे चिन्मात्रे पर्यवस्यतीत्यतस्तदेवामलं जगदाकारेण ततं
112645 विस्तृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥
112646
112647 सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मा परोऽणुकः ।
112648 अनन्तत्वादसावेव प्राप्तो मेर्वादिमूलताम् ॥ ७ ॥
112649
112650 तत्राणुपदप्रवृत्तौ निमित्तमाह-सूक्ष्मत्वादिति । एवं सौक्ष्म्येऽपि न
112651 पूर्णताहानिरिति ब्रह्माण्डादयोऽपि तद्दृष्ट्या अतिपरिच्छिन्नत्वात्परमाणुप्राया इति
112652 ब्रह्माण्डाकाशभूतौपेत्यादिपञ्चमप्रश्नोऽपि दत्तोत्तरः संवृत्त
112653 इत्याशयेनाह-अनन्तत्वादिति । मेर्वादिपदेन प्रश्नोक्ता मेर्वन्ताः पञ्च
112654 व्युत्क्रमेण गृह्यन्ते तेषां मूलतामाधारताम् ॥ ७ ॥
112655
112656 अणोरप्यत्यनन्तस्य पुंसोऽस्य जगदाद्यपि ।
112657 परमाणुवदाभाति प्रतीतत्वादरूपवत् ॥ ८ ॥
112658
112659 जगदादि ब्रह्माण्डादिपञ्चकं
112660 प्रतीतत्वादणुतरतत्तदाकारवृत्तिपरिच्छिन्नचित्कणपरिच्छेद्यत्वादरूपवन्निः##-
112661 परमाणुवदेवेति ॥ ८ ॥
112662
112663 परोऽणुरेषोऽलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरिः ।
112664 सर्वावयवरूपोऽपि निरस्तावयवः पुमान् ॥ ९ ॥
112665
112666 कस्यानवयवस्यैव परमाणुमहागिरेः इति षष्ठप्रश्नं समाधत्ते-परोऽणुरिति ।
112667 अलभ्यत्वाच्चक्षुरादिकरणैरग्राह्यत्वात् । एष परोऽणुः पूरकत्वात् सर्वतो व्याप्तो
112668 महागिरिः । अध्यारोपदृशा सर्वं मूर्तामूर्तं अवयवरूपं यस्य तथा ।
112669 नेतिनेत्यपवादेन निरस्तावयवः ॥ ९ ॥
112670
112671 अस्य वै ज्ञप्तिमात्रस्य मज्जामात्रं जगत्त्रयी ।
112672 विज्ञानमात्रमध्यं हि साधो विद्धि जगत्त्रयम् ॥ १० ॥
112673
112674 तत्र शिलान्तर्निबिडैकान्तरूपमज्जाजगत्त्रयीत्यंशं प्रकटयति-अस्येति । हि
112675 यस्माज्जगत्त्रयं द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादिश्रुतिषु
112676 हार्दाकाशरूपविज्ञानमात्रस्य मध्यमान्तरं मज्जावत्प्रसिद्धमिति विद्धीत्यर्थः
112677 ॥ १० ॥
112678
112679 विज्ञानमात्रकलनाकलितं जगन्ति शान्तस्वभावसुकुमारमनन्तरूपम् ।
112680 वेतालबालक पदं तदलङ्घनीयमेवं स्वयं समनुभावय शान्तमास्स्व ॥
112681 ११ ॥
112682
112683 सर्वप्रश्नानां निरासेन प्रौढ्या वेतालं
112684 परिभवन्निवोक्तार्थसंक्षेपेणोपसंहरति-विज्ञानेति । हे वेतालबालक जगन्ति

112685 विज्ञानमात्रस्य कलनानां स्वकौशलानां कलितं प्रकटनं
112686 तच्चात्मविज्ञानरूपं
112687 भवादृशैर्वेतालचाटभटैरलङ्घनीयमनास्कन्दनीयमेव अतो मदुक्त्या
112688 त्वमेवंस्वभावमात्मानमनुभावय स्वानुभवमारोहय।
112689 शान्तदर्पमास्स्वेत्यर्थः॥ ११॥
112690
112691 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
112692 वेतालप्रश्नभेदो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः॥ ७२॥
112693
112694 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
112695 वेतालप्रश्नभेदो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः॥ ७२॥
112696
112697 त्रिसप्ततितमः सर्गः ७३
112698
112699 श्रीवसिष्ठ उवाच।
112700
112701 इति राजमुखाच्छ्रुत्वा वेतालः शान्तिमाययौ।
112702 भावितात्मतया तत्र विचारोचितया धिया॥ १॥
112703
112704 उपदिश्यात्र वेतालप्रश्ननिर्णयसंस्थितिम्।
112705 भगीरथस्य वृत्तान्तस्तत्रान्योऽप्यत्र वर्ण्यते॥
112706
112707 तत्र तस्मिन् राजनि विचारोचितया धिया अनुमितया भावितात्मतया तत्त्वज्ञतया निमित्तेन।
112708 वेतालपक्षे वा सर्वं योज्यम्॥ १॥
112709
112710 उपशान्तमना भूत्वा मत्वैकान्तमनिन्दितम्।
112711 बभूवाविचलध्यानी विस्मृत्य विषमां क्षुधाम्॥ २॥
112712
112713 अविचलध्यानी। समाधिस्थ इति यावत्॥ २॥
112714
112715 एतद्राम मयोक्तं ते वेतालप्रश्नजालकम्।
112716 एवंक्रमेण चिदणौ तेनेदं संस्थितं जगत्॥ ३॥
112717
112718 एवंक्रमेण राजवर्णितक्रमेण॥ ३॥
112719
112720 विदणोः कोशगं विश्वं विचारेण विलीयते।
112721 कायो वेतालकस्येव शिष्यते यत्पदं तु तत्॥ ४॥
112722
112723 बालभ्रान्तिकल्पितवेतालकस्य काय इव विलीयते॥ ४॥
112724
112725 संहृत्य सर्वतश्चित्तं स्तिमितेनान्तरात्मना।
112726 स्वभावापतितं कुर्वन्निरिच्छं तिष्ठ शान्तधीः॥ ५॥
112727
112728 चित्तं सर्वत उपसंहृत्य स्वो भावः परमात्मा तदापतितं तत्प्रतिष्ठितं कुर्वन्॥
112729 ५॥
112730
112731 आकाशविशदं कृत्वा मनसैव मनो मुने।
112732 तिष्ठैकशमशान्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥ ६॥
112733
112734 हे मुने मननशील राम एकस्मिन् वस्तुनि शमः सर्ववृत्तिलयस्तेन
112735 शान्तात्मोपरतचित्तः अत एव सर्वत्र समं ब्रह्म पश्यतीति समदर्शनः॥ ६॥
112736

112737 स्थिरबुद्धिरसंमूढो यथाप्राप्तानुवर्तिनः।
112738 राज्ञो भगीरथस्येव दुःसाध्यमपि सिद्ध्यति॥ ७॥
112739
112740 असंमूढान्तं पूर्वान्वयि। नन्वेवं स्थितस्य मे कथं देहयात्रासिद्धिस्तत्राह##-
112741 ७॥
112742
112743 संपूर्णशान्तमनसः परितृप्तवृत्तेर्नित्यं समे सुखमयात्मनि
112744 तिष्ठतोऽन्तः।
112745 सिद्ध्यन्ति दुर्लभतरा अपि वाञ्छितार्था गङ्गावतार इव सागरखातवस्तु॥ ८॥
112746
112747 यथा सगरांशुमद्दिलीपादिदुर्लभतरोऽपि सागराणां सगरपुत्राणां
112748 तत्खातसमुद्रस्य च वस्तु संजीवनमणिप्रायो गङ्गावतारः
112749 शान्तितृप्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्य भगीरथस्यानायासेन
112750 सिद्धस्तद्वदित्यर्थः॥ ८॥
112751
112752 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
112753 वेतालाख्यानं नाम त्रिसप्तवितमः सर्गः॥ ७३॥
112754
112755 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
112756 वेतालाख्यानं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः॥ ७३॥
112757
112758 चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४
112759
112760 श्रीराम उवाच।
112761
112762 यथा चित्तचमत्कृत्या राज्ञो गङ्गावतारणम्।
112763 भगीरथस्य संपन्नं तन्मे कथय भो प्रभो॥ १॥
112764
112765 भगीरथस्यात्र गुणाश्चिन्ता चाथ विचारजा।
112766 त्रितलेन च संवादो जिहासातोऽत्र वर्ण्यते॥
112767
112768 चित्तस्य पूर्णतादिलक्षणया चमत्कृत्या॥ १॥
112769
112770 श्रीवसिष्ठ उवाच।
112771
112772 आसीद्भगीरथो नाम राजा परमधार्मिकः।
112773 भुवः समुद्रयुक्ताया मण्डलीतिलकोपमः॥ २॥
112774
112775 समुद्रयुक्ताया भुवो राजा स्वीयकोसलमण्डल्यास्तु तिलकोपमः॥ २॥
112776
112777 संकल्पानन्तरं प्राप्ता यथाभिमतमर्थिनः।
112778 चन्द्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिन्तामणेरिव॥ ३॥
112779
112780 तस्य दानशौण्डतां वर्णयति-संकल्पानन्तरमिति। अर्थिनो याचका
112781 अस्माद्भगीरथाद्याञ्चासंकल्पानन्तरमेव समीपगमनवाक्प्रयोगादिश्रमं
112782 विनैव यथाभिलषितमर्थं प्राप्ताः प्राप्तवन्तः। गत्यर्थाकर्मक- इति कर्तरि क्तः।
112783 चन्द्रप्रसन्नवदनादित्यनेन दानोत्साहान्मुखे प्रसादातिशय एव न त्वस्य
112784 धनव्ययदुःखान्म्लानिरिति द्योत्यते॥ ३॥
112785
112786 साधूनां यो व्यवस्थार्थं धनान्यविरतं ददौ।
112787 तृणमात्रमुपादत्ते क्वचिच्चिन्तामणिर्यथा॥ ४॥
112788

112789 अपात्रेषु दानं वारयति-साधूनामिति। एवं व्ययशीलस्य कथं
112790 धनप्राप्तिस्तत्राह-तृणमात्रमिति। क्वचित् आयस्थाने स्वधर्मतः प्राप्तं
112791 तृणमात्रमप्युपादत्ते। पौनरुक्त्यातृणोपादानाप्रसिद्धेश्च चिन्तामणिपदेन
112792 कामधेनुर्लक्ष्यते॥ ४॥
112793
112794 वज्रसारमिव प्रोतमुज्ज्वलन्नेमि योऽभिनत्।
112795 अधो मणिरयोयन्त्रं सर्वदुर्जनचेष्टितम्॥ ५॥
112796
112797 यथा वज्रवेधनमणिः अधः अधोभागे अयसा यन्त्र्यते बध्यते इत्ययोयन्त्रं
112798 वज्रसारं दृढतरं वज्रान्तरं परिभ्रमन्त्या स्वकान्त्या उज्ज्वलन्ती प्रकाशमाना
112799 यन्त्रचक्रनेमिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा भित्त्वा स्वप्रोतं तं गुणयोग्यं
112800 करोति तथा यो भगीरथो बलवत्तरमपि सर्वं दुर्जनं तच्चेष्टितं च
112801 तद्देशास्कन्दनेन स्वप्रतापेनोज्ज्वलन्ति रथनेम्यङ्कितानि च मण्डलानि
112802 यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा शस्त्रास्त्रप्रोतं निगृह्य अधः पाददेशे
112803 निगडाद्ययोभिर्यन्त्र्यते इत्ययोयन्त्रं कृत्वा अभिनत् भित्त्वेव गुणपूर्ण
112804 चकारेत्यर्थः। वज्रसारमपि इति पाठेऽपि रूपकेणायमेव तात्पर्यार्थः॥ ५॥
112805
112806 अधूमवह्निदेहश्रीः श्रान्तोऽपि दैन्यमप्यलम्।
112807 तमोऽहरन्नृणां नैशं द्युमणिर्वेश्मनामिव॥ ६॥
112808
112809 दिवानिशं प्रजापालनाय सर्वतः परिभ्रमणात्स्वयं श्रान्तोऽपि
112810 नृणामधर्मप्रवृत्तिहेतुं तमोगेहान्धकारं दैन्यं दारिद्र्यमप्यहरत्। यथा
112811 द्युमणिर्वेश्मनां नैशं तमो व्यवहारदैन्यं च हरति तद्वत्। विशेषणे उभयत्र
112812 योज्ये॥ ६॥
112813
112814 किरन्नग्निकणासारमभितः स्वप्रतापजम्।
112815 मध्याह्नसूर्यकान्ताग्निरिव ज्वलति योऽरिषु॥ ७॥
112816
112817 स्वस्य प्रतापः पराक्रमः अतितप्तता च तस्माज्जातमग्निकणानामासारं धारां
112818 किरन्सन् योऽरिषु मध्याह्नकाले उद्भूतः सूर्यकान्तशिलाग्निरिव ज्वलति। अग्निपक्षे अराः
112819 अग्राण्येषां सन्तीति अरिणस्तृणादयस्तेषु॥ ७॥
112820
112821 मृदुशीतलसंस्पर्शो यः समाह्लादयन्मनः।
112822 सुज्ञानां द्रवति स्निग्धस्येन्दोरिन्दुमणिर्यथा॥ ८॥
112823
112824 सुज्ञा ब्रह्मतत्त्वविदस्तेषां संनिधौ। इन्दुमणिश्चन्द्रकान्तः॥ ८॥
112825
112826 जगद्यज्ञोपवीतस्य स्वर्गपातालवाहिनः।
112827 गङ्गावाहस्य येनास्यां तृतीयः पूरितो गुणः॥ ९॥
112828
112829 येन गङ्गावाहस्य गङ्गाप्रवाहलक्षणस्य जगद्यज्ञोपवीतस्य तृतीयो गुणस्तन्तुः
112830 अस्यां पृथिव्यां गङ्गावतारणेन पूरितः॥ ९॥
112831
112832 अगस्त्यशोषितोऽम्भोधिर्गङ्गापूरेण पूरितः।
112833 येन दुष्पूरभूतोऽपि महासार्थोऽर्थिनामिव॥ १०॥
112834
112835 सर्वदिगन्तवर्तिनामर्थिनां महान् सार्थः संघो धनेनेव॥ १०॥
112836
112837 गङ्गासोपानपद्धत्या येन पातालवासिनः।
112838 योजिता ब्रह्मणो लोके बान्धवा लोकबन्धुना॥ ११॥
112839
112840 भूतद्रोहित्वाद्ब्रह्मदण्डनिर्दग्धत्वाच्च पातालवासिनः अधोगतिं प्राप्ता

112841 बान्धवाः सगरपुत्रा येन गङ्गालक्षणया सोपानपद्धत्या ब्रह्मणो लोके योजिता
112842 आरोपिताः ॥ ११ ॥
112843
112844 ब्रह्माणं शंकरं जह्नुं तपसाराधयंश्च यः ।
112845 भूयोभूयो ययौ खेदमशून्याध्यवसायिनः ॥ १२ ॥
112846
112847 अशून्याध्यवसायिनः अविच्छिन्नदृढनिश्चयात् स्वमनसः सकाशात् ॥ १२ ॥
112848
112849 यौवने वर्तमानस्य तस्य भूमिपतेरपि ।
112850 प्रविचारयतो लोकयात्रां पर्याकुलामिमाम् ॥ १३ ॥
112851
112852 अपिशब्दात्तवेवेति गम्यते ॥ १३ ॥
112853
112854 सुविरागचमत्कारविचारकणिकोदभूत् ।
112855 वयस्यपि च तारुण्ये दैवाद्वल्ली मराविव ॥ १४ ॥
112856
112857 यौवने विचारवैराग्योदयोऽतिदुर्लभ इति द्योतनाय मराविवेति ॥ १४ ॥
112858
112859 एकान्ते चिन्तयामास महीपतिरसाविति ।
112860 जगद्यात्रामिमां नित्यमसमञ्जसमाकुलम् ॥ १५ ॥
112861
112862 इति वक्ष्यमाणप्रकारेण इमां जगद्यात्रां चिन्तयामास । चिन्ताप्रकारमेवाह##-
112863
112864 पुनर्दिनं पुनः श्यामा दानादानशतं पुनः ।
112865 तदेव भुक्तविरसं लक्ष्यते कर्म कुर्वताम् ॥ १६ ॥
112866
112867 श्यामा रात्रिः । बहुशो भुक्तं विरसं च फलं यस्य तत्तथाविधमेव सर्वेषां
112868 कुर्वतां लक्ष्यते न त्वपूर्वं परमपुरुषार्थफलं चेत्यर्थः ॥ १६ ॥
112869
112870 येन प्राप्तेन लोकेऽस्मिन्न प्राप्यमवशिष्यते ।
112871 तत्कृतं सुकृतं मन्ये शेषं कर्म विषूचिका ॥ १७ ॥
112872
112873 तत्तत्प्राप्तिसाधनं कृतं कर्म विषूचिकेवाशुद्धिदुःखफलमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥
112874
112875 पुनः पुनः पर्युषितं कर्म कुर्वन्न लज्जते ।
112876 मूढबुद्धिरबुद्धिस्तु कः कुर्यात्किल बालवत् ॥ १८ ॥
112877
112878 अथैकदोद्विग्नमनाः कदाचिल्लितलं गुरुम् ।
112879 एकान्तं संसृतेर्भीतः समपृच्छद्भगीरथः ॥ १९ ॥
112880
112881 अथ उक्तचिन्तानन्तरं संसृतेः सकाशादेकान्तमत्यन्तं भीतः सन् ॥ १९ ॥
112882
112883 भगीरथ उवाच ।
112884
112885 अन्तःशून्यासु सुचिरं भ्रमत्संसारवृत्तिषु ।
112886 अरण्यानीषु चैतासु भृशं खिन्ना वयं विभो ॥ २० ॥
112887
112888 भ्रमतां जीवानां रागद्वेषादिसंसारवृत्तिषु तत्फलभूतास्वेतासु
112889 स्वर्गनरकमानुष्याद्यरण्यानीषु च ॥ २० ॥
112890
112891 जरामरणमोहादिरूपाणां भवकारिणाम् ।
112892 भगवन्सर्वदुःखानां कथमन्तः प्रजायते ॥ २१ ॥

112893
112894 त्रितल उवाच।
112895
112896 चिरसाम्यात्मनोत्तेह्व निर्विभागविलासिना।
112897 राजन् ज्ञेयावबोधेन पूर्णेन भरितात्मना॥ २२॥
112898
112899 साधनचतुष्टयश्रवणमननाद्युपायैश्चिराभ्यस्तं
112900 यत्साम्यविक्षेपवैषम्यशून्यंन् समाधिस्तदात्मना अनादिसिद्धब्रह्माकारेण च
112901 उत्थेनाविर्भूतेन ज्ञेयस्य प्रत्यक्तत्त्वस्यावबोधेन सर्वदुःखानि क्षीयन्ते इति
112902 परेणान्वयः॥ २२॥
112903
112904 क्षीयन्ते सर्वदुःखानि त्रुट्यन्ति ग्रन्थयोऽभितः।
112905 संशयाः समतां यान्ति सर्वकर्माणि चानघ॥ २३॥
112906
112907 ज्ञेयं विदुरथात्मानं संशुद्धं ज्ञप्तिरूपिणम्।
112908 स च सर्वगतो नित्यं नास्तमेति न चोदयम्॥ २४॥
112909
112910 उदयं च नैति॥ २४॥
112911
112912 भगीरथ उवाच।
112913
112914 चिन्मात्रं निर्गुणं शान्तमस्ति निर्मलमच्युतम्।
112915 देहादि नेतरत्किंचिदिति वेद्मि मुनीश्वर॥ २५॥
112916
112917 एवमुपदिष्टो भगीरथो विवेकेन स्वयमेवात्मतत्त्वमन्तः पर्यालोच्यापाततो निश्चित्य
112918 तत्र विक्षेपबाहुल्याच्चित्तस्य प्रतिष्ठामलभमानः स्वावगतांशं गुरवे
112919 निवेदयंस्तत्स्फुटीभावे विक्षेपोपशमे चोपायं पृच्छति-चिन्मात्रमिति।
112920 अस्तीत्यनेन असत्त्वोपपादकोऽज्ञानांशो मे नष्ट इति सूचितम्।
112921 देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यविद्यान्तमितरत्किंचिदात्मा नेत्यपि
112922 त्वद्वचनविश्वासात्स्वोपपत्त्या च वेद्मि॥ २५॥
112923
112924 किं तत्र प्रतिपत्तिर्मे स्फुटतामेति नेतरा।
112925 एतावन्मात्रसंवित्तिः स्यामहं भगवन्कथम्॥ २६॥
112926
112927 तत्राभानापादकोऽज्ञानांश इतरावभासहेतुर्विक्षेपांशश्च स्वस्य न नष्ट इति
112928 दर्शयति-किमिति। अत्र अनयोः सदसद्विवेकबोधयोर्मध्ये इतरा आद्या
112929 सदात्मबोधरूपा प्रतिपत्तिः स्फुटतां करतलामलकवत्स्पष्टतां नैति तत्र किं
112930 कारणम्। अहं सर्वविक्षेपशान्त्या एतावन्मात्रसंवित्तिश्च कथं केनोपायेन
112931 स्यामित्यर्थः॥ २६॥
112932
112933 त्रितल उवाच।
112934
112935 ज्ञानेन ज्ञेयनिष्ठत्वमेति चेतो हृदम्बरे।
112936 ततः सर्ववपुर्भूत्वा भूयो जीवो न जायते॥ २७॥
112937
112938 तत्र भगीरथस्य राज्याद्यभिमानादेव तत्तद्विषयेषु
112939 चित्तधावनाद्विक्षेपस्तत्प्राबल्यादेव न स्फुटात्मप्रतिपत्तिरिति निश्चित्य
112940 त्रितलस्तत्परित्याजनाय प्रथमं गीतोक्तामानित्वादिसाधनान्युपदिशति-ज्ञानेनेति।
112941 ज्ञायते अनेनेति ज्ञानममानित्वादि तेन ज्ञेयंन् यत्तत्प्रवक्ष्यामि इत्यादि##-
112942 पूर्णस्वभावान्न प्रच्यवत इत्यर्थः॥ २७॥
112943
112944 असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु।

112945 नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ २८ ॥
112946
112947 अमानित्वादिषु कानिचिदवयुत्यानुवादव्याख्याभ्यां प्रपञ्चयति-असक्तिरित्यादिना ॥
112948 २८ ॥
112949
112950 आत्मनोऽनन्ययोगेन तद्भावनमनारतम् ।
112951 विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ २९ ॥
112952
112953 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी इत्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति-आत्मन इति ।
112954 निष्कृष्टात्मचिन्तनमेवात्र भगवद्भक्तिर्न
112955 गुणचरित्रश्रवणकीर्तनादिर्भगवदभिप्रेतेत्यर्थः ॥ २९ ॥
112956
112957 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
112958 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं तदतोऽन्यथा ॥ ३० ॥
112959
112960 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासः । तत्त्वज्ञानेनार्थस्य
112961 परमात्मतत्त्वस्य दर्शनं स्फुटाभिव्यक्तिर्या त्वया पृष्टा सा
112962 सर्वसाधनफलीभूता ॥ ३० ॥
112963
112964 रागद्वेषक्षयाकारं संसारव्याधिभेषजम् ।
112965 अहंभावोपशान्तौ तु राजन् ज्ञानमवाप्यते ॥ ३१ ॥
112966
112967 सर्वेषामेव साधनानामनहंकारलक्षणं साधनं मूलम् । अहंकारे सति
112968 अमानित्वादेर्दुःसंपादत्वादित्याशयेनाह-अहंभावेति ॥ ३१ ॥
112969
112970 भगीरथ उवाच ।
112971
112972 शरीरेऽस्मिंश्चिरारूढो गिरौ तरुरिव स्वके ।
112973 अहंभावो महाभाग वद मे त्यज्यते कथम् ॥ ३२ ॥
112974
112975 तर्हि तत्परित्यागोपायमेव मे वदेति पृच्छति-शरीर इति ॥ ३२ ॥
112976
112977 त्रितल उवाच ।
112978
112979 पौरुषेण प्रयत्नेन त्यक्त्वा भोगौघभावनाम् ।
112980 गत्वा विकसितां सत्तामहंकारो विलीयते ॥ ३३ ॥
112981
112982 विकसितामकामोपहतत्वेन स्फुटीभूतां सत्तां शुद्धात्माकारतां गत्वा स्थितस्येति
112983 शेषः ॥ ३३ ॥
112984
112985 यन्त्रणापञ्जरं यावद्भग्नं लज्जादिनाखिलम् ।
112986 अकिंचनत्वशेषेण स्फुटा तावदहंकृतिः ॥ ३४ ॥
112987
112988 त्यक्तराज्यं मां जना न बहुमन्यन्ते शत्रवश्चोपहसिष्यन्ति
112989 सर्वाभिलषितपूरणसमर्थोऽहं कथं भिक्षामटिष्यामि कथं कदन्नपानादिना
112990 जीविष्यामीत्यादिचिन्ताप्रयुक्तलज्जाभिमानादिना कृतं गृहे पूर्ववदेव
112991 नियन्त्रणालक्षणं पञ्जरं यावदकिंचनत्वशेषेण सर्वत्यागेन न भग्नंन्
112992 तावदहंकृतिः स्फुटा अत्यन्तविकसिता नृत्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥
112993
112994 सर्वमेतद्धिया त्यक्त्वा यदि तिष्ठसि निश्चलः ।
112995 तदहंकारविलये त्वमेव परमं पदम् ॥ ३५ ॥
112996

तत् तर्हि ॥ ३५ ॥

शान्ताशेषविशेषणो विगतभीः संत्यक्तसर्वैषणो गत्वा
नूनमकिंचनत्वमरिषु त्यक्त्वा समग्रां श्रियम् ।
शान्ताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेव भिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलं यदि
भवस्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ॥ ३६ ॥

सर्वत्यागमेवावश्यकर्तव्यतया प्रपञ्चयति-शान्तेति । शान्तान्यनन्तानि
छत्रचामरादीनि राजविशेषणानि यस्य तथाविधः सन्नूनमत्यन्तमकिंचनः सन्
समग्रां श्रियमरिषु त्यक्त्वा अस्तदेहाभिमानस्तेष्वरिष्वेव भिक्षामटन्सन् मां
गुरुमपि अलं पूर्णः सन् प्रष्टव्यार्थपरिशेषाभावादुज्झितवान्न तु शुश्रूषणेन ।
यावदायुस्त्रयो वन्द्या वेदान्तो गुरुरीश्वरः
इत्यादिशास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गादीदृशलक्षणसंपन्नो यदि भवसि तर्हि
सर्वमुमुक्षुगुणैरुच्चैर्भूतस्त्वमुच्चैः सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मैवासि न ते
संसारसंभावनापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
भगीरथोपदेशो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
भगीरथोपदेशो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ७५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ तस्य गुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्य भगीरथः ।
मनस्याहितकर्तव्यः स्वव्यापारपरोऽभवत् ॥ १ ॥

मखव्याजेन सर्वस्वत्यागो राज्ञोऽत्र वर्ण्यते ।
भैक्षचर्या क्वचिच्छैले त्रितलेन समं स्थितिः ॥

मनसि आहितं निश्चितं वक्ष्यमाणं कर्तव्यं येन तथाविधः सन् ॥ १ ॥

ततः कतिपयेष्वेव वासरेषु गतेषु सः ।
अग्निष्टोममखं चक्रे सर्वत्यागैकसिद्धये ॥ २ ॥

अग्निष्टोमग्रहणंन् विश्वजित्पर्यन्तानां सोमसंस्थानामुपलक्षणम् ॥ २ ॥

गोभूम्यश्वहिरण्यादि ददौ धनमशेषतः ।
द्विजेभ्यो निजबन्धुभ्यो गुण्यगुण्यविचारयन् ॥ ३ ॥

अगुणि श्रुताध्ययनादिविकलमपि अविचारयन् । तद्विचारे विलम्बापत्तेः ॥ ३ ॥

दिवसत्रयमात्रेण सर्वमेव परित्यजन् ।
असुमात्रावशेषोऽसावासीद्राजा भगीरथः ॥ ४ ॥

असवः प्राणास्तन्मात्रावशेषः ॥ ४ ॥

अथ सर्वार्थरिक्तं तत्खिन्नप्रकृतिपौरकम् ।
सीमान्तिने तृणमिव राज्यंन् स्वमरये ददौ ॥ ५ ॥

113049
113050 सीमान्तिने सीमान्ते संनिहिताय ‖ ५ ‖
113051
113052 आक्रान्ते द्विषता राज्ये मुनिः सद्मनि मण्डले |
113053 अधोवासोवशेषोऽसौ निर्जगाम स्वमण्डलात् ‖ ६ ‖
113054
113055 अधोवासः कौपीनाच्छादनं तदवशेषः ‖ ६ ‖
113056
113057 यत्र न ज्ञायते नाम्ना यत्र न ज्ञायते मुखात् |
113058 तत्र ग्रामेष्वरण्येषु दूरेषूवास धैर्यवान् ‖ ७ ‖
113059
113060 यत्र स्वयं दृष्टोऽपि जनैर्भगीरथनाम्ना न ज्ञायते | यत्र च
113061 जनमुखात्स्वनामापि न ज्ञायते न श्रूयते तत्र तादृशेषु ‖ ७ ‖
113062
113063 इत्यल्पेनैव कालेन प्रशान्तसकलैषणः |
113064 परमेण शमेनासावाप विश्रान्तिमात्मनि ‖ ८ ‖
113065
113066 इति अनया रीत्या वर्तमानः ‖ ८ ‖
113067
113068 भ्रमन्द्वीपानि भूपीठे कदाचित्कालयोगतः |
113069 अवशः शत्रुणाक्रान्तं स्वमेव प्राप तत्पुरम् ‖ ९ ‖
113070
113071 द्वीपानि नद्यन्तरितानि मण्डलानि | अवशः सन् दर्शनाधीनचित्तः ‖ ९ ‖
113072
113073 नानागारांश्च तत्रासौ प्रवाहपतितांश्च तान् |
113074 पौरांश्च मन्त्रिणश्चैव शमी भिक्षामयाचत ‖ १० ‖
113075
113076 प्रवाहपतितान् क्रमप्राप्तान् नानागारान् | छान्दसं पुंस्त्वम् | प्राप्येति शेषः ‖ १० ‖
113077
113078 विविदुस्ते नृपं पौरा मन्त्रिणश्च भगीरथम् |
113079 पूजयामासुरथ तं सविषादाः सपर्यया ‖ ११ ‖
113080
113081 विविदुः परिचिक्युः ‖ ११ ‖
113082
113083 प्रभो राज्यं गृहाणेति प्रार्थितोऽप्यरिणा मुनिः |
113084 नादत्तेऽनादृताशेषस्तृणमप्यशनादृते ‖ १२ ‖
113085
113086 अनादृतमशेषं राज्यं येन ‖ १२ ‖
113087
113088 कतिचिद्दिवसांस्तत्र नीत्वाऽन्यत्र जगाम सः |
113089 भगीरथोऽयं हा कष्टमिति लोकेन शोचितः ‖ १३ ‖
113090
113091 शोचितः शोकविषयीकृतः ‖ १३ ‖
113092
113093 अथान्यत्रोपशान्तात्मा परिविश्रान्तधीः सुखी |
113094 आत्मारामं कदाचित्तु स प्राप त्रितलं गुरुम् ‖ १४ ‖
113095
113096 स्वमेव स्वागतं कृत्वा तेन सार्धं भगीरथः |
113097 कंचित्कालमुवासाद्रौ वने ग्रामे पुरे जने ‖ १५ ‖
113098
113099 स्वमेव गुरुमिति पूर्वान्वयि | स्वागतग्रहणंन् वन्दनाद्युपलक्षणम् ‖ १५ ‖
113100

113101 समतामुपयातौ तौ गुरुशिष्यौ समौ स्थितौ।
113102 कलयामासतुः स्वस्थौ विनोदं देहधारणम्॥ १६॥
113103
113104 विनोदं कुतूहलभूतं देहधारणम्॥ १६॥
113105
113106 किमयं धार्यते देहः किं वानेनोज्झितेन नः।
113107 यथाक्रमं यथाचारं तिष्ठत्वेष यथास्थितम्॥ १७॥
113108
113109 यथाक्रमं यथाशास्त्रोक्तक्रमम्। यथाचारं वृद्धाचारमनुसृत्य च तिष्ठतु
113110 ॥ १७॥
113111
113112 इति निश्चित्य तिष्ठन्तौ तौ वनाद्वनगामिनौ।
113113 अनानन्दं परानन्दं नासुखं न च मध्यमम्॥ १८॥
113114
113115 न विद्यन्ते विषयानन्दा यत्र तथाविधं परानन्दं प्रापतुरिति शेषः। तदेव
113116 विशिनष्टि-नासुखमिति। असुखं दुःखं तद्रहितम्। मध्यमं
113117 सुखदुःखोभयशून्यान्तरालावस्था तद्भिन्नम्॥ १८॥
113118
113119 धनानि वाजिविभवाद्यैश्वर्यं चाष्टधोदितम्।
113120 सिद्धैरप्यर्पितं तुष्टैर्मेनाते जर्जरं तृणम्॥ १९॥
113121
113122 तयोर्मानुषभोगोष्विव दिव्यभोगेष्वपि वैराग्यदार्ढ्यं दर्शयति-धनानीति।
113123 तच्चरितसंतुष्टैः सिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितं दत्तमणिमादिभेदेनाष्टधा उदितं
113124 प्रसिद्धमैश्वर्यं च जर्जरं जीर्णतमं तृणमिव मेनाते॥ १९॥
113125
113126 स्वकर्मणैव देहोऽयं यावत्सत्त्वमनिच्छया।
113127 धारणीय इति स्वेन कर्मणैवाथ तस्थतुः॥ २०॥
113128
113129 स्वारम्भकेण प्रारब्धकमेणैव यावत्सत्त्वं यावदायुर्धारणीय इति निश्चित्य
113130 तस्थतुः॥ २०॥
113131
113132 अभिननन्दतुरागतमुत्तमौ निजसमाचरणक्रमजं मुनी।
113133 सुखमसौख्यमभीप्सितवर्जितौ समसमेऽतिसमौ शमिनौ स्वतः॥ २१॥
113134
113135 तौ मुनी निजेन पूर्वसमाचरणक्रमेण जातं सुखमसौख्यं दुःखमपि
113136 अभिननन्दतुः। यतस्तौ समेभ्योऽपि समे ब्रह्मणि अतिसमौ एकरसीभूतौ सन्तौ
113137 स्वतस्तत्स्वभावादेव शमिनौ परमशान्तिमन्तौ॥ २१॥
113138
113139 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
113140 भगीरथनिर्वाणं नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः॥ ७५॥
113141
113142 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
113143 भगीरथनिर्वाणं नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः॥ ७५॥
113144
113145 षट्सप्ततितमः सर्गः ७६
113146
113147 श्रीवसिष्ठ उवाच।
113148
113149 अथैकदा पुरे श्रेष्ठे कस्मिंश्चिन्मण्डलान्तरे।
113150 अनपत्यं नृपं मृत्युरहन्मत्स्य इवामिषम्॥ १॥
113151
113152 पुनर्भगीरथस्येह राज्यप्राप्तिरुदीर्यते।

113153 आराध्य ब्रह्मरुद्रादीन् गङ्गायाश्चावतारणम् ॥
113154
113155 कोसलमण्डलाद्भगीरथास्पदमण्डलाच्च मण्डलान्तरे। अहन् हतवान्। आमिषं
113156 क्षुद्रमत्स्यादि ॥ १ ॥
113157
113158 तत्र प्रकृतयः खिन्ना नष्टदेशक्रमा नृपम्।
113159 अन्विष्यन्ति स्म संयुक्तं गुणलक्ष्म्या विशालया ॥ २ ॥
113160
113161 नष्टो देशस्य क्रमः पालनमर्यादा येषां तथाविधाः सन्तः पालनसमर्थया
113162 गुणलक्ष्म्या संयुक्तं नृपमन्विष्यन्ति स्म ॥ २ ॥
113163
113164 तं भगीरथमासाद्य स्थिरं भिक्षाचरं मुनिम्।
113165 परिज्ञाय समानीय सैन्ये चक्रुर्महीपतिम् ॥ ३ ॥
113166
113167 सर्वगुणलक्ष्मीसमन्वितोऽयमिति परिज्ञाय प्रत्यभिज्ञाय तत्रागते सैन्येऽभिषिच्य
113168 महीपतिं चक्रुः ॥ ३ ॥
113169
113170 भगीरथः क्षणेनैव प्रावृषीवाम्बुना सरः।
113171 वलितः सेनया गुर्व्या झटित्याशिश्रिये गजम् ॥ ४ ॥
113172
113173 झटिति गजं आशिश्रिये आरुरोह ॥ ४ ॥
113174
113175 भगीरथो जगन्नाथो जयतीति जनारवैः।
113176 नीरन्ध्रतामुपाजग्मुर्गिरीन्द्राणां महागुहाः ॥ ५ ॥
113177
113178 नीरन्ध्रतां पूर्णताम् ॥ ५ ॥
113179
113180 तत्र तं पालयन्तं तद्राज्यं राजानमादृताः।
113181 आजग्मुः प्राक्प्रकृतयः प्राहुरित्थं नृपाधिपम् ॥ ६ ॥
113182
113183 तस्मिन्नेव काले दैवात्कोसलराज्यहारिणोऽपि मरणादयोध्यास्था अपि प्रकृतयो
113184 भगीरथमागत्यप्रार्थयामासुरित्याह-तत्रेति। भगीरथस्यैव प्राक्तना
113185 मन्त्रिपुरोहितादिप्रकृतयः ॥ ६ ॥
113186
113187 प्रकृतय ऊचुः।
113188
113189 राजन्नस्माकमधिपो यस्त्वया स पुरस्कृतः।
113190 मृत्युना विनिगीर्णोऽसौ मत्स्येनेवामिषं मृदु ॥ ७ ॥
113191
113192 राज्यं त्यजता त्वया यः सीमान्तवासी अरिः राज्यदानेन पुरस्कृतः असौ ॥ ७ ॥
113193
113194 तत्तत्पालयितुं राज्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि।
113195 अप्रार्थितोपयातानां त्यागोऽर्थानां च नोचितः ॥ ८ ॥
113196
113197 तत्तस्माद्धेतोस्तत्प्राक्तनं राज्यम् ॥ ८ ॥
113198
113199 श्रीवसिष्ठ उवाच।
113200
113201 इति संप्रार्थितो राजा तदङ्गीकृत्य तद्वचः।
113202 सप्तसागरचिह्नायाः स बभूव भुवः पतिः ॥ ९ ॥
113203
113204 समः शान्तमना मौनी वीतरागो विमत्सरः।

113205 प्राप्तकार्यैककरणः स तिरोहित विस्मयः || १० ||
113206
113207 मौनी मितहितसत्यवाक् | तिरोहितस्तत्त्वज्ञानेन बाधितो विस्मयो महत्यपि कौतुके
113208 आश्चर्यताबुद्धिर्यस्य || १० ||
113209
113210 पातालतलनष्टानां सागराकारकारिणाम् |
113211 पितामहानां गङ्गाम्बु शुश्रुवे तारणक्षमम् || ११ ||
113212
113213 अश्वान्वेषणाय भूमेः खननात्सागराकारं गर्तं कर्तुं शीलं येषाम् |
113214 कपिलक्रोधाग्निना पातालतले नष्टानां भस्मीभूतानां स्वपितामहानां
113215 गङ्गाम्बु प्लावनेन जलाञ्जलिदानेन च तारणक्षमं न प्राकृतं जलमिति
113216 तार्क्ष्यवचनं जनपरम्परया तेन शुश्रुवे इत्यर्थः || ११ ||
113217
113218 तदा किल स्वर्गनदी वहति स्म न भूतले |
113219 पितृणां भूतविख्योऽभूत्तेन गङ्गाजलाञ्जलिः || १२ ||
113220
113221 तदानीं भूतले गङ्गा स्थितैव तत्रैव जलाञ्जलिः कुतो न दत्त इत्याशङ्क्याह##-
113222 विख्या प्रख्यातिर्यस्य तथाविधोऽभूदित्यर्थः || १२ ||
113223
113224 भगीरथेन च महीमवतारयितुं दिवः |
113225 गङ्गां गृहीतो नियमस्ततःप्रभृति भूभृता || १३ ||
113226
113227 ततस्तच्छ्रवणदिनात्प्रभृति || १३ ||
113228
113229 ततो राज्यं परित्यज्य मन्त्रिणां भूपतिः शमी |
113230 तपसे कार्यकार्येहो जगाम विजनं वनम् || १४ ||
113231
113232 गङ्गावतरणकार्यार्थं यत्तप-आदि कार्यं तदर्था ईहा चेष्टा यस्य || १४ ||
113233
113234 तत्र वर्षसहस्रैश्च समाराध्य पुनः पुनः |
113235 ब्रह्माणं शंकरं जह्नुं भुवि गङ्गामयोजयत् || १५ ||
113236
113237 अयोजयत् अवतार्य संयोजितवान् || १५ ||
113238
113239 ततः प्रभृत्यमलतरङ्गभङ्गिनी जगत्पतेः शशिविभृदङ्गसङ्गिनी |
113240 नभस्तलान्निपतति गां त्रिमार्गगा महात्मनामिव बहुपुण्यसंततिः || १६ ||
113241
113242 जगत्पतेः शशिविभृतः शिवस्याङ्गसंगिनी शिरसि संगता |
113243 सापेक्षत्वादसमर्थत्वेऽपि समासश्छान्दसः | जगत्पेतेर्ब्रह्मणो वा नियोगादिति
113244 शेषः | नभस्तलाद्गां भूमिं निपतति | महात्मनां स्वर्गिणां बह्वी
113245 पुण्यसंततिरिवेत्युत्प्रेक्षा || १६ ||
113246
113247 स्फुरत्तरङ्गभङ्गिनी स्वफेनपुञ्जहासिनी प्रसन्नपुण्यमञ्जरीयुतेव
113248 धर्मसंततिः |
113249 भगीरथे महीपतौ यशःप्रचारवीथिका तदा हि सा त्रिमार्गगा महीतले बभूव
113250 || १७ ||
113251
113252 भगीरथे महीपतौ संजातस्य शाश्वतस्य यशस आसमुद्रं प्रचारार्थं वीथिका इति
113253 रूपकोत्प्रेक्षा || १७ ||
113254
113255 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
113256 गङ्गावतरणं नाम षट्सप्ततितमः सर्गः || ७६ ||

113257
113258 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
113259 गङ्गावतरणं नाम षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥
113260
113261 सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७
113262
113263 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
113264
113265 एतामवष्टभ्य दृशं भगीरथधिया धृताम् ।
113266 समः स्वस्थो यथाप्राप्तं कार्यमाहर शान्तधीः ॥ १ ॥
113267
113268 चूडालाख्यानमुक्तार्थद्रढिम्नेत्रावतार्यते ।
113269 शिखिध्वजस्य माहात्म्यं विवाहक्रीडनक्रमाः ॥
113270
113271 भगीरथेन पश्चाद्राज्यकाले धिया धृताम् ॥ १ ॥
113272
113273 इदं पूर्वं परित्यज्य क्रोडीकृत्य मनःखगम् ।
113274 शान्तमात्मनि तिष्ठ त्वं शिखिध्वज इवाचलः ॥ २ ॥
113275
113276 इदं विभवजातं परित्यज्य । मनःखगं क्रोडीकृत्य हृदि निरुद्ध्य ॥ २ ॥
113277
113278 श्रीराम उवाच ।
113279
113280 कोऽसौ शिखिध्वजो नाम कथं वा लब्धवान्पदम् ।
113281 एतन्मे कथय ब्रह्मन्भूयो बोधविवृद्धये ॥ ३ ॥
113282
113283 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
113284
113285 द्वापरे भवतां पूर्वमिदानीं च भविष्यतः ।
113286 तेनैव संनिवेशेन दंपती स्निग्धतां गतौ ॥ ४ ॥
113287
113288 दंपती जायापती पूर्वकल्पे द्वापरे अभूताम् । इदानीमष्टाविंशे
113289 चतुर्युगेऽग्रिमद्वापरे तेनैव संनिवेशेन भविष्यतः ॥ ४ ॥
113290
113291 श्रीराम उवाच ।
113292
113293 यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिदानीं तथैव हि ।
113294 भविष्यति किमर्थं वै वद मे वदतां वर ॥ ५ ॥
113295
113296 भूतभविष्यतोः सादृश्ये को हेतुरिति रामप्रश्नार्थः ॥ ५ ॥
113297
113298 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
113299
113300 जगन्निर्माणनियतेरस्या ब्रह्मादिसंविदः ।
113301 ईदृश्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ॥ ६ ॥
113302
113303 जगन्निर्माणे नियतिरूपाया ब्रह्मादीनां सत्यसंकल्पसंविदः । अनिवार्यस्वभाव एव
113304 तद्धेतुरित्यर्थः ॥ ६ ॥
113305
113306 यदन्यद्बहुशो भूत्वा पुनर्भवति भूरिशः ।
113307 अभूत्वैव भवत्यन्यः पुनश्च न भवत्यलम् ॥ ७ ॥
113308

113309 ईदृशीत्युक्तं प्रपञ्चयति-यदिति | यथा एकस्मिन्नाम्रतरौ अन्यदन्यत्फलं
113310 बहुशो भूत्वा पुनः पुनस्तादृशमेव भूरिशो भवति | स्कन्धवटस्तु अभूत्वैव
113311 भवति स च छिन्नः पुनस्तस्मिन्न भवति || ७ ||
113312
113313 अन्यत्प्राक्संनिवेशाढ्यं सादृश्येन विवल्गति |
113314 सदृशा विषमाश्चैव यथा सरसि वीचयः || ८ ||
113315
113316 ता एवान्याश्च दृश्यन्ते व्यवस्थाः संसृतौ तथा |
113317 तस्माद्राजेव भूयोऽपि वक्ष्यमाणकथेश्वरः || ९ ||
113318
113319 संसृतौ शिखिध्वजादिसंसारेऽपि तथेत्यर्थः | राजा अतीतशिखिध्वज इव
113320 वक्ष्यमाणकथायां वर्ण्यत्वेन ईश्वरो नायकः || ९ ||
113321
113322 भविष्यति महातेजास्तद्वृत्तान्तमिमं शृणु |
113323 द्वापरे पूर्वमभवदतीते सप्तमे मनौ || १० ||
113324
113325 चतुर्युगे चतुर्थे तु सर्गेऽस्मिन्कुरुणां कुले |
113326 जम्बूद्वीपे प्रसिद्धस्य विन्ध्यस्यादूरसंस्थिते || ११ ||
113327
113328 कुरुणां कुरुदेशाधिपतीनां कुर्वपत्यानां च कुले वंशे | तद्राजप्रत्ययस्य
113329 बहुषु लुक् | नामि दीर्घाभावश्छान्दसः || ११ ||
113330
113331 मालवानां पुरे श्रीमाञ्छिखिध्वज इतीश्वरः |
113332 धैर्यौदार्यदशायुक्तः क्षमाशमदमान्वितः || १२ ||
113333
113334 मालवानां पुरे उज्जयिन्यामिति यावत् || १२ ||
113335
113336 शूरः शुभसमाचारो मौनी गुणगणाकरः |
113337 आहर्ता सर्वयज्ञानां जेता सर्वधनुष्मताम् || १३ ||
113338
113339 कर्ता सकलकार्याणां भर्ता पूर्ववपुर्भुवः |
113340 पेशलस्निग्धमधुरो विदग्धः प्रीतिसागरः || १४ ||
113341
113342 सकलानां वापीकूपतडागारामादिकार्याणाम् | विदग्धो लोकशास्त्रनिष्णातः || १४ ||
113343
113344 सुन्दरः शान्तसुभगः प्रतापी धर्मवत्सलः |
113345 वदिता विनयार्थानां दाता सकलसंपदाम् || १५ ||
113346
113347 शान्तश्चासौ सुभगः सौभाग्यलक्षणयुक्तश्च विनयार्थानां परेषामपि
113348 विनयशिक्षाहेतूनां वाक्यानां वदिता वक्ता || १५ ||
113349
113350 भोक्ता सत्सङ्गसहितः सुश्रोता सकलश्रुतेः |
113351 वेदासौ माननाशून्यः स्त्रैणं तृणवदस्पृशन् || १६ ||
113352
113353 सर्वं वेद जानाति तथापि मानना अभिज्ञताभिमानस्तच्छून्यः | स्त्रैणं
113354 स्त्रीव्यसनादि || १६ ||
113355
113356 पितरि स्वर्गमापन्ने बाल एवोत्तमौजसा |
113357 कृत्वा षोडशवर्षाणि स्वयंन् दिग्विजयं वशी || १७ ||
113358
113359 उत्तमेन ओजसा स्वबाहुवीर्येण | अनेन पिता माण्डलिक एवासीदसौ स्वबाहुवीर्येणैव
113360 सम्राट् संपन्न इति गम्यते || १७ ||

नूनं साम्राज्यसंपत्त्या भूमण्डलमयोजयत् |
अतिष्ठद्विगताशङ्कं पालयन्धर्मतः प्रजाः || १८ ||

साम्राज्यप्रयुक्तया संपत्त्या | तदा हि क्वापि दस्यूनामभावात्प्रजानां धनं
वर्धत इति विगतजेतव्यशत्रुसद्भावाशङ्कम् || १८ ||

स धीमान्मन्त्रिभिः सार्धं यशसा शुक्लयन्दिशः |
अथ गच्छत्सु वर्षेषु वसन्ते प्रोल्लसत्यलम् || १९ ||

वर्षेषु गच्छत्सु | यौवने प्राप्ते सतीति यावत् | अथास्य चेतः कान्तां प्रति समुत्सुकं
बभूवेति पञ्चमेन संबन्धः || १९ ||

पुष्पेषु जृम्भमाणेषु स्फुरत्सु शशिरश्मिषु |
मञ्जरीजालदोलासु विटपान्तःपुरान्तरे || २० ||

विटपः शाखा तल्लक्षणे अन्तःपुरान्तरे मञ्जरीजालदोलासु अलिनां मिथुनेषु
गायत्स्विति व्यवहितेनान्वयः || २० ||

रजःकर्पूरधवले वलद्दलकपाटके |
आमोदविलसत्पुष्पगुलुच्छकवितानके || २१ ||

तदेवान्तःपुरं तत्सामग्रीकल्पनेन वर्णयति-रज इति || २१ ||

गायत्सु गहनेषूच्चैर्मिथुनेष्वलिनां मिथः |
आवाति मधुरे वायौ शशिशीकरशीतले || २२ ||

शशिना शीकरैश्च शीतले || २२ ||

कदलीकन्दलीकच्छतलपल्लवलासिनि |
कान्तां प्रति बभूवास्य वसच्चेतः समुत्सुकम् || २३ ||

कदली प्रसिद्धा | कन्दल्यो गुल्मभेदास्तेषां कच्छप्रायेषु तलेषु पल्लवेषु च लासिनि
लास्य शीले इति शैत्यमान्द्योपपादकं वायोर्विशेषणम् | वसदित्युक्त्या पूर्वमेव
गुणसौन्दर्यादिश्रवणाच्चूडालायामनुरक्तमिति गम्यते || २३ ||

क्षीबं कुसुमसंभारसौगन्ध्यमधुरासवैः |
मनो नान्यास्पदं चक्रे सवसन्तमिवोदितम् || २४ ||

कुसुमसंभाराणां सौगन्ध्यलक्षणैर्मधुरैरासवैः क्षीबं मत्तं सत्
सवसन्तं वनमिव उदितं रागपल्लवितं मनः अन्यास्पदं
कान्तातिरिक्तविषयावलम्बनं न चक्रे || २४ ||

उद्यानवनदोलासु लीलाकमलिनीषु च |
कदा प्रणयिनीं मुग्धां हेमाब्जमुकुलस्तनीम् || २५ ||

तदौत्सुक्यप्रकारं प्रपञ्चयति-उद्यानेत्यादिना || २५ ||

करिष्ये कामिनीमङ्के पर्यङ्के कुङ्कुमाङ्किताम् |
कदा कमलवल्लीनां दोलास्वलिरिवालिनीम् || २६ ||

आलोलां तां निवेक्ष्यामि बालां भुजलतानुगाम् |

113413 मृणालहारकुन्देन्दुवृन्दवल्ल्यभिलाषिणी ॥ २७ ॥
113414
113415 निवेक्ष्यामि परिणेष्यामि । ममेव तस्या अपि स्वाभिलाषप्रयुक्तसंतापः कदा स्याद्येन
113416 शीघ्रं घटना स्यादित्याशयेनाह-मृणालेति । वृन्दवल्ल्यः
113417 पुष्पितलतागृहात्मना वृन्दीभूता वल्ल्यस्तदभिलाषिणी ॥ २७ ॥
113418
113419 मत्कृते मदनातप्ता कदा स्यादिन्दुसुन्दरी ।
113420 इति चिन्तापरो भूत्वा कुसुमावचयोन्मुखः ॥ २८ ॥
113421
113422 विजहार वनान्तेषु कुसुमोपवनेषु च ।
113423 वनोपवनलेखासु लीलाकमलिनीषु च ॥ २९ ॥
113424
113425 वल्लीवलयगेहेषु विविधोद्यानभूमिषु ।
113426 वनोपवनविन्यासवर्णनावलितासु च ॥ ३० ॥
113427
113428 वनानामुपवनानां च गुणानुवर्णने आवलितासु कथासु चारमतेति सप्तमीनां
113429 संबन्धः ॥ ३० ॥
113430
113431 शृङ्गाररसगर्भासु कथास्वरमतोन्मनाः ।
113432 हृदि हारलसत्कायविलोलालकवल्लरीः ॥ ३१ ॥
113433
113434 कुमारीः पूजयामास सुवर्णकलशस्तनीः ।
113435 एतन्मन्ये विदुर्भव्या मन्त्रिणो नृपनिश्चयम् ॥ ३२ ॥
113436
113437 कुमारीः हृदि पूजयामास बहुमेने सांकल्पिकभूषणैरलंचक्रे वा । मन्ये
113438 इत्यव्ययं वितर्के । वितर्कवचनं वसिष्ठस्य वाक्यालंकारार्थम् ॥ ३२ ॥
113439
113440 इङ्गिताकारवेदित्वमेव मन्त्रिपदं परम् ।
113441 अथ तस्य विवाहाय मन्त्रिवर्गो विचारयन् ॥ ३३ ॥
113442
113443 मन्त्रिणां पदं लक्षणम् । परस्परानुरागगुणशीलकुलादिसंपत्तिं विचारयन् ॥ ३३ ॥
113444
113445 सुराष्ट्राधिपतेः कन्यां ययाचे यौवतान्विताम् ।
113446 नवयौवनसंपन्नां भार्यात्वे विधिनोत्तमाम् ॥ ३४ ॥
113447
113448 युवतीनां समूहो यौवतम् । भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावः । तेनान्विताम् । नवेन
113449 यौवनेन वयसा च संपन्नाम् ॥ ३४ ॥
113450
113451 उपयेमे स तामात्मसदृशीं प्रतिमामिव ।
113452 चूडालेति भुवि ख्याता नाम्ना नृपतिसुन्दरी ॥ ३५ ॥
113453
113454 प्रतिमां प्रतिच्छायामिव सदृशीमनुरूपाम् ॥ ३५ ॥
113455
113456 सा तं भर्तारमासाद्य रेजे फुल्लेव पद्मिनी ।
113457 नीलनीरजनेत्रां तां चूडालां स शिखिध्वजः ॥ ३६ ॥
113458
113459 स्नेहाद्विकासयामास सूर्यो देवो यथाब्जिनीम् ।
113460 अवर्धत तयोः प्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः ॥ ३७ ॥
113461
113462 विकासयामास प्रसादयामास ॥ ३७ ॥
113463
113464 हावभावविलासाढ्यैरङ्गैर्नवलतेव सा ।

113465 सुमन्त्र्यर्पितसर्वार्थः स सुखी सुस्थितप्रजाः || ३८ ||
113466
113467 हावभावादयः शृङ्गारचेष्टाभेदास्तदाढ्यैरङ्गैर्नवलतेव सा शुशुभे इति
113468 शेषः | शोभनै राजचित्तानुवर्तिभिरनुरक्तैर्मन्त्रिभिरर्पिताः सर्वे उपभोग्यार्था
113469 यस्मै | अथवा शोभनैर्धार्मिकैर्मन्त्रिभिः सर्वेभ्योऽर्थिभ्यः अर्पिताः सर्वे
113470 अभिलषितार्था यस्य | अत एव सुस्थितप्रजास्तत्पालनविक्षेपरहितः सन् रेमे || ३८ ||
113471
113472 राजहंस इवाब्जिन्या रेमे दयितया तया |
113473 अन्तःपुरेषु दोलासु लीलाकमलिनीषु च || ३९ ||
113474
113475 उद्यानेषु विहारेषु लतापुष्पग्रहेषु च |
113476 कदम्बवनलेखासु चन्दनागुरुवीथिषु || ४० ||
113477
113478 चन्दनागुरु सुगन्धितासु वीथिषु चन्दनागुरुवृक्षाणां पङ्क्तिषु च || ४० ||
113479
113480 मन्दारदामलोलासु कदलीकन्दलीषु च |
113481 पुरान्तेषु वनान्तेषु दिगन्तेषु सरस्सु च || ४१ ||
113482
113483 जंगलेषु जनान्तेषु जम्बूजम्बीरजातिषु |
113484 बभूवाह्लादकं सर्वं तयोरन्योन्यचेष्टितम् || ४२ ||
113485
113486 सद्वर्षयोर्धुरवरैर्दयुभूम्योरिव कान्तयोः |
113487 नित्यमेव [नित्यमेवावियुक्तत्वात् इति पाठः |]
113488 वियुक्तत्वात्प्रियत्वाच्चेष्टितस्य च || ४३ ||
113489
113490 धुरवरैर्बलीवर्दैः कृष्टेषु क्षेत्रेषु सत् रमणीयं वर्षं
113491 वृष्टिर्ययोस्तथाविधयोर्मेघसस्यसंपत्कान्तयोर्द्युभूम्योरिव || ४३ ||
113492
113493 मिथः कलाकलापस्य कोविदौ तौ बभूवतुः |
113494 स्वरूपमेकमेवैतौ दधतुर्मित्रतां गतौ || ४४ ||
113495
113496 मिथः अन्योन्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाम्यार्थित्वाच्च कोविदौ प्राज्ञतरौ अत एव
113497 सर्वगुणसांम्यादनुरागेण ताद्रूप्यरञ्जनाच्च जीवैक्यमिव संपन्नमित्याह##-
113498
113499 अन्योन्यहृदयस्थत्वादिव संक्रान्तमक्षतम् |
113500 सर्वशास्त्रार्थवैदग्ध्यं चित्राद्यपि मुखात्प्रभोः || ४५ ||
113501
113502 अन्योन्यहृदयस्थत्वाद्देहद्वयसंक्रान्तमेकमेव जीवस्वरूपम् |
113503 चित्रादिशिल्पवैदग्ध्यमपि तत्तच्छिल्पकुशलानां मुखादागृह्य अभ्यस्य || ४५ ||
113504
113505 बालः कालादिवागृह्य साऽसीत्सर्वार्थपण्डिता |
113506 नृत्यवाद्यादि यावच्च चूडालावदनादसौ || ४६ ||
113507
113508 यथा बालो बटुः द्वादशवर्ष वेदब्रह्मचर्यमिति शास्त्रनियतकालाद्वेदविद्यां
113509 गृह्णाति तद्वत् | सा चूडाला | असौ शिखिध्वजः || ४६ ||
113510
113511 अशिक्षत बभूवाथ कलानामतिकोविदः |
113512 अमावास्यामिवेन्द्वर्कावन्योन्यविलसत्कलौ || ४७ ||
113513
113514 अमावास्यां प्राप्येति शेषः | इन्द्वर्काविव मिथो हृदयसंस्थौ सन्तौ
113515 ऐक्यमुपागतौ || ४७ ||
113516

113517 मिथो हृदयसंस्थौ तौ द्वावप्यैक्यमुपागतौ ।
113518 तौ संस्थितावेकरसावन्योन्यं दयितावुभौ ॥ ४८ ॥
113519
113520 मिश्रितक्षीरोदकवदेकरसौ ॥ ४८ ॥
113521
113522 पुष्पामोदाविवाभिन्नौ भूतलस्थौ शिवाविव ।
113523 वैदग्ध्यसुन्दरमती सर्वशास्त्रार्थपण्डितौ ॥ ४९ ॥
113524
113525 भूतलस्थौ भूमाववतीर्णौ शिवौ गौरीशंकराविव ॥ ४९ ॥
113526
113527 कार्यार्थं च भुवं प्राप्तौ कमलाकमलाधवौ ।
113528 स्नेहात्प्रसन्नमधुरौ समविज्ञातवादिनौ ॥ ५० ॥
113529
113530 सह प्रत्येकं वा पुष्टं संदेहपदं लोकशास्त्ररहस्यं समं तुल्यकालं
113531 तुल्यविषयं च विज्ञातं वक्तुं शीलं ययोस्तौ ॥ ५० ॥
113532
113533 अनुवृत्तिपरावास्तां लोकवृत्तान्ततद्विदौ ।
113534 कलाकलापसंपन्नौ लसद्रसरसायनौ ।
113535 शीतलस्निग्धमुग्धाङ्गौ शशाङ्कौ द्वाविवोदितौ ॥ ५१ ॥
113536
113537 परस्परगुरुद्विजाभिज्ञादीनां चानुवृत्तिः प्रियहितविनयाद्याचारस्तत्परौ ।
113538 लोकवृत्तान्तस्य तस्य शास्त्रैकगम्यधर्मरहस्यस्य च विदौ । लसन्ति
113539 शृङ्गारादिनवरसलक्षणानि रसायनानि ययोस्तौ ॥ ५१ ॥
113540
113541 रेजे लसच्च रतिभोगविलासकान्तमन्तःपुरेषु मिथुनं तदनुत्तमश्रि ।
113542 ब्रह्माण्डखण्डकुहरेष्विव राजहंसयुग्मं विकासिमदमन्मथमन्दचारि ॥
113543 ५२ ॥
113544
113545 ब्रह्माण्डखण्डस्य ब्रह्माण्डावयवस्य सत्यलोकस्य कुहरेषु गम्भीरसरस्सु
113546 राजहंसयोर्युग्मं मिथुनमिव ॥ ५२ ॥
113547
113548 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामा० वा० दे० मो० निर्वाण० पू० चूडालोपाख्याने
113549 शिखिध्वजविलासकथनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥
113550
113551 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
113552 शिखिध्वजविलासवर्णनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥
113553
113554 अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८
113555
113556 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
113557
113558 एवं बहूनि वर्षाणि मिथुनं निर्भरस्पृहम् ।
113559 रेमे यौवनलीलाभिरमन्दाभिर्दिने दिने ॥ १ ॥
113560
113561 तयोः क्रमेण वैराग्यं सच्छास्त्राभ्यासनिष्ठता ।
113562 चूडालाया विवेकोऽत्र ज्ञानलाभश्च वर्ण्यते ॥
113563
113564 निर्भरस्पृहं दृढप्रेम । मिथुनं तत्स्त्रीपुंसद्वन्द्वम् ॥ १ ॥
113565
113566 अथ यातेषु बहुषु वर्षेष्वावृत्तिशालिषु ।
113567 शनैर्गलिततारुण्ये भिन्नकुम्भादिवाम्भसि ॥ २ ॥
113568

113569 अथ शनैस्तारुण्ये गलति सति तद्युग्मं इति निर्णीय अध्यात्मसंमतं शास्त्रं
113570 विचारयामासेति दशमे एकादशे च संबन्धः ॥ २ ॥
113571
113572 तरङ्गनिकराकारभङ्गुरव्यवहारिणि ।
113573 पातः पक्वफलस्येव मरणं दुर्निवारणम् ॥ ३ ॥
113574
113575 निर्णयहेतुं प्रथमं तत्कृतं विचारं प्रपञ्चयति-तरङ्गेत्यादिना ।
113576 तरङ्गनिकराकारेण भङ्गुरेण देहेन व्यवहरणशीले देहिनि । मरणं
113577 देहवियोगः ॥ ३ ॥
113578
113579 हिमाशनिरिवाम्भोजे जरा निपतनोन्मुखी ।
113580 आयुर्गलत्यविरतं जलं करतलादिव ॥॥ ४ ॥
113581
113582 कुतो दुर्निवारणं तत्राह-हिमाशनिरिति ॥ ४ ॥
113583
113584 प्रावृषीव लतातुम्बी तृष्णैका दीर्घतां गता ।
113585 शैलनद्या रय इव संप्रयात्येव यौवनम् ॥ ५ ॥
113586
113587 तृष्णाभोगतत्साधनतृष्णाप्रावृषि कटुतुम्बीलतेव दीर्घतां गता वर्धते इति
113588 यावत् । रयोऽत्र वार्षिकपूरः ॥ ५ ॥
113589
113590 इन्द्रजालमिवासत्यं जीवनं जीर्णसंस्थिति ।
113591 सुखानि प्रपलायन्ते शरा इव धनुश्च्युताः ॥ ६ ॥
113592
113593 जीव्यते अस्मिन्निति जीवनं देहादि ॥ ६ ॥
113594
113595 पतन्ति चेतो दुःखानि तृष्णा गृध्र इवामिषम् ।
113596 बुद्बुदः प्रावृषीवाप्सु शरीरं क्षणभङ्गुरम् ॥ ७ ॥
113597
113598 दुःखान्याध्यात्मिकादीनि तृष्णा च चेतः पतन्ति निपत्य तुदन्तीति यावत् ॥ ७ ॥
113599
113600 रम्भागर्भ इवासारो व्यवहारो विचारगः ।
113601 सत्वरं युवता याति कान्तेवाप्रियकामिनः ॥ ८ ॥
113602
113603 अप्रियां [अत्राप्रियं सपत्नीसंग्रहणं कामयत इति व्याख्यानं युक्तं ।
113604 यथास्थितव्याख्यायां पुंवद्भावानुपपत्तिः ।] सपत्नीं कामयते यस्तस्य
113605 कान्ता प्रियतमेव ॥ ८ ॥
113606
113607 बलादरतिरायाता वैरस्यमिव पादपम् ।
113608 तदिह स्याच्छुभाकारं स्थिरं किमतिशोभनम् ॥ ९ ॥
113609
113610 अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तं दौर्मनस्यम् । वैरस्यं रसशोषः । इहास्मिन् संसारे ॥ ९
113611 । ।
113612
113613 यदासाद्य पुनश्चेतो दशासु न विदूयते ।
113614 इति निर्णीय युग्मं तत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ १० ॥
113615
113616 दशासु जन्ममरणादिदुर्दशासु । तद्युग्मं मिथुनं इति विचार्य तत्र
113617 अध्यात्मशास्त्रमेव संसारव्याधिभेषजं निर्णीय तदेव विचारयामासेत्यन्वयः ॥
113618 १० ॥
113619
113620 चिरं विचारयामास शास्त्रमध्यात्मसंमतम् ।

113621 आत्मज्ञानैकमात्रेण संसृत्याख्या विषूचिका || ११ ||
113622
113623 संशाम्यतीति निश्चित्य तावास्तां तत्परायणौ |
113624 तच्चित्तौ तद्गतप्राणौ तन्निष्ठौ तद्विदाश्रयौ || १२ ||
113625
113626 तद्विदा अध्यात्मशास्त्रविद एवाश्रयः शरणं ययोस्तौ || १२ ||
113627
113628 तदा तदर्चनपरौ तदीहौ तौ विरेजतुः |
113629 तत्रैवातिघनाभ्यासौ बोधयन्तौ परस्परम् || १३ ||
113630
113631 तत्प्रीतौ तत्समारम्भावन्योन्यं तौ बभूवतुः |
113632 अथ साविरतं राम रमणीयपदक्रमान् || १४ ||
113633
113634 तस्मिन्नध्यात्मशास्त्र एव सम्यक् तच्चिन्तनं तच्छ्रवणमन्योन्यं तत्प्रबोधनम्
113635 इत्यादिः समारम्भो ययोस्तौ | सा चूडाला || १४ ||
113636
113637 श्रुत्वाध्यात्मविदां वक्त्राच्छास्त्रार्थांस्तारणक्षमान् |
113638 इत्थं विचारयामास स्वमात्मानमहर्निशम् || १५ ||
113639
113640 इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण || १५ ||
113641
113642 अव्यापृता व्यापृता वा धिया धवलयेद्धया |
113643 प्रेक्षे तावत्स्वमात्मानं किमहं स्यामिति स्वयम् || १६ ||
113644
113645 अव्यापृता त्यक्तशारीरव्यापारा | प्रेक्षे विविच्य पश्येयम् | अस्मिन्
113646 कार्यकारणसंघाते अहं चेतनधातुः किं स्याम् || १६ ||
113647
113648 कस्यायमागतो मोहः कथमभ्युत्थितः क्व वा |
113649 देहस्तावज्जडो मूढो नाहमित्येव निश्चयः || १७ ||
113650
113651 अयं संसारलक्षणो मोहो भ्रमः कस्यागतः | यस्य हि भ्रान्तिरागता स तन्निवारणे
113652 स्वस्थः स्यात्स एव क इत्यर्थः | कथं [कथं नैर्निमित्तैरिति पाठः |] वेति
113653 निमित्तजिज्ञासा | क्वेति तन्मूलजिज्ञासा | मूले हि परिज्ञाते तदुच्छेदेनोच्छेत्तुं स
113654 शक्यः || १७ ||
113655
113656 आबालमेतत्संसिद्धं मतौ चैवानुभूयते |
113657 कर्मेन्द्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः || १८ ||
113658
113659 मतौ स्थूलोहं गौरोहमित्यादिबुद्धिवृत्तौ सत्यामेवानुभूयते न स्वत इति तस्य
113660 जडत्वमित्यर्थः | अस्माद्देहादभिन्नहस्तपादाद्यवयवात्मकः || १८ ||
113661
113662 अवयवावयविनोर्न भेदो जड एव च |
113663 बुद्धीन्द्रियगणोऽप्येवं जड एवेति दृश्यते || १९ ||
113664
113665 बुद्धीन्द्रियगणोपि एवं शरीरावयवात्मक एव | यद्यप्यणवश्चेति सूत्रे
113666 इन्द्रियप्राणादयः सूक्ष्मा लिङ्गदेहावयवा एव न स्थूलदेहावयवा इति
113667 वादरायणेन सिद्धान्तितं तथापि तेषां
113668 देहावयवत्वेनैवापण्डितपामरमनुभवादवयववद्देहसंयुक्तत्वाच्च
113669 तदवयववज्जडत्वमेवेत्याशयः || १९ ||
113670
113671 प्रेर्यते मनसा यस्माद्यष्ट्येव भुवि लोष्टकः |
113672 मनश्चैवं जडं मन्ये संकल्पात्मकशक्ति [कथं नैर्निमित्तैरिति

113673 पाठः |] यत् || २० ||
113674
113675 मन-आदेरपि जडदेहादिप्रेरकत्वात्तत्संयोगयोग्यद्रव्यतया यष्ट्यादिवज्जडत्वं
113676 सिद्धमित्याह-प्रेर्यत इत्यादिना || २० ||
113677
113678 क्षेपणैरिव पाषाणः प्रेर्यते बुद्धिनिश्चयैः
113679 बुद्धिर्निश्चयरूपैवं जडा सत्तैव निश्चयः || २१ ||
113680
113681 जडा सत्ता जाड्यस्वभावैवेति निश्चयः | क्षेपणै रज्जुयन्त्रैः || २१ ||
113682
113683 खातेनेव सरिन्नूनं साऽहंकारेण वाह्यते |
113684 अहंकारोऽपि निःसारो जड एव शवात्मकः || २२ ||
113685
113686 खातेन वप्रद्वयान्तरालिकनिम्नदेशेन | सा बुद्धिर्वाह्यते प्रेर्यते || २२ ||
113687
113688 जीवेन जन्यते यक्षो बालेनेव भ्रमात्मकः |
113689 जीवश्च चेतनाकाशो वातात्मा हृदये स्थितः || २३ ||
113690
113691 जीवेन प्राणावच्छिन्नचिदाभासेन जन्यते अध्यस्यते | तथा च
113692 यक्षदेहवत्तस्याध्यस्तत्वादेव जडत्वमित्यर्थः | वातात्मा प्राणोपाधिः || २३ ||
113693
113694 सुकुमारोऽन्तरन्येन केनापि परिजीवति |
113695 अहो नु ज्ञातमेतेन चेत्योल्लेखकलङ्किना || २४ ||
113696
113697 अन्तरन्येन स्वान्तर्यामिबिम्बचैतन्येन परिपूर्णो जीवति | चेत्योल्लेखः साक्षिभावेन
113698 विषयप्रकाशनं तेन कलङ्किना दूषितप्रायेण || २४ ||
113699
113700 जीवो जीवति जीर्णेन चिद्रूपेणात्मरूपिणा |
113701 चेत्यभ्रमवता जीवश्चिद्रूपेणैव जीवति || २५ ||
113702
113703 जीर्णेन चिरंतनेन || २५ ||
113704
113705 आमोदः पवनेनेव खातेनेव सरिद्रयः |
113706 असत्यजडचेत्यांशचयनाच्चिद्वपुर्जडम् || २६ ||
113707
113708 चेत्योल्लेखकलङ्किनेति तत्रोपपत्तिमाह-असत्येति |
113709 चयनात्तादात्म्यसंसर्गाध्यासाच्चिद्वपुश्चित्स्वभावमपि तज्जडमिव
113710 संपन्नमित्यर्थः || २६ ||
113711
113712 महाजलगतो ह्यग्निरिव रूपं स्वमुज्झति |
113713 सद्वासद्वा यदाभाति चित्समाधौ सति स्वतः || २७ ||
113714
113715 महाजलं तप्तजलं सामुद्रं वा तद्गतोऽग्निरिव स्वं भास्वररूपमुज्झति मुञ्चति |
113716 अत एव सत्तांशे चिद्वैलक्षण्यमिव लब्धा घटः सन्पटः सन्निति सत्ता
113717 घटपटाद्यचिदाकारसमरसानुभूयते | घटाद्याकारस्य मृदादौ लये घटो
113718 नास्ति पटो नास्तीति सत्ताकारमप्युज्झन्ती अभावतामप्यापद्यत इति भावः | चित्समाधौ
113719 चेत्यैकाग्र्ये सद्रूपमसद्रूपं वा यदेव वासनोपनीतं स्वत आभाति तदेव
113720 क्षणादलं पूर्णं स्वरूपमुत्सृज्य तत्क्षणात्स्वयं भवतीति परेणान्वयः || २७ ||
113721
113722 स्वरूपमलमुत्सृज्य तदेव भवति क्षणात् |
113723 एवं चिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतया स्वयम् || २८ ||
113724

113725 एवमुक्तरीत्या परमार्थतश्चिद्रूपमपि अविद्यावरणादध्यासपरंपरया जडं
113726 शून्यमसत्कल्पं च संपन्नं जगद्रूपं बुद्धावनावृतस्वभावेन
113727 चैतन्येनैव तत्तदाकारवृत्तिव्याप्त्या मूलविद्यावरणभङ्गद्वारा प्रबोध्यत इति
113728 परेणान्वयः ॥ २८ ॥
113729
113730 जडं शून्यमसत्कल्पं चैतन्येन प्रबोध्यते।
113731 इति संचिन्त्य चूडाला केनैषा चित्प्रचेतनी ॥ २९ ॥
113732
113733 तर्हि मूलाविद्यावरणभङ्गेनैषा ब्रह्मचित्केनोपायेन दृश्यस्वप्नं विहाय
113734 प्रबोधवती स्यादिति चिन्तितवतीत्याह-इतीति ॥ २९ ॥
113735
113736 इति संचिन्तयामास चिरायेत्थं व्यबुध्यत।
113737 अहो नु चिरकालेन ज्ञातं ज्ञेयमनामयम् ॥ ३० ॥
113738
113739 इत्थं वर्ण्यमानप्रकारेण व्यबुध्यत। आत्मतत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥
113740
113741 यद्वै विज्ञेयतां कृत्वा न कश्चिद्धीयते पुनः।
113742 एते हि चिद्विलासान्ता मनोबुद्धीन्द्रियादयः ॥ ३१ ॥
113743
113744 कश्चिदपि पुरुषो न हीयते परमपुरुषार्थात्प्रच्युतो न भवतीत्यर्थः। अथवा
113745 कश्चिदपि काम्योऽर्थो न हीयते न हानिं प्राप्यते। तत्प्राप्त्यैव
113746 सर्वकामावाप्तेरित्यर्थः। अथवा किंचिद्वस्तु दुःखसाधनमिति बुद्ध्या न हीयते न
113747 त्यज्यते। सर्वस्याप्यानन्दैकरसत्वसंपत्तेरित्यर्थः।
113748 हानासंभवोक्तिरुपादानस्याप्युपलक्षणम्। चिद्विलासस्य अन्ताः परिच्छेदहेतवः ॥ ३१
113749 ।।
113750
113751 असन्तः सर्व एवाहो द्वितीयेन्दुपदस्थिताः।
113752 महाचिदेकैवास्तीह महासत्तेति योच्यते ॥ ३२ ॥
113753
113754 द्वितीयस्य तैमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्येन्दोः पदे स्थाने स्थिताः। भ्रान्तिकल्पिता इति यावत्
113755 ॥ ३२ ॥
113756
113757 निष्कलङ्का समा शुद्धा निरहंकाररूपिणी।
113758 शुद्धसंवेदनाकारा शिवं सन्मात्रमच्युतम् ॥ ३३ ॥
113759
113760 शुद्धं संवेदनमेव आकारः स्वरूपं यस्याः। शिवं
113761 भूमानन्दरूपत्वात्परममङ्गलं तादृशस्वभावात्कदाप्यप्रच्युतमित्यच्युतम्
113762 ॥ ३३ ॥
113763
113764 सकृद्विभाता विमला नित्योदयवती सदा।
113765 सा ब्रह्मपरमात्मादिनामभिः परिगीयते ॥ ३४ ॥
113766
113767 सकृन्मूलाविद्यावरणभङ्गेण विभाता न पुनः केनाप्याव्रियत इति सकृद्विभाता
113768 । अत एव नित्योदयवती परिगीयते वेदान्ताद्यध्यात्मशास्त्रेषु लक्षणया ॥ ३४ ॥
113769
113770 चेत्यचेतनचित्तादि नास्या भिन्नं न मानतः।
113771 तयैषा चेत्यते चिच्छ्रीः सैषाद्या चिदिति स्मृता ॥ ३५ ॥
113772
113773 चेत्यादित्रिपुटीजालमस्याः सकाशाद्भिन्नं वस्तु न। यत एषा त्रिपुटी तया साक्षिभूतया
113774 चेत्यते न तु मानतः सिद्धा सैषा साक्षिचित् त्रिपुटी प्रवृत्तेः प्रागेव
113775 स्वतःसिद्धत्वादाद्या ॥ ३५ ॥
113776

113777 अचेत्यं यदिदं चित्त्वं तत्तस्या रूपमक्षतम् ।
113778 मनोबुद्धीन्द्रियाद्यर्थरूपैः सैव विजृम्भते ॥ ३६ ॥
113779
113780 विजृम्भते विवर्तते ॥ ३६ ॥
113781
113782 तरङ्गकणकल्लोलकलनेयं चिदात्मनि ।
113783 जगद्रूपपदार्थानां सत्ता स्फुरति मातरि ॥ ३७ ॥
113784
113785 मनोबुद्ध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनि मातरि प्रमातृभावापन्ने सति तत्र
113786 तरङ्गादिकलनाप्राया जगद्रूपभूतभौतिकपदार्थानां सत्त्वा अस्तिता स्फुरति ॥ ३७ ॥
113787
113788 यदिदं तत्परं रूपं तस्याः खलु महाचितेः ।
113789 शुद्धचिन्मणिवत्सा हि सेयं समसमोदिता ॥ ३८ ॥
113790
113791 यदिदं जगत्सत्तारूपं प्रसिद्धं तत्तस्या अधिष्ठानभूताया महाचितेरेव परं
113792 रूपं रूपान्तरम् । खलु शब्दो द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च
113793 इत्यादिश्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः । यतः सा हि
113794 चित्स्फटिकमणिवज्जगत्प्रतिबिम्बमसङ्गैव धत्ते । सेयं जगत्सत्ता च व्यावहारिकेषु
113795 प्रातिभासिकेषु च समसमा स्वस्वाधिष्ठानानुसारिणी उदिता ॥ ३८ ॥
113796
113797 अनन्ययैव या शक्त्या जगज्जृम्भिकया स्थिता ।
113798 सत्ता मायातिरेकेण नान्या संभवतीह हि ॥ ३९ ॥
113799
113800 अत एव जगत्सत्ताया अधिष्ठानसत्तान्यत्वनिरूपणायोगान्मायामात्रत्वमित्याह##-
113801
113802 विचित्रतेव भाण्डानां ननु हेमतया यथा ।
113803 सा तथोदेति तद्रूपमात्मानं चेतति स्वयम् ॥ ४० ॥
113804
113805 अत एव नामरूपविशेषप्रलये जगत्सत्ता मायाशबलब्रह्मसत्तात्मनैव परिशिष्यते ।
113806 मायाबाधे तु आनन्दैकरससन्मात्ररूपमात्मानं स्वयमनुभवतीत्याह##-
113807 हेमसत्तात्मनैवोदेति तथेत्यर्थः ॥ ४० ॥
113808
113809 स्वचित्तेन द्रवत्वेन तरङ्गादित्वमम्बुषु ।
113810 महाचितौ जगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ॥ ४१ ॥
113811
113812 सत्तायां दर्शितन्यायेनैव जगद्वैचित्र्यस्फुरणरूपचिद्भेदानामपि विषयाकारभेदे
113813 मिथ्यात्वपर्यालोचने अपरिच्छिन्नपरब्रह्मचिन्मात्रता पर्यवस्यतीत्याशयेनाह##-
113814 सिद्धेषु समुद्राद्यम्बुषु तरङ्गादि अनुद्यदप्युदेतीव तथा महाचितौ ब्रह्मण्यपि
113815 समष्टिचित्ताज्जगदनुद्यदप्युदेतीत्यर्थः । अनुदेतीति नञस्तिङन्तेन सहेति
113816 योगविभागात्समासश्छान्दसो वा ॥ ४१ ॥
113817
113818 तदात्मैव यथा यातो रूपवान् जलधौ द्रवात् ।
113819 एवं चिन्मात्रमेवाहमनहंभावमाततम् ॥ ४२ ॥
113820
113821 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह-तदिति । तत्तत्र स्वप्ने चिद्रूप आत्मैव चित्तकल्पितजलरूपेण
113822 रूपवान् संस्तरङ्गादिद्रव्यभेदान्यथा यातस्तत्रात्मव्यतिरिक्तं नाणुमात्रमपि
113823 किंचिदस्ति । एवं चिन्मात्रमेवाहं जगद्धानविशेषभेदैः संपन्नो न
113824 परमार्थतः पूर्णचिदात्मनो मत्तो
113825 व्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यहंभावस्याप्यपरिशेषादनहंभावं
113826 चिन्मात्रमेवाततं विस्तीर्णमित्यर्थः ॥ ४२ ॥
113827
113828 न तस्य जन्ममरणे न तस्य सदसद्गती ।

113829 न नाशः संभवत्यस्य चिन्मात्रनभसः क्वचित् ॥ ४३ ॥
113830
113831 मरणं देहवियोगो नाशो ध्वंस इति भेदः । सदसद्गती स्वर्गनरकौ ॥ ४३ ॥
113832
113833 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयं चिदादित्योऽतिनिर्मलः ।
113834 आहो नु चिरकालेन शान्तास्मि परिनिर्वृता ॥ ४४ ॥
113835
113836 तत्र प्रस्तुतविचारस्यावधौ विश्रान्तिं दर्शयति-अच्छेद्य इति ॥ ४४ ॥
113837
113838 निर्वामि भ्रमनिर्मुक्तमासे निर्मन्दराब्धिवत् ।
113839 असदाभासमत्यच्छमनन्तमजमच्युतम् ॥ ४५ ॥
113840
113841 आसे तासस्त्योः इति सलोपः । असन् दृश्याभासो यस्मिन् ॥ ४५ ॥
113842
113843 आत्माकाशमनावाधममलं परमं चिरम् ।
113844 अनन्तमिदमाकाशं फलौघाश्चाफलादिकाः ॥ ४६ ॥
113845
113846 चिरं कालिकपरिच्छेदरहितम् । अनन्तं देशवस्तुकृतपरिच्छेदरहितम् ।
113847 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तप्राणिकर्मफलौघाश्चकारात्तत्साधनव्यापाराः अफलादिका
113848 निष्फलसाधना वृथा चेष्टाश्च इदमाकाशमेव नान्यत् ॥ ४६ ॥
113849
113850 सुरासुरयुतं विश्वमेतन्मयमकृत्रिमम् ।
113851 पुंस्त्वकर्ममयी सेना सर्वं मृन्मात्रकं यथा ॥ ४७ ॥
113852
113853 पुंस्त्वं कुलालादिपुरुषजातिस्तत्कर्ममयी तन्निर्मिता । अथवा पुंस्त्वं प्रतिमायां
113854 कल्पिता पुरुषजातिः कर्म तदनुरूपचलनादि तन्मयी तत्प्रचुरा बालनिर्मितमृत्सेना ॥
113855 ४७ ॥
113856
113857 द्रष्टृदृश्यमयी सत्ता चिन्मात्रैक्यमयी तथा ।
113858 इदमैक्यमिदं द्वित्वमहं नाहमितीति च ॥ ४८ ॥
113859
113860 क इव भ्रमसंमोहः कथं कस्य कुतः क्व वा ।
113861 स्वमनन्तमनायासमुपशान्तास्मि संस्थिता ॥ ४९ ॥
113862
113863 किंवृत्तचतुष्टयं प्रकारभोक्तृनिमित्ताधिकरणसंभावनाप्रतिषेधार्थम् ।
113864 स्वं पारमार्थिकं रूपं प्राप्येति शेषः ॥ ४९ ॥
113865
113866 निर्वाणपरिनिर्वाणा गतमासे गतज्वरम् ।
113867 अचेतनं चेतनं वा योऽयमाभाति चेतति ॥ ५० ॥
113868
113869 निर्वाणे मोक्षसुखे परितो निर्वाणा निर्वृता । गतभवज्वरं गतं
113870 कण्ठचामीकरवत्प्राप्तं स्वरूपमेवाहमासे । यदचेतनं चेतनं वा आभाति ।
113871 योऽयं तद्भोक्ता चेतति तदुभयं भासमानात्माभिन्नं यद्ब्रह्म तद्रूपं ख
113872 चिदाकाशमेवेति परेणान्वयः ॥ ५० ॥
113873
113874 भासमानात्म तद्रूपं खं महाचिति संस्थितम् ।
113875 नेदं नाहं न चान्यच्च न भावाभावसंभवः ।
113876 शान्तं सर्वं निरालम्बं केवलं संस्थितं परम् ॥ ५१ ॥
113877
113878 किं इदंताहंतान्यत्तादिजगत्स्वभावमत्यक्त्वैव ब्रह्म नेत्याह-नेदमिति ॥ ५१ ॥
113879
113880 इत्थंविचारणपरा परमप्रबोधाद्बुद्ध्वा यथास्थितमिदं परमात्मतत्त्वम्

113881 ।
113882 संशान्तरागभयमोहतमोविलासा शान्ता बभूव शरदम्बरलेखिकेव ॥ ५२ ॥
113883
113884 उक्तमेव संक्षिप्योपसंहरति-इत्थमिति ।
113885 परमप्रबोधादात्यन्तिकमोहनिद्रापगमात् संशान्ता रागादयस्तमोविलासा
113886 अवस्थात्रयस्वप्ना यस्याः ॥ ५२ ॥
113887
113888 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
113889 चूडालाप्रबोधो नामाष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥
113890
113891 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
113892 चूडालाप्रबोधो नामाष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥
113893
113894 एकोनाशीतितमः सर्गः ७९
113895
113896 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
113897
113898 दिनानुदिनमित्येषा स्वात्मारामतया तया ।
113899 नित्यमन्तर्मुखतया बभूव प्रकृतिस्थिता ॥ १ ॥
113900
113901 अपूर्वश्रीमतीं दृष्ट्वा पृष्टया धरणीभृता ।
113902 चूडालया स्वशोभाया हेतुर्बोधोऽत्र वर्ण्यते ॥
113903
113904 एवं विचारेणोत्पन्नस्य
113905 तत्त्वज्ञानस्याभ्यासाद्दिनक्रमेणोत्तरोत्तरभूमिकाप्रतिष्ठामाह##-
113906 रूपं तस्मिन् स्थिता प्रतिष्ठिता ॥ १ ॥
113907
113908 नीरागा निरुपासङ्गा निर्द्वन्द्वा निःसमीहिता ।
113909 न जहाति न चादत्ते प्रकृताचारचारिणी ॥ २ ॥
113910
113911 तस्यास्तत्प्रतिष्ठालक्षणान्याह-नीरागेत्यादिना ॥ २ ॥
113912
113913 परितीर्णभवाम्भोधिः शान्तसंदेहजालिका ।
113914 परमात्ममहालाभपरिपूर्णान्तरात्मना ॥ ३ ॥
113915
113916 परिपूर्णो देहादान्तरान्मनसोऽप्यान्तरः प्रत्यगात्मा यस्याः ॥ ३ ॥
113917
113918 विश्रान्ता सुचिरं श्रान्ता घनलब्धपदान्तरे ।
113919 सर्वोपमातीततया जगामाव्यपदेश्यताम् ॥ ४ ॥
113920
113921 सुचिरं प्राक्संसारश्रान्ता तदा निरतिशयानन्दघने ज्ञानलब्धे पदान्तरे
113922 परमपदे विश्रान्ता ॥ ४ ॥
113923
113924 इति सा भामिनी तस्य चूडाला वरवर्णिनी ।
113925 स्वल्पेनैव हि कालेन ययौ विदितवेद्यताम् ॥ ५ ॥
113926
113927 यथायमागतः कश्चिज्जागतः स्पन्दविभ्रमः ।
113928 तथा विलीयते सर्वं तत्त्वज्ञानवति स्वयम् ॥ ६ ॥
113929
113930 कथमल्पकालिकेन बोधेनानादेर्महत्तमस्य च भ्रमस्य निवृत्तिस्तत्राह-यथेति ।
113931 कश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपः स्पन्दविभ्रमः अविदुषि अकस्मादेवागतस्तथा
113932 तत्त्वज्ञानवति सर्वं निःशेषमकस्मादेव विलीयत इत्यर्थः । दीर्घपाठे यथा

113933 विलीयते तथा तत्त्वज्ञानवती बभूवेति कथंचिद्व्याख्येयम् ॥ ६ ॥
113934
113935 अदृष्टसकले शान्ते पदे विश्रान्तिमेत्य सा ।
113936 रराज शरदच्छाभ्रमालेव गतसंभ्रमा ॥ ७ ॥
113937
113938 न दृष्टं सकलद्वैतं यत्र तथाविधे पदे ॥ ७ ॥
113939
113940 अनाकुला समालोकमसंबन्धात्मनात्मनि ।
113941 जरद्गवीव शैलाग्रं सतृणं प्राप्य संस्थिता ॥ ८ ॥
113942
113943 यथा जरद्गवी वृद्धा गौर्दुरारोहतमं सतृणोदकं [मूलस्थं
113944 तृणपदमुदकस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः ।] समालोकं
113945 तुल्यातपचन्द्रिकोपभोगशैलाग्रं दैवात्प्राप्य अनाकुला संस्थिता भवति तद्वत्सापि
113946 समालोकं जाग्रदादिसर्वावस्थास्वेकरूपप्रकाशं प्रत्यगात्मानं
113947 जाग्रदाद्यसंबन्धात्मना स्वभावेन प्राप्य तस्मिन्नेवात्मन्यनाकुला
113948 संस्थितेत्यर्थः ॥ ८ ॥
113949
113950 स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयेन सा ।
113951 शुशुभे शोभना पुष्पलतेवाभिनवोद्गता ॥ ९ ॥
113952
113953 आत्मनस्तत्त्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेन पूर्णानन्दस्वरूपाविर्भावेण ॥ ९ ॥
113954
113955 अथ तामनवद्याङ्गीं कदाचित्स शिखिध्वजः ।
113956 अपूर्वशोभामालोक्य स्मयमान उवाच ह ॥ १० ॥
113957
113958 स्मयमानो विस्मयस्मेरास्यः ॥ १० ॥
113959
113960 भूयो यौवनयुक्तेव मण्डितेव पुनः पुनः ।
113961 अधिकं राजसे तन्वि जगद्राजवती यथा ॥ ११ ॥
113962
113963 जगत् जगती । वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च इति शतृवद्भावातिदेशात्
113964 उगितश्च इति स्त्रियां ङीप् छान्दसत्वान्न कृतः । राजवती राजवन्ती पूर्णचन्द्रवती वा
113965 यथा राजते तद्वद्राजसे ॥ ११ ॥
113966
113967 प्रपीतामृतसारेव लब्धा लभ्यपदेव च ।
113968 आनन्दापूरपूर्णेव राजसे नितरां प्रिये ॥ १२ ॥
113969
113970 उपशान्तं च कान्तं च दधाना सुन्दरं वपुः ।
113971 अभिभूयेन्दुमायासि श्रियं कामपि कामिनि ॥ १३ ॥
113972
113973 अभोगकृपणं शान्तमूर्जितं समतां गतम् ।
113974 गम्भीरं च प्रशान्तं च चेतः पश्यामि ते प्रिये ॥ १४ ॥
113975
113976 ऊर्जितं विवेकोर्जितम् । शान्तं शमादिगुणवत् । प्रशान्तमुपरतचापलम् ॥ १४ ॥
113977
113978 तृणीकृत्य त्रिभुवनं पीताखिलजगद्रसम् ।
113979 अनन्तोड्डामरं सौम्यं मनः पश्यामि ते प्रिये ॥ १५ ॥
113980
113981 न केनचिन्महाभागे विभवानन्दवस्तुना ।
113982 चेतस्तव तुलामेति मरुक्षीराब्धिसुन्दरम् ॥ १६ ॥
113983
113984 मरुरिव निर्जलजाड्यतया क्षीराब्धिरिव पूर्णतया च सुन्दरम् ॥ १६ ॥

113985
113986 तैरेव बालकदलीमृणालाङ्कुरकोमलैः ।
113987 अङ्गैः स्थितिमनुप्राप्तैर्वृद्धिं यातेव लक्ष्यसे ॥ १७ ॥
113988
113989 स्थितिमचापल्यमुपायातैस्तैः प्राक्तनैरेवाङ्गैरवयवैस्तेजोतिशयेन वृद्धिं
113990 यातेव ॥ १७ ॥
113991
113992 तथा तेनैव तेनैव संनिवेशेन संस्थिता ।
113993 अन्यतामुपयातासि लतेव ऋतुपर्यये ॥ १८ ॥
113994
113995 ऋतुपर्यये शिशिरात्यये ॥ १८ ॥
113996
113997 किं त्वया पीतममृतं प्राप्तं साम्राज्यमेव वा ।
113998 अमृत्युमेव संप्राप्ता प्रयोगायोगयुक्तितः ॥ १९ ॥
113999
114000 प्रयोगो रसायनादिप्रयोगः आयोगो मन्त्रादिसिद्धिः युक्तयो
114001 राजयोगहटयोगोपायास्ताभ्य इति ततः ॥ १९ ॥
114002
114003 राज्याच्चिन्तामणेर्वापि त्रैलोक्याद्वा त्वयाधिकम् ।
114004 अप्राप्तं किमनुप्राप्तं नीलोत्पलविलोचने ॥ २० ॥
114005
114006 चूडालोवाच ।
114007
114008 नाकिंचित्किंचिदाकारमिदं त्यक्त्वाहमागता ।
114009 नकिंचित्किंचिदाकारं तेनास्मि श्रीमती स्थिता ॥ २१ ॥
114010
114011 एवं राज्ञा पृष्टा चूडाला स्वशोभातिशयनिमित्तं परिच्छिन्नदेहात्मतात्यागः
114012 पूर्णाद्वितीयब्रह्मात्मलाभश्चेति गूढोक्त्या प्रथममुत्तरमाह-नाकिंचिदिति ।
114013 अहमिदं सर्व मूढजनप्रसिद्धमिदं शरीरात्मत्वं त्यक्त्वा न विद्यन्ते अकिंचित्
114014 अशेषाः किंचिन्नामरूपाकारा यस्मिंस्तथाविधं ब्रह्मात्मत्वं तत्त्वबोधेन
114015 आगता न तु मन्त्ररसायनादिसाधनमात्रेण । किंचित्किंचिदल्पं तुच्छं च
114016 तत्तत्सिद्ध्याकारं तेनेत्यर्थः । अथवा अहं किंचित्किंचिदाकारं
114017 जाग्रत्स्वप्नावस्थाद्वयं नागता नाप्यकिंचित्किंचिदाका सुषुप्तरूपं किंतु
114018 इदमवस्थात्रयमपि त्यक्त्वा तुरीयस्वभावमागता तेन हेतुनेत्यर्थः । अथवा अहं
114019 कर्मोपासनादिना किंचित्किंचिदाकारं इन्द्रचन्द्रादिहिरण्यगर्भान्तं पदं
114020 भावनाकृततादात्म्यसिद्ध्या नागता । नाप्यकिंचित्किंचिदाकारमव्यक्तरूपं
114021 किंत्विदं सर्वं त्यक्त्वा स्वस्वरूपा एवावस्थिता तेन हेतुनेत्यर्थः । अथवा अहमिदं
114022 लिङ्गदेहपरिच्छिन्नं जीवाकारं त्यक्त्वा यन्नाकिंचित्किंचित्सर्वात्मक आकारो यस्य
114023 तथाविधं परमार्थतो नकिंचित्किंचिदाकारं च ब्रह्म तदागता प्राप्तवती तेन
114024 हेतुनेत्यर्थः ॥ २१ ॥
114025
114026 इदं सर्वं परित्यज्य सर्वमन्यन्मयाश्रितम् ।
114027 यत्तत्सत्यमसत्यं च तेनास्मि श्रीमती स्थिता ॥ २२ ॥
114028
114029 उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेण पुनराह-इदमिति । इदं परिच्छिन्नं सर्वं
114030 परित्यज्य सर्वमपरिच्छिन्नमन्यन्मया आश्रितम् । किं तत् । यत्तत् सत्यमबाधितं न
114031 विद्यते सन्मूर्तं त्यदमूर्तं [अन्यदमूर्तं च इति पाठः ।] च प्रपञ्चरूपं
114032 यत्रेत्यसत्यं च तेनेति प्राग्वत् ॥ २२ ॥
114033
114034 यत्किंचिद्यन्न किंचिच्च तज्जानामि यथास्थितम् ।
114035 यथोदयं यथानाशं तेनास्मि श्रीमती स्थिता ॥ २३ ॥
114036

114037 नकिंचित्किंचिदाकारमिति स्वोक्तिं भङ्ग्यन्तरेण वर्णयति-यदिति | यद्वस्तु उदयः
114038 सर्गस्तमनतिक्रम्येति यथोदयन् सृष्टिदृशा दृश्यमानं किंचित्परिच्छिन्नं
114039 यदेव च यथानाशं प्रलयदृशा दृश्यमानं नकिंचिच्च भवति तद्यथा येन
114040 कूटस्थभूमानन्दस्वभावेन स्थितं जानामीत्यर्थः || २३ ||
114041
114042 भोगैरभुक्तैस्तुष्यामि भुक्तैरिव सुदूरगैः |
114043 न हृष्यामि न कुप्यामि तेनास्मि श्रीमती स्थिता || २४ ||
114044
114045 एकैवाकाशसंकाशे केवले हृदये रमे |
114046 न रमे राजलीलासु तेनास्मि श्रीमती स्थिता || २५ ||
114047
114048 हृदयपदेन हार्दं ब्रह्म लक्ष्यते || २५ ||
114049
114050 आत्मन्येव हि तिष्ठामि ह्यासनोद्यानसद्मसु |
114051 न भोगेषु न लज्जासु तेनाहं श्रीमती स्थिता || २६ ||
114052
114053 आसनोद्यानादिषु देहे स्थितेऽप्यहं पूर्णात्मन्येव तिष्ठामि न तु
114054 भूषणसन्मानादिशारीरमानसभोगेषु तदलाभप्रयुक्तलज्जासु वा || २६ ||
114055
114056 जगतां प्रभुरेवास्मि नकिंचिन्मात्ररूपिणी |
114057 इत्यात्मन्येव तुष्यामि तेनाहं श्रीमती स्थिता || २७ ||
114058
114059 इदं चाहमिदं नाहं सत्या चाहं न चाप्यहम् |
114060 सर्वमस्मि न किंचिच्च तेनाहं श्रीमती स्थिता || २८ ||
114061
114062 इदं देहादि चात्तदुपभोग्यमधिष्ठानदृशा आरोपितदृशा तु नाहम् || २८ ||
114063
114064 न सुखं प्रार्थये नार्थं नानर्थं नेतरां स्थितिम् |
114065 यथाप्राप्तेन हृष्यामि तेनाहं श्रीमती स्थिता || २९ ||
114066
114067 नानर्थं जिहासामीति शेषः || २९ ||
114068
114069 तनुविद्वेषराजाभिः प्रज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिभिः |
114070 रमे सह वयस्याभिस्तेनाहं श्रीमती स्थिता || ३० ||
114071
114072 वयस्याभिः सखीभूताभिः | तनुः कृशीभूतो विद्वेषो रागश्च
114073 याभिस्तथाविधाभिः स्वप्रज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिभिश्च सह रमे | अथवा
114074 शास्त्रदृष्टिभिः करणैस्तनुरल्पीभूतो विद्वेषो रागश्च यासां
114075 तथाविधाभिर्वयस्याभिः सखीभिः सह रमे || ३० ||
114076
114077 पश्यामि यन्नयनरश्मिभिरिन्द्रियैर्वा चित्तेन चेह हि तदङ्ग नकिंचिदेव |
114078 पश्यामि तद्विरहितं तु नकिंचिदन्तः पश्यामि सम्यगिति नाथ चिरोदयास्मि || ३१ ||
114079
114080 अङ्ग हे नाथ इह जगति अहं नयनरश्मिभिरन्यैर्वा इन्द्रियैश्चित्तेन च यत्पश्यामि
114081 तन्नकिंचिदनृतमेव | तेनेन्द्रियमनोदृश्येन विरहितं तु नकिंचिन्निष्प्रपञ्चं
114082 वस्तु अन्तः पश्यामि | यतो हेतोरिति वर्णितरीत्या अन्तर्बहिश्च सम्यगबाधितरूपं
114083 पश्यामि | तेन हेतुना चिरं संततमुदिता परमाभ्युदयश्रीमती अस्मीत्यर्थः || ३१ ||
114084
114085 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
114086 चू० चूडालात्मलाभो नामैकोनाशीतितमः सर्गः || ७९ ||
114087
114088 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे

114089 चूडालात्मलाभो नामैकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥
114090 अशीतितमः सर्गः ८०
114091
114092 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
114093
114094 एवमात्मनि विश्रान्तां वदन्तीं तां वराननाम् ।
114095 अबुद्ध्वा तद्गिरामर्थं विहस्योवाच भूपतिः ॥ १ ॥
114096
114097 अज्ञेन राज्ञा तद्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ।
114098 खेचरत्वादिसिद्धीनां बीजं चात्र निरूप्यते ॥
114099
114100 एवं वर्णितप्रकारेण स्वशोभातिशये निमित्तानि वदन्तीम् ॥ १ ॥
114101
114102 शिखिध्वज उवाच ।
114103
114104 असंबद्धप्रलापासि बालासि वरवर्णिनि ।
114105 रमसे राजलीलाभी रमस्वावनिपात्मजे ॥ २ ॥
114106
114107 बाला अप्रौढबुद्धिरसि । परबोधानुकूलवाक्योच्चारणे अकुशलेति यावत् ॥ २ ॥
114108
114109 किंचित्यक्त्वा न किंचिद्यो गतो प्रत्यक्षसंस्थितम् ।
114110 त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपः स कथं किल शोभते ॥ ३ ॥
114111
114112 असंबद्धप्रलापतामेव नाकिंचित्किंचिदित्याद्युक्तेर्दर्शयति-किंचिदिति ।
114113 साकारस्यैव शोभा प्रसिद्धा । यस्त्वाकारसामान्यं त्यक्त्वा निराकारतां गतः स
114114 शून्यप्रायः कथं शोभेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥
114115
114116 भोगैरभुक्तैस्तुष्टोऽहमिति भोगान्जहाति यः ।
114117 रुषेवासनशय्यादीन्स कथं किल शोभते ॥ ४ ॥
114118
114119 भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीति यत्त्वयोक्तं तदप्यसंबद्धमित्याह-भोगैरिति । रुषा
114120 क्रोधेनेव ॥ ४ ॥
114121
114122 भोगाभोगे परित्यज्य खे शून्ये रमते तु यः ।
114123 एक एवाखिलं त्यक्त्वा स कथं किल शोभते ॥ ५ ॥
114124
114125 एकैवाकाशसंकाशे केवले हृदये रमे इति यत्त्वयोक्तं तदप्यसंगतमित्याह##-
114126 मित्रभृत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोः समाहारं परित्यज्य तत्साधनं
114127 वित्ताद्यखिलं च त्यक्त्वा य एक एव शून्ये खे पिशाचवद्रमते स किल शोभते इति
114128 कथं संगच्छतामित्यर्थः ॥ ५ ॥
114129
114130 वसनाशनशय्यादीन्सर्वान्संत्यज्य धीरधीः ।
114131 यस्तिष्ठत्यात्मनैवैकः स कथं किल शोभते ॥ ६ ॥
114132
114133 धीरधीः अतिक्रोधादिव धैर्यमात्रबलेन शीतोष्णक्षुत्तृषादिदुःखानि सहमान
114134 इत्यर्थः ॥ ६ ॥
114135
114136 नाहं देहोऽन्यथा चाहं नकिंचित्सर्वमेव च ।
114137 एवं प्रलापो यस्यास्ति स कथं किल शोभते ॥ ७ ॥
114138
114139 इदं चाहमिदं नाहमिति यदुक्तं तदप्यसंबद्धमित्याह-नाहमिति ॥ ७ ॥
114140

114141 यत्पश्यामि न पश्यामि तत्पश्याम्यन्यदेव यत् |
114142 प्रलाप इत्यसंन्यस्य स कथं किल शोभते || ८ ||
114143
114144 पश्यामि यन्नयनरश्मिभिरिन्द्रियैर्वेत्यन्ते यदुक्तं तत्तु सुतरामसंगतमिति नैते
114145 शोभाहेतव इत्युपसंहरति-यदिति || ८ ||
114146
114147 तस्माद्बालासि मुग्धासि चपलासि विलासिनि |
114148 नानालापविलासेन क्रीडामि क्रीड सुन्दरि || ९ ||
114149
114150 प्रविहस्याट्टहासेन शिखिध्वज इति प्रियाम् |
114151 मध्याह्ने स्नातुमुत्थाय निर्जगामाङ्गनागृहात् || १० ||
114152
114153 कष्टं नात्मनि विश्रान्तो मद्वचांसि न बुद्धवान् |
114154 राजेति खिन्ना चूडाला स्वव्यापारपराभवत् || ११ ||
114155
114156 कष्टमिति | न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः इत्यादिश्रुतेरिति भावः || ११ ||
114157
114158 तदा तथाङ्ग तत्राथ तादृगाशययोस्तयोः |
114159 ताभिः पार्थिवलीलाभिः कालो बहुतिथो ययौ || १२ ||
114160
114161 अङ्गेति रामसंबोधने || १२ ||
114162
114163 एकदा नित्यतृप्ताया निरिच्छाया अपि स्वयम् |
114164 चूडालाया बभूवेच्छा लीलया स्वगमागमे || १३ ||
114165
114166 खे गमागमो देववत्संचारस्तद्विषये इच्छा बभूव |
114167 तादृशप्रारब्धशेषबलादिति भावः || १३ ||
114168
114169 खगमागमसिद्ध्यर्थमथ सा नृपकन्यका |
114170 सर्वभोगाननादृत्य समागम्य च निर्जनम् || १४ ||
114171
114172 एकैवैकान्तनिरता स्वासनावस्थिताङ्गिका |
114173 ऊर्ध्वगप्राणपवनचिराभ्यासं चकार ह || १५ ||
114174
114175 एकैवेति | अर्थाद्राज्ञः शत्रुजयाय द्वित्रिहायनं प्रवासकाले इति गम्यते | अन्यथा
114176 तत्पराधीनायास्तस्या कान्तनिरतत्वाद्ययोगात् | ऊर्ध्वगस्य प्राणपवनस्य चिरं
114177 खेचरसिद्ध्यनुकूलं भ्रूमध्यादिदेशे निरोधाभ्यासम् || १५ ||
114178
114179 श्रीराम उवाच |
114180
114181 यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् |
114182 स्पन्दच्युतं क्रियानाम्नः कथमित्यनुभूयते || १६ ||
114183
114184 खेचरसिद्धिप्रयोजकक्रियाप्रसंगेन रामः क्रियासामान्ये निमित्तं
114185 जिज्ञासुराक्षिपति-यदिदमिति | यदिदं स्थावरं जंगमं च जगत्तत्सर्वं
114186 स्पन्दच्युतं क्रियया निष्पादितं दृश्यते | विना कर्त्रादिकारकस्पन्दं
114187 कस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात् तत्रैवं सति क्रियानाम्नः स्पन्दस्य कथं निष्पत्तिः | किं
114188 सक्रियादुत कूटस्थात् | आद्ये आत्माश्रयोऽनवस्था वा | द्वितीये व्याघातः अविरामः
114189 फलानवस्था चेति कथं क्रियानाम्नो वस्तुन उत्पत्तिरनुभूयते अनुभवपथमारोहति
114190 तद्वदेत्यर्थः || १६ ||
114191
114192 कस्य स्पन्दविलासस्य घनाभ्यासस्य मे वद |

114193 ब्रह्मन्खगमनाद्येतत्फलं यत्नैकशालिनः ॥ १७ ॥
114194
114195 एवमाक्षिप्य प्रस्तुतं पृच्छति-कस्येति । एतत्खगमनादिसिद्धिजातं कस्य
114196 स्पन्दविलासस्य फलं तदपि वदेत्यर्थः ॥ १७ ॥
114197
114198 आत्मज्ञो वाप्यनात्मज्ञः सिद्ध्यर्थं लीलयाथवा ।
114199 कथं संसाधयत्येतद्यथा तद्वद मे प्रभो ॥ १८ ॥
114200
114201 अनात्मज्ञः सिद्ध्यर्थं आत्मज्ञो लीलया वा एतत्सिद्धिजातं कथं केन क्रमेण
114202 संसाधयति तदपि वदेत्यर्थः ॥ १८ ॥
114203
114204 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
114205
114206 त्रिविधं संभवत्यङ्ग साध्यं वस्त्विह सर्वतः ।
114207 उपादेयं च हेयं च तथोपेक्ष्यं च राघव ॥ १९ ॥
114208
114209 भवेदयमात्माश्रयानवस्थादिको दोषो यदि क्रियास्वरूपमात्रसिद्धये कारकापेक्षा
114210 स्यात् । न तु तथा किंतु क्रियासाध्यस्य फलस्य । फलनिष्पत्तये हि प्रवृत्तानि कारकाणि
114211 नान्तरीयकतया क्रियामवलम्बन्ते । तया हि फलस्य साध्यता कारकाणां साधनता च
114212 व्यपदेष्टुं शक्यते । तथा च साध्यसाधनोभयविलक्षणा क्रिया न
114213 साध्यापेक्षितसाधनेभ्यः साधनान्तरमपेक्षत इति तस्यां सक्रियं कूटस्थं वा
114214 कारणमिति विकल्पो निरवकाश एवेत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरप्रश्नसमाधानानुकूलं
114215 गौणमुख्यसाधारणं क्रियासाध्यं विभज्य दर्शयति-त्रिविधमिति ।
114216 उपादानबुद्धिविषयीभूतं वस्तु उपादेयं प्रवृत्तिविषयः । हानबुद्धिवेद्यं
114217 हेयं निवृत्तिविषयः । उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपेक्ष्यं तच्चौदासीन्येऽपि
114218 क्रियोपचारादनेनोपेक्षयायमनर्थः कृत इति लोके व्यवहारदर्शनाद्गौणं
114219 साध्यम् ॥ १९ ॥
114220
114221 आत्मभूतं प्रयत्नेन उपादेयं च साध्यते ।
114222 हेयं संत्यज्यते ज्ञात्वा उपेक्ष्यं मध्यमेतयोः ॥ २० ॥
114223
114224 तेषु फलवैलक्षण्यंन् दर्शयति-आत्मभूतमिति । आत्मनः स्वस्य भूतमनुकूलम्
114225 । एतयोर्हेयोपादेययोर्मध्यमर्न्तरालिकम् ॥ २० ॥
114226
114227 यद्यदाह्लादनकरमादेयंन् तच्च सन्मते ।
114228 तद्विरुद्धमनादेयमुपेक्ष्यंन् मध्यमं विदुः ॥ २१ ॥
114229
114230 आह्लादनकरं साक्षात्परम्परया वा सुखानुकूलम् । दुःखनिवारणसाधनस्यापि
114231 सुखानुकूलत्वादेव तत्साधनोपादानसिद्धेरिति भावः । तद्विरुद्धं सुखविघाति ।
114232 दुःखस्यापि स्वास्थ्यसुखविघातित्वादेव द्वेष्यत्वादिति भावः ॥ २१ ॥
114233
114234 सन्मतेर्विदुषो ज्ञस्य सर्वमात्ममयं यदा ।
114235 त्रय एते तदा पक्षाः संभवन्ति न केचन ॥ २२ ॥
114236
114237 त्रय एते साध्यभेदा अज्ञानामेवेत्याह-सन्मतेरिति ॥ २२ ॥
114238
114239 केवलं सर्वमेवेदं कदाचिल्लीलया तया ।
114240 उपेक्षापक्षनिक्षिप्तमालोकयति वा न वा ॥ २३ ॥
114241
114242 विदुषस्तृतीयकल्पाभ्युपगमेऽपि न कश्चिद्दोष इत्याशयेनाह-केवलमिति ॥ २३ ॥
114243
114244 ज्ञस्योपेक्षात्मकं नाम मूढस्यादेयतां गतम् ।

114245 हेयं स्फारविरागस्य शृणु सिद्धिक्रमः कथम् ॥ २४ ॥
114246

114247 एकमेव वस्तु एकस्यैव पुरुषस्य बोधरागवैराग्यावस्थाभेदेन
114248 [मूढविरागावस्थेति पाठः ।] त्रेधा संपद्यत इत्याशयेनाह-ज्ञस्येति
114249 । एवं सिद्ध्यर्थं लीलयाथवा इति प्रश्नांशयोरुपपत्तिमुक्त्वा कथं
114250 संसाधयत्येतदित्यंशसमाधानं श्रावयति-शृण्वित्यादिना ॥ २४ ॥
114251

114252 देशकालक्रियाद्रव्यसाधनाः सर्वसिद्धयः ।
114253 जीवमाह्लादयन्तीह वसन्त इव भूतलम् ॥ २५ ॥
114254

114255 तत्र सिद्धितारतम्ये चिराचिरयत्नापेक्षायां च निमित्तान्याह-देशेति ॥ २५ ॥
114256

114257 मध्ये चतुर्णामेवैषां क्रियाप्राधान्यकल्पना ।
114258 सिद्ध्यादिसाधने साधो तन्मयास्ते यतः क्रमाः ॥ २६ ॥
114259

114260 एषां देशादीनां चतुर्णां मध्ये श्रीशैलाद्युत्तमदेशादिचतुष्टयमेलने
114261 शीघ्रं सिद्धिलाभाद्योगमन्त्रजपादिक्रियाया इतरदेशाद्यनुष्ठितक्रियापेक्षया
114262 प्राधान्यस्योत्कर्षस्य कल्पना भवति । फलोत्कर्षोऽपि तदनुसार्येवेत्याह##-
114263 तन्मयास्तादृशक्रियोत्कर्षानुसारिण इत्यर्थः ॥ २६ ॥
114264

114265 गुटिकाञ्जनखड्गादिक्रियाक्रमनिरूपणम् ।
114266 तत्रासतां च दोषोऽत्र विस्तारः प्रकृतार्थहा ॥ २७ ॥
114267

114268 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह-गुटिकेति । तत्र खगमनादिसाधनानि
114269 सिद्धगुटिकासिद्धाञ्जनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीन्यपि
114270 उड्डामरतन्त्रयोगिनीकल्पादिविस्तृतबहुग्रन्थप्रसिद्धानि सन्ति । कथं
114271 संसाधयन्त्येतद्यथावद्वद मे प्रभो इति त्वदीयप्रश्नस्य तत्क्रियाक्रमनिरूपणं
114272 कर्तव्यमिति चेदभिप्रायस्तर्ह्यविस्तृतोक्त्या तदसंभवात्तद्विस्तारः कार्यः । तेन तत्र
114273 तासु सिद्धिषु विषये असतामजिज्ञासूनामतत्त्वविदां च त्वदतिरिक्तश्रोतॄणां
114274 दैवादभिलाषोदये तत्रैव प्रवृत्त्या महान्दोषः स्यात्तवापि स विस्तारः
114275 प्रकृतस्यात्मतत्त्वश्रवणार्थस्य विघ्नरूपत्वाद्विघात इति न
114276 तन्निरूपणमत्रोचितमित्यर्थः ॥ २७ ॥
114277

114278 रत्नौषधितपोमन्त्रक्रियाक्रमनिरूपणम् ।
114279 आस्तामेव किलैषोऽपि विस्तारः प्रकृतार्थहा ॥ २८ ॥
114280

114281 एष न्यायो मणिमन्त्रादिसाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणे
114282 श्रीशैलादिसिद्धदेशनिवाससाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणे च योज्य इत्याह-रत्नेति
114283 द्वाभ्याम् ॥ २८ ॥
114284

114285 श्रीशैले सिद्धदेशे च मेर्वादौ वा निवासतः ।
114286 सिद्धिरित्यपि विस्तारः कृतार्थ प्रकृतार्थहा ॥ २९ ॥
114287

114288 हे कृतार्थेति रामसंबोधनं तासां सिद्धीनां त्वादृशदृष्ट्या तुच्छतेति
114289 द्योतनार्थम् ॥ २९ ॥
114290

114291 तस्माच्छिखिध्वजकथाप्रसङ्गपतितामिमाम् ।
114292 प्राणादिपवनाभ्यासक्रियां सिद्धिफलां शृणु ॥ ३० ॥
114293

114294 तर्हि मत्प्रश्नो व्यर्थः संपन्न इति रामस्य विषादो मा भूदिति
114295 प्रस्तुतज्ञानदार्ढ्योपयोग्यानुषङ्गिकखगमादिसिद्धिसाधनं
114296 वर्ण्यमानकथासंबद्धमविस्तारं प्राणायामक्रमं श्रावयति-तस्मादिति ॥

३० ॥

अन्तस्था ह्यखिलास्त्यक्त्वा साध्यार्थेतरवासनाः ।
गुदादिद्वारसंकोचान्स्थानकादिक्रियाक्रमैः ॥ ३१ ॥

तत्रादौ यमनियमप्रतिष्ठे तद्बीजप्रदर्शनेन संक्षिप्याह-अन्तस्था इति
साध्यार्था इतराः साधनार्थाश्च वासनास्त्यक्त्वा स्थानकानि सिद्धाद्यासनानि
आदिपदात्समकायशिरोग्रीवतानिश्चलतानासाग्रसंप्रेक्षणमित्यादि##-

भोजनासनशुद्ध्या च साधुशास्त्रार्थभावनात् ।
स्वाचारात्सुजनासङ्गात्सर्वत्यागात्सुखासनात् ॥ ३२ ॥

तमेव क्रियाक्रममवयुत्या प्रपञ्चयति-भोजनेति । साधु
सम्यग्योगशास्त्रार्थस्य भावनात्परिशीलनात् ॥ ३२ ॥

प्राणायामघनाभ्यासाद्राम कालेन केनचित् ।
कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्च सुव्रत ॥ ३३ ॥

त्यागादाननिरोधेषु भृशं यान्ति विधेयताम् ।
प्राणाः प्रभुत्वात्तज्ज्ञस्य पुंसो भृत्या इवाखिलाः ॥ ३४ ॥

त्यागे रेचने आदाने पूरके निरोधे कुम्भके च भृशमभ्यस्तेषु तज्ज्ञस्य योगिनः ।
प्रभुत्वात्प्राणस्वामित्वसंपत्तेर्लौकिककस्य पुंसः प्रभोर्भृत्या इव अखिलाः प्राणा
विधेयतां स्वाधीनतां यान्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

राज्यादिमोक्षपर्यन्ताः समस्ता एव संपदः ।
देहानिलविधेयत्वात्साध्याः सर्वस्य राघव ॥ ३५ ॥

प्राणानां स्वाधीनत्वे तत्संबद्धसिद्धीनामपि स्वाधीनता सिद्ध्यतीत्याह-राज्येति
। सर्वस्याधिकारिणः ॥ ३५ ॥

परिमण्डलिताकारा मर्मस्थानं समाश्रिता ।
आन्त्रवेष्टनिका नाम नाडी नाडीशताश्रिता ॥ ३६ ॥

इदानीं सर्वसिद्धीनां देहानिलविधेयत्वमुक्तमुपपादयितुं
सर्वदेहप्रसृतद्वासप्ततिसहस्रशाखप्रधाननाडीशताश्रितां
मूलाधारादारभ्य आब्रह्मरन्ध्रं सप्तसु चक्रेष्वनुप्रविश्य निर्गतां मूलाधारे
सार्धत्रिवलयवेष्टनान्तःसुप्तकुण्डलिनीशक्तिगर्भां सुषुम्नानाडीं वर्णयति##-
परिवेष्टितत्वात्परिमण्डलिताकारा अत एवान्त्राणामपि नाडीभिर्वेष्टनादान्त्रवेष्टनिका
नाम ॥ ३६ ॥

वीणाग्रावर्तसदृशी सलिलावर्तसंनिभा ।
लिप्यार्धोंकारसंस्थाना कुण्डलावर्तसंस्थिता ॥ ३७ ॥

तां मूलाधारे स्वान्तर्गतकुण्डलिनीसंस्थानानुकूल्येन वर्णयति-वीणेति ।
वीणादन्डस्याग्रे मूलभागे प्रसिद्धो रेखात्मकस्तन्त्रीमूलपरिवर्तनरूपः
सलिलपरिवर्तनरूपो वा य आवर्तस्तत्सदृशी । लिप्या लेखनेन प्रदर्शने तु
ओंकारस्यार्धमर्धोंकारस्तस्य संस्थानमिव संस्थानं यस्याः । द्रविडाक्षरे
पूर्वार्धमिव नागराक्षरे उत्तरार्धमिव वा तत्संस्थानं लेख्यमित्यर्थः । अर्ध
नपुंसकम् इत्येकदेशिना समासः । ओमाङोश्च इति पररूपम् ॥ ३७ ॥

देवासुरमनुष्येषु मृगनक्रखगादिषु ।

कीटादिष्वब्जजान्तेषु सर्वेषु प्राणिषूदिता ॥ ३८ ॥

इयं च न मनुष्येष्वेव किंतु सर्वप्राणिशरीरेष्वित्याह-देवेति ॥ ३८ ॥

शीतार्तसुप्तभोगीन्द्रभोगवद्बद्धमण्डला ।
सिता कल्पाग्निविगलदिन्दुवद्बद्धकुण्डली ॥ ३९ ॥

शीतेनार्तः शीतार्तिनिवारणाय दृढबद्धमण्डल इति यावत् । तथाविधस्य सुप्तस्य
भोगीन्द्रस्य भोगः कायस्तद्वद्बद्धं मण्डलं यया । सिता शुभ्रा । कल्पाग्निना
विगलता अन्तर्वलयाकाररेखास्फुटितेनेन्दुना तुल्यं बद्धा कुण्डलीवलयाकृतिर्यया ।
अथवा कल्पते जरणसमर्थो भवतीति कल्पोऽग्निर्जाठराग्निस्तेन विगलन् यो मूर्ध्नि
योगशास्त्रप्रसिद्धश्चन्द्रः स एव विलीय मूलाधारे प्रसृतो घनीभूय तत्र
बद्धकुण्डलाकृतिस्तद्वत्स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

ऊरोर्भ्रूमध्यरन्ध्राणि स्पृशन्ती वृत्तिचञ्चला ।
अनारतं च सस्पन्दा पवमानेन तिष्ठति ॥ ४० ॥

ऊरुपदेन ऊरुमूलसंधिर्गुदं लक्षणयोच्यते । तत आरभ्य भ्रूमध्यपर्यन्तं
यानि रन्ध्राणि तानि स्पृशन्ती तेष्वनुस्यूता मनोवृत्तिभिरन्तश्चञ्चला बहिश्च
पवमानेन प्राणादिना सस्पन्दा ॥ ४० ॥

तस्यास्त्वभ्यन्तरे तस्मिन्कदलीकोशकोमले ।
या परा शक्तिः स्फुरति वीणावेगलसद्गतिः ॥ ४१ ॥

तस्या मूलेऽन्तःसार्धत्रिवलयाकारां कुण्डलिनीसंज्ञां चिच्छक्तिं दर्शयति##-
पराख्या सर्वशब्दमूलभूता गतिः शब्दब्रह्मात्मिका स्फूर्तिः सैव
प्राणसङ्गान्नाभिहृदयकण्ठदेशेषूत्तरोत्तरं व्यक्ततरा पश्यन्ती मध्यमा
वैखरीत्यादिभेदान् भजते इति । तथाचोक्तं मन्त्रशास्त्रे चैतन्यं सर्वभूतानां
शब्दब्रह्मेति यद्विदुः । तत्प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।
वर्णात्मनाविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः इति । सांबेनाप्युक्तम् या सा
मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती त्रिषष्टिं वर्णानत्र प्रकटकरणैः
प्राणसङ्गात्प्रसूते । तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां
वाचं वक्त्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये ॥ इति ॥ ४१ ॥

सा चोक्ता कुण्डलीनाम्ना कुण्डलाकारवाहिनी ।
प्राणिनां परमा शक्तिः सर्वशक्तिजवप्रदा ॥ ४२ ॥

सर्वासां प्राणेन्द्रियबुद्ध्यादिशक्तीनामपि
सत्तास्फूर्तिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वाज्जवप्रदा ॥ ४२ ॥

अनिशं निःश्वसद्रूपा रुषितेव भुजंगमी ।
संस्थितोर्ध्वीकृतमुखी स्पन्दनाहेतुतां गता ॥ ४३ ॥

तत्र कथं प्राणशक्तिर्जवप्रदा तदाह-अनिशमिति । सैव
स्वमुखात्प्राणमूर्ध्वं क्षिपति अपानं चाध आकर्षतीत्यनिशं
निःश्वसद्रूपेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

यदा प्राणानिलो याति हृदि कुण्डलिनीपदम् ।
तदा संविदुदेत्यन्तर्भूततन्मात्रबीजभूः ॥ ४४ ॥

कथं बुद्धिशक्तिजवप्रदा तदाह-यदेति । यदा हृदि स्थितः प्राणः कुण्डलिन्या
आकृष्टः सन् अपानवृत्त्या कुण्डलिनीपदं याति तदा

114401 भूततन्मात्राण्यपञ्चीकृतभूतान्येव बीजमुपादानं यस्य तथाविधे अन्तःकरणे
114402 भवतीति भूर्जीवसंवित्
114403 स्मृतिसंकल्पाध्यवसायाभिमानरागादिवृत्तिभेदैरन्तरुदेतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
114404
114405 यथा कुण्डलिनी देहे स्फुरत्यब्ज इवालिनी ।
114406 तथा संविदुदेत्यन्तर्मृदुस्पर्शवशोदया ॥ ४५ ॥
114407
114408 कथं चेन्द्रियशक्तिजवप्रदा तदाह-यथेति । एवं
114409 प्राणबुद्ध्योराहितज्ञानक्रियास्वशक्तिः कुण्डलिनी देहे मृदुः स्पर्शो
114410 विषयसंनिकर्षो येषां तेषां चक्षुरादीनां वशोदया सती देहे यथा यथा
114411 यादृशभोजकादृष्टसामग्रीवैचित्र्येण स्फुरति तथा तथा
114412 तत्तदिन्द्रियैरर्थविशेषस्फूर्तितत्फलभोगादिलक्षणा संविदुदेतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥
114413
114414 स्पर्शनं मृदुनान्योन्यालिङ्गिका तत्र यन्त्रयोः ।
114415 यथा संविदुदेत्युच्चैस्तथा कुण्डलिनी जवात् ॥ ४६ ॥
114416
114417 कथं मृदुस्पर्शवशानुगा तदाह-स्पर्शनमिति । कुण्डलिनी जवात्तथा स्फुरति
114418 यथा मृदुना चक्षुरादिना विषयस्पर्शनं प्रथममुदेति । तथा च तत्र यन्त्रं
114419 कार्यकरणसंघातं युनक्तीति यन्त्रयुः प्रमाता तस्य वृत्तिद्वारा बहिर्निर्गतस्य
114420 बाह्यविषयेण सह अन्योन्यमालिङ्गनमन्योन्यालिङ्गिका । भावे ण्वुल् ।
114421 वृत्तिव्याप्तिप्रयुक्ता व्याप्तिरुदेति । तया च यथा विषयावरणभङ्गे उच्चैः स्फुटतरा
114422 संविद्घटादिप्रथा उदेति तथा तेन तेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ४६ ॥
114423
114424 तस्यां समस्ताः संबद्धा नाड्यो हृदयकोशगाः ।
114425 उत्पद्यन्ते विलीयन्ते महार्णव इवापगाः ॥ ४७ ॥
114426
114427 तत्र मूलाधारस्थायाः कुण्डलिन्याश्चक्षुरादिप्रवर्तने नाड्यो
114428 द्वारमित्याशयेनाह-तस्यामिति । उत्पद्यन्ते प्रसार्यन्ते [प्रतीयन्ते इति पाठः ।
114429] । विलीयन्ते संकुचन्ति ॥ ४७ ॥
114430
114431 नित्यं पातोत्सुकतया प्रवेशोन्मुखया तया ।
114432 सा सर्वसंविदां बीजं ह्येका सामान्युदाहृता ॥ ४८ ॥
114433
114434 कथमुत्पद्यन्ते विलीयन्ते च तदाह-नित्यमिति । प्राणात्मना ऊर्ध्वपातोत्सुकतया
114435 अपानात्मना अधःप्रवेशोन्मुखया तया । उक्तमुपसंहरति-सेति । सामानी
114436 साधारणी । समानशब्दाद्भावे स्वार्थे वा ष्यञि ङीषि हलस्तद्धितस्य इति यलोपः ॥ ४८
114437 ॥
114438
114439 श्रीराम उवाच ।
114440
114441 आकल्पादनवच्छिन्ना चित्संवित्सर्वमस्ति हि ।
114442 तस्मात्कुण्डलिनीकोशात्केनार्थेनोदयः स्फुटः ॥ ४९ ॥
114443
114444 अपरिच्छिन्नायाश्चितो मूलाधारे नाडीमूले
114445 परिच्छिन्नकुण्डलिन्याख्यस्वांशादुद्भवः कथं किमर्थं चेति राम
114446 पृच्छति-आकल्पादिति । कालतः सर्वमिति वस्तुतश्चापरिच्छिन्नः ।
114447 देशकृतपरिच्छेदाभावस्यापि वस्तुकृतपरिच्छेदाभावऽन्तर्भाव
114448 इत्याशयेनोभयोरेवोपादानम् ॥ ४९ ॥
114449
114450 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
114451
114452 सर्वत्र सर्वदा सर्वं चित्संविद्विद्यतेऽनघ ।

114453 किंत्वस्या भूततन्मात्रवशादभ्युदयः क्वचित् ॥ ५० ॥
114454
114455 वसिष्ठस्तु तर्हि कालकृतपरिच्छेदाभावोऽपि तत्रान्तर्भूत एवेति पृथगुपादानं
114456 व्यर्थम् यदि स्पष्टीकरणाय तस्य पृथगुपादानं तर्हि
114457 देशकृतपरिच्छेदाभावेऽपि तत्समानमिति त्रितयानुवादव्याजेन दर्शयन्निराकाराया
114458 निर्विषयायाश्च चितो जीवाकारेण घटादिगोचरतया वाभिव्यक्त्यर्थं तदा
114459 संविदुदेत्यन्तर्भूततन्मात्रबीजभूरित्युक्तार्थं विस्तराद्विवरिष्यन्
114460 स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारपरिणतभूतसापेक्षैव चितो विशेषाभिव्यक्तिरित्याह##-
114461
114462 सर्वत्र विद्यमानापि देहेषु तरलायते ।
114463 सर्वगोऽप्यातपः सौरो भित्त्यादौ वै विजृम्भते ॥ ५१ ॥
114464
114465 ननु देशकृतपरिच्छेदाभावे संवित्सर्वत्र भासेतेत्याशङ्क्योपाधिवशादेव
114466 तस्याः स्फुटीभाव इति सदृष्टान्तमाचष्टे-सर्वत्रेति ।तरलायते बुद्धौ
114467 अवच्छेदप्रतिबिम्बनाभ्यां द्विगुणीकृत्य प्रवेशाद्बहलीभूता
114468 जलसूर्यकवद्बुद्धिचाञ्चल्याच्चञ्चलीभवतीत्यर्थः । तत्रोपाधिकृतबहलीभावेन
114469 स्फुटीभावे दृष्टान्तमाह-सर्वग इति ॥ ५१ ॥
114470
114471 क्वचिन्नष्टं क्वचित्स्पष्टं क्वचिदुच्छन्नतां गतम् ।
114472 वस्तु वस्तुनि दृष्टं तत्तत्सद्भावैर्विजृम्भितम् ॥ ५२ ॥
114473
114474 तत्राप्युपाधिमालिन्यतारतम्येन चिदभिव्यक्तितारतम्यमित्याह-क्वचिदिति ।
114475 मृच्छिलादिवस्तुनि तच्चिद्वस्तु अविद्याजाड्येनाभिभवात्तप्तवारिस्थशैत्यमिव
114476 नष्टमदर्शनं गतम् । देवमनुष्यादिलिङ्गे तु स्पष्टमभिव्यक्तम् ।
114477 वृक्षादिलिङ्गेषूत्कृष्टां छन्नतां बहिः संवेदनविवेकाक्षमतां गतं
114478 दृष्टम् । चिदंश इव न सत्तांशे तारतम्यमित्याह-तदिति । तेषां
114479 त्रिविधोपाधीनां सर्वानुभवसिद्धैः सद्भावैरेव लिङ्गैस्तत्सर्वत्र
114480 विजृम्भितमनभिभूतमित्यर्थः ॥ ५२ ॥
114481
114482 एतद्भूयः क्रमेणाहं शृणु वक्ष्यामि तेऽनघ ।
114483 देहे स्वे च यथोदेति भृशं संविन्मयक्रमः ॥ ५३ ॥
114484
114485 उक्तमेवाभिव्यक्तितारतम्यं क्रमादासर्गसमाप्तेर्निरूपयितुं प्रतिजानीते-एतदिति ।
114486 स्वे मनुष्यादिदेहे चात्पशुस्थावरादिदेहे यथा यादृशतारतम्येन ॥ ५३ ॥
114487
114488 चेतनाचेतनं भूतजातं व्योम तथाखिलम् ।
114489 सर्वं चिन्मात्रसन्मात्रं शून्यमात्रं यथा नभः ॥ ५४ ॥
114490
114491 तदुपोद्घातेन सूक्ष्मस्थूलभूताध्यासप्रपञ्चनाय सर्वाधिष्ठानसच्चिदेकरसं
114492 सर्वप्रपञ्चतद्धर्मशून्यमात्मतत्त्वमादौ निर्दिशति-चेतनेति । नभो
114493 नभोवदसङ्गं विभु सूक्ष्मं च ॥ ५४ ॥
114494
114495 तद्धि चिन्मात्रसन्मात्रमविकारं स्वनामयम् ।
114496 क्वचित्स्थितं संविदेव भूततन्मात्रपञ्चकम् ॥ ५५ ॥
114497
114498 तस्मिंस्तथैव स्थिते मायाकल्पितैकदेशे आकाशादिसूक्ष्मभूतानां
114499 क्रमादध्यासात्तदेव भूतमात्रात्मरूपकं स्थितमित्याह-तद्धीति ॥ ५५ ॥
114500
114501 तत्पञ्चधा गतं द्वित्वं लक्षसे त्वं स्वसंविदम् ।
114502 अन्तर्भूतविकारादि दीपाद्दीपशतं यथा ॥ ५६ ॥
114503
114504 तत् तन्मात्रपञ्चकं प्राणो मनोबुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियमिति पञ्चधा

114505 गतं लिङ्गशरीरं प्रतिबिम्बतया प्रविश्य दीपाद्दीपशतमिव संपन्नस्त्वं
114506 स्वसंविदमन्तर्भूता जन्मादिविकारा आदिपदाज्जाग्रदाद्यवस्थाभेदाश्च
114507 यस्मिंस्तथाविधं द्वित्वं जीवभावमिति यावत् । लक्षसे लक्षयसि । छान्दस
114508 उपग्रहव्यत्ययः ॥ ५६ ॥
114509
114510 स्वसत्तामात्रकेणैव संकल्पलवरूपिणा ।
114511 पञ्चकानि व्रजन्तीह देहत्वं तानि कानिचित् ॥ ५७ ॥
114512
114513 कानिचिल्लि"ण्णारम्भपरिशिष्टानि पञ्चकानि जीवस्य
114514 देवमनुष्याद्याकारवासनानुसारिसंकल्पलवरूपिणा स्वसत्तामात्रकेणैव
114515 पञ्चीकरणद्वारा स्थूलदेहत्वं व्रजन्ति ॥ ५७ ॥
114516
114517 कानिचित्तिर्यगादित्वं हेमादित्वं च कानिचित् ।
114518 कानिचिद्देशतादित्वं द्रव्यादित्वं च कानिचित् ॥ ५८ ॥
114519
114520 देहप्रकारणाद्धेमादित्वं धत्तूरादिस्थावरशरीरताम् । अथवा
114521 तिर्यगादित्वमित्यादिपदादेव स्थावरदेहपरिग्रहः । हेमादित्वमित्यनेन
114522 स्वर्णरजतखर्परोपलक्षितब्रह्माण्डत्वं तदन्तर्गतभुवनादिभोग्यतां चेत्यर्थः
114523 ॥ ५८ ॥
114524
114525 एवं हि पञ्चकस्पन्दमात्रं जगदिति स्थितम् ।
114526 चित्संविदत्र सर्वत्र विद्यते रघुनन्दन ॥ ५९ ॥
114527
114528 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह-एवं हीति । स्थितं सिद्धम् । तर्ह्यधिष्ठानचैतन्यं
114529 सर्वत्रास्तीति घटाद्यपि चेतनं किं न स्यात्तत्राह-चिदिति ॥ ५९ ॥
114530
114531 केवलं पञ्चकवशाद्देहादौ चेतनाभिधा ।
114532 जडस्पन्दाभिधा क्वापि स्थावरादौ जडाभिधा ॥ ६० ॥
114533
114534 पञ्चकवशाच्चैतन्याभिव्यञ्जकप्राणादिपञ्चकघटितलिङ्गदेहप्राधान्यादेव
114535 मनुष्यदेहादौ मुख्या चेतनाभिधा । क्वापि तिर्यक्षु लिङ्गस्थूलदेहयोः
114536 समप्राधान्याज्जडस्पन्दाभिधा जडचेतनाभिधा । स्थावरादौ तु
114537 लिङ्गस्यान्तःसंवेदनमात्रत्वेन बहिर्जनैश्चेतनत्वाविभावनाज्जडाभिधा
114538 प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ६० ॥
114539
114540 यथा स्तब्धः स्थितो वीचिरिव स्थलमिवास्थितः ।
114541 पञ्चकेषु तथैतच्चिल्लोलरूपा जडान्विता ॥ ६१ ॥
114542
114543 त्रिष्वपि चित्कथं तारतम्येन स्थितेत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । यथा दिवा विलीनो
114544 धृतसमुद्रः सायं शिशिरपवनसंपर्कद्विलातटे क्रमाद्घनीभावात् स्तब्धो
114545 निश्चलः स्थितः सन् द्रवप्रदेशे वीचिरिव चलः । ईषद्घनप्रदेशे ईषच्चलः ।
114546 अत्यन्तघनप्रदेशे स्थलमिवाचलश्च स्थितः तथैवैषा
114547 चिन्नरतिर्यक्स्थावरदेहरूपेषु पञ्चकेषु लोकरूपा ईषल्लोला अत्यन्तजाड्यान्विता च
114548 स्थितेत्यर्थः ॥ ६१ ॥
114549
114550 इतः सौम्य इतो लोलः किमब्धिरिति नो यथा ।
114551 विकल्पादौ तथैवैतत्पञ्चकं हि जडाजडम् ॥ ६२ ॥
114552
114553 यथा क्वचिद्घनीभावेन लोलत्वाभावेऽपि तस्य नाब्धित्वव्याघातस्तथा
114554 स्थावरादिभावेऽपि न चिद्रूपताक्षतिरित्याह-इति इति । नो इति काकुः । किमब्धिरिति
114555 व्यपदेशो न भवति किंतु भवत्येव यथा तथैवैतत्सुरनरतिर्यग्विकल्पादौ
114556 चैतन्यमक्षतमित्यर्थः । अथवा यं जडाजडविकल्पोऽध्यस्तपञ्चकधर्म एव न

114557 चिद्धर्मस्तस्यानिर्धर्मकत्वादित्याशयेनाह-पञ्चकं हीति ॥ ६२ ॥
114558
114559 देहादिपञ्चकं जीवः स्पन्दः शैलादिकं जडम् ।
114560 स्थावराद्यनिलस्पन्दि स्वभाववशतोऽनघ ॥ ६३ ॥
114561
114562 पञ्चके स्वभाववशत ईदृशा बहवो विकल्पा दृष्टा इत्याह-देहादीति ।
114563 देहाद्याकारपरिणतं पञ्चकं प्राणधारणाधीनस्पन्दचैतन्याभ्यां
114564 जीवश्चेतनस्तत्प्रयोजकः स्पन्दः शैलादिकं जडमेव । स्थावरादिशरीरं तु
114565 बाह्यानिलाधीनस्पन्दि अन्तश्चेतनमित्यादिव्यवस्थितविकल्पाः स्वभाववशतो दृष्टा
114566 इत्यर्थः ॥ ६३ ॥
114567
114568 वाचः पर्यनुयोक्तव्याः स्वभावाद्रघुनन्दन ।
114569 शीतोष्णादि हिमाग्न्यादि वाक्चेति परिदृश्यते ॥ ६४ ॥
114570
114571 ननु स्वः स्वात्मको भावः स्वभावः स कथं विरुद्धविकल्पात्मकः स्यात् । विरोधो हि
114572 परसापेक्षः । स्वो भावस्त्वनन्यापेक्षः । यदि स्वीयो भावः स्वभावस्तथाप्यसौ
114573 स्वमात्रसापेक्षो न परसापेक्ष इति कथं परसापेक्षस्य विकल्पस्य स्वरूपं निमित्तं
114574 वा स्यादिति यदि पर्यनुयुज्यते तर्हि त्वया स्वभावं विहाय वाचः पर्यनुयोक्तव्याः । ता
114575 एव हि चिज्जडादिशब्दरूपाः । स्वाः पुनरुक्तायै स्वार्थं व्यावर्तयन्त्यश्चैतन्यजाड्ये
114576 विरुद्धे गमयतः । एवं शीतोष्णादिधर्मपरा हिमाग्न्यादिधर्मिपरा वाक्च सर्वापि
114577 इति एवं प्रकारैव सर्वत्र परिदृश्यत इत्यर्थः । स्वभावादिति ल्यब्लोपे कर्मणि
114578 पञ्चमी ॥ ६४ ॥
114579
114580 गृहीतवासनांशानां पुष्टाभावविकारिणाम् ।
114581 स्थितयः पञ्चकानां हि योज्याः पर्यनुयोजने ॥ ६५ ॥
114582
114583 अथवा वागपि न पर्यनुयोज्या तस्या वासनाकल्पितविकल्पवत्पञ्चकार्थानुवादित्वेन
114584 तत्पराधीनत्वात् । किंतु गृहीतवासनांशानां तत्तद्विरुद्धविकल्पभावेन
114585 विकारिणां लिङ्गात्मनां पञ्चकानां स्थितय एव पर्यनुयोजने योज्या इत्याह##-
114586
114587 वासनास्तु विपर्यस्ता इतो नेतुमितश्च ताः ।
114588 पुंसा प्राज्ञेन शक्यन्ते सुखं पर्यनुयोजितुम् ॥ ६६ ॥
114589
114590 अथवा न तासामप्यपराधः । पूर्वपूर्वविरुद्धविकल्पसहस्रवासनानुसारित्वात् । अतः
114591 प्राज्ञेन विरुद्धविकल्पनामूलमन्विष्यता पुंसा चित्तमित इतश्च
114592 विरुद्धविकल्पसहस्रेषु नेतुं विपर्यस्ता विक्षिप्ता वासना एव पर्यनुयोजितुं शक्यन्ते
114593 न स्वभावादय इत्याह-वासना इति ॥ ६६ ॥
114594
114595 अशुभे वा शुभे वापि तेन पर्यनुयोज्यते ।
114596 प्रबुद्धवासनं चान्यत्पञ्चकं सुप्तवासनम् ॥ ६७ ॥
114597
114598 पुंसामशुभे तिर्यक्स्थावरादिभावे शुभे देवादिभावे वा प्रबुद्धवासनं
114599 सुप्तवासनं च पञ्चकं तिष्ठति । तेन वासनैव तद्धेतुः पर्यनुयोज्यत इत्यन्वयः ॥
114600 ६७ ॥
114601
114602 यत्र पर्यनुयोगस्य फलं समनुभूयते ।
114603 तत्र तं संप्रयुञ्जीत नाकाशं मुष्टिभिः क्षिपेत् ॥ ६८ ॥
114604
114605 किं च वासनापर्यनुयोगस्य तत्क्षयोपाये प्रवर्तकत्वेन सफलता ।
114606 स्वभावादिपर्यनुयोगस्य न किंचित्फलमस्तीत्याह-यत्रेति ॥ ६८ ॥
114607
114608 तृणाग्रनिष्ठा मेर्वाद्याः पञ्चकानां हि राशयः ।

114609 विवेकनिष्ठाः कीटाद्या एते स्थावरजंगमाः ॥ ६९ ॥
114610
114611 अत एव वासनाक्षये पूर्णात्मलाभान्मेर्वाद्याः स्वर्णराशयोऽपि तृणाग्रस्ये
114612 निष्ठेव निष्ठा तुच्छता येषां ते तृणाग्रनिष्ठाः संपद्यन्ते। विवेकनिष्ठा
114613 देवादिभोगशालिदेहा अपि कीटाद्या इव तुच्छतराः संपद्यन्त इत्याह-तृणाग्रेति ॥
114614 ६९ ॥
114615
114616 प्रसुप्तवासनाः केचिद्यथा स्थावरजातयः।
114617 प्रबुद्धवासनाः केचिद्यथा नरसुरादयः ॥ ७० ॥
114618
114619 अत एव वासनास्वापप्रबोधतारतम्यादेव पञ्चकेषु
114620 स्थावरादिवैचित्र्यमित्युदाहृत्य दर्शयति-प्रसुप्तेति द्वाभ्याम् ॥ ७० ॥
114621
114622 सवासनाविलाः केचिद्यथैते तिर्यगादयः।
114623 प्रक्षिप्तवासनाः केचिद्यथैते मोक्षगामिनः ॥ ७१ ॥
114624
114625 वासनाभिराविलेनास्वच्छेन चित्तेन सहिताः सवासनाविलाः।
114626 प्रक्षिप्तवासनास्त्यक्तवासनाः ॥ ७१ ॥
114627
114628 अथ स्वास्वेव संवित्सु मनोबुद्ध्यादिकाः कृताः।
114629 हस्तपादादिसंयुक्तैः संज्ञाः पञ्चकराशिभिः ॥ ७२ ॥
114630
114631 वासनावैचित्र्यादेव देवनरादिपञ्चकराशिराकाशभूमिगमनादिविचित्रव्यवहार##-
114632 स्वासु संवित्स्वेव नरादियोग्यव्यवहारोचिता
114633 मनोबुद्ध्यहंकारचित्तचक्षुःश्रोत्रप्राणरसनस्पर्शादिका अन्तर्बाह्यकरणरूपाः
114634 संज्ञाः संकेताः कृताः अत एव ताः प्रतिप्राणिविचित्रस्वभावा दृश्यन्त इति
114635 भावः ॥ ७२ ॥
114636
114637 तिर्यगादिभिरप्यन्यैरन्याः संज्ञाः प्रकल्पिताः।
114638 स्थावरादिभिरप्यन्यैरन्यान्याः संविदः कृताः ॥ ७३ ॥
114639
114640 तिर्यग्भिः पश्वादिभिस्तु चत्वारः पादाः शृङ्गे पुच्छं चेति। पक्षिभिस्तु चञ्चुः
114641 पक्षौ पुच्छं पादौ चेति। सर्पैस्तु फणा भोगः पुच्छमिति।
114642 कृमिकीटैर्दंशमशकादिभिश्च स्वस्ववासनानुरूपव्यवहारयोग्या
114643 अवयवादिसंकेताः कल्पिता इत्यर्थः ॥ ७३ ॥
114644
114645 इति साधो स्फुरन्तीमे चित्राः पञ्चकराशयः।
114646 रूपैराद्यन्तमध्येषु चलाचलजडाजडैः ॥ ७४ ॥
114647
114648 आद्यन्तमध्येषु चलैर्विकारिभिर्जडैश्च। अधिष्ठानसद्रूपेण तु अचलैरजडैश्च ॥ ७४
114649 । ।
114650
114651 एषामेकोऽभिसंकल्पः परमाणुर्महीपते।
114652 बीजमाकाशवृक्षाणां सर्गाणां तेष्विमानि तु ॥ ७५ ॥
114653
114654 एवं पञ्चकाख्यलिङ्गभेदाननन्तानुपवर्ण्य तेष्वेकतमस्य
114655 कस्यचित्कर्मोपासनसमुच्चयानुष्ठानफलसमष्ट्यहंभावं प्राप्तस्य
114656 कश्चिदेकः संकल्पपरमाणुरस्य संसारनभोवृक्षस्य बीजमित्याह-एषामिति।
114657 समष्टिगोचरत्वादभिव्याप्तः संकल्पोऽभिसंकल्पस्तल्लक्षणः परमाणुः
114658 सर्गरूपाणामाकाशवृक्षाणां बीजं तेषु च सर्गाकाशवृक्षेषु इमानि
114659 पञ्चकानीत्यहो मायेत्यर्थः ॥ ७५ ॥
114660

114661 इन्द्रियाणि च पुष्पादि विष्यामोदवर्ति हि।
114662 इच्छाभ्रमर्यो राजन्यो मञ्जर्यश्चञ्चलक्रियाः॥ ७६॥
114663
114664 सर्गाणामाकाशवृक्षत्वं यदुक्तं तत्पुष्पतदामोदादिकल्पनयोपपादयति##-
114665 विषयलक्षणेष्वामोदेषु वर्तनशीलं तत् प्रधानमिति यावत्। चञ्चलानां
114666 कर्मेन्द्रियाणां क्रियाः॥ ७६॥
114667
114668 लोकान्तराणि स्वच्छानि गुल्मा मूलं समेरवः।
114669 पल्लवा नीलजलदा लता लोला दिशो दश॥ ७७॥
114670
114671 स्वच्छानि स्वर्गादिलोकान्तराणि गुल्मा विटपाः। समेरवो मेरुसहिताः सर्वे पर्वता
114672 मूलम्॥ ७७॥
114673
114674 वर्तमानानि भूतानि भविष्यन्ति च यानि तत्।
114675 जयन्ति तान्यसंख्यानि फलानि रघुनन्दन॥ ७८॥
114676
114677 भूतानि चतुर्विधशरीराणि। तत्तस्य वृक्षस्य॥ ७८॥
114678
114679 पञ्चबीजास्त एते हि राम पञ्चकपादपाः।
114680 स्वयंन् स्वभावाज्जायन्ते स्वयंन् नश्यन्ति कालतः॥ ७९॥
114681
114682 स्वभावात्स्वविवेकशून्यादात्मनः॥ ७९॥
114683
114684 स्वयंन् नानात्वमायान्ति चिरं जाड्यात्स्फुरन्ति च।
114685 स्वविविक्ताः शमं यान्ति तरङ्गा इव वारिधौ॥ ८०॥
114686
114687 स्वस्माद्विविक्ता विवेकदृष्ट्या दृष्टाः॥ ८०॥
114688
114689 इतो यान्ति समुत्सेधमितो यान्ति शमं स्वयम्।
114690 एते जाड्यविवेकाभ्यां तरङ्गा इव तोयधौ॥ ८१॥
114691
114692 श्लोकद्वयोक्तमेव संगृह्याह-इत इति। इतः पराग्दृष्टेः। इतः प्रत्यग्दृष्टेः
114693 ॥ ८१॥
114694
114695 ये विवेकवशमालयं गता राम पञ्चकविलासराशयः।
114696 तेन भूय इह यान्ति संस्थितिं प्रभ्रमन्ति जगतीतरे मुहुः॥ ८२॥
114697
114698 हे राम ये पञ्चकविलासराशयः आलयं निर्वासननाशपर्यन्तं विवेकवशं
114699 गतास्ते इह संसारे भूयो जन्ममरणदेहधारणादिसंस्थितिं न यान्ति। इतरे तु जगति
114700 यथापूर्वं प्रभ्रमन्त्येवेत्यर्थः॥ ८२॥
114701
114702 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
114703 चू० पञ्चकविलासो नामाशीतितमः सर्गः॥ ८०॥
114704
114705 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
114706 पञ्चकविलासो नामाशीतितमः सर्गः॥ ८०॥
114707
114708 एकाशीतितमः सर्गः ८१
114709
114710 श्रीवसिष्ठ उवाच।
114711
114712 एतत्पञ्चकबीजं तु कुण्डलिन्यां तदन्तरे।

114713 प्राणमारुतरूपेण तस्यां स्फुरति सर्वदा ॥ १ ॥
114714
114715 कुण्डलिन्याः प्रसङ्गेन रोगोद्भवशमक्रमाः ।
114716 सिद्धिसिद्धेक्षणोपायाद्यशेषमिह वर्ण्यते ॥
114717
114718 यदा प्राणानिलो याति हृदि कुण्डलिनीपदम् । तदा
114719 संविदुदेत्यन्तर्भूततन्मात्रबीजभूः इति बुद्धिशक्तिजवप्रदत्वोपपादने
114720 भूततन्मात्रबीजभूरित्यंशस्य स्फुटीकरणाय कृतं
114721 स्थूलसूक्ष्मपञ्चकविचारं संगमयन् खेचरादिसिद्धिबीजप्राणाभ्यासोपयुक्तं
114722 प्रस्तुतकुण्डलिन्यां प्राणाद्युद्भवप्रकारं प्रदर्शयति-एतदिति । तस्य
114723 स्थूलदेहात्मकस्य पञ्चकस्यान्तरे मूलाधारे तस्यां प्राग्वर्णितायां
114724 कुण्डलिन्यामेतस्य लिङ्गात्मकपञ्चकस्य बीजमुपादानं भूतसूक्ष्मं प्रथमं
114725 प्राणपञ्चकरूपेण स्फुरतीत्यर्थः ॥ १ ॥
114726
114727 सान्तःकुण्डलिनीस्पन्दस्पर्शसंवित्कलामला ।
114728 कलोक्ता कलनेनाशु कथिता चेतनेन चित् ॥ २ ॥
114729
114730 सा प्राणरूपेणान्तःस्फुरिता कुण्डलिनी मारुतधर्मेण स्वधर्मेण च स्पन्दः
114731 स्पर्शः संविदिति त्रिरूपकल्पना भूत्वा कला चिज्जीवो मनःसंकल्पो बुद्धिरहंकारः
114732 पुर्यष्टकं लिङ्गमित्यादिनामानि कलनादिव्यापारोपाधिभिर्लभत इत्याह-सान्तरिति
114733 त्रिभिः ॥ २ ॥
114734
114735 जीवनाज्जीवतां याता मननाच्च मनःस्थिता ।
114736 संकल्पाच्चैव संकल्पा बोधाद्बुद्धिरिति स्मृता ॥ ३ ॥
114737
114738 अहंकारात्मतां याता सैषा पुर्यष्टकाभिधा ।
114739 स्थिता कुण्डलिनी देहे जीवशक्तिरनुत्तमा ॥ ४ ॥
114740
114741 अपानतामुपागत्य सततं प्रवहत्यधः ।
114742 समाना नाभिमध्यस्था उदानाख्योपरि स्थिता ॥ ५ ॥
114743
114744 तत्र स्पन्दशक्तेः प्रधानवृत्तितत्स्थानत्रैविध्यं दर्शयति-अपानतामिति ॥ ५ ॥
114745
114746 अधस्त्वपानरूपैव मध्ये सौम्यैव सर्वदा ।
114747 पुष्टाप्युदानरूपैव पुंसः स्वस्थैव तिष्ठति ॥ ६ ॥
114748
114749 वृत्तिभेदप्रयोजनान्याह-अध इति । अपानगमनाद्येव प्रयोजनमित्यर्थः ।
114750 अपानोदानाभ्यामाकृष्यमाणापि स्वयंन् सौम्या निश्चलैव । तदवष्टब्धत्वादेव
114751 पुष्टा बलवत्यप्यूर्ध्ववृत्तिरुदानरूपैव सती स्वस्थैव तिष्ठति न लिङ्गं
114752 बहिरुत्क्रामयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥
114753
114754 सर्वयत्नमधो याति यदि यत्नान्न धार्यते ।
114755 तत्पुमान्मृतिमायाति तया निर्गतया बलात् ॥ ७ ॥
114756
114757 एवमधोवृत्तेरपि सा विष्टम्भिकेत्याह-सर्वप्रयत्नमिति । यदि सामान्यवृत्त्या
114758 न धार्यते तर्हि सा जीवसंविदपानवृत्त्या सर्वयत्नं यथा स्यात्तथा
114759 आकृष्यमाणा अधोमार्गेण बहिर्याति । किं ततस्तदाह-तदिति ॥ ७ ॥
114760
114761 समस्तैवोर्ध्वमायाति यदि युक्त्या न धार्यते ।
114762 तत्पुमान्मृतिमायाति तया निर्गतया बलात् ॥ ८ ॥
114763
114764 प्रागुक्तं स्पष्टमाह-समस्तैवेति ॥ ८ ॥

114765
114766 सर्वथात्मनि तिष्ठेच्चेत्यक्त्वोर्ध्वाधोगमागमौ |
114767 तज्जन्तोर्हीयते व्याधिरन्तर्मारुतरोधतः || ९ ||
114768
114769 अत एव प्राणापानगतिनिरोधाभ्यासेन सर्वाङ्गे समानवृत्त्येतरवृत्तिजये
114770 सर्वव्याधिक्षयमृत्युजयसिद्धिरित्याह-सर्वथेति | आत्मनि देहे || ९ ||
114771
114772 सामान्यनाडीवैधुर्यात्सामान्यव्याधिसंभवः |
114773 प्रधाननाडीवैधुर्यात्प्रधानव्याधिसंभवः || १० ||
114774
114775 एकशतं प्रधाननाड्यस्तच्छाखास्तु सामान्यनाड्यस्तास्वन्नरसप्रापिकायाः
114776 समानवृत्तेर्यत्रैव
114777 कफपित्ताद्युपचयाद्वैदुर्यमव्यापारस्तत्रैवेतरवायुभिर्वैषम्येणान्नरसाकर्षण्
114778 आदल्परोगाणां महारोगाणां च संभव इत्याह-सामान्येति || १० ||
114779
114780 श्रीराम उवाच |
114781
114782 किंविनाशाः किमुत्पादाः शरीरेऽस्मिन्मुनीश्वर |
114783 आधयो व्याधयश्चैव यथावत्कथयाशु मे || ११ ||
114784
114785 कस्माद्विनाशो येषां ते किंविनाशाः | एवं किमुत्पादाः || ११ ||
114786
114787 श्रीवसिष्ठ उवाच |
114788
114789 आधयो व्याधयश्चैव द्वयं दुःखस्य कारणम् |
114790 तन्निवृत्तिः सुखं विद्यात्तत्क्षयो मोक्ष उच्यते || १२ ||
114791
114792 तेषां निवृत्तिरौषधानुनयैस्तात्कालिकोपशमः | सुखरूपस्यात्मनः
114793 परिशेषात्सुखम् | तेषां मूलतो ज्ञानेन नाशो मोक्ष इत्यर्थः || १२ ||
114794
114795 मिथः कदाचिज्जायेते कदाचित्सममेव च |
114796 पर्यायेण कदाचिच्च आधिव्याधी शरीरके || १३ ||
114797
114798 मिथः अन्योन्यनिमित्तकत्वात्क्रमसंलग्ने | कदाचिद्युगपदुत्पन्नाद्बाह्यनिमित्तात्समं
114799 युगपत् | कदाचित्सुखान्तरिते पर्यायेण || १३ ||
114800
114801 देहदुःखं विदुर्व्याधिमाध्याख्यं वासनामयम् |
114802 मौर्ख्यमूले हि ते विद्यात्तत्त्वज्ञाने परिक्षयः || १४ ||
114803
114804 मौर्ख्यमज्ञानं तन्मूले || १४ ||
114805
114806 अतत्त्वज्ञानवशतः स्वेन्द्रियाक्रमणं विना |
114807 हृदि तानवमुत्सृज्य रागद्वेषेष्वनारतम् || १५ ||
114808
114809 तत्र आध्युद्भवनिमित्तान्याह-अतत्त्वज्ञानेति | आक्रमणं निग्रहस्तं विना |
114810 तदभावादित्यर्थः | हृदि चित्ते तानवं स्तिमितवायुप्रायां स्वास्थ्यहेतुं
114811 सूक्ष्मतामुत्सृज्य रागद्वेषेषु प्रसक्तेरिति शेषः || १५ ||
114812
114813 इदं प्राप्तमिदं नेति जाड्याद्वा घनमोहदाः |
114814 आधयः संप्रवर्तन्ते वर्षासु मिहिका इव || १६ ||
114815
114816 इदं प्राप्तमिदं न प्राप्तमिति चिन्ताया इति शेषः | भयशोकनिमित्तप्राप्तौ

114817 तत्प्रतीकारोपायापरिज्ञानलक्षणं घनं मोहं ददतीति घनमोहदाः ॥ १६ ॥
114818
114819 भृशं स्फुरन्तीष्विच्छासु मौर्ख्ये चेतस्यनिर्जिते ।
114820 दुरन्नाभ्यवहारेण दुर्देशाक्रमणेन च ॥ १७ ॥
114821
114822 इदानीं शारीरव्याध्युद्भवहेतूनाह-भृशमित्यादिना । इच्छामौर्ख्ये आन्तरे
114823 तद्धेतू । दुरन्नादयस्तु बाह्याः । दुर्देशाः श्मशानादयः ॥ १७ ॥
114824
114825 दुष्कालव्यवहारेण दुष्क्रियास्फुरणेन च ।
114826 दुर्जनासङ्गदोषेण दुर्भाबोद्भावनेन च ॥ १८ ॥
114827
114828 दुष्टेषु निशीथप्रदोषादिकालेष्वशनव्यवायादिव्यवहारेण । दुर्भावा
114829 विषसर्पव्याघ्रतस्करादिशङ्कास्तेषां मनस्युद्भावनेन ॥ १८ ॥
114830
114831 क्षीणत्वाद्वा प्रपूर्णत्वान्नाडीनां रन्ध्रसंततौ ।
114832 प्राणे विधुरतां याते काये तु विकलीकृते ॥ १९ ॥
114833
114834 नाडीनामन्नरसाप्रवेशेन क्षीणत्वाद्विगुणरसवातादिप्रवेशेन प्रपूर्णत्वाद्वा
114835 विधुरतां कफपित्तादिप्रकोपेन व्याकुलताम् । आघातादिना विकलीकृते ॥ १९ ॥
114836
114837 दौःस्थित्यकारणं दोषाद्व्याधिर्देहे प्रवर्तते ।
114838 नद्याः प्रावृण्निदाघाभ्यामिवाकारविपर्ययः ॥ २० ॥
114839
114840 दौःस्थित्यमस्वास्थ्यं तत्कारणं व्याधिः स देहस्याकारविपर्ययः ॥ २० ॥
114841
114842 प्राक्तनी चैहिकी वापि शुभा वाप्यशुभा मतिः ।
114843 यैवाधिका सैव तथा तस्मिन्योजयति क्रमे ॥ २१ ॥
114844
114845 सा चाधिव्याधिसामग्री प्राक्तनैहिककर्मानुसारेण मिलतीत्याह-प्राक्तनीति ॥ २१ ॥
114846
114847 आधयो व्याधयश्चैवं जायन्ते भूतपञ्चके ।
114848 कथं शृणु विनश्यन्ति राघवाणां कुलोद्वह ॥ २२ ॥
114849
114850 द्विविधो व्याधिरस्तीह सामान्यः सार एव च ।
114851 व्यवहारस्तु सामान्यः सारो जन्ममयः स्मृतः ॥ २३ ॥
114852
114853 सामान्यः पेलवः सारो दृढतरश्च । व्यवह्रियत इति व्यवहारः
114854 क्षुत्तृषास्त्रीपुत्रलालसादिस्तत्संभवश्च । जन्ममयो जन्मादिविक्रियामूलम् ॥ २३ ॥
114855
114856 प्राप्तेनाभिमतेनैव नश्यन्ति व्यावहारिकाः ।
114857 आधिक्षयेणाधिभवाः क्षीयन्ते व्याधयोऽप्यलम् ॥ २४ ॥
114858
114859 अभिमतेनान्नपानस्त्रीपुत्रादिना ॥ २४ ॥
114860
114861 आत्मज्ञानं विना सारो नाधिर्नश्यति राघव ।
114862 भूयो रज्ज्ववबोधेन रज्जुसर्पो हि नश्यति ॥ २५ ॥
114863
114864 आधिर्व्याधिः भूयो भूयसा लोकपरिशीलनाद्रज्जुतत्त्वप्रत्ययपर्यन्तेनावबोधेन ॥ २५
114865 ॥
114866
114867 आधिव्याधिविलासानां राम साराधिसंक्षयः ।
114868 सर्वेषां मूलहा प्रावृण्नदीव तटवीरुधाम् ॥ २६ ॥

प्रावृण्नदी सर्वेषां तटवीरुधामिव सर्वेषामाधिव्याधिविलासानां
सारव्याधिसंक्षयो मूलहा मूलोच्छेदीत्यन्वयः॥ २६॥

अनाधिजा व्याधयस्तु द्रव्यमन्त्रशुभक्रमैः।
चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यन्त्यन्यैरिहाथवा॥ २७॥

सामान्यव्याधिष्वनाधिजव्याधयः सुचिकित्स्या इत्याशयेनाह-अनाधिजा इति।
अन्यैर्वृद्धपरम्परोपदिष्टैश्चिकित्सनैः॥ २७॥

स्नानमन्त्रौषधोपाया वक्तुश्चाधिगतानि च।
त्वया चिकित्साशास्त्राणि किमन्यदुपदिश्यते॥ २८॥

लोलार्कादितीर्थेषु स्नानम्। मन्त्रा औषधानीत्याद्युपायाः। वक्तुश्च
वृद्धजनादधिगतान्यौषधानि चिकित्साशास्त्राणि च त्वया ज्ञायन्त एवेति शेषः॥ २८
।।

श्रीराम उवाच।

आधेः कथं भवेद्व्याधिः कथं च स विनश्यति।
द्रव्यादितरया युक्त्या मन्त्रपुष्यादिरूपया॥ २९॥

आधिभ्यो व्याधिजन्मप्रकारं तच्चिकित्सोपायं च रामः पृच्छति-आधेरिति।
द्रव्यादौषधादितरया मन्त्रपुण्यादिरूपयेति स्वसंभावनयोक्तिः॥ २९॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

चित्ते विधुरिते देहः संक्षोभमनुयात्यलम्।
तथाहि रुषितो जन्तुरग्रमेव न पश्यति॥ ३०॥

तत्र प्रथमं तदुद्भवप्रकारमाह-चित्ते इत्यादिना। विधुरिते आधिभिः क्षुब्धे।
उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति-तथाहीति सार्धेन। अग्रं पुरोमार्गम्॥ ३०॥

अनवेक्ष्य पुरो मार्गममार्गमनुधावति।
प्रकृतं मार्गमुत्सृज्य शरार्तो हरिणो यथा॥ ३१॥

संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्य वहन्ति प्राणवायवः।
देहे गजप्रविष्टेन पयांसीव सरित्तटे॥ ३२॥

दार्ष्टान्तिकेऽपि तथैव आधिकृतात्संक्षोभात्प्राणवायवः साम्यमुत्सृज्यामार्गेण
वहन्ति। यथा गजस्य प्रविष्टेन प्रवेशेन क्षुब्धानि पयांसि सरितस्तटे अमार्गे वहन्ति
तद्वत्॥ ३२॥

असमं वहति प्राणे नाड्यो यान्ति विसंस्थितिम्।
असम्यक्संस्थिते बूपे यथा वर्णाश्रमक्रमाः॥ ३३॥

असमं विषमम्। विसंस्थितिं कफपित्तादिपूर्णताप्रयुक्तविषमसंस्थानताम्॥ ३३॥

काश्चिन्नाड्यः प्रपूर्णत्वं यान्तिं काश्चिच्च रिक्तताम्।
प्राणाऽऽविधुरिते देहे सर्वतः सरितो यथा॥ ३४॥

तदेवाह-काश्चिदिति। प्राणैराविधुरिते सर्वतो विह्वलीकृते देहे। सरितो नाड्यः

114921 स्रोतांसिव ॥ ३४ ॥
114922
114923 कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेव वा ।
114924 दोषायैव प्रयात्यन्नं प्राणसंचारदुष्क्रमात् ॥ ३५ ॥
114925
114926 यथा काष्ठानि नयति प्राचीदेशं सरिद्रयः ।
114927 तथान्नानि नयत्यन्तः प्राणवातः स्वमाश्रयम् ॥ ३६ ॥
114928
114929 समानाख्यः प्राणवातः स्वमाश्रयं सर्वं शरीरं भुक्तान्यन्नानि रसीकृत्य
114930 नयति । मध्ये तु समान एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयतीति श्रुतेरिति भावः ॥ ३६ ॥
114931
114932 यान्यन्नानि निरोधेन तिष्ठन्त्यन्तःशरीरके ।
114933 तान्येव व्याधितां यान्ति परिणामस्वभावतः ॥ ३७ ॥
114934
114935 धातुवैषम्यपरिणामस्वभावतः ॥ ३७ ॥
114936
114937 एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्च नश्यति ।
114938 यथा मन्त्रैर्विनश्यन्ति व्याधयस्तत्क्रमं शृणु ॥ ३८ ॥
114939
114940 उपसंहरति-एवमिति । अभावान्नाशात् ॥ ३८ ॥
114941
114942 यथा विरेकं कुर्वन्ति हरीतक्यः स्वभावतः ।
114943 भावनावशतः कार्यं तथा यरलवादयः ॥ ३९ ॥
114944
114945 हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । फले लुकि हरीतक्यादिषु व्यक्तिः इति नियमान्न वचने
114946 युक्तवद्भावः । तथा यरलवादयो वायुवह्निभूजलादिबीजात्मका मन्त्रवर्णा
114947 मान्त्रिकभावनावशतो नाडीषु
114948 व्याध्याकारपरिणतान्नरसानाभुत्सारणपाचनादिकार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥
114949
114950 शुद्धया पुण्यया साधो क्रियया साधुसेवया ।
114951 मनः प्रयाति नैर्मल्यं निकषेणेव काञ्चनम् ॥ ४० ॥
114952
114953 आध्युपशमोपायानाह-शुद्धयेत्यादिना ॥ ४० ॥
114954
114955 आनन्दो वर्धते देहे शुद्धे चेतसि राघव ।
114956 पूर्णेन्दावुदिते ह्यत्र नैर्मल्यं भुवने यथा ॥ ४१ ॥
114957
114958 सत्त्वशुद्ध्या वहन्त्येते क्रमेण प्राणवायवः ।
114959 जरयन्ति तथान्नानि व्याधिस्तेन विनश्यति ॥ ४२ ॥
114960
114961 आधिव्याध्योरिति प्रोक्तौ नाशोत्पत्तिक्रमौ त्वयि ।
114962 कुण्डलिन्याः कथायोगादधुना प्रकृतं शृणु ॥ ४३ ॥
114963
114964 प्रासङ्गिकप्रश्नोत्तरमुपसंहृत्य प्रकृतं सिद्धिहेतुनिरूपणं प्रस्तौति##-
114965
114966 पुर्यष्टकपराख्यस्य जीवस्य प्राणनामिकाम् ।
114967 विद्धि कुण्डलिनीमन्तरामोदस्येव मञ्जरीम् ॥ ४४ ॥
114968
114969 पुर्यष्टकाख्यस्य लिङ्गात्मनो जीवस्याधारभूताम् ॥ ४४ ॥
114970
114971 तां यदा पूरकाभ्यासादापूर्य स्थीयते समम् ।
114972 तदैति मैरवं स्थैर्यं कायस्यापीनता तथा ॥ ४५ ॥

114973
114974 आपूर्य कूर्मनाड्यां प्राणमवष्टभ्येत्यर्थः। तथा च पतञ्जलेः सूत्रम्
114975 कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् इति। कण्ठकूपादध उरसि कूर्माकारा नाडी तस्यां
114976 कृतसंयमः स्थैर्यं लभते यथा सर्पो गोधा वेति तद्भाष्यम्। कायस्यापीनता
114977 गरिमाख्या सिद्धिरपि तथा तादृशी भैरवी सिद्ध्यतीत्यर्थः॥ ४५॥
114978
114979 यदा पूरकपूर्णान्तरायतप्राणमारुतम्।
114980 नीयते संविदेवोर्ध्वं सोढुं घर्मक्लमं श्रमम्॥ ४६॥
114981
114982 केन तर्ह्यूर्ध्वं नभोगतिसिद्धिस्तदाह-यदेत्यादिना। यदा पूरकेण पूर्णे
114983 देहान्तरायतो मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं
114984 दीर्घीकृत्योर्ध्वमाकृष्टः प्राणमारुतो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा संवित्
114985 कुण्डलिनी प्राणनिरोधोद्भूतमूष्माणं तत्प्रयुक्तं शारीरं क्लमं मानसं
114986 श्रमं चाभ्यासपाटवेनामृताप्लावनेन च सोढुं सह्यं कर्तुमूर्ध्वं नीयते॥
114987 ४६॥
114988
114989 सर्पीव त्वरितैवोर्ध्वं याति दण्डोपमां गता।
114990 नाडीः सर्वाः समादाय देहबद्धा लतोपमाः॥ ४७॥
114991
114992 नीयमाना च सा आकर्षणाद्दण्डोपमां दीर्घतां गता सती सर्पीव
114993 त्वरितैवोर्ध्वमभ्यासपाटवाद्याति। कथं याति तदाह-नाडीरिति॥ ४७॥
114994
114995 तदा समस्तमेवेदमुत्प्लावयति देहकम्।
114996 नीरन्ध्रं पवनापूर्णं भस्त्रेवाम्बु ततान्तरम्॥ ४८॥
114997
114998 तदा नाडीद्वारा नीरन्ध्रं निरवकाशं यथा स्यात्तथा पवनेनापूर्णं
114999 लघुत्वमापन्नं समस्तमापादमस्तकमिदं देहकं
115000 कूपादूर्ध्वमाकृष्यमाणा चर्मभस्त्रा ततं व्याप्तमान्तरमन्तःप्रदेशो येन
115001 तथाविधमम्ब्विव उत् ऊर्ध्वं प्लावयति उड्डीनं करोति
115002 तदेवास्याकाशगमनमित्यर्थः॥ ४८॥
115003
115004 इत्यभ्यासविलासेन योगेन व्योमगामिना।
115005 योगिनः प्राप्नुवन्त्युच्चैर्दीना इन्द्रदशामिव॥ ४९॥
115006
115007 इति एवंविधेनाभ्यासविलासेन योगेन कायाकाशसंबन्धसंयमलक्षणेन। तथा च
115008 भगवतः पतञ्जलेः सूत्रम् कायाकाशयोः
115009 संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् इति तद्भाष्यं च यत्र
115010 कायस्तत्राकाशं कायस्य तेन संबन्धः प्राप्तिस्तत्र कृतसंयमो योगी जित्वा
115011 तत्संबन्धं लघुतूलादिषु आपरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसंबन्धो
115012 लघुर्लघुत्वाच्च जले पदाभ्यां विहरति ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु
115013 विहरति ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवति इति॥ ४९॥
115014
115015 ब्रह्मनाडीप्रवाहेण शक्तिः कुण्डलिनी यदा।
115016 बहिरूर्ध्वं कपाटस्य द्वादशाङ्गुलमूर्धनि॥ ५०॥
115017
115018 इदानीं सिद्धदर्शनोपायमाह-ब्रह्मनाडीत्यादिना। यदा रेचकेन
115019 प्रयोगेणोर्ध्वमाकृष्टा कुण्डलिनी शक्तिर्ब्रह्मनाडी सुषुम्ना तदन्तः
115020 प्राणप्रवाहेण शीर्षकपालद्वयसंधिलक्षणस्य कपाटस्य
115021 बहिर्द्वादशाङ्गुलमिते मूर्धनि षोडशान्ताख्ये स्थाने मुहूर्तमात्रं स्थितिमाप्नोति
115022 तदा व्योमगानां सिद्धानां दर्शनं भवतीति परेणान्वयः। तथा च भगवतः
115023 पतञ्जलेः सूत्रम् मूर्धज्योतिषिसिद्धदर्शनम् इति। तद्भाष्यं च शिरःकपाले
115024 अन्तश्छिद्रं प्रभास्वरत्वाज्ज्योतिस्तत्र संयमात्सिद्धानां

115025 द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनमिति ॥ ५० ॥
115026
115027 रेचकेन प्रयोगेण नाड्यन्तरनिरोधिना।
115028 मुहूर्तं स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगदर्शनम् ॥ ५१ ॥
115029
115030 श्रीराम उवाच।
115031
115032 दर्शनं कीदृशं ब्रह्मन्नयनांशुगणं विना।
115033 अदिव्यानामिन्द्रियाणां तत्त्वमेवं कथं भवेत् ॥ ५२ ॥
115034
115035 आदिव्यानामिन्द्रियाणामिति भावलक्षणे षष्ठी चानादरे इति षष्ठ्यौ।
115036 यदास्मदादीनामिन्द्रियाणामदिव्यानां सतां सत्यपि तत्संनिकर्षे सिद्धानां तत्त्वं
115037 तद्गोचरत्वं दुर्लभं तदा नयनांशुगणं चाक्षुषप्रभासंनिकर्षं विना
115038 षोडशान्ते प्राणधारणमात्रेण सिद्धानां दर्शनं कथं भवेत्तच्च
115039 कीदृशमित्यर्थः ॥ ५२ ॥
115040
115041 श्रीवसिष्ठ उवाच।
115042
115043 न केचन महाबाहो भूचरेण नभस्वतः।
115044 अदिव्येनाश्रिता ज्ञानैर्दृश्यन्ते पुरुषेन्द्रियैः ॥ ५३ ॥
115045
115046 तत्र कथं भवेदित्यंशमिष्टापत्त्या वसिष्ठः परिहरति-न केचनेति। नभस्वतो
115047 नभस्वन्तो वायुभूताः। सिद्धा आश्रिता ज्ञानैर्मलिनैः
115048 पुरुषेन्द्रियैरदिव्येनोपायान्तरेण वा न दृश्यन्त इति सत्यमेव त्वयोक्तमित्यर्थः ॥ ५३
115049 ।।
115050
115051 विज्ञानाद्दूरसंस्थेन बुद्धिनेत्रेण राघव।
115052 दृश्यन्ते व्योमगाः सिद्धाः स्वप्नवत्स्वार्थदा अपि ॥ ५४ ॥
115053
115054 केन तर्हि दृश्यन्ते तदाह-विज्ञानादिति।
115055 विज्ञानाद्योगाभ्याससंस्कृतमनसः ॥ ५४ ॥
115056
115057 स्वप्नावलोकनं यद्वत्तद्वत्सिद्धावलोकनम्।
115058 केवलोऽथ विशेषोऽयं सिद्धप्राप्तौ स्थिरार्थता ॥ ५५ ॥
115059
115060 कीदृशमिति प्रश्नांशस्योत्तरमाह-स्वप्नावलोकनमिति। स्थिरार्थता
115061 संवादवरदानफलावाप्त्यादिव्यवहारक्षमार्थता स्वप्नापेक्षया विशेष इत्यर्थः
115062 ॥ ५५ ॥
115063
115064 मुखाद्बहिर्द्वादशान्ते रेचकाभ्यासयुक्तितः।
115065 प्राणे चिरं स्थितिं नीते प्रविशत्यपरां पुरीम् ॥ ५६ ॥
115066
115067 इदानीं परकायप्रवेशो येनोपायेन सिद्ध्यति तमाह-मुखादिति। द्वादशान्ते
115068 द्वादशाङ्गुलिपरिमितप्रान्ते ॥ ५६ ॥
115069
115070 श्रीराम उवाच।
115071
115072 वद स्वभावस्य कथं ब्रह्मन्नचलसंस्थितिः।
115073 वक्तारः सानुकम्पा हि दुष्प्रश्नेऽपि न खेदिनः ॥ ५७ ॥
115074
115075 विशेषोऽयं सिद्धप्राप्तौ स्थिरार्थता इति यदुक्तं तत्र स्वभाव एव हेतुर्वाच्यः
115076 सर्वस्य जगतो मायामयत्वादनियतस्थितित्वं प्राग्बहुशस्त्वयैव घटस्य पटता

115077 दृष्टा इत्यादिना व्युत्पादितं तत्र स्वभावस्यैकस्य नियतस्थितिः कथमिति रामः
115078 पृच्छति-वदेति || ५७ ||
115079
115080 श्रीवसिष्ठ उवाच |
115081
115082 शक्तिर्या तु स्वभावाख्या यथा स्फुरति चात्मनः |
115083 सर्गादिषु तथैवासौ स्थितिं यातीति निश्चयः || ५८ ||
115084
115085 सत्यसंकल्पस्येश्वरस्य सर्गादिकालसंकल्पप्रयुक्ता वस्तुस्वभावनियतिरपि
115086 यावत्सर्गकालमेव न प्रलये सास्तीति न सर्वनियतिभङ्गवादविरोध इत्याशयेन
115087 प्रागुक्तमेव स्मारयन् वसिष्ठस्तदुत्तरमाह-शक्तिरिति || ५८ ||
115088
115089 अवस्तुत्वादविद्याया वस्तुशक्तिरपि क्वचित् |
115090 भिद्यते दृश्यते ह्यङ्ग वसन्ते शारदं फलम् || ५९ ||
115091
115092 कालभेदेनेव देशभेदेनापि वस्तुशक्तेरनियतता दृष्टेत्याह-अवस्तुत्वादिति |
115093 क्वचित्कामरूपदेशादौ शारदं व्रीह्यादिफलम् || ५९ ||
115094
115095 सर्वमेवमिदं ब्रह्म नानाऽनानातया स्थितम् |
115096 जृम्भते व्यवहारार्थं केवलं कथितस्थिति || ६० ||
115097
115098 नानाऽनानातया अनियतस्वभावतया स्थितं सर्वमेवेदं ब्रह्म | ब्रह्म
115099 स्वभावेनैव नियतैकरूपं नान्येनेत्यर्थः | कथं तर्हि
115100 वेह्नेरूर्ध्वज्वलनादिनियतिस्तत्राह-जृम्भते इति |
115101 प्राणिकर्मतत्फलोपभोगव्यवहारार्थमज्ञातं ब्रह्मैव कंचित्कालं तथा तथा
115102 नियतस्थिति भूत्वा जृम्भत इत्यर्थः || ६० ||
115103
115104 श्रीराम उवाच |
115105
115106 सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थं पूरणार्थं च खस्य वा |
115107 अणुतां स्थूलतां वापि कायोऽयं नीयते कथम् || ६१ ||
115108
115109 इदानीमणिमाख्या महिमाख्या च सिद्धिः केनोपायेन सिद्ध्यतीति रामः पृच्छति##-
115110
115111 श्रीवसिष्ठ उवाच |
115112
115113 काष्ठक्रकचयोः श्लेषाद्यथा छेदः प्रवर्तते |
115114 द्वयोः संघर्षणादग्निः स्वभावाज्जायते तथा || ६२ ||
115115
115116 अस्य प्रश्नस्योत्तरमुत्तरसर्गे विस्तराद्वर्णयिष्यंस्तदुपोद्घाततया देहे
115117 अग्नीषोमव्याप्तिं निरूपयिष्यन् प्राणापानयोः संघर्षादन्तराले जाठराग्निनिष्पत्तौ
115118 दृष्टान्तमाह-काष्ठेति | छेदो द्वैधीभावः | द्वयोः प्राणापानयोः |
115119 अग्निर्जाठरः || ६२ ||
115120
115121 मांसं कुयन्त्रजठरे स्थितं श्लिष्टमुखं मिथः |
115122 ऊर्ध्वाधःसंमिलत्स्थूलद्व्यम्भःस्थैरिव वैतसम् || ६३ ||
115123
115124 प्राणापानयोः संघर्षणोपपत्तये अन्योन्याकर्षकत्वे कारणमाह##-
115125 नाभेरूर्ध्वमधश्च संमिलत् अत एव मिथः
115126 श्लिष्टमुखमामाशयपक्वाशयभस्त्राद्वयरूपं स्थूलं मांसं
115127 दिविस्थैरूर्ध्वमाकाशसंस्थैरम्भःस्थैरधो जले निमग्नैश्च भागैः
115128 परस्परश्लिष्टैरुपलक्षितमधोऽम्भसा ऊर्ध्वं वायुना च विरुद्धदेशयोः

115129 कृष्यमाणं वैतसं कुञ्जमिव कम्पमानं स्थितं वर्तत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥
115130
115131 तस्य कुण्डलिनी लक्ष्मीर्निलीनान्तर्निजास्पदे ।
115132 पद्मरागसमुद्गस्य कोशे मुक्तावली यथा ॥ ६४ ॥
115133
115134 अस्तु तत्किं ततस्तत्राह-तस्येति । तस्य मांसस्याधस्तनभस्त्राभागस्य
115135 मूलभागरूपे निजे आस्पदे मूलाधारे प्रागुक्ता कुण्डलिनी सर्वस्य
115136 कार्यकारणसंघातस्य प्राणप्रदत्वाल्लक्ष्मीः ॥ ६४ ॥
115137
115138 आवर्तफलमालेव नित्यं सलसलायते ।
115139 दण्डाहतेव भुजगी समुन्नतिविवर्तिनी ॥ ६५ ॥
115140
115141 जपकाले आवर्त्यमाना रुद्राक्षादिफलमालेव नित्यमभीक्ष्णं
115142 प्राणापानोद्गिरणनिगिरणाभ्यां सलसलायते कम्पेनाव्यक्तरवं जनयति ।
115143 अव्यक्तानुकरणाड्डाचि बहुलग्रहणात् करोत्यर्थे क्यङ् । समुन्नतिरूर्ध्वमुखता
115144 तया विवर्तिनी परिवर्तनशीला ॥ ६५ ॥
115145
115146 द्यावापृथिव्योर्मध्यस्था क्रियेव स्पन्दधर्मिणी ।
115147 संविन्मधुविबोधार्को हृत्पद्मपुटषट्पदी ॥ ६६ ॥
115148
115149 द्यावापृथिव्योर्मध्ये प्राणिनामूर्ध्वाधोगतिहेतुर्विहितनिषिद्धक्रियेव
115150 प्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतिहेतुत्वात्स्पन्दधर्मिणी । चाक्षुषादिभविल्लक्षणानां
115151 मधूनां रूपादिविषयास्वादानां विबोधे अर्क इव स्थिता ॥ ६६ ॥
115152
115153 तत्सर्वं शक्तिपद्मादि बाह्येनाभ्यन्तरैस्तया ।
115154 हृदि व्याधूयते वातैः पत्रवृन्दमिवाभितः ॥ ६७ ॥
115155
115156 शक्तयो ज्ञानकर्मेन्द्रियादिशक्तयः । प्रागुक्तं हृत्पद्ममादिपदान्नाडीजालं च
115157 हृदि आभ्यन्तरैर्वातैस्तया व्याधूयते कम्प्यते । यथा बाह्येन वातेन
115158 तरुपत्रवृन्दं व्याधूयते तद्वदित्यर्थः ॥ ६७ ॥
115159
115160 यद्वद्व्योम स्फुरत्यङ्ग स्वभावात्तत्र वायवः ।
115161 बलवन्मृदु यत्किंचिद्भृशं कवलयन्ति तत् ॥ ६८ ॥
115162
115163 बाह्यं व्योम यद्वद्विशालं स्फुरति तत्र च स्वभावादेव वायवो
115164 बलवत्काष्ठपाषाणादिमृदपर्णतृणादि च कवलयन्तीव कालेन जरयन्ति
115165 तद्वदन्तर्व्योम्न्यपि प्राणवायवो भुक्तमन्नादि जरयन्तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥
115166
115167 वातैराहन्यमानं तत्पद्मादि तरलायते ।
115168 हृद्यन्यान्यैति कार्येण पल्लवादि यथा तरोः ॥ ६९ ॥
115169
115170 जरणप्रकारमेवाह-वातैरिति । तत्प्रागुक्तं हृत्पद्मनाडीभस्त्रादि
115171 प्राणवातैराहन्यमानं ध्मायमानं लोहकारभस्त्रेव तरलायते । तरलायमानस्य
115172 तस्य हृदि अन्तःप्रविष्टस्यान्नस्य प्रथमं रसो रसाद्रक्तं रक्तान्मांसं
115173 मांसात्त्वक् त्वचो मेदो मेदसो मज्जा मज्जाभ्योऽस्थीन्यस्थिभ्यः शुक्रमिति
115174 विचित्रकार्येणान्यस्या अन्या परिणतिरेति । यथा वसन्ते तरोरन्तःप्रविष्टभौमरसस्य
115175 पल्लवा मञ्जर्यः पुष्पाणि फलानीत्यादि एति तद्वदित्यर्थः ॥ ६९ ॥
115176
115177 देहेष्वाजरणं सर्वरसानां पवनोऽन्वहम् ।
115178 जनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्वनवेणुवत् ॥ ७० ॥
115179
115180 तत्र सप्तस्वपि धातुस्थानेषूत्तरोत्तरपरिणामसिद्धये

115181 परस्परसंघर्षाज्जाठराग्नेरभिव्यक्तिरस्तीत्याशयेनाह-देहेष्विति। आजरणं
115182 जरणपरम्परया चरमधातुपरिणामपर्यन्तमित्यर्थः॥ ७०॥
115183
115184 स्वभावशीतवातात्मा देहस्तेनौष्ण्यमेत्यथ।
115185 उदितेन स सर्वाङ्गे भुवनं भानुना यथा॥ ७१॥
115186
115187 स देहः सर्वाङ्गे उदितेन प्रदीप्तेन तेन जाठराग्निना औष्ण्यमेति॥ ७१॥
115188
115189 सर्वतो विचरेदस्मिंस्तत्तेजस्तारकाकृति।
115190 हृत्पद्महेमभ्रमरो योगिनां चिन्त्यतां गतम्॥ ७२॥
115191
115192 तस्यैव सर्वदेहव्यापिनो जाठराग्नेर्हृत्पद्मे तारकाकारेण योगिभिरुपासनं क्रियत
115193 इत्याह-सर्वत इति। अस्मिन् देहे॥ ७२॥
115194
115195 तत्प्रकाशमयं ज्ञानं चिन्तितं सत्प्रयच्छति।
115196 येन योजनलक्षस्थं वस्तु नित्यं हि दृश्यते॥ ७३॥
115197
115198 तदेव चिद्रूपेण चिन्त्यमानं व्यवहितविप्रकृष्टसर्वपदार्थदर्शनसिद्धिं
115199 जनयतीत्याह-तदिति॥ ७३॥
115200
115201 तस्याग्नेर्वाडवस्येव जलं संशुष्कमिन्धनम्।
115202 मांसपङ्कजखण्डाढ्यंन् हृत्सरः कोशवासिनः॥ ७४॥
115203
115204 तस्याग्नेरिन्धनमाह-तस्येति। वाडवस्याग्नेः सामुद्रं जलमिव मांसलक्षणैः
115205 पङ्कजखण्डैराढ्यं यद्धृत्सरस्तत्कोशशायिनस्तस्य जाठरस्याग्नेरपि
115206 शारीरमन्नरसरूपं जलं संशुष्कं ज्वलनयोग्यमिन्धनमित्यर्थः॥ ७४॥
115207
115208 यदच्छंन् शीतलत्वं च तदस्यात्मेन्दुरुच्यते।
115209 इतीन्दोरुत्थितः सोऽग्निरग्नीषोमौ हि देहकः॥ ७५॥
115210
115211 देहे इन्धनभूतमिन्द्वंशं लक्षणेन विभज्य देहस्याग्नीषोमात्मकत्वमाह##-
115212
115213 सर्वं तूष्णात्मकं किंचित्तेजोऽर्काग्न्यभिधं विदुः।
115214 शीतात्मकं तु सोमाख्यमाभ्यामेव कृतं जगत्॥ ७६॥
115215
115216 बहिरपि जगत्प्रकाशौष्ण्याभ्यां शैत्यजाड्याभ्यां चाग्नीषोमात्मकं
115217 ज्ञेयमित्याह-सर्वमिति॥ ७६॥
115218
115219 विद्याविद्यास्वरूपेण सर्वं सदसदात्मना।
115220 जगद्वा येन निर्वृत्तं तदेवैवं विभज्यते॥ ७७॥
115221
115222 अथवा चिज्जडोभयघटितं सदसदात्मकमविद्याशबलं ब्रह्मैव जगदाकारेण
115223 निर्वृत्तमिति तदेवैवं प्रकाशजाड्यात्मना अग्नीषोमरूपेण विभक्तमित्याह##-
115224
115225 संवित्प्रकाशं विद्यादि सूर्यमग्निं विदुर्बुधाः।
115226 असज्जाड्यं तमो विद्याद्याहुः सोमं मनीषिणः॥ ७८॥
115227
115228 तं विभागमेव स्फुटमाह-संविदिति। विद्यां आत्मतत्त्वस्फूर्तिम्।
115229 आदिपदाद्वाह्यार्थप्रथां च॥ ७८॥
115230
115231 श्रीराम उवाच।
115232

115233 वह्निर्वाय्वात्मनः सोमादुदेतीति मुनीश्वर।
115234 सोमस्योत्पत्तिमधुना वद मे वदतां वर॥ ७९॥
115235
115236 देहेष्वाजरणं सर्वरसानां पवनोऽन्वहम्।
115237 जनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्वनवेणुवत् इति त्वदुक्त्या देहे बहिश्च
115238 प्रत्यक्षेणाग्न्यादित्यादेर्वाय्वधीनोद्भवोदयादिदर्शनाद्वह्निर्वाय्वात्मनः
115239 सोमादुदेतीत्ययमर्थो मया बुद्ध इति शेषः। शेषः स्पष्टः॥ ७९॥
115240
115241 श्रीवसिष्ठ उवाच।
115242
115243 अग्नीषोमौ मिथः कार्यकारणे च व्यवस्थिते।
115244 पर्यायेण समं चैतौ प्रजीषेते परस्परम्॥ ८०॥
115245
115246 परस्परं पर्यायेण प्रजीषेते जिगीषेते। जेः सनि द्वित्वकुत्वयोरभावश्छान्दसः।
115247 अज्झनगमाम् इति दीर्घः। प्रजीवेते इति पाठे तु परस्परमुपजीवत इत्यर्थः॥ ८०॥
115248
115249 जन्माङ्गबीजाङ्कुरवत्तथा दिवसरात्रिवत्।
115250 स्थितिश्छायातपसमा केवला सैतयोर्भवेत्॥ ८१॥
115251
115252 अनयोर्जन्मबीजाङ्कुरवत्परस्परोपादानकं दिवसरात्रिवत्परस्परनिमित्तकं च।
115253 स्थितिस्तु छायातपसमा परस्परोपघातिनीत्यर्थः॥ ८१॥
115254
115255 तुल्यकालोपलम्भासावित्थं छायातपस्थितिः।
115256 केवलैकोपलम्भाढ्या स्थितिर्दिवसरात्रिवत्॥ ८२॥
115257
115258 दृष्टान्तभेदोपन्यासस्य तात्पर्यान्तरमाह-तुल्येति। युगपदुलम्भे
115259 छायातपस्थितिः पर्यायेणोपलम्भे दिनरात्रिस्थितिर्दृष्टान्त इत्यर्थः॥ ८२॥
115260
115261 कार्यकारणभावश्च द्विविधः कथितोऽनयोः।
115262 सद्रूपपरिणामोत्थो विनाशपरिणामजः॥ ८३॥
115263
115264 दृष्टान्तयोः कार्यकारणभावद्वयपरत्वपक्षेऽप्यवान्तरभेदान्तरद्वयेऽपि
115265 तात्पर्यमस्तीत्याह-कार्यकारणभावश्चेति॥ ८३॥
115266
115267 एकस्माद्यद्द्वितीयस्य संभवोऽङ्कुरबीजवत्।
115268 कार्यकारणभावोऽसौ सद्रूपपरिणामजः॥ ८४॥
115269
115270 तयोराद्यमुपपादयति-एकस्मादिति॥ ८४॥
115271
115272 एकनाशे द्वितीयस्य यद्भावो दिनरात्रिवत्।
115273 कार्यकारणभावोऽसौ विनाशपरिणामजः॥ ८५॥
115274
115275 द्वितीयमुपपादयति-एकेति। भाव उत्पत्तिः॥ ८५॥
115276
115277 सद्रूपपरिणामस्य मृद्घटक्रमसंस्थितेः।
115278 अक्षोपलम्भादितरत्प्रमाणं नोपयुज्यते॥ ८६॥
115279
115280 आद्ये कार्यदशायां कारणसत्त्वे मृदात्मकोऽयं घट इत्यादि प्रत्यक्षं
115281 प्रमाणमित्याह-सद्रूपेति। यद्यप्यनुमानादीनामपि संभवोऽस्ति तथापि
115282 प्रत्यक्षसिद्धेऽर्थे न ते मृग्यन्ते इत्यनुपयोगोक्तिः। तदुक्तं न्यायवाचस्पत्ये न हि
115283 करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमते मिमातारः इति। सिद्धिसत्त्वेन
115284 पक्षतारूपकारणाभावादित्याशयः॥ ८६॥

विनाशपरिणामस्य दिनरात्रिक्रमस्थितेः।
अभावोऽप्येकवस्तुस्थो गतो मुख्यप्रमाणताम्॥ ८७॥

एवं द्वितीयेऽपि कार्यदशायां कारणासत्त्वे दिवारात्रिं नोपलभामहे इत्यनुपलब्धिः
प्रमाणमित्याह-विनाशेति। एकवस्तुस्थः एकवस्तुमात्रग्राहिप्रत्यक्षाविरुद्धः॥
८७॥

अनास्था नास्ति कर्तृत्वमित्याद्याऽऽयुक्तिवादिनः।
अवज्ञया बहिष्कार्याः स्वानुभूत्यपलापिनः॥ ८८॥

ननु कार्यं कुर्वत् कारणमुच्यते। तत्कर्तृत्वं च कारणस्य
तदभिनिवेशलक्षणायामास्थायां दृष्टम्। न च प्रकाशनमात्रोपक्षीणस्य
दिनस्य रात्रिनिर्माणे आस्थास्तीति नास्ति कर्तृत्वम्। एवं रात्रेरपि दिनकर्तृत्वं
नास्तीत्यभावपरिणामेन कार्यकारणभावो निर्मलः। एवमचेतनस्य मृदादेर्न
घटादिजनने आस्था संभवति। तस्याश्चेतनधर्मत्वात्।
किंचानुपमर्दितान्मृत्पिण्डान्न घटो निष्पद्यते। उपमर्दे तु मृत्पिण्डो
नश्यत्येवेति किं सद्रूपेण परिणमेत। न च पिण्डघटव्यतिरिक्ता उभयानुगता
मृन्नाम काचित्तत्र तृतीयास्ति। किं च बीजादिस्थितं निनंक्षु नश्यन्नष्टं वा
अङ्कुरं जनयेत्। नाद्यः। कुसूलादौ तत्प्रसङ्गात्। न द्वितीयतृतीयौ। तदा
स्वत्राणेऽप्यसमर्थं परमुत्पादयितुं समर्थमिति का वाचो युक्तिः। चतुर्थस्तु कल्पः
सर्वानुभवबाधित इति न कस्माच्चित्कस्यचिदुत्पत्तिर्विनाशो वा किंतु स्वभावत एव
सर्वमुत्पद्यते विनश्यति च तत्र पौर्वापर्यदर्शनादविवेकिनां
कार्यकारणभावविकल्पा इत्यादिदुर्युक्तिवादिनः स्वानुभवविरोधोद्भावनेनैव
निरसनीया इत्याह-अनास्थेति। इत्यादिरायुक्तिर्दुर्युक्तिस्तद्वादिनः। अवज्ञया
अवमानेन। स्वानुभूत्यपलापिता च तेषामित्थं वर्णनीया।
अनास्थादियुक्तिबुद्धिरकर्तृत्वादिबुद्धिं जनयति चेत्तयोरेव
कार्यकारणभावस्तवानुभवसिद्ध इति कथं तत्सामान्यापलापः। यदि न जनयति
तर्हि तथा स्वानुभववतस्तव परबुबोधयिषया युक्त्युपन्यासः स्वानुभवविरुद्धः
प्रलाप इति। एवं रात्रिरपि चरमभावविकारात्मना अभावपरिणामेन दिनस्य
कारणमिति स्वानुभवसिद्धमेव। न च नाशो न भावविकारः। उत्पत्त्यादेरिव तस्यापि
भावधर्मत्वानुभवात्। एवं बीजाङ्कुराद्यवस्थास्वनुगतं
द्रव्यमप्यबाधितप्रत्यभिज्ञानुभवसिद्धं नापलापार्हम्। तदेव स्थितं
निनंक्षु नश्यन्नष्टमित्याद्यवस्थाभेदं स्वात्मन्यनुभवदङ्कुरादेः कारणं
नावस्थाभेदेषु इति तत्र द्रव्यभेदांस्तेषां
निर्हेतुकोपेत्त्यादीन्निष्प्रमाणकानतिगौरवग्रस्तांश्च प्रलपन्तो मूर्खा अवज्ञयैव
बहिष्कार्या इत्यर्थः॥ ८८॥

प्रत्यक्षवदभावोऽपि प्रमैव रघुनन्दन।
अग्न्यभावोऽपि शीइतस्य प्रमाणं सर्वजन्तुषु॥ ८९॥

अनुपलब्धेः प्रामाण्यसंदेहं वारयति-प्रत्यक्षवदिति। प्रमैव प्रमाणमेव।
न चाभावे प्रभाकरणत्वमन्यत्र न दृष्टमिति भ्रमितव्यम्। तेजोऽभावस्य
शीतानुमितौ लिङ्गविधया करणत्वप्रसिद्धेरित्याह-अग्न्यभाव इति॥ ८९॥

अग्निर्धूमतया भागाद्यां प्रयाति पयोदताम्।
सद्रूपपरिणामेन तदग्निः सोमकारणम्॥ ९०॥

बहिरग्नेः सद्रूपपरिणामेन सोमकारणत्वमुदाहरति-अग्निरिति। तत् तत्र॥ ९०॥

अग्निर्नष्टतया [असौ नष्टतया शैल्याद्वायुतामेव याति यत् इति पाठः
अग्निर्नष्टतया इति मूलपाठे तु वायुभावमित्यध्याहारलब्धं ज्ञेयम्।]

115337 शैत्यादसावेव प्रयाति यत् |
115338 विनाशपरिणामेन तदग्निः सोमकारणम् || ९१ ||
115339
115340 अभावपरिणामेनापि तदुदाहारति-अग्निरिति | असौ अग्निर्यद्वायुभावं प्राप्नोति |
115341 यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति इति श्रुतेः || ९१ ||
115342
115343 सप्ताम्बुधिपयः पीत्वा धूमोद्गारेण वाडवः |
115344 पयोदतां प्रयातेन तदेव जनयत्यलम् || ९२ ||
115345
115346 सरूपपरिणामेनाग्नीषोमयोः परस्परकारणत्वमेकैकत्रोदाहरति-सप्तेत्यादिना |
115347 वाडवो वडवानलः पयोदतां प्रयातेन स्वेनैव तत्सप्ताम्बुधिपय एव जनयति |
115348 क्षीरदधिघृतादीनामपि रसात्मकसोमरूपत्वात्सर्वत्र पयोवाधः || ९२ ||
115349
115350 अर्कः पीत्वा निशानाथमामावास्यं पुनः पुनः |
115351 उद्गिरत्यमले पक्षे मृणालमिव सारसः || ९३ ||
115352
115353 आ अमावास्यामित्यामावास्यम् | आङ्मर्यादाभिविध्योः इत्यव्ययीभावे
115354 नपुंसकह्रस्वः | कृष्णपक्षे अमावास्यापर्यन्तमित्यर्थः | अमले शुक्ले पक्षे || ९३ ||
115355
115356 पीत्वामृतोपमं शीतं प्राणः सोममुखागमे |
115357 अभ्रागमात्पूरयति शरीरं पीनतां गतः || ९४ ||
115358
115359 सोमो मुखमिव शोभमानो यत्र तथाविधवसन्तग्रीष्मागमे प्राणः सोष्मा
115360 वायुर्भौमं पयः पीत्वा वर्षर्तावभ्रागमात्तद्वेषेण पीनतां गतः सन् वृष्ट्या
115361 पुनर्जगच्छरीरं पूरयति | अथवा आध्यात्मिक एव प्राणः सोमस्यापानस्य
115362 मुखादन्नपानादेरुदरे आगमने सति अमृतोपमं तद्रसं पीत्वा पीनतां गतः
115363 सन्नभ्रवद्व्याप्तसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरं पूरयत्याप्याययति | स एवास्य
115364 पुनः सोमपरिणाम इत्यर्थः | तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोऽन्नस्य ग्रहः इति
115365 श्रुतेरिति भावः | सोमं सुखागमे इति पाठे तु प्राणोऽग्निभूतो यजमानप्राणोऽध्वरे
115366 अमृतोपमं शीतं सोमरसं पीत्वान्ते धूमादिमार्गेण सुखस्य स्वर्गस्यागमे
115367 अभ्रस्य चन्द्रसन्निहिताकाशलक्षणमार्गपर्वण आगमनाच्चन्द्रं प्राप्य
115368 तद्भावं प्राप्तः कलाभिः स्वशरीरं पूरयति स एवास्य पौर्णमास्यां पीनतां
115369 गतः पुनः सोमपरिणाम इत्यर्थः | धूमादिमार्गश्चन्द्रभावश्च श्रुत्यैव
115370 दर्शितः | अथ यत्रेमे प्रातरिष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति
115371 धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षट्दक्षिणैति मासांस्तानैते
115372 संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं
115373 पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नम् इति |
115374 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति इति च
115375 पञ्चाग्नि विद्यायाम् || ९४ ||
115376
115377 जलमप्युदपां भोगे प्रयात्यर्कस्य रश्मिताम् |
115378 सद्रूपपरिणामेन तज्जलं वह्निकारणम् || ९५ ||
115379
115380 यदि मन्यसे न वायुर्भौमं रसं शोषयति किं त्वर्करश्मय एव तं पिबन्ति
115381 रात्रावप्यूष्मरूपेण तेषां सत्त्वादिति तदा त एवोदाहरणमित्याशयेनाह##-
115382 रश्मितां सरूपपरिणामेन याति | शुक्लरूपेण तत्रापामनुगमदर्शनात् |
115383 यदादित्यस्य लोहितं रूपं तेजस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपाम् इति श्रुतेरिति भावः || ९५ ||
115384
115385 नाशात्मकतया तोयमौष्ण्यत्वादेति ह्यग्निताम् |
115386 विनाशपरिणामेन तत्तोयं वह्निकारणम् || ९६ ||
115387
115388 यस्तु तत्र शैत्यद्रवत्वयोर्नाश औष्ण्यरौक्ष्ययोश्चोद्भवस्तदंशे

115389 विनाशपरिणामिताप्यस्तीति संकीर्णोदाहरणमिदमित्याह-नाशात्मकतयेति ॥ ९६ ॥
115390
115391 अग्नेर्विनाशे सद्रूपपरिणामो निशाकरः ।
115392 इन्दोर्विनाशे सद्रूपपरिणामो हुताशनः ॥ ९७ ॥
115393
115394 सर्वत्राग्नीषोमात्मके परिणामे उभयरूपसंकीर्णतापि सूक्ष्मदृशा लक्षयितुं
115395 शक्येत्याशयेनाह-अग्नेरिति द्वाभ्याम् ॥ ९७ ॥
115396
115397 हुताशो नाशमागत्य सोमो भवति वै तथा ।
115398 दिवसो नाशमागत्य रात्रिर्भवति वै यथा ॥ ९८ ॥
115399
115400 तमःप्रकाशयोश्छायातपयोर्दिनरात्रयोः ।
115401 मध्ये विलक्षणं रूपं प्राज्ञैरपि न लभ्यते ॥ ९९ ॥
115402
115403 तर्हि तमःप्रकाशयोश्छायातपादौ च किमनुगतं रूपं येन सद्रूपपरिणामता
115404 तत्र स्यादिति चेत् तद्वह्मैव तच्चाभिज्ञतमैरपि शृङ्गग्राहिकया न लभ्यत
115405 इत्याह-तम इति । मध्ये अनुगतं व्यावृत्ततमःप्रकाशविलक्षणं
115406 सन्मात्ररूपम् । अथवा मध्ये संधौ उभयविलक्षणम् । दिनरात्रयोरिति
115407 समासान्तश्छान्दसः ॥ ९९ ॥
115408
115409 संधिरप्यविलोपः स्यादेतयोरेव तद्वपुः ।
115410 भावाभावैर्यथैकास्थानिष्ठावेतौ तथैव हि ॥ १०० ॥
115411
115412 ननु तमःप्रकाशयोः संधिरुभयविलोपात्मा शून्यरूपस्तत्र नोभयविलक्षणं
115413 किंचिद्रूपमस्तीत्याशङ्क्याह-संधिरिति । अनयोः संधिरपि अवलोपः
115414 अशून्यरूपः स्यात् । यतस्तत्संधिरूपमेतयोरेव वपुः परस्परसंलग्नं स्वरूपम् ।
115415 न हि शून्ययोः संधिर्नाम भवति । न वा निर्निमित्ता सतोः शून्यता कथं तर्हि तौ
115416 संधौ वर्तेते इति चेत् । यथा पूर्वोत्तरकालयोर्भावाभावैः ।
115417 उदाहरणबाहुल्याद्बहुवचनम् । परस्परनिरपेक्षनिरूपणेन भावरूपेण
115418 सापेक्षनिरूपणेनाभावरूपेण च तम इदं प्रकाशाभावरूपमेकमेव वस्तु
115419 प्रकाशश्चायं तमोऽभावरूपमेकमेव वस्त्विति सर्वानुभवादेतावेकास्थानिष्ठौ
115420 स्थितौ तथैव हि संधावपि वर्तेते । नाणुमात्रमप्यन्यथाभूतावित्यर्थः ॥ १०० ॥
115421
115422 द्वाभ्यां चैतन्यजाड्याभ्यां भूतानि प्रस्फुरन्ति हि ।
115423 यथा तमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रा महीतले ॥ १०१ ॥
115424
115425 चिद्रूपजडरूपाभ्यामारब्धेयं जगत्स्थितिः ।
115426 जलामृताभ्यां मिश्राभ्यां शीता तनुरिवन्दवी ॥ १०२ ॥
115427
115428 यथा विरुद्धाविरुद्धतमःप्रकाशघटिता अहोरात्रास्तथा चिज्जडोभयघटिताः
115429 सर्वव्यवहारा इत्याह-चिद्रूपेति । जलमये बिम्बे सूर्यकरद्वारा
115430 सूर्यबिम्बस्थितामृतात्मककलाभिः क्रमेण पूरणादुभयारब्धा ऐन्दवी तनुरिव ॥
115431 १०२ ॥
115432
115433 प्रकाशमनलं सूर्यन् चिद्रूपं विद्धि राघव ।
115434 जडात्मकं तमोरूपं विद्धि सोमशरीरकम् ॥ १०३ ॥
115435
115436 चिज्जडोभयांशशाभ्यामेव प्रकाशाप्रकाशतया आविर्भूताभ्यां
115437 जगतोऽग्नीषोमात्मकतेत्याह-प्रकाशमिति ॥ १०३ ॥
115438
115439 चित्सूर्ये निर्मले दृष्टे नाम नश्येद्भवोदयम् ।
115440 व्योमसूर्ये बहिर्दृष्टे यथा कृष्णनिशातमः ॥ १०४ ॥

115441
115442 बहिः सूर्योदयात्तम इवान्तश्चरमवृत्त्या
115443 चिदादित्योदयाज्जगन्मूलतमोनिवृत्तिरित्याह-चित्सूर्ये इति। भवस्योदयो
115444 यस्मात्तद्भवोदयंन् तमः॥ १०४॥
115445
115446 सोमदेहे जडे दृष्टे चिन्निजे सत्यवद्भवेत्।
115447 निशीथे विलसत्यब्जे यथा सौरप्रभाभरः॥ १०५॥
115448
115449 निजे प्रत्यगात्मनि जडे सोमदेहे दृष्टे सति तत्तादात्म्येन स्फुरन्त्यपि
115450 चित्तद्गुणत्वमिवापन्ना गुणान्तरवत्तत्सत्तयैव सती भूत्वा स्वसत्तया असत्यवद्भवेत्।
115451 यथा निशीथे अर्धरात्रेऽब्जे चन्द्रे विलसति तदनुप्रवेशेन स्फुरन्
115452 सौरप्रभाभरश्चन्द्रधर्मचन्द्रिकात्वेन संपन्नश्चन्द्रसत्तया सन्निव भूत्वा
115453 स्वसत्तया असत्यवद्भवति तदानीं सौरप्रभाभरो नास्तीति सर्वजनानुभवादिति
115454 भावः॥ १०५॥
115455
115456 सोमं प्रकटयत्यग्निश्चिद्देहस्य चिरं प्रभाम्।
115457 स्वसंविन्मयमिन्दुश्चिद्देहस्थं रूपमर्कजम्॥ १०६॥
115458
115459 दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुपपत्तिं फलं चाह-सोममिति। चन्द्रमण्डले
115460 प्रविष्टः सूर्यप्रभारूपोऽग्निः सोमं जलमयं चन्द्रबिम्बं प्रकटयति
115461 स्फुरद्रूपं करोति। देहे तु जीवभावेनानुप्रविष्टा चिद्देहस्य चिरं
115462 यावदायुःप्रभामहंभावादिना प्रथां करोति यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं
115463 लोकमिमं रविः। क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥ इति
115464 भगवद्वचनात्। एवमन्योन्यमेलने तादात्म्याध्यासादर्कजं रूपं
115465 प्रभामण्डलमिन्दुर्भवति। चिच्च स्वसंविन्मयं मनुष्योऽहं चेतन
115466 इत्यादिस्वानुभवानुसारिदेहस्थं रूपं भवतीत्यन्वयः॥ १०६॥
115467
115468 चिन्निष्क्रिया त्वनामा सा केवला नोपलभ्यते।
115469 आलोक इव दीपेन देहेनैवावगम्यते॥ १०७॥
115470
115471 इतोऽपि तस्या देहधर्मत्वभ्रम इत्याह-चिदिति। नमयति संकोचयतीति नाम
115472 उपाधिस्तच्छून्या॥ १०७॥
115473
115474 चितश्चेत्योन्मुखत्वेन लाभः सैव च संसृतिः।
115475 निश्चेत्यायाः शोभो लाभो निर्वाणं वा तदेव हि॥ १०८॥
115476
115477 अज्ञानावृतायाश्चितश्चेत्योपाध्युन्मुखप्रथानियमादेवानर्थप्राप्तिरित्याह##-
115478
115479 अन्योन्यलब्धसद्वाक्यावेवं कुड्यप्रकाशवत्।
115480 अग्नीषोमाविमौ ज्ञेयौ संपृक्तौ देहदेहिनौ॥ १०९॥
115481
115482 एवमुक्तरीत्या कुड्यसौरप्रकाशवदन्योन्यसंवलनाधीनसद्रूपेण
115483 वाग्व्यवहारविषयत्वादिमौ देहदेहिनावप्यग्नीषोमात्मकौ ज्ञेयौ॥ १०९॥
115484
115485 अतिशायिनि निर्वाणे जाड्ये चैवातिशायिनि।
115486 अग्नीषोमस्य चैवाङ्ग स्थितिर्भवति केवला॥ ११०॥
115487
115488 तयोरसंवलिता प्रत्येकं स्थितिः क्व प्रसिद्धा तदाह-अतिशायिनीति।
115489 निर्वाणमुपाधिनिवृत्त्या आनन्दाविर्भावस्तस्मिन्नतिशायिनि आत्यन्तिके सिद्धे अग्नेः
115490 केवला स्थितिर्भवति। जाड्ये त्वतिशायिनि जलशिलादिभावे सोमस्य केवला
115491 स्थितिर्भवतीत्यर्थः॥ ११०॥
115492

प्राणोऽग्निरुष्णप्रकृतिरपानः शीतलः शशी।
छायातपवदित्येतौ संस्थितौ मुखमार्गगौ॥ १११॥

प्राणापानयोरप्यग्नीषोमात्मकत्वं प्रागुक्तं प्रकृतोपयोगाय स्मारयति##-

अपाने शीतले सत्तामेत्युष्णः प्राणपावकः।
प्रतिबिम्बमिवादर्शे स च तस्मिंस्तथैव हि॥ ११२॥

तयोः कुड्यालोकवदन्योन्यतादात्म्यस्थितिं दर्शयति-अपाने इति॥ ११२॥

चिदग्निः पद्मपत्रस्थं सोमं वाचात्मकं त्विषा।
जनयत्यनुभूत्येह कुड्यालोकं यथा बहिः॥ ११३॥

मूलप्राणकुण्डलिनीरूपश्चिदग्निराधारादिकण्ठान्तचतुर्दलादिपद्मपत्रस्थं
परादिवैखरीपर्यन्तवाचात्मकम्। त्विषा अर्थप्रकाशनशक्त्या। अनुभूत्या
विवक्षापक्षे त्वर्थप्रथारूपया स्फूर्त्या। यथा बहिः सूर्य इति शेषः॥ ११३॥

संसृत्यादौ यथा काचित्संविच्छीतोष्णरूपिणी।
अग्नीषोमाभिधां प्राप्ता सैव सर्गे नृणामिह॥ ११४॥

यथा सर्गादौ मायाशबलं ब्रह्म संविच्छीतोष्णरूपिणी
ब्रह्माण्डाकारेणग्नीषोमाभिधां प्राप्ता तथा नृणां व्यष्टिदेहानां
सर्गेऽपीत्यर्थः॥ ११४॥

यत्र सोमकला ग्रस्ता क्षणं सूर्येण षोडशी।
मुखाद्वितस्तिमात्रं स्यात्तत बद्धपदो भव॥ ११५॥

अस्त्वेवं ब्रह्माण्डमिव शरीरमप्यग्नीषोमात्मकं किं ततः कार्य तत्राह##-
प्रतिपदादितिथिषु क्रमेण ग्रसति एकां ध्रुवाख्यां चिद्रूपां परिशेषयति ततः
शुक्लपक्षे क्रमेणोष्णा उद्गिरति ताभिः क्रमेण पूर्यमाणा ध्रुवा कला पूर्णः सोमो
जायते। तथा हृदि स्थितः प्राणसूर्योऽपानरूपस्य सोमस्य मुखनासिकाद्वारा
प्रविष्टाः शीताः पञ्चदशकला ग्रसित्वा मुखाद्बहिर्ध्रुवाख्यामेकां कलां
परिशेष्य पुनस्ता उष्णा उद्गिरति। ताभिः सा पूर्यमाणा बहिरपानाख्यः सोमो जायते।
तत्र बहिःप्राणापानसंधिकालः पूर्णमासी हृदि त्वमावास्या। अन्तरालदेशे
इडापिङ्गलयोः प्रत्येकमूर्ध्वाधोभागप्रतिशाखानाडीषट्के प्राणसूर्यस्य
प्रवाहाद्द्वे अयने मेषादयो द्वादश मासास्तदन्तराले संक्रान्तौः। अपानसोमस्य
प्रवाहाच्चैत्रादयो मासा विष्कम्भादयो योगा अन्यानि च पर्वाणि निष्पद्यन्ते इति
योगिनां प्रत्यक्षम्। अन्यैस्तु स्वरोदयादिशास्त्रतो ज्ञेयम्। एवं स्थिते
वक्ष्यमाणदेहाणुतास्थौल्याद्युपयोगिधारणाभेदाः प्रथमं त्रिभिः
श्लोकैरुपदिश्यन्ते। यत्र मुखाद्बहिर्देशे सूर्येणाग्रस्ता ध्रुवाख्या
सोमस्यापानस्य षोडशी कला प्राणेनोद्गीर्णाभिः कलाभिः पूर्यमाणा क्षणं
प्राच्यां पूर्णमासीचन्द्र इव वितस्तिमात्रं स्यात्तत्र
भुशुण्डोपाख्यानोक्तबाह्यकुम्भकेन मनोधारणया बद्धपदः स्थिरो
भवेत्यर्थः॥ ११५॥

नूनं सूर्यपदं प्राप्तो यत्र सोमो हृदम्बरे।
नूनं केवलया स्थित्या तत्र बद्धपदो भव॥ ११६॥

तथा यत्र हृदम्बरे कलाग्रासेन क्रमाद्ग्रस्यमानोऽपानाख्यः
सोमोऽमावास्यायामिव केवलया शुद्धचिद्रूपध्रुवाख्यकलात्मिकया स्थित्या तिष्ठति
तत्रान्तः कुम्भकेन बद्धपदो भव॥ ११६॥

115545 उष्णमग्निश्चिदादित्यः शैत्यं सोम उदाहृतम् |
115546 यत्रैतौ प्रतिबिम्बस्थौ तत्र बद्धपदो भव || ११७ ||
115547
115548 इदानीमर्धरेचकेनार्धपूरकेण वा अन्तराले प्राणस्योभयतो निरोधेन
115549 बिम्बप्रतिबिम्बवत्तुल्यरूपतामापाद्य धारणामाह-उष्णमिति || ११७ ||
115550
115551 शरीरे सोमसूर्याग्निसंक्रान्तिज्ञो भवानघ |
115552 तत्र संक्रान्तिकाला हि बाह्यास्तृणसमाः स्मृताः || ११८ ||
115553
115554 यथा वसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्रमेण शीतस्यौष्ण्येन ग्रासात्सोमस्याग्निसंक्रान्तिः
115555 | शरद्धेमन्तशिशिरेषु क्रमादौष्ण्यस्य शैत्येन ग्रासादग्नेः सोमसंक्रान्तिस्तयोः
115556 संधी विषुवतौ सूर्यस्य च मेषादिषु संक्रान्तिस्तथा शरीरेऽपि अपानशैत्यस्य
115557 जठराग्निना ग्रासे सोमस्याग्निसंक्रान्तिः | प्राणौष्ण्यस्य बहिःशैत्येन ग्रासादग्नेः
115558 सोमसंक्रान्तिः | सूर्यस्य संक्रान्तयस्तु प्रागुक्तास्ता जानातीति तज्ज्ञो भवेति
115559 पूर्वोक्तधारणाङ्गं विधिः | प्रासङ्गिकं तज्ज्ञानस्य
115560 प्रसिद्धसंक्रान्तिस्नानदानादिफलेभ्य उत्कृष्टतमफलकीर्तनं प्रधानफलेन
115561 स्तुतिर्वा || ११८ ||
115562
115563 संक्रान्तिमुत्तरमथायनमङ्ग सम्यक्कालं तथा विषुवतौ यदि देहवातैः |
115564 अन्तर्बहिष्ठमिव वेत्सि यथानुभूतं तच्छोभसेऽत्र न पुनः परमभ्युपेतः
115565 || ११९ ||
115566
115567 उक्ताङ्गज्ञानमनूद्य तत्राधिकारिप्रवृत्तये प्ररोचयति-संक्रान्तिमिति | कालं
115568 अयनद्वयात्मकं संवत्सरं देहवातैः |
115569 प्राणापानयोर्द्वादशनाडीशाखानुसारिगतिभेदाद्बहुवचनम् | बहिःप्रसिद्धे
115570 संवत्सरे स्थितमिवान्तरमपि योगाभ्यासाद्यथानुभूतं प्रत्यक्षमनुभूतं
115571 घटादीव स्फुटं यदि वेत्सि तत्तर्हि अत्र योगिकथासु शोभसे | परं
115572 मदुपदिष्टादन्यदभ्युपेतो व्यासङ्गान्तरे प्रवृत्तस्तु शोभसे इति
115573 तदेकप्रवणताविधिः || ११९ ||
115574
115575 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
115576 चू० अग्नीषोमविचारणं नामैकाशीतितमः सर्गः || ८१ ||
115577
115578 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
115579 अग्नीषोमविचारणं नामैकाशीतितमः सर्गः || ८१ ||
115580
115581 द्व्यशीतितमः सर्गः ८२
115582
115583 श्रीवसिष्ठ उवाच |
115584
115585 अणुतां स्थूलतां वापि यथा गच्छति योगिनाम् |
115586 देहो नाम तथा सम्यग्वक्ष्यमाणमिदं शृणु || १ ||
115587
115588 अणुतास्थूलतोपाया ज्ञानसाध्यंन् च योगिनः |
115589 परकायाप्तिभोगाश्च वर्ण्यन्त इह युक्तिभिः ||
115590
115591 एवमग्नीषोमात्मकत्वं देहादेः परिज्ञाय
115592 धारणात्रयाभ्यासपरिष्कृतप्राणमनःशरीरस्य सोमसूर्याग्निसंक्रमादिदर्शिनो
115593 योगिनो देहस्याणिमादिसिद्धिप्राप्तिप्रकारान् वक्तुंन् प्रतिजानीते-अणुतामिति || १ ||
115594
115595 हृद्यब्जचक्रकोशोर्ध्वं प्रस्फुरत्यानलः कणः |
115596 हेमभ्रमरवत्सांध्यविद्युल्लव इवाम्बुदे || २ ||

115597
115598 तत्रादावणुत्वप्राप्तये देहस्य विलापनाय नाभ्युपरिदेशे ज्वलतो जाठरानलस्य
115599 हृत्पद्मनालसूक्ष्मच्छिद्रद्वारा प्रविश्य हृदयाकाशं हृत्पद्मकर्णिकायां
115600 परमात्मन आसनभूतां शिखां दर्शयति-हृदीति। अब्जकोऽसस्योर्ध्वकर्णिकोपरि
115601 । तथा च तैत्तिरीयाणामुपनिषदि तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः इति।
115602 जाठरानलं प्रस्तुत्य श्रूयते तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता।
115603 नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेव भास्वरा। नीवारशूकवत्तन्वी पीता
115604 भास्वत्यणूपमा। तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः इति। विद्युल्लवस्य
115605 सांध्य इति विशेषणंन् पीतत्वप्रकर्षबोधनार्थम्॥ २॥
115606
115607 स प्रवर्धनसंवित्त्या वात्ययेवाशु वर्धते।
115608 संविद्रूपतया नूनमर्कवद्याति चोदयम्॥ ३॥
115609
115610 स आनलः कणः प्रवर्धनस्य संवित्त्या सर्वं देहं व्याप्य यथा ज्वलति तथा
115611 वर्धनोपायज्ञानेन। स च संवर्धितो नाग्निवद्देहं दहति किंतु संविद्रूपतया
115612 अर्कवदुदयं प्रकाशातिशयंन् याति॥ ३॥
115613
115614 संध्याभ्रप्रथमार्काभो वृद्धिमभ्यागतः क्षणात्।
115615 गालयत्यखिलं साङ्गं देहं हेम यथानलः॥ ४॥
115616
115617 संध्यायां प्रत्यूषे अभ्रे आकाशे प्रथममुदितो योऽर्कस्तदाभः। गालयति गलितं
115618 करोति। साङ्गं हस्तपादाद्यङ्गसहितं देहम्। पार्थिवं गन्धभागं काठिन्यं
115619 च तदुपादानजलभागे उपसंहरतीत्यर्थः॥ ४॥
115620
115621 जलस्पर्शासहो युक्त्या गलयेत्प्रपदादपि।
115622 बाह्य एवानलः स्पर्शात्स्वान्ते वस्तुविशेषतः॥ ५॥
115623
115624 एवं प्रपदात्पादाग्रपर्यन्तमपि गलयेद्द्रवीकुर्यात्। ततः शोषणयुक्त्या
115625 वस्तुविशेषतः अग्निस्वभावविशेषाज्जलस्य स्पर्शं शैत्यं न सहते इति
115626 जलस्पर्शासहः सोऽनलः स्पर्शात्स्वौष्ण्यबलाद्द्रवत्वोपसंहारयुक्त्या जलमपि
115627 गलयेत् शोषयेत्। एवंरीत्या देहाद्बाह्यः सन् स्वान्ते मनोरूपे
115628 आतिवाहिकदेहमात्रेऽवतिष्ठते इति शेषः॥ ५॥
115629
115630 स शरीरद्वयं पश्चाद्विधूय क्वापि लीयते।
115631 विक्षोभितेन प्राणेन नीहारो वात्यया यथा॥ ६॥
115632
115633 एवं पार्थिवमाप्यं च शरीरद्वयं विधूय स्थितः सोऽग्निर्विक्षोभितेन
115634 प्राणेनोपसंहृतः क्वापि लीयते यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति इति
115635 श्रुतेरित्यर्थः॥ ६॥
115636
115637 आधारनाडीनिर्हीना व्योमस्थैवावशिष्यते।
115638 शक्तिः कुण्डलिनी वह्नेर्धूमलेखेव निर्गता॥ ७॥
115639
115640 तदानीं कुण्डलिनीशक्तिरपि मूलाधारस्थसुषुम्नानाडीहीना
115641 तत्संस्कारशाल्यातिवाहिकदेहाकाशेऽवतिष्ठत इत्याह-आधारेति। वह्नेर्निर्गता
115642 धूमलेखेव॥ ७॥
115643
115644 क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहंकृतिः।
115645 अन्तःस्फुरच्चमत्कारा धूमलेखेव नागरी॥ ८॥
115646
115647 तत्र स्थिता च सा क्रोडीकृता संकलिता मनोबुद्धिमये जीवादिघटितलिङ्गशरीरे
115648 अहंकृतिर्यया तथाविधा। अन्तः स्फुरन् चित्प्रकाशचमत्कारः

115649 स्वेच्छाविहारशक्तिचमत्कारश्च यस्यास्तथाविधा सती सूक्ष्मतमे विसनालच्छिद्रे
115650 शैलादौ च यत्रैव प्रविश्य निर्गन्तुं युज्यते तत्र प्रविश्य निर्यातीत्याह##-
115651
115652 विसे शैले तृणे भित्तावुपले दिवि भूतले।
115653 सा यथा योज्यते यत्र तेन निर्यात्यलं तथा॥ ९॥
115654
115655 संवित्तिः सैव यात्यङ्ग रसाद्यन्तं यथाक्रमम्।
115656 रसेनापूर्णतामेति तन्त्रीभार इवाम्बुना॥ १०॥
115657
115658 एवं सूक्ष्मीभावप्रकारमुक्त्वा
115659 स्थूलीभावेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाप्रकारमाह-रसेनेत्यादिना। सा कुण्डलिनी
115660 योगिनो जीवशक्तिर्वह्नौ प्रागुपसंहृतं जलभागं यदा मुञ्चति तदा रसेन
115661 सर्वतः आपूर्णतामेति। यथा तन्त्रीं चर्मरज्जुं बिभर्तीति तन्त्रीभारो
115662 भस्त्रारूपश्चर्मविशेषः कूपे क्षिप्तोऽम्बुना आपूर्णतामेति तद्वत्॥ १०॥
115663
115664 रसापूर्णा यमाकारं भावयत्याशु तत्तथा।
115665 धत्ते चित्रकृतो बुद्धौ रेखा राम यथा कृतिम्॥ ११॥
115666
115667 एवं रसापूर्णा सती प्रागुपसंहृतं पार्थिवभागं यमाकारं कर्तुं भावयति
115668 तद्योगशक्त्या तथा कृत्वा धत्ते इत्यर्थः॥ ११॥
115669
115670 दृढभाववशादन्तरस्थीन्याप्नोति सा ततः।
115671 मातृगर्भनिषण्णेषु सुसूक्ष्मेवाङ्कुरस्थितिः॥ १२॥
115672
115673 तत्रास्थ्यादिकल्पनाप्रकारमाह-दृढेति। मातृगर्भनिषण्णेषु कललेषु
115674 सुसूक्ष्मा बीजशक्तिरस्थिहस्तपादाद्यङ्कुरस्थितिरिव॥ १२॥
115675
115676 यथाभिमतमाकारं प्रमाणं वेत्ति राघव।
115677 जीवशक्तिरवाप्नोति सुमेर्वादि तृणादि च॥ १३॥
115678
115679 यथाभिमतं स्वेच्छानुसारि सुमेर्वादि महत् तृणाद्यल्पं वा आकारमवाप्नोति॥ १३
115680 ।।
115681
115682 श्रुतं त्वया योगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम्।
115683 ज्ञानसाध्यमिदानीं त्वं शृणु श्रवणभूषणम्॥ १४॥
115684
115685 योगसिद्ध्यनुसारेण स्थूलसूक्ष्मभावप्राप्तिक्रममुक्तमुपसंहृत्य
115686 ज्ञानसिद्ध्या तद्विलक्षणं तं वक्तुं परमप्रकृतं श्रावयति-श्रुतमिति॥
115687 १४॥
115688
115689 एकं चिन्मात्रमस्तीह शुद्धं सौम्यमलक्षितम्।
115690 सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं शान्तं न जगन्न जगत्क्रिया॥ १५॥
115691
115692 तच्चिनोत्यात्मनात्मानं संकल्पोन्मुखतां गतम्।
115693 यदा तदा जीव इति प्रोक्तमाविलतां गतम्॥ १६॥
115694
115695 चिनोत्यध्यासेनोपचिनोति॥ १६॥
115696
115697 असत्यमेव संकल्पभ्रमेणेदं शरीरकम्।
115698 जीवः पश्यति मूढात्मा बालो यक्षमिवोद्धतम्॥ १७॥
115699
115700 जीवः पश्यति स एवास्य स्थूलभाव इति भावः॥ १७॥

115701
115702 यदा तु ज्ञानदीपेन सम्यगालोक आगतः।
115703 संकल्पमोहो जीवस्य क्षीयते शरदभ्रवत्॥ १८॥
115704
115705 सौक्ष्म्यप्राप्तिक्रममाह-यदा त्वित्यादिना॥ १८॥
115706
115707 शान्तिमायाति देहोऽयं सर्वसंकल्पसंक्षयात्।
115708 तदा राघव निःशेषं दीपस्तैलक्षये यथा॥ १९॥
115709
115710 शान्तिं बाधम्॥ १९॥
115711
115712 निद्राव्यपगमे जन्तुर्यथा स्वप्नं न पश्यति।
115713 जीवो हि भाविते सत्ये तथा देहं न पश्यति॥ २०॥
115714
115715 भाविते साक्षात्कृते॥ २०॥
115716
115717 अतत्त्वे तत्त्वभावेन जीवो देहावृतः स्थितः।
115718 निर्देहो भवति श्रीमान् सुखी तत्त्वैकभावनात्॥ २१॥
115719
115720 अनात्मनि शरीरादावात्मभावनमङ्ग यत्।
115721 सूर्याद्यालोकदुर्भेदं हार्दं तद्दारुणं तमः॥ २२॥
115722
115723 लौकिकसूर्याद्यालोकैर्दुर्भेदं नाशयितुमशक्यम्॥ २२॥
115724
115725 आत्मन्येवात्मभावेन सर्वव्यापि निरञ्जनम्।
115726 चिन्मात्रममलोऽस्मीति ज्ञानादित्येन नश्यति॥ २३॥
115727
115728 केन तर्ह्यादित्येन तन्नाशस्तमाह-आत्मन्येवेति॥ २३॥
115729
115730 अन्ये च विदितात्मानो भावयन्ति यथैव यत्।
115731 तत्तथैवाशु पश्यन्ति दृढभावनया तया॥ २४॥
115732
115733 अस्यां ज्ञानसिद्धावपि दृढायां जीवन्मुक्तानामैच्छिकं विनोदाय
115734 स्थूलसूक्ष्मप्रातिभासिकदेहकल्पनं सिद्ध्यतीत्याह-अन्ये चेति॥ २४॥
115735
115736 दृढभावानुसंधानाद्विमूढा अपि राघव।
115737 विसं नयन्त्यमृतताममृतं विषतामपि॥ २५॥
115738
115739 विमूढा विषकीटादयः। अमृतताममृतवदाहारताम्। अमृतं
115740 पयोन्नादिविषमिश्रितमिदमिति दृढभ्रान्त्या विषताम्॥ २५॥
115741
115742 एवं यथा यदेवेह भाव्यते दृढभावनात्।
115743 भूयते हि तदेवाशु तदित्यालोकितं मुहुः॥ २६॥
115744
115745 इति ईदृशं तदुदाहरणं मुहुर्बहुशो लोके आलोकितमित्यर्थः॥ २६॥
115746
115747 सत्यभावनदृष्टोऽयन् देहो देहो भवत्यलम्।
115748 दृष्टस्त्वसत्यभावेन व्योमतां याति देहकः॥ २७॥
115749
115750 व्योमतां ब्रह्माकाशताम्॥ २७॥
115751
115752 अणिमादिपदप्राप्तौ ज्ञानयुक्तिरिति श्रुता।

115753 भवता साधुना राम युक्तिमन्यामिमां शृणु || २८ ||
115754
115755 सैवास्य निरतिशया अणिमादिसर्वसिद्धय इत्याशयेनोपसंहरति-अणिमादीति अन्यां‌न्
115756 परकायंन् प्रविश्य भोगप्राप्तिलक्षणाम् || २८ ||
115757
115758 रेचकाभ्यासयोगेन जीवः कुण्डलिनीगृहात् |
115759 उद्‍धृत्य योज्यते यावदामोदः पवनादिव || २९ ||
115760
115761 तत्रादौ पूर्वदेहपरित्यागोपायमाह-रेचकेति | उद्‍धृत्य बहिर्निःसार्य परदेहे
115762 यावद्योज्यते तावदयं देहस्त्यज्यत इति परेणान्वयः | यथा बाह्यपवनसंक्रान्तः
115763 पुष्पामोदः पवनादाकृष्य घ्राणे योज्यते तद्वत् || २९ ||
115764
115765 त्यज्यते विरतस्पन्दो देहोऽयंन् काष्ठलोष्टवत् |
115766 देहेऽपि जीवेऽपि मतावासेचक इवादरः || ३० ||
115767
115768 विरतस्पन्द उपरतचेष्टः काष्ठलोष्टवद्भवति | परेषां देहे जीवे मतावपि
115769 तत्संपदं भोक्तुमयं स्वजीवो विनिवेश्यते | यथा आसेचकः पुरुषः
115770 करस्थकुम्भोदकेन यमेव तरुं लतां वा आसेक्तुमिच्छति तमेवासिञ्चति तद्वदन्नापि
115771 यथाभिमतयेच्छया आदर इत्यन्वयः || ३० ||
115772
115773 स्थावरे जंगमे वापि यथाभिमतयेच्छया |
115774 भोक्तुं तत्संपदं सम्यग्जीवोऽन्तर्विनिवेश्यते || ३१ ||
115775
115776 इति सिद्धिऽस्रियं भुक्त्वा स्थितं चेत्तद्वपुः पुनः |
115777 प्रविश्यते स्वमन्यद्वा यद्यत्तात विरोचते || ३२ ||
115778
115779 इति उक्तरीत्या परदेहे सिद्धिश्रियं भुक्त्वा स्थितेन योगिना तत् पूर्वतनं स्वं वपुः
115780 स्थितं चेत्पुनस्तत्प्रविश्यते नो चेदन्यद्वा यद्यद्यावद्विरोचते तत्तत्तावत्कालं
115781 प्रविश्यत इत्यर्थः || ३२ ||
115782
115783 देहादयस्तथा बिम्बान्व्याप्तवत्याखिलानथ |
115784 संविदा जगदापूर्य संपूर्ण स्थीयतेऽथवा || ३३ ||
115785
115786 अथवा योगिना अथ परकायभोगानन्तरं स्वान्तःकरणवैपुल्यापादनेन जगदापूर्य
115787 देहादयः | व्यत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा |
115788 स्थावरजंगमसर्वदेहादिप्रतिबिम्बोपाधींस्तत्प्रतिबिम्बजीवांस्तथा
115789 तद्बिम्बोपाधिसत्त्वादिगुणांस्तदवच्छिन्नचिल्लक्षणान्बिम्बांश्चेत्यखिलानपि
115790 व्याप्तवत्या स्वात्मसंविदा संपूर्णं यथा स्यात्तथा स्थीयत इत्यर्थः || ३३ ||
115791
115792 ज्ञात्वा सदाभ्युदितमुज्झितदोषमीशो यद्यद्यथा समभिवाञ्छति
115793 चित्प्रकाशः |
115794 प्राप्नोति तत्तदचिरेण तथैव राम सम्यक्पदं विदुरनावरणत्वमेव || ३४ ||
115795
115796 उपसंहरति-ज्ञात्वेति | ईशो योगैश्वर्यसंपन्नो जीवचित्प्रकाशः सदाभ्युदितं
115797 नित्यस्वप्रकाशमुज्झितसर्वदोषं स्वतत्त्वं ज्ञात्वा यद्यथा समभिवाञ्छति
115798 तत्तदचिरेण तथैव प्राप्नोति | एवं सति तत्त्वविदो नाल्पसिद्धीर्बहुमन्यन्ते
115799 किंत्वनावरणत्वमेव निरतिशयानन्दं सम्यक्पदं विदुरित्यर्थः || ३४ ||
115800
115801 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० च०
115802 अणिमादिलाभयोगोपदेशो नाम द्व्यशीतितमः सर्गः || ८२ ||
115803
115804 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे

अणिमादिलाभयोगोपदेशो नाम द्व्यशीतितत्तमः सर्गः ॥ ८२ ॥
त्र्यशीतितमः सर्गः ८३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता सा नृपभामिनी ।
एवं बभूव चूडाला घनाभ्यासवती सती ॥ १ ॥

चूडाला एवं प्रागुक्तरीत्या प्राणधारणादिघनाभ्यासवती सती
अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता बभूव ॥ १ ॥

जगामाकाशमार्गेण विवेशाम्बुधिकोटरम् ।
चचार वसुधापीठं गङ्गेवामलशीतला ॥ २ ॥

तदैश्वर्यमेवावयुत्या प्रपञ्चयति-जगामेत्यादिना । मोहकालुष्यस्य
तापत्रयस्य चोपशमादमला शीतला च ॥ २ ॥

क्षणमप्यगता भर्तुर्वक्षसश्चेतसस्तथा ।
सर्वेषूवास राज्येषु लक्ष्मीरिव जगत्सु च ॥ ३ ॥

तस्याः कायव्यूहादिकल्पनैश्वर्यमाह-क्षणमपीति । अगता अवियुक्ता । राज्येषु
राष्ट्रेषु जगत्सु भुवनेषु चोवास ॥ ३ ॥

आकाशगामिनी श्यामा विद्युत्प्रारम्भभूषणा ।
बभ्राम मेघमालेव गिरिमाला महीतले ॥ ४ ॥

विद्युतां प्रारम्भा उन्मेषा इव द्योतमानानि भूषणानि यस्याः ॥ ४ ॥

काष्ठं तृणोपलं भूतं खं वातमनलं जलम् ।
निर्विघ्नमविशत्सर्वं तन्तुर्मुक्ताफलं यथा ॥ ५ ॥

मेरोरुपरि शृङ्गाणि लोकपालपुराणि च ।
दिग्व्योमोदररन्ध्राणि विजहार यथासुखम् ॥ ६ ॥

दिशां व्योम्नश्चोदरे यावन्ति भुवनरन्ध्राणि प्रसिद्धानि तानि सर्वाणीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैः सहनागामरासुरैः ।
विद्याधराप्सरःसिद्धैर्व्यवहारं चकार सा ॥ ७ ॥

सर्वभूतरुतज्ञतया संभाषणादिव्यवहारम् ॥ ७ ॥

यत्नेन तं च भर्तारमात्मज्ञानामृतं प्रति ।
बहुशो बोधयामास चूडाला न विवेद सः ॥ ८ ॥

बहुशः प्रतिबोधयामासेति व्यवहितेन संबन्धश्छान्दसः ॥ ८ ॥

कलाविदग्धा मुग्धा च बालेयंन् गृहिणी मम ।
इत्येवं केवलं राजा स चूडालां विवेद ताम् ॥ ९ ॥

एतावतापि कालेन तामेवंगुणशालिनीम् ।
बालो विद्यामिव नृपश्चूडालां न विवेद सः ॥ १० ॥

115857 यथा वेदाध्ययनकाले बालो वेदविद्यां
115858 सर्वपुरुषार्थानुकूलार्थप्रकाशनादिगुणशालिनीं न वेद तद्वत् ॥ १० ॥
115859
115860 साप्यलब्धात्मविश्रान्तेस्तां सिद्धिश्रियमात्मनः ।
115861 दर्शयामास नो राज्ञः शूद्रस्येव मखक्रियाम् ॥ ११ ॥
115862
115863 श्रीराम उवाच ।
115864
115865 महत्याः सिद्धयोगिन्यास्तस्या अपि शिखिध्वजः ।
115866 यत्नेन प्राप नो बोधं बुध्यतेऽन्यः कथं प्रभो ॥ १२ ॥
115867
115868 सर्वसिद्धिशालिन्यास्तस्याश्चेद्भर्तृबोधने अशक्तिस्तर्ह्यन्येषां सिद्धिशून्यानां
115869 गुरूणां शिष्यबोधने शक्तिर्दूरापास्तेति रामः शङ्कते-महत्या इति । तस्या अपि
115870 यत्नेन उपदेशप्रयासेन ॥ १२ ॥
115871
115872 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
115873
115874 उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम् ।
115875 ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव राघव ॥ १३ ॥
115876
115877 तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् इत्यादिशास्त्रोक्तमर्यादा व्यवस्था
115878 तन्मात्रपालनं गुरुकृत उपदेशक्रमो न त्वसावनधिकारिण्यपि ज्ञानं
115879 बलाज्जनयितुं शक्नोतीत्यर्थः । प्रज्ञाग्रहणं साधनचतुष्टयसहितप्रज्ञापरम् ॥
115880 १३ ॥
115881
115882 न श्रुतेन न पुण्येन ज्ञायते ज्ञेयमात्मनः ।
115883 जानात्यात्मानमात्मैव सर्पः सर्पपदानि व ॥ १४ ॥
115884
115885 श्रुतेन अनात्मशास्त्रप्रावीण्येन । पुण्येन चित्तशुद्ध्यनङ्गेन काम्यकर्मवर्गेण ।
115886 अथवा श्रुतेन शाब्देन परोक्षज्ञानेन । आत्मनस्तत्त्वभूतं ज्ञेयं ब्रह्म न
115887 ज्ञायते इतरवस्तुवन्न विषयीक्रियते । पुण्येनापि स्वर्गभोगवन्न विनैव विचारं
115888 ज्ञानं जन्यते किंतु ताभ्यां विचारे जनिते चरमसाक्षात्कारवृत्त्या
115889 रूढेनात्मनैवात्मा आत्मानं जानातीत्यर्थः । सर्पपदानि सर्प इव । इवार्थे वशब्दः
115890 ॥ १४ ॥
115891
115892 श्रीराम उवाच ।
115893
115894 एवंस्थिते वाथ मुने कथमेतज्जगत्स्थितौ ।
115895 क्रमो गुरूपदेशाख्यः स्वात्मज्ञानस्य कारणम् ॥ १५ ॥
115896
115897 तर्हि गुरूपदेशाख्यः क्रमः कथं केन द्वारेण ॥ १५ ॥
115898
115899 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
115900
115901 अत्यन्तकृपणः कश्चित्किराटो धनधान्यवान् ।
115902 अस्ति विन्ध्याटवीकक्षे [कच्छे इत्यपि पाठः ।] कुटुम्बी ब्राह्मणो यथा ॥
115903 १६ ॥
115904
115905 स्थूलारुन्धतीनिदर्शनन्यायेन शिष्यबुद्धेः प्रत्यक्प्रवणताव्यसनापादनद्वारा
115906 गुरूपदेशादेर्ज्ञानकारणतेति वक्तुं वसिष्ठः किराटोपाख्यानमाह##-
115907
115908 तस्यैकदा निपतिता गच्छतो विन्ध्यजङ्गले ।

115909 एका वराटिका राम तृणजालकसंवृते ॥ १७ ॥
115910
115911 कार्पण्यात्स प्रयत्नेन सर्वं तृणतुषादिकम् ।
115912 कपर्दकार्थमभितो दुधाव दिवसत्रयम् ॥ १८ ॥
115913
115914 कार्पण्यात् स्वीयकृपणतास्वभावात् । दुधाव शोधयामास ॥ १८ ॥
115915
115916 कपर्दकाः स्युर्भवता चत्वारोऽष्टौ च कालतः ।
115917 ततः शतं सहस्रं च सहस्रे चेति चेतसा ॥ १९ ॥
115918
115919 तस्यान्वेषणोद्योगहेतुमभिप्रायमाह-कपर्दका इति । लाभे सति मम हस्ते भवता
115920 अनेन कपर्दकेन किंचित्क्रीत्वा तद्विक्रयाच्चत्वारः कपर्दकाः स्युस्ततोऽष्टौ ततः
115921 शतं ततः सहस्रं ततो द्वे सहस्रे चेति चेतसा कलयंश्चिन्तयन्सन् ॥ १९ ॥
115922
115923 कलयञ्जङ्गले दीनो रात्रिंदिवमतन्द्रितः ।
115924 जनहाससहस्राणि बुबुधे न परं तु सः ॥ २० ॥
115925
115926 अल्पार्थमप्यारब्धो दृढोद्योगो
115927 मूढजनहासदर्शनादिविघ्नैरखण्डितश्चेन्महाफलो भवतीति सूचयन्नाह##-
115928
115929 ततो दिनत्रयस्यान्ते तेन तस्माच्च जङ्गलात् ।
115930 पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिमो लब्धश्चिन्तामणिर्महान् ॥ २१ ॥
115931
115932 तं प्राप्य तुष्टहृदयः समागम्य गृहं सुखम् ।
115933 प्राप्ताखिलजगद्भूतिः शान्तसर्वतया स्थितः ॥ २२ ॥
115934
115935 प्राप्ता अखिला जगद्भूतयः सांसारिकभोगा येन । शान्ताः सर्वे दारिद्याद्यनर्था
115936 यस्य तादृशतया स्थितः ॥ २२ ॥
115937
115938 एवं यथा किराटेन कपर्दान्वेषणेन तत् ।
115939 रत्नं लब्धंन् जगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना ॥ २३ ॥
115940
115941 जगदेव मूल्यं यस्य तथाविधं तद्रत्नम् ॥ २३ ॥
115942
115943 तथा श्रुतोपदेशेन स्वात्मज्ञानमवाप्यते ।
115944 अन्यदन्विष्यते चान्यल्लभ्यते हि गुरुक्रमात् ॥ २४ ॥
115945
115946 तथा गुरूपदेशक्रमादन्यच्छाब्दं परोक्षप्रायमन्विष्यते । अन्यन्नित्यापरोक्षं
115947 लभ्यते ॥ २४ ॥
115948
115949 ब्रह्म सर्वेन्द्रियातीतं श्रुतादीन्द्रियसंविदः ।
115950 तेनोपदेशादनघ नात्मतत्त्वमवाप्यते ॥ २५ ॥
115951
115952 कथमन्यत्तदाह-ब्रह्मेति । श्रुतादि शब्दश्रवणतच्छाब्दबोधादि
115953 इन्द्रियप्रयोज्याः संविदश्चित्तवृत्तयः । गुरूपदेशाच्च शाब्दवृत्तय एव जन्यन्ते ।
115954 तासां मध्ये अत्यन्तस्वच्छतमायां चरमवृत्तौ नित्यापरोक्षब्रह्मस्फुरणं तु
115955 शिष्यबुद्धिस्वच्छताब्रह्मस्वभावोभयप्रयुक्तमेव नोपदेशस्तत्कारणमित्यर्थः
115956 ॥ २५ ॥
115957
115958 गुरूपदेशं च विना नात्मतत्त्वागमो भवेत् ।
115959 केन चिन्तामणिर्लब्धः कपर्दान्वेषणं विना ॥ २६ ॥
115960

115961 तथापि आचार्यवान्पुरुषो वेद इत्यादिश्रुतेर्गुरूपदेश आवश्यक इत्याह##-
115962
115963 तत्त्वस्यास्य महार्थस्य गुरूपकथनं गतम्।
115964 अकारणं कारणतां मणेरिव कपर्दकः॥ २७॥
115965
115966 अन्वेषणद्वारा कपर्दक इव मननद्वारा
115967 गुरूपकथनमकारणमप्यवश्यफलदर्शनात्कारणतां गतमित्यर्थः॥ २७॥
115968
115969 पश्य राघव मायेयंन् मोहिनी महतामपि।
115970 अन्यदन्विष्यते यत्नादन्यदासाद्यते फलम्॥ २८॥
115971
115972 अन्यत्करोति पुरुषः फलमन्यदेव प्राप्नोति यत्त्रिषु जगत्स्ववलोक्यते च।
115973 तस्मादनन्तरभवस्य जगद्भ्रमस्य श्रेयोऽतिवाहनमसङ्गमनिच्छयैव॥
115974 २९॥
115975
115976 एवमकारणमेव गुरूपदेशाद्यात्मलाभस्य कारणम् लब्धे त्वात्मनि
115977 प्रारब्धशेषोपनीतस्य जगद्भ्रमस्योपेक्षयैव क्षयः सिध्यतीति न
115978 यत्नापेक्षेत्याह-अन्यदिति। त्रिषु जगत्सु यद्यस्माद्धेतोरेवमवलोक्यते श्रूयते च
115979 तस्मादात्मलाभादनन्तरं भवस्य प्रारब्धशेषोपनीतस्य जगद्भ्रमस्य तु
115980 असङ्गं यथा स्यातथा अनिच्छया उपेक्षणेनातिवाहनमेव श्रेय इत्यर्थः॥ २९॥
115981
115982 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
115983 चू० किराटोपाख्यानं नाम त्र्यशीतितमः सर्गः॥ ८३॥
115984
115985 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
115986 किराटोपाख्यानं नाम त्र्यशीतितमः सर्गः॥ ८३॥
115987 चतुरशीतितमः सर्गः ८४
115988
115989 श्रीवसिष्ठ उवाच।
115990
115991 ततः शिखिध्वजो राजा तत्त्वज्ञानपदं विना।
115992 आजगाम परं मोहं तमोन्धत्वमिवाप्रजाः॥ १॥
115993
115994 शिखिध्वजस्य वैराग्यं चूडालाश्वासनं वने।
115995 निशि चैकस्य निर्याणं मन्दरे स्थितिरीर्यते॥
115996
115997 तत्त्वज्ञानरूपं पदं विश्रान्तिस्थानं विना। अप्रजाः नष्टसंततिः पुमान्
115998 शोकादितमसा अन्धत्वमिव॥ १॥
115999
116000 दुःखाग्निदीपितमना मनागपि विभूतिषु।
116001 तास्वभीष्टोपनीतासु न रेमेऽग्निशिखास्विव॥ २॥
116002
116003 अभीष्टैः सामन्तादिभिरुपनीतासु रत्नादिविभूतिषु॥ २॥
116004
116005 एकान्तेषु दिगन्तेषु निर्झरेषु गुहासु च।
116006 आजगाम रतिं जन्तुर्मुक्तेषुर्व्याधतो यथा॥ ३॥
116007
116008 मुक्त इषुर्यस्मै तथाविधो दैवादविद्धो जन्तुर्मृगादिर्व्याधतो भीतो यथा
116009 एकान्तादिषु रतिमेति तद्वत्॥ ३॥
116010
116011 राघव त्वमिवाशेषाः सान्त्वानुनयबोधनैः।
116012 प्रार्थितः कार्यते भृत्यैर्महीपो दिवसक्रियाः॥ ४॥

अशेषा दिवसक्रियाः कार्यते हक्रोरन्यतरस्याम् इत्यणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे कर्मणि लः ॥
४ ॥

नित्यमुद्दामवैराग्यः परिव्राडिव शान्तधीः ।
खिद्यते च महाभोगान्स भोक्तुं च श्रियं स्थितः ॥ ५ ॥

परिव्राडिव स्थितः स महाभोगान् श्रियं च भोक्तुं खिद्यते । चः पूर्ववाक्यार्थेन
सहास्य समुच्चयार्थः ॥ ५ ॥

ददावतितरां दानं गोभूमिकनकादिकम् ।
देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च स्वजनेभ्यश्च मानद ॥ ६ ॥

चचार च तपः कर्तुं कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् ।
परिबभ्राम तीर्थानि वनान्यायतनानि च ॥ ७ ॥

देहमनःशोधनं कर्तुं कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं तपश्चकार ॥ ७ ॥

स तथापि विशोकत्वं न मनागपि लब्धवान् ।
अनिधानां खनन्भूमिं निधानार्थी निधिं यथा ॥ ८ ॥

रात्रिंदिवं महानेष शुष्यत्येव कृशानुना ।
चिन्तया चिन्तयामास संसारव्याधिभेषजम् ॥ ९ ॥

चिन्तया चिन्तालक्षणेन कृशानुना ॥ ९ ॥

चिन्तापरवशो दीनो राज्यंन् स्वस्य विषोपमम् ।
महाविभवमप्यग्रे नापश्यत्खिन्नया धिया ॥ १० ॥

अथैकदैकान्तगतां चूडालामङ्कमागताम् ।
इदं मधुरया वाचा समुवाच शिखिध्वजः ॥ ११ ॥

शिखिध्वज उवाच ।

भुक्तं राज्यं चिरं कालं भुक्ता विभवभूमयः ।
अधुनास्मि विरागेण युक्तो गच्छामि काननम् ॥ १२ ॥

विभवभूमयो वैभवपदानि ॥ १२ ॥

न सुखानि न दुःखानि नापदो न च संपदः ।
क्रोडीकुर्वन्ति तन्वङ्गि कुनिं मननिवासिनम् ॥ १३ ॥

क्रोडीकुर्वन्ति श्लिष्यन्ति ॥ १३ ॥

न देशभङ्गसंमोहो न संग्रामे जनक्षयः ।
राज्यादप्यधिकं मन्ये सुखं वननिवासिनाम् ॥ १४ ॥

सुखाधिक्ये हेतून्दर्शयति-न देशेति ॥ १४ ॥

स्तबकस्तनधारिण्यो रक्तपल्लवपाणयः ।
मञ्जरीजालहारिण्यो लोलशुभ्राम्बुदांशुकाः ॥ १५ ॥

116065 इदानींन्नराजीश्चूडालोपमात्वेन स्वीकृत्य वर्णयति-स्तबकेत्यादिपञ्चभिः |
116066 प्रायेण सर्वत्र रूपकाणि || १५ ||
116067
116068 स्वपरागाङ्गरागिण्यः कृतकौसुममण्डनाः |
116069 आसेव्यकाञ्चनशिलानितम्बतटशोभिताः || १६ ||
116070
116071 कृतानि कुसुमान्येव कौसुमानि मण्डनानि याभिः | आसेव्याः काञ्चनशिला एव
116072 नितम्बतटास्तैः शोभिताः || १६ ||
116073
116074 तरङ्गमौक्तिकप्रोतसरिन्मुक्तालतावृताः |
116075 लतावयस्यावलिता मुग्धमुग्धमृगात्मजाः || १७ ||
116076
116077 तरङ्गलक्षणमौक्तिकैः प्रोताभिः सरिन्मुक्तालताभिरावृताः | मुग्धमुग्धा
116078 भृगा एवात्मजाः शिशवो यासाम् || १७ ||
116079
116080 स्वभावोद्दामसौगन्ध्या वितीर्णफलभोजनाः |
116081 षट्पदश्रेणिनयनाः पुष्पापूरलताङ्गिकाः || १८ ||
116082
116083 क्षुधितेभ्यो वितीर्णादि दत्तानि फलभोजनानि याभिः | पुष्पैरापूर्यन्त इति पुष्पापूरा
116084 लता एव बाह्वाद्यङ्गानि यासाम् || १८ ||
116085
116086 आस्वाद्यस्पन्दतां याताः शीतलामलगात्रिकाः |
116087 रमयन्ति त्वमिव मां वनवीथ्यो वरानने || १९ ||
116088
116089 त्वदधर इव आस्वाद्यः स्यन्दस्तरङ्गप्रस्रावो यासां तद्भावं याताः | वनवीथ्यो
116090 वनराज्यः || १९ ||
116091
116092 यथा विविक्तमेकान्ते मनो भवति निर्वृतम् |
116093 न तथा शशिबिम्बेषु न च ब्रह्मेन्द्रसद्मसु || २० ||
116094
116095 अस्मिन्सन्मन्त्रणे तन्वि न विघ्नं कर्तुमर्हसि |
116096 भर्तुर्विघटयन्तीच्छां न स्वप्नेऽपि कुलस्त्रियः || २१ ||
116097
116098 अस्मिन्वनगमनविषये सन्मन्त्रणे उत्तमविचारे || २१ ||
116099
116100 चूडालोवाच |
116101
116102 प्राप्तकालं कृतं कार्यं राजते नाथ नेतरत् |
116103 वसन्ते राजते पुष्पं फलं शरदि राजते || २२ ||
116104
116105 तस्य वैराग्यदार्ढ्यं जिज्ञासमाना प्राक्तनीं कामासक्तिमेव
116106 वयोनुरूपतावर्णनेनानुमन्यमानेव स्थूणाविचालनन्यायेन विचालयन्ती
116107 चूडालोवाच-प्राप्तेत्यादिना || २२ ||
116108
116109 जराजरठदेहानां युक्तो वनसमाश्रयः |
116110 न यूनां त्वादृशामेव तेनैतन्मे न रोचते || २३ ||
116111
116112 यौवनेन महाराज न यावद्द्वयमुज्झिताः |
116113 पुष्पौघेणेव तरवस्तावच्छोभामहे गृहे || २४ ||
116114
116115 गृहे शोभामहे | वसावेति यावत् | अस्मदो द्वयोश्च इति बहुवचनम् || २४ ||
116116

116117 पुष्पधाना पुष्पमितजरसा सह काननम् ।
116118 समं गृहाद्गमिष्यामो हंसा इव सरोवरात् ॥ २५ ॥
116119
116120 पुष्पाणि धीयन्ते धार्यन्ते यासु लतासु तदीयशिरोगतपुष्पैर्मितया तुलितया जरसा सह
116121 पुष्पसिताभिर्लताभिर्मैत्री तत्साम्यदशायामेव युक्तेति भावः ॥ २५ ॥
116122
116123 अप्राप्तकालं नृपतेः प्रजापालनमुज्झतः ।
116124 राजन्यस्यैव रन्ध्रस्य महदेनो भविष्यति ॥ २६ ॥
116125
116126 रन्ध्रस्य राज्यच्छिद्रस्य निमित्तमिति शेषः । एनः पापम् ॥ २६ ॥
116127
116128 अप्राप्तकारिणं भूपं रोधयन्ति च वै प्रजाः ।
116129 रोधयन्ति ह्यकार्येभ्यः प्रभुं भृत्याः परस्परम् ॥ २७ ॥
116130
116131 रोधयन्ति निवारयन्ति ॥ २७ ॥
116132
116133 शिखिध्वज उवाच ।
116134
116135 अलमुत्पलपत्राक्षि विघ्नेनाभिमतस्य मे ।
116136 विद्धि मां गतमेवेतो दूरमेकान्तकाननम् ॥ २८ ॥
116137
116138 एवं विचालितोऽप्यविचलवैराग्यः शिखिध्वजस्तामनुनयति-अलमित्यादिना ॥ २८ ॥
116139
116140 बाला त्वमनवद्याङ्गि नागन्तव्यंन् वनं त्वया ।
116141 पुंसामपि हि मृद्वङ्गि दुर्विगाह्यो वनाश्रयः ॥ २९ ॥
116142
116143 वनाश्रयो वनप्रदेशो दुःखेन विगाह्यः प्रवेष्टुं शक्यः ॥ २९ ॥
116144
116145 समर्था न वनावासे योषितः कठिना अपि ।
116146 कानने पुष्पमञ्जर्यः सोढुं शस्त्रालिमक्षमाः ॥ ३० ॥
116147
116148 कठिनाः कठोराङ्ग्योऽपि । यथा कानने जाता उपवनजाताभ्यः कठोरा अपि
116149 पुष्पमञ्जर्यः शस्त्रालिं सोढुमक्षमास्तद्वदित्यर्थः । शक्तालिम् इति पाठे
116150 शक्तानां बलवतां पक्षिणामालिं पङ्क्तिमिति व्याख्येयम् ॥ ३० ॥
116151
116152 भवत्या पालयन्त्येह राज्ये स्थातव्यमुत्तमे ।
116153 कुटुम्बभारोद्वहनं पत्यौ याते व्रतं स्त्रियः ॥ ३१ ॥
116154
116155 यत्त्वयोक्तं अप्राप्तकालं नृपतेः इति तस्यापि दोषस्य परिहारस्तयैव कार्य
116156 इत्याशयेनाह-भवत्येति ॥ ३१ ॥
116157
116158 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
116159
116160 इत्युक्त्वा दयितां राजा तामिन्दुवदनां वशी ।
116161 उत्तस्थौ स्नातुमखिलं दिनकार्यं चकार च ॥ ३२ ॥
116162
116163 अथोज्झितप्रजाचेष्टो रविरस्ताचलं ययौ ।
116164 शिखिध्वजो वनमिव समस्तजनदुर्गमम् ॥ ३३ ॥
116165
116166 उपमेययोर्विशेषणे उपमानयोरपि योज्ये ॥ ३३ ॥
116167
116168 संहृत्य विततं रूपं तमेवानुययौ प्रभा ।

116169 नाथं भवननिष्क्रान्तं चूडालेवानुरागिणी ॥ ३४ ॥
116170
116171 आययौ यामिनी श्यामा भुवनं भस्मधूसरम् ।
116172 धृतव्योमापगं शर्वं संश्लेषा यमुनेव सा ॥ ३५ ॥
116173
116174 धृता व्योमापगा स्वसखी गङ्गा येन तथाविधं शर्वं संश्लिष्यति स्वयमपि
116175 कामादालिङ्गतीति संश्लेषा तथाविधा यमुनेवेत्युत्प्रेक्षा । श्याद्यधा इति श्लिषः
116176 कर्तरि णः ॥ ३५ ॥
116177
116178 दिक्षु संध्याब्ददन्तासु [संध्याभ्रदन्तासु इति पाठः ।] स्थितासु
116179 कृतमण्डलम् ।
116180 तमालबालकाङ्कासु ज्योत्स्नाहासोदयाङ्कितम् ॥ ३६ ॥
116181
116182 तमाललक्षणबालका अङ्के यासां तासु दिक्षु यमुनाचरित्रदर्शनादिव
116183 ज्योत्स्नाहासोदयाङ्कितं परितः कृतमण्डलं च यथा स्यात्तथा स्थितासु ।
116184 इतःप्रभृति सर्वेषां सप्तम्यन्तानां तारागणो ददृशे इत्यत्र संबन्धः ॥ ३६ ॥
116185
116186 गच्छतोरपरं पारं दंपत्योर्मैरवं पदम् ।
116187 देवोद्यानमयं रन्तुं दिनश्रीदिननाथयोः ॥ ३७ ॥
116188
116189 दिनश्रीश्च दिननाथश्च तद्रूपयोर्दपत्योर्देवोद्यानप्रचुरं मैरवं
116190 मेरुसंबन्धि अपरं पारं उत्तरार्धं रन्तुं गच्छतोः सतोः ॥ ३७ ॥
116191
116192 आगच्छतोरिदं पारं ह्यघतीक्ष्णकरोज्झितम् ।
116193 निशानिशानायकयोर्दंपत्योर्मैरवं पुनः ॥ ३८ ॥
116194
116195 तथा अघैर्घर्मोपतापभोजकैः पापैस्तन्निमित्तैस्तीक्ष्णकरैश्चण्डातपैश्चोज्झितं
116196 भैरवमिदं पारं निशानिशानायकलक्षणयोर्दंपत्योः रन्तुमागच्छतोः सतोः ॥
116197 ३८ ॥
116198
116199 तारागणोऽथ ददृशे विकीर्णो व्योमकुट्टिमे ।
116200 मुक्तो मङ्गललाजानां दिग्वधूभिरिवाञ्जलिः ॥ ३९ ॥
116201
116202 दिग्वधूभिर्मुक्त उत्सृष्टो मङ्गललाजानामञ्जलिरिव व्योमलक्षणे कुट्टिमे
116203 सौधतले तारागणो ददृशे ॥ ३९ ॥
116204
116205 चन्द्रानना तमःश्यामा श्रान्ता कुसुमहासिनी ।
116206 यामिनी यौवनं प्राप सरोजमुकुलस्तनी ॥ ४० ॥
116207
116208 स्वनाथान्वेषणेन तदुदयप्रतीक्षया च श्रान्ता कुमुदादिकुसुमैर्हसवती । यौवनं
116209 स्वयौवनफलमिति यावत् ॥ ४० ॥
116210
116211 कृतसंध्यासमाचारः सहचूडालयेष्टया ।
116212 सुष्वाप शयने भूयो मैनाक इव सागरे ॥ ४१ ॥
116213
116214 अथार्धरात्रसमये देशे निःशब्दतां गते ।
116215 घनन्निद्राशिलाकोशनिलीने सकले जने ॥ ४२ ॥
116216
116217 स तस्यां संप्रसुप्तायां शयने कोमलांशुके ।
116218 भृशं निद्राविमूढायां भ्रमर्यामिव पङ्कजे ॥ ४३ ॥
116219
116220 संप्रसुप्तायां तस्यां चूडालायां भृशं निद्रया विमूढायां सत्याम् ॥ ४३ ॥

116221
116222 तत्याज दयितां सुप्तामङ्काद्राजा शिखिध्वजः।
116223 स्वैरं स्वैरं मुखं राहोर्दिशं चान्द्रप्रभामिव॥ ४४॥
116224
116225 यथा राहोर्मुखं चन्द्रमोक्षकाले स्वैरं स्वैरं शनैः शनैश्चान्द्रप्रभां
116226 प्राचीं दिशं प्रति त्यजति तद्वत्॥ ४४॥
116227
116228 उत्तस्थौ शयनाल्लीनवधूकार्धाञ्चलांशुकात्।
116229 सलक्ष्मीकान्तिलोलोर्मेर्हरिः क्षीरार्णवादिव॥ ४५॥
116230
116231 लीना वधूर्यस्मिंस्तल्लीनवधूकं तथाविधमर्धाञ्चलमर्धभागो यस्य
116232 तथाविधमंशुकं प्रावरणवस्त्रं यस्मिंस्तथाविधाच्छयनात्पर्यङ्कात्।
116233 लक्ष्म्याः कान्तिभिः सहिताः सलक्ष्मीकान्तयो लोलाश्चोर्मयो
116234 यस्मिंस्तथाविधात्क्षीणार्णवादिव॥ ४५॥
116235
116236 वीरक्रमार्थं यामीति तत्रैवानुचरव्रजम्।
116237 योजयित्वा जगामासौ पुरान्निर्गत्य पूर्णधीः॥ ४६॥
116238
116239 वीरक्रमश्चोरदुष्टनिग्रहार्था निशाचर्या तत्र वीरक्रम एवानुचरव्रजं योजयित्वा
116240 नियुज्य। पूर्णधीर्निस्पृहः॥ ४६॥
116241
116242 राज्यलक्ष्मि नमस्तुभ्यमित्युक्त्वा मण्डलाद्गतः।
116243 विवेशोग्रामरण्यानीमेको नद इवार्णवम्॥ ४७॥
116244
116245 उग्रां भीषणाम्। अरण्यानीं महदरण्यम्। हिमारण्ययोर्महत्त्वे इत्यानुक्॥ ४७॥
116246
116247 घनान्धकारगुल्माढ्या क्षुद्रभूतौघकर्कशा।
116248 सारण्यानी निशा सार्धं समं तेनातिवाहिता॥ ४८॥
116249
116250 घनैरन्धकारसदृशैरन्धकारलक्षणैश्च गुल्मैराढ्या सा अरण्यानी निशा च
116251 तेनातिवाहिता उत्तीर्णा॥ ४८॥
116252
116253 प्रातः शून्यामरण्यानीं स नीत्वा विततं दिनम्।
116254 सममर्केण कस्यांचिद्विशश्राम वनावनौ॥ ४९॥
116255
116256 अर्केण समं विशश्रामेत्युक्त्या आसायं जगामैवेति गम्यते॥ ४९॥
116257
116258 भानावदृश्यतां याते तत्र स्नानादिपूर्वकम्।
116259 किंचित्फलादिकं भुक्त्वा तां निनाय तमस्विनीम्॥ ५०॥
116260
116261 तमस्विनीं रात्रिम्॥ ५०॥
116262
116263 पुनः प्रातः पुराण्युच्चैर्मण्डलानि गिरीन्नदीः।
116264 जवादुल्लङ्घयामास राजा द्वादशशर्वरीः॥ ५१॥
116265
116266 ततो मन्दरशैलस्य तटस्थं जनदुर्गमम्।
116267 प्राप काननमत्यन्तदूरस्थजनतापुरम्॥ ५२॥
116268
116269 अत्यन्तदूरस्था जनता जनसमूहाः जनपदा इति यावत् पुराणि च यस्मात्॥ ५२॥
116270
116271 रटत्प्रणालसलिलवापीबलितपादपम्।
116272 शीर्णविद्यालयज्ञातभूतपूर्वद्विजाश्रमम्॥ ५३॥

116273
116274 रटन्ति सशब्दं प्रवहन्ति वंशप्रणालद्वारा सलिलानि
116275 याभ्यस्तथाविधाभिर्वापीभिर्बलिता बलवत्तराः कृताः पादपा यस्मिन्। पूर्वं
116276 भूता भूतपूर्वा द्विजाश्रमा यस्मिन्॥ ५३॥
116277
116278 क्षुद्रप्राणिविनिर्मुक्तसिद्धसेव्यलतालयम्।
116279 आपूर्णपादपलतं प्राणवृत्तिकरैः फलैः॥ ५४॥
116280
116281 तत्रैकस्मिन्समे शुद्धे स्थले सलिलमालिते।
116282 शीतले शाद्वलश्यामे स्निग्धे सफलपादपे॥ ५५॥
116283
116284 शाद्वलैर्हरिततृणवत्प्रदेशैः श्यामे। नडशादाड्वलच्॥ ५५॥
116285
116286 समञ्जरीभिर्वल्लीभिः स चकारोटजालयम्।
116287 प्रावृट्कालः सविद्युद्भिर्नीलाभ्रैरिव पञ्जरम्॥ ५६॥
116288
116289 उटजः पर्णशाला तद्रूपमालयम्॥ ५६॥
116290
116291 मसृणं वैणवं दण्डं फलभोजनभाजनम्।
116292 अर्घपात्रं पुष्पभाण्डमक्षमालां कमण्डलुम्॥ ५७॥
116293
116294 कन्थां शीतापनोदाय बृसीं चैवमृगाजिनम्।
116295 आनीयायोजयत्तस्मिन्मठिकामन्दिरे नृपः॥ ५८॥
116296
116297 यत्किंचिदन्यद्वा वस्तु योग्यं तापसकर्मणि।
116298 तत्तत्र स्थापयामास जगतीव क्रमं विधिः॥ ५९॥
116299
116300 विधिर्धाता जगति स्वसृष्टब्रह्माण्डे क्रमं व्यवहारसाधनजातमिव॥ ५९॥
116301
116302 संध्यापूर्वं जपं प्रातः प्रहरे स तदाकरोत्।
116303 पुष्पोच्चयं द्वितीये तु स्नानं देवार्चनं ततः॥ ६०॥
116304
116305 पुष्पाणामुच्चयं संचयम्। फलमूलकुशकाष्ठादीनामप्युपलक्षणमेतत्। ततः
116306 तृतीये इत्यर्थः॥ ६०॥
116307
116308 पश्चाद्वनफलं किंचिद्वनकन्दं विसादि च।
116309 भुक्त्वा जप्यपरो भूत्वा निनायैको निशां वशी॥ ६१॥
116310
116311 इति दिवसमखेदं मन्दरोपान्तकच्छे विरचित उटजेऽन्तर्मालवेशो निनाय।
116312 नवनृपतिविलासं तं न सस्मार कं वा स्फुरति हृदि विवेके राज्यलक्ष्म्यो
116313 हरन्ति॥ ६२॥
116314
116315 उक्तमनूद्योपसंहरति-इतीति। मलवेशः शिखिध्वज इति वर्णितप्रकारेण
116316 मन्दरोपान्तकच्छे विरचिते उटजे अन्तःस्थितः सन्नखेदं दिवसं बहून्
116317 दिवसान्निनाय। तं प्रागनुभूतं नवं नृपतिविलासं न सस्मार। तत्कुतस्तत्राह##-
116318 वाञ्छाजननेन वशीकर्तुं शक्नुवन्ति। न कंचिदपीत्यर्थः॥ ६२॥
116319
116320 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
116321 चू० शिखिध्वजप्रव्रज्या नाम चतुरशीतितमः सर्गः॥ ८४॥
116322
116323 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
116324 शिखिध्वजप्रव्रज्या नाम चतुरशीतितमः सर्गः॥ ८४॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ८५

श्रीवसिष्ठ उवाच।

एवं शिखिध्वजः पूर्णमठिकायां वने स्थितः।
इदानीं शृणु चूडाला सा किं कृतवती गृहे॥ १॥

राज्ञ्या प्रबुद्धया राज्ञोऽन्वेषणं पथि दर्शनम्।
भाव्यर्थदर्शनं काले बोधनं चोपवर्ण्यते॥

उक्तमनूद्य वक्ष्यमाणकथया संगमयति-एवमिति॥ १॥

तत्रार्धरात्रसमये दूरं याते शिखिध्वजे।
हरिणी ग्रामसुप्तेव चूडाला बुबुधे भयात्॥ २॥

ग्रामसुप्तेवेति राजवियोगभीत्या सदा जाग्रत्यपि दैवान्निद्रया हृतेति द्योतनार्थम्॥ २॥

अपश्यत्पतिनिर्हीना शयनं शून्यतां गतम्।
अभास्करमपूर्णेन्दु शान्तशोभमिवाम्बरम्॥ ३॥

पत्या निर्हीना त्यक्ता॥ ३॥

उत्तस्थौ किंचिदाम्लानवदना खेदशालिनी।
कुसिक्तेव महावल्ली निरुत्साहाङ्गपल्लवा॥ ४॥

कुत्सितेना क्षारकर्दमादिजलेन सिक्ता। विशेषणं साधारणं योज्यम्॥ ४॥

न प्रसन्ना न विमला बभूवाकुलतां गता।
दिनश्रीरिव नीहारधूसरा सा व्यतिष्ठत॥ ५॥

क्षणं शय्योपविष्टैव चिन्तयामास चिन्तया।
कष्टं राज्यं प्रभुस्त्यक्त्वा वनं यातो गृहादिति॥ ६॥

इति चिन्तया वक्ष्यमाणं चिन्तयामासेत्यर्थः॥ ६॥

तन्मयेहाद्य किं कार्यं तत्समीपं व्रजाम्यहम्।
भर्तैव गतिरुद्दिष्टा विधिना प्रकृता स्त्रियः॥ ७॥

तदेवाह-तदिति। विधिना शास्त्रेण भर्तैव प्रकृता प्रथमा गतिः शरणं
उद्दिष्टा विहिता। असति हि भर्तरि पुत्रादयो गतिरिति भावः॥ ७॥

इति संचिन्त्य भर्तारमनुगन्तुं समुत्थिता।
चूडाला वातरन्ध्रेण निर्गत्याम्बरमाययौ॥ ८॥

वातरन्ध्रं वातायनं तेन॥ ८॥

बभ्रामाम्बरमार्गेण वातस्कन्धेन योगिनी।
कुर्वती सिद्धसार्थस्य मुखेनान्येन्दुविभ्रमम्॥ ९॥

अन्येन्दुविभ्रमं द्वितीयचन्द्रभ्रान्तिम्॥ ९॥

116377 ददर्शाथ यथायातं रात्रौ खड्गधरं पतिम् ।
116378 भ्रमन्तमेकमेकान्ते वेतालसमयोदितम् ॥ १० ॥
116379
116380 वेतालयोग्ये समये निशि उदितं प्रकाशमानम् ॥ १० ॥
116381
116382 तादृशं पतिमालोक्य स्थित्वा गगनकोटरे ।
116383 भविष्यच्चिन्तयामास सर्वं भर्तुरखण्डितम् ॥ ११ ॥
116384
116385 भर्तुः भविष्यत् भाविपदार्थजातम् ॥ ११ ॥
116386
116387 यथा येन यदा यत्र यावत्कार्यंन् यथोदयम् ।
116388 यथा च निर्वृतिः स्फारा गन्तव्या तेन राघव ॥ १२ ॥
116389
116390 भविष्यदेवप्रकारनिमित्तकालदेशक्रियेयत्ताभ्युदयनिःश्रेयसपर्यन्तैर्विभज्य
116391 चिन्तितवतीत्याह-यथेति । स्फारा निर्वृतिर्भूमानन्दविश्रान्तिः ॥ १२ ॥
116392
116393 अवश्यं भवितव्यं तद्भर्तुर्दृष्ट्वा पुरः स्थितम् ।
116394 तदेव संवादयितुं गमनात्सा न्यवर्तत ॥ १३ ॥
116395
116396 पुरः स्थितमिव योगबलादपरोक्षं दृष्ट्वा संवादयितुम् । तदनुरूपमाचरितुमिति
116397 यावत् ॥ १३ ॥
116398
116399 आस्तां ममाद्य गमनं काले नातिचिरेण हि ।
116400 मयास्य पार्श्वे गन्तव्यं नियतेरेष निश्चयः ॥ १४ ॥
116401
116402 इति संचिन्त्य चूडाला प्रविश्यान्तःपुरं पुनः ।
116403 सुष्वाप शयने शंभोः शिरसीवन्दवी कला ॥ १५ ॥
116404
116405 केनचित्कारणेनासौ गतः संप्रति भूपतिः ।
116406 इति पौरं जनं सर्वमाश्वास्यातिष्ठदङ्गना ॥ १६ ॥
116407
116408 राज्यं ररक्ष भर्तुस्तत्क्रमेण समदर्शनत् ।
116409 यथा कालेन केदारं पक्वं कलमगोपिका ॥ १७ ॥
116410
116411 कलमगोपिका शालिपालिका ॥ १७ ॥
116412
116413 तयोस्तदाऽवहत्कालो दंपत्योः स्थितयोस्तथा ।
116414 अदृष्टान्योन्यमुखयो राज्यकाननपालयोः ॥ १८ ॥
116415
116416 अवहत् अगमत् ॥ १८ ॥
116417
116418 जगामाथ दिनं पक्षो मासोऽथ ऋतुवत्सरः ।
116419 शिखिध्वजस्य विपिने चूडालायाः स्वमन्दिरे ॥ १९ ॥
116420
116421 कथमगमत्तदाह-जगामेति । ऋतुसहितो वत्सरः ॥ १९ ॥
116422
116423 बहुनात्र किमुक्तेन वर्षाण्यष्टादशाङ्गना ।
116424 चूडालोवास सदने वनगुच्छे शिखिध्वजः ॥ २० ॥
116425
116426 अथ यातेषु बहुषु वेषेषु जरसा वृते ।
116427 शिखिध्वजे महाशैलतटकोटरवासिनि ॥ २१ ॥
116428

116429 भर्तुः कषायपाकं तदालक्ष्य पालितं चिरात्।
116430 तदा तस्याथ यातेषु वर्षेषु जरसा वने [जरसा वृते इति पाठः। वने इति
116431 पाठे जरसोपलक्षितस्येति। वृते इति पाठे शिखिध्वजे जरसा वृते सतीति चान्वयः
116432 ‌‌]॥ २२॥
116433
116434 कषायाणां रागादिवासनानां पाकमालक्ष्य तत्तावत्कालं तया पालितं
116435 प्रतीक्षितमिति यावत्। तदेत्यादिरुक्तानुवादो वक्ष्यमाणार्थः॥ २२॥
116436
116437 तदा तस्यात्मकार्यस्य भवितव्यतया तथा।
116438 भर्तुः समीपगमने मम कालोऽयमित्यथ॥ २३॥
116439
116440 आत्मकार्यस्य स्वभर्तृबोधस्य तथा वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वोपदेशेनैव
116441 भवितव्यतया॥ २३॥
116442
116443 संचिन्त्य मन्दरोपान्तं गन्तुं बुद्धिं चकार सा।
116444 चचारान्तःपुराद्रात्रौ ततार नभसः पथम्॥ २४॥
116445
116446 ततार पुप्लुवे॥ २४॥
116447
116448 जगाम वातस्कन्धेन गच्छन्ती खे ददर्श सा।
116449 कल्पवृक्षांशुकच्छन्नरत्नस्तबकभूषिताः॥ २५॥
116450
116451 नन्दनोद्याननिलया रक्ताः सिद्धाभिसारिकाः।
116452 परामृष्टेन्दुशकलान्प्रालेयकणवर्षिणः॥ २६॥
116453
116454 रक्ताः कान्तेष्वनुरक्ताः। परामृष्टानीन्दोः शकलानि कला यैः॥ २६॥
116455
116456 सिद्धोत्तमात्तसौगन्ध्यान्स्पर्शयामास मारुतान्।
116457 चन्द्रबिम्बामृताम्भोधेर्महावीचिपरम्पराम्॥ २७॥
116458
116459 सिद्धोत्तमेभ्यः आत्तानि गृहीतानि मन्दारमालाहरिचन्दनकस्तूर्यादिसौगन्ध्यानि
116460 यैस्तथाविधान्मारुतान् स्पर्शयामास पस्पर्श।
116461 चन्द्रबिम्बलक्षणस्यामृताम्भोधेर्महावीचिपरंपराभूतां निर्मलज्योत्स्नाम्।
116462 अम्बरस्य आन्तरतामन्तर्वर्तितां गता सती ददर्श॥ २७॥
116463
116464 अपश्यन्निर्मलज्योत्स्नामम्बरान्तरतां गता।
116465 मेघान्तरेण गच्छन्ती मेघलग्नाश्च विद्युतः॥ २८॥
116466
116467 अवियुक्ताः स्वभर्त्रा सा भूयो भूयो व्यलोकयत्।
116468 उवाच चात्मनैवाहो यावज्जीवं शरीरिणाम्॥ २९॥
116469
116470 स्वभर्त्रा मेघेन अवियुक्ताः विद्युतो व्यलोकयत्। आत्मना मनसैवोवाच। किमुवाच
116471 तदाह-अहो इत्यादिना॥ २९॥
116472
116473 न स्वभावः शमं याति ममाप्युत्कण्ठितं मनः।
116474 कदा मृगेन्द्रस्कन्धं तं प्रणयप्रवणं पुनः॥ ३०॥
116475
116476 पश्यामि कान्तमित्युक्तं ममाप्युत्कण्ठते मनः।
116477 मञ्जरीजालवलितास्तरुं वल्ल्यः स्वकं पतिम्॥ ३१॥
116478
116479 मम मनः उक्तं विवेकैर्बोध्यमानमपि इति उत्कण्ठते॥ ३१॥
116480

116481 न मुञ्चन्ति क्षणमिति ममाप्युत्कण्ठते मनः।
116482 यथेयमग्रजा कान्तमेति सिद्धाभिसारिका॥ ३२॥
116483
116484 अग्रे श्रेष्ठे देवयोतौ जाता अग्रजा॥ ३२॥
116485
116486 तथा कदाहमेष्यामि ममापीति मनः स्थितम्।
116487 इमे मन्दाश्च मरुत एते च शशिनः कराः॥ ३३॥
116488
116489 वनराजय एताश्च ममाप्युत्कण्ठयन्त्यहो।
116490 हे चित्ताङ्गमुधैवान्तः किं त्वं ताण्डवितं स्थितम्॥ ३४॥
116491
116492 अङ्ग जड। मुधा व्यर्थमेव ताण्डवितं सत्किं स्थितमसीत्यर्थः॥ ३४॥
116493
116494 सा व्योमनिर्मला साधो क्व ते याता विवेकिता।
116495 अथवा चित्त भर्तारं स्वं प्रत्युत्कण्ठसे सखे॥ ३५॥
116496
116497 अथवा नायं दोष इति शेषः। कुतस्तत्राह-भर्तारमिति॥ ३५॥
116498
116499 तिष्ठोत्कण्ठाभिवलितं किं समुत्कण्ठितेन मे।
116500 किं वृथोत्कण्ठसे वामे भर्ता यातो जरां भवेत्॥ ३६॥
116501
116502 इदानीं देहं प्रत्याह-किमिति। वामे हे स्त्रीशरीर यदालिङ्गनाद्यर्थं
116503 समुत्कण्ठसे स ते भर्ता जरां यातस्त्वन्निरपेक्ष एव भवेत् संभाव्यत् इत्यर्थः॥ ३६
116504 ।।
116505
116506 तपस्वी कृशगात्रश्च भवेन्निर्वासनस्तथा।
116507 मनो राज्याद्यभोगेभ्यो मन्येऽस्यामूलतां गतम्॥ ३७॥
116508
116509 राज्यादीनामभोगेभ्यः अभोगार्थं अस्य मनः अमूलतां निर्मूलतां गतं मन्ये
116510 संभावये॥ ३७॥
116511
116512 वासनालतिका प्रावृण्नदी नदगता यथा।
116513 एकान्तरत एकात्मा नीरसः शान्तवासनः॥ ३८॥
116514
116515 तथा अस्य वासनालतिका यथा प्रावृण्नदी क्षुद्रा महानदगता सती न
116516 पृथगवशिष्यते तथा संपन्नेति शेषः। एकान्ते रतः आसक्तः अत एव एकात्मा। नीरसो
116517 निरिच्छः॥ ३८॥
116518
116519 मन्ये भवति मे भर्ता शुष्कवृक्षसमस्थितिः।
116520 तथापि चित्त कोत्कण्ठा भवतोत्कण्ठयान्वितम्॥ ३९॥
116521
116522 एवं नैराश्यप्रदर्शनान्निरुत्साहं मनः पुनरुज्जीवयन्तीवाह-तथापीति।
116523 अस्त्वेवंविधः सः तथापि हे चित्त का तवोत्कण्ठा। अहं योगेन वक्ष्यमाणोपायेन
116524 भर्तुर्मतिमुद्बोध्य तत्त्वज्ञीकृत्य प्रारब्धशेषभोगोत्कण्ठया युतं पतिं
116525 भवता सह श्लेषयिष्यामि न त्वयोत्कण्ठा कार्येति परेणान्वयः॥ ३९॥
116526
116527 मतिमुद्बोध्य योगेन श्लेषयिष्याम्यहं पतिम्।
116528 प्रमृष्टकलनं भर्तुः समीकृत्य मनो मुनेः॥ ४०॥
116529
116530 तदेव स्पष्टमाह-प्रमृष्टेति॥ ४०॥
116531
116532 राज्य एव नियोक्ष्यामि निवत्स्यावः सुखं चिरम्।

116533 अहो नु चिरकालेन मनोरथमिमं शुभम् ॥ ४१ ॥
116534
116535 अहमासादयिष्यामि यद्भर्ता समचिन्तितः ।
116536 समग्रानन्दवृन्दानामेतदेवोपरि स्थितम् ॥ ४२ ॥
116537
116538 यद्यस्माद्धेतोर्भर्ता तत्त्वबोधान्मया समं तुल्यरूपमन्तर्बाह्यार्थचिन्तितं यस्य
116539 तथाविधः संपत्स्यत इति शेषः । तदेव प्रशंसन्त्याह-समग्रेति ॥ ४२ ॥
116540
116541 यत्समानमनोवृत्तिसङ्गमास्वादने सुखम् ।
116542 इति चिन्तयती व्योम्ना चूडालोल्लङ्घ्य पर्वतान् ॥ ४३ ॥
116543
116544 देशानब्दान्दिगन्तांश्च प्राप मन्दरकन्दरम् ।
116545 अदृश्यैव नभःस्थैव प्रविवेश वनान्तरम् ॥ ४४ ॥
116546
116547 अब्दाम्मेघान् । वनान्तरं वनमध्यम् ॥ ४४ ॥
116548
116549 वात्येव पादपलतास्पन्दवेद्यगमागमा ।
116550 वनैकदेशे कस्मिंश्चित्कृतपर्णोटजे पतिम् ॥ ४५ ॥
116551
116552 पादपानां लताना च स्पन्देन वेद्यावनुमेयौ गमागमौ यस्याः ॥ ४५ ॥
116553
116554 दृष्ट्वा योगेन बुबुधे देहान्तरमिवास्थितम् ।
116555 हारकेयूरकटककुण्डलादिविभूषितः ॥ ४६ ॥
116556
116557 योगेन समाहितचित्तेनेति यावत् । यो हारकेयूरादिभूषितः सन् मेरुकान्तिरभवत्तमेव
116558 अत्र मन्दरोटजे कृशाङ्गत्वादिलक्षणं ददर्शेति परेण संबन्धः ॥ ४६ ॥
116559
116560 अभवन्मेरुकान्तिर्यस्तमेवात्र ददर्श सा ।
116561 कृशाङ्गं कृष्णवर्णं च जीर्णपर्णमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥
116562
116563 कज्जलाम्बुभरस्नातं भृङ्गीशमिव निस्पृहम् ।
116564 चीराम्बरधरं शान्तमेकाकिनमवस्थितम् ॥ ४८ ॥
116565
116566 भृङ्गीशं प्रसिद्धं रुद्रद्वारपालमिव ॥ ४८ ॥
116567
116568 स्थलीनिषण्णं पुष्पाणि ग्रथयन्तं जटाङ्कितम् ।
116569 तमालोक्यानवद्याङ्गी चूडाला पीवरस्तनी ॥ ४९ ॥
116570
116571 देवातिथिसमर्चनाय पुष्पाणि मालां ग्रथयन्तम् । जटाभिरङ्कितं चिह्नितम् ॥ ४९ ॥
116572
116573 किंचिज्जातविषादैवमुवाचात्मनि चेतसा ।
116574 अहो नु विषमं मौर्ख्यं तदनात्मज्ञतात्मकम् ॥ ५० ॥
116575
116576 अनात्मज्ञता अज्ञानं तदात्मकम् ॥ ५० ॥
116577
116578 एवंविधाः समायन्ति दशा मौर्ख्यप्रसादतः ।
116579 अयं स राजा लक्ष्मीवान्यतो मेऽतिप्रियः पतिः ॥ ५१ ॥
116580
116581 यतो यस्माद्धेतोर्मे अतिप्रियः पतिर्मोहघनेन हृदि क्षुण्णामभिहतामिमां
116582 दशामभ्यागतस्तत्तस्माद्धेतोरिहास्मिन्नुटजे अद्यैव अवश्यं नाथं पतिं
116583 विदितवेद्यतां तथा भोगमोक्षश्रियं नयामि प्रापयामीति परेणान्वयः ॥ ५१ ॥
116584

116585 हृदि मोहघनक्षुण्णामिमामभ्यागतो दशाम्।
116586 तदवश्यमिहाद्यैव नाथं विदितवेद्यताम्॥ ५२॥
116587
116588 नयाम्यत्र न संदेहो भोगमोक्षश्रियं तथा।
116589 इदं रूपं परित्यज्य रूपेणान्येन केनचित्॥ ५३॥
116590
116591 सकाशमस्य गच्छामि बोधंन् दातुमनुत्तमम्।
116592 बालेयं मम कान्तेति मदुक्तं न करोत्यलम्॥ ५४॥
116593
116594 किमर्थमिदं रूपं परित्याज्यं तत्राह-बालेति॥ ५४॥
116595
116596 तस्मात्तापसरूपेण बोधयामि पतिं क्षणात्।
116597 भर्ता कषायपाकेन परिपक्वमतिः स्थितः॥ ५५॥
116598
116599 प्रागेव कुतस्तपस्विवेषेण स न बोधितस्तत्राह-भर्तेति॥ ५५॥
116600
116601 चेतस्यस्याद्य विमले स्वं तत्त्वं प्रतिबिम्बति।
116602 इति संचित्य चूडाला बभूव द्विजदारकः॥ ५६॥
116603
116604 द्विजदारको ब्राह्मणपुत्रः॥ ५६॥
116605
116606 ईषद्ध्यानाद्गतान्यत्वं क्षणादम्बुतरङ्गवत्।
116607 पपात विपिने तस्मिन्द्विजपुत्रकरूपिणी॥ ५७॥
116608
116609 कथं बभूव तदाह-ईषदिति। प्रागुक्ताग्नीषोमधारणान्वितादीषद्ध्यानात्।
116610 अन्यत्वं पुंस्त्वम्॥ ५७॥
116611
116612 भर्तुरध्याजगामाग्रं मन्दस्मितलसन्मुखी।
116613 ददर्श द्विजपुत्रं तं पुरो यातं शिखिध्वजः॥ ५८॥
116614
116615 अग्रं पुरोदेशम्॥ ५८॥
116616
116617 वनान्तरादुपायातं तपो मूर्तिमिवास्थितम्।
116618 द्रवत्कनकगौराङ्गं मुक्ताहारविभूषितम्॥ ५९॥
116619
116620 मूर्तिमास्थितं तप इव द्रवत्कनकमिव गौराणि पीतस्वच्छान्यङ्गानि यस्य॥ ५९॥
116621
116622 शुक्लयज्ञोपवीताङ्गं शुक्लाम्बरयुगावृतम्।
116623 कमण्डलुधरं कान्तं पुरो यातं शिखिध्वजः॥ ६०॥
116624
116625 व्याप्तप्रकोष्ठद्विगुणेनाक्षसूत्रेण चारुणा।
116626 भूमावलग्नगात्रेण किष्कुमात्रेण च स्थितम्॥ ६१॥
116627
116628 व्याप्तः प्रकोष्ठान्मणिबन्धाद्द्विगुणो बहिर्देशो येन। अतएव किष्कुमात्रेण
116629 हस्तमात्रेण द्वैगुण्ये वितस्तिमात्रेण वा अत
116630 एवानतिदैर्घ्याद्भूमावलग्नगात्रेणाऽक्षसूत्रेणाक्षमालया स्थितमुपलक्षितम्॥ ६१॥
116631
116632 कुन्तलव्याप्तमूर्धानं सालिमालमिवाम्बुजम्।
116633 भासयन्तं प्रदेशं तं शारीरैर्दीप्तिमण्डलैः॥ ६२॥
116634
116635 कुण्डलाभषितमुखं नवमर्कमिवोदितम्।
116636 शिखासंप्रोतमन्दारं शृङ्गस्थेन्दुमिवाचलम्॥ ६३॥

116637
116638 शृङ्गस्थः शृङ्गसंलग्नप्राय इन्दुर्यस्य तथाविधमचलं पर्वतमिव
116639 स्थितम् ॥ ६३ ॥
116640
116641 कान्तोपशान्तवपुषमूर्जितं विजितेन्द्रियम् ।
116642 हिमाभभस्मतिलकं भूषितालोकसुन्दरम् ॥ ६४ ॥
116643
116644 मेरुहेमतटीलीनपूर्णेन्दुमिव चञ्चलम् ।
116645 तमालोक्य द्विजसुतं समुत्तस्थौ शिखिध्वजः ॥ ६५ ॥
116646
116647 मेरुहेमतटीपदेन तत्रस्थो गङ्गाप्रवाहो लक्ष्यते । तत्र लीनः प्रतिबिम्बितः
116648 पूर्णेन्दुस्तमिव चञ्चलम् ॥ ६५ ॥
116649
116650 देवपुत्रागमधिया संपरित्यक्तपादुकः ।
116651 देवपुत्र नमस्कार इदमासनमास्यताम् ॥ ६६ ॥
116652
116653 इत्यस्य दर्शयामास पाणिना पत्रविष्टरम् ।
116654 ददौ च द्विजपुत्रस्य् पुष्पमुष्टिं करोत्करे ॥ ६७ ॥
116655
116656 पत्रनिर्मितं विष्टरमासनम् । करोत्करे करतले ॥ ६७ ॥
116657
116658 चन्द्रः कुमुदखण्डस्य प्रालेयमिव पल्लवे ।
116659 हे राजर्षे नमस्तुभ्यमिति द्विजसुतोऽवदत् ॥ ६८ ॥
116660
116661 कुमुदखण्डस्य पल्लवे प्रालेयं हिमकणजालमिव ॥ ६८ ॥
116662
116663 गृहीत्वा कुसुमान्यस्माद्विवेश पत्रविष्टरे ।
116664
116665 शिखिध्वज उवाच ।
116666
116667 देवपुत्र महाभाग कुत आगमनं कृतम् ।
116668 दिवसः सफलो मन्ये यत्त्वामद्यास्मि दृष्टवान् ॥ ६९ ॥
116669
116670 यद्यस्मात्त्वामद्यास्मिन्दिवसे दृष्टवानस्मि ॥ ६९ ॥
116671
116672 इदमर्घ्यमिदं पाद्यं पुष्पाणीमानि मानद ।
116673 इमा प्रग्रथिता माला गृह्यन्तां भद्रमस्तु ते ॥ ७० ॥
116674
116675 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
116676
116677 इत्युक्त्वा पाद्यमर्घ्यं च माला पुष्पाणि चानघ ।
116678 शिखिध्वजस्तदिष्टायै ददौ देव्यै यथाखिलम् ॥ ७१ ॥
116679
116680 अखिलं शास्त्रोक्तमनतिक्रम्येति यथाखिलम् । पदार्थानतिवृत्तौ
116681 यथार्थेऽव्ययीभावः ॥ ७१ ॥
116682
116683 चूडालोवाच ।
116684
116685 सुबहूनि परिभ्रान्तो भूतलायतनान्यहम् ।
116686 त्वत्तः पूजा यथा प्राप्ता मयेयं न तथान्यतः ॥ ७२ ॥
116687
116688 न तथान्यतः प्राप्तेत्यनुषज्यते ॥ ७२ ॥

पेशलेनानुरूपेण प्रश्रयेणामुनानघ।
मन्येऽहं नूनमत्यन्तचिरंजीवी भविष्यसि॥ ७३॥

प्रश्रयेण विनयेन। एतैर्हि लक्षणैर्मनुजाश्चिरजीविनो भवन्तीति भावः॥ ७३॥

शान्तेन मनसोदारमारादुन्मुक्तकल्पनम्।
निर्वाणर्थं तपः साधो कच्चित्संभृतवानसि॥ ७४॥

आरात् दूरे उन्मुक्ताः कल्पनाः फलसंकल्पा यस्मिन्। अत एवोदारं निर्वाणार्थं तपः
संभृतवान् संचितवानसि। कच्चिदिति इष्टप्रश्ने निपातः॥ ७४॥

असिधारासमं सौम्य शान्तव्रतमिदं तव।
स्फीतं यद्राज्यमुत्सृज्य महावननिषेवणम्॥ ७५॥

शान्तानामक्रोधनानां यतिवनस्थानां व्रतभूतमिदं
महावननिषेवणमसिधारासमं क्रूरमत्यन्तावधाननिर्वाह्यं चेत्यर्थः॥ ७५॥

शिखिध्वज उवाच।

जानासि भगवन्सर्वं देवस्त्वं कोऽत्र विस्मयः।
श्रियैव लोकोत्तरया ज्ञायसे चिह्नरूपया॥ ७६॥

राज्यत्यागनिर्वाणार्थतपश्चरणयोरज्ञातयोः प्रशंसनायोगात्तस्य तपसा
सर्वज्ञतां संभावयन् राजा द्विजसुतं रूपादिसंपदा प्रशंसति##-

एतान्यङ्गानि ते चन्द्राद्घटितानीति मे मतिः।
अथवा किं समालोकादमृतेनेव सिञ्चसि॥ ७७॥

अथवा किं बहुना सम्यगालोकाद्वीक्षणाद्देहकान्तितश्चामृतेन सिञ्चसीव॥ ७७॥

अस्ति मे दयिता कान्ता पाति मद्राज्यमद्य तत्।
तवेव तस्या दृष्टानि तान्यङ्गानीह सुन्दर॥ ७८॥

उपशान्तं च कान्तं च वपुरापादमस्तकम्।
शृङ्गं शुभ्राम्बुदेनेव पुष्पेणाच्छादयामुना॥ ७९॥

शृङ्गं मेरुशिखरम्। अमुना मद्दत्तमालारूपेण॥ ७९॥

निष्कलङ्केन्दुसंकाशमङ्गमादित्यतेजसा।
मन्ये ते ग्लानिमायाति सुमनःपत्रपेलवम्॥ ८०॥

सुमनसां पुष्पाणां पत्रं दलमिव पेलवं सुकुमारं ते अङ्गम्॥ ८०॥

देवार्चनायोपचितमिदमित्थं सितं मया।
अङ्ग त्वदङ्गसङ्गेन तत्प्रयातु कृतार्थताम्॥ ८१॥

इदं पुष्पजातमित्थं दृश्यमानवैचित्र्येण सितं ग्रथितम्। षिञ् बन्धने कर्मणि
क्तः। अङ्गेति संबोधने। तत्तस्माद्देवस्य तवार्चनादित्यर्थः॥ ८१॥

जीवितं याति साफल्यं स्वमभ्यागतपूजया।
देवादप्यधिकं पूज्यः सतामभ्यागतो जनः॥ ८२॥

देवार्चनादप्यतिथिपूजनमधिकमिति तदेकमपि जन्मसाफल्यहेतुः त्वत्पूजनेतु मे
द्वयमपि युगपत्संपन्नमिति सुतरां जीवितसाफल्यमित्यांशयेनाह-जीवितमिति ॥
८२ ॥

तत्कस्त्वं कस्य पुत्रस्त्वं किमायातोऽस्यनुग्रहात् ।
एतन्मे संशयं छिन्धि विमलेन्दुसमानन ॥ ८३ ॥

तत्तस्मान्मद्दत्तपूजाग्रहणाद्नन्तरमिति शेषः ॥ ८३ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

राजन्मे शृणु वक्ष्यामि यथापृष्टमखण्डितम् ।
को नाम परिपृच्छन्तं विनीतं वञ्चयेतुमान् ॥ ८४ ॥

पुष्टमनतिक्रम्य यथापृष्टम् ॥ ८४ ॥

अस्त्यस्मिञ्जगतीकोशे शुद्धात्मा नारदो मुनिः ।
पुण्यलक्ष्म्या मुखे कान्ते कर्पूरतिलकोपमः ॥ ८५ ॥

पुण्यलक्ष्म्याः कान्ते रम्ये मुखे सुरभितरं यत्कर्पूरतिलकं तदुपमा यस्य । अनेन
नारदो गौराङ्ग इति गम्यते ॥ ८५ ॥

स कदाचिन्मुनिर्देवो गुहायां ध्यानमास्थितः ।
तत्र हेमतटे गङ्गा वहत्युरुतरङ्गिणी ॥ ८६ ॥

गुहायां मेरोरिति शेषः ॥ ८६ ॥

मेरुलक्ष्म्यां स्फुरद्रूपा भान्ति हारलता यथा ।
एकदा नारदमुनिर्ध्यानान्ते स सरित्तटे ॥ ८७ ॥

ध्वनद्वलयमश्रौषील्लीलाकलकलारवम् ।
किमेतदित्यसौ किंचिज्जातप्रायकुतूहलः ॥ ८८ ॥

ध्वनन्ति वलयानि यस्मिंस्तथाविधं लीलाकलकलारवं जलक्रीडाकोलाहलध्वनिम् ।
संभावनाप्राचुर्याद्यर्थः प्रायशब्दोऽप्यदन्तोऽस्ति । तदस्मिन्नत्रं प्राये
संज्ञायाम् प्रायभवः रूपात्प्रायादिति पाणिनिजैमिनिप्रभृतिभिः प्रयोगात् ॥ ८८ ॥

हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणम् ।
रम्भातिलोत्तमाप्रायं निर्यातं जललीलया ॥ ८९ ॥

निर्यातं जलान्निर्गतम् । जललीलया जलसेचनादिक्रीडया ॥ ८९ ॥

क्रीडन्तं त्यक्तवसनं देशे पुरुषवर्जिते ।
काञ्चनाम्भोजमुकुलसंकाशैः स्तनमण्डलैः ॥ ९० ॥

परिवेल्लितमन्योन्यं फलकान्तं द्रुमं यथा ।
द्रुतहेमरसापूरनिर्भराभोगभासुरैः ॥ ९१ ॥

अन्योन्यं परिवेल्लितं वेष्टितम् । संघट्टितमिति यावत् । द्रुतस्य हेमरसस्य य
आपूरनिर्भरः प्रवाहातिशयस्तादृशेन आभोगेन कान्तिसंस्थानेन
भासुरैरुरुभिः स्वात्मकस्य काममन्दिरस्य स्तम्भसंचयं कुर्वन्तमिति

116793 परेणान्वयः ॥ ९१ ॥
116794
116795 कुर्वन्तमुरुभिः काममन्दिरस्तम्भसंचयम् ।
116796 निर्मलीकृतचन्द्रेण व्याप्तां व्योमविलासिनीम् ॥ ९२ ॥
116797
116798 स्वजलनैर्मल्यान्निर्मलीकृतेन प्रतिबिम्बचन्द्रेण सर्वतो व्याप्तां
116799 व्योमविलासिनीमापगां मन्दाकिनीं देहलावण्यरसप्रवाहेण तर्जयन्तं
116800 न्यग्भावयन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ९२ ॥
116801
116802 लावण्यरसपूरेण तर्जन्यन्तमिवापगाम् ।
116803 प्राकारैरमरोद्यानरथचक्रैर्मनोभुवः ॥ ९३ ॥
116804
116805 मनोभुवः कामस्य अमरोद्याने नन्दनवने क्रीडायां
116806 रथचक्रभूतैर्नितम्बतटलक्षणैः सेतुभिर्निरोधादुत्पथे अर्पितं गङ्गाम्बु येन ॥
116807 ९३ ॥
116808
116809 उत्पथार्पितगङ्गाम्बु नितम्बतटसेतुभिः ।
116810 सर्वत्र दृष्टसर्वाङ्गं विश्वरूपमिव स्थितम् ॥ ९४ ॥
116811
116812 यतः स्वच्छतमत्वादन्योन्यादर्शतां गतं अतः सर्वतः प्रतिबिम्बितसर्वाङ्गं
116813 सर्वत्र दृष्टसर्वाङ्गं सत् सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् इति
116814 प्रसिद्धकालात्मनः कल्पतरोर्भगवतः सकाशादुत्थितं विश्वरूपमिव
116815 स्थितमित्यर्थः ॥ ९४ ॥
116816
116817 प्रतिबिम्बितसर्वाङ्गमन्योन्यादर्शतां गतम् ।
116818 कालकल्पतरोर्वर्षविटपात्पक्षपल्लवात् ॥ ९५ ॥
116819
116820 विश्वरूपं दर्शयितुर्भगवतः कालात्मकत्वं च विश्वूपभीतेनार्जुनेन को
116821 भवानुग्ररूपः इति पृष्टेन भगवता कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
116822 लोकान्यमाहर्तुमिह प्रवृत्तः इति स्ववचनेनैव दर्शितम् । अतस्तमेव काला त्मानं
116823 सर्वकल्पनाफलदातृत्वात्कल्पतरुत्वेन रूपयति-वर्षविटपादित्यादिना । वर्षाणि
116824 प्रभवादयः षष्टिसंवत्सरा विटपाः स्कन्धाः यस्य । एतेनायनद्वयस्य मासानां
116825 च शाखात्वमर्थादुक्तमेव ॥ ९५ ॥
116826
116827 विविधर्तुलताजालाद्दिनश्रीकलिकाकुलात् ।
116828 आलोकपुष्परजसो जाताद्गगनकानने ॥ ९६ ॥
116829
116830 विविधा भिन्नलक्षणा ऋतवो लताजालानि अवान्तरशाखासमूहा यस्य ।
116831 गगनमव्यक्ताकाशस्तल्लक्षणे कानने नन्दने जातात् ॥ ९६ ॥
116832
116833 स्फुरज्जलखगप्रोतात्सप्ताब्ध्येकालवाडकात् ।
116834 स्तनस्तबकवृन्देषु स्पर्धयातिरसान्वितम् ॥ ९७ ॥
116835
116836 स्फुरद्भिर्जलमयचन्द्रपरिणामशरीरत्वाज्जलखगैर्देवैः प्रोताद्व्याप्तात् ।
116837 सप्ताप्यब्धय एकमालवाडकमालवालकं डलयोरभेदादालवालं यस्य
116838 तथाविधात्कालकल्पतरोर्विष्णोरुद्भूतं विश्वरूपमिव स्थितमिति पूर्वत्रान्वयः ।
116839 पुनर्ललनागणमेव विशिनष्टि-स्तनेति । परस्परस्तनस्तबकवृन्देषु
116840 अम्भोजमुकुलेषु च सौन्दर्यसाम्यदर्शनप्रयुक्तस्पर्धया
116841 नालादुद्धृत्योद्धृत्यास्फालनात्संपूर्णं दलितान्यम्भोजमुकुलपल्लवानि येनेति
116842 परेणान्वयः ॥ ९७ ॥
116843
116844 उद्धृत्योद्धृत्य संपूर्णदलिताम्भोजपल्लवम् ।

116845 आलोलालककेशाक्षितारकादिमधुव्रतम् ॥ ९८ ॥
116846
116847 अर्थान्मुखपद्मेषु आलोला अलकाश्चूर्णकुन्तलाः केशा दीर्घकुन्तला अक्षितारका
116848 आदिपदाल्लालाटिकाखचितगूरुत्मतेन्द्रनीलमणयश्च मधुव्रता भ्रमरा यस्मिन् ॥ ९८ ॥
116849
116850 अमृतापद्विघाताय कोशसंचयकारिभिः ।
116851 दुष्प्रापे भूतसंघानां विकसत्कनकाम्बुजे ॥ ९९ ॥
116852
116853 पुनः कीदृशं ललनागणं तदाह-अमृतेत्यादिना ।
116854 अमृतकलाकोशसंग्रहकारिभिः सुरैर्देवैरमृतस्य
116855 राहुगरुडाद्यपहर्तृप्रयुक्तानामापदां विघाताय गुप्ते एकान्तभूते
116856 मेरोर्गुहान्तरे एकत्रोपसंहृतं चन्द्रबिम्बकलापूरमिव स्थितम् । तत्र गुप्ते इति
116857 यदुक्तं तदुपपत्तये विशिनष्टि-दुष्प्रापे इति । अन्यानि विशेषणानि
116858 अमृतनिधानयोग्यस्थानताप्रदर्शनार्थानि ॥ ९९ ॥
116859
116860 पद्मिनीपल्लवाच्छन्ने गुप्ते मेरोर्गुहान्तरे ।
116861 शीतले स्वर्धुनीतीरे तोयोन्मृष्टमले सुरैः ॥ १०० ॥
116862
116863 चन्द्रबिम्बकलापूरमेकत्रैवोपसंहृतम् ।
116864 स्त्रैणमालोक्य तत्कान्तं सहसैव मनो मुनेः ॥ १०१ ॥
116865
116866 ईदृशं कान्तं स्त्रैणं स्त्रीसमूहमालोक्य मुनेर्मनस्तदनन्तरमानन्दितं
116867 प्रमत्तं सत् न आश्रितो विवेकांशो येन तथाविधं बभूवेति परेणान्वयः ॥ १०१ ॥
116868
116869 अनाश्रितविवेकांशं बभूवानन्दितं स्फुरत् ।
116870 आनन्दवलिते चित्ते क्षुब्धे प्राणानिले स्थिते ॥ १०२ ॥
116871
116872 बभूव तस्य हृष्टस्य मदनस्खलितं तदा ।
116873 फलं रसापूर्णमिव ग्रीष्मान्त इव तोयदः ॥ १०३ ॥
116874
116875 चित्ते विकारात्सर्वाङ्गिं प्राणक्षोभस्तेन सर्वाङ्गसारस्य रेतसः स्खलनं
116876 वृत्तमित्याह-बभूवेति । तत्र दृष्टान्तानाह-फलमित्यादिना ॥ १०३ ॥
116877
116878 प्रत्यग्रपादपश्छिन्नलतावृन्त इवोत्तम ।
116879 अवश्यायकणस्पन्दी शशाङ्क इव वा मुनिः ॥ १०४ ॥
116880
116881 छिन्नं क्षतं लतावृन्तं शाखामूलस्थानं यस्य तथाविधः प्रत्यग्रस्तरुणः
116882 पादपो वटादिरिव । उत्तमएति राजसंबोधनम् ॥ १०४ ॥
116883
116884 बिसं द्विधापातमिव गलत्साररसोऽभवत् ।
116885
116886 शिखिध्वज उवाच ।
116887
116888 तादृशोऽपि बहुज्ञोपि जीवन्मुक्तोऽप्यसौ मुनिः ॥ १०५ ॥
116889
116890 द्विधापातं सद्योद्विधाखण्डितं बिसं मृणालमिव वा गलन् सारभूतो रसः
116891 शुक्रं यस्य । राजप्रश्नः स्पष्टः ॥ १०५ ॥
116892
116893 निरिच्छोऽपि निरागोपि न किंचिदुपमोऽप्यलम् ।
116894 सबाह्याभ्यन्तरं नित्यमाकाशविशदोपि च ॥ १०६ ॥
116895
116896 नारदोपि कथं ब्रह्मन् मदनस्खलितोऽभवत् ।

116897
116898 चूडालोवाच।
116899
116900 सर्वस्या एव राजर्षे भूतजातेर्जगल्लये॥ १०७॥
116901
116902 तत्त्वज्ञानामपि प्रबलतरप्रारब्धेन
116903 विवेकांशनिरोधात्कदाचिद्देहधर्मानुवर्तनमस्त्येवेत्युत्तरमाह-सर्वस्या
116904 एवेत्यादिना॥ १०७॥
116905
116906 देवादेरपि देहोयं द्वयात्मैव स्वभावतः।
116907 अज्ञमस्त्वथ तज्ज्ञं वा यावत्स्वान्तं शरीरकम्॥ १०८॥
116908
116909 यावत्स्वान्तं स्वनाशपर्यन्तम्॥ १०८॥
116910
116911 सर्वमेव जगत्यङ्ग सुखदुःखमयं स्मृतम्।
116912 तृप्त्यादिना पदार्थेन केनचिद्वर्धते सुखम्॥ १०९॥
116913
116914 सुखदुःखमयत्वमेव दृष्टान्तैर्दर्शयति-तृप्त्यादिनेति॥ १०९॥
116915
116916 आलोक इव दीपेन महाम्बुधिरिवेन्दुना।
116917 क्षुधादिना पदार्थेन दुःखं केनचिदेव हि॥ ११०॥
116918
116919 दुःखं वर्धत इत्यनुकृष्यते॥ ११०॥
116920
116921 तमो मेघपटेनेव स्वभावो ह्यत्र कारणम्।
116922 स्वरूपे निर्मले सत्ये निमेषमपि विस्मृते॥ १११॥
116923
116924 यथा मेघलक्षणेन पटेन उपचितेन निशि तमो वर्धते तद्वत्। यत्र तत्त्वज्ञानामपि
116925 क्षणं स्वरूपविस्मरणे ईदृशानर्थास्तत्राज्ञानां किं वाच्यमित्याशयेनाह##-
116926
116927 दृश्यमुल्लासमाप्नोति प्रावृषीव प्रयोधरः।
116928 अनारतानुसंधानादप्युन्मेषमविस्मृते॥ ११२॥
116929
116930 अत एव सदैव दृश्यानुल्लासाय सदैव समाधिना स्वरूपाविस्मरणशीलेन
116931 भाव्यमित्याशयेनाह-अनारतेति। उन्मेषो निमेषद्वयान्तरालकालस्तावन्मात्रमपि
116932 ॥ ११२॥
116933
116934 स्वरूपे नोल्लसत्येष चित्ते दृश्यपिशाचकः।
116935 यथा तमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रौ स्थितिं गतौ॥ ११३॥
116936
116937 तथैव सुखदुःखाभ्यां शरीरं स्थितिमागतम्।
116938 एवं हि सुखदुःखे द्वे जन्मकारणदर्शनात्॥ ११४॥
116939
116940 एवं ज्ञाज्ञयोः प्रारब्धफलभोगसाम्येपि रञ्जनारञ्जनकृतो विशेषोऽस्त्येवेति
116941 दृष्टान्ताभ्यामुपपादयति-एवमित्यादिना। जन्मकारणस्य देहाद्यात्मभावस्य
116942 दर्शनात्॥ ११४॥
116943
116944 अज्ञस्य गाढतां याते पटे कुङ्कुमवद्दृढम्।
116945 तज्ज्ञस्य त्वङ्ग लगतो मनागपि न तद्वशात्॥ ११५॥
116946
116947 तज्ज्ञस्य तु तद्वशात्तत्त्वज्ञानवशात्। मनागपि न लगतः॥ ११५॥
116948

116949 यथा शुभाशुभौ रागादिनाक्रान्ततरौ मणेः ।
116950 पुरःस्थवस्तुभावेन रञ्जनां स्फटिको यथा ॥ ११६ ॥
116951
116952 यथा मणेः स्फटिकस्यान्तः रागेण तादात्म्यानुरञ्जनेन ।
116953 आदिपदात्तत्प्रयुक्तेन्द्रनीलपद्मरागाद्यध्यासेन आक्रान्ततरौ अतिशयेन
116954 संक्रान्तावपि शुभाशुभौ कुङ्कुमनील्यादिवर्णौ पटस्येव रागेण रञ्जनया
116955 आदिपदाच्छुद्ध्यशुद्ध्यादिना च यथा मणेर्न लगतस्तद्वदित्यर्थः । इदानीं
116956 स्फटिकादपि तस्य स्वच्छतरत्वाद्विशेषमाह-पुरःस्थेति । स्फटिकः
116957 पुरःस्थजपाकुसुमादिवस्तुभावेन तात्कालिकीं रञ्जनामपि यायात् । तज्ज्ञस्तु तामपि
116958 नैतीत्यर्थः ॥ ११६ ॥
116959
116960 तज्ज्ञस्तथा नैति बोधाज्जीवन्मुक्तमतिर्मुनिः ।
116961 वस्तुनः श्लेषमात्रेण घनरञ्जितमेति धीः ॥ ११७ ॥
116962
116963 अज्ञस्य गाढतां याते इति यदुक्तं तद्विवृणोति-वस्तुन इत्यादिना । घनं
116964 रञ्जितं रञ्जनम् । धीः अज्ञस्येति शेषः ॥ ११७ ॥
116965
116966 गतेऽपि वस्तुनि दृढं बुद्धिर्यत्परितापिता [] ।
116967 गतेऽपि कुङ्कुमे वस्त्रं तदीयमनुरञ्जनम् ॥ ११८ ॥
116968
116969 तत्कुतस्तत्राह-गतेऽपीति । यद्यस्माद्धेतोः परितापिता भवतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥
116970
116971 न जहाति यथा मूढस्तथा विषयरञ्जनम् ।
116972 अनेनैव क्रमेणैतौ बन्धमोक्षौ व्यवस्थितौ ॥ ११९ ॥
116973
116974 विषयरञ्जनं न जहाति । तथा च बुद्धौ विषयरञ्जनवासनोपचय एव
116975 बन्धस्तत्क्षय एव मोक्ष इति फलितमित्याह-अनेनेति ॥ ११९ ॥
116976
116977 भावनातानवं मोक्षो बन्धो हि दृढभावना ।
116978
116979 शिखिध्वज उवाच ।
116980
116981 स्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौ कथं दुःखं सुखं च वा ॥ १२० ॥
116982
116983 दूरस्थानां पुत्रराज्यादीनाम् । अपिपदात्संनिहितानां
116984 चलाभनाशादिस्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौ तदभिमानिनः सुखं दुःखं च केन क्रमेण
116985 जायते तद्वदेति राजा पृच्छति-स्वोत्पत्तीति ॥ १२० ॥
116986
116987 अभ्युदेतीति वद मे दूरस्थानामपि प्रभो ।
116988 अत्युदारमतीवाच्छं बह्वर्थं वचनं तव ॥ १२१ ॥
116989
116990 श्रोतुं तृप्तिं न गच्छामि मयूरोऽभ्ररवेष्विव ।
116991
116992 चूडालोवाच ।
116993
116994 स्वोत्पत्तिकारणं हृद्यं लब्ध्वा कायाक्षिपाणिभिः ॥ १२२ ।
116995
116996 तत्रादौ सुखोत्पत्तिप्रकारं वर्णयति-स्वेति । संनिहितविषये
116997 कायाक्षिपाणिभिर्दूरस्थविषये शब्दानुमानादिना च लब्ध्वा उपलभ्य ॥ १२२ ।
116998
116999 सुखसंविदियं बाला नूनमुल्लसति स्वतः ।
117000 हृद्गता क्षोभमायाता जीवं कुण्डलिनीगतम् ॥ १२३ ॥

117001
117002 अपरिच्छिन्नस्वतत्त्वानभिज्ञत्वाद्वला इयं हृद्गता बुद्धिस्था
117003 आत्मसुखसंविद्बुद्धेः क्षोभात् क्षोभायाता सती प्राग्वर्णितरीत्या
117004 कुण्डलिनीमुखप्रभवप्राणविधायकत्वात्कुण्डलिनीगतं जीवं भोक्तारं प्रति
117005 स्वतः प्रत्यगात्मतत्त्वात्वेवाग्निविस्फुलिङ्गवदुल्लसति आविर्भवति ।
117006 एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इति श्रुतेरिति भावः ॥ १२३ ॥
117007
117008 जीवस्य नियता नाड्यः पृथग्देहे स्थितिं गताः ।
117009 प्राणावपूरिता नाडीर्जीव आक्रामति स्फुरन् ॥ १२४ ॥
117010
117011 हृत्स्थस्य भोक्तुर्नयनरसनश्रोत्रादिप्रतिनियतभोगस्थानागमने
117012 मार्गभेदमाह-जीवस्येति ॥ १२४ ॥
117013
117014 संस्पर्शैकप्रबुद्धात्मा [प्रवाहात्मा इति पाठष्टीकानुगुणः ।] रसो
117015 द्रुमलता इव ।
117016 सुखप्रबोधसंचारे दुःखबोधागमे तथा ॥ १२५ ॥
117017
117018 तत्तद्विषयसंस्पर्शेन तदेकाग्रप्रवाहात्मा सन्निति पूर्वत्रान्वयः । जीवस्य
117019 नाडीद्वारा सर्वदेहप्रवेशे दृष्टान्तमाह-रस इति । यथा मूले सिक्तो रसो जलं
117020 नाडीद्वारा द्रुमलताः सर्वप्रदेशेष्वनुप्रविशति तद्वदित्यर्थः ॥ १२५ ॥
117021
117022 जीवस्य नियता नाड्यः पृथग्देहस्थितिं गताः ।
117023 सुखिनः प्रस्फुरत्येषा धीरताशु न दुःखिनः ॥ १२६ ॥
117024
117025 पृथङ्नियता नैकरूपा इत्यर्थः । कुत एतज्ज्ञानं तत्राह-सुखिन इति । सुखिनः
117026 सुखानुभवे प्रवृत्तस्य जीवस्य धीरता स्वस्थता प्रस्फुरति न तु दुःखिनो
117027 दुःखानुभवे प्रवृत्तस्य । स हि अस्वस्थं तरलं
117028 दंदह्यमानमिवात्मानमनुभवतीत्यतस्तस्य
117029 पित्तोष्मादिसंतापकरसपूर्णस्तरलश्च नाडीमार्गोऽनुमीयते इत्यर्थः ॥ १२६ ॥
117030
117031 ये हि मार्गाः सुवेषस्य कुवेषस्य न ते शुभाः ।
117032 यावत्प्रमाणं जीवोऽयं संशाम्यत्यपरिस्फुरन् ॥ १२७ ॥
117033
117034 अत एव लोकेऽपि सुवेषस्य भोगे प्रवृत्तस्य राजादेः संमृष्टाः
117035 कर्पूरचन्दनोदकसिक्ताः कीर्णकुसुमा धूपकस्तूर्यादिसुरभिणो मार्गाः प्रसिद्धाः
117036 कुवेषस्य नीचस्य तु तद्विपरीता इत्याह-ये हीति । एवं चायं जीवो यावत्कालं
117037 तरलतरनाडीमार्गाननुप्रवेशेन अपरिस्फुरन् स्वयं तरलताशून्यो भवति तावदस्य
117038 न दुःखप्रसक्तिः । तदास्य स्रक्चन्दनाद्याकारवृत्त्यालपं
117039 स्वात्मसुखक्रमभिव्यज्यते । ब्रह्माकारवृत्त्या तु पूर्णमित्यवान्तरवैलक्षण्येपि
117040 विक्षेपाभावात्संशाम्यत्येवेति स्वग्र्यावस्थमेनं तावत्कालं मुक्तमेवावेहि ।
117041 आविर्भूतसुखा स्वसतैव मुक्तिरिति तल्लक्षणसत्त्वादिति भावः ॥ १२७ ॥
117042
117043 तावत्प्रमाणमेवैनं मुक्तं मुक्तमवेहि वै ।
117044 यावत्प्रमाणमधिकं स्फुरति क्षुब्धमारुतम् ॥ १२८ ॥
117045
117046 तावत्प्रमाणमेवैनं बद्धं बद्धमवेहि मे ।
117047 सुखदुःखकलास्पन्दो बन्धो जीवस्य नेतरः ॥ १२९ ॥
117048
117049 तर्हि विषयसुखानुभवकाले कृतो जीवस्य न मुक्ततानुभवस्तत्रा-सुखेति ।
117050 दुःखग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । दुःखस्यैव विषयसुखस्यापि कलनं
117051 कलानुभवस्तदर्थं रागाद्यश्चित्तस्य बहिःस्पन्दो यश्च सुखविच्छित्तौ
117052 तरलीभावस्तदुपायार्जनायानर्थसहस्रे स्पन्दः स एव जीवस्य बन्धो न त्वितरः

117053 सुखविश्रान्त्यंशोऽपीति क्षणमात्रमपि सुखविश्रान्त्या तदभावे मोक्षः स्यादेवेति
117054 संसरणासंसरणाभ्यां बन्धमोक्षयोर्द्वेधा व्यवस्थितिर्मयोक्तेति परेणान्वयः
117055 ॥ १२९ ॥
117056
117057 तदभावे हि मोक्षः स्यादिति द्वेधा व्यवस्थितिः ।
117058 सुखदुःखदशे यावदानीते नेन्द्रियैः शठैः ॥ १३० ॥
117059
117060 उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति-सुखदुःखेत्यादिना ॥ १३० ॥
117061
117062 तावत्सुखसमः सौम्यो जीवस्तिष्ठति शान्तवत् ।
117063 सुखमालोक्य वा दुःखमक्षातीतश्चलद्वपुः ॥ १३१ ॥
117064
117065 अक्षातीत इन्द्रियागम्यः स्वप्रकाश इति यावत् ॥ १३१ ॥
117066
117067 समुल्लसति जीवोऽन्तर्दृष्ट्वेन्दुमिव तोयधिः ।
117068 जीवः क्षुभ्यति दृष्टेन संविदाङ्ग सुखादिना ॥ १३२ ॥
117069
117070 दृष्टेन सुखादिना सुखतत्साधन्विषयतदुपायधनादिना तद्रागसंविदा क्षुभ्यति
117071 । अङ्गेति संबोधने ॥ १३२ ॥
117072
117073 आमिषेणेव मार्जारो मौर्ख्यमेवात्र कारणम् ।
117074 शुद्धेन बोध्यबोधेन स्वात्मज्ञानमयात्मना ॥ १३३ ॥
117075
117076 मौर्ख्यं निरतिशयानन्दस्वतत्त्वाज्ञानमेवात्र क्षोभे कारणम् । केन तर्हि
117077 तन्निवृत्त्या विश्रान्तिस्तदाह-शुद्धेनेत्यादिना । बोध्योऽवश्यबोद्धव्यः स्वात्मा
117078 तद्बोधेन ॥ १३३ ॥
117079
117080 सुखदुःखादि नास्तीति तेनासौ याति सौम्यताम् ।
117081 न तत्सुखादि नो तन्मे मुधा चायमहं स्थितः ॥ १३४ ॥
117082
117083 सौम्यतां विश्रान्तिम् ॥ १३४ ॥
117084
117085 इति जीवः प्रबुद्धो हि निर्वाणं याति शाम्यति ।
117086 सुखाद्यवस्त्वतद्रूपमित्यन्तर्बोधसंविदा ॥ १३५ ॥
117087
117088 न तदुन्मुखतां याति जीवः शाम्यति केवलम् ।
117089 सर्वमेव चिदाकाशं ब्रह्मेति घननिश्चये ॥ १३६ ॥
117090
117091 स्थितिं याते शमं याति जीवो निःस्नेहदीपवत् ।
117092 दीपवच्छममायाति सुखादिस्नेहसंक्षये ॥ १३७ ॥
117093
117094 सुखादिषु स्नेहो रागस्तत्संक्षये ॥ १३७ ॥
117095
117096 सर्वमेवमिति ज्ञानाज्जीवोऽद्वित्वविभावनात् ।
117097 सर्वमाकाशमेवेति बुद्ध्वा क्षोभं न गच्छति ॥ १३८ ॥
117098
117099 सर्वं जगत् एवं चिन्मात्रमेवेति ज्ञानात् । अद्वित्वमैक्यं तद्विभावनात् । आकाशं
117100 शून्यम् ॥ १३८ ॥
117101
117102 जीवस्यानेन शून्यस्य कः किल क्षोभविभ्रमः ।
117103 जीवेनेदृग्विधेनैव यथा प्रथमसर्गतः ॥ १३९ ॥
117104

117105 अनेन ब्रह्मैक्यविभावनेन हेतुना पृथक्ताशून्यस्य बन्धशून्यस्य वा। कथं
117106 तर्ह्यस्य क्षोभविभ्रम आगतस्तत्राह-जीवेनेति। ईदृग्विधेन कल्पितेनैव आद्यजीवेन
117107 हिरण्यगर्भेण एव सर्वजीवात्मनाहं संसरिष्याम्येवं स्वतत्त्वबोधादहं
117108 क्रमेण मुक्तो भविष्यामीति स्वकल्पनयैव बन्धमोक्षमार्गौ कल्पयित्वा स
117109 एवानुवर्त्यत इत्यर्थः॥ १३९॥
117110
117111 स्वयं संविदितो मार्गस्तेनैवाद्यापि गच्छति।
117112
117113 शिखिध्वज उवाच।
117114
117115 सुखसंचारयोग्यासु जीवे सरति नाडिषु॥ १४०॥
117116
117117 प्रश्नः स्पष्टः॥ १४०॥
117118
117119 देवपुत्र भवत्येव तद्वीर्यच्यवनं कथम्।
117120
117121 चूडालोवाच।
117122
117123 जीवः क्षोभयति क्षुब्धः प्राणादिपवनावलिम्॥ १४१॥
117124
117125 स्त्रीपिण्डदर्शनाद्रागवासनोद्बोधेन क्षुब्धः सन्॥ १४१॥
117126
117127 संविदा ज्ञांशमात्रेण सेनामिव महीपतिः।
117128 वातस्पन्देन भेदोऽन्तर्मज्जासारश्च संस्थितः॥ १४२॥
117129
117130 कथं क्षोभयति तत्राह-संविदा ज्ञांशमात्रेणेति। प्रवृत्तिस्वभावानां
117131 प्राणादीनामधिष्ठात्र्या जीवसंविदः अङ्कुरितरागादिवृत्त्यनुरोध
117132 एवाभ्यनुज्ञारूपा आज्ञा तदंशमात्रेणेत्यर्थः। भेदोस्त्याद्यन्तःसंचारिणो
117133 व्यानवातस्य स्पन्देन प्रेरणेन सर्वाङ्गसंस्थितो भेदोन्तर्गतः सारो मज्जासारश्च
117134 आशु प्रकृष्टसौगन्ध्यमिवानुगतं रजः स्वं सूक्ष्मांशं त्यजति। यथा
117135 छिन्नवृन्तं पत्रफलादिकं स्वान्तर्गतजलांशमन्तर्वातस्पन्देन त्यजति
117136 तद्वदित्यर्थः॥ १४२॥
117137
117138
117139 त्यजत्याशु प्रसौगन्ध्यं रजः पत्रफलादिकम्।
117140 चलितं तत्त्वधो याति गर्जादिव घनादि खे॥ १४३॥
117141
117142 तत्तु त्यक्तं रजः सर्वाङ्गेभ्यश्चलितं सन्नाडीद्वारा अधो मूलाधारस्थानं याति।
117143 यथा सर्वतः खे प्रसृतं जलं गर्जयतीति गर्जः पुरोवातस्तस्मान्निमित्तादेकीभूय
117144 घनमभ्रं आदिपदान्मेघाद्यवस्थं भूत्वा वर्षणोन्मुखं
117145 सधधोऽसन्निहितदेशं याति तद्वदित्यर्थः॥ १४३॥
117146
117147 देहनाडीप्रणालेन याति शुक्रं बहिः स्वतः।
117148
117149 शिखिध्वज उवाच।
117150
117151 देवपुत्र महाज्ञोऽसि वेत्सि पूर्वां च तत्स्थितिम्॥ १४४।
117152
117153 स्वतः स्वभावतः। देवादेरपि देहोऽयं द्वयात्मैव स्वभावतः इति यत्त्वयोक्तं तत्र
117154 स्वभावशब्दार्थः क इति राजा पृच्छति-देवपुत्रेति। महांश्चासौ ज्ञश्च
117155 महाज्ञः आत्मतत्त्वविदसि। आत्मज्ञानात् पूर्वं सांसारिकपदार्थसंस्थितिं च
117156 तर्कादिकौशल्येन वेत्सि॥ १४४॥

ज्ञायसे वचनादेव स्वभावो हि किमुच्यते।

चूडालोवाच।

आद्यसर्गे यथा सद्यः स्फुरितं ब्रह्म ब्रह्मणि॥ १४५॥

कथमहमीदृक्तया ज्ञातस्तत्राह-ज्ञायसे इति। सर्गादिकाले सर्गोन्मुखं
ब्रह्म प्राक्तनप्राणिकर्मानुसारेण यादृग्यादृग्धर्मकं यद्यत्पदार्थात्मना
स्वात्मनि स्फुरितं तस्य पदार्थस्य आप्रलयं तादृग्धर्मकत्वनियतिः
स्वभावशब्दार्थ इत्याह-आद्यसर्गे इति॥ १४५॥

घटावटपटाद्यात्म तथैवाद्यव्यवस्थितम्।
काकतालीयवद्वारिबुद्बुदोत्पत्तिनाशवत्।
घुणाक्षरवदुच्छूनं तं स्वभावं विदुर्बुधाः॥ १४६॥

सांप्रतिकघटादिस्वभाववैचित्र्यं दृष्टसामग्रीवैचित्र्यादपि संभाव्येत।
सर्गादौ तु तन्निरूपणासंभवात्काकागमनक्षणे दैवात्तच्छिरसि तालप्तनमिव तेन
तस्य मरणमिव चादृष्टमात्रप्रयुक्तमिति
बोधनायाद्यसर्गानुधावनमित्याशयं दर्शयति-काकेति। समासाच्च तद्विषयात्
इतीवार्थद्वयविषयात्समासातृतीये इवार्थे च्छप्रत्ययः। सांप्रतिकेऽपि
प्रतिवस्तुदेशकालनियते स्वभाववैचित्र्ये न दृष्टसामग्रीयत्ता निरूपयितुं
शक्येत्याशयेन दृष्टान्तान्तरमाह-वारिबुद्बुदेति। मायामात्रत्वादाकस्मिको
वासोऽस्त्वित्याशयेन दृष्टान्तान्तरमाह-घुणाक्षरवदिति॥ १४६॥

अस्मिन्स्वभाववशतो जगति प्ररूढे देहा भ्रमन्ति परितो विविधा विकाराः।
प्रक्षीणवासनतया न भवन्ति केचिद्भूयो भवन्ति च पुनस्त्वितरे घनास्थाः॥
१४७॥

उक्तलक्षणस्वभाववशतः प्ररूढे अस्मिन् जगति विविधविकारात्मका
अण्डजादिचतुर्विधा देहा भ्रमन्ति। तेषु केचिज्ज्ञानदेहास्ते प्रक्षीनवासनतया भूयो
जन्मने न भवन्ति। इतरे अज्ञानदेहास्तु भूयो जन्मने भवन्ति। यतस्ते भोगेष्वेव
घनास्था इत्यर्थः॥ १४७॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
सुखविचारयोगोपदेशो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः॥ ८५॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
सुखविचारयोगोपदेशो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः॥ ८५॥

षडशीतितमः सर्गः ८६

चूडालोवाच।

आत्मस्वभाववशतो जातं जगदिदं महत्।
स्थितिं वासनयाभ्येत्य धर्मधर्मवशे स्थितम्॥ १॥

कुम्भे कुम्भस्यजन्मात्र वृद्धिर्ब्रह्मसमागमः।
तदा शिष्यस्य सार्वज्ञ्यमित्यादिरिह वर्ण्यते॥

यथावर्णितलक्षणः स्वभावः सर्ववस्तुषु आप्रलयं प्रसिद्धस्तथा
मायाशबलस्यात्मनः सर्गादिस्वभावः श्रुत्यादिप्रसिद्धस्तद्वशत इत्यर्थः।

117209 भोगार्थं सृष्टिरित्येके क्रीडार्थमिति चापरे | देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य
117210 का स्पृहा इतिभगवद्गौडपादाः || १ ||
117211
117212 वासनाह्रासमानीय धर्माधर्मैर्न गृह्यते |
117213 ततो न जायते जन्तुरिति नो दर्शनं मुने || २ ||
117214
117215 वासनानां ह्रासं ज्ञानाभ्यासेनापक्षयम् | नः दर्शनमनुभव इत्यशः || २ ||
117216
117217 शिखिध्वज उवाच |
117218
117219 अत्युदारं महार्थं च वक्षि त्वं वदतां वर |
117220 अनुभूतिमुपारूढं गूढं च परमार्थवत् || ३ ||
117221
117222 इत्थमनुभवचमत्कारे कीर्तिते तत्प्रकारं श्रोतुकामो राजा तां प्रशंसमानः
117223 प्रस्तुतकथाशेषं संक्षिप्य समापयेत्याह-अत्युदारमित्यादिना || ३ ||
117224
117225 त्वद्वाक्यविभवेनाद्य श्रुतेनानेन सुन्दर |
117226 पीतेनेवामृतेनाहमन्तर्यातोऽस्मि शीतताम् || ४ ||
117227
117228 तत्समासेन तां तावदात्मोत्पत्तिं वदाशु मे |
117229 ततः श्रोष्यामि यत्नेन ज्ञानगर्भां गिरं तव || ५ ||
117230
117231 तेन पद्मजपुत्रेण मुनिना नारदेन तत् |
117232 क्व कृतं वीर्यमार्येण कथयाद्य यथास्थितम् || ६ ||
117233
117234 क्व कस्मिकृतं स्थापितम् || ६ ||
117235
117236 चूडालोवाच |
117237
117238 ततो निबध्नता तेन मनोमत्तमतङ्गजम् |
117239 विवेकविपुलालाने शुद्धया धीवरत्रया || ७ ||
117240
117241 आलाने गजबन्धस्तम्भे | धीलक्षणया वरत्रया चर्मरज्ज्वा || ७ ||
117242
117243 तद्वीर्यं कल्पकालाग्निगलितेन्दुद्रवोपमम् |
117244 रसानां पारदादीनां दिव्यानामनुरञ्जनम् || ८ ||
117245
117246 कल्पकालसंबन्धिना अग्निना गलितस्येन्दोर्द्रव उपमा यस्य |
117247 पारदकाञ्चनरूप्यादीनां रसानां शंभुवीर्याणामनुरञ्जनमनुकारि
117248 सदृशमिति यावत् || ८ ||
117249
117250 मुनिना पार्श्वगे कुम्भे स्फाटिके विलसद्रुचौ |
117251 अद्भुते विद्रुताकारं चन्द्रे चन्द्र इवार्पितम् || ९ ||
117252
117253 तत्र शैले बृहत्कान्ते स्थूलः पार्श्वेषु चाभितः |
117254 गम्भीरकुक्षिः सुदृढश्चोपलाहननक्षमः || १० ||
117255
117256 तत्र शैले मेरौ | पार्श्वेष्वभितश्च स्थूलो विपुलः अत एव गम्भीरकुक्षिः |
117257 उपलेष्वाहननमास्फालनं तत्र क्षमः | आस्फाल्यमानोऽप्यस्फुटन्निति सुदृढत्वे
117258 उपपत्तिः | ईदृशःइ स कुम्भस्तेन नारदेन संकल्पजेन क्षीरेण पूरित इति
117259 परेणान्वयः || १० ||
117260

117261 संकल्पितेन क्षीरेण स कुम्भस्तेन पूरितः ।
117262 अमृतापूरभिन्नेन विधिनेवामृतार्णवः ॥ ११ ॥
117263
117264 स्वसंकल्पसृष्टामृतापूरात्मना भिन्नेन विभक्तेन विधिना स्रष्ट्रा
117265 अरण्यश्चार्णवाविति ब्रह्मलोके श्रुतिप्रसिद्धोऽमृतार्णवो यथा पूरितस्तद्वदित्यर्थः
117266 ॥ ११ ॥
117267
117268 तत्र मासाद्गतो वृद्धिं मुनिमन्दाहुतिक्रमः ।
117269 अमृताब्धौ शुभो गर्भ इन्दोरिन्दुरिवानुजः ॥ १२ ॥
117270
117271 तत्र क्षीरे स्नेहोत्सुकं मुनिं मन्दं अग्निकार्याहुतिषु क्रमयति प्रवर्तयतीति
117272 मुनिमन्दाहुतिक्रमः अमृताब्धौ इन्दोरनुजः प्रतिबिम्बेन्दुरिव ववृधे ॥ १२ ॥
117273
117274 इन्दुं मास इवापूर्णं कालेन सुषुवे घटः ।
117275 गर्भं कमलपत्राक्षं प्रसूनमिव माधवः ॥ १३ ॥
117276
117277 मासः आपूर्णमिन्दुमिव ॥ १३ ॥
117278
117279 परिपूर्णसमस्ताङ्गः कुम्भाद्गर्भो विनिर्ययौ ।
117280 इन्दुः सूक्ष्मादिवाम्भोधेरपरः क्षयवर्जितः ॥ १४ ॥
117281
117282 सूक्ष्माद्घटपरिच्छिन्नादम्भोधेः क्षीरार्णवात्क्षयवर्जितोऽपर इन्दुरिव ॥ १४ ॥
117283
117284 दिनैः कतिपयैरेव वृद्धिमभ्याजगाम सः ।
117285 अप्रमेयाङ्गसौन्दर्यः शुक्लपक्षे शशी यथा ॥ १५ ॥
117286
117287 सर्वसंस्कारसंपन्ने स तस्मिन्नारदो मुनिः ।
117288 भाण्डाद्भाण्ड इवाशेषं विद्याधनमयोऽजयत् ॥ १६ ॥
117289
117290 सर्वैर्जातकर्माद्युपनयनान्तैः संस्कारैः संपन्ने तस्मिन्पुत्रे ॥ १६ ॥
117291
117292 दिनैः कतिपयैरेव विज्ञाताशेषवाङ्मयम् ।
117293 चकारैनं मुनिवरः प्रतिबिम्बमिवात्मनः ॥ १७ ॥
117294
117295 विज्ञातान्यशेषाणि वाङ्मयानि विद्यास्थनानि येन तथाविधम् ॥ १७ ॥
117296
117297 तेनाराजत पुत्रेण मुनिना मुनिनायकः ।
117298 रत्नाद्रौ प्रतिबिम्बेन संध्योदित इवोडुराट् ॥ १८ ॥
117299
117300 रत्नाद्रौ स्फटिकाचले । संध्योदितः पूर्ण इति यावत् ॥ १८ ॥
117301
117302 अथैनं पुत्रमादाय ब्रह्मलोकं स नारदः ।
117303 जगामाथ स्वपितरं ब्रह्माणं चाभ्यवादयत् ॥ १९ ॥
117304
117305 कृताभिवन्दनं ब्रह्मा पौत्रमादाय तं तदा ।
117306 अभिवादितवेदादिं स्वयमङ्के न्यवेशयत् ॥ २० ॥
117307
117308 ग्रहणधारणसौष्ठवपरिष्टानाय अभिमुखं वादितं वादयित्वा परीक्षितं
117309 वेदादिसर्वविद्यास्थानं यस्य तथाविधं प्रीत्याङ्के न्यवेशयेत् ॥ २० ॥
117310
117311 अथाशीर्वादमात्रेण सर्वज्ञं ज्ञानपारगम् ।
117312 पौत्रं तं कुम्भनामानं चकार कमलोद्भवः ॥ २१ ॥

117313
117314 ज्ञानायां पारं परमावधिभूतं तत्त्वज्ञानं तत्र विश्रान्तं चकार ॥ २१ ॥
117315
117316 साधो सोऽहमयं कुम्भः पौत्रोऽहं पद्मजन्मनः ।
117317 पुत्रोऽहं नारदमुनेः कुम्भनामास्मि कुम्भजः ॥ २२ ॥
117318
117319 हे साधो स कुम्भः अयं त्वत्पुरस्थोऽहम् । ननु स्त्रीणां परदैवतस्य स्वभर्तुः
117320 समक्षं धर्मज्ञया वैदर्भ्या चूडालया कथमिदमनृतमुच्यते ।
117321 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं तु गवानृते । आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः
117322 पुरुषानृते ॥ इति हि पूर्वरामायणे श्रीरामवचनम् । योऽन्यथा
117323 सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपादयेत् । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा इति
117324 महाभारते भरतं प्रति शकुन्तलावचनं चेत्थं कुप्येतेति चेत् । नैष दोषः ।
117325 उपदेक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्ररोचनार्थस्य तद्वाक्यस्य
117326 तात्पर्यविषयार्थाबाधेनानृतत्वाभावात् बबरः प्रवाहणिरकामयत । स्तेनं
117327 मनोऽनृतवादिनी वाक् । ग्रावाणः प्लवन्ते
117328 इत्यादिवैदिकार्थवादवाक्यवत्प्रामाण्योपपत्तेः । तत्त्वज्ञानबलेन
117329 सार्वात्म्यप्राप्तेर्वा अहं मनुरभवं सूर्यश्च इत्यादिवामदेवोक्तिवत्सोऽहमयं
117330 कुम्भ इत्याद्युक्तिर्नानृता । न च भर्तृवञ्चनादोषः । कर्मणा मनसा वाचा सदा
117331 भर्तुर्हितं चरेत् इति वचनाद्भर्तुर्विद्याविश्वासजननेन परमहितस्यास्य वाक्यस्य
117332 वञ्चनात्वाभावादिति ॥ २२ ॥
117333
117334 निवसाम्यब्जजपुरे पित्रा सह यथासुखम् ।
117335 चत्वारः सुहृदो वेदा मम लीलाविलासिनः ॥ २३ ॥
117336
117337 मातृष्वसा मे गायत्री मम माता सरस्वती ।
117338 ब्रह्मलोके मम गृहं पौत्रस्तत्रास्मि सुस्थितः ॥ २४ ॥
117339
117340 साक्षान्मातुरभावात्पितुर्मात्रादय एव स्वस्य मात्रादय इत्याशयेनाह##-
117341
117342 यथाकाममशेषेण जगन्ति विहराम्यहम् ।
117343 लीलया परिपूर्णत्वान्न तु कार्येण केनचित् ॥ २५ ॥
117344
117345 धरां पतति मे पादौ पततो न महीतले ।
117346 रजः स्पृशन्ति नाङ्गानि ग्लानिं नायाति मे वपुः ॥ २६ ॥
117347
117348 उक्तार्थविश्वासार्थं स्वस्यां देवलिङ्गानि दर्शयति-धरामिति । मयि धरां
117349 पतति भूलोके संचरति सति मे पादौ महीतले न पततः ॥ २६ ॥
117350
117351 अद्याकाशपथा गच्छन्दृष्टवांस्त्वामहं पुरः ।
117352 इह तेनागतोऽस्म्यङ्ग सर्वं कथितवानिति ॥ २७ ॥
117353
117354 एषोऽहमित्यखिलमेव यथानुभूतं ते वर्णितं ननु मया वनवासतज्ज्ञ ।
117355 सन्तो हि संकथनमार्यजनोत्तमेषु निर्मान्त्यलं सुभगसंव्यवहारदक्षाः ॥
117356 २८ ॥
117357
117358 उक्तिमुपसंहरति-एष इति । हे वनवासतज्ज्ञ वनवासगुणांस्तत्फलं
117359 चित्तशुद्धिं च जानन् अहमेष उक्तप्रकारजन्मादिमानित्यखिलमेव त्वत्पृष्टं ते
117360 यथानुभूतं मया वर्णितम् । पादादौ ते इत्यादेशश्छान्दसः । आर्यजनोत्तमेषु
117361 पृच्छत्सु सन्तः संकथनं निर्मान्ति कुर्वन्त्येव । यतस्ते सुभगैः सद्भिः सह
117362 प्रश्नोत्तरकथनसंव्यवहारे दक्षा अतस्त्वं यद्यदभीप्सितं तत्तत्कामं पृच्छ
117363 अहं तद्वक्तुं दक्षोऽस्मीति भावः ॥ २८ ॥
117364

117365 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
117366
117367 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम।
117368 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम॥
117369 २९॥
117370
117371 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामा० वा० दे० मो निर्वाणप्रकरणे पू० चूडालोपाख्याने
117372 कुम्भजननकथनं नाम षडशीतितमः सर्गः॥८६॥
117373
117374 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
117375 कुम्भजननकथनं नाम षडशीतितमः सर्गः॥८६॥
117376
117377 अष्टादशो दिवसः
117378
117379 सप्ताशीतितमः सर्गः ८७
117380
117381 शिखिध्वज उवाच।
117382
117383 सर्गे स्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्मन्ये संप्रेषितो भवान्।
117384 अलक्ष्यैः संभृतैरद्रौ बृहद्वातैरिवाम्बुदः॥१॥
117385
117386 कुम्भप्रशंसा राज्ञोऽत्र निजदुःखनिवेदनम्।
117387 शिष्यत्वमुपदेश्यार्थे विश्वासश्चोपवर्ण्यते॥
117388
117389 सर्गे जन्मपरम्परालक्षणे संसारे। संभृतैः संचितैर्दैवाद्युगपत्परिपाकेन
117390 फलदानाय स्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्भवानद्रावस्मिन् मन्दराचले संप्रेषित इति मन्ये
117391 संभावयामि। बृहद्वातैः पुरोवातैः॥१॥
117392
117393 अद्य तिष्ठाम्यहं साधो धन्यानां धुरि धर्मतः।
117394 अमृतस्यन्दिवचसा यत्त्वयास्मि समागतः॥२॥
117395
117396 त्वदुपदेशान्ममावश्यंभाविनी कृतार्थतेति सूचनाय सिद्धवत्कृत्याह##-
117397
117398 न केचन तथा भावाश्चेतः शीतलयन्ति मे।
117399 राज्यलाभादयोऽप्येते यथा साधुसमागमः॥३॥
117400
117401 निरर्गलरसो यत्र सामान्येन विजृम्भते।
117402 मुक्तरागादिमननं तत्कल्पनसुखावहम्॥४॥
117403
117404 राज्यलाभाद्यपेक्षया साधुसमागमे उत्कर्षं दर्शयति-निरर्गलेति। यत्र
117405 यस्मिन्साधुसमागमे निरर्गलरसः अपरिच्छिन्नो ब्रह्मानन्दो मुक्तरागादिमननं
117406 यथा स्यात्तथा सामान्येन दरिद्रादिसर्वजनसाधारण्येन विजृम्भते।
117407 तद्राज्यलाभादिकं तु कल्पनमात्रेण तुच्छसुखावहं न निरर्गलसुखावहं
117408 साधारणं चेत्यर्थः॥४॥
117409
117410 श्रीवसिष्ठ उवाच।
117411
117412 एवंवादिनि सैवास्य वाक्यमाक्षिप्य भूपतेः।
117413 भूयः प्रोवाच चूडाला मुनिदारकरूपिणी॥५॥
117414
117415 आक्षिप्य निरुध्य। विवक्षितार्थसमाप्तेः पूर्वमेवेति यावत्॥५॥
117416

117417 चूडालोवाच।
117418
117419 आस्तामेषा कथा तावत्सर्वं ते वर्णितं मया।
117420 त्वं मे कथय हे साधो कस्त्वमद्रौ करोषि किम्॥ ६॥
117421
117422 एषा मत्प्रशंसाकथा आस्ताम्। सर्वं त्वत्पृष्टमिति शेषः॥ ६॥
117423
117424 कियत्पर्यवसानेयं भवतो वनवासिता।
117425 सत्यं कार्यं च नोऽसत्यं वक्तुं जानन्ति तापसाः॥ ७॥
117426
117427 कियान्कालः पर्यवसानभवधिर्यस्याः सा कियत्पर्यवसाना। कार्यं
117428 वनवाससाध्यं प्रयोजनं च सत्यं वद न प्रच्छादय। यतस्तापसास्त्वादृशा
117429 असत्यं वक्तुं नो जानन्ति न जानन्ति॥ ७॥
117430
117431 शिखिध्वज उवाच।
117432
117433 देवपुत्रोऽसि जानासि सर्वमेव यथस्थितम्।
117434 लोकवृत्तान्ततज्ज्ञोऽसि किमन्यत्कथयाम्यहम्॥ ८॥
117435
117436 संसारभयभीतत्वान्निवसामि वनान्तरे।
117437 जानतोपि हि मामार्य कथयाम्येव ते मनाक्॥ ९॥
117438
117439 मनाक् ईषत्। संक्षेपेणेत्यर्थः॥ ९॥
117440
117441 शिखिध्वजोऽहं भूपालस्त्यक्त्वा राज्यमिहास्थितः।
117442 भृशं भीतोस्मि तत्त्वज्ञ संसृतौ जन्मनः पुनः॥ १०॥
117443
117444 आस्थितस्तप इति शेषः। हे तत्त्वज्ञ पुनर्जन्मनो भीतः॥ १०॥
117445
117446 सुखं पुनः पुनर्दुःखं पुनर्मरणजन्मनी।
117447 भवतस्तेन तप्येऽहं तत्त्वज्ञ वनवीथिषु॥ ११॥
117448
117449 भवतः जायेते। तप्ये संतप्तोऽस्मि तपश्चरामि च॥ ११॥
117450
117451 भ्रमन्नपि दिगन्तेषु चरन्नपि परंतपः।
117452 नासादयामि विश्रान्तिमेकां निधिमिवाधनः॥ १२॥
117453
117454 अयत्नोऽप्यफलोऽप्येको ह्यपूर्णोऽप्यस्तसंगतिः।
117455 शुष्याम्यत्र वने साधो घुणक्षुण्ण इव द्रुमः॥ १३॥
117456
117457 अयत्नः कुण्ठितप्रयत्नः। अफलः अप्राप्तफलः। एकोऽसहायः। अस्ता
117458 राज्यकालप्रसिद्धा साधुसंगतिर्लतादिसंगतिश्च येन। घुणैः काष्ठकीतैः
117459 क्षुण्णः क्षतः॥ १३॥
117460
117461 इमामखण्डितां सम्यक् क्रियां संपादयन्नपि।
117462 दुःखाद्दुःखं गच्छामि दुःखौघममृतं मे विषं स्थितम्॥ १४॥
117463
117464 इमामुपवासदेवातिथिपूजादिरूपाम्। अखण्डितां नियतकालावच्छिन्नाम्। विद्यां
117465 चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते
117466 इत्यादिश्रुतेरमृतं अमृतत्वहेतुरिति विश्रान्तये परिगृहीतमपि
117467 कर्मसमुच्चितमुपासनं मे विश्रान्त्यजननाद्विषमिव स्थितं तत्कस्य हेतोस्तद्वद्दति
117468 भावः॥ १४॥

117469
117470 चूडालोवाच।
117471
117472 पितामहमहं पूर्वं कदाचित्पृष्टवानिदम्।
117473 यत्क्रियाज्ञानयोरेकं श्रेयस्तद्ब्रूहि मे प्रभो॥ १५॥
117474
117475 कर्मसमुच्चितोपासनान्मुक्तिरिति राज्ञो भ्रमो यावन्न निवार्यते
117476 तावदयमुपदिष्टमप्यात्मतत्त्वं न प्रतिपत्स्यत इति तन्निवारणाय स्वस्य
117477 पितामहोपदिष्टं क्रमं श्रावयति-पितामहमिति। क्रियाज्ञानयोर्मध्ये यदेकं
117478 मुक्तिकारणं तद्ब्रूहीत्यर्थः॥ १५॥
117479
117480 ब्रह्मोवाच।
117481
117482 ज्ञानं हि परमं श्रेयः कैवल्यं तेन वेत्त्यलम्।
117483 कालातिवाहनायैव विनोदायोदिता क्रिया॥ १६॥
117484
117485 वेत्ति प्रत्यक्षमनुभवति। क्रिया तु स्वर्गादिभोगविनोदाय प्रवृत्तापि तस्य
117486 फल्गुत्वादपुरुषार्थतया अनर्थानुपार्जनेनायुःकालापनोदनायैव श्रुत्या उदिता
117487 उक्तेत्यर्थः। तथा च श्रुतिः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्वयि
117488 नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे इति॥ १६॥
117489
117490 अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रिया पुत्रपरायणम्।
117491 यस्य नास्त्यम्बरं पट्टं कम्बलं किं त्यजत्यसौ॥ १७॥
117492
117493 अत एवेयं श्रुतिः विद्यां चाविद्यां चेति श्रुतिश्च ज्ञानानधिकारिविषया। तत्र
117494 मृत्युतरणं स्वाभाविकदुश्चेष्टाव्यावृत्तिरमृतत्वं
117495 चापेक्षिकमभिप्रेतमित्याशयेनाह-अलब्धेति। पौत्रस्याप्यपत्यत्वात्पुत्रेत्युक्तिः॥
117496 १७॥
117497
117498 वासनामात्रसारत्वादज्ञस्य सफलाः क्रियाः।
117499 सर्वा एवाफला ज्ञस्य वासनामात्रसंक्षयात्॥ १८॥
117500
117501 ननु ज्ञानिनोपि स्ववर्णाश्रमोचितकर्मकुर्वाणा दृश्यन्ते
117502 तत्कथमलब्धज्ञानदृष्टीनामेव क्रियाशरणं तत्राह-वासनेति।
117503 श्रद्दधानो रागी वा विहितनिषिद्धकर्मफलं भुङ्क्ते। न च
117504 कर्तृत्वभोक्तृत्ववासनानाशे श्रद्धा सृष्टो वा संभवतीति भावः।
117505 मात्रशब्दः कार्त्स्न्यपरः॥ १८॥
117506
117507 सर्वा हि वासनाभावे प्रयान्त्यफलतां क्रियाः।
117508 अशुभाः फलवन्त्योपि सेकाभावे लता इव॥ १९॥
117509
117510 किमशुभा अपि क्रियास्तथैव। ओमित्याह-सर्वा हीति। फलवन्त्योऽपीति।
117511 यत्रारब्धफला अपि क्रिया बाधितानुवृत्तिमात्रेण सफलशुष्कलताप्राया भवन्ति
117512 तत्रानारब्धफला नश्यन्तीति किं वाच्यम्। तरवो यत्र दह्यन्ते तृणानां तत्र का
117513 कथा इति न्यायादिति भावः॥ १९॥
117514
117515 ऋत्वन्तरे यथा याति विलयं पूर्वमार्तवम्।
117516 तथैव वासनानाशे नाशमेति क्रियाफलम्॥ २०॥
117517
117518 ऋत्वन्तरे ग्रीष्मशरदादौ। पूर्वमार्तवमृतुलिङ्गं नीहारजलधरादि॥ २०॥
117519
117520 न स्वभावेन फलति यथा शरलता फलम्।

117521 क्रिया निर्वासना पुत्र फलं फलति नो तथा ॥ २१ ॥
117522
117523 निर्वासनापि क्रिया कुतो न फलतीति चेत्काशलतावत्स्वभावादेवेत्याह-नेति ॥ २१ ॥
117524
117525 सयक्षवासनो बालो यक्षं पश्यति नान्यथा ।
117526 सदुःखवासनो मूढो दुःखं पश्यति नान्यथा ॥ २२ ॥
117527
117528 सुखदुःखभोगयोग्योऽहमिति वासनैव वा तत्तदुद्भवबीजं यक्षभ्रान्तिफले
117529 बालयक्षवासनावदित्याशयेनाह-सयक्षेति ॥ २२ ॥
117530
117531 आकारभासुराप्युच्चैर्न ददाति फलं क्रिया ।
117532 शुभाशुभा वा तज्ज्ञस्य फुल्ला शरलता यथा ॥ २३ ॥
117533
117534 वासना चेह नास्त्येव साहंकारादिरूपिणी ।
117535 असत्यैवोदिता मौर्ख्यान्मरुभूमाविवाम्बुधिः ॥ २४ ॥
117536
117537 ननु अज्ञदशायामर्थक्रियासमर्थत्वात्सत्याया वासनायाः कथं ज्ञानेन
117538 बाधस्तत्राह-वासनेति । इह अज्ञदशायामपि ॥ २४ ॥
117539
117540 यस्य मौर्ख्यं क्षयं यातं सर्वं ब्रह्मेति भावनात् ।
117541 नोदेति वासना तस्य प्राज्ञस्येवाम्बुधिर्मरौ ॥ २५ ॥
117542
117543 प्राक्तनवासनानाशेऽपि ज्ञानोदयोत्तरमुत्पन्नया तया क्रिया फलतु तत्राह##-
117544
117545 वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम् ।
117546 पदं भवति जीवोऽन्तर्भूयो जन्मविवर्जितम् ॥ २६ ॥
117547
117548 पदं परमपुरुषार्थवस्तु ॥ २६ ॥
117549
117550 सवासनं मनो ज्ञेयं ज्ञानं निर्वासनं मनः ।
117551 ज्ञानेन ज्ञेयमभ्येत्य पुनर्जीवो न जायते ॥ २७ ॥
117552
117553 पितामहोक्तिमुपसंहरति-ज्ञानेनेति ॥ २७ ॥
117554
117555 चूडालोवाच ।
117556
117557 ज्ञानमेव परं श्रेय इति ब्रह्मादयोऽपि ते ।
117558 प्राहुर्महान्तो राजर्षे त्वं किमज्ञानवान्स्थितः ॥ २८ ॥
117559
117560 अज्ञानवान् ज्ञानं विहाय तप एव मोक्षहेतुरिति निश्चित्य किं स्थित इत्यर्थः ॥ २८ ॥
117561
117562 इतः कमण्डलुरितो दण्डकाष्ठमितो बृसी ।
117563 इत्यनर्थविलासेऽस्मिन्रमसे किं महीपते ॥ २९ ॥
117564
117565 विवेकहीनस्य बहिर्मुखस्य दण्डकमण्डल्वाद्यल्पमपि ममतादिविषयतया
117566 अनर्थायालमित्याशयेनाह-इत इति ॥ २९ ॥
117567
117568 कोऽहं कथमिदं जातं कथं शाम्यति चेति भोः ।
117569 राजन्नावेक्षसे कस्मात्किमज्ञ इव तिष्ठसि ॥ ३० ॥
117570
117571 यदि तपोऽप्यनर्थो हेयस्तर्हि क उपादेयस्तमाह-कोऽहमिति । नावेक्षसे न विचारयसि ॥
117572 ३० ॥

117573
117574 कथं बन्धः कथं मोक्ष इति प्रश्नानुदाहरन् ।
117575 पारावारविदां पादान्कस्माद्राजन्न सेवसे ॥ ३१ ॥
117576
117577 विचार इव गुर्वभिगमनसेवनपरिप्रश्नादयोऽप्युपादेया इति दर्शयति-कथमिति ।
117578 संसारसमुद्रस्य पारं परतीरं सन्मात्ररूपः शोधिततत्पदार्थः ।
117579 अवारमपरतीरं चिन्मात्ररूपः
117580 शोधितत्वंपदार्थस्तदखण्डैक्यलक्षणवाक्यार्थविदामित्यर्थः । अथवा
117581 पारावारः परमानन्दसमुद्रस्तद्विदामित्यर्थः ॥ ३१ ॥
117582
117583 दुःस्पन्दसंविदा शैलकोटरे क्रिययानया ।
117584 जीवितं क्षिपयन्किं त्वं शिलाकीटवदास्थितः ॥ ३२ ॥
117585
117586 दुःस्पन्दा व्रतोपवासशीतोष्णादिदुःखदप्रवृत्त्युन्मुखी आत्मसंविद्यस्यां
117587 तथाविधया अनया तपःक्रियया जीवितमायः क्षिपयन् ॥ ३२ ॥
117588
117589 साधूनां समदृष्टीनां परिप्रश्नेन सेवया ।
117590 संगमेन च सा युक्तिर्लभ्यते मुच्यते यया ॥ ३३ ॥
117591
117592 सा त्वदभिलषितविश्रान्तिसुखप्रदा ज्ञानयुक्तिः ॥ ३३ ॥
117593
117594 साधुनैव समं ग्रासं भुञ्जानो वनकोटरे ।
117595 तिष्ठावष्टब्धदुश्चेष्टो धराविवरकीटवत् ॥ ३४ ॥
117596
117597 तर्हि मयेदानीं कथं स्थेयं तदाह-साधुनैवेति । अवष्टब्धा
117598 निरुद्धास्तपःक्लेशादिबहिर्मुखदुश्चेष्टा येन तथाविधः सन् साधुना गुरुणा
117599 सममेव ग्रासमाहारं भुञ्जानस्तत्सेवापरस्तदुपदिष्टार्थे
117600 धराविवरकीटवन्निश्चलस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३४ ॥
117601
117602 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
117603
117604 कान्तया देवरूपिण्या तयैवं प्रतिबोधितः ।
117605 अश्रुपूर्णमुखो वाक्यं शिखिध्वज उवाच ह ॥ ३५ ॥
117606
117607 शिखिध्वज उवाच ।
117608
117609 अहो नु बोधितोऽस्म्यद्य चिरात्सुरसुत त्वया ।
117610 मौर्ख्यादार्यसमासङ्गं मुक्त्वाहमवसं वने ॥ ३६ ॥
117611
117612 अहो नु मे क्षयं यातं मन्ये पापमशेषतः ।
117613 यत्त्वमेव समागत्य संप्रबोधयसीह माम् ॥ ३७ ॥
117614
117615 गुरुस्त्वं मे पिता त्वं मे मित्रं त्वं मे वरानन ।
117616 शिष्यो नमस्करोम्यद्य पादौ तव कृपां कुरु ॥ ३८ ॥
117617
117618 यदुदारतमं वेत्सि यस्मिन् ज्ञाते न शोच्यते ।
117619 भवामि निर्वृतो येन तद्ब्रह्मोपदिशाशु मे ॥ ३९ ॥
117620
117621 निर्वृतः सुखविश्रान्तः ॥ ३९ ॥
117622
117623 घटज्ञानादयो ज्ञाने विभागाः सन्त्यनेकशः ।
117624 ज्ञानानां परमं ज्ञानं कतरत्तारकं भवेत् ॥ ४० ॥

ज्ञानमेव परं श्रेय इति यत्त्वया परमं ज्ञानं तारकमुक्तं तदेतेषां
ज्ञानानां मध्ये कतरद्भवेत् । किमीदृशं तटस्थविषयमेव
तज्ज्ञानमुतान्यादृशमिति भावः ॥ ४० ॥

चूडालोवाच ।

यद्युपादेयवाक्योऽहं राजर्षे तद्वदामि ते ।
यथा ज्ञानमिदं किंचिन्न वक्ष्ये स्थाणुकाकवत् ॥ ४१ ॥

श्रद्धस्वसोम्येति श्रुतेरश्रद्दधानेषु कृतोऽप्युपदेशः स्थाणोरग्रे
काकरुतवद्व्यर्थो निन्द्यश्चेति प्रथमं श्रद्दधानो भवेत्याह-यदीति । तत्तर्हि
इदं त्वत्पृष्टं ज्ञानं यथा यादृशं तद्वदामि वक्ष्यामि ॥ ४१ ॥

अनुपादेयवाक्यस्य वक्तुः पृष्टस्य लीलया ।
व्रजन्त्यफलतां वाचस्तमसीवाक्षसंविदः ॥ ४२ ॥

लीलया अनास्थया पृष्टस्य वक्तुर्वाचः । अक्षसंविदश्चक्षुःसंनिकर्षाः ॥ ४२ ॥

शिखिध्वज उवाच ।

यद्वक्षि तदुपादेयं मया विधिरिव श्रुतेः ।
अविचारितमेवाशु सत्यमेतद्वचो मम ॥ ४३ ॥

श्रुतेः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिर्निर्दोषप्रामाण्येन निश्चितः
शिष्टैर्मुक्तसंशयमुपादीयते तद्वदुपादेयमित्यर्थः । अविचारितं
प्रामाण्यसंशयेनादिकल्पितम् ॥ ४३ ॥

चूडालोवाच ।

यथा बालः पितुर्वाक्यं मुक्तहेतूपपादनम् ।
आदत्ते हि तथैव त्वं गृहाणैतद्वचो मम ॥ ४४ ॥

मुक्तं हेतुभिरुपपादनं यस्य तथाविधमपि प्रमाणबुद्ध्या यथा आदत्ते ॥ ४४ ॥

श्रवणानन्तरं बुद्ध्या शुभमित्येव भावयन् ।
शृणु गीतमिव त्यक्त्वा हेत्वर्थित्वं वचो मम ॥ ४५ ॥

शुभं स्वहितमित्येव भावयन् । कर्णसुखावहं गीतं गानमिव प्रीत्या शृणु ॥ ४५
॥

स्वचरितसदृशं तथोदयन्त्याश्चिरसमयेन विबोधनं च बुद्धेः ।
भवभयसुतरं महामतीनां शृणु कथयामि कथाक्रमं मनोज्ञम् ॥
४६ ॥

तत्रादौ देहाद्यभिमानत्याजनाय दुःखनिदानोपदर्शनाय च मणिकाचोपाख्यानं
हस्तिकाख्यानं च श्रावयितुमवतारयति-स्वचरितेति । स्वस्य तव चरितेन सदृशं
तथा मन्दमतीनामपि बुद्धेश्चिरसमयेन विचारोदयद्वारा उदयन्त्या
बुद्धेर्विबोधनं महामतीनां च सद्य एव भवभयं सुतरं यस्मात्तथाविधम् ।
विशेषणपरनिपातश्छान्दसः । ईदृशं कथाक्रमं कथयामि शृण्वित्यर्थः ॥
४६ ॥

117677 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाण० पू० चू०
117678 शिखिध्वजावबोधो नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥
117679
117680 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
117681 शिखिध्वजावबोधो नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥
117682
117683
117684 अष्टाशीतितमः सर्गः ८८
117685
117686 चूडालोवाच ।
117687
117688 अस्ति कश्चित्पुमान् श्रीमान् स्थानं नित्यविरुद्धयोः ।
117689 गुणलक्ष्म्योरशेषेण यथाब्धिर्वाडवाम्बुनोः ॥ १ ॥
117690
117691 मौर्ख्याच्चिन्तामणिं प्राप्तमुपेक्ष्य तपसा चिरात् ।
117692 काचं कश्चिन्मणिभ्रान्त्या जग्राहेति कथोच्यते ॥
117693
117694 नित्या परस्परविरुद्धयोः औदार्यवैराग्यसर्वस्वत्यागादिगुणस्य लक्ष्म्याः
117695 संपदश्च स्थानमावासभूतः । यथा अब्धिर्वडवानलस्य अम्बुनश्च्य विरुद्धयोः
117696 स्थानं तद्वत् ॥ १ ॥
117697
117698 कलावानस्त्रकुशलो व्यवहारविचक्षणः ।
117699 सर्वसंकल्पसीमान्तो न तु जानाति तत्पदम् ॥ २ ॥
117700
117701 तत्परमात्मपदं तु न जानाति ॥ २ ॥
117702
117703 अनन्तयत्नसंसाध्ये स चिन्तामणिसाधने ।
117704 प्रवृत्तो वाडवो वह्निरब्धिसंशोषणे यथा ॥ ३ ॥
117705
117706 सा किं चकार तदाह-अनन्तेति ।
117707 अनन्तैस्तपोजपदेवताप्रार्थनान्वेषणादिगोचरैर्यत्नैः संसाध्ये चिन्तामणेः
117708 साधने तप-आदौ प्रवृत्तः ॥ ३ ॥
117709
117710 तस्य यत्नेन महता कालेनाध्यवसायिनः ।
117711 सिद्धश्चिन्तामणिः किंवा न सिद्ध्यत्युद्यतात्मनाम् ॥ ४ ॥
117712
117713 अध्यवसायिनो दृढनिश्चयवतस्तस्य महता तीव्रायासेन यत्नेनाल्पकालेनैव
117714 चिन्तामणिः सिद्धोऽग्रे स्थितः । दृढोद्योगे फलावश्यंभावनियम इति दर्शयति##-
117715
117716 प्रवृत्तिमुद्यमं प्रज्ञां प्रयुङ्क्ते चेदखेदवान् ।
117717 अकिंचनोऽपि शक्तत्वं समवाप्नोत्यविघ्नतः ॥ ५ ॥
117718
117719 प्रज्ञामिति । आश्रित्येति शेषः ॥ ५ ॥
117720
117721 मणिमग्रे स्थितप्रायं हस्तप्राप्यं ददर्श सः ।
117722 मेरावुदयशृङ्गस्थो मुनिरिन्दुमिवोदितम् ॥ ६ ॥
117723
117724 यथा कश्चिदुदयाचलशृङ्गस्थो मुनिस्तत्रैवोदितमिन्दुं हस्तप्राप्यमपि भ्रान्त्या
117725 मेरावुदितं दूरतरस्थमिव दुष्प्रापं पश्यति तद्वद्दर्शेत्यर्थः ॥ ६ ॥
117726
117727 बभूव मणिराजेन्द्रे न तु निश्चयवानसौ ।
117728 राज्ये द्रागिति संप्राप्ते सुदीन इव पामरः ॥ ७ ॥

117729
117730 अत एव मणिराजानां इन्द्रे ईश्वरे तस्मिंश्चिन्तामणौ निश्चयवान्स न बभूव।
117731 सुदीनो दरिद्रतमः॥ ७॥
117732
117733 इदं संचिन्तयामास मनसा स्मयशालिना।
117734 संप्राप्तोपेक्षया दीर्घदुःखसंभ्रमशालिना॥ ८॥
117735
117736 स्मयो विस्मयस्तच्छालिना। संभ्रमशालिना भ्रान्तेन मनसा। इदं
117737 वक्ष्यमाणप्रकारम्॥ ८॥
117738
117739 अयं मणिर्मणिर्नायं मणिश्चेत्तद्भवेन्न सः।
117740 स्पृशामि न स्पृशाम्येनं कदाचित्स्पर्शतो व्रजेत्॥ ९॥
117741
117742 अयं मणिरिति आपातज्ञानम्। नायं मणिरिति भ्रमः। मणिश्चेत्स्यात्तर्हि स
117743 मत्प्रत्यक्षो न भवेत् तर्हि परीक्षणाय स्पृशामि स्पृशेयमितीच्छाभिलाषः। न
117744 स्पृशामि न स्पृशेयम्। यतः कदाचिन्मणिश्चेदभाग्यस्य मम
117745 स्पर्शतोऽन्तर्धानं व्रजेत्॥ ९॥
117746
117747 नैतावतैव कालेन मणीन्द्रः किल सिद्ध्यति।
117748 यत्नेन जीवितान्तेन सिद्ध्यतीत्यागमक्रमः॥ १०॥
117749
117750 इति शङ्कायां बीजमाह-नैताव्रतेति। आगमोऽत्रैतिह्यं तत्क्रमः॥ १०॥
117751
117752 कृपणः कूणितेनाक्ष्णा लोलालातलतोपमम्।
117753 रत्नालोकं प्रपश्यामि द्विचन्द्रत्वमिव भ्रमात्॥ ११॥
117754
117755 कथं तद्वि प्रत्यक्षं रत्नालोकदर्शनं तत्राह-कृपण इति। कृपणोऽहं
117756 स्वरार्पण्यवशात्कूणितेन भ्रान्तिसंकुचितेनाक्ष्णा लोलालातकल्पिपलतोपमं
117757 रत्नालोकं भ्रमात्प्रपश्यामि॥ ११॥
117758
117759 कुत एतावती स्फीता भाग्यसंपन्ममागता।
117760 अधुनैव यदाप्नोमि मणीन्द्रं सर्वसिद्धिदम्॥ १२॥
117761
117762 भाग्यं पुण्यंन् तत्संपत्॥ १२॥
117763
117764 केचिदेव महान्तस्ते महाभाग्या भवन्ति हि।
117765 येषामल्पेन कालेन भवन्त्यभिमुखाः श्रियः॥ १३॥
117766
117767 अहमल्पतपाः साधुवराको मानुषः किल।
117768 सिद्धयः कथमायान्ति मामभाग्यैकभाजनम्॥ १४॥
117769
117770 एवं विकल्पसंकल्पैश्चिरमज्ञः परामृशन्।
117771 न मणिग्रहणे यत्नमकार्षीन्मौर्ख्यमोहितः॥ १५॥
117772
117773
117774 न यदा येन लब्धव्यं न तत्प्राप्नोत्यसौ तदा।
117775 चिन्तामणिरवाप्तोऽपि दुर्धिया हेलयोज्झितः॥ १६॥
117776
117777 कुतो नाकार्षीत्तत्राह-न यदेति। लब्धव्यं यदिति शेषः॥ १६॥
117778
117779 इति तस्मिन्स्थिते यातो मणिरुड्डीय सिद्धयः।
117780 त्यजन्ति ह्यवमन्तारं शरो गुणमिवोज्झितः॥ १७॥

किमर्थमुड्डीय गतस्तत्राह-सिद्धयः त्यजन्ति हीति। यथा मौर्व्या उज्झितः शरो
गुणं नोर्वी त्यजति तद्वत्॥ १७॥

हत्वा प्राज्ञपदं पुंसः संयान्ति किल सिद्धयः।
आगताः संप्रयच्छन्ति सर्वं यान्त्यसहृत्यलम्॥ १८॥

ननु त्वया स पुरुषो व्यवहारविचक्षण इति कथोपक्रमे उक्तं तस्य सा विचक्षणता
मणिसिद्धिकाले क्व गता तत्राह-हत्वेति। सिद्धय आगताः सत्यः पुंसः
प्राज्ञपदं विचक्षणतां संप्रयच्छन्ति। असहति असहमाने उपेक्षके तु पुंसि अलं
यान्ति। अपगच्छन्त्यश्च। सर्व तस्य प्राक्तनमपि प्राज्ञपदं विचक्षणत्वं हत्वा
विनाश्य संयान्ति किलेत्यर्थः। यथाहुः न देवा दण्डमादाय
दण्डयन्त्यपराधिनम्। बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति तेनासौ दण्ड्यते स्वतः इति॥ १८॥

पुमान्भूयः क्रियायत्नं चक्रे रत्नेन्द्रसाधने।
नोद्विजन्ते स्वकार्येषु जना अध्यवसायिनः॥ १९॥

ददर्शाथ कचद्रूपं काचखण्डमखण्डितम्।
हसद्भिर्वञ्चकैः सिद्धैः पुरस्कृतमलक्षितैः॥ २०॥

हसद्भिः परिहासपरैरत एव वञ्चकैः सिद्धैः पुरस्कृतमग्रे स्थापितम्॥ २०॥

अयं चिन्तामणिरिति मूढस्तस्मिन्स वस्तुताम्।
बुबुधे मोहितो ह्यज्ञो मृदं हेमेति पश्यति॥ २१॥

वस्तुतां उपादेयताम्॥ २१॥

अष्टौ षष्ठं द्विषं मित्रं रज्जुं सर्पं स्थलं जलम्।
चन्द्रौ द्वौ कुरुते चित्तगतो मोहोऽमृतं विषम्॥ २२॥

मोहस्यान्यथाकारितां प्रसिद्धामुदाहरति-अष्टाविति। अष्टौ
पदार्थान्कदाचित्संख्याव्यामोहात् षष्ठं षट् कुरुते। एवं द्विषं मित्रं कुरुते
इत्यादि योज्यम्॥ २२॥

तं दग्धमणिमादाय प्राक्तनीं च श्रियं जहौ।
सर्वं चितामणेरस्मात्प्राप्यते किं धनैरिह॥ २३॥

दग्धशब्दो निन्दापरः। श्रियं धनधान्यादिसंपदम्॥ २३॥

देशोऽयमसुखो रूक्षो जनैः पापिभिरावृतः।
किं तद्गेहं गतप्रायं किं नाम मम बन्धवः॥ २४॥

एवं देशगृहवन्ध्वादीनपि भ्रमात्स जहावित्याह-देश इति। रूक्षः
स्निग्धजनशून्यः। गतप्रायं जीर्णमिति यावत्॥ २४॥

दूरं गत्वा यथाकामं सुखं तिष्ठामि संपदा।
इत्यादाय मणिं मूढः शून्यकाननमाययौ॥ २५॥

मणिं काचखण्डम्।॥ २५॥

तत्र काचकणेनासौ तेन तामाप्दं ययौ।
कज्जलाद्रेरिव निभा मौर्ख्यस्यैवाङ्ग या समा॥ २६॥

या आपत् कज्जलाद्रेर्निभा कान्तिरिव गाढनीला। मौर्ख्यस्यैव या समा अनुरूपा।
मृत्युरूपेति यावत्॥ २६॥

दुःखानि मौर्ख्यविभवेन भवन्ति यानि नैवापदो न च जरामरणेन तानि।
सर्वापदां शिरसि तिष्ठति मौर्ख्यमेकं कृष्णं जनस्य वपुषामिव
केशजालम्॥ २७॥

तस्मान्मौर्ख्यमेव दुःखहेतुषु पराकाष्ठेत्युपसंहरति-दुःखानीति।
मौर्ख्यविभवेन यानि दुःखानि प्रसिद्धानि तानि सर्वस्वनाशादेरापदः
सकाशान्नापि जरया मरणेन वा भवन्ति मौर्ख्यापगमे
तत्त्वविदामापदादिसहस्रेभ्योऽपि दुःखादर्शनात् हेमपर्यङ्के शयानस्यापि सति
मौर्ख्ये दुःखसहस्रदर्शनाच्च। अतः सर्वापदां शिरसि मौर्ख्यमेवैकं तिष्ठति
। यथा जनस्य सर्वस्य शिरसि कृष्णं केशजालं तिष्ठति तद्वदित्यर्थः॥ २७॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे पू० चूडा०
मणिकाचोपाख्यानं नामाष्टाशीतितमः सर्गः॥ ८८॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
मणिकाचोपाख्यानं नामाष्टाशीतितमः सर्गः॥ ८८॥

एकोननवतितमः सर्गः ८९

चूडालोवाच।

अथेममपरं रम्यं वृत्तान्तं शृणु भूमिप।
परं प्रबोधनं बुद्धेः साधो सदृशमात्मनः॥ १॥

बद्धविन्ध्यगजेन्द्रस्य यत्नाच्छित्त्वापि बन्धनम्।
अनिघ्नतो रिपुं प्राप्तं खाते पातोऽत्र वर्ण्यते॥

अत्र हस्तिकाख्यानमपि निदर्शनमतस्तदपि शृण्वित्याह-अथेति।
वृत्तान्तमाख्यानम्। आत्मनस्तव सदृशम्॥ १॥

अस्ति विन्ध्यवने हस्ती महायूथपयूथपः।
आगस्त्या शुद्धया बुद्ध्या विन्ध्येनेवोदितः स्वतः॥ २॥

अगस्त्यस्येयमागस्ती तया। सूर्यतिष्य-इति यलोपः। चिरस्याज्ञापरिपालनाच्छुद्धया
प्रसन्नया अनुग्रहबुद्ध्या विंध्येन [विन्ध्यात्मना स्वेन
प्राक्तनोन्नतरूपेणेत्यर्थः।] स्वतः प्राक्तनोन्नतरूपेणोदितः प्रादुर्भूत
इवेत्युत्प्रेक्षा॥ २॥

वज्रार्चिर्विषमौ दीर्घौ तस्यास्तां दशनौ सितौ।
कल्पानलशिखातुल्यौ सुमेरून्मूलनक्षमौ॥ ३॥

वज्रस्यार्चिषी ज्वाले इव विषमौ तीक्ष्णौ॥ ३॥

स बद्धो लोहजालेन हस्तिपेन किलाभितः।
मुनीन्द्रेणेव विन्ध्याद्रिरुपेन्द्रेणेव वा बलिः॥ ४॥

लोहमयेन जालेन। मुनीन्द्रेण अगस्त्येन॥ ४॥

117885
117886 निबद्धो यन्त्रणामाप शस्त्रकुम्भार्दितो गजः।
117887 तां जगाम व्यथां धीरो नवाग्नौ पुरमेति याम्॥ ५॥
117888
117889 यन्त्रणां नियन्त्रणाम्। कदाप्यसंभावितत्वादलौकिकत्वाच्च नवे अपूर्वे
117890 हरशराग्नौ दह्यमानं त्रिपुरं यां व्यथामेति ताम्॥ ५॥
117891
117892 रिपौ हस्तिपके दूरादपश्यति स वारणः।
117893 अयःसमुद्गके यस्मिन्निनाय दिवसत्रयम्॥ ६॥
117894
117895 समुद्गके जालसंपुटे॥ ६॥
117896
117897 खेदान्निगडनिर्भेदे यत्नवान्स मतंगजः।
117898 चकार किंकिणीक्वाणं मुखोद्घातैरथान्यदा॥ ७॥
117899
117900 किंकिणीनामिव क्वाणं ध्वनिम्॥ ७॥
117901
117902 दन्ताभ्यां यत्नतस्ताभ्यां मुहूर्तद्वितयेन सः।
117903 बभञ्ज शृङ्खलाजालं स्वर्गार्गलमिवासुरः॥ ८॥
117904
117905 स्वर्गस्यामरावत्या अर्गलं कवाटविष्कम्भम्। असुरो बलिरिव॥ ८॥
117906
117907 तं तस्य निगडच्छेदमपश्यद्दूरतो रिपुः।
117908 बलेः स्वर्गावदलनं हरिर्मेरुतलादिव॥ ९॥
117909
117910 तस्य विच्छिन्नपाशस्य मूर्ध्नि तालतरो रिपुः।
117911 पपात क्रमतः स्वर्गं हरिर्मेरोर्बलेरिव॥ १०॥
117912
117913 रिपुर्हस्तिपकः॥ तालतरोस्तालतरुमारुह्य ततस्तस्य हस्तिनो मूर्ध्नि पपात। यथा
117914 बलियज्ञे पदत्रयमितां भुवं प्रतिगृह्य प्रथमेन पदेन भुवं द्वितीयेन
117915 स्वर्गमिति क्रमतस्तृतीयपादपूर्तये भेरोः सकाशाद्बलेर्मूर्ध्नि पपात
117916 तद्वदित्यर्थः॥ १०॥
117917
117918 स पतन्पादपद्माभ्यामप्राप्य करिणः शिरः।
117919 पपातोर्व्यां फलं पक्वं वाताहतमिवाकुलः॥ ११॥
117920
117921 तं पुरः पतितं दृष्ट्वा महेभः करुणां ययौ।
117922 स्फुरत्स्फारगुणाः सन्तः सन्ति तिर्यग्गतावपि॥ १२॥
117923
117924 करुणादयाम्॥ १२॥
117925
117926 पतितं दलयामीति किं नाम मम पौरुषम्।
117927 वारणोऽपीति कलयन्न जघान स तं रिपुम्॥ १३॥
117928
117929 इति कलयंश्चिन्तयन्सन्॥ १३॥
117930
117931 केवलं निगडव्यूहं विदार्याभिजगाम ह।
117932 विततं सेतुमुत्सार्य विपुलौघ इवाम्भसः॥ १४॥
117933
117934 निगडव्यूहं शृङ्खलजालम्॥ १४॥
117935
117936 दयामाश्रित्य मातङ्गो भङ्क्त्वा जालं जगाम ह।

117937 विदार्य मेघसंघातं नभसीव दिवाकरः ॥ १५ ॥
117938
117939 गते गजे समुत्तस्थौ हस्तिपः स्वस्थदेहधीः ।
117940 गजेनैव समं तस्य व्यथा दूरतरं गता ॥ १६ ॥
117941
117942 स्वस्थो देहो धीश्च यस्य तथाविधः सन् ॥ १६ ॥
117943
117944 प्रोच्चलत्तालशिखरात्स तथा पतितोऽपि सन् ।
117945 न भेदमाप दुर्भेदा मन्ये देहा दुरात्मनाम् ॥ १७ ॥
117946
117947 भेदं शिरःपादादिभङ्गम् ॥ १७ ॥
117948
117949 वर्धते प्रावृषीवाभ्रं कुकार्येष्वसतां बलम् ।
117950 आसीदधिकमुत्साही स च चंक्रमणे तदा ॥ १८ ॥
117951
117952 चक्रमणे पद्भ्यां चलने ॥ १८ ॥
117953
117954 वारणारिरसिद्धाङ्गो गतेभो दुःखमाययौ ।
117955 आगत्योपगतेऽन्तर्धिं निधान इव वर्धनः ॥ १९ ॥
117956
117957 न सिद्धे अङ्गे स्वप्रयुक्तोपायौ यस्य । अत एव गतेभः ॥ १९ ॥
117958
117959 सोऽन्वियेष गजं यत्नाद्गुल्मकान्तरितं वने ।
117960 पयोदपिण्डितं भोक्तुं राहुरिन्दुमिवाम्बरे ॥ २० ॥
117961
117962 पयोदैः पिण्डितं छन्नम् ॥ २० ॥
117963
117964 चिरेणालभतेभेन्द्रं कस्मिंश्चित्कानने स्थितम् ।
117965 विश्रान्तं तं तरुतले समरादिव निर्गतम् ॥ २१ ॥
117966
117967 अथ यत्र स्थितो नागस्तत्र तद्बन्धनक्षमम् ।
117968 परया राजसामग्र्या गजलम्पटभूमया ॥ २२ ॥
117969
117970 तत्र सन्निधौ । गजे लम्पटानामासक्तजनानां भूमा बाहुल्यं यस्यां तथाविधया
117971 राजप्रयुक्तया खातसामग्र्या ॥ २२ ॥
117972
117973 स खातवलयं चक्रे हस्तिपः काननेऽभितः ।
117974 सर्वदिक्कं विधिर्भूमौ समुद्रवलयं यथा ॥ २३ ॥
117975
117976 विधिः स्रष्टा ॥ २३ ॥
117977
117978 उपर्यस्थगयद्बाललतौघेन स तं शठः ।
117979 शून्यतातन्तुजालेन शरत्काल इवाम्बरम् ॥ २४ ॥
117980
117981 शठो वञ्चकः । शून्यतापिधायकतन्तुजालप्रायेण शुभ्राभ्रपटलेन
117982 शरत्कालोऽम्बरमिव तं खातमुपरि बाललताजालेनास्थगयत् आच्छादितवान् ॥ २४ ॥
117983
117984 दिनैः कतिपयैरेव वारणो विहरन्वने ।
117985 तस्मिन्निपतितः खाते शुष्काब्धाविव पर्वतः ॥ २५ ॥
117986
117987 व्रजन्पर्याकृतौ कूपे पातालतलभीषणे ।
117988 खातशुष्काब्ध्यधोभागे गजरत्नसमुद्गके ॥ २६ ॥

117989
117990 पर्याकृतौ वलयाकारे तस्मिन् कूपे खातशुष्काब्ध्यधोभागे व्रजन्नपि स गजः इति
117991 अनया रीत्या गजरत्नसमुद्गके भूयो दृढं बद्धः सन्नद्यापि तिष्ठतीति
117992 परेणान्वयः ॥ २६ ॥
117993
117994 इति भूयो दृढं बद्धस्तेन हस्तिपकेन सः ।
117995 तिष्ठत्यद्यापि दुःखेन भूसद्मनि यथा बलिः ॥ २७ ॥
117996
117997 अहनिष्यत्पुरैवासौ यद्यग्रे पतितं रिपुम् ।
117998 तन्नालप्स्यत्ततो दुःख गजः खातनिबन्धनम् ॥ २८ ॥
117999
118000 यद्यहनिष्यत् ततस्तदा खातनिबन्धनं दुःखं नालक्ष्यत ॥ २८ ॥
118001
118002 मौर्ख्यादागामिन कालं वर्तमानक्रियाक्रमैः ।
118003 अशोधयन्नरो दुःखं याति विन्ध्यगजो यथा ॥ २९ ॥
118004
118005 अत एव बुद्धिमानागामिकालमिदानीमेव
118006 शास्त्रीयपुरुषप्रयत्नैर्दुःखबीजसंमार्जनेन शोधयेदित्याह-मौर्ख्यादिति ॥ २९
118007 ।।
118008
118009 मुक्तोऽस्मि शस्त्रनिगडादिति तुष्टो हि वारणः ।
118010 दूरस्थोऽपि पुनर्बद्धो मौर्ख्यं क्व च न बाधते ॥ ३० ॥
118011
118012 यावत्सर्वदुःखनिदानमज्ञानं नोच्छिन्नं तावत्प्रयत्नसहस्रैः कृतोऽपि
118013 दुःखोपशमो व्यर्थ एवेत्याशयेनाह-मुक्तोऽस्मीति । किलार्थे चशब्दः ॥ ३० ॥
118014
118015 मौर्ख्यं हि बन्धनमवेहि परं महात्मन्बद्धो न बद्ध इति चेतसि
118016 तद्विमुक्त्यै ।
118017 आत्मोदयं त्रिजगदात्ममयं समस्तं मौर्ख्ये स्थितस्य सहसा ननु
118018 सर्वभूमिः ॥ ३१ ॥
118019
118020 तस्मादज्ञानमेव मूलबन्धस्तन्निवृत्तिरद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानदेवेति
118021 दर्शयन्नुपसंहरति-मौर्ख्यमिति । हे महात्मन् न बद्धा सदा बन्धशून्यः
118022 स्वयं बद्ध इति चेतसि यन्मौर्ख्यं तदेव परं बाधनमतस्त्वं तद्विमुक्त्यै
118023 आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकत्रिविधपरिच्छेदात्मना आत्मबन्धनभूतं
118024 त्रिजगदात्मनः सकाशादेवोदयो जन्म यस्य तथाविधं समस्तमात्ममयं विद्धि ।
118025 तहा वेदने आत्मव्यतिरिक्तापरिशेषादात्मा नित्यमुक्त एव भवति । ईदृशवेदनाभावे
118026 तु मौर्ख्ये स्थितस्य पुंस आत्मैव सहसा सर्वबन्धादिदुःखबीजानां भूमिः
118027 प्ररोहक्षेत्रं भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
118028
118029 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
118030 हस्तिकोपाख्यानं नामैकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥
118031
118032 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
118033 हस्तिकोपाख्यानं नामैकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥
118034
118035
118036 नवतितमः सर्गः ९०
118037
118038 शिखिध्वज उवाच ।
118039
118040 मणिसाधकविन्ध्येभबन्धनाद्यमरात्मज ।

118041 सूचितं यत्कथाजालं पुनर्मे प्रकटीकुरु ॥ १ ॥
118042
118043 मणिकाचशुभाख्यानतात्पर्यमिह विस्तात् ।
118044 विवृणोति पुरो राज्ञश्चूडाला कुम्भरूपिणी ॥
118045
118046 हे अमरात्मज देवपुत्र त्वया यत् मणिसाधककथाजालं स्वचरित्रसममित्युक्त्या
118047 मत्प्रतिबोधनोपाय इति सूचितं तत्प्रकटीकुरु ॥ १ ॥
118048
118049 चूडालोवाच ।
118050
118051 वाक्यार्थदृष्टेर्निष्पत्त्या हृद्गृहे चित्तभित्तिषु ।
118052 शृणु स्वयं कथां चित्रां चित्रमुन्मीलयामि ते ॥ २ ॥
118053
118054 हृद्धृदयं तल्लक्षणे गृहे चितलक्षणासु भित्तिषु चित्रां कथामेवोन्मीलितं
118055 रेखामात्रेण कृतं चित्रं व्याख्यावर्णवैचित्र्येणोन्मीलयामीत्यर्थः ॥ २ ॥
118056
118057 योऽसौ शास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञाने त्वपण्डितः ।
118058 रत्नसंसाधकः प्रोक्तः स त्वमेव महीपते ॥ ३ ॥
118059
118060 तत्रादावस्ति कश्चित् पुमान् श्रीमानित्यादिनोक्तो मणिसाधकः स त्वमेवेत्याह##-
118061
118062 तज्ज्ञो भवसि शास्त्रेषु रविर्मेरुतटेष्विव ।
118063 तत्त्वज्ञाने तु विश्रान्तो न त्वं दृषदिवाम्भसि ॥ ४ ॥
118064
118065 त्वयि कलावान् शास्त्रकुशल इत्याद्युक्तलक्षणमस्तीत्याह-तज्ज्ञ इति ॥ ४ ॥
118066
118067 विद्धि चिन्तामणिं साधो सर्वत्यागमकृत्रिमम् ।
118068 तमन्तं सर्वदुःखानां त्वं साधयसि शुद्धधीः ॥ ५ ॥
118069
118070 कोऽसौ चिन्तामणिर्यत्साधनेऽहं प्रवृत्तस्तमाह-विद्धीति ॥ ५ ॥
118071
118072 सर्वत्यागेन शुद्धेन सर्वमासाद्यतेऽनघ ।
118073 सर्वत्यागो हि साम्राज्यं किं चिन्तामणितो भवेत् ॥ ६ ॥
118074
118075 तस्य चिन्तामणित्वमुपपादयति-सर्वत्यागेनेति । साम्राज्यमात्यन्तिकी पूर्णकामता ॥
118076 ६ ॥
118077
118078 सिद्धः सर्वपरित्यागः साधो संसाध्यतस्तव ।
118079 खर्वीकृतजगद्भूतिर्विद्यास्वात्मोदयस्तथा ॥ ७ ॥
118080
118081 खर्वीकृता तुच्छीकृता हैरण्यगर्भपदान्ता जगत्प्रसिद्धा
118082 भूतिरैश्वर्यपरम्परा येन तथाविधो विद्यालक्षणः स्वात्मोदयो
118083 निरतिशयानन्दाभ्युदयो यस्मात्तथाविधश्च सर्वपरित्यागः । चार्थे तथाशब्दः ॥ ७
118084 । ।
118085
118086 संत्यक्तं भवता राज्यं सदारधनबान्धवम् ।
118087 ब्रह्मणेव जगत्सर्गव्यापारः स्वनिशागमे ॥ ८ ॥
118088
118089 कथं सिद्धस्तदाह-संत्यक्तमिति । ब्रह्मणा वेधसा ॥ ८ ॥
118090
118091 स्वदेशस्यातिदूरस्थमागतोऽसि ममाश्रमम् ।
118092 भुवोऽन्तमिव विश्रान्त्यै वैनतेयः सकच्छपः ॥ ९ ॥

118093
118094 कच्छपग्रहणं गजन्यग्रोधशाखयोरप्युपलक्षणम् | वैनतेयस्येयं कथा
118095 भारतादौ प्रसिद्धा || ९ ||
118096
118097 केवलं सर्वसंत्यागे शेषिताहंमतिस्त्वया |
118098 मृष्टाखिलकलङ्केन स्वसत्तेवानिलेन खे || १० ||
118099
118100 अहंमतिरभिमानरूपा अविद्या | मृष्टा अखिला अभ्रनीहारादिकलङ्का येन
118101 शारदानिलेन || १० ||
118102
118103 मनोमात्रे हृदस्त्यक्ते जगदायाति पूर्णताम् |
118104 त्यागात्यागविकल्पैस्त्वं खमम्भोदैरिवावृतः || ११ ||
118105
118106 अहंमतिपरित्यागे परिशिष्टः पूर्णानन्दात्मा परमपुरुषार्थः स्वत एव हृदि
118107 साक्षात्स्फुरतीति सर्वत्याग एव मोक्षः पर्यवसितः परमानन्दश्चिन्तामणिर्न तल्लाभे
118108 तदुपेक्ष्यान्यदन्वेषितव्यमित्याशयेनाह-मनोमात्रे इति | त्वं तु
118109 त्यक्तृत्वाभिमानपरिशेषात्यागात्यागविकल्पैरावृत्त इति न पूर्णतां प्राप्त
118110 इत्याह-त्यागात्यागविकल्पैरिति || ११ ||
118111
118112 नायं स परमानन्दः सर्वत्यागो महोदयः |
118113 कोऽप्युच्चैरन्य एवासौ चिरसाध्यो महानिति || १२ ||
118114
118115 विकल्पवशादेव प्राप्तेऽपि सर्वत्यागे अविश्वासस्तवाभूदित्याह-नायमिति || १२ ||
118116
118117 चिन्तयेति गते वृद्धिं संकल्पग्रहणे शनैः |
118118 वात्ययेव वनस्पन्दे त्यागः प्रोड्डीय ते गतः || १३ ||
118119
118120 इति चिन्तया संकल्पग्रहणे चिरं वृद्धिं गते सति स ते सर्वत्यागः प्रोड्डीय गतः ||
118121 १३ ||
118122
118123 त्यागिता स्यात्कुतस्तस्य चिन्तामप्यावृणोति यः |
118124 पवनस्पन्दयुक्तस्य निःस्पन्दत्वं कुतस्तरोः || १४ ||
118125
118126 यश्चिन्तामपि आ ईषदपि वृणोति स्वीकरोति || १४ ||
118127
118128 चिन्तैव चित्तमित्याहुः संकल्पेतरनामकम् |
118129 तस्यामेव स्फुरन्त्यां तु चित्तं त्यक्तं कथं भवेत् || १५ ||
118130
118131 चित्तत्याग एव मुख्यः सर्वत्यागः चिन्तायां तु सत्यां चित्तं दुस्त्यजम् चित्तेन तु
118132 संकल्पद्वारा जगदेव संगृहीतमिति न कस्यापि त्यागस्ते प्रतिष्ठित इत्याशयेनाह##-
118133
118134 चित्ते चिन्तागृहीते तु त्रिजगज्जालके क्षणात् |
118135 कथमासाद्यते साधो सर्वत्यागो निरञ्जनः || १६ ||
118136
118137 संकल्पग्रहणेनान्तस्त्यागः प्रोड्डीय ते गतः |
118138 शब्दसंश्रवणेनाङ्ग यथा ग्रामविहंगमः || १७ ||
118139
118140 ग्रामविहंगमः कपोतादिः || १७ ||
118141
118142 निश्चिन्तत्वं परं सर्वं त्याग आदाय ते गतः |
118143 आमन्त्र्यापूजितो जन्तुः स दुःखं न करोति किम् || १८ ||
118144

118145 सर्वत्यागस्य फलं निश्चिन्तत्वं त्यागेनापगच्छता नीतमिवेत्युत्प्रेक्षते##-
118146 किं पुनः प्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजने इत्याशयेनाह-आमन्त्र्येति ॥ १८ ॥
118147
118148 सर्वत्यागमणावेवं गते कमललोचन ।
118149 तपःकाचमणिर्दृष्टस्त्वया संकल्पचक्षुषा ॥ १९ ॥
118150
118151 ततः कोऽसौ काचखण्डो यो मया मणिबुद्ध्या गृहीतस्तमाह-तप इति ॥ १९ ॥
118152
118153 त्वया तस्मिंस्तपस्येव दुःखे दृष्टिभ्रमोदिते ।
118154 ग्राह्यैकभावना बद्धा जलेन्दौ शशिनो यथा ॥ २० ॥
118155
118156 दुःखहेतुत्वाद्दुःखे ग्राह्यमित्येव भावना दृढनिश्चयः । जलेन्दौ
118157 प्रतिबिम्बचन्द्रे सत्यशशिनो भावनेव बद्धेत्यर्थः ॥ २० ॥
118158
118159 अवासनमनासक्त्या कृतानन्ता सवासना ।
118160 आद्यन्तमध्यविषमा दुःखायैव तपःक्रिया ॥ २१ ॥
118161
118162 पूर्वमवासनं यथा स्यात्तथा अनासक्त्या सर्वत्यागमुपक्रम्य पश्चादनन्ता
118163 सवासना तपःक्रिया कृता सा च वृथा । गृहधनदारादित्यागादादौ विषमा अन्ते
118164 फलासंङ्गविषमा मध्ये वनवासशीतवातादिसहनाद्विषमेति दुःखायैवेत्यर्थः
118165 ॥ २१ ॥
118166
118167 अमितानन्दमुत्सृज्य सुसाध्यं यः प्रवर्तते ।
118168 मिते वस्तुनि दुःसाध्ये स्वात्महा स शठः स्मृतः ॥ २२ ॥
118169
118170 अमितात्मानन्दं सुसाध्यं च सर्वत्यागमुत्सृज्य मिते दुःसाध्ये च तप आदिवस्तुनि
118171 यः प्रवर्तते स शठः अमितात्मस्वरूपविघातित्वात्स्वात्महेत्यर्थः ॥ २२ ॥
118172
118173 सर्वत्यागं समारभ्य न चैष साधितस्त्वया ।
118174 तथा दुःखैकताज्ञानबद्धेन वनसद्मनि ॥ २३ ॥
118175
118176 वनसद्मनि तथा वर्णितप्रकारतपोदुःखैस्तदेकताप्रयोजकाज्ञानेन च बद्धेन
118177 त्वया एष प्राक् समारब्धः सर्वत्यागो न साधितः ॥ २३ ॥
118178
118179 राज्यबन्धाद्विनिष्क्रम्य प्रसरद्दुःखपूरितात् ।
118180 वनवासाभिधैः साधो बद्धोऽसि दृष्टबन्धनैः ॥ २४ ॥
118181
118182 द्विगुणा एव ते चिन्ताः शीतवातातपादयः ।
118183 बन्धनादधिकं मन्ये वनवासमजानताम् ॥ २५ ॥
118184
118185 वनवासमजानतां प्रागननुभूतवतां सुकुमाराणां वनवासं
118186 बन्धनादधिकं दुःखं मन्ये ॥ २५ ॥
118187
118188 चिन्तामणिर्मया प्राप्त इत्यलं बुद्धवानसि ।
118189 न लब्धवान्भवान्साधो स्फटिकस्यापि खण्डिकाम् ॥ २६ ॥
118190
118191 खण्डिकां शकलमपि ॥ २६ ॥
118192
118193 इत्येतदङ्ग मणियत्नकथासमानं सम्यङ्गया प्रकथितं तव पद्मनेत्र ।
118194 तद्बोध्यमेवममलं स्वयमेव बुद्ध्वा यद्वेत्सि तत्परिणतिं नय चित्तकोशे ॥ २७
118195 । ।
118196

118197 उपपातिमणिसाधकचरित्रसाम्यमुपसंहरति-इत्थमिति। अङ्ग हे पद्मनेत्र मया
118198 इत्येवं तव चरित्रं मणिप्रयत्नकथया समानं सम्यक् प्रकटितं स्फुटीकृतम्।
118199 तन्मणिकाचदार्ष्टान्तिकमेवं मदुक्तरीत्या त्वं स्वयमेव विचार्य तत्त्वतो बुद्ध्वा
118200 सर्वत्यागं तपो वा यदेव चिन्तामणिवदमलं निर्दोषं वेत्सि तदेव स्वचित्तकोशे
118201 निधाय फलप्राप्तिपर्यन्तां परिणतिं नयेत्यर्थः॥ २७॥
118202
118203 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो० निर्वाण० पू० चू०
118204 चिन्तामणिसाधकवृत्तान्तविवरणं नाम नवतितमः सर्गः॥ ९०॥
118205
118206 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
118207 चिन्तामणिसाधकवृत्तान्तविवरणं नाम नवतितमः सर्गः॥ ९०॥
118208
118209 एकनवतितमः सर्गः ९१
118210
118211 चूडालोवाच।
118212
118213 इदानीं राजशार्दूल वस्तुसंप्रतिपत्तये।
118214 शृणु विन्ध्येभवृत्तान्तविवृतिं स्मयकारिणीम्॥ १॥
118215
118216 इह विन्ध्येभवृत्तान्तदार्ष्टान्तिकमुदीर्यते।
118217 कुम्भेन राज्ञश्चरितं बोधान्तत्यागसिद्धये॥
118218
118219 वस्तुनस्तत्त्वस्य सम्यक् प्रतिपत्तये बोधाय। स्मयो विस्मयस्तत्कारिणीम्॥ १॥
118220
118221 योऽसौ विन्ध्यवने हस्ती सोऽस्मिन्भूमितले भवान्।
118222 यौ वैराग्यविवेकौ तौ द्वौ तस्य दशनौ सितौ॥ २॥
118223
118224 यौ तस्य द्वौ दशनौ तौ वैराग्यविवेकाख्यावित्यन्वयः॥ २॥
118225
118226 यश्चासौ वारणाक्रान्तितत्परो हस्तिपः स्थितः।
118227 तदज्ञानं तवाक्रान्तितत्परं तव दुःखदम्॥ ३॥
118228
118229 अतिशक्तोऽप्यशक्तेन दुःखाद्दुःखं भयाद्भयम्।
118230 हस्ती हस्तिपकेनेव राजन्मौर्ख्येण नीयसे॥ ४॥
118231
118232 अतिशक्तो बलवानपि त्वमशक्तेन दुर्बलेनापि मौर्ख्येण दुःखाद्दुःखं
118233 भयाद्भयं नीयसे॥ ४॥
118234
118235 यल्लोहवज्रसारेण वारणः परियन्त्रितः।
118236 तदाशापाशजालेन भवानापदमावृतः॥ ५॥
118237
118238 स बद्धो लोहजालेनेत्युक्तिं प्रकटयति-यदिति। परितो यन्त्रितो बद्ध इति यत्। भवान्
118239 पादावभिव्याप्येत्यापदमावृतः। राज्यपालनकाले तदित्यर्थः॥ ५॥
118240
118241 आशा हि लोहरज्जुभ्यो विषमा विपुला दृढा।
118242 कालेन क्षीयते लोहं तृष्णा तु परिवर्धते॥ ६॥
118243
118244 यद्द्वन्द्वं प्रेक्षते वैरी गजमारादलक्षितः।
118245 प्रेक्षते त्वां तदज्ञानं क्रीडार्थं बद्धमेककम्॥ ७॥
118246
118247 रिपौ हस्तिपके दूरादपश्यतीत्यनेन सूचितं तद्दर्शनमुदाहरति-यदिति। द्वन्द्वे
118248 रहस्ये। अज्ञानस्य चेतनत्वमारोप्य वादोऽयम्॥ ७॥

118249
118250 यद्बभञ्ज गजः शत्रोः शृङ्खलाजालबन्धनम् ।
118251 तत्तत्याज भवान्भोगभूमिं राज्यमकण्टकम् ॥ ८ ॥
118252
118253 दन्तभ्यां यत्नतस्ताभ्यामित्युक्तेस्तात्पर्यमाह-यदिति ॥ ८ ॥
118254
118255 कदाचित्सुकरं शस्त्रशृङ्खलाबन्धभेदनम् ।
118256 न त्वस्य मनसः साधो भोगाशाविनिवारणम् ॥ ९ ॥
118257
118258 यदिभे पाटयत्युच्चैर्बन्धं हस्तिपकोऽपतत् ।
118259 त्वयि त्यजति तद्राज्यमज्ञानं पतितं कृतम् ॥ १० ॥
118260
118261 स पतन्पादपद्माभ्यामप्राप्य करिणः शिरः । पपातोर्व्यामिति यदुक्तं
118262 तदप्यज्ञाने दर्शयति-यदिभे इति । पतितं यथा भवति तथा कृतं त्वया
118263 पातितमिव जर्जरीकृतमित्यर्थः ॥ १० ॥
118264
118265 यदा विरक्तः पुरुषो भोगाशां त्यक्तुमिच्छति ।
118266 तदा प्रकम्पतेऽज्ञानं छेद्ये वृक्षे पिशाचवत् ॥ ११ ॥
118267
118268 तदेव स्पष्टयति-यदेति ॥ ११ ॥
118269
118270 यदा विवेकी पुरुषो भोगान्संत्यज्य तिष्ठति ।
118271 तदा पलायतेऽज्ञानं छिन्ने वृक्षे पिशाचवत् ॥ १२ ॥
118272
118273 भोगौघे नूनमुन्मुक्ते पतत्यज्ञानसंस्थितिः ।
118274 पादपे क्रकचच्छिन्ने कुलायस्तद्गतो यथा ॥ १३ ॥
118275
118276 यदा वनं प्रयातस्त्वं तदाऽज्ञानं क्षतं त्वया ।
118277 पतितं सन्न निहतं मनस्त्यागमहासिना ॥ १४ ॥
118278
118279 क्षतं शिथिलीभूतमपि मनस्त्यागतत्त्वज्ञानेन निर्मनस्कता तल्लक्षणेन महासिना
118280 न निहतं तदानीमेव ते चूडालोक्तिश्रवणात्तत्त्वबोधावसरोऽभूदिति भावः ॥ १४ ॥
118281
118282 तेन भूयः समुत्थाय स्मृत्वा परिभवं कृतम् ।
118283 तपःप्रपञ्चखातेऽस्मिन्गहने त्वं नियोजितः ॥ १५ ॥
118284
118285 तेन त्वदुपेक्षिताज्ञानेन ॥ १५ ॥
118286
118287 तदैवाघातयिष्यस्त्वं यद्यज्ञानं तथागतम् ।
118288 राज्यत्यागविधौ तत्त्वां नाहनिष्यत्क्षयं गतम् ॥ १६ ॥
118289
118290 राज्यत्यागविधौ तदैव तथागतं पतितमज्ञानं यद्यघातयिष्यस्तत्तदैव क्षयं
118291 गतं सत्त्वां तपःखातपातेन नाहनिष्यदित्यर्थः ॥ १६ ॥
118292
118293 यत्खातवलयस्तेन वैरिणा हस्तिनः कृतः ।
118294 तत्तपोदुःखमखिलमज्ञानेन तवार्पितम् ॥ १७ ॥
118295
118296 सखातवलयं चक्रे इत्युक्तेस्तात्पर्यमाह-यदिति ॥ १७ ॥
118297
118298 या तस्य राजराजश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम ।
118299 सा त्वदज्ञाननृपतेश्चिन्ताभ्यन्तरचारिणी ॥ १८ ॥
118300

118301 परया राजसामग्र्या गजलम्पटभूमयेत्यत्रोक्तां राजसामग्रीं स्फुटयति-या
118302 तस्येति। तस्य गजारेर्हस्तिपकस्य राजप्रयुक्ता श्रीः खातसामग्री संपत् या उक्ता सा तु
118303 अवज्ञानं विचारानादरस्तल्लक्षणस्य हस्तिपकनृपतेः अभ्यन्तरचारिणी
118304 अन्तरङ्गैश्वर्यभूता। चिन्तैव ह्यविवेकस्य सर्वस्वमिति भावः॥ १८॥
118305
118306 त्वं गजेन्द्रस्त्वयं साधो दीर्घे वनेऽगजोऽपि सन्।
118307 अज्ञानवैरिणा तेन निक्षिप्तस्तरसाभितः॥ १९॥
118308
118309 हे साधो त्वमगजोऽपि सन्नयमुक्तविवेकसंपन्नो गजेन्द्रः अनेनाज्ञानलक्षणेन
118310 वैरिणा अभितः खाते तरसा निक्षिप्तः॥ १९॥
118311
118312 यत्खातवलयो बाललताभिरवगुण्ठितः।
118313 आवृतं तत्तपोदुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः॥ २०॥
118314
118315 उपर्यस्थगयद्बाललतौघेन स तं शठः इत्यस्य तात्पर्यं स्फुटयति-यदिति।
118316 सज्जनवृत्तिभिः शान्तिक्षान्त्यादिगुणैः साधुजनसमागमैश्च ईषदावृतम्॥ २०॥
118317
118318 इत्यद्यापि तपःखाते दुःखे ह्यस्मिन्सुदारुणे।
118319 स्थितोऽसि पातालतले नृप बद्धो यथा बलिः॥ २१॥
118320
118321 इति भूयो दृढं बद्धस्तेन हस्तिपकेन सः। तिष्ठत्यद्यापि दुःखेन भूसद्मनि
118322 यथा बलिः इत्युपसंहारस्य तात्पर्यं वर्णयन्नुपसंहरति-इत्यद्यापीति॥ २१॥
118323
118324 गजस्त्वमाशा निगडानि वैरी मोहो निखातः पुनरुग्रबन्धः।
118325 महीतलं विन्ध्य उदन्त इत्थं त्वदीय उक्तः कुरु यत्करोषि॥ २२॥
118326
118327 उक्तमनुक्तं च पिण्डीकृत्याह-गज इति। त्वं गजः। आशास्तव निगडानि। मोहो
118328 वैरी हस्तिपकः। उग्रे तपसि निर्बन्ध एव निखातः महीतलं विन्ध्यः। इत्थं त्वदीय
118329 उदन्तो वृत्तान्तो मया हस्तिकाख्यानेनोक्तः। एवं परिज्ञाय तपःखातादुद्गम्य
118330 तस्य रिपोर्नाशाय यत्करोषि तत्कुरु मा विलम्बस्वेत्यर्थः॥ २२॥
118331
118332 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्र० पू० चू०
118333 हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणं नामैकनवतितमः सर्गः॥ ९१॥
118334
118335 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
118336 हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणं नामैकनवतितमः सर्गः॥ ९१॥
118337
118338
118339 द्विनवतितमः सर्गः ९२
118340
118341 चूडालोवाच।
118342
118343 यदुक्तं नयशालिन्या तया विदितवेद्यया।
118344 तदा चूडालया ज्ञानं तत्कस्मान्नोररीकृतम्॥ १॥
118345
118346 इह कुम्भवचः श्रुत्वा सर्वत्यागपरो नृपः।
118347 त्यक्त्वा वनादिवह्नौ स्वं सर्वं भाण्डमदीदहत्॥
118348
118349 यदा त्वं वनं प्रस्थितस्तदैवाज्ञानं पतितं सन्न निहतमिति त्वयोक्तं तत्र
118350 तदानीं मम मनस्त्यागोपायः केनोपदिष्टो यो मयोपेक्षित इति राजशङ्कां
118351 वितर्कयन्ती चूडालोवाच-यदुक्तमिति॥ १॥
118352

118353 सा हि तत्त्वविदां मुख्या यद्यद्वक्ति करोति च।
118354 तत्सर्वं सत्यमेवाङ्ग तदनुष्ठेयमादरात्॥ २॥
118355
118356 तस्या अतत्त्ववित्त्वानृतवादिनीत्वादिशङ्कां वारयति-सा हीति। अनुष्ठेयमभूदिति
118357 शेषः॥ २॥
118358
118359 अथ चेद्वचनं तस्यास्त्वया नानुष्ठितं नृप।
118360 तत्सर्वसंपरित्यागः कस्मान्न निपुणीकृतः॥ ३॥
118361
118362 यदि आत्मबुद्ध्या चिरं जीवेद्गुरुबुद्ध्या विशेषतः। परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः
118363 प्रलयंकरी इति वचनात्स्त्रीबुद्धिमुपेक्ष्यात्मबुद्धिनिश्चितं सर्वत्यागमेव
118364 वह्वमंस्थास्तर्हि स एव त्वया कुतो न स्थिरीकृत इत्याह-अथ चेदिति॥ ३॥
118365
118366 शिखिध्वज उवाच।
118367
118368 राज्यं त्यक्तं गृहं त्यक्तं देशस्त्यक्तस्तथाविधः।
118369 दारास्त्यक्तास्तथाप्यङ्ग सर्वत्यागो न किं कृतः॥ ४॥
118370
118371 राज्यादिपरित्यागमात्रेण सिद्धः सर्वपरित्यागः साधो संसाध्यतस्तव।
118372 खर्वीकृतजगद्भूतिर्विद्या स्वात्मोदयस्तथा इति त्वयैवोक्तम्। न च मया त्यक्तं
118373 राज्यादि पुनः स्वीकृतम्। तत्कथं मया सर्वत्यागो न निपुणीकृत इति शिखिध्वजः
118374 पृच्छति-राज्यमिति॥ ४॥
118375
118376 चूडालोवाच।
118377
118378 धनं दारा गृहं राज्यं भूमिश्छत्रं च बान्धवाः।
118379 इति सर्वं न ते राजन्सर्वत्यागो हि कस्तव॥ ५॥
118380
118381 केवलं सर्वसंत्यागे शेषिताहंमतिस्त्वया इति मया प्रागुक्तमेवास्योत्तरम्।
118382 विवेकाभावात्त्वसौ न प्रतिपन्नस्तदयं वनाश्रमकुटीकमण्डल्वादिपरिग्रहशेषेपि
118383 निःशेषं त्याजिते कथंचिद्विवेकं प्राप्याहंकारग्रन्थिं परित्यज्य पूर्णो
118384 भविष्यतीति मन्यमाना शनैस्तद्बुद्धिं विचारभवतारयन्ती गूढाभिसन्धिनैव
118385 चूडालोवाच-धनमिति। यत्स्वसंबन्धि सर्व च तत्यागे सर्वत्यागः सिद्ध्येत्। न च
118386 राज्यादयस्ते स्वसंबन्धिनः सर्व वा। अहंकारो हि राज्यादिकं ममेति
118387 कल्पयंस्तत्स्वामितां मन्यते न त्वात्मेति प्रप्त्यभावान्न सर्वत्यागस्तव सिद्ध इति
118388 भावः॥ ५॥
118389
118390 तवास्त्येवापरित्यक्तः सर्वस्माद्भाग उत्तमः।
118391 तं परित्यज्य निःशेषमायास्यसि विशोकताम्॥ ६॥
118392
118393 यद्यहंकारे तादात्म्यारोपादात्मा राज्यादिस्वामितां प्रतिपन्न इत्युच्येत तर्हि
118394 तत्त्यागादेव राज्यादित्यागः सिद्ध्येन्नान्यथा। स च त्वया न त्यक्त इत्याशयेनाह##-
118395
118396 शिखिध्वज उवाच।
118397
118398 राज्यं चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं वनमेव मे।
118399 शैलवृक्षादिगुल्माढ्यं तदप्येतत्त्यजाम्यहम्॥ ७॥
118400
118401 श्रीवसिष्ठ उवाच।
118402
118403 इति राम वदन्नेव कुम्भवाक्यप्रणोदितः।
118404 निमेषान्तरमात्रेण वशी वीरः शिखिध्वजः॥ ८॥

118405
118406 उक्ताशयमप्रतिपद्यमानः पूर्वं परित्यक्तत्वादेव राज्यादौ तवेदानीं
118407 राज्यादिसंबन्धो नास्तीति न त्यागार्हता। शैलवृक्षादीनां त्विदानीं परिग्रहान्न
118408 तत्त्यागमन्तरेण तव सर्वत्यागसिद्धिरित्यस्याशय इति मन्यमानः शिखिध्वज
118409 उवाच-राज्यमिति। एवमग्रेऽपि राज्ञस्तात्पर्यभेदभ्रम ऊह्यः॥ ७॥ ८॥
118410
118411 प्रममार्ज वनास्थां तां कृतः सुदृढनिश्चयः।
118412 प्रावृडोघस्तटगतां रजोलेखाभिवात्मना॥ ९॥
118413
118414 प्रावृडोवो वर्षाप्रवाहः। रजोलेखां पांसुराजिमिव॥ ९॥
118415
118416 शिखिध्वज उवाच।
118417
118418 सवृक्षाद्रिवनश्वभ्राद्विपिनादपि वासना।
118419 परित्यक्ता मया नूनं परित्यागः स्थितो मम॥ १०॥
118420
118421 वासनाममता परित्यक्ता तेन मम त्यागः स्थितः संपन्नः॥ १०॥
118422
118423 कुम्भ उवाच।
118424
118425 अद्रेस्तटं वनं श्वभ्रं सलिलं पादपस्थलम्।
118426 इत्यादि तव नो सर्वं सर्वत्यागः कथं तव॥ ११॥
118427
118428 कुम्भाशयः पूर्ववत्॥ ११॥
118429
118430 तवास्त्येवापरित्यक्तः सर्वस्माद्भाग उत्तमः।
118431 तं परित्यज्य निःशेषं परामायास्यशोकताम्॥ १२॥
118432
118433 शिखिध्वज उवाच।
118434
118435 एतच्चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं स्वाश्रमो मम।
118436 वापीस्थलोटजयुतस्तमेवाशु त्यजाम्यहम्॥ १३॥
118437
118438 त्यागाद्वनादि तव नो रीत्या त्वं स्वयमेव विचार्य तत्त्वतो बुद्ध्वा सर्वत्यागं तपो वा
118439 यदेव चिन्तामणिवदमलं निर्दोषं वेत्सि तदेव स्वचित्तकोशे निधाय
118440 फलप्राप्तिपर्यन्तां परिणतिं नयेत्यर्थः॥ २७॥
118441
118442 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
118443 चिन्तामणिसाधकवृत्तान्तविवरणं नाम नवतितमः सर्गः॥ ९०॥
118444
118445
118446 एकनवतितमः सर्गः ९१
118447
118448 चूडालोवाच।
118449
118450 इदानीं राजशार्दूल वस्तुसंप्रतिपत्तये।
118451 शृणु विन्ध्येभवृत्तान्तविवृतिं स्मयकारिणीम्॥ १॥
118452
118453 इह विन्ध्येभवृत्तान्तदार्ष्टान्तिकमुदीर्यते।
118454 कुम्भेन राज्ञश्चरितं बोधान्तत्यागसिद्धये॥
118455
118456 वस्तुनस्तत्त्वस्य सम्यक् प्रतिपत्तये बोधाय। स्मयो विस्मयस्तत्कारिणीम्॥ १॥

योऽसौ विन्ध्यवने हस्ती सोऽस्मिन्भूमितले भवान्।
यौ वैराग्यविवेकौ तौ द्वौ तस्य दशनौ सितौ॥ २॥

यौ तस्य द्वौ दशनौ तौ वैराग्यविवेकाख्यावित्यन्वयः॥ २॥

यश्चासौ वारणाक्रान्तितत्परो हस्तिपः स्थितः।
तदज्ञानं तवाक्रान्तितत्परं तव दुःखदम्॥ ३॥

अतिशक्तोऽप्यशक्तेन दुःखाद्दुःखं भयाद्भयम्।
हस्ती हस्तिपकेनेव राजन्मौर्ख्येण नीयसे॥ ४॥

अतिशक्तो बलवानपि त्वमशक्तेन दुर्बलेनापि मौर्ख्येण दुःखाद्दुःखं
भयाद्भयं नीयसे॥ ४॥

यल्लोहवज्रसारेण वारणः परियन्त्रितः।
तदाशापाशजालेन भवानापदमावृतः॥ ५॥

स बद्धो लोहजालेनेत्युक्तिं प्रकटयति-यदिति। परितो यन्त्रितो बद्ध इति यत्। भवान्
पादावभिव्याप्येत्यापदमावृतः। राज्यपलनकाले तदित्यर्थः॥ ५॥

आशा हि लोहरज्जुभ्यो विषमा विपुला दृढा।
कालेन क्षीयते लोहं तृष्णा तु परिवर्धते॥ ६॥

यद्द्वन्द्वं प्रेक्षते वैरी गजमारादलक्षितः।
प्रेक्षते त्वां तदज्ञानं क्रीडार्थं बद्धमेककम्॥ ७॥

रिपौ हस्तिपके दूरादपश्यतीत्यनेन सूचितं तद्दर्शनमुदाहरति-यदिति। द्वन्द्वे
रहस्ये। अज्ञानस्य चेतनत्वमारोप्य वादोऽयम्॥ ७॥

यद्वभञ्ज गजः शत्रोः शृङ्खलाजालबन्धनम्।
तत्तत्याज भवान्भोगभूमिं राज्यमकण्टकम्॥ ८॥

दन्तभ्यां यत्नतस्ताभ्यामित्युक्तेस्तात्पर्यमाह-यदिति॥ ८॥

कदाचित्सुकरं शस्त्रशृङ्खलाबन्धभेदनम्।
न त्वस्य मनसः साधो भोगाशाविनिवारणम्॥ ९॥

यदिभे पाटयत्युच्चैर्बन्धं हस्तिपकोऽपतत्।
त्वयि त्यजति तद्राज्यमज्ञानं पतितं कृतम्॥ १०॥

स पतन्पादपद्माभ्यामप्राप्य करिणः शिरः। पपातोर्व्यामिति यदुक्तं
तदप्यज्ञाने दर्शयति-यदिभे इति। पतितं यथा भवति तथा कृतं त्वया
पातितमिव जर्जरीकृतमित्यर्थः॥ १०॥

यदा विरक्तः पुरुषो भोगाशां त्यक्तुमिच्छति।
तदा प्रकम्पतेऽज्ञानं छेद्ये वृक्षे पिशाचवत्॥ ११॥

तदेव स्पष्टयति-यदेति॥ ११॥

यदा विवेकी पुरुषो भोगान्संत्यज्य तिष्ठति।
तदा पलायतेऽज्ञानं छिन्ने वृक्षे पिशाचवत्॥ १२॥

भोगौघे नूनमुन्मुक्ते पतत्यज्ञानसंस्थितिः।
पादपे क्रकचच्छिन्ने कुलायस्तद्गतो यथा॥ १३॥

यदा वनं प्रयातस्त्वं तदाऽज्ञानं क्षतं त्वया।
पतितं सन्न निहतं मनस्त्यागमहासिना॥ १४॥

क्षतं शिथिलीभूतमपि मनस्त्यागतत्त्वज्ञानेन निर्मनस्कता तल्लक्षणेन महासिना
न निहतं तदानीमेव ते चूडालोक्तिश्रवणात्तत्त्वबोधावसरोऽभूदिति भावः॥ १४॥

तेन भूयः समुत्थाय स्मृत्वा परिभवं कृतम्।
तपःप्रपञ्चखातेऽस्मिन्गहने त्वं नियोजितः॥ १५॥

तेन त्वदुपेक्षिताज्ञानेन॥ १५॥

तदैवाघातयिष्यस्त्वं यद्यज्ञानं तथागतम्।
राज्यत्यागविधौ तत्त्वां नाहनिष्यत्क्षयं गतम्॥ १६॥

राज्यत्यागविधौ तदैव तथागतं पतितमज्ञानं यद्यघातयिष्यस्तत्तदैव क्षयं
गतं सत्त्वां तपःखातपातेन नाहनिष्यदित्यर्थः॥ १६॥

यत्खातवलयस्तेन वैरिणा हस्तिनः कृतः।
तत्तपोदुःखमखिलमज्ञानेन तवार्पितम्॥ १७॥

सखातवलयं चक्रे इत्युक्तेस्तात्पर्यमाह-यदिति॥ १७॥

या तस्य राजराजश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम।
सा त्ववज्ञाननृपतेश्चिन्ताभ्यन्तरचारिणी॥ १८॥

परया राजसामग्र्या गजलम्पटभूमयेत्यत्रोक्तां राजसामग्रीं स्फुटयति-या
तस्येति। तस्य गजारेर्हस्तिपकस्य राजप्रयुक्ता श्रीःखातसामग्री संपत् या उक्ता सा तु
अवज्ञानं विचारानादरस्तल्लक्षणस्य हस्तिपकनृपतेः अभ्यन्तरचारिणी
अन्तरङ्गैश्वर्यभूता। चिन्तैव ह्यविवेकस्य सर्वस्वमिति भावः॥ १८॥

त्वं गजेन्द्रस्त्वयं साधो दीर्घे वनेऽगजोऽपि सन्।
अज्ञानवैरिणा तेन निक्षिप्तस्तरसाभितः॥ १९॥

हे साधो त्वमगजोऽपि सन्नयमुक्तविवेकसंपन्नो गजेन्द्रः अनेनाज्ञानलक्षणेन
वैरिणा अभितः खाते तरसा निक्षिप्तः॥ १९॥

यत्खातवलयो बाललताभिरवगुण्ठितः।
आवृतं तत्तपोदुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः॥ २०॥

उपर्यस्थगयद्बाललतौघेन स तं शठः इत्यस्य तात्पर्यं स्फुटयति-यदिति।
सज्जनवृत्तिभिः शान्तिक्षान्त्यादिगुणैः साधुजनसमागमैश्च ईषदावृतम्॥ २०॥

इत्यद्यापि तपःखाते दुःखे ह्यस्मिन्सुदारुणे।
स्थितोऽसि पातालतले नृप बद्धो यथा बलिः॥ २१॥

इति भूयो दृढं बद्धस्तेन हस्तिपकेन सः। तिष्ठत्यद्यापि दुःखेन भूसद्मनि
यथा बलिः इत्युपसंहारस्य तात्पर्यं वर्णयन्नुपसंहरति-इत्यद्यापीति॥ २१॥

118561 गजस्त्वमाशा निगडानि वैरी मोहो निखातः पुनरुग्रबन्धः।
118562 महीतलं विन्ध्य उदन्त इत्थं त्वदीय उक्तः कुरु यत्करोषि॥ २२॥
118563
118564 उक्तमनुक्तं च पिण्डीकृत्याह-गज इति। त्वं गजः। आशास्तव निगडानि। मोहो
118565 वरी हस्तिपकः। उग्रे तपसि निर्बन्ध एव निखातः। महीतलं विन्ध्यः। इत्थं तवदीय
118566 उदन्तो वृत्तान्तो मया हस्तिकाख्यानेनोक्तः। एवं परिज्ञाय तपःखातादुद्गम्य
118567 तस्य रिपोर्नाशाय यत्करोषि तत्कुरु मा विलम्बस्वेत्यर्थः॥ २२॥
118568
118569 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्र० पू० चू०
118570 हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणं नामैकनवतितमः सर्गः॥ ९१॥
118571
118572 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
118573 हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणं नामैकनवतितमः सर्गः॥ ९१॥
118574
118575 द्विनवतितमः सर्गः ९२
118576
118577 चूडालोवाच।
118578
118579 यदुक्तं नयशालिन्या तया विदितवेद्यया।
118580 तदा चूडालया ज्ञानं तत्कस्मान्नोररीकृतम्॥ १॥
118581
118582 इह कुम्भवचः श्रुत्वा सर्वत्यागपरो नृपः।
118583 त्यक्त्वा वनादिवह्नौ स्वं सर्वं भाण्डमदीदहत्॥
118584
118585 यदा त्वं वनं प्रस्थितस्तदैवाज्ञानं पतितं सन्न निहतमिति त्वयोक्तं तत्र इदानीं
118586 मम मनस्त्यागोपायः केनोपदिष्टो यो मयोपेक्षित इति राजशङ्कां वितर्कयन्ती
118587 चूडालोवाच-यदुक्तमिति॥ १॥
118588
118589 सा हि तत्त्वविदां मुख्या यद्यद्वक्ति करोति च।
118590 तत्सर्वं सत्यमेवाङ्ग तदनुष्ठेयमादरात्॥ २॥
118591
118592 तस्या अतत्त्ववित्त्वानृतवादिनीत्वादिशङ्कां वारयति-सा हीति। अनुष्ठेयमभूदिति
118593 शेषः॥ २॥
118594
118595 अथ चेद्वचनं तस्यास्त्वया नानुष्ठितं नृप।
118596 तत्सर्वसंपरित्यागः कस्मान्न निपुणीकृतः॥ ३॥
118597
118598 यदि आत्मबुद्ध्या चिरं जीवेद्गुरुबुद्ध्या विशेषतः। परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः
118599 प्रलयंकरी इति वचनात्स्त्रीबुद्धिमुपेक्ष्यात्मबुद्धिनिश्चितं सर्वत्यागमेव
118600 बह्वमंस्थास्तर्हि स एव त्वया कुतो न स्थिरीकृत इत्याह-अथ चेदिति॥ ३॥
118601
118602 शिखिध्वज उवाच।
118603
118604 राज्यं त्यक्तं गृहं त्यक्तं देशस्त्यक्तस्तथाविधः।
118605 दारास्त्यक्तास्तथाप्यङ्ग सर्वत्यागो न किं कृतः॥ ४॥
118606
118607 राज्यादिपरित्यागमात्रेण सिद्धः सर्वपरित्यागः साधो संसाध्यतस्तव।
118608 खर्वीकृतजगद्भूतिर्विद्या स्वात्मोदयस्तथा इति त्वयैवोक्तम्। न च मया त्यक्तं
118609 राज्यादि पुनः स्वीकृतम्। तत्कथं मया सर्वत्यागो न निपुणीकृत इति शिखिध्वजः
118610 पृच्छति-राज्यमिति॥ ४॥
118611
118612 चूडालोवाच।

118613
118614 धनं दारा गृहं राज्यं भूमिश्छत्रं च बान्धवाः।
118615 इति सर्वं न ते राजन्सर्वत्यागो हि कस्तव॥ ५॥
118616
118617 केवलं सर्वसंत्यागे शेषिताहंमतिस्त्वया इति मया प्रागुक्तमेवास्योत्तरम्।
118618 विवेकाभावात्त्वसौ न प्रतिपन्नस्तदयं वनाश्रमकुटीकमण्डल्वादिपरिग्रहशेषेपि
118619 निःशेषं त्याजिते कथंचिद्विवेकं प्राप्याहंकारग्रन्थिं परित्यज्य पूर्णो
118620 भविष्यतीति मन्यमाना शनैस्तद्बुद्धिं विचारभवतारयन्ती गूढाभिसन्धिनैव
118621 चूडालोवाच-धनमिति। यत्स्वसंबन्धि सर्व च तत्यागे सर्वत्यागः सिद्ध्येत्। न च
118622 राज्यादयस्ते स्वसंबन्धिनः सर्व वा। अहंकारो हि राज्यादिकं ममेति
118623 कल्पयंस्तत्स्वामितां मन्यते न त्वात्मेति प्राप्त्यभावान्न सर्वत्यागस्तव सिद्ध इति
118624 भावः॥ ५॥
118625
118626 तवास्त्येवापरित्यक्तः सर्वस्माद्भाग उत्तमः।
118627 तं परित्यज्य निःशेषमायास्यसि विशोकताम्॥ ६॥
118628
118629 यद्यहंकारे तादात्म्यारोपादात्मा राज्यादिस्वामितां प्रतिपन्न इत्युच्येत तर्हि
118630 तत्त्यागादेव राज्यादित्यागः सिद्ध्येन्नान्यथा। स च त्वया न त्यक्त इत्याशयेनाह##-
118631
118632 शिखिध्वज उवाच।
118633
118634 राज्यं चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं वनमेव मे।
118635 शैलवृक्षादिगुल्माढ्यं तदप्येतत्त्यजाम्यहम्॥ ७॥
118636
118637 उक्ताशयमप्रतिपद्यमानः पूर्वं परित्यक्तत्वादेव राज्यादौ तवेदानीं
118638 राज्यादिसंबन्धो नास्तीति न त्यागार्हता। शैलवृक्षादीनां त्विदानीं परिग्रहान्न
118639 तत्त्यागमन्तरेण तव सर्वत्यागसिद्धिरित्यस्याशय इति मन्यमानः शिखिध्वज
118640 उवाच-राज्यमिति। एवमग्रेऽपि राज्ञस्तात्पर्यभेदभ्रम ऊह्यः॥ ७॥
118641
118642 श्रीवसिष्ठ उवाच।
118643
118644 इति राम वदन्नेव कुम्भवाक्यप्रणोदितः।
118645 निमेषान्तरमात्रेण वशी वीरः शिखिध्वजः॥ ८॥
118646
118647 प्रममार्ज वनास्थां तां कृतः सुदृढनिश्चयः।
118648 प्रावृडोघस्तटगतां रजोलेखामिवात्मना॥ ९॥
118649
118650 प्रावृर्डोर्वो वर्षाप्रवाहः। रजोलेखां पांसुराजिमिव॥ ९॥
118651
118652 शिखिध्वज उवाच।
118653
118654 सवृक्षाद्रिवनश्वभ्राद्विपिनादपि वासना।
118655 परित्यक्ता मया नूनं परित्यागः स्थितो मम॥ १०॥
118656
118657 वासनाममता परित्यक्ता तेन मम त्यागः स्थितः संपन्नः॥ १०॥
118658
118659 कुम्भ उवाच।
118660
118661 अद्रेस्तटं वनं श्वभ्रं सलिलं पादपस्थलम्।
118662 इत्यादि तव नो सर्वं सर्वत्यागः कथं तव॥ ११॥
118663
118664 कुम्भाशयः पूर्ववत्॥ ११॥

118665
118666 तवास्त्येवापरित्यक्तः सर्वस्माद्भाग उत्तमः।
118667 तं परित्यज्य निःशेषं परामायास्यशोकताम् ॥ १२ ॥
118668
118669 शिखिध्वज उवाच।
118670
118671 एतच्चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं स्वाश्रमो मम।
118672 वापीस्थलोटजयुतस्तमेवाशु त्यजाम्यहम् ॥ १३ ॥
118673
118674 त्यागाद्वनादि तव नो सर्वमित्यस्तु नाम तथापि तवाश्रमसद्भावात्कथं
118675 सर्वत्यागः सिद्ध इति मामाहेति मन्यमानः शिखिध्वज उवाच-एतच्चेदिति।
118676 अप्यर्थक एवकारः ॥ १३ ॥
118677
118678 श्रीवसिष्ठ उवाच।
118679
118680 इति राम वदन्नेव कुम्भवाक्यप्रबोधितः।
118681 निमेषध्यानमात्रेण वशी वीरः शिखिध्वजः ॥ १४ ॥
118682
118683 प्रममार्जाश्रमास्थां तां संविदा शुद्धया हृदि।
118684 स्फुरन्तीं स्फुरणेनैव रजोलेखामिवानिलः ॥ १५ ॥
118685
118686 आश्रमे आस्थां ममतां प्रममार्ज ॥ १५ ॥
118687
118688 शिखिध्वज उवाच।
118689
118690 स वृक्षोटजवीरुत्काद्वासना स्वाश्रमादपि।
118691 परित्यक्ता मया नूनं सर्वत्यागः स्थितो मम ॥ १६ ॥
118692
118693 कुम्भ उवाच।
118694
118695 वृक्षो वापी स्थलं गुल्ममुटजं व्रततीवृतिः।
118696 इति किंचिन्न ते सर्वं सर्वत्यागः कुतस्तव ॥ १७ ॥
118697
118698 कुम्भाशयो राजाशयश्च प्राग्वत् ॥ १७ ॥
118699
118700 तवास्त्यन्योऽपरित्यक्तः सर्वस्माद्भाग उत्तमः।
118701 तं परित्यज्य निःशेषं परामायास्यशिकताम् ॥ १८ ॥
118702
118703 शिखिध्वज उवाच।
118704
118705 एतच्चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं भाजनादि मे।
118706 चर्मकुड्यकुटीरादि तत्तावत्संत्यजाम्यहम् ॥ १९ ॥
118707
118708 कुड्यानि भित्तयः। अल्पा कुटी कुटीरः ॥ १९ ॥
118709
118710 श्रीवसिष्ठ उवाच।
118711
118712 इत्युक्त्वा स समुत्तस्थावविक्षुब्धमतिः शमी।
118713 विष्टरादवदातात्मा शृङ्गादिव शरद्घनः ॥ २० ॥
118714
118715 विष्टरादासनात्। वृक्षासनयोर्विष्टरः इति षत्वम्। अवदातात्मा शुद्धचित्तः ॥ २० ॥
118716

118717 कुम्भस्त्वालोकयन्नेव तत्क्रियाः सस्मितः स्वयम् ।
118718 आसने लोककार्येषु स्वस्पन्दन इवांशुमान् ॥ २१ ॥
118719
118720 अंशुमान् सूर्यः स्वस्य स्पन्दने रथे इवासने आलोकयन्नेव स्थित इति शेषः ॥ २१ ॥
118721
118722 यत्करोति करोत्वेतदस्यैतत्पावनं परम् ।
118723 इति तूष्णीं स्थितः कुम्भः शिखिध्वजमवैक्षत ॥ २२ ॥
118724
118725 शिखिध्वजस्तु तत्सर्वं भाण्डोपस्करमाश्रमात् ।
118726 एकत्रैवानयामास भुवो वार्यब्धिभूरिव ॥ २३ ॥
118727
118728 अब्धिभूः समुद्रोदरनिम्नभूमिरुन्नतभुवो वृष्टिनद्यादिवारि यथा एकत्रानयति
118729 तद्वत् ॥ २३ ॥
118730
118731 तत्संस्थाप्येन्धनैः शुष्कैर्ज्वालयामास पावकम् ।
118732 करैः संचारवानर्कः सूर्यकान्तपदं यथा ॥ २४ ॥
118733
118734 करैः किरणैः संचारवान् संक्रान्तोऽर्को यथा सूर्यकान्तशिलास्थानपावकं
118735 ज्वालयति तद्वत् । अणौ ज्वलेरकर्मकत्वाण्णौ कर्तुः पावकस्य कर्मता ।
118736 भाण्डोपस्करस्यापि तत्फलभस्मीभावाश्रयत्वात्कर्मता विवक्षिता ।
118737 ज्वलेर्मित्त्वविकल्पादुपधाह्रस्वाभावः ॥ २४ ॥
118738
118739 भाण्डोपस्करजालं तदग्नौ त्यक्त्वा विवेश सः ।
118740 ध्वंसिकायं जगद्धुत्वा मेरुशृङ्गे यथा रविः ॥ २५ ॥
118741
118742 विवेश बृस्यामिति शेषः । ध्वंसिका मन्वन्तरसंधिप्रलयस्तत्र यथा रविः
118743 स्वप्रदीपितेऽग्नौ जगद्धुत्वा मेरुशृङ्गे उपविशति तद्वत् ॥ २५ ॥
118744
118745 एतावन्तं मया कालं वृत्ता यत्त्वं पतिप्रिये ।
118746 अजातबुद्धिभेदेन तेनैव कृतमस्तु ते ॥ २६ ॥
118747
118748 इदानीमक्षमालां त्यक्तुकामः कृतोपकारविवरणदोषं परिहरंस्तामाह##-
118749 स्वार्थसाधनबुद्धेर्भेद उच्छेदो यस्य तथाविधेन मया त्वं यत् एतावन्तं कालं
118750 वृत्ता परिवर्तनश्रमं प्रापिता तेनैव ते तव मत्सेवनं कृतं पर्याप्तमस्तु ॥ २६
118751 । ।
118752
118753 भ्रान्तौ तु विनिवर्तिन्यां नाधुनोपकरोषि माम् ।
118754 मन्त्राटव्यां चिरं भ्रान्तं विह्वतं कार्यवर्त्मसु ॥ २७ ॥
118755
118756 अधुना तु तपोजपादिकर्तव्यताभ्रान्तौ विनिव्र्तिन्यामपगतायां सत्यां मां
118757 नोपकरोषि अतो न त्वां श्रमेण योजयामीति विश्राम्येत्यर्थः । अहमपि त्वया सह
118758 जपभ्रमेण नानामन्त्राटवीषु भ्रान्तः संप्रति विश्रमिष्यामीत्याह##-
118759 ॥ २७ ॥
118760
118761 दृष्टानि धर्मस्थानानि विश्राम्याम्यधुना सखि ।
118762 इत्यक्षमालां ज्वलने चिक्षेपोक्त्वा शिखिध्वजः ॥ २८ ॥
118763
118764 धर्मस्थानानि तपोवनसिद्धिक्षेत्रादीनि ॥ २८ ॥
118765
118766 कल्पान्ताग्राविव व्योम तारालीं पवनोऽमलाम् ।
118767 मया नरमृगेण त्वं चिरं वनमृगाच्च्युतम् ॥ २९ ॥
118768

118769 यथा पवनः कल्पान्ताग्नौ व्योम्नस्तारालीं नक्षत्रमालां क्षिपति तद्वत्।
118770 अनेनाक्षमाला स्फाटिकीति गम्यते। मृगाजिनं प्रत्याह-मयेति॥ २९॥
118771
118772 अबोधेन धृतं बृस्यामिदमेव मृगाजिनम्।
118773 इदानीं गच्छ तुच्छाय पन्थानः सन्तु ते शिवाः॥ ३०॥
118774
118775 वृस्यां कुशासने। इदमेव तवोपकृतमस्त्विति शेषः। तुच्छाय
118776 मूलकारणमायास्वभावाय। पन्थानः अवान्तरकारणप्रविलयलक्षणा मार्गाः॥
118777 ३०॥
118778
118779 वह्निना व्योमतां गच्छ सतारं व्योम ते समम्।
118780 तद्बृस्यङ्गात्कराभ्यां स धृत्वा चर्मजहाविति॥ ३१॥
118781
118782 सतारं व्योम ते सममित्युक्त्या पृषतस्य तच्चर्म शुक्लबिन्दुचित्रमिति गम्यते। तस्य
118783 हि सतारव्योमताप्राप्तिरनुरूपैवेति॥ ३१॥
118784
118785 नृपोऽग्नावम्बुधेर्वातो दववह्नाविवाचलात्।
118786 महावृत्तेन भवता त्वया वारि धृतं मम॥ ३२॥
118787
118788 नृप इत्युक्त्वा बृस्यङ्गाच्चर्माकृष्य कराभ्यामग्नौ जहाविति पूर्वत्रान्वयः।
118789 यथा प्रलयवातः अचलानम्बुधेराकृष्य दववह्नौ त्यजति तद्वत्। इदानीं
118790 कमण्डलुं त्यक्तुकामः कृतज्ञताख्यापनाय प्रशंसति##-
118791 शतृप्रत्ययान्तोऽयं भवच्छब्दः॥ ३२॥
118792
118793 साधो कमण्डलो सम्यङ् न ते प्रतिकृतं कृतम्।
118794 सौहृदस्य मनोज्ञस्य सौजन्यस्यस्थिरस्य च॥ ३३॥
118795
118796 प्रतिकृतं प्रत्युपकरणं न कृतम्। सौहृदादिपदान्यपि यथासंभवं
118797 श्लेषेण योज्यानि॥ ३३॥
118798
118799 साधुत्वस्य च सर्वस्य त्वमेव परमास्पदम्।
118800 येनैव वह्निना देहं संशोध्याभ्यागतोऽसि माम्॥ ३४॥
118801
118802 येनैवेति। अनेन स कमण्डलुः पूर्वं कस्माच्चिच्छ्रोत्रियाच्छुद्ध्यर्थं वह्निदाहेन
118803 संशोध्य स्वयं गृहीतः स्थितः स पुनर्दाहेन संशोध्यान्यस्मै श्रोत्रियाय दत्त
118804 इति गम्यते॥ ३४॥
118805
118806 तेनैव गच्छ हे मित्र पन्थानः सन्तु ते शिवाः।
118807 इत्युक्त्वा श्रोत्रियायैव कमण्डलुमदात्तदा॥ ३५॥
118808
118809 अग्नये महते वापि दातव्यं साधु यद्भवेत्।
118810 मूर्खस्येव मतिर्गुप्ते नित्यमेव पतस्यधः॥ ३६॥
118811
118812 यदुपकरणं साधु प्रतिपत्त्यर्हं भवेत्तदग्नये महते वापि दातव्यं दानेन
118813 प्रतिपाद्यमिति नियमादित्यर्थः। बृसीं धक्ष्यंस्तस्यां तदुचितं दोषमाह##-
118814 त्वमपि सदा स्वप्रच्छन्ने अधोदेशे पतसि॥ ३६॥
118815
118816 उचिता ते गतिः सैव बृसिके भस्मतां व्रज।
118817 इत्युक्त्वादाय बृसिकामग्नावेव स मृद्विकाम्॥ ३७॥
118818
118819 अतो हे बृसिके मूर्खमतेरिव ते सैव दाहसंतापगतिरुचिता अतो भस्मतां
118820 व्रजेत्यर्थः। इत्युक्त्वा मृद्विकां मृदुतमां बृसीं भासुरे अग्नावेव तत्याजेति

परेणान्वयः ॥ ३७ ॥

शुद्ध्यर्थमासनार्थं वै चिति तत्याज भासुरे ।
यत्त्याज्यमचिरेणैव त्यक्तत्वं किल तत्सदा ॥ ३८ ॥

किमर्थं सर्वं तत्याज तदाह-शुद्ध्यर्थमिति । चित्तशुद्ध्यर्थं चिति
ब्रह्मचैतन्ये । आसनार्थम् । विश्रान्त्यर्थं चेत्यर्थः । कुम्भं प्रत्याह##-
विलम्बितव्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

विस्तरः क्रियते सद्भिरुपादेये इति स्थितिः ।
शीघ्रमग्नाविदं सर्वं भाण्डजातं त्यजाम्यहम् ॥ ३९ ॥

तत्कुतस्तत्राह-विस्तर इति । यतः सद्भिर्विद्यमानैस्तैर्भाण्डैरुपादेय
संग्रहयोग्ये उपकरणान्तरेपि विस्तरः क्रियते इति लोके वस्तुस्थितिः प्रसिद्धा ।
अतोऽहमिदं सर्वं भाण्डजातं शीघ्रमेवाग्नौ त्यजामि ॥ ३९ ॥

एकवारं दहत्यग्निर्दाह्यं भवति तुष्टये ।
साधो क्रियोपकरणं निष्क्रियाय त्यजाम्यहम् ।
न खेदस्तत्र कर्तव्यो नन्वयोग्यं बिभर्ति कः ॥ ४० ॥

यतः सर्वदाह्यं भाण्डमेकवारं युगपदेव दहति चेन्मम तुष्टये
सर्वत्यागसंतोषाय भवतीत्यर्थः । ननु हे कुम्भ तत्र मत्कृतसर्वत्यागविषये
त्वया खेदो न कर्तव्यः । यतो लोकेपि अयोग्यं को बिभर्ति धारयति । तथा चाक्रियस्य
मम क्रियोपकरणमयोग्यमेवेति न धारणयोग्यमिति भावः ॥ ४० ॥

इत्युक्तवान्झटिति भोजनभाजनाद्यं सर्वं जुहाव वनवासविलासयोग्यम् ।
तद्भाण्डजालमनले सममेव राजा कल्पान्ततेजसि जगज्ज्वलतीव कालः ॥ ४१ ॥

राजा शिखिध्वज इति उक्तवान्सन्सर्वं भोजनभाजनमाद्यं प्रधानं यस्य
तथाविधं तत्सर्वं वनवासविलासयोग्यं भाण्डजालं समं युगपदेव अनले
झटिति जुहाव । यथा कालो ज्वलति कल्पान्ततेजसि जगद्युगपदेव जुहोति तद्वदित्यर्थः ॥ ४१
॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
चू० सर्वत्यागकरणं नाम द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
सर्वत्यागकरणं नाम द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ९३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथोत्थाय ददाहासौ शुष्कं तत्तृणमन्दिरम् ।
अज्ञेन स्वेन मनसा वृथा संकल्पकल्पितम् ॥ १ ॥

दग्धोपकरणं देहं त्यक्तुकामः शिखिध्वजः ।
विनिवार्यात्र कुम्भेन चित्तत्यागाय बोध्यते ॥

स्वेन मनसा वृथा ममतासंकल्पेन कल्पितं समर्थितं तत् कुटीरूपं
तृणमन्दिरम् ॥ १ ॥

118873 शिष्टं यत्किंचिदभवत्तत्सर्वं स शिखिध्वजः ।
118874 असंरब्धमना मौनी क्रमेण समया धिया ॥ २ ॥
118875
118876 पिठरशरावकुशकाष्ठसंचयादि यत्किंचिदभवत्तत्सर्वं
118877 ददाहेत्यादिपरेणान्वयः ॥ २ ॥
118878
118879 ददाह च स चिक्षेप तत्याज च बभञ्ज वा ।
118880 भाण्डजातं स्ववसनं भोजनाद्यपि तुष्टवत् ॥ ३ ॥
118881
118882 स्वस्य वसनं कल्कलम् । भुज्यते यस्मिंस्तद्भोजनं पत्रपुटकाद्यपि ॥ ३ ॥
118883
118884 स बभूवाश्रमस्तस्य दृष्टनष्टजनस्थितिः ।
118885 वीरभद्रबलध्वस्तदक्षयज्ञाश्रमोपमः ॥ ४ ॥
118886
118887 पूर्वं दृष्टा पधान्नष्टा अदर्शनं प्राप्ता जनस्थितिर्यत्र । पूर्वकाल इति समासः ॥
118888 ४ ॥
118889
118890 आश्रमात्ते मृगगणास्त्यक्तरोमन्थमुद्ययुः ।
118891 साग्निदाहात्पुरवराद्भीतभीतजना इव ॥ ५ ॥
118892
118893 तदेवोपपादयति-आश्रमादिति ॥ ५ ॥
118894
118895 भाण्डजातं दहत्यग्नौ सहशुष्केन्धनेन तत् ।
118896 केवलाकृतिरस्नेहस्तुष्टिमानाह भूपतिः ॥ ६ ॥
118897
118898 केवलाकृतिर्देहमात्रावशिष्टः ॥ ६ ॥
118899
118900 शिखिध्वज उवाच ।
118901
118902 वासनां तत्र संत्यज्य सर्वत्यागी स्थितो ह्यहम् ।
118903 अहो नु चिरकालेन देवपुत्र प्रबोधितः ॥ ७ ॥
118904
118905 वासनां ममताम् । तत्र सर्वोपकरणे । प्रबोधितस्त्वयेति शेषः ॥ ७ ॥
118906
118907 संपन्नः केवलः शुद्धः सुखेनोद्बोधवानहम् ।
118908 किं नाम किल वस्त्वेतद्भवेत्सांकल्पिकक्रमम् ॥ ८ ॥
118909
118910 सांकल्पिको ममतासंकल्पप्रयुक्तः संग्रहक्रमो यस्य
118911 तथाविधमेतदुपकरणजातं किं नाम न किचित्सारभूतमुपादानार्हमित्यर्थः ॥ ८ ॥
118912
118913 यावद्यावत्प्रहीयन्ते विविधा बन्धहेतवः ।
118914 तावत्तावत्समायाति परमां निर्वृतिं मनः ॥ ९ ॥
118915
118916 तत्यागसुखमभिनयन्नाह-यावद्यावदिति ॥ ९ ॥
118917
118918 शाम्यामि परिनिर्वामि सुखितोऽस्मि जयाम्यहम् ।
118919 विबन्धाः प्रक्षयं याताः सर्वत्यागो मया कृतः ॥ १० ॥
118920
118921 दिगम्बरो दिक्सदनो दिक्समोऽयमहं स्थितः ।
118922 देवपुत्र महात्यागात्किमन्यदवशिष्यते ॥ ११ ॥
118923
118924 विविधा बन्धा बन्धहेतवो विषयाः ॥ १० ॥ ११ ॥

118925
118926 कुम्भ उवाच।
118927
118928 सर्वमेव न संत्यक्तं त्वया राजन् शिखिध्वज।
118929 सर्वत्यागपरानन्दे मा मुधाभिनयं कुरु॥ १२॥
118930
118931 बाह्योपकरणत्यागमात्रेण भ्रान्त्या बालस्येव तस्य
118932 सर्वत्यागसुखाभिनयमसहमानः कुम्भ उवाच-सर्वमेवेति। अभिनयं
118933 व्यञ्जकचेष्टाविशेषम्॥ १२॥
118934
118935 तवास्त्येवापरित्यक्तः सर्वस्माद्भाग उत्तमः।
118936 यं परित्यज्य निःशेषं परामायास्यशोकताम्॥ १३॥
118937
118938 तवेत्यादि प्राग्वत्॥ १३॥
118939
118940 श्रीवसिष्ठ उवाच।
118941
118942 इति श्रुतवता तेन किंचित्संचिन्त्य भूभृता।
118943 इदमुक्तं महाबाहो राम राजीवलोचन॥ १४॥
118944
118945 शिखिध्वज उवाच।
118946
118947 इन्द्रियव्यालसंघातो रक्तमांसमयाकृतिः।
118948 शिष्यते सर्वसंत्यागे देहो मे देवतात्मज॥ १५॥
118949
118950 तदुत्थाय पुनर्देहं भृगुपातादविघ्नतः।
118951 विनाशात्मकतां नीत्वा सर्वत्यागी भवाम्यहम्॥ १६॥
118952
118953 श्रीवसिष्ठ उवाच।
118954
118955 इत्युक्त्वा देहमग्रस्थे श्वभ्रे त्यक्तुमसौ जवात्।
118956 करोति यावदुत्थानं तावत्कुम्भोऽप्युवाच ह॥ १७॥
118957
118958 श्वभ्रे भृगौ॥ १७॥
118959
118960 कुम्भ उवाच।
118961
118962 राजन्किमिति देहं त्वं निरागस्कं महावटे।
118963 त्यजस्यज्ञो हि वृषभः कुपितो हन्ति तर्णकम्॥ १८॥
118964
118965 निरागस्कं निरपराधम्। महावटे भृगौ। तर्णकं स्ववत्सम॥ १८॥
118966
118967 जडो वराको मूकात्मा तपस्वी देहको ह्ययम्।
118968 न कश्चन तवैतस्मिन्मा [एकस्मिन् इति पाठः।] मुधैव तनुं त्यज॥ १९॥
118969
118970 निरागस्कतामेव दर्शयति-जड इति। तव अपराध इति शेषः॥ १९॥
118971
118972 आत्मन्येवैष मूकात्मा ध्यानवानवतिष्ठते।
118973 संचाल्यते परेणैव तरङ्गेणैव काष्ठकम्॥ २०॥
118974
118975 क्षोभयत्यन्य एवैनं निग्रहार्हो मुहुर्बलात्।
118976 तपस्विनं यथैकान्तं संस्थितं मत्ततस्करः॥ २१॥

यस्यापराधस्तमन्यं दर्शयति क्षोभयतीति। स एव निग्रहार्हो दण्ड्यः॥ २१॥

सुखदुःखादिभूत्या हि नापराधि शरीरकम्।
नात्मनः फलवानात्मस्पन्दे वृक्षोऽपराधवान्॥ २२॥

ननु सुखदुःखोद्भवस्थानत्वात्कुतः शरीरं नापराधि तदाह-सुखेति। भूत्या
उत्पत्तिस्थानतामात्रेण। तत्र दृष्टान्तमाह-नेति। यथा फलवांस्तरुर्वायुकृते
आत्मस्पन्दे फलादिपाते सति न तदभिमान्यात्मा अपराधवान् भवति॥ २२॥

वातः फलशिरःपुष्पपातनं कुरुते स्फुरन्।
तरुणा साधुना धीरापराद्धं किमात्मनः॥ २३॥

यतः स्फुरन्वात एव फलानां शिरःपल्लवानां पुष्पाणां च बलात्पातनं कुरुते
इति स एवापराधी। तरुणा साधुना किमपराद्धं तद्वद्देहेनापि साधुनात्मनः
किमपराद्धमित्यर्थः॥ २३॥

त्यक्तेनापि शरीरेण किल तामरसेक्षण।
सर्वत्यागो न ते याति निष्पत्तिं विषमो हि सः॥ २४॥

हि यस्मात्स सर्वत्यागः पुनरधिकारिदेहदौर्लभ्येन ज्ञानदौर्लभ्याद्विषमो
दुःसाध्य एव संपद्यत इत्यर्थः॥ २४॥

भृगौ केवलमेतत्त्वं निरागस्कं शरीरकम्।
मुधा क्षिपसि नो देहत्यागे तत्त्यागिता भवेत्॥ २५॥

तस्य देहक्षोभकस्याहंकारस्य त्यागिता नो भवेन्न सिद्ध्येदित्यर्थः॥ २५॥

येनायं क्षोभ्यते देहो मत्तेभेनेव पादपः।
तत्संत्यजसि चेत्पापं तन्महात्यागवान्भवान्॥ २६॥

तस्मिंस्त्यक्ते भवेत्यक्तं सर्वं देहादि भूपते।
नो चेन्निमग्नमप्येतद्भूयोभूयः प्ररोहति॥ २७॥

एतद्देहादि निमग्नं जलमज्जनादिना नाशितमपि तस्माद्देहचालकादेव
जन्मकर्मबीजभूतात् प्ररोहति॥ २७॥

शिखिध्वज उवाच।

केनायं चाल्यते देहः किं बीजं जन्मकर्मणाम्।
कस्मिंस्त्यक्ते [भवेत्यक्तं सर्वं देहादि सुन्दर इति पाठः।]
परित्यक्तं सर्वं भवति सुन्दर॥ २८॥

कुम्भ उवाच।

साधो न देहत्यागेन न राज्यत्यजनेन च।
न चोटजादिशोषेण सर्वत्यागो भवेन्नृप॥ २९॥

यत्सर्वं सर्वतो यच्च तस्मिन्सर्वैककारणे।
सर्वस्मिन्संपरित्यक्ते सर्वत्यागः कृतो भवेत्॥ ३०॥

सर्ववासनास्पदत्वात्सर्वम्। सर्वविषयेषु प्रसृतत्वात्सर्वतः। संकल्पेन

119029 सर्वजनकत्वात्सर्वैककारणे ॥ ३० ॥
119030
119031 शिखिध्वज उवाच ।
119032
119033 सर्वं सर्वगतं सर्वहेयं त्याज्यं च सर्वदा ।
119034 सर्वं किमुच्यते ब्रूहि सर्वतत्त्वविदां वर ॥ ३१ ॥
119035
119036 सर्वत्र हेयं सर्वदा च त्याज्यं त्यक्तुं योग्यं यत्सर्वं त्वयोच्यते तत्किमित्यर्थः ॥
119037 ३१ ॥
119038
119039 कुम्भ उवाच ।
119040
119041 साधो सर्वगताकारं जीवप्राणादिनामकम् ।
119042 न जडं नाजडं भ्रान्तं चित्तं सर्वमिति स्मृतम् ॥ ३२ ॥
119043
119044 चित्प्राधान्येन जीवनामकं क्रियाप्राधान्येन प्राणादिनामकं चित्तं लिङ्गम् ॥ ३२ ॥
119045
119046 चित्तमेव भ्रमं विद्धि विद्धि चेतो नरं नृप ।
119047 चित्तं विद्धि जगज्जालं चित्तं सर्वमिति स्मृतम् ॥ ३३ ॥
119048
119049 नरं व्यवहर्तृपुरुषम् ॥ ३३ ॥
119050
119051 राज्यादेरथ देहादेराश्रमादेर्महीपते ।
119052 सर्वस्यैव मनो बीजं तरुबीजं तरोरिव ॥ ३४ ॥
119053
119054 सर्वस्य बीजे संत्यक्ते सर्वं त्यक्तं भवत्यलम् ।
119055 संभवासंभवाद्भूप सर्वत्यागो भवेदिति ॥ ३५ ॥
119056
119057 तत्त्यागे सर्वत्यागसंभवात्तदत्यागे सर्वत्यागासंभवात् ॥ ३५ ॥
119058
119059 सर्वधर्माद्यधर्म वा राज्यादि विपिनादि वा ।
119060 सचित्तस्य परं दुःखं निश्चित्तस्य परं सुखम् ॥ ३६ ॥
119061
119062 सर्वे धर्मादयः अधर्मा वा राज्यादितत्फलभोगस्थानानि वा सचित्तस्य परं
119063 दुःखमेव ॥ ३६ ॥
119064
119065 इदं विवर्तते सर्वं चित्तमेव जगत्तया ।
119066 देहाद्याकारजालेन बीजं वृक्षतया यथा ॥ ३७ ॥
119067
119068 विवर्तते परिणमते ॥ ३७ ॥
119069
119070 पादपः पवनेनेव भूकम्पेनेव पर्वतः ।
119071 भस्त्रा भस्त्राभरेणायं देहश्चित्तेन चाल्यते ॥ ३८ ॥
119072
119073 भस्त्राध्मानदृतिः । भस्त्राभरेण कमरिण ॥ ३८ ॥
119074
119075 सर्वभूतोपभोगानां जरामरणजन्मनाम् ।
119076 महामुनीनां सुदृढं चित्तं विद्धि समुद्गकम् ॥ ३९ ॥
119077
119078 सर्वभूतप्रसिद्धानामुपभोगानां जरामरणादीनां देहधर्माणाम् ।
119079 महामुनिपदेन तद्धर्माः शमदमादयो लक्ष्यन्ते । तेषां च तत्र तत्र
119080 निरूढवासनं चित्तमेवाश्रय इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इदं प्रवर्तते सर्वं चित्तमेव जगत्तया |
देहाद्याकारजालेन चित्तं जीवो मनोमयम् || ४० ||

अशान्तं चित्तमेव मननान्मनोमयमन्तः प्राणचेष्टया जीवश्च भूत्वा बहिः
स्थूलदेहतद्व्यवहाराद्याकारजालेन भवतीत्यर्थः || ४० ||

बुद्धिर्महदहंकारः प्राणश्चेत्यादिभिर्मुने |
क्रियानुरूपैरभिधाव्यापारैः शान्तमुच्यते || ४१ ||

तदेवान्तः शान्तं महदहंकारः प्राणः प्राज्ञात्मा चेत्यादिभिः
क्रियानुरूपैरभिधाव्यापारैरुच्यत इत्यर्थः || ४१ ||

चित्तं सर्वमिति प्राहुस्तस्मिंस्त्यक्ते महीपते |
सर्वाधिव्याधिसीमान्तः सर्वत्यागः कृतो भवेत् || ४२ ||

चित्तत्यागं विदुः सर्वत्यागं त्यागविदां वर |
तस्मिन्सिद्धे महाबाहो सत्यं किं नानुभूयते || ४३ ||

सत्यं परमार्थभूतभूमानन्दरूपं किं नानुभूयते | अनुभूयत एवेत्यर्थः ||
४३ ||

चित्ते त्यक्ते लयं याति द्वैतमैक्यं च सर्वतः |
शिष्यते परमं शान्तमच्छमेकमनामयम् || ४४ ||

द्वैतं कार्यविभागाविर्भावपरम्परा | ऐक्यं कारणे तिरोभावक्रमश्च लयं
बाधं याति || ४४ ||

अस्याश्चित्तं विदुः क्षेत्रं संसृतेः सस्यसंततेः |
क्षेत्रे त्वक्षेत्रतां याते शालेः क इव संभवः || ४५ ||

चित्तमेव विचित्रेहं भावाभावविलासिना |
विवर्ततेऽर्थभावेन जलमूर्मितया यथा || ४६ ||

अर्थभावेन पदार्थाकारेण || ४६ ||

चित्तोत्सादनरूपेण सर्वत्यागेन भूपते |
सर्वमासाद्यते सम्यक् साम्राज्येनेव सर्वदा || ४७ ||

सर्वत्यागस्य विषयो यथैवान्योऽस्ति ते तथा |
त्वमप्यन्यस्य भवसि त्यागिन्गृह्णासि वै नृप || ४८ ||

स चायं सर्वत्यागो न परिच्छिन्नात्मग्रहणे सिद्ध्यतीत्याशयेनाह-सर्वेति | हे
त्यागिन् नृप परिच्छिन्नस्य तव यथा अन्यः सर्वत्यागस्य विषयोऽस्ति तथा
त्वमप्यन्यस्य त्वत्त्यागिनस्त्यागविषयो भवसि | तथा च त्याज्यमेवात्मतया गृह्णासीति
न ते सर्वत्यागः सिध्यतीत्यर्थः || ४८ ||

सूत्रं मुक्ताफलेनेव जगज्जालं त्रिकालकम् |
सर्वमन्तः कृतं तेन येन सर्वं समुज्झितम् || ४९ ||

अपरिच्छिन्नात्मग्रहणे तु त्वमेव सर्वस्यात्मेति तवान्येन
त्यागायोगात्त्याज्यकोट्यनिविष्टेन त्वया सर्वत्यागे सर्वं स्वायत्तीकृत्य

119133 लब्धमित्याह-सूत्रमिति ॥ ४९ ॥
119134
119135 येन सर्वं परित्यक्तं तस्मिञ्छून्येऽपि संस्थितम् ।
119136 जगत्सर्वं त्रिकालस्थं तन्तौ मुक्तावली यथा ॥ ५० ॥
119137
119138 ननु सर्वं त्यजता सर्वशून्यतैवावलम्बिता तत्कथं सर्वं स्वायत्तं लब्धं
119139 स्यात्तत्राह-येनेति । यद्यपि सर्व त्यक्त्वा स सर्वशून्यतामापन्नस्तथापि तेन
119140 त्यक्तं जगदाश्रयान्तरालाभात्तमेवाश्रित्य यावद्व्यवहारं सत्तास्फूर्ती लभत इति
119141 स एव व्यवहर्तृदृशा त्रिकालस्थसर्वलब्धेत्युच्यत इति भावः ॥ ५० ॥
119142
119143 अस्नेहेनेव दीपेन येन सर्वं समुज्झितम् ।
119144 सस्नेहेनेव दीपेन तेन सर्वं प्रकाशितम् ॥ ५१ ॥
119145
119146 अत एव सर्वत्यागे सर्वबाधादव्यवहार्यदृशा
119147 आत्यन्तिकस्नेहक्षयान्निर्वाणदीपदृष्टान्तं सर्वगतस्वरूपज्योतिषैव
119148 सर्वव्यवहारप्रकाशनाद्व्यवहारदृशा सस्नेहदीपदृष्टान्तं चाह##-
119149
119150 स्थितं सर्वं परित्यज्य यः शेतेऽस्नेहदीपवत् ।
119151 स राजते प्रकाशात्मा समः सस्नेहदीपवत् ॥ ५२ ॥
119152
119153 तदेव स्फुटयति-स्थितमिति ॥ ५२ ॥
119154
119155 समस्तवस्तुनिष्कासे यथा त्वमवशिष्यसे ।
119156 सर्वत्यागे कृते तादृग्विज्ञानमवशिष्यते ॥ ५३ ॥
119157
119158 सर्वत्यागे शून्यतापत्तिं वारयति-समस्तेति । समस्तानां वस्तूनां
119159 राज्यारण्योपकरणानां निष्कासे त्यागे ॥ ५३ ॥
119160
119161 समस्तवस्तुदाहेऽपि यथा त्वं नेतरो नृप ।
119162 सर्वत्यागत एवाङ्ग तथा निर्वाणमुच्यते ॥ ५४ ॥
119163
119164 परिशिष्टचितः स्वातिरिक्तत्वात्स्वस्य ततः कः पुरुषार्थस्तत्राह-समस्तेति । यथा
119165 निर्वाणं परमपुरुषार्थोपि त्वत्तो नेतरदित्यर्थः ॥ ५४ ॥
119166
119167 सर्वत्यागो हि शून्यात्मा आश्रयः सर्वसंविदाम् ।
119168 अनन्तानामुदाराणां खमिवेदं दिवौकसाम् ॥ ५५ ॥
119169
119170 तस्य त्यक्तसर्वप्रपञ्चशून्यत्वेपि सर्वसंविदां तदन्तर्भावोऽस्त्येवेति न
119171 जाड्यसिक्तिरित्याह-सर्वत्यागो हीति । दिवौकसां सूर्यचन्द्रनक्षत्रादीनाम् ॥ ५५ ॥
119172
119173 सर्वत्यागरसापाने जरामरणभीतयः ।
119174 न काश्चन प्रबाधन्ते खस्येव व्योमलेखिकाः ॥ ५६ ॥
119175
119176 सर्वत्यागरसस्य आपाने ईषदप्यास्वादने कृते यथा असङ्गोदासीनस्य खस्य
119177 व्योमलेखिकाश्छिद्रकारिकाष्टंकिकाः काश्चिदपि न प्रबाधन्ते तद्वत् ॥ ५६ ॥
119178
119179 सर्वत्यागो महत्त्वस्य कारणं निर्मलद्युतेः ।
119180 सर्वं त्यजसि चेद्यस्माद्बुद्धिस्थैर्यं बृहत्तमम् ॥ ५७ ॥
119181
119182 निर्मला द्युतिः स्वरूपस्फूर्तिर्यस्मात्तथाविधस्य महत्त्वस्य । तत्कुतस्तत्राह##-
119183
119184 सर्वत्यागः परानन्दो दुःखमन्यत्सुदारुणम् ।

119185 इत्योमित्युररीकृत्य यदिच्छसि तदाचर ॥ ५८ ॥
119186
119187 इति विमृश्येति शेषः। ओंमित्यस्य विवरणं-उररीकृत्येति ॥ ५८ ॥
119188
119189 सर्वं त्यजति यस्तस्य सर्वमेवोपतिष्ठते।
119190 यथैवाम्बु विशत्यग्नौ तथैवायाति वारिधौ ॥ ५९ ॥
119191
119192 सर्वत्यागे वैभवहानिं वारयति-सर्वमिति। सर्वं विभवजातं
119193 प्रारब्धोपनीतमुपतिष्ठते। वारिधौ अम्बु यथा यथा वडवाग्नौ विशति तथा तथा
119194 नदीभ्य आयात्येव तद्वदित्यर्थः ॥ ५९ ॥
119195
119196 सर्वत्यागान्तरेवास्ति ज्ञानमात्मप्रसादकम्।
119197 यच्छून्यं किल भाण्डस्य तत्र रत्नादि तिष्ठति ॥ ६० ॥
119198
119199 सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्य यस्त्यागस्तदन्तरेवात्मप्रसादकं ज्ञानमवश्यमस्ति।
119200 भाण्डस्य मध्ये यद्रत्नादिशून्यं स्थलं तत्रैव रत्नादि तिष्ठतीति किल
119201 प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ६० ॥
119202
119203 सर्वस्यागवशादेव हतकाले कलावपि।
119204 शाक्येन विगताशङ्कं मुनिना मेरुवत्स्थितम् ॥ ६१ ॥
119205
119206 कलौ पापिष्ठतमेऽपि काले वेदबाह्यत्वादतिनीचेनापि शाक्येन
119207 सर्वत्यागवशान्मेरुवत्स्थितं यदा तदा पुण्ये द्वापरकाले वेदमार्गावलम्बिना
119208 पुण्यतमेन त्वया विगताशङ्कं व्योमवत्स्थेयमिति किं वाच्यमिति द्योतनाय हतेति ॥
119209 ६१ ॥
119210
119211 सर्वत्यागो महाराज सर्वसंपत्समाश्रयः।
119212 न गृह्णाति हि यत्किंचित्सर्वं तस्मै प्रदीपते ॥ ६२ ॥
119213
119214 सर्वासां संपदा समाश्रयो निवासस्थानम् ॥ ६२ ॥
119215
119216 कृत्वा सर्वपरित्यागं शान्तः स्वस्थो वियत्समः।
119217 सौम्यो भवसि यद्रूपस्तद्रूपो भव भूपते ॥ ६३ ॥
119218
119219 सर्वं परित्यज्य महास्वभाव त्यजस्यथो येन च तद्विहाय।
119220 त्यागाभिमानं च मलं विमुच्य विमुक्तरूपो भव भूमिपाल ॥ ६४ ॥
119221
119222 हे महास्वभा भूमिपाल त्वं प्रथमं त्याज्यं सर्व मन्सा परित्यज्य अथो अनन्तरं
119223 येन त्यजसि तन्मनश्च विहाय तदनन्तरं त्यागाभिमानलक्षणमहंकारमलं च
119224 विमुच्य जीवन्मुक्तरूपो भवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥
119225
119226 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामा० वाल्मी० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
119227 शिखिध्वजावबोधनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥
119228
119229 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
119230 शिखिध्वजावबोधनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥
119231
119232 चतुर्नवतितमः सर्गः ९४
119233
119234 श्रीवसिष्ठ उवाच।
119235
119236 एवं वदति वै कुम्भे चित्तत्यागं मुहुर्मुहुः।

119237 अन्तर्विचारयन्सौम्यो राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
119238
119239 इह चित्तं परित्यक्तुं तन्मूलपरिशोधने ।
119240 देहादिवेद्यबाधेन पूर्णचिच्छेष ईर्यते ॥
119241
119242 चित्तत्यागं चित्तत्यागोपायम् ॥ १ ॥
119243
119244 शिखिध्वज उवाच ।
119245
119246 हृदयाकाशविहगो हृदयद्रुममर्कटः ।
119247 भूयोभूयो निरस्तं हि समभ्येत्येव मे मनः ॥ २ ॥
119248
119249 निरस्तं न ममेति त्यक्तमपि । अप्यर्थो हिशब्दः ॥ २ ॥
119250
119251 जानामि चैतदादातुं मत्स्यं जाल इवाकुलम् ।
119252 त्यागमस्य न जानामि चित्तं द्रव्य इवोत्तम ॥ ३ ।
119253
119254 एतच्चित्तमादातुं ममतया स्वीकर्तुं जानामि द्रव्य इवास्मिन्मूर्तत्वाभावादस्य
119255 त्यागं तु न जानामि । हे उत्तम ॥ ३ ॥
119256
119257 चित्तस्यादौ स्वरूपं मे यथावद्भगवन्वद ।
119258 ततश्चित्तपरित्यागं यथावद्वद मे प्रभो ॥ ४ ॥
119259
119260 स्वरूपं त्यागार्हं पिण्डीकृतं सामान्यरूपम् ॥ ४ ॥
119261
119262 कुम्भ उवाच ।
119263
119264 वासनैव महाराज स्वरूपं विद्धि चेतसः ।
119265 चित्तशब्दस्तु पर्यायो वासनाया उदाहृतः ॥ ५ ॥
119266
119267 कुम्भस्तदेवाह-वासनैवेति । रागवासनेत्यर्थः । उदाहृतो लोके । तथा च लौकिका
119268 आहुरपूपेषु मम वासनास्ति मण्डकेष्वस्य चित्तमिति ॥ ५ ॥
119269
119270 त्यागस्तस्यातिसुकरः सुसाध्यः स्पन्दनादपि ।
119271 राज्यादप्यधिकानन्दः कुसुमादपि सुन्दरः ॥ ६ ॥
119272
119273 सुकर इति । औदासीन्यमात्रेण तत्सिद्धिरिति भावः । राज्यादपीति । तथा चाहुः यच्च
119274 कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः
119275 षोडशीं कलाम् । इति । सुन्दरो हृद्यः ॥ ६ ॥
119276
119277 मूर्खस्य तु मनस्त्यागो नूनं दुःसाध्यतां गतः ।
119278 पामरस्येव साम्राज्यं तृणस्येव सुमेरुता ॥ ७ ॥
119279
119280 कुतस्तर्हि स सर्वैर्न क्रियते तत्राह-मूर्खस्येति ॥ ७ ॥
119281
119282 शिखिध्वज उवाच ।
119283
119284 स्वरूपं वेद्मि चित्तस्य वासनामयमाकुलम् ।
119285 त्यागः स मन्ये दुःसाध्यो वज्रनिर्गिलनादपि ॥ ८ ॥
119286
119287 वेद्मि त्वद्वचसेत्यर्थः । वज्रस्य निर्गिलनान्निगिरणादपि दुःसाध्यः । सति मौर्ख्ये
119288 औदासीन्यस्यैव दुष्करत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

119289
119290 संसृत्यामोदपुष्पस्य दुःखदाहानलस्य च।
119291 जगदब्जमृणालस्य मोहमारुतखस्य च॥ ९॥
119292
119293 जगल्लक्षणं यदब्जं तन्मृणालस्य। जालेति पाठेऽपि जले भवं जालमिति व्युत्पत्त्या
119294 अब्जमेवार्थः। सर्वपर्यायैः कारणमेवोपलक्ष्यते॥ ९॥
119295
119296 शरीरयन्त्रवाहस्य हृत्पद्मभ्रमरस्य च।
119297 अयत्नाच्चेतसस्त्यागो यथा भवति तद्वद॥ १०॥
119298
119299 शरीरयन्त्रं वहति प्रवर्तयतीति कर्मण्यण्। यथा येनोपायेन भवति॥ १०॥
119300
119301 कुम्भ उवाच।
119302
119303 सर्वनाशोऽस्य यः साधो चेतसः संसृतिक्षयः।
119304 स एव चित्तसंत्याग इत्युक्तं दीर्घदर्शिभिः॥ ११॥
119305
119306 सर्वस्य वक्ष्यमाणमूलाङ्कुरशाखापल्लवादेर्नाशः स एव संसृतेरपि क्षयः
119307 स एव चित्तस्य संत्यागो न तु बाह्यार्थत्यागवन्ममतानिवर्तनमित्यर्थः।
119308 दीर्घदर्शिभिरपरिच्छिन्नात्मदर्शिभिः॥ ११॥
119309
119310 शिखिध्वज उवाच।
119311
119312 चित्तत्यागादहं मन्ये चित्तनाशः सुसिद्धये।
119313 अभावः शतशो व्याधेः कथमस्यानुभूयते॥ १२॥
119314
119315 उक्तमर्थं विमृश्यानुवादेनानुमोदमानः शिखिध्वजस्तत्रोपपत्तिमाह-चित्तेति।
119316 चित्तं हि व्याधिः। न हि व्याधेः शतशोपि ममतावर्जनलक्षणेन
119317 त्यागेनाभावोऽनुभूयते किंतु चिकित्सयोच्छेदेनैव। अतस्तदुच्छेदाय
119318 तन्मूलशाखापल्लवादि वदेत्यर्थः॥ १२॥
119319
119320 कुम्भ उवाच।
119321
119322 अहंबीजश्चित्तद्रुमः सशाखाफलपल्लवः।
119323 उन्मूलय समूलं तमाकाशहृदयो भव॥ १३॥
119324
119325 अहमज्ञातात्मा बीजं यस्य। सशाखाफलपल्लवस्य द्रुमस्योन्मूलने
119326 तत्स्थानाकाशमिव निरावरणविक्षेपं हृदयं यस्य तथाविधो भव॥ १३॥
119327
119328 शिखिध्वज उवाच।
119329
119330 चेतसः किं मुने मूलं कोऽङ्कुरः कोऽस्य संभवः।
119331 काः शाखाः के च वा स्कन्धाः कथमुन्मूल्यते च सः॥
119332
119333 संभवत्यस्मिन्निति संभवः क्षेत्रम्॥ १४॥
119334
119335 कुम्भ उवाच।
119336
119337 अहमर्थोदयो योऽयं स चित्तावेदनात्मकः।
119338 एतच्चित्तद्रुमस्यास्य विद्धि बीजं महामते॥ १५॥
119339
119340 अहमर्थादज्ञातात्मनः उदयो यस्य तथाविधो योऽयं स चित्तावेदनात्मकोऽभिमानी

प्रसिद्धः। एतदेवेति बीजलिङ्गेन निर्देशः। बीजं मूलम्॥ १५॥

परमात्मपदं क्षेत्रं क्षेत्रं मायामयस्य तत्।
एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽनुभवाकृतिः॥ १६॥

कोऽस्य संभव इति प्रश्नस्योत्तरमाह-परमात्मपदमिति। परमात्मनः पदं
नीडं माया सैव क्षेत्रम्। यतस्तत्सर्वस्यैव मायामयप्रपञ्चस्य
क्षेत्रमतश्चेतसोऽपि तदेव क्षेत्रमित्यर्थः। कोऽङ्कुर इत्यस्योत्तरमाह-एतस्मादिति।
एतस्मात्प्रथमोत्पन्नान्मूलात्परिच्छिन्नोऽहमिति निश्चयात्मा
चिदाभासव्याप्तत्वादनुभवात्मकोऽङ्कुरो जायत इत्यर्थः॥ १६॥

निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्येव सोच्यते।
अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपीनता॥ १७॥

तस्यैवोपचयेन चित्तद्रुमात्मना परिणतिरित्याह-अस्येति।
देहाद्याकृतिस्मरणाच्चित्तनाम तन्मननाच्च मन इत्यभिधा यस्यास्तथाविधा
पीनता जायत इति परेणान्वयः॥ १७॥

संकल्परूपिणी तस्याश्चित्तनाममनोभिधा।
जीवो मिथ्योपलम्भात्मा शून्यात्मा ह्युपलोपमः॥ १८॥

तस्य वृक्षस्य जीवमाह-जीव इति। परमार्थतो निर्विकारत्वात्सर्वविकारशून्यात्मा
अत एवोपलोपमो मिथ्याभूतचित्ततद्धर्मसंबन्धोपलम्भात्मा साक्षीत्यर्थः॥ १८॥

स्तम्भः कायोऽयमेतस्य स्नाय्वस्थिरसरञ्जितः।
देशान्तरेऽङ्कुरोद्देशे कालस्पन्दोऽस्य वासना॥ १९॥

स्तम्भो मूलाच्छाखापर्यन्तो मध्यप्रदेशः। अयं कायः शरीरमेव।
मूलस्तम्भदेशाद्देशान्तरे अग्रदेशे
स्कन्धशाखादिप्ररोहार्थमङ्कुरोद्देशेऽङ्कुरारम्भे चिकीर्षिते वसन्तादिकाल इव
तत्तद्भोगप्रदकर्मपरिपाककाले रागद्वेषप्रवृत्याद्यङ्कुरपल्लवाद्याकारेण
स्पन्दते यो रसः सोऽस्य वासनैवेत्यर्थः॥ १९॥

शाखायाश्चित्तवृक्षस्य दीर्घा दूरगतास्तताः।
इन्द्रियाण्यल्पभोगाश्च भावाभावात्मयोनयः॥ २०॥

अस्य चित्तवृक्षस्य या दीर्घा दूरगतास्तता विस्तृताश्च शाखास्ता इन्द्रियाणि
भावाभावा जन्ममरणानि तदात्मनोऽनर्थसहस्रस्य योनयः कारणीभूता
भोगाश्च अस्य महान्तो विटपौघा अवान्तरशाखासमूहा इति परेणान्वयः॥ २०॥

विटपौघा महान्तोऽस्य शुभाशुभफलाकुलाः।
ईदृशस्यास्य चित्तस्य दुर्वृक्षस्य प्रतिक्षणम्॥ २१॥

शाखाविलवनं कुर्वन्मूलकाषे भरं कुरु।

शिखिध्वज उवाच।

चित्तद्रुमस्य शाखादेः कुर्वाणोऽहं विकर्तनम्॥ २२॥

विषयभोगासंगच्छेदनलक्षणं शाखाविलवनं
कुर्वन्नसङ्गाद्द्वितीयात्मदर्शनलक्षणे मूलकाषे भरं यत्नातिशयं कुर्वित्यर्थः
। तत्र शाखालवने मूलकाषे चोपायं राजा पृच्छति-चित्तेति॥ २२॥

119393
119394 कथं करोमि मूलस्य निःशेषकषणं मुने।
119395
119396 कुम्भ उवाच।
119397
119398 वासना विविधाः शाखाः फलस्पन्दादिनान्विताः॥ २३॥
119399
119400 ततः शाखालवनोपायं कुम्भ आह-वासना इति॥ २३॥
119401
119402 अभाविता भवन्त्यन्तर्लूनाः संविद्दलेन ते।
119403 असंसक्तमना मौनी शान्तवादविचारणः॥ २४॥
119404
119405 अभाविता आसक्तित्यागेनानुभाविता अन्तर्विचारसंविद्दलेन लूना भवन्ति।
119406 उक्तमेवार्थं जीवन्मुक्तेषु लक्षणतया दर्शयति-असंसक्तेति॥ २४॥
119407
119408 संप्राप्तकारी यः सोऽन्तर्लूनश्चित्तलतो भवेत्।
119409 चित्तद्रुमलताजालं पौरुषेण विकर्तयन्॥ २५॥
119410
119411 शाखालवनाभ्यासे दृढे सति मूलकाषे योग्यो भवतीत्याह-चित्तद्रुमेति।
119412 लताजालं शाखासमूहम्॥ २५॥
119413
119414 यस्तिष्ठति स मूलस्य योग्यो निकषणे भवेत्।
119415 गौणं शाखाविलवनं मुख्यं मूलविकर्तनम्॥ २६॥
119416
119417 गौणमङ्गम्। मुख्यं प्रधानम्॥ २६॥
119418
119419 चित्तवृक्षस्य तेन त्वं मूलकाषपरो भव।
119420 मुख्यत्वेन महाबुद्धे मूलदाहमलं कुरु॥ २७॥
119421
119422 मुख्यत्वेन प्राधान्येन। प्रधानासंपादने यत्नप्रसाधितस्याप्यङ्गस्य
119423 वैकल्यप्रसङ्गादिति भावः॥ २७॥
119424
119425 चित्तकण्टकखण्डस्य भवत्येवमचित्तता।
119426
119427 शिखिध्वज उवाच।
119428
119429 अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्य हे मुने।
119430 कोऽनलो दहनाख्योऽस्मिन्कर्मण्यर्थकरो भवेत्॥ २८॥
119431
119432 त्वं चित्तलक्षणस्य कण्टकखण्डस्य करञ्जवनस्य अलं निरवशेषं मूलदाहं
119433 कुर्विति पूर्वत्रान्वयः। एवं कृते अचित्तता भवति। तद्दाहस्य
119434 प्रसिद्धेनानलेनासिद्धेरनलान्तरं जिज्ञासुः पृच्छति-अहंभावात्मन इति।
119435 अर्थकरः समर्थः॥ २८॥
119436
119437 कुम्भ उवाच।
119438
119439 राजन्स्वात्मविचारोऽयं कोऽहं स्यामिति रूपधृक्।
119440 चित्तदुर्द्रुमबीजस्य दहने दहनः स्मृतः॥ २९॥
119441
119442 कोऽहं स्यामिति विचारादिसाक्षात्कारान्तरूपधृक्॥ २९॥
119443
119444 शिखिध्वज उवाच।

119445
119446 मुने मया स्वया बुद्ध्या बहुशः प्रविचारितम् ।
119447 यावन्नाहं जगन्नोर्वीवनमण्डलमण्डितम् ॥ ३० ॥
119448
119449 मया स्वबुद्ध्यैव बाह्यार्था देहाद्यहंकारान्ता आध्यात्मिकार्थाश्च अनात्मानः
119450 अनृताश्चेति ज्ञातास्तथाप्यन्तरात्मतत्त्वापरिचयाज्जडेऽप्यहंकारे
119451 पुनःपुनरात्मताभ्रान्तिर्न निवर्तत एवेति न विश्राम्यामीत्याह-मुने
119452 इत्यादिषड्भिः । यावदिति साकल्ये । सर्वं जगद्बहुशः प्रविचारितमित्यर्थः । तदेव
119453 विशिष्याह-नाहमित्यादि । उर्व्या तदन्तर्गतवनमण्डलादिभिश्च मण्डितं
119454 जगन्नाहमिति संक्षिप्योक्तिः ॥ ३० ॥
119455
119456 नाद्रेस्तटं न विपिनः न पर्णस्पन्दनादि च ।
119457 जडत्वान्न च देहानि न मांसास्थ्यसृगादि च ॥ ३१ ॥
119458
119459 तदेव विस्तरेणाह-नाद्रेरित्यादि । जडत्वादिति सर्वत्र हेतुः ॥ ३१ ॥
119460
119461 कर्मेन्द्रियाण्यपि न च न च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
119462 न मनो नापि च मतिर्नाहंकारश्च जाड्यतः ॥ ३२ ॥
119463
119464 कटकत्वं यथा हेम्नि तथाहंत्वं चिदात्मनि ।
119465 जडं त्वसद्रूपतया तेन तन्नास्ति हे मुने ॥ ३३ ॥
119466
119467 अहंकारे जडत्वं नास्तीति शङ्कां विवर्तत्वहेतुना वारयन् जडस्य स्वतः
119468 सेद्धुमशक्त्या चित्यध्यासात्सिद्धौ मिथ्यात्वं पर्यवस्यतीत्याह-कटकत्वमिति ।
119469 तथा अहंत्वं विवर्त इति शेषः । जडं तु शुक्तिरजतमृगतृष्णादि असद्रूपतया
119470 प्रसिद्धमिति शेषः । तेन जडत्वहेतुना तदहंत्वादि नास्ति मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥
119471
119472 संनिवेशनिवासात्मा सर्वार्थादिः परे पदे ।
119473 विद्यते नान्यदन्यत्वान्नभसीव महाद्रुमः ॥ ३४ ॥
119474
119475 ब्रह्माण्डादेरुक्तजडवर्गायाधिष्ठानसद्रूपादन्यत्वादपि असत्त्वमित्याह##-
119476 न विद्यते । तथात्वं कुत इति चेद्यतो
119477 ब्रह्माण्डादिजडवर्गश्चतुर्दशभुवनादिसंनिवेशानां निवासात्मा आधारः
119478 सर्वेषामर्थानां शब्दादिविषयाणामादिः कारणभूतः । न च चिदात्मा
119479 विभक्तस्वभावो निर्विभागसत्तासामान्यरूपत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥
119480
119481 जानन्नपीति भगवन्नहंत्वमलमार्जनम् ।
119482 अन्तर्यज्ज्ञं न जानामि तेन तप्ये चिरं मुने ॥ ३५ ॥
119483
119484 इति अनया रीत्या अहंत्वलक्षणस्य मलस्य मार्जनं जानन्नपि अन्तः प्रत्यगेकरसं यत्
119485 ज्ञं साक्षिचैतन्यं तन्न जानामि ॥ ३५ ॥
119486
119487 कुम्भ उवाच ।
119488
119489 एतावन्मात्रकं वृन्दं यदि न त्वं महीपते ।
119490 जडत्वात्तन्महाबुद्धे योऽसि तद्वद मेऽनघ ॥ ३६ ॥
119491
119492 इदानीं परिशेषादेव साक्षिचैतन्यं परिचाययिष्यन्कुम्भ उवाच-एतावदिति ।
119493 एतावन्मात्रकमहंकारपर्यन्तं दृश्यवृन्दम् ॥ ३६ ॥
119494
119495 शिखिध्वज उवाच ।
119496

119497 चिन्मात्रमहमच्छात्मवेदनं विदुषां वर।
119498 यत्र भावाः स्वदन्ते ते निर्णीयन्ते च येन वा ॥ ३७ ॥
119499
119500 अज्ञातृभोक्तृत्वादिना प्रसिद्धान्तरान्तरकोशपरम्परावधौ यत्रानन्दैकरसे
119501 चिन्मात्रे सति अनानन्दा जडरूपाश्च भावाः शब्दादिविषयाः स्वदन्ते। येन वा
119502 बुद्धिवृत्त्युपारूढेन इष्टानिष्टविभागेन निर्णीयन्ते ॥ ३७ ॥
119503
119504 एवंरूपस्य मे लग्नं नूनं मलमकारणम्।
119505 सकारणं वाहमिति यत्पदं च न वेद्म्यहम् ॥ ३८ ॥
119506
119507 विवेकदृशा पर्यालोचने एवंरूपस्य मे मम देहादिकोइशगणे अहमिति
119508 तादात्म्याभिमानलक्षणं मलं लग्नं इदं सकारणमकारणं वेति अहं न वेद्मि
119509 यत्पदं ब्रह्म तच्च न वेद्मीत्यर्थः ॥ ३८ ॥
119510
119511 असदेतद्रात्मीयं प्रमार्ष्टुं मलमात्मनः।
119512 मुने यदा न शक्नोमि तेन तप्ये सुदारुणम् ॥ ३९ ॥
119513
119514 कुम्भ उवाच।
119515
119516 ब्रूहि किं तन्महाबाहो लग्नं तव मलं महत्।
119517 स्थितोऽसि येन संसारी सता वाप्यथवाऽसता ॥ ४० ॥
119518
119519 सत्ता सत्येन असता मिथ्याभूतेन वा येन मलेन हेतुना संसारी स्थितोऽसि ॥ ४० ॥
119520
119521 शिखिध्वज उवाच।
119522
119523 चित्तद्रुमस्य यद्बीजमहंभावश्च मे मलम्।
119524 तच्च त्यक्तुं न जानामि त्यक्तं त्यक्तमुपैति माम् ॥ ४१ ॥
119525
119526 तत्सत्यं मिथ्येति वा न जानामि किंतु चित्तद्रुमस्य सर्वानर्थफलस्य मूलमिति
119527 सामान्यतोऽहंभावश्चान्ममभावश्चेति विशेषतोपि जानामि। तच्च त्यक्तुं
119528 निरसितुमुपायं न जानामि। ननु नाहं न ममेति बुद्धिरेव तत्त्यागोपायः प्रसिद्धः
119529 प्राक्त्वयैव वनादिषु दर्शितः स कथमपलप्यते तत्राह-त्यक्तं त्यक्तमिति। तथा
119530 पुनः पुनस्त्यक्तमपि मूलोच्छेदाभावात्पुनःपुनर्मामुपैति। अतस्तन्मूलं
119531 तदुच्छेदोपायं च वदेत्याशयः ॥ ४१ ॥
119532
119533 कुम्भ उवाच।
119534
119535 कारणाज्जायते कार्यं यत्तत्सर्वत्र संभवेत्।
119536 अन्यत्त्वसद्द्विचन्द्राभं दृष्टमेतन्न विद्यते ॥ ४२ ॥
119537
119538 तत्र सत्यस्य कूटस्थत्वात्कारणता न संभवत्येव। असत्यस्य तु कारणतोक्तिरसत्येव
119539 कारणे कार्यमुत्पन्नमित्यर्थे पर्यवसिता सती
119540 कार्यस्यासत्यतामेवापादयतीत्यात्मैक्यपर्यवसितेति रहस्यं तद्बुद्ध्यनुसारेणैव
119541 बोधयिष्यन् कुम्भो लोकप्रसिद्ध्यनुरूपमहंकारणं त्वं स्वबुद्ध्यैवान्विष्य
119542 कथयेत्याह-कारणादिति द्वाभ्याम्। अन्यत्तु कारणं विनैव जातं कार्य
119543 द्विचन्द्राभमसदेव। यत एतत्सम्यग्दृष्टं चेन्न विद्यत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥
119544
119545 कारणाज्जायते कार्यमहंभावाद्भवाङ्कुरः।
119546 इति कारणमन्विष्य कथयस्व ममाधुना ॥ ४३ ॥
119547
119548 यथा अहंभावात्कारणान्मन-आदिलक्षणो भवाङ्कुरः कार्यं जायते इति

119549 एवंविधमेवाहंभावस्यापि कारणं स्वबुद्ध्याऽन्विष्य मम कथयस्वेत्यर्थः ॥
119550 ४३ ॥
119551
119552 शिखिध्वज उवाच ।
119553
119554 मुनेऽहमिति दोषस्य वेदनं वेद्मि कारणम् ।
119555 तद्यथोपशमं याति तन्मे वद मुनीश्वर ॥ ४४ ॥
119556
119557 एवं पृष्टो राजा चिरं स्वबुद्ध्यान्विष्यासति देहाद्याकारवेदने
119558 तत्राहंताभिमानायोगात्तद्वेदनमेव तत्कारणमिति निश्चित्य प्रत्युवाच-मुने इति ॥
119559 ४४ ॥
119560
119561 चितश्चेत्योन्मुखत्वेन दुःखायायमहंस्थितः ।
119562 चेत्योपशमनं ब्रूहि मुने तदुपशान्तये ॥ ४५ ॥
119563
119564 चितश्चेत्योन्मुखत्वेन हेतुना अयं देहादिरहंभावेन स्थितः सन् दुःखाय
119565 संपन्नोऽतश्चेत्यदेहादिरेव चितस्तद्वेदनाभावेपि हेतुरित्यभिप्रेत्य तदुपशान्तये
119566 चेत्योपशमनोपायं ब्रूहीत्याह-चेत्येति ॥ ४५ ॥
119567
119568 कुम्भ उवाच ।
119569
119570 कारणं कारणज्ञोऽसि वेदनस्य वदाशु मे ।
119571 ततस्त्वां बोधयिष्यामि कारणाकारणक्रमम् ॥ ४६ ॥
119572
119573 यदि वेदनस्य वेद्योन्मुखत्वे वेद्यमेव कारणमिति कारणज्ञोऽसि तर्हि
119574 तत्स्वाभिप्रेतमाशु वद । ततस्त्वदुक्त्यनन्तरं त्वदभिप्रेतं कारनमकारणमेव
119575 येन क्रमेण संपद्यते तं क्रमं त्वां बोधयिष्यामीत्यर्थः ॥ ४६ ॥
119576
119577 वेद्यवेदनरूपस्य चेत्यसंचेतनस्य मे ।
119578 अकारणं कारणतां यद्यातं तव तद्वद ॥ ४७ ॥
119579
119580 पृष्ठमेवार्थं स्फुटीकर्तुं पुनरनुवदति-वेद्येति । सामान्यतो
119581 वेद्यवेदनरूपस्य विशेषतश्चेत्यसंचेतनस्य मिथ्यात्वादकारणं
119582 कारणत्वाक्षममेव वेद्यं कारणतां यातमिति यत्तवाभिप्रेतं तद्वदेत्यर्थः ॥ ४७
119583 । ।
119584
119585 शिखिध्वज उवाच ।
119586
119587 चेत्यचेतनरूपस्य वेद्यसंवेदनाकृतेः ।
119588 इयं पदार्थसत्तेह देहादिः कारणं मुने ॥ ४८ ॥
119589
119590 शिखिध्वजः पृष्टं स्वाभिप्रेतं स्फुटमाह-चेत्येति ।
119591 देहादिर्बाह्याध्यात्मिकपदार्थसत्ता ॥ ४८ ॥
119592
119593 शरीरादितयोदेति वेदनं वस्तुसत्तया ।
119594 असत्याभासया स्पन्दो यथा पवनलेखया ॥ ४९ ॥
119595
119596 वेदनस्य देहादिसत्ता कथं कारणं तत्राह-शरीरेति । यतो वेदनं
119597 शरीरादिवस्तुसत्तया निमित्तभूतया स्वयमपि मूषानिषिक्तधातुद्रव इव
119598 शरीराद्याकारेणोदेति । अमूर्ते वेदने मूर्तदेहाद्याकारताया
119599 वास्तवत्वायोगाद्विशिनष्टि-असत्याभासयेति ॥ ४९ ॥
119600

119601 असत्तां वस्तुसत्ताया नावगच्छाम्यहं यथा।
119602 अहंत्ववेदनं चित्तबीजं समुपशाम्यति॥ ५०॥
119603
119604 यथा चित्तबीजमहंत्ववेदनं समुपशाम्यति तथा देहादिवस्तुसत्ताया असत्त्वं
119605 नावगच्छामि। अतस्तदसत्त्वं यथावगम्यते तथोपदिशेति भावः॥ ५०॥
119606
119607 कुम्भ उवाच।
119608
119609 विद्यते यदि देहादिवस्तुसत्ता तदस्ति ते।
119610 अभावाद्देहसत्तादेः किंनिष्ठं तव वेदनम्॥ ५१॥
119611
119612 एवं पृष्टः कुम्भो वेदनस्य विषयाकारेणोत्पत्तिभ्रमवारणाय
119613 देहादिदृश्यासत्त्वं प्रतिजानीते-विद्यते इति। देहादिवस्तुसत्ता यदि विद्यते तत्तर्हि ते
119614 तवाभिमतं वेदनस्य तन्निमित्तं तदाकारत्वं स्यात् तदेव दुर्लभमिति वेदनं
119615 किनिष्ठं किंविषयम्। निर्विषयमेवेत्यर्थः॥ ५१॥
119616
119617 शिखिध्वज उवाच।
119618
119619 यस्योपलभ्यते किंचित्स्वरूपं कलनात्मकम्।
119620 असद्रूपं कथं तत्स्यात्प्रकाशः स्यात्कथं तमः॥ ५२॥
119621
119622 प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्य देहादेः कथमपलाप इति राजा पृच्छति-यस्येति।
119623 सत्त्वेवोपलभ्यमानस्यासत्त्वप्रतिज्ञा विरुद्धेति दृष्टान्तेनाप्याह-प्रकाश इति॥
119624 ५२॥
119625
119626 हस्तपादादिसंयुक्तः क्रियाफलविलासवान्।
119627 सदानुभूयमानोऽयं देहो नास्ति कथं मुने॥ ५३॥
119628
119629 कुम्भ उवाच।
119630
119631 कारणं यस्य कार्यस्य भूमिपाल न विद्यते।
119632 विद्यते नेह तत्कार्यं तत्संवित्तिस्तु विभ्रमः॥ ५४॥
119633
119634 नोपलम्भनमात्रेण दृश्यसत्तानिर्णयौ। भ्रान्तोपलम्भेषु व्यभिचारात्। किंतु
119635 सत्सु कारणेषु यस्य कार्यस्योपलम्भस्तस्य सत्त्वम्। तानि चास्य न सन्तीत्याह##-
119636
119637 कारणेन विना कार्यं शरीरं न कदाचन।
119638 विद्यते यस्य नो बीजं तद्द्रव्यं क्वेव जायते॥ ५५॥
119639
119640 अकारणं तु यत्कार्यं सदिवाग्रेऽनुभूयते।
119641 तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्धि मृगतृष्णाजलोपमम्॥ ५६॥
119642
119643 अविद्यमानमेव त्वं विद्धि मिथ्याभ्रमोदितम्।
119644 नातियत्नवतोऽप्येतन्मृगतृष्णाम्बु लभ्यते॥ ५७॥
119645
119646 शिखिध्वज उवाच।
119647
119648 असतो द्वीन्दुबिम्बादेर्न युक्तं कारणेक्षणम्।
119649 वन्ध्यातनयसर्वाङ्गमण्डनं कस्य राजते॥ ५८॥
119650
119651 तर्हि किमसौ देहादिर्वन्ध्यापुत्रदेहादिवत्यन्तासन्नेव स्यादिति राजा शङ्कते-असत
119652 इति॥ ५८॥

119653
119654 कुम्भ उवाच।
119655
119656 कारणेन विना कार्यं शरीराद्यस्थिपञ्जरम्।
119657 अविद्यमानमेवेदं विद्ध्यसंभवतो नृप॥ ५९॥
119658
119659 अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् इत्यादिश्रुतेस्तथैव
119660 विद्वदनुभवात्कारणानिरूपणाचेष्टापत्तिरेवेयमिति कुम्भ आह-कारणेनेति॥ ५९॥
119661
119662 शिखिध्वज उवाच।
119663
119664 हस्तपादादियुक्तस्य शरीरस्य मुनीश्वर।
119665 नित्यमालक्ष्यमाणस्य पिता कस्मान्न कारणम्॥ ६०॥
119666
119667 ऐतिह्यानुमानाप्तोक्त्यनुगतसंस्थानसाम्यलिङ्गादिना पितास्य कारणं निर्ज्ञातः स
119668 कथमपलप्यत इति राजा शङ्कते-हस्तेति॥ ६०॥
119669
119670 कुम्भ उवाच।
119671
119672 कारनाभावतो राजन्पिता नाम न विद्यते।
119673 असतो यत्तु संजातमसदेव तदुच्यते॥ ६१॥
119674
119675 तस्याप्यसत्त्वे तुल्यो न्याय इति गूढाभिसंधिस्तदेवोत्तरं पुनर्वर्णयति##-
119676
119677 पदार्थानां च कार्याणां कारणं बीजमुच्यते।
119678 संभवत्यङ्ग जगति न बीजेन विनाङ्कुरः॥ ६२॥
119679
119680 तस्मान्न कारणं यस्य कार्यस्येहोपपद्यते।
119681 बीजाभावे हि तन्नास्ति तत्संवित्तिस्तु विभ्रमः॥ ६३॥
119682
119683 अवश्यं खलु यन्नास्ति निर्बीजं तन्मतिभ्रमः।
119684 द्वीन्दुत्वमरुभूम्यम्बुवन्ध्यापुत्रदशासमम्॥ ६४॥
119685
119686 शिखिध्वज उवाच।
119687
119688 पितामहानां पुत्राणां पितॄणां च जगत्त्रये।
119689 आद्यः पितामहः कस्मात्पूर्वोत्पत्तौ न कारणम्॥ ६५॥
119690
119691 गूढाभिसंधिमजानानो राजा शङ्कते-पितामहानामिति। आद्यः पितामहो
119692 हिरण्यगर्भः। स सूक्ष्मभूतलिङ्गसमष्ट्यात्मा
119693 पुत्रपितृपितामहादिसर्वव्यष्टिसमष्टिस्थूलानामुत्पत्तौ कारणं किं न
119694 स्यादित्यर्थः। पूर्वेषां प्रजास्रष्टृणां मनुमरीचिदक्षादीनां पूर्वस्य
119695 स्वकार्येभ्यः पूर्वस्य ब्रह्माण्डस्य वा उत्पत्तौ॥ ६५॥
119696
119697 कुम्भ उवाच।
119698
119699 आद्यः पितामहो यः स्यात्सोऽपि नास्त्येव भूपते।
119700 कारणाभावतो नित्यं यदा भावो न कस्यचित्॥ ६६॥
119701
119702 तस्यापि कारणं दुर्वचमित्यसत्त्वे तुल्यो न्याय इति गूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह##-
119703 नास्त्येवेत्यर्थः॥ ६६॥
119704

कारणस्य स्वबीजस्य नित्याभावात्पितामहः।
अन्यः स दृश्यमानोपि भ्रमादन्यो न विद्यते॥ ६७॥

ननु यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः। हिरण्यगर्भं
पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्ति इत्यादिमन्त्रवर्णेषु
तदुत्पादको जायमानं तं कृपादृष्ट्या पश्यन्नीश्वरस्तत्कारणं प्रसिद्ध एव
स कथमपलप्यत इत्याशङ्कां परिहरन् गृहाभिसंधिमुद्घाटयति##-
भेदकल्पनया भ्रमान्माययान्यो दृश्यमानोऽपि स पितामहस्तस्मादन्यो न विद्यते।
तत्कुतस्तत्र सत्यस्य चिदंशस्यापरिणामितया अकारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्
परिशेषान्मायांश एव जडस्तत्कारणं वाच्यस्तस्य चाविद्यारूपस्य बीजस्य
कारणस्य नित्योदितविद्याबाधितत्वेनेश्वरे नित्यमेवाभावादित्यर्थः॥ ६७॥

मृगतृष्णाम्बुवद्भ्रान्तिरूप एवावभासते।
पितामहार्थकारित्वमपि तस्य भ्रमात्मकम्॥ ६८॥

एतेन पितामहस्य भुवनादिसर्गार्थक्रियाकारिताप्रतिभासोऽपि व्याख्यात इत्याह##-

पितामहोदरे तस्य मिथ्याप्रत्ययतः स्थितिः।
घना तव निवृत्तैव मार्जयिष्याम्यथेतरत्॥ ६९॥

इत्थं मदुक्तयुक्त्या तव पितामहादेः स्वशरीरान्तस्यैतस्य
कार्यपरम्पराप्रबन्धस्य मिथ्येति यौक्तिकप्रत्ययतो घना
सत्यत्वेनायन्तदृढीकृता स्थितिर्निवृत्तैव। अथ
इतरत्प्रतिभासमात्रावशिष्टांशमपि तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तेनोपदेशेन
मार्जयिष्यामीत्यर्थः॥ ६९॥

तस्माच्चिदात्मकतयात्मनि चित्ततोऽयं नित्यं स्वयं कचति भूमिप देवदेवः।
तेनैव पद्मज इति स्वयमात्मनात्मा प्रोक्तः स्वरूप इति शान्तमिदं समस्तम्॥
७०॥

उक्तमेवार्थं संगृह्योपसंहरति-तस्मादिति। हे भूमिप
तस्माच्चिद्व्यतिरिक्तस्योक्तयुक्त्या असत्त्वाच्चिदेवायं देवदेवः प्रागुक्त ईश्वरो
हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तसर्गपरम्परात्मना नित्यं यत्कचति तदात्मा
चिदात्मकतया आत्मन्येव कचति नान्यदणुमात्रमपि संपादयति संपद्यते वा। तेन
स्वयमात्मना आत्मैव स्वरूपः पद्मज इत्यादिनामरूपकल्पनेन प्रोक्तः सर्वाणि
रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इत्यादिश्रुतिभिः इति एवं
पर्यालोचने इदं समस्तं द्वैतं शान्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः॥ ७०॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
शिखिध्वजावबोधनं नाम चतुर्नवतितमः सर्गः॥ ९४॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
शिखिध्वजावबोधनं नाम चतुर्नवतितमः सर्गः॥ ९४॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ९५

शिखिध्वज उवाच।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यद्द्ययं भासते भ्रमः।
अर्थक्रियासमर्थश्च तत्कथं दुःखकारणम्॥ १॥

119757 घनतातानवेनात्राविद्योपशमनक्रमः।
119758 शिखिध्वजस्य बोधेन विश्रान्तिश्चोपवर्ण्यते॥
119759
119760 मृगतृष्णाम्बुवद्भ्रान्तिरूप एवावभासते इति यदुक्तं तत्र मृगतृष्णादेः
119761 स्नानपानाद्यर्थक्रियासामर्थ्यादयदद्दशनान्मज्जनमरणादिदुःखकारणत्वादर्स्
119762 हनाच्च विषमो दृष्टान्त इति राजा शङ्कते-आब्रह्मेति। तत्तर्हि अर्थक्रियासमर्थो
119763 दुःखकारणं चायं कथमित्यन्वयः॥१॥
119764
119765 कुम्भ उवाच।
119766
119767 एवं जगद्भ्रमस्यास्य भावनं तावदाततम्।
119768 शिलीभूतस्य शीतेन सलिलस्येव रुक्षता॥२॥
119769
119770 सत्यसंकल्पभावनाद्दढीकृतस्य मिथ्यार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यं
119771 दुःखकारणत्वं च दैवासुरमायानिर्मितशास्त्रास्त्रहस्त्यश्वसेनादेः प्रसिद्धमेव
119772 किं वाच्यं जगदीऽस्वरमायानिर्मितस्य प्रपञ्चस्येत्याशयेनोत्तरमाह-एवमिति।
119773 अस्य सर्गात्मकस्य जगद्भ्रमस्य प्राणिकर्मोपभोगार्थत्वात् एवं
119774 त्वदुक्तप्रकारमर्थक्रियासामर्थ्यं दुःखादिकारणत्वं चास्ति।
119775 सत्यसंकल्पस्येश्वरस्य भावनमेव तत्तदर्थक्रियाद्यात्मना आततम्। यथा शीतेन
119776 शिलीभूतस्य सलिलस्य चिरकालेन स्फटिकादिभावेन परिणामाद्रूक्षता
119777 पीठपात्राद्यर्थक्रियासामर्थ्यमाततं तद्वदित्यर्थः॥२॥
119778
119779 अज्ञानं शिथिलीभूतमेवं नष्टं विदुर्बुधाः।
119780 न नाशेन विनोदेति पूर्वसंस्थानविच्युतिः॥३॥
119781
119782 अत एव मूलाज्ञानस्य ज्ञानाभ्यासपरिपाकक्रमेण शिथिलीभावे जगतः
119783 सूक्ष्मतापत्तिक्रमादेव सहाज्ञानेन नाश इत्याह-अज्ञानमिति। अज्ञाननाशं
119784 विना जगत्संस्थानबाधो नास्तीत्याह-नेति॥३॥
119785
119786 तनुत्वं सर्वबोधस्य यत्तदेव हि कारणम्।
119787 सर्गोपशमसंपत्तौ प्रतिपन्ने परे पदे॥४॥
119788
119789 अज्ञानशिथिलीभावे च निरोधाभ्यासेन बाह्यधीवृत्तितानवं कारणमित्याह##-
119790
119791 तानवं दृश्यते यस्य तस्यानुक्रमतः स्वयम्।
119792 पूर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोऽप्युपपद्यते॥५॥
119793
119794 अत एव लोकेऽपि अपक्षयापरपर्यायतानवपूर्वक एव स्थूलभावानां विनाशः
119795 प्रसिद्ध इत्याह-तानवमिति। यस्य देहादेः। प्रशमो नाशः॥५॥
119796
119797 अनेनैव क्रमेणैवं त्वमादिपुरुषो नृपः।
119798 भ्रमाकारोदयं विद्धि मृगतृष्णाम्बुवत्स्थितम्॥६॥
119799
119800 एवं दर्शितप्रकारेण अज्ञानशैथिल्यक्रमेण जगद्बाधादेव तव
119801 नित्यसिद्धपूर्णतालक्षणपुरुषस्वभावस्थितिसिद्धिरित्याह-अनेनेति।
119802 मृगतृष्णाम्बुवद्भ्रान्तिरूप एवावतिष्ठते इति प्रागुक्तजगत्स्थितिरप्येवंरीत्यैव
119803 बोद्धव्येत्याह-भ्रमाकारोदयमिति॥६॥
119804
119805 एषा पितामहाभावेऽप्यसती भूतसंततिः।
119806 न कदाचन तत्सिद्धं यदसिद्धेन साध्यते॥७॥
119807
119808 शङ्कोत्तरमुपसंहृत्य प्रस्तुतमेव निगमयन्नाह-एषेति॥७॥

119809
119810 अयं भूतोपलम्भो हि मृगतृष्णाम्बिवोदितः।
119811 विचाराद्विलयं याति शुक्तौ रजतधीरिव॥ ८॥
119812
119813 तस्य फलं दर्शयति-अयमिति॥ ८॥
119814
119815 कारणाभावतः कार्यमभूत्वा भवतीति यत्।
119816 मिथ्याज्ञानादृते तस्य न रूपमुपपद्यते॥ ९॥
119817
119818 अत एव जगतो भ्रान्तिरेव स्वरूपं नान्यदित्याह-कारणेति॥ ९॥
119819
119820 मिथ्यादृष्टिप्रेक्षितं तुन कदाचन विद्यते।
119821 मृगतृष्णाम्भसा केन घटकाः परिपूरिताः॥ १०॥
119822
119823 अत एव मिथ्येति दृष्टं सहार्थक्रियया निःस्वरूपतामेवापद्यत इत्याह##-
119824
119825 शिखिध्वज उवाच।
119826
119827 स्रष्टुराद्यस्य परमं ब्रह्म कस्मान्न कारणम्।
119828 अनन्तमजमव्यक्तमम्बरं शान्तमच्युतम्॥ ११॥
119829
119830 तर्हि पितामहस्य निर्विशेषं ब्रह्मैव कुतो न कारणम्। न च परिणामित्वेन
119831 तस्यानित्यत्वापत्तिः। क्रमिकसर्वपरिणामानुवृत्तिबलादेव जातिवत्तस्य
119832 नित्यत्वोपपत्तेरिति राजा शङ्कते-स्रष्टुरिति॥ ११॥
119833
119834 कुम्भ उवाच।
119835
119836 हेतुत्वाभावतो ब्रह्म कार्यत्वाभावतस्तथा।
119837 अद्वैतेनातिगन्तात्मा न च कार्यं न कारणम्॥ १२॥
119838
119839 कुम्भः श्रुतियुक्त्यनुभवविरोधान्नैवमित्याह-हेतुत्वेति।
119840 तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम् इति श्रुत्या
119841 पूर्वत्वलक्षणहेतुत्वस्यापरत्वलक्षणकार्यत्वस्य च निषेधात् नेह नानास्ति किंचन इति
119842 श्रुत्या द्वैतमात्रनिषेधात् असङ्गो ह्ययं पुरुषः
119843 इत्यादिश्रुतेश्चानुवृत्त्याद्यघटनात् कूटस्थस्य परिणामायोगाच्च
119844 सर्वप्रपञ्चातिगन्ता आत्मा शुद्धं ब्रह्म न कार्यं नापि कारणमित्यर्थः॥ १२॥
119845
119846 अकर्तृकर्मकरणमकारणमबीजकम्।
119847 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्म कर्तृ कथं भवेत्॥ १३॥
119848
119849 कारकान्तराप्रसिद्धेस्तत्प्रयुक्तस्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वं त्वस्य
119850 दूरनिरस्तमित्याह-अकर्त्रिति। प्रयोज्यकर्तुरप्रसिद्धौ प्रयोजककर्तृताप्यस्य
119851 दुर्लभेति द्योतनाय अकर्त्रिति। अकारणं निमित्तशून्यमबीजकमुपादानशून्यम्॥ १३॥
119852
119853 अकारणत्वात्कार्यत्वरहितं तज्जगद्भवेत्।
119854 अद्वैतैक्यमनाद्यन्तं तदाद्यमुपलम्भनम्॥ १४॥
119855
119856 निर्धर्मकत्वादेव तद्ब्रह्म अकारणत्वात्कार्यत्वलक्षणधर्माभ्यामपि रहितं
119857 भवेदिति हेतोः कार्यकारणात्मकं जगत्संपन्नमिति यदि संभावयसि तर्हि तज्जगत्
119858 द्वैतैक्यलक्षणेन वस्तुकृतपरिच्छेदेन
119859 आद्यन्तलक्षणैर्देशकालकृतपरिच्छेदैश्च रहितं सदाद्यमुपलम्भनं
119860 चिदेकरसं ब्रह्मैव संपन्नमित्यपि संभावय। तदा क्व जगद्भावः

119861 कार्यकारण्यता वेति भावः ॥ १४ ॥
119862
119863 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं यच्छिवं शान्तमव्ययम् ।
119864 तत्कथं कस्य केनैव कर्तृ भोक्तृ कदा भवेत् ॥ १५ ॥
119865
119866 इत्थमेव तस्य जीवभावभ्रान्तिप्रसञ्जिते कर्तृत्वभोक्तृत्वे अपि निरसनीये इत्याह##-
119867 ॥ १५ ॥
119868
119869 अतो नेदं कृतं किंचिज्जगदादि न विद्यते ।
119870 न कर्तासि न भोक्तासि सर्वं शान्तमजं शिवम् ॥ १६ ॥
119871
119872 फलितमाह-अत इत्यादिना ॥ १६ ॥
119873
119874 कारणाभावतः कार्यं न कस्यचिदिदं जगत् ।
119875 अकारणत्वात्कार्यत्वं भ्रमाद्विद्धि त्विदं जगत् ॥ १७ ॥
119876
119877 अकार्यत्वाच्च नास्त्येतत्सर्ग इत्थं न विद्यते ।
119878 यदा न कस्यचित्कार्यं कारणस्य जगत्तदा ॥ १८ ॥
119879
119880 उपक्रान्तं प्रस्तुतोपयोगितया स्मारयति-यदेति ॥ १८ ॥
119881
119882 पदार्थाभावसंसिद्धिस्तत्सिद्धौ कस्य वेदनम् ।
119883 एवं तु वेदनाभावे नास्त्यहंत्वस्य कारणम् ॥ १९ ॥
119884
119885 प्रस्तुतं निगमयति-एवं त्विति ॥ १९ ॥
119886
119887 अतः शुद्धो विमुक्तोऽसि कैवोक्तिर्बन्धमोक्षयोः ।
119888
119889 शिखिध्वज उवाच ।
119890
119891 बुद्धोऽस्मि भगवन्युक्तियुक्तमुक्तं त्वयोत्तमम् ॥ २० ॥
119892
119893 एवमहन्तानिरासोपायमुपदिश्य परिशिष्टमात्मतत्त्वमनुभावयति-अत इति ।
119894 उपदिष्टार्थं स्वानुभवेनानुमोदमानो राजा युक्ततमं
119895 त्वयोपदिष्टमित्यनुवदति-बुद्धोऽस्मीत्यादिना ॥ २० ॥
119896
119897 कारणाभावतः कर्तृनेदं ब्रह्मेति वेद्म्यहम् ।
119898 कर्त्रभावाज्जगन्नास्ति तेन नास्ति पदार्थदृक् ॥ २१ ॥
119899
119900 पदार्थदृक् नामरूपदृष्टिः ॥ २१ ॥
119901
119902 नातश्चित्तादि तद्बीजं नातोऽहंतादि किंचन ।
119903 एवंस्थिते विशुद्धोऽस्मि विबुद्धोस्मि शिवोस्मि वा ॥ २२ ॥
119904
119905 नमो मह्यं परं चेत्यंन् न किंचिदिति बोधितः ।
119906 पदार्थवेदनादित्थमसदेवावभासते ।
119907 अहमाद्यन्तमेतेन शान्तमासे खकोशवत् ॥ २३ ॥
119908
119909 चित्स्वरूपात्परमन्यच्चेत्यं न किंचिदिति त्वयाहं बोधितः । इत्थं त्वदुपदिष्टयुक्त्या
119910 सर्वपदार्थानां विमर्शेन वेदनादध्यारोपे अहमादिविवेकेनापवादे अहमन्तं
119911 दृश्यजातमसन्नास्त्येवेत्यवभासते इति परेणान्वयः । एतेन सर्वद्वैतबाधेन
119912 खकोशवत् शान्तं निर्विक्षेपमासे ॥ २३ ॥

119913
119914 जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिः सदेशदिक्कालकलाक्रियौघा।
119915 अहो नु कालेन चिरेण शान्ता ब्रह्मैव शान्तं स्थितमव्ययात्म॥ २४॥
119916
119917 तामेव स्थितिमभिनयन्नुपसंहरति-जगदिति द्वाभ्याम्।
119918 देशदिक्कालकलाक्रियौघैः सहिता जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्मम चिरेण कालेन
119919 शान्ता। अहो इत्याश्चर्ये। तथा च शान्तमव्ययात्म निर्विकारं ब्रह्मैव स्थितं
119920 परिशिष्टमित्यर्थः॥ २४॥
119921
119922 शाम्यामि निर्वामि परिस्थितोऽस्मि न यामि नोदेमि न चास्तमेमि।
119923 तिष्ठामि तिष्ठ स्वयथास्थितात्मा [स्वयथास्थितात्मेत्यादिः कर्मधारयः।
119924] शिवं शुभं पावनमौनमस्मि॥ २५॥
119925
119926 परितः पूर्णभावेन स्थितोऽस्मि। अहमेवं तिष्ठामि त्वमपि स्वः प्रत्यगेकरसो
119927 यथास्थितात्मा तिष्ठेति अभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यन्नोभगवन्नभयं
119928 वेदयसे इति जनकोक्तिवत्कुम्भं प्रति राजोक्तिः। एवं स्थितौ त्वदात्मैवाहं शुभं
119929 परमपुरुषार्थरूपं पावनं शुद्धं मौनं वागगम्यं शिवं
119930 निरतिशयसुखमेव सदास्मीत्यर्थः॥ २५॥
119931
119932 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
119933 शिखिध्वजविश्रान्तिर्नाम पञ्चनवतितमः सर्गः॥ ९५॥
119934
119935 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
119936 शिखिध्वजविश्रान्तिर्नाम पञ्चनवतितमः सर्गः॥ ९५॥
119937
119938
119939 षण्णवतितमः सर्गः ९६
119940
119941 श्रीवसिष्ठ उवाच।
119942
119943 इति ब्रह्मणि विश्रान्तिमवाप्य स शिखिध्वजः।
119944 मुहूर्तमासीत्संशान्तमना निर्वातदीपवत्॥ १॥
119945
119946 प्रतिबुद्धस्य राज्ञोऽत्र दृश्यसत्तावमार्जनम्।
119947 यथा भवति निःशेषं तथा कुम्भेन वर्ण्यते॥
119948
119949 अखण्डब्रह्माकारवृत्त्युदयेन सम्यक् शान्तं बाह्यवृत्तिप्रशमनोपलक्षितं
119950 मनो यस्य तथाविधः सन्निर्वातदीपवन्निश्चल आसीदित्यर्थः॥ १॥
119951
119952 निर्विकल्पसमाधानपरेणाशु विविक्षितम्।
119953 स्वलीलयेति कुम्भेन झटित्येव प्रबोधितः॥ २॥
119954
119955 अथ यदा तेन राज्ञा अखण्डाकारवृत्तिलक्षणं विकल्पमप्यवधूय
119956 क्षीराब्धिपतितोदकबिन्दुवन्मनसो ब्रह्मीभावमेवापाद्य ब्रह्मण्यैकरस्येन
119957 विविक्षितं प्रवेष्टुमभिमुखीभूतं तदा तस्य इति एवंरूपामवस्थामाशु उपलक्ष्य
119958 कुम्भेन वक्ष्यमाणदृश्यमार्जनोपायादिविवक्षया स झटित्येव प्रबोधित
119959 इत्यर्थः॥ २॥
119960
119961 कुम्भ उवाच।
119962
119963 राजन्नज्ञाननिद्रातः प्रबुद्धोऽसि शिवः स्थितः।
119964 कार्यं नास्तमयेनैव न चानस्तमयेन ते॥ ३॥

ननु सर्वदृश्यानामखण्डाकारवृत्तेरप्यस्तमयेन निरतिशयानन्दसमुद्रे
विविक्षुरहं किमिति त्वया व्युत्थापनेन विघ्नितः पुनस्तन्मम दुर्लभमिति राज्ञो
विवक्षामभिलक्ष्य कुम्भ उवाच-राजन्निति। सति अज्ञाने तद्दुर्लभम्। नष्टे
त्वज्ञाने सर्वदृश्यास्तमयोऽस्तु मा वा। सद्विभातं तत्सदैवानावृतं
सुलभमेवेति भावः॥ ३॥

सकृदेव विभातात्मा नष्टानिष्टपदात्मकः।
कलाकलननिर्मुक्तो जीवन्मुक्तोऽङ्ग सांप्रतम्॥ ४॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

कुम्भेन बोधितस्त्वेवं स बभूवावबोधवान्।
विनिर्गतो रराजोच्चैर्महामोहसमुद्गकात्॥ ५॥

विश्रान्तधीः क्षणेनैव पश्यन्दृश्यस्य वस्तुनः।
असत्तामेव मुक्तात्मा लीलया समुवाच ह॥ ६॥

व्युत्थानकालेऽपि दृश्यस्यासत्तामेव पश्यन् लीलया अभिनवस्य स्वबोधस्य
चिरपरिपक्वकुम्भबोधसंवादपरीक्षालीलया॥ ६॥

शिखिध्वज उवाच।

ज्ञातप्रायमपीदं तु यत्पृच्छामि तदुच्यताम्।
भूयो निपुणबोधाय मम मानद मोदद॥ ७॥

शिवे शान्ते निराभासे पदेऽनुल्लसितात्मनि।
द्रष्टृदर्शनदृश्याख्यो विश्वात्मा प्रत्ययः कुतः॥ ८॥

न उल्लसितस्तत्त्वतः प्रकटीभूत आत्मा स्वरूपं यस्य तथाविधे। अविद्यावृते इति यावत्।
प्रतीयत इति प्रत्ययोऽर्थः प्रतीतिः प्रत्ययो बोधश्च कुतः।
कस्मान्निमित्तादालम्बनाच्चेत्यर्थः। किं सत उतासतः। आद्ये विकारबाधयोरयोगः।
द्वितीये सत्त्वेन प्रतिभासानुपपत्तिरिति भावः॥ ८॥

कुम्भ उवाच।

साधु पृष्टं महाराज राजसे वाथ भास्वरः।
एतदेव हि ते शिष्टं ज्ञातुं यत्तदिदं शृणु॥ ९॥

एवं पृष्टः कुम्भस्तदुभयमध्यासेनोपपादयिष्यन् प्रश्नमुपपन्नत्वेन
प्रष्टारं च वक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येन प्रशंसति-साध्विति।
प्रागुपदिष्टमात्मतत्त्वमवाप्य निरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरः सन् राजसे
शोभसे। राजसे वाथ भास्करः इति पाठे तु इवार्थे वाशब्दः। अथ
तत्प्रबोधानन्तरं राहुनिर्मुक्तभास्कर इव राजसे इत्यर्थः॥ ९॥

यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमम्।
सर्वं सर्वप्रकाराढ्यं कल्पान्ते तद्विनश्यति॥ १०॥

तत्राध्याससामग्रीं दर्शयितुमारोप्य
संस्कारसहकृताज्ञानशबलमधिष्ठानं दर्शयिष्यन् पूर्वसर्गप्रलयं
दर्शयति-यदिदमिति॥ १०॥

120017 ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
120018 महाकल्पविलासान्ते सत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥
120019
120020 तत्परिशिष्टमधिष्ठानं दर्शयति-तत इत्यादिना ॥ ११ ॥
120021
120022 चिन्मात्रममलं शान्तमाभातं परमं नभः ।
120023 समस्तकलनोन्मुक्तं युक्तं परमया धिया ॥ १२ ॥
120024
120025 यत्परमया स्वतत्त्वसाक्षात्कारधिया युक्तं सदेकोदितमत्यच्छं भवतीति
120026 परेणान्वयः ॥ १२ ॥
120027
120028 यदेकोदितमत्यच्छं शान्तमाततमुज्ज्वलम् ।
120029 परमात्मात्मकं तेजस्तिमितं ज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥
120030
120031 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं समं शिवमनिन्दितम् ।
120032 ब्रह्मनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥
120033
120034 आसमन्तात्पूर्णोदितया संविदा स्वबोधेन आपूर्णम् ॥ १४ ॥
120035
120036 अणीयसामणीयश्च स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ।
120037 गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ १५ ॥
120038
120039 ईदृशं तत्परं सूक्ष्मं तस्याग्रे यदिदं नभः ।
120040 अणोः पार्श्वे महामेरुरिव स्थूलात्म लक्ष्यते ॥ १६ ॥
120041
120042 अणीयसामणीयः इत्येतद्दृष्टान्तेन स्फुटयति-ईदृशमिति । पृथिव्यपेक्षया
120043 उत्तरोत्तरं सूक्ष्मतरत्वेन प्रसिद्धेभ्योऽपि परमसूक्ष्मत्वेन प्रसिद्धमपीदं
120044 नभः ॥ १६ ॥
120045
120046 ईदृशं तत्परं स्थूलं यस्याग्रे यदिदं जगत् ।
120047 परमाणुवदाभाति क्वचिदेव न भाति च ॥ १७ ॥
120048
120049 स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् इत्येतदपि तथा स्फुटयति-ईदृशमिति ॥ १७ ॥
120050
120051 विश्वात्मकचनं नाम पदेऽसंभववेधसः ।
120052 तदहंवेदनं विद्धि विराडात्मा जगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
120053
120054 ईदृशे मायाशबले पदे अधिष्ठाने
120055 प्राक्तनजगत्संस्कारोद्बोधादुद्भूततत्तत्प्राणिकर्मानुसारि यदध्यासेन
120056 विश्वात्मकचनं तदेव । अः वासुदेवस्तस्मात्संभवो यस्य तथाविधस्य वेधसो
120057 हिरण्यगर्भस्य अहंवेदनमहंभावलक्षणं ज्ञानाध्यासं विद्धि । तत्र
120058 विषयत्वेन जगत्स्थितं तदेव विराडात्मा विषयाध्यास इत्यर्थः ॥ १८ ॥
120059
120060 वातस्य वातस्पन्दस्य यथा भेदो न विद्यते ।
120061 शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहंत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥
120062
120063 अध्यासपक्षे चाधिष्ठानसत्तयैव कार्यकारणोभयसत्त्वनिर्वाहात्तयोः सत्त्वेन
120064 प्रतीतेर्ज्ञानिन बाधस्य सत्कौटस्थ्यस्य च
120065 नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याध्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्त्वं सदृष्टान्तमाह##-
120066 खत्वं च निरपेक्षत्वादधिष्ठानदृष्टान्तौ । स्पन्दः शून्यत्वं च
120067 देशप्रतियोगिसापेक्षत्वादध्यस्तदृष्टान्तौ ॥ १९ ॥
120068

120069 जलेऽस्ति देशकालान्ते यथोर्म्यादि सकारणम् ।
120070 परेऽसद्देशकालान्ते [परेऽस्त्यदेशकालान्ते इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।]
120071 तथा जगदकारणम् ॥ २० ॥
120072
120073 असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशो मा भूदित्यधिष्ठानसत्तयैव कार्यस्य ब्रह्मणि
120074 त्रैकालिकसत्त्वमपि दृष्टान्तेन दर्शयन् विशेषमाह-जले इति ।
120075 देशकालाभ्यामन्तौ परिच्छेदौ यस्मिन् । जलस्यान्तरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैव
120076 सकारणम् । ब्रह्मणो मूलकारणत्वादकारणम् ॥ २० ॥
120077
120078 हेम्न्यस्ति देशकालान्ते कटकादि सकारणम् ।
120079 ब्रह्मण्यदेशकालान्ते तथा जगदकारणम् ॥ २१ ॥
120080
120081 ईदृशं तद्वरिष्ठं च जगद्राज्यंन् तदक्षतम् ।
120082 न द्वैतममलं शान्तं जगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥
120083
120084 श्रेष्ठं च श्रेयसामपि इत्येतदप्यध्यासेनैव स्फुटयति-ईदृशमिति । जगदेव
120085 राज्यं यस्य तज्जगद्राज्यंन् महाराजभूतं तद्ब्रह्मेति अरिष्ठं श्रेष्ठमित्यर्थः ।
120086 यतो जगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतो न द्वैतमद्वैतं तदित्यर्थः ॥ २२ ॥
120087
120088 ईदृशं तत्परं श्रेयस्तस्मिन्सति यदीश्वरे ।
120089 जगत्पदार्थसार्थश्रीः सा सत्तामेति वेदनात् ॥ २३ ॥
120090
120091 तस्यैव सर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैव जगतः सत्तालाभ इत्याह-ईदृशमिति ॥ २३ ॥
120092
120093 तत्सारमेकमेवेह विद्यते भूपते ततम् ।
120094 एकमेकान्तचित्कान्तं नैकमप्यद्वितावशात् ॥ २४ ॥
120095
120096 एकान्तचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् । कान्तं निरुपाधिकप्रेमपदम् । अद्विता द्वितीयासहिष्णुता
120097 तद्वशाद्यावार्याभावादेकत्वसंख्याया एव द्वितीयत्वापत्तेश्च
120098 एकमेकत्वसंकुयावदपि न ॥ २४ ॥
120099
120100 तस्माद्द्वितीया कलना काचिन्नाम न विद्यते ।
120101 आत्मतत्त्वमलं भातं तदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥
120102
120103 आसमन्तात्पूर्णम् ॥ २५ ॥
120104
120105 संस्थितं सर्वदा सर्वं सर्वाकारमिवोदितम् ।
120106 अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्न तत्कार्यं न कारणम् ॥ २६ ॥
120107
120108 चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्च न कार्यं
120109 ज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदं नापि कारणं ज्ञानकर्मनिर्वर्तकमित्यर्थः ॥
120110 २६ ॥
120111
120112 प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येव तदुत्तमम् ।
120113 सर्वं सर्वात्मकं सूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥
120114
120115 किमपि प्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेव स्वानुभवैकगम्यं
120116 तदुत्तमं निरतिशयानन्दस्वरूपं स्वयमेव सर्व सर्वस्यात्मा सर्वे चास्यात्मान इति
120117 सर्वात्मकम् ॥ २७ ॥
120118
120119 आख्यानाख्यास्वरूपस्य निराभासप्रभादृशः ।
120120 सतो वाप्यसतो वाथ कथं कारणता भवेत् ॥ २८ ॥

120121
120122 व्यवहारदृष्टौ आख्यानाख्यास्वरूपस्य शब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्य
120123 व्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्य वा स्वस्य स्वं प्रत्येव कथं कारणता भवेत्।
120124 परमार्थदृष्टौ तु निराभासप्रभादृशः
120125 निराभासप्रभाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्य कथं कारणता भवेत्। किं
120126 च व्यवहारे अद्वयमसत् द्वैतं सत्। परमार्थे त्वद्वयं सत् द्वैतमसत्। न हि
120127 सदसतोरपि केनचित्परस्परं कार्यकारणता वक्तुं शक्येत्यर्थः॥ २८॥
120128
120129 यद्वै न कस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्न कारणम्।
120130 न किंचिज्जायते तस्मात्प्रमाणादि ततात्मनः॥ २९॥
120131
120132 प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकं जगन्न जायते व्यवहारे आत्मन एव तदात्मत्वात्। न
120133 ह्यात्मा आत्मनो जायत इत्यर्थः॥ २९॥
120134
120135 अकर्तृकर्मकरणं सत्यंन् चिद्घनमक्षतम्।
120136 आत्मरूपमनाभासं स्वयंवेदनमक्षतम्॥ ३०॥
120137
120138 तस्मान्न जायते किंचित्परस्माद्ब्रह्मणो मुने।
120139 कथं किं लभ्यते केन यथोर्म्यादि सकारणम्॥ ३१॥
120140
120141 तथा चाध्यासपक्षे न कस्यचिज्जन्मादिविक्रियेति कौटस्थ्यमेव
120142 सिद्धमित्युपसंहरति-तस्मादिति। यत्सकारणमूर्म्यादि मयोक्तं तदपि विमर्शे
120143 जलातिरिक्तं कथं लभ्यते किं वा लभ्यते। न किंचिन्न कथंचिदित्यर्थः॥ ३१॥
120144
120145 परेऽसद्देशकालान्ते तथा जगदकारणम्।
120146
120147 शिखिध्वज उवाच।
120148
120149 जलादौ यत्तरङ्गादि तत्सकारणमस्ति हि॥ ३२॥
120150
120151 एवं सत्यपि कारणे यदा कार्यकारणता नास्ति तदा
120152 अद्वयत्वादस्तदेशकालपरिच्छेदत्वादकारणे ब्रह्मणि सा नास्तीति किं
120153 वाच्यमित्याह-परे इति। जलेऽस्ति देशकालान्ते यथोर्म्यादि सकारणम्।
120154 परेऽसद्देशकालान्ते तथा जगदकारणम् इति यत्प्रागुक्तं तदेव त्वयोपरीहृतम्। तत्र
120155 वैषम्योक्त्यंशे कोऽभिप्राय इति राजा पृच्छति-जलादाविति॥ ३२॥
120156
120157 परे जगदहंतादि नाकारणमवैम्यहम्।
120158
120159 कुम्भ उवाच।
120160
120161 इदानीं तत्त्वतो ज्ञातमेतत्सत्यं महीपते॥ ३३॥
120162
120163 समुद्रस्य पञ्चीकृतजलकार्यत्वात्तत्कारणैर्भूतैर्वाय्वादिबाह्यनिमित्तैश्च
120164 तरङ्गादेः पयःपरिणामस्य सकारणत्वम्। ब्रह्मणः कारणाप्रसिद्धेरद्वयतया
120165 सहकारिकारणाभावाच्च तद्विवर्तस्याकारणकत्वमिति वैषम्यं मदभिप्रेतम्। तच्च
120166 तत्त्वज्ञानात्प्रागद्वयवस्तुसंभावनाया एवानुदयादज्ञैर्बोद्धुमशक्यम्। त्वया
120167 त्वद्वैतं वस्तु सर्वद्वैतबाधेन तत्त्वतः परिचितमिति तत्सुबोधमित्याशयेन कुम्भ
120168 उत्तरमाह-इदानीमित्यादिना॥ ३३॥
120169
120170 इदं जगदहंतादि नेह किंचिन्न विद्यते।
120171 जगच्छब्दार्थरहितं जगदस्ति शिवात्मकम्॥ ३४॥
120172

120173 यदि सर्वद्वैतबाधादकारणं तर्हि तत्र जगदस्तीत्युक्तेः कोऽभिप्रायस्तमाह##-
120174 जगद्बाधेऽप्यस्त्येवेत्यभिप्राय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥
120175
120176 व्योम्न्येव निर्मितं शान्तं व्योम्ना सूक्ष्मतरेण च ।
120177 यथा नभसि शून्यत्वं तथेदं जगदीश्वरे ॥ ३५ ॥
120178
120179 यथा व्योम्न्येव व्योम्नोऽपि सूक्ष्मतरेण मायाव्योम्ना निर्मितं गन्धर्वनगरं
120180 मिथ्यात्वान्नित्यशान्तं व्योमसत्तयैवास्ति । यथाऽशून्येऽपि नभसि तद्विरुद्धं
120181 शून्यत्वं तत्सत्तयैवास्ति । तथा ईश्वरे मायाशबले ब्रह्मणि जगदित्यर्थः ॥ ३५ ॥
120182
120183 सदृशं स्वस्वरूपेण न वा रूपेण केनचित् ।
120184 एवंरूपं जगदिदं सम्यग्ज्ञातं शिवं भवेत् ॥ ३६ ॥
120185
120186 स्वस्वरूपेण चैतन्यैकरसेन सदृशं चिद्रूपमेव सम्यग्ज्ञातम् । अथवा
120187 केनचिद्रूपेण जडरूपेण वा न सदृशं शून्यमेवेति ज्ञातं सत् शिवं ब्रह्मैव
120188 भवेत् ॥ ३६ ॥
120189
120190 सम्यग्ज्ञानप्रभावेण विषमप्यमृतायते ।
120191 असम्यग्ज्ञातमशिवं जगद्दुःखप्रदं परम् ॥ ३७ ॥
120192
120193 नन्वशिवं कथं शिवं भवेत्तत्राह-सम्यगिति ॥ ३७ ॥
120194
120195 विषबुद्ध्यामृतमपि भुक्तं विषरसायते ।
120196 ईदृशश्च यथा वेत्ति यद्यदेष चिदीश्वरः ॥ ३८ ॥
120197
120198 ईदृशः विद्यासहायोऽविद्यासहायो वा ॥ ३८ ॥
120199
120200 तत्तथैवाशु भवति तादृग्रूपतया शिवः ।
120201 यथा ज्वाला भ्रमाज्जाता विचित्राकारविभ्रमैः ॥ ३९ ॥
120202
120203 यथा ज्वाला तिमिरादिनेत्रदोषविभ्रमैः केशोण्ड्रकादिरूपेण विचित्रा
120204 जाताप्यनन्यरूपेणैव तिष्ठति ॥ ३९ ॥
120205
120206 तिष्ठत्यनन्यरूपैव ब्रह्मसत्ता तथैव हि ।
120207 यत्परं चित्स्वरूपेण स्थितमात्मनि मन्थरम् ॥ ४० ॥
120208
120209 यच्चित्स्वरूपेण स्थितं परं ब्रह्म तदेवात्मनि मन्थरं मन्दप्रबोधं
120210 सत्तेनैवाप्रबोधेन निमित्तेन ॥ ४० ॥
120211
120212 तत्तेन देहदेह्यादिर्जगदादीव लक्ष्यते ।
120213 केवलं परमेवेत्थं परमं भासते शिवम् ॥ ४१ ॥
120214
120215 अतो जगदहंतादि प्रश्न एवेति नोचितः ।
120216 यद्वस्तु विद्यमानं सत्प्रश्नस्तत्र विराजते ॥ ४२ ॥
120217
120218 बोधदार्ढ्ये तु शिवे शान्ते इत्यादित्वत्कृतप्रश्नस्यानवकाश एवेत्याह-अत इति । इति
120219 द्रष्टृदर्शनदृश्याख्यो विश्वात्मा प्रत्ययः कुतः इति प्रश्न एव नोचितः ॥ ४२ ॥
120220
120221 प्रेक्षितं यत्तु नास्त्येव प्रेक्षाप्रश्नेन तत्र किम् ।
120222 संनिवेशं विना सत्ता यथा हेम्नो न विद्यते ॥ ४३ ॥
120223
120224 यदि जगन्नास्त्येव तर्हि कथं तत् प्रेक्षास्पष्टमनुभूयत इति प्रश्नोऽपि न कार्य

120225 इत्याह-प्रेक्षितमिति। तादृशप्रेक्षाया निर्विषयत्वे कथमिति
120226 प्रष्टव्यप्रकारस्यैवाभावादित्यर्थः॥ ४३॥
120227
120228 तथा जगदहंभावं विना नेशस्य संस्थितिः।
120229 अकारणत्वान्नास्तीदं ब्रह्मैवेत्थं विजृम्भते॥ ४४॥
120230
120231 संस्थितिः प्रश्नार्हेति शेषः॥ ४४॥
120232
120233 अजृम्भमाणमेवेदं जगत्त्वेनेव संस्थितम्।
120234 यन्मया एव तेनैव मिथः संप्रेरिताशयम्॥ ४५॥
120235
120236 ननु यदि पृथिव्यादयो न सन्त्येव तर्हि कथं यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या
120237 अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त
120238 आत्मान्तर्याम्यमृतः इत्यादिश्रुतेरन्तर्यामिणेश्वरेण प्रेर्यमाणा एव सर्वे
120239 भावाः स्वस्वकार्ये चमत्कुर्वन्तीति वैदिकसिद्धान्तस्तत्राह-यन्मया एवेति।
120240 मायाशबलेश्वरमयाः सर्वे भावास्तेन मायाशबलेश्वरेणैव माययैव मिथः
120241 सामग्र्यात्मना मेलनाय संप्रेरिताः सन्तः पञ्चभूतात्मके पिण्डे मायिकमेव
120242 तत्तत्कार्यचमत्कारं कुर्वन्ति। यथा मिथुनानि स्त्रीपुंसयुग्मानि यौवने काममयानि
120243 कामेन प्रेरितानि परस्परं संभोगेन पुत्राद्युत्पादनेन चमत्कुर्वन्ति। यथा वा
120244 बीजानि भूस्थानि वर्षोदकेन प्रेरितान्यङ्कुरोदयाच्चमत्कुर्वन्ति तद्वदिति परेणान्वयः
120245 ॥ ४५॥
120246
120247 चमत्कुर्वन्त्यमी भावाः पञ्चके मिथुनौघवत्।
120248 चिन्मात्र एव चिन्मात्रं चिन्मात्रेणावधीयते॥ ४६॥
120249
120250 तथा आवृतचिन्मात्रमेव चिन्मात्रेण मायिकेन नानात्मनैव नानेव भूत्वा
120251 अवधीयते तत्तत्कार्यरूपेण परिच्छिद्यते॥ ४६॥
120252
120253 नानात्मनैव नानेव स्वात्मज्ञानात्मनात्मवत्।
120254 पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे॥ ४७॥
120255
120256 यथा तदेव चिन्मात्रं स्वात्मज्ञानात्मना स्वेनैव व्याप्तं पारमार्थिकात्मना
120257 चमत्कुरुते तद्वत् ब्रह्मण एव ब्रह्मभूतसर्गात्मना मायिकचमत्कारे तस्यैव
120258 तत्त्वज्ञानेन पारमार्थिकस्वरूपावाप्तिचमत्कारे च। पूर्णमदः पूर्णमिदं
120259 पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते इति श्रुतिमर्थत
120260 उदाहरति-पूर्णादिति। प्रलये वासनामात्रशेषेण सर्वोपाधिप्रलये मायाशबले
120261 ब्रह्मण्यप्ययं प्राप्ता जीवाः कल्पादौ भोजकादृष्टपरिपाके पुनः
120262 स्वस्वव्यष्टिसमष्ट्युपाधीन्सर्गेण यदुद्धरन्ति तत्पूर्णादपरिच्छिन्नाद्ब्रह्मणः
120263 कारणात्पूर्णान्यपरिच्छिन्नब्रह्मरूपाण्येव कार्याणि माययोद्धरन्ति। स्थितिकाले च
120264 यदवान्तरकार्यजातमैहिकामुष्मिकभोगमोक्षसाधनानि चक्रिरे तदपि पूर्णदिव
120265 पूर्णान्येव च मायया चक्रिरे॥ ४७॥
120266
120267 भवन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते।
120268 चिन्मात्रमेव कचति यच्चिन्मात्रमयात्मनि॥ ४८॥
120269
120270 ततो यत्तत्त्वज्ञानान्मुक्ता भवन्ति तदपि पूर्णदिव मायापगमात्पूर्णानि भवन्ति।
120271 सह भेदभ्रमेण मायापगमे पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतेस्तात्पर्यार्थ इति भावः
120272 । यच्चिन्मात्रमयात्मनि सर्गवेदनं कचितं तच्चिन्मात्रे चिन्मात्रमेवाकचित्वैव
120273 कचितं नामेत्यत्रान्वयः॥ ४८॥
120274
120275 अकचित्वैव तन्नाम कचितं सर्गवेदनम्।
120276 अहं चिता चिदेवादौ भवतीव स्वयं ततः॥ ४९॥

अहंप्रत्यगात्मरूपा चिदेव सर्गादौ स्वं रूपमत्यजन्त्येवाभवन्त्येव स्वतश्चिता
स्वयमेवानन्तकं मनोरूपं भवतीव ॥ ४९ ॥

अभवन्त्येव रूपं स्वमत्यजन्ती निरामयम् ।
तेजोमयमनाद्यन्तं मनोरूपमनन्तकम् ॥ ५० ॥

सम्राट्संसारमाभासि भवतीव स्वयं वपुः ।
पश्यत्यथ सदेवेदं स्वरूपत्वात्सदेव वा ।
भावनाद्भूततामेति दृश्यं भवति च क्षणात् ॥ ५१ ॥

ततः स्थौल्यकल्पनेनाभासि सत् स्वयंभुवः सम्राट् संसारं विराड्भावेन
संसरणरूपं भवतीव । अथ व्यष्टिजीवभावेनेदं जगद्भ्रान्त्या सदेव पश्यति
परमार्थतोऽधिष्ठानसदेव वा जगति पश्यति तदंशे न भ्रान्तिरित्यर्थः । भूततां
चतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ ५१ ॥

शान्तं जगत्प्रसररूपतया स्वभावशब्दार्थमुक्तमिदमव्यपदेश्यमेकम्
।
वस्तु स्थितं निजचमत्करणावलोकरूपं जगत्स्वरहितानुभवात्मतत्त्वम् ॥ ५२ ॥

उक्तमुपसंहरति-शान्तमिति । एवमुक्तरीत्या शान्तं स्वभावतः
शब्दार्थाभ्यां नामरूपाभ्यां मुक्तमत एवाव्यपदेश्यं स्वप्रकाशो
योऽनुभवस्तदात्मतत्त्वमेकं वस्तु निजचमत्करणं मायातदवलोकरूपं सत् जगत्
प्रसररूपतया जगदिव भूत्वास्थितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० पू० चू०
शिखिध्वजावबोधनं नाम षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
शिखिध्वजावबोधनंन् नाम षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ९७

कुम्भ उवाच ।

हेम्न्यस्ति देशकालान्ते इत्थं जन्यजनिक्रमः ।
न किंचिज्जायते शान्तान्न किंचित्प्रविलीयते ॥ १ ॥

पूर्वत्राकारणं दृश्यं न जातमिति मार्जितम् ।
विमार्ज्यतेऽत्र यत्नेन दृश्यवेदनता चितः ॥

इत्थंन् विंशतितमश्लोकोक्तः समुद्रतरङ्गदृष्टान्तस्तदवान्तरवैषम्यं त्वे
दृश्यमार्जनोपयोगितयोपपादितम् । इदानीमेकविंशतितमश्लोकोक्तं
हेमकटकदृष्टान्तं तदवान्तरवैषम्यं च तथैवोपपादनीयमिति वक्तुं
कुम्भोऽनुवदति-हेम्नीति ॥ १ ॥

स्वसत्तायां स्थितं ब्रह्म न बीजं न च कारणम् ।
शुद्धानुभवमात्रं तत्तस्मादन्यन्न विद्यते ॥ २ ॥

किंचिज्जगदहंतादि तदेवानन्तमस्ति हि ।

120329 शिखिध्वज उवाच |
120330
120331 शिवे जगदहंतादि मुने नास्तीति वेद्म्यहम् || ३ ||
120332
120333 अस्तु दृश्यासत्त्वं तदसत्त्वे शुद्धचितस्तद्वेदनस्वरूपताप्रतीतिः कथमिति राजा
120334 पृच्छति-शिवे इत्यादिना || ३ ||
120335
120336 सर्गविदनमाभाति कथमेतद्वदाशु मे |
120337
120338 कुम्भ उवाच |
120339
120340 विस्तारं तदनाद्यन्तं तत्संविदिव तिष्ठति || ४ ||
120341
120342 नभोविस्तृतसौरालोकस्य
120343 तदध्यस्तगन्धर्वनगरादिप्रकाशस्वरूपताप्रतीतिवत्तदित्याशयेन कुम्भ
120344 उत्तरमाह-विस्तारमिति | विस्तार्यत इति विस्तारं तदधिष्ठानसन्मात्रमेव तस्य
120345 स्वाध्यस्तस्य संवेदनं संवित् प्रथेव तिष्ठति | अत एव तदध्यस्तं भुवनं
120346 तन्मात्रमधिष्ठानसन्मात्रमेवेति तदेव जगद्वपुर्व्यपदिश्यत इत्यर्थः || ४ ||
120347
120348 तत्तद्भुवनमत्यच्छं तत्तन्मात्रं जगद्वपुः |
120349 न विज्ञानमयोऽर्थोऽस्ति न बाह्यो नापि शून्यता || ५ ||
120350
120351 अत्र विज्ञानवादी भुवनादिरूपोऽर्थ आन्तरो विज्ञानपरिणाम एव संवृत्त्या
120352 बाह्यार्थवदवगम्यत इति मन्यते | गौतमकणादकपिलपतञ्जलिप्रभृतयो
120353 बाह्यार्थः पृथिव्यादिपञ्चभूतमयः परमार्थभूतोऽस्तीति | माध्यमिकस्तु
120354 शून्यमेव बाह्याभ्यन्तरग्राह्यग्राहकभावेन संवृत्त्या प्रथते न वस्तुभूतं
120355 किंचिदस्तीति | तन्मतान्यपाकुर्वन्नाह-न विज्ञानमय इति || ५ ||
120356
120357 वेदनामात्रसारत्वाद्यथा चित्सार उच्यते |
120358 द्रवत्वं सलिलस्येव चिदचित्त्वमकारणम् || ६ ||
120359
120360 तत्कुतस्तत्राह-वेदनेति | सर्वेषां वादिनां कल्पनाः सत्यां
120361 वेदनायामुपपद्यन्ते नासत्यामिति न तस्याः शून्यता क्षणिकता जन्यता विनाशिता
120362 परिणतिर्वा केनचित्क्वचिद्वक्तुं उच्यते उपपाद्यते शृणु दृष्टान्तम् | यथा
120363 द्रवत्वं सलिलस्य रसस्तद्वत्सर्ववस्तूनां चैतन्यं सारः | यदि चैतन्यं नाम वस्तु
120364 न स्यात्तर्हि साधकाभावात्सर्वं जगदस्तिनास्तीति व्यपदेशानर्हं किं स्यादिति
120365 विभाव्यतामिति भावः | एवं रसभूतायाश्चितः अचित्त्वमकारणं न
120366 कारणैर्निरूपयितुं शक्यम् || ६ ||
120367
120368 स्वात्मनीशमनन्तं तद्यथास्थितमवस्थितम् |
120369 प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावतः सत्त्वभावयोः || ७ ||
120370
120371 त्वया वा तस्या जगत्प्रत्ययता कथमुपपादनीयेति चेत्तत्राह-स्वात्मनीति |
120372 तच्चिद्रूपं स्वात्मनि जगदाकारेण प्रथने परमार्थचिन्मात्ररूपेण वा प्रथने
120373 ईशं स्वमायया समर्थमतस्तद्यथा साविद्यं निरविद्यं वा यथा स्थितं तथैव
120374 प्रतीत्याप्यवस्थितमित्यर्थः | यदि तत्स्वच्छास्वच्छोभयभावस्थितिसमर्थं तर्हि
120375 तस्य स्वच्छभावैकव्यवस्थता कुतस्तत्राह-प्रतियोगीति | सत्त्वमात्रस्य स्वभावो हि
120376 स्वच्छभावः | अस्वच्छभावस्तु तद्विरुद्धभावः | स यदि स्वविरोधिनः सत्त्वस्य
120377 व्यपच्छेदं कुर्यान्न कुर्याद्वा | द्वेधापि स्वयं न सिद्ध्यतीति
120378 सत्त्वतद्विरुद्धभावयोः प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावादस्वच्छताया असत्त्वात्परमे
120379 सद्वस्तुनि स्वच्छभावैकव्यवस्थता सिद्धेत्यर्थः || ७ ||
120380

120381 असत्त्वात्तेन परमे स्वच्छभावव्यवस्थता।
120382 यदि कारणतापत्तियोग्यं शान्तं पदं भवेत्॥ ८॥
120383
120384 ननु अस्वच्छभावस्यात्यन्तापलापः किमर्थं क्रियते।
120385 स्वच्छचिद्रूपमेवास्वच्छजगद्भावकारणतापत्तियोग्यमिति कुतो न कल्प्यते तत्राह##-
120386 भावः॥ ८॥
120387
120388 अनिङ्गितमनाभासमप्रतर्क्यं कथं भवेत्।
120389 अतो न कारणं नैव बीजं ब्रह्म कदाचन॥ ९॥
120390
120391 कार्यस्य कस्यचिन्नाम तेन सर्गो न विद्यते।
120392 न चान्यथोपपत्तिर्हि सर्गस्यास्योपपद्यते॥ १०॥
120393
120394 चिदभ्यासपक्षं विना सर्गस्योपायान्तरेणोपपत्तिरेव नास्तीत्याह - न चेति॥ १०॥
120395
120396 चिन्मात्रकादृते तस्माज्जडसर्गो न विद्यते।
120397 यदिदं दृश्यते किंचित्तच्चिद्घनमिवोत्थितम्॥ ११॥
120398
120399 उत्थितमिव॥ ११॥
120400
120401 अहंभावजगच्छब्दशब्दार्थरसरञ्जनम्।
120402 कार्यं न कारणाभावात्पदार्थे तूपपद्यते॥ १२॥
120403
120404 तर्ह्यस्त्वकारणकमेवेदं जगदिति यदृच्छावादिपक्षं निरस्यति - कार्यमिति॥ १२
120405 ।।
120406
120407 द्वित्वैक्याद्यात्मकं व्योमपुष्पवत्स्वानुभूतितः।
120408 वस्तु नाशैकनिष्ठत्वान्न वा ज्ञमुपपद्यते॥ १३॥
120409
120410 यदि सन्मात्रैकरसं तर्हि कथं जगच्चिज्जडरूपेण सद्रूपेण च
120411 द्वित्वैक्याद्यात्मकं प्रतीयते तत्राह - व्योमपुष्पवदिति। खपुष्पवज्जडांशो
120412 विकल्पमात्रमित्यर्थः। अस्तु तर्हि चिद्रूपमेव जगत्। तस्य चिद्रूपमेव ब्रह्म कारणम्।
120413 न च चिद्रूपैक्ये इदं कार्यमिदं कारणमिति विभाजकाभावः। जन्मनाशयोरेव
120414 विभाजकत्वोपपत्तेस्तत्राह - वस्त्विति। न वा घटपटादिजागतं वस्तु ज्ञं
120415 चिद्रूपमुपपद्यते। कुतः। नाशैकनिष्ठत्वान्नाशनियतत्वात्। चितो हि नाशो न चिता
120416 सिद्ध्यति। नाशकाले चितः सत्त्वे नाशोक्तेर्निर्विषयत्वात्। नापि जडेन। तस्य
120417 चिद्भावप्यसमर्थत्वादित्यर्थः॥ १३॥
120418
120419 उपलम्भकरो नाशो जन्मनस्तस्य वा कुतः।
120420 अथ चैनं सदा सन्तं नित्यं नष्टं च वेत्सि वा॥ १४॥
120421
120422 यदि तु चितो नाशो चिद्रूप एव स्वपरप्रथायामन्यनिरपेक्ष इति
120423 कश्चिद्ब्रूयात्तत्राप्याह-उपलम्भकर इति। चिद्रूपः संविन्नाशः स्वजन्मनस्तस्य
120424 स्वप्रतियोगिनो वा उपलम्भकरः प्रकाशकः। कुतः। न हि
120425 स्वोत्पत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्रतियोगिचिद्वा नाशेनोपलब्धुं शक्यते॥ न च
120426 तदुभयानुपलम्भे तस्य नाशः स्वयमुत्पन्न इत्यनुभवितुं शक्यम्। न च साक्षिणा
120427 तदुभयानुभवश्चितश्चिद्विषयत्वायोगादतस्तद्वेद्योत्पत्तिनाशयोर्जगतश्च
120428 जाड्यमेवेति भावः। एवं जगतो जाड्ये सिद्धे कारणानिरूपणादकारकोत्पत्तौ सदैव
120429 जन्म स्यान्नित्यं च नाशः स्यादुभयोरपि निवारकाभावात्। हे स्वभाववादिन् यदि
120430 निष्प्रमाणकमनुभवविरुद्धमपीत्थमेव नित्योत्पत्तिनाशस्वभावमिदं जगदिति
120431 वेत्सि अभ्युपगच्छति॥ १४॥
120432

120433 पदार्थौघं तदेवेत्थमेकरूपेऽपि किं व्यथा।
120434 उपलम्भस्तु यश्चायमेषा चित्तचमत्कृतिः॥ १५॥
120435
120436 तर्हि श्रुतिविद्वदनुभवसिद्धे अखन्डचिदेकरूपे तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने तव किं
120437 व्यथा किमर्थं पीडेत्यर्थः। ननु यदि सर्वं चिदेकरसं तर्हि कथं
120438 चिदचिद्द्विविधोपलम्भस्तत्राह - उपलम्भस्त्विति॥ १५॥
120439
120440 चित्तत्त्वमात्रसत्तास्ति द्वित्वमैक्यं च नास्त्यलम्।
120441 अतः पदार्थसत्ताया भावे सति भूपते॥ १६॥
120442
120443 तर्हि चिदन्यच्चित्तमेव द्वितीयं स्यात्तत्राह - अत इत्यादिना॥ १६॥
120444
120445 असंभवाद्भावनस्य नाहंताभावनास्ति ते।
120446 अहंभावासंभवतश्चित्तमन्यत्किमुच्यते॥ १७॥
120447
120448 इति चित्तमहंरूपं नास्त्यतो न च भिन्नता।
120449 निर्वासनः शान्तमना मौनी परनभोमयः॥ १८॥
120450
120451 भिन्नता जीवब्रह्मभेदश्चिदचिद्भेदश्चितो दृश्यवेदनतारूपभेदश्च नास्ति॥ १८॥
120452
120453 सदेहो वा विदेहो वा भावस्थोऽप्यचलोपमः।
120454 संबन्धाच्छुद्धचिद्दृष्टेः पदार्थाभावसिद्धितः॥ १९॥
120455
120456 शुद्धचिद्दृष्टेः संबन्धालाभात् कदापि
120457 जडपदार्थानामसिद्धेस्तद्भावनाप्रयुक्तमहमिति जीवरूपमपि नास्त्येवेति
120458 स्वयमात्मैव परिशिष्यत इत्यर्थः॥ १९॥
120459
120460 भावनाभावतश्चित्ते नास्त्येवाहमिति स्वयम्।
120461 एवं ब्रह्मेति वेदार्थभावनादनुभूतितः।
120462 चेतितार्थैकसत्यत्वाच्चिन्ता नाम क्व विद्यते॥ २०॥
120463
120464 तादृशात्मैव सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म।
120465 ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् इत्यादिसर्ववेदार्थस्तद्भावनादेव
120466 तदनुभवादित्यर्थः। तर्हि तच्चिन्तनतदनुभवात्मिका अखण्डाकारवृत्तिः सर्वं
120467 बाधित्वा स्वयं परिशिष्येतेत्याशंक्याह-चेतितेति। ब्रह्मचिन्तनया
120468 चेतितब्रह्मार्थैकसत्यत्वाच्चिन्तादिवृत्तिरपि स्वेद्धबोधेन बाध्यत इति न
120469 ब्रह्मातिरिक्तपरिशेषप्रसक्तिरित्यर्थः॥ २०॥
120470
120471 तेनासि निर्मलमकारणमादिमुक्तं तद्ब्रह्म शाश्वतमशेषमनेकमेकम्।
120472 शून्यंन् निरामयमसत्सदनादिमध्यं सर्वं जगच्चिदपि ब्रह्म यथास्थितं
120473 तत्॥ २१॥
120474
120475 उक्तमर्थं फलेनोपसंहरति - तेनेति। तेन सर्वद्वैतबाधेन त्वं ब्रह्मैवासि।
120476 तद्ब्रह्म अशेषमनेकमेकमेव संपन्नं सर्वं जगच्चासच्छून्यमेव।
120477 तत्प्रतिभासरूपा चिदपि यथास्थितमविकृतं ब्रह्मैवेति निरामयं
120478 तदेवावशिष्टमित्यर्थः॥ २१॥
120479
120480 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
120481 शिखिध्वजप्रबोधनं नाम सप्तनवतितमः सर्गः॥ ९७॥
120482
120483 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
120484 शिखिध्वजप्रबोधनं नाम सप्तनवतितमः सर्गः॥ ९७॥

120485
120486 अष्टनवतितमः सर्गः ९८
120487
120488 शिखिध्वज उवाच।
120489
120490 चित्तं नास्तीति मे बोधो यथा युक्त्या स्फुटं भवेत्।
120491 तामन्यामथवा ब्रूहि बुद्धं न निपुणं मया॥ १॥
120492
120493 चित्तं नास्तीति बोधस्य दृढीकाराय विस्तरात्।
120494 चेत्यासत्त्वादचित्तं तत्सद्ब्रह्मैवेति वर्ण्यते॥
120495
120496 ननु आलोके सति रूपादेरिव सत्येव चित्ते चितस्तदन्यस्य वा प्रथा दृश्यते नासति। तद्यदि
120497 चित्तं ब्रह्माकारवृत्तिकं बाध्येत तर्हि दीपनाश इव पुनरान्ध्यं प्राप्तम्। सचित्ता
120498 एव सचेतना अचित्तास्त्वचेतना लोके प्रसिद्धास्तद्यदि जीवन्मुक्ता नष्टचित्तास्तर्हि
120499 मृदादिवदचेतनाः संपद्येरन्। न च तथा दृश्यन्ते। किं च सति चित्ते
120500 निरतिशयानन्दलक्षणः परमपुरुषार्थः शास्त्रफलमनुभवितुं शक्यं नासति।
120501 न चाननुभूयमानः कश्चित्पुरुषार्थो नाम भवति। किं च ब्रह्माकारं चित्तमेव
120502 चित्तं बाधते अन्यद्वा। नाद्यः। स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। न हि दाह्यं दहन्नग्निः
120503 स्वात्मानं दग्धुं शक्नोति। न द्वितीयः। तद्बाध्यस्य जगतस्तद्बाधकत्वायोगात्।
120504 चित्तवृत्त्यतिरिक्तस्य लोके बाधकत्वाप्रसिद्धेः सुन्दोपसुन्दन्यायानवतारात्।
120505 ब्रह्मणस्त्वनादेः सर्वसाधकत्वमेव न बाधकत्वमिति चित्तबाधो निरर्थको
120506 दुष्करः सर्वानुभवपराहतश्चेत्याद्याशङ्कानिरासेन बोधदार्ढ्यकामो राजा
120507 पृच्छति - चित्तमिति। तां प्रागुक्तामेव युक्तिं विशदीकृत्य ब्रूहि। अथवा
120508 तदन्यां तदुपयुक्तां मदीयसर्वाशङ्कानिवारणसमर्थां च युक्तिं
120509 ब्रूहीत्यर्थः। निपुणं दृढम्॥ १॥
120510
120511 कुम्भ उवाच।
120512
120513 चित्तं नास्त्येव हे राजन्कदाचित्किंचन क्वचित्।
120514 यच्चेदं चित्तवद्भाति तद्ब्रह्माभिधमव्ययम्॥ २॥
120515
120516 तत्र सर्वदोषपरिहारेण चित्तबाधोपपादिकां युक्तिं वक्तुं कुम्भश्चित्तासत्त्वं
120517 तदध्ष्ठिानब्रह्ममात्रसत्त्वं च प्रतिजानीते - चित्तमिति। कदाचित्काले क्वचिद्देशे
120518 किंचिद्वस्त्वात्मना च चित्तं नास्ति॥ २॥
120519
120520 अतोऽज्ञानात्मकं यत्तज्जगदेव न विद्यते।
120521 तत्राहंत्वंतदित्यादिकल्पिताः कलनाः कुतः॥ ३॥
120522
120523 तां युक्तिमाह - अत इति। यतः सर्वं चित्तादि जगदज्ञानात्मकं
120524 ज्ञानेनाज्ञानबाधेन हेतुना न विद्यते अतो हेतोरित्यर्थः। अयं भावः -
120525 भवेदयं स्वात्मनि क्रियाविरोधो यद्यज्ञानबाधाच्चित्तादिबाधोऽन्यः स्यात्।
120526 अज्ञानबाध एव तु
120527 सर्वतत्कार्यतत्संबन्धावरणविक्षेपादिसर्वनिवृत्तिरूपस्तस्मिन्सति चित्तं नास्त्येवेति
120528 प्रतिज्ञातार्थोऽर्थसिद्ध एव। अत एव न पुनरान्ध्यादिदोषप्रसक्तिरज्ञानस्यैव
120529 सर्वान्ध्यप्रयोजकस्यापगमात्। स्वप्रकाशपूर्णानन्दपरिशेषेण
120530 निरतिशयपुरुषार्थसिद्धेश्च। न च चित्ताधीना चेतनता किंत्वभिव्यक्तचिदधीना। सा
120531 च जीवन्मुक्तेषु चित्तनाशेऽप्यस्त्येवेति नाचेतनत्वप्रसङ्गः। न च चित्तनाशे तत्कृता
120532 चिदभिव्यक्तिरपैति। अनभिव्यक्तेरज्ञानावरणकृतत्वेन तदपगमे चितोऽभिव्यक्तेः
120533 स्वाभाविकृत्वेनानपायात्। न हि वायुना घनापसारणेन कृता सूर्याभिव्यक्तिः
120534 शरदि वायूपरमे अपैतीति सर्वदोषपरिहार इति॥ ३॥
120535
120536 नास्त्येव जगदेवेदं यच्चेदं किंचनोदितम्।

120537 ब्रह्मैवास्तीह सकलं केन तद्बुध्यते कथम् ॥ ४ ॥
120538
120539 प्रथमप्रतिज्ञां समर्थितां निगमय्य द्वितीयामुपादत्ते - नास्त्येवेति ।
120540 तत्समर्थनाय यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् इति श्रुतिं
120541 प्रमाणयति - केनेति ॥ ४ ॥
120542
120543 महाप्रलयसर्गादावेवेदं नोदितं जगत् ।
120544 निर्देशस्त्विदमित्यत्र त्वद्बोधाय मया कृतः ॥ ५ ॥
120545
120546 न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः इति श्रुतिरपि तत्र मानमित्याशयेनाह ##-
120547 नोदितमेव तर्हि चित्तं नास्त्येवेति प्रतिज्ञावाक्ये त्वया कथं यच्चेदं चित्तवद्भातीति
120548 निर्देशः कृतस्तत्राह - निर्देशस्त्विति ॥ ५ ॥
120549
120550 उपादानात्मकादीनां कारणानामभावतः ।
120551 अकारणं च भावानामशेषाणां त्वसंभवात् ॥ ६ ॥
120552
120553 पूर्वोक्तयुक्तिरप्येतत्साधनसमर्थेत्याशयेनाह - उपादानेति ॥ ६ ॥
120554
120555 एवमज्ञानबुद्ध्यात्म जगत्तस्मान्न विद्यते ।
120556 तस्माद्यदिदमाभाति भासनं ब्रह्म नेतरत् ॥ ७ ॥
120557
120558 द्वितीयप्रतिज्ञां निगमयति - तस्मादिति ॥ ७ ॥
120559
120560 अनाख्येऽनाकृतौ देवे करोतीदमिति त्वसत् ।
120561 भाषितं नोपपत्त्यात्म न सत्यं नानुभूयते ॥ ८ ॥
120562
120563 ननु यदि सर्गादि नास्त्येव तर्हि तदात्मान स्वयमकुरुत एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
120564 एकं बीजं बहुधा यः करोति कर्ता भोक्ता महेश्वरः इत्यादिश्रुतिस्मृतिवादानां
120565 का गतिरिति चेत् नेह
120566 नानेतिश्रुत्यपेक्षितनिषेध्यसमर्पणेनाद्वैतव्युत्पादनार्थवादतैव गतिर्न
120567 तत्त्वार्थतेत्याशयेनाह - अनाख्ये इति । अनाख्ये नामरहिते अनाकृतौ रूपरहिते
120568 युक्तिशून्यत्वान्नोपपत्त्यात्म निष्कलं
120569 निष्क्रियमित्यादितात्त्विकश्रुतिविद्वदनुभवबाधितत्वान्न सत्यं लौकिकैरपि
120570 नानुभूयते ॥ ८ ॥
120571
120572 अनाख्योऽप्रतिघः स्वात्मा निराकारो य ईश्वरः ।
120573 स करोति जगदिति हासायैव वचोऽधियाम् ॥ ९ ॥
120574
120575 शीतवातादिप्रतिघातवारणाय गृहादिनिर्माणं प्रसिद्धम् । ईश्वरस्त्वप्रतिघः
120576 करोतीति अधियां तात्पर्यशून्यानामर्थवादानां सर्वज्ञस्य वृथा
120577 चेष्टोक्तिर्हासायैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥
120578
120579 अनेनैव प्रयोगेण राजंश्चित्तं न विद्यते ।
120580 जगदेव न सत्साधो कुतश्चित्तादि तद्गतम् ॥ १० ॥
120581
120582 एवं जगत्सर्गासिद्धौ प्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्याह - अनेनैवेति । यदा जगदेव न
120583 सत्तदा तदन्तर्गतं चित्तादि कुतः सदित्यर्थः ॥ १० ॥
120584
120585 चेतो हि वासनामात्रं वास्ये तु सति वासना ।
120586 वास्यं जगत्तदेवासदतश्चित्तास्तिता कुतः ॥ ११ ॥
120587
120588 जगदसत्त्वे विषयासत्त्वादपि चित्तासत्त्वसिद्धिरित्याह - चेतो हीति । वास्ये

120589 वासनाकर्मणि विषये ॥ ११ ॥
120590
120591 यदिदं कचति ब्रह्म स्वयमात्मात्मनात्मनि ।
120592 कृतं तस्यैव तेनैव चित्तमित्यादिनामकम् ॥ १२ ॥
120593
120594 तर्हि चित्तादिव्यवहारस्य को विषय इति चेन्मायोपहितं ब्रह्मैवेत्याह - यदिदमिति ।
120595 नाम्नां संघो नामकम् ॥ १२ ॥
120596
120597 जगद्दृश्यमिदं वास्यंन् तदेवोत्पन्नमेव नो ।
120598 कारणाभावतः पूर्वमेवातश्चित्तता कुतः ॥ १३ ॥
120599
120600 चेतो हि वासनामात्रम् इति श्लोकं व्याचष्टे - जगदिति । दृश्यं वास्यमिति
120601 दर्शनानुसारिणी वासनेति द्योतनार्थम् । कारनाभावत इति विषयबाधे
120602 निर्विषयवासनास्थित्ययोगादिति भावः ॥ १३ ॥
120603
120604 अतश्चिद्व्योममात्रात्म परमाकाशनामकम् ।
120605 स्फारं वेदनमेवेदं कचत्यस्ति कुतो जगत् ॥ १४ ॥
120606
120607 यदिदं कचतीति श्लोकमपि परमार्थदृशा तत्फलवर्णनपरतया व्याचष्टे -
120608 अत इति ॥ १४ ॥
120609
120610 यत्किंचित्परमाकाश ईषत्कचकचायते ।
120611 चिदादर्शे न जातत्वान्न चित्तं नो जगत्क्रिया ॥ १५ ॥
120612
120613 मायातत्त्वदृशापीति व्याचष्टे - यत्किंचिदिति । परमाकाशरूपे चिदादर्शे
120614 यत्किंचिदनिर्वचनीयमायारूपम् । ईषदत्यल्पम् ॥ १५ ॥
120615
120616 अहं त्वं जगदित्येषा प्रतिपत्तिर्न वास्तवी ।
120617 मिथ्या स्वप्न इवाभाति नूनं मेऽशेषकारिणी ॥ १६ ॥
120618
120619 अशेषानर्थकारिणी अहं जगदित्येषा प्रतिपत्तिर्मे तत्साक्षिणो मम
120620 स्वप्नवन्मिथ्यैवाभाति । नूनं निश्चयेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥
120621
120622 वास्यस्य जगतोऽभावाद्यतो नास्त्येव वासना ।
120623 अतस्तदात्मकं चित्तं कीदृशं क्व कुतः कथम् ॥ १७ ॥
120624
120625 अप्रबुद्धैरवगतं चित्तं दृश्यमिदं जगत् ।
120626 असच्चित्तं निराकारं पूर्वमुत्पन्नमेव नो ॥ १८ ॥
120627
120628 नोत्पन्नं कारणाभावात्सर्गादावेव सर्वदा ।
120629 लोकशास्त्रानुभवतो न च दृश्यस्य वस्तुनः ॥ १९ ॥
120630
120631 यदि नोत्पन्नं तर्हि जगदनादिनित्यमेव किं न स्यात्तत्राह - लोकेति । दृश्यस्य
120632 वस्तुनः अनादित्वं जन्मादिविक्रियारहितत्वं वा कौटस्थ्यं वा लोकतो वा शास्त्रतो वा
120633 स्वानुभवतोऽपि वा नोपपद्यत इति परेणान्वयः ॥ १९ ॥
120634
120635 अनादित्वमजत्वं वा स्थैर्यं वाप्युपपद्यते ।
120636 साकारस्यास्य जगतः स्थूलस्य प्रतिघाकृतेः ॥ २० ॥
120637
120638 साकारस्य स्थूलस्य प्रतिघातयोग्याकृतेश्चास्य जगतो लोकशास्त्रानुभूतिभिः सिद्धा
120639 महाप्रलयादयो व्युत्क्रमेणाप्रलयान्ता विकारा न निराकर्तुं युज्यन्ते
120640 निराकरणोपपादकसमस्तकारणाभावादित्यन्वयः ॥ २० ॥

120641
120642 समस्तकारणाभावाल्लोकशास्त्रानुभूतिभिः।
120643 युज्यन्ते च निराकर्तुं न महाप्रलयादयः॥ २१॥
120644
120645 शास्त्रानुभववेदार्थसिद्धान्तैस्ते त्रयोऽपि वा।
120646 प्रलयाश्च न सन्तीति वक्त्युन्मत्तक एव च॥ २२॥
120647
120648 लोकः शास्त्राणि वेदाश्च प्रमाणं यस्य नो मतेः।
120649 असद्भ्यो ह्यतिमूढः स सज्जनस्तं न संश्रयेत्॥ २३॥
120650
120651 लोकवेदमर्यादोल्लङ्घने शिष्टैर्बहिष्कार्यतैव स्यादित्याह - लोक इति। असद्भ्यः
120652 केवललोकमात्राश्रयेभ्यश्चार्वाकेभ्योऽप्यतिमूढः॥ २३॥
120653
120654 न च सप्रतिघस्यास्य दृश्यस्याप्रतिघं क्वचित्।
120655 कारणं भवितुं शक्तं साकारस्य निराकृति॥ २४॥
120656
120657 तर्हि श्रुत्युक्तब्रह्मकारणतापक्ष एवाभ्युपगम्यतां तत्राह - न चेति॥ २४॥
120658
120659 इत्थमालक्ष्यमाणं तत्तदेवं सततं मुने।
120660 न च नार्थक्रियाकारि भवेन्नेत्थमिदं जगत्॥ २५॥
120661
120662 निराकारब्रह्मकारणत्ववादिन्यास्तु श्रुतेः तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः
120663 इत्यादिबादरायणन्यायेन जगतो ब्रह्मतात्त्विकस्वभावतायामेव तात्पर्यमिति
120664 प्रागुक्तमेव। इत्थं ब्रह्ममात्रतया आलक्ष्यमाणं जगद्व्यवहारे
120665 मूर्तत्वानपगमादर्थक्रियासमर्थं भवत्येवेति न लोकविरोधः। परमार्थतो
120666 ब्रह्मीभूतमेवेति न मूर्खदृष्टिप्रसिद्धरूपमतो न वेदविरोधोऽपीत्याशयेनाह
120667 - इत्थमिति। इत्थमप्रसिद्धरूपम्॥ २५॥
120668
120669 तस्मादिदं निरंशस्य चिद्व्योम्नोऽप्रतिघाकृतेः।
120670 निराकृतेरनन्तस्य पूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥ २६॥
120671
120672 इदानीं सर्वसर्गश्रुतीनां नेतिनेतीत्यादितन्निराकरणश्रुतीनां च तात्पर्यं
120673 पिण्डीकृत्योपसंहरति - तस्मादित्यादित्रिभिः। पूर्वात्पूर्वं
120674 [पूर्वादित्यस्यैकदेशान्वये न्रित्यसापेक्षत्वात्समासः। अथवा पञ्चम्यलुक्
120675 छान्दसः।] च तन्निरंशं च तस्येति पूर्वात्पूर्वनिरंशतः।
120676 षष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिः॥ २६॥
120677
120678 ब्रह्मणः सर्वरूपस्य शान्तस्यात्तस्य यत्समम्।
120679 स्वत एवात्मकचनं सर्गप्रलयरूपधृक्॥ २७॥
120680
120681 सर्वरूपस्य पूर्णस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वतो विनैव शास्त्रं यदात्मकचनं
120682 तत्स्वकं वपुः स्वरूपमेव सर्गप्रलयरूपधृक् जगदिव क्षणं
120683 यावदज्ञानकालं ज्ञातमिति सर्वसृष्टिश्रुतीनामर्थः। तदेव स्वरूपं
120684 क्षणान्तरे तत्त्वमस्यादिशास्त्रमनुसृत्य बुद्धं सद्ब्रह्मैव निर्गतद्वैतात्मनि
120685 स्वभावे आस्ते इति नेतिनेतीत्यादिद्वैतनिषेधश्रुतेस्तात्पर्यार्थ इति योज्यम्॥ २७॥
120686
120687 स्वकं वपुश्च तेनैव ज्ञातं जगदिव क्षणात्।
120688 क्षणान्तरानुबुद्धं सद्ब्रह्मैवास्ते निरात्मनि॥ २८॥
120689
120690 ब्रह्मैवेदमतः सर्वं क्वचिन्न जगदादिधीः।
120691 क्वाचित्तादि क्वचित्तादि क्व द्वैतैक्यादिकल्पना॥ २९॥
120692

120693 अतः शास्त्रीयबोधात् ॥ २९ ॥
120694
120695 सर्वं निरालम्बमजं प्रशान्तमनादिरित्यात्म [अनादिरित्यत्रार्षं
120696 पुंस्त्वम् ।] यथास्थितं सत् ।
120697 इदं तु नानेव न चाप्यनाना यथास्थितं तिष्ठ सुकाष्ठमौनम् ॥ ३० ॥
120698
120699 एवं ज्ञातं सर्वं जगत्प्रशान्तं सन्निरालम्बं निराधारमजं यथास्थितं
120700 सद्ब्रह्मैव । इदमज्ञदृष्टरूपं तु अत्यन्तासत्त्वान्नाना अनानापि च न । अतो
120701 यथास्थितं व्यवहरंस्तत्त्वतः सुकाष्ठमौनो वागादिव्यापारशून्यस्तिष्ठेत्यर्थः
120702 ॥ ३० ॥
120703
120704 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
120705 शिखिध्वजावबोधनं नामाष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥
120706
120707 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
120708 शिखिध्वजावबोधनं नामाष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥
120709
120710 एकोनशततमः सर्गः ९९
120711
120712 शिखिध्वज उवाच ।
120713
120714 नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्महामुने ।
120715 स्थितोऽस्मि गतसंदेहो विश्रान्तमतिरात्मवान् ॥ १ ॥
120716
120717 प्रबुद्धोऽपि नरेन्द्रोऽत्र भूयः कुम्भेन बोध्यते ।
120718 स्थूणानिखननन्यायाद्बोधोऽस्य सुदृढोऽस्त्विति ॥
120719
120720 एवं बोधितो राजा उपदेशजन्यज्ञानेन सर्वसंदेहादिबीजं स्वाज्ञानं
120721 नष्टमित्यभिलप्य दर्शयति - नष्ट इत्यादिना । विस्मृतात्मनः साक्षात्कार एव
120722 स्मृतिरित्युच्यते ॥ १ ॥
120723
120724 ज्ञातज्ञेयो महामौनी तीर्णमायामहार्णवः ।
120725 शान्तोऽहमनहंरूपो ज्ञः स्थितोऽस्मि निरामयः ॥ २ ॥
120726
120727 अहो नु सुचिरं कालं प्रभ्रान्तोऽहं भवाम्बुधौ ।
120728 स्थानमक्षयमक्षुब्धमधुना प्राप्तवानहम् ॥ ३ ॥
120729
120730 एवं स्थिते मुने नास्ति साहंतादिजगत्त्रयम् ।
120731 मूर्खबुद्धमिदं भाति यत्तद्ब्रह्मेति वेद्म्यहम् ॥ ४ ॥
120732
120733 मूर्खबुद्धमिदं साहंतादिजगत्त्रयं नास्ति ॥ ४ ॥
120734
120735 कुम्भ उवाच ।
120736
120737 जगदेव न यत्रास्ते तत्राहंत्वंविभासनम् ।
120738 इत्थमम्बरसंसारः क्व कुतः कीदृशः कथम् ॥ ५ ॥
120739
120740 कुम्भस्तदुक्तमेवानुमोदमान उवाच - जगदेवेत्यादि । अम्बरसंसारो
120741 गन्धर्वनगरव्यवहारः ।
120742 किंवृत्तान्यधिकरणनिमित्तदृष्टान्तप्रकारप्रतिक्षेपार्थानि ॥ ५ ॥
120743
120744 यथास्थितव्यवहृतिर्मौनी शान्तमना मुनिः ।

120745 सौम्यार्णवोदरावर्तपरिस्पन्दवदास्व भो ॥ ६ ॥
120746
120747 सौम्यार्णवोदरे प्रशान्तो य आवर्तपरिस्पन्दस्तद्वदास्व तिष्ठ ॥ ६ ॥
120748
120749 ब्रह्मरूपमिदं शान्तमित्थमस्ति यथास्थितम् ।
120750 अहं जगदिदं चेति शब्दार्थात्म नभोमयम् ॥ ७ ॥
120751
120752 शब्दार्थात्म शब्दार्थस्वरूपं तु नभोमयं शून्यमेव ॥ ७ ॥
120753
120754 इदमाद्यन्तरहितं सर्वं [सर्वसंसार इति पाठः ।] संसारनामकम् ।
120755 चिच्चमत्कृतिनामात्म नभः कचकचायते ॥ ८ ॥
120756
120757 चिच्चमत्कृतिनामकं यदात्मरूपं नभस्तदेव कचकचायते स्वचाकचक्येन दीप्यते
120758 ॥ ८ ॥
120759
120760 संनिवेशदृशः शान्तौ तदस्ति कनकं यथा ।
120761 जगदाद्यर्थसंशान्तौ ब्रह्मेदं विद्यते तथा ॥ ९ ॥
120762
120763 यथा नभसि अवाङ्मुखीकृतेन्द्रनीलकटाहाकारसंनिवेशदृष्टेर्विवेकदृशा
120764 शान्तौ तद्व्याप्तसौरालोककचनमस्त्येव तथैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥
120765
120766 यथा स्वयंभूः संकल्पः स्वयं नाम तथैव हि ।
120767 एतौ स्ववेदनायत्तौ बन्धमोक्षौ व्यवस्थितौ ॥ १० ॥
120768
120769 यथा समष्ट्यहंकारात्म स्वयंभूः संकल्पमात्रं तथा स्वयं
120770 व्यष्ट्यहंकारोऽपि । एतौ समष्टिव्यष्टिबन्धस्तन्मोक्षश्चेत्येतौ
120771 तदभिमानतत्परित्यागवेदनायत्तौ ॥ १० ॥
120772
120773 अहमित्येव संकल्पो बन्धायातिविनाशिने ।
120774 नाहमित्येव संकल्पो मोक्षाय विमलात्मने ॥ ११ ॥
120775
120776 तदेव स्पष्टमाह-अहमित्येवेति ॥ ११ ॥
120777
120778 यद्बन्धमोक्षसंकल्पशब्दार्थानां सदा सताम् ।
120779 स्वरूपवेदनं तत्सत्केवलत्वं च कथ्यते ॥ १२ ॥
120780
120781 कोऽसौ मोक्षस्तमाह - यदिति । सदा पर्यायेण सतां बन्धमोक्षसंकल्पानां
120782 साक्षिभूतं स्वरूपवेदनं तदेव सद्ब्रह्म केवलत्वं कैवल्यं च कथ्यत इत्यर्थः
120783 ॥ १२ ॥
120784
120785 अनहंवेदनं सिद्धिरहंवेदनमापदः ।
120786 सोऽहमेवानहमिति शुद्धबोधो भवात्मवान् ॥ १३ ॥
120787
120788 सिद्धिर्मोक्षः । आपदो बन्धः । स त्वमहमेवानहमिति
120789 शुद्धकैवल्यात्मबोधवान्भव ॥ १३ ॥
120790
120791 असंकल्पनमात्रेण सम्यग्ज्ञानोदयात्मना ।
120792 संकल्पः क्षीयते सिद्ध्यै स्वयमेवासदात्मकः ॥ १४ ॥
120793
120794 शुद्धबोधश्च संकल्पक्षयात्सिध्यतीत्याह - असंकल्पनेति ॥ १४ ॥
120795
120796 अप्रतर्क्ये स्वरूपे हि नास्ति कारणता शिवे ।

120797 कारणाभावतः कार्यपदार्थोऽपि न विद्यते ॥ १५ ॥
120798
120799 शुद्धस्य
120800 कारणत्वासंभवाद्दृश्यपदार्थाभावस्तदभावनिश्चयात्संकल्पक्षयः
120801 संकल्पनाशादहंभावक्षयस्तत्क्षयाज्जीवभावादिसंसारक्षयस्ततश्च
120802 ब्रह्ममात्रावशेष इति क्रममाह - अप्रतर्क्य इति त्रिभिः ॥ १५ ॥
120803
120804 पदार्थाभावसंसिद्धौ वेदनं नोपपद्यते ।
120805 कारणाभावतो नित्यमहंभावस्य नोदयः ॥ १६ ॥
120806
120807 अहंभावानुदयतः संसारः कस्य कीदृशः ।
120808 संसाराभावतः सर्वं परमेवावशिष्यते ॥ १७ ॥
120809
120810 यदिदं भासते तत्सत्परमेवात्मनि स्थितम् ।
120811 परं परे परापूर्णं सममेव विजृम्भते ॥ १८ ॥
120812
120813 प्रागपि यदिदं जगदाकारेण भासते तत्परमार्थतो ब्रह्मैव तथा स्थितं
120814 तत्त्वबोधेन च नापूर्वं किंतु परे स्वभावे स्थितं परमेव परेणापूर्वं समं
120815 स्वरूपमेव विजृम्भते प्रकटीभवति ॥ १८ ॥
120816
120817 तेन निस्तिमितं सर्वं शिलाकीर्णमिवाचलम् ।
120818 विद्धि रश्मिमयाकारमिव ब्रह्म जगत्स्थितम् ॥ १९ ॥
120819
120820 तेन सदैकरूपत्वेन हेतुना । वज्रशिलया कीर्णं निबिडितं वज्रशिलोदरमिवाचलं
120821 दृढम् । तत्र च यज्जगत्स्थितं तद्वज्रमणिरश्मिमयप्रतिबिम्बाकारसहस्रमिव ॥ १९
120822 ॥
120823
120824 पुरः संकल्पके नष्टे संकल्पनगरस्य यत् ।
120825 रूपं तद्विद्धि जगतः खादच्छं सदसन्मयम् ॥ २० ॥
120826
120827 मुक्तौ तर्हि कथं स्थितं तदाह - पुर इति । सदेव सददर्शनादसन्मयम् ॥ २० ॥
120828
120829 छायापुरुषवत्स्पन्दि शान्तं निर्मननं जगत् ।
120830 जगच्छब्दार्थरहितं यः पश्यति स पश्यति ॥ २१ ॥
120831
120832 कथं तर्ह्यचले जगत्स्पन्दप्रत्ययस्तत्राह - छायेति । यथा वज्रशिलोदरे
120833 प्रतिबिम्बपुरुषोऽस्पन्दमान एव स्पन्दते तद्वत्स्पन्दि ॥ २१ ॥
120834
120835 रूपालोकमनस्कारा नीरसागमभावना ।
120836 सम्यग्ज्ञानावबोधस्य निर्वाणं वै विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥
120837
120838 सम्यग्ज्ञानप्रबोधस्योदने बाह्या रूपालोका आन्तरा मनस्काराश्च नीरसा निःसारा
120839 इत्यागमप्रमाणजा स्थिरभावना भवति तामेव निर्वाणहेतुत्वान्निर्वाणं विदुः ॥ २२
120840 ॥
120841
120842 यथास्ति वातो निःस्पन्दो यथास्ति खगतोपि वा ।
120843 यथा हेमासंनिवेशमस्ति ब्रह्म जगत्तथा ॥ २३ ॥
120844
120845 जगच्छब्दार्थरहितं यः पश्यति स पश्यतीति यदुक्तं तद्दृष्टान्तैर्विवृणोति ##-
120846 कटकादिसंनिवेशनिर्मुक्तं हेमास्ति तथा जगदप्यसंनिवेशं ब्रह्मास्तीति
120847 संभावनीयमित्यर्थः ॥ २३ ॥
120848

120849 नीरसा असदाभासा जगत्प्रत्ययकारिणः।
120850 रूपालोकमनस्काराः सन्तीमे ब्रह्मरूपिणः॥ २४॥
120851
120852 रूपालोकमनस्कारा इत्येतदपि विवृणोति - नीरसा इति। ब्रह्मरूपिणो
120853 बोधाद्ब्रह्मभूतस्य जगतो जगत्प्रत्ययकारिणो रूपालोकमनस्कारा नीरसाः। कोऽर्थः।
120854 असदाभासा भवन्तीत्यर्थः॥ २४॥
120855
120856 ऊर्मिशब्दार्थरहितं यादृगम्बु बहून्यपि।
120857 सर्गशब्दार्थरहितं तादृग्ब्रह्म निसर्गवत्॥ २५॥
120858
120859 यथा बहून्यपि तरङ्गादीनि समुद्रे ऊर्मिशब्दार्थरहितमम्बुमात्रं भवन्ति तथा
120860 बहून्यपि वस्तूनि ज्ञानोदये निसर्गवद्ब्रह्मैकमेव भवन्तीत्यर्थः॥ २५॥
120861
120862 सर्ग एव परं ब्रह्म परं ब्रह्मैव सर्गदृक्।
120863 सर्गशब्दार्थरहितो वाक्यार्थस्त्वेष शाश्वतः॥ २६॥
120864
120865 सर्गशब्दार्थभेदभाधे सर्गपरब्रह्मणोरैक्यमेवेति व्यतिहारेण द्रढयति -
120866 सर्ग एवेति। हि यस्मात् एष एव सर्वं खल्विदं ब्रह्म इत्यादिश्रौतवाक्यार्थ॥ २६॥
120867
120868 ब्रह्मशब्दार्थसंपत्तौ सर्गशब्दार्थधीः कृता।
120869 सर्गशब्दार्थसंसिद्धौ ब्रह्मशब्दार्थधीः कृता॥ २७॥
120870
120871 बृंहणाद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दस्यार्थसंपत्तावेव सर्गशब्दार्थधीर्लोके कृता।
120872 एवं सर्गो नामरूपयोर्विसर्गस्त्याग इति सर्गशब्दार्थसंपत्तौ
120873 त्रिविधपरिच्छेदनिवृत्तेर्बृहधात्वर्थानुसारिब्रह्मशब्दार्थता
120874 कृतेत्यनयोरेकार्थतैवेत्यर्थः॥ २७॥
120875
120876 समस्तशब्दशब्दार्थभावनाभावनोदयम्।
120877 शुद्धं तिष्ठति चिद्व्योम ब्रह्मशब्देन कथ्यते॥ २८॥
120878
120879 ब्रह्मशब्दस्य तर्ह्यशब्दे वस्तुनि कथं प्रवृत्तिस्तत्राह - समस्तेति। अल्पस्यापि
120880 परिच्छेदस्याभ्युपगमे बृहधात्वर्थसंकोचापत्तेरशब्दशब्देनेव
120881 तादृशमेव ब्रह्मशब्देन कथ्यत इत्यर्थः॥ २८॥
120882
120883 सम्यग्दर्शनसंसिद्धावुभयोरप्यवेदने।
120884 यच्छिष्टमजरं शान्तं ततो वाग्विनिवर्तते॥ २९॥
120885
120886 अथवा जगच्छब्दस्येव ब्रह्मशब्दस्यापि वाच्यार्थवेदनोत्तरं लक्षणया
120887 अखण्डार्थसम्यग्दर्शनसंसिद्धौ यच्छिष्टं वस्तु ततो
120888 ब्रह्मशब्दादिवागपिनिवर्तत इत्यर्थः॥ २९॥
120889
120890 संशान्तसर्वात्मकवेदनौघमस्तीदमेकात्मकस्वस्वरूपम्।
120891 यथास्थितं सर्वजगत्स्वरूपं पाषाणरूपं च परं ज्ञरूपम्॥ ३०॥
120892
120893 हे राजन् इदं सर्वं जगत्स्वरूपं यथास्थितं यदस्ति
120894 तदप्यतिदृढत्वाद्घनपाषाणरूपं परं ब्रह्मस्वरूपमस्त्येव। यदापीदं
120895 जगदज्ञानेन संशान्तसर्वात्मकवेदनौघं संपन्नं तदापि
120896 एकात्मकस्वस्वरूपं सदस्त्येवेति ब्रह्मजगतोरेकैव सत्तेति न कस्याप्यसत्त्वमित्यर्थः
120897 ॥ ३०॥
120898
120899 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
120900 चू० शिखिध्वजावबोधनं नामैकोनशततमः सर्गः॥ ९९॥

120901
120902 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
120903 शिखिध्वजावबोधनं नामैकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥
120904
120905 शततमः सर्गः १००
120906
120907 शिखिध्वज उवाच ।
120908
120909 एवं चेत्तन्महाबुद्धे यादृशं कारणं परम् ।
120910 कार्यं तादृशमेवेदं जगदित्येव वेद्म्यहम् ॥ १ ॥
120911
120912 वार्यते ब्रह्मवत्सत्त्वं जगतो ब्रह्मसत्तया ।
120913 जन्मादिविक्रियाऽस्पृष्टं ब्रह्मैव सदितीर्यते ॥
120914
120915 यदि ब्रह्मजगतोरेकैव सत्ता तर्हि तया सत्तया ब्रह्मेव जगदपि परमार्थसत्यं किं
120916 न स्यात् । मिथ्यावस्तुनो हि कारणं दुर्निरूपम् । सत्यस्य तु सत्यं ब्रह्मैव कारणं
120917 संभवति तुल्यत्वादिति राजा शङ्कते - एवं चेदिति ॥ १ ॥
120918
120919 कुम्भ उवाच ।
120920
120921 यत्र कारणता तस्य कार्यं तदुपपद्यते ।
120922 यन्न कारणमेवादौ तस्मात्कार्यं कुतो भवेत् ॥ २ ॥
120923
120924 सत्यं मायाशबलं शुद्धस्य सत्तयेव जगत्समसत्ताकं जगतः कारणं भवेत् ।
120925 यत्तु निर्गुणं परसत्तानुपजीवि अद्वयत्वात्पूर्वकालाभावेन पूर्ववृत्तित्वशून्यं
120926 निर्विकारं च तस्मात् कार्यं कुतो भवेद्येन तत्समसत्ताकं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥
120927
120928 नेहास्ति कारणं किंचिन्न च कार्यं कदाचन ।
120929 विद्यमानमिदं सर्वं सर्वं शान्तमजं जगत् ॥ ३ ॥
120930
120931 अस्तु तर्हि तत्र स्थितं मायाशबलमेव जगतः कारणमिति चेत्तत्राप्याह - नेहेति । इह
120932 निर्विशेषे मायाशबलं कारणं तत्कार्यं जगच्च नास्ति । मायादृष्ट्यैव
120933 मायातच्छबलतत्कार्याणां सद्भावोपगमात् । परमार्थदृष्ट्या तु सर्वमिदं
120934 जगच्छान्तमजमेवेत्यर्थः । तथा चोक्तं वार्तिके अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वा
120935 प्रकल्प्यते । ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते इति ॥ ३ ॥
120936
120937 जायते कारणात्कार्यं यत्तत्कारणवद्भवेत् ।
120938 यन्न जायत एवेह तस्मिन्सदृशता कुतः ॥ ४ ॥
120939
120940 अजातेन च सादृश्यप्रसक्तिरित्याह - जायत इति ॥ ४ ॥
120941
120942 बीजमेव न यस्यास्ति तत्कथं वद जायते ।
120943 अप्रतर्क्यमनाख्यं च यत्तस्य क्वेव बीजता ॥ ५ ॥
120944
120945 कुतो न जायते तत्राह - बीजमेवेति । तत्र बीजाभावेऽपि तदेव बीजं किं न स्यात्तत्राह
120946 - अप्रतर्क्यमिति ॥ ५ ॥
120947
120948 देशकालवशात्सर्वे हेतुमन्तः प्रमाणगाः ।
120949 अकर्तृब्रह्मविषयः प्रमा कारणयोः कथम् ॥ ६ ॥
120950
120951 कुतस्तत्र बीजादिहेत्वभाव इति चेत्प्रमाणसिद्धतदुचितदेशकालाभावादित्याह -
120952 देशेति । तर्हि ब्रह्मगोचरप्रमैव तत्र हेतूपादानकारणगोचरास्तु न विरोधादित्याह

120953 - अकर्त्रीति | यस्य प्रमाणस्याकर्तृ कर्त्रादिकारकमात्रविरोधि ब्रह्म विषयस्तेन
120954 हेतूपादानकारणयोः प्रमा जायत इति कथं वक्तुं शक्यमित्यर्थः || ६ ||
120955
120956 अकर्तृकर्मकरणे नास्ति कारणता शिवे |
120957 तस्मात्तत्कारणं नास्ति जगच्छब्दार्थवेदनम् || ७ ||
120958
120959 ब्रह्मैव त्वं स्वरूपं सद्यत्स्थितं धारयस्व तत् |
120960 असम्यग्दर्शिविषयं तदेव जगदाचितम् || ८ ||
120961
120962 अत एव स्वरूपं शुद्धाकाशकल्पं यन्निर्विशेषं वस्तु तदेवाहमिति तत्त्वदृशा
120963 हृदि धारयस्व नान्यादृशम् | अज्ञदृशा च तदेव जगद्रूपेणाचितमित्यर्थः || ८
120964 | |
120965
120966 चिन्मात्रमजरं शान्तं यदेकं तत्प्रमीयते |
120967 तेनैवायं जगद्ब्रह्म सच्छान्तं बुद्ध्यते वपुः || ९ ||
120968
120969 चिन्मात्रप्रमयैव जगद्ब्रह्मभावेन संपद्यते | अतत्त्वाकारमनोभ्रान्त्या च ब्रह्म
120970 जगदाकारेणेत्याह - चिन्मात्रमिति द्वाभ्याम् || ९ ||
120971
120972 अन्यथैव च यो भावश्चेतसः पृथिवीपते |
120973 स एव नाशः कथितः स्वानुभूतश्च पण्डितैः || १० ||
120974
120975 नाशो ब्रह्मस्वरूपहानिः || १० ||
120976
120977 चित्तं नाशस्वभावं तद्विद्धि नाशात्मकं नृप |
120978 क्षणनाशो यतः कल्पचित्तशब्देन कथ्यते || ११ ||
120979
120980 तदेव स्फुटमाह - चित्तमिति | सः क्षणमात्रमपि स्वरूपविस्मरणरूपो नाशः
120981 कल्पकालविस्मृतचित्तशब्देनोच्यत इत्यर्थः || ११ ||
120982
120983 असंकल्पनमात्रेण सम्यग्ज्ञानोदयात्मना |
120984 संकल्पः क्षीयते सिद्ध्यै स्वयमेवासदात्मकः || १२ ||
120985
120986 तच्च चित्तमसंकल्पनपर्यवसितत्वज्ञानेन [पर्यवसिततत्त्वज्ञानेन इति पाठः |
120987] नश्यतीत्याह - असंकल्पनेति || १२ ||
120988
120989 नाम्नैवाङ्गीकृताभावं यदि विश्वं हि कथ्यते |
120990 विद्यमानं कथं तत्स्यान्ननु तामरसेक्षण || १३ ||
120991
120992 अस्तु संकल्पनाशस्तथापि विश्वं कथं निवर्तत इति चेन्मिथ्यात्वादेवेति विशति
120993 परमात्मन्येकीभवति न वस्त्वन्तरतयावतिष्ठत इति विश्वमिति
120994 तन्नामनिर्वचनमभिप्रेत्याह - नाम्नैवेति | यः स्वाधिष्ठाने बाधे न विशति
120995 तद्विद्यमानं कथं स्यादित्यर्थः || १३ ||
120996
120997 हस्तावुत्क्षिप्य यो ब्रूते शूद्रोऽस्मीति भृशं गिरा |
120998 कथं सा विप्रो भवति विप्रत्वं त्वस्य कीदृशम् || १४ ||
120999
121000 तत्र लोकवृत्तं प्रमाणयति - हस्ताविति द्वाभ्याम् || १४ ||
121001
121002 विवृत्तधातुरत्युच्चैर्मृतोऽस्मीति विरौति यः |
121003 मृतिमेवागतं [मृतमिति पाठेपि स एवार्थः |] विद्धि जीवनं तस्य
121004 संभ्रमः || १५ ||

121005
121006 संनिपातेन विवृत्ताः कुपिता धातवो यस्य तथाविधः सन् संनिहितमृत्युरिति यावत् ॥
121007 १५ ॥
121008
121009 भ्रमाकृति यदस्तीह दृश्यतेऽलातचक्रवत् ।
121010 मृगतृष्णाद्विचन्द्रादिबालवेतालकादिवत् ॥ १६ ॥
121011
121012 चित्ताद्यस्तीत्यनुभवस्य तर्हि का गतिरिति चेद्भ्रान्तित्वमेवेति दृष्टान्तैराह -
121013 भ्रमाकृतीति ॥ १६ ॥
121014
121015 तत्कथं किल नाम स्यात्सत्यं श्रमभरात्मकम् ।
121016 अज्ञानभ्रान्तिरेवान्तश्चित्तमित्येव कथ्यते ॥ १७ ॥
121017
121018 भ्रान्तिपुञ्जरूपमेव तर्हि तत्सदस्तु नेत्याह - तदिति ।
121019 तस्याज्ञानव्यतिरिक्तस्वरूपाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥
121020
121021 अज्ञानमुच्यते चित्तमसत्सदिव संस्थितम् ।
121022 असंवेदनमज्ञातं ज्ञानं संवेदनं भवेत् ॥ १८ ॥
121023
121024 अज्ञानसत्त्वसंवित्तेर्ज्ञानात्संवेदनात्क्षयः ।
121025 जलज्ञानं मुधा भ्रान्तिः साधो मरुमरीचिषु ॥ १९ ॥
121026
121027 अज्ञानात्मनैव तर्हि चित्तादि सत्यमस्तु तत्राह - अज्ञानेति ।
121028 ज्ञानबाध्यत्वान्नाज्ञानात्मनापि सत्यता सिद्ध्यतीत्यर्थः । उक्तं
121029 दृष्टान्ताभ्यामुपपादयति - जलज्ञानमित्यादिना ॥ १९ ॥
121030
121031 नैतज्जलमिति ज्ञानात्संवित्तेः प्रविलीयते ।
121032 इदं चित्तमिति प्रौढं यदज्ञानमलं हृदि ॥ २० ॥
121033
121034 नास्ति चित्तमिति ज्ञानात्तत्समूलं विनश्यति ।
121035 यथा रज्ज्वां भुजङ्गत्वमज्ञानभ्रमसंभवम् ॥ २१ ॥
121036
121037 न सर्पोऽयमिति ज्ञानाद्धृदि रूढात्प्रणश्यति ।
121038 तथात्मनि मनोभूतमज्ञानभ्रमसंभवम् ॥ २२ ॥
121039
121040 चित्तं नास्तिति विज्ञानाद्धृदि रूढाद्विनश्यति ।
121041 चित्तं मनोऽहमित्यन्तर्यावदज्ञानसंभवम् ॥ २३ ॥
121042
121043 यावत् सकलम् ॥ २३ ॥
121044
121045 न चित्तमस्ति नो चैवमहंकारादिसंयुतम् ।
121046 किंचिदेव जगत्यस्मिन्संविदेकान्तनिर्मला ॥ २४ ॥
121047
121048 अहंकारादिसंयुतं किंचिद्देहादि । अप्यर्थे एवकारः । तर्हि किमस्ति तदाह -
121049 संविदिति ॥ २४ ॥
121050
121051 तया संकल्पचित्तादि कृतमासीद्विमूढया ।
121052 अद्यासंकल्पतः सर्वं परित्यक्तं प्रबुद्धया ॥ २५ ॥
121053
121054 संकल्पेन यदा याति त्वसंकल्पेन गच्छति ।
121055 पवनेन महाबाहो ज्वालाजालमिवानले ॥ २६ ॥
121056

121057 आत्मतत्त्वैकघनया ततया ब्रह्मसत्तया।
121058 जगत्सर्वमिति व्याप्तं समुद्र इव वारिणा॥ २७॥
121059
121060 व्याप्तं ग्रस्तम्॥ २७॥
121061
121062 नाहमस्मि न चान्योस्ति न त्वं नैते न चित्तकम्।
121063 नेन्द्रियाणि न चाकाशमात्मा त्वेकोऽस्ति निर्मलः॥ २८॥
121064
121065 कथं ग्रस्तं तदाह - नाहमिति॥ २८॥
121066
121067 घटाद्याकाररूपेण स एवायं विलोक्यते।
121068 इदं चित्तमयं चाहमिति कैव कुकल्पना॥ २९॥
121069
121070 तर्हि जीवन्मुक्तैर्घटाद्याकारेण किमवलोक्यते तत्राह - घटादीति॥ २९॥
121071
121072 न जायते न म्रियते किंचिदस्मिञ्जगत्त्रये।
121073 केवलोऽयं चिदुल्लासः सदसद्भावनात्मना॥ ३०॥
121074
121075 सर्वमात्मा परंब्रह्म सकृत्प्रकटमाततम्।
121076 द्वित्वैकत्वे न विद्येते न भ्रान्तिर्न च संभ्रमः॥ ३१॥
121077
121078 संभ्रमो मरणादिभयम्॥ ३१॥
121079
121080 सर्वेन्द्रियगणाकारे सन्नेवासि सखे ततः।
121081 न दह्यसे महाबुद्धे न च क्वचन लिप्यसे॥ ३२॥
121082
121083 सर्वस्मिन्निन्द्रियगणे तद्ग्राह्यवह्न्याद्याकारे च सन्नेव सन्मात्रस्वरूपस्त्वमसि। अतो
121084 दाहहेतुभिराध्यात्मिकादिभावैर्न दह्यसे॥ ३२॥
121085
121086 न ते विनश्यति सखे न च किंचिद्विवर्धते।
121087 निर्मलाकाशरूपस्य कैवल्यानन्तरूपिणः॥ ३३॥
121088
121089 इच्छानिच्छात्मिके शक्ती येतरापि त्वमेव च।
121090 न ह्यंशुव्यतिरेकेण शशाङ्क उपलभ्यते॥ ३४॥
121091
121092 इतरा क्रियाशक्तिरपि त्वमेव। अतस्तवेष्टमनिष्टं कर्तव्यं च नास्तीत्यर्थद्योतनाय
121093 चकारः। अंशवः कलास्तद्व्यतिरेकेण॥ ३४॥
121094
121095 अजमजरमनाद्यजस्वभावं सकृदमलं विलसत्सदैकरूपम्।
121096 विगलितकलनं कलाख्यलीलं सदुदितमाद्यमजं तदात्मतत्त्वम्॥ ३५॥
121097
121098 त्रिभिरजपदैर्जन्मवृद्धिविपरिणामा निरस्यन्ते। सदैकरूपमित्यनेनान्ये विकाराः।
121099 सकृद्विलसत्सकृत्प्रभातम्। कलाप्रमाणेन स्वस्वरूपपरिचयस्तदाख्या लीला यस्य
121100 तथाविधं सत् सन्मात्रतया उदितम्। आद्यं सर्वव्यवहारेभ्यः प्राक्सिद्धं यद्वस्तु
121101 तदेवात्मतत्वमित्यर्थः॥ ३५॥
121102
121103 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
121104 शिखिध्वजपरमावबोधनं नाम शततमः सर्गः॥ १००॥
121105
121106 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
121107 शिखिध्वजपरमावबोधनं नाम शततमः सर्गः॥ १००॥
121108

121109
121110 एकाधिकशततमः सर्गः १०१
121111
121112 श्रीवसिष्ठ उवाच।
121113
121114 इति कुम्भवचो राजा भावयंस्तदकृत्रिमम्।
121115 स्वयमात्मपदे तस्मिन्क्षणं परिणतोऽभवत्॥ १॥
121116
121117 ज्ञानदार्ढ्येन राज्ञोऽत्र वर्ण्यते कृतकृत्यता।
121118 जीवन्मुक्तावचित्तत्वं स्थितिस्तत्त्वस्य चेर्यते॥
121119
121120 परिणतः पूर्वभावं विहाय तद्भावं प्राप्तः॥ १॥
121121
121122 बभूवामीलितमनोलोचनः शान्तवाङ्मुनिः।
121123 शिलातलादिवोत्कीर्णो निस्पन्दावयवाकृतिः॥ २॥
121124
121125 शिलातलादुत्कीर्णः प्रतिमादिरिव॥ २॥
121126
121127 ततो मुहूर्तमात्रेण प्रबुद्धं स्फुरितेक्षणम्।
121128 तमुवाच महाबाहो चूडाला कुम्भरूपिणी॥ ३॥
121129
121130 कुम्भ उवाच।
121131
121132 कच्चिदस्मिन्पदे स्फारे शुद्धे विततनिर्मले।
121133 सुतल्पे निर्विकल्पानां सुखं विश्रान्तवानसि॥ ४॥
121134
121135 निर्विकल्पानां योगिनां शोभनतल्पभूते निरतिशयानन्दपदे॥ ४॥
121136
121137 कच्चिदन्तः प्रबुद्धोसि कच्चिद्भ्रान्तिस्त्वयोज्झिता।
121138 कच्चिज्ज्ञेयं परिज्ञातं दृष्टं द्रष्टव्यमेव वा॥ ५॥
121139
121140 शिखिध्वज उवाच।
121141
121142 भगवंस्त्वत्प्रसादेन महाविभवभूमिका।
121143 महती पदवी दृष्टा सर्वस्योर्ध्वं स्थिता मया॥ ६॥
121144
121145 महाविभवो निरतिशयानन्दस्तल्लक्षणा भूमिका। सर्वस्य हैरण्यगर्भानन्दान्तस्य
121146 विषयानन्दजातस्योर्ध्वमुत्कर्षकाष्ठायां स्थिता॥ ६॥
121147
121148 सतां विदितवेद्यानामहो बत महात्मनाम्।
121149 अपूर्वैकामृतमयः सङ्गः सारफलप्रदः॥ ७॥
121150
121151 बतेति हर्षे। अपूर्वमनादौ संसारे कदाप्यननुभूतं यदेकामृतं
121152 निरतिशयानन्दस्तत्प्रचुरः अत एव सारफलप्रदः॥ ७॥
121153
121154 जन्मनापि मया लब्धं यन्नाम न महामृतम्।
121155 तदद्य त्वत्समासङ्गात्तेनैवासादितं स्वयम्॥ ८॥
121156
121157 सामान्योक्तं विशिष्य विवृणोति - जन्मनेति। तेन महामृतस्वरूपभूतेनैव
121158 मया अनाद्यज्ञानान्न लब्धं तदद्य त्वत्समासङ्गात्स्वयमेवानायासेनासादितम्॥
121159 ८॥
121160

121161 अनन्तमाद्यममृतं चैतत्कमललोचन।
121162 कथं नासादितमभूत्पूर्वमात्मपदं मया॥ ९॥
121163
121164 कुम्भ उवाच।
121165
121166 मनस्युपशमं याते त्यक्तभोगैषणे स्थिते।
121167 कषायपाके निर्वृत्ते सर्वेन्द्रियगणस्य च॥ १०॥
121168
121169 पूर्वं चित्तकषायपाकाभावान्नासादितमिदानीं तु तपसा
121170 तत्परिपाकादासादितमित्याशयेन कुम्भ उत्तरमाह - मनसीत्यादिना।
121171 सर्वेन्द्रियगणस्य चान्मनसश्च भोगलक्षणकषायाणां पाके निर्वृत्ते सति तथा च
121172 स्मृतिः कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः। कषाये कर्मभिः पक्के ततो
121173 ज्ञानं प्रजायते इति॥ १०॥
121174
121175 यान्ति चेतसि विश्रान्तिं विमला देशिकोक्तयः।
121176 यथा सितांशुके शुद्धे बिन्दवः कुङ्कुमाम्भसः॥ ११॥
121177
121178 कषायाणामनन्तानां संभृतानां शरीरकैः।
121179 स्ववासनास्वरूपाणामद्य पाकस्तवोदितः॥ १२॥
121180
121181 देहान्मलानि सर्वाणि कालेन कमलेक्षण।
121182 साधो वृक्षात्फलानीव पाकेन विगलन्त्यधः॥ १३॥
121183
121184 देहाल्लिङ्गदेहात्। मलानि रागादिकषायाः पापानि च॥ १३॥
121185
121186 वासनात्मसु यातेषु मलेषु विमलं सखे।
121187 यद्वक्ति गुरुरन्तस्तद्विशतीषुर्यथा बिसे॥ १४॥
121188
121189 बिसे मृणालरूपे धानुष्कपरिकल्पिते लक्ष्ये॥ १४॥
121190
121191 कषायपाके संपन्ने त्वं मयाद्य विबोधितः।
121192 तेनाद्यैव तवाज्ञानक्षयो जातो महामते॥ १५॥
121193
121194 अद्य पक्वकषायस्त्वमद्यैव ज्ञानसंकथाम्।
121195 अद्येह सोपदेशस्त्वमद्यैवासि प्रबुद्धवान्॥ १६॥
121196
121197 ज्ञानार्थां संकथामुपदेशं तात्पर्येणावधारितवानसीति शेषः।
121198 उपदिष्टार्थानां हृदि धारणात्सोपदेशः।
121199 प्रबुद्धवांस्तत्फलसाक्षात्कारज्ञानवान् जातोऽसीत्यर्थः॥ १६॥
121200
121201 शुभाशुभानां सर्वेषां कर्मणामद्य संक्षयः।
121202 सत्सङ्गव्यपदेशेन तव निष्पत्तिमागतः॥ १७॥
121203
121204 यावदस्य दिनस्यैष पूर्वभागो महीपते।
121205 तावच्चेतोहंममेति तवाज्ञानं बभूव ह॥ १८॥
121206
121207 तवाज्ञानमद्य मध्याह्नकाले क्षीणमिति मया ज्ञातमित्याह - यावदिति॥ १८॥
121208
121209 इदानीं मद्वचोबोधाच्चेतसि क्षयमागते।
121210 हृदयात्संपरित्यक्ते संप्रबुद्धोऽसि भूपते॥ १९॥
121211
121212 इदानीमद्यतनदिनस्योत्तरभागे हृदयात्संपरित्यक्ते चेतसि क्षयमागते सति॥ १९॥

121213
121214 हृदि यावन्मनःसत्ता तावदज्ञानसंस्थितिः ।
121215 चित्ते चित्ततया त्यक्ते ज्ञानस्याभ्युदयो भवेत् ॥ २० ॥
121216
121217 अचित्ततया निःस्वरूपताबुद्ध्या ॥ २० ॥
121218
121219 द्वित्वैकत्वदृशौ चित्तं तदेवाज्ञानमुच्यते ।
121220 एतयोर्यो लयो दृष्टेस्तज्ज्ञानं सा परा गतिः ॥ २१ ॥
121221
121222 दृष्टेः परमात्माभिव्यक्तेः ॥ २१ ॥
121223
121224 प्रबुद्धोऽसि विमुक्तोऽसि त्यक्तं चित्तं त्वया नृप ।
121225 सदसत्तामयत्वं हि त्वया त्यक्तमसत्पदम् ॥ २२ ॥
121226
121227 आत्मन्यन्योन्याध्यासात्सदसत्तामयत्वमेव हि चित्तं नाम तदेव असतो जगतः पदं
121228 कल्पनास्थानम् ॥ २२ ॥
121229
121230 वीतशोको निरायासो निःसङ्गोऽनन्य आत्मवान् ।
121231 महोदयो मुनिर्मौनी स्वरूपे तिष्ठ निर्मले ॥ २३ ॥
121232
121233 शिखिध्वज उवाच ।
121234
121235 एवं हि भगवन् जन्तोर्मूर्खस्यैवास्ति चित्तभूः ।
121236 प्रबुद्धस्य न तज्ज्ञस्य चित्तं नाम किल प्रभो ॥ २४ ॥
121237
121238 चित्ते त्यक्ते जीवन्मुक्तानां केनान्तःकरणेन व्यवहारसिद्धिरिति प्रष्टुं राजा
121239 पीठिकां रचयति - एवं हीति । यदीत्यर्थे किलशब्दः ॥ २४ ॥
121240
121241 जीवन्मुक्तास्तदेते हि विहरन्ति कथं वद ।
121242 अविद्यमानमनसो युष्मदाद्यास्तथा नराः ॥ २५ ॥
121243
121244 प्रष्टव्याशं दर्शयति - जीवन्मुक्ता इति । तत् तर्हि ॥ २५ ॥
121245
121246 इति मे कथयाशेषमन्यैः स्ववचनांशुभिः ।
121247 हार्दं तमो मे निपुणमेवंप्रायैः प्रमार्जय ॥ २६ ॥
121248
121249 अन्यैर्दुर्वचमिति शेषः । अन्यैः प्रसिद्धसूर्याद्यंशुविलक्षणैः स्ववचनांशुभिः
121250 प्रसिद्धतमोविलक्षणं हार्द तमः प्रमार्जयेति वा ॥ २६ ॥
121251
121252 कुम्भ उवाच ।
121253
121254 यथा वदसि तत्त्वज्ञ तत्तथैव हि नान्यथा ।
121255 चित्तं हि जीवन्मुक्तानां नास्त्यङ्कुर इवाश्मनाम् ॥ २७ ॥
121256
121257 पुनर्जननयोग्या या वासना घनवासना ।
121258 सा प्रोक्ता चित्तशब्देन न सा तज्ज्ञस्य विद्यते ॥ २८ ॥
121259
121260 यया वासनया तज्ज्ञा विहरन्तीह कर्मसु ।
121261 तां त्वं सत्त्वाभिधां विद्धि पुनर्जननवर्जिताम् ॥ २९ ॥
121262
121263 यथा भर्जिता वितुन्नाश्च लाजा न व्रीह्यादिशब्दवाच्या
121264 नाप्यङ्कुरादिजननक्षमास्तद्वत्तत्त्वज्ञानभर्जितं निरावरणं सत्त्वं न

121265 मनःशब्दवाच्यं नापि पुनर्जन्मसमर्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥
121266
121267 जीवन्मुक्ता महात्मानः सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः ।
121268 विहरन्ति गतासङ्गं न चित्तस्थाः कदाचन ॥ ३० ॥
121269
121270 जीवन्मुक्तव्यवहाराभासे तदेव कारणाभास इत्याह - जीवन्मुक्ता इति ॥ ३० ॥
121271
121272 मूढं चित्तं चित्तमाहुः प्रबुद्धं सत्त्वमुच्यते ।
121273 अप्रबुद्धा हि चित्तस्थाः सत्त्वस्थास्तु महाधियः ॥ ३१ ॥
121274
121275 भूयः प्रजायते चित्तं सत्त्वं भूयो न जायते ।
121276 अप्रबुद्धस्य बन्धोस्ति न प्रबुद्धस्य भूपते ॥ ३२ ॥
121277
121278 सत्ववानसि संजातो महात्यागी स्थितो भवान् ।
121279 अशेषेण त्वया चित्तं त्यक्तमद्येति वेद्म्यहम् ॥ ३३ ॥
121280
121281 तवापि सत्त्वबलादेव यावज्जीवं व्यवहारः सेत्स्यतीत्याशयेनाह - सत्त्ववानसीति ॥
121282 ३३ ॥
121283
121284 समस्तवासनोन्मुक्तो राजन्नद्यैव राजसे ।
121285 आकाशसाम्यमायातं मन्ये तव मुने मनः ॥ ३४ ॥
121286
121287 शमं प्राप्तोऽसि परमं सिद्धः समसमस्थितिः ।
121288 अयं हि स महात्यागः सर्वं यत्तत्समुज्झितम् ॥ ३५ ॥
121289
121290 त्वया प्राक्चिकीर्षितो यो महात्यागः स सर्वरूपं चित्तं यत्समुज्झितमयमेवेत्यर्थः ॥
121291 ३५ ॥
121292
121293 स्वर्गापवर्गवित्तादि तपोदानफलाद्यपि ।
121294 प्रबुद्धमेधया साधो धिया परमबोधया ॥ ३६ ॥
121295
121296 चित्तत्यागे तपोदानादिसर्वकर्माण्यन्तर्भूतानि तत्फले च
121297 वित्तस्वर्गापवर्गादितत्फलान्यन्तर्भूतानीत्याशयेनाह - स्वर्गेति । प्रबुद्धा
121298 मेधा उपदिष्टार्थधारणा यस्यास्तथाविधया अत एव परमबोधवत्या धिया
121299 कृतश्चित्तत्याग एव स्वर्गापवर्गवित्तादिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥
121300
121301 तपो नाम कियन्मात्रदुःखक्षयकरं भवेत् ।
121302 क्षयातिशयनिर्मुक्तं यत्सुखं समतामयम् ॥ ३७ ॥
121303
121304 तप-आदिफले तु न ज्ञानफलमन्तर्भवतीत्याशयेनाह - तपो नामेति । यद्यतो
121305 मनस्त्यागरूपसमतायाः सकाशादागतं यत् ज्ञानफलं मोक्षसुखं
121306 क्षयातिशयनिर्मुक्तमित्यर्थः । तत आगतः इत्यर्थे मयट् च इति मयट् ॥ ३७ ॥
121307
121308 तत्सत्तद्वस्तु तत्किंचिन्न तु स्वर्गादि भङ्गुरम् ।
121309 भावाभावैरुपारूढं स्थिताधिगतवेदनम् ॥ ३८ ॥
121310
121311 न ह्यसत्ये अनित्ये च सत्यस्य शाश्वतस्य चान्तर्भावसंभावनापीत्याशयेनाह -
121312 तदिति । तत् ज्ञानफलं सत् सत्यम् । वसतीति वस्तु शाश्वतं च । तत्स्वर्गादि किंचित्तु न तु
121313 सत्यं भङ्गुरं च । भावाभावैराविर्भावतिरोभावैरुपारूढमाक्रान्तं
121314 पूर्वोत्तरकालयोरदृष्टं स्थितं वर्तमानमेवाधिगतवेदनं प्राप्तदर्शनं
121315 स्वप्नवदित्यर्थः ॥ ३८ ॥
121316

121317 स्वर्गो नाम किमानन्दः सोपि संदेहसंस्थितः |
121318 अप्राप्तस्वात्मसंसिद्धेः क्रियाकाण्डः शुभो भवेत् || ३९ ||
121319
121320 तुच्छं बह्वायासलभ्यं च स्वर्गादितुच्छसुखमज्ञानामेव बहुमतं न
121321 तत्त्वविदामित्याशयेनाह - स्वर्ग इति | स्वर्गो नामेति किमानन्दस्तुच्छसुखम् | किं
121322 क्षेपे इति समासः
121323 अवर्जनीयधर्मकीर्तनाद्यल्पापराधसहस्रनाश्यत्वात्संदेहसंस्थितः || ३९ ||
121324
121325 येन नासादितं हेम रीतिं किं स परित्यजेत् |
121326 चूडालादिसमासङ्गाद्भवेज्ज्ञत्वं सुखेन ते || ४० ||
121327
121328 ज्ञानदौर्लभ्यादज्ञानां युक्त एव तुच्छस्वर्गादिपरिग्रह इत्याशयेनाह -
121329 येनेति | रीतिं पित्तलम् | तव तु ज्ञानं प्राङ्न दुर्लभमभूत्तथापि त्वं वृथैव
121330 तपःक्लेशे निमग्न इत्याह - चूडालेति || ४० ||
121331
121332 तत्किमर्थमनर्थेऽस्मिन्निमग्नस्त्वं तपोमये |
121333 आश्रमादिविकल्पांशसाध्यस्याद्य कुकर्मणः || ४१ ||
121334
121335 आश्रमो वानप्रस्थाश्रमः | आदिपदात्तद्योग्यं
121336 वयस्तदुचितकर्माधिकारनिर्वाहकविशेषणान्तराणि च |
121337 तदभिमानतत्साधनचिन्तादिविकल्पविक्षेपांशसहस्रसाध्यस्य बन्धकत्वात्फलतोऽपि
121338 कुत्सितस्य कर्मणः संबन्धिनि कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःक्लेशप्रचुरे अनर्थे
121339 त्वमद्यपर्यन्तं किमर्थं निमग्नः || ४१ ||
121340
121341 आद्यन्तावस्य सुमते मध्य एव सुखं स्म भो |
121342 यतस्ते समयो जातो यस्मिन्परिणमन्ति च || ४२ ||
121343
121344 स्वर्गादिमहासुखहेतोस्तपसः कथमनर्थत्वं तत्राह - आद्यन्ताविति | भो सुमते
121345 यतोऽस्य तपस आदिभाग आचरणावस्था अन्तभागः फलक्षयावस्था च
121346 दुःखरूपावेव | मध्ये स्वर्गादिभोगावस्थायामेव सुखं स्म किल | तर्हि किं मया
121347 कृतं तपो व्यर्थमेव नेत्याह - यत इति | यतस्तपसैव ते
121348 चित्तकषायपाकात्सांप्रतं तत्त्वबोधसमयो जातः | अतो हेतोः सर्वे तपोरूपा
121349 विकल्पांशा यस्मिन्नविकल्पे तत्वज्ञाने परिणमन्ति तत्फलेनैव फलवन्तोऽपि च
121350 भवन्ति || ४२ ||
121351
121352 तपोरूपा विकल्पांशास्तत्र बद्धपदो भव |
121353 चिद्व्योम्नो नभसोत्यच्छात्सर्वे भावाः समुत्थिताः || ४३ ||
121354
121355 तत्र ज्ञाने बद्धपदः स्थिरो भव | विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा इत्यादि
121356 श्रुतेस्तत्फलेनैव ते तपसः साफल्यमिति भावः | ज्ञानफलचिद्व्योमलाभेन
121357 सर्वमेव लब्धम् | सर्वस्य जगतस्तत एवोद्भवस्थितिलयश्रुतेरित्याशयेनाह -
121358 चिद्व्योम्न इति || ४३ ||
121359
121360 तथैव परिदृश्यन्ते तत्रैव विलयं गताः |
121361 इदं कार्यमिदं नेति संकल्पा ब्रह्मबिन्दवः || ४४ ||
121362
121363 यद्यपि कार्यमिष्टमकार्यमनिष्टं च सर्वमपि ब्रह्मसमुद्रबिन्दव एव तथापि
121364 तुच्छत्वात्तत्सर्वं बन्ध्यं निष्फलमेवातस्तत्त्यक्त्वा पूर्णं समुद्रस्थानीयं
121365 निर्विशेषमेव समाश्रयेत्याह - इदमिति || ४४ ||
121366
121367 वन्ध्यं शिखिध्वज त्यक्त्वा पूर्णमेव समाश्रय |
121368 इष्टं मे प्रार्थयस्वेति यथैव प्रार्थ्यते सखे || ४५ ||

121369
121370 परमप्रेमास्पदत्वान्निरतिशयानन्दरूपस्य स्वस्य इष्टान्तरप्रार्थनापेक्षया
121371 तादृशस्वलाभप्रार्थनमेव वरमित्याशयेनाह - इष्टमिति।
121372 यथाऽलब्धदयितया स्त्रिया लब्धव्यदयितं प्रति मे इष्टं प्रार्थयस्वेत्यन्यत्प्रार्थ्यते
121373 तथैव स्वयं दयित एव कथं न प्रार्थ्यते। तस्मिन्स्वाधीनतया लब्धे
121374 तदधीनलब्धव्यान्तराणां स्वत एव लाभादिति भावः॥ ४५॥
121375
121376 स्त्रिया तथैव स कथं दयितः प्रार्थ्यते स्वयम्।
121377 संकल्परचितानेतान्भावानापतभासुरान्॥ ४६॥
121378
121379 अङ्गीकृत्यात्मातिरिक्तेष्टानां पुरुषार्थत्वं लब्धत्वादेवाप्रार्थनीयत्वमुक्तम्।
121380 वस्तुतस्तु तेषां तत्त्वज्ञदृशा तुच्छत्वादग्राह्यत्वमेवेत्याह - संकल्पेति।
121381 आपद इव अभासुरानरमणीयान्॥ ४६॥
121382
121383 गृह्णन्ति न महात्मानः प्राज्ञा जलरवीनिव।
121384 स्वर्गमोक्षादिफलदं यत्किंचित्सर्वमेव तत्॥ ४७॥
121385
121386 जलरवीन् रविप्रतिबिम्बानिव। ज्ञानलाभानन्तरं
121387 स्वर्गादिसाधनानीवापवर्गसाधनान्यपि हेयान्येवेत्याशयेनाह - स्वर्गेति॥ ४७॥
121388
121389 त्यक्त्वा समसमाभासो योऽस्यसावेव वै भव।
121390 सत्त्वं सत्त्वेन नाशेन नाश्यं हि विगतस्पृहः॥ ४८॥
121391
121392 सर्वपदार्थेषु सदंशः सत्त्वेनैव ग्राह्यः असदंशस्तु नित्यनष्टत्वेनैव
121393 ग्राह्यश्चित्तचाञ्चल्यं विनेत्याह - सत्त्वमिति॥ ४८॥
121394
121395 पदार्थौघमिमं गृह्णंस्तिष्ठास्पन्दितचित्तभूः।
121396 अपरिस्पन्दचित्तस्य संसृतिर्नेह धावति॥ ४९॥
121397
121398 अस्पन्दितचित्तभूरित्युक्तेः प्रयोजनमाह - अपरिस्पन्देति। न धावति न प्राप्नोति।
121399 यथा स्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणपुरुषापराधप्रभवा विपत्तिर्मतौ
121400 विवेकज्ञानोदये सति न प्राप्नोति तद्वदित्यर्थः॥ ४९॥
121401
121402 पौरुषप्रभवा साधो विपत्तिर्हि मतौ यथा।
121403 यानि यानीह दुःखानि प्रस्फुरन्ति जगत्त्रये॥ ५०॥
121404
121405 चेतश्चापलजान्येव तानि तानि महीपते।
121406 स्थिरं शान्तं गतस्पन्दं यस्य चित्तमचापलम्।
121407 सदैव स महानन्दी साम्राज्यस्य स भाजनम्॥ ५१॥
121408
121409 सम्यग्भग्नावरणतया राजत इति सम्राट् साक्षात्कृत आत्मा तद्भावस्य
121410 भाजनमित्यर्थः॥ ५१॥
121411
121412 अथ चेतसि तत्त्वज्ञ स्पन्दास्पन्दौ त्वमेकताम्।
121413 नीत्वा तिष्ठ यथाकाममैक्यमागत्य शाश्वतम्॥ ५२॥
121414
121415 स्पन्दास्पन्दौ तत्साक्षिमात्रतादर्शनेनैकतां नीत्वा साक्षिणमपि
121416 ब्रह्मात्मैक्यमागत्य प्रापय्य भूमानन्दभावेन यथाकामं पूर्णकामतया
121417 तिष्ठेत्यर्थः॥ ५२॥
121418
121419 शिखिध्वज उवाच।
121420

121421 कथमैक्यं विभो यातः स्पन्दास्पन्दाविमावुभौ।
121422 सर्वसंशयविच्छेदकारिन्नेतद्वदाशु मे॥ ५३॥
121423
121424 विरुद्धयोः स्पन्दास्पन्दयोरेकतानयनं कथमिति राजा पृच्छति - कथमिति॥ ५३
121425 ॥
121426
121427 कुम्भ उवाच।
121428
121429 एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवाम्बुधि।
121430 तदेव स्पन्दते धीभिः शुद्धवारिव वीचिभिः॥ ५४॥
121431
121432 तयोः स्वरूपेणैक्यविरोधेऽप्यधिष्ठानसाक्षिचिन्मात्ररूपेण न तद्विरोध इति
121433 स्वाशयप्रकटनेन कुम्भ उत्तरमाह - एकमिति। वाः इव स्पन्दते स्पन्दात्मना
121434 विवर्तते॥ ५४॥
121435
121436 ब्रह्म चिन्मात्रममलं सत्त्वमित्यादिनामकम्।
121437 यद्गीतं तदिदं मूढाः पश्यन्त्यङ्ग जगत्तया॥ ५५॥
121438
121439 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादिश्रुतिभिर्यद्गीतम्। अङ्गेत्यामन्त्रणे॥ ५५॥
121440
121441 चित्स्पन्द एव सर्वस्वं सर्गे तस्माद्धि संसृतिः।
121442 परिस्पन्दो हि विन्ध्यादिशब्दस्पन्दसमं परम्॥ ५६॥
121443
121444 स्पन्दास्पन्दयोरैक्यमुपपादयति - चित्स्पन्द इति। सर्गे यत्सर्वस्वं तच्चित्स्पन्द एव।
121445 तत्र विन्ध्यादिरूपपरिस्पन्दः परं द्वितीयं शब्दस्पन्दसमम्। इवार्थे समशब्दो
121446 मिथ्यात्वद्योतनार्थः। नामपरिस्पन्द इत्यर्थः॥ ५६॥
121447
121448 चितः स एव चेत्स्पन्दस्तथाऽस्पन्दश्च भावितः।
121449 एकरूपतया नाम तत्रेदममलं शिवम्॥ ५७॥
121450
121451 अस्त्वेवं तथापि कथं स्पन्दास्पन्दैक्यं तत्राह - चित इति। स तत्तत्साक्ष्यात्मैव
121452 चितः स्पन्दोऽस्पन्दश्चैकरूपतया भावितश्चेत्तत्र इदमात्मरूपमेव शिवं
121453 परिशिष्यत इत्यर्थः॥ ५७॥
121454
121455 सर्गश्चित्स्पन्दमात्रात्मा सम्यग्दृष्टौ विलीयते।
121456 उदेत्यसम्यग्दृष्टीनां रज्ज्वां सर्पभ्रमो यथा॥ ५८॥
121457
121458 सर्गस्तदा क्व गच्छति तत्राह - सर्ग इति। यतः सः असम्यग्दृष्टीनां भ्रान्त्या
121459 उदेति॥ ५८॥
121460
121461 सस्पन्दा चित्तदभिधा निःस्पन्दा त्वियमातता।
121462 तुर्यातीतपदारूढा वाचा वक्तुं न पार्यते॥ ५९॥
121463
121464 तदभिधा सर्गाभिधा। निस्पन्दा तु तुर्यातीतपदारूढा॥ ५९॥
121465
121466 शास्त्रसज्जनसंपर्कसंतताभ्यासयोगतः।
121467 कालेनामलतां याते चेतसीन्दाविवोदिता॥ ६०॥
121468
121469 कदा तथोदिता भवति तदाह - शास्त्रेति। यथा चक्षुषि तिमिरदोषक्षयेणामलतां
121470 याते नित्यसिद्धैव चन्द्रैकता उदिता तद्वत्॥ ६०॥
121471
121472 एतत्केवलमाभातं स्वानुभूतिभिराततम्।

121473 कथ्यते स्वानुभूतेषु स्वयं स्वं रूपमात्मना ॥ ६१ ॥
121474
121475 यदि वाचा वक्तुं न पार्यते तर्हि कथं त्वया मादृशेषु कथ्यते तत्राह - एतदिति
121476 | स्वमनुभूतं यैस्तथाविधेषु स्वानुभूतिभिरेव स्वयं कथ्यते
121477 लोकदृष्ट्येत्यर्थः ॥ ६१ ॥
121478
121479 प्राप्तोऽसि सारं स्वमनादिमध्यमत्रैव तिष्ठ स्वपदे निविष्टः ।
121480 नो रूपनिर्भेदमहाचिदात्मा जातोऽसि साधो खलु वीतशोकः ॥ ६२ ॥
121481
121482 त्वमपि स्वानुभूतिं प्राप्तोऽस्येव तत्र मद्वचसा स्थैर्यमात्रं कुर्वित्याह -
121483 प्राप्तोऽसीति । भेदकदेहादिरूपाणामभावादेव सर्वदेहेषु निर्भेदः । अत एव
121484 महांश्चिदात्मा जातस्तत्त्वबोधात्प्रादुर्भूतोसि तत एव वीतशोकः तत्र को मोहः कः
121485 शोक एकत्वमनुपश्यतः इति श्रुतेरिति भावः ॥ ६२ ॥
121486
121487 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० न्निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
121488 शिखिध्वजबोधनं नामैकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥
121489
121490 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
121491 शिखिध्वजबोधनं नामैकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥
121492
121493 द्व्यधिकशततमः सर्गः १०२
121494
121495 कुम्भ उवाच ।
121496
121497 इति ते कथितं सर्वं शिखिध्वज महीपते ।
121498 यथेदमुत्थितं सर्वं यथा च प्रविलीयते ॥ १ ॥
121499
121500 आमन्त्र्यान्तर्हिते कुम्भे विस्मितस्य महीपतेः ।
121501 चिरं विमृश्य विश्रान्तिः समाधाविह वर्ण्यते ॥
121502
121503 यथेदं सर्वमुत्थितमित्यध्यारोपेण यथा च प्रविलीयत इत्यपवादेन च सर्वं
121504 पूर्णं ब्रह्मतत्त्वं ते मया कथितम् ॥ १ ॥
121505
121506 एतच्छ्रुत्वा च बुद्ध्वा च मत्वा च मुनिनायक ।
121507 यथेच्छसि तथा तिष्ठ दृष्टे स्पष्टे परे पदे ॥ २ ॥
121508
121509 गुरुशास्त्राभ्यां श्रुत्वा स्वीयविचारेण मत्वा च सम्यग् बुद्ध्वा साक्षाद्दृष्टे
121510 आवरणभङ्गात्स्पष्टे परे पदे कदाचित्समाधिप्राधान्येन कदाचिद्व्यवहारेण च
121511 यथेच्छसि तथा तिष्ठ ॥ २ ॥
121512
121513 स्वर्गं गच्छाम्यहं पर्वकालेऽस्मिन्नारदो मुनिः ।
121514 ब्रह्मलोकात्समायातो भवत्यमरसंसदि ॥ ३ ॥
121515
121516 स्वर्गमिन्द्रसभाम् ॥ ३ ॥
121517
121518 न मां पश्यति चेत्तत्र तत्कोपमुपगच्छति ।
121519 नोद्वेजनीया भव्येन गुरवो हि कदाचन ॥ ४ ॥
121520
121521 त्यक्तसंकल्पलेखेन न किंचिदभिवाञ्छता ।
121522 त्वया सदैव वस्तव्यं दृष्टिरेषैव पावनी ॥ ५ ॥
121523
121524 एषा मदुपदिष्टैव ॥ ५ ॥

121525
121526 श्रीवसिष्ठ उवाच।
121527
121528 इति यावत्प्रतिवचः पुष्पहस्तः शिखिध्वजः।
121529 प्रणामाय ददात्येष तावदन्तर्धिमाययौ॥ ६॥
121530
121531 सप्रणामप्रतिवचनात्पूर्वमन्तर्धानम्।
121532 साध्वीभिर्भर्तृकृतनमस्कारस्याग्राह्यत्वात्॥ ६॥
121533
121534 प्रतिभानगतं वस्तु यथैवान्ते न दृश्यते।
121535 न दृष्टवांस्तथा कुम्भमग्रे राजा शिखिध्वजः॥ ७॥
121536
121537 स्वप्नादिप्रतिभानगतं धनादिवस्तु। अन्ते जागरे॥ ७॥
121538
121539 गते कुम्भे महीपालः परं विस्मयमाययौ।
121540 तमेव चिन्तयंश्चित्रं चित्रार्पित इवाभवत्॥ ८॥
121541
121542 चित्रमाश्चर्यम्॥ ८॥
121543
121544 इदं संचिन्तयामास चित्रं विलसितं विधेः।
121545 यत्कुम्भव्यपदेशेन बोधितोऽस्मि चिरोदयम्॥ ९॥
121546
121547 चिरोदयं सदाप्रभातं शाश्वताभ्युदयं वा ब्रह्म॥ ९॥
121548
121549 क्व नारदसुतः कुम्भः क्वाहं नाम शिखिध्वजः।
121550 केवलं कालयुक्त्यैव सोऽहं संपरिबोधितः॥ १०॥
121551
121552 कालयुक्त्या भाग्योदयसमययोगेन॥ १०॥
121553
121554 अहो नु सम्यक्कथितं देवपुत्रेण युक्तिमत्।
121555 अहो नु संप्रबुद्धोऽस्मि मोहनिद्राकुलश्चिरात्॥ ११॥
121556
121557 क्वाहमासं विनिर्मग्नः क्रियाजालकुकर्दमे।
121558 इदं कार्यमिदं नेति मिथ्या विभ्रमचक्रके॥ १२॥
121559
121560 अहो नु शीतला शुद्धा शान्तेयंन् पदवी निजा।
121561 रसायनोद्भवाकारा सत्त्वं शीतयतीह मे॥ १३॥
121562
121563 इयं साक्षात्कृतात्मरूपा साम्राज्यपदवी। सत्त्वं निर्वासनं मनः॥ १३॥
121564
121565 शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम्।
121566 तृणाग्रमपि नेच्छामि संस्थितोऽस्मि यथास्थितम्॥ १४॥
121567
121568 तेनैव स्वस्य पूर्णकामतामाह - शाम्यामीति॥ १४॥
121569
121570 एवं संचिन्तयन्राजा नूनं निर्वासनाशयः।
121571 शैलादिव समुत्कीर्णो मौनमेवावतस्थिवान्॥ १५॥
121572
121573 शैलात्समुत्कीर्णः प्रतिमादिरिव मौनं वागादिचेष्टारहितं यथा स्यात्तथा
121574 समाहितोऽवतस्थिवान्। छान्दसत्वाल्लिटः क्वसुः॥ १५॥
121575
121576 तस्मिन्नेव ततो मौने निःसंकल्पे निराश्रये।

121577 प्रतिष्ठां निश्चलां प्राप्य स तस्थौ गिरिशृङ्गवत् ॥ १६ ॥
121578
121579 मौने मुनिकर्मणि समाधौ ॥ १६ ॥
121580
121581 स तत्र संशान्तभयोऽचिरेण चिरेण विश्रान्तमतिः समात्मा ।
121582 चिरेण संप्राप्तनिजामलात्मा योगेन सुष्वाप ततोऽदितात्मा ॥ १७ ॥
121583
121584 स राजा तत्र समाधौ संप्राप्तनिजामलात्मसन् समात्मा समरसः सन् चिरेण
121585 विश्रान्तमतिर्भूत्वा अचिरेण सद्य एव संशान्तभयः सन् चिरकालानुवृत्तेन योगेन
121586 अदितात्मा अखण्डितस्वभावः सुष्वाप । सुषुप्त इव विशश्रामेत्यर्थः ॥ १७ ॥
121587
121588 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
121589 शिखिध्वजसमाधानं नाम द्व्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥
121590
121591 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
121592 शिखिध्वजसमाधानं नान द्व्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥
121593
121594 त्र्यधिकशततमः सर्गः १०३
121595
121596 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
121597
121598 निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थितिः ।
121599 एवं शिखिध्वजो राजा चूडालामधुना शृणु ॥ १ ॥
121600
121601 चूडालायाः परं गत्वा त्र्यहेण पुनरागमः ।
121602 यत्नाद्व्युत्थापनं राज्ञस्तत्त्वालापश्च वर्ण्यते ॥
121603
121604 एवमुक्तरीत्या शिखिध्वजो राजा निर्विकल्पसमाधानात् काष्ठकुड्योपमस्थितिरभूदिति
121605 शेषः । चूडालां तद्वृत्तान्तमिति यावत् ॥ १ ॥
121606
121607 शिखिध्वजं तं भर्तारं कुम्भवेषेण तेन सा ।
121608 प्रबोध्यान्तर्धिमागत्य ततार तरसा नभः ॥ २ ॥
121609
121610 ततार पुप्लुवे ॥ २ ॥
121611
121612 देवपुत्राकृतिं व्योम्नि जहौ मायाविनिर्मिताम् ।
121613 विदग्धमुग्धमाकारं स्त्रैणं जग्राह सुन्दरम् ॥ ३ ॥
121614
121615 देवपुत्राकृतिं कुम्भवेषम् । स्त्रैणं स्त्रीशरीररूपमाकारं जग्राह ॥ ३ ॥
121616
121617 नभसा स्वपुरं प्राप विवेशान्तःपुरं क्षणात् ।
121618 दृश्या बभूव लोकस्य नृपकर्म चकार च ॥ ४ ॥
121619
121620 नृपकर्म राजकार्यं प्रजानुरञ्जनमित्यर्थः ॥ ४ ॥
121621
121622 वासरत्रितयेनाथ पुनरम्बरमेत्य सा ।
121623 बभूव कुम्भो योगेन शिखिध्वजवनं ययौ ॥ ५ ॥
121624
121625 कुम्भो नारदपुत्रः ॥ ५ ॥
121626
121627 तथा तत्रैव तं भूपमपश्यद्वनभूमिगा ।
121628 निर्विकल्पसमाधिस्थं समुत्कीर्णमिव द्रुमम् ॥ ६ ॥

121629
121630 समुत्कीर्णं प्रतिमाकारनिर्मितं द्रुमं काष्ठमिव निश्चलम् ॥ ६ ॥
121631
121632 अहो नु खलु भो दिष्ट्या विश्रान्तोऽयमिहात्मनि ।
121633 स्थितः स्वस्थः समः शान्त इत्युवाच पुनः पुनः ॥ ७ ॥
121634
121635 अयं राजा ॥ ७ ॥
121636
121637 तदेनं तावदेतस्माद्बोधयामि परात्पदात् ।
121638 इदानीमेव किं देहत्यागमेष करोति वै ॥ ८ ॥
121639
121640 इदानीं प्रारब्धकर्मशेषकाले देहत्यागं किं किमर्थं करोति न करोत्वित्याशयः ॥
121641 ८ ॥
121642
121643 किंचित्कालं स्फुरत्वेष राज्येन विपिनेन वा ।
121644 सममेव गमिष्यावस्त्यक्तदेहाविमौ समौ ॥ ९ ॥
121645
121646 विपिनभोग्यकर्मक्षयपर्यन्तं विपिनेन वा । समं तुल्यकालमेव समौ
121647 तुल्यस्वभावौ गमिष्यावः । कैवल्यमिति शेषः ॥ ९ ॥
121648
121649 तस्योपदेशो विषमः परिणामं न गच्छति ।
121650 अनेनाभ्यासयोगेन तावदाबोधयाम्यहम् ॥ १० ॥
121651
121652 उपदेशः प्राङ्मया कृतः परिणामं सप्तमभूमिकावस्थितिपर्यन्तं परिपाकं
121653 न गच्छति इदानीमेव देहत्यागे तथा च जीवन्मुक्तिसुखानुभवार्थमप्ययं
121654 प्रबोध्य इति भावः ॥ १० ॥
121655
121656 इति संचिन्त्य चूडाला सिंहनादं चकार सा ।
121657 भूयोभूयः प्रभोरग्रे वनेचरभयप्रदम् ॥ ११ ॥
121658
121659 प्रभोः भर्तुः ॥ ११ ॥
121660
121661 न चचाल शिलेवाद्रौ यदा नादेन तेन सः ।
121662 भूयोभूयः कृतेनापि तदा सा तं व्यचालयत् ॥ १२ ॥
121663
121664 पाणिसंपेषेणाचालयत् ॥ १२ ॥
121665
121666 चालितः पातितोऽप्येष यदा न बुबुधे नृपः ।
121667 तदा संचिन्तयामास चूडाला कुम्भरूपिणी ॥ १३ ॥
121668
121669 अहो परिणतः साधुः स्वपदे भगवानयम् ।
121670 तदेनं हि कया युक्त्या सांप्रतं बोधयाम्यहम् ॥ १४ ॥
121671
121672 सप्तमभूमिकानुप्रवेशपर्यन्तं परिणतः । अहो इत्याश्चर्ये । तथा च तस्योपदेशो
121673 विषमः परिणामं न गच्छतीति मदीयसंभावना वृथैवेति भावः ॥ १४ ॥
121674
121675 अथवैनं महात्मानं किमर्थं बोधयाम्यहम् ।
121676 विदेहं बोधमासाद्य तिष्ठत्वेष यथासुखम् ॥ १५ ॥
121677
121678 अत एवाह - अथवेति । विदेहं तिष्ठतु ॥ १५ ॥
121679
121680 अहमप्यङ्गनादेहमिमं त्यक्त्वा परं पदम् ।

121681 अपुनर्जननायैव गच्छामीह हि किं समम् || १६ ||
121682
121683 समं सहैव गच्छामि | इह जीवने किमधिकं सुखमिति शेषः || १६ ||
121684
121685 इति संचिन्त्य देहं स्वं त्यक्तुमभ्युद्यता सती |
121686 पुनः संचिन्तयामास चूडाला सा महामतिः || १७ ||
121687
121688 महामतिरित्यनेनावश्यभोक्तव्यं तदीयप्रारब्धकर्मशेषमपि सा स्वमत्या
121689 दृष्ट्वा पुनः संचिन्तयामासेति सूचनाय || १७ ||
121690
121691 आलोकयामि चैतावदेनं देहं महीपतेः |
121692 यद्यस्य सत्त्वशेषोऽस्ति बोधबीजं हृदन्तरे || १८ ||
121693
121694 सत्त्वं निर्वासनं मनस्तस्य संस्कारलेशात्मना शेषो यदि हृदम्बरे
121695 प्रारब्धावशेषितमायालेशोपहिते हार्दे ब्रह्मण्यस्ति || १८ ||
121696
121697 तत्कालेनैष भगवान्संप्रबोधमुपैष्यति |
121698 मूलकोशरसालीनं पुष्पजालमिव द्रुमे || १९ ||
121699
121700 कालेन तदुद्भवसमयेन | यथा वसन्तारम्भे द्रुमे मूलकोशे मूलप्रदेशे यो
121701 भौमो रसस्तस्मिन्सूक्ष्मभावेनालीनं भाविपुष्पजालमिव सत्त्वशेषो यद्यस्तीति
121702 पूर्वेणान्वयः || १९ ||
121703
121704 तदेवं विरहञ्जीवन्मुक्त एव भवत्यलम् |
121705 मुक्तो भवत्यथ यदि मन्ये गच्छामि तत्समम् || २० ||
121706
121707 तर्हि मत्प्रबोधितोऽयं जीवन्मुक्तः सन् एवमहमिव विहरन् भवत्येव | अथ यदि
121708 सत्त्वशेषस्यापि बाधान्मुक्तो भवति तत्तर्ह्यहमपि सममनेन साकमेव मुक्तिं
121709 गच्छामि || २० ||
121710
121711 इति संचिन्त्य चूडाला स्पर्शनेन नयेन च |
121712 पतिमालोक्य साशङ्कमुवाच वरवर्णिनी || २१ ||
121713
121714 स्पर्शेन देहोष्मलिङ्गेन वक्ष्यमाणलिङ्गेन पतिं जीवतीति साशङ्कमालोक्य
121715 संबोधहेतूदयेन सत्त्वशेषं व्यबुध्यत | अस्य हृदि सत्त्वशेषोऽस्त्येवेत्युवाच चेति
121716 परेण सहान्वयः || २१ ||
121717
121718 अस्त्येव सत्त्वशेषोऽस्य हृदि संबोधकारणम् |
121719 संबोधहेतूदयेन सत्त्वशेषं व्यबुध्यत || २२ ||
121720
121721 श्रीराम उवाच |
121722
121723 भृशं संशान्तचित्तस्य काष्ठलोष्टसमस्थितेः |
121724 सत्त्वशेषः कथं ब्रह्मञ्ज्ञायते ध्यानशालिनः || २३ ||
121725
121726 स्पर्शनेन नयेन चेति यदुक्तं तत्र नयशब्दार्थं जिज्ञासू रामः पृच्छति -
121727 भृशमिति || २३ ||
121728
121729 श्रीवसिष्ठ उवाच |
121730
121731 प्रबोधकारणं यस्य दुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि |
121732 विद्यते सत्त्वशेषोऽन्तर्बीजे पुष्पफलं यथा || २४ ||

121733
121734 देहे वृद्धिविपरिणामापक्षयादिविकारानुदयः सत्त्वशेषे लिङ्गमित्युत्तरं वक्तुं
121735 लिङ्ग्यमनुवदति - प्रबोधेति द्वाभ्याम् ॥ २४ ॥
121736
121737 चित्तस्पन्दवियुक्तस्य तस्यास्पन्दितसच्चितः ।
121738 द्वित्वैकत्वविहीनस्य समस्याचलसंस्थितेः ॥ २५ ॥
121739
121740 द्वित्वैकत्वविहीनस्य निर्विकल्पस्य ॥ २५ ॥
121741
121742 कायः समसमाभोगो न ग्लायति न हृष्यति ।
121743 नास्तमेति न चोदेति सममेवावतिष्ठते ॥ २६ ॥
121744
121745 ग्लायति ग्लानिं गच्छति ॥ २६ ॥
121746
121747 द्वित्वैकत्वादियुक्तस्य यस्य प्रस्पन्दते मनः ।
121748 तस्य देहोऽन्यतामेति नास्पन्दस्य कदाचन ॥ २७ ॥
121749
121750 अन्यस्य तु तद्वैपरीत्यमित्याह - द्वित्वैकत्वादीति ॥ २७ ॥
121751
121752 चित्तस्पन्दो हि सर्वेषां कारणं जगतः स्थितेः ।
121753 राम भावविकाराणां कुसुमानां यथा मधुः ॥ २८ ॥
121754
121755 तत्कुतस्तत्राह - चित्तस्पन्द इति । जगतः स्थितेर्व्यवहारस्य हेतुभूतानां सर्वेषां
121756 भावविकाराणां कारणम् ॥ २८ ॥
121757
121758 अस्मिन्प्रयास्यतो देहे चेतसो हि मुहुर्मुहुः ।
121759 हर्षः कोपो न संमोहो वशमेति रघूद्वह ॥ २९ ॥
121760
121761 अत एव पुनर्जन्मबीजसत्त्वेऽस्माद्देहाद्देहान्तरं प्रयास्यतश्चेतसो मुहुर्मुहुर्यत्नेन
121762 निगृह्यमाणोऽपि हर्षः कोपः संमोहश्च न वशमेति न निग्रहीतुं शक्यते । तदेव
121763 पुनर्जन्मावश्यंभावे लिङ्गमित्यर्थः ॥ २९ ॥
121764
121765 चित्ते प्रशममायाते कायो यः सत्त्ववर्जितः ।
121766 बाधते नाम्बरस्येव तस्य भावविकारभूः ॥ ३० ॥
121767
121768 चित्ते हर्षादिविकारशान्तौ तु कायेऽपि विकारा निवर्तन्त इत्याह - चित्त इति । सत्त्वेन
121769 निर्वासनचित्तेन वर्जितः अप्रतिसंधानेन त्यक्तः । तथा च चित्तेनाहंतया परिग्रह एव
121770 देहे वृद्ध्यादिविकारहेतुरिति भावः ॥ ३० ॥
121771
121772 वीच्यादि न यथोदेति समाया जलसंततेः ।
121773 तथा न दृश्यते दोषः समायाः सत्त्वसंततेः ॥ ३१ ॥
121774
121775 देहजरापलितादिर्दोषो रागादिदोषश्च न दृश्यते ॥ ३१ ॥
121776
121777 सत्त्वस्यानुपलम्भोऽस्ति न तस्योपशमाद्दते ।
121778 यावद्भाति समं तत्त्वं कालाच्छाम्यति केवलम् ॥ ३२ ॥
121779
121780 कियत्कालं जीवन्मुक्तैः सत्त्वमुपलभ्यत इति चेत्प्रारब्धशेषक्षयेण
121781 तत्प्रशमपर्यन्तमित्याह - सत्त्वस्येति । समं प्रातिभासिकवैषम्येणापि शून्यम् ।
121782 कालात्प्रारब्धशेषक्षयकालात् ॥ ३२ ॥
121783
121784 देहे यस्मिंस्तु नो चित्तं नापि सत्त्वं च विद्यते ।

121785 स तापे हिमवद्राम पञ्चत्वेन विलीयते ॥ ३३ ॥
121786
121787 सत्त्वस्यापि क्षये तु मृतो देहो विलीयत इत्याह - देहे इति। नो
121788 चित्तमित्यज्ञमरणाभिप्रायम्। नापि सत्त्वमिति ज्ञमरणाभिप्रायम्। पञ्चत्वेन
121789 मरणेन ॥ ३३ ॥
121790
121791 शिखिध्वजस्य देहोऽसौ निश्चितस्तेजसोर्जितः।
121792 सत्त्वांशेन च संयुक्तस्तेन न ग्लानिभाजनम् ॥ ३४ ॥
121793
121794 शिखिध्वजदेहे तु जीवनलिङ्गानि तया दृष्टानीत्याह - शिखिध्वजस्येति। तेजसा
121795 ऊष्मणा ॥ ३४ ॥
121796
121797 तं तथाभूतमालोक्य भर्तुर्देहं वराङ्गना।
121798 अनुज्झितवती देहं चिन्तयामास सत्वरम् ॥ ३५ ॥
121799
121800 प्रश्नं समाधाय प्रस्तुतमनुसंधत्ते - तं तथेत्यादिना। स्वदेहमनुज्झितवती
121801 सती ॥ ३५ ॥
121802
121803 चित्तत्त्वं सर्वगं शुद्धं प्रविश्याबोधयाम्यहम्।
121804 भविष्यद्बोधनं कान्तमथ तत्र हि संस्थिता ॥ ३६ ॥
121805
121806 चित्तत्त्वं प्रागुक्तं तद्धार्दं ब्रह्म तदीयकायप्रवेशेन प्रविश्य तत्र तत्स्वभावे
121807 संस्थिता सती चिरकालेन भविष्यद्बोधनं कान्तमधुनैव संबोधयामीति ॥ ३६ ॥
121808
121809 न बोधयामि यद्येनं चिरात्तद्बुध्यते स्वयम्।
121810 किमेकैवावतिष्ठेऽहमित्येवं बोधयाम्यहम् ॥ ३७ ॥
121811
121812 ननु चिरेण स स्वयमेव बुद्ध्यतां किं बोधनत्वरया तत्राह - नेति। राज्यपालने
121813 नियुक्ताहं न भर्तेव समाधौ स्थातुं शक्ता व्युत्थिता च
121814 कथंचित्तमेकाकिन्यवस्थातुं शक्नोमीति भावः ॥ ३७ ॥
121815
121816 इति संचिन्त्य चूडाला देहं करणपञ्जरम्।
121817 संत्यज्य प्राप चित्तत्त्वे स्थितिमाद्यन्तवर्जिते ॥ ३८ ॥
121818
121819 स्वं देहं संत्यज्य तद्देहं प्रविश्य तदीये हार्दब्रह्मलक्षणे चित्तत्त्वे स्थितिं
121820 प्रापेत्यर्थः ॥ ३८ ॥
121821
121822 तत्र सा चेतनास्पन्दं कृत्वा सत्त्ववतः प्रभोः।
121823 स्वं विवेश पुनर्देहं स्वं नीडमिव पक्षिणी ॥ ३९ ॥
121824
121825 तत्र निर्विकल्पसमाधिना
121826 क्षीरोदकवदेकरसीभूतायाश्चेतनायास्तदीयचिदाभाससंवलितबुद्धेः
121827 पृथग्भवनानुकूलं स्पन्दम् ॥ ३९ ॥
121828
121829 कुम्भाकृतिरथोत्थाय निविष्टा कुसुमस्थले।
121830 साम गातुं प्रवृत्ता सा भ्रमरीवृन्दनिःस्वना ॥ ४० ॥
121831
121832 तं सामस्वनमाकर्ण्य चित्सत्त्वगुणशालिनी।
121833 बुबुधे भूपतेर्देहे वसन्त [वसन्तमिव इति पाठः।] इव पद्मिनी ॥ ४१ ॥
121834
121835 चित् चिदाभासखचिता राजबुद्धिः शिखिध्वजाहंभावसंस्कारोद्बोधेन
121836 आनखाग्राद्देहेऽहंभावव्याप्त्या बुबुधे ॥ ४१ ॥

121837

121838 दृशं विकासयामास तां तदार्क इवाब्जिनीम् |
121839 गृहीतसत्त्वसंपत्तिः शिखिध्वजमहीपतिः || ४२ ||
121840

121841 तां समाधिनिमीलिताम् || ४२ ||
121842

121843 अपश्यत्कुम्भमग्रस्थं सामगायनतत्परम् |
121844 परेण वपुषा युक्तं सामवेदमिवापरम् || ४३ ||
121845

121846 गायनमित्यशित्यात्वाभावश्छान्दसः | परेण दिव्येन वपुषा युक्तमपरं
121847 सामवेदमिवेत्युत्प्रेक्षा || ४३ ||
121848

121849 अहो बत वयं धन्याः पुनः प्राप्तो मुनिः स्वतः |
121850 इत्येवोदाहरन्राजा कुम्भाय कुसुमं ददौ || ४४ ||
121851

121852 कुसुमं पुष्पाञ्जलिम् | अनेन तपःप्रभावात्प्राक्संचितपुष्पाणामम्लानता गम्यते ||
121853 ४४ ||
121854

121855 दिष्ट्योदिताः स्मो भगवंस्तव चेतसि पावने |
121856 के नाम वा महासत्त्वाः प्रादेष्वङ्ग नो स्थिताः || ४५ ||
121857

121858 दिष्ट्या स्वभाग्योदयेन उदिताः पुनर्दर्शनाभ्युदयफलस्मृतिगोचरतां गताः |
121859 अथवा किं मद्भाग्यचिन्तया महान्तः स्वत एव परानुग्रहोद्यता इत्याशयेनाह -
121860 के नामेति || ४५ ||
121861

121862 अस्मत्पवित्रीकरणमेवागमनकारणम् |
121863 न चेत्किं चागमे ब्रूहि द्वितीयं कारणं भवेत् || ४६ ||
121864

121865 मदुक्तं कारणं न चेदिहागमने द्वितीयं किं कारणं भवेत् संभावितं
121866 तद्ब्रूहीत्यर्थः || ४६ ||
121867

121868 कुम्भ उवाच |
121869

121870 यतः प्रभृति यातोऽस्मि त्वत्सकाशादनिन्दितः |
121871 ततः प्रभृति चेतो मे त्वयैवेह समं स्थितम् || ४७ ||
121872

121873 त्वयैव समं साकम् | स्थानं त्वामेव स्मरदिति यावत् || ४७ ||
121874

121875 रम्ये स्वर्गे न तिष्ठामि समीपे तव सांप्रतम् |
121876 अभीष्टमुद्यदेवाङ्ग रम्याणां तत्पुरः स्थितम् || ४८ ||
121877

121878 अत एव रम्येऽपि स्वर्गे सांप्रतं न तिष्ठामि किंतु तव समीपे तिष्ठामि | हे अङ्ग यतो
121879 बहूनामपि रम्याणां मध्ये चित्तस्य यदेवाभीष्टं भवति उद्यत् उद्योगप्राप्यमेव
121880 सत् पुरः स्थितं भवति नोद्योगं विनेति त्वद्दर्शनोद्योगवशादेव
121881 ममागमनमित्यर्थः || ४८ ||
121882

121883 त्वादृशो बन्धुराप्तश्च सुहृन्मित्रं तथा सखा |
121884 विश्वास्यो वापि शिष्यश्च मन्ये जगति नास्ति मे || ४९ ||
121885

121886 मयि को वा ते प्रीतिहेतुरतिशयस्तत्राह - त्वादृश इति || ४९ ||
121887

121888 शिखिध्वज उवाच |

121889
121890 अहो नु फलितं पुण्यपादपैर्नः कुलाचले।
121891 यस्माद्भवानसङ्गोऽपि वाञ्छत्यस्मत्समागमम्॥ ५०॥
121892
121893 कुलाचले अस्मिन्मन्दरे॥ ५०॥
121894
121895 इदं वनमिमे वृक्षा भृत्योऽयमहमादृतः।
121896 रोचते ते न चेत्स्वर्गस्तदिह स्थीयतां प्रभो॥ ५१॥
121897
121898 मत्प्रीत्या ते स्वर्गो न रोचते चेत्तर्हि इह मत्संनिधौ॥ ५१॥
121899
121900 भवद्वितीर्णया योगयुक्त्या विश्रान्तवानहम्।
121901 यथा साधो तथा मन्ये स्वर्गे विश्रमणं कुतः॥ ५२॥
121902
121903 ममापि त्वद्वितीर्णसमाधिसुखतृप्तस्य स्वर्गे वाञ्छा नास्तीत्याह -
121904 भवद्वितीर्णयेति। वितीर्णया दत्तया॥ ५२॥
121905
121906 तामेव संस्थितिं स्वच्छामवलम्ब्य प्रकाशिनीम्।
121907 विहरेह यथाकामं स्वर्गे भूमितले तथा॥ ५३॥
121908
121909 तां मह्यमुपदिष्टामेव भूमानन्दसंस्थितिमवलम्ब्य। प्रकाशिनीं
121910 स्वप्रकाशाम्॥ ५३॥
121911
121912 कुम्भ उवाच।
121913
121914 परे पदे महानन्दे कच्चिद्विश्रान्तवानसि।
121915 इदं भेदमयं दुःखं कच्चित्संत्यक्तवानसि॥ ५४॥
121916
121917 कच्चिदापातरम्येभ्यः संकल्पेभ्यो रतिर्भृशम्।
121918 निर्मूलतां गता राजन्भोगनीरसमेव ते॥ ५५॥
121919
121920 हेयादेयदशातीतं शान्तं शमसमस्थिति।
121921 यथाप्राप्तेष्वनुद्वेगं कच्चित्तव मनःस्थितम्॥ ५६॥
121922
121923 शमेन समस्थिति॥ ५६॥
121924
121925 शिखिध्वज उवाच।
121926
121927 त्वत्प्रसादेन भगवन्दृष्टा दृश्यातिगा गतिः।
121928 प्राप्तः संसारसीमान्तो लब्धो लब्धव्यनिश्चयः॥ ५७॥
121929
121930
121931 चिरादतिचिरेणैव विश्रान्तोऽस्मि निरामयः।
121932 लब्धं लब्धव्यमखिलं तृप्तः संश्चिरसंस्थितः॥ ५८॥
121933
121934 चिराद्बहुकालोत्तरम्। अतिचिरेण दिनत्रयपर्यन्तम्॥ ५८॥
121935
121936 नोपदेष्टव्यमस्माकं किंचिदप्युपयुज्यते।
121937 सर्वत्रैवातितृप्तोऽस्मि संस्थितोऽस्मि गतज्वरः॥ ५९॥
121938
121939 ज्ञातमज्ञातमप्राप्तं त्यक्तं त्यक्तव्यमाश्रितम्।
121940 तत्त्वं परत्वं सत्त्वं मे स्वस्यैवास्ति न किंचन॥ ६०॥

121941
121942 अप्राप्तं प्राप्तमिति शेषः। तथा मे सत्त्वं निर्वासनं मनस्त्वस्यात्मन एव
121943 परत्वमाश्रितम्॥ ६०॥
121944
121945 निःसंसृतिर्विगतमोहभयो विरागो न्रित्योदितः समसमाशयसर्वसौम्यः।
121946 सर्वात्मकः सकलसंकलनावियुक्त आकाशकोशविशदः सममास्थितोऽस्मि॥ ६१॥
121947
121948 यदि त्वदन्यत्किंचन नैवास्ति तर्हि त्वं कीदृशोऽवशिष्टस्तत्राह - निःसंसृतिरिति
121949 । स्पष्टम्॥ ६१॥
121950
121951 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
121952 कुम्भपुनरागमनं नाम त्र्यधिकशततमः सर्गः॥ १०३॥
121953
121954 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
121955 कुम्भपुनरागमनं नाम त्र्यधिकशततमः सर्गः॥ १०३॥
121956
121957 चतुरधिकशततमः सर्गः १०४
121958
121959 श्रीवसिष्ठ उवाच।
121960
121961 इत्यध्यात्मविचित्राभिः कथाभिस्तौ परस्परम्।
121962 आसाते [आसातां इति पाठः।] वेद्यवेत्तारौ मुहूर्तत्रितयं वने॥ १॥
121963
121964 कुम्भस्य रमतो राज्ञा संभोगेच्छात्र वर्ण्यते।
121965 स्वर्गापदेशात्पूर्यानं विषण्णपुनरागमः॥
121966
121967 इत्युक्तप्रकाराभिरात्मनीत्यध्यात्मविचित्राभिः कथाभिः परस्परं संवदन्ताविति
121968 शेषः॥ १॥
121969
121970 तत उत्थाय कस्मिंश्चित्सानौ सरससारसे।
121971 सरोवरे वने चैव विहृतौ नन्दने वने॥ २॥
121972
121973 सरसानि स्निग्धानि सारसानि पद्मानि पक्षिमिथुनानि च यस्मिन्। नन्दने आनन्ददायिनि।
121974 फलमूलादिना अवने रक्षके च। प्रसिद्धे ऐन्द्रे नन्दने वने इवेति वा शेषः॥ २॥
121975
121976 तेनाचारेण ताभिश्च कथाभिस्तौ वने ततः।
121977 नीतवन्तौ दिनान्यष्टौ तासु काननवीथिषु॥ ३॥
121978
121979 तेन जीवन्मुक्तप्रसिद्धेनाचारेण। वने महारण्ये। काननवीथिषु
121980 अवान्तरवनपङ्क्तिभेदेषु। तेन दिनाष्टकमपि नैकत्र वास इत्यनिकेतता सूच्यते॥ ३॥
121981
121982 अथ कुम्भ उवाचान्यद्वनं यावो गिराविति।
121983 तदोमिति नृपो मत्वा तावुभौ प्रविचेरतुः॥ ४॥
121984
121985 ओमित्यभिमतौ। नृपस्येव कुम्भस्याप्यर्थसिद्धा
121986 कर्तृतास्त्येवेत्युभयकर्तृकचरितसमानकर्तृकतामाश्रित्य मत्वेति
121987 क्त्वाप्रत्ययनिर्देशः॥ ४॥
121988
121989 वनान्यनेकरूपाणि जङ्गलानि तटानि च।
121990 सरांसि गुल्मजालानि शृङ्गाणि गहनानि च॥ ५॥
121991
121992 नदीर्देशांस्तथा ग्रामान्नगराणि वनानि च।

121993 मञ्जुघोषान्गिरीन्कुञ्जांस्तीर्थान्यायतनानि च ॥ ६ ॥
121994
121995 सममेव समस्नेहौ समवेतौ स्थितावुभौ ।
121996 समसत्त्वौ समोत्साहौ शंसन्तौ तस्थतुः सदा ॥ ७ ॥
121997
121998 समवेतौ समुदितौ सन्तौ चित्तवृत्त्यापि सममेव स्थितौ शंसन्तौ परस्परानुभवं
121999 कथयन्तौ ॥ ७ ॥
122000
122001 आनर्चतुः पितृन्देवान्बुभुजाते च राघव ।
122002 समं तप्ते च सिक्ते च समबुद्धी बभूवतुः ॥ ८ ॥
122003
122004 सिक्ते जलार्द्रे शीतलप्रदेशे चेति यावत् ॥ ८ ॥
122005
122006 तमालवनखण्डेषु मन्दारगहनेषु च ।
122007 दंपती स्निग्धहृदयौ सुहृदौ तौ विरेजतुः ॥ ९ ॥
122008
122009 इदं गेहमिदं नेति विकल्पकलना मनः ।
122010 न जहार तयो राम वात्येव विबुधाचलम् ॥ १० ॥
122011
122012 अनिकेतस्थितिलक्षणमाह - इदमिति । विकल्पकलना तयोर्मनो न जहार ॥ १० ॥
122013
122014 विचेरतुस्तौ सुहृदौ क्वचिद्धूलिविधूसरौ ।
122015 क्वचिच्चन्दनदिग्धाङ्गौ क्वचिद्भस्मानुरञ्जितौ ॥ ११ ॥
122016
122017 प्रियाप्रियविकल्पोऽपि तयोर्नाभूदित्याह - विचेरतुरित्यादिना ॥ ११ ॥
122018
122019 क्वचिद्दिव्याम्बरधरौ चित्राम्बरधरौ क्वचित् ।
122020 क्वचित्पल्लवसंछन्नौ क्वचित्कुसुममण्डितौ ॥ १२ ॥
122021
122022 दिनैः कतिपयैरेव समचित्ततया तया ।
122023 सत्त्वोदात्ततया चैव राजा कुम्भवदाबभौ ॥ १३ ॥
122024
122025 सत्त्वेन निर्वासनचित्तेनोदात्ततया उत्कृष्टतया ॥ १३ ॥
122026
122027 अथ तं सुरगर्भाभं चूडाला सा शिखिध्वजम् ।
122028 दृष्ट्वा शोभामुपगतं चिन्तयामास मानिनी ॥ १४ ॥
122029
122030 अथ केवलमित्रभावेन परस्परोपभोजकप्रारब्धभोगोत्तरकालं
122031 दंपतिभावोपभोजकप्रारब्धोद्भवकाले ॥ १४ ॥
122032
122033 अयं पतिरदीनात्मा रम्याश्च वनभूमयः ।
122034 इयं स्थितिरनायासा या न कामेन वञ्चिता ॥ १५ ॥
122035
122036 कामेन अज्ञधर्मेण रागेण न वञ्चिता ॥ १५ ॥
122037
122038 जीवन्मुक्तधियां भोगं यथाप्राप्तमतिष्ठताम् ।
122039 एकाग्रहात्मिका तुच्छा मूढतैवोदिता भवेत् ॥ १६ ॥
122040
122041 यथाप्राप्तं भोगं प्रति अतिष्ठतां अनिवृत्तगतीनाम् । एकस्यां
122042 भोगनिवृत्तावेवाग्रहो निर्बन्धस्तदात्मिका या वृत्तिः सा मूढतैव ॥ १६ ॥
122043
122044 निजः पतिरुदारात्मा निराधिश्च नवं वयः ।

122045 गृहाणि पुष्पजालानि सा हता या न कामिनी ॥ १७ ॥
122046
122047 अधर्मरोगश्रमादिहेतुभ्यो भोगेभ्यो लोकसंग्रहाय निवर्तितव्यमेव अत्र तु न या
122048 स्वभर्तरि न कामवती सा अजीवन्मुक्ता चेद्भर्तृरूपभोगविघातपापेन हता । जीवन्मुक्ता
122049 चेल्लोकसंग्रहभङ्गप्रयुक्तनिन्दादिना हतेत्यर्थः ॥ १७ ॥
122050
122051 वनपुष्पलतागेहे स्वायत्ते भर्तरि प्रिया ।
122052 रमते या न निर्दुःखा सा हतैव दुरङ्गना ॥ १८ ॥
122053
122054 उक्तमेव स्पष्टमाह - वनेति ॥ १८ ॥
122055
122056 रम्यं विवाहितं कान्तं पतिमासाद्य निर्जने ।
122057 स्त्री सती या न रमते तां धिगस्तु दुरङ्गनाम् ॥ १९ ॥
122058
122059 समुज्झता यथाप्राप्तमपि वेद्यविदा सदा ।
122060 अनिन्द्यं समुदारार्थं किं तज्ज्ञेन कृतं भवेत् ॥ २० ॥
122061
122062 अनिन्द्यं स्वं उदारार्थं भोगं समुज्झता किं किमधिकं फलं कृतं भवेत् ।
122063 न किंचिदित्यर्थः ॥ २० ॥
122064
122065 तत्किंचिद्रचयाम्याशु प्रपञ्चं प्रेक्षया वने ।
122066 येनायं भूपतिर्भर्ता रमते मयि मानदः ॥ २१ ॥
122067
122068 प्रेक्षया स्वप्रज्ञया मयि रमते रतिसुखं लभते ॥ २१ ॥
122069
122070 इति संचिन्त्य चूडाला कुम्भवेषधरा पतिम् ।
122071 प्राह काननगुल्मस्था कोकिलं कोकिला यथा ॥ २२ ॥
122072
122073 कुम्भ उवाच ।
122074
122075 चैत्रमासस्य शुक्लोऽयं प्रतिपद्दिवसो महान् ।
122076 अद्यास्थानं महारम्भं स्वर्गे भवति वै हरेः ॥ २३ ॥
122077
122078 आस्थानं देवर्षिसभामेलनम् । हरेः इन्द्रस्य ॥ २३ ॥
122079
122080 संनिधानं मया तत्र कर्तव्यं पितुरग्रतः ।
122081 यथास्थिता हि नियतिर्न संत्याज्या कदाचन ॥ २४ ॥
122082
122083 पितुर्नारदस्य ॥ २४ ॥
122084
122085 प्रतिपालयितव्यं मे त्वयेह च वनावनौ ।
122086 क्रीडता नवपुष्पायां समुद्वेगमगच्छता ॥ २५ ॥
122087
122088 प्रतिपालयितव्यं मे आगमनमासायं प्रतीक्षितव्यम् ॥ २५ ॥
122089
122090 आगच्छामि दिनान्तेऽद्य निर्विकल्पं नभस्तलात् ।
122091 सर्गाददिततरामेव त्वत्सङ्गो मम तुष्टये ॥ २६ ॥
122092
122093 निर्विकल्पं आगमनपाक्षिकत्वरहितम् । नियतमिति यावत् ॥ २६ ॥
122094
122095 इत्युक्त्वा मञ्जरीं कुम्भो ददौ मित्राय कौसुमीम् ।
122096 प्रीतये स्वामिव प्रीतिं कान्तां नन्दनवृक्षजाम् ॥ २७ ॥

122097
122098 कान्तां मनोहराम्। नन्दनवृक्षः कल्पतरुस्तज्जां मञ्जरीम्॥ २७॥
122099
122100 आगन्तव्यं त्वया शीघ्रमेवं वदति भूपतौ।
122101 पुप्लुवेऽथ वनाद्व्योम शरन्मुखपयोदवत्॥ २८॥
122102
122103 शरन्मुखपयोदो निर्जलमेघस्तद्वत्॥ २८॥
122104
122105 पुष्पाञ्जलिं जहौ व्योम व्रजन्कुसुमदामजम्।
122106 विसारि वनवातेन हिमं हैम इवाम्बुदः॥ २९॥
122107
122108 वनवातेन विसारि प्रसरणशीलं पुष्पाञ्जलिम्। पदसंस्कारपक्षे नपुंसकलिङ्गं
122109 सर्वनामेति प्रागेव प्रवृत्तमन्तरङ्गं नपुंसकलिङ्गं पुंविशेषसंबन्धेऽपि
122110 न निवर्तते। तथा चोदाहृतं महाभाष्ये शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि
122111 क्षुत्प्रतिहन्तुं तत्र नियमः क्रियते पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः इतीति। हिमकाले भवो
122112 हैमः॥ २९॥
122113
122114 शिखिध्वजो व्रजन्तं तं ददर्शाऽऽदर्शनं तदा।
122115 उन्निद्रोऽब्दं यथा बर्हीं धीमत्प्रीतिर्हि दुस्त्यजा॥ ३०॥
122116
122117 आदर्शनं दृष्टिप्रसरयोग्यप्रदेशावधि। अब्दं मेघम्॥ ३०॥
122118
122119 शिखिध्वजदृशामन्ते व्योम्नि कुम्भवपुर्जहौ।
122120 शान्तावर्तेव वारिश्रीर्मुग्धा स्वं रूपमाययौ॥ ३१॥
122121
122122 स्वं चूडालारूपम्। आययौ प्राप॥ ३१॥
122123
122124 प्राप मञ्जरिताकारकल्पवृक्षोपमं पुरम्।
122125 स्फुरत्पताकमात्मीयं स्वर्गरम्यं दिवः पथा॥ ३२॥
122126
122127 स्फुरत्पताकमत एव मञ्जरितः संजातमञ्जरीक आकारः संस्थानं यस्य
122128 तथाविधकल्पवृक्षोपमम्॥ ३२॥
122129
122130 अन्तःपुरमदृश्यैव विवेश ललनाकुलम्।
122131 मधुमासमहालक्ष्मीर्लसल्लतमिव द्रुमम्॥ ३३॥
122132
122133 राजकार्याणि सर्वाणि तत्र संपाद्य सत्वरम्।
122134 शिखिध्वजस्य पुरतः पपात फलपुष्पवत्॥ ३४॥
122135
122136 यथा वृक्षात्फलं पुष्पं वा पतति तद्वत्॥ ३४॥
122137
122138 तत्र कालद्युति [म्लानद्युतीत्यपि क्वचित्पाठः।] मुखं
122139 चकाराखिन्नमानसा।
122140 इन्दुं सनीहारमिव श्यामा खिन्नमिवाम्बुजम्॥ ३५॥
122141
122142 तत्र भर्तृसंनिधौ मुखं श्यामद्युति चकार। श्यामा यौवनमध्यस्था
122143 चूडाला॥ ३५॥
122144
122145 तं दृष्ट्वा तादृशाकारं समुत्तस्थौ शिखिध्वजः।
122146 बभूव खिन्नचेताश्च समुवाचेदमादृतः॥ ३६॥
122147
122148 आदृतः सादरः॥ ३६॥

122149
122150 देवपुत्र नमस्तेऽस्तु विमना इव लक्ष्यसे।
122151 कुम्भस्त्वं त्यज संरम्भमिदमासनमास्यताम्॥ ३७॥
122152
122153 विमनाः खिन्नमना इव लक्ष्यसे। मुखम्लानिलिङ्गेनेत्यर्थः। संरम्भं लक्षणया
122154 मनस्तापम्॥ ३७॥
122155
122156 सन्तो विदितवेद्या ये ते हि हर्षविषादजाम्।
122157 नाश्रयन्ति स्थितिं स्वस्थाः पद्मा इव जलार्द्रताम्॥ ३८॥
122158
122159 श्रीवसिष्ठ उवाच।
122160
122161 तेन क्ष्मापतिनेत्युक्ते कुम्भ आहासने विशन्।
122162 गिरा विषण्णया शीर्णवंशस्वनसमानया॥ ३९॥
122163
122164 वाष्परुद्धकण्ठजत्वाच्छीर्णवंशस्वनसमानया॥ ३९॥
122165
122166 यावद्देहमवस्थासु समचित्ततयैव ये।
122167 कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठन्ति न ते तत्त्वविदः शठाः॥ ४०॥
122168
122169 विदितवेद्याः पुरुषा हर्षविषादजां स्थितिं नाश्रयन्तीति यदुक्तं तत्र कंचिद्विशेषं
122170 विवक्ष्यन्कुम्भ उवाच - यावद्देहमिति।
122171 ज्ञानप्रयुक्तसमचित्ततानान्तरीयकर्मेन्द्रियचेष्टानिवृत्तिरेव ज्ञानिनो लक्षणमिति
122172 तच्छून्या इव तत्त्वविदो न समचित्तत्वेऽपि
122173 प्रारब्धकर्मप्रयुक्तकर्मेन्द्रियचेष्टोद्भवमात्रापराधेनेत्याशयः॥ ४०॥
122174
122175 ये ह्यतत्त्वविदो मूढा राजन्बालतयैव ते।
122176 अवस्थाभ्यः पलायन्ते गृहीताभ्यः स्वभावतः॥ ४१॥
122177
122178 अतत्त्वज्ञेषु तु न तथेत्याह - ये हीति। बालतया समचित्तत्वाभावेनैव
122179 हठाद्गृहीताभ्यस्तत्तत्कर्मेन्द्रियनिग्रहावस्थाभ्यः पलायन्ते च्यवन्ते
122180 अज्ञानस्वभावादेवेति वैषम्यमित्यर्थः॥ ४१॥
122181
122182 यावत्तिलं यथा तैलं यावद्देहं तथा दशा।
122183 यो न देहदशामेति स च्छिनत्त्यसिनाम्बरम्॥ ४२॥
122184
122185 प्रारब्धप्रयुक्ता तु कर्मेन्द्रियहर्षग्लानिदशा यावद्देहभाविनी
122186 ज्ञान्यज्ञानिनोस्तुल्यैवेत्याशयेन सदृष्टान्तमाह - यावदिति। दशा
122187 कर्मेन्द्रियहर्षग्लान्यादिदशा भवत्येवेति शेषः। तदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति
122188 - य इति। तथा च ज्ञानिनोऽपि देहदशानतिलङ्घनमेवेति ममापि तदनुवर्तनं न
122189 दोषायेति भावः॥ ४२॥
122190
122191 एष देहदशादुःखपरित्यागो ह्यनुत्तमः।
122192 यत्साम्यं चेतसो योगान्न तु कर्मेन्द्रियस्थितेः॥ ४३॥
122193
122194 तथा च चित्तसाम्येन देहदशादुःखानां समाधिवशाददर्शनमेव तत्परित्यागो न
122195 हठात्कर्मेन्द्रियनिग्रहेण सहनमिति निष्कर्ष इत्याह - एष इति॥ ४३॥
122196
122197 यावद्देहं यथाचारं दशास्वङ्ग विजानता।
122198 कर्मेन्द्रियैर्हि स्थातव्यंन् न तु बुद्धीन्द्रियैः क्वचित्॥ ४४॥
122199
122200 विजानता तत्त्वविदा यावद्देहं कर्मेन्द्रियैः सर्वासु दशासु यथासदाचारमेव

122201 स्थातव्यं न तु सदाचारं उल्लङ्घ्य इत्येतावानेव नियमः। बुद्धीन्द्रियैर्मन##-
122202
122203 परमेष्ठिप्रभृतयः सर्व एवोदिताशयाः।
122204 देहावस्थासु तिष्ठन्ति नियतेरेष निश्चयः॥ ४५॥
122205
122206 कर्मेन्द्रियैरनिषिद्धदेहावस्थानुवर्तनं ब्रह्मादिसर्वजीवन्मुक्तेषु
122207 प्रसिद्धमेवेत्याह - परमेष्ठीति। नियतेः प्रारब्धकर्मनियतेः। अन्यथा
122208 तद्भोइगासिद्धेरिति भावः॥ ४५॥
122209
122210 अज्ञतत्त्वज्ञभूतानि दृश्यजातमिदं हि यत्।
122211 तत्सर्वमेव नियतिं धावत्यम्बु यथाम्बुधिम्॥ ४६॥
122212
122213 प्रारब्धकर्मन्नियतिलङ्घनं तत्त्वज्ञैरज्ञैर्वा कैश्चिदपि कर्तुं न
122214 शक्यमित्याह - अज्ञेति॥ ४६॥
122215
122216 तज्ज्ञा बुद्ध्यादिसाम्येन पाण्यादिचलनेन च।
122217 नियतिं यापयन्तीमां यावद्देहमखण्डिताम्॥ ४७॥
122218
122219 तर्हि किं तज्ज्ञाज्ञयोः साम्यमेव नेत्याह - तज्ज्ञा इति।
122220 यावद्देहमुपात्तैकदेहपातपर्यन्तम्॥ ४७॥
122221
122222 अज्ञास्तु सर्वक्षोभेण सुखदुःखदशाहताः।
122223 नियतिं यापयन्त्यङ्ग देहलक्षैर्विखण्डिताम्॥ ४८॥
122224
122225 अज्ञास्तु न तथेत्याह - अज्ञास्त्विति॥ ४८॥
122226
122227 इत्थं सुखेषु ननु दुःखदशासु चेत्थं स्थातव्यमित्यधिगतं यदिहाङ्ग
122228 जीवैः।
122229 अज्ञज्ञभूतनिवहस्फुरितस्तदेवं दुर्लङ्घ्य एष नियतो नियतेर्विलासः॥ ४९॥
122230
122231 प्रारब्धनियतिस्वरूपमभिनीय दर्शयंस्तस्याः
122232 सर्वैर्दुर्लङ्घ्यतामुक्तामनूद्योपसंहरति - इत्थमिति। ननु अङ्ग इति
122233 राजसंबोधने। अनेन प्राणिना अस्मिन् जन्मनि इत्थं सुखेषु स्थातव्यं दुःखदशासु
122234 चेत्थं स्थातव्यमिति जीवैः स्वस्वकर्मानुसारेण यद्यादृशं
122235 ललाटाक्षरमधिगतं प्राप्तं तत्तद्विषये अज्ञेषु ज्ञेषु वा भूतनिवहेषु तथैव
122236 स्फुरितो नियत एष नियतेः प्रारब्धकर्मणो विलास एवं प्रागुक्तरीत्या दुरुल्लङ्घ्य
122237 इत्यर्थः॥ ४९॥
122238
122239 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० पू० चू०
122240 जीवन्मुक्तव्यवहारप्रतिपादनं नाम चतुरधिकशततमः सर्गः॥ १०४॥
122241
122242 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
122243 जीवन्मुक्तव्यवहारप्रतिपादनं नाम चतुरधिकशततमः सर्गः॥ १०४॥
122244
122245
122246 पञ्चाधिकशततमः सर्गः १०५
122247
122248 शिखिध्वज उवाच।
122249
122250 एवं स्थिते महाभाग कथमुद्वेगमीदृशम्।
122251 लब्धवानसि देवोऽपि वद वेद्यविदां वर॥ १॥
122252

122253 कुम्भेन निशि दुर्वासःशापात्स्त्रीत्वाप्तिरुच्यते।
122254 परस्परं समाधानैः प्रीतयोश्च तथा स्थितिः॥
122255
122256 कुम्भ उवाच।
122257
122258 शृणु कार्यमिदं चित्तं मदीयं वसुधाधिप।
122259 कथयामि तवाशेषं सर्गं यद्वृत्तमद्य मे॥२॥
122260
122261 एवं नियत्यनुसारेण स्थिते जीवकदम्बे त्वं देवोऽपि सन्नीदृशं
122262 विषादनिमित्तमुद्वेगं कथं लब्धवांस्तद्वदेत्यर्थः॥१॥२॥
122263
122264 सुहृद्यावेदितं दुःखं परमायाति तानवम्।
122265 घनं जडं कृष्णमपि मुक्तवृष्टिरिवाम्बुदः॥३॥
122266
122267 घनं जडं कृष्णमिति विशेषणनपुंसकत्वं प्राग्वत्। ईदृशोऽप्यम्बुदो
122268 मुक्तवृष्टिः सन् यथा तानवमायाति तद्वत्॥३॥
122269
122270 सुहृदा पृच्छता साधु चेतो याति प्रसन्नताम्।
122271 स्वच्छतोपगतेनाशु कतकेन जलं यथा॥४॥
122272
122273 पृच्छता सुहृदा निमित्तेन। स्वच्छतार्थमुपगतेनेति सुहृदोऽपि विशेषणम्॥४॥
122274
122275 अहं तावदितो यातो भवते पुष्पमञ्जरीम्।
122276 दत्त्वा गगनमुल्लङ्घ्य संप्राप्तश्च त्रिविष्टपम्॥५॥
122277
122278 ततः पित्रा महेन्द्रस्य सभास्थाने यथाक्रमम्।
122279 स्थित्वोत्थाय तथोत्थानकाले पित्रा विवर्जितः॥६॥
122280
122281 पित्रा सहेति शेषः॥६॥
122282
122283 इहागन्तुमहं त्यक्त्वा स्वर्गं संप्राप्तवान्नभः।
122284 दिवाकरहयैः सार्धं वहाम्यनिलवर्त्मनि॥७॥
122285
122286 वहामि प्रवहाख्यस्यानिलस्य स्वानुकूले वर्त्मनि तत्प्रवाहेणैव वहामि
122287 यावदभिमतदेशमित्यर्थः॥७॥
122288
122289 अथैकत्र गतो भानुरेकेनान्येन व्र्त्मना।
122290 आगच्छाम्यहमाकाशं सागरापतिताकृतिः॥८॥
122291
122292 अथ मदभिमतदेशप्राप्त्यनन्तरं तेन मरुता अग्रे उह्यमानो भानुरेकेन वर्त्मना
122293 एकत्र गतः। अहं त्वन्येन वर्त्मना आगच्छामि। सागरापतिताकृतिः समुद्रे
122294 प्लवमान इवेत्यर्थः॥८॥
122295
122296 अथाग्रे वारिपूर्णानां मेघानां मध्यवर्त्मना।
122297 अपश्यं मुनिमायान्तमहं दुर्वाससं जवात्॥९॥
122298
122299 पयोधरपटच्छन्नं विद्युद्वलयभूषितम्।
122300 अभिसारिकया तुल्यं धाराधौताङ्गचन्दनम्॥१०॥
122301
122302 शीकरधाराभिर्धौतं क्षालितमङ्गचन्दनमङ्गरागो यस्य तम्॥१०॥
122303
122304 स्थितां सुतरुसुच्छायामापगां वसुधातले।

122305 वेगेनाभिसरन्तं तां तपोलक्ष्मीमिव प्रियाम् ॥ ११ ॥
122306
122307 वसुधातले स्थितामत एव शोभना तीररुहतरुसुच्छाया यस्यास्तथाविधाम् । स्वस्य
122308 प्रियां तपोलक्ष्मीमिव स्थितामापगां गङ्गां प्रति संध्यावन्दनकालात्ययो मा
122309 भूदिति वेगेनाभिसरन्भ्रम् । आप यामिति पाठे तु यां तपोलक्ष्मीलक्षणां प्रियां
122310 भार्यां वसुधातले आप प्राप तामभिमुखीकृत्य सरन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥
122311
122312 तस्य कृत्वा नमस्कारमुक्तं खे वहता मया ।
122313 मुने नीलाभ्रवस्त्रस्त्वमभिसारिकया समः ॥ १२ ॥
122314
122315 अभिसारिकया तमिस्राभिसारिकया त्वं समो दृश्यसे इति मया उक्तम् ॥ १२ ॥
122316
122317 इत्याकर्ण्य मुमोचासौ मयि मानद शापकम् ।
122318 स्तनकेशवती कान्ता हावभावविलासिनी ॥ १३ ॥
122319
122320 गच्छानेन दुरुक्तेन रात्रौ योषा भविष्यसि ।
122321 इति श्रुत्वाऽशुभं वाक्यमुत्थितं जर्जरद्विजात् ॥ १४ ॥
122322
122323 अशुभमिति च्छेदः । जर्जराद्वृद्धाद्द्विजाद्दुर्वाससः ॥ १४ ॥
122324
122325 विमृशामि मनाग्यावत्तावदन्तर्हितो मुनिः ।
122326 इत्युद्वेगमनाः साधो संप्राप्तोऽहं नभस्तलात् ॥ १५ ॥
122327
122328 इत्युक्तनिमित्त उद्वेगो यस्य तथाविधं मनो यस्य ॥ १५ ॥
122329
122330 एतत्ते कथितं सर्वं संपन्नोऽस्मि निशाङ्गना ।
122331 अतिवाह्यं दिनान्तेषु स्त्रीत्वमेतन्मया कथम् ॥ १६ ॥
122332
122333 कथमतिवाह्यं यापयितुं शक्यम् ॥ १६ ॥
122334
122335 योषित्स्तनवती रात्रौ वक्तव्यं किं मया पितुः ।
122336 संसृतौ भवितव्यानामहो नु विषमा गतिः ॥ १७ ॥
122337
122338 पितुः अग्रे इति शेषः ॥ १७ ॥
122339
122340 अहमप्यद्य यद्दैवाद्यूनामामिषतां गतः ।
122341 कष्टं मदपहारेण कलहो जायतेऽधुना ॥ १८ ॥
122342
122343 यूनामामिषतां गृध्रामिषन्यायेन कलहविषयताम् । तमेव न्यायं प्रसक्तं
122344 स्पष्टयति - कष्टमिति । अधुनेति श्वःपरश्वस्तनसंनिहितकालोक्तिः । मदपहारेण
122345 मम अपहरणाय । अध्ययनेन वसतीतिवत् फलस्यापि हेतुत्वविवक्षया तृतीया ॥ १८ ॥
122346
122347 दिवि देवकुज्माराणां कामाकुलधियामिह ।
122348 गुरुदेवद्विजातीनां लज्जापरवशात्मना ॥ १९ ॥
122349
122350 कथमग्रे मया सम्यग्वस्तव्यं यामिनीस्त्रिया ।
122351
122352 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
122353
122354 इत्युक्त्वा क्षणमेकं सा तूष्णीं स्थित्वा मुनिस्थितौ ॥ २० ॥
122355
122356 मुनिस्थितौ चित्तसमाधाने ॥ २० ॥

122357
122358 धैर्यमाश्रित्य कुम्भोऽत्र पुनराह रघूद्वह।
122359 किमज्ञ इव शोचामि किं मम क्षतमात्मनः॥ २१॥
122360
122361 यथागतमयं देहो मत्तोऽन्योऽनुभविष्यति।
122362
122363 शिखिध्वज उवाच।
122364
122365 परिदेवनया कोऽर्थो देवपुत्र तथैतया॥ २२॥
122366
122367 यथाप्रारब्धमागतं स्त्रीत्वं मत्तोन्योऽयं देह एवानुभविष्यति
122368 तेनासङ्गचिन्मात्रात्मनो मम का क्षतिरित्यर्थः। राजापि तदुक्तमनुमोदमान आह
122369 - परिदेवनयेत्यादिना॥ २२॥
122370
122371 यदायाति तदायातु देहस्यात्मा न लिप्यते।
122372 कानिचिद्यानि दुःखानि सुखानि विहितानि च॥ २३॥
122373
122374 तानि सर्वाणि देहस्य देहिनो न तु कानिचित्।
122375 यदि त्वमपि कार्याणामखेदार्होऽपि खिद्यसे॥ २४॥
122376
122377 देहिनो देहोपलक्षितचिदात्मनः कार्याणामवश्यसंपाद्यानां प्रारब्धफलानां
122378 विषये अखेदार्हस्त्वमपि यदि खिद्यसे तत्तर्हि अन्येषामविवेकप्रयुक्तखेदचिकित्सायां
122379 त्वमिव आगमभूषणः शास्त्रतत्त्वानुभावनकुशलः उपायश्चिकित्सकः क इव
122380 शरणं स्यान्न कश्चिदित्युत्तरेणान्वयः॥ २४॥
122381
122382 तदन्येषामुपायः स्यात्क इवागमभूषणः।
122383 खेदे खेदोचितं वाच्यमिति किंचित्त्वमुक्तवान्॥ २५॥
122384
122385 नायं तव खेदः किंतु खेदोचितोक्तिमात्रं लोकाचारानुवर्णनायेत्याह - खेदे इति
122386 ॥ २५॥
122387
122388 इदानीं समतामेत्य तिष्ठाखिन्नो यथास्थितम्।
122389
122390 श्रीवसिष्ठ उवाच।
122391
122392 तावेवमादिभिर्वाक्यैरन्योन्याश्वासनं स्वयम्॥ २६॥
122393
122394 कृत्वा स्थितौ वनस्निग्धौ सुहृदौ खेदिनौ मिथः।
122395 अथार्कोऽप्यस्य कुम्भस्य स्त्रीत्वमुत्पादयन्निव॥ २७॥
122396
122397 अथ मिथ आश्वासनानन्तरम्॥ २७॥
122398
122399 जगामास्तं जगद्दीपो दीपः स्नेहक्षयादिव।
122400 व्यवहारभरैः सार्धं पद्माः संकोचमाययुः॥ २८॥
122401
122402 मार्गाश्च पथिकैः सार्धं पान्थस्त्रीहृदयानि च।
122403 दाशवद्विहगान्सर्वान्कुर्वदेकत्र संचितान्॥ २९॥
122404
122405 मार्गास्तमोभिः संकोचमस्फुटतामाययुः। पान्थस्त्रीहृदयानि पथिकाश्च
122406 वियोगशोकतमोभिरित्यर्थः। दाशाः समुद्रद्वीपस्थकैवर्ताः। ते हि पक्षिणोऽपि
122407 जालैर्बध्नन्ति मत्स्यानपि रत्नान्यपि संचिन्वन्ति तद्वद्विद्यमानमूर्ध्वाधो
122408 भुवनद्वयं पक्षिसंग्रहेण तारकारत्नजालाढ्यतया च परस्परं साम्यतां

122409 सममेव साम्यम् स्वार्थे ष्यञ् । समतां ययावित्यर्थः ॥ २९ ॥
122410
122411 तारकारत्नजालाढ्यं भुवनं साम्यतां ययौ ।
122412 खं हसदिव ताराढ्यं विकासिकुमुदाकरम् ॥ ३० ॥
122413
122414 उन्नादं चक्राह्वानां भ्रमद्भ्रमराणां च पेटकं वृन्दं कर्तृ
122415 विकासिकुमुदाकरं हसदिव स्थितं ताराढ्यं खं कर्म ययौ ॥ ३० ॥
122416
122417 ययावुन्नादचक्राह्वभ्रमद्भ्रमरपेटकम् ।
122418 सुहृदौ तावथोत्थाय संध्यामुद्यन्निशाकराम् ॥ ३१ ॥
122419
122420 वन्दयित्वा तथा कृत्वा जप्यं गुल्मान्तरे स्थितौ ।
122421 ततः कुम्भः शनैस्तत्र स्त्रैणमभ्याहरन्वपुः ॥ ३२ ॥
122422
122423 वन्दयित्वा वन्दित्वा । स्वार्थे णिच् । स्त्रिया इदं स्त्रैणं वपुः अभ्याहरन् आविष्कुर्वन् ॥ ३२
122424 । ।
122425
122426 शिखिध्वजं पुरःसंस्थं प्रोवाच गलदक्षरम् ।
122427 पतामीव स्फुरामीव द्रवामीवाङ्गयष्टिभिः ॥ ३३ ॥
122428
122429 गलदक्षरं सगद्गदमिति यावत् ॥ ३३ ॥
122430
122431 लज्जयैव च ते राजन्मन्ये स्त्रीत्वं व्रजाम्यहम् ।
122432 पश्येमे परिवर्धन्ते राजन्मम शिरोरुहाः ॥ ३४ ॥
122433
122434 ते पुर इति शेषः ॥ ३४ ॥
122435
122436 प्रस्फुरत्तारकामाला दिनान्ततिमिरा इव ।
122437 पश्येमौ मम जायेते प्रोन्मुखावुरसि स्तनौ ॥ ३५ ॥
122438
122439 प्रस्फुरत्तारकामाला इत्युपमानविशेषणादुपमेयाः शिरोरुहा अपि
122440 मुक्तादिमालासहिता इति गम्यते ॥ ३५ ॥
122441
122442 कोरकाविव पद्मिन्या वसन्ते गगनोन्मुखौ ।
122443 आगुल्फमेव लम्बानि संपद्यन्तेऽम्बराणि मे ॥ ३६ ॥
122444
122445 अम्बराणि वस्त्राणि ॥ ३६ ॥
122446
122447 देहादेव सखे पश्य स्त्रिया इव शनैः शनैः ।
122448 भूषणान्युत रत्नानि माल्यानि विविधानि च ॥ ३७ ॥
122449
122450 माल्यानि विविधानि देहादेव जायन्ते इत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ३७ ॥
122451
122452 पश्येमान्यङ्ग जायन्ते स्वाङ्गेभ्यो वृक्षपुष्पवत् ।
122453 पश्यायं स्वयमेवाद्य चन्द्रांशुक्ररशोभनः ॥ ३८ ॥
122454
122455 स्वाङ्गेभ्यः शाखादिभ्यः ॥ ३८ ॥
122456
122457 मूर्ध्नि पट्टांशुको जातो नीहारोऽद्राविवाङ्ग मे ।
122458 सर्वाणि कान्तालिङ्गानि जातानि मम मानद ॥ ३९ ॥
122459
122460 पट्टांशुकः पट्टवस्त्रम् । एवमाच्छादितप्रदेशेष्वपि लिङ्गविनिमयः संपन्न इति

122461 ज्ञेयमित्याशयेनाह - सर्वाणीति ॥ ३९ ॥
122462
122463 हा धिक्कष्टं विषादो मे किं करोम्यङ्गनास्म्यहम् ।
122464 हा धिक्कष्टमहो साधो स्थित एवाहमङ्गना ॥ ४० ॥
122465
122466 स्थितः सिद्धः ॥ ४० ॥
122467
122468 संविदानुभवाम्यन्तर्नितम्बजघने त्विमे ।
122469 विपिने कुम्भ इत्युक्त्वा तूष्णीं खिन्नो बभूव ह ॥ ४१ ॥
122470
122471 इत्युक्त्वा कुम्भो विपिने तूष्णीं बभूव ह किल ॥ ४१ ॥
122472
122473 राजापि च तमालोक्य तथैवासीद्विषण्णधीः ।
122474 मुहूर्तमात्रेणोवाच शिखिध्वज इदं वचः ॥ ४२ ॥
122475
122476 कष्टं सोऽयं महासत्त्वः संपन्ना वरवर्णिनी ।
122477 साधो विदितवेद्यस्त्वं जानासि नियतेर्गतिम् ॥ ४३ ॥
122478
122479 अवश्यभाविन्यर्थेऽस्मिन्मा खिन्नहृदयो भव ।
122480 आपतन्ति दशास्तास्ताः [तातेति पाठः ।] सुधियां देहमात्रके ॥ ४४ ॥
122481
122482 सुधियां तत्त्वविदां देहमात्रके आपतन्ति चेतसि न ॥ ४४ ॥
122483
122484 न चेतस्यधियां त्वेताश्चित्तं यान्ति न देहकम् ।
122485
122486 कुम्भ उवाच ।
122487
122488 एवमस्त्वनुतिष्ठामि यामिनीस्त्रीत्वमात्मनः ॥ ४५ ॥
122489
122490 अधियामज्ञानां तु एता दशाश्चित्तमपि वासनात्मना यान्ति न देहमात्रकमित्यर्थः
122491 । अनुतिष्ठामि अनुवर्ते ॥ ४५ ॥
122492
122493 न खेदमनुगच्छामि नियतिः केन लङ्घ्यते ।
122494 इति निर्णीय तौ खेदं तं नीत्वा तनुतामिव ॥ ४६ ॥
122495
122496 एकतल्पे निशां तूष्णीं नीतवन्तौ चिरेण ताम् ।
122497 अथ प्रभाते तत्स्त्रैणं वपुरुत्सृज्य यौवनम् ॥ ४७ ॥
122498
122499 राजा कुम्भविपत्तिचिन्तया राज्ञी तु नृपसंगमोत्कण्ठया निद्राभावाच्चिरेण
122500 निशां नीतवन्तौ । युवत्या इदं यौवनं वपुरुत्सृज्य । भस्याढे तद्धिते इति
122501 पुंवद्भावे अन्नित्यणि प्रकृतिभावान्न टिलोपः ॥ ४७ ॥
122502
122503 बभूव कुम्भः कुम्भाभः कुचप्रोज्झितमूर्तिमान् ।
122504 इति सा राजमहिषी चूडाला वरवर्णिनी ॥ ४८ ॥
122505
122506 पूर्वेद्युस्तनकुम्भाभः ॥ ४८ ॥
122507
122508 कुम्भत्वमास्थिता भर्तुः पश्चात्स्त्रीत्वमुपागता ।
122509 विजहार वनान्तेषु कुमारीधर्मिणी निशि ।
122510 कुम्भरूपधरा चाह्नि भर्त्रा मित्रेण संयुता ॥ ४९ ॥
122511
122512 कुमारीधर्मिणी अनूढाचारा ॥ ४९ ॥

122513
122514 कैलासमन्दरमहेन्द्रसुमेरुसह्यसानुष्वविस्खलितयोगगमागमा स ।
122515 साकं प्रियेण सुहृदा भवता यथेच्छं स्रग्दामहारवलिता विजहार नारी ॥ ५०
122516 । ।
122517
122518 क्व क्व कथं कथं विजहार तदाह - कैलासेति । कैलासादीनां सानुषु प्रस्थेषु
122519 अविस्खलितो योगबलेन गमागमः कान्तयोगेन गमागमश्च यस्यास्तथाविधा सा
122520 चूडाला यथेच्छं स्वाभिमतानुसारेण भवता वर्तनशीलेन प्रियेण सार्धं
122521 स्रग्दामहारवलिता सती यथेच्छं विजहारेति पुनरप्याकाङ्क्षयान्वयः ॥ ५० ॥
122522
122523 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
122524 कुम्भस्य स्त्रीत्वलाभो नाम पञ्चाधिकशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥
122525
122526 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
122527 स्त्रीत्वलाभो नाम पञ्चाधिकशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥
122528
122529 षडुत्तरशततमः सर्गः १०६
122530
122531 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
122532
122533 ततः कतिपयेष्वेव दिवसेषु गतेषु सा ।
122534 इदं प्रोवाच भर्तारं कुम्भरूपधरा सती ॥ १ ॥
122535
122536 वर्ण्यतेऽत्र महेन्द्रादौ विवाहोऽग्निपुरस्कृतः ।
122537 तयोर्गुहायां सौवर्ण्यां पुष्पतल्पे च संगमः ॥
122538
122539 सा चूडाला ॥ १ ॥
122540
122541 राजन्राजीवपत्राक्ष ममेदं वचनं शृणु ।
122542 निशायां प्रत्यहं तावत्स्थित एवाहमङ्गना ॥ २ ॥
122543
122544 तदिच्छाम्यङ्गनाधर्मं निपुणीकर्तुमीदृशम् ।
122545 भर्त्रे कस्मैचिदात्मानं विवाहेन ददाम्यहम् ॥ ३ ॥
122546
122547 निपुणीकर्तुं सफलीकर्तुम् । ददामि अचिरादेव दास्यामि ॥ ३ ॥
122548
122549 तद्भवानेव मे भर्ता रोचते भुवनत्रये ।
122550 गृहाण मां विवाहेन भार्यात्वे निशि सर्वदा ॥ ४ ॥
122551
122552 अयत्नोपनतं साधो प्रियेण सुहृदा सह ।
122553 स्त्रीसुखं भोक्तुमिच्छामि मा मे विघ्नकरो भव ॥ ५ ॥
122554
122555 प्रत्याख्यानेन विघ्नकरो मा भव ॥ ५ ॥
122556
122557 क्रमप्रवृत्तमासृष्टेः सुखं साध्यं मनोरमम् ।
122558 प्रकृतं कुर्वतः कार्यं दोषः क इव जायते ॥ ६ ॥
122559
122560 आसृष्टेः सृष्टिकालमारभ्य देवर्ष्यादिषु अद्ययावत्क्रमप्रवृत्तं
122561 सुखमनायासमेव साध्यं प्रकृतं प्रस्तुतं विवाहकार्यं इच्छानिच्छे तत्फले
122562 च त्यक्त्वा कुर्वतस्ते क इव दोषो जायत इत्यन्वयः । वयं आवाम् । अस्मदो द्वयोश्च इति
122563 बहुवचनम् ॥ ६ ॥
122564

122565 इच्छानिच्छे फले त्यक्त्वा समन्तात्सर्ववस्तुषु।
122566 वयं न सेच्छा नानिच्छाः कुर्मस्तेनेदमीसितम्॥ ७॥
122567
122568 शिखिध्वज उवाच।
122569
122570 कृतेनानेन कार्येण न शुभं नाशुभं सखे।
122571 पश्यामि तन्महाबुद्धे यथेच्छसि तथा कुरु॥ ८॥
122572
122573 तत्तस्माद्धेतोः॥ ८॥
122574
122575 समतां संप्रयातेन चेतसेदं जगत्त्रयम्।
122576 स्वरूपमेव पश्यामि यथेच्छसि तदाचर॥ ९॥
122577
122578 स्वरूपं स्वात्मभूतमेवानुपश्यामि॥ ९॥
122579
122580 कुम्भ उवाच।
122581
122582 यद्येवं तन्महीपाल लग्नमद्यैव शोभनम्।
122583 राकेयं श्रावणस्यास्य ह्यः सर्वं गणितं मया॥ १०॥
122584
122585 ह्यः पूर्वेद्युरिव मया विवाहलग्नादि सर्वं गणितम्॥ १०॥
122586
122587 रात्रावद्योदिते चन्द्रे परिपूर्णकलामले।
122588 जन्यत्रो नौ महाबाहो द्वयोरेव भविष्यति॥ ११॥
122589
122590 जन्यत्रो विवाहः। द्वयोरेव गान्धर्वविधिनेति भावः॥ ११॥
122591
122592 महेन्द्राद्रिशिरःशृङ्गसानावद्य मनोरमे।
122593 रत्नदीपप्रकाशाढ्ये मणिकन्दरमन्दिरे॥ १२॥
122594
122595 मणिमयकन्दरलक्षणे मन्दिरे॥ १२॥
122596
122597 पुष्पभारानतोत्तुङ्गवृक्षराजिविराजिते।
122598 वनपुष्पलतालास्यनारीनृत्यमनोहरे॥ १३॥
122599
122600 विवाहोत्सवोचितनरनारीगणस्थानीयतया वृक्षलतादिसंपत्तिं दर्शयति -
122601 पुष्पभारेति॥ १३॥
122602
122603 निशि व्योमगतास्तारा भर्त्रा पूर्णेन्दुना सह।
122604 आवयोः परिपश्यन्तु कर्णान्तायतलोचन॥ १४॥
122605
122606 परिपश्यन्तु विवाहोत्सवमिति शेषः॥ १४॥
122607
122608 उत्तिष्ठात्मविवाहार्थं कुर्वः काननकोटरात्।
122609 राजंश्चन्दनपुष्पादिसंभारं रत्नसंयुतम्॥ १५॥
122610
122611 इत्युक्त्वा कुम्भ उत्थाय सह तेन महीभृता।
122612 कुसुमावचयं चक्रे तथा रत्नादिसंचयम्॥ १६॥
122613
122614 ततो मुहूर्तमात्रेण रत्नसानौ समे शुभे।
122615 समालम्भनपुष्पाणां ताभ्यां वै राशयः कृताः॥ १७॥
122616

122617 रत्नसंभृते सानौ समे शुभे अजिरे इति शेषः। समालम्भनं
122618 देवताग्निमदनादिपूजनं तदर्थानां पुष्पाणाम्॥ १७॥
122619
122620 हाराम्बरमणीन्द्रादिराशयस्त्वपरेऽजिरे।
122621 सौभाग्यस्येव कामेन कोशाः कालेन संभृताः॥ १८॥
122622
122623 अप्रे अजिरे इति वचनात्पूर्वमप्यजिरे इति गम्यते। कालेन भोजकसुकृतपरिपाककालेन॥ १८
122624 ।।
122625
122626 तथा जन्यत्रसंभारं कृत्वा काञ्चनकन्दरे।
122627 ययतुस्तौ महामित्रे स्नातुं मन्दाकिनीं नदीम्॥ १९॥
122628
122629 तत्रैनं स्नापयामास महाराजं महादरात्।
122630 गजकुम्भोपमस्कन्धं कुम्भो मङ्गलपूर्वकम्॥ २०॥
122631
122632 मङ्गलं दधिदूर्वाक्षतसिद्धार्थादि तत्पूर्वकम्॥ २०॥
122633
122634 भविष्यद्दयितारूपं भविष्यद्दयितोऽङ्गनाम्।
122635 चूडालां स्नापयामास कुम्भरूपधरां प्रियाम्॥ २१॥
122636
122637 पूजयामासतुः स्नातौ तत्र देवपितॄन्मुनीन्।
122638 यथा क्रियाफलेऽनिच्छौ क्रियात्यागे तथैव तौ॥ २२॥
122639
122640 क्रियाफलानिच्छोस्तयोः कथं पूजाप्रवृत्तिस्तत्राह - यथेति। यथैव
122641 क्रियात्यागेऽप्यनिच्छौ॥ २२॥
122642
122643 नित्यज्ञानरसातृप्तौ व्यवस्थायां जगत्स्थितेः।
122644 चक्राते भोजनं भव्यं तावन्योन्यसमीहितम्॥ २३॥
122645
122646 अन्योन्यसमीहितं सिद्धिबलकल्पितान्नादेर्भोजनम्॥ २३॥
122647
122648 कल्पवृक्षदुकूलानि परिधाय सितानि तौ।
122649 फलानि भुक्त्वा जन्यत्रस्थानमाययतुः क्रमात्॥ २४॥
122650
122651 फलानि कल्पवृक्षफलानि। जन्यत्रस्थानं वेदिमूलम्। क्रमात् शास्त्रोक्तक्रमात्॥ २४॥
122652
122653 एतावताथ कालेन तयोर्जन्यत्रसोत्कयोः।
122654 प्रियं कर्तुमिवास्ताद्रिं द्रागित्येवाविशद्रविः॥ २५॥
122655
122656 अथ संध्याक्रमे वृत्ते कृते जप्याघमर्षणे।
122657 विवाहदर्शनायैव ताराजाले खमागते॥ २६॥
122658
122659 संध्याक्रमे संध्यावन्दनविधौ॥ २६॥
122660
122661 मिथुनैकसखीयामा कुमुदोत्करहासिनी।
122662 प्रालेयजालप्रकरं विकिरन्ती समाययौ॥ २७॥
122663
122664 मिथुनानां प्रीतिकरत्वान्नैकसखीयामा त्रियाम॥ २७॥
122665
122666 रत्नदीपान्बहून्सानौ कुम्भः सम्यगयोजयत्।
122667 ज्योतींषीन्द्वर्कयुक्तानि पद्मोद्भव इवाम्बरे॥ २८॥
122668

122669 पद्मोद्भवो ब्रह्मा ॥ २८ ॥
122670
122671 भूषयामास राजानं स्त्रीत्वं गच्छन्निशागमे ।
122672 चन्दनागुरुकर्पूरपूरैर्मृगजकुङ्कुमैः ॥ २९ ॥
122673
122674 मृगजैः कस्तूरीपौष्कलकादिभिः । कुङ्कुमैः काश्मीरैः ॥ २९ ॥
122675
122676 हारकेयूरकटकैस्तथा कल्पलतांशुकैः ।
122677 स्रगुद्दामावतंसैश्च माल्यैश्च विविधोचितैः ॥ ३० ॥
122678
122679 कल्पलतोद्भूतैरंशुकैर्वस्त्रैः । स्रग्भिरुद्दामैरुत्कृष्टशोभैरवतंसैः
122680 रत्नगुच्छाद्युत्तंसैः । माल्यैः कण्ठादिमाल्यैर्विविधभूषणोचितैः ॥ ३० ॥
122681
122682 तथा कल्पलतागुच्छैर्मन्दारैः पारिजातकैः ।
122683 संतानैर्बहुरत्नैश्च मौलिना चेन्दुरूपिणा ॥ ३१ ॥
122684
122685 मौलिपदेन चूडामणिर्लक्ष्यते । इन्दुरूपिणा चन्द्रसदृशेन ॥ ३१ ॥
122686
122687 एतावताथ कालेन वधूत्वं कुम्भ आययौ ।
122688 घनस्तनभराक्रान्तो बभूवाशु विलासवान् ॥ ३२ ॥
122689
122690 वधूचितविलासवान् ॥ ३२ ॥
122691
122692 इदं संचिन्तयामास संपन्नोऽयमहं वधूः ।
122693 कामायात्मा मया देयः कार्यं कालोचितं किल ॥ ३३ ॥
122694
122695 कामाय कामरूपाय वराय ॥ ३३ ॥
122696
122697 इयमस्मि वधूः कान्ता भर्ता त्वं मे पुरःस्थितः ।
122698 गृहाण काम मामेहि कालोऽयं तव हृच्छयः ॥ ३४ ॥
122699
122700 अत एव कामत्वेनैव भर्तारं कल्पयित्वा मनस्याह - इयमिति ॥ ३४ ॥
122701
122702 इति संचिन्त्य भर्तारमग्रस्थगहनस्थितम् ।
122703 उदयन्तमिवादित्यं रतिः काममिवाभ्यगात् ॥ ३५ ॥
122704
122705 अग्रस्थे गहने वनवेदिदेशे स्थितम् ॥ ३५ ॥
122706
122707 अहं मदनिका नाम भार्यास्मि तव मानद ।
122708 पादयोस्ते प्रणामोऽयं सस्नेहं क्रियते मया ॥ ३६ ॥
122709
122710 सस्नेहं सानुरागम् ॥ ३६ ॥
122711
122712 इत्युक्त्वा सानवद्याङ्गी लज्जावनमितानना ।
122713 लोलालकेन शिरसा प्रणनाम लसत्पतिम् ॥ ३७ ॥
122714
122715 लसन्तं शोभमानं पतिम् ॥ ३७ ॥
122716
122717 उवाचेदं च हे नाथ त्वं मां भूषय भूषणैः ।
122718 क्रमेणाग्निं च संज्वाल्य मत्पाणिग्रहणं कुरु ॥ ३८ ॥
122719
122720 संज्वाल्य हुत्वाभ्यर्च्य च ॥ ३८ ॥

122721
122722 राजसेऽतितरां राजन्मां करोषि स्मरातुराम् |
122723 रतेर्विवाहे मदनमभिभूयाधितिष्ठसि || ३९ ||
122724
122725 रतेर्विवाहे प्रसिद्धं मदनं स्वशोभयाभिभूयेत्यर्थः || ३९ ||
122726
122727 इन्दोरिवांशुजालानि राजन्माल्यानि तानि ते |
122728 मेरुगङ्गाप्रवाहाभां धत्ते हारस्तवोरसि || ४० ||
122729
122730 तां शोभामेव वर्णयति - इन्दोरित्यादिना | तवोरसि स्थितो हारो मेरौ प्रसिद्धस्य
122731 गङ्गाप्रवाहस्य आभां शोभां धत्ते || ४० ||
122732
122733 मन्दारकुसुमप्रोतैः कुन्तलैर्नृप राजसे |
122734 कनकाब्जमिवोल्लोलैर्भृङ्गैः खचितकेसरैः || ४१ ||
122735
122736 खचितकेसरैर्घटितकिञ्जल्कैः || ४१ ||
122737
122738 रत्नांशुजालैः कुसुमैः श्रिया स्थैर्येण तेजसा |
122739 रत्नस्थानं विभो मेरुमभिभूयावतिष्ठसे || ४२ ||
122740
122741 रत्नांशुजालैरित्यादीनि राजमेरुसाधारण्येन योज्यानि || ४२ ||
122742
122743 एवमादि वदन्तौ तौ भविष्यन्नवदम्पती |
122744 प्रच्छन्नपूर्वदाम्पत्यौ मिथस्तुष्टौ बभूवतुः || ४३ ||
122745
122746 वदन्तौ तौ इत्युक्त्या राज्ञापि तस्याः शोभा वर्णितेति गम्यते || ४३ ||
122747
122748 महाराज्ञीं मदनिकां महाराजः शिखिध्वजः |
122749 काञ्चनोपलपर्यङ्के निविष्टो भूषयत्स्वयम् || ४४ ||
122750
122751 काञ्चनोपललक्षणे पर्यङ्के निविष्ट उपविष्टः || ४४ ||
122752
122753 अवतंसैस्तथा माल्यैर्मणिरत्नविभूषणैः |
122754 वस्त्रैर्विलेपनैः पुष्पै रुचिरस्थानकार्पितैः || ४५ ||
122755
122756 तत्तद्भूषणोचितस्थानके अर्पितैः || ४५ ||
122757
122758 सा बभौ भूषिता तन्वी मदनी मददायिनी |
122759 गिरिजेव विवाहोत्का कामकान्तेव कामिनी || ४६ ||
122760
122761 कामकान्ता रतिरिव च || ४६ ||
122762
122763 महाराजो महाराज्ञीं भूषयित्वेदमाह ताम् |
122764 राजसे मृगशावाक्षि लक्ष्मीरिव नवोदिता || ४७ ||
122765
122766 नवोदितेत्यनेन पूर्वलक्ष्म्या जरतीत्वेन शोभापकर्षो व्यज्यते || ४७ ||
122767
122768 शक्रेण सह यच्छच्या यल्लक्ष्म्या हरिणा सह |
122769 यद्गौर्याः शंभुना सार्धं तत्ते भवतु मङ्गलम् || ४८ ||
122770
122771 तत्ते मङ्गलम् | मया सहेति शेषः || ४८ ||
122772

122773 पद्मकोशाङ्कुरहृदा लोलनीलोत्पलेक्षणा |
122774 आमोदशुभझांकारा स्वास्थिता पद्मिनीव सा || ४९ ||
122775
122776 स्तनसदृशः पद्मकोशः अनुरागसदृशा अङ्कुराश्च हृदि यस्याः | आपं चैव
122777 हलन्तानाम् इति भागुरिमतेन टाप् | लोलानि नीलोत्पलानीक्षणानीव यस्याः | आमोदैः
122778 शुभा भ्रमरझांकारा यस्यास्तथाविधा पद्मिनीव सा त्वं स्थितेत्यर्थः || ४९ ||
122779
122780 सुरक्तपल्लवकरा स्तनस्तवकधारिणी |
122781 त्वमनेकफला मन्ये कामकल्पतरोर्लता || ५० ||
122782
122783 इदानीं तां कल्पलतात्वेन रूपयति - सुरक्तेति || ५० ||
122784
122785 हिमशीतावदाताङ्गी ज्योत्स्नाप्रसरहासिनी |
122786 पूर्णेन्दुश्रीरिवोद्युक्ता हृष्टैवाह्लादयस्यलम् || ५१ ||
122787
122788 हिमशीतेत्यादीनि पूर्णेन्दुश्रियो मदनिकायाश्च साधारणानि योज्यानि || ५१ ||
122789
122790 तदुत्तिष्ठ वरारोहे वेदीं वैवाहिकीं स्वयम् |
122791
122792 श्रीवसिष्ठ उवाच |
122793
122794 तत्र पुष्पलताजालैः काण्ढं प्रति शिलाङ्कितैः || ५२ ||
122795
122796 स्वयमलंकुर्विति शेषः | तत्र वेद्याम् | काण्डं प्रति प्रतिकाण्डं
122797 फलगुच्छसमाकारनवरत्नऽसिलाभिरङ्कितैश्चिह्नितैः || ५२ ||
122798
122799 मुक्ताकुसुमजालानां प्रकरैः स्तवकोपमैः |
122800 चतुर्दिक्कं चतुर्भिश्च नालिकेरमहाफलैः || ५३ ||
122801
122802 पूर्णकुम्भैस्तथा गङ्गावारिपूर्णैः प्रकल्पितैः |
122803 ज्वालयामासतुस्तस्या मध्ये चन्दनदारुभिः || ५४ ||
122804
122805 प्रकल्पितैस्तत्र वेद्यामलंचक्रतुरिति शेषः | तस्या वेद्या मध्ये वैवाहिकं ज्वलनं
122806 प्रतिष्ठाप्य चन्दनदारुभिर्ज्वालयामासतुः || ५४ ||
122807
122808 ज्वलनं ज्वालितज्वालं दक्षिणस्थं प्रदक्षिणम् |
122809 पूर्वाभिमुखमेवाग्नेरग्रे पल्लवविष्टरे || ५५ ||
122810
122811 तं ज्वालितज्वालं दक्षिणावर्तशिखत्वाद्दक्षिणस्थं ज्वलनं नियोज्य प्रदक्षिणं
122812 कृत्वा तस्याग्नेरग्रे पल्लवविष्टरे विविशतुरिति परेणान्वयः || ५५ ||
122813
122814 नियोज्य दंपती कान्तौ तयोर्विविशतुः [तयोर्दपत्योर्मध्ये स शिखिध्वज
122815 इत्यन्वयः |] स्वयम् |
122816 स हुत्वा तिललाजानि [लाजानीति नपुंसकत्वमार्षम् |] पावकाय
122817 शिखिध्वजः || ५६ ||
122818
122819 उत्थायोत्थाय कान्तां स पाणिभ्यां स्वयमाददे |
122820 अन्योन्यंन् शोभमानौ तौ भवाविच वने शिवौ || ५७ ||
122821
122822 भवश्च भवानी च भवौ | पुमान् स्त्रिया इति पुंशेषः | शिवौ मङ्गलस्वरूपौ || ५७ ||
122823
122824 चक्रतुर्दंपती तस्य पावकस्य प्रदक्षिणम् |

122825 स्वदायं ज्ञानसर्वस्वं हृदयं प्रेम चापलम् ॥ ५८ ॥
122826
122827 परस्परमात्मदाने किं दायं परस्परं ददतुस्तमाह - स्वदायमिति ॥ ५८ ॥
122828
122829 ददतुस्तौ मिथोऽन्योन्यस्मितकान्तमुखश्रियौ ।
122830 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा लाजांस्त्यक्त्वाथ वह्नये ॥ ५९ ॥
122831
122832 भार्यावरौ समं तुष्टौ करौ तत्यजतुः क्रमात् ।
122833 स्मयमानमुखौ कान्तौ चन्द्राविव नवोदितौ ॥ ६० ॥
122834
122835 संभोगकालसांनिध्यस्मृतेः स्मयमानमुखौ ॥ ६० ॥
122836
122837 पूर्वोपरचिते पुष्पतल्पे विविशतुर्नवे ।
122838 एतस्मिन्नन्तरे चन्द्रश्चतुर्भागं नभस्तलात् ॥ ६१ ॥
122839
122840 विवाहव्यापारेणाद्यः प्रहरोऽतिक्रान्त इति सूचयन्नाह - एतस्मिन्निति । चतुर्भागं
122841 चतुर्थभागम् ॥ ६१ ॥
122842
122843 शनैराक्रमयामास शोभां द्रष्टुमिवानयोः ।
122844 तस्मिंश्च ललनाछिद्रं द्रष्टुंन् दृष्टिरिवाभितः ॥ ६२ ॥
122845
122846 तस्मिंस्तल्पे करान् संचारयामास । यथा कामुकस्य दृष्टिर्ललनाछिद्रं
122847 द्रष्टुमभितः करान् स्वकिरणान् प्रसारयति तद्वत् ॥ ६२ ॥
122848
122849 लोलः संचरयामास करानिन्दुर्लतागृहे ।
122850 तैस्तैर्नवकथालापैरिन्दावभ्युदिते त्वथ ॥ ६३ ॥
122851
122852 तावासांचक्रतुः कान्तौ दंपती सुमुहूर्तकम् ।
122853 अथोत्थाय ज्वलद्रत्नदीपां काञ्चनकन्दराम् ॥ ६४ ॥
122854
122855 संगमसुमुहूर्तकं प्रतीक्षमाणाविति शेषः । काञ्चनमयीं कन्दरां गुहां
122856 विविशतुः ॥ ६४ ॥
122857
122858 स्वयं पूर्वोपरचितां गुप्तां विविशतुः प्रियौ ।
122859 ददर्शतुर्नवं तत्र तल्पं कुसुमकल्पितम् ॥ ६५ ॥
122860
122861 चन्द्रस्याप्यदृश्यत्वाद्गुप्ता । तत्र तल्पं ददर्शतुः । तदेव वर्णयति -
122862 कल्पितमित्यादिसार्धत्रयेण । ददर्शतुरिति किल्पतुसि गुणश्छान्दसः ॥ ६५ ॥
122863
122864 परितो व्याप्तमुत्कीर्णैर्हेमपङ्कजराशिभिः ।
122865 मन्दारादिभिरन्यैश्च पुष्पैर्ग्लानिविवर्जितैः ॥ ६६ ॥
122866
122867 ग्लानिवर्जितैरम्लानैः ॥ ६६ ॥
122868
122869 उच्चकैः सुप्रमाणेन निर्मितैः कुसुमैः समैः ।
122870 दीर्घेन्दुबिम्बप्रतिमैस्तुषारस्थलशीतलैः ॥ ६७ ॥
122871
122872 शोभनेन शय्याप्रमाणेनोच्चकैरुन्नतैः । कदनिका सत्यसंकल्पेन समैः
122873 कुसुमैर्निर्मितैर्दीर्घशय्याकारेण दीर्घीभूतेन्दुबिम्बप्रतिमैः पुष्पैः परितो
122874 व्याप्तमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ६७ ॥
122875
122876 क्षीरोदजलधाराभंन् ज्योत्स्नासंपिण्डसुन्दरम् ।

122877 प्रतिबिम्बभनङ्गस्य [अनन्तस्येति पाठः] नतं भित्ताविव स्थितम् ॥ ६८
122878 ।।
122879
122880 पुनस्तल्पमेव विशिनष्टि - क्षीरोदेत्यादिना। नतं संक्रान्तम् ॥ ६८ ॥
122881
122882 सुगन्धमुन्नतं कान्तं चिरादन्यतयोत्थितम्।
122883 मिथुनं पुष्पराशौ तन्न्यषीदत्परितोऽमले।
122884 तस्मिन्समसमाभोगे क्षीरोदे मन्दरो यथा ॥ ६९ ॥
122885
122886 चिरात् राज्यत्यागकालादारभ्य अन्यतया अदम्पतित्वेन भ्रान्त्या उदितं तन्मिथुनं
122887 स्त्रीपुंसद्वन्द्वं पुष्पराशौ तस्मिंस्तल्पे न्यषीदत्। उपभोगेन
122888 तल्पोपमर्दकत्वान्मन्दरदृष्टान्तः ॥ ६९ ॥
122889
122890 तैस्तैर्मिथः प्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालकार्यसुभगैः प्रणयोपचारैः।
122891 सत्कान्तयोर्नवनवेन तयोः सुखेन दीर्घा मुहूर्त इव सा रजनी जगाम ॥ ७० ॥
122892
122893 तयोः सत्कान्तयोस्तैस्तैर्लोकोत्तरैः
122894 प्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालोचितपरिरम्भणादिकार्यसुभगैर्गन्धमाल्य##-
122895 मुहूर्तमिव जगाम ॥ ७० ॥
122896
122897 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
122898 चू० लीलाविवाहो नाम षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥
122899
122900 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे लीलाविवाहो
122901 नाम षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥
122902
122903 सप्ताधिकशततमः सर्गः १०७
122904
122905 श्रीवसिष्ठ उवाच।
122906
122907 अथ सूर्याख्यरङ्गेण रञ्जिते भुवनोदरे।
122908 शिखिध्वजाङ्गना प्रातर्मदनी कुम्भतां ययौ ॥ १ ॥
122909
122910 नानागिरिविहारादि तथा मायेन्द्रदर्शनम्।
122911 असंसक्तिपरीक्षार्थं स्वर्गाह्वानादि वर्ण्यते ॥
122912
122913 रङ्गेण रञ्जकद्रव्येण ॥ १ ॥
122914
122915 एवं महेन्द्रदर्यां तावुभौ कुम्भशिखिध्वजौ।
122916 स्वयं विवाहिताविष्टौ संपन्नौ देवदंपती ॥ २ ॥
122917
122918 देवसदृशभोगाढ्यत्वाद्देवदंपती ॥ २ ॥
122919
122920 विलेसतुर्विचित्रासु प्रत्यहं वनराजिषु।
122921 प्रपक्वफलभारासु पुष्पपल्लविनीषु च ॥ ३ ॥
122922
122923 दिवा प्रीततरौ मित्रे यामिन्यामिष्टदंपती।
122924 प्रभादीपाविव श्लिष्टौ न वियुक्तौ बभूवतुः ॥ ४ ॥
122925
122926 यामिन्यांन् रात्रौ। श्लिष्टौ युक्तौ ॥ ४ ॥
122927
122928 रेमाते वनकुञ्जेषु गुहासु च महीभृताम्।

122929 तमालजालखण्डेषु मन्दारगहनेषु च ॥ ५ ॥
122930
122931 सह्यदर्दुरकैलासमहेन्द्रमलयेषु च ।
122932 गन्धमादनविन्ध्याद्रिलोकालोकतटेषु च ॥ ६ ॥
122933
122934 सह्यादयः सप्त पर्वताः ॥ ६ ॥
122935
122936 दिनैस्त्रिभिस्त्रिभिर्गत्वा निद्रां गतवति प्रिये ।
122937 चूडाला राजकार्याणि कृत्वा स्वभ्याययौ पुनः ॥ ७ ॥
122938
122939 प्रिये निद्रां गतवति स्वनगरं गत्वेति शेषः ॥ ७ ॥
122940
122941 तौ दिवा सुहृदौ मित्रे दंपती कुम्भभूमिपौ ।
122942 नानाकुसुमसंवीतौ तस्थतुर्मुदितौ मिथः ॥ ८ ॥
122943
122944 मासमेकं महेन्द्राद्रौ रम्ये सरलसंकुले ।
122945 रत्नकुड्ये गुहागेहे पूजितौ सुरकिंनरैः ॥ ९ ॥
122946
122947 क्व क्व कियत्कियत्कालं तस्थतुस्तत्राह - मासमित्यादिना । पूजितौ प्रशस्तौ ॥ ९ ॥
122948
122949 हस्तलभ्योदितामोघमन्दारवनमालिते ।
122950 एवं शुक्तिमतः पृष्ठे पक्षं कल्पलतागृहे ॥ १० ॥
122951
122952 हस्तलभ्यान्युदितानि उद्भूतानि क्षुत्तृषारोगजराद्यपहारित्वादमोघानि
122953 फलकुसुमकिसलयादीनि येषां तथाविधैर्मन्दारैर्वनमालिते संजातवनमाले ।
122954 शुक्तिमतः पर्वतविशेषस्य पृष्ठे ॥ १० ॥
122955
122956 मासद्वयं पक्षवतो गिरेर्दक्षिणदिक्तटे ।
122957 पारिजातवने देवपुष्पस्तबकमण्डपे ॥ ११ ॥
122958
122959 पक्षवतो गिरेर्मैनाकस्य । देवभोग्ये पुष्पस्तबकमण्डपे ॥ ११ ॥
122960
122961 जम्बूखण्डतले मेरोः पादे जम्बूनदीतटे ।
122962 जाम्बूनदमये मासं जम्बूफलरसासवैः ॥ १२ ॥
122963
122964 मेरोर्दक्षिणपादे जम्बूद्वीपकेतुर्जम्बूवृक्षः प्रसिद्धस्तत्संततिजे
122965 सम्बूवनखण्डतले तस्थतुरिति सर्वत्रानुषङ्गः । जम्बूफलानां गजप्रमाणानां
122966 रसलक्षणैरासवैः पेयैः स्वेददौर्गन्ध्यजरामयादिनिर्मुक्तस्थिरयौवनाविति
122967 पुराणप्रसिद्ध्यनुसारेणाध्याहार्यम् ॥ १२ ॥
122968
122969 दशोत्तरकुरूणां च मण्डले दिवसानि तौ ।
122970 कोसलेषूत्तरस्थेषु सप्तविंशतिवासरान् ॥ १३ ॥
122971
122972 उत्तरकुरूणां मण्डले दश दिवसानि तौ तस्थतुः ॥ १३ ॥
122973
122974 एवमन्येषु देशेषु विचित्रेषु महीभृताम् ।
122975 स्थितवन्तौ महाभागौ सुहृदौ निशि दम्पती ॥ १४ ॥
122976
122977 ततो यातेषु मासेषु शनैः कतिपयेषु सा ।
122978 चूडाला चिन्तयामास देवपुत्रकरूपिणी ॥ १५ ॥
122979
122980 सुरूपभोगभारेण परीक्षेऽहं शिखिध्वजम् ।

122981 मा कदाचन चेतोऽस्य भोगेषु रतिमेष्यति ॥ १६ ॥
122982
122983 परीक्षे परीक्षिष्ये। वर्तमानसामीप्याल्लट्। रतिमासक्तिम्। परीक्षया
122984 दृढीकृतानासक्तिरयं कदाचिदपि भोगेषु रतिं मा एष्यति नैष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥
122985
122986 इति संचिन्त्य चूडाला मायया विपिनावनौ।
122987 आगतं दर्शयामास ससुराप्सरसं हरिम् ॥ १७ ॥
122988
122989 सुरैरप्सरोभिश्च सह वर्तमानं हरिमिन्द्रम् ॥ १७ ॥
122990
122991 इन्द्रमभ्यागतं दृष्ट्वा परिवारसमन्वितम्।
122992 यथावत्पूजयामास वनसंस्थः शिखिध्वजः ॥ १८ ॥
122993
122994 यथावत् यथाशास्त्रमर्घ्यपाद्याद्युपचारैः ॥ १८ ॥
122995
122996 शिखिध्वज उवाच।
122997
122998 आत्मना किं कृता दूरादभ्यागमकदर्थना।
122999 देवराज यथा तन्मे प्रसादाद्वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
123000
123001 अभ्यागमलक्षणा कदर्थना श्रमः किं किमर्थं कृता यथा यत्प्रकारेण
123002 प्रयोजनेन तत् प्रयोजनं वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ १९ ॥
123003
123004 इन्द्र उवाच।
123005
123006 इमे वयमिहायातास्त्वद्गुणातिशयेन खात्।
123007 हृदि लग्नेन सूत्रेण खगा वनगता इव ॥ २० ॥
123008
123009 खात् स्वर्गात् ॥ २० ॥
123010
123011 उत्तिष्ठ स्वर्गमागच्छ तत्र सर्वे त्वदुन्मुखाः।
123012 त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याः स्थिता देवाङ्गनागणाः ॥ २१ ॥
123013
123014 त्वद्गुणश्रवणप्रयुक्तमाश्चर्यं विस्मयो येषां यासां च देवाश्च
123015 तदङ्गनागणाश्च देवाङ्गनागणाः ॥ २१ ॥
123016
123017 पादुकागुटिकाखड्गरसादीदमथापि च।
123018 गृहीत्वा सिद्धमार्गेण स्वीकुरु स्वर्गमण्डलम् ॥ २२ ॥
123019
123020 गगनगमनशक्तिशून्यस्य मे कथं स्वर्गे आगमनं तत्राह - पादुकेति। अथ
123021 सिद्धयन्तरविमानदिव्याश्वाद्यपि च ॥ २२ ॥
123022
123023 आगत्य विविधा भोगास्त्वया विबुधसद्मनि।
123024 जीवन्मुक्तेन भोक्तव्यास्तेन त्वामहमागतः ॥ २३ ॥
123025
123026 तेन त्वदाह्वानप्रयोजनेन ॥ २३ ॥
123027
123028 विमानयन्ति संप्राप्तां न तिरस्करणैः श्रियम्।
123029 नाभिवाञ्छन्ति न प्राप्तां त्वादृशाः साधु साधवः ॥ २४ ॥
123030
123031 प्रत्याख्यानं हृदिस्थमालक्ष्याह - विमानयन्तीति ॥ २४ ॥
123032

123033 अविघ्नमागतेनाद्य सुखं विहरता त्वया।
123034 स्वर्गः पवित्रतां यातु हरिणेव जगत्त्रयम्॥ २५॥
123035
123036 बलिद्वारपालनाय षड्गर्भाहरणाय च पातालेऽपि हरेर्विहारप्रसिद्धेर्जगत्त्रयमिति॥
123037 २५॥
123038
123039 शिखिध्वज उवाच।
123040
123041 सर्वं स्वर्गसमाचारं वेद्मि देवाधिनायक।
123042 किंतु सर्वत्र मे स्वर्गो नियतो न तु कुत्रचित्॥ २६॥
123043
123044 स्वर्गसम आचारः सुखविहरणं यस्मिंस्तथाविधम्। स्वर्गेण समं
123045 सुखमाचरतीत्यणन्तं वा। सर्वं देशम्। तथा वेदने हेतुस्त्वयि को विशेष इति
123046 चेत्तमाह - किंत्विति। मदभिमतः स्वर्गो भूमात्मैव। स च सर्वत्रैवेति भावः।
123047 नियतः परिच्छिन्नः॥ २६॥
123048
123049 सर्वत्रैव हि तुष्यामि सर्वत्रैव रमे प्रभो।
123050 अवाञ्छनत्वान्मनसः सर्वत्रानन्दवानहम्॥ २७॥
123051
123052 पूर्णकामत्वादपि मे सर्वत्र सुखमित्याह - सर्वत्रेति॥ २७॥
123053
123054 नियतं किंचिदेकत्र [कंचित् इति पाठः।] स्थितं स्वर्गकमीदृशम्।
123055 शक्र गन्तुं न जानामि त्वदाज्ञां न करोम्यहम्॥ २८॥
123056
123057 तुच्छं स्वर्गं स्वर्गकं गन्तुं न जानामि न संभावयामि। तथा
123058 चासंभाव्यविषये आज्ञापनं तवैवानुचितं न तु मम तदकरणमपराध इति
123059 भावः॥ २८॥
123060
123061 शक्र उवाच।
123062
123063 साधो विदितवेद्यानां परिपूर्णधियां समम्।
123064 सज्जनाचरितं युक्तं मन्ये भोगोपसेवनम्॥ २९॥
123065
123066 पूर्णधियां भोगोपसेवनं भोगानुपसेवनं च समम्। तत्रापि भोगोपसेवनं
123067 सज्जनैः प्रारब्धक्षयायाचरितमतस्तद्युक्तं मन्ये इत्यर्थः॥ २९॥
123068
123069 देवेशे प्रोक्तवत्येवं तूष्णीमेव स्थिते नृपे।
123070 किमितो नापयाम्येष [नापयास्येष इति मुद्रितपाठश्चिन्त्यः।] त्वमिति
123071 प्रोक्तवान् हरिः॥ ३०॥
123072
123073 देवेशे एवं पुनः प्रोक्तवत्यपि स्वर्गं गन्तुमनिच्छया नृपे तूष्णीं स्थिते सति एष
123074 एवंविधो निरपेक्षस्त्वं यदि तर्ह्यहमितः किं नापयामि।
123075 असंपन्नागमनप्रयोजनस्य ममापयानमेव युक्तमिति हरिरिन्द्रः खेदं सूचयन्
123076 प्रोक्तवान्॥ ३०॥
123077
123078 नाहमद्यैव कालेन वदतीति शिखिध्वजे।
123079 कल्याणं तेऽस्तु कुम्भेति वदन्नन्तर्धिमाययौ॥ ३१॥
123080
123081 अहमद्यैव न स्वर्गमागच्छामि किंतु पुना राज्ये प्रतिष्ठितः कालेन प्रागिव
123082 त्वदरिनिबर्हणादिप्रयोजनार्थमागमिष्यामीत्याशयेनार्धोक्त्या शिखिध्वजे वदति सति
123083 हे कुम्भ ते राजाभिप्रेतं पुना राज्यप्राप्तिलक्षणं कल्याणमस्त्विति कुम्भं प्रति
123084 वदन्नन्तर्धिमन्तर्धानमाययौ हरिः॥ ३१॥

तद्देववृन्दमखिलं त्रिदशेशयुक्तं तत्र
क्षणादलमदृश्यमभूद्द्वितीयम् ।
कल्लोलराशिरिव वारिनिधौ प्रशान्ते वाते स्फुरन्मकरफेनफणीन्द्रवृन्दम् ॥
३२ ॥

इन्द्रे अन्तर्धिमागते तेन त्रिदशेशेन युक्तं तद्द्वितीयं देववृन्दमपि
क्षणाददृश्यमभूत् । यथा वारिनिधौ वाते प्रशान्ते सति स्फुरन्ति व्याकुलानि
मकरफेनफणीन्द्रवृन्दानि यस्मिंस्तथाविधः कल्लोलराशिरप्यदृश्यो भवति
तद्वदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
श्रक्रगमनं नाम सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
शक्रगमनं नाम सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः १०८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तां मायां शममानीय चूडाला समचिन्तयत् ।
दिष्ट्या भोगेच्छया नायं ह्रियते वसुधाधिपः ॥ १ ॥

इह क्रोधपरीक्षार्थं षिङ्गसङ्गश्च मायया ।
राज्ञ्या प्रदर्श्यते राज्ञे निजरूपं च पाकतः ॥

तामिन्द्रागमनरूपां मायां शममानीय उपसंहृत्य । ह्रियते वशीक्रियते ॥ १ ॥

शान्तः [ज्ञातः इति पाठः ।] समसमाभोग एवं शक्रसमागमे ।
असंरम्भमहेलं च कृतवान्व्यावहारिकम् ॥ २ ॥

सदा विक्रियाशून्यत्वात् समेन आकाशादिना सम आभोगो मुखाद्यवयवस्थितिर्यस्य ।
असंरम्भमसाध्वसमहेलं च व्यावहारिकमर्घ्यपाद्यादिना पूजनमुचितोक्त्यादि
च कृतवान् ॥ २ ॥

भूय एव प्रपञ्चेन विमृशाम्येव सादरम् ।
रागद्वेषप्रधानेन केनचिद्बुद्धिहारिणा ॥ ३ ॥

अप्यर्थे एवकारः । केनचिद्रागद्वेषप्रधानप्रपञ्चेन बुद्धिहारिणा
बुद्धिक्षोभकेण ॥ ३ ॥

इति संचिन्त्य सा रात्राविन्दावभ्युदिते वने ।
गृहीतमङ्गनारूपं कान्ता मदनिका सती ॥ ४ ॥

गृहीतमङ्गनारूपमिति पदयोः कण्ठे संकल्पितं कान्तमिति चतुर्थे संबन्धः ॥
४ ॥

वाते वहति फुल्लाढ्ये मधुरामोदमांसले ।
संध्याजप्यपरे नद्यास्तीरसंस्थे शिखिध्वजे ॥ ५ ॥

फुल्लाढ्ये पुष्पिततरुलतासंपन्ने वाते मलयानिले वहति सति नीरन्ध्रैः

123137 पुष्पगुच्छकैरुपलक्षितं वनदेवीनां शुद्धान्तं संतानकलतागेहं प्रविवेशेति
123138 परेणान्वयः ॥ ५ ॥
123139
123140 संतानकलतागेहं नीरन्ध्रैः पुष्पगुच्छकैः ।
123141 शुद्धान्तं वनदेवीनां प्रविवेश मदान्विता ॥ ६ ॥
123142
123143 तत्र संकल्पिते पुष्पशयने माल्यमालिता ।
123144 कण्ठे संकल्पितं कान्तं खिङ्गमादाय संस्थिता ॥ ७ ॥
123145
123146 तत्र माल्यैर्मालिता अलंकृता सती मायया संकल्पितमनुरूपं
123147 युवानमङ्गनारूपमङ्गनानामिवानुद्गतश्मश्र्वादिव्यञ्जनं
123148 षोडशवर्षाकृतिरूपं यस्य तथाविधमत एव श्मश्रुलाच्छिखिध्वजात्कान्तं
123149 मनोहरतमं खिङ्गं विटं कण्ठे गृहीतमादाय संस्थितेत्यन्वयः ॥ ७ ॥
123150
123151 आगत्यान्विष्य कुञ्जात्स प्रददर्श शिखिध्वजः ।
123152 लतागेहे मदनिकां कण्ठे खिङ्गं मनोहरम् ॥ ८ ॥
123153
123154 जप्यान्ते शिखिध्वजः संध्याजप्यस्थानात् कुञ्जादागत्य मदनिकामन्विष्य
123155 कल्पलतागेहे मदनिकां तत्कण्ठे मनोरमं खिङ्गं च ददर्श ॥ ८ ॥
123156
123157 कुन्तलावलितस्कन्धं समालब्धं च चन्दनैः ।
123158 शयनावृतिनिक्षेपपर्याकुलितशेखरम् ॥ ९ ॥
123159
123160 खिङ्गं विशिनष्टि - कुन्तलेत्यादिना । मदनिकाकुन्तलैः
123161 स्वकुन्तलैश्चान्नलितस्कन्धम् । समालब्धं लिप्तम् । शयने आवृत्या परिवर्तनेन
123162 [निष्पेषेणेति पाठः ।] निक्षेपेण च पर्याकुलितः शेखरचूडाबन्धो यस्य
123163 तम् ॥ ९ ॥
123164
123165 हेमाभे द्विगुणाकारबालाबाहूपधानके ।
123166 संसक्तश्रवणापाङ्गकपोलतलकुन्तलम् ॥ १० ॥
123167
123168 आकुञ्चनाद्द्विगुणाकारे बालाबाहुलक्षणे उपधानके उपबर्हे संसक्तं
123169 श्रवणादिचतुष्टयं यस्य ॥ १० ॥
123170
123171 मिथुनं तद्ददर्शार्थ मिथः प्रहसिताननम् ।
123172 अन्योन्यवदनासक्तं छन्नं कल्पलतांशुकैः ॥ ११ ॥
123173
123174 मिथुनं स्त्रीपुंसद्वन्द्वम् ॥ ११ ॥
123175
123176 आलोलमाल्यशयनं मदनातुरमाकुलम् ।
123177 अङ्गलग्नच्छलेनात्मरागमन्योन्यमर्पयत् ॥ १२ ॥
123178
123179 अङ्गानां लग्नं संश्लेषस्तच्छलेन । अर्पयत् आसंजयत् ॥ १२ ॥
123180
123181 अभ्युन्मुखं समानन्दमुद्दाममदमन्थरम् ।
123182 परस्पराहतं पुष्पैर्वक्षोभ्यां पीडितस्तनम् ॥ १३ ॥
123183
123184 परस्पराभ्युन्मुखम् ॥ १३ ॥
123185
123186 तदालोक्याविकारेण चेतसालं तुतोष सः ।
123187 अहो सुखं स्थितौ खिङ्गावित्याह स शिखिध्वजः ॥ १४ ॥
123188

123189 अविकारेण क्रोधविकाररहितेन ॥ १४ ॥
123190
123191 तिष्ठताङ्ग यथाकामं सुखं खिङ्गौ यथास्थितम् ।
123192 विघ्नं माकरवं भीतावित्युक्त्वा निर्जगाम सः ॥ १५ ॥
123193
123194 स्वदर्शनाद्भीतौ तौ प्रति हे अङ्ग यथाकामं तिष्ठत तिष्ठतम् । अहं विघ्नं
123195 माकरवं इत्युक्त्वा निर्जगाम ॥ १५ ॥
123196
123197 ततो मुहूर्तमात्रेण प्रपञ्चं तमुपेक्ष्य सा ।
123198 निर्ययौ दर्शयन्ती स्वं रतिफुल्लाकुलं वपुः ॥ १६ ॥
123199
123200 तं मायाप्रपञ्चमुपेक्ष्य उपसंहृत्येति यावत् । रत्या विटसंभोगेन फुल्लं
123201 विकसितमाकुलं च ॥ १६ ॥
123202
123203 उपविष्टं ददर्शैनं नृपं हेमशिलातले ।
123204 समाधिसंस्थमेकान्ते मनाग्विकसितेक्षणम् ॥ १७ ॥
123205
123206 तं प्रदेशमुपागम्य लज्जावनमितानना ।
123207 तूष्णीमासीत्क्षणं खिन्ना म्लाना मदनिकाङ्गना ॥ १८ ॥
123208
123209 क्षणाच्छिखिध्वजो ध्यानाद्विरतस्तामुवाच ।
123210 अत्यन्तमधुरं वाक्यमिदमक्षुब्धया धिया ॥ १९ ॥
123211
123212 तन्वि किं शीघ्रमेव त्वं विघ्नितानन्दमागता ।
123213 आनन्दायैव भूतानि यतन्ते यानि कानिचित् ॥ २० ॥
123214
123215 यानि कानिचित् सर्वाणीत्यर्थः ॥ २० ॥
123216
123217 भूयस्तोषय तं गच्छ कान्तं प्रणयवृत्तिभिः ।
123218 परस्परेप्सितस्नेहो दुर्लभो हि जगत्त्रये ॥ २१ ॥
123219
123220 परस्परमीप्सितः अकृत्रिम इति यावत् ॥ २१ ॥
123221
123222 अहमेतेन चार्थेन नोद्वेगं यामि मानिनि ।
123223 यद्यदिष्टतमं लोके तत्तदेवं विजानता ॥ २२ ॥
123224
123225 विजानता पुंसा यद्यदिष्टतमं तत्तदेवं त्वादृशमेव परोपभोग्यमिति ज्ञेयमिति
123226 शेषः ॥ २२ ॥
123227
123228 अहं कुम्भश्च तन्वङ्गि वीतरागाविहेतरा ।
123229 दुर्वासःशापजा बाला त्वं यदिच्छसि तत्कुरु ॥ २३ ॥
123230
123231 न च त्वदपराधेन मम कुम्भे अविस्रम्भ इत्याशयेनाह - अहमिति । त्वं
123232 कुम्भादितरैवेति शेषः । अतो यदिच्छसि तन्निःशङ्कं कुरु ॥ २३ ॥
123233
123234 मदनिकोवाच ।
123235
123236 एवमेष महाभाग स्त्रीस्वभावो हि चञ्चलः ।
123237 कामो ह्यष्टगुणः स्त्रीणां न कोपं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥
123238
123239 अवलाहमनेनास्मि रात्रौ गहनकानने ।
123240 त्वयि संध्याजपपरे किं करोमि वराकिका ॥ २५ ॥

123241
123242 अनेन अस्मि प्रार्थितेति शेषः ॥ २५ ॥
123243
123244 अबला वा कुमारी वा जारं न रतिरोधनम् ।
123245 करोति परिखिङ्गेन नाङ्गे स्वे विनिवेशितम् ॥ २६ ॥
123246
123247 अबला पत्या ऊढा तत्पारतन्त्र्यात्स्वातन्त्र्यबलहीना । कुमारी अनूढा वा तरुणी एकान्ते
123248 जारं प्राप्य रतेः रोधनं प्रतिबन्धं न करोत्येव । अयं स्त्रीस्वभाव इत्यर्थः ।
123249 परिखिङ्गेन परिहृतजारेण तु दैवात्संपन्नरतिविघ्नेन स्वे अङ्गे देहे
123250 मनःप्राणादीनां विनिवेशितम् । भावे क्तः । स्थैर्यं न करोति । तरलतरमनःप्राणा
123251 भूत्वा संतप्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥
123252
123253 स्त्रियः सुन्दरतां याताः पुरःपुंसामसङ्गमे ।
123254 मन्युर्निषेध आक्रान्दः सतीत्वं किं करिष्यति ॥ २७ ॥
123255
123256 स्त्रीणां हि पुंवशीकारसमर्थसौन्दर्यालाभ एवैकः पुंसामसमागमे
123257 हेतुर्नान्यः । यदि स्त्रियः पुंवशीकारसमर्थां सुन्दरतां सुन्दरतां याताः
123258 प्राप्ता एकान्ते च पुंसां पुरो भवन्ति तदा तासामसंगमे न कश्चिद्धेतुः ।
123259 नन्वग्निसाक्षिकतया विवाहितस्य भर्तुर्मन्युः शास्त्रीयः परपुरुषसंगमनिषेधो
123260 जनापवादलक्षण आक्रन्दः स्वपातिव्रत्यभङ्गश्च विवेकदृशा पर्यालोच्यमाना
123261 जारासंगमे हेतवः किं न स्युस्तत्राह - मन्युरिति । प्रबलतररतिरागबाधितास्ते न
123262 जारसङ्गं निरोद्धुं समर्था इति भावः ॥ २७ ॥
123263
123264 अबला स्त्री तथा बाला मूढाहमपराधिनी ।
123265 क्षन्तुमर्हसि नाथ त्वं क्षमावन्तो हि साधवः ॥ २८ ॥
123266
123267 अत एव क्षमापयामीत्याशयेनाह - अबलेति ॥ २८ ॥
123268
123269 शिखिध्वज उवाच ।
123270
123271 मन्युर्मम न बालेऽन्तर्विद्यते ख इव द्रुमः ।
123272 केवलं साधुनिन्द्यत्वान्नेच्छामि त्वामहं वधूम् ॥ २९ ॥
123273
123274 स्वे आकाशे द्रुम इव । वधूं भार्यां नेच्छामि ॥ २९ ॥
123275
123276 सुहृत्त्वेन वनान्तेषु पूर्ववत्सुखमङ्गने ।
123277 वीतरागतया नित्यं सममेव रमावहे ॥ ३० ॥
123278
123279 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
123280
123281 एवं समतया तत्र स्थिते तस्मिञ्छिखिध्वजे ।
123282 चूडाला चिन्तयामास तत्सत्त्वेनोदिताशया ॥ ३१ ॥
123283
123284 तस्य सत्त्वेन रागद्वेषवासनाशून्यतया परीक्षितचित्तेन । उदिताशया हृष्टा ॥ ३१ ॥
123285
123286 अहो बत परं साम्यं भगवानयमागतः ।
123287 वीतरागतयाऽक्रोधो जीवन्मुक्तोऽवतिष्ठते ॥ ३२ ॥
123288
123289 अक्रोध इति च्छेदः ॥ ३२ ॥
123290
123291 नैनं हरन्ति ते भोगा न महत्योऽपि सिद्धयः ।
123292 न सुखानि न दुःखानि नापदो न च संपदः ॥ ३३ ॥

123293

123294 ते इन्द्रप्रार्थिता भोगाः सिद्धयश्च ॥ ३३ ॥

123295

123296 चिन्तिताः सकला एकं प्रयान्त्येनमनिन्दिताः ।

123297 मन्ये महर्द्धयः कान्ता नारायणमिवापरम् ॥ ३४ ॥

123298

123299 चिन्तिता मदभिप्रेताः सकला जीवन्मुक्तलक्षणभूताः शान्ति

123300 क्षमाधैर्यतृप्त्यादिरूपा अनिन्दिता महर्द्धय एकमेनं प्रयान्ति प्राप्नुवन्ति ।

123301 आश्रयन्तीति यावत् ॥ ३४ ॥

123302

123303 आत्मवृत्तान्तमखिलं तमेनं स्मारयाम्यहम् ।

123304 कुम्भरूपमिदं त्यक्त्वा चूडालैव भवाम्यहम् ॥ ३५ ॥

123305

123306 तमेवंगुणविशिष्टत्वात्स्ववृत्तान्तस्मारणयोग्यभूतमेनं प्रति स्मारयामि ॥ ३५ ॥

123307

123308 इति संचिन्त्य चूडाला चूडालावपुरक्षता ।

123309 दर्शयामास तत्राशु त्यक्त्वा मदनिकावपुः ॥ ३६ ॥

123310

123311 तस्मान्मदनिकादेहाच्चूडाला निर्गतेव सा ।

123312 बभावस्य पुरो युक्ता निर्गतेव समुद्गकात् ॥ ३७ ॥

123313

123314 युक्ता योगधारणावती समुद्गकात्संपुटकान्निर्गतेव ॥ ३७ ॥

123315

123316 तां ददर्शानवद्याङ्गीं पुनः प्रणयपेशलाम् ।

123317 कान्तां मदनिकामेव चूडालां दयितां स्थिताम् ॥ ३८ ॥

123318

123319 प्रणये भर्तृचित्तानुरञ्जने पेशलां चतुराम् । दयितां पूर्वदयिताम् ॥ ३८ ॥

123320

123321 समुदितामिव माधवपद्मिनीमुपगतामिव भूमितलाच्छ्रियम् ।

123322 प्रकटितामिव रत्नसमुद्गकात्परिददर्श निजां दयितां नृपः ॥ ३९ ॥

123323

123324 माधवे वसन्ते समुदितां पद्मिनीं कमलिनीमिव । अथवा समुदितां

123325 समृद्धामाविर्भूतां वा माधवस्य विष्णोः पद्मिनीं पद्महस्तां श्रियमिव ।

123326 रामावतारावसाने रामस्य विष्णुभावे प्राक्सीतात्वेन भूमितलप्रविष्टां ततो

123327 भूमितलात्पुनरुपगतां श्रियमिव रत्नसंपुटकात्प्रकटितां रत्नश्रियमिव च

123328 नृपो निजां दयितां चूडालां परिददर्श । पुरो ददर्शेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

123329

123330 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०

123331 चू० चूडालास्वरूपदर्शनं नामाष्टोत्तरशततमः सर्गः १०८ ॥

123332

123333 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे

123334 चूडालास्वरूपदर्शनं नामाष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

123335

123336 नवाधिकशततमः सर्गः १०९ ॥

123337

123338 श्रीवसिष्ठ उवाच ।

123339

123340 अथ तां दयितां दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।

123341 शिखिध्वज उवाचेदमाश्चर्याकुलया गिरा ॥ १ ॥

123342

123343 दृष्ट्वा दृष्ट्वा नृपो ध्यानादबुद्ध्वा सर्वं सुविस्मितः ।

123344 तुष्टः प्रशस्य चूडालामालिङ्ग्यात्रानयन्निशाम् ॥

123345
123346 इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥
123347
123348 का त्वमुत्पलपत्राक्षि कुतः प्राप्तासि सुन्दरि ।
123349 किमिहासि कियत्कालं किमर्थमिह तिष्ठसि ॥ २ ॥
123350
123351 कुम्भादिरूपेण त्वमेव किमिहासि । कियत्कालं किमर्थं वा इह मत्संनिधौ तिष्ठसि ।
123352 यद्यपि कुम्भः स्थितिकालप्रमाणं जानात्येव तथाप्यस्या वेषान्तरेण
123353 कुम्भागमनात्प्रागपि स्थितिसंभावनात्कियत्कालमिति प्रश्नः ॥ २ ॥
123354
123355 अङ्गेन व्यवहारेण स्मितेनानुनयेन च ।
123356 मम जायाविलासेन तत्कलेवोपलक्ष्यसे ॥ ३ ॥
123357
123358 अङ्गेन अवयवसंस्थानेन तच्चेष्टालक्षणव्यवहारेण अनुनयेन
123359 प्रेमवाक्प्रबन्धशैल्या मम जायायाश्चूडालायाः प्रसिद्धेन विलासेन तस्याः कला
123360 मूर्तिरिव उपलक्ष्यसे दृश्यसे ॥ ३ ॥
123361
123362 चूडालोवाच ।
123363
123364 एवमेव प्रभो विद्धि चूडालास्मि न संशयः ।
123365 अकृत्रिमेण देहेन लब्धोऽस्यद्य मया स्वयम् ॥ ४ ॥
123366
123367 अकृत्रिमेण सहजेन ॥ ४ ॥
123368
123369 कुम्भादिदेहनिर्माणैस्त्वां बोधयितुमेव मे ।
123370 प्रपञ्चः शतशाखत्वमिह यातो वनान्तरे ॥ ५ ॥
123371
123372 यदा राज्यंन् परित्यज्य मोहेन तपसे वनम् ।
123373 त्वमागास्तत्प्रभृत्येव त्वद्बोधायाहमुद्यता ॥ ६ ॥
123374
123375 तत्प्रभृति तदाप्रभृत्येव ॥ ६ ॥
123376
123377 अनेन कुम्भदेहेन मयैव त्वं विबोधितः ।
123378 कुम्भादिदेहनिर्माणं त्वां बोधयितुमेव मे ॥ ७ ॥
123379
123380 मायया न तु कुम्भादि किंचित्सत्यं महीपते ।
123381 अथो विदितवेद्यस्त्वं ध्यानेनैतदखण्डितम् ॥ ८ ॥
123382
123383 सत्यमकाल्पनिकम् । ध्यायेन प्रागुक्तयोगधारणया ॥ ८ ॥
123384
123385 सर्वं पश्यसि तत्त्वज्ञ ध्यानेनाश्ववलोकय ।
123386 अथ चूडालयेत्युक्तो बद्ध्वा परिकरं नृपः ॥ ९ ॥
123387
123388 पश्यसि द्रक्ष्यसि । परिकरं तादृशधारणानुकूलासनादि ॥ ९ ॥
123389
123390 आत्मोदन्तं विशेषेण ध्यानेनामलमैक्षत ।
123391 अभिराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि [आस्स्व राज्य इति पाठः ।] ॥ १० ॥
123392
123393 अभि उपरि ॥ १० ॥
123394
123395 सर्वं मुहूर्तध्यानेन चात्मोदन्तं ददर्श सः ।
123396 आराज्यसंपरित्यागाद्वर्तमानक्षणक्रमम् ॥ ११ ॥

आवर्तमानक्षणक्रममिति अत्राप्याङ्नूकृष्यते ॥ ११ ॥

सर्वमालोक्य भूपालो विरराम समाधितः ।
समाधिविरतो हर्षविकासिनयनाम्बुजः ॥ १२ ॥

विसार्य तरसा बाहू पुलकोज्ज्वलतां गतौ ।
गलदङ्गं घनस्नेहं मुञ्चद्बाष्पं स्फुरत्स्पृहम् ॥ १३ ॥

पुलकोज्ज्वलतां गतौ बाहू विसार्य प्रसार्य आलिलिङ्गेति परेणान्वयः ॥ गलदङ्गं
छिन्नावयवम् । चत्वारि क्रियाविशेषणानि ॥ १३ ॥

आलिलिङ्ग चिरं कान्तां नकुलो नकुलीमिव ।
तयोरालिङ्गने तस्मिंस्तत्र भावो बभूव यः ॥ १४ ॥

भावशब्देनात्राभिव्यक्तः परस्परानुरागलक्षणः स्थायिभावः । यो यादृशो
वाचामगोचरः परमानन्दरूपः शृङ्गाररसो बभूव स वासुकिजिह्वाभिरपि
वक्तुं न शक्यत इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

न स वासुकिजिह्वाभिर्वक्तुं हर्षेण शक्यते ।
दिविस्थाविव पङ्केन कृताविअ मिलत्तनू ॥ १५ ॥

दिविस्थौ चन्द्रसूर्यावमायामिव मिलत्तनू पङ्केनार्द्रमृदा कृताविव ॥ १५ ॥

शैलाविव समुत्कीर्णौ श्लिष्टावास्तां चिरं प्रियौ ।
मुहूर्तेन गलद्धर्मजलौ पुलकपीवरौ ॥ १६ ॥

शैलौ एकशिलासमुत्कीर्णपरस्परालिङ्गितमूर्ती इव श्लिष्टौ मिलितौ चिरमास्ताम् ॥ १६ ॥

बाहू विश्लथतामीषन्निन्यतुस्तौ शनैः प्रियौ ।
अमृतापूर्णहृदयौ संशून्यहृदयोपमौ ॥ १७ ॥

आनन्दातिशयेन मनसो जडीभावेन
तत्सद्भावव्यञ्जकलिङ्गादर्शनात्संशून्यहृदयोपमौ ॥ १७ ॥

उन्मुक्तभुजमास्तां तावलक्षस्थितलोचनम् ।
घनानन्दक्षणं स्थित्वा तूष्णीं प्रणयपेशलम् ॥ १८ ॥

लक्ष्ये लोचनस्थैर्यहेतोर्मनसो जडीभावादेवालक्षस्थितलोचनं यथा स्यात्तथा
आस्ताम् । प्रणयपेशलं यथा स्यात्तथा कान्तां प्रति उवाचेति परेणान्वयः ॥ १८ ॥

कान्तां चिबुकसंलग्नकरः प्रोवाच भूपतिः ।
अत्यन्तमधुरस्निग्धः कान्तः स्वकुलयोषिताम् ॥ १९ ॥

पुण्यश्च रतिनिष्पन्दः स्वादुर्नामामृतादपि ।
कियत्प्रमाणस्तन्वङ्ग्या त्वया बालेन्दुमुग्धया ॥ २० ॥

रतिनिष्पन्दोऽनुरागरसोऽत्यन्तमाधुर्यादिविशेषणचतुष्टयविशिष्टः कियत्प्रमाणो
विस्तीर्ण इति यावत् ॥ २० ॥

अनुभूतश्चिरं क्लेशो भर्तुरर्थेन दारुणः ।
एवं दुरुत्तरात्तस्मात्संसारकुहरादहम् ॥ २१ ॥

123449
123450 भर्तुरर्थेन पुरुषार्थसिद्धिप्रयोजनेन हेतुना ॥ २१ ॥
123451
123452 उत्तारितो यया बुद्ध्या सा हि केनोपमीयते ।
123453 अरुन्धती शची गौरी गायत्री श्रीः सरस्वती ॥ २२ ॥
123454
123455 यया भर्तृस्नेहबुद्ध्या । सा बुद्धिः ॥ २२ ॥
123456
123457 समस्ताः पेलवायन्ते तव तन्व्या गुणश्रिया ।
123458 धीः श्रीः कान्तिः क्षमा मैत्री करुणाद्यास्तु सुन्दरि ॥ २३ ॥
123459
123460 धीः श्रीरित्याद्या दक्षकन्या आकारेण सौन्दर्येण कान्तासु स्त्री श्रेष्ठाः
123461 प्रसिद्धास्तास्वपि त्वं प्रथमा श्रेष्ठा सतीवाभिलक्ष्यसे इति परेणान्वयः ॥ २३ ॥
123462
123463 कान्तास्वाकारकान्तासु प्रथमेवाभिलक्ष्यसे ।
123464 परेणाध्यवसायेन त्वयाहमवबोधितः ॥ २४ ॥
123465
123466 केन प्रत्युपकारेण परितुष्यति ते मनः ।
123467 मोहादनादिगहनादनन्तगहनादपि ॥ २५ ॥
123468
123469 कृतार्थायास्ते मनः केन प्रत्युपकारेण परितुष्यति । येन तुष्यति तादृशः
123470 प्रत्युपकारो दुर्लभ इति भावः ॥ २५ ॥
123471
123472 पतितं व्यवसायिन्यस्तारयन्ति कुलस्त्रियः ।
123473 शास्त्रार्थगुरुमन्त्रादि तथा नोत्तारणक्षमम् ॥ २६ ॥
123474
123475 शास्त्रार्थेत्यादिरतिशयोक्तिः प्रशंसार्था ॥ २६ ॥
123476
123477 यथैताः स्नेहशालिन्यो भर्तॄणां कुलयोषितः ।
123478 सखा भ्राता सुहृद्भृत्यो गुरुर्मित्रं धनं सुखम् ॥ २७ ॥
123479
123480 शास्त्रमायतनं दासः सर्वं भर्तुः कुलाङ्गनाः ।
123481 सर्वदा सर्वयत्नेन पूजनीयाः कुलाङ्गनाः ॥ २८ ॥
123482
123483 लोलद्वयसुखं सम्यक्सर्वं यासु प्रतिष्ठितम् ।
123484 निरिच्छायाः प्रयातायाः पारं संसारवारिधेः ॥ २९ ॥
123485
123486 निरिच्छायाः कृतकृत्यायास्ते प्रत्युपकारेऽहमसमर्थ इत्याह - निरिच्छाया इति ॥
123487 २९ ॥
123488
123489 कथमस्योपकारस्य करिष्ये ते प्रतिक्रियाः ।
123490 मन्ये कुलाङ्गनां लोके लोके सर्वास्त्वयाधुना ॥ ३० ॥
123491
123492 कुलाङ्गनां मन्ये त्वामिति शेषः । लोके प्रसिद्धाः सर्वाः कुलाङ्गनास्त्वयाऽधुना
123493 जिता इति शेषः ॥ ३० ॥
123494
123495 नारीसौजन्यचर्चासु व्यपदेश्या भविष्यसि ।
123496 त्वां निर्मितवतो धातुर्गुणजालातिशायिनीम् ॥ ३१ ॥
123497
123498 नारीणां सौजन्यादिगुणोत्कर्षचर्चासु प्रथमव्यपदेश्या भविष्यसि ॥ ३१ ॥
123499
123500 मन्ये प्रकुपिता नूनमरुन्धत्यादिकाः स्त्रियः ।

123501 सती त्वं रूपसौजन्यगुणरत्नसमुद्रिके ॥ ३२ ॥
123502
123503 स्वापेक्षया गुणजालैरतिशायिनीं त्वां निर्मितवतो धातुर्विषये प्रकुपिता इत्यन्वयः।
123504 त्वमेव सती पतिव्रता ॥ ३२ ॥
123505
123506 एहि मे त्वद्गुणोत्कस्य पुनरालिङ्गनं कुरु।
123507
123508 श्रीवसिष्ठ उवाच।
123509
123510 इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीं चूडालां तां शिखिध्वजः ॥ ३३ ॥
123511
123512 आलिलिङ्ग पुनर्गाढं नकुलो नकुलीमिव।
123513
123514 चूडालोवाच।
123515
123516 देव शुष्कक्रियाजालपरे त्वय्याकुलात्मनि ॥ ३४ ॥
123517
123518 भूयोभूयो भृशमहं त्वदर्थं दुःखिताभवम्।
123519 तेन त्वदवबोधात्मा स्वार्थ एवोपपादितः ॥ ३५ ॥
123520
123521 मया तदत्र किं देव करोषि मम गौरवम्।
123522
123523 शिखिध्वज उवाच।
123524
123525 त्वया यथा वरारोहे स्वार्थः संपाद्यते शुभः ॥ ३६ ॥
123526
123527 तमिदानीं तथा सर्वाः साधयन्तु कुलाङ्गनाः।
123528
123529 चूडालोवाच।
123530
123531 बुध्यसे कान्त विश्रान्तो जगज्जालतटे विभो ॥ ३७ ॥
123532
123533 साधयन्त्वित्याशीः काकुर्वा। साधयितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः। जगल्लक्षणस्य जालस्य
123534 तटे परावधौ विश्रान्तः संस्तत्त्वतो बुध्यसे कच्चिदिति व्यवहितेनान्वयः ॥ ३७ ॥
123535
123536 अद्य तं प्राक्तनं किंचिन्मोहं समनुपश्यसि।
123537 इदं करोमि नेदं तु प्राप्नोमीदमिति स्थितिम् ॥ ३८ ॥
123538
123539 तं प्राक्तनं पयोव्रतोपवासादिमोहं किंचित्तुच्छं समनुपश्यसि कच्चित् ॥ ३८ ॥
123540
123541 अन्तर्हससि तां कच्चिद्दशापेलवतां धियः।
123542 तास्तुच्छतृष्णाकलनास्ताः संकल्पकुकल्पनाः ॥ ३९ ॥
123543
123544 धियः अपक्वदूशया पेलवतां कोमलताम् ॥ ३९ ॥
123545
123546 त्वयि नाद्यावलोक्यन्ते देव व्योम्नीव पर्वताः।
123547 किं त्वमद्याङ्ग संपन्नः किंनिष्ठोऽसि किमीहसे ॥ ४० ॥
123548
123549 कथं पश्यसि पाश्चात्यं देहचेष्टाक्रमं विभो।
123550
123551 शिखिध्वज उवाच।
123552

123553 सुमनःपूर्णनीलाब्जमालासारविलोचने ॥ ४१ ।
123554

123555 कथं कीदृशं किं सत्यमुत तुच्छमित्यर्थः । सुमनोभिः पूर्णां नीलाब्जमालां
123556 सरतः सादृश्यादनुसरतस्तथाविधे विलोचने यस्यास्तथाविधे हे चूडाले ॥ ४१ ॥
123557

123558 त्वमेव यस्य यस्यान्तस्तत्तस्याहमुपास्थितः ।
123559 निरीहोऽस्मि निरंशोऽस्मि नभःस्वच्छोऽस्मि निस्पृहः ॥ ४२ ॥
123560

123561 मम प्रत्यगात्मभूता त्वमेव सा त्वं मोहस्य विवेकस्य तत्त्वदर्शनस्य वा यस्य
123562 यस्यान्तःप्रकाशकतया स्थिता तत्तस्य तस्यान्तः अहमपि उप
123563 परमसमीपभूतप्रत्यगात्मतया आस्थितः । तथा चेदानीं त्वं यथा पश्यसि
123564 तथैवाहं पश्यामीति स्वानुभवेनैव ममापि स्थितिर्ज्ञातव्येत्यर्थः । तामेव
123565 प्रपञ्च्य दर्शयति - निरीह इत्यादिना ॥ ४२ ॥
123566

123567 शान्तोऽहमर्थरूपोऽस्मि चिरायाहमहं स्थितः ।
123568 तां दशामुपयातोऽस्मि यतश्चित्तैकवर्त्मनि ॥ ४३ ॥
123569

123570 अर्थरूपः परमार्थसत्स्वरूपः अनहमि देहादौ अहंभ्रमं त्यक्त्वा चिराय
123571 बहुकालोत्तरं वस्तुतो योऽहं स एवाहं भूत्वा स्थित इत्यर्थः । अहं
123572 प्रत्यक्प्रवणचित्तैकवर्त्मन्यधिष्ठितस्तां निरतिशयानन्ददशामुपयातोऽस्मि यां
123573 प्रयत्नसहस्रैरपि प्रतिषेद्धुं प्रवृत्ता हरिहरादयो महाप्रभावा अपि न
123574 प्रतिषेधन्ति न निरसितुं शक्नुवन्ति । तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा
123575 ह्येषां स भवति इति श्रुतेः । अहेयस्यात्मनो हापनाघटनाच्चेति भावः ॥ ४३ ॥
123576

123577 प्रतिषेधन्ति सहसा न यां हरिहरादयः ।
123578 न किंचिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठोऽस्मि स्वस्थ आस्थितः ॥ ४४ ॥
123579

123580 भ्रमेणाहं विमुक्तोऽस्मि संसारेणालिलोचने ।
123581 न तुष्टोस्मि न खिन्नोऽस्मि नायमस्मि न चेतरत् ॥ ४५ ॥
123582

123583 अयं दृश्यः कार्यवर्गः । इतरत् कारणम् ॥ ४५ ॥
123584

123585 न स्थूलोऽस्मि न सूक्ष्मोऽस्मि सत्यमस्मि च सुन्दरि ।
123586 तेजोबिम्बात्प्रयातेन भित्तावपतितेन च ॥ ४६ ॥
123587

123588 सत्यमबाधितवस्तु । तेजोबिम्बात्सूर्यादिमण्डलाद्बहिः प्रयातेन भित्तावपतितेन च
123589 नभोमात्रविसारिणा प्रकाशेनालोकेन ॥ ४६ ॥
123590

123591 क्षयातिशयमुक्तेन प्रकाशेनास्मि वै समः ।
123592 शान्तोस्मि साम्यं नेतास्मि स्वस्थोस्मि विगताशयः ॥ ४७ ॥
123593

123594 जगतः सर्वं वैषम्यं निरस्य साम्यं नेतास्मि । विगताशयो निर्मनस्कः ॥ ४७ ॥
123595

123596 परिनिर्वाण एवास्मि सदृशोऽस्मि पतिव्रते ।
123597 यत्तदस्मि तदेवास्मि वक्तुं शक्नोमि नेतरत् ॥ ४८ ॥
123598

123599 हे पतिव्रते । सतीव्रते इति पाठे सतीनां व्रतमिव व्रतं यस्या इति व्युत्पत्त्या पतिव्रते
123600 इत्येवार्थः । अथवा सत्यास्तव स्वरूपनिष्ठालक्षणे व्रते सदृशस्तुल्यशीलो
123601 भर्तास्मीत्यर्थः ॥ ४८ ॥
123602

123603 तरङ्गतरलापाङ्गे गुरुस्त्वं मे नमोऽस्तु ते ।
123604 प्रसादेन विशालाक्ष्यास्तीर्णोऽस्मि भवसागरात् ॥ ४९ ॥

123605
123606 पुनर्मलं न गृह्णामि शतध्मातसुवर्णवत् ।
123607 शान्तः स्वस्थो मृदुर्यत्तो वीतरागो निरंशधीः ॥ ५० ॥
123608
123609 शतवारं ध्मातमग्नौ शोधितं यत्सुवर्णं तद्वत् । यत्तः
123610 स्वरूपनिष्ठायामत्यन्तोद्युक्तः । निरंशा निर्वासना धीर्यस्य ॥ ५० ॥
123611
123612 सर्वातीतः सर्वगश्च खमिवायमहं स्थितः ।
123613
123614 चूडालोवाच ।
123615
123616 एवं स्थिते महासत्त्व प्राणेश हृदयप्रिय ॥ ५१ ॥
123617
123618 किमिदानीं प्रभो ब्रूहि रोचते ते महामते ।
123619
123620 शिखिध्वज उवाच ।
123621
123622 प्रतिषेधं न जानामि न जानाम्यभिवाञ्छितम् ॥ ५२ ॥
123623
123624 इदं न रोचत इति प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेधः कर्मणि घञ् । तं न जानामि ॥ ५२ ॥
123625
123626 यदाचरसि तन्वि त्वं कदाचिद्वेद्मि तत्तथा ।
123627 यद्यन्मतं ते सकलं तथास्त्वविकलं प्रिये ॥ ५३ ॥
123628
123629 कदाचित् व्युत्थानकाले । मतमभिमतम् ॥ ५३ ॥
123630
123631 न किंचिदनुसंधातुं जानाम्यम्बरसुन्दरः ।
123632 यदेव किंचिज्जानासि तदेव कुरु सुन्दरि ॥ ५४ ॥
123633
123634 अम्बरमाकाशमिव निर्लेपौदासीन्यपूर्णतासुन्दरः । जानासि कर्तव्यतयेति शेषः ॥ ५४ ॥
123635
123636 तदेव धारयिष्यामि प्रतिबिम्बं यथा मणिः ।
123637 चेतसा गलितेष्टेन यथाप्राप्तमनिन्दितम् ॥ ५५ ॥
123638
123639 धारयिष्यामि हृदि संमन्तास्मीति यावत् । गलितमिष्टं इच्छा तद्विषयजातं
123640 यस्मात्तथाविधेन । इष्टग्रहणमनिष्टस्याप्युपलक्षणम् ॥ ५५ ॥
123641
123642 न स्तौमि न च निन्दामि यदिच्छसि तदाचर ।
123643
123644 चूडालोवाच ।
123645
123646 यद्येवं तन्महाबाहो समाकर्णय मन्मतम् ॥ ५६ ॥
123647
123648 आकर्ण्य जीवन्मुक्तात्मंस्तदेवाहर्तुमर्हसि ।
123649 सर्वत्रैक्यावबोधेन मौर्ख्यक्षयभुवान्विताः ॥ ५७ ॥
123650
123651 आहर्तुमाचरितुम् ॥ ५७ ॥
123652
123653 निरिच्छास्तावदाकाशविशदाः संस्थिता वयम् ।
123654 यादृगेषणमस्माकं तादृशं तदनेषणम् ॥ ५८ ॥
123655
123656 एषणं राज्यभोगाद्यपेक्षणम् ॥ ५८ ॥

123657
123658 यत्प्राणानैषणे कोऽत्र चिन्मात्रोऽभ्यसते हि कः।
123659 तस्मादाद्यन्तमध्येषु ये वयं पुरुषोत्तम॥ ५९॥
123660
123661 तत्रोपपत्तिमाह - यदिति। यद्यस्मात्कारणात्प्राणानां चक्षुरादीनां
123662 मुख्यप्राणस्य च स्वस्वोचितविषयानेषणे सत्यत्र परमात्मनि कोऽतिशयः। न
123663 चाज्ञानामिव तत्त्वविदोऽन्तःकरणदेहेन्द्रियादितादात्म्याध्यासोऽस्ति येनेन्द्रियाणां
123664 विषयभोगाभ्यासेन मालिन्ये आत्मनोऽपि मालिन्यप्रसक्तिः। निष्क्रियासङ्गचिन्मात्रभूतो
123665 हि तत्त्ववित् को भोगानभ्यसते। न कश्चिदित्यर्थः।
123666 अस्यतेर्विकरणपदव्यत्ययश्छान्दसः। तस्मात्प्रारब्धभोगमात्रेण
123667 तदभ्यासव्यसनमालिन्याप्रसक्तेस्तद्भोगादौ तद्भोगान्ते मध्ये तदन्तराले च वयं
123668 ये यत्स्वभावास्ते तत्स्वभावा एव प्रारब्धशेषमेकं भोगेन परित्यज्य क्षपयित्वा
123669 स्थिता न तु किंचिदन्यथाभूता अन्ये वा भविष्याम इत्यर्थः॥ ५९॥
123670
123671 शेषमेकं परित्यज्य त एवेमे स्थिता वयम्।
123672 राज्येन सांप्रतेनेमं कालं नीत्वा क्रमेण वै॥ ६०॥
123673
123674 इममायुःशेषरूपं कालम्॥ ६०॥
123675
123676 विदेहतां प्रयास्यामः प्रभो कालेन केनचित्।
123677
123678 शिखिध्वज उवाच।
123679
123680 वयमाद्यन्तमध्येषु कीदृशास्तरले वद॥ ६१॥
123681
123682 तस्मादाद्यन्तमध्येष्वित्यस्यार्थान्तरमपि संभावयंस्तं जिज्ञासमानो राजा
123683 पृच्छति - वयमिति॥ ६१॥
123684
123685 शेषमेकं परित्यज्य तिष्ठामः कथमेव वा।
123686
123687 चूडालोवाच।
123688
123689 वयमाद्यन्तमध्येषु राजानो राजसत्तम॥ ६२॥
123690
123691 तदभिप्रायानुसारेणैव चूडालापि तदर्थं वर्णयति - वयमिति॥ ६२॥
123692
123693 मोहमेकं परित्यज्य भवामः पुनरेव ते।
123694 स्व एव नगरे राजा भव त्वं स्वासने स्थितः॥ ६३॥
123695
123696 तत्र शेषशब्दस्यार्थान्तरमाह - मोहमिति॥ ६३॥
123697
123698 ललामो ननु कान्तानां महिषी ते भवाम्यहम्।
123699 सनृपा मत्तवास्तव्या नृत्यन्नवनवाङ्गना॥ ६४॥
123700
123701 कान्तानामन्तःपुरस्त्रीणां ललामो भूषणभूतो भवामि भविष्यामि। मता हृष्टा
123702 वास्तव्याः पुरवासिनो यस्याम्। एतदादीनि पुरीविशेषणानि
123703 मधुमासलतालक्ष्मीसाम्योपपादकानि॥ ६४॥
123704
123705 सपताका ध्वनत्तूर्या पुष्पप्रकरिणी पुरी।
123706 लसद्वल्लया समञ्जर्या रणत्पुष्पालिमालया।
123707 मधुमासलतालक्ष्म्या चिराद्भवतु सा समा॥ ६५॥
123708

123709 श्रीवसिष्ठ उवाच।
123710
123711 इति चूडालया प्रोक्तो विहस्य स शिखिध्वजः।
123712 प्रोवाच मधुरं वाक्यमक्षुब्धं विगतज्वरः॥ ६६॥
123713
123714 एवं चेत्तद्विशालाक्षि स्वायत्ता नस्त्रिविष्टपे।
123715 सिद्धभोगश्रियस्तासु निवसामि न किं प्रिये॥ ६७॥
123716
123717 यदि ते मया सह भोगेच्छास्ति तर्हि इन्द्रेण प्रार्थिता दिव्यभोगा एव भुज्यन्तां किं
123718 मानुषैरिति राजाह - एवं चेदिति॥ ६७॥
123719
123720 चूडालोवाच।
123721
123722 न राजन्मम भोगेषु वाञ्छा नापि विभूतिषु।
123723 स्वभावस्य वशादेव यथाप्राप्तेन मे स्थितिः॥ ६८॥
123724
123725 न सुखाय मम स्वर्गो न राज्यं नापि च क्रिया।
123726 यथास्थितमविक्षुब्धंन् तिष्ठामि स्वस्थचेष्टिता॥ ६९॥
123727
123728 इदं सुखमिदं नेति मिथुने क्षयमागते।
123729 सममेव पदे शान्ते तिष्ठामीह यथासुखम्॥ ७०॥
123730
123731 मिथुने द्वन्द्वे॥ ७०॥
123732
123733 शिखिध्वज उवाच।
123734
123735 युक्तमुक्तं विशालाक्षि त्वयैतत्समया धिया।
123736 को वार्थः किल राज्यस्य ग्रहे त्यागेऽपि वा भवेत्॥ ७१॥
123737
123738 सुखदुःखदशाचिन्तां त्यक्त्वा विगतमत्सरम्।
123739 यथासंस्थानमेवेमौ तिष्ठावः स्वस्थतां गतौ॥ ७२॥
123740
123741 यथासंस्थानं यथास्थितम्॥ ७२॥
123742
123743 इति तत्र कथालापकथनेन तयोर्द्वयोः।
123744 कान्तयोश्चिरदम्पत्योर्वासरस्तनुतां ययौ॥ ७३॥
123745
123746 चिरदंपत्योः प्राचीनजायापत्योः॥ ७३॥
123747
123748 अथोत्थाय दिनाचारं यथाप्राप्तमनिन्दितौ।
123749 सोत्कण्ठावप्यनुत्कण्ठौ चक्रतुः कार्यकोविदौ॥ ७४॥
123750
123751 दिनाचारं सायंसंध्याम्। सायंसंध्यां सभास्करा मित्युक्तेर्दिनाचारता।
123752 परस्परेप्सितसंभोगाय सोत्कण्ठावपि निर्वासनत्वादनुत्कण्ठौ॥ ७४॥
123753
123754 स्वर्गसिद्धिमनादृत्य तस्थतुः पूर्णचेतसौ।
123755 एकस्मिन्नेव शयने तैस्तैः प्रणयचेष्टितैः।
123756 सा व्यतीयाय रजनी तयोर्जीवद्विमुक्तयोः॥ ७५॥
123757
123758 तद्भोगमोक्षसुखमुत्तमयोः स्वयं समाशंसतोः
123759 प्रणयवाक्यविलासगर्भम्।
123760 उत्कण्ठतां प्रणयिनोर्धियमानयन्ती दीर्घा मुहूर्तवदसौ रजनी जगाम॥ ७६

123761 ||
123762
123763 तत्परस्परानुभवसिद्धभोगमोक्षसुखं स्वयं प्रणयवाक्यविलासगर्भं यथा
123764 स्यात्तथा आशंसतोः कथयतोस्तयोर्धियमुत्कण्ठतां सोत्कण्ठतामानयन्ती
123765 प्रापयन्ती रजनी दीर्घापि मुहूर्तवज्जगामेत्यर्थः || ७६ ||
123766
123767 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
123768 चूडालाप्रकटीकरणं नाम नवोत्तरशततमः सर्गः || १०९ ||
123769
123770 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
123771 चूडालाप्रकटीकरणं नाम नवोत्तरशततमः सर्गः || १०९ ||
123772
123773
123774 दशाधिकशततमः सर्गः ११०
123775
123776 श्रीवसिष्ठ उवाच |
123777
123778 ततः समुदिते सूर्ये वितमस्यम्बरे स्थिते |
123779 समुद्गकादिव जगन्मणौ तस्मिन्विनिर्गते || १ ||
123780
123781 सहसंकल्पसैन्येन गजेन स्वपुरं गतौ |
123782 तौ कृत्वा सुचिरं राज्यं विमुक्ताविति वर्ण्यते ||
123783
123784 समुद्गकात्समुद्गते जगत्प्रकाशकमणाविव समुदिते सूर्ये वितमस्यम्बरे स्थिते सति ||
123785 १ ||
123786
123787 विकसत्यरुणोपान्ते चक्षुषीवाम्बुजाकरे |
123788 आचारेष्विव लोकेषु प्रसृतेष्वर्करश्मिषु || २ ||
123789
123790 जनानामरुणोपान्ते चक्षुषीवाम्बुजाकरे विकसति सति || २ ||
123791
123792 दंपती तौ समुत्थाय कृतसंध्याक्रमौ स्थितौ |
123793 पत्रासने मृदुस्निग्धे कान्तौ काञ्चनकन्दरे || ३ ||
123794
123795 अथोत्थायात्र चूडाला रत्नकुम्भं पुरःस्थितम् |
123796 कान्ता संकल्पयामास पूर्णं सप्ताब्धिवारिभिः || ४ ||
123797
123798 सप्ताब्धिवारिभिः पूर्णं पुरःस्थितं रत्नकुम्भं राज्याभिषेकाय संकल्पयामास
123799 || ४ ||
123800
123801 तेन मङ्गलकुम्भेन तं पूर्वाभिमुखं स्थितम् |
123802 भार्या भर्तारमेकान्ते स्वराज्येऽभिषिषेच सा || ५ ||
123803
123804 तं राजानम् || ५ ||
123805
123806 संकल्पोपगते हैमे स्वभिषिक्तं स्वविष्टरे |
123807 स्थितं प्रोवाच तन्वी सा चूडाला देवरूपिणी || ६ ||
123808
123809 संकल्पमात्रेणोपगते स्वयोग्यविष्टरे सिंहासने || ६ ||
123810
123811 केवलं मौनमुत्सृज्य तेजः शान्तमिदं प्रभो |
123812 अष्टानां लोकपालानां तेजस्त्वं भर्तुमर्हसि || ७ ||

123813
123814 मौनं मुनियोग्यमिदं शान्तं तेज उत्सृज्य शासनयोग्यमिन्द्रादीनां तेजो
123815 भर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥
123816
123817 चूडालयेति संप्रोक्तो वने राजा शिखिध्वजः ।
123818 वदन्नेवं करोमीति महाराजत्वमाययौ ॥ ८ ॥
123819
123820
123821 अथ प्रतीहारपदे तिष्ठन्तीमाह मानिनीम् ।
123822 अद्य देवीपदे राज्ञीं त्वां करोम्यभिषेकिनीम् ॥ ९ ॥
123823
123824 पट्टाभिषेकाभावात्प्रतीहारपदं द्वारपालस्थानं तत्र विनयात्तिष्ठन्तीम् ।
123825 देवीपदे कृताभिषेकास्थाने ॥ ९ ॥
123826
123827 इत्युक्त्वा सरसि स्नाप्य महादेवीपदे तथा ।
123828 अभिषिक्तां नृपः कृत्वा स तामाह निजां प्रियाम् ॥ १० ॥
123829
123830 प्रिये कमलपत्राक्षि क्षणात्संकल्पसंभवम् ।
123831 महाविभवमुद्दामं सन्यमाहर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
123832
123833 योगसिद्ध्या तव सत्यसंकल्पात्संभवम् ।
123834 भूषणालंकारशस्त्रास्त्रादिभिर्महाविभवं बह्वक्षौहिणीपरिमाणैरुद्दामम् ॥ ११
123835 । ।
123836
123837 इति कान्तवचः श्रुत्वा चूडाला वरवर्णिनी ।
123838 सैन्यं संकल्पयामास प्रावृड्घनमिवोद्भटम् ॥ १२ ॥
123839
123840 सैन्यं ददृशतुस्तत्तौ वाजिवारणसंकुलम् ।
123841 पताकापूरिताकाशं नीरन्ध्रीकृतकाननम् ॥ १३ ॥
123842
123843 नीरन्ध्रीकृतं निरवकाशीकृतं काननं येन ॥ १३ ॥
123844
123845 तूर्यारवध्वनच्छैलगुहागहनकोटरम् ।
123846 मौलिरत्नमहोद्द्योतविचूर्णिततमःपटम् ॥ १४ ॥
123847
123848 तूर्यारवैः प्रतिध्वनन्तः शैलगुहागहनकोटरा यस्य ॥ १४ ॥
123849
123850 तत्र गन्धद्विपवरे कृतपार्थिवमण्डले ।
123851 रक्षिते हृष्टसामन्तैरारूढो नृपदंपती ॥ १५ ॥
123852
123853 यन्मदगन्धमन्ये द्विपा न सहन्ते स गन्धद्विपः ॥ १५ ॥
123854
123855 ततः शिखिध्वजो राजा महिष्या सममिष्टया ।
123856 पदातिरथसंबाधं कर्षन्नतिबलो बलम् ॥ १६ ॥
123857
123858 वलं सैन्यम् ॥ १६ ॥
123859
123860 चचालाचलचालिन्या सेनया स ततो वनात् ।
123861 भिन्दन्निव रसाशैलं वात्ययेवाशु भौमया ॥ १७ ॥
123862
123863 भौमया भूत्थया ॥ १७ ॥
123864

123865 तस्मान्महेन्द्रशैलेन्द्राच्चलितः स महीपतिः।
123866 पथि पश्यन्गिरीन्देशान्नदीर्ग्रामान्सजङ्गलान्॥ १८॥
123867
123868 दर्शयन्स्वप्रियायास्तमात्मवृत्तान्तसंचयम्।
123869 प्रागल्पेनैव कालेन स्वां पुरीं स्वर्गशोभनाम्॥ १९॥
123870
123871 तं प्राक्तनमात्मनः स्वस्य प्राङ्गरान्निर्गतस्य मार्गे जानपदैः सह वृत्तं
123872 वृत्तान्तसंचयम्॥ १९॥
123873
123874 तत्र ते तस्य सामन्तास्तदागमनमादृताः।
123875 विविदुर्जयशब्देन निर्जग्मुश्चोदिताशयाः॥ २०॥
123876
123877 सामन्तास्तत्तद्देशाधिपत्ये निरूपिता मन्त्रिणः। उदिताशयाः सोत्कण्ठाः॥ २०॥
123878
123879 एकतां संप्रयातेन तारतूर्यनिनादिना।
123880 बलद्वयेन तेनासौ विवेश नगरं नृपः॥ २१॥
123881
123882 लाजपुष्पाञ्जलिव्रातैरावृष्टः पौरयोषिताम्।
123883 वणिङ्मार्गमसौ पश्यन्परंपरमनुत्तमम्॥ २२॥
123884
123885 लाजाञ्जलीनां पुष्पाञ्जलीनां च व्रातैः। परंपरमुत्तरोत्तरम्॥ २२॥
123886
123887 पताकाध्वजसंबाधं मुक्ताजालमनोरमम्।
123888 नृत्यगेयपरस्त्रीकं स्वभूमावचलं स्थितम्॥ २३॥
123889
123890 स्वभूमौ स्वस्थाने अचलं कैलासमिवोच्छ्रितं स्थितम्॥ २३॥
123891
123892 प्रविश्याथ गृहं तैस्तैः संयुतं नृपमङ्गलैः।
123893 सम्यक्संमानयामास प्रणतं प्रकृतिव्रजम्॥ २४॥
123894
123895 तैस्तैर्लोकशास्त्रप्रसिद्धैर्दधिदूर्वाक्षतशङ्खवीणाछत्रचामरादिभिर्नृप##-
123896
123897 पुरोत्सवं भृशं कृत्वा दिनसप्तकमुत्तमम्।
123898 अकरोद्राजकार्याणि स्वानि स्वान्तःपुरे नृपः॥ २५॥
123899
123900 अन्तःपुरे स्वानि स्वाभिमतसमाधिभोगादीनि॥ २५॥
123901
123902 दशवर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा महीतले।
123903 सहचूडालया राम विरतो देहधारणात्॥ २६॥
123904
123905 देहधारणाद्विरतो विदेहकैवल्यसुखे प्रतिष्ठितोऽभूदित्यर्थः॥ २६॥
123906
123907 देहमुत्सृज्य निर्वाणमस्नेह इव दीपकः।
123908 अपुनर्जन्मने राम जगामेति महामतिः॥ २७॥
123909
123910 तदेव स्पष्टमाह - देहमिति। इति अनया प्रागुक्तरीत्या॥ २७॥
123911
123912 दशवर्षसहस्राणि समदृष्टितया तया।
123913 राज्यं तयाऽऽरमय्यापि निर्वाणं पदमाप्तवान्॥ २८॥
123914
123915 राज्यं कृत्वा तया चूडालया सह आरमय्य आसमन्तात् क्रीडयित्वापि॥ २८॥
123916

123917 विगतभयविषादो मानमात्सर्यमुक्तः प्रकृतसहजकर्मा
123918 भुक्तनीरागबुद्धिः ।
123919 इति समसमदृष्टिर्मृत्युमार्योऽथ जित्वा दशशिशिरसहस्राण्येकराज्यं
123920 चकार ॥ २९ ॥
123921
123922 भुक्तेषु भोगेषु नीरागा बुद्धिर्यस्य । समेभ्योऽपि समा दृष्टिर्यस्य । स आर्यः
123923 शिखिध्वज इति वर्णितप्रकारेण बोधेन कामलक्षणं मृत्युं जित्वा
123924 दशशिशिरर्तूपलक्षितवर्षसहस्राणि जम्बूद्वीपे एकराजस्य भाव ऐकराज्यं चकार ॥
123925 २९ ॥
123926
123927 भुक्त्वा भोगाननेकान्भुवि सकलमहीपालचूडामणित्वे स्थित्वा वै दीर्घकालं
123928 परममृतपदं प्राप्तवान्सत्त्वशेषः ।
123929 एवं रामागतं त्वं प्रकृतमनुसरन्कार्यजातं विशोकस्तिष्ठोत्तिष्ठ
123930 स्वयंन् वा प्रसभमनुभवन्भोगमोक्षादिलक्ष्मीः ॥ ३० ॥
123931
123932 पूर्वार्धेन शिखिध्वजस्थितिमनूद्य तां रामाय कर्तव्यतयोत्तरार्धेनोपदिशति ##-
123933 अनेकान्भोगान्भुक्त्वा अमृतमजरं परं पदं सत्त्वं सन्मात्रं तच्छेषः सन्
123934 प्राप्तवान् । हे राम त्वमपि आगतं प्रारब्धप्राप्तं प्रकृतं कार्यजातमनुसरन्
123935 विशोकः समाधौ तिष्ठ । अथवा स्वयं प्रसभं
123936 भोगमोक्षज्ञानलक्ष्मीरनुसरन्नुत्तिष्ठ व्युत्थितस्तिष्ठ । तव समाधिव्युत्थानयोर्न
123937 फलभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥
123938
123939 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
123940 शिखिध्वजनिर्वाणं नाम दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥
123941
123942 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
123943 शिखिध्वजनिर्वाणं नाम दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥
123944
123945 चूडालोपाख्यानं [अस्य शिखिध्वजाख्यानत्वेनापि व्यवहारः ।] समाप्तम् ।
123946
123947 एकादशाधिकशततमः सर्गः १११
123948
123949 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
123950
123951 एतत्ते सर्वमाख्यातं शिखिध्वजकथानकम् ।
123952 अनेन गच्छन्मार्गेण न कदाचन खिद्यसे ॥ १ ॥
123953
123954 राज्ञ्या राजेव पित्रात्र सर्वस्वं त्याजितः कचः ।
123955 अन्तेऽहंकारसंत्यागात्पूर्णोऽभूदिति वर्ण्यते ॥
123956
123957 अनेन मार्गेण गच्छन्न खिद्यसे निवृत्तसर्वखेदो भविष्यसि ॥ १ ॥
123958
123959 एतां दृष्टिमवष्टभ्य रागद्वेषविनाशिनीम् ।
123960 नित्यं नीरागया बुद्ध्या तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥ २ ॥
123961
123962 बुद्ध्या अवष्टब्धं परमार्थतया दृष्टमवलम्बितं तत्पूर्णानन्दपदं येन ।
123963 भोगमोक्षमयस्तत्प्रचुरः ॥ २ ॥
123964
123965 यथा शिखिध्वजो राज्यं कृतवानेवमीदृशम् ।
123966 राम व्यवहरन्राज्ये भोगमोक्षमयो भव ॥ ३ ॥
123967
123968 शिखिध्वजक्रमेणैव यथा बोधमवाप्तवान् ।

123969 कचो बृहस्पतेः पुत्रस्तथा बुध्यस्व राघव ॥ ४ ॥
123970
123971 शिखिध्वजस्य प्रसिद्धेन सर्वत्यागक्रमेणैव कचोऽपि यथा बोधमवाप्तवांस्तथा
123972 त्वमपि बुध्यस्व ॥ ४ ॥
123973
123974 श्रीराम उवाच ।
123975
123976 बृहस्पतेर्भगवतः पुत्रोऽसौ भगवान्कचः ।
123977 यथा प्रबुद्धो भगवन्समासेन तथा वद ॥ ५ ॥
123978
123979 समासेन साकल्येन ॥ ५ ॥
123980
123981 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
123982
123983 शृणु राजन्कथां श्रीमाञ्छिखिध्वजवदेव सः ।
123984 प्रबोधं परमं यातो देवदेशिकजः कचः ॥ ६ ॥
123985
123986 बालभावात्समुत्तीर्णः संसारोत्तरणोन्मुखः ।
123987 कचः पदपदार्थज्ञो बृहस्पतिमभाषत ॥ ७ ॥
123988
123989 बालभावात्समुत्तीर्णो निर्गतः । यौवनं प्राप्तमात्र इति यावत् । पदपदार्थज्ञः
123990 सर्वविद्यास्थानेषु निष्णातस्तत्त्वमसिवाक्यगोचरपदपदार्थज्ञश्च ॥ ७ ॥
123991
123992 कच उवाच ।
123993
123994 भगवन्सर्वधर्मज्ञ कथं संसृतिपञ्जरात् ।
123995 अस्मान्निर्गम्यते ब्रूहि जन्तुना जीवतन्तुना ॥ ८ ॥
123996
123997 जीव एव तन्तुरिव स्वबन्धसहस्रकरो यस्य तथाविधेन जन्तुना मादृशेन ॥ ८ ॥
123998
123999 बृहस्पतिरुवाच ।
124000
124001 अनर्थमकरागारादस्मात्संसारसागरात् ।
124002 उड्डीयते निरुद्वेगं सर्वत्यागेन पुत्रक ॥ ९ ॥
124003
124004 उड्डीयते शीघ्रं निर्गम्यत इति यावत् । अतिवैराग्यदार्ढ्यात्त्यक्तविषये
124005 पश्चात्तापोद्वेगरहितं यथा स्यात्तथा कृतेन सर्वत्यागेन ॥ ९ ॥
124006
124007 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
124008
124009 इत्याकर्ण्य कचो वाक्यं पितुः परमपावनम् ।
124010 सर्वमेव परित्यज्य जगामैकान्तकाननम् ॥ १० ॥
124011
124012 बृहस्पतेस्तद्गमनं नोद्वेगाय बभूव ह ।
124013 संयोगे च वियोगे च महान्तो हि महाशयाः ॥ ११ ॥
124014
124015 महाशयाः मेरुवत्स्थिराशयाः ॥ ११ ॥
124016
124017 अथ वर्षेषु जातेषु त्रिषु पञ्चसु सोऽनघ ।
124018 पुनः प्राप महारण्ये कस्मिंश्चित्पितरं कचः ॥ १२ ॥
124019
124020 त्रिषु पञ्चसु च वर्षेषु । अष्टस्वित्यर्थः । तच्चित्तपरिपाकतारतम्यं विज्ञाय शेषं

124021 त्याजयितुमागतं पितरं प्रापेत्यर्थः ॥ १२ ॥
124022
124023 परिपूज्याभिवाद्यैनं समालिङ्गितपुत्रकम् ।
124024 अपृच्छद्वाक्पतिं भूयः स कचः कान्तया गिरा ॥ १३ ॥
124025
124026 कच उवाच ।
124027
124028 अद्येदमष्टमं वर्षं सर्वत्यागः कृतो मया ।
124029 तथापि तात विश्रान्तिं नाधिगच्छाम्यनिन्दिताम् ॥ १४ ॥
124030
124031 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
124032
124033 एवमार्तवचस्तस्मिन्कचे वदति कानने ।
124034 सर्वमेव त्यजेत्युक्त्वा वाक्पतिर्दिवमुद्ययौ ॥ १५ ॥
124035
124036 दिवमाकाशम् ॥ १५ ॥
124037
124038 गते तस्मिन्कचो देहाद्वल्कलाद्यप्यथात्यजत् ।
124039 गतेन्द्वभ्रार्कतारेण शरद्व्योम्ना समोऽभवत् ॥ १६ ॥
124040
124041 गतेन्द्विति । सन्निहितसूर्योदयकालिकशरद्व्योम्नेति यावत् ॥ १६ ॥
124042
124043 पुनर्वर्षत्रयेणैव कस्मिंश्चित्काननान्तरे ।
124044 तत्याजाम्बुदवर्षादि शरदीव नभस्तलम् ॥ १७ ॥
124045
124046 पुनरित्याद्यर्धमुत्तरश्लोके दूयमानमना इत्यतः प्राग्योज्यम् । कथं च
124047 शरद्व्योम्ना समोऽभवत्तत्राह - तत्याजेति । क्वचिद्गिरिगुहाश्रयेणाम्बुदवर्षादि
124048 तत्याज परिजहार ॥ १७ ॥
124049
124050 उपासैको दिगन्तेषु शान्तशून्यवपुः श्वसन् ।
124051 दूयमानमनाः प्राप तमेव पितरं गुरुम् ॥ १८ ॥
124052
124053 शरदादौ तु क्वचिद्दिगन्तेषूवास । एवं दूयमानमना एष पुनर्वर्षत्रयेण
124054 कस्मिंश्चित्काननान्तरे तमेव पितरं गुरुमागतं प्राप ॥ १८ ॥
124055
124056 कृतपूजाक्रमो भक्त्या समालिङ्गितपुत्रकम् ।
124057 अपृच्छत्स कचो भूयः खेदगद्गदया गिरा ॥ १९ ॥
124058
124059 कच उवाच ।
124060
124061 तात सर्वं परित्यक्तं कन्थां वेणुलताद्यपि ।
124062 तथापि नास्ति विश्रान्तिः स्वपदे किं करोम्यहम् ॥ २० ॥
124063
124064 वेणुलता दण्डः । आदिपदात्कमण्डलुबृस्यजिनाद्यपि ॥ २० ॥
124065
124066 बृहस्पतिरुवाच ।
124067
124068 चित्तं सर्वमिति प्राहुस्तत्त्यक्त्वा पुत्र राजसे ।
124069 चित्तत्यागं विदुः सर्वत्यागं सर्वविदो जनाः ॥ २१ ॥
124070
124071 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
124072

124073 इत्युक्त्वा वाक्पतिः पुत्रं पुप्लुवे तरसा नभः।
124074 अन्वियेष कचश्चित्तं परित्यक्तुमखिन्नधीः॥ २२॥
124075
124076 अन्वियेष अन्विष्टवान्॥ २२॥
124077
124078 चिन्तयन्नप्यसौ चित्तं न यदा वेद कानने।
124079 तदा संचिन्तयामास धियैव पितरं ययौ॥ २३॥
124080
124081 यदा न वेद न दृष्टवान्। चित्तस्य स्वान्वेषणविशरारुतायाः प्राक् चित्ताख्याने
124082 प्रपञ्चनादिति भावः। पितरं धिया ययौ। चिन्तितवानिति यावत्॥ २३॥
124083
124084 पदार्थवृन्दं देहादि न चित्तमिति कथ्यते।
124085 तदेतत्किं क्व वा व्यर्थं निरागस्कं त्यजाम्यहम्॥ २४॥
124086
124087 ननु त्रिपुरदाहादसुराणामिव देहेन्द्रियविषयत्यागादेव चित्तत्यागः सेत्स्यति तत्राह ##-
124088 स्यादित्यनिर्णयादनागस्कं चित्तनिलयनापराधशून्यदेहादि व्यर्थं किं त्यजामि।
124089 त्यागोऽस्य नोचित इत्यर्थः॥ २४॥
124090
124091 पितुः सकाशं गच्छामि ज्ञातुं चित्तं महारिपुम्।
124092 ज्ञात्वा तत्संत्यजाम्याशु ततस्तिष्ठामि विज्वरः॥ २५॥
124093
124094 श्रीवसिष्ठ उवाच।
124095
124096 इति संचिन्त्य स कच उज्जगाम त्रिविष्टपम्।
124097 वाक्पतिं प्राप्य सस्नेहं ववन्दे प्रणनाम च॥ २६॥
124098
124099 अपृच्छच्चैनमेकान्ते किं चित्तं भगवन्वद।
124100 स्वरूपं ब्रूहि चित्तस्य येन तत्संत्यजाम्यहम्॥ २७॥
124101
124102 बृहस्पतिरुवाच।
124103
124104 चित्तं निजमहंकारं विदुश्चित्तविदो जनाः।
124105 अन्तर्योऽयमहंभावो जन्तोस्तच्चित्तमुच्यते॥ २८॥
124106
124107 चित्तविदः साक्षिणा [साक्षिणश्चित्तं पृथक्कृत्येत्यपेक्षितम् (अपेक्षितुः
124108 अपेक्षैवानपेक्षितात्र यतो यथावस्थमेव सूक्तं सुसङ्गतं चेति वयम्।)]
124109 चित्तं पृथक्कृत्य जानन्तो जीवन्मुक्तजनाः॥ २८॥
124110
124111 कच उवाच।
124112
124113 त्रयस्त्रिंशन्महाकोटिप्रमाणस्य महामते।
124114 गुरो गीर्वाणवृन्दस्य कथमेतद्वदेति मे॥ २९॥
124115
124116 हे त्रयस्त्रिंशन्महाकोटिप्रमाणस्य गीर्वाणवृन्दस्य गुरो हे महामते बृहस्पते
124117 अहंभाव एव चित्तमित्येतत्कथं तन्मे वद। अहंकारस्य लोके आत्मतयैव
124118 प्रसिद्धेस्तत्त्यागे आत्मत्यागापत्त्या नैरात्म्यापत्तेरिति भावः॥ २९॥
124119
124120 मन्येऽस्य दुष्करस्त्यागो न सिद्धिमुपगच्छति।
124121 कथमेष किल त्यक्तुं शक्यते योगिनां वर॥ ३०॥
124122
124123 नाप्यात्मनस्त्यागो वा संभवति अहेयस्वभावत्वादित्याशयेनाह - मन्ये इति॥ ३०॥
124124

124125 बृहस्पतिरुवाच।
124126
124127 अपि पुष्पावदलनादपि लोचनमीलनात्।
124128 सुकरोऽहंकृतेस्त्यागो न क्लेशोऽत्र मनागपि॥ ३१॥
124129
124130 सत्यं तत्साक्ष्यपरिचये तत्त्यागो दुष्करः परिचिते तु साक्षिणि पुष्पावदलनादपि सुकर
124131 इत्याशयेन बृहस्पतिरुत्तरमाह - अपीति॥ ३१॥
124132
124133 यथैतदेवं तनय तथा शृणु वदामि ते।
124134 अज्ञानमात्रसंसिद्धं वस्तु ज्ञानेन नश्यति॥ ३२॥
124135
124136 अज्ञानं शुद्धसाक्ष्यपरिचयलक्षणो मोहस्तन्मात्रसंसिद्धमहंकारादिवस्तु।
124137 तच्च ज्ञानेन तत्परिचयमात्रेण॥ ३२॥
124138
124139 वस्तुतो नास्त्यहंकारः पुत्र मिथ्याभ्रमो यथा।
124140 असन्सन्निव संपन्नो बालवेतालवत्स्थितः॥ ३३॥
124141
124142 बालकल्पितवेतालवद्वस्तु असन्नेव सन्निव संपन्नोऽज्ञदृष्ट्या स्थितः॥ ३३॥
124143
124144 यथा रज्ज्वां भुजंगत्वं मरावम्बुमतिर्यथा।
124145 मिथ्यावभासः स्फुरति तथा मिथ्याप्यहंकृतिः॥ ३४॥
124146
124147 तथाहंकृतिरपि मिथ्या स्फुरतीत्यन्वयः॥ ३४॥
124148
124149 असदेव यथा द्वित्वं मोहादिन्दौ विलोक्यते।
124150 तथा स्फुरत्यहंकारो न सत्यो वाप्यसन्न च॥ ३५॥
124151
124152 न च सदसन्निति शेषः॥ ३५॥
124153
124154 एकमाद्यन्तरहितं चिन्मात्रममलान्तरम्।
124155 खादप्यतितरामच्छं विद्यते सर्ववेदनम्॥ ३६॥
124156
124157 सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वे किं विद्यते तदाह - एकमिति। सर्वमिथ्यात्वेऽपि तद्वेदनं
124158 विद्यते। तदविद्यमानतायाः साधकाभावादेवासिद्धेरिति भावः॥ ३६॥
124159
124160 सर्वत्र सर्वदा सर्वप्रकाशं सर्वजन्तुषु।
124161 तदेवैकं कचत्यम्बु विलोलास्वब्धिवीचिषु॥ ३७॥
124162
124163 तदसत्त्वे जगत्प्रथानुपपत्तेरपि तदस्तीत्याह - सर्वत्रेति। अम्ब्विवेति शेषः॥ ३७॥
124164
124165 अत्र कोऽयमहंभावः कुतो वा कथमुत्थितः।
124166 क्वाप्सु जातो रजोराशिः क्वानलादुत्थितं जलम्॥ ३८॥
124167
124168 तत्र दृग्दृश्ययोर्मध्ये अयमहंकारः कः कुतो निमित्तात्कथं
124169 दृग्दृश्यमेलनात्प्रकारान्तरेण वा उत्थितः उभयविलक्षणस्वभावस्यास्योद्भव
124170 एव दुर्वच इत्याह - क्वेति। रजोराशिः शुष्कपांसुनिचयः॥ ३८॥
124171
124172 अयंन् सोऽहमिति व्यर्थं प्रत्ययं त्यज पुत्रक।
124173 तुच्छं परिमिताकारं दिक्कालविवशीकृतम्॥ ३९॥
124174
124175 अयं देहादिः स पित्रादितो जातोऽहम्। दिक्कालाभ्यां विवशीकृतं
124176 वृद्ध्यपक्षयादिना परिणमितम्॥ ३९॥

124177
124178 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं स्वच्छं नित्योदितं ततम् ।
124179 सर्वार्थमयमेकार्थचिन्मात्रममलं भवान् ॥ ४० ॥
124180
124181 तर्ह्यहं कस्तत्राह - दिगिति । सर्वार्थमयं सर्वपदार्थविकारात्मना
124182 भासमानं वस्तुतस्त्वपारार्थ्यादद्वयत्वाच्चैकार्थम् ॥ ४० ॥
124183
124184 फलकुसुमदलानां सर्वदिक्संस्थितानां रस इव जगतां त्वं संस्थितः
124185 सर्वदैव ।
124186 विमलतरचिदात्मा नित्यमेवास्यनन्तः क इव कच तवाहंनिश्चयो भावमूर्तेः ॥
124187 ४१ ॥
124188
124189 सर्वार्थमयमित्यस्य सर्वपदार्थसारभूतमित्यर्थान्तरं सदृष्टान्तं
124190 दर्शयन्प्रकृतं निगमयति - फलेति । सर्वदिक्षु संस्थितानां फलानां
124191 कुसुमानां दलानां पर्णानां च कारणीभूतः सारभूतश्च तरोरन्तर्गतो रस इव
124192 त्वं सर्वजगतां कारणीभूतः सारभूतश्चान्तः सर्वदैव संस्थितो
124193 विमलतरोऽनन्तश्चिदात्मैव नित्यमसि । हे कच
124194 भावमूर्तेरखण्डाद्वयसन्मात्रस्वरूपस्य तवायंन् परिच्छिन्नोऽहंनिश्चयः क
124195 इव । न कश्चिदित्यर्थः । अथवा सर्वदिक्संस्थितानां
124196 फलकुसुमादीनामैकरस्यमापन्नो रसो मध्विव सर्वजगतां
124197 सारभूतनिरतिशयानन्दरूपः संस्थित इत्यर्थः । अतः सर्वदैव त्वमनन्तो
124198 विगतमायामलश्चिदात्मैवासीत्यादि प्राग्वत् ॥ ४१ ॥
124199
124200 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० कचोपाख्याने
124201 कचप्रबोधो नामैकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥
124202
124203 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
124204 कचप्रबोधो नामैकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥
124205
124206
124207 द्वादशाधिकशततमः सर्गः ११२
124208
124209 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
124210
124211 इति प्राप्य परं योगमुपदेशमनुत्तमम् ।
124212 जीवन्मुक्तो बभूवासौ ततो देवगुरोः सुतः ॥ १ ॥
124213
124214 कचाख्यानप्रबुद्धस्य रामस्य प्रश्नतोऽत्र हि ।
124215 मिथ्यापुरुषकाख्यानं खरक्षणमुदीर्यते ॥
124216
124217 युज्यते अखण्डैक्येनावधार्यते प्रत्यगात्मा परमात्मना येन स योगस्तं
124218 तथाविधमुपदेशम् ॥ १ ॥
124219
124220 निर्ममो निरहंकारश्छिन्नग्रन्थिः प्रशान्तधीः ।
124221 कचो यथा स्थितो राम तथा तिष्ठाविकारवान् ॥ २ ॥
124222
124223 तथा त्वमपि तिष्ठ ॥ २ ॥
124224
124225 अहंकारमसद्विद्धि मैनमाश्रय मा त्यज ।
124226 असतः शशशृङ्गस्य किल त्यागग्रहौ कुतः ॥ ३ ॥
124227
124228 मैनमिति । मिथ्यात्वबुद्ध्या उपेक्षणमेव तत्त्यागो न स्वत्वनिवर्तकयत्नसापेक्ष इति

124229 भावः ॥ ३ ॥
124230
124231 असंभवत्यहंकारे क्व ते मरणजन्मनी ।
124232 नभःक्षेत्रे तथा व्युप्तं केन संगृह्यते फलम् ॥ ४ ॥
124233
124234 यत्नेन तदनिवारणे कथं मरणजन्मभयनिर्मोक्षस्तत्राह - असंभवतीति ।
124235 शत्रन्तेन नञ्समासे सप्तमी । ननु कामकर्मवासनारूपबीजबलान्मरणजन्मनी कुतो
124236 न स्यातां तत्राह - नभ इति । अहङ्कारक्षेत्रे सत्येव तानि बीजानि प्ररोहन्ति न तु
124237 तद्बाधे सतीति भावः ॥ ४ ॥
124238
124239 निरंशं शान्तसंकल्पं सर्वभावात्मकं ततम् ।
124240 परमादप्यणोः सूक्ष्मं चिन्मात्रं त्वमनोमयम् ॥ ५ ॥
124241
124242 अहङ्कारे बाधितेऽवशिष्टः कीदृशोऽहं तत्राह - निरंशमिति ॥ ५ ॥
124243
124244 यथाम्भसस्तरङ्गादि यथा हेम्नोऽङ्गदादि च ।
124245 तदेवातदिवाभासं तथाहंभावभावितः ॥ ६ ॥
124246
124247 ईदृशोऽहं कथमहंभावभावितोऽभूवं तत्राह - यथेति । तथा
124248 अहंभावभावितोऽप्यन्य इवाभात इत्यर्थः ॥ ६ ॥
124249
124250 अबोधेन जगत्सर्वं मायामयमिव स्थितम् ।
124251 बोधेन सकलं ब्रह्मरूपं संपद्यतेऽनघ ॥ ७ ॥
124252
124253 तत्र को हेतुस्तमाह - अबोधेनेति । तन्निरासेऽपि हेतुमाह - बोधेनेति ॥ ७ ॥
124254
124255 द्वित्वैकत्वमती त्यक्त्वा शेषस्थः सुखितो भव ।
124256 मा दुःखितो भव व्यर्थं त्वं मिथ्यापुरुषो यथा ॥ ८ ॥
124257
124258 द्वित्वमतिः कार्यदर्शनम् । एकत्वमतिः कारणदर्शनम् । ते द्वे त्यक्त्वा
124259 उभयानुस्यूतसन्मात्रं परिशेष्य तत्प्रतिष्ठितः सुखितो भवेत्यर्थः । अतद्दर्शने तु
124260 वक्ष्यमाणपुरुषस्येव दुःखप्राप्तिस्तव दुर्वारित्याह - मेति ॥ ८ ॥
124261
124262 मायेयमतिदुष्पारा सांसारी गाढतां गता ।
124263 शरदा मिहिकेवाशु बोधेनायाति तानवम् ॥ ९ ॥
124264
124265 तानवमपक्षयम् ॥ ९ ॥
124266
124267 श्रीराम उवाच ।
124268
124269 परमामागतोऽस्म्यन्तस्तृप्तिं ज्ञानामृतेन ते ।
124270 अवग्रहभयाक्रान्तः स्वसारेणेव चातकः ॥ १० ॥
124271
124272 अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धस्तद्भयेनाक्रान्तश्चातको दैवादागतवृष्ट्यासारेणेव ॥ १०
124273 । ।
124274
124275 अमृतेनेव सिक्तोऽहमन्तर्गच्छामि शीतताम् ।
124276 उपर्यपि समस्तानां तिष्ठाम्यतुलसंपदाम् ॥ ११ ॥
124277
124278 अपीति पूर्ववाक्यार्थसमुच्चये । हैरण्यगर्भसंपदन्तानामतुलसंपदामुपरि
124279 निरतिशयानन्दलक्षणे तिष्ठामि ॥ ११ ॥
124280

124281 न तृप्तिमनुगच्छाअमि वचांसि वदतस्तव।
124282 ऐन्दवीनां मरीचीनां चकोरस्तृषितो यथा॥ १२॥
124283
124284 तव उक्तीनामास्वादनेनेति शेषः॥ १२॥
124285
124286 तृप्तोऽपि भूयः पृच्छामि त्वां प्रश्नमिममीश्वर।
124287 को नाम तृप्तोऽप्यग्रस्तं न पिबत्यमृतासवम्॥ १३॥
124288
124289 ज्ञातव्यतत्त्वस्य सम्यगनुभवात्तृप्तोऽपि। अमृतरूपमासवं पेयम्॥ १३॥
124290
124291 किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ मिथ्यापुरुषनामकम्।
124292 वस्त्ववस्तु कृतं जगद्वस्तुजातं वदाशु मे॥ १४॥
124293
124294 एवं प्रशंसयोन्मुखीकृतं गुरुं प्रति मा दुःखितो भव व्यर्थं त्वं
124295 मिथ्यापुरुषो यथेति प्राक्सूचितं मिथ्यापुरुषाख्यानं कौतुकाद्रामः पृच्छति ##-
124296 कृतं तं वदेत्यर्थः॥ १४॥
124297
124298 श्रीवसिष्ठ उवाच।
124299
124300 मिथ्यापुरुषबोधाय शृणु राघव शोभनाम्।
124301 इमामाख्यायिकां हासजननीं मदुदीरिताम्॥ १५॥
124302
124303 तत्त्वदृशां हासजननीम्॥ १५॥
124304
124305 अस्ति कश्चिन्महाबाहो मायायन्त्रमयः पुमान्।
124306 बालपेलवधीमूढो गूढो मौर्ख्येण केवलम्॥ १६॥
124307
124308 बाल इव पेलवया धिया मूढो विक्षिप्तः। मौर्ख्येणाज्ञानेन च गूढः संवृतः
124309 ॥ १६॥
124310
124311 स एकान्ते क्वचिज्जातः शून्ये तत्रैव तिष्ठति।
124312 केशोण्ड्रकमिव व्योम्नि मृगतृष्णेव वा मरौ॥ १७॥
124313
124314 एकान्ते जनदृष्ट्यगोचरे स्थाने तस्य स्वरूपेणापि मिथ्यात्वमाह -
124315 केशोण्ड्रकमिवेति॥ १७॥
124316
124317 तस्मादन्यन्न तत्रास्ति यदस्ति च स एव तत्।
124318 यच्चान्यत्तत्तदाभासं न च पश्यति दुर्मतिः॥ १८॥
124319
124320 तत्र तदाश्रयस्थाने तस्मान्मिथ्यापुरुषादन्यत्किमपि नास्ति। यत्किंचिदस्तीति प्रतीयते
124321 तत्स एव न तद्व्यतिरिक्तम्। यच्चान्यत्सपश्यति तत्तस्यैव भ्रान्त्याभासमिति स
124322 एवेत्युक्तिरित्यर्थः। अहमेवेदमदृश्यं सर्वमिति स न पश्यति। यतो दुर्मतिरित्यर्थः
124323 ॥ १८॥
124324
124325 संकल्पस्तस्य संजातस्तत्र वृद्धिमुपेयुषः।
124326 खस्याहं खमहं खं मे खं रक्षामीति निश्चलः॥ १९॥
124327
124328 खस्याहमुपजीवकः। खं मे उपजीव्यम्। अतः खमेवाहं ईदृशं च
124329 खमावृत्य रक्षामि॥ १९॥
124330
124331 खं स्थापयित्वा रक्षामि वस्त्विष्टं स्वयमादरात्।
124332 इति संचिन्तयन्व्योमरक्षार्थं सोऽकरोद्गृहम्॥ २०॥

124333
124334 स्वस्य इष्टं वस्तु खं तत्स्वयंन् कस्मिंश्चिदुपाधौ स्थापयित्वा
124335 स्वयमादराद्रक्षामि ॥ २० ॥
124336
124337 तस्य कोशे बबन्धास्थां रक्षितं खं मयेत्यसौ ।
124338 गृहाकाशेन संतुष्टस्ततः स रघुनन्दन ॥ २१ ॥
124339
124340 तस्य गृहस्य कोशे अन्तर्भागे । आस्थां मदीयमिदमेतावत् खमित्यभिमानम् ।
124341 संतुष्टः अभूदिति शेषः ॥ २१ ॥
124342
124343 अथ कालेन तत्तस्य गृहं नाशमुपाययौ ।
124344 ऋत्वन्तरेणाब्द इव वातेनेव तरङ्गकः ॥ २२ ॥
124345
124346 ऋत्वन्तरेण शरदा ॥ २२ ॥
124347
124348 हा गृहाकाश नष्टं त्वं हा क्व यातमसि क्षणात् ।
124349 हा हा भग्नमसि स्वच्छमित्येवैतच्छुशोच सः ॥ २३ ॥
124350
124351 एतत् आकाशम् ॥ २३ ॥
124352
124353 इति शोकशतं कृत्वा पुनस्तत्रैव दुर्मतिः ।
124354 कूपं चक्रे खरक्षार्थं कूपाकाशपरोऽभवत् ॥ २४ ॥
124355
124356 कूपाकाशे परो ममतया आसक्तः ॥ २४ ॥
124357
124358 ततो नाशं स कालेन नीतः कूपोऽपि तस्य वै ।
124359 कूपाकाशे गते शोकनिमग्नोऽसौ ततोऽभवत् ॥ २५ ॥
124360
124361 नाशं पांसुमृत्तिकादिपूरणेन तिरोभावम् ॥ २५ ॥
124362
124363 कूपाकाशप्रलापान्ते कुम्भं शीघ्रमथाकरोत् ।
124364 कुम्भाकाशपरो भूत्वा स्वयं निर्वृतिमाययौ ॥ २६ ॥
124365
124366 निर्वृतिं तदभिमानसुखम् ॥ २६ ॥
124367
124368 कुम्भोऽपि तस्य कालेन नाशं नीतो रघूद्वह ।
124369 यामेव दिशमादत्ते दुर्भगः सा हि नश्यति ॥ २७ ॥
124370
124371 यामेवेति सामान्योक्त्या तदुपपत्तिः ॥ २७ ॥
124372
124373 कुम्भाकाशप्रलापान्ते खरक्षार्थं चकार सः ।
124374 कुण्डं तथैव तेनासौ कुण्डाकाशपरोऽभवत् ॥ २८ ॥
124375
124376 कुण्डमप्यस्य कालेन केनचिन्नाशमाययौ ।
124377 तेजसेव तमस्तेन कुण्डाकाशं शुशोच सः ॥ २९ ॥
124378
124379 केनचिद्वनगजमहिषास्कन्दनादिनिमित्तेन ॥ २९ ॥
124380
124381 कुण्डाकाशस्य शोकान्ते खरक्षार्थं चकार सः ।
124382 चतुःशालं महाशालं तदाकाशमयोऽभवत् ॥ ३० ॥
124383
124384 चतुःशालं चतुर्दिक्षु शाला यस्य तथाविधम् । मध्ये महाशालं सभाकारं

गृहम् । तदाकाशासक्त्या तदाकाशमयः । स्त्रीमयो जाल्म इतिवत् ॥ ३० ॥

तदप्यस्य जहाराशु कालः कवलितप्रजः ।
जीर्णपर्णं यथा वातस्ततः शोकपरोऽभवत् ॥ ३१ ॥

स चतुःशालशोकान्ते खरक्षार्थं चकार ह ।
कुसूलमम्बुदाकारं तदाकाशपरः स्थितः ॥ ३२ ॥

कुसूलं धान्यावपनम् ॥ ३२ ॥

तदप्यस्य जहाराशु कालो वात इवाम्बुदम् ।
कुसूलनाशशोकेन तेनासौ पर्यतप्यत ॥ ३३ ॥

एवं गृहचतुःशालकुम्भकुण्डसुकूलकैः ।
तस्यापर्यवसानात्मा कालोऽयमतिवर्तते ॥ ३४ ॥

तस्य मिथ्यापुरुषस्य ॥ ३४ ॥

एवं स्थितः स विवशो गगनं गुहायां गृह्णान्गृहेण गहनेन
किलात्मबुद्ध्या ।
दुःखान्तराद्घनतराद्घनदुःखजातमायाति याति च गतागतिसङ्गमूढः ॥
३५ ॥

उपसंहरति - एवमिति । हे राम स मिथ्यापुरुष एवंरीत्या गृहेण गहनेन
दुष्प्रवेशेन कूपकुम्भाद्युपाधिना च गगनं गुहायां तत्तद्गर्भे गृह्णन्
स्थितस्तद्गतागतिसंगमूढस्तत्तदभिमानात्तत्तन्निर्माणरक्षणविनाशेषु
घनतराद्दुःखान्तरादपि घनं दुःखजातमायाति ततो याति निर्गच्छति चेत्यर्थः ॥
३५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० चू०
मिथ्यापुरुषोपाख्याने आकाशरक्षणं नाम द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
आकाशरक्षणं नाम द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ११३

श्रीराम उवाच ।

मिथ्यानरप्रसङ्गेन किं मायापुरुषः प्रभो ।
कथितोऽयं त्वया व्योमरक्षणं च किमुच्यते ॥ १ ॥

मिथ्यापुरुषशब्दादेरर्थोऽत्र स्फुटमीर्यते ।
यथैवाख्यायिकायाश्च तात्पर्यं साम्यवर्णनात् ॥

उत्तानार्थस्योन्मत्तचेष्टाप्रायस्य प्रेक्षावत्स्वसंभवं मन्यमानो
मिथ्यापुरुषाख्यायिकाया अन्यापदेशवाक्यवदन्यार्थे तात्पर्यमिति निश्चित्य रामस्तं
पृच्छति - मिथ्येति । मिथ्यानरप्रसङ्गेन त्वया यो मायापुरुषः कथितः अयं
किमभिप्रेत्य तत्कृतं व्योमरक्षणं च किमभिप्रेत्योच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

124437 शृणु राम यथाभूतमेतत्प्रकटयामि ते।
124438 मिथ्यापुरुषवृत्तान्तकथा या कथिताधुना॥ २॥
124439
124440 यथाभूतं यथास्थितम्॥ २॥
124441
124442 मायायन्त्रमयः प्रोक्तो यः पुमान्रघुनन्दन।
124443 एनं त्वं तमहंकारं विद्धि शून्याम्बरोत्थितम्॥ ३॥
124444
124445 शून्याम्बरं मायाकाशस्तदुत्थितम्॥ ३॥
124446
124447 यस्मिन्नाकाशकोशेऽस्मिन्साधो जगदिदं स्थितम्।
124448 तदनन्तमसच्छून्यं सर्गादौ भवति स्वयम्॥ ४॥
124449
124450 सर्गादौ सृष्टेः प्राक्॥ ४॥
124451
124452 अन्तःस्थितसुदुर्लक्ष्यब्रह्म व्योम्नोऽथ शब्दवत्।
124453 तस्मादुदेत्यहंकारः पूर्वं स्पन्द इवानिलात्॥ ५॥
124454
124455 किं निरधिष्ठानान्मायाकाशादुत्थितं तत्र स्थितं च नेत्याह - अन्तरिति। न
124456 तन्निरधिष्ठानं किं त्वन्तरधिष्ठानतया स्थितं सुदुर्लक्ष्यं ब्रह्म यस्य
124457 तथाविधम्। नन्वतीन्द्रियात्कथमहंकारादि जगदुत्थितं तत्र दृष्टान्तमाह -
124458 व्योम्नः शब्दवदिति। अहंकारो लिङ्गात्मा स च मायात्मैवेत्यभिप्रेत्य तत्र
124459 दृष्टान्तान्तरमाह - स्पन्द इवेति॥ ५॥
124460
124461 वृद्धिं यातः स गगने कल्पयत्यात्मतां गतः।
124462 अनात्मात्माभिधानेन तेनासौ यतते ततः॥ ६॥
124463
124464 अनात्मैव भ्रान्त्या आत्मतां गतः सन् स्वकारणे गगने वृद्धिं यातः
124465 कल्पनासहस्रैरिदं मे इष्टमिदमनिष्टमित्यादि कल्पयति। तेन
124466 कल्पितेनैवाहमित्यात्माभिधानेन असौ इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराय यतते॥ ६॥
124467
124468 अनात्मात्मैकरक्षार्थं देहान्नानाविधानसौ।
124469 भूयोभूयो विनाशेऽपि सृजत्याकुलतां गतः॥ ७॥
124470
124471 तस्यानात्मभूतस्यात्मनो रक्षार्थं प्रवृत्तः पूर्वपूर्वदेहनाशे उत्तरोत्तरं
124472 नानाविधान्देहान्कामकर्मवासनानुसारेण सृजति॥ ७॥
124473
124474 स एव मायापुरुषो मिथ्यापुरुष एव सः।
124475 असदेवोदितो व्यर्थोऽप्यहंकारो हि मायया॥ ८॥
124476
124477 सः अहङ्कार एव॥ ८॥
124478
124479 कूपकुण्डचतुःशालकुम्भादीन्देहकानसौ।
124480 कृत्वा रक्षित आत्मेति याति तद्व्योम्नि भावनम्॥ ९॥
124481
124482 कूपकुम्भादिशब्दैरप्युच्चावचदेहा एव लक्षणयोक्ता इत्याह - कूपेति। तद्व्योनि
124483 तदवच्छिन्ने मायामयात्मनि आत्मभावनां याति॥ ९॥
124484
124485 अहंकारस्य तस्यास्य नामानीमानि राघव।
124486 शृणु यैर्जगदाकारविभ्रमैर्मोहयत्यसौ॥ १०॥
124487
124488 क्रियोपाधिभेदनिमित्तयौगिकनामानि। यैर्यैः

124489 क्रियोपाधिभिर्जगदाकारविभ्रमैरयमहङ्कार आत्मानं मोहयतीत्यर्थः ॥ १० ॥
124490
124491 जीवो बुद्धिर्मनश्चित्तं माया प्रकृतिरित्यपि ।
124492 संकल्पः कलना कालः कला चेत्यपि विश्रुतैः ॥ ११ ॥
124493
124494 प्राणधारणाज्जीवो
124495 बाह्यार्थाध्यवसायाद्बुद्धिस्तन्मननान्मनस्तच्चिन्तनाच्चित्तमसत्कल्पनान्माया
124496 परिणामिस्वभावत्वात्प्रकृतिः संकल्पनात् संकल्पः संकल्पितार्थस्याकलनात्कलना
124497 तस्य विपरिणामादिनिमित्तत्वात्कालस्तत्रैकदेशभेदकल्पनात्कला चेत्यपि विश्रुतैः
124498 प्रसिद्धैः ॥ ११ ॥
124499
124500 एवमाद्यैस्तथान्यैश्च नामभिर्बहुतां गतैः ।
124501 सहस्ररूपोऽहंकारः कल्पितार्थैर्विजृम्भते ॥ १२ ॥
124502
124503 आदिपदादुत्पत्तिप्रकरणोक्तमनोनामानि सर्वाण्यपि गृह्यन्ते । अन्यैः कामः संकल्पो
124504 विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीः
124505 इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिप्रसिद्धवृत्तिभेदनामभिश्च वृत्तिबाहुल्येन बहुतां गतैः
124506 ॥ १२ ॥
124507
124508 भूताकाशे तते शून्ये जगन्निर्भित्ति निश्चितम् ।
124509 सुखदुःखान्यनुभवन्मिथ्यैव पुरुषः स्थितः ॥ १३ ॥
124510
124511 तस्मादन्यन्न तत्रास्ति यदस्ति च स एव तदिति यदुक्तं तदनुभवमारोपयति -
124512 भूतेति । पूर्णे ब्रह्मणि स्वेन प्रथमं शून्यरूपे भूताकाशे तते विस्तृते सति तत्र
124513 वाय्वादिकल्पनाक्रमेण कल्पितं जगद्गन्धर्वनगरमिव
124514 निर्भित्तिकुड्याद्यावरणशून्यमेव युक्त्या विमर्शे निश्चितम् । न ह्यच्छिद्रे ब्रह्मणि
124515 च्छिद्र आकाशः प्रथममुपपद्यते । स च शून्यात्मा अतिविस्तृतोऽचलश्चलनात्मा
124516 वायुः कथं संपद्यते । स च वायुर्नीरूपोऽनुष्णस्तद्विरुद्धस्वभावं तेजः कथं
124517 संपद्यते । तच्चोष्णं दाहस्वभावं कथं तद्विरुद्धशैत्याप्यायनस्वभावं
124518 वारि संपद्यते । तच्च द्रवशोषाकाठिन्यस्वभावं कथं तद्विरुद्धस्वभावं
124519 पृथिवीभावमापद्यते । अतो निर्भित्त्येव जगदिति निश्चितम् । तत्र च स पुरुषो मिथ्यैव
124520 सुखदुःखान्यनुभवन् स्थित इत्यर्थः ॥ १३ ॥
124521
124522 यथैव मिथ्यापुरुषो रक्षन्व्योमात्मशङ्कया ।
124523 घटाकाशादिषु क्लिष्ट एवं मा क्लेशवान्भव ॥ १४ ॥
124524
124525 न च पश्यति दुर्मतिरिति वर्णिताज्ञमिथ्यापुरुषो यथा मिथ्याक्लेशमनुभूय
124526 स्थितस्तथा त्वं माभूरित्याह - यथैवेति ॥ १४ ॥
124527
124528 आकाशादपि विस्तीर्णः शुद्धः सूक्ष्मः शिवः शुभः ।
124529 य आत्मा स कथं केन गृह्यते रक्ष्यतेऽथवा ॥ १५ ॥
124530
124531 हृदयाकाशमात्रस्य शरीरक्षयसंक्षये ।
124532 व्यर्थं भूतानि शोचन्ति नष्ट आत्मेति शङ्कया ॥ १६ ॥
124533
124534 शरीरलक्षणस्य क्षयस्यनिवासस्य संक्षये ॥ १६ ॥
124535
124536 घटादिषु प्रणष्टेषु यथाकाशाद्यखण्डितम् ।
124537 तथा देहेषु नष्टेषु देही नित्यमलेपकः ॥ १७ ॥
124538
124539 शुद्धश्चिन्मात्र आत्मायमाकाशादप्यणोरणुः ।
124540 स्वानुभूत्यंशमात्रं हि खवद्राम न नश्यति ॥ १८ ॥

स्वानुभूत्यंशः अहंकारनिष्कृष्टस्वप्रकाशचित् तावन्मात्रं हि ॥ १८ ॥

न जायते न म्रियते क्वचित्किंचित्कदाचन ।
जगद्विवर्तरूपेण केवलं ब्रह्म जृम्भते ॥ १९ ॥

सत्यमेकं पदं शान्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ।
भावाभावविनिर्मुक्तमिति मत्वा सुखी भव ॥ २० ॥

सर्वापदां निलयमध्रुवमस्वतन्त्रमासन्नपातमविवेकमनार्यमज्ञम् ।
बोधादहंकृतिपदं सकलं विमुच्य शेषे सुबद्धपदमुत्तमतां प्रयासि ॥
२१ ॥

वर्णितमिथ्यापुरुषरूपमहंकारं त्याजयन् परिशिष्टचिन्मात्रे
स्थैर्योपदेशेनोपसंहरति - सर्वापदामिति । अस्वातन्त्र्यापादकत्वादस्वतन्त्रम् ।
आसन्नो नरकादिपातो यस्मात्तथाविधं सर्वविवेकविरोधि । अनार्यं
निन्द्यमहंकृतिपदम् । सकलमभिमन्तव्यदेहेन्द्रियविषयलक्षणकलासहितं
बोधान्मूलोच्छेदेन विमुच्य शेषे निष्कृष्टचिन्मात्रे सुबद्धपदं दृढं
स्थितश्चेत् सर्वोत्तमतां प्रयासीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
मिथ्यापुरुषोपाख्यानं नाम त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
मिथ्यापुरुषोपाख्यानं नाम त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ११४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

परस्माद्ब्रह्मणः पूर्वं मनः प्रथममुत्थितम् ।
मननात्मकमाभोगि तत्स्थमेव स्थितिं गतम् ॥ १ ॥

विविच्य सदसद्रूपे दृष्टान्तैरिह भूरिशः ।
असद्रूपनिरासेन सद्रूपे स्थैर्यमीर्यते ॥

जगतः सर्वस्य मनोविकल्पमात्रत्वादविकल्पवस्तुप्रदर्शनेन सुकरो निरास इति
व्युत्पादयितुं प्रथमं परे ब्रह्मणि मनःकल्पनामाह - परस्मादिति । पूर्वं
सर्गादिकाले प्रथमं सर्वकल्पनाभ्यः पूर्वं तच्च मनस्तत्र परे ब्रह्मणि
अपृथक्सत्तया स्थितमेव सत्कल्पनान्तरनिमित्ततया अद्ययावत्स्थितिं गतमित्यर्थः ॥ १
॥

पुष्पकोश इवामोदो महोर्मिरिव सागरे ।
रश्मिजालमिवादित्ये मनो ब्रह्मणि राघव ॥ २ ॥

अपृथक्सत्तया स्थितौ दृष्टान्तानाह - पुष्पकोशे इति ॥ २ ॥

तस्यादृश्यात्मतत्त्वस्य विस्मृत्यैव गतं स्थितिम् ।
नान्यस्मादागतं राम जगद्रज्जुभुजङ्गवत् ॥ ३ ॥

तत्स्थमेवेत्यंशं दृष्टान्तैर्विशदीकृत्य स्थितिं गतमित्यंशं विवृणोति -
तस्येति । विस्मृत्या अप्रतिसंधानात्मकेनाज्ञानेनैव सर्वजगत्कल्पनामूलतया

124593 स्थितिं गतम् ॥ ३ ॥
124594
124595 आदित्यव्यतिरेकेण यो भावयति राघव।
124596 रश्मिजालमिदं ह्येतत्तस्यान्यदिव भास्वतः ॥ ४ ॥
124597
124598 तथा च जगत्सन्मात्रादन्यतया भावने अन्यत् सन्मात्रतया विभावने तु सद्रूपं
124599 ब्रह्मैवेति दृष्टान्तैरुपपादयति - आदित्येत्यादिना। इदं रश्मिजालं य
124600 आदित्यव्यतिरेकेण भावयति तस्य ह्येतद्भास्वत आदित्यादन्यदिव स्यादित्यन्वयः ॥ ४ ॥
124601
124602 कनकव्यतिरेकेण केयूरं येन भावितम्।
124603 केयूरमेव तत्तस्य न तस्य कनकं हि तत् ॥ ५ ॥
124604
124605 न तस्येति। वस्त्वैक्यबुद्धेः केयूरेणैवावरोधादिति भावः ॥ ५ ॥
124606
124607 आदित्याव्यतिरेकेण रश्मयो येन भाविताः।
124608 आदित्य एव ते तस्य निर्विकल्पः स उच्यते ॥ ६ ॥
124609
124610 आदित्याव्यतिरेकेण निर्विकल्पो रश्मिभेदविकल्पशून्यः ॥ ६ ॥
124611
124612 सलिलव्यतिरेकेण तरङ्गो येन भावितः।
124613 तरङ्गबुद्धिरेवैका स्थिता तस्य न वारिधीः ॥ ७ ॥
124614
124615 कल्पिताकल्पितरूपाभ्यामर्थ इव कल्पनाकल्पनबुद्धिभ्यां पुरुषोऽपि सविकल्पो
124616 निर्विकल्पश्च भवतीत्याह - सलिलेत्यादिना ॥ ७ ॥
124617
124618 सलिलाव्यतिरेकेण तरङ्गो येन भाव्यते।
124619 अम्बुसामान्यताबुद्धिर्निर्विकल्पः स उच्यते ॥ ८ ॥
124620
124621 कनकाव्यतिरेकण केयूरं येन भाव्यते।
124622 कनकैकमहाबुद्धिर्निर्विकल्पः स उच्यते ॥ ९ ॥
124623
124624 पावकव्यतिरेकेण ज्वालली येन भाविता।
124625 तस्याग्निबुद्धिर्गलति ज्वालाधीरेव तिष्ठति ॥ १० ॥
124626
124627 गलति नोद्भवति ॥ १० ॥
124628
124629 ज्वालाजालाभ्रलेखेव रञ्जिता सा तथा स्थितिः।
124630 तामेवास्थां समादत्ते तद्गतान्याकुला मतिः ॥ ११ ॥
124631
124632 कल्पिताकारानुविद्धा बुद्धिस्तत्रैवास्थां बद्ध्वा तन्मूलानि कल्पनान्तराणि च
124633 करोतीत्याह - ज्वालेति। अभ्रलेखेव ज्वालाजालं ज्वालाजालाभ्रलेखा सेव रञ्जिता।
124634 तदाकारतापन्नेति यावत्। स्थितिर्बुद्धिवृत्तिः। तद्गतानि ज्वालाजालगतानि
124635 चलनोर्ध्वगमनऋजिवक्रतादीनि च आदत्ते कल्पयति ॥ ११ ॥
124636
124637 पावकाव्यतिरेकेण ज्वालाली येन भाव्यते।
124638 तस्याग्निबुद्धिरेकास्ति निर्विकल्पः स उच्यते ॥ १२ ॥
124639
124640 यो निर्विकल्पः सुमहान्सोऽसंक्षीणमहामतिः।
124641 प्राप्तव्यं तेन संप्राप्तं नासौ वस्तुषु मज्जति ॥ १३ ॥
124642
124643 निर्विकल्पः उक्तग्राह्यग्राहकद्विविधविकल्परहितः। वस्तुषु वैकल्पिकपदार्थेषु।
124644 मज्जति सत्यबुद्ध्या आसज्जते ॥ १३ ॥

नानातामखिलां त्यक्त्वा शुद्धचिन्मात्रकोटरे।
संवेद्येन विनिर्मुक्ते संवित्तत्त्वे स्थितो भव॥ १४॥

दृष्टान्ते उपपादितविकल्पत्यागप्रकारं दार्ष्टान्तिके उपदिशति - नानातामिति।
कोटरशब्द आन्तरप्रत्यग्वस्तुपरः॥ १४॥

स्वयमेवात्मनैवात्मा शक्तिं संकल्पनामिकाम्।
यदा करोति स्फुरता स्पन्दशक्तिमिवानिलः॥ १५॥

स्फुरता स्वप्रकाशेनात्मनैव संकल्पनामिकां शक्तिं यदा करोति तदा मनो
भवतीति परेणान्वयः॥ १५॥

तदा पृथगिवाभासं संकल्पकलनामयम्।
मनो भवति विश्वात्मा भावयन्स्वाकृतिं स्वयम्॥ १६॥

विश्वाकारां स्वाकृतिं भावयन् विश्वात्मा समष्टिमनो भवति॥ १६॥

तत्संकल्पात्मकं चेतो यथेदमखिलं जगत्।
संकल्पयति संकल्पैस्तथैव भवति क्षणात्॥ १७॥

तद्विश्वाकारसंकल्पात्मकं समष्टिचेतो हिरण्यगर्भात्मकम्॥ १७॥

कीटत्वमब्जजत्वं च मेरुत्वं मरुतां तथा।
मनो जीवमहंकारबुद्धिचित्तादिनामकम्॥ १८॥

यथा यथा भावयति तदवयुत्य प्रपञ्चयति - कीटत्वमिति॥ १८॥

संकल्पतो द्वितैकत्वमेत्य चेतो जगत्स्थितिम्।
तनोति तस्यां तदनु नानातां गच्छति स्वयम्॥ १९॥

संकल्पमयमेवेदं जगदाभोगि दृश्यते।
न सत्यं न च मिथ्यैव स्वप्नजालमिवोत्थितम्॥ २०॥

मिथ्याशब्दोऽलीकपरः। स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयमित्यर्थः॥ २०॥

जन्तोर्यथा मनोराज्यं विविधारम्भभासुरम्।
ब्राह्मं तथेदं विततं मनोराज्यंन् विराजते॥ २१॥

ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्येदं ब्राह्मम्॥ २१॥

यथाभूतार्थभावित्वात्तदेतत्प्रविलीयते।
परमार्थेन दृष्टं चेत्तदिदं नैव किंचन॥ २२॥

मिथ्यात्वादेव तत्त्वज्ञानेन यथास्थितब्रह्मात्मनैव भावित्वान्मायिकरूपेण
प्रविलीयत इत्याह - यथाभूतेति। तथा च श्रुतिः मनसैवेदमाप्तव्यं नेह
नानास्ति किंचन इति॥ २२॥

दृश्यं त्वपरमार्थेन प्रयाति शतशाखताम्।
जलमूर्तितरङ्गादिकलनार्हं परिस्फुरन्॥ २३॥

तत्त्वदर्शनाभावे तर्हि किं भवति तदाह - दृश्यमिति। तदा

124697 अज्ञातपरमार्थबलेनैव शतशाखतां प्रयाति। यथा अम्बुधिर्जलमेव सन्
124698 ऊर्मितरङ्गादिकलनार्हं रूपं परिगृह्य स्फुरन् अम्बुधिवपुर्धत्ते तथा
124699 कर्मसहस्राणि कुर्वन् जनोऽपि अणुचितश्चिदाभासयुक्तस्य मनसः स्पन्दनाद्दते
124700 कूटस्थचितोऽपूर्वं किंदिचपि विकारादि न कुरुते। अतस्त्वमपि किंचित्तुच्छतरं भेदं
124701 त्यजन् सन् गमनादिसर्वव्यवहारं कुर्वन्नप्यपूर्वमभिनवं जगद्रूपं
124702 किंचिद्द्वैतरूपं सत्यं न विद्यते किंतु पूर्वसिद्धं ब्रह्मैव परमार्थसत्यं
124703 विद्यत इति भावयेति चतुर्थार्धपर्यन्तमन्वयः॥ २३॥
124704
124705 यथाम्बुधिर्वपुर्धत्ते स्वभावेन तथा चितः।
124706 कुर्वन्कर्मसहस्राणि ह्यणुचित्स्पन्दनाद्दते॥ २४॥
124707
124708 नापूर्वं कुरुते किंचित्किंचिद्भेदमतस्त्यजन्।
124709 गच्छन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्वदन्व्यवहरन्स्वपन्॥ २५॥
124710
124711 नापूर्वं विद्यते किंचित्सत्यमित्येव भावयन्।
124712 यद्यत्करोषि तद्विद्धि चिन्मात्रममलं ततम्॥ २६॥
124713
124714 ब्रह्म प्रबृंहिताकारं तस्मादन्यन्न विद्यते।
124715 पदार्थजाते सर्वस्मिन्संवित्सारमये स्थिते॥ २७॥
124716
124717 प्रबृंहिताकारं विवर्तविजृम्भिताकारं तद्बाधविजृम्भिताकारं वा। ब्रह्म
124718 स्वभावमुक्तं प्रतीचि पर्यवसाययति - पदार्थेत्यादिना॥ २७॥
124719
124720 संविदेवेदमखिलं जगन्नान्यास्ति कल्पना।
124721 संवित्स्फुरणमात्रेऽस्मिञ्जगज्जालकनामनि॥ २८॥
124722
124723 इदमन्यदिदं चान्यदिति मिथ्याग्रहः कुतः।
124724 संभवादखिलाकारेष्वेकस्या एव संविदः।
124725 संवेद्यमपि नास्त्येव बन्धमोक्षावतः कथम्॥ २९॥
124726
124727 संवेद्य अपिशब्दात्तन्निदानमपि॥ २९॥
124728
124729 मोक्षोऽयमेष खलु बन्ध इति प्रसह्य चिन्तां निरस्य सकलां विफलाभिमानाम्।
124730 मौनी वशी विगतमानमदो महात्मा कुर्वन्स्वकार्यमनहंकृतिरेव तिष्ठ॥
124731 ३०॥
124732
124733 हे राम अयं मोक्ष एष बन्ध इत्यादिकां विफलाभिमानां सकलां चिन्तां प्रसह्य
124734 सर्वयत्नेन निरस्य वागादिसर्वेन्द्रियजयान्मौनी वशी विगतमानमदश्च सन् स्वोचितं
124735 राज्यादिकार्यं कुर्वन्ननहंकृतिर्महात्मैव भूत्वा तिष्ठेत्यर्थः॥ ३०॥
124736
124737 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
124738 परमार्थोपदेशो नाम चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः॥ ११४॥
124739
124740 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
124741 परमार्थोपदेशो नाम चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११४॥
124742
124743 पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ११५
124744
124745 श्रीवसिष्ठ उवाच।
124746
124747 महाकर्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानघ।
124748 सर्वाः शङ्काः परित्यज्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम्॥ १॥

महाकर्त्रादिशब्दानां व्याख्याभिरिह शंभुना।
लक्ष्माणि जीवन्मुक्तानां वर्ण्यन्ते भृङ्गिणेऽर्थिने॥

सर्वाः पुण्यापादिशङ्काः परित्यज्य धैर्यं निर्भयंन् कूटस्थात्मभाव्यम्॥१॥

श्रीराम उवाच।

किमुच्यते महाकर्ता महात्यागी किमुच्यते।
किमुच्यते महाभोक्ता सम्यक्कथय मे प्रभो॥२॥

किंलक्षणं प्राप्तो महाकर्ता उच्यते इति त्रिष्वपि॥२॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

एतद्व्रतत्रयं राम पुरा चन्द्रार्धमौलिना।
भृङ्गीशाय तु संप्रोक्तं येनासौ विज्वरः स्थितः॥३॥

अभ्यासकालमपेक्ष्य व्रतत्रयमित्युच्यते फलकाले त्वमानित्वादिकमिवेदं
लक्षणत्रयं संपद्यते। असौ भृङ्गीशः॥३॥

सुमेरावुत्तरे शृङ्गे पूर्वं शशिकलाधरः।
अतिष्ठदग्निसंकाशे समग्रपरिवारवान्॥४॥

तमपृच्छन्महातेजास्तनुविज्ञानवान्स्थितः।
भृङ्गीशः प्रणतो राम बद्धाञ्जलिरुमापतिम्॥५॥

तनुविज्ञानवान् मन्दात्मज्ञानः। यद्यपि गाणपत्यप्राप्तिकाल एव सार्वज्ञ्यं तेन
प्राप्तमस्ति तथाप्यात्मज्ञानस्यानितरज्ञानसाधारण्याय भोगासक्त्या
मान्द्यमारोप्योक्तिः॥५॥

भृङ्गीश उवाच।

भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञ परमेश्वर।
यदहं परिपृच्छामि कृपया तद्वदाशु मे॥६॥

संसाररचनां नाथ तरङ्गतरलामिमाम्।
अवलोक्य विमुह्यामि तत्त्वविश्रान्तिवर्जितः॥७॥

तरङ्गतरलां नश्वरीम्। ज्ञातेऽपि तत्त्वे भोगासक्त्या विश्रान्तिवर्जितः॥७॥

कमन्तर्निश्चयं कान्तमुररीकृत्य सुस्थितम्।
अस्मिञ्जगज्जीर्णगृहे तिष्ठामि विगतज्वरम्॥८॥

कान्तं विश्रान्तिसुखरम्यम्। तिष्ठामि तिष्ठेयम्॥८॥

ईश्वर उवाच।

सर्वाः शङ्काः परित्यज्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम्।
महाभोक्ता महाकर्ता महात्यागी भवानघ॥९॥

भृङ्गीश उवाच।

किमुच्यते महाकर्ता महाभोक्ता किमुच्यते।
किमुच्यते महात्यागी सम्यक्कथय मे प्रभो॥ १०॥

ईश्वर उवाच।

धर्माधर्मौ महाभाग शङ्काविरहिताक्षयः।
यः करोति यथाप्राप्तौ महाकर्ता स उच्यते॥ ११॥

तत्र सर्वाः शङ्काः परित्यज्य इत्यंशं विवृणोति - धर्माधर्माविति।
अकर्त्रभोक्त्रात्मनिश्चयात् कर्तृत्वादिशङ्काविरहिताकृतिः। हत्वापि स इमाँल्लोकान्
इतिवज्ज्ञानप्रभावोक्तिरियं न तु यथेष्टाचरणाभ्यनुज्ञेति बोध्यम्॥ ११॥

रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले।
यः करोत्यनपेक्षेण महाकर्ता स उच्यते॥ १२॥

रागद्वेषादिपदैस्तद्व्यञ्जकचेष्टा उच्यन्ते। फलाफले इष्टानिष्टे योऽनपेक्षेण
निष्कामेन मनसा लोकसंग्रहमात्रप्रयोजनेन करोति॥ १२॥

मौनवान्निरहंभावो निर्मलो मुक्तमत्सरः।
यः करोति गतोद्वेगं महाकर्ता स उच्यते॥ १३॥

मौनं मुनिकर्म मननयोगादि। गत उद्वेगः फलासिद्ध्यन्यथात्वप्रयुक्त उद्वेगो
यस्मिन्कर्मणि॥ १३॥

शुभाशुभेषु कार्येषु धर्माधर्मैः कुशङ्कया।
मतिर्न लिप्यते यस्य महाकर्ता स उच्यते॥ १४॥

दैवात्संपन्नेष्वश्वमेधकलञ्जभक्षणादिकार्येषु धार्मिकोऽहं पापोऽहमिति वा
कुशङ्कया कल्पितैर्धर्माधर्मैः॥ १४॥

सर्वत्र विगतस्नेहो यः साक्षिवदवस्थितः।
निरिच्छं वर्तते कार्ये महाकर्ता स उच्यते॥ १५॥

उद्वेगानन्दरहितः समया स्वच्छया धिया।
न शोचते यो नोदेति महाकर्ता स उच्यते॥ १६॥

शोकनिमित्तेषु न शोचते उदयनिमित्तेषु च नोदेति॥ १६॥

यथार्थकाले मतिमानसंसक्तमना मुनिः।
कार्यानुरूपवृत्तस्थो महाकर्ता स उच्यते॥ १७॥

प्रारब्धोपनीतयथोचितप्रयोजनकाले
कार्यानुरूपवृत्तस्थस्तत्प्रयोजनानुकूलचेष्टावान्॥ १७॥

उदासीनः कर्तृतां च कर्माकर्माचरंश्च यः।
समं यात्यन्तरत्यन्तं महाकर्ता स उच्यते॥ १८॥

कर्माकर्म विहितनिषिद्धकर्मणी स्वयं दैवाच्चरंस्तत्कर्तृतामन्यप्रेरणेन
हेतुकर्तृतामापद्यमानश्चान्तर्मनस्यकर्त्रात्मदृढनिश्चयेनोभयत्र यः
समं भावं याति॥ १८॥

स्वभावेनैव यः शान्तः समतां न जहाति वै।
शुभाशुभं ह्याचरन्यो महाकर्ता स उच्यते॥ १९॥

यो मित्रेषु शुभममित्रेष्वशुभमाचरन्नपि समतां न जहाति। हि यस्माद्धेतोर्यः
स्वभावेनैव शान्तः। न ह्यस्य चन्द्राह्लादकतासदृशः स्वभावोऽन्यथा
भवतीत्यर्थः॥ १९॥

जन्मस्थितिविनाशेषु सोदयास्तमयेषु च।
सममेव मनो यस्य महाकर्ता स उच्यते॥ २०॥

जन्मादिषु पञ्चसु भावविकारेषु उदयो वृद्धिरस्तमयोऽपक्षयस्तत्सहितेषु शरीरेषु
निर्विकारसन्मात्रात्मदर्शनात्सममेव मनो यस्य॥ २०॥

न किंचन द्वेष्टि तथा न किंचिदभिकाङ्क्षति।
भुङ्क्ते च प्रकृतं सर्वं महाभोक्ता स उच्यते॥ २१॥

महाभोक्तुर्लक्षणान्याह - न किंचिदित्यादिना। प्रकृतं प्रस्तुतं
प्रारब्धोपनीतम्॥ २१॥

नादत्तेऽप्याददानश्च नाचरत्याचरन्नपि।
भुञ्जानोऽपि न यो भुङ्क्ते महाभोक्ता स उच्यते॥ २२॥

इन्द्रियैर्विषयानाददानोऽप्यद्वयासङ्गपूर्णात्मप्रतिष्ठत्वान्नादत्ते। हस्तपादादिना
आदानगमनाद्याचरन्नपि निष्क्रियात्मबुद्ध्या नाचरति।
एवमशनायाद्यतीतन्नित्यतृप्तात्मदर्शनान्नभुङ्क्ते॥ २२॥

साक्षिवत्सकलं लोकव्यवहारमखिन्नधीः।
पश्यत्यपगतेच्छं यो महाभोक्ता स उच्यते॥ २३॥

उदासीनः साक्षाद्द्रष्टा साक्षी तद्वत्॥ २३॥

सुखैर्दुःखैः क्रियायोगैर्भावाभावैर्भ्रमप्रदैः।
यस्य नोत्क्रामति मतिर्महाभोक्ता स उच्यते॥ २४॥

जयापजयादिक्रियायोगैः। भावाभावैर्लाभव्ययैः। भ्रमा विक्षेपास्तत्प्रदैः।
नोत्क्रामति न विक्षिपति॥ २४॥

जरा मरणमापच्च राज्यं दारिद्यमेव च।
रम्यमित्येव यो वेत्ति महाभोक्ता स उच्यते॥ २५॥

रम्यं ब्रह्मदृष्ट्या रम्यम्। यथा स्वर्णमयो व्याघ्रो रम्यस्वर्णदृष्ट्या
रम्यस्तथेति भावः॥ २५॥

महान्ति सुखदुःखानि यः पयांसीव सागरः।
समं समुपगृह्णाति महाभोक्ता स उच्यते॥ २६॥

समं तुल्यवृत्त्या भोगाय समुपगृह्णाति॥ २६॥

अहिंसा समता तुष्टिश्चन्द्रबिम्बादिवांशवः।
नोप यस्माच्चोपयाता महाभोक्ता स उच्यते॥ २७॥

124905 यस्मादुपयाता नोपयाताः | चकारः प्रागुक्तगुणकदम्बसमुच्चयार्थः || २७ ||
124906
124907 कट्वम्ललवणं तिक्तममृष्टं मृष्टमुत्तमम् |
124908 अधमं योऽत्ति साम्येन महाभोक्ता स उच्यते || २८ ||
124909
124910 अधमं अस्वादु निकृष्टमप्यन्नम् || २८ ||
124911
124912 सरसं नीरसं चैव सुरतं विरतं तथा |
124913 यः पश्यति समं सौम्यो महाभोक्ता स उच्यते || २९ ||
124914
124915 विरतं रतिविघातम् || २९ ||
124916
124917 क्षारे खण्डप्रकारे च शुभे वाप्यशुभे तथा |
124918 समता सुस्थिरा यस्य महाभोक्ता स उच्यते || ३० ||
124919
124920 खण्डप्रकारे शर्करापरिष्कृतभक्ष्यभेदे || ३० ||
124921
124922 इदं भोज्यमभोज्यंन् चेत्येवं त्यक्त्वा विकल्पितम् |
124923 गताभिलाषं यो भुङ्क्ते महाभोक्ता स उच्यते || ३१ ||
124924
124925 अभोज्यंन् भोक्तुमशक्यम् अस्वादुतिक्तादि | विकल्पितं विकल्पनम् || ३१ ||
124926
124927 आपदं संपदं मोहमानन्दमपरं परम् |
124928 यो भुङ्क्ते समया बुद्ध्या महाभोक्ता स उच्यते || ३२ ||
124929
124930 अपरममृष्टं कोद्रवान्नकदाच्छादनादि | परं उत्कृष्टं
124931 दिव्यान्नाच्छादनादि || ३२ ||
124932
124933 धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तथा मरणजन्मनी |
124934 धिया येनेति संत्यक्तं महात्यागी स उच्यते || ३३ ||
124935
124936 इति प्रागुक्तलक्षणया | धिया निरतिशयानन्दपूर्णाद्वयात्मधियामिथ्येति संत्यक्तमिति
124937 वा || ३३ ||
124938
124939 सर्वेच्छाः सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्वनिश्चयाः |
124940 धिया येन परित्यक्ता महात्यागी स उच्यते || ३४ ||
124941
124942 सर्वा ईहा वाङ्मनःकाय | चेष्टाः | धिया विषयबाधादेव परितस्त्यक्ताः || ३४ ||
124943
124944 देहस्य मनसो दुःखैरिन्द्रियाणां मनःस्थितेः |
124945 नूनं येनोज्झिता सत्ता महात्यागी स उच्यते || ३५ ||
124946
124947 देहादीनां सत्ता तत्तद्दुःखैः सह येन मिथ्यात्वबुद्ध्या उज्झिता त्यक्ता || ३५ ||
124948
124949 न मे देहो न जन्मापि युक्तायुक्ते न कर्मणी |
124950 इति निश्चयवानन्तर्महात्यागी स उच्यते || ३६ ||
124951
124952 युक्तायुक्ते विहितनिषिद्धे इष्टानिष्टाचरणरूपे वा || ३६ ||
124953
124954 येन धर्ममधर्मं च मनोमननमीहितम् |
124955 सर्वमन्तः परित्यक्तं महात्यागी स उच्यते || ३७ ||
124956

124957 धर्ममधर्मं च शारीरम् | मनोमननं मानसम् | ईहितं वागादि चेष्टितम् || ३७ ||
124958
124959 यावती दृश्यकलना सकलेयं विलोक्यते |
124960 सा येन सुष्ठु संत्यक्ता महात्यागी स उच्यते || ३८ ||
124961
124962 सुष्ठु सम्यग्दर्शनेन बाधात्संत्यक्ता || ३८ ||
124963
124964 इत्युक्तं देवदेवेन भृङ्गीशाय पुनानघ |
124965 एतां दृष्टिमवष्टभ्य तिष्ठ राम गतज्वरः || ३९ ||
124966
124967 उपसंहरति - इतीति || ३९ ||
124968
124969 नित्योदितं विमलरूपमनन्तमाद्यं ब्रह्मास्ति नेतरकलाकलनं हि किंचित् |
124970 इत्येव भावय निरञ्जनतामुपेतो निर्वाणमेहि सकलामलशान्तवृत्तिः || ४० ||
124971
124972 यया भावनया महाकर्ता च महाभोक्ता महात्यागी वाऽनायासेन भवति तां
124973 भावनां रामायोपदिशति - न्नित्योदितमिति | हे राम त्वं
124974 देहादिपञ्चकोशानामवस्थात्रयस्य च निरासेन निरञ्जनतामुपेतः सन् परिशिष्टं
124975 नित्योदितं विमलात्मरूपं ब्रह्मैवास्ति किंचित्तदितरकल्पनाकलनं नास्तीत्येव
124976 भावय | एवं सदा भावयंस्तद्भावाभिव्यक्त्या कलनामलेभ्यः शान्ता वृत्तयो
124977 यस्य तथाविधः सन्निर्वाणमेहि प्राप्नुहीत्यर्थः || ४० ||
124978
124979 अनामयं ब्रह्म समस्तकल्प कार्यैकबीजं परमात्मरूपम् |
124980 बृहच्च तद्बृंहितसर्वभावं खमस्ति भातीह यदङ्ग कि।चित् || ४१ ||
124981
124982 हे अङ्ग इह संसारे यत्किंचिद्भाति तत्समस्तेषु कल्पेषु द्विपरार्धावधिकालावयवेषु
124983 प्रसिद्धानां सर्वकार्याणामेकबीजं मूलकारणभूतमनामयं स्वयंन्
124984 जन्मादिविकारामयशून्यं परमात्मरूपं ब्रह्मैव | तच्च
124985 बृहत्सर्गभेदैर्बृंहितसर्वभावविकल्पमपि खमाकाशमेवास्ति |
124986 सर्वविकल्पशून्यमेवेत्यर्थः || ४१ ||
124987
124988 अन्यत्क्वचित्किंचिदिदं कदाचिन्न संभवत्येव सदप्यसच्च |
124989 इत्येव साधो दृढनिश्चयोऽन्तः स्थित्वा गताशङ्कविलासमास्स्व || ४२ ||
124990
124991 यतः क्वचित्किंचिदपि सत् स्थूलमसत् सूक्ष्मं अपिशब्दात्कारणं च
124992 सदेकरसाद्ब्रह्मणोऽन्यन्न संभवत्येव | सतः पृथक्त्वे असत्त्वापत्तेः अपृथक्त्वे
124993 सदैकरस्यापत्तेः प्रकारान्तरस्य च संभावनायोगादिति भावः | हे साधो अतस्त्वं
124994 सद्ब्रह्मैवाहमित्येवान्तर्दृढनिश्चयः सन् प्रथमं समाध्यभ्यासबलेन
124995 स्थित्वा सप्तमभूमिकां क्रमेणाधिरुह्य गताशङ्कविलासं तथैवास्स्वेत्यर्थः ||
124996 ४२ ||
124997
124998 अन्तर्मुखः सन्सततं समस्तं कुर्वन्बहिष्ठं खलु कार्यजातम् |
124999 न खेदमायासि कदाचिदेव निराकृताहंकृतितामुपैषि || ४३ ||
125000
125001 हे साधो त्वं यदि अन्तर्मुखः सन्निराकृताहंकृतितामुपैषि सदा बहिष्ठं
125002 समस्तं कार्यजातं कुर्वन्नपि कदाचिदपि खेदं नायास्येवेत्यन्वयः || ४३ ||
125003
125004 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
125005 व्रतत्रयनिरूपणं नाम पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः || ११५ ||
125006
125007 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
125008 व्रतत्रयनिरूपणं नाम पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः || ११५ ||

षोडशाधिकशततमः सर्गः ११६

श्रीराम उवाच।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ चित्तेऽहंकारनामनि।
गलिते वा गलद्रूपे लिङ्गं सत्त्वस्य किं भवेत्॥ १॥

चित्तस्य गलतो नित्यं चतुर्थादिषु भूमिषु।
गलितस्य च लक्ष्माणि वर्ण्यन्तेऽत्र पुमाश्रयात्॥

सत्त्वस्य क्षीणवासनस्य मनसो लिङ्गं लक्षणम्॥ १॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

बलादपि हि संजाता न लिम्पन्त्याशयं सितम्।
लोभमोहादयो दोषाः पयांसीव सरोरुहम्॥ २॥

एवं पृष्टो वसिष्ठः प्रथमं लोभमोहादिदोषक्षय एव मुख्यं
तल्लक्षणमित्याह - बलादिति। संजाताः संजनिताः। परीक्षाद्यर्थं परेण
बलादपि संपादिता इत्यर्थः। सितं शुद्धं शुभ्रं च॥ २॥

मुदिताद्याः श्रियो वक्त्रं न मुञ्चन्ति कदाचन।
गलत्यहंकारमये चित्ते गलति दुष्कृते॥ ३॥

सदा मुखप्रसन्नतादिरपि तल्लक्षणमित्याह - मुदिताद्या इति। दुष्कृते
विषादहेतौ पापे ज्ञानाग्निना गलति सति॥ ३॥

वासनाग्रन्थयश्छिन्ना इव त्रुट्यन्त्यलं शनैः।
कोपस्तानवमायाति मोहो मान्द्यं हि गच्छति॥ ४॥

उक्तं प्रपञ्चयन् लक्षणान्तराण्यप्याह - वासनेत्यादिना॥ ४॥

कामः क्लमं गच्छति च लोभः क्वापि पलायते।
नोल्लसन्तीन्द्रियाण्युच्चैः खेदः स्फुरति नोच्चकैः॥ ५॥

न दुःकान्यपबृंहन्ति न वल्गन्ति सुखानि च।
सर्वत्र समतोदेति हृदि शैत्यप्रदायिनी॥ ६॥

शैत्यं तापनिवृत्तिस्तत्प्रदायिनी॥ ६॥

सुखदुःखादयस्त्वेते दृश्यन्ते यदि वा मुखे।
दृश्यन्त एव तुच्छत्वान्नानुलिम्पन्ति ते मनः॥ ७॥

ननु ज्ञानिनामपि कदाचिन्मुखे सुखदुःखादिलिङ्गानि प्रसादमालिन्यादीनि
दृश्यन्ते यथा प्राक्कुम्भस्य दुर्वासःशापश्रवणे शिखिध्वजस्य यथा वा
विश्वामित्रेण हरिश्चन्द्रच्छलने पुत्रघातेन च वसिष्ठस्य। तत्कथं मुदिताद्याः
श्रियो वक्त्रं न मुञ्चन्तीति लक्षणं घटते तत्राह - सुखदुःखादय इति।
भोजकप्रारब्धप्राबल्येन दुःखतल्लिङ्गमालिन्याभासयोः
कदाचिदुदयेऽप्युत्तरक्षणे मिथ्यात्वबुद्धिबाधितत्वान्न तयोस्तच्चित्तलेपकत्वमिति न
स्वाभाविकसुखादिप्रसादविघात इत्यर्थः॥ ७॥

125061 चित्ते गलति गीर्वाणगणस्य स्पृहणीयताम् ।
125062 साधुर्गच्छत्युदेत्यस्य समता शीतचन्द्रिका ॥ ८ ॥
125063
125064 उपशान्तं च कान्तं च सेव्यमप्रतिरोधि च ।
125065 निभृतं चोर्जितं स्वच्छं वहतीत्थं महद्वपुः ॥ ९ ॥
125066
125067 अप्रतिरोधि परेष्टाविघाति । निभृतं विनीतम् ॥ ९ ॥
125068
125069 भावाभावविरुद्धोऽपि विचित्रोऽपि महानपि ।
125070 नानन्दाय न खेदाय सतां संसृतिविभ्रमः ॥ १० ॥
125071
125072 भावैर्विभवैरभावैर्दारिद्यैर्विरुद्धो विषमोऽपि । सतां गलिताहंकाराणाम् ॥ १० ॥
125073
125074 बुद्ध्यालोकेन साध्येऽस्मिन्वस्तुन्यस्तमितापदि ।
125075 प्रवर्तते न यो मोहात्तं धिगस्तु नराधमम् ॥ ११ ॥
125076
125077 इदानीमात्मलाभस्यातिसुलभतां दर्शयंस्तदर्थमप्रवृत्तान्निन्दन्नुपसंहरति
125078 - बुद्ध्यालोकेनेति । बुद्धिलक्षणेनालोकेन प्रकाशेन । अथवा प्रत्यक्प्रवणया
125079 बुद्ध्या आलोकनमालोकस्तावन्मात्रेण साध्ये लभ्ये अस्तमिता आपदो यस्मिन् लब्धे सति
125080 तथाविधे परमात्मवस्तुनि यो न प्रवर्तते तं धिगस्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥
125081
125082 विश्रान्तिमाप्तुमुचितां चिरमङ्ग दुःखरत्नाकरं जननसागरमुत्तितीर्षोः ।
125083 कोऽहं कथं जगदिदं च परं च किं स्यात्किं भोगकैरिति मतिः
125084 परमोऽभ्युपायः ॥ १२ ॥
125085
125086 तत्प्रवृत्तौ तर्हि कः प्रथममुपाय इति चेद्विवेकवैराग्ये एवेत्याह - विश्रान्तिमिति ।
125087 हे अङ्ग दुःखरत्नानामाकरभूतं जननमरणोपलक्षितं
125088 संसारसागरमुत्तितीर्षोरुत्तरितुमिच्छोः पुरुषस्य तत्पारे निरतिशयानन्दात्मनि
125089 चिरमुचितां विश्रान्तिं प्राप्तुमहं क इदं जगच्च किं परमात्मतत्त्वं च किं
125090 कीदृशं स्यात् भोगकैस्तुच्छैश्च किं स्यादिति निरन्तराभ्यस्ता विचारवैराग्यात्मिका
125091 मतिरेव प्रथमोऽभिमत उपायोऽभ्युपायः । तस्मात्तमेवाश्रयेदित्यर्थः ॥ १२ ॥
125092
125093 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
125094 गलितचित्तलक्षणकथनं नाम षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥
125095
125096 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
125097 गलितचित्तलक्षणकथनं नाम षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥
125098
125099 सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ११७
125100
125101 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
125102
125103 भवतामादिपुरुष इक्ष्वाकुर्नाम भूपतिः ।
125104 इक्ष्वाकुवंऽसप्रभव यथा मुक्तस्तथा शृणु ॥ १ ॥
125105
125106 कोऽहं कथं जगदिति विचारेऽत्र निदर्शनम् ।
125107 इक्ष्वाकोर्मनुना प्रोक्तो विवेकः संप्रकीर्त्यते ॥
125108
125109 आदिपुरुषो मूलपुरुषो यथा । यादृशविचारेण मुक्तः प्रागुक्तपदे विश्रान्तस्तथा
125110 तं विचारं शृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥
125111
125112 इक्ष्वाकुर्नाम भूपालः स्वराज्यं परिपालयन् ।

125113 कदाचिदेकान्तगतो मनसा समचिन्तयत् ॥ २ ॥
125114

125115 जरामरणसंक्षोभसुखदुःखभ्रमस्थितेः ।
125116 अस्य दृश्यप्रपञ्चस्य को हेतुः स्यादिति स्वयम् ॥ ३ ॥
125117

125118 इति स्वयंन् समचिन्तयदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥
125119

125120 जगतो न विवेदासौ कारणं चिन्तयन्नपि ।
125121 अथैकदा पृच्छदसौ ब्रह्मलोकागतं मनुम् ॥ ४ ॥
125122

125123 न विवेद विवेकेन वेद । ब्रह्मलोकादगतं मनुं स्वपितरम् ॥ ४ ॥
125124

125125 पूजितं स्वसभासंस्थं भगवन्तं प्रजापतिम् ।
125126

125127 इक्ष्वाकुरुवाच ।
125128

125129 मां योजयति धार्ष्ट्येन भगवन्करुणानिधे ॥ ५ ॥
125130

125131 तत्र प्रथमं मनुं प्रार्थनयाभिमुखीकरोति - मामिति ॥ ५ ॥
125132

125133 भवत्प्रसाद एवायं भवन्तं प्रष्टुमञ्जसा ।
125134 कुतः सर्गोऽयमायातः स्वरूपं चास्य कीदृशम् ॥ ६ ॥
125135

125136 प्रष्टव्यांशं दर्शयति - कुत इत्यादिना ॥ ६ ॥
125137

125138 कियदेतज्जगत्कस्य कदा केनेति कथ्यते ।
125139 अहं कथं च विषमादस्मात्संसृतिविभ्रमात् ॥ ७ ॥
125140

125141 संख्यया परिमाणतश्च कियत् । कस्य भोक्तुः स्वामिनश्च । कदा केन रचितमिति
125142 श्रुत्यादिभिः कथ्यते । अनेन
125143 श्रुत्यादिप्रमाणमूलमुपदेशपरंपरासंप्रदायागतमेव त्वया वाच्यं न तु
125144 तर्केण किंचित्कल्पयित्वेति सूचितम् ॥ ७ ॥
125145

125146 विमुच्येय घनास्तीर्णाज्जालादिव विहंगमः ।
125147

125148 मनुरुवाच ।
125149

125150 अहो नु चिरकालेन विवेके सुविकासिनि ॥ ८ ॥
125151

125152 विमुच्येयेति कर्मकर्तरि यक्तङौ ॥ ८ ॥
125153

125154 वितथानर्थविच्छेत्ता सारः प्रश्नस्त्वया कृतः ।
125155 यदिदं दृश्यते किंचित्तन्नास्ति नृप किंचन ॥ ९ ॥
125156

125157 तत्र तत्त्वोपदेशयोगित्वात्स्वरूपं चास्य कीदृशमिति प्रश्नस्य प्रथममुत्तरमाह
125158 - यदिदमिति । तथा च मिथ्या जगतः असत्स्वरूपमसदेवेति भावः ॥ ९ ॥
125159

125160 यथा गन्धर्वनगरं यथा वारि मरुस्थले ।
125161 यत्तु नो दृश्यते किंचित्तन्न किंचिदिव स्थितम् ॥ १० ॥
125162

125163 ननु सांख्या उपादाने परमसूक्ष्मतया स्थितमेव कार्यं निमित्तैराविर्भाव्यते
125164 इत्याहुः । वेदान्तिनस्तु सद्ब्रह्मैव जगदात्मना सर्गे संपद्यत इति । तत्कथं

125165 तन्नास्तीत्युच्यते तत्राहं प्रत्याह - यत्त्विति | साक्षिणा इन्द्रियैर्वा यन्नो दृश्यते
125166 तत्किंचिदपि स्वोपादाने न स्थितं प्रमाणाभावादित्यर्थः || १० ||
125167
125168 मनःषष्ठेन्द्रियातीतं यत्स्यादपि न किंचन |
125169 अविनाशं तदस्तीह तत्सदात्मेति कथ्यते || ११ ||
125170
125171 स्यादपि न | संभावनाप्यस्य यतो नास्तीत्यर्थः | द्वितीयं प्रत्याह - अविनाशमिति ||
125172 ११ ||
125173
125174 इयं तु सर्वदृश्याढ्या राजन्सर्गपरंपरा |
125175 तस्मिन्नेव महादर्शे प्रतिबिम्बमुपागता || १२ ||
125176
125177 प्रतिबिम्बमिति | तथा चादर्शसत्तायाः प्रतिबिम्बेष्विव
125178 संसर्गाध्यासाद्ब्रह्मसत्तानुविद्धं जगदस्तु नाम तथापि स्वतः सत्त्वं तस्य
125179 नास्त्येवेति तन्नास्तीत्युक्तिर्युक्तैवेति भावः || १२ ||
125180
125181 भाः स्वभावसमुत्पन्ना ब्रह्मस्फुरणशक्तयः |
125182 काश्चिद्ब्रह्माण्डतां यान्ति काश्चिद्गच्छन्ति भूतताम् || १३ ||
125183
125184 कस्तर्हि बहु स्यां प्रजायेय इति संकल्प्य ब्रह्मण एव
125185 जगज्जीवभावश्रुतेराशयस्तत्राह - भाः स्वभावेति |
125186 स्फुरणशक्तयश्चिदाभासः | ब्रह्माण्डतां स्थूलसमष्ट्यभिमानेन तद्रूपताम् |
125187 भूततां पृथिव्याद्यभिमानेन तद्रूपताम् || १३ ||
125188
125189 अन्यास्त्वन्यत्वमायान्ति भवत्येवं जगत्स्थितिः |
125190 न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति ब्रह्मैवास्ति निरामयम् |
125191 नैक्यमस्ति न च द्वित्वं संवित्सारं विजृम्भते || १४ ||
125192
125193 अन्यत्वं चतुर्विधभूतग्रामताम् | तथा मिथ्योपाधिषु भ्रान्त्या चिदाभासानां
125194 बन्धादिकल्पना न वस्तुतस्तत्प्रसक्तिरित्याह - न बन्धोऽस्तीति || १४ ||
125195
125196 एकं यथा स्फुरति वारि तरङ्गभङ्गैरेवं परिस्फुरति चिन्न च किंचिदेव |
125197 त्वं बन्धमोक्षकलने प्रविमुच्य दूरे स्वस्थो ब्भवाऽभवभयोऽभयसार एव
125198 || १५ ||
125199
125200 उक्तं द्वितीयप्रश्नोत्तरमुपसंहरति - एकमिति | यथा एकं वारि तरङ्गभेदैः
125201 परिस्फुरति एवं चिदपि जगद्भेदैः परिस्फुरति मायामात्रत्वात्तच्च न किंचिदेव
125202 अतस्त्वं बन्धमोक्षभ्रमौ दूरे प्रविमुच्य न विद्यते भवभयं यस्य तथाविधः
125203 सन्नभयब्रह्मसार एव भवेत्यर्थः || १५ ||
125204
125205 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
125206 इक्ष्वाकुमनुसंवादे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः || ११७ ||
125207
125208 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
125209 इक्ष्वाकुमनुसंवादो नाम सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः || ११७ ||
125210
125211 अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ११८
125212
125213 मनुरुवाच |
125214
125215 संकल्पोन्मुखतां याताः सत्यश्चिन्मात्रसंविदः |
125216 आपस्तरङ्गत्वमिव यान्ति भूमिप जीवताम् || १ ||

कुतः सर्गः कदा कस्य केनेत्येषामिहोत्तरम् |
तथात्मदर्शनोपाया मनुनात्र प्रकीर्तिताः ||

तत्रादौ शुद्धसंविदो जीवभावे निमित्तमाह - संकल्पेति | चिन्मात्रस्य
शुद्धचैतन्यस्याविद्यायां तत्तत्संस्कारविचित्रायां प्रतिबिम्बरूपाः संविदः
संस्काराणामन्तःकरणतया परिणामे तदवच्छिन्नतया जीवतां यान्ति || १ ||

ते जीवाः संसरन्तीह संसारे पूर्वमुत्थिते |
सुखदुःखदशामोहो मनस्येवास्ति नात्मनि || २ ||

पूर्वमुत्थिते उपाधितया आविर्भूते संसारे समष्टिव्यष्टिमनसः कार्ये | एवं सति
यत्फलितं तदाह - सुखदुःखेति || २ ||

अदृश्यो दृश्यते राहुर्गृहीतेन यथेन्दुना |
तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते || ३ ||

नन्वदृश्य आत्मा कथं दृश्ये मनसि संसारदुःखि तद्विमुक्तो वा अविवेके विवेके
वा दृश्यते तत्राह - अदृश्य इति | दृश्येनान्तःकरणेन
चरमसाक्षात्काररूपततपरिणामेन च निमित्तेन || ३ ||

न शास्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः |
दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया || ४ ||

सत्त्वस्थया निरहंममतावस्थया || ४ ||

पथिकाः पथि दृश्यन्ते रागद्वेषविमुक्तया |
यथा धिया तथवते द्रष्टव्याः स्वेन्द्रियादयः || ५ ||

निरहंममता देहेन्द्रियादिषु कथं द्रष्टव्येति दृष्टान्तेन स्पष्टयति -
पथिका इति || ५ ||

एतेषु नादरः कार्यः सता नैवावधीरणम् |
पदार्थमात्रताविष्टास्तिष्ठन्त्वेते यथासुखम् || ६ ||

अवधीरणमुपवासादिना पीडनम् || ६ ||

पदार्थमात्रं देहादि धिया संत्यज्य दूरतः |
आशीतलान्तःकरणो नित्यमात्ममयो भव || ७ ||

पदार्थमात्रं उदासीनपदार्थसाधारणं संत्यज्य आत्ममयः
शुद्धात्मदृष्ट्या तद्भावप्रचुरः || ७ ||

देहोऽहमिति या बुद्धिः सा संसारनिबन्धनी |
न कदाचिदियं बुद्धिरादेया हि मुमुक्षुभिः || ८ ||

नकिंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपोऽस्मि गगनादणुः |
इति या शाश्वती बुद्धिः सा न संसारबन्धनी || ९ ||

न विद्यते किंचिन्मात्रमपि यत्र तथाविधंन् यच्चिन्मात्रं तद्रूपो गगनादप्यणुः
सूक्ष्मः | संसारबन्धनी न मुक्तिहेतुरिति यावत् || ९ ||

125269 यथा विमलतोयानां बहिरन्तश्च भावनम् |
125270 तेजस्तिष्ठति सर्वत्र तथात्मा सर्ववस्तुषु || १० ||
125271
125272 जडजगतोऽन्तर्बहिश्चासङ्गचित्प्रवेशेन स्फुरणेऽनुरूपं दृष्टान्तमाह -
125273 यथेति || १० ||
125274
125275 संनिवेशांशवैचित्र्यं यथा हेम्नोऽङ्गदादिता |
125276 आत्मनस्तदतद्रूपा तथैव जगदादिता || ११ ||
125277
125278 यथा अङ्गदाद्याकारता हेम्न एव सन्निवेशावयवविन्यासवैचित्र्यं तद्वदात्मनोऽपि
125279 जगत्तन्मूलमायारूपे इत्यर्थः || ११ ||
125280
125281 विनाशवाडवाक्रान्तं भीमं काममहार्णवम् |
125282 जगज्जालतरङ्गिण्यो यान्ति भूततरङ्गिकाः || १२ ||
125283
125284 आत्मनः कालार्णवागस्त्यतां रूपयितुं कालस्य
125285 जगन्नद्युपसंहारस्थानसमुद्रतामाह - विनाशेति | विनाश एव वाडवो
125286 वडवाग्निस्तेनाक्रान्तं विशिष्टम् | भूतानि प्राणिनिकायास्तरङ्गा यासाम् || १२ ||
125287
125288 तथाप्यद्याप्यपूर्णस्य यः पाता कालवारिधेः |
125289 तमात्मानं महागस्त्यं राजन्भावय सर्वदा || १३ ||
125290
125291 यथा सर्वजगज्जालभक्षणेऽप्यद्याप्यपूर्णस्यातृप्तस्य कालवारिधेर्यः पाता
125292 पानकर्ता || १३ ||
125293
125294 अनात्मन्यात्मतामस्मिन्देहादौ दृश्यजालके |
125295 त्यक्त्वा सत्त्वमुपारूढो गूढस्तिष्ठ यथासुखम् || १४ ||
125296
125297 सत्त्वं निर्वासनीभावम् || १४ ||
125298
125299 कुचकोटरसंसुप्तं विस्मृत्य जननी सुतम् |
125300 यथा रोदिति पुत्रार्थं तथात्मार्थमयं जनः || १५ ||
125301
125302 नित्यलब्धेऽप्यात्मन्यलब्धताभ्रान्त्या शोक इत्याह - कुचकोटरेति || १५ ||
125303
125304 अजरामरमात्मानमबुद्ध्वा परिरोदिति |
125305 हा हतोऽहमनाथोऽहं नष्टोऽस्मीति वपुर्व्यये || १६ ||
125306
125307 वपुर्व्यये देहनाशे || १६ ||
125308
125309 यथा वारि परिस्पन्दान्नानाकारं विलोक्यते |
125310 तथा संकल्पवशतश्चिद्ब्रह्म परिबृंहति || १७ ||
125311
125312 परितो बृंहति कार्यपरम्परया वर्धते || १७ ||
125313
125314 संस्थाप्य संकल्पकलङ्कमुक्तं चित्तं त्वमात्मन्युपशान्तकल्पः |
125315 स्पन्देऽप्यसंस्पन्दमिवेह तिष्ठ स्वस्थः सुखी राज्यमिदं प्रशाधि || १८ ||
125316
125317 हे पुत्र त्वं संकल्पकलङ्कैर्मुक्तं चित्तमात्मनि संस्थाप्य
125318 समूलसर्वसंसारोपशमे प्रारब्धभोगोपयोगितत्प्रतिभासावशेषादुपशान्तकल्पः
125319 सन् व्यवहाराय देहेन्द्रियादिस्पन्देऽपि तस्याभासमात्रत्वादसंस्पन्दं ब्रह्मेवेह
125320 व्यवहारभूमौ स्वस्थः सुखी तिष्ठ | इदं राज्यं च शाधि पालय | शासः

125321 शादेशस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः ॥ १८ ॥
125322
125323 इत्यार्षे श्रीवा०रामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
125324 इक्ष्वाकुमनुसंवादेऽष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥
125325
125326 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे
125327 पूर्वार्धेऽष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥
125328
125329 एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ११९
125330
125331 मनुरुवाच ।
125332
125333 सर्गात्मभिर्विभुः स्पन्दैः क्रीडते बालवत्स्वयम् ।
125334 संहारात्मकशक्त्याथ संहृत्यात्मनि तिष्ठति ॥ १ ॥
125335
125336 वर्ण्यते पुरुषस्यात्र स्वातन्त्र्यं मोक्षबन्धयोः ।
125337 विद्याविद्यात्मशक्तिभ्यां सत्यासत्यात्मनिश्चयात् ॥
125338
125339 स्पन्देऽप्यसंस्पन्दमिवेह तिष्ठ इत्युक्तं तत्र ब्रह्मा किमर्थं मायया स्पन्दते
125340 कथं चासंस्पन्दंन् तिष्ठतीतीक्ष्वाकोर्जिज्ञासां लिङ्गैरुपलक्ष्य मनुराह -
125341 सर्गात्मभिरिति । विभुरयं परमात्मा प्रसवधर्मिण्या अविद्याशक्त्या अविदुषः
125342 प्रतिसर्गात्मकैः स्पन्दैः क्रीडते । विदुषः प्रति तु तत्संहारात्मिकया विद्याशक्त्या
125343 समूलं सर्गं संहृत्य बाधितत्वात्कूटस्थाद्वये आत्मनि सदैव तिष्ठतीत्यर्थः ॥
125344 १ ॥
125345
125346 स्वयमस्य तथा शक्तिरुदेत्याबध्यते यया ।
125347 स्वयमस्य तथा शक्तिरुदेत्युन्मुच्यते यया ॥ २ ॥
125348
125349 तत्र रागात्प्रवृत्तस्य सर्गशक्त्युदय इव वैराग्यान्निवृत्तस्य संहारशक्त्युदयोऽपि
125350 स्वरसत एव भवतीत्याह - स्वयमिति ॥ २ ॥
125351
125352 चन्द्रार्कवह्नितप्तायोरत्नादीनां यथार्चिषः ।
125353 यथा पत्रादि वृक्षाणां निर्झराणां यथा कणाः ॥ ३ ॥
125354
125355 तत्र ज्ञातात्मनि जीवजगत्साधारणसत्तासामान्यात्मना विभाव्यमाने
125356 तद्विशेषात्मकबाह्याध्यात्मिकपदार्थजालकल्पने दृष्टान्तानाह - चन्द्रेति ।
125357 अर्चिषः प्रभाज्वालाप्रभेदा यथा कल्पितास्तथा जगद्वैचित्र्यं
125358 तद्ग्राहकबुद्ध्यादिवैचित्र्यं कल्पितमित्यन्वयः । सप्तायोग्रहणं
125359 मायाशबलदृष्टान्तार्थम् ॥ ३ ॥
125360
125361 तथेदं ब्रह्मणि स्फारे जगद्बुद्ध्यादि कल्पितम् ।
125362 दुःखप्रदमतज्ज्ञानां तदेवातदिव स्थितम् ॥ ४ ॥
125363
125364 अहो नु चित्रा मायेयं तात विश्वविमोहिनी ।
125365 सर्वाङ्गप्रोतमप्यात्मा यदात्मानं न पश्यति ॥ ५ ॥
125366
125367 सर्वगतस्वप्रकाशस्यात्मनोऽदर्शनमसतोऽप्रकाशस्यापि जगतः स्फुटं दर्शनंन्
125368 चाश्चर्यमघटितघटनासमर्थमायाबलादेवेत्याह - अहो इति ।
125369 सर्वेष्वङ्गेष्ववयवप्रायेषु बाह्याध्यात्मिकभावेषु प्रोतमन्तर्बहिश्च
125370 व्याप्तमप्यात्मानं यद्यस्मान्न पश्यति ॥ ५ ॥
125371
125372 चिदादर्शमयं सर्वं जगदित्येव भावयन् ।

यस्तिष्ठत्युपशान्तेच्छं स ब्रह्मकवचः सुखी ॥ ६ ॥

कया तर्हि भावनया आत्मानं दृष्ट्वा सुखी स्यात्तामाह -
चिदादर्शमयमित्यादिना। आदर्शे नगरादिरिव ब्रह्मणि जगत्प्रातिभासिकं न
वास्तवमिति भावयन्नित्यर्थः। मोहशरैरभेद्यं ब्रह्मैव कवचं यस्य सः ॥ ६ ॥

अहमर्थविमुक्तेन भावेनाभावरूपिणा।
सर्वं शून्यं निरालम्बं चिद्रूपमिति भावयेत् ॥ ७ ॥

इदं रम्यमिदं नेति बीजं ते दुःखसंततेः।
तस्मिन्साम्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः ॥ ८ ॥

इति वैषम्यकल्पनमिति शेषः ॥ ८ ॥

राजन्नभावनास्त्रेण रम्यारम्यविभागिता।
पौरुषातिशयेनाशु स्वेनैवान्तर्विलूयताम् ॥ ९ ॥

अभावना समाध्यभ्यासेन सर्वदृश्यविस्मृतिस्तल्लक्षणेनास्त्रेण रम्यारम्ययोः
पदार्थयोर्विभाविता प्रियाप्रियतावैषम्यकल्पना। सा हि रागद्वेषहेतुः
समदृष्टिदार्ढ्यलक्षणपुरुषप्रयत्नातिशयेन विलूयतां छिद्यताम् ॥ ९ ॥

अभावनेन भावनं विलूय कर्मकाननम्।
परं समेत्य तानवं विशोक एव तिष्ठ भोः ॥ १० ॥

समाधिलक्षणेनाभावनेन बाह्यार्थभावनं तत्प्रयोजकं धर्माधर्मलक्षणं
कर्मकाननं च विलूय परमाकाशादप्यधिकं तानवं सौक्ष्म्यं समेत्य
तद्बलेन शोकहेत्वलेपे विशोक एव तिष्ठेत्यर्थः ॥ १० ॥

भरितभुवनाभोगो भूत्वा विभागबहिष्कृतो गलितकलनाभासोल्लासो
[उल्लासः इति पदं क्वचिन्न पठ्यते ।] विवेकविलासवान्।
अधिगतपरानन्दस्पन्दश्चिराय निरामयः शमसमसितस्वच्छाभोगो
भवाभयचिद्वपुः ॥ ११ ॥

हे पुत्र त्वं प्रथमं विवेकविलासवान् सन् समाधिना गलितबाह्यकलनाभासः
पूर्णात्मना भरितभुवनाभोगश्च भूत्वा अधिगतः
परानन्दस्याऽपरिच्छिन्नब्रह्मसुखस्य स्पन्दः सर्वत आविर्भावो यस्य
तथाविधस्तद्विभागबहिष्कृतस्तदखण्डैकतापन्नोऽत एव निरस्तसंसारामयः
पञ्चमषष्ठभूमिकासु चिराय स्थित्वान्ते
सप्तमभूमिकायामात्यन्तिकविक्षेपवैषम्यशमेन समश्चन्द्रिकापूर्णत्वात्सितः
शुभ्र आत्यन्तिकवासनाज्ञानकालुष्यक्षयात्स्वच्छ आभोग आकारो यस्य
तथाविधोऽभयचिद्वपुर्भवेत्यर्थः। अथवा चतुर्भिः पादैश्चतुर्थाद्याश्चतस्रो
भूमिकाः क्रमेण दर्शिता बोध्याः ॥ ११ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पू०
इक्ष्वाकुमनुसंवादे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

इति पूर्वार्धे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

विंशाधिकशततमः सर्गः १२०

मनुरुवाच।

125425
125426 शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ।
125427 प्रथमा भूमिकैषोक्ता योगस्यैव च योगिनः ॥ १ ॥
125428
125429 मुमुक्षुभूमिकास्तिस्रो मुच्यमानस्य तूत्तरा ।
125430 मुक्तस्य परतस्तिस्रो भूमिकाः सप्त दर्शिताः ॥
125431
125432 परं समेत्य तानवमिति यद्योगभूमिकाभ्यासफलमुक्तं
125433 तदुपायभूतान्भूमिकाभेदान्वर्णयति - शास्त्रेत्यादिना । तथा च
125434 साधनचतुष्टयसंपादनसहितं गुरुसतीर्थ्यादिसहायकं श्रवणं प्रथमा
125435 भूमिकेत्यादिनिष्कर्षा उत्पत्तिप्रकरणे दर्शिता एवात्र बोध्याः ॥ १ ॥
125436
125437 विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीयाऽसङ्गभावना ।
125438 विलापनी चतुर्थी स्याद्वासनाविलयात्मिका ॥ २ ॥
125439
125440 विचारणा मननम् । असङ्गस्याद्वितीयान्मनोभावना निदिध्यासनम् । विलापनी
125441 तत्त्वसाक्षात्कारेणाज्ञानादिप्रपञ्चस्य बाधस्तत्साधिनी । वासनापदेन
125442 तदाश्रयाऽविद्या गृह्यते ॥ २ ॥
125443
125444 शुद्धसंविन्मयानन्दरूपा भवति पञ्चमी ।
125445 अर्धसुप्तप्रबुद्धाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥ ३ ॥
125446
125447 शुद्धः संविन्मयः समाधिपरिपाकादन्तः प्रथाप्रचुरो य आनन्दस्तद्रूपा । तां
125448 दशां दृष्टान्तेनानुभवमारोहयति - अर्धेति । यथा निद्राशेषेणार्धंन्
125449 सुप्तोऽर्धंन् च प्रबुद्धः पुरुषो बाह्यशब्दादीनाकर्णयन्नप्यन्तः स्वापसुखासक्तो
125450 न प्रतिवचनादिव्यवहारमिच्छति तद्वद्व्युत्थानकालेऽप्यस्यां भूमिकायां योगी
125451 तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३ ॥
125452
125453 स्वसंवेदनरूपा च षष्ठी भवति भूमिका ।
125454 आनन्दैकघनाकारा सुषुप्तसदृशस्थितिः ॥ ४ ॥
125455
125456 स्वसंवेदनं स्वरसत एवाक्षीयमाणा ब्रह्माकारानुभववृत्तिस्तद्रूपा । तदेवाह
125457 - आनन्देति ॥ ४ ॥
125458
125459 तुर्यावस्थोपशान्ताथ मुक्तिरेवेह केवलम् ।
125460 समता स्वच्छता सौम्या सप्तमी भूमिका भवेत् ॥ ५ ॥
125461
125462 अथ यदा सा वृत्तिरपि क्षीयते तदाविष्कृतं ब्रह्मैव पूर्णस्वप्रकाशमवशिष्यते
125463 तथा जीवतः स्थितिः सप्तमी भूमिका सैव मया शमसमसितस्वच्छाभोगः इति
125464 प्रागुक्तेत्यर्थः । आद्यभूमिकात्रयस्य वक्ष्यमाणरीत्यैकीकारात् षष्ठी तुर्या ॥ ५ ॥
125465
125466 तुर्यातीता तु यावस्था परा निर्वाणरूपिणी ।
125467 सप्तमी सा परिप्रौढा विषयः स्यान्न जीवताम् ॥ ६ ॥
125468
125469 सप्तम्या अष्टम्याश्च योगिजीवनाजीवनमात्रं विशेषो नान्य इत्यभेद एवेत्याशयेनाह
125470 - तुर्यातीतेति । सप्तमी भूमिकैव तुर्यातीताख्या परितः प्रौढा सती विदेहमुक्तिः
125471 संपद्यते सा चा जीवतां योगिनां विषयो न स्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥
125472
125473 पूर्वावस्थात्रयं त्वत्र जाग्रदित्येव संस्थितम् ।
125474 चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वै जगत् ॥ ७ ॥
125475
125476 आनन्दैकघनीभावात्सुषुप्ताख्या तु पञ्चमी ।

125477 असंवेदनरूपाथ षष्ठी तुर्यपदाभिधा ॥ ८ ॥
125478
125479 तुर्यातीतपदावस्था सप्तमी भूमिकोत्तमा ।
125480 मनोवचोभिरग्राह्या स्वप्रकाशपदात्मिका ॥ ९ ॥
125481
125482 तामेव प्रशंसति - मनोवचोभिरित्यादिना ॥ ९ ॥
125483
125484 अन्तः प्रत्याहृतिवशाच्चेत्यं चेन्न विभावितम् ।
125485 मुक्त एवास्य संदेहो महासमतया तया ॥ १० ॥
125486
125487 तस्यामेव सर्वदृश्यानां प्रत्यगात्मनि सम्यग्विलयादात्यन्तिकी जीवन्मुक्ततेत्याह
125488 - अन्तरिति । तया सप्तमभूमिकाप्रसिद्धया ॥ १० ॥
125489
125490 यद्भोगसुखदुःखांशैरपरामृष्टपूर्णधीः ।
125491 सशरीरोऽशरीरो वा भवत्येवंमतिः पुमान् ॥ ११ ॥
125492
125493 न म्रिये न च जीवामि नाहं सन्नाप्यसन्नयम् ।
125494 आत्मारामो नरस्तिष्ठेत्तन्मुक्तत्वमुदाहृतम् ॥ १२ ॥
125495
125496 तस्यां तु जीवन्मुक्तस्य कीदृशोऽनुभवस्तमाह - न म्रिये इति ॥ १२ ॥
125497
125498 व्यवहार्युपशान्तो वा गृहस्थो वाथवैककः ।
125499 अहं न किंचिच्चिदिति मत्वा जीवो न शोचति ॥ १३ ॥
125500
125501 एककः एकचरो यतिः ॥ १३ ॥
125502
125503 अलेपकोऽहमजरो नीरागः शान्तवासनः ।
125504 निर्मलोऽस्मि चिदाकाश इति मत्वा न शोचति ॥ १४ ॥
125505
125506 अहमन्तादिरहितः शुद्धो बुद्धोऽजरामरः ।
125507 शान्तः समासमाभास इति मत्वा न शोचति ॥ १५ ॥
125508
125509 तृणाग्रेष्वम्बरे भानौ नरनागामरेषु च ।
125510 यत्तदस्ति तदेवेति मत्वा भूयो न शोचति ॥ १६ ॥
125511
125512 अतिक्षुद्रेषु तृणाग्रेषु । अतिमहत्यम्बरे । अतिप्रकाशे भानौ यत्तत्प्रसिद्धतरं
125513 सन्मात्रं तदेव प्रत्यक्चिन्मात्रमहमस्मीत्यखण्डमहावाक्यार्थं मत्वेत्यर्थः ॥
125514 १६ ॥
125515
125516 तिर्यमूर्ध्वमधस्तान्मे व्यापको महिमा चितः ।
125517 तस्यानन्तविलासस्य ज्ञात्वेति क इव क्षयी ॥ १७ ॥
125518
125519 चितो मे महिमा व्यापक इति तस्य परमात्मनो महिमानं ज्ञात्वा कः क्षयी
125520 मरणादिदुःखभागित्यर्थः । तथा च श्रुतिः एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न
125521 वर्धते कर्मणा नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा
125522 पापकेन इति ॥ १७ ॥
125523
125524 बद्धवासनमर्थो यः सेव्यते सुखयत्यसौ ।
125525 यत्सुखाय तदेवाशु वस्तु दुःखाय नाशतः ॥ १८ ॥
125526
125527 जीवन्मुक्तानामपि जीवनस्य विषयभोगाधीनत्वाद्विषयनाशेऽज्ञवदेव
125528 दुःखप्राप्तिमाशङ्क्य विशेषं वक्तुमज्ञस्य विषयनाशे

125529 दुःखोत्पत्तिप्रकारमाह - बद्धवासनमिति सार्धेन ॥ १८ ॥
125530
125531 अविनाभावनिष्ठत्वं प्रसिद्धं सुखदुःखयोः ।
125532 तनुवासनमर्थो यः सेव्यते वा विवासनम् ॥ १९ ॥
125533
125534 अविनाभावनिष्ठत्वं सहावस्थितिनियमः । जीवन्मुक्तानां तद्वैलक्षण्यमाह -
125535 तनुवासनमिति । चतुर्थादिभूमिकासु तनुवासनं सप्तमभूमौ तु विवासनम् ॥ १९ ॥
125536
125537 नासौ सुखायते नासौ नाशकाले न दुःखदः ।
125538 क्षीणवासनया बुद्ध्या यत्कर्मक्रियतेऽनघ ॥ २० ॥
125539
125540 एवं कर्मापि तेषामलेपकमित्याह - क्षीणेति ॥ २० ॥
125541
125542 तद्दग्धबीजवद्भूयो नाङ्कुरं प्रविमुञ्चति ।
125543 देहेन्द्रियादिना कर्म करणौघेन कल्प्यते ॥ २१ ॥
125544
125545 देहेन्द्रियादिषु भिन्नेष्वेकात्मतादात्म्याध्यासेन तत्कृतकर्मस्वहमेवैकः
125546 कर्तेत्यभिमाने हि कर्मभिर्लेपः स्यात् । न च मुक्तानां सोऽस्तीत्याशयेनाह -
125547 देहेन्द्रियादिनेति ॥ २१ ॥
125548
125549 एकः कर्ता च भोक्ता च क इवाङ्गोपपद्यते ।
125550 भावनां सर्वभावेभ्यः समुत्सृज्य समुत्थितः ॥ २२ ॥
125551
125552 भावनामहन्ताद्यध्यासम् । सर्वेभ्यो देहेन्द्रियादिभावेभ्यः सम्यगुत्सृज्य
125553 सम्यगुत्थितो निर्गतः ॥ २२ ॥
125554
125555 शशाङ्कशीतलः पूर्णो भाति भासेव भास्करः ।
125556 क्रियमाणा कृता कर्मतूलश्रीर्देहशाल्मलेः ॥ २३ ॥
125557
125558 कृता संचितरूपा ॥ २३ ॥
125559
125560 ज्ञानानिलसमुद्भूता प्रोड्डीय क्वापि गच्छति ।
125561 सर्वैव हि कला जन्तोरनभ्यासेन नश्यति ॥ २४ ॥
125562
125563 कर्मेव ज्ञानकलापि कालेन नश्येदित्याशङ्क्याह - सर्वैवेति ॥ २४ ॥
125564
125565 एषा ज्ञानकला त्वन्तः सकृज्जाता दिने दिने ।
125566 वृद्धिमेति बलादेव सुक्षेत्रव्युप्तशालिवत् ॥ २५ ॥
125567
125568 एकः स्फुरत्यखिलवस्तुषु विश्वरूप आत्मा सरःसु जलधिष्विव तोयमच्छम् ।
125569 संशान्तसंकलनभूरिकलापमेकं सत्तांशमात्रमखिलं जगदङ्ग
125570 विद्धि ॥ २६ ॥
125571
125572 यथा सरःसु जलधिषु समुद्रेषु चाच्छ तोयमेकमेव स्फुरति तथाखिलेषु
125573 मायिकवस्तुषु तत्तदभेदाध्यासाद्विश्वरूपः स्वतस्तु सन्मात्रस्वभाव आत्मा एक एव
125574 स्फुरति । अतः हे अङ्ग अखिलं जगत् तत्त्वबोधेन
125575 संशान्तभ्रान्तिसंकलनप्रयुक्तभूरिवैचित्र्यकलापं
125576 परिशिष्टसत्तांशमात्रमेवाहमिति विद्धीत्यर्थः ॥ २६ ॥
125577
125578 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे पू०
125579 सप्तभूमिकाविभागो नाम विंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ २० ॥
125580

125581 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
125582 सप्तभूमिकाविभागो नाम विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥
125583
125584 एकविंशत्यधिकशततमः सर्गः १२१
125585
125586 मनुरुवाच ।
125587
125588 यावद्विषयभोगाशा जीवाख्या तावदात्मनः ।
125589 अविवेकेन संपन्ना साप्याशा हि न वस्तुतः ॥ १ ॥
125590
125591 ययाऽपकृष्यते जीवो यया चोत्कृष्य मुच्यते ।
125592 अत्र ते भावने सम्यग्विभज्य मनुनेरिते ॥
125593
125594 यद्यात्मा निरतिशयानन्दं ब्रह्मैव तर्ह्यस्य कियत्कालमज्ञानाज्जीवाख्या तत्राह
125595 - यावदिति । सा किं सत्या नेत्याह - अविवेकेनेति ॥ १ ॥
125596
125597 विवेकवशतो याता क्षयमाशा यदा तदा ।
125598 आत्मा जीवत्वमुत्सृज्य ब्रह्मतामेत्यनामयः ॥ २ ॥
125599
125600 अज्ञानक्षयात्क्षयं बाधम् ॥ २ ॥
125601
125602 ऊर्ध्वादधस्तथाधस्तात्पुनरूर्ध्वं व्रजंश्चिरम् ।
125603 मा संसारारघट्टस्य चिन्तारज्ज्वां घटीभव ॥ ३ ॥
125604
125605 भोगाशैव स्वर्गनरकादौ कर्षतीति तां त्यजेत्याह - ऊर्ध्वादिति ।
125606 भोगचिन्तारूपायां घटकण्ठरज्ज्वां मा घटीभव घटवद्बद्धो मा
125607 भूरित्यर्थः ॥ ३ ॥
125608
125609 इदं ममाहमस्येति व्यवहारघनभ्रमम् ।
125610 ये मोहात्परिसेवन्ते अधस्ताद्यान्त्यधः शठाः ॥ ४ ॥
125611
125612 तस्या विषयैः सह बन्धनमन्योन्यकण्ठासञ्जनलक्षणं दर्शयति - इदमिति ॥
125613 ४ ॥
125614
125615 अस्याहमेष मे सोऽयमहमेवं तु यैः किल ।
125616 मोहो बुद्ध्या परित्यक्त ऊर्ध्वादूर्ध्वं प्रयान्ति ते ॥ ५ ॥
125617
125618 तदेवानूद्य तन्मूलं तादात्म्याध्यासमपि त्याजयंस्तत्फलं सर्वोत्कर्षमाह -
125619 अस्येति ॥ ५ ॥
125620
125621 स्वप्रकाशं स्वमात्मानमवलम्ब्याविलम्बितम् ।
125622 आस्स्व संपूरिताकाशं जगन्ति नृप पश्य हे ॥ ६ ॥
125623
125624 जगन्ति संपूरितं सर्वतोऽप्यव्यवधानेन भरितं चिदाकाशमेव पश्य ॥ ६ ॥
125625
125626 यदैवैवं चितो रूपं ततं बुद्धमखण्डितम् ।
125627 तदैव तीर्णः संसारः परमेश्वरतां गतः ॥ ७ ॥
125628
125629 ततं पूर्णम् ॥ ७ ॥
125630
125631 ब्रह्मेन्द्रविष्णुवरुणा यद्यत्कर्तुं समुद्यताः ।
125632 तदहं चिद्वपुः सर्वं करोमीत्येव भावयेत् ॥ ८ ॥

ननु जगत्कर्तृत्वाद्यस्य नास्ति स कथं परमेश्वरतां गतस्तत्राह -
ब्रह्मेन्द्रेति ‖ ८ ‖

येषु येषु यदा यद्यद्दर्शनेषु निगद्यते ।
सर्वमेवाङ्ग तत्सत्यं चिद्विलासो ह्यनङ्कुशः ‖ ९ ‖

नन्वसत्याः सर्वाः क्रियाः तत्त्ववित् तासु कथमात्मनः कर्तृतां भावयेदिति
चेन्नायं दोषः आत्मसत्तयैव सर्वकल्पनानां सत्यत्वसंभवादित्याशयेनाह -
येष्विति । दर्शनेषु शास्त्रेषु ‖ ९ ‖

चिन्मात्रत्वं प्रयातस्य तीर्णमृत्योरचेतसः ।
यो भवेत्परमानन्दः केनासावुपमीयते ‖ १० ‖

ननु संसारतरणेन को लाभस्तत्राह - चिन्मात्रत्वमिति ।
निरुपमस्वप्रकाशानन्दप्राप्तिरेव लाभ इत्यर्थः ‖ १० ‖

नाप्यशून्यंन् न शून्यंच नाचिद्रूपं न चिन्मयम् ।
नात्मरूपं नान्यरूपं भुवनं भावयन्भव ‖ ११ ‖

यदि ब्रह्मसत्तया जगदशून्यं तर्हि द्वैतापत्तिः । यदि नेतिनेतीति निषेधाच्छून्यं
तर्हि सर्वकर्तृतालक्षणेश्वरताव्याघातः । तथा यदि जगदचिद्रूपमेव तर्हि चितोऽपि
भानासंभवस्त्रिवृत्करणेन तैजसरूपानुविद्धमेव हि भासकेन तेजसा बास्यते न
नीरूपम् । यदि तु चिदनुवेधाय तस्य चिद्विकारताभ्युपेयते तर्हि चितः सविकारतापत्तिः ।
एवमनात्मरूपत्वेति जगतोऽसङ्गेनात्मना संबन्धाभावात्ततः सत्तास्फूर्त्यलाभः
। आत्मरूपत्वे तु न ज्ञानेन बाध इत्यादिदोषानिर्वचनीयतालम्बनेन परिहरति -
नापीति ‖ ११ ‖

एतत्स्वरूपमासाद्य प्रकृतिः परिशाम्यति ।
न देशो मोक्षनामास्ति न कालो नेतरा स्थितिः ‖ १२ ‖

कथं तर्हि तच्छाम्यति तत्राह - एतदिति । एतस्यात्मनः स्वं पारमार्थिकं
रूपमासाद्य साक्षात्कृत्य ‖ १२ ‖

अहंकृतेर्विमोहस्य क्षयेणेयंन् विलीयते ।
प्रकृतिर्भावनानाम्नी मोक्षः स्यादेष एव सः ‖ १३ ‖

प्रकृतिः स्वाभाविकात्मरूपम् । भावना अनादिविस्मृतस्वरूपप्रतिसंधानं
चरमसाक्षात्कारवृत्तिस्तदनुप्रवेशात्तन्नाम्नी साक्षात्काराभिधा यदा भवति तदा
एष प्रसिद्धः प्रत्यगात्मैव स शास्त्रप्रसिद्धो मोक्षः स्यादित्यर्थः ‖ १३ ‖

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलो निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः ।
निरस्तनिःशेषविकल्पविप्लवः समः सुखं तिष्ठति शाश्वतात्मकः ‖ १४ ‖

तादृशसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्तः कथं तिष्ठति तदाह - प्रशान्तेति ।
शास्त्रार्थजिज्ञासा काव्यनाटकाद्यर्थजिज्ञासा लौकिकप्रियाप्रियादिविकल्पविक्षेपाश्च
निवर्तन्ते इति समः ‖ १४ ‖

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
इक्ष्वाकुमनुसंवादो नामैकविंशत्यधिकशततमः सर्गः ‖ १२१ ‖

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे

इक्ष्वाकुमनुसंवादो नामैकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

द्वाविंशत्यधिकशततमः सर्गः १२२

मनुरुवाच ।

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्रक्वचनशायी च स सम्राडिव राजते ॥ १ ॥

निरूढस्यात्मबोधस्य तुर्यातीतपदस्थितेः ।
मुक्तस्येह यतेश्चर्या लक्षणैर्मनुनेर्यते ॥

निरस्तनिःशेषविकल्पविप्लवः समः सुखं तिष्ठति इति या योगिनः स्थितिरुक्ता तामेव
प्रपञ्चयति - येन केनचिदित्यादिना । आच्छन्नो वस्त्रैराच्छादितः । आशितो भोजितः ।
स योगी सम्राट् मानुषानन्दपरावधिं प्राप्तो राजेवेति पापरद्दशेयमुपमा ।
तत्त्वद्दशा तु न तदानन्दस्योपमास्ति । यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिश्रुत्या
हैरण्यगर्भानन्दान्तविषयानन्दसीकरमहार्णवतया निरवधित्वप्रतिपादनात् ॥ १ ॥

वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयन्त्रणयोज्झितः ।
निर्गच्छति जगज्जालात्पञ्जरादिव केसरी ॥ २ ॥

तस्यार्थसिद्धं विद्वत्संन्यासमाह - वर्णेति । शास्त्रेण यन्त्रणा
किंकरवन्नियमनं तया वर्जितः । जगति
जालवद्बन्धहेतोरैहिकामुष्मिकक्रियातत्फलकर्तृत्वभोक्तुत्वादिवासनासङ्गादित्यर्
थः ॥ २ ॥

वाचामतीतविषयो विषयाशादशोज्झितः ।
कामप्युपगतः शोभां शरदीव नभस्तलम् ॥ ३ ॥

वाचामतीतस्य निरतिशयानन्दस्यानुभवस्यैव विषयः । अत एव विषयाशादशोज्झितः ॥
३ ॥

गम्भीरश्च प्रसन्नश्च गिराविव महाह्लदः ।
परानन्दरसाक्षुब्धो रमते स्वात्मनात्मनि ॥ ४ ॥

परस्यानन्दस्य रसनं रसो निरन्तरमास्वादनं तस्मादक्षुब्धोऽप्रच्युतः ॥ ४ ॥

सर्वकर्मफलत्यागी नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
न पुण्येन न पापेन लिप्यते नेतरेण च ॥ ५ ॥

इतरेण हर्षविषादादिना च ॥ ५ ॥

स्फटिकः प्रतिबिम्बेन यथा याति न रञ्जनम् ।
तज्ज्ञः कर्मफलेनान्तस्तथा नायाति रञ्जनम् ॥ ६ ॥

कर्मफलेन प्रारब्धोपनीतसुखदुःखादिना । रञ्जनं रूपान्तरापत्तिम् ॥ ६ ॥

विहरञ्जनतावृन्दे देहकर्तनपूजनैः ।
खेदाह्लादौ न जानाति प्रतिबिम्बगतैरिव ॥ ७ ॥

तदेव स्पष्टमाह - विहरन्निति । देहस्य कर्तनैश्छेदनैः पूजनैश्च
देहप्रतिबिम्बमिव मिथ्येति पश्यतीति प्रतिबिम्बगतैरिवेत्युच्यते ॥ ७ ॥

125737
125738 निःस्तोत्रो निर्विकारश्च पूज्यपूजाविवर्जितः |
125739 संयुक्तश्च वियुक्तश्च सर्वाचारनयक्रमैः || ८ ||
125740
125741 पूज्यः पूजितोऽपि निःस्तोत्रः अप्रशंसमानः | पूजाविवर्जितोऽपि निर्विकार इति कर्मधारये
125742 क्रमेण विशेषणान्वयः | संयुक्तश्चेत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः || ८ ||
125743
125744 तस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च सः |
125745 रागद्वेषभयानन्दैस्त्यज्यतेऽपि च युज्यते || ९ ||
125746
125747 उद्विजते बिभेति | रागद्वेषादिपदैस्तन्निमित्तविषया लक्ष्यन्ते |
125748 कदाचित्प्रारब्धबलाद्युज्यते त्यज्यते च || ९ ||
125749
125750 प्रमेये कस्यचिदपि न रोहति महाशयः |
125751 प्रमेयीक्रियते चापि बालेनाप्यदुराशयः || १० ||
125752
125753 कस्यचित्कुशलभतेरपि प्रमेये प्रमितिविषये स्वयंन् तत्त्वतो नारोहति नान्तर्भवति |
125754 तत्त्वतस्तं कुशलमतयोऽपि न परिच्छेत्तुंन् शक्नुवन्तीत्यर्थः | व्यवहारतस्तु
125755 बालेनापि प्रमेयीक्रियते अल्पेनाप्यनुवर्तनेन वशीक्रियते | यतोऽयमदुराशयः
125756 शुद्धचित्तत्वादृजुरित्यर्थः || १० ||
125757
125758 तनुं त्यजतु वा तीर्थे श्वपचस्य गृहेऽपि वा |
125759 मा कदाचन वा राजन्वर्तमानेऽपि वा क्षणे || ११ ||
125760
125761 तस्य ज्ञानसमकालमेव मुक्त्या देहादिबाधेन च
125762 पुनर्मुक्तिनिमित्ततीर्थदिर्देहत्यागस्य वा चिन्तैव नास्तीत्याह - तनुमिति | कदाचन
125763 कदाचिदपि तनुं मा वा त्यजतु वर्तमानक्षणे इदानीमपि वा तनुं त्यजतु | तथाप्यसौ
125764 ज्ञानसंप्राप्तिसमये प्रागेव मुक्तो विदेहश्चेति परेण संबन्धः || ११ ||
125765
125766 ज्ञानसंप्राप्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः |
125767 अहंभ्रान्तिर्हि बन्धाय मोक्षो ज्ञानेन तत्क्षयः || १२ ||
125768
125769 तदुपपादनाय बन्धमोक्षस्वरूपमाह - अहंभ्रान्तिरिति || १२ ||
125770
125771 स पूजनीयः स स्तुत्यो नमस्कार्यः स यत्नतः |
125772 स निरीक्ष्योऽभिवाद्यश्च विभूतिविभवैषिणा || १३ ||
125773
125774 स पूजनीय इति | तथा च श्रुतिः यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः
125775 कामयते यांश्च कामान् | तं तं लोकं लभते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं
125776 ह्यर्चयेद्भूतिकामः इति || १३ ||
125777
125778 न यज्ञतीर्थैर्न तपःप्रदानैरासाद्यते तत्परमं पवित्रम् |
125779 आसाद्यते क्षीणभवामयानां भक्त्या सतामात्मविदां यदङ्ग || १४ ||
125780
125781 तत्पूजनमेव परमपुरुषार्थप्रापकज्ञानहेतुरपीत्याह - नेति | हे अङ्ग क्षीणो
125782 भवामयो येषां तथाविधानां जीवन्मुक्तानां भक्त्या भजनेन यत्परमं पदं
125783 ज्ञानद्वारा आसाद्यते तद्यज्ञादिभिर्नासाद्यत इत्यन्वयः || १४ ||
125784
125785 श्रीवसिष्ठ उवाच |
125786
125787 एवमुक्त्वा स भगवान्मनुर्ब्रह्मगृहं ययौ |
125788 इक्ष्वाकुरपि तां दृष्टिमवष्टभ्य स्थिरोऽभवत् || १५ ||

ब्रह्मगृहं मेरुशिखरस्थम् ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादे
इक्ष्वाकुप्रबोधनं नाम द्वाविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
इक्ष्वाकुप्रबोधनं नाम द्वाविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्यधिकशततमः सर्गः १२३ ॥

श्रीराम उवाच ।

एवं स्थिते हि भगवञ्जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः ।
अपूर्वोऽतिशयः कोऽसौ भवत्यात्मविदां वर ॥ १ ॥

ज्ञस्याज्ञेभ्योऽन्यसिद्धेभ्यः खेचरत्वाणिमादिषु ।
अनिच्छैव हि पूर्णत्वाद्विशेषोऽत्राभिधीयते ॥

वर्णितलक्षणस्य जीवन्मुक्तस्य मणिमन्त्रादिसिद्धानामिव खेचरादिसिद्धिरूपोऽपि
कश्चिदपूर्वोऽतिशयोऽस्ति न वेति संदिहानो रामः पृच्छति - एवमिति । एवं
त्वद्वर्णितरूपे लक्षणजाते स्थिते सति ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ज्ञस्य कस्मिंश्चिदेवांशे भवत्यतिशयेन धीः ।
नित्यतृप्तः प्रशान्तात्मा स आत्मन्येव तिष्ठति ॥ २ ॥

तस्यान्यसिद्धागोचरनिरतिशयानन्दात्मगोचरोऽनुभव एव विशेष इत्याशयेनोत्तरमाह
- ज्ञस्येति । ज्ञस्य कस्मिंश्चिदितरसिद्धागम्ये परमात्मतत्त्वांशे धीरे
वातिशयेन भवतीति योजना । अथवा अप्यर्थे एवकारः । ज्ञस्य सांसारिकसिद्ध्यंशे
कस्मिंश्चिदप्यतिशयेऽतिशयधीर्न भवतीति योजना । तत्कुतस्तत्राह - नित्यतृप्त इति
॥ २ ॥

मन्त्रसिद्धैस्तपःसिद्धैस्तन्त्रसिद्धैश्च भूरिशः ।
कृतमाकाशयानादि का तत्र स्यादपूर्वता ॥ ३ ॥

मन्त्रसिद्धादिरूपेणाप्यहमेव स्थित इति सर्वात्मबुद्ध्या तैः प्राप्तानां
खेचरादिसिद्धीनां तेन प्राप्तत्वात्तासु तस्य नापूर्वतापीत्याह - मन्त्रसिद्धैरिति ।
अथवा अपूर्वशब्दो न विद्यते पूर्वं कारणं यस्येति व्युत्पत्त्या
तत्त्ववित्प्राप्तनित्यनिरतिशयानन्द एव मुख्यः । आकाशयानादिसिद्धिजातं तु
मन्त्रसिद्ध्यादिभिः कृतं स्वयत्नेनोत्पादितमिति तत्र सपूर्वतैव नापूर्वतेत्यर्थः ॥
३ ॥

अणिमाद्यपि संप्राप्तं तादृशैरेव भूरिशः ।
यत्नेन साधितत्वात्तैर्नेतरेणात्मदर्शिना ॥ ४ ॥

यद्यपूर्वशब्दस्यानन्यप्राप्तत्वमप्यर्थस्तथापि
बहुभिर्मन्त्रसिद्धादिभिरणिमादिसिद्धिजातं प्राप्तमेवेति न तेष्वपूर्वतेत्याह -
अणिमाद्यपीति । सर्वात्मभूतस्य ज्ञस्य सर्वसांसारिकसिद्धीनां तत्तद्यत्नेन तैरेव
साधितत्वादपि न स्वेन पुनः साधने प्रयोजनमस्तीत्याशयेनाह - यत्नेनेति ॥ ४ ॥

125841 एष एव विशेषोऽस्य न समो मूढबुद्धिभिः।
125842 सर्वत्रास्थापरित्यागान्नीरागममलं मनः।
125843 भवेत्तस्य महाबुद्धेर्नासौ वस्तुषु मज्जति॥ ५॥
125844
125845 तर्हि तत्त्वविदस्तेभ्यः कोऽतिशयस्तत्राह - एष एवेति। तत्त्वज्ञानमेवातिशय
125846 इत्यर्थः। अतिशयान्तरमाह - सर्वत्रेति। वस्तुषु भोग्येषु॥ ५॥
125847
125848 एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः संशान्तसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य।
125849 तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम्॥ ६॥
125850
125851 नीरागत्वफलान्येव तत्त्वज्ञलक्षणतया वर्णयन्नुपसंहरति - एतावदिति।
125852 तत्त्वबोधे संशान्तेन चिरंतनभ्रमेण निर्वृतस्य विश्रान्तस्य अलिङ्गा
125853 सर्वधर्मशून्या ब्रह्मचिदेव मूर्तिः सैन्धवघनवदेकरसं स्वरूपं यस्य
125854 तथाविधस्य एतावदेव खलु लिङ्गं लक्षणम् यन्मदनादीनामापदामनुदिनं
125855 निपुणमत्यन्तं तनुत्वमपक्षय इत्यर्थः॥ ६॥
125856
125857 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाण० पू० अज्ञादेर्ज्ञस्य
125858 विशेषकथनं नाम त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १२३॥
125859
125860 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
125861 अज्ञादेर्ज्ञस्य विशेषकथनं नाम त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १२३॥
125862
125863 चतुर्विंशत्यधिकशततमः सर्गः १२४
125864
125865 श्रीवसिष्ठ उवाच।
125866
125867 यथा सत्त्वमुपेक्ष्य स्वं शनैर्विप्रो दुरीहया।
125868 अङ्गीकरोति शूद्रत्वं तथा जीवत्वमीश्वरः॥ १॥
125869
125870 निष्कारणत्वं जीवानां ग्राह्यरागेण बद्धता।
125871 रूपाण्यवस्थास्तुर्यं च मृगव्याधीयमीर्यते॥
125872
125873 इतरसिद्ध्यपेक्षया आत्मज्ञानस्योत्कर्षो नित्यनिरतिशयानन्दानुभवत्वादेव
125874 प्रत्यगात्मनश्च नित्यनिरतिशयानन्दरूपता ब्रह्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थस्योपपत्तये
125875 ब्रह्मण एव स्वस्वभावोपेक्षावशाज्जीवभावप्राप्तिमाह - यथेत्यादिना। यथा
125876 कश्चिद्विप्रः शूद्रां कामयमानस्तत्संभोगसहवासादिदुरीहया स्वं स्वोचितं
125877 सत्त्वं सात्त्विकं ब्राह्मणधर्मं शनैरुपेक्ष्य चिरकालेन शूद्रत्वमङ्गीकरोति
125878 तथा ईश्वरो बुद्ध्यादिसंगत्या तत्प्रयुक्तभोगाशया स्वं
125879 नित्यशुद्धपूर्णानन्दस्वभावमुपेक्ष्य जीवत्वमङ्गीकरोतीत्यर्थः॥ १॥
125880
125881 भूतानि द्विविधान्येव प्रतिसर्गं स्फुरन्ति वै।
125882 आद्यविस्पन्दजातानि तानि निष्कारणानि वै॥ २॥
125883
125884 उपाधिप्राधान्येन भोग्यान्युपहितप्राधान्येनभोक्तृणीति द्विविधानि
125885 मायागतानादिद्विविधसंस्कारपरंपरानुसारिणो
125886 हिरण्यगर्भात्मकादाद्यविस्पन्दाज्जातानि मायागन्धर्वनगरवदाविर्भूतानि। अतो
125887 मिथ्यात्वान्निष्कारणानि वास्तवसामग्रीनिरपेक्षाणि। न हि स्वाप्नघटादिः स्वोत्पत्तौ
125888 दण्डचक्रादिसामग्रीसापेक्ष इत्यर्थः॥ २॥
125889
125890 ईश्वरात्समुपागत्य पुनर्जन्मान्तराणि च।
125891 भूतान्यनुभवत्यङ्ग स्वकृतैरेव कर्मभिः॥ ३॥
125892

125893 ननु साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति
125894 पापः पापेन तस्माल्लोकात्पुनरेत्यान्यस्मै लोकाय कर्मणे इत्यादिश्रुतिषु
125895 जन्मकर्मणोर्बीजाङ्कुरवदनादिः परस्परकार्यकारणभावोऽवगम्यते
125896 तत्कथमीश्वरस्य कर्मशून्यस्य जीवभावेनाद्यसर्गे जन्मोच्यते तत्राह -
125897 ईश्वरादिति। स्वकृतैरुपहितकृतैः। नेश्वरस्य जीवभावे कर्मापेक्षा किंतु
125898 जीवभावापत्त्यनन्तरं देहादिजन्मनि पूर्वपूर्वदेहादिकृतकर्मापेक्षा। यथा
125899 सवितुर्जले प्रतिबिम्बनेन चलनादिक्रियापेक्षा प्रतिबिम्बस्य तरङ्गभेदेषु संक्रमे
125900 तत्तद्गतविक्रियानुभवे चोपाधिक्रियापेक्षा तद्वदिति भावः॥ ३॥
125901
125902 कार्यकारणभावोऽयमीदृशो जन्मकर्मणोः।
125903 अकारणमुपायान्ति सर्वे जीवाः परात्पदात्॥ ४॥
125904
125905 तदेव स्पष्टमाह - कार्यकारणभाव इति। तथा चोक्तं वार्तिके
125906 वियद्वस्तुस्वभावानुरोधादेव न कारकात्। वियत्संपूर्णतोत्पत्तौ कुम्भस्यैवं
125907 दृशाधियाम् इति॥ ४॥
125908
125909 पश्चात्तेषां स्वकर्माणि कारणं सुखदुःखयोः।
125910 आत्मज्ञानात्समुत्पन्नः संकल्पः कर्मकारणम्॥ ५॥
125911
125912 पश्चात्तेषां कर्माणीति कुतो ज्ञायते तत्राह - आत्मज्ञानादिति।
125913 यादृशमात्मानं यो जानति स तदनुरूपं संकल्पयति संकल्पानुरूपं च करोति।
125914 न हि मनुष्यादिदेहात्मताबुद्धिं विना पुण्यपापे संकल्पयति करोति वा। तथा चोक्तं
125915 भगवद्भिर्भाष्यकृद्भिः न ह्यनध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते इति।
125916 देहाध्यासोऽपि संकल्पद्वारैव पुण्यपापप्रवृत्तिहेतुरित्याह - संकल्प इति॥ ५॥
125917
125918 संकल्पित्वं हि बन्धस्य कारणं तत्परित्यज।
125919 मोक्षस्तु निःसंकल्पित्वं तदभ्यासपरो भव॥ ६॥
125920
125921 संकल्पोऽस्यास्तीति संकल्पी तथाविधत्वं
125922 पुण्यापुण्यप्रवृत्तिभोगवासनादिसंतानेन बन्धस्य कारणम्॥ ६॥
125923
125924 सावधानो भव त्वं च ग्राह्यग्राहकसंभ्रमे।
125925 अजस्रमेव संकल्पदशाः परिहरञ्छनैः॥ ७॥
125926
125927 संकल्पत्यागे उपायमाह - सावधान इति। ग्राह्यग्राहकभेदभ्रमे हि सति
125928 ग्राहकस्य ग्राह्ये
125929 अनुकूलताप्रतिकूलताद्यनुसंधानाद्धानोपादानानुकूलप्रवृत्तिसंकल्पो भवति।
125930 ग्राह्यग्राहकविभ्रमत्यागेन तत्साक्षिण्यैकाग्र्यलक्षणसावधानत्वाभ्यासे तु
125931 संकल्पमूलमेवाच्छिद्यत इति भावः॥ ७॥
125932
125933 मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राह्यकात्मा च मा भव।
125934 भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव॥ ८॥
125935
125936 अमुमेवार्थं कण्ठोक्त्याह - मा भवेति। यत् शिष्टं साक्षिस्वरूपं
125937 तन्मयस्तदेकरसः॥ ८॥
125938
125939 अजस्रं यं यमेवार्थं पतत्यक्षगणोऽनघ।
125940 बध्यते तत्र रागेण तत्रारागेण मुच्यते॥ ९॥
125941
125942 असावधानत्वे तु ग्राह्येऽनुकूले रागोऽवर्जनीय इति
125943 दर्शयन्वैराग्याभ्यासस्याप्यावश्यकतां दर्शयति - अजस्रमिति॥ ९॥
125944

125945 किंचिद्यद्रोचते तुभ्यं तद्बद्धोऽसि भवस्थितौ |
125946 न किंचिद्रोचते चित्ते तन्मुक्तोऽसि भवस्थितौ || १० ||
125947
125948 रागवैराग्ययोः स्वरूपं विविच्य दर्शयंस्तयोर्बन्धमोक्षलिङ्गतां दर्शयति ##-
125949
125950 तस्मात्पदार्थनिचयात्सह स्थावरजङ्गमात् |
125951 तृणादेर्देवकायान्तान्मा किंचित्तव रोचताम् || ११ ||
125952
125953 अपकर्षावधौ तृणशरीरादेरुत्कर्षावधौ देवो
125954 हिरण्यगर्भस्तत्कायान्तात्तद्भोग्यविषयरूपाच्च पदार्थनिचयान्निर्धारितं किंचिदपि
125955 तव न रोचताम् || ११ ||
125956
125957 यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि [जहासि यदित्यपि पाठः |] यत् |
125958 न कर्तासि न भोक्तासि तत्र मुक्तमतिः शमी || १२ ||
125959
125960 नन्वेवं परवैराग्येण भोक्तृताबन्धजयेऽपि जीवता स्नानभोजनादिक्रियाणां
125961 दुस्त्यजत्वात्तत्कृतो बन्धः स्यादेवेत्याशङ्क्याह - यदिति | तत्र तासु क्रियासु
125962 मुक्तमतिः कूटस्थात्मनिविष्टमतिः | तथा चोक्तं भगवता नैव किंचित्करोमीति युक्तो
125963 मन्येत तत्त्ववित् इति || १२ ||
125964
125965 सन्तोऽतीतं न शोचन्ति भविष्यच्चिन्तयन्ति नो |
125966 वर्तमानं च गृह्णन्ति कर्म प्राप्तमखण्डितम् || १३ ||
125967
125968 इष्टवियोगानिष्टसंभावनादिप्रयुक्तशोकेन बन्धप्रसक्तिमाशङ्क्याह - सन्त
125969 इति || १३ ||
125970
125971 मनसि ग्रथिता भावास्तृष्णामोहमदादयः |
125972 मनसैव मनो राम च्छेदनीयं विजानता || १४ ||
125973
125974 सर्वबन्धजये मनोजय एवोपायः स च मनसैव नान्येनेत्याह - मनसीति || १४ ||
125975
125976 विवेकेनातितीक्ष्णेन बलादय इवायसा |
125977 मनसैव मनश्छिन्धि सर्वभ्रमस्य शान्तये || १५ ||
125978
125979 यदुपायेन मनसा मनोजयस्तमाह - विवेकेनेति || १५ ||
125980
125981 क्षालयन्ति मलेनैव मलं क्षालनकोविदाः |
125982 वारयन्त्यस्त्रमस्त्रेण विषं प्रति विषेण च || १६ ||
125983
125984 मनसा मनोजये आत्माश्रयदोषं परिहरति - क्षालयन्तीति | मलेन क्षारादिना || १६ ||
125985
125986 जीवस्य त्रीणि रूपाणि स्थूलसूक्ष्मपराणि च |
125987 तत्रास्य यत्परं रूपं तद्भज द्वे परित्यज || १७ ||
125988
125989 मनःसंवलितो जीवस्तत्र कियानंशः पृथक्कृत्य मनसा च्छेदनीय इति दर्शयितुं
125990 जीवरूपाणि विभजते - जीवस्येति | परित्यज मनसा छिन्धि || १७ ||
125991
125992 पाणिपादमयो योऽयं देहो भोगाय वल्गति |
125993 भोगार्थमेतज्जीवस्य रूपं स्थूलमिहास्थितम् || १८ ||
125994
125995 तानि दर्शयति - पाणीत्यादिना || १८ ||
125996

125997 स्वसंकल्पमयाकारं यावत्संसारभावि यत् |
125998 चित्तं तद्विद्धि जीवस्य रूपं रामातिवाहिकम् || १९ ||
125999
126000 आद्यन्तरहितं सत्यं चिन्मात्रं निर्विकल्पकम् |
126001 यत्तद्विद्धि परं रूपं तृतीयं विश्वरूपकम् || २० ||
126002
126003 विश्वस्य रूपकं निरूपकम् | सत्तास्फूर्तिप्रदमित्यर्थः || २० ||
126004
126005 एतत्तुर्यपदं शुद्धमत्र बद्धपदो भव |
126006 संपरित्यज्य पूर्वे द्वे मा तत्रात्ममतिर्भव || २१ ||
126007
126008 श्रीराम उवाच |
126009
126010 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु स्थितं त्रिष्वप्यलक्षितम् |
126011 तुर्यं ब्रूहि विशेषेण विविच्य मुनिनायक || २२ ||
126012
126013 स्थूलसूक्ष्मरूपे जीवस्य जाग्रत्स्वप्नयोः प्रसिद्धे | तावन्मात्रपरित्यागेऽपि न सम्यक्
126014 तस्य परिशुद्धिरित्यवस्थात्रयतीतं जिज्ञासमानो रामः पृच्छति - जाग्रदिति |
126015 स्थितं संकीर्णमत एव स्पष्टमलक्षितम् | विशेषेण तत्संकरव्यावर्तनेन || २२ ||
126016
126017 श्रीवसिष्ठ उवाच |
126018
126019 अहंभावानहंभावौ त्यक्त्वा सदसती तथा |
126020 यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते || २३ ||
126021
126022 अहंभावो जाग्रत्स्वप्नयोर्विक्षेपः | अनहंभावः सुषुप्तौ तन्मूलमावरणं
126023 तावुभौ व्यष्टिरूपौ जीवोपाधी समष्टिरूपौ तु असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत
126024 इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे सदसती ते च त्यक्त्वा || २३ ||
126025
126026 या स्वच्छा समता शान्ता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः |
126027 साक्ष्यवस्था व्यवहृतौ सा तुर्यकलनोच्यते || २४ ||
126028
126029 जीवन्मुक्तेषु व्यवस्थितिर्निकृष्टस्थितिर्यस्याः | व्यवहृतौ व्यवहारकाले
126030 साक्ष्यवस्थेति प्रसिद्धा || २४ ||
126031
126032 नैतज्जाग्रन्न च स्वप्नं संकल्पानामसंभवात् |
126033 सुषुप्तभावो नाप्येतदभावाज्जडता स्थितेः || २५ ||
126034
126035 तस्या जाग्रदादिसंकरं वारयति - नैतदिति | जडता आवरणं तत्स्थितेरज्ञानस्य ||
126036 २५ ||
126037
126038 शान्तं सम्यक्प्रबुद्धानां यथास्थितमिदं जगत् |
126039 विलीनं तुर्यमेवाहुरबुद्धानां स्थिरं स्थितम् || २६ ||
126040
126041 नन्वद्वितीयं तुरीयं जाग्रदादि द्वैतकाले जीवन्मुक्तानामपि कथं स्यात्तत्राह -
126042 शान्तमिति | विलीनं ज्ञानबाधितम् || २६ ||
126043
126044 अहंकारकलात्यागे समतायाः समुद्भवे |
126045 विशरारौ कृते चित्ते तुर्यावस्थोपतिष्ठते || २७ ||
126046
126047 जलविलीनसैन्धववद्विशरारौ कृते सति || २७ ||
126048

126049 अथेमं शृणु दृष्टान्तं कथ्यमानं मयाधुना।
126050 प्रबुद्धोऽपि यथा बोधमुपैषि विबुधोपम॥ २८॥
126051
126052 जाग्रतो व्यवहरतः कथं चित्तं विशरारु स्यादित्यसंभावनां
126053 मृगव्याधीयोदाहरणेन वारयति - अथेममित्यादिना॥ २८॥
126054
126055 कस्मिंश्चित्काननाभोगे महामौनं व्यवस्थितम्।
126056 दृष्ट्वाद्भुतमिदं किंचिन्मुनिं पप्रच्छ लुब्धकः॥ २९॥
126057
126058 महामौनं ज्ञानबाधितवागादिचेष्टम्। इदं वक्ष्यमाणं पप्रच्छ॥ २९॥
126059
126060 पश्चादुपगतो बाणभिन्नं मृगमभिद्रुतम्।
126061 मुने मदीयबाणेन विद्धो मृग इहागतः॥ ३०॥
126062
126063 बाणभिन्नमभिद्रुतं पलायितुं मृगं पश्चाद्भागे उपगतो लुब्धक इति
126064 पूर्वान्वयि। किं पप्रच्छ तदाह - मुने इत्यादिना॥ ३०॥
126065
126066 क्व प्रयातो मृग इति प्रत्युवाच स तं मुनिः।
126067 समशीला वयं साधो मुनयो वनवासिनः॥ ३१॥
126068
126069 पुनर्मृग इत्युक्तिः संभ्रमात्॥ ३१॥
126070
126071 नास्माकमस्त्यहंकारो व्यवहारेषु यः क्षमः।
126072 सर्वाणीन्द्रियकर्माणि करोति हि सखे मनः॥ ३२॥
126073
126074 व्यवहारेष्वनभ्यस्तेष्विति शेषः॥ ३२॥
126075
126076 अहंकारमयं तन्मे नूनं प्रगलितं चिरम्।
126077 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्या दशा वेद्मि न काश्चन॥ ३३॥
126078
126079 अहंकारमयमभिमानप्रचुरम्। चिरं सदैव॥ ३३॥
126080
126081 तुर्य एव हि तिष्ठेऽहं तत्र दृश्यं न विद्यते।
126082 इति तस्य वचः श्रुत्वा मुनिनाथस्य राघव॥ ३४॥
126083
126084 लुब्धकोऽर्थमविज्ञाय जगामाभिमतां दिशम्।
126085 अतो वच्मि महाबाहो नास्ति तुर्येतरा दशा॥ ३५॥
126086
126087 अतस्तादृशमुन्यनुभवश्रुत्यादिबाध्यत्वात्तुर्येतरा जाग्रदादिदशा स्थूलादिदशा
126088 च नास्ति॥ ३५॥
126089
126090 निर्विकल्पा हि चित्तुर्यं तदेवास्तीह नेतरत्।
126091 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं त्रयं रूपं हि चेतसः॥ ३६॥
126092
126093 गुणत्रयात्मकमायामयचित्तकार्यत्वात्तिसृणामवस्थानां मायाबाधे चित्तस्य
126094 मृतत्वादपि तदुपादेयावस्थानामसत्त्वमित्याह - जाग्रदित्यादिना॥ ३६॥
126095
126096 घोरं शान्तं च मूढं च आत्मचित्तमिहास्थितम्।
126097 घोरं जाग्रन्मयं चित्तं शान्तं स्वप्नमयं स्थितम्॥ ३७॥
126098
126099 तिस्रोऽवस्था रज-आदिगुणप्राधान्येन त्रिधा विभज्य दर्शयति - घोरमिति।
126100 स्वर्गनरकपुनर्जन्मादिहेतुपुण्यपापोत्पादनाद्घनीभावाधिक्याच्च जाग्रन्मयं

126101 जाग्रदवस्थं चित्तं घोरमित्याद्यूह्यम् ॥ ३७ ॥
126102
126103 मूढं सुषुप्तभावस्थं त्रिभिर्हीनं मृतं भवेत् ।
126104 यच्च चित्तं मृतं तत्र सत्त्वमेकं स्थितम् समम् ।
126105 तदेव योगिनः सर्वे यत्नात्संपादयन्ति हि ॥ ३८ ॥
126106
126107 गुणत्रयात्मकमायोच्छेदात्त्रिभिर्हीनम् । मृते चित्ते योगिनां प्रारब्धशेषभोगाय
126108 भस्मनि शौक्ल्यमिव सत्त्वांश एवानुवर्तते न रजस्तमोंशलेश इत्याह - यच्चेति ।
126109 रजसा अक्षोभ्यमाणत्वात्समम् । तादृशे चित्ते नैर्मल्यातिशयेन स्वात्मसुखस्य
126110 सदैवाविर्भावात्सर्वव्यापारोपरमेण समाध्यभ्यासं यत्नात्संपादयन्तीत्यर्थः
126111 ॥ ३८ ॥
126112
126113 समस्तसंकल्पविलासमुक्तं तुर्ये पदे तिष्ठ निरामयात्मा ।
126114 यत्र स्थिताः साधु सदैव मुक्ताः प्रशान्तभेदा मुनयो महान्तः ॥ ३९ ॥
126115
126116 अतस्त्वमपि तादृशं चित्तं संपाद्य तुर्ये पदे विश्रान्तस्तिष्ठेत्याह - समस्तेति ।
126117 स्पष्टम् ॥ ३९ ॥
126118
126119 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू०
126120 मृगव्याधीयं नाम चतुर्विंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥
126121
126122 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
126123 मृगव्याधीयं नाम चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥
126124
126125 पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः १२५
126126
126127 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
126128
126129 सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि ।
126130 नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्रमम् ॥ १ ॥
126131
126132 सर्वापह्नवसिद्धान्ते वादिनां यत्र विभ्रमाः ।
126133 तुर्ये तथाविधे स्थैर्यं सोपायमुपदिश्यते ॥
126134
126135 अविद्यया सहजैवास्यावस्थात्रयप्रपञ्चस्य मायया ऐश्वरस्य वियदादिप्रपञ्चस्य
126136 वेति सर्वस्य द्वैतजातस्यापह्नव आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तानां
126137 श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिशास्त्राणां परमसिद्धान्तो न वस्तुप्रकाशनम् ।
126138 स्वप्रकाशस्यात्मवस्तुनः स्वतःसिद्धतया तत्सिद्धौ प्रमाणाप्रसरादित्याह -
126139 सिद्धान्त इति । शान्तं सर्वोपप्लवरहितमिदं नित्यापरोक्षं ब्रह्म शास्त्रैर्न
126140 क्रम्यत इत्यक्रममवगाढुमशक्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः यतो वाचो निवर्तन्ते
126141 अप्राप्य मनसा सह इति । तथा च द्रविडाचार्यैरप्युक्तम् यद्यप्रमेयं ब्रह्म
126142 किमर्थं शास्त्रमिति चेत्सिद्धं तु निवर्तकत्वात् इति ॥ १ ॥
126143
126144 शान्त एव चिदाभासे स्वच्छे समसमात्मनि ।
126145 समग्रशक्तिखचिते ब्रह्मेति कलिताभिधे ॥ २ ॥
126146
126147 श्रुत्यादिसिद्धान्तापरिज्ञानादेव स्वबुद्धिवैभवेन जगन्मूलान्वेषिणां वादिनां
126148 ब्रह्मशब्दवाच्ये सर्वशक्त्यात्मकमायाशबले ब्रह्मणि
126149 बुद्धिदोषवैचित्र्यान्नानाविधाः कल्पनाः प्रवृत्ता इत्याह - शान्त इति द्वाभ्याम्
126150 ॥ २ ॥
126151
126152 निर्णीय केचिच्छून्यत्वं केचिद्विज्ञानमात्रताम् ।

126153 केचिदीश्वररूपत्वं विवदन्ते परस्परम् ॥ ३ ॥
126154
126155 निर्णीय स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण सिद्धान्तभेदान्कल्पयित्वा ॥ ३ ॥
126156
126157 सर्वमेव परित्यज्य महामौनी भवानघ ।
126158 निर्वाणवान्निर्मननः क्षीणचित्तः प्रशान्तधीः ॥ ४ ॥
126159
126160 सर्वं मायान्तं दृश्यजातं परित्यज्य ।
126161 समनस्कसर्वेन्द्रियव्यापारोपरमान्महामौनी । पूर्णानन्दचिदात्मनि निर्वाणवान्सन्
126162 आत्मन्येवास्स्वेति परेणान्वयः ॥ ४ ॥
126163
126164 आत्मन्येवास्स्व शान्तात्मा मूकान्धबधिरोपमः ।
126165 नित्यमन्तर्मुखो भूत्वा स्वात्मनान्तः प्रपूर्णधीः ॥ ५ ॥
126166
126167 जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि राघव ।
126168 अन्तः सर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथागतम् ॥ ६ ॥
126169
126170 पञ्चमादिभूमिकाजयाज्जाग्रदवस्थोपि सुषुप्त इव स्थितः ॥ ६ ॥
126171
126172 चित्तसत्ता परं दुःखं चित्तासत्ता परं सुखम् ।
126173 अतश्चित्तं चिदेकात्मा नय क्षयमवेदनात् ॥ ७ ॥
126174
126175 अवेदनात्प्रियद्वेष्यत्वाननुसंधानात् ॥ ७ ॥
126176
126177 दृष्टा रम्यमरम्यं वा स्थेयं पाषाणवत्समम् ।
126178 एतावतात्मयत्नेन जिता भवति संसृतिः ॥ ८ ॥
126179
126180 अवेदनादित्येतदेव स्पष्टयति - दृष्ट्वेति ॥ ८ ॥
126181
126182 संवेदनीयं न सुखं नासुखं न च मध्यमम् ।
126183 एतावतात्मयत्नेन दुःखान्तोऽनन्त आप्यते ॥ ९ ॥
126184
126185 संवेदनीयं चिन्तनीयम् । असुखं दुःखम् । मध्यमं तदुभयसाधनम् ॥ ९ ॥
126186
126187 आपीनमण्डलशशाङ्कवदन्तरेव श्रीमद्रसायनमयः सुखमेति तज्ज्ञः ।
126188 विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारः कुर्वन्न नाम कुरुते परमभ्युपेतः ॥ १० ॥
126189
126190 विज्ञातः सर्वेषां भुवनत्रयवस्तूनां सारो येन । अत एव श्रीमत् स्वतः सर्वतः
126191 प्रकाशेन शोभमानं यद्रसायनं निरतिशयसुखममृतं च तन्मयः । अत एव
126192 च आसमन्तात्पीनं पुष्टं मण्डलं यस्य तादृशो यः शशाङ्कः
126193 पूर्णचन्द्रस्तत्कल्पः परं परमात्मानमभ्युपेतस्तज्ज्ञो जीवन्मुक्तिसुखमेति ।
126194 कुर्वन्नपि प्रारब्धोपनीतं व्यवहारं न कुरुते । प्रतिबिम्बचेष्टायामिव न स्वस्य
126195 कर्तृत्वं पश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥
126196
126197 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे पू० तुर्ये
126198 स्थैर्योपायकथनं नाम पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥
126199
126200 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे तुर्ये
126201 स्थैर्योपायकथनं नाम पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥
126202
126203 षड्विंशत्यधिकशततमः सर्गः १२६
126204

126205 श्रीराम उवाच।
126206
126207 सप्तानां योगभूमीनामभ्यासः क्रियते कथम्।
126208 कीदृशानि च चिह्नानि भूमिकां प्रति योगिनः॥१॥
126209
126210 उच्येते योगभूमीनामभ्यासक्रमलक्षणे।
126211 अन्तराले मृतौ भोगास्ततो जन्मान्तरे जयः॥
126212
126213 जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि राघव इति चतुर्थभूमिकारूढं रामं प्रति
126214 पञ्चमादिभूमिकास्थितिः संपाद्येत्युक्तम्। तत्संपादनकामो रामः
126215 स्वजितजेतव्यभूमिकाविभागज्ञानाय तल्लक्षणानि तदभ्यासक्रमं च पृच्छति ##-
126216 वीप्सायां प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्विर्वचनस्याव्ययीभावस्य वा
126217 आवश्यकत्वात्तदकरनं छान्दसम्॥१॥
126218
126219 श्रीवसिष्ठ उवाच।
126220
126221 प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च भवति द्विविधः पुमान्।
126222 स्वर्गापवर्गोन्मुखयोः शृणु लक्षणमेतयोः॥२॥
126223
126224 पृष्टं भूमिकाभ्यासक्रमं कथयिष्यन्वसिष्ठस्तदधिकारिणं
126225 प्रवृत्तिशास्त्राधिकारिव्यावृत्तं दर्शयितुं तौ विभज्य तयोर्लक्षणभेदोक्तिं
126226 प्रतिजानीते - प्रवृत्तश्चेति। पुमान् वेदमार्गस्थः पुरुषः॥२॥
126227
126228 कियत्तन्नाम निर्वाणं वरं संसृतिरेव मे।
126229 इतिकर्तव्यकर्ता यः स प्रवृत्त इति स्मृतः॥३॥
126230
126231 तत्रादौ रागादिदोषैर्विपरीतबुद्धेः प्रवृत्तस्य लक्षणमाह - कियदिति। तत्
126232 सर्वविषयशून्यत्वेन प्रसिद्धं निर्वाणं कियन्नाम। न भोगरागिणां
126233 बहुमतमित्यर्थः। उच्चावचभोगसंपन्ना संसृतिरेव मे वरन्। यथाहुः अपि
126234 वृन्दावने शून्ये शृगालत्वं स वाञ्छति। न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि
126235 गौतम्॥ इति। एवं प्रकारेण निश्चित्य कर्तव्यस्य नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मजातस्य यः
126236 कर्ता॥३॥
126237
126238 चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत्।
126239 अनेकजन्मनामते विवेकी जायते पुमान्॥४॥
126240
126241 निवृत्तं लक्षयिष्यन् निवृत्तिहेतुं विवेकं वर्णयितुं तद्दौर्लभ्यमाह - चलेति।
126242 यथा यादोगणकोटिभिः
126243 प्रचण्डपवनैर्वडवानलक्कथनादिभिश्चात्यन्तचञ्चलपूर्वापरार्णवद्वयोदरे
126244 विहरतां कूर्माणां ग्रीवाणामल्पतरेऽपि तरंगचलनादिप्रयुक्तभये
126245 झटित्येवान्तःप्रवेशाः पुनर्निर्गमाश्चासंख्येयास्तद्वदसंख्येयानां
126246 मृत्युमुखप्रवेशपुनर्निर्गमनलक्षणानां जन्मनामन्ते कश्चिदेव पुमान्
126247 विवेकी जायत इत्यर्थः। अथवा क्षारार्णवस्थमहाकूर्मग्रीवा यथा अनेकशः
126248 कण्ठच्छिद्रे प्रविश्य निर्गतापि क्षारार्णवरसमेवास्वादयन्ती तमेव
126249 बहुमन्यमाना आप्रलयं न क्षीरार्णवरसं जानाति। अन्ते कल्पान्ते तु चलयोः
126250 क्षारक्षीरार्णवयोर्मिलनावसरे तदुभयोदरलक्षणच्छिद्रे ग्रीवाप्रवेशे
126251 क्षीररसमास्वाद्य क्षाररसात्क्षीररसस्य विवेकिनी भूत्वा तदासक्ता जायते तद्वज्जीवोऽपि
126252 प्राग्विषयरसानेव बहुमन्यमानोऽनेकजन्मनामन्ते
126253 भाग्योदयादध्यात्मशास्त्ररसमास्वाद्य विवेकी तदासक्तो जायत इत्यर्थः। अथवा
126254 अमृतोत्पादनाय देवासुरैः समुद्रमथने क्रियमाणे यथा मन्थाचलाधारस्य
126255 कूर्मभूतस्य भगवतः समस्तभुवनाधारोदरत्वादन्तर्बहिश्च
126256 मथ्यमानचलार्णवयुगस्य च्छिद्रे क्व प्रथमममृतमुत्पद्यते इत्यास्वादनेन

परीक्षार्थं प्रवृत्ता ग्रीवा अनेकेषामन्तःप्रवेशबहिर्निर्गमनजन्मनामन्ते
अन्तर्बहिर्वा यत्रैव प्रथमममृतमुत्पन्नं तत्रैव पायेन
बहिर्मनननिदिध्यासनाभ्यामन्तश्च ब्रह्मात्मतत्त्वविवेकाय प्रवृत्तः
पुमाननेकजन्माभ्यासवशादन्ते अन्तरेव बहिः श्रवणावसरे वा साक्षाद्विवेकेन
निरतिशयानन्दमास्वादयतीत्यर्थः । अथवा चलयोर्णवयोर्युगस्य युग्मस्य च्छिद्रे
मध्यवर्तितीरविवरे कूर्मस्य ग्रीवया साधनभूतया प्रवेशे सति यथा परतो
निर्गमने पश्चान्निवर्तने तथैव च्छिद्रावस्थाने वा न क्वापि विश्रान्तिस्तथा
प्राक्तनं भवसागरं परित्यज्य भवान्तरं प्रति विविक्षोर्जीवस्य न क्वापि विश्रान्तिःइ
। तथाहि । प्राक्तने जन्मनि जरामरणादिदुःखपरम्पराभाविनि
बाल्यादिदुःखसन्ततिर्मध्यवर्तिनि यातनादेहे गर्भवासे वा महद्दुःखमिति । इत्थं
दुःखमयानामनेकेषां जन्मनामन्ते पुमान्कुतश्चित्पुण्यपरिपाकाद्विवेकी जायते ॥
४ ॥

असारा बत संसारव्यवस्थालं ममैतया ।
किं कर्मभिः पर्युषितैर्दिनं तैरेव नीयते ॥ ५ ॥

कीदृशो विवेकोऽस्य जायते तमाह - असारेत्यादिना । विविधा विरुद्धा
चावस्थितिर्व्यवस्था असारा विश्रान्तिसुखहीना । पर्युषितैरनुचितपरिणामैः
[अशुचिपरिणामैः इति पाठः ।] ॥ ५ ॥

क्रियातिशयनिर्मुक्तं किं स्याद्विश्रमणं परम् ।
इति निश्चयवान्योऽन्तः स निवृत्त इति स्मृतः ॥ ६ ॥

क्रियाप्रयुक्तैरतिशयैरुत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कारैर्निर्मुक्तं कूटस्थमित्यर्थः । इति
विचार्य तदवश्यं संपादनीयमिति निश्चयवान् ॥ ६ ॥

कथं विरागवान्भूत्वा संसाराब्धिं तराम्यहम् ।
एवंविचारणपरो यदा भवति सन्मतिः ॥ ७ ॥

तस्य प्रथमभूमिकाप्राप्तिक्रममाह - कथमित्यादिना ॥ ७ ॥

विरागमुपयात्यन्तर्भावनास्वनुवासरम् ।
क्रियासूदाररूपासु क्रमते मोदतेऽन्वहम् ॥ ८ ॥

भावनासु भोगतत्साधनचिन्तासु । विरागं वैरस्यम् । उदाररूपासु
चित्तशुद्ध्यनुकूलासु शौचसत्सङ्गेश्वरोपासनजपादिरूपासु क्रियासु क्रमते सज्जते ।
तेन चान्वहं चित्तशुद्ध्युपचयेन तृष्णाक्षयान्मोदते ॥ ८ ॥

ग्राम्यासु जडचेष्टासु सततं विचिकित्सति ।
नोदाहरति मर्माणि पुण्यकर्माणि सेवते ॥ ९ ॥

विचिकित्सति जुगुप्सते । मर्माणि परेषां रहस्यदोषान्नोदाहरति न भाषते ॥ ९ ॥

मनोनुद्वेगकारीणि मृदुकर्माणि सेवते ।
पापाद्बिमेति सततं न च भोगमपेक्षते ॥ १० ॥

परेषां स्वस्य च मनसः अनुद्वेगकराणि मृदून्यल्पायासमहाफलानि
यमनियमादिकर्माणि सेवते । भोगे च पापावश्यंभावात्तं नापेक्षते ॥ १० ॥

स्नेहप्रणयगर्भाणि पेशलान्युचितानि च ।
देशकालोपपन्नानि वचनान्यभिभाषते ॥ ११ ॥

पेशलान्यनुद्वेगकराणि | उचितानि सत्यप्रियहितादिरूपाणि || ११ ||

तदासौ प्रथमामेकां प्राप्तो भवति भूमिकाम् |
मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते || १२ ||

एवंगुणविशिष्टपुरुषस्य सच्छास्त्रश्रवणाधिकारलक्षणायां
प्रथमभूमिकायामवतार इत्याह - तदेति | सज्जनान्
शान्तिदान्तिज्ञानविज्ञानसंपन्नान् || १२ ||

यतः कुतश्चिदानीय ज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते |
एवंविचारवान्यः स्यात्संसारोत्तारणं प्रति || १३ ||

यतः कुतश्चित्तत्सेवानुकूलं धनादिसाधनमानीय
तान्सेवमानस्तन्मुखाज्ज्ञानशास्त्राणि
पुराणमोक्षधर्माध्यात्मसंहितादीन्यवेक्षते शृणोतीत्यर्थः || १३ ||

स भूमिकावानित्युक्तः शेषः स्वार्थ इति स्मृतः |
विचारनाम्नीमितरामागतो योगभूमिकाम् || १४ ||

भूमिकावान्प्रथमभूमिकाप्रविष्ट इत्युक्तः | शेषः
उक्तसाधनचतुष्टयादिसंपत्तिहीनस्त्वध्यात्मग्रन्थासक्तोऽपि रागादिना
अनधिकारिजनप्रतारणेनार्जनादिना उदरभरणशीलत्वात्स्वार्थो वञ्चक इत्यर्थः |
सेयं शुभेच्छाख्या प्रथमा भूमिका | तस्य क्रमेण
द्वितीयभूमिकाप्रवेशक्रममाह - विचारेति | भूमिकामागतः
अधिकारप्राप्त्याऽवतीर्णः || १४ ||

श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणाम् |
मुख्यया व्याख्यया ख्याताञ्श्रयते श्रेष्ठपण्डितान् || १५ ||

स तत्र किं करोति तदाह - श्रुतीति | श्रुतीनां स्मृतीनां सदाचाराणां
धारनाध्यानकर्मणां साध्येन समाधिना साधनैश्च
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारैः प्रतिपाद्ये यस्य योगशास्त्रस्य तस्य च
मुख्यया अनुष्ठानानुष्ठापनफलोपहितया व्याख्यया व्याख्यानेन ख्यातान् |
आत्मतत्त्वानुभवोपदेशकुशलत्वाच्छ्रेष्ठान्पण्डितान् गुरून् श्रयते
श्रवणमननादिविचाराय शरणं गच्छतीत्यर्थः | तथा च श्रुतिः तद्विज्ञानार्थं
स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् इति || १५ ||

पदार्थप्रविभागज्ञः कार्याकार्यविनिर्णयम् |
जानात्यधिगतश्रव्यो गृहं गृहपतिर्यथा || १६ ||

स्वयं व्याकरणाद्यङ्गाभिज्ञत्वात्पदानां तदर्थानां च
वाच्यलक्ष्यादिरूपाणां लक्षणादिप्रविभागज्ञः शिष्यो गुरुमुखादधिगतश्रव्यः
सन् कार्यं साध्यं कर्मकाण्डार्थस्तद्विलक्षणमकार्यं सिद्धं
ब्रह्मकाण्डार्थस्तयोर्विनिर्णयं गृहपतिः स्वगृहकोष्ठविभागमिव स्पष्टं
जानाति || १६ ||

मदाभिमानमात्सर्यमोहलोभातिशायिताम् |
बहिरप्याश्रितामीषत्त्यजत्यहिरिव त्वचम् || १७ ||

बहिर्लोकमर्यादानुसारेणेषदाश्रितामपि | अनेन प्रथमभूमिकायामेव
तेषामन्तर्निवृत्तता दर्शिता || १७ ||

126361 इत्थंभूतमतिः शास्त्रगुरुसज्जनसेवनात्।
126362 सरहस्यमशेषेण यथावदधिगच्छति॥ १८॥
126363
126364 शास्त्ररहस्यं परमतात्पर्यं प्रमाणासंभावनानिरासेनाधिगच्छति।
126365 गुरुसज्जनाभिमतमात्मरहस्यं प्रमेयासंभावनानिरासेनाधिगच्छति॥ १८॥
126366
126367 असंसङ्गाभिधामन्यां तृतीयां योगभूमिकाम्।
126368 ततः पतत्यसौ कान्तः पुष्पशय्यामिवामलाम्॥ १९॥
126369
126370 एवं द्वितीयभूमिकां जितवतस्तृतीयभूमिकाप्रवेशमाह - असंसङ्गेति।
126371 ततस्तृतीयां भूमिकां पतति प्रविशति॥ १९॥
126372
126373 यथावच्छास्त्रवाक्यार्थे मतिमाधाय निश्चलम्।
126374 तापसाश्रमविश्रामैरध्यात्मकथनक्रमैः॥ २०॥
126375
126376 यथावदिति श्लोकद्वयं यथायोगं पूर्वभूमिकाद्वयानुवादः॥ २०॥
126377
126378 संसारनिन्दकैस्तद्वद्वैराग्यकरणक्रमैः।
126379 शिलाशय्यासमासीनो जरयत्यायुराततम्॥ २१॥
126380
126381 वनवासविहारेण चित्तोपशमशोभिना।
126382 असङ्गसुखसौम्येन कालं नयति नीतिमान्॥ २२॥
126383
126384 ग्रामवासे विक्षेपबाहुल्येन समाध्यभ्यासानिर्वाहाद्वनवासविहारेण॥ २२॥
126385
126386 अभ्यासात्साधुशास्त्राणां करणात्पुण्यकर्मणाम्।
126387 जन्तोर्यथावदेवेयं वस्तुदृष्टिः प्रसीदति॥ २३॥
126388
126389 तत्र चित्तप्रसादे व्युत्थानकाले पूर्वभूमिकाद्वयधर्मानुवृत्तिरप्यावश्यकीति
126390 दर्शयति - अभ्यासादिति॥ २३॥
126391
126392 तृतीयां भूमिकां प्राप्य बुधोऽनुभवति स्वयम्।
126393 द्विःप्रकारमसंसङ्गं तस्य भेदमिमं शृणु॥ २४॥
126394
126395 असङ्गसुखसौम्येनेत्युक्तिं विभज्य व्याचष्टे - तृतीयामिति॥ २४॥
126396
126397 द्विविधोऽयमसंसङ्गः सामान्यः श्रेष्ठ एव च।
126398 नाहंन् कर्ता न भोक्ता च न बाध्यो न च बाधकः॥ २५॥
126399
126400 सामान्यः पूर्वभूमिकासाधारणः। स्वदेहक्रियाफलयोर्न कर्ता न भोक्ता
126401 चेत्युदासीनः। परक्रियाफलानां च न बाध्यो बाधकश्चेत्यसङ्गः॥ २५॥
126402
126403 इत्यसज्जनमर्थेषु सामान्यासङ्गनामकम्।
126404 प्राक्कर्मनिर्मितं सर्वमीश्वराधीनमेव च॥ २६॥
126405
126406 इति निश्चयेन। अर्थेषु दृश्येष्वसज्जनमनभिष्वङ्गः। सामान्यासंसङ्गमेव
126407 दृढीकर्तुं प्रपञ्चयति - प्राक्कर्मेति सार्धत्रिभिः। सुखं वा प्राप्यमाणं
126408 यदि वा दुःखं प्राप्यमाणं सर्वं प्राक्कर्मनिर्मितं कर्मस्वातन्त्र्यपक्षे।
126409 ईश्वरस्वातन्त्र्यपक्षे त्वीश्वराधीनमेव। वाशब्द उत्तरपक्षस्य
126410 प्रामाणिकत्वद्योतनार्थः॥ २६॥
126411
126412 सुखं वा यदि वा दुःखं कैवात्र मम कर्तृता।

126413 भोगाभोगा महारोगाः संपदः परमापदः ॥ २७ ॥
126414
126415 पक्षद्वयेऽपि ममास्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रः कर्तेत्यानुशासनिकी कर्तृता कैव न
126416 काचिदपीत्यर्थः । असंसङ्गोपयुक्तानन्यानप्यनास्थाहेतून्भावेषु दर्शयति -
126417 भोगा इति ॥ २७ ॥
126418
126419 वियोगायैव संयोगा आधयो व्याधयो धियः ।
126420 कालः कवलनोद्युक्तः सर्वभावाननारतम् ॥ २८ ॥
126421
126422 अनास्थयेति भावानां यदभावनमान्तरम् ।
126423 वाक्यार्थलग्नमनसः सामान्योऽसावसंगमः ॥ २९ ॥
126424
126425 इयमनास्थापि श्रवणादिसाहाय्येन वाक्यार्थज्ञानासक्तस्यैवासंसङ्गसुखाय
126426 नान्यस्येत्याह - वाक्यार्थेति ॥ २९ ॥
126427
126428 अनेकक्रमयोगेन संयोगेन महात्मनाम् ।
126429 वियोगेनासतामन्तः प्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥ ३० ॥
126430
126431 अयं चासंसङ्गः पूर्वभूमिकयोरेव सत्सङ्गाद्युपायैः सम्यगभ्यसनीय इत्याह
126432 - अनेनेति । श्रवणमननात्मिकानामात्मसंविदां प्रयोगेण आवर्तनेन । तथा च
126433 भगवतो बादरायणस्य सूत्रं आवृत्तिरसकृदुपदेशात् इति ॥ ३० ॥
126434
126435 पौरुषेण प्रयत्नेन संतताभ्यासयोगः ।
126436 करामलकवद्वस्तुन्यागते स्फुटतां दृढम् ॥ ३१ ॥
126437
126438 आत्मवस्तुनि प्रमाणप्रमेयासंभावनाद्वयनिरासेन स्फुटतां इत्थमेवात्मवस्त्विति
126439 विश्वासगोचरतामागते सति ॥ ३१ ॥
126440
126441 संसाराम्बुनिधेः पारे सारे परमकारणे ।
126442 नाहंन् कर्तेश्वरः कर्ता कर्म वा प्राकृतं मम ॥ ३२ ॥
126443
126444 सप्तम्यन्तत्रयंन् पूर्वान्वयि वस्तुनीत्यस्य विशेषणम् । श्रेष्ठासंसङ्गं
126445 दर्शयति - नाहमित्यादिना । नाहं कर्ता किंत्वीश्वर एव कर्ता । मम
126446 प्राक्कृतमिदानीं क्रियमाणं वा कर्म
126447 नास्तीत्यादिनिरासतत्प्रतियोग्यादिविकल्पशब्दार्थवेदनामपि दूरतरे कृत्वा
126448 यन्मौनमासनमिति परेणान्वयः ॥ ३२ ॥
126449
126450 कृत्वा दूरतरे नूनमिति शब्दार्थभावनम् ।
126451 यन्मौनमासनं शान्तं तच्छ्रेष्ठासङ्ग उच्यते ॥ ३३ ॥
126452
126453 मौनं वाङ्मनश्चक्षुरादिचेष्टाशून्यंन्
126454 निदिध्यासनपरिपाकफलनिर्विकल्पसमाधिना यत् आसनमवस्थानम् ॥ ३३ ॥
126455
126456 यन्नान्तर्न बहिर्नाधो नोर्ध्वं नाशासु नाम्बरे ।
126457 न पदार्थे नापदार्थे न जडे न च चेतने ॥ ३४ ॥
126458
126459 यद्ब्रह्मैकरस्यविलीनचित्तवृत्त्यात्मकमासितम् ।
126460 अन्तर्बाह्यादिसर्ववस्त्वालम्बनशून्यमित्यर्थः । चेतने चिदाभासे । सर्वा
126461 विषयसप्तम्यः ॥ ३४ ॥
126462
126463 आसितं भासनं शान्तमभासं नभसा समम् ।
126464 अनाद्यन्तमजं कान्तं तच्छ्रेष्ठासङ्ग उच्यते ॥ ३५ ॥

126465
126466 यत आसितं भासनं स्वप्रकाशचिद्रूपम् | अभासं प्रकाशकान्तरशून्यम् || ३५ ||
126467
126468 संतोषामोदमधुरः सत्कार्यामलपल्लवः |
126469 चित्तनालाग्रसंलीनो विघ्नकण्टकसंकटः || ३६ ||
126470
126471 स चायं समाधिः सदाचारोपबृंहितविवेकस्य फलमिति वक्तुं विवेकं पद्मत्वेन
126472 रूपयति - संतोषेति | सत्कार्याणि निष्कामकर्माणि
126473 उपासनगुरुशुश्रूषाश्रवणादीन्येव पल्लवा यस्य | चित्तलक्षणनालाग्रे संलीनै
126474 रागादिवासनाप्रभवैर्बहुतरविघ्नकण्टकैः संकटो निबिडितः || ३६ ||
126475
126476 विवेकपद्मो रूढोऽन्तर्विचारार्कविलासितः |
126477 फलं फलत्यसंसङ्गां तृतीयां भूमिकामिमाम् || ३७ ||
126478
126479 सोऽयमसंसङ्ग एव तृतीया भूमिकेत्याह - फलमिति || ३७ ||
126480
126481 समवायाद्विशुद्धानां संचयात्पुण्यकर्मणाम् |
126482 काकतालीययोगेन प्रथमोदेति भूमिका || ३८ ||
126483
126484 प्रथमभूमिकैवानेकजन्मसंचितसुकृतपरिपाकैरैहिकपुण्यसंचयैश्च
126485 दैवादङ्कुरिता चेत्सैव सत्संगमादिना महता यत्नेन रक्षणीया सा चेद्रक्षिता
126486 अनायासेनैव द्वितीयादिभूमिकाः सेत्स्यन्तीति तत्रैव यत्नाधिक्यमुपदिशति -
126487 समवायादिति | विशुद्धानां तत्त्वविदां
126488 समवायाद्दानमानभजनाद्युपायैर्मेलनात् || ३८ ||
126489
126490 भूमिः प्रोदितमात्रा तैरमृताङ्कुरिकेव सा |
126491 विवेकेनाम्बुसेकेन रक्ष्या पाल्या प्रयत्नतः || ३९ ||
126492
126493 समवेतैस्तैः किं कार्यं तदाह - भूमिरिति | यतस्तैर्विशुद्धैः सा
126494 शुभेच्छालक्षणा भूमिरीषच्छुभप्रवृत्त्युन्मुखतया प्रोदिता मेघैरङ्कुरिता
126495 भूमिरिव प्रतिदिनं विवेकोपदेशलक्षणेनाम्बुसेकेन यथा अमृता अम्लाना भवति
126496 तथा रक्ष्या वर्धनीया दुष्प्रवृत्त्यादिविघ्ननिवारणयत्नेन पालनीया चेत्यर्थः || ३९
126497 | |
126498
126499 येनांशेनोल्लसत्येषा विचारेणोदयं नयेत् |
126500 तमेवानुदिनं यत्नात्कृषीवल इवाङ्कुरम् || ४० ||
126501
126502 एषा शुभेच्छा साधनचतुष्टयमध्ये वैराग्यलक्षणेन वा येनैवांशेन
126503 प्रथममङ्कुरितोल्लसति तमेवांशं विचारेणोदयमभिवृद्धिं नयेत् || ४० ||
126504
126505 एषा हि परिमृष्टान्तरन्यासां प्रसवैकभूः |
126506 द्वितीयां भूमिकां यत्नात्तृतीयां प्राप्नुयात्ततः || ४१ ||
126507
126508 एकोंशोऽभिवर्धितोऽन्या उत्तरभूमिकाश्च स्वयमेव साधयिष्यतीत्याह - एषेति || ४१ ||
126509
126510 श्रेष्ठा संसङ्गता ह्येषा तृतीया भूमिकात्र हि |
126511 भवति प्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनः पुमान् || ४२ ||
126512
126513 सोपायं वर्णितां तृतीयभूमिकां सफलामुपसंहरति - श्रेष्ठेति || ४२ ||
126514
126515 श्रीराम उवाच |
126516

126517 मूढस्यासत्कुलोत्थस्य प्रवृत्तस्याधमस्य च ।
126518 अप्राप्तयोगिसङ्गस्य कथमुत्तरणं भवेत् ॥ ४३ ॥
126519
126520 प्रसङ्गादन्तराले मूढेषु दयया रामः पृच्छति - मूढस्येति ।
126521 आभिजात्याद्यधिकारिविशेषणहीनस्याध्यात्मकथाविमुखस्य कामभोगार्थमेव
126522 प्रवृत्तस्याधमस्य चोपायान्तरेण मोक्षोऽस्ति वा न वेति प्रथमप्रश्नार्थः ॥ ४३ ॥
126523
126524 एकामथ द्वितीयां वा तृतीयां चेतरां च वा ।
126525 आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन्गतिः ॥ ४४ ॥
126526
126527 आद्यभूमिकात्रये अपरोक्षज्ञानोदयाभावादेकद्वित्र्यादिरूढदशायां मृतस्य
126528 कीदृशी गतिरिति द्वितीयस्य ॥ ४४ ॥
126529
126530 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
126531
126532 मूढस्यारूढदोषस्य [मूढस्येत्यारभ्य संग्रह
126533 इत्यन्तसार्धश्लोकद्वयस्थानेऽयं पाठ उपलभ्यते मूढस्यारूढदोषस्य
126534 तावत्संसृतिरातता । यावज्जन्मान्तरशतैर्नोदिता प्रथमात्र भूः ॥ १ ॥ अथवा
126535 साधुसंगत्या काकतालीययोगतः । संसारस्य परामर्शाद्वैराग्यं नाभ्युदेति
126536 हि ॥ २ ॥ वैराग्येऽभ्युदिते जन्तोरवश्यं भूमिकोदयः इति ।]
126537 तावत्संसृतिरातता ।
126538 यावज्जन्मान्तरशतैः काकतालीययोगतः ॥ ४५ ॥
126539
126540 आद्यप्रश्नस्योत्तरमाह - मूढस्येत्यादिसार्धद्वयेन । काकतालीययोगतः
126541 स्वविचारत एव वा साधुसंगत्या वा वैराग्यं यावन्नाभ्युदेतीति परेणान्वयः ॥ ४५ ॥
126542
126543 अथवा साधुसंगत्या वैराग्यं नाभ्युदेति हि ।
126544 वैराग्येऽभ्युदिते जन्तोरवश्यं भूमिकोदयः ॥ ४६ ॥
126545
126546 ततो नश्यति संसार इति शास्त्रार्थसंग्रहः ।
126547 योगभूमिकयोत्क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः ॥ ४७ ॥
126548
126549 द्वितीयस्योत्तरमाह - योगभूमिकयेत्यादिना ॥ ४७ ॥
126550
126551 भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम् ।
126552 ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च ॥ ४८ ॥
126553
126554 मेरूपवनकुञ्जेषु रमते रमणीसखः ।
126555 ततः सुकृतसंभारे दुष्कृते च पुरा कृते ॥ ४९ ॥
126556
126557 दुष्कृतक्षयानुसारेण रमते इत्यर्थाद्गम्यते । दुष्कृते चेति प्राक्तनानुवादः । न हि
126558 तस्य नरकादिभोगोऽस्ति न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति इति भगवद्वचनात्
126559 । आनुषङ्गिकं दुःखभोगाभिप्रायं वा । स्वर्गिणामपि
126560 शारीरमानसादिदुःखसहस्रसत्त्वात् ॥ ४९ ॥
126561
126562 भोगजाले परिक्षीणे जायन्ते योगिनो भुवि ।
126563 शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् ॥ ५० ॥
126564
126565 भोगजाले भुज्यमाने सुकृतसंभारे दुष्कृते च परिक्षीणे सतीत्यन्वयः । योगिन इति
126566 जात्याख्यायां बहुवचनम् ॥ ५० ॥
126567
126568 जनित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासिताः ।

126569 तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तयोगभूमिक्रमं बुधाः ।
126570 स्मृत्वा परिपतन्त्युच्चैरुत्तरं भूमिकाक्रमम् ॥ ५१ ॥
126571
126572 योगमेवेति । पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः इति भगवद्वचनात् । तदेवाह
126573 - योगवासिता इति । परिपतन्त्यारोहन्ति ॥ ५१ ॥
126574
126575 भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्मृतम् ।
126576 यथावद्भेदबुद्ध्येदं तज्जाग्रदिति दृश्यते ॥ ५२ ॥
126577
126578 प्रश्नयोरुत्तरमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति - भूमिकात्रितयमित्यादिना ।
126579 आद्यभूमिकात्रये जाग्रच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह - यथावदिति ।
126580 भेददर्शनगुणेन प्रसिद्धजाग्रत्साम्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥
126581
126582 उदेति योगयुक्तानामत्र केवलमार्यता ।
126583 यां दृष्ट्वा मूढबुद्धीनामभ्युदेति मुमुक्षुता ॥ ५३ ॥
126584
126585 निमित्तान्तरमप्याह - उदेतीति । आर्यता पूज्यता प्रयोजकसद्गुणोकर्षः । यां
126586 दृष्ट्वेति । यद्यदाचरति श्रेष्ठः इति न्यायादित्यर्थः ॥ ५३ ॥
126587
126588 कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् ।
126589 तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्य इति स्मृतः ॥ ५४ ॥
126590
126591 तामेवार्यतामनार्यजनव्यावृत्तां प्रथमं लक्षयति - कर्तव्यमिति । कामं
126592 पर्याप्तं सर्वं नित्यनैमित्तिकं कर्मेत्यर्थः ॥ ५४ ॥
126593
126594 यथाचारं यथाशास्त्रं यथाचित्तं यथास्थितम् ।
126595 व्यवहारमुपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः ॥ ५५ ॥
126596
126597 यथाचारं वृद्धाचारानुसारि । तत्रापि यथाशास्त्रम् । तत्रापि यथाचित्तं स्वचित्तं
126598 यत्कृत्वा प्रसीदति न पश्चात्तप्यते तादृशमेव । व्यवहारं लौकिकमपि ॥ ५५ ॥
126599
126600 प्रथमायामङ्कुरितं द्वितीयायां विकासितम् ।
126601 फलीभूतं तृतीयायामार्यत्वं योगिनो भवेत् ॥ ५६ ॥
126602
126603 तदेवार्यत्वं प्रथमभूमिकायां शुभेच्छायामङ्कुरितम् । द्वितीयभूमिकायां
126604 श्रवणादिप्रवृत्त्या विकासितम् । तृतीयभूमिकायां चित्तैकाग्र्यफलेन
126605 फलितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥
126606
126607 आर्यतायां मृतो योगी शुभसंकल्पसंभृतान् ।
126608 भोगान्भुक्त्वा चिरं कालं योगवाञ्जायते पुनः ॥ ५७ ॥
126609
126610 तातान्तराले मृतानां निष्कामकर्मानुष्ठानक्षीणपापानां कर्मणा पितृलोको
126611 विद्यया देवलोकः इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धो देवलोकादिभोगोऽपि
126612 शुभसंकल्पाहितसद्वासनासंभृतत्वान्न काम्यकर्मानुष्ठायिनामिव
126613 रागादिदुर्वासनासंभरणेनाधःपातहेतुरित्याशयेनाह - आर्यतायामिति ॥ ५७ ॥
126614
126615 भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञाने क्षयमागते ।
126616 सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचन्द्रोदयोपमे ॥ ५८ ॥
126617
126618 अज्ञाने ज्ञानविरोधिद्वैतवासनाजाले असंभावनाविपरीतभावनादोषे च
126619 क्षयमागते सति निष्प्रत्यूहान्महावाक्यादपरिक्षाखण्डाकारज्ञानोदये सति
126620 मूलाज्ञानक्षयाद्योगिनश्चतुर्थी भूमिकामिता गताः सन्तः सर्वं

126621 जगत्सममानन्दैकरसं पश्यन्तीति परेणान्वयः ॥ ५८ ॥
126622
126623 निर्विभागमनद्यन्तं योगिनो युक्तचेतसः ।
126624 समं सर्वं प्रपश्यन्ति चतुर्थी भूमिकामिताः ॥ ५९ ॥
126625
126626 अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते प्रशममागते ।
126627 पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकांश्चतुर्थीं भूमिकामिताः ॥ ६० ॥
126628
126629 भूमिकात्रितयं जाग्रच्चतुर्थी स्वप्न उच्यते ।
126630 विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते ॥ ६१ ॥
126631
126632 व्यावहारिकसत्तया जगद्भानसाम्याज्जाग्रत् । प्रातिभासिकसत्तया
126633 तद्भानसाम्यात्स्वप्न उच्यते । पञ्चम्यां भूमिकायां सुषुप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं
126634 तत्साम्यं दर्शयति - विच्छिन्नेति । सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः
126635 सुखरूपमेति इति श्रुतौ सुषुप्तौ सर्वविलयप्रसिद्धेरत्रापि
126636 प्रातिभासिकत्रिपुटीपरिशेषस्यापि विलयेन तत्साम्यादिति भावः । विच्छिन्नस्य
126637 शरदभ्रखण्डस्य केवलाकाशमात्रपरिशेषलक्षणं विलयमिव
126638 शुद्धचिन्मात्रपरिशेषलक्षणं स्वभावं प्रविलीयते प्रविलयेन प्राप्नोतीत्यर्थः ।
126639 लिङर्थफलव्यापारांशयोर्मध्ये फलांशस्य विलयशब्देन
126640 निष्कृष्यानुवादात्तस्य च व्यापारांशं प्रति कर्मत्वान्मृदुपचतीति
126641 क्रियाविशेषणेष्विवात्रापि द्वितीया । अवशिष्टव्यापारांशमात्रं प्रविलीयते इति
126642 तिङन्तप्रकृत्योच्यते उदपेषं पिनष्टीत्यत्रेव ॥ ६१ ॥
126643
126644 सत्तावशेष एवास्ते पञ्चमीं भूमिकां गतः ।
126645 पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तपदनामिकाम् ॥ ६२ ॥
126646
126647 सत्ता चित्सत्ता तदवशेषः । सुषुप्तमिति पदं गौणं नाम यस्यास्ताम् ॥ ६२ ॥
126648
126649 शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ।
126650 गलितद्वैतनिर्भासमुदितोऽन्तः प्रबुद्धवान् ॥ ६३ ॥
126651
126652 उदित आविर्भूतस्वरूपः ॥ ६३ ॥
126653
126654 सुषुप्तघन एवास्ते पञ्चमीं भूमिकामितः ।
126655 अन्तर्मुखतया तिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ॥ ६४ ॥
126656
126657 सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवेति श्रुत्युक्तप्रज्ञानघनतासाम्याद्वा
126658 तस्यां सुषुप्तपदनामतेत्याशयेनाह - सुषुप्तेति । आनन्दमयो ह्यानन्दभुगिति
126659 श्रुतिप्रसिद्धान्तर्मुखस्यानन्दास्वादनसाम्यादपि तन्नामतेत्याशयेनाह -
126660 अन्तर्मुखतयेति ॥ ६४ ॥
126661
126662 परिशान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ।
126663 कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः ॥ ६५ ॥
126664
126665 विवासनः अत्यन्तोच्छिन्नस्वतोव्युत्थानवासनः सन्नित्यर्थः ॥ ६५ ॥
126666
126667 षष्ठीं तुर्याभिधामन्यां क्रमात्क्रमति भूमिकाम् ।
126668 यत्र नासन्न सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ॥ ६६ ॥
126669
126670 उक्तसुषुप्तमपेक्ष्य तुर्याभिधानाम् । तल्लक्षणान्याह - यत्रेत्यादिना ॥ ६६ ॥
126671
126672 केवलं क्षीणमननमास्ते द्वैतैक्यनिर्गतः ।

126673 निर्ग्रन्थिः शान्तसंदेहो जीवन्मुक्तो विभावनः || ६७ ||
126674
126675 द्वैतवदैक्यस्यापि संख्यान्तरव्यावर्तकसंख्यात्वात्तदुभयवर्जितः |
126676 तत्रात्यन्तिकहृदयग्रन्थिसर्वसंदेहभेदमाह - निर्ग्रन्थिरिति | भिद्यते
126677 हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयः इति श्रुतेरिति भावः || ६७ ||
126678
126679 अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः |
126680 अन्तःशून्यो बहिःशून्यः शून्यः कुम्भ इवाम्बरे || ६८ ||
126681
126682 अनिर्वाणः प्रारब्धधृतशरीरोऽपि निर्वाणो मुक्तः | यथा चित्रदीपः अनुपक्षीणोऽपि न
126683 ज्वलतीति निर्वाणः जडजगत्स्वभावेनान्तर्बहिश्च शून्यः || ६८ ||
126684
126685 अन्तःपूर्णो बहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे |
126686 किंचिदेवैष संपन्नस्त्वथ वैष न किंचन || ६९ ||
126687
126688 अनावृतानन्दस्वभावेन त्वन्तर्बहिश्च पूर्णः | तस्याद्वितीयरूपस्य
126689 संसारदशायां कदाप्यप्रसिद्धत्वेन किंचिदपूर्वेण परमाश्चर्यरूपेण
126690 संपन्नः | वास्तवदृष्ट्या नित्यसिद्धत्वान्न किंचन संपन्नः || ६९ ||
126691
126692 षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात् |
126693 विदेहमुक्तता तूक्ता सप्तमी योगभूमिका [न तु जीवताम् इति पाठः |] || ७०
126694 | |
126695
126696 सप्तमी भूमिका परिप्रौढा चेत्सैव मुक्ततेति सप्तमी सा परिप्रौढा विषयः स्यान्न
126697 जीवताम् इति प्रागुक्तेत्यर्थः || ७० ||
126698
126699 अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा भवभूमिषु |
126700 कैश्चित्सा शिवमित्युक्ता कैश्चिद्ब्रह्मेत्युदाहृता || ७१ ||
126701
126702 वचसामगम्या | योगिमानसानुभवैकगम्येत्यर्थः | न च जीवतः सप्तमी भूमिकैव
126703 नास्तीति योगिमानसानुभवगम्यतापि तस्या नास्तीति भ्रमितव्यम् | सा सीमा भवभूमिषु
126704 इति तस्या भवभूमिमध्यपातसीमात्वोक्तिविरोधापत्तेः | आसामभ्यासयोगेन
126705 इत्युत्तरत्राभ्यसनीयत्वोक्तिविरोधाच्च | शिवमिति शैवैरुक्ता | शिवमद्वैतं चतुर्थं
126706 मन्यन्ते इति श्रुत्यनुरोधादिति भावः | ब्रह्मेति वेदान्तिभिः || ७१ ||
126707
126708 कैश्चित्प्रकृतिपुंभावविवेक इति भाविता |
126709 अन्यैरप्यन्यथा नानाभेदैरात्मविकल्पितैः || ७२ ||
126710
126711 प्रकृतिपुंसोर्भावः अविविक्तावस्थितिस्तस्य विवेक इति सांख्ययोगिभिः |
126712 अन्यैर्जैमिनिसात्त्वतमाहेश्वरबुद्धार्हदादिभिः स्वर्गो वासुदेवः
126713 महेश्वरोऽनुपप्लवं विज्ञानमनुपप्लवसुखमित्यादिस्वस्वबुद्ध्यनुसारि##-
126714
126715 नित्यमव्यपदेश्यापि कथंचिदुपदिश्यते |
126716 सप्तैता भूमिकाः प्रोक्ता मया तव रघूद्वह || ७३ ||
126717
126718 यदि वचसामगम्यं तर्हि कथमुपदिश्यते तत्राह - नित्यमिति |
126719 कथंचिद्भागत्यागलक्षणाभ्युपायैरित्यर्थः || ७३ ||
126720
126721 आसामभ्यासयोगेन न दुःखमनुभूयते |
126722 अस्त्यत्यन्तमदोन्मत्ता मृदुमन्थरचारिणी || ७४ ||
126723
126724 परवैराग्यदार्ढ्ये सत्येव भूमिकासु प्रवेशो भवति नान्यथेति

126725 मत्तकरिण्याख्यायिकाच्छलेन वर्णयितुमारभते - अस्तीत्यादिना ॥ ७४ ॥
126726
126727 करिणी विग्रहव्यग्रा महादशनशंसिनी ।
126728 सा चेन्निहन्यते नूनमनन्तानर्थकारिणी ॥ ७५ ॥
126729
126730 विग्रहव्यग्रा सदा समरोद्युक्ता महद्भ्यां दशनाभ्यां शंसनं शंसः
126731 प्रख्यातिस्तद्वती । अस्तु सा किं ततस्तत्राह - सा चेदिति ॥ ७५ ॥
126732
126733 तदेतासु समग्रासु भूमिकासु नरो जयी ।
126734 करिणी मदमत्ता सा यावन्न विजितौजसा ॥ ७६ ॥
126735
126736 तयैताः भूमिकाः निरुद्धाः अतस्तद्वधं विना नैकापि भूमिका जेतुं शक्येत्यर्थः
126737 ॥ ७६ ॥
126738
126739 को नाम सुभटस्तावत्संपत्समरभूमिषु ।
126740
126741 श्रीराम उवाच ।
126742
126743 कासौ प्रमत्ता करिणी काश्च ता रणभूमयः ॥ ७७ ॥
126744
126745 सा यावन्न विजिता तावत्तदाक्रान्तासु क्षुद्रसांसारिकसंपद्रूपास्वपि समरभूमिषु
126746 प्रवेष्टुमपि को नाम सुभटः समर्थो योद्धेत्यर्थः । प्रश्नः स्पष्टः ॥ ७७ ॥
126747
126748 कथं निहन्यते चैषा क्व चैषा रमते चिरम् ।
126749
126750 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
126751
126752 रामेच्छा नाम करिणी इदं मेऽस्त्वितिरूपिणी ॥ ७८ ॥
126753
126754 शरीरकानने मत्ता विविधोल्लासकारिणी ।
126755 मत्तेन्द्रियोग्रकलभा रसनाकलभाषिणी ॥ ७९ ॥
126756
126757 क्व चैषा रमते इत्यस्योत्तरमाह - शरीरकानने इति ।
126758 विविधदैन्यधावनशोकमोहाद्युल्लासकरणशीला । मत्तानीन्द्रियाण्येवोग्राः कोपनाः
126759 कलभाः शावका यस्याः । रसनाकलभाषिणी मधुरबृंहितसाधनं यस्याः ॥ ७९ ॥
126760
126761 मनोगहनसंलीना कर्मदन्तद्वयान्विता ।
126762 मदोऽस्या वासनाव्यूहः सर्वतः प्रसरद्वपुः ॥ ८० ॥
126763
126764 प्रख्यातौ दन्तौ दर्शयति - कर्मेति । कर्म शुभाशुभरूपम् ।
126765 मदमत्तेत्यत्रोक्तं मदं दर्शयति - मद इति । एवमग्रेऽपि योज्यम् ॥ ८० ॥
126766
126767 संसारदृष्टयो राम तस्याः समरभूमयः ।
126768 भूयो यत्रानुभवति नरो जयपराजयौ ॥ ८१ ॥
126769
126770 इच्छानागी निहन्त्येषा कृपणाञ्जीवसंचयान् ।
126771 वासनेहा मनश्चित्तं संकल्पो भावनं स्पृहा ॥ ८२ ॥
126772
126773 नागी करिणी । जीवसंचयान् प्राणिनिकायान् ॥ ८२ ॥
126774
126775 इत्यादिनिवहो नाम्नामस्यास्त्वाशयकोशगः ।
126776 धैर्यनाम्ना वरास्त्रेण प्रसृतामवहेलया ॥ ८३ ॥

126777
126778 आशयकोशगश्चित्तकोशगतः। वृत्तिवैचित्र्यप्रयुक्त इति यावत्। कथं निहन्यते चैषेति
126779 प्रश्नस्योत्तरमाह - धैर्येति॥ ८३॥
126780
126781 नागीं सर्वात्मिकामेतामिच्छां सर्वात्मना जयेत्।
126782 यावद्वस्त्विदमित्येवमियमन्तर्विजृम्भते॥ ८४॥
126783
126784 सर्वात्मिकां ब्रह्मलोकान्तसर्वभोग्यगोचराम्। सर्वात्मना सर्वथा सर्वमहमेवेति
126785 भावितेनात्मना वा। न हि नित्यलब्धात्मरूपतया भाविते तृष्णा भवति
126786 किंत्विदमित्यलब्धतया दृष्टे इत्याह - यावदिति॥ ८४॥
126787
126788 तावदुग्रा कुसंसारमहाविषविषूचिका।
126789 एतावानेव संसार इदमस्त्विति यन्मनः॥ ८५॥
126790
126791 संसारमहाविषविषूचिकारूपा तृष्णा तावदेव विजृम्भत इत्यनुकृष्यते॥ ८५॥
126792
126793 अस्य तूपशमो मोक्ष इत्येवं ज्ञानसंग्रहः।
126794 प्रसादकारिणी स्वच्छा निरिच्छे विमलाकृतौ॥ ८६॥
126795
126796 तृष्णैव संसारस्तत्क्षय एव मोक्षभूमिकोदयहेतुत्वान्मोक्षः।कथं वैराग्यस्य
126797 भूमिकोदयहेतुता तद्दर्शयति - प्रसादेति॥ ८६॥
126798
126799 तैलबिन्दुरिवादर्शे विश्राम्यत्युपदेशवाक्।
126800 असंवेदनमात्रेण नोदेतीच्छाभवाङ्कुरः॥ ८७॥
126801
126802 रागादिपुरुषापराधमलिने चित्ते श्रुत्याचार्याद्युपदेशवाक् पद्मपत्रे जलबिन्दुरिव न
126803 संश्लिष्यते। वैराग्यादिसाधसंपन्ने तु आदर्शे तैलबिन्दुरिव संश्लिष्टा सती
126804 अविद्यामलमार्जनेन प्रसादो ब्रह्माकारप्रथनानुकूला स्वच्छता तत्कारिणी
126805 पर्यवस्यतीत्यर्थः। रागादेरनुदये उदितस्य छेदने चोपायमाह - असंवेदनेति।
126806 इच्छारूपो भवाङ्कुरः संवेदनं विषयस्मरणं तत्परित्यागमात्रेण नोदेति॥ ८७॥
126807
126808 मनागभ्युदितैवेच्छा छेत्तव्यानर्थकारिणी।
126809 असंवेदनशस्त्रेण विषस्येवाङ्कुरावली॥ ८८॥
126810
126811 मनागभ्युदिताप्यसंवेदनशस्त्रेणैव छेत्तव्या॥ ८८॥
126812
126813 इच्छाविच्छुरितो जीवो विजहाति न दीनताम्।
126814 स्वसंवेदनयत्नस्तु तूष्णीमेवान्तरासनम्॥ ८९॥
126815
126816 विच्छुरितो व्याप्तः। दीनतां भोगकार्पण्यम्। असंवेदनस्वरूपं व्युत्पादयति -
126817 स्वसंवेदनेति। सुष्ठु असंवेदनं स्वसंवेदनं तदनुकूलो निरोधयत्नः
126818 प्रत्याहारयत्नश्च चित्तस्यान्तस्तूष्णीं निर्व्यापारतया आसनम्॥ ८९॥
126819
126820 अवधानविनिर्मुक्तं सुप्तं शवशतं यथा।
126821 तां प्रत्याहारवडिशेनेच्छामत्सीं नियच्छत॥ ९०॥
126822
126823 तच्चाभ्यासकाले सावधानतारूपं परिपाककाले त्ववधानविनिर्मुक्तं
126824 सुषुप्तिमरणावस्थयोरिव स्वत एव संपद्यत इत्याशयेनाह - अवधानेति।
126825 तामनर्थकारिणीमिच्छामत्सीं प्रत्याहारलक्षणेन बडिशेनाकृष्य नियच्छत
126826 बध्नीतेति सर्वान् श्रोतृन्प्रत्युक्तिः॥ ९०॥
126827
126828 इदं मेऽस्त्विति संवेगमाहुः कल्पनमुत्तमाः।

126829 अर्थस्याभावनं यत्तत्कल्पनात्याग उच्यते ॥ ९१ ॥
126830
126831 ननु प्राक्कल्पनात्यागादेव मुक्तिरिति बहुशस्त्वयोक्तमिदानीमिच्छात्यागादिति
126832 कथमुच्यते तत्राह - इदं मेऽस्त्विति । संवेगं चित्तधावनं
126833 विषयानुसंधानलक्षणकल्पनाफलावस्थेयमिति कल्पनमाहुरित्यर्थः । भावनं
126834 स्मरणम् ॥ ९१ ॥
126835
126836 स्मरणं विद्धि संकल्पं शिवमस्मरणं विदुः ।
126837 तत्र प्रागनुभूतं च नानुभूतं च भाव्यते ॥ ९२ ॥
126838
126839 संकल्प एव सर्वानर्थमूलमिति प्राक्तनोक्तीनामप्ययमेवाभिप्राय इत्याशयेनाह ##-
126840
126841 अनुभूतां नानुभूतां स्मृतिं विस्मृत्य काष्ठवत् ।
126842 सर्वमेवाशु विस्मृत्य गूढस्तिष्ठ महामतिः ॥ ९३ ॥
126843
126844 संकल्पे अननुभूतमपि भाव्यत इति विशेषादपर्यायत्वेऽपि
126845 भूमिकारुरुक्षुभिर्हेयत्वेन कश्चिद्विशेष इत्यभेदोऽत्र विवक्षित इत्याशयेनाह -
126846 अनुभूतामिति ॥ ९३ ॥
126847
126848 ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति तत् ।
126849 असंकल्पः परं श्रेयः स किमन्तर्न भाव्यते ॥ ९४ ॥
126850
126851 इदानीं परमकारुणिको वसिष्ठः सर्वजनानां विषयसंकल्पत्यागं विना मोक्षो न
126852 सिध्यतीति तत्याग एवावश्यं कार्य इति समग्रवासिष्ठोपदेशरहस्यमाक्रोशेनापि
126853 दृढीकरिष्यन्नाह - ऊर्ध्वबाहुरिति । विरौमि उच्चैःस्वरेण पुनःपुनराक्रोशामि ।
126854 एवं क्रियमाणमप्याक्रोशं बधिर इव सुप्तप्रमत्त इव च कश्चिदपि जनो न शृणोति
126855 । शृण्वत्स्वपि च श्रवणफलादर्शनादुक्तिः । अन्तर्हृदि किमर्थं न भाव्यते न
126856 विमृश्य कृतकृत्यतापर्यवसितः क्रियते । न हि मन्दमध्यमाधिकारिणां
126857 सम्यङ्गननमन्तरेणार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९४ ॥
126858
126859 प्द्फ़् १५०, प्। १०५६
126860
126861 किल तूष्णीं स्थितेनैव तत्पदं प्राप्यते परम् ।
126862 परमं यत्र साम्राज्यमपि राम तृणायते ॥ ९५ ॥
126863
126864 तूष्णीं सर्वव्यापारोपरमेण स्थितेनैव पुंसा तत्तादृशं परमं पदं
126865 प्राप्यते । किलेति श्रौतप्रसिद्धौ । तथा च श्रुतिः यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि
126866 मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् इति । परमं
126867 हैरण्यगर्भान्तमपि साम्राज्यसुखं यत्र भूमानन्दे तृणवत्तुच्छतामापद्यत
126868 इत्यर्थः ॥ ९५ ॥
126869
126870 गम्यदेशैकनिष्ठस्य यथा पान्थस्य पादयोः ।
126871 स्पन्दो विगतसंकल्पस्तथा स्पन्दः स्वकर्मसु ॥ ९६ ॥
126872
126873 ननु सर्वथा संकल्पत्यागे देहस्पन्दाद्यसिद्धेर्व्यवहारलोपे कथं जीवनं तत्राह
126874 - गम्येति । यथा गन्तव्ये स्वगृहादिदेश एवैकनिष्ठा अविच्छिन्नचित्तवृत्तिधारा
126875 यस्य तथाविधस्य पान्थस्य पादयोर्विगतसंकल्प एव प्रतिक्षणं स्पन्दो जायते तथा
126876 योगिनोऽपि विनैव संकल्पं पूर्वाभ्यासजीवनादृष्टवशादेवानिषिद्धस्वकर्मसु
126877 स्पन्दो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥
126878
126879 बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते ।
126880 संकल्पनं परो बन्धस्तदभावो विमुक्तता ॥ ९७ ॥

सर्वमेवमजं शान्तमनन्तं ध्रुवमव्ययम् ।
पश्यन्भूतार्थचिद्रूपं शान्तमास्व यथासुखम् ॥ ९८ ॥

कया दृष्ट्या असंकल्पनं भवेत्तामाह - सर्वमिति । भूतार्थचिद्रूपं
नित्यसिद्धपरमार्थचिद्रूपम् ॥ ९८ ॥

अवेदनं विदुर्योगं शान्तमासितमक्षयम् ।
योगस्थः कुरु कर्माणि निर्वासनोऽथ मा कुरु ॥ ९९ ॥

अवेदनं तादृशदृष्टिपरिणत्या अहंममेत्यध्यस्त सर्वभेदविस्मरणमेव
जीवब्रह्मैक्यलक्षणं योगं विदुर्ब्रह्मविदः । तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं
योगसंज्ञितम् इति भगवता तथा व्याख्यातत्त्वादिति भावः । योगस्थः कुरु कर्माणि इति
तद्वाक्यं तु लोकसंग्रहेच्छं प्रत्यैच्छिकविहितानुष्ठापनार्थं न
नियमार्थमित्याशयेनाह - योगस्थ इति । अथ समाधिपरश्चेन्मा कुरु ॥ ९९ ॥

अवेदनं विदुर्योगं चित्तक्षयमकृत्रिमम् ।
अत्यन्तं तन्मयो भूत्वा तथा तिष्ठ यथासि भो ॥ १०० ॥

यथासि भो इति । यथास्थितस्वरूपावाप्तौ यथास्थितस्थितेरेवोचितत्वादिति भावः ॥ १०० ॥

शिवं सर्वगतं शान्तं बोधात्मकमजं शुभम् ।
तदेकभावनं राम सर्वत्याग इति स्मृतः ।
भावयञ्छश्वदन्तः स्वं कार्यं कर्म समाचर ॥ १०१ ॥

सा स्थितिरेव सर्वप्रपञ्चनिवृत्तिरूपत्वाच्चूडालोपदर्शितः सर्वत्यागोऽपीत्याह -
शिवमिति ॥ १०१ ॥

अहंममेति संविदन्न दुःखतो विमुच्यते ।
असंविदन्विमुच्यते यदीप्सितं समाचर ॥ १०२ ॥

विस्तरोक्तमनर्थतत्त्वं पुरुषार्थवत्त्वं च निष्कृष्य
करतलामलकवद्द्रऽसयन्नुपसंहरति - अहंममेति ॥ १०२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० पू०
परमार्थस्वरूपवर्णनं नाम षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
परमार्थस्वरूपवर्णनं नाम षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकशततमः सर्गः १२७

भरद्वाज उवाच ।

इति वरमुनिनोक्तं ज्ञानसारं पुराणं सकलमनुनिशम्य श्रीरघूणां
कुलाग्र्यः ।
विमलमतिरपृच्छत्किंचिदन्यत्स्वयं वा समसुखपरिपूर्णः
पूर्णबोधस्थितोऽसौ ॥ १ ॥

इह रामस्य विश्रान्तिर्भरद्वाजोत्सुकोक्तयः ।
लक्षणं जाग्रदादीनां तुरीयं चोपवर्ण्यते ॥

126933 एतावत्पर्यन्तं श्रीवसिष्ठरामसंवादं श्रावयित्वा
126934 रामविश्रान्तिस्मरणसंनिधापिते निरतिशयानन्दपूर्णात्मनि विश्रान्तं
126935 तूष्णींभूतं गुरुं श्रीवाल्मीकिं दृष्ट्वाद्यापि स्वयं तत्र विश्रान्त्यलाभादग्रेऽपि
126936 श्रवणोत्सुको भरद्वाजः पृच्छति - इतीत्यादि | हे रुतो विमलमतिः श्रीरघूणां
126937 कुलाग्र्योऽसौ श्रीरामः वरमुनिना श्रीवसिष्ठेन इति वर्णितैर्बहुभिः
126938 प्रकारैरुक्तमुपदिष्टं पुराणं चिरंतनं ब्रह्मादिमहर्षिसंप्रदायागतं
126939 ज्ञानसारं निशम्य श्रुत्वा अग्रेऽपि जिज्ञासुः किंचिदपृच्छत् | अथवा
126940 एतावतैवोपदेशेन शान्तसर्वसंदेहमोहः स्वयं समेन
126941 विषयवैचित्र्यप्रयुक्ततारतम्यरहितेन साक्षात्कृतेनात्मसुखेन परिपूर्णः सन्
126942 पूर्णबोधात्मैव भूत्वा स्थितस्तद्वदेति शेषः || १ ||
126943
126944 स खलु परमयोगी विश्ववन्द्यः सुरेशो जननमरणहीनः
126945 शुद्धबोधस्वभावः |
126946 सकलगुणनिधानं संनिधानं
126947 रमायास्त्रिजगदुदयरक्षानुग्रहाणामधीशः || २ ||
126948
126949 ननु समाने ग्रन्थश्रवणे त्वया स्वसंदेहमोहनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यामेव
126950 रामस्यापि ते कुतो नावधार्येते इति तु नाशङ्क्यम् | यतो मम रामस्य च
126951 महदन्तरमस्तीत्याह - स खल्विति | स
126952 नित्यसिद्धज्ञानयोगैश्वर्यानावृतचित्स्वभावः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
126953 इत्यादिश्रुतिप्रसिद्ध ईश्वरो जगत्पालनायावतीर्णो जगद्गुरुरपि सर्वलोकानुग्रहाय
126954 ज्ञानशास्त्रप्रवृत्त्यर्थं स्वेच्छया स्वस्याज्ञानमिव परिकल्प्य श्रोतुं
126955 प्रवृत्तः | अहं त्वनाद्यज्ञ एव मुमुक्षुरल्पतरसाधनसंपन्न इति महदन्तरमिति
126956 भावः || २ ||
126957
126958 श्रीवाल्मीकिरुवाच |
126959
126960 इति श्रुत्वा वसिष्ठस्य वाक्यं वेदान्तसंग्रहम् |
126961 विदिताखिलविज्ञानो रामः कमललोचनः || ३ ||
126962
126963 एवं पृष्टो वाल्मीकिः प्रश्नद्वितीयकोटिमेव कथाशेषेण समर्थयन्नुत्तरमाह
126964 - इति श्रुत्वेत्यादिना || ३ ||
126965
126966 शक्तिपातवशोन्मेषप्रकटामलचिद्घनः |
126967 मुहूर्तमासीदुद्बुद्धश्चैतन्यानन्दसागरः || ४ ||
126968
126969 शक्तिपातः अखण्डाकार्वाक्यजन्यचित्तवृत्तौ
126970 नित्यनिरतिशयानन्दात्मतत्त्वाविर्भावस्तद्वशादविद्यासंपुटोद्घाटनलक्षणोन्मेषे
126971 ण प्रकटामल्चिद्घनः कुण्डलिन्याः सुषुम्नामार्गे षट्चक्राणि भित्त्वा
126972 ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशेन शिवशक्तिसंयोगलक्षणो योगशास्त्रप्रसिद्धो वा | यस्तु
126973 मन्त्रशास्त्रप्रसिद्धो गुरोः शिष्यानुग्रहातिशयेन स्वदेहं त्यक्त्वा शिष्यदेहे
126974 प्रविश्य तदीयनाडीपरिशोधनद्वारा तत्कुण्डलिन्याःसप्तचक्रेषु संचारणेन
126975 सर्वभुवनसमाचारापरोक्षप्रदर्शनरूपः शक्तिपातः स नेह विवक्षितः |
126976 श्रीरामस्य स्वयमीश्वरस्य सार्वज्ञ्यादेः स्वतःसिद्धतया तदनपेक्षणात्तेन
126977 लोकोपकारासिद्धेश्चेति | उद्बुद्धः स्वस्वरूपे जागरितो विकसितश्च || ४ ||
126978
126979 प्रश्नोत्तरविभागादिपरिपाटीविवर्जितः |
126980 आनन्दामृतपूर्णासू रोमकण्टकिताङ्गकः || ५ ||
126981
126982 विभाग उक्तानुक्तांशविवेचनम् | आदिपदाद्वाह्यार्थपर्यालोचनमात्रं गृह्यते |
126983 तदर्थाभिः परिपाटीभिर्मनोबुद्धीन्द्रियादिव्यापारैर्विवर्जितः | आनन्दामृतेन
126984 पूर्णा असवः प्राणा यस्य || ५ ||

126985
126986 महासामान्यरूपत्वाच्चिद्व्यापकतया स्थितः।
126987 नित्यमष्टगुणैश्वर्यतृणप्रायमनोरथः॥ ६॥
126988
126989 महासामान्यंन् सर्वाधिष्ठानसन्मात्रम्। प्रत्यक्चितस्तद्रूपत्वसंपत्तेः।
126990 सर्वतश्चिद्व्यापकतया पूर्णः स्थितः। स एवास्य निरतिशयानन्दाविर्भाव
126991 इत्याशयेनाह - नित्यमिति। अष्टगुणानामष्टसंख्यानामणिमाद्यैश्वर्याणां
126992 तृणप्राया मनोरथा लिप्सा यस्य॥ ६॥
126993
126994 न किंचिदूचे संपन्नः शिवे परिणतः पदे।
126995
126996 भरद्वाज उवाच।
126997
126998 अहो खलु ममाश्चर्यंन् रामः प्राप्तो महत्पदम्॥ ७॥
126999
127000 शिवे पदे निरतिशयानन्दवस्तुनि परिणत एकरसभूतः संपन्नः।
127001 इत्थमुत्तमाधिकारिणो रामस्य श्रवणादेर्ब्रह्मप्राप्तिमुपवर्ण्य
127002 मन्दमध्यमाधिकारिणां चित्तशुद्ध्यर्थमुपासनाविशेषमवस्थात्रय##-
127003 भरद्वाजौत्सुक्यादीनरिष्टनेमये भगवान् वाल्मीकिर्वर्णयति - भरद्वाज
127004 उवाचेत्यादिना॥ ७॥
127005
127006 कथमेतादृशी प्राप्तिरस्माकं मुनिनायक।
127007 मूर्खाः स्तब्धाश्च किंचिज्ज्ञा मादृशाः क्व च पापिनः।
127008 क्व च ब्रह्मादिभिः प्रार्थ्या दुर्लभा रामसंस्थितिः॥ ८॥
127009
127010 अहो मुनीश्वरगुरो कथं विश्राम्यते मया।
127011 दुष्पारस्य भवाम्भोधेस्तीर्यते तद्वदाशु मे॥ ९॥
127012
127013 दुष्पारस्य भवाम्भोधेर्मोहवारि इति शेषः॥ ९॥
127014
127015 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
127016
127017 श्रीरामवृत्तान्तमशेषमादितो वसिष्ठवाक्यानुगतं निरूपितम्।
127018 धिया विचार्यानु परामृश प्रभो मयापि तादृक्कथनीयमत्र ते॥ १०॥
127019
127020 एवं पृष्टे वाल्मीकिः श्रुतग्रन्थचिन्तनावर्तनमेव प्रथमं
127021 आवृत्तिरसकृदुपदेशात् इति न्यायसिद्धमुपदिशति - श्रीरामेति। तादृक्
127022 त्वदनुभवानुकूलमवस्थात्रयविवेचनादिकथनीयं कथ्यते शृण्वित्यर्थः॥ १०॥
127023
127024 अविद्यायाः प्रपञ्चोऽयं नास्ति सत्यमिहाण्वपि।
127025 विवेचयन्ति विबुधा विवदन्त्यविवेकिनः॥ ११॥
127026
127027 मिथ्याभूताविद्याकार्यत्वादेव प्रपञ्चस्यासत्त्वं चिदद्वैतसाम्राज्यं च
127028 बुद्धिमता बोद्धुंन् शक्यमित्याह - अविद्याया इत्यादिना। ननु
127029 प्रपञ्चस्याविद्याकार्यत्वं चेत् किमर्थं वादिनां विवादस्तत्राह - विवदन्तीति॥ ११
127030 ।।
127031
127032 नास्ति भिन्नं चितः किंचित्किं प्रपञ्चेन रुध्यसे।
127033 अभ्यासेन रहस्यानां वयस्य विशदो भव॥ १२॥
127034
127035 मिथ्याद्वैतेन च वास्तवाद्वैतहानिरित्याह - नास्तीति। हे वयस्य सखे इति प्रीत्या
127036 संबोधनम्। रहस्यानां प्रणवमहावाक्याद्यर्थानां वक्ष्यमाणोपासनानां च

127037 | विशदो विशुद्धचित्तो भव || १२ ||
127038
127039 प्रपञ्चविषया वृत्तिर्जाग्रन्निद्रेति कीर्तिता |
127040 संप्रबुद्धस्तु यस्यान्तश्चित्प्रदीपो निरञ्जनः || १३ ||
127041
127042 तत्रादौ प्रणवप्रथममात्रार्थं जाग्रत्प्रपञ्चं स्फुटं तत्साक्षिविवेकाय
127043 मिथ्यात्वेनोपपादयति - प्रपञ्चेत्यादिना | तस्य त्रय अवस्थान्नयः स्वप्नाः इति
127044 श्रुतौ जाग्रदपि निद्रैवेति कीर्तिता || १३ ||
127045
127046 शून्यमूलः प्रपञ्चोऽयं शून्यताशिखरः सखे |
127047 सारशून्यतया मध्येऽप्यनास्था सन्मनीषिणाम् || १४ ||
127048
127049 शून्यमूलो मिथ्याभूताज्ञाननिदानः | शून्यतारूपमज्ञानमेव
127050 शिखरमग्रमन्तो यस्य तथाविधः मध्येऽपि त्रिवृत्करणपृथक्क्रियाद्युपायेन
127051 पर्यालोचने सारः सत्ता तच्छून्यतया प्रातिभासिकमात्रः प्रथते | अतस्तत्रानास्थैव
127052 युक्तेति शेषः || १४ ||
127053
127054 अनादिवासनादोषादसन्नेवायमीक्ष्यते |
127055 गन्धर्वनगराकारः संसारो बहुविभ्रमः || १५ ||
127056
127057 असतोऽपि सवासनाविद्यया दर्शनं गन्धर्वनगरादेः प्रसिद्धमित्याह - अनादीति ||
127058 १५ ||
127059
127060 त्वमनभ्यस्य कल्याणीं चैतन्यामृतकन्दलीम् |
127061 संमुह्यसि किमध्यास्य वासनाविषवीरुधः || १६ ||
127062
127063 वासनाविषवीरुधो विषवल्लीरध्यास्य आश्रित्य किं संमुह्यसि || १६ ||
127064
127065 जाग्रदेतन्न पतितं ज्ञानालम्बग्रहादधः |
127066 न सन्त्युपरि सर्वेषां ये निरालम्बसंविदः || १७ ||
127067
127068 तत्त्वदर्शनेन निरालम्बज्ञानरूपस्यालम्बस्य चित्तस्थैर्यहेतोरवष्टम्भस्य
127069 परिग्रहादधः पूर्वमज्ञावस्थायामेव एतज्जाग्रन्निपतितम् उपरि तुर्यदशायां तु
127070 तिस्रोऽप्यवस्था न सन्ति | ये योगिनो निरालम्बसंविदस्तेषां
127071 सर्वेषामनुभवसिद्धमित्यर्थः || १७ ||
127072
127073 तावद्रूढा सुधाकाररसा संविन्महानदी |
127074 न यावदात्मरूपेण निपुणैरवगाह्यते || १८ ||
127075
127076 यावदज्ञानं तावत्कालमेव चिन्नद्या जगद्दुस्तरङ्गविक्षेपप्ररोह इत्याह -
127077 तावदिति | रूढा दुस्तराङ्गप्रादुर्भाववती || १८ ||
127078
127079 प्राङ्नास्ति चरमे नास्ति वस्तु सर्वमिदं सखे |
127080 विद्धि मध्येऽपि तन्नाति स्वप्नवृत्तमिदं जगत् || १९ ||
127081
127082 आद्यन्तकालासत्त्वेन मध्येऽप्यसत्त्वमेव
127083 स्वभाववैपरीत्याघटनात्स्वप्नवदनुमेयमित्याह - प्रागिति | स्वप्नस्य
127084 वृत्तमिव वृत्तं यस्य तत् || १९ ||
127085
127086 अविद्यायोनयो भेदाः सर्वेऽमी बुद्बुदा इव |
127087 क्षणमुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयम् || २० ||
127088

127089 सुशीतलोदकनदीं विदित्वाथ विगाह्य ताम् |
127090 बहिर्भ्रान्तिनिदाघास्ते निर्यान्तु कलितासुखम् || २१ ||
127091
127092 कलितमसुखं दुःखं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा निर्यान्तु | अचेतनेष्वपि निदाधेषु
127093 चेतनत्वमारोप्योक्तिः || २१ ||
127094
127095 एकश्चाज्ञानजलधिर्जगदाप्लाव्य तिष्ठति |
127096 ज्येष्ठोऽयमहमित्यूर्मिरविद्यावातसंभवः || २२ ||
127097
127098 इदानीं भगवान्शिष्यस्य मज्जनं न्निवारयिष्यन्नज्ञानं क्षारसमुद्रत्वेन
127099 वर्णयति - एकश्चेत्यादिना | स्वविकारभूतं जगदाप्लाव्य अभिव्याप्य | तस्य
127100 महोर्मिप्रथमजं दर्शयति - ज्येष्ठ इति | अविद्याप्रवाहोऽनादिभ्रान्तिवासना स एव
127101 वातस्तत्संभवः || २२ ||
127102
127103 चित्तस्खलनभेदाली रागाद्याश्च प्रकल्पिताः |
127104 ममतोत्कलितावर्तः स्वतः स्वैरं प्रवर्तते || २३ ||
127105
127106 अल्पतरङ्गान्दर्शयति - चित्तेति | चित्तस्य तत्तद्विषयेषु ये स्खलनभेदास्तेषामालिः
127107 पङ्क्तिस्तद्धेतवो रागाद्याश्च प्रकल्पिताः क्षुद्रतरङ्गा इति शेषः | तस्यावर्तं
127108 दर्शयति - ममतेति || २३ ||
127109
127110 रागद्वेषावतिग्राहौ गृहीतसमनन्तरः |
127111 ततश्चानर्थपातालप्रवेशः केन वार्यते || २४ ||
127112
127113 ग्राहौ प्रवर्तेते इति विपरिणामेनानुषज्यते | ताभ्यां गृहीतस्य तव समनन्तरः
127114 सन्निहितः अनर्थपाताले मृत्युमुखे प्रवेशः केन वार्यते |
127115 गृहीतपदस्यासमर्थस्य समासश्छान्दसः || २४ ||
127116
127117 प्रशान्तामृतकल्लोले केवलामृतवारिधौ |
127118 मज्ज मज्जसि किं द्वैतग्रहक्षाराब्धिवीचिषु || २५ ||
127119
127120 यदि तु समुद्रमज्जनं तवावश्यकं तर्ह्यानन्दसमुद्रे मज्जेत्याह - प्रशान्तेति
127121 || २५ ||
127122
127123 कस्तिष्ठति गतः को वा कस्य केन किमागतम् |
127124 किं नु मज्जसि मायायां पत मा त्वमतन्द्रितः || २६ ||
127125
127126 संसारस्तिष्ठति स च रामस्य तत्त्वबोधाद्गतो मम तु न गत इति शोकहेतुं मोहं
127127 वारयति - कस्तिष्ठतीति | अतन्द्रितो विवेकी त्वं मा पत || २६ ||
127128
127129 तत्त्वमेकं यदात्मेति जगदेतत्प्रचक्षते |
127130 ततोऽन्यः कस्तवातीतो यस्तात विषयः शुचाम् || २७ ||
127131
127132 यदा प्रचक्षते व्यक्तं प्रतिपादयन्ति इदं सर्वं यदयमात्मा इत्यादि वेदान्ता
127133 इत्यर्थः || २७ ||
127134
127135 बालान्प्रति विवर्तोऽयं ब्रह्मणः सकलं जगत् |
127136 अविवर्तितमानन्दमास्थिताः कृतिनः सदा ||२८ ||
127137
127138 येषामज्ञानमस्ति तान्बालान्प्रति ब्रह्मणो जगदाकारविवर्तः || २८ ||
127139
127140 अविविक्तो जनः शोचत्यकस्माच्च प्रहृष्यति |

127141 तत्त्ववित्तु हसन्नास्ते तस्य मोहो विडम्बनम् ॥ २९ ॥
127142
127143 अविविक्तः अविवेकी । ननु तत्त्वविदामपि कदाचिद्व्यामोहः कथं दृश्यते तत्राह -
127144 तस्येति । विडम्बनमज्ञचेष्टानुकरणमात्रम् ॥ २९ ॥
127145
127146 तच्च सूक्ष्ममिदं तत्त्वं तिरोहितमविद्यया ।
127147 यथा स्थलेषु लोकानां जलेष्वात्मसु संशयः ॥ ३० ॥
127148
127149 अन्येषां तु न तथा । तेषामविद्याच्छादितात्मनां जलेषु
127150 स्थलबुद्धिवदनात्मस्वात्मताभ्रान्तेरित्याह - तच्चेति । यथा अज्ञलोकानां जलेषु
127151 स्थलमिति संशयो मरुस्थलेषु च जलमिति संशयस्तथा कल्पितभेदेष्वात्मस्वपि
127152 संशयो भ्रम इत्यर्थः ॥ ३० ॥
127153
127154 पृथिव्यादिमहाभूतपरमाणुमयं जगत् ।
127155 स्थितं यदा तदापीह को गतो योऽनुशोच्यते ॥ ३१ ॥
127156
127157 यदा परमाण्वादिमयजगद्वादिरीत्यापि विवेकेऽपि शोकप्रसक्तिर्नास्ति तदा
127158 मायामयजगद्वादे दूरापास्तैव सेत्याशयेनाह - पृथिव्यादीति । को गतो नष्टः ।
127159 तन्मतेऽपि देहादेरनात्मत्वेन तन्नाशे आत्मनाशाभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥
127160
127161 असतः संभवो नास्ति नास्त्यभावः सतः सखे ।
127162 आविर्भावतिरोभावाः संस्थानानाममी परम् ॥ ३२ ॥
127163
127164 प्रियनाशाद्धि शोकप्रसक्तिः । स प्रियो यदि संस्तदा न नश्यत्येव यद्यसंस्तर्हि न
127165 स्थित एवेत्युभयथापि तन्नाशासिद्धेर्न शोकहेतुरस्तीत्याशयेनाह - असत इति ।
127166 संस्थानानां मायिकसंनिवेशविशेषाणाम् ॥ ३२ ॥
127167
127168 किंत्वनेकपुरोत्साहाद्विषतामुपगच्छति ।
127169 भज संभरिताभोगं परमेशं जगद्गुरुम् ॥ ३३ ॥
127170
127171 ननु यदि मायिकमेव देहादिसंस्थानं तर्हि
127172 तदैन्द्रजालिकोपदर्शितमायावदुदासीनं तटस्थं भासतां
127173 शोकमोहदुःखाद्यनर्थसहस्रदाने त्वस्य को हेतुस्तत्राह - किंत्विति । सत्यम् ।
127174 आधुनिको न कश्चिद्धेतुरस्ति किंत्वनेकः पुरा संचितः पुण्यपापप्रवृत्तिलक्षण
127175 उत्साहः पुरुषप्रयत्नः पुण्यपापाख्यस्तद्धेतुरस्ति । तस्मादेवायं मायिको
127176 देहादिस्तद्भोगाय विषतां विषवन्मरणमूर्च्छाद्यनर्थसहस्रहेतुतामुपगच्छति
127177 अध्यात्मज्ञानशास्त्रार्थश्च शतशोऽप्युपदिष्टः पापवशादेव हृदि नारोहति
127178 अतस्तत्पापक्षयाय सगुणेश्वरोपासनं कुर्वित्याह - भजेति । भक्तानुग्रहाय
127179 संभरितः सम्यग्धृत आभोगो वक्ष्यमाणार्धनारीश्वरादिवेषो येन तम् ॥ ३३ ॥
127180
127181 दुरितानि समस्तानि पच्यन्तेऽद्यापि न ध्रुवम् ।
127182 कृतमेवास्य देवस्य पाशा विश्रवतां गताः ॥ ३४ ॥
127183
127184 अद्यापि न पच्यन्ते न क्षीणानि तवेति शेषः । ध्रुवमिति वितर्के । प्राणिकृतं
127185 पुण्यपापात्मकं कर्मैवास्य पशुपतेर्देवस्य प्राणिपशुबन्धनपाशाः
127186 विश्रवतां विविधश्रुत्यादिप्रमाणप्रसिद्धताम् ॥ ३४ ॥
127187
127188 साकारं भज तावत्त्वं यावत्सत्त्वं प्रसीदति ।
127189 निराकारे परे तत्त्वे ततः स्थितिरकृत्रिमा ॥ ३५ ॥
127190
127191 सत्त्वं चित्तं प्रसीदति विशुद्ध्यति । ततस्तस्माद्भजनादकृत्रिमा
127192 विघ्नैरबाध्यत्वात्सहजा भविष्यतीति शेषः । तथा च श्रुतिः उमासहायं

127193 परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् | ध्यात्वा मुनिर्गच्छति
127194 भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् इति || ३५ ||
127195
127196 इमामुद्दामतमसो जित्वा सत्त्वबलाद्ध्रुवम् |
127197 यमस्यानुसराध्वानं विश्वस्तेनान्तरात्मना || ३६ ||
127198
127199 ईश्वरोपासनशुद्धसत्त्वबलाद्व्यामोहसहस्रैरुद्दामस्य तमस इमां प्रसिद्धां
127200 व्यामोहशक्तिं जित्वा गुरुशास्त्रोपदेशविश्वासवता मनसा यमस्य
127201 सेन्द्रियमनोनियमनात्मकस्य योगस्याध्वानमनुसर || ३६ ||
127202
127203 समाधाय क्षणं पश्य प्रत्यगात्मानमात्मना |
127204 इयं विभातु सा व्यक्तं प्राग्बुद्धिरजनी तव || ३७ ||
127205
127206 ततः क्षणं मुहूर्तद्वादशतमभागमपि समाधाय समाधिमाश्रित्य
127207 तेनात्मदर्शनेन तव प्राक्तमोवृता बुद्धिरूपा रजनी रात्रिर्विभातु प्रभातभावं
127208 गच्छतु || ३७ ||
127209
127210 कृतं पुरुषकारेण केवलेन च कर्मणा |
127211 महेशानुग्रहादेव प्राप्तव्यं प्राप्यते नरैः || ३८ ||
127212
127213 ननु सत्कर्मानुष्ठानैरेव चित्तशुद्धिसिद्धेः किमर्थमीश्वरोपासनं तत्राह -
127214 महेशेति || ३८ ||
127215
127216 नाभिजात्यं न चारित्र्यंन् न नयो न च विक्रमः |
127217 बलवन्ति पुराणानि सखे कर्माणि केवलम् || ३९ ||
127218
127219 नन्वाभिजात्यसदाचारतपःकर्माद्यद्यतनपुरुषप्रयत्नानां प्राक्तनकर्मापेक्षया
127220 प्राबल्यं प्राक्साधितं तत्कथमिदानीमीश्वरानुग्रहापेक्षोच्यते तत्राह -
127221 नाभिजात्यमिति |
127222 पुरातनकर्मणामनन्तत्वादिदानींतनपुरुषप्रयत्नानामल्पतरत्वान्नेश्वरानु##-
127223 प्रागैहिकप्रयत्नप्राबल्यं साधितं न तद्विहायेति भावः || ३९ ||
127224
127225 अप्रतर्क्यात्प्रतीकारात्किमेवमवसीदसि |
127226 न लुम्पति ललाटस्थामीश्वरोऽप्यक्षरावलिम् || ४० ||
127227
127228 तर्हीश्वरोपास्तिरेव कार्या किं यमनियमज्ञानादिभिस्तत्राह - अप्रतर्क्यादिति |
127229 एवमीश्वरप्रपन्नोऽपि
127230 त्वमप्रतर्क्यात्पौरुषतर्कागम्याच्छ्रुत्येकसमधिगम्याद्धर्मादि##-
127231 किमर्थमुद्विजसि | यत उपासनाप्रसादित ईश्वरोऽपि ललाटस्थामक्षरावलिं न
127232 साक्षात्स्वकरेण मार्जयति किंतु ज्ञानकृतमूलोच्छेदोपायेनैवेत्यर्थः || ४० ||
127233
127234 क्व चिद्वक्ता क्व वैदग्ध्यं क्व चेयं मोहवल्लरी |
127235 अचिन्तनीया नियतिर्यदियं द्वन्द्वमाहिता [द्वन्द्वमागता इति पाठश्चेत्
127236 व्याख्यानुगुणः स्यात् |] || ४१ ||
127237
127238 गुरुशास्त्रयोः शिष्यबोधनशक्तिः शिष्यस्य च चित्तशुद्ध्या ऊहापोहकुशलतया
127239 बोद्धृताशक्तिः रागादीनां च समूलोच्छेदयोग्यताप्राप्तिलक्षणपरिपाक इति
127240 सर्वसामग्रीमिलनमपीश्वरेच्छालक्षणनियतिवशादेवेत्याह - क्वेति |
127241 वाङ्मनसागम्यत्याय अखण्डब्रह्मात्मचित्तो वक्ता गुरुः क्व शिष्यस्य च
127242 तद्बोधयोग्यतालक्षणं वैदग्ध्यं कौशलं क्व इयमेवं शमदमादिक्रमेण
127243 स्वविनाशाय परिणता मोहवल्लरीक्व | यद्यस्याः सकाशादियं सर्वा सामग्री
127244 द्वन्द्वं परस्परमिलनमागता सा नियतिरीश्वरेच्छा अचिन्तनीया

127245 प्रभावेयत्तापरिच्छेदेन चिन्तयितुमशक्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥
127246
127247 हे भरद्वाज मोहं त्वं विवेकेन जहि स्फुटम् ।
127248 असामान्यमिदानीं त्वं ज्ञानं प्राप्यस्यसंशयम् ॥ ४२ ॥
127249
127250 अत एवेदृशसामग्रीप्राप्तौ मोहजयोत्साह एव युक्तो न त्वन्तराले शोक इत्याह - हे
127251 भरद्वाजेति । असामान्यमसाधारणम् ॥ ४२ ॥
127252
127253 दूरमुत्सहते राजा महासत्त्वो महापदि ।
127254 अल्पसत्त्वो जनः शोचत्यल्पेऽपि हि परिक्षते ॥ ४३ ॥
127255
127256 किं च महत्यपि कार्ये शोकः सामग्रीहीनस्य युक्तो न तु महाराजस्येव
127257 सर्वसामग्रीसंपन्नस्य तवेत्याशयेनाह - दूरमिति । महासत्त्वो राजा
127258 युद्धादिमहापदि निमग्नोऽपि धनभृत्यादिसामग्रीसंपन्नत्वादन्येषां
127259 मनोरथदूरमपि
127260 पृथ्वीपरिपालनदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनादिकार्यमाज्ञामात्रेण कर्तुमुत्सहते ।
127261 परिक्षते धनादिक्षतिरूपायामापदि तदुत्तरणे हेतुधैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थः ॥
127262 ४३ ॥
127263
127264 बोधः पुण्यपराधीनः प्रथते बहुजन्मभिः ।
127265 अनुमीयेत धीरेषु जीवन्मुक्तेषु कार्यतः ॥ ४४ ॥
127266
127267 जीवन्मुक्तान्निदर्शनीकृत्य पुण्यसामग्र्यां सत्यां मम बोधो
127268 भविष्यत्येवेत्यनुमाय सोत्साहः पुण्यसामग्र्यर्जने प्रथमं प्रवर्तेतेत्याशयेनाह
127269 - बोध इति ॥ ४४ ॥
127270
127271 द्विषद्भूतेन येनैव कर्मणा बन्ध ईदृशः ।
127272 सुहृद्भूतेन तेनैव मोक्षमाप्स्यसि पुत्रक ॥ ४५ ॥
127273
127274 ननु पावत्पुण्यस्यापि बन्धकत्वाद्द्विषद्भूतं पुण्यं कथमर्जनीयं तत्राह -
127275 द्विषद्भूतेनेति । सति रागे पुण्यं बन्धकं भवेत्तदभावे तु सुहृद्भूतं
127276 मोक्षोपयुक्तमेवेति भावः ॥ ४५ ॥
127277
127278 सतां सत्कर्मसंवेगः पुराणं प्रणुदन्नयम् ।
127279 सर्वौघ इव भूतानां दवानलमसेचयत् ॥ ४६ ॥
127280
127281 पुण्यातिशयेन प्राक्तनपापनाशे शमदमाद्यमृताप्यायितानां
127282 त्रिविधतापशान्तिर्भवतीत्याह - सतामिति । असेचयदिति भूतकालो न विवक्षितः ॥ ४६ ॥
127283
127284 सखे संन्यस्य कर्माणि ब्रह्मणः प्रणयी भव ।
127285 नेष्यसे यदि संसारचक्रावर्तभ्रमः शमम् ॥ ४७ ॥
127286
127287 पुण्यार्जनोत्तरं वैराग्यदार्ढ्ये यत्कार्यं तदुपदिशति - सखे इति । ब्रह्मणः
127288 प्रणयी श्रवणाद्युपायैर्ब्रह्मण्यासक्तः ॥ ४७ ॥
127289
127290 तावदेतद्विकल्पोत्थमिदं यावद्बहिर्ग्रहः ।
127291 प्रतिकूलोऽब्धिरुल्लोले केवलं निश्चले जले ॥ ४८ ॥
127292
127293 यावद्बहिर्ग्रहोऽब्रह्मप्रणयिता । उल्लोले जले पयसि अब्धिः प्रतिकूलः कूलोपसर्पी
127294 विक्षिप्तः । निश्चले तु पयसि केवलं पय एव यथेत्यर्थः ॥ ४८ ॥
127295
127296 अयंन् किमन्धकरणस्त्वया शोकोऽवलम्ब्यते ।

127297 निर्वाहयतु सैव त्वां प्रज्ञायष्टिरभङ्गुरा ॥ ४९ ॥
127298
127299 अन्धकरणो विवेकदृष्टिपिधायकः । एवं शोकान्धं त्वां
127300 यावद्विवेकदृष्ट्युद्घाटनं तावत्प्रज्ञायष्टिरेकैव निर्वाहयतु ॥ ४९ ॥
127301
127302 न जातु ते विगण्यन्ते गणनासु गरीयसाम् ।
127303 ये तरङ्गैस्तृणानीव ह्रियन्ते हर्षशोकयोः ॥ ५० ॥
127304
127305 हर्षशोकयोस्तरङ्गैः शुभोत्साहभङ्गैः ॥ ५० ॥
127306
127307 समारूढं दशादोलामहोरात्रमिदं जगत् ।
127308 क्रीड्यते षड्विधैः प्रेङ्खैः सखे किमिति खिद्यते ॥ ५१ ॥
127309
127310 हर्षविषादादिदशालक्षणां दोलाम् । इदं जगत् जीवजातम् ।
127311 षडूर्मिभेदात्षड्तुभेदात्कामाद्यरिषट्कभेदाद्वा षड्विधैः
127312 प्रेङ्खैर्दोलायन्त्रैः क्रीड्यते कालेन । क्रीडतेरकर्मकाद्धेतुमण्णिचि गतिबुद्धि -
127313 इत्यादिना कर्तुः कर्मत्वे कर्मणि लः । न हि क्रीडाकौतुककल्पितेषु
127314 पदार्थसंयोगवियोगेषु खेदो युक्त इत्यर्थः ॥ ५१ ॥
127315
127316 सूते संहरति क्षिप्रं पुनः सृजति हन्ति च ।
127317 जगन्ति बहुपर्यायैः काल एव कुतूहली ॥ ५२ ॥
127318
127319 कुतूहली क्रीडाकौतुकी ॥ ५२ ॥
127320
127321 न विशेषग्रहः कश्चिन्न च कश्चिन्न कश्चन ।
127322 जन्तुष्वभ्यवहार्येषु प्राक्रम्य कालभोगिनः ॥ ५३ ॥
127323
127324 स्वशरीरादेः सर्वप्राणिशरीरादिवत्कालाशनत्वाद्यदीयमन्नं तेन तदवश्यं
127325 भोक्तव्यमेवेति निश्चित्य तत्राहंताद्यभिमानत्यागेन शोकप्रसक्तिरित्याशयेनाह ##-
127326 न प्रसिद्ध इत्यर्थः । काललक्षणस्य भोगिनः सर्पस्य प्राक्रम्य
127327 बलादाक्रम्याऽभ्यवहारो भक्षणं तत्कर्मभूतेषु जन्तुषुमध्ये ॥ ५३ ॥
127328
127329 का कथा मर्त्यपिण्डानां निमेषान्तरवासिनाम् ।
127330 अपि देवनिकाया ये तेऽपि दुष्कालगोचराः ॥ ५४ ॥
127331
127332 दुष्टस्य कालस्य गोचराः । अन्नभूता इति यावत् ॥ ५४ ॥
127333
127334 स्वयं नृत्यसि किं प्रीतो विपत्तौ विकलेन्द्रियः ।
127335 क्षणं निश्चलमासीनः पश्य संसारनाटकम् ॥ ५५ ॥
127336
127337 अपि च साक्षिणस्तव संसारनर्तनकौतुकदर्शनमेव युक्तं न तु
127338 शोकमोहादिविकारैः स्वयं नर्तनमित्याह - स्वयमिति । विपत्तौ धनचित्तादिनाशे
127339 विकलानि विवेकदर्शनासमर्थानि रोदनादिविकृतानि च इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि यस्य
127340 तथाविधः सन् ॥ ५५ ॥
127341
127342 अस्यानेकतरङ्गस्य जगतः क्षणभङ्गिनः ।
127343 न विषीदति मनस्वी भरद्वाज मनागपि ॥ ५६ ॥
127344
127345 क्षणभङ्गिनो दर्शनादिति शेषः । मनस्वी विवेकी ॥ ५६ ॥
127346
127347 त्यज शोकममङ्गल्यं मङ्गलानि विचिन्तय ।
127348 चिदानन्दघनं स्वच्छमात्मानं च विभावय ॥ ५७ ॥

127349
127350 अमङ्गल्यममङ्गलार्हम् ॥ ५७ ॥
127351
127352 देवद्विजगुरुश्रद्धाभरबन्धुरचेतसाम् ।
127353 सदागमप्रमाणानां महेशानुग्रहो भवेत् ॥ ५८ ॥
127354
127355 कानि मङ्गलानि तान्याह - देवेति । देवद्विजादिश्रद्धाप्रभृतय
127356 ईश्वरानुग्रहसाधनत्वान्मङ्गलानि । ईश्वरानुग्रहस्तु
127357 साक्षाज्ज्ञानसाधनत्वात्परममङ्गलमिति भावः । तथा चोक्तम् -
127358 ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना । महाभयपरित्राणाद्द्विवित्राणामेव जायते ॥
127359 इति ॥ ५८ ॥
127360
127361 भरद्वाज उवाच ।
127362
127363 ज्ञातं तव प्रसादेन सर्वमेतदशेषतः ।
127364 न वैराग्यात्परो बन्धुर्न संसारात्परो रिपुः ॥ ५९ ॥
127365
127366 इदानीं भरद्वाजः सर्वसाधनरहस्यं मया पिण्डीकृत्य ज्ञातम्
127367 दृश्यप्रपञ्चप्रविलापनोपायरहस्यमीश्वरानुग्रहसाधनरहस्यं च
127368 वसिष्ठस्य विस्तरोक्तिषु विशकलितं तत्र तत्रोक्तं पिण्डीकृत्य न ज्ञातमिति
127369 कण्ठोक्त्यार्थाच्च दर्शयंस्तज्जिज्ञासुः पृच्छति - ज्ञातमित्यादिना ॥ ५९ ॥
127370
127371 इदानीं श्रोतुमिच्छामि वसिष्ठेनोपपादितम् ।
127372 ज्ञानसारमशेषेण ग्रन्थेनोक्तं पदात्मना ॥ ६० ॥
127373
127374 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
127375
127376 भरद्वाज शृणुष्वेदं महाज्ञानं विमुक्तिदम् ।
127377 यस्य श्रवणमात्रेण भवाब्धौ न निमज्जसि ॥ ६१ ॥
127378
127379 अनेकवाक्यात्मना अशेषेण ग्रन्थेनोक्तं रहस्यमेकपदात्मना पिण्डीकृतं
127380 निष्कृष्टं श्रोतुमिच्छामीत्यर्थः । यदात्मना इति पाठे यत्तात्पर्यकेणेति
127381 ग्रन्थविशेषणम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥
127382
127383 संहृतिस्थितिसंभूतिभेदैर्योऽनेकधा स्थितः ।
127384 एकोऽपि सन्नमस्तस्मै सच्चिदानन्दमूर्तये ॥ ६२ ॥
127385
127386 प्रविलापनोपायमपवादं वक्तुमध्यारोपेणैकमेवानेकधा स्थितं देवं
127387 मङ्गलार्थं नमस्यति - संहृतीति ॥ ६२ ॥
127388
127389 कृते प्रपञ्चविलये यथा तत्त्वं प्रकाशते ।
127390 तवोपायं प्रवक्ष्यामि संक्षेपाच्छ्रुतिशासनात् ॥ ६३ ॥
127391
127392 प्रश्नाभिप्रायानुरूपमुत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते - कृते इति । श्रुतिशासनात्
127393 माण्डूक्योपनिषदादिश्रुत्युक्तक्रमात् ॥ ६३ ॥
127394
127395 पूर्वापरविचारार्हा कथं नष्टा तव स्मृतिः ।
127396 तयैव ज्ञायते सर्वं करामलकवत्स्वयम् ॥ ६४ ॥
127397
127398 (स्वयं [क्वाचित्कमिदं पद्यम् ।] विचार्यं स्वयमेव चेतसा
127399 तत्प्राप्यते येन न शोचते पुनः ।
127400 सत्सङ्गसच्छास्त्रविवेकतः पुनर्वैराग्ययुक्तेन विभाव्यमेतत् ॥) ॥ ६५ ॥

विशकलितोक्तं सूक्ष्ममतिभिः स्वयमेव पूर्वापरविचारेण निष्कृष्य ज्ञातुं
शक्यं तत्ते सौबुद्ध्यं प्राक् प्रख्यातमिदानीं कथं नष्टमिति
वक्ष्यमाणग्रहणावधानार्थमधिक्षिपति - पूर्वापरेति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रक० पू०
भरद्वाजानुशासनं नाम सप्तविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
भरद्वाजानुशासनं नाम सप्तविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्यधिकशततमः सर्गः १२८

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

शान्तो दान्तश्चोपरतो निषिद्धात्काम्यकर्मणः ।
विषयेन्द्रियसंश्लेषसुखाच्च श्रद्धयान्वितः ॥ १ ॥

प्रविलापनयुक्त्यात्र भरद्वाजकृतार्थता ।
वर्ण्यन्ते ज्ञानिकर्तव्यरामव्युत्थापनक्रमाः ॥

तत्र साङ्गं साक्षात्कारान्तं प्रपञ्चप्रविलापनप्रकारं शान्तो दान्त
उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति इति
श्रुतितात्पर्यवर्णनमुखेनैव वक्तुमारब्भते - शान्त इत्यादिना । तत्रोपरतपदं
विषयविभागेन व्याचष्टे - निषिद्धादिति ॥ १ ॥

मृद्वासने समासीनो जितचित्तेन्द्रियक्रियः ।
ओमित्युच्चारयेत्तावन्मनो यावत्प्रसीदति ॥ २ ॥

तत्र समाहितपदार्थतया आसनाद्यष्टाङ्गयोगं वर्णयन्
तितिक्षुपदमर्थाद्व्याचष्टे - मृद्वासने इत्यादिना । उच्चारयेद्दीर्घं जपेत् ।
भुशुण्डोपाख्यानोक्तरीत्या प्लुततमं वा ॥ २ ॥

प्राणायामं ततः कुर्यादन्तःकरणशुद्धये ।
इन्द्रियाण्याहरेत्पश्चाद्विषयेभ्यः शनैःशनैः ॥ ३ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिक्षेत्रज्ञानां च संभवः ।
यस्माद्भवति तज्ज्ञात्वा तेषु पश्चाद्विलापयेत् ॥ ४ ॥

यस्माद्यस्माद्यस्य यस्य संभवो जन्म भवति तत्तज्ज्ञात्वा श्रुत्यादिना स्मृत्वा
तेषु तेषु भूतेषु देवेषु च विलापयेत् । वाचारम्भणश्रुत्युक्तरीत्या तत्तद्व्यतिरेकेण
नास्तीति स्मरेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

विराजि प्रथमं स्थित्वा तत्रात्मनि ततः परम् ।
अव्याकृते स्थितः पश्चात्स्थितः परमकारणे ॥ ५ ॥

एवमाध्यात्मिकदेहेन्द्रियादिभावं त्यक्त्वा तत्कारणभूतदेवतासमष्ट्यात्मा
अकारार्थो विराडेवाहमस्मीति भावनया प्रथमं विराजि स्थित्वा ततः परं तत्कारणे
उकारार्थे सूक्ष्मभूतलिङ्गसमष्ट्यात्मनि हिरण्यगर्भे विराजं प्रविलाप्य स्थित्वा
ततस्तत्कारणे त्रिगुणे मायोपहिते मकारार्थे अव्याकृते स्थितः संस्ततः
पश्चात्सर्वजगन्मूलकारणत्वोपलक्षिते साव्याकृतसर्वाधिष्ठाने अर्धमात्रालक्षिते
शुद्धे ब्रह्मणि अव्याकृतमपि विलाप्य स्थितो भवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

मांसादिपार्थिवं भागं पृथिव्यां प्रविलापयेत् ।
आप्यं रक्तादिकं चाप्सु तैजसं तेजसि क्षिपेत् ॥ ६ ॥

देहेन्द्रियादिषु यस्य यस्मात्संभवस्तत्र तत्प्रविलापनं यदुक्तं तद्विशिष्य
पुनर्विवृणोति - मांसादीत्यादिना । क्षिपेत् तन्मात्रताचिन्तनेन प्रविलापयेत् ॥ ६ ॥

वायव्यं च महावायौ नाभसं नभसि क्षिपेत् ।
पृथिव्यादिषु विन्यस्य चेन्द्रियाण्यात्मथोनिषु ॥ ७ ॥

नाभसं शारीराकाशम् । एवं घ्राणादीन्द्रियाण्यप्यात्मयोनिषु स्वारम्भकेषु
देवतोपाधिभूतसूक्ष्मपृथिव्यादिषु निक्षिप्य विलाप्य ॥ ७ ॥

श्रोत्रादिलक्षणोपेतां कर्तुर्भोगप्रसिद्धये ।
दिक्षु न्यस्यात्मनः श्रोत्रं त्वचं विद्युति निक्षिपेत् ॥ ८ ॥

दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् इत्यादिश्रुतेः कर्तुर्जीवस्य
शब्दादिभोगप्रसिद्धये कर्णादिगोलकानुप्रवेशेन
श्रोत्रादिलक्षणेनेन्द्रियभावेनोपेतां दिगादिदेवतां यथाक्रमं देवतास्वेव
निक्षिपेदिति शेषः । तमेव क्रमं दर्शयति - दिक्ष्वित्यादिना ॥ ८ ॥

चक्षुरादित्यबिम्बे च जिह्वामप्सु विनिक्षिपेत् ।
प्राणं वायौ वाचमग्नौ पाणिमिन्द्रे विनिक्षिपेत् ॥ ९ ॥

अप्सु वरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥

विष्णौ तथात्मनः पादौ पायुं मित्रे तथैव च ।
उपस्थं कश्यपे न्यस्य मनश्चन्द्रे निवेशयेत् ॥ १० ॥

बुद्धिं ब्रह्मणि संयच्छेदेताः करणदेवताः ।
इन्द्रियव्यपदेशेन व्यादिश्यन्ते च देवताः ॥ ११ ॥

ब्रह्मणि चतुर्मुखे । बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् । एवं मनोहंकारचित्तान्यपि
चन्द्ररुद्राच्युतेषु प्रविलापयेदित्युपसंहरति - एता इति । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं
प्राविशत् इत्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुस्मृत्य देवता एवेन्द्रियव्यपदेशेन स्थिता न
त्विन्द्रियाणि नाम वस्त्वन्तराणि सन्तीति तत्त्वोपदेशेन प्रविलापनाय मया व्यादिश्यन्ते
न स्वतः स्वकपोलकल्पनया एतेऽर्थाः प्रकटीकृता इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥

श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्य न स्वतः प्रकटीकृताः ।
एवं न्यस्यात्मनो देहं विराडस्मीति चिन्तयेत् ॥ १२ ॥

एवं देहेन्द्रियादिप्रविलापनसंग्रहश्लोकं विवृत्य विराजि प्रथमं
स्थित्वेत्येतद्विशदयति - एवमिति ॥ १२ ॥

ब्रह्माण्डान्तः स्थितो योऽसावर्धनारीश्वरः प्रभुः ।
आधारः सर्वभूतानां कारणं तदुदाहृतम् ॥ १३ ॥

अव्याकृते स्थितः पश्चादित्येतद्विवरणप्रसङ्गेन मायाशबलस्य
सर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्य ब्रह्मणो ब्रह्मविद्यार्थिभिः प्रागुपास्यत्वेनोक्तां
ब्रह्माण्डात्मनो विराजो हृत्पद्मे सदा स्थितां ब्रह्मविद्याघटितार्धशरीरां
मूर्तिं दर्शयन्स एव सर्वप्राणिनां मातापितृरूपेण कारणमित्याह -
ब्रह्माण्डान्तरिति ॥ १३ ॥

127505
127506 स यज्ञसृष्टिरूपोऽसौ जगद्वृत्तौ व्यवस्थितः।
127507 द्विगुणाण्डाद्बहिः पृथ्वी पृथिव्या द्विगुणं जलम्॥ १४॥
127508
127509 सोऽसौ पितृत्वादेव स्वसृष्टस्य देवमनुष्यादिजगतो वृत्तावन्नपानादिजीवनोपाये
127510 व्यवस्थितः सन् हविर्वृष्ट्यादिना सर्वपोषकश्रौतस्मार्तयज्ञसृष्टिरूपो
127511 ब्रह्माण्डान्तः स्थितः। प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतं प्रविलापनं वक्तुं
127512 ब्रह्माण्डावरणान्याह - द्विगुणेति। यद्यपि एभिरावरणैरण्डं व्याप्तं
127513 दशगुणोत्तरैः इति पुराणेषु दशगुणोत्तरत्वं श्रूयते तथापि द्विगुणमेव परितो
127514 वेष्टने पञ्चक्रोशप्रदक्षिणे पञ्चविंशतिक्रोऽसवदेकगुणस्य पञ्चगुणत्वे
127515 द्विगुणस्य दशगुणत्वमित्यभिप्रायेण तद्बोध्यम्। अथवा
127516 तदपञ्चीकृतभूतावरणाभिप्रायमिदं तु पञ्चीकृताभिप्रायमित्यविरोधः॥ १४॥
127517
127518 सलिलाद्द्विगुणं तेजस्तेजसो द्विगुणोऽनिलः।
127519 वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशः क्रमात्॥ १५॥
127520
127521 एकैकश एकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम्॥ १५॥
127522
127523 व्यस्तेन च समस्तेन व्यापिना ग्रथितं जगत्।
127524 क्षितिं चाप्सु समावेश्य सलिलं चानले क्षिपेत्॥ १६॥
127525
127526 व्यस्तेन अपञ्चीकृतेन। समस्तेन पञ्चीकृतेन। अत एवान्तरमान्तरं बाह्ये
127527 प्रविलापयेदित्याह - क्षितिमिति॥ १६॥
127528
127529 अग्निं वायौ समावेश्य वायुं च नभसि क्षिपेत्।
127530 नभश्च महदाकाशे समस्तोत्पत्तिकारणे॥ १७॥
127531
127532 समावेश्य प्रविलाप्य। समस्तस्थूलप्रपञ्चोत्पत्तिकारणे महदाकाशे
127533 हिरण्यगर्भाकाशे॥ १७॥
127534
127535 स्थित्वा तस्मिन्क्षनं यगोई लिङ्गमात्रशरीरधृक्।
127536 वासना भूतसूक्ष्माश्च कर्माविद्ये तथैव च॥ १८॥
127537
127538 किं तल्लिङ्गशरीरं तदाह - वासना इति॥ १८॥
127539
127540 दशेन्द्रियमनोबुद्धिरेतलिङ्गं विदुर्बुधाः।
127541 ततोऽर्धोण्डाद्बहिर्यातस्तत्रात्मास्मीति चिन्तयेत्॥ १९॥
127542
127543 लिङ्गं लिङ्गशरीरम्। एवं स्थूलोपाधिप्रविलापनेनार्ध इव संपन्नो
127544 ब्रह्माण्डात्मताभिमानत्यागात्ततो बहिर्भूतः संस्तत्र
127545 सूक्ष्मभूतात्मकलिङ्गसमष्टिदेहे अहमात्माधिष्ठाता हिरण्यगर्भ एवास्मीति
127546 चिन्तयेदित्यर्थः॥ १९॥
127547
127548 चतुर्मुखोऽग्रके चायं भूतसूक्ष्मव्यवस्थितः।
127549 लिङ्गमव्याकृते सूक्ष्मे न्यस्याव्यक्ते च बुद्धिमान्॥ २०॥
127550
127551 ननु चतुर्मुखः पद्मसंभवो देहो लोके हिरण्यगर्भ इति प्रसिद्धः। अयं तु
127552 भूतसूक्ष्मसमष्ट्यात्मा न चतुर्मुख इति कथं हिरण्यगर्भस्तत्राह -
127553 चतुर्मुख इति। भूतसूक्ष्मे अभिमानितया व्यवस्थितोऽयमेव अग्रके
127554 ब्रह्माण्डप्रविलापनात्पूर्वं ब्रह्माण्डैश्वर्यभोगार्थं पद्मोद्भवं देहं
127555 कल्पयित्वा चतुर्मुख आसीदित्यर्थः। ईदृशहिरण्यगर्भात्मभावनानन्तरं
127556 यत्कर्तव्यं तदाह - लिङ्गमिति। अपञ्चीकृतभूतेभ्योऽपि सूक्ष्मे

127557 उपाध्याकारेणाव्याकृते मायांशे उपहितचिदाकारेणाव्यक्ते च | जडांशस्य जडे
127558 चिदाभासांशस्य चिति प्रविलापनमिति सूचनाय द्विधाकृत्वोक्तिः || २० ||
127559
127560 नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्संतिष्ठते जगत् |
127561 तमाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेके परे त्वणून् || २१ ||
127562
127563 अथवा व्याकरणफलमभिव्यक्तिरिति क्रियाफलरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदकल्पनया
127564 एकत्रैव व्यपदेशभेद इत्याशयेनाह - नामेति | प्रकृतिं सांख्याः | मायां
127565 वेदान्तिनः || २१ ||
127566
127567 अविद्यामपरे प्राद्गुस्तर्कविभ्रान्तचेतसः |
127568 तत्र सर्वे लयं गत्वा तिष्ठन्त्यव्यक्तरूपिणः || २२ ||
127569
127570 अपरे बौद्धाः संवृतिरूपामविद्याम् | तत्र तस्मिन्नव्याकृते प्रलयकाले सर्वे
127571 पदार्था लयं षष्ठभावविकारं गत्वा अनभिव्यक्तरूपिणः संतस्तत्सत्तयैव
127572 तिष्ठन्ति || २२ ||
127573
127574 निःसंबन्धा निरास्वादाः संभवन्ति ततः पुनः |
127575 तत्स्वरूपा हि तिष्ठन्ति यावत्सृष्टिः प्रवर्तते || २३ ||
127576
127577 कथं तिष्ठन्ति तदाह - निःसम्बन्धा इति |
127578 परस्परसंसर्गशून्याश्चिद्भोग्यतालक्षणास्वादशून्याश्चेत्यर्थः | कुतः |
127579 प्रलयानन्तरं सर्गकाले ततः अव्याकृतादेव प्रकृतिभूताच्च || २३ ||
127580
127581 आनुलोम्यात्स्मृता सृष्टिः प्रातिलोम्येन संहृतिः |
127582 अतः स्थानत्रयं त्यक्त्वा तुरीयं पदमव्ययम् || २४ ||
127583
127584 आनुलोम्यादाकाशादिक्रमात् | प्रातिलोम्येन सृष्टिविपरीतक्रमेण पश्चात्स्थितः
127585 परमकारणे इत्येतद्विवृणोति - अत इति | स्थानत्रयं
127586 विराड्हिरण्यगर्भाव्याकृताख्यं स्थूलसूक्ष्मकारणरूपं
127587 समष्टिजाग्रदाद्यवस्थात्रयं नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं
127588 न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनम् इतिश्रुत्युपदर्शितदिशा त्यकत्वा
127589 तदधिष्ठानं परिशिष्टचिन्मात्रैकरसं
127590 अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्म##-
127591 श्रुत्युपदर्शितं तस्य प्राप्तये साक्षाल्लाभावधि ध्यायेत् || २४ ||
127592
127593 ध्यायेत्तत्प्राप्तये लिङ्गं प्रविलाप्य परं विशेत् |
127594 भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः || २५ ||
127595
127596 ध्यानेद्धया चरमसाक्षात्कारवृत्त्या ध्यानकर्तृकरणरूपं लिङ्गमपि
127597 मूलाज्ञानबाधेन प्रविलाप्य घटभङ्गे घटाकाशो महाकाशमिव परं
127598 निरतिशयानन्दं ब्रह्म विशेत्सैवास्य लिङ्गनिगडमुक्त्या कृतार्थतेत्यर्थः | ननु
127599 नान्तःप्रज्ञम् इत्यादिश्रुतौ लिङ्गबाधो न दृश्यते तत्कथं तन्निवृत्तिरिति चेत्
127600 स्थानत्रयबाधे लिङ्गबाधोऽर्थसिद्धः | स्थूलसूक्ष्मभूतेन्द्रियादिष्वेव लिङ्गस्य
127601 प्रतिष्ठितत्वादिति दर्शयति - भूतेन्द्रियेति || २५ ||
127602
127603 अज्ञानं च प्रतिष्ठाः स्युर्लिङ्गमव्याकृते सति |
127604
127605 भरद्वाज उवाच |
127606
127607 इदानीं लिङ्गनिगडान्मुक्तोऽहं सर्वथा यतः || २६ ||
127608

नन्वज्ञानं कथं प्रतिष्ठा तत्राह - लिङ्गमिति | शुद्धे
ब्रह्मण्यज्ञानवरणे नाव्याकृते हि सति सूक्ष्मभूतद्वारा लिङ्गमुत्पद्यते
नाज्ञानं विनेति तदेव लिङ्गस्य मूलप्रतिष्ठेति तन्निवृत्तौ
लिङ्गनिगडभङ्गसिद्धिरिति भावः | एवं वाल्मीकिना प्रणवार्थप्रपञ्चनोपायेन
प्रतिबोधितः प्रबुद्धो भरद्वाजः स्वानुभवं गुर्वनुभवसंवादेन परीक्षणाय
प्रकटयन्नुवाच - इदानीमित्यादिना || २६ ||

चिदंशत्वात्प्रविष्टोऽहं चैतन्यानन्दसागरे |
अभेदात्परमात्मास्मि सर्वोपाधिविवर्जितः || २७ ||

कूटस्थः केवलो व्यापी चिदचिच्छक्तिमानहम् |
घटाभावे घटाकाशकलशाकाशयोर्यथा || २८ ||

चिदहं न तु चिच्छक्तिमान् | कीदृशादभेदात्परमात्मासि तत्राह - घटाभावे
इति | घटभङ्गे सतीत्यर्थः | यथा एकस्यैव घटस्य घटकलशनामभेदकल्पना
तदुपहिते आकाशे च घटाकाशः कलशाकाश इति व्यपदेशभेदकल्पना
तद्वदेकस्यैवाज्ञानस्य जगन्नामभेदकल्पना तदुपहिते च मयि जीव ईश्वरो देवो
नरः कुञ्जर इत्यादिव्यपदेशभेदकल्पना चासीत् | तत्रैकेन घटभङ्गेन यथा
उभयनिवृत्त्या शुद्धाकाशलक्षणैक्यं तद्वदेकस्याज्ञानस्य निवृत्त्या
सर्वनामादिभेदनिवृत्त्या चिदैक्यसाम्राज्यमित्यर्थः || २८ ||

तमाहुः श्रुतयो बह्व्य एवमेवैक्यमादरात् |
यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् || २९ ||

एवमैक्यमभिप्रेत्य तं ब्रह्मभूतं मां यत्र नन्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद्विजानाति स भूमायत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् |
एकात्मप्रत्ययसारं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते नेह नानास्ति किञ्चन
इत्यादयो बह्व्यः श्रुतय आहुरित्यर्थः | एवं यथा जले जलं क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं
घृते घृतम् | अविशेषो भवेत्तद्वज्जीवात्मा परमात्मनि
इत्यादिश्रुतिभिरीदृशमेवैक्यं दर्शितमित्याशयेनोदाहरति - यथेति |
समानत्वमैक्यम् || २९ ||

तदाख्यस्तन्मयो भूत्वा गृह्यते न विशेषतः |
यथा तृणादिकं क्षिप्तं रुमायां लवणं भवेत् || ३० ||

एवमचेतनप्रपञ्चस्यापि चिति विलापनेन तद्भावापत्तौ दृष्टान्तमाह - यथेति ||
३० ||

अचेतनं जगन्न्यस्तं चैतन्ये चेतनी भवेत् |
यथा वै लवणग्रन्थिः समुद्रे सैन्धवो यथा || ३१ ||

न्यस्तं प्रविलापितम् || ३१ ||

नामरूपाद्विनिर्मुक्तः प्रविश्यैति समुद्रताम् |
यथा जले जलं न्यस्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् || ३२ ||

अविनष्टा भवन्त्येते गृह्यन्ते न विशेषतः |
तथाहं सर्वभावेन प्रविष्टश्चेतने सति || ३३ ||

उपाधिनाशे उपहितजीवनाशशङ्कापि मे गतेत्याशयेनाह - अविनष्टा इति | चेतने
चिदेकरसे सति ब्रह्मणि || ३३ ||

127661 नित्यानन्दे समस्तज्ञे परे परमकारणे।
127662 नित्यं सर्वगतं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्॥ ३४॥
127663
127664 निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् इत्यादिश्रुत्यापि स्वानुभवं
127665 संवादयति - नित्यमित्यादिना॥ ३४॥
127666
127667 निष्कलं निष्क्रियं शुद्धं तद्ब्रह्मास्मि परं परम्।
127668 हेयोपादेयनिर्मुक्तं सत्यरूपं निरिन्द्रियम्॥ ३५॥
127669
127670 केवलं सत्यसंकल्पं शुद्धं ब्रह्मास्म्यहं परम्।
127671 पुण्यपापविनिर्मुक्तं कारणं जगतः परम्॥ ३६॥
127672
127673 सत्यसंकल्पं संकल्पमात्रेणासतोऽपि जगतः सत्तासंपादनसमर्थसद्रूपम्॥ ३६॥
127674
127675 अद्वितीयं परं ज्योतिर्ब्रह्मास्म्यानन्दमव्ययम्।
127676 एवमादिगुणैर्युक्तं सत्त्वादिगुणवर्जितम्॥ ३७॥
127677
127678 सत्त्वादिभिर्मायागुणैर्वर्जितम्॥ ३७॥
127679
127680 प्रविष्टं सकलं ब्रह्म सदा ध्यायेत्स्वकर्मकृत्।
127681 एवमभ्यसतः पुंसो मनोऽस्तं याति तत्र वै॥ ३८॥
127682
127683 अभ्यासकालेऽपि त्वया अस्यैव ध्यानं मह्यमुपदिष्टमित्याशयेनाह -
127684 प्रविष्टमित्यादिना। स्वकर्मकृच्छ्रवणगुरुशुश्रूषादिपरः
127685 स्ववर्णाश्रमधर्मनिष्ठश्च॥ ३८॥
127686
127687 मनस्यस्तं गते तस्य स्वयमात्मा प्रकाशते।
127688 प्रकाशे सर्वदुःखानां हानिः स्यात्सुखमात्मनि॥ ३९॥
127689
127690 स्वयमेवात्मनात्मानमानन्दं प्रतिपद्यते।
127691 न मत्तोऽस्त्यपरः कश्चिच्चिदानन्दमयः प्रभुः॥ ४०॥
127692
127693 कथंन् प्रतिपद्यते तत्राह - न मत्त इति॥ ४०॥
127694
127695 अहमेकः परं ब्रह्म इत्यात्मान्तः प्रकाशते।
127696
127697 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
127698
127699 सखे संन्यस्य कर्माणि ब्रह्मणः प्रणयी भव॥ ४१॥
127700
127701 प्रतिपत्तिशब्दार्थमाह - इत्यात्मेति। एवं भरद्वाजोक्तमनुभवं निशम्य
127702 संतुष्टो वाल्मीकिस्तदुक्तानुभवस्थैर्याय त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं
127703 पदम् इत्यादिश्रुतिसिद्धं संन्यासमवश्यकर्तव्यतयोपदिशति - सखे इति॥ ४१॥
127704
127705 नेष्यसे यदि संसारचक्रावर्तभ्रमः शमम्।
127706
127707 भरद्वाज उवाच।
127708
127709 त्वयोक्तं सर्वमेवेदं ज्ञानं बुद्धं मया गुरो॥ ४२॥
127710
127711 संसारचक्रावर्तेषु भ्रमतीति भ्रमः त्वं यदि शमं विश्रान्तिसुखं गार्हस्थ्ये
127712 नेष्यसे न प्राप्नोषि तर्हि कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मणः प्रणयी ब्रह्मण्येव

127713 निर्विक्षेपमासक्तो भव। ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति इति श्रुतेरनन्यव्यापारतया
127714 ब्रह्मण्यासक्तय संन्यासिन एव सबीजभ्रान्तिशान्तिसंभवादित्यर्थः। सर्वं
127715 समग्रं साङ्गमिति यावत्॥ ४२॥
127716
127717 बुद्धिश्च निर्मला जाता संसारो न विलम्बते।
127718 इदानीं ज्ञातुमिच्छामि ज्ञानिनः कर्म कीदृशम्॥ ४३॥
127719
127720 न विलम्बनेन चिरं स्थास्यति। तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये इति
127721 श्रुतेरिति भावः। ज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्य कर्म कर्तव्यं न वेति प्रथमः प्रश्नः।
127722 यदा कर्तव्यंन् तदा प्रवृत्तिरूपं नित्यनैमित्तिककाम्यकर्म सर्वमेव यथापूर्वं
127723 कर्तव्यं अथवा कामनाभ्यो निवृत्तं स्वस्वाश्रमोचितकर्ममात्रं कर्तव्यमिति
127724 द्वितीयः प्रश्नः पाठक्रमादार्थक्रमस्य वलीयस्त्वाद्बोध्यः। ननु सखे संन्यस्य
127725 कर्माणि ब्रह्मणः प्रणयी भव इति सर्वकर्मसंन्यासं श्रुतवतो भरद्वाजस्य
127726 द्वावपि प्रश्नावनुपपन्नौ। सत्यम्। तथापि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति कुर्वन्नेवेह
127727 कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः इत्यादिश्रुतिभिर्यावज्जीवं कर्तव्यतया निबद्धानां
127728 दीक्षितो न ददाति न जुहोति इत्यादिवाक्यैर्दीक्षाकाले त्यक्तानामपि दीक्षापगमे पुनः
127729 परिग्रहवत्। त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति
127730 इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मजिज्ञासानिमित्तेन त्यक्तानां ज्ञानसिद्ध्या निमित्तापगमे पुनः
127731 परिग्रहो न्यायसिद्धः। न च विद्वत्संन्यासविधानात्पुनरपरिग्रहः। तस्य
127732 जन्मान्तरानुष्ठितविविदिषासंन्यासवशाद्गृहस्थाद्याश्रमेष्वेव
127733 तत्त्वज्ञानोदयेन कृतार्थान्पुरुषविशेषान्प्रति अप्राप्तसंन्यासान्तरविधानपरस्य
127734 प्राप्तविविदिषासंन्यासपरिपालनविधानाशक्तेरित्याशयेन प्रश्नावुपपन्नौ बोध्यौ
127735 ॥ ४३॥
127736
127737 प्रवृत्तं वा निवृत्तं वा कर्तव्यं च न वा प्रभो।
127738
127739 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
127740
127741 तस्माद्यन्न कृते दोषस्तत्कर्तव्यं मुमुक्षुभिः॥ ४४॥
127742
127743 एवं पृष्टे वाल्मीकिस्त्वया प्रथमं काम्यनिषिद्धकर्मणां
127744 ज्ञानविरोधिविक्षेपादिदोषहेतुभूतकर्मणां च त्यागेन ज्ञानित्वं शास्त्राभ्यासेन
127745 संपादनीयम्। तदुत्तरं तस्य कर्म कीदृशम् इति त्वत्प्रश्नोत्तरं त्वं स्वयमेव
127746 ज्ञास्यसि। तत्तद्भूमिकापरिपाकक्रमेण तत्तत्कर्मोपरमस्य तदा तदैव
127747 त्वयानुभवितुं शक्यत्वाज्ज्ञानिनां च प्रारब्धवैचित्र्येणैकरूपस्थित्यदर्शनेन
127748 तत्कर्मणां प्रवृत्तमेव निवृत्तमेव वेति नियन्तुमशक्यत्वादित्याशयेनोत्तरमाह
127749 - तस्मादिति। तस्मात्सर्वकर्मसंन्याससहितब्रह्मप्रणयित्वमेव
127750 संसारभ्रमनिवर्तकज्ञानोपाय इति मदुपदिष्टार्थस्य
127751 बुद्धत्वात्त्वादृशैर्मुमुक्षुभिर्यद्यस्मिन्कर्मणि कृते सति
127752 श्रवणादिविघ्नदोषश्चित्तविक्षेपमालिन्यपातकादिदोषश्च न भवति तदेव कर्तव्यम्।
127753 काम्यं निषिद्धं चकारादृष्टविक्षेपसाधनं च कर्म न कर्तव्यमित्यर्थः।
127754 विविदिषासंन्यासपरिपालनं तु विधिना त्यक्तस्य पुनर्विधिं विना परिग्रहासंभवात्
127755 आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन
127756 शुद्ध्येत्स आत्महा। इत्यादिपरावृत्तौ दोषश्रवणात्पुनः परिग्रहे
127757 प्रयोजनाभावाच्छिष्टविगर्हितत्वाच्च सेत्स्यतीति भावः॥ ४४॥
127758
127759 काम्यं कर्म निषिद्धं च न कर्तव्यं विशेषतः।
127760 यदा ब्रह्मगुणैर्जीवो युक्तस्त्यक्त्वा मनोगुणान्॥ ४५॥
127761
127762 ज्ञानित्वं त्वस्य सर्वमनोगुणत्यागेन
127763 पूर्णानन्दाद्वयविशुद्धासङ्गचिदेकरसत्वादिब्रह्मगुणप्राप्तावेव
127764 स्यान्नान्यथेत्याह - यदेत्यादिना॥ ४५॥

127765
127766 संशान्तकरणग्रामस्तदा स्यात्सर्वगः प्रभुः।
127767 देहेन्द्रियमनोबुद्धेः परस्तस्माच्च यः परः॥ ४६॥
127768
127769 देहादिकोशचतुष्टयात्पर आनन्दमयकोशात्मा तस्मात्परस्तदधिष्ठानं ब्रह्म॥
127770 ४६॥
127771
127772 सोऽहमस्मि यदा ध्यायेत्तदा जीवो विमुच्यते।
127773 कर्तृभोक्त्रादिनिर्मुक्तः सर्वोपाधिविवर्जितः॥ ४७॥
127774
127775 आदिपदात् कर्ता कार्यं करणं भोक्ता भोग्यं भोगः ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति
127776 तिस्रोऽपि त्रिपुट्यः परिगृह्यन्ते। तत्प्रयोजकैः सर्वैर्देहाद्युपाधिभिस्तत्फलाभ्यां
127777 सुखदुःखाभ्यांन् च विनिर्मुक्तो यदा भविष्यसि तदानीम्॥ ४७॥
127778
127779 सुखदुःखविनिर्मुक्तस्तदानीं विप्रमुच्यते।
127780 सर्वभूतेषु चात्मानंन् सर्वभूतानि चात्मनि॥ ४८॥
127781
127782 यदा पश्यत्यभेदेन तदा जीवो विमुच्यते।
127783 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यंन् हित्वा स्थानत्रयंन् यदा॥ ४९॥
127784
127785 विशेत्तुरीयमानन्दं तदा जीवो विमुच्यते।
127786 जीवस्य च तुरीयाख्या स्थितिर्या परमात्मनि॥ ५०॥
127787
127788 अवस्थाबीजनिद्रादिनिर्मुक्ता चित्सुखात्मिका।
127789 योगस्य सेयं वा निष्ठा सुखं संवेदनं महत्॥ ५१॥
127790
127791 जाग्रत्स्वप्नावस्थयोर्बीजं सवासनाकर्माज्ञानम्। निद्रा तदवस्थाविशेषः। सेयं
127792 तुर्याख्या जीवस्य स्थितिर्योगस्य
127793 निदिध्यासनपरिपाकजन्यनिर्विकल्पसमाधेर्वाशब्दान्मुख्याधिकारिणो
127794 विचारमात्रजन्यसाक्षात्कारज्ञानस्य वा निष्ठा परिसमाप्तिः॥ ५१॥
127795
127796 मनस्यस्तं गते पुंसां तदन्यन्नोपलभ्यते।
127797 प्रशान्तामृतकल्लोले केवलामृतवारिधौ॥ ५२॥
127798
127799 तस्मिन्विश्रान्तस्य तव द्वैतदर्शनप्रसक्तिरेव नास्ति दूरे
127800 कर्मक्षाराब्धिवीचिमज्जनप्रसक्तिरित्याशयेनाह - प्रशान्तेति॥ ५२॥
127801
127802 मज्ज मज्जसि किं द्वैतग्रहक्षाराब्धिवीचिषु।
127803 भज संभरिताभोगं परमेशं जगद्गुरुम्॥ ५३॥
127804
127805 प्रागुक्तमीश्वरमुपास्य तत्प्रसादेन ते वसिष्ठोक्तज्ञानमार्गेण योगमार्गेण वा
127806 तत्त्वज्ञाने सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानात्सर्वसंशयमूलाज्ञाननाशाच्च
127807 सर्वसंशयोच्छेदेन विश्रान्तिर्भविष्यतीत्युपसंहरति - भजेत्यादिना॥ ५३॥
127808
127809 इति ते वर्णितं सर्वं वसिष्ठस्योपदेशनम्।
127810 अनेन ज्ञानमार्गेण योगमार्गेण पुत्रक॥ ५४॥
127811
127812 भरद्वाज महाप्राज्ञ सर्वं ज्ञास्यसि निश्चितम्।
127813 परामर्शेन शास्त्रस्य गुरुवाक्यार्थबोधनात्॥ ५५॥
127814
127815 तत्र शास्त्राचार्योपदेशस्वानुभवानामेकार्थनिष्ठतानिश्चयायार्थ##-
127816 कार्य इत्याह - परामर्शेनेति॥ ५५॥

127817
127818 अभ्यासात्सर्वसिद्धिः स्यादिति वेदानुशासनम् ।
127819 तस्मात्त्वं सर्वमुत्सृज्य कुर्वभ्यासे स्थिरं मनः ॥ ५६ ॥
127820
127821 भरद्वाज उवाच ।
127822
127823 रामः प्राप्तः परं योगं स्वात्मनात्मनि हे मुने ।
127824 कथं वसिष्ठदेवेन व्यवहारपरः कृतः ॥ ५७ ॥
127825
127826 योगमुपाधित्यागेनैक्यम् । स्वात्मना शोधितप्रतीचा । आत्मनि ब्रह्मणि ॥ ५७ ॥
127827
127828 इति ज्ञात्वाहमप्येवमभ्यासार्थं यते यथा ।
127829 तथैव व्यवहारोऽपि व्युत्थाने मे भविष्यति ॥ ५८ ॥
127830
127831 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
127832
127833 यदा परिणतः साधुः स्वस्वरूपे महामनाः ।
127834 विश्वामित्रस्तदोवाच वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ५९ ॥
127835
127836 महामना अपरिच्छिन्नब्रह्माकारचित्तो रामः ॥ ५९ ॥
127837
127838 विश्वामित्र उवाच ।
127839
127840 हे वसिष्ठ महाभाग ब्रह्मपुत्र महानसि ।
127841 गुरुत्वं शक्तिपातेन तत्क्षणादेव दर्शितम् ॥ ६० ॥
127842
127843 अनुग्रहदृष्टिमात्रप्रयुक्तेन प्रागुक्तशक्तिपातेन त्वया शिष्यस्य
127844 ब्रह्मीकरणात्स्वस्य गुरुत्वं शिष्योद्धारसामर्थ्यलक्षणं तत्क्षणात्सद्य एव
127845 दर्शितमस्मभ्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥
127846
127847 दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपया शिष्यदेहके ।
127848 जनयेद्यः समावेशं शांभवं स हि देशिकः ॥ ६१ ॥
127849
127850 ननु मया स्वशरीरं त्यक्त्वा रामदेहं प्रविश्य कुण्डलिनीसंचारादिकं न
127851 कृतमेव तत्कथं त्वया शक्तिपातो ज्ञातस्तत्राह - दर्शनादिति ।
127852 सत्यसंकल्पानां त्वादृशां कृपादृष्ट्यापि सच्छिष्यस्य कुण्डलिन्याः
127853 षट्चक्रभेदेन ब्रह्मरन्ध्रस्थितपरशिवसमावेशलक्षणो जीवस्योपाधिपरित्यागेन
127854 शुद्धब्रह्मसमावेशलक्षणश्च शक्तिपातः सिद्ध्यतीति भावः । देशिको गुरुः ॥ ६१ ॥
127855
127856 रामोऽप्ययंन् विशुद्धात्मा विरक्तः स्वात्मनैव हि ।
127857 विश्रान्तिमात्राकाङ्क्षी च संवादात्प्राप्तवान्पदम् ॥ ६२ ॥
127858
127859 तत्र रामस्य सच्छिष्यतां दर्शयति - राम इति ॥ ६२ ॥
127860
127861 शिष्यप्रज्ञैव बोधस्य कारणं गुरुवाक्यतः ।
127862 मलत्रयमपक्कं चेत्कथं बुद्ध्यति पक्कत् ॥ ६३ ॥
127863
127864 मलत्रयं शैवशास्त्रप्रसिद्धमाणवादिकामकर्मवासनालक्षणं वा । कथं
127865 बुद्ध्यति शिष्य इति शेषः ॥ ६३ ॥
127866
127867 ज्ञानं प्रत्यक्षमेवेदं गुरुशिष्यप्रयोजनम् ।
127868 उभावपि यतो योग्यौ सर्वेषामीदृशामपि ॥ ६४ ॥

127869
127870 सच्छिष्येषु शास्त्रस्य दृष्टफलतैवेत्याह - ज्ञानमिति। यत उभौ गुरुशिष्यौ
127871 योग्यौ चेत्सर्वेषां पुरुषार्थानामीदृशां कैवल्यलक्षणानामपि भाजनं
127872 स्तामित्यर्थः॥ ६४॥
127873
127874 इदानीं कृपया रामव्युत्थानं कर्तुमर्हसि।
127875 पदे परिणतस्त्वं हि कार्याविष्टा वयं यतः॥ ६५॥
127876
127877 इत्थं वसिष्ठं प्रशस्य प्रस्तुतं कर्तव्यमाह - इदानीमिति। अस्मदादिषु
127878 कृपया। त्वं पदे परिणतः। कृतकृत्य इति यावत्॥ ६५॥
127879
127880 स्मरन्कार्यं मम विभो यदुद्दिश्याहमागतः।
127881 प्रार्थितश्चातिकष्टेन राजा दशरथः स्वयम्॥ ६६॥
127882
127883 मम कार्यं निर्विघ्नयज्ञसिद्धिं त्वं स्मरन्सन् रामव्युत्थानं कर्तुमर्हसीति
127884 पूर्वत्र वृथा मा कृथा इत्युत्तरत्र वा संबन्धः॥ ६६॥
127885
127886 तद्वृथा मा कृथाः सर्वं शुद्धेन मनसा मुने।
127887 देवकार्यं चरामान्यदवतारप्रयोजनम्॥ ६७॥
127888
127889 किंचान्यद्देवकार्यमपि रामव्युत्थापनेन चराम संपादयामो वयम्॥ ६७॥
127890
127891 सिद्धाश्रमं मया नीतो रामो राक्षसमर्दनम्।
127892 करिष्यति ततोऽहल्यामुक्तिं च जनकात्मजाम्॥ ६८॥
127893
127894 कार्यान्तराण्यपि दर्शयन्देवकार्यं विशदयति - सिद्धाश्रमेत्यादिना। अहल्याया
127895 मुक्तिं शापमोक्षं च करिष्यतीत्यनुषङ्गः॥ ६८॥
127896
127897 परिणेष्यति कोदण्डभङ्गेन कृतनिश्चयः।
127898 रामस्य जामदग्न्यस्य कर्ता नष्टां गतिं ध्रुवम्॥ ६९॥
127899
127900 निश्चयो वाग्निश्चयः। गतिं परलोकमार्गम्॥ ६९॥
127901
127902 पितृपैतामहं राज्यं विगतोऽभयनिस्पृहः।
127903 वनवासच्छलेनेह दण्डकारण्यवासिनः॥ ७०॥
127904
127905 राज्यं विमुच्य गतो विगतः। जीवन्मुक्तत्वादेवाभयो निस्पृहश्च।
127906 दण्डकारण्यवासिनो मुनीन् राक्षसवधेन भयादुद्धरिष्यतीति परेणान्वयः॥ ७०॥
127907
127908 उद्धरिष्यति तीर्थानि प्राणिनो विविधानि हि।
127909 सीताहरणदौर्गत्यच्छलेन भुवि शोच्यताम्॥ ७१॥
127910
127911 विविधानि तीर्थानि प्राणिनश्च उद्धरिष्यति पावयिष्यतीत्यर्थः। सीताहरणप्रयुक्तं
127912 यद्दौर्गत्यं शोकमोहादिविडम्बनं तच्छलेन रावणादीनां वधादपि सर्वेषां
127913 स्त्रीसङ्गिनां भुवि शोच्यतामस्वास्थ्यं च दर्शयिष्यतीति परेणान्वयः॥ ७१॥
127914
127915 दर्शयिष्यति सर्वेषां रावणादिवधादपि।
127916 स्त्रीसङ्गिनामथास्वास्थ्यं वानरादेः परावृतिम्॥ ७२॥
127917
127918 अथ इन्द्रवरदानेन युद्धेः मृतस्य वानरक्षदिः परावृत्तिं परावर्तनं
127919 पुनः संजीवनं दर्शयिष्यति॥ ७२॥
127920

127921 सीताविशुद्धिमन्विच्छ&ल्लोकानुमतिमात्मनः |
127922 जीवन्मुक्तो निस्पृहोपि क्रियाकाण्डपरायणः || ७३ ||
127923
127924 अग्निप्रवेशेन सीताविऽसुद्धिमन्विच्छन्सन्नात्मनः स्वस्य लोकानुमतिं
127925 शिष्टजनमाननीयचरित्रतां दर्शयिष्यति | ततो राज्येऽभिषिक्तः स्वयं जीवन्मुक्तो
127926 निस्पृहोऽपि सन् कर्माधिकृतजनानां कर्मानुष्ठानेनैव गतिं द्रष्टुं
127927 दर्शयितुं क्रियाकाण्डपरायणो भविष्यतीति परेणान्वयः || ७३ ||
127928
127929 भविष्यति गतिं द्रष्टुं ज्ञानकर्मसमुच्चयौ |
127930 यैर्दृष्टो यैः स्मृतो वापि यैः श्रुतो बोधितस्तु यैः || ७४ ||
127931
127932 ज्ञानकर्मसमुच्चयाधिकारिणां ब्रह्मलोकादिगतिं दर्शयितुं
127933 ज्ञानकर्मसमुच्चयौ च करिष्यतीति शेषः | ज्ञानमत्रोपासनम् | न केवलं
127934 कर्ममार्गप्रवर्तनेन वर्तमानजनमात्रोपकारी किंतूत्तरकालमपि
127935 स्मरणकीर्तनस्वचरित्रप्रबोधनादिना स्वानुगतानां भक्तानां जीवन्मुक्तिसुखप्रद
127936 इत्याह - यैरिति || ७४ ||
127937
127938 सर्वावस्थागतानां तु जीवन्मुक्तिं प्रदास्यति |
127939 इति कार्यमशेषेण त्रैलोक्यस्य ममापि हि || ७५ ||
127940
127941 सर्वावस्थासु गतानां भक्त्या अनुगतानाम् || ७५ ||
127942
127943 अनेन रामचन्द्रेण पुरुषेण महात्मना |
127944 नमोऽस्मै जितमेवैते कोऽप्येवं चिरमेधताम् || ७६ ||
127945
127946 अनेन महात्मना रामचन्द्रेण इति वर्णितप्रकारेण त्रैलोक्यस्य ममापि हितं कार्यमिति
127947 पूर्वत्रान्वयः | इदानीं श्रीविश्वामित्रः सामाजिकानां रामभक्तिं वर्धयन्नाह
127948 - नम इति | हे जनाः एते यूयमस्मै रामाय नमस्कुरुत | तन्नमस्कारमात्रेण
127949 भवद्भिः सर्वं जेतव्यं जितमेव न साधनान्तरमपेक्षणीयमित्यर्थः | युष्माकं
127950 मध्ये कोऽपि पुरुषधौरेय एवं श्रीराम इव जीवन्मुक्तश्चिरं
127951 निर्विकल्पसमाधिविश्रान्तिं प्राप्तः | सुखमेधतां वर्धताम् || ७६ ||
127952
127953 श्रीवाल्मीकिरुवाच |
127954
127955 इति श्रुत्वा च ते सर्वे विश्वामित्रेण भाषितम् |
127956 सिद्धाश्च वरयोगीन्द्रा वसिष्ठप्रमुखाः पुनः || ७७ ||
127957
127958 रामाङ्घ्रिपद्मरजसामादरस्मरणास्थिताः |
127959 दूरश्रुतोत्तरकथाः कथया मैथिलीपतेः || ७८ ||
127960
127961 दूराद्दुर्लभा श्रुता उत्तरचरित्ररूपा रामकथा यैस्तथाविधाः सन्तो
127962 रामाङ्घ्रिपद्मरजसामादरे | नमस्कारे इति यावत् | सदा रामस्मरणे च आस्थिता
127963 आस्थावन्तो बभूवुरिति शेषः | वसिष्ठो मैथिलीपतेः कथया श्रुतया न संतुतोष न
127964 तृप्तो बभूव || ७८ ||
127965
127966 न संतुतोष भगवान्वसिष्ठोऽन्ये महर्षयः |
127967 गुणान्गुणनिधेस्तस्य ब्रुवन्नाकर्णयञ्छ्रुतम् || ७९ ||
127968
127969 एवमन्ये महर्षयश्च न संतुतुषुः | भूयः श्रोतुमुत्कण्ठिताः सर्वे
127970 बभूवुरित्यर्थः | अत एव ते तस्य गुणान्परोक्तानाकर्णयन् स्वयं श्रुतं चान्यान्प्रति
127971 ब्रुवन्नब्रुवन् | लङ्यडभावश्छान्दसः || ७९ ||
127972

127973 विश्वामित्रमुनिं प्राह वसिष्ठो भगवानृषिः |
127974
127975 श्रीवसिष्ठ उवाच |
127976
127977 ब्रूहि विश्वामित्र मुने रामो राजीवलोचनः |
127978 कोऽयमभूद्बुधः किं वा मनुष्यो वाथ राघवः || ८० ||
127979
127980 ब्रूहि श्रोतृजनं प्रति व्यक्तं वद | अयं रामो जन्मनः प्राक्कोऽभूत् किं वा बुधो
127981 देवः अथवा मनुष्य इत्यज्ञजनाभिप्रायानुसारी प्रश्नः || ८० ||
127982
127983 विश्वामित्र उवाच |
127984
127985 अत्रैव कुरु विश्वासमयं स पुरुषः परः |
127986 विश्वार्थमथिताम्भोधिर्गम्भीरागमगोचरः || ८१ ||
127987
127988 विश्वामित्रोऽप्यज्ञजनानुसारेणोत्तरमाह - अत्रैवेति | हे जन त्वमत्रास्मिन् राम एव
127989 साक्षाद्भगवान्वासुदेव इति विश्वासं कुरु | स पुराणः परः पुरुषः | स कः |
127990 विश्वार्थं मथितोऽम्भोधिः क्षीरार्णवो येन सः | गम्भीराणां
127991 गूढाशयानामागमानामुपनिषदां तत्त्वगोचरो नान्यप्रमाणस्येत्यर्थः || ८१ ||
127992
127993 परिपूर्णपरानन्दः समः श्रीवत्सलाञ्छनः |
127994 सर्वेषां प्राणिनां रामः प्रदाता सुप्रसादितः || ८२ ||
127995
127996 प्रदाता सर्वपुरुषार्थानामिति शेषः | सुष्ठुभक्त्या प्रसादितः || ८२ ||
127997
127998 अयं निहन्ति कुपितः सृजत्ययमसत्सकान् |
127999 विश्वादिर्विश्वजनको धाता भर्ता महासखः || ८३ ||
128000
128001 असत्समाः [असतः सतः कायन्ते इति पाठः |] कायन्ते कीर्त्यन्त इत्यसत्सका
128002 [छान्दसः पृषोदरादिर्वायं प्रयोगः |] मिथ्यार्थास्तान् || ८३ ||
128003
128004 अयं व्युत्क्रान्तनिःसारमृदुसंसारधूर्तकैः |
128005 आनन्दसिन्धुर्विततो वीतरागैर्विगाह्यते || ८४ ||
128006
128007 व्युत्क्रान्ता विचारबाधिताः निःसाराः मृदवश्च संसाराः कार्यकारणबन्धा
128008 यैस्तथाविधैर्धूर्तकैर्जगद्वञ्चकैर्वीतरागैर्यतिभिरानन्दसिन्धुर्विगाह्यते
128009 प्रविश्यते || ८४ ||
128010
128011 क्वचिन्मुक्त इवात्मस्थः क्वचित्तुर्यपदाभिधः |
128012 क्वचित्प्रणीतप्रकृतिः क्वचित्तत्स्थः पुमानयम् || ८५ ||
128013
128014 अयमेव ज्ञानमुक्तो नित्यमुक्तो मायानियन्ता मायान्तर्बद्धश्चेति चतुर्धा स्थित
128015 इत्याह - क्वचिदिति || ८५ ||
128016
128017 अयं त्रयीमयो देवस्त्रैगुण्यगहनातिगः |
128018 जयत्यङ्गैरयं षड्भिर्वेदात्मा पुरुषोऽद्भुतः || ८६ ||
128019
128020 त्रयीमयो वेदशरीरः | अङ्गैः शिक्षाकल्पादिभिः | वेदानामात्मा
128021 पारमार्थिकस्वरूपभूतः || ८६ ||
128022
128023 अयं चतुर्बाहुरयं विश्वस्रष्टा चतुर्मुखः |
128024 अयमेव महादेवः संहर्ता च त्रिलोचनः || ८७ ||

128025
128026 चतुर्बाहुः पालको विष्णुः ॥ ८७ ॥
128027
128028 अजोऽयं जायते योगाज्जागरूकः सदा महान् ।
128029 बिभर्ति भगवानेतद्विरूपो विश्वरूपवान् ॥ ८८ ॥
128030
128031 योगान्मायाशक्तिसंबन्धात् । मोहनिद्रानावृतत्वात्सदा जागरूकः ॥ ८८ ॥
128032
128033 विजयो विक्रमेणेव प्रकाश इव तेजसा ।
128034 प्रज्ञोत्कर्षः श्रुतेनेव सुपर्णेनायमुह्यते ॥ ८९ ॥
128035
128036 यथा विक्रमेण पराक्रमेणावश्यभावी विजय उह्यते प्राप्यते तेजसा यथा प्रकाशो
128037 भास्वररूपं उह्यते ध्रियते यथा श्रुतेन शास्त्रेण प्रज्ञोत्कर्ष उह्यते प्राप्यते
128038 तद्वदयं सुपर्णेन गरुडेनेत्यर्थः ॥ ८९ ॥
128039
128040 अयं दशरथो धन्यः सुतो यस्य परः पुमान् ।
128041 धन्यः स दशकण्ठोऽपि चिन्त्यश्चित्तेन योऽमुना ॥ ९० ॥
128042
128043 अमुना रामेण यश्चित्तेन ममायं प्रतियोद्धेति चिन्त्यश्चिन्तनार्हः संपन्नः ॥ ९० ॥
128044
128045 हा स्वर्गममुना शून्यं हा पातालादिहागतः ।
128046 तस्यागमादयं लोको मध्यमः श्रेष्ठतां गतः ॥ ९१ ॥
128047
128048 विष्णुदेहेनामुना शून्यं स्वर्गं हा स्वर्गस्य शोच्यतेत्यर्थः ।
128049 अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एवं शेषमूर्तिरयं
128050 पातालाल्लक्ष्मणात्मना इहागतः । तथा च पातालस्यापि शोच्यतेत्यर्थः ॥ ९१ ॥
128051
128052 राम इत्यवतीर्णोऽयमर्णवान्तःशयः पुमान् ।
128053 चिदानन्दघनो रामः परमात्मायमव्ययः ॥ ९२ ॥
128054
128055 निगृहीतेन्द्रियग्रामा रामं जानन्ति योगिनः ।
128056 वयं त्ववरमेवास्य रूपं रूपयितुं क्षमाः ॥ ९३ ॥
128057
128058 रूपयितुंन् निरूपयितुं द्रष्टुं च ॥ ९३ ॥
128059
128060 रघोरघोच्छेदकरो भगवानिति शुश्रुम ।
128061 वसिष्ठ कृपया त्वं हि व्यवहारपरं कुरु ॥ ९४ ॥
128062
128063 वंशोऽवतारेण रघुरप्यनेन पावित इत्याह - रघोरिति । शुश्रुम इति
128064 क्रादिनियमान्नेट् । लिटि मसो मादेशाभावश्छान्दसः ॥ ९४ ॥
128065
128066 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
128067
128068 इत्युक्त्वावस्थितस्तूष्णीं विश्वामित्रो महामुनिः ।
128069 वसिष्ठस्तु महातेजा रामचन्द्रमभाषत ॥९५ ॥
128070
128071 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
128072
128073 राम राम महाबाहो महापुरुष चिन्मय ।
128074 नायं विश्रान्तिकालो हि लोकानन्दकरो भव ॥ ९६ ॥
128075
128076 यावल्लोकपरामर्शो निरूढो नास्ति योगिनः ।

तावद्दृढसमाधित्वं न भवत्येव निर्मलम् ॥ ९७ ॥

अधिकारनिष्पादनलक्षणो लोकानां परामर्शो यावन्न निरूढो न निष्पन्नः न
भवति युक्तमिति शेषः ॥ ९७ ॥

तस्माद्राज्यादिविषयान्पर्यालोक्य विनश्वरान् ।
देवकार्यादिभारांश्च भज पुत्र सुखी भव ॥ ९८ ॥

पर्यालोक्य कंचित्कालमनुभूय देवकार्यादीनधिकारभारांश्च पर्यालोक्य
पश्चात्समाधिं भजेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

इत्युक्तोऽपि यदा रामः किंचिन्नोचे लयं गतः ।
तदा सुषुम्नया सोऽपि विवेश हृदयं शनैः ॥ ९९ ॥

यदा राम इति गुरुणा उक्तोपि लयं ब्रह्मैक्यंन् गतो
बाह्यार्थश्रवणाभावाद्वागादिकरणचेष्टोपरमाच्च न किंचिदूचे तदा स
वसिष्ठस्तच्छरीरं संकल्पेन प्रविश्य तदीयसुषुम्नानाड्या
शनैर्हृदयपुण्डरीकं विवेश । प्रविश्य तदीयं विलीनं जीवोपाधिं लिङ्गं
घनीकृत्य बीजान्तः प्रविष्टो वायुस्तदन्तर्गतमङ्कुरमिव बहिराचकर्षेति यावत् ॥ ९९
। ।

शक्तिप्राणमनःप्रसक्तिकरणो जीवः प्रकाशात्मको
नाडीरन्ध्रसुपुष्टसर्वकरणः प्रोन्मील्य नेत्रे शनैः ।
दृष्ट्वोत्कृष्टवसिष्ठमुख्यविदुषो निर्मुक्तसर्वैषणः
कृत्याकृत्यविचारणादिरहितः सर्वान्प्रतीक्ष्य स्थितः ॥ १०० ॥

तस्य बहिराकर्षणे तदाविर्भावक्रमेण तत्र चिदाभासाभिव्यक्त्या तत्कृतं
क्षेत्रप्रकाशबाह्यार्थदर्शनादिक्रममाह - शक्तीति । प्रथमं
प्राणादिबीजभूतायामाधारशक्तौ ततः प्राणाविर्भावे तेषु ततो मनस आविर्भावे
तस्मिंश्च प्रसक्तिश्चिदाभासभावेनानुप्रवेशस्तं करोतीति
शक्तिप्राणमनःप्रसक्तिकरणः । अत एव तत्प्रकाशात्मकस्तदुपाधिको जीवः
प्राणद्वारा सर्वनाडीरन्ध्रेष्वनुप्रविश्य सुपुष्टान्याविष्कृतानि सर्वाणि
ज्ञानकर्मेन्द्रियलक्षणानि करणानि येन तथाविधः सन् शनैर्नेत्रे प्रोन्मील्य
बहिरुत्कृष्टान् पूज्यान् वसिष्ठमुख्यान् विदुषो दृष्ट्वा स्वयं
कृतकृत्यत्वान्निर्मुक्तसर्वैषणः अत एव कृत्यस्यावश्यकर्तव्यस्य अकृत्यस्य
त्याज्यस्य च व्यवहारस्य विचारणया गुणदोषचिन्तया
आदिपदात्तत्प्रयुक्तहानोपादानादिवृत्त्या च रहितः सन्नीदृशं मामेते किं
वक्ष्यन्तीति सर्वान्प्रतीक्ष्य स्थित इत्यर्थः ॥ १०० ॥

श्रुत्वा वसिष्ठवचनं गुरुवाक्यमिति स्वयम् ।
श्रुत्वा प्रोवाच भगवान्रामचन्द्रः समाहितः ॥ १०१ ॥

तदनन्तरं इति प्रागुक्तं राम राम महाबाहो इत्यादिवसिष्ठवचनं पुनस्तेनैव
श्रावितं श्रुत्वा इदं गुरुवाक्यमनुल्लङ्घ्यमिति
पितृभ्रातृबन्ध्वादिप्रार्थनामपि श्रुत्वा भगवान्सर्वज्ञः ।
स्वावतारप्रयोजनज्ञ इति यावत् । तदभ्युपगमेन समाहितः सन् प्रोवाचेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

श्रीराम उवाच ।

न विधेर्न निषेधस्य त्वत्प्रसादादयं प्रभुः ।

128129 तथापि तव वाक्यं तु करणीयं हि सर्वदा ॥ १०२ ॥
128130
128131 वेदागमपुराणेषु स्मृतिष्वपि महामुने ।
128132 गुरुवाक्यं विधिः प्रोक्तो निषेधस्तद्विपर्ययः ॥ १०३ ॥
128133
128134 विधिरवश्यानुष्ठेयोऽर्थः । तद्विपर्ययस्तदतिक्रमणं तु निषेधः । अवश्यहेय
128135 इत्यर्थः ॥। १०३ ॥
128136
128137 इत्युक्त्वा चरणौ तस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।
128138 शिरसा धार्य सर्वात्मा सर्वान्प्राह घृणानिधिः ॥ १०४ ॥
128139
128140 इदानीं श्रीरामः परमपुरुषार्थदानरूपस्य गुरुकृतोपकारस्य
128141 निष्कृतिमन्यामपश्यन् स्वशिरसि तच्चरणधारणव्याजेन स्वं गुरवे समर्प्य
128142 सर्वजनेभ्यः सर्वोत्कृष्टं ज्ञानमाहात्म्यं गुरुमाहात्म्यं च स्वयंन्
128143 प्रत्यक्षमनुभूतंन् विश्वासदार्ढ्यायोपदिष्टवानित्याह - इत्युक्त्वेति ॥ १०४ ॥
128144
128145 श्रीराम उवाच ।
128146
128147 सर्वे शृणुत भद्रं वो निश्चयेन सुनिश्चितम् ।
128148 आत्मज्ञानात्परं नास्ति गुरोरपि च तद्विदः ॥ १०५ ॥
128149
128150 तद्विद आत्मविद इति गुरुविशेषणम् । तदात्मतत्त्वं गुरूपदेशाद्वेत्तीति तद्विदः
128151 शिष्यस्य गुरोः परं नास्तीति वा ॥ १०५ ॥
128152
128153 सिद्धादय ऊचुः ।
128154
128155 रामैवमेव सर्वेषां मनसि स्थितिमागतम् ।
128156 त्वत्प्रसादाच्च सकलं संवादेन दृढीकृतम् ॥ १०६ ॥
128157
128158 स्थितिं निश्चयम् । संवादेन एतद्ग्रन्थलक्षणेन त्वदुक्तिसंवादेन च ॥ १०६ ॥
128159
128160 सुखी भव महाराज रामचन्द्र नमोऽस्तु ते ।
128161 वसिष्ठेनाप्यनुज्ञाता गच्छामोऽद्य यथागतम् ॥ १०७ ॥
128162
128163 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
128164
128165 एवमुक्त्वा गताः सर्वे रामसंस्तवने रताः ।
128166 रामचन्द्रस्य शिरसि पौष्पी वृष्टिः पपात ह ॥ १०८ ॥
128167
128168 एतत्ते सर्वमाख्यातं रामचन्द्रकथानकम् ।
128169 अनेन क्रमयोगेन भरद्वाज सुखी भव ॥ १०९ ॥
128170
128171 रामचन्द्रस्य जीवन्मुक्तिविश्रान्तिपर्यन्तसंवादकथालक्षणमानकं
128172 संजीवनममृतमिति यावत् ॥ १०९ ॥
128173
128174 इति रघुपतिसिद्धिः प्रोदिता या मया ते वरमुनिवचनालीरत्नमालाविचित्रा ।
128175 निखिलकविकुलानां योगिनां सेव्यरूपा परमगुरुकटाक्षान्मुक्तिमार्गं ददाति
128176 ॥ ११० ॥
128177
128178 उपसंहरति - इतीति । वरमुनेर्वसिष्ठस्य वचनपङ्क्तिलक्षणया रत्नमालया
128179 विचित्रा भूषिता इति उक्तरूपा रघुपतेर्जीवन्मुक्तिसिद्धिर्या मया तुभ्यं प्रोदिता प्रोक्ता
128180 निखिलानां कविकुलानां योगिनां च सेव्यरूपा सा परमगुरुकटाक्षाच्छ्रवणादिना

सेविता सती मुक्तिमार्गं प्रागुक्तभूमिकाक्रमं ददात्यारोपयतीत्यर्थः ॥ ११० ॥

य इमं शृणुयान्नित्यं विधिं रामवसिष्ठयोः ।
सर्वावस्थोऽपि श्रवणान्मुच्यते ब्रह्म गच्छति ॥ १११ ॥

विधिं संवादप्रकारम् ।
मोहमालिन्यरागद्वेषमहापातकोपपातकादिसर्वदोषावस्थायुक्तोऽपि पुरुषः
श्रवणादेव सर्वैर्दोषैर्मुच्यते शान्त्यादिगुणप्राप्तिक्रमेण ब्रह्म गच्छति प्राप्नोति
किं पुनरधिकारीत्यर्थः ॥ १११ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते द्वात्रिंशत्साहस्र्यां
संहितायां बालकाण्डे मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे ब्रह्मदर्शने
रामव्युत्थानं नामाष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे
रामव्युत्थानं नामाष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

इति
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरा
मचन्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगङ्गाधरेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षोः शिष्येण
श्रीमदानन्दबोधेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचिते
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणस्य पूर्वार्धं
संपूर्णम् ॥

समाप्तमिदं निर्वाणप्रकरणस्य पूर्वार्धम् ॥

श्रीः ।

योगवासिष्ठः ।

श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासंवलितः ।

निर्वाणप्रकरणस्य उत्तरार्धम् ६ ।

प्रथमः सर्गः १

श्रीराम उवाच ।

नैष्कर्म्यात्कल्पनात्यागात्तनुः पतति देहिनः ।
कथमेतदतो ब्रह्मन्संभवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥

शिवमभयमनन्तसौख्यसिन्धुं हृदि निहितं हितमस्तमोहजालम् ।
जगदुदयनयक्षयप्रवीणं निरुपमबोधधनात्मदेवमीडे ॥

निर्ममा निरहंकारा निःसंकल्पविकल्पनाः ।
यथा जीवन्ति चेष्टन्ते मुक्ता युक्तिस्तथोच्यते ॥

पूर्वार्धे श्रीरामसमाधिप्रदर्शनव्याजेनोत्तमाधिकारिणः
श्रवणावृत्तिपरिपाकादेव साक्षात्कारज्ञानोदयेन परमपदे
सकृद्विश्रान्तिर्भवतीति दर्शितम् । तस्य दैवात्पुनर्व्युत्थानेऽपि यथा अविरतं तत्रैव
विश्रान्तिरनायासेन सिध्यति तथोत्तरोत्तरभूमिकारोपणायोत्तरार्धमिदमारभ्यते ।

128233 अत्रादौ रामः अहंममेति संविदन्न दुःखतो विमुच्यते। असंविदन्विमुच्यते
128234 यदीप्सितं तदाचर॥ इत्यन्ते यदुक्तं तत्र सर्वकल्पनात्यागे
128235 कल्पनाधीनदेहधारणादिव्यवहारासिद्धिं शङ्कते - नैष्कर्म्यादिति।
128236 देहप्राणादिष्वहंतादिकल्पनात्यागाद्धेतोर्नैष्कर्म्यात्सर्वक्रियोपरमाद्देह##-
128237 व्यवहारादि कथं संभवतीत्यर्थः॥ १॥
128238
128239 श्रीवसिष्ठ उवाच।
128240
128241 जीवतः कल्पनात्यागो युज्यते न त्वजीवतः।
128242 रूपमस्य यथातत्त्वं शृणु श्रवणभूषणम्॥ २॥
128243
128244 न कल्पनाधीनं जीवनं येन तत्यागात्तनुपातः स्यात् किंतु भोजकप्रारब्धाधीनम्
128245 कल्पनात्याग एव प्रत्युत जीवनाधीनजन्मेति नोपजीवनं बाधत इत्यविरुद्धं
128246 किंत्वजीवनमेव विरुध्यत इत्याशयेन भगवान्वसिष्ठः समाधत्ते - जीवत इति।
128247 अस्य कल्पनात्यागस्य स्वरूपं यथा जीवनविरुद्धं न भवति तथा मया यथातत्त्वं
128248 वर्ण्यमानं शृण्वित्यर्थः॥ २॥
128249
128250 अहंभावनमेवाहुः कल्पनं कल्पनाविदः।
128251 नभोर्थभावनं तस्य संकल्पत्याग उच्यते॥ ३॥
128252
128253 अहंभावनंन् देहादिपरिच्छेदाध्यासम्। नभः
128254 अपरिच्छिन्नब्रह्माकाशस्तद्रूपस्यार्थस्य स्वपारमार्थिकस्वभावस्य भावनं
128255 प्रतिसंधानं परिच्छेदाध्यासोच्छेदित्वात्संकल्पत्यागस्तैरुच्यते॥ ३॥
128256
128257 पदार्थरसमेवाहुः कल्पनं कल्पनाविदः।
128258 नभोर्थभावनं तस्य संकल्पत्याग उच्यते॥ ४॥
128259
128260 इदं वस्त्विति संवेगमाहुः कल्पनमुत्तमाः।
128261 नभोर्थभावनं तस्य संकल्पत्याग उच्यते॥ ५॥
128262
128263 इदं देहादि सर्वं दृश्यं वस्तु परमार्थसत्यमिति संवेगमभिमानम्। तस्य
128264 नभःकार्यभूतचतुष्टयविकारत्वात्तत्त्वतो नभोर्थ एवैकः स्फुरतीत्यर्थस्य
128265 भावनं पर्यालोचनम्। इदं द्वयमपि भ्रान्तानुभवविरुद्धत्वेऽपि न
128266 जीवनविरुद्धम्। जीवत एव भ्रान्तिनिवृत्तिदर्शनादिति भावः॥ ५॥
128267
128268 स्मरणं विद्धि संकल्पं शिवमस्मरणं विदुः।
128269 तच्च प्रागनुभूतं च नानुभूतं च भाव्यते॥ ६॥
128270
128271 एवं स्मरणात्मकाध्यासविरोधिनस्तन्निरोधस्यापि न जीवनविरोधितेत्याशयेनाह ##-
128272 परोक्षवृत्तिमात्रोपलक्षणम्॥ ६॥
128273
128274 अनुभूतां नानुभूतां स्मृतिं विस्मृत्य काष्ठवत्।
128275 सर्वमेवाशु विस्मृत्य गूढस्तिष्ठ महामते॥ ७॥
128276
128277 स्मृतिं स्मरणं सर्वमनुमित्यादिवृत्त्यन्तरं च विस्मृत्य
128278 अपरिच्छिन्नब्रह्माकारनिलीनः काष्ठवद्दृढो निश्चलश्च तिष्ठ चिरं जीव। तथा च
128279 ब्रह्मात्मभावेन चित्तवृत्तिनिरोधो योगिनामायुर्वृद्ध्या प्रत्युत जीवनहेतुरेवेति
128280 भावः॥ ७॥
128281
128282 सर्वास्मरणमात्रात्मा तिष्ठायातेषु कर्मसु।
128283 अर्धसुप्तशिशुस्पन्द इवाभ्यस्तोपपत्तिषु॥ ८॥
128284

128285 व्यवहारकाले तु स्मृतिमात्रनिरोधः कार्य इत्याह - सर्वेति ।
128286 दृढाभ्यस्तव्यवहारे न पूर्वापरस्मृतिप्रयत्नाद्यपेक्षास्तीत्याशयेनाह -
128287 अर्धेत्यादिना । अभ्यस्तोपपत्तिषु पूर्वाभ्यासमात्रेणोपपद्यमानेष्वित्यर्थः ॥ ८ ॥
128288
128289 निःसंकल्पप्रवाहेण चक्रं प्रस्पन्दते यथा ।
128290 स्पन्दस्वकर्मस्वनघप्रक्संस्कारवशात्तथा ॥ ९ ॥
128291
128292 विनाप्रयोजनोद्देशं पूर्वसंस्कारमात्रेण कृतकार्यं कुलालचक्रं यथा
128293 यावद्वेगक्षयं प्रस्पन्दते भ्रमति तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥
128294
128295 अविद्यमानचित्तस्त्वं सत्त्वसंस्कारमागतः ।
128296 प्रवाहपतितेष्वेव स्पन्दस्व स्वेषु कर्मसु ॥ १० ॥
128297
128298 सत्त्वं निर्वासनं मनस्तदीयं संस्कारवेगमागतोऽनुगतः सन्
128299 रागादिदोषक्षयान्नोच्छृङ्खलप्रवृत्तिप्रसक्तिरित्याशयेनाह - प्रवाहेति ॥ १० ॥
128300
128301 ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।
128302 असंकल्पः परं श्रेयः स किमन्तर्न भाव्यते ॥ ११ ॥
128303
128304 एवं प्रश्नं समाधाय बहुकृत्वोऽपि पथ्यं न् वदितव्यमिति न्यायेन प्रागुक्तमेव
128305 संकल्पत्यागादि श्रेयःसाधनमित्युद्घोषयन्पुनःपुनराह -
128306 ऊर्ध्वबाहुरित्यादिना ॥ ११ ॥
128307
128308 अहो मोहस्य माहात्म्यं यदयं सर्वदुःखहा ।
128309 चिन्तामणिर्विचाराख्यो हृत्स्थोऽपि त्यज्यते जनैः ॥ १२ ॥
128310
128311 अवेदनमसंकल्पस्तन्मयेनैव भूयताम् ।
128312 एतावत्परमं श्रेयः स्वयमेवानुभूयताम् ॥ १३ ॥
128313
128314 अवेदनं दृश्यदर्शननिर्मुक्तमात्मतत्त्वं तदेव मुख्योऽसंकल्पः ॥ १३ ॥
128315
128316 किल तूष्णीं स्थितेनैव तत्पदं प्राप्यते परम् ।
128317 परमं यत्र साम्राज्यमपि राम तृणायते ॥ १४ ॥
128318
128319 तूष्णीं संकल्पचेष्टां विना ॥ १४ ॥
128320
128321 गम्यदेशैकनिष्ठस्य यथा पान्थस्य पादयोः ।
128322 स्पन्दो विगतसंकल्पस्तथा स्पन्दस्व कर्मसु ॥ १५ ॥
128323
128324 प्राक्तनसंकल्पप्रयुक्तक्रियावेगवशादेव यावत्तत्क्षयं व्यवहारसिद्धौ
128325 प्रागुक्तं दृष्टान्तान्तरं पुनराह - गम्येति ॥ १५ ॥
128326
128327 सर्वकर्मफलाभोगमलं विस्मृत्य सुप्तवत् ।
128328 प्रवाहपतिते कार्ये स्पन्दस्व गतवेदनम् ॥ १६ ॥
128329
128330 अवेदनमसंकल्पः इति यदुक्तं तद्व्यवहारकालेऽप्युपपादयति - सर्वेति ॥ १६ ॥
128331
128332 स्पन्दस्वाकृतसंकल्पं सुखदुःखान्यभावयन् ।
128333 प्रवाहपतिते कार्ये चेष्टितोन्मुक्तशष्पवत् ॥ १७ ॥
128334
128335 यथा स्वतश्चेष्टितोन्मुक्तं शष्पं बालतृणं वाय्वादिप्रवाहपतिते
128336 तृणान्तरसंयोगवियोगादिकार्ये स्पन्दते तद्वत् ॥ १७ ॥

128337
128338 रसभावनमन्तस्ते मालं भवतु कर्मसु ।
128339 दारुयन्त्रमयस्येव परार्थमिव कुर्वतः ॥ १८ ॥
128340
128341 यथा परेषां कौतुकार्थं नृत्यादि कुर्वत इव स्थितस्य दारुपुत्रिकायन्त्रस्य
128342 नटवच्छृङ्गारादिरसभावनं नास्ति तद्वत्तवापि कुर्वतो विषयसुखे मूर्खस्येव
128343 रसभावनं कौतुकबुद्धिर्मा भूदित्यर्थः ॥ १८ ॥
128344
128345 नीरसा एव ते सन्तु समस्तेन्द्रियसंविदः ।
128346 आकारमात्रसंलक्ष्या हेमन्ततौं लता इव ॥ १९ ॥
128347
128348 बोधार्कपीतरसया स्पन्दन् षड्वर्गसत्तया ।
128349 यन्त्रस्पन्दोपमस्तिष्ठ वल्ल्येव शिशिरे द्रुमः ॥ २० ॥
128350
128351 षड्वर्गः पञ्चकोशसंवलितचिदाभासः । समनस्कः प्राणवर्गो
128352 ज्ञानेन्द्रियवर्गः कर्मेन्द्रियवर्गो ज्ञानकर्मेन्द्रियसहितान्तःकरणचतुष्टयम् ।
128353 षाट्कौशिकं शरीरं चेति षट्षड्वर्गास्तेषां सत्तया । वल्ल्या वेष्टितः शिशिरे द्रुम
128354 इव नीरसः ॥ २० ॥
128355
128356 चिदान्तररसान्येव प्रवृत्तान्यपि धारय ।
128357 स्वयत्नेनेन्द्रियाण्याशु हेमन्तर्तुस्तरूनिव ॥ २१ ॥
128358
128359 ननु नीरसस्य षड्वर्गस्य कथं जीवनं तत्राह - चिदिति ।
128360 अनावरणभूमानन्दरूपा चिदेवान्तरो जीवनपुष्ट्यादिहेतुरसो येषां तानि प्रवृत्तानि
128361 स्वभावाद्बाह्यरसास्वादे प्रवृत्तान्यपि खयत्नेन निवार्य चिदान्तररसान्येव
128362 कृत्वा धारयेत्यर्थः । इन्द्रियग्रहणं षड्वर्गोपलक्षणम् । यथा हेमन्तर्तुस्तरून्
128363 बाह्यजलाभावेऽप्यान्तरेणैव रसेन जीवयति तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥
128364
128365 सरसेन्द्रियवृत्तेस्ते कुर्वतोऽकुर्वतस्तथा ।
128366 संसारानर्थसार्थोऽयं न कदाचन शाम्यति ॥ २२ ॥
128367
128368 इन्द्रियवृत्तीनामनिवारणे सरसत्वे च किं स्यात्तत्राह - सरसेति ॥ २२ ॥
128369
128370 निःसंकल्पमरुज्ज्वालायन्त्राम्बुस्पन्दवद्यदि ।
128371 स्पन्दसे तदनन्ताय श्रेयसे परिकल्पसे ॥ २३ ॥
128372
128373 निःसंकल्पमेव मरुतो ज्वालाया यन्त्रस्याम्बुनश्च यथा स्पन्दस्तथा यदि स्पन्दसे ।
128374 परिकल्पसे समर्थः स्याः ॥ २३ ॥
128375
128376 एतदेव परं धैर्यं जन्मज्वरनिवारणम् ।
128377 यदवासनमभ्यस्ता निजकर्मसु कर्तृता ॥ २४ ॥
128378
128379 अवासनमसंकल्पं यथाप्राप्तानुवृत्तिमान् ।
128380 शनैश्चक्रभ्रमाभोग इव स्पन्दस्व कर्मसु ॥ २५ ॥
128381
128382 चक्रे भ्रमतीति भ्रम आभोगः संनिवेश इव शनैरुत्तरोत्तरमुपशमशीलः
128383 स्पन्दस्व ॥ २५ ॥
128384
128385 मा कर्मफलबुद्धिर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।
128386 उभयं वा त्यजैतत्त्वमुभयं वा समाश्रय ॥ २६ ॥
128387
128388 कर्मफले आसक्तिबुद्धिर्यस्य तथाविधो मा भूः । अकर्मणि कर्मत्यागेऽपि

128389 तत्फलासक्तिलक्षणः सङ्गोमास्तु। फलासङ्गाभावे कर्मकरणे तत्त्यागे च न
128390 विशेष इत्याशयेनाह - उभयमिति ॥ २६ ॥
128391
128392 बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते।
128393 संकल्पनं मनोबन्धस्तदभावो विमुक्तता ॥ २७ ॥
128394
128395 नेह कार्यं न वाऽकार्यमस्ति किंचिन्न कुत्रचित्।
128396 सर्वं शिवमजं शान्तमनन्तं प्राग्वदास्यताम् ॥ २८ ॥
128397
128398 अकार्यं त्याज्यम्। प्राग्वद्यथास्थितमेव आस्यतां स्थियताम् ॥ २८ ॥
128399
128400 पश्यन्कर्मण्यकर्मत्वमकर्मणि च कर्मताम्।
128401 यथाभूतार्थचिद्रूपः शान्तमास्व यथासुखम् ॥ २९ ॥
128402
128403 अकर्मत्वं निष्क्रियब्रह्मात्मताम्। अकर्मणि तादृशब्रह्मभावस्थितौ
128404 कर्मतामवश्यकर्तव्यताम् ॥ २९ ॥
128405
128406 अवेदनं विदुर्योगं चित्तक्षयमकृत्रिमम्।
128407 अत्यन्तं तन्मयो भूत्वा तथा तिष्ठ यथासि भोः ॥ ३० ॥
128408
128409 अवेदनं प्राग्व्याख्यातम् ॥ ३० ॥
128410
128411 समे शान्ते शिवे सूक्ष्मे द्वैतैक्यपरिवर्जिते।
128412 ततेऽनन्ते परे शुद्धे किं केन किल खिद्यते ॥ ३१ ॥
128413
128414 निस्पन्दं तूष्णीमवस्थानमामवातजडीकृतसर्वाङ्गस्येव खेदायैवेति शङ्कां
128415 वारयति - समे इति ॥ ३१ ॥
128416
128417 नोदेतु त्वयि संकल्पो मरुभूमाविवाङ्कुरः।
128418 इच्छा नोदेतु भवति लतिकेवोपलोदरे ॥ ३२ ॥
128419
128420 अवेदनस्य शान्तस्य जीवतो वाप्यजीवतः।
128421 नेह किंचित्कृतेनार्थो नाकृतेनापि कश्चन ॥ ३३ ॥
128422
128423 कृतेन अकृतेन वा लौकिकवैदिककर्मणा जीवत ऐहिकोऽजीवत आमुष्मिकोऽप्यर्थः
128424 पुरुषार्थो नास्ति ॥ ३३ ॥
128425
128426 यत्कर्माकर्म शान्तेऽन्तः शाश्वताभेदरूपिणि।
128427 न कर्मणि च कर्माणि न कर्तर्यपि कर्तृता ॥ ३४ ॥
128428
128429 कुतो नास्ति तत्राह - यदिति। यद्यस्मात्कारणात्कर्माकर्मोभयबाधावधौ
128430 तदुभयात्मभूते च शाश्वताभेदरूपिणि त्वयि प्रातिभासिककर्मात्मना
128431 [अयमर्थो मूलस्थकर्मणीत्यस्य।] विवर्तमानेऽपि वस्तुतः कर्मता
128432 [अयमर्थो मूलस्थकर्मणीत्यस्य भावप्रधाननिर्देशात्।] नास्ति
128433 तादृशकर्त्रात्मना विवर्तमानेऽपि कर्तृता नास्ति। यस्य कर्मकर्तृतादौ
128434 सत्यताबुद्धिस्तस्यैव कर्मफलमिति श्रद्धादिवदधिकारिविशेषणविधायकशास्त्रेण
128435 बोधनादिति भावः ॥ ३४ ॥
128436
128437 अहंममेति संविदन्न दुःखतो विमुच्यसे।
128438 असंविदन्विमुच्यसे यदीप्सितं तदाचर ॥ ३५ ॥
128439
128440 अत एव देहादावहंममेति संवेदनवत एव विधिनिषेधशास्त्राधिकारात्कर्मकृतो

बन्धो नेतरस्येति प्रागुक्तमित्याह - अहंममेति ॥ ३५ ॥

अहं ममेति नास्त्यलं यदस्ति तच्छिवं परम् ।
परात्परं त्विदं शिवादशब्दमर्थरूपकम् ॥ ३६ ॥

पाद्भूमानन्दाख्याच्छिवात्परमन्यदिदं दृश्यमर्थरूपमिवार्थरूपकं
प्रातिभासिकं जगदशब्दमनिर्वचनीयमवस्त्वेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यद्दृश्यते जगदिदं खलु किंचिदेतद्धेम्नोऽङ्गदत्वमिव भाति न
विद्यमानम् ।
अस्य क्षयं विदुरवेदनमेव पश्चात्सत्यं तदेव परमार्थमथावशिष्टम् ॥
३७ ॥

एतदेव स्पष्टमाह - यदिति । किंचित् इत्थमीदृशं चेति निर्वचनशब्दशून्यम् ।
एतद्बाधाधिष्ठानं तु अथ तदबोधबाधानन्तरं पश्चादवशिष्टमवेदनं
वेदनाविषयमेवानुभवनिष्ठाः सत्यैकरूपं परमपुरुषार्थरूपं विदुरित्यर्थः
॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
इच्छादिचिकित्सायोगोपदेशो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
इच्छदिचिकित्सायोगोपदेशो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

प्द्फ़ १५७, प्।१०७१

द्वितीयः सर्गः २

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अद्वैतैक्यं विमननं शान्तमात्मन्यवस्थितम् ।
यथा पङ्कमयं सैन्यं तथा शिवमयं जगत् ॥ १ ॥

निरूप्यतेऽत्र प्रथमं सर्वं शिवमयं जगत् ।
कर्मबीजं तथान्विष्य समूलं विनिवार्यते ॥

सर्वं शिवमयं शान्तमनन्तं प्राग्वदास्यताम् इति यदुक्तं तदत्र
प्रथममुपपादयितुं प्रतिजानीते - अद्वैतैक्यमिति । आत्मनि पारमार्थिकस्वभावे
तत्त्वदृष्ट्या अवस्थितम् ॥ १ ॥

मनोहंकारबुद्ध्यादिचित्तमेव च तन्मयम् ।
कालाकारक्रियाशब्दशक्तिसंदर्भसंयुतम् ॥ २ ॥

यद्यद्धि चिद्भास्यं तत्तच्चिद्विवर्तत्वाच्चिन्मयमित्यन्तःकरणचतुष्टये क्रमेण
दर्शयति - मन इति । प्रथमं हि चितश्चेत्योन्मुखत्वलक्षणं मननं
चिद्व्याप्तमेव ततस्तदभिमानाध्यवसायस्मरणकामसंकल्पादिवृत्तयस्तथैव
चिद्व्याप्ताः सर्वानुभवसिद्धाः । तथा चिच्चेत्यसंबन्धलक्षणः
कालश्चेत्याकारस्तत्क्रियाणामसंस्थानसहितं सर्वमन्तःकरणसंसरणं
साक्षात्साक्षिवेद्यत्वाच्छिवमयमिति बोद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

शिवपङ्कमया एव रूपालोकमनःक्रमाः ।
तन्मयत्वादनन्तत्वादतः किं केन चेत्यते ॥ ३ ॥

128493
128494 एवं बहिरिन्द्रियतद्द्वारकबाह्यदर्शनतद्विषयेष्वपि
128495 चिद्याप्तिप्रयुक्तैवापरोक्षप्रथेति तत्रापि शिवमयत्वमेव विवेकिभिर्द्रष्टुं
128496 शक्यमित्याशयेनाह - शिवेति | रूपालोकग्रहणं
128497 शब्दाद्यालोचनानामप्युपलक्षणम् | मनःक्रमा
128498 बाह्यसविकल्पकहानोपादानादिबुद्धयस्तद्विषयाश्च | एवं शिवमयत्वदर्शने शिव
128499 एव सर्वत्रिपुटीरूपेण प्रथते न ततो वस्त्वन्तरमस्तीत्याह - तन्मयत्वादिति || ३ ||
128500
128501 मातृमेयप्रमाणादिदेशकालौ दिगादि च |
128502 भावाभावविवर्तादिशिवपङ्क्मयात्मकम् || ४ ||
128503
128504 तदेव विशदयति - मात्रिति || ४ ||
128505
128506 अहंममेत्यतः सारान्नेतरत्परमेश्वरात् |
128507 असंसक्तमतिस्तिष्ठ हा शिलोदरमौनवत् || ५ ||
128508
128509 सर्वविवर्तानहंममेति द्वैरूप्येणैव संगृह्य तत्र चिद्याप्तत्वपर्यालोचने
128510 तत्सारतन्मात्रत्वपरिशेषात्तत्र स्थितिः सुलभेत्याशयेनाह - अहमिति | शिलोदरे
128511 यत्प्रसिद्धं वागादिचेष्टाशून्यत्वलक्षणं मौनं तद्वत् | नामरूपकर्मात्मके
128512 प्रपञ्चे नामरूपयोरपरोक्षचिद्याप्त्यैव स्फुरणाच्छिवमयत्वं निर्णीय तत्र
128513 बाधेन तत्स्वरूपेऽवस्थानं सुकरम् || ५ ||
128514
128515 श्रीराम उवाच |
128516
128517 अहंममेत्यसद्रूपं ज्ञस्याभावयतः प्रभो |
128518 अशुभं कर्मणां त्यागादनुष्ठानाच्च किं शुभम् || ६ ||
128519
128520 कर्मणां तु पुण्यपापलक्षणानामनन्तकोटिजन्मसंचितानामपरोक्षतया
128521 भानादर्शनान्न शिवमयत्वदर्शनेन बाधसिद्धिरिति तन्निवारणे
128522 परिशेषादामरणं निश्चेष्टावस्थानलक्षणस्तत्त्याग एवोपायः | न हि ज्ञानिनः
128523 कर्मकरणेन किंचित् फलमपेक्षितं न वा नित्यनैमित्तिकत्यागे प्रत्यवायप्रसक्तिरस्ति
128524 येन तूष्णीमव-
128525
128526 प्।१०७२ अन्द् १०७३ नोत् च्लेअर्
128527
128528 प्द्फ़् १५९, प्। १०७४
128529
128530 सूक्ष्मसंविदसंवित्त्या स्वयत्नेन निकृन्त्यते |
128531 येन संविदसंवित्त्या स्वयत्नेन विचार्यते || ४५ ||
128532
128533 तस्मान्मदुक्त एव कर्मत्यागोपाय इत्याशयेनोपसंहरति - सूक्ष्मेति | येन
128534 चिदाभासरूपा संवित् असंवित्त्या मूलाज्ञानेन सह स्वयत्नेन तत्त्वं बुद्ध्वा
128535 विचार्यते रलयोरभेदाद्विचाल्यते स्वरूपात्प्रच्याव्यते | तेन तन्मूला
128536 तत्तद्दृश्यदर्शनरूपा वृत्त्यवच्छिन्नचिदाभासात्मिकापि
128537 मूलबाधकस्वयत्नेनैव असंवित्त्या अप्रतिसंधानेन निकृन्त्यते | न तन्निकृन्तने
128538 पृथक्प्रयत्नापेक्षास्तीति भावः | क्वचित्पुस्तके येनेत्याद्युत्तरार्धं न पठ्यत एव
128539 तदा तेन संसृतिवृक्षस्य तत्त्वज्ञानेन सर्वबाधलक्षणो मूलकाषो वितन्यते येन
128540 निकृन्त्यत इति परेण [परेण इत्यत्र पूर्वेण इत्यपेक्षितम् |] योज्यम् || ४५ ||
128541
128542 तेन संसृतिवृक्षस्य मूलकाषो वितन्यते || ४६ ||
128543
128544 अचेतनाकाशमनन्यदेकं तदेवमस्ति त्विदमर्थहीनम् |

तद्व्योमरूपं यत एतदेवं निरामयं चेतनसारमाहुः ॥ ४७ ॥

न विद्यते चेतनं चिदाभासो यत्र
तथाविधमाकाशमेकमनन्यत्सजातीयभेदैरिदमर्थैर्दृश्यैर्हीनं
तद्ब्रह्मैवैवमुक्तदृशा अस्ति तदेव सर्वेषामस्मदादिचेतनानां सारं
पारमार्थिकं रूपमाहुर्ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
कर्मबीजदाहयोगोपदेशो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
कर्मबीजदाहयोगोपदेशो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

प्द्फ़् १५९, प्। १०७४

तृतीयः सर्गः ३

श्रीराम उवाच ।

अवेदनं वेदनस्य मुनीन्द्र क्रियते कथम् ।
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ १ ॥

अत्यन्तं मार्जिते वेद्ये यथातत्त्वमवेदनम् ।
निष्क्रियं चापि विदुषां तथोपाय इहोच्यते ॥

अवेदनं विदुर्मोक्षं चित्तक्षयमकृत्रिमम् इति यदुक्तं तत्र रामः शङ्कते -
अवेदनमिति । यद्यपि वेद्योन्मुखत्वं संत्यज्य रूपं यद्वेदनस्य वै । न वेदनं
तन्नो कर्म तच्छान्तं ब्रह्म कथ्यते ॥ इति प्रागुक्तत्वान्नास्याः शङ्काया उत्थानं
संभवति । तथाप्यन्ते संविदसंवित्त्या निकृन्त्यते इत्युक्त्या तन्नाश एवोक्तः स च
तच्छान्तं ब्रह्म कथ्यत इति प्रागुक्त्या सह विरुद्धः सतोऽसत्त्वायोगादिति
संभवत्येव प्रश्नः । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य
संज्ञास्तीत्युक्ते अत्रैव माभगवानमूमुहत् न प्रेत्य संज्ञास्ति इति
मैत्रेयीप्रश्नवदिति ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
यदा तदैव सुकरं वेदनावेदनं स्वयम् ॥ २ ॥

अत एव न वा अरे मोहं ब्रवीम्यविनाशी वारेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा
मात्रासंस्पर्शस्त्वस्य भवति इति याज्ञवल्क्यवद्वसिष्ठोऽपि समाधत्ते - नासत इति
॥ २ ॥

एतौ वेदनशब्दार्थौ रज्जुसर्पभ्रमोपमौ ।
असत्यावुदितौ विद्धि मृगतृष्णाम्भसा समौ ॥ ३ ॥

कथं सुकरं तदाह - एताविति । एतौ संसारदशाप्रसिद्धौ । यत्र हि द्वैतमिव
भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् यत्र
नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा इत्यादिश्रुतिषु
एतयोर्निषिद्धत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

अबोधस्त्वनयोः श्रेयान्बोधो दुःखाय [दुःखायते तयोः इति पाठः ।]

128597 चैतयोः।
128598 तस्मात्सदेव बुद्ध्यस्व माऽसद्बुद्ध्यस्व राघव ॥ ४ ॥
128599
128600 अत एव वेदनघटितत्रिपुटीसाक्षिणस्त्रिपुटीनिवृत्तिरेव मोक्ष इत्याशयेनाह -
128601 अबोधस्त्विति। सदविनाशिकूटस्थात्मरूपमेव बुध्यस्व। असत्
128602 त्रिपुट्यन्तर्गतवृत्त्याद्युपहितचिदाभासं मा आत्मेति बुध्यस्व ॥ ४ ॥
128603
128604 जन्तोर्वेदनशब्दार्थबोधो दुःखकरः परः।
128605 निष्कृत्य ज्ञप्तिशब्दार्थबोधं तिष्ठ यथास्थितम् ॥ ५ ॥
128606
128607 परिच्छिन्ने तस्मिन्नात्मताबुद्धिरेव सर्वेषामनर्थहेतुरित्याह - जन्तोरिति।
128608 निष्कृत्य समूलं छित्त्वा ॥ ५ ॥
128609
128610 सर्वावबोधावसरे ज्ञप्तिशब्दार्थयोरिह।
128611 निर्वाणोदय इत्येव परमोमिति शाम्यताम् ॥ ६ ॥
128612
128613 व्यवहारकाले तय कथमुच्छेदः कार्यस्तत्राह - सर्वेति।
128614 सर्वत्रिपुटीबोधलक्षणव्यवहारावसरेऽपि व्यावहारिकज्ञप्तिशब्दार्थयोः परमन्यत्
128615 तत्र यथायोगं सर्वार्थपरं कूटस्थचिन्मात्रं सर्वशब्दपरेण ओमित्यनेन
128616 लक्षयित्वा स एवात्मा निर्वाणोदय इत्येव शाम्यतां निर्विक्षेपं व्यवह्रियतामित्यर्थः
128617 ॥ ६ ॥
128618
128619 शुभाशुभात्मकर्म स्वं नाशनीयं विवेकिना।
128620 तन्नास्तीत्यवबोधेन तत्त्वज्ञानेन सिध्यति ॥ ७ ॥
128621
128622 ईदृशबोधव्यवहारादेवोत्तरपूर्वयोः शुभाशुभयोरश्लेषविनाशौ सिद्ध्यत
128623 इत्याह - शुभेति ॥ ७ ॥
128624
128625 कर्ममूलनिकाषेण संसारः परिशाम्यति।
128626 सुविचारितमन्विष्टं यावत्कर्म न विद्यते ॥ ८ ॥
128627
128628 कूटस्थात्मदर्शनमेव सर्वकर्ममूलवेदनोच्छेदेन सर्वकर्मबाध इत्याह -
128629 कर्मेति। यावत्समूलं सफलं सशाखोपशाखपत्रपुष्पं च सर्वं कर्म न
128630 विद्यते ॥ ८ ॥
128631
128632 चिद्रूपो बिल्वमज्जान्तश्चित्तसंज्ञां यदात्मनि।
128633 करोति तद्यथा बिल्वान्न स्वल्पमपि भिद्यते ॥ ९ ॥
128634
128635 यथा बिल्वमज्जा स्वान्तर्यद्बीजादि करोति तद्बिल्वाद्यथा न भिद्यते तथा
128636 चिद्रूपोऽप्यात्मनि यच्चित्तसंज्ञां क्रियाकारकादित्रिपुटीं करोति तत्स्वल्पं मनागपि न
128637 भिद्यत इत्यन्वयः ॥ ९ ॥
128638
128639 न यथा संनिवेशान्तः संनिवेशस्ततः पृथक्।
128640 तथा नभोर्थादि पृथङ् न परस्मान्मनागपि ॥ १० ॥
128641
128642 भूलोकसंनिवेशान्तर्गतो जम्बूद्वीपादिसंनिवेशो यथा भुवो न पृथक्। नभो
128643 व्योम तदन्तर्गतभूतभुवनार्थादि च परस्मात्सन्मात्रान्न पृथक् ॥ १० ॥
128644
128645 यदेवाम्भस्तदेवान्तर्द्रवत्वमपृथग्यथा।
128646 चित्त्वमेव तथा चित्तं तद्रूपत्वात्तदर्थयोः ॥ ११ ॥
128647
128648 तदर्थयोश्चित्त्वचित्तशब्दार्थयोस्तदर्थत्वाच्चिन्मात्रार्थकचितिधात्वर्थत्वात् ॥ ११ ॥

128649
128650 यथा द्रवत्वं पयसि यथाऽऽलोकश्च तेजसि।
128651 तथा ब्रह्मण्यतद्भावं चित्त्वं चित्तं च विद्यते॥ १२॥
128652
128653 अतद्भावं ग्राहकत्वस्मर्तृत्वधर्मद्वयशून्यम्॥ १२॥
128654
128655 चेतनं कर्म तत्स्वान्तर्निर्मूलं भ्रमयक्षवत्।
128656 उदेत्यहेतुकं तच्चेन्नोदितं तन्न विद्यते॥ १३॥
128657
128658 कुतस्तच्छून्यं तदाह - चेतनमिति। चेतयतीति चिदिति व्युत्पत्त्या हि
128659 चेतनमर्थप्रकाशनं चितः कर्म क्रियेत्यवगम्यते। तच्च कूटस्थायाश्चितो
128660 निर्मूलं भ्रमयक्षवन्मिथ्यैव यदहेतुकं मिथ्यारूपमुदेति तन्नोदितमेव। अतो न
128661 क्रियारूपमन्यत्तत्र विद्यत इति विकल्पमात्रं तथा व्युत्पादनमित्यर्थः॥ १३॥
128662
128663 चेतनं कर्म तच्चेतद्भाति स्पन्द इवानिलः।
128664 अहेतुकं यदात्मैतद्बहिरन्तऽस्च सार्थधीः॥ १४॥
128665
128666 एवं चेतनक्रियाया अपृथक्त्वे तद्विषयाणामपि तत्सिद्धमित्याह - चेतनमिति।
128667 यदा चेतनं कर्म अहेतुकमिति अनिलतत्स्पन्दवदपृथक् तदा बहिर्जाग्रति
128668 अन्तःस्वप्नसुषुप्त्योश्च सैवार्थधीरित्यर्था अप्यात्मैव न पृथगित्यर्थः॥ १४॥
128669
128670 विस्तारः कर्मणां देहः सोऽहंतात्मा ससंसृतिः।
128671 अचेतनानहन्त्वेन शाम्यस्यस्पन्दवातवत्॥ १५॥
128672
128673 सर्वकर्मविस्तारो देह एव। अथ कर्मणामात्मेत्येतत् इति श्रुतेः। स एव मूलतः
128674 अहंतात्मा शाखातः संसृतिः अचेतनं
128675 चिदाभासात्मकक्रियाबाधस्तल्लक्षणेनानहंत्वेन मूलोच्छेदेन सशाखः स
128676 शाम्यतीत्यर्थः॥ १५॥
128677
128678 अचेतनादनन्तात्मा भूत्वा ज्ञोऽप्युपलोपमः।
128679 संसारमूलकषणं कुरु क्रोडमुखाग्रवत्॥ १६॥
128680
128681 चिदाभासोच्छेदेन जीवस्यात्मनाशो वृत्त इति न मन्तव्यं किंतु स
128682 ब्रह्मभावेनानन्तात्मा भूत्वा स्वानर्थसंसारमूलोच्छेदं परमपुरुषार्थं
128683 संपादितवानित्याह - अचेतनादिति। क्रोडो वराहस्तन्मुखाग्रं यथा
128684 मुस्तादिमूलकषणं करोति तद्वत्॥ १६॥
128685
128686 कर्मबीजकलाकोशत्याग एवं कृतो भवेत्।
128687 नान्यथा राघवान्तस्ते शान्तमस्तु सदा स्थितम्॥ १७॥
128688
128689 नान्यथा हे राघव अतः कारणात् ते अन्तः सदा स्थितं वेदनात्मकं कर्ममूलं
128690 शान्तमस्तु॥ १७॥
128691
128692 कर्मबीजकलात्यागे त्वेतस्मादितरात्मनि।
128693 अविद्यमाने जीवस्य तज्ज्ञैर्विदितवस्तुभिः॥ १८॥
128694
128695 एतस्मिन्कर्मबीजकलात्यागे कृते जीवस्य इतरात्मनि ब्रह्मात्मत्वातिरिक्ते चिदाभासात्मनि
128696 तद्दृश्यप्रपञ्चात्मनि च अविद्यमाने जाते तज्ज्ञैः शान्तैः किंचिन्न गृह्यते न
128697 त्यज्यते चेति परेणान्वयः। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् इति श्रुतेरिति
128698 भावः॥ १८॥
128699
128700 शान्तैर्न गृह्यते किंचिन्न च संत्यज्यतेऽपि च।

128701 त्यागादानेन जानन्ति ततस्तैः शान्तमानसम् ॥ १९ ॥
128702
128703 आकाशशून्यहृदयैर्ज्ञैर्यथास्थितमास्यते ।
128704 क्रियते च यथाप्राप्तं नाप्येतैः क्रियतेपि च ॥ २० ॥
128705
128706 प्रवाहपतितं सर्वं स्पन्दते शान्तमानसम् ।
128707 तेषां कर्मेन्द्रियाण्येवमर्धसंसुप्तबालवत् ॥ २१ ॥
128708
128709 यथा नदीप्रवाहपतितं तृणकाष्ठादि सर्वं स्पन्दते एवं तेषां कर्मेन्द्रियाणि
128710 शान्तमानसं विनापि मनोविकारं स्पन्दते इति विपरिणम्यते ॥ २१ ॥
128711
128712 रसे निर्वासने लब्धे रसा अप्यतिनीरसाः ।
128713 नान्तस्तिष्ठन्ति न बहिरज्ञाननिपुणा इव ॥ २२ ॥
128714
128715 निर्वासने निर्विषये रसे न्रिरतिशयानन्दे । रसा भोगप्रवणाः करणवृत्तयो नीरसा
128716 रागशून्याः सन्तोऽज्ञाननिपुणाः स्वस्वविषयप्रकाशे असमर्था ओव भूत्वा ॥ २२ ॥
128717
128718 कर्मणो वेदनं त्यागः स च सिद्धः प्रबोधतः ।
128719 अवस्तु नेतरेणार्थः किं कृतेनाकृतेन वा ॥ २३ ॥
128720
128721 प्रागुक्तवेदनमेव कर्मणस्त्यागः । इतरेण जीवनादृष्टाक्षिप्तदेहादिस्पन्दरूपेण
128722 कर्मणा ॥ २३ ॥
128723
128724 अवेदनमसंवेद्यं यदवासनमासितम् ।
128725 शान्तं सममनुल्लेखं स कर्मत्याग उच्यते ॥ २४ ॥
128726
128727 अनुल्लेखं कृताकृतप्रतिसंधानशून्यम् ॥ २४ ॥
128728
128729 अपुनःस्मरणं सम्यक् चिरविस्मृतकर्म [कर्मवदिति पाठः ।] तत् ।
128730 स्थितं स्तम्भोदरसमं स कर्मत्याग उच्यते ॥ २५ ॥
128731
128732 अत्यागं त्यागमिति ये कुर्वते व्यर्थबोधिनः ।
128733 सा भुङ्क्ते तान्पशूनज्ञान्कर्मत्यागपिशाचिका ॥ २६ ॥
128734
128735 अत्यागंन् मूलत्यागरहितं कर्मेन्द्रियसंयममात्ररूपम् । तथा चोक्तं भगवता
128736 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा
128737 मिथ्याचारः स उच्यते ॥ इति ॥ २६ ॥
128738
128739 समूलकर्मसंत्यागेनैव ये शान्तिमास्थिताः ।
128740 नैव तेषां कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ २७ ॥
128741
128742 समूलमलमुद्धृत्य कर्मबीजकलामिति ।
128743 नित्यमेकसमाधानास्तज्ज्ञास्तिष्ठन्त्यतः सुखम् ॥ २८ ॥
128744
128745 इति प्रागुक्तरीत्या समूलमुत्सृज्य ॥ २८ ॥
128746
128747 प्रवाहपतिते कार्ये ईषत्स्पन्दा अतन्मयाः ।
128748 घूर्णमाना इव क्षीबा यन्त्रसंचारिता इव ॥ २९ ॥
128749
128750 अतन्मयास्तदभिमानलक्षणविकारशून्याः । क्षीबा मदिरोन्मत्ता इव । यन्त्रेण
128751 संचारिताः काष्ठादिप्रतिमा इव च ॥ २९ ॥
128752

मोक्षलक्ष्म्या विलासिन्या व्यसनोपहता इव ।
अर्धसुप्तप्रबुद्धाभाः कामप्यवनिमागताः ॥ ३० ॥

व्यसनेन आसक्त्यतिशयेन उपहताः स्वदेहाद्यप्रतिसंधानं प्राप्ता इवेत्युत्प्रेक्षा ।
कामप्यवनिं पञ्चम्यादिभूमिकाम् ॥ ३० ॥

यत्समूलं परित्यक्तं तत्त्यक्तमिति कथ्यते ।
अमूलकाषस्त्यागो यः स शाखालवनोपमः ॥ ३१ ॥

प्द्फ़् १६०, प्। १०७६

अकृष्टमूलशाखाग्रलवनः कर्मपादपः ।
पुनः शाखासहस्रेण दुःखाय परिवर्धते ॥ ३२ ॥

न कृष्टमुन्मूलितं मूलं यत्र तथाविधं शाखाग्रलवनं यस्य ॥ ३२ ॥

अवेदनात्मना तेन कर्मत्यागोऽङ्ग सिध्यति ।
क्रमेण नेतरेणात एतदेवाहरन्भव ॥ ३३ ॥

तेन प्रागुक्तेन क्रमेणाहरन्नभ्यस्यन्भव तिष्ठ ॥ ३३ ॥

ये त्वेवं कर्मसंत्यागमकृत्वान्यत्प्रकुर्वते ।
अत्यागं त्यागरूपात्म गगनं मारयन्ति ते ॥ ३४ ॥

बोधात्मकतया कर्मत्यागः संपद्यते स्वयम् ।
दग्धबीजा निरिच्छोच्चैरक्रियैव भवेत्क्रिया ॥ ३५ ॥

निरिच्छा जीवन्मुक्तक्रिया उचैर्गहारम्भापि दग्धबीजेत्यक्रियैव । न हि महानपि
दग्धतन्तुः पटाभासः पटो भवतीति भावः ॥ ३५ ॥

बुद्धीन्द्रियेहितं कर्म सफलं रसभावनात् ।
वेष्टितव्यंन् कुदाम्नेव स्पन्दोऽन्यो निष्फलोऽङ्गजः ॥ ३६ ॥

बुद्धिसहितैरिन्द्रियैर्भोगासक्तिरसभावनादीहितं निष्पादितम् । यथा कुदाम्न
वेष्टितव्यं कूपकाष्ठं रसभावनाज्जलोद्धरणसेचनादिरूपात्सस्यसंपत्त्या
सफलं न तु वृथा चेष्टामात्रात्तद्वदन्योऽङ्गजः कायचेष्टामात्ररूपः स्पन्दो
निष्फलः ॥ ३६ ॥

कर्मत्यागे स्थिते बोधाज्जीवन्मुक्तो विवासनः ।
गृहे तिष्ठत्वरण्ये वा शाम्यत्वभ्येतु वोदयम् ॥ ३७ ॥

शाम्यतु धनादिसंपदपचयेन दरिद्रोऽस्तु । उदयं तदुपचयमभ्येतु वा । स सम
एवेति शेषः ॥ ३७ ॥

गेहमेवोपशान्तस्य विजनंन् दूरकाननम् ।
अशान्तस्याप्यरण्यानि विजना सजना पुरी ॥ ३८ ॥

परिशान्तमतेर्ज्ञस्य स्वप्नेऽप्यप्राप्तमानवा ।
निर्मला वितता हृद्या हृद्येव वनभूमिका ॥ ३९ ॥

गेहमेवेत्येतच्छ्लोकस्य पूर्वार्धं वर्णयति - परिशान्तेति द्वाभ्याम् ॥ ३९ ॥

ज्ञस्य निर्वाणदृश्यस्य निस्पन्दार्था नभोमयी।
शान्ताशेषविशेषार्था जगदेव महाटवी॥ ४०॥

निर्वाणं ज्ञानाग्निना सहोपरतं दृश्यं यस्य॥ ४०॥

अनन्तसंकल्पवतो हृदयस्थजगत्स्थितेः।
हृद्येवावर्तते भूमिरज्ञस्याखिलसागरा॥ ४१॥

तदुत्तरार्धं वर्णयति - अनन्तेति त्रिभिः॥ ४१॥

जनस्याज्ञस्य दीनस्य विविधद्वन्द्वसंकटा।
सारम्भा विविधाकारा हृद्येव ग्राममण्डली॥ ४२॥

विविधकार्यविकारदशामयी सपुरपत्तनमण्डलपर्वता।
मुकुरकोश इव प्रतिबिम्बिता हृदि भवत्यमला मलिने मही॥ ४३॥

विविधैः कार्यैरवश्यकर्तव्यैरर्जनव्ययप्रवासकलहादिभिः सदैव
लोभमोहशोकभयासक्त्यादिविकारदशामयी [भयारत्यादीति पाठः।]।
पुरं शाखानगरम्। पत्तनं महानगरम्। मण्डलान्यवान्तरदेशाः। मलिने
हृदि ईदृशी स्फुटा सर्वा मही मुकुरकोशे इव प्रतिबिम्बिता भवत्येवेत्यज्ञस्य
नारण्येऽपि विश्रान्तिसुखमित्यर्थः॥ ४३॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
उत्तरार्धे दृश्योपशमयोगोपदेशो नाम तृतीयः सर्गः॥ ३॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
दृश्योपशमयोगोपदेशो नाम तृतीयः सर्गः॥ ३॥

प्द्फ़् १६०, प्। १०७६

चतुर्थः सर्गः ४

श्रीवसिष्ठ उवाच।

साहंतादिजगच्छान्तौ बोधे संवित्कलात्मनि।
संशान्तदीपसंकाशस्त्यागः सिद्ध्यति नान्यथा॥ १॥

ईहाहंतैव संसारमूलमित्युपवर्ण्यते।
तत्त्यागश्चानहंभावभावनादात्मबोधतः॥

दृगात्मनः सर्वदृश्यत्यागो हि मोक्षः स च स्नेहक्षये
दीपनिर्वाणवत्तत्त्वबोधेन सर्वदृश्यमूलाज्ञानबाधे सिद्ध्यति नान्यथेत्याह ##-

न त्यागः कर्मसंत्यागो बोधस्त्याग इति स्मृतः।
अजगत्प्रतिभैकात्मा योऽनहंतादिरव्ययः॥ २॥

न विद्यते जगत्प्रतिभा यस्मिंस्तथाविध एकात्मैव परिशिष्टो मुख्यः
सर्वत्यागलक्षणो मोक्ष इत्यर्थः॥ २॥

अयं सोहमिदं तन्म इति निःस्नेहदीपवत्।
शान्ते परमनिर्वाणे प्रबोधात्मेति शिष्यते॥ ३॥

128857 स पामरप्रसिद्धोऽयं देहादिर्दृश्यरूपा एवाहं तद्देहादिसंबद्धं भोग्यं
128858 जगन्मे इति एतस्मिंस्तादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणे द्विविधे बन्धे
128859 निःस्नेहदीपवत्समूलं शान्ते सति प्रकृष्टो बोधश्चैतन्यमेवात्मा इति परिशिष्यते
128860 सएव निर्वाणमोक्ष इत्यर्थः ॥ ३ ॥
128861
128862 अयं सोहमिदं तन्मे शान्तमित्येव यस्य नो ।
128863 न ज्ञानं तस्य नो शान्तिर्न त्यागो न च निर्वृतिः ॥ ४ ॥
128864
128865 उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि द्रढयति - अयमिति ॥ ४ ॥
128866
128867 ममेदमयमेवाहमित्येतावति यः क्षयः ।
128868 बोधात्मा शिवमाशान्तं तस्मादन्यन्न विद्यते ॥ ५ ॥
128869
128870 एतावति एतावतो यः क्षयः । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । स बोधात्मैव ।
128871 अध्यस्तबाधस्याधिष्ठानमात्रत्वादिति भावः ॥ ५ ॥
128872
128873 अहमंशे विदा क्षीणे सर्वमेव क्षयं गतम् ।
128874 न किंचिच्च क्वचित्क्षीणं निर्वाणैकघनं स्थितम् ॥ ६ ॥
128875
128876 विदा तत्त्वबोधेन । सर्वं ममतास्पन्दं जगत् । सर्वनाशे सर्वस्वनाशभीरुं
128877 समाधत्ते - न किंचिदिति । पारमार्थिकरूपेण सर्वं स्थितमेव ॥ ६ ॥
128878
128879 अहंविदनहंवित्त्वादेव शाम्यत्यविघ्नतः ।
128880 एतावन्मात्रसाध्येयंन् किमिवेयं कदर्थना ॥ ७ ॥
128881
128882 अहंबुद्धिनाशेसुलभ उपायमाह - अहंविदिति ।
128883 अनहंवित्त्वादनहंभावभावनात् । अविघ्नत इति । नेदं रजतमितिबुद्ध्या
128884 रजताध्यासबाधने विघ्नादर्शनादिति भावः । इयं मुक्तिः । इयमियती कदर्थना
128885 बहुसाधनसंपादनश्रान्तिः किमिव किमर्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥
128886
128887 अहंनाहमिति भ्रान्तिर्न च चित्त्वादृतेऽस्ति सा ।
128888 चित्त्वं चाकाशविशदमतः क्वैषा [कैषा इत्यपि पाठः ।] भ्रमस्थितिः
128889 ॥ ८ ॥
128890
128891 नन्वनहंबुद्धिरपि द्वैतत्वादहंबुद्धिवदध्यास एव । सा केन शाम्यतीति
128892 चेत्पङ्केन सह कतकरेणुरिव अहंबुद्ध्या सह स्वत एव चिदात्मनि सा शाम्यतीति
128893 सोपपत्तिकमाह - अहमिति । चित्त्वात्परमार्थचित्स्वभावात् । ऋते विना ॥ ८ ॥
128894
128895 न भ्रमो भ्रमणं नैव न भ्रान्तिर्भ्रामकोऽस्ति वा ।
128896 अनालोकनमेवेदमालोकान्नेदमस्ति ते ॥ ९ ॥
128897
128898 भ्रमतत्साधनतत्फलतदाश्रयाणामज्ञानमात्रविलासत्वादज्ञाननिवृत्तौ न
128899 पृथगवस्थानमस्तीत्याह - नेति । अनालोकनमज्ञानम् ॥ ९ ॥
128900
128901 विद्धि चिन्मात्रमेवेदमसद्रूपोपमं ततम् ।
128902 तेनालं मौनमास्स्वैवं सर्वं निर्वाणमात्रकम् ॥ १० ॥
128903
128904 येनैवाशु निमेषेण त्वहमित्येव चेतति ।
128905 तेनैव नाहमित्येव चेतित्वाशु न शोच्यते ॥ ११ ॥
128906
128907 यदा यदा अहंभावोदयप्रसक्तिस्तदा तदा तुल्यकालमेव तद्विरुद्धा
128908 अनहंभावबुद्धिरुत्पाद्येत्याह - येनैवेति ॥ ११ ॥

128909
128910 अहंभावं नभोर्थेन निर्वाच्यारूढबाणवत् ।
128911 अजस्रमाशु वाऽक्षीणं तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥ १२ ॥
128912
128913 एवमजस्रं सावधानमुपस्थापितेनानहंभावेन अहंभावमाशु नभोर्थेन
128914 खपुष्पादिना तुल्यं निर्वाच्य निर्वचनार्हतां नीत्वा रणे शरासनारूढोऽर्जुनबाण
128915 इव अपराङ्मुखः अवष्टब्धं दृढमालम्बितं तद्ब्रह्मपदं येन तथाविधः
128916 सन्नक्षीणं शाश्वतं तिष्ठ ॥ १२ ॥
128917
128918 सनभोर्थमहन्तां त्वं चेतन्नेवमनारतम् ।
128919 सर्वभावैरनारूढो भव तीर्णभवार्णवः ॥ १३ ॥
128920
128921 नभोर्थैः समानां सनभोर्थाम् । समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु इति
128922 सः ॥ १३ ॥
128923
128924 स्वभावमात्रविजये स्वयं यस्य न वीरता ।
128925 तस्योत्तमपदप्राप्तौ पशोर्ब्रूहि कथैव का ॥ १४ ॥
128926
128927 स्वभावः स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तोऽहंभावस्तन्मात्रविजये ॥ १४ ॥
128928
128929 षड्वर्गो निर्जितः पूर्वं येनोत्तमविदा स्वतः ।
128930 भाजनं स महार्थानां नेतरो नरगर्दभः ॥ १५ ॥
128931
128932 कामाद्यरिषड्वर्गः ॥ १५ ॥
128933
128934 यस्य स्वान्तर्मनोवृत्तिर्जीयमाना जिताथवा ।
128935 विषयः स विवेकानां स पुमानिति कथ्यते ॥ १६ ॥
128936
128937 मध्यमाधिकारिणो जीयमाना । उत्तमाधिकारिणो जिता । पुमान् पुरुषार्थसाधनेन
128938 सफलीकृतपुंजन्मा ॥ १६ ॥
128939
128940 अर्थो दृषदिवाम्भोधौ यो य आपतति त्वयि ।
128941 तस्मादेव पलायस्व नाहमित्येव भावयन् ॥ १७ ॥
128942
128943 अम्भोधौ प्रक्षिप्ता दृषदिवेति नाहमित्यसङ्गात्मभावनया तदसंस्पर्श एवात्र
128944 पलायनम् ॥ १७ ॥
128945
128946 नाहमस्मीति [अस्तीति पाठः ।] बुद्ध्वापि सोपपत्तिकमप्यलम् ।
128947 जानानो ज्ञप्तिमात्रं च किमज्ञ इव मुह्यसि ॥ १८ ॥
128948
128949 सोपपत्तिकं ज्ञप्तिरूपं कं सुखं जानानः अनुभवन्नपि किं मुह्यसि । न
128950 मुह्यस्येवेत्यर्थः ॥ १८ ॥
128951
128952 न ज्ञेयमर्थतोऽस्तीह हेम्नीव कटकादिता ।
128953 भ्रान्तिमात्राद्दृते सा च शाम्यत्यस्मरणेन ते ॥ १९ ॥
128954
128955 अर्थत उपपत्तितस्ते ज्ञेयं नास्ति वाचारम्भणन्यायाद्युपपत्तीनां त्वया
128956 ज्ञातत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥
128957
128958 यो यो भाव उदेत्यन्तस्त्वयि स्पन्द इवानिले ।
128959 नाहमस्मीति चिद्वृत्त्या तमनाधारतां नय ॥ २० ॥
128960

128961 अथवा किमुपपत्तिसहस्रैर्नाहमिति दर्शनमेकमेवाभ्यस्तं सर्वभ्रान्तिं
128962 परिहरिष्यतीत्याह - यो य इति ॥ २० ॥
128963
128964 लोभो लज्जा मदो मोहो येनादाविति नो जिताः ।
128965 निरर्थकमनर्थेऽस्मिन्स किमर्थं प्रवर्तते ॥ २१ ॥
128966
128967 इति एवंरूपेणानहंभावेन येन न जिताः । निरर्थकं निष्फलं अनर्थे
128968 नास्तिक्ययथेष्टाचरणाद्यापादके अस्मिन्नध्यात्मशास्त्रे अनधिकारी स किमर्थं
128969 प्रवर्तते ॥ २१ ॥
128970
128971 अहन्त्वं पवने स्पन्द इव यत्त्वयि संस्थितम् ।
128972 परमात्मनि तन्नान्यदेतत्स्पन्द इवानिले ॥ २२ ॥
128973
128974 त्वयि परमात्मनि सति तदेतत् नान्यत् ॥ २२ ॥
128975
128976 असर्गसंविदा सर्गः परेऽस्तोऽतिविराजते ।
128977 संनिवेशविशेषेण दुरर्थोऽपि हि शोभते ॥ २३ ॥
128978
128979 असर्गः कूटस्थाद्वयचिन्मात्रस्वभावस्तत्संविदा परे परमात्मनि अस्तो
128980 विलीनस्तद्भावं प्राप्तः सन् विराजते । यथा स्रजि कल्पितः सर्पादिर्दुरर्थोऽपि बोधात्स्रजि
128981 विलीनः स्रक्संनिवेशविशेषेण कण्ठधृतः शोभते तद्वत् ॥ २३ ॥
128982
128983 परमात्मा तु नोदेति नास्तं याति कदाचन ।
128984 न चास्मादन्यदस्तीति को भावोऽभाव एव वा ॥ २४ ॥
128985
128986 बोधेन जगतो जीवस्य च परमात्मरूपसंनिवेशविशेषोत्पत्तिरभ्युपगता चेत्तदुत्तरे
128987 भावविकारा अपि स्युरिति तैर्जीवजगद्भावध्वंसादिभिश्च द्वैतापत्तिस्तत्राह -
128988 परमात्मा त्विति । कल्पितस्य बाधेनाधिष्ठानात्मतापत्तिर्नोत्पत्तिर्न वा ध्वंसः किंतु
128989 नित्यसिद्धतत्स्वभाव एव । क्रियैव हि विकारादिहेतुर्न ज्ञानमिति न द्वैतापत्तिरिति भावः
128990 ॥ २४ ॥
128991
128992 परं परे पूर्णं पूर्णे शान्तं शान्ते शिवं शिवे ।
128993 इत्येवमात्रं विततं नाहं न च जगन्न धीः ॥ २५ ॥
128994
128995 अहमादित्रिपुटीबाधे तत्परिच्छेदप्रयुक्तजीवभावापगमात्पूर्णं शान्तं शिवं च
128996 त्वंपदलक्ष्यं परमेव । तच्च पूर्णे शान्ते शिवे च तत्पदलक्ष्ये परे स्वभावे
128997 स्थितमित्येतावन्मात्रं यथास्थितं तत्त्वबोधेन विततं नापूर्वं
128998 किंचिदुत्पदितमित्यर्थः ॥ २५ ॥
128999
129000 अनिर्वाणे विनिर्वाणं शान्तं शान्ते शिवे शिवम् ।
129001 निर्वाणमप्यनिर्वाणं सनभोर्थं न वापि तत् ॥ २६ ॥
129002
129003 ननु प्रदीपनिर्वाणवत्साभासाविद्यानिर्वाणंन् ज्ञानफलं निष्पन्नमित्यवश्यं
129004 वाच्यम् । अन्यथा ज्ञानस्य नैष्फल्यप्रसङ्गात्तत्राह - अनिर्वाणे इति । सत्यं
129005 निर्वाणं ज्ञानफलं तथापि तदत्यन्ताप्रसिद्धमनिशे सूर्ये
129006 निशानिवृत्तिवदनिर्वाणे एव ब्रह्मणि निर्वाणं नित्यशान्ते शान्तमिति
129007 नानर्थनिवृत्तिरूपं ज्ञानफलमपूर्वम् । एवं शिवे नित्यसिद्धनिरतिशयानन्दे
129008 शिवमानन्दावाप्तिलक्षणं फलमपि नापूर्वमिति न ज्ञानफलेन द्वैतापत्तिः । यदि
129009 प्रतीचि बन्धो ब्रह्मणि वियदादिपदार्थश्च सत्यः स्यात्तदा तन्निर्वाणं
129010 प्रदीपनिर्वाणवदपूर्वं स्यात् । इदं तु रज्जुसर्पनिर्वाणवत्प्रतीचो
129011 बन्धनिर्वाणमनिर्वाणमेव । तद्ब्रह्मापि वा सनभोर्थं वियदादिसत्यार्थसहितं
129012 वस्तुतो न भवत्येवेति तन्निवृत्तिरपि न द्वैतापादिकेत्यर्थः ॥ २६ ॥

129013
129014 प्द्फ़् १६१, १०७८
129015
129016 शस्त्राघाताः प्रसह्यन्ते सह्यन्ते व्याधिवेदनाः ।
129017 नाहमित्येवमात्रस्य सहने का कदर्थना ॥ २७ ॥
129018
129019 अनहंभावनाया असह्यतं वारयति - शस्त्रेति ॥ २७ ॥
129020
129021 जगत्पदार्थसार्थानामहमित्यक्षयोऽङ्कुरः ।
129022 तस्मिन्निर्मूलतां याते जगन्निर्मूलतां गतम् ॥ २८ ॥
129023
129024 वाष्पेणेवाहमर्थेन निःसारेणापि सारवत् ।
129025 व्यामलः परमादर्शस्तच्छान्तौ संप्रसीदति ॥ २९ ॥
129026
129027 परमात्मलक्षण आदर्शोऽहमर्थेनाहंकारेण मुखबाष्पेण प्रसिद्धादर्श इव
129028 व्यामलो व्याप्तमलो मलिनो भातीत्यर्थः ॥ २९ ॥
129029
129030 अहमर्थः परे वायौ स्पन्दस्तत्प्रशमे तु तत् ।
129031 अनिर्देश्यमनाभासमनन्तमजमव्ययम् ॥ ३० ॥
129032
129033 अनन्तमद्वयमाकाशमात्रं च ॥ ३० ॥
129034
129035 अहमर्थः पुरो द्रव्यप्रतिबिम्बप्रदश्चिति ।
129036 तच्छान्तौ सा निराभासमनन्तमजमव्ययम् ॥ ३१ ॥
129037
129038 बाह्यानर्थदर्शनेऽप्यहंकार एव हेतुरित्याह - अहमर्थ इति । सा चित् ॥ ३१ ॥
129039
129040 अहमर्थाम्बुदे क्षीणे परमार्थशरन्नभः ।
129041 परयानन्तया लक्ष्म्या स्वच्छयाच्छं विराजते ॥ ३२ ॥
129042
129043 अहमर्थमलोन्मुक्तमव्यक्तं ताम्रमङ्ग चेत् ।
129044 तत्परं परमाभासं संपन्नं हेम कान्तिमत् ॥ ३३ ॥
129045
129046 हे अङ्ग अव्यक्तमनाविर्भूतस्वभावं
129047 चिरमहमर्थताम्रमलसंपर्काज्जीवताम्रतामापन्नं ब्रह्म हेम
129048 श्रवणाद्युपायनिष्टप्तमहमर्थमलोन्मुक्तं चेत्तदेव परं
129049 परमाभासमतिभास्वरमत एव कान्तिमत् ब्रह्म हेम संपन्नम् । परं
129050 ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३३ ॥
129051
129052 यथा निरभिधार्थश्रीर्भजत्यव्यपदेश्यताम् ।
129053 तथानहन्ताहन्तेयं ब्रह्मत्वमधिगच्छति ॥ ३४ ॥
129054
129055 अहन्तानिवृत्तौ मम केन शब्देन व्यपदेश इति चेद्यथा समुद्रे विलीनायाः
129056 सैन्धवकरकाद्यर्थश्रियः करकाद्यभिधानिवृत्त्या अव्यपदेश्यता
129057 तद्वत्तावपीत्याह - यथेति ॥ ३४ ॥
129058
129059 अस्त्यहन्त्वे स्थितं ब्रह्म सनामेव पदार्थवत् ।
129060 शान्तवत्सदिवाभासं तद्वत्स व्यपदेशवान् ॥ ३५ ॥
129061
129062 तस्य ब्रह्मादिनाम्ना व्यपदेशोऽपि इतरपदार्थवत्
129063 अहन्त्वलक्षणाल्पत्वात्ययरूपबृहत्त्वलक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तं परिकल्प्य
129064 प्रवृत्तो न वस्तुवृत्तेनेत्याह - अस्तीति । यथा शान्ततरङ्गादिजलं स्वभावेन

129065 स्थितं प्राक्तनसमुद्रतरङ्गादिरूपेणान्तः सदिवावभासमानं
129066 तरङ्गसमुद्रादिव्यपदेशभाक् जलस्वभावेनाव्यपदेश्यमेव तद्वदित्यर्थः ॥ ३५ ॥
129067

129068 अहमर्थो जगद्बीजं यदि दग्धमभावनात् ।
129069 तदहन्त्वं जगद्बन्ध इत्यादेः कलनैव का ॥ ३६ ॥
129070

129071 अभावनाद्भावनामूलाज्ञाननाशात् । तत् तर्हि ॥ ३६ ॥
129072

129073 सद्ब्रह्म शिवमात्मेति परे नामकलङ्किता ।
129074 उदेत्यहन्ता कुम्भत्वादिव मृद्धातुविस्मृतिः ॥ ३७ ॥
129075

129076 अहमर्थस्य जगद्बीजतामुपपादयितुं तदुद्भवप्रकारमाह - सदिति । सत्
129077 कालत्रयाबाध्यम् । ब्रह्म अपरिच्छिन्नम् । शिवं निरतिशयानन्दम् । आत्मा
129078 अपरोक्षचिदेकरसमित्येवंस्वभावे परे नमनं नामश्चतुर्णामपि स्वभावानां
129079 संकोचस्तेन कलङ्किता संजातमालिन्या अत एव मृदः
129080 कुम्भाकारपरिच्छेदान्मृत्स्वभावविस्मृतिरिव
129081 स्वभावचतुष्टयप्रतिसंधानशून्या समष्ट्यहन्ता उदेति ॥ ३७ ॥
129082

129083 अहमर्थादियं बीजात्सत्ता बिम्बलतोत्थिता ।
129084 यस्यां जगन्त्यनन्तानि फलान्यायान्ति यान्ति च ॥ ३८ ॥
129085

129086 तस्मादहमर्थाद्बीजादियं दृश्यसत्तालक्षणा बिम्बलता उत्थिता ।
129087 व्यष्टिभावेनानन्तान्यसंख्यानि ॥ ३८ ॥
129088

129089 साद्र्यब्ध्युर्वीनदी सेयं रूपालोकैषणादिका ।
129090 अहमर्थस्य मरिचबीजस्यान्तश्चमत्कृतिः ॥ ३९ ॥
129091

129092 तदेव प्रपञ्चयति - साद्रीत्यादिना । अद्रिभिरब्धिभिरुर्वीभिर्नदीभिश्च सहिता
129093 साद्र्यब्ध्युर्वीनदी । बहिरिन्द्रियैरर्थालोचनं रूपालोको
129094 मनस्तद्गोचरकामसंकल्पादिवृत्तय एषणास्तदादिका ॥ ३९ ॥
129095

129096 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वता सरितो दिशः ।
129097 इत्यामोदोऽहमर्थोग्रकुसुमस्य विकासिनः ॥ ४० ॥
129098

129099 अहमर्थः प्रविसृतः प्रकटीकुरुते जगत् ।
129100 सद्रूपालोकमननं प्रवृत्त इव वासरः ॥ ४१ ॥
129101

129102 मेरोः परभागे सद्रूप एव वासरः प्रविसृतः सन् सत एव रूपस्यालोकं मननं च
129103 यथ निमित्तभावेन करोति तद्वत् ॥ ४१ ॥
129104

129105 प्रवृत्तेन दिनेनार्थः प्रकटीक्रियते यथा ।
129106 असज्जगदहन्त्वेन क्षणान्निर्मीयते तथा ॥ ४२ ॥
129107

129108 अर्थो रूपादिः । निर्मीयत इति मिथ्यार्थस्य भावनमेव निर्माणमित्याशयः ॥ ४२ ॥
129109

129110 अहमित्यर्थदुस्तैललवो ब्रह्मणि वारिणि ।
129111 प्रसृतो यत्तदाश्वेतत्त्रिजगच्चक्रकं स्थितम् ॥ ४३ ॥
129112

129113 तैलस्य लवो बिन्दुः । चक्रकं चक्राकाराभासः ॥ ४३ ॥
129114

129115 उन्मेषमात्रेणाहन्ता जगन्त्यनुभवत्यहो ।
129116 न निमेषेण दृगिव सत्यानीत्यप्यसन्त्यलम् ॥ ४४ ॥

129117
129118 दृक् दुष्टचक्षुरिव असन्ति असत्यान्यपि जगन्ति सत्यानीत्यनुभवति। निमेषेण तिरोभावेन
129119 तु नानुभवति॥ ४४॥
129120
129121 अहमर्थे प्रविसृते संसारो ह्यनुभूयते।
129122 नान्तर्भूय परिक्षीणे लोचनस्येव तारके॥ ४५॥
129123
129124 तदेव दृढीकर्तुं पुनराह - अहमर्थे इति। सुषुप्तिमरणमूर्च्छासु तिरोभूय
129125 स्थिते मोक्षे मूलतः परिक्षीणे च सति नानुभूयते। समाधौ अन्तर्भूय साक्षात्कारेण
129126 परिक्षीणे इति वा। तारके कनीनिकायाम्॥ ४५॥
129127
129128 अहमंशे निरंशत्वं नीते शाश्वतसंविदा।
129129 शाम्यतीयमशेषेण संसारमृगतृष्णिका॥ ४६॥
129130
129131 निरंशत्वं निःशेषताम्॥ ४६॥
129132
129133 स्वसंविद्भावनामात्रसाध्येऽस्मिन्वरवस्तुनि।
129134 सिद्धमात्रात्मनि स्वैरं मा खेदं गच्छ मा भ्रमीम्॥ ४७॥
129135
129136 साधनफलयोरतिसुलभतां दर्शयति - स्वसंविदिति। स्वसंवित्
129137 स्वप्रकाशचिदात्मा तस्य भावना तदाकारवृत्तिमात्रसिद्धिस्तावन्मात्रसाध्ये न तु
129138 जडेष्विव तत्फलव्याप्तिप्रयत्नापेक्षास्तीति साधने अतिसुलभता। सिद्धमात्रात्मनीति
129139 फलेऽप्युत्पादनप्रयत्नानपेक्षत्वादतिसुलभता सूचिता। भ्रमीमहंभावादिभ्रान्तिम्
129140 । कृदिकारादक्तिनः इति ङीष्॥ ४७॥
129141
129142 स्वयत्नमात्रसंसाध्यादसहायादिसाधनात्।
129143 अनहंवेदनान्नान्यच्छ्रेयः पश्यामि तेऽनघ॥ ४८॥
129144
129145 पुरुषान्तरादिबाह्यसाधनानपेक्षत्वादप्यतिसुलभतामाह - स्वेति॥ ४८॥
129146
129147 विस्मृत्याहं त्वमास्स्व प्रविसृतविभवः पूरिताशेषविश्वो
129148 विष्वक्शैलान्तरिक्षक्षितिजलधिमरुन्मार्गरूपोऽमलात्मा।
129149 स्वस्थः शान्तो विशोकः करणमलकलावर्जितो निष्प्रपञ्चो
129150 निःसंचारश्चरात्मा सकलमसकलं चेति सिद्धान्तसारः॥ ४९॥
129151
129152 इदानीं सर्वोपदेशसिद्धान्तसारं संक्षिप्य दर्शयन्नुपसंहरति - विस्मृत्येति
129153 । हे राम त्वं प्रथमं व्यष्ट्यहंभावं विस्मृत्य विष्वक् सर्वतः प्रसिद्धः
129154 शैलान्तरिक्षक्षितिजलधयश्च मरुद्वायुश्च तन्मार्ग आकाशश्चेत्येवंरूपः
129155 पूरिताशेषविश्वः प्रविसृतविभवः सन् समष्टिभावेनास्स्व। तदनन्तरं
129156 निःसंचारः स्थावरऽस्चरात्मा चेति सकलं निष्प्रपञ्चं ब्रह्मैवेति बाधित्वा
129157 निष्प्रपञ्चः करणैर्मलैः कलाभिश्च वर्जितः सन् स्वस्थः शान्तो विशोकोऽमलात्मा
129158 आस्स्वेत्यध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चात्मपरिशेष एव
129159 सर्ववेदान्तसिद्धान्तसार इत्यर्थः॥ ४९॥
129160
129161 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
129162 अहंतानिरासो नाम चतुर्थः सर्गः॥ ४॥
129163
129164 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
129165 अहंतानिरासो नाम चतुर्थः सर्गः॥ ४॥
129166 पञ्चमः सर्गः ५
129167
129168 श्रीवसिष्ठ उवाच।

129169
129170 स्वभावं स्वं विजित्यादाविन्द्रियाणां सचेतसाम् ।
129171 प्रवर्तते विवेके यः सर्वं तस्याशु सिध्यति ॥ १ ॥
129172
129173 शास्त्रं जितेन्द्रियेष्वेव सफलं नेतरेष्विति ।
129174 वसिष्ठेन भुशुण्डोक्ता विद्याधरकथोच्यते ॥
129175
129176 सचेतसां समनस्कानामिन्द्रियाणां स्वं विषयानुधावनलक्षणं स्वभावमादौ
129177 विजित्य पश्चाद्यो नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधने प्रवर्तते तस्यैव सर्वं
129178 शास्त्राचार्योपदेशफलं प्रसिद्ध्यति नान्यस्येत्यर्थः ॥ १ ॥
129179
129180 स्वभावमात्रं येनान्तर्न जितं दग्धबुद्धिना ।
129181 तस्योत्तमपदप्राप्तिः सिकतातैलदुर्लभा ॥ २ ॥
129182
129183 सिकतानिष्पीडनश्रम इव चिराभ्यस्तोऽपि श्रवणदिर्निष्फल इत्यर्थः ॥ २ ॥
129184
129185 शुद्धेऽल्पोऽप्युपदेशो हि निर्मले तैलबिन्दुवत् ।
129186 लगत्युत्तानचित्तेषु नादर्श इव मौक्तिकम् ॥ ३ ॥
129187
129188 निर्मले वस्त्रादौ तैलबिन्दुवल्लगति अन्तर्निविशते । उत्तानमगम्भीरं
129189 साधनचतुष्टयरिक्तं चित्तं येषां तेषु ॥ ३ ॥
129190
129191 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
129192 मम पूर्वं भुशुण्डेन कथितं मेरुमूर्धनि ॥ ४ ॥
129193
129194 पुरा भुशुण्डः कस्मिंश्चित्पृष्ट आसीत्कथान्तरे ।
129195 मया कदाचिदेकान्ते मेरोः शिखरकोटरे ॥ ५ ॥
129196
129197 कथान्तरे अध्यात्मकथाप्रस्तावे ॥ ५ ॥
129198
129199 मुग्धबुद्धिमनात्मज्ञं कं त्वं सुचिरजीवितम् ।
129200 स्मरसीति मया पृष्टेनोक्तं तेनेदमङ्ग मे ॥ ६ ॥
129201
129202 मुग्धबुद्धिरज्ञोऽवश्यमजितेन्द्रियो वृथाश्रमश्च भविष्यतीति तादृशस्यैव
129203 प्रश्नः ॥ ६ ॥
129204
129205 भुशुण्ड उवाच ।
129206
129207 आसीद्विद्याधरः पूर्वमनात्मज्ञः सुखेदितः ।
129208 लोकालोकान्तरशृङ्गे शुष्क आर्यो विचारवान् ॥ ७ ॥
129209
129210 सुष्ठु हेदितः अजितैरिन्द्रियैः खेदं प्रापितः । अत एव शुष्को विश्रान्तिरसहीनः । तपसा
129211 नियमेन यमेन च शुष्क इति परेणान्वयो वा । आर्यः
129212 आयुर्वृद्धिहेतुसदाचारसंपन्नः ॥ ७ ॥
129213
129214 तपसा बहुरूपेण यमेन नियमेन च ।
129215 अक्षीणायुरतिष्ठत्स पुरा कल्पचतुष्टयम् ॥ ८ ॥
129216
129217 ततश्चतुर्थे कल्पान्ते विवेकस्तस्य चोदभूत् ।
129218 विदूरस्येव वैदूर्यमौचित्याज्जलदोदयात् ॥ ९ ॥
129219
129220 औचित्याच्चिराभ्यस्ततपोनियमादेर्विवेकोदयावश्यंभावात् । यथा विदूरभूविशेषस्य

129221 जलदोदयाद्वैदूर्यं रत्नमुद्भवति तद्वत् ॥ ९ ॥
129222
129223 पुनर्मृतिः पुनर्जन्म जरा मेति विभावयन् ।
129224 लज्जेऽहं तत्किमेकं स्यात्स्थिरमित्यवमृश्य सः ॥ १० ॥
129225
129226 विवेकस्वरूपमेव दर्शयति - पुनरिति । जरा मा मा भूत् इति विभावयन् लज्जे ।
129227 निर्विण्ण इति यावत् ॥ १० ॥
129228
129229 मामाजगाम संप्रष्टुमष्टादशमयीं पुरीम् ।
129230 स्वामुपोह्य विरक्तात्मा संसाररसतां गतः ॥ ११ ॥
129231
129232 पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनोबुद्धी द्वे स्थूलदेहश्चेत्यष्टादशमयीं स्वां
129233 पुरीम् । उपोह्य चिरं वोढ्वा श्रान्तः विरक्त आत्मा मनो यस्य ॥ ११ ॥
129234
129235 स मत्समीपमागस्य कृतोदारनमस्कृतिः ।
129236 मत्पूजितोऽवसरत उवाचेदमनिन्दितम् ॥ १२ ॥
129237
129238 अवसरतः प्रश्नावसरं प्रश्नावसरं प्राप्येत्यर्थः ॥ १२ ॥
129239
129240 विद्याधर उवाच ।
129241
129242 मृदूनि परितापीनि दृषद्वृढबलानि च ।
129243 छेदे भेदे च दक्षाणि स्वशस्त्राणीन्द्रियाणि च ॥ १३ ॥
129244
129245 तत्र स्वखेदहेतूनिन्द्रियादिदोषान्विस्तरेणोत्तरत्र वर्णयिष्यन्नुपक्रमते -
129246 मृदूनीति द्वाभ्याम् । स्वस्वविषयेषु शीघ्रानुप्रवेशित्वान्मृदूनि
129247 प्रवेशोत्तरकालं परितापीनि ततश्चालयितुमशक्यत्वाद्दृषद्भ्योऽपि दृढबलानि
129248 स्वशरीरानुप्रविष्टशरादिशस्त्राणीन्द्रियाणि च तुल्यानीत्यर्थः ॥ १३ ॥
129249
129250 पर्याकुलानि मलिनानि विपत्प्रदानि दुःखोर्मिमन्ति गुणकाननपावकत्वात् ।
129251 हार्दान्धिकारगहनानि तमोमयानि जित्वेन्द्रियाणि सुखमेति च किं ममार्थैः ॥
129252 १४ ॥
129253
129254 इमानीन्द्रियाणि हार्दानि हृदि रूढान्यन्धकारगहनानि सान्धकारारण्यानि ।
129255 कामादिमर्कटैः पर्याकुलानि । प्राणमनोदेहहृदयेष्वशनायादिषडूर्मिमन्ति ।
129256 दैवात्क्वचिदङ्कुरितस्य शमदमादिगुणकाननस्य
129257 पावकत्वाद्दाहकत्वादूर्मिमत्त्वेपि न शीतलानि । ईदृशानीन्द्रियाणि
129258 चकारात्तदुपाश्रयं मनश्च जित्वा सुखमेति न भोगैः । अतो मम
129259 वैद्याधरभोगलक्षणैरर्थैः किं प्रयोजनम् । तद्विरक्तो जिज्ञासुः
129260 शरणागतोऽस्मीत्यर्थः ॥ १४ ॥
129261
129262 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ०
129263 विद्याधरोपाख्याने विद्याधरपश्नो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥
129264
129265 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
129266 विद्याधरप्रश्नो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥
129267
129268 प्द्फ़् १६२, प्। १०८०
129269
129270 षष्ठः सर्गः ६
129271
129272 विद्याधर उवाच ।

129273
129274 यदुदारमनायासं क्षयातिशयवर्जितम् ।
129275 पदं पावनमाद्यन्तरहितं तद्वदाशु मे ॥ १ ॥
129276
129277 दिव्यभोगप्रसक्तेन चिरं स्वेन परीक्षिताः ।
129278 इह विद्याधरेणोक्ता विषयेन्द्रियदुर्नयाः ॥
129279
129280 अतः साधनचतुष्टयसंपन्नाय ब्रह्मजिज्ञासवे मह्यंन् ब्रह्मोपदिशेत्याह -
129281 यदिति । सर्वकार्पण्यनिवर्तकनिर्दुःखनिरतिशयानन्दरूपत्वादुदारम् । आशु शीघ्रं
129282 वद । प्रदीप्तशिरस इव जलराशिं विविक्षोस्त्रिविधतापसंतप्तस्य मम
129283 विलम्बसहनाशक्तेरिति भावः ॥ १ ॥
129284
129285 एतावन्तमहं कालं सुप्त आसं जडात्मकः ।
129286 इदानीं संप्रबुद्धोऽस्मि प्रसादादात्मनो मुने ॥ २ ॥
129287
129288 तर्हि प्रागेव कुतो नागमस्तत्राह - एतावन्तमिति । आत्मनो
129289 मनसस्तीव्रतरवैराग्यलक्षणात्प्रसादात् ॥ २ ॥
129290
129291 मनो महामयोत्तप्तं क्षुब्धमज्ञानवृत्तिषु ।
129292 मामुद्धर दुरन्तेहं मोहादहमिति स्थितात् ॥ ३ ॥
129293
129294 मनो महामयेन कामेनोत्तप्तम् । अज्ञानवृत्तिषु दुर्वासनासु क्षुब्धम् । दुरन्ता
129295 तुरुच्छेदा ईहाः कर्माणि यस्य तम् । तत्र कारणमाह - मोहादिति ।
129296 अहमित्यनात्मन्यात्माभिमानाकारेण
129297 स्थितान्मोहात्स्वतत्त्वापरिज्ञानान्निमित्तादित्यर्थः । मोहादुद्धरेति
129298 बुद्धिकृतापादाने वा पञ्चमी ॥ ३ ॥
129299
129300 श्रीमत्यपि एतन्त्याशु शातनाः कातरादयः ।
129301 गुणवत्युग्रपत्रेऽपि तुहिनानीव पङ्कजे ॥ ४ ॥
129302
129303 ननु विद्याधराः सर्वविद्याश्रयत्वाद्विद्याबलादेव सर्वदुःखनिराससमर्था
129304 मणिमन्त्ररसायनादिसिद्धिभिरणिमाद्यैश्वर्यैश्च युक्ताः श्रूयन्ते तत्किमेवं
129305 श्रीमति त्वयि कामादिदुःखशातनाः कातरताकार्पण्यादिदोषाश्च निपतिताः । येन
129306 देवयोनिश्रेष्ठत्वान्मान्यतमोऽपि त्वं निकृष्टकाकयोनिमपि मां शरणागतोऽसि
129307 पृच्छसि च तत्राह - श्रीमत्यपीति ।
129308 सर्वविद्यासिद्ध्यादिश्रीमत्यप्यात्मविद्याशून्ये
129309 कामक्रोधेर्ष्यासूयादिदुःखशातनाः कातर्यादिदोषाश्च पतन्त्येव । अजितेन्द्रियत्वादिति
129310 भावः । पङ्कजपक्षे श्रीमति लक्ष्म्याधारे गुणवति विसतन्तुमति
129311 स्वाश्रयसस्नेहजलविमुखत्वात्तत्कणैरलेप्यत्वाच्चोग्राणि स्नेहनिष्ठुराणि पत्राणि
129312 यस्य तादृशेऽपि ॥ ४ ॥
129313
129314 जायन्ते च म्रियन्ते च केवलं जीर्णजन्तवः ।
129315 न धर्माय न मोक्षाय मशका इव पङ्कजे ॥ ५ ॥
129316
129317 ज्ञानाभावे देवयोनीनां मशकादियोनिसाम्यमेव धर्माधिकाराभावादिति
129318 सूचयन्स्ववैराग्यहेतुं सर्वत्र दोषदर्शनं प्रपञ्चयति - जायन्ते इत्यादिना ॥ ५
129319 । ।
129320
129321 भावैस्तैरेव तैरेव तुच्छालम्भविडम्बनैः ।
129322 चिरेण परिखिन्नाः स्मो विप्रलम्भाः पुनः पुनः ॥ ६ ॥
129323
129324 भावैः शब्दादिविषयैस्तैस्तैः सहस्रशः पूर्वभुक्तैरेव तुच्छतमसुखलवार्थं

129325 य आलम्भो विषयेन्द्रियस्पर्शस्तल्लक्षणैर्विडम्बनैर्वञ्चनोपायैर्विप्रलम्भाः ।
129326 कर्मणि वञ् । विप्रलब्धा वञ्चिताः सन्तः । तुच्छान्नैः इति पाठे तुच्छानां
129327 क्षुद्रजन्तूनामप्यन्नैरुपभोग्यभूतैरित्यर्थः ॥ ६ ॥
129328
129329 नान्तोऽस्त्यस्य न च स्थैर्यावस्थाऽविश्रान्तमानसम् ।
129330 भ्रमतो भोगभङ्गेषु मरुभूमिष्विवाध्वनः ॥ ७ ॥
129331
129332 अविश्रान्तमानसं यथा स्यात्तथा भोगभङ्गेषु भङ्गुरेषु भोगेषु भ्रमतो
129333 ममास्य संसाराध्वनोऽन्तो नास्ति स्थैर्येणावस्थानं स्थैर्यावस्था च नास्ति ॥ ७ ॥
129334
129335 आपातमधुरारम्भा भङ्गुरा भवहेतवः ।
129336 अचिरेण विकारिण्यो भीषणा भोगभूमयः ॥ ८ ॥
129337
129338 मानावमानपरया दुरहंकारकान्तया ।
129339 न रमे वामया तात हतविद्याधरश्रिया ॥ ९ ॥
129340
129341 ननु बहुतरपुण्यार्जितया विद्याधरसंपदैव तव कुतो न विश्रान्तिस्तत्राह -
129342 मानेति । मानः स्वोत्कर्षापादनाभिमानः अपमानः परापकर्षापादनम् तदेव
129343 परं श्रेष्ठं यस्याम् । दुष्टः अहंकारो येषां तेषां कान्तया रम्यया । अत एव
129344 वामया विवेकिनां प्रतिकूलया स्त्रिया च । तत्पक्षेऽपि विशेषणे योज्ये ॥ ९ ॥
129345
129346 दृष्टाश्चैत्ररथोद्यानभुवः कुसुमकोमलाः ।
129347 कल्पवृक्षलतादत्तसमस्तविभवश्रियः ॥ १० ॥
129348
129349 सर्वत्र भुक्तभोगतया वैरस्यं प्रकटयति - दृष्टा इत्यादिना ॥ १० ॥
129350
129351 विहृतं मेरुकुञ्जेषु विद्याधरपुरेषु च ।
129352 विमानवरमालासु वातस्कन्धस्थलीषु च ॥ ११ ॥
129353
129354 विश्रान्तं सुरसेनासु कान्ताभुजलतासु च ।
129355 हारिहारविलासासु लोकपालपुरीषु च ॥ १२ ॥
129356
129357 हारादिभूषितानां हारा विलासा विहारचमत्कारा यासु ॥ १२ ॥
129358
129359 न किंचिदुचितं साधु सर्वमाधिविषोष्मणा ।
129360 दग्धं भस्मायते तात विज्ञातमधुना मया ॥ १३ ॥
129361
129362 आधयो मानसदुःखानि तद्विषोष्मणा दग्धम् । अधुना विवेकोदयकाले विज्ञातं न
129363 प्राक् ॥ १३ ॥
129364
129365 रूपालोकनलोलेन वनिताननगृध्नुना ।
129366 सावभासेन दोषाय दुःखं नीतोस्मि चक्षुषा ॥ १४ ॥
129367
129368 कीदृशेन विवेकेन किं किं कथं कथं ज्ञातं तत्प्रथमं चक्षुरादिषु
129369 दर्शयति - रूपेत्यादिना । गृध्नुना अभिकाङ्क्षमाणेन । गृधेः त्रसिगृधि
129370 इत्यादिना क्नुः । सावभासेन बाह्यान्तरप्रकाशसहकृतेन । दोषाय
129371 स्वविषयासङ्गेन मनोदूषणाय ॥ १४ ॥
129372
129373 इदं गुणावहं नेदमिति मुक्त्वा विकल्पनम् ।
129374 रूपमात्रानुसारित्वादवस्तुन्यपि धावति ॥ १५ ॥
129375
129376 वनितापिण्डे इदं वस्त्राभरणानुलेपनादिकमेव गुणावहं शोभाकल्पकम् इदं

129377 रक्तमांसास्थिकेशादि न इति विकल्पनं विवेचनं मुक्त्वा विना धावति चक्षुरिति शेषः
129378 ॥ १५ ॥
129379
129380 तावदायाति विरतिं न वशं यावदापदाम् ।
129381 नानाबन्धपरं चेतः परानर्थेहितोन्मुखम् ॥ १६ ॥
129382
129383 तद्विषयासङ्गदूषितं रागान्धं चेतः प्रदीपरूपरागान्धपतङ्गवत् परस्मै
129384 उत्कृष्टाय मरणाद्यनर्थाय यानि ईहितानि दुर्व्यसनानि तदुन्मुखं सत्
129385 नानाविधानां बन्धानां वधबन्धनरकाद्यापदां वशं यावदायाति
129386 तावद्विरतिमुपरमं नायातीत्यर्थः ॥ १६ ॥
129387
129388 घ्राणमेतदनर्थाय धावच्चैवाभितः स्फुटम् ।
129389 न निवारयितुं तात शक्नोमीह हयं यथा ॥ १७ ॥
129390
129391 चक्षुष्युक्तं दोषं घ्राणादिष्वपि दर्शयति - घ्राणमिति ॥ १७ ॥
129392
129393 गन्धोदकप्रणालेन मुखश्वासानुपातिना ।
129394 वैरिणेवातिदोषेण घ्राणेनास्मि नियोजितः ॥ १८ ॥
129395
129396 यथा कश्चिदतिदोषेण वैरिणा बलाद्वशीकृतो दुर्गन्धोदकवहे नगरप्रणाले सदा
129397 संचरेति नियोजितो भवति तद्वदहमपि श्लेष्मादिदुर्गन्धोदकप्रणाले नासाबिले नियोजित
129398 इत्यर्थः ॥ १८ ॥
129399
129400 चिरं रसनया चाहमनया नयहीनया ।
129401 गजगोमायुगुप्तेषु दुःखाद्रिष्वलमाहतः ॥ १९ ॥
129402
129403 नयो भक्ष्याभक्ष्यविभागपरं शास्त्रं तद्धीनया ।
129404 कृमिकीटपश्वादियोनिलक्षणेषु दुःखाद्रिषु । सुरापाः कृमयो
129405 भवन्त्यभक्ष्यभक्षिणश्च इत्यादिस्मृतेरिति भावः । यत्र बलवतां गजो
129406 बुद्धिमतां गोमायुश्च श्रेष्ठ इति तयोरेव गोप्तृताप्रसक्तिर्नान्यस्येति तथोक्तिः ॥ १९
129407 । ।
129408
129409 निरोद्धुं न च शक्नोमि स्पर्शलम्पटतां त्वचः ।
129410 ग्रीष्मकालसमिद्धस्य तापमंशुमतो यथा ॥ २० ॥
129411
129412 शुभशब्दरसार्थिन्यो मुनेः श्रवणशक्तयः ।
129413 मां योजयन्ति विषमे तृणेच्छा हरिणं यथा ॥ २१ ॥
129414
129415 शब्दरसः शब्दास्वादनम् । हरिणपक्षे विषमे तृणावृतकूपे ॥ २१ ॥
129416
129417 प्रणताः प्रियकारिण्यः प्रह्वभृत्यसमीरिताः ।
129418 वाद्यगेयरवोन्मिश्राः शुभशब्दश्रियः श्रुताः ॥ २२ ॥
129419
129420 तर्हि किं तव रूपादयः शब्दान्ता विषया दुर्लभा येन तदर्थमनर्थः प्राप्तो
129421 नेत्याह - प्रणता इत्यादिना । प्रह्वभृत्यजनेरितत्वादेव प्रणतप्रायाः ॥ २२ ॥
129422
129423 श्रियः स्त्रियो दिशश्चैव तटाश्चाम्भोधिभूभृताम् ।
129424 दृष्टा विभवहारिण्यः प्रक्वणन्मणिभूषणाः ॥ २३ ॥
129425
129426 विशेषणे श्र्यादिचतुष्टये साधारणे योज्ये ॥ २३ ॥
129427
129428 चिरमास्वादिताः स्वादु चमत्कारमनोरमाः ।

129429 प्रह्वकान्ताजनानीताः षड्रसा गुणशालिनः ॥ २४ ॥
129430
129431 षड्रससौगन्ध्यानां यथायोग्यं मेलनपाकचातुरीगुणशालिनः ॥ २४ ॥
129432
129433 कौशेयकामिनीहारकुसुमास्तरणानिलाः ।
129434 निर्विघ्नमभितः स्पृष्टा भृशमाभोगभूमिषु ॥ २५ ॥
129435
129436 कौशेयादयः षट् त्वग्विषयाः ॥ २५ ॥
129437
129438 वधूमुखौषधीपुष्पसमालम्भनभूमयः ।
129439 अनुभूता मुने गन्धा मन्दानिलसमीरिताः ॥ २६ ॥
129440
129441 वधूमुखानि ओषध्यश्चन्दनोशीरागर्वादयः पुष्पाणि समालम्भनं
129442 कर्पूरकस्तूरीपौष्कलकादीनां मेलनं तद्भूमयस्तत्प्रभवाः ॥ २६ ॥
129443
129444 श्रुतं स्पृष्टं तथा दृष्टं भुक्तं घ्रातं पुनः पुनः ।
129445 संशुष्कविरसं भूयः किं भजामि वदाशु मे ॥ २७ ॥
129446
129447 भूयोभूयः सेव्यमानं संशुष्कं काष्ठमिव विरसं संपन्नं तत्र
129448 वान्ताशनप्राये जाते किं भजामि ॥ २७ ॥
129449
129450 भुक्त्वा वर्षसहस्राणि दुर्भोगपटलीमिमाम् ।
129451 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं न तृप्तिरुपजायते ॥ २८ ॥
129452
129453 वैरस्येनैव तज्जिहासा न तु तृप्त्येत्याह - भुक्त्वेति ॥ २८ ॥
129454
129455 साम्राज्यं सुचिरं कृत्वा तथा भुक्त्वा वधूगणम् ।
129456 भंक्त्वा परबलान्युच्चैः किमपूर्वमवाप्यते ॥ २९ ॥
129457
129458 किमवाप्यते । न किंचिदित्यर्थः ॥ २९ ॥
129459
129460 येषां विनाशनं नासीद्यैर्भुक्तं भुवनत्रयम् ।
129461 तेऽपि तेऽप्यचिरेणैव समं भस्मपदं गताः ॥ ३० ॥
129462
129463 येषां हिरण्यकशिपुप्रभृतीनां विनाशनं विनाशसाधनं नासीत्
129464 प्राग्जगत्प्रसिद्धम् । न शुष्केण न चार्द्रेण इत्यादिवरप्रार्थने
129465 सर्वप्रसिद्धवधसाधनप्रतिषेधादिति भावः ॥ ३० ॥
129466
129467 प्राप्तेन येन नो भूयः प्राप्तव्यमवशिष्यते ।
129468 तत्प्राप्तौ यत्नमातिष्ठेत्कष्टयापि हि चेष्टया ॥ ३१ ॥
129469
129470 इत्थं सति किं कार्यं तदाह - प्राप्तेनेति । कष्टया
129471 इन्द्रियप्राणमनःसंयमादिश्रमसाध्ययापि चेष्टया ॥ ३१ ॥
129472
129473 येन कान्ताश्चिरं भुक्ता भोगास्तस्येह जन्तुभिः ।
129474 दृष्टो न कस्यचिन्मूर्ध्नि तरुर्व्योमप्लवश्च वा ॥ ३२ ॥
129475
129476 चिरभुक्तमहाभोगानामपि पुंसां भोगकाले अपगते अभुक्तभोगेभ्यः
129477 पुरुषान्तरेभ्यो न कश्चिद्विशेषो दृश्यत इत्याह - येनेति । येन येन चिरं कान्ता
129478 रम्यतरा भोगाश्चिरं भुक्तास्तादृशस्य पुंसो मध्ये कस्यचिदपि मूर्ध्नि
129479 संजातः कल्पतरुः कैश्चिदपि जन्तुभिर्न दृष्टो येन स तच्छायायां सदैव
129480 पूर्णकामो विश्राम्येत् । नापि तस्य गुदे व्योमप्लवो विमानादिः संजातो दृष्टो येन स

129481 सदैव सर्वत्र विहरेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥
129482
129483 चिरमासु दुरन्तासु विषयारण्यराजिषु ।
129484 इन्द्रियैर्विप्रलब्धोऽस्मि धूर्तबालैरिवार्भकः ॥ ३३ ॥
129485
129486 अर्भकः । साधुरिति शेषः ॥ ३३ ॥
129487
129488 अद्य त्वेते परिज्ञाता मया स्वविषयारयः ।
129489 कष्टा इन्द्रियनामानो वञ्चयित्वा तु मां पुनः ॥ ३४ ॥
129490
129491 शब्दादिविषयात्मकानां भूतानामेव मनसो बहिराकर्षणेन स्वस्वभोगाय
129492 श्रोत्रादीन्द्रियभावेनावस्थानादिन्द्रियनामानः स्वविषयारयो मया अद्य परिज्ञाता
129493 इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥
129494
129495 संसारजङ्गले शून्ये दग्धं नरमृगं शठाः ।
129496 आश्वास्याश्वास्य निघ्नन्ति विषयेन्द्रियलुब्धकाः ॥ ३५ ॥
129497
129498 विषमाशीविषैरेभिर्विषयेन्द्रियपन्नगैः ।
129499 येन दग्धा न दृष्टास्ते द्वित्रा एव जगत्यपि ॥ ३६ ॥
129500
129501 आशीविषैर्दृष्टिविषैः । येन दृष्टा न दग्धाश्च ते तथाविधाः पुरुषाः
129502 सर्वजगत्यपि द्वित्रा एव संभाव्यन्त इति शेषः ॥ ३६ ॥
129503
129504 भोगभीमेभवलितां तृष्णातरलवागुराम् ।
129505 लोभोग्रकरवालाढ्यां कोपकुन्तकुलाङ्किताम् ॥ ३७ ॥
129506
129507 अवश्यजेतव्यताप्रदर्शनायेन्द्रियाण्येव शत्रुसेनात्वेन रूपयति - भोगेत्यादि
129508 त्रिभिः । भोगा एव भिमा इभा गजास्तैर्वलिताम् ॥ ३७ ॥
129509
129510 द्वन्द्वजालरथव्याप्तामहंकारानुपालिताम् ।
129511 चेष्टातुरंगमाकीर्णां कामकोलाहलाकुलाम् ॥ ३८ ॥
129512
129513 द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनि । अहंकारेण सेनापतिना अनुपालिताम् ॥ ३८ ॥
129514
129515 शरीरसीमान्तगतां दुरिन्द्रियपताकिनीम् ।
129516 ये जेतुमुत्थितास्तात त एवेह हि सद्भटाः ॥ ३९ ॥
129517
129518 शरीरलक्षणस्य नगरस्य सीमान्तेषु गतामाक्रम्य स्थिताम् ॥ ३९ ॥
129519
129520 सुसाध्यः करटोद्भेदो मत्तैरावणदन्तिनः ।
129521 नोत्पथप्रतिपन्नानां स्वेन्द्रियाणां विनिग्रहः ॥ ४० ॥
129522
129523 मत्तस्यैरावणदन्तिन ऐरावतस्य । करटस्य कुम्भस्योद्भेदो विदारणम् ॥ ४० ॥
129524
129525 पौरुषस्य महत्त्वस्य सत्त्वस्य महतः श्रियः ।
129526 इन्द्रियाक्रमणं साधो सीमान्तो महतामपि ॥ ४१ ॥
129527
129528 सत्त्वस्य धैर्यस्य । श्रियो विश्रान्तिसंपदः । इन्द्रियाणामाक्रमणं जयः ।
129529 सीमान्तोऽवधिः । पराकाष्ठेति यावत् । महतां तत्त्वविदामपि ॥ ४१ ॥
129530
129531 तावदुत्तमतामेति पुमानपि दिवौकसाम् ।
129532 कृपणैरिन्द्रियैर्यावत्तृणवन्नापकृष्यते ॥ ४२ ॥

129533
129534 उत्तमतां मान्यताम् ॥ ४२ ॥
129535
129536 जितेन्द्रिया महासत्त्वा ये त एव नरा भुवि ।
129537 शेषानहमिमान्मन्ये मांसयन्त्रगणांश्चलान् ॥ ४३ ॥
129538
129539 मनःसेनापतेः सेनामिमामिन्द्रियपञ्चकम् ।
129540 जेतुं चेदस्ति मे यत्नो जयामि तदलं मुने ॥ ४४ ॥
129541
129542 यत्न उपायश्चेदस्ति तत् तर्हि जयामि ॥ ४४ ॥
129543
129544 इन्द्रियोत्तमरोगाणां भोगाशावर्जनादृते ।
129545 नौषधानि न तीर्थानि न च मन्त्राश्च शान्तये ॥ ४५ ॥
129546
129547 एक एवोपायो मया ज्ञातोऽस्तीत्याह - इन्द्रियेति ॥ ४५ ॥
129548
129549 नीतोऽस्मि परमं खेदमभिधावद्भिरिन्द्रियैः ।
129550 एक एव महारण्ये तस्करैः पथिको यथा ॥ ४६ ॥
129551
129552 पङ्कवन्त्यप्रसन्नानि महादौर्भाग्यवन्ति च ।
129553 गन्धिशैवलतुच्छानि पल्वलानीन्द्रियाणि च ॥ ४७ ॥
129554
129555
129556 इतः प्रभृति तुल्यैर्विशेषणैः पल्वलादिसाम्येनेन्द्रियाणि वर्णयति -
129557 पङ्कवन्तीत्यादिना । गन्धिभिः शैवलतुल्यैर्मालिन्यैः तुच्छानि कुत्सितानि ॥ ४७ ॥
129558
129559 दुरतिक्रमणीयानि नीहारगहनानि च ।
129560 जनितातङ्कजालानि जङ्गलानीन्द्रियाणि च ॥ ४८ ॥
129561
129562 नीहारैर्जाड्यैर्हिमैश्च गहनानि । आतङ्को भयम् ॥ ४८ ॥
129563
129564 पङ्कजानि सरन्ध्राणि सुदुर्लक्ष्यगुणानि च ।
129565 ग्रन्थिमन्ति जडाङ्गानि मृणालानीन्द्रियाणि च ॥ ४९ ॥
129566
129567 पङ्कान्मलाज्जातानि गुणा वासनास्तन्तवश्च सूक्ष्मतमत्वात्सुदुर्लक्ष्याः ।
129568 जडाङ्गानि जडदेहावयवप्रायाणि । लडयोरभेदाज्जलाङ्गानि च ॥ ४९ ॥
129569
129570 रूक्षाणि रत्नलुब्धानि कल्लोलवलितानि च ।
129571 दुर्ग्रहग्राहघोराणि क्षाराम्बूनीन्द्रियाणि च ॥ ५० ॥
129572
129573 निष्ठुरत्वादसुखस्पर्शत्वाच्च रूक्षाणि । कल्लोलैः षडूर्मिभिरूर्मिभिश्च ।
129574 क्षाराम्बूनि समुद्रजलानि ॥ ५० ॥
129575
129576 बान्धवोद्वेगदायीनि देहान्तरकराणि च ।
129577 करुणाक्रन्दकारीणि मरणानीन्द्रियाणि च ॥ ५१ ॥
129578
129579 अविवेकिष्वमित्राणि मित्राणि च विवेकिषु ।
129580 गहनानन्तशून्यानि काननानीन्द्रियाणि च ॥ ५२ ॥
129581
129582 गहनानि दुरवगाहानि । अनन्तानि निरवधीनि । जनविश्रान्तिशून्यानि च ॥ ५२ ॥
129583
129584 घनास्फोटान्यसाराणि मलिनानि जडानि च ।

129585 विद्‌युत्प्रकाशान्येतानि भीमाभ्राणीन्द्रियाणि च ॥ ५३ ॥
129586
129587 घना आस्फोटा भुजास्फालनगर्जनशब्दा येभ्यः । विद्‌युदिव क्षणसुखप्रकाशानि ।
129588 पक्षान्तरे स्पष्टम् ॥ ५३ ॥
129589
129590 क्षुद्रप्राणिगृहीतानि वर्जितानि कृतात्मभिः ।
129591 रजस्तमोभिभूतानि स्वेन्द्रियाण्यवटानि च ॥ ५४ ॥
129592
129593 क्षुद्रैस्तुच्छसुखासक्तैः कीटादिभिश्च परिगृहीतानि । अवटानि गर्तोत्करस्थलानि ॥ ५४
129594 । ।
129595
129596 पातनैकान्तदक्षाणि दोषाशीविषवन्ति च ।
129597 रूक्षकण्टकलक्षाणि श्वभ्राग्राणीन्द्रियाणि च ॥ ५५ ॥
129598
129599 श्वभ्राग्राणि जीर्णश्वभ्रमुखानि ॥ ५५ ॥
129600
129601 आत्मंभरीण्यनार्याणि साहसैकरतानि च ।
129602 अन्धकारविहारीणि रक्षांसि स्वेन्द्रियाणि च ॥ ५६ ॥
129603
129604 अन्तःशून्यान्यसाराणि वक्राणि ग्रन्थिमन्ति च ।
129605 दहनैकार्थयोग्यानि दुर्दारूणीन्द्रियाणि च ॥ ५७ ॥
129606
129607 दुर्दारूणि जीर्णवंशादिकाष्ठानि ॥ ५७ ॥
129608
129609 घनमोहप्रबन्धीनि दुष्कूपगहनानि च ।
129610 महावकरतुच्छानि कुपुराणीन्द्रियाणि च ॥ ५८ ॥
129611
129612 घनैर्मोहैश्चौर्यकलहद्‌यूतादिदुर्व्यसनप्रबन्धनशीलानि । कुपुराणि
129613 असज्जननगराणि ॥ ५८ ॥
129614
129615 अनन्तेषु पदार्थेषु कारणानि घटादिषु ।
129616 संभ्रमाणि सपङ्कानि चक्रकाणीन्द्रियाणि च ॥ ५९ ॥
129617
129618 चक्रकाणि कुलालचक्राणि ॥ ५९ ॥
129619
129620 आपन्निमग्नमिममेवमकिंचनं त्वं मामुद्धरोद्धरणशील दयोदयेन ।
129621 ये नाम केचन जगत्सु जयन्ति सन्तस्तत्संगमं परमशोकहरं वदन्ति ॥ ६० ॥
129622
129623 हे आपन्नोद्धरणशील एवं वर्णितप्रकारेन्द्रियप्रयुक्तापत्सागरनिमग्नमकिंचनं
129624 त्यक्तसर्वस्वमिमं शरणागतं मां दयोदयेन कृपोत्थेन तत्त्वोपदेशेनोद्धर
129625 यतः कारणाज्जगति ये ये प्रसिद्धास्त्वादृशाः केचन सन्तस्तत्त्वज्ञा दयालवो जयन्ति
129626 सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते तेषां संगमं शरणागतिं परमशोकहरं वदन्ति
129627 सर्वशास्त्राणि सर्वजनाश्चेत्यर्थः ॥ ६० ॥
129628
129629 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ०
129630 विद्याधरोपाख्याने वैराग्यवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥
129631
129632 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
129633 वैराग्यवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥
129634
129635 सप्तमः सर्गः
129636

129637 भुशुण्ड उवाच।
129638
129639 ततस्तस्य मया ब्रह्मंस्तच्छ्रुत्वा पावनं वचः।
129640 इदमुक्तं यथापृष्टं सुस्पष्टपदया गिरा॥ १॥
129641
129642 ब्रह्मैव न जगद्दुःखमज्ञानं जगदाततम्।
129643 अहंबीजात्प्ररूढो हि जगद्वृक्षोऽत्र व्रण्यते॥
129644
129645 तस्य विद्याधरस्य। इदं वक्ष्यमाणमुत्तरम्॥ १॥
129646
129647 साधु विद्याधराधीश दिष्ट्या बुद्धोऽसि भूतये।
129648 भवान्धकूपकुहराच्चिरेणोत्थानमिच्छसि॥ २॥
129649
129650 दिष्ट्या भाग्योदयात्॥ २॥
129651
129652 पावनीयं तव मती राजते घनरूपिणी।
129653 विवेकेनानलेनेव कनकद्रवसंततिः॥ ३॥
129654
129655 विवेकेन घनरूपिणी निबिडं व्याप्ता। यथा अनलेन व्याप्ता कनकद्रवसन्ततिः
129656 कान्त्यतिशयेन विराजते तद्वदित्यर्थः॥ ३॥
129657
129658 उपदेशगिरामर्थमादत्ते हारिहेलया।
129659 मुकुरे निर्मले द्रव्यमयत्नेनैव बिम्बति॥ ४॥
129660
129661 अत एव ते मतिर्मदुपदेशगिरामर्थमादत्ते अवश्यमादास्यति। हेलया अप्रयत्नेन॥ ४॥
129662
129663 यदिदं वच्मि तत्सर्वमोमित्यादातुमर्हसि।
129664 अस्माभिश्चिरमन्विष्टं नात्र कार्या विचारणा॥ ५॥
129665
129666 ओमिति अङ्गीकारबुद्ध्या॥ ५॥
129667
129668 यत्किंचित्स्वदतेऽन्तस्ते बुध्यस्वाबोधमुत्सृजन्।
129669 नासि त्वं चिरमप्यन्तः प्रेक्षितोऽपि न लभ्यसे॥ ६॥
129670
129671 तत्रादौ सर्वदृश्यविवेके साक्षिस्वरूपमेव शुद्धं ब्रह्मेति सर्ववेदान्तरहस्यं
129672 संक्षिप्योपदिशति - यत्किंचिदिति। यत्किंचिदहंकारादि ते अन्तर्हृदि स्वदते
129673 दृश्यतया प्रथते तत्सर्वं त्वं नासि। दृश्यवर्गेष्वेव कश्चिदात्मास्ति स
129674 मयान्विष्य लब्धव्य इति चिरमप्यन्तः प्रेक्षितोऽन्विष्टस्त्वमात्मान लभ्यसे। अतो
129675 दृश्यमात्रलक्षणमबोधमुत्सृजन् संस्तत्साक्षिणमात्मानं बुध्यस्वेत्यर्थः॥
129676 ६॥
129677
129678 नाहंत्वमस्ति न जगदिति निश्चयिनस्तव।
129679 सर्वमस्ति शिवं तच्च न दुःखाय सुखाय ते॥ ७॥
129680
129681 न हि द्रष्टृदृश्यलक्षणसर्वदृश्यत्यागे शून्यतापत्तिः किंतु
129682 सुखदुःखवैषम्यप्रयोजककल्पितदोषांशनिवृत्त्या
129683 वास्तवपरमकल्याणब्रह्मभावेन पूर्णतया सर्वमस्त्येवेत्याशयेनाह -
129684 नाहमिति॥ ७॥
129685
129686 किमज्ञत्वाज्जगज्जातं जगतोऽथ किमज्ञता।
129687 विचार्यापीति नो विद्म एकत्वादलमेतयोः॥ ८॥
129688

129689 दृश्यमात्रस्य अबोधरूपत्वमुक्तमुपपादयति - किमिति | किं सुषुप्तौ
129690 प्रसिद्धादज्ञानादहंकारादिभावेन घनीभूताज्जाग्रत्स्वप्नलक्षणं
129691 जगज्जातमथवा जतुकाठिन्यादिव विलीनाज्जाग्रदादिलक्षणाज्जगतः सौषुप्ती अज्ञता
129692 जाता इति विचार्यापि विनिगमकाभावात्कार्यकारणभावव्यवस्थां नो विद्मः | अतः
129693 काठिन्यद्रवावस्थयोर्घृतस्येवैकत्वात्सर्वस्याज्ञानमात्रत्वमित्यर्थः || ८ ||
129694
129695 मृगतृष्णाम्बुवद्विश्वमवस्तुत्वात्सदप्यसत् |
129696 यच्चेदं भाति तद्ब्रह्म न किंचित्किंचिदेव वा || ९ ||
129697
129698 तस्य विवर्तादर्शनमेव त्यागः बाधितस्य जगतस्तुच्छताविभावने न किंचिद्ब्रह्म
129699 अधिष्ठानरूपतापत्तिविभावने तु सर्वमेव ब्रह्मेत्याह - मृगतृष्णेति || ९ ||
129700
129701 मृगतृष्णाम्बुवद्विश्वं नास्ति त्वमथवास्ति च |
129702 प्रतिभासोऽपि नास्त्यत्र तदभावादतः शिवम् || १० ||
129703
129704 उक्तमाशयं विशदयंस्तत्प्रतिभासमपि निराचष्टे - मृगतृष्णेति |
129705 तदभावात्प्रतिभास्याभावात् | न हि घटाभावे प्रकाशसत्त्वेऽपि
129706 घटप्रकाशशब्दार्थोऽस्तीति भावः || १० ||
129707
129708 विश्वबीजमहंत्वं त्वं विद्धि तस्माद्धि जायते |
129709 साद्यब्ध्युर्वीनदीशादिजगज्जरठपादपः || ११ ||
129710
129711 अनन्तरूपस्य जगतः प्रातिस्विकरूपेण निरसितुमशक्यत्वाद्बीजदाहेनैव निरास इति
129712 वक्तुमहंकारं बीजत्वेन जगत्तत्प्रभवतरुत्वेन वर्णयति - विश्वेत्यादिना || ११ ||
129713
129714 अहंत्वबीजादणुतो जायतेऽसौ जगद्द्रुमः |
129715 तस्येन्द्रियरसाढ्यानि मूलानि भुवनानि हि || १२ ||
129716
129717 इन्द्रियरसो विषयासङ्गस्तदाढ्यानि अधोभुवनानि तस्य द्रुमस्य मूलानि || १२ ||
129718
129719 तारकाजालकलिका ऋक्षौघः कोरकोत्करः |
129720 वासनागुच्छविसराः पूर्णचन्द्रः फलालयः || १३ ||
129721
129722 अश्विन्यादिसप्तविंशतितारकाजालं तस्य प्रधानकलिका | तदन्यऋक्षौघः
129723 सूक्ष्मकोरकोत्करः | प्राणिनां धर्मादिवासनाः पुष्पगुच्छसमूहाः | फलालयः
129724 फलगुच्छाः || १३ ||
129725
129726 स्वर्गादयो बृहद्वर्गा महाविटपकोटराः |
129727 मेरुमन्दरसह्यादिगिरयः पत्रराजयः || १४ ||
129728
129729 स्वर्गादयः स्वर्महर्जनतपःसत्यलोकाख्या बृहतां लोकानां वर्गा महान्तो
129730 विटपकोटराः शाखावलयगर्भदेशाः || १४ ||
129731
129732 सप्ताब्धयोऽग्रसुतयः पातालं मूलकोटरम् |
129733 युगानि घुणवृन्दानि पर्वाणि गुणपङ्क्तयः || १५ ||
129734
129735 अग्रसुतयः आलवालपरिखाः | युगानि कृतादीन्युत्तरोत्तरं
129736 धर्मपिष्टक्षरणाद्घुणवृन्दानि | तत्तद्युगवत्सरायनर्तुमासादिगुणपङ्तयो
129737 वृक्षय शाखामूलाद्युद्भवपर्वाणि [उद्भेदपर्वाणि इति पाठः |] || १५ ||
129738
129739 अज्ञानमुत्पत्तिमही नरा विहगकोटयः |
129740 उपलम्भो बृहत्स्तम्भो दवो निर्वाणनिर्वृतिः || १६ ||

129741
129742 नरा जीवाः। उपलम्भो भ्रान्तिज्ञानमेव बृह स्तम्भः
129743 सर्वविटपाधारमध्यभागः। तस्य तत्त्वबोधान्निर्वाणं निर्वृतिरेव दवो
129744 वनहुताशनः॥ १६॥
129745
129746 रूपालोकमनस्कारा विविधामोदवृत्तयः।
129747 वनंन् विपुलमाकाशं शुक्तिजालं मुखत्वचः॥ १७॥
129748
129749 इन्द्रियैरर्थोपलम्भा रूपालोकाः मनसा तद्गोचरसंकल्पविकल्पा मनस्काराश्च तस्य
129750 द्रुमस्य विविधा आमोदवृत्तयः सुगन्धप्रसराः। आकाशमव्याकृताकाशं तस्य
129751 विपुलं वनम्। मुखत्वचो नेत्रपुटानि उत्तराधरोष्ठाश्च
129752 नेत्रहास्यमुक्तोद्भेदशुक्तिजालमिव पुष्पोद्भेदनम्। प्रसवबन्धनमिति यावत्॥ १७॥
129753
129754 विचित्रशाखा ऋतव उपशाखा दिशो दश।
129755 संविद्रसमहापूरो वातस्पन्दो निवर्तनः॥ १८॥
129756
129757 तस्यात्मसंविदेव जीवनहेतू रसप्रवाहः। सूर्यचन्द्राग्न्यादीनां संवर्गेण
129758 निवर्तनः सूत्रात्मैव तस्य वातस्पन्दः॥ १८॥
129759
129760 चन्द्रार्करुचयो लोला मज्जनोन्मज्जनोन्मुखाः।
129761 रम्याः कुसुममञ्जर्यस्तिमिरं भ्रमरभ्रमः॥ १९॥
129762
129763 मज्जनोन्मज्जने प्रत्यहमुदयास्तमयौ तदुन्मुखाश्चन्द्रार्करुचयस्तस्य रम्याः
129764 कुसुममञ्जर्यः। सूर्येण सह भ्रमत्तिमिरमन्धकार एव भ्रमराणां
129765 भ्रमणं भ्रमरभ्रमः। भ्रमन्तो भ्रमरा इति यावत्॥ १९॥
129766
129767 पातालमाशागणमन्तरिक्षमापूर्य तिष्ठत्यसदेव सद्वत्।
129768 तस्यानहन्ताग्निहतेऽहमर्थबीजे पुनर्नास्ति सतोऽपि रोहः॥ २०॥
129769
129770 ईदृशोऽयं संसारवृक्षः पातालं मूलतो मध्यत आशागणं
129771 दिक्समूहमग्रतोऽन्तरिक्षं चापूर्य वस्तुतोऽसदेव भ्रान्तिरूपं सद्वतिष्ठति। तस्य
129772 अहमर्थरूपे बीजे अनहंतालक्षणेनाग्निना हते भर्जिते सति जीवन्मुक्तिभोगाय
129773 यावत्तद्देहपातं प्रतिभासमात्रेण सतोऽप्यस्य संसारवृक्षस्य पुनर्जन्मादिना
129774 रोहः प्ररोहो नास्तीत्यर्थः॥ २०॥
129775
129776 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो निर्वाणप्रकरणे उत्त०
129777 विद्याधरोपाख्याने जगद्वृक्षबीजवर्णनं नाम सप्तमः सर्गः॥ ७॥
129778
129779 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
129780 जगद्वृक्षबीजवर्णनं नाम सप्तमह् सर्गः॥ ७॥
129781
129782 अष्टमः सर्गः ८
129783
129784 भुशुण्ड उवाच।
129785
129786 विद्याधर धराधारो गिरिकन्दरमन्दिरः।
129787 दिगन्तराम्बराचारचारसंचारचञ्चरः॥ १॥
129788
129789 इह संसारवृक्षस्य ज्ञानादुच्छेद ईयते।
129790 संकल्पमण्डपप्रायः संसार उपवर्ण्यते॥
129791
129792 ईदृशोऽयं जगद्वृक्षो जायतेऽहंत्ववीजतः।

129793 बीजे ज्ञानाग्निनिर्दग्धे नैव किंचन जायते ॥ २ ॥
129794
129795 वर्णितं संसारवृक्षमनुवदति - विद्याधरेति । हे विद्याधर
129796 अधस्तनसप्तलोकसहिता धरा आधारो मूलदेशो यस्य । लोकालोकान्तगिरीणां कन्दराणि
129797 अन्तरालभागा मन्दिरं सालवाला वेदिर्यस्य । दशदिगन्तरे अम्बरे च आचारेण
129798 तिर्यग्विटपविस्तारेण चारेण ऊर्ध्वविटपप्रसारेण तत्र तत्र प्राणिसंचारेण च
129799 चञ्चरोऽतिचञ्चलः ॥ १ ॥ २ ॥
129800
129801 प्रेक्ष्यमाणं च तन्नास्ति किलाहंत्वं कदाचन ।
129802 एतावदेव तज्ज्ञानमनेनैव प्रदह्यते ॥ ३ ॥
129803
129804 प्रेक्ष्यमाणं तत्त्वतः किमिदं स्यादिति रत्नपरीक्षावद्विमृश्य
129805 ब्रह्ममात्रतयावधार्यमाणम् । तत् अहंत्वम् ॥ ३ ॥
129806
129807 अहंत्वभावाच्चाहंत्वमस्ति संसारबीजकम् ।
129808 नाहंत्वभावान्नाहंत्वमस्तीति ज्ञानमुत्तमम् ॥ ४ ॥
129809
129810 सर्गादावेव सर्गस्य किलास्याभावयोगतः ।
129811 कुतोऽहंत्वं कुतस्त्वंत्वं कुतो द्वित्वैक्यविभ्रमः ॥ ५ ॥
129812
129813 उत्पत्तिरेव यस्यासतः सतो वा न संभवति तस्य स्थितिर्दूरनिरस्तेत्याह -
129814 सर्गादावेवेति ॥ ५ ॥
129815
129816 समकर्ण्य गुरोर्वाक्यं यतन्ते ये स्वयत्नतः ।
129817 संकल्पत्यागमामूलं पदप्राप्तौ जयन्ति ते ॥ ६ ॥
129818
129819 संसारः कालत्रयेऽपि नास्त्येवेत्युक्तार्थस्य दृढीकरणाय संकल्पद्यूतमण्डपं
129820 वर्णयिष्यन् भूमिकां रचयति - समाकर्ण्येत्यादिना । वक्ष्यमाणं प्राग्बहुशो
129821 वर्णितं च आमूलं समूलं संकल्पत्यागं कर्तुंन् गुरोस्तदुपायक्रमवेदकं
129822 वाक्यं समाकर्ण्य तदुक्तक्रमेण स्वप्रयत्नतो ये यतन्ते तत्त्वबोधप्राप्तौ
129823 सत्यामसंकल्पं तत्पदं कैवल्याख्यं जयन्ति ॥ ६ ॥
129824
129825 रन्धनाज्जयमाप्नोति स्वशास्त्रे सूपकृत्कृते ।
129826 विवेकी स्वविवेकित्वं यतनादेव नान्यथा ॥ ७ ॥
129827
129828 यथा सूपकृत् सूपकारः स्वशास्त्रे सूपकारविद्याविशेषे कृते सम्यगभ्यस्ते
129829 तदुक्तप्रकारेणैव नानाभक्ष्यभोज्यनानारसायनानां रन्धनात्पाकेन निष्पादनात्
129830 क्षुत्तृडामयजरादिजयं राजसन्मानाद्युत्कर्षं चाप्नोति तद्वद्विवेकी अधिकारी
129831 गुरुशास्त्रोक्तमार्गेण यतनादेव स्वविवेकित्वं कैवल्यपर्यन्तं जयति
129832 नान्यथेत्यर्थः ॥ ७ ॥
129833
129834 चिच्चमत्कारमात्रं त्वं जगद्विद्धीह नेतरत् ।
129835 नाशासु न बहिर्नान्तरेतत्किंचन विद्यते ॥ ८ ॥
129836
129837 यतोऽयं संसारः स्वप्नेन्द्रजालादिवदज्ञातचिच्चमत्कारमात्रमतो न चितो
129838 बहिरस्तीत्याह - चिदिति ॥ ८ ॥
129839
129840 संकल्पोन्मेषमात्रेण जगच्चित्रं विलोक्यते ।
129841 तदनुन्मेषविलयि चित्रकृच्चित्तचित्रवद् ॥ ९ ॥
129842
129843 चिच्चमत्कारमात्रतामुपपादयति - संकल्पेति । चित्रकृतश्चित्रकारस्य चित्ते
129844 कल्पितं यच्चित्रं तद्वत् ॥ ९ ॥

129845
129846 मण्डपोऽस्ति महास्तम्भो मुक्तामणिविनिर्मितः |
129847 बहुयोजनलक्षाणि कान्तकाञ्चनचित्रितः || १० ||
129848
129849 जगतः संकल्पमात्रतां द्रढयितुं संकल्पद्यूतमण्डपाकारतां कल्पयति -
129850 मण्डप इत्यादिना || १० ||
129851
129852 मणिस्तम्भसहस्रेण वृतोऽग्रे प्रोतमेरुणा |
129853 इन्द्रायुधसहस्राढ्यकल्पसंध्याभ्रसुन्दरः || ११ ||
129854
129855 अग्रे अधोमुखं प्रोतो मेरुरिवोर्ध्वगुग्गुलुर्यस्य तथाविधेन मणिस्तम्भसहस्रेण
129856 वृतः | अत एव क्वचिदिन्द्रायुधसहस्राढ्य इव क्वचित्कल्पसंध्याभ्राणीव सुन्दरः
129857 || ११ ||
129858
129859 स्त्रीवालपुरुषादीनां वास्तव्यानामितस्ततः |
129860 क्रीडार्थं स्थापिता यत्र नानारचनयान्तरे || १२ ||
129861
129862 यत्र यस्मिन्मण्डपे वास्तव्यानां निवसतां स्त्रीबालपुरुषादीनां क्रीडार्थं
129863 लोकान्तराणि पातालस्वर्गादीनि तदाकाराः समुद्गकाः संपुटकास्तत्र तत्र स्थापिताः |
129864 कीदृशास्ते | अन्तरे नानानदीपर्वतवनहस्त्यश्वदेवतिर्यङ्नरादिनानारचनया
129865 युक्ताः || १२ ||
129866
129867 भूतबीजपरापूर्णास्तमोरिपुसघुंघुमाः |
129868 तमःप्रकाशचित्राख्या लोकान्तरसमुद्गकाः || १३ ||
129869
129870 भूतानि प्राणिनस्तल्लक्षणैर्बीजैः परैस्तदुपभोग्यैश्च आपूर्णाः | तमसां
129871 रिपुभिर्घातकैर्मणिप्रदीपसूर्यचन्द्रादिभिर्व्यवहारप्रवृत्त्या सघुंघुमाः
129872 सशब्दाः | क्वचित्तमोभिः क्वचित्प्रकाशैश्च चित्रा आख्या अभिख्या येषाम् || १३ ||
129873
129874 आमोदसुभगा लोलजलदावलिपल्लवाः |
129875 लीलापद्माकरे स्त्रीणां विलूनाकल्पपादपाः [विलूनाः कल्पपादपाः इति
129876 पाठश्चिन्त्यः |] || १४ ||
129877
129878 लीलापद्मायाः क्रीडालक्ष्म्या आकरे यस्मिन्मण्डपे स्त्रीणां मण्डनाय विलूना
129879 लवनेन गृहीता आकल्पाः कर्णपूराद्यलंकारा येभ्यस्तथाविधाः पादपाः
129880 कृताः || १४ ||
129881
129882 वालनिःश्वासचलिताः कन्दुकानि कुलाचलाः |
129883 संध्याम्बुदाः कर्णपूराश्चामराः शरदम्बुदाः || १५ ||
129884
129885 बालानां निःश्वासेनापि चलिताः अतिलघीयांस इति यावत् | ईदृशाः कुलाचला यत्र
129886 अर्थाद्बालानामेव क्रीडाकान्दुकानि कृताः | संध्याम्बुदा दिग्वधूनां
129887 कर्णपूराः कृताः | शरदम्बुदाश्च तासां हस्ते चामराः कृताः || १५ ||
129888
129889 कल्पान्तकालजलदास्तालवृन्तपदं गताः |
129890 भूतलं द्यूतफलकं वितानं तारकाम्बरम् || १६ ||
129891
129892 यत्र मण्डपे भूतलं संपूर्णं द्यूतफलकं कृतम् | तारकासहितमम्बरं
129893 वितानं कृतम् || १६ ||
129894
129895 भूतशारपरावर्ते द्यूतेऽक्षाः शशिभानवः |
129896 व्योमाजिरे जगद्भासपणे गृहनिवासिनाम् || १७ ||

129897
129898 यत्र मण्डपे व्योमलक्षणे अजिरे चत्वरे जगतां भास आविर्भावतिरोभावादिप्रत्यय
129899 एव पणो यस्मिन् द्यूते क्रीडतां गृहनिवासिनां मण्डपस्वामिनां ब्रह्मादीनां
129900 तत्र भूतसाराणांन् चतुर्विधभूतग्रामाणां शारिफलानांन्
129901 पुनःपुनर्जन्ममरणादिना भ्रमणं परावर्तस्तल्लक्षणे द्यूते
129902 शशिभान्वादिनवग्रहा अक्षाः कृताः ॥ १७ ॥
129903
129904 इति संकल्प एवान्तश्चिरभावनया यथा ।
129905 अग्रस्थदृश्योपमया सत्यतामिव गच्छति ॥ १८ ॥
129906
129907 इति ईदृशो मण्डपोऽस्तीति संकल्पयितुः संकल्प एव अग्रस्थदृश्योपमया यथा
129908 सत्यतामिव गच्छति तथैवायं धातुः संकल्पैः सुसमुत्थितो जगद्रूपो मण्डपोऽपीति
129909 परेणान्वयः ॥ १८ ॥
129910
129911 तथैवायं जगद्रूपः संकल्पैः सुसमुत्थितः ।
129912 चिच्चमत्कारमात्रात्मा चित्रकृच्चित्तचित्रवत् ॥ १९ ॥
129913
129914 असत्यमेव स्फुरति सर्वमस्ति च नास्ति च ।
129915 असदुत्थित एवायं कुतोपीव समुत्थितः ॥ २० ॥
129916
129917 प्रतिभासतोऽस्ति परमार्थतो नास्ति च । कुतोऽपि समुत्थितो मायाहस्त्यादिरिव ॥ २० ॥
129918
129919 हेम्नीव कटकादित्वं संसारोदरकोटरः ।
129920 चिच्चमत्कार एवायमविकल्पनसंक्षयः ॥ २१ ॥
129921
129922 संसार उदरकोटरे यस्य तथाविधश्चिच्चमत्कार एव ॥ २१ ॥
129923
129924 अत्यन्तमेव स्वायत्तो यथेच्छसि तथा कुरु ।
129925 यश्चान्नपानदानादावनादरमुपेयिवान् ।
129926 तस्येदं पश्चिमं जन्म न स कर्म समुज्झति ॥ २२ ॥
129927
129928 तथा चैच्छिकैर्विकल्पनैरविकल्पनैश्चाविर्भावयितुं तिरोभावयितुं च
129929 तत्त्वविदामत्यन्तमेव स्वायत्त इति यथेच्छसि तथा कुर्वित्यर्थः ।
129930 अन्नपानादिरैहिकभोगसामग्रीदानयज्ञादिरामुष्मिकभोगसामग्री
129931 उभयत्राप्यनादरं फलानभिसंधिम् ॥ २२ ॥
129932
129933 प्राप्तो विवेकपदवीमसि पावनात्मन्पुण्यां पवित्रितजगत्त्रितयां द्वितीयाम् ।
129934 नाघः पतिष्यसि पुनर्मनसाऽमुनेति जानामि मौनममलं पदमुत्सृज त्वम् ॥
129935 २३ ॥
129936
129937 विवेकप्राप्त्यैव ते मुक्तिरवश्यभाविन्यनुमीयत इति पुनर्जन्मादिसंभावनाभीतं
129938 तमाश्वासयति - प्राप्त इति । हे पावनात्मन् शुद्धबुद्धे त्वं
129939 पातहेत्वविवेकपदव्यपेक्षया द्वितीयां पवित्रितजगत्त्रितयां विवेकपदवीं प्राप्तोऽसि ।
129940 अतोऽमुना मनसा न अधः पतिष्यसीति जानामि अनुमिनोमि । अतस्त्वं मौनं
129941 वाङ्मनसचेष्टाशून्यममलं चिन्मात्रपदमवलम्ब्य मन##-
129942
129943 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाण० उत्तरार्धे
129944 विद्याधरो० मायामण्डपवर्णनंन् नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥
129945
129946 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
129947 मायामण्डपवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥
129948

129949 प्द्फ़् १६५, प्। १०८६
129950
129951 नवमः सर्गः ९
129952
129953 भुशुण्ड उवाच।
129954
129955 अबुद्ध्यमानश्चेत्यादिचिद्रूपमपि चानघ।
129956 शान्तचिद्घन एवास्व निर्मलाप्स्वन्तरंशुवत्॥ १॥
129957
129958 चिदधीनोदयध्वंससत्तास्फूर्तिविवर्तनम्।
129959 इह चित्कचनं विश्वं चिन्मात्रमिति वर्ण्यते॥
129960
129961 हेम्नीव कटकादित्वं संसारोदरकोटरः। चिच्चमत्कार एवायमविकल्पनसंक्षयः॥
129962 इति यदुक्तं तदुभयमनुभावयिष्यन्नविकल्पनप्रकारं प्रथममुपदिशति -
129963 अबुध्यमान इति। चेत्यं तद्गतक्रियागुणदोषादि तद्व्यावृत्तं तदवभासकं
129964 चिद्रूपमपि विभाजकविकल्पकमनसो बाधादबुध्यमानो निर्मलासु अप्सु प्रविष्टा
129965 अंशवः सूर्यकिरणा इव प्रशान्ततापः प्रकाशमात्रावशेष आस्व। सेयमपि
129966 कल्पस्थितिर्जगद्विकल्पक्षयहेतुरित्यर्थः॥ १॥
129967
129968 अचेतनं चेतनान्तश्चेतनादेव विद्यते।
129969 स्वेऽसादृश्येऽपि सदृशं पयोराशौ यथानलाः॥ २॥
129970
129971 संसारोदरकोटरश्चिच्चमत्कार एवायमित्येतदपि सोपपत्तिकमनुभावयति -
129972 अचेतनमित्यादिना। अचेतनंन् दृश्यं स्वे स्वीये जाड्यदुःखपरिणामित्वादिलक्षणे
129973 चिदसादृश्ये सत्यपि चेतनायाश्चितोन्तरे विद्यते नान्यत्र। तत्कुतः। चेतनादेव। न
129974 ह्यन्यत्र विद्यमानं तदसंबद्धया चेतनया चेतितुं शक्यम्। न चाचेत्यमानं
129975 किंचित्सिद्ध्यति। नापि चेतना सक्रिया येन गत्वा चेतयेत्। सा यदि सर्वगता तर्हि सिद्धैव
129976 प्रतिज्ञेत्यर्थः॥ २॥
129977
129978 सचेतनाचेतनयोर्हेतुश्चित्त्वात्तथैव चित्।
129979 विनाशोत्पादयोर्वह्निज्वालायाः पवनो यथा॥ ३॥
129980
129981 एवं देशतः सर्वदृश्यस्य चिदन्तःस्थितिं प्रसाध्य कालतोऽपि तां
129982 सूचयंश्चित्कार्यतां साधयति - सचेतनेति। सचेतना [इदं
129983 मूलस्थचेतनेत्यादेः फलितार्थकथनम्।] अहंवृत्तिविषयाः। अचेतना
129984 इदंकारविषयाः। तथा पूर्ववदेव कारणं विवर्तोपादानम्। चिद्विवर्ततैव
129985 चिच्चमत्कार इति भावः॥ ३॥
129986
129987 नाहमस्तीति चिद्रूपं चिति विश्रान्तिरस्तु ते।
129988 ततो यथा यादृशेन भूयते तादृशो भव॥ ४॥
129989
129990 तत्राहमिति सचेतनांशनिरासेनैवोभयनिराससिद्ध्या चिन्मात्रावस्थितिसिद्धिरित्याह ##-
129991 विकल्पहेतुक्षयादेवेदं विकल्पनिर्मुक्तपूर्णचिति विश्रान्तिरस्त्वित्यर्थः। एवं
129992 विश्रान्तेन त्वया। ततः प्रारब्धशेषक्षयोत्तरम्॥ ४॥
129993
129994 चिद्रूपः सर्वभावानामन्तर्बहिरसि स्थितः।
129995 प्रसन्नाम्बुभरस्यान्तर्बहिश्चैव यथा पयः॥ ५॥
129996
129997 अम्बुव्यापिनः क्षीरस्याम्बुक्षयेऽपि परिशेषवद्ब्रह्मरूपमेवानुपमं ते परिशिष्यत
129998 इत्याह - चिद्रूप इति द्वाभ्याम्॥ ५॥
129999
130000 नाहमस्तीति चिद्रूपं चितौ चेल्लग्नमङ्ग ते।

130001 न चान्यच्चेतितं ब्रह्म रूपं केनोपमीयते ॥ ६ ॥
130002
130003 प्रत्यक्चिद्रूपं ब्रह्म चितौ लग्नमखण्डैक्यं प्राप्तं चेत् ॥ ६ ॥
130004
130005 ससुरासुरपातालभूविष्टपमिवोषितम् ।
130006 नानाभावाजवीभावक्रियाकालमिवाकुलम् ॥ ७ ॥
130007
130008 यथा सुरासुरैः सह वर्तमानं पातालभूत्रिविष्टपमिव स्थितम् ।
130009 प्रीतिहर्षक्रोधयुद्धजयपराजयादिनानाभावैः
130010 पलायनानुधावनाद्याजवीभावैस्तत्तदनुरूपक्रियाकालमिव आकुलमपि रङ्गमयं
130011 चित्रलिखितं जगत् कुड्ये कुड्यात्मना मौनंन् मुनिशरीरमिव निर्व्यापारमेव स्थितं
130012 तथा मायाशबलचिच्चित्रकचितं जगदपि शुद्धचिदाकाशलक्षणे कुड्ये
130013 निर्विकाराद्वयतदात्मनैव संस्थितं न जगद्भावेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥
130014
130015 यथा रङ्गमयं कुड्ये जगन्मौनमिव स्थितम् ।
130016 तथा चिच्चित्रकचितं खे कुड्ये चात्मसंस्थितम् ॥ ८ ॥
130017
130018 तेनैव भूयते भूरि यच्चित्तं कचितं स्वतः ।
130019 अचेतनं चेतनं वा यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ९ ॥
130020
130021 अचेतनमनृतजगद्रूपम् । चेतनंन् परमार्थसद्ब्रह्मरूपं वा यदेव चिति स्वतः
130022 स्वरसतः कचितं तेनैव भूयते । एवं स्वायत्तयोरुभयोर्व्युत्थानेन समाधिना वा
130023 यदेवेच्छसि तत्कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥
130024
130025 चिच्चमत्कृतयो व्योम्नि स्फुरन्त्येता जगत्तया ।
130026 अर्कांशुवदरोधिन्यः स्वच्छा विदितवेदिनाम् ॥ १० ॥
130027
130028 एतावांस्त्वज्ञेभ्यस्तत्त्वविदां विशेषः । यथा मरुभूमौ महानद्यात्मना
130029 दृश्यमाना अर्कांशवो
130030 मज्जनमरणादिभयजननात्तरणोपायादर्शनाच्चाज्ञानामर्वाक्कूले निरोधकाः न
130031 मरुभूमितत्त्वज्ञानाम् तद्वदेकविज्ञानेन तत्त्वतः सर्वविज्ञानाद्विदितवेदिनां
130032 तत्त्वविदां जगद्रूपाश्चिच्चमत्कृतयोऽप्यनिरोधिन्य इत्यर्थः । उपपादितं चेदं
130033 लीलोपाख्याने विस्तरेण ॥ १० ॥
130034
130035 तिमिराक्रान्तदृष्टीनां यथा केशोण्ड्रकादि खे ।
130036 स्फुरत्येवं जगद्रूपमनात्मन्येव तिष्ठताम् ॥ ११ ॥
130037
130038 अज्ञानां तु निरोधिन्य एवेत्याशयेनाह - तिमिरेति । अनात्मनि संसारे एव
130039 तिष्ठतामज्ञानाम् ॥ ११ ॥
130040
130041 एवं जगत्त्वमहमित्यवबोधरूपमाभासमात्रमुदितं न च नोदितं च ।
130042 अर्कांशुजालरचनानगराभमत्र कुड्यादि सत्यमिदमस्ति न खे लतेव ॥ १२ ॥
130043
130044 अर्कांशुवदिति दृष्टान्तं प्रकारान्तरेणापि वर्णयन्नुपसंहरति - एवमिति ।
130045 आभासमात्रं वर्णितचिच्चमत्कारमात्रमतोऽज्ञदृशोदितं तत्त्वदृशा नोदितम् ।
130046 चकारौ विकारान्तराणामपि समुच्चयप्रतिषेधार्थौ । अर्कांशुजालैरेव रचना
130047 निर्माणं यस्य तथाविधं यद्गन्धर्वनगरं तदाभमत्र व्यवहारभूमौ
130048 कुड्यादि जगत् । तच्च जगद्रूपेण खे लतेव सत्यंन् नास्ति । अतो न
130049 चिन्निरोधकमित्यपरिच्छेदश्चितः सिद्ध इत्यर्थः ॥ १२ ॥
130050
130051 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उ०
130052 वि० चित्कचनयोगोपदेशो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
चित्कचनयोगोपदेशो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः १०

भुशुण्ड उवाच ।

विद्धि त्वं चेतनादेव चेतनेतरचेतनम् ।
जलेऽग्निरिव चिज्जाड्ये नातो भिन्ने मनागपि ॥ १ ॥

यथाभूतं स्थितं ब्रह्म निर्विकारमकारणम् ।
नासीदेव जगत्क्वापि कदापीत्युपवर्ण्यते ॥

ब्रह्मणि जगदपलापसिद्धये तज्जाड्यमपलपितुं जडत्वेनाभिमतस्य
चिद्भावमनुभावयति - विद्धीत्यादिना । हे विद्याधर त्वं
चेतनेतरत्वेनाभिमतस्य जगतश्चेतनादेव चेतनं स्फुरणं विद्धि ।
स्फुरद्रूपत्वमेव हि चेतनत्वम् । तद्यदि जगद्रूपं स्फुरति तर्हि चेतनमेव न
चेतनेतरदिति । जले प्रतिबिम्बितोऽग्निरिव जलान्न चेतनाद्वस्त्वन्तरमस्ति । अतो
जलशैत्यादतिरिक्तं प्रतिबिम्बवह्नेरौष्ण्यमिव न चैतन्याज्जाड्यंन्
नामान्यदस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

तद्वेदनावेदनयोरभेदात्स्वस्थमास्यताम् ।
निर्यन्त्रमेव चित्रस्थज्ञप्तिवद्व्योममध्यवत् ॥ २ ॥

जाड्यमात्रापलापेनैव जगदपलापसिद्ध्या निर्विक्षेपं स्थीयतामित्याह - तदिति ।
यन्त्रणं यन्त्रं परिच्छेदस्तद्रहितं यथा स्यात्तथा ।
चित्रकृच्चित्तचित्रस्थतज्ज्ञप्तिवत् । गन्धर्वनगराधिष्ठानव्योममध्यवच्च ॥ २ ॥

ब्रह्मण्यशेषशक्तित्वादचित्त्वं विद्यते तथा ।
अक्षुब्धे विमले तोये भाविफेनलवो यथा ॥ ३ ॥

ये तु प्रलयेऽपि ब्रह्मणि अचिद्रूपं जगत् सूक्ष्मरूपेणाऽस्त्येवेति श्रुतिस्मृतिवादास्ते
मायाशबलस्य सर्वशक्तित्वादसत्स्वपि ब्रह्मसत्तारोपदृष्ट्या भाविफेनलवे
सांप्रतिकजलसत्तया सत्ताव्यवहारवदित्याशयेनाह - ब्रह्मणीति ॥ ३ ॥

न कारणं विनोदेति जलात्फेनलवो यथा ।
न कारणं विनोदेति सर्गादि ब्रह्मणस्तथा ॥ ४ ॥

वास्तवदृष्ट्या तु मायाया एवासत्त्वादद्वितीये निर्विकारे
क्षोभतद्धेत्वोरेवासंभवाज्जडसर्गादिरुदय एव न संभवतीत्याह -
नेत्यादिना ॥ ४ ॥

न च कारणमस्त्यत्र सर्गवृत्तावकारणे ।
नातः संजायते किंचिज्जगदादिर्न नश्यति ॥ ५ ॥

अत्यन्तं कारणाभावान्न किंचिज्जायते जगत् ।
मरावम्ब्विव नास्त्येव दृष्टमप्यग्रतो [दृश्यं इति पाठः ।] जगत् ॥
६ ॥

ब्रह्मानन्तमजं शान्तमतोऽस्तीदं न सर्गधीः ।
कारणाभावतस्तेन ब्रह्मैवेदमखण्डितम् ॥ ७ ॥

130105
130106 अतः शिलोदराभोऽसि व्योमकोशोपमोपि च।
130107 ब्रह्मैकघनरूपत्वादजोऽनवयवोऽसि च॥ ८॥
130108
130109 ज्ञोऽसि किंचिन्न किंचिद्वा निःशङ्कमलमास्यताम्।
130110 अचेतनाचिदाभासे शाम्यतामात्मनात्मनि॥ ९॥
130111
130112 अनवधारितविशेषसर्वानुगतसत्तासामान्यरूपत्वात्किंचित्। विशेषबाधे तदनुगतस्य
130113 सामान्यरूपताया अपि निवृत्तैरैकरूप्यावधारणाच्च न किंचित्। चेतना
130114 बुद्धिस्तच्चिदाभासश्च न विद्येते यत्र॥ ९॥
130115
130116 नित्यानन्दतयाऽजस्य कारणं नास्ति कार्यकृत्।
130117 सर्गाद्यसंभवे तस्माद्यदस्ति तदजं शिवम्॥ १०॥
130118
130119 प्रयोजनापेक्षाभावादपि सर्गो नास्तीत्याह - नित्यानन्दतयेति। कारणं
130120 क्रियानिमित्तं फलम्॥ १०॥
130121
130122 अजो येषां तु चिद्रूपो नास्ति मौर्ख्यविलासिनाम्।
130123 सर्गनाशे समुत्पन्ने किं तेषां प्रविचार्यते॥ ११॥
130124
130125 एवं तत्त्वदृशा नित्यमुक्ततासिद्धिमुपपाद्य तदनभ्युपगमे
130126 नित्यबद्धताप्रसक्तिर्मूर्खाणां स्यादित्याह - अज इति।
130127 तेषामनिर्मोक्षदोषानिवृत्तेः किं प्रविचार्यते। निष्फला मोक्षोपायचिन्तेत्यर्थः॥ ११॥
130128
130129 यत्र यत्र परं ब्रह्म तत्र सन्ति जगन्ति हि।
130130 जगच्छब्दार्थरूपेण मुक्तान्येवंविधानि च॥ १२॥
130131
130132 अर्धप्रबुद्धदृष्ट्या यादृशी स्थितिस्तामाह - यत्र यत्रेति॥ १२॥
130133
130134 तृणे काष्ठे जले कुड्ये सर्वत्रैव परं स्थितम्।
130135 सर्वत्रैव च सर्गौघः परिप्रोतः स्थितो [स्थिर इति पाठः।] मिथः॥ १३॥
130136
130137 ब्रह्मणः कः स्वभावोऽसाविति वक्तुं न युज्यते।
130138 अनन्ते परमे तत्त्वे स्वत्वास्वत्वात्यसंभवात्॥ १४॥
130139
130140 तर्हि मिथ्यासर्गस्वभावमेवास्तु ब्रह्म नेत्याह - ब्रह्मण इति। स्वः स्वीयो भावो
130141 व्यावर्तकधर्मो हि स्वभावस्तस्य च धर्मता अस्वभावव्यावर्तकतया वाच्या अद्वये
130142 तु ब्रह्मणि स्वत्वास्वत्वयोरत्यन्तासंभवान्न स्वभावोऽन्यो निरूपयितुं शक्य
130143 इत्यर्थः॥ १४॥
130144
130145 अभावसव्यपेक्षस्य भावस्यासंभवादपि।
130146 पदं बध्नन्ति नानन्ते स्वभावाद्या दुरुक्तयः॥ १५॥
130147
130148 व्यावर्तके स्वशब्दासंघटनमुक्त्वा भावशब्दासंघटनमपि दर्शयति -
130149 अभावेति॥। १५॥
130150
130151 अस्वत्वाभावयोर्नित्येऽनन्तेऽत्यन्तमसंभवात्।
130152 स्वत्वभावेषु सिद्धेषु स्वभावोक्तिर्न तिष्ठति॥ १६॥
130153
130154 व्यावर्त्याप्रसिद्धेरपि पदद्वयस्यापि तत्राघटनमित्याह - अस्वत्वेति। कालान्तरे
130155 देशान्तरे वा तत्प्रसिद्धिशङ्कावारणाय विशिनष्टि - नित्येऽनन्ते इति।
130156 स्वतःसिद्धेष्वव्यावर्तकेषु स्वत्वेषु भावेषु च लोके स्वभावोक्तिः

130157 स्वभावशब्दप्रयोगो न तिष्ठति। अप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १६ ॥
130158
130159 नाहन्त्वं लभ्यते साधो बुद्ध्यालोके निरीक्षितम्।
130160 असदेव कुतोऽप्येतद्बालयक्ष इवोदितम् ॥ १७ ॥
130161
130162 यथा ब्रह्मणि सर्गादिर्न सिद्ध्यतीत्यद्वयता एवं
130163 प्रतीच्यप्यहन्त्वादिरपीत्युभयशोधे अखण्डता सिद्धेत्याशयेनाह - नाहन्त्वमिति
130164 ॥ १७ ॥
130165
130166 मुक्तं त्वहन्त्वशब्दार्थैर्लभ्यते यच्च तत्परम्।
130167 युक्तं त्वहन्त्वशब्दार्थैः प्रेक्ष्यमाणं विलीयते ॥ १८ ॥
130168
130169 प्रेक्ष्यमाणं रत्नतत्त्ववच्छास्त्राचार्यानुभवैः परीक्ष्य तत्त्वदृशा
130170 दृश्यमानम् ॥ १८ ॥
130171
130172 भेदो जगद्ब्रह्मदृशोरभेदः पर्यायशब्दार्थविलासतुल्यः।
130173 संकल्पमात्रं कथितो न सत्यो यथानयोर्वै कटकत्वहेम्नोः ॥ १९ ॥
130174
130175 अनया दृशा जाड्यं चित्स्वभावतामिव जीवजगद्भेदोऽप्यभेदात्मतामेवापन्न इति
130176 प्रदर्शनाय प्राक्तना हेमकटकाभेददृष्टान्ताः पर्यवसन्ना
130177 इत्याशयेनोपसंहरति - भेद इति। संकल्पो राहोः शिर इति
130178 व्यपदेशवद्विकल्पमात्रं विद्वद्भिः कथितः। कटकत्वं कटकाकारः ॥ १९ ॥
130179
130180 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० वि०
130181 स्वर्गापवर्गप्रतिपत्तियोगोपदेशो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥
130182
130183 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
130184 स्वर्गापवर्गप्रतिपत्तियोगोपदेशो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥
130185
130186 एकादशः सर्गः ११
130187
130188 भुशुण्ड उवाच।
130189
130190 शस्त्राणि दयिताङ्गानि लग्नान्यङ्गे निरम्बरे।
130191 यो बुद्ध्यमानः सुसमः स परस्मिन्पदे स्थितः ॥ १ ॥
130192
130193 इहेन्द्रियजयात्पूर्णे निर्विकारमनःस्थितिः।
130194 देहादिदृश्या दृष्टिश्च दृढीकार्येति वर्ण्यते ॥
130195
130196 निरम्बरे वस्त्राद्यनावृते अङ्गे स्वदेहे लग्नानि शस्त्राणि दयितायास्तरुण्याः
130197 स्तनाद्यङ्गानि च बुद्ध्यमानः साक्षादनुभवन्नपि
130198 कामदुःखभयादिविकारानुदयाद्यः सुसमः स्यात् स परस्मिन्पदे स्थितः।
130199 तादृशस्थितिसिद्धिपर्यन्तमिन्द्रियजयात्मनिष्ठे दृढीकार्ये इत्यर्थः ॥ १ ॥
130200
130201 तावत्पुरुषयत्नेन धैर्येणाभ्यासमाहरेत्।
130202 यावत्सुषुप्ततोदेति पदार्थोदयनं प्रति ॥ २ ॥
130203
130204 अमुमेवार्थं स्पष्टमाह - तावदिति। शस्त्रकान्तादिबाह्यपदार्थेभ्यो
130205 विकारोदयनं मिथ्यात्वबुद्ध्या प्रतिक्षिप्य स्वात्मसुखमात्रविश्रान्तिलक्षणा
130206 सुषुप्तता यावदुदेति तावत् ॥ २ ॥
130207
130208 यथा भूतार्थतत्त्वज्ञमाधयोऽग्रगता अपि।

130209 न मनागपि लिम्पन्ति पयांसीव सरोरुहम् ॥ ३ ॥
130210
130211 तत्त्वज्ञानप्रतिष्ठाया आध्यसंस्पर्श एव लक्षणमित्याह - यथेति । न हि
130212 शुक्तिबाधे तद्रजतलाभापहारयोराधिर्दृश्यत इति भावः ॥ ३ ॥
130213
130214 शस्त्राङ्गनानभांस्यङ्गलग्नान्यलमसंविदम् ।
130215 अलग्नानीव शान्तात्मा यः पश्यति स पश्यति ॥ ४ ॥
130216
130217 नभोग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । स पश्यति स साक्षात्कारज्ञानवानिति लक्षणेन
130218 बोध्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥
130219
130220 विषं यथा स्वान्तरेव दुर्घुणीभवति स्वयम् ।
130221 न च दुर्घुणता नाम विषादन्यास्ति काचन ॥ ५ ॥
130222
130223 न भ्रान्तिकल्पितेन जीवभावेनास्य वास्तवनिर्विकारस्वभावोऽपगत इति तद्बाधमात्रेण
130224 तल्लाभो युक्त एवेत्येतदुपपादनाय दृष्टान्तमाह - न चेति । यथा विषं
130225 विषस्वभावादप्रच्युतमेव घुणकीटादिविकारं गतमिति घुणता विषादन्या न तथा
130226 आत्मा ब्रह्मापि स्वतत्त्वपरिज्ञानमात्रैकबाध्यां जीवतां
130227 जीवाकारविवर्तमधितिष्ठतीति जीवता नान्येति योज्यम् ॥ ५ ॥
130228
130229 स्वरूपमजहत्त्वेवं जीवतामधितिष्ठति ।
130230 तथात्मा तत्परिज्ञानमात्रैकप्रविलापिनीम् ॥ ६ ॥
130231
130232 जीवो भवति दुर्घूणोऽमृत्यात्मैव [दीर्घत्वमार्षम् ।] यथा तथा ।
130233 अत्यजन्ती निजं रूपं चिज्जडं रूपमृच्छति ॥ ७ ॥
130234
130235 अमरणस्वभावमेव जडं विषं स्वस्वभावमत्यजदेव यथा
130236 मरणस्वभावकीटजीवो भवति तथा ब्रह्मचिदपि मरणस्वभावं जडं
130237 रूपमृच्छतीति वैपरीत्यांशेऽपि दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥
130238
130239 ब्रह्मण्यनन्योऽप्यन्याभो दुर्घुणः क्वचिदुत्थितः ।
130240 तत्स्थः स एवास इवाप्यतत्स्थ इव सर्गकः ॥ ८ ॥
130241
130242 जीवः वज्जगदपि घुणवदेवोत्थितमित्याह - ब्रह्मणीति ॥ ८ ॥
130243
130244 विषं विषत्वमजहद्यथा स्वान्तः कृमिः क्रमात् ।
130245 न जायते न म्रियते म्रियतेऽपि च जायते ॥ ९ ॥
130246
130247 कृमौ विषस्वभावदृष्ट्या यथा जन्ममरणे न स्तो देहिस्वभावदृष्ट्या तु
130248 स्तस्तथा जीवेऽपि ब्रह्मस्वभावदृष्ट्या न स्तो जीवस्वभावदृष्ट्या तु स्त इत्याह -
130249 विषमिति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥
130250
130251 स्वेनैव संविदर्थेन पदार्थामग्नरूपिणा ।
130252 तीर्यते गोष्पदमिव न तु दैवाद्भवार्णवः ॥ १० ॥
130253
130254 देहेन्द्रियविषयपदार्थेष्वहंममतासक्त्या अमग्नरूपिणा अतिरोहितस्वरूपेण
130255 श्रवणादिप्रयत्ननिष्पादितस्वसाक्षात्कारसंवित्प्रयोजनभूतेन स्वेनैव तीर्यते न तु
130256 दैवं मां तारयिष्यतीति प्रयत्नोपेक्षयेत्यर्थः ॥ १० ॥
130257
130258 सर्वभावान्तरावस्था सर्वभावातिशायिनी ।
130259 अन्तःशीतलता यस्मिंस्तस्मिन्किमिव हेलनम् ॥ ११ ॥
130260

130261 सर्वदृश्यभावबाधपरिशिष्टे एकात्मस्वभावे परमदरिद्रे न
130262 विश्रान्तिसंभावनेति प्रसक्तामवहेलनां वारयति - सर्वेति। सर्वेषां
130263 प्रियतमभावानामान्तरी सारसुखरूपा अवस्था सर्वतापनिवृत्त्या अन्तःशीतललता
130264 यस्मिन् पूर्णात्मस्वभावे ॥ ११ ॥
130265
130266 जगत्पदार्थसत्तान्तः सामान्येनाशु भाविते।
130267 मनोहंकारबुद्ध्यादि कः कलङ्कोऽमलात्मनि ॥ १२ ॥
130268
130269 जीवस्य मनोहंकारादिकलङ्कानिवृत्तावुपायमाह - जगदिति। सामान्येन
130270 सन्मात्रब्रह्मरूपेण ॥ १२ ॥
130271
130272 यथा घटपटाद्यर्थान्पश्यस्येवं शरीरकम्।
130273 तथाहन्त्वमनोबुद्धिवेदनाद्यपि पश्य हे ॥ १३ ॥
130274
130275 यथा घटपटाद्यर्थास्तटस्थतया पश्यसि तथा प्रथमं तटस्थतया शरीरं
130276 पश्य नाहन्त्वाद्यभिमानेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥
130277
130278 जगत्पदार्थसार्थौघमनोबुद्ध्यादि संस्थितम्।
130279 ज्ञ एवासंविदंस्तिष्ठ परिनिष्ठितनिष्ठया ॥ १४ ॥
130280
130281 तदनन्तरं ज्ञः सर्वसाक्षिरूप एव बहिर्जगत्पदार्थसार्थौघमन्तर्मनोबुद्ध्यादि
130282 च असंविदन् ज्ञप्तिमात्ररूपः परिनिष्ठितनिष्ठया स्वाभाविकस्थित्या तिष्ठ ॥ १४ ॥
130283
130284 न केनचित्कस्यचिदेव कश्चिद्दोषो न चैवेह गुणः कदाचित्।
130285 सुखेन दुःखेन भवाभवेन न चास्ति भोक्ता न च कर्तृता च ॥ १५ ॥
130286
130287 तस्यां स्थितौ सर्वगुणदोषादिविक्षेपहेतूपरमसिद्धिरित्याह - न केनचिदिति।
130288 तस्यां स्थितौ भवाभवेन संपदा विपदा तत्प्रयुक्तसुखेन दुःखेन च
130289 केनचिद्धेतुना कस्यचित्कदाचिदपि दोषो गुणश्च नास्ति। यतः कर्तृता नास्त्यतो भोक्ता
130290 च नास्ति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १५ ॥
130291
130292 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
130293 विद्याधरो० यथाभूतार्थवेदनं नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥
130294
130295 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
130296 यथाभूतार्थवेदनं नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥
130297
130298 द्वादशः सर्गः १२
130299
130300 भुशुण्ड उवाच।
130301
130302 ख एव व्योम संपन्नमिति संकल्पनं यथा।
130303 भ्रान्तिमात्रमसद्रूपं तथाहंभावभावनम् ॥ १ ॥
130304
130305 भ्रान्तिमात्रमहंभावश्चिद्विवर्तो जगद्भ्रमः।
130306 तस्य मूलमविद्येति तत्क्षयक्रम ईर्यते ॥
130307
130308 वक्ष्यमाणक्रमेण सहोच्छेदसिद्धये अविद्याया
130309 एवाहंभावलक्षणसूक्ष्मप्रपञ्चभावस्तस्यैव स्थूलप्रपञ्चरूपतेति
130310 सर्वकल्पनानां चिद्विवर्तमात्रतयैकतां दर्शयति - ख एवेत्यादिना। यथा खे
130311 व्योम्न्येवापरं व्योम संपन्नमुत्पन्नमिति मनसा संकल्पनमेकस्यैव व्योम्नो
130312 भेदभ्रान्तिमात्रं तथा अज्ञाते आत्मनि सूक्ष्मप्रपञ्चात्मनोऽहंभावस्य

130313 भावनं कल्पनमित्यर्थः ॥ १ ॥
130314
130315 खे खं जातमिति भ्रान्तेरहं कल्पयिता यथा ।
130316 तथा निर्व्यपदेश्यात्म सदस्त्यसदिवाततम् ॥ २ ॥
130317
130318 ननु दृष्टान्ते कल्पयिता पुरुषस्तृतीयोऽस्ति तत्र कस्तृतीयस्तमाह - खे खमिति ।
130319 निर्व्यपदेशि अविद्यापिहितत्वादसदिवाततमत एव शब्दादिना अव्यवहार्यमात्मरूपं
130320 सद्वस्त्वस्ति तृतीयं कल्पकमित्यर्थः ॥ २ ॥
130321
130322 खे खात्मैवास्ति चिद्रूपं तत्स्वकं बुध्यते वपुः ।
130323 भासते यदिदन्त्वेन नाहमस्मि न चानहम् ॥ ३ ॥
130324
130325 दृष्टान्ते यथा खे अद्वयः खात्मैवास्ति द्वितीयं तु खं कल्पकपुरुषस्य
130326 संकल्पावच्छिन्नचिद्रूपं स्वकं संकल्पात्मकं वपुरेव यथा कल्पयित्वा बुध्यते
130327 तथा यद्यस्मादविद्योपहितचिदात्मा स्वकं
130328 वपुरविद्यामेवाहमिदमित्यभिमन्त्रभिमन्तव्यरूपेण कल्पयित्वा भासते ततो नाहं
130329 नामाज्ञानादन्यदस्ति नाप्यनहंप्रपञ्चरूपमित्यर्थः ॥ ३ ॥
130330
130331 ततश्चिद्रूपमस्तीदृग्यत्र स्थूलं खमप्यलम् ।
130332 अणाविव महामेरुस्तत्संवित्तिर्हि खादिता ॥ ४ ॥
130333
130334 अत एव तत्परमसूक्ष्मं सर्वस्थूलकल्पनाधिष्ठानं ब्रह्मास्तीति परिचेयमित्याह ##-
130335
130336 घनस्ततोऽचिदाभासः खादप्यतितरामणुः ।
130337 जानाति यत्स्वभावं तदेतत्सर्गतया स्थितम् ॥ ५ ॥
130338
130339 परमसौक्ष्म्यं तस्योक्तमुपपादयति - घन इति ।
130340 खादाकाशादप्यतितरामणुरचिदाभासोऽज्ञानलक्षणोऽनादिविवर्तस्तत आत्मचितेः
130341 सकाशात् घनः स्थूल एव तत्तादृशं परमसूक्ष्मं
130342 चैतन्यमनाद्यहमिदमाकारवासनयोत्तरोत्तरस्थूलस्वभावकल्पनया जानाति । एतदेव
130343 सर्गतया आभासान्निरूढमित्यर्थः ॥ ५ ॥
130344
130345 अहन्ताखादितायात्मविदः प्रसरणं जगत् ।
130346 अम्भोद्रवप्रसरणं यथावर्तादिवेष्टनम् ॥ ६ ॥
130347
130348 आत्मविद आत्मचैतन्यस्याऽध्यात्ममहन्ताद्यधिलोकं तु खादिता पञ्चभूतता तदादि
130349 प्रसरणं विवर्तविस्तारो जगत्सर्गः ॥ ६ ॥
130350
130351 अचित्प्रसरणंन् शान्तमस्पन्दीव जलद्रवः ।
130352 निःस्पन्दपवनाकारमाकाशहृदयोपमम् ॥ ७ ॥
130353
130354 चित्प्रसरणस्याभावः अचित्प्रसरणं शान्तं जगदुपरमः प्रलय इति यावत् ॥ ७ ॥
130355
130356 न देशकालादिजगत्प्रसरेषु च युज्यते ।
130357 घनाच्छून्यान्निराभासाच्चिन्मात्रविसरादृते ॥ ८ ॥
130358
130359 एवं सिद्धस्य देशकालादिजगतोऽवान्तरकार्यसहस्रलक्षणेषु प्रसरेष्वपि
130360 चिन्मात्रप्रसरादृते अन्यत्पारमार्थिकं रूपं न युज्यते नोपपद्यते ॥ ८ ॥
130361
130362 चिन्मात्रे प्रसृते काले [काष्ठे इति पाठः ।] व्योम्नि नावि जले स्थले ।
130363 निद्रायां जाग्रति स्वप्ने भवेज्जगदिवोदितम् ॥ ९ ॥
130364

130365 तत्रोपपत्तिं दर्शयति - चिन्मात्रे इति। निद्रायां प्रसिद्धस्वप्ने जाग्रति प्रसिद्धे
130366 मनोराज्यादिस्वप्ने च॥ ९॥
130367
130368 प्रसरणाप्रसरणे न च संभवतो विदः।
130369 खादप्यत्यन्तस्वच्छत्वादक्षोभादेः सदैव हि॥ १०॥
130370
130371 चितो जगदाकारपरिणामलक्षणो वास्तवः प्रसर एव किं न स्यात्तत्राह -
130372 प्रसरणेति। क्षोभः संचलनं तदादिसर्वविकारशून्यत्वादित्यर्थः॥ १०॥
130373
130374 ज्ञश्चेतति न भोगादि न चैवात्मन्यसावहम्।
130375 द्रवत्वमम्भसीवान्तरद्वितीयः परे स्थितः॥ ११॥
130376
130377 ननु सुखदुःखभोगाद्यनुभवरूपा देहाद्यहंभावरूपाश्च विकाराश्चिदात्मनि
130378 दृश्यन्ते तत्राह - ज्ञ इति। परे कूटस्थस्वभावे। तथा च चिदाभासस्यैव
130379 भोगादिविभ्रमा न कूटस्थात्मन इति भावः॥ ११॥
130380
130381 धीर्ह्रीः श्रीर्भीः स्मृतिः कीर्तिः कान्तिरित्यादिकं गणं।
130382 न पश्यति विसंकल्पस्तमसीव पदान्यहेः॥ १२॥
130383
130384 उक्तेऽर्थे संकल्पादिमनोवृत्त्यन्वयव्यतिरेकदर्शनं प्रमाणमित्याह - धीरिति।
130385 श्रीश्चिन्तात्मकमनोवृत्तिः। श्रीः संपदभिमानलक्षणा हर्षात्मकमनोवृत्तिः।
130386 कीर्तिः स्वगुणख्यातिश्रवणजन्या तादृशवृत्तिः। कान्तिरिच्छा। सर्वत्र
130387 मनोवृत्तिबोधकैः पदैस्तद्धेतवो बाह्यविषया लक्ष्यन्ते॥ १२॥
130388
130389 ब्रह्मेन्दुबिम्बस्फुरितचिज्ज्योत्स्नांशामृतद्रवः।
130390 दिक्कालासंभवात्सर्गो नेश्वरादतिरिच्यते॥ १३॥
130391
130392 ब्रह्मलक्षणादिन्दुबिम्बात्स्फुरिता या जीवचिदाभासलक्षणज्योत्स्ना
130393 तदंशचाक्षुषादिज्ञानरूपं यदमृतं तदधीनसिद्धिकत्वात्तद्द्रवप्रायः सर्ग
130394 ईश्वराद्ब्रह्मणो नातिरिच्यते। कुतः। तदाधारयोर्दिक्कालयोर्निरवयवे निष्क्रिये च
130395 ब्रह्मण्यसंभवात्। सत्यां हि दिशि मूर्तद्रव्यस्य क्रियया सर्गकालः कल्प्येत। न च
130396 सा प्रागस्ति। एवं सति काले दिगाद्युत्पत्तिः कल्प्येत। न च प्रलये सोऽस्ति। क्रियातिरिक्तस्य
130397 तत्साधकस्याभावात्। पूर्णे कूटस्थे क्रियाऽयोगात्। न च तयोरसतोः
130398 कस्यचिदन्यस्यावकाशोऽस्तीति न ब्रह्म व्यतिरिक्तसिद्धिरित्यर्थः॥ १३॥
130399
130400 आधिमान्यः स्फुरत्येवं परे स्फुरति भासुरम्।
130401 जगदाद्यात्मकं चित्तं चक्रौघत्वमिवाम्भसि॥ १४॥
130402
130403 परे परमेश्वरे एवं वर्णितदिशा स्वाभिन्नजगदाकारे भासुरं यथा स्यात्तथा
130404 सर्वसाधारणसच्चिदानन्दात्मना स्फुरति सति क्वचिदेव देहादौ विशेषाभिमानेन
130405 तदनुकूलप्रतिकूलेषु हेयोपादेयतादिकल्पनेन आधिमान्योऽहंकारात्मा अन्य इव स्फुरति
130406 तत्सर्वजगज्जीवबन्धमोक्षादिकल्पनात्मकमम्भसि चक्रावर्तौघ इव कल्पितं
130407 भ्रान्तं चित्तमेव नाणुमात्रमप्यन्यदस्तीत्यर्थः॥ १४॥
130408
130409 मज्जनोन्मज्जनारावैर्विवर्तावर्तवेष्टनैः।
130410 अच्छिन्नानुपदं क्षीणा भाति सर्गसरिच्चिरम्॥ १५॥
130411
130412 दृष्टान्तदार्ष्टान्तिके रूपकेणैकीकृत्योपपादयति - मज्जनेति। अनुपदं
130413 सद्यस्तत्त्वसाक्षात्कारात् क्षीणा सर्गलक्षणा मरीचिसरित्॥ १५॥
130414
130415 यथावर्तैः पयो भाति धूमो भाति यथा घनः।
130416 तथा जडात्मकतया तृतीयः सर्ग एतयोः॥ १६॥

130417
130418 दूराद्धूमराशिर्यथा घनो निबिडो मेघो वा भाति। एतयोर्ब्रह्ममनसोस्तृतीयः
130419 सर्गो विषयत्वाज्जडात्मकतया सत्यतया स्फुरणादजडात्मकतया च भातीति शेषः॥
130420 १६॥
130421
130422 दारुणि क्रकचच्छेदे यथावर्तादिकं तथा।
130423 अदिगादौ परे सर्गस्तदतद्रूपवानयम्॥ १७॥
130424
130425 तदतद्रूपवान् जडाजडरूपवान्॥ १७॥
130426
130427 संसारकदलीस्तम्भाद्विना संकल्पपल्लवम्।
130428 मृदुनोऽपि दृषत्क्रूरान्न किंचिल्लभतेऽन्तरम्॥ १८॥
130429
130430 स्वतो मिथ्यात्वान्मृदुनोऽप्यधिष्ठानसत्तया दृषदिव
130431 क्रूराद्दृढात्स्फटिकशिलाप्रतिबिम्बितकदलीस्तम्भादन्तरमसाम्यं न
130432 किंचिद्विवेकदृशा लभते। संकल्पकल्पितपल्लववैलक्षण्यकृतमेव
130433 वैसादृश्यंन् नान्यदित्यर्थः॥ १८॥
130434
130435 सहस्रखुरमूर्धाक्षिकरवक्त्रेहितोहितम्।
130436 नानाद्रितनुदिग्देशसरित्प्रादेशमात्रकम्॥ १९॥
130437
130438 इदानीं जगत्पटलिखितचित्रराज्यसादृश्येन वर्णयति - सहस्रेत्यादिचतुर्भिः।
130439 सहस्रसंख्यानि करादिवक्रान्तानि तदीहितानि तदिङ्गितानि च ऊहितानि वितर्कितानि यत्र।
130440 नानाविधा अद्रयस्तनवश्चतुर्विधशरीराणि दिशो देशाः सरितश्च प्रादेशमात्रमिव
130441 परिच्छिन्ना यत्र॥ १९॥
130442
130443 अन्तःशून्यमसारात्म बहुरागोपरञ्जितम्।
130444 स्फुरद्विरागविहितमार्जनामात्रतर्जनम्॥ २०॥
130445
130446 अन्तःशून्यमवस्तु आन्तरावयवशून्यं च। बहुभिः रागैः कामै
130447 रञ्जकद्रव्यैश्चोपरञ्जितम्। विरागो वैराग्यं विरुद्धवर्णंन् मार्जनद्रव्यं च
130448 तद्विहितमार्जनामात्रमेव तर्जनं निरासो यस्य॥ २०॥
130449
130450 ससुरासुरगन्धर्वविद्याधरमहोरगम्।
130451 जडात्मपवनस्पन्दि परचेतनचेतितम्॥ २१॥
130452
130453 जडात्मना पवनेन सूत्रात्मना प्रसिद्धवायुना च स्पन्दनशीलम्। परेण
130454 ब्रह्मचेतनेन द्रष्टृचेतनेन च चेतितम्॥ २१॥
130455
130456 पटे चित्रमहाराज्यमिव भासुरसुन्दरम्।
130457 परामर्शासहं चारु विकल्पस्फूर्जितं जगत्॥ २२॥
130458
130459 परामर्शो विचारः परेण आमर्श उपमर्दश्च तदसहम्॥ २२॥
130460
130461 स्पन्दात्मनि विकल्पांशे पतिताऽसत्यरूपिणि।
130462 संवित्प्रसरति भ्रान्तौ तैलबिन्दुरिवाम्भसि॥ २३॥
130463
130464 विकल्पांशे विकल्पवृत्तौ मनसि प्रतिबिम्बभावेन पतिता
130465 अर्थशून्यत्वाद्बाध्यत्वाच्चासत्यरूपिणि॥ २३॥
130466
130467 हृल्लेखाजालविसरैः सर्वावर्तविवर्तनैः।
130468 विसरत्स्नेहसंमिश्रजडानुदयचर्वणैः॥ २४॥

कथं प्रसरति तदाह - हृल्लेखेति | हृदयं मनो लिखन्ति क्षोभयन्तीति
कृल्लेखाः कामवासनास्तल्लक्षणस्य जालस्यानायस्य विसरैः समूहैर्निबद्धा |
पुत्रकलत्रादिषु विसरता स्नेहेन संमिश्रं यथा स्यात्तथा जडा मिथ्यात्वादनुदया
अनुत्पन्ना एव ये शब्दस्पर्शादयोऽर्थास्तेषां चर्वणैरास्वादनैः प्रसरति स एव
चित्रमहाराज्यत्वेन वर्णितः संसार इत्यर्थः || २४ ||

अहमित्यादिचिद्रूपे विकल्पेनोन्मुखी सती |
न पराद्यतिरिक्तैषा जलत्वादिव तोयता || २५ ||

एवंरीत्या एषा आदिचित् अहमिति विकल्पेनोन्मुखी बहिर्मुखी जीवभावमिवापन्ना सत्यपि न
परात्परमात्मनो व्यतिरिक्ता | भेदकोपाधीनां विकल्पमात्रत्वे
जीवपरशब्दयोर्जलतोयशब्दवदेकार्थपर्यवसानादिति भावः || २५ ||

चिदादित्यः स्व आत्मैव सर्ग इत्यभिधीयते |
भूत्वाहमिति तेनान्यो न न सर्गोऽस्ति न सर्जकः || २६ ||

उपाध्यनुप्रवेशेन नामरूपव्याकर्तुरहमर्थजीवस्य ब्रह्ममात्रत्वे
तद्भोग्यसर्गशब्दार्थोऽपि ब्रह्ममात्रं संपन्न इत्याह - चिदादित्य इति || २६ ||

स्पन्दात्मिकायांन् सत्तायां यथा स्पन्दो जलद्रवः |
तथा चिदात्मा व्योमत्वे न व्योमत्वादि वेत्ति हि || २७ ||

जगतो राहुशिरोवच्चिद्विकल्पमात्रतामविद्यामात्रतापर्यवसानाय
दृष्टान्तेनोपपादयति - स्पन्दात्मिकायामिति | जलं स्पन्दते इत्यत्र विचार्यताम् |
किं जलमेव स्पन्दात्मना आस्ते उतान्यत् | न द्वितीयः | अन्यस्यानुपलम्भात् | अन्य एव
स्पन्दत इति हि तदा स्यात् स्पन्दस्य जलापेक्षानियमाभावप्रसङ्गाच्च | न च
समवायात्तन्नियमस्तस्य संबन्धानवस्थया असिद्धेः | आद्ये तु कल्पे जलस्य
स्पन्दकर्तृत्वानुपपत्तिः | न हि स्पन्दात्मा स्पन्दं करोति स्पन्दस्यापि कर्तृत्वापत्तेः
| तस्माज्जलद्रवो यथा स्पन्दात्मिकायां स्वसत्तायामस्पन्द एवेति
स्पन्दप्रत्ययोविकल्पमात्रं तथा चिदात्मा व्योमादिप्रपञ्चनिर्माणेपि न व्योमत्वे
स्थितो न व्योमकर्तेति न स्वस्यान्यस्य वा व्योमभावादिकं वेदितुं शक्नोतीति
जलद्रवभेदविकल्पवद्विकल्पमात्रमेव तदित्यर्थः || २७ ||

देशकालादिनिर्माणपूर्वकं वेदनं विदः |
सर्गात्मकत्वात्तेनाम्बुद्रवसाम्यं न दूरगम् || २८ ||

ननु जलद्रवभेदविकल्पे देशकालभेदो नियामकोऽस्ति | पूर्वकाले पूर्वदेशे स्थितं
जलमुत्तरकाले परदेशे उपलभ्यते | उत्तरदेशप्राप्तिस्तत्क्रियापूर्विकैव शरादौ
कॢप्तेति जलेपि द्रवणक्रियाभेदः कल्प्यते | ब्रह्मणि त्वद्वये न देशकालभेदोऽस्तीति न
वियदादिभेदविकल्पे निमित्तमस्तीत्यम्बुद्रवसाम्यं दूरापास्तमिति शङ्कां
समाधत्ते - देशेति | किमयं वियदादिसर्गविकल्पासंभवः
सर्गात्मकत्वदशायामाक्षिप्यते उत ब्रह्मदशायाम् | द्वितीये इष्टापत्तिः | न हि वयं
ब्रह्मभावे कंचिद्विकल्पमङ्गीकुर्मः | सर्गात्मकत्वदशायां तु अयं सर्गकालः
प्राक् प्रलयकाल इति कालविभागं संसारासंसारदेशभेदं च कल्पनया निर्माय
तत्र विदश्चिदात्मनो वियदादिविकल्पवेदनं वर्णयाम इति नाम्बुद्रवसाम्यं
दूरगमित्यर्थः | तथा चोक्तं वार्तिके अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते |
ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते || इति || २८ ||

मनोहंभावबुद्ध्यादि यत्किंचिन्नाम वेदनम् |
अविद्यां विद्धि यत्नेन पौरुषेणाशु नश्यति || २९ ||

130521 देशकालभेदनिर्माणस्यापि देशकालान्तरसापेक्षत्वादनवस्था। एवं विकल्पानां
130522 मनोहंभावबुद्ध्यादिसाध्यत्वाद्वियदादिसर्गभेदविकल्पकाले
130523 तेषामसिद्धत्वात्कथं विकल्पनेत्याद्याशङ्का अपि अनुपपत्त्यादिदोषसहस्रभाजना
130524 विद्यामात्रत्वाभ्युपगमादेव परिहर्तव्या इत्याशयेनाह - मन इति॥ २९॥
130525
130526 अर्धं मिथःसंकथया भागः शास्त्रविचारणैः।
130527 आत्मप्रत्ययतः शिष्टमविद्याया निवर्तते॥ ३०॥
130528
130529 केन केन पौरुषेण कियती सा नश्यति तदाह - अर्धमिति।
130530 विनयप्रणतिदानसन्मानादिवशीकृतैस्तत्त्वविद्भिः सह
130531 संकथनात्प्रथमभूमिकाप्रतिष्ठापर्यन्तमभ्यस्तयोत्कटवैराग्यादि##-
130532 नश्यतीत्यर्थः। शास्त्रविचारणैः श्रवणादिभिः प्रमाणप्रमेयासंभावनादिरूपो
130533 देहादिष्वहंतारूपश्चाविद्याया विक्षेपशक्तिरूपो भागश्चतुर्थांशो नश्यति।
130534 आत्मप्रत्ययतो
130535 ब्रह्मात्मभावसाक्षात्काराच्चतुर्थभूमिकामारभ्योत्तरोत्तरमुपचीयमानात् शिष्ट
130536 आवरणशक्तिरूपश्चतुर्थभागश्चारुणोदयोत्तरं तम इव क्रमानिवर्तत इत्यर्थः॥
130537 ३०॥
130538
130539 चतुर्भागात्मनि कृते इत्यविद्याक्षये क्रमात्।
130540 समकालाच्च यच्छिष्टं तदनामार्थसन्मयम्॥ ३१॥
130541
130542 इति प्राग्दर्शितप्रकाराद्भूमिकाभ्याससमकालात्क्रमादविद्याक्षये कृते सति
130543 यच्छिष्टं तन्नामरूपरहितं सन्मात्रमेव परमपुरुषार्थ इत्यर्थः॥ ३१॥
130544
130545 श्रीराम उवाच।
130546
130547 अर्धं मिथःसंकथया भागः शास्त्रविचारणैः।
130548 आत्मप्रत्ययतो भागः कथं तस्या निवर्तते॥ ३२॥
130549
130550 संक्षेपोक्तं विस्तरेण जिज्ञासू रामः पृच्छति - अर्धमित्यादिना॥ ३२॥
130551
130552 समकाले क्रमाच्चेति मुनिनाथ किमुच्यते।
130553 तदनामार्थसच्चेति सच्चासच्चेति किं वद॥ ३३॥
130554
130555 अनामार्थसन्मयमित्यत्र मयटा असदंशस्यापि क्रोडीकारात्सच्चासच्चेत्युक्तम्।
130556 तत्रासदंशः किं तद्वदेत्यर्थः॥ ३३॥
130557
130558 श्रीवसिष्ठ उवाच।
130559
130560 सुजनेन विरक्तेन संसारोत्तरणार्थिना।
130561 सह चाप्यात्मविदुषां संसृतिं प्रविचारयेत्॥ ३४॥
130562
130563 प्रश्नक्रमाद्वसिष्ठ उत्तरमाह - सुजनेनेति। आत्मविदुषा सह
130564 चशब्दादपिशब्दाच्चान्येनापि मुमुक्षुणा सह स्वबुद्ध्या च संसृतिं केयं
130565 किंपर्यवसाना किंमूला किंसारा कथमुत्तरणीयेति च प्रविचारयेत्॥ ३४॥
130566
130567 यतः कुतश्चिदन्विष्य सविरागममत्सरम्।
130568 जनं सज्जनमात्मज्ञं यत्नेनाराधयेद्बुधः॥ ३५॥
130569
130570 संपन्ने संगमे साधोरविद्यार्धं क्षयं गतम्।
130571 विद्धि वेद्यविदां श्रेष्ठ ज्येष्ठश्रेष्ठदशोदयात्॥ ३६॥
130572

130573 इतरभूमिकाभ्यो ज्येष्ठा साधनचतुष्टयसंपत्त्या च श्रेष्ठा या
130574 प्रथमभूमिकाप्रतिष्ठा दशा तदुदयादित्यर्थः ॥ ३६ ॥
130575
130576 अर्धं सज्जनसंपर्कादविद्याया विनश्यति ।
130577 चतुर्भागस्तु शास्त्रार्थैश्चतुर्भागं स्वयत्नतः ॥ ३७ ॥
130578
130579 चतुर्भागं चतुर्थभागम् । स्वयत्नतो नाशयेदिति शेषः ॥ ३७ ॥
130580
130581 एकोऽभिलाष उत्पन्नो भोगेभ्यश्च निवार्यते ।
130582 तत्क्षये यात्यविद्यायाश्चतुर्थांशः स्वयत्नतः ॥ ३८ ॥
130583
130584 तत्राद्यमुपपादयति - एक इति । एक उत्कटमुमुक्षालक्षणोऽभिलाष
130585 उत्पन्नश्चेदयंन् पुरुषो वैराग्यादिसंपदा भोगेभ्यस्तत्साधनेभ्यश्च निवार्यते ।
130586 अवश्यं निर्ममः संन्यस्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥
130587
130588 साधुसङ्गमशास्त्रार्थस्वयत्नैः क्षीयते मलम् ।
130589 एकैकेनाथ सर्वैश्च तुल्यकालं क्रमादपि ॥ ३९ ॥
130590
130591 युगपत्प्राप्तौ तुल्यकालम् । क्रमात्प्राप्तौ क्रमादपि ॥ ३९ ॥
130592
130593 यदविद्याक्षयैकात्म न किंचित्किंचिदेव च ।
130594 शिष्यते तत्परं प्राहुरनामार्थमसच्च सत् ॥ ४० ॥
130595
130596 पञ्चमप्रश्नस्याप्युत्तरमाह - यदिति । अर्थक्रियाव्यवहारानर्हत्वादसत्
130597 अबाध्यपरमपुरुषार्थत्वात्सच्चेत्यर्थः ॥ ४० ॥
130598
130599 ब्रह्मेदं घनमजराद्यनन्तमेकं संकल्पस्फुरणमविद्यमानमेव ।
130600 बुद्ध्वैवं व्यपगतमानमेयमोहो निर्वाणं परिविहरन्विशोकमास्स्व ॥ ४१ ॥
130601
130602 हे राम इदं परिशिष्टवस्तु आनन्दैकघनं जरादिविकारशून्यंन् ब्रह्मैव ।
130603 जीवजगद्रूपं तु संकल्पो विकल्पस्तत्स्फुरणमात्रमित्यविद्यमानमेव ।
130604 त्वमेवमात्मानात्मतत्त्वं बुद्ध्वा व्यपगतमानादित्रिपुटीमोहः सन् निर्वाणं
130605 ब्रह्मैव भूत्वा निरतिशयबृहत्त्वादेव परितो व्याप्त्या विहरन् सन् विशोकमास्स्व
130606 तिष्ठेत्यर्थः ॥ ४१ ॥
130607
130608 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० वि०
130609 संकल्पसर्गयोरैक्यप्रतिपत्तिर्नामद्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥
130610
130611 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
130612 सङ्कल्पसर्गयोरैक्यप्रतिपत्तिर्नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥
130613
130614 त्रयोदशः सर्गः १३
130615
130616 भुशुण्ड उवाच ।
130617
130618 जगत्प्रसररूपस्य न देश उपयुज्यते ।
130619 न कालो धारणे स्तम्भ आलोकस्याम्बरे यथा ॥ १ ॥
130620
130621 मायाकार्ये न देशादेरपेक्षेत्यत्र वर्ण्यते ।
130622 इन्द्रस्याणूदरे राज्यकल्पनाख्यानविस्तरः ॥
130623
130624 देशकालादिनिर्माणपूर्वकं वेदनं विदुः । सर्गात्मकत्वात् इति यदुक्तं

130625 तस्योपपादनायेन्द्रत्रसरेण्वाख्यानं वक्तुं भूमिकां रचयति - जगदित्यादिना।
130626 देशकालादिनिर्माणपूर्वकं वेदनमित्यङ्गीकृत्यवादः। वस्तुतस्तु
130627 दृष्टसृष्ट्या युगपदेव सह देशकालाभ्यां जगत्प्रसररूपस्य मायिकसर्गस्य
130628 धारणेन प्राक्सिद्धो देश उपयुज्यते। यथा अम्बरे युगपत्प्रसृतस्यालोकस्य धारणे
130629 स्तम्भो नोपयुज्यते तद्वदित्यर्थः॥ १॥
130630
130631 मनोमनननिर्माणमात्रमेतज्जगत्त्रयम्।
130632 शान्तं तनु लघु स्वच्छं वातान्तः सौरभादपि॥ २॥
130633
130634 वातान्तः प्रसृतमतिसूक्ष्मत्वाद्वातेनापि धारयितुं कम्पयितुं चाशक्यं
130635 यत्सौरभं ज्योतिः सौरभं सौगन्ध्यंन् च तस्मादपि शान्तं तिरोभूतं तनु
130636 सूक्ष्मं लघु अगुरु स्वच्छं चेत्यर्थः॥ २॥
130637
130638 चिच्चमत्कृतिमात्रस्य साधो जगदणोः किल।
130639 वातान्तः सौरभं मेरुरन्यानुभवयोगतः॥ ३॥
130640
130641 हे साधो चिच्चमत्कृतिमात्रत्वेन दृष्टस्य जगदणोरपेक्षया
130642 वातान्तर्गतसौरभमपि मेरुरिव स्थूलं किल। अन्यानुभवयोगतः अन्यैरपि
130643 चक्षुर्घ्राणादिसंयोगेनानुभूयमानत्वादित्यर्थः॥ ३॥
130644
130645 यंन् प्रयुदेति सर्गोयं स एवैनं हि चेतति।
130646 पदार्थः संनिवेशं स्वमिव स्वप्नं पुमानिव॥ ४॥
130647
130648 दृष्टसृष्टिरूपस्य प्रपञ्चस्य तु न
130649 स्वकल्पकदृगन्यगोचरतेत्यसाधारणत्वात्परमसौक्ष्म्यमित्याह - यं प्रतीति।
130650 यथा मानोरथिकपदार्थः स्वसंनिवेशं स्वसाक्षिणा स्वयमेव चेतति। यथा पुमान्
130651 स्वस्वप्नं स्वयमेव चेतति तद्वदित्यर्थः॥ ४॥
130652
130653 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
130654 यद्वृत्तं देवराजस्य त्रसरेणूदरे पुरा॥ ५॥
130655
130656 अत्र अस्मिन्पूर्वसिद्धदेशकालानपेक्षारूपे अनन्यानुभवगोचरतया
130657 परमसौक्ष्म्यरूपे चार्थे उपपादकम्॥ ५॥
130658
130659 क्वचित्कदाचित्कस्मिंश्चित्किंचित्कल्पद्रुमेऽभवत्।
130660 कस्यांचिद्युगशाखायां फलं जगदुदुम्बरम्॥ ६॥
130661
130662 कश्चिच्चासौ कल्पद्रुमश्च किंचित्कल्पद्रुमस्तस्मिन्। सर्वकल्पनाफलाधारे
130663 मायाशबले ब्रह्मणीति यावत्। युगशाखायां शाखाद्वयसंधौ।
130664 जगद्ब्रह्माण्डस्तद्रूपमुदुम्बरं फलम्॥ ६॥
130665
130666 ससुरासुरभूतौघमशकाहितघुंघुमम्।
130667 शैलमांसलपातालद्युभूम्युग्रकपाटकम्॥ ७॥
130668
130669 तद्वर्णयति - ससुरासुरेत्यादिना। शैलैः कीलस्थानीयैर्मांसलानि दृढानि
130670 पातालादिलोकत्रयलक्षणानि उग्राणि दुराधर्षाणि कपाटानि यत्र।
130671 यद्यप्युदुम्बररूपकेन्तःकपाटवर्णनमनुपयुक्तं तथापि
130672 कल्पवृक्षफलोदुम्बरफलकल्पकमनोवृत्त्यनुसारित्वेन
130673 प्रसिद्धवैलक्षण्यकल्पनया कथंचिद्योज्यम्॥ ७॥
130674
130675 चिच्चमत्कृतिचारूच्चैर्वासनारसपीवरम्।
130676 विविधानुभवामोदं चित्तास्वादमनोहरम्॥ ८॥

130677
130678 चितश्चमत्कृत्या रचनाशक्तिवैचित्र्येण चारु। उच्चैर्बृहत्॥ ८॥
130679
130680 बृहद्ब्रह्मतरुप्रौढसत्ताव्रततिकोटिगम्।
130681 अहंकारमहावृन्तं समालोकसमुज्ज्वलम्॥ ९॥
130682
130683 बृहन् प्राग्वर्णितो यो ब्रह्मतरुरुदुम्बरस्तस्मिन्प्रौढा आविर्भूता याः
130684 सूक्ष्मजगत्सत्ताव्रततिकोटयस्तदन्तर्गतम्। सम आलोकः साक्षिचित् तेन समुज्ज्वलम्॥ ९॥
130685
130686 मोक्षद्वारविकास्यास्यं सरिदब्धिशिरावृतम्।
130687 मात्रापञ्चककोशस्थं तरत्तारकसीकरम्॥ १०॥
130688
130689 मोक्षद्वारं ज्ञानमेव विकासि आस्यं मुखं यस्य। मात्रास्तन्मात्राणि। तरन्ति
130690 ऊर्ध्वं प्लवमानानि तारकाण्येव सीकरा रसकणा नीहारकणा वा यत्र॥ १०॥
130691
130692 कल्पावसानजरठं काककोकिलगाम्यथ।
130693 पतितं शान्तिमायातं क्वाप्यन्तावासनं गतम्॥ ११॥
130694
130695 महाकल्पावसाने जरठं पक्वं पातोन्मुखम्। अथ तदनन्तरं काकगामि
130696 कोकिलगामि वा। यथा प्रसिद्धोदुम्बरमन्ते काकैः कोकिलैर्वा भक्ष्यते
130697 तद्वदसच्छास्त्रकटुरवानुसारिण्या अविद्याकाक्या शास्त्रमधुररवानुसारिण्या
130698 विद्याकोकिलया वा ग्रस्यमानं क्वापि अन्तं वासनामात्रशेषलक्षणंन्
130699 नाशमवासनं ब्रह्मभावं वा आगतं भविष्यतीत्यर्थः॥ ११॥
130700
130701 तत्राभूदमराधीशः शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः।
130702 क्षौद्रकुम्भनिषण्णानां क्षुद्राणामिव नायकः॥ १२॥
130703
130704 तत्र तस्मिन्नुदुम्बरे। क्षुद्राणां मधुमशकानाम्॥ १२॥
130705
130706 गुरूपदेशस्वाभ्यासात्स क्षीणावरणोऽभवत्।
130707 महात्मा भावितान्तात्मा पूर्वापरविदां वरः॥ १३॥
130708
130709 भावितः अन्तःसर्वकल्पनावधिरात्मा येन॥ १३॥
130710
130711 नारायणादिषु ततः कदाचिद्वीर्यशालिषु।
130712 क्वचिदेव निलीनेषु सत्स्वेकः ससुराधिपः॥ १४॥
130713
130714 शस्त्रज्वालानलोद्गारैरयुध्यत महासुरैः।
130715 विजितस्तैर्महावीर्यैरतो व्यद्रवदाद्रुतम्॥ १५॥
130716
130717 शस्त्रज्वालानलानुद्गिभ्रतीति शस्त्रज्वालानलोद्गाराः। कर्मण्यण्। कृद्ग्रहणे
130718 गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादुपपदसमासः। आसमन्ताद्द्रुतं शीघ्रम्॥ १५॥
130719
130720 दिशो दश सुवेगेन दुद्रावाभिद्रुतोऽरिभिः।
130721 न विश्रामास्पदं प्राप परलोक इवाधमः॥ १६॥
130722
130723 सुवेगेन अतिजवेन। अधमः पापकृत्॥ १६॥
130724
130725 तद्भ्रान्तदृष्टिष्वरिषु मनाक् छिद्रमवाप्य सः।
130726 प्रशमं कायसंकल्पं नीत्वा स्वं स्वान्तरे बहिः॥ १७॥
130727
130728 अरिषु मनागू भ्रान्तदृष्टिषु सत्सु। तत् तदा। छिद्रं निलयनावसरम्। कायाकारं

130729 स्थूलाकारसंकल्पं स्वान्तरे भूतसूक्ष्मे प्रशमं नीत्वा विलाप्याणुतरो भूत्वा
130730 बहिः कमपि त्रसरेणुं विवेशेति परेणान्वयः ॥ १७ ॥
130731
130732 कमप्यर्कांशुकोशस्थं त्रसरेणुं विवेश सः ।
130733 संविद्रूपतया पद्मकोशं मधुकरो यथा ॥ १८ ॥
130734
130735 तदन्तःप्रवेशसंकल्पसंविद्रूपतया ॥ १८ ॥
130736
130737 स तत्राशु विशश्राम चिरादाश्वासमाययौ ।
130738 अथ विस्मृतसंग्रामो निवृत्तिं समुपागमत् ॥ १९ ॥
130739
130740 निवृत्तिं बहिर्गमनाभावम् । अनिवृत्तिमिति वा छेदः ॥ १९ ॥
130741
130742 कल्पितं सद्म तत्राथ स क्षणादनुभूतवान् ।
130743 तस्मिन्सद्मनि पद्मान्ते रेमे स्व इव विष्टरे ॥ २० ॥
130744
130745 पद्मान्ते पद्मासनमध्ये । स्वे स्वलोकप्रसिद्धे विष्टरे सिंहासन इव ॥ २० ॥
130746
130747 गृहस्थः स ददर्शाथ कल्पितं नगरं हरिः ।
130748 मणिमुक्ताप्रवालादिकृतप्राकारमन्दिरम् ॥ २१ ॥
130749
130750 नगरान्तर्गतोऽपश्यत्ततो जनपदं हरिः ।
130751 नानाद्रिग्रामगोकाटपत्तनारण्यराजितम् ॥ २२ ॥
130752
130753 गोवाटा व्रजाः ॥ २२ ॥
130754
130755 तादृग्प्रतिश्चेतितवान्सश्रक्रो भुवनं ततः ।
130756 साद्यब्ध्युर्वीनदीशान्तं सक्रियाकालकल्पनम् ॥ २३ ॥
130757
130758 तादृग्प्रतिस्तादृशसंकल्पोपहितः । भुवनं भूलोकम् । नद्यः ईशा राजानः
130759 अन्तास्तत्तद्देशसीमास्तैः सह वर्तमानम् ॥ २३ ॥
130760
130761 तादृग्प्रतिश्चेतितवान्स शक्रस्त्रिजगत्ततः ।
130762 सपातालमहीव्योमविष्टपार्कादिपर्वतम् ॥ २४ ॥
130763
130764 अथ तत्र सुरेशत्वे अतिष्ठदित्यपकृष्यान्वयः ॥ २४ ॥
130765
130766 तत्रातिष्ठत्सुरेशत्वे स भोगभरभूषितः ।
130767 पुत्रो बभूव तस्याथ कुन्दो नामाथ वीर्यवान् ॥ २५ ॥
130768
130769 ततो जीवितपर्यन्ते त्यक्त्वा देहमनिन्दितः ।
130770 निर्वाणमाययौ शक्रो निःस्नेह इव दीपकः ॥ २६ ॥
130771
130772 कुन्दस्त्रैलोक्यराजोऽभूज्जनयित्वा सुतं निजम् ।
130773 कालेन जीवितस्यान्ते जगाम परमं पदम् ॥ २७ ॥
130774
130775 तत्पुत्रोऽपि तथैवाथ कृत्वा राज्ये सुतं निजम् ।
130776 जगाम जीवितस्यान्ते पावनं परमं पदम् ॥ २८ ॥
130777
130778 एवं पौत्रसहस्राणि समतीतानि सुन्दर ।
130779 तत्राद्यापि सुरेशस्य येषां राज्ये स्थितोंऽशकः ॥ २९ ॥
130780

130781 तस्य सुरेशस्य पौत्रसहस्राणि येषां राज्ये अद्याप्यंशको नाम राजा स्थितः ॥ २९ ॥
130782
130783 इत्यद्ययावदमरेश्वरवंश एव संकल्पिते जगति शक्रपदं विधत्ते ।
130784 तस्मिन्क्षतेऽपि गलितेऽपि हतेऽपि नष्टे क्वाप्यम्बरे दिनकरातपपावनाणौ ॥ ३० ॥
130785
130786 इति वर्णितदिशा अद्ययावत् अद्यतनकालपर्यन्तं तत्संकल्पिते त्रसरेण्वन्तरे जगति
130787 तद्वंश एव अमरेशपदं शक्रराज्यं विधत्ते पालयति ।क्वाप्यम्बरप्रदेशे तस्मिन्
130788 दिनकरातपपावने अणौ त्रसरेणौ क्षते अपचिते गलिते नष्टेऽपि हि तद्राज्यं न
130789 गलितमित्यर्थः ॥ ३० ॥
130790
130791 इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० नि० उ० विद्याधरोपाख्यानान्तर्गतेन्द्रोपाख्याने
130792 त्रसरेण्वन्तरसर्गसंघवर्णनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
130793
130794 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
130795 त्रसरेण्वन्तरसर्गसंघवर्णनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
130796
130797 चतुर्दशः सर्गः १४
130798
130799 भुशुण्ड उवाच ।
130800
130801 तस्य शक्रस्य कुलजः कश्चिदासीत्सुराधिपः ।
130802 तत्रोत्तमगुणः श्रीमान्पाश्चात्या यस्य सा तनुः ॥ १ ॥
130803
130804 तत्कुलोत्पन्नशक्रस्य बिसतन्तौ जगत्प्रथा ।
130805 तत्रोच्यते ब्रह्मदृष्टौ सर्वदृष्ट्या खशक्रता ॥
130806
130807 तस्य प्रागुक्तस्य शक्रस्य कुलजो वंशोद्भवः ॥ १ ॥
130808
130809 अथेन्द्रकुलपुत्रस्य तस्य तत्र बभूव ह ।
130810 प्रतिभाज्ञानसंप्राप्तिर्बृहस्पतिगिरोदिता ॥ २ ॥
130811
130812 तस्य तत्र बृहस्पतेः खगुरोरुपदेशगिरा उदिता प्रतिभानं प्रतिभा
130813 आत्मतत्त्वसाक्षात्कारस्तद्रूपज्ञानसंप्राप्तिर्बभूवेति शेषः ॥ २ ॥
130814
130815 ततो विदितवेद्योऽसौ यथाप्राप्तानुवृत्तिमान् ।
130816 चकार जगतां राज्यमाज्यपानामधीश्वरः ॥ ३ ॥
130817
130818 आज्यपानां देवानाम् ॥ ३ ॥
130819
130820 युयुधे दानवैः सार्धमजयत्सर्वशात्रवान् ।
130821 शतं चकार यज्ञानामज्ञानोत्तीर्णमानसः ॥ ४ ॥
130822
130823 यज्ञानामश्वमेधानाम् । तस्य हि फलं तस्य वक्ष्यमाणबिसतन्तावेतद्ब्रह्माण्डे
130824 च शक्रताप्राप्तिरिति भावः ॥ ४ ॥
130825
130826 उवास कार्यवशतो बिसबालान्तरे चिरम् ।
130827 अन्यान्यपि च वृत्तान्तशतान्यनुबभूव ह ॥ ५ ॥
130828
130829 बिसस्य पद्मनालस्य बालतन्तुस्तदन्तरे । तत्र बिसतन्तौ कल्पिते ब्रह्माण्डे
130830 राज्ययुद्धजयपराजयादीन्यन्यान्यपि वृत्तान्तशतान्यनुबभूव ह किल ॥ ५ ॥
130831
130832 कदाचिदासीत्तस्येच्छा प्रबोधबलशालिनः ।

ब्रह्मतत्त्वमवेक्षेऽहं यथावद्ध्यानवानिति ॥ ६ ॥

ब्रह्मतत्त्वं मायाशबलब्रह्मस्वभावम् ॥ ६ ॥

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन तत एकान्तसंस्थितः ।
सबाह्याभ्यन्तरेऽशेषकारणत्यागशान्तधीः ॥ ७ ॥

प्रणिधानेन समाधिना । अशेषाणां विक्षेपकारणानां त्यागेन शान्तधीः ॥ ७ ॥

सर्वशक्तिपरं ब्रह्म सर्ववस्तुमयं ततम् ।
सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वैः सर्वत्र सर्वगम् ॥ ८ ॥

सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य संस्थितम् ॥ ९ ॥

श्रुतिमत् श्रोत्रेन्द्रियवत् ॥ ९ ॥

सर्वेन्द्रियगुणैर्मुक्तं सर्वेन्द्रियगुणान्वितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १० ॥

सर्वेन्द्रियाणां गुणैः रूपादिग्रहणशक्तिभिरन्वितम् । परमार्थतः असक्तम्
व्यवहारतस्तु सर्वभृत् । एवमग्रेऽपि ॥ १० ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ ११ ॥

सर्वत्र चन्द्रार्कमयंन् सर्वत्रैव धरामयम् ।
सर्वत्र पर्वतमयंन् सर्वत्राब्धिमयं तथा ॥ १२ ॥

प्राचुर्ये मयट् ॥ १२ ॥

सर्वत्र सारगुरुकं सर्वत्रैव नभोमयम् ।
सर्वत्र संसृतिमयं सर्वत्रैव जगन्मयम् ॥ १३ ॥

भ्रमप्राधान्येन संसृतिः भावविकारप्राधान्येन जगदिति भेदव्यपदेशः ॥ १३ ॥

सर्वत्रैव च मोक्षात्म सर्वत्रैवाद्यचिन्मयम् ।
सर्वत्र सर्वार्थमयं सर्वतः सर्ववर्जितम् ॥ १४ ॥

घटे पटे वटे कुड्ये शकटे वानरे तथा [नरे इति पाठः ।] ।
धाम्नि व्योम्नि तरावद्रावनिले सलिलेऽनले ॥ १५ ॥

धाम्नि तेजसि गृहे च । सः त्रिजगन्ति ददर्शेति परेणान्वयः ॥ १५ ॥

नानाचारविचाराणि विविधावृत्तिमन्ति च ।
परमाण्वंशमात्रेऽपि त्रिजगन्ति ददर्श सः ॥ १६ ॥

नानाविधाः प्राणिनामाचाराः शारीरा विचारा मानसाश्च क्रियाभेदा येषु ।
आवृत्तयः स्वर्गनरकादेः पुनरागमनानि । परमाणोरंशा
ऊर्ध्वाधोमध्यादिभागास्तन्मात्रेऽपि ॥ १६ ॥

मरिचस्यान्तरे तैक्ष्ण्यंन् शून्यत्वमिव चाम्बरे ।

त्रिजगत्सत्यसति च विद्यते चिन्मयात्मनि ॥ १७ ॥

सति आविर्भावकालात्मनि । असति तिरोभावकालात्मनि च ॥ १७ ॥

इत्येवं भावयन्मुक्तभावया शुद्धसंविदा ।
शक्रः क्रमेण तेनैव तथैव ध्यानवानभूत् ॥ १८ ॥

भावयन्पश्यन् । मुक्तो भावो जीवो जीवभावो यया । तेन प्राग्वासनाकल्पितेनैव
शक्रदेहेन शक्रो न तु समाध्यनुभूयमानसर्वात्मभावेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ध्यानेन सर्वमेकत्र पश्यंश्चिरमुदारधीः ।
ददर्शेममसौ सर्गमस्मदीयं महामतिः ॥ १९ ॥

एकत्र मायाशबलब्रह्मणि । इममस्मदीयं त्वया मया चानुभूयमानं सर्गं
ब्रह्माण्डम् ॥ १९ ॥

ततोऽस्मिन्विचरन्सर्गे शक्रान्ते शक्रतां गतः ।
चकार राजतां [जगतां इति मुद्रितपाठष्टीकाकर्त्रसंमतः ।] राज्यं
वृत्तान्तशतशोभितम् ॥ २० ॥

ततस्तदनन्तरमस्मिन्सर्गे पातालभूम्यादिलोकदर्शनक्रमेण शक्रलोकान्ते मनसा
विचरन्संस्तत्र शक्रदर्शनेन
शक्राहंभावसंस्कारोद्बोधात्प्राक्तनाश्वमेधशताद्दृष्टफलावश्यं##-
करादानपरिपालनादि चकार ॥ २० ॥

विद्याधरकुलाधीश इत्यद्यैव स देवराट् ।
तस्येन्द्रस्य कुलोत्पन्न इति विद्धि यथास्थितम् ॥ २१ ॥

हे विद्याधरकुलाधीश इति अनया रीत्या तस्य त्रसरेण्वन्तर्गतस्येन्द्रस्य कुले उत्पन्नः
सोऽद्यास्मिन्ब्रह्माण्डेऽपि देवराट् भूत्वा तिष्ठतीति विद्धि ॥ २१ ॥

ततो हृदयबीजस्थप्राङ्मुख्याभ्यासयोगतः ।
बिसबालनिवासादिवृत्तान्तमनुभूतवान् ॥ २२ ॥

तत एतदिन्द्रभावानन्तरं हृदये बीजमिव संस्काररूपेण स्थितस्य प्राक्तनस्य
मुख्यस्य ज्ञानयोगाभ्यासस्य योगतो यथास्थितं प्राक्तनं
बिसतन्तुनिवासादिस्ववृत्तान्तमनुभूतवान् । सस्मारेत्यर्थः ॥ २२ ॥

यथैष शक्रः कथितस्त्रसरेणूदरास्पदः ।
बिसबालास्पदश्चैतत्कुलजः कान्तिमानथ ॥ २३ ॥

सर्वशक्तौ ब्रह्मणि सर्वत्र सर्वसद्भावादीदृशशक्रसहस्राण्यपि सर्वत्र सन्तीति
संभावयेत्याह - यथेति द्वाभ्याम् । अप्यर्थेऽथशब्दः ॥ २३ ॥

तथा शतसहस्राणि तत्रेतश्चान्यतश्च खे ।
तादृशव्यवहाराणि समतीतानि सन्ति च ॥ २४ ॥

वहतीयमविच्छिन्ना चिरायैवं तरङ्गिणी ।
तावद्दृश्यसरित्प्रौढा रूढारूढे च तत्पदे ॥ २५ ॥

चतुर्थ्यादिषष्ठ्यन्तभूमिकास्वर्धं रूढे अर्धमरूढे च तस्मिन् ब्रह्मपदे सति
इयं माया इति प्रत्ययोऽनुभवस्तदुन्मुखी भवतीति परेणान्वयः ॥ २५ ॥

130937
130938 इति मायेयमादीर्घा प्रसृता प्रत्ययोन्मुखी।
130939 सत्यावलोकमात्रातिविलयैकविलासिनी॥ २६॥
130940
130941 यतः कुतश्चिन्मायेयं यत्र क्वचन वानघ।
130942 यथाकथंचित्संपन्नमात्रैव परिदृश्यते॥ २७॥
130943
130944 मायात्वादेव न वैचित्र्ये हेतुविशेषाश्चिन्त्या इत्याह - यतः कुतश्चिदिति।
130945 त्रिभिर्यद्वृत्तैः किंवृत्तैश्च हेतुकालदेशक्रियाप्रकारनियमानावश्यकता
130946 सूच्यते॥ २७॥
130947
130948 अहंभावचमत्कारमात्राद्वृष्टिरिवाम्बुदात्।
130949 जायते मिहिकेवाशु प्रेक्षामात्रविनाशिनी॥ २८॥
130950
130951 अथवा एक एवाहंकाराध्यास एतद्वैचित्र्ये नियतो हेतुरित्याह - अहंभावेति।
130952 मिहिकानीहारधूम इवेति नाशे दृष्टान्तः॥ २८॥
130953
130954 येनायताभिमतदर्शनद्रष्टृदृश्यमुक्तस्वभावमवभासनमात्म##-
130955 सर्वार्थशून्यमत एव च शून्यरूपमेकं खमात्रमिव मात्रविकल्पमेव॥ २९
130956 ॥
130957
130958 येन हेतुना मातृसर्वसाक्षिब्रह्मरूपमविकल्पं सर्वविकल्परहितमेव
130959 परमार्थतः। अत एव अहंकारवशादायतानि विस्तीर्णानि यानि अभिमतानि
130960 मानसविकल्पाः दर्शनानि त्रिपुटीलक्षणैन्द्रियकविकल्पाश्च तैर्मुक्तस्वभावम्।
130961 जाग्रदवस्थाशून्यमिति यावत्। अत एव वासनामयस्वाप्नसर्वार्थशून्यमत एव च
130962 प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या सर्वशून्यतालक्षणेन सौषुप्ताज्ञानेन च शून्यंन्
130963 खमात्रमिव पूर्णमवभासनंन् चिद्रूपमात्मतत्त्वं परिशिष्टमित्यर्थः॥ २९॥
130964
130965 इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० नि० उ० विद्याधरोपाख्यानान्तर्गतेन्द्राण्वाख्याने
130966 सर्गसंकल्पयोरैक्यप्रतिपादनं नाम चतुर्दशः सर्गः १४
130967
130968 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उ०
130969 सर्गसङ्कल्पयोरैक्यप्रतिपादनं नाम चतुर्दशः सर्गः॥ १४॥
130970
130971 पञ्चदशः सर्गः १५
130972
130973 भुशुण्ड उवाच।
130974
130975 यत्राहंत्वं जगत्तत्र पूर्वमागत्य तिष्ठति।
130976 पराण्वन्तरपीन्द्रस्य त्रसरेणूदरे यथा॥ १॥
130977
130978 अहंभावो जगद्भ्रान्तेर्बीजं रूपं च वर्ण्यते।
130979 तन्मार्जनाज्जगन्मृष्ट्या शुद्धशेषात्कृतार्थता॥
130980
130981 अहंभावचमत्कारमात्राद्दृष्टिरिवाम्बुदात्। जायते दृश्यसरित् इति यदुक्तं
130982 तदुपपादकतया इन्द्राण्वाख्यायिकां योजयति - यत्रेति। अभिनवेऽपि स्वप्नप्रपञ्चे
130983 पूर्वसिद्धमेव जगत्पश्यामीति सर्वानुभवात्पूर्वमागत्य तिष्ठतीत्युक्तिः॥ १॥
130984
130985 भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत्।
130986 अहंभावोऽभिमन्तात्मा मूलमाद्यमुदाहृतम्॥ २॥
130987
130988 वासनारससंसिक्तादहंबीजकणादयम्।

130989 ब्रह्माद्रौ व्योमविपिने जायते त्रिजगद्द्रुमः ॥ ३ ॥
130990
130991 व्योम अव्याकृताकाशस्तल्लक्षणे विपिनेऽरण्ये ॥ ३ ॥
130992
130993 तारकापुष्पनिकरो विलीनाचलपल्लवः ।
130994 सरित्सारशिरापूरो वासनासारतत्फलः ॥ ४ ॥
130995
130996 विलीना मेघमिहिका वनप्रच्छन्ना अचलाः पर्वताः पल्लवा यस्य । सरित्सारा
130997 गङ्गाद्याः । वासना एव सारा बीजांशा येषु तथाविधास्ते भोगाः फलानि यस्य ॥ ४ ॥
130998
130999 अहंत्वसलिलस्येदं जगत्स्पन्द उदाहृतः ।
131000 चिच्चमत्करणस्वादुर्वासनाविसरद्रवः ॥ ५ ॥
131001
131002 इदानीमहंकारं महाजलतया जगच्च तत्कार्यतरङ्गादितया वर्णयति -
131003 अहंत्वेत्यादिपञ्चभिः । इदं जगत् अहंत्वसलिलस्य स्पन्दो विलासः । चितश्चमत्करणं
131004 वैषयिकसुखं स्वादु माधुर्य यत्र ॥ ५ ॥
131005
131006 तारकासीकरासारो नभोनन्तनिखातवान् ।
131007 भावाभावमहावर्तो नानागिरितरङ्गकः ॥ ६ ॥
131008
131009 नभसा आकाशेन अनन्तनिखातवान् अपरिच्छेद्यकुक्षिकुहरवान् । भावाः संपदः
131010 अभावा विपदश्च महान्त आवर्ता यत्र ॥ ६ ॥
131011
131012 त्रिलोकीविलिलिखल्लेखो विलोलालोकफेनिलः ।
131013 ब्रह्माण्डबुद्बुदोद्भेदः कवाटापीडपीवरः ॥ ७ ॥
131014
131015 त्रिलोकीपदेन तद्गतजना लक्ष्यन्ते । त एव विलिखन्त्यश्चित्रलेख्यवदाविर्भवन्त्यो लेखा
131016 रेखा यत्र । विलोलैः सूर्यचन्द्राद्यालोकैः फेनिलः फेनवान् । ब्रह्माण्डा एव
131017 बुद्बुदोद्भेदा यत्र । कपाटमिव आपीडयति निरुणद्धि मोक्षप्रवेशमिति कपाटापीडो
131018 मोहसेतुस्तेन पीवरोऽभिवृद्धः ॥ ७ ॥
131019
131020 भूपीठदृढडिण्डीरपिण्डश्चिद्घनमद्गुमान् ।
131021 चित्राजवं जवीभावमज्जनोन्मज्जनात्मकः ॥ ८ ॥
131022
131023 भूपीठमेव घनो डिण्डीरपिण्डो यत्र । चिद्घनैश्चिदाभासैर्जीवैर्मद्गुमान्
131024 जलकाकवान् । तेषां चित्रैराज्वं
131025 जवीभावैरूर्ध्वाधस्तिर्यग्भ्रमणैर्मज्जनोन्मज्जनात्मकः ॥ ८ ॥
131026
131027 जरामरणमोहादिवीचीचयचमत्कृतिः ।
131028 उत्पन्नध्वंसिदेहादिबिन्दुवृन्दैकबन्धुरः ॥ ९ ॥
131029
131030 अहंत्वपवनस्पन्दो जगदित्यवगम्यताम् ।
131031 अहंत्वपद्मसौगन्ध्यं जगदित्यवबुध्यताम् ॥ १० ॥
131032
131033 प्रकारान्तराभ्यां जगद्वर्णयति - अहंत्वेति ॥ १० ॥
131034
131035 नाहंत्वजगती भिन्ने पवनस्पन्दवत्सदा ।
131036 पयो द्रवत्वमिव च वह्निरौष्ण्यमिवापि च ॥ ११ ॥
131037
131038 इत्थं वर्णने फलितमाह - नेति ॥ ११ ॥
131039
131040 जगदस्त्यहमर्थेऽन्तरहमस्ति जगद्धृदि ।

131041 अन्योन्यभाविनी त्वेते आधाराधेयवत्स्थिते ॥ १२ ॥
131042
131043 परस्परबीजतामाह - जगदिति अन्योन्यस्माद्भाविनी आविर्भावशीले
131044 अन्योन्याधीनस्थितिके च ॥ १२ ॥
131045
131046 जगद्बीजमहंत्वं यो मार्ष्टि बोधादवेदनात् ।
131047 अलं चित्रं जलेनेव तेन धौतं जगन्मलम् ॥ १३ ॥
131048
131049 अत एवाहंकारमार्जनाज्जगन्मार्जनसिद्धिरित्याह - जगदिति ॥ १३ ॥
131050
131051 अहंत्वं नाम तत्किंचिद्विद्याधर न विद्यते ।
131052 अकारणमवस्तुत्वाच्छशशृङ्गमिवोदितम् ॥ १४ ॥
131053
131054 अहंत्वस्य तत्त्वदृष्ट्या असत्त्वदर्शनमेव मार्जनमित्याह - अहंत्वमिति ॥ १४ ॥
131055
131056 ब्रह्मण्यतिततेऽनन्ते संकल्पोल्लेखवर्जिते ।
131057 अहंत्वकारणाभावान्न कदाचन सन्मयम् ॥ १५ ॥
131058
131059 तत्कुतस्तत्राह - ब्रह्मणीति ॥ १५ ॥
131060
131061 अवस्तुन्येति सर्गादौ न संभवति कारणम् ।
131062 अतोऽहंत्वादि नास्त्येव वन्ध्यासुत इव क्वचित् ॥ १६ ॥
131063
131064 संभवदपि कारणं लोके अवस्तुनि नैति न व्याप्रियते । प्रकृते तु सर्गादौ कारणं न
131065 संभवति तत्संभवोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥
131066
131067 तदभावाज्जगन्नास्ति चित्त्वं जगदभावतः ।
131068 शिष्टं निर्वाणमेवातः शान्तमास्स्व यथासुखम् ॥ १७ ॥
131069
131070 निर्वाणं कैवल्यलक्षणं चित्त्वं चिन्मात्रं शिष्टम् ॥ १७ ॥
131071
131072 अभावादुपपत्तिस्थादेवं जगदहंत्वयोः ।
131073 रूपालोकमनस्काराः शान्तास्तव न चेतरत् ॥ १८ ॥
131074
131075 एवमुपपत्तिप्रतिष्ठिताज्जगदहंत्वयोरभावात् । बाह्या रूपालोकादयः संसारा
131076 आन्तरा मनस्कारलक्षणाः संसाराश्च शान्ताः । न च इतरत्तदुभयव्यतिरिक्तं
131077 हेयंन् दुःखमस्ति अतः शान्तमास्स्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥
131078
131079 यन्नास्ति तत्तु नास्त्येव शेषं शान्तमसि ध्रुवम् ।
131080 संप्रबुद्धोऽसि मा भूयो निर्मूलां भ्रान्तिमाहर ॥ १९ ॥
131081
131082 शान्तं निर्दुःखविक्षेपम् ॥ १९ ॥
131083
131084 व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धः शिवमसि शान्तमसीश्वरोऽसि नित्यः ।
131085 खमपि भवति पर्वतोपमानं जगदपि वा परमाणुरूपमेव ॥ २० ॥
131086
131087 व्यपगतो बाह्याभ्यन्तरदृश्यकलनालक्षणः कलङ्को यस्य अत एव शुद्धः ।
131088 अध्यारोपे खं शून्यमपि पर्वतोपमानं भवति अपवादे तु जगद्ब्रह्माण्डमपि वा
131089 परमाणुरूपमाकाशतुल्यमेव भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥
131090
131091 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे वि०
131092 विद्याधरनिर्वाणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

131093
131094 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
131095 विद्याधरनिर्वाणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥
131096
131097 षोडशः सर्गः १६
131098
131099 भुशुण्ड उवाच ।
131100
131101 कथयत्येवमप्येवं स विद्याधरनायकः ।
131102 आसीत्संशान्तसंवित्तिः समाधिपरिणामवान् ॥ १ ॥
131103
131104 श्रुत्वा विद्याधरस्यात्र समाधिरुपवर्ण्यते ।
131105 कथाशेषोपसंहारोऽनहंभावप्रशंसया ॥
131106
131107 संशान्ता दृश्यसंवित्तिर्यस्य समाधिलक्षणो यश्चित्तस्य क्षीरोदकवच्चिदैकरस्येन
131108 परिणामस्तद्वान् ॥ १ ॥
131109
131110 प्रबोध्यमानोऽपि मया भूयोभूयस्ततस्ततः ।
131111 न पपात पुरोदृश्ये परं निर्वाणमागतः ॥ २ ॥
131112
131113 पुरोगते दृश्ये शब्दादिविषये न पपात ॥ २ ॥
131114
131115 स प्राप परमं स्थानं तावन्मात्रप्रबोधवान् ।
131116 केनचिन्नाधिकेनाङ्ग यत्नेनातिशयैषिणा ॥ ३ ॥
131117
131118 मुख्याधिकारित्वात्तावन्मात्रेण मदुपदेशेन प्रबोधवान् ।
131119 श्रवणावृत्तिमनननिदिध्यासनाद्यतिशयैषिणा न । अङ्गेति वसिष्ठसंबोधनम् ॥ ३
131120 ॥
131121
131122 अत उक्तं मया राम यदि शुद्धे हि [विचेतसि इत्यपि पाठः ।] चेतसि ।
131123 उपदेशः प्रसरति तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ४ ॥
131124
131125 इदानीं वसिष्ठः प्राक् स्वोक्तेऽर्थे विद्याधरचित्तमुदाहरणमिति वर्णनत्वरया
131126 भुशुण्डोक्तिमुत्क्रम्य रामं प्रत्याह - अत इत्यादि ॥ ४ ॥
131127
131128 नाहमित्यस्ति ते नान्तर्मैनं भावय शान्तये ।
131129 एतावदुपदेशोक्तिः परमा नेतरास्ति हि ॥ ५ ॥
131130
131131 कोऽसावुपदेशस्तमाह - नाहमिति । ते अन्तः प्रत्यगात्मनि चिदेकरसे अहमित्यंशो
131132 नास्ति । अतोऽसन्तमेनं मा भावय इत्येतावत् एतावत्येवोपदेशोक्तिः परमा
131133 सारसंग्रहभूता ॥ ५ ॥
131134
131135 एषैवाभव्यमनसि पतिता प्रविलीयते ।
131136 उत्ताने मसृणादर्शे मुक्ताफलमिवामलम् ॥ ६ ॥
131137
131138 भव्ये तु शान्तमनसि लगत्यभ्येत्यविच्युतिम् ।
131139 प्रविश्यान्तर्विचाराख्यामर्चिरर्कमणौ यथा ॥ ७ ॥
131140
131141 अविच्युतिं अभ्येति । अन्तः प्रविश्य विचाराख्यां
131142 सर्वमोहारण्यदाहक्षमामग्निशिखां च जनयतीति शेषः । यथा अर्कमणौ
131143 सूर्यकान्ते प्रविष्टं सूर्यार्चिरग्निशिखां जनयति तद्वत् ॥ ७ ॥
131144

131145 अहंभावनमेवोच्चैर्बीजं दुःखाख्यशाल्मलेः।
131146 ममेदं तद्वदादीति शाखाप्रसरकारणम्॥ ८॥
131147
131148 तद्वदहंभावनवदेव ममेदं भावनंन् संसारवृक्षस्य
131149 [संसारवृक्षस्येत्यादि मूलस्थदुःखाख्येत्यादेरर्थः।] मूलादिशरीरं
131150 [मूलादिशरीरमिति तूत्तरार्धस्यादीत्यस्यार्थः।] यतो रागादिशाखाप्रसरस्य
131151 कारणमित्यर्थः॥ ८॥
131152
131153 अहमादौ ममेत्यन्तस्तत इच्छा प्रवर्तते।
131154 इदमर्थशतानर्थकारिणी भवभारिणी॥ ९॥
131155
131156 तदेवाह - अहमिति। आदौ बीजावस्थास्थाने। अन्तः तत्कार्यवृक्षस्थाने। इच्छा
131157 शाखास्थाने प्रवर्तते॥ ९॥
131158
131159 एवंविधा मुनिश्रेष्ठ मूढा अपि चिरायुषः।
131160 भवन्त्यनियमो ह्यङ्ग दीर्घायुष्यस्य कारणम्॥ १०॥
131161
131162 एवं प्रागुक्तं प्रकृतसंमत्या समर्थ्य वसिष्ठः
131163 पुनर्भुशुण्डोक्तिकथामेवानुसरन्विद्याधरकथामुपसंहरति - एवंविधा इति।
131164 दीर्घायुष्यस्य कारणं तत्त्वज्ञानमेवेतीति शेषः॥ १०॥
131165
131166 अन्तःशुद्धमनस्का ये सुचिरायाभयप्रदम्।
131167 मनागप्युपदिष्टास्ते प्राप्नुवन्ति परं पदम्॥ ११॥
131168
131169 अन्तःशुद्धेस्तु चिराभ्यास एव ज्ञानकारणमिति नियमोऽस्त्येवेत्याशयेनाह -
131170 अन्तरिति। सुचिरायाभ्यासेनान्तःशुद्धमनस्का ये ते। परं पदं ज्ञानम्॥ ११॥
131171
131172 श्रीवसिष्ठ उवाच।
131173
131174 मेरुमूर्धनि मामेवमुक्त्वा स विहगाधिपः।
131175 तूष्णीं बभूव मुक्तात्मा ऋष्यमूक इवाम्बुदः॥ १२॥
131176
131177 विहगाधिपो भुशुण्डः। ऋष्यमूके गिरौ मतंगाश्रमे मतंगशापभयान्मूका
131178 मेघा न गर्जन्तीति प्रसिद्धिः॥ १२॥
131179
131180 अहमापृच्छ्य तं सिद्धं विद्याधरमथो पुनः।
131181 प्राप्त आत्मास्पदं राम मुनिमण्डलमण्डितम्॥ १३॥
131182
131183 प्रथमं तं सिद्धं भुशुण्डमापृच्छ्य अथो विद्याधरं गत्वा
131184 तदुक्तिसंवादाय पुनस्तमप्यापृच्छ्य निश्चितार्थोऽहम्। आस्पदं स्वाश्रमम्॥ १३॥
131185
131186 एतत्तवाद्य कथितं बलिभुक्कथोक्तं विद्याधरोपशमनं लघुबोधनोत्थम्।
131187 अस्मिन्भुशुण्डविहगेन्द्रसमागमे मे चैकादशेह हि गतानि महायुगानि॥ १४॥
131188
131189 ह रामे मया लघु शीघ्रमेव बोधनेनोत्थमुत्पन्नं विद्याधरस्योपशमनं
131190 बलिभुजः काकस्य भुशुण्डस्य कथया उक्तं तवाद्य कथितम्। अस्मिन् वर्णिते
131191 भुशुण्डविहगेन्द्रसमागमे मे जाते तदनन्तरमिह अस्मिन् कल्पे एकादशमहायुगानि
131192 दिव्ययुगानि गतानीत्यर्थः॥ १४॥
131193
131194 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ०
131195 विद्याधरोपाख्याने विद्याधरनिर्वाणं नाम षोडशः सर्गः॥ १६॥
131196

131197 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
131198 विद्याधरनिर्वाणं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
131199
131200 सप्तदशः सर्गः १७
131201
131202 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
131203
131204 अनहंवेदनादेवं शुभाशुभफलप्रदा ।
131205 संसारफलिनी नूनमिच्छान्तरुपशाम्यति ॥ १ ॥
131206
131207 अत्राहंबिजनिर्दाहादनहंभाववह्निना ।
131208 देहादिसंसृतेः सम्यग्बाधेऽलीकत्वमीर्यते ॥
131209
131210 सर्वसंसृतेः काममूलत्वादनहंभावेन प्रथमं तन्निवृत्तिमाह -
131211 अनहमिति ॥ १ ॥
131212
131213 अनहंवेदनाभ्यासात्समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
131214 भूत्वा शान्तभवापीडो न नरः परिताम्यति ॥ २ ॥
131215
131216 कामोपरमे लोभादिदोषक्षयाद्वैराग्यादिसंपदा सर्वमानसदुःखक्षय इत्याह ##-
131217
131218 अहंतापुटकोड्डीनपरबोधबलेरितः ।
131219 अहमित्यर्थपाषाणो न जाने क्वाशु गच्छति ॥ ३ ॥
131220
131221 साधनवतोऽवश्यश्रवणादिना ज्ञानोदये ब्रह्मव्यतिरिक्ताहमर्थस्य
131222 बाधेनालीकत्वमेव पर्यवस्यतीत्याशयेनाह - अहंतेति । श्रवणादिना
131223 ज्ञाननिर्मथनाभ्यासेन अहंतालक्षणात्प्रमातृयन्त्रपुटकादेव
131224 वह्निज्वालावदुड्डीन आविर्भूतो यः परब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणो बोधस्तद्बलेन
131225 ईरितः क्षिप्तः । निरस्त इति यावत् । अहमादिदृश्यार्थपाषाणोऽग्नियन्त्रक्षिप्तपाषाण
131226 इवाशु क्व गच्छति न जाने । तुच्छत्वमेवापद्यत इति भावः ॥ ३ ॥
131227
131228 अहंतापुटकोड्डीनो ब्रह्मवीरबलेरितः ।
131229 अहमित्यर्थपाषाणो न जाने क्वाशु गच्छति ॥ ४ ॥
131230
131231 चरमसाक्षात्कारवृत्त्या रूढंन्
131232 ब्रह्मैवाज्ञानाहंकारादिनिराससमर्थमित्याशयेनाह - अहंतेति ।
131233 अज्ञानाहंकारयोरिव स्थूलदेहस्यापि व्यष्टिसमष्टिरूपस्य तादृशं ब्रह्मैव
131234 न्निवर्तकमित्याशयेनाह - अहंतेति ॥ ४ ॥
131235
131236 अहंतापुटकोड्डीनो ब्रह्मवीरबलेरितः ।
131237 शरीरयन्त्रपाषाणो न जाने क्वाशु गच्छति ॥ ५ ॥
131238
131239 ब्रह्मैव वीरो विक्रान्तस्तद्बलेरितः ।
131240 पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च इति
131241 समानाधिकरणसमासे वीरशब्दपरनिपातश्छान्दसः ॥ ५ ॥
131242
131243 अहमर्थहिमं त्वन्तरनहंता चिदर्चिषा ।
131244 उड्डीयेव विलीनं सन्न जाने क्वाशु गच्छति ॥ ६ ॥
131245
131246 अनहंताभावनावृत्तिप्रतिफलितचितैवाहंतानाश इति पक्षो वाऽस्त्वित्याशयेनाह ##-
131247
131248 अहंरसो विलीनोन्तरनहंताचिदर्चिषा ।

131249 शरीरपर्णादुद्वर्णान्न जाने क्वाशु गच्छति ॥ ७ ॥
131250
131251 उद्वर्णात् ब्रह्मविद्याधिकारिब्राह्मणाद्युत्कृष्टवर्णात्परिपाकपाण्डुराच्च ॥ ७ ॥
131252
131253 शरीरपर्णान्निष्पीतस्त्वहंभावरसासवः ।
131254 अनहंतार्कमार्गेण परतामधिगच्छति ॥ ८ ॥
131255
131256 अथवा न बाधिताहंतादेः शून्यता किंतु ब्रह्मतैवेत्याशयेनाह - शरीरेति ।
131257 अनहंतालक्षणेनार्करश्मिमार्गेण परतां ब्रह्मतां
131258 स्वकारणसूक्ष्मजलात्मतां च ॥ ८ ॥
131259
131260 शयने कर्दमे शैले गृहे व्योम्नि स्थले जले ।
131261 स्थूला सूक्ष्मा निराकारा रूपान्तरगतापि च ॥ ९ ॥
131262
131263 तत्त्वज्ञानं विना तु न क्वाअपि कदापि कस्यांचिदवस्थायां देहस्याहंकारस्य वा
131264 आत्यन्तिकोच्छेदस्तयोः परस्परबीजतया परस्परान्तःसत्त्वेन जगद्भावेन
131265 सर्वत्रोद्भवावर्जनादित्याह - शयने इत्यादिना । शयने शय्यायां
131266 स्थूलादिद्वादशावस्थाप्राप्ता शयनादिस्थानसप्तके यत्र तत्र स्थितापि शरीरलक्षणा
131267 वटधाना अन्तःस्थित उद्भूतोऽहंत्वनवाङ्कुरो यस्यास्तथाविधा सती क्षणादिदं
131268 संसाराख्यमाशु सर्वदिग्व्यापनशीलं शाखाजालं तनोतीति तृतीयेनान्वयः ॥ ९ ॥
131269
131270 यत्र तत्र स्थिता सुप्ता प्रबुद्धा भस्मतां गता ।
131271 धृता नीता निमग्ना च दूरस्था निकटा सती ॥ १० ॥
131272
131273 शरीरवटधानान्तःस्थिताहंत्वनवाङ्कुरा ।
131274 शाखाजालं तनोत्याशु संसाराख्यमिदं क्षणात् ॥ ११ ॥
131275
131276 अहंत्ववटधानान्तःस्थितदेहबृहद्द्रुमः ।
131277 संसारशाखानिवहं यत्र तत्र तनोत्यलम् ॥ १२ ॥
131278
131279 एवमहंत्वलक्षणवटधानान्तःस्थितो देहमहाद्रुमोऽपि बोध्य इत्याह -
131280 अहंत्वेति ॥ १२ ॥
131281
131282 शाखाशतेद्धदलपुष्पफलद्रुमोऽस्ति बीजोदरे ननु दृशा परिदृश्यतेऽसौ ।
131283 देहोऽस्त्यहंत्वकणिकान्तरशेषदृश्यसंवित्परीत इति बुद्धिदृशैव
131284 दृष्टम् ॥ १३ ॥
131285
131286 उक्तमर्थं वटादिबीजदृष्टान्तेनैवानुभावयति - शाखेति । यथा बीजोदरे
131287 शाखाशते इद्धानि विराजमानानि दलानि पुष्पाणि फलानि च यस्य तथाविधो द्रुमोऽस्ति
131288 यतोऽसौ सत्त्वादेव बीजपुटं भित्त्वाङ्कुरादिक्रमेण निर्गच्छन्प्रत्यक्षं सर्वजनैः
131289 परिदृश्यते । नन्विति प्रसिद्धौ । तथा अहंत्वलक्षणा या कणिका सूक्ष्मबीजं
131290 तदन्तरशेषदृश्यसंवीतो देहोऽस्तीति सूक्ष्मबुद्धिलक्षणया दृशैव
131291 विद्वद्भिर्दृष्टमित्यर्थः ॥ १३ ॥
131292
131293 देहादहंत्वमनवाप्तवतो विचारैश्चिद्व्योममात्रवपुषो वपुषोऽथ वोच्चैः ।
131294 नाहंत्वबीजजठरादसतोऽभ्युदेति संसारवृक्ष इह बोधमहाग्निदग्धात् ॥ १४
131295 ।।
131296
131297 एवमविचारफलं सर्वत्रानिर्मोक्षमुक्त्वा विचारफलं मोक्षमाह - देहादिति ।
131298 विचारैः श्रवणादिभिस्तत्त्वबोधाच्चिद्व्योममात्रं वपुःस्वरूपं यस्य तथाविधस्य
131299 जीवन्मुक्तस्य विद्यमानादपि देहादहंत्वं तत्तादात्म्याभिमानमनवाप्तवतः
131300 अथवा अदेहवतो विदेहमुक्तस्योच्चैर्निरतिशयानन्दे प्रतिष्ठितस्य पुंसो

131301 बोधमहाग्निदग्धाहंत्वबीजजठरात् संसारवृक्षो नाभ्युदेति || १४ ||
131302
131303 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे उ०
131304 अहंत्वासत्तायोगोपदेशो नाम सप्तदशः सर्गः || १७ ||
131305
131306 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
131307 अहंत्वासत्तायोगोपदेशो नाम सप्तदशः सर्गः || १७ ||
131308
131309 अष्टादशः सर्गः १८
131310
131311 श्रीवसिष्ठ उवाच |
131312
131313 मरणं सर्वनाशात्म न कदाचन विद्यते |
131314 स्वसंकल्पान्तरस्थैर्यन् मृतिरित्यभिधीयते || १ ||
131315
131316 उह्यमानान्यनन्तानि पवनैः सर्वतोम्बरे |
131317 मृतजीवमनःस्थानि वर्ण्यन्तेऽत्र जगन्ति हि ||
131318
131319 देहोऽस्त्यहंत्वकणिकान्तरशेषदृश्यसंवित्परीत इति बुद्धिदृशैव दृष्टम् इति
131320 यदुक्तं तत्र कथमस्ति कीदृशी सा बुद्धिदृगिति तदुभयं
131321 मृतजीववासनामयानन्तजगद्व्युत्पादनेन समर्थयितुं भूमिकां रचयति -
131322 मरणमिति | मनोबुद्ध्यहंकारादिसर्वनाशात्मकं मरणमिति पामरा मन्यन्ते |
131323 तथा तु कदाचिदपि न विद्यते | कृतहानादिदोषप्रसङ्गात् | किंतु
131324 मनुष्यादिशरीरात्मभावभोजकप्रारब्धक्षये तदनुरूपसंकल्पतिरोभावे
131325 देवादिशरीराहंभावादिभोजककर्मोद्भवे तदनुरूपस्वसंकल्पान्तरस्य
131326 तद्भोजकादृष्टक्षयपर्यन्तं स्थैर्यं पूर्वभावविस्मृतिमपेक्ष्य
131327 मृतिरित्यभिधीयत इत्यर्थः || १ ||
131328
131329 पश्येमे पुर उह्यन्त इव मन्दरमेरवः |
131330 अरूढा अपि दिग्वातैः सरिद्बिम्बितशैलवत् || २ ||
131331
131332 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - पश्येति | एवं च तत्तज्जीवसंकल्पकल्पितजगत्स्था
131333 मन्दरमेरुप्रभृतयो दिक्षुवातैः सर्वत्र उह्यन्ते प्रवाह्यन्त इव मया दृश्यन्ते
131334 त्वमपि पश्येत्यर्थः || २ ||
131335
131336 उपर्युपर्यन्तरतः कदलीदलपीठवत् |
131337 श्लिष्टाश्लिष्टस्वरूपाः खे मिथः संसृतयः स्थिताः || ३ ||
131338
131339 उपर्युपरि बहिर्बहिः यावतां जीवानां भोजकादृष्टसाम्यंन् तावतां श्लिष्टा
131340 एकीभावेन मिलिताः | अन्येषामश्लिष्टस्वरूपाः || ३ ||
131341
131342 श्रीराम उवाच |
131343
131344 पश्य मे पुर उह्यन्त इति वाक्यार्थमक्षतम् |
131345 न किंचिदवगच्छामि यथावन्मुनिनायक || ४ ||
131346
131347 उक्तमर्थमसंभावयन् रामः पृच्छति - पश्येति | यथावत्कथयेति शेषः || ४
131348 | |
131349
131350 श्रीवसिष्ठ उवाच |
131351
131352 प्राणस्याभ्यन्तरे चित्तं चित्तस्याभ्यन्तरे जगत् |

131353 विद्यते विविधाकारं बीजस्यान्तरिव द्रुमः ॥ ५ ॥
131354
131355 मृतानां पुरुषाणां प्राणास्तावन्नभस्युत्क्रामन्तीति लोकवेदप्रसिद्धम् । तद्यदि
131356 प्राणाः सन्ति तर्हि प्राणस्याभ्यन्तरे चित्तं चित्तस्याभ्यन्तरे जगदपि विद्यते इति
131357 संभावयेत्यर्थः ॥ ५ ॥
131358
131359 मृते पुंसि नभोवातैर्मिलन्ति प्राणवायवः ।
131360 सरिज्जलैरिवाम्भोधिजलान्यात्मद्रुतानि हि ॥ ६ ॥
131361
131362 सन्तु नाम तथापि दिग्वातैः कथं प्रवाह्यन्ते तत्राह - मृते इति । पुंसि मृते
131363 सति तत उत्क्रान्ताः प्राणवायवो बाह्यनभसि पूर्णैर्वातैः सह मिलन्ति ।
131364 यतस्तान्यप्यात्मनि द्रुतानि द्रवस्वभावानि । अतः समस्वभावानां मेलने एकतैव
131365 भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥
131366
131367 इतश्चेतश्च यान्तीव तेषामन्तर्जगन्त्यलम् ।
131368 व्योमवातविनुन्नानां संकल्पैकात्मकान्यपि ॥ ७ ॥
131369
131370 अतो व्योमवातैर्विशेषेण नुन्नानामाकृष्टानां तेषां प्राणानामन्तर्गतानि
131371 जगन्त्यपि इतश्चेतश्च यान्तीवेत्युह्यन्त इवेत्युक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥
131372
131373 सप्राणवातैः पवनैः स्फुरत्संकल्पगर्भितैः ।
131374 सर्वा एव दिशः पूर्णाः पश्यामीमाः समन्ततः ॥ ८ ॥
131375
131376 अत्रैते पश्य पश्यामि संकल्पजगताङ्गणे ।
131377 बुद्धिदृष्ट्या समुह्यन्ते पुरो मन्दरमेरवः ॥ ९ ॥
131378
131379 अहं पश्यामि त्वमपि बुद्धिदृष्ट्या पश्य ॥ ९ ॥
131380
131381 खवातेऽन्तर्मृतप्राणाः प्राणानामन्तरे मनः ।
131382 मनसोऽन्तर्जगद्विद्धि तिले तैलमिव स्थितम् ॥ १० ॥
131383
131384 खे विद्यमाने वातेऽन्तर्मृतानां प्राणाः ॥ १० ॥
131385
131386 खवातैः खसमाः प्राणा यथोह्यन्ते मनोमयाः ।
131387 उह्यन्ते वै तथैतानि तदङ्गानि जगन्त्यपि ॥ ११ ॥
131388
131389 ननु गुरूणि जगन्ति कथं वातैरुह्यन्ते तत्राह - खवातैरिति । तथा प्राणवदेव
131390 तदङ्गानि जगन्त्यपि खसमानि लघूनीत्युह्यन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥
131391
131392 सभूतान्यम्बरोर्व्यादिवृन्दानि त्रिजगन्त्यपि ।
131393 उह्यन्ते चाप्यरूढानि पुरः सर्वत्र गन्धवत् ॥ १२ ॥
131394
131395 सभूतानि चतुर्विधप्राणिसहितानि । अरूढानि अदृढानि । अप्रतिष्ठितानीति यावत् ॥ १२ ॥
131396
131397 तानि बुद्ध्यैव दृश्यन्ते न दृष्ट्या रघुनन्दन ।
131398 पुरः संकल्परूपाणि स्वस्वप्नपुरपूरवत् ॥ १३ ॥
131399
131400 दृष्ट्या चक्षुरादिना स्वीयस्वप्नदृष्टपुरवत्तादृशपूरवद्वा
131401 तादृशपुरान्तर्गतनदीपूरवद्वा ॥ १३ ॥
131402
131403 सर्वत्र सर्वदा सन्ति सुसूक्ष्माण्येव खादपि ।
131404 कल्पनामात्रसारत्वान्न चोह्यन्ते मनागपि ॥ १४ ॥

131405

131406 उह्यन्त इवेति [पश्येमे पुर उह्यन्त इव
131407 इत्येतत्सर्गगतद्वितीयश्लोकोक्तमित्यनुसंधेयम् ।] यदुक्तं तत्र
131408 इवकारार्थसमर्थनायाह - कल्पनामात्रसारत्वादिति ॥ १४ ॥
131409
131410 तान्येव दृढभावत्वात्स्वेषु लोकेषु तेष्वलम् ।
131411 सत्यान्येव चिदंशस्य सर्वगत्वाद्भवानिव ॥ १५ ॥
131412
131413 यद्यपि तानि कल्पनामात्रत्वान्न सन्त्येवेति नोह्यन्ते तथापि तान्येव तेषु
131414 तत्तज्जीवभोग्येषु स्वेषु स्वर्गनरकभूम्यादिलोकेषु तेषां
131415 दृढभावत्वात्सुखदुःखभोगार्थक्रियासमर्थतया सत्यान्येव
131416 तत्सत्यतासंपादकस्याधिष्ठानचिदंशस्य सर्वगत्वात् । यथा भवानस्मद्दृष्ट्या
131417 श्रवणधारणाद्यर्थक्रियासमर्थः पुरोवर्ती सत्यस्तद्वदेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥
131418
131419 प्रतिबिम्बं पुराणीव पुरःप्राणसरिद्रये ।
131420 अरूढान्यपि चोह्यन्ते रूढान्यपि च नैव च ॥ १६ ॥
131421
131422 अरूढानि वासनामात्रत्वादनाविर्भूतानि रूढान्याविर्भूतानि चेत्थमुह्यन्ते नैव
131423 चोह्यन्ते ॥ १६ ॥
131424
131425 सौरभाणि समुह्यन्ते वाताङ्गस्थानि राघव ।
131426 जगन्ति प्राणसंस्थानि व्योमात्मकमयानि तु ॥ १७ ॥
131427
131428 सौक्ष्म्ये वहने च सौरभसाम्यं प्रागुक्तमित्याह - सौरभाणीति ॥ १७ ॥
131429
131430 कुम्भे देशान्तरं नीते यथान्तर्व्योम्नि नान्यता ।
131431 स्पन्दनादिमये चित्ते तथैव त्रिजगद्भ्रमे ॥ १८ ॥
131432
131433 अत एव त्रिजगद्भ्रमात्मना चित्तस्य स्पन्दभेदयोरपि नात्मनस्तावित्याह - कुम्भे
131434 इति । तथैवात्मनि नान्यतेति शेषः ॥ १८ ॥
131435
131436 इत्थं न सज्जगद्भ्रान्तिरसत्यैवोदितेव ते ।
131437 न विनश्यति नोदेति केवलं ब्रह्मरूपिणी ॥ १९ ॥
131438
131439 यथा मृतानां जगत्संकल्पमात्रत्वादसदित्थंते तवापि जगदसत् । भ्रान्तिरेव
131440 केवलमुदितेव । सा भ्रान्तिरपि परमार्थतो न विनश्यति नोदेतीति तत्त्वदृष्ट्या
131441 ब्रह्मरूपिण्येवेत्यर्थः ॥ १९ ॥
131442
131443 यदि वाप्युदिते वातैस्तत्तदस्या न लक्ष्यते ।
131444 तदन्तःसंस्थितैः स्पन्दो नावि कोशगतैरिव ॥२० ॥
131445
131446 ननु यदि व्यवहारदृशा जगत्तद्भ्रान्ती वाय्वन्तःप्रवहमाने उदिते तर्हि वयं
131447 पृथिवीं निश्चलतया कथं पश्यामस्तत्राह - यदि वेति । नोदिते एव । यदि वा उदिते
131448 इति पक्षस्तथापि वातैः कृतं तत्तद्भ्रमणपरिवर्तनादिकमस्याः
131449 पृथिव्यास्तदन्तःसंस्थितैरस्माभिर्न लक्ष्यते । यथा नावि जायमानः
131450 स्पन्दस्तदन्तःकोशगतैर्नरैर्न लक्ष्यते तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥
131451
131452 यथा स्पन्दोऽङ्गलग्नायां नाब्यन्तःसंस्थितैरपि ।
131453 न लक्ष्यते यथा पृथ्व्यां [यद्यपि तथा ब्रह्मंस्तत्संस्थैः इति पाठो
131454 दृश्यते तथापि ब्रह्मन्निति संबोधनस्य रामं प्रत्ययोग्यत्वान्न
131455 सध्रीचीनः ।] तत्संस्थैस्तन्मयैरपि ॥ २१ ॥
131456

तदेव स्पष्टमाह - यथेति। यथा नावि अन्तः संस्थितैरपिशब्दात्तन्मयैरपि
कीलाद्यैर्नौस्पन्दो न लक्ष्यते तद्वत्पृथिवीसंस्थैः
पार्थिवदेहादिमयैरप्यस्माभिरित्यर्थः॥ २१॥

यथा योजनविस्तीर्णं लघौ सद्मानुभूयते।
यत्तस्य पादपस्तम्भे परमाणौ यथा जगत्॥ २२॥

इत्थं पश्येमे पुर उद्यन्त इव मन्दरमेरवः इति स्वोक्तिं रामायोपपाद्य
उपर्युपर्यन्तरन्तःकदलीदलपीठवदित्युक्तावप्यल्पे बृहतः समावेशं प्रथमं
बृहतोऽल्पत्वकल्पनया दर्शयति - यथेति। यथा योजनविस्तीर्णमपि सद्म लघौ
पादपस्तम्भे चित्रनिर्व्यूहरचनादिना रचयुतिं यत्तस्य यतमानस्य शिल्पिनो बुद्ध्या
अल्पत्वकल्पनया तत्रानुभूयते तथा अन्तरन्तःसूक्ष्मतमेऽपि परमाणौ
जगद्बुद्धिकल्पनयाऽनुभूयत इत्यर्थः॥ २२॥

वस्त्वल्पमप्यतिबृहल्लघुसत्त्वो हि मन्यते।
मूषिकाः स्वाञ्जलिद्रव्यंन् नवपङ्कमिवार्भकाः॥ २३॥

परमाण्वादेर्बृहत्तमत्वकल्पया न वा तत्र बृहतो जगतः समावेशोऽनुभवितव्य
इत्याशयेनाह - वस्त्विति। तद्यथा रत्नकोशागारे प्रविष्टा अस्वा
धनसंबन्धशून्या मूषिका न रत्नानि बहु मन्यन्ते किंत्वञ्जलिमात्रमितमपि
धान्यद्रव्यमेव तत्र दैवाल्लब्धं बहु मन्यन्ते यथा वा अर्भका बहुमूल्यान्यपि
स्वाभरणानि नित्यमनुभूयमानानि न बहु मन्यन्ते किंतु नवमपूर्वं
मृगपक्ष्याकारं वर्णकादिपरिष्कृतं पङ्कं मृत्पिण्डमेव क्रीडनाय बहु
मन्यन्ते येन तद्दानेन वञ्चिताः स्वाभरणान्यपि विनिमयेन प्रयच्छन्तीत्यर्थः॥ २३
॥

असत्येव स्वरूपेऽस्मिञ्जगदाख्ये विदो भ्रमे।
लोकान्तराधर्ममयी [अत्राधर्मपदमुपलक्षणं धर्मस्येत्यपीति
धर्माधर्मफलानीति व्याख्यातम्।] सा बृहंगस्य भावना॥ २४॥

किं च वास्तवोऽल्पे बृहतः समावेशो न संभवतु नाम भ्रान्त्या तु
संभवत्येवेत्याशयेनाह - असत्येवेति। विदः अज्ञानावृतचितो जगदाख्ये भ्रमे
असत्येवार्थे केवलं जीवतोऽयं लोको मृतस्य लोकान्तराणि तत्र च
धर्माधर्मफलानीत्यादिमयी बृहंगस्य बृंहणं गच्छतश्चित्तस्य सा
संकल्परूपा भावनैव। न च भावनां वस्त्वन्यथाभावो निरुणद्धीत्यर्थः।
बृंहधातोः घञर्थे कविधानमिति भावे कः। ततः अन्येष्वपि दृश्यते इति
गमेर्डः। बाहुलकान्नुम्॥ २४॥

इदं हेयमुपादेयमिदमित्यन्तरज्ञता।
यस्य तस्य भवायास्ति सर्वज्ञस्यापि मूढता॥ २५॥

ननु मूढानामस्त्वन्तरन्तर्जगद्भ्रमभावना सर्वज्ञानां भवदादीनां
कथमन्तरन्तर्जगदन्तरमस्तीति भ्रान्तिस्तत्राह - इदमिति। सर्वज्ञस्यापि भवाय
व्यवहारसंभवाय यावत्प्रारब्धक्षयं लेशतोऽनुवर्तमाना
मूढताऽस्त्येवेत्यर्थः॥ २५॥

सचेतनो ह्यवयवी चेतत्यवयवान्यथा।
स्वान्तरेव ततं जीवस्त्रिजगद्बुध्यते तथा॥ २६॥

अत एव सर्वज्ञस्यापि समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भस्यावयववत्स्वान्तरेव
त्रिजगद्दर्शनमित्याह - सचेतन इति। अवयवी देहात्मा लौकिकपुरुषः। जीवः
समष्टिजीवः॥ २६॥

131509
131510 संविदात्मपराकाशमनन्तमजमव्ययम् |
131511 व्योम्नोऽवयवरूपाणि तस्येमानि जगन्ति भोः || २७ ||
131512
131513 मायोपहित ईश्वरस्त्वेवं पश्यतीत्याह - संविदात्मेति | भो इति संबोधनेन
131514 रामस्य तत्स्मार्यते || २७ ||
131515
131516 सचेतनोऽयःपिण्डोऽन्तः क्षुरसूच्यादिकं यथा |
131517 बुद्ध्यते बुद्ध्यते तद्वज्जीवोऽज्ञस्त्रिजगद्भ्रमम् || २८ ||
131518
131519 ईश्वरः प्रलयकाले कथं स्वान्तर्गतं जगत्पश्यति तत्राह - सचेतन इति चतुर्भिः |
131520 अयःपिण्डो यदि सचेतनः स्यात्तर्हि यथा स्वान्तः सूक्ष्मरूपेण स्थितं क्षुरसूच्यादि
131521 भाविस्वविकारं पश्येत्तद्वदित्यर्थः | जीवः स्वलीनसर्वसंस्कारोपहितः सन् || २८ ||
131522
131523 अचिच्चिद्वापि मृत्पिण्डः शरावोदञ्चनादिकम् |
131524 यथाङ्ग मनुते जीवस्तथाङ्ग मनुते जगत् || २९ ||
131525
131526 अधिष्ठानसद्रूपप्राधान्येन चित् आरोपितमृदादिरूपप्राधान्यविवक्ष्या अचिद्वा |
131527 तात्पर्यं पूर्ववदेव || २९ ||
131528
131529 चिदचिद्वाङ्कुरो देहे वृक्षत्वं मन्यते यथा |
131530 वृक्षशब्दार्थरहितं ब्रह्मेदं त्रिजगत्तथा || ३० ||
131531
131532 उपहितप्राधान्येन चित् आरोपितमृदादिरूपप्राधान्येनाचिद्वाङ्कुरः | एतांवास्तु
131533 विशेषः - जीवसंस्कारोपहितरूपेण वृक्षशब्दार्थसहितं बुध्यते
131534 तदनुपहितेश्वररूपेण तु तद्रहितमनादिसिद्धया विद्यया वा बाधितरूपमिति यावत् |
131535 शेषं प्राग्वत् || ३० ||
131536
131537 चिद्वाचिद्वा यथादर्शो बिम्बितं वाप्यबिम्बितम् |
131538 नगरं वेत्ति नो वापि तथा ब्रह्म जगत्त्रयम् || ३१ ||
131539
131540 परिणामदृशा जीवेश्वरयोः सर्गासर्गकाले जगद्दर्शने दृष्टान्तमुक्त्वा
131541 विवर्तदृशाप्याह - चिद्वेति | जीवेश्वरोपाध्युपहितदृशा वेत्ति
131542 अनुपहितशुद्धदृशा तु नो वेत्ति | यत्र नान्यत्पश्यति इत्यादिश्रुतेरिति भावः || ३१ ||
131543
131544 देशकालक्रियाद्रव्यमात्रमेव जगत्त्रयम् |
131545 अहंत्वजगतोस्तेन भेदो नास्त्येतदात्मनोः || ३२ ||
131546
131547 एवं रामप्रश्नान्समाधाय प्रासङ्गिकं च सर्वं समाप्य नाहंत्वजगती भिन्ने
131548 पवनस्पन्दने यथा | इति प्राक्प्रस्तुतार्थंन् प्रकारान्तरेण समर्थयितुमनुसंधत्ते
131549 - देशेति | अहंत्वमपि
131550 देशकालक्रियाद्रव्यतादात्म्यसंसर्गाभिमानात्मकत्वात्तद्रूपमेवेत्ये##-
131551
131552 कल्पितेनोपमानेन यदेतदुपदिश्यते |
131553 तत्रोपमैकदेशेन उपमेयसधर्मता || ३३ ||
131554
131555 एतदनुभावयितुमेव श्रुत्या मया च मृल्लोहपिण्डादिदृष्टान्ता अचेतना अपि
131556 चेतनत्वमारोप्यैकदेशसाम्येनोपन्यस्ता इत्याह - कल्पितेनेति || ३३ ||
131557
131558 यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजङ्गमम् |
131559 अमुञ्चतः पराणुत्वं जीवस्यैतत्स्मृतं वपुः || ३४ ||
131560

131561 वास्तवब्रह्मभावलक्षणं परमणुत्वं सौक्ष्म्यममुञ्चत एव विवर्तरूपं
131562 स्थूलं जगद्रूपमित्यर्थः ॥ ३४ ॥
131563
131564 सर्वसंवेदनत्यागे शुद्धसंस्पन्ददे पदे ।
131565 न मनागपि भेदोऽस्ति निःसङ्गोपलकोशवत् ॥ ३५ ॥
131566
131567 अत एवाधिष्ठानदृष्ट्या सर्वविवर्तसंवेदनबाधे निष्प्रत्यूहं सर्वतः
131568 शुद्धात्मप्रसरप्रदे पूर्णपदे न मनागपि जीवजगद्भेदोऽस्तीत्याह - सर्वेति ॥ ३५ ॥
131569
131570 यो यो नाम विकल्पांशो यत्र यत्र यथा यथा ।
131571 यदा यदा येन येन दीयते स तथैव चित् ॥ ३६ ॥
131572
131573 अबाधे तु सदा सर्वत्र सर्वविकल्पात्मनैव चिद्विवर्तत इत्याह - यो य इति । दीयते
131574 मूढेनेति शेषः । चित् तथैव तद्विकल्पानुसारेणैव सविवर्ता भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥
131575
131576 अचित्त्वान्नास्ति मनसि संकल्पः ख इवाङ्कुरः ।
131577 चित्त्वात्तु चेतसो विद्धि चितिरेवेह कल्पनम् ॥ ३७ ॥
131578
131579 मनसोऽपि चिदनुप्रवेशादेव विचित्रसंकल्पसामर्थ्यं न स्वत इति चित एव
131580 सर्वविवर्तस्वातन्त्र्यमित्याह - अचित्त्वादिति ॥ ३७ ॥
131581
131582 या योदेति विकल्पश्रीरप्रबुद्धाशयं प्रति ।
131583 सर्वगत्वादनन्तत्वाच्चिद्व्योम्नः सा न सन्मयी ॥ ३८ ॥
131584
131585 यथोदेति विकल्पश्रीः प्रबुद्धे नोदितैव सा ।
131586 सर्वगत्वादनन्तत्वाच्चिद्व्योम्नः सा न सन्मयी ॥ ३९ ॥
131587
131588 एवमप्रबुद्धे उदितापि प्रबुद्धे तत्त्वे नोदितैव
131589 अनन्तत्वात्कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यत्वाच्च ॥ ३९ ॥
131590
131591 सर्वसंकल्पकलना सत्येत्याबालमक्षतम् ।
131592 स्वप्नादावनुभूतोन्तरर्थः केनापि लभ्यते ॥ ४० ॥
131593
131594 यद्यसन्मयी तर्हि कथमाबालगोपालं सत्येव भाति तत्राह - सर्वेति । न
131595 जाग्रत्संकल्पकलनैव सत्येति भाति किंतु स्वप्नादिसाधारण्येन सर्वापि । न च
131596 स्वप्नभ्रान्त्यादावुपलब्धो गजरजतादिरर्थः केनापि लभ्यते इति काक्वा योज्यम् ॥ ४० ॥
131597
131598 संकल्पो वासना जीवस्त्रयोऽर्था लिखिताश्चिता ।
131599 सोनुभूतोऽप्यसत्यः स्यादसत्त्वस्यैव नो सतः ॥ ४१ ॥
131600
131601 ननु सत्यः संसारः कथमसत्यः स्यात्तत्राह - संकल्प इति । जाग्रत्स्वप्नौ
131602 संकल्पः सुषुप्तिस्तु वासनामात्रं तदुभयप्रतिबिम्बितचिद्रूपस्तदुभयभोक्ता
131603 जीवश्चेति त्रयः पदार्थाः सत्यकूटस्थचिता स्वात्मनि चित्रवल्लिखिताः सोऽयं
131604 चित्रसंसारकल्पः संसारोऽधिष्ठानसत्तया सत्य इत्यनुभूतोऽप्यसत्यस्य
131605 जीवस्यैवेत्यसत्यः स्यान्न त्वधिष्ठानसतः । तेन तदसंस्पर्शादित्यर्थः । यथा
131606 चित्रप्रतिबिम्बस्वप्नाश्वाश्चित्रप्रतिबिम्बस्वप्नपुरुषाणामसत्यानामेव वाहनं न
131607 सत्यपुरुषस्य तद्वदिति भावः ॥ ४१ ॥
131608
131609 असत्यताभिधं सत्यंन् मुक्त एव भवेच्छिवः ।
131610 सातिवाहिकदेहैकपरिक्षयविकासवान् ॥ ४२ ॥
131611
131612 ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् इत्यादिश्रुतेरस्तु वा सत्यस्यैव स्वाबोधात्संसारस्तथापि

131613 तन्नित्यमुक्तमेव। यथा हि तत्सत्यं ब्रह्म प्राक्तत्त्वबोधात्स्वसत्यतां जगति
131614 संक्रामयत्तत्सत्यताभिधं स्वयं भवति। तथा तत्त्वबोधोत्तरं बाधिताज्जगतः
131615 स्वसत्तां स्वात्मन्युपसंहरत्तदसत्यताभिधमपि भवति। न हि
131616 प्रपञ्चस्याधिष्ठानमात्रपरिशेषादन्या असत्यता काचित्सुवचा। यत
131617 आतिवाहिकदेहसहितस्यैकस्य स्वाज्ञानस्य परिक्षयेऽपि पूर्णतालक्षणविकासवान्मुक्तः
131618 प्रत्यगात्मैव शिवो भवेदित्यर्थः॥ ४२॥
131619
131620 जगन्ति वातैरुह्यन्ते व्योम्नि शाल्मलितूलवत्।
131621 नोह्यन्ते चोपलानीव न च सन्त्येव कल्पनात्॥ ४३॥
131622
131623 अत एवाज्ञानदृष्ट्यैव जगन्त्युह्यन्ते न तत्त्वदृशेत्युक्तमित्युपसंहरति -
131624 जगन्तीति॥ ४३॥
131625
131626 इत्यस्मिन्नखिलपदार्थसार्थकोशे व्योमन्यप्यतिवितते जगन्ति सन्ति।
131627 अन्योन्यं परिमिलितानि कानिचिच्च नान्योन्यं परिमिलितानि कानिनिच्च॥ ४४॥
131628
131629 इति वर्णितरीत्या अस्मिन्नखिलपदार्थसमूहानां कोशभूते अज्ञाते
131630 प्रतीचिपरमार्थतोऽतिवितते व्योमनि शून्याकाशकल्पेऽप्यविद्यया अनन्तानि जगन्ति सन्ति।
131631 तानि च कतिपयानां जीवानां भोजकादृष्टसाम्ये जागरे ब्रह्माण्डैक्ये च अन्योन्यं
131632 परिमिलितानि। तद्वैषम्ये तु ब्रह्माण्डभेदे स्वप्ने च नान्योन्यं परिमिलितानीत्यर्थः॥
131633 ४४॥
131634
131635 सर्वत्वात्परमचितेरनन्तरूपाण्यारम्भप्रचुरदिगन्तसंभृतानि।
131636 लोलाम्बूदरपुरबिम्बभङ्गुराणि स्वान्तःस्थाविरलमहापुरोपमानि॥ ४५॥
131637
131638 तान्येव विशिनष्टि - सर्वत्वादित्यादित्रिभिः। परमचितेर्ब्रह्मणः
131639 सर्वत्वात्सर्वशक्तित्वादियत्तासंकोचकाभावाद्गुणतो वस्तुतः
131640 क्रियाजात्यादितश्चानन्तरूपाणि बहुविधकार्यारम्भप्रचुरैर्दिगन्तसंस्थितजनैः
131641 संभृतानि। लोले अम्बूदरे प्रतिबिम्बितं पुरबिम्बमिव भङ्गुराणि। अत एव
131642 स्वान्तःस्थान्यविरलानि सर्वसंभारसंभृतानि यानि देवगन्धर्वादिमहापुराणि
131643 तान्येव उपमा येषां तानि॥ ४५॥
131644
131645 सस्थैर्याण्यपि सततं क्षणक्षया।इन् व्यक्ताक्षाण्यपि सततं निमीलितानि।
131646 सालोकान्यपि परितस्तमोवृतानि चिद्रूपार्णवलहरीविवर्तनानि॥ ४६॥
131647
131648 अनुवृत्तवस्त्वात्मना सस्थैर्याण्यपि व्यावृत्तभावविकारैः क्षणक्षयाणि। एवं
131649 जागरे व्यक्ताक्षाण्यपि तत्त्वतो व्यक्त्यभावान्निमीलितानि। आत्मज्योतिषा सालोकान्यपि
131650 तस्याज्ञानतमोवृतत्वात्तमोवृतानि॥ ४६॥
131651
131652 पृथक्स्थितानि व्यतिमिश्रितानि जलानि चैवाम्बुनुधौ नदीनाम्।
131653 तारार्कचन्द्रग्रहमण्डलानां समोदितानां नभसीव भासः॥ ४७॥
131654
131655 पृथक्स्थितानां व्यतिमिश्रितत्वे व्यतिमिश्रितानां पृथक्स्थितत्वे च
131656 क्रमादृष्टान्तद्वयमाह - पृथगिति। नदीपात्रे पृथक्स्थितान्यप्यम्बुनिधौ
131657 व्यतिमिश्रितानि। नभसि समकालमुदितानां तारादीनां भासस्तु इयमस्य भा इति
131658 विवेक्तुमशक्यत्वाद्व्यतिमिश्रिता अपि एकचलने अपरचलनाभावात् पृथक्स्थितास्तानीव
131659 ता इव च॥ ४७॥
131660
131661 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० वि०
131662 जगज्जालकोशसाधर्म्ययोगोपदेशो नामाष्टादशः सर्गः॥ १८॥
131663
131664 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे

जगज्जालकोशसाधर्म्ययोगोपदेशो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः १९

श्रीराम उवाच ।

मुने जीवस्य यद्रूपमाकृतिग्रहणं तथा ।
यथा च परमात्मत्वं स्थानं यच्चास्य तद्वद ॥ १ ॥

जीवस्वरूपतत्तत्त्वं समष्टिव्यष्टिदेहयोः ।
कल्पनं स्थानकरणभेदाद्भोगश्च वर्ण्यते ॥

यत् रूपं शास्त्रीयव्यवहारोपयुक्तं पारमार्थिकरूपं च । आकृतिः स्थूलशरीरं
तस्य ग्रहणं कल्पनम् । स्थानं बाह्यव्यवहारद्वारम् ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

स्वसंकल्पेन चेत्योक्तं चिदित्यपरनामकम् ।
अनन्तं चेतनाकाशं जीवशब्देन कथ्यते ॥ २ ॥

तत्र समष्टिजीवं मोक्षशास्त्रप्रसिद्धं शोधने ब्रह्माभेदयोग्यं प्रथमं
दर्शयति - स्वेति । अनन्तं यच्चेतनाकाशं ब्रह्म तदेव हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि इति श्रुतिदर्शितस्वसंकल्पेन
स्वचेत्यसूक्ष्मभूतोपाधिप्रवेशात्तद्विष्टम्भकप्राणधारणात् जीव प्राणधारणे
इति धात्वर्थानुगमाच्चेत्येन प्राणेनोक्तं जीव इत् व्यपदिष्टम् । चक्षुरादिद्वारा
चेतयतीति चित् चेतनः इत्यपरं नाम यस्य तथाविधं राज्जीवशब्देन कथ्यत इत्यर्थः ॥
२ ॥

न पराणुर्न च स्थूलं न शून्यं न च किंचन ।
चिन्मात्रंन् स्वानुभूत्यात्म सर्वगं जीव उच्यते ॥ ३ ॥

तस्य पारमार्थिकं रूपमाह - नेति । शून्यमाकाशं तदन्तर्गतं वा किंचन
न ॥ ३ ॥

अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ।
न किंचिन्मात्रकं चैव सर्वं जीवं विदुर्बुधाः ॥ ४ ॥

यस्य यस्य पदार्थस्य यो भावस्तेन तत्र तम् ।
स्थितं विद्धि तदाभासं तदात्मैकान्तवेदनात् ॥ ५ ॥

तस्य सर्वगत्वमनुभावयति - यस्य यस्येति । यो भावो
जातिगुणसंस्थानाद्यसाधारणरूपंन् तेन तेन भावेन संस्थितगत एव तत्तदिव
आभासमानम् । तत्कुतः । तदेकान्तवेदनात्पुनः पुनस्तद्दर्शने तत्तदाकारेणैव
भाननियमाद्घटचक्षुःसंयोगे हि चक्षुर्द्वारा निर्गतमन्तःकरणं
स्ववृत्तिव्याप्तघटावच्छिन्नं जीवचित्स्फुरणंन् घटोऽयं स्फुरति घटोऽयं
स्फुरतीति घटस्वभावतादात्म्येनैव यतो नियमेनानुभावयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

स चेतति यथा यत्र यद्यदाशु तदेव हि ।
तथा तत्र तदा राम भवत्यनुभवात्मकम् ॥ ६ ॥

अत एव समष्टिजीवो यत्र यथा चेतति तत्र तथा भवति सत्यसंकल्पत्वात् । व्यष्टिजीवस्तु स

131717 यत्र यथा भवति तत्र तथा चेतति ॥ ६ ॥
131718
131719 पवनस्य यथा स्पन्दश्चेत्यं जीवस्य वै तथा ।
131720 स्वसंविन्मात्रनिर्णेयं नोपदेशाम यक्षवत् ॥ ७ ॥
131721
131722 तथा च समष्टिजीवस्य पवनस्य स्पन्द इव सर्ववस्तुवैचित्र्यचेतनात्मकः सर्गः
131723 पवनस्पन्दवत्स्वानुभवसिद्धः स्वभावो न तु बालस्य
131724 यक्षभ्रान्तिवदुपदेशाभ्यासकृत इत्याह - पवनस्येति । न चोपदेशाम
131725 उपदेशेन न साधयाम । दिशतेर्विकरणव्यत्ययश्छान्दसः ॥ ७ ॥
131726
131727 यथैवास्पन्दनाद्वातः सन्नैवैत्य सदात्मताम् ।
131728 तथैवाचेतनाज्जीवो जीवन्नेति परां गतिम् ॥ ८ ॥
131729
131730 अत एवास्य मुक्तिसुषुप्तिप्रलयेषु बाह्याभ्यन्तरार्था चेतने जीवतापि शाम्यतीत्याह -
131731 यथैवेति । परां गतिं ब्रह्मभावम् ॥ ८ ॥
131732
131733 जीवश्चिद्घनरूपत्वादहमित्येव चेतनात् ।
131734 देशकालक्रियाद्रव्यशक्तीर्निर्माय तिष्ठति ॥ ९ ॥
131735
131736 तस्याकृतिग्रहणप्रकारं वर्णयितुं
131737 सर्वकल्पनामूलस्तम्भमाविर्भूतसर्वशक्तिकं समष्ट्यहंकाराध्यासं
131738 प्रथमं दर्शयति - जीव इति । निर्माय आविर्भाव्य । सैवास्य
131739 सार्वज्ञ्यसर्वशक्तिसंपत्तिलक्षणा रुद्रता ॥ ९ ॥
131740
131741 देशकालक्रियाद्रव्यचर्चिताचर्चितां स्वयम् ।
131742 असत्यांन् सत्यवत्स्फारां तावन्मात्रशरीरिकाम् ॥ १० ॥
131743
131744 ततः सूक्ष्मभूतसंस्काराविर्भावलक्षणसमष्टिचित्तकल्पनामाह - देशेति
131745 सार्धाभ्याम् । संस्कारात्मना ईषदाविर्भावाच्चर्चितां स्थूलतया
131746 सम्यगनाविर्भावादचर्चितां च ॥ १० ॥
131747
131748 चेतसा ह्यसदाकारां प्रालेयपरमाणुताम् ।
131749 पश्यत्यात्मन्यथात्मत्वे स्वप्ने स्वमरणोपमाम् ॥ ११ ॥
131750
131751 चेतसा समष्टिचित्तभावेन सूक्ष्मतमात्संवलनात्प्रालेयपरमाणुप्रायाम् ॥ ११ ॥
131752
131753 स्वप्नस्वावयवान्यत्वसदृशीं तां विभावयन् ।
131754 विस्मृत्य चेतनां सत्तां तत्तामेवाशु गच्छति ॥ १२ ॥
131755
131756 स्वप्ने व्याघ्राद्यात्मतादर्शने प्रतीतं यत्स्वावयवानां
131757 हस्तपादादीनामन्यादृशत्वं तत्सदृशीं तां समष्टिचित्तरूपां विष्णुताम् ।
131758 तस्यैव पूर्णब्रह्मभावविस्मरणे
131759 मनःसमष्ट्यात्मकचन्द्रभावोपलक्षितस्थूलभावकल्पनया
131760 ब्रह्माण्डरूपाविराडाकृतिराविर्भवतीत्याह - विस्मृत्येत्यादिना । चेतनां
131761 चिदेकरसां ब्रह्मसत्तां विस्मृत्य परिच्छिन्नजडसत्तामेवाहमिति
131762 पश्यंस्तद्भावमेवाशु गच्छति ॥ १२ ॥
131763
131764 एवंरूपो बुध्यमानः प्रोच्छूनत्वमथात्मनि ।
131765 पश्यत्याशु स्वमात्मानं चन्द्रबिम्बमिव द्रुतम् ॥ १३ ॥
131766
131767 पञ्चीकरणेन स्थौल्यापादनात्स्थूलसमष्टिविराडात्मना प्रोच्छूनत्वम् । तत्र
131768 मनःसमष्ट्यात्मकं कालोपचयात्मना द्रुतं द्रवस्वभावं चन्द्रबिम्बमिव

131769 पश्यति सैवास्य बुद्धिसमष्टिभावलक्षणा विरञ्चितेत्यर्थः || १३ ||
131770
131771 आत्मन्यथेन्दुबिम्बात्मन्यसौ संवित्तिपञ्चकम् |
131772 काकतालीयवद्भिन्नमुदितं चेतति स्वयम् || १४ ||
131773
131774 तस्य विराड्देहे भोगोपपत्तये मनःसमष्टेरेव
131775 सकाशादादित्यादिरूपेन्द्रियपञ्चकं तत्स्थानभेदकल्पनां चाह - आत्मनीति |
131776 संवित्तिविषयभेदेनैवेन्द्रियभेदविभावनात्संवित्तिपञ्चकमित्युक्तिः || १४ ||
131777
131778 पञ्चानां संविदां पञ्च भिन्नान्यङ्गान्यसावथ |
131779 बुध्यते तानि तद्रूपरन्ध्राण्यनुभवत्यपि || १५ ||
131780
131781 तद्रूपाणि स्थानभेदरूपाणि रूपादिभोगद्वाराणि || १५ ||
131782
131783 स पञ्चावयवः पश्चाद्राजते पुरुषो विराट् |
131784 अनन्ताकारसंवित्तिरव्यक्तात्मा निरामयः || १६ ||
131785
131786 आदित्यदिग्वारिवायुपृथिव्याख्यपञ्चेन्द्रियस्थानावयवैः
131787 पञ्चविषयानुपभुञ्जानो राजते तद्विषयेषु
131788 मनोविकल्पैरनन्ताकारकल्पनादनन्ताकारसंवित्तिः | स चायं
131789 कार्यभावस्यानृतत्वात्स्वकारणव्यक्तात्मैव | अत एव निरामयः || १६ ||
131790
131791 मनोमयोऽसावुदितः परस्मात्प्रथमोत्थितः |
131792 आकाशविशदः शान्तो नित्यानन्दविभामयः || १७ ||
131793
131794 तस्य मनोमयभावेऽपि
131795 स्वतःसिद्धज्ञानैश्वर्यसर्वशक्तिसंपन्नत्वाज्जीवत्वमीश्वरत्वं
131796 चास्तीत्याशयेनाह - मनोमयोऽसाविति द्वाभ्याम् || १७ ||
131797
131798 स चाप्यपञ्चभूतात्मा पञ्चभूतात्मकोपमः |
131799 विराडात्मैकपुरुषः परमः परमेश्वरः || १८ ||
131800
131801 सर्वपुरुषसमष्टिरूपैकपुरुषः || १८ ||
131802
131803 स्वयमेवाशु भवति स्वयमेव विलीयते |
131804 स्वयमेव प्रसरति स्वयं संकोचमेति च || १९ ||
131805
131806 तस्येश्वरभावेन स्वाविर्भावतिरोभावेऽपि स्वातन्त्र्यमस्तीत्याह - स्वयमेवेति || १९ ||
131807
131808 स्वसंकल्पकृतेनासौ कल्पौघेन क्षणेन च |
131809 यदृच्छयोदेति पुनः पुनर्भूत्वोपशाम्यति || २० ||
131810
131811 मनोमात्रैकरूपात्मा प्रकृतेर्देह एष सः |
131812 एष पुर्यष्टकं प्रोक्तः सर्वस्यैवातिवाहिकः || २१ ||
131813
131814 प्रकृतेः सर्वोपादानेश्वरस्य स एष देहः | एष एव व्यष्टिभावेन सर्वस्य
131815 जीवजातस्य | पुर्यष्टकं प्राग्व्याख्यातम् || २१ ||
131816
131817 सूक्ष्मः स्थूलोऽम्बरात्मैष व्यक्तोऽव्यक्तोन्तवर्जितः |
131818 सर्वस्य बहिरन्तश्च न किंचित्किंचिदेव च || २२ ||
131819
131820 स च सूक्ष्मेषु पिपीलिकादिदेहेषु सूक्ष्मः | समः प्लुषिणा समो नागेन इत्यादिश्रुतेः |

131821 परमार्थतस्तु न किंचित् व्यवहारतस्तु किंचित्परिच्छिन्न एव च ॥ २२ ॥
131822
131823 अङ्गानि राम तस्याष्टौ मनःषष्ठानि पञ्च च ।
131824 साहंभावानीन्द्रियाणि भावाभावमयानि च ॥ २३ ॥
131825
131826 पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चकारात्कर्मेन्द्रियसहितः प्राणो मनोऽहंकार
131827 इत्यष्टावङ्गानि । भावाभावमयानि मूर्तामूर्तरसरूपाणि ॥ २३ ॥
131828
131829 तेन गीता इमे वेदाः सहशब्दार्थकल्पनाः ।
131830 नियतिः स्थापिता तेन तथाद्यापि यथास्थिता ॥ २४ ॥
131831
131832 तेन चतुर्मुखीभूयेमे चत्वारो वेदा गीताः । नियतिः शास्त्रीयसदाचारादिमर्यादा ॥ २४ ॥
131833
131834 अनन्तमूर्ध्वं मूर्धास्य तथाधः पादयोस्तलम् ।
131835 अपराकाशमुदरमिदं ब्रह्माण्डमण्डपम् ॥ २५ ॥
131836
131837 ऊर्ध्वं द्यौरस्य मूर्धा शिरः । अधः पृथिवी पादयोस्तलम् ।
131838 अपरमान्तरालिकमुदरम् । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव
131839 सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः
131840 पृथिव्येव पादौ इत्यादिश्रुतेरिति भावः । ब्रह्माण्डमण्डपं शरीरमिति शेषः ॥ २५
131841 । ।
131842
131843 लोकान्तराण्यनन्तानि पार्श्वकाः क्षतजं पयः ।
131844 मांसपेश्यः क्षितिधराः सरितः संतताः शिराः ॥ २६ ॥
131845
131846 पार्श्वकाः पार्श्वाद्यवयवाः । पयो वारि क्षतजं रक्तम् ।
131847 मूत्रस्याप्युपलक्षणमेतत् । क्षितिधराः पर्वताः । मांसपेश्यः सरितः शिरा
131848 नाड्यः ॥ २६ ॥
131849
131850 रक्ताधारा जलधयो द्वीपान्येवान्त्रवेष्टनम् ।
131851 बाहवः ककुभः स्फारास्तारका रोमसंततिः ॥ २७ ॥
131852
131853 रक्ताधारा रक्तसंचयपेश्यः । वेष्टनं षट्कोशवेष्टनम् । ककुभो दिशः
131854 बाहवः । यद्यपि छान्दोग्यादौ लोमानि बर्हिरित्युक्तं तथापि श्रुत्यन्तरानुरोधेन
131855 तारका इत्युक्तिः ॥ २७ ॥
131856
131857 पञ्चाशदनिलस्कन्धा एकोनाः प्राणवायवः ।
131858 मार्तण्डमण्डलं चण्डं पित्तं जठरपावकः ॥ २८ ॥
131859
131860 एकोनाः पञ्चाशत् आवहप्रवहाद्यनिलस्कन्धाः प्राणवायवः । चण्डं क्रूरं
131861 चक्षुरिति शेषः । जठरपावक और्वानलः पित्तम् ॥ २८ ॥
131862
131863 दशाङ्कमण्डलं जीवः श्लेष्मा शुक्रं सितं बलम् ।
131864 मनः संकल्पकोशात्म सारात्मा परमामृतम् ॥ २९ ॥
131865
131866 जीवादिषट्कं तु शशाङ्कमण्डलमेव । सितं वपाभावः । संकल्पकोशात्मेति
131867 मनोविशेषणम् । परामृतं ब्रह्मैव सारात्मा ॥ २९ ॥
131868
131869 मूलं शरीरवृक्षस्य बीजं कर्मद्रुमस्य च ।
131870 प्रसवात्सर्वभावानामिन्दुरानन्दकारणम् ॥ ३० ॥
131871
131872 बीजादिभावोऽपि मनस एवेत्याह - मूलमित्यादिना ।

131873 अन्नादिभावेनाप्यायनादानन्दकारणम् ॥ ३० ॥
131874
131875 यदिन्दुमण्डलं नाम स सम्राट् जीव उच्यते ।
131876 शरीरकर्ममनसां बीजं मूलं च कारणम् ॥ ३१ ॥
131877
131878 स एव विराट्शरीरे जीवः अन्नात्मकेन तेन समष्टिप्राणधारणादित्याशयेनाह -
131879 यदिति । व्यष्टिशरीराणामन्नमयानां स बीजं प्राणहेतुकानां सर्वकर्मणां
131880 मूलं व्यष्टिमनसां च कारणम् । चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्
131881 इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३१ ॥
131882
131883 अस्मादिन्दुविराड्जीवात्प्रसरन्ति जगत्त्रये ।
131884 जीवा मनांसि कर्माणि सुखान्यत्रामृतानि च ॥ ३२ ॥
131885
131886 तदेव स्पष्टमाह - अस्मादिति । सुखानि भोगा अमृतानि मोक्षाश्च ॥ ३२ ॥
131887
131888 विराज एते संकल्पा ब्रह्मविष्णुहरादयः ।
131889 तस्य चित्तचमत्काराः सुरासुरनभश्चराः ॥ ३३ ॥
131890
131891 विराजो विराड्जीवस्य । चतुर्मुखादिशरीराणामपि चान्द्रामृतपरिणामरूपत्वात् सोमः
131892 पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य
131893 जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः इति श्रुतेरिति भावः । नभश्चराः पक्षिणः ।
131894 सर्वप्राण्युपलक्षणमेतत् ॥ ३३ ॥
131895
131896 चित्स्वभावो बुध्यमानः प्रालेयपरमाणुताम् ।
131897 यदादौ भावयत्याशु तदा तत्रैव तिष्ठति ॥ ३४ ॥
131898
131899 चित्तचमत्कारतां चित्तोपहितचिद्विवर्ततया प्रकटयति - चित्स्वभाव इति ।
131900 प्रालेयपरमाणुतां सुसूक्ष्मामृतकलात्मतां साक्षितया चन्द्रे बुध्यमानो यदा
131901 देवतादिशरीराकारं सर्गादौ भावयति संकल्पयति विराडात्मा प्रजापतिस्तदा तत्र
131902 तादृशचतुर्मुखादिशरीरभावे एव स्वयंन् सिद्धवत्तिष्ठति
131903 सत्यसंकल्पत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥
131904
131905 तेनैतदेव जीवस्य स्थानंन् विद्धि रघूद्वह ।
131906 पञ्चावयवमेतत्तच्छरीरमनुभूयते ॥ ३५ ॥
131907
131908 एतच्चन्द्रमण्डलमेव सर्वजीवसमष्टिविराड्जीवस्यापञ्चीकृतपञ्चभूतान्यवयवा
131909 यस्य तथाविधं तस्य विराजः शरीरम् । एतज्जाग्रदिति सर्वैरनुभूयते ॥ ३५ ॥
131910
131911 विराड्जीवाच्चन्द्रमसो जीवभूतानि देहिनाम् ।
131912 प्रसरन्त्यन्नजातानि प्रालेयविसरात्मना ॥ ३६ ॥
131913
131914 इन्दुविराड्जीवाद्व्यष्टिजीवप्रसरं प्रागुक्तमुपपादयति - विराडिति । जीवभूतानि
131915 जीवनसाधनानि । प्रालेयविसरश्चन्द्रकलानामोषधीषु प्रसरस्तदात्मना ॥ ३६ ॥
131916
131917 तान्येव देहिदेहेषु जीवा जीवन्ति जीविषु ।
131918 मनो भूत्वा विचेष्टन्ते कर्म जन्मसु कारणम् ॥ ३७ ॥
131919
131920 जीवाः जीवोपाधयः ॥ ३७ ॥
131921
131922 एवं विराट्सहस्राणि महाकल्पशतानि च ।
131923 गतान्यथ भविष्यन्ति नानाचाराणि सन्ति च ॥ ३८ ॥
131924

131925 सहस्रशतशब्दावसंख्यपरौ। संप्रति सन्ति च॥ ३८॥
131926
131927 सर्वतोऽनुभवरूपयानया सत्तयोत्तमपदादभिन्नया।
131928 अन्तवर्जितमहाङ्गसङ्गया तिष्ठतीति पुरुषः परो विराट्॥ ३९॥
131929
131930 उत्तमपदाद्ब्रह्मणः। अभिन्नया अत एवान्तवर्जितो निरवधिर्महांश्चाङ्गसङ्गो
131931 व्यष्टिसमष्टिदेहसंबन्धो यस्यास्तथाविधया अधिष्ठानसत्तयैव तद्विवर्तो
131932 विराट्पुरुष इति वर्णितरीत्या सर्वतः सर्वदेशकालेषु इह मायावृते ब्रह्मणि
131933 तिष्ठतीत्युपसंहारः॥ ३९॥
131934
131935 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
131936 विराडात्मवर्णनं नामैकोनविंशः सर्गः॥ १९॥
131937
131938 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
131939 विराडात्मवर्णनंन् नामैकोनविंशः सर्गः॥ १९॥
131940
131941 विंशः सर्गः २०
131942
131943 श्रीवसिष्ठ उवाच।
131944
131945 संकल्पपुरुषस्त्वेष यद्यत्कपयति स्वयम्।
131946 तत्तथा तादृशं पञ्चभूतात्मा भवतीव खम्॥ १॥
131947
131948 वासनाकर्मकामानुरूपसंकल्पसर्जनैः।
131949 समष्टिसाम्यंन् व्यष्टीनां जीवानामिह वर्ण्यते॥
131950
131951 विराट्पुरुषसत्यसंकल्पानुसारिविवर्तं ब्रह्म धत्ते इत्याह - संकल्पेति।
131952 पञ्चभूतात्मा विराट्पुरुषो यद्यद्यथा यथा भवत्विति संकल्पयति तत्तत्तथा तथा
131953 खं ब्रह्माकाशमपि भवति॥ १॥
131954
131955 सर्वं राम जगज्जातं तत्संकल्पं विदुर्बुधाः।
131956 तादृग्रूपं पञ्चकात्मविषयोन्मुखमाततम्॥ २॥
131957
131958 यतो ब्रह्मपूर्वोपासनाहितवासनया तादृग्रूपं पञ्चभूतात्मविराड्रूपं
131959 सर्गादौ भूत्वा उपासनाफलपञ्चमहाभूतात्मकविषयसमष्टिभोगोन्मुखतां
131960 गतमित्यर्थः॥ २॥
131961
131962 जगत्पदार्थसार्थस्य विराट् सर्वस्य कारणम्।
131963 कारणेन समान्येव कार्याणि च भवन्त्यतः॥ ३॥
131964
131965 कारणेन मृदादिना कार्याणि घटादीनि समस्वभावान्येव यतो भवन्त्यतो
131966 हेतोरित्युत्तरत्रान्वयः॥ ३॥
131967
131968 यथैष स विराडेव विराट् प्रत्येकमात्मनि।
131969 स्वसंविदि प्रसरति बोधवान्न त्वबोधवान्॥ ४॥
131970
131971 प्रत्येकं व्यष्टिजीवोऽप्यात्मनि स्वस्मिन्विराट् सर्वसर्गसमर्थ इत्यर्थः। यतो
131972 मनोवृत्त्यनुसारेण स्वसंविदि बाह्यान्तरविषयाकारेण प्रसरति सति विराडिवायमपि
131973 तत्तदर्थबोधवानेव न त्वबोधवानिति साम्यमित्यर्थः॥ ४॥
131974
131975 आसरीसृपमारुद्रमेवमभ्युदितो भ्रमः।
131976 अणावप्यद्रिविस्तारो बीजकोश इव द्रुमः॥ ५॥

131977
131978 अपकर्षावधौ आसरीसृपमुत्कर्षावधावारुद्रमेवं जगदाकारो भ्रमोऽभ्युदितः
131979 स एव सर्गः। अणावपीति भ्रमत्वे उपपत्तिः॥ ५॥
131980
131981 आसरीसृपमारुद्रं विराट् प्रत्येकमात्मनि।
131982 पराणावप्यनन्तात्मबोधतो न त्वबोधतः॥ ६॥
131983
131984 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - आसरीसृपमिति। विराट् स्रष्टा। तथा च साम्यं
131985 सिद्धमित्यर्थः॥ ६॥
131986
131987 यादृगेव विराडात्मन्येष विस्तार आगतः।
131988 तादृगेवेह सर्वस्मिन्नणुमात्रेऽपि भूतके॥ ७॥
131989
131990 अणुमात्रे मशकप्लुष्यादिदेहपरिच्छिन्नेऽपि भूतके जीवे॥ ७॥
131991
131992 परमार्थेन न स्थूलं न सूक्ष्मं किंचन क्वचित्।
131993 यद्यथा विततं यत्र तत्तथाश्वनुभूयते॥ ८॥
131994
131995 विततं भ्रान्त्या विस्तारितम्॥ ८॥
131996
131997 मनश्चन्द्रमसो जातं मनसश्चन्द्र उत्थितः।
131998 जीवाज्जीवोऽथवैकैषा सत्ता द्रवजलाङ्गवत्॥ ९॥
131999
132000 ननु विराजो व्यष्टिमनस्तदुपहितजीवोभयकारणत्वेन वैषम्यमिति कथं साम्यं
132001 तत्राह - मन इति। अथवा समष्टिव्यष्ट्योरेकैवैषा सत्तेति भेद एव नास्ति कुतः
132002 कारणता तत्रेत्यविशेष इत्यर्थः॥ ९॥
132003
132004 शुक्रसारं विदुर्जीवं प्रालेयकणसंनिभम्।
132005 आनन्दोऽचलसंदोहस्तत एव प्रवर्तते॥ १०॥
132006
132007 एवमुपाधिमनःकारणतां निरस्योपहितजीवं प्रति कारणतां
132008 निरसितुमुपाधिस्वरूपमाह - शुक्रसारमिति। प्रथमं शुक्रं रेत एव सार
132009 उपाधिर्यस्य तम्। ततः शुक्रोपहितजीवादेव मातापित्रोर्मैथुनकाले अचलस्य
132010 पूर्णानन्दब्रह्मणो भोगाकारवृत्तौ प्रतिबिम्बनेन संदोहः प्रपूर्तिलक्षण
132011 आनन्दः प्रवर्तते। एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इति श्रुतेरित्यर्थः
132012 ॥ १०॥
132013
132014 तं चेतसि तदाभासं पूर्णमात्मस्थमात्मना।
132015 तत्र तन्मयतां धत्ते तेन तन्मयरूपिणी॥ ११॥
132016
132017 तं तस्य ब्रह्मणः आभासलक्षणमानन्दं रेतोवच्छिन्नजीवचिदात्मस्थमात्मना
132018 रेतोभूतस्वभावेनैव चेतत्यनुभवति। चेतयन्तीव रेतोरूपमेवानन्दः प्रियतमोऽहमिति
132019 बीजमारभ्य तत्र तादात्म्याध्यासलक्षणां तन्मयतां धत्ते। आनन्दाद्ध्येव
132020 खल्विमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुतेः॥ ११॥
132021
132022 जीवसंविदथैषान्तर्यदुपायाति पञ्चताम्।
132023 न तत्र कारणं् किंचिद्विद्यते न च कार्यता॥ १२॥
132024
132025 अथानन्तरमेषा जीवसंवित्तदन्तर्गतपञ्चतां देहरूपां तादात्म्येनैवोपायाति।
132026 सैवास्यास्तदुपहितता तत्र च न विराजोऽन्यस्य वा कारणतेत्याह - न तत्रेति॥ १२॥
132027
132028 प्रतियोगिव्यवच्छित्तेरभावात्स्वस्वभावयोः।

132029 स्वभावोक्तिर्न चैवात्र भवत्यर्थानुसारिणी ॥ १३ ॥
132030

132031 यद्युपहितरूपे न किंचित्कारणं तर्हि तदनागन्तुकं जीवानां स्वभावः स्यात् । न च
132032 कस्यचित्स्वभावोऽपैतीत्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह - प्रतियोगीति ।
132033 अत्रोपहितरूपे स्वभावोक्तिरर्थानुसारिणी अर्थवती न भवति । स्वशब्दार्थविशिष्टो हि
132034 भावशब्दार्थः स्वभावः तत्र स्वशब्दो यदि शुद्धपरस्तर्हि तस्याद्वयत्वान्न
132035 प्रतियोगी तद्व्यवच्छेदो वान्योऽस्तीत्यव्यावर्तकात्तस्मादन्यो भावशब्दार्थोऽपि न
132036 निरूपयितुं शक्यत इति तद्विशिष्टार्थसिद्धेर्दूरनिरस्तत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥
132037

132038 जीवो जीवत्वमेव स्वजीवत्वादेव च स्वतः ।
132039 अन्तस्त्वेन बहिष्ट्वेन दृश्यते न च वायुवत् ॥ १४ ॥
132040

132041 यदि वा उपहितपरः स्वशब्दस्तदाप्यसौ न स्वबहिर्भूतं भावशब्दार्थं लभते
132042 यः स्वार्थेन विशिष्यादित्याह - जीव इति । उपहितरूपो जीवोऽपि स्वतः स्वस्य
132043 जीवत्वादुपहितरूपत्वादेव जीवत्वमुपहितरूपमेव स्वयं न तद्व्यतिरिक्तं
132044 रूपान्तरमन्तस्त्वेन बहिष्ट्वेन वा भावशब्दार्थभूतंन् विशेष्यतायोग्यं तत्र
132045 दृश्यते । स च वायुर्वातीत्यत्र क्रियात्मैव वायुर्यथा विकल्पबुद्ध्या भेदं
132046 परिकल्प्य वातीति व्यपदिश्यते तद्वज्जीवो जीवत्वमिति धर्मधर्मिभावेनेत्यर्थः ॥ १४ ॥
132047

132048 नीहारेणेव संवीतश्चेत्यवस्तुपरायणः ।
132049 जात्यन्ध इव पन्थानं मारुतात्मा न पश्यति ॥ १५ ॥
132050

132051 यदि न जन्यंन् न नित्यं स्वभावभूतं वा तर्हि किं तज्जीवरूपं यत्संसरतीति
132052 चेदनिर्वचनीयाज्ञानावृतब्रह्मैव तत्स्वात्मन एवान्यथादर्शनं तस्य संसार
132053 इत्याह - नीहारेणेत्यादिना । मारुतात्मा प्राणेन्द्रियादिजडतादात्म्यापन्नः अत एव
132054 स्वरूपं न पश्यति । न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
132055 नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १५ ॥
132056

132057 जगज्जृम्भिकया जीवः स्वमैक्यं द्वित्वमास्थितः ।
132058 स्पन्दशक्त्येव पवन आवृतात्मा न पश्यति ॥ १६ ॥
132059

132060 जगदाकारया जृम्भिकया बृंहिकया अविद्याशक्त्या संवीतः अत एव स्वमैक्यमेव
132061 द्रष्टृदृश्यमिति द्वित्वं कल्पयित्वा तत्रास्थितोऽभिनिविष्टः ॥ १६ ॥
132062

132063 अज्ञानस्य महाग्रन्थेर्मिथ्यावेद्यात्मनोऽसतः ।
132064 अहमित्यर्थरूपस्य भेदो मोक्ष इति स्मृतः ॥ १७ ॥
132065

132066 अत एव विद्यया अविद्यानाशसंभवान्नानिर्मोक्षदोष इत्याह - अज्ञानस्येति ।
132067 अहमित्यर्थरूपस्य महाग्रन्थेर्भेदो विदारणम् ॥ १७ ॥
132068

132069 व्यपगतघनचेतनः समन्तादहमिति नूनमबुध्यमान आस्व ।
132070 अनभिधघनचेतनैकरूपः क्षितसदसत्सदसत्सदोदितश्च ॥ १८ ॥
132071

132072 अत एव हे राम त्वं व्यपगतो घनोऽज्ञानमेघो
132073 यस्मात्तथाविधश्चेतनश्चित्प्रकाशमातः
132074 सन्नहमित्यहंकारोपाधिपरिच्छेदमबुध्यमानः शोधिततत्वंपदार्थः सन् क्षितं
132075 बाधितं सत् मूर्तं असदमूर्तं सदसत्तन्मूलाज्ञानं च यत्र तथाविधो
132076 रूपबाधादेवानभिधो नामशून्यः सैन्धवघनवदानन्दैकरसघनो
132077 यश्चेतनः शोधिततत्पदार्थस्तदेकरूपः सन् समन्तात्पूर्ण आस्व ॥ १८ ॥
132078

132079 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी॰ दे॰ मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
132080 उत्तरार्धे जीवनिर्वाणयोगोपदेशो नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥

132081
132082 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
132083 जीवनिर्वाणयोगोपदेशो नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥
132084
132085 एकविंशः सर्गः २१
132086
132087 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
132088
132089 ज्ञानिनैव सदा भाव्यं राम न ज्ञानबन्धुना ।
132090 अज्ञातारं वरं मन्ये न पुनर्ज्ञानबन्धुताम् ॥ १ ॥
132091
132092 अशुभा च शुभा चात्र द्विविधा ज्ञानबन्धुता ।
132093 हेया ग्राह्या च यत्नेन लक्षणैरुपवर्ण्यते ॥
132094
132095 तत्रादौहेयां वर्णयितुं पीठिकां रचयति - ज्ञानिनैवेति । ज्ञानी
132096 उत्तरसर्गवक्ष्यमाणलक्षणस्तथाविधेनैव सदा भाव्यं भवितव्यं
132097 ज्ञानव्याजेन सत्कर्मश्रद्धाबाधनाद्भोगलाम्पठ्येन स्वं परं
132098 चानर्थैर्बध्नातीति ज्ञानबन्धुस्तथाविधेन न भाव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥
132099
132100 श्रीराम उवाच ।
132101
132102 किमुच्यते ज्ञानबन्धुर्ज्ञानी चैव किमुच्यते ।
132103 किं फलं ज्ञानबन्धुत्वे ज्ञानित्वेऽपि च किं फलम् ॥ २ ॥
132104
132105 किं लक्षणं प्राप्य ज्ञानबन्धुरुच्यते किं लक्षणं प्राप्य ज्ञानी उच्यते पुरुषस्ते
132106 लक्षणे तत्फले च वदेति प्रश्नार्थः ॥ २ ॥
132107
132108 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
132109
132110 व्याचष्टे यः पठति च शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् ।
132111 यतते न त्वनुष्ठाने ज्ञानबन्धुः स उच्यते ॥ ३ ॥
132112
132113 अनुष्ठाने साधनचतुष्टयसंपादने मननादौ च ज्ञानोपाये यो न यतते ॥ ३ ॥
132114
132115 कर्मस्पन्देषु नो बोधः फलितो यस्य दृश्यते ।
132116 बोधशिल्पोपजीवित्वाज्ज्ञानबन्धुः स उच्यते ॥ ४ ॥
132117
132118 यस्य शास्त्राभ्यासलब्धः शाब्दो बोधः कर्मस्पन्देषु भोगव्यवहारेषु
132119 दृश्यमानेषु वैराग्योपरमादिफलैः फलितो न दृश्यते । तत्त्वकथाभिः
132120 परवञ्चनचातुरीबोधशिल्पं तदुपजीवित्वात् ॥ ४ ॥
132121
132122 वसनाशनमात्रेण तुष्टाः शास्त्रफलानि ये ।
132123 जानन्ति ज्ञानबन्धूंस्तान्विद्याच्छास्त्रार्थशिल्पिनः ॥ ५ ॥
132124
132125 अर्थाद्वसनाशनलाभादय एव शास्त्रफलानीति ये जानन्ति
132126 तान्शास्त्रार्थकथानाटनान्नटादिशिल्पिन इव विद्यात् ॥ ५ ॥
132127
132128 प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे वर्तते यः श्रुतोचिते ।
132129 अदूरवर्तिज्ञानत्वाज्ज्ञानबन्धुः स उच्यते ॥ ६ ॥
132130
132131 द्वितीयां शुभां ज्ञानबन्धुतां लक्षणेन दर्शयति - प्रवृत्तिलक्षणे इति ।
132132 प्रवृत्तिलक्षणे निष्कामाग्निहोतादिलक्षणे धर्म्र श्रुतस्य शास्त्रार्थज्ञानस्योचिते

132133 अनुरूपे श्रुतस्य करिष्यमाणवेदान्तश्रवणस्योचिते चित्तशुद्धिद्वारा अनुकूले श्रुते
132134 श्रुतिबोधिते उचिते स्वाधिकारकुलाचाराद्युचिते च | विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
132135 इत्यादिश्रुतेः | सत्कर्मानुष्ठाने चित्तशुद्धिक्रमेणावश्यं ज्ञानेन बध्यते इति
132136 व्युत्पत्त्या अदूरवर्तिज्ञानत्वावगमादित्यर्थः || ६ ||
132137
132138 आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानि तु |
132139 तानि ज्ञानावभासानि सारस्याऽनवबोधनात् || ७ ||
132140
132141 अनात्मशास्त्राभ्यासपरा अपि तत्तदर्थज्ञानैः संबध्यमाना दृश्यन्ते
132142 तत्सदृशोऽयं मा भूदित्यात्मज्ञाने विशेषं दर्शयति - आत्मज्ञानमिति | तानि
132143 ज्ञानमिवावभासन्ते न तु ज्ञानानि | कुतः | रसेन सारभूतेनाबाध्येन
132144 निरतिशयानन्दात्मना सह वर्तेते इति सरसौ तदध्यस्तौ जगज्जीवौ तयोर्भावः
132145 सारस्यं् तदधिष्ठानब्रह्मरस एव
132146 तदनवबोधनादध्यस्तबाध्यार्थमात्रबोधनाद्भ्रान्तिमात्रतया
132147 अज्ञानतरङ्गमात्रत्वादित्यर्थः || ७ ||
132148
132149 आत्मज्ञानमनासाद्य ज्ञानान्तरलवेन ये |
132150 संतुष्टाः कष्टचेष्टं ते ते स्मृता ज्ञानबन्धवः || ८ ||
132151
132152 अत एव तल्लाभमात्रतुष्टानामशुभज्ञानबन्धुतैवेत्याह - आत्मज्ञानमिति |
132153 अभ्यासश्रमेण दुरभिमानादिदोषाधानेन पारलौकिकानर्थफलेन च
132154 कष्टाश्चेष्टा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा ते संतुष्टा इति हेतोस्तेऽपि
132155 अशुभज्ञानबन्धवः स्मृता इत्यर्थः || ८ ||
132156
132157 ज्ञानादितज्ज्ञेयविकाशशान्त्या विना न संतुष्टधियेह भाव्यम् |
132158 त्वं ज्ञानबन्धुत्वमुपेत्य राम रमस्व मा भोगभवामयेषु || ९ ||
132159
132160 अत एव न सप्तमभूमिकास्थैर्यपर्यन्तं मुमुक्षुणा तौष्टिकेन भवितव्यमित्याह
132161 - ज्ञानादीति | ज्ञानं बाह्याभ्यन्तरगोचरवृत्तयः आदिपदत्तत्कारणानि
132162 तदाश्रयः प्रमाता च तेषां ज्ञेयाः शब्दादयस्तेषां विकाशाः
132163 प्रथाश्चेत्येषामात्यन्तिकशान्त्या
132164 पूर्णानन्दैकरसस्वप्रकाशब्रह्मात्मैक्यप्रतिष्ठां विना
132165 मुमुक्षुणाऽवान्तरभूमिलाभमात्रेण कृतार्थोऽस्मीति संतुष्टधिया
132166 उत्तरोत्तरभूमिप्रापकप्रयत्नशिथिलेन कदाचिदपि न भाव्यम् | हे राम त्वं
132167 सर्वविद्यास्थानकुशलोऽप्यनात्मशास्त्रपाटवासक्त्या ज्ञानोपेक्षणेनानधिकारिषु
132168 ज्ञानोपदेशकौशलख्यापनेन वा ज्ञानबन्धुत्वमुपेत्य
132169 तत्ख्यातिलाभादिप्रयुक्तभोगलक्षणेषु भवामयेषु मा रमस्वेत्यर्थः || ९ ||
132170
132171 अत्राहारार्थं कर्म कुर्यादनिन्द्यं कुर्यादाहारं प्राणसंधारणार्थम् |
132172 प्राणाः संधार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं तत्त्वं जिज्ञास्यंयेन भूयो न
132173 दुःखम् || १० ||
132174
132175 कथं तर्हि मुमुक्षुणा स्थातव्यं तदाह - अत्रेति | आहारो हितमितमेध्याशनं
132176 तदर्थं तदुपायप्राप्तये श्रुतिस्मृतिशिष्टैरनिन्द्यंन्
132177 स्ववर्णाश्रमोचितोपायेनाहारार्जनादिकर्म कुर्यात् | शिष्टं स्पष्टम् || १० ||
132178
132179 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
132180 ज्ञानविचारो नामैकविंशः सर्गः || २१ ||
132181
132182 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
132183 ज्ञानविचारो नामैकविंशतितमः सर्गः || २१ ||
132184

द्वाविंशः सर्गः २२

श्रीवसिष्ठ उवाच।

ज्ञानेन ज्ञेयनिष्ठत्वाद्योऽचित्तं चित्तमेव च।
न बुध्यते कर्मफलं स ज्ञानीत्यभिधीयते॥ १॥

ज्ञानिनो लक्षणान्यादौ कीर्त्यन्तेऽत्रोपपत्तिभिः।
तथा जीवजगद्ब्रह्मतत्त्वादीनि प्रसङ्गतः॥

ज्ञानबन्धुतां तत्फलं चोपवर्ण्य ज्ञानी चैव किमुच्यते ज्ञानित्वेऽपि च किं
फलमिति प्रश्नयोरुत्तरं वक्तुं प्रथमं ज्ञानिलक्षणान्याह - ज्ञानेनेति। यः
पुमान् भूमिकारोहणक्रमपरिपक्वेन ज्ञानेन ज्ञेयब्रह्ममात्रे
दृढप्रतिष्ठत्वात्प्रारब्धकर्मफलं भुञ्जानोऽप्यचित्तं चित्तभिन्नं
शब्दादिविषयजातं तत्तदाकारपरिणतं कामसंकल्पादिवृत्तिभेदैः परिणतं च
चित्तमेवेति तच्च बाधितानुवृत्तिमात्रत्वान्न वस्तुसद्बुध्यते स ज्ञानीति
तल्लक्षणज्ञैरभिधीयत इत्यर्थः॥ १॥

ज्ञात्वा सम्यगनुज्ञानं दृश्यते येन कर्मसु।
निर्वासनात्मकं ज्ञस्य स ज्ञानीत्यभिधीयते॥ २॥

तथा ज्ञस्य शब्दादिविषयभोक्तुः प्रमातुरन्तःकरणस्य कर्मसु भोग्यभूतेषु
विषयेषु येन पुरुषेण ज्ञाने ज्ञाने इत्यनुज्ञानम्। वीप्सायामव्ययीभावः। सर्वेषु
साक्षुषादिवृत्तिभेदेषु साक्षितया स्थितं चिन्मात्रं सम्यक् तत्त्वतो ज्ञात्वा बाधितं
दृश्यं निर्वासनात्मकं वासनामात्रेणाप्यपरिशिष्टं दृश्यते स
ज्ञानीत्यर्थः। अथवा येन तत्त्वेन ज्ञातेन चित्तं निर्वासनं भवति तत्तत्त्वं सम्यक्
ज्ञात्वा स्थितस्य यस्य ज्ञस्य सर्वेषां प्राणिनां कर्मसु यथेच्छव्यवहारेषु
स्वैरं व्यवहरन्त्वित्यनुज्ञानमेव दृश्यते।
स्वधनापहारवधबन्धादिप्रवृत्तिमपि दस्यूनां योऽनुमोदते स ज्ञानीत्यर्थः।
इदं तु जडभरतादौ प्रसिद्धम्॥ २॥

अन्तःशीतलतेहासु प्राज्ञैर्यस्यावलोक्यते।
अकृत्रिमैकशान्तस्य स ज्ञानीत्यभिधीयते॥ ३॥

अकृत्रिमेणैकेन स्वात्मलाभेन शान्तस्य यस्य ईहासु व्यवहारेषु॥ ३॥

अपुनर्जन्मने यः स्याद्बोधः स ज्ञानशब्दभाक्।
वसनाशनदा शेषा व्यवस्था शिल्पजीविका॥ ४॥

पुनर्जन्ममूलाज्ञानोच्छेदित्वात्तत्त्वज्ञानमेव ज्ञानंन् नेतरदित्याह -
अपुनर्जन्मने इति। शेषा तदन्या शाब्दज्ञानचातुरी तु वसनाशने ददातीति
वसनाशनदा इतरशिल्पतुल्या जीविकैव न ज्ञानशब्दवाच्येत्यर्थः॥ ४॥

प्रवाहपतिते कार्ये कामसंकल्पवर्जितः।
तिष्ठत्याकाशहृदयो यः स पण्डित उच्यते॥ ५॥

शरदाकाशमिव निरावरणप्रकाशं हृदयंन् यस्य॥ ५॥

अकारणं प्रवर्तन्त इव भावा अकारणात्।
अविद्यमाना अप्येतेऽविद्यमाना इव स्थिताः॥ ६॥

उक्तलक्षणोपपत्तये तत्त्वज्ञानस्य सर्वद्वैतवासनोच्छेदकत्वं समर्थयितुं

132237 जगतः असदविद्यामात्रत्वपरिशेषादकारणत्वासत्त्वे दर्शयति -
132238 अकारणमित्यादिना। यतोऽविद्यमानाः अतः अकारणं विनैव कारणं प्रवर्तन्ते
132239 उत्पद्यन्त इव न तु वस्तुत उत्पद्यन्ते। एवं चाविद्यमाना एव स्थिता इव॥ ६॥
132240
132241 आविर्भावतिरोभावैर्भावाभावभवाभवैः।
132242 पश्चात्कारणतां यान्ति मिथः कारणकर्मभिः॥ ७॥
132243
132244 उत्तरभावविकारेष्वप्यकारणत्वादेवासत्त्वं बोध्यमित्याशयेनाह - आविर्भावेति
132245 । ननु बीजादङ्कुरोत्पत्तेः प्रत्यक्षं दर्शनात्कथमकारणं प्रवर्तन्त इत्युच्यते
132246 तत्राह - पश्चादिति। नेदं सर्गादौ संभवति प्रलये
132247 बीजाङ्कुरयोरुभयोरप्यभावादिति भावः। कारणकर्मभिः कारणव्यापारैः॥ ७॥
132248
132249 असतः शशशृङ्गादेर्मृगतृष्णाम्भसो यथा।
132250 आलोकनादलभ्यस्य कीदृक् स्यात्किल कारणम्॥ ८॥
132251
132252 सांप्रतं दृश्यमानमपि बीजं सतोऽङ्कुरस्य कारणमसतो वा। नाद्यः। सतः
132253 कारणापेक्षाभावात्। नद्वितीय इत्याह - असत इति द्वाभ्याम्॥ ८॥
132254
132255 असतः शशशृङ्गादेः कारणं मार्गयन्ति ये।
132256 वन्ध्यापुत्रस्य पौत्रस्य स्कन्धमासादयन्ति ते॥ ९॥
132257
132258 आसादयन्त्यारोहन्ति। असत्तत्कारणतन्मार्गणानां पुत्रपौत्रतत्स्कन्धारोहणानि
132259 क्रमाद्दृष्टान्ताः॥ ९॥
132260
132261 असत्यप्रतिभासानामेतदेवाशु कारणम्।
132262 यदनालोकनं नाम समालोकक्षणक्षयम्॥ १०॥
132263
132264 यद्यकारणद्वैतभावाभ्युपगमे अनिर्मोक्षप्रसङ्गवारणाय
132265 मोक्षशास्त्रप्रामाण्याय च कारणमवश्यं कल्प्यं तर्हि ज्ञानमात्रनिवर्त्यं
132266 मिथ्याभूतमज्ञानमेव तत्कारणं कल्पनीयं नान्यत्सद्रूपं तस्य ज्ञानेन
132267 निवर्तयितुमशक्या अनिर्मोक्षतादवस्थ्यप्रसङ्गादित्याशयेनाह - असत्येति।
132268 अनालोकनमज्ञानम्॥ १०॥
132269
132270 परमात्मायते जीवो बुध्यमानस्त्वचेतनम्।
132271 चेतनं बुध्यमानस्तु जीव एवावतिष्ठते॥ ११॥
132272
132273 बन्धस्याज्ञानकार्यत्वं समालोकक्षणक्षयत्वं चानुभावयति - परमिति।
132274 अयं जीवः परं स्वातिरिक्तमचेतनं जडमहंकारदेहादि बुध्यमानस्तत्क्षणमेव
132275 तत्तादात्म्याध्याससंस्कारोद्बोधादात्मायते आत्मेवाचरति स एव त्वस्य बन्धः।
132276 चेतनं निष्कृष्टचिन्मात्रमात्मानं बुध्यमानस्तु जीव एव येन जानाति जीवन्ति इति
132277 श्रुतिदर्शितदिशा सर्वजगदुज्जीवनहेतुनिष्कृष्टनिरतिशयानन्दाद्वय एवावतिष्ठते
132278 सोऽस्य मोक्ष इत्यर्थः। अथवा जीवः चेत्यते अनेनेति चेतनं बुद्धिः। चेत्यते अस्मिन्निति
132279 चेतनं स्थूलदेहः। चितिक्रिया चेतनं चिदाभासः। तत्त्रितयरहितं
132280 कूटस्थाद्वयचिन्मात्रमात्मानं बुध्यमानः सन् परमात्मा ब्रह्मेवाचरति
132281 परमात्मायते। अद्वितीयपूर्णानन्दैकस्वभावोऽवतिष्ठते। चेतनं
132282 बुद्ध्यादिकमात्मेति बुध्यमानस्तु जीव एव भूत्वावतिष्ठते न पूर्णभावं लभते
132283 इत्यर्थः। अथवा अयं जीवश्चेतनं विषयेषु चाक्षुषादिवृत्तिफलैर्व्यापनंन्
132284 तद्रहितमचेतनं यथा स्यात्तथा वृत्तिव्याप्त्यैव न तु फलव्याप्त्येत्यर्थः।
132285 एवमात्मानं स्वप्रकाशचिद्रूपतया बुध्यमानः परमात्मैव न ह्यनात्मा
132286 अणुमात्रमपि फलव्याप्तिं विना बुध्यते। चेतनं वृत्तिव्यापनंन् यथा स्यात्तथा
132287 अणुमात्रमपि बुध्यमानो जीव एवावतिष्ठते न ब्रह्मस्वभावं स्वं
132288 प्राप्नोतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः - यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः

132289 | अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् इति || ११ ||
132290
132291 परमात्मैव जीवोऽयंन् बुध्यमानस्त्वचेतनम् |
132292 आम्र एव रसापत्तेः प्रयाति सहकारताम् || १२ ||
132293
132294 पूर्वार्धंन् विवृणोति - परमात्मैवेति | अयं जीवो यथोक्तरीत्या
132295 अचेतनमजागरणमेव स्वात्मनि बुध्यमानो जागरूकः
132296 परमात्मरसावेशात्परमात्मैव भवति | यथा आम्र एव हेमन्ते सुप्तप्रायो वसन्ते
132297 रसावेशात्पल्लवितः पुष्पितश्च प्रबुद्धप्रायः सहकारशब्दवाच्यतां प्रयाति
132298 तद्वदित्यर्थः | उत्तरार्धमपि विवृणोति - चेतनमिति | जातिजन्मसु नानायोनिजन्मसु
132299 || १२ ||
132300
132301 चेतनं चेतनं बुध्यमानस्तु जीव एवावतिष्ठते |
132302 जीवो जीवितजीर्णेषु जातिजन्मसु जर्जरः || १३ ||
132303
132304 ये परां दृष्टिमायाता विधि तेषामपामिव |
132305 अरूपालोकमननं स्पन्दमस्पन्दनं सदा || १४ ||
132306
132307 अत एव तत्त्वविदां चेष्टास्तदभिमानाभावादस्पन्दरूपा एवेत्याह - ये इति |
132308 रूपालोकमननाभिमानशून्यम् | अपां निम्नानुसरणमिव
132309 प्रारब्धमात्रानुसरणमित्यर्थः || १४ ||
132310
132311 ये परां दृष्टिमायाता दृश्यश्रीपारदर्शिनः |
132312 न विद्यमानमप्यस्ति तेषां वेदनमाततम् || १५ ||
132313
132314 यथा दग्धपटदर्शनं पटदर्शनमेव न भवति किंतु भस्मदर्शनं तथा
132315 बाधितदृश्यश्रीदर्शनं तदतीतब्रह्मदर्शनमेवेति न द्वैतवेदनंन्
132316 तेषामस्तीत्याशयेनाह - ये इति || १५ ||
132317
132318 ये परां दृष्टिमायाता विद्धि तेषामपामिव |
132319 स्पन्दमस्पन्दनं सर्वमवेदनवशादिह || १६ ||
132320
132321 अतोऽपि तेषां स्पन्दस्यास्पन्दत्वं रूपदर्शनाभावेऽप्यापो दृष्टान्ता इत्याशयेनाह
132322 - ये इति || १६ ||
132323
132324 अरूपालोकमननवेष्टिता मुक्तदामवत् |
132325 बुधाः कर्मसु चेष्टन्ते वृक्षपत्रेष्विवानिलः || १७ ||
132326
132327 अत एव च तेषां कर्मलेपबन्धनाभाव इत्याह - अरूपेति | यतो
132328 रूपालोकमननवेष्टिता न भवन्त्यतो मुक्तदामा उत्सृष्टो
132329 वृषभस्तद्वद्बन्धनशून्या इत्यर्थः || १७ ||
132330
132331 ये परां दृष्टिमायाताः संसृतेः पारदर्शिनः |
132332 न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यांन् वसन्निव || १८ ||
132333
132334 पारलौकिककर्मापेक्षा तु दूरनिरस्तेत्याशयेनाह - ये इति || १८ ||
132335
132336 ये बद्धवासना मूढाः कर्म शंसन्ति तेऽनघ |
132337 श्रुतिस्मृत्युचितं तेन विनाबोधं प्रयान्ति ते || १९ ||
132338
132339 अज्ञानां तु कर्मैव शरणमित्याह - ये इति | विनाबोधं तत्त्वज्ञानाभावात् तेन
132340 कर्मणैव ते प्रयान्ति तत्फलभोगमिति शेषः || १९ ||

132341
132342 इन्द्रियाणि पतन्त्यर्थं भ्रष्टं गृध्र इवामिषम् |
132343 तानि संयम्य मनसा युक्त आसीत तत्परः || २० ||
132344
132345 कुतस्तेषां कर्मैव शरणं तत्राह - इन्द्रियाणीति | भ्रष्टमधःपतितम् |
132346 अधःपातहेतुमिति यावत् | सत्कर्मानालम्बने तेषामधःपात एवेन्द्रियैः कार्य इति
132347 भावः | तथा च श्रुतिः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः | एवं
132348 त्वयिनान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नरे इति | अत एव विदुषोपीन्द्रियनिग्रहे सत्येव
132349 स्वरूपप्रतिष्ठा सिद्ध्यति नान्यथेत्याह - तानीति || २० ||
132350
132351 नासन्निवेशं हेमास्ति नासर्गं ब्रह्म विद्यते |
132352 किंतु सर्गादिशब्दार्थमुक्तं युक्तमतेः शिवम् || २१ ||
132353
132354 अदग्धे दग्धे च पटे संनिवेशसाम्यवज्जगत्संनिवेशसाम्यभानमविदुषामिव
132355 विदुषामप्यस्तु नाम तथापि तद्विदुषां ब्रह्मैवेत्याशयेनाह - नासन्निवेशमिति
132356 || २१ ||
132357
132358 एकान्धकारे संपन्ने व्यवहारो युगक्षये |
132359 निर्विभागो निराभासो यथा ब्रह्मघने तथा || २२ ||
132360
132361 सर्गशब्दार्थमुक्तत्वे प्रलयो दृष्टान्त इत्याह - एकेति | तथा असन्नपि सन्निति
132362 शेषः || २२ ||
132363
132364 अभ्रोदरे भ्रमाङ्गानां स्पन्दास्पन्दमयी यथा |
132365 स्वसंविदात्मिका सत्ता भूतानामीश्वरी तथा || २३ ||
132366
132367 प्रलये स्पन्दसत्तामसंभावयन्तं प्रति दृष्टान्तमाह - अभ्रोदरे इति | यथा
132368 चलदभ्रोदरे तदवयवानामभ्रादविभागादस्पन्दमयी दिग्विभागात्तु स्पन्दमयीति
132369 स्वानुभवसंविदात्मिकैव विरुद्धधर्मयौगपद्येन सत्ता संभाव्यते
132370 तद्वत्प्रलयेऽपीश्वरी स्पन्दसत्ता भूतानां संभावनीयेत्यर्थः || २३ ||
132371
132372 जलस्यान्तर्जलांशानां द्वैताद्वैतमयो यथा |
132373 स्वसंविदात्मा सुस्पन्दस्तथा ब्रह्मणि भूतदृक् || २४ ||
132374
132375 तत्र चिदाभासस्पन्दसद्भावेऽपि दृष्टान्तमाह - जलस्येति | जलस्य
132376 स्तिमिततडागादिजलस्य द्वैताद्वैतमयस्तैमित्याद्भेदाभेदाभ्यां दुर्वचः
132377 स्वसंविदात्मा ब्रह्मसंविदात्मा भूतदृक् तत्तज्जीवाभासः || २४ ||
132378
132379 यथाम्बरेऽम्बरांशानां द्वैताद्वैतकृतात्मनि |
132380 अनन्या सृष्टिराभाति तथानवयवे शिवे || २५ ||
132381
132382 निरवयवे सावयवजगत्सद्भावेऽपि दृष्टान्तमाह - यथेति | अम्बरांशानां
132383 दिग्भेदरूपाणामाकाशावयवानाम् || २५ ||
132384
132385 जगतोऽन्तरहंरूपमहंरूपान्तरे जगत् |
132386 स्थितमन्योन्यवलितं कदलीदलपीठवत् || २६ ||
132387
132388 अनयैव रीत्या प्रागुक्तमहंकारजगतोरन्योन्यान्तर्गतत्वमपि संभावनीयमित्याह
132389 - जगत इति || २६ ||
132390
132391 रूपालोकमनस्कारै रन्ध्रैर्बहिरिव [अन्धैर्बहिरिव स्थितम् इति पाठः |]
132392 स्थितम् |

132393 सृष्टिं पश्यति जीवोऽन्तः सरसीमिव पर्वतः || २७ ||
132394
132395 अहंकारात्मनो जीवस्य स्वान्तर्गतजगतो बहिर्दर्शनेऽपि दृष्टान्तमाह - रूपेति |
132396 यथा पर्वतो हिमवदादिः स्वरन्ध्रैर्निर्गतं स्वान्तर्गतजलमेव
132397 मानसादिमहासरस्तया पश्यति तद्वत् || २७ ||
132398
132399 जीवो जगत्तयात्मानं पश्यत्ययमकारणम् |
132400 हेमेव कटकादित्वं तदपश्यन्न पश्यति || २८ ||
132401
132402 यथा हेमपिण्डे भूतभाविकटकाद्याकाराः पर्यालोचने दृश्यन्ते
132403 कनकमात्रदृष्टौ तु न दृश्यन्ते तद्वज्जीवे जगदपीत्याह - जीव इति | अकारणं
132404 निर्निमित्तं भ्रान्त्यैवेत्यर्थः || २८ ||
132405
132406 जीवन्तोऽपि न जीवन्ति म्रियन्ते न मृता अपि |
132407 सन्तोपि च न सन्तीव पारावारविदः शुभाः || २९ ||
132408
132409 अत एव तद्दर्शिनां जीवन्मुक्तानां जन्ममरणसंसारस्थितयोऽन्यदृशा सत्योऽपि न
132410 सन्त्येवेत्याह - जीवन्त इति || २९ ||
132411
132412 प्रबुद्धः सर्वकर्माणि कुर्वन्नपि न पश्यति |
132413 गृहकर्माणि गेहस्थो गोष्ठभाण्डमना इव || ३० ||
132414
132415 ब्रह्मासक्तमनसो देहयात्राकर्मणि न कर्तृताबुद्धिः यथा
132416 गोष्ठभाण्डेष्वासक्तमनसो गृहकर्मणीत्याह - प्रबुद्ध इति || ३० ||
132417
132418 विराड् हृदि यथा चन्द्रः प्रतिदेहं यथा स्थितः |
132419 जीवो हिमकणाकारः स्थूले स्थूलो लघौ लघुः || ३१ ||
132420
132421 प्रासङ्गिकं समाप्य प्रस्तुतमनुसंधत्ते - विराडिति | यथा ब्रह्माण्डहृदि
132422 विराड् जीवश्चन्द्रः स्थित एवं प्रतिव्यष्टिदेहं रेतोहिमकणाकारो जीवो हृदि स्थित
132423 इत्यर्थः || ३१ ||
132424
132425 अहमात्मा त्रिकोणत्वमुपगच्छति कल्पनम् |
132426 असदेव सदाभासं मन्यते चेतनाद्वपुः || ३२ ||
132427
132428 तस्य देहग्रहणप्रकारमाह - अहमात्मेति | स पितृहृदि रेतोरूपेण
132429 स्थितोऽहंकारात्मा जीवः पित्रा मातुस्त्रिकोणयोनौ निषिक्तस्त्रिकोणपरिच्छिन्नत्वरूपं
132430 कल्पनमुपगच्छति | तत्रत्यरक्तमिश्रितः
132431 कललबुद्बुदपिण्डाद्याकारक्रमेणाविर्भूतमसदेव वपुः शरीरं सदाकारमहमिति
132432 चेतनान्मन्यते || ३२ ||
132433
132434 कर्मकोशे त्रिकोणे च शुक्रसारेऽवतिष्ठते |
132435 देहे जीवोहमित्यात्मा स्वामोदः कुसुमे यथा || ३३ ||
132436
132437 एवं त्रिकोणोपलक्षिते मातृगर्भे शुक्रमेव सारः अस्थिस्नाय्वादिकठिनांशो यत्र
132438 तथाविधे स्वकर्मनिर्मितकोशे देहे कोशकारकृमिरिव बद्धोऽवतिष्ठते | स्वामोदः
132439 सुगन्धः || ३३ ||
132440
132441 अहमित्येव शुक्रस्था संविदापादमस्तकम् |
132442 विसरत्यखिले ज्योत्स्ना यथा ब्रह्माण्डमण्डपे || ३४ ||
132443
132444 तत्रापि चन्द्रकलानां चन्द्रबिम्ब इव हृदयस्थशुक्रकणेऽहंभावस्फूर्तीनां

132445 विशेषव्याप्तिस्तद्द्वारा सर्वदेहसामान्याहंभावप्रथेति स्वानुभवादेव
132446 प्रसिद्धमित्याह - अहमिति ‖ ३४ ‖
132447
132448 अक्षरन्ध्रप्रणालेन विसृतं वेदनोदकम् |
132449 व्याप्नोति त्रिजगद्धूमो वियन्मेघतया यथा ‖ ३५ ‖
132450
132451 तस्य बाह्यार्थदर्शने द्वाराण्याह - अक्षेति | विसृतं बहिर्निःसृतं
132452 साभासान्तःकरणलक्षणं वेदनोदकम् | त्रिजगत् त्रैलोक्यस्थान्
132453 संनिकृष्टबाह्यर्थान् | यथा धूमो मेघतया वियद्व्याप्नोति तद्वत् ‖ ३५ ‖
132454
132455 देहे यद्यप्यशेषेऽस्मिन्बहिरन्तश्च वेदनम् |
132456 विद्यते तत्तथाप्यत्र शुक्रेऽस्ति घनवासना ‖ ३६ ‖
132457
132458 सर्वदेहापेक्षया हृदयस्थे शुक्रे विशेषाभिमानोऽनुभवसिद्ध इत्याह - देहे इति
132459 | घनवासना विशेषाभिमानः ‖ ३६ ‖
132460
132461 जीवः संकल्पमात्रात्मा यत्संकल्पोऽवतिष्ठते |
132462 हृदि भूत्वा स एवाशु बहिः प्रसरति स्फुटम् ‖ ३७ ‖
132463
132464 अत एव हि हार्दसंकल्पपूर्वकमेव बाह्यार्थव्यवहाराः प्रवर्तन्त इत्याह - जीव
132465 इति ‖ ३७ ‖
132466
132467 यथास्थितां च निश्चित्तां वर्जयित्वा स्थिरोपमाम् |
132468 न कयाचिदपि स्थित्या शाम्यत्यहमिति भ्रमः ‖ ३८ ‖
132469
132470 अत एव च तदहंभावश्चित्तस्य ब्रह्माकारस्थितिं विना नोपायसहस्रैरपि
132471 शाम्यतीत्याह - यथास्थितामिति | समाधिपरिपाके स्थिरब्रह्मैकरस्यात्स्थिरोपमाम्
132472 ‖ ३८ ‖
132473
132474 चिन्तानुचिन्त्यमानापि भावनीयाम्बरोपमा |
132475 अहंभावोपशमने शमनेन क्रमेण ते ‖ ३९ ‖
132476
132477 अत एव हे राम ते तव मनननिदिध्यासनादिना अनुचिन्त्यमानापि ब्रह्मचिन्ता
132478 आत्यन्तिकाहंभावोपशमने चरमभूमिकायामम्बरोपमा भावनीया संपाद्या |
132479 नैतावतैव त्वयोपरन्तव्यमित्यर्थः ‖ ३९ ‖
132480
132481 तज्ज्ञा व्यवहरन्तीह भाव्यभावनवर्जितम् |
132482 अरूपालोकमननं मौनं दारुनरा इव ‖ ४० ‖
132483
132484 तर्हि किं भवदादीनामपि तथा सा भावनीया नेत्याह - तज्ज्ञा इति |
132485 अरूपालोकमननं बाह्यमानसदृश्यदर्शनाभिमानरहितं यथा स्यात्तथा |
132486 मौनं कर्मेन्द्रियव्यापारशून्यं च ‖ ४० ‖
132487
132488 अकिंचिद्भावनो यः स्यात्स मुक्त इति कथ्यते |
132489 जीवन्नाकाशविशदो बन्धशून्य इव स्फुटम् ‖ ४१ ‖
132490
132491 बन्धशून्यः शृङ्खलादिनिर्मुक्त इव ‖ ४१ ‖
132492
132493 अहमित्येव शुक्रस्था संविदापादमस्तकम् |
132494 विसरत्यखिले देहे ब्रह्माण्डेऽर्कप्रभा यथा ‖| ४२ ‖
132495
132496 सर्वशरीरेऽहंभावव्याप्तिरपि शुक्रांशव्याप्तिवशादेवेत्याह - अहमिति ‖ ४२ ‖

दृङ्नेत्रं स्वदनं जिह्वा श्रुतिः श्रोत्रं भवत्यसौ।
इत्याद्या वासनाः पञ्च बद्ध्वा तासु निमज्जति॥ ४३॥

चक्षुरादीन्द्रियभावेन तत्तत्स्थानसंबन्धोऽपि शुक्रात्मभूतस्यैव जीवस्येत्याह ##-
स्त्र्यादिदर्शनस्पर्शनश्रवणादौ सर्वेन्द्रियैरपि कामोद्दीपनान्निमज्जतीत्यर्थः॥ ४३
॥

चिद्भावोऽक्षतयोदेति मनो भूत्वैकदेशतः।
सर्वगोऽपि रसो भूमौ यथाङ्कुरतया मधौ॥ ४४॥

अज्ञानावृतचितो विपरीतभावनैव प्रथमं मनो भूत्वा
रेतोऽहंभावेनैकदेशतोऽक्षतया तत्तदिन्द्रियभावेनोदेतीत्यर्थः॥ ४४॥

यो भावयति भावेषु नेह रूढेष्वभावताम्।
तस्यायत्नवतो दुःखमनन्तं नोपशाम्यति॥ ४५॥

अत एव तत्प्रतिकूलयथार्थभावनां विना न तद्दुःखोपरम इत्याह - य इति। यः
पुरुष इह संसारे रूढेषु मनोहंकारदेहादिजगद्रूपेषु वाचारम्भणंन् विकारो
नामधेयम् नेह नानास्ति किंचन अथात आदेशो नेति नेति
इत्यादिश्रुतिदर्शितामभावतां न भावयति। तस्य मोक्षानुकूलयत्नरहितस्य
पुंगर्दभस्यानन्तं जन्मादिदुःखं नोपशाम्यत्येवेत्यर्थः॥ ४५॥

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः।
यत्र क्वचनशायीह स सम्राडिव राजते॥ ४६॥

तथा भावयतस्तु बाह्यसर्वस्वत्यागेऽपि प्रारब्धाकृष्टजनैः
संपाद्यमानवसनाशनादिभिरान्तरस्वानन्दामृततृप्त्या च
वैराजपदान्तसाम्राज्यसुखमस्त्येवेत्याह - येन केनचिदिति॥ ४६॥

वासनाभिरुपेतोऽपि समग्राभिरवासनः।
अन्तःशून्योऽप्यशून्यात्मा खमिव श्वसनान्वितः॥ ४७॥

वासनाभिर्ब्रह्माकारवासनाभिर्दग्धपटतन्त्वाकारसदृशजगद्वासनाभिर्वा॥
४७॥

आसने शयने याने स्थितो यत्नैर्न बोध्यते।
निद्रालुरिव निर्वाणमनोमनननिर्वृतः॥ ४८॥

न बोध्यते षष्ठादिभूमिकाप्रविष्टत्वादिति भावः॥ ४८॥

संविन्मात्रं हि पुरुषः सर्वगोऽपि स तिष्ठति।
स्फुटसारे शरीरस्य यथा गन्धोऽब्जकेसरे॥ ४९॥

स्फुटसारे रेतसि॥ ४९॥

संविन्मात्रं विदुर्जन्तुंन् तस्य प्रसरणं जगत्।
आत्मनिष्ठत्वमजगत्परमेत्युपदेशभूः॥ ५०॥

एवं व्यष्टिसमष्टिजीवभावादिवर्णनं परमप्रस्तुते योजयन्नुपदेशसर्वस्वं
संक्षिप्याह - संविन्मात्रमिति। इति परमा रहस्यभूता उपदेशभूः
उपदेशस्थितिः॥ ५०॥

132549
132550 नीरसो भव भावेषु सर्वेषु विभवादिषु ।
132551 पाषाणं हृदयं कृत्वा यथा भवसि भूतये ॥ ५१ ॥
132552
132553 तत्र वैराग्यदार्ढ्यमेव साधनरहस्यमित्याह - नीरस इति ॥ ५१ ॥
132554
132555 साधो हृदयसौषिर्यमसौषिर्यमिवास्तु ते ।
132556 अचित्त्ववपुषोऽचित्त्वादुपलस्येव राघव ॥ ५२ ॥
132557
132558 पाषाणं हृदयं कृत्वा इत्युक्तेस्तात्पर्यं विशदयति - साधो इति । यथा
132559 अचित्त्ववपुष उपलस्य हृदयसौषिर्यमचित्त्वादेव चिन्निवेशानवकाशमसौषिर्यं
132560 प्रसिद्धं तथा चिन्मात्रवपुषस्तव दहराकाशरूपं हृदयसौषिर्यं
132561 चित्त्वादेवाचिन्निवेशनिरवकाशं चिन्निबिडितमसौषिर्यमिवास्त्विति तदाशय इत्यर्थः ।
132562 अथवा इयन्तं कालमचिदात्माभिमानादचित्त्ववपुषस्तव
132563 अचित्त्वादज्ञानात्स्फटिकोपलस्यान्तःकल्पितमाकाशमिव भोगसामग्री
132564 धनादिलाभकोटिभिरप्यपूर्यमाणं कामलक्षणं हृदयसौषिर्यं
132565 मनश्छिद्रं सांप्रतं नित्यनिरतिशयानन्दपूर्णात्मलाभात्पूर्णकामत्वेन
132566 बाधितं वास्तवं स्फटिकोपलासौषिर्यमिवानन्दैकघनमस्त्विति तदाशय इत्यर्थः ॥
132567 ५२ ॥
132568
132569 तज्ज्ञाज्ञयोरशेषेषु भावाभावेषु कर्मसु ।
132570 ऋते निर्वासनत्वात्तु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ ५३ ॥
132571
132572 अत एव स्फटिकोपलप्रतिबिम्बितजनव्यवहारकर्मस्विव तज्ज्ञाज्ञयोः प्रतीतिसाम्येऽपि
132573 सत्यत्ववासनाभावकृत एव विशेष इत्याह - तज्ज्ञेति ॥ ५३ ॥
132574
132575 सत्तैवैषा विदो यत्सा भवत्युन्मिषिता जगत् ।
132576 परं तत्त्वं निमिषता दृगिवानामकं ततम् ॥ ५४ ॥
132577
132578 एवं च स्फटिकोपले द्रष्टृपुरुषदृष्टिरिव विदश्चैतन्यस्य सत्तैव
132579 वासनाभिरुन्मिषिता जगद्भवति निर्वासनत्वेन निमिषिता ततमपरिच्छिन्नतत्त्वं
132580 मोक्षाख्यं भवतीति फलितमित्यर्थः ॥ ५४ ॥
132581
132582 दृश्यंन् विनश्यत्यखिलं विनष्टं जायते पुनः ।
132583 यन्न नष्टं न चोत्पन्नं तत्सद्भवति तद्भवान् ॥ ५५ ॥
132584
132585 अत एव चित्सत्तैव नित्यत्वमित्याह - दृश्यमिति ॥ ५५ ॥
132586
132587 भावज्ञप्तिर्हि निर्मूला भावितापि न विद्यते ।
132588 सलिलं मृगतृष्णेव न ददाति भवाङ्कुरम् ॥ ५६ ॥
132589
132590 ईदृशबोधेन मूलाज्ञाननाशे सत्यन्वेषणेऽपि जगद्भ्रान्तिर्न लभ्येत्याह -
132591 भावेति । भावज्ञप्तिर्जगद्भ्रान्तिः । निर्मूला बाधितमूला । भाविता अन्विष्टापि ॥ ५६ ॥
132592
132593 यथाभूतार्थसंदर्शिच्छिन्नाऽहमिति भावना ।
132594 दृष्टापि न करोत्यन्तर्दग्धं बीजमिवाङ्कुरम् ॥ ५७ ॥
132595
132596 कर्म कुर्वन्नकुर्वन्वा वीतरागो निरामयः ।
132597 निर्मना नित्यनिर्वाणः पुमानात्मनि तिष्ठति ॥ ५८ ॥
132598
132599 अत एव विहितकर्मकरणाकरणयोर्विदुषामविशेष इत्याह - कर्मेति ॥ ५८ ॥
132600

132601 चित्तोपशान्तौ संशान्ताः शान्ताये भोगबन्धवः।
132602 न स्वभावपरिक्षीणाश्चित्तमेषां किलाकरः॥ ५९॥
132603
132604 समनसोऽपि योगिनः शान्त्यादिवशादात्मनि कुतो न तिष्ठन्ति तत्राह - चित्तेति। ये
132605 हठाच्छान्ता योगिनसेऽपि चित्तोपशान्तौ सत्यामेव सम्यक् शान्ता भवन्ति नान्यथा।
132606 यतस्तेषां भोगेन बध्नन्तीति भोगबन्धवो भोगवासना न स्वभावपरिक्षीणा
132607 मूलतश्छिन्नाः। हि यस्मादेषामाकरः खनीभूतं चित्तमस्त्येवेत्यर्थः॥ ५९॥
132608
132609 अघनः केवलालोको बुधो जीवः परायते।
132610 स एवान्योऽप्यनन्योऽन्तरपराह्ण इवातपः॥ ६०॥
132611
132612 चित्तदेहादिरूपेण घनीभाव एव जीवस्य भेदकस्तापकश्च तदभावे त्वयं
132613 ब्रह्माभिन्नो निस्ताप एवेत्याह - अघन इति। अघनो मूर्तिशून्यो जीवः
132614 केवलचिदालोकमात्रः शोधिततत्वंपदार्थः परायते। पराभेदयोग्यो भवतीत्यर्थः।
132615 आतपपक्षे अघनो मेघावरणनिर्मुक्तः अखरश्च॥ ६०॥
132616
132617 एकदेशस्थितात्पुंसो दूरायातस्य चेतसः।
132618 यद्रूपं सकलं मध्ये तद्रूपं परमात्मनः॥ ६१॥
132619
132620 तदेवाघनं केवलचिदालोकस्वरूपमात्मनोऽनुभावयति - एकदेशेति। पुंसो देहात्
132621 दूरं दूरस्थादित्यचन्द्रादिविषयं चक्षुरादिद्वारा यातस्य चेतसश्चित्तवृत्तेर्मध्ये
132622 विच्छेदाभावाद्देहमारभ्य चन्द्रमण्डलपर्यन्तमविच्छिन्ना
132623 अपरोक्षचिदभिव्यक्तास्त्येव। तस्या देहप्रदेशे चन्द्रप्रदेशे च सविषयत्वेऽप्यन्तराले
132624 निर्विषयं यद्रूपं प्रसिद्धं तद्रूपमेव सकलं पूर्णं परमात्मनः
132625 परिचेयमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः।
132626 दिवीव चक्षुराततम् इति॥ ६१॥
132627
132628 चारुचिद्व्योमकर्पूरंन् यच्चमत्कुरुते स्वयम्।
132629 अनन्तमन्तरव्यक्तं जगदित्येव वेत्ति तत्॥ ६२॥
132630
132631 निर्विषयचित एवायं मायाचमत्कारो जगदित्याह - चार्विति। अव्यक्तमनभिव्यक्तम्॥
132632 ६२॥
132633
132634 गतभवभ्रमभासुरमक्षयं शममुपेतमुपेक्षितदीपवत्।
132635 स्थितमपीह जनं जगदीश्वरादनुगतं ननु भाति मुदा च खे॥ ६३॥
132636
132637 एवमिदं जगत्तत्त्वज्ञजनं प्रति गतभवभ्रमभासुरमुपेक्षितदीपवत् शमं
132638 निर्वाणमुपेतमक्षयं ब्रह्मैव भाति। अज्ञजनं प्रति तु
132639 नियन्तुरीश्वरात्सकाशात्स्वनियतिव्यवस्थाभिर्मुदा भोगप्रीत्या चानुगतं खे
132640 आकाशोदरे परमार्थतः स्थितमपि भातीति दृष्टिभेदमात्रमित्यर्थः॥ ६३॥
132641
132642 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
132643 उत्तरार्धे सुखयोगोपदेशो नाम द्वाविंशः सर्गः॥ २२॥
132644
132645 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
132646 सुखयोगोपदेशो नाम द्वाविंशः सर्गः॥ २२॥
132647
132648 त्रयोविंशः सर्गः २३
132649
132650 श्रीवसिष्ठ उवाच।
132651
132652 विरागवासनापास्तसमस्तभववासनः।

132653 उत्थाय गच्छ प्रकृतेरस्या मङ्किरिवाङ्कितः ॥ १ ॥
132654
132655 मङ्किनो मरुकान्तारे वसिष्ठेनात्र संगमः।
132656 निर्वेदात्तत्त्वजिज्ञासोरुपदेशश्च वर्ण्यते ॥
132657
132658 नीरसो भव भावेषु सर्वेषु विभवादिषु इति यद्वैराग्यदार्ढ्यस्यावश्यकत्वमुक्तं
132659 तत्प्रतिष्ठापनाय मङ्क्युपाख्यानमारभते - विरागेत्यादिना। अस्याः
132660 परिदृश्यमानायाः प्रकृतेः स्वाभाविकाज्ञानादिरूपायाः
132661 संसृतेस्तत्त्वबोधेनोत्थाय निर्वाणात्मपदं गच्छेत्यर्थः।
132662 अङ्कितस्तल्लक्षणैश्चिह्नितः ॥ १ ॥
132663
132664 मङ्किर्नामाभवत्पूर्वं ब्राह्मणः संशितव्रतः।
132665 स कथं शृणु निर्वाणमाप्तवान्मद्विबोधितः ॥ २ ॥
132666
132667 मया विबोधित उपदिष्टः ॥ २ ॥
132668
132669 अहं कदाचिदाकाशकोशादवनिमागतः।
132670 भवत्पितामहार्थेन केनाप्युपनिमन्त्रितः ॥ ३ ॥
132671
132672 केनापि यज्ञादिरूपेण भवत्पितामहस्याऽजस्यार्थेन प्रयोजनेन प्रागुपनिमन्त्रितः सन्
132673 ॥ ३ ॥
132674
132675 विहरन्भूतलं गच्छंस्त्वत्पितामहपत्तनम्।
132676 प्राप्तोऽस्मि कामप्यादीर्घामरण्यानीं महातपाम् ॥ ४ ॥
132677
132678 त्वत्पितामहस्य पत्तनं नगरमयोध्यां प्रति गच्छन्गमिष्यन्सप्तर्षिलोकाद्भूतलं
132679 प्राप्य। विहरन् संचरन्। अरण्यानीं महारण्यम्। हिमारण्ययोर्महत्त्वे। इन्द्रवरुण
132680 इत्यादिना आनुक् ॥ ४ ॥
132681
132682 पांसुप्रतर्दनहतां प्रकचत्तप्तसैकताम्।
132683 अदृष्टापारपर्यन्तां क्वचिद्राम किलाङ्किताम् ॥ ५ ॥
132684
132685 पांसूनां प्रतर्दनेनाविच्छिन्नप्रसरेण हतां ध्वस्ताम्। धूसरामिति यावत्।
132686 अङ्कितां कुग्रामैरिति शेषः ॥ ५ ॥
132687
132688 अक्षुब्धस्वानिलालोकजलभूशान्तिशालिनीम्।
132689 ततां शून्यां महारम्भां ब्रह्मसत्तामिवामलाम् ॥ ६ ॥
132690
132691 अविद्यमानपांस्वादिनाऽक्षुब्धस्य खस्याकाशस्यानिलस्य झंझापवनस्य
132692 आलोकस्याऽऽतपस्य मृगतृष्णाजलस्य तप्तभुवश्च शान्त्या शालिनीं शोभमानाम्।
132693 दुर्गमत्वाद्गन्तॄणां महान्त आरम्भाः प्रयत्ना यत्र। अमलां निष्पङ्काम्।
132694 ब्रह्मसत्तापक्षे स्पष्टम् ॥ ६ ॥
132695
132696 अविद्यामिव संमोहमृगतृष्णां गतां भ्रमात्।
132697 जडतामाततां शून्यांन् दिङ्मोहमिहिकाकुलाम् ॥ ७ ॥
132698
132699 जडतां गतामित्यनुषज्यते ॥ ७ ॥
132700
132701 अथ तस्यामरण्यान्यांन् यावत्प्रविहराम्यहम्।
132702 तावत्पश्यामि पुरतो वदन्तं पथिकं श्रमात् ॥ ८ ॥
132703
132704 वदन्तं व्यक्तं भाषमाणम् ॥ ८ ॥

132705
132706 पान्थ उवाच।
132707
132708 अहो नु परिखेदाय प्रौढप्रायातपो रविः।
132709 परितापाय पापोऽयं दुर्जनेनेव संगमः॥ ९॥
132710
132711 यथा पापो दुर्जनेन संगमः परितापाय तथा प्रौढप्रायातपोऽयंन् रविः
132712 परिखेदायेत्यर्थः॥ ९॥
132713
132714 सुगलन्तीव मर्माणि स्फुरतीवाग्निरातपे।
132715 संकुचत्पल्लवापीडास्ताप्यन्ते वनराजयः॥ १०॥
132716
132717 तत्तावदेवमग्रस्थं ग्रामकं प्रविशाम्यहम्।
132718 श्रममत्रापनीयाशु वहाम्यध्वानमाशुगः॥ ११॥
132719
132720 तत् तस्माद्धेतोः॥ ११॥
132721
132722 इति संचिन्त्य सोऽग्रस्थं किरातग्रामकं यदा।
132723 प्रवेष्टुमिच्छति ताअ मया प्रोक्तमिदं वचः॥ १२॥
132724
132725 मया तद्भाग्योदयकालं ज्ञात्वा तदीयसर्वश्रममूलोच्छेदायेदं
132726 तत्त्वबुभुत्सोत्पादकं साभिप्रायं वक्ष्यमाणवाक्यमुक्तमित्यर्थः॥ १२॥
132727
132728 अपरिज्ञातनीरागमार्ग मित्र शुभाकृते।
132729 मरुमार्गमहारण्यपान्थ स्वागतमस्तु ते॥ १३॥
132730
132731 परिज्ञातो नीरागाणामकिंचनानां संचारयोग्य आतिथेयजनसंभृतो मार्गो
132732 येनेत्युत्तानार्थः। अत एव मरुमार्गमहारण्यपान्थ। अभिप्रेतार्थान्तरं तु स्पष्टम्
132733 । हे मित्र तेऽत्रागमनं मद्दर्शनेन सर्वदुःखमूलक्षयात्स्वागतमस्तु॥ १३॥
132734
132735 चिरं मनुष्यदेशेऽस्मिन्निर्जनग्राममध्वनि।
132736 अधराध्वग विश्रान्तिं विश्रान्तोपि न लप्स्यसे॥ १४॥
132737
132738 तस्य अधराध्वगेति संबोधनात्स्वस्य तदा नभोध्वगमनं सूच्यते।
132739 निर्जनग्राममातिथेयजनशून्यग्रामं यथा स्यात्तथा स्थिते इति शेषः।
132740 प्राक्तनग्रामेष्वन्नपानप्रतिश्रयादिलाभाद्विश्रान्तोऽप्यग्रे विश्रातिं न लप्स्यसे
132741 इत्युत्तानार्थः। आशयार्थे तु हे अधरकर्माध्वग अस्मिन्
132742 कर्मोपासनलभ्यदक्षिणोत्तरायणमार्गलक्षणेऽध्वनि स्वर्गादिभूमिषु
132743 किंचिकिंचिद्विश्रान्तोऽपि निर्जनग्रामं जननंन् जनो निर्गतजन्मसमूहं यथा
132744 स्यात्तथा मोक्षवच्चिरं विश्रान्तिं न लप्स्यसे इति योज्यम्॥ १४॥
132745
132746 ग्रामे विश्रमणं नैव वर्तते पामरास्पदे।
132747 तृड्वै लवणपानेन भूय एवाभिवर्धते॥ १५॥
132748
132749 नैव वर्तते पामराणां दुर्वाक्यादिना प्रयुत क्षोभकारित्वादित्युत्तानो भावः।
132750 आशयार्थस्तु ग्रामे कर्तृकरणसंघातालये देवमनुष्यादिदेहे पामराणां
132751 कामद्वेषदीनामालये। यदि मन्यसे विषयोपभोगैर्विश्रान्तिरिति तत्राह - तृडिति।
132752 तथा चोक्तं ययातिना - न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा
132753 कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते॥ इति॥ १५॥
132754
132755 एते ग्रामैकशरणाः पल्लवाः स्पन्दभीरवः।
132756 अयथापथसंचारा हरिणा इव जन्तवः॥ १६॥

132757
132758 पल्लवाः पुलिन्दजातिभेदाः।
132759 आरण्यकत्वाज्जनपदस्पन्दाद्भीरवस्तमसहमानाइत्युत्तानार्थः। आशयार्थे त्वेते
132760 कामादयः पल्लववत्स्नेहरागादियुक्ता विवेकस्पन्दभीरवः अयथापथसंचाराः
132761 अशास्त्रीयमार्गप्रवणाः॥ १६॥
132762
132763 न स्फुरन्ति विचारेषु प्रज्वलन्त्यनुभूतिषु।
132764 न त्रस्यन्ति दुराचारादश्मयन्त्रमया इव॥ १७॥
132765
132766 न स्फुरन्तीत्यादयुभयतः स्पष्टं योज्यम्। अश्मयन्त्रमयाः प्रतिमादय इव॥ १७॥
132767
132768 कामार्थरागसद्वेषपरिनिष्ठितपौरुषा।
132769 कर्मण्यापातमधुरे रमन्ते दग्धबुद्धयः॥ १८॥
132770
132771 आभिजात्याततोदारा शीतला रसशालिनी।
132772 नेह विश्वसिति प्रज्ञा मेघमाला मराविव॥ १९॥
132773
132774 आभिजात्यं विशुद्धोभयकुलता तेनातता प्रज्ञा इह जनेषु न विश्वसिति॥ १९॥
132775
132776 वरमन्धगुहाहित्वं शिलान्तःकीटता वरम्।
132777 वरं मरौ पङ्गुमृगो न ग्राम्यजनसंगमः॥ २०॥
132778
132779 अन्धयतीत्यन्धा अन्धकारावृता गुहा तस्यामहित्वमजगरता॥ २०॥
132780
132781 निमेषास्वादमधुराः क्षणान्तरविरागिणः।
132782 मारणैकान्तनिरता ग्राम्या विषकणा इव॥ २१॥
132783
132784 विषकणा मधुमिश्रविषकणाः॥ २१॥
132785
132786 वान्ति भस्मकणाकीर्णा जीर्णाः संशीर्णसद्मसु।
132787 तृणपर्णवनव्यग्रा ग्राम्याधार्मिकवायवः॥ २२॥
132788
132789 भस्मकणाकीर्णा धूलिधूसरा ग्रामे भवा ग्राम्या ये अधार्मिका जनास्तल्लक्षणा
132790 वायवश्चण्डपवना वान्ति संचरन्ति॥ २२॥
132791
132792 एवमुक्तेन तेनाहमिदमुक्तस्ततोऽनघ।
132793 मद्वाक्येन समाश्वास्य स्नातेनेवामृताम्भसा॥ २३॥
132794
132795 एवं मया उक्तेन संभाषितेन तेन मङ्किना मदाशयबोधादयं
132796 मामुद्धरिष्यतीति सम्यगाश्वासं प्राप्याऽहमिदं वक्ष्यमाण्मुक्तः॥ २३॥
132797
132798 पान्थ उवाच।
132799
132800 भगवन्कोऽसि पूर्णात्मा महात्म कथमात्मवान्।
132801 पश्यस्यनाकुलो लोकं ग्रामयात्रामिवाध्वगः॥ २४॥
132802
132803 पूर्णात्मा त्वमिति शेषः॥ २४॥
132804
132805 किं त्वया पीतममृतं किं त्वं सम्राड्विराडथ।
132806 सर्वार्थरिक्तोऽपि चिरं संपूर्ण इव राजसे॥ २५॥
132807
132808 पूर्णात्मतामेव हेतुवितर्कैः प्रकटयति - किं त्वयेत्। सम्राट् सर्वलोकेश्वरः

132809 संपूर्णश्चन्द्र इव राजसे || २५ ||
132810
132811 शून्योऽसि परिपूर्णोऽसि घूर्णोऽसीव स्थिरोऽसि च |
132812 न सर्वमपि सर्वं च न किंचित्किंचिदेव च || २६ ||
132813
132814 सांसारिकदोषदुःखैः शून्योऽसि | निरतिशयानन्देन जीवन्मुक्तगुणैश्च परिपूर्णोऽसि |
132815 देहाद्यप्रतिसंधानान्मदघूर्णोऽसीव | परमार्थे स्थितोऽसीव | न सर्वमिति
132816 समष्ट्यपवादाध्यारोपदृष्टिभ्याम् | न किंचिदिति
132817 व्यष्ट्यपवादाध्यारोपदृष्टिभ्याम् || २६ ||
132818
132819 उपशान्तंन् च कान्तं च दीप्तमप्रतिघाति च |
132820 निवृत्तं चोर्जितं तादृग्रूपं किमिति ते मुने || २७ ||
132821
132822 ईदृशोऽहं कथं त्वया ज्ञात इति चेत्त्वद्रूपदर्शनादिति सूचयन्नाह -
132823 उपशान्तमिति | तथा च श्रुतिः रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे इति || २७ ||
132824
132825 भूसंस्थोऽपि समस्तानां लोकानामुपरीव खे |
132826 संस्थितोऽसि निरास्थोऽसि घनास्थोऽसीव लक्ष्यसे || २८ ||
132827
132828 मादृशानामुद्धारे घनास्थोऽसीव लक्ष्यसे || २८ ||
132829
132830 प्रसृतं न पदार्थेषु न पदार्थात्मनाऽस्ति वै |
132831 तवेन्दोरिव शुद्धस्य मनोऽमृतमयं स्थितम् || २९ ||
132832
132833 इन्दोरिव शुद्धस्य तवामृतमयं मनः इन्दुकरवत् पदार्थेषु न प्रस्।एतं
132834 नाप्यौषधिवनस्पतिसोमाज्यपयोन्नादिपदार्थात्मना उपभोगार्हमस्ति येन क्षीयेत |
132835 अतः सदैव पूर्णं स्थितमिति तव चन्द्रादतिशय इत्यर्थः || २९ ||
132836
132837 कलावानकलङ्कोऽन्तःशीतलो भास्वरः समः |
132838 रसायनभरापूर्णः पूर्णेन्दुरिव राजसे || ३० ||
132839
132840 अन्यदपि तत्साम्यं विशेषं चाह - कलावानिति || ३० ||
132841
132842 त्वदिच्छायां तु सदसद्भावं पश्यामि ते चिति |
132843 संसारमण्डलमिदं स्थितं फलमिवाङ्कुरे || ३१ ||
132844
132845 एवं हिरण्यगर्भसाम्यं ततो विशेषश्च तेऽस्तीत्याह - त्वदिच्छायामिति |
132846 सार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिसंपन्नस्य ते चिति आत्मनि अङ्कुरे काण्डादिफलान्तं
132847 वृक्षरूपमिवेदं संसारमण्डलं सर्गयोग्यतया स्थितं पश्यामि
132848 संभावयामि | तत्सर्गार्थिन् त्वदिच्छायां तु सदसद्भावं पश्यामि संवेद्मि |
132849 यदीच्छसि तर्हि त्वमपि जगत्स्रष्टुंन् शक्नोष्येव परंतु नेच्छसीत्ययं ततो विशेष इति
132850 भावः || ३१ ||
132851
132852 अहं तावदयंन् विप्र शाण्डिल्यकुलसंभवः |
132853 मङ्किर्नाम महाभाग तीर्थयात्राप्रसङ्गतः || ३२ ||
132854
132855 एवं प्रशंसयाभिमुखीकृताय वसिष्ठाय
132856 स्ववैराग्यादिसाधनसंपत्त्योपदेशार्हतां दर्शयितुं स्वगोत्रनामादि कीर्तयति ##-
132857
132858 गत्वा सुदूरमध्वानं दृष्ट्वा तीर्थानि संप्रति |
132859 चिरकालेन सदनमात्मीयं गन्तुमुद्यतः || ३३ ||
132860

132861 न च मे गन्तुमुद्योगो विरक्तमनसो गृहम् ।
132862 दृष्ट्वा तडित्सकाशानि भूतानि भुवनोदरे ॥ ३४ ॥
132863
132864 तडित्सकाशानि क्षणभङ्कुराणि ॥ ३४ ॥
132865
132866 भगवन्सत्यमात्मानं कथयेहानुकम्पया ।
132867 गम्भीराणि प्रसन्नानि साधुचेतःसरांसि हि ॥ ३५ ॥
132868
132869 आत्मानं नामगोत्रादिना कथयेत्युत्तानार्थः । सत्यमिति
132870 विशेषणस्वारस्यात्परमात्मानमुपदिशेत्याशयार्थः ॥ ३५ ॥
132871
132872 दर्शनादेव मित्रत्वं कुर्वतां महतां पुरः ।
132873 कमलानीव भूतानि विकसन्त्याश्वसन्ति च ॥ ३६ ॥
132874
132875 ममेदं च मनो मोहात्संसारभ्रमसंभवम् ।
132876 मन्ये हातुं न समर्थं स त्वं बोधानुकम्पितैः ॥ ३७ ॥
132877
132878 तमेवाशयं स्फुटमाह - ममेति । अप्यर्थे चकारः ।
132879 ममेदमीषद्विवेकशाल्यपि मनो
132880 मोहादज्ञानसंशयप्राबल्यात्संसारभ्रमसंभवं दुःखं हातुं
132881 निःशेषमुच्छेत्तुं विना गुरूपदेशं स्वविमर्शकौशलमात्रेण न समर्थमिति
132882 मन्ये पुनःपुनर्मननेन निश्चितवानस्मि । अतः स
132883 प्राग्वर्णितमदुद्धरणसामर्थ्यस्त्वं
132884 रहस्यबोधानुकूलैरुपदेशानुकम्पितैर्मोहसंशयोच्छेदेन दुःखक्षयसमर्थं
132885 कुर्विति शेषः ॥ ३७ ॥
132886
132887 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
132888
132889 वसिष्ठोऽस्मि महाबुद्धे मुनिरस्मि नभोगृहः ।
132890 केनाप्यर्थेन राजर्षेरिमं मार्गमुपस्थितः ॥ ३८ ॥
132891
132892 राजर्षेः अजस्य । केनापि याजनादिरूपेणार्थेन ॥ ३८ ॥
132893
132894 मागा विषादं पन्थानमागतोऽसि मनीषिणाम् ।
132895 प्रायः प्राप्तोसि संसारसागरस्य परं तटम् ॥ ३९ ॥
132896
132897 परं तटं परवीरम् ॥ ३९ ॥
132898
132899 वैराग्यविभवोदारा मतिरुक्तिरपीदृशी ।
132900 आकृतिः शान्तरूपा च न भवत्यमहात्मनः ॥ ४० ॥
132901
132902 मनीषिणां पन्थानमहं प्राप्त इत्यत्र किं लिङ्गं तदाह - वैराग्येति ।
132903 अमहात्मनो ज्ञानाधिकारभाग्यहीनस्य ॥ ४० ॥
132904
132905 मणिर्मधुरकाषेण यथैति विमलात्मताम् ।
132906 तथा कषायपाकेन चित्तमेति विवेकिताम् ॥ ४१ ॥
132907
132908 विवेकोदयोऽपि चित्तकषायपाके तव लिङ्गमित्याह - मणिरिति । मधुरेण मृदुना
132909 काषेण शाणघर्षणेन ॥ ४१ ॥
132910
132911 किं ज्ञातुमिच्छसि कथं संसारं हातुमिच्छसि ।
132912 उपदिष्टमहं मन्ये संपादयति कर्मभिः ॥ ४२ ॥

132913
132914 शिष्यो गुरुणोपदिष्टमर्थं पुनःपुनः स्वपरिशीलनाज्ज्ञातांशं पुनः
132915 प्रश्नावधारणादिकर्मभिर्यतः फलपर्यवसितं संपादयति अतस्त्वं
132916 स्वाज्ञातजिज्ञासितांशं वदेत्यर्थः ॥ ४२ ॥
132917
132918 विमलवासन उत्तममानसः परिविविक्तमतिर्जनतेजसा ।
132919 पदमशोकमलं खलु युज्यते जनितितीर्षुमतेरिदमुच्यते ॥ ४३ ॥
132920
132921 खलु यस्माद्धेतोर्यः शिष्यो विमला रागादिमलशून्या वासना यस्य । अत
132922 एवोत्तमवैराग्यादिसाधनत्रयसंपन्नमानसो भवति परिविविक्ता
132923 नित्यानित्यसारासारादिविवेकशालिनी मतिर्यस्य तथाविधश्च । स एव
132924 गुरुजनस्योपदेशतेजसा अशोकमात्मतत्त्वपदं प्राप्तुं युज्यते योग्यो भवति नेतरः ।
132925 अतः कारणाज्जनिभ्यो जन्मादिसर्वदुःखेभ्यस्तितीर्षुरुत्तरणेच्छुर्मतिर्यस्य
132926 तथाविधस्य संभाषणपरीक्षणेन ज्ञाताधिकारस्यैव तवमयेदमुच्यते
132927 नान्यादृशस्य । अतः स्वपूर्वोत्तरवृत्तान्तं वदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥
132928
132929 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ०
132930 मङ्क्युपाख्याने मङ्किनिर्वाणं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥
132931
132932 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
132933 मङ्किनिर्वाणं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥
132934
132935 चतुर्विंशः सर्गः २४
132936
132937 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
132938
132939 ममेत्युक्तवतो मङ्किर्विनिपत्य स पादयोः ।
132940 उवाचानन्दपूर्णाक्षमिदं मार्गे वहन्वचः ॥ १ ॥
132941
132942 देहेन्द्रियमनोबुद्धिदोषाद्यैः सह विस्तरात् ।
132943 सांसारिकं स्वदुःखौघं मङ्किर्नेहोपवर्ण्यते ॥
132944
132945 स मङ्किः इति एवमुक्तवतो मम पादयोर्विनिपत्य आनन्दवाष्पपरिपूर्णाक्षं यथा
132946 स्यात्तथा मार्गे मां वहन् सन्नानन्दपूर्णमक्षमिन्द्रियकलापं वहन्निति वा इदं
132947 वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १ ॥
132948
132949 मङ्किरुवाच ।
132950
132951 भगवन्भूरिशो भ्रान्ता दिशो दश दृशो यथा ।
132952 मया न तु पुनः साधुर्लब्धः संशयनाशकृत् ॥ २ ॥
132953
132954 हे भगवन् स्वसंशयविच्छेदायोपदेशकुशल साध्वन्वेषणपरेण मया दृशो
132955 दृष्टयो यथ दिक्षु भूरिशो भ्रमन्ति तथा दिशो भ्रान्ताः ॥ २ ॥
132956
132957 समस्तदेहसाराणां सारस्याद्य फलं मया ।
132958 खिन्नोस्मि भगवन्पश्यन्दशाः संसारदोषदाः ॥ ३ ॥
132959
132960 अद्य मया त्वल्लाभात्समस्तेषु देवासुरतिर्यगादिदेहेषु साराणां ब्राह्मणदेहानां
132961 मध्ये ज्ञानाधिकारसंपत्त्या सारस्य स्वदेहस्य फलं लब्धमिति शेषः ॥ ३ ॥
132962
132963 पुनर्जातं पुनर्नष्टं सुखदुःखभ्रमः सदा ।
132964 अवश्यंभाविपर्यन्तदुःखत्वात्सकलान्यपि ॥ ४ ॥

132965
132966 खेदमेव हेतुभिः सह प्रपञ्चयति - पुनरित्यादिना। जातं जन्म। नष्टं
132967 मरणम्। ननु सदा दुःखभ्रम इति कुतः सुखानामपि
132968 संसारेऽनुभूयमानत्वात्तत्राह - अवश्यमिति। सकलान्यपि
132969 सुखान्यवश्यंभाविपर्यन्तदुःखत्वादतिदुःखान्यत्यन्तदुःसहानि दुःखान्येवेति
132970 परेणान्वयः॥ ४॥
132971
132972 सुखान्येवातिदुःखानि वरं दुःखान्यतो मुने।
132973 दृढदुःखवदन्तत्वाद्दुःखयन्ति सुखानि माम्॥ ५॥
132974
132975 अत एभ्यः सुखेभ्यो दुःखान्येव वरम्। अविच्छिन्ना दुःखपरम्परा हि
132976 जलचरैस्तच्छीततेवाभ्यासात्सह्यापि स्यात् सुखविच्छिन्नाभ्यासात्तु सा दुःसहेति भावः
132977 । प्रबलतरदुःखानुबन्धित्वाद्वा कोद्रवान्नजीवने दुःखापेक्षया
132978 विषसंपृक्तमोदकास्वादसुखेष्विव क्षुद्रदुःखपरंपरापेक्षया भोगसुखेषु
132979 देष्यताधिक्यमुचितमित्याह - दृढेति॥ ५॥
132980
132981 तथा राम यथा दुःखमेव मे सुखतां गतम्।
132982 वयोदशनलोमान्तैः सह जर्जरतां गतम्॥ ६॥
132983
132984 हे राम हे सौम्येति वसिष्ठसंबोधनम्। सुखानि मां तथा दुःखयन्ति यथा मे
132985 दुःखमेव सुखतां गतं भवतीत्यन्वयः। इदानीं तत्त्वज्ञानानुपयुक्तानां
132986 वयःप्रभृतीनां वृथा जीर्णतामनर्थपरम्पराबीजतां च दर्शयति - वय
132987 इत्यादिना। जर्जरतां शिथिलताम्॥ ६॥
132988
132989 उच्चैःपदे पातपरा बुद्धिर्नाध्यवसायिनी।
132990 सुप्रवालं कुसंकल्पाद्गहनं न प्रकाशते॥ ७॥
132991
132992 उच्चैःपदे उत्तरोत्तरभोगोत्कर्षस्थाने पातोऽभिलाषस्तत्परा बुद्धिर्न
132993 परमपुरुषार्थसाधनाध्यवसायिनी। मनस्तूत्तरोत्तरं वर्धमानै रागपल्लवैः
132994 सुप्रवालं पल्लवितमतीतभोग्यकोटिगोचरशोकमोहादिकुसंकल्पाच्च गहनं
132995 दुर्विवेकमत एव स्वस्वदोषादिसाक्षिविवेकेन न प्रकाशते॥ ७॥
132996
132997 मनः पिप्पलपल्यूलैरिव कुग्रामकोटरम्।
132998 वासनाङ्गवहैर्गृध्रैर्नित्यं पापीयसी स्थितिः॥ ८॥
132999
133000 तत्र दृष्टान्तमाह - पिप्पलेति। पिप्पलानामश्वत्थादीनां पल्यूलैः
133001 प्लवमानैः शुष्कपर्णादिसंचयैर्गहनं कुग्रामान्तरालमिव स्थितिर्जीविकापि
133002 नानाभोगवसनापूतिगन्धानङ्गे वहन्तीति वासनाङ्गवहैरत एव
133003 गृध्रैर्गृध्रपायैरिन्द्रियैः कुग्रामस्थितिरिव नित्यं पापीयसी॥ ८॥
133004
133005 कण्टकद्रुमवल्लीव करालकुटिला मतिः।
133006 आयुरायासशालिन्या यामिन्येव तमोन्धया॥ ९॥
133007
133008 मतिश्च करञ्जादिकण्टकवल्लीव कराला कुटिला च। आयुश्च आयासशालिन्या तमोन्धया
133009 संततविषयचिन्तया अनागतालोकमप्राप्तदीपादिप्रकाशमक्षि चक्षुस्तमोन्धया
133010 यामिन्येवाप्राप्तब्रह्मदर्शनालोकं वृथा क्षीणमिति परेणान्वयः॥ ९॥
133011
133012 अक्षीवानागतालोकं क्षीणं संततचिन्तया।
133013 न किंचिद्रसमादत्ते नष्टैवापि न नश्यति॥ १०॥
133014
133015 तृष्णा शुष्कलतेव न किंचिद्विवेकरसमादत्ते। पुनःपुनर्मोघीभावान्नष्टापि न
133016 नश्यति॥ १०॥

न पुष्पिता न फलिता तृष्णा शुष्कलतेव नः।
कर्म कर्मणि निर्मग्नं वासनाख्यमकर्मणे॥ ११॥

ननु कर्मभिरेव तवोद्धारः किं न स्यात्तत्राह - कर्मेति।
यत्किंचिन्नित्यनैमित्तिकं कर्म कृतं तत् प्राक्तनदुष्कर्मराशौ
कतिपयभागक्षपणेन निमग्नम् उपक्षीणमिति यावत्। भोगवासनाख्यं तु
बीजमुत्तरोत्तरानर्थहेतवे अकर्मणे काम्यनिषिद्धकर्मणि प्रवर्तयतीति शेषः॥ ११॥

जीवितं च जने जीर्णं नैवोत्तीर्णो भवार्णवः।
दिनानुदिनमुच्छूना भोगाशा भयदायिनी॥ १२॥

जने पुत्रकलत्रबान्धवभृत्यादावासक्त्या जीर्णम्॥ १२॥

पूर्णापूर्णात्मनि क्षीणाः श्वभ्रकण्टकवृक्षवत्।
चिन्ताज्वरविकारिण्यो लक्ष्म्याः खलु महापदः॥ १३॥

लक्ष्म्या अर्जनार्था महापदस्तु कदाचिदपूर्णात्मनि च गृहे चिन्ताज्वरैर्विकारिण्यः
क्षीणाः क्षपिताः॥ १३॥

संपन्नमक्षतं सापि विप्रलम्भेन जृम्भते।
अन्तः स्फुरितरत्नेहंन् भास्वरं वान्धकोटरम्॥ १४॥

लक्ष्मीर्बहुतरधनादिभिः संपन्नं शस्त्रादिभिरक्षतमपि पुरुषं भूयोभूयः
प्रलोभ्य दूरमाकृष्य शत्रुदस्युवश्यतापादनेन
सर्वसंपन्नाशशस्त्रघातादिदुःखपर्यवसायिनी विप्रलम्भेन जृम्भते। यथा
सर्वशिरोमणिना भास्वरमन्धकोटरं सान्धकारश्वभ्रमन्तरदृष्टसर्पं
स्फुरितरत्नेहं पुरुषं स्वान्तः प्रवेश्य सर्पदंशादिविप्रलम्भेन जृम्भते
तद्वत्। इवार्थे वाशब्दः। रम्भेहं इति पाठे अन्तःप्ररूढसफलकदलीकं
तादृशश्वभ्रंन् दृष्टान्तः॥ १४॥

कल्लोलकलिलं शून्यं चेतः शुष्काब्धिदुर्भगम्।
मामिन्द्रियार्थैकपरं न स्पृशन्ति विवेकिनः॥ १५॥

चेतश्चित्तमप्याशासहस्रकल्लोलैः कलिलमस्वच्छं सर्वतः
प्रधावनेऽप्यर्थशून्यमत एव शुष्काब्धिरिव दुष्पूरत्वाद्दुर्भगमत एव
चित्तपरवशमिन्द्रियार्थैकपरं मां विवेकिनो न स्पृशन्ति उपेक्षन्ते॥ १५॥

सकण्टकममेध्यस्थंन् श्लेष्मातकमिव द्रुमम्।
असदेव महारम्भं चलदर्जुनवातवत्॥ १६॥

तत्र दृष्टान्तमाह - सकण्टकमिति। मनोऽपि विमर्शे असदेव महान्तः
कर्मारम्भा यस्मात्तथाविधम्। अर्जुनवातो वातरोगविशेषः सदैव भ्रमणकारी
यथा देहे चलति तद्वत्॥ १६॥

मनो मरणमप्राप्तं शून्यंन् दुःखाय वल्गति।
शास्त्रसज्जनसंपर्कचन्द्रतारकधारिणी॥ १७॥

बहुशो मृतेरपि मयि मरणमप्राप्तमभिलषितार्थशून्यं दुःखायैव वल्गति
धावति। ननु शास्त्रसज्जनसंपर्काद्युपायैर्मनो निगृह्यतामिति
चेद्यावज्ज्ञानफलविवेकार्कोदयेनाज्ञानयामिनी न क्षीणा
तावच्छास्त्रसज्जनसंपर्कादयश्चन्द्रतारकवन्नात्यन्तिकमनोभ्रमविनाशाय

133069 क्षमन्त इत्याशयेनाह - शास्त्रेति द्वाभ्याम् ॥ १७ ॥
133070
133071 अहंभावोल्लसद्यक्षा क्षीणा नाज्ञानयामिनी ।
133072 अज्ञानध्वान्तमत्तेभसिंहः कर्मतृणानलः ॥ १८ ॥
133073
133074 अहंभाव एव उल्लसन् बालकल्पितयक्षो यस्याम् ॥ १८ ॥
133075
133076 उदितो न विकारार्को वासनारजनीक्षयः ।
133077 अवस्तु वस्तुवद्बुद्धं मत्तश्चित्तमतंगजः ॥ १९ ॥
133078
133079 इन्द्रियाणि निकृन्तन्ति न जाने किं भविष्यति ।
133080 शास्त्रदृष्टिरपि प्राज्ञैर्नाश्रिता तरणाय या ॥ २० ॥
133081
133082 साप्यदृष्टिरिवान्ध्याय वासनावेशकारिणी ।
133083 तदेवमतिसंमोहे यत्कार्यमिह दारुणे ।
133084 उदर्कश्रेयसे तात तन्मे कथय पृच्छते ॥ २१ ॥
133085
133086 सेवादिना वशीकृतैः प्राज्ञैरुपायैर्या नाश्रिता सापि मे अदृष्टिर्दृष्टिविघात
133087 इवान्ध्याय संपन्नेत्यन्वयः । एवं वर्णितरीत्या सर्वतोऽप्यनर्थप्रसक्त्या अतिसंमोहे
133088 मग्नस्य मम तदुत्तरणाय उदर्के श्रेयसे मोक्षाय च यत्कार्यं तत्कथयेति
133089 संबन्धः ॥ २१ ॥
133090
133091 शाम्यन्ति मोहमिहिकाः शरदीव साधौ प्राप्ते भवन्ति विमलाश्च
133092 तथाखिलाशाः ।
133093 सत्येति वाग्भवतु साधुजनोपगीता मद्बोधनेन भवता भवशान्तिदेन ॥ २२ ॥
133094
133095 हे भगवन् शरदि शरत्काले इव निर्मलस्वच्छज्ञानविवेकादिज्योतिर्गणमण्डिते साधौ
133096 गुरौ प्राप्ते सति आकाशस्येव शिष्यस्य मोहलक्षणा मिहिकाः शाम्यन्ति । अखिला आशा
133097 दिश इव मनोरथाश्च विमला निरस्तरागादिरजोमला भवन्ति इति लोके प्रसिद्धा
133098 साधुजनैरुपगीता वाक् भवता कृतेन मदीयभवशान्तिदेन मद्बोधनेन सत्या
133099 अबाधितार्था भवत्विति प्रार्थना ॥ २२ ॥
133100
133101 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
133102 मङ्क्यु० मङ्किवैराग्यंन् नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥
133103
133104 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
133105 मङ्किवैराग्यं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥
133106
133107
133108 पञ्चविंशः सर्गः २५
133109
133110 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
133111
133112 संवेदनं भावनं च वासना कलनेति च ।
133113 अनर्थायेह शब्दार्थे विगतार्थो विजृम्भते ॥ १ ॥
133114
133115 संवेदनाद्यविद्योत्थं बन्धबीजचतुष्टयम् ।
133116 परमात्मनि विद्या च तन्निहन्त्यत्र वर्ण्यते ॥
133117
133118 एवं मङ्किना स्वसंसारानर्थमुपवर्ण्य तन्निरासोपाये पृष्टे
133119 तद्बीजान्यपरिज्ञाय तन्निरसनोपाया न संपादयितुं शक्या इति
133120 तद्बीजचतुष्टयमुपपादयितुमुपदिशति - संवेदनमिति ।

133121 प्रथममिन्द्रियैर्विषयोपभोगलक्षणं संवेदनमपगते विषये
133122 तद्गुणानुसंधानेन पुनःपुनर्भावनं तेन तदाकारलाञ्छनरूपा चित्ते
133123 दृढवासना तया च मरणादिकालेऽपि भाविदेहाद्यारम्भानुकूला कलना
133124 तत्स्मृतिरिति चतुर्विध इह संसारे अनर्थाय सर्वानर्थबीजभूतो
133125 मिथ्याभूतार्थगोचरत्वात्स्वयं मिथ्याभूतत्वाच्च विगतार्थः शब्दार्थः
133126 पदार्थोऽविद्यया विजृम्भत इत्यर्थः ॥ १ ॥
133127
133128 वेदनं भावनं विद्धि सर्वदोषसमाश्रयम् ।
133129 तस्मिन्नेवापदः सन्ति लता मधुरसे यथा ॥ २ ॥
133130
133131 तत्राद्ययोरत्यन्तमनर्थता अन्त्ययोस्तु तत्पृष्ठभावेनेत्याशयेनाह -
133132 वेदनमिति । तत्रापि भावनं महाननर्थ इत्याशयेनाह - तस्मिन्निति । यथा
133133 पुष्पपल्लवादिसमृद्धा लता मधुमासप्रवर्तिते तद्रसे सन्ति
133134 तत्परिणामत्वाल्लतासर्वस्वस्य तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥
133135
133136 संसारमार्गे गहने वासनावेशवाहिनः ।
133137 उपयाति विचित्रौघैर्वृत्तवृत्तान्तसंततिः ॥ ३ ॥
133138
133139 विवेकिनो वासनया सह संसारसंभ्रमः ।
133140 क्षीयते माधवस्यान्ते शनैरिव धरारसः ॥ ४ ॥
133141
133142 अत एव विवेकिनो विषयदोषभावनया ब्रह्मभावनया च तत्क्षये वासनया सह सर्वोपि
133143 संसारः क्षीयत इत्याह - विवेकिन इति ॥ ४ ॥
133144
133145 अस्याः संसरसल्लक्या वासनोत्सेधकारिणी ।
133146 कदल्या वनजालिन्या रसलेखेव माधवी ॥ ५ ॥
133147
133148 उत्तरसंसारस्य तु वासनैव प्रवर्तिकेत्याह - अस्या इति । सल्लकी
133149 सकण्टकगुल्मविशेषः ॥ ५ ॥
133150
133151 संसारान्ध्यतयोदेति वासनात्मा रसश्चितौ ।
133152 यथा वनतया तस्थौ मधुमासरसः क्षितौ ॥ ६ ॥
133153
133154 चितौ अज्ञानाश्रयजीवचैतन्ये ॥ ६ ॥
133155
133156 चिन्मात्रादमलाच्छून्याद्दते किंचिन्न विद्यते ।
133157 नान्यत्किंचिदपर्यन्ते खे शून्यत्वेतरद्यथा ॥ ७ ॥
133158
133159 परमार्थापलापहेतुंन् तदावरणमज्ञानं दर्शयितुं परमार्थं प्रथममाह
133160 - चिन्मात्रादिति । शून्याद‌द्वयाच्चिन्मात्राद्दते चित्सत्तास्फूर्तिभ्यामेव
133161 जगत्सत्तास्फूर्त्योः सर्वानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । स्वतः सत्तास्फूर्त्या तु
133162 नान्यत्किंचित्प्रसिद्धम् । यथा खे शून्यत्वेतरदप्रसिद्धं तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥
133163
133164
133165 वेदनात्मा न सोऽस्त्यन्य इति या प्रतिभा स्थिरा ।
133166 एषाऽविद्या भ्रमस्त्वेष स च संसार आततः ॥ ८ ॥
133167
133168 एवं सर्वतः सर्वदा स्फुरन्नपि स चिन्मात्ररूपो वेदनात्मा देहेन्द्रियादिभ्योऽन्यो नास्ति
133169 न भाति चेत्यसत्त्वाभानापादिका या स्थिरा अनादिः प्रतिभा
133170 भ्रान्तिरेषैवावरणशक्तिप्राधान्येनाविद्या विक्षेपशक्तिप्राधान्येन
133171 भ्रमस्तदुभयफलरूपेण संसार इत्यर्थः ॥ ८ ॥
133172

133173 अनालोकनसंसिद्ध आलोकेनैव नश्यति।
133174 असदात्मा सदाभासो बालवेतालवत्क्षणात्॥ ९॥
133175
133176 अविद्यामूलप्रसाधनफलं दर्शयति - अनालोकनेति॥ ९॥
133177
133178 सर्वदृश्यदृशो बाधे बोधसारतयैकताम्।
133179 यान्त्यशेषमहीपीठसरित्पूरा इवार्णवे॥ १०॥
133180
133181 भेदकदृश्योपाधिबाधे सर्वदृष्टीनामैक्यं दर्शयति - सर्वेति॥ १०॥
133182
133183 मृन्मयं तु यथा भाण्डंन् मृच्छून्यंन् नोपलभ्यते।
133184 चिन्मयादितया चेत्यंन् चिच्छून्यं नोपलभ्यते॥ ११॥
133185
133186 चिन्मात्रादमलाच्छून्याद्दते किंचिन्न विद्यते इति यदुक्तं तद्दृष्टान्तैरुपपादयति
133187 - मृन्मयमित्यादिना। चिन्मयतया आदिपदात्सन्मयतया च॥ ११॥
133188
133189 बोधावबुद्धं यद्वस्तु बोध एव तदुच्यते।
133190 नाबोधं बुध्यते बोधो वैरूप्यात्तेन नान्यता॥ १२॥
133191
133192 चिन्मयतया स्फुरतो विमर्शे चिदैकरस्यमेव पर्यवस्यतीत्याशयेनाह - बोधेति।
133193 वैरूप्याद्विरुद्धरूपत्वात्। बोधाभेदं विना स्फुरणासिद्धेरबोधस्य च
133194 बोधाभेदायोगादित्यर्थः॥ १२॥
133195
133196 द्रष्टृदर्ऽसनदृश्येषु प्रत्येकं बोधमात्रता।
133197 सारस्तेन तदन्यत्वं नास्ति किंचित्खपुष्पवत्॥ १३॥
133198
133199 यदि द्रष्ट्रादित्रिपुट्या बोधेनाध्यासिकमभेदं ब्रूयास्तर्हि तस्या
133200 अनृतत्वादधिष्ठानबोधसारैकरस्यमेव सिद्धमित्याशयेनाह - द्रष्ट्रिति॥ १३॥
133201
133202 सजातीयः सजातीयेनैकतामनुगच्छति।
133203 अन्योन्यानुभवस्तेन भवत्वेकत्वनिश्चयः॥ १४॥
133204
133205 परस्परमिलनेनाभेदापत्तिस्तु जलस्य जलेनेव सजातीयानामेव भवतीति
133206 जगतस्तदनुभवमात्रत्वे अनुभवानामेकत्वे चिदेकत्वसिद्धान्त एव पर्यवसन्न
133207 इत्याह - सजातीय इति॥ १४॥
133208
133209 यदि काष्ठोपलादीनां न भवेद्बोधरूपता।
133210 तत्सदानुपलम्भः स्यादेतेषामसतामिव॥ १५॥
133211
133212 काष्ठादीनां दृश्यानां स्फुरणाभेदानभ्युपगमे
133213 शशशृङ्गवदत्यन्ताभानमेव स्यादित्याह - यदीति॥ १५॥
133214
133215 यदा त्वेषा नु दृश्यश्रीर्बोधमात्रैकरूपिणी।
133216 तदान्येवाप्यनन्यैव सती बोधेन बोध्यते॥ १६॥
133217
133218 सिद्धान्ते तु नायं दोष इत्याह - यदेति॥ १६॥
133219
133220 सर्वं जगद्गतं दृश्यंन् बोधमात्रमिदं ततम्।
133221 स्पन्दमात्रं यथा वायुर्जलमात्रं यथार्णवः॥ १७॥
133222
133223 तथा जगद्बोधमात्रं बोधानतिरिक्तस्फूर्तिकत्वाद्यद्यदनतिरिक्तस्फूर्तिकं
133224 तत्तन्मात्रं यथा वायोः स्पन्द इत्यनुमानं दर्शयति - सर्वमिति॥ १७॥

133225
133226 मिश्रीभूता अपि ह्येते जतुकाष्ठादयो यथा।
133227 मिथोऽननुभवे मिश्रा ऐक्यं ह्यनुभवे मिथः॥ १८॥
133228
133229 ननु दृष्टान्ते क्रियाक्रियावतोरवयवावयविनोश्च समवायेन मिश्रीभावमात्रं न
133230 त्वत्यन्तैक्यमित्याशङ्क्य जतुकाष्ठयोर्बहिर्मिश्रणेऽपि विवेकानुभवे
133231 मिश्रणादर्शनादिह त्वनुभवेऽपि तद्दर्शनेन
133232 वैषम्यात्समवायासिद्धेरित्याशयेनाह - मिश्रीभूता इति॥ १८॥
133233
133234 अन्योन्यानुभवो ह्यैक्यमैक्यं त्वन्योन्यवेदनम्।
133235 यथाम्भसोः क्षीरयोर्वा न काष्ठजतुनोरिव॥ १९॥
133236
133237 अम्भसोः क्षीरयोर्वा अन्योन्यात्मतानुभवो ह्यैक्यम्। दृग्दृश्यपदार्थयोरपि तु
133238 तादृशमन्योन्यवेदनात्मकमैक्यमस्त्येव न तु
133239 जतुकाष्ठवत्संयोगमात्रमित्यर्थः॥ १९॥
133240
133241 अहमित्येव बन्धाय नाहमित्येव मुक्तये।
133242 एतावन्मात्रके बन्धे स्वायत्ते किमशक्तता॥ २०॥
133243
133244 एवं सर्वदृश्यानां चिन्मात्रत्वेन तत्पदार्थचितोऽपरिच्छिन्नतया नित्यमुक्तत्वे
133245 सिद्धे त्वंपदार्थस्याहमिति परिच्छिन्नबुद्धिरेव बन्धाय तत्त्यागमात्रं मुक्तये इति
133246 फलितमित्याह - अहमित्येवेति॥ २०॥
133247
133248 चन्द्रद्वयप्रत्ययवन्मृगतृष्णाम्बुबुद्धिवत्।
133249 किमनुत्थित एवायमसदेवाहमुत्थितः॥ २१॥
133250
133251 तदेवोपपादयति - चन्द्रेति। असदहं किमुत्थितः। अनुत्थित एवेति योज्यम्॥ २१॥
133252
133253 ममेदमिति बन्धाय नाहमित्येव मुक्तये।
133254 एतावन्मात्रके वस्तुन्यात्मायत्ते किमज्ञता॥ २२॥
133255
133256 अहन्तात्यागे ममताबन्धः स्वत एवापैतीत्याशयेनाह - ममेति। आत्मायत्ते
133257 स्वाधीने॥ २२॥
133258
133259 यः कुण्डबदरन्यायो या घटाकाशयोः स्थितिः।
133260 स संबन्धोऽपि नैवान्यमैक्यं ह्यन्योन्यवेदनम्॥ २३॥
133261
133262 असता अहंकारेण सत्यस्यात्मनः परिच्छेदो वा न संभाव्य एवेत्याह - य इति।
133263 येन संबन्धेन तिरोधानमच्छेदो वा सिद्ध्येत्स
133264 संबन्धोऽप्यन्यमत्यन्तभिन्नमहंकारं कल्पयतो नास्ति। तस्माद्वास्तवैक्यमेव
133265 चन्द्रद्वित्ववद्भेदेनाविद्यया विकल्पितभेदरूपस्यात्मनः
133266 स्वप्रकाशबलात्स्फुरणमन्योन्यवेदनमिव भवतीत्यर्थः॥ २३॥
133267
133268 अन्योन्यावेदनं त्वैक्यं भागशो गतमप्यलम्।
133269 अजडं वा जडं वापि नैकं रूपं विमुञ्चति॥ २४॥
133270
133271 ये तु जैमिनीया वास्तवमेव जडबोधयोरैक्यं तदेवात्मरूपमिति मन्यन्ते तेषां
133272 तदैक्यं जाड्यां शगतं जडमेव बोधांशगतमपजडमेवेत्येकमपि न
133273 मुञ्चतीति जडांशे न स्फुरेदेव चिदंशे स्फुरदपि
133274 निर्विषयमेवेत्यन्योन्यावेदनमेव तदैक्यंन् स्यादित्यर्थः॥ २४॥
133275
133276 नाजडं जडतामेति स्वभावा ह्यनपायिनः।

133277 यच्चाजडं जडं दृष्टं द्वैति तत्रास्ति नैकता ॥ २५ ॥
133278
133279 कुतो न मुञ्चति तत्राह - नेति। हि यस्मात्कारणादनपायिन एव धर्माः स्वभावा
133280 इत्युच्यन्ते। यच्च त्वया अजडमेवात्मरूपं जडमित्यंशान्तरतया दृष्टं तत् द्वैति
133281 भिन्नमेव। तत्र अजडैकता नास्त्येवेति न जडबोधैक्यात्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ २५ ॥
133282
133283 वासनावेशवलिताः कुविकारशतात्मभिः।
133284 व्रजन्त्यधोधो धावन्तं शिलाः शैलच्युता इव ॥ २६ ॥
133285
133286 एवं चेत्कथमात्मत्वं वादिनो नानाविधं परस्परविरुद्धं वदन्ति तत्राह -
133287 वासनावेशेति। कुविकारशतात्मभिः स्वस्ववासनाभिरावेऽसैरभिमानैश्च वलिता
133288 वेष्टिताः पराग्दृष्ट्यैव तत्त्वं परीक्षमाणा अधोधो व्रजन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥
133289
133290 व्यूढानां वासनावातैर्नृतृणानामितस्ततः।
133291 तान्यापतन्ति दुःखानि तत्र वक्तुं न पार्यते ॥ २७ ॥
133292
133293 अत एव श्रौतदृष्टिपरिभ्रष्टानां स्वस्ववासनावातैर्व्यूढानामितस्ततो नीतानां
133294 नृतृणानां तानि नानायोनिजन्ममरणनरकादिलोकशास्त्रप्रसिद्धानि
133295 दुःखान्यापतन्ति ॥ २७ ॥
133296
133297 भ्रान्त्वा भृशं करतलाहतकन्दुकाभं लोकाः पतन्ति निरयेषु रसेन
133298 रक्ताः।
133299 क्लेशेन तत्र परिजर्जरतां प्रयाताः कालान्तरेण पुनरन्यनिभा भवन्ति ॥ २८ ॥
133300
133301 तदेव वर्णयन्नुपसंहरति - भ्रान्त्वेति। वासनाभिमानानुसारिरागादिरसेन रक्ता
133302 लोका जना नारीकरतलाहतकन्दुकमिव भृशं भ्रान्त्वा निरयेषु पतन्ति। तत्र चिरं
133303 यातनात्क्लेशेन परितो जर्जरतां प्रयाताः कालन्तरेऽपि
133304 स्थावरकृमिकीटादिजन्मभिरन्यनिभा अन्यसदृशा एव भवन्ति पुनर्मानुष्यंन्
133305 दुर्लभमित्यर्थः ॥ २८ ॥
133306
133307 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे उ० म०
133308 मङ्किबोधनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥
133309
133310 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
133311 मङ्किबोधनं नाम पञ्चविंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥
133312
133313 षड्विंशः सर्गः २६
133314
133315 श्रीवसिष्ठ उवाच।
133316
133317 संसारमार्गगहने पतितस्यापतन्ति हि।
133318 वृत्तवृत्तान्तलक्षाणि कीटा इव घनागमे ॥ १ ॥
133319
133320 इह प्रपञ्चतेऽनर्थो भावनाद्रसरञ्जनात्।
133321 इच्छान्त्यानर्थसंशान्तिर्विवेकात्तत्त्वदर्शनात् ॥
133322
133323 एवं स्थावरादियोनिलक्षणे संसारमार्गे पतितस्य जीवस्यानादिसंसारे बहुशो
133324 वृत्तानि च्छेदनभेदनदहनक्षुत्तृड्जराभयमरणादिरूपाणि वृत्तान्तलक्षाणि
133325 पुनरप्यापतन्ति हि ॥ १ ॥
133326
133327 सर्व एव त्विमे भावाः परस्परमसङ्गिनः।
133328 अटव्यामुपलानीव भावनैतेषु शृङ्खला ॥ २ ॥

तत्र चभावनैव मूलमित्याशयेनाह - सर्व इति।
शृङ्खलावत्परस्परग्रन्थनहेतुः॥ २॥

चित्तमान्ध्याय वृत्तान्तद्रुमैर्गहनवत्स्थितम्।
रसरञ्जनया लोके वसन्त इव काननम्॥ ३॥

तस्याश्च मूलं विवेकान्धं रागद्वेषादिरसरञ्जितं
पूर्ववृत्तान्तवासनानिबिडितं चित्तमित्याशयेनाह - चित्तमिति। रसो
रागादिर्भौमश्च॥ ३॥

अहो बत विचित्राणि वासनावशतोऽवशैः।
भूतकैरनुभूयन्ते सुखदुःखानि जन्मसु॥ ४॥

अहो बतातिविषमा वासना यद्वशाज्जनैः।
अविद्यमानैरेवायं भ्रमोऽन्तरनुभूयते॥ ५॥

अविद्यमानैर्मिथ्याभूतैरेव त्रिपुटीरूपैरर्थैः॥ ५॥

आह्लादिनो मृतवतः शुद्धस्यालोककारिणः।
शीतलस्याखिलार्थेषु ज्ञस्येन्दोश्च किमन्तरम्॥ ६॥

अत एव तीर्णभ्रमास्तत्त्वविदः सुखिन इति तान्प्रशंसति - आह्लादिन इति।
विशेषणान्यत्राग्रिमश्लोकयोश्चोभयत्र तुल्यानि योज्यानि॥ ६॥

पूर्वापरमनालोच्य यत्किंचिदभिवाञ्छतः।
निर्मर्यादस्य मूढस्य बालस्य च किमन्तरम्॥ ७॥

अविवेकिनस्तु निन्दति - पूर्वापरमिति॥ ७॥

लब्धमाप्राणपर्यन्तं शुभाशुभमनुज्झतोः।
आमिषं को विशेषोऽस्ति वद माकरमूढयोः॥ ८॥

आमिषं विषयं बडिशामिषं च प्राणानां पर्यन्तो मरणं तदवधि
अनुज्झतोरत्यजतोः। मकर एव माकरः मत्स्यजात्युपलक्षणमेतत्॥ ८॥

सर्व एव त्विमे भावा देहदारधनादयः।
क्षिप्रमाशुष्कसिकताशरावविशरारवः॥ ९॥

आशुष्कसिकतानिर्मितशराव इव विशरारवो नश्वराः॥ ९॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमपि योनिशतेषु ते।
आकल्पं भ्रमतश्चित्तशान्तिर्नास्ति शमादृते॥ १०॥

इदानीं श्रोतृचित्तमेव संबोध्याह - आब्रह्मेति॥ १०॥

पर्यालोचनमात्रेण बन्धगन्धो न बाधते।
गच्छतो मार्गवैषम्यमिवालोकनकारिणः॥ ११॥

पर्यालोचनं विवेकस्तन्मात्रेण। आलोकनं स्वपादन्यासप्रदेशावलोकनं तत्कारिणः
॥ ११॥

133381 तव नावहितं चित्तं कामः कवलयिष्यति।
133382 सावधानस्य बुद्धस्य पिशाचः किं करिष्यति॥ १२॥
133383
133384 अवहितं सविवेकावधानम्। बुद्धस्य जागरूकस्य॥ १२॥
133385
133386 यथेक्षणप्रसरणं रूपालोकनमात्रकम्।
133387 संवित्प्रसृतिमात्रात्म तथा साहंजगत्स्थितम्॥ १३॥
133388
133389 साहंकारं जगत् निर्विवेकावधानसंवित्प्रसरमात्रमित्याह - यथेति। यथा
133390 रूपालोकनमात्रकमेवेक्षणस्य चक्षुषः प्रसरणं न तद्भिन्नं किंचित्प्रसिद्धं
133391 तद्वत्॥ १३॥
133392
133393 यथाक्षिसंवृतिः सर्वरूपालोकशमोऽरिहन्।
133394 संवित्संवरणं नाम सर्वदृश्यशमस्तथा॥ १४॥
133395
133396 हे कामाद्यरिषड्वर्गहन् बहिर्मुखसंविदः प्रत्यक्प्रवणवृत्त्या संवरणं
133397 स्वात्मन्युपरमः॥ १४॥
133398
133399 असदेव जगत्साहंन् शुद्धा संवित्तनोति खे।
133400 ईषत्प्रसरणेनाशु स्पन्दनंन् पवनो यथा॥ १५॥
133401
133402 साहमहंकारसहितं जगत् शुद्धा संविदेव अविवेकप्रयुक्तेनेषत्प्रसरणेन खे
133403 आवृतस्वस्वरूपाकाशे तनोति॥ १५॥
133404
133405 सदिवासत्यमेवेदमकुर्वत्यन्यमेधते।
133406 मृदा हेम्नेव कुम्भत्वमपृथग्लभ्यमात्मगम्॥ १६॥
133407
133408 ब्रह्मसंवित्परमार्थतोऽन्यमकुर्व्येवासत्यमेव सदिवेदं जगद्रूपमेधते
133409 जृम्भते। कथमसत्यमिति ज्ञायते तत्राह - मृदेति। यथा मृदा हेम्ना वा
133410 आत्मगं स्वात्मनि कल्पितं कुम्भत्वमपृथग्लभ्यं पृथक्कृत्य
133411 लब्धुमशक्यं तथेदं जगदपि चितः पृथक्कृत्य लब्धुमशक्यम्। यदि सत्यं
133412 स्यात् पृथक् लभ्येतेति भावः॥ १६॥
133413
133414 शून्यमात्रं यथा व्योम स्पन्दमात्रं यथानिलः।
133415 जलमात्रं यथोर्म्यादि संविन्मात्रं तथा जगत्॥ १७॥
133416
133417 यद्यदपृथग्लभ्यंन् तत्तत्पृथक्सत्ताशून्यमिति हेमादौ व्याप्तिं दर्शयति -
133418 शून्यमात्रमिति॥ १७॥
133419
133420 अव्यवच्छिन्ननिर्भागसंविन्मात्रं जगत्त्रयम्।
133421 विद्धि शान्तं तथा व्योम यथा वारिणि पर्वतम्॥ १८॥
133422
133423 अव्यवच्छिन्नेति सजातीयभेदनिरासः। निर्भागेति स्वगतभेदनिरासः। वारिणि
133424 प्रतिबिम्बितं पर्वतं पर्वतसदृशं बृहत्तरङ्गं वा॥ १८॥
133425
133426 निर्वाणस्योपशान्तस्य ज्ञस्य सोदेति शीतता।
133427 अन्तर्यत्रेन्दवोऽप्येते दीप्तज्वलनबिन्दवः॥ १९॥
133428
133429 इत्थं जगत्तत्त्वं जानतो न सांसारिकतापप्रसक्तिरित्याशयेनाह - निर्वाणस्येति। सा
133430 सर्वोत्कृष्टा शीतता सर्वतापोपशान्त्युपलक्षिताऽऽह्लादता। यत्र यद्दृष्ट्येति यावत्॥
133431 १९॥
133432

133433 किं केन कथमेकान्तशान्तातातशिवात्मनि ।
133434 निरालोकोऽपरालोकः शून्ये जगति जन्यते ॥ २० ॥
133435
133436 तत्र प्रकाशान्तरप्रसक्तिरपि नास्तीत्याह - किमिति । जगति शिवे शून्ये सति अपरालोकः
133437 किंस्वरूपः केन साधनेन कया च क्रियया जन्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥
133438
133439 या सत्ता ब्रह्मशब्दाख्या रूपं सर्वस्य तन्निजम् ।
133440 न यत्र काचिद्बाधास्ति सर्वं तन्मयमव्ययम् ॥ २१ ॥
133441
133442 तदेव सर्ववस्तूनामबाध्यं स्वरूपमित्याह - येति ॥ २१ ॥
133443
133444 यदिदं तु पदार्थत्वं यत्र बाधानुभूयते ।
133445 यद्यच्च बाधनं प्रेक्ष्य तन्न विद्मः खपुष्पवत् ॥ २२ ॥
133446
133447 बाध्यं स्वरूपं तर्हि किं तत्राह - यदिति । पदार्थत्वं नामरूपभावः । तच्च
133448 तस्य बाधनं चाद्यच्च तस्योत्पत्त्यादिविकारषट्कं तत्सर्वं प्रेक्ष्य
133449 सम्यग्विमृश्यापि न विद्मः । यतस्तत्खपुष्पवत्तुच्छमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥
133450
133451 ज्ञ एवापगतस्वान्तं शान्तमास्व महाश्मवत् ।
133452 असौ न मननं मानमनन्तमजमव्ययम् ॥ २३ ॥
133453
133454 तच्च रूपं मनोविकल्पितं मनोपगमेऽपैतीति शान्तमास्वेत्याह - ज्ञ एवेति ।
133455 स्वान्तापगमेन ज्ञोऽप्यपगमिष्यत्येवेति कथं ज्ञ एवास्वेत्युच्यते तत्राह - असाविति
133456 । मनोपगमे हि नामरूपात्मकं मननं विकल्पनं तन्मानं चक्षुरादि
133457 चाऽपगच्छेत् असौ ज्ञस्तु तथा न किंत्वनन्तमजमव्ययं ब्रह्मैवेति
133458 नापगच्छतीत्यर्थः ॥ २३ ॥
133459
133460 आकाशकल्पे स्वे भावे तिष्ठतोऽङ्गानिवेदनम् ।
133461 भवत्यभ्यासदार्ढ्येन विना स्वप्नविकारवत् ॥ २४ ॥
133462
133463 हे अङ्ग आकाशकल्पे स्वे आत्मभावे मनोबाधेन तिष्ठतो ज्ञस्य
133464 नामरूपयोरनिवेदनमप्रतीतिरेव भवति
133465 यतस्तत्स्वरूपावस्थित्यभ्यासदार्ढ्याभावादेव स्वप्नविकारवन्मनस्युदेतीत्यर्थः ॥
133466 २४ ॥
133467
133468 निरुपादानसंभारमभित्तावेव चेतति ।
133469 ब्राह्मं कर्तृ जगच्चित्रं न कश्चिद्वा न किंचन ॥ २५ ॥
133470
133471 मनोविकल्पमात्रं जगदिति कथं ज्ञायते तत्राह - निरुपादानेति । यतो ब्राह्मं
133472 हैरण्यगर्भं मन एव जगतः कर्तृ निर्मातृ तच्च निरुपादानसंभारं
133473 निरस्तरञ्जकद्रव्यतूलिकाकूर्चादिसामग्रीकमेव जगच्चित्रमभित्तौ निराश्रय एव
133474 संकल्पमात्रेण चेतति पश्यति । न कश्चिद्वा मनोतिरिक्तः कर्ता न किंच न कार्यं च
133475 मानसे स्वप्नादौ दृष्टमित्यर्थः ॥ २५ ॥
133476
133477 तनोति यत्तदात्मैव तस्य तत्र तथा स्थितम् ।
133478 दृश्याभावादसद्दृश्यं तेन कः क्व करोति किम् ॥ २६ ॥
133479
133480 तच्च मनो यत्तनोति विस्तारयति तत्र सर्वत्र मनोराज्यादाविव आत्मा स्वयमेव तथा
133481 तत्तद्वस्त्वाभासात्मना स्थितम् । इत्थं स्वातिरिक्तदृश्याभावात्केन कः किं क्व करोति
133482 न कश्चित्केनचित्क्वचित्किंचिदित्यर्थः ॥ २६ ॥
133483
133484 अहं सुखीति सुखिता अहं दुःखीति दुःखिता ।

133485 सर्व एव स्वरूपस्था व्योमात्मानोऽपि पार्थिवाः ॥ २७ ॥
133486
133487 इत्थं च सुखदुःखे तत्साधनीभूताः पार्थिवादिविषयाश्च कल्पनोपरमे
133488 शून्यरूपा आत्मरूपा वा संपन्ना इत्याह - अहमिति ॥ २७ ॥
133489
133490 सर्वेषामेव भावानां चिदाकाशात्मनामपि ।
133491 मिथ्यैव स्वप्नशैलानामिव [स्वप्नशीलानां इति पाठश्चिन्त्यः ।]
133492 पार्थिवता स्थिता ॥ २८ ॥
133493
133494 पार्थिवानामप्यपार्थिवता स्वप्नशैलवत्संभावनीयेत्याह - सर्वेषामिति ॥ २८ ॥
133495
133496 अहंत्वोल्लेखतः सत्ता भ्रमभावविकारिणी ।
133497 तदभावात्स्वभावैकनिष्ठता शमशालिनी ॥ २९ ॥
133498
133499 एवं च सति यत्फलितं तदाह - अहंत्वोल्लेखत इत्यादिना ॥ २९ ॥
133500
133501 हेम्नः कटकशब्दार्थो व्यतिरिक्तो यथास्ति ते ।
133502 व्यतिरिक्ता तथा सत्या नाहंतास्ति शमात्मनः ॥ ३० ॥
133503
133504 निर्वाणो निर्मना मौनी कर्ताऽकर्ता च शीतलः ।
133505 ज्ञ एव शान्त एवास्ते शून्य एवाभिपूरितः ॥ ३१ ॥
133506
133507 निर्वासनास्पन्दपरो यन्त्रपुत्रकगात्रवत् ।
133508 स यथास्थितमेवास्ते ज्ञः संव्यवहरन्नपि ॥ ३२ ॥
133509
133510 निर्वासनत्वादेव अस्पन्दपरः स्पन्दाभिमानशून्यः ।
133511 यन्त्रनिर्मितशिलादिप्रतिमाशरीरवत् ॥ ३२ ॥
133512
133513 यथा मञ्चकसंस्थस्य स्पन्दन्ते नैव वा शिशोः ।
133514 अङ्गानि स्वानुसंधानं विनैवंविदितात्मनः ॥ ३३ ॥
133515
133516 देहस्पन्ददशायामेव तदस्पन्दसंभावनाय दृष्टान्तमाह - यथेति ।
133517 स्पन्दमानदोलामञ्चके सुप्तस्य शिशोरङ्गानि नैव स्पन्दन्ते
133518 तद्वत्संभावनीयमित्यर्थः ॥ ३३ ॥
133519
133520 निःसंबोधैकबोधस्य निराशेहैषणाशिषः ।
133521 शान्तानन्तात्मरूपत्वादनुसंधानता कुतः ॥ ३४ ॥
133522
133523 ननु तस्य स्वरूपज्ञानमेव देहाद्यनुसंधानं किं न स्यात्तत्राह -
133524 निःसंबोधेति । निःसंबोधो बहिर्मुखचित्तवृत्तिस्तच्छून्याखण्डबोधरूपस्य ।
133525 चिरप्राप्ये विषये आशा । प्राप्तविषये स्नेह एषणा । मनोरथैराशासनमाशीरिति भेदः
133526 ॥ ३४ ॥
133527
133528 अद्रष्टुरपदृश्यस्यादृग्रूपस्यापरूपिणः ।
133529 कुतः किलानुसंधानमनपेक्षस्य पश्यतः ॥ ३५ ॥
133530
133531 द्रष्ट्रादित्रिपुटीबाधादपि तस्य नानुसंधानतेत्याह - अद्रष्टुरिति । स्वयं च
133532 अपरूपिणो निराकारस्य ॥ ३५ ॥
133533
133534 अपेक्षैव घनो बन्ध उपेक्षैव विमुक्तता ।
133535 सर्वशब्दान्विता तस्यां विश्रान्तेन किमीक्ष्यते ॥ ३६ ॥
133536

133537 सर्वशब्दान्विता उपेक्षा सर्वोपेक्षैव विमुक्ततेत्यर्थः। तस्यां पूर्णकामतायां
133538 विश्रान्तेन किमीक्ष्यते अपेक्ष्यते। ईप्स्यते इति पाठः साधुः॥ ३६॥
133539
133540 पार्थिवत्वे शरीरेऽस्मिन्स्वस्वप्राङ्ग इवासति।
133541 भ्रममात्रात्मनि कुतः क्व कस्य किमपेक्षणम्॥ ३७॥
133542
133543 शरीरार्थं हि सर्वोऽप्यपेक्षते। तस्य स्वाप्नशरीरादिवद्बाधे सति न
133544 कस्यचिदपेक्षाप्रसक्तिरित्यर्थः॥ ३७॥
133545
133546 उपशान्तसमस्तेहं विगताखिलकौतुकम्।
133547 निरस्तवेदनं ज्ञेन विदा केवलमास्यते॥ ३८॥
133548
133549 उपसंहरति - उपशान्तेति॥ ३८॥
133550
133551 मङ्किनेति श्रुतवता ततो मोहो महानपि।
133552 अशेषेण परित्यक्तस्तत्रैव त्वगिवाहिना॥ ३९॥
133553
133554 मुख्याधिकारित्वान्मङ्किनः सकृच्छ्रवणमात्रेण मोहनिवृत्तिमाह -
133555 मङ्किनेति॥ ३९॥
133556
133557 प्रवाहापतितं कार्यं कुर्वतापास्तवासनम्।
133558 तेन वर्षशतस्यान्ते स्थितमद्रौ समाधिना॥ ४०॥
133559
133560 तत्राद्ययावत्पाषाणसमधर्मा स तिष्ठति।
133561 संशान्तकरणो योगी बोध्यमानः प्रबुध्यते॥ ४१॥
133562
133563 एतेन राघव विवेकपदेन शान्तिमासादयोदयवता मनसा विहर्तुम्।
133564 मा दीनतां व्रजतु रागमयी मतिस्ते क्षीणा क्षणादसलिलेव शरद्घनाली॥ ४२॥
133565
133566 हे रघव त्वमेतेन मङ्किपरिगृहीतोपायेन ज्ञानेऽभ्युदयवता मनसा विवेकपदेन
133567 स्वात्मानन्दे विहर्तुंन् शान्तिमासादय। ते मतिः रागमयी सती असलिला शरद्घनालीव
133568 क्षणात् क्षीणविवेका भूत्वा दीनतां मा व्रजत्वित्यर्थः॥ ४२॥
133569
133570 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे उ०
133571 मङ्क्युपा० निर्वाणसमाप्तिर्नाम [सम्यगाप्तिः समाप्तैः।] षड्विंशः
133572 सर्गः॥ २६॥
133573
133574 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
133575 निर्वाणसमाप्तिर्नाम षड्विंशः सर्गः॥ २६॥
133576
133577 सप्तविंशः सर्गः २७
133578
133579 श्रीवसिष्ठ उवाच।
133580
133581 निर्वाणो भव शान्तात्मा यथाप्राप्तानुवृत्तिमान्।
133582 सन्नेवासत्समः सौम्य स्फटिकादिव निर्मितः॥ १॥
133583
133584 चित्तस्पन्दे चितः स्पन्दभ्रमाद्विश्वविभूतयः।
133585 चित्तशान्त्यैव तच्छान्त्या स्वरूपस्थितिरीर्यते॥
133586
133587 स्फटिकान्निर्मितः प्रतिमापुरुषो यथा सन्नापि
133588 दृष्टिप्रसरानिरोधित्वादसत्समस्तद्वत्स्वात्माद्वैतदृष्टिप्रसरानिरोधित्वाद##-

133589
133590 एकस्मिन्नेव सर्वस्मिन्संस्थिते विततात्मनि ।
133591 नैकस्मिन्न च सर्वस्मिन्नानाताकलना कुतः ॥ २ ॥
133592
133593 प्रबोधात्प्रागेकस्मिन्नेव सर्वात्मतया स्थिते प्रबोधे तु नैकस्मिन्न च सर्वस्मिन् ।
133594 व्यष्टिसमष्टिभावबाधादिति भावः ॥ २ ॥
133595
133596 आद्यन्तरहितं सर्वं व्योम चित्तत्त्वनिर्भरम् ।
133597 शरीरोत्पत्तिनाशेषु का चित्तत्त्वस्य खण्डना ॥ ३ ॥
133598
133599 ननु प्रतिशरीरमुत्पत्तिनाशाभ्यां सप्तवितस्तिपरिमाणेन च
133600 परिच्छेदानुभवान्नानैवास्तु नेत्याह - आद्यन्तेति ॥ ३ ॥
133601
133602 स्फुरन्ति हि जडक्रीडाश्चिच्चमत्कारचापलात् ।
133603 अचापलात्प्रतीयन्ते तरङ्गा इव वारिणि ॥ ४ ॥
133604
133605 जडसर्गादिरूपाः क्रीडाः । चिच्चमत्कारो मनस्तच्चापलात् ॥ ४ ॥
133606
133607 यथा शुभ्राम्बुदे वस्त्रशङ्का न फलभागिनी ।
133608 देहोऽयमहमित्येषा तथा शङ्का न वास्तवी ॥ ५ ॥
133609
133610 वस्त्रशङ्का वस्त्रत्वोत्प्रेक्षा न परमार्थावधारणफलभागिनी तद्वत् । शङ्का
133611 भ्रान्तिः ॥ ५ ॥
133612
133613 माऽवस्तुनि निमग्नस्त्वं भव भूरिभवप्रदे ।
133614 वस्त्वनन्तसुखायाद्यं भव्यंन् भावय भूतये ॥ ६ ॥
133615
133616 अवस्तुनि मिथ्याभूते देहादावहंभावनिमग्नो मा भव । भूतये मुक्तये ॥ ६ ॥
133617
133618 चिद्व्योमानन्तमेवास्मिन्नेयत्तास्ति समात्मनः ।
133619 इत्येव परमं वस्तु वस्तु तत्परमस्तु ते ॥ ७ ॥
133620
133621 किं तद्वस्तु यद्भावनं कार्यं तदाह - चिद्व्योमेति । तादृशवस्तु तत्परं ते
133622 मनोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥
133623
133624 एवं निश्चयवान्नाम त्वमेवासि निरञ्जनः ।
133625 ध्याता ध्येयं तथा ध्यानं सत्यं चापि न किंचन ॥ ८ ॥
133626
133627 तस्य किं फलं तदाह - एवमिति । न चायं निश्चयोऽनिश्चयो
133628 ध्यानध्यात्रादित्रिपुटीबाधकत्वादित्याशङ्क्य तस्याबाध्यत्वमेव
133629 युक्तमित्याशयेनाह - ध्यातेति । कुतस्तस्याबाध्यत्वं तत्राह - सत्यं चेति ।
133630 यतो ध्यात्रादित्रये किंचिदपि सत्यंन्न् नेत्यर्थः ॥ ८ ॥
133631
133632 द्रष्टा दृश्यं दर्शनं च चित एव विभूतयः ।
133633 अतत्तत्संविदो नान्यदध्यानं ध्येयमस्ति च ॥ ९ ॥
133634
133635 तर्हि दर्शनादित्रिपुट्या अपि तत्सामान्यात्कथं तद्बाधकत्वमित्याशङ्क्य
133636 विशेषमाह - द्रष्टेति । दर्शनं हि प्रमाणजन्यं वस्तुतन्त्रमेव न
133637 पुरुषतन्त्रमिति वृत्त्यभिव्यक्तपरमार्थचित्प्राधान्यादज्ञाननिवर्तकत्वाच्च
133638 परमार्थचित एव विभूतयो द्रष्ट्रादयः । ध्यानं तु न प्रमाणजं नापि
133639 वस्तुतन्त्रं पुरुषेच्छानुसारि चेति क्रियाविशेषमात्रत्वादविद्याविभूतय एव
133640 ध्यात्रादय इति बाध्या इत्यर्थः । विशेषान्तरमप्याह - अतदिति । अतत् असंवित्

133641 जडवस्तु सर्वं तत्संविदोऽन्यत् पृथग्भूतंन् न दृष्टमतो दृश्यं
133642 दर्शनानुसार्येव। ध्येयंन् तुअध्यानं विनापि ध्यानं अस्ति स्फुरति चेति न वस्तुनो
133643 ध्यानानुसारितेति विशेष इत्यर्थः॥ ९॥
133644
133645 उद्यति प्रतिपच्चन्द्रे वहति प्रलयानिले।
133646 आत्मतत्त्वं समं सौम्यं न क्षुभ्यति न शाम्यति॥ १०॥
133647
133648 संविदस्तु निर्विकारत्वं सर्वतो विशेष इत्याह - उद्यतीति। तथा समुद्रः
133649 प्रतिपच्चन्द्रे उद्यति सति क्षुभ्यति प्रलयानिले वहति शुष्यति च न तथा
133650 आत्मतत्त्वमित्यर्थः॥ १०॥
133651
133652 यथा नौयायिनः स्थाणुतरुशैलादिवेपनम्।
133653 यथा शुक्तौ रजतधीस्तथा देहादि चेतसः॥ ११॥
133654
133655 तर्हि तस्या द्रष्ट्रादित्रिपुटी कथं विभूतिरिति चेद्विवर्ततयैवेत्याशयेनाह - यथेति।
133656 चिति चेतसो दृष्ट्या भ्रम इत्यर्थः॥ ११॥
133657
133658 यथा देहादि चित्तस्य तथा देहस्य चित्तकम्।
133659 तथैव जीवः परमे पदे द्वैतमतः कुतः॥ १२॥
133660
133661 एवं देहदृष्ट्या चित्तमपि कल्पितम्। तदुभयदृष्ट्या जीवः कल्पितस्तद्दृष्ट्या
133662 तदुभयंन् कल्पितमिति शुद्धचिति विवर्ताः सर्वे इत्याह - यथेति॥ १२॥
133663
133664 सर्वमेकमिदं शान्तं ब्रह्म बृंहितवेदनात्।
133665 न किंचिज्जगदाद्यस्ति भ्रान्तिरन्या न विद्यते॥ १३॥
133666
133667 ब्रह्मदृष्ट्या तु तदेवैकमित्याह - सर्वमिति॥ १३॥
133668
133669 न विद्यते यथा व्योम्नि वनं स्नेहश्च सैकते।
133670 विद्युच्छशाङ्कबिम्बे च तथा देहादि चेतसि॥ १४॥
133671
133672 चेतसि तत्त्वदृष्टौ॥ १४॥
133673
133674 अविद्यमान एवास्मिन्मा बिभीहि जगद्भ्रमे।
133675 एतदेव परं सत्यं विद्धि सत्यविदां वर॥ १५॥
133676
133677 बिभीहि भयं प्राप्नुहि॥ १५॥
133678
133679 जगदस्ति न सत्तेति यासीद्भ्रान्तिस्तवाद्य सा।
133680 शान्ता मदुपदेशेन किमन्यद्बन्धकारणम्॥ १६॥
133681
133682 जगदेवास्ति अद्वितीयब्रह्मसत्ता नास्तीति या भ्रान्तिस्तवासीत्सा॥ १६॥
133683
133684 स्थाल्युदञ्चनकुम्भादि यथा मृन्मात्रकं तथा।
133685 चित्तमात्रं जगदिदं क्षीणं तच्च विचारणात्॥ १७॥
133686
133687 आपत्सु संपत्सु भवाभवेषु शान्तैषणाहर्षविषादसंवित्।
133688 सौम्यादहंभावविदा विमुक्तो यथास्थितं तिष्ठ विलीय मास्व॥ १८॥
133689
133690 हे राम त्वं सौम्यान्मदुपदेशादहंभावरूपया विदा विमुक्तः सन् संपत्सु
133691 शान्तैषणाहर्षसंवित् आपत्सु च शान्तविषादसंवित् सन् भवाभवेषु
133692 विभवानामुत्कर्षापकर्षेषु यथास्थितं समं तिष्ठ। मदुपदेशविस्मरणेन विलीय

133693 स्वरूपस्थितिदार्ढ्यं विहाय मा आस्व ॥ १८ ॥
133694
133695 यथास्थितं वस्त्वधिगम्य राम स्थितोऽसि चेद्वास्वकुलाम्बरेन्दो ।
133696 तद्धर्षशोकैषणदूषणादि विमुच्य वा तिष्ठ यथेच्छमास्व ॥ १९ ॥
133697
133698 तत्किं तत्त्वज्ञानोत्तरं प्रमादात्प्रारब्धप्राबल्याद्वा
133699 हर्षशोकानुवृत्त्यपराधेन पुनर्बन्धो भविष्यति नेत्याह - यथास्थितमिति । हे
133700 स्वकुलाम्बरेन्दो राम त्वं यथास्थितं ब्रह्मात्मैक्यवस्तु अपरोक्षतया
133701 सम्यगधिगम्य स्थितोऽसि चेत्तर्हि हर्षशोकेषणालक्षणानि दूषणानि
133702 चित्तसंतापकानि विमुच्य वा तिष्ठ यथेच्छं वा तान्यनुवर्तमान आस्वेति
133703 प्राक्तनवाशब्दस्यात्रान्वयः । तव दृष्टसुखार्थं मया विलीय मास्वेत्युक्तं न तु
133704 तावता मुक्तौ संदेह इति भावः ॥ १९ ॥
133705
133706 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उ०
133707 मुख्ययोगोपदेशो नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥
133708
133709 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
133710 मुख्ययोगोपदेशो नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥
133711
133712 अष्टाविंशः सर्गः २८
133713
133714 श्रीराम उवाच ।
133715
133716 बीजाङ्कुराणां पुरुषकर्मणां जन्मकारिणाम् ।
133717 दैवशब्दार्थयुक्तानां तत्त्वं वद विभो पुनः ॥ १ ॥
133718
133719 बीजाङ्कुराणां पुरुषकर्मणां जन्मकारिणाम् ।
133720 दैवशब्दार्थयुक्तानां तत्त्वं भूयोऽत्र वर्ण्यते ॥
133721
133722 बीजानामुपादानानामङ्कुराणामुपादेयानां पुरुषाणां कर्तॄणांन् कर्मणां
133723 तदीयविहितनिषिद्धोदासीनक्रियाणामिति दृष्टसामग्रीणां दैवशब्दार्थेनादृष्टेन
133724 निमित्तेन युक्तानां सर्वेषां जन्मपरंपरालक्षणसंसारानर्थकारिणां तत्त्वं
133725 प्राग्विशकलितोक्तमपि पुनः पिण्डीकृत्य कथयेत्यर्थः ॥ १ ॥
133726
133727 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
133728
133729 दैवकर्मादिपर्यायंन् घटादि घटतावधि ।
133730 संवित्स्पन्दनमेवेदं लोके पुरुषतां गतम् ॥ २ ॥
133731
133732 तत्रादौ दैवस्य तत्त्वं कर्म कर्मणस्तत्त्वं पुरुषस्तत्तत्त्वं मनोरूपश्चित्स्पन्दः
133733 तस्य तु चिदात्मैव तत्त्वं यश्चिदात्मैव प्रथमं बहु स्यां प्रजायेय इति
133734 प्राथमिकसंकल्पलक्षणेन चित्स्पन्देन समष्टिव्यष्टिमनो भवति ततो
133735 देहाकाराध्यासेन पुरुषस्ततः कर्माणि कुर्वन्पुण्यपापादृष्टरूपदैवतां
133736 चापद्य तद्भोगाय घटादिद्रव्यात्मना तद्गतगुणक्रियाद्यात्मना च
133737 घटत्वादिसामान्यं तेन जगद्रूपेण विवर्तत इति दैवकर्मादिकारणशब्दरूपं
133738 घटादि घटतावधि कार्यशब्दरूपं च
133739 तत्त्वतश्चित्स्पन्दपर्यायमित्याशयेनोत्तरमाह - दैवेति ॥ २ ॥
133740
133741 संवित्स्पन्दादृते पुंस्त्वं कर्म वा कीदृशं भवेत् ।
133742 घटावटपटाद्यात्म ह्येतेनैव जगत् कृतम् ॥ ३ ॥
133743
133744 अत एव हि पुरुषकर्मादि घटावटादि च संविदधीनसत्तास्फूर्तिकं सर्वैरनुभूयते

133745 संविद्विवर्तत्वानभ्युपगमे तु सत्तास्फूर्तिशून्यं तत् कीदृशं भवेत् | अलीकमेव
133746 स्यादित्यर्थः || ३ ||
133747
133748 प्रवर्तते जगल्लक्ष्मीः संवित्स्पन्दात्सवासनात् |
133749 निवर्तते हि संसारः संवित्स्पन्दादवासनात् || ४ ||
133750
133751 सर्वस्य संवित्स्पन्दमात्रत्वे वैचित्र्येणोद्भवे तन्निवृत्तौ च निमित्तमाह -
133752 प्रवर्तते इति || ४ ||
133753
133754 अवासनं हि संवित्तेः स्पन्दमस्पन्दनं विदुः |
133755 सस्पन्दोऽप्यस्फुरत्स्पन्दो येनावर्तादिनोह्यते || ५ ||
133756
133757 येन हेतुना आवर्तादिना स्वान्तःप्रवेश्यमानस्तरङ्गः
133758 सस्पन्दोऽप्यन्तःसमुद्रमात्रतामापद्यमानः अस्फुरत्स्पन्द एवोह्यते वितर्क्यते
133759 इत्यर्थः || ५ ||
133760
133761 मनागपि न भेदोऽस्ति संवित्स्पन्दमयात्मनोः |
133762 कल्पनांशादृते राम सृष्टौ पुरुषकर्मणोः || ६ ||
133763
133764 अत एव चितः स्पन्द एव पुरुषाद्याकारता तन्निवृत्तिरेव निराकारतेति स्पन्दपुरुषयोः
133765 परस्परं विमर्शेन भेद इत्याह - मनागिति || ६ ||
133766
133767 जलवीच्योर्यथा द्वित्वं संकल्पोत्थं न वास्तवम् |
133768 तथेह चित्परिस्पन्दरूपयोर्जन्तुकर्मणोः || ७ ||
133769
133770 अधिष्ठानाद्भेदस्तु सुतरां नास्तीत्याह - जलेति | जन्तुः पुरुषः || ७ ||
133771
133772 कर्मैव पुरुषो राम पुरुषस्यैव कर्मता |
133773 एते ह्यभिन्ने विद्धि त्वं यथा तुहिनशीतते || ८ ||
133774
133775 अभिन्ने इति | तथा च श्रुतिः अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि
133776 कर्माण्युत्तिष्ठन्ति इति || ८ ||
133777
133778 हिमं यत्तद्यथा शैत्यं यच्छैत्यंन् तद्यथा हिमम् |
133779 यत्कर्मासौ तथा जन्तुर्यो जन्तुः कर्म तत्तथा || ९ ||
133780
133781 तथा च क्रियमाणे पुण्यपापे भाविदेहस्य तद्भोग्यस्य च पूर्वावस्थे इत्यर्थः || ९ ||
133782
133783 संवित्स्पन्दरसस्यैव दैवकर्मनरादयः |
133784 पर्यायशब्दा [शब्दास्तु इति पाठः ||] न पुनः पृथक्कर्मादयः
133785 स्थिताः || १० ||
133786
133787 एवं च यदुक्तं दैवकर्मादिपर्यायम् इति तत्सिद्धमित्याह - संविदिति || १० ||
133788
133789 स्पन्दात्संविज्जगद्बीजमस्पन्दाद्यात्यबीजताम् |
133790 अङ्कुरश्च तदेवान्तः स्थितत्वादङ्कुरश्रियः || ११ ||
133791
133792 बीजाङ्कुराणामिति प्रश्नस्योत्तरमाह - स्पन्दादिति |
133793 तद्बीजमेवान्तःसूक्ष्मावयवरूपं निर्गतमप्यङ्कुर इत्यर्थः || ११ ||
133794
133795 चित्त्वं च क्वचिदस्पन्दं क्वचित्स्पन्दं स्वभावतः |
133796 अनन्तमेकार्णववद्दिक्कालक्रमसंस्थितम् || १२ ||

133797
133798 चित्त्वं चित्स्वभाव ईदृशो यद्दिक्कालक्रमसंस्थितं स्पन्दं क्वचिद्व्रजते
133799 क्वचिन्नेत्यर्थः ॥ १२ ॥
133800
133801 संवित्स्पन्दो वासनावानिह बीजमकारणम् ।
133802 भूत्वा कारणतामेति देहादेरङ्कुरावलेः ॥ १३ ॥
133803
133804 वासनावान् भूत्वा अकारणमपि कारणतामेति ॥ १३ ॥
133805
133806 तृणवल्लीलतागुल्मबीजान्तरगतेरपि ।
133807 बीजंन् संवित्स्पन्द एव तस्य बीजं न विद्यते ॥ १४ ॥
133808
133809 अवान्तरबीजवेषेऽवस्थितः स एव सर्वत्र बीजमवान्तरवेषास्तु तस्य
133810 कार्यवेषविशेषव्यवस्थार्थमित्याशयेनाह - तृणेति । बीजान्तराणां
133811 गतेर्व्यवस्थितकार्यप्रवृत्तेः । नन्वेवं तदन्तरमप्यनुगतं बीजान्तरं
133812 स्यादित्यनवस्थामाशङ्क्याह - तस्येति ॥ १४ ॥
133813
133814 न बीजाङ्कुरयोर्भेदो विद्यतेऽग्न्यौष्ण्ययोरिव ।
133815 बीजमेवाङ्कुरं विद्धि विद्धि कर्मैव मानवम् ॥ १५ ॥
133816
133817 यदि बीजान्तर्गता शक्तिरेवाङ्कुर इति मन्यसे तदापि न शक्तितद्वतोर्भेद इत्याशयेनाह
133818 - नेति ॥ १५ ॥
133819
133820 चित्स्फुरन्ती भूमिकोशे करोति स्थावराङ्कुरम् ।
133821 स्थूलान्सूक्ष्मान्मृदुक्रूरान्पयोबुद्बुदकानिव ॥ १६ ॥
133822
133823 स्थावराणां वटादीनामङ्कुरम् । क्रूरान्कठिनान् । तथा च स्मरन्ति
133824 भूजलादिस्वरूपेण बीजमाविश्य सर्वकृत् । स्वयं कालस्वरूपेण
133825 विदध्यादङ्कुरोदयम् ॥ इति ॥ १६ ॥
133826
133827 चिता विना धराकोशादत्यन्तपरिपेलवात् ।
133828 अङ्कुरान्वज्रसारांश्च [अङ्कुरात् इति पाठः साधुः ।] क उल्लासयितुं
133829 क्षमः ॥ १७ ॥
133830
133831 वज्रसारानिति । दृढान्प्रवालादीन्मृदुतरादङ्कुरात् क उल्लासयितुं निःसारयितुम् ॥
133832 १७ ॥
133833
133834 प्राणिवीर्यरसान्तस्था संविज्जंगममाततम् ।
133835 तनोति लतिकान्तस्थो रसः पुष्पफलं यथा ॥ १८ ॥
133836
133837 शुक्रशोणिताभ्यां देहनिष्पादनेऽप्ययमेव न्याय इत्याह - प्राणीति ॥ १८ ॥
133838
133839 यदि सर्वगता संविद्भवेन्नातिबलीयसी ।
133840 तत्क उल्लासने शक्तः स्याद्देवासुरभूभृताम् ॥ १९ ॥
133841
133842 जङ्गमानां स्थावराणामेतदाद्यं च बीजकम् ।
133843 संविद्विस्फुरणामात्रमस्य बीजं न विद्यते ॥ २० ॥
133844
133845 संविदो विस्फुरणा स्पन्दः ॥ २० ॥
133846
133847 बीजाङ्कुरविकल्पानां क्रियापुरुषकर्मणाम् ।
133848 ऊर्मिवीचितरङ्गाणां नास्ति भेदो न वस्तुनि ॥ २१ ॥

कर्म दैवम् | परस्परमपि भेदो नास्ति वस्तुन्यधिष्ठानेपि भेदो नास्ति || २१ ||

द्वित्वं नृकर्मणोर्यस्य बीजाङ्कुरतया तयोः |
विपश्चित्पशवे तस्मै महतेऽस्तु सदा नमः || २२ ||

इत्थं श्रौतमभेदं यो न पश्यति तं निन्दति - द्वित्वमिति | द्वित्वं भेदम् |
तयोर्बीजाङ्कुरयोरपि | महते पशवे तद्रूपपशुत्वेन स्थिताय महते ब्रह्मणे नम
इत्यर्थो वा || २२ ||

संवित्तेर्जन्मबीजस्य योऽन्तस्थो वासनारसः |
स करोत्यङ्कुरोल्लासं तमसङ्गाग्निना दह || २३ ||

वासनासंगप्रयुक्ता अस्य बीजता वासनादाहेऽपैतीत्याह - संवित्तेरिति || २३ ||

कुर्वतोऽकुर्वतश्चैव मनसा यदमज्जनम् |
शुभाशुभेषु कार्येषु तदसङ्गं विदुर्बुधाः || २४ ||

अथवा वासनोत्साद एवासङ्ग इति स्मृतः |
यया कयाचिद्युक्त्यान्तः संपादय तमेव हि || २५ ||

यदि तु वासनैव सङ्गस्तदुच्छेद एवासङ्गतेति मन्यसे तर्हि तत्त्वज्ञानाभ्यासेनैव
वासनां दहेत्याह - अथवेति | तं वासनोत्सादमेव || २५ ||

ययैव वेत्सि ततया युक्त्या पुरुषयत्नतः |
वासनाङ्कुरनिर्मूलमेतदेव परं शिवम् || २६ ||

प्रागुक्तराजयोगलक्षणया हठयोगलक्षणया वा ययैव पुरुषयत्नतस्ततया
चिराभ्यस्तया युक्त्या वासनाक्षयं सुकरं वेत्सि तयैव संपादयेत्यनुषज्यते | एतत्
प्रत्यगात्मरूपमेव || २६ ||

पौरुषेण प्रयत्नेन यथा जानासि वा तथा |
निवारयाहंभावांशमेषोऽसौ वासनाक्षयः || २७ ||

सर्ववासनानां चिद्ग्रन्थिरहंभाव एव मूलमतस्तमेव निवारयेत्याह -
पौरुषेणेति || २७ ||

नास्त्येव पौरुषादन्या संसारोत्तरणे गतिः |
निरहंभावरूपेऽस्मिन्वासनाक्षयनामनि || २८ ||

वासनाक्षयनामनि संसारोत्तरणे || २८ ||

आद्यैव संविदस्तीह सोऽङ्कुरो बीजमस्ति तत् |
तत्कर्म तच्च पुरुषस्तद्दैवं तच्छुभाशुभम् || २९ ||

अनाद्यनन्तप्रत्यगात्मसंवित्सत्तयैवाङ्कुरबीजादीनां सत्ता न स्वत इत्याह -
आद्येति || २९ ||

न बीजमादावस्त्यन्यन्नाङ्कुरो न च वा नरः |
न कर्म न च दैवादि केवलं चिदुदेति हि || ३० ||

नरः पुरुषः || ३० ||

133901
133902 नो बीजमस्ति न किलाङ्कुरकोऽपि वास्ति नाप्यस्ति कर्म पुरुषश्च न वास्ति साधो।
133903 एकं तु चित्त्वमुदितं ह्यनयाभिधानलक्ष्म्या नटः सुरनरासुरशोभयेव॥ ३१
133904 ।।
133905
133906 बीजादेः स्वतः सत्ताशून्यत्वे एकश्चिदात्मैवानृतैर्बीजादिवेषैर्जगद्भूत्वा नृत्यतीति
133907 फलितमित्याह - नो बीजमिति। चित्त्वं चित्स्वरूपम्। अभिधानग्रहणंन्
133908 वाचारम्भणश्रुतिस्मारणार्थम्॥ ३१॥
133909
133910 इत्येव निश्चयमनामय भावयित्वा त्यक्त्वा भृशं
133911 पुरुषकर्मविचारशङ्काम्।
133912 निर्वासनः सकलसंकलनाविमुक्तः संविद्वपुर्ननु यथाभिमतेच्छमास्व॥
133913 ३२॥
133914
133915 ननु हे अनामय राम त्वं इति एवंरूपमेव निश्चयसंदिग्धं भावयित्वा
133916 पुरुषकर्माद्यनृतविचारशङ्कां त्यक्त्वा निर्वासनः सन् यथाभिमतेच्छं
133917 समाहितो व्यवहरन्वा आस्वेत्यर्थः॥ ३२॥
133918
133919 प्रशान्तसर्वेच्छमशङ्कमच्छचिन्मात्रसंस्थोऽखिलकार्यकारी।
133920 आत्मैकरामः परिपूर्णकामो भवाभयो राम शमाभिरामः॥ ३३॥
133921
133922 एतदेव स्पष्टयन्नुपसंहरति - प्रशान्तेति॥ ३३॥
133923
133924 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाण० उत्तरार्धे
133925 शङ्कातत्त्वसिद्धान्तप्रतिपादनं नामाष्टाविंशः सर्गः॥ २८॥
133926
133927 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
133928 शङ्कातत्त्वसिद्धान्तप्रतिपादनं नामाष्टाविंशः सर्गः॥ २८॥
133929
133930 एकोनत्रिंशः सर्गः २९
133931
133932 श्रीवसिष्ठ उवाच।
133933
133934 नित्यमन्तर्मुखस्तिष्ठ वीतरागो विवासनः।
133935 चिन्मात्रममलं शान्तं कर्म सर्वत्र भावयन्॥ १॥
133936
133937 व्यवहारे यथा प्राप्तलोकचर्यानुवर्तनम्।
133938 स्वरूपे तु सदा स्थैर्यं रामायात्रोपदिश्यते॥
133939
133940 यथाप्राप्तं कर्म सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनपुरुषेषु यथायोग्यं
133941 भावयन्निष्पादयन्॥ १॥
133942
133943 आकाशविशदः प्राज्ञश्चिन्मात्रैकघनस्थितिः।
133944 समः सौम्यः समानन्दः स ब्रह्माऽऽबृंहिताशयः॥ २॥
133945
133946 स ब्रह्मा ब्रह्मसमरस आबृंहितो विस्तारित आशयो यस्य तथाविधो भव॥ २॥
133947
133948 शोकेष्वापत्सु घोरेषु संकटेष्ववटेषु च।
133949 यथाप्राप्तेषु सर्वेषु खर्वेषून्नतिमत्सु च॥ ३॥
133950
133951 यथाप्राप्तेषु खर्वेष्वल्पेषु उन्नतिमत्सु महत्सुं च शोकादिषु अन्तरदुःखितः सन्
133952 यथादेशं तत्तद्देशधर्ममनुसृत्य यथाक्रमं वाष्पक्रन्दनादिपर्यन्तं

133953 दुःखं दुःखविडम्बनं शीतोष्णादिद्वन्द्वयुक्तानि
133954 वस्त्रस्रक्चन्दनादिभोगसुखानि च कुर्विति द्वयोरन्वयः ॥ ३ ॥
133955
133956 यथाक्रमं यथादेशं कुरु दुःखमदुःखितः ।
133957 बाष्पक्रन्दादिपर्यन्तं द्वन्द्वयुक्तसुखानि च ॥ ४ ॥
133958
133959 समागमेषु कान्तानामुत्सवेषूदयेषु च ।
133960 आनन्दं भज सौम्यात्मा वासनाक्रान्तमूढवत् ॥ ५ ॥
133961
133962 संक्षेपोक्तार्थमेव प्रपञ्चयति - समागमेष्वित्यादिना ।
133963 भोगवासनाभिराक्रान्ता ये मूढाः कर्मठजनास्तद्वत् ॥ ५ ॥
133964
133965 भूतानि मृत्युकार्येषु संग्रामादिषु निर्दह ।
133966 दावानलस्तृणानीव वासनाक्रान्तमूढवत् ॥ ६ ॥
133967
133968 भूतान्यधार्मिकाणि दण्ड्यानि ॥ ६ ॥
133969
133970 क्रमागतेष्वखिन्नोऽर्थं बकवच्चिन्तयार्जय ।
133971 अर्थोपार्जनकार्येषु वासनाक्रान्तमूढवत् ॥ ७ ॥
133972
133973 धर्माविरुद्धक्रमागतेष्वर्थोपार्जनकार्येषु । अर्थं धनम् ॥ ७ ॥
133974
133975 बलाद्विदलयाशेषानरीनरिनिषूदन ।
133976 वातो रिक्तानिवाम्भोदान् वासनाक्रान्तमूढवत् ॥ ८ ॥
133977
133978 अरीन् शत्रून् ॥ ८ ॥
133979
133980 जनेषु करुणार्हेषु धैर्यं कुरु महात्मसु ।
133981 आत्मारामधना मौनी वासनाक्रान्तमूढवत् ॥ ९ ॥
133982
133983 धैर्यमौदार्यधीरताम् । मौनी अकत्थनः सन् ॥ ९ ॥
133984
133985 मुदितो भव हर्षेषु दुःखेषु भव दुःखितः ।
133986 करुणां कुरु दीनेषु भव वीरेषु वीर्यवान् ॥ १० ॥
133987
133988 हर्षेषु हर्षस्थानेषु ॥ १० ॥
133989
133990 अन्तर्मुखः सदानन्दः स्वात्मारामतयान्वितः ।
133991 यः करोति शमोदारस्तत्र कर्तासि नानघ ॥ ११ ॥
133992
133993 तत्र मूढवत्कर्तृताप्रयुक्तदोषप्रसक्तिं वारयति - अन्तर्मुख इति । त्वमिति
133994 शेषः ॥ ११ ॥
133995
133996 आत्मभावनया साधो नित्यमन्तर्मुखस्थितेः ।
133997 वज्रधारापि ते राम पतिता याति कुण्ठताम् ॥ १२ ॥
133998
133999 इन्द्रप्रयुक्तवज्रस्य धारापि । कुण्ठतां मोघताम् । तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या
134000 ईशते इति श्रुतेरिति भावः ॥ १२ ॥
134001
134002 संकल्पकलनोन्मुक्ते स्वसंविन्मात्रकोटरे ।
134003 यस्तिष्ठत्यात्मनि स्वैरमात्मारामो महेश्वरः ॥ १३ ॥
134004

134005 स्वसंविन्मात्रकोटरे हार्दाकाशे ॥ १३ ॥
134006
134007 न तं भिन्दन्ति शस्त्राणि न दहन्ति हुताशनाः ।
134008 न क्लेदयन्ति वारीणि शोषयन्ति न मारुताः ॥ १४ ॥
134009
134010 सुस्तम्भमजमालिङ्ग्य स्वात्मानमजरामरम् ।
134011 तिष्ठावष्टभ्य धीरात्मा सुस्तम्भमिव मन्दिरम् ॥ १५ ॥
134012
134013 चित्तं स्वस्मिन् सुष्ठु स्तभ्नातीति सुस्तम्भं नित्यनिरतिशयानन्दं स्वात्मानम् ।
134014 सुस्तम्भं दृढस्तम्भं मन्दिरमिव धीरात्माऽचलस्तिष्ठ ॥ १५ ॥
134015
134016 जगद्वृक्षपदार्थौघपुष्पामोदश्रियं पराम् ।
134017 संविदं संविदः स्वस्थामास्वान्तर्मुखमच्युतम् ॥ १६ ॥
134018
134019 जगल्लक्षणवृक्षस्य पदार्थौघलक्षणपुष्पाणामामोदश्रियमिव सारभूतां
134020 परां ब्रह्मसंविदमाश्रित्य सर्वा बाह्यसंविदः अच्युतमन्तर्मुखं यथा
134021 स्यात्तथा कृत्वा आस्व ॥ १६ ॥
134022
134023 अन्तर्मुखतया नित्यं कार्यमाहरतां बहिः ।
134024 जीवतामपि नोदेति वासना दृषदामिव ॥ १७ ॥
134025
134026 कार्यं व्यवहारम् । दृषदां पाषाणानामिवेति वासनानुदये दृष्टान्तः ॥ १७ ॥
134027
134028 पुनः प्रसरणोन्मुक्तमन्तःसुप्तं मनः कुरु ।
134029 कुर्वन्सर्वाणि कर्माणि कूर्माङ्गवदवृत्तिमान् ॥ १८ ॥
134030
134031 कूर्माङ्गवदवृत्तिमानन्तर्बहिश्च वृत्तिशून्यः ॥ १८ ॥
134032
134033 अन्तर्वृत्तिविहीनेन बहिर्वृत्तिमतेव च ।
134034 सुप्तप्रबुद्धप्रायेण कार्यमाचर चेतसा ॥ १९ ॥
134035
134036 तदेवाह - अन्तरिति । सुप्तप्रबुद्धोऽर्धजागरूकः ॥ १९ ॥
134037
134038 बालमूकादिविज्ञानवदन्तस्त्यक्तवासनम् ।
134039 भवतः कुर्वतः कार्यं खवच्चित्तं न लिप्यते ॥ २० ॥
134040
134041 वृत्तित्यागविलीनेन किंचित्प्रसरता बहिः ।
134042 अन्तरत्यन्तसुप्तेन चेतसा तिष्ठ विज्वरः ॥ २१ ॥
134043
134044 वृत्तित्यागः सदैव निर्विकल्पसमाधिज्ञानाभ्यासस्तेन विलीनेन बाधितेन ।
134045 किंचिद्दग्धपटाकारवत्प्रतिभासमात्रेण प्रसरता । अत्यन्तसुप्तेन मृतेन ॥ २१ ॥
134046
134047 असंकल्पकलङ्कायां ज्ञानाच्चित्तक्षयोदये ।
134048 शुद्धायां संविदि स्थित्वा कुरु मा कुरु वानघ ॥ २२ ॥
134049
134050 सुषुप्तसमया वृत्त्या जाग्रद्व्यवहरन्व्रजन् ।
134051 गृहाण मा किंचिदपि मा वा किंचित्परित्यज ॥ २३ ॥
134052
134053 जाग्रत् सन् व्यवहरन् व्रजन्नपि त्वं सुषुप्तसमया वृत्त्या मा किंचिदिष्टं गृहाण
134054 अनिष्टं वा त्यज ॥ २३ ॥
134055
134056 जाग्रत्यपि सुषुप्तश्चेज्जागर्षि च सुषुप्तके ।

134057 जाग्रत्सुषुप्तयोरैक्यात्तदस्त्यसि निरामयः || २४ ||
134058
134059 जाग्रदवस्थायामपि स्थूलसूक्ष्मोपाध्यप्ययात्सुषुप्तस्त्वं चेद्भवसि तदा
134060 सुषुप्तकेऽप्यज्ञानावरणाभावाज्जागर्षि |
134061 जाग्रत्सुषुप्त्योर्भेदकाऽज्ञानतत्कार्ययोर्बाधेनैक्ये सति तत्परिशिष्टं यदस्ति
134062 सन्मात्रं तदसि || २४ ||
134063
134064 एवमाद्यन्तरहितमभ्यासेन शनैः शनैः |
134065 पदमासादयाद्वन्द्वमतीतं सर्ववस्तुतः || २५ ||
134066
134067 न च द्वैतं न चैवैक्यं जगदित्येव निश्चयी |
134068 परमामेहि विश्रान्तिमाकाशविशदाशयः || २६ ||
134069
134070 श्रीराम उवाच |
134071
134072 यद्येवं मुनिशार्दूल तदहंप्रत्ययात्मकः |
134073 भवानेवेह किं तावद्वसिष्ठाख्यः स्थितो वद || २७ ||
134074
134075 सर्वद्वैतापलापे तव वसिष्ठाहंभावादेरप्यपरिशेषात्कथं
134076 वक्तृत्वादिव्यवहार इत्याशयेन रामः पृच्छति - यद्येवमिति || २७ ||
134077
134078 श्रीवाल्मीकिरुवाच |
134079
134080 राघवे गदति त्वेवं वसिष्ठो वदतां वरः |
134081 तूष्णीमेव मुहूर्तार्धमतिष्ठत्स्पष्टचेष्टितः || २८ ||
134082
134083 नास्त्येव वसिष्ठाहंभावादिर्मम श्रोतृणामज्ञानदृष्ट्यैव
134084 सोवलम्बितस्तेषां तत्त्वज्ञत्वे संपन्ने तु मौनमेवोत्तरमित्याशयेन
134085 तूष्णींभावमाह - राघवे इति || २८ ||
134086
134087 तस्मिंस्तूष्णीं स्थिते किं स्यादिति सभ्ये महाजने |
134088 पतिते संशयाम्भोधौ रामः पुनरुवाच ह || २९ ||
134089
134090 मुख्याधिकारिणां केषांचिज्ज्ञाने जातेऽपि
134091 सर्वेषामज्ञानानुच्छेदात्संशयाम्भोधौ पतिते सति || २९ ||
134092
134093 किमर्थं भगवंस्तूष्णीं भवानहमिव स्थितः |
134094 न सोऽस्ति जगतां न्यायः सतां यो नोत्तरक्षमः || ३० ||
134095
134096 गुरोर्युक्तिक्षयादेव निरुत्तरतां मन्यमानो राम आह - किमर्थमिति |जगतां
134097 मध्ये स तादृशो न्यायः शिष्यैरुद्भाव्यस्तर्को नास्ति यः सतां विदुषां गुरूणाम्
134098 || ३० ||
134099
134100 श्रीवसिष्ठ उवाच |
134101
134102 न मे वक्तुमशक्तत्वाद्युक्तिक्षय उपस्थितः |
134103 किंतु प्रश्नस्य कोट्यास्य तूष्णीमेवानघोत्तरम् || ३१ ||
134104
134105 अस्य प्रश्नस्य कोट्या परमावधित्वेन हेतुना तूष्णीमवस्थानमेवोत्तरम् || ३१ ||
134106
134107 द्विविधो भवति प्रष्टा तत्त्वज्ञोऽज्ञोऽथवापि च |
134108 अज्ञस्याज्ञतया देयो ज्ञस्य तु ज्ञतयोत्तरः || ३२ ||

कोटित्वमेव दर्शयितुं भूमिकां रचयति - द्विविध इत्यादिना ॥ ३२ ॥

एतावन्तमभूत्कालं भवानज्ञाततत्पदः ।
भाजनं सविकल्पानामुत्तराणां महामते ॥ ३३ ॥

तत्त्वज्ञस्त्वधुना जातो विश्रान्तः परमे पदे ।
योग्यो न सविकल्पानामुत्तराणामसि स्फुटम् ॥ ३४ ॥

यावान्कश्चित्किलोल्लेखो वाङ्मयो वदतां वर ।
सूक्ष्मार्थः परमार्थो वा बहुरल्पतरोऽपि वा ॥ ३५ ॥

वाङ्मय उल्लेखोऽभिलापः ॥ ३५ ॥

प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यातीतादिविभ्रमैः [अतीतादिभिर्भ्रमैः इति
मुद्रितपाठष्टीकाकर्त्रसंमतः ।] ।
स च सर्वोऽन्वितः साधो भा इव त्रसरेणुभिः ॥ ३६ ॥

प्रतियोगी निरूपको व्यवच्छेदोव्यावृत्तिः । संख्या गणना । अतीतस्तत्सर्वमतिक्रान्तः
परमार्थः । आदिपदात्तत्साधनं तदितरबाधकं तद्बोधस्तदुपाया
बोध्यबोधकप्रमाणादयो गृह्यन्ते । तेषां विभ्रमैः कल्पनाकलङ्कैरन्वितः ।
भाः जालान्तरातपः ॥ ३६ ॥

उत्तरं सकलङ्कं च तज्ज्ञो नार्हति सुन्दर ।
नाकलङ्का च वागस्ति त्वं च तज्ज्ञतरः स्थितः ॥ ३७ ॥

यथाभूतं च वक्तव्यं ज्ञस्यान्तेवासिनो मया ।
यथाभूतं विदुः काष्ठमौनमन्तविवर्जितम् ॥ ३८ ॥

अन्तेवासिनः शिष्यस्य । अन्तविवर्जितं सर्वपरिच्छेदकलङ्कशून्यम् ॥ ३८ ॥

अविचारात्ससंकल्पं मौनमाहुः परं पदम् ।
तदेव तव तज्ज्ञस्य दत्तः सुन्दर उत्तरः ॥ ३९ ॥

अविचारात्तत्त्वज्ञानोदयात्प्रागज्ञानादुपदेशवाक्प्रवृत्तियोग्यताकल्पनया
ससंकल्पं वाग्व्यवहारसंकल्पविषयमाहुः । विचारेण तु मौनं
वागगोचरमेवाहुः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इत्यादिश्रुतयो
विद्वांसश्च । तन्मौनमेव ॥ ३९ ॥

यन्मयो हि भवत्यङ्ग पुरुषो वक्ति तादृशम् ।
ज्ञेयमात्रमयश्चाहं वागतीते पदे स्थितः ॥ ४० ॥

पुरुषो वक्ता । ज्ञेयं तत्त्वसाक्षात्कारगम्यं निर्विकल्पवस्तु तन्मात्रमयः । स्वार्थे
मयट् ॥ ४० ॥

वागतीतपदस्थो हि कथं गृह्णाति वाङ्मलम् ।
अवाच्यं वच्मि नो तेन वाग्धि संकल्पनाङ्किता ॥ ४१ ॥

हि यस्मात्सर्वा वाक् प्रतियोगिव्यवच्छेदादिसंकल्पनाङ्किता ॥ ४१ ॥

श्रीराम उवाच ।

134161 वाचि ये ये प्रवर्तन्तेताननादृत्य दोषकान् ।
134162 प्रतियोगिव्यवच्छेदिपूर्वकान्वद को भवान् ॥ ४२ ॥
134163
134164 अनादृत्य तात्पर्याविषयीकृत्य भागत्यागलक्षणोपायेन वद । व्यवच्छेदी
134165 व्यावृत्तः । प्रतियोगी तन्निरूपकः ॥ ४२ ॥
134166
134167 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
134168
134169 एवं स्थिते राघव हे यथाभूतमिदं शृणु ।
134170 कस्त्वं कोऽहं जगद्वा किमिति तत्त्वविदां वर ॥ ४३ ॥
134171
134172 यथाभूतं यथास्थितम् ॥ ४३ ॥
134173
134174 अहं तावदयं तात चिदाकाशो निरामयः ।
134175 चेत्यसंवेद्यरहितः सर्वसंकल्पनातिगः ॥ ४४ ॥
134176
134177 स्वच्छं चिदाकाशमहं भवानाकाशमेव च ।
134178 जगच्चाकाशमखिलं सर्वमाकाशमात्रकम् ॥ ४५ ॥
134179
134180 शुद्धज्ञानैकरूपात्मा शुद्धज्ञानमयात्मनि ।
134181 अन्यसंविद्दृशोन्मुक्तः स्वान्यद्वक्तुं न वेद्म्यहम् ॥ ४६ ॥
134182
134183 स्वान्यत् प्रत्यगात्मव्यतिरिक्तमणुमात्रमपि वक्तुं न वेद्मि न विवक्षामि । तथा च
134184 यत्परः शब्दः स एव शब्दार्थ इति न्यायमाश्रित्याखण्डं निर्विकल्पं वाक्यार्थं
134185 प्रतिपद्यस्वेति भावः ॥ ४६ ॥
134186
134187 स्वपक्षोद्भावनपरा अहंतात्मैकवर्धनम् ।
134188 मोक्षार्थमप्युद्यमिनो नयन्ति शतशाखताम् ॥ ४७ ॥
134189
134190 कथं तर्ह्यज्ञबोधनाय प्रतिवादिविजयाय च विदुषां
134191 निरहंकाराणामुद्योगसिद्धिस्तत्राह - स्वपक्षेति । शिष्याणां मोक्षार्थं तेषां
134192 संदेहवारणाय प्रतिवादिविजयार्थमपि उद्यमिनो विद्वांसः
134193 श्रुतियुक्त्यादिप्रमाणैः स्वपक्षोद्भावनपराः सन्तो
134194 बाधितस्याप्याहार्यारोपेणाहंतात्मन एकस्यैव वर्धनं कुर्वाणाः
134195 शतशाखतां नयन्ति न त्वज्ञवद्यामुह्यन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥
134196
134197 जीवतोऽप्युपशान्तस्य व्यवहारवतोऽपि च ।
134198 शववद्यदवस्थानं तदाहुः परमं पदम् ॥ ४८ ॥
134199
134200 नैतावतैषां पाण्डित्यप्रकटनव्यवहार एव परमं पदमिति वेदितव्यं
134201 किंत्वन्यदेवेत्याह - जीवत इति ॥ ४८ ॥
134202
134203 अबहिःसाधनं शान्तमनन्तःसाधनं समम् ।
134204 न सुखं नासुखं नाहं नान्यदित्यादि तं शिवम् ॥ ४९ ॥
134205
134206 परमपदमेव विशिनष्टि - अबहिःसाधनमिति । अन्तर्बहिःसाधनशून्यत्वादेव
134207 नाहंकर्तृभोक्तृत्वशून्यमत एव भोग्ये सुखदुःखरहितं
134208 स्वप्रकाशनिरतिशयानन्दभूमात्मकत्वाच्छिवम् ॥ ४९ ॥
134209
134210 मुक्तताया अहंतेयमभावो भावनं क्व च ।
134211 तयैवान्विष्यते सेति जात्यन्धश्चित्रमीक्षते ॥ ५० ॥
134212

134213 ननु किमर्थं तत्स्वप्रकाशमुच्यते। विषयसुखवद्भोग्यमेव तत्किं न स्यात्तत्राह
134214 - मुक्तताया इति। इयमहंतैव मुक्तताया मुक्तेरभावः प्रागभावस्थानीया।
134215 तादृशेनाहंभावेन मुक्तेर्भावनमनुभवः क्व। न ह्यभावेन प्रतियोगी
134216 अनुभवितुं शक्यः। तर्ह्यस्तु मुक्ततयैव मुक्तिभावनं तत्राप्याह - तयैवेति।
134217 पक्षद्वयेऽपि जात्यन्धचित्रदर्शनन्यायः स्यादित्यर्थः॥ ५०॥
134218
134219 स्पन्दनेऽस्पन्दने चैव यत्पाषाणवदासितम्।
134220 अजडस्यैव तद्विद्धि निर्वाणमजरं पदम्॥ ५१॥
134221
134222 तर्ह्यहंकारप्राणादिस्पन्दने अस्पन्दने च
134223 वृक्षमृगादिस्पन्दनास्पन्दनयोर्गिरिशिलावदचलतया स्थितत्वात्तद्वज्जडमेव किं
134224 न स्यात्तत्राह - स्पन्दने इति। आसितमवस्थानम्। भावे क्तः।
134225 यतस्तन्निर्वाणमजरमपक्षयादिविक्रियाशून्यम्। तथा च गिरिशिलायामप्यपक्षयेण
134226 चलनमस्त्येवेति नात्यन्तिकमचलत्वमिति चलेष्वेव जाड्यं न कूटस्थे इति भावः॥ ५१॥
134227
134228 तच्च नान्यो विजानाति स्वयमेवानुभूयते।
134229 लोकैषणाविरक्तेन ज्ञेन ज्ञत्वमिवात्मनि॥ ५२॥
134230
134231 अतः स्वप्रकाशत्वमेव परिशेषात्सिद्धमित्याह - तच्चेति। लौकिकात्मनि प्रसिद्धं
134232 ज्ञत्वं घटादिस्फूर्तिफलमिव न हि तज्ज्ञानान्तरवेद्यमनवस्थापातादिति भावः॥
134233 ५२॥
134234
134235 तत्राहंता न च त्वत्त नानहंता न चान्यता।
134236 केवलं केवलीभावो निर्वाणममलं शिवम्॥ ५३॥
134237
134238 तत् तत्र॥ ५३॥
134239
134240 चेत्योन्मुखत्वमेवाहुश्चेतनस्यास्य चेतनम्।
134241 एष एव च संसारो बन्धः क्लेशाय भूयसे॥ ५४॥
134242
134243 तस्य परप्रकाशतैव संसार इत्याह - चेत्योन्मुखत्वमिति। चेतनं
134244 चेत्यव्याप्तिलक्षणां क्रियाम्॥ ५४॥
134245
134246 चेतनस्याचेतनत्वमचेत्योन्मुखतात्मकम्।
134247 मोक्षं विद्धि परं शान्तं पदमव्ययमेव च॥ ५५॥
134248
134249 ईदृशचेतनाभावेनाचेतनत्वं तु मोक्षे इष्टमेवेत्याह - चेतनस्येति॥ ५५॥
134250
134251 दिक्कालाद्यनवच्छिन्ने शान्ते शान्तात्मनि स्थिते।
134252 चेत्यं न संभवत्येव कः किं चेतयते कथम्॥ ५६॥
134253
134254 ननु मोक्षेऽपि चेत्यमस्तु तत्राह - दिगिति॥ ५६॥
134255
134256 संकल्पः स्वप्नदृश्येऽन्तः संविन्मात्रात्मतां विना।
134257 यथान्यवद्भवेद्भूपास्तथैवास्मिन्बहिर्गते॥ ५७॥
134258
134259 एवमन्तर्मुखतामात्रेण स्वतःसिद्धां मुक्तिमुपपाद्य बहिर्मुखतामात्रेण
134260 जगद्विकल्पप्रसरं दर्शयति - संकल्प इति। हे भूपाः इति श्रोतृसंबोधनम्।
134261 यथा स्वप्नदृश्ये जगति संविदन्तर्गतस्तत्तद्वासनानुसारिसंकल्पः संविन्मयोऽपि
134262 संविदात्मतां विहायान्यवद्भवेत्तथैवास्मिन्नात्मनि बहिर्गते बहिर्मुखे सति
134263 स्वात्मैवान्यवज्जडप्रपञ्चात्मा भवेदित्यर्थः॥ ५७॥
134264

134265 मनोबुद्ध्यादयश्चैते संविन्मात्रानुरूपिणः।
134266 मनोबुद्ध्यादिशब्दार्थभावितास्तु जडात्मकाः॥ ५८॥
134267
134268 एवं मनोबुद्ध्यादयोऽपि बहिर्मुखतायामेव जडात्मका अन्तर्मुखतायां तु
134269 संविन्मात्रानुसारिणश्चिदेकरसाः॥ ५८॥
134270
134271 संविन्मात्रे समे स्वच्छे सबाह्याभ्यन्तरे तते।
134272 अभिन्ने भेदबुद्धिर्वा किमनर्थाय जृम्भते॥ ५९॥
134273
134274 एवमन्तर्बहिश्च सर्वस्य चिदेकरसत्वे चितो बहिर्मुखतालक्षणा भेदबुद्धिरेकैव
134275 व्यर्थोऽनर्थहेतुरित्याह - संविन्मात्र इति॥ ५९॥
134276
134277 संविन्मात्रस्य शुद्धस्य शून्यस्य च किमन्तरम्।
134278 यच्चान्तरं तद्विबुधा विदन्त्येति न वाग्गतिम्॥ ६०॥
134279
134280 सर्वदृश्यापगमेऽवशिष्टं संविन्मात्रं शून्यकल्पमपुरुषार्थ इति तु न
134281 मन्तव्यम्। तस्य निरतिशयानन्दरूपताया विद्वद्भिरनुभूयमानत्वादित्याह -
134282 संविन्मात्रस्येति। वाग्गतिं वाग्गोचरतां नैति। यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिश्रुतेरिति
134283 भावः॥ ६०॥
134284
134285 सदसद्रूप आभासो यथा किमपि लक्ष्यते।
134286 तमसीक्षितयत्नेन ब्रह्मणीदं तथा जगत्॥ ६१॥
134287
134288 विवेकियौक्तिकदृष्ट्या तर्हि कथं जगत्तदाह - सदसद्रूप इति। ईषितस्य
134289 चक्षुःप्रणिधानस्य यत्नेन तमसि यथा सदसद्रूप आभासो लक्ष्यते तद्वत्॥ ६१॥
134290
134291 अयमाकाशमेवाहं यदि शाम्याम्यवासनम्।
134292 वासनां तु न बध्नासि स्थित एवासि चिन्नभः॥ ६२॥
134293
134294 त्वमपि वासनां यदि न बध्नासीति संबन्धः॥ ६२॥
134295
134296 इति निश्चयवानन्तस्तज्ज्ञोऽज्ञ इव संज्ञया।
134297 चिद्वपुर्विद्यमानोऽपि शाम्यत्यसदिव स्वयम्॥ ६३॥
134298
134299 अन्योऽपि पुरुषः अयमाकाश एवाहमिति निश्चयवांस्तज्ज्ञ एव। स संज्ञया
134300 व्यवहारेणाज्ञ इव विद्यमानोऽपि चिद्वपुरेव सन् सत्यपि देहादावसदिव शाम्यति। तद्यो
134301 यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् इति
134302 श्रुतेरित्यर्थः॥ ६३॥
134303
134304 जीवानां ज्ञप्तिगुप्तेन ज्वलन्नज्ञानवायुना।
134305 अविद्याग्निः प्रबुद्धानां पुनस्तेनैव शाम्यति॥ ६४॥
134306
134307 ननु जीवानामविद्या किं चिदात्मना शाम्यति उत जडेन। नाद्यः। चिदात्मनः प्रत्युत
134308 तत्साधकत्वेनाविरोधित्वात्। न द्वितीयः। जडमात्रस्याविद्याकार्यत्वेन
134309 तदविरोधित्वादित्यशङ्क्याह - जीवानामिति। अहमज्ञ इति
134310 साक्षिज्ञप्तेरज्ञानसाधकत्वाज्जीवानां
134311 संसारलक्षणोऽविद्याग्निस्तदीयज्ञप्तिरक्षितेनाज्ञानवायुना ज्वलन्नपि पुनरहं
134312 ब्रह्मास्मीति प्रबुद्धानां तेषां चरमसाक्षात्कारवृत्त्यात्मना
134313 परिणतेनान्तर्गतसाक्षिगुप्तेनाज्ञानवायुनैव शाम्यति न तृतीयमपेक्षत इत्यर्थः
134314 ॥ ६४॥
134315
134316 अजडानां यदज्ञानं स्थाणूनामिव शाम्यताम्।

134317 तमाद्दुर्मोक्षमक्षुब्धमासितं पदमक्षयम् ॥ ६५ ॥
134318

134319 ननु मुक्तैर्जगज्ज्ञायते न वा। आद्ये संसाराविशेषः। द्वितीये आत्माज्ञानमेकं
134320 परिहरता त्वया जगदज्ञानान्यनन्तानि स्वीकृतानि स्युः। स्थाणुतुल्यानां च कथं
134321 तेषां मुक्तता तत्राह - अजडानामिति।
134322 अनावृतस्वप्रकाऽसनिरतिशयानन्दात्मरूपत्वादजडानां तेषामज्ञानं
134323 सांसारिकज्ञानशून्यमत एवाक्षुब्धं दुःखक्षोभरहितं यदासितमवस्थानं
134324 तं मोक्षनामानमाहुः। न चानन्ताज्ञानप्रसक्तिरेकविज्ञानेनैव
134325 सर्वविज्ञानात्सर्वाज्ञाननाशात् भ्रान्तिज्ञानाभावस्यात्मरूपतया
134326 तत्त्वज्ञानवैलक्षण्याभावाच्चेति भावः ॥ ६५ ॥
134327

134328 ज्ञत्वेन ज्ञत्वमासाद्य मुनिर्भवति मानवः।
134329 अज्ञत्वादज्ञतामेत्य प्रयाति पशुवृक्षताम् ॥ ६६ ॥
134330

134331 किं च सति मूलाज्ञाने तद्बलेनैव बाह्यार्थज्ञानाभावानां मौर्ख्यापादकता
134332 तन्नाशे तु मुनित्वसंपादकतेत्याशयेनाह - ज्ञत्वेनेति ॥ ६६ ॥
134333

134334 अहं ब्रह्म जगच्चेदमित्यविद्यामयो भ्रमः।
134335 असत्यः प्रेक्ष्या ध्वान्तं दीपेनेव न लभ्यते ॥ ६७ ॥
134336

134337 किं च ब्रह्मज्ञानं जगद्भ्रमश्च सर्वोऽप्यज्ञानमेव न
134338 चाज्ञाननिवृत्तिरज्ञानं येन मुक्तिर्न स्यादित्याशयेनाह - अहमिति ॥ ६७ ॥
134339

134340 समग्रकरणग्रामोऽप्यसंकल्पो विवेदनः।
134341 न किंचिदप्यनुभवत्यन्तर्बाह्ये च शान्तधीः ॥ ६८ ॥
134342

134343 तर्हि जीवन्मुक्तानां चक्षुरादिकरणैर्बाह्यज्ञानदर्शनान्मुक्तता न स्यात्तत्राह ##-
134344

134345 सुषुप्तत्व इव स्वप्नः समाधौ प्रविलीयते।
134346 दृश्यं सर्वं ज्ञबोधेऽन्तः पुनः स्वात्मैव लक्ष्यते ॥ ६९ ॥
134347

134348 समाधौ ज्ञस्य बोधे सकृज्जाते पुनर्यत्सर्वं दृश्यं दृश्यते तत्स्वात्मैव
134349 लक्ष्यते न अनात्मा नाम तेषामणुमात्रमप्यस्तीत्यर्थः ॥ ६९ ॥
134350

134351 नीलत्वं च यथा व्योम्नि तथा पृथ्व्यादिता शिवे।
134352 भ्रान्तिमात्रादृते नान्यद्यथा व्योम तथा शिवः ॥ ७० ॥
134353

134354 कुतो विलीयत इति चेद्भ्रान्तिमात्रत्वादित्याह - नीलत्वमिति ॥ ७० ॥
134355

134356 वासनाभिरुपेतोऽपि समस्ताभिरवासनः।
134357 भवत्यसावसत्सर्वमिदमित्येव यस्य धीः ॥ ७१ ॥
134358

134359 अत एव बाधितार्थवासना वासनैव न भवतीत्यवासन एव ज्ञ इत्याह -
134360 वासनाभिरिति ॥ ७१ ॥
134361

134362 संकल्पेष्वद्भुतं भव्य स्वप्नमायेन्द्रजालकम्।
134363 यद्वत्संसृतयस्तद्वद्दृष्टेऽप्यास्था किमत्र वै ॥ ७२ ॥
134364

134365 ननु विचित्रभुवनैर्देवनरतिर्यगादिभिर्विहितनिषिद्धानेक##-
134366 जगत्कथमसदनृतं संकल्पमात्रमित्याद्युक्तिभिस्त्वया अपलप्यते। न हि
134367 संकल्पमनोरथादिष्वेवंविधार्थाः सन्तीत्याशङ्क्य तत्राप्यद्भुतार्थसत्तां
134368 दर्शयति - संकल्पेष्विति। हे भव्य यथा सांकल्पिकार्थेषु

134369 स्वप्नमायेन्द्रजालकं यद्वदद्भुतं तद्वत्संसृतयोऽपि। प्रत्यक्षदृष्टेऽपि
134370 स्वप्नाद्यर्थे किमास्था युक्ता तद्वत्संसृतिष्वपीत्यर्थः॥ ७२॥
134371
134372 न दुःखमस्ति न सुखं न पुण्यं न च पातकम्।
134373 न किंचित्कस्यचिन्नष्टं कर्तुर्भोक्तुरसंभवात्॥ ७३॥
134374
134375 सतोर्हि कर्तृभोक्त्रोरस्तु सर्वसुखदुःखभोगाय पुण्यपापनियतिस्तयोरेवासंभवे
134376 का तद्व्यवस्थानियतिरित्याह - नेति॥ ७३॥
134377
134378 सर्वं शून्यं निरालम्बं ममताप्रत्ययोऽप्ययम्।
134379 द्विचन्द्रस्वप्नपुरवद्यस्यासौ सोऽपि नास्ति नः॥ ७४॥
134380
134381 अयं ममताप्रत्ययो यस्याहंकारस्य सोऽपि नास्ति॥ ७४॥
134382
134383 केवलो व्यवहारस्थः काष्ठमौनगतोऽथ वा।
134384 काष्ठपाषाणवत्तिष्ठन्ब्रह्मतामधिगच्छति॥ ७५॥
134385
134386 केवलः सर्वद्वैतशून्यस्तत्त्वविद्व्यवहारस्थो वाऽस्तु अथवा काष्ठपाषाणवदचलः
134387 समाधौ तिष्ठन्काष्ठमौनगतोऽस्तु सर्वथापि ब्रह्मतामधिमच्छत्येव॥ ७५॥
134388
134389 शान्तत्वे चित्तत्वे नानानानात्मनीह शिवे।
134390 अवयविनोऽवयवित्वे त्विह युक्तिर्विद्यते नान्या॥ ७६॥
134391
134392 इत्थं मायिकविवर्तवादसिद्धान्तमाश्रित्याध्यारोपितस्य जगतोऽपवादेन तत्त्वविदः
134393 परमपुरुषार्थे प्रतिष्ठा दर्शिता। ये त्वन्ये तार्किका अन्यथान्यथा
134394 सिद्धान्तान्कल्पयन्ति तेषां जगदुत्पत्त्यादिव्यवहारे परमपुरुषार्थलक्षणे
134395 परमार्थे च युक्तिर्नास्तीत्याह - शान्तत्वे इत्यादिना। इहास्मिन्शिवे प्रत्यगात्मनि
134396 प्राणबुद्धिमनोदेहादितादात्म्येन नानात्मनि भिन्नस्वभावे
134397 सांसारिकानर्थशतसंकुले प्रत्यक्षं भासमाने तन्निराकरणेन शान्तत्वे
134398 निर्दुःखनिरतिशयानन्दाद्वयरूपपरिशेषणे
134399 वादिनामन्यादर्शिताऽध्यारोपापवादन्यायातिरिक्ता युक्तिर्न विद्यते।
134400 नित्यशान्तस्वभावे शिवेऽभ्युपगम्यमाने तु तस्य निर्विकारकूटस्थस्य
134401 चलनपरिच्छिन्नस्वभावचित्तरूपत्वे देहेन्द्रियादिनानानानाभावेन संसरणे च
134402 युक्तिरुपपत्तिर्न विद्यते। यदि तु तत्सिद्धये तस्य परिच्छिन्नता परिणामिता सावयवता
134403 चाभ्युपगम्येत तर्ह्यवयविनस्तस्य चेतनैर्जडैर्वा सावयवता चाभ्युपगम्येत
134404 तर्ह्यवयविनस्तस्य चेतनैर्जडैर्वा अवयवैरवयवित्वे युक्तिर्न विद्यते। अवयवानां
134405 चेतनत्वे ऐकमत्यासंभवेनावश्यंभाविनि विश्लेषे अवयविनाशप्रसङ्गात्
134406 अचेतनत्वे त्ववयविनोऽप्यचेतनत्वापत्तेरुभयत्राप्यनित्यस्यारब्धस्य
134407 प्राक्तनपुण्यपापासंभवेन भोगासिद्धेरित्यादियुक्तिसहस्रेभ्यः। एवं
134408 जगत्कारणेऽपि शिवे शान्तत्वे निर्विकारकूटस्थत्वेऽभ्युपगते
134409 जगत्सृष्ट्यनुकूलसंकल्पात्मकचित्तत्वे तत्प्रवर्तके नानानानात्मनि प्रपञ्चरूपे
134410 तदन्तर्गतपृथिव्याद्यवयविनोऽवयवित्वे वान्या युक्तिर्न विद्यत इति विवर्तदृष्टिरेव
134411 शरणमित्यर्थः॥ ७६॥
134412
134413 अर्थागतस्वभावस्य च नैव च संभवादमले।
134414 एतस्मिन्सर्वगते ब्रह्मणि नास्ति स्वभावोक्तिः॥ ७७॥
134415
134416 नन्वात्मनः शान्तत्वेऽपि प्रलयान्ते लीनानां सर्वपदार्थानां ब्रह्मणि प्रलयकाले
134417 सत्त्वात्तत्प्रयुक्तस्वस्वभाववैचित्र्यबलादेव
134418 चित्तत्वनानात्वाऽनानात्वसावयवत्वादिवैचित्र्ययुक्ताः सर्गादावाविर्भविष्यन्ति तत्राह
134419 - अर्थागतेति। अर्थवैचित्र्यहेतुः स्वभावः शिवे परमात्मवस्तुन्यर्थेभ्य आगत
134420 उत स्वतःसिद्धः। तत्रार्थेभ्य आगतस्वभाव इति व्याहतम्। स्वो हि भावः स्वभावः।

134421 आगन्तुकोऽन्याधीनश्च कथं स्वभावः स्यात्। तथा असङ्गत्वादद्वयत्वाच्चामले
134422 परप्रयुक्तस्वभाववैचित्र्यमलसंबन्धश्च नैव संभवति। न चार्थास्ते प्रलये
134423 स्वातन्त्र्येण सन्ति येन स्वस्वभावबलादेव विचित्रा आविर्भवेयुरिति द्योतनार्थः
134424 प्रथमश्चकारः। अतः परिशेषादनागन्तुको ब्रह्मण एव स्वस्वभावो वाच्यः।
134425 एतस्मिन्सर्वगते ब्रह्मणि वैचित्र्यहेतुस्वभावस्योक्तिसंभव एव नास्ति। सर्ववस्तूनां
134426 सर्ववैचित्र्यप्रसङ्गात्। न हि सर्वगते ब्रह्मणि अत्रैवायमेव स्वभाव इति प्रलये
134427 व्यवस्थापकमस्ति। सर्वत्र सर्ववैचित्र्याभ्युपगमे च वैचित्र्यमेव लुप्येत। न हि
134428 सर्वसाधारणो धर्मो वैचित्र्यं भवति नापि किंचिद्भेदकं सिध्यतीति
134429 सर्वजगदैकरस्यप्रसङ्गादिति भावः॥ ७७॥
134430
134431 न च नास्तिकोपलम्भात्संवित्तेरस्तिता च नैवाजे।
134432 ग्राह्यग्राहकदृष्टेरसंभवादस्ति किंचिदपि॥ ७८॥
134433
134434 नन्वेवं सार्वजनीनस्यापि जगद्वैचित्र्यस्य युक्त्यसहत्वादपलापे
134435 तत्संवित्तेरप्यपलापः किं न स्यात्। न हि संवेद्यमन्तरेण संवित्प्रसिद्धेति
134436 शून्यवादः प्रसक्त इति चेत्तत्राह - न चेति। संवेद्यापलापे संवित्तेरप्यस्तिता
134437 नास्तीति न च वक्तुं शक्यम्। संविदपलापिनो नास्तिकात्मन
134438 एवोपलम्भादपलपितुमशक्यत्वात्। स हि स्वातिरिक्ते एव संवित्संवेद्ये अपलपेन्न तु
134439 स्वात्मानम्। यदा सर्वापि संवित्तदात्मैव तदा तत्र संवेद्यमपलपन् संविदं
134440 परिशेषयत्येव। किं च निराधारनिषेधायोगाद्ग्राह्यग्राहकयोरग्राह्यग्राहकात्मनि
134441 स्वयंप्रकाशे आधारे प्रतिषेधो वाच्यः। स एव तस्यात्मेति तेनाऽजे स्वात्मन्येव
134442 ग्राह्यग्राहकदृष्ट्योरसंभवप्रतिपादनपर्यवसानात्##-
134443 ७८॥
134444
134445 शमममलमहार्यमार्यजुष्टं शिवमजमक्षयमासितं समं यत्।
134446 तदवितथपदं तदास्व शान्तं पिब लल भुङ्क्ष्व भवानयं हि नास्ति॥ ७९॥
134447
134448 हे राम त्वमार्यैर्ब्रह्मविद्भिर्जुष्टं सेवितमहार्यं परैर्हर्तुमशक्यं
134449 यच्छिवमवितथं परमार्थसत्यं पदमासितं नित्यसिद्धं तदेव भूत्वा
134450 परमार्थत आस्व। व्यवहारे चेतरलोकवत्पिब भुङ्क्ष्व लल क्रीडस्व तथापि
134451 भवान्मुक्त एव। हि यस्मादयं दृश्यबन्धस्तव नास्तीत्यर्थः॥ ७९॥
134452
134453 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
134454 उत्तरार्धे भावनाप्रतिपादनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः॥ २९॥
134455
134456 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
134457 भावनाप्रतिपादनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः॥ २९॥
134458
134459 प्द्फ़् १८६, प्। ११२६
134460
134461 त्रिंशः सर्गः ३०
134462
134463 श्रीवसिष्ठ उवाच।
134464
134465 अहंतैव पराऽविद्या निर्वाणपदरोधिनी।
134466 तयैवान्विष्यते मूढैस्तदित्युन्मत्तचेष्टितम्॥ १॥
134467
134468 ययाहंताद्यविद्योत्थनानात्वभ्रान्तिशान्तितः।
134469 स्याद्ब्रह्मणि स्थिरो धीरः सा दृष्टिरिह साध्यते॥
134470
134471 यावदहंता न परित्यक्ता तावद्ब्रह्मविचारोऽपि नावतरति दूरे तल्लाभ इत्याशयेनाह
134472 - अहंतैवेति। परा सर्वासां कार्याविद्यानां मूलस्तम्भभूता निर्वाणपदस्य

134473 रोधिनी आवरणी। तत् निर्वाणपदम्॥ १॥
134474
134475 अहंतैवालमज्ञानादज्ञत्वस्य निदर्शनम्।
134476 न हि तज्ज्ञस्य शान्तस्य ममाहमिति विद्यते॥ २॥
134477
134478 अज्ञानादुत्पन्ना अहंतैवाज्ञत्वस्य निदर्शनं लिङ्गं यथा धूमोऽग्नेः। तस्य
134479 व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति - न हीति॥ २॥
134480
134481 अहंतामलमुत्सृज्य निर्वाणः खमिवामलः।
134482 सदेहमपदेहं वा ज्ञस्तिष्ठति गतज्वरः॥ ३॥
134483
134484 अलं निःशेषं अहंतालक्षणं मलमिति वा॥ ३॥
134485
134486 न तथा शरदाकाशं न तथा स्तिमितोऽर्णवः।
134487 पूर्णेन्दुमध्यं न तथा यथा ज्ञः परिराजते॥ ४॥
134488
134489 अहंतापगमादेव ज्ञस्य नैर्मल्यंन् निर्विक्षेपं पूर्णतां च वर्णयति - न
134490 तथेति॥ ४॥
134491
134492 चित्रसंगरयुद्धस्य सैन्यस्याक्षुब्धता यथा।
134493 तथैव समता ज्ञस्य व्यवहारवतोपि च॥ ५॥
134494
134495 यथा चित्रलिखिते संगरे युद्धस्य। युधेः गत्यर्थाकर्मक - इति कर्तरि क्तः।
134496 परस्परं संप्रहरतोऽपि सैन्यस्य क्षुब्धताप्रतिभासेऽपि न क्षुब्धता॥ ५॥
134497
134498 निर्वाणैकतया ज्ञस्य वासनैव न वासना।
134499 लेखादामोपमा त्वब्धेरूर्म्यादि न जलेतरत्॥ ६॥
134500
134501 एवं व्यवहारकार्यलिङ्गेनानुमीयमाना वासनापि बाधेनान्तर्निर्वाणैकतया
134502 दग्धपटतन्तुरेखादामोपमत्वान्न वासना॥ ६॥
134503
134504 तरत्तरङ्गो जलधिर्जलमेव यथाखिलम्।
134505 दृश्योच्छूनमपि ब्रह्म तथा ब्रह्मैव नेतरत्॥ ७॥
134506
134507 ऊर्म्यादीति दृष्टान्तं विशदयति - तरत्तरङ्ग इति॥ ७॥
134508
134509 अन्तरस्तंगतोऽक्षुब्धो बहिरस्तंगतः शमी।
134510 विद्यते चोदितो यस्य स मुक्त इति कथ्यते॥ ८॥
134511
134512 तस्यान्तर्बाह्यसर्ववासनाबाधे किंलक्षणमिति
134513 चेदक्षोभशमादिकमेवेत्याशयेनाह - अन्तरिति। उदितः सदैव प्रसन्नः॥ ८॥
134514
134515 अहद्वसर्गरूपेण संवित्संविन्मये परे।
134516 स्फुरत्यम्भोम्भसीवत्तो नानातेयंन् किमात्मिका॥ ९॥
134517
134518 संविन्मये परे अज्ञातात्मनि। स्फुरति विवर्तते॥ ९॥
134519
134520 धूमस्य स्फुरतो व्योम्नि यथा गजरथादयः।
134521 व्यूहा धूमान्न ते भिन्नास्तथा सर्गाः परे पदे॥ १०॥
134522
134523 अभ्रखण्डरूपेण व्योम्नि स्फुरतो नीहारधूमस्य गजरथादिरूपा व्यूढा
134524 आकाररचनाभेदाः॥ १०॥

134525
134526 संविद्भ्रान्तिविचारेण भ्रान्त्यलाभविलासिनः ।
134527 विजयध्वं विषादं माऽऽगता ज्ञास्तज्ज्ञता हि वः ॥ ११ ॥
134528
134529 इदानीं भगवान्वसिष्ठः सर्वान्श्रोतॄन्संबोध्याह - संविदिति । हे
134530 श्रवणार्थमागताज्ञा अभिज्ञजनाः यूयं विषादं मा कुरुत किंतु मदुक्तरीत्या
134531 सर्वोपि विषादहेतुः प्रपञ्चः संविदो भ्रान्तिर्विवर्तमात्रमिति विदारेण
134532 भ्रान्तितद्विषयतत्त्वपरीक्षणे भ्रान्तीनां निःस्वरूपतापत्त्या अलाभेन विलासिनो
134533 विलसनशीलाः सन्तो विजयध्वं सर्वोत्कर्षेण वर्तध्वम् । हि यतो मदुपदेशेन वः
134534 तज्ज्ञतैवास्ति न त्वज्ञतेत्यर्थः ॥ ११ ॥
134535
134536 अङ्कुरोऽनुभवत्यन्तर्वृक्षपत्रफलं यथा ।
134537 तथा जगदहंत्वे ज्ञः स्वात्मा स्वात्मखमप्यलम् ॥ १२ ॥
134538
134539 कीदृशी सा संविद्भ्रान्तिरज्ञेनानुभूयते तदाह - अङ्कुर इति । अज्ञः स्वात्मा
134540 वस्तुतः स्वात्मानं खमाकाशकल्पमपि जगदहंत्वे अनुभवति ।
134541 प्रगृह्यसंधिरार्षः । यथा अङ्कुरः स्वात्मनि वासनात्मकं
134542 वृक्षपत्रफलादिभावं तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥
134543
134544 रूपालोकमनःसत्ता ज्वालार्चिष्विव दण्डता ।
134545 सत्योपि च न सन्त्येता भ्रान्तेश्चित्ताबला इव ॥ १३ ॥
134546
134547 कीदृशस्तत्र विचारस्तमाह - रूपेति । बहिः रूपालोकसत्ता
134548 अन्तर्मनःसत्ताश्चाधिष्ठानात्मना सत्योऽपि स्वरूपेण न सन्ति । यथा
134549 भ्राम्यमाणोल्मुकज्वालार्चिःषु दण्डचक्रतादय इत्यर्थः । चित्ताबलाः
134550 विधुरचित्तकल्पितकामिन्य इव ॥ १३ ॥
134551
134552 यथा सुखं यथारम्भं यथा नाशं यथोदयम् ।
134553 यथा देशं यथा कालमजराः शान्तमास्यताम् ॥ १४ ॥
134554
134555 अतो हे श्रोतारः सर्व जगत् यथा उदेति स्थितं च यथा स्वकार्यमारभते यथा च
134556 सुखदुःखेऽनुभावयति यथा च नश्यति यथा च तदीयौ देशकालौ तथा तथा
134557 उत्पत्तिस्थित्युपशमप्रकरणोक्तयुक्तिभिर्विमृश्य मिथ्येति निश्चित्य शान्तमास्यताम् ॥
134558 १४ ॥
134559
134560 इष्टानिष्टोपलम्भेषु शान्तो व्यवहरन्नपि ।
134561 शववन्नान्यतामन्तर्निर्वाणोऽनुभवत्यलम् ॥ १५ ॥
134562
134563 शववन्निर्वाणः शान्तचित्तः । अतो नानुभवति ॥ १५ ॥
134564
134565 अमनोवासनाहंता धत्ते यच्च जगच्चिरम् ।
134566 जीवतोऽजीवतश्चैव चिज्जीवः स परं पदम् ॥ १६ ॥
134567
134568 जीवन्मुक्तानां मनोवासनारहितैवाहंता चिरं यावद्देहपातं यज्जगद्धत्ते यश्च
134569 तद्द्रोक्ता जीवस्तावत्कालं जीवति तदुभयं चिज्जीव एव न जडांशोऽणुमात्रमपि
134570 तत्रास्तीति परमं पदमेव तदित्यर्थः ॥ १६ ॥
134571
134572 सत्तैव जडवाहेन दुःखभाराय केवलम् ।
134573 नृणां पाशावबद्धानां पोतकानामिवार्णवे ॥ १७ ॥
134574
134575 एवं च निष्कर्षे जीवजगतोर्जडप्रवाहात्मना सत्तैवानर्थ इति फलितमित्याशयेनाह ##-
134576 दुःखसदृशपण्यभारवहनायेति योज्यम् ॥ १७ ॥

134577
134578 मोक्षसत्ता श्रयति तं नाज्ञानानुभवादिव।
134579 मृतेन यत्किल प्राप्यं जीवन्प्राप्नोति तत्कथम्॥ १८॥
134580
134581 अत एव तमज्ञमज्ञानजाड्यानुभवापराधादिव चिदैकरस्यपूर्णतालक्षणा
134582 मोक्षसत्ता न श्रयति। यथा भृगुपातादिना मृतेन प्राप्यं स्वर्गादि जीवन्तं न
134583 श्रयति तद्वदित्यर्थः॥ १८॥
134584
134585 यद्यत्संकल्प्यते तत्तत्संकल्पादेव नाशभाक्।
134586 न संभवति यत्रैतत्तत्सत्यं पदमक्षयम्॥ १९॥
134587
134588 ननु मास्तु मोक्षः सांकल्पिकस्वर्गादिफलेष्वेव कश्चिन्नित्यः पुरुषार्थोऽस्तु तत्राह
134589 - यद्यदिति। तन्नाशे चावश्यं भयमस्तीति भावः। किं तर्ह्यभयमक्षयं च
134590 तदाह - न संभवतीति। एतत्संकल्पनम्॥ १९॥
134591
134592 नान्यो न चाहमस्मीति भावनान्निर्भयो भव।
134593 सत्यं युक्तं भवत्येतद्विषमप्यमृतं यथा॥ २०॥
134594
134595 एतत् अनहंभावनं अज्ञदृष्ट्या भयावहत्वाद्ग्रहीतुमयुक्तमपि
134596 परमार्थदृशा सत्यमिति युक्तमेव ग्रहीतुम्। यथा मूढेन विषबुद्ध्या
134597 उपेक्षितममृतमभिज्ञेन ग्रहीतुं युक्तमित्यर्थः॥ २०॥
134598
134599 जडं देहादि चित्तान्तं विचार्य सकलं वपुः।
134600 लभ्यते नाहमस्मीति तस्मान्नास्मीति सत्यता॥ २१॥
134601
134602 तत्सत्यतामुपपादयति - जडमिति॥ २१॥
134603
134604 शान्ताशेषविशेषाणामहंतान्ताविचारणात् [अहंताया अन्तो यस्यां्
134605 तथाविधा मुक्ततेत्यर्थः ।]।
134606 केवलं मुक्ततोदेति न तु किंचिद्विनश्यति॥ २२॥
134607
134608 अत एवाशेषशान्तेरहंत्वशान्तिरवधिः सैव मुक्तता। तस्यां च
134609 घृतकाठिन्यविलये घृतस्येव नाणुमात्रमप्यात्मनः किंचिन्नष्टमिति न
134610 सर्वनाशोऽयमिति भेतव्यमित्याशयेनाह - शान्तेति॥ २२॥
134611
134612 भोगत्यागविचारात्मपौरुषान्नान्यदत्र हि।
134613 उपयुज्यत इत्यज्ञाः स्वात्मैवाशु प्रणम्यताम्॥ २३॥
134614
134615 अत्रास्यां मुक्तौ भोगत्यागो विचार आत्मन इन्द्रियमनोनिग्रहपौरुषं चेति
134616 त्रयान्नान्यदुपयुज्यते इति निश्चित्य हे अज्ञा मुमुक्षवः सर्वमनात्मवर्गं परित्यज्य
134617 स्वात्मैव प्रणम्यतां तत्त्वबोधेन शरणीक्रियतामित्यर्थः॥ २३॥
134618
134619 निर्वासनं मननमेवमुदाहरन्ति मोक्षं विना भवति तन्न च जातु बोधात्।
134620 सन्नो जगद्भ्रम इतीह परः प्रबोधो न प्रत्ययोऽत्र यदतः सुचिराय बन्धः॥
134621 २४॥
134622
134623 एवमहंतावधिकसर्वद्वैतोपशमेन निर्वासनं सर्ववासनाक्षयोपलक्षितं
134624 यन्मननं मनसो ब्रह्मभावेनावस्थानं तदेव मोक्षं श्रुतयो
134625 विद्वांसश्चोदाहरन्ति। तच्च बोधात्तत्त्वज्ञानाद्विना जातु कदाचिदपि न भवति। स च
134626 परः प्रबोधो जगद्भ्रमः सन् परमार्थो नो न भवत्येव इह मोक्षशास्त्रे प्रसिद्धः
134627 । यद्यस्मात्कारणादर ईदृशे बोधे नेह नानास्ति किंचन इत्यादिश्रुत्या जायमानोऽपि
134628 रागादिपुरुषदोषप्राबल्याज्जगत्सत्यताभ्रमदार्ढ्याच्च प्रत्ययो विश्वासो नास्ति। अतो

134629 हेतोः सुचिराय जीवस्य संसारबन्धोऽनुवर्तत् इत्यर्थः ॥ २४ ॥
134630
134631 जगदहमसदित्युपेत्य सम्यग्जनधनदारशरीरनिर्व्यपेक्षः ।
134632 भवति हि स च चेतनस्वरूपः परिमितखं खलु नान्यथास्ति मुक्तिः ॥ २५ ॥
134633
134634 तस्माच्छास्त्रादिविश्वासदार्ढ्याज्जगदित्यहमिति चोभयमप्यसत् नास्त्येवेति सम्यक्
134635 श्रवणमननाभ्यासेनोपेत्य बन्ध्वादिजने धने दारेषु स्वशरीरे च निर्व्यपेक्षः सन्
134636 परमार्थतत्त्वं बुद्ध्वा परिमितखं उपाधिपरिच्छिन्नचिदाकाशरूपः स जीवः चात्
134637 जगच्च चेतनं चिन्मात्रं तत्स्वरूपो भवति सैवास्य मुक्तिरयमेव तदुपाय
134638 इतोऽन्यथास्य मुक्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥
134639
134640 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
134641 परमार्थोपन्यासयोगो नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥
134642
134643 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
134644 परमार्थोपन्यासयोगो नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥
134645
134646 एकत्रिंशः सर्गः ३१
134647
134648 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
134649
134650 सर्वात्मनि चिदाभासे तदेवाश्वनुभूयते ।
134651 संवेद्यते यदेवान्तरसत्यंन् वस्त्ववस्तु वा ॥ १ ॥
134652
134653 चिता ग्रस्तमचिद्रूपमसदेव सदेव वा ।
134654 न किंचिन्नष्टमित्यत्र निर्वाणस्थितिरीर्यते ॥
134655
134656 नित्यनिरतिशयानन्दपूर्णाद्वयचिदाकाशलक्षणा निर्वाणस्थितिमनुभावयितुं
134657 प्रागुक्तं दृश्यानुभवस्य संवेदनाभ्यासाधीनत्वं स्मारयति - सर्वात्मनीति
134658 ॥ १ ॥
134659
134660 तदेवाभ्यासतः पूर्वं बाह्यार्थानुभवात्मना ।
134661 स्फुरतीव बहिष्ट्वेन स्वस्वप्नोऽत्र निदर्शनम् ॥ २ ॥
134662
134663 चिद्रूपं सर्वमेतच्च चिदच्छा गगनादपि ।
134664 चिच्चिनोति चिदेवातो नैतत्किंचन कुत्रचित् ॥ ३ ॥
134665
134666 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - चिद्रूपमिति । सर्वमेतच्चित एव रूपं कल्पितवेषभेदः
134667 वास्तवं तर्हि चितः किं स्वरूपं तत्राह - चिदच्छेति । यतो घृतं स्वात्मनि
134668 काठिन्यमिव चिदेव जगद्वेषं चिनोति अतश्चिदेव ॥ ३ ॥
134669
134670 न नाशो नास्ति नानर्थो न जन्ममरणे न खम् ।
134671 न शून्यता न नानास्ति सर्वं ब्रह्मैव नैव च ॥ ४ ॥
134672
134673 अस्त्वेवं ततोऽपि किं तत्राह - नेति । ततो ब्रह्माद्वैतमिष्टं सिद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥
134674
134675 नाशे जगदहंत्वादेर्न किंचिदपि नश्यति ।
134676 असतः किल नाशोऽपि स्वप्नादेः किं न नश्यति ॥ ५ ॥
134677
134678 ननु जगदहंतादेर्जडांशस्य तत्त्वबोधेन नाश इष्टः स कथमपलप्यते तत्राह
134679 - नाशे इति । नाशोऽपि कः इति शेषः ॥ ५ ॥
134680

मिथ्यावभासे संकल्पनगरे कैव नष्टता ।
तथा जगदहंत्वादौ नाशो नासति विद्यते ॥ ६ ॥

कुतो जगदुपालम्भ इति चेत्तदवस्तुनि ।
न निर्णयः संभवति खपुष्पाणां किमुच्यते ॥ ७ ॥

यद्यसदेव जगत्तर्ह्यनर्थरूपत्ववर्णनेन तस्योपालम्भो निन्दा हेयत्वेन निर्णयश्च
शास्त्रेषु कुतः क्रियत इति चेत् सत्यम् । अवस्तुनि नोपालम्भस्तत्फलं विचारो निर्णयो वा न
संभवत्येव खपुष्पस्य किमुपालम्भो निर्णयो वा केनचिदुच्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

निर्णय एष एवात्र यदशेषमभावयन् ।
यथाशितं यदाचारं पाषाण इव तिष्ठति ॥ ८ ॥

तर्हि किं तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेव नेत्याह - निर्णय इति ।
स्वाभाविकस्वरूपस्थितिसिद्ध्यथमेव नेत्याह - निर्णय इति ।
स्वाभाविकस्वरूपस्थितिसिद्ध्यर्थमसदपि सदिव कल्पयित्वा निन्दादिना
वैराग्यविवेकादिस्तत्त्वसाक्षात्कारान्त उपायः कल्पित इति एष एव निर्णयः सिद्धान्त
इत्यर्थः ॥ यथास्थितं यथाशास्त्रं यथाचारं यथासंप्रदायंन् च
भूमिकाक्रममभ्यस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

जगत्संकल्पमात्रात्म तत्र तेऽर्थयुतं क्षणात् ।
शाम्यत्यशेषेणेत्येव निर्णयः सर्गविभ्रमे ॥ ९ ॥

अस्त्वेवमात्मतत्त्वे निर्णयः स्वर्गादिजगत्स्वरूपे को निर्णयः सफलस्तमाह -
जगदिति । तत्र प्रागुक्तस्थितौ । अर्थः सांसारिकपुरुषार्थाभासस्तद्युतम् ॥ ९ ॥

सर्गेऽनर्गल एवायं ब्रह्मात्मकतयाक्षयः ।
अन्यथा तु न सर्गोऽयमस्ति नास्ति च सन्ति वा ॥ १० ॥

नौ सर्गः सुषुप्तिप्रलययोः स्वत एव क्षीयते किं तस्य ब्रह्ममात्रतापरिज्ञानेन
तत्राह - सर्वे इति । अनर्गलो मूलोच्छेदात्पुनरुद्भवशून्यः । अन्यथा प्रलयादौ
क्षये तु बीजात्मनाऽस्ति कार्यात्मना नास्ति सन्ति वा प्रलयेऽप्यैन्दवाख्यानोक्तरीत्या
कार्याणि । सांकल्पिकस्य परैः क्षेतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

येषां च विद्यते सर्गः स्वप्नपुंसामिवासताम् ।
स सर्गः पुरुषास्ते च मृगतृष्णाम्बुवीचिवत् ॥ ११ ॥

तर्हि सति सर्गे कथं प्रलयस्तत्राह - येषामिति । प्रलयसंकल्पयितुर्दृष्ट्या
तेषामसत्त्वात्स्वसांकल्पिकसर्वनाशादेव तस्य प्रलयव्यवहारादित्यर्थः ॥ ११ ॥

असतामेव सद्भावमिव येषामुपेयुषाम् ।
न वयं निर्णयंन् विद्मो वन्ध्यापुत्रगिरामिव ॥ १२ ॥

अत एव जीवजगद्रूपाणामनिर्णेयत्वादनिर्वचनीयत्वमुक्तमित्याह - असतामेवेति ॥
१२ ॥

परिपूर्णार्णवप्रख्या काप्यपूर्वैव पूर्णता ।
तज्ज्ञानां द्रष्टृदृश्यांशदृष्टौ न हि पतन्ति ते ॥ १३ ॥

अत एव च तत्त्वविदां सदैवाद्वितीयचिदानन्दपूर्णतेत्याह - परिपूर्णेति । हि
यस्मात्ते द्रष्टृदृश्यांशदृष्टौ न पतन्ति नाभिनिविशन्ते ॥ १३ ॥

134733 अचला इव निर्वाता दीपा इव समत्विषः।
134734 साचारा वा निराचारास्तिष्ठन्ति स्वस्थमेव ते ॥ १४ ॥
134735
134736 अचला इवाप्रकम्प्या इति शेषः। साचाराः। इवार्थे वाशब्दः ॥ १४ ॥
134737
134738 आपूर्णैकार्णवप्रख्या काप्यन्तः पूर्णतोदिता।
134739 अन्तःशीतलता ज्ञप्तिर्ज्ञस्यापूर्वैव लक्ष्यते ॥ १५ ॥
134740
134741 वासनैवेह पुरुषः प्रेक्षिता सा न विद्यते।
134742 तां च न प्रेक्षते कश्चित्ततः संसार आगतः ॥ १६ ॥
134743
134744 अज्ञपुरुषास्तर्हि किंस्वरूपास्तदाह - वासनैवेति ॥ १६ ॥
134745
134746 अनालोकनसिद्धं यत्तदालोकान्न विद्यते।
134747 कृष्णाद्यनुपलम्भोऽत्र दृष्टान्तः स्पष्टचेष्टितः ॥ १७ ॥
134748
134749 अनालोकनं प्रकाशास्फूर्तिः। कृष्णं तमः आदिपदात्तत्कार्यचोरयक्षादिस्तस्य
134750 आलोकस्फूर्तावनुपलम्भो दृष्टान्तः। तृष्णा इति पाठे तृष्णा मृगतृष्णा।
134751 स्पष्टचेष्टितः। अतिस्पष्ट इति यावत् ॥ १७ ॥
134752
134753 भूतानि देहमांसादि तच्चासद्विभ्रमो जडः।
134754 बुद्ध्यहंकारचेतांसि तन्मयान्येव नेतरत् ॥ १८ ॥
134755
134756 किंदृशादालोकात्तमाह - भूतानीति। देहमांसादिस्थूलदेहोपादानं
134757 पञ्चीकृतानि भूतान्येव। तथा बुद्ध्यहंकारचेतांसि
134758 सूक्ष्मशरीरोपादानोपलक्षणम्। तान्यपि अन्नमयं हि सोम्य मनः
134759 इत्यादिश्रुतेस्तन्मयान्यपञ्चीकृतभूतविकारभूतान्येव ॥ १८ ॥
134760
134761 भूतादिमयतां त्यक्त्वा बुद्ध्यहंकारचेतसाम्।
134762 अत्यन्तं स्थितिरभ्येति यदि तन्मुक्ततोदिता ॥ १९ ॥
134763
134764 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - भूतादीति। तत्र
134765 बुद्ध्यादिघटितलिङ्गोपाधावहंभावेन प्रविष्टश्चिदात्मा तद्द्वारा
134766 स्थूलदेहमप्यविद्यया अहमित्यभिमन्यते। तस्य विवेकेन बुद्ध्यहंकारचेतसां
134767 भूतादिमयतां वाचारम्भणश्रुतिदर्शितोपायेन त्यक्त्वा अत्यन्तं
134768 स्वप्रकाशचिन्मात्रस्वभावेन या स्थितिर्यद्यभ्येति तत्तर्हि सैव मुक्तया उदिता
134769 आविर्भूता। स एवालोको मयोक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥
134770
134771 चिच्छिलष्टा चेत्यनिष्ठत्वात्तादृश्येवात्र कास्तिता।
134772 तस्मात्क्वेव कुतः कुत्र वासना किंस्वरूपिणी ॥ २० ॥
134773
134774 एवमात्मालोके प्रसृते वासनापि बाधितैवेति तयापि न बन्धप्रसक्तिरित्याह - चिदिति।
134775 लिङ्गोपाधावात्मचित् श्लिष्टा तादात्म्याध्यासेन मिलिता
134776 चेत्तस्याश्चेत्योन्मुखत्वात्तादृश्येव वासना अस्तिता प्रसिद्धा। सा चात्र
134777 अस्यामुक्ततायां का ॥ २० ॥
134778
134779 यस्य यैष भ्रमः सोऽसन्प्रेक्षयासन्न लक्ष्यते।
134780 मृगतृष्णाम्बुवत्तेन संसारः कस्य कः कुतः ॥ २१ ॥
134781
134782 बध्यस्य जीवस्यैव तत्त्वदर्शने अनुपलम्भाच्च केन कस्य बन्धप्रसक्तिरित्याह -
134783 यस्येति। असन् अलीकः। असच्च प्रेक्षया तत्त्वदृष्ट्या न लक्ष्यते ॥ २१ ॥
134784

134785 तदेवं तर्हि तस्य स्यादिति चित्तोदयो हि यः।
134786 पुनः स एव संसारविभ्रमः संप्रवर्तते॥ २२॥
134787
134788 आत्मालोकमान्द्ये तु पुनश्चित्तोदयेन संसारः स्यादेवेति
134789 तद्दार्ढ्यमपुनःस्मरणावधि कार्यमित्याह - तदेवमिति द्वाभ्याम्।
134790 तत्तस्मादेवमात्मालोके प्रवृत्तस्यापि विषयस्मरणे यश्चित्तोदयः स एव पुनः
134791 संसारः संप्रवर्तते संप्रवर्तेत॥ २२॥
134792
134793 तस्मात्सर्वमनाश्रित्य व्योमवत्समुपास्यताम्।
134794 अपुनःस्मरणं श्रेय इह विस्मरणं परम्॥ २३॥
134795
134796 परं विस्मरणं भूमिकाभ्यासेन साधयेदिति शेषः॥ २३॥
134797
134798 नेह द्रष्टा न भोक्तास्ति नाऽस्तिता न च नास्तिता।
134799 यथास्थितमिदं शान्तमेकं स्पन्दि सदाब्धिवत्॥ २४॥
134800
134801 तदभ्यासपरः कथं पश्येत्तदाह - नेहेत्यादिना।
134802 स्पन्दिप्रारब्धोपनीतव्याधितव्यवहारनिमित्तम्। सदा अब्धिवत्पूर्णम्॥ २४॥
134803
134804 सर्वं दृश्यं जगद्ब्रह्म सदित्यवगते स्फुटम्।
134805 जलशोषादिवोदेति बिम्बबिम्बिक्षये शिवम्॥ २५॥
134806
134807 बिम्बनं बिम्बश्चिदाभासः सोऽस्यास्तीति बिम्बी उपाधिस्तदुभयक्षये॥ २५॥
134808
134809 शान्तताव्यवहारो वा रागद्वेषविवर्जितः।
134810 विश्रान्तस्य परे तत्त्वे दृश्यते समदर्शिनः॥ २६॥
134811
134812 शान्तता समाधिपरता व्यवहारो वेति द्वयमपि दृश्यते॥ २६॥
134813
134814 अथवा शान्ततैवास्य निर्वाणस्यावशिष्यते।
134815 निर्वासनः किल मुनिः कथं व्यवहरत्वसौ॥ २७॥
134816
134817 यावत्त्वस्य न निर्वाणं परिपोषमुपागतम्।
134818 तावद्व्यवहरत्यस्तरागद्वेषभयोदयः॥ २८॥
134819
134820 सप्तमभूमिकाविश्रान्तिपर्यन्तं परितोषं नोपागतम्॥ २८॥
134821
134822 वीतरागभयक्रोधो निर्वाणः शान्तमानसः।
134823 शिलेवाप्यशिलीभूतो मुनिस्तिष्ठति नित्यशः॥ २९॥
134824
134825 कोशेऽस्ति पद्मबीजस्य यथा सर्वाब्जिनी तथा।
134826 अनन्या स्वप्नविभ्रान्तिरात्मन्यस्ति न बाह्यता॥ ३०॥
134827
134828 एवं च ब्रह्मणि स्वाभाविकभावानुसारेण जगद्रूपमस्ति
134829 शास्त्रीयतत्त्वभावनानुसारेण तात्त्विकं रूपमप्यस्तीति यथेच्छमनर्थः पुरुषार्थो
134830 वा सुलभ इत्याशयेनाह - कोशे इत्यादिना। बाह्यता आत्मान्यनिष्ठता जगतो
134831 नेत्यर्थः॥ ३०॥
134832
134833 बाह्यताभावनाद्बाह्यमात्मैवात्मत्वभावनात्।
134834 भवतीदं परे तत्त्वे भावनंन् तत्तदेव हि॥ ३१॥
134835
134836 बहिरस्तीति प्रतीतिस्त्वात्मन्येव बाह्यताभावनान्नान्याधारत्वादित्याह -

134837 बाह्यताभावनादिति। तथा च तत्तद्भावनात्मकमेव बाह्यत्वमान्तरत्वं चेति
134838 फलितमित्याशयेनाह - भावनमिति॥ ३१॥
134839
134840 यान्तः स्वप्नादिविभ्रान्तिः सैवेयं बाह्यतोदिता।
134841 मनागप्यन्यता नात्र द्विभाण्डपयसोरिव॥ ३२॥
134842
134843 अत एव स्वप्नजाग्रतोर्न प्रतीतितो भेद इत्याह - येति। भिन्नभाण्डस्थक्षीरयोरिव
134844 अन्यताभेदो विशेषो नास्ति॥ ३२॥
134845
134846 स्थैर्यास्थैर्ये तथैवात्र भ्रान्तिमात्रमेय् तते।
134847 आधाराधेयते ते द्वे यथा जलतरङ्गते॥ ३३॥
134848
134849 ननु जाग्रत्स्वप्नार्थानां स्थैर्यास्थैर्ये विशेषः प्रत्यक्ष उपलभ्यते तस्य का
134850 गतिस्तत्राह - स्थैर्येति। एवं स्वप्नस्य जाग्रद्देहाधारताप्रत्ययोऽपि न भेदक
134851 इत्याह - आधारेति॥ ३३॥
134852
134853 स्वप्नादावात्मनोऽन्यत्वज्ञानादन्यत्ववेदनम्।
134854 अनन्यतावबोधे तु तदनन्यन्न चोदयि॥ ३४॥
134855
134856 स्वप्नार्थानां यावदात्ममात्रता नानुसंधीयते तावदेव भानम्।
134857 आत्ममात्रतानुसंधाने तु झटित्येव जागरणाद्बाधादात्मानन्यत्वं प्रसिद्धं
134858 तद्वज्जाग्रदर्थेष्वपि बोध्यमित्याशयेनाह - स्वप्नादाविति। उदयि
134859 पृथगाविर्भाववन्न च॥ ३४॥
134860
134861 कलनारहितं शान्तं यद्रूपं परमात्मनः।
134862 भवत्यसौ तत्तद्भावादतद्भावान्न तद्भवेत्॥ ३५॥
134863
134864 अत एव वास्तवोऽपि ब्रह्मभावस्तद्भावनाधीन इति यदुक्तं तत्सिद्धमित्याह -
134865 कलनेति॥ ३५॥
134866
134867 स्वप्नादिज्ञानसंशान्तौ यद्रूपं शुद्धमैश्वरम्।
134868 न तदस्ति न तन्नास्ति न वाग्गोचरमेव तत्॥ ३६॥
134869
134870 अस्तितानिरूपककालदेशाधाराद्यभावान्न तदस्ति। स्वरूपस्याबाधान्न नास्ति। अत एव
134871 वाचामगोचरमित्यर्थः॥ ३६॥
134872
134873 आत्यन्तिकभ्रान्तिलये युक्त एवावगच्छति।
134874 स्वरूपं नोपदेशस्य विषयो विदुषो हि तत्॥ ३७॥
134875
134876 कथं तर्हि तद्वाचा गुरुणोपदिश्यते तत्राह - आत्यन्तिकेति। युक्तः समाधिस्थः
134877 स्वानुभवेनैवावगच्छति कान्तासंभोगसुखवन्न परं प्रत्युपदेशस्य
134878 विषयस्तथापि तदुपायप्रदर्शनेन तत्र श्रोतृबुद्ध्यवतारणमेवोपदेशफलमिति
134879 भावः॥ ३७॥
134880
134881 शान्तं निरस्तभयमानविषादलोभमोहात्मदेहमननेन्द्रियचित्तजाड्यम्।
134882 त्यक्त्वाहमक्षयमपास्तसमस्तभेदं निर्वाणमेकमजमासितुमेव युक्तम्॥ ३८
134883 ।।
134884
134885 अतो हे राम अहमहंकारं त्यक्त्वा निरस्तानि जाड्यान्तान्येकादश
134886 यस्मिंस्तथाविधमत एव शान्तमजमक्षयमपास्तसमस्तभेदमेकं निर्वाणं
134887 ब्रह्म भूत्वा सदैव समाधावासितुं युक्तमुचितं न व्यवहारविषयेष्वित्यर्थः॥ ३८
134888 ।।

134889
134890 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ०
134891 निर्वाणयुक्त्युपदेशवर्णनं नामैकत्रिंशः सर्गः ३१ ॥
134892
134893 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
134894 निर्वाणयुक्त्युपदेशवर्णनं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥
134895
134896 द्वात्रिंशः सर्गः ३२
134897
134898 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
134899
134900 यदा चितिः प्रसरति तदाहंताजगद्भ्रमः ।
134901 असदेवाभ्युदेतीव स्पन्दादपि च वायुता ॥ १ ॥
134902
134903 साधुसंगमसच्छास्त्रविचाराभ्यासशालिनः ।
134904 मोक्षोऽत्रावश्यभावित्वात्स्वायत्त उपपाद्यते ॥
134905
134906 विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षयोः स्वायत्तत्वं वर्णयिष्यन् प्रथममविद्यया
134907 चित्प्रसरणाधीनं स्वायत्तं बन्धं दर्शयति - यदेति । स्पन्दादपि चेति
134908 दृष्टान्तार्थम् । इव चेति पाठः स्पष्टः ॥ १ ॥
134909
134910 उदितोऽपि न खेदाय ब्रह्मरूपत्ववेदनात् ।
134911 परमाय त्वनर्थाय जगच्छब्दार्थभावनात् ॥ २ ॥
134912
134913 रूपानुभवमादत्ते चक्षुःप्रसरणाद्यथा ।
134914 चितिः प्रसरणात्तद्वज्जगद्विभ्रममास्थिता ॥ ३ ॥
134915
134916 यासौ प्रसरति व्यर्थन् चेत्याभावान्न सा सती ।
134917 असत्कथं प्रसरति वन्ध्यापुत्रः क्व नृत्यति ॥ ४ ॥
134918
134919 उदितोऽपि न खेदाय इति यदुक्तं तदुपपादयति - यासाविति । कूटस्थचितो
134920 बाह्यार्थोपसर्पणलक्षणं प्रसरद्रूपं विषयाभावात्स्वतश्च नास्त्येवेति विद्यया
134921 बाधान्न खेदायेति भावः ॥ ४ ॥
134922
134923 अयंन् त्वनुभवादेव मुधैवानुभवन्स्थितः ।
134924 असदेवाननुभवन्स्वयमर्भकयक्षवत् ॥ ५ ॥
134925
134926 अयं चित्प्रसरोऽनुभवादेव सिद्ध्येत् । स चानुभवो विद्यया
134927 बाध्यमानोऽसदर्थमननुभवन्नेवर्भकयक्षानुभववन्मुधैव स्थित इत्यर्थः ॥
134928 ५ ॥
134929
134930 अहंभावोऽपि दुःखार्थमहमित्येव वेदनात् ।
134931 अवेदनान्नाहमतः स्वायत्ते बन्धमुक्तते ॥ ६ ॥
134932
134933 उक्तो न्याय आन्तरे अहंभावात्मकप्रसरेऽपि तुल्य इति दर्शयन् बन्धमोक्षयोः
134934 स्वायत्तता सिद्धेत्याह - अहंभाव इति ॥ ६ ॥
134935
134936 तद्ध्यानं स समाधिर्वा यदवेदनमासितम् ।
134937 अजडानां जडमिव समं शान्तमनामयम् ॥ ७ ॥
134938
134939 मोक्षस्य स्वायत्ततामुपपादयति - तदित्यादिना । विद्यया
134940 मूलजाड्यापहाराच्चिदात्मैकरस्यापत्त्या अजडानां मनोबुद्ध्यादिसर्ववस्तूनां

134941 जडं पाषाणादीव निश्चलं यदवेदनं
134942 वेद्यवेदनभावनिर्मुक्तमासितमवस्थानं तदेव ध्यानं समाधिर्वा |
134943 तदुपलक्षिता मुक्तिरिति यावत् || ७ ||
134944
134945 द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्वाक्यसंदर्भविभ्रमैः |
134946 मा विषीदत दुःखाय विबुधा अबुधा इव || ८ ||
134947
134948 अयमेव विश्रान्तिहेतुः सिद्धान्तः | अन्यथाकल्पने तु वादिनां
134949 कलहमात्रपर्यवसानेन वृथा कण्ठशोषः स्यादित्याशयेन तान्संबोध्याह ##-
134950 द्वैतादिनानाविकल्पसमुद्भेदैर्बहुविधकलहात्मकवाक्यसंदर्भविभ्रमैर्मा
134951 विषीदत वृथा कण्ठशोषणलक्षणं विषादं माप्नुत | इममेव
134952 परमपुरुषार्थहेतुं सिद्धान्तमवलम्बध्वमित्यर्थः || ८ ||
134953
134954 असदाश्रयते दुःखं स्वप्नवद्घनवासनः |
134955 रूपालोकमनस्कारान्संकल्परचितानिव || ९ ||
134956
134957 घनवासनस्य बहिर्मुखस्यासदपि रूपादिदर्शनमिव दुःखमपि दृढतरं
134958 दुर्वारम् | तनुवासनस्यान्तर्मुखस्य तु तद्वदेव प्रारब्धप्रसंजितमपि
134959 दुःखमापाततो भुज्यमानं स्वानन्दानुभवतिरोहितत्वादमुक्तप्रायमेव
134960 भवतीत्याह - असदिति द्वाभ्याम् | आश्रायते भुङ्क्ते || ९ ||
134961
134962 दुःखं सदेव नाश्नाति सुप्तवत्तनुवासनः |
134963 रूपालोकमनस्कारान्संकल्परहितानिव || १० ||
134964
134965 अप्यर्थे एवकारः | सत् प्रारब्धप्रसंजितमपि दुःखं नाश्नाति न भुङ्क्ते | सुप्तो
134966 निद्रासुखपरवशचित्तो यथा मशकमत्कुणादिदंशनदुःखं नानुभवति तद्वत् ||
134967 १० ||
134968
134969 अत्यन्ततनुतामेस्य वासनैवैति मुक्तताम् |
134970 देशकालक्रियायोगात्पदार्थे भावनामिव || ११ ||
134971
134972 अतो वासनानामेवोपचयात्संसारानुभव इवापचयो देशकालक्रमेण
134973 मुक्ततानुभवोऽपि सिध्यतीत्याह - अत्यन्तेति || ११ ||
134974
134975 अत्यन्ततनुतां याता वासनैवैति मुक्तताम् |
134976 पराणुपरिणामेन खतां खेऽभ्रादिका यथा || १२ ||
134977
134978 अपक्षयक्रमप्राप्तेन परेणाणुना सूक्ष्मतमेन चरमपरिणामेन |
134979 आदिपदान्नोहारधूमादिपरिग्रहः || १२ ||
134980
134981 अहंभावनया बोधे वासना घनतानवा |
134982 विपश्चित्संगमाभ्यासात्पाण्डित्यमिव मूढता || १३ ||
134983
134984 वासनातानवे तर्हि क उपायस्तमाह - अहंभावनयेति | ब्रह्माहंभावनया
134985 बोधे अभिवृद्ध्यमाने वासना दिने दिने घनं निरूढं तानवं सौक्ष्म्यं
134986 यस्यास्तथाविधा सती मुक्तिः संपद्यते | यथा विपश्चितां पण्डितानां
134987 संगमाद्विद्याभ्यासाद्वर्धमानान्मूढता घनतानवं प्राप्य पाण्डित्यं
134988 संपद्यते तद्वदित्यर्थः || १३ ||
134989
134990 नाहमस्तीह मद्युक्त्या निश्चयोऽन्तः शमात्मकः |
134991 जीवतोऽजीवतश्चास्ति रूढबोध इति स्मृतः || १४ ||
134992

134993 कियत्कालं बोधो वर्धनीय इति चेद्रूढबोधतापर्यन्तमित्याशयेन
134994 रूढबोधलक्षणमाहनाहमिति। मद्युक्त्या अहंब्रह्मेति भावनालक्षणेन
134995 प्रत्यगात्मयोगेनाभ्यस्यमानेनेह जीवतो योगिनोऽजीवतः परलोकं गतस्य वा
134996 अहंशब्दार्थो जीवो नास्तीति शमात्मको निश्चयोऽन्तर्यस्यास्ति स रूढबोध इत्यर्थः॥ १४
134997 ।।
134998
134999 वायौ द्वन्द्वमिवात्रेदं जगदादि च भासते।
135000 कोऽहं कथमिदं चेति विचारेणैव शाम्यति॥ १५॥
135001
135002 द्वन्द्वं द्रव्य क्रियेति च कल्प्यमानम्। स्पन्द इति पाठे स्पष्टम्। आदिपदाज्जीवः॥ १५॥
135003
135004 नाहमित्येव निर्वाणं किमेतावति मूढता।
135005 सत्संगमविचाराभ्यामेतदाश्ववगम्यते॥ १६॥
135006
135007 क्षीयते तत्त्ववित्सङ्गादहमित्येव बन्धनम्।
135008 आलोकेनेव तिमिरं दिवसेनेव यामिनी॥ १७॥
135009
135010 कोऽहं कथमिदं दृश्यं को जीवः किं च जीवनम्।
135011 इति तत्त्वज्ञसंयोगाद्यावज्जीवं विचारयेत्॥ १८॥
135012
135013 जीवनं प्राणादिधारणं किम्। यावज्जीवग्रहणमामोक्षोपलक्षणम्॥ १८॥
135014
135015 जीवितं भुवनं भाति ततोऽहमिति नश्यति।
135016 तत्त्वमेकेन तज्ज्ञार्कसेवनात्स निषेव्यताम्॥ १९॥
135017
135018 स च विचारो गुरुसेवनाच्छीघ्रं फलपर्यन्तः सिध्यतीत्याशयेनाह - जीवितमिति।
135019 यतस्तज्ज्ञस्तत्त्ववित् तल्लक्षणस्यार्कस्य सेवनात्संपर्काद्भुवनं जगदेव
135020 बोधेनोज्जीवितं भाति। अहमिति सर्वपदार्थतत्त्वावरणं तमो नश्यति वस्तुतत्त्वं च
135021 एकेन क्षणेन प्रथते अतः स तज्ज्ञार्को निषेव्यतामित्यर्थः॥ १९॥
135022
135023 यो यो बोधातिशयवांस्तं तं पृथगुपास्व भो।
135024 संगमे कथयोदेति तेषां वादपिशाचिका॥ २०॥
135025
135026 यदा तु बहुषु विद्वत्सु तार्किकेषु च सत्स्वयं तत्त्वज्ञोऽयं नेति निर्धारणे
135027 असमर्थोऽहं तदा किं कुर्या तत्राप्याह - यो य इत्यादिना। ननु पृथगुपास्वेति
135028 किमर्थमुच्यते समुदितोपास्तौ को दोषस्तमाह - संगमे इति। कथया
135029 परस्परविरुद्धयुक्तिकथनेन। मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना तुण्डे तुण्डे सरस्वती इति
135030 न्यायादिति भावः॥ २०॥
135031
135032 वादयक्षेऽप्यभ्युदिते बालस्येव विपश्चितः।
135033 युक्तियुक्तमलं मुख्यमुदेत्यहमिति भ्रमः॥ २१॥
135034
135035 उदेतु नाम वादपिशाचिका को दोषस्तत्राह - वादयक्षे इति। वादलक्षणे यक्षे
135036 पिशाचेऽभ्युदिते सति विवेकिनोऽपि श्रोतुरश्रौतमपि [अपयुक्तिभिः इति पाठः।]
135037 युक्तिभिस्तर्कैर्युक्तं तार्किकैः प्रतिपाद्यमानमहं प्रत्यक्तत्त्वं मुख्यं
135038 तदेवालं पर्याप्तं ममेति भ्रम उदेति। तथा चान्धगोलाङ्गूलन्यायेन
135039 तदालम्बनेऽनर्थ एव स्यादिति भावः॥ २१॥
135040
135041 अतः प्रत्येकमेकान्ते प्राज्ञः सेवेत पण्डितम्।
135042 एकीकृत्य तदुक्तांस्तानर्थान्बुद्ध्या विचारयेत्॥ २२॥
135043
135044 सेवेत सेवाद्युपचारेण वशीकृत्य पृच्छेत्॥ २२॥

135045
135046 विचारयेत्तदुक्त्यर्थन् बुद्ध्या बुद्धिविवृद्धये [विशुद्धये इति पाठः
135047 साधुः |] |
135048 सर्वसंकल्पमुक्तं यत्तत्सत्तन्मयतां व्रजेत् || २३ ||
135049
135050 श्रुतियुक्तिस्वानुभवविद्वदन्तरसंवादैर्विचारयेद्रत्नतत्त्वमिव परीक्षेत
135051 सर्वसंदेहोच्छेदेन बुद्धेः शुद्धये | एवं मननेन बुद्धिशुद्धौ निदिध्यासनं
135052 कार्यमित्याह - सर्वसंकल्पमुक्तमिति | तत् सत्परमार्थस्तन्मयतां
135053 निर्विकल्पसमाधितस्तदैकरस्यम् || २३ ||
135054
135055 विपश्चित्संगमैर्बुद्धिं नीत्वा परमतीक्ष्णताम् |
135056 अज्ञानलतिका सैका कणशः क्रियतामलम् || २४ ||
135057
135058 तेन तत्त्वज्ञानोदयेनाज्ञानोच्छेदं दर्शयति - विपश्चिदिति || २४ ||
135059
135060 एषोऽर्थः संभवत्येव तेनेदं कथयाम्यहम् |
135061 स्वानुभूतं वयंन् बाला नासमञ्जसवादिनः || २५ ||
135062
135063 तदसंभवशङ्का न कार्येत्याह - एषोऽर्थ इति || २५ ||
135064
135065 व्योम्नोऽम्बुवाहादिविजृम्भयेव तरङ्गभङ्ग्येव महाजलस्य |
135066 न युज्यते नापि च नश्यतीह नाशोदयौ निर्मननस्य किंचित् || २६ ||
135067
135068 सर्वसंकल्पमुक्तं यत्तदेव सत् तन्मयताप्राप्तौ सर्वजगद्व्यवहारैरपि विदुषो न
135069 कश्चिदिष्टनाशोऽनिष्टोदयो वेत्याह - व्योम्न इति | यथा व्योम्नः
135070 अम्बुवाहनीहारातपादिविजृम्भया यथा वा महाजलस्य समुद्रस्य
135071 तरङ्गादिभङ्ग्या किंचिदनिष्टं न युज्यते नापि किंचिदिष्टं नश्यति
135072 तद्वन्निर्मननस्य निःसंकल्पस्य योगिनोऽपि नेष्टानिष्टनाशोदयावित्यर्थः || २६ ||
135073
135074 इदं हि सर्वं मृगतृष्णिकाम्बुवन्निरामये ब्रह्मणि शान्त आतते |
135075 विचारिते नाहमितीह विद्यते कुतः क्व कस्मान्मननादिविभ्रमः || २७ ||
135076
135077 आकाशसमुद्रयोः सद्वितीयत्वात्तद्योगवियोगशङ्कापि स्यात् विदुषस्तु
135078 कूटस्थाद्वयब्रह्मरूपत्वान्नाध्यस्तविवर्तैस्तच्छङ्कापीत्याशयेनाह - इदं
135079 हीति | निरामये आतते पूर्णे ब्रह्मणि विचारिते प्रबुद्धे सति इदं सर्वं
135080 मृगतृष्णिकाम्बुवदहमिति च पृथगात्मरूपं न विद्यते | एवं स्थिते इह
135081 तत्त्वविदि मननादिविभ्रमः कुतः क्व कस्मात्स्यादित्यर्थः || २७ ||
135082
135083 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
135084 सत्यावबोधनोपदेशो नाम द्वात्रिंशः सर्गः || ३२ ||
135085
135086 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
135087 सत्यावबोधनोपदेशो नाम द्वातिंशः सर्गः || ३२ ||
135088
135089 त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३
135090
135091 श्रीवसिष्ठ उवाच |
135092
135093 स्वपौरुषेण स्वधिया सत्संगमविकासया |
135094 यदि ना नीयते ज्ञत्वं तदुपायोऽस्ति नेतरः || १ ||
135095
135096 इहोपवर्ण्यते भ्रान्तिकल्पना प्रतिकल्पना |

135097 परलोकचिकित्सा च संवित्प्रसरवारणात् ॥ १ ॥
135098

135099 तत्रादौ प्रतिकल्पनां वक्तुं प्रस्तावं रचयति - स्वपौरुषेणेति । ना
135100 अधिकारयोग्यशरीरं प्राप्तः पुरुषो यदि ज्ञत्वं तत्त्वज्ञानंन् नीयते प्राप्यते ।
135101 नयतेर्द्विकर्मकात् प्रधाने नीह्यकृष्वहाम् इति प्रधाने कर्मणि लः । तत्तर्हि नेतरो
135102 नान्यथेत्यर्थः ॥ १ ॥
135103

135104 स्वं कलितं कल्पितं च प्रतिकल्पनया स्वया ।
135105 तदेवान्यत्वमादत्ते विषत्वममृतं यथा ॥ २ ॥
135106

135107 कीदृशं तत्पौरुषं येन ज्ञत्वं नीयते तदाह - स्वं कल्पितमिति । स्वं
135108 स्वाभाविकमशास्त्रीयम् । कल्पितं कल्पितमिति वीप्सा । सर्वं कल्पितं चात्तन्मूलं
135109 वासनाविद्यादि च स्वया स्वीयया शास्त्रीयया प्रतिकल्पनया तदेवान्यत्वं
135110 बन्धहेतुतामपहाय मोक्षोपयोगित्वमादत्ते । यथा स्वभावतो मरणहेतुरपि विषं
135111 रसायनशास्त्रोक्तोपायप्रतिकल्पनया विषत्वं विहायामृतममरणसाधनं
135112 रसायनं भवति तद्वत् ॥ २ ॥
135113

135114 कल्पना चाकल्पनान्ता मुक्तता यदकल्पनम् ।
135115 एतच्च भोगसंत्यागपूर्वं सिध्यति नान्यथा ॥ ३ ॥
135116

135117 किमत्कालं प्रतिकल्पना कार्येति चेत्सर्वकल्पनानिवृत्तिपर्यन्तमित्याह - कल्पनेति ।
135118 अकल्पनं सर्वकल्पनानिवृत्तिरन्तोऽवधिर्यस्याः सा यद्यस्माद्धेतोरकल्पनमेव
135119 परिशिष्टस्यात्मनो मुक्तता । तत्रावश्यकीं वैराग्यलक्षणां संन्यासलक्षणां च
135120 प्राथमिकीं प्रतिकल्पनां दर्शयति - एतच्चेति । पूर्वमादौ भोगसंत्यागात्
135121 त्यजतैव हि तज्ज्ञेयंन् त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम् इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥
135122

135123 वचसा मनसा चान्तः शब्दार्थाविभावयन् ।
135124 य आस्ते वर्धते तस्य कल्पनोपशमः शनैः ॥ ४ ॥
135125

135126 ततः श्रवणमननाभ्यामात्मतत्त्वं निश्चित्य वाङ्मनसनिरोधलक्षणा
135127 प्रतिकल्पना कार्येत्याह - वचसेति ॥ ४ ॥
135128

135129 वर्जयित्वाहमित्येव नाविद्यास्तीतरात्मिका ।
135130 शान्ते त्वभावनादस्मिन्नान्यो मोक्षोऽस्ति कश्चन ॥ ५ ॥
135131

135132 ततोऽनहंभावलक्षणा सा कार्येत्याह - वर्जयित्वेति ।
135133 अभावनात्सर्वभावनानिवर्तकतत्त्वसाक्षात्कारात् । अस्मिन्नहंकारे शान्ते बाधिते सति ॥
135134 ५ ॥
135135

135136 अहंभावमथादेहं किंचिच्छ्रयसि नश्यति ।
135137 जगदादिरुचिस्तस्मिंस्त्यक्ते शाम्यसि सिध्यसि ॥ ६ ॥
135138

135139 अथ तत्त्वसाक्षात्कारोत्तरमपि प्राक्तनजगज्जीवभावे रुचिर्यस्य तथाविधः सन् आदेहं
135140 स्थूलदेहपर्यन्तं किंचिदल्पमप्यहंभावं यदि श्रयसि
135141 तदैवापरिच्छिन्नपूर्णानन्दस्वरूपविस्मरणान्नश्यसीव । संसारदुःखे
135142 पतसीत्यर्थः । तस्मिन्नहंभावे त्यक्ते तु शाम्यसि सर्वदुःखनिवृत्तिं लभसे ।
135143 निरतिशयानन्दस्वभावेन सिध्यसि च ॥ ६ ॥
135144

135145 अचेतनादिदं सर्वं सदेवासदिव स्थितम् ।
135146 शान्तं यस्योपलस्येव नमस्तस्मै महात्मने ॥ ७ ॥
135147

135148 अचेतनाद्बहिर्मुखवृत्त्या अदर्शनात् ॥ ७ ॥

135149
135150 अचेतनादिदं सर्वमुपलस्येव शाम्यति |
135151 शून्याख्यातः परालीनचित्तस्य चित्त्वभावनात् || ८ ||
135152
135153 परस्मिन्ब्रह्मणि आलीनचित्तस्यात एवोपलस्येव
135154 बहिरचेतनादन्तश्चित्त्वभावनात्साधकाभावाद्बाधकसत्त्वाच्चेदं सर्वं
135155 दृश्यं शाम्यति || ८ ||
135156
135157 इदमस्त्वथवा मास्तु चेतितं दुःखवृद्धये |
135158 अचेतितं सुखायान्तरचेतनमचेतनात् || ९ ||
135159
135160 सुखदुःखयोर्दृश्यसत्त्वासत्त्वे नोपयुज्येते किंतु तद्दर्शनादर्शने एवेति
135161 तच्चेतनाय प्रवृत्तं चित्तमेव निरोद्धव्यमित्याशयेनाह - इदमिति |
135162 दृश्यस्यचेतनमदर्शनं तु अचेतनाच्चित्तक्रियानिरोधेन
135163 ब्रह्माकारतापादनान्तप्रतिकल्पनावशादेवेत्यर्थः || ९ ||
135164
135165 द्वौ व्याधी देहिनो घोरावयं लोकस्तथा परः |
135166 याभ्यां घोराणि दुःखानि भुङ्क्ते सर्वैर्हि पीडितः || १० ||
135167
135168 परलोकचिकित्सां वर्णयितुमुपक्रमते - द्वाविति | सर्वैराध्यात्मिकादिभावैः || १० ||
135169
135170 इहलोके यतन्ते ज्ञा व्याधौ भोगैर्दुरौषधैः |
135171 आजीवितं यथाशक्ति चिकित्सा नापरामये || ११ ||
135172
135173 इहलोके प्रसिद्धे क्षुत्तृषादिव्याधावन्नपानादिभोगलक्षणैर्दुरौषधैर्यथाशक्ति
135174 यतन्ते | अपरामये पारलौकिकनरकजन्मपरम्परादिव्याधौ भोगैश्चिकित्सा न जायत
135175 इत्यर्थः || ११ ||
135176
135177 परलोकमहाव्याधौ प्रयतन्ते चिकित्सनम् |
135178 शमसत्सङ्गबोधाख्यैरमृतैः पुरुषोत्तमाः || १२ ||
135179
135180 चिकित्सनं कर्तुमिति शेषः || १२ ||
135181
135182 परलोकचिकित्सायां सावधाना भवन्ति ये |
135183 मोक्षमार्गमहेच्छायां शमशक्त्या जयन्ति ते || १३ ||
135184
135185 अपथ्यभोगत्यागे सत्सङ्गाद्यौषधसेवने च सावधानाः | शमाख्यस्यौषधस्य
135186 शक्त्या || १३ ||
135187
135188 इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः |
135189 गत्वा निरौषधं स्थानं सरुजः किं करिष्यति || १४ ||
135190
135191 ननु परलोकव्याधेस्तत्रैव चिकित्सा करिष्यते किमत्र तच्चिन्तया तत्राह - इहैवेति |
135192 निरौषधं साधुसंगमसच्छास्त्राद्यौषधशून्यं नरकस्थावरादिस्थानम् || १४
135193 | |
135194
135195 इहलोकचिकित्साभिर्जीवितं यातु मा क्षयम् |
135196 आत्मज्ञानौषधैरज्ञाः परलोकश्चिकित्स्यताम् || १५ ||
135197
135198 हे अज्ञाः || १५ ||
135199
135200 आयुर्वायुचलत्पत्रलवाम्बुकणभङ्गुरम् |

135201 परलोकमहाव्याधिर्यत्नेनाशु चिकित्स्यताम् ॥ १६ ॥
135202
135203 परलोकमहाव्याधौ यत्नेनाशु चिकित्सिते ।
135204 इहलोकमयो व्याधिः स्वयमाशूपशाम्यति ॥ १७ ॥
135205
135206 इह लोकव्याधिचिकित्सार्थ पृथग्यत्नो न कार्य इत्याह - परलोकेति ॥ १७ ॥
135207
135208 संविन्मात्रं विदुर्जन्तुं तस्य प्रसरणं जगत् ।
135209 परमाणूदरेऽप्यस्ति तच्छैलशतविस्तरम् ॥ १८ ॥
135210
135211 परलोकव्याधेस्तपस्तीर्थयज्ञदानप्रायश्चित्तादिचिकित्सा यद्यपि सन्ति तथापि ता
135212 नात्यन्तिकतदुच्छेदहेतवः किंत्वात्मज्ञानमेव । तच्च
135213 श्रवणादिपूर्वकसमाध्यभ्यासलक्षणसंवित्प्रसरनिरोधादेवेत्याशयेन
135214 तदुपायान्वक्तुं भूमिकां रचयति - संविन्मात्रमिति । तज्जगत्परमाणूदरेऽपि
135215 संविदः पूर्णत्वादस्त्येव ॥ १८ ॥
135216
135217 यत्संविदः प्रसरणं रूपालोकमनांसि तत् ।
135218 व्योमन्येवानुभूयन्ते नातः सत्यो जगद्भ्रमः ॥ १९ ॥
135219
135220 प्रसरणं बहिर्मुखतया विवर्तनं तदेव रूपालोका बाह्यार्थो मनांसि
135221 कामसंकल्पाद्याभ्यन्तरा इत्यर्थः । व्योमनि चिदाकाशे ॥ १९ ॥
135222
135223 प्रलयेष्वपि दृष्टेषु जगद्दृश्याख्यविभ्रमः ।
135224 न नश्यति न जायेत भ्रान्तिमात्रैकरूपिणः ॥ २० ॥
135225
135226 मिथ्यात्वादेव प्रलयसहस्रैरपि नास्य निवृत्तिः सृष्टिसहस्रैरपि न सत्ता
135227 किंत्वात्मज्ञानादेवेत्याशयेनाह - प्रलयेष्वपीति । न जायेत सृष्टिषु
135228 दृष्टेष्वपीति शेषः । तत्र हेतुमाह - भ्रान्तीति । भ्रान्तिमात्रैकरूपित्वादित्यर्थः
135229 ॥ २० ॥
135230
135231 भोगपङ्कार्णवे मग्न आत्मा नोत्तार्यते यदि ।
135232 स्वपौरुषचमत्कृत्या तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥ २१ ॥
135233
135234 आत्मज्ञाने तर्हि के उपाया इति चेत्प्रथमं वैराग्यमेवेत्याह - भोगेति ॥ २१ ॥
135235
135236 अजितात्मा जनो मूढो रूढो भोगैककर्दमे ।
135237 आपदां पात्रतामेति पयसामिव सागरः ॥ २२ ॥
135238
135239 जीवितस्य यथा बाल्यं दृष्टं प्राथमकल्पिकम् ।
135240 निर्वाणस्य तथा भोगसंत्यागो रागशान्तिदः ॥ २३ ॥
135241
135242 जीवितस्य आयुषः ॥ २३ ॥
135243
135244 तज्ज्ञस्य जीवितनदी सकल्लोलाप्यसंभ्रमा ।
135245 समं वहति सौम्यैव चित्रसंस्थेन नीरसा ॥ २४ ॥
135246
135247 रागशान्तिद इति विशेषणस्य तात्पर्यं तज्ज्ञाज्ञजीवितनदीवैलक्षण्यवर्णनेन
135248 दर्शयति - तज्ज्ञस्येत्यादिना ॥ २४ ॥
135249
135250 अज्ञजीवितनद्यास्तु [नद्यस्तु इति पाठः ।] रसनात्यन्तभीषणाः ।
135251 आवर्ता वृत्तिविक्षोभकल्लोलाः सहवाहिनः ॥ २५ ॥
135252

135253 रसनाः आक्रन्दध्वनयस्ताभिरत्यन्तभीषणाः ॥ २५ ॥
135254
135255 सर्गवर्गाः प्रवल्गन्ति संवित्प्रसरलेशकाः ।
135256 द्विचन्द्रबालवेतालमृगाम्बुस्वप्नमोहवत् ॥ २६ ॥
135257
135258 अज्ञानामविचारादेव सर्गादिप्रतिभासविक्षेपरूपाः संवित्प्रसरलेशा इत्याह -
135259 सर्गेति । प्रवल्गन्ति प्रसरन्ति ॥ २६ ॥
135260
135261 संविद्वारितरङ्गौघा भान्ति सर्गाः सहस्रशः ।
135262 विचारितास्त्वसत्यास्ते सत्यास्त्वनुभवभ्रमात् ॥ २७ ॥
135263
135264 अनुभवभ्रमाद्भ्रान्तानुभवात् ॥ २७ ॥
135265
135266 जगन्त्याकाशकोशेऽपि संवित्प्रसरणभ्रमात् ।
135267 सन्तीवाप्यनुभूयन्ते न तु सत्यानि तानि तु ॥ २८ ॥
135268
135269 प्रसिद्धे आकाशकोशेऽपि गन्धर्वनगरादि जगन्ति सन्तीवानुभूयन्ते ॥ २८ ॥
135270
135271 संविद्विकासपयसो बुद्बुदः सर्गविभ्रमः ।
135272 अहमित्यादिसद्भावविकाराकाररूपवान् ॥ २९ ॥
135273
135274 अहमित्यादिभिः सद्भिर्भावविकाराकारै रूपवान् ॥ २९ ॥
135275
135276 संविन्निर्वाणमजगत्संविदुन्मीलनं जगत् ।
135277 नान्तर्न बाह्यं नासत्यं न सत्यं सर्वमेव तत् ॥ ३० ॥
135278
135279 संविदो निर्वाणमप्रसरः । अजगत् सर्वजगन्निवृत्तिः । उन्मीलनं प्रसरः ॥ ३० ॥
135280
135281 चिद्रूपमजमव्यक्तमेकमव्ययमीश्वरः ।
135282 स्वत्वभावत्वरहितं ब्रह्म शान्तात्मखादपि ॥ ३१ ॥
135283
135284 स्वप्रसरनिरोधयोः स्वयमेवेष्टे इति ईश्वरो ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३१ ॥
135285
135286 ब्रह्मणो निःस्वभावस्य सर्गसंवेदने स्वतः ।
135287 स्पन्दने पवनस्येव कारणं नोपयुज्यते ॥ ३२ ॥
135288
135289 स च स्पन्दो मिथ्याभूताविद्याविवर्त एव न तु सत्यब्रह्मस्वभावज इत्याह -
135290 ब्रह्मण इति ॥ ३२ ॥
135291
135292 स्वप्नानुभववद्भ्रान्तिर्ब्रह्माब्धौ ब्रह्मवीचयः ।
135293 सर्गता वस्तुतस्त्वत्र न स्वप्नो न च सर्गता ॥ ३३ ॥
135294
135295 आविद्यकत्वे च विवर्तरूपा एव सर्गताः ब्रह्मणो वीचयो भ्रान्तिरेव । वस्तुतस्तु न स्वप्नो
135296 नापि सर्गतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥
135297
135298 एकमेव निराभासमचित्त्वमजडं समम् ।
135299 न सन्नासन्न सदसदिदमव्ययमद्वयम् ॥ ३४ ॥
135300
135301 परमार्थतस्तर्हि ब्रह्म कीदृशं तदाह - एकमेवेति । अचित्त्वं
135302 चित्त्वाख्यधर्मान्तरशून्यम् ॥ ३४ ॥
135303
135304 यथास्थितस्यैव सतो यस्यासंवेदनात्मकम् ।

135305 संवित्प्रशमनं जातं तमाहुर्मुनिसत्तमम् ॥ ३५ ॥
135306

135307 तादृशब्रह्मभावेन स्थितिरेव योगिनः संवित्प्रशमनं मुनित्वं चेत्याह -
135308 यथास्थितस्येति ॥ ३५ ॥
135309

135310 सतोऽपि मृन्मयस्येव यस्यासंवेदनात्मकम् ।
135311 साहं जगद्विगलितं तमाहुर्मुनिसत्तमम् ॥ ३६ ॥
135312

135313 साहं जीवभावसहितम् ॥ ३६ ॥
135314

135315 यथा शाम्यत्यसंकल्पात्संकल्पनगरं तथा ।
135316 वेदनोत्थंन् जगदहं चिति शाम्यत्यवेदनात् ॥ ३७ ॥
135317

135318 संकल्पसृष्टेरसंकल्पनमिव दृष्टसृष्टेरस्या अदृष्टिरेव निवृत्तिरित्याह ##-
135319

135320 स्वभाववर्जं शब्दार्थाः सर्व एव सहेतुकाः ।
135321 स्वभावस्य तु यो हेतुर्मुक्तिस्तदनुभावनम् ॥ ३८ ॥
135322

135323 सर्वजडवस्तुष्वनुगतः स्वभावो जाड्यं सैव मूलाविद्या तामेकां वर्जयित्वा सर्वे
135324 एव शब्दार्था नामरूपाणि सहेतुकास्तद्धेतुकाः । तस्य स्वभावस्यापि यो हेतुः
135325 साक्षितया साधकस्तदनुभावनं स्वात्मनस्तन्मात्रतापादनं मुक्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥
135326

135327 न कस्यचित्पदार्थस्य स्वभावोऽस्तीह कश्चन ।
135328 महाचिदम्बुद्रवताः सर्वा एवानुभूतयः ॥ ३९ ॥
135329

135330 अविद्यापगमे न कस्यचिदपि जाड्यं परिशिष्यत इति चिदेकरसं योगिनो जगदित्याह -
135331 चिदित्यादिना ॥ ३९ ॥
135332

135333 महाचिदनिलस्पन्दा एता एवानुभूतयः ।
135334 एतास्ता ब्रह्मगगनशून्यता इति बुध्यताम् ॥ ४० ॥
135335

135336 वातस्पन्दाविभाभिन्नौ ब्रह्मसर्गौ विभिन्नता ।
135337 तयोस्त्वसत्या स्वभ्रान्तौ स्वप्ने स्वमरणोपमा ॥ ४१ ॥
135338

135339 भ्रान्तिस्तु तावत्तत्त्वार्थविचारो यावदस्फुटः ।
135340 विचारे तु स्फुटे भ्रान्तिर्ब्रह्मतामेव गच्छति ॥ ४२ ॥
135341

135342 कियत्कालं स भ्रान्तिस्तत्राह - भ्रान्तिस्त्विति ॥ ४२ ॥
135343

135344 भ्रान्तिस्त्वसत्या वस्त्वेव प्रेक्षयातो न लभ्यते ।
135345 शशशृङ्गवदत्यच्छमतो ब्रह्मैव शिष्यते ॥ ४३ ॥
135346

135347 ननु भ्रान्तिः कथं ब्रह्मतां गच्छति तत्राह - भ्रान्तिस्त्विति । भ्रान्तौ यः
135348 सत्तास्फूर्त्यंशः स ब्रह्मतां गच्छति अन्यस्तु नास्त्येवेति न तदभिप्रायेणोक्तमिति
135349 भावः ॥ ४३ ॥
135350

135351 अनादिमध्यान्तमनन्तमच्छं समं शिवं शाश्वतमेकमेव ।
135352 सर्वां जरामोहविकारभारभ्रान्तिं विमुच्याम्बरभावमेहि ॥ ४४ ॥
135353

135354 सर्वभ्रान्तिबाधपरिशिष्टं ब्रह्म दर्शयन् रामं तद्भावस्थितौ स्थापयति -
135355 अनादीति । हे राम त्वं देहप्रसङ्गप्रसक्तां [देहप्रसक्तां इत्यपि पाठः ।]
135356 सर्वां जरामोहादिविकारभारभ्रान्तिं विमुच्य ब्रह्माकाशभावमेहि ।

135357 प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
135358
135359 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वा० उ० सत्यार्थोपन्यासयोगो
135360 नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥
135361
135362 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
135363 सत्यार्थोपन्यासयोगो नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥
135364
135365
135366 चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४
135367
135368 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
135369
135370 प्राप्तेषु सुखदुःखेषु यो नश्यति स नश्यति ।
135371 यो न नश्यत्यनाशोऽसावलं शास्त्रोपदेशनैः ॥ १ ॥
135372
135373 दृष्टसृष्टिर्जगत्तस्यादर्शनादेव संक्षयः ।
135374 इति यत्प्रस्तुतं तस्य वर्ण्यन्तेऽत्रोपपत्तयः ॥
135375
135376 वेदनोत्थं जगदहं चिति शाम्यत्यवेदनात् इति यदुक्तं
135377 तत्रोपपत्तीर्विवक्षुर्भगवान्वसिष्ठः प्रथमं नश्वरीभ्यः
135378 सुखदुःखानुभवत्रिपुटीभ्यः पृथक्कृत्यानश्वरमात्मानं
135379 दर्शयंस्तद्दर्शनादेव सर्वशास्त्रोपदेशानां चरितार्थतेत्याह - प्राप्तेष्विति ॥
135380 १ ॥
135381
135382 यस्य चेच्छोदयस्तस्य सन्त्यवश्यं सुखादयः ।
135383 ते चेत्सम्यक्चिकित्स्यन्ते पूर्वमिच्छैव मुच्यताम् ॥ २ ॥
135384
135385 यस्त्विच्छादिमान् स नित्यदुःखी नात्मा
135386 किंत्विच्छात्यागाद्युपायचिकित्सनीयसंसृतिरोगकोटावेवेत्याशयेनाह - यस्य चेति
135387 ॥ २ ॥
135388
135389 अहं जगदिदं भ्रान्तिर्नास्त्येव परमे पदे ।
135390 इदं शान्तमनालम्बं सर्वं निर्वाणमव्ययम् ॥ ३ ॥
135391
135392 यस्त्वविनाश्यात्मा तत्रेच्छाद्यभिमानी तदभिमन्तव्यं जगच्च न
135393 संभाव्यमेवेत्याह - अहमिति ॥ ३ ॥
135394
135395 अहं ब्रह्म जगच्चेति शब्दसंभ्रमविभ्रमः ।
135396 सर्वस्मिञ्छान्त आकाशे केन नामोपकल्पितः ॥ ४ ॥
135397
135398 एवं चाहमादिशब्दास्तत्र निर्विषया इत्याह - अहमिति ॥ ४ ॥
135399
135400 नेहास्त्यहं न च जगन्न च ब्रह्मादिशब्दकाः ।
135401 शान्तस्यैकस्य सर्वत्वात्कर्ता भोक्तेह कः कुतः ॥ ५ ॥
135402
135403 तदभावे दूरापास्तैव कर्तृभोक्त्रादिकथेत्याह - नेहेति ॥ ५ ॥
135404
135405 उपदेश्यातिशायित्वात्सर्वापह्नव एव च ।
135406 कृतोऽयं स च सत्यात्मा त एवाहं विशिष्यते ॥ ६ ॥
135407
135408 ननु सर्वापह्नवे उपदेशादिरप्यपह्नूयेत । तथा च तद्बोधोपायो न लभ्येत इति चेदस्तु

135409 नामैवम् | उपदेश्यस्य ब्रह्मणः
135410 सर्वापह्नवेऽप्यनपह्नवादपह्नूयमानानृतसर्वार्थेभ्यः
135411 पारमार्थिकसत्यप्रत्यगात्मस्वरूपातिशयवत्त्वाच्चापह्नवोपायेन
135412 तद्बोधानन्तरमुपदेशाद्युपायस्यानपेक्षणा चेत्याशयेनाह - उपदेश्येति |
135413 विशिष्यते परिशिष्यते अतिशय्यते च || ६ ||
135414
135415 अग्रस्थसिद्धसंचारो ज्ञायते नापि दारुणः |
135416 यथैकपार्श्वसंसुप्तनरः स्वप्नाभ्रगर्जितम् || ७ ||
135417
135418 अस्त्वेवं तथापि कथमदर्शनमात्रेण दृश्योपशमस्तत्राह - अग्रस्थेति | यथा
135419 पुरोभागेऽपि स्थितानामन्तर्धानशक्त्या अन्तर्हितानां सिद्धानां पिशाचादीनां च
135420 संचारो व्यवहारो दारुणो भयंकरोऽपि न ज्ञायते | यथा वा एकशय्याप्रदेशे
135421 सुप्तस्य नरान्तरस्य स्वप्ने प्रसिद्धानामभ्राणां गर्जितं दारुणमपि न ज्ञायते
135422 तच्चास्मद्दृष्ट्या नास्त्येव तद्वदित्यर्थः || ७ ||
135423
135424 ज्ञप्तौ नास्ति यतस्तेन सिद्धाचारो न लक्ष्यते |
135425 स्वभाव इति सर्वेण ज्ञप्तिस्थो ह्यनुभूयते || ८ ||
135426
135427 तदेवाह - ज्ञप्ताविति | सर्वेणापि द्रष्ट्रा स्वज्ञप्तिस्थोऽनुभूयते इति स्वभावो हि
135428 प्रसिद्ध इत्यर्थः || ८ ||
135429
135430 ज्ञप्तिरप्यात्मभूतैव सर्वं भाति हि तन्मयम् |
135431 तस्मात्साहं जगत्सर्वमभिन्नं परमात्मनः || ९ ||
135432
135433 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - ज्ञप्तिरपीति || ९ ||
135434
135435 ज्ञप्तिर्जगत्तया भाति संकल्पस्वप्नयोरिव |
135436 अनानावयवोदेति जलमूर्मितया यथा || १० ||
135437
135438 अनानावयवापि ज्ञप्तिर्नानावयवजगत्तया भाति || १० ||
135439
135440 एकात्मैवोदये ज्ञप्तेर्नानातामिव चागतः |
135441 अज्ञानात्स त्ववस्तुत्वात्प्रेक्षितो नोपलभ्यते || ११ ||
135442
135443 नानातामिवागत एक आत्मैव ज्ञप्तेरज्ञानाद्विवर्तरूप उदयः | स
135444 तूदयोऽवस्तुत्वात्तत्त्वदृशा प्रेक्षितो नोपलभ्यते || ११ ||
135445
135446 यथा स्वावयवानेव सर्वानवयवी भवेत् |
135447 नित्यानवयवं शान्तं ब्रह्मैवेदं तथा जगत् || १२ ||
135448
135449 यथाऽयमनवयवोऽपि जीवः स्वान् हस्तपादाद्यवयवान्
135450 कल्पयन्स्वप्नमनोरथादावयवी भवेत्तथा ब्रह्मापीत्यर्थः || १२ ||
135451
135452 भाण्डलक्षाणि धत्तेऽन्तश्चिद्रूपकनकेष्टिका |
135453 यदेव सा चेतयते जगदादीव वेत्ति तत् || १३ ||
135454
135455 चिद्रूपा कनकेष्टिका कुलाली चेतयते स्मरति || १३ ||
135456
135457 ब्रह्मैव कचतीवेदं सत्तयाच्छजगत्तया |
135458 चिद्रूपत्वाद्द्रवात्मत्वात्तरङ्गादितयाब्धिवत् || १४ ||
135459
135460 यद्यच्चेतयतेऽन्तस्तु जगदादीव पश्यति |

135461 अरूपमपि रूपं स्वं यन्न चेतयते न तत् ॥ १५ ॥
135462
135463 यन्न चेतयते नाध्यस्यति न तत्पश्यति ॥ १५ ॥
135464
135465 चेतनाचेतनत्वोक्ती तस्येशत्वात्स्वदेहगे ।
135466 उपदेशार्थमेवोक्ते न सद्विषयमर्थतः ॥ १६ ॥
135467
135468 ईशत्वान्मायाशबलत्वेन सर्वशक्तिसंपन्नत्वात्स्वदेहभूतमायागते । इदं तु
135469 वचनमर्थतः सद्विषयं परमार्थगोचरं नेत्यर्थः ॥ १६ ॥
135470
135471 न जगत्सन्न चैवासद्भासते चेतनाच्चिति ।
135472 अचेतनान्न कचति क इवार्थग्रहोऽत्र नः ॥ १७ ॥
135473
135474 अचेतनं चेतनं च स्पन्दास्पन्दवदात्मनः ।
135475 स्वायत्ते न कदर्थस्थे स्वस्थपाषाणवत्स्थिते ॥ १८ ॥
135476
135477 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - अचेतनमिति । स्वायत्ते स्वाधीने न कदर्थस्थे
135478 यत्नश्रमसाध्ये । यथा स्वस्थस्य निश्चलस्य स्फटिकपाषाणस्य
135479 स्वान्तर्गतप्रतिबिम्बसहस्रस्पन्दास्पन्दे न यत्नसाध्ये तद्वत्स्थिते ॥ १८ ॥
135480
135481 यस्येक्षितस्य नो सत्ता नाधारो न च कारणम् ।
135482 सोऽहमित्येव यो यक्षो न जाने कुत उत्थितः ॥ १९ ॥
135483
135484 सर्वकल्पनामूलस्यैकस्याहंकारस्यैव परीक्षणेन मिथ्यात्वावधारणे
135485 सर्वजगन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्याशयेनाह - यस्येति ॥ १९ ॥
135486
135487 यस्याहमिति यक्षस्य सत्तैवास्ति न सत्यतः ।
135488 अहो नु चित्रं तेनेमे भवन्तो विवशीकृताः ॥ २० ॥
135489
135490 सत्यतो वस्तुतः । सत्ता विद्यमानता ॥ २० ॥
135491
135492 काकतालीयवद्भ्रान्तमहं ब्रह्मणि भासते ।
135493 स्वमेव रूपं दृग्भ्रान्तौ केशोण्ड्रकमिवाम्बरे ॥ २१ ॥
135494
135495 काकतालीयवदाकस्मिकम् ॥ २१ ॥
135496
135497 ब्रह्मैवाहं जगच्चात्र कुतो नाशसमुद्भवौ ।
135498 अतो हर्षविषादानां किंत्वेव कथमास्पदम् ॥ २२ ॥
135499
135500 एवं च यत्फलितं तदाह - ब्रह्मैवेति । किमास्पदं विषय आश्रयश्च ॥ २२ ॥
135501
135502 सर्वेश्वरत्वादीशस्य विभातीदं प्रचेतितम् ।
135503 अचेतितं च नो भाति तेनाचेतितमस्तु ते ॥ २३ ॥
135504
135505 वर्णितां दृष्टसृष्टिकल्पनाममूद्य तत्फलमाह - सर्वेश्वरत्वादिति । ते तव
135506 अचेतितं जगददर्शनमस्तु । तदेव सर्वदृश्यमार्जनरूपा मुक्तिः फलमित्यर्थः ॥
135507 २३ ॥
135508
135509 काकतालीयवच्चित्त्वाज्जगतो भाति ब्रह्म खम् ।
135510 स्वप्नसंकल्पपुरवत्तत्तस्माद्भिद्यते कथम् ॥ २४ ॥
135511
135512 वर्णितरीत्या जगतोऽपि चित्त्वाद्ब्रह्म खमेव

135513 स्वप्नसंकल्पपुरवत्काकतालीयवदकस्मादन्यथा भाति। वस्तुतस्तु
135514 तज्जगत्तस्मात्कथं भिद्यते तद्भेदे सत्तास्फूर्त्यलाभेनालीकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः॥
135515 २४॥
135516
135517 यथोर्म्यादि जले वृक्षे यथा वा शालभञ्जिका।
135518 यथा घटादयो भूमौ तथा ब्रह्मणि सर्गता॥ २५॥
135519
135520 स्तिमिते जले यथा ऊर्म्यादि। अनुत्कीर्णे वृक्षकाष्ठे शालभञ्जिका। भूमौ
135521 चानुद्भूता घटादयस्तथेत्यर्थः॥ २५॥
135522
135523 अनाकृतावसंस्थाने स्वच्छे यदनुभूयते।
135524 तत्तदेवात उदितं किंनामाहं जगन्ति किम्॥ २६॥
135525
135526 संस्थाने निरवयवे। दृष्टान्ते यथाभ्रे इति वक्ष्यति॥ २६॥
135527
135528 मरुतः स्पन्दवैचित्र्यं सत्तयैव यथा तथा।
135529 ब्रह्मणो निःस्वभावस्य जगदाद्यहमादि च॥ २७॥
135530
135531 सत्ताभेदादर्शनादपि तन्मात्रत्वमित्याह - मरुत इति। निःस्वभावस्य निरविद्यस्य
135532 ॥ २७॥
135533
135534 यथाभ्रे लक्ष्यते वृक्षगजवाजिमृगादिता।
135535 असन्निवेशाकृतिनि सर्गाहन्ते तथापरे॥ २८॥
135536
135537 गजवाजिमृगादिता तत्तदाकारः तादृशसंनिवेशाकृतिशून्ये अभ्रे आकाशे नीहारे
135538 वा॥ २८॥
135539
135540 सर्गोऽवयववद्भाति सर्व एव परे शिवे।
135541 एवं तदुपमां विद्धि कार्यकारणवद्यथा॥ २९॥
135542
135543 अवयववत् वृक्षशाखावत्। कार्यं वटादिः कारणं तद्बीजादिस्तद्वद्यथा लोके
135544 सूक्ष्मार्थोपमानानि प्रसिद्धानि एवं तयोः सर्गब्रह्मणोरप्युपमां विद्धि॥ २९॥
135545
135546 अन्तःशान्तमनायासमनुपाधि गतभ्रमम्।
135547 जगत्यसंभवादेव व्योमवत्सममास्यताम्॥ ३०॥
135548
135549 वर्णितरीत्या जगत्याः जगतः स्वव्यतिरिक्तस्यासंभवादेव व्योमवत्समं
135550 निर्विक्षेपमास्यताम्॥ ३०॥
135551
135552 न भवन्तो न च वयं न जगन्ति न खादयः।
135553 सन्ति शान्तमशेषेण ब्रह्मेदं निर्भरं स्थितम्॥ ३१॥
135554
135555 निर्भरमतिवेलम्। पूर्णमिति यावत्॥ ३१॥
135556
135557 अशेषेष्वविशेषेषु शान्ताशेषविशेषता।
135558 सत्या सैवाहमित्याशुत्यक्त्वा मोक्षाय भाव्यताम्॥ ३२॥
135559
135560 चिदतिरिक्तरूपानिरूपणादशेषेषु पदार्थेष्वविशेषेषु सत्सु विशेषभ्रमं त्यक्त्वा
135561 शान्ताशेषविशेषता परमार्थसत्या सा चिदेवाहमिति भाव्यताम्॥ ३२॥
135562
135563 वेदनं बन्धनं विद्धि विद्धि मोक्षमवेदनम्।
135564 यथास्थितं यथाचारं भव शान्तमवेदनम्॥ ३३॥

यथाचारं विद्वदाचारं भूमिकाभ्यासमनतिक्रम्य ॥ ३३ ॥

द्रष्टा न दृश्यतां याति चितिर्नायाति चेत्यताम् ।
चेत्याभावादजगति कः किं चेतयते कथम् ॥ ३४ ॥

तत्त्वबोधदार्ढ्ये जडार्थचेतनप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह - द्रष्टेति ॥ ३४ ॥

द्रष्टृदृश्यदशाभावाज्जाग्रत्येव सुषुप्तिवत् ।
शरदाकाशकोशाभमसत्तोपममास्यताम् ॥ ३५ ॥

असत्तोपमं शून्यकल्पं न तु शून्यमेव ॥ ३५ ॥

तथैकब्रह्मचिद्रूपे पवनस्पन्दने यथा ।
अत्राचिद्बोधता सर्गो मोक्षो ब्रह्मैकबोधता ॥ ३६ ॥

ब्रह्मण्यज्ञानात्पवनस्पन्दवद्भेददर्शनम् । तथा च चिदचिद्भेददर्शनमेव
सर्गः ऐक्यदर्शनमेव तन्मोक्ष इति निष्कर्ष इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

चित्स्पन्दो ब्रह्ममरुतो यत्र सर्ग इति स्मृतः ।
नात्र चित्स्पन्दनंन् यत्स्यान्निर्वाणं तदुदाहृतम् ॥ ३७ ॥

बीजमन्तर्यथा वेत्ति स्वरूपं पल्लवादिकम् ।
तथा महाचिदन्तस्थं स्वरूपं वेत्ति सर्गताम् ॥ ३८ ॥

भेददर्शनस्यैव सर्गतां दृष्टान्तैरुपपादयति - बीजमित्यादिना ॥ ३८ ॥

पत्रादिवेदनाद्बीजं यथा पत्रादि तिष्ठति ।
परा चित्सर्गसंवित्तिस्तथा भवति सर्गता ॥ ३९ ॥

वेदनसमकालमेव तद्भावस्थितावप्येतादृश एव दृष्टान्त इत्याह - पत्रादीति
॥ ३९ ॥

यथा भावविकाराभाश्चित्पराः सर्गतास्तथा ।
सर्वे बीजानि दृष्टान्तास्तद्रूपा एव तन्मयाः ॥ ४० ॥

वृक्षस्य षड्भावविकारा अप्यत्र दृष्टान्ता इत्याह - यथेति ।
भावविकाराणामाभाः क्रमिकप्रतिभासाः बीजादिरूपेण स्थितायाश्चित एव
विकारत्वात्तन्मयाः ॥ ४० ॥

निर्विकारपरब्रह्ममयं सर्वमिदं जगत् ।
निर्विकारमनाद्यन्तमेवं विद्धि निरामयम् ॥ ४१ ॥

निजसंकल्पमात्रात्मा निजसंकल्पनात्क्षयी ।
द्वैताद्वैतविकारोऽयं संकल्पनगरं यथा ॥ ४२ ॥

शून्यत्वाकाशयोर्भेदो यादृशोऽवगतस्त्वया ।
भेदं निरात्मकं विद्धि तादृशं ब्रह्मसर्गयोः ॥ ४३ ॥

महाचिद्रूपिणी शान्ता या सत्ता ब्रह्मणः पुरा ।
स्वतः सेयमहंत्वं च मानवोऽस्मीत्यबोधतः ॥ ४४ ॥

135617 पुरा पूर्वसिद्धा सैव अबोधतो मानबोऽस्मीत्याकारेणाहंता चाज्जगत्ता च
135618 भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
135619
135620 ब्रह्मण्यस्मिञ्जगद्रूपे न किंचिदपि जायते ।
135621 जातमप्यथ नष्टं च न नश्यत्यम्बुवीचिवत् ॥ ४५ ॥
135622
135623 जातमपि न जायते । नष्टमपि न नश्यति ॥ ४५ ॥
135624
135625 पदार्थब्रह्मरूपेण ब्रह्मैवात्मनि तिष्ठति ।
135626 अवयवीवावयवे खे खं वारीव वारिणि ॥ ४६ ॥
135627
135628 पदार्थरूपेण ब्रह्मरूपेण च स्थितं ब्रह्म आत्मन्यविकृतस्वभावे तिष्ठति । यथा
135629 वृक्षः स्वावयवे ॥ ४६ ॥
135630
135631 निमेषादर्धभागेन देशाद्देशान्तरस्थितौ ।
135632 यद्रूपं संविदो मध्ये स स्वभाव उपास्यताम् ॥ ४७ ॥
135633
135634 वास्तवी स्थितिस्तु चितो निर्विषयैवेत्याह - निमेषादिति । प्राग्व्याख्यातमेतत् ॥ ४७ ॥
135635
135636 संक्षुब्धमक्षुब्धमिति द्विरूपं संवित्स्वरूपं प्रवदन्ति सन्तः ।
135637 श्रेयः परं येन समीहसे त्वं तदेकनिष्ठो भव माऽमतिर्भूः ॥ ४८ ॥
135638
135639 हे राम सन्तो विवेकिनः शास्त्रज्ञाः । संवित्स्वरूपमेकं संक्षुब्धं
135640 सविवर्तमज्ञानुभवसिद्धमपरमक्षुब्धंन् निर्विवर्तं
135641 कूटस्थपूर्णानन्दैकरसमिति द्विरूपं प्रवदन्ति । तयोर्मध्ये येन त्वं परं
135642 श्रेयः परमपुरुषार्थं समीहसे तदेकनिष्ठो भव । अपरीक्ष्य यत्किंचिद्ग्राही
135643 अमतिरविवेकी मा भूरित्यर्थः ॥ ४८ ॥
135644
135645 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
135646 परमार्थयोगोपदेशो नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥
135647
135648 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
135649 परमार्थयोगोपदेशो नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥
135650
135651
135652 पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५
135653
135654 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
135655
135656 देशाद्देशान्तरं दूरं प्राप्तायाः संविदः क्षणात् ।
135657 यद्रूपममलं मध्ये परं तद्रूपमात्मनः ॥ १ ॥
135658
135659 सप्रपञ्चाप्रपञ्चात्मवस्त्वखण्डैक्यदृष्टये ।
135660 सत्यानृतोभयाभासं ब्रह्मरूपं प्रपञ्च्यते ॥
135661
135662 संक्षुब्धमक्षुब्धमिति द्विरूपं ब्रह्म विरोधाभासोक्तिभिः
135663 प्रपञ्चयिष्यन्नक्षुब्धरूपं प्रथमं प्रागुक्तोपायपरिचितं
135664 तन्निष्ठताविधानाय स्मारयति - देशादिति । क्रमिकविषयद्वयान्तरालकाले
135665 यन्निर्विषयं रूपं तत्परमक्षुब्धमित्यर्थः ॥ १ ॥
135666
135667 गच्छञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नुन्मिषन्निमिषन्हसन् ।
135668 नूनंन् निरामयत्वाय नित्यमेतन्मयो भव ॥ २ ॥

135669
135670 एतन्मयो निर्विषयचिन्मात्रनिष्ठो नूनमवश्यं भव ॥ २ ॥
135671
135672 तत एव निराभासात्सत्यान्निर्वासनैषणात् ।
135673 यथास्थितं यथाचारमचलाऽमरशैलवत् ॥ ३ ॥
135674
135675 यथास्थितं जीवन्मुक्तस्थितिमनतिक्रम्य यथाचारं स्वकुलाचारमप्यनतिक्रम्य
135676 व्यवहरन्नपि ततस्तादृशनिष्ठायाः सकाशादचला नचलैव । नञर्थोऽयमकारो न
135677 नञ् । अचला तन्निष्ठतैव विद्येत्यर्थः ॥ ३ ॥
135678
135679 एतद्रूपमविद्यायाः प्रेक्षिता यन्न लभ्यते ।
135680 प्रेक्षिता लभ्यते चेत्सा तद्विद्यैव पराभवत् ॥ ४ ॥
135681
135682 वक्ष्यमाणोपयोगितया तद्विरुद्धामविद्यां लक्षयति - एतदिति । प्रेक्षिता
135683 प्रमाणैर्विमृष्टा ॥ ४ ॥
135684
135685 अविद्यासंभवाच्चेत्यचित्त्वे संभवतः क्व किम् ।
135686 चेत्यते कथमेवान्तः शान्तिरेव बलोदिता ॥ ५ ॥
135687
135688 चेत्यचित्त्वे चिच्चेत्यभेदौ । भेदासंभवे च स्वान्तरेव कथं चेत्यते चेतनाय
135689 व्याप्रियते । अतो विमर्शे शान्तिर्निर्वेद्यवेदनचिन्मात्रस्थितिरेव बलादुदितेत्यर्थः ॥ ५ ॥
135690
135691 सत्यं ब्रह्म जगच्चैकं स्थितमेकमनेकवत् ।
135692 सर्वं वाऽसर्ववद्भाति शुद्धंन् चाशुद्धवत्ततम् ॥ ६ ॥
135693
135694 विद्याविद्यामिश्रितया आन्तरालिकभूमिकारूढविवेकिदृष्ट्या तु ब्रह्म
135695 नियतैकरूपमप्यनियतविरुद्धनानास्वभावमिव तिष्ठतीति विरोधाभासैः
135696 प्रमाणयुक्त्यनुभवादिभिश्चासर्गसमाप्तेस्तत्प्रपञ्चयति - सत्यमित्यादिना ।
135697 ब्रह्म जगच्च सत्यं परमार्थत एकमेव तदेकमेव अनेकवत्तद्विरुद्धरूपेण
135698 स्थितमिति योज्यम् । एवमग्रेऽपि । सर्वं पूर्णम् ॥ ६ ॥
135699
135700 अशून्यं शून्यमिव च शून्यंन् वाऽशून्यवत्स्फुटम् ।
135701 स्फारमस्फारमिव तदस्फारं स्फारसन्निभम् ॥ ७ ॥
135702
135703 शून्यमिव प्रलये । अशून्यवत्सर्गे । कालतो देशतस्तु स्फारम् ॥ ७ ॥
135704
135705 अविकारं विकारीव समं शान्तमशान्तवत् ।
135706 सदेवासदिवादृश्यं तदेवातदिवोदितम् ॥ ८ ॥
135707
135708 अदृश्यं द्रष्टुमशक्यमित्यसदिव ॥ ८ ॥
135709
135710 अविभागं विभागीव निर्जाड्यं जडवद्गतम् ।
135711 अचेत्यंन् चेत्यभावीव निरंशं सांशशोभनम् ॥ ९ ॥
135712
135713 सांशमिव शोभनं शोभमानम् ॥ ९ ॥
135714
135715 अनहं सोऽहमिव तदनाशमिव नाशवत् ।
135716 अकलङ्कं कलङ्कीव निर्वेद्यं वेद्यवाहिवत् ॥ १० ॥
135717
135718 नाशवदिव । वेद्यं वहति प्रथनेन निर्वहति तच्छीलमिव ॥ १० ॥
135719
135720 आलोकि ध्वान्तघनवन्नववच्च पुरातनम् ।

135721 परमाणोरपि तनु गर्भीकृतजगद्गणम् ॥ ११ ॥
135722
135723 आलोकि स्वप्रकाशम् । राहोः शिर इतिवद्भेदकल्पनादिभिः ॥ ११ ॥
135724
135725 सर्वात्मकमपि त्यक्तदृष्टं कष्टेन भूयसा ।
135726 अजालमपि जालाढ्यं चाशेषवदनेकधा ॥ १२ ॥
135727
135728 भूयसा यज्ञदानतपश्चित्तशुद्धिवैराग्यश्रवणमननादिना कष्टेन
135729 पुरुषप्रयत्नेन त्यक्तं दृष्टं दृश्यजातं येन । अनेकधा स्थितमप्यशेषवत्
135730 द्वितीयपरिशेषशून्यम् ॥ १२ ॥
135731
135732 निर्मायमपि मायांशुमण्डलामलभास्करम् ।
135733 ब्रह्म विद्धि विदांनाथमपामिव महोदधिम् ॥ १३ ॥
135734
135735 मायालक्षनस्यांशुमण्डलस्य रश्मिजालस्यामलभास्कररूपम् । वित्
135736 वेदनमात्रस्वरूपमपि । अप्यर्थे हिशब्दः । विदां सर्ववेदनानां नाथं
135737 स्वामिभूतमिव सर्वज्ञम् ॥ १३ ॥
135738
135739 जगद्रत्नमहाकोशं तुलायां तूलकाल्लघु ।
135740 मायामरीचिशशिनमपि नेक्षणगोचरम् ॥ १४ ॥
135741
135742 ब्रह्माण्डात्मना जगद्रत्नमहाकोशम् । गुरुतममपि विवेकतुलायां तोलने
135743 गुरुत्वमात्रस्यानृतत्वात्तूललवादपि लघु ॥ १४ ॥
135744
135745 अनन्तमपि निष्पारं न च क्वचिदपि स्थितम् ।
135746 आकाशे वनविन्यासनगनिर्माणतत्परम् ॥ १५ ॥
135747
135748 अनन्तं कालतः निष्पारं देशतः । तथापि क्वचिद्देशे काले वा नावस्थितम् । आकाशे
135749 शून्यदेशेऽपि ॥ १५ ॥
135750
135751 अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ।
135752 गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ १६ ॥
135753
135754 अकर्तृकर्मकरणमकारणमकारकम् ।
135755 अन्तःशून्यतयैवैतच्चिराय परिपूरितम् ॥ १७ ॥
135756
135757 परिपूरितं कर्त्रादिकारकैः ॥ १७ ॥
135758
135759 जगत्समुद्गकमपि नित्यं शून्यमरण्यवत् ।
135760 अनन्तशैलकठिनमप्याकाशलवान्मृदु ॥ १८ ॥
135761
135762 प्रत्येकं प्रत्यहं प्रायः पुराणं पेलवं नवम् ।
135763 आलोकमन्धकाराभंन् तमस्त्वालोकमाततम् ॥ १९ ॥
135764
135765 प्रत्येकं प्रतिवस्तु । प्रत्यहं प्रतिकालम् । जगत्तिरोभावकत्वात्तमः । अप्यर्थे तु
135766 शब्दः ॥ १९ ॥
135767
135768 प्रत्यक्षमपि दुर्लक्ष्यंन् परोक्षमपि चाग्रगम् ।
135769 चिद्रूपमेव च जडं जडमेव चिदात्मकम् ॥ २० ॥
135770
135771 अहमेवानहंभावमनहं वाऽहमेव च ।
135772 अन्यदेव तदेवाहमहमेवान्यदेव तत् ॥ २१ ॥

135773
135774 अनहंन् युष्मदर्थः। अन्यत् इदमर्थं इत्यपौनरुक्त्यम्॥ २१॥
135775
135776 अस्य पूर्णार्णवस्यान्तरिमे त्रिभुवनोर्मयः।
135777 स्फुरन्त इव तिष्ठन्ति स्वभावद्रवतात्मकाः॥ २२॥
135778
135779 उक्तेष्वर्थेषु मायामात्रत्वमभिप्रेत्योपपत्तीराह - अस्येत्यादिना॥ २२॥
135780
135781 बिभर्ति सर्वमङ्गस्थं तुषारमिव शुक्लताम्।
135782 भाति सर्वस्त्वनेनैव तुषारेणेव शुक्लता॥ २३॥
135783
135784 अदेशकालावयवोऽप्येष देवो दिवानिशम्।
135785 असज्जगत्तनोतीव यथा वारितरङ्गकम्॥ २४॥
135786
135787 एतस्मिन्विकसन्तीमा विपुलाकाशकानने।
135788 जगज्जरठमञ्जर्यः प्रसरत्पत्रपञ्चकाः॥ २५॥
135789
135790 प्रसरन्ति दलस्थानीयानि पञ्चभूतलक्षणपञ्चकानि यासाम्॥ २५॥
135791
135792 एष स्वप्रतिबिम्बस्य स्वयमालोकनेच्छया।
135793 अत्यन्तनिर्मलाकारः स्वयं मुकुरतां गतः॥ २६॥
135794
135795 स्वप्रतिबिम्बस्य वर्णितस्य जीवजगद्रूपस्याकारान्तरस्य। मुकुरतां दर्पणताम्।
135796 अपरिच्छिन्नब्रह्मसंविदि वृक्षो गगनोदुम्बरस्तदीयफलकल्पस्य ब्रह्माण्डस्य
135797 स्वेच्छाकल्पिते त्रैलोक्यावयवे उज्ज्वला दीप्यमानाश्चन्द्रसूर्यादयस्तेभ्य
135798 उद्यच्चक्षुरादिकरणजालं च जीवभूतस्यात्मनः सर्गोपलम्भे रूपादिदर्शने
135799 उपकरणतया चमत्कुर्वन्तीत्यर्थः॥ २६॥
135800
135801 व्योमवृक्षफलस्यास्य स्वेच्छावयव उज्ज्वलाः।
135802 सर्गोपलम्भ उद्यच्च चमत्कुर्वन्ति संविदि॥ २७॥
135803
135804 अन्तस्थेन बहिष्ठेन नानानानातयात्मनि।
135805 एष सोऽन्तर्बहिर्भाति भावाभावविभावया॥ २८॥
135806
135807 स एष परमात्मा अन्तस्थेन वासनामयप्रपञ्चेन बहिष्ठेन भुवनात्मना
135808 जाग्रत्स्वप्नयोर्नानातया सुषुप्तावनानातया च भावाभावविभावनया
135809 स्वयमेवान्तर्बहिश्च भाति नान्यदतोऽणुमात्रमप्यस्तीत्यर्थः॥ २८॥
135810
135811 एतद्रूपा पदार्थश्रीरेतस्मिन्नेतदिच्छया।
135812 चमत्करोत्येतदर्थं जिह्वेव स्वास्यकोटरे॥ २९॥
135813
135814 एतदेव प्रपञ्चयति - एतद्रूपेत्यादिना॥ २९॥
135815
135816 अस्याम्भसो द्रवत्वं यत्तदिदं जगदुच्यते।
135817 संवित्स्वादूपलम्भाङ्गं भुवनावर्तवृत्तिमत्॥ ३०॥
135818
135819 संविदैव स्वादु यथा स्यात्तथा उपलभ्यन्त इत्युपलम्भान्यङ्गानि
135820 रूपरसाद्येकदेशा यस्य॥ ३०॥
135821
135822 शाम्यत्यत्र पदार्थश्रीः सर्वासामेव भास्वति।
135823 एतस्मादेव चोदेति स्वालोक इव तेजसः॥ ३१॥
135824

135825 सर्वासामेव सूर्यचन्द्राग्निकरणादिभासां रूपादिपदार्थश्रीरत्रास्मिन्नेव भास्वति
135826 सुषुप्तप्रलययोः शाम्यति जाग्रत्स्वप्रयोश्चैतस्मादेवोदेति |यथा सूर्यादितेजसः
135827 स्वालोकः प्रभामण्डलम् || ३१ ||
135828
135829 इदमेव जगत्सर्वं शुक्लत्वं तुहिने यथा |
135830 अतए एताः प्रवर्तन्ते विद इन्दोरिवांशवः || ३२ ||
135831
135832 इदं ब्रह्म | अतोऽस्या विदश्चिद्रूपब्रह्मणः सकाशात् | एताः पदार्थश्रियः | ३२ ||
135833
135834 एतस्माद्रङ्गतोऽनङ्गाज्जगच्चित्रमिदं स्थितम् |
135835 विद्ध्यभावविकारादिशान्तमेतन्मयं ततम् || ३३ ||
135836
135837 अनङ्गान्निरवयवाद्रङ्गतो रञ्जकद्रव्यात् |
135838 जन्मादिभावविकारैरादिपदात्स्वगतवैचित्र्यैश्च शून्यम् | एतन्मयं चिन्मयमेव
135839 विद्धि || ३३ ||
135840
135841 अस्माद्वनतरोरेताः स्वरूढा गगनाङ्गणे |
135842 दृश्यशाखाः प्रवर्तन्ते जगज्जालगुलुच्छकाः || ३४ ||
135843
135844 व्ययोदयवती नूनमत्र दृश्यतरङ्गिणी |
135845 नानातानन्तकुसुमा वहत्यविचलाचले || ३५ ||
135846
135847 अत्र एतस्मिन्नविचले अचले पर्वते व्ययोदयौ ह्रासवृद्धी तद्वती दृश्यलक्षणा
135848 तरङ्गिणी यदी वहति || ३५ ||
135849
135850 अस्मिन्व्योमात्मके रङ्गे भुवनाभिनयभ्रमैः |
135851 नृत्यत्यविरतारम्भं वारैर्नियतिनर्तकी || ३६ ||
135852
135853 वारैः कल्पभेदरूपैर्वासरैर्नियतोत्सववासरैश्च || ३६ ||
135854
135855 जगत्कोटिमहाकल्पकल्पोन्मेषनिमेषणः |
135856 विताने नाट्यते भूयो जन्यते कालबालकः || ३७ ||
135857
135858 तया नियतिनर्तक्या ब्रह्मरङ्गमायाविताने काललक्षणः स्वबालकः पुत्रो
135859 भूयोभूयो नाट्यते उपसंहृत्य च भूयो जन्यते | स कीदृशः | जगतां
135860 ब्रह्माण्डानां कोटयो महाप्रलया अवान्तरप्रलयाश्च नेत्रोन्मेषनिमेषणे यस्य
135861 तथाविधः || ३७ ||
135862
135863 उद्यत्स्वपि जगत्स्वेष शान्तमेवावतिष्ठते |
135864 अनिच्छ एव मुकुरः प्रतिबिम्बशतेष्विव || ३८ ||
135865
135866 अनिच्छ इच्छादिविक्रियाशून्यः || ३८ ||
135867
135868 भूतानां वर्तमानानां सर्गाणां संभविष्यताम् |
135869 एषोऽकारणकं बीजं सर्गाणामिव कारणम् || ३९ ||
135870
135871 भौतिकसर्गाणां कारणं भूतपञ्चकमिव || ३९ ||
135872
135873 अस्योन्मेषो जगल्लक्ष्मीर्निमेषः प्रलयागमः |
135874 अनुन्मेषनिमेषोऽसावात्मन्येवावतिष्ठते || ४० ||
135875
135876 उन्मेषो निमेषश्च समा यस्य | निर्मायस्त्वसौ अनुन्मेषनिमेषः | अत एव

135877 स्वात्मन्येवावतिष्ठते ॥ ४० ॥
135878
135879 उद्यन्त्यमूनि सुबहूनि महामहान्ति सर्गागमप्रलयजन्मदशा जगन्ति ।
135880 सर्वाणि तान्ययमपारस्वरूप एव प्रस्पन्दनानि मरुदेव यथास्व शान्तम् ॥ ४१ ॥
135881
135882 परिमाणतो महान्ति च तानि कालसंख्यावैभवादितो महान्ति च महामहान्ति जगन्ति
135883 ब्रह्माण्डास्तेषां तदन्तर्गतपदार्थानां च सर्गः अगमनमगमः स्थितिः
135884 प्रलयश्च तत्र प्राणिनां जन्म देहपरिग्रहः बाल्यादिदशा जाग्रदादिदशा
135885 उत्कर्षापकर्षदशाश्चेत्यमूनि चिदाकाशे उद्यन्ति तानि
135886 सर्वाण्यपारोऽपरिच्छिन्नस्वरूपश्चिदाकाश एव यथा मरुत्प्रस्पन्दनानि मरुदेव न
135887 वस्त्वन्तरमिति बुद्ध्वाशान्तमास्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥
135888
135889 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उ०
135890 परब्रह्मस्वरूपवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥
135891
135892 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
135893 परब्रह्मस्वरूपवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥
135894
135895 षट्त्रिंशः सर्गः ३६
135896
135897 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
135898
135899 चमत्कुर्वन्त्यथानर्था आवर्ता इव वारिणि ।
135900 एकस्वभावाः सकला यथा वारितरङ्गकाः ॥ १ ॥
135901
135902 तुच्छस्यानिच्छतो भोगो न बन्धायेति वर्ण्यते ।
135903 इच्छैव परमो बन्धस्तत्त्यागान्मुक्तिरित्यपि ॥
135904
135905 इह सर्वे पदार्था विरुद्धानेकरूपा अविरुद्धैकरूपाश्च भासन्ते तत्र प्रथमं
135906 रूपं रागद्वेषाद्युद्भवेन दुःखहेतुत्वादनर्थरूपं द्वितीयं तु तदुपशमेन
135907 मोक्षोपयोगीति दर्शयति - चमत्कुर्वन्तीति । सकलाः पदार्था वारिण्यावर्ता इव
135908 भिन्नरूपाः प्रथमं चमत्कुर्वन्ति इच्छोत्पादनेन चित्तं भ्रमयन्ति ।
135909 अथानन्तरमनर्था रागद्वेषनरकादिरूपाः पर्यवस्यन्ति । यथा तरङ्गकाः वारि
135910 जलमात्रं तथा एकस्वभावास्तु न चमत्कुर्वन्ति नाप्यनर्था इति भावः ॥ १ ॥
135911
135912 सर्वस्यैवास्य विश्वस्य निर्ज्ञेयज्ञेयरूपिणी ।
135913 परमाकाशतारूपं परोपशमसंश्रया ॥ २ ॥
135914
135915 किं तदविरुद्धं रूपं येन रूपेणैकस्वभावास्तद्दर्शयति - सर्वस्यैवेति ।
135916 सर्वस्याप्यस्य विश्वस्य सत्तामात्ररूपा परमाकाशतैव तादृशं रूपं सा च
135917 सर्वेभ्यो ज्ञेयेभ्यो विशेषरूपेभ्यो निष्कृष्य ज्ञेयं यत्सन्मात्रं तद्रूपिणी अत एव
135918 परेण समाधिलक्षणेनोपशमेन संश्रयो यस्यास्तथाविधा ॥ २ ॥
135919
135920 बालचिन्ता पुरोव्योम्नि न किंचिदपि मे यथा ।
135921 तथेदं तत्त्वतो विश्वं सत्यं तु शिशुचेतसि ॥ ३ ॥
135922
135923 प्रसिद्धे व्योम्नि बालबुद्धिवेद्यं यक्षपिशाचादिभीषणरूपं प्रौढबुद्धिवेद्यं
135924 तन्निष्कृष्टं शुद्धरूपं च दृष्टान्ततया प्रसिद्धमित्याह - बालेति । बालस्य
135925 चिन्ता चिन्तनकल्पितरक्षःपिशाचादिरूपं प्रौढस्य दृष्ट्या यथा न किंचिदस्ति तथा
135926 विदुषो मे दृष्ट्या विश्वं नास्ति ॥ ३ ॥
135927
135928 अरूपालोकमननं शिलापुत्रकसैन्यवत् ।

135929 रूपालोकमनस्कारा भान्ति केवात्र विश्वता ॥ ४ ॥
135930
135931 शिलापुत्रकसैन्यवदरूपालोकमननमेव विश्वं विद्वद्दृशा तत्र विश्वता केव।
135932 अज्ञदृशा तु रूपालोकमनस्कारा भान्ति ॥ ४ ॥
135933
135934 रूपालोकमनस्कारसारश्चिन्मात्रतां विना।
135935 न लभ्यतेऽसावपरं व्योमेवात्र क्व विश्वता ॥ ५ ॥
135936
135937 रूपालोकमनस्कारयोरपि तत्त्वतो विमर्शे चिन्मात्रातिरिक्तं रूपं दुर्लभं दूरे
135938 ताभ्यां विश्वतासिद्धिरित्याह - रूपेति ॥ ५ ॥
135939
135940 विदो वित्त्वं जगद्भ्रान्तिरवित्त्वं तु न विभ्रमः।
135941 वित्त्वावित्त्वे त्वदायत्ते चित्ताचित्ते यथा तव ॥ ६ ॥
135942
135943 तथा च विदो वेदितृपुरुषस्य वित्त्वमेव जगद्भ्रान्तिः अवेदितृत्वमेव न विभ्रमः
135944 सर्वविभ्रमशन्तिरिति फलितम्। तच्च स्मृत्यस्मृतिवत्स्वायत्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥
135945
135946 परमाकाशरूपत्वाच्चिद्व्योम्नो वितताकृतेः।
135947 न स्वभावविपर्यासः कश्चित्संभवति क्वचित् ॥ ७ ॥
135948
135949 अपरं व्योमेव इति यदुक्तं तद्विशदयति - परमाकाशेति। न हि चिज्जडीभवति न वा
135950 व्योम मूर्तिर्भवतीति भावः ॥ ७ ॥
135951
135952 तन्मयस्यास्य विश्वस्य न स्वभावविकारिता।
135953 विद्यते प्रेक्ष्यमाणापि किमु साम्य भविष्यति ॥ ८ ॥
135954
135955 ब्रह्मदर्शनबाध्यत्वादपि जगन्न ब्रह्मविकार इत्याह - तन्मयस्येति। या यत्र
135956 प्रेक्ष्यमाणापि न विद्यते बाध्यते अस्य सा किमु भविष्यति उत्पत्स्यते स्थास्यते वा।
135957 नैतत्संभावितमित्यर्थः ॥ ८ ॥
135958
135959 सर्वं चिद्व्योम चैवेदं न सत्त्वमहमित्यपि।
135960 विकाराद्यस्ति न ज्ञप्तावज्ञप्तिं न लभेत्क्वचित् ॥ ९ ॥
135961
135962 अभिमन्तव्यविकारनिरासन्यायेनाभिमन्तृविकारोऽपि निरसनीय इत्याह - सर्वमिति।
135963 विकार आदिपदाद्बाधश्च ज्ञप्तौ चिदात्मनि नास्त्यतः क्वचिदप्यज्ञप्तिं चिद्व्यतिरिक्तम्
135964 ॥ ९ ॥
135965
135966 सर्वं शान्तं शिवं शुद्धं त्वमहंतादिविभ्रमम्।
135967 न किंचिदपि पश्यामि व्योमजं काननं यथा ॥ १० ॥
135968
135969 संविदाकाशशून्यत्वं यत्तद्विद्धि वचो मम।
135970 इदं त्वत्संविदाकाशे स्वयमात्मनि तिष्ठति ॥ ११ ॥
135971
135972 इत्थं च मदीयमुपदेशवचो यत्तदपि संविदाकाशरूपं शून्यत्वं विद्धि।
135973 यस्मादिदं वचस्त्वत्संविदाकाशरूपे आत्मन्येव स्वयं तिष्ठति न जडस्वरूपे।
135974 शब्दतत्त्वस्यापि चिद्रूपस्फोटात्मनैव निष्कर्षे पर्यवसानादिति भावः ॥ ११ ॥
135975
135976 पदमाहुः परं सद्यदनिच्छोदयमासितम्।
135977 पाषाणपुरुषस्येव चित्रस्थस्येव चासनम् ॥ १२ ॥
135978
135979 एवं मेयमातृमानानां चिन्मात्रत्वे सिद्धे इच्छाविषयादेरभावादनिच्छोदयं
135980 यदासितमवस्थानं तदेव परमं पदमाहुः ॥ १२ ॥

135981
135982 स विश्रान्तमना मौनी यस्य प्रकृतकर्मसु ।
135983 स्पन्दो दारुनरस्येव विगतेच्छमनाकुलम् ॥ १३ ॥
135984
135985 इच्छाभावेऽपि जीवनहेतुव्यवहारसिद्धिमाह - स इति ॥ १३ ॥
135986
135987 अन्तःशून्यं बहिःशून्यं विरसं गतवासनम् ।
135988 जगद्वेणोरिव ज्ञस्य जीवतो भाति जीवनम् ॥ १४ ॥
135989
135990 एवं व्यवहारेण जीवतो ज्ञस्य कथं जगद्भाति तदाह - अन्तरिति ।
135991 वेणोर्वंशनालस्येवान्तर्बहिश्च शून्यम् ॥ १४ ॥
135992
135993 यस्य न स्वदते दृश्यमदृश्यं स्वदते हृदि ।
135994 सबाह्याभ्यन्तरं शान्तः स वितीर्णो भवार्णवात् ॥ १५ ॥
135995
135996 न स्वदते न रोचते ॥ १५ ॥
135997
135998 उच्यन्तां शब्दजालानि वंशवद्गतवासनम् ।
135999 रसेनानङ्गलग्नेन प्रकृतानन्यचोदनैः ॥ १६ ॥
136000
136001 अस्वदनमेव प्रतीन्द्रियविषयं प्रपञ्चयंस्तदुत्तीर्णतां दर्शयति -
136002 उच्यन्तामित्यादिना । प्रकृतः प्रस्तुतः
136003 प्रारब्धशेषक्षयस्तदुपयुक्तान्यशब्दोच्चारणरहितैर्व्यवहारैरनङ्गलग्नेन
136004 व्यवहाराङ्गदेहादावहंममतासंबन्धरहितेन रसेन माधुर्येण
136005 वंशवन्मुरलीवद्गतवासनं यथा स्यात्तथा शब्दजालान्युच्यन्तामुच्चार्यन्तां
136006 वागिन्द्रियेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥
136007
136008 स्पृश्यन्तां स्पर्शनीयानि यथाप्राप्तान्यवासनम् ।
136009 कूटागारवदक्षुब्धमनिच्छममनोदयम् [मनोदयमित्यार्षम् ।] ॥ १७
136010 ॥
136011
136012 एवं त्वगिन्द्रियेण त्वया नटभटवेश्यादिकूटनिवासगृहेणेवानिच्छममनोदयं
136013 च स्पर्शनीयानि स्रक्चन्दनादीनि स्पृश्यन्ताम् ॥ १७ ॥
136014
136015 स्वाद्यन्तां रसजालानि विगतेच्छाभयैषणम् ।
136016 अपरागाभिलषणं यथाप्राप्तानि दर्विवत् ॥ १८ ॥
136017
136018 दृश्यन्तां रूपजालानि पुनः प्राप्तान्यवासनम् ।
136019 अरसं निर्मनोमानमगर्वं चित्रनेत्रवत् ॥ १९ ॥
136020
136021 अरसमनिच्छम् । निर्मनोमानं मनो मीयते निर्मीयते येन वासनाजालेन तद्रहितम् ।
136022 अगर्वं निरभिमानम् । चित्रलिखितपुरुषादिनेत्रवत् ॥ १९ ॥
136023
136024 जिघ्रयन्तांन् गन्धपुष्पाणि विगतेच्छमवासनम् ।
136025 स्पन्दबन्धोपलघ्नानि त्यागाय वनवातवत् ॥ २० ॥
136026
136027 जिघ्रयन्तां घ्रायन्ताम् । अशिति जिघ्रादेशश्छान्दसः । जिघ्रन्तां इति पाठे
136028 विकरणव्यत्ययः । अपानोपनीतं [अपानोपनीतमिति ऊर्ध्वं प्राण उन्नयत्यपानः
136029 प्रत्यगस्यतीति कठवल्लीश्रुत्यनुरोधेनेति ज्ञेयम् ।] गन्धं स्पन्देन
136030 बध्नात्यसङ्गपाप्मनेति स्पन्दबन्धो घ्राणं तदुपलघ्नानि । त्यागाय न तु रागाय ॥
136031 २० ॥
136032

136033 इति चेद्विरसत्वेन बोधयित्वा चिकित्सिताः।
136034 न भोगरोगास्तद्वच्च शान्त्यै नास्ति कथैव च॥ २१॥
136035
136036 इति उक्तरीत्या अनुक्तेष्वपि कर्मेन्द्रियविषयेषु तद्वत्प्राग्वत् चाज्ज्ञानेन्द्रियवत्त
136037 विरसत्वेन निःसारत्वेन मनो बोधयित्वा भोगरोगाश्चेन्न चिकित्सितास्तदा दुःखशान्त्यै
136038 कथैव नास्ति चादनर्थपरम्परोद्भवश्चास्तीत्यर्थः॥ २१॥
136039
136040 यः स्वादयन्भोगविषं रतिमेति दिने दिने।
136041 सोऽग्नौ स्वमूर्तिं ज्वलिते कक्षमक्षयमुज्झति॥ २२॥
136042
136043 तदेवाह - य इति। कक्षं तृणपूलम्। अक्षयमखण्डितम्। अजस्रमिति यावत्। उज्झति
136044 क्षिपति॥ २२॥
136045
136046 निरिच्छत्वं समाधानमाहुरागमभूषणाः।
136047 यथा शाम्येन्मनोऽनिच्छं नोपदेशशतैस्तथा॥ २३॥
136048
136049 अतो भोगेच्छात्याग एव म् मनःशान्तौ मुख्यो हेतुरिति स्तौति - निरिच्छत्वमिति॥ २३॥
136050
136051 इच्छोदयो यथा दुःखमिच्छाशान्तिर्यथा सुखम्।
136052 तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकेऽनुभूयते॥ २४॥
136053
136054 नापि ब्रह्मलोके इति। तथा चोक्तं ययातिना - यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं
136055 महत्सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्। इति॥ २४॥
136056
136057 इच्छामात्रं विदुश्चित्तं तच्छान्तिर्मोक्ष उच्यते।
136058 एतावन्त्येव शास्त्राणि तपांसि नियमा यमाः॥ २५॥
136059
136060 एतावन्त्येतावन्मात्रपर्यवसितानि॥ २५॥
136061
136062 यावती यावती जन्तोरिच्छोदेति यथा यथा।
136063 तावती तावती दुःखबीजमुष्टिः प्ररोहति॥ २६॥
136064
136065 यथा यथेच्छा तनुतां याति जन्तोर्विवेकतः।
136066 तथा तथोपशाम्यन्ति दुःखचिन्ताविषूचिकाः॥ २७॥
136067
136068 यथा यथेच्छा घनतां याति लोकस्य रागतः।
136069 तथा तथा विवर्धन्ते दुःखचिन्ताविषोर्मयः॥ २८॥
136070
136071 लोकस्य जनस्य॥ २८॥
136072
136073 इच्छा चिकित्स्यते व्याधिर्न स्वयत्नौषधेन चेत्।
136074 तदत्र बलवन्मन्ये विद्यते नौषधान्तरम्॥ २९॥
136075
136076 तच्चिकित्सायां च धैर्यलक्षणः पुरुषप्रयत्न एवौषधं नान्यदित्याह - इच्छेति
136077 ॥ २९॥
136078
136079 इच्छोपशमनं कर्तुं यदि कृत्स्नं न शक्यते।
136080 स्वल्पमप्यनुगन्तव्यंन् मार्गस्थो नावसीदति॥ ३०॥
136081
136082 स्वल्पमपीति। अल्पाल्पेच्छानिरोधाभ्यासक्रमेण सर्वत उपशमोद्युक्तेन
136083 भाव्यमित्यर्थः। मार्गस्थः सन्मार्गप्रविष्टः॥ ३०॥
136084

136085 यस्त्विच्छातानवे यत्नं न करोति नराधमः |
136086 सोऽन्धकूपे स्वमात्मानं दिनानुदिनमुज्झति || ३१ ||
136087
136088 दिनानुदिनं प्रतिदिनम् || ३१ ||
136089
136090 दुःखप्रसवशालिन्या बीजमिच्छैव संसृतेः |
136091 सम्यग्ज्ञानाग्निदग्धा सा न भूयः परिरोहति || ३२ ||
136092
136093 आत्यन्तिकेच्छाबाधस्तु ज्ञानेन तन्मूलनाशादेवेत्याह - दुःखेति || ३२ ||
136094
136095 इच्छामात्रं हि संसारो निर्वाणं तदवेदनम् |
136096 इच्छानुत्पादने यत्नः क्रियतां किं वृथाभ्रमैः [वृथाश्रमैः
136097 इत्युभयत्र पाठः |] || ३३ ||
136098
136099 तस्या अवेदनमसत्त्वापादनम् | विद सत्तायाम् भावे ल्युट् | वृथाभ्रमैर्यत्नान्तरैः
136100 || ३३ ||
136101
136102 शास्त्रोपदेशगुरवः प्रेक्ष्यन्ते किमनर्थकम् |
136103 किमिच्छाननुसंधानसमाधिर्नाधिगम्यते || ३४ ||
136104
136105 इच्छाप्रशमनयत्नाभावे शास्त्रादिवैयर्थ्यमपीत्याह - शास्त्रेति |
136106 समाधिश्चित्तसमाधानोपायः किं नाधिगम्यते किमर्थं नाश्रीयते || ३४ ||
136107
136108 यस्येच्छाननुसंधानमात्रे दुःसाध्यता मतेः |
136109 गुरूपदेशशास्त्रादि तस्य नूनं निरर्थकम् || ३५ ||
136110
136111 मतेः स्वविवेकात् || ३५ ||
136112
136113 इच्छाविषविकारिण्यामन्त एव नृणामलम् |
136114 दुःखप्रसरकारिण्या हरिण्या जन्म जङ्गले || ३६ ||
136115
136116 इच्छाविषविकारिण्यं संसृतौ नृणामन्तो मृत्युरेव | यथा हरिण्या
136117 व्याघ्रादिसंकुले जङ्गले मृत्युरेव तद्वत् || ३६ ||
136118
136119 न वालीक्रियते त्वीषदात्मज्ञानाय चेदसौ |
136120 इच्छोपशान्तिः क्रियतां तयालं तदवाप्यते || ३७ ||
136121
136122 असौ ना इच्छया चेन्न बालीक्रियते बालवच्चपलो न क्रियते तदा अत्मज्ञानाय तु ईषदेव
136123 प्रयत्नः अत इच्छोपशान्तिरेव क्रियतां तयैव तज्ज्ञानमवाप्यते || ३७ ||
136124
136125 निरिच्छतैव निर्वाणं सेच्छतैव हि बन्धनम् |
136126 यथाशक्ति जयेदिच्छां किमेतावति दुष्करम् || ३८ ||
136127
136128 जरामरणजन्मादि करञ्जखदिरावलेः |
136129 बीजमिच्छा सदैवान्तर्दह्यतां शमवह्निना || ३९ ||
136130
136131 सदैवाभ्यस्तेन शमवह्निना दह्यताम् || ३९ ||
136132
136133 यतो यतो निरिच्छत्वं मुक्ततैव ततस्ततः |
136134 यावद्गति यथाप्राणं हन्यादिच्छां समुत्थिताम् || ४० ||
136135
136136 यावद्विवेकवैराग्याद्युपायप्राप्ति | यथाप्राणं यथाधैर्यादिबलम् || ४० ||

यतो यतश्च सेच्छत्वं बन्धपाशास्ततस्ततः।
पुण्यपापमया दुःखराशयो विततार्तयः॥ ४१॥

दस्युभिर्लुण्ठकैर्मुषितस्यापहृतसर्वस्वस्येव॥ ४१॥

इच्छानिरासरहिते गते साधोः क्षणेऽपि च।
दस्युभिर्मुषितस्येव युक्तमाक्रन्दितुं चिरम्॥ ४२॥

यथा यथास्य पुंसोऽन्तरिच्छा समुपशाम्यति।
तथा तथास्य कल्याणं मोक्षाय परिवर्धते॥ ४३॥

कल्याणं साधनचतुष्टयम्॥ ४३॥

आत्मनो निर्विवेकस्य यदिच्छापरिपूरणम्।
संसारविषवृक्षस्य तदेव परिषेचनम्॥ ४४॥

विषयोपभोगेनेच्छायाः परिपूरणं यत्तदेव॥ ४४॥

हृद्वृक्षजाः स्वसुखदुःखकुबीजकोशौ
वैरादिवाश्रयकृतादशुभाच्छुभाच्च।
आसाद्य दुष्कृतकृशानुशिखाः शितान्ता इच्छाश्छमच्छमिति
पुंस्पशुमादहन्ति॥ ४५॥

हृत् हृदयं तल्लक्षणाद्वृक्षादाश्रयादिन्धनाच्च जाताः शितान्ताः निशिताग्रा
इच्छा इच्छारूपा दुष्कृतकृशानुशिखास्तत्रस्थं चिदाभासरूपं पुंस्पशुं
जीवलक्षणं पशुं स्वाश्रये हृदि
कृतादऽसुभात्पापलक्षणाच्छुभात्पुण्यलक्षणाच्च
स्वाश्रयदूषणापराधादुत्पन्नाद्वैरादिव मोहधूमैरन्धीकृत्य
स्नेहपाशैर्दृढं बद्ध्वा च आसाद्य पातयित्वा तदीयौ सुखदुःखकुबीजानां
कोशौ कुसूलस्थानीयौ तद्वृषणौ आसमन्ताद्दहन्ति वार्ताकवद्भर्जयन्ति
[वार्ताकं वृन्ताकम्।]। छमच्छमितीति तद्वसादाहोत्थशब्दानुकरणम्।
इच्छाः कर्त्र्यः। दुष्कृतकृशानुशिखाः आसाद्य प्रज्वाल्य तदीयकुबीजकोशौ
दहन्तीति वा। कुबीजकोशौ आसाद्य पुंस्पशुं दहन्तीति वा यथेच्छमन्वयः। पुमः
खय्यमपरे इति रुत्वे संपुंकानाम् इति सत्वम्। पुंपशुं इति पाठस्तु च्छान्दसः॥
४५॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
उत्तरार्धे संसारबीजकथनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः॥ ३६॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
संसारबीजकथनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः॥ ३६॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इच्छाविषविकारस्य वियोगं योगनामकम्।
शान्तये शृणु भूयोऽपि पूर्वमुक्तमपि स्फुटम्॥ १॥

यथेच्छैव न जायेत जातापि ब्रह्म केवलम्।
तथोपपत्तिभिर्भूयो ज्ञानयोगोऽत्र वर्ण्यते॥

136189
136190 वियोगफलकत्वाद्वियोगम् । इच्छामूलकसर्वानर्थशान्तये ॥ १ ॥
136191
136192 आत्मनो व्यतिरिक्तं चेद्विद्यते तदिहेच्छया ।
136193 इष्यतामसति त्वेतत्स्वात्मान्यत्वं क्रिमिष्यते ॥ २ ॥
136194
136195 इच्छया इष्यताम् । यथेच्छमिच्छा प्रवर्ततामित्यर्थः । इच्छतां [इच्छतामिति
136196 पाठे विकरणव्यत्यय आर्षः ।] इति पाठेऽप्ययमृवार्थः । तथा च यावदात्मा न
136197 ज्ञायते तावदेव द्वितीयवस्तुसत्यताभ्रान्त्या इच्छोदय इत्यात्मज्ञानयोग एव
136198 विषयापहारद्वारा तन्निवृत्त्युपाय इति भावः ॥ २ ॥
136199
136200 निर्भागावयवा सूक्ष्मा व्योम्नः शून्यतरैव चित् ।
136201 सैवाहंजगदाकारा सती किं तत्तयेष्यते ॥ ३ ॥
136202
136203 यदि तु ज्ञानेन जगत्सत्यं ब्रह्मैव संपन्नमिति न मिथ्येति मन्यसे
136204 तदाप्यत्यन्ताभेदे एषित्रादित्रिपुटीघटितेच्छाया असिद्धिरित्याह - निर्भागेति । निर्गतो
136205 भागस्त्रिपुटीविभाजकोपाधिभेदो विभजनीयावयवभेदश्च यस्याः । अहमाकारा
136206 जगदाकारा च सैव सती ॥ ३ ॥
136207
136208 सा व्योमरूपा व्योमैव व्योमात्मवेद्यवेदिका ।
136209 व्योमात्मजगदाभासमत्रेच्छाविषयोऽस्ति कः ॥ ४ ॥
136210
136211 ग्राह्यग्राहकसंबन्धः कुतश्चिदिति तन्न नः ।
136212 विद्यतेऽसौ प्रशान्तानां येषामस्ति न वेद्मि तान् ॥ ५ ॥
136213
136214 बुद्ध्या अगृहीते विषये इच्छानुदयाद्ग्राह्यग्राहकसंबन्धाभावे
136215 ग्रहणस्यासिद्धेरपि विदुषां नेच्छाप्रसक्तिरित्याह - ग्राह्येति । प्रशान्तानां नः
136216 असः अज्ञदृष्टिप्रसिद्धो ग्राह्यग्राहकसंबन्धः कुतश्चिदपि निमित्तात्प्रमाणाद्वा
136217 न विद्यते इत्येतस्माद्धेतोरपि किमिष्यते इत्यन्वयः । येषामज्ञानामस्ति तान्न वेद्मि ।
136218 तेऽपि तत्त्वदृशा अत्यन्ताप्रसिद्धा इत्यर्थः ॥ ५ ॥
136219
136220 ग्राह्यग्राहकसंबन्धः स्वनिष्ठोऽपि न लभ्यते ।
136221 असतस्तु कथं लाभः केन लब्धोऽसितः शशी ॥ ६ ॥
136222
136223 त्वर्थे अपिशब्दः । असितः श्यामः ॥ ६ ॥
136224
136225 एषैव ग्राहकादीनां सत्ता यन्नात्मनिष्ठता ।
136226 स्वभावावेक्षया सत्या न जाने क्व प्रयान्ति ते ॥ ७ ॥
136227
136228 ग्राहकादीनां सर्वत्रिपुटीनामेषैव सत्ता । कैषा यन्नात्मनिष्ठता तात्त्विके
136229 आत्मन्यविश्रान्तिः । अज्ञानमिति यावत् । ते च ग्राहकादयः
136230 स्वभावोऽशास्त्रीयदृष्टिस्तदपेक्षया सत्याः शास्त्रीयतत्त्वदृष्ट्युदये क्व प्रयान्तीति
136231 न जाने ॥ ७ ॥
136232
136233 एष एव स्वभावो यद्द्रष्टृदृश्यक्षयोऽखिलः ।
136234 ज्ञात्वाऽसत्या विनिर्वाणमहंतात्मनि गच्छति ॥ ८ ॥
136235
136236 तत्त्वज्ञानस्याप्येष एव स्वभावो यदसत्या अहंता शास्त्रतः स्वतत्त्वं ज्ञात्वा
136237 तस्मिन्नात्मनि गच्छत्यपैति । स एवाखिलो द्रष्टृदृश्यक्षयो विशिष्टं निर्वाणं
136238 चेत्यर्थः ॥ ८ ॥
136239
136240 निर्वाणे नास्ति दृश्यादि दृश्यादौ नास्ति निर्वृतिः ।

136241 मिथोऽनयोरनुभवो न च्छायातपयोरिव ॥ ९ ॥
136242
136243 दृश्यनिर्वाणयोः परस्परासहभावोऽपि स्वभावत एवेत्याह - निर्वाण इति।
136244 मिथोऽनुभवः सहानुभवः ॥ ९ ॥
136245
136246 उभे एते मिथोऽसत्ये असत्ये च न निर्वृतिः।
136247 यतो निर्वाणमजरमदुःखमनुभूयते ॥ १० ॥
136248
136249 कुतो न सहानुभवोऽपीति तत्राह - उभे इति। यदि मिथः सह स्यातां तदा उभे
136250 परस्परबाधितत्वादसत्ये स्याताम्। स्ताम् असत्ये को दोषस्तत्राह - असत्ये चेति। तथा च
136251 विद्वदनुभवविरोध इत्याह - यत इति ॥ १० ॥
136252
136253 भ्रमभूतं च दृश्यादि नित्यं नात्र सुखप्रदम्।
136254 असच्च तद्भाव्यतां मा निर्वाणे स्थीयतामजे ॥ ११ ॥
136255
136256 ननु तर्हि सर्वजनप्रसिद्धं दृश्यादिमहाकौतुकं निर्वाणे दुर्लभं
136257 स्यादित्यनाश्वासं परिहरन्नाह - भ्रमभूतमिति। असत् चादनर्थरूपं च
136258 तद्दृश्यादि मा भाव्यतां न चिन्त्यताम् ॥ ११ ॥
136259
136260 शुक्तिकारूप्यसदृशं प्रेक्षितं यन्न लभ्यते।
136261 अर्थकार्यपि तन्नास्ति किमत्रापह्नवेन च ॥ १२ ॥
136262
136263 तत् अर्थकारि पुरुषार्थसंपादकं नास्त्येव। अत्र ईदृशे दृश्ये अपह्नवेन किं
136264 कौतुकं गतमित्यर्थः ॥ १२ ॥
136265
136266 तत्सद्भावान्महदुःखमसद्भावान्महत्सुखम्।
136267 अभावः सोपपत्तिस्तु दृढतां याति भावनात् ॥ १३ ॥
136268
136269 अभावः शाब्दज्ञानकृतो बाधः सोपपत्तिर्मननसहितो बावनान्निदिध्यासनात् ॥ १३ ॥
136270
136271 तत्किमात्मनि बन्धाय विदग्धं न मुधाधमाः।
136272 स्पष्ट एवोपचयादेर्वस्तुन्यस्तमिताऽपदे ॥ १४ ॥
136273
136274 इदानीं परमकारुणिको भगवान्वसिष्ठो दृश्यकौतुकासक्तानधमाधिकारिणः
136275 श्रोतृन्बलान्निर्भर्त्स्य दृश्यासक्तिं त्याजयन्नाह - तत्किमिति। हे अधमाः
136276 यूयमुपचयादेर्विकारजातस्य अपदे परमार्थवस्तुनि
136277 स्वप्रकाशत्वाच्छास्त्राचार्योपदेशाच्च करतलामलकवत्स्पष्टे एव स्फुरति
136278 सत्यस्तमदर्शनं किं इत प्राप्नुत। भवद्भिस्तद्दृश्यजातं किमात्मनि बन्धनाय
136279 न विदग्धम्। किं बन्ध एवाभिलक्षितोऽस्ति येन दृश्यासक्तिं न मुञ्चतेत्यर्थः ॥ १४ ॥
136280
136281 कार्यकारणभावादि ब्रह्मैव सकलं यदा।
136282 तदा तु ब्रह्मता ह्यस्मिन्संविन्मात्रात्मके तते ॥ १५ ॥
136283
136284 यदा कार्यकारणभावादि सर्वं ब्रह्मैव भवति तदैव तु
136285 देहादिपरिच्छेदापगमात्तते विस्तारं प्राप्ते चिन्मात्रात्मके प्रतीचि ब्रह्मता सिद्ध्यति
136286 नाणुमात्रमपि दृश्यपरिशेषे ॥ १५ ॥
136287
136288 मार्गयन्ति प्रबोधाय तैर्मृगैरलमस्तु नः।
136289 व्योमरूपे किलैकस्मिन्सर्वात्मनि तते सति ॥ १६ ॥
136290
136291 अत एव व्योमरूपे सर्वात्मनि पूर्णेऽपि कार्यकारणतादिदृश्यमङ्गीकृत्य ये
136292 ब्रह्मप्रबोधाय साधनानि मार्गयन्ति मृगयन्ते तैर्वादिमृगैस्तार्किकैः

136293 शिष्यमृगैर्वा अलमस्तु | प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः || १६ ||
136294
136295 कार्यकारणताढ्यानामुक्तीनामेव कः क्रमः |
136296 यो हेतुः स्पन्दने वायोर्द्रवत्वे सलिलस्य च || १७ ||
136297
136298 यदि चावश्यं हेतुर्वाच्यस्तर्हि सर्वस्वभावरूपा स्वाविद्यैवेत्याशयेनाह - य इति
136299 || १७ ||
136300
136301 शून्यत्वे नभसः सौम्य सर्गादित्वे चिदात्मनः |
136302 कार्यकारणभावादि ब्रह्मैव सकलं यदा || १८ ||
136303
136304 अत एव विदुषां तद्बाधात्सर्गादिहेतुनिरूपणे निर्लज्जतादोष इत्याह - कार्येति || १८ ||
136305
136306 तदा ब्रह्मणि सर्गाणां कारणार्था विलज्जता |
136307 न दुःखमस्ति न सुखं शान्तं शिवमयं जगत् || १९ ||
136308
136309 कारणप्रतिपादनार्था उक्तिर्विलज्जता निर्लज्जता || १९ ||
136310
136311 नास्ति चिन्मात्रतान्यत्वमत इच्छोदयः कुतः |
136312 मृद्देहयोधसेनायां न मृन्मात्रेतरद्यथा || २० ||
136313
136314 न सज्जगदहंतादौ दृश्ये ब्रह्मेतरत्तथा |
136315
136316 श्रीराम उवाच |
136317
136318 एवं चेत्तदुदेत्विच्छा मा वोदेतु मुनीश्वर || २१ ||
136319
136320 यदि सर्वं ब्रह्मैव तर्हि इच्छापि सुतरां ब्रह्मेति तदुत्पत्तौ का क्षतिरिति
136321 विद्वद्दृष्ट्या रामः शङ्कते - एवं चेदिति || २१ ||
136322
136323 सा तु ब्रह्मैव कोऽर्थः स्यादस्या विधिनिषेधने |
136324
136325 श्रीवसिष्ठ उवाच |
136326
136327 ज्ञातायां संप्रबुद्धायामिच्छा ब्रह्मैव नेतरत् || २२ ||
136328
136329 इच्छानुत्पादने यत्नः क्रियतां किं वृथाभ्रमैः इत्यादि
136330 प्रागुक्तयत्नविधिनिषेधने निवारणे सत्यं विदुष इच्छोदयेऽपि न काचित्क्षतिः |
136331 विद्याबाधितायास्तस्या उदय एव दुर्लभ इत्युत्तरमाह - ज्ञातायामित्यादिना || २२ ||
136332
136333 यथा संबुद्धवान्राम तत्सत्यं किं त्विदं शृणु |
136334 यदा यदा ज्ञतोदेति शाम्यतीच्छा तदा तदा || २३ ||
136335
136336 वस्तुस्वभावादुदयत्यादित्ये यामिनी यथा |
136337 शाम्यत्येव न तूदेति ज्ञप्ताविच्छादि तत्तथा || २४ ||
136338
136339 इटकिटकटी गतौ इत्यत्र ई इति प्रश्लिष्टस्य धातोः शत्रन्तस्य सप्तम्येकवचने अयतीति
136340 रूपं न त्वयतेः | तस्यात्मनेपदित्वात् || २४ ||
136341
136342 यथा यथोदयो ज्ञप्तेर्द्वैतशान्तिस्तथा तथा |
136343 वासनाविलयश्चैव कथमिच्छोदयो भवेत् || २५ ||
136344

136345 तस्या विद्योपशान्तेयं निर्मला मुक्ततोदिता।
136346 अशेषदृश्यवैरस्याद्यस्येच्छोदेति न क्वचित्॥ २६॥
136347
136348 मूलोच्छेदादपि विदुषो नेच्छोदयसंभव इत्याशयेनाह - तस्येति॥ २६॥
136349
136350 विरक्ततास्य नो दृश्ये नोदेत्यत्रास्य रक्तता।
136351 केवलं द्रष्टृदृश्यश्रीः स्वदते न स्वभावतः॥ २७॥
136352
136353 न स्वदते न रोचते॥ २७॥
136354
136355 काकतालीययोगेन परप्रेरणयानया।
136356 यदि किंचित्कदाचिच्च सम्यगिच्छति वा न वा॥ २८॥
136357
136358 सम्यक् शास्त्रानिषिद्धं देहधारणमात्रसाधनमन्नदानादि॥ २८॥
136359
136360 तदस्य सेच्छा नेच्छा वा ब्रह्मैवात्र न संशयः।
136361 इच्छा न जायते ज्ञस्यावश्यमेवानु वा नवा॥ २९॥
136362
136363 तत्तदा अस्य विदुषः सा इच्छा नेच्छाऽनिच्छा वा उभयं ब्रह्मैव। अथवा ज्ञस्य
136364 विदुषो नवा अभिनवभोगचमत्कारविषया इच्छा अवश्यं न जायते एव।
136365 प्रागभ्यस्तमनुसृत्य तु वा अनियतेत्यर्थः॥ २९॥
136366
136367 ज्ञता चेदुदिता जन्तोस्तदिच्छास्योपशाम्यति।
136368 नैतयोः स्थितिरेकत्र प्रकाशतमसोरिव॥ ३०॥
136369
136370 ज्ञता तत्त्वज्ञानम्। तत् तदा॥ ३०॥
136371
136372 प्रतिषेधविधीनां तु तज्ज्ञो न विषयः क्वचित्।
136373 शान्तसर्वैषणेच्छस्य कोऽस्य किं वक्ति किंकृते॥ ३१॥
136374
136375 अत एव रागतः प्रसक्तनिषिद्धक्रियाप्रतिषेधशास्त्रे नीरागोऽयं नाधिकारीत्याह -
136376 प्रतिषेधेति। किंकृते कस्मै प्रयोजनाय। न ह्यनन्धस्य कूपे न पतनीयमित्यन्धेन
136377 वक्तव्यमस्तीति भावः॥ ३१॥
136378
136379 एतदेव ज्ञताचिह्नं यदिच्छास्वतितानवम्।
136380 ह्लादनं सर्वलोकानामथानुभव एव वा॥ ३२॥
136381
136382 बाह्येच्छानिवृत्तिः स्वानन्दानुभवतृप्तिश्च तत्त्वबोधोदयचिह्नमित्याह -
136383 एतदेवेति। सर्वलोकानामभयदानेन ह्लादनम्॥ ३२॥
136384
136385 दृश्यंन् विरसतां यातं यदा न स्वदते क्वचित्।
136386 तदा नेच्छा प्रसरति तदैव च विमुक्तता॥ ३३॥
136387
136388 बोधादनैक्यमद्वैतं यः शान्तमवतिष्ठते।
136389 इच्छानिच्छादयः सर्वे भावास्तस्य शिवात्मकाः॥ ३४॥
136390
136391 बोधादस्तमितद्वैतमद्वैतैक्यविवर्जितम्।
136392 यः स्वच्छो विगतव्यग्रः शान्त आत्मन्यवस्थितः॥ ३५॥
136393
136394 अद्वैतं द्वैतध्वंसरूपं वस्त्वन्तरम् ऐक्यं मेलनमेकत्वसंख्या च
136395 तैर्विवर्जितं यथा स्यात्तथा य आस्ते तस्येति परेणान्वयः॥ ३५॥
136396

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः॥ ३६॥

अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनलाभः॥ ३६॥

नानिच्छया नेच्छयाथ न सता नासता सदा।
नैवात्मना न चान्येन नैतैर्मरणजीवितैः॥ ३७॥

नानिच्छयेति। अर्थव्यपाश्रय इति सर्वत्रानुषज्यते॥ ३७॥

इच्छा च तस्य नोदेति निर्वाणस्य प्रबोधिनः।
यदि चोदेति तस्येच्छा ब्रह्म शाश्वतमेव सा॥ ३८॥

न दुःखमस्ति न सुखं शान्तं श्वमजं जगत्।
इति योऽन्तः शिलेवास्ते तं प्रबुद्धं विदुर्बुधाः॥ ३९॥

दुःखं सुखं भावनया कुर्वन्विषमिवामृतम्।
इति निश्चित्य धीरात्मा [घोरात्मा इति पाठः।] प्रबुद्ध इति कथ्यते॥ ४०॥

इति प्राग्वर्णितमात्मतत्त्वं निश्चित्य दुःखं सुखं च निरतिशयानन्दात्मभावनया
विषममृतमिव कुर्वन्॥ ४०॥

तत्स्थितं व्योमनि व्योम शान्ते शान्तं शिवे शिवम्।
शून्ये शून्यं सति च सद्यद्ब्रह्मणि जगत्स्थितम्॥ ४१॥

तद्बोधानुसारिणी स्थितिरेव सर्ववस्तूनामविपर्यस्तस्थितिर्नाज्ञप्रसिद्धेत्याह -
तदिति। तत् तदा॥ ४१॥

असंवेदनसंवित्खे ततेऽविश्वमिति स्थिते।
सौम्ये समसमे शान्ते शिवेऽहंताभ्रमः क्षयी॥ ४२॥

इति उक्तरीत्या अबिश्वं निर्जगत्कं यथा स्यात्तथा स्थिते सति॥ ४२॥

यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजङ्गमम्।
तत्सर्वं शान्तमाकाशं परचिन्तापुरोपमम्॥ ४३॥

चिन्तापुरं मनोराज्यनगरं तदुपमम्॥ ४३॥

परचिन्तापुरोमध्ये गतविघ्नं गमागमौ।
यथान्तस्तव शून्यत्वात्तथैवास्मिञ्जगद्भ्रमे॥ ४४॥

परः पुरुषान्तरं तदीयमनोराज्यकल्पितायाः पुरो नगर्या मध्ये तव यथा
अन्तर्गमागमावविघ्नं कुड्यादिप्रतिबन्धशून्यं सिध्यतस्तथा विदुषोऽप्यस्मिन्
जगद्भ्रमे सिध्यत इत्यर्थः॥ ४४॥

अब्धिद्यूर्वीनदीशैलशोभाशून्यतरात्मनि।
जृम्भते द्रष्टृकरणं मृगतृष्णाम्बुवीचिवत्॥ ४५॥

तत्कुतस्तत्राह - अब्धीति। यतः अब्ध्यादिशून्यतरात्मनि
द्रष्टुरन्तःकरणमेवाब्ध्यादिशोभात्मना जृम्भते। तथा तृषितश्रान्तपुरुषस्य
चक्षूरूपं करणमम्बुशून्ये पुरोदेशे मृगतृष्णाम्बुवीच्यात्मना जृम्भते
तद्वदित्यर्थः॥ ४५॥

136449
136450 स्वप्ननिर्माणपुरवद्बालवेतालतालवत् ।
136451 यदिदं दृश्यते तत्र किं किलासत्यतेतरत् ॥ ४६ ॥
136452
136453 असत्यताया इतरत् सत्यत्वं किं किल ॥ ४६ ॥
136454
136455 असत्यमेवाहमिति भासते सत्यमेव च ।
136456 भ्रान्तिभाजं विनैवेयं भ्रान्तिः स्फुरति सा सती ॥ ४७ ॥
136457
136458 भ्रान्तिभाजो मिथ्यात्वादपि भ्रान्तेर्मिथ्यात्वमित्याह - असत्यमेवेति । यतः सत्यं
136459 ब्रह्मैवाहमिदमिति चासत्यमेव भासते अत इयं भ्रान्तिर्भ्रान्तिभाजंन् विनैव
136460 स्फुरतीत्यसतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥
136461
136462 न सन्नासन्न सदसत्किमपीदमतीन्द्रियम् ।
136463 अवाच्यं जगदित्येव भात्यवक्षुभितं खवत् ॥ ४८ ॥
136464
136465 अत्यन्तासत्त्वे शून्यवादिमतप्रवेशः । अत्यन्तं सत्त्वे
136466 अद्वैतश्रुतिविद्वदनुभवविरोधः । उभयरूपत्वं तु
136467 विरोधादसंभवीत्यनिर्वचनीयतायति पुंस्त्ववदस्य परिशेषादित्याह - न सदिति ।
136468 अतीन्द्रियं इन्द्रियानवधार्यतत्त्वम् । खवत् इन्द्रियवत् ।
136469 गन्धर्वनगराद्याकारावक्षुब्धाकाशवद्वा ॥ ४८ ॥
136470
136471 इहेच्छानिच्छते ज्ञस्य शाम्यतां यदलं समे ।
136472 तथापि श्रेयसे मन्ये नन्वनिच्छोदयं स्फुटम् ॥ ४९ ॥
136473
136474 ज्ञस्य तत्त्वविदस्तत्त्वबोधबलादेवालं शाम्यतां विषयाणां यत् यद्यपि
136475 इच्छानिच्छते समे तुल्यफले तथाप्यनिच्छोदयमेव स्फुटं
136476 निर्विक्षेपसुखाभिव्यक्तिहेतुं श्रेयसे मन्ये । नन्विति रामसंबोधने ॥ ४९ ॥
136477
136478 अहं जगदिति ज्ञप्तिः खे खस्येवेयमास्थिता ।
136479 चिदात्मनो यथा वायोः स्पन्दो नात्रास्ति कारणं ॥ ५० ॥
136480
136481 यथा अविकृते एव खे आकाशाद्वायुरित्यादिऽश्रुत्युक्तक्रमेणाहं जगदिति ज्ञप्तिरास्थिता
136482 तद्वदज्ञानावृतचिदात्मनोऽपि । नात्र कारणान्तरं मृग्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥
136483
136484 चितश्चेत्योन्मुखत्वं यत्तच्चित्तं सैव संसृतिः ।
136485 सेच्छा तन्मुक्तता मुक्तिर्युक्तिं ज्ञात्वेति शाम्यताम् ॥ ५१ ॥
136486
136487 तथा च चिदात्मनो बहिःप्रवणतैवेच्छा चित्तं संसारश्च अन्तःस्वरूपे स्थितिरेव
136488 मुक्तिरिति फलितमित्याह - चित इति ॥ ५१ ॥
136489
136490 इच्छा भवत्वनिच्छा वा सर्गो वा प्रलयोऽथवा ।
136491 क्षतिर्न कस्यचित्काचिन्न च किंचिदिहास्ति हि ॥ ५२ ॥
136492
136493 तथा चेश्वरस्य सर्गप्रलययोरिव विदुष इच्छानिच्छयोर्न कश्चिल्लाभः क्षतिर्वेत्याह
136494 - इच्छेति । अस्ति फलमिति शेषः ॥ ५२ ॥
136495
136496 इच्छानिच्छे सदसती भावाभावौ सुखासुखे ।
136497 इत्यत्र कलना व्योम्नि संभवन्ति न काश्चन ॥ ५३ ॥
136498
136499 इच्छानां तानवं यस्य दिनानुदिनमागतम् ।
136500 विवेकशमतृप्तस्य तमाहुर्मोक्षभागिनम् ॥ ५४ ॥

तत्रोपपत्तिमाह - इच्छानिच्छे इति। कलनाः कल्पनाः। अत्र तत्त्वविद्रूपे व्योम्नि
चिदाकाशे ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

इच्छाक्षुरिकया विद्धे हृदि शूलं प्रवर्तते।
जयन्ति यत्र नैतानि मणिमन्त्रौषधानि च ॥ ५५ ॥

इच्छालक्षणया क्षुरिकाया क्षुरप्रबाणशल्येन। शूलं शोकमोहादिवेदना। यत्र
यस्मिन् शूले एतानि लोकप्रसिद्धानि मणिमन्त्रौषधानि न जयन्ति। कुण्ठीभवन्तीति यावत्
॥ ५५ ॥

यान्कार्यकरणव्यूहान्कृतवान्पूर्वमेव तान्।
संप्रेक्षया न पश्यामि मिथ्याभ्रमभरादृते ॥ ५६ ॥

विधाता प्राणिदुःखविचिकित्सार्थं यान् औषधमन्त्रयन्त्रादिकाकरणग्रामान्
कृतवास्तान् पूर्वमेव बहुशः परीक्षणार्थं संप्रेक्षया यतमानोऽहं
मिथ्याभ्रमभरेण आदृते पुंसि तच्चिकित्सासमर्थान्न पश्यामि ॥ ५६ ॥

भ्रमभूतेन कुर्मश्चेद्व्यवहारमवस्तुना।
तत्कस्मात्परचित्ताद्रिः कम्बलत्वं [कवलनं इति पाठः।] न नीयते ॥ ५७
। ।

ननु भ्रान्तिसिद्धेनैव केनचिदुपायेन तच्चिकित्सादिव्यवहारोऽस्तु तत्राह -
भ्रमभूतेनेति। भ्रमो भ्रान्तिज्ञानं तेन भूतेन सिद्धेन।
अस्मद्भ्रान्तिसिद्धोपायेन परभ्रान्तिसिद्धदुःखनिवारणे
अस्मन्मनोरथकल्पितबहुयोजनविस्तृतमुखेन परकीयस्वप्नशैलादेः
कवलनप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

असता व्यवहारश्चेत्प्रेक्षामात्रविनाशिना।
क्रियते शशशृङ्गेण तत्कथं छाद्यते न खम् ॥ ५८ ॥

भ्रान्तिसिद्धस्यासत्त्वादपि न पारमार्थिके परदुःखनिवारणे सामर्थ्यमित्याह -
असतेति। क्रियते इति पूर्वान्वयि। तस्मात्तदीयं तत्त्वज्ञानाभिव्यक्तं परमार्थसत्यं
ब्रह्मैव तदीयसर्वभ्रमदुःखनिवारणोपायो नान्य इति भावः ॥ ५८ ॥

अहंभावाच्चिदाकाशो जाड्यातिशयतः क्षणात्।
पाषाणतां जलमिव मनस्त्वाद्याति देहताम् ॥ ५९ ॥

नन्वमूर्तमनोभ्रान्तिमात्रं जगच्चेत्कथं मूर्तदेहादिभावं याति तत्राह -
अहंभावादिति। देहाद्याकाराहंभावात्। जलं जाड्यातिशयतः पाषाणतां
करकाभावमिव ॥ ५९ ॥

चित्त्वादनुभवत्येतामसत्यामेव देहिताम्।
अविनष्टैव चिच्छक्तिः स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ ६० ॥

कल्पिते चितः स्वमरणतुल्ये जडदेहभावेऽपि वास्तवचिद्रूपमक्षतमेवेति तेन
तामनुभवतीत्याह - चित्त्वादिति ॥ ६० ॥

व्योम्न्यसत्यमवस्तुत्वात्सत्यं चानुभवाद्यथा।
नीलत्वं तद्वदीशेऽस्मिन्सर्गो नासन्न सन्मयः ॥ ६१ ॥

प्रातिभासिकजडभावः प्रतिभासाधीनसत्ताकत्वादनिर्वचनीय इत्याह - व्योम्नीति ॥

६१ ॥

यथा शून्यत्वनभसोर्यथा स्पन्दनभस्वतोः ।
भेदो नास्ति तथा सर्गब्रह्मणोरेकरूपयोः ॥ ६२ ॥

अत एव जगद्ब्रह्मसत्तयोरैक्याद्भेदो नास्तीत्याह - यथेति ॥ ६२ ॥

नेह संजायते किंचिज्जगदादि न नश्यति ।
स्वप्नो निद्रागतस्येव केवलं प्रतिभासते ॥ ६३ ॥

प्रातिभासिकार्थस्य स्वाप्नार्थवत्प्रतिभासातिरिक्तमुत्पत्त्यादिकमप्रसिद्धमित्याह ##-

अविद्यमाने पृथ्व्यादौ प्रतिभामात्ररूपिणि ।
सर्गे क इव संरम्भस्त्यागादानैश्चिदम्बरे ॥ ६४ ॥

अत एव तत्त्यागादानयोरभिनिवेशो न युक्त इत्याह - अविद्यमाने इति ॥ ६४ ॥

न देहः प्रतिभातोऽस्ति पृथ्व्यादिकारणान्वितः ।
केवलं ब्रह्मचिन्मात्रमेवात्मन्येव संस्थितम् ॥ ६५ ॥

देहार्थं हि पृथ्व्याद्यर्थस्य त्यागादाने स्याताम् । यदा तदुभयं
प्रतिभासमात्रत्वादसत्तदा ते अप्यसती इत्याशयेनाह - नेति । प्रतिभातः
प्रतिभासमात्रत्वात् ॥ ६५ ॥

बुद्ध्यादेः कारणत्वं च द्वैतैक्यासंभवान्न सत् ।
अनेनेदं क्रियत इत्यस्यार्थं याति संभवात् ॥ ६६ ॥

एवं बुद्ध्यादेरपि स्वप्रतिभासकचैतन्यापेक्षया
द्वैतैक्ययोर्भेदाभेदयोरसंभवादनेनेदं क्रियत इत्यस्य व्यवहारस्य
कारणत्वमप्यसत्सदर्थं परमार्थवस्त्वेव याति । तस्यैव संभवादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

अहेतुरक्रमं भाति चिति कल्पक्रियागणः ।
क्षणेनैव यथा स्वप्ने मृतिजन्मादि सत्वराः ॥ ६७ ॥

एवं ब्रह्माण कल्पमहाकल्पादयस्तत्रत्यक्रियागणाश्च निर्हेतुका निष्क्रमा एव
सहेतुसंक्रमवत्प्रतिभासन्त इत्याह - अहेतुरिति । मृतिजन्मादयः सत्वरा
दीर्घकालरहिताः ॥ ६७ ॥

खमेव पृथ्वी खं शैलाः खमेव दृढभित्तयः ।
खमेव लोकाः स्पन्दः खं सर्गसंवेदनं चितेः ॥ ६८ ॥

तथा च सर्वं चिदाकाश एवेति फलितमित्याह - खमेवेति । यतश्चितेः स्वात्मन्येव
सर्गसंवेदनं नान्यत्रेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

व्योमभित्तौ जगच्चित्रं चिद्रङ्गमयमाततम् ।
नोदेति नास्तमायाति न शाम्यति न ताम्यति ॥ ६९ ॥

चिद्वारिणि जगत्तुङ्गतरङ्गद्रवरूपिणि ।
किं नु वा कथमुत्पन्नं किं शान्तं च कदा कथम् ॥ ७० ॥

न ताम्यति न ग्लायति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

136605 शान्ते महाचिदाकाशे जगच्छून्यत्वशालिनि ।
136606 चेत्यासंभवतः सन्ति नोदयास्तमयौ कुतः ॥ ७१ ॥
136607
136608 स्तां तर्हि चित एव जगदात्मना उदयास्तमयौ नेत्याह - शान्ते इति । चेत्यासंभवतो
136609 यदा जगन्त्येव न सन्ति तदात्मना चित उदयास्तमयौ कुतः । कस्मात्सिध्यत इत्यर्थः ॥
136610 ७१ ॥
136611
136612 पर्वता गगनायन्ते गगनं पर्वतायते ।
136613 संवेदनप्रयोगेण ब्रह्मणः सर्गता स्थितौ ॥ ७२ ॥
136614
136615 यदि तु मायाविलासदृशा दृश्यते तदा सर्वस्य सर्वरूपता यथेच्छमुपपद्यत
136616 इत्याह - पर्वता इति । संवेदनस्य वासनावैचित्र्यानुसारिकल्पनालक्षणेन प्रयोगेण
136617 संकल्पेन ॥ ७२ ॥
136618
136619 संविच्चूर्णप्रयोगेण निमेषार्धेन योगिनः ।
136620 कुर्वन्ति जगदाकाशमाकाशं त्रिजगन्ति च ॥ ७३ ॥
136621
136622 अत एव योगसिद्धानामैच्छिकी विरुद्धकल्पना क्षणात्सिध्यतीत्याह - संविदिति ।
136623 संविल्लक्षणं यत्सिद्धौषधचूर्णं तत्प्रयोगेण ॥ ७३ ॥
136624
136625 सिद्धसंकल्पनगराण्यसंख्यानि यथाम्बरे ।
136626 तथा सर्गसहस्राणि सन्ति तानि तु चिन्नभः ॥ ७४ ॥
136627
136628 यथा प्रसिद्धे अम्बरे आकाशे अनन्तानि सिद्धसंकल्पकल्पितानि नगराणि
136629 परस्परमसंलग्नान्यन्तर्हितानि सन्ति तथा ब्रह्मणि सर्गसहस्राणि सन्ति ॥ ७४ ॥
136630
136631 महार्णवे यथावर्ता अन्योन्यमपि मिश्रिताः ।
136632 पृथगेवावतिष्ठन्ते पयसोऽन्ये च नैव ते ॥ ७५ ॥
136633
136634 तत्र दृष्टान्तमाह - महार्णवे इति ॥ ७५ ॥
136635
136636 महाचिति महासर्गा अन्योन्यमपि मिश्रिताः ।
136637 पृथगेवावतिष्ठन्ते व्यतिरिक्ता न ते ततः ॥ ७६ ॥
136638
136639 सर्गात्सर्गान्तरालोके या प्रबुद्धस्य योगिनः ।
136640 सिद्धलोकान्तरे प्राप्तिः सैवेति विबुधोक्तयः ॥ ७७ ॥
136641
136642 अन्योन्यमन्तर्हितानामपि सिद्धलोकान्तराणामिच्छयालोकने योगिनो या
136643 स्वोपाधेर्मूलचिति प्रविलापनेन परचित्तानुप्रवेशद्वारा तल्लोकानुप्रवेशलक्षणा
136644 प्राप्तिः सैव स्वसर्गात्सर्गान्तरालोकनेऽपीति विबुधानां विदुषामुक्तयः । तथैव
136645 लीलोपाख्यानादौ वर्णनादिति भावः ॥ ७७ ॥
136646
136647 अविनाशिनि भूतानि स्थितानि परमे शिवे ।
136648 व्योम्नीव शून्यतोल्लासाः सर्गवर्गा निरर्गलम् ॥ ७८ ॥
136649
136650 एवं च सर्वप्राणिनां तद्भोग्यसर्गाणां च शाश्वते ब्रह्मण्येव विवर्तरूपा
136651 स्थितिः फलितेत्याह - अविनाशिनीति ॥ ७८ ॥
136652
136653 परमार्थनिजामोदाः सहजाः सर्गविभ्रमाः ।
136654 नोद्यन्ति नोपशाम्यन्ति लेखा इव शिलोदरे ॥ ७९ ॥
136655
136656 तथा च परमार्थचिदाकाशस्य निजामोदकल्पाः सर्गविभ्रमास्तत्स्वरूपा एवेति

नोत्पत्यादिरेषामस्तीत्याह - परमार्थेति। स्फटिकशिलोदरे दृश्यमाना लेखा
रेखा इव॥ ७९॥

अन्योन्यंन् कुसुमामोदा मिलिता [मिश्रिता अप्यमिश्रिता इति पाठः।]
अप्यमीलिताः।
व्योमरूपास्तथा सर्गा अन्योन्यंन् सिद्धभूमयः॥ ८०॥

सिद्धभूमय इवेति शेषः॥ ८०॥

संकल्पाकाशरूपत्वात्सर्वानुभववस्थितेः।
तनुसंकल्पमोहानां सत्याश्च मननोक्तयः॥ ८१॥

अत एव प्रपञ्चस्य स्थूलसंकल्पमोहानां पामराणां दृष्ट्या
स्थूलानुभववस्त्थितिः सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमसंकल्पमोहानां
योगिभेदानां दृष्ट्या सूक्ष्मादिभावेन स्थितिरिति
सर्वानुभवाननुसारित्वात्स्वस्वानुभवानुसारिण्यः सर्वेषामुक्तयः सत्या इत्याह ##-
मननपूर्विका जगत्सौक्ष्म्योक्तयश्च सत्याः न पामरानुभवविरोधेनासत्या
मन्तव्या इत्यर्थः॥ ८१॥

न ज्ञानवादिता सत्या न बाह्यानर्थवादिता।
यथावेदनमेतानि वेदनानि फलन्ति वः॥ ८२॥

अत एव वादिभेदानां नानाविधकल्पना अपि तत्तद्वासनासंकल्पानुसारेणैव सत्याः
न सर्वसंकल्पानुसारेण परमार्थतो वेति तान्संतोष्याह - नेति। ज्ञानवादिता
आन्तरविज्ञातमात्रपरमार्थवादिता। बाह्या दृश्या ये अनर्था दुःखहेतवो
द्रव्यगुणकर्मादिसप्तपदार्थास्तन्मात्रवादितापि सत्या। यथावेदनं
यथासंकल्पं तत्तदर्थक्रियासमर्थतया फलन्ति॥ ८२॥

चिति चित्त्वं यदस्त्यन्तर्जगदित्येव भाविते।
भेदो द्रवत्वपयसोरिव नात्रोपपद्यते॥ ८३॥

कस्तर्हि प्रामाणिकः पक्षस्तमाह - चितीति। चित्त्वं त्रिपुटीप्रकाशनशक्तिः।
सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः इत्यादि श्रुतेरिति भावः॥ ८३॥

कालो जगन्ति भुवनान्यहमक्षवर्गस्त्वं तानि तत्र च तथेति च सर्वमेकम्।
चिद्व्योम शान्तमजमव्ययमीश्वरात्म रागादयः खलु न केचन संभवन्ति॥
८४॥

उक्तमनूद्य प्रकृते योजयन्नुपसंहरति - काल इति। सर्वाधारः
कालस्तदन्तर्गतानि जगन्ति ब्रह्माण्डास्तदन्तर्गतानि चतुर्दशभुवनानि तदन्तर्गता
अहंत्वमित्यादयो भोक्तारस्तेषां भोगोपकरणभूतोऽक्षवर्गस्तानि
शब्दस्पर्शादिभोग्यानि तत्र च तथा विचित्रो भोगश्चेत्येतत्सर्वमीश्वरात्म
मायिकसार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिसंपन्नं परमार्थतः शान्तमेकं चिद्व्योमैव।
एवं खलु निश्चिते केचन रागादयो न संभवन्त्येवेत्ययमेवेच्छादिसर्वदोषजये
मुख्योपाय इत्यर्थः॥ ८४॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रक० उत्तरार्धे
दृश्योपदेशयोगो नाम सप्तत्रिंशः सर्गः॥ ३७॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
दृश्योपदेशयोगो नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

136709 अष्टत्रिंशः सर्गः ३८
136710
136711 श्रीवसिष्ठ उवाच।
136712
136713 चित्पश्यति जगन्मिथ्या स्ववेदनविबोधिता।
136714 व्योम्नि मायाञ्जनासिक्ता दृगिवाचलतान्तरम्॥ १॥
136715
136716 इह चिच्चेत्यसंसर्गभेदभ्रमनिरासतः।
136717 चिदेव जगदित्येतत्सत्तर्कैरुपपाद्यते॥
136718
136719 चेत्यस्य सर्वजगतश्चिन्मात्रतां तर्कैरुपपादयिष्यन् भूमिकां रचयति - चिदिति।
136720 मिथ्या स्ववेदनं स्वस्या अब्रह्मताभ्रमस्तेन विबोधिता विक्षिप्ता। यथा माया
136721 दर्शनहेतुनाञ्जनविशेषेणासिक्ता दृक् चक्षुर्व्योम्नि अचलतां पर्वतभावं
136722 तदान्तरं नितम्बप्रस्थशिखरदरीवनकुञ्जादि च पश्यति तद्वदित्यर्थः॥ १॥
136723
136724 ब्रह्मसर्गश्चित्तसर्गो द्वावेतौ सदृशौ मतौ।
136725 परमार्थस्वरूपत्वादक्षुब्धत्वात्सदैव च॥ २॥
136726
136727 भ्रान्तिकल्पितस्त्वयं सर्गश्चित्रसर्गवन्मनःकल्पनयैव क्षुब्धवद्भाति न वस्तुत
136728 इत्याह - ब्रह्मेति॥ २॥
136729
136730 ज्ञानरूपतयाबाह्यं बाह्यं चानुभवात्तथा।
136731 सत्यरूपमतः सत्यां विद्धि बाह्यार्थरूपताम्॥ ३॥
136732
136733 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - ज्ञानेति। यथा भित्तिस्थश्चित्रसर्गो वास्तवभित्तिरूपेण
136734 भित्तेरबाह्यो भ्रान्तानुभवात्मना तु तद्बाह्यस्तद्वज्ज्ञाने कल्पितः सर्गोऽपि
136735 वास्तवज्ञानरूपतया अबाह्यो भ्रान्तानुभवात्मना तु बाह्य इति सिद्धे ज्ञानं
136736 सत्यरूपमित्यतो हेतोर्बाह्यार्थरूपतामपि तदात्मना सत्यां विद्धीत्यर्थः॥ ३॥
136737
136738 बाह्यार्थवादविज्ञानवादयोरैक्यमेव नः।
136739 वेदनात्मैकरूपत्वात्सर्वदा सदसंस्थितेः॥ ४॥
136740
136741 एवं चास्मन्मतं न बाह्यार्थवादेन नापि विज्ञानवादेन विरुध्यते।
136742 अत्रोभयोरैकरस्यात्। सर्वदा चिदतिरिक्तस्यान्तरविज्ञातस्य बाह्यप्रपञ्चस्य चासतः
136743 असंस्थितेः। अनभ्युपगमादित्यर्थः॥ ४॥
136744
136745 अक्षुब्धखानिलालोकजलभूशान्तिशालिनी।
136746 तता शून्या महारम्भा ब्रह्मसत्तैव सर्वतः॥ ५॥
136747
136748 सर्वस्य चिदैक्ये चितः सदैवाक्षुब्धत्वान्निर्विशेषत्वाच्च क्षुब्धानां
136749 खादिपञ्चभूतानां शान्तिरर्थसिद्धेति पूर्णब्रह्मसत्तामात्रपरिशेषः सिद्ध
136750 इत्याह - अक्षुब्धेति॥ ५॥
136751
136752 तस्मै सर्वं ततः सर्वं तत्सर्वं सर्वतश्च तत्।
136753 तच्च सर्वमयं नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः॥ ६॥
136754
136755 तदेवं सर्वकारकक्रियाफलात्मकं जगद्ब्रह्मीभूतं नमस्यति - तस्मै इति॥ ६॥
136756
136757 चिन्मयत्वाद्यदा चेत्यमेति द्रष्टचितैकताम्।
136758 तदा दृश्याङ्गयैवैतच्चेत्यते नान्यथा चिता॥ ७॥
136759
136760 व्यवहारकालेऽपि चेत्यस्य चिदैक्यापत्तिबलादेव सत्तास्फूर्ती नान्यथेत्याह -

136761 चिन्मयत्वादिति। घटादि चेत्यं ब्रह्म चिन्मयत्वादेव द्रष्टृचिता
136762 चाक्षुषवृत्त्यवच्छिन्नप्रमातृचैतन्येन यदा वृत्तिव्याप्तिद्वारा एकतामेति तदा
136763 दृश्यमङ्गं शरीरं यस्यास्तथाविधयैव तया चिता एतद्घटादि चेत्यते
136764 नान्यथेत्यर्थः॥ ७॥
136765
136766 यदा चिन्मात्रमेवेयं द्रष्टृदर्शनदृश्यदृक्।
136767 तदानुभवनं तत्र सर्वस्य फलितं स्थितम्॥ ८॥
136768
136769 एवं द्रष्टा तद्दर्शनसाधनंन् दृक् तत्फलं चेत्येतत्सर्वं
136770 चिदैक्याधीनसिद्धिकत्वाद्यदा चिन्मात्रमेव तदा सर्वस्य जगतोऽनुभवनमात्रमेव
136771 स्वरूपं परमार्थतः स्थितं फलितमित्यर्थः॥ ८॥
136772
136773 द्रष्टृदृश्ये न यद्येकमभविष्यच्चिदात्मके।
136774 तद्दृश्यास्वादमज्ञः स्यान्ना दृष्ट्वेक्षुमिवोपलः॥ ९॥
136775
136776 द्रष्टृदृश्ययोरैक्यसाधनानुग्राहकं तर्कमाह - द्रष्टृदृश्ये इति।
136777 द्रष्टृदृश्ये चिदात्मके साक्षिणि यद्येकं नाभविष्यत् तत्तर्हि क्षुभक्षणे
136778 प्रवृत्तो ना पुरुष इक्षुं दृष्ट्वा चोषयन्नपि उपल इव दृश्यस्यास्वादं
136779 तन्माधुर्यमज्ञोऽननुभवन् स्यात् न हि जडो रसमनुभवितुं शक्नोति न वा जडो
136780 रसस्तं प्रति स्फुरिष्यति येनानुभवेदित्यर्थः॥ ९॥
136781
136782 चिन्मयत्वाच्चितौ चेत्यं जलमप्स्विव मज्जति।
136783 तेनानुभूतिर्भवति नान्यथा काष्ठयोरिव॥ १०॥
136784
136785 तयोश्चिन्मयत्वाभ्युपगमे त्वनुभवितृचितौ चेत्यमनुभवनीयम्। अप्सु पतितो
136786 जलबिन्दुरिव तदनुप्रवेशेन मज्जति तेन हेतुना क्षुमाधुर्यमास्वादयामीति त्रिपुट्याः
136787 स्फुरणानुप्रवेशोनानुभूतिर्भवति। सिद्ध्यतीत्यर्थः॥ १०॥
136788
136789 सजातीयैकताभावाद्यद्वत्काष्ठं न चेतते।
136790 दारु तद्वदपि द्रष्टा दृश्यं नाज्ञास्यदाजडम्॥ ११॥
136791
136792 व्यतिरेके काष्ठयोरिवेत्युक्तदृष्टान्तसाम्यं दार्ष्टान्तिके उपपादयति - सजातीयेति
136793 । काष्ठं कर्तृ दारुद्वितीयं काष्ठं कर्म यथा काष्ठत्वेन सजातीयत्वेऽपि
136794 चिदैक्याभावाद्यद्वन्न चेतते तथा द्रष्टापि आजडं सर्वथा चिदैक्यशून्यं
136795 दृश्यं नाज्ञास्यत्॥ ११॥
136796
136797 यादृक्सत्तानि काष्ठानि तादृग्रूपं त्वचेतनम्।
136798 जानन्ति नेतरत्तस्माद्दृश्यं चिद्दृश्यचेतनम्॥ १२॥
136799
136800 न च द्रष्टृदृश्ययोर्जडत्वे काष्ठद्वयाद्विशेषं केचिज्जानन्तीत्याह -
136801 यादृगिति। यादृशी सत्ता स्थितिर्येषां तानि। इतरद्वैलक्षण्यं तु न जानन्ति
136802 केचिदपीत्यर्थः। तस्मादुक्ततर्कबलाद्दृश्यं सर्व चिद्रूपेणैव द्रष्टा दृश्यं
136803 चेतनं चिदभिन्नं चेति सिद्धमित्यर्थः। कर्मधारयः॥ १२॥
136804
136805 महाचिदात्मनैवास्ति जलानिलधराश्मतम्।
136806 नैतेषु स्पन्दबुद्ध्यादि प्राणजीवाद्यभावतः॥ १३॥
136807
136808 एवं द्रष्टृदृश्ययोश्चिद्रूपत्वे दृश्ये जगति
136809 धरानिलजलादिभेदापगमाद्द्रष्टरि च स्पन्दबुद्धिप्राणादिभेदापगमात्सर्वस्य
136810 जगतो ब्रह्मैक्यमेव सिद्धमित्याह - महाचिदात्मनेति। अश्मतान्ते
136811 समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वः॥ १३॥
136812

प्राणबुद्ध्यादयः सत्तां भावनावशतो गताः।
भावना चिच्चमत्कारः स यथेच्छमुदेति च॥ १४॥

भावनाकल्पितत्वादपि प्राणादिभेदानां मिथ्यात्वमित्याह - प्राणेति॥ १४॥

जगत्तया शान्ततया ब्रह्मसत्तावतिष्ठते।
पुंस्तया गत एवात्मा रेतोवटकबीजयोः॥ १५॥

ब्रह्मसत्ताविवर्तमात्रत्वादपि जगद्भेदानां मिथ्यात्वमित्याह - जगत्तयेति।
शान्ततया सुषुप्तिप्रलयात्मना। एवेत्यत्र आ इवेति च्छेदः। पुंस्तया प्रसवशक्ततया
आगत आक्रान्तः। वट एव वटकः॥ १५॥

सर्वाग्राणुमये बीजे योऽस्मादग्रगतोऽणुकः।
स स तत्तद्भवत्यग्रं बीजं [बीजं स्वात्मनि संस्थित इति पाठः।] च
स्वात्मनि स्थितः॥ १६॥

तत्र वटबीजे पुंस्त्वाक्रान्तं सूक्ष्ममविकृतं ब्रह्मसत्ताकं भागं तत्र
वटादिविवर्त च दर्शयति - सर्वाग्रेति। अग्रशब्दः सारपरः। यो
योऽग्रगतोऽणुकोऽतिसूक्ष्मः स सः परमात्मा। स एवाङ्कुरकाण्डशाखादौ
तत्तदुत्तरोत्तरकार्ये पुरोभूयाग्रं बीजं च भवतीत्यर्थः॥ १६॥

ब्रह्म सर्वपराण्वात्मा यो यस्मादर्थतोऽणुकः।
स स तत्तद्भवेद्वस्तु वस्तुब्रह्मैव तिष्ठति॥ १७॥

तत्र यो यो यस्मात्सूक्ष्मः कारणतया प्रसिद्धः स स ब्रह्मकोटौ यश्च स्थूलः
कार्यात्मना प्रसिद्धः स मायाकोटौ मिथ्येत्युपलक्षयेदित्याशयेनाह - ब्रह्मेति।
एवमुपलक्षिते सर्वत्र वस्तुब्रह्म तिष्ठति नान्यदित्यर्थः॥ १७॥

द्रव्यमेव यथा द्रव्यं तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा।
सर्वमेव तथा ब्रह्म येन तेन यथा तथा॥ १८॥

यथा घटाद्यैकैकद्रव्यमामूलाग्रं तदेव द्रव्यंन् नाणुमात्रमपि तदन्यदस्ति
तथा सर्व जगदामूलाग्रं येन येन पुरुषेण यथा यथा परीक्ष्य दृष्टं
सन्मात्ररूपं ब्रह्मैव नाणुमात्रमपि तदन्यदस्तीत्यर्थः॥ १८॥

हेमत्वमेव नान्यत्वं हेमरूपशते यथा।
शान्तत्वमेव शान्तस्य सर्गाहद्दगणे तथा॥ १९॥

अविकारित्वेऽपि दृष्टान्तमाह - हेमत्वमिति। सर्गो जगद्भावः अहंत्वं
जीवभावस्तद्गणे॥ १९॥

पार्श्वस्थस्वप्नमेघौघा यथा तव न काश्चन।
सर्गप्रलयसंरम्भास्तथा खात्मान एव मे॥ २०॥

तस्य विवर्तैरलोपमाह [अलेप इति पाठः।] - पार्श्वस्थेति॥ २०॥

पङ्क्ता कल्पिता व्योम्नो या पुत्रकपताकिनी।
सा यथा शान्ततामात्रं खमेवेदं तथा जगत्॥ २१॥

व्योम्नो या पङ्क्ता मलिनता कल्पिता या च गन्धर्वपुत्रकाणां पताकिनी सेना सा
यथा खमेव॥ २१॥

136865 संकल्पभ्रम एवान्तः पुष्पीभूय जगत्स्थितम् |
136866 जलावनितलक्लिन्नबीजं कल्प इव द्रुमः || २२ ||
136867
136868 हृदयान्तः पुष्पीभूय बहिर्जगत्फलं स्थितम् | यथा जलेनावनितले
136869 क्लिन्नमार्द्रीभूतं वटादिबीजं कल्पते छायाश्रयादिना प्राण्युपकारसमर्थो
136870 भवतीति कल्पो महान्वटादिद्रुमः संपद्यते तद्वत् || २२ ||
136871
136872 अनहंतात्मनो ज्ञस्य सत एकत्वमासतः |
136873 जरत्तृणलवायन्ते ननु नामाऽणिमादयः || २३ ||
136874
136875 ननु यदि परमसूक्ष्मं ब्रह्म तद्भावस्थितिरेव मोक्षस्तर्ह्यणिमादिसिद्धिभिरसौ
136876 तुल्य इत्याशङ्कां वारयति - अनहंतात्मन इति |
136877 अहंतादिप्रतिबन्धनिरासेनाविर्भूतनिरतिशयानन्दस्य ज्ञस्य दृष्ट्येत्यर्थः || २३ ||
136878
136879 त्रैलोक्ये तन्न पश्यामि सदेवासुरमानुषम् |
136880 एकरोमांशविश्वस्य यल्लोभाय महात्मनः || २४ ||
136881
136882 एको रोमांश इव विश्वं यस्य तथाविधस्य महात्मनः || २४ ||
136883
136884 यथा तथा स्थितस्यापि यत्र तत्र गतस्य च |
136885 द्वैतसंकल्पसंदोहा न सन्त्यधिगतात्मनः || २५ ||
136886
136887 विश्वमेव नभो यस्य शून्यं सर्वं महात्मनः |
136888 कुतः कस्य कथं तस्य भवत्विच्छा निरात्मनः || २६ ||
136889
136890 निरात्मनो निःस्वरूपाद्भोगादिनिमित्तात् || २६ ||
136891
136892 शान्ताशेषविशेषस्य निरेषणविशेषतः |
136893 सत्तामसत्तां सदृशौ क आकलयितुंन् क्षमः || २७ ||
136894
136895 सत्तां विभवं असत्तां दारिद्र्यं च सदृशौ समे पश्यतः क आकलयितुं क्षमो
136896 महिमानमिति शेषः || २७ ||
136897
136898 मारैर्न किंचिन्म्रियते जीवैः किंचिन्न जीवति |
136899 शुद्धसंविन्मयस्यास्य समालोकस्य खस्य च || २८ ||
136900
136901 बन्धुपुत्रादिमरणजीवनादिनापि नास्य हर्षविषादप्रसक्तिरित्याशयेनाह -
136902 मारैरिति | मारैर्मरणहेतुभिर्जीवैर्जीवहेतुभिः || २८ ||
136903
136904 मिथ्या लोकस्य कचतो भ्रान्त्या मरणजन्मनी |
136905 असत्यपि भ्रान्तिभाजि मृगतृष्णानदीतटे || २९ ||
136906
136907 लोकस्याज्ञजनस्य भ्रान्त्या मृगतृष्णानदीतटप्राये भ्रान्तिभाज्यात्मनि मिथ्यैव
136908 मरणजन्मनी कचतः || २९ ||
136909
136910 सम्यक्परीक्षितं यावन्न भ्रान्तिर्न परीक्षकाः |
136911 न नाम जन्ममरणे केवलं शान्तमव्ययम् || ३० ||
136912
136913 यावदस्माभिः सम्यक्परीक्षितं तावन्न भ्रान्तिर्न वा परीक्षका न वा जन्ममरणे
136914 सन्तीत्यर्थः || ३० ||
136915
136916 दृश्याद्यो विरतिं यात आत्मारामः शमं गतः |

स सन्नेवासदाभासः परितीर्णभवार्णवः ॥ ३१ ॥

न परीक्षका इति कथमुच्यते तत्त्वविदः परीक्षकस्याबाधात्तत्राह - दृश्यादिति।
ब्रह्मभावेन सन्नपि देहेन्द्रियादिसहितपरीक्षकात्मना असदाभास इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

दीपनिर्वाणनिर्वाणमस्तंगतमनोगतिम्।
आत्मन्येव शमं यातं सन्तमेवामलं विदुः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मात्मना सन्तमेव दीपनिर्वाणमिव निर्वाणं विदुः ॥ ३२ ॥

आबुद्ध्यादि जगद्दृश्यं यस्मै न स्वदते स्वतः।
आकाशस्येव शान्तस्य तमाहुर्मुक्तमुत्तमाः ॥ ३३ ॥

अत एव तस्य न संसारः स्वदते इत्याह - आबुद्ध्यादीति ॥ ३३ ॥

अहमस्त्यविचारेण विचारेणाहमस्ति नो।
अभावादहमर्थस्य क्व जगत्क्व च संसृतिः ॥ ३४ ॥

तत्त्वज्ञश्चेद्दीपवन्निर्वाणस्तर्हि त्वं वसिष्ठः कथमसि तत्राह - अहमिति ॥ ३४ ॥

संवित्संवेदनादेव बुद्ध्याद्याकारवत्स्थितम्।
रूपालोकमनोरूपं जगद्वेत्ति चिदम्बरम् ॥ ३५ ॥

अभावः कुतस्तत्राह - संविदिति। वास्तवं चिदम्बरमेव
स्वसंविदोऽन्यथासंवेदनादेव बुद्ध्याद्याकारवत्स्थितं सत् ॥ ३५ ॥

सर्वार्थरिक्तमनसः सतः सर्वात्मनस्तव।
सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वमाचरणं शिवम् ॥ ३६ ॥

ममेव यथार्थसंवेदनेन भ्रान्तिनाशे सर्वार्थरिक्तमनसस्तवापि निर्वाणरूपैव
स्थितिः सेत्स्यतीत्याह - सर्वार्थेति ॥ ३६ ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि हंस्येषि तत्सर्वं शिवमव्ययम् ॥ ३७ ॥

सर्वमाचरणंन् प्रपञ्चयति - यदिति ॥ ३७ ॥

यदहं यत्त्वमाशा यद्यत्क्रियाकालखादयः।
यल्लोकालोकगिरयस्तच्चिद्व्योम शिवं ततम् ॥ ३८ ॥

आचरणग्रहणं जगन्मात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह - यदिति। आशा इच्छा
दिशश्च ॥ ३८ ॥

यद्रूपालोकमननंन् यत्कालत्रितयं जगत्।
यज्जरामरणार्त्यादि तन्महाचिन्नभः शिवम् ॥ ३९ ॥

निश्चिकित्सो निराभासो निरिच्छो निर्मना [निर्मम इति पाठः ।] मुनिः।
भूत्वा निरात्मा निर्वाणस्तिष्ठ संतिष्ठसे यथा ॥ ४० ॥

निश्चिकित्सो दुःखप्रशमोपायान्वेषणशून्यो निर्विचिकित्सो वा। निर्विकल्प इति पाठः
स्पष्टः। यथा निर्वाणः संतिष्ठसे तथा तिष्ठ ॥ ४० ॥

136969 गतेच्छमननं शान्तमनन्तस्थमभावनम् ।
136970 व्यवहारोऽस्तुते मा वा स्पन्दास्पन्दैर्यथानिलः ॥ ४१ ॥
136971
136972 यथा आनिलः अनिलसंबन्धी स्पन्दास्पन्दैर्व्यवहारस्तथा ते तवाप्यस्तु ॥ ४१ ॥
136973
136974 निर्वासना निष्कलना शान्ता पुरुषतास्तु ते ।
136975 शास्त्रेण यन्त्रवाहेन वाह्या दारुमयी यथा ॥ ४२ ॥
136976
136977 पुरुषता पुरुषोचितचेष्टा ते शास्त्रलक्षणेन यन्त्रवाहेन वाह्या निर्वाह्यास्तु ॥ ४२ ॥
136978
136979 भूतालोकस्तु माश्नेहो मा वाऽस्नेहश्च बाह्यगः ।
136980 अनिर्देशधरालोकश्चित्रदीपवदास्यताम् ॥ ४३ ॥
136981
136982 हे राम तव बाह्यगो मातृपितृबन्धुजनादिभूतानामालोकनमालोक आस्नेहः
136983 स्नेहबहुलो मा भूत् अस्नेहो वा मा भूत् किंतु अनिर्देशधरः अस्तिनास्तीति
136984 परीक्षकैर्निर्दिष्टुमशक्य आलोकः प्रकाशो यस्य तथाविधोऽस्तु । एवं च त्वया
136985 चित्रदीपवदास्यतां स्थीयताम् । तस्यापि हि
136986 चित्रलिखिततैलपूर्णत्वात्परमार्थतस्तैलाभावाच्च भूतानां
136987 प्राणिनामालोकनमालोक आस्नेहः स्नेहबहुलः अस्नेहस्तच्छून्यश्च न भवति । आलोकः
136988 प्रकाशश्च चित्रलिखितः अस्तिनास्तीति निर्देशार्हो न भवतीति साम्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥
136989
136990 निर्वासनस्य विरसस्य निरेषणस्य शास्त्राहते क इव तत्त्वविनोदहेतुः ।
136991 शास्त्रार्थसज्जनमतोऽप्यमलस्य तस्य संवेदनेष्वनभिसंधिमतः स्वरूपम्
136992 ॥ ४४ ॥
136993
136994 निर्वासना निष्कलना इति श्लोकार्थमेव पुनरनुवादेन दृढीकुर्वन्नुपसंहरति -
136995 निर्वासनस्येति । वर्तमानभोगेषु विरसस्य । भाविषु निरेषणस्य । शास्त्रात्सच्छास्त्रात् ।
136996 तत्त्वे खसुखे विनोदो विश्रान्तिस्तद्धेतुः । आदेहधारणमवश्यभावित्वादवर्जनीये
136997 व्यवहारे सच्छास्त्रानुसरणे एव चित्तदोषनिर्हरणेन विवेकाद्युद्बोधनेन च
136998 तत्त्वज्ञानप्रतिष्ठासिद्धेरिति भावः । अतः अनभिसंधिमतः अत एवामलस्यापि तस्य
136999 तत्त्वविदः संवेदनपूर्वकव्यवहारेषु शास्त्रार्थे स्वस्ववर्णाश्रमोचिताचारे
137000 शमदमादौ च सज्जनंन् सम्यगनुवर्तनमेव स्वरूपमसाधारणंन् लक्षणंन्
137001 न यथेष्टाचरणमित्यर्थः । तथा चाहुर्वृद्धाः विदितब्रह्मतत्त्वस्य
137002 यथेष्टाचरणंन् यदि । शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥ इति ॥ ४४ ॥
137003
137004 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे
137005 उत्तरार्धे निर्वाणवर्णनंन् नामाष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥
137006
137007 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
137008 निर्वाणवर्णनंन् नामाष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥
137009 एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९
137010
137011 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
137012
137013 संजाताकृत्रिमक्षीणसंसृतिप्रत्ययः पुमान् ।
137014 असंकल्पो न संकल्पं वेत्ति तेनासदेव सः ॥ १ ॥
137015
137016 प्रबुद्धात्मनि विश्रान्तो यद्रूपः परिशिष्यते ।
137017 जगच्च तस्य यद्रूपं तत्सम्यगिह वर्ण्यते ॥
137018
137019 विदुषः शास्त्रानुसारनियमे तन्नियामकसंकल्पस्यामि प्रसक्तिमाशङ्क्याह -
137020 संजातेति । संजातो यथाभूतार्थगोचरत्वादकृत्रिमः क्षीणा

137021 संसृतिर्यस्मात्तथाविधः प्रत्ययः साक्षात्कारो यस्य तथाविधः पुमान्
137022 शास्त्रीयव्यवहारनियमेऽप्यसंकल्प एवावतिष्ठते। यतोऽयं
137023 तत्तद्व्यवहाराभासहेतुसंकल्पाभासं स्वात्मैवेति पश्यन् संकल्पं न वेत्ति। न च
137024 वेदनमन्तरेण कस्य चित्सत्ता प्रसिद्धेति स संकल्पाभासोऽसदलीकमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥
137025
137026 श्वासान्म्लानिरिवादर्शे कुतोऽप्यहमिति स्थिता।
137027 विदि साऽकारणंन् दृष्टा नश्यन्त्याशु न लभ्यते ॥ २ ॥
137028
137029 न संकल्पं वेत्ति इत्युक्तेर्विवरणाय सर्वसंकल्पबीजस्याहंताध्यासस्य बाधादपि
137030 तस्य न संकल्पप्रसक्तिरित्याशयेनाह - श्वासादिति।
137031 प्राग्बोधात्कुतोऽप्यनिर्वचनीयान्निमित्तान्निःश्वासोत्था आदर्शे म्लानिरिव अहमित्यहंता
137032 स्थिता। सा तत्त्वविदि अकारणमाशु नश्यन्ती दृष्टा यत्नेनान्विष्टापि न लभ्यते ॥ २ ॥
137033
137034 यस्य क्षीणावरणता शान्तसर्वेहतोदिता।
137035 परमामृतपूर्णात्मा सत्तयैव स राजते ॥ ३ ॥
137036
137037 कामनया हि संकल्पप्रसक्तिः सा च पूर्णकामस्य नास्तीत्याशयेनाह - यस्येति।
137038 सत्तया निरतिशयानन्दस्वरूपसत्तयैव ॥ ३ ॥
137039
137040 सर्वसंदेहदुर्ध्वान्तमिहिकामातरिश्वना।
137041 भाति भास्वद्धिया देशस्तेन पूर्णेन्दुनेव खम् ॥ ४ ॥
137042
137043 एकलाभादेव सर्वलाभाल्लब्धव्यविषय इव एकविज्ञानेनैव
137044 सर्वविज्ञानाज्ज्ञातव्यविषयेऽपि भ्रमसंशयाद्यभावात्तदर्थमपि तस्य न
137045 संकल्पप्रसक्तिरित्याशयेनाह - सर्वेति। भास्वती निरावरणात्मकप्रकाशा
137046 धीर्यस्य तेन। अत एव सर्वेषां देहलक्षणानां दुर्ध्वान्तनिमित्तमिहिकानां
137047 मातरिश्वना। तद्देशस्थसर्वजनभ्रमसंशयनिरासमर्थस्य
137048 तत्प्रसक्त्यभावादिति भावः ॥ ४ ॥
137049
137050 विसंसृतिर्विसंदेहो लब्धज्योतिर्निरावृतिः।
137051 शरदाकाशविशदो ज्ञेयो विज्ञायते बुधः ॥ ५ ॥
137052
137053 यतो बुधस्तत्त्ववित् शिवमद्वैतं चतुर्थंन् मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः
137054 इत्यादिश्रुतिषु ज्ञेय आत्मैवेति विज्ञायत इत्यर्थः ॥ ५ ॥
137055
137056 निःसंकल्पो निराधारः शान्तः स्पर्शात्पवित्रताम्।
137057 अन्तःशीतल आधत्ते ब्रह्मलोकादिवानिलः ॥ ६ ॥
137058
137059 स्पर्शात् प्रणतिशुश्रूषादिना संगमात्। जनानां पवित्रतां निष्पापताम्।
137060 ब्रह्मलोकादागतः अनिल इव ॥ ६ ॥
137061
137062 असद्रूपोपलम्भानामियंन् वस्तुस्वभावता।
137063 यत्स्वर्गविदनंन् स्वप्नबन्ध्यापुत्रोपलम्भवत् ॥ ७ ॥
137064
137065 न संकल्पं वेत्ति इत्येतद्विशदीकृत्य तेनासदेव स इति तच्छेषं
137066 विशदीकर्तुमसद्रूपोपलम्भस्य स्वरूपं प्रपञ्चयति - असद्रूपेति चतुर्भिः ॥ ७ ॥
137067
137068 अविद्यमानमेवेदं जगद्यदनुभूयते।
137069 असद्रूपोपलम्भस्य सैषा वस्तुस्वभावता ॥ ८ ॥
137070
137071 असत्येष्वेव संसारेष्वास्तामर्थः कुतो भवेत्।
137072 सर्गापवर्गयोः शब्दावेव वन्ध्यासुतोपमौ ॥ ९ ॥

137073
137074 स्वप्नबन्ध्यापुत्रोपलम्भवदित्युक्तदृष्टान्तसाम्यं दर्शयति - असत्येष्विति |
137075 कुतो भवेत् किं सत्यादुतासत्यात् | न तावत्सत्यात् | तस्य कूटस्थत्वात् | न द्वितीयः |
137076 असत्यादसत्यस्योत्पत्तेरप्यसत्त्वापत्तेः | एवं क्व आस्तां
137077 सत्यस्यासङ्गाद्वयत्वादसत्यस्याधारत्वायोगादिति भावः | अतः असत्येष्वेव
137078 संसारेषु सर्गस्य बन्धस्य तदपवर्गस्य च शब्दावेव यत्र बन्ध्यासुतोपमौ तत्र
137079 दूरे तदर्थसिद्धिरित्यर्थः ‖ ९ ‖
137080
137081 जगद्ब्रह्मतया सत्यमनिर्मितमभावितम् |
137082 अनिष्ठितं चान्यथा तु नाहं नावगतं च तत् ‖ १० ‖
137083
137084 यदा तु जगत्सत्यमिति पक्षस्तदापि स ब्रह्माभेदेनैव निर्वाह्य
137085 इत्युत्पत्तिस्थितितन्निरूपकादिविभागो निरालम्बन एवेत्याह - जगदिति | अभावितं
137086 भावनया अविषयीकृतम् | आधारविशेषे अनिष्ठितं च | अन्यथा
137087 ब्रह्मतानभ्युपगमे तु ‖ १० ‖
137088
137089 आत्मस्वभावविश्रान्तेरियं वस्तुस्वभावता |
137090 यदहंतादिसर्गादिदुःखाद्यनुपलम्भता ‖ ११ ‖
137091
137092 असद्रूपोपलम्भस्वभावमुपवर्ण्य
137093 सद्रूपोपलम्भस्वरूपविश्रान्तेर्वस्तुस्वभावं प्रपञ्चयति - आत्मेत्यादिना |
137094 अनुपलम्भता | निर्विषयचिन्मात्रतेति यावत् ‖ ११ ‖
137095
137096 क्षणाद्योजनलक्षान्तं प्राप्ते देशान्तरे चितः |
137097 चेतनेऽयस्य तद्रूपं मार्गमध्ये निरञ्जनम् ‖ १२ ‖
137098
137099 चितो निर्विषयताया अप्रसिद्धिमाशङ्कमानं प्रति देशाद्देशान्तरप्राप्तौ इति श्लोके
137100 दर्शितां तत्प्रसिद्धिं स्मारयति - क्षणादिति | शाखादिदेशाच्चन्द्रादिदेशान्तरे
137101 योजनलक्षान्तं चक्षुर्द्वारा प्राप्ते चेतने चाक्षुषवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये
137102 मार्गमध्ये अयते व्याप्नोतीत्ययस्य चैतन्यस्य यदचेत्यं खकोशाभासचिन्मयं
137103 रूपं सर्वस्य जन्तुजातस्य प्रसिद्धं तत्स्वभावं विदुरिति व्यवहितेन संबन्धः ‖ १२
137104 | |
137105
137106 अस्पन्दवातसदृशं खकोशाभासचिन्मयम् |
137107 अचेत्यं शान्तमुदितं लताविकसनोपमम् ‖ १३ ‖
137108
137109 सर्वस्य जन्तुजातस्य तत्स्वभावं विदुर्बुधाः |
137110 सर्गोपलम्भो गलति तत्रस्थस्य विवेकिनः ‖ १४ ‖
137111
137112 सुषुप्ते स्वप्नधीर्नास्ति स्वप्ने नास्ति सुषुप्तधीः |
137113 सर्गनिर्वाणयोर्भ्रान्ती सुषुप्तस्वप्नयोरिव ‖ १५ ‖
137114
137115 सुषुप्तिस्वप्नयोः परस्परविषयशून्यतेव वा तुरीये निर्विषयता चितः
137116 संभावनीयेत्याह - सुषुप्ते इति ‖ १५ ‖
137117
137118 भ्रान्तिवस्तुस्वभावोऽसौ न स्वप्नो न सुषुप्तता |
137119 न सर्गो न च निर्वाणं सत्यं शान्तमशेषतः ‖ १६ ‖
137120
137121 स्वप्नसुषुप्त्यादिविभागोऽपि भ्रान्तौ वस्तुस्वभावभूतः परमार्थो नास्तीत्याह -
137122 भ्रान्तीति ‖ १६ ‖
137123
137124 भ्रान्तिस्त्वसन्मात्रमयी प्रेक्षिता चेन्न लभ्यते |

137125 शुक्तिरूप्यमिवासत्यं किल संप्राप्यते कथम् ॥ १७ ॥
137126
137127 कुतो नास्ति तत्राह - भ्रान्तिरिति ॥ १७ ॥
137128
137129 यन्न लब्धं च तन्नास्ति तेन भ्रान्तेरसंभवः ।
137130 स्वभावादुपलम्भोन्यो नास्ति कस्य न कस्यचित् ॥ १८ ॥
137131
137132 भ्रान्तिविषयोऽर्थो भ्रान्त्या न लब्धोऽप्युपलम्भान्तरेण लभ्यतां तत्राह -
137133 स्वभावादिति । भ्रान्तेरन्य उपलम्भः प्रमात्मको वाच्यः स च
137134 कस्यचिद्भ्रान्तिगोचरार्थस्य साक्षिस्वब्भावादन्यो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥
137135
137136 स्वभाव एव सर्वस्मै स्वदत्ते किल सर्वदा ।
137137 अनानैव हि नानेव किं वादैः संविभाव्यताम् ॥ १९ ॥
137138
137139 एवं च सम्यग्विभावने साक्षिस्वभाव एक एव स्वात्मनि त्रिपुटीकल्पनया प्रथते
137140 नान्यदस्मादणुमात्रमपीत्याह - स्वभाव इति । स्वदते परमप्रेमास्पदतया
137141 प्रथते ॥ १९ ॥
137142
137143 अस्वभावे महद्दुःखं स्वभावे केवलं शमः ।
137144 इति बुद्ध्या विचार्यान्तर्यदिष्टं तद्विधीयताम् ॥ २० ॥
137145
137146 तस्य स्वभावातिरिक्तकल्पनमेव संसारदुःखमकल्पितस्वरूपावस्थितिरेव
137147 कैवल्यसुखमित्याह - अस्वभावे इति । विधीयतां उपादीयताम् ॥ २० ॥
137148
137149 सूक्ष्मे बीजेऽस्त्यगः स्थूलो दृष्टमित्युपपद्यते ।
137150 शिवे मूर्ते जगन्मूर्तमस्तीत्युत्तमसंकथा ॥ २१ ॥
137151
137152 तदुपादाने क उपाय इति चेत्तदध्यस्तस्य विश्वस्य
137153 तन्मात्रतादर्शनमेवेत्याशयेनोत्पत्तिप्राक्कालादारभ्य तदपृथक्सत्तां दर्शयति
137154 - सूक्ष्मे इति । अगो वृक्षः । उत्तमानां तत्त्वविदां वेदानां च संकथा
137155 सदुक्तिरित्यर्थः ॥ २१ ॥
137156
137157 रूपालोकमनस्कारबुद्ध्यहन्तादयः परे ।
137158 स्वरूपभूताः सलिले द्रवत्वमिव खात्मकाः ॥ २२ ॥
137159
137160 एवं प्रत्यगात्मन्याध्यात्मिकभावनामप्यपृथक्सत्तैव स्वधर्मताप्रतीतेः
137161 सर्वानुभवसिद्धेत्याह - रूपेति ॥ २२ ॥
137162
137163 मूर्तो यथा स्वसदृशैः करोत्यवयवैः क्रियाः ।
137164 आत्मभूतैस्तथा भूतैश्चिदाकाशमकर्तृ सत् ॥ २३ ॥
137165
137166 एवं तत्पदार्थव्यवहारः सर्गादिस्त्वंपदार्थव्यवहारश्च चिदात्मा
137167 पृथक्सत्ताकत्वात्तदवयवप्रायैः सर्वपदार्थैः प्रवृत्त इत्याह - मूर्त इति ।
137168 स्वसदृशैः स्वात्मप्रायैः स्वापृथक्सत्ताकैरिति यावत् ॥ २३ ॥
137169
137170 आत्मस्थादहमित्यादिरस्मदादेरसंसृतेः ।
137171 शब्दोऽर्थभावमुक्तो यः पटहादिषु जायते ॥ २४ ॥
137172
137173 अर्थव्यवहार इव शब्दप्रयोगादिव्यवहारोऽप्यपृथक्सत्तया चिदधिष्ठितादेव
137174 देहवागादेर्जायते इत्याह - आत्मस्थादिति । असंसृतेर्जडत्वेन स्वतो
137175 व्यवहारासमर्थादस्मदादेर्वसिष्ठरामादिदेहाद्योऽहमित्यादिरर्थ##-
137176 आत्मस्थाच्चिदात्माधिष्ठितादेव जायते ।

137177 नटीपदक्रमतालाभिज्ञवादकपुरुषाधिष्ठितेषु पटहादिषु यथा
137178 तदभिप्रायानुसारिविचित्रशब्दो जायते तथेति शेषः ॥ २४ ॥
137179
137180 यद्भातं प्रेक्षया नास्ति तन्नास्त्येव निरन्तरम् ।
137181 जगद्रूपमरूपात्म ब्रह्म ब्रह्मणि संस्थितम् ॥ २५ ॥
137182
137183 एवं सर्वजगद्व्यवहारस्य चिदभेदनिर्वाह्यत्वे आत्यन्तिक एवाभेदोऽस्तु
137184 किमर्धजरतीन्यायेनाविचारमात्रसिद्धजाड्यांशभेदोपगमेनेत्याशयेनाह -
137185 यदिति । आपाततो भातम् । प्रेक्षया विचारजन्यतत्त्वज्ञानेन । अतो जाड्यभेदांशरूपं
137186 जगद्रूपमरूपात्म निःस्वरूपमेव । एवं च ब्रह्म ब्रह्मणि स्वस्वभावे संस्थितम् ।
137187 सैवास्य स्वरूपावस्थितिरिति भावः ॥ २५ ॥
137188
137189 येषामस्ति जगत्स्वप्नस्ते स्वप्नपुरुषा मिथः ।
137190 न सन्ति ह्यात्मनि मिथो नास्मास्वम्बरपुष्पवत् ॥ २६ ॥
137191
137192 नन्वसंसारि ब्रह्म ब्रह्म स्वभावे तिष्ठतु नाम तेन संसारिणां को लाभ
137193 इत्याशङ्क्य तेषां पुरुषार्थचिन्ता वन्ध्यायाः
137194 स्वपुत्रराज्यादिलाभचिन्तावद्वृथैवेत्याशयेनाह - येषामिति । मिथः अन्योन्यं
137195 भ्रान्तिदृष्ट्यापि जागरे स्वप्नान्तरे च तत्तदात्मनि च सन्ति मिथः
137196 परमैकान्ततमब्रह्मभूतेष्वस्मासु खपुष्पवन्न नितरां सन्तीत्यर्थः । एवार्थे
137197 हिशब्दः ॥ २६ ॥
137198
137199 मयि ब्रह्मैकरूपं ते शान्तमाकाशकोशवत् ।
137200 वायोः स्पन्दैरिवाभिन्नैर्व्यवहारैश्च तन्मयि ॥ २७ ॥
137201
137202 अस्मासु जडांशे एव ते तद्व्यवहाराश्च खपुष्पवत् सच्चिदंशे तु मयि
137203 ब्रह्मैकरूपत्वात्सन्त्येवेत्याह - मयीति । ते पुरुषाः
137204 वायुस्पन्दवत्स्वाभिन्नैस्तैस्तैः स्वव्यवहारैः सह मयि सन्त्येव । यतस्तदुभयं
137205 शान्तं सद्ब्रह्मात्मैकरूपं तच्च ब्रह्म मयि प्रत्यगात्मस्वभावेऽस्तीत्यर्थः ॥ २७
137206 ।।
137207
137208 अहं तु सन्मयस्तेषां स्वप्नः स्वप्नवतामिव ।
137209 ते तु नूनमसन्तो मे सुषुप्तस्वप्नका इव ॥ २८ ॥
137210
137211 अपरं विशेषमाह - अहं त्विति । अप्रबुद्धदृष्ट्या जगत इव वसिष्ठदेहस्यापि
137212 सत्यत्वादिति भावः । ते त्विति । प्रबुद्धदृष्ट्या जगता सह तद्देहादीनां बाधादिति
137213 भावः ॥ २८ ॥
137214
137215 तैस्तु यो व्यवहारो मे तद्ब्रह्म ब्रह्मणि स्थितम् ।
137216 ते यत्पश्यन्ति पश्यन्तु तत्तैरलमलं मम ॥ २९ ॥
137217
137218 अनुग्रहोपदेशादिव्यवहारस्तैस्तद्दृष्टिसिद्धसत्यभावैर्मद्व्यवहारैर्मम ।
137219 अलमलमिति वीप्सा आत्यन्तिकनिष्प्रयोजनताद्योतनाय ॥ २९ ॥
137220
137221 अहमात्मनि नैवास्मि ब्रह्मसत्तेयमातता ।
137222 त्वदर्थंन् समुदेतीव तथारूपैव वागियम् ॥ ३० ॥
137223
137224 अहं आत्मनि वसिष्ठदेहभावे नैवास्मि । इयं वसिष्ठाद्याकारा त्वदर्थं
137225 ब्रह्मसत्तैव समुदेतीव । इयं वागपि तथारूपा त्वदर्थं ब्रह्मसत्ताविवर्तरूपैव
137226 मम दृष्ट्या तु नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३० ॥
137227
137228 अविरुद्धविरुद्धस्य शुद्धसंविन्मयात्मनः ।

137229 न भोगेच्छा न मोक्षेच्छा हृदि स्फुरति तद्विदः ॥ ३१ ॥
137230
137231 सर्ववस्तूनामानन्दैकरसात्मतादर्शनादविरुद्धं विरुद्धं दुःखादिकमपि
137232 यस्य तथाविधस्य तत्त्वविदः ॥ ३१ ॥
137233
137234 स्वभावमात्रायत्तेऽस्मिन्बन्धमोक्षक्रमे नृणाम् ।
137235 कदर्थनेत्यहो मोहाद्गोष्पदेऽप्युदधिभ्रमः ॥ ३२ ॥
137236
137237 मोहादविरुद्धनिरतिशयानन्दात्मापरिज्ञानादिति प्रसिद्धा इयं संसारकदर्थना
137238 मोक्षोपायक्रमाभ्यासकदर्थना च ॥ ३२ ॥
137239
137240 स्वभावसाधने मोक्षेऽभावोपशमरूपिणि ।
137241 न धनान्युपकुर्वन्ति न मित्राणि न च क्रियाः ॥ ३३ ॥
137242
137243 अभावस्यासत एव दुःखस्योपशमरूपिणि ॥ ३३ ॥
137244
137245 तैलबिन्दुर्भवत्युच्चैश्चक्रमप्पतितो यथा ।
137246 तथाशु चेत्यसंकल्पे स्थिता भवति चिज्जगत् ॥ ३४ ॥
137247
137248 अप्सु पतितः अप्पतितस्तैलबिन्दुर्यथा नानावर्णं चक्रं भवति ॥ ३४ ॥
137249
137250 जाग्रति स्वप्नवृत्तान्तस्थितिर्यादृग्रसा स्मृतौ ।
137251 तादृग्रसाहंत्वजगज्जालसंस्था विवेकिनः ॥ ३५ ॥
137252
137253 ज्ञानबाधितं तु जगत् स्वप्नवत्स्मृतिमात्रयोग्यतामापद्यत इत्याह - जाग्रतीति ।
137254 स्मृतौ प्रतिभासमाना यादृग्रसा यादृग्विधा ॥ ३५ ॥
137255
137256 तेनैवाभ्यासयोगेन याति तत्तनुतां तथा ।
137257 यथा नाहं न संसारः शान्तमेवावशिष्यते ॥ ३६ ॥
137258
137259 तेन प्रागुक्तेनैव भूमिकाभ्यासयोगेन । तत् जगज्जालम् । तनुतामपक्षयम् ॥ ३६ ॥
137260
137261 यदा यदा स्वभावार्कः स्थितिमेति तदा तदा ।
137262 भोगान्धकारो गलति न सन्नप्यनुभूयते ॥ ३७ ॥
137263
137264 प्रत्यक्प्रवणदृष्ट्या परीक्षणे इदानीमपि तदपक्षयो बाधश्चानुभवितुं शक्य
137265 इत्याशयेनाह - यदा यदेति । गलति अपक्षीयते आत्यन्तिकबाधेन । न सन् कालत्रयेऽपि
137266 नास्तीत्यप्यनुभूयते ॥ ३७ ॥
137267
137268 मोहमहत्तारहितः स्फुरति मृतौ भवति भासते च तथा ।
137269 बुद्ध्यादिकरणनिकरो यस्माद्दीपादिवालोकः ॥ ३८ ॥
137270
137271 एवं भोगान्धकारस्य मृतौ विनाशे सति बुद्ध्यादिकरणनिकरो
137272 मोहेनात्मावरणेनाज्ञानेन महत्तया स्थूलदेहाद्यध्यासेन च रहितो भवति । तथा
137273 ब्रह्माकारवृत्तीद्धेन बोधेन स्फुरति । यस्मात्फुरणाद्दीपात्प्रसृत आलोक इव
137274 सर्वतो व्याप्य ब्रह्मीभूतो भासते चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥
137275
137276 इत्यार्षे श्रीवा० वाल्मीकीये दे० मो० नि० उत्तरार्धे वसिष्ठगीतासु
137277 खभावविश्रान्तियोगोपदेशो नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
137278
137279 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
137280 खभावविश्रान्तियोगोपदेशो नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशह् सर्गः ४०

श्रीवसिष्ठ उवाच।

रूपालोकमनस्कारबुद्ध्यादीन्द्रियवेदनम्।
स्वरूपं विदुरम्लानमस्वभावस्य वस्तुनः॥ १॥

न संसृतौ ब्रह्म भाति न ब्रह्मणि च संसृतिः।
जीवन्मुक्तौ द्वयं भाति पर्यायेणेति वर्ण्यते॥

तत्रादौ निःस्वभावस्य बाह्याभ्यन्तरवस्तुनस्तत्साक्षिचैतन्यमेव वास्तवं
स्वरूपमिति विद्वदनुभव इत्याह - रूपेति। अम्लानं निर्विकारकलङ्कम्॥ १॥

अस्वभावतनुत्वेन स्वभावस्थितिरातता।
यदोदेति तदा सर्गो भ्रमाभः प्रतिभासते॥ २॥

तत्र तद्बोधान्वयव्यतिरेकानुविधानलक्षणां युक्तिमाह - अस्वभावेति द्वाभ्याम्
। यदा आतता अपरिच्छिन्ना वास्तवस्वभावस्थितिः अस्वभावस्तत्तिरोधात्री अविद्या
तत्तनुत्वेन तत्कृतपरिच्छेदेन तच्छरीरतया च उदेति तदेत्यन्वयोक्तिः॥ २॥

यदा स्वभावविश्रान्तिः स्थितिमेति शमात्मिका।
जगद्दृश्यं तदा स्वप्नः सुषुप्त इव शाम्यति॥ ३॥

व्यतिरेकमाह - यदेति। स्वबोधेनेति शेषः।
बीजशेषवैषम्येऽप्यद्वैतात्ममात्रस्थित्यंशे सुषुप्तदृष्टान्तः॥ ३॥

भोगा भवमहारोगा बन्धवो दृढबन्धनम्।
अनर्थायार्थसंपत्तिरात्मनात्मनि शाम्यताम्॥ ४॥

अत एव स्वरूपविश्रान्तिविरोधिनो भोगादयोऽनर्था एवेत्याह - भोगा इति॥ ४॥

अस्वभावात्मता सर्गः स्वभावैकात्मता शिवः।
भूयतां परमव्योम्ना शाम्यतां मेह ताम्यताम्॥ ५॥

एवं च स्वायत्तानां स्वभावस्थितौ नानर्थे पातो युक्त इत्याह - भूयतामिति। इह
संसारे। मा ताम्यतां ग्लायताम्॥ ५॥

नात्मानमवगच्छामि न दृश्यं च जगद्भ्रमम्।
ब्रह्म शान्तं प्रविष्टोऽस्मि ब्रह्मैवास्मि निरामयः॥ ६॥

स्वायत्ततामेव स्वानुभवाभिनयेन दर्शयति - नेति। आत्मानं
द्रष्ट्रादित्रिपुट्यामाद्यं वसिष्ठजीवम्॥ ६॥

त्वमेव पश्यसि त्वन्त्वं सत्त्वं शब्दार्थजृम्भितम्
[शब्दार्थबृंहितं इति पाठः साधुर्व्याख्यानुगुण्यात्।]।
पश्यामि शान्तमेवाहं केवलं परमं नभः॥ ७॥

हे राम वसिष्ठस्त्वमिति त्वंशब्दार्थबृंहितं त्वं त्वमपि स तादृशस्त्वमेव
पश्यसि अहं तु शान्तमेव पश्यामि॥ ७॥

137333 ब्रह्मण्येव पराकाशे रूपालोकमनोमयाः |
137334 विभ्रमास्तव संजातकल्पाः स्पन्दा इवानिले || ८ ||
137335
137336 तवापि एते शब्दार्थादिरूपालोकमनोमया विभ्रमा न परमार्थतो जाताः किंतु
137337 संजातकल्पाः || ८ ||
137338
137339 ब्रह्मात्मा वेत्ति नो सर्गं सर्गात्मा ब्रह्म वेत्ति नो |
137340 सुषुप्तो वेत्ति नो स्वप्नं स्वप्नस्थो न सुषुप्तकम् || ९ ||
137341
137342 मम द्वैतादर्शनं न द्वैतप्रद्वेषात् किंतु
137343 द्वैताद्वैतयोर्युगपद्दर्शनासंभवादित्याह - ब्रह्मात्मेति || ९ ||
137344
137345 प्रबुद्धो ब्रह्मजगतोर्जाग्रत्स्वप्नदृशोरिव |
137346 रूपं जानाति भारूपं जीवन्मुक्तः प्रशान्तधीः || १० ||
137347
137348 अत्यन्तादर्शने कथं तदुपदेशप्रसिद्धिस्तत्राह - प्रबुद्ध इति | जीवन्मुक्तस्तु
137349 पर्यायेणोभयं पश्यतीत्युपदेष्टा भवतीत्याशयः || १० ||
137350
137351 यथाभूतमिदं सर्वं परिजानाति बोधवान् |
137352 संशाम्यति च शुद्धात्मा शरदीव पयोधरः || ११ ||
137353
137354 सोऽप्युत्तरोत्तरभूमिकासु क्रमेण द्वैतादर्शनात्प्रशाम्यतीत्याह -
137355 यथाभूतमिति || ११ ||
137356
137357 स्मृतिस्थः कल्पनस्थो वा यथाख्यातश्च संगरः |
137358 सदसद्भ्रान्ततामात्रस्तथाहंत्वजगद्भ्रमः || १२ ||
137359
137360 तद्दृष्ट्या द्वैतस्योत्तरोत्तरं पेलवतां दृष्टान्ताभ्यामाह - स्मृतिस्थ इति |
137361 संगरो युद्धम् || १२ ||
137362
137363 आत्मन्यपि नास्ति हि या द्रष्टा यस्या न विद्यते कश्चित् |
137364 न च शून्यं नाशून्यंन् भ्रान्तिरियं भासते सेति || १३ ||
137365
137366 या परिदृश्यमाना जगन्माया परमार्थसत्ये आत्मनि अपिशब्दादत्यन्तासति शून्ये च
137367 नास्ति | यस्याः कश्चिद्द्रष्टा जीवोऽपि न विद्यते | इति शून्याशून्यविलक्षणेयं
137368 भ्रान्तिरनिर्वचनीयैव भासते इत्यर्थः || १३ ||
137369
137370 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० वसिष्ठगीतासु
137371 आत्मविश्रान्तिकथनं नाम चत्वारिंशः सर्गः || ४० ||
137372
137373 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
137374 आत्मविश्रान्तिकथनं नाम चत्वारिंशः सर्गः || ४० ||
137375
137376
137377 एकचत्वारिंशः सर्गः ४१
137378
137379 श्रीवसिष्ठ उवाच |
137380
137381 अस्वभावस्वभावोऽयं सर्वोऽहंतादिवेदनः |
137382 स्वभावैकस्वभावेन निर्वाणीक्रियतां स्वयम् || १ ||
137383
137384 त्रिजगत्पुत्रिकानृत्यमस्वभावस्वभावतः |

137385 स्वभावैकस्वभावेन निर्वाणं चात्र वर्ण्यते ॥
137386
137387 अस्वभावोऽविद्या तत्स्वभावोऽयमात्मा सर्वजगद्रूपः
137388 सन्नहंतादिवक्ष्यमाणत्रिजगत्पुत्रिकानृत्यंन् वेत्तीत्यहंकारादिवेदनः संपन्नः
137389 । एवमनिर्वाणोऽयमात्मा स्वयं
137390 शास्त्रीयोपायप्रभवविद्याविर्भूतेनाद्वितीयस्वप्रकाशपूर्णानन्दलक्षण##-
137391
137392 यत्रादित्यो भवेत्तत्र यथालोकस्तथा भवेत् ।
137393 परं विषयवैरस्यंन् तत्र यत्र प्रबुद्धधीः ॥ २ ॥
137394
137395 सा च विद्या विद्वत्समागमविवेकजन्याद्वैराग्यादेव सिध्यतीत्याशयेनाह - यत्रेति
137396 ॥ २ ॥
137397
137398 अकर्तृकर्मकरणमदृश्यद्रष्टृदर्शनम् ।
137399 जगदग्राह्यसंभारमभित्तौ चित्रमुत्थितम् ॥ ३ ॥
137400
137401 तत्र वैराग्यार्थमविद्यास्वभावाच्छुद्धे जगच्चित्राध्यासं वर्णयति - अकर्त्रिति ॥
137402 ३ ॥
137403
137404 न चोत्थितं किंच न वा शान्ते शान्तं यथास्थितम् ।
137405 अनामयं परं ब्रह्म सत्यमव्ययमेव तत् ॥ ४ ॥
137406
137407 विद्यास्वभावेन तदपोह्य निर्वाणस्वरूपं दर्शयति - न चेति ॥ ४ ॥
137408
137409 चिच्चमत्कारमात्रात्मकल्पनारङ्गरञ्जनाः ।
137410 संख्यातुं केन शक्यन्ते खे जगच्चित्रपुत्रिकाः ॥ ५ ॥
137411
137412 तत्राद्यमस्वभावस्वभावं त्रिजगन्नृत्यदनन्तपुत्रिकात्वेन वर्णयति -
137413 चिच्चमत्कारेत्यादिना । चिच्चमत्कारमात्रात्मानो ये जीवास्तेषां कल्पनामात्रात्मके
137414 रङ्गे नृत्यमण्डपे शृङ्गारादिनानारसरञ्जना यासाम् । जगच्चित्रपुत्रिकाः खे
137415 नृत्यन्तीति परेणान्वयः ॥ ५ ॥
137416
137417 रसभावविकाराढ्यं नृत्यन्त्यभिनयैर्नवैः ।
137418 परमाणुप्रति प्रायः खे स्फुरन्त्यम्बरात्मिकाः ॥ ६ ॥
137419
137420 रसैः शृङ्गारादिभिर्भावैः स्थायिभावैर्विकारैः कम्पस्वेदादिसंचारिभावैः
137421 आढ्यं यथा स्यात्तथा । अभिनयैस्तत्तद्वस्त्वाकारव्यञ्जकचेष्टाभिः । परमाणुप्रति
137422 परमाणुमात्रास्वपि विद्यमाने खे चिदाकाशे । प्राय इति संभावितत्वद्योतनार्थः ॥ ६
137423 ।।
137424
137425 सर्वर्तुशेखरधरा दिग्बाहुलतिकाकुलाः ।
137426 पातालपादलतिका ब्रह्मलोकशिरोधराः ॥ ७ ॥
137427
137428 ब्रह्मलोकः शिरोधरा कन्धरा यासां ब्रह्मलोकरूपाणां शिरसां धरा
137429 धारयित्र्य इति वा ॥ ७ ॥
137430
137431 चन्द्रार्कलोलनयनास्तारोत्करतनूरुहाः ।
137432 सप्तलोकाङ्गलतिकाः परितोच्छाम्बराम्बराः ॥ ८ ॥
137433
137434 तारोत्करास्तनूरुहाणि लोमानि यासाम् । परितो दिक्षु अच्छंन्
137435 स्वच्छमम्बरमाकाशमेवाम्बरं वस्त्रं यासाम् ॥ ८ ॥
137436

137437 द्वीपाम्बुराशिवलया लोकालोकाद्रिमेखलाः।
137438 भूतभारचलज्जीवप्रवहत्प्राणमारुताः॥ ९॥
137439
137440 भूतानां भौतिकशरीरादीनां भारेण धारणेन पोषणेन च निमित्तेन चलन्तो जीवा
137441 एव प्रवहन्तः प्राणमारुता यासाम्॥ ९॥
137442
137443 वनोपवनविन्यासहारकेयूरभूषिताः।
137444 पुराणवेदवचनाः क्रियाफलविनोदनाः॥ १०॥
137445
137446 पुराणानि वेदाश्च वचनं यासाम्। तत्तत्क्रियाफलसुखदुःखानि विनोदनानि विलासा
137447 यासाम्। एवंविधा जगत्पुत्रिका नृत्यन्तीति पूर्वत्रान्वयः॥ १०॥
137448
137449 त्रिजगत्पुत्रिकानृत्यंन् यदिदं दृश्यते पुरः।
137450 ब्रह्मवारिद्रवत्वं तत्तद्ब्रह्मानिलवेपनम्॥ ११॥
137451
137452 अस्वभावस्थितैवास्य कारणं कारणात्मकम्।
137453 असुषुप्तं स्थिता स्वापे स्वप्नस्येव सतीव सा॥ १२॥
137454
137455 अस्य च नृत्यस्य अस्वभावस्थितैव चित् कारणम्। यतस्तादृशमेव कारणात्मकं
137456 श्रुतिषु प्रसिद्धम्। यथा स्वापे निद्रायामसुषुप्तं स्थिता सा स्वप्नस्य कारणं
137457 तद्वदित्यर्थः॥ १२॥
137458
137459 असुषुप्तसुषुप्तस्थः स्वभावं भावयन्भव।
137460 जाग्रत्यपि गतव्यग्रो मा स्वप्नमिदमाश्रय॥ १३॥
137461
137462 एवमस्वभावस्वभावमुपवर्ण्येदानीं स्वभावैक्यस्वभावेन निर्वाणीकरणे
137463 उपायमाह - असुषुप्तेति। हे राम त्वं पारमार्थिकस्वभावं भावयन्
137464 जाग्रत्यप्यज्ञाननाशादसुषुप्तंन् सर्वद्वैतोपसंहारात्सुषुप्तं च तुर्यं पदं
137465 तत्स्थो भव॥ १३॥
137466
137467 यज्जाग्रति सुषुप्तत्वं बोधादरसवासनम्।
137468 तं स्वभावं विदुस्तज्ज्ञा मुक्तिस्तत्परिणामिता॥ १४॥
137469
137470 रसो रागो वासना च तच्छून्यम्। तत्परिणामिता तत्स्वरूपेण परिनिष्ठितत्वम्॥ १४॥
137471
137472 अकर्तृकर्मकरणमदृश्यद्रष्टृदर्शनम्।
137473 अरूपालोकमननंन् स्थितं ब्रह्म जगत्तया॥ १५॥
137474
137475 तस्यांन् परिनिष्ठायां व्यवहारकालेऽपि चिदेकरसं जगद्भातीत्याह -
137476 अकर्त्रित्यादिना॥ १५॥
137477
137478 कान्ते कान्तं प्रकचति पूर्णे पूर्णं व्यवस्थितम्।
137479 द्वित्वैक्यरहिते भाति द्वित्वैक्यपरिवर्जितम्॥ १६॥
137480
137481 द्वित्वैक्यरहिते शोधिते प्रतीचि द्वैतैक्यपरिवर्जितं शोधितं ब्रह्म अखण्डैकरस्येन
137482 भाति॥ १६॥
137483
137484 सत्यं सत्ये स्थितं शान्तंन् सर्गात्मन्यात्मनि स्वयम्।
137485 आकाशकोशसदृशं शिलाजठरसंनिभम्॥ १७॥
137486
137487 सर्गात्मनि स्थितं सत्यं सत्ये आत्मनि शान्तं स्वयमेव स्थितम्॥ १७॥
137488

सुरत्नजठराकारं घनमप्यम्बरोपमम् |
प्रतिबिम्बमिव क्षुब्धमप्यक्षुब्धमसच्च सत् || १८ ||

शिलाजठरवदप्रकाशस्वभावताभ्रान्तिं वारयति - सुरत्नेति | अत एव
जगत्प्रतिबिम्बं प्राप्य क्षुब्धमिव स्थितमप्यक्षुब्धम् || १८ ||

भविष्यन्नवनिर्माणं चेतसीव स्थितं पुरम् |
ब्रह्म बृंहितभारूपमभेदीकृतमानसम् || १९ ||

अभेदीकृतमेकरसीकृतं मानसं यत्र || १९ ||

यथा संकल्पनगरं संकल्पान्नैव भिद्यते |
तथायंन् जगदाभासः परमार्थान्न भिद्यते || २० ||

हेमपीठमिवानेकभविष्यत्संनिवेशवत् |
लक्ष्यमाणमपि स्फारं शान्तमव्ययमास्थितम् || २१ ||

हेमपीठं पीठवच्चतुरस्रो हेमपिण्डः | स्फारं नानाविस्तारं लक्ष्यमाणमपि ||
२१ ||

अजस्रनाशोत्पादाढ्यमेकरूपमनामयम् |
अनाशोत्पादमजरमनेकमिव कान्तिमत् || २२ ||

कान्तिमत् भास्वरम् || २२ ||

ब्रह्मैव शान्तिघनभावगतं विभाति सर्गोदयेन विगतास्तमयोदयेन |
व्योमेव शून्यविभवेन गलत्स्वभावलाभ्भंन् प्रति प्रसभमेव ननु
प्रबुद्धे || २३ ||

ननु हे राम प्रबुद्धे सति शान्तिघनभावगतं ब्रह्मैव
प्रसभमद्वैतस्वभावबलादेव विगतास्तमयोदयेन सर्गलक्षणेन उदयेन
स्वाराज्यविभवेन भाति | यथा व्योम गलत्स्वभावलाभं बाधितस्वरूपलाभंन्
केशोण्ड्रकगन्धर्वनगरतलमलिनतादिकं प्रति प्रसभं बलादेव स्फूर्तिनिरासो
भयप्रदेन स्वीयशून्यविभवेन विभाति तद्वदित्यर्थः || २३ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ०
स्वरूपविऽस्रान्त्यर्थमुपदेशकरणं नामैकचत्वारिंशः सर्गः || ४१ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
स्वरूपविश्रान्त्यर्थमुपदेशकरणं नामैकचत्वारिंशः सर्गः || ४१ ||

द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२

श्रीवसिष्ठ उवाच |

चित्तवत्कचनंन् शान्ते यत्तत्तस्मान्न भिद्यते |
अव्याकृतामलतया क्वाऽतः सर्गादिसंभवः || १ ||

भूयः प्रपञ्चयते चात्र विश्वविश्वेश्वरैकता |
विवेकैः पूजनीयश्च स्वात्मैव परमेश्वरः ||

137541 प्रागुक्तां जगतो ब्रह्ममात्रतामनुभावयितुं जगद्भेदकचनहेतोश्चित्तस्य
137542 चिद्भेदंन् निरस्यति - चित्तवदिति | शान्ते कूटस्थात्मनि प्रथमं यत् चित्तवत्कचनं
137543 तत्तस्मात्कचनरूपाच्चिदात्मनो न भिद्यते | कुतः | अव्याकृतत्वादमलत्वाच्च | तथा हि
137544 नामरूपभेदाद्धि लोके भेदः प्रसिद्धः | स च
137545 नामरूपव्याकरणात्पूर्वभूतजीवभावान्नुप्रवेशोपाधौ चित्ते न संभवति |
137546 तस्याव्याकृतत्वात् | सूक्ष्मतेजोवन्नात्मकलिङ्गसृष्ट्यनन्तरं हि सेयं देवतैक्षत
137547 हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि इति
137548 तद्व्याकरणं श्रूयते | तथा अमलत्वाच्च चितो न भिद्यते | चिदप्यमला चित्तमपि | न च
137549 तादृशयोः प्रभाकाशयोरिव भेदः केनचिल्लक्षयितुं शक्यते | चित्तस्य
137550 चिद्भेदनिरासादेव तदधीनो जगद्भेदः सुतरां निरस्त इत्याह - क्वात इति || १ ||
137551
137552 चित्तदीपे गते यान्ति भ्रान्तिवद्भ्रान्ति [भ्रान्तिवद्भ्रान्तिखे इति
137553 मुद्रितपाठोऽस्वरसः टीकाकर्त्रसंमतश्च |] खे स्थिते |
137554 रूपालोकमनस्कारसंविदोऽम्बुद्रवोर्मयः || २ ||
137555
137556 इदमेव स्फुटमाह - चित्तदीपे इति | स्थिते कूटस्थे खे प्रत्यगात्माकाशे
137557 रूपालोकमनस्कारसंविल्लक्षणा अम्बुद्रवोर्मयो मृगतृष्णाभ्रान्तिवद्भ्रान्ति | ते
137558 च चित्तलक्षणे दीपयतीति दीपः सूर्यस्तस्मिन्नस्तं गते यान्ति अपगच्छन्तीत्यर्थः || २ ||
137559
137560 निरस्तकरणापेक्षं मरुतः स्पन्दनं यथा |
137561 यथा विसरणं भासस्तथा जगदिदं परे || ३ ||
137562
137563 सत्तायां चिदतिरिक्तकारणनिरपेक्षत्वादपि जगच्चिदेवेति दृष्टान्तैरुपपादयति -
137564 निरस्तेत्यादिना | निरस्ता करणापेक्षा येन | भासः प्रभाया विसरणं प्रसारः || ३ ||
137565
137566 द्रवत्वमिव कीलाले शून्यत्वमिव चाम्बरे |
137567 स्पन्दत्वं मरुतीवेदं किमप्यात्ममयं परे || ४ ||
137568
137569 कीलाले जले | आत्ममयमात्मविवर्तः | किमप्यनिर्वचनीयम् || ४ ||
137570
137571 महाचिति महाकाशे यदिदं भासते जगत् |
137572 तच्चित्त्वमेव कचति निर्मलत्वं मणाविव || ५ ||
137573
137574 प्रतीचि चित्तादीनामवस्थाद्वये कचनमिव ब्रह्मणि मायाधीनं वियदादिकचनमपि
137575 तदभिन्नमेवेत्याशयेन तैरेव दृष्टान्तैरुपपादयति - महाचितीत्यादिना || ५ ||
137576
137577 यथा द्रवत्वं पयसि यथा शून्यत्वमम्बरे |
137578 यथा प्रस्पन्दनं वायौ महाचिति तथा जगत् || ६ ||
137579
137580 वेत्ति वायुर्यथा स्पन्दं तथा वेत्ति जगच्चितिः |
137581 न द्वैतैक्यादिभेदानां मनागप्यत्र संभवः || ७ ||
137582
137583 स्फूर्तावपि चिदतिरिक्तनिरपेक्षत्वाच्चिदभेद इत्याशयेनाह - वेत्तीति | द्वैतं चैक्यं
137584 च संख्येयभेदाश्च तेषाम् || ७ ||
137585
137586 अविवेकविवेकाभ्यां भासुरं भङ्गुरं जगत् |
137587 बोधे सदैव सद्रूपमभासुरमभङ्गुरम् || ८ ||
137588
137589 अविवेकेन भासुरं विवेकेन भङ्गुरम् | परमार्थबोधे तु
137590 ब्रह्ममात्रत्वादुभयशून्यम् || ८ ||
137591
137592 ज्ञप्तिमात्राद्दते शुद्धादादिमध्यान्तवर्जितात् |

137593 नान्यदस्तीह निर्णीतं महाचिन्मात्ररूपिणः ॥ ९ ॥
137594
137595 बोधेन यन्निर्णीतं तदाह - ज्ञप्तीति ॥ ९ ॥
137596
137597 तत्कस्यचिच्छिवं शान्तं कस्यचिद्ब्रह्म शाश्वतम् ।
137598 कस्यचिच्छून्यतामात्रं कस्यचिज्ज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १० ॥
137599
137600 तत्रैव वेदानुसारिणामवेदानुसारिणां च विचारयतां वादिनां
137601 यथार्थायथार्थरूपैः कल्पनाभेदाः प्रवृत्ता इत्याह - तदिति ॥ १० ॥
137602
137603 तदनन्तात्म चिद्रूपं चेत्यतामिव भावयत् ।
137604 स्वसंस्थमेव ज्ञेयत्वमज्ञत्वमिव गच्छति ॥ ११ ॥
137605
137606 तत्रैवानाद्यविद्यादिदृश्याकारताध्यास इत्याह - तदिति ॥ ११ ॥
137607
137608 चित्तया नास्ति सत्ता च चित्तता नास्ति तां विना ।
137609 विना विना यथा वायोर्यथा स्पन्देषु कारणम् ॥ १२ ॥
137610
137611 तत्र चित्त्वबलादेवाध्यस्तस्फूर्तेश्चित्तया विना ज्ञेयस्य सत्ता नास्ति तां सत्तां विना च
137612 तस्य चित्तता चित्तस्य नास्ति । यथा विना शून्यात्मना कूटस्थेनाकाशेन विना वायोः
137613 कारणं नास्ति । वायुं च विना स्पन्देषु कारणं नास्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥
137614
137615 तथा महाचितोच्छायाः सर्गसंवित्तिवृत्तिषु ।
137616 नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ॥ १३ ॥
137617
137618 तथा नित्यब्रह्मसत्ताधीनसत्ताकासु सर्गभ्रान्तिष्वधिष्ठानमपेक्ष्य नित्यं सत्त्वं
137619 स्वरूपतस्तु नित्यमसत्त्वं चेति द्वेधापि शास्त्रे सदेव सोम्येदं नेह नाना इति च
137620 व्यपदेश इत्यर्थः । अन्यस्य हेतोरनपेक्षणात् । असमर्थसमासश्छान्दसः ॥ १३ ॥
137621
137622 इत्यत्रार्थोऽभविष्यत्स द्वित्वैकत्वास्तितावशात् ।
137623 कोऽत्र कल्पयिता द्वित्वमेकत्वं वा महाम्बरे ॥ १४ ॥
137624
137625 चिज्जडद्वित्वस्य तत्कारणैकत्वस्य च अस्तिता स्वतः सत्ता तद्वशाद्धि अत्र सर्गसंवित्तिषु
137626 इति प्रसिद्धोऽर्थोऽभविष्यत् । कूटस्थाद्वये चिदम्बरे द्वित्वमेकत्वं वा कः कल्पयिता
137627 सत्तास्फूर्तिभ्यांन् समर्थयिता । जडेषु न कश्चित्तादृशोऽस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥
137628
137629 विष्वग्विश्वमपारैकपरमाकाशकोशता ।
137630 यथा स्पन्दानिलद्वित्वं शाब्दमेव न वास्तवम् ॥ १५ ॥
137631
137632 एवं च आकाशद्वित्वाप्रसिद्धिवत्स्पन्दानिलभेदाप्रसिद्धिवच्च
137633 विश्वविश्वेश्वरद्वित्वस्याप्रसिद्धिरेव फलितेत्याह - विष्वगित्यादिना ॥ १५ ॥
137634
137635 विश्वविश्वेश्वरद्वित्वं तथैवासन्मयात्मकम् ।
137636 सदेवासंभवद्द्वित्वं महाचिन्मात्रकं च यत् ॥ १६ ॥
137637
137638 विश्वाभासं तदेवेदं न विश्वं सन्न विश्वता ।
137639 देशकालादिमत्त्वेन कदाचिद्धेम्नि सत्यता ॥ १७ ॥
137640
137641 अथवा ब्रह्मदृष्ट्या अनृतस्यापि विश्वस्य
137642 स्वन्यूनदेशकालस्वकार्यापेक्षयाऽधिकदेशकालव्याप्त्या सत्यतामाशङ्क्य
137643 परिहरति - देशकालेति ॥ १७ ॥
137644

137645 कटकत्वस्य भिन्नस्य विश्वस्य च तथा परे।
137646 द्वित्वैक्यासंभवे चात्र कार्यकारणता कुतः॥ १८॥
137647
137648 कार्यकारणभेदे सिद्धे तथा स्यात्स एवासिद्ध इत्याह - द्वित्वैक्येति॥ १८॥
137649
137650 स्याच्चेत्तत्कल्पनामात्रमेवैतन्नान्यवस्तुता।
137651 शून्यता नभसीवात्र द्रवत्वमिव चाम्भसि॥ १९॥
137652
137653 काल्पनिकः कार्यकारणभेदोऽङ्गीक्रियत इति चेन्न काल्पनिकेन तेन सत्यतानिर्वाह इत्याह
137654 - स्याच्चेदिति॥ १९॥
137655
137656 खे खलेखाप्यभिन्नेव किलास्ति जगदादिता।
137657 यद्रूपं ब्रह्म तद्रूपं जगत्क्वात्र द्वितैकते॥ २०॥
137658
137659 अत्यन्ताभेदेऽपि खलेखेति खे भेदकल्पना दृष्टेति जगदपि तद्वत्स्यादित्याह - खे
137660 इति॥ २०॥
137661
137662 यद्रूपं व्योम तद्रूपमेवं शून्यंन् किलाखिलम्।
137663 एकात्मनि तते स्वच्छे चिन्मात्रे सर्वरूपिणि॥ २१॥
137664
137665 खस्य लेखेति खाद्भिन्नमिव कल्पितं लेखापदवाच्यं व्योम यद्रूपं तद्रूपं
137666 ब्रह्मणो जगदित्यर्थः। एवं स्थिते ब्रह्मण्यपि जगत्कारणता गतेत्याह -
137667 एकात्मनीत्यादिना॥ २१॥
137668
137669 शिलापुत्रकसेनायां पाषाणत्व इवास्थिते।
137670 कार्यकारणवैचित्र्यं कथं संभवति क्व वा॥ २२॥
137671
137672 कथमव्योमता व्योम्नि द्वितीयासंभवाद्भवेत्।
137673 प्रतिभात्मैव भारूपो भाति सर्गो महाचिति॥ २३॥
137674
137675 पुत्रिकेवोपलोत्कीर्णा तन्मयत्वात्तदात्मिका।
137676 साधो यथास्थितस्यैवं बुद्ध्वा [बुद्धा अस्य स्थितस्येति शेषः।] विश्वं
137677 प्रलीयते॥ २४॥
137678
137679 यथास्थितस्य वास्तवस्यैव तत्त्वं बुद्ध्वा॥ २४॥
137680
137681 काष्ठमौनदशाभासं संसारमवशिष्यते।
137682 यथा निमीलिताक्षस्य रूपालोकमनोभ्रमः॥ २५॥
137683
137684 काष्ठमौनं बाह्यमानससर्वचेष्टाशून्यत्वं तादृशया दशया आभासं
137685 स्फुरत् ब्रह्म संसारमवधूय शिष्यते। भावनालक्षणमनःस्पन्दमात्रजन्यः
137686 सर्वः संसारभ्रमो भावनात्यागादस्पन्दावस्थितिमात्रेण विधूयते इत्याह -
137687 यथेत्यादिना॥ २५॥
137688
137689 स्वप्ने जाग्रत्यनग्रस्थोऽप्यसन्नेवास्तिभावनात्।
137690 तथैवोन्मीलिताक्षस्य रूपालोकमनोभ्रमः॥ २६॥
137691
137692 स्वप्ने जाग्रत्यनग्रस्थोऽप्यसन्नेवास्तिभावनात्।
137693 भावनोपशमं कृत्वा शिलीभूय यथास्थितम्॥ २७॥
137694
137695 अशिलीभूतमेवान्तः स्वभावं सममास्यताम्।
137696 आविवेकोपहारेण यथाप्राप्तार्थपूजनैः॥ २८॥

137697
137698 चिदेकरसत्वेन शिलावैलक्षण्यादन्तः अशिलीभूतं स्वभावमवलम्ब्य आस्यताम् |
137699 तादृशस्थित्यनुकूलविवेकवैराग्यादिसाधनाभ्यास एव परमेश्वरस्यात्मनः
137700 सर्वोत्कृष्टा पूजेत्याह - आविवेकेति | आसमन्तात्सर्वतो यो
137701 विवेकस्तल्लक्षणेनोपहारेणोपचारेण || २८ ||
137702
137703 बोधाय पूज्यतां बुद्ध्या स्वभावः परमेश्वरः |
137704 विवेकपूजितः स्वात्मा सद्यः स्फारवरप्रदः || २९ ||
137705
137706 स्फारं निरतिशयानन्दलक्षणं वरं प्रददातीति स्फारवरप्रदः || २९ ||
137707
137708 रुद्रोपेन्द्रादिपूजात्र जरत्तृणलवायते |
137709 विचारशमसत्सङ्गबलिपुष्पैकपूजितः [पुष्पौघपूजित इति पाठः |] ||
137710 ३० ||
137711
137712 सद्योमोक्षफलः साधो स्वात्मैव परमेश्वरः |
137713 सत्यालोकनमात्रैकपूजितोऽनुत्तमार्थदः || ३१ ||
137714
137715 यत्रास्त्यात्मेश्वरस्तत्र मूढः कोऽन्यं समाश्रयेत् |
137716 सत्सङ्गशमसंतोषविवेकापूजितात्मनः || ३२ ||
137717
137718 अन्यमनात्मभूतं तटस्थमीश्वरम् | अथ योऽन्यां
137719 देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम् इति श्रुतेरिति
137720 भावः | ननु तटस्थेश्वरः पूजनेन प्रसन्न एनं शस्त्राहिविषवह्निप्रभृतिभ्य
137721 उपघातकेभ्यः सर्वतो रक्षिष्यति कूटस्थात्मा किं करिष्यति तत्राह - सत्सङ्गेति |
137722 आसमन्तात्पूजित आत्मा येन तस्य || ३२ ||
137723
137724 शिरीषकुसुमायन्ते शस्त्राहिविषवह्नयः |
137725 देवार्चनतपस्तीर्थदानान्यतिकृतान्यपि || ३३ ||
137726
137727 किंचाऽविवेकिभिः कृतेषु देवतार्चनादिष्वपराधावश्यंभावेन
137728 नैष्फल्यानर्थयोरवश्यंभावात्तत्रापि देशकालद्रव्यपात्रकर्त्रादिविशुद्धिविवेकः
137729 श्रद्धाभक्तिशान्तिदान्त्यादयो यद्यावश्यकास्तर्ह्यक्लेशे महाफले आत्मदर्शने
137730 एव ते कुतो नोपयोज्यन्ते इत्याह - देवार्चनेत्यादिना || ३३ ||
137731
137732 भस्मायन्ते निरर्थत्वादविवेकामहात्मनाम् |
137733 एतान्यपि विवेकेन क्रियन्ते सफलानि चेत् || ३४ ||
137734
137735 देशकालपात्राद्यविवेकेन | अमहात्मनां दुरात्मनाम् || ३४ ||
137736
137737 विवेक एव तत्कस्मात्स्फुटमन्तर्न साध्यते |
137738 यथाभूतार्थविज्ञानाद्वासनोपरमे परे || ३५ ||
137739
137740 कोऽसौ विवेको यः साध्य इत्युच्यते तमाह - यथाभूतेति || ३५ ||
137741
137742 यत्नो विवेकशब्दाख्यो भवत्यात्मप्रसादतः |
137743 तथा तथा विवेकोऽन्तर्वृद्धिं नेयः शमामृतैः || ३६ ||
137744
137745 यत्न इति | तथा च वैराग्यादिसर्वसाधनसंग्रह इति भावः | आत्मप्रसादतो
137746 निष्कामानुष्ठितयज्ञदानादिसाध्यचित्तप्रसादात् || ३६ ||
137747
137748 यथा यथा पुनः शोषमुपयाति न विभ्रमैः |

137749 देहसत्तामनादृत्य यथा भूतार्थदर्शनात् ॥ ३७ ॥
137750
137751 विभ्रमैर्विषयभ्रान्तिभिः ॥ ३७ ॥
137752
137753 लज्जां भयं विषादेर्ष्ये सुखं दुःखं जयेत्समम् ।
137754 जगदादि शरीरादि नास्त्येवादौ कुतोऽद्य तत् ॥ ३८ ॥
137755
137756 देहसत्तानादरे उपायं विचारं दर्शयति - जगदादीति । शरीरस्य
137757 आदिकारणभूतं जगत् आदिपदात्तत्कारणं च आदौ नास्त्येव । यच्चादौ नास्ति तदद्य
137758 कुतो भवेत् । नासतो विद्यते भावः इति न्यायात् ॥ ३८ ॥
137759
137760 कार्यं चेत्कारणस्यैतत्तथापि ब्रह्ममात्रकम् ।
137761 प्रतिभामात्रमेवाच्छं न तु ज्ञप्तेर्घटादि सत् ॥ ३९ ॥
137762
137763 ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इति ब्रह्मात्मना आदौ सदेव कारणस्य ब्रह्मणः
137764 कार्यमस्तु तत्राह - कार्यं चेदिति । तथापि ब्रह्ममात्रकमेव न ततो भिद्यते ।
137765 सद्भेदे असत्त्वापत्तेः । अद्वयकार्यस्य कारणे अद्वयत्वाविघातकत्वेन
137766 भेदप्रतिभासस्य विकल्पमात्रत्वादित्याह - प्रतिभामात्रमेवेति । ज्ञप्तेः
137767 पृथगिति शेषः ॥ ३९ ॥
137768
137769 ज्ञानात्मिकैव प्रतिभा ज्ञप्तिरेवाखिलं जगत् ।
137770 ज्ञप्तिरप्यात्मतत्त्वश्रीः परिज्ञातोपशाम्यति ॥ ४० ॥
137771
137772 विकल्पप्रतिभापि चिदाभासज्ञानात्मिकैवेति सैवाखिलं जगदित्यर्थः । सा
137773 चिदाभासलक्षणा ज्ञप्तिरप्यज्ञातात्मतत्त्वस्यैव दर्पणदृष्टा मुखश्रीरिव
137774 प्रत्यगात्ममात्रत्वेन दृष्टमात्रा भेदकोपाध्यपगमेनोपशाम्यति ॥ ४० ॥
137775
137776 ज्ञेयाभावे त्वनिर्वाच्या शिष्यते शाश्वतं शिवम् ।
137777 अशरीराद्यविश्वात्म सर्वं शान्तमिदं ततम् ॥ ४१ ॥
137778
137779 यत उपाधिभूतज्ञेयाभावे बिम्बात्पृथगिवानिर्वाच्येति पूर्वान्वयि । अनया रीत्या
137780 प्रत्यग्भावे अशरीरादिब्रह्मभावे अविश्वात्मेत्यखण्डं सर्वं पूर्णं शाश्वतं
137781 शिवं शिष्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥
137782
137783 ज्ञानज्ञेयज्ञप्तिमुक्तं दृषन्मौनमिव स्थितम् ।
137784 शान्तान्तःकरणाः स्वस्थाः शिलापुत्रककोशवत् ॥ ४२ ॥
137785
137786 तद्भावस्थितिरेव भवद्भिः सर्वैः संपाद्येत्याह - शान्तेति ॥ ४२ ॥
137787
137788 चलन्तश्चालयन्तश्च ज्ञरूपा एव तिष्ठत ।
137789 अज्ञेयज्ञत्वसद्रूपाः सदसत्साररूपिणः ॥ ४३ ॥
137790
137791 तस्यास्थितौ यथा प्राप्तव्यवहारेऽपि न क्षतिरित्याह - चलन्त इत्यादिना ॥ ४३ ॥
137792
137793 आकाशकोशविशदा भवता भवभूमयः ।
137794 यथास्थितं च तिष्ठन्ति गच्छन्तश्च यथागतम् ॥ ४४ ॥
137795
137796 यथाप्राप्तैककर्माणः संपद्यन्ते बुधाः परम् ।
137797 अथवा सर्वसंत्यागशान्तान्तःकरणोज्ज्वलाः ॥ ४५ ॥
137798
137799 समाधौ वा कामं स्थीयतामित्याह - अथवेति ॥ ४५ ॥
137800

137801 एकान्तेष्वेव तिष्ठन्तु चित्रकर्मार्पिता इव |
137802 संकल्पशान्तौ संकल्पपुरवत्सर्वदाखिलम् || ४६ ||
137803
137804 सर्वदा समाधिकाले व्यवहारकाले च प्रबुद्धस्याऽविच्छिन्नप्रबोधस्य पुंसः
137805 संकल्पपुरवत्स्वप्नवच्च सदैव तुच्छत्वादस्तं गतम् || ४६ ||
137806
137807 स्वप्नवच्च प्रबुद्धस्य सदैवास्तं गतं जगत् |
137808 सनेत्ररूपानुभवं जातितोऽन्ध इव भ्रमैः || ४७ ||
137809
137810 प्रबोधश्च सनेत्रस्य रूपानुभववत्परिनिष्ठितः पूर्णानन्दानुभवपर्यन्तो
137811 निर्वाणे उपयुज्यते न जात्यन्धरूपकल्पनातुल्यः परोक्षकल्प इत्याशयेनाह - स
137812 नेत्रेत्यादिना || ४७ ||
137813
137814 निर्वाणं वर्णयन्नज्ञस्ताप्यतेऽन्तर्न शाम्यति |
137815 कल्पनांशोपदेशेन लोकोऽविद्यामयात्मना || ४८ ||
137816
137817 अज्ञः कतिपयवाक्यश्रवणेनैव तत्त्वज्ञोऽहं संपन्न इति भ्रमे निर्वाणं वर्णयन्
137818 सनेत्रस्य रूपानुभवंन् वर्णयन् जात्यन्ध इवान्तर्मानापमानादिभिस्ताप्यते न तु
137819 तत्त्वज्ञवच्छाम्यति | शान्तिसुखमनुभवतीत्यर्थः |
137820 अन्धगोलाङ्गूलन्यायेनासदुपदेशप्रतारितानामपि कृतार्थताभ्रान्तिर्लोके
137821 प्रसिद्धेत्याह - कल्पनांशेति || ४८ ||
137822
137823 येन केनचिदज्ञत्वात्कृतार्थोऽस्मीति मन्यते |
137824 अकृतार्थः कृतार्थत्वं जानन्मौर्ख्यविमोहितः || ४९ ||
137825
137826 विज्ञास्यत्यकृतार्थत्वं क्षणान्तरकदर्थनैः |
137827 उपायं कल्पनात्मानमनुपायं विदुर्बुधाः || ५० ||
137828
137829 तस्मात्कल्पनात्मकं ज्ञानंन् न निर्वाणोपाय इत्यभिज्ञानुभवेनोपसंहरति -
137830 उपायमिति || ५० ||
137831
137832 दुःखदत्वान्निमेषेण भावाभावैषणभ्रमैः |
137833 जगद्भ्रमं परिज्ञाय यदवासनमासितम् |
137834 विरसाशेषविषयं तद्धि निर्वाणमुच्यते || ५१ ||
137835
137836 निमेषेण भावाभावैषणभ्रमैर्दुःखदत्वात्कल्पनात्मानमुपायमनुपायं
137837 विदुरिति पूर्वत्रान्वयः | तस्मात्प्रागुक्तं सम्यग्ज्ञानमेव वासनानाशपर्यन्तं
137838 दृढीकार्यं तदेव निर्वाणं पर्यवस्यतीत्याशयेनाह - जगदिति | विरसा अशेषा
137839 हैरण्यगर्भपदान्ता विषया यत्र || ५१ ||
137840
137841 आख्यायिकार्थप्रतिभानमेत्य संवेत्स्यचिद्वारि भराद्द्रवात्मा |
137842 अवेद्यचिद्रूपमशेषमच्छं पश्यन्विनिर्वासि जगत्स्वरूपम् || ५२ ||
137843
137844 अत एव हे राम त्वं मदुपदिष्टमर्थमाख्यायिका उपलब्धार्था लौकिकी पौराणिकी वा
137845 कथा तदर्थ इव परोक्षः कल्पनामात्ररूपः प्रतिभासो यस्य तथाविधमेत्य
137846 बहिर्मुखतया अधिगम्य न कृतार्थो भविष्यसि किंतु
137847 भराद्वासनामात्रपूरातिशयात् द्रवात्म परितः प्रवहत्स्वरूपं
137848 जगत्स्वरूपमचिद्वारि संवेत्सि पश्यस्येव | प्रत्यग्दृष्ट्या
137849 पूर्णमच्छमवेद्यचिद्रूपं पश्यन्साक्षादनुभवन् विनिर्वासि निर्वाणविश्रान्तो
137850 भविष्यसीत्यर्थः || ५२ ||
137851
137852 जात्यन्धरूपानुभवानुरूपं यदागमैर्बुद्धमबोधरूपम् |

137853 अधस्पदीकृत्य तदान्तरेऽस्मिन्बोधे निपत्यानुभवो भवाभूः ॥ ५३ ॥
137854
137855 तदेतद्द्रढयन्नाह - जात्यन्धेति। आगमैरुपदेशवाक्यैर्बहिर्मुखतया
137856 जात्यन्धरूपानुभवसदृशं यद्बुद्धं तदबोधरूपमेव। अपरोक्षे वस्तुनि
137857 परोक्षज्ञानस्य भ्रान्तिमात्रत्वात्। अतस्तादृशबोधमधस्पदीकृत्य
137858 पादेनाक्रम्येव तिरस्कृत्य। अधःशिरसी पदे इति सत्वं च्विः। आन्तरे प्रत्यगात्मरूपे
137859 अस्मिन्नित्यापरोक्षे बोधे साक्षादनुभवेन निपत्य अभूर्जन्मादिशून्यः सोऽनुभव एव
137860 त्वं भव। तदेव ते निर्वाणमित्यर्थः ॥ ५३ ॥
137861
137862 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उ०
137863 निर्वाणोपदेशो नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥
137864
137865 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
137866 निर्वाणोपदेशो नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥
137867
137868 त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३
137869
137870 श्रीवसिष्ठ उवाच।
137871
137872 अहंतादिजगच्चेदं परिज्ञानादसत्यताम्।
137873 याति सानुभवो मोहात्सत्यमेवान्यथाधियाम् ॥ १ ॥
137874
137875 मनोयक्षपुरप्राये जगत्यज्ञानकल्पिते।
137876 बोधमात्रेण निर्मृष्टे ब्रह्मैकस्थितिरीर्यते ॥
137877
137878 आन्तरमहंतादिबाह्यमिदं जगच्च भोक्तृभोग्यरूपं सर्व
137879 तदनुभवरूपभोगतत्त्वपरिज्ञानादसत्यतां याति। चिदवसानो हि भोगः स हि
137880 भोक्तुर्भोग्यसंबन्धानुभवः तेनानुभवेन हि
137881 मोहादात्मविनिमयेनान्यथाधियां भोक्तर्येवात्मबुद्धिमतां मूढानामात्मा
137882 सानुभवो न स्वत इति सत्यं ब्रह्मैव स इत्यर्थः ॥ १ ॥
137883
137884 अज्ञानज्वरमुक्तस्य बोधशीतलितात्मनः।
137885 एतदेव भवेच्चिह्नं यद्भोगाम्बु न रोचते ॥ २ ॥
137886
137887 अत एव तत्त्वविदां भोग्यवर्गेष्वरुचिरित्याह - अज्ञानेति ॥ २ ॥
137888
137889 अलमन्यैः परिज्ञानैर्वाच्यवाचकविभ्रमैः।
137890 अनहंवेदनामात्रं निर्वाणं तद्विभाव्यताम् ॥ ३ ॥
137891
137892 एवं भोग्येषु विरक्तानां भोक्तर्यहंकारांशत्यागमात्रेण
137893 चिन्मात्रपरिशेषात्मकं निर्वाणं सिद्धमित्याह - अलमिति। वाच्यं रूपं
137894 वाचकं नाम तद्विषयभ्रान्तिरूपैः ॥ ३ ॥
137895
137896 परिज्ञाता यथा स्वप्ने पदार्था रसयन्ति नो।
137897 न च सन्ति तथैवास्मिन्नहं जगदिदंभ्रमे ॥ ४ ॥
137898
137899 भोगाम्बु न रोचते इत्येतद्विशदयति - परिज्ञातेति। स्वप्ने दृष्टाः पदार्था यथा
137900 जागरूकं पुरुषं न रसयन्ति न रञ्जयन्ति न सन्ति च तथैवाहंन् जगदिदमिति भ्रमे
137901 दृष्टाः पदार्था अपि तत्त्वज्ञमित्यर्थः ॥ ४ ॥
137902
137903 यथा स्वभावनाद्यक्षस्तरौ सस्वजनं पुरम्।
137904 पश्यत्यसत्यमेवैवं जीवः पश्यति संसृतिम् ॥ ५ ॥

137905
137906 अरण्ये यक्षो गन्धर्वमायाकल्पितं नगरं वाऽत्र दृष्टान्त इत्याह - यथेति ।
137907 यक्षतनौ इति पाठे यक्षविद्यानिपुणमनुष्यः स्वभावनाकल्पितयक्षतनौ स्थित्वा
137908 स्वजनसहितं पुरं यथा कल्पयित्वा पश्यतीति व्याख्येयम् ॥ ५ ॥
137909
137910 विभ्रमात्मा यथा यक्षो यक्षलोकश्च ते मिथः ।
137911 सद्रूपौ सुस्थितौ मिथ्या तथाहंत्वजगद्भ्रमौ ॥ ६ ॥
137912
137913 तत्र यक्षो विभ्रमात्मा भ्रान्तिकल्पितभोक्तृस्वरूपः यक्षलोकस्तन्नगरं च
137914 भ्रान्तिकल्पितभोग्यरूपमित्युभयं नास्त्येव तथापि तौ मिथ
137915 उपभोगलक्षणार्थक्रियाकारितया यथा सद्रूपाविव स्थितौ तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥
137916
137917 अनावरणतोऽरण्ये यक्षा विभ्रमरूपिणः ।
137918 यथा स्फुरन्ति भूतानि तथेमानि चतुर्दश ॥ ७ ॥
137919
137920 दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके चासतोऽपि सत्यतया प्रतिभासे अनावृतसाक्षिण्यध्यास एव
137921 निमित्तमित्याशयेनाह - अनावरणत इति । भुवनोपाधिसंख्यया चतुर्दश ॥ ७ ॥
137922
137923 भ्रममात्रमहं मिथ्यैवेति बुद्ध्वा विभावयन् ।
137924 यक्षोऽयक्षत्वमायाति चित्तं चित्तत्त्वतामिदम् ॥ ८ ॥
137925
137926 यक्षस्य स्वकल्पितदेहनगराद्युपसंहार इव जगद्भ्रमबाधेऽपि
137927 तन्मिथ्यात्वदर्शनमेव हेतुरित्याह - भ्रममात्रमिति । चित्तत्त्वतां
137928 चिद्रूपतात्त्विकभावम् ॥ ८ ॥
137929
137930 निरस्तकलनाशङ्कं त्यागग्रहणवर्जितम् ।
137931 अविसारिसमस्तेच्छं शान्तमास्व यथास्थितम् ॥ ९ ॥
137932
137933 चत्वारि क्रियाविशेषणानि ॥ ९ ॥
137934
137935 असत्तासंभवंन् दृश्यं द्रष्ट्रात्मकमिदं ततम् ।
137936 अथवा नैव द्रष्ट्रात्म सदवाच्यं किमास्यते ॥ १० ॥
137937
137938 तत्त्वतो विमर्शे दृश्यस्य द्रष्टृमात्रता तुच्छता वा पर्यवस्यतीत्याह - असत्तेति
137939 । न विद्यते सत्तायाः संभव उत्पत्तिर्यस्मिंस्तथाविधं नैव वा द्रष्ट्रात्म । कुतः
137940 सत् परमार्थचिद्रूपं द्रष्टृ तत्त्वमवाच्यं तुच्छं दृश्यरूपं किमास्यते
137941 स्थाप्यते । न हि सतोऽसद्रूपता केनचित्संपादयितुं शक्येत्यर्थः ।
137942 आसेरण्यन्तकर्तुर्ण्यन्ते गतिबुद्धि - इति कर्मत्वे कर्मणि लः ॥ १० ॥
137943
137944 वसन्तरसपूरस्य यथा विटपगुल्मता ।
137945 स्वरूपमात्रभरितसंविदः सर्गता तथा ॥ ११ ॥
137946
137947 द्रष्टुर्दृश्यात्मत्वाभावेऽपि व्यवहारे दृश्यसत्तास्फूर्तिनिर्वाहकता
137948 संभवत्येवेति दृष्टान्तेन दर्शयति - वसन्तेति ॥ ११ ॥
137949
137950 यदिदं जगदाभासं शुद्धं चिन्मात्रवेदनम् ।
137951 कात्रैकता द्विता का वा निर्वाणमलमास्यताम् ॥ १२ ॥
137952
137953 परमार्थे तु द्रष्ट्रैक्यादिसंभावनापि नास्तीत्याह - यदिदमिति ॥ १२ ॥
137954
137955 भूयतां चिन्मयव्योम्ना पीयतां परमो रसः ।
137956 स्थीयतां विगताशङ्कं निर्वाणानन्दनन्दने ॥ १३ ॥

137957
137958 इदानीं भगवान्वसिष्ठः सर्वान्प्रति दयया हितमुद्घोषयन्नुपदिशति -
137959 भूयतामित्यादिना | परमो रसो निरतिशयानन्दः रसो वै सः इति श्रुतेः |
137960 निर्वाणानन्दलक्षणे नन्दने स्वर्वने || १३ ||
137961
137962 किमेतास्वतिशून्यासु संसारारण्यभूमिषु |
137963 मानवा वातहरिणा भ्रमथो भ्रान्तबुद्धयः || १४ ||
137964
137965 वातहरिणा वातप्रम्य इवेति शेषः | भ्रमथ उ इति च्छेदः || १४ ||
137966
137967 जगत्त्रयमरीच्यम्बु विप्रलब्धान्धबुद्धयः |
137968 मा धावत गतव्यग्रमाशयोपहताशयाः || १५ ||
137969
137970 आशया तृष्णया उपहताशयाः सन्तो गतव्यग्रं प्राप्तवैयग्र्यं यथा स्यात्तथा
137971 मा धावत || १५ ||
137972
137973 रूपालोकमनस्कारमृगतृष्णाम्बुपायिनः |
137974 व्यर्थमायासमायूंषि मा मा क्षपयतैणकाः || १६ ||
137975
137976 रूपालोका बाह्यभोगा मनस्कारा आभिमानिकभोगास्त एव मृगतृष्णाम्बूनि |
137977 आयासं प्राप्येति शेषः || १६ ||
137978
137979 जगद्गन्धर्वनगरगुरुगर्वेण नश्यथ |
137980 सुखरूपाणि दुःखानि नाशनायैव पश्यथ || १७ ||
137981
137982 जगद्रूपे गन्धर्वनगर इव विवेकहारी यो गर्वस्तेन नश्यथ | मा इत्यनुषज्यते || १७ ||
137983
137984 जगत्केशोण्ड्रकभ्रान्त्यै मा महाम्बरमध्यगम् |
137985 अवलोकयताभ्रान्ते स्वरूपे परिणम्यताम् || १८ ||
137986
137987 महाम्बरं ब्रह्माकाशस्तन्मध्यगमज्ञाननैल्यं मा अवलोकयत किंत्वभ्रान्ते
137988 यथार्थतो दृष्टे स्वरूपे परिणम्यताम् || १८ ||
137989
137990 मानवा वातलोलोच्चपत्रप्राप्ताम्बुभङ्गुर |
137991 मानवासु न चास्वन्धगर्भशय्यासु सुप्यताम् || १९ ||
137992
137993 हे मानवाः वातैर्लोलानि उच्चेषूर्ध्वशाखास्थितेषु पिप्पलपत्रेषु प्राप्तानि
137994 स्कन्नान्यवश्यायाम्बूनीव भङ्गुरा मानवा मनुष्यदेहा यासु आसु
137995 संसारलक्षणास्वन्धगर्भशय्यासु मा सुप्यताम् || १९ ||
137996
137997 अविराममनाद्यन्ते स्वभावे शान्तमास्यताम् |
137998 द्रष्टृदृश्यदशादोषादस्वभावाद्विनश्यताम् || २० ||
137999
138000 अविराममखण्डितम् | स्वभावे पारमार्थिकब्रह्मभावे |
138001 द्रष्ट्रादिदशादोषलक्षणादस्वभावात्स्वरूपविनिमयान्मा विनश्यताम् || २० ||
138002
138003 अज्ञावबुद्धः संसारः स हि नास्ति मनागपि |
138004 अवशिष्टं च यत्सत्यं तस्य नाम न विद्यते || २१ ||
138005
138006 त्रोटयित्वा तु तृष्णायःशृङ्खलावलितं बलात् |
138007 संसारपञ्जरं तिष्ठ सर्वस्योर्ध्वं मृगेन्द्रवत् || २२ ||
138008

138009 तृष्णालक्षणया अयःशृङ्खलया वलितं वेष्टितं संसारपञ्जरं
138010 ज्ञानबलात्त्रोटयित्वा मृगेन्द्रः सिंहस्तद्वत्सर्वस्योर्ध्वमुत्कर्षकाष्ठायां
138011 तिष्ठ ॥ २२ ॥
138012
138013 आत्मात्मीयग्रहभ्रान्तिशान्तिमात्रा विमुक्तता ।
138014 यथा तथा स्थितस्यापि सा स्वसत्तैव योगिनः ॥ २३ ॥
138015
138016 आत्मात्मीयग्रहः अहंममेत्यभिमानस्तल्लक्षणभ्रान्तिशान्तिमात्रा
138017 तावन्मात्रस्वरूपा विमुक्तता नान्या काचिदस्ति । सा च योगिनः स्वात्मसत्तैवेत्यर्थः ॥ २३
138018 । ।
138019
138020 निर्वाणताऽवासनता पराऽपतापताज्ञता ।
138021 संसाराध्वनि खिन्नस्य शान्ता विश्रामभूमयः ॥ २४ ॥
138022
138023 तामेव संसाराध्वखिन्नविश्रान्तिभूमिभेदत्वेन कल्पयित्वाह - निर्वाणतेति ।
138024 अवासनतेति च्छेदः । परा उत्कृष्टा अपतापता अपगतत्रिविधतापता । एताः
138025 पञ्चम्याद्यास्तिस्रो भूमिकाः ॥ २४ ॥
138026
138027 तज्ज्ञज्ञातो न मूर्खाणां मूर्खज्ञातो न तद्विदाम् ।
138028 विद्यते जगदर्थोऽसाववाच्यार्थमयो मिथः ॥ २५ ॥
138029
138030 मिथः अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगदिति प्रागुक्तमेवेति ॥ २५ ॥
138031
138032 विश्वता भ्रान्तिसंशान्तौ संस्थितैव न लभ्यते ।
138033 महार्णवाम्बुवलिता पुत्रिकेव पयोमयी ॥ २६ ॥
138034
138035 गङ्गागोदानर्मदेत्यादिरूपा पयोमयी पुत्रिका आकारभेदकल्पना यथा
138036 महार्णवाम्बुवलिता सती तद्रूपेण संस्थितैवार्णववासिभिर्न लभ्यते
138037 तद्वद्भ्रान्तिसंशान्तौ ज्ञानिभिर्विश्वतापीत्यर्थः ॥ २६ ॥
138038
138039 भ्रान्तिशान्तौ प्रबुद्धस्य विनिर्वाणस्य विश्वता ।
138040 यथास्थितैव गलिता विद्यते च यथास्थितम् ॥ २७ ॥
138041
138042 तदेव स्पष्टमाह - भ्रान्तीति ॥ २७ ॥
138043
138044 निर्दग्धतृणभस्माली क्वापि याति यथानिलैः ।
138045 सतां स्वभावविश्रामैः क्वापि याति तथा जगत् ॥ २८ ॥
138046
138047 जगद्ब्रह्मपदार्थस्य संनिवेशः स तूत्तमः ।
138048 ब्रह्मशब्दार्थरूपात्मा न जगच्छब्दकार्यभाक् ॥ २९ ॥
138049
138050 ब्रह्मपदस्य बृंहणरूपो योऽर्थस्तस्य संनिवेश आकारविशेषः स तु
138051 ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थरूपो निर्विकल्पस्वप्रकाशनिरतिशयानन्दप्रत्यगात्मा
138052 चेदुत्तमः । गच्छति षड्विधविकारैः परिवर्तत इति जगदिति
138053 जगच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तविकारकार्यभाक्चेन्नोत्तम इत्यर्थः ॥ २९ ॥
138054
138055 अविज्ञातस्य बालस्य पदार्था यादृशा इमे ।
138056 विदुषस्तादृशा एव तिष्ठतः क्षीणवासनम् ॥ ३० ॥
138057
138058 जगति निर्विकल्पानुभवः शिशोरपि प्रसिद्ध इति तत्साम्यमाह - अविज्ञातस्येति । न
138059 विद्यते विज्ञातं विशेषज्ञानं यस्य बालस्य शिशोः ॥ ३० ॥
138060

138061 या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी |
138062 यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः || ३१ ||
138063
138064 तज्ज्ञज्ञातो न मूर्खाणां मूर्खज्ञातो न तद्विदाम् इत्युक्तिमुपपादितां
138065 भगवद्वचनेन संवादयति - या निशेति || ३१ ||
138066
138067 स्थितमेवाऽविरामी यज्जाग्रदस्य सुषुप्तवत् |
138068 चित्रावलोकित इव जाग्रत्योऽस्य रसैषणाः || ३२ ||
138069
138070 तदिदं व्याचष्टे - स्थितमेवेत्यादिना यद्यस्माद्धेतोः
138071 सर्वजनानामज्ञानान्धकारावृतत्वात्सुषुप्तवत्स्थितमेवात्मतत्त्वमस्य तत्त्वविदः
138072 अविरामी विरामशून्यो जाग्रत् जागरस्तस्मात् या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति
138073 इत्युच्यत इत्यर्थः | यस्माच्चास्य जाग्रत्यो मूढजनजाग्रत्त्वेन प्रसिद्धा रसैषणा
138074 इन्द्रियैः शब्दादिविषयास्वादाश्चित्रावलोकितनृत्ययुद्धादिरिव पुरोगता अपि न सन्ति
138075 तस्मात् यस्यां जाग्रति भूतानि स निशा पश्यतो मुनेः इत्युच्यत इत्यर्थः || ३२ ||
138076
138077 जात्यन्धरूपानुभवसमं भुवनवेदनम् |
138078 भ्रान्तप्रायमसद्रूपं ज्ञस्य भाति न भाति च || ३३ ||
138079
138080 उत्तरार्धं पुनर्व्याचष्टे - जात्यन्धेति | भाति चेन्निशास्वप्नवन्न भाति
138081 चेन्निशासुषुप्तवदिति भावः || ३३ ||
138082
138083 विमूढदुःखं त्रिजगद्विमूढविषयं न सत् |
138084 स्वप्ने स्वप्नतया ज्ञाते रूपालोकमनःक्रियाः || ३४ ||
138085
138086 विमूढानां दुःखत्वेन प्रसिद्धं त्रिजगद्विमूढविषयमेव न प्रबुद्धविषयं
138087 यतो न सदित्यर्थः | ननु ज्ञस्य यदि विषयोपभोगो नास्ति तर्हि केन स तृप्तो जीवति
138088 तत्राह - स्वप्ने इत्यादिना || ३४ ||
138089
138090 न स्वन्दन्ते यथा तद्वज्जाग्रत्स्वप्ने स्फुरन्तु मा |
138091 निर्विभागः समाश्वस्तोऽविरोधं परमगतः || ३५ ||
138092
138093 जाग्रत्स्वप्ने जाग्रत्स्वप्नभोगा मा स्फुरन्तु नाम तथापि ज्ञो निर्वाण
138094 आशीतलान्तःकरणोऽवतिष्ठते इति परेणान्वयः || ३५ ||
138095
138096 आशीतलान्तःकरणो निर्वाणो ज्ञोऽवतिष्ठते |
138097 तज्ज्ञस्याकृष्टमुक्तस्य समं ध्यानं विना स्थितिः || ३६ ||
138098
138099 आकृष्टानि भोगवासनाभिश्चित्तस्य बहिराकर्षणानि तैर्मुक्तस्य वर्जितस्य तज्ज्ञस्य
138100 ध्यानंन् चित्तनिरोधयत्नं विनैव समं स्थितिर्भवति || ३६ ||
138101
138102 निम्नं विनैव तोयस्य न संभवति काचन |
138103 अर्थ एव मनस्कारो मन एवार्थरञ्जनम् || ३७ ||
138104
138105 तद्दृष्टान्तेनोपपादयति - निम्नमिति | यथा तडागादितोयस्य
138106 कुल्यादिनिम्नमार्गं विना काचन प्रवाहादिक्रिया न संभवति तद्वदित्यर्थः | ननु
138107 तत्त्वज्ञानेन बाह्यार्थबाधे बहिरिन्द्रियाणि न प्रवर्तन्तां मनस्कारनिरोधस्तु
138108 कथं सिद्ध्येत्तत्राह - अर्थ एवेत्यादि || ३७ ||
138109
138110 एष एवैष आभासः सबाह्याभ्यन्तरात्मकः |
138111 आसमुद्रं नदीवाहशतसंघमयात्मकम् || ३८ ||
138112

138113 एष मनस्कार एवैषोऽर्थाभासः। यथा तरङ्गिणामासमुद्रं
138114 नदीप्रवाहाद्यनन्तभेदात्मकं प्रसिद्धं सर्वमम्बु एकत्र श्लेषे एकपिण्डात्मकं
138115 जलसामान्यमेव स्फुरति तथा सबाह्याभ्यन्तरं सर्वार्थाकारं मन एव स्फुरतीति
138116 परेणान्वयः॥ ३८॥
138117
138118 यथैकश्लेषपिण्डात्म वहत्यम्बु तरङ्गिणाम्।
138119 सबाह्याभ्यन्तराकारमर्थानर्थमयात्मकम्॥ ३९॥
138120
138121 मन एव स्फुरत्यर्थनिर्भासं व्याततं तथा।
138122 नास्त्यर्थमनसोर्द्वित्वं यथा जलतरङ्गयोः॥ ४०॥
138123
138124 एकाभावे द्वयोः शान्तिः पवनस्पन्दयोरिव।
138125 नूनमेकोपशान्त्यैव निःसारे परमार्थतः॥ ४१॥
138126
138127 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - एकेति। तत्त्वज्ञानेनार्थबाधे मनोऽपि बाधितमेवेति न
138128 मनस्कारप्रसक्तिरित्यर्थः॥ ४१॥
138129
138130 एकत्वादर्थमनसी सममेवाशु शाम्यतः।
138131 अर्थः संकल्परूपात्मा नेहितव्यो विजानता॥ ४२॥
138132
138133 मनश्च सम्यग्ज्ञानेन शान्तिरेवं भवेत्तयोः।
138134 अनष्टे नश्यतश्चैते ज्ञस्यार्थमनसी स्वतः॥ ४३॥
138135
138136 अयं च तयोर्बाधः स्वाप्नव्याघ्रनाशवदनष्टनाश इत्याह - अनष्टे इति॥ ४३॥
138137
138138 मृन्मये द्विषति ज्ञानाद्विषद्भावभये यथा।
138139 यथासंस्थं स्थिते एव ज्ञस्यार्थमनसी सदा॥ ४४॥
138140
138141 यथा मृन्मये प्रतिमायां भ्रान्तिकल्पिते द्विषति स्ववैरिणि ज्ञानाद्बाध्यमाने
138142 तस्मिन्द्विषद्भावस्तत्प्रयुक्तभयं च नश्यतस्तद्वदित्यर्थः। यथासंस्थं
138143 पारमार्थिकब्रह्मस्वभावेन स्थितम्॥ ४४॥
138144
138145 किमप्यपूर्वमेवान्यत्संपन्ने भावरूपिणि।
138146 संहितार्थजगत्कालोऽप्यज्ञोऽज्ञविषयोऽप्यसत्॥ ४५॥
138147
138148 अन्यत्सांसारिकदशाप्रसिद्धरूपादन्यत्पूर्णानन्दरूपं संपन्ने भावरूपिणि
138149 परमार्थसद्रूपिणि संहिते हेतुफलभावेन घटिते अर्थः
138150 सुखदुःखभोगस्तत्साधनं जगत् त्रैलोक्यं च येन तथाविधः संसारकालः
138151 अपिशब्दात्कालकृताः पदार्थानां जन्मादिविकारास्तद्वोक्ता अज्ञस्तद्विषयः
138152 शब्दादिविषयोऽपीति सर्वं तत्त्वज्ञदृष्ट्या असत्॥ ४५॥
138153
138154 पार्श्वसुप्तनरस्वप्न इव क्लीबाग्रयक्षवत्।
138155 ज्ञस्य साज्ञं जगन्नास्ति वीरस्येव पिशाचधीः॥ ४६॥
138156
138157 तत्र दृष्टान्तावाह - पार्श्वेति। क्लीबपदेन अधीरो बालादिर्लक्ष्यते तदग्रे
138158 भासमानयक्षवच्च॥ ४६॥
138159
138160 ज्ञमज्ञो भावयत्यज्ञं चिरं वन्ध्यापि वर्धते।
138161 विनैव ज्ञातशब्दार्थमर्थभावमिवागतम्॥ ४७॥
138162
138163 वन्ध्यापि पुत्रपौत्रादिविस्तारेण वर्धते तद्दृष्ट्येति शेषः। तत्त्वज्ञास्तर्हि
138164 जगत्स्वभावं कीदृशं विदुस्तमाह - विनैवेति। ज्ञातशब्दस्यार्थो

138165 ज्ञानविषयत्वम् तं विनैव स्वप्रकाशत्वादेवार्थाभासमिव स्थितं
138166 भासमानमनाद्यन्तंन् बोधं ब्रह्मैवेति विदुरित्यर्थः ॥ ४७ ॥
138167
138168 स्थितं बोधमनाद्यन्तं स्वभावं सर्गगं [सर्वगं इति पाठः ।]
138169 विदुः ।
138170 मनः शब्दार्थरहितं विभागान्तविवर्जितम् ॥ ४८ ॥
138171
138172 बाह्यार्थेषूक्तवेदनप्रकार आन्तरेषु मानसेष्वपि बोध्य इत्याह - मनः शब्देति
138173 ॥ ४८ ॥
138174
138175 बोधवारिमनोबुद्धितरङ्गमिव निर्मलम् ।
138176 क्व संभवत एवान्तः के वार्थमनसी किल ॥ ४९ ॥
138177
138178 निर्मलं विदुरित्यनुषज्जते । एवं
138179 प्रपञ्चितयोरज्ञतत्त्वज्ञजगद्बोधप्रकारयोर्मध्ये द्वितीय एवोपादेयो
138180 यथार्थत्वान्नाद्य इत्याह - क्वेति ॥ ४९ ॥
138181
138182 निरर्थिकैव विभ्रान्तिः स्वभावमयमास्यताम् ।
138183 शुद्धबोधस्वभावस्थैराकाशमिव शारदैः ॥ ५० ॥
138184
138185 स्वभावस्थितौ निरूढायामवस्थात्रयस्य
138186 तुरीयबोधमात्रतासंपत्तेर्मन्तव्याभावान्मनसो मनस्त्वमप्यपैतीत्याह -
138187 शुद्धेति । शारदैः पद्मैर्ज्योतिर्भिर्जनैर्वा ॥ ५० ॥
138188
138189 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तान्तैर्मनस्त्वं नानुभूयते ।
138190 विधूयानन्तनानात्वमसद्भावमनामये ॥ ५१ ॥
138191
138192 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तलक्षणैरन्तैरवस्थापरिच्छेदैः अनन्तानि नानात्वानि
138193 यस्मिंस्तथाविधमशेषं ज्ञेयंन् विधूयाध्यस्तसर्पं विधूय रज्जुरिवानामये
138194 स्वभावे तिष्ठ ॥ ५१ ॥
138195
138196 ज्ञेयं रज्जुरिवाशेषं स्वभावे तिष्ठ चिद्घने ।
138197 ज्ञप्तिरेवान्तरं बाह्यं चार्थत्वमधितिष्ठति ॥ ५२ ॥
138198
138199 अधितिष्ठति धत्ते ॥ ५२ ॥
138200
138201 बीजं शाखाफलानीव क्वातोऽर्थमनसी वद ।
138202 ज्ञेयासंभवतो ज्ञप्तिरप्यनाख्यं पदं गता ॥ ५३ ॥
138203
138204 ज्ञप्तिर्बुद्धिवृत्तिः ॥ ५३ ॥
138205
138206 शान्ताशेषविशेषात्मा तेन शेषोऽस्ति सत्स्वभाः ।
138207 अर्थ एव मनस्कारः स चाभावात्मको भ्रमः ॥ ५४ ॥
138208
138209 स्वभाः स्वप्रकाशः । अर्थमनसोः परस्पराधीननिरूपणत्वादभेदे द्वयोरपि
138210 भ्रान्तिमात्रता पर्यवस्यतीत्याह - अर्थ एवेति ।
138211 बाह्यस्यान्तरभावात्मकत्वादान्तरस्य बहिरभावात्मकत्वाच्चेति भावः ॥ ५४ ॥
138212
138213 मन एवार्थसंस्कारः स चाभावात्मको भ्रमः ।
138214 सर्वात्मत्वादजस्यैतदप्यकारणकं मनः ॥ ५५ ॥
138215
138216 अर्थ इव संस्क्रियत इत्यर्थसंस्कारः । घञन्तत्वात्पुमान् घञवन्तः

138217 इत्यजहल्लिङ्गः | तर्ह्यर्थो मनश्च तत्त्वतः किं तत्राह - सर्वात्मत्वादिति | अजस्य
138218 ब्रह्मणः सर्ववस्तूनामात्मत्वान्मन इति रूपेणापि तदेव भासते |
138219 तन्निष्कृष्टरूपेऽपि तुच्छमेवेति भावः || ५५ ||
138220
138221 भ्रमानुभवतोऽर्थश्च मिथ्यैवास्तीव भासते |
138222 अकारणकमेवार्थनिर्भासं भासते मनः || ५६ ||
138223
138224 ब्रह्म मनोरूपेणेव मनोऽप्यर्थरूपेण निष्कारणमेव भासत इत्याह -
138225 भ्रमानुभवत इति || ५६ ||
138226
138227 विद्युद्विलसिताकारमस्थिरं तरलायते |
138228 त्वं मनस्कारमात्रात्मा संसृतौ विभ्रमायसे || ५७ ||
138229
138230 स्वभावैकपरिज्ञानान्नासि नापि भ्रमायसे |
138231 मनसैव हि संसार आत्मबोधेन शाम्यति || ५८ ||
138232
138233 शुक्तिरूप्यभ्रमाकारो जनो मिथ्यैव ताम्यति |
138234 अभावभावस्तु परं बोधरूपमसंसृतिः || ५९ ||
138235
138236 अभावभावो बोधः || ५९ ||
138237
138238 निर्वाणादितरा सत्ता दुःखायाहमिति भ्रमः |
138239 मृगतृष्णाम्बुरूपोऽहमसच्छून्यस्वरूपकः || ६० ||
138240
138241 केनोपायेन तर्हि इतरा अहमिति सत्ता शाम्यति तमाह - मृगतृष्णेति |
138242 अहमहंकारो मृगतृष्णाम्बुसदृशः शून्यस्वरूपक इत्येव शाम्यति || ६० ||
138243
138244 इत्येवात्मपरिज्ञानादहमित्येव शाम्यति |
138245 ज्ञात्वा ज्ञानमयो भूत्वा सबाह्याभ्यन्तरार्थताम् || ६१ ||
138246
138247
138248 कुत एवं तत्राह - ज्ञात्वेति | यस्तद्ब्रह्मसर्गादौ सर्वज्ञतया स्वात्मभूतमेव
138249 स्रष्टव्यपदार्थं ज्ञात्वा तादृशज्ञानमयो हिरण्यगर्भः स्वयं भूत्वा
138250 तत्संकल्पानुसारेण स्वयमेव सबाह्याभ्यन्तरार्थतां स्वरूपमत्यजदेव
138251 गतमित्यर्थः || ६१ ||
138252
138253 गतं स्वमत्यजद्रूपं तरङ्गत्वं यथा पयः |
138254 मूलशाखाग्रपर्यन्ता सत्ता विटपिनो यथा || ६२ ||
138255
138256 अस्त्वेव किं ततस्तत्राह - मूलेति | इदमतः सिद्धम् - यथा विटपिनो
138257 मूलाच्छाखाग्रपर्यन्ता एकैव सत्ता तथा ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपे
138258 जगत्यप्यलमत्यन्तं निर्विकारं स्थिता ज्ञेयान्ताएकैव सत्ता भासते न सत्तान्तरमस्तीति
138259 || ६२ ||
138260
138261 निर्विकारमलं ज्ञप्तेर्ज्ञेयान्तैकैव भासते |
138262 यथा योजनलक्षाभमेकमेवामलं नभः || ६३ ||
138263
138264 सत्तैक्ये दृष्टान्तान्तरमपि सत्तैक्यमुपपादयति - यथेत्यादिना || ६३ ||
138265
138266 एकमेव तथा ज्ञानं ज्ञेयान्तं भात्यखण्डितम् |
138267 शून्यत्वादेकममलं यथा सर्वगमेव खम् || ६४ ||
138268

138269 तस्य नैर्मल्येऽप्ययमेव दृष्टान्त इत्याशयेनाह - शून्यत्वादिति ॥ ६४ ॥
138270
138271 तथैकममलं ज्ञात्वा ज्ञानज्ञेयदशास्वपि।
138272 घृतेनात्मा घनीभूय पाषाणीक्रियते यथा ॥ ६५ ॥
138273
138274 चिता चेत्यतयात्मैव स्वचित्तीक्रियते तथा।
138275 देशकालं विनैवात्मा बोधाबोधेन चित्तताम् ॥ ६६ ॥
138276
138277 बोधरूपस्य स्वतत्त्वस्याबोधेन ॥ ६६ ॥
138278
138279 अबुद्धो नीयते न्यायैरेकमेवैष सुस्थितः।
138280 अत्र यद्यप्यबोधादेः संभवो नास्ति कश्चन।
138281 तथापि कल्प्यतेऽत्रैव बोधनाय परस्परम् ॥ ६७ ॥
138282
138283 तदात्मानं स्वयमकुरुत इति श्रुतिदर्शितैर्लाघवतर्कानुगृहीतन्यायैः शङ्कते
138284 - अत्रेति। अत्र शुद्धे चिदात्मनि। परिहरति - तथापीति। अत्रैव
138285 अस्यामबोधदशायामेव न तत्त्वत इत्यर्थः। तथा चोक्तं वार्तिके -
138286 अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते। ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन
138287 युज्यते इति ॥ ६७ ॥
138288
138289 महानुभावा विगताभिमाना विमूढभावोपशमे गलन्ति।
138290 निर्भ्रान्तयोऽनन्ततयैव शान्ता नित्यं समाधानमया भवन्ति ॥ ६८ ॥
138291
138292 असंभवद्रूपत्वादेव तत्त्वज्ञानोदयेनाज्ञानेन सह सर्वे गलन्तीत्युपसंहरति ##-
138293 विमूढभावस्य मूलाज्ञानस्य ज्ञानेनोपशमे घृतकाठिन्यवत्स्वात्मन्येव
138294 गलन्ति। तद्गलनाच्चानन्ततया निरतिशयानन्दपूर्णभावेन शान्ताः सन्तो निर्भ्रान्तयो
138295 निर्विक्षेपा नित्यमनवरतमेव समाधानंन् समाधिविश्रान्तिस्तत्परा भवन्तीत्यर्थः
138296 ॥ ६८ ॥
138297
138298 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षो० निर्वाण० उ०
138299 ब्रह्मैकतानतोपदेशो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥
138300
138301 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
138302 ब्रह्मैकतानतोपदेशो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥
138303
138304 चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४
138305
138306 श्रीराम उवाच।
138307
138308 क्रमात्समाधानतरोराजीवफलशालिनीम्।
138309 सलताकुसुमां ब्रूहि सत्तां विश्रान्तिदां मुने ॥ १ ॥
138310
138311 वर्ण्यते वर्धनीयोऽत्र समाधानसुरद्रुमः।
138312 तले तस्य च विश्रान्त्यै श्रान्तो देहिमनोमृगः ॥
138313
138314 क्रमात् बीजक्षेत्रसेकाङ्कुरीभावपत्रकाण्डशाखापुष्पफलच्छायाविस्तारादि##-
138315 लताः शाखाः कल्पलताश्च तत्सहिताम्। मनोमृगविऽस्रान्तिदाम्। सत्तां स्थितिम् ॥ १ ॥
138316
138317 श्रीवसिष्ठ उवाच।
138318
138319 आजीवमुद्यदुत्सेधंन् विवेकिजनकानने।
138320 पत्रपुष्पफलोपेतं समाधानतरुं शृणु ॥ २ ॥

138321
138322 आजीव्यते सर्वात्मना उपजीव्यत इत्याजीवस्तथाविधम् ॥ २ ॥
138323
138324 यथाकथंचिदुदितं दुःखेन स्वयमेव च ।
138325 संसारवननिर्वेदं बीजमस्य विदुर्बुधाः ॥ ३ ॥
138326
138327 शत्रुस्वजनापमानादिजन्यदुःखेन भाग्यवशात्स्वयमेव वा
138328 साधुसुहृज्जनोपदेशादिना निमित्तान्तरेण वा यथाकथंचिदुदितं
138329 निर्वेदमुत्कटजिहासात्मकं परवैराग्यमस्य समाधानतरोर्बीजं विदुरित्यर्थः ॥ ३ ॥
138330
138331 शुभजालहलाकृष्टं रसासिक्तमहर्निशम् ।
138332 प्रवहच्छ्वसनाकुल्यं क्षेत्रमस्य विदुर्बुधाः [मनो विदुः इति पाठो
138333 युक्तः ।] ॥ ४ ॥
138334
138335 समाधिबीजं संसारनिर्वेदः पतति स्वयम् ।
138336 चित्तभूमौ विविक्तायांन् विवेकिजनकानने ॥ ५ ॥
138337
138338 तच्च संसारनिर्वेदरूपं समाधिबीजं विवेकिजनलक्षणे कानने नन्दने विविक्तायां
138339 विवेकपरिष्कृतायां चित्तभूमौ स्वयमेव पतति न वा पापेक्षास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥
138340
138341 स्वचित्तभूमौ पतितं ध्यानबीजं महाधिया ।
138342 सेकैरमीभिर्यत्नेन संसेक्तव्यमखेदिना ॥ ६ ॥
138343
138344 उक्तवैराग्यलक्षणं ध्यानबीजं महाधिया तत्परिवर्धनोद्युक्तदृढधिया
138345 पुरुषेणाऽमीभिर्वक्ष्यमाणलक्षणैः सेकैः संसेक्तव्यं न
138346 प्रसूतिवैराग्यवत्पुनर्भोगासक्त्या नाशनीयमित्यर्थः । अखेदिना कामक्रोधादिवेगः
138347 खेदस्तत्सहिष्णुना ॥ ६ ॥
138348
138349 शुद्धैः स्निग्धैः पवित्रैश्च मधुरैरात्मनोहितैः ।
138350 सत्संगमनवक्षीरैरैन्दवैरमृतैरिव ॥ ७ ॥
138351
138352 तत्र प्रथमं सत्संगमलक्षणैर्नवैः क्षीरैः
138353 पश्चात्तन्मुखावगतशास्त्रामृतैः सेक्तव्यमित्याह - शुद्धैरिति द्वाभ्याम् ॥ ७
138354 । ।
138355
138356 अन्तःशून्यप्रदैः पूर्णैः स्वच्छैरमृतशीतलैः ।
138357 विसृतैरमृताकुल्याशास्त्रार्थवरवारिभिः ॥ ८ ॥
138358
138359 नेतिनेतीति सर्वद्वैतनिषेधादन्तःसर्वसंसारशून्यात्मप्रदैः अत एव पूर्णैः
138360 सर्वतापोपशमनादमृतवत्स्वादुशीतलैः । गुरुहृदयस्थस्य ब्रह्मसरसो
138361 व्याख्याद्वार प्रसृतैः ।
138362 अमृतप्रवाहस्यासमन्तात्कुल्यावद्द्वारभूतश्रवणमननादिशास्त्रार्थ##-
138363
138364 स्वचित्तभूमौ पतितं परिज्ञाय महाधिया ।
138365 बीजं संसारनिर्वेदो रक्ष्यं ध्यानस्य यत्नतः ॥ ९ ॥
138366
138367 ध्यानस्य बीजं संसारनिर्वेदरूपं रक्ष्यम् ॥ ९ ॥
138368
138369 तपःप्रकारदानेन पदार्थघटनेशितैः ।
138370 तीर्थायतनविश्रान्तिवृतिविस्तारकल्पनैः ॥ १० ॥
138371
138372 के ते यत्नास्तानाह - तप इति । तपोऽत्र भगवदुक्तं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं

शौचमार्जवम् इत्यादिकं कायिकं वाचिकं मानसं च त्रिविधं सात्त्विकं
तल्लक्षणेन प्रकीर्यन्त इति प्रकाराः क्षेत्रदोहदास्तद्दानेन। पदार्था
अमानित्वादयस्तेषां घटनेन ईशितैः समर्थितैः। तीर्थायतनादिपुण्यस्थाने
विश्रान्तिर्वासस्तल्लक्षणस्य वृतिविस्तारस्य प्राकारप्राचीनाद्यावरणविस्तारस्य
कल्पनैः॥ १०॥

कर्तव्योऽङ्कुरितस्यास्य रक्षिता शिक्षिताशयः।
संतोषनामा प्रियया नित्यं मुदितयान्वितः॥ ११॥

एवं सेचनाद्युपायैरङ्कुरितस्य संजाताङ्कुरस्यास्य बीजस्य रक्षणोपायेषु
शिक्षिताशयो निपुणतरो मुदिताख्यया प्रियया पत्न्यान्वितः संतोषनामा रक्षिता
परिपालकपुरुषः कर्तव्यः॥ ११॥

पश्चात्स्थिताशाविहगान्परप्रणयपक्षिणः।
अस्मादापततः कामगर्वगृध्रान्निवारयेत्॥ १२॥

अस्माद्रक्षकाद्धेतोः पश्चात्पूर्ववासनासु स्थितान्
आशालक्षणान्विहगान्परेष्वात्मातिरिक्तेषु पुत्रमित्रधनादिषु
प्रणयोऽनुरागस्तद्रूपान्पक्षिणः कामवर्गादिगृध्रांश्च
ध्यानाङ्कुरविघातार्थमापततो निवारयेत्॥ १२॥

मृदुभिः सत्क्रियाकुन्तैर्विवेकार्कातपैरपि।
अचिन्त्यालोकदैरस्मान्मार्जितव्यं रजस्तमः॥ १३॥

अहिंसाप्रधानत्वान्मृदुभिर्यमनियमासनप्राणायामेश्वरोपासनादिसत्क्रिया##-
एवमचिन्त्यब्रह्मालोकदैर्विवेकातपैस्तमोऽज्ञानतिमिस्मपि मार्जितव्यम्॥ १३॥

संपदः प्रमदाश्चैव तरङ्गा भोगभङ्गुराः।
पतन्त्यशनयस्तस्मिन्दुष्कृताभ्रसमीरिताः॥ १४॥

तस्मिन्नङ्कुरे॥ १४॥

धैर्यौदार्यदयामन्त्रैर्जपस्नानतपोदमैः।
विनिवारयितव्यास्ताः प्रणवार्थत्रिशूलिना॥ १५॥

प्रणवमात्राभिर्विराडादिभिः स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चविलापनेन। तद्बोधेनेति यावत्॥
१५॥

इति संरक्षितादस्माद्ध्यानबीजात्प्रवर्तते।
आभिजात्योन्नतः श्रीमान्विवेकाख्यो नवाङ्कुरः॥ १६॥

आभिजात्येन पुष्टिसौन्दर्यातिशयेनोन्नतः॥ १६॥

तेन सा चित्तभूर्भाति सप्रकाशा विकासिनी।
भवत्यालोकरम्या च खं यथाभिनवेन्दुना॥ १७॥

तस्मादङ्कुरतः पत्रे उभौ विकसतः स्वयम्।
एकं शास्त्राभिगमनं द्वितीयं साधुसंगमः॥ १८॥

स्तम्भमेष निबध्नाति स्थैर्यं नाम समुन्नतिम्।
संतोषत्वग्विवलितं वैराग्यरसरञ्जितम्॥ १९॥

स्तम्भं काण्डम् स्थैर्यं दृढमूलताम् । समुन्नतिमुच्छ्रायम् ॥ १९ ॥

वैराग्यरसपुष्टात्मा शास्त्रार्थप्रावृषान्वितः ।
स्वल्पेनैव स्वकालेन परामेति समुन्नतिम् ॥ २० ॥

शास्त्रार्थसाधुसंपर्कवैराग्यरसपीवः ।
रागद्वेषकपिक्षोभैर्न मनागपि कम्पते ॥ २१ ॥

अथ तस्मात्प्रजायन्ते विज्ञानालंकृताकृतेः ।
लता रसविलासिन्यैमा विततदेशगाः ॥ २२ ॥

विज्ञानं श्रवणावर्तनजं ज्ञानम् । इमा वक्ष्यमाणाः । विततदेशगाः
प्रतानविस्तीर्णा अपरिच्छिन्नात्मप्रदेशगताश्च ॥ २२ ॥

स्फुटता सत्यता सत्ता धीरता निर्विकल्पता ।
समता शान्तता मैत्री करुणा कीर्तिरार्यता ॥ २३ ॥

स्फुटता स्वात्मतत्त्वस्य स्फुटीभावस्तदेकसत्यता । सत्ता तदात्मना स्थितिः । धीरता
तत्राप्यकम्प्यता । समता सर्ववैषम्यनिवृत्तिः ॥ २३ ॥

लताभिर्गुणपत्राभिः स ध्यानतरुरूर्जितः ।
यशःपुष्पाभिरेताभिः पारिजातायते यतेः ॥ २४ ॥

गुणाः शान्त्यादयः पत्राणि यासाम् । यतेः संन्यासिनः ॥ २४ ॥

इत्यसौ ज्ञानविटपी लतापल्लवपुष्पवान् ।
भविष्यज्ज्ञानफलदो दिनानुदिनमुत्तमः ॥ २५ ॥

भविष्यज्ज्ञानं मूलाज्ञानोच्छेदक्षमो ब्रह्मसाक्षात्कारः
सप्तमभूमिकाविश्रान्तिपर्यन्तः ॥ २५ ॥

यशःकुसुमगुच्छाढ्यो गुणपल्लवलासवान् ।
वैराग्यरसविस्तारी प्रज्ञामञ्जरिताकृतिः ॥ २६ ॥

सर्वाः शीतलयत्याशाः प्रावृषीव पयोधरः ।
सर्गातपं शमयति सूर्यतापमिवोडुपः ॥ २७ ॥

सर्गातपं सांसारिकतापम् ॥ २७ ॥

प्रतनोति शमच्छायां छायामिव घनागमः ।
निरोधमास्फारयति शमोऽनिल इवाम्बुदम् ॥ २८ ॥

निरोधं चित्तस्थैर्यम् ॥ २८ ॥

निबध्नात्यात्मना पीठं कुलाचल इव स्थितम् ।
फलस्य रचयत्यूर्ध्वं घटिकां मङ्गलादिताम् ॥ २९ ॥

पीठं मूलबन्धम् । फलस्य कैवल्याख्यस्य घटिकां घटयित्रीम् । मङ्गलादितां
शान्त्यादिकल्याणगुणश्रियं रचयति ॥ २९ ॥

विवेककल्पवृक्षे तु वर्धमाने दिने दिने ।
छायावितानवलिते पुंसो हृदयकानने ॥ ३० ॥

138477 प्रवर्तते शीतलता तलतापापहारिणी।
138478 अभ्युल्लसन्मतिलता तुषारोदरसुन्दरी॥ ३१॥
138479
138480 तलस्य मूलभूमेर्हृदयस्य प्रसिद्धानाध्यात्मिकादितापानपहरति तच्छीला॥ ३१॥
138481
138482 यस्यामवान्तरश्रान्तो विश्राम्यति मनोमृगः।
138483 आजन्मजीर्णपथिकः पथि कोलाहलाकुलः॥ ३२॥
138484
138485 अवान्तरेषु संसारप्रान्तरेषु श्रान्तो मनोमृगो यस्यां छायायां विश्राम्यति।
138486 तमेव मनोमृगं सर्गोपान्त्यश्लोकस्थमनोहरिणक इत्यन्तं
138487 बहुतरश्रमादिहेतूपपादकैर्विशेषणैर्वर्णयति - आजन्मेत्यादिना। पथि
138488 दैवात्प्राप्ते सन्मार्गेऽपि नानावादिकोलाहलैराकुलो व्यग्रः सन्भ्रंशित इत्यर्थः॥ ३२॥
138489
138490 सत्तामात्रात्मशारीरचर्मार्थं प्रेक्षितोऽरिभिः।
138491 नानातासारसाकारगोपयज्जर्जरोन्मुखः॥ ३३॥
138492
138493 अरिभिः कामाद्यरिषड्वर्गलुब्धकैः। सत्तामात्रात्मा यः शारीरः
138494 पुरुषस्तल्लक्षणस्य चर्मणोऽपहारार्थे प्रेक्षितः। अनुसृत इति यावत्।
138495 नानातालक्षणेष्वसारेषु साकारेषु शरीरादिकण्टककुञ्जेषु मुहुर्मुहुर्निलीय स्वं
138496 गोपयंश्चासौ तद्दोषकण्टकैर्जर्जरमूर्ध्वं मुखं यस्य स चेति
138497 बहुव्रीह्युत्तरपदः कर्मधारयः॥ ३३॥
138498
138499 संसारारण्यविसरद्वासनापवनेरितः।
138500 अहंतातापसरिता सर्वदा विप्रदारदी॥ ३४॥
138501
138502 अहंतालक्षणया तापसरिता मृगतृष्णानद्या सर्वदा विप्रधावनेन दारदो
138503 विषभेदः सोऽस्यास्तीति दारदी विषाक्रान्त इवान्तर्दाहतृष्णादिव्याकुल इत्यर्थः॥ ३४॥
138504
138505 दीर्घादरी दूरचितसारसंचारजर्जरः।
138506 पुत्रपौत्रपरामर्शप्रतापात्पतितोऽवटे॥ ३५॥
138507
138508 दीर्घेष्वेव भोगविस्तारेष्वादरोऽस्यास्तीत्यादरी नाल्पसंतुष्ट इत्यर्थः। अत एव
138509 दूरेऽप्युपचितेषु सारेषु हरिततृणप्रायेषु विषयेषु संचारेण धावनेन जर्जरः
138510 शिथिलितगात्रः। पुत्रपौत्रादीनां परामर्शः परिपालनं
138511 तत्प्रयुक्तादाध्यात्मिकादित्रिविधदावाग्निप्रतापादवटे अनर्थगर्ते पतितः॥ ३५॥
138512
138513 लक्ष्मीलताविलुठनात्संकटैः कुण्ठिताङ्गकः।
138514 तृष्णाश्रीसरितं गृह्णन्कल्लोलैर्दूरमाहतः॥ ३६॥
138515
138516 लक्ष्मीः संपत्तल्लक्षणासु लतासु पादवेष्टनेन
138517 विलुठनाच्छत्रुचोरराजादिप्रयुक्तैर्बन्धनताडनदण्डनादिसंकटैः
138518 कुण्ठिताङ्गकः। कल्लोलैः अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युलक्षणैरूर्मिभिः॥
138519 ३६॥
138520
138521 व्याधिदुर्व्याधवैधुर्यपलायनपरायणः।
138522 अशङ्कितविधिर्व्याधपातादिव कृताकृतिः॥ ३७॥
138523
138524 न शङ्कितः संभावितो विधिर्दैवं येन। कृताकृतिः संकुचिताकारः॥ ३७॥
138525
138526 ज्ञेयास्पदसमायातदुःखसायकशङ्कितः।
138527 वैरिविद्रवणव्यग्रो दृषदाहरणाङ्कितः॥ ३८॥
138528

138529 ज्ञेयानां नेत्रादिज्ञानेन्द्रियास्वाद्यानां
138530 गीतघण्टारावयवाङ्कुरादीनामास्पदेभ्यो निमित्तभूतेभ्यो लुब्धकक्षेत्रकादिभ्यः
138531 समायातादुदुःखसायकाच्छङ्कितः। दृषद्भिराहरणैः प्रहारैरिव
138532 पूर्वपूर्वदुःखानुभवसंस्कारैरङ्कितः॥ ३८॥
138533
138534 उन्नतानतसंपातनिपातेनातिघूर्णितः।
138535 विकारोपलनिर्घातैः पारम्पर्येण चूर्णितः॥ ३९॥
138536
138537 उन्नतानतेषूर्ध्वाधस्तनेषु स्वर्गनरकादिषु क्रमात्संपातनिपातेन।
138538 दृषदाहरणाङ्कित इत्यत्र दृषत्पदार्थं दर्शयति - विकारेति। विकाराः
138539 कामक्रोधभयादयः। पारम्पर्येण नैरन्तर्येण॥ ३९॥
138540
138541 तृष्णाचारुलताजालप्रवेशवशविक्षतः।
138542 स्वप्रज्ञारचिताचारः परमायास्वशिक्षितः॥ ४०॥
138543
138544 इन्द्रियग्राममागत्य प्रपलायनतत्परः।
138545 सुदुर्ग्रहगजेन्द्रोग्रविस्फूर्जनविमर्दितः॥ ४१॥
138546
138547 सुदुर्ग्रहो गजेन्द्रः कामः॥ ४१॥
138548
138549 विषयाजगरोदारविषफूत्कारमूर्च्छितः।
138550 कामुकः कामिनीभूमौ रसात्प्रायो विपोथितः॥ ४२॥
138551
138552 विपोथितो विमर्दितः॥ ४२॥
138553
138554 कोपदावानलप्लुष्टपृष्ठविस्फोटदाहवान्।
138555 सदा गतागतानेकदीर्घदुःखप्रदाहवान्॥ ४३॥
138556
138557 कोपदावानलेन प्लुष्टो दग्धः। अत एव पृष्ठे विस्फोटादिव बहिर्दाहवान्। सदा
138558 गतागतैर्विषयेषु पुनः
138559 पुनर्भ्रमणैरनन्तचिन्ताशोकादिदीर्घदुःखैरन्तःप्रदाहवान्॥ ४३॥
138560
138561 स्वात्मलग्नाभिलाषांशदंशदोषैरुपद्रुतः।
138562 भोगलोभलसन्मोदशृगालचिरविद्रुतः॥ ४४॥
138563
138564 स्वकर्मकर्तृतोद्भ्रान्तदारिद्र्यद्वीप्यनुद्रुतः।
138565 व्यामोहमिहिकान्धत्वकूटावटलुठत्तनुः॥ ४५॥
138566
138567 दारिद्र्यलक्षणेन द्वीपिना व्याघ्रेणानुद्रुतः। पुत्रकलत्रासक्तिलक्षणया
138568 व्यामोहमिहिकया अन्धत्वे सति कूटेषु कपटेषु गिरिशृङ्गेष्ववटेषु नीचकृत्येषु
138569 गर्तेषु च लुठत्तनुः॥ ४५॥
138570
138571 मानसिंहसमुल्लासहृदयोत्कम्पनातुरः।
138572 मरणेन रणे येन वृकपुष्पमिवेक्षितः॥ ४६॥
138573
138574 हृदयस्योत्कम्पनं भयं तेनातुरः। येन प्रसिद्धेन मरणेन मृत्युव्याघ्रेण
138575 रणे संप्रहारे वर्कन्ते आददते वृश्चन्ति वा वृकाः स्वनखास्तेषां पुष्पमिव
138576 सुखदार्य ईक्षितः॥ ४६॥
138577
138578 गर्वेण गिरणायाशु दूरतोजनसेवितः।
138579 कामैः समन्ततो दन्तवितानितयवाङ्कुरः॥ ४७॥
138580

138581 गर्वेणार्थादजगरेण निगिरणाय दूरतो जना यस्मात्तद्दूरतोजनं महारण्यं तत्र
138582 सेवितः। चिरं प्रतीक्षित इति यावत्। कामैर्निमित्तैः समन्ततो दैन्ययाब्वादिना
138583 दन्तविकासाद्वितानिता विस्तारिता इव दन्तप्रभा यवाङ्कुरा येन॥ ४७॥
138584
138585 तारुण्यनारीसुहृदा क्षणमालिङ्ग्य वर्जितः।
138586 दुःसंचारेषु [दुःसंचारेषूपवनैः इति मुद्रितपाठः
138587 टीकाकर्त्रसंमतः स्वारस्यविकलश्च।] पवनैः कुपितैरिव वर्जितः॥ ४८॥
138588
138589 तारुण्यलक्षणेन नार्यर्थं सुहृदा न स्वतः।
138590 पवनैर्झंझापवनसदृशैरिन्द्रियैर्दुःसंचारेषु नरकस्थावरादियोनिकान्तारेषु
138591 वर्जितो बहुशः क्षिप्तः॥ ४८॥
138592
138593 कदाचिन्निर्वृतिं याति सशमं च तरौ क्वचित्।
138594 मनोहरिणको राजन्राजीवमिव भास्वति॥ ४९॥
138595
138596 हे राजन्निति दशरथस्य भाविवृत्त्या रामस्य वा संबोधनम्। ईदृशोऽयं
138597 मनोहरिणकः कदाचिद्बहुजन्मसंचितसुकृतपरिपाकभाग्योदयकाले
138598 क्वचिदधिकारिजन्मनि शमादिसाधनसहितं यथा स्यात्तथा वर्णितलक्षणे
138599 ध्यानतरौ निर्वृतिं विश्रान्तिसुखं याति। यथा आसमन्ताज्जीवतीत्याजीवं प्राणिजातं
138600 रात्रौ शीतान्धकारार्तं भास्वति सूर्येऽभ्युदिते निर्वृतिं याति तद्वदित्यर्थः॥ ४९॥
138601
138602 तालीतमालबकुलादिकवृक्षगुल्मविश्रान्तिषु प्रचुरपुष्पविलासहासैः।
138603 नामापि यस्य न विदन्ति सुखस्य मूढाः प्राप्नोति तच्छमतरोः स्वमनोमृगो
138604 वः॥ ५०॥
138605
138606 हे श्रोतारः तालीतमालादिवृक्षमूलविश्रान्तिसदृशेषु
138607 भूम्यादिसत्यलोकान्तलोकवासेषु
138608 प्रचुरपुष्पविलासहाससदृशैरनित्यभोगाभासैर्यस्य निरतिशयस्य भूमाख्यस्य
138609 सुखस्य नामापि मूढा आत्मज्ञानशून्या जना न विदन्ति
138610 तत्तादृशमपुनरावृत्तिमोक्षविश्रान्तिसुखं वः स्वमनोमृगः प्रागुक्तरीत्या
138611 क्षेत्रबीजसेकादिना वर्धिताच्छमतरोर्ध्यानकल्पवृक्षात्प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ५०॥
138612
138613 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे उ०
138614 मनोमृगविपद्वर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः॥ ४४॥
138615
138616 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे न्निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
138617 मनोमृगविपद्वर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः॥ ४४॥
138618
138619 पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५
138620
138621 श्रीवसिष्ठ उवाच।
138622
138623 इति विश्रान्तवानेष मनोहरिणकोऽरिहन्।
138624 तत्रैव रतिमायाति न याति विटपान्तरम्॥ १॥
138625
138626 वर्ण्यते मनसो ध्यानपादपारोहणक्रमः।
138627 आरोहतः सुखोत्कर्षोऽप्युत्तरोत्तरभूमिषु॥
138628
138629 हे अरिहन्। तत्र ध्यानकल्पतरावेव॥ १॥
138630
138631 एतावताथ कालेन स विवेकद्रुमः फलम्।
138632 अन्तस्थंन् परमार्थात्म शनैः प्रकटयत्यलम्॥ २॥

138633
138634 एतावता प्राग्वर्णितेन गुच्छारम्भान्तेन मनोमृगविश्रान्त्यन्तेन च कालेन स
138635 वर्णितो विवेकसहितध्यानद्रुमोऽन्तस्थं पञ्चकोशान्तस्थं गुच्छान्तस्थं च
138636 परमार्थात्म पारमार्थिकस्वस्वरूपं कैवल्यफलं
138637 शनैर्वक्ष्यमाणभूमिकारोहणक्रमेण परिपच्यमानं प्रकटयति
138638 साक्षादनुभावयति ॥ २ ॥
138639
138640 ध्यानद्रुमफलं पुण्यौ तदसौ स्वमनोमृगः ।
138641 अधःस्थितः प्रान्तगतं तस्य पश्यति सत्तरोः ॥ ३ ॥
138642
138643 तत्रादावसंभावनादोषस्येषत्क्षयान्मन्दान्धकारे घटादेरिव
138644 संभावनाप्रायंन् साक्षात्कारं चतुर्थभूमिकाद्वारं दर्शयति - ध्यानेति ।
138645 प्रान्तगतं शाखाग्रसंलग्नम् ॥ ३ ॥
138646
138647 आरोहति नरो वृक्षं तदास्वादयितुं फलम् ।
138648 अन्यवर्गपरित्यागो वितताध्यवसायवान् ॥ ४ ॥
138649
138650 प्राक्तनमृगरूपकस्य वृक्षारोहणे अनुपयोगाच्चापलपशुभावादिनिवृत्तेश्च
138651 नर इत्युक्तिः ॥ ४ ॥
138652
138653 विवेकवृक्षपान्नाम वृत्तीस्त्यजति भूगताः ।
138654 उन्नतं पदमासाद्य भूयो नाधः समीहते ॥ ५ ॥
138655
138656 कथमारोहति तदाह - विवेकेति । विवेकवृक्षे दृढप्रतिष्ठितः पादो यस्य
138657 तथाविधो नाम प्रथमं भूत्वा प्राक्तनीः संसारभूगता
138658 देहादिष्वहंममतादिवृत्तीस्त्यजति । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः इति लोपः समासान्तः ।
138659 नाधः समीहते आरोढव्यावलम्बनीयवृक्षभागेष्वेव
138660 सावधानदृष्टिचित्तनिवेशनादिति भावः ॥ ५ ॥
138661
138662 तेनोत्तमफलार्थेन संस्कारान्प्राक्तनानसौ ।
138663 विवेकपादपारूढस्त्यजत्यहिरिव त्वचम् ॥ ६ ॥
138664
138665 संस्कारांस्त्यजति । न किंचित्पूर्वतनं स्मरतीति यावत् ॥ ६ ॥
138666
138667 हसत्युच्चैः पदारूढमात्मानमवलोकयन् ।
138668 एतावन्तमहं कालं कृपणः कोऽभवं त्विति ॥ ७ ॥
138669
138670 कदाचिद्दैवात्स्मरन्नपि हसति । कृपणो विषयसुखकणप्रार्थनया दीनः ॥ ७ ॥
138671
138672 करुणादिषु तेष्वस्य भ्रमञ्छाखान्तरेषु सः ।
138673 लोभव्यालमधः कुर्वन्सम्राडिव विराजते ॥ ८ ॥
138674
138675 करुणा सर्वभूतदया आदिपदात् अभयंन् सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
138676 इत्याद्या दैव्यः संपदो गृह्यन्ते । तल्लक्षणेषु अस्य वृक्षस्य शाखान्तरेषु
138677 भ्रमन् व्युत्थानकाले विहरन्सम्राडिव पूर्णकामः ॥ ८ ॥
138678
138679 हृदयेन्दोर्गलश्रेणी दुःखाब्जतिमिरावलिः ।
138680 कृष्णायःशृङ्खलातृष्णा दिनानुदिनमुज्झति ॥ ९ ॥
138681
138682 हृदयेन्दोः सद्बुद्धिचन्द्रस्य गलत्यस्मिन्निति गलः कलाक्षयहेतुर्दर्शस्तस्य श्रेणी
138683 पङ्क्तिभूता दुःखलक्षणस्य अब्जस्य चन्द्रस्य बहुत्वभ्रान्तिहेतुस्तिमिरं
138684 नेत्ररोगविशेषस्तदावलिः कृष्णायः अयोजाति भेदस्तन्निर्मिता शृङ्खलेव

138685 प्राणिनां बन्धनहेतुः ईदृशी तृष्णा शुभेच्छारम्भदिनमारभ्य
138686 दिनानुदिनं क्षीयमाणा चतुर्थभूमिकायां निःशेषमुज्झति | रसोऽप्यस्य परं
138687 दृष्ट्वा निवर्तते इति भगवद्वचनादिति भावः || ९ ||
138688
138689 उपेक्षते न संप्राप्तं नाप्राप्तमभिवाञ्छति |
138690 सोमसौम्यो भवत्यन्तः शीतलः सर्ववृत्तिषु || १० ||
138691
138692 शास्त्रार्थपल्लवेष्वेव निषण्णात्मावतिष्ठते |
138693 उन्नतावनतायाताअधः पश्यञ्जगद्गतीः || ११ ||
138694
138695 शास्त्रमध्यात्मशास्त्रं तदर्थाः शमदमसंतोषादयस्तल्लक्षणेषु पल्लवेषु
138696 किसलयेषु | इतरशास्त्रानुसारिप्रवृत्तौ प्राणिनां ब्रह्मलोकपर्यन्तमुन्नताः
138697 स्वाभाविकप्रवृत्तौ निरयान्तमवनताश्च जगद्गतीरधः अज्ञदशायामेवेति
138698 पश्यन् || ११ ||
138699
138700 भीमद्रुमलतोत्कीर्णपुष्पप्रकरदन्तुराः |
138701 प्राक्तनीः स्वाः स्थलीः पश्यन्हसत्यन्तर्वराकताम् || १२ ||
138702
138703 भीमा भयानका विषद्रुमलतास्तत्रोत्कीर्णैर्विषपुष्पप्रकरैर्दन्तुराः
138704 प्रकटितोन्नतदन्ता इव स्थिताः स्थलीः प्राग्वर्णिताः सप्त अज्ञानभूमिकाः
138705 पश्यन्स्मरन् || १२ ||
138706
138707 तेषु तत्स्कन्धदेशेषु तथोड्डीनविडीनया |
138708 हारिण्या विहरज्ञात्या राजेव परिराजते || १३ ||
138709
138710 तस्य ध्यानतरोः
138711 स्कन्धदेशेषूत्तरोत्तरभूमिकाभेदेष्वभ्यासदशायामारुह्यावतरणादुड्डीनविडी
138712 नप्रायया अत एव विहरज्ञात्या चित्तवृत्त्या || १३ ||
138713
138714 पुत्रदारसमग्राणि मित्राणि च धनानि च |
138715 जन्मान्तरकृतानीव स्वप्नजानीव पश्यति || १४ ||
138716
138717 रागद्वेषभयोन्मादमानमोहमहत्तया |
138718 नटस्येवास्य दृश्यन्ते शीतलामलचेतसः || १५ ||
138719
138720 व्यवहारे नटस्येव परानुरञ्जनमात्रप्रधानया कृत्रिमया रागादिमहत्तया अस्य
138721 दृश्यन्ते | व्यवहारा इति शेषः || १५ ||
138722
138723 उन्मत्तचेष्टिताकारा हसत्यपि पुरोगताः |
138724 तरङ्गभङ्गुराधाराः संसारसरितो गतीः || १६ ||
138725
138726 पुरोगता अपि संसारमृगतृष्णासरितो गतीर्मिथ्यात्वबुद्ध्या हसति || १६ ||
138727
138728 न स चेतयते काश्चिल्लोकदारधनैषणाः |
138729 अपूर्वपदविश्रान्तो जीवन्नेव यथा शवः || १७ ||
138730
138731 केवलं केवले शुद्धे बोधात्मनि महोन्नते |
138732 दत्तदृष्टिः फले तस्मिन्परं समधिरोहति || १८ ||
138733
138734 परं पञ्चमभूमिकास्थानम् || १८ ||
138735
138736 स्मृत्वा स्मृत्वापदः पूर्वं संतोषामृतपोषितः |

138737 अर्थानामप्यनर्थानां नाशेषु परितुष्यति ॥ १९ ॥
138738
138739 व्यवहारेषु कार्येषु भोगसंपादकेष्वपि ।
138740 परमुद्वेगमायाति सनिद्र इव बोधितः ॥ २० ॥
138741
138742 यथा सनिद्रः पुरुषो बोधितः सन्निद्रासुखविच्छेदादुद्वेगमायाति
138743 तद्वदयमवश्यकार्येषु व्यवहारेषु परैर्बोध्यमानः
138744 समाधिसुखविच्छेदादुद्वेगमायातीत्यर्थः ॥ २० ॥
138745
138746 दीर्घाध्वग इवोदारामनारतमबाधिताम् ।
138747 चिरं मौर्ख्यश्रमाक्रान्तो विश्रान्तिमभिवाञ्छति ॥ २१ ॥
138748
138749 प्राक् चिरं मौर्ख्यप्रयुक्तेन जन्ममरणपरम्पराभ्रमश्रमेणाक्रान्त इति
138750 सांप्रतं समाधिविश्रान्तिमेवाभिवाञ्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥
138751
138752 निःश्वासबोधितोऽप्यग्निरनिन्धन इवात्मनि ।
138753 श्वासमात्रसमोऽप्यन्तरतिष्ठन्नेव शाम्यति ॥ २२ ॥
138754
138755 श्वासमात्रेणेतरजनसमोऽप्यन्तरहंभावाभिमानेनाऽतिष्ठन्नेवेति पूर्णात्मनि
138756 शाम्यति ॥ २२ ॥
138757
138758 आपतन्तीं बलादेव पदार्थेष्वरतिं शनैः ।
138759 न शक्नोति निराकर्तुं दृष्टिमत्र च्युतामिव ॥ २३ ॥
138760
138761 बाह्यपदार्थेष्वरतिं पूर्वाभ्यासबलादापतन्तीं अत्र बाह्यार्थेषु च्युतां स्खलितां
138762 यथाप्राप्तोपभोगदृष्टिमिव निराकर्तुं न शक्नोति अप्रतिकूलत्वादिति भावः ॥ २३ ॥
138763
138764 तां महापदवीं गच्छन्परमार्थफलप्रदाम् ।
138765 भूमिकामप्युपायाति वचसामप्यगोचराम् ॥ २४ ॥
138766
138767 भूमिकां षष्ठभूमिकाम् ॥ २४ ॥
138768
138769 कुतोऽप्यचेष्टितेष्वेव संप्राप्तेषु विधेर्वशात् ।
138770 भोगेष्वरतिमायाति पान्थो मरुमहीष्विव ॥ २५ ॥
138771
138772 अचेष्टितेषु प्रयत्नरहितेष्वेव कुतोऽपि परप्रयत्नादिनिमित्तात्प्राप्तेषु ॥ २५ ॥
138773
138774 घूर्णः क्षीण इवानन्दी सुप्तः संसारवृत्तिषु ।
138775 अन्तःपूर्णमना मौनी कामपि स्थितिमृच्छति ॥ २६ ॥
138776
138777 स तादृग्रूपतामेत्य परमार्थफलस्य तत् ।
138778 क्रमान्निकटमाप्नोति खगोऽगपदवीमिव ॥ २७ ॥
138779
138780 खगः सिद्धः ।अगपदवीं मेरुशिखरमिव पक्षी वृक्षाग्रमिवेति वा ॥ २७ ॥
138781
138782 ततस्तदखिलां बुद्धिं विहाय वियता समः ।
138783 गृह्णात्यथास्वादयति भुङ्क्तेऽथ परितृप्यति ॥ २८ ॥
138784
138785 तस्य सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठामाह - तत इति । अखिलां बुद्धिं विहायेत्यनेन
138786 तत्रास्यात्यन्तिकवासनाक्षयमनोनाशौ दर्शितौ । गृह्णाति
138787 भूमानन्दब्रह्मभावफलमिति शेषः । आवरणभङ्गाद्गृह्णाति
138788 निर्विक्षेपस्फुरणादास्वादयति तदेकप्रवणवृत्त्या भुङ्क्ते तद्भावेन पूर्णस्थित्या

138789 परितृप्यतीति चतुर्थ्यादिभूमिकाफलानामत्र लाभो दर्शितः ॥ २८ ॥
138790
138791 संकल्पार्थपरित्यागाद्दिनानुदिनमातता ।
138792 शुद्धस्वभावविश्रान्तिः परमार्थाप्तिरुच्यते ॥ २९ ॥
138793
138794 सर्वभूमिकारोहणोपायरहस्यमाह - संकल्पेति ॥ २९ ॥
138795
138796 भेदबुद्धिर्विलीनार्थाऽभेद एवावशिष्यते ।
138797 शुद्धमेकमनाद्यन्तं तद्ब्रह्मेति विदुर्बुधाः ॥ ३० ॥
138798
138799 तत्राप्युपायमाह - भेदेति । भेदबुद्धिस्त्रिपुटीभेदसाक्षिचित् विलीना
138800 अर्थास्त्रिपुटीभेदा यस्यास्तथाविधा सती अभेद एवावशिष्यते । स च शुद्धं
138801 ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ३० ॥
138802
138803 लोकैषणाविरक्तेन त्यक्तदारैषणेन च ।
138804 धनैषणाविमुक्तेन तस्मिन्विश्रम्यते पदे ॥ ३१ ॥
138805
138806 तस्याप्युपायमाह - लोकैषणेति द्वाभ्याम् ।
138807 दारैषणात्यागेनैवार्थात्पुत्रैषणात्यागो लभ्यत इत्याशयः ॥ ३१ ॥
138808
138809 परेण परिणामेन मिथश्चित्परमार्थयोः ।
138810 तापेन हिमलेखेव भेदबुद्धिर्विलीयते ॥ ३२ ॥
138811
138812 दृश्यतत्त्वशोधने सन्मात्रं परमार्थः । द्रष्टृतत्त्वशोधने चिन्मात्रम् ।
138813 तयोरखण्डैक्यलक्षणेन परेण निरतिशयानन्दात्मना परिणामश्चित्तस्य
138814 चरमसाक्षात्कारवृत्तिस्तेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥
138815
138816 तज्ज्ञस्याकृष्टमुक्तस्य स्वभावेषूपमां विना ।
138817 स्थितिः स्रग्दामकस्येव न संभवति काचन ॥ ३३ ॥
138818
138819 ननु आकृष्टमुक्तधनुष इव चित्तस्याखण्डाकारवृत्त्युपरमे पुनः
138820 पूर्वावस्थास्थितिर्दुर्वरित्याशङ्क्याह - तज्ज्ञस्येति । तज्ज्ञस्य
138821 लब्धसाक्षात्कारस्य धनुरादिकठोरोपमां विना कोमलतरस्य स्रग्दामकस्येव
138822 स्थितिः । भूमौ पतितं हि स्रग्दाम ऋजुवक्रादिभावेन यथैवाकृष्य स्थाप्यते
138823 तथैवावतिष्ठते न धनुर्वत्पूर्वावस्थास्थितिस्तस्य संभवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
138824
138825 यथाऽप्रकटिताङ्गान्तःसंस्थिता शालभञ्जिका ।
138826 न सती नासती स्तम्भे तथा विश्वस्थितिः परे ॥ ३४ ॥
138827
138828 किं सा स्वायत्ता ध्यानरूपा नेत्याह - यथेति द्वाभ्याम् । अप्रकटिताङ्गा
138829 अनाविष्कृतावयवा ॥ ३४ ॥
138830
138831 ध्यानं न शक्यते कर्तुं न चैतदुपयुज्यते ।
138832 अबोधेन विबुद्धस्तु स्वयमत्रैव तिष्ठति ॥ ३५ ॥
138833
138834 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - ध्यानमिति । इत्थं प्राग्बोधात्सप्रपञ्चे ब्रह्मणि
138835 निष्प्रपञ्चस्वभावस्याबोधेन ध्यानं तावत्कर्तुं न शक्यते । साक्षाद्विबुद्धस्तु
138836 स्वयं तत्स्वभावे एव तिष्ठन्कथं तद्ध्यातुं शक्नुयात् । न हि स्वपन् जागरूको वा
138837 अस्वप्नोऽहमस्मीत्यात्मानं ध्यातुं शक्नोतीति भावः ॥ ३५ ॥
138838
138839 आत्यन्तिकी विरसता यस्य दृश्येषु दृश्यते ।
138840 स बुद्धो ना प्रबुद्धस्य दृश्यत्यागे [दृश्यत्यागे हि शक्रता इति पाठः

|] हि शक्तता || ३६ ||

जागरूकेण स्वाप्नार्थेष्विव तत्त्वविदा प्रपञ्चे तुच्छबुद्ध्या
आत्यन्तिकवैरस्यमात्रं तु कर्तुं शक्यमित्याशयेनाह - आत्यन्तिकीति || ३६ ||

दृश्यस्य बोधताबोधो यो बोधादपरिक्षयः |
स समाधानशब्देन प्रोच्यते सुसमाहितेः || ३७ ||

यदि न ध्यानंन् तर्हि तदविषये ब्रह्मणि कथं समाधिः
धारणाध्यानसमाधीनामेकविषयत्वनियमात् | तथा हि भगवतः पतञ्जलेः
सूत्राणि देशबन्धश्चित्तस्य धारणा तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्
तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः त्रयमेकत्र संयमः इति
तत्राह - दृश्यस्येति | यो दृश्यस्य त्रिपुटीलक्षणस्य
जगतस्तत्साक्षिस्वरूपबोधमात्रताबोधः स एव सुष्ठु सम्यग्यथार्थस्वभावे
आहितेः स्थापनाद्धेतोः सम्यगाधानं समाधिरिति विग्रहे समाधानशब्देनोच्यते |
तादृशबोधस्वभावाद्धि प्रपञ्चोऽपरिक्षयः शाश्वतो भवतीति सम्यक्स्वभावे
तस्याधानं संपन्नमित्यक्षरार्थानुगमादित्यर्थः || ३७ ||

द्रष्टृदृश्यैकतारूपः प्रत्ययो मनसो यदा |
स तदेकसमाधाने तदा विश्राम्यति स्वयम् || ३८ ||

अर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिवेति पतञ्जलिवचनस्यापि
दृग्दृश्यैक्यापादनेन मनसो विलये तात्पर्यं सुवचमित्याशयेनाह -
द्रष्टृति | द्रष्टा साक्षिदृश्या त्रिपुटी तदेकतां रूपयतीति रूपः || ३८ ||

स्वभावो दृश्यवैरस्यमेव तत्त्वविदो निजः |
दृश्यस्पन्दनमेवाहुरतत्त्वज्ञत्वमुत्तमाः || ३९ ||

दृश्यस्य वैरस्यंन् जाड्यदुःखादिरसताविरुद्धचिदानन्दरसभावः || ३९ ||

अतज्ज्ञायैव विषयाः स्वदन्ते न तु तद्विदः |
न हि पीतामृतायान्तः स्वदते कटु काञ्जिकम् || ४० ||

विषया अचित्स्वभावा अचित्स्वभावदेहाद्यात्मने अतत्त्वज्ञायैव खदन्ते | रुच्यर्थानां
प्रीयमाणः इति संप्रदानता | तद्विद इति तस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी | काञ्जिकं
मद्यविशेषः || ४० ||

वितृष्णस्यात्मनिष्ठत्वादेषणात्रयमुज्झतः |
ज्ञस्याप्यनिच्छतो ध्यानमर्थायातं प्रवर्तते || ४१ ||

यदि तु पुनः पुनः स्वस्वरूपानुसंधानमेव ध्यानं मन्यसे तर्हि तज्जागरूकस्य
जाग्रदात्मनीव विदुषः सहजसिद्धमित्याह - वितृष्णस्येति || ४१ ||

बोधः स्फुरति तृष्णावाः सैव यस्य न विद्यते |
तस्य स्वरूपमुत्सृज्य क्वासौ तिष्ठति कः कथम् || ४२ ||

वितृष्णस्येत्युक्तेस्तात्पर्यमुद्घाटयति - बोध इति | बोधः
स्वरूपानुसंधानलक्षणं ध्यानं तृष्णादिविक्षेपहेतोः स्फुरति संचलतीति
प्रसिद्धम् | यस्य तत्त्वविदः | तथा च परिशेषात्स्वरूपानुसंधानस्यैव सिद्धिरित्याह
- तस्येति | किंवृत्तानि दृश्यद्रष्टृदर्शनत्रिपुटीपरामर्शीनि || ४२ ||

ज्ञस्यानाराधको ध्येयबोधो नयतु यो भवेत् |

138893 अनन्ता सा वितृष्णस्य न्निर्विभागोदितः स्वयम् ॥ ४३ ॥
138894
138895 अथवा वितृष्णस्य ज्ञस्य सा तृष्णा अनन्ता अपरिच्छेद्या। यतोऽयं स्वयंन्
138896 निर्विभागोऽपरिच्छिन्नात्मरूप एवोदितः। अतो ध्येयस्य चिन्तनीयस्य बाह्यार्थस्य बोधो
138897 यो यादृशो भवेत्स तादृशे समाधौ व्यवहारे वा नयतु तथाप्यसौ
138898 तस्याऽनाराधको न तत्तृष्णापूर्तिसमर्थ इत्यर्थः ॥ ४३ ॥
138899
138900 अनन्तमपतृष्णस्य स्वयमेव प्रवर्तते।
138901 ध्यानंन् गलितपक्षस्य संस्थानमिव भूभृतः ॥ ४४ ॥
138902
138903 अतो बाह्यार्थेऽपगततृष्णस्य तस्य तादृशतृष्णाया नित्यनिरतिशयानन्दात्मैव
138904 परिशेषाद्बोधक इति तदनुभवलक्षणमनन्तध्यानं स्वयमेव प्रवर्तते न
138905 यत्नमपेक्षत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥
138906
138907 शुद्धबोधात्मनि ज्ञत्वादसमाहिततोदिता।
138908 न जातु सुसमिद्धेऽग्नौ घृतबिन्दोरवस्थितिः ॥ ४५ ॥
138909
138910 अत एव शुद्धबोधोदयपर्यन्तमेव समाधियत्नः। शुद्धबोधात्मनि
138911 साक्षादनुभूते ज्ञत्वविरोधादेवाऽसमाहितत्वं
138912 समाधियत्ननिवृत्तिस्तत्त्वविद्भिरुदितेत्यर्थः। विरोधं दृष्टान्तेन प्रकटयति -
138913 न जात्विति ॥ ४५ ॥
138914
138915 परं विषयवैतृष्ण्यंन् समाधानमुदाहृतम्।
138916 आहृतं येन तन्नूनं तस्मै नृब्रह्मणे नमः ॥ ४६ ॥
138917
138918 विक्षेपहेतूनांन् रागादिदोषाणामात्यन्तिकोच्छेदलक्षणं तु समाधानं
138919 विदुषामेवास्त्यतस्ते नमस्या इत्याह - परमिति। आहृतं संपादितम् ॥ ४६ ॥
138920
138921 नूनं विषयवैतृष्ण्ये परिप्रौढिमुपागते।
138922 न शक्नुवन्ति निर्हर्तुं ध्यानं सेन्द्राः सुरासुराः ॥ ४७ ॥
138923
138924 तृष्णापाशबद्धान्स्वपशून्प्रत्येव देवानां तृष्णोद्दीपनेन
138925 विघ्नसमर्थत्वादिति भावः ॥ ४७ ॥
138926
138927 परं विषयवैतृष्ण्यं वज्रध्यानं प्रसाध्यताम्।
138928 भेदे विगलिते ज्ञानादन्यध्यानतृणेन किम् ॥ ४८ ॥
138929
138930 विषयवैतृष्ण्यंन् च ज्ञानेन सर्वविषयबाधपर्यवसितकार्यं तदेव
138931 वज्रवदृढं ध्यानमपीति प्रशंसति - परमिति ॥ ४८ ॥
138932
138933 मूर्खस्थो विश्वशब्दार्थो नामूर्खविषयस्तथा।
138934 तज्ज्ञाज्ञयोस्तयोश्चैव विश्वविश्वेशयोस्तथा ॥ ४९ ॥
138935
138936 अत एव विदुषां विश्वशब्दो बाधितार्थक इत्याह - मूर्खेति।
138937 तज्ज्ञाज्ञयोरित्याद्युत्तरश्लोकान्वयि। तयोस्तद्विशेषज्ञानाज्ञानयोः ॥ ४९ ॥
138938
138939 यत्रैकीभूय कचनं तत्र विश्राम्यतां बुधाः।
138940 बोधभूमिषु सिद्धानामर्थानां वा विवेकिनाम् ॥ ५० ॥
138941
138942 यत्र यस्मिन्भूमानन्दे द्वैतबाधाभिप्रायेणैकीभूय कचनमित्युच्यतेन
138943 त्वेकत्वसंख्याभिप्रायेण। यतो विवेकिनामारुरुक्षूणां मननादिबोधभूमिषु
138944 सिद्धानामारूढानां साक्षात्कारादिबोधभूमिषु वा आत्मातिरिक्ते सत्तासत्ते द्वैतैक्ये

च केनचिदपि न निर्णीति इत्यन्वयः ॥ ५० ॥

सत्तासत्ते द्वयैक्ये च निर्णीति नेह केनचित् ।
उपाय एकः शास्त्रार्थो द्वितीयो ज्ञसमागमः ॥ ५१ ॥

तत्र विश्रान्तावुपायानाह - उपाय इति ।
शास्त्रस्याध्यात्मशास्त्रस्यार्थनमादरनैरन्तर्येणाभ्यासः शास्त्रार्थः ॥ ५१ ॥

ध्यानं तृतीयं निर्वाणे श्रेष्ठस्तत्रोत्तरोत्तरः ।
जीवादर्शान्मिथो रूपं गृह्णात्येषा महद्वपुः ॥ ५२ ॥

फलसंनिकर्षाधिक्याच्छ्रेष्ठः । एवं विचारजन्यज्ञानवैराग्ययोरपि
निर्वाणोपायतां परस्पराधीनप्रतिष्ठां च
दर्शयितुमविवेकप्रयुक्तजीवोपाधिपरिच्छेदाधीनरागद्वेषाभ्यां
प्रियाप्रियविषयसंघट्टात्साम्यवैषम्यकल्पनां दर्शयति - जीवेति ।
महद्वपुरपरिच्छिन्ना एषा नित्यापरोक्षा ब्रह्मचित् जीवाख्यस्य
स्वप्रतिबिम्बस्यादर्शभूतादन्तःकरणोपाधेर्वशान्मिथः परस्परं विभिन्नं
रूपं गृह्णाति ॥ ५२ ॥

जगत्युदेति संघट्टादाविशेषं समे समे ।
ज्ञातपूर्वापराशेषजगदष्टापदस्थितेः ॥ ५३ ॥

तत्र जगति प्रियाप्रियसंघट्टात् आविशेषं
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्विशेषानभिव्याप्य स्वकर्मवैचित्र्यात्समविषमे शरीरभेदे
उदेतीत्यर्थः । तदेवमनादिकालात्संसरतां जीवानां मध्ये
कस्यचिद्भाग्योदयाज्ज्ञानाधिकारयोग्ये जन्मनि
शास्त्रसज्जनसङ्गाद्युपायलाभाज्ज्ञातपूर्वापराशेषजन्ममरणभ्रमण##-
बोधवैतृष्ण्यरूपयोर्दीपयोरेकसिद्धौ द्वयोरपि सिद्धिरित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

एकसिद्धौ द्वयोः सिद्धिर्बोधवैतृष्ण्यदीपयोः ।
मतिवात्याधुतो व्योम्नि दग्धो ज्ञानाग्निनाखिलः ॥ ५४ ॥

ज्ञानाग्निना दग्धो भस्मीभूतोऽखिलो
जगत्तूलश्चिद्व्योम्न्युत्तरभूमिकाभ्यासलक्षणया मतिवात्यया धुत उड्डायितः सन्
क्व गच्छति न जाने ॥ ५४ ॥

जगत्तूलः परे शान्ते न जाने क्वाशु गच्छति ।
चित्राग्निनेव बोधेन तेन जाड्यं न शाम्यति ॥ ५५ ॥

भ्रान्तिनिवारणसमर्थ एव बोधो मूलाज्ञानजाड्योच्छेदहेतुर्न
त्वापातज्ञानमात्रमित्याह - चित्राग्निनेति । जाड्यमज्ञानं शीतं च ॥ ५५ ॥

निर्मूलापि जगद्भ्रान्तिर्येनाशु न विलीयते ।
यथाऽज्ञस्य जगज्ज्ञप्तिरपज्ञानात्प्रदीप्यते ॥ ५६ ॥

अज्ञस्याभिनिवेशलक्षणादपज्ञानाद्यथा संसारभ्रान्तिरभिवृद्ध्या प्रकाशते
तथा तत्त्वज्ञस्य परिज्ञानाभिवृद्ध्या उत्तरोत्तरभूमिष्वज्ञानमधिकं दह्यत
इत्याह - यथेति ॥ ५६ ॥

तथा ज्ञस्य परिज्ञानात्तदज्ञप्तिः प्रदीप्यते ।
तज्ज्ञस्याज्ञजगज्ज्ञप्तिशब्दार्थरहिता स्थिता ॥ ५७ ॥

138997 दह्यमानेऽज्ञाने जगत्कीदृशं तेषां भासते तदाह - तज्ज्ञस्येति ॥ ५७ ॥
138998
138999 यथास्थितैव त्रिजगज्ज्ञप्तिश्चित्र इवोदिता।
139000 शून्यत्वेनैव रचिता सुप्तत्वेनेव निर्मिता ॥ ५८ ॥
139001
139002 भासते भामयी वाञ्छा जगज्ज्ञप्तिर्ज्ञचेतसि।
139003 नूनं बोधेऽविमूढस्य नाहंता न जगत्स्थितिः ॥ ५९ ॥
139004
139005 अविमूढस्येति च्छेदः ॥ ५९ ॥
139006
139007 भासते परमाभासरूपिणः काप्यवस्थितिः।
139008 बोधाबोधात्मकं चित्तं भाति शुष्कार्द्रकाष्ठवत् ॥ ६० ॥
139009
139010 अर्धप्रबुद्धस्य तर्हि कीदृशं भाति तदाह - बाधेति ॥ ६० ॥
139011
139012 बोधादेकं जगद्भावैर्जाड्यान्नात्मत्वमागतम्।
139013 मिथो बोधाद्द्विविवदतिमैत्रीं भजति बोधतः ॥ ६१ ॥
139014
139015 द्विवत् उभयस्वभाववत्। बोधतो बोधाधिक्येन सर्वजनेष्वतिमैत्रीं भजति।
139016 आत्मौपम्येन सुखदुःखे दयया पश्यतीत्यर्थः। अबोधादबोधांशेन विवदति
139017 विवादादिना व्यवहरतीति वा ॥ ६१ ॥
139018
139019 य एवास्याधिको भागस्तन्मयत्वेन तिष्ठति।
139020 बुधः सतत्त्वं नावैति जगतोऽभावभावयोः ॥ ६२ ॥
139021
139022 यस्तु बुधः परिपक्वज्ञानः स तु जगतः अभावभावयोः सत्त्वासत्त्वयोः सतत्त्वं
139023 याथार्थ्यंन् नावैत्येव ॥ ६२ ॥
139024
139025 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानां स्वभावमिव तुर्यगः।
139026 वासनैव मनः सेयंन् स्वविचारेण नश्यति ॥ ६३ ॥
139027
139028 यथा तुर्यगः सप्तमभूमिकारूढो जाग्रदादीनां स्वभावं न पश्यति तद्वदिति
139029 भेदकल्पनादुपमा। ननु मनोहरिणकस्य ध्यानतरौ विश्रान्तिः प्रस्तुतेति तस्यैव
139030 रूपान्तरेण तदारोहणे परमपुरुषार्थफलावाप्तिर्वाच्या तत्र मनोनाशलक्षणो
139031 मोक्षः कथं तस्य पुरुषार्थः स्यात्तत्राह - वासनैवेति ॥ ६३ ॥
139032
139033 अवस्तुत्वादतो मोक्षो नात्मनाशे प्रवर्तते ॥ ६४ ॥
139034
139035 अवस्तुत्वादिति। तथा चात्मन एव मायिकमनोहरिणवेषेणानर्थविश्रान्त्यादिवर्णनं
139036 प्रस्तुतमिति भावः ॥ ६४ ॥
139037
139038 ध्यानद्रुमात्स्वयमुपोढमनल्पपाकात्कालेन बोधमुपयातवतः क्रमेण।
139039 भुक्त्वा रसायनफलं परबोधमाद्यमिच्छन्मनोहरिणको निगडाद्विमुक्तः ॥
139040 ६५ ॥
139041
139042 तथा चायं मनोनाशो मनोहरिणवेषेण वर्णितस्यात्मनो निगडमोक्षप्रायः फलित
139043 इत्युपसंहरति - ध्यानेति। इच्छन्मुमुक्षुः प्रस्तुतो मनोहरिणको
139044 वर्णितरूपादङ्कुरकाण्डशाखापल्लवपुष्पफलान्तपरिणामलक्षणानल्प##-
139045 ध्यानद्रुमादाद्यं परबोधोऽखण्डाकारवृत्त्यभिव्यक्तः
139046 परमानन्दस्तल्लक्षणं रसायनफलं भुक्त्वा संसारनिगडाद्विमुक्तो
139047 भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥
139048

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
मनोहरणिकोपाख्यानं नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
मनोहरणिकोपाख्यानं नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

परमार्थफले ज्ञाते मुक्तौ परिणतिं गते ।
बोधोऽप्यसद्भवत्याशु परमार्थो मनोमृगः ॥ १ ॥

ध्यानद्रुमफलास्वादे यादृशी मनसः स्थितिः ।
दृढं विषयवैरस्यं यादृक्तदिह वर्ण्यते ॥

ज्ञाते साक्षादनुभूते । बोधश्चरमसाक्षात्कारवृत्तिरपि
स्वोपादानाज्ञानबाधादसद्भवति मनोमृगश्च परमपुरुषार्थरूप आत्मैव
भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

क्वापि सा मृगता याति प्रक्षीणस्नेहदीपवत् ।
परमार्थदशैवास्ते तत्रानन्तावभासिनी ॥ २ ॥

सा प्राक्तनी मृगता विषयतृष्णान्वेषणस्वभावता याति अपैति ॥ २ ॥

ध्यानद्रुमफलप्राप्तौ बोधतामागतं मनः ।
वज्रसारां स्थितिं धत्ते छिन्नपक्ष इवाचलः ॥ ३ ॥

स्थितिरचाञ्चल्यम् ॥ ३ ॥

मनस्ता क्वापि संयाति तिष्ठत्यच्छैव बोधता ।
निर्बाधा निर्विभागा च सर्वाऽखर्वात्मिका [सर्वात्मिका इत्यप्युभयत्र
पाठः ।] सती ॥ ४ ॥

मनस्ता बाह्यार्थमननस्वभावता । सर्वा पूर्णा । अत एवाखर्वात्मिका
[सर्वात्मिका इत्यप्युभयत्र पाठः ।] बोधता चिन्मात्रता तिष्ठति ॥ ४ ॥

सुविविक्ततया चित्तसत्ता बोधतयोदिता ।
अनाद्यन्ता भवत्यच्छप्रकाशफलदायिनी ॥ ५ ॥

चित्ते या सत्ता प्राग्जडदेहाद्यविवेकाज्जडेवाभूत्सैव सांप्रतं देहादेः सुविविक्ततया
स्थिता बोधतया उदितेव । यतः परमार्थप्रकाशफलदायिनीत्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वयमेव ततस्तत्र निरस्तसकलैषणम् ।
अनाद्यन्तमनायासं ध्यानमेवावशिष्यते ॥ ६ ॥

यतो निरस्तसकलैषणमतस्तदनन्यगतिकत्वात्स्वात्मध्यानमेव परिशेषादवगम्यत
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यावन्नाधिगतं ब्रह्म न विश्रान्तं परे पदे ।
तावत्तन्मननत्वेन न ध्यानमवगम्यते ॥ ७ ॥

139101 कदा तर्हि तन्मनो न ध्यानं तदाह - यावदिति | तत् मनः | मननत्वेन
139102 विषयान्तरानुसंधानत्वेन || ७ ||
139103
139104 परमार्थैकतामेत्य न जाने क्व मनो गतम् |
139105 क्व वासना क्व कर्माणि क्व हर्षामर्षसंविदः || ८ ||
139106
139107 केवलं दृश्यते योगी गतो ध्यानैकनिष्ठताम् |
139108 स्थितो वज्रसमाधाने विपक्ष इव पर्वतः || ९ ||
139109
139110 ध्यानवत्तस्य समाधिरप्यर्थसिद्ध इत्याह - केवलमिति द्वाभ्याम् || ९ ||
139111
139112 विरसाखिलभोगस्य प्रशान्तेन्द्रियसंविदः |
139113 नीरसाशेषदृश्यस्य स्वात्मारामस्य योगिनः || १० ||
139114
139115 क्रमेण विगलद्वृत्तेर्बलाद्विश्रान्तिमीयुषः |
139116 अर्थायातं समाधानं केन नाम विचार्यते || ११ ||
139117
139118 तावद्विषयवैरस्यं भावयन्त्युचिताशयाः |
139119 न पश्यन्त्येव तान्यावद्भोगांश्चित्रनरो यथा || १२ ||
139120
139121 तस्य परवैराग्यमप्यर्थसिद्धमित्याह - तावदिति | चित्रनरश्चित्रलिखितान्पुरुषान् ||
139122 १२ ||
139123
139124 अपश्यञ्जागतानर्थान्निर्वासनतयात्मवान् |
139125 बलाद्वज्रसमाधाने त्वन्येनेव निवेश्यते || १३ ||
139126
139127 वज्रवदभेद्ये समाधाने समाधावन्येन नियन्त्रेव बलान्निवेश्यते || १३ ||
139128
139129 प्रावृषीव नदीपूरो यः समाधिरुपस्थितः |
139130 बलादेव तमायातं भूयश्चलति नो मनः || १४ ||
139131
139132 यः समाधिराविर्भूतानन्दैकरसः प्रथमवृत्तावुपस्थितस्तं
139133 गुडपिपीलिकान्यायेन वस्तुस्वभावबलादेवैकाग्र्यमायातमास्वादयन्मनस्ततो न
139134 चलति || १४ ||
139135
139136 सर्वार्थशीतलत्वेन बलाद्ध्याने यदाऽऽगतम् |
139137 ज्ञानाद्विषयवैरस्यं स समाधिर्हि नेतरः || १५ ||
139138
139139 ज्ञानाद्बलादागतं यद्विषयान्तरे वैरस्यं स एव समाधिः | न हि रागादिना
139140 दन्दह्यमाने चेतसि समाधानं कदाचिदपि कस्यचित्प्रसिद्धमिति || १५ ||
139141
139142 दृढं विषयवैरस्यमेव ध्यानमुदाहृतम् |
139143 तदेव परिपाकेन वज्रसारं भवत्यलम् || १६ ||
139144
139145 एवं ध्यानोपपत्तिरपि विषयवैरस्ये सत्येव नान्यथेत्याह - दृढमिति || १६ ||
139146
139147 तदेतद्भोगवैतृष्ण्यं ध्यानमङ्कुरितं हि तत् |
139148 तदेव पीठबन्धेन बद्धं भवति बन्धुरम् || १७ ||
139149
139150 तथा च भोगवैतृष्ण्यंन् बीजमेवाङ्कुरितावस्थं ध्यानं प्ररूढावस्थं
139151 समाधिरित्यभेदेऽपि व्यपदेशभेदः फलित इत्याह - तदेतदिति || १७ ||
139152

139153 सम्यग्ज्ञानं समुच्छूनं सदैवोज्झितवासनम् |
139154 ध्यानं भवति निर्वाणमानन्दपदमागतम् || १८ ||
139155
139156 साक्षात्कारवृत्त्याविर्भूतं ब्रह्मैव अविद्योच्छेदितया ज्ञानं वासनोच्छेदितया
139157 ध्यानंन् सर्वदुःखोच्छेद्यानन्दरूपतया निर्वाणमिति व्यपदिश्यत इत्याह -
139158 सम्यगिति || १८ ||
139159
139160 अस्ति चेद्भोगवैतृष्ण्यं किमन्यद्ध्यानदुर्धिया |
139161 आस्ति चेद्भोगवैतृष्ण्यं किमन्यद्ध्यानदुर्धिया || १९ ||
139162
139163 सर्वमिदं भोगवैतृष्ण्ये सत्येव सिद्ध्यति नान्यथेति तदेव दृढीकर्तुं
139164 प्रशंसति - अस्ति चेत्यादिना || १९ ||
139165
139166 दृश्यस्वदनमुक्तस्य सम्यग्ज्ञानवतो मुनेः |
139167 निर्विकल्पं समाधानमविरामं प्रवर्तते || २० ||
139168
139169 यस्मै न स्वदते दृश्यंन् स संबुद्ध इति स्मृतः |
139170 न स्वदन्ते यदा भोगाः सम्यग्बोधस्तथोदितः || २१ ||
139171
139172 यस्य स्वभावविश्रान्तिः कथं तस्यास्ति भोगिता |
139173 अस्वभावो हि भित्वं तत्क्षये तत्कथं कुतः || २२ ||
139174
139175 पूर्णाद्वयस्वभावविरुद्धं भोगित्वमज्ञानकृतस्वभावविपर्ययकालमात्रे
139176 संभवति नाज्ञाननाशोत्तरमित्याह - यस्येति || २२ ||
139177
139178 श्रुतपाठजपान्तेषु समाधिनिरतो भवेत् |
139179 समाधिविरतः श्रान्तः श्रुतपाठजपाञ्छ्रयेत् || २३ ||
139180
139181 अभ्यासकाले व्युत्थितेन किं कार्यंन् कदा वा समाधिः सेव्यस्तत्क्रममाह -
139182 श्रुतेति | श्रुतं गुरुसतीर्थ्यादिभिः सह वेदान्तश्रवणम् | पाठ
139183 उपनिषदाद्यावर्तनम् | जपः प्रणवादेः | तथा चोक्तं स्कान्दे - जपश्रान्तः
139184 पुनर्ध्यायेद्ध्यानश्रान्तः पुनर्जपेत् | जपध्यानाभियुक्तस्य प्रसीदति परः शिवः इति
139185 || २३ ||
139186
139187 निर्वाणमासीत निरस्तखेदं समस्तशङ्कास्तमयाभिरामम् |
139188 सुषुप्तसौम्यं समशान्तचित्तं शरद्घनाभोगविशुद्धमन्तः || २४ ||
139189
139190 तत्रापि सदैव समाधिप्रधानेन भाव्यमित्याशयेनोपसंहरति - निर्वाणमिति |
139191 स्पष्टम् || २४ ||
139192
139193 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
139194 साम्यावबोधनो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः || ४६ ||
139195
139196 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
139197 साम्यावबोधनो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः || ४६ ||
139198
139199 सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७
139200
139201 श्रीवसिष्ठ उवाच |
139202
139203 संसारभारसुश्रान्तः संकटेषु लुठत्तनुः |
139204 योऽभिवाञ्छति विश्रान्तिं तस्य क्रममिमं शृणु || १ ||

139205
139206 भूयोऽपि विस्तरान्मुक्तिसाधनक्रमवर्णने।
139207 प्रस्तुते दृढवैराग्यप्राप्त्यन्तमिह वर्ण्यते॥
139208
139209 बहुकृत्वोऽपि पथ्यं वदितव्यमिति न्यायमाश्रित्य परमकारुणिको वसिष्ठः पूर्वं
139210 ध्यानवृक्षोत्पादनपरिपालनफलोन्मुखीकरणमनोहरिणकाश्रयण##-
139211 शुभेच्छादिमोक्षसाधनभूमिकाक्रमं पुनः कुत्र कुत्र कियद्गुणसंपल्लाभ
139212 इत्येतत्प्रतिपादनप्रकारेण स्पष्टं मन्दाधिकारिप्रबोधनाय
139213 वर्णयिष्यंस्तच्छ्रवणाय शिष्यमभिमुखीकरोति - संसारेति।
139214 मरणमूर्च्छादिसंकटेषु लुठन्ति तन्वो यस्य। क्रमं तत्र तत्र
139215 गुणप्रकर्षलाभक्रमम्॥ १॥
139216
139217 पूर्वं विवेककणिका यदा स्वहृदि जायते।
139218 संसारनिर्वेदमयी कारणाद्वाप्यकारणात्॥ २॥
139219
139220 तत्र विवेकाङ्कुरोदये येषां गुणानां लाभस्तान्दर्शयति - पूर्वमित्यादिना।
139221 कारणादैहिकयज्ञतपोदानादिपापक्षयकारणात्। अकारणात्तदभावात्।
139222 जन्मान्तरानुष्ठितसत्कर्मभिरेव क्षीणपापानां बाल्यात्प्रभृत्येव
139223 विनैवैहिककारणं विवेकोदयदर्शनादिति भावः। यदैव निर्वेदमयी विवेककणिका
139224 जायते तदैव साधुत्वेन सुष्ठु विशालिनो विस्तीर्णा वक्ष्यमाणगुणास्तं श्रयन्तीति
139225 परेणान्वयः॥ २॥
139226
139227 तदा श्रयन्ति सच्छायान्साधुत्वसुविशालिनः।
139228 अध्वश्रमहरांस्तापतप्ता मार्गतरूनिव॥ ३॥
139229
139230 तत्र दृष्टान्तः - तापतप्ताः पुरुषाः सच्छायान्मार्गतरूनिवेति॥ ३॥
139231
139232 दूरे परिहरत्यज्ञान्यज्ञयूपानिवाध्वगः।
139233 स्नानदानतपोयज्ञान्करोति विबुधानुगः॥ ४॥
139234
139235 तत्राज्ञजनसङ्गत्यागो यज्ञदानादिपरता देवताराधनादिगुणाः
139236 प्रथममुद्यन्तीत्याह - दूरे इति। एवमग्रेऽपि गुणा योज्याः॥ ४॥
139237
139238 पेशलं चानुरूपं च व्यवहारमकृत्रिमम्।
139239 लोक्यमाह्लादनं धत्ते चन्द्रबिम्बमिवामृतम्॥ ५॥
139240
139241 लोकेभ्यः परिणामे हितं लोक्यं सद्यश्चाह्लादनम्। चन्द्रबिम्बं कर्तृ। अमृतं
139242 कर्म॥ ५॥
139243
139244 परप्रज्ञानुगो भव्यः परार्थपरिपूरकः।
139245 पवित्रकर्मरसिकः कोऽपि सौम्यः प्रवर्तते॥ ६॥
139246
139247 स्वपक्षरागलोभाभिमानाद्यभावात्परहितकारित्वाच्च परप्रज्ञानुगः। अत एव
139248 सर्वजनप्रियो भवतीति भव्यः। पवित्रेषु शास्त्रानिषिद्धेषु कर्मसु रसिकः कोऽपि
139249 सर्वजनोत्कृष्टः सौम्यः सन् प्रवर्तते व्यवहरति॥ ६॥
139250
139251 नवनीतस्थलीवाऽच्छा स्निग्धा मृद्वी मनोहरा।
139252 जनं सुखयति स्वाद्वी तदीया नवसंगतिः॥ ७॥
139253
139254 नवनीतस्य स्थली मुख्याश्रयो दधिमण्ड इवाच्छा स्निग्धेत्यादिसाधारणम्।
139255 नवसंगतिः प्रथमसमागमः। मथनविवेचनपरिपाकक्रमेण
139256 चिरसंगतेरुत्तरोत्तरसारत्वात्स्वादुतरार्थलाभहेतुत्वसूचनाय नवेति विशेषणम्॥ ७॥

शीतलानि पवित्राणि चरितानि विवेकिनः।
इन्दोरिवांशुजालानि जनं शीतलयन्त्यलम् ॥ ८ ॥

न तथोद्यानखण्डेषु पुष्पप्रकरहारिषु।
विश्राम्यते वीतभयं यथा साधुसमागमे ॥ ९ ॥

मन्दाकिनीपयांसीव संगतानि विवेकिनाम्।
प्रक्षालयन्ति पापानि प्रयच्छन्ति विशुद्धताम् ॥ १० ॥

विवेकिषु विरक्तेषु संसारोत्तरणार्थिषु।
जनः शीतलतामेति हिमहारगृहेष्विव ॥ ११ ॥

हिमैर्हारैश्च रचितेषु गृहेष्विव ॥ ११ ॥

ननु नामरतोदारा या विवेकिनि विद्यते।
सुरगन्धर्वकन्यासु मानवीषु न विद्यते ॥ १२ ॥

न विद्यते सेति शेषः ॥ १२ ॥

प्रज्ञा प्रसादमायाति क्रमादुचितकर्मणः।
अन्तःकरोति शास्त्रार्थमर्थं मुकुरभूरिव ॥ १३ ॥

क्रमादनुष्ठितादुचितान्निष्कामकर्मणो हेतोः प्रज्ञा वृद्धिः प्रसादं
विशुद्धिमायाति। तच्छुद्ध्या च विविदिषोदये गुरुमुखश्रुतं शास्त्रार्थमन्तःकरोति
। हृदि स्थापयतीत्यर्थः। मुकुरभूर्दर्पणतलं स्वप्रतिबिम्बितार्थमिव ॥ १३ ॥

सत्प्रज्ञोन्नतिमायाति शास्त्रार्थरसशालिनी।
विवेकिनि विलासेन कदलीव महावने ॥ १४ ॥

विवेकिनि विवेकवति हृत्स्थाने। विलासेन मूलप्ररोहादिविस्तारेण ॥ १४ ॥

अन्तरेवानुभवति सर्वार्थान्प्रतिबिम्बितान्।
आदर्शवदशेषेण प्रज्ञा नैर्मल्यशालिनी ॥ १५ ॥

सा विवेकिप्रज्ञा सर्वार्थानन्तर्मनोविलासमात्रतया अनुभवति ॥ १५ ॥

साधुसंगमशुद्धात्मा शास्त्रार्थपरिमार्जितः।
प्राज्ञो भात्युद्धृतं वह्नेरग्निशौचमिवांशुकम् ॥ १६ ॥

अग्नावेव शौचं मालिन्यदाहाद्विशुद्धिर्यस्य तथाविधमंशुकं वस्त्ररत्नमिव।
तद्धि दिव्यं सिद्धाम्बरं मलदाहोत्तरं वह्नेरुद्धृतं विद्युत्पुञ्जमिव
भास्वरतरं भातीति शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ १६ ॥

कचत्काञ्चनकान्तेन विमलालोककारिणा।
भुवनं भास्करेणेव भाति साधुः स्वतेजसा ॥ १७ ॥

साधुर्विवेकी। स्वतेजसा आन्तरेणात्मप्रकाशेन ॥ १७ ॥

तथानुगच्छति प्राज्ञः शास्त्रसाधुसमागमौ।
यथात्यन्तानुषङ्गेण तावेवानुभवत्यसौ ॥ १८ ॥

139309 शास्त्रमभ्यासेन साधोर्गुरोः समागमं च सेवादिना तथा अनुगच्छति
139310 निरन्तरमनुसरति यथा अत्यन्तं् तदुपदिष्टार्थाभिनिवेशलक्षणेन तदनुषङ्गेण
139311 स्वप्नेऽपि तच्चिन्तनतच्छुश्रूषापरस्तावेवानुभवति न तदनुषङ्गेण स्वप्नेऽपि
139312 तच्चिन्तनतच्छुश्रूषापरस्तावेवानुभवति न तदतिरिक्तं स्वशरीरादिकमपीत्यर्थः ॥
139313 १८ ॥
139314
139315 क्रमात्सज्जनतामेत्य शास्त्रार्थभरभावितः ।
139316 भाति भोगानधःकुर्वन्पञ्जरादिव निर्गतः ॥ १९ ॥
139317
139318 रागद्वेषलोभप्रमादादिदोषक्षयमैत्र्यादिगुणसंचयक्रमात्सज्जनतां
139319 निर्दोषगुणवज्जनताम् ॥ १९ ॥
139320
139321 भोगाभिगमदौर्भाग्यं दिनानुदिनमुज्झता ।
139322 तेन तत्कुलमाभाति ताराचक्रमिवेन्दुना ॥ २० ॥
139323
139324 भोगान्प्रति व्यसनितया विषयाभिमुख्येन गमनं भोगाभिगमस्तल्लक्षणं
139325 दौर्भाग्यम् । कुलं वंशस्तद्घटितसमाजश्च आभाति ॥ २० ॥
139326
139327 अभोगकृपणा कापि न चैवास्य प्रवर्तते ।
139328 मुखे कान्तिरपूर्वैव चन्द्रे राहुमृते यथा ॥ २१ ॥
139329
139330 अभोगकृपणा भोगकार्पण्यनिर्मुक्ता अभिनवैव कापि कान्तिरस्य मुखे प्रवर्तते ।
139331 राहुं ऋते विना । राहुनिर्मुक्ते यथेति यावत् ॥ २१ ॥
139332
139333 तृणीकृतत्रिजगतां महतामभिधेयताम् ।
139334 स याति कल्पविटपी नभसीव दिवौकसाम् ॥ २२ ॥
139335
139336 अभिधेयतां प्रशंसनीयताम् । नभसि स्वर्गे ॥ २२ ॥
139337
139338 भोगानां द्वेषणेनान्तर्लज्जमानो मनस्यपि ।
139339 भोगानामप्यसंपत्त्या परमं परितुष्यति ॥ २३ ॥
139340
139341 प्राप्तभोगानां परित्यागे तुष्यन्नपि त्यक्तसर्वद्वेषेण मया भोगेषु द्वेषः कथं
139342 कृत इति मनसि लज्जमानोऽपि कदाचिद्भवतीति न तथा परितुष्यति । भोगानामसंपत्त्या
139343 अलाभेन तु लज्जाप्रसक्त्यभावात्परमं परितुष्यतीत्यर्थः । त्वर्थेऽपिशब्दः ॥ २३ ॥
139344
139345 स्वा एवोपहसत्यन्तस्तरुणीस्तरलक्रियाः ।
139346 खेदस्मेरमुखो जातीर्जातिस्मर इवाधमः ॥ २४ ॥
139347
139348 प्राक्तनीस्तरुणीः रागादिप्रौढाः स्वाः स्वीया एव भोगौत्सुक्यतरलाः क्रियाः
139349 सांप्रतं स्मरन् खेदेन स्मेरमुखः सन्नन्तरुपहसति यथा
139350 अधमश्चाण्डालादिर्दैवाज्जातिस्मरः सन् स्वा एव जातीरन्तरुपहसति तद्वदित्यर्थः ॥ २४
139351 । ।
139352
139353 अथ तं द्रष्टुमायान्ति सौहार्देनैव साधवः ।
139354 भूमाविवोदितं चन्द्रं विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ २५ ॥
139355
139356 तादृशं तं द्रष्टुम् । साधवः सिद्धाः ॥ २५ ॥
139357
139358 नित्यानादृतभोगोऽसौ ततोऽप्युचितया धिया ।
139359 प्राप्तमप्युचितारम्भं भोगं न बहुमन्यते ॥ २६ ॥
139360

139361 ततस्तेभ्यः सिद्धेभ्यः प्रसन्नेभ्यः प्राप्तमुचितारम्भमनिषिद्धमपि
139362 सिद्ध्यादिभोगं स न बहुमन्यते ॥ २६ ॥
139363
139364 पूर्वं संसृतिवैरस्यमन्तरेवोदितात्मनः ।
139365 जायते जीर्णजाड्यस्य पाकादिव शरत्तरोः ॥ २७ ॥
139366
139367 कुतो न बहुमन्यत इति चेद्गुरुशास्त्रसंपर्कात्पूर्वमेव वैराग्यादिसाधनानां
139368 दृढाभ्यस्तत्वादित्याशयेनोक्तमेव गुणोदयक्रमं पुनरनुक्रामति -
139369 पूर्वमित्यादिना ॥ २७ ॥
139370
139371 ततः सज्जनसंपर्कमुदर्कश्रेयसे स्वयम् ।
139372 करोति स्वस्थतागृध्नुर्भिषगाश्रयणं यथा ॥ २८ ॥
139373
139374 तेनोदारमतिर्भूत्वा शास्त्रार्थेषु निमज्जति ।
139375 महान्महाप्रसन्नेषु सरःस्विव महागजः ॥ २९ ॥
139376
139377 सज्जनो हि समुत्तार्य विपद्भ्यो निकटस्थितम् ।
139378 नियोजयति संपत्सु स्वालोकेष्विव भास्करः ॥ ३० ॥
139379
139380 परस्वादानविरतिः पूर्वमेव प्रवर्तते ।
139381 विवेकिनो निजार्थेषु संतोषश्चोपजायते ॥ ३१ ॥
139382
139383 परस्वादानविरतः संतोषामृतनिर्भरः ।
139384 विवेकी क्रमशः स्वार्थानप्युपेक्षितुमिच्छति ॥ ३२ ॥
139385
139386 स्वार्थानप्युपेक्षमाणः परार्थं कुतः स्पृहयेदिति भावः ॥ ३२ ॥
139387
139388 ददाति कणपिण्याकशाकाद्यपि हि याचते ।
139389 तेनैवाभ्यासयोगेन स्वमांसानि ददात्यसौ ॥ ३३ ॥
139390
139391 तेनैव त्यागाभ्यासयोगेन स्वमांसान्यपि याचमानेभ्यो ददाति ॥ ३३ ॥
139392
139393 नूनं विलयचित्तानां विवेकमनुधावताम् ।
139394 मौर्ख्यंन् लघुत्वमायाति धावतामिव गोष्पदम् ॥ ३४ ॥
139395
139396 विवेकानुसरणक्रमेण विलीयमानचित्तानां दिने दिने ज्ञानप्रचयेनाज्ञानंन् क्षीयत
139397 इत्याह - नूनमिति । मौर्ख्यमज्ञानम् । लघुत्वमपक्षयेणाल्पताम् । यथा
139398 धावतामश्वादीनां गोष्पदमनायासोल्लङ्घ्यत्वलक्षणं क्षुद्रत्वमायाति तद्वत् ॥
139399 ३४ ॥
139400
139401 परार्थादानविरतिं [परस्वादान इति टीकानुगुणः पाठः ।]
139402 पूर्वमभ्यस्य यत्नतः ।
139403 आहर्तव्या विवेकेन ततः स्वार्थेष्वरक्तता ॥ ३५ ॥
139404
139405 परेषां स्वं धनादि तस्य आदानाद्विरतिं निवृत्तिम् ॥ ३५ ॥
139406
139407 ततो भोगनिरासेन सह स्वार्थनिराकृतिः ।
139408 परमायै सुविश्रान्त्यै क्रियते कृतिभिः क्रमात् ॥ ३६ ॥
139409
139410 न तादृशं जगत्यस्मिन्दुःखंन् नरककोटिषु ।
139411 यादृशं यावदायुष्कमर्थोपार्जनशासनम् ॥ ३७ ॥
139412

139413 अर्थोपार्जनप्रयुक्तं शासनं दण्डनम् | ऐहिकपारलौकिकदुःखजातमिति यावत् || ३७ ||
139414
139415 आसने शयने याने गमने रमणे जने |
139416 आधिचिन्तापरा [अर्थचिन्ता इति पाठः |] एव ननु मूढा विदन्तु ताम् || ३८ ||
139417
139418 तत्र मूढानां पारलौकिकदुःखास्मरणेऽपि ऐहिकं सर्वप्रसिद्धं स्मारयति -
139419 आसने इति | विदन्तु स्मरन्तु || ३८ ||
139420
139421 नन्वर्था विततानर्थाः संपदः संततापदः |
139422 भोगा भवमहारोगा विपरीतेन भाविताः || ३९ ||
139423
139424 अर्जनरक्षणव्ययादौ राजचोरादिभ्यश्चार्थिनामनर्थसहस्रस्य
139425 प्रसिद्धत्वाद्विततानर्थाः रागविपरीतेन विवेकेन भाविताः पर्यालोचिताश्चेदित्यर्थः |
139426 अथवा भावप्रधानो निर्देशः | अनर्थरूपा अप्येते मोहाज्जनैस्तद्वैपरीत्येन भाविता
139427 इत्यर्थः || ३९ ||
139428
139429 तावन्नायाति वैरस्यं चिन्ताविषयजृम्भणैः |
139430 यावदर्थमहानर्थो न कदर्थार्थमर्थ्यते || ४० ||
139431
139432 यावत्कदर्थार्थमर्थलक्षणोऽनर्थः पुरुषेण नार्थ्यते नाभिलष्यते तावत्स पुरुषो
139433 वैरस्यं तापत्रयप्रयुक्तशोषं नायाति || ४० ||
139434
139435 अनुत्तमसुखं यस्मै चिराय परिरोचते |
139436 जगत्तृणशिखादृष्ट्या सोऽर्थं पश्यतु शाम्यतु || ४१ ||
139437
139438 यस्मै पुरुषाय मोक्षाख्यमनुत्तमं सुखं रोचते स पुमानर्थं धनं
139439 जगल्लक्षणस्य तृणस्य शिखेव तुच्छतरमिति दृष्ट्या पश्यतु | धनस्पृहात्याग
139440 एव मुख्यो मोक्षोपायस्तस्येत्यर्थः || ४१ ||
139441
139442 भूरिभावविकाराणां जरामरणकर्मणाम् |
139443 दैन्यदौरात्म्यदाहानामर्थः सार्थ इति स्मृतः || ४२ ||
139444
139445 तुच्छतामेव द्रढयितुं पुनःपुनर्धनं निन्दति - भूरीति |
139446 चिन्ताशोकमोहादिभावविकाराणां जरामरणयोर्दुष्कर्मणां दैन्यादीनां च अर्थ
139447 एव सार्थः समूह इत्यर्थः | अजन्तुविषयेऽपि जन्तुवदुपचारात्सार्थशब्दः || ४२ ||
139448
139449 अस्मिञ्जगति जन्तूनां जरामरणशालिनाम् |
139450 अजरामरणं कर्तुं संतोषोऽस्ति रसायनम् || ४३ ||
139451
139452 संतोष एव वैराग्यप्रतिष्ठापनेन सर्वदुःखहारीति तं प्रशंसति - अस्मिन्निति ||
139453 ४३ ||
139454
139455 वसन्तो नन्दनोद्यानमिन्दुरप्सरसः स्मृताः |
139456 इत्येकतः समुदितं संतोषामृतमेकतः || ४४ ||
139457
139458 सर्वसुखहेतुरपि स एवेत्याह - वसन्त इत्यादिना | एकतः स्मृता इत्यन्वयः || ४४ ||
139459
139460 सरसः प्रावृषेवान्तः संतोषेणैव पूर्णता |
139461 गम्भीरां शीतलां हृद्यां प्रसन्नां रसशालिनीम् || ४५ ||
139462
139463 पूर्णता पुरुषस्य भवतीति शेषः | शिष्टमुत्तरान्वयि || ४५ ||
139464

139465 साधुरोजस्वितामेत्य संतोषेणैव राजते।
139466 सुपुष्पितवनाकारो वसन्तेनेव पादपः॥ ४६॥
139467
139468 साधुः संतोषेणैव ओजस्वितामेत्य सुपुष्पितवनाकारो राजते॥ ४६॥
139469
139470 पादपीठपरामर्शपिष्टकीटवदीहते।
139471 दीनप्रकृतिरर्थार्थी दुःखाद्दुःखान्तरं व्रजेत्॥ ४७॥
139472
139473 असंतुष्टस्त्वर्थार्थी सन् पादपीठेन पादुकया परामृष्टो दैवादास्कन्दितो
139474 निष्पिष्टश्च यः कीटस्तद्वद्दीनप्रकृतिः सन् ईहते चेष्टते॥ ४७॥
139475
139476 कल्लोलविकलाः क्षुब्धसमुद्रपतिता इव।
139477 नाप्नुवन्ति स्थितिं स्वस्थां विकृताकृतयोऽर्थिनः॥ ४८॥
139478
139479 अर्थिनो धनलिप्सवः॥ ४८॥
139480
139481 संपदः प्रमदाश्चैव तरङ्गोत्तुङ्गभङ्गुराः।
139482 कस्तास्वहिफणच्छत्रच्छायासु रमते बुधः॥ ४९॥
139483
139484 तासु तल्लक्षणास्वहिफणच्छत्रच्छायासु बुधः को रमते। न कश्चिदित्यर्थः॥ ४९॥
139485
139486 अर्थोपार्जनरक्षाणां जानन्नपि कदर्थनाम्।
139487 यः करोति स्पृहां मूढो नृपशुं तं न संस्पृशेत्॥ ५०॥
139488
139489 मनसो बाह्यमारम्भमान्तरं च लुनाति यः।
139490 समं वैतृष्ण्यदात्रेण तस्य क्षेत्रं प्रकाशते॥ ५१॥
139491
139492 बाह्यमारम्भमिन्द्रियानुधावनलक्षणमान्तरं संकल्पादिलक्षणं वा क्षेत्रं
139493 ज्ञानबीजोद्भवस्थानंन् मुक्तिनिधानस्थानं वा हृदयम्॥ ५१॥
139494
139495 जगत्त्वमज्ञसंबुद्धं ज्ञो विदन्नसदेव यत्।
139496 सतीव तत्र स्फुरति तदनभ्यासजृम्भितम्॥ ५२॥
139497
139498 अनुक्रान्ता दृढवैराग्यान्ता गुणा अभ्यस्ता एव ज्ञानं प्रतिष्ठापयन्ति न हेलया
139499 सेविता इत्याशयेनोपसंजिहीर्षुराह - जगत्त्वमिति। अज्ञैः संबुद्धं जगत्त्वं
139500 जगदाकारवैचित्र्यं तत्साक्षिण्यसदेवेति विदन्नपि ज्ञः अपक्वज्ञानतया तत्र
139501 जगद्वैचित्र्ये सतीव सत्यार्थ इवाज्ञवद्यत्स्फुरति व्यवहरति
139502 तत्प्रस्तुतवैराग्यान्तगुणानभ्यासविजृम्भितमित्यर्थः॥ ५२॥
139503
139504 संसारनिर्वेददशामुपेत्य सत्संगमं शास्त्रमुपेत्य तेन।
139505 शास्त्रार्थभावेन निरस्य भोगान्वैतृष्ण्यदार्ढ्यात्परमार्थमेति॥ ५३॥
139506
139507 प्रथमं संसारे निर्वेददशामुपेत्य तेन सत्संगमं शास्त्राभ्यासं चोपेत्य
139508 तदर्थदृढभावनया सर्वान्भोगान्निरस्य
139509 दर्शितलक्षणाद्वैतृष्ण्यदार्ढ्यात्परमार्थं स्वतत्त्वं
139510 भूमिकापरिपाकक्रमेणैतीत्यर्थः॥ ५३॥
139511
139512 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षो० न्निर्वाण० उ०
139513 मुमुक्षुप्रथमोपक्रमो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥ ४७॥
139514
139515 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
139516 मुमुक्षुप्रथमोपक्रमो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥ ४७॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८

श्रीवसिष्ठ उवाच।

रूढे संसारनिर्वेदे स्थिते साधुसमागमे।
शास्त्रार्थे भाविते बुद्ध्या भोगवैतृष्ण्य आगते॥ १॥

निरूढे परवैराग्ये पुंसो यैर्लक्षणैः स्थितिः।
यैश्च ज्ञानप्रतिष्ठायां वर्ण्यन्ते तानि विस्तरात्॥

तत्रादावष्टमिर्वैराग्यप्रतिष्ठायां सत्यां यानि लक्षणानि भवन्ति तान्याह -
रूढे इत्यादिना॥ १॥

जाते विषयवैरस्ये सज्जनत्वे तथोदिते।
प्रकाशे सोन्मुखीभूते हृदये कलितोदये॥ २॥

श्लोकद्वयं प्रागुक्तानुवादः॥ २॥

धनानि नाभिवाञ्छ्यन्ते तमांसीव विवेकिना।
त्यज्यन्ते विद्यमानानि संशुष्कामेध्यपर्णवत्॥ ३॥

संशुष्काण्यमेध्यान्यपवित्राण्युच्छिष्टादिपर्णानि यथा गृहान्निरस्यन्ते तद्वत्॥
३॥

भाराय पान्थदृष्ट्येव दृश्यन्ते दारबन्धवः।
यथाशक्ति यथाकालमुपचर्यन्त एव च॥ ४॥

यथा पान्थानां दृष्ट्या उपयुक्ता अपि भाण्डोपस्करा वोढुमशक्त्या हातुं
भाराय दृश्यन्ते तद्वद्विरक्तेनापि दाराश्च बन्धवश्च दृश्यन्त इत्यर्थः।
क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि इति चतुर्थी। लकारेण
दृशिक्रियानिरूपितकर्मशक्तेरभिधानेऽपि गम्यमानजहातिक्रियानिरूपितायास्तस्या
अनभिधानात्। तर्हि किं सहसैव त्यज्यन्ते नेत्याह - यथाशक्तीति॥ ४॥

इन्द्रियेष्वपि संलग्ना इन्द्रियार्थाः पुनःपुनः।
न भोगा अनुभूयन्ते नूनं शान्तमनस्तया॥ ५॥

एकान्तेषु दिगन्तेषु सरःसु विपिनेषु च।
उद्याने पुण्यदेशेषु निजेष्वेव गृहेषु वा॥ ६॥

तदेव प्रपञ्चयति - एकान्तेष्वित्यादिना॥ ६॥

सुहृत्केलिविलासेषु शुभोद्यानाशनादिषु।
शास्त्रतर्कविचारेषु न तथा स्थीयते चिरम् [स्थिरं इति पाठः।]॥ ७॥

आस्थीयते आस्थावता भूयते आसक्त्यभावाच्चिरं न स्थीयत इति वा॥ ७॥

उपशान्तेन दान्तेन स्वात्मारामेण मौनिना।
ज्ञातैवान्विष्यते ज्ञेन विज्ञानैकान्तवादिना॥ ८॥

दैवादास्थितेनापि तत्र तत्र ज्ञाता तत्त्वविदेव ज्ञानदार्ढ्यायान्विष्यते। अथवा
ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्ध्यादीनां साक्षाद्द्रष्टा प्रत्यगात्मैव चेतसान्विष्यते न

139569 तद्व्यतिरिक्तं किंचिदित्यर्थः ॥ ८ ॥
139570
139571 एवमभ्यासवशतः परे विश्रम्यते पदे ।
139572 निम्नेवाम्भसि शान्तेन स्वयमेव विवेकिना ॥ ९ ॥
139573
139574 एवं निरन्तरान्वेषणेऽवश्यं स्वात्मदर्शनेन विश्रान्तिः सिद्ध्यतीत्याह - एवमिति
139575 ॥ ९ ॥
139576
139577 सबाह्याभ्यन्तरं शान्ता ज्ञतैवार्थतयोदिता ।
139578 न संभवति भिन्नोऽर्थ इत्येव परमं पदम् ॥ १० ॥
139579
139580 कीदृशं तत्पदं यत्रास्य विश्रान्तिः कीदृशनिश्चयात्मिका च सा तदाह -
139581 सबाह्याभ्यन्तरमिति । अज्ञता स्वाज्ञानमेवाऽर्थतया दृश्यवर्गाकारेणोदिता सा च
139582 भिन्नोऽर्थो न संभवतीति शान्ता सा शान्तिरेव परमं पदमित्यर्थः । अथवा
139583 सबाह्याभ्यन्तरं भिन्नोऽर्थो न संभवतीत्येव निश्चयरूपा ज्ञता
139584 चरमसाक्षात्कारवृत्तिरेव दग्धेन्धनाग्निवच्चिदात्मनि शान्ता चेत्तदेव परमं
139585 पदमित्यर्थः ॥ १० ॥
139586
139587 नार्थोपलब्धिर्नो शून्यमस्ति बोधात्मतां विना ।
139588 इत्यन्तरनुभूतिस्थमाहुस्तत्परमं पदम् ॥ ११ ॥
139589
139590 इति अनुभूतौ स्वानुभवे सर्वबाधावधित्वेन स्थितं यत्तदेव परमं पदमित्यर्थः
139591 ॥ ११ ॥
139592
139593 एकबोधातिसंबन्धपरिणामान्न बोधता ।
139594 न शून्यता नार्थतेति विद्धि तत्परमं पदम् ॥ १२ ॥
139595
139596 तस्य परमपदस्य न बोधता न शून्यता नाप्यर्थतेति विद्धि । कुतः । सर्वस्य
139597 वस्तुजातस्यैकेनाद्वयेन बोधेनैवातिशयितः संबन्धोऽतिसंबन्ध आत्यन्तिकैकरस्यं
139598 तथा परिणामात् । न हि बोध्याभावे तद्व्यावृत्ता बोधताप्यपदेष्टुं शक्या नापि
139599 तदर्थता तस्यैव व्यपदेष्टुं शक्या नाप्यर्थशून्यतामात्रेण बोधस्य
139600 शून्यताप्रसक्तिरिति भावः ॥ १२ ॥
139601
139602 स्वसंविन्मात्रविश्रामवताममनसां सताम् ।
139603 न स्वदन्ते हि विषयाः पयांसि दृषदामिव ॥ १३ ॥
139604
139605 तद्विश्रान्तावात्यन्तिकं विषयवैरस्यं सिद्ध्यतीत्याह - स्वेति । यथा अमनसां
139606 दृषदां क्षीराणि न स्वदन्ते तद्वत् ॥ १३ ॥
139607
139608 निरोधपदमापन्नो निर्मना मौनमन्थरः ।
139609 स्वभावे स्थित एवास्ते चित्रे कृत इवात्मवान् ॥ १४ ॥
139610
139611 बहिर्मुखचित्तानां स्वात्मप्रवणतां स्वात्मविश्रान्तानां च बहिर्मुखतां
139612 निरुणद्धीति निरोधस्तथाविधं पदम् । चित्रे कृतो लिखित इव निश्चलः ॥ १४ ॥
139613
139614 सर्वार्थमर्थरहितं महदेव पराणुवत् ।
139615 अशून्यमेव शून्यात्म हृदयं वेद्यवेदिनः ॥ १५ ॥
139616
139617 कीदृशं तदा तस्य मनो भवति तदाह - सर्वार्थमिति ।
139618 वेद्यमवश्यवेदनीयमात्मतत्त्वं वेदितुं शीलं यस्य तथाविधस्य तस्य हृदयं
139619 मनः अर्थरहितमेव सत्सर्वार्थं भवति । सर्वस्य तत्त्वतस्तन्मात्रत्वात् । तथा
139620 अपरिच्छिन्नब्रह्माकारत्वान्महदेव सत्तद्व्यतिरेकेण

139621 दुर्लक्ष्यत्वात्परमाणुवद्भवति ॥ १५ ॥
139622
139623 अहंत्वं जगदीहादि दिक्कालकलनादि च ।
139624 ज्ञस्य ज्ञानादि शून्यादि स्थितमेव न विद्यते ॥ १६ ॥
139625
139626 अशून्यमेव शून्यात्म इति शेषं व्याचष्टे - अहंत्वमिति । यतो ज्ञानादि
139627 अतस्तत्तया स्थितमेव यतश्च शून्यादि अतो न विद्यते - नासतो विद्यते भावो
139628 नाभावो विद्यते सतः इति न्यायादिति भावः ॥ १६ ॥
139629
139630 ज्ञेनामलपदस्थेन दीपेनेव निरस्यते ।
139631 तमो हार्दं तथा बाह्यं रागद्वेषभयादि च ॥ १७ ॥
139632
139633 भयादि यत्तच्च निरस्यते ॥ १७ ॥
139634
139635 रजोरहितसर्वांशं सत्त्वात्पारमुपागतम् ।
139636 असंभवत्तमोरूपं प्रणमेत्तं नृभास्करम् ॥ १८ ॥
139637
139638 पक्षद्वयेऽपि विशेषणानि स्पष्टानि । अज्ञाननिशातिरोहितत्वेऽपि सत्त्वात्पारं
139639 तमोब्धिपारम् ॥ १८ ॥
139640
139641 भेदप्रविलये जाते चित्ते चादृश्यतां गते ।
139642 या स्थितिः प्राप्तबोधस्य न वाग्गोचरमेति सा ॥ १९ ॥
139643
139644 ददात्येतन्महाबुद्धे निर्वाणं परमेश्वरः ।
139645 अहर्निशं परमया चिरं भक्त्या प्रसादितः ॥ २० ॥
139646
139647 एतद्वर्णितं परमपदलक्षणं निर्वाणं परमेश्वरो ददाति ।
139648 तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २० ॥
139649
139650 श्रीराम उवाच ।
139651
139652 ईश्वरः को मुनिश्रेष्ठ कथं भक्त्या प्रसाद्यते ।
139653 एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि सर्वतत्त्वविदां वर ॥ २१ ॥
139654
139655 रामप्रश्नः स्पष्टः ॥ २१ ॥
139656
139657 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
139658
139659 ईश्वरो न महाबुद्धे दूरे न च सुदुर्लभः ।
139660 महाबोधमयैकात्मा स्वात्मैव परमेश्वरः ॥ २२ ॥
139661
139662 तस्मै सर्वं ततः सर्वं स सर्वं सर्वतश्च सः ।
139663 सोऽन्तः सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ २३ ॥
139664
139665 ईश्वरता हि ईश्यविषये सर्वथा स्वातन्त्र्यम् । तच्च सर्वं प्रति सर्वप्रकारेण स्वात्मन
139666 एव संभवतीत्युपपत्तिमाह - तस्मै इति । अचेतनं हि सर्वं रथगृहप्रासादादि
139667 चेतनार्थम् । न च तदतिरिक्तोऽन्यश्चेतनधातुरस्ति । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा इत्यादिश्रुतेः ।
139668 अनेन सर्वोपभोक्तृतास्वातन्त्र्यमुक्तम् । कर्तृतादिस्वातन्त्र्यमपि तस्यैवेत्याह -
139669 तत इति । तृतीयापञ्चमीषष्ठीसप्तमीविभक्त्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिः
139670 कर्तृकरणनिमित्तस्वाम्यादिभावेनापि स्वातन्त्र्यद्योतनार्थो बोध्यः । स
139671 सर्वमित्युपादानाधिष्ठानतादिस्वातन्त्र्यप्रदर्शनाय । एवं सर्वत इत्यपि
139672 सर्वशक्तिनिरूपकतास्वातन्त्र्यद्योतनाय बोध्यम् ।

139673 सौक्ष्म्यसर्वगतत्वपरिणामादिस्वातन्त्र्यमपि तस्यैव संभवतीत्याह - सोऽन्तः
139674 सर्वमय इति। इत्थंन् सर्वथा सर्वदा सर्वात्मनस्तस्यैव सर्वथापि सर्वोत्कर्षात्स
139675 एवेश्वर इति नमस्कार्य इत्याह - तस्मै इति॥ २३॥
139676
139677 तस्मादिमाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः।
139678 अकारणं कारणतो गतयः पवनादिव॥ २४॥
139679
139680 अत एव श्रुतिप्रसिद्धं जन्मादिहेतुतालक्षणं तस्येत्याशयेनाह - तस्मादिति॥ २४॥
139681
139682 अनिशं पूजयन्त्येताः सर्वाः स्थावरजङ्गमाः।
139683 यथाभिमतदानेन सर्वे [सर्वे ते इति न साधु सर्वास्ता इति सुवचम्।] ते
139684 भूतजातयः॥ २५॥
139685
139686 सर्वाराध्यतापि तस्यैव प्रसिद्धेत्याह - अनिशमिति॥ २५॥
139687
139688 सुबहून्येष जन्मानि यथाभिमतयेच्छया।
139689 यदा संपूजितस्तेन प्रसादमधिगच्छति॥ २६॥
139690
139691 प्रसन्नः स महादेवः स्वयमात्मा महेश्वरः।
139692 बोधाय प्रेरयत्याशु दूतं पूतं शुभेहितैः॥ २७॥
139693
139694 स एव महादेवः शुभेहितैः सुकृतैः प्रसन्नः सन् बोधाय तत्त्वज्ञानाधानाय
139695 पूतंन् विशुद्धतमं वक्ष्यमाणं दूतंन् प्रेरयति प्रेषयति॥ २७॥
139696
139697 श्रीराम उवाच।
139698
139699 आत्मना परमेशेन को दूतः प्रेर्यते मुने।
139700 स दूतो बोधनं वापि करोति वद मे कथम्॥ २८॥
139701
139702 कथं करोति तन्मे वद॥ २८॥
139703
139704 श्रीवसिष्ठ उवाच।
139705
139706 आत्मसंप्रेरितो दूतो विवेको नाम नामतः।
139707 हृद्गुहायां सदानन्दस्तिष्ठतीन्दुरिवाम्बरे॥ २९॥
139708
139709 तेनात्मना देवेन संप्रेरितो विवेको नाम दूतः प्रागुक्ताधिकारिणो
139710 हृद्गुहायामागत्य तिष्ठति यावज्ज्ञानप्रतिष्ठं स्थिरीभवति॥ २९॥
139711
139712 स एष वासनात्मानं जन्तुंन् बोधयति क्रमात्।
139713 संसारसागरादस्मात्तारयत्यविवेकिनम्॥ ३०॥
139714
139715 स विवेकदूतः यद्बोधयति तदेव तस्य तारणमित्याशयः॥ ३०॥
139716
139717 बोधात्मैषोऽन्तरात्मैव परमः परमेश्वरः।
139718 अस्यैव वाचको नाम प्रणवो वेदसंमतः॥ ३१॥
139719
139720 एष सर्वजगत्प्रथाहेतुत्वेन प्रसिद्धो बोधात्मैवान्तरात्मा न वासनात्मा। स एव
139721 परमः परमेश्वरः। प्रणवोऽस्यैव वाचकः सन्नाम भवति॥ ३१॥
139722
139723 जपहोमतपोदानपाठयज्ञक्रियाक्रमैः।
139724 एष प्रसाद्यते नित्यं नरनागसुरासुरैः॥ ३२॥

139725
139726 द्यौर्मूर्धा पृथिवी पादौ तारका रोमराजयः ।
139727 भूतान्यस्थीनि हृदयं व्योमास्य परमेश्वरः ॥ ३३ ॥
139728
139729 तस्य स्थूलप्रपञ्चोपहितं वैश्वानररूपमात्मभेदभ्रमनिरासायोपास्यंत्र्
139730 दर्शयति - द्यौरिति । तथा च श्रुतिः - अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः
139731 श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयंन् विश्वमस्य पद्भ्यां
139732 पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा इति ॥ ३३ ॥
139733
139734 सर्वत्रैष चिदात्मत्वाद्याति जागर्ति पश्यति ।
139735 तेनैष सर्वतोलक्ष्यकरकर्णाक्षिपादभृत् ॥ ३४ ॥
139736
139737 विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् इत्यादिश्रुतीनामप्यत्रैव
139738 सामञ्जस्यमित्याशयेनाह - सर्वत्रेति । सर्वतो लक्ष्यंन् करकर्णाक्षिपादं
139739 बिभर्ति तथाविधः ॥ ३४ ॥
139740
139741 विवेकदूतमुद्बोध्य हत्वा चित्तपिशाचकम् ।
139742 आत्मनः पदवीं स्फारां जीवः कामपि नीयते ॥ ३५ ॥
139743
139744 नीयते अनेनेति शेषः ॥ ३५ ॥
139745
139746 त्यक्त्वा सर्वविकल्पौघान्विकारानर्थसंकरान् [ग्राहगहने इति पाठः ।
139747]   ।
139748 पौरुषेणात्मनैवात्मा स्वयमेव प्रसाद्यताम् ॥ ३६ ॥
139749
139750 भ्रमन्मनःपिशाचेऽस्मिन्कल्लोलजलदाकुले ।
139751 संसाररात्रितिमिरे स्वात्मैवापूर्णचन्द्रमाः ॥ ३७ ॥
139752
139753 कल्लोलाः षडूर्मयस्तल्लक्षणैर्जलदैराकुले संसारलक्षणरात्रेस्तिमिरे स्वात्मैव
139754 आसमन्तात्पूर्णश्चन्द्रमाः । साह्लादप्रकाश इत्यर्थः ॥ ३७ ॥
139755
139756 अगाधमरणावर्तकल्लोलाकुलकोटरे ।
139757 तृष्णातरङ्गतरले स्वमनश्चण्डमारुते ॥ ३८ ॥
139758
139759 विवेकस्यैवोत्तारणत्वं वक्तुं संसारं समुद्रतया रूपयति - अगाधेति
139760 द्वाभ्याम् ॥ ३८ ॥
139761
139762 महाजडलवाधारे संसारविषमार्णवे ।
139763 इन्द्रियग्रामगहने [ग्राहगहने इति पाठः ।] विवेकः पोतको महान् ॥ ३९ ॥
139764
139765 महतां स्थावरजङ्गमभूताद्यात्मनां जडलवानां जलकणानामाधारे ॥ ३९ ॥
139766
139767 पूर्वं यथाभिमतपूजनसुप्रसन्नो दत्वा विवेकमिह पावनदूतमात्मा ।
139768 जीवं पदं नयति निर्मलमेकमाद्यं
139769 सत्सङ्गशास्त्रपरमार्थपरावबोधैः ॥ ४० ॥
139770
139771 उक्तं प्रश्नोत्तरं संक्षिप्योपसंहरति - पूर्वमिति । स्पष्टम् ॥ ४० ॥
139772
139773 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे उ०
139774 विवेकमाहात्म्यं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥
139775
139776 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे

139777 विवेकमाहात्म्यं् नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥
139778
139779 एकोनपञ्चाशः सर्गः ४९
139780
139781 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
139782
139783 परिपुष्टविवेकानां वासनामलमुज्झताम् ।
139784 महत्ता महतामन्तः काप्यपूर्वैव जायते ॥ १ ॥
139785
139786 सुप्ररूढविवेकानां महत्ता यादृशी भवेत् ।
139787 यादृक्च विश्वं भवति स्फुटं तदिह वर्ण्यते ॥
139788
139789 कापि लोकोत्तरा महत्ता जायते ॥ १ ॥
139790
139791 औदार्योदारमर्यादां मतिं गाम्भीर्यसुन्दरीम् ।
139792 महतां नावगाहन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥ २ ॥
139793
139794 तामेव प्रपञ्चयति - औदार्येत्यादिना । औदार्यस्य सर्वलोके तारतम्येन
139795 प्रसिद्धस्य उदारां श्रेष्ठांन् मर्यादामवधिभूतां गाम्भीर्येण च सुन्दरी
139796 महतां मतिं चतुर्दशापि भुवनानि तद्गतसंपदो जनाश्च नावगाहन्ते । न
139797 प्रलोभयितुमियत्तया कलयितुं वा शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥
139798
139799 चित्तभ्रान्तिर्जगदिति प्ररूढे प्रत्यये सताम् ।
139800 बाह्यश्चान्तश्चरन्नक्रग्रहो मोहश्च शाम्यति ॥ ३ ॥
139801
139802 बहिः शब्दादिलक्षणेष्वतिग्रहेषु भवो बाह्यः अन्तः
139803 संकल्पविकल्पादिरूपैश्चरन्नत एव हृदान्तर्बहिः संचारक्षमनक्रप्रायो ग्रहः
139804 समनस्केन्द्रियादिकलापस्तन्मूलभूतो मोहः अज्ञानं
139805 चकाराद्वासनाकामकर्मादिश्च शाम्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥
139806
139807 द्वीन्दुवत्तापजलवत्केशोण्ड्रकवदम्बरे ।
139808 विस्फुरन्त्यां जगद्भ्रान्तौ वासनाप्रत्ययः कुतः ॥ ४ ॥
139809
139810 भ्रान्तीनां सत्यताभिमानो यावत्कालं तावदेव तद्वासनोपचयः तासां भ्रान्तित्वेन
139811 स्फुरणे तद्वासनानामपि मूलोच्छेदादुच्छेदो लोके प्रसिद्ध इति
139812 दृष्टान्तानुदाहृत्य दर्शयति - द्वीन्दुवदिति । जगद्भ्रान्तौ भ्रान्तिरेवेयमिति
139813 तत्त्वबोधाद्विस्फुरन्त्यां सत्याम् ॥ ४ ॥
139814
139815 वासनाप्रत्यये शून्ये शून्यं व्योमैव शिष्यते ।
139816 साप्यवस्था मनोऽसत्त्वे कुतस्त्याज्या विवेकिना ॥ ५ ॥
139817
139818 सा वासनाशून्या अवस्थापि मनसः असत्त्वे सति सिद्ध्यति । सा निर्वासना
139819 निर्मनस्कावस्था सप्तमभूमिकायां विवेकिना प्राप्ता कुतस्त्याज्या । तत्त्यागे
139820 हेतुर्नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥
139821
139822 त्रयमेतत्तु यावस्थात्रयेणानेन वर्जिता ।
139823 पश्यन्तीवाप्यपश्यन्ती सावस्था परमोच्यते ॥ ६ ॥
139824
139825 एतत्तु जाग्रदाद्यवस्थात्रयमेव सर्वेषां प्रसिद्धम् । या तु अनेन त्रयेण वर्जिता
139826 सावस्था दर्शनादिव्यवहारमूलबाधादपश्यन्त्यपि
139827 जीवनमात्रहेतुप्रारब्धशेषेण पश्यन्तीवान्यदृशा भाति तद्दृष्ट्या तु परमैव
139828 सोच्यते न दृश्यानुषक्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

139829
139830 विचित्ररत्नरश्म्योघ इव नानात्मकं जगत् ।
139831 आभासमात्रं न त्वात्मा न घनं न च पार्थिवम् ॥ ७ ॥
139832
139833 तादृशां व्युत्थानकालेऽपि जगन्न आत्मा न घनं नापि पृथिव्यादिघटितं किंतु
139834 विचित्रो रत्नरश्म्योघो निबिडितप्रभापुञ्ज इव घनताद्याभासमात्रमित्यर्थः ॥ ७ ॥
139835
139836 रूपालोकनमात्रं हि शून्यमेव जगत्स्थितम् ।
139837 खे विचित्रमणिव्यूहकरजालमिवोत्थितम् ॥ ८ ॥
139838
139839 नेह सत्यानि भूतानि न जगत्ता न शून्यता ।
139840 इदं ब्रह्माख्यरत्नेशप्रभाजालं विजृम्भितम् ॥ ९ ॥
139841
139842 सृष्टयोऽसृष्टयो ब्राह्म्यो नानाता च न नाशताः ।
139843 अमूर्ता एव भासन्ते कल्पनार्कगणा घनाः ॥ १० ॥
139844
139845 यतो नानाता नास्त्यतः सृष्टयो न सन्ति । यतश्च नाशताः न सन्ति अतः असृष्टयः
139846 प्रलयाश्च न सन्ति किं त्वमूर्ता एव कल्पनार्कगणा घनीभूय भासन्त इत्यर्थः ।
139847 अर्कपदेन तत्किरणा लक्ष्यन्ते ॥ १० ॥
139848
139849 एवं तावद्घनीभूतः पिण्डग्राहो न विद्यते ।
139850 संकल्पिते च व्योम्नीव शून्यतैवावगम्यते ॥ ११ ॥
139851
139852 संकल्पकल्पितमूर्ताकाराणां मनोराज्यादौ शून्यतैव प्रसिद्धा न पिण्डग्रह
139853 इत्याह - एवं तावदिति ॥ ११ ॥
139854
139855 तस्यामवस्तुभूतायां कथं भावनिबन्धनम् ।
139856 भविष्यदाकाशतरौ विश्रान्तः को विहंगमः ॥ १२ ॥
139857
139858 शून्यताप्रसाधनस्य फलमाह - तस्यामिति । तस्यां शून्यतायां
139859 अहंममतारागद्वेषादिभावनिबन्धनं कथम् । न संभवत्येवेत्यर्थः ॥ १२ ॥
139860
139861 पिण्डत्वं नास्ति भूतानां शून्यता च न विद्यते ।
139862 चित्तमप्यत एवास्तं शेषं सत्तन्न चास्थिति ॥ १३ ॥
139863
139864 एवं जगतः पिण्डत्वाद्यपलापे सन्मात्रं सारतया परिशिष्टमित्याह -
139865 पिण्डत्वमिति । तत्तु दुरपह्नवमित्याह - तन्न चास्थितीति ॥ १३ ॥
139866
139867 अनानासममेवास्ते नानारूपो विबोधवान् ।
139868 अन्तरालीननानार्थो यथा कनकपिण्डकः ॥ १४ ॥
139869
139870 अत एव तत्त्वविज्जाग्रत्यपि सुषुप्तस्थो भासमानननानात्वानां
139871 सन्मात्रात्मन्यन्तर्लयादिति सदृष्टान्तमाह - अनानासममेवेति ॥ १४ ॥
139872
139873 यथास्थितस्य साहंत्वं विश्वं चित्तं विलीयते ।
139874 ज्ञस्यावाच्यमचित्त्वं सत्स्वरूपमवशिष्यते ॥ १५ ॥
139875
139876 ननु ज्ञस्य तत्सन्मात्रमवशिष्टचिद्रूपमेव किं न स्यात् । सति हि चित्ते चिदभिव्यक्तिः
139877 प्रसिद्धा तद्विलये तदसंभवादित्याशङ्क्याह - यथास्थितस्येति । यदि
139878 अयथास्वभावे जाड्ये स्थितस्यास्य साहंत्वं विश्वं चित्तं च विलीयेत तदा
139879 जडसन्मात्रपरिशेषो भवेत् । न त्वेवं किंतु ज्ञस्य यथाभूतचिदेकस्वभावे
139880 स्थितस्य साहंत्वं विश्वं चित्तं च तत्त्वदर्शनाद्विलीयते तदा तु

परिशिष्टचिदेकरसस्याऽचित्त्वं वक्तुमशक्यमिति चिदेकरसस्तत्परिशेषसिद्धिरित्यर्थः ॥
१५ ॥

क्लिश्यते केवलं बुद्धिरुत्तराधरदर्शनैः ।
स्तोकयाभ्यस्तया युक्त्या सत्योऽर्थो ह्यवगम्यते ॥ १६ ॥

यदि तत्स्वरूपमेव तर्हि सर्वेषां कुतो न सुलभमिति चेदुच्चावचविषयेष्वेव
बुद्धेश्चञ्चलतया स्थैर्याभावादित्याह - क्लिश्यत इति ॥ १६ ॥

विराडोजोविरहितं कार्यकारणतादिभिः ।
भूतभव्यभविष्यस्य जगदङ्गस्य संभवम् ॥ १७ ॥

कासौ स्तोका युक्तिस्तां दर्शयंस्तदभ्यासफलं ज्ञानलक्षणमित्याह - विराडिति
। येन अधिकारिणा भूतभव्यभविष्यत्सर्ववस्तुलक्षणस्य जगदङ्गस्य संभवं
जन्म कार्यकारणतादिभिर्मिश्य वाचारम्भणश्रुतिदर्शितन्यायेन विराजा
स्थूलप्रपञ्चेन ओजसा तद्विष्टम्भकसूत्रात्मकप्रधानेन सूक्ष्मप्रपञ्चेन
विरहितं परिशिष्टसन्मात्ररूपाखण्डबोधात्मना बुद्धं स एव ज्ञस्तत्त्वविदिति
सार्धस्यार्थः ॥ १७ ॥

येन बोधात्मना बुद्धं स ज्ञ इत्यभिधीयते ।
अद्वैतस्योपशान्तस्य तस्य विश्वं न विद्यते ॥ १८ ॥

पूर्वोक्ताः सर्व एवैते उपदेशा विशेषणाः ।
ज्ञस्यानुभवमायान्ति स्वतः साधुकथा इव ॥ १९ ॥

सर्वोपदेशानां तत्तदसंभावनांशव्यावर्तकानां तादृशानुभवे
पर्यवसानमित्याह - पूर्वोक्ता इति ॥ १९ ॥

पिण्डत्वं नास्ति भूतानां शून्यत्वं चाप्यसंभवात् ।
अत एव मनो नास्ति शेषं सत्तत्तव स्थितिः ॥ २० ॥

युक्त्यन्तरमाह - पिण्डत्वमिति ।चतुर्विधभूतग्रामाणां
पृथिव्यादिमहाभूतानां चावयवशो गुणशश्च विविच्य दृश्यमानानां
परमाणुभावेऽप्यविश्रान्तेः पिण्डत्वं तावन्नास्ति । नापि च शून्यत्वं
प्रत्यक्षत्वाद्यसंभवात् । उभयासंभवे च सर्वविकल्पापगमात्तदधीनस्थितिकं
मनोऽपि नास्तीत्यविकल्पं सन्मात्ररूपं स्फुरणमेव शिष्यत इति शेषं तदेव तव
पारमार्थिकं रूपं स्थितिः प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥ २० ॥

चेत्योन्मुखत्वमेवान्तश्चेतनस्यास्य चेतनम् ।
उदितं तदनर्थाय श्रेयसेऽनुदितं भवेत् ॥ २१ ॥

युक्त्यन्तरमाह - चेत्योन्मुखत्वमिति । अन्तश्चेतनस्यास्य
प्रत्यगात्मनश्चेत्योन्मुखत्वमेव चेतनं संसारात्मना बोधः ॥ २१ ॥

उदितं बाह्यतामेति तत्र गच्छति पिण्डताम् ।
स्वयं संवेदनादेव जाड्यादम्ब्विव शैलताम् ॥ २२ ॥

कथमनर्थाय तदाह - उदितमिति । शैलतां करकोपलभावम् ॥ २२ ॥

स्वप्नाद्यर्थवदादत्ते बोधोऽबोधेन पिण्डताम् ।
तद्ग्राहकतया चित्तं भूत्वा बध्नाति देहकम् ॥ २३ ॥

139933 बोधश्चिदात्मा। अबोधेन स्वाज्ञानेन॥ २३॥
139934
139935 एतावतीष्ववस्थासु बोधस्योदेति नान्यता।
139936 शब्दकल्पनया भेदः केवलं परिकल्पितः॥ २४॥
139937
139938 ईदृशविवर्तसहस्रैरपि चितो चितो नाणुमात्रमपि विकार इति तेषां
139939 वाचारम्भणमात्रत्वमित्याह एतावतीष्विति॥ २४॥
139940
139941 बहिरन्तश्च बोधस्य भात्यात्मैवार्थदृष्टिभिः।
139942 अन्तस्त्वेन बहिष्ट्वेन नैवास्य मनसो यथा॥ २५॥
139943
139944 यथा स्वप्नस्य मनसा दर्शने मनस एवान्तस्त्वेन बहिष्ट्वेन च मन एव विकृतं
139945 भाति न तथा बोधात्मा अर्थदृष्टिभिर्भासमानोऽपि विकृत इत्यर्थः॥ २५॥
139946
139947 बोधस्याकाशकल्पत्वात्कालाकाशादि तद्वपुः।
139948 पदार्थश्चैव स्वात्मानः स्वप्नवन्नार्थरूपि खम्॥ २६॥
139949
139950 कुतो न विकृतस्तत्राह - बोधस्येति। कालाकाशादिवदविकृतमित्यर्थः। अर्थरूपि
139951 अर्थाकारपरिणामि॥ २६॥
139952
139953 बाह्यार्थता नान्तरत्वं तद्वद्बोधवशाद्व्रजेत्।
139954 नासादृश्यं हि बोधत्वं गन्तुंन् शक्तं जडं क्वचित्॥ २७॥
139955
139956 चिज्जडबाह्यार्थाकारेण न विक्रियतां जडमेव तत्त्वबोधवशादान्तरचिदाकारत्वेन
139957 विक्रियतां तत्राह - बाह्येति। हि
139958 यस्माज्जडमसादृश्यमत्यन्तविसदृशमित्यर्थः॥ २७॥
139959
139960 बोधो दृश्यदशां नैति प्राप्तो वापि च तां स्थितिम्।
139961 स यथास्थितमेवास्ते मनागप्येति नान्यताम्॥ २८॥
139962
139963 तां दृश्यस्थितिं विवर्तवशात्प्राप्तोऽपि स बोधो यथास्थितमविकृत एवास्ते॥ २८॥
139964
139965 अत्यर्थं शुद्धबोधैकपरिणामे कृतोदये।
139966 बोधाबोधार्थशब्दानां श्रुतिरप्यस्तमेष्यति॥ २९॥
139967
139968 सप्तमभूमिकाविश्रान्तिपर्यन्ते परिणामे परिणतौ॥ २९॥
139969
139970 आतिवाहिकदेहानां चित्तानामेव जायते।
139971 आधिभौतिकताबोधो दृढभावनया स्वया॥ ३०॥
139972
139973 दृश्यस्य मनोभावनयैव दृढीभाव इव तयैव शिथिलीभाव इत्याह -
139974 आतिवाहिकेत्यादिना॥ ३०॥
139975
139976 आकाऽसविशदैश्चित्तैर्भावितैषातिवाहिकैः।
139977 आधिभौतिकता मिथ्या नटैरिव पिशाचता॥ ३१॥
139978
139979 नटैः पिशाचवेषनाटनाय कल्पिता पिशाचतेव॥ ३१॥
139980
139981 भ्रान्तिरभ्रमणाभ्यासात्प्रज्ञातैषोपशाम्यति।
139982 नोन्मत्तोऽस्मीति संबोधाच्छाम्यत्युन्मत्तता किल॥ ३२॥
139983
139984 भ्रान्तेः स्वयं परिज्ञानाद्वासना विनिवर्तते।

139985 स्वप्ने स्वप्नतया बुद्धे कस्य स्यात्किल भावना || ३३ ||
139986
139987 भावना अर्थसत्यतावासना || ३३ ||
139988
139989 वासनातानवेनैव संसार उपशाम्यति |
139990 वासनैव महायक्षिण्येतच्छेदपरा बुधाः || ३४ ||
139991
139992 एतस्याश्छेदे उच्छेदे परा उद्युक्ताः || ३४ ||
139993
139994 अज्ञानोन्मत्तता पुंसां यथाभ्यासेन भाविता |
139995 तथैव बोधात्स्वभ्यासात्सा कालेनोपशाम्यति || ३५ ||
139996
139997 सा ज्ञानप्रयुक्ता उन्मत्तता || ३५ ||
139998
139999 आतिवाहिकदेहोऽयमाधिभौतिकतां यथा |
140000 नीयते भावनां तज्ज्ञैर्बोधसत्ताप्रसादतः || ३६ ||
140001
140002 बोधस्य सत्ता अभ्यासदृढीकृता स्थितिस्तत्प्रसादतः आतिवाहिकदेहो भावनां
140003 ब्रह्माहंभाववासनामात्रतां तथा नीयत इत्यर्थः || ३६ ||
140004
140005 आतिवाहिकदेहोऽपि नीत्वा जीवपदं तथा |
140006 दृढेन बोधाभ्यासेन नेतव्यो ब्रह्मतामपि || ३७ ||
140007
140008 भावनां नीत्वा जीवपदं जीवतां नीत्वा ततो ब्रह्मतां नेतव्यः || ३७ ||
140009
140010 स्ववस्तुवच्चेदुत्पत्तिर्बुध्यते बोधरूपिणी |
140011 तदातिवाहिकी बुद्धिः कथमित्यपि बुध्यते || ३८ ||
140012
140013 कथं जीवपदं नेतव्यः कथं च ब्रह्मतां तदाह - स्ववस्तुवदिति | उत्पन्नान् हि
140014 बाह्यानाध्यात्मिकांश्च भावान्प्रति रागाद्युद्भावनेनात्मानमतिवहतीत्यतिवाहो
140015 वासनासङ्गस्तदुद्भवो हि लिङ्गदेह आतिवाहिक इत्युच्यते | तत्र सर्वभावानां
140016 प्रथमो विकार उत्पत्तिः सा चेद्विमृश्य स्ववस्तुवत्कूटस्था बोधमात्ररूपिणी
140017 बुध्यते तदा आतिवाहिकीबुद्धिरपि कथं किंतत्त्वा इति तुल्यन्यायेन बुध्यते | न
140018 तावत्कस्यचिद्भावस्य कूटस्थबोधस्वभावव्यतिरेकेणोत्पत्तिर्निरूपयितुं शक्या |
140019 तथा हि | सा हि प्राक्स्वयमुत्पद्य भावान्विशिष्यादनुत्पद्य वा | द्वितीये शृङ्गमपि
140020 शशं विशिष्यात् | आद्ये स्वयमुत्पत्त्यादिभिर्विशेष्यमाणा भाव एव स्यान्न
140021 भावविकारः | एवं तदुत्पत्तिरपीत्यनवस्थादोषाभ्युपगमे निर्विकारभावानवस्थैव
140022 स्यादिति नोत्पत्त्यादिविकाराः कस्यचित्केनचिन्निरूपयितुंन् शक्या इति कूटस्थबोधरूपा एव
140023 ते इति बुद्धे कः कस्मै कमतिवहेत्किं तदतिवहनं का वा तद्बुद्धिरन्या स्यादिति सापि
140024 तत्त्वतो बुध्यत इत्यर्थः || ३८ ||
140025
140026 नो चेत्तत्प्रतिवाक्यार्थात्तद्ग्रन्थिर्विनिवर्तते |
140027 भूतोत्सादनसूत्रस्य प्रतिपत्तृपदं यथा || ३९ ||
140028
140029 अनयैव रीत्या तत्त्वंपदार्थशोधने सर्वमहावाक्यान्यखण्डार्थबोधनेन
140030 सर्वसंदेहग्रन्थिभेदने समर्थानि | अन्यथा तु
140031 भूतोत्सारणमन्त्रगतहुंफडादिपदवदनर्थकान्येव
140032 श्रवणमात्रबलात्संसारं निवर्तयन्तीति कल्प्यं स्यादित्याह - नो चेदिति | सूत्रस्य
140033 मन्त्रस्य प्रतिपत्तृघटकं हुंफडादिपदं यथा तथा भवेदिति शेषः || ३९ ||
140034
140035 जगद्बोधैकतां बुद्ध्वा बोद्धव्या तावदव्रणम् |
140036 अत्यन्तपरिणामेन यावत्सापि न बुध्यते || ४० ||

140037
140038 तत्पदार्थशोधाय वाचारम्भणन्यायेन प्रथमं
140039 जगत्कारणेश्वरस्वरूपबोधैकतां बुद्ध्वा तदनन्तरं त्वंपदार्थशोधाय
140040 प्रत्यक्चिदपि स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम् इति श्रुतिदर्शितदिशा असङ्गाद्वया
140041 बोद्धव्या। कियत्कालं पदार्थद्वयशोधनपरेण भाव्यं तत्राह - अत्यन्तेति।
140042 यावत्पदार्थयोरखण्डैकरसवाक्यार्थरूपेणात्यन्तपरिणामेन सा
140043 अखण्डाकारवृत्तिरपि न बुध्यते तावत्कालमित्यर्थः॥ ४०॥
140044
140045 सबाह्याभ्यन्तरे चित्ते शान्ते भाति स्वभावता।
140046 शीतलां व्योमनिर्भासां तामेवाश्रित्यशाम्यताम्॥ ४१॥
140047
140048 ज्ञानवान्ज्ञानयज्ञस्थो ध्यानयूपं विरोपयन्।
140049 जगद्विजित्य जयति सर्वत्यागैकदक्षिणः॥ ४२॥
140050
140051 स एव मुख्यो विश्वचिदाख्यो ज्ञानयज्ञ इत्याह - ज्ञानवानिति। विरोपयन्
140052 दृढं निखायोच्छ्रयन्सन्। सर्वत्याग एवैका मुख्या सर्वस्वदक्षिणा यस्य
140053 तथाविधो भूत्वा जगद्विश्वं विजित्य जयति सर्वोत्कर्षेणास्ते॥ ४२॥
140054
140055 पतत्यङ्गारवर्षे च वाति वा प्रलयानिले।
140056 भूतले व्रजति व्योम्नि सममास्ते ज्ञ आत्मनि॥ ४३॥
140057
140058 सर्वोत्कर्षमेव सर्वविपदप्रकम्प्यत्वेन प्रथमं वर्णयति - पततीति॥ ४३॥
140059
140060 वैतृष्ण्यशान्तमनसो निरोधमलमीयुषः।
140061 स्थितिर्वज्रसमाधानं विना नान्योपपद्यते॥ ४४॥
140062
140063 वज्रसारवैतृष्ण्यशान्तिसुखोत्कर्षस्थैर्येणापि तं वर्णयति -
140064 वैतृष्ण्यमित्यादिना॥ ४४॥
140065
140066 यथा बाह्यार्थवैतृष्ण्ये नोपशाम्यत्यलं मनः।
140067 न तथा शास्त्रसंदर्भैर्नोपदेशतपोदमैः॥ ४५॥
140068
140069 शान्तिसाधनानां मध्ये वैतृष्ण्यस्योत्कर्षमाह - यथेति॥ ४५॥
140070
140071 मनस्तृणस्य सर्वार्थवैतृष्ण्याग्निर्विबोधितः।
140072 सर्वत्यागानिलैः संपदत्यापदिति भावनात्॥ ४६॥
140073
140074 संपत्सर्वाप्यत्यापदिति भावनान्मनोलक्षणस्य तृणोच्चयस्य मध्ये
140075 सर्वत्यागलक्षणैरनिलैर्विबोधितः सर्वार्थवैतृष्ण्यलक्षणोऽग्निर्ज्ञात्वा
140076 चरमसाक्षात्कारज्वालात्मना प्रबुध्य बहिरन्तश्च प्रसिद्धो यो मोहान्धकारो यश्च
140077 तत्प्रयुक्तश्चोरयक्षादिकल्पनातुल्यो ब्रह्माण्डभूतभौतिकमूर्तलक्षणपिण्डग्राहो
140078 यच्च तत्प्रयुक्तं चक्षुरादिना शब्दार्थवेदनं तत्सर्वं
140079 ज्ञप्तिश्चिदात्मैवेत्यखण्डाद्वयस्वभावेनैव कचति। यथा वज्रादिमणिः
140080 स्वप्रतिबिम्बितवस्तुजातं स्वैकरस्येन प्रथयन्स्वत एव कचति तद्वदिति द्वयोरन्वयः॥
140081 ४६॥
140082
140083 बहिरन्तश्च मोहश्च पिण्डग्राहोऽर्थवेदनम्।
140084 ज्ञप्तिरेवेति कचति ज्ञात्वा मणिरिवात्मनि॥ ४७॥
140085
140086 नरनागासुरागारगिरिगह्वरदृष्टिभिः।
140087 चितिरेवेति विसृता धूमोऽम्बुदतयेव खे॥ ४८॥
140088

140089 विसृता विविधंन् वैचित्र्यं प्राप्ता ॥ ४८ ॥
140090
140091 वेपन्ते चिद्द्रवत्वेन ब्रह्माण्डजडभाण्डगाः ।
140092 स्वविवर्ततरङ्गिण्यो जीवशक्त्याऽऽपतद्रसाः ॥ ४९ ॥
140093
140094 ब्रह्माण्डभाण्डान्तर्गतसर्ववस्तूनांन् चिद्व्याप्त्यधीनस्पन्दत्वादपि
140095 चिद्विवर्तमात्रत्वमित्याशयेनाह - वेपन्ते इति । जीवशक्त्या प्राणेन आपतद्रसा
140096 सरसाः ॥ ४९ ॥
140097
140098 जीवकाजीर्णशफरी व्योमवारिविहारिणी ।
140099 मोहजालेन वलिता न स्मरत्यात्मनि स्थितिम् ॥ ५० ॥
140100
140101 तत्र चतुर्विधशरीरलक्षणचिद्विवर्ततरङ्गिणीषु जीवशफरीणां मोहजालेन
140102 बन्धात्स्वतत्त्वास्मरणमित्याह - जीवकेति ॥ ५० ॥
140103
140104 घनीभूता घनत्वेन चिद्घना गगनाङ्गणे ।
140105 नानापदार्थरूपेण स्फुरति स्वात्मनात्मनि ॥ ५१ ॥
140106
140107 चिदेव आत्मनि स्वरूपलक्षणे गगनाङ्गणे घना मेघा इव संपद्यस्थिता घनत्वेन
140108 भूरादिमूर्ताकारेण नानापदार्थरूपेण स्फुरति ॥ ५१ ॥
140109
140110 सर्व एव समा जीवा वासनामन्तरेण च ।
140111 शुष्कपर्णवदुड्डीना जडाः श्वसनवेणवः ॥ ५२ ॥
140112
140113 तत्र जीवानां तुल्यस्वभावत्वेऽपि वासनावैचित्र्यादेव संसारदुःखवैचित्र्यं
140114 नान्यकृतमित्याह - सर्व एवेति । वासनामन्तरेण विना इतरांशे समाः
140115 वासनावैषम्यादेव शुष्कपर्णवदुड्डीनाः सन्तो विचित्रस्वर्गनरकादिभूविभागेषु
140116 पतन्ति न स्वतः । यतो जडोपाधिसाम्याज्जडाः श्वसनस्य प्राणस्य वेणव इव
140117 ध्वनिवैचित्र्येऽपि वासनाङ्गुलिचेष्टावैचित्र्यमन्तरेण क्षमन्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥
140118
140119 आहृत्य पौरुषबलान्यवजित्य तन्द्रीमुत्थाय तर्जितसमर्जितवासनौघम् ।
140120 संसारपाशघनपञ्जरमञ्जसैव भङ्क्त्वाभ्युदेयमभितोऽज्ञसमेन
140121 भाव्यम् ॥ ५३ ॥
140122
140123 अत एव वासनावज्रपञ्जरभेदनार्थमेव निस्तन्द्रपौरुषप्रयत्नो वर्धनीयस्तत एव
140124 परमपुरुषार्थसिद्धिरित्युपसंहरति - आहृत्येति । आदौ पौरुषबलानि
140125 साधनचतुष्टयश्रवणमननादीन्याहृत्य ततो ध्यानविघ्नभूतां
140126 तन्द्रीमासनप्राणायामाद्यभ्यासेनावजित्य संप्रज्ञातसमाधिना
140127 बहिर्दृष्टेरुत्थाय निर्विकल्पासंप्रज्ञातसमाध्यनुप्रवेशादेव समर्जितं
140128 प्राक्समर्जितवासनौधलक्षणं संसारपाशघनपञ्जरमञ्जसा शीघ्रमेव
140129 तत्त्वसाक्षात्कारेण भङ्क्त्वा अभितः पूर्णानन्दैकरसब्रह्मात्मना उदेयंन् त्वया
140130 न त्वज्ञसमेन संसारान्तर्वर्तिना भाव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥
140131
140132 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उत्त०
140133 सर्वोपशान्तिर्नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥
140134
140135 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
140136 सर्वोपशान्तिर्नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥
140137
140138 पञ्चाशः सर्गः ५०
140139
140140 श्रीवसिष्ठ उवाच ।

140141

140142 इमे ये जीवसंघाता दृश्यन्ते दश दिग्गताः ।
140143 नरनागसुरागेन्द्रगन्धर्वाद्यभिधानकाः [(देव) (भूत)
140144 इति चेद्वरं ।] ॥ १ ॥
140145

140146 वासनादार्ढ्यशैथिल्यभेदवैचित्र्यकल्पितम् ।
140147 इह बोधाय जीवानां साप्तविध्यं प्रपञ्च्यते ॥
140148

140149 सर्व एव समा जीवा वासनामन्तरेण चेत्यन्ते यज्जीवानां वासनावैचित्र्यमात्रेण
140150 वैचित्र्यमुक्तं तत्साप्तविध्येन लक्षणैर्निरूपयितुं प्रतिजानीते - इमे इति ।
140151 नरनागादिदेहवैचित्र्यैर्ये दृश्यन्ते ते इति संबन्धः ॥ १ ॥
140152

140153 ते स्वप्नजागराः केचित्केचित्संकल्पजागराः ।
140154 केचित्केवलजाग्रत्स्थाश्चिराज्जाग्रत्स्थिताः परे ॥ २ ॥
140155

140156 घनजाग्रत्स्थिताश्चान्ये जाग्रत्स्वप्नास्तथेतरे ।
140157 क्षीणजागरकाः केचिज्जीवाः सप्तविधाः स्मृताः ॥ ३ ॥
140158

140159 श्रीराम उवाच ।
140160

140161 एतेषां भगवन्भेदो बोधाय मम कथ्यताम् ।
140162 जीवानां सप्तरूपाणां जलानामर्णवेष्विव ॥ ४ ॥
140163

140164 अर्णवेषु क्षीरादिरसभेदवासितानां जलानामिव ॥ ४ ॥
140165

140166 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
140167

140168 कस्मिंश्चित्प्राक्तने कल्पे कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित् ।
140169 केचित्सुप्ताः स्थिता देहैर्जीवा जीवितधर्मिणः ॥ ५ ॥
140170

140171 तत्राद्यान् जीवटोपाख्यानदर्शितन्यायमवलम्ब्य लक्षयति - कस्मिंश्चिदित्यादिना ।
140172 देहैर्जीवितधर्मिणो जीवन्तः सन्तो ये स्वप्नमभिपश्यन्तीति परेणान्वयः ॥ ५ ॥
140173

140174 ये स्वप्नमभिपश्यन्ति तेषां स्वप्नमिदं जगत् ।
140175 विद्धि ते हि खलूच्यन्ते जीविकाः स्वप्नजागराः ॥ ६ ॥
140176

140177 क्वचिदेव प्रसुप्तानां यः स्वप्नः स्वयमुत्थितः ।
140178 विषयः सोऽयमस्माकं तेषां स्वप्ननरा वयम् ॥ ७ ॥
140179

140180 तेषां स्वयमुत्थितो यः स्वप्नप्रपञ्चः सोऽयं
140181 समानकर्मवासनोद्भववशादस्माकं यदा विषयोभवति तदा वयं तेषां
140182 स्वप्ननरा इत्यर्थः । उपपादितो ह्ययमर्थः प्राग्लीलोपाख्याने ॥ ७ ॥
140183

140184 तेषां चिरतया स्वप्नः स जाग्रत्त्वमुपागतः ।
140185 स्वप्नजागरकास्ते तु जीवास्ते तद्गताः स्थिताः ॥ ८ ॥
140186

140187 तेषु स्वप्नजागरकशब्दमुपपादयति - तेषामिति । उपागतो यतोऽत इति शेषः ॥ ८ ॥
140188

140189 सर्वज्ञत्वात्सर्वगस्य सर्वं सर्वत्र विद्यते ।
140190 येन स्वप्नवतां तेषां वयं स्वप्ननराः स्थिताः ॥ ९ ॥
140191

140192 तेषां स्वप्ननरा वयम् इति यदुक्तं तदप्युपपादयति - सर्वज्ञत्वादिति ।

140193 नन्वस्मदीयदेहादिप्रपञ्चो यदि वासनात्मना तच्चित्ते स्यात्तदा स एव तेषां स्वप्ने
140194 उद्भूत इति तदन्तर्गतानामस्माकं तदीयस्वप्ननरत्वं स्यात् | न त्वेतत्संभवतीति
140195 चेन्मैवम् | येन हेतुना सर्वं सर्वत्र विद्यते सर्वसत्ताप्रदस्य
140196 मायाशबलब्रह्मणः सर्वगस्य सर्वत्र सर्वज्ञत्वात् | अतो वयं तेषां
140197 स्वप्ननरास्तदन्तःकरणे वासनात्मना स्थिता एव तत्स्वप्ने
140198 कर्मसाम्याद्युगपदभिव्यक्ता इत्यर्थः || ९ ||
140199
140200 श्रीराम उवाच |
140201
140202 येषु कल्पेषु ते जाताः क्षीयन्ते कल्पकल्पनाः |
140203 यदि तास्तत्कथं तेषां प्रबुद्धानामवस्थितिः || १० ||
140204
140205 अस्तु दैशिकी सर्वत्र सर्वस्थितिः कालिकी तु न संभवति | अतीतकल्पेषु
140206 वर्तमानवस्तुस्थित्ययोगादन्यथा सर्वकल्पानां यौगपद्यापत्त्या
140207 भेदाभावप्रसङ्गादित्याशयेन रामः पृच्छति - येष्विति | प्राग्येषु कल्पेषु ते
140208 अस्मत्प्रपञ्चस्वप्नद्रष्टारो जीव जाता जन्म प्राप्तास्तेषां कल्पानां कल्पनाः सह
140209 तद्देहैः सांप्रतं यदि क्षीयन्ते नष्टास्तर्हेतस्मात्स्वप्नात्प्रबुद्धानां तेषां
140210 पुनरतीते कल्पे नावस्थितिः सिद्ध्यति | न ह्यद्यतनस्वप्नात्प्रबुद्धेन पूर्वेद्युस्तनोऽपि
140211 जागरोऽनुभवितुंन् शक्यः दूरे पूर्वकल्पस्थः स इति भावः || १० ||
140212
140213 श्रीवसिष्ठ उवाच |
140214
140215 इह स्वप्नभ्रमान्ते ते मुच्यन्ते वा विनिद्रताम् |
140216 प्राप्य संकल्पतो देहांस्तथैवान्यान्श्रयन्त्यलम् || ११ ||
140217
140218 ते जीवा यद्यस्मत्प्रपञ्चात्मके स्वप्ने तत्त्वज्ञानं दैवाल्लभन्ते तर्हि मुच्यन्त एवेति
140219 नैतद्दोषप्रसक्तिः यदि तु तन्न लभन्ते तर्हि न तत्कल्पशेषस्तेषामतीत इत्यग्रे
140220 उद्भविष्यत्येव | अन्यकल्पनाकल्पितानामेवात्ययात् | तच्चेतसि
140221 प्रातिस्विकतत्कल्पशेषकल्पनाया अग्रेऽप्यैन्दवोपाख्यानन्यायेनोपपत्तेरित्याशयेन
140222 वसिष्ठः समाधत्ते - इहेति | अन्यान्श्रयन्ति इत्युक्त्या दृष्टसृष्टिवादमालम्ब्य
140223 प्रत्यहं जागरे देहान्तरकल्पनायामपि संस्कारवशादेव प्रत्यभिज्ञेत्यपि
140224 दर्शितम् || ११ ||
140225
140226 तथैवान्यंप्रपश्यन्ति जगत्कल्पं च कल्पितम् |
140227 कल्पनाभासनभसो न हि संकटता भवेत् || १२ ||
140228
140229 संकटता निरवकाशता || १२ ||
140230
140231 संकल्पनात्मकजगज्जीर्णोदुम्बरकीटकाः |
140232 स्वप्नजागरकाः प्रोक्ताः शृणु संकल्पजागरान् || १३ ||
140233
140234 आद्यजीवानां निरूपणमुपसंहृत्य द्वितीयान्वक्तुमुपक्रमते - शृण्विति || १३ ||
140235
140236 कस्मिंश्चित्प्राक्तने कल्पे कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित् |
140237 अनिद्रालव एवान्तः संकल्पैकपराः स्थिताः || १४ ||
140238
140239 अनिद्रालवस्त्यक्तनिद्रा एवैन्दववत्संकल्पपराः || १४ ||
140240
140241 ध्यानाद्विलुठिता वाथ मनोराज्यवशानुगाः |
140242 संकल्पदार्ढ्यमापन्ना गलिताग्रानुभूतयः || १५ ||
140243
140244 अथवा जीवटोपाख्यानोक्तभिक्षुवद्ध्यानाद्विलुठिताश्चलिताः | गलिता अग्रानुभूतिः

140245 पूर्वावस्थानुसंधानं येषाम् ॥ १५ ॥
140246
140247 संकल्प एव जाग्रत्त्वं येषां चिरतयांशतः ।
140248 तत्रास्तमितचेष्टानां ते हि संकल्पजागराः ॥ १६ ॥
140249
140250 येषां जीवानां संकल्प एव चिरानुवृत्त्या घनीभूते जाग्रत्त्वं जागराभिमानः
140251 तत्र सांकल्पिकार्थेष्वेवास्तमिता न पूर्वापरप्रतिसंधानक्षमा मनश्चेष्टा
140252 येषाम् ॥ १६ ॥
140253
140254 संकल्पोपशमे भूयस्तमन्यं वा श्रयन्ति ते ।
140255 देहे तेषां वयमिमे संकल्पपुरुषाः स्थिताः ॥ १७ ॥
140256
140257 तं प्राक्तनं व्यवहारमन्यं तद्विलक्षणं वा । तेषां दृष्ट्या तु वयं
140258 संकल्पपुरुषा एव तुल्यसंकल्पोद्भवादित्यर्थः ॥ १७ ॥
140259
140260 संकल्पजागराः प्रोक्ता एते संकल्पशायिनः ।
140261 जीवा जीवितगा लोकाः शृणु केवलजागरान् ॥ १८ ॥
140262
140263 एते जीवाः । तेषां संकल्पजीवितं गच्छन्ति प्रविशन्ति तथाविधा अस्मदादिलोकाश्च
140264 तद्दृष्ट्या संकल्पजागरा एव । तृतीयान् श्रावयति - शृण्विति ॥ १८ ॥
140265
140266 प्राथम्येनावतीर्णास्ते ब्रह्मणो बृंहितात्मनः ।
140267 प्रोक्ताः केवलजागर्याः प्रागुत्पत्त्यविकासिनः ॥ १९ ॥
140268
140269 सृष्टिसंकल्पेन बृंहितात्मनो ब्रह्मणो वक्ष्यमाणरुपादस्मिन्कल्पे
140270 प्राथम्येनावतीर्णा लब्धशरीरास्तस्मिञ्जन्मनि
140271 स्वप्नपूर्वकत्वाभावात्केवलजागर्याः । यथा प्रागुक्ता दामव्यालकटाः । यतस्ते
140272 प्रागुत्पत्तिविकाशलक्षणस्वप्नशून्याः कल्पान्तरीयजाग्रत्संस्कारस्य
140273 जाग्रज्जननेनैवोपक्षीणस्यैतत्कल्पीयस्वप्नहेतुत्वाकल्पनादिति भावः ॥ १९ ॥
140274
140275 भूयो जन्मान्तरगतास्त एव चिरजागराः ।
140276 कथ्यन्ते प्रौढिमायाताः कार्यकारणचारिणः ॥ २० ॥
140277
140278 चतुर्थानाह - भूय इति । जन्मान्तरेषूत्तरोत्तरजन्मपरंपरासु गताः
140279 कार्ययोर्जाग्रत्स्वप्नयोः कारणे सुषुप्तौ च संचरणशीलाः ॥ २० ॥
140280
140281 त एव दुष्कृतावेशाज्जडस्थावरतां गताः ।
140282 घनजाग्रत्तया प्रोक्ता जाग्रत्सु घनतां गताः ॥ २१ ॥
140283
140284 पञ्चमा&ल्लक्षयति - त एवेति । जाग्रत्सु जाग्रद्दशासु घनतामज्ञाननिबिडताम् ।
140285 जाग्रत्स्विति विशेषणात्स्वप्ने स्थावराणामपि कदाचिन्मनुष्यभावादिदर्शनमस्त्येवेति
140286 गम्यते । इति पञ्चधा भिन्ना बद्धजीवाः ॥ २१ ॥
140287
140288 ये तु शास्त्रार्थसत्सङ्गबोधिता बोधमागताः ।
140289 पश्यन्ति स्वप्नवज्जाग्रज्जाग्रत्स्वप्ना भवन्ति ते ॥ २२ ॥
140290
140291 अवशिष्टं भेदद्वयं जीवन्मुक्तेषु दर्शयिष्यन् षष्ठानाह -ये त्विति ।
140292 चतुर्थपञ्चमषष्ठभूमिकास्था इति यावत् ॥ २२ ॥
140293
140294 ये तु संप्राप्तसंबोधा विश्रान्ताः परमे पदे ।
140295 क्षीणजाग्रत्प्रभृतयस्ते तुर्यां भूमिकां गताः ॥ २३ ॥
140296

सप्तमभूमिकारूढा एव सप्तमा इत्याशयेनाह - ये त्विति ॥ २३ ॥

इति सप्तविधो भेदो जीवानां कथितस्तव ।
समुद्राणामिव मया बुद्ध्वा श्रेयःपरो भव ॥ २४ ॥

श्रेयः परः उत्तरोत्तरश्रेष्ठभूमिकातत्परः ॥ २४ ॥

भ्रान्तिं परित्यज जगद्गणनात्मिकां त्वं बोधैकरूपघनतामलमागतोऽसि ।
शून्यत्ववर्जितमशून्यतया च मुक्तं तेन द्वयैक्यकविमुक्तवपुस्त्वमाद्यम्
॥ २५ ॥

हे राम त्वं जगतो गणना द्वितीयादिवस्तुबुद्ध्या दर्शनं तदात्मिकां भ्रान्तिं
परित्यज । यतः अलं बोधैकरूपघनतामागतोऽसि । तेन द्वितीयाद्यभावेन
तद्व्यावृत्तैक्यस्याप्यसंभवेन द्वयैक्यकाभ्यां विमुक्तवपुः अत एव
शून्यत्ववर्जितमप्यशून्यताख्यधर्मेणापि मुक्तम् । आद्यंन् सर्वकल्पनाभ्यः
प्राथमिकमधिष्ठानसन्मात्रमेव त्वं शिष्ट इत्यर्थः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षो निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
जीवसप्तकप्रकारवर्णनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
जीवसप्तकप्रकारवर्णनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ५१

श्रीराम उवाच ।

कथं केवलजाग्रत्त्वमकारणमनर्थकम् ।
पराद्विकसति ब्रह्मन्गगनादिव पादपः ॥ १ ॥

ब्रह्मदृष्टावनुत्पन्नमात्मदृष्टौ मृषोद्भवम् ।
बोधादमूर्तं च जगद्यथा तदिह वर्ण्यते ॥

प्राथम्येनावतीर्णास्ते ब्रह्मणो बृंहितात्मनः । प्रोक्ताः केवलजागर्याः इति
यदुक्तं तदनुपपन्नम् । कूटस्थाद्वयस्य ब्रह्मणः प्राथम्येन जीवतयावतारे
बीजप्रयोजनयोरसंभवात्कामकर्मवासनादिबीजानां जीवभावोत्तरकालत्वादिति
रामः शङ्कते - कथमिति ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अकारणं महाबुद्धे न कार्यमुपलभ्यते ।
तज्जाग्रतः केवलस्य न कश्चिदिह संभवः ॥ २ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते - कूटस्थाद्वयात्केवलजागराख्यजीवावतारो न संभवतीति
तन्मूलकजीवान्तराणां जगतश्चावतारस्यानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् किंतु
कूटस्थाद्वयवस्तुनो
जगज्जीवोभयापलापमन्तरेणोपदेष्टुमशक्यत्वात्तदुपदेशार्थं ब्रह्मण एव
जीवजगच्छब्दार्थाकारकलना श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु कल्पितेत्युत्तरं वसिष्ठ
आह - अकारणमित्यादिना ॥ २ ॥

तस्यातो संभवादन्ये जीवभेदाः सजीवकाः ।
सर्वे न संभवन्त्येव कारणाभावविक्षताः ॥ ३ ॥

कारणाभावादेव विक्षताः। निरस्ता इति यावत् ॥ ३ ॥

नेह प्रजायते किंचिन्नेह किंचन नश्यति।
उपदेश्योपदेशार्थं शब्दार्थकलनोदयः ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच।

कः करोति शरीराणि मनोबुद्ध्यादिचेतनैः।
को मोहयति भूतानि स्नेहरागादिबन्धनैः ॥ ५ ॥

अस्त्वेवं तथापि भोगायतनस्य देहादेः कर्मादिद्वारा साक्षाद्वा कश्चिन्निर्माता
अवश्यं वाच्यः। कार्यमात्रस्य सकर्तृकत्वनियमात्। तत्र च जीवं प्रवेश्य
विषयैर्व्यामोहयिताऽन्यो विनाव्यामोहकं चेतनस्य व्यामोहादर्शनात्। तथा च
व्यामोह्यव्यामोहकौ द्वौ चेतनावन्यौ जीवेश्वराख्यौ
सर्गादिश्रुतियुक्तिप्रामाण्यात्स्वीकार्यविवेति पुना रामः शङ्कते - कः करोतीति ॥ ५
॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

न कश्चिदेव कुरुते शरीराणि कदाचन।
न मोहयति भूतानि कश्चिदेव कदाचन ॥ ६ ॥

भवेतामावश्यकौ यदि शरीरादिकर्तृता व्यामोह्यव्यामोहकभावश्च सत्य इति
श्रुतियुक्तिसिद्धं स्यात्। वाचारम्भणश्रुत्या तत्त्वमस्यादिश्रुतिभिश्च तस्यानृतत्वे
निरूढे प्रतिभासमात्रस्य कूटस्थाद्वयेनापि विवर्तमात्रेण निर्वोढुं शक्यत्वान्न
तयोरावश्यकतेत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह - न कश्चिदेवेत्यादिना ॥ ६ ॥

अनाद्यन्तावभासात्मा बोध आत्मनि संस्थितः।
नानापदार्थरूपेण कमूर्म्यादितया यथा ॥ ७ ॥

कं जलं यथा ऊर्म्यादितया तरङ्गतया स्वात्मनि स्थितं तथा बोधात्मात्मनि
स्थितः ॥ ७ ॥

बाह्यं न विद्यते किंचिद्बोधः स्फुरति बाह्यवत्।
उदेति बोधहृदयाद्बीजादिव वरद्रुमः ॥ ८ ॥

ननु बाह्यार्थस्य कथमान्तरचिदात्मविवर्तता व्याश्रयत्वात्तत्राह - बाह्यमिति।
आन्तराद्बोधहृदयादेवान्तरेव बाह्यवदुदेति ॥ ८ ॥

बोधस्यान्तरिदं विश्वं स्थितमेव रघूद्वह।
स्तम्भस्यान्तर्यथा शालभञ्जिका प्रकटीकृता ॥ ९ ॥

बीजादद्रुमो बहिरेवोदेतीति विषमो दृष्टान्त इत्याशङ्क्य समं तमाह -
बोधस्येति। अथवा यद्यन्तरुदितं स्यात्तर्ह्यन्तरेव स्थितं स्यात् बहिर्हि विश्वं तिष्ठति
तत्राह - बोधस्येति ॥ ९ ॥

सबाह्याभ्यन्तरात्मैकमनन्तं देशकालतः।
बोधामोदप्रसरणं जगदेव प्रबुध्यताम् ॥ १० ॥

वस्तुतस्तु चिद्वस्तु नान्तरं न बाह्यं किं त्वनन्तं

140401 तदन्तरेवामोदवदान्तरबाह्योभयविधजगत्कल्पनेत्याह - सबाह्येति ॥ १० ॥
140402
140403 अयमेव परो लोको भाव्यतां वासनाक्षयः ।
140404 शाम्यतां परलोकस्थं काः किलायान्ति वासनाः ॥ ११ ॥
140405
140406 नन्वत्रैव चेज्जगत्कल्पना तर्हि ब्रह्मलोकादिः परलोकोऽर्चिरादिमार्गगम्यो दूरे कथं
140407 प्रसिद्ध इति चेत्तादृशानादिवासनाप्रवाहवशादेव । वासनाक्षये तु स सर्वोऽपि
140408 स्वात्ममात्रतयात्यन्तसंनिहित एवेत्याशयेनाह - अयमेवेति । शाम्यतां विदुषा
140409 परलोकात्मना इहैव स्थितमात्मानं न दूरत्वादिवासनाः समायान्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥
140410
140411 देशकालक्रियालोकरूपचित्तात्मसत्पदम् ।
140412 देशकालादिशब्दार्थरहितं न च शून्यकम् ॥ १२ ॥
140413
140414 ननु प्रत्यगात्मैव चेत्परलोकदेशकालादिसर्वात्मा तर्हि देशकालादिबाधे शून्यरूप
140415 एव किं न स्यात्तत्राह - देशेति ॥ १२ ॥
140416
140417 पदे पदविदामेव तस्मिन्बोधगतिर्भवेत् ।
140418 द्रष्टॄणां शान्तदृश्यानामेवान्येषां न राघव ॥ १३ ॥
140419
140420 यदि न शून्यं तर्हि पृथग्जनानामपि प्रपञ्चापलापमात्रेण तस्मिन्पदे कुतो न
140421 बोधगतिस्तत्राह - पदे इति ॥ १३ ॥
140422
140423 ये वै तरलगम्भीरमहंतागर्तमाश्रिताः ।
140424 पश्यन्ति ते तमालोकं न कदाचन केचन ॥ १४ ॥
140425
140426 चतुर्दशविधानन्तभूतजातसुघुंघुमा ।
140427 जगद्दृष्टिरियं ज्ञस्य शरीरावयवोपमा ॥ १५ ॥
140428
140429 तद्दर्शिनस्तर्हि कीदृशी जगद्दृष्टिस्तमाह - चतुर्दशेति ॥ १५ ॥
140430
140431 कारणाभावतः सृष्टिर्नोदिता न च शाम्यति ।
140432 यादृशं कारणं वा स्यात्तादृग्भवति कार्यकम् ॥ १६ ॥
140433
140434 तेषां समाहितदृशा सृष्टिः कीदृशी व्यवहारदृशा च कीदृशी
140435 तामुक्तोपपादनाय पूर्वोत्तरार्धाभ्यामाह - कारणेति ॥ १६ ॥
140436
140437 यदि स्यात्कारणे कार्यं स्थितं कारणतास्य का ।
140438 कार्यमेवोपलम्भात्तदसद्द्वयमवेदनात् ॥ १७ ॥
140439
140440 तत्र पूर्वार्धोक्तं तर्केणोपपादयति - यदीति । कुतो न स्थिता तत्राह -
140441 कार्यमेवेति । कुण्डलब्यतिरिक्तवस्त्वन्तरादर्शनान्न कारणमन्यदस्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥
140442
140443 सौम्यस्यान्तर्यथाम्भोधेरूर्म्यावर्तादयः स्थिताः ।
140444 ब्रह्मण्यसंभवक्षोभे जगच्चित्तादयस्तथा ॥ १८ ॥
140445
140446 उत्तरार्धोक्तमपि दृष्टान्तेनोपपादयति - सौम्यस्येति ॥ १८ ॥
140447
140448 सर्वात्मैवामलं ब्रह्म पिण्ड एक इव स्थितम् ।
140449 नानाभाण्डात्म हेमैव यथान्तःस्थितरूपकम् ॥ १९ ॥
140450
140451 अन्तर्गतनानाभाण्डात्मा एको मृत्पिण्ड इव ब्रह्म स्थितम् । यथा
140452 अन्तर्गतकटककुण्डलादिरूपकं हेम तथावस्थितम् । पिण्डावस्थाया अपि कार्यत्वेन

140453 कुण्डलादिसाम्यादिति भावः ॥ १९ ॥
140454
140455 स्वप्नकाले स्वप्न एव जाग्रद्व्यग्रापरिग्रहात् ।
140456 जाग्रत्काले जाग्रदेव स्वप्नः सत्यावबोधतः ॥ २० ॥
140457
140458 यथ पिण्डकाले घटः पिण्ड एव घटकाले च पिण्डो घट एवेति व्यवस्थितमेकस्यैव
140459 दर्शनम् एवं प्रपञ्चस्यापि स्वप्नकाले जाग्रत्स्वप्न एव जाग्रत्कालेऽपि स्वप्नो
140460 जाग्रदेवेति व्यवस्थितमेकमेव जगत्तत्त्वज्ञैर्बुध्यत इत्याह - स्वप्नेति । व्यग्रस्य
140461 वासनाविस्ताराभिनिविष्टस्य मनसः अपरिग्रहादनवरोधाद् ॥ २० ॥
140462
140463 चित्तमात्रतया बुद्धं मृगतृष्णाम्बुवत्स्थितम् ।
140464 जाग्रत्स्वप्नत्वमायाति विचारविकलीकृतम् ॥ २१ ॥
140465
140466 जाग्रत्कालेऽपि जाग्रच्चित्तमात्रतया पर्यालोचितं स्वप्नतुल्यतामेवति सैव विदुषः
140467 सृष्टेः शरीरावयवोपमतेत्थमुपपादितेत्युपसंहरन्सम्यग्ज्ञाने तस्यापि
140468 समूलं बाधमाह - चित्तमात्रतयेति ॥ २१ ॥
140469
140470 सम्यग्ज्ञानेन भूतानि ज्ञस्य देहतया सह ।
140471 पीठबन्धं विमुञ्चन्ति गतकाल इवाम्बुदाः ॥ २२ ॥
140472
140473 गते वर्षाकाले अम्बुदाः पीठबन्धस्वकारणनीहारभावमपि यथा विमुञ्चन्ति
140474 तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥
140475
140476 यथा गलितुमारब्धो घनो गगनतामियात् ।
140477 तथा सत्यावबोधेन शाम्येत्सात्मग्रहं जगत् ॥ २३ ॥
140478
140479 आत्मग्रहोऽहंकारस्तत्सहितम् । चरमसाक्षात्कारवृत्तिसहितं वा ॥ २३ ॥
140480
140481 शरदभ्रवदालूना मृगतृष्णाम्बुवत्तथा ।
140482 पुनः संस्पृश्यमानैव बोधाद्गलति दृश्यता ॥ २४ ॥
140483
140484 संस्पृश्यमाना स्पर्शादिना अनुभूयमानैव ॥ २४ ॥
140485
140486 यथा दीप्तानले लीनं सुवर्णं घृतमिन्धनम् ।
140487 एकतां याति विज्ञाने तथा भुवनचित्तदृक् ॥ २५ ॥
140488
140489 बोधेन तनुतामेति पिण्डबन्धो जगल्लये ।
140490 पिशाचबुद्धिः सदने बोधितस्य यथा शिशोः ॥ २६ ॥
140491
140492 पिण्डबन्धो मूर्ताद्याकारग्रहः । तनुतां क्रमाद्विलयम् ॥ २६ ॥
140493
140494 बोधस्यानन्तरूपस्य स्वयमेवात्मनात्मनि ।
140495 जगच्चित्तादिता भाता पिण्डबन्धः किलात्रकः ॥ २७ ॥
140496
140497 अयं च विलयो न जतुकाठिन्यविलयवन्निमित्तापायादपैति किंतु
140498 शुक्तिरूप्यवदसत्प्रतियोगिकत्वादपुनरागामीत्याशयेनाह - बोधस्येति ।
140499 अन्तास्त्रिविधपरिच्छेदा रूपाण्याकारभेदाश्च न विद्यन्ते यस्य तथाविधस्य बोधस्य
140500 साक्षिचितः स्वयमेव निर्निमित्तमेव जगच्च तद्विकल्पकं चित्तं च तदाद्यज्ञानं चेति
140501 त्रिरूपता भाता । अत्रास्मिन्बोधे ॥ २७ ॥
140502
140503 बोधाबोधनमेवेदं जगच्चित्तमिवोदितम् ।
140504 तदेवास्तं गतं बोधात्पिण्डबन्धस्य कास्तिता ॥ २८ ॥

140505
140506 तथा चानृतजगच्चित्तभावेनानृतमज्ञानमेव विजृम्भत इति फलितमित्याह -
140507 बोधाबोधनमेवेति ॥ २८ ॥
140508
140509 जहाति पिण्डकाठिन्यं जाग्रत्स्वप्नावबोधतः ।
140510 परां पेलवतामेति हेम द्रुतमिवाग्निना ॥ २९ ॥
140511
140512 एतेन जाग्रदेव स्वप्नकाले स्थौल्यं विहाय सूक्ष्मप्रपञ्चतां याति ।
140513 स्वप्नभ्रान्तिरेव चिराभ्यासाद्घनतया जाग्रत्तामिव गच्छतीत्यादि यत्प्रागुक्तं
140514 तत्सिद्धमित्याह - जहातीत्यादिना ॥ २९ ॥
140515
140516 यथास्थितं बोध एव घनतामिव गच्छति ।
140517 विनैव देशकालाभ्यां तौ विनिर्माय हेमवत् ॥ ३० ॥
140518
140519 तौ जाग्रत्स्वप्नौ ॥ ३० ॥
140520
140521 जाग्रत्येवं विचारेण स्वप्नाभे पेलवे स्थिते ।
140522 क्षीयमाणे शरत्काल इवैति तनुतां रसः ॥ ३१ ॥
140523
140524 रसो भोगरागो जलं च ॥ ३१ ॥
140525
140526 परां पेलवतां याता दृश्यलक्ष्म्यः स्थिता अपि ।
140527 स्वप्ना इव परिज्ञाता न स्वदन्ते विवेकिनः ॥ ३२ ॥
140528
140529 पेलवतां तुच्छताम् ॥ ३२ ॥
140530
140531 क्व किल स्वात्मविश्रान्तिः क्वैतद्विषयवेदनम् ।
140532 सुषुप्तजाग्रतोरैक्यं भ्रान्ताभ्रान्तात्मनोर्भवेत् ॥ ३३ ॥
140533
140534 आत्मसुखतृप्तत्वादपि तस्य विषयेष्वनादर इत्याशयेनाह - क्वेति । यदि
140535 त्वज्ञस्यापि विषया स्वदेरंस्तर्हि सुषुप्तजाग्रतोरैक्यमपि संभाव्येत तथा
140536 भ्रान्ताभ्रान्तात्मनोर्मूढतत्त्वज्ञयोश्चैक्यं संभाव्येतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥
140537
140538 चित्तमात्रे भ्रान्तिमात्रे स्वप्नमात्रात्मनि स्थिते ।
140539 जगतीह पदार्थेभ्यः सत्यबुद्धिर्निवर्तते ॥ ३४ ॥
140540
140541 जगति चित्तमात्रे संपन्ने स्वप्नमात्रात्मनि स्थिते सति इह स्रक्चन्दनादिपदार्थेभ्यः
140542 सत्यताबुद्धिर्निवर्तते ॥ ३४ ॥
140543
140544 कस्य स्वदन्तेऽसत्यानि कथमेव महामते ।
140545 मृगतृष्णाजलानीव दृश्यान्यपि पुरःस्थितैः ॥ ३५ ॥
140546
140547 असत्यान्यपि भोग्यानि तस्य स्वदन्तां तत्राह - कस्येति । वार्थे एवकारः । कथं वा
140548 स्वदन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥
140549
140550 सत्यबुद्धौ विलीनायां जगत्पश्यति शान्तधीः ।
140551 जालद्दीपांशुजालाभमपिण्डात्माम्बरात्मकम् ॥ ३६ ॥
140552
140553 जाले वातायने प्रविष्टस्य दीपांशुजालस्याभेव
140554 प्रकाशरूपमप्यपिण्डात्मकमेवाम्बरात्मकं पश्यति ॥ ३६ ॥
140555
140556 जाग्रतो वस्तुतः शून्यात्परिज्ञातान्निवर्तते ।

140557 चित्तभ्रमात्मनो [चित्तमात्रात्मन इति पाठः सुवचः |]
140558 भ्रान्तिरूपास्वादनभावना || ३७ ||
140559
140560 अत एव चित्तमात्रात्मनः स्वाप्नस्रक्चन्दनादेः स्वदनभावना जाग्रतः पुरुषस्य
140561 शून्यत्वेन परिज्ञातात्तस्मान्निवर्तत इति प्रसिद्धमित्यर्थः || ३७ ||
140562
140563 यदवस्त्विति विज्ञातं तत्रोपादेयता कुतः |
140564 केन स्वप्नं परिज्ञाय स्वप्नहेमाभिगम्यते || ३८ ||
140565
140566 स्वप्नहेम उपादातुं केनाभिगम्यते || ३८ ||
140567
140568 स्वप्नादिव परिज्ञाताद्रसो दृश्यान्निवर्तते |
140569 द्रष्टृदृश्यदशादोषग्रन्थिच्छेदः प्रवर्तते || ३९ ||
140570
140571 नीरसः शान्तमननो निर्वाणाहंकृतिः कृती |
140572 वीतरागो निरायासः शान्तस्तिष्ठति बुद्धधीः || ४० ||
140573
140574 रसनिवृत्तावसौ कथमास्ते तदाह - नीरस इति | नीरसो निःस्नेहो बन्ध्वादिषु |
140575 वीतरागो विषयेषु || ४० ||
140576
140577 रसे नीरसतां याते वासना प्रविलीयते |
140578 शिखायां प्रविलीनायां प्रदीपस्यांशवो यथा || ४१ ||
140579
140580 बोधाद्दीपांशुजालाभमघनं व्योम दृश्यते |
140581 भ्रान्तिरूपं जगत्कृत्स्नं गन्धर्वनगरं यथा || ४२ ||
140582
140583 प्राग्भ्रान्तिरूपं कृत्स्नं जगत्तत्त्वबोधाद्दीपांशुजालवत्प्रकाशैकरसमघनं
140584 सद्व्योमतुल्यंन् दृश्यते || ४२ ||
140585
140586 नैवात्मानं न चाकाशं न शून्यं न च वेदनम् |
140587 अत्यन्तपरिणामेन पश्यन्पश्यति तत्पदम् || ४३ ||
140588
140589 सप्तमभूमिकास्थितिलक्षणेनात्यन्तपरिणामेन तर्हि कथं भवति तदाह - नैवेति
140590 | पश्यंस्तत्त्वज्ञः || ४३ ||
140591
140592 यत्र नात्मा न शून्यं च न जगत्कलना न च |
140593 न चित्तदृश्योदयधीः सर्वं चास्ति यथास्थितम् || ४४ ||
140594
140595 भूम्यादिताऽज्ञसंबुद्धा ज्ञानादस्तमुपागता |
140596 ज्ञस्य शून्यैव संपन्ना संस्थितापि न विद्यते || ४५ ||
140597
140598 अज्ञैः पिण्डग्रहेण संबुद्धा भूम्यादिता ति ज्ञानादस्तं बाधमुपागता || ४५ ||
140599
140600 भवत्येकसमाधानसौम्यात्मा व्योमनिर्मलः |
140601 तिष्ठत्यपगतासङ्गः स्थित एवाप्यसत्समः || ४६ ||
140602
140603 अस्तंगतमना मौनी निरोधपदवीं गतः |
140604 तीर्णः संसारजलधेः कर्मणामन्तमागतः || ४७ ||
140605
140606 तनुभुवनगगनगिरिगणकरणपरं परममज्ञानम् |
140607 विगलति गलिते तस्मिन् सकलमिदं विद्यमानमपि || ४८ ||
140608

140609 यस्मात्कारणात्तनूनां चतुर्विधशरीराणां तदाधाराणां भुवनानां
140610 तदाधारस्य गगनस्य विहारस्थानानां गिरिगणानां तत्साधनानां करणानां च
140611 परमुपादानकारणं परममज्ञानं मूलाज्ञानमेव नान्यत् | अतः
140612 कारणात्तस्मिन्मूलाज्ञाने ज्ञानेन गलिते सति इदं तनुभुवनादिसकलं
140613 जगदज्ञदृशा विद्यमानमपि विगलति | असद्भवतीत्यर्थः || ४८ ||
140614
140615 संशान्तान्तःकरणो गलितविकल्पः स्वरूपसारमयः |
140616 परमशमामृततृप्तस्तिष्ठति विद्वान्निरावरणः || ४९ ||
140617
140618 एवंरीत्या गलितविकल्पो योगी स्वरूपसारमयः सन्परमशमामृतेन स्वानन्देन
140619 तृप्तो निरावरणभूमानन्दस्वभावस्तिष्ठतीत्यर्थः || ४९ ||
140620
140621 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उ०
140622 विश्रान्तियोगोपदेशो नामैकपञ्चाशः सर्गः || ५१ ||
140623
140624 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
140625 विश्रान्तियोगोपदेशो नामैकपञ्चाशः सर्गः || ५१ ||
140626
140627 द्विपञ्चाशः सर्गः ५२
140628
140629 श्रीराम उवाच |
140630
140631 बोधो जगदिवाभाति मुने येन क्रमेण ह |
140632 तं क्रमेण क्रमं ब्रूहि भूयो भेदनिवृत्तये || १ ||
140633
140634 इह तार्किकतर्कोत्थकल्पनान्तरखण्डनैः |
140635 अनिर्वाच्यजगद्भावः कूटस्थस्य समर्थ्यते ||
140636
140637 बोधः कूटस्थचिदात्मा येन क्रमेण प्रकारेण भाति तं क्रमं
140638 वाद्यन्तरकल्पनाभेदखण्डनैः समर्थनक्रमेण भूयो ब्रूहि || १ ||
140639
140640 श्रीवसिष्ठ उवाच |
140641
140642 वृक्षस्येव विमूढस्य यद्दृष्टौ तत्स्वचेतसि |
140643 यन्न दृष्टौ न तच्चित्ते भवत्यल्पतरस्मृते || २ ||
140644
140645 चिदात्मनो जगद्भावोऽयमनिर्वचनीय एवेत्यस्यार्थस्य समर्थनाय प्रथमं
140646 दृष्टसृष्टिपक्षमवलम्ब्य दृष्ट्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिस्थितिकत्वं तस्य
140647 दर्शयति - वृक्षस्येवेति | विमूढस्याज्ञस्यात्मनो वृक्षस्य
140648 मूलदारुपत्रपल्लवादिनानाकारघटितस्येव नानाकारं यज्जगद्रूपं तत् दृष्टौ
140649 सत्यामेव अस्तीति स्वचेतसि प्रसिद्धं नान्यथा | अत एव ह्यल्पतरमपि दृष्टमेव
140650 स्मर्यते न बह्वप्यदृष्टं तत्सत्ताऽप्रसिद्धेरित्यर्थः || २ ||
140651
140652 भव्यः पश्यति शास्त्रार्थमेव पूर्वापरान्वितम् |
140653 न दृष्टिविषयं वस्तु यत्पश्यति करोति तत् || ३ ||
140654
140655 विद्वदविदुषोः शास्त्राशास्त्रानुसारिक्रियावैलक्षण्यदर्शनादपि
140656 तत्तद्दृष्ट्यनुसारव्यवस्थितैव जगत्सत्ता गम्यत इत्याशयेनाह - भव्य इति |
140657 दृष्टेर्नेत्रस्य विषयंन् संनिकृष्टमपि निषिद्धं वस्तु भोग्यतया न पश्यति || ३ ||
140658
140659 भावानुष्ठाननिष्ठः सन् शास्त्रार्थैकमना मुनिः |
140660 भूत्वोपदेशं त्वमिमं शृणु श्रवणभूषणम् || ४ ||

अत एव हि मयापि त्वं शास्त्रीयदृष्टिव्यवस्थापनमुखेनैव श्रवणादौ नियम्यसे
इत्याशयेनाह - भावेति। भावश्चित्तशुद्ध्यनुकूलं कर्म॥ ४॥

इयं दृश्यभरभ्रान्तिर्नन्वविद्येति चोच्यते।
वस्तुतो विद्यते नैषा तापनद्यां यथा पयः॥ ५॥

अविद्यात्वप्रसिद्धेरपि तत्तथेत्याह - इयमिति॥ ५॥

उपदेश्योपदेशार्थमेनां मदुपरोधतः।
सत्यामिव क्षणं तावदाश्रित्य श्रूयतामिदम्॥ ६॥

तर्हि कथं शास्त्रोपदेशतत्फलासिद्धिस्तत्राह - उपदेश्येति॥ ६॥

कुत एषा कथं चेति विकल्पाननुदाहरन्।
नेदमेषां न चास्तीति स्वयंन् ज्ञास्यसि बोधतः॥ ७॥

उपदेशफलसिद्धिकाले त्वियं भ्रान्तिर्निःशेषं निवर्तते ततोऽपि तथेत्याशयेनाह ##-

यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमम्।
सर्वं सर्वप्रकाराढ्यं कल्पान्ते तद्विनश्यति॥ ८॥

इत्थं विवर्तपक्षमनुभवपर्यवसितं प्रदर्श्य पक्षान्तरेषु दोषान्विवक्षुः
सत्यस्यैव प्रपञ्चस्य वृक्षशाखान्यायेन ब्रह्माभेदमभ्युपगच्छतां पक्षे
ब्रह्मण आनन्त्यहानिः स्यादिति दोषं वक्तुं जगतो नश्वरत्वं प्रतिजानीते -
यदिदमिति॥ ८॥

अस्य भागविभागात्मा नाशोऽवश्यमवारितः।
बिन्दुना बिन्दुना बोधे उद्धृतस्यास्ति हि क्षयः॥ ९॥

प्रतिज्ञातं साधयति - अस्येति। अस्य जगतो भागानां भूराद्यवयवानां विभागो
विश्लेषस्तदात्मा नाशो बोधे विमर्शे दुर्वारः सावयवत्वात्। हि
यस्माद्घटादिगतजलस्य बिन्दुना बिन्दुना पृथक्कृत्योद्धृतस्य क्षयो लोके
प्रसिद्धोऽस्ति तद्वदित्यर्थः॥ ९॥

एवं स्थिते द्रव्यनाशे ब्रह्मणस्तन्मयत्वतः।
नानन्तत्वं न चास्तित्वं न च वै संभवत्यलम्॥ १०॥

अस्तु नाशः को दोषस्तत्राह - एवमिति। शाखाद्यवयवनाशे
वृक्षनाशवद्भूरादिद्रव्यनाशे ब्रह्मणोऽपि नाशप्रसङ्गे श्रुत्युक्तमनन्तत्वं
न सिद्ध्यति। अवयवेभ्यः पृथक्कृतस्यावयविनो विमर्शे असत्त्वादस्तित्वं च न
सिद्ध्यति न च चिदेकरसं निरवयवं च ब्रह्म मूर्तादिजगदवयवकं
संभवतीत्यर्थः॥ १०॥

मदशक्तिरिव ज्ञानमिति नास्मासु सिध्यति।
देहो विज्ञानतोऽस्माकं स्वप्नवन्न तु तत्त्वतः॥ ११॥

ननु मा भूच्चिदात्मा जडजगदवयवकः जडानामेव भूम्यादिभूतानां
कायाकारपरिणतानां मदिरावयवानुगता मदशक्तिरिव चैतन्यं धर्मोऽस्त्विति
चार्वाकपक्षमुट्टङ्क्य दूषयति - मदशक्तिरेवेति। अस्मासु आस्तिकेषु। न सिध्यति
अस्मान्प्रति चार्वाकिण साधयितुं न शक्यमिति यावत्। यतोऽस्माकं प्रामाणिकानां
मते देहो विज्ञानाधीनसिद्धिकत्वात्स्वाप्नदेहवत्तात्त्विको न भवति। न हि

140713 विज्ञानातिरेकेण देहसत्तासाधकमस्ति न चासिद्धे देहे
140714 मदशक्तिवद्विज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीति भावः ‖ ११ ‖
140715
140716 नश्यत्येव च दृश्यश्रीः सैव नान्यैव नैव च ।
140717 इत्थं भवेत्समुचितं कृतं शास्त्रं च नान्यथा ‖ १२ ‖
140718
140719 किं च जगतो ब्रह्माभेदे उच्यमाने दृश्यनाशाद्ब्रह्मणोऽन्तवत्त्वशङ्का स्यात् ।
140720 आध्यासिके त्वभेदे प्रतियोगिन इव तन्नाशस्यापि वस्तुतो ब्रह्मसंस्पर्शाभावान्न
140721 तत्प्रसक्तिः शास्त्रसाफल्यं चेत्याशयेनाह - नश्यत्येवेति । यतः पुनः
140722 पुनर्नष्ट्वा उद्भवन्ती दृश्यश्रीः सैव न अन्यैव च नैवेत्यनिर्वचनीया
140723 अविद्यामात्रम् । इत्थं सत्येव विद्यया तद्बाधे शास्त्रं कृतं सफलं भवेत् ।
140724 अन्यथा सत्यबन्धनिवृत्तौ शास्त्रस्यानुपायत्वाद्व्यर्थमेव स्यादित्यर्थः ‖ १२ ‖
140725
140726 सैवैतीत्यसमुल्लेखं कथं नष्टस्य संभवः ।
140727 तद्रूपान्येति युक्तं स्यादनुभूतानुगा वयम् ‖ १३ ‖
140728
140729 प्रलये नष्टाया भुवनसंस्थितेः पुनः सृष्टाबुद्भवन्त्याः
140730 सैवान्यैवेत्यनिर्धार्यत्वादप्यनिर्वचनीयतैवेत्याह - सैवैतीत्यादिना । या नष्टा
140731 सैव पुनरुन्मज्जनेनैतीत्यसमुल्लेखं संभावयितुमशक्यम् । अनुभूतानुगाः
140732 अनुभवानुसारिणो वयं नानुभवविरुद्धमण्वपि सहामहे इत्यर्थः ‖ १३ ‖
140733
140734 सैव व्योमतयैवासीदित्यसत्सैव सा कथम् ।
140735 तथैव व्योमसंस्था चेन्नाशं तर्हि न सा गता ‖ १४ ‖
140736
140737 अनुभवानारोहमेव स्फुटयति - सैवेति । सा मूर्ततैव प्रलये व्योमतया
140738 अमूर्तभावेनासीदित्यसत् । यतः सा मूर्ततैवामूर्तता कथम् । व्योमसंस्थापि सा तथा
140739 पूर्वावस्थापन्नैव चेत्प्रलये नाशं न गतैवेति प्रलयवादोच्छेदः स्यादित्यर्थः ‖
140740 १४ ‖
140741
140742 कार्यकारणयोरेकरूपतैवं यदा तदा ।
140743 कार्यकारणताभावादैक्यमेवास्मदागमः ‖ १५ ‖
140744
140745 एवं सर्गेपि प्रलयावस्थाया अपि तुल्यन्यायेन प्रसक्तौ
140746 प्रलयावस्थादव्याकृतात्कार्यस्य सर्गस्यक्यापत्तौ कूटस्थवादापत्तिरित्याह -
140747 कार्येति । अस्मदागमोऽस्मत्सिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ‖ १५ ‖
140748
140749 शून्यत्वमुपलम्भत्वं यद्गतं नष्टमेव तत् ।
140750 अन्यस्तर्हि भवेन्नाशः कीदृशः किल कथ्यताम् ‖ १६ ‖
140751
140752 यद्वस्तु उपलम्भत्वं गतमपि शून्यत्वं गतं तन्नष्टमेव । सदा
140753 उपलब्धिकालेऽप्यसत्त्वाभ्युपगमात् । असत्त्वापत्तिरेव हि नाशः । यद्यन्यादृशो नाशो
140754 लोके भवेत्तर्हि स कीदृशः कथ्यताम् । न चोपलब्धत्वबलान्नष्टमप्यनष्टं
140755 भवति । नष्टानामपि स्वप्ने उपलम्भदर्शनादनष्टत्वासिद्धेः ‖ १६ ‖
140756
140757 नष्टं भूयस्तदुत्पन्नमिति यत्प्रत्ययेति कः ।
140758 नश्यत्यवश्यं तेनेदं पुनरन्यत्प्रवर्तते ‖ १७ ‖
140759
140760 भूयः समुत्पत्तिदर्शनान्मध्ये नष्टस्यापि सत्त्वं कल्प्यत इति
140761 चेद्भेदेनाप्युत्पत्त्युपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञादेरदर्शनाच्च नैवमित्याह -
140762 नष्टमिति । प्रत्ययेति प्रत्यभिजानाति । अयतेर्लटि पदवर्णव्यत्ययश्छान्दसः ‖ १७ ‖
140763
140764 मध्ये मध्ये यदुत्सेधफलाद्यवयवैकिका ।

140765 आदेहं बीजसत्तास्ति कार्यकारणता कुतः ॥ १८ ॥
140766

140767 ननु यथैकस्मिन्नेव तरौ मध्ये मध्ये
140768 कोटरस्कन्धशाखादिवैचित्र्यभेदेऽप्यामूलाग्रं वृक्षदेहस्यैकता
140769 शाखादितत्कार्याण्येव भिद्यन्ते एवमुत्पत्त्यादिविकारभेदेषु प्रलये पुनरुद्भवे च
140770 भुवनाद्येकतैव किं न स्यादिति चेत्तत्राह - मध्ये इति । उत्सेध औन्नत्यं फलानि
140771 आदिपदाच्छाखोपशाखादारुस्कन्धपत्रपुष्पादयश्च ये अवयवास्तेष्वेकिका अनुगता
140772 वृक्षदेहमभिव्याप्य स्थिता बीजसत्तैवाखण्डा तत्रास्तीति सत्तैक्यदृष्टौ
140773 शाखादेः पृथक्सत्ताऽसिद्धेः कार्यकारणतोच्छेदः स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥
140774

140775 देशकालक्रियात्मैकं यथादृष्टमिह स्थितम् ।
140776 बीजमेवैककर्मातो न घटः पटकार्यकृत् ॥ १९ ॥
140777

140778 दृष्टान्ते उक्तं कार्यकारणतोच्छेदं दार्ष्टान्तिके दर्शयति - देशेति । यदि
140779 प्रलयसर्गादिदेशकालक्रियात्मकमेकं सन्मात्रमेव बीजमभ्युपगम्येत तर्हि तत्
140780 एकं स्वयमेवैकं कर्म क्रिया तत्फलं च यस्य तथाविधं सत् न किंचित्कुर्यात् ।
140781 असमर्थत्वात् । न हि घटः पटकार्यासमर्थस्तत्करोतीत्यर्थः । अथवा तदनुगतं
140782 बीजदेशात्मकं कालात्मकं क्रियात्मकं वा एकस्वभावं वाच्यम् । न ह्येकं
140783 नानास्वभावं संभवति । स्वभावभेदे एकत्वानुपपत्तेः । तथा च यदि
140784 देशैकस्वभावं तर्हि कालकार्यन् न कुर्यात् । न हि घटस्वभावं वस्तु
140785 पटकार्यकृद्दृष्टमित्यर्थः ॥ १९ ॥
140786

140787 सर्वदर्शनसिद्धान्ते नास्ति भेदो न वस्तुनि ।
140788 परमार्थमये तेन विवादेन किमत्र नः ॥ २० ॥
140789

140790 नानास्वभावमेकं वस्त्विति वदन्सर्वदर्शनसिद्धान्तातिलङ्घनाद्वैतण्डिकः
140791 स्यादित्याशयेनाह - सर्वेति । वस्त्वैक्ये कार्यभेदः सर्वदर्शनसिद्धान्ते नास्ति ।
140792 परमार्थमये वस्तुनि वस्तुस्वभावेऽपि भेदो नानात्वं नास्ति । अतः
140793 सर्वदर्शनविरुद्धवादिना सह विवादेन किमित्यर्थः ॥ २० ॥
140794

140795 इदं शान्तमनाद्यन्तंन् तद्रूपत्वाद्विचारतः ।
140796 व्योमाभं बोधतामात्रमनुभूतिप्रमाणतः ॥ २१ ॥
140797

140798 परिशेषादेकस्वभावत्वे तु चित्स्वभावस्यैवोपजीव्यस्यैकस्य परिशेषः सिद्ध इत्याह
140799 - इदमिति । सर्वकल्पनानामनुभूतिप्रमाणसारत्वात्तत्स्वभावापलापायोगेन
140800 परिशेषाज्जडस्वभावस्यैव हानादिति भावः ॥ २१ ॥
140801

140802 यथैतन्नानुभूतं सद्यथैतदनुभूयते ।
140803 यथैतत्सिद्धिमाप्नोति तदिदं कथ्यते क्रमात् ॥ २२ ॥
140804

140805 तदुपपादनं प्रतिजानीते - यथैतदिति ॥ २२ ॥
140806

140807 महाकल्पान्त उन्नष्टे सर्वस्मिन्दृश्यमण्डले ।
140808 आमहादेवपर्यन्तंन् समनोबुद्धिकर्मणि ॥ २३ ॥
140809

140810 अत एव हि सर्वभेदप्रलयेऽप्यविपरिलुप्तोऽनुभवात्मैवावशिष्यत इत्याह -
140811 महाकल्पान्त इत्यादिपञ्चभिः ॥ २३ ॥
140812

140813 व्योमन्यपि शमं याते कालेऽप्यकलितस्थितौ ।
140814 वायावपि त्वपगते तेजस्यत्यन्तमस्थिते ॥ २४ ॥
140815

140816 तेजस्यपि गते ध्वंसं वार्यादौ सुचिरं क्षते ।

140817 अलमन्तमनुप्राप्ते सर्वशब्दार्थसंचये ॥ २५ ॥
140818
140819 शिष्यते शान्तबोधात्म सदच्छं बाध्यवर्जितम् ।
140820 अनादिनिधनं सौम्यं किमप्यमलमव्ययम् ॥ २६ ॥
140821
140822 अवाच्यमनभिव्यक्तमतीन्द्रियमनामकम् ।
140823 सर्वभूतात्मकं शून्यं सदसच्च परं पदम् ॥ २७ ॥
140824
140825 तन्न वायुर्न चाकाशं न बुद्ध्यादि न शून्यकम् ।
140826 न किंचिदपि सर्वात्म किमप्यन्यत्परं नभः ॥ २८ ॥
140827
140828 परिशिष्टं वाय्वादिस्वरूपमेव किं न स्यात् तत्राह - तदिति ॥ २८ ॥
140829
140830 तद्विदा तत्पदस्थेन तन्मुक्तेनानुभूयते ।
140831 अन्यैः केवलमाम्नातैरागमैरेव वर्ण्यते ॥ २९ ॥
140832
140833 इदानीमपि तद्विद्वदनुभवसिद्धमित्याह - तद्विदेति ॥ २९ ॥
140834
140835 न कालो न मनो नात्मा न सन्नासन्न देशदिक् ।
140836 न मध्यमेतयोर्नान्तं न बोधो नाप्यबोधितम् ॥ ३० ॥
140837
140838 तत्र कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्
140839 इत्याद्यागममर्थतो दर्शयति - न काल इति ॥ ३० ॥
140840
140841 किमप्येव तदत्यच्छं बुध्यते बोधपारगैः ।
140842 शान्तसंसारविसरैः परां भूमिमुपागतैः ॥ ३१ ॥
140843
140844 तद्यदात्मविदो विदुःइत्यागमं च तथोदाहरति - किमपीति । चतुर्थ्यदिः पराम् ॥ ३१
140845 ।।
140846
140847 प्रतिषिद्धा मयैते तु येऽर्थाः सर्वत्र ते स्थिताः ।
140848 अस्मद्बुद्ध्या परिच्छेद्याः सौम्याम्भोधेरिवोर्मयः ॥ ३२ ॥
140849
140850 मयापि तेऽर्थाः श्रुत्यनुसार्यनुभवमाश्रित्य मुहुः प्रतिषिद्धा इत्याह -
140851 प्रतिषिद्धा इति । सर्वत्र श्रुतिषु प्रतिषेध्यतया स्थिता येऽर्थास्त एव मया प्रतिषिद्धाः ॥
140852 ३२ ॥
140853
140854 यथास्थितं स्थिताः सर्वे भावास्तत्र यथा तथा ।
140855 अनुत्कीर्णा महास्तम्भे विविधाः शालभञ्जिकाः ॥ ३३ ॥
140856
140857 तर्हि सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इत्यादिसत्कार्यवादश्रुतीनां कोऽभिप्रायस्तमाह -
140858 यथास्थितमिति । ब्रह्मस्वभावस्थितिरेवाविकल्पिता जगतोऽपि सत्तेत्याशयस्तासामिति भावः
140859 ॥ ३३ ॥
140860
140861 एवं तत्र स्थिताः सर्वे भावा एवं च न स्थिताः ।
140862 असर्वात्मैव सर्वात्म तदेव न तदेव च ॥ ३४ ॥
140863
140864 अत एव नेह नानेत्यादिश्रुतीनां सदेव सोम्येत्यादिश्रुतीनां
140865 चाविरोधेनैकमेवोभयथापि व्यपदिश्यत इत्याशयेनाह - एवमिति ॥ ३४ ॥
140866
140867 पदं यथैतत्सर्वात्म सर्वार्थपरिवर्जितम् ।
140868 यथा तत्र च पश्यन्ति तत्रैकपरिणामिनः ॥ ३५ ॥

140869
140870 अनुत्कीर्णशिलायां पुत्रिकाभेदानामिव योगिनां तत्रेच्छया अस्ति नास्तीत्युभयथापि
140871 दर्शनं सिद्धमित्याह - पदमिति ॥ ३५ ॥
140872
140873 सर्वं सर्वात्मकं चैव सर्वार्थरहितं पदम् ।
140874 सर्वार्थपरिपूर्णं च तदाद्यं परिदृश्यते ॥ ३६ ॥
140875
140876 तवैतावन्महाबुद्धे सर्वार्थोपशमात्मकम् ।
140877 न सम्यग्दानमुत्पन्नं संशयोऽत्र निदर्शनम् ॥ ३७ ॥
140878
140879 एतावत्प्राग्वर्णितसमाधिकालपर्यन्तम् । संशयोऽत्र सम्यग्ज्ञानानुत्पत्तौ
140880 निदर्शनं लिङ्गम् । छिद्यन्ते सर्वसंशयाः इति श्रुतेर्निश्चिते तत्त्वे
140881 संशयाननुभवाच्चेति भावः ॥ ३७ ॥
140882
140883 यः प्रबुद्धो निराभासं परमाभासमागतः ।
140884 स्वच्छान्तःकरणः शान्तस्तं स्वभावं स पश्यति ॥ ३८ ॥
140885
140886 निराभासं सर्वदृश्याभासनिर्मुक्तम् । परं आभासं चरमसाक्षात्कारम् ॥ ३८ ॥
140887
140888 अयंन् त्वमहमित्यादित्रिकालगजगद्भ्रमः ।
140889 तत्रास्ति हेमपिण्डान्तरिव रूपकजालकम् ॥ ३९ ॥
140890
140891 हेमपिण्डान्तः रूपकाणां रूप्यमुद्राणां जालकं समूह इव कल्पनया अस्ति ॥ ३९ ॥
140892
140893 हेमपिण्डाद्यथा भाण्डजालं नानोपलभ्यते ।
140894 तथा न लभ्यते भिन्नं परमार्थघनाज्जगत् ॥ ४० ॥
140895
140896 तर्हि किं रूपकवद्भेदेनापि जगत्सत् नेत्याह - हेमपिण्डादिति । नाना पृथक्सदिति
140897 यावत् ॥ ४० ॥
140898
140899 सर्वदैव हि भिन्नात्मा स्वाङ्गभूतोपलम्भदृक् ।
140900 स जगद्द्वैतमेवेदं हेमेवाङ्गदरूपकम् ॥ ४१ ॥
140901
140902 यद्यप्यनृतं सतो न भिद्यते तथापि सत्तु अनृताद्भिद्यत एवेत्याह - सर्वदैवेति
140903 । अङ्गदरूपकमिवानृतमित्यर्थः ॥ ४१ ॥
140904
140905 रिक्तं देशादिशब्दार्थैर्देशकालक्रियात्मकम् ।
140906 यथास्थितमिदं तत्र सर्वमस्ति न वास्ति च ॥ ४२ ॥
140907
140908 देशादिशब्दानामर्थैः प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियादिभिः रिक्तं रहितम् ॥ ४२ ॥
140909
140910 यथोर्म्यादि समे तोये चित्रं चित्रकृदीहते ।
140911 भाण्डवृन्दं मृदः पिण्डे तथेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ ४३ ॥
140912
140913 तथैतदत्र नो भिन्नं नाभिन्नं नास्ति चास्ति च ।
140914 नित्यं तन्मयमेवाच्छं शान्ते शान्तमिदं तथा ॥ ४४ ॥
140915
140916 तथैव भेदादिना दुर्निरूपस्वभावमनृतं ब्रह्मणि स्थितमित्याह - तथेति ।
140917 तत्त्वज्ञानेन शान्ते ब्रह्मणि शान्तात्मनैव स्थितम् ॥ ४४ ॥
140918
140919 अनिखातैव भातीयं त्रिजगच्छालभञ्जिका ।
140920 स्वरसस्येव दृश्यत्वमिता ब्रह्मणि दारुणि ॥ ४५ ॥

अनिखाता अनुत्कीर्णा। स्वरसस्य स्वसाक्षिणः शिल्पिनो दृश्यत्वं इतेव। ब्रह्मणि
दारुणीति व्यस्तरूपकम्॥ ४५॥

निखाता दृश्यतां यान्ति स्तम्भस्थाः शालभञ्जिकाः।
अस्मिन्नक्षोभ्य एवान्तस्तरङ्गाः सृष्टिदृष्टयः॥ ४६॥

तत्र यो विशेषस्तमाह - अस्मिन्निति। अक्षोभ्ये अविकार्ये विवर्तरूपास्तरङ्गाः॥ ४६॥

सरस्यतिरसे भान्ति चिद्घनामृतवृष्टयः।
अविभागे विभागस्था अक्षोभे क्षुभिता इव।
अविभाता विभान्तीव चिद्घने सृष्टिदृष्टयः॥ ४७॥

तमेवाह - सरसीति सार्धेन। अतिरसे निरतिशयानन्दजलपूर्णे चित्सरसि
चिन्मेघामृतवृष्टिप्रायाः सृष्टिदृष्टयो विभाजकधर्मशून्येऽपि विभागस्था
अक्षोभेऽपि क्षुभिता अविभाता एव विभान्तीवेत्यपि विशेष इत्यर्थः॥ ४७॥

परमाणौ परमाणावत्र संसारमण्डलम्।
विभाति भासुरारम्भं न विभाति च किंचन॥ ४८॥

तत्र अविभाता विभान्ति इत्येतद्विषदयति - परमाणाविति॥ ४८॥

आकाशकालपवनादिपदार्थजातमस्याङ्गमङ्गरहितस्य तदप्यनङ्गम्।
सर्वात्मकं सकलभावविकारशून्यमप्येतदाहुरजरं परमार्थतत्त्वम्॥ ४९
॥

वर्णितं कूटस्थस्य जगद्भावं संगृह्योपसंहरति - आकाशेति।
अङ्गरहितस्य निरवयवस्यास्य यदाकाशकालपवनादिपदार्थजातरूपमङ्गं
वर्णितं तदपि मिथ्यात्वादधिष्ठानमात्रपरिशेषाच्चानङ्गं निरवयवमेव।
एवं सकलभावविकारशून्यमप्येतदजरमात्मतत्त्वं सर्वाध्यारोपेण
सर्वात्मकं श्रुतय आहुरित्यर्थः॥ ४९॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उ०
ब्रह्मस्वरूपवर्णनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः॥ ५२॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
ब्रह्मस्वरूपवर्णनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः॥ ५२॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३

श्रीराम उवाच।

यथा चेत्ये चेतनता यथा काले च कालता।
यथा च व्योमता व्योम्नि यथा च जडता जडे॥ १॥

अध्यारोपितचेत्यानां प्रातिस्विकभिदाजुषाम्।
भावस्त्वप्रत्ययाद्यर्थो ब्रह्मैवेत्युपवर्ण्यते॥

ब्रह्मणोऽध्यारोपितानिर्वचनीयजगद्रूपप्राप्तिक्रमे वर्णिते तत्र
कतिपयव्यक्तिष्वनुगतमितराभ्यो व्यावृत्तं त्वतलादिभावप्रत्ययाभिधेयं
यज्जात्यादिरूपं तत्स्वरूपं तत्त्वतो जिज्ञासू रामः पृच्छति - यथेत्यादिना।
चेत्ये स्मृतिविषये। चेतनता स्मृतिविषयभावः। वैषयिकाधारे ल्युटि तल्। चेत्यतेति

140973 यावत् ॥ १ ॥
140974
140975 यथा वायौ च वायुत्वमभूतादावभूतता ।
140976 यथा स्पन्दात्मनि स्पन्दो यथा मूर्ते च मूर्तता ॥ २ ॥
140977
140978 अभूतं वर्तमानं आदिपदाद्भविष्यच्च तत्र अभूतता ॥ २ ॥
140979
140980 यथा भिन्ने च भिन्नत्वं यथाऽनन्ते ह्यनन्तता ।
140981 यथा दृश्ये च दृश्यत्वं यथा सर्गेषु सर्गता ॥ ३ ॥
140982
140983 भिन्ने वस्तुकृतपरिच्छेदादिमति । अनन्ते तच्छून्ये ॥ ३ ॥
140984
140985 एतत्क्रमेण हे ब्रह्मन् वद मे वदता वर ।
140986 आदितः प्रतिपाद्यैव बोध्यन्ते ह्यल्पबोधिनः ॥ ४ ॥
140987
140988 एतदेवंरूपं सर्ववस्तूनामसाधारणं भावं बोधकोपायक्रमेण मे वद ।
140989 क्रमेणेत्युक्तेराशयमुद्घाटयति - आदित इति ॥ ४ ॥
140990
140991 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
140992
140993 तदनन्तं महाकाशं महाचिद्घनमुच्यते ।
140994 अवेद्यचिद्रूपमयं शान्तमेकं समस्थिति ॥ ५ ॥
140995
140996 त्वत्पृष्टश्चेत्यादिवस्तूनां भावश्चिदात्मैव तस्यैव
140997 स्वाध्यस्तेष्वन्योन्यतादात्म्याध्यासेतद्भावताविभावनादित्युत्तरमभिप्रेत्य तस्य
140998 नित्यसद्रूपतां दर्शयितुमारभते - तदनन्तमित्यादिना । यत्त्वया पृष्टं
140999 तदिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥
141000
141001 ब्रह्मविष्णवीश्वराद्यन्ते महाप्रलयनामनि ।
141002 शब्दार्थे रूढिमापन्ने यच्छुद्धमवशिष्यते ॥ ६ ॥
141003
141004 सर्वनाशे परिशिष्यमाणत्वात्स एव सर्ववस्तूनां भावः । भूधातोर्भवि घञि
141005 नित्यसत्तार्थे भावशब्दव्युत्पत्तेरित्याशयेनाह - ब्रह्मेति । शब्दार्थे नामरूपे ।
141006 अरूढिं तिरोभावमापन्ने । असन्मात्रप्रलयेन परिशिष्टे सच्छब्दार्थे रूढिं
141007 प्रसिद्धिमापन्ने इति वा ॥ ६ ॥
141008
141009 सर्गस्य कारणं तत्र न किंचिदुपपद्यते ।
141010 मलमाकारबीजादि मायामोहभ्रमादिकम् ॥ ७ ॥
141011
141012 ननु तदपि स्वकारणे लीयतां तेनासदस्तु तत्राह - सर्गस्येति । तत्र सदात्मनि
141013 सर्गस्य जन्मनः कारणं किंचिदपि नोपपद्यते । मलमायादीनां
141014 तदधीनसिद्धिकत्वादिति भावः ॥ ७ ॥
141015
141016 केवलं शान्तमत्यच्छमाद्यन्तपरिवर्जितम् ।
141017 तद्विद्यते यत्र किल खमपि स्थूलमश्मवत् ॥ ८ ॥
141018
141019 यत आद्यन्तपरिवर्जितमतस्तत्सदैव विद्यत इति सत्तार्थकभावशब्दार्थ इति भावः ॥ ८ ॥
141020
141021 न च नास्तीति तद्वक्तुं युज्यते चिद्वपुर्यदा ।
141022 न चैवास्तीति तद्वक्तुं युक्तं शान्तमलं तदा ॥ ९ ॥
141023
141024 तद्यदा शान्तमलं तदा अस्तीति वाच्यवृत्त्या वक्तुं न युज्यते तदा हि भविता स्यान्न

141025 भाव इति भावः ॥ ९ ॥
141026
141027 निमेषे योजनशते प्राप्तायामात्मसंविदि ।
141028 मध्ये तस्यास्तु यद्रूपं रूपं तस्य पदस्य तत् ॥ १० ॥
141029
141030 तादृशनिर्विषयचित्स्वभावस्यात्यन्ताप्रसिद्धिमनुभवप्रदर्शनेन वारयति -
141031 निमेषे इति । शाखाचन्द्रदर्शनकाले निमेषमात्रेण शाखोर्ध्वदेशे योजनशतं
141032 चाक्षुषवृत्तिद्वारा प्राप्तायां प्रमातृसंविदि शाखाचन्द्रयोर्मध्ये तस्या
141033 निर्विषयं रूपं प्रसिद्धमिति प्रागसकृद्दर्शितमेवेत्यर्थः ॥ १० ॥
141034
141035 सबाह्याभ्यन्तरे शान्ते वासनाविषयभ्रमे ।
141036 सर्वचिन्ताविहीनस्य प्रबुद्धस्यार्धरात्रतः ॥ ११ ॥
141037
141038 अर्धरात्रिपर्यन्तं गाढनिद्रया मनसो निद्राकालुष्येऽपनीते सति ततः
141039 समाध्यारूढानां योगिनां तद्रूपमनुभवसिद्धमित्याह - सबाह्येति
141040 द्वाभ्याम् ॥ ११ ॥
141041
141042 शान्तं निःसुखदुःखस्य पुरुषस्यैव तिष्ठतः ।
141043 यदस्पन्दि मनोरूपं रूपं तस्य पदस्य तत् ॥ १२ ॥
141044
141045 तृणगुल्माङ्कुरादीनां सत्तासामान्यमाततम् ।
141046 यदुद्भवोद्भवं रूपं रूपं तस्य पदस्य तत् ॥ १३ ॥
141047
141048 तृणानां गुल्मानामङ्कुरकाण्डतरुविटपादीनां च सर्वपदार्थानामुद्भवे
141049 उद्भवं तदनुषक्ततयाविर्भूतं यत्सत्तासामान्यमाततमनुगतं रूपं तदेव
141050 त्वत्प्रययाद्यर्थ इत्यर्थः । तथा चोक्तं वाक्यपदीये सा सत्ता सा महानात्मा
141051 तामाहुस्त्वतलादयः इति ॥ १३ ॥
141052
141053 तस्मिन्पदे जगद्रूपं यदिदं दृश्यते स्फुटम् ।
141054 सकारणमिवाकारकरालमिव भेदवत् ॥ १४ ॥
141055
141056 तस्मिन्नेव सत्तासामान्यरूपे तादात्म्येनानुषक्तं व्यावृत्तमिव
141057 यद्घटपटादिजगद्रूपमागन्तुकत्वात्सकारणमिव कम्बुग्रीवाद्याकारैः करालमिव
141058 च भासते तत्सर्वमनृतम् अत एव कारणाभावान्न जातं न विद्यते चेति
141059 परेणान्वयः ॥ १४ ॥
141060
141061 तत्सर्वं कारणाभावान्न जातं न च विद्यते ।
141062 नाकारयुक्तं न जगन्न च द्वैतैक्यसंयुतम् ॥ १५ ॥
141063
141064 तत्तु सद्रूपं नाकारयुक्तम् अत एव न जगत् द्वैतैक्यादिनापि न संबद्धम् ॥ १५ ॥
141065
141066 यदकारणकं तस्य सत्ता नेहोपपद्यते ।
141067 स्वयं नित्यानुभूतेऽर्थे कोऽत्रापह्नवशक्तिमान् ॥ १६ ॥
141068
141069 तत्कुतस्तत्राह - यदिति । अत्रार्थे सर्वेषां स्वानुभव एव मानमित्याह -
141070 स्वयमिति ॥ १६ ॥
141071
141072 न च शून्यमनाद्यन्तं जगतः कारणं भवेत् ।
141073 ब्रह्मामूर्तं समूर्तस्य दृश्यस्याब्रह्मरूपिणः ॥ १७ ॥
141074
141075 अस्तु तर्ह्यसतो जगतः शून्यमेव कारणं तत्राह - न चेति । शून्यस्य कारणत्वे
141076 तस्य देशादिपरिच्छेदाभावात्सर्वं सर्वत्र सदा स्यादित्याशयेन विशिनष्टि -

141077 अनाद्यन्तमिति। अत एव न ब्रह्मापि कारणम्। अमूर्तस्य
141078 मूर्ताकारपरिणामायोगाच्चेत्याह - ब्रह्मेति। तथा च श्रुतिः
141079 तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः इति॥ १७
141080 ॥
141081
141082 तस्मात्तत्र जगद्रूपं यदा भातं तदेव तत्।
141083 स्वयमेव तदा भाति चिदाकाशमिति स्थितम्॥ १८॥
141084
141085 तस्मादीदृशे ब्रह्मणि यज्जगद्रूपं भातं तद्ब्रह्मैव तथा भातमिति। ब्रह्मैव
141086 सर्ववस्तूनां भावस्त्वतलाद्यर्थ इत्युपसंहरति - तस्मादिति॥ १८॥
141087
141088 जगच्चिद्ब्रह्मभावाच्च तथा भावो भ्रमादिव।
141089 सर्वमेकमजं शान्तमद्वैतैक्यमनामयम्॥ १९॥
141090
141091 एवं जगतश्चिद्ब्रह्मभावादापातप्रतीतस्तथा भावो घटपटाद्याकारो भ्रमादिवेति
141092 सिद्धे सर्वत्र सर्वमेकमेव॥ १९॥
141093
141094 पूर्णात्पूर्णं विसरति पूर्णे पूर्णं विराजते।
141095 पूर्णमेवोदितं पूर्णे पूर्णमेव व्यवस्थितम्॥ २०॥
141096
141097 भ्रान्त्या तस्य जगज्जीवभावे भ्रान्त्यपगमे वास्तवब्रह्मभावे च पूर्णमदः
141098 पूर्णमिदम् इत्यादिश्रुतिः प्राग्दर्शितैवेत्यनुवदति - पूर्णादिति॥ २०॥
141099
141100 शान्तं समं समुदयास्तमयैर्विहीनमाकारमुक्तमजमम्बरमच्छमेकम्
141101 ।
141102 सर्वं सदा सदसदेकतयोदितात्म निर्वाणमाद्यमिदमुत्तमबोधरूपम्॥ २१॥
141103
141104 वर्णितरीत्या सर्वमाकारैर्मुक्तं सत् सदसदेकतया सदा उदितात्मेति
141105 यदिदमुत्तमबोधरूपं ब्रह्म परिशिष्टं तदेव निर्वाणमिति
141106 भावप्रत्ययार्थतत्त्वमित्यर्थः॥ २१॥
141107
141108 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु नि० उत्तरार्धे
141109 निर्वाणवर्णनं नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः॥ ५३॥
141110
141111 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
141112 निर्वाणवर्णनं नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः॥ ५३॥
141113
141114 चतुःपञ्चाशः सर्गः ५४
141115
141116 श्रीवसिष्ठ उवाच।
141117
141118 जगन्नाम नभः स्वच्छंन् सद्ब्रह्म नभसि स्थितम्।
141119 नभो नभसि भातीदं जगच्छब्दार्थ इत्यजम्॥ १॥
141120
141121 सर्वं वस्तु स्वभावस्थं स्वभावेन क्रियाभिदे।
141122 अविकारमतोऽद्वैतं सन्मात्रमिति वर्ण्यते॥
141123
141124 घटपटादीनां न घटत्वपटत्वाद्यनुल्लिख्य स्वरूपं भेदो वा निरूपयितुं
141125 शक्यम् घटघटत्वयोरपि परस्परं न निरवच्छिन्नप्रतियोगिताकौ भेदौ
141126 निरूपयितुं शक्याविति पृथक्करणे निर्विकल्पतया
141127 समाभासयोर्भावभवित्रोर्विभागस्य विकल्पमात्रत्वात्सर्ववस्तूनां भावमात्रत्वे
141128 घटे घटत्वमित्यादिशब्दार्थनिष्कर्षे ब्रह्म ब्रह्मणि स्थितमित्येव पर्यवस्यतीति

141129 प्रसाधितस्य भावप्रत्ययार्थनिष्कर्षस्य फलमिहोपपादयितुमारभते -
141130 जगन्नामेत्यादिना। घटत्वपटत्वादिभावेभ्यो निष्कृष्यमाणं जगन्नभ इव
141131 स्वच्छंन् निर्भेदकलङ्कमेव प्रसिद्धम्। तत्र च घटत्वपटत्वादिभावः
141132 प्रागुक्तरीत्या ब्रह्मैव स्थितम्। तथा चैवंदर्शने घटः पट इत्यादिभावे नभ एव
141133 नभसि भाति स एव जगच्छब्दस्य घटपटादिशब्दस्य चार्थस्तच्चाजं
141134 जन्मादिविकारशून्यमेवेति न कार्यकारणभावः कस्यचित्किंचित्प्रतीत्यर्थः॥ १॥
141135
141136 त्वमहं जगदित्यादि शब्दार्थो ब्रह्म ब्रह्मणि।
141137 शान्तं समसमाभासं स्थितमस्थितमेव सत्॥ २॥
141138
141139 अमुमेवार्थं पुनः स्पष्टमाह - त्वमहमिति। भावभवित्रोः पृथक्कृत्य
141140 दर्शने अत्यन्तैक्यदर्शनेऽपि वा सौक्ष्म्यादिना समसमाभासमेव
141141 पृथगस्थितमेव तथा सत्॥ २॥
141142
141143 समुद्रगिरिमेघोर्वीविस्फोटमयमप्यजम्।
141144 काष्ठमौनवदेवेदं जगद्ब्रह्मावतिष्ठते॥ ३॥
141145
141146 एवं समुद्रगिरिभेघोर्व्यादिविभागप्रचुरं
141147 विचित्रकारकक्रियाफलभेदैर्भासमानमपि तत्तद्भावभवितृतत्त्वं निष्कर्षे
141148 निष्क्रियं ब्रह्मैवावतिष्ठत इत्यर्थः॥ ३॥
141149
141150 द्रष्टा द्रष्टैव दृश्यस्य स्वभावात्स्वात्मनि स्थितः।
141151 कर्ता कर्तैव कर्तव्याभावतः कारणादृते॥ ४॥
141152
141153 तदेव द्रष्ट्रादिविभागप्रचुरं विचित्रकारकेषु तत्तद्भावनिष्कर्षेण प्रपञ्चयति ##-
141154 स्थितः सन् तद्द्रष्टैव भवति एवं कर्तापीत्यर्थः॥ ४॥
141155
141156 न ज्ञत्वं न च कर्तृत्वं न जडत्वं न भोक्तृता।
141157 न शून्यता न चार्थत्वमिह नापि नभोर्थता॥ ५॥
141158
141159 अनया दृष्ट्या सर्वजगद्वैचित्र्यमपमार्ष्टुं शक्यमिति दर्शयति - नेति॥ ५॥
141160
141161 शिलाजठरवत्सत्यं घनमेकमजं ततम्।
141162 सर्वं शान्तमनाद्यन्तमेक विधिनिषेधयोः॥ ६॥
141163
141164 भावाभावविभागस्याप्यपमार्जनाद्विधिनिषेधयोरेकम्॥ ६॥
141165
141166 मरणं जीवितं सत्यमसत्यं च शुभाशुभम्।
141167 सर्वमेकमजं व्योम वीचिजालजलं यथा॥ ७॥
141168
141169 विभाग एव दृश्यत्वं द्रष्टृत्वं चैव गच्छति।
141170 एतच्च कल्पनं स्वप्नपुरादिष्वनुभूयते॥ ८॥
141171
141172 ब्रह्मणो जीवभावेन विभागे सत्येकमेव चिदंशप्राधान्येन द्रष्टृतां
141173 तदंशप्राधान्येन चिद्रूपं तिरोधाय दृश्यतां चैव गच्छति। यथा स्वप्ने
141174 व्यावहारिकजीवात्प्रातिभासिकजीवस्य विभागे स्वापतिरोहितो व्यावहारिकजीवः
141175 स्वाप्नजीवदृश्यपुरादिभावं गच्छति तद्वदित्यर्थः॥ ८॥
141176
141177 एवमच्छं पराकाशे स्वप्नपत्तनवज्जगत्।
141178 भाति प्रथममेवेदं ब्रह्मैवेत्थमतः स्थितम्॥ ९॥
141179
141180 प्रथमं निष्प्रपञ्चं यद्ब्रह्म तदेवातो जीवात्मना विभागादित्थं जगद्भावेन

141181 स्थितम् ॥ ९ ॥
141182
141183 तदिदं तादृशं विद्धि सर्वं सर्वात्मकं च यत् ।
141184 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ विदो मध्यमनङ्कितम् ॥ १० ॥
141185
141186 तत्तस्मादिदं सर्वात्मकं जगद्रूपं प्रथमं यादृशं निष्प्रपञ्चं
141187 तादृशमेव सदेति विद्धि । तादृशं निष्प्रपञ्चमनावृतं चितो
141188 रूपमप्रसिद्धमिति तु न वाच्यम् ।
141189 शाखाचन्द्रोभयदर्शनवृत्त्यभिव्यक्तचितस्तदुभयमध्यमप्रदेशो तथा
141190 प्रसिद्धेः प्रागसकृदुक्तत्वादित्याह - देशादिति । अनङ्कितं
141191 विषयविशेषेणाचिह्नितम् ॥ १० ॥
141192
141193 चिद्व्योम्नः शान्तशान्तस्य मध्यमे चैवमास्थितम् ।
141194 जगत्तथैव सलिलमेवोर्म्यादितया यथा ॥ ११ ॥
141195
141196 इदानीमपि प्रत्यग्दृष्ट्या पर्यालोचने तद्रूपं सुदर्शमित्याशयेन दृष्टान्तः
141197 सलिलमेवेति ॥ ११ ॥
141198
141199 यदुदेत्युदितं यच्च यच्च नोदेति नोदितम् ।
141200 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ विदो मध्यान्न भेदितम् ॥ १२ ॥
141201
141202 सर्व जगत्तादृशनिर्विषयचैतन्याभिन्नमेवेत्याह - यदिति । उदेत्युदितं च
141203 कार्यरूपं नोदेति नोदितं च कारणरूपम् । न भेदितं न भिन्नम् । स्वार्थण्यन्तात्
141204 क्तः ॥ १२ ॥
141205
141206 अतः किलास्य सर्गस्य कारणं शशशृङ्गवत् ।
141207 प्रयत्नेनापि चान्विष्टं न किंचिदुपलभ्यते ॥ १३ ॥
141208
141209 अस्त्वभिन्नं किं ततस्तत्राह - अत इति ॥ १३ ॥
141210
141211 यदकारणकं भाति तदभातं भ्रमात्मकम् ।
141212 भ्रमस्यासत्यरूपस्य सत्यता कथमुच्यते ॥ १४ ॥
141213
141214 ततोऽपि किं तत्राह - यदिति ॥ १४ ॥
141215
141216 कारणेन विना कार्यं किल किं नाम विद्यते ।
141217 यदपुत्रस्य सत्पुत्रदर्शनं स भ्रमो न सत् ॥ १५ ॥
141218
141219 यदपुत्रस्य वन्ध्यापतेः स्वप्ने सत्पुत्रदर्शनं स भ्रम एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥
141220
141221 यस्त्वकारणको भाति स स्वभावो विजृम्भते ।
141222 सर्वरूपेण संकल्पगन्धर्वनगरादिवत् ॥ १६ ॥
141223
141224 स्वभावो द्रष्टृचिदेव स्वरूपं जहत्तथा विजृम्भते ॥ १६ ॥
141225
141226 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ क्षणान्मध्यं विदो वपुः ।
141227 स्वरूपमजहत्त्वेव राजतेऽर्थविवर्तवत् ॥ १७ ॥
141228
141229 क्व तर्हि स्वरूपमजहद्राजते तत्राह - देशादिति । शाखाचन्द्रदेशयोरेव
141230 परमार्थविवर्तवदित्युभयरूपकचनं तत्र प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥
141231
141232 बोध एव कचत्यर्थरूपेण स च स्वादणुः ।

दृष्टान्तोऽत्रानुभूतोऽन्तः स्वप्नसंकल्पपर्वतः ॥ १८ ॥

असत्यप्यर्थे बोधोऽर्थरूपेण कचते इत्यर्थेऽपि दृष्टान्तावाह - बोध एवेति ॥ १८ ॥

श्रीराम उवाच ।

विद्यते वटबीजान्तर्यथा भाविमहाद्रुमः ।
परमाणौ तथा सर्गो ब्रह्मन्कस्मान्न विद्यते ॥ १९ ॥

बोध एवार्थरूपेण कचतीति किमर्थं कल्प्यते वटबीजान्तः सूक्ष्मो वृक्ष इव
बोधान्तर्जडात्मकः प्रपञ्चो लक्ष्य एव प्राक् स्थित इत्येव कुतो वा न कल्प्यत इति रामः
शङ्कते - विद्यत इति ॥ १९ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यत्रास्ति बीजं तत्र स्याच्छाखा विततरूपिणी ।
जन्यते कारणैः सा च वितता सहकारिभिः ॥ २० ॥

साकारे हि बीजेऽन्तर्निराकारो वटः प्रागभूत् स च भूजलादि
सहकारिकारणसमवधानेऽङ्कुरादिक्रमेणाविरभूत् । न च सर्वजगत्प्रलये
किंचित्साकारं संभवति सहकारिणो वा लक्ष्यन्त इति विषमो दृष्टान्त इत्युत्तरं
वसिष्ठ आह - यत्रेत्यादिना ॥ २० ॥

समस्तभूतप्रलये बीजमाकारि किं भवेत् ।
सहकार्यथ किं तस्य जायते यद्वशाज्जगत् ॥ २१ ॥

आकारोऽस्यास्तीत्याकारि किं बीजं भवेत् । एवं सहकार्यपि तस्य बीजस्य किं भवेत् ॥ २१॥

यत्तु ब्रह्म परं शान्तं का तत्राकारकल्पना ।
परमाणुत्वयोगोऽपि नात्र केवात्र बीजता ॥ २२ ॥

ननु ब्रह्मैव तत्र जगच्छक्तिगर्भं बीजमस्तु तत्राह - यत्त्विति ।
अत्रास्मिन्ब्रह्मणि परमाणुत्वयोगोऽपि नास्ति आकारकल्पना दूरापास्तेत्यर्थः ॥ २२ ॥

कारणस्येति बीजस्य सत्यासत्यैककारिणः ।
असंभवाज्जगत्सत्ता कथं केन कुतः क्व का ॥ २३ ॥

अत एव कारणासंभवः प्रागुक्त इत्याह - कारणस्येति । इति अनया रीत्या ॥ २३ ॥

जगदास्ते परस्याणोरन्तरित्यपि नोचितम् ।
सार्षपे कणके मेरुरास्त इत्यज्ञकल्पना ॥ २४ ॥

यदि तु अणुः पन्था विततः पुराणः अणोरणीयान्
इत्यादिश्रुतिबलादणुत्वमभ्युपगम्येत तथापि तत्र जगत्स्थितिर्दुरुपपादेत्याह -
जगदिति ॥ २४ ॥

सति बीजे प्रवर्तन्ते कार्यकारणदृष्टयः ।
निराकारस्य किं बीजं क्व जन्यजनकक्रमः ॥ २५ ॥

यदि तु जगदपि निराकारमेवेत्यभ्युपगम्येत तर्हि सुतरां
बीजाद्यसंभवात्तादृशब्रह्मतैव पर्यवसितेत्याह - सतीति द्वाभ्याम् ॥ २५ ॥

अतो यत्परमं तत्त्वं तदेवेदं जगत्स्थितम् ।
नेह प्रथयते किंचिन्न च किंचिद्विनश्यति ॥ २६ ॥

प्रथयते आविर्भूय स्वरूपं प्रख्यापयति ॥ २६ ॥

चिदाकाशश्चिदाकाशे हृदि चित्त्वाज्जगद्भ्रमम् ।
अशुद्धवदिवाशुद्धे शुद्धं शुद्धे प्रपश्यति ॥ २७ ॥

किं तर्हि तत्तदाह - चिदाकाश इति ॥ २७ ॥

स्वमेवाभासते तस्य रूपं स्पन्द इवानिले ।
सर्गशब्दार्थकलना नेह काश्चन सन्ति नः ॥ २८ ॥

यथा शून्यत्वमाकाशे द्रवत्वं च यथा जले ।
अन्यतात्ममयी शुद्धा सर्गतेय तथात्मनि ॥ २९ ॥

आत्ममयी स्वविवर्तरूपा स्वान्यता ॥ २९ ॥

भारूपमिदमाशान्तं जगद्ब्रह्मैव नस्ततम् ।
अनादिनिधनं सत्यं नोदेति न च शाम्यति ॥ ३० ॥

अविवर्तं तर्हि कीदृक् तदाह - भारूपमिति ॥ ३० ॥

देशाद्देशान्तरप्राप्तौ क्षणान्मध्ये विदो वपुः ।
यत्तज्जगदितीवेदं व्योमात्मनि व्यवस्थितम् ॥ ३१ ॥

तदप्रसिद्धिस्तु बहुशो वारितेति स्मारयति - देशादिति ॥ ३१ ॥

यथा स्पन्दोऽनिले तोये द्रवत्वं व्योम्नि शून्यता ।
तथा जगदिदं भातमनन्याश्लेषमात्मनि ॥ ३२ ॥

अन्येन वस्त्वन्तरेणाश्लेषः संबन्धस्तच्छून्यम् । असङ्गाद्वयमिति यावत् ॥ ३२ ॥

संविन्नभो ननु जगन्नभ इत्यनर्कमात्मन्यवस्थितमनस्तमयोदयं क्व ।
तत्त्वङ्गभूतमखिलं तदनन्यदेव दृश्यं निरस्तकलनोऽम्बरमात्रमास्व
॥ ३३ ॥

वर्णितं सर्वं जगतश्चित्स्वभावमात्रत्वं संगृह्योपदिशन्नुपसंहरति -
संविदिति । हे राम जगत् आत्मनि परमार्थस्वभावेऽवस्थितं सत् । नन्विति निश्चयेन
संविन्नभ एव शून्यतापन्नं सत्प्रसिद्धं नभ एव किं न स्यात्तत्राह - नभ
इति । अनर्कं सूर्यरहितं तदस्तमयोदयरहितं च आत्मनि स्वरूपमात्रेऽवस्थितं च
नभ इति क्व प्रसिद्धम् । न हि नभः सच्चित्स्वभावमर्कादिशून्यंन् वा प्रसिद्धमपि
तु जडं शून्यम् । किं च सर्वदृश्यानां यत्तत्त्वं सच्चित्स्वभावरूपं
तदनुविद्धत्वेन भानात्तदङ्गभूतमेवाखिलं प्रसिद्धं न शून्यनभोङ्गम्
येन तन्मात्रं स्यात् । अतस्तेन सच्चिदात्मनैवानन्यत् । तस्मात्त्वमपि
निरस्तसकलदृश्यश्चिदम्बरमात्रं सन् आस्व तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
अद्वैतैक्यप्रतिपादनं नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
अद्वैतैक्यप्रतिपादनं नाम चतु पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५

श्रीवसिष्ठ उवाच।

भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचराः।
आदावेव हि नोत्पन्नाः सर्गादौ कारणं विना॥ १॥

अन्यभावनयान्यां स्वां पश्यन्ती चिज्जगत्स्थिता।
स्वभावनादनन्येति परमार्थमयं जगत्॥

एवं जगत आत्यन्तिके ब्रह्माभेदे अनुत्पत्तिरेव फलितेत्याह - भावेति॥ १॥

न त्वमूर्तो हि चिद्धातुः कारणं भवितुं क्वचित्।
स्वात्मा शक्तः स मूर्तानां बीजमुर्वीरुहामिव॥ २॥

उत्पत्तिवादे त्ववश्यं बीजं वाच्यं तत्तु दुर्वचमित्यसकृदुक्तं स्मारयति - न
त्विति॥ २॥

स्वभावमेव सततं भावयन्भावनात्मकम्।
आत्मन्येव हि चिद्धातुः सर्वोऽनुभववान्स्थितः॥ ३॥

अत एव तत्त्ववित्सर्वं जगच्चित्स्वभावमेव भावयंस्तद्भावेनैव स्थित इत्याह -
स्वभावमेवेति। सर्गानुभववान् इति पाठे तु अज्ञश्चिद्धातुरात्मन्येव
सर्गस्वभावं भावयंस्तथानुभववान्स्थित इति व्याख्येयम्॥ ३॥

आस्वादयति यं भावं चिद्धातुर्गगनात्मकः।
लब्धः सर्गः प्रलापेन क्षीबः क्षुब्धतया यथा॥ ४॥

अत एवाज्ञात्मना स्वभावभावनानुरूपः सर्गो लब्ध इत्याह - आस्वादयतीति।
यथा मदिरादिक्षुब्धतया आत्मनैव क्षीवः खात्मा लब्धस्तद्वत्॥ ४॥

यदा सर्वमनुत्पन्नं नास्त्येवापि च दृश्यते।
तदा ब्रह्मैव विद्धीदं समं शान्तमसत्समम्॥ ५॥

अत एवानुत्पन्नवस्त्वन्तरस्वभावदर्शने तद्भावस्थितिरिति विद्धीत्याह - यदेति॥ ५॥

चिन्नभश्चिन्नभस्येव पयसीव पयोद्रवः।
चित्त्वात्कचति यत्तेन तदेवेदं जगत्कृतम्॥ ६॥

कथं तर्हि तेनेदं जगत्कृतमिति श्रुत्यादिप्रवाद उपपन्नस्तत्राह - चिन्नभ इति।
यद्यस्मात्तेन चिदात्मना निमित्तेनेदमध्यस्तं जगत्कचति तेन हेतुना जगद्ब्रह्मैव
जगदाकारेण तेनैव कृतमिति प्रवाद इति शेषः॥ ६॥

स्वप्ने तदेवजगदित्युदेति विमला यथा।
काचकस्येव कचति तथेत्थं सादि सर्गखे॥ ७॥

स चायं स्वप्नद्रष्टुः अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते इति श्रुतौ
तत्स्रष्टृताप्रवादवदित्याह - स्वप्ने इति। यथा वा काचकदूषितनेत्रस्य नभसि
केशोण्ड्रकादिकचति तथा इत्थं विचित्रं सादिरूपं सर्गात्मभाविते चिदाकाशे
कचतीत्यर्थः॥ ७॥

141389 चित्काचकस्य कचनं यथा स्वप्ने जगद्भवेत् |
141390 तथैव जाग्रदविधं तत्खमात्रमिदं स्थितम् || ८ ||
141391
141392 तत्तस्मात्खमात्रं चिदाकाशमात्रम् || ८ ||
141393
141394 आदिसर्गे हि चित्स्वप्नो जाग्रदित्यभिशब्द्यते |
141395 अद्य रात्रौ चितेः स्वप्नः स्वप्न इत्यपि शब्द्यते || ९ ||
141396
141397 कस्तर्हि तथा सति जाग्रत्स्वप्नयोर्भेदस्तमाह - आदीति | आदौ प्रवृत्ते
141398 हिरण्यगर्भात्मकसर्गे | अद्य रात्रौ प्रवृत्ते
141399 स्वस्वव्यष्ट्यन्तःकरणमात्रपरिणामरूपे सर्गे यश्चितेः स्वप्नः || ९ ||
141400
141401 पूर्वप्रवृत्ता सरितां रूढाद्यापि यथास्थिता |
141402 तरङ्गलेखा दृष्टीनां पदार्थरचना तथा || १० ||
141403
141404 आदिसर्गसंकल्प एवामहाप्रलयं सर्वपदार्थस्वभावव्यवस्थापिका
141405 नियतिस्तदनुसारेणैवाद्यापि यथास्थितं पदार्थरचना रूढा यथापूर्वप्रवृत्ता
141406 सरितां तरङ्गरेखा दृष्टीनां प्रत्यक्षा रूढेत्यन्वयः || १० ||
141407
141408 यथा वारितरङ्गश्रीः सरितां रचना मिता |
141409 तथा चिद्व्योम्नि चिद्बीजसत्तान्तःसृष्टितामिता || ११ ||
141410
141411 तथा च वारिसत्तातिरिक्तसत्ता यथा तरङ्गश्रियो नास्ति एवं जगतश्चित्सत्तातिरिक्ता सा
141412 नास्तीत्याशयेन ब्रह्मोपादानकताप्रवाद इत्याशयेनाह - यथेति || ११ ||
141413
141414 मृतस्यात्यन्तनाशश्चेत्तन्निद्रासुखमेव तत् |
141415 भूयश्चोदेति संसारस्तत्सुखं नवमेव तत् || १२ ||
141416
141417 एवं जगतः पृथक्सत्ताभावे जन्ममरणभीतिप्रसक्तिरेव नास्ति प्रत्युतोभयथापि
141418 सुखमेवेत्याह - मृतस्येति | यदि मृतस्यात्यन्तासत्त्वं तथापि
141419 ब्रह्मसुखसत्ताया एव तत्तन्नाशोभयसत्तात्मनः परिशेषान्निद्रायां सुषुप्तौ
141420 निरतिशयानन्दत्वेन प्रसिद्धं सुखमेव प्राप्त भूयश्च पुनर्मृतौ
141421 देहाद्यात्मना संसारो यद्युदेति तत्तस्य नवं संसाररूपमपि तदेव सुखं न हि
141422 सुखान्यसत्तास्तीति न क्वचिद्भयप्रसक्तिरित्यर्थः || १२ ||
141423
141424 कुकर्मभ्यस्तु चेद्भीतिः सा समेह परत्र च |
141425 तस्मादेते समसुखे सर्वेषां मृतिजन्मनी || १३ ||
141426
141427 ननु मृतस्य कुकर्मभ्यो नरकादिदुःखसंभावनाद्भयं किं न
141428 स्यादित्याशङ्कामुत्थाप्याह - कुकर्मभ्य इति | सा भीतिरिह जीवतः परत्र मृतस्य
141429 च समा नरकादेर्जीवनस्य च ब्रह्मसुखसत्तातिरिक्तसत्ताभावाद्दुःखस्यापि
141430 सुखसत्तयैव स्थितेर्विशेषाभावादित्यर्थः || १३ ||
141431
141432 मरणं जीवितं वास्तु सहजे वासने तयोः |
141433 इति विश्रान्तचित्तो यः सोऽन्तःशीतल उच्यते || १४ ||
141434
141435 तयोर्मरणजीवितयोर्वासने सौक्ष्म्येण स्थितिरूपे सत्ते सहजे स्वाभाविकब्रह्मसुखरूपे
141436 || १४ ||
141437
141438 सर्वसंवित्तिविगमे संविद्रोहति यादृशी |
141439 भूयते तन्मयेनैव तेनासौ मुक्त उच्यते || १५ ||
141440

141441 तेन दृश्यबन्धस्य पृथक्सत्तापगमेनासौ मुक्त उच्यते ॥ १५ ॥
141442
141443 अत्यन्ताभावसंवित्त्या सर्वदृश्यस्य वेदनम् ।
141444 उदेत्यपास्तसंवेद्यं सति वाऽसति सर्गके ॥ १६ ॥
141445
141446 एवं दृश्यस्यात्यन्ताभावसंवित्त्या परसत्तया सर्गके सत्यसति वा सर्वदृश्यस्य
141447 वेदनमपास्तसंवेद्यं निर्विषयमेवोदेतीति मुक्तत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ १६ ॥
141448
141449 यन्न चेत्यं न चिद्रूपं यच्चितेरप्यचेतितम् ।
141450 तद्भावैक्यं गतास्तज्ज्ञाः शान्ता व्यवहृतौ स्थिताः ॥ १७ ॥
141451
141452 चेत्याभावादेव तत्सापेक्षचितिक्रियारूपं न ॥ १७ ॥
141453
141454 चित्काचकाचकच्यं यज्जगन्नाम्ना तदुच्यते ।
141455 अत्यच्छे परमाकाशे बन्धमोक्षदृशः कुतः ॥ १८ ॥
141456
141457 अभीक्ष्णं कचतीति कचकचस्तद्भावः काचकच्यम् ॥ १८ ॥
141458
141459 चिन्नभःस्पन्दमात्रात्म संकल्पात्मतया जगत् ।
141460 सद्भूतमयमेवेदं न पृथ्व्यादिमयं क्वचित् ॥ १९ ॥
141461
141462 नेह देशो न कालोऽस्ति न द्रव्यंन् न क्रिया न खम् ।
141463 सदिवाखिलमुच्छूनं वाप्यनुच्छूनमप्यसत् ॥ २० ॥
141464
141465 प्रतिभासमात्रेणोच्छूनं वाप्यनुच्छूनमेवेत्यसत् ॥ २० ॥
141466
141467 भाति केवलमेवेत्थं परमार्थघनं घनम् ।
141468 यन्न शून्यं न वाऽशून्यमत्यच्छं गगनादपि ॥ २१ ॥
141469
141470 साकारमप्यनाकारमसदेवातिभास्वरम् ।
141471 अतिशुद्धैकचिन्मात्रस्फारं स्वप्नपुरं यथा ॥ २२ ॥
141472
141473 निर्वाणमेवमिदमाततमित्थमन्तश्चिद्व्योम्न आविलमनाविलरूपमेव ।
141474 नानेव न क्वचिदपि प्रसृतं न नाना शून्यत्वमम्बर इवाम्बुनिधौ
141475 द्रवत्वम् ॥ २३ ॥
141476
141477 हे राम चिद्व्योम्न आविलं जगद्रूपमित्थमुक्तरीत्या अनाविलं रूपमाततं
141478 निर्वाणमेव । अनेन क्वचिदपि न प्रसृतं न किंतु सर्वत्र प्रसृतमेव । अम्बरे
141479 शून्यत्वमिव अम्बुधौ द्रवत्वमिव च इदं जगन्न नाना किंतु तदेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥
141480
141481 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० जगतः
141482 परमार्थमयत्ववर्णनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥
141483
141484 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणता पर्यप्रकाशे न्निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे जगतः
141485 परमार्थमयत्ववर्णनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥
141486
141487 षट्पञ्चाशः सर्गः ५६
141488
141489 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
141490
141491 सर्वत्र सर्वथा सर्वं सर्वदा व्योम्नि चिन्मये ।
141492 साधु संभवति स्वच्छं शून्यत्वं ख इवाखिले ॥ १ ॥

141493
141494 चिदेव सर्वं सर्वत्र सर्वं चिदिति निश्चितेः।
141495 दृढीकाराय पाषाणाख्यायिकात्रोपवर्ण्यते॥
141496
141497 चिन्मये व्योम्नि ब्रह्माकाशे तत्सत्तया सर्वत्र सर्वदा साधु असंकुचद्वृत्तितया
141498 संभवति तच्च सर्वं सर्वदा सर्वत्र स्वच्छमेव स्वमालिन्यलेशेनापि ब्रह्म न
141499 दूषयति। यथा खे शून्यत्वमखिले तस्मिन्नैल्यात्मना भासमानमपि न खं
141500 दूषयतीत्यच्छं तद्वदित्यर्थः॥ १॥
141501
141502 यत्र चित्तत्र सर्गश्रीरव्योम्नि व्योम्नि वास्ति चित्।
141503 चिन्मयत्वात्पदार्थानां सर्वेषां नास्त्यचित्क्वचित्॥ २॥
141504
141505 उक्तार्थे उपपत्तिमाह - यत्रेति। अव्योम्नि पृथिव्यादौ॥ २॥
141506
141507 पदार्थजातं शैलादि यथा स्वप्ने पुरादि च।
141508 चिदेवैकं परं व्योम तथा जाग्रत्पदार्थभूः॥ ३॥
141509
141510 सर्वस्य चिन्मात्रता स्वप्ने प्रसिद्धेति तद्दृष्टान्तेन जाग्रत्यपि तां साधयति -
141511 पदार्थजातमिति॥ ३॥
141512
141513 पाषाणाख्यानमत्रेदं शृणु राम रसायनम्।
141514 पूर्वं मयैव यद्दृष्टं चित्रं प्रकृतमेव च॥ ४॥
141515
141516 रसानां माधुर्यवैचित्र्याणां शृङ्गारादीनां चायनं स्थानं
141517 भ्रान्तिरोगभेषजं च विविधकथोपजृम्भितत्वाच्चित्रं विस्तरेण वर्णयितुं
141518 प्रकृतं प्रस्तुतं च॥ ४॥
141519
141520 अहं विदितवेद्यत्वात्कदाचित्पूर्णमानसः।
141521 त्यक्तुमिच्छुरिमं लोकव्यवहारं घनभ्रमम्॥ ५॥
141522
141523 ध्यानैकतानतामेत्य शनैर्विश्रान्तये चिरम्।
141524 त्यक्ताजवं जवीभाव एकान्तार्थी शमं व्रजन्॥ ६॥
141525
141526 इदं चिन्तितवानस्मि कस्मिंश्चिदमरालये।
141527 संस्थितो विविधाः पश्यन्भङ्गुरा जागतीर्गतीः॥ ७॥
141528
141529 अमरालये संस्थितोऽहमिदं वक्ष्यमाणं चिन्तितवानस्मि॥ ७॥
141530
141531 विरसा खल्वियं लोकस्थितिरापातसुन्दरी।
141532 न जातु सुखदा मन्ये कस्यचित्केनचित्क्वचित्॥ ८॥
141533
141534 केनचिदप्युपायेन प्रकारेण च। क्वचिद्देशे काले च॥ ८॥
141535
141536 उद्वेगं जनयत्यन्तस्तीव्रसंवेगखेदतः।
141537 इमा दृश्यदृशो द्रष्टुरिष्टानिष्टफलप्रदाः॥ ९॥
141538
141539 न सुखदेत्येतावदेव न किंतु दुरन्तदुःखदापीत्याह - उद्वेगमिति॥ ९॥
141540
141541 किमिदं दृश्यते किं वा प्रेक्षते कोऽहमेव वा।
141542 सर्वं शान्तमजं व्योम चिन्मात्रात्मनि रिङ्गकम्॥ १०॥
141543
141544 अल्पं रिङ्गणं रिङ्गकम् विवर्त इत्यर्थः॥ १०॥

141545
141546 तस्मात्समस्तसिद्धेन्द्रदेवदैत्यादिदुर्गमम् |
141547 सुप्रदेशमितो गत्वा संगोप्यात्मानमात्मना || ११ ||
141548
141549 तस्माद्विक्षेपोद्वेगस्यावश्यहेयत्वात्तद्धानायेत्यर्थः | आत्मानं स्वदेहमात्मना
141550 स्वेनैवान्तर्धानाद्युपायैः संगोप्य गूहयित्वा संरक्ष्य च || ११ ||
141551
141552 अदृश्यः सर्वभूतानां निर्विकल्पसमाधिगः |
141553 समे स्वच्छे पदे शान्ते आसे विगतवेदनम् || १२ ||
141554
141555 विगतबाह्यार्थवेदनं यथा स्यात्तथा || १२ ||
141556
141557 तस्मात्को नु प्रदेशः स्यादत्यन्तं शून्यतां गतः |
141558 यत्रैता नानुभूयन्ते पञ्च बाह्यार्थवेदनाः || १३ ||
141559
141560 शब्दकाननवार्यब्दभूतौघाभिसमाकुलाः |
141561 क्षोभयन्त्यथ संक्षुब्धास्तस्मान्मे गिरयोऽरयः || १४ ||
141562
141563 ननु गिरिशिखरप्रस्थद्रोण्यादयः सागरकुक्षितटादयः पातालकुहरादयश्च बहव
141564 एकान्तदेशाः प्रसिद्धास्ते कुतो नाध्यास्यन्ते समाध्यर्थन् तत्राह -
141565 शब्देत्यादिना | विक्षेपहेतुशब्दप्रचुरैः काननैर्वारिभिरब्दैर्मेघैः
141566 सिंहव्याघ्रादिभूतौघैश्चाभितः समाकुला गिरयः स्वयं संक्षुब्धाः
141567 सन्तोऽन्यानपि क्षोभयन्ति तस्मात्ते मे अरय इव प्रतिकूला इत्यर्थः || १४ ||
141568
141569 नानाविधा नगेन्द्राणामन्तरावलिता जनैः |
141570 देशा विषमया एव निःशेषा विषयाहिभिः || १५ ||
141571
141572 अन्तरा द्रोणीप्रदेशाः किरातादिजनैर्वलिता वेष्टिताः विषयाहिभिर्दूषितत्वाद्विषमता एव
141573 || १५ ||
141574
141575 जनैर्जलचरैर्व्याप्ताः सागरा नीरकुक्षयः |
141576 विविधारम्भसंक्षुब्धैर्नगराणीव नागरैः || १६ ||
141577
141578 विविधारम्भसंक्षुब्धैरित्युभयान्वयि || १६ ||
141579
141580 तटान्यद्र्यम्बुराशीनां लोकपालपुराणि च |
141581 भूताकुलानि शृङ्गाणि पातालकुहराणि च || १७ ||
141582
141583 अद्रीणां अम्बुराशीनां च तटानि शृङ्गाणि च || १७ ||
141584
141585 गायन्त्यनिलभांकारैर्नृत्यन्ति लतिकाः करैः |
141586 पुष्पैर्हसन्त्यगेन्द्राणां गुहा गहनकोटराः || १८ ||
141587
141588 गिरिगुहास्तर्हि सेव्यन्तां तत्राह - गायन्तीति | सिंहसर्पादिगर्भत्वाद्गहनकोटराः
141589 || १८ ||
141590
141591 मौनिमीनमुनिस्पर्शकम्पिनालचलाम्बुजाः |
141592 सरस्यो विरसा एव वार्यावर्तविराविताः || १९ ||
141593
141594 सन्तु तर्हि महासरांसि दक्षिणापथे सरस्य इति प्रसिद्धाः स्वतीरे समाधिहेतवस्तत्राह
141595 - मौनीति | दर्पभयव्याकुलानांन् मीनानां स्नानशीलानां मुनीनां च
141596 स्पर्शैः क्रीडास्नानाद्यभिघातैः कम्पनशीलैर्नालैश्चलान्यम्बुजानि यासु

141597 तथाविधाः सरस्यो वार्यावर्तैर्विराविताः सत्यः समाधिमङ्गहेतुत्वान्मम विरसा
141598 एव यतोऽहंन् तदा मौनान्न तन्निवारणसमर्थः ॥ १९ ॥
141599
141600 पवनस्पर्शसंक्षुब्धतृणपांसुपताकिनी ।
141601 रटत्यनिलभांकारैर्निर्झरोर्व्यप्यसंयता ॥ २० ॥
141602
141603 अस्तु तर्हि निर्झरोर्वी ते विश्रान्तिहेतुस्तत्राह - पवनेति । असंयता अनियता ।
141604 अनिवारितविक्षेपेति यावत् ॥ २० ॥
141605
141606 तस्मादाकाशमाशून्यं कस्मिंश्चिद्दूरकोणके ।
141607 अत्र तिष्ठाम्यवष्टभ्य योगयुक्तिमनिन्दिताम् ॥ २१ ॥
141608
141609 परिशेषादाकाश एव सर्वविक्षेपहेतुवर्जनाच्छरणमित्याशयेनाह - तस्मादिति ॥
141610 २१ ॥
141611
141612 कस्मिंश्चिदेककोणेऽत्र कृत्वा कल्पनया कुटीम् ।
141613 वज्रोदरदृढं तस्यामन्तस्तिष्ठाम्यवादनम् ॥ २२ ॥
141614
141615 वज्रोदरदृढमिति पूर्वोत्तरोभयक्रियाविशेषणम् ॥ २२ ॥
141616
141617 इति संचिन्त्य यातोऽहमाकाशमसि निर्मलम् ।
141618 यावत्तदपि पश्यामि सकलं विततान्तरम् ॥ २३ ॥
141619
141620 विततान्तरं विक्षेपहेतुसहस्रव्याप्तगर्भम् ॥ २३ ॥
141621
141622 क्वचिद्भ्रमत्सिद्धगणं क्वचिदुद्गर्जदम्बुदम् ।
141623 क्वचिद्विद्याधराधारं यक्षोत्क्षिप्तक्षयं क्वचित् ॥ २४ ॥
141624
141625 विक्षेपहेतुबाहुल्यमेव विशेषणैः सर्वतः प्रपञ्चयति - क्वचिदित्यादिना ॥ २४ ॥
141626
141627 क्वचिद्भ्रमत्पुरवरं प्रारब्धसमरं क्वचित् ।
141628 क्वचिद्द्रवज्जलधरं क्वचिदुद्वृत्तयोगिनि ॥ २५ ॥
141629
141630 उद्वृत्ता उन्मादरौद्रवृत्ता योगिन्यो यत्र ॥ २५ ॥
141631
141632 क्वचिद्दैत्यपुरोड्डीनसगन्धर्वपुरं क्वचित् ।
141633 क्वचिद्भ्रमद्ग्रहगणं तारकाकुलितं क्वचित् ॥ २६ ॥
141634
141635 आसनैर्दैत्यपुरैरुड्डीनानि सगन्धर्वाण्येव देवपुराणि यत्र ॥ २६ ॥
141636
141637 क्वचित्खे खगसंघृष्टं क्वचित्क्रुद्धमहानिलम् ।
141638 क्वचिदुत्पातवलितं क्वचिन्मण्डलमण्डितम् ॥ २७ ॥
141639
141640 मण्डलैर्मेघादिचक्रवालैर्मण्डितम् ॥ २७ ॥
141641
141642 क्वचिदपूर्वभूतौघं नागरावलितं क्वचित् ।
141643 क्वचिदर्करथाक्रान्तं क्वचिदन्यरथोद्धुरम् ॥ २८ ॥
141644
141645 अपूर्वाः अपूर्वदृष्टविचित्राकारा भूतौघाः पिशाचसङ्घा यस्मिन् ।
141646 नागरैर्नगरसमूहैरावलितम् । अन्येषां चन्द्रादिग्रहाणां रथैरुद्धुरम् ॥ २८ ॥
141647
141648 क्वचिदादित्यदाहान्तं शशिशैत्यान्वितं क्वचित् ।

क्वचित्क्षुद्रजनासह्यं क्वचिदग्न्यौष्ण्यदुर्गमम् ॥ २९ ॥

आदित्यसंनिधेदहैरन्तो मृत्युः प्राणिनां यत्र। क्षुद्रजनैर्भूतप्रेतादिभिरसह्य
बीभत्सम् ॥ २९ ॥

क्वचिदुत्तालवेतालं गरुडोड्डामरं क्वचित्।
क्वचित्सप्रलयाम्भोदं क्वचित्सप्रलयानिलम् ॥ ३० ॥

ततो भूतगणांस्त्यक्त्वा दूराद्दूरतरं गतः।
प्राप्तवानहमेकान्तं शून्यमत्यन्तविस्तृतम् ॥ ३१ ॥

अत्यन्तमन्दपवनं स्वप्नेऽप्यप्राप्यभूतकम्।
मङ्गलोत्पातरहितमगम्यं विद्धि संसृतेः ॥ ३२ ॥

मङ्गलैः शुभचिह्नैरुत्पातैरशुभचिह्नैश्च रहितम् ॥ ३२ ॥

कल्पिताथ मया तत्र कुटी प्रकटकोटरा।
नीरन्ध्रकुड्यनिबिडा पद्मकुड्मलसुन्दरी ॥ ३३ ॥

कल्पिता सत्यसंकल्पेन निर्मिता ॥ ३३ ॥

घुणक्षुण्णाङ्गपूर्णेन्दुबिम्बोदरमनोहरा।
कह्लारकुन्दमन्दारपुष्पश्रीकोशशोभिता ॥ ३४ ॥

घुणैः कीटभेदैः क्षुण्णं छिद्रीकृतं पूर्णे दुबिम्बोदरमिव
मनोहरेत्यभूतोपमा ॥ ३४ ॥

समस्तभूतागम्यत्वं तत्र संकल्प्य चेतसा।
अगम्ये सर्वभूतानामहमासं तदा ततः ॥ ३५ ॥

तत्र अहं चेतसा समस्तभूतागम्यत्वं संकल्प्य
वक्ष्यमाणलक्षणनिर्विकल्पसमाधिस्थः आसमिति व्यवहितेनान्वयः ॥ ३५ ॥

बद्धपद्मासनः शान्तमनाः परममौनवान्।
संवत्सरशतान्तेन निर्णीयोत्थानमात्मनः ॥ ३६ ॥

निर्विकल्पसमाधिस्थो निद्रामुद्रामिवागतः।
समः सौम्यनभःस्वस्थः समुत्कीर्ण इवाम्बरात् ॥ ३७ ॥

चिरं यदनुसंधत्ते चेतः पश्यति तत्क्षणात्।
चिरेण चाशापवनव्यक्तिवद्विततं यदा ॥ ३८ ॥

तदा वर्षशतेनात्र बोधबीजं वृतान्तरम्।
आसीन्मे हृदयक्षेत्रे कालमेकं विकासतः ॥ ३९ ॥

पुनः शतवर्षोत्तरं समाधेर्व्युत्थाने निमित्तमाह - चिरमिति। ततश्चिरेण
वर्षशतान्ते चित्तमाशावत्पवनवच्च यदा विततं तदा बोधबीजं व्युत्थाननिमित्तं
कर्म हृदयक्षेत्रे एकं कालं विकासतो वृतमान्तरं मध्यभागो यस्य
तथाविधमासीदिति परेणान्वयः। नासापवनव्यक्तिवत् इति पाठे
प्राणाभिव्यक्तिवदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

संप्रबुद्धोऽभवन्मेऽथ जीवः संबुद्धवेदनः।

141701 शिशिरक्षीणगात्रस्य मधाविव रसस्तरोः ॥ ४० ॥
141702
141703 मधौ चैत्रमासे ॥ ४० ॥
141704
141705 तच्छतं तत्र वर्षाणां निमेषमिव मे गतम् ।
141706 बह्व्योऽपि कालगतयो भवन्त्येकधियो मनाक् ॥ ४१ ॥
141707
141708 एकधिय एकाग्रचित्तस्य मनाक् अत्यल्पा भवन्ति ॥ ४१ ॥
141709
141710 विकासमागतो बाह्यं गतो बुद्धीन्द्रियक्रमः ।
141711 वासन्तः पुष्परूपेण मदस्येव रसो मम ॥ ४२ ॥
141712
141713 तदनन्तरं ते किमभूत्तत्राह - विकासमिति । वृक्षाणां मदस्य
141714 पल्लवादिपुष्टिहेतोर्हर्षस्य निमित्तभूतोऽन्तर्गतो रसः पुष्परूपेणेव ॥ ४२ ॥
141715
141716 मां प्राणपूरितमुपागतसंविदंशमभ्यागतं त्वहमिति प्रसृतः
141717 पिशाचः ।
141718 इच्छाङ्गनाविवलितोऽथ कुतोऽपि सद्यः प्रोन्नामसन्नमनवायुरिवोग्रवृक्षम् ॥
141719 ४३ ॥
141720
141721 ततः किमासीत्तदाह - मामिति । अयं प्राणैः पञ्चवृत्तिवायुभिरिन्द्रियैश्च
141722 पूरितं तद्वशादेव उपागत आविर्भूतो जीवसंविदंशो यस्य तथाविधं देहं
141723 सद्यः अभ्यागतं तु मामभिलक्ष्य इच्छालक्षणया अङ्गनया पिशाच्या विवलितः
141724 परिष्वक्तः अहमिति प्रसिद्धोऽहंकारपिशाचः कुतोऽप्यतर्कितात्प्रदेशात्प्रसृतः
141725 प्राप्तः । यथा उग्रं शाल्मल्यादिवृक्षं प्रोन्नामानां तरूणां सन्नमनो
141726 वायुश्चण्डपवनः प्रसरति तद्वदित्यर्थः ॥ ४३ ॥
141727
141728 इत्यार्षे श्रीवा० वाल्मी० दे० मो० निर्वाण० उ० पाषाणो ० आकाशमन्दिरे
141729 वसिष्ठसमाधानवर्णनं नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥
141730
141731 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
141732 वसिष्ठसमाधानवर्णनं नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥
141733
141734 सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७
141735
141736 श्रीराम उवाच ।
141737
141738 श्रीराम उवाच ।
141739
141740 त्वामप्युदितनिर्वाणमहंकारपिशाचकः ।
141741 बाधते किमिति ब्रूहि मुने संदेहशान्तये ॥ १ ॥
141742
141743 ज्ञाज्ञाहंकारयोरत्र विशेषप्रतिपत्तये ।
141744 ज्ञानबाधितदृश्यस्य चिन्मात्रत्वं समर्थ्यते ॥
141745
141746 मामहमिति प्रसृतः पिशाच इत्युक्त्या प्रोन्नामसन्नमनवायुरिति दृष्टान्तोक्त्या च
141747 वसिष्ठस्याप्यहंकारपिशाचकृतबाधावगमाज्ज्ञानफलानित्यत्वं
141748 संभावयन्रामः पृच्छति - त्वामपीति । उदितं निर्वाणं ज्ञानमूलं यस्य
141749 तहाविधं त्वामपि ॥ १ ॥
141750
141751 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
141752

141753 अहंभाअं विना देहस्थितिस्तज्ज्ञाज्ञयोरिह |
141754 आधेयस्य निराधारा न संस्थेहोपपद्यते || २ ||
141755
141756 न प्रारब्धशेषभोगमात्रप्रयोजनदग्धपटप्रायदेहधारण##-
141757 दर्शयितुमज्ञाहंकारात्तत्त्वज्ञाहंकारे निर्दोषताविशेषप्रदर्शनेनोत्तरमाह
141758 वसिष्ठः - अहंभावं विनेत्यादिना | देहस्थितिर्नोपपद्यते यस्मादाधेयस्य
141759 निराधारा संस्था नेति नञावृत्त्या व्याख्येयम् || २ ||
141760
141761 अयं त्वत्र विशेषस्तं शृणु विश्रान्तचेतसः |
141762 श्रुतेन येनाहंभावपिशाचः शान्तिमेति ते || ३ ||
141763
141764 अहंभावपिशाचोऽयमज्ञानशिशुनामुना |
141765 अविद्यमान एवान्तः कल्पितस्तेन संस्थितः || ४ ||
141766
141767 अज्ञानलक्षणेन शिशुना बालेन कल्पितः | तेनाज्ञानवशेनैव संस्थितः || ४ ||
141768
141769 अज्ञानमपि नास्त्येव प्रेक्षितं यन्न लभ्यते |
141770 विचारिणा दीपवता स्वरूपं तमसो यथा || ५ ||
141771
141772 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - अज्ञानमपीति | ज्ञानेनाज्ञाने बाधिते
141773 तदधीनस्थितिकोऽहंकारोऽपि बाधित एवेत्याशयः || ५ ||
141774
141775 यथा यथा विलोक्यते तथा तथा विलीयते |
141776 इहाज्ञतापिशाचिका तथा विचारिता सती || ६ ||
141777
141778 तथा च विदुषामनुभवोत्कर्षक्रमेणाज्ञानक्षयोत्कर्षः प्रसिद्ध इत्याह - यथा
141779 यथेति || ६ ||
141780
141781 किल सत्यामविद्यायामज्ञतोदेति शाश्वती |
141782 बुद्धिमोहात्मिका यक्षी निर्देहैव यथा निशि || ७ ||
141783
141784 अत एव विद्याप्रागभावकालनियता अज्ञता प्रसिद्धेत्याह - किलेति | अज्ञता
141785 कार्याविद्या वा || ७ ||
141786
141787 सति सर्गे त्वविद्यायाः संभवो नान्यतः क्वचित् |
141788 सति द्वितीये शशिनि द्वितीयो विद्यते शशः || ८ ||
141789
141790 एवं कारणाविद्यापि
141791 कार्याविद्योदयकालमात्रव्यवहारत्वात्तदुपाधिकजीवचिद्वेद्यत्वाच्च तदधीनेत्याह ##-
141792
141793 सर्गस्त्वयमजातत्वादज्ञज्ञातो न विद्यते |
141794 न जातः कारणाभावात्पूर्वमेव खवृक्षवत् || ९ ||
141795
141796 अस्तु तथा किं ततस्तत्राह - सर्गस्त्विति || ९ ||
141797
141798 परमाकाशकोशान्तरादिसर्गे निरामये |
141799 पृथ्व्यादेरुपलम्भस्य भवेत्किमिव कारणम् || १० ||
141800
141801 कारणाभावनुपपादयति - परमाकाशेति || १० ||
141802
141803 मनःषष्ठेन्द्रियातीतं मनःषष्ठेन्द्रियात्मनः |
141804 साकारस्य निराकारं कथं भवति कारणम् || ११ ||

141805
141806 मनःषष्ठेन्द्रियाग्राह्यत्वात्तदात्मनो मनःषष्ठेन्द्रियसिद्धिं विना
141807 उल्लेखायोगादनुल्लिखितस्य कर्तुमशक्तेरिति भावः। एवं साकारस्य घटादेः
141808 साकारेणैव कुलालमृत्पिण्डादिना करणमुचितं न निराकारेणेत्यर्थः॥ ११॥
141809
141810 बीजात्कारणतः कार्यमङ्कुरः किल जायते।
141811 न बीजमपि यत्रास्ति तत्र स्यादङ्कुरः कुतः॥ १२॥
141812
141813 कारणेन विना कार्यं न च नामोपपद्यते।
141814 कदा क इव खे केन दृष्टो लब्धः स्फुटो द्रुमः॥ १३॥
141815
141816 संकल्पेनाम्बरे यद्वद्दृश्यते विटपादिकम्।
141817 स संकल्पस्तथाभूतो न तत्रास्ति पदार्थता॥ १४॥
141818
141819 यदि नोत्पन्न एव सर्गस्तर्हि कस्तथा भासते तं सदृष्टान्तमाह -
141820 संकल्पेनेत्यादिना॥ १४॥
141821
141822 एवं येयं चिदाकाशे सर्गादावनुभूयते।
141823 शून्यरूप इवाकाशे सर्गस्थितिरनर्गला॥ १५॥
141824
141825 सर्गादिकाले येयमनर्गला सर्गस्थितिरनुभूयते सापि आकाशे शून्यरूपो वृक्षादिरिव
141826 बोध्या॥ १५॥
141827
141828 सम एव चिदाकाशः कवत्यात्मनि तत्तथा।
141829 स्वभाव एव सर्गाख्यश्चित्त्वाच्चैतन्यमीश्वरः॥ १६॥
141830
141831 तर्हि किं शून्यमेव सर्गात्मना प्रथते नेत्याह - सम इति। समः
141832 सर्गाकारवैषम्यरहित ईश्वर एव तथा प्रथत इत्यर्थः॥ १६॥
141833
141834 स्वप्नसर्गोऽत्र दृष्टान्तः प्रत्यहं योऽनुभूयते।
141835 स्वयं संवेदने स्वप्ने स्फुरत्यद्रिपुराकृतिः॥ १७॥
141836
141837 अविकृतस्यैव विकारजगदात्मना स्फुरणे स्वप्ने स्वात्मैव दृष्टान्त इत्याह -
141838 स्वप्नेति॥ १७॥
141839
141840 चित्स्वभावे यथा स्वप्ने आस्ते सर्ग इवेह यः।
141841 असर्गे सर्गवद्भाति तथा पूर्वं महाम्बरे॥ १८॥
141842
141843 अवेद्यवेदनं शुद्धमेकं भात्यजमव्ययम्।
141844 सर्गादौ यदनाद्यन्तं स्थितः सर्गः स एव नः॥ १९॥
141845
141846 तथा च सर्गात्प्राग्यादृशमात्मतत्त्वं तादृशमेव सर्गकालेऽपीत्याह -
141847 अवेद्यवेदनमिति॥ १९॥
141848
141849 नेह सर्गोऽस्ति नैवायं पृथ्व्यादिगणगोलकः।
141850 सर्वं शान्तमनालम्बं ब्रह्मैव ब्रह्मणि स्थितम्॥ २०॥
141851
141852 सर्वशक्त्यात्म तद्ब्रह्म यथा कचति यादृशम्।
141853 रूपमत्यजदेवाच्छं तथा भवति तादृशम्॥ २१॥
141854
141855 यथा स्वप्नपुरं जन्तोश्चिन्मात्रप्रविजृम्भितम्।
141856 तथैव सर्गः सर्गादौ शुद्धचिन्मात्रजृम्भितम्॥ २२॥

141857
141858 स्वच्छे चित्परमाकाशे चिदाकाशो य आस्थितः।
141859 स्वभाव एव सर्गोऽसाविति तेनैव भावितः॥ २३॥
141860
141861 तथा च स्वच्छे आकाशे प्रतीतवर्णवैचित्र्यमिव ब्रह्मण्येव ब्रह्मस्वात्मभूतेन
141862 वैचित्र्येण स्वेनैव स्वयं स्फुरतीति तत्स्वभाव एव सर्ग इति फलितमित्याह - स्वच्छे
141863 इति॥ २३॥
141864
141865 भाव्यभावकभावादिभूमीनां भावनं भृशम्।
141866 सर्वं चिन्नभ एवाच्छमात्मनात्मनि संस्थितम्॥ २४॥
141867
141868 ननु स्वभावपदे भाव इति भावघञन्तपदेन भवनमुच्यते तच्च
141869 भावकव्यापाररूपभावनाफलं भाव्यनिष्ठं भावना च भवितुर्भवनानुकूलो
141870 भावकव्यापारः करणादिकारकनिर्वर्त्य इति भाव्यभावकादित्रिपुटीभूमीनामेकरसे
141871 कथं संभवस्तत्राह - भाव्येति। न कल्पितं नानारसत्वं
141872 वास्तवैकरस्यविरोधादिति भावः॥ २४॥
141873
141874 एवं स्थिते कुतः सर्गः कुतो विद्या क्व चाज्ञता।
141875 ब्रह्म शान्तं घनं सर्वं क्वाहंकारादयः स्थिताः॥ २५॥
141876
141877 स्थिते निश्चयेन स्थिरीभूते॥ २५॥
141878
141879 अहंभावस्य संशान्तिरेषाऽसौ कथिता तव।
141880 अहंभावः परिज्ञातः पिशाच इव शाम्यति॥ २६॥
141881
141882 तथा चाज्ञाने वाहंभावो बाधते न तज्ज्ञानिति फलितमित्याह - अहंभाव इति।
141883 पिशाचो बालकल्पितपिशाच इव॥ २६॥
141884
141885 मया त्वेवमहंभावः परिज्ञातो यदाखिलः।
141886 तदा मे विद्यमानोऽपि निष्फलः शरदभ्रवत्॥ २७॥
141887
141888 एतेन त्वत्प्रश्नः समाहित इति दर्शयति - मया त्विति॥ २७॥
141889
141890 चित्राग्निदाहो विज्ञातो यथा दाह्येषु निष्फलः।
141891 तथाहंभावसर्गादि ज्ञातं निष्फलतामियात्॥ २८॥
141892
141893 दाहः अध्यस्ता दहनक्रिया॥ २८॥
141894
141895 इति मेऽहकृतेस्त्यागे रागे च समता यदा।
141896 तदा व्योम्न इवाव्योम्नः सर्गे सर्गे च मे स्थितिः॥ २९॥
141897
141898 समाधौ त्यागे व्यवहारकाले रागे च अव्योम्नो मेघाडम्बरातपवाय्वादिना
141899 निरवकाशीकृतस्य स्थितिः समेति शेषः॥ २९॥
141900
141901 अहंभावस्य नैवाहं नाहंभावो ममेति च।
141902 तेन विद्धि चिदाकाशमेवेदमिति निर्घनम्॥ ३०॥
141903
141904 संबन्धत्यागमात्रेणाप्यहंता न बाधते किं पुनर्बाधितेत्याशयेनाह -
141905 अहंभावस्येति। नितरां घनं निर्घनम्॥ ३०॥
141906
141907 यथा मम तथान्येषामपि बोधवतामिह।
141908 अग्नित्वमिव चित्राग्नेर्नास्त्ययंन् बोधविभ्रमः॥ ३१॥

अस्मिन्नर्थे सर्वविद्वदनुभवसंवाद इत्याह - यथेति। अयं अहंभावादिः॥ ३१॥

नाहमस्मि न चान्योऽस्ति सर्वं नास्तीति निश्चये।
प्रकृतव्यवहारस्त्वं शिलामौनमयो भव॥ ३२॥

त्वमप्यहमिवान्तः सर्वबाधेनाद्वितीयो भवेत्याह - नाहमिति। प्रकृतं
व्यवहरतीति प्रकृतव्यवहारः॥ ३२॥

आकाशकोशविशदाकृतिरेव तिष्ठ निर्देशवच्चिरमपह्नुतसर्वभावः।
अद्यादितश्च किल चिन्मयमेव सर्वं नो दृश्यमस्ति शिवमेवमशेषमित्थम्॥
३३॥

निर्देशो निरवकाशः शिलाघनस्तद्वत्। अद्य सर्गकाले। आदितः सर्गप्राक्काले।
सार्वविभक्तिकस्तसिः॥ ३३॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उ० पा०
विदितवेद्याहंकारविचारो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
विदितवेद्याहंकारविचारो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः॥ ५७॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८

श्रीराम उवाच।

अहो नु विततोदारा विमला विपुलाचला।
भवता भगवन्भूत्यै भूयो दृष्टिरुदाहृता॥ १॥

सर्वत्र सर्वसर्गश्रीः सदैवास्ति न चेति च।
दृष्टिभेदेन पाषाणाख्यायिकार्थोऽत्र वर्ण्यते॥

प्रासङ्गिके जीवन्मुक्ताहंकारस्याबाधकत्वे समर्थिते प्रक्रान्तस्य सर्वत्र सर्वथा
सर्वमित्याद्यर्थस्य पाषाणाख्यायिकया समर्थनं यत्प्रतिज्ञातं तदेव प्रष्टुं
भूमिकां रचयति - अहो इति॥ १॥

सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वं सर्वत्र सर्वदा।
सदित्येव स्थितं सत्यं समं समनुभूतितः॥ २॥

सर्वं सर्वत्र सर्वथा सत् सर्वं सर्वत्र सर्वदा च सत् इति यत्प्रस्तुतं तदनुभूतितो
विमृश्यमानं सममविषममेकरसमेव पर्यवस्यति। सर्वधर्मधर्मिणां
देशतः कालतो वस्तुतश्च सर्वभावे व्यावृत्तिव्यावर्तकताद्यसिद्धेरिति भावः॥ २॥

अयमस्ति मम ब्रह्मन्संशयस्तं निवारय।
किमिदं भगवन्नाम पाषाणाख्यानमुच्यते॥ ३॥

तत्र प्रष्टव्यांशं दर्शयति - अयमिति। इदं पाषाणाख्यानं किं केनांशेन
साम्यमभिप्रेत्योच्यते। व्यावर्तकधर्मवतोरेव साधारणधर्मेण
सादृश्यप्रसिद्धेरिति भावः॥ ३॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

141961 सर्वत्र सर्वदा सर्वमस्तीति प्रतिपादने ।
141962 पाषाणाख्यानदृष्टान्तो मयायं तव कथ्यते ॥ ४ ॥
141963
141964 अयं वक्ष्यमाणप्रकारः ॥ ४ ॥
141965
141966 नीरन्ध्रैकघनाङ्गस्य पाषाणस्यापि कोटरे ।
141967 सन्ति सर्गसहस्राणि कथयेति प्रदर्श्यते ॥ ५ ॥
141968
141969 न पाषाणसाम्यं सर्वधर्मसंकरं वा वक्तुं पाषाणाख्यायिकारभ्यते किंतु
141970 पाषाणोदराध्यासाधिष्ठाने ब्रह्मणि असंकीर्णतयैव
141971 सर्वजगदध्याससंभवसंभावनायेत्याह - नीरन्ध्रेति । कोटरे आन्तरे
141972 चिदाकाशे । कथया प्रस्तुताख्यायिकया । इति अयमर्थः प्रदर्श्यते ॥ ५ ॥
141973
141974 भूताकाशे महत्यस्मिन्खशून्यत्वमनुज्झति ।
141975 सन्ति सर्गसहस्राणि कथयेति प्रदर्श्यते ॥ ६ ॥
141976
141977 अथवा भावोदरचितीव शून्यात्मकाकाशरूपाभावाधिष्ठानचित्यप्यसंकीर्णतया
141978 सर्वजगदारोपः संभवतीत्याशयेनाह - भूताकाशेति ॥ ६ ॥
141979
141980 अन्तर्गुल्माङ्कुरादीनां प्राणिवाय्वम्बुतेजसाम् ।
141981 सन्ति सर्गसहस्राणि कथयेति प्रदर्श्यते ॥ ७ ॥
141982
141983 अयं न्यायः सर्वत्र योजनीय इत्याशयेनाह - अन्तरिति ॥ ७ ॥
141984
141985 श्रीराम उवाच ।
141986
141987 कुड्यादौ सन्ति सर्गौघा इति चेत्कथ्यते मुने ।
141988 तत्खे विभान्ति सर्गौघा इति किं न प्रदृश्यते ॥ ८ ॥
141989
141990 यदि कुड्यादिसर्वभावाभावावच्छिन्नचिति सर्वजगदध्यास आख्यायिकाभिप्रेतस्तर्हि
141991 शुद्धे चिदाकाशे सर्वजगदध्यास इत्येव पक्षः कुतो न परिगृह्यते
141992 येनाध्यस्तजगद्बाधे शुद्धमेव परिशिष्यत इत्यापरमनुकूलं स्यादिति रामः
141993 पृच्छति - कुड्यादाविति । तत् तर्हि खे शुद्धचिदाकाशे ॥ ८ ॥
141994
141995 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
141996
141997 एतत्ते वर्णितं राम मुख्यमेव मयाखिलम् ।
141998 योऽयमालक्ष्यते सर्गः स ख एव खमास्थितम् ॥ ९ ॥
141999
142000 सत्यमेष एव पक्षो मुख्यतया मे विवक्षितः । शुद्धचिदाकाशः सहसा न परिचेतुं
142001 शक्य इति तदुपायतया उपहितचित्यपि प्रत्येकं सर्वजगदध्यासो दर्शित
142002 इत्याशयेनोत्तरमाह - एतदिति । संविदाकाशात्मकमेव ॥ ९ ॥
142003
142004 आदावेव हि नोत्पन्नमद्यापि न च विद्यते ।
142005 दृश्यं यच्चावभातीदं तद्ब्रह्म ब्रह्मणि स्थितम् ॥ १० ॥
142006
142007 एवं दृश्यमात्रस्यैव ब्रह्ममात्रत्वे अनुत्पत्तिरेव फलितेत्याह - आदावेवेति ।
142008 परमार्थदृष्टेरित्यर्थः ॥ १० ॥
142009
142010 नास्ति भूरणुमात्रापि सर्गैर्निर्विवरा न या ।
142011 न च क्वचन विद्यन्ते सर्गा ब्रह्मखमेव ते ॥ ११ ॥
142012

142013 आरोपदृष्टौ तु प्रतिभूतपरमाणु सर्वमारोप्य द्रष्टुं शक्यम् अपवाददृष्टौ
142014 तु तद्वैपरीत्यमित्याशयेनाह - नास्तीत्यादिना | निर्विवरा गाढभरिता या न
142015 तादृशी अणुमात्रापि भूर्नास्ति | सर्वापि सर्गभरितैवेत्यर्थः | एवमग्रेऽपि योज्यम् || ११
142016 | |
142017
142018 न तेजसोऽणुरप्यस्ति सर्गैर्निर्विवरो न यः |
142019 न च क्वचन सर्गास्ते [विद्यन्ते सर्गा ब्रह्म इति पाठः |] सन्ति
142020 ब्रह्मखमेव तत् || १२ ||
142021
142022 तत् तेजः || १२ ||
142023
142024 न वायोरणुरप्यस्ति सर्गैर्निर्विवरो न यः |
142025 न च क्वचन विद्यन्ते सर्गा ब्रह्मखमेव तत् || १३ ||
142026
142027 तत् सः || १३ ||
142028
142029 खं नाणुमात्रमप्यस्ति सर्गैर्निर्विवरं न यत् |
142030 न ख क्वचन सर्गास्ते सन्ति ब्रह्मखमेव तत् || १४ ||
142031
142032 भूतानां प्रक्रमे अपां त्यागायोगाद्भूतेजसोरन्तरालेन
142033 चापामणुरप्यस्तीत्यादिश्लोकोऽप्यूह्यः || १४ ||
142034
142035 न सा महाभूततास्ति सर्गैर्निर्विवरा न या |
142036 न च क्वचन विद्यन्ते सर्गा ब्रह्मखमेव तत् || १५ ||
142037
142038 महाभूतेति पञ्चानां समुदितरूपव्यपदेशः || १५ ||
142039
142040 शैलानां नाणुरप्यस्ति स सर्गैर्यो न निर्घनः |
142041 न च क्वचन विद्यन्ते सर्गा ब्रह्मखमेव तत् || १६ ||
142042
142043 ब्रह्मणो नाणुरप्यस्ति सर्गैर्निर्विवरो न यः |
142044 न च क्वचन सर्गास्ते सन्ति ब्रह्मखमेव तत् || १७ ||
142045
142046 ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य सूक्ष्मभूतोपधेः || १७ ||
142047
142048 सर्गेषु नाणुरप्यस्ति न ब्रह्मात्मैव यः सदा |
142049 ब्रह्मसर्गास्तथेत्येष वाचि भेदो न वस्तुनि || १८ ||
142050
142051 सर्गेषु तत्कृतेषु भुवनभूतग्रामेषु | तथा सति यत्फलितं तदाह - ब्रह्मेति ||
142052 १८ ||
142053
142054 सर्गा एव परंब्रह्म परं ब्रह्मैव सर्गता |
142055 मनागप्यस्ति न द्वैतमत्राग्न्यर्कौष्ण्ययोरिव || १९ ||
142056
142057 अग्न्यर्कयोर्ये औष्ण्ये तयोरिव || १९ ||
142058
142059 इमे सर्गा इदं ब्रह्म तेऽत्यन्तावाच्यदृष्टयः |
142060 विदार्यदारुरवकद्वान्त्यर्थपरिवर्जिताः || २० ||
142061
142062 सर्जनात्सर्गो बृंहणाद्ब्रह्मेति सृजिबृंहिक्रिययोः परस्परं
142063 भेदाभावादाधाराधेयभावस्य दुर्वचत्वाच्च न क्रियापि स्वरूपाद्व्यतिरिच्यत इति
142064 सर्गब्रह्मादिशब्दाः प्रवृत्तिनिमित्तधर्मरूपस्वार्थपरिवर्जिताः सन्तः

142065 कुठारादिना विदार्ये काष्ठे ये दारुणो रवाः प्रसिद्धास्तद्वदर्थपरिवर्जिताः सन्तो
142066 लक्षणया अत्यन्तमवाच्ये दृष्टिः प्रतीतिर्येभ्यस्तथाविधा भान्तीत्यर्थः। अथवा
142067 दीर्यत इति दारु तदेव विदार्यमिति पर्यायप्रायौ यौ रवौ शब्दौ
142068 तद्वद्भिन्नार्थपरिवर्जिता भान्तीत्यर्थः॥ २०॥
142069
142070 द्वैतमैक्यं च यत्रास्ति न मनागपि तत्र ते।
142071 सर्गब्रह्मादिशब्दार्थाः कथं कस्येव भान्तु के॥ २१॥
142072
142073 मास्तु परमार्थे तेषामर्थभेदस्तत्र द्वैतैक्ययोरभावात्। व्यवहारे तु ब्रह्मैकं
142074 सर्गा नानेत्यर्थभेदसत्त्वाद्भिन्नार्थाः किं न स्युस्तत्राह - द्वैतमिति। यत्र
142075 व्यवहारे द्वैतमैक्यं चास्ति तत्रापि सर्गब्रह्मादिशब्दार्था मनागपि न भान्ति। ते हि
142076 द्वैतात्मकस्य द्रष्टुर्भायुरद्वैतात्मकस्य वा। आद्येऽज्ञस्य तस्य कथं भान्तु
142077 द्वितीये कस्येव भान्तु के किंस्वभावा भान्तु न ह्यद्वैते भानाद्भास्यवैलक्षण्यं
142078 सुवचमिति भावः। अथवा अत्यन्तावाच्यदृष्टितामेव प्रकटयति - द्वैतमिति। यत्र
142079 वस्तुनि द्वैतमैक्यं च मनागपि नास्ति तत्रेत्यन्वयः॥ २१॥
142080
142081 शान्तमेकमनाद्यन्तमिदमच्छमनामयम्।
142082 व्यवहारवतोऽप्यङ्ग ज्ञस्य मौनं शिलाघनम्॥ २२॥
142083
142084 अत एव तत्त्वविदो व्यवहारकालेऽपि तत्तथैवास्ते इत्याह - शान्तमिति॥ २२॥
142085
142086 निर्वाणमेवमखिलं नभ एव दृश्यं त्वं चाहमद्रिनिचयाश्च
142087 सुरासुराश्च।
142088 तादृग्जगत्समवलोकय यादृगङ्गस्वप्नेऽथ जन्तुमनसि व्यवहारजालम्॥ २३
142089 ॥
142090
142091 वर्णितं पाषाणाख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति - निर्वाणमिति। हे अङ्ग राम
142092 त्वं जगत्तादृक्समवलोकय। अथ जागरानन्तरं जन्तुमनसि स्वप्ने दृष्टं
142093 यादृग्व्यवहारजालमीषत्स्मर्यमाणमप्यात्ममात्रशेषमित्यर्थः॥ २३॥
142094
142095 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षो निर्वाणप्रकरणे उ० पाषाण०
142096 सर्गब्रह्मत्वप्रतिपादनं नामाष्टपञ्चाशः सर्गः॥ ५८॥
142097
142098 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
142099 सर्गब्रह्मत्वप्रतिपादनं नामाष्टपञ्चाशः सर्गः॥ ५८॥
142100
142101 एकोनषष्टितमः सर्गः ५९
142102
142103 श्रीराम उवाच।
142104
142105 अनन्तरं नभःकोशकुटीकोटरतो मुने।
142106 तव ध्यानात्प्रबुद्धस्य वृत्तं वर्षशतेन किम्॥ १॥
142107
142108 समाधिविरमे सूक्ष्मध्वनिश्रवणमीर्यते।
142109 तन्मूलान्वेषणध्यानेऽनन्तकोटिजगत्प्रथा॥
142110
142111 एवं सर्गद्वयेन प्रासङ्गिके प्रश्नविषये उपवर्णिते पुनराख्यायिकाशेषं
142112 श्रोतुकामो रामः पृच्छति - अनन्तरमिति। वर्षशतेन ध्यानात्प्रबुद्धस्य तव
142113 प्राग्वर्णितेच्छाङ्गनासहिताहङ्कारपिशाचप्रसरानन्तरं किं वृत्तमिति प्रश्नः
142114 ॥ १॥
142115
142116 श्रीवसिष्ठ उवाच।

142117
142118 ततो ध्यानात्प्रबुद्धोऽहं श्रुतवांस्तत्र निःस्वनम् |
142119 मृदु व्यक्तपदं हृद्यं न च वाच्यनुगो यतः || २ ||
142120
142121 निःस्वनं शब्दम् | मृदुव्यक्तानि नातिस्पष्टान्यक्षराणि पदानि च यत्र | तत् कुतः |
142122 यतोऽयं निःस्वनो वाच्यानुगः | पदार्थप्रतिपादनसमर्थो
142123 वाक्यार्थबोधनसमर्थश्च न || २ ||
142124
142125 स्त्रीस्वभावादिव मृदु मधुरं वा निनादि वा |
142126 स्वल्पाङ्गत्वादनिर्ह्रादि मया तद्वाक्यमूहितम् || ३ ||
142127
142128 स्त्रीकण्ठप्रभवप्रयुक्तस्वभावविशेषादिव मृदु मधुरं निनादि
142129 अनुरणनशीलं च | स्वल्पाङ्गत्वादतारत्वादनिर्ह्रादि | अदूरश्रवमिति यावत् || ३ ||
142130
142131 इन्दिन्दिररुताकारं तन्त्रीरणितरञ्जनम् |
142132 न रोदनं च पठनं विसकोशसमस्वनम् || ४ ||
142133
142134 इन्दिन्दिरो भ्रमरस्तदीयं रुतं ध्वनिस्तदाकारम् | तन्त्री वीणा तद्रणितस्य रञ्जनं
142135 रक्तिप्रदम् | न बालरोदनप्रायं नापि प्रौढपठनप्रायम् | बिसकोशे
142136 प्रसिद्धभ्रमरस्वनसमस्वनम् || ४ ||
142137
142138 तदाकर्ण्याशु तत्रेदमहं चिन्तितवानथ |
142139 शाब्दिकान्वीक्षणात्पश्यन्दिशो दश सविस्मयः || ५ ||
142140
142141 शाब्दिकस्य शब्दकर्तुरन्वीक्षणादन्वेषणाद्दश दिशः पश्यन् | शब्ददर्दुरं
142142 करोति इति ठक् || ५ ||
142143
142144 व्योम्नोऽयं सिद्धसंचरमार्गशून्यान्यनन्तरम् |
142145 भागो योजनलक्षाणि समतिक्रम्य संस्थितः || ६ ||
142146
142147 कुतः सविस्मयः किं वा चिन्तितवानसि तदाह - व्योम्न इत्याइद्रा | सिद्धानामपि
142148 संचारयोग्यैर्मार्गैः शून्यानि यानि योजनलक्षाणि तानि समतिक्रम्यानन्तरं
142149 तदूर्ध्वमयंन् व्योम्नो भागः संस्थित इत्यन्वयः || ६ ||
142150
142151 तदिहेदृग्विधस्य स्यात्कुतः शब्दस्य संभवः |
142152 शाब्दिकं न च पश्यामि यत्नेनापि विलोकयन् || ७ ||
142153
142154 तत्तादृशे इह एकान्तस्थाने ईदृग्विधस्य स्त्रीवाक्यसदृशस्य | शाब्दिकं
142155 शब्दकर्तारम् || ७ ||
142156
142157 अनन्तमिदमाशून्यं पुरो मे निर्मलं नभः |
142158 इह भूतं प्रयत्नेन प्रेक्ष्यमाणं न दृश्यते || ८ ||
142159
142160 भूतं प्राणिमात्रम् | प्रयत्नेनापि प्रेक्ष्यमाणमन्विष्यमाणम् || ८ ||
142161
142162 यदेति चिन्तयित्वाहं भूयोभूयो विलोकयन् |
142163 शब्देश्वरं न पश्यामि तदा चिन्तितवानिदम् || ९ ||
142164
142165 शब्देश्वरं शब्दोच्चारणसमर्थं यदा न पश्यामि तदा | इदं वक्ष्यमाणम् || ९
142166 ||
142167
142168 आकाश एव भूत्वाहमाकाशेनैकतां गतः |

142169 आकाशगुणशब्दार्थान्करोम्याकाशकोशके ॥ १० ॥
142170
142171 अहं प्रथममुपाधित्यागेन चिदाकाश एव भूत्वा
142172 तदध्यस्ताव्याकृताकाशैनैकतां गतः संस्तत्कार्यभूताकाशगुणंन् शब्दं
142173 तदर्थांश्च तस्मिन्नाकाशकोशके विद्यमानान्साक्षात्करोमि । अनुभविष्यामीति यावत् ॥
142174 १० ॥
142175
142176 देहाकाशमिह स्थाप्य ध्यानेनेह यथास्थितम् ।
142177 चिदाकाशवपुर्व्योम्ना याम्यैक्यं वारिवाम्बुना ॥ ११ ॥
142178
142179 तदेव सोपायमाह - देहाकाशमित्यादिना । व्योम्ना अव्याकृताकाशेन ।
142180 वार्जलबिन्दुरम्बुना जलसामान्येनेव ॥ ११ ॥
142181
142182 चिन्तयित्वेत्यहं त्यक्तुं देहं पद्मासनस्थितः ।
142183 आसं समाधिमाधातुं पुनरामीलितेक्षणः ॥ १२ ॥
142184
142185 त्यक्त्वा बाह्यार्थसंस्पर्शानैन्द्रियानान्तरानपि ।
142186 चित्ताकाशोऽहमभवं संवित्स्पन्दमयात्मकः ॥ १३ ॥
142187
142188 ऐन्द्रियानिन्द्रियसंबन्धिनो बाह्यार्थसंस्पर्शान्निरोधेन त्यक्त्वा ।
142189 आन्तरानन्तःकरणचतुष्टयविषयान् मन्तव्यादीनपि मननादिनिरोधेन त्यक्त्वा ॥ १३ ॥
142190
142191 क्रमात्तदपि संत्यज्य बुद्धितत्त्वपदं गतः ।
142192 संपन्नोऽहं चिदाकाशे जगज्जालैकदर्पणः ॥ १४ ॥
142193
142194 बुद्धितत्त्वपदं गतः संस्तदपि संत्यज्य चिदाकाशे वास्तवरूपे स्थितः सन्
142195 स्वाध्यस्तजगज्जालप्रतिबिम्बानामेकदर्पणः संपन्नः ॥ १४ ॥
142196
142197 ततस्तेन स्वभावेन भूतव्योमैकतामहम् ।
142198 संप्रयातोऽम्बुनैवाम्बु सौरभं सौरभेण वा ॥ १५ ॥
142199
142200 अम्बुना जलसामान्येन अम्बु समुद्रादिजलमिव ॥ १५ ॥
142201
142202 संपन्नोऽथ महाकाशं व्याप्यानन्तोऽथ सर्वगः ।
142203 अनाकारोऽप्यनाधारः सर्वार्थाधारतां गतः ॥ १६ ॥
142204
142205 तस्मिन्भूताकाशे तत्कार्यसर्वजगदवलोकनाय चिदाकाशाभेदकल्पनमाह -
142206 संपन्न इति । तथा चासङ्गाद्द्वयत्वादनाधारोऽप्यहं
142207 सर्वाधारतायोग्यभूताकाशाभेदात्सर्वार्थाधारतां गतः ॥ १६ ॥
142208
142209 अहं त्रैलोक्यवृन्दानि संसाराणां शतानि च ।
142210 तत्र ब्रह्माण्डलक्षाणि पश्याम्यगणितान्यपि ॥ १७ ॥
142211
142212 तत्र तदवस्थापन्ने चिदाकाशे ॥ १७ ॥
142213
142214 परस्परमदृष्टानि मिथः खान्यमलानि च ।
142215 नानाचारविचाराणि शून्यान्येव परस्परम् ॥ १८ ॥
142216
142217 मिथः अन्योन्यदृष्ट्या खानि अव्याकृताकाशमात्ररूपाणि । अत एव
142218 परस्परमदृष्टानि ॥ १८ ॥
142219
142220 स्वप्नरूपाणि सुप्तानां तुल्यकालं नृणामिव ।

142221 महारम्भानुमृष्टानि शून्यानि च परस्परम् ॥ १९ ॥
142222
142223 तत्र दृष्टान्तमाह - स्वप्नेति । तुल्यकालं सुप्तानां जनानां स्वप्नरूपाणीव ।
142224 एकदृशा महारम्भाण्यपरदृशा अनुमृष्टानि । अत एव शून्यान्यशून्यानि च ॥
142225 १९ ॥
142226
142227 जायमानानि नश्यन्ति वर्धमानानि भूरिशः ।
142228 वर्तमानान्यतीतानि भविष्यन्ति च सर्वशः ॥ २० ॥
142229
142230 अनेकचित्रजालानि महाभित्तीनि खानि च ।
142231 मनसेवोग्रराज्यानि कृतानि विविधैर्जनैः ॥ २१ ॥
142232
142233 महाभित्तीन्यनेकचित्रजालानि खानि निर्भित्तीनि च ॥ २१ ॥
142234
142235 निरावरणरूपाणि तथैकावरणानि च ।
142236 पञ्चावरणयुक्तानि षडेकावरणानि च ॥ २२ ॥
142237
142238 तत्र स्वप्नवद्दृष्टसृष्टिषु ब्रह्माण्डावरणतत्संख्यादिनियमोऽपि नास्ति । यस्य
142239 यावद्विषये वासनाविर्भूता तं प्रति तावत्सर्गस्यैव कल्पनादित्याशयेनाह -
142240 निरावरणेत्यादिना । पञ्चीकृतानां पञ्च अपञ्चीकृतानां पञ्चेति
142241 दशावरणचित्राणि । तैः सह [तैः सहेत्याद्यंशो विचारणीयः ।]
142242 तन्मात्राण्यहंकारो महत्तत्त्वं प्रकृतिश्चेति सांख्यकल्पनया षोडशावरणानि ।
142243 तेषामेव तत्त्वगणनया चतुर्विंशत्यावृतीनि । शैवकल्पनया
142244 षट्त्रिंशत्तत्त्वलक्षणैः खैराकाशकल्पैरावरणैरावृतानि च ॥ २२ ॥
142245
142246 दशावरणचित्राणि षोडशावरणानि च ।
142247 चतुर्विंशत्यावृतीनि षट्त्रिंशत्खावृतानि च ॥ २३ ॥
142248
142249 शून्यानि भूतपूर्णानि पञ्चभूतमयान्यपि ।
142250 एकपृथ्व्यादिभूतानि चतुःपृथ्व्यादिकानि च ॥ २४ ॥
142251
142252 एकैकानि पृथ्व्यादीन्येव भूतानि येषु ॥ २४ ॥
142253
142254 त्रिःपृथ्व्यादीनि चान्यानि द्विःपृथ्व्यादीन्यथापि च ।
142255 तथा सप्तमहाभूतान्येकजातिमयानि च ॥ २५ ॥
142256
142257 एवं पृथिव्यादिद्वित्रिचतुर्भूतयुक्तानि च । कालदिशोः सावयवत्वेन भूतत्त्वकल्पने
142258 सप्त महाभूतानि ॥ २५ ॥
142259
142260 त्वाद्दशानुभवाभोगविरुद्धातिदशानि तु ।
142261 तथा नित्यान्धकाराणि सूर्यादिरहितानि च ॥ २६ ॥
142262
142263 सिद्धविद्याधरगन्धर्वयक्षराक्षसादिकल्पनावैचित्र्याणि मनुष्यबुद्ध्या
142264 संभावयितुमप्यशक्यानीत्याशयेनाह - त्वाद्दशेति ।
142265 त्वाद्दशानामनुभवाभोगे विरुद्धा अत्यन्तमसंभाव्याः अतिशयितदशा अतिदशा
142266 भूतानां सौक्ष्म्यवैचित्र्यपरिणतिभेदा यासु तानि ॥ २६ ॥
142267
142268 तथा मीलितसर्गाणि एकनाथावृतानि च ।
142269 विलक्षणप्रजेशांशविचित्रारवन्ति च ॥ २७ ॥
142270
142271 मीलितसर्गाणि प्रलयसुषुप्तिप्रायाणि । सर्गादौ एकेनैव नाथेन हिरण्यगर्भादिना
142272 आवृतान्यधिष्ठितानि । प्रजेशाः प्रजापतयस्तदंशा देवादिगणास्तेषां

142273 विचित्राचारैस्तद्वन्ति ॥ २७ ॥
142274 तथा निर्वेदशास्त्राणि निःशास्त्राणि तथैव च ।
142275 कृमिक्रमसमारम्भदेवादिप्राणिमन्ति च ॥ २८ ॥
142276
142277 तदेव प्रपञ्चयति - तथेत्यादिना ।
142278 उदुम्बरकृमिसदृशसमारम्भैर्देवादिभिः प्राणिमन्ति ॥ २८ ॥
142279
142280 जात्या तु पारम्पर्येण संकेताचारवन्ति च ।
142281 तथा नित्यप्रकाशानि ज्वलिताग्निमयानि च ॥ २९ ॥
142282
142283 क्वचित्कलियुगारम्भाद्वेदशास्त्रोच्छेदे ब्राह्मणादिजात्या पारम्पर्यमात्रेण
142284 संकेतितभ्राह्मणाद्याचारवन्ति ॥ २९ ॥
142285
142286 तथा जलैकपूर्णानि पवनैकमयानि च ।
142287 स्तब्धानि परमाकाशे वहन्ति च तथानिशम् ॥ ३० ॥
142288
142289 कानिचित्परमाकाशे स्तब्धानि निश्चलानि कानिचिद्वहन्ति चलन्ति च ॥ ३० ॥
142290
142291 जायमानानि पुष्यन्ति परिपुष्टानि चाभितः ।
142292 तिर्यग्गच्छन्ति चान्यानि पूर्णसर्वमयान्यपि ॥ ३१ ॥
142293
142294 पुष्यन्ति वर्धमानानि । पूर्णसर्वभोग्यमयानि ॥ ३१ ॥
142295
142296 देवमात्रैकसर्गाणि नरमात्रमयानि च ।
142297 दैत्यवृन्दमयान्येव कृमिनिर्विवराणि च ॥ ३२ ॥
142298
142299 अन्तरन्तस्तदन्तश्च स्वकोशेऽप्यणुकं प्रति ।
142300 जातानि जायमानानि कदलीदलपीठवत् ॥ ३३ ॥
142301
142302 अणुकं परमाणुमपि प्रति अन्तरन्तस्तदन्तश्च कल्पिते स्वकोशेऽपि जातानीत्याद्यन्वयः ॥
142303 ३३ ॥
142304
142305 परस्परमदृष्टानि नानुभूतानि वै मिथः ।
142306 सैनिकस्वप्नजालानि जातानीव महान्त्यपि ॥ ३४ ॥
142307
142308 सैनिकानां स्वप्नजालानीव परस्परमदृष्टानि ॥ ३४ ॥
142309
142310 विविधान्यप्यनन्तानि स्वच्छाकाशात्मकान्यलम् ।
142311 अन्योन्यमन्यवृत्तीनि न मिथोऽन्यस्थितीनि च ॥ ३५ ॥
142312
142313 तथा विविधानीत्यादि योज्यम् । अन्यवृत्तीनि भिन्नार्थक्रियाणि । मिथोऽन्यस्तितीनि न
142314 समस्थितिकानि चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥
142315
142316 मिथश्चान्यान्यशास्त्राणि मिथोऽनन्तानि यानि च ।
142317 अन्योन्यसन्निवेशानि मिथोऽन्योन्यानि यानि च ॥ ३६ ॥
142318
142319 यानि मिथः अनन्तानि अपरिच्छेद्यब्रह्मस्वभावानि । धर्मानन्त्याद्वा अनन्तानि ।
142320 भेदेऽप्यन्योन्यस्येव संनिवेशो येषां तानि । प्रत्यभिज्ञायामन्योन्यात्मकानि च ॥ ३६
142321 ।।
142322
142323 अन्योन्यं परलोकानि मिथः सिद्धपुराणि च ।
142324 अन्यादृशमहाभूतान्यन्यादृग्दिग्गिरीणि च ॥ ३७ ॥

142325
142326 एकत्र मृतैरपरत्र गमनादन्योन्यपरलोकानि परस्परं
142327 प्रत्यन्तर्धानशक्तियोगान्मिथः सिद्धनगरप्रायाणि च ॥ ३७ ॥
142328
142329 त्वादृशानुभवेहानामगम्याभ्यागतानि च ।
142330 असमञ्जसरूपाणि कथ्यमानानि मादृशैः ॥ ३८ ॥
142331
142332 अत एवान्यस्यान्यत्र वर्णने अपरिनिष्ठितमतीनामगम्यत्वादसमञ्जसरूपाणि
142333 भान्तीत्याह - त्वादृशेत् । अनुभवानामीहानां प्रयत्नानां
142334 चागम्यान्यविषयभूतान्यभ्यागतान्यभिमुखमागतानि । सन्निहितान्यपीति यावत् ।
142335 तर्हि तानि त्वादृशां कथनैर्ज्ञास्यन्ते तत्राह - असमञ्जसेति ॥ ३८ ॥
142336
142337 अणुवत्सेष्यमाणानि चिदादित्यांशुमण्डले ।
142338 परमार्थश्रियो व्योम्नि रश्मिजालानि कुण्डले ॥ ३९ ॥
142339
142340 चिदादित्यस्य अंशुमण्डलप्राये सर्वतः प्रसृते चैतन्ये ये अण्वो जलसूर्यमरीचिषु
142341 प्रसिद्धास्तद्वत्सेष्यमाणानि [सेष्वमाणानीति विचारणीयम् ।] प्रसिद्धिभाञ्जि ।
142342 शेष्यमाणानि इति पाठे परिशेषभाञ्जि । तथा परमार्थश्रियो
142343 मोक्षसाम्राज्यलक्ष्म्याः कुण्डले ताटङ्कप्राये व्योम्नि अव्याकृताकाशे भूताकाशे
142344 च विचित्ररत्नरश्मिजालप्रायाणि ॥ ३९ ॥
142345
142346 कानिचित्तानि तान्येव भूत्वा भूत्वा भवत्यलम् ।
142347 कानिचित्तादृशान्येव जातानि वनपर्णवत् ॥ ४० ॥
142348
142349 अन्योन्यत्वाच्च सदृशान्यन्यानि सदृशान्यपि ।
142350 कंचित्कालं सुसदृशान्यन्यान्येव च कानिचित् ॥ ४१ ॥
142351
142352 तेषु कानिचिदेकत्रैव चिति
142353 सर्वेषामध्यासादपृथक्सत्त्वेनान्योन्यात्मकत्वात्सदृशान्यन्यादृशान्यपि ।
142354 एवं सदृशान्यपि कंचित्कालं सुसदृशानि । कानिचिदन्यान्यत्यन्तविसदृशान्येव
142355 । मायाया अघटितघटनापटीयस्त्वादिति भावः ॥ ४१ ॥
142356
142357 फलानि तान्यनन्तानि परमार्थमहातरोः ।
142358 अनन्यान्येव चान्यानि तन्मयान्येव वै ततः ॥ ४२ ॥
142359
142360 वृक्षफलवद्वा तत्र भेदाभेदकल्पनेत्याह - फलानीति ॥ ४२ ॥
142361
142362 कानिचित्स्वल्पकल्पानि दीर्घकल्पानि कानिचित् ।
142363 अन्यान्यनियतं भूरि नियतं भूरि कानिचित् ॥ ४३ ॥
142364
142365 अनियतं देशकालवस्तुस्वभावनियमरहितमेव भूरि वहूनि । कानिचिन्नियतं
142366 तद्विपरीतमित्यर्थः ॥ ४३ ॥
142367
142368 अन्यान्यज्ञातकालानि यदृच्छावशतः स्वयम् ।
142369 जायमानानि पुष्टानि सुस्थिराणि स्थितानि च ॥ ४४ ॥
142370
142371 सूर्याद्यभावादज्ञतकालानि ॥ ४४ ॥
142372
142373 तानि शून्यत्वजालानि परमाकाशकोशके ।
142374 अपरिज्ञातकालानि रूढान्यज्ञातदोषके ॥ ४५ ॥
142375
142376 तानि किं सत्यानि नेत्याह - तानीति । कदाप्रभृति तर्हि रूढानि तत्राह -

142377 अपरिज्ञातेति | अनादीनीत्यर्थः | अज्ञातमज्ञानं तदेव दोषो यस्मिंस्तथाविधे प्रतीचि
142378 रूढानि || ४५ ||
142379
142380 अब्ध्यर्काकाशमेवादि शतैरावलितान्यलम् |
142381 चिच्चमत्कारखे स्वप्नजालान्याभान्ति चाविलम् || ४६ ||
142382
142383 चिच्चमत्काररूपे खे चिदाकाशे | आविलं रजस्तमःकलुषितं यथा स्यात्तथा || ४६ ||
142384
142385 अनुभूतेर्भ्रमात्मत्वात्कारणानामभावतः |
142386 पृथ्व्यादीनामहेतूनामत्यन्तं सन्त्यसन्ति च || ४७ ||
142387
142388 अहेतूनां पृथ्व्यादीनामनुभूतेर्भ्रमात्मत्वात्तानि
142389 जगन्त्यत्यन्तमधिष्ठानात्मना सन्ति स्वरूपेण त्वसन्ति च || ४७ ||
142390
142391 मृगतृष्णाम्बुभरवद्द्विचन्द्रव्योमवर्णवत् |
142392 संपन्नानि न सत्यानि सत्यान्यप्यनुभूतितः || ४८ ||
142393
142394 चित्संकल्पनभस्येव भासमानानि भूरिशः |
142395 वासनावातनुन्नानि विलुठन्त्यात्मचेष्टितैः || ४९ ||
142396
142397 अतश्च तथेत्याह - चित्संकल्पेति || ४९ ||
142398
142399 सुरासुरादिमशका बहुशोदुम्बरद्रुमे [बहुशोदुम्बर इत्यार्षः संधिः |
142400] |
142401 फलानि रसपूर्णानि घूर्णमानानि मारुतैः || ५० ||
142402
142403 ब्रह्मोदुम्बरद्रुमे सुरासुरोरगनरादयो मशकाः | ब्रह्माण्डानि तु
142404 भोगवैचित्र्यरसपूर्णानि फलानि || ५० ||
142405
142406 अभिजातस्वभावस्य सर्गारम्भकरस्य च |
142407 शुद्धचित्तत्त्वबालस्य संकल्पनगराणि खे || ५१ ||
142408
142409 अथवा जगन्ति शुद्धस्य केवलस्य चित्तत्त्वलक्षणबालस्य संकल्पनगराणि || ५१ ||
142410
142411 त्वमहंन् स इदं चेति धिया बलदृढान्यलम् |
142412 संपन्नान्यर्कदीप्त्येव पङ्कक्रीडनकानि च || ५२ ||
142413
142414 संकल्पनगरत्वे दार्ढ्ये को हेतुस्तमाह - त्वमिति | अहंताद्यभिमानधिया बलेन
142415 अलमत्यन्तं दृढानि संपन्नानि | पङ्कमयानि क्रीडनकानीव | चकारो हिमेन
142416 घृतकरकादीनीवेति दृष्टान्तान्तराभ्यूहनार्थः || ५२ ||
142417
142418 वृत्तानि रसशालिन्या नियत्या नित्यतृप्तया |
142419 वनान्युग्रफलानीव वसन्तरसलेखया || ५३ ||
142420
142421 नित्यमभीक्ष्णं तृप्तया तृप्तिमत्या रसो रागो द्रवत्वं च तच्छालिन्या
142422 कर्मफलावश्यंभावनियत्या वृत्तानि निष्पन्नशाखोपशाखानि || ५३ ||
142423
142424 महाकर्तृण्यकर्तृणि न कृतान्येव खानि वा |
142425 स्वयंन् संपन्नरूपाणि चिद्व्योम्न्येव कृतानि वा || ५४ ||
142426
142427 सृष्टिश्रुतिदृशा महद्ब्रह्मैव कर्तृयेषां तानि | अपूर्वमनपरं
142428 इत्यादिश्रुतिदृशा तु अकर्तृणि अकर्तृकाणि || ५४ ||

142429
142430 परमार्थमयान्येव तदन्यद्वोदितान्यपि ।
142431 अलब्धान्येव लब्धानि सदाऽसन्त्येव सन्ति च ॥ ५५ ॥
142432
142433 तदन्यद्वा तदन्यदिव । मणीवोष्ट्रस्येतिवदिवार्थे वा शब्दः । सदा असन्त्येवेति च्छेदः
142434 ॥ ५५ ॥
142435
142436 चतुर्दशदशैकादिविधभूतगणानि च ।
142437 पुनस्तान्येव तान्यन्तरन्यान्यन्यान्यथो बहिः ॥ ५६ ॥
142438
142439 भुवनसंख्यया चतुर्दश देवयोनिमात्रसंख्यया दशविधाः
142440 मनुष्याद्य्कैकजात्या एकविधा आदिपदाद्यथासंभवं द्व्यादिनियतविधा भूतगणा
142441 येषु ॥ ५६ ॥
142442
142443 नरकस्वर्गपातालबन्धुमित्रमयान्यपि ।
142444 महारम्भमयान्येव शून्यानि परमार्थतः ॥ ५७ ॥
142445
142446 क्षीराम्बुधेर्जलानीव स्नेहसाराणि सर्वतः ।
142447 तरङ्गभङ्गुराण्यन्तर्बहिश्चावृत्तिमन्ति च ॥ ५८ ॥
142448
142449 स्नेहो घृतं प्रीत्यतिशयश्च तत्साराणि आवृत्तिः परिवृत्तिस्तद्वन्ति च ॥ ५८ ॥
142450
142451 आभासमात्ररूपाणि तेजस्यात्मविवस्वतः ।
142452 जातानीव स्वतस्तानि स्पन्दनानि नभस्वतः ॥ ५९ ॥
142453
142454 स्वतो जातानि नभस्वतो वायोः स्पन्दनानीव ॥ ५९ ॥
142455
142456 वृक्षरूपाणि पत्राणां बुद्ध्यहंकारचेतसाम् ।
142457 असतामप्यसन्त्येव स्वप्ने न्यस्तनृणामिव ॥ ६० ॥
142458
142459 बुद्ध्यहंकारचित्तरूपाणां पत्राणामाश्रयभूतवृक्षरूपाणि । असतां
142460 स्वातिरिक्तद्रष्टॄणामापि साधारणायमानानि असन्त्येव यथा स्वप्ने
142461 नितरामस्तानामसतां स्वातिरिक्तनृणां दृश्यानीत्यर्थः ॥ ६० ॥
142462
142463 पुराणवेदसिद्धान्तकल्पनातल्पपालिषु ।
142464 घनिनिद्राणि सुप्तानि बिभ्रन्ति शवतामिव ॥ ६१ ॥
142465
142466 पुराणादिप्रसिद्धव्रतदानयज्ञादिफलावश्यंभावकल्पनालक्षणेषु तल्पवृत्तिषु
142467 स्वप्नेषु दृढविश्वासघननिद्राणि आत्मस्वरूपस्यात्यन्तमप्रबोधाच्छवतामिव
142468 बिभ्रन्ति । अभ्यस्ताच्छतुर्नुम्छान्दसः ॥ ६१ ॥
142469
142470 परमार्थमहारण्ये चिद्गन्धर्वकृतानि वै ।
142471 सूर्यदीपकदीप्तानि गृहाणि गहनात्मनि ॥ ६२ ॥
142472
142473 परमार्थो ब्रह्म तल्लक्षणे महारण्ये मायोपहितचिद्गन्धर्वेण कृतानि
142474 सूर्यलक्षणैर्दीपकैर्दीप्तानि गृहाणीत्युत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥
142475
142476 प्रजायमानानि नभस्यनन्ते विशीर्यमाणानि च निर्निमित्तम् ।
142477 तदा त्वहं वै तिमिराक्षदृष्टकेशोण्ड्रकानीव जगन्त्यपश्यम् ॥ ६३ ॥
142478
142479 हे राम अहं तदा तस्मिन्समाधिकाले अनन्ते चिन्नभसि निर्निमित्तं प्रजायमानानि
142480 निर्निमित्तं च विशीर्यमाणानि तिमिराक्षदृष्टकेशोण्ड्रकानीव भ्रान्तिमात्रसिद्धानि

142481 जगन्ति अपश्यम् दृष्टवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥
142482
142483 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे पा०
142484 जगज्जालवर्णनं नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥
142485
142486 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
142487 जगज्जालवर्णनंन् नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥
142488
142489 षष्टितमः सर्गः ६०
142490
142491 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
142492
142493 ततोऽहमभितो भ्रान्तस्तादृशं प्रविचारयन् ।
142494 बहुकालमसंरुद्धसंविदाकाशतां गतः ॥ १ ॥
142495
142496 समाधौ शब्दकारिण्याः स्त्रियो दर्शनमीर्यते ।
142497 तामनादृत्य भूयोऽपि विचित्रजगदीक्षणम् ॥
142498
142499 तादृशं प्रागुक्तप्रकारं शब्दकारणं प्रविचारयन्नन्विष्यन् ।
142500 असंरुद्धसंविदाकाशतामपरिच्छिन्नचिदाकाशताम् ॥ १ ॥
142501
142502 शब्दं पश्चात्तमश्रौषमहं वीणास्वनोपमम् ।
142503 क्रमात्स्फुटपदं जातं तत आर्यात्वमागतम् ॥ २ ॥
142504
142505 आर्यात्वं आर्याख्यच्छन्दोलक्षणलक्षितत्वम् । यथाहुः यस्याः प्रथमे पादे
142506 द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥ इति ॥ २
142507 । ।
142508
142509 शब्ददेशपतद्दृष्टिर्दृष्टवान्वनितामहम् ।
142510 पार्श्वे कनकनिष्पन्दप्रभया भासिताम्बराम् ॥ ३ ॥
142511
142512 शब्दस्य प्रभवप्रदेशे पतन्ती दृष्टिर्योगदृष्टिर्यस्य तथाविधः सन् वनितां
142513 स्त्रियम् । पार्श्वे इति पूर्वोत्तरान्वयि ॥ ३ ॥
142514
142515 आलोलमाल्यवसनामलकाकुललोचनाम् ।
142516 लोलद्धम्मिल्लवलनामन्यां श्रियमिवागताम् ॥ ४ ॥
142517
142518 तामेव वर्णयति - आलोलेत्यादिना । लोलत् चञ्चलं धम्मिल्लवलनं केशबन्धनं
142519 यस्याः ॥ ४ ॥
142520
142521 कान्तकाञ्चनगौराङ्गीं मार्गस्थनवयौवनाम् ।
142522 वनदेवीमिवामोदिसर्वावयवसुन्दरीम् ॥ ५ ॥
142523
142524 मर्गस्थमिव गच्छत् नवयौवनं यस्याः ॥ ५ ॥
142525
142526 सा पूर्णचन्द्रवदना पुष्पप्रकारहासिनी ।
142527 यौवनोद्दामवदना पक्ष्मलक्षणशालिनी ॥ ६ ॥
142528
142529 आकाशकोशसदना शशाङ्ककरसुन्दरी ।
142530 मुक्ताकलापरचना कानता मदनुसारिणी ॥ ७ ॥
142531
142532 आकाशकोशः प्राग्वर्णितभूताकाशः सदनं यस्याः । मामनुसरति तच्छीला ॥ ७ ॥

स्वरेण मधुरेणैवमार्यामार्यविलासिनी ।
पपाठाकठिनं वामा मत्पार्श्वे मृदुहासिनी ॥ ८ ॥

सा वामा मत्पार्श्वे अकठिनं मृदु यथा स्यात्तथा मधुरेण स्वरेण एवं
वक्ष्यमाणरूपामार्यां पपाठ ॥ ८ ॥

असदुचितरिक्तचेतनसंसृतिसरिति प्रमुह्यमानानाम् ।
अवलम्बनतटविटपिनमभिमौमि भवन्तमेव मुने ॥ ९ ॥

तामेवार्यामुदाहरति - असदिति । हे मुने अहं असतां खलानामुचितै
रागद्वेषकामलोभमोहादिदोषैः रिक्ता विरहिता चेतना चेतो यस्य तथाविधम् । तथा
संसृतिलक्षणायां सरिति प्रमुह्यमाणानामवलम्बनभूतं तटविटपिनं
तीरवृक्षभूतं भवन्तमेव अभितो नौमि प्रशंसामि नान्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्याकर्ण्याहमालोक्य तां चारुवदनस्वनाम् ।
ललनेयंन् किमनयेत्यनादृत्यैव तां गतः ॥ १० ॥

तच्छ्रुत्वा त्वं किमकार्षीस्तत्राह - इतीति ॥ १० ॥

ततो जगद्वृन्दमयीं मायां संप्रेक्ष्य विस्मितः ।
अनादृत्यैव तां व्योम्नि विहर्तुमहमुद्यतः ॥ ११ ॥

तदुत्तरार्धोक्तं स्फुटयति - तत इति ॥ ११ ॥

ततस्तां तत्कृतां चिन्तामलमुत्सृज्य खे स्थिताम् ।
जगन्मायांन् कलयितुं व्योमात्माहं प्रवृत्तवान् ॥ १२ ॥

अनादृत्येति पदं विहर्तुमिति पदं च व्याचष्टे - तत । खे शून्यस्वभावे स्थिताम्
। व्योमात्मा चिदाकाशरूपः ॥ १२ ॥

यावत्तानि तथोग्राणि जगन्ति सकलानि खम् ।
शून्यमेव यथा स्वप्ने संकल्पे कथने तथा ॥ १३ ॥

खे स्थितामित्येतदुपपादयति - यावदिति । यस्मादित्यर्थे यावच्छब्दः । संकल्पे
मनोराज्ये । कथने कथार्थप्रकाशने । चार्थे तथाशब्दः ॥ १३ ॥

न पश्यन्ति न शृण्वन्ति कदाचित्कानिचित्क्वचित् ।
तानि कल्पमहाकल्पमहाजन्मैकतान्यथ ॥ १४ ॥

शून्यरूपत्वादेव तानि जगन्ति कानिचित् क्वचिदपि परमार्थतः किंचिदपि न पश्यन्ति न
शृण्वन्ति । अत एव कल्पेषु महाकल्पेषु महाजन्मसु सर्गेषु च समता ऐकरूप्यमेव
येषां तानि । बहुव्रीहौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य इति टापो ह्रस्वे नपुंसकस्य झलचः इति
नुमि पुनर्दीर्घः । परस्परोत्पत्तिसमारम्भानिव परस्परप्रलयसमारम्भानपि तानि
न पश्यन्तीत्येतदपि प्रलयसंरम्भवर्णनपुरःसरं दर्शयितुमारभते -
अथेत्यादिना ॥ १४ ॥

प्रमत्तपुष्करावर्तानुन्मत्तोत्पातमारुतान् ।
स्फुटिताद्रीन्दृढाकारघटितब्रह्ममण्डपान् ॥ १५ ॥

सर्वेषां द्वितीयाबहुवचनान्तानां पञ्चमश्लोकस्थे [पञ्चमेति इतः पञ्चमो
विंशः श्लोको ज्ञेयः ।] कल्पान्तान्नविचेतन्तीत्यत्रान्वयः ॥ १५ ॥

ज्वलत्कल्पाग्निविस्फोटचटदैडविडास्पदान् ।
प्रतपद्द्वादशाकारकन्दुमार्तण्डमण्डलान् ॥ १६ ॥

कल्पाग्निविस्फोटैश्चटन्ति ध्वनन्ति ऐडबिडास्पदानि कुबेरभवनानि येषु । प्रतपन्ति
द्वादशाकारकन्दुकवद्दिवि भ्रमन्ति मार्तण्डमण्डलानि येषु ॥ १६ ॥

लुठत्सुरपुरव्रातवितताक्रन्दघर्घरान् ।
रणसर्वाद्रिकटकश्रेणीनिगिरणोद्भटान् ॥ १७ ॥

रणतां सर्वाद्रिनितम्बश्रेणीनां निगिरणे उद्भटान् ॥ १७ ॥

कल्पाग्निज्वलनोल्लासपठत्पटपटारवान् ।
आत्मभ्रंशबृहत्क्षोभक्षुब्धाम्बरमहार्णवान् ॥ १८ ॥

कल्पाग्नीनां यानि ज्वलनानि तेषां ये उल्लासास्तैस्तत्प्रयुक्तवंशादिग्रन्थिविस्फोटनैः
पठन्तो व्यक्तमुच्चरन्तः पटपटारवा येषु ।
आत्मस्वभावभ्रंशप्रयुक्तबृहत्क्षोभादिवदेव यादोगणक्षोभैः क्षुब्धाः
अम्बरमहार्णवा येषु ॥ १८ ॥

देवासुरनरागारघर्घराक्रन्दकर्कशान् ।
सप्तार्णवमहापूरपूरितार्केन्दुमण्डलान् ॥ १९ ॥

द्युलोकपर्यन्तं सप्तार्णवाभिवृद्ध्या सप्तार्णवमहापूरैः
पूरितान्यर्केन्दुमण्डलानि येषु ॥ १९ ॥

न विचेतन्ति कल्पान्तान्सर्वाण्येवं परस्परम् ।
एकमन्दिरसंसुप्ताः स्वप्ने रणरयानिव ॥ २० ॥

ईदृशानपि तत्तदन्तःप्रवृत्तान्कल्पान्तान् सर्वाण्येव जगन्ति परस्परं न विचेतन्ति ॥
२० ॥

तत्र रुद्रसहस्राणि ब्रह्मकोटिशतानि च ।
दृष्टानि विष्णुलक्षाणि कल्पवृन्दान्यलं मया ॥ २१ ॥

एवं जगतां प्रासङ्गिकीं परस्परं शून्यरूपतामुपपाद्य प्रस्तुतमेवाह -
तत्रेत्यादिना । तत्र तेषु जगत्सु मया दृष्टानि ॥ २१ ॥

तत्र क्वचिदनादित्ये निरहोरात्रभूतले ।
आकल्पयुगवर्षान्ते जगत्यूहैः क्षयोदयः ॥ २२ ॥

तत्र तस्मिन्वर्णितबहुप्रकारे जगति क्वचिच्चिद्वस्तुनि ऊहैर्वितर्कैरेव क्षय उदयश्च
दृष्ट इत्यनुषज्यते ॥ २२ ॥

चिति सर्वं चितः सर्वं चित्सर्वं सर्वतश्च चित् ।
चित्सत्सर्वात्मिकेत्येतद्दृष्टं तत्र मयाखिलम् ॥ २३ ॥

अस्तु ऊहैरेव क्षयोदयः किं ततस्तत्राह - चितीति । ततः प्रागुक्तं
पाषाणाख्यायिकाहृदयं चिति सर्वमित्यादिरूपं मया अन्वयव्यतिरेकाभ्यांन्
परीक्ष्य दृष्टमित्यर्थः ॥ २३ ॥

त्वं किंचिदिति चेद्वक्षि तत्र किं चिदिवाङ्ग चित् ।

सा हि शून्यतमा व्योम्नो न च नाम न किंचन ॥ २४ ॥

कीदृशेन ऊहेन चिति कीदृश उदयः कीदृशो वा क्षयस्तानुदाहरति - त्वमिति । हे
राम त्वं घटः पटः कुड्यमिति वा यदेव किंचिदिति रूपं संकल्प्य नाम्ना वक्षि
तत्र तस्यां दशायां चित् त्वद्विवक्षितं तत्तत्किंचित्तद्वत् तत्तन्नामरूपात्मनेव
भवति स उदयः । सैव व्योम्नोऽपि शून्यतमाविवक्षिता सती न किंचन नाम भवति न
किंचन रूपमिति स तत्क्षय इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तदाकाशमिदं भाति जगदित्यभिशब्दितम् ।
तेनैव शब्दनभसा सर्वं हि परमं नभः ॥ २५ ॥

किं च जगदिति नामरूपकल्पनया तच्छून्यात्मकमाकाशमेव भाति । आकाशस्यैव
वाय्वादिक्रमेण जगदाकारपरिणामश्रुतेः । तच्चाकाशं
शब्दतन्मात्ररूपत्वात्सर्ववस्तुनो नामसामान्यमपि भवति । तेनैव तत्त्वमसि अहं
ब्रह्मास्मि नेह नानास्ति किंचन इत्यादिशब्दात्मना परिणतेन नभसा सर्वं
जगत्परमं चिन्नभ एव भवति । स एवास्यात्यन्तिकः क्षय इत्यर्थः ॥ २५ ॥

दृश्यदृष्टिरियं भ्रान्तिराकाशतरुमञ्जरी ।
चिद्व्योमाङ्ग कमेवेति तत्राहमनुभूतवान् ॥ २६ ॥

एवं विमर्शे स्वस्य यादृशोऽनुभवोऽभूत्तमाह - दृश्येति । हे अङ्ग
परिशिष्टं यच्चिद्व्योम तत् कं सुखमेव
निरतिशयानन्दैकरसमेवेत्यनुभूतवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

बुद्ध्याकाशैकरूपेण व्यापिना बोधरूपिणा ।
तत्रानन्तेन [अत्र अनन्तेन नसङ्कल्पः इति पदविश्लेषष्टीकाकारैः कृतः
स च सुधीभिर्विमर्शनीयः ।] संकल्पमनुभूतमिदं मया ॥ २७ ॥

बुद्धिश्चरमसाक्षात्कारवृत्तिस्तद्रूपो य आकाशस्तत्राविर्भावात्तदेकरूपेण
व्यापिना पूर्णनाऽनन्तेन त्रिविधपरिच्छेदरहितेन मया तत्र तस्मिन्समाधौ
नसंकल्पं [अत्र अनन्तेन नसङ्कल्पः इति पदविश्लेषष्टीकाकारैः कृतः स च
सुधीभिर्विमर्शनीयः ।] निःसंकल्पमिदं वक्ष्यमाणमनुभूतम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मव्योम जगज्जालं ब्रह्मव्योम दिशो दश ।
ब्रह्मव्योम कलाकालदेशद्रव्यक्रियादिकम् ॥ २८ ॥

जगज्जालं ब्रह्माण्डसमूहास्तदन्तर्गता दशदिशस्तदन्तर्गतं
कलाकालदेशादिकं च सर्वं ब्रह्मव्योमैव तथा स्थितं दृष्टमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तत्राहमिव संसारशते भाते मुनीश्वराः ।
दृष्टा वसिष्ठनामानो ब्रह्मपुत्राः सदुत्तमाः ॥ २९ ॥

तत्र वक्ष्यमाणभेदोदयेन भाते संसारशते अहमिव मत्समानरूपा मुनीश्वराः
॥ २९ ॥

ब्रह्मन्द्वासप्ततिस्त्रेताः सर्वा एव सराघवाः ।
तत्र दृष्टं कृतशतं द्वापराणां शतं तथा ॥ ३० ॥

द्वासप्ततिसंख्याकाः सराघवा रामावतारसहितास्त्रेतायुगभेदा दृष्टा
इत्यनुकृष्यते ॥ ३० ॥

भेदोदयेन वै दृष्टास्तास्ताः सर्गदशास्तथा ।

142689 बोधेन चेत्तदत्यच्छमेकं ब्रह्म नभस्ततम् ॥ ३१ ॥
142690

142691 भेदोदयेन भेदवासनोद्बोधेन। बोधेन तत्त्वदृशा तु एतत्सर्वं ब्रह्म नभ एव
142692 दृष्टमित्यर्थः ॥ ३१ ॥
142693

142694 नेदं ब्रह्मणि नामास्ति जगद्ब्रह्मण्यथ त्विदम्।
142695 ब्रह्मैवाजमनाद्यन्तं तत्सर्वं तत्पदादिकम् ॥ ३२ ॥
142696

142697 तथा च ब्रह्मणः सप्रपञ्चता निष्प्रपञ्चता च दृष्टिभेदेनाविरुद्धेत्याह -
142698 नेदमिति। अथ त्विदमस्तीति शेषः। पद्यते ज्ञानेन प्राप्यत इति पदं तदात्मकम् ॥ ३२ ॥
142699

142700 पाषाणमौनप्रतिमं नकिंचिदभिशब्दितम्।
142701 यत्तत्किंचिदिति द्योतरूपं ब्रह्म जगत्स्मृतम् ॥ ३३ ॥
142702

142703 न किंचिदभिशब्दितं सर्वनामरूपशून्यम्। द्योतरूपं ज्योतीरूपम्। तदेव
142704 जगद्रूपेण स्मृतमित्यर्थः ॥ ३३ ॥
142705

142706 विभात्यचेत्यंन् चिद्व्योम्नि स्वसत्तैव जगत्तया।
142707 निराकारे निराकारा स्वप्नानुभवसंनिभा ॥ ३४ ॥
142708

142709 अचेत्यंन् चेत्यंन् विनापि चितः स्वसत्तैव चेत्यजगत्तया विभाति ॥ ३४ ॥
142710

142711 अनन्यमात्मनो ब्रह्म सर्वं भामात्ररूपकम्।
142712 प्रकाशनमिवालोकः करोति न करोति च ॥ ३५ ॥
142713

142714 विभातीत्येतत्प्रत्यगभेदप्रदर्शनेनोपपादयन्स्वयंज्योतिष्ट्वं दर्शयति -
142715 अनन्यमिति। अनन्यं अनन्यत्। अद्डादेशाकरणं छान्दसम्। भामात्ररूपकं ब्रह्म
142716 सर्वं करोति न करोति च। यथा आलोकः प्रकाशनं करोति
142717 स्वातिरिक्तप्रकाशनाप्रसिद्धेर्न करोति च तद्वत् ॥ ३५ ॥
142718

142719 तेषु नामानुभूयन्ते जगल्लक्षेषु तत्र वै।
142720 उष्णानि चन्द्रबिम्बानि सूर्याः शीतलमूर्तयः ॥ ३६ ॥
142721

142722 ननु यदि चिदेव जगत्तर्हि चन्द्रः शीत एव सूर्य उष्ण एवेति व्यवस्थिता
142723 नियतिर्विपर्यस्येतेति चेदिष्टापत्तिः ब्रह्माण्डभेदे वैपरीत्यस्यापि दर्शनादित्याह -
142724 तेष्वित्यादिना ॥ ३६ ॥
142725

142726 प्रजास्तमसि पश्यन्ति पश्यन्त्येव न तेजसि।
142727 उलूकस्य समाचारास्तस्यैव सदृशस्वराः ॥ ३७ ॥
142728

142729 उलूकस्य दिवान्धस्य। उलूकेन सम आचारो दर्शनादिव्यवहारो यासाम्।
142730 समशब्दार्थस्य नित्यं प्रतियोगिसापेक्षत्वेन सामर्थ्याविघातात्समासः। तस्यैव
142731 तेनैव ॥ ३७ ॥
142732

142733 इतः शेभेन नश्यन्ति यान्ति पापैस्तथा दिवम्।
142734 विषाशनेन जीवन्ति म्रियन्तेऽमृतभोजनैः ॥ ३८ ॥
142735

142736 इत इति। मनःकल्पनाया निरङ्कुशत्वादियमुक्तिर्न तु वस्तुतः।
142737 वेदाप्रामाण्यापादकत्वादिति बोध्यम् ॥ ३८ ॥
142738

142739 यद्यथा बुध्यते बोधे यथोदेत्यथवा स्वतः।
142740 तथाशु स्फुटतामेति सद्वासद्वा तदेव तत् ॥ ३९ ॥

142741
142742 तत्कुतस्तत्राह - यदिति | चिराभ्यासदृढीकृते बोधे यद्वस्तु हिताहितसाधनत्वेन
142743 यथा बुध्यते तथैव भोजकादृष्टवशादुदेति | यथोदेति तथैव भोगकालेऽपि
142744 स्फुटतामेति | अन्यत्र सद्वा असद्वास्तु न विशेषः | यतस्तद्ब्रह्मैव
142745 तद्वासनाकर्मानुसारेण विवर्तत इत्यर्थः || ३९ ||
142746
142747 विटपाकारमूलौघदर्शनाद्वज्रशोभिभिः |
142748 घूर्णते पत्रपुष्पाभैः पादपैर्व्योम्नि काननम् || ४० ||
142749
142750 एतद्ब्रह्माण्डप्रसिद्धकाननविपरीतपत्रपुष्पसंस्थानार्थक्रियासंपन्नं
142751 ब्रह्माण्डान्तरे प्रसिद्धमित्याह - विप्तपेति | विटपाः शाखास्तदाकाराणां
142752 मूलौघानां दर्शनाद्वज्रमणिवद्दृढैः शोभावद्भिः पत्रपुष्पैराभान्तीति
142753 पत्रपुष्पाभैः पादपैरुपलक्षितं घूर्णते इत्यर्थः || ४० ||
142754
142755 सिकताः पीडिताः सत्यः स्रवन्ति स्नेहजं रसम् |
142756 शिलाफलककेभ्यश्च जायन्ते कमलान्यलम् || ४१ ||
142757
142758 एवमसंभावितसहस्रमप्यन्यत्र संभावनीय-मित्याह - सिकता इति |
142759 पीडितास्तिलयन्त्रनिष्पीडिताः | स्नेहजं रसं तैलं स्रवन्ति || ४१ ||
142760
142761 दारुण्यश्मनि भित्तौ च चञ्चलाः शालभञ्जिकाः |
142762 देवाङ्गनाभिः सहितं गायन्ति कथयन्ति च || ४२ ||
142763
142764 मेघान्परिदधत्युच्चैर्भूतान्युच्चैः पटानिव |
142765 प्रतिवर्षं विजातीयान्युत्पद्यन्ते फलान्यगे || ४३ ||
142766
142767 भूतानि प्राणिनः पटानिव मेघान्परिदधति परिधानं कुर्वन्ति | अगे वृक्षे || ४३ ||
142768
142769 संनिवेशैर्न नियतैरङ्गानां विविधाङ्गकैः |
142770 शिरोभिः सर्वभूतानि परिक्रामन्ति भूमिगैः || ४४ ||
142771
142772 शास्त्रवेदविहीनानि निर्धर्माण्येव कानिचित् |
142773 यत्किंचनैककारीणि तिर्यग्वन्ति जगन्त्यधः || ४५ ||
142774
142775 तिर्यग्वन्तिपश्वादिमात्रपूर्णानि | अधः भूम्याद्यधोलोकेषु || ४५ ||
142776
142777 कामसंवित्तिहीनानि निःस्त्रीजातानि कानिचित् |
142778 भूतैः संशुष्कहृदयैर्व्याप्तान्यश्ममयैरिव || ४६ ||
142779
142780 यतः कामसंवित्त्या हीनान्यत एव निस्त्रीजातानि || ४६ ||
142781
142782 पवनाशनभूतानि समरत्नाश्मकानि च |
142783 अजातार्थान्यलुब्धानि निगर्वाणीव कानि च || ४७ ||
142784
142785 पवनाशनाः सर्वा एव भूतानि प्राणिनो यत्र | समानि रत्नान्यश्मकानि च यत्र |
142786 अजातार्थान्यसंजातधनानि | धनादिव्यवहारशून्यानीति यावत् | अत एवालुब्धानि |
142787 निगर्वाणि निरहंकाराणीव | कानि च कानिचित् || ४७ ||
142788
142789 क्वचित्प्रत्येकमात्मानं पश्यत्याप्नोति नेतरत् |
142790 बहुभूतकमप्यस्ति जगदित्येकभूतकम् || ४८ ||
142791
142792 क्वचिद्व्यष्ट्यहंभावभेदं विना विराडहंभावेनैकात्म्येनैव

142793 सर्वदेहभेदव्यवहारमाह - क्वचिदिति | इतरदात्मान्तरं नाप्नोति | तत्रापि
142794 चतुर्विधभूतभेदैर्बहुभूतकं स्वेदजाद्येकैकभूतपूर्णं चास्तीत्यर्थः || ४८ ||
142795

142796 नखकेशादिके यद्वत्तद्वदन्यत्र संस्थितः |
142797 आत्मवत्सर्वभूतानामेकीभूतात्मभावना || ४९ ||
142798

142799 तत्र देहभेदेष्वेकीभूतात्मभावना कीदृशी तां दर्शयति - नखेति |
142800 यद्वन्नखकेशादिके छिद्यमाने जायमाने चात्मनः स्वच्छेदनजन्मादि
142801 पश्यतीत्यन्यत्र संस्थित इव भवति | तत्सौन्दर्यादिसुखभोगे त्वेकीभूतात्मभावना
142802 अस्य दृश्यते तद्वदित्यर्थः | अत एवाह श्रुतिः नह वै देवान्पापं गच्छति
142803 पुण्यमेवानु गच्छति इति || ४९ ||
142804

142805 अनन्तापारपर्यन्तं शून्यमेव बहु क्वचित् |
142806 यत्नतः संविदाप्नोति तस्यान्ते न जगत्पुनः || ५० ||
142807

142808 क्वचित्तु सर्गभेदवासनानुद्भवादव्याकृताकाशमात्रतया विभाव्यत इत्याह -
142809 अनन्तेति | तर्हि कथं सर्वत्र सर्वात्मकं तदित्युक्तं तत्राह - यत्नत इति |
142810 तिरोभावावस्थादृष्टिं तिरोभाव्यसंस्कारविषयाविर्भावनयत्नतस्तस्य
142811 शून्यस्यान्तेन तिरस्करणेन पुनर्जगदाप्नोति पश्यति || ५० ||
142812

142813 अत्यन्ताबुद्धबुद्धानि मोक्षशब्दार्थदृष्टिषु |
142814 दारुयन्त्रमयाशेषभूतौघानीव कानिचित् || ५१ ||
142815

142816 मोक्षशब्दार्थो निर्विशेषब्रह्मभावस्तद्दृष्टिषु अत्यन्ताबुद्धान्यलीकानि
142817 तद्वद्बुद्धानि | चित्पृथक्कारबुद्धौ तु दारुयन्त्रमयानि
142818 हस्त्यश्वादिरूपाण्यशेषाणि भूतौघानीव चेतनतया दृष्टानि || ५१ ||
142819

142820 ऋक्षचक्रविहीनानि निष्कालकलनानि च |
142821 मूकसंकेतसाराणि भूतजालानि कानिचित् || ५२ ||
142822

142823 ऋक्षचक्रैर्ज्योतिश्चक्रैर्विहीनान्यत एव निष्कालकलनानि कानिचित् |
142824 शब्दाभावाच्छ्रोत्राभावाद्वा मूकानां
142825 हस्तपादाद्यभिनयसंकेतसाध्यव्यवहारत्वात्तत्साराणि कानिचिदिति विभज्यान्वयः |
142826 एवमग्रेऽपि यथायोगं बोध्यम् || ५२ ||
142827

142828 कानिचिद्वर्जितान्येव नेत्रशब्दार्थसंविदा |
142829 व्यर्थदीप्तात्मतेजांसि भूतानीत्येकचिन्तया || ५३ ||
142830

142831 नेत्रशब्देन तदर्थेन नेत्रेण तज्जन्यसंविदा रूपादिदर्शनेन च वर्जितान्येव | अत एव
142832 व्यर्थदीप्तात्मकानि सूर्यादितजांसि येषु | इति इयं जगत्स्थितिः एकचिन्तया
142833 एकाग्रचित्तयोगिमनःकल्पनया मयोक्तेत्यर्थः || ५३ ||
142834

142835 प्राणसंविद्विहीनानि व्यर्थामोदानि कानिचित् |
142836 मूकानि शब्दवैयर्थ्याच्छ्रुतिहीनानि कानिचित् || ५४ ||
142837

142838 प्राणो घ्राणेन्द्रियं तज्जन्यगन्धं संविच्च ताभ्यां विहीनानीत्यादि पूर्ववत् || ५४ ||
142839

142840 वाक्यसंविद्विहीनत्वान्मूकान्यन्यानि कानिचित् |
142841 स्पर्शसंविद्विहीनत्वादश्माङ्गानीव कानिचित् || ५५ ||
142842

142843 अश्माङ्गानीव त्वगिन्द्रियरहितानि || ५५ ||
142844

142845 संविन्मात्रमयान्येव दृष्टान्यपि च कानिचित् ।
142846 व्यवहारीण्यप्यग्राह्याण्येव नित्यं पिशाचवत् ॥ ५६ ॥
142847
142848 संविन्मात्रमयानि । मनोराज्यकल्पानीति यावत् । कानिचित्तु व्यवहारीण्यपि
142849 पिशाचवदनुद्भूतगुणभूतारब्धत्वदिन्द्रियैरग्राह्याण्येव ।
142850 साक्षिमात्रवेद्यानीत्यर्थः ॥ ५६ ॥
142851
142852 भूमयान्येकनिष्ठानि निष्पिण्डान्येन कानिचित् ।
142853 कानिचिद्वारिपूर्णानि वह्निपूर्णानि कानिचित् ॥ ५७ ॥
142854
142855 निष्पिण्डानि घनीभावरहितानि ॥ ५७ ॥
142856
142857 कानिचिद्वातपूर्णानि सर्वाकाराणि कानिचित् ।
142858 जगन्ति व्योमरूपाणि बत तत्र कचन्ति खे ॥ ५८ ॥
142859
142860 सर्वाकाराणि सर्वकार्यक्षमसर्ववस्तुकानि । प्राकम्यसिद्धिशालिमनः
142861 कल्पनयेदमुक्तम् । तत्र खे चिदाकाशे । बतेत्याश्चर्ये ॥ ५८ ॥
142862
142863 धरापीठैकपूर्णेषु तिष्ठन्त्यन्येषु देहिनः ।
142864 भेका इव शिलाकोशे कीटा इव धरोदरे ॥ ५९ ॥
142865
142866 भूमयान्येवेति [अत्र भूमयान्येकेति ५७ तमश्लोकमूलवदपेक्षितम् ।]
142867 यदुक्तं तत्र भूतजीवनानुपपत्तिशङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति - धरेति ॥ ५९ ॥
142868
142869 जलैकपरिपूर्णेषु तिष्ठन्त्युर्वीवनाद्रिषु ।
142870 भ्रमन्त्यन्येषु भूतानि नित्यमेवोग्रमीनवत् ॥ ६० ॥
142871
142872 एवं वार्यादिपूर्णेष्वपि जीवनोत्पत्तिर्बोध्येत्याह - जलेति । उग्रमीनो ग्राहस्तद्वत् ॥ ६०
142873 ॥
142874
142875 अन्येष्वग्न्येकपूर्णेषु जलादिरहितान्यपि ।
142876 भूतान्यग्निमयान्येव स्फुरन्त्यलमलातवत् ॥ ६१ ॥
142877
142878 अलातवत् भ्रमदुल्मुकवत् स्फुरन्ति संचलन्ति ॥ ६१ ॥
142879
142880 अन्येष्वनिलपूर्णेषु भूतान्यस्तेतराण्यपि ।
142881 वातमात्रमयाङ्गानि स्फुरन्त्यर्जुनवातवत् ॥ ६२ ॥
142882
142883 अर्जुनवातो रोगविशेषः । तद्वन्तो हि जना आकाशे भ्रमन्तीति देशविशेषे प्रसिद्धम् ॥ ६२
142884 ॥
142885
142886 अन्येषु व्योममात्रात्मदेहेषु व्योमरूपिणः ।
142887 प्राणिनः सन्ति सर्गेषु दर्शनव्यवहारिणः ॥ ६३ ॥
142888
142889 पातालपातिषु तथाम्बरमुत्पतत्सु तिष्ठत्सु विभ्रमपदेष्वथ दिङ्मुखेषु ।
142890 नानाजगत्सु किमिवास्ति मया न दृष्टं यन्नाम चिज्जलधिचञ्चलबुद्बुदेषु ॥ ६४
142891 ॥
142892
142893 तत्र चिदाकाशे अध ऊर्ध्वं परितश्च कल्पिते दिग्विभागे प्लवमानानि सर्वाणि विचित्राणि
142894 जगन्ति तदन्तर्गतवस्तूनि च मया दृष्टानीत्युपसंहरति - पातालेति ।
142895 चिज्जलधेश्चञ्चलबुद्बुदप्रायेषु नानाजगत्सु मया यन्न दृष्टं नाम तत्किमिव ।
142896 न किंचिदित्यर्थः । सर्वज्ञसाक्ष्यविषयस्याप्रसिद्धेरिति भावः ॥ ६४ ॥

142897
142898 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
142899 पाषा० जगज्जालवर्णनं नाम षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥
142900
142901 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
142902 जगज्जालवर्णनं नाम षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥
142903
142904 एकषष्टितमः सर्गः ६१
142905
142906 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
142907
142908 चिदाकाशाच्चिदाकाशे पयसीव पयोरयाः ।
142909 चित्त्वाज्जीवाः स्फुरन्त्येते एत [यत इति पाठः ।] एव मनांसि नः ॥ १ ॥
142910
142911 अज्ञातब्रह्महृदयं जगन्नाशेऽप्यनश्वरम् ।
142912 ज्ञाते तु ब्रह्मणि जगन्नासीदस्ति भविष्यति ॥
142913
142914 अनाद्यज्ञातं ब्रह्मैव
142915 स्वकूटस्थपूर्णानन्दचित्स्वभावविस्मरणाच्चलनपरिच्छेदादिस्वभावान्तरं
142916 परिकल्प्य मनःप्राणादिक्रमेण भोक्ता जीवो भोग्यं जगच्च भुत्वा सर्वत्र सर्वदा
142917 सर्वरूपेण संसरत्येवेत्यस्य यावदविद्यं संसारः शाश्वतस्वभावः । तदेव
142918 शास्त्राचार्योपदेशाज्ज्ञातं चेत्सर्वदा सर्वतः सर्वात्मना च
142919 पूर्णानन्दचिदेकरसमातं न कदापि क्वापि कश्चिदपि कस्यचिदपि संसारलेशः
142920 संभावयितुं शक्य इति नित्यमुक्तस्वभावमेव तदिति व्युत्पादयितुं वसिष्ठो
142921 भूमिकां रचयति - चिदाकाशादिति । चित्त्वादज्ञातचिदेकरसस्वभावात् । जीवाः
142922 प्राणोपाधिपरिच्छिन्नाः स्फुरन्ति अनादितादृशवासनोद्भवाद्भासन्ते । त
142923 एवोत्तरोत्तरं संकल्पविकल्पसहस्रैः संसरणबीजत्वात्स्वात्मनि
142924 करणभावमिवापद्यमानानि मनांसि इत्युच्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥
142925
142926 विशदाकाशरूपाणि तान्येव च मनांसि नः ।
142927 जगन्ति तान्यनन्तानि संपन्नान्यभितः स्वयम् ॥ २ ॥
142928
142929 तान्येव मनांसि स्वान्तर्गतभोग्यजगद्वासनानां जगदाकारेण विकासादनन्तानि
142930 जगन्ति संपन्नानीत्याह - जगन्तीति ॥ २ ॥
142931
142932 श्रीराम उवाच ।
142933
142934 सर्वभूतगणे मोक्षं महाकल्पक्षये गते ।
142935 पुनः कस्य कथं सर्गसंवित्तिरुपजायते ॥ ३ ॥
142936
142937 नन्वेवं सति ब्रह्मैव स्वाविद्यया नानाजीवभावैर्नानासंसारात्मना एकमेव
142938 संसरति एकमेव स्वविद्यया सर्वजीवसंसारभावेभ्यो मुच्यत इत्युक्तं स्यात् तथा च
142939 प्राक्तनप्राकृतप्रलयान्ते सर्वजीवसमष्ट्यात्मनो हिरण्यगर्भस्य
142940 तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तन्मूलसर्वजीवजगद्भावानां
142941 बाधावर्जनात्सर्वमुक्तिरवश्यवाच्येति मुक्तस्य ब्रह्मणः
142942 पुनरेतज्जगज्जीवपरम्परया संसारो निर्बीजः कथं संपन्न इत्याशयेन रामः
142943 शङ्कते - भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः इति श्रुतेः
142944 सर्वमुक्तेरवश्यवाच्यत्वादिति भावः ॥ ३ ॥
142945
142946 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
142947
142948 महाप्रलयपर्यन्ते क्षितिजलपवनहुताशाकाशाशेषविशेषविनाशे

142949 आब्रह्मस्थावरान्तेषु मुक्तौ परिणतेषु भूयो यथेदंन् जगदनुभूयते तथा
142950 शृणु। अव्यपदेश्यंन् यत्परमार्थघनंन् ब्रह्म चिन्मात्रमित्याचक्षते
142951 मुनयः तस्य हृदयमिदं जगत्तस्मादव्यतिरिक्तमेव स एव च
142952 देवस्तदात्मीयं हृदयं स्वभावं जगदित्यवगच्छति च विनोदेनैव न तु
142953 वास्तवेन रूपेण जगदिति किंचिदुपलभामहे विचारयन्तस्तस्मात्किमिव नश्यते
142954 किमिव जायते यथा परमकारणमविनाशि तथा तद्धृदयमविनाश्यं च।
142955 महाकल्पादयश्च तदवयवा एव अपरिज्ञानमात्रमत्र केवलं भेदायैव
142956 तदपि प्रेक्ष्यमाणं न लभ्यत एव॥ ४॥
142957
142958 प्रश्नमनूद्य तदुत्तरं गद्यपद्यैर्वक्तुं वसिष्ठः प्रतिजानीते -
142959 महाप्रलयेत्यादि - शृण्वित्यन्तेन। आकाशान्तानामशेषविशेषाणां विनाशे
142960 सति ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु जीवजगत्सु मुक्तौ परिणतेषु अव्यपदेश्यं ब्रह्म
142961 चिन्मात्रमवशिष्यत इति यद्यप्याचक्षते तथापि तस्याविशिष्टस्य ब्रह्मचिन्मात्रस्य
142962 हृदयमिदं जगत्तस्माद्ब्रह्मणोऽव्यतिरिक्तमेवेति पूरयित्वा व्याख्येयम्। अयं
142963 भावः - यद्यपि मुक्तदृष्ट्या सर्वजीवन्मुक्तिरेव न कस्यचित्किंचित्परिशिष्यते
142964 तथाप्यन्येषां प्रत्येकं तत्त्वज्ञानोदयाभावात्तद्दृशा स्वस्वाविद्या न नष्टैवेति
142965 बन्धानुभव एव। यथा चन्द्रलोकस्थानां सांप्रतं चन्द्रमण्डलं गतानां च
142966 दृष्ट्या अत्यन्तासदपि चन्द्रप्रादेशिकत्वं भूमिष्ठानां दृशा तथैवास्ते
142967 तद्वदिति। एतदेवाह - स एव देव इत्यादिना। अवगच्छति बद्धदृशा।
142968 चकारान्नावगच्छति च मुक्तदृशा। यूयं जीवन्मुक्तास्तर्हि कीदृशं
142969 जगदुपलभध्वे तत्राह - विनोदेनैवेति। विनोदेन बाधितानुवृत्तिरूपकौतुकेनैव
142970 दग्धपटवदित्यर्थः। तस्मादेवं दृष्टित्रयेऽप्यव्यतिरिक्तत्वाज्जगत्किमिव नश्यति
142971 किमिव जायते। यद्यविनाश्येव तर्हि कथं महाकल्पावान्तरकल्पादयस्तत्राह -
142972 महाकल्पादय इति। न हि शाश्वतस्य तस्यैकदेशा अशाश्वताः शक्या वक्तुम्। न वा
142973 नष्टाः कल्पभेदाः पुनः पुनरागन्तुं शक्नुवन्ति। अतः सतामेव
142974 कल्पसर्गभेदानां जपमालावयववत्परिवृत्तिरेव पुनः पुनः कालचक्रात्मनेति
142975 भावः। कथं तर्ह्यतीतानागतकल्पादिषु भेदप्रत्ययस्तत्राह -
142976 अपरिज्ञानमात्रमिति॥ ४॥
142977
142978 तस्मान्न कस्यचित्किंचित्कदाचिन्नश्यति क्वचित्।
142979 न चैव जायते ब्रह्म शान्तं दृश्यमजं स्थितम्॥ ५॥
142980
142981 गद्यप्रसाधितमर्थं पद्येनोपसंहरति - तस्मादिति॥ ५॥
142982
142983 आकाशपरमाणुसहस्रांशमात्रेऽपि या शुद्धचिन्मात्रसत्ता विद्यते॥ ६॥
142984
142985 वपुर्जगदिदं तस्या ननु नाम महाचितेः।
142986 कथं नश्यत्यनष्टायां तस्यां सा च न नश्यति॥ ७॥
142987
142988 जगतोऽविनाशित्वे युक्त्यन्तरमाह - आकाशेति। महत्त्वोत्कर्षावधावाकाशे
142989 अणुत्वोत्कर्षावधौ परमाणुसहस्रांशमात्रे च जगति ब्रह्मचित्सत्तयैव सत्तेति यदा
142990 सिद्धान्तस्तदा तद्विनाभावे कथं विनाशोपपत्तिरिति समुदायार्थः। वपुरित्यादीनि
142991 पद्यानि॥ ६॥ ७॥
142992
142993 संविदो हृदयं स्वप्ने यथा भाति जगत्तया।
142994 व्योमात्मैव तथैवादिसर्गात्प्रभृति भासते॥ ८॥
142995
142996 संविद्धृदयत्वं च संविन्मात्रसारे स्वप्नेऽपि प्रसिद्धमित्याह - संविद इति॥ ८
142997 ॥
142998
142999 चिद्व्योमावयवः सर्गः सर्गस्यैतादृशाः क्षयाः।
143000 उदयाश्चेति खं सर्वं किं नाशि किमनाशि च॥ ९॥

143001
143002 एषा हि परमार्थसंविदच्छेद्या अदाह्याऽक्लेद्याऽशोष्यता सा
143003 ह्यतद्विदामदृश्या तस्या यद्धृदयं तत्तदेव भवति यथासौ न नश्यति
143004 तदन्तर्वर्ती जगदाद्यनुभवो न जायते न नश्यत्येवेति केवलं
143005 स्मरणविस्मरणवशेन स्वभावरूपेणानुभवाननुभवौ कल्पयतीव ॥ १० ॥
143006
143007 तर्ह्यस्तु संविदोऽपि नाशस्तत्र गद्येनोत्तरमाह - एषा हीति । यथा असौ संविन्न
143008 नश्यति तथा तदन्तर्वर्ती तद्धृदयभूतो जगतस्तद्धेत्वज्ञानस्य चानुभवः
143009 प्रतिभापि न जायते न नश्यति च । यदि न नश्यत्येव तर्हि कथं सुखदुःखादीनां
143010 कादाचित्कत्वानुभवस्तत्राह - केवलमिति ॥ १० ॥
143011
143012 यद्यद्यदात्मकं तत्त्वं तद्विनाशं विनाऽक्षयि ।
143013 तस्माद्ब्रह्मात्मकं दृश्यं विद्धि ब्रह्मवदक्षयम् ॥ ११ ॥
143014
143015 जगतः शाश्वतेनात्मना सात्मकत्वादपि न नश्वरतेति पद्येनाह - यद्यदिति ।
143016 यद्यदिति दर्शनात्तत्तदित्यध्याहार्यम् । तत्तद्विनाशं विना अक्षयि अविनाशि ॥ ११ ॥
143017
143018 महाप्रलयादयस्तदवयवा एव ॥ १२ ॥
143019
143020 यदि ब्रह्मात्मकं विश्वं तर्हि तन्नानात्वाद्ब्रह्मनानात्वं किं न स्यात्तत्राह -
143021 महाप्रलयादय इति । तस्य महाकालात्मनो ब्रह्मणः अवयवा एव ॥ १२ ॥
143022
143023 चिन्मात्रे परमे व्योम्नि कुत एव भवाभवौ ।
143024 कुतो भावविकारादिः कथं व्योम्नि निराकृते ॥ १३ ॥
143025
143026 नन्वचेतनसर्गप्रलयाद्यनन्तावयवघटितं कथं चिदेकरसं स्यादिति
143027 चेद्गिरिवृक्षनगराद्यनेकप्रतिबिम्बघटितस्फटिकशिलाया
143028 स्वच्छशिलैकरसत्ववदित्याशयेन पद्येनोत्तरमाह - चिन्मात्रे इत्यादिना ।
143029 निराकृते निराकारे । भावे क्तः बहुव्रीहिः ॥ १३ ॥
143030
143031 महाकल्पादयो भावा नामैतानि जगन्ति च ।
143032 ब्रह्मात्मकतयैवास्मिन्संविद्ब्रह्मणि संस्थितम् ॥ १४ ॥
143033
143034 यथा विचित्रप्रतिबिम्बभेदाः स्फटिकात्मनैव स्थितास्तद्वन्महाकल्पादयो
143035 विचित्रभावाः संविदेकरसे ब्रह्मणि संस्थिता इत्यर्थः ॥ १४ ॥
143036
143037 निराकृत्यच्छचिन्मात्रं दृश्यं संकल्प्य तद्वशम् ।
143038 याति येनैव घटितो यक्षस्तद्धृदये किल ॥ १५ ॥
143039
143040 यथा मनःसंकल्पजानां यक्षनगरसेनादीनां मनोमात्रत्वं तथा
143041 चित्संकल्पजस्य जगतोऽपि चिन्मात्रत्वमित्याशयेनाह - निराकृतीति ॥ १५ ॥
143042
143043 यथावयविनो वृक्षस्य शाखाविटपफलपल्लवपुष्पादयोऽवयवास्तथा
143044 परमार्थघनस्याकाशादप्यच्छरूपस्याव्यपदेश्यस्य
143045 प्रलयमहाप्रलयनाशोद्भेदभावाभावसुखदुःखजननमरणसाकार##-
143046 त इति ॥ १६ ॥
143047
143048 अस्त्वेवं तथापि कथं जगतामविनाशित्वमिति चेदविनाश्यवयवत्वादेवेत्याशयेन
143049 वृक्षशाखासाम्येन गद्येन वर्णयति - यथेत्यादिना । असौ ब्रह्मरूपोऽवयवी
143050 यथैवाविनाशः अव्यपदेश्यश्च तथैव ते अवयवाः सर्गप्रलयादय इति
143051 एतस्मात्कारणादित्यर्थः ॥ १६ ॥
143052

143053 अवयवावयविनोर्दृश्ययोर्वाप्यदृश्ययोः ।
143054 एकात्मनोरेव सदा भेदोऽस्ति न कदाचन ॥ १७ ॥
143055
143056 तत्कुतस्तत्र पद्येनाह - अवयवावयविनोरिति । ननु दृश्यादृश्ययोः
143057 कथमभेदस्तत्राह - दृश्ययोर्वेति । अभेदेऽपि स एव स्थौल्ये दृश्यो भवति
143058 सौक्ष्म्ये त्वदृश्य इति । न दृश्यत्वादृश्यत्वे भेदनियते इत्याशयः ॥ १७ ॥
143059
143060 यथा तरोः संविन्मूलं तथा परमार्थघनस्य क्वचित्किंचित्त्वं
143061 क्वचित्सर्गस्तम्बः क्वचिल्लोकान्तरविटपाः क्वचिद्व्यवस्थाः शाखाः
143062 क्वचित्पदार्थपल्लवाः क्वचित्प्रकाशकुसुमम् क्वचिदन्धकारकार्ष्ण्यं
143063 क्वचिन्नभःकोटरं क्वचित्प्रलयगुल्माः क्वचिन्महाप्रलयगुल्माः
143064 क्वचिद्धरिहरादिगुलुच्छकाः क्वचिज्जाड्यत्वक् एवमनाकारं व्योमरूपमेव
143065 संविदात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मसदृशभावादव्यतिरिक्तमेवैतत्स्थितम् ॥ १८ ॥
143066
143067 तत्रावयवावयविनोरभेदं वृक्षतदवयवसाम्यनिरूपणेनोपपादयति -
143068 यथेत्यादिना । यथा तरुसद्भावे तरुसंविदेव मूलं तथा परमार्थघनस्य
143069 जगतोऽपि सद्भावे संविदेव मूलमिति साम्यं प्रसिद्धम् । एवं संविन्मूलतयैव
143070 क्वचित्प्रदेशे किंचिद्वैचित्र्यं तरुवदेव दर्शयति - क्वचिदिति । सर्गलक्षणह् स्तम्बो
143071 मध्यकाष्ठम् । तत्संलग्ना भूरादिलोकान्तरलक्षणा विटपाः स्कन्धाः । तत्रापि
143072 जम्बूद्वीपादिव्यवस्थाः शाखाः । तेषु गिरिनदीजनपदादिपदार्थाः पल्लवाः । तेषु
143073 चन्द्रादित्यादिप्रकाशः कुसुमम् । अन्धकारलक्षणं हरितच्छदकार्ष्ण्यम् ।
143074 प्रलयलक्षणा गुल्मा ग्रन्थिभेदाः । हरिहरादिदेवोत्तमलक्षणा गुलुच्छका गुच्छाः
143075 । सजलमेघजाड्यलक्षणा त्वक् । एवं वर्णितरीत्या अनाकारं
143076 व्योमरूपमेवाकारभेदैः संविदात्मनि ब्रह्मणि
143077 ब्रह्मसदृशस्वच्छभावादेवाव्यतिरिक्तं स्थितमित्यर्थः ॥ १८ ॥
143078
143079 इतो भाव्य इतो भाव इतः सर्ग इतः क्षयः ।
143080 स्वभाव एवानुभव इति ब्रह्माचलं स्थितम् ॥ १९ ॥
143081
143082 उक्तमेवार्थं पद्यैराह - इतर इत्यादिना । भाव्यो भविष्यदर्थः । भवतीति भावो
143083 वर्तमानपदार्थः । अतीतस्याप्युपलक्षणमेतत् । स च
143084 सर्वोऽप्यनुभवाधीनसिद्धिकत्वादनुभव एव । स च स्वो भाव आत्मैवेति
143085 ब्रह्मैवाचलमेकमेवं वैचित्र्यकल्पनया स्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥
143086
143087 एवंमयेऽपि परमे ब्रह्माकाशे न रञ्जनाः ।
143088 काश्चिदेवाङ्ग सन्तीन्दुबिम्बे विमलता यथा ॥ २० ॥
143089
143090 तर्हि ब्रह्मणि सर्गप्रलयादिरञ्जना किं सत्याः नेत्याह - एवमिति । काश्चिदपि न
143091 सन्त्येवेत्यन्वयः । इन्दुबिम्बे विमलता निष्कलङ्कता यथा नास्तीति कथंचिदुपमा ।
143092 तथा निर्मले इत्युत्तरान्वयो वा ॥ २० ॥
143093
143094 निर्मले परमाकाशे क्व भावाभावरञ्जनाः ।
143095 क्वादिमध्यान्तकलनाः क्व लोकान्तरविभ्रमाः ॥ २१ ॥
143096
143097 अपरिज्ञानमेवैकं तत्र दोषवदुत्थितम् ।
143098 केवलं तत्परावृत्य प्रेक्षणात्परिशाम्यति ॥ २२ ॥
143099
143100 तर्हि तथा विभ्रमे को हेतुः कुतो वा तच्छान्तिस्तत्राह - अपरिज्ञानमेवेति ।
143101 परावृत्य पराग्दृष्टिमपहाय प्रत्यगात्मप्रवणया धिया प्रेक्षणात् ।
143102 कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् इत्यादिश्रुतेरिति
143103 भावः ॥ २२ ॥
143104

143105 अज्ञानं ज्ञप्तिबोधेन परामृष्टं प्रणश्यति ।
143106 येनैवाभ्युदितस्तेन पवनेनेव दीपकः ॥ २३ ॥
143107
143108 अज्ञानसाधकस्यैव चरमसाक्षात्कारवृत्तीद्धस्य तद्बाधकत्वे युक्तिमाह -
143109 अज्ञानमिति ॥ २३ ॥
143110
143111 अज्ञानं संपरिज्ञातं नासीदेवेति बुध्यते ।
143112 अबन्धमोक्षं ब्रह्मैव सर्वमित्यवगम्यते ॥ २४ ॥
143113
143114 ज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यबाधकत्वं प्रसिद्धमेवेत्याह - अज्ञानमिति ।
143115 बाधपरिशिष्टब्रह्मानुभवमभिलप्य दर्शयति - अबन्धमोक्षमिति ॥ २४ ॥
143116
143117 एवं बोधादयो राम मोक्ष उक्ताः स्वसंविदा ।
143118 विचारयत्नो लभते नात्र कश्चन संशयः ॥ २५ ॥
143119
143120 हे राम मया मोक्षे एवं वर्णितरूपा बोधादय उपाया उक्ताः ।
143121 एतांस्तूपायान्निरन्तरं विचारे यत्नो यस्य तथाविधोऽधिकारी लभते ॥ २५ ॥
143122
143123 इदं जगज्जालमनाद्यजातं ब्रह्मार्थमाभातमितीह दृष्ट्वा ।
143124 विचारदृष्ट्याऽष्टगुणेश्वरत्वं पश्यंस्तृणं स्वात्मनि जीव आस्ते ॥ २६ ॥
143125
143126 अनादि इदं जगज्जालं कदाप्यजातं नोत्पन्नमेव किंतु ब्रह्मैवार्थयते प्रार्थयते
143127 भोगमोक्षावित्यर्थम् । अज्ञातस्वस्वरूपमिति यावत् । इति
143128 वर्णितजगद्धृदयादिरूपेणाभातं वर्तते । जीवः अधिकारी इति विवेकदृष्ट्या इति
143129 विचारदृष्ट्या अणिमाद्यष्टगुणसंपन्नमीश्वरत्वमपि
143130 मायामात्रत्वादसारमेवेति परवैराग्योत्कर्षेण तृणप्रायंन् पश्यन्
143131 निरतिशयानन्दं ब्रह्मैवाहमिति निश्चित्य स्वात्मन्येव पूर्णकाम आस्ते इत्यर्थः ॥ २६ ॥
143132
143133 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० न्निर्वाणप्रकरणे उ० पाषाणो०
143134 जगदाकाशैकबोधो नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥
143135
143136 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
143137 जगदाकाशैकबोधो नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥
143138
143139 द्विषष्टितमः सर्गः ६२
143140
143141 श्रीराम उवाच ।
143142
143143 यदेतद्भवता दृष्टं चिद्व्योमवपुषा तदा ।
143144 तदेकदेशसंस्थेन किमुत भ्रमताम्बरे ॥ १ ॥
143145
143146 देहवज्जगतां वीक्षा वर्ण्यतेऽत्र मुने स्त्रिया ।
143147 संभाषाव्योमरूपस्य स्वप्नवद्व्योमरूपया ॥
143148
143149 त्वया तज्जगज्जालं किं परिच्छिन्नभावेन स्थित्वा पक्षिवदम्बरे भ्रमता
143150 दृष्टमुतापरिच्छिन्नचिद्व्योमभावेनेति संदिहानो रामः पृच्छति - यदेतदिति
143151 ॥ १ ॥
143152
143153 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
143154
143155 संपन्नोऽहमनन्तात्मा व्यापी व्योम तदा किल ।
143156 स्याातां तस्यामवस्थायां कीदृशौ तौ गमागमौ ॥ २ ॥

143157
143158 तत्र द्वितीयकल्पमालम्ब्य वसिष्ठ उत्तरमाह - संपन्न इति।
143159 तस्यामानन्त्यावस्थायां गमागमौ। क्रियामात्रोपलक्षणमेतत्॥ २॥
143160
143161 नैकस्थानस्थितमयो नाहं गतिमयोऽभवम्।
143162 तदनेन स्व एवास्मिन्दृष्टमेतन्मयात्मनि॥ ३॥
143163
143164 मयटौ प्राचुर्ये। तत्तस्माद्धेतोः स्वै एवास्मिन्नित्यापरोक्षे आत्मनि एतज्जगन्मया
143165 दृष्टम्॥ ३॥
143166
143167 यथाङ्गानि शरीरत्वे पश्याम्यापादमस्तकम्।
143168 चिन्नेत्रेणाप्यनेत्रेण तथैतद्दृष्टवानहम्॥ ४॥
143169
143170 एकदेशस्थित्यादिकल्पनां विना स्वात्मतयानात्मदर्शनाप्रसिद्धिं
143171 दृष्टान्तोपन्यासैर्निराचष्टे - यथेत्यादिना। शरीरत्वे देहात्मतादर्शने।
143172 अङ्गानि हस्तपादादीनि। यथा देहैकदेशस्थितिर्देहान्तरभ्रमणादिकल्पनां विनापि
143173 अनेत्रेण अक्षिगोलकानपेक्षेणापि चिन्नेत्रेण यथा पश्यामि तद्वदित्यर्थः॥ ४॥
143174
143175 अनाकृतेर्निरवयवस्थितेस्तदा तथाऽभवद्विमलचिदम्बरात्मनः।
143176 जगन्ति तान्यवयवजालकानि मे यथा स्वतो न विगलिता न वस्तुता॥ ५॥
143177
143178 असङ्गोदासीननिरवयवब्रह्मभूतस्य तदा जगदवयवता कथमभूत्तत्राह -
143179 अनाकृतेरिति। तदा तस्यां
143180 समाध्यवस्थायामनाकृतेर्निरवयवस्थितेर्विमलचिदम्बरात्मनोऽपि मे तानि जगन्ति
143181 तथा अवयवजालकान्यभवन् यथा स्वतो वस्तुता न विगलिता नापि वस्तुता अभवत्
143182 मत्सत्तया सत्त्वाद्वस्तुता न विगलितेति मदवयवता स्वतः सत्ताशून्यत्वात्तु न वस्तुता
143183 यथा च वास्तवी सावयवता नाभवदित्यदोष इति भावः॥ ५॥
143184
143185 प्रमाणमत्र ते स्वप्नदृष्टोऽभुवनविभ्रमः।
143186 स्वप्नेऽनुभूयते दृश्यं न च किंचित्खमेव तत्॥ ६॥
143187
143188 उक्तेऽर्थे स्वप्नजगतस्तथाविधतां प्रमाणयति - प्रमाणमिति॥ ६॥
143189
143190 यथा पश्यति वृक्षः स्वं पत्रपुष्पफलादिकम्।
143191 स्वसंवेदननेत्रेण तथैतद्दृष्टवानहम्॥ ७॥
143192
143193 यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् इत्यादिश्रुतिस्तु
143194 निर्विकल्पसमाध्यादावेव जगददर्शनमाह न सविकल्पसमाधावित्याशयेन
143195 नेत्रादिकरणानि विनापि तद्दर्शने दृष्टान्तान्तरमाह - यथेति। वृक्षो
143196 वृक्षदेहात्मभूतो जीवः॥ ७॥
143197
143198 यथाम्बुधिरनन्तात्मा वेत्ति सर्वान् जलेचरान्।
143199 तरङ्गावर्तफेनांश्च तथैतद्बुद्धवानहम्॥ ८॥
143200
143201 अम्बुधिः समुद्राभिमानी जीवः॥ ८॥
143202
143203 अवयवान्स्वानवयवी यथा वेत्ति निजात्मनि।
143204 अनन्यानात्मनः सर्गांस्तथैतान्बुद्धवानहम्॥ ९॥
143205
143206 किं बहुना सर्वप्राणिष्वपि स्वावयवानां तथा वेदनं प्रसिद्धमित्याशयेनाह ##-
143207
143208 अद्यापि तानहं देहे व्योम्नि शैले जले स्थले।

143209 तथैव सर्गान्पश्यामि राम बोधैकतां गतः ॥ १० ॥
143210
143211 तदैव मे स्वात्मनि जगद्धृदयतादर्शनमिति न किंतु सदैव तत्प्रवणया दृष्ट्या
143212 तद्द्रष्टुं शक्यमित्याह - अद्यापीति। अद्य अपिशब्दाच्छ्वोऽपि ॥ १० ॥
143213
143214 पुरोऽस्माकमिदं विश्वं गृहस्यान्तर्बहिस्तथा।
143215 पूर्णमेतज्जगद्वृन्दैर्वेद्मि बोधैकतां गतः ॥ ११ ॥
143216
143217 यथाम्भो रसतां वेत्ति शैत्यं वेत्ति यथा हिमम्।
143218 स्पन्दं वेत्ति यथा वायुस्तथैतद्वेत्ति शुद्धधीः ॥ १२ ॥
143219
143220 अम्भ-आदिपदानि तत्तद्देवतापराणि ॥ १२ ॥
143221
143222 यो यो नाम विवेकात्मा शुद्धबोधैकतां गतः।
143223 सम एष मयैकात्मा वेद्मि स्वात्मानमीदृशम् ॥ १३ ॥
143224
143225 किं त्वमेक एव वेत्सि नेत्याह - यो य इति। स सर्वोपि मया सह एकात्मा अहं च
143226 स्वात्मानमीदृशं तदात्मभूतं वेद्मीति मत्प्रत्यया एव सर्वविदुषां प्रत्यया इति
143227 न ते पृथगन्वेष्या इत्याशयः ॥ १३ ॥
143228
143229 अस्या दृष्टेः परिणतेर्वेत्तृवेदनवेद्यधीः।
143230 न काचिदस्त्यभ्युदिता विज्ञानात्मैकता यतः ॥ १४ ॥
143231
143232 परिणतेः परिपाकवशाद्वेदित्रादित्रिपुटीबुद्धिर्न काचित्स्वात्मातिरिक्तास्ति यतो
143233 विज्ञानेनैकात्मतैव तेषामभ्युदितेत्यर्थः ॥ १४ ॥
143234
143235 दिव्या दृगद्रिसंस्थस्य तथा योजनकोटिगान्।
143236 भावान्वेत्ति बहिश्चान्तरेवं तद्बुद्धवानहम् ॥ १५ ॥
143237
143238 एकेन ज्ञानेन कथं व्यवहितविप्रकृष्टसर्वदर्शनमिति चेत्तद्दृष्टान्तेन
143239 संभावयति - दिव्येति। अद्रिसंस्थस्य पर्वतारूढस्य
143240 पुंसस्तिमिररोगाद्यप्रतिहतत्वादौषधादिपरिष्कृतत्वाद्वा
143241 आजानसिद्धत्वाद्योगपरिष्कृतत्वाद्वा दिव्या बहिराधिभौतिकानन्तराध्यात्मिकांश्च
143242 भावान् वेत्ति साक्षात्पश्यति। एवं तद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥
143243
143244 यथा भूमण्डलं भावान्निधिधातुरसादिकान्।
143245 वेत्त्येवं तन्मया बुद्धमनन्यद्दृश्यमात्मनः ॥ १६ ॥
143246
143247 भूमण्डलपदेन तदभिमानी जीवो गृह्यते ॥ १६ ॥
143248
143249 श्रीराम उवाच।
143250
143251 ब्रह्मन्ननुभवत्येवं त्वयि तामरसेक्षण।
143252 सा किं कृतवती ब्रूहि कान्ताऽर्यापाठपाठिनी ॥ १७ ॥
143253
143254 वसिष्ठ उवाच।
143255
143256 तामेवार्यां पठन्ती सा तथैवानुनयान्विता।
143257 मत्समीपे नभोदेहा व्योम्नि देवीव संस्थिता ॥ १८ ॥
143258
143259 अनुनयेन प्रशंसादिप्रीतिजनकव्यापारेणान्विता ॥ १८ ॥
143260

143261 यथाहमाकाशवपुस्तथैवासौ खरूपिणी ।
143262 तेन दृष्टा न सा पूर्वं देहेन ललना मया ॥ १९ ॥
143263
143264 यदि समीपे संस्थिता तर्हि विनैव समाधिं प्रागेव त्वया कुतो न दृष्टा तत्राह -
143265 यथेति ॥ १९ ॥
143266
143267 अहमाकाशमात्रात्मा सा खमात्रशरीरिणी ।
143268 जगज्जालं खमात्रं तदिति तत्र तदा स्थितम् ॥ २० ॥
143269
143270 तत्र तस्मिंश्चिदाकाशे । तदा समाधिकाले ॥ २० ॥
143271
143272 श्रीराम उवाच ।
143273
143274 शरीरस्थानकरणप्रयत्नप्राणसंभवैः ।
143275 यदुदेति वचो वर्णैस्तत्कुतस्तादृशाकृतेः ॥ २१ ॥
143276
143277 यद्याकाशरूपैव सा तर्हि जिह्वाताल्वोष्ठप्राणवाय्वाद्यभावात्कथमार्यां
143278 पठितवतीति रामः पृच्छति - शरीरेति । तादृशाकृतेराकाशशरीरायाः ॥ २१ ॥
143279
143280 रूपालोकमनस्कारः कुतो नामात्मनामिति ।
143281 ब्रूहि मे भगवंस्तत्त्वं यथावृत्तश्च निश्चयम् ॥ २२ ॥
143282
143283 एवमाकाशमात्रस्य तव तद्रूपदर्शनपर्यालोचनाद्यपि दुर्लभमित्याशयेनाह ##-
143284 स यथावृत्तोऽभूस्तन्निश्चयं च ब्रूहीत्यर्थः ॥ २२ ॥
143285
143286 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
143287
143288 रूपालोकमनस्काराः शब्दपाठवचांसि च ।
143289 यथा स्वप्ने नभस्येव सन्ति तत्र तथाम्बरे ॥ २३ ॥
143290
143291 तत्र स्वप्नदृष्टान्तेनैव कल्पनया सर्वमुपपन्नमित्युत्तरमाह - रूपेत्यादिना
143292 ॥ २३ ॥
143293
143294 रूपालोकमनस्कारैः स्वप्ने चिन्नभ एव ते ।
143295 यथोदेति तथा तत्र तद्दृश्यं खात्मकं स्थितम् ॥ २४ ॥
143296
143297 न केवलं तु तद्दृश्यं यावत्तु विषयं वयम् ।
143298 जगच्चेदं खमेवाच्छं यथा तन्नस्तथाखिलम् ॥ २५ ॥
143299
143300 अत्यल्पमिदमुच्यते तदा तद्दृश्यं खात्मकमिति । तत्त्वतो विचारे इदानीमिदं जगदपि
143301 खात्मकमेव । अत्रापि शरीरादिभ्रान्त्यैव व्यवहारभ्रमश्चेत्याह - न केवलमिति
143302 । वयमस्माकं विषयं गोचरं च यावत् तत्सर्वं जगच्चेत्यन्वयः ॥ २५ ॥
143303
143304 परमार्थमहाधातुर्वेद्यनिर्मुक्तचिद्वपुः ।
143305 एवं नाम स्वयं भाति स्वभावस्येव निश्चयः ॥ २६ ॥
143306
143307 नामेति श्रुतिविद्वदनुभवादिप्रसिद्धमिदमिति द्योतनाय । स्वभावस्य
143308 जगद्वासनोपहितचित्स्वभावस्य ॥ २६ ॥
143309
143310 शरीरस्थानकरणसत्तायां का तव प्रमा ।
143311 यथैव तेषां देहादि तथास्माकमिदं स्थितम् ॥ २७ ॥
143312

143313 का प्रमा तत्सत्ताबुद्धेः अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्
143314 इत्यादिश्रुतिबाधितत्वादिति भावः ॥ २७ ॥
143315
143316 यथैव तत्तथैवेदं तथैवेदं यथैव तत् ।
143317 असत्सत्तामिव गतं सच्चासदिव च स्थितम् ॥ २८ ॥
143318
143319 सत् निर्विशेषात्मतत्त्वं चावृतत्वादसदिवात्यन्ताप्रसिद्धमिव स्थितम् ।
143320 चकारश्चिदानन्दस्वभावव्यत्यासोऽप्येवमित्यनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ २८ ॥
143321
143322 यथा स्वप्ने धराध्वादिपृष्ठव्यवहृतिर्नभः ।
143323 तदा ह्यहं च त्वं सा च तदिदं च तथा नभः ॥ २९ ॥
143324
143325 धरापृष्ठे कृष्यादिव्यवहृतिः अध्वपृष्ठे गमनादिव्यवहृतिः
143326 सौधादिपृष्ठे शयनादिव्यवहृतिश्च नभश्चिदाकाश एव ॥ २९ ॥
143327
143328 यथा स्वप्ने नृभिर्युद्धकोलाहलगमागमाः ।
143329 असन्तोऽप्यनुभूयन्ते संसारनिकरास्तथा ॥ ३० ॥
143330
143331 वक्षि चेत्स्वप्नदृश्यश्रीः कस्मात्तदसमञ्जसम् ।
143332 अवाच्यमेतद्धेतुर्हि नान्योऽस्त्यनुभवस्थितेः ॥ ३१ ॥
143333
143334 स्वप्नवैचित्र्येऽपि हेत्वन्तरसंभावनायास्तु नावकाशः । अनवस्थादिदोषभयेन तत्र
143335 सर्ववादिनां मूकीभावादविद्योपहितचिदात्मन एव स्वभावोऽयमिति मत्पक्षस्यैव
143336 परिशेषात्सिद्धेरित्याह - वक्षीति । तत्ते वचनमसमञ्जसम् ।
143337 स्वाप्नानुभवस्थितेरन्यो हेतुर्हि यस्मान्नास्ति ॥ ३१ ॥
143338
143339 कथमालक्ष्यते स्वप्न इति प्रष्टुः प्रकथ्यते ।
143340 यथैवं पश्यसीत्येव हेतुरत्रास्ति नेतरः ॥ ३२ ॥
143341
143342 प्रष्टुः सर्वैरेव यथैव पश्यसीति तदनुभव एवोत्तरं प्रकथ्यते नेतरोऽत्र
143343 हेतुस्तत्साधकोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
143344
143345 स्वप्नजन्तुरिव व्योम्नि भाति प्रथमसर्गतः ।
143346 प्रभृत्येव विराडात्मा खे खमेव परस्परे ॥ ३३ ॥
143347
143348 तथाहि सुषुप्तिसदृशप्रलयानन्तरं प्रथमसर्गतः प्रभृत्येव स्वप्नजन्तुरिव
143349 कल्पनात्मा विराडात्मा चिदाकाशे चिदाकाशमेव प्रथत इत्याह - स्वप्नेति ।
143350 परस्परे विषयविषयितया अन्योन्यसापेक्षरूपे ॥ ३३ ॥
143351
143352 स्वप्नशब्देन बोधार्थं तव व्यवहराम्यहम् ।
143353 दृश्यं न्विदं न सन्नासन्न स्वप्नो ब्रह्म केवलम् ॥ ३४ ॥
143354
143355 तर्हि किं दृष्टान्तभूतस्वप्नस्वभावमेव जगत् नेत्याह - स्वप्नशब्देनेति ॥ ३४ ॥
143356
143357 अथ राघव सा कान्ता मया कान्तानुषङ्गिणी ।
143358 संविदं तन्मयीं कृत्वा पृष्टेदं दृश्यरूपिणी ॥ ३५ ॥
143359
143360 एवमवान्तरप्रश्नं समाधाय पूर्वपृष्टकथाशेषमाह - अथेत्यादिना ।
143361 कान्ते वक्ष्यमाणे अनुषङ्गिणी अनुरागवती । तन्मयीं तदभिप्रायजिज्ञासाप्रधानां
143362 संकल्पसंविदं कृत्वा ॥ ३५ ॥
143363
143364 व्यवहारो यथोदेति स्वप्ने स्वप्नजनैः सह ।

143365 तथा तदा तया सार्धं व्यवहारो ममोदितः ॥ ३६ ॥
143366
143367 अशरीरस्य ते तया सह कथं प्रश्नादिव्यवहारोऽभूत्तत्राह - व्यवहार इति ॥ ३६ ॥
143368
143369 यथैव स्वप्नसंकाशो व्यवहारः खमेव सः ।
143370 तथैव त्वमिमं विद्धि मामात्मानं जगच्च खम् ॥ ३७ ॥
143371
143372 त्वया सहेदानींतनव्यवहारोऽपि मम तादृश एवेत्याह - यथैवेति ॥ ३७ ॥
143373
143374 यथा स्वप्नजगद्रूपं खमेवैवमिदं जगत् ।
143375 जाग्रदादौ स हि स्वप्नः सर्गादौ जगदुद्भवः ॥ ३८ ॥
143376
143377 कथं तर्हि स्वप्न इति जगदिति च नामभेदस्तत्राह - जाग्रदादाविति ॥ ३८ ॥
143378
143379 स्वप्नोऽयं जगदाभोगो न किंचिद्वा खमेव च ।
143380 निर्मलं ज्ञप्तितामात्रमित्थं सन्मात्रसंस्थितम् ॥ ३९ ॥
143381
143382 अयं जगद्वेष आत्मनः स्वप्न एव अथवा न किंचित् ॥ ३९ ॥
143383
143384 स्वप्नस्य विद्यते द्रष्टा साकारो युष्मदादिकः ।
143385 द्रष्टा तु सर्गस्वप्नस्य चिद्व्योमैवामलं स्वतः ॥ ४० ॥
143386
143387 अथवा कश्चिद्विशेषोऽपि वक्तुं शक्य इत्याशयेनाह - स्वप्नस्येति ।
143388 युष्मदादिवासनाकारेण साकारः ॥ ४० ॥
143389
143390 यथा द्रष्टामलं व्योम दृश्यं तद्वद्गतं तथा ।
143391 स्वप्नरूपजगत्युच्चैर्जगत्त्वेनामलं नभः ॥ ४१ ॥
143392
143393 गतं द्रष्टृदृश्यान्तरालिकं दर्शनमपि तथा व्योमैव ॥ ४१ ॥
143394
143395 चिद्व्योम्नोऽनाकृतेः स्वप्नो हृदि स्फुरति यः स्वतः ।
143396 सर्गस्तस्य कुतस्तेन साकृतित्वं कथं भवेत् ॥ ४२ ॥
143397
143398 यः स्वप्नः स्फुरति तस्य सर्गो जन्म कुतः । तेन च वन्ध्यापुत्रकल्पेन जगता
143399 साकृतित्वं कथं भवेत् ॥ ४२ ॥
143400
143401 साकारस्यैव यत्स्वप्नजगत्तद्व्योम निर्मलम् ।
143402 निराकारस्य चिद्व्योम्नः सर्गः स्वप्नः कथं न खम् ॥ ४३ ॥
143403
143404 यत्र साकारस्य युष्मदादेः प्रसिद्धं स्वप्नजगदसत् तत्र निराकारस्य ब्रह्मणः
143405 स्वप्नभूतः सर्गस्तथेति किं वाच्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥
143406
143407 निरुपादानसंभारमभित्तावेव चिन्नभः ।
143408 पश्यत्यकृतमेवेमं जगत्स्वप्नं कृतं यथा ॥ ४४ ॥
143409
143410 मृद्व्या चिदाकाशमृदा ब्रह्मणा ब्राह्मणेन खे ।
143411 कृतोऽपि न कृतः सर्गमण्डपोऽक्षगवाक्षकः ॥ ४५ ॥
143412
143413 ब्रह्मणा हिरण्यगर्भाख्येन ब्राह्मणेन अक्षा इन्द्रियच्छिद्राण्येव गवाक्षा
143414 यस्मिंस्तथाविधो देहादिसर्गमण्डपः कृतोऽपि न कृत एव ॥ ४५ ॥
143415
143416 नो कर्तृता न च जगन्ति न भोक्तृतास्ति नास्तीति नास्ति न च किंचिदतो बुधः सन् ।

143417 पाषाणमौनमवलम्ब्य यथाप्रवाहमाचारमाचर शरीरमिहास्तु मा वा ॥ ४६
143418 । ।
143419
143420 अतः सर्वदृश्यमार्जनात्परिशिष्टो बुधस्तत्साक्ष्येव सन् परमार्थः । अतो हे राम
143421 त्वमन्तः पाषाणमौनमवलम्ब्य बहिर्यथाप्रवाहमाचारमाचर । तत्र ते शरीरं
143422 यावत्प्रारब्धशेषमस्तु तदुत्तरं मास्तु वा न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
143423
143424 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उत्त०
143425 पाषा० चिदैक्यं नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥
143426
143427 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे चिदैक्यं
143428 नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥
143429
143430 त्रिषष्टितमः सर्गः ६३
143431
143432 श्रीराम उवाच ।
143433
143434 तव स्त्रियाऽस्वरूपेण देहेनाभूत्तया कथम् ।
143435 कथमुच्चारितास्तत्र वर्णाः कचटतादयः ॥ १ ॥
143436
143437 अज्ञपक्षेऽन्तरन्तः सन्त्यनन्ताः सर्गसंपदः ।
143438 ब्रह्मैव ब्रह्मवित्पक्षे चिदेकघनमीर्यते ॥
143439
143440 स्वप्नव्यवहारदृष्टान्तेन प्राक्समर्थितमप्यशरीरस्य संवादादिव्यवहारं
143441 मन्दप्रज्ञानां स्फुटबोधाय पुना रामः पृच्छति - तवेति । हे मुने तव तया
143442 पूर्वोक्तया स्त्रिया सह अस्वरूपेण मुखजिह्वाद्यवयवशून्येन वासनामात्रात्मना
143443 देहेन कथं व्यवहारोऽभूत् । तत्र तस्यां दशायां कचटतपादयो वर्णास्त्वया
143444 विना जिह्वां कथमुच्चारिताः ॥ १ ॥
143445
143446 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
143447
143448 वर्णेषु स्वशरीराणां वर्णाः कचटतादयः ।
143449 कदाचनापि नोद्यन्ति शवानामिव केन च ॥ २ ॥
143450
143451 वर्णोच्चारणादिव्यवहारे शरीरस्य न कारणता सत्यपि शवशरीरे तददर्शनाद्विनापि
143452 शरीरं स्वप्ने तद्दर्शनादन्वयव्यतिरेकव्यभिचारात् सहेतुकत्वे व्यवहारस्य
143453 सत्यतापत्तेश्च किंतु कल्पनामात्रम् । तच्च तदापि सुलभमित्याशयेन वसिष्ठ
143454 उत्तरमाह - वर्णेष्वित्यादिना । खमेव शरीरं येषां तत्त्वविदां तेषां मते
143455 वर्णेषु मध्ये ये कचटतपादयस्ते कदाचनापि नोद्यन्ति ।
143456 कल्पनामात्ररूपत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥
143457
143458 वर्णोच्चारोऽभविष्यच्चेत्प्रकटार्थस्ततः क्वचित् ।
143459 स्वप्नेष्वन्वभविष्यत्तं विनिद्रः पार्श्वगो जनः ॥ ३ ॥
143460
143461 उक्तेऽर्थेऽनुकूलं विपक्षे प्रतिकूलं च तर्कमाह - वर्णोच्चार इति ।
143462 प्रकटश्चासावर्थश्च प्रकटार्थः परमार्थ इत्यर्थः । यदि स्वाप्नवर्णोच्चारः
143463 परमार्थः स्यात्तदा पार्श्वस्थश्रवणानुभवगोचरः स्यादिति तर्कः ॥ ३ ॥
143464
143465 तस्मान्न किंचित्स्वप्नेषु तत्सत्यं भ्रान्तिरेव सा ।
143466 चिन्मात्राकाशकचनं तत्तथा खे स्वभावजम् ॥ ४ ॥
143467
143468 स्वभावजं निद्रास्वभावबलकल्पितम् ॥ ४ ॥

143469
143470 तदेन्दुकाष्र्यखतनुशिलागेयादितां गताः।
143471 इवाभान्ति चिदाकाशास्तथा देहरवादयः॥ ५॥
143472
143473 यदैवं तदा किं तत्राह - तदेति। तदा
143474 तैमिरिकाध्यस्तमिन्दुकाष्र्यमाकाशमूर्तताशिलाकर्तृकं
143475 गीतमित्यादिप्रातिभासिकार्थतां गतास्तदवच्छिन्नचिदाकाशा इव
143476 स्वाप्नदेहशब्दादयोऽपि तत्तद्बुद्धसंस्कारोपहितचिदाकाशा एव तथा भान्तीति
143477 सिद्धमित्यर्थः॥ ५॥
143478
143479 तच्चिदाकाशकचनं यन्नाम स्वप्नवेदने।
143480 आकाशमेव नभसः कचनं विद्धि नेतरत्॥ ६॥
143481
143482 ते चिदाकाशा एव तथा भान्तु किं ततस्तत्राह - तदिति। यथा नभसो मूर्तात्मना
143483 कचनं नभसो नेतरत् तथा तच्चिदाकाशकचनादि यत्स्वप्नवेदने जगदाकारं
143484 प्रसिद्धं तच्चिदाकाशमेव विद्धि॥ ६॥
143485
143486 यथा स्वप्नस्तथैवेदं जाग्रदग्रे व्यवस्थितम्।
143487 आकाशमप्यनाकाशं यथैवेदं तथैव तत्॥ ७॥
143488
143489 एवं स्वप्नार्थानां चिदाकाशमात्रतां प्रसाध्य तत्साम्येनैव पुरः स्थितानां
143490 समाधिदृष्टानांन् चार्थानां चिदाकाशमात्रतेत्याह - यथेति। तत्
143491 समाधिदृष्टम्॥ ७॥
143492
143493 यथा कचति तच्चारु चेतनं चतुरं तथा।
143494 यथा स्थितं तदेवेदं सत्यं स्थिरमिव स्फुरत्॥ ८॥
143495
143496 तथा चायं सर्वोऽपि चित एव कचनचमत्कारो नाणुमात्रमप्यचिद्रूपं किंचिदस्तीत्याह
143497 - तथेति। इदं जगत्सत्यमिव स्थिरमिव च स्फुरद्भवति तथा चतुरं तच्चेतनं
143498 ब्रह्म स्थितमित्यन्वयः॥ ८॥
143499
143500 श्रीराम उवाच।
143501
143502 भगवन्स्वप्न एवेदं कथं जाग्रदवस्थितम्।
143503 असत्यमेव सत्यत्वमिव यातं कथं भवेत्॥ ९॥
143504
143505 प्रमाणगम्यस्य जाग्रत्प्रपञ्चस्य तदगम्यस्वप्नसाम्यमयुक्तमिति रामः
143506 शङ्कते - भगवन्निति। असत्यमेव सत्यत्वं चक्षुरादिप्रमाणवेद्यतां कथं
143507 यातं कथंन् संभवेत्॥ ९॥
143508
143509 श्रीवसिष्ठ उवाच।
143510
143511 शृणु स्वप्नमयान्येव कथं सन्ति जगन्त्यलम्।
143512 नान्यानि न च सत्यानि न स्थिराणि स्थितानि च॥ १०॥
143513
143514 अस्त्वापाततश्चक्षुरादिमानगम्यता तथापि तत्त्वतो विमर्शासहत्वेनास्थिरत्वेन च
143515 स्वप्नसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनोत्तरमाह - शृण्वित्यादिना। स्वप्नवदेवात्मनो
143516 नान्यानि नाप्यात्मवत्सत्यानि स्थिराणि चेत्यनिर्वचनीयान्येवेत्यात्मसत्तयैव स्थितानि
143517 चेत्यर्थः॥ १०॥
143518
143519 अनुभूतानि बीजानि बीजराशाविवाम्बरे।
143520 अन्यान्यन्यानि तान्येव समानि न समानि च॥ ११॥

एवं परस्परं बीजभावाद्विरुद्धभेदाभेदसमासमरूपत्वाच्च
स्वप्नसाम्यमित्याह - अनुभूतानीति ॥ ११ ॥

प्रत्येकमन्तरन्यानि तथैवाभ्युदितानि च ।
परस्परमदृष्टानि बहूनि विविधानि च ॥ १२ ॥

कदलीत्वक्संनिवेशवत्परस्परमन्तरन्तरानन्त्येनावस्थानानुभवादपि
मिथ्यात्वात्स्वप्नसाम्यमेवेत्याह - प्रत्येकमिति ।
स्वप्नवत्परस्परमदृष्टत्वादपि तथेत्याह - परस्परमिति ॥ १२ ॥

अन्योन्यं तानि सर्वाणि न पश्यन्त्येव किंचन ।
जडानीवैकराशीनि बीजानीव गलन्त्यपि ॥ १३ ॥

तदेवोपपादयति - अन्योन्यमिति । कुसूलस्थबीजानीवान्तरेव गलन्त्यपि ॥ १३ ॥

व्योमात्मत्वान्न गगनं न विदन्ति परस्परम् ।
अपि चेतनरूपाणि सुप्तानीव निरन्तरम् ॥ १४ ॥

गलितान्यपि तानि चेतनरूपाण्येवेति न प्रतप्तखर्परनिपतितजलबिन्दुवद्व्योमात्मतां
प्राप्य शून्येव संपद्यन्ते नापि अस्मदादिवत्परस्परं विदन्ति पश्यन्ति किंतु
अज्ञानावृतचेतनरूपत्वान्निरन्तरं सुप्तानीव स्वप्नमेवानुभवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सुप्ताः स्वप्नजगज्जालमहनि व्यवहारिणः ।
असुरा निहता देवैस्ते स्वप्नजगति स्थिताः ॥ १५ ॥

तत्र सुप्ता जीवाः स्वप्नजगज्जालं प्राप्य तत्रैव कल्पिते अहनि सर्वव्यवहारिणो भवन्तीति
प्रतिजानीते - सुप्ता इति । प्रतिज्ञातमर्थमसुरमनुष्यराक्षसादीनां
स्वप्नहतानां गत्यन्तराभावात्परिशेषानुमानेन साधयिष्यन्प्रथममसुरेषु
दर्शयति - असुरा इति सार्धेन ॥ १५ ॥

अज्ञानान्न गता मुक्तिं न जाड्याज्जडतामिताः ।
न देहवन्तः किं सन्तु विना स्वप्नजगत्स्थितेः ॥ १६ ॥

असुरा दैत्याः सौप्तिकेन देवैर्निहताः सन्तः स्वस्वप्नजगत्येव स्थिताः । यतो
ज्ञानाभावान्मुक्तिं न गताः । नापि जडतां पाषाणादिभावमिताः । नापि देहवन्तः
संपन्नाः । ईदृशास्ते स्वप्नजगत्स्थितेर्विना किं सन्त्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

सुप्ताः स्वप्नजगज्जाले स्वाचारव्यवहारिणः ।
पुरुषा निहताः पुंभिस्ते तथैव व्यवस्थिताः ॥ १७ ॥

एवं पुरुषा मनुष्या अपि स्वस्वप्नरूपे जगज्जाले वासनाभिर्व्यवहारिणः । ते च
तत्रैवान्यैः पुंभिर्निहताः सन्तस्तथैव प्रागुक्तासुरजीववत्स्वप्नपरम्परायामेव
व्यवस्थिताः ॥ १७ ॥

निर्मोक्षा निःशरीरास्ते चेतनावासनान्विताः ।
दृष्टं स्वप्नजगज्जालं विना च क्व वसन्तु ते ॥ १८ ॥

यतस्तेऽपि ज्ञानाभावान्निर्मोक्षा निःशरीराश्चेति न जागरक्षमा वासनाभिश्च
व्यवहरणशीलाः । ईदृशास्तु ते स्वप्नजगज्जालं विना क्व वसन्तु । तेषां विना नान्या
गतिरस्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

143573 सुप्ताः स्वप्नजगज्जालव्यवस्थाचारचारिणः ।
143574 ये हता राक्षसा देवैस्ते यथैव व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥
143575
143576 अयमसुरेषु मनुष्येषु च दर्शितो न्यायो राक्षसादिष्वपि योज्य इत्याशयेनाह -
143577 सुप्ता इति द्वाभ्याम् ॥ १९ ॥
143578
143579 एवं ये निहता राम किं ते कुर्वन्ति कथ्यताम् ।
143580 अज्ञत्वान्न गता मुक्तिं चेतनान्न दृषस्थिताः ॥ २० ॥
143581
143582 साद्रब्ध्युर्वीजनं दृश्यमिदं सर्वं यथास्थितम् ।
143583 चिरायानुभवन्त्येते यथेमे वयमादृताः ॥ २१ ॥
143584
143585 तेषां स्वस्वप्नश्चिरानुवृत्त्या अस्मदनुभवसाम्याज्जाग्रदवस्थैव भवतीत्याह ##-
143586
143587 तेषां कल्पजगत्संस्था यथास्माकं तथैव ताः ।
143588 अस्माकं जगतीसंस्था यथा तेषां तथैव च ॥ २२ ॥
143589
143590 एतेषां स्वप्नपुरुषास्त एवेमे वयं स्थिताः ।
143591 ये च ते नाम संसारास्तेभ्य एकमिमं विदुः ॥ २३ ॥
143592
143593 तथा चास्माभिरनुभूयमानं जगत्तदन्तर्गता वयं च यदि तैर्दृष्टास्तर्हि
143594 अस्मज्जाग्रतेषां स्वप्नो वयं च तेषां स्वप्नपुरुषाः संपद्यामहे इत्याह -
143595 एतेषामिति ॥ २३ ॥
143596
143597 ते स्वप्नपुरुषास्तेषां सत्या एवानुभूतितः ।
143598 आत्मनोऽपि परस्यापि सर्वगत्वाच्चिदात्मनः ॥ २४ ॥
143599
143600 आत्मनोऽपि परस्य पुरुषान्तरस्याप्यनुभूतितः अनुभवाद्यतस्तुल्या अतः सत्या एव
143601 तत्सत्तानिमित्तस्याधिष्ठानचिदात्मनः सर्वगतत्वेन तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥
143602
143603 यथा ते स्वप्नपुरुषाः सत्यमात्मन्यथाऽपरे ।
143604 तथापि स्वप्नपुरुषाः सत्यमेव तथैव ते ॥ २५ ॥
143605
143606 अपिशब्दो भिन्नक्रमः । यथा ते स्वप्नपुरुषाः सत्यास्तथा अपरेऽपि मया
143607 प्रतिस्वप्नमनुभूयमानाः पुरुषाः सत्यमेव तथैव ते त्वयापि स्वप्नपुरुषा
143608 बोध्याः ॥ २५ ॥
143609
143610 स्वस्वप्नपुरपौरा ये त्वया दृष्टास्तथैव ते ।
143611 स्थितास्तत्र तहाद्यापि ब्रह्म सर्वात्मकं यतः ॥ २६ ॥
143612
143613 प्रबोधेऽपि हि भिद्यन्ते स्वप्नभावा यथा स्थिताः ।
143614 तथा स्थित्यानुभूयन्ते परब्रह्मतयाथवा ॥ २७ ॥
143615
143616 यथा ते ते स्वप्नभावाः प्रबोधे जागरणे यथा भिद्यन्ते विशीर्यन्त इत्यनुभूयते
143617 तथा स्वप्नकाले स्थित्या स्थिता इत्येवानुभूयन्ते । तथा च तद्बाध इव
143618 तत्सत्ताप्यनुभवबलं लब्ध्वा नापह्नोतुंन् शक्येत्यर्थः । अथवा ब्रह्मसत्ताया एव
143619 सर्वसत्तात्मकत्वात्कस्यापि सत्ता कदापि नापह्नोतुं शक्येत्याशयेनाह -
143620 परब्रह्मतयेति ॥ २७ ॥
143621
143622 सर्वं सर्वात्म सर्वत्र सर्वदास्ति तथा परे ।
143623 यथा न किंचिन्नाकाशं न क्वचिन्न च हन्यते ॥ २८ ॥
143624

तथा च प्राक् प्रतिज्ञातं फलितमित्याह - सर्वमिति | यथा सर्वं
जगदाकाशकार्यत्वादाकाशमेवेति तद्रूपेण न क्वचित्किंचिदपि हन्यते तथा
प्रथमं विनोदये उत्पत्तिशून्ये मध्ये निरन्तरे अग्रे च निरन्ते परमाकाशे ब्रह्मणि
तत्र निरन्ते असंख्ये चित्तसंघाते तेषु चासंख्ये जगतां गणे तत्रापि प्रत्याकाशं
तत्रापि प्रतिसंसारमण्डलं तत्रापि प्रतिभूरादिलोकं तत्रापि प्रतिद्वीपं तत्रापि
प्रतिगिरि तत्रापि प्रतिमण्डलविस्तारं तत्रापि प्रतिग्रामं प्रतिपुरं तत्रापि प्रतिगृहं
तत्रापि प्रतिजन्तु प्रतियुगादिकालं च यावन्तो ये जीवा मृता मोक्षविवर्जिताः
स्थितास्तावन्तः संसाराः पृथक्पृथगक्षया एव स्थिता इति पञ्चानामेकान्वयः ||
२८ ||

निरन्तरे पराकाशे निरन्ते च विनोदये |
निरन्ते चित्तसंघाते निरन्ते जगतां गणे || २९ ||

प्रत्याकाशकलाकोशं प्रतिसंसारमण्डलम् |
प्रतिलोकान्तराकारं प्रतिद्वीपं गिरिं प्रति || ३० ||

प्रतिमण्डलविस्तारं प्रतिग्रामं पुरं प्रति |
प्रतिजन्तु प्रतिगृहं प्रतिवर्षं युगं प्रति || ३१ ||

यावन्तो ये मृताः केचिज्जीवा मोक्षविवर्जिताः |
स्थितास्ते तत्र तावन्तः संसाराः पृथगक्षयाः || ३२ ||

तेषामन्तर्जनाः सन्ति जनं प्रति पुनर्मनः |
पुनर्मनः प्रति जगज्जगत्प्रति पुनर्जनः || ३३ ||

तावत्संख्ययापि जगत्संख्याया न विश्रान्तिरित्यनवस्थैव मायाया
भूषणमित्याशयेनाह - तेषामित्यादिना || ३३ ||

इत्थमाद्यन्तरहित एष दृश्यमयो भ्रमः |
ब्रह्मैव ब्रह्मवित्पक्षे नात्रेयत्तास्ति काचन || ३४ ||

कुड्ये नभस्युपलके सलिले स्थलेऽन्तश्चिन्मात्रमस्ति हि यतस्तदशेषविश्वम् |
तद्यत्र तत्र जगदस्ति कुतोऽत्र संख्या तज्ज्ञेषु तत्परमथाज्ञमनःसु
दृश्यम् || ३५ ||

हे राम कुड्ये नभसि उपले पाषाणे सलिले स्थले चान्तर्हि यतश्चिन्मात्रमस्ति
तदेवाशेषविश्वं न जगन्नाम वस्त्वन्तरम् | तत्तथा सति चितः सर्वगत्वाद्यत्र तत्र
सर्वत्र जगदस्त्येव | अत्र जगति संख्या कुतः | तच्च विश्वं तज्ज्ञेषु परं निर्विशेषं
निरतिशयानन्दैकरसं ब्रह्मैव | तु शब्दार्थेऽथशब्दः | अज्ञानां मनःसु तदेव
दृश्यप्रपञ्चमेवेत्यनर्थरूपमेवेत्यर्थः | तथा च श्रुतिः तत्त्वेव भयं
विदुषोऽमन्वानस्य इति || ३५ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पा०
जगत्तत्त्वैक्यप्रतिपादनं नाम त्रिषष्टितमः सर्गः || ६३ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
जगत्तत्त्वैक्यप्रतिपादनं नाम त्रिषष्टितमः सर्गः || ६३ ||

चतुःषष्टितमः सर्गः ६४

श्रीवसिष्ठ उवाच |

143677 ततस्तत्कुवलोल्लासिमालतीमाल्यलोचना [ततः कुवलयोल्लासि इति पाठः सुवचः
143678 कुवलयपर्यायः कुवलशब्दोऽप्यस्तीति यथावस्थितोऽपि संगच्छत एव |] |
143679 ललना ललितालोक्य लीलयाऽऽलपिता मया || १ ||
143680
143681 पृष्टयेह वसिष्ठेन विद्याधर्या हि विस्तरात् |
143682 स्वगेहजन्मकर्माद्या निवेदान्ता निरूपिताः ||
143683
143684 प्रासङ्गिकं प्रश्नं समाधाय श्रीवसिष्ठः प्रस्तुतकथाशेषमाह - तत
143685 इत्यादिना | कुवलयान्युत्पलानीवोल्लासिनी कटाक्षमालाभिर्मालतीमाल्यानीव प्रसरती
143686 लोचने यस्याः सा ललना मया आलोक्य लीलया कौतुकेन आलपिता संभाषिता | पृष्टेति
143687 यावत् || १ ||
143688
143689 क त्वं कमलगर्भाभे किमर्थं मामुपागता |
143690 कस्यासि किं प्रार्थयसे क्व गतासि किमास्पदा || २ ||
143691
143692 कस्यासि दुहिता भार्या वेति शेषः | किमास्पदमावासस्थलं यस्याः || २ ||
143693
143694 विद्याधर्युवाच |
143695
143696 मुने शृणु यथावत्त्वमात्मोदन्तं वदाम्यहम् |
143697 प्रष्टुमर्हसि विस्रब्धमार्तां करुणयार्थिनीम् || ३ ||
143698
143699 आत्मनः स्वस्या उदन्तं वृत्तान्तम् | एकान्ते विस्रब्धं
143700 परदारसंभाषणमयुक्तमिति शङ्कां वारयति - प्रष्टुमिति | आर्तां
143701 आर्तिप्रशमनोपायार्थिनीं मां करुणया विस्रब्धं प्रष्टुमर्हसीत्यन्वयः | तथा च
143702 सतामार्ताश्वासनमुचितमेवेति भावः || ३ ||
143703
143704 परमाकाशकोशस्य कस्मिंश्चित्कोणकोटरे |
143705 युष्माकं संस्थितं किंचिदिदं तावज्जगद्गृहम् || ४ ||
143706
143707 तत्र प्रथमं स्वास्पदं वक्तुमुपक्रमते - परमाकाशेत्यादिना | कस्मिंश्चिदिति
143708 | पादोऽस्य सर्वा भूतानि इत्यादिश्रुतेरिति भावः || ४ ||
143709
143710 पातालभूतलस्वर्गा इहापवरकास्त्रयः |
143711 कल्पनैका कुमार्यत्र कृता धातृत्वमायया || ५ ||
143712
143713 इहास्मिन्युष्मज्जगद्गृहे अपवरका अन्तर्गृहप्रकोष्ठाः | अत्र एष्वपवरकेषु
143714 धातृत्वं हिरण्यगर्भता तदाकारया मायया सर्गवैचित्र्यकल्पनाख्या एकैव
143715 कुमारी गृहस्वामिनी क्रीडार्थं कृतेत्यर्थः || ५ ||
143716
143717 तत्र द्वीपैः समुद्रैश्च वलितं वलयैरिव |
143718 पाटलोत्थं जगल्लक्ष्म्याः प्रकोष्ठमिव भूतलम् || ६ ||
143719
143720 यतो द्वीपैः समुद्रैश्च वलयैरिव बलितमत एव तद्वर्णैः पाटलं सदुत्थमुन्नतं
143721 जगल्लक्ष्म्याः प्रकोष्ठं करमूलमिव स्थितमित्यर्थः || ६ ||
143722
143723 अन्ते द्वीपसमुद्राणां सर्वदिक्कमवस्थिता |
143724 योजनानां सहस्राणि दश हेममयी मही || ७ ||
143725
143726 सप्तानां द्वीपानां समुद्राणां चान्ते सर्वदिक्कं परित इति यावत् | योजनानां दश
143727 सहस्राणि परिणाहतो दैर्घ्येण || ७ ||
143728

स्वयंप्रकाशसंकल्पफलदाम्बरनिर्मला |
चिन्तामणिमयी स्वच्छा स्वच्छायाजितविष्टपा || ८ ||

तां महीं वर्णयति - स्वयमित्यादिना | स्वयमेव रात्रावपि प्रकाशते इति
स्वयंप्रकाशा | संकल्पानां सर्वकामानां फलदा | अम्बरमिव निर्मला |
चिन्तामणिप्रचुरा | स्वच्छा नीरजस्का | स्वकान्त्या जिता विष्टपाः स्वर्गादिलोका यया || ८ ||

साप्सरोमरसिद्धानां लीलाविहरणावनिः |
संकल्पमात्रसंपन्नसर्वसंभोगसुन्दरी || ९ ||

साप्सरसाममराणां सिद्धानां च लीलाविहरणोचिता अवनिः | सेति पृथक्पदं वा || ९
| |

अन्ते तस्या भुवः शैलो लोकालोकोऽस्ति विश्रुतः |
भूपीठस्य प्रकोष्ठस्य वलयावलनां दधत् || १० ||

अन्ते बहिः प्रान्ते भूपीठलक्षणस्य जगल्लक्ष्मीप्रकोष्ठस्य वलयवदावलनां
परितः स्थितिम् || १० ||

क्वचिन्नित्यं तमोव्याप्तो मूढबुद्धेरिवाशयः |
क्वचिन्नित्यं प्रकाशात्मा मनः सत्त्ववतामिव || ११ ||

तं शैलं वर्णयति - क्वचिदित्यादिना || ११ ||

क्वचिदाह्लादजनकः साधूनामिव संगमः |
क्वचिदुद्वेगजनको मूर्खैरिव समागमः || १२ ||

क्वचित्प्रकटसर्वार्थो मनो मतिमतामिव |
क्वचिदत्यन्तगहनो मूर्खश्रोत्रियचित्तवत् || १३ ||

क्वचिदप्राप्तसोमांशुः क्वचिदप्राप्तसूर्यभाः |
क्वचिल्लोकमयस्तेन क्वचिदाशून्यदिक्तटः || १४ ||

लोकमयो जनप्रचुरः | क्वचित्तु बहिर्भागे तेन लोकेनाशून्यानि दिक्तटानि यस्य || १४ ||

क्वचिद्देवपुरव्याप्तः क्वचिद्दैत्यपुरान्वितः |
क्वचित्पातालगहनः क्वचिच्छृङ्गोर्ध्वकन्धरः || १५ ||

पातालमिव गहनो दुष्प्रवेशः || १५ ||

क्वचिच्छ्वभ्रभ्रमद्गृध्रः क्वचित्सानुमनोहरः |
क्वचिच्छृङ्गशिखाक्रान्तवैरिञ्चनगरान्तरः || १६ ||

शृङ्गशिखाक्रान्तवैरिञ्चनगरान्तर इत्यौन्नत्यातिशयोक्तिः || १६ ||

क्वचिच्छून्यमहारण्यवहत्कल्पान्तमारुतः |
क्वचित्पुष्पवनोद्यानगायद्विद्याधरीगणः || १७ ||

क्वचित्पातालगम्भीरगुहाकुम्भाण्डभीषणः |
क्वचिन्नन्दनसोदर्यमुन्याश्रममनोरमः || १८ ||

पातालगम्भीरासु गुहासु कुम्भाण्डैः पिशाचभेदैर्भीषणः || १८ ||

143781
143782 क्वचिदक्षयमत्ताभ्रः क्वचिद्दुर्लभवारिदः।
143783 क्वचिद्गर्भगुहाश्वभ्रगहनोपान्तमण्डलः॥ १९॥
143784
143785 अक्षयाणि सदा स्थितानि मत्तानीव गर्जनपराण्यभ्राणि यस्मिन्॥ १९॥
143786
143787 क्वचित्क्षुब्धजनाक्षेपसमुत्सादितभूतभूः।
143788 क्वचिद्वास्तव्यजनतासौजन्यजितविष्टपः॥ २०॥
143789
143790 जनपदक्षोभेण क्षुब्धानां संचलितानां जनानामाक्षेपैः
143791 खड्गकुठारादिप्रहारैः समुत्सादिता भूतभुवो रक्षःपिशाचादिनिवासा यस्मिन्।
143792 वास्तव्यजनसमूहानां सौजन्येन जितत्रिविष्टपः॥ २०॥
143793
143794 क्वचिन्नित्यं वहद्वाताजातस्थावरजङ्गमः।
143795 क्वचित्सर्वक्षयोन्मुक्तस्थिरस्थावरजङ्गमः॥ २१॥
143796
143797 नित्यमभीक्ष्णं वहद्भिर्वातैरेव आजाता उद्भूता अजाता वा स्थावरजङ्गमा यत्र।
143798 विषशस्त्राग्निरोगादिनिमित्तभेदजैः सर्वैः क्षयैरुन्मुक्ता अत एव चिरं स्थिराः
143799 स्थावरजङ्गमा यत्र॥ २१॥
143800
143801 क्वचिन्महामरुमरुन्मुक्तभांकारभीषणः।
143802 क्वचित्कणत्कमलिनीमत्तसारसभूषणः॥ २२॥
143803
143804 क्वचित्सलिलकल्लोलजलदोल्लासघर्घरः।
143805 क्वचिन्मत्ताप्सरोदोलाविलासजनितस्मरः॥ २३॥
143806
143807 क्वचित्पिशाचकुम्भाण्डवेष्टिताचेष्टदिक्तटः।
143808 क्वचिद्विद्याधरीसिद्धनृत्यगीतसरित्तटः॥ २४॥
143809
143810 पिशाचैः कुम्भाण्डैश्च वेष्टितानि अत एव आचेष्टानीव दिक्तटानि यस्य॥ २४॥
143811
143812 क्वचिदुद्वर्षदम्भोदसरिद्बाहुलुठत्तटः।
143813 क्वचित्सततगानीतनीतनानाभ्रसत्पटः॥ २५॥
143814
143815 उद्वर्षतामम्भोदानां सरिल्लक्षणैर्बाहुभिर्लुठत्तटो विशीर्यमाणवप्रः॥ २५॥
143816
143817 क्वचित्कमलिनीकोशवक्त्रस्थाध्यानमण्डलः।
143818 क्वचित्स्वर्गाङ्गनासिद्धसुन्दरीदन्तमण्डनः॥ २६॥
143819
143820 कमलिन्याः कोशलक्षणवक्त्रस्थैर्भ्रमरनेत्रैरारब्धध्यानं
143821 अर्थात्सरोजिनीमण्डलं यत्र। स्वर्गाङ्गनानामप्सरसां सिद्धसुन्दरीणां च
143822 दन्तास्ताम्बूलैर्मण्डयतीति तथोक्तः। नागवल्लीवनभूषित इति यावत्॥ २६॥
143823
143824 क्वचित्तपद्दिनकरजनताचारसुन्दरः।
143825 क्वचिन्नैशतमोगेहनृत्यन्मत्तनिशाचरः॥ २७॥
143826
143827 क्वचिदुत्पतदुत्पाततय नश्यज्जनावनिः।
143828 क्वचित्सौराज्यसंपत्त्या प्रोद्भवत्पुरमण्डलः॥ २८॥
143829
143830 क्वचिदत्यन्तनिःशून्यः क्वचिज्जनपदावृतः।
143831 क्वचिच्छ्भ्रान्तगम्भीरः क्वचित्पातालभीषणः॥ २९॥
143832

निःशून्यः शून्य एव। जलपूर्णैः श्वभ्रान्तैर्गम्भीरः शुष्कैस्तु पातालभीषणः
॥ २९ ॥

क्वचिद्बृहत्कल्पतरुः क्वचिन्निर्जलजङ्गमः।
क्वचिन्महाकरिकुलः क्वचिन्मत्तहरिव्रजः ॥ ३० ॥

मत्ता हरिव्रजाः सिंहवानरादिसमूहा यस्मिन् ॥ ३० ॥

क्वचिन्निर्भूतमुद्यातः क्वचिदुन्मत्तराक्षसः।
क्वचित्करञ्जगहनः क्वचित्तालमहावनः ॥ ३१ ॥

निर्भूतं प्राणिनिकायशून्यं यथा स्यात्तथा उद्यातः। वृथोन्नत इति यावत् ॥ ३१ ॥

क्वचिद्व्योमोपमसराः क्वचिद्दीर्घमरुस्थलः।
क्वचिन्नित्यभ्रमत्पांशुः क्वचित्सर्वर्तुकाननः ॥ ३२ ॥

नैर्मल्यविस्तारादिभिर्व्योमोपमानि सरांसि यस्मिन्। सर्वे ऋतवो यत्र तथाविधानि
काननानि यस्मिन् ॥ ३२ ॥

शिखरेषु शिलास्तस्य सामान्याचलसंनिभाः।
सन्ति सुस्थितकल्पाभ्रा रत्नमय्योऽम्बरामलाः ॥ ३३ ॥

तस्य वर्णितरूपस्य लोकालोकशैलस्य शिखरेषु सामान्याचलाः
सह्यमलयादयस्तत्संनिभा रत्नमय्यः शिलाः सन्ति ॥ ३३ ॥

क्षीरोदकार्कगौरीणां वनस्कन्धौकसामिव।
विश्राम्यन्त्यनिशं यासु हरयो हरियोनयः ॥ ३४ ॥

क्षीरमिवोदकमिवार्क इव च गौरीणामवदातानां यासां शिलानां पृष्ठेषु वने
स्कन्धौकसां महातरूणां स्कन्धेष्विव अन्येषां हरीणां योनयः कारणभूताः
सपुत्रपौत्रा इति यावत्। हरयः सिंहवानरादयो विश्राम्यन्ति ॥ ३४ ॥

तासामुत्तरदिग्भागे पूर्वशृङ्गशिलोदरे।
निवसाम्यहमक्षीणवज्रसारसमत्वचि ॥ ३५ ॥

तासां शिलानां मध्ये तस्य गिरेरुत्तरदिग्भागे पूर्वदिक्स्थस्य शृङ्गस्य या शिला
तदुदरे अहं निवसामीति किमास्पदा इति प्रश्नस्योत्तरम् ॥ ३५ ॥

विधिना तत्र बद्धास्मि वसाम्युपलयन्त्रके।
अत्रासंख्या मुने याता मन्ये युगगणा मम ॥ ३६ ॥

न केवलमहं बद्धा यावद्भर्तापि तत्र मे।
बद्धः सायंतने पद्मकुड्मले षट्पदो यथा ॥ ३७ ॥

कस्यासीत्यादिप्रश्नानामुत्तरं वक्तुमारभते - न केवलमित्यादिना ॥ ३७ ॥

तेन सार्धं मया भर्त्रा शिलाकोटरसंकटे।
अनुभूताश्चिरं कालमत्र वर्षगणा गताः ॥ ३८ ॥

अद्याप्यात्मैकदोषेण न हि मोक्षं लभावहे।
चिरं तत्रैव तिष्ठावस्तथैवाबद्धभावनौ ॥ ३९ ॥

143885 एको दोषः कामस्तेन। आबद्धा भावना ममता याभ्यां तौ॥ ३९॥
143886
143887 पाषाणसंकटे तस्मिन्बद्धावावां न केवलम्।
143888 बद्धो यावदशेषेण परिवारोऽपि तत्र नौ॥ ४०॥
143889
143890 परिवारः पुत्रपौत्रभृत्यादिः परिजनः। नौ आवयोः॥ ४०॥
143891
143892 पुराणपुरुषो बद्धो द्विजस्तत्रास्ति मे पतिः।
143893 एकस्थानान्न चलति जीवन्युगशतान्यसौ॥ ४१॥
143894
143895 असौ मे पतिर्युगशतानि जीवन्नपि एकस्थानात्स्वासनान्न चलति नोत्तिष्ठति॥ ४१॥
143896
143897 आबाल्याद्ब्रह्मचारी च श्रोत्रियः पाठकोऽलसः।
143898 एकान्त एकए एवास्तेऽजिह्मवृत्तिरचापलः॥ ४२॥
143899
143900 श्रित्रियः स्वाध्यायशीलः। अत एवान्येषां पाठकोऽपि। अजिह्मवृत्तिः ऋजुः। अचापलः
143901 इन्द्रियचापलशून्यः॥ ४२॥
143902
143903 अहं व्यसनिनी भार्या तस्य वेदविदां वर।
143904 न निमेषं समर्थास्मि तं विना देहधारणे॥ ४३॥
143905
143906 स्वयं तु न तथेत्याह - अहमिति॥ ४३॥
143907
143908 शृणु तेन कथं ब्रह्मन्भार्याहं समुपार्जिता।
143909 कथं वृद्धिमयं यातः स्नेहोऽस्माकमकृत्रिमः॥ ४४॥
143910
143911 अस्माकं आवयोः। अस्मदो द्वयोश्च इति बहुवचनम्॥ ४४॥
143912
143913 तेन जातेन मद्भर्त्रा बालेनैव सता पुरा।
143914 किंचिज्ज्ञेन सतैकेन तिष्ठतात्मालयेऽमले॥ ४५॥
143915
143916 स्वजन्मप्रकारमाह - तेनेति॥ ४५॥
143917
143918 श्रोत्रियत्वानुरूपेण जाया मे जन्मशालिनी।
143919 कुतः संभवतील्येव निर्णीय चिरचिन्तया॥ ४६॥
143920
143921 स्वयमेवानवद्याङ्गी तेन तामरसेक्षण।
143922 उत्पादितास्मि नाथेन ज्योत्स्नेव शशिनाऽमला॥ ४७॥
143923
143924 मनसा मानसीभार्या मन्दरोत्तमसुन्दरी।
143925 ततो वृद्धिं प्रयातास्मि वसन्त इव मञ्जरी॥ ४८॥
143926
143927 सहजाम्बरसंछन्ना भूतानां चित्तहारिणी।
143928 पूर्णेन्दुबिम्बवदना द्यौरिवामलतारका॥ ४९॥
143929
143930 स्वां वर्णयति - सहजेत्यादिना॥ ४९॥
143931
143932 कोरकोच्चस्तनभरा समग्ररसशालिनी।
143933 लतावरवनेनेव करपल्लवशालिनी॥ ५०॥
143934
143935 रस्यन्त इति रसा गुणास्तैः शालिनी॥ ५०॥
143936

143937 सर्वस्य जन्तुजातस्य नित्यं हृदयहारिणी।
143938 हरिणीतारनयना मदनोन्माददायिनी॥ ५१॥
143939
143940 हरिण्या इव तारे दीर्घे नयने यस्याः॥ ५१॥
143941
143942 लीलाविलासैकरता हेलावलितलोचना।
143943 गेयवाद्यप्रिया नित्यं न च तृप्तानुरागिणी॥ ५२॥
143944
143945 व्यसनिनीति यदुक्तं तद्विवृणोति - लीलेत्यादिना। न च तृप्ता भोगेष्वित्यर्थः॥ ५२॥
143946
143947 सौभाग्यभोगपरमा लक्ष्म्यलक्ष्म्योः प्रिया सखी।
143948 अनन्या मोहजालानामखिन्ना संपदापदोः॥ ५३॥
143949
143950 समदर्शिभर्तृमनःकल्पनामयत्वाल्लक्ष्म्यलक्ष्म्योः प्रियासखीव समदर्शिनी।
143951 अत एव मोहजालानामभिन्नापि संपदापदोरखिन्ना॥ ५३॥
143952
143953 न केवलमहं गेहं धारयामि द्विजन्मनः।
143954 यावत्त्रैलोक्यसदनमिदमङ्ग बिभर्म्यहम्॥ ५४॥
143955
143956 भर्तृमनोमयत्वादेव तत्कल्पितत्रैलोक्यधारणमपि मदधीनमेवेत्याह - न
143957 केवलमिति॥ ५४॥
143958
143959 अहं कुलकरी भार्या कलत्रभरणक्षमा।
143960 त्रैलोक्यगृहसंभारधारणैकभरोद्वहा॥ ५५॥
143961
143962 कुलकरी पुत्रपौत्रपरम्पराप्रसवयोग्या। कलत्रं पोष्यवर्गस्तद्भरणक्षमा॥ ५५॥
143963
143964 अथाहं तरुणी जाता समुद्भिन्नोन्नतस्तनी।
143965 लतोल्ललद्गुलुच्छेव विलासरसशालिनी॥ ५६॥
143966
143967 उल्ललद्गुलुच्छा उल्लसत्फलपुष्पगुच्छा लतेव॥ ५६॥
143968
143969 पतिर्मां दीर्घसूत्रत्वाच्छ्रोत्रियत्वात्तपोरतः।
143970 कयाप्यपेक्षयाद्यापि न विवाहितवानिमाम्॥ ५७॥
143971
143972 इमामेवंगुणलक्षणामपि मां पतिः सः ब्राह्मणो
143973 दीर्घसूत्रत्वादशीघ्रकारितास्वभावात् कयापि वक्ष्यमाणया मोक्षापेक्षया न
143974 विवाहितवान्॥ ५७॥
143975
143976 तेन यौवनसंपन्नविलासरसशालिनी।
143977 तं विना व्यसनेनाहं दह्येऽग्नाविव पद्मिनी॥ ५८॥
143978
143979 अविवाहे त्वं कथं तस्य भार्या तत्राह -म् तेनेति। तेन सह यौवनेन संपन्नो यो
143980 भोगविलासविषयो रस इच्छा तच्छालिनी। अहं स्वमनोरथेनैव तं भर्तारं
143981 वृतवतीत्यर्थः॥ ५८॥
143982
143983 शीतानिलविलोलासु नलिनीषु निरन्तरम्।
143984 अङ्गदाहमवाप्नोति पूताङ्गारस्थलीष्विव॥ ५९॥
143985
143986 पूतानां भस्ममार्जनेन संधुक्षितानामङ्गाराणां स्थलीष्विव॥ ५९॥
143987
143988 उद्यानावनयः सर्वाः पूर्णाः कुसुमवर्षणैः।

143989 संपन्नास्तप्तसिकताः शून्या मे मरुभूमयः ॥ ६० ॥
143990
143991 तप्ताः सिकता यासु तथाविधा मरुभूमयः संपन्नाः ॥ ६० ॥
143992
143993 जलकल्लोलकह्लारकमलोत्करकोमलाः ।
143994 सरस्यः सारसारावसरसा मम नीरसाः ॥ ६१ ॥
143995
143996 कह्लाराणां पद्मभेदानां कमलानां चोत्करैः कोमलाः सुखस्पर्शाः ॥ ६१ ॥
143997
143998 अहं पुष्करमन्दारकुमुदोत्करमालिता ।
143999 भृशं दाहमवाप्नोमि कण्टकेष्विव दोलिता ॥ ६२ ॥
144000
144001 दाहशान्तये पुष्करादिकुसुमोत्करैः सखीभिर्दोलाशय्यादिरचनेन मालिता दोलिता
144002 विलुठितेव ॥ ६२ ॥
144003
144004 कुमुदोत्पलकह्लारकदलीतल्पपालयः ।
144005 मदङ्गसङ्गमाद्ग्रीष्ममर्मरा यान्ति भस्मताम् ॥ ६३ ॥
144006
144007 अङ्गसङ्गमान्निमित्ताद्ग्रीष्मेण तापोष्मणा शुष्काः प्रथमं मर्मरा भूत्वा
144008 ततो भस्मतां यान्ति ॥ ६३ ॥
144009
144010 यत्कान्तमुचितं स्वादु विचित्रं चित्तहारि च ।
144011 तदालोक्य भवाम्यन्तर्बाष्पपूर्णायतेक्षणा ॥ ६४ ॥
144012
144013 व्यसनानलसंतप्ताः पतन्तो बाष्पबिन्दवः ।
144014 छमच्छमिति मज्जन्ति कमलोत्पलपङ्क्तिषु ॥ ६५ ॥
144015
144016 छमच्छमीति प्रदीपनिपतत्सार्चिःस्नेहबिन्दुनिपातशब्दसादृश्यद्योतनार्थम##-
144017 अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ इति उत्तरदलाच्छब्दस्य पररूपम् । नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु
144018 वा इति निषेधस्तु छान्दसत्वान्नेति बोध्यम् । मज्जन्ति अन्तःप्रविशन्ति स्वोष्मणा
144019 कमलोत्पलानि झटिति शोषयन्तः स्वयमपि शुष्यन्तीति यावत् ॥ ६५ ॥
144020
144021 कदलीकन्दलीस्कन्धदोलान्दोलनलीलया ।
144022 लालितोद्यानखण्डेषु मुखमाच्छाद्य रोदिमि ॥ ६६ ॥
144023
144024 उद्यानखण्डेषु सखीभिः कदलीकन्दलीस्कन्धकल्पितपल्लवदोलासु आन्दोलनलीलया लालिता
144025 सती ताभ्यः स्वदुःखं वक्तुमशक्ता लज्जया मुखमाच्छाद्य रोदिमि ॥ ६६ ॥
144026
144027 तुषारनिकराकीर्णं कदलीदलमण्डपम् ।
144028 पश्याम्यूष्माणमुज्झन्तं खदिराङ्गारभीषणम् ॥ ६७ ॥
144029
144030 नलिनीनालदोलासु सारसीं सारसाश्रिताम् ।
144031 दीनानना विलोक्यान्तर्निन्दामि निजयौवनम् ॥ ६८ ॥
144032
144033 सारसेन भर्त्रा आश्रितां संगताम् ॥ ६८ ॥
144034
144035 रम्ये रोदिमि मध्यस्थे पदार्थे यामि सौम्यताम् ।
144036 हृष्याम्यशोभने दीना न जाने किमहं स्थिता ॥ ६९ ॥
144037
144038 अशोभने मूर्च्छाजडीभावादौ हृष्यामि यतस्तदानीमहं किं स्थितेति न जाने ।
144039 तथा चाहन्ताविलये तद्गतदुःखस्याननुभवाद्विश्राम्यामीत्यर्थः ॥ ६९ ॥
144040

144041 दृष्टानि कुन्दमन्दारकुमुदानि हिमानि च ।
144042 मया कामाग्निदग्धानां भस्मानीव दिशं प्रति ॥ ७० ॥
144043
144044 दिशं प्रति प्रतिदिशम् । असमासे अद्विर्वचनं छान्दसम् ॥ ७० ॥
144045
144046 आनीलपल्लवमृणाललतोत्पलानां कह्लारकुन्दकदलीदलमालतीनाम् ।
144047 शय्या ममाङ्गचलनेन विशोषयन्त्या व्यर्थं गतानि नवयौवनवासराणि ॥ ७१
144048 । ।
144049
144050 आनीलानां तमालादिपल्लवानां मृणाललतानां उत्पलानां च तथा कह्लारादीनां
144051 च शय्याः अङ्गचलनेन देहसंयोगेन विशोषयन्त्या मम नवयौवनवासराणि
144052 व्यर्थं गतानि ॥ ७१ ॥
144053
144054 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे उ० पा०
144055 विद्याधरीव्यसनवर्णनं नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥
144056
144057 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
144058 विद्याधरीव्यसनवर्णनं नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥
144059
144060 पञ्चषष्टितमः सर्गः ६५
144061
144062 विद्याधर्युवाच ।
144063
144064 अथ कालेन महता सोऽनुरागो विरागताम् ।
144065 प्रप्तो मम शरच्छान्तौ विरसः पल्लवो यथा ॥ १ ॥
144066
144067 इह कालेन संप्राप्ते स्वानुरागे विरागताम् ।
144068 संसिद्धा धारणाभ्यासैर्जितासुः सा न्यवेदयत् ॥
144069
144070 शरच्छान्तौ हेमन्तारम्भे पल्लवो यथा विरसः सन् विरागतां प्राप्नोति तद्वत् ॥ १ ॥
144071
144072 वृद्ध एकान्तरसिको नीरसः स्नेहवर्जितः ।
144073 भर्ताऽजिह्ममतिर्मौनी किं मन्ये जीवितेन मे ॥ २ ॥
144074
144075 कीदृशविचारक्रमेण विरागतां प्राप्तस्तमाह - वृद्ध इत्यादिना । अजिह्ममतिः
144076 ऋजुचित्तः । किं फलमिति शेषः ॥ २ ॥
144077
144078 वरं वैधव्यमाबाल्याद्वरं मरणमेव च ।
144079 वरं व्याधिरथापद्वा नाहृद्यप्रकृतिः पतिः ॥ ३ ॥
144080
144081 एतावज्जन्मसाफल्यं सौभाग्यमविखण्डितम् ।
144082 रसिकः पेशलाचारो यन्नार्यास्तरुणः पतिः ॥ ४ ॥
144083
144084 हता नीरसनाथा स्त्री हताऽसंस्कारिणी च धीः ।
144085 हता दुर्जनभुक्ता श्रीर्हता वेश्याहृता च ह्रीः ॥ ५ ॥
144086
144087 असंस्कारिणी शास्त्रीयसंस्कारहीना । तथा ह्रीः सत्कुलाचाराद्युचिता पुंसां लज्जा च
144088 वेश्याभिः पुंश्चलीभिर्हृता चेत् हता ॥ ५ ॥
144089
144090 सा स्त्री यानुगता भर्त्रा सा श्रीर्यानुगता सता ।
144091 सा धिर्या मधुरोदारा साधुता समदृष्टिता ॥ ६ ॥
144092

144093 शमदमादिसंपत्त्या मधुरा या सैव धीः सा बुद्धिः। एवं सैव साधुता या
144094 समदृष्टितेत्यनुषज्यते॥ ६॥
144095
144096 नाधयो व्याधयो नैव नापदो न दुरीतयः।
144097 कुर्वन्ति मनसो बाधां दंपत्योरनुरक्तयोः॥ ७॥
144098
144099 दुष्टा ईतयः अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः खगाः। अत्यासन्नाश्च
144100 राजान। षडेता ईतयः स्मृताः॥ ७॥
144101
144102 उत्फुल्लाः कुसुमस्थल्योनन्दनोद्यानभूमयः।
144103 धन्वायन्ते कुनाथानां विनाथानां च योषिताम्॥ ८॥
144104
144105 धन्वायन्ते मरुभूमिवदाचरन्ति। संतापयन्तीति यावत्॥ ८॥
144106
144107 सर्व एव जगद्भावा यथेच्छं गुणलेशतः।
144108 संत्यज्यन्ते प्रमादात्तु वर्जयित्वा पतिं स्त्रिया॥ ९॥
144109
144110 अत एव सर्वं सुत्यजं पतिरेको दुस्त्यज इत्याह - सर्व एवेति। जगति प्रसिद्धा भावा
144111 गृहक्षेत्रबन्धुधनादयः। गुणलेशतः गुणाल्पतावशात्
144112 प्रमादादनवधानाद्वा। तुशब्दो भिन्नक्रमः। पतिमेकं तु वर्जयित्वेति॥ ९॥
144113
144114 स्थिरयौवनया दुःखान्येतानि मुनिनायक।
144115 भुक्तानि वर्षवृन्दानि पश्य दौर्भाग्यजृम्भितम्॥ १०॥
144116
144117 भुक्तानि मयेति शेषः। वर्षवृन्दानीति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया।
144118 दौर्भाग्यजृम्भितं ममेति शेषः॥ १०॥
144119
144120 अथ क्रमेण तेनैव सरागो मे विरागताम्।
144121 आययौ हिमदग्धाया नलिन्या इव नीरसः॥ ११॥
144122
144123 अथवा ममायं भाग्योदय एवेत्याशयेनाह - अथेत्यादिना। क्रमेण नीरसः सन्
144124 विरागतामाययौ॥ ११॥
144125
144126 विरागवासनास्तेन सर्वभावानुरञ्जना।
144127 तवोपदेशेनेच्छामि मुने निर्वाणमात्मनः॥ १२॥
144128
144129 तेनोक्तेन क्रमेण विरागवासनाः प्राप्य सर्वभावेषु तदनुरञ्जना यस्यास्तथाविधा
144130 अहं संप्रति तवोपदेशेन आत्मनो निर्वाणमिच्छामि॥ १२॥
144131
144132 अप्राप्ताभिमतार्थानामविश्रान्तधियां परे।
144133 मरणैरुह्यमानानां जीवितान्मरणं वरम्॥ १३॥
144134
144135 ईदृशेऽपि समये त्वादृशोपदेष्टृलाभेऽपि विश्रान्तिमनिच्छन्त्या मम जीवनं
144136 व्यर्थमपि तु मरणमेव वरमित्याशयेनाह - अप्राप्तेति।
144137 मरणैर्मरणतुल्यदुःखप्रवाहैरुह्यमानानाम्॥ १३॥
144138
144139 स मद्भर्ताद्य निर्वाणमीहमानो दिवानिशम्।
144140 राजा राज्ञेव मनसा मनो जेतुंन् प्रबुध्यते॥ १४॥
144141
144142 सहधर्मचारिणीनां स्त्रीणां भर्तृसमानशीलौचित्याच्च भर्त्रा सह
144143 त्वयाहमुपदेश्येत्याह - स इति द्वाभ्याम्। यथा राजा राज्ञैव सहायेन राजानं
144144 जेतुं प्रबुध्यते नीतिशास्त्रोक्तोपायैर्जागरूको भवति तद्वत्स मम भर्तापि मनसैव

144145 मनो जेतुं प्रबुध्यते | विवेकोपायजागरूको वर्तत इत्यर्थः || १४ ||
144146
144147 ब्रह्मंस्तस्य च मद्भर्तुर्मम चाज्ञानशान्तये |
144148 न्यायोपपन्नया वाचा कुरु स्मरणमात्मनः || १५ ||
144149
144150 आत्मनः स्मरणं विस्मृतकण्ठचामीकरवत्प्रबोधनम् || १५ ||
144151
144152 यदा मामनपेक्ष्यैव स मद्भर्तात्मनि स्थितः |
144153 तदा विरागो वैरस्यमनयन्मे जगत्स्थितिम् || १६ ||
144154
144155 मां अनपेक्ष्य मदपेक्षां विहायैवेत्यर्थः | विरागो जगत्स्थितिं वैरस्यं
144156 नीरसतामनयत् | नयतेर्द्विकर्मता प्रसिद्धा || १६ ||
144157
144158 संसारवासनावेशवर्जितास्मि ततोऽवसम् |
144159 निबध्याभिमतां तीव्रां व्योमसंचारधारणाम् || १७ ||
144160
144161 इदानीं स्वस्याः
144162 धारणाभ्यासस्थिरचित्तत्वेनाप्युपदेशाधिकारसंपत्तिरस्तीत्याशयेनाह -
144163 संसारेति | व्योमसंचारसिद्धिदां प्राग्वर्णितां खेचरीमुद्राख्यां धारणाम् || १७ ||
144164
144165 अर्जयित्वा तहा व्योम्नि गतिं धारणया मया |
144166 अभ्यस्ता धारणा भूयः सिद्धसङ्गफलप्रदा || १८ ||
144167
144168 सिद्धसङ्गः सिद्धैः सह संवादादिव्यवहारस्तत्फलप्रदा | अत
144169 एवान्यैरगम्यमपीदं रहःस्थानमागत्य त्वया सह संवदामीति भावः || १८ ||
144170
144171 ततः स्वजगदाधारपूर्वापरनिरीक्षया |
144172 स्थिताहं धारणां बद्ध्वा सापि सिद्धिं समागता || १९ ||
144173
144174 स्वजगत्स्वावासब्रह्माण्डस्तदाकारस्य पूर्वापरभागघटिताकारस्य शास्त्रदृशा
144175 योगदृशा च करतलामलकवन्निरीक्षया तदाकारां भावनां बद्ध्वा स्थिता |
144176 साधारणापि मे तदवयवसर्वभूतजयक्रमेण सिद्धिमागता || १९ ||
144177
144178 अथ स्वजगतो दृष्ट्वा हृदयं तस्य बाह्यगा |
144179 अहं दृष्टवती स्थूलां लोकालोकगिरेः शिलाम् || २० ||
144180
144181 हृदयमन्तर्गतसर्ववस्तु दृष्ट्वा तस्य बाह्ये निर्गता अहं प्राग्वर्णितां
144182 स्वजगद्गर्भमितद्ब्रह्माण्डस्थस्य लोकालोकगिरेः शिलां दृष्टवती || २० ||
144183
144184 एतावतापि कालेन दंपत्योरावयोर्मुने |
144185 परं द्रष्टुमभूदिच्छा न काचन कदाचन || २१ ||
144186
144187 प्राक् तु कदाप्ययं ब्रह्माण्डो मया मत्पतिना वा न दृष्टस्तदिच्छाभावादित्याह
144188 - एतावतेति || २१ ||
144189
144190 मद्भर्ता केवलं शुद्धवेदार्थैकान्तचिन्तया |
144191 न च यातं न चायातं वेत्त्यहो विगतैषणः || २२ ||
144192
144193 शुद्धवेदार्थो धर्मः परमात्मा च तदेकान्तचिन्तया | यातं गतं कालं अयातं
144194 वर्तमानभविष्यत्कालं तदन्तर्गतपदार्थान्ब्रह्मतत्त्वं च न वेत्ति || २२ ||
144195
144196 तेनासौ मत्पतिर्विद्वानपि न प्राप्तवान्पदम् |

144197 अद्य सोऽहं च वाञ्छावः प्रयत्नेन परं पदम् ॥ २३ ॥
144198
144199 तेन तत्त्वावेदनेन । अद्य त्वदुपदेशश्रवणमननादिप्रयत्नेन परं पदं
144200 ज्ञातुमिति शेषः ॥ २३ ॥
144201
144202 तदेतामर्थितां ब्रह्मन्सफलां कर्तुमर्हसि ।
144203 महतामर्थिनो व्यर्था न कदाचन केचन ॥ २४ ॥
144204
144205 महतां भवादृशानां संनिधौ । अर्थिनः पुरुषार्थलिप्सवः । अप्यर्थे
144206 चनशब्दौ ॥ २४ ॥
144207
144208 भ्रमन्ती सिद्धसेनासु सदा नभसि मानद ।
144209 त्वदृते नेह पश्यामि घनाज्ञानदवानलम् ॥ २५ ॥
144210
144211 अन्य एव सिद्धा इममर्थं कुतो न प्रार्थितास्तत्राह - भ्रमन्ती इति ॥ २५ ॥
144212
144213 ब्रह्मन्विनैव करुणाकरकारणेन सन्तो यतोऽर्थिजनवाञ्छितपूरणानि ।
144214 कुर्वन्ति तेन शरणागततामुपेतां मामर्हसीह न तिरस्करणेन योक्तुम् ॥ २६ ॥
144215
144216 इत्थं स्ववृत्तान्तमखिलं जिज्ञासितं च निवेद्य शरणं प्रतिपद्य स्वस्या
144217 अनुपेक्षणीयतां प्रार्थयते - ब्रह्मन्निति । यतः कारणात्सन्तो विनैव कारणेन
144218 अर्थिजनवाञ्छितपूरणानि कुर्वन्ति तेन कारणेन शरणागततामुपेतां मां
144219 तिरस्करणेनोपेक्षणेन योक्तुं नार्हसि । अर्थिनामुपेक्षाया एव तिरस्कारत्वादिति भावः ॥
144220 २६ ॥
144221
144222 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारा० वा० दे० मोक्षो० निर्वाण० उ० पाषाणो०
144223 विद्याधरीजन्मव्यवहारवर्णनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥
144224
144225 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
144226 विद्याधरीजन्मव्यवहारवर्णनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥
144227
144228 षट्षष्टितमः सर्गः ६६
144229
144230 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
144231
144232 अथेत्युक्तवती पृष्टा सा मया कल्पितासना ।
144233 संकल्पितासनस्थेन स्थितेन नभसि स्थिता ॥ १ ॥
144234
144235 कथं स्थितिरनाकाशे गृहं वाते शिलोदरे ।
144236 पृष्टयेति तया तत्र जगद्विस्तार ईर्यते ॥
144237
144238 प्राग्वर्णिते ब्रह्माण्डोर्ध्वनभसि स्थितेन तत्रापि संकल्पितासनस्थेन मया
144239 तस्मिन्नेव नभसि कल्पितासनस्थिता इति प्राग्वर्णितप्रकारेण स्ववृत्तान्तमुक्तवती सा
144240 अथानन्तरं पृष्टा ॥ १ ॥
144241
144242 कथं शिलोदरे बाले त्वद्विधानां भवेत्स्थितिः ।
144243 कथं संचलनं तत्र किमर्थं तत्र चास्पदम् ॥ २ ॥
144244
144245 किं पृष्टा तदाह - कथमिति । निरवकाशे शिलोदरे शरीरादिमतीनां
144246 त्वद्विधानां स्थितिः कथं भवेत् । संचलनं च कथं भवेत् । तत्र आस्पदं
144247 गृहं च ते किमर्थं किंप्रयोजनकम् । यत्र प्रवेश एवासंभावितस्तत्रेदं
144248 सर्वमत्यन्तासंभावितमित्यर्थः ॥ २ ॥

144249
144250 विद्याधर्युवाच।
144251
144252 मुने यथेदं भवतां जगत्स्फारं विराजते।
144253 तथास्माकं जगत्तत्र सर्गसंसारयुक् स्थितम्॥ ३॥
144254
144255 नैतावदेव त्वया असंभावितं तत्रास्तीति संभावनीयं किंत्वीदृशं
144256 जगदन्तरमपीति विद्याधरीप्रश्नस्योत्तरमाह - मुने इति॥ ३॥
144257
144258 स्फुरन्ति नागाः पाताले तिष्ठन्ति भुवि पर्वता।
144259 आपश्छलछलायन्ते वहन्ति व्योम्नि वायवः॥ ४॥
144260
144261 तदेव प्रपञ्चयति - स्फुरन्तीत्यादिना। छलछलायन्ते इत्यव्यक्तध्वन्यनुकरणम्
144262 ॥ ४॥
144263
144264 अर्णवा अर्णसा भान्ति यान्त्यन्तः शनकैः प्रजाः।
144265 भूतान्यजस्रं जायन्ते म्रियन्तेऽविरतं यथा॥ ५॥
144266
144267 अर्णसा उदकेन। यान्ति गमनादिना व्यवहरन्ति। यथा अत्रेति शेषः॥ ५॥
144268
144269 वान्ति वाता वहन्त्यापो भान्ति चाभान्ति खे सुराः।
144270 तिष्ठन्त्यगाः समुद्यन्ति ग्रहा यान्ति महीं नृपाः॥ ६॥
144271
144272 देवासुरमनुष्याणां व्यवहारपरम्पराः।
144273 लोलाः प्रवृत्ता आकल्पमासमुद्रमिवापगाः॥ ७॥
144274
144275 नक्षत्रादिरूपेण भान्ति। स्वस्वशरीराकारेण आभान्ति॥ ६॥ ७॥
144276
144277 दिनपद्मानि भूलोकसरस्याकल्पमानभः।
144278 लोलाभ्रालीनि फुल्लानि मीलितोन्मीलितान्यलम्॥ ८॥
144279
144280 आकल्पं कालतः। आनभो देशतः। अभिविधावाङौ। लोलान्यभ्राण्येवालयो भ्रमरा
144281 येषु तथाविधानि दिनपद्मानि भूलोकसरसि फुल्लानि अलं मीलितान्युन्मीलितानीति
144282 तदन्तःपातिपदार्थकेसराद्यभिप्रायम्॥ ८॥
144283
144284 चन्द्रचर्चाश्चतुर्दिक्कं चन्दनेनात्मतेजसा।
144285 रचयन्रात्रिरोहिण्योस्तमो हन्त्यपि हृद्गतम्॥ ९॥
144286
144287 चन्द्र आत्मतेजसा चन्द्रिकालक्षणेन चन्दनेन चतुर्दिक्कं चर्चाः लेपनानि रचयन्सन्
144288 रात्रेः रोहिण्याश्च हृद्गतं बहिर्गतमपि तमः हन्ति॥ ९॥
144289
144290 स्वदशास्वादनरता वातयन्त्रसुचारिता।
144291 रोदःसद्मनि सूर्याख्या दीप्यते दिवि दीपिका॥ १०॥
144292
144293 स्वीयदशदिग्लक्षणाया दशाया वर्तिकाया आस्वादने द्रवस्नेहोपभोगे रता
144294 वातलक्षणेन यन्त्रेण सुचालिता परितो भ्रमिता रोदसी द्यावाभूमी तल्लक्षणे सद्मनि
144295 गृहे॥ १०॥
144296
144297 ब्रह्मसंकल्पितो रुद्धो वातसंचारचारिभिः।
144298 खेऽनिशं चक्रमृक्षाणां गुणावर्तो विवर्तते॥ ११॥
144299
144300 इदानीं रोदस्यौ भ्रमता ज्योतिश्चक्रेण घरट्टयन्त्रतया रूपयति - ब्रह्मेति

144301 द्वाभ्याम् | खे ऋक्षाणां चक्रं ज्योतिश्चक्ररूपो गुणैरावर्तत इति गुणावर्तो
144302 घरट्टो विवर्तते भ्रमति | स च
144303 विवर्तमानश्चतुर्विधभूतलक्षणतण्डुलमासृष्टेः सृष्टिकालमारभ्य पिनष्टि |
144304 केनासौ शिल्पिना निर्मितस्तमाह - ब्रह्मसंकल्पित इति | कैरयं विष्टब्धस्तानाह |
144305 वातसंचारचारिभिर्वातरश्मिभिः रुद्धः अवष्टब्धः | कस्मिन्कीले रुद्धस्तमाह ##-
144306 ध्वनन् || ११ ||
144307
144308 भूततण्डुलमासृष्टेः पिनष्टि ध्रुवकीलकः |
144309 नियत्याचलितो रोदःकपाटाम्भोदघर्घरः || १२ ||
144310
144311 द्वीपाब्धिशैलैर्भूपीठं विमाननगरैर्नभः |
144312 दैत्यदानवनागौघैः पूर्णं पातालमण्डलम् || १३ ||
144313
144314 तत्राप्यत्रेव भूरादिलोका यथोचितं द्वीपपर्वतादिभिः पूर्णाः सन्तीत्याह - द्वीपेति
144315 | विमानसंनिवेशरचितैर्नगरैर्नभः पूर्णम् || १३ ||
144316
144317 कुण्डलं त्रिजगल्लक्ष्म्या नीलं भूतलमण्डलम् |
144318 स्थितं चञ्चलमाचारचञ्चलायाः स्फुरन्मणि || १४ ||
144319
144320 तत्रापि नीलं भूतलमण्डलमाचारचञ्चलायास्त्रिजगल्लक्ष्म्याः
144321 स्फुरन्मणिचञ्चलं कुण्डलमिव स्थितम् || १४ ||
144322
144323 बुद्ध्यादिरहितां स्पन्दसंविदं वायवीमिव |
144324 स्थावरं जंगमं चैव सूक्ष्ममादाय जायते || १५ ||
144325
144326 तत्रापि स्थावरं जङ्गमं चैव प्राणिजातं बुद्ध्यादिरहितां बाह्यां वायवीं
144327 क्रियामिव आन्तरीं सूक्ष्मां प्राणाख्यां स्पन्दसंविदमादाय जायते
144328 जन्मादिविकारा&ल्लभते || १५ ||
144329
144330 मुनिर्मौनैर्धरा वार्भिर्मारुतैः कपिचापलम् |
144331 आकाशैरवकाशित्वं तेजोभिर्भासनं श्रितम् || १६ ||
144332
144333 तत्रापि मुनिर्मौनैर्मुनिकर्मभिः श्रितः | धरा समुद्रादिवार्भिः श्रिता | मारुतैः
144334 कपिवच्चापलं श्रितम् | आकाशैस्तत्तदुपाधिभिन्नैरुपाध्यनुरूपमवकाशित्वं
144335 श्रितम् | सर्ववस्तूनां स्वभावा नियतास्तुल्या इत्यर्थः || १६ ||
144336
144337 वृक्षोर्व्यब्ध्यद्रिखचराः प्राणिनोन्तः स्फुरन्त्यलम् |
144338 मृतिजन्मोन्मुखाः कीटसुरासुरजलौकसः || १७ ||
144339
144340 वृक्षचरा मर्कटादयः उर्वीचरा मनुष्यादयः अब्धिचरा मत्स्यादयः अद्रिचरा
144341 मृगादयः खचराः पक्षिदेवादयस्तत्राप्यन्तरालं स्फुरन्ति || १७ ||
144342
144343 ससुरासुरगन्धर्वाः कालः कलयति प्रजाः |
144344 दोर्भिः कल्पयुगाब्दैश्च स्वपशूनिव पालकः || १८ ||
144345
144346 कालः सुरादिसहिताः प्रजाः पालकः पुरुषः स्वदोर्भिः स्वपशूनिव
144347 कल्पयुगवर्षादिलक्षणैर्दोर्भिः कलयति पालनादिना उपभुङ्क्ते || १८ ||
144348
144349 अनन्तविपुलागाधगम्भीरे कालसागरे |
144350 उत्पत्त्योत्पत्त्य लीयन्ते ते त्वावर्तविवर्तया || १९ ||
144351
144352 ते सुरादयो यादोगणाः कालसागरे आवर्तविवर्तया कालगत्या उत्पत्त्योत्पत्त्य लीयन्ते || १९ ||

144353
144354 चतुर्दशविधा वातवेल्लिता भूतपांसवः।
144355 नाशाकाशे विलीयन्ते शरदम्भोदलीलया ॥ २० ॥
144356
144357 नश्यत्यस्मिन्निति नाशः तथाविधे अव्याकृताकाशे ॥ २० ॥
144358
144359 भुवनं बोधयन्ती द्यौश्चन्द्रार्ककरचामरैः।
144360 स्थिताकाशांशुकाकल्पतारकोत्करशेखरा ॥ २१ ॥
144361
144362 आकाश एवांशुकं वस्त्रं यस्याः। आकल्पभूतास्तारकोत्कराः शेखरे
144363 यस्यास्तथाविधा द्यौश्चन्द्रार्ककरचामरैः संवीज्य सुप्तं भुवनं बोधयन्तीव
144364 स्थिता ॥ २१ ॥
144365
144366 स्थिताः पवनभूकम्पमेघतापसहिष्णवः।
144367 स्वं प्रदेशमनुज्झन्त्यः ककुभः स्तम्भिता इव ॥ २२ ॥
144368
144369 तत्रापि ककुभो दिशः स्तम्भिताः स्थावरप्राणिन इव
144370 पवनभूकम्पवृष्ट्यातपसहिष्णवो भूत्वा स्थिताः ॥ २२ ॥
144371
144372 उत्पातमेघनिर्ह्रादभूमिकम्पग्रहग्रहैः।
144373 अज्ञातैरपि विज्ञातैर्भूतानां जायते गतिः ॥ २३ ॥
144374
144375 ज्योतिःशास्त्रकुशलैर्विज्ञातैरन्यैरज्ञातैरपि
144376 उत्पातादिनिमित्तैर्भूतानामिष्टानिष्टलक्षणा गतिस्तत्रापि जायते ॥ २३ ॥
144377
144378 सप्तानां जलमब्धीनामौर्वाग्निः पिबति ज्वलन्।
144379 लोकान्तराणामाकल्पं कालो भूतगणं यथा ॥ २४ ॥
144380
144381 लोकान्तराणां चतुर्दशभुवनभेदानां भूतगणं प्राणिनिकायं यथा कालः
144382 पिबति तद्वत् ॥ २४ ॥
144383
144384 पातालमाविशति याति नभोबिलं च दिङ्मण्डलं भ्रमति भूतगणः समन्तात्।
144385 पर्येति पर्वतमहार्णवमण्डलनि द्वीपान्तराणि च मरुत्सरणक्रमेण ॥ २५ ॥
144386
144387 उक्तं सर्व संक्षिप्योपसंहरति - पातालमिति। तत्रापि पातालयोग्यो भूतगणः
144388 प्राणिनिकायः पातालमाविशति। नभोबिलवासयोग्यो नभिबिलं याति। इतरस्त्वन्तराले
144389 दिङ्मण्डलं भ्रमति। मरुतो वायोः सरणक्रमेण
144390 संचरणवत्पर्वतमहार्णवमण्डलानि द्वीपान्तराणि च पर्येति। तथा च
144391 सर्वोऽप्यत्रत्यव्यवहारस्तत्रापि वर्तत एवेति संभावयेत्यर्थः ॥ २५ ॥
144392
144393 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
144394 पाषाण० शिलान्तरवर्णनं नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥
144395
144396 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
144397 शिलान्तरवर्णनं नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥
144398
144399 सप्तषष्टितमः सर्गः ६७
144400
144401 विद्याधर्युवाच।
144402
144403 यावत्तं सर्गमागच्छ प्रसादः क्रियतां मुने।
144404 आश्चर्येषूपपन्नेषु महान्तो ह्यतिकौतुकाः ॥ १ ॥

144405
144406 कौतुकात्तां शिलां गत्वाप्यदृष्ट्वा मुनिना जगत्।
144407 पृष्टयाभ्यासमाहात्म्यं विद्याधर्यात्र वर्ण्यते॥
144408
144409 हे मुने त्वं यदि मदुक्तार्थजातमसंभावितं मन्यसे तर्हि स्वयमेव साक्षात्तं
144410 सर्गं यावत्साकल्येन द्रष्टुमागच्छ॥ १॥
144411
144412 तथेत्युक्ते [श्रीवसिष्ठ उवाचेत्यपेक्षितनत्र।] मया सार्धं
144413 गन्तुमारब्धमम्बरे।
144414 वात्यया सौरभेणेव शून्ये शून्येन शून्यया॥ २॥
144415
144416 इति तया उक्ते सति मया तथास्त्वित्यभ्युपगम्य तया सहाम्बरे
144417 गन्तुमारब्धमित्यन्वयः। वात्यया सह सौरभेण चम्पकादिगन्धेनेव॥ २॥
144418
144419 अथाहं दूरमध्वानं शून्यमुल्लङ्घ्य नाभसम्।
144420 नभःस्थं भूतसंघातं तया सार्धमवाप्तवान्॥ ३॥
144421
144422 भूतसंघातं देवादिप्राणिनिकायम्॥ ३॥
144423
144424 तमुल्लङ्घ्य चिरेणात्र भूतसंचारमम्बरे।
144425 लोकालोकशिरोव्योम प्राप्तोऽस्मि धवलाम्बुदम्॥ ४॥
144426
144427 उत्तरांशेन्दुशुभ्राभ्रपीठान्निर्गत्य तां शिलाम्।
144428 आनीतोस्मि तयोत्तुङ्गां तप्तकाञ्चनकल्पिताम्॥ ५॥
144429
144430 उत्तराया दिशः अंशे पूर्वभागे स्थितादिन्दुवच्छुभ्रादभ्रपीठादधो निर्गत्य॥ ५॥
144431
144432 यावत्पश्याम्यहं शुभ्रां शिलां तां न च तज्जगत्।
144433 कलधौतमयीमुच्चैरग्निलोकतटीमिव॥ ६॥
144434
144435 अहं अग्निनावलोक्यते इत्यग्निलोकां मेरुतटीमिव स्थितां तां शिलां
144436 यावत्साकल्येनान्विष्य पश्यन्नपि तत्तयोक्तं जगत्तत्र न पश्यामीत्यर्थः॥ ६॥
144437
144438 तदा मयोक्ता सा कान्ता क्व भवत्सर्गभूरिति।
144439 क्व रुद्रार्काग्नितारादि क्व लोकान्तरसप्तकम्॥ ७॥
144440
144441 भवत्सर्गभूः क्व तत्र त्वया वर्णिता रुद्रार्कादयश्च क्वेति सा मयोक्तेति सर्वत्राग्रे
144442 संबन्धः॥ ७॥
144443
144444 क्वार्णवाकाशककुभः क्वोन्मज्जननिमज्जने।
144445 क्व महाम्भोदसंभारः क्व ताराम्बरडम्बरम्॥ ८॥
144446
144447 ककुभो दिशः। उन्मज्जननिमज्जने प्राणिनां जन्मनाशौ॥ ८॥
144448
144449 क्व शैलशिखरश्रेण्यः क्व महार्णवलेखिकाः।
144450 क्व द्वीपवलयाः सप्त क्व तप्तकनकावनिः॥ ९॥
144451
144452 क्व कार्यकालकलनाः क्व भूतभुवनभ्रमः।
144453 क्व विद्याधरगन्धर्वाः क्व नरामरदानवाः॥ १०॥
144454
144455 क्वर्षिभूपालमुनयः क्व नयापनयक्रमः।
144456 क्व पञ्चयामयामिन्यः क्व स्वर्गनरकभ्रमः॥ ११॥

ऋषयो भूपालास्तेषु मुनयश्च क्व। भूपातालमुनयः इति पाठे तु स्पष्टम्।
पञ्चयामा हेमन्तयामिन्यः॥ ११॥

क्व पुण्यपापकलना क्व कलाकालकेलयः।
क्व सुरासुरवैराणि क्व द्वेषस्नेहरीतयः॥ १२॥

वदत्येवं मयि वचः सोवाच वरवर्णिनी।
विस्मयाकुलमालोक्य शिलामलिविलोचना॥ १३॥

मयि एवं वदति सति सा मामुवाच॥ १३॥

विद्याधर्युवाच।

पश्याम्यखिल [अखिल इति संबोधनम्।] नात्मीयमहं सर्वमिहोपले।
मुकुरप्रतिबिम्बस्थपुरान्यपुरवज्जनम्॥ १४॥

अहमपि न पूर्ववत्पश्यामि किंतु प्रागुक्तं सर्वं देवमनुष्यासुरादिजनंन् मुकुरे
प्रतिबिम्बभावेनास्थितं यत्प्रसिद्धपुरादन्यत्पुरं तद्वत्पश्यामीत्यर्थः॥ १४॥

नित्यानुभव एवात्र दर्शने कारणं मम।
तदभावो मुने मन्ये ते कारणमदर्शने॥ १५॥

तदभावस्तत्तिरोधानम्। पादादौ ते इति छान्दसम्॥ १५॥

अन्यच्च चिरकालैकद्वैतसंकथयानया।
शुद्धातिवाहिकैकात्मदेहता विस्मृतावयोः॥ १६॥

सर्वसूक्ष्मार्थग्रहणक्षमविशुद्धमनोमात्रदेहताविस्मृतिवशादपि तव
तददर्शनंन् मत तदस्फुटदर्शनंन् चेत्याह - अन्यच्चेति॥ १६॥

ममातिसुचिराभ्यस्तमपि व्योम लतामिव।
गतं निजं जगदिदं यतः पश्यामि न स्फुटम्॥ १७॥

ममापीदं निजं जगद्गतं नष्टप्रायम्। यतश्चिराभ्यस्तां व्योमलतामिवेदं न
स्फुटं पश्यामीत्यन्वयः॥ १७॥

अभूद्यत्स्वजगत्पूर्वमतिप्रकटमेव मे।
तत्पश्यामीदमादर्श इव बिम्बितमस्फुटम्॥ १८॥

चिरव्यर्थोत्थया नाथ संकथाव्यथया मिथः।
स्वास्थ्यं विस्मृतमात्मीयमवदाततमं ततम्॥ १९॥

स्वास्थ्यंन् प्रागुक्तधारणाभ्याससिद्धशुद्धातिवाहिकैकात्मदेहत्वं न तु
स्वरूपावस्थितिः पूर्वग्रन्थविरोधात्॥ १९॥

योऽभ्यासः प्रकचत्यन्तः शुद्धचिन्नभसो रसात्।
भवेत्तन्मयमेवान्तराबालमिव लक्ष्यते॥ २०॥

अभ्यासपदेन तज्जन्यदृढसंस्कारो लक्ष्यते। प्रकचति उद्बुद्धः प्रकाशते।
इवकारो भिन्नक्रमः। अन्तः आन्तरं चित्तं तन्मयमेव भवेदिवेति॥ २०॥

144509 न सच्छास्त्रेण सा विद्धि न सन्न्यायेन सा कला ।
144510 अस्ति नास्त्यमितोद्योगाद्यदभ्यासान्न सिद्ध्यति ॥ २१ ॥
144511
144512 अत एवाभ्यासहीनस्य श्रवणमनने निष्फले इत्याह - नेति । सा कला अस्तीति
144513 पूर्वत्रान्वयः । अभ्यासस्य त्वसाध्यं न किंचिदस्तीत्याह - नास्तीति ॥ २१ ॥
144514
144515 स्वजगत्संतताभ्यासवशतो मां कथाभ्रमः ।
144516 नूनमाक्रान्तवानेष द्वयोर्हि बलवाञ्जयी ॥ २२ ॥
144517
144518 अयं त्वत्संवादकथाभ्रमः स्वीयजगत्संतताभ्यासवशतो मां
144519 पूर्वजगद्भ्रमवतीमाक्रान्तवान् वशीकृतवान् । तेन तत्संस्कारस्तिरोहित
144520 इवाभूदित्यर्थः । अतीतभ्रमापेक्षया वर्तमानस्य बलीयस्त्वादित्याशयेनाह -
144521 द्वयोर्हीति ॥ २२ ॥
144522
144523 इष्टवस्त्वर्थिनां तज्ज्ञसूपदिष्टेन कर्मणा ।
144524 पौनःपुन्येन करणान्नेतरच्छरणं मुने ॥ २३ ॥
144525
144526 अत एव लौकिकं वैदिकं वा शिल्पविद्यादिफलमिच्छताम् । तत्तद्गुरूपदिष्टक्रमेण
144527 पुनःपुनस्तदभ्यास एव शरणं नान्यदित्याह - इष्टेति । तज्ज्ञैर्गुरुभिः
144528 सूपदिष्टेन कर्मणा तत्करणप्रकारेण ॥ २३ ॥
144529
144530 अयमित्थमिहाज्ञानभ्रमः प्रौढोऽहमात्मकः ।
144531 शाम्यति ज्ञानचर्चाभिः पश्याभ्यासविजृम्भितम् ॥ २४ ॥
144532
144533 अनाद्यनन्तः संसारानर्थोऽपि ज्ञानाभ्यासान्नश्यति चेत्किमन्यदनिष्टमवशिष्यते ।
144534 यदभ्यासेन न चिकित्स्येतेत्याह - अयमिति । ज्ञानस्य चर्चाभिः श्रवणाद्यभ्यासैः
144535 ॥ २४ ॥
144536
144537 अहं शिष्याबला बाला पश्यामि त्वं न पश्यसि ।
144538 सर्वज्ञोऽपि शिलासर्गं पश्याभ्यासविजृम्भितम् ॥ २५ ॥
144539
144540 अभ्यासपाटवे बालानामपि प्रौढता दृष्टा तद्विस्मरणे तु महतामपि व्यामोहः
144541 संभावित इत्यर्थे आवामेव निदर्शनमित्याह - अहमिति । अहं शिष्यभूतापि
144542 शिलासर्गं पश्यामि त्वं सर्वज्ञो गुरुरपि न पश्यसि
144543 आश्चर्यमेतदभ्यासविजृम्भितमित्यर्थः ॥ २५ ॥
144544
144545 अज्ञोऽपि तज्ज्ञतामेति शनैः शैलोपि चूर्ण्यते ।
144546 बाणोप्येति महालक्ष्यं पश्याभ्यासविजृम्भितम् ॥ २६ ॥
144547
144548 बाणः अचेतनोऽपि महदलक्ष्यं सूक्ष्मतममपि लक्ष्यं
144549 शरसंधानाभ्यासपाटवादेति प्राप्नोति ॥ २६ ॥
144550
144551 इत्थं नाम परिप्रौढा मिथ्याज्ञानविषूचिका ।
144552 शाम्यत्येव विचारेण पश्याभ्यासविजृम्भितम् ॥ २७ ॥
144553
144554 अभ्यासेन कटुद्रव्यं भवत्यभिमतं मुने ।
144555 अन्यस्मै रोचते निम्बस्त्वन्यस्मै मधु रोचते ॥ २८ ॥
144556
144557 निम्बभक्षणाभ्यासवते द्रविडाय निम्बोऽपि रोचते ॥ २८ ॥
144558
144559 अबन्धुर्बन्धुतामेति नैकट्याभ्यासयोगतः ।
144560 यात्यनभ्यासतो दूरात्स्नेहो बन्धुषु तानवम् ॥ २९ ॥

144561
144562 बन्धुतां बन्धुवत्स्निग्धताम् ॥ २९ ॥
144563
144564 आतिवाहिकदेहोऽयं शुद्धचिद्व्योम केवलम् ।
144565 आधिभौतिकतामेति भावनाभ्यासयोगतः ॥ ३० ॥
144566
144567 देहे भौतिकताभ्रान्तिरपि स्वाभाविकात्तदभ्यासादेवेत्याह - आतिवाहिकेति ॥ ३० ॥
144568
144569 आधिभौतिकदेहोऽसौ धारणाभ्यासभावनात् ।
144570 विहंगवत्खमभ्येति पश्याभ्यासविजृम्भितम् ॥ ३१ ॥
144571
144572 खमभ्येति खेचरसिद्धिं लभते ॥ ३१ ॥
144573
144574 पुण्यानि यान्ति वैफल्यं वैफल्यं यान्ति मातरः ।
144575 भाग्यानि यान्ति वैफल्यं नाभ्यासस्तु कदाचन ॥ ३२ ॥
144576
144577 कीर्तनाद्यल्पापराधेनापि महान्त्यपि पुण्यानि वैफल्यं यान्ति । भाग्यानि धनानि ॥ ३२
144578 ।।
144579
144580 दुःसाध्याः सिद्धिमायान्ति रिपवो यान्ति मित्रताम् ।
144581 विषाण्यमृततां यान्ति संतताभ्यासयोगतः ॥ ३३ ॥
144582
144583 औषधार्थमभ्यासेन सेवितानि विषाणि अमृतवदारोग्यादिहेतुतां यान्ति ॥ ३३ ॥
144584
144585 येनाभ्यासः परित्यक्त इष्टे वस्तुनि सोऽधमः ।
144586 कदाचिन्न तदाप्नोति वन्ध्या स्वतनयं यथा ॥ ३४ ॥
144587
144588 अत एव शास्त्रीयशुभाभ्यासः कदापि न परित्याज्य इत्याह - येनेति ॥ ३४ ॥
144589
144590 यदप्यभिमतं वस्तु स्वभ्यासेन तदर्जनात् ।
144591 तद्युक्तिपूर्वकं त्याज्यमामृत्योर्जीवितं यथा ॥ ३५ ॥
144592
144593 तर्हि शास्त्रीयत्वादभिमतं दारपुत्रधनसत्कर्मानुष्ठानादिवस्तु तत्कदापि न
144594 त्याज्यं नेत्याह - यदपीति । स्वभ्यासेन प्रयत्नसहस्रेण
144595 तदर्जनादत्यन्ताभिमतं दारादि यद्वस्तु तदपि न सहसा त्याज्यंन् किंतु
144596 वैराग्याभ्यासेन वृत्त्यादिपरिकल्पनादियुक्तिपूर्वकं त्याज्यम् । यथा
144597 आमृत्योरत्यन्ताभिमतमपि जीवितं योगिभिर्युक्तिपूर्वकं त्यज्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३५ ॥
144598
144599 इष्टे वस्तुनि नाभ्यासं यः करोति नराधमः ।
144600 सोऽनिष्टेऽनिष्टमाप्नोति नरकान्नरकान्तरम् ॥ ३६ ॥
144601
144602 तत्त्वज्ञानाभ्यासस्तु सर्वथा न त्याज्यः । तत्त्यागे देहाहंभावाद्यभ्यासस्य
144603 नान्तरीयकस्य वारयितुमशक्यत्वादनिर्मोक्ष एवेत्याशयेनाह - इष्टे इति । अनिष्टे
144604 देहाद्यहंभावे अनिष्टमेवाभ्यासस्वभावादेवाप्नोति । ततश्च नरकान्नरकान्तरम्
144605 ॥ ३६ ॥
144606
144607 तरन्ति सरितं स्फीतां संसारासारसेविनः ।
144608 त एवात्मविचाराख्यमभ्यासं न त्यजन्ति ये ॥ ३७ ॥
144609
144610 संसारः असारो येन तादृशविवेकसेविनो ये पुरुषा आत्मविचाराख्यमभ्यासं न
144611 त्यजन्ति त एव स्फीतां मायासरितं तरन्तीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥
144612

अभ्यासभासोऽभिमतं वस्तु प्रकटयन्त्यलम् ।
प्रापयन्ति च निर्विघ्नं घटं दीपप्रभा यथा ॥ ३८ ॥

यथा घटार्थिने दीपप्रभा घटं प्रकटयन्ति निर्विघ्नं प्रापयन्ति च तथा
आत्मवस्त्वर्थिने अभ्यासलक्षणाभासः प्रकाशा अभिमतमात्मवस्तु प्रकटयन्ति
निर्विघ्नं प्रापयन्ति च । तत्र श्रवणमननाभ्यासोऽसंभावनातिमिरनिरासेन
प्रकटयति । निदिध्यासनाभ्यासस्तु विपरीतभावनारूपविघ्ननिरासेन
प्रापयतीत्याशयः ॥ ३८ ॥

यथा कल्पद्रुमलताः सच्चिन्तामणयो यथा ।
फलन्ति शरदश्चैतास्तथैवाभ्यासभूमयः ॥ ३९ ॥

इष्टवस्तु चिराभ्यासभास्वान्भासयति प्रजाः ।
तथेन्द्रियाख्यां देहोर्व्यां रात्रिं पश्यन्ति नो यथा ॥ ४० ॥

देहलक्षणायामुर्व्यामिष्टं वस्तु परमप्रेमविषय आत्मैव
तद्विचाराभ्यासलक्षणो भास्वान् सूर्यस्तथा भासयति यथा प्रजाः
प्रकृष्टजन्मानोऽधिकारिजना इन्द्रियाख्यां
रागद्वेषजन्ममरणाद्यनर्थसहस्रदुःखस्वप्नमोहनिदाप्रदां रात्रिं न
पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

सर्वस्य जन्तुजातस्य सर्ववस्त्ववभासने ।
सर्वदैवैक एवोच्चैर्जयत्यभ्यासभास्करः ॥ ४१ ॥

चतुर्दशविधायास्तु भूतजातेर्न कस्यचित् ।
सिध्यत्यभिमतं वस्तु विनाभ्यासमकृत्रिमम् ॥ ४२ ॥

अप्यर्थे तुशब्दः । चतुर्दशभुवनस्थाया अपि भूतजातेर्मध्ये कस्यचिदपि प्राणिनः
किंचिदप्यभिमतं वस्तु अभ्यासं विना न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पौनःपुन्येन करणमभ्यास इति कथ्यते ।
पुरुषार्थः स एवेह तेनास्ति न विना गतिः ॥ ४३ ॥

अभ्यासस्वरूपं दर्शयति - पौनःपुन्येनेति । स एव इह शास्त्रे पुरुषार्थः
प्राग्बहुशो वर्णितः पुरुषप्रयत्नः परमपुरुषार्थफलस्तेन विना गतिर्निस्तारो नास्ति
॥ ४३ ॥

दृढाभ्यासाभिधानेन यत्ननाम्ना स्वकर्मणा ।
निजवेदनजेनैव सिद्धिर्भवति नान्यथा ॥ ४४ ॥

निजवेदनं स्वविवेकस्तज्जेनैव ॥ ४४ ॥

अभ्यासभास्वति तपत्यवनौ वने च वीरस्य सिध्यति न यन्न तदस्ति किंचित् ।
अभ्यासतो भुवि भयान्यभयीभवन्ति सर्वासु पर्वतगुहास्वपि निर्जनासु ॥ ४५ ॥

वीरस्येन्द्रियजयादिशूरस्य पुंसः अभ्यासभास्वति तपति प्रकाशमाने सत्यवनौ
भूमौ वने जले चादन्तरिक्षे च यदभिलषितं वस्तु न सिध्यति तन्नास्ति किंचित् । भयानि
भयहेतुव्याघ्रसर्पादीनि ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्र० उ० पाषा०
अभ्यासप्रशंसा नाम सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

144665 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
144666 अभ्यासप्रशंसा नाम सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥
144667
144668 अष्टषष्टितमः सर्गः ६८
144669
144670 विद्याधर्युवाच ।
144671
144672 ततः प्राचीनमभ्यासं बोधधारणयामले ।
144673 कुर्वः प्रकटतां तेन जगदेष्यति शैलगम् ॥ १ ॥
144674
144675 इहाधिभौतिकभ्रान्तिनिरासेन समाधिना ।
144676 आतिवाहिकभावस्य स्थितिः सत्या समर्थ्यते ॥
144677
144678 यतो दृढाभ्यासाख्यसमाधियत्नमन्तरेण देहादावाधिभौतिकताभ्रान्तिर्न
144679 निवर्तते आतिवाहिकभावश्च नाविर्भवति तं विना च सर्गान्तरस्थितिः साक्षिप्रत्यक्षेण
144680 द्रष्टुमशक्या ततो हेतोरमले परमात्मनि सर्वबोधानुकूलया
144681 समाधिरूपधारणया प्राचीनमातिवाहिकभावाभ्यासमावां कुर्वस्तेनोपायेन
144682 शैलगं शिलान्तर्गतं मदुक्तं जगत्प्रकटतामेष्यति ॥ १ ॥
144683
144684 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
144685
144686 युक्तियुक्ते तयेत्युक्ते विद्याधर्या धरोरसि ।
144687 बद्धपद्मासनोऽथाहं समाधाबुदितोऽभवम् ॥ २ ॥
144688
144689 तया विद्याधर्या युक्तियुक्ते इति एवंरूपे वचस्युक्ते सति । धरस्य शैलस्योरपि
144690 अधित्यकायाम् । उदित उद्युक्तोऽभवम् ॥ २ ॥
144691
144692 सर्वार्थभावनात्यागे चिन्मात्रैकान्तभावितः ।
144693 अत्यजं तमहं पूर्वकथार्थकलनामलम् ॥ ३ ॥
144694
144695 तत्र समाधौ सर्वबाह्यार्थकलनात्यागे सति पूर्वकथार्थ
144696 आधिभौतिकदेहादिभावना तत्संस्कारमलमप्यत्यजं त्यक्तवानित्यर्थः ॥ ३ ॥
144697
144698 अथ चिद्व्योमतां प्राप्तः परां दृष्टिमहं गतः ।
144699 शरत्समयसंप्राप्तौ व्योम निर्मलतामिव ॥ ४ ॥
144700
144701 इदमेव स्पष्टमाह - अथेत्यादिना ॥ ४ ॥
144702
144703 ततः सत्यावधानैकघनाभ्यासेन देहके ।
144704 ममाधिभौतिकभ्रान्तिर्नूनमस्तमुपागता ॥ ५ ॥
144705
144706 उदयास्तमयोन्मुक्ता सततोदयमय्यपि ।
144707 महाचिद्व्योमतास्वच्छा प्रोदितेव तदाभवत् ॥ ६ ॥
144708
144709 सततोदयमयी नित्यानावृतस्वप्रकाशा ॥ ६ ॥
144710
144711 अथ पश्याम्यहं यावत्स्वस्यैवामलतेजसा ।
144712 वस्तुतस्तु न चाकाशं नोपलः परमेव तत् ॥ ७ ॥
144713
144714 स्वस्य साक्षिण एव वृत्तीद्धेन अमलतेजसा । वृत्तेर्जडायाः स्वतो
144715 दृक्शक्त्यभावादिति भावः ॥ ७ ॥
144716

144717 परमार्थघनं स्वच्छं तत्तथा भाति तादृशम् |
144718 तथाभावनया ह्यात्मा मदीयो दृष्टवांस्तथा || ८ ||
144719
144720 तत्परमार्थघनं परं तत्त्वमेव मदीय आत्मा तथा उपलभावनया उपलं
144721 दृष्टवानित्यर्थः || ८ ||
144722
144723 यथा स्वप्ने सुमहती दृष्टा गेहगता शिला |
144724 व्योमैव केवलं तद्वत्सुशुद्धं चिन्नभःशिला || ९ ||
144725
144726 स्वयं स्वप्नान्वितोऽन्यस्य स्वप्नपुंस्त्वं गतो नरः |
144727 स्वप्नेऽज्ञानप्रबुद्धस्य यादृक्तादृक्स्वरूपतः || १० ||
144728
144729 यद्ययं व्यवहारः स्वप्न एव तर्हि कथं स्वपरजाग्रत्ताप्रतिभासस्तत्राह -
144730 स्वयमिति | स्वप्ने अज्ञानवशादेव प्रबुद्धोऽहमिति मन्यमानस्यान्यस्य
144731 स्वप्नदृश्यपुरुषत्वं गतः स्वप्नान्वितः स्वयं स्वरूपतो यादृक्
144732 प्रतिबुद्धोऽस्मीति प्रतिभाति तादृगित्यर्थः || १० ||
144733
144734 स्वप्नस्थानां शिरश्छिन्नं येषां ते संसृतौ स्थिताः |
144735 कालेन ज्ञानलाभेन विना कुर्वन्तु किं किल || ११ ||
144736
144737 अत एव सौप्तिके सुप्तहतानां जागरणोपायदेहाभावादगत्या स्वप्न एव तेषां
144738 जागरता परिशिष्यत इति प्रागुक्तं मयेति स्मारयति - स्वप्नस्थानामिति || ११ ||
144739
144740 बोधः कालेन भवति महामोहवतामपि |
144741 यस्मान्न किंचनाप्यस्ति ब्रह्मतत्त्वादृतेऽक्षयम् || १२ ||
144742
144743 तस्मान्मूलाज्ञाननिद्रोच्छेदेन स्वरूपप्रतिबोध एवास्य मुख्यः प्रतिबोधोऽन्यदा तु
144744 स्वप्न एव वृथा जागराभिमान इत्याह - बोध इति || १२ ||
144745
144746 अतस्तच्चिद्घनं स्वच्छं ब्रह्माकाशं शिलाकृति |
144747 दृष्टं मया तथा तत्र न तु पृथ्व्यादि सत्क्वचित् || १३ ||
144748
144749 अत एव मयापि स्वरूपजागरात्तत्प्रागदृष्टशिलाकृति स्वच्छं चिद्घनं दृष्टं
144750 न पृथ्व्यादिविकारं सदित्यर्थः || १३ ||
144751
144752 भूतानामादिसर्गे यच्छुद्धं यत्पारमार्थिकम् |
144753 वपुस्तदेव ह्येतेषां ध्यानलभ्यमवस्थितम् || १४ ||
144754
144755 सर्गस्यादिरादिसर्गो महाप्रलयस्तदेत्यर्थः | एतेषां तत्त्वविदां
144756 ध्यानलभ्यमैकाग्र्यप्राप्यम् || १४ ||
144757
144758 भूतानामादिसर्गे यच्छुद्धं यत्पुरातनम् |
144759 तदेवाद्य मनोराज्यं संकल्प इति कथ्यते || १५ ||
144760
144761 ब्राह्मं रूपमेव सर्वभूतानां वपुः पारमार्थिकरूपं इति एवं जगदाकारेण
144762 कथ्यते | मूढैरिति शेषः || १५ ||
144763
144764 सत्तातिवाहिको देहस्तत्परं परमार्थतः |
144765 प्रत्यक्षं परमं यत्तत्तदाद्यं कचनं चितः || १६ ||
144766
144767 अस्त्वेवं तथाप्यातिवाहिको देहः कः यद्भावे सर्वजगद्दर्शनं चित्स्वभावकचनं
144768 च प्रागुक्तं तमाह - सत्तेति | मायाशबलं ब्रह्म सदित्युच्यते | तत्र चितो

144769 जगत्संस्कारसंवलितांशसत्ता स एवातिवाहिको देहः | नित्यापरोक्षशुद्धचिदंशस्तु
144770 स्वरूपकचनमित्यर्थः || १६ ||
144771
144772 उद्यत्प्रथममध्यक्षं जीवस्य प्रथमं वपुः |
144773 मनः प्रत्यक्षमित्युक्तं तत्तेनाद्यैव दुर्धिया || १७ ||
144774
144775 तर्हि कथं मनो जीवस्यातिवाहिको देह इति प्रागुक्तं तत्राह - उद्यदिति | तत्सत्तारूपं
144776 सर्गोदयेन तदाकारमिवोद्यत् सर्गगोचरमध्यक्षं जीवस्य चिदाभासात्मनः
144777 प्रथमं हिरण्यगर्भाख्यं समष्टिरूपमातिवाहिकवपुर्भवति | तत्पुनः
144778 समष्टिभावस्यापि दुर्धिया विस्मरणे अद्यैव व्यष्टितां गतं तत्सर्वजनप्रत्यक्षं
144779 मन इति प्रागुक्तमित्यर्थः || १७ ||
144780
144781 योगिप्रत्यक्षमित्युक्तं मनःप्रत्यक्षमित्यपि |
144782 तत्स्वमेव चितो रूपं गतमेवान्यतां मुधा || १८ ||
144783
144784 तदित्थं स्वयमेव चितो रूपं समष्टिरूपेण योगिप्रत्यक्षं सर्वजनसाधारण्येन तु
144785 मनःप्रत्यक्षमित्यप्युक्तम् || १८ ||
144786
144787 इदमद्यतनं नाम प्रत्यक्षमसदुत्थितम् |
144788 असत्प्रत्यक्षमेवेति विद्धि प्रत्यक्षमङ्ग तत् || १९ ||
144789
144790 तत्र इदमद्यतनं मनःप्रत्यक्षमाधिभौतिकदेहादिकल्पनया
144791 अत्यन्तासद्रूपेणैवोत्थितमित्यसत्प्रत्यक्षमेव विद्धि | तद्योगिप्रत्यक्षमेव हे अङ्ग
144792 सद्याथात्म्यस्फूर्तेर्मुख्यं प्रत्यक्षम् || १९ ||
144793
144794 अहो नु चित्रा मायेयं प्राक्प्रत्यक्षे परोक्षता |
144795 निर्णीतास्मिंस्त्वनध्यक्षे प्रत्यक्षकलनागता || २० ||
144796
144797 कथं तर्हि सर्वजनानां तस्मिन्प्रत्यक्षे परोक्षतानुभवः इतरत्र च
144798 प्रत्यक्षतानुभवस्तत्राह - अहो इति || २० ||
144799
144800 आतिवाहिकदेहत्वं प्रत्यक्षं प्रथमोदितम् |
144801 सत्यं सर्वगतं विद्धि मायैव त्वाधिभौतिकम् || २१ ||
144802
144803 प्रथमोदितमिति सूक्ष्मपूर्वकत्वात्स्थौल्याध्यासस्येत्यर्थः | यदग्ने रोहितं रूपं
144804 तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णंन् तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि
144805 रूपाणीत्येव सत्यम् इति श्रुतेः | सत्यं समष्टिभावात्सर्वगतं मायैवानृतमेव ||
144806 २१ ||
144807
144808 अनुभूतापि नास्त्येव हेम्नः कटकता यथा |
144809 तथातिवाहिकस्याधिभौतिकत्वं न विद्यते || २२ ||
144810
144811 भ्रममभ्रमतां यातमभ्रमं भ्रमतां गतम् |
144812 वेत्ति जीवो विचारेण विनाहो नु विमूढता || २३ ||
144813
144814 आधिभौतिकदेहोऽयं विचारेण न लभ्यते |
144815 आतिवाहिकदेहस्तु किल लोकद्वयेऽक्षयः || २४ ||
144816
144817 स्थूलस्य सूक्ष्मात्पृथक्त्वे अपृथक्त्वे वा किंदृशं स्वरूपं
144818 स्यादित्यादिप्राक्प्रपञ्चितविचारेण | इहामुत्र च
144819 सर्वव्यवहारनिर्वाहकत्वादामोक्षमक्षयः || २४ ||
144820

144821 आधिभौतिकचिद्रूढा ह्यातिवाहिकदेहके ।
144822 मरौ मरीचिकास्वेव यथा मिथ्यैव वारिधीः ॥ २५ ॥
144823
144824 आधिभौतिकचिदाधिभौतिकताप्रथा रूढा प्रादुर्भूता ॥ २५ ॥
144825
144826 जाताधिभौतिकी संविदातिवाहिकचित्क्रमे ।
144827 देहदृष्टिवशात्प्रौढा स्थाणौ पुरुषधीरिव ॥ २६ ॥
144828
144829 शुक्तौ रजतता तापे जलतेन्दौ यथा द्विता ।
144830 आधिभौतिकता तद्वन्माययैवातिवाहिके ॥ २७ ॥
144831
144832 यदसत्तत्कृतं सत्यं यत्सत्यं तदसत्कृतम् ।
144833 अहो नु मोहमाहात्म्यं जीवस्यास्याविचारजम् ॥ २८ ॥
144834
144835 योगिप्रत्यक्षमेवास्ति किंचिदस्ति तु मानसम् ।
144836 यस्माल्लोकद्वयाचारस्ताभ्यामेव प्रसिध्यति ॥ २९ ॥
144837
144838 स्फूर्तिस्पन्दने द्वे व्यवहारसर्वस्वम् । ते च
144839 लोकद्वयसाधारणत्वादातिवाहिकदेहस्यैव निष्कर्षे पर्यवस्यत इत्याह - योगीति ।
144840 मानसं स्पन्दनमिति शेषः । तच्च प्रत्यक्षाधीनसिद्धिकत्वात्कि।चिदस्ति न
144841 प्रत्यक्षसमसत्ता तस्यास्तीत्यनृतमेव तदपीति भावः ॥ २९ ॥
144842
144843 आद्यंन् प्रत्यक्षमुत्सृज्य यः सत्येऽस्मिन्कृतस्थितिः ।
144844 प्रत्यक्षे मृगतृष्णाम्बु पीत्वा स सुखमास्थितः ॥ ३० ॥
144845
144846 तथा च सर्वसाधारणप्रत्यक्षमात्रे सर्वमन्यद्विहाय योगेन स्थिरता कार्या न
144847 पामरजनमात्रप्रसिद्धे ऐहिकमात्रे स्थूलादिप्रत्यक्षे इत्याशयेनाह - आद्यमिति ॥
144848 ३० ॥
144849
144850 यत्सुखं दुःखमेवाहुः क्षणनाशानुभूतिभिः ।
144851 अकृत्रिममनाद्यन्तंन् यत्सुखं तत्सुखं विदुः ॥ ३१ ॥
144852
144853 एवं सुखेऽपि सर्वलोकसाधारणे योगिनामेवानुभवसिद्धे परमपुरुषार्थता न
144854 पामरजनप्रसिद्धे इत्याशयेनाह - यदिति । क्षणमात्रेण
144855 नाशानुभूतिभिर्दुःखपर्यवसितं प्राक्च दुःखसहस्रनिष्पादितं यद्विषयसुखं
144856 तद्दुःखमेवाहुर्विवेकिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
144857
144858 प्रत्यक्षेणैवमध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रविचार्यताम् ।
144859 यदाद्यंन् तत्सदध्यक्षं तत्प्रत्यक्षेण दृश्यताम् ॥ ३२ ॥
144860
144861 उक्तमेव दृढीचिकीर्षुः पुनराह - प्रत्यक्षेणेत्यादिना ॥ ३२ ॥
144862
144863 लोकत्रयानुभवदं त्यक्त्वा प्रत्यक्षमैहिकम् ।
144864 मायात्मकं यो गृह्णाति नास्ति मूढतमस्ततः ॥ ३३ ॥
144865
144866 आतिवाहिकमेवैषां भूतानां विद्यते वपुः ।
144867 अत्राधिभौतिकव्याप्तिरसत्यैव पिशाचिका ॥ ३४ ॥
144868
144869 अजातसंकल्पमयं प्रत्यक्षं सत्कथं भवेत् ।
144870 स्वयमेव न यत्सत्यं तत्स्यात्कार्यकरं कथम् ॥ ३५ ॥
144871
144872 मिथ्यासंकल्पमयस्य जन्मैव यत्र दुर्लभं तस्य सत्ता अत्यन्तदुर्लभा

144873 असतश्चार्थक्रियासमर्थता ततोऽपि दूरनिरस्तेत्याह - अजातेति ॥ ३५ ॥
144874
144875 यत्र प्रत्यक्षमेवासदन्यत्किं तत्र सद्भवेत् ।
144876 क्व तत्सत्यं [क्व तत्सिद्धं भवेत् इति पाठः ।] भवेद्वस्तु यदसिद्धेन
144877 साध्यते ॥ ३६ ॥
144878
144879 ननु चक्षुरादिप्रमाणप्रसाधितः प्रपञ्चः कथमपलप्यते तत्राह - यत्रेति ।
144880 योगिप्रत्यक्षबाधितत्वाच्चक्षुरादेरपीति भावः ॥ ३६ ॥
144881
144882 प्रत्यक्ष एव भावत्वे नष्टे क्वेवानुमादयः ।
144883 उह्यन्ते वारणा यत्र तत्रोर्णायुषु का कथा ॥ ३७ ॥
144884
144885 यदा साक्षादर्थसाधकेषु चक्षुरादिष्वियं गतिस्तदा तन्मूला अनुमानादयोऽपि
144886 दूरनिरस्ता इत्याह - प्रत्यक्ष एवेति । ऊर्णायोर्मेषस्य । मत्वर्थीयो युत् ॥ ३७ ॥
144887
144888 अतः प्रमाणसंसिद्धं दृश्यं नास्त्येव कुत्रचित् ।
144889 अनन्यदिदमस्तीव तत्तद्ब्रह्मघनं घनम् ॥ ३८ ॥
144890
144891 एवं दृश्यमार्जने फलितमाह - अनन्यदिति । यदिदं सदनन्यदस्तीवेति भासते
144892 तद्घनं सैन्धवघनतुल्यं ब्रह्मघनमेवेति फलितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥
144893
144894 स्वप्ने द्रष्टुः खमेवाद्रिर्गृहे नान्यस्य वै यथा ।
144895 तथा तद्भावनवतोरात्रयोः सा शिलैव चित् ॥ ३९ ॥
144896
144897 स्वप्ने अद्रिद्रष्टुः प्रसिद्धोऽद्रिस्तदानीमपि खं शून्य एव । यतस्तस्मिन्नेव काले
144898 जाग्रतः स्वपतो वा अन्यस्य सोऽद्रिर्नास्ति । यथाऽयं दृष्टान्तस्तथा
144899 शिलाभावनवतोरावयोर्दृश्यापि सा शिला चिदेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥
144900
144901 अयं शैल इदं व्योम जगदेतदिदं त्वहम् ।
144902 इति चिन्मय आत्मान्तः खं चमत्कुरुते स्वयम् ॥ ४० ॥
144903
144904 चमत्कुरुते । भासत इति यावत् ॥ ४० ॥
144905
144906 पश्यत्येतत्प्रबुद्धात्मा नाप्रबुद्धः कदाचन ।
144907 श्रोतुः कथार्थसंवित्तिर्नाश्रोतुर्भवति क्वचित् ॥ ४१ ॥
144908
144909 चिदेवेत्थं प्रथते नान्यदिति प्रबुद्धात्मैव पश्यति नाप्रबुद्धः । यथा
144910 भारतादिकथार्थसंवित्तिस्तच्छ्रोतुरेव नान्यस्य तद्वदित्यर्थः ॥ ४१ ॥
144911
144912 अप्रबुद्धमिति भ्रान्तिरेवेयंन् सत्यतां गता ।
144913 क्षीवस्य सुस्थिरा एव नृत्यन्ति तरुपर्वताः ॥ ४२ ॥
144914
144915 सर्वत्रा प्रतिहतमेकरूपबोधं प्रत्यक्षं शिवमनुबुध्य चित्स्वरूपम् ।
144916 प्रत्यक्षान्तरमिह पेलवं श्रयन्ते ये मूढास्तृणतनुभिः शठैरलं तैः
144917 ॥ ४३ ॥
144918
144919 ये तु योगिप्रत्यक्षं पूर्णानन्दैकरसं स्वरूपमनुबुध्यापि तद्बाधितं
144920 चक्षुरादिप्रत्यक्षान्तरं पेलवं तुच्छमपि प्रमाणत्वेन सहन्ते
144921 तृणतनुभिस्तृणप्रायैः शठैरात्मवञ्चकैस्तैः अलं न किंचित्प्रयोजनमस्ति ।
144922 स्वानुभवेऽपि विश्वासशून्याः परवाक्यं कथं विश्वसीरन्नित्यनुपदेश्या एव ते
144923 इत्यर्थः ॥ ४३ ॥
144924

144925 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० नि० उ० पा० प्रमाणाप्रतिसिद्ध्या
144926 दृश्यानुपपत्तिवर्णनं नामाष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥
144927
144928 इति श्रीवसिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
144929 प्रमाणाप्रतिसिद्ध्या दृश्यानुपपत्तिवर्णनं नामाष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥
144930
144931 एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९
144932
144933 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
144934
144935 जगदङ्गमनाभासमदृश्यं दृश्यवत्स्थितम् ।
144936 परया दृश्यते दृष्ट्या तद्ब्रह्मैव निरामयम् ॥ १ ॥
144937
144938 शिलासर्गप्रवेशोऽत्र तत्रत्यविधिदर्शनम् ।
144939 स्वासितस्य मुनेस्तेन संभाषा चात्र चर्ण्यते ॥
144940
144941 शिलोदरे जगत्सद्भावसंभावनाय तत्सत्तास्फूर्तिप्रदं तदधिष्ठानं ब्रह्म
144942 दर्शयति - जगदङ्गमिति । जगन्ति अङ्गानीव यस्य । अनाभासं
144943 सूर्यादिज्योतिषामविषयः । अदृश्यं चक्षुराद्यविषयः ॥ १ ॥
144944
144945 तत्र शैलसरित्स्रोतोलोकालोकान्तरभ्रमाः ।
144946 भान्ति ते परमादर्शे महाव्योमनि बिम्बिताः ॥ २ ॥
144947
144948 सा प्रविष्टा ततः सर्गं तमनर्गलचेष्टिता ।
144949 अहमप्यविशं तत्र संकल्पात्मा तया सह ॥ ३ ॥
144950
144951 सा विद्याधरी । तत्र शिलोदरे । तं प्रागुक्तं सर्गं प्रविष्टा ॥ ३ ॥
144952
144953 यावत्सा तत्र वैरिञ्चं लोकमासाद्य सोद्यमा ।
144954 उपविष्टा विरिञ्चस्य पुरः परमशोभना ॥ ४ ॥
144955
144956 सोद्यमा तदानयनोद्यमवती [तस्यां शिलायामानयनं तद्वती ।] सा
144957 तत्रत्यं वैरिञ्चं लोकमासाद्य विरिञ्चस्य पुरः उपविष्टा सती अयं मे
144958 पतिरित्यादिवाक्यं यावद्वक्ति तावदरिमञ्जगति महाप्रलय आसन्न इति पञ्चमेऽन्वयः
144959 ॥ ४ ॥
144960
144961 वक्त्ययं मुनिशार्दूल पतिर्मे पाति मामिमाम् ।
144962 विवाहार्थमनेनाहं जनिता मनसा पुरा ॥ ५ ॥
144963
144964 पुराणः पुरुषोऽप्येष मामप्यद्य जरागताम् ।
144965 न विवाहितवांस्तेन विरागमहमागता ॥ ६ ॥
144966
144967 विरागमेषोऽप्यायातो गन्तुमिच्छति तत्पदम् ।
144968 यत्र न द्रष्टृता नैव दृश्यता न तु शून्यता ॥ ७ ॥
144969
144970 महाप्रलय आसन्नो जगत्यस्मिंश्च संप्रति ।
144971 ध्यानान्न च चलत्येषु शैलमौनादिवाचलः ॥ ८ ॥
144972
144973 पुनः सैवाह - संप्रतीत्यादिना ॥ ८ ॥
144974
144975 तस्मान्मामेनमपि च बोधयित्वा मुनीश्वर ।
144976 आमहाकल्पसर्गादौ परमे पथि योजय ॥ ९ ॥

तत्त्वोपदेशेन बोधयित्वा आमहाकल्पं वैज्ञानिकप्रलयपर्यन्तं ये ये प्रसिद्धाः
सर्गास्तेषामादौ मूलभूते ब्रह्माख्ये पथि योजय ॥ ९ ॥

इत्युक्त्वा मामसौ तस्य बोधायेदमुवाच ह ।
नाथायं मुनिनाथोऽद्य सद्म संप्राप्तवानिदम् ॥ १० ॥

तस्य चतुर्मुखस्य बोधाय समाधिव्युत्थानाय उचितार्थावगमाय च ॥ १० ॥

एषोऽन्यस्मिञ्जगद्देहे ब्रह्मणस्तनयो मुनिः ।
पूजयैनं गृहायातं गृहस्थगृहपूजया ॥ ११ ॥

गृहस्थानां गृहेषूचितया पूज्या पूजय प्रीणय ॥ ११ ॥

बुध्यतामर्घ्यपाद्येन पूज्यतां मुनिपुङ्गवः ।
महन्महत्सपर्याभिर्महात्मभ्यो हि रोचते ॥ १२ ॥

त्वया अयं मुनिपुंगवः पूज्यत्वेन बुध्यताम् । अत एवार्घ्यपाद्येन पूज्यताम् । यतो
महात्मभ्यस्त्वादृशेभ्यो महत्सपर्याभिः प्राप्यं यन्महत्फलं तदेव रोचते
न क्षुद्रम् । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः इति चतुर्थी ॥ १२ ॥

तयेत्युक्ते महाबुद्धिर्बुबुधे स समाधितः ।
स्वसंवित्तिद्रवात्मत्वादावर्त इव वारिधौ ॥ १३ ॥

शनैरुन्मीलयामास नयने नयकोविदः ।
मधुः शिशिरसंशान्तावनौ कुसुमे यथा ॥ १४ ॥

कुसुमे द्वे नयनयोरुपमे । मधुर्यथा उन्मीलयति तद्वत् ॥ १४ ॥

शनैः प्रकटयामासुस्तान्यङ्गान्यस्य संविदम् ।
मधुपल्लवजालानि जवानीव नवं रसम् ॥ १५ ॥

मधोः संबन्धीनि पल्लवजालानि नवं स्वरसमिवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सुरसिद्धाप्सरःसङ्घाः समाजग्मुः समंततः ।
यथा हंसालयो लोलाः प्रातर्विकसितं सरः ॥ १६ ॥

ददर्शासौ पुरःप्राप्तं मां च तां च विलासिनीम् ।
उवाचाथ वचो वेधाः प्रणवस्वरसुन्दरम् ॥ १७ ॥

प्रणवपूर्वकैः स्वरैः सुन्दरं यथा स्यात्तथा ॥ १७ ॥

अन्यजगद्ब्रह्मोवाच ।

करामलकवद्दृष्टसंसारासारसार हे ।
ज्ञानामृतमहाम्भोद मुने स्वागतमस्तु ते ॥ १८ ॥

करामलकवत् दृष्टः संसारलक्षणस्य असारस्य सारः आत्मा येन ॥ १८ ॥

पदवीमसि संप्राप्त इमामतिदवीयसीम् ।
दूराध्वसुपरिश्रान्त इदमासनमास्यताम् ॥ १९ ॥

145029 इत्युक्ते तेन भगवन्नभिवादय इत्यहम् |
145030 वदन्मणिमये पीठे निविष्टो दृष्टिदर्शिते || २० ||
145031
145032 दृष्ट्या कटाक्षेण दर्शिते मणिमये पीठे अहं निविष्ट उपविष्टः || २० ||
145033
145034 अथामरर्षिगन्धर्वमुनिविद्याधरोदिताः |
145035 प्रस्तुताः स्तुतयः पूजा नतयः स्थितिनीतयः || २१ ||
145036
145037 स्थितिनीतयो युक्तव्यवहारनीतयः || २१ ||
145038
145039 ततो मुहूर्तमात्रेण सर्वभूतगणोदिते |
145040 शान्ते प्रणतिसंरम्भे तस्योक्तं ब्रह्मणो मया || २२ ||
145041
145042 सर्वैर्भूतगणैर्गन्धर्वादिभिरुदिते वागादिभिः कृते प्रणतिसंरम्भे शान्ते सति ||
145043 २२ ||
145044
145045 किमिदं [अत्र मुनिरुवाच इत्यपेक्षितम् |] भूतभव्येश यदियं
145046 मामुपागता |
145047 वक्ति ज्ञानगिरास्मांस्त्वं बोधयेति प्रयत्नतः || २३ ||
145048
145049 इयं विद्याधरी मामुपागता सती अस्मांस्त्वं ज्ञानगिरा बोधयेति यद्वक्ति इदं
145050 किमुचितमनुचितं वेत्यर्थः || २३ ||
145051
145052 भवान्भूतेश्वरो देव सकलज्ञानपारगः |
145053 इयं तु काममूर्खा किं ब्रूते ब्रूहि जगत्पते || २४ ||
145054
145055 कुतस्तेऽयंन् संशयस्तत्राह - भवानिति | तथा च तव
145056 कृतकृत्यत्वान्मदुपदेशापेक्षैव नास्ति अस्यास्तु साधनसंपत्त्यभावादधिकारो
145057 नास्तीत्युपदेशप्रार्थनानुपपत्तेः संशय इति भावः || २४ ||
145058
145059 कथमेषा त्वया देव जायार्थं जनिता सती |
145060 नेह जायापदं नीता नीता विरसतां कथम् || २५ ||
145061
145062 संशयान्तरं दर्शयति - कथमिति | विरसतं निर्वेदम् || २५ ||
145063
145064 अन्यजगद्ब्रह्मोवाच |
145065
145066 मुने शृणु यथावृत्तमिदं ते कथयाम्यहम् |
145067 यथावृत्तमशेषेण कथनीयं यतः सताम् || २६ ||
145068
145069 सत्यं ममास्याश्च नोपदेशार्हतां तथापीयं स्ववासनयैव ममाप्यज्ञतां
145070 स्वस्या अधिकारं च मन्यमाना त्वां प्रार्थितवती तथा अस्या जन्ममात्रं मया
145071 संपादितं जायार्थमहं जनिता अहं चास्य भार्यास्मीत्यादिकल्पना सर्वाप्यस्याः
145072 स्ववासनयैव संपन्ना | अत एवास्या मद्वासनामात्रत्वान्मिथ्याभूतायाःसांप्रतं
145073 मम विदेहकैवल्यप्राप्त्यैव सह स्वकल्पितप्रपञ्चेन प्रलयस्त्वत्समक्षमेव
145074 भविष्यतीत्युत्तरं विस्तराद्वक्तुकामः प्रतिजानीते - मुने इति || २६ ||
145075
145076 अस्ति तावदजं शान्तमजरं किंचिदेव सत् |
145077 ततश्चित्कचनैकान्तरूपिणः कचितोऽस्म्यहम् || २७ ||
145078
145079 तत्रादौ वक्ष्यमाणोपोद्घातेन ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः |
145080 ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्ट्यम् इति पुराणप्रसिधमौत्पत्तिकं

145081 तत्त्वज्ञानं स्वस्यास्तीति प्रकाशयितुं स्वकारणं ततः स्वोत्पत्तिस्वरूपं चाह -
145082 अस्तीति। कचितोऽस्मि प्रकटीभूतोऽस्मि ॥ २७ ॥
145083
145084 आकाशरूप एवाहंन् स्थित आत्मनि सर्वदा।
145085 भविष्यति स्थिते सर्गे स्वयंभूरिति नाम मे ॥ २८ ॥
145086
145087 तादृशतत्त्वज्ञानबाधिता स्वोत्पत्तिस्तत्प्रयुक्तस्वनाम च कथं प्रसिद्धंन् तत्राह
145088 - आकाशेति। व्यवहर्तृप्रजासर्गे उत्पद्य स्थिते सति तद्दृष्ट्या व्यावहारिकं
145089 स्वयंभूरिति नाम भविष्यति ॥ २८ ॥
145090
145091 वस्तुतस्तु न जातोऽस्मि न च पश्यामि किंचन।
145092 चिदाकाशश्चिदाकाशे तिष्ठाम्यहमनावृतः ॥ २९ ॥
145093
145094 वस्तुतस्तत्त्वदृशा तु ॥ २९ ॥
145095
145096 यदयं त्वं ममाहं ते यदिदं कथनं मिथः।
145097 तत्तरङ्गस्तरङ्गाग्रे रणतीवेति मे मतिः ॥ ३० ॥
145098
145099 तर्हि तत्त्वविदोरावयोः प्रश्नोत्तरादिव्यवहारः कीदृशस्तत्राह - यदिति। यथा एक
145100 एव समुद्रोऽखण्डस्तरङ्गभेदैः खण्डनपरस्पराघातैर्ध्वनिवैचित्र्यं
145101 दर्शयति तद्वदिति भावः ॥ ३० ॥
145102
145103 एवंरूपस्य मे कालवशतोऽविशदाकृतेः।
145104 सा कुमार्याश्चिदाभासमात्रस्यान्तः स्वभावतः ॥ ३१ ॥
145105
145106 एवं समुद्रात्तरङ्गवदीषत्कल्पितस्वपरदृष्टिवेद्यभेदरूपस्य कालवशत
145107 ईषत्स्वरूपविस्मरणादविशदाकृतेर्मेनान्तरीयकचिदाभासमात्रस्यान्तर्या
145108 ममाहमिति वासना उदिता सा कुमार्या अन्यस्य तव अन्येव विभाति मम तु अनन्या
145109 विभाति। सा उदिता अनुदिता चावयोर्दृशेति द्वयोरन्वयः ॥ ३१ ॥
145110
145111 ममानन्या तवान्यस्य चान्येवेह विभाति या।
145112 सोदितानुदितेवान्तर्ममाहमिति वासना ॥ ३२ ॥
145113
145114 अनाशसत्तानुदितस्त्वहमात्मात्मनि स्थितः।
145115 स्वभावादच्युताकारः स्वात्मारामः स्वयं प्रभुः ॥ ३३ ॥
145116
145117 त्वं तर्हि स्वदृशा कीदृक् तत्राह - अनाशेति। अहं तु अनाशसत्ता यतोऽनुदितः ॥
145118 ३३ ॥
145119
145120 तस्या अहमिति भ्रान्तेर्वासनाया जगत्स्थितेः।
145121 संपन्नेयमधिष्ठातृदेवता देहरूपिणी ॥ ३४ ॥
145122
145123 ईदृशात्त्वत्त इयं कथमुत्पन्ना का च वा तत्राह - तस्येति। आ अहमिति भ्रान्तेः।
145124 स्मरणे आकारः अङित् प्रगृह्यः।
145125 पूर्वपूर्वाहंकारसंस्कारप्रभवत्वात्स्मृतिकल्पाया अहमिति
145126 भ्रान्तेर्जगत्स्थितेर्वासनायाश्चाधिष्ठात्री देवता इयंन् मत्संकल्पाद्देहरूपिणी
145127 संपन्नेत्यर्थः ॥ ३४ ॥
145128
145129 वासनाया अधिष्ठातृदेवतैवमियं स्थिता।
145130 न तु मे गृहिणी नापि गृहिण्यर्थेन सत्कृता ॥ ३५ ॥
145131
145132 स्ववासनावेशवशेन भावं गृहिण्यहं ब्रह्मण इत्युपेत्य।

एषा स्वयं व्यर्थमितातिदुःखं यस्मात्किलैषैव हि वासनान्तः ॥ ३६ ॥

तर्हीयंन् त्वां कथं पतिरिति ब्रूते तत्राह - स्वेति । यस्मादेषैव अन्तः
सर्वजगद्वासना अतो गृहिण्यहमिति स्वमनीषयैवोपेत्य व्यर्थमतिदुःखमिता प्राप्ता
॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपा० निर्वाणप्रकरणे उ०
पाषाण० सर्गप्राप्तिर्नामैकोनसप्ततिमः सर्गः ॥ ६९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
सर्गप्राप्तिर्नामैकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ७०

अन्यजगद्ब्रह्मोवाच ।

अथाहं चिन्मयाकाशस्त्वन्याकाशमयीं स्थितिम् ।
परां ग्रहीतुमिच्छामि तेनेहोपस्थितः क्षयः ॥ १ ॥

वर्ण्यते वासनादेव्या इह निर्वेदकारणम् ।
प्रलयो जगतश्चाथ मिथ्याविभ्रममात्रता ॥

कथमेषा त्वया ब्रह्मन् जायार्थं जनिता सति । नेह जायापदं नीता इति
प्रश्नोत्तरमुक्तम् इदानीं नीता विरसतां कथम् इति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते ##-
चिद्विवर्तरूपो यश्चित्ताकाशस्तद्रूपोऽहं परां
निरतिशयानन्दरूपामन्याकाशमयीं ब्रह्माकाशात्मिकां कैवल्यस्थितिम् । तेन
हेतुना इह मद्वासनाकल्पिते जगति क्षयो नित्यो नैमित्तिको दैनंदिन आत्यन्तिकश्चेति
पुराणप्रसिद्धश्चतुर्विधोऽपि प्रलय उपस्थितः ॥ १ ॥

महाप्रलयकालेऽस्मिंस्त्यक्तुमेषा मयाधुना ।
मुनीन्द्र नूनमारब्धा तेन वैरस्यमागता ॥ २ ॥

त्यक्तुं मूलोच्छेदात्स्वसत्तातः प्रच्यावयितुम् । तेन हेतुना वैरस्यं क्षयोन्मुखताम्
॥ २ ॥

आकाशत्वाद्यदाद्योऽयं पराकाशो भवाम्यहम् ।
तदा महाप्रलयता वासनायाश्च संक्षयः ॥ ३ ॥

तत्रोपपत्तिमाह - आकाशत्वादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । अयमहं यदा चित्ताकाशतां
विहाय आद्यो ब्रह्माकाशो भवामि तदेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तेनैषा विरसीभूता मन्मार्गं परिधावति ।
नानुगच्छति को नाम निर्मातारमुदारधीः ॥ ४ ॥

इहाद्यायं कलेरन्तश्चतुर्युगविपर्ययः ।
प्रजामन्विन्द्रदेवानामद्यैवान्तोऽयमागतः ॥ ५ ॥

कलेश्चरमकल्पचरममन्वन्तरचरमकलियुगस्यान्तः परिसमाप्तिकालः । प्रजाश्च
मनुश्चेन्द्रश्च देवाश्च तेषाम् ॥ ५ ॥

अद्यैव चायं कल्पान्तो महाकल्पान्त एव च ।
ममायं वासनान्तोऽद्य देहव्योमान्त एव च ॥ ६ ॥

145185
145186 चतुर्विधप्रलयानामद्य युगपत्प्राप्तिरित्याह - अद्यैवेति | वासनान्तः
145187 इत्यात्यन्तिकवैज्ञानिकप्रलयोक्तिः | देहव्योमान्त इति प्राकृतप्रलयोक्तिः || ६ ||
145188
145189 तेनेयं वासना ब्रह्मन्क्षयं गन्तुं समुद्यता |
145190 क्वेव पद्माकराशोषे गन्धलेखावतिष्ठताम् || ७ ||
145191
145192 तेन आत्मावलोकनेच्छादिकारणकलापेन || ७ ||
145193
145194 यथा जडाब्धिलेखाया जायते लहरी चला |
145195 वासनायास्तथैवेच्छा मुधोदेत्यपकारणम् || ८ ||
145196
145197 स्वनाशहेतौ स्वात्मावलोकनेऽस्याः कथमिच्छा जायते इति चेत्स्वभावादेवेति
145198 सोपपत्तिकमाह - यथेत्यादिना | अपकारणं कारणान्तरं विना
145199 स्वभावादेवेत्यर्थः || ८ ||
145200
145201 आभिमानिकदेहाया वासनायाः स्वभावतः |
145202 अस्या आत्मावलोकेच्छा स्वयमेवोपजायते || ९ ||
145203
145204 आत्मतत्त्वं नु पश्यन्त्या धारणाभ्यासयोगतः |
145205 दृष्टोऽनया भवत्सर्गो वर्गव्यग्रनिरर्गलः || १० ||
145206
145207 तर्ह्यस्या अस्मदीयब्रह्माण्डदर्शने को हेतुस्तमाह - आत्मेति | आत्मज्ञानार्थं
145208 प्रवृत्तस्य धारणाभ्यासस्य ब्रह्माण्डान्तरगमनादिसिद्धयो नान्तरीयकं
145209 फलमिति तत्परीक्षेच्छैव तद्धेतुरिति भावः | वर्गेषु धर्मार्थादिचतुर्वर्गेषु व्यग्रा
145210 निरर्गलाः प्रजा यस्मिन् || १० ||
145211
145212 अनयाम्बरसंचारपरयाद्रिशिरःशिला |
145213 दृष्टा स्वजगदाधारभूतास्माकं तु खात्मिका || ११ ||
145214
145215 प्रागुक्तशिलादर्शनमप्यस्यास्तद्बलादेवेत्याह - अनयेति || ११ ||
145216
145217 एतद्यस्मिञ्जगद्यत्र तद्दृषत्त्वं जगद्गिरौ |
145218 अस्मज्जगत्पदार्थेषु संत्यन्यानि जगन्त्यपि || १२ ||
145219
145220 वयं तानि न पश्यामो भेददृष्टौ स्थिता इमे |
145221 बोधैकतां गतास्त्वाशु पश्यामस्तानि वीक्षणात् || १३ ||
145222
145223 भेददृष्टौ व्युत्थानदशायां स्थिता वयं न पश्यामः | समाधिना
145224 बोधैकतां गतास्तु योगदृशा वीक्षणात्पश्याम एव || १३ ||
145225
145226 घटे पटे वटे कुड्ये खेऽनलेऽम्भसि तेजसि |
145227 जगन्ति सन्ति सर्वत्र शिलायामिव सर्वदा || १४ ||
145228
145229 जगन्नाम मुधा भ्रान्तिः किल स्वप्नपुरोपमा |
145230 मिथ्यैवेयं क्व नामासौ चिद्रूपास्त्यथ नास्ति च || १५ ||
145231
145232 इयं जगन्माया मिथ्यैव | असौ मिथ्याभ्रान्तिः क्व नामास्ति | यद्यस्ति च
145233 तर्ह्यधिष्ठानचिद्रूपा अन्यथैवास्ति न प्रतीयमानजडरूपेत्यर्थः || १५ ||
145234
145235 परिज्ञाता सती येषामेषा चिन्नभसैकताम् |
145236 गता ते न विमुह्यन्ति शिष्टास्तु भ्रमभाजनम् || १६ ||

145237
145238 अथान्यधारणाभ्यासात्स्वविरागवशोदितम् ।
145239 साधयन्त्याऽर्थमात्मीयं दृष्टस्त्वमनया मुने ॥ १७ ॥
145240
145241 किमिदं भूतभव्येश यदियं मामुपागता इति
145242 यत्स्वसमीपागमनसामर्थ्यकारणं पृष्टं तस्योत्तरमाह - अथेति । अथ
145243 प्रागुक्तनिर्वेदपाप्त्यनन्तरं स्वविरागवशादुदितमात्मीयं
145244 स्वाभिलषितमात्मज्ञानानुकूलं च गुरूपसदनश्रवणमननाद्यर्थन्
145245 त्वदुपदेशात्साधयन्त्या साधयितुमिच्छन्त्या अनया अन्यासां
145246 प्रागुक्तजगत्सर्गदर्शनहेतुधारणाव्यतिरिक्तानां
145247 खेचरसिद्धिब्रह्माण्डान्तरसंचारपरमनःकल्पितसूक्ष्मार्थानुप्रवेशसिद्ध##-
145248 चूडालोपाख्यानोपवर्णितधारणाविशेषाणामभ्यासात्त्वत्संकल्पकल्पितं
145249 त्वत्समाधिस्थानं परिज्ञाय तत्र गतया अनया अन्तर्हितोऽपि त्वं दृष्ट इत्यर्थः ॥ १७
145250 ॥
145251
145252 इति मायेव दुष्पारा चिच्छक्तिः परिजृम्भते ।
145253 इत्थमाद्यन्तरहिता ब्राह्मी शक्तिरनामया ॥ १८ ॥
145254
145255 इति वर्णितप्रकारेण जीवचिच्छक्तिरविद्या ऐन्द्रजालिकमायेव परिजृम्भते । ब्राह्मी च
145256 मायाशक्तिरित्थमेव परिजृम्भते । सा तु विद्या निरस्तावरणशक्तित्वादनामयेति
145257 विशेष इत्यर्थः । अथवा पूर्वार्धेन मायेव मायिकोपाधीननुसरन्ती
145258 जीवचिच्छक्तिर्विजृम्भत इत्यज्ञकथा उत्तरार्धे तु ब्राह्मीशक्तिराविर्भूता
145259 ब्रह्मचिदेव सर्वतो विजृम्भत इति तत्त्वज्ञकथेति योज्यम् ॥ १८ ॥
145260
145261 प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते नेह कार्याणि कानिचित् ।
145262 द्रव्यकालक्रियाद्योता चितिस्तपति केवलम् ॥ १९ ॥
145263
145264 प्रवर्तन्ते उत्पद्यन्ते । निवर्तन्ते नश्यन्ति । किंतु केवलं चितिरेव द्रव्यमिव काल इव
145265 क्रियेव द्योतमाना तपति स्फुरति ॥ १९ ॥
145266
145267 देशकालक्रियाद्रव्यमनोबुद्ध्यादिकं त्विदम् ।
145268 चिच्छिलाङ्ककमेवैकं विद्ध्यनस्तमयोदयम् ॥ २० ॥
145269
145270 अङ्गानां प्रतिकृतिरङ्गकम् । इवे प्रतिकृतौ इति कन् ॥ २० ॥
145271
145272 चिदेवेयं शिलाकारमवतिष्ठति बिभ्रती ।
145273 अङ्गमस्या जगज्जालं मरुतः स्पन्दनं यथा ॥ २१ ॥
145274
145275 अवतिष्ठत्यवतिष्ठते । छान्दसः पदव्यत्ययः ॥ २१ ॥
145276
145277 विज्ञानघनमात्मानं जगदित्यवबुध्यते ।
145278 अनाद्यन्तापि साद्यन्ता चित्त्वादिति गतापि चित् ॥ २२ ॥
145279
145280 चित एवेदं विपरीतदर्शनं भ्रान्तचित्स्वभावादेवेत्याह - विज्ञानेति । साद्यन्ता
145281 देशकालकृतपरिच्छिन्ना इति एवंविधवस्तुकृतपरिच्छेदमपि गता ॥ २२ ॥
145282
145283 चिच्छिलेयमनाद्यन्ता साद्यन्तास्तीति बोधतः ।
145284 साकारापि निराकारा जगदङ्गेति संस्थिता ॥ २३ ॥
145285
145286 निराकारापि साकारा सती जगन्ति अङ्गानि यस्यास्तथाविधेति वैपरीत्येन संस्थिता ॥ २३ ॥
145287
145288 यद्वत्स्वप्ने चिदेव स्वं रूपं व्योमैव पत्तनम् ।

145289 वेत्ति तद्वदिदं वेत्ति पाषाणं जगदङ्गकम् ॥ २४ ॥
145290

145291 यद्वत् य्था स्वप्ने चिद्योमैव स्वरूपं पत्तनं वेत्ति तद्वज्जागरेऽपि जगच्चिद्योमैव
145292 जगदङ्गकं गिरिपाषाणमपि वेत्ति पश्यति ॥ २४ ॥
145293

145294 न सरन्तीह सरितो न चक्रं परिवर्तते ।
145295 नार्थाः परिणमन्त्यन्तः कचत्येतच्चिदम्बरम् ॥ २५ ॥
145296

145297 स्वप्नवदेव प्रबोधे बाधसाम्यं दर्शयति - न सरन्तीति ॥ २५ ॥
145298

145299 न महाकल्पकल्पान्तसंविदः संविदम्बरे ।
145300 संभवन्ति पृथग्रूपाः पयसीव पयोन्तरम् ॥ २६ ॥
145301

145302 पयसि समुद्रे तरङ्गादि पयोन्तरमिव पृथग्रूपाः ॥ २६ ॥
145303

145304 जगन्ति सन्त्येव न सन्ति शान्ते चिदम्बरे सर्वगतैकमूर्तौ ।
145305 नभोन्तराणीव महानभोन्तश्चित्सन्ति सत्तानि पराम्बराणि ॥ २७ ॥
145306

145307 एवं सति अध्यारोपदृष्ट्या दर्शने जगन्त्यनन्तानि सदैव सर्वत्रैव चित्सत्तया
145308 सन्त्येव नाणुमात्रमपि क्वापि किंचिदप्यपलपितुं शक्यम् । अपवाददृष्ट्या
145309 दर्शनेन क्वापि किंचिदपि चित्स्वरूपव्यतिरिक्तं समर्थयितुं शक्यमिति फलितमित्याह
145310 - जगन्तीति । यथा महानभोन्तर्घटाकाशादिनभोन्तराणि महानभःसत्तया सन्ति
145311 पृथङ् न सन्ति तथा तानि जगन्त्यपि पराम्बराणि शून्यान्यपि चित्सन्ति
145312 सद्भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥
145313

145314 वसिष्ठ तद्गच्छ मुने जगत्स्वं त्वं चासने संप्रति शान्तिमेहि ।
145315 बुद्ध्यादिरूपाणि परं व्रजन्तु वयं बृहद्ब्रह्मपदं प्रयामः ॥ २८ ॥
145316

145317 हे वसिष्ठमुने त्वं संप्रति तत्स्वं जगद्गच्छ तत्र चैकान्तकल्पिते प्राक्तने निजासने
145318 समाधिना शन्तिं निर्विक्षेपसुखमेहि । इमानि मत्कल्पितानि बुद्ध्यादिजगद्रूपाणि
145319 प्रलयेन परमव्यक्तं व्रजन्तु । वयं तु
145320 हैरण्यगर्भोपाधिसहितमूलाज्ञानबाधेन परं पदं कैवल्याख्यं प्रयाम
145321 इत्यर्थः ॥ २८ ॥
145322

145323 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पा०
145324 शिलान्तर्जगत्पितामहवाक्यानि नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥
145325

145326 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
145327 शिलान्तर्जगत्पितामहवाक्यानि नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥
145328

145329 एकसप्ततितमः सर्गः
145330

145331 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
145332

145333 इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा ब्रह्मलोकजनैः सह ।
145334 बद्धपद्मासनोऽनन्तसमाधानगतोऽभवत् ॥ १ ॥
145335

145336 कल्पनाहेतुवैधात्रसंकल्पोपशमक्रमात् ।
145337 तत्कल्पितानां भूतानां वर्ण्यते प्रलयक्रमः ॥
145338

145339 न विद्यते अन्तः अवसानं पुनर्व्युत्थानं यस्मात्तथाविधं यत्समाधानं
145340 समाधिस्तत्परः ॥ १ ॥

ओंकारार्धोऽर्धमात्रान्तः शान्तनिःशेषमानसः |
लिपिकर्मार्पिताकार आसीदाशान्तवेदनः [आशान्तवासनः इति पाठः सुवचः |
] || २ ||

ओंकारस्य उत्तरार्ध य अर्धमात्रा तदन्तर्नादबिन्दुशक्तिशान्ताख्यतद्भागेषु
क्रमाच्चित्तविलापनेनान्ते शान्तनिःशेषवासन इति संग्रहोक्तिः || २ ||

तमेवानुसरन्ती सा तथैव ध्यानगा सती |
वासनासीदशेषांशा शान्ता चाकाशरूपिणी || ३ ||

न शिष्यन्ते अंशाः स्मृतिबीजभेदा यस्यां तथाविधा भूत्वा शान्ता सती
आकाशरूपिणी शून्यस्वभावा आसीत् || ३ ||

परमेष्ठिन्यसंकल्पे तस्मिंस्तानवमेयुषि |
सर्वगानन्तचिद्व्योमरूपोऽपश्यमहं यदा || ४ ||

इदं तदीयमान्तरं रहस्यं त्वं कथमद्राक्षीस्तत्राह - परमेष्ठिनीति |
स्थूलसूक्ष्मकारणलक्षणार्थसहितप्रणवमात्राप्रविलयक्रमेण
स्ववासनाक्षयात्तानवमुत्तरोत्तरसूक्ष्मभावं आ ईयुषि एयुषि सति अहमपि समाधिना
सर्वगानन्तचिद्व्योमरूपः संस्तत्सर्वमपश्यम् | ननु ईयुषीति परोक्षे लिटः
क्वसुरपश्यमित्यपरोक्षोक्तिश्च विरुध्यते | नैष दोषः | वसिष्ठस्य
समाध्यारम्भात्प्राग्दशामालम्ब्य पारोक्ष्यम्
समाध्यारूढदशामालम्ब्यापारोक्ष्यमित्युभयोपपत्तेः | न चैवं
तुल्यकालताबोधकभावलक्षणसप्तमीविरोधः | सामीप्यातिशयेनापि भावस्य
भावान्तरलक्षकत्वदर्शनात्तुल्यकालत्वोपचारेणापि तदुपपत्तेरिति || ४ ||

यावत्संकल्पनं तस्य विरसीभवति क्षणात् |
तथैवाशु तथैवोर्व्याः साद्रिद्वीपपयोनिधेः || ५ ||

तस्य विधेः संकल्पनं शनैःशनैस्तत्क्षणादारभ्य यथा यथा
यावद्विरसीभवति तावत्तथैव तथैव
साद्रिद्वीपपयोनिधेरुर्व्यास्तृणगुल्मादिसमुद्भवनशक्तता तथा समस्तैव
जलादीनामपि शक्तिरस्तं गन्तुमारब्धेति परेणान्वयः || ५ ||

तृणगुल्मलताशालिसमुद्भवनशक्तता |
समस्तैवास्तमागन्तुमारब्धा च शनैः शनैः || ६ ||

किल तस्य विराडात्मरूपस्याङ्गैकदेशताम् |
सा बिभर्ति मही तेन तदसंवेदनोदयात् || ७ ||

मुमूर्षोर्विदुषः सर्वदेहव्यापिसंवेदनस्य तत्संहारे तदङ्गवैरस्यवद्वा तत्र
विराड्देहावयवपृथ्व्यादीनां वैरस्यं बोध्यमित्याशयेनाह - किलेति |
तदसंवेदनस्य तत्संवेदनोपसंहारस्य उदयात्सा विचेतना सती विरसा परिजर्जरा
बभूवेति परेणान्वयः || ७ ||

विचेतना सा विरसा बभूव परिजर्जरा |
मार्गशीर्षान्तवल्लीव जराविधुरतां गता || ८ ||

यथास्माकमसंवित्तेरङ्गाली विरसा भवेत् |
तथा विरिंचिसंवित्तेर्धरा वैधुर्यमागता || ९ ||

145393 आशयस्थं दृष्टान्तं प्रकाशयति - यथेति ॥ ९ ॥
145394
145395 संपन्ना संहतानेकमहोत्पातभरावृता।
145396 दुष्कृताङ्गारनिर्दग्धनरकोन्मुखमानवा ॥ १० ॥
145397
145398 कथं कथं विजर्जरा बभूवेत्येतत्प्रपञ्चयति -
145399 संपन्नेत्यादिसार्धपञ्चदशभिः। तत्र मनुष्याणां नाशादौ
145400 कलिकल्मषमपिनिमित्तमित्याशयेन तत्प्रपञ्चयन्नाह - दुष्कृतेत्यादि ॥ १० ॥
145401
145402 दुर्भिक्षाकाण्डदौस्थित्यदैन्यदारिद्र्यदुर्भगा।
145403 दुःशीलाशेषवनिता निर्मर्यादनरावृता ॥ ११ ॥
145404
145405 दौस्थित्यैः राजचोराद्युपप्लवैः ॥ ११ ॥
145406
145407 पांसुप्रमन्दनीहारधूलिधूसरसूर्यका।
145408 द्वन्द्विमूर्खमहादुःखिव्यसनिव्याधिताकुला ॥ १२ ॥
145409
145410 पांसुवत्प्रमन्दैर्नीहारैर्धूलिभिश्च धूसरो भास्करो यस्याम्।
145411 शीतोष्णादिद्वन्द्विभिस्तन्निरासोपाये मूर्खैरत एव
145412 महादुःखिभिर्दुर्व्यसनिभिर्व्याधितैश्च आकुला ॥ १२ ॥
145413
145414 अग्निदाहजलापूरयुद्धप्रोच्छिन्नमण्डला।
145415 अवृष्ट्यवग्रहोन्नष्टकष्टचेष्टितपामरा ॥ १३ ॥
145416
145417 अशङ्कितमहोत्पातपतत्पर्वतपत्तना।
145418 शिशुश्रोत्रियमुन्यार्यगुणिनाशरुदज्जना ॥ १४ ॥
145419
145420 अशङ्कितस्थलीमध्यसंजातागाधकूपका।
145421 वर्णसंकरनारीणामासक्तजनभूमिपा ॥ १५ ॥
145422
145423 जलदौर्लभ्यादशङ्कितं स्थलीमध्ये यत्र क्वचन जलाशयाखननात् सर्वतः
145424 संजाता अगाधकूपका यस्याम्। वर्णसंकराय नारीणां मध्ये
145425 गोत्रसापिण्ड्यागम्यादिविचारं विनैव विवाहाद्यासक्ता जना भूमिपाश्च यस्याम् ॥ १५
145426 ।।
145427
145428 अट्टशूलाखिलजना शिवशूलचतुष्पथा।
145429 केशैकशूलवनिता पात्रशूलजनेश्वरा ॥ १६ ॥
145430
145431 अद्यत इत्यट्टमोदनादि शूलं विक्रयापहारादिना उपजीव्यं येषां तथाविधा
145432 अखिलजना यस्याम्। शिवः शुल्कं तदेव शूलमुपजीव्यं येषु तथाविधानि
145433 चतुष्पथानि यस्याम्। केशो भगः स एवैकं शूलमुपजीव्यं यासां तथाविधा
145434 वनिता यस्याम्। पात्रं शिरः करस्तदेव शूलमुपजीव्यं येषां तथाविधा नरेश्वरा
145435 राजानो यस्यामिति संप्रदायव्याख्या। अथवा अट्ट अतिक्रमे इति धातोः अट्टः
145436 स्वस्ववर्णाश्रमोचितवृत्त्यतिक्रमः। शिवाः सृगालाः। केशाः प्रसिद्धा एव।
145437 पात्रं वेश्यानर्तक्यादयश्च शूलरोग इव व्यसनक्रन्दनहेतवो येषामिति
145438 यथायोगं योज्यम्। शेषं प्राग्वत् ॥ १६ ॥
145439
145440 दुःखशूलसमाचारा द्वन्द्वशूलाखिलप्रजा।
145441 अधर्मशूलवनिता पानशूलजनेश्वरा ॥ १७ ॥
145442
145443 एवं दुःखान्येव शूलानीव प्राणिक्रन्दनहेतवो येषां तथाविधा जनसमाचारा
145444 यस्याम्। एवमग्रेऽपि ॥ १७ ॥

अधर्मशूलवलिता कुशास्त्रशतशूलिनी।
दुर्जनाखिलवित्ताढ्या विपद्विहतसज्जना॥ १८॥

अधर्मशूलैरधर्माक्रोशपरैर्जनैः सर्वतो वलिता। कुशास्त्रशतैर्वेदबाह्यैः
शूलिनी रोगार्तेव साक्रन्दा। दुर्जनाश्चोरपिशुनादयोऽखिलजना वित्ताढ्या यत्र॥ १८॥

अनार्यवसुधापाला तदनादृतपण्डिता।
लोभमोहभयद्वेषरागरोगरजोरता॥ १९॥

अप्यन्यगामिपुरुषा रुषाभिहतसद्विजा।
अनारतपराक्रन्दपरापर्यन्तपामरा॥ २०॥

अन्यगामिनः स्वधर्मत्यागेन परधर्मप्रवृत्ताः पुरुषा यत्र। रुषा क्रोधेन
अभिहताः सन्तो द्विजाः स्वधर्मोपदेष्टारो यत्र। अनारतं परेषामाक्रन्दे रोदने
तत्परा अपर्यन्ताः पामरा यत्र॥ २०॥

दस्यूत्सन्नपुरग्रामदेवद्विजसमाश्रया।
आपातमधुरारम्भदुःखदोदरभङ्गुरा॥ २१॥

अन्यायार्जितवित्तैर्भरणकाले आपातमधुरारम्भं परिणामे परलोके च दुःख्दं
उदरं येषां तथाविधा भङ्गुरा अल्पायुषो यत्र॥ २१॥

आलस्योल्लासविलसत्कार्यवैधुर्यधर्मिणी।
सर्वापदुपतापान्ता क्रमेणोत्सन्नदिग्गणा॥ २२॥

आलस्योल्लासेन विलसत्संध्यावन्दनादिकार्यवैधुर्यं येषां तथाविधा धर्मिणो
धार्मिकजना यत्र। सर्वेषामापद उपतापा रोगाश्चान्ते यस्याम्॥ २२॥

भस्मशेषपुरग्रामा निर्जनाखिलमण्डला।
रोरूयमाणभस्माभ्रकुण्डलोड्।आमराम्बरा॥ २३॥

रोरूयमाणैर्ध्वनद्भिर्भस्माभ्रोभयकुण्डलैश्चक्रवातैरुड्डामरमिवाम्बरं
यस्याम्॥ २३॥

दुर्भगाडम्बरारम्भरोदनोरुरवोदरी।
मुष्टिप्रमाणजनता जनतापानुषङ्गिणी॥ २४॥

दुर्भगानां प्रजानामाडम्बरारम्भै रोदनैश्च उरुरवं ध्वनिबहुलमुदरं
यस्याः। नासिकोदरौष्ठ - इति ङीप्। मोषणं मुष्टिश्चौर्यं तत्प्रमाणा जनता
जनसमूहो यस्याम्॥ २४॥

नीरसाशेषदेशान्ता सर्वर्तुगुणवर्जिता।
इत्यस्य पार्थिवे धातौ ब्रह्मणो गतवेदने॥ २५॥

सर्वैः ऋतुगुणैर्वर्जिता। इति वर्णितप्रकारेण अस्य ब्रह्मणो
विधातुर्विराड्देहारम्भके पार्थिवे धातौ गतवेदने उपसंहृतचैतन्ये सति
पृथिवी पृथुवैधुर्या संपन्नेति परेणान्वयः॥ २५॥

पृथिवी पृथुवैधुर्या संपन्नासन्ननाशतः।
अथ तत्संविदुन्मुक्तो जलधातुः क्षयोन्मुखः॥ २६॥

145497 आसन्ननाशतः प्रलयात् । एवं जलभागादपि चैतन्योपसंहारारम्भे सप्ताब्धीनां
145498 क्षोभेण निर्मर्यादत्वमासीदित्याह - अथेत्यादिना ॥ २६ ॥
145499
145500 यदा विक्षुभितात्मासीत्तदा नियतिलङ्घनात् ।
145501 समुत्सार्यार्यमर्यादामर्णवा विवृतार्णसः ॥ २७ ॥
145502
145503 विवृतार्णसो विस्तृतजलाः ॥ २७ ॥
145504
145505 प्रवृत्ता विकृतिं गन्तुमुन्मत्ता इव राविणः ।
145506 वीचिविक्षोभविन्यासैर्वेलाविपिनलावकाः ॥ २८ ॥
145507
145508 वेलाविपिनानांन् लावकाश्छेदकाः ॥ २८ ॥
145509
145510 कल्लोलवलनावर्तविवर्तोद्वर्तिताश्रयाः ।
145511 महाभ्रभ्रमदुत्तुङ्गतरङ्गात्तनभोदिशः ॥ २९ ॥
145512
145513 महाभ्रैर्भ्रमद्भिरुत्तुङ्गतरङ्गैश्चात्ता नभो दिशश्च यैः ॥ २९ ॥
145514
145515 बृहद्गुलुगुलावर्तगर्जनोद्द्रवकन्दराः ।
145516 सीकरौघमहारम्भघनसंवलिताचलाः ॥ ३० ॥
145517
145518 बृहद्भिर्गुलुगुलायमानैरावर्तैर्गर्जनेन उद्द्रवाः कूजन्तः पर्वतकन्दरा येषाम्
145519 ॥ ३० ॥
145520
145521 चलच्चलचलद्वीरमकराघूर्णितान्तराः ।
145522 उल्लसन्मकराक्रान्तद्रुमकाननितोदराः ॥ ३१ ॥
145523
145524 स्वस्ववेगोत्कर्षख्यापनेनेतरजयार्थं चलद्भ्यस्तरङ्गेभ्योऽग्रे
145525 चलद्भिस्तेभ्योऽप्यग्रे चलद्भिर्वीरमकरैराघूर्णितान्तराः ॥ ३१ ॥
145526
145527 दरीविदारणभ्रष्टसिंहाहतजलेचराः ।
145528 ऊर्म्युदस्तमहारत्नभरतारकिताम्बराः ॥ ३२ ॥
145529
145530 उत्फालमकरच्छन्ननभश्वरबृहद्घनाः ।
145531 परस्परोर्मिसंघट्टभांकारकटुटांकृताः ॥ ३३ ॥
145532
145533 उत्फालैरुच्छलद्भिर्मकरैश्छन्ना नभश्चरा बृहन्तो घनाश्च येषाम् ॥ ३३ ॥
145534
145535 तरत्तरलमातङ्गफूत्कारा धौतभास्कराः ।
145536 अन्योन्यवेल्लनव्यग्रप्रविदीर्णाद्रिभित्तयः ॥ ३४ ॥
145537
145538 तटपर्वतलुण्टाकतरङ्गकरमण्डलाः ।
145539 गर्जद्गिरिदरीगेहविशदुन्मत्तवारयः ॥ ३५ ॥
145540
145541 भूपाः परपुराक्रान्ता लग्ना इव हतारयः ।
145542 तारारवरणद्गेहविद्रावितनभश्चराः ॥ ३६ ॥
145543
145544 हता अरयः स्वविरोधिदवाग्नयो यैः । तारारवं उच्चैःस्वरं यथा स्यात्तथा
145545 रणद्भिस्तरङ्गैर्गेहेभ्यो विद्राविता नभश्चरा देवादयो यैः ॥ ३६ ॥
145546
145547 प्रलुण्ठितवनव्यूहलूनकाननिताम्बराः ।
145548 सपक्षपर्वताकारतरङ्गापूरिताम्बराः ॥ ३७ ॥

प्रलुण्ठितैरुत्खायोन्नीतैर्वनव्यूहैर्लूनकाननमिव कृतमम्बरमाकाशं यैः ॥
३७ ॥

महारवमरुच्छिन्नकल्लोलाचलचालिताः ।
चञ्चत्तीरगिरिव्रातपतत्तटरटज्जलाः ॥ ३८ ॥

मरुद्भिश्छिन्नैर्विभक्तैः कल्लोलैरचला इव चालिताः ।
रत्नधात्वादिप्रभाभिश्चञ्चत्तीरेभ्यो गिरिव्रातेभ्यः पतद्भिर्वप्रै रटज्जलाः ॥ ३८ ॥

उल्लसद्विपुलावर्तप्रोक्षिप्तमकरोत्कराः ।
विमज्जन्निस्तलावर्तनिगीर्णगिरिकन्दराः ॥ ३९ ॥

निस्तलैरगाधैरावर्तैर्निगीर्णा गिरयस्तत्कन्दराश्च येषाम् ॥ ३९ ॥

दरीदलनसंप्राप्तदृषद्दशनदन्तुराः ।
शृङ्गलम्बिदरीप्रान्तमग्नवीचिजलेभकाः ॥ ४० ॥

दरीदलनवशात्संप्राप्तैः स्फटिकादिदृषद्दशनैर्दन्तुरा हसन्त इवेति यावत् ।
शृङ्गेषु लम्बिषु दीर्घेषु दरीप्रान्तेषु मग्नाः प्रविष्टा वीचयो जलेभका
यादोगजभेदा येषाम् ॥ ४० ॥

व्यालोलवलनाक्रान्तविटपिप्रोतकच्छपाः ।
यमेन्द्रवसुधावाहैरुत्कर्णैर्भयविह्वलैः ॥ ४१ ॥

यमस्य इन्द्रस्य वसुधायाश्च वाहैर्वाहनैर्महिषैरावतदिग्गजादिभिः
उत्कर्णैरूर्ध्वीकृतकर्णैः ॥ ४१ ॥

श्रूयमाणपतच्छैलतटीकटकटारवाः ।
मत्स्यपुच्छच्छटाच्छिन्नमग्नोन्मग्नद्रुताद्रयः ॥ ४२ ॥

लीलालूनवनव्यूहशीतलासारवारयः ।
प्रज्वलद्वडवावह्निज्वालावलिमिलज्जलाः ॥ ४३ ॥

लीलालूनेषु वनव्यूहेषु विश्रान्तानीव शीतलान्यासारवारीणि येषाम् ॥ ४३ ॥

सरसेन विभोर्नाशैर्विशङ्कितमहानलाः ।
मिलच्छिखरिमालाग्रजलमातङ्गयोधिनः ॥ ४४ ॥

स्वीयेन रसेन जलेन विभोराश्रयस्येन्धनस्य नाशैर्विशङ्किता भीता इव तिरोभूता
महानला येभ्यः । अर्थात्स्थलमातङ्गैः सह मिलन्तः शिखरिमालाग्रेषु
जलमातङ्गा योधिनो युद्धशीला येषाम् ॥ ४४ ॥

नृत्यन्तीव तरङ्गौघैर्जलावलनवेधिनः ।
जलाचलाचलान्योन्यसंघट्टस्फोटपण्डिताः ॥ ४५ ॥

जलैरचलानामचलैरन्योन्यसंघट्टे स्फोटने च पण्डिताः ॥ ४५ ॥

बृहद्गिरिवनव्रातप्राणिमण्डलमण्डिताः ।
उड्डामरवनेभेन्द्रभेरीवादनभासुरैः ॥ ४६ ॥

उड्डामराः उत्प्लवन्त्यो या मृतवनगजोत्फुल्लशरीरलक्षणा भेर्यस्तासां

145601 तरङ्गाग्रताडनैर्यद्वादनं तेन भासुरैः कल्लोलैर्बृहत्तरङ्गैरसुरैः
145602 पातालमिव अलमत्यन्तमाकुला इति परेणान्वयः ॥ ४६ ॥
145603
145604 असुरैरिव पातालं कल्लोलैरलमाकुलाः ।
145605 अथोदपतदुन्नासदिङ्नागवदनध्वनिः ॥ ४७ ॥
145606
145607 अथ सागरक्षोभानन्तरं तत्र प्लवमानत्वादुन्नासानामूर्ध्वीकृतपुष्कराणां
145608 दिङ्नागानां दिग्गजानां ध्वनिरुदपतत् उद्गतोऽभूत् ॥ ४७ ॥
145609
145610 पातालतलताल्वन्तर्विस्फोटामोटनोद्भटः ।
145611 चञ्चलाचलकीलोर्वी चचाल क्षणचालिता ॥ ४८ ॥
145612
145613 कीदृशः स ध्वनिः । पातालतललक्षणस्य तालुनः अन्तर्विस्फोटेन विदारणेन
145614 आमोटनेन पिण्डीकरणेन चोद्भटो घनतरः । गिग्गजैश्चानुह्यमाना उर्वी चञ्चलानि
145615 मेर्वाद्यचलकीलानि यस्यास्तथाविधा भूत्वा क्षणादेव स्वस्थानाच्चालिता सती
145616 व्यालोलैरम्भोधिभिर्लङ्घिता च सती लोला शैवालवल्लीव चचालेति परेण सहान्वयः ॥
145617 ४८ ॥
145618
145619 लोला शैवालवल्लीव व्यालोलाम्भोधिलङ्घिता ।
145620 अथ दुर्वारनिर्घोषनिर्वाताडम्बरान्विता ॥ ४९ ॥
145621
145622 ततः किमासीत्तदाह - अथेति । दुर्वाराणां प्रलयाम्बुदानां
145623 निर्घोषनिर्वातानामाडम्बरैरन्विता द्यौर्दिशां प्रतिध्वनिलक्षणैरारवैः पतन्ती
145624 पुस्फोटेव ॥ ४९ ॥
145625
145626 पुस्फोटेव पतन्ती द्यौर्दिशां पतिरवारवैः ।
145627 आवर्तवलनाकाराः केतवः पेतुरम्बरात् ॥ ५० ॥
145628
145629 केतव औत्पातिकधूमकेतवः पेतुः उत्पेतुः ॥ ५० ॥
145630
145631 हेमरत्नमया मुक्ताः सिन्दूरभुजगा इव ।
145632 ककुब्भ्यो नभसो भूमेरुदगुर्दग्धदिक्तटाः ॥ ५१ ॥
145633
145634 वर्णतो हेमरत्नमया इव मुक्ता इव सिन्दूरवर्णभुजगा इव
145635 चेत्यग्रिमोत्पातपंक्त्युपमानानि । ककुब्भ्यो दिग्भ्यो नभसो भूमेश्चोत्पातपङ्क्तय
145636 उदगुरिति व्यवहितेनान्वयः ॥ ५१ ॥
145637
145638 चलज्ज्वालाजटाटोपा विविधोत्पातपङ्क्तयः ।
145639 पृथ्व्यादीन्यसुरादीनि ब्रह्मोन्मुक्तानि सर्वतः ॥ ५२ ॥
145640
145641 ब्रह्मणा प्रागुक्तधात्रा उन्मुक्तानि विधारणसंकल्पोपसंहारादुपेक्षितानि ।
145642 असुरादीनि पृथ्व्यादीनि चेति द्विविधान्यपि महान्ति भूतशब्दवाच्यानि
145643 संक्षोभमाययुः ॥ ५२ ॥
145644
145645 द्विविधानि महाभूतान्यलं संक्षोभमाययुः ।
145646 चन्द्रार्कानिलशक्राग्नियमाः कोलाहलाकुलाः ॥ ५३ ॥
145647
145648 परिपातपरा आसन्ब्रह्मलोकगतेश्वराः ।
145649 कम्पैः कटकटारावपतत्पादपपङ्क्तयः ॥ ५४ ॥
145650
145651 ब्रह्मलोकं गत ईश्वरः स्वस्वाधिकारनिर्वाहकः प्रभावो येषां तथाविधाः
145652 सन्तः ॥ ५४ ॥

145653
145654 भूमेरन्वभवन्भूरिदोलान्दोलनमद्रयः।
145655 भूकम्पलोलकैलासमेरुमन्दरकन्दराः।
145656 पेतुः कल्पतरून्मुक्ता रक्तस्तबकवृष्टयः ॥ ५५ ॥
145657
145658 लोकान्तराद्रिपुरवारिधिकाअनान्तमुत्पातकल्पपवनेन मिथो हतानाम्।
145659 कोलाहलैर्जगदभूत्प्रविकीर्णशीर्णं पूर्णार्णवे त्रिपुरपूर इवाभिपाती ॥ ५६ ॥
145660
145661 लोकान्तराण्यद्रयः पुराणि वारिधयः काननानि चेत्येतदन्तं सर्वं
145662 जगदुत्पातसहितेन कल्पपवनेन मिथोऽन्योन्यं हतानां हन्यमानानां जनानां
145663 कोलाहलैः रुद्रबाणाग्निदाहेन अभिपाती अभितः पतनशीलस्त्रीणि पुराणि पूरयतीति
145664 त्रिपुरपूरो दैत्यसंघ इव पूर्णार्णवे प्रविकीर्णं शीर्णमभूदित्यर्थः ॥ ५६ ॥
145665
145666 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
145667 कल्पक्षोभवर्णनं नामैकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥
145668
145669 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
145670 कल्पक्षोभवर्णनं नामैकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥
145671
145672 द्विसप्ततितमः सर्गः ७२
145673
145674 श्रीवसिष्ठ उवाच।
145675
145676 अथाकृष्टवति प्राणान्स्वयंभुवि नभोभवः [नभोभुवः इति
145677 मुद्रितपुस्तके पाठः।]।
145678 विराडात्मनि तत्याज वातस्कन्धस्थितः स्थितिम् ॥ १ ॥
145679
145680 धातुः प्राणनिरोधेन वातस्कन्धस्थितिक्षयः।
145681 तत्प्रसङ्गात्पुनः पृष्टा वर्ण्यतेऽग्रे विराट्स्थितिः ॥
145682
145683 विराडात्मनि स्वयंभुवि प्राणानाकृष्टवति स्वहृत्प्रदेशे
145684 उपसंहर्तुमारब्धवति सति वातस्कन्धस्थितो नभोभवो वायुः स्थितिं
145685 ग्रहनक्षत्रविमानादिविधारणमर्यादां तत्याज ॥ १ ॥
145686
145687 ते हि तस्य किल प्राणास्तेन क्रान्तेषु तेष्वपि।
145688 ऋक्षचक्रे स्थितिं कोऽन्यो धत्ते भूतैकधारिणीम् ॥ २ ॥
145689
145690 ते वतस्कन्धास्तस्य स्वयंभुवः प्राणाः। क्रान्तेषु उपसंहृतेषु ॥ २ ॥
145691
145692 वातस्कन्धे समाक्रान्ते ब्रह्मणा प्राणमारुते।
145693 समं गन्तुं परित्यज्य संस्थितिं क्षोभमागते ॥ ३ ॥
145694
145695 स्थितिं प्रागुक्तां त्यक्त्वा समुपसंहारेण साम्यावस्थां गन्तुं क्षोभमागते सति ॥
145696 ३ ॥
145697
145698 निराधाराः सवाताग्निदाहोल्मुकवदापतन्।
145699 व्योम्नस्तारास्तरोः पुष्पनिकरा इव भूतले ॥ ४ ॥
145700
145701 सवाते अग्निदाहे उड्डीनैरुल्मुकैस्तुल्यं ताराः भूतले आसमन्तादपतन् ॥ ४ ॥
145702
145703 कालपाकचलन्मूला जगत्खण्डफलालयाः।
145704 प्रशान्तपवनाधारा विमानावलयोऽपतन् ॥ ५ ॥

145705
145706 जगत्खण्डे अर्जितस्य सुकृतफलस्य आलयाः भोगस्थानभूता विमानावलयः
145707 कालविपाकेन चलद्विच्छिन्नं भोगमूलं कर्म येषां तथाविधाः सन्तः अपतन् ॥ ५ ॥
145708
145709 प्रलयोन्मुखतां याते ब्राह्मे संकल्पनेन्धने ।
145710 सिद्धानां गतयः शेमुरिद्धानामर्चिषामिव ॥ ६ ॥
145711
145712 इद्धानां दीप्तानाम् ॥ ६ ॥
145713
145714 प्रभ्रमन्त्योऽम्बरे कपमारुतैस्तनुतूलवत् ।
145715 स्वशक्त्यपचये मूकाः सिद्धसंततयोऽपतन् ॥ ७ ॥
145716
145717 खेचरादिसिद्धीनां क्षयिष्णुतां तुच्छतां च सूचयन्नाह - प्रभ्रमन्त्य इति ।
145718 मूका वाग्व्यापारेऽप्यसमर्थाः ॥ ७ ॥
145719
145720 संकल्पद्रुमजालानि सेन्द्रादिनगराणि च ।
145721 पेतुर्भूकम्पलोलस्य शिरांस्यमरभूभृतः ॥ ८ ॥
145722
145723 इन्द्रादिनगरैः सहितानि सेन्द्रादिनगराणि अमरभूभृतो मेरोः शिरांसि शिखराणि च
145724 पेतुः ॥ ८ ॥
145725
145726 श्रीराम उवाच ।
145727
145728 चिति संकल्पमात्रात्मा विराड् ब्रह्मा जगद्वपुः ।
145729 किमङ्गं तस्य भूलोकः किं स्वर्गः किं रसातलम् ॥ ९ ॥
145730
145731 ननु ब्रह्मणः स्थूलदेहो ब्रह्माण्डरूपो विराट् तदन्तर्गतः सत्यलोकनिवासी
145732 चतुर्मुखदेहस्तु तन्मनःकल्पितः प्रातिभासिक एव । न च सोऽपि तस्य स्थूलदेह एवेति
145733 युक्तम् । चिराड्देहान्तःस्थित्ययोगात् । न हि कस्यचिदपि स्थूलदेहान्तः स्थूलदेहान्तरं
145734 दृष्टं श्रुतं वा संभावयितुं वा शक्यम् । एवं सति मानसे चतुर्मुखदेहे
145735 प्रातिभासिके स्वाप्नदेहप्राये प्राणोपसंहारसंकल्पेन कथं
145736 विराड्देहविष्टम्भकप्राणस्थानीयवातस्कन्धादिक्षयः । न हि स्वप्नदेहे
145737 प्राणाद्युपसंहारेण मरणदर्शने जाग्रत्प्रसिद्धस्थूलदेहक्षयो दृश्यत
145738 इत्याशयेन रामः शङ्कते - चिति संकल्पमात्रात्मेत्यादिना । ब्रह्मा
145739 चतुर्मुखश्चिति संकल्पमात्रं मनस्तदात्मा जगद्वपुर्ब्रह्माण्डशरीरकः
145740 प्रसिद्धः । तस्य संकल्पमात्रात्मनश्चतुर्मुखस्य भूर्लोकादयो लोका अङ्गं
145741 अवयवाः किम् । न ह्यमूर्तस्य मनसो मूर्तान्यङ्गानि संभवन्ति । यदापि संभवति
145742 तदा भूर्लोकः किमङ्गं पादा अन्यो वा स्वर्गश्च किमङ्गं रसातलं च
145743 किमङ्गं कोऽवयव इति विभागप्रश्नः ॥ ९ ॥
145744
145745 कथमेतानि चाङ्गानि ब्रह्मंस्तस्य स्थितानि च ।
145746 कथं वा सोऽन्तरे तस्य स्वस्यैव वपुषः स्थितः ॥ १० ॥
145747
145748 अस्तु वा चतुर्मुखदेहोऽपि मूर्तस्तथाप्यल्पपरिमाणस्यैतस्यैतान्यतिविस्तृतानि
145749 भूरादीन्यङ्गानि कथं स्थितानि । तस्यापि विस्तृतत्वकपनेन ब्रह्माण्डात्मता
145750 यद्युच्येत तर्हि स स्वस्यैव वपुष एतस्य ब्रह्माण्डस्यान्तः सत्यलोके कथं स्थितः ॥
145751 १० ॥
145752
145753 ब्रह्मा संकल्पमात्रात्मा निराकृतिरिदं स्थितम् ।
145754 जगदित्येव जातो मे निश्चयः कथयेतरत् ॥ ११ ॥
145755
145756 किं च ब्रह्मा संकल्पमात्रात्मा निराकृतिरमूर्त एव इदं तु जगत्साकारं स्थितमिति

मे निश्चयो जातः। अत इतरत्प्रकारान्तमस्ति चेत्कथय॥ ११॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

आदौ तावदिदं नासन्न सदास्ते निरामयम्।
चिन्मात्रपरमाकाशमाशाकोशैकपूरकम्॥ १२॥

तत्र प्रथमं पृष्टं स्थूलदेहस्य मनोमयदेहानन्यत्वं तदवयवानां
तदवयवत्वं चानुभावयितुं भूमिकां मूलोद्घाटनेन रचयति -
आदावित्यादिना। आशानां सर्वाभिलाषाणां दिशां च कोशानां
भूमानन्दात्मकत्वादेकमेव पूरकम्॥ १२॥

तत्स्वामाकशतां चैतच्चेत्यमित्यवबुध्यते [चैतत्परमित्यवबुध्यते इति
टीकानुगुणः पाठः।]।
स्वरूपमत्यजन्नित्यं चित्त्वाद्भवति चेतनम्॥ १३॥

तदेतत्परमाकाशं स्वरूपमत्यजद्विकारमनापद्यमानमेव स्वामाकाशतां
चन्द्रो द्वितीयचन्द्रमिव कल्पयत् परं स्वातिरिक्तं वस्त्विति अवबुध्यते॥ १३॥

विद्धि तच्चेतनं जीवं सघनत्वान्मनः स्थितम्।
एतावति स्थितिजाले न किंचित्साकृति स्थितम्॥ १४॥

तत्र बोध्यबोधबोद्धृभावलक्षणत्रिपुटीमननेन
सघनत्वाद्घनीभावान्मनोवेषेण स्थितं तथाभूतं चेतनं जीवं विद्धि।
स्वरूपमत्यजदिति यदुक्तं तदुपपादयति - एतावतीति। एतावति
त्रिपुटीजीवभावपर्यन्ते स्थितिजाले अध्यासेन संपन्नेऽपि तेषु न किंचिदपि साकृति
परस्परव्यावृत्ताकारसहितं रूपं परमार्थतः स्थितं किंतु शुद्धं व्योमैव
शून्यमेवेति परेण संबन्धः॥ १४॥

शुद्धं व्योमैव चिद्व्योम स्थितमात्मनि पूर्ववत्।
यदेतत्प्रतिभातं तु तदन्यन्न शिवात्ततः॥ १५॥

किं तर्हि स्थितं तदाह - चिद्व्योमेति॥ १५॥

अथ तन्मन आभोगि भाविताहंकृति स्फुरत्।
संकल्पात्मकमाकाशमास्ते स्तिमितमक्षयम्॥ १६॥

एवमभिमानाकारभावनादसतैव तद्भावेनापि स्फुरतीत्याह - अथेति॥ १६॥

तत्संकल्पचिदाभासनभोऽहमिति भावितम्।
असत्तमेवानुभवत्संनिवेशं खमेव खे॥ १७॥

अहंकरकल्पनोत्तरं स्थूलदेहकल्पनापि तस्यावस्तुभूतैवेत्याह - तदित्यादिना॥
१७॥

वेत्ति भावितमाकारं पश्यत्यनुभवत्यपि।
संकल्पकात्मकं शून्यमेव देह इति स्थितम्॥ १८॥

शून्यमेव यथाकारि संकल्पनगरं भवान्।
पश्यत्येवमजो देहं खे खमेवानुभूतवान्॥ १९॥

यदि देहं शून्यमेव तर्हि कथं साकारमनुभूयते तत्राह - शून्यमेवेति॥ १९॥

145809
145810 संविदो निर्मलत्वात्स यावदित्थं तहाविधम् ।
145811 अनुभूयानुभवनं स्वेच्छयैवोपशाम्यति ॥ २० ॥
145812
145813 प्रलयमोक्षादिकल्पनाप्येवमेवेत्याह - संविद इति ॥ २० ॥
145814
145815 यदा तत्त्वपरिज्ञानमस्मदादेस्तदाऽऽततम् ।
145816 इदं संसरणं विद्धि शून्यं सत्यमिव स्थितम् ॥ २१ ॥
145817
145818 कदोपशाम्यति तदाह - यदेति । तदा आततमिति च्छेदः ॥ २१ ॥
145819
145820 यथाभूतपरिज्ञानादत्र शाम्यति वासना ।
145821 अद्वैतान्निरहंकारात्ततो मोक्षोऽवशिष्यते ॥ २२ ॥
145822
145823 यथाभूतं परमार्थसत्यं ब्रह्म तत्परिज्ञानान्मिथ्यावासना अत्रास्मिन्नेव
145824 जन्मनि शाम्यति ॥ २२ ॥
145825
145826 एवमेष स यो ब्रह्मा स एवेदं जगत्स्थितम् ।
145827 विरजो ब्रह्मणो राम देहो यस्तदिदं जगत् ॥ २३ ॥
145828
145829 अस्त्वेवं तथाप्येतदुक्त्या यत्पृष्टं किं समाहितं तत्राह - एवमिति ॥ २३ ॥
145830
145831 संकल्पाकाशरूपस्य तस्य या भ्रान्तिरुत्थिता ।
145832 तदिदं जगदाभाति तद्ब्रह्माण्डमुदाहृतम् ॥ २४ ॥
145833
145834 तथा च ब्रह्माण्डस्यापि भ्रान्त्यैव स्थूलदेहत्वम् विचारतस्तु तदीयमनोमात्रत्वमिति
145835 तदङ्गोपसंहारेणोपसंहारः सिद्ध इति भावः ॥ २४ ॥
145836
145837 सर्वमाकाशमेवेदं संकल्पकलनात्मकम् ।
145838 वस्तुतस्त्वस्ति न जगत्त्वत्तामत्ते न च क्वचित् ॥ २५ ॥
145839
145840 जाग्रदुन्मुखतायां स्वाप्नदेहाङ्गोपसंहारेण
145841 स्वाप्नभूरादिलोकोपसंहारवद्वा तदुपसंहारः । द्वयोरपि
145842 संकल्पाकाशमात्रत्वादित्याशयेनाह - सर्वमिति ॥ २५ ॥
145843
145844 क्वचिन्मात्रेऽमले व्योम्नि कथं वा केन वा जगत् ।
145845 किं जायते किमत्रास्ति कारणं सहकारि यत् ॥ २६ ॥
145846
145847 अवास्तवत्वं कथं ज्ञेयमिति चेदसंभाव्यत्वादित्याशयेनाह - क्वेति ।
145848 किंवृत्तपञ्चकं देशकालादिसर्वप्रकारैरप्यसंभाव्यत्वस्य समर्थनार्थम् ॥
145849 २६ ॥
145850
145851 अतोऽलीकमिदं जातमलीकं परिदृश्यते ।
145852 अलीकं स्वदतेऽलोकमेवं पश्यति शून्यकम् ॥ २७ ॥
145853
145854 स्वदते प्रियाप्रियभावेन प्रथते । अलोकं निष्प्रपञ्चं ब्रह्मैव भ्रान्त्या शून्यकं
145855 जगच्छून्यंन् खमेव एवं जगद्भावेन पश्यति ॥ २७ ॥
145856
145857 जगदादिकया भासा चिन्मात्रं स्वदते स्वतः ।
145858 आत्मनात्माम्बरे द्वैते स्पन्दनेनेव मारुतः ॥ २८ ॥
145859
145860 तदेव स्पष्टमाह - जगदादिकयेति । आदिपदात्तद्धर्मा उत्पत्त्यादिभावविकारा

145861 गृह्यन्ते ॥ २८ ॥
145862
145863 इदं किंचिन्न किंचिद्वा द्वैताद्वैतविवर्जितम् ।
145864 चिदाकाशं जगद्विद्धि शून्यमच्छं निरामयम् ॥ २९ ॥
145865
145866 द्वैतविवर्जनात्किंचिति । अद्वैतस्यापि वर्जनान्न किंचिद्वा ॥ २९ ॥
145867
145868 शान्ताशेषविशेषोऽहं तेन राघव संस्थितः ।
145869 सन्नेवासन्निवातस्त्वमेवमेवास्व निर्ममः ॥ ३० ॥
145870
145871 तस्मादहमिव त्वमपि एवं परमार्थतः सन्नेव व्यवहारे असन् देहादिरिव आस्व किंतु
145872 निर्मम इत्यर्थः ॥ ३० ॥
145873
145874 निर्वासनः शान्तमना मौनी विगतचापलः ।
145875 सर्वं कुरु यथाप्राप्तं कुरु मा वात्र किं ग्रहः ॥ ३१ ॥
145876
145877 व्युत्थितः सर्वं व्यवहारं कुरु समाहितः सन् मा वा कुरु किं त्रहः
145878 किमर्थमेकत्राग्रह इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
145879
145880 अनादिनित्यानुभवो य एकः स एव दृश्यं न तु दृश्यमन्यत् ।
145881 सत्यानुभूतेऽननुभूतयो याः सुविस्तृता दृश्यमहादृशस्ताः ॥ ३२ ॥
145882
145883 तस्मात्सर्व दृश्यं ब्रह्मैव तदज्ञानान्येव भ्रान्त्याकारपरिणतानि
145884 दृश्यानुभवा इति निष्कर्ष इत्युपसंहरति - अनादीति । सत्ये अनुभूते । भावे क्तः ।
145885 अनुभवैकरसे ब्रह्मणि या अननुभूतयः अज्ञानानि ता एव भ्रान्तिवैचित्र्यैः
145886 सुविस्तृता दृश्यमहादृश इत्यर्थः ॥ ३२ ॥
145887
145888 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षो निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
145889 निर्वाणवर्णनं नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥
145890
145891 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
145892 निर्वाणवर्णनं नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥
145893
145894 त्रिसप्ततितमः सर्गः ७३
145895
145896 श्रीराम उवाच ।
145897
145898 बन्धमोक्षजगद्बुद्धिर्न शून्या नापि सन्मयी ।
145899 नास्तमेति न चोदेति किमप्याद्यमसौ किल ॥ १ ॥
145900
145901 इहारोपक्रमो भूयो बोधदार्ढ्याय वर्ण्यते ।
145902 कथमेतस्य चाङ्गानीत्यादिप्रश्नोत्तरं ततः ॥
145903
145904 किमङ्ग तस्य भूर्लोकः कथमेतानि चाङ्गानि कथं वासोन्तरे तस्य इति
145905 प्रस्तुतप्रश्नत्रयोत्तरोपोद्घातत्वेन वर्णितं शुद्धे ब्रह्मणि
145906 जगदध्यारोपप्रकारं पुनः क्रमशस्तात्पर्यतश्च सम्यग्जिज्ञासमानो रामस्तत्र
145907 तात्पर्यतः स्वज्ञातांशं दर्शयितुं सिंहावलोकनन्यायेन व्यवहितोक्तनिष्कर्षं
145908 स्मारयति - बन्धेत्यादिन । सन्मयी सत्यार्थविषया । सर्वसाक्षित्वादेव स्वयं
145909 नास्तमेति नोदेति च । अतः असौ सर्वसाक्षिणी बुद्धिरेव विषयमार्जने किमपि
145910 वाङ्मनसागम्यमाद्यं ब्रह्मेति त्वया तात्पर्यत्या उपदिष्टम् । किलेति
145911 गुरुबुद्धिविसंवादशङ्कापरिहाराय । इदं मया बुद्धमिति परेणान्वयः ॥ १ ॥
145912

145913 उपदिष्टमिदं ब्रह्मंस्त्वया बुधमलं मया।
145914 भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम्॥ २॥
145915
145916 तर्हि किमुपदेशोपरमोऽस्तु नेत्याह - भूय इति॥ २॥
145917
145918 सर्गादिसंभ्रमदृशः शून्यतादिदृशस्तथा।
145919 न काश्चन विभो सत्या असत्याश्च न काश्चन॥ ३॥
145920
145921 सत्या अबाधितार्थाः असत्या बाधितार्था अपि न। तत्तद्व्यवहर्तृदृशा ब्रह्मण एव
145922 तथास्थितेरर्थक्रियाऽविसंवादादसत्कार्यपक्षानभ्युपगमात्सर्वशक्तिमति ब्रह्मणि
145923 सर्वशून्यतापादनशक्तेरपि संभवान्मायया सर्वविरोधपरिहाराच्चेति भावः॥ ३
145924 ।।
145925
145926 एवंस्थिते तु यत्सत्यंन् तत्सर्वं बुद्धवानहम्।
145927 तथापि भूयोबोधाय सर्गानुभव उच्यताम्॥ ४॥
145928
145929 मायाशबलब्रह्ममाहात्म्यमिव
145930 तदधिष्ठाननिर्विशेषनित्यमुक्तब्रह्मतत्त्वमप्यहं बुद्धवानित्याह - एवमिति।
145931 सर्गानुभवः प्रपञ्चाध्यासक्रमो भूय उच्यताम्। भूयसां शृतृणां
145932 बोधाय बोधबाहुल्यायेति वा॥ ४॥
145933
145934 श्रीवसिष्ठ उवाच।
145935
145936 यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजङ्गमम्।
145937 सर्वं सर्वप्रकाराढ्यं देशकालक्रियादिमत्॥ ५॥
145938
145939 तस्य नाशे महानाशे महाप्रलयनामनि।
145940 ब्रह्मोपेन्द्रमरुद्रुद्रमहेन्द्रपरिणामिनि॥ ६॥
145941
145942 स्थूलस्य भूतभौतिकस्य सूक्ष्मभूतेषु नाशे भूतसूक्ष्मैः सह
145943 अव्याकृतानुप्रवेशे। महानाशे प्राकृते प्रलये इति यावत्। ब्रह्मोपेन्द्रादिदेहानां
145944 परिणामश्चरमो भावविकारस्तद्वति तच्छीले वा॥ ६॥
145945
145946 शिष्यते शान्तमत्यच्छं किमप्यजमनादि सत्।
145947 यतो वाचो निवर्तन्ते किमन्यदवगम्यते॥ ७॥
145948
145949 तदा यच्छिष्यते तद्वर्णयति - शिष्यत इत्यादिना॥ ७॥
145950
145951 सर्षपापेक्षया मेरुर्यथातिवितताकृतिः।
145952 तथाकाशमपि स्थूलं शून्यं सद्यदपेक्षया॥ ८॥
145953
145954 अन्यापेक्षया शून्यं परमसूक्ष्मं सदप्याकाशं यदपेक्षया स्थूलम्॥ ८॥
145955
145956 शैलेन्द्रापेक्षया सूक्ष्मा यथेमे त्रसरेणवः।
145957 तथा सूक्ष्मतरं स्थूलं ब्रह्माण्डं यदपेक्षया॥ ९॥
145958
145959 तथा अन्यापेक्षया स्थूलं विशालतममपि ब्रह्माण्डं यदपेक्षया
145960 सूक्ष्मतरमणुतरम्॥ ९॥
145961
145962 अमानकलिते सौम्ये काले परिणते चिरम्।
145963 शान्ते तस्मिन्परे व्योमन्याद्ये ह्यनुभवात्मनि॥ १०॥
145964

145965 मानहेतुसूर्यस्पन्दाद्युपाधिप्रलयादमानकलिते तादृशप्रलयकाले चिरं
145966 द्विपरार्धपरिमितब्रह्मायुःकालतुल्यप्रमाणपरिणते अतिवाहिते सति ॥ १० ॥
145967
145968 असंकल्पो महाशान्तो दिक्कालैरभिताकृतिः ।
145969 अन्तर्महांश्चिदाकाशो वेत्तीव परमाणुताम् ॥ ११ ॥
145970
145971 मायावरणान्तःसुषुप्तप्रायश्चिदाकाशः स्वप्नोन्मुख इव
145972 स्वान्तर्लीनजगत्संस्काररूपां परमाणुतां वेत्ति पर्यालोचयतीव ॥ ११ ॥
145973
145974 असत्यामेव तामन्तर्भावयन्स्वप्नवत्स्वतः ।
145975 ततः स ब्रह्मशब्दार्थं वेत्ति चिद्रूपतां तताम् ॥ १२ ॥
145976
145977 भावयन्पर्यालोचयन् । तत्पर्यालोचनेनेषदुचितभावप्राप्तेर्बृंहणाद्ब्रह्मेति
145978 प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दार्थम् । तथा च श्रुतिः तपसा चीयते ब्रह्म इति ॥ १२ ॥
145979
145980 चिद्भावोऽनुभवत्यन्तश्चित्त्वाच्चिदणुतां निजाम् ।
145981 तामेव पश्यतीवाथ [पश्यतीवान्तरिति पाठः ।] ततो द्रष्टेव तिष्ठति ॥
145982 १३ ॥
145983
145984 तद्गोचरतालक्षणे तद्वेदने चित्स्वभावातिरिक्तो हेतुर्दुर्निरूप इत्याह - चिद्भाव इति ।
145985 तेनैव द्रष्टृतासंपत्तिं दर्शयति - तामेवेति ॥ १३ ॥
145986
145987 यथा स्वप्ने मृतं पश्यत्येक एवात्मनात्मनि ।
145988 मृत एव मृतेर्द्रष्टा तथा चिदणुरात्मनि ॥ १४ ॥
145989
145990 नन्वेकत्र दृश्यद्रष्टृभावो विरुद्धः कथं संपद्यते इति
145991 चेत्स्वप्नवद्विरोधापर्यालोचनादित्याह - यथेति ॥ १४ ॥
145992
145993 तस्मिंश्चिद्भाव एषोऽन्तरेक एव द्वितामिव ।
145994 पश्यन्स्वरूप एवास्ते द्रष्टृदृश्यमिव स्थितः ॥ १५ ॥
145995
145996 तथा कल्पनेऽपि न वास्तवैक्यक्षतिरित्याह - तत इति ॥ १५ ॥
145997
145998 चिद्भावशून्य एवातिनिराकारोऽप्यणुं तनुम् ।
145999 पश्यन्दृश्यमिवोदेति द्रष्टेव च तदा द्वितात्म् ॥ १६ ॥
146000
146001 शून्य एवेत्यस्य व्याख्या - अतिनिराकार इति । दृश्यमिव द्रष्टेव च द्वितां तदा
146002 उदेति उद्वहति ॥ १६ ॥
146003
146004 प्रकाशमणुमात्मानं पश्यंस्तदनुभावतः ।
146005 उच्छूनतां चेतयते बीजमङ्कुरतामिव ॥ १७ ॥
146006
146007 स च द्रष्टा मायाबलेन प्रकाशस्वभावमणुं परिच्छिन्नमात्मानं
146008 पश्यन्संस्तदनुभावत उच्छूनतामुपचयं चेतयते कल्पयति ॥ १७ ॥
146009
146010 देशकालक्रियाद्रव्यद्रष्टृदर्शनदृग्दृशः ।
146011 अर्थान्तरस्वभावेन तिष्ठन्त्यनुदिताभिधाः ॥ १८ ॥
146012
146013 तदैव तस्य तन्नान्तरीयकतया देशकालादिविभगकल्पना अपि भवन्ति परंतु ता
146014 वागाद्यभिव्यक्त्यभावादनुदिताभिधा इत्याह - देशेति ॥ १८ ॥
146015
146016 चिदणुर्यत्र भातोऽसौ देशो मितिमुपागतः ।

146017 यदा भातस्तदा कालो यद्भानं तत्क्रिया स्मृता ‖ १९ ‖
146018
146019 तद्विभागकल्पनाप्रकारं विशदयति - चिदणुरिति | परिच्छिन्नस्य
146020 देशकालानवगाह्यप्रतीत्यप्रसिद्धेरिति भावः ‖ १९ ‖
146021
146022 उपलब्धं विदुर्द्रव्यं द्रष्टृताप्युपलब्धता |
146023 आलोकनं दर्शनता दृगालोकनकारणम् ‖ २० ‖
146024
146025 तदैव त्रिपुटीविभाजकोपाधिभेदानां साक्षिणस्तदालोकननिमित्तभावस्य च कल्पना
146026 भवतीत्याह - उपलब्धमिति | द्रव्यगुणक्रियादिकल्पनाधारत्वाद्द्रष्टव्यम् ‖ २० ‖
146027
146028 एवमुच्छूनता भाति मितानन्ताथ वा क्रमात् |
146029 असत्यैव नभस्येव नभोरूपैव निष्क्रमा ‖ २१ ‖
146030
146031 एवमेव कर्ता कार्यं कारणं भोक्ता भोग्यं भोग इत्यादित्रिपुटीभेदानां
146032 तत्साक्षिणस्तन्निमित्ततायाश्च कल्पनं सर्वत्र बोध्यमित्याशयेनाह - एवमिति |
146033 देशकालवस्तुपरिच्छेदैर्मिता संख्येयत्तादिना अनन्ता वा ‖ २१ ‖
146034
146035 चिदणोर्भासनं भातं तत्प्रदेशेन देहगम् |
146036 येन पश्यति तच्चक्षुः संग्रहोऽक्षदृशामिति ‖ २२ ‖
146037
146038 तत्र रूपादित्रिपुटीसिद्धौ चक्षुरादिकरणविभागकल्पनादि नन्तरीयकी भवतीति
146039 संक्षेपेण दर्शयति - चिदणोरिति | चिदणोर्जीवस्य भातं भासनं सौराद्यालोकं
146040 येन गोलकप्रदेशेन च्छिद्रेण येन चातीन्द्रियेण करणेन पश्यति तदुभयं चक्षुः |
146041 सर्वासां श्रोत्राद्यक्षदृष्टीनामप्ययं न्यायः सम इति संग्रहः संक्षेपः ‖ २२
146042 | |
146043
146044 चिदणुप्रतिभासेऽन्तः प्रथमं नामवर्जितम् |
146045 तन्मात्रशब्दमेतेषामेतदाकाशरूपि तत् ‖ २३ ‖
146046
146047 श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकविषयेष्वेव नामरूपभेदकल्पनात्प्रागवस्था
146048 तन्मात्रशब्देनोच्यत इत्याह - चिदण्विति | एतेषां श्रोत्रादिपञ्चकविषयाणां
146049 प्रथमं प्राक्तनं यन्नामवर्जितं स्वरूपं तत्तन्मात्रमिति शब्दो यस्य
146050 तथाविधं यतस्तदेतदाकाशरूपि सूक्ष्मतममित्यर्थः ‖ २३ ‖
146051
146052 चिदणुप्रतिभकाशपिण्ड एव घनस्थितिः |
146053 अनुसंधानविवशश्चेततीन्द्रियपञ्चकम् ‖ २४ ‖
146054
146055 एवं क्रमेण चिदणोः प्रतिभलक्षण आकाश एव घनस्थितिः सन् पिण्डः स्थूलदेहो
146056 भवति तत्र रूपाद्यनुसंधानवशादिन्द्रियपञ्चकं चेततीत्युपसंहारः ‖ २४ ‖
146057
146058 एवं चिदणुसंधानं दृश्यपोषमुपैत्यलम् |
146059 तदेव ज्ञानमित्युक्तं बुद्धिरित्यभिधीयते ‖ २५ ‖
146060
146061 अन्तःकरणचतुष्टयकल्पनाप्रकारमाह - एवमिति | दृश्येषु शब्दादिषु
146062 पुनःपुनरनुभवात्पोषमुपचयमुपैति तत्रेन्द्रियगृहीतविषयाणां
146063 स्मृतिदशायां ज्ञानं चित्तमिति अध्यवसायदशायां बुद्धिरिति चाभिधीयते ‖ २५ ‖
146064
146065 ततो मनस्तदारूढमहंकारपदं गतम् |
146066 देशकालपरिच्छेद इत्यङ्गीकृत आत्मना ‖ २६ ‖
146067
146068 ततः संकल्पविकल्पदशायां मनोऽभिमानेनाहंममतया तदारूढं

146069 तदभिनिविष्टं सत् अहंकारपदं गतम्। देशकालविभागकल्पनां वर्णयितुं
146070 प्रस्तौति - देशेति। इति वक्ष्यमाणरीत्या॥ २६॥
146071
146072 चिदणोरस्य भावस्य प्रत्यग्रं यत्र वेदनम्।
146073 स तत्रोत्तरकालेन पूर्वाभिख्यां करिष्यति॥ २७॥
146074
146075 तत्र काले देशे च पूर्ववत्कल्पना उत्तरकालकल्पनामपेक्ष्यैव प्रवर्तत इत्याह -
146076 चिदणोरिति। अस्य प्रसिद्धस्य भावस्य शब्दादिविषयस्य प्रत्यग्रं नवम्। आद्यमिति
146077 यावत्। यत्र देशरूपे कालरूपे वा आधारे वेदनं यस्य चिदणोर्जीवस्य भवति स
146078 चिदणुस्तस्य देशकालस्य चोत्तरकालेन व्यावर्त्येन निमित्तेन पूर्वं इत्यभिख्यां नाम
146079 करिष्यति कल्पयिष्यतीति प्रतिजीवं प्रतिवस्तु चेदमनियतमेवेति भावः॥ २७॥
146080
146081 अन्यस्मिन्नेकदेशे सा ऊर्ध्वाभिख्यां करिष्यति।
146082 एवं दिगभिधनादि कल्पयिष्यति स क्रमात्॥ २८॥
146083
146084 तां कल्पनामपेक्ष्य ऊर्ध्वाभिख्यां ततोऽन्यस्मिन्काले एकामेव करिष्यति। दिशि
146085 तूर्ध्वदक्षिणपश्चिमाद्यभिधानानि बहूनीति विशेष इति भावः॥ २८॥
146086
146087 देशकालक्रियाद्रव्यशब्दानामर्थवेदनम्।
146088 भविष्यति स्वयमसावाकाशविशदोऽपि सन्॥ २९॥
146089
146090 एवं देशकालवस्तुभेदांस्तन्नामानि च कल्पयित्वा गृहीतसंकेतानां पुरुषाणां
146091 शब्दश्रवणे तत्तदर्थवेदनात्मनापि स्वयमेव संपत्स्यत इत्याह - देशेति॥ २९॥
146092
146093 इत्थं स्वानुभवेनैष व्योम्नैव व्योमरूपभृत्।
146094 आतिवाहिकनामान्तर्देहः संपद्यते चितेः॥ ३०॥
146095
146096 एवं स्वयमेव प्रथममातिवाहिकदेहस्ततो
146097 देशकालक्रियावस्तुविभागस्ततस्तत्तन्नामभेद इति क्रमेण नामान्तं
146098 सर्वजगच्छरीरं संपद्यत इत्यर्थः॥ ३०॥
146099
146100 एष एव चिरं कालं तत्र भावनया तया।
146101 गृह्णाति निश्चयं पूर्णमाधिभौतिकमात्मनः॥ ३१॥
146102
146103 एवं सर्वजगतो मनःकल्पनामात्रत्वेनातिवाहिकदेहावयवत्वे
146104 कथमाधिभौतिकताप्रत्ययस्तत्राह - एष एवेति॥ ३१॥
146105
146106 व्योम्ना व्योम्न्येव रचितो निर्मलेनेति विभ्रमः।
146107 असता सत्समास्तीर्णस्तापनद्या जलं यथा॥ ३२॥
146108
146109 संकल्पनामुपादत्ते स्वदेहे गगनाकृतिः।
146110 शिरःशब्दार्थदां कांचित्पादशब्दार्थदां क्वचित्॥ ३३॥
146111
146112 स गगनाकृतिश्चिदणुः स्वदेहेऽपि कल्पनीये वक्ष्यमाणप्रपञ्चां
146113 संकल्पनामुपादत्ते॥ ३३॥
146114
146115 उरःपार्श्वादिशब्दार्थमयीं क्वचिदनाविलाम्।
146116 भावाभावग्रहोत्सर्गशब्दाद्यर्थमयीमपि॥ ३४॥
146117
146118 एवं बाह्यार्थहानोपादानादिव्यवहारकल्पनापि बोध्येत्याह - भावेति॥ ३४॥
146119
146120 नियताकारकलनां देशकालादियन्त्रिताम्।

विषयोन्मुखतां यातामिन्द्रियव्रातवेधिताम् ॥ ३५ ॥

इत्थमाकारो गौः इत्थमश्व इत्यादिनियताकारकलनाम् ॥ ३५ ॥

सोणुः पश्यत्यथाकारमात्मनः स्वात्मकल्पितम् ।
हस्तपादादिकलितं चित्तादिकलनान्वितम् ॥ ३६ ॥

एवं संपद्यते ब्रह्मा तथा संपद्यते हरिः ।
एवं संपद्यते रुद्र एवं संपद्यते कृमिः ॥ ३७ ॥

ईश्वराणामपि देहादिकल्पना संकल्पवशादेव किं पुनरन्येषामित्याह - एवमिति
॥ ३७ ॥

न च किंचन संपन्नं यथास्थितमवस्थितम् ।
शून्यं शून्ये विलसितं ज्ञप्तिर्ज्ञप्तौ विजृम्भिता ॥ ३८ ॥

सर्वापीयं कल्पना अमृतैवेत्याह - न चेति ॥ ३८ ॥

प्रतिकन्दः शरीराणां बीजं त्रैलोक्यवीरुधाम् ।
सर्गार्गलप्रदो मुक्तेः संसारासारवारिदः ॥ ३९ ॥

व्यष्टिवत्समष्ट्यात्मा विराडप्येवमेव कल्पनयोत्थित इत्याह - प्रतिकन्द इति ।
व्यष्टिशरीराणां प्रतिनियतः कन्दः प्रतिकन्दः । तदाधारत्रैलोक्यवल्लीनामपि स एव
बीजम् । मुक्तेद्वरिषु प्रतिबन्धकविषयसर्गार्गलप्रदः ॥ ३९ ॥

कारणं सर्वकार्याणां नेता कालक्रियादिषु ।
सर्वाद्यः पुरुषः स्वैरमित्यनुत्थित उत्थितः ॥ ४० ॥

नास्य भूतमयो देहो नास्यास्थीनि शरीरके ।
अवष्टब्धुमसौ मुष्ट्या शक्यते न तु केनचित् ॥ ४१ ॥

भूतमयदेहाद्यभावादेव मुष्ट्या अवष्टब्धुं न शक्यते ॥ ४१ ॥

तेनाब्धिमेघसंग्रामसिंहगर्जोर्जितात्मना ।
अपि सुप्तनरेणेव नूनं मौनवता स्थितम् ॥ ४२ ॥

यथा स्वप्ने अब्धीनां मेघानां संग्रामाणां सिंहानां च
गर्जाभिर्महाध्वनिभिश्चोर्जितात्मनापि सुप्तनरेण वस्तुतो मौनवता निःशब्दमेव
स्थितं तथा तेनापि विराजा निष्प्रपञ्चे स्वरूपे स्थितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

जाग्रतः स्वप्नसंदृष्टयोद्घारभटिवेदनम् ।
यथा स्मृतिगतं नासन्न सत्तद्वदसौ स्थितः ॥ ४३ ॥

स्वप्नसंदृष्टानां योद्धॄणामारभटी कोलाहलस्तद्वेदनं जाग्रतः
स्मृतिपथं गतं सद्यथा नात्यन्तासन्नापि सत्तथा प्रपञ्चोऽयं स्थितः ॥ ४३ ॥

बहुयोजनलक्षौघप्रमाणोऽपि बृहद्वपुः ।
परमाण्वन्तरे भाति लोमान्तस्थजगत्नयः ॥ ४४ ॥

मायामात्रत्वादेवासंभावितसहस्रमप्यत्र संभवत्येवेत्याशयेनाह - बह्विति
॥ ४४ ॥

146173 कुलशैलगुणैघात्मा जगद्वृन्दात्मकोऽपि सन् ।
146174 कुलायं धानकामात्रमपि नो पूरयत्यजः ॥ ४५ ॥
146175
146176 धानका वटबीजादयस्तावन्मात्रमपि कुलायं नीडच्छिद्रं न पूरयति ॥ ४५ ॥
146177
146178 जगत्कोटिशताभोगविस्तीर्णोऽप्यणुमात्रकम् ।
146179 वस्तुतो व्याप्तवानेष न देशं स्वप्नशैलवत् ॥ ४६ ॥
146180
146181 स्वयंभूरेष कथितो विराडेष स उच्यते ।
146182 ब्रह्माण्डात्मा जगद्देहो वस्तुतस्तु नभोमयः ॥ ४७ ॥
146183
146184 सनातन इति प्रोक्तो रुद्र इत्यपि संज्ञितः ।
146185 इन्द्रोपेन्द्रमरुन्मेघशैलजालादिदेहकः ॥ ४८ ॥
146186
146187 तेजोणुमात्रं प्रथितं चेतित्वात्प्रथमं वपुः ।
146188 क्रमेण स्फारसंवित्तिर्महानहमिति स्थितः ॥ ४९ ॥
146189
146190 उक्तं सर्वं संक्षिप्याह - तेज इति । अणुमात्रं तेजः परमसूक्ष्मा चित् प्रथमं
146191 चेतित्वाच्चित्तवपुः संपन्नम् । स एव चित्तात्मा वर्णितक्रमेण स्फारसंवित्तिः सन्
146192 महान्ब्रह्माण्डात्मैवाहमिति स्थित इति संग्रह इत्यर्थः ॥ ४९ ॥
146193
146194 स्पन्दसंवेदनात्तेन स्पन्द इत्यनुभूयते ।
146195 यः स एवानिलाभिख्यो वातस्कन्धात्मना स्थितः ॥ ५० ॥
146196
146197 अत एव तदीयाः प्राणा वातस्कन्धास्तदुपसंहारेण
146198 वातस्कन्धभङ्गोऽस्माभिर्वर्णित इत्याशयेनाह - स्पन्देति ॥ ५० ॥
146199
146200 प्राणापानपरिस्पन्दो वेदनादनुभूयते ।
146201 तेन यः सोऽयमाकाशे वातस्कन्ध उदाहृतः ॥ ५१ ॥
146202
146203 स्पन्दसंवेदनात्तेन प्राणस्पन्द इत्यनुभूयते इति यदुक्तं तत्सर्वानुभवप्रसिद्ध्या
146204 समर्थयति - प्राणेति । सोऽयंन् तदीयप्राणस्पन्दस्तद्ब्रह्माण्डाकाशे
146205 वातस्कन्धोऽस्माभिरुदाहृतः प्रागित्यर्थः ॥ ५१ ॥
146206
146207 चित्ताद्ये कल्पितास्तेन बालेनेव पिशाचिकाः ।
146208 तेजःकणा असन्तोऽपि त एतेधिष्ण्यतां गताः ॥ ५२ ॥
146209
146210 धिष्ण्यतां सूर्यचन्द्रग्रहनक्षत्रादिस्थानताम् ॥ ५२ ॥
146211
146212 प्राणापानपरावर्तदोला तदुदरोदिता ।
146213 वातस्कन्धाभिधां धत्ते जगत्तद्धृदयं महत् ॥ ५३ ॥
146214
146215 हृदयं उदरान्तर्गतमांसास्थ्यादीति यावत् ॥ ५३ ॥
146216
146217 प्रतिच्छन्दशरीराणां प्रथमं बीजमेष सः ।
146218 जगद्गतानां सर्वेषामकल्पव्यवहारिणाम् ॥ ५४ ॥
146219
146220 प्रतिच्छन्दाः प्रतिजीवभेदमिच्छास्तत्कल्पितव्यष्टिशरीराणाम् ॥ ५४ ॥
146221
146222 प्रतिच्छन्द्याद्यदेतस्मादुत्थिता जगदात्मना ।
146223 देहास्तदा यथा बाह्यमन्तरेषां तथा स्थितम् ॥ ५५ ॥
146224

146225 परिच्छाकल्पिता देहाः कथमेतस्य व्यष्टितां गतास्तत्राह - प्रतिच्छन्द्यादिति।
146226 प्रतिच्छन्दं भवः प्रतिच्छन्द्यः। दिगादित्वाद्यत्।
146227 यद्यस्माद्धेतोस्तथाविधादस्मादुत्थिताः प्रतिपुरुषदेहं तत्तद्वासनामया
146228 ब्रह्माण्डा एवमेव बोध्या इत्याह - देहा इति॥ ५५॥
146229
146230 चितिस्तस्याद्यबीजस्य पूर्वमेव यथोदिता।
146231 तथैवाद्यपि जीवेऽन्तस्तथोदेति तदीहिता॥ ५६॥
146232
146233 तत्रैकबीजान्तरन्तर्यथा वृक्षबीजपरम्परा क्रमेणोद्भवदर्शनादस्तीति
146234 संभाव्यते तद्वदत्रापि संभाव्यतामित्यभिप्रेत्याह - चितिरिति। तदीहिता तेन
146235 हिरण्यगर्भेण वाञ्छिता॥ ५६॥
146236
146237 श्लेष्मपित्तानिलास्तस्य चन्द्रार्कपवनास्त्रयः।
146238 ग्रहा ऋक्षगणास्तस्य प्राणाष्ठीवनसीकराः॥ ५७॥
146239
146240 तस्य हिरण्यगर्भस्य श्लेष्मपित्तादयः। अत एवान्येऽपि ग्रहा ऋक्षगणा
146241 नक्षत्रसमूहाश्च प्राणेन यदा ष्ठीवनं निष्ठीवनं तत्सीकराः श्लेष्मविन्दव
146242 इत्यर्थः॥ ५७॥
146243
146244 तस्यास्थीन्यद्रिजालानि मेदसो जातिका घनाः।
146245 शिरः पादौ त्वचं देहान्पश्यामस्तस्य नो वयम्॥ ५८॥
146246
146247 मेदसो जातय इव जातिकाः। घना मेघाः। तस्य शिरः ऊर्ध्वकपालं पादौ
146248 अधःकपालं त्वचं ब्रह्माण्डावरणानि च वयं दूरस्थत्वान्न पश्यामः॥ ५८॥
146249
146250 वपुर्विराजो जगदङ्ग विद्धि संकल्परूपस्य हि कल्पनात्म।
146251 आकाशशैलावनिसागरादि सर्वं चिदाकाशमतः प्रशान्तम्॥ ५९॥
146252
146253 हे अङ्ग इदं जगद्विराजो वपुर्विद्धि। तच्च संकल्परूपस्य कल्पनात्मनः
146254 कल्पनामात्रं न बाह्यसाधनसाध्यं न च मनःकल्पनात्मकं किंचिद्वास्तवं
146255 संभवति। अतो हेतोराकाशशैलादि सर्वं प्रशान्तं चिदाकाशमेवेत्यर्थः॥ ५९॥
146256
146257 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
146258 पाषाणो० विराडात्मवर्णनं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः॥ ७३॥
146259
146260 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
146261 विराडात्मवर्णनं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः॥ ७३॥
146262
146263 चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४
146264
146265 श्रीवसिष्ठ उवाच।
146266
146267 तस्मिन्कल्पे तु संकल्पे तस्य यद्वपुरास्थितम्।
146268 शृणु तत्र व्यवस्थेयंन् विचित्राचारहारिणी॥ १॥
146269
146270 यान्यङ्गान्यस्य येलोका ये चास्यावयवाः पृथक्।
146271 यथा चान्तःस्थितोऽस्यैव तत्सर्वमिह वर्ण्यते॥
146272
146273 इदानीं किमङ्गं तस्य भूर्लोकः किं स्वर्गः किं रसातलम् इति विभागप्रश्नस्य
146274 कथं वा सोऽन्तरे तस्य इति प्रश्नस्य कथं वा तन्मनोमात्रं निराकृतिरिदं स्थितम्
146275 इति प्रश्नस्य च विस्तरेणोत्तरं वक्तुं श्रोतारमवधापयति - तस्मिन्निति।
146276 तस्मिञ्शिलोदरदृष्टे ब्रह्मकल्पात्मके तस्य विराजः संकल्पे यद्ब्रह्माण्डात्मकं

146277 वपुः स्थितं तस्य इयं वक्ष्यमाणा जन्मकर्मावयवादिविभागव्यवस्था तां
146278 शृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥
146279
146280 परमं यच्चिदाकाशं तद्विराडात्मनो वपुः ।
146281 आद्यन्तमध्यरहितं लघु त्वस्य वपुर्जगत् ॥ २ ॥
146282
146283 तत्रास्य ब्रह्मैव वास्तवं स्वरूपं प्राथमिकमकल्पितं वपुर्विराट्शरीरं तु
146284 काल्पनिकं तद्दृष्ट्या अतिलघुतरमित्याह - परममिति ॥ २ ॥
146285
146286 संकल्परहितो ब्रह्मा स्वाण्डं संकल्पनात्मकम् ।
146287 वपुषः परितो भास्वत्पश्यत्याकाशमेव तत् ॥ ३ ॥
146288
146289 चिदाकाशमाद्यन्तमध्यरहितं तस्य स्वरूपमिति कथं ज्ञायते तत्राह -
146290 संकल्परहित इति । यतः स ब्रह्मा स्वसंकल्पवपुषो ब्रह्माण्डाद्बहिः संकल्परहितो
146291 निःसंकल्पसाक्षिचिदाकाशमात्रः सन् संकल्पनात्मकं स्वाण्डं पश्यति तच्च
146292 परमार्थदृशा आकाशमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥
146293
146294 ब्रह्मात्मैव स्वसंकल्पं स्वमण्डमकरोद्द्विधा ।
146295 तैजसं तैजसाकारः पुष्टः पुष्टं विहंगवत् ॥ ४ ॥
146296
146297 तत्रादौ तस्य शिरः पादौ नितम्बं च वक्तुं
146298 ब्रह्माण्डस्योर्ध्वाधःकपालद्वयविभागमाह - ब्रह्मेति । तैजसं हिरण्मयम् ।
146299 तैजसाकारो लिङ्गसमष्ट्यभिमानिचिदाकारः ॥ ४ ॥
146300
146301 अण्डस्यैकं नभो दूरं गतं संबुद्धवानसौ ।
146302 भुवोधःसंस्थितं भागं व्यतिरिक्तं च नात्मना ॥ ५ ॥
146303
146304 दूरमूर्ध्वं गतमिति संबुद्धवान् संकल्पितवान् एवमात्मना न
146305 व्यतिरिक्तमभिन्नं च संकल्पितवान् । मध्यमात्रखं आन्तराकाशमध्यमिति यावत् ॥
146306 ५ ॥
146307
146308 ब्रह्माण्डभाग ऊर्ध्वस्थो विराजः शिर उच्यते ।
146309 अधोभागोऽस्य पादाख्यो नितम्बो मध्यमात्रखम् ॥ ६ ॥
146310
146311 दूरं विमुक्तयोः संधिः खण्डयोरिति विस्तृता ।
146312 अनन्ता व्योमलेखा सा श्यामा शून्येति दृश्यते ॥ ७ ॥
146313
146314 खण्डयोः कपालयोः संधिरन्तरालं शून्या श्यामा व्योमलेखेति दृश्यते जनैः
146315 ॥ ७ ॥
146316
146317 द्यौस्तालु विपुलं तस्य तारारुधिरबिन्दवः ।
146318 संविद्वातलवा देहे सुरासुरनरादयः ॥ ८ ॥
146319
146320 तालु काकुदम् । संविद्वातयोर्बुद्धिप्राणयोर्लवा वृत्तिभेदाः ॥ ८ ॥
146321
146322 देहान्तः कृमयस्तस्य भूतप्रेतपिशाचकाः ।
146323 लोकान्तराणि रन्ध्राणि सुषिराण्यस्य देहके ॥ ९ ॥
146324
146325 भूतप्रेतपिशाचका रक्तमांसाद्यशुचिलोलुपत्वात्कृमयः । लोकान्तराणि
146326 सूर्यचन्द्रादिलोकाश्चक्षुरादिरन्ध्राणि । याम्यादिनारकलोकान्तराण्यधःसुषिराणि ॥ ९
146327 ।।
146328

146329 ब्रह्माण्डखण्डमस्याधो विस्तृतं पादयोस्तलम् |
146330 जानुमण्डलरन्ध्राणि पातालकुहराण्यधः ‖ १० ‖
146331
146332 जलैश्चलचलायन्ती सुषिरानेकरन्ध्रिका |
146333 भूरन्तर्मण्डली लोला समुद्रद्वीपवेष्टना ‖ ११ ‖
146334
146335 चलचलायन्ती चञ्चलायमाना | अन्तर्मण्डली मध्यस्थवस्तिजघननितम्बमण्डली |
146336 लोला कामरोगजरामरणादिव्याकुला | समुद्रा द्वीपाश्च
146337 वेष्टनान्यन्तरीयकाञ्चीकटिसूत्रप्रायाणि यस्याः ‖ ११ ‖
146338
146339 जलैर्गुडगुडायन्त्यो नद्यो नाड्यः सरिद्रसः |
146340 जम्बूद्वीपं हृदम्भोजमस्य हेमाद्रिकर्णिकम् ‖ १२ ‖
146341
146342 नाड्यः शिराः | सरित्पदेन तज्जलं लक्ष्यते | तच्छिरान्तर्गतो रसः ‖ १२ ‖
146343
146344 कुक्षयः ककुभः शून्या यकृत्प्लीहादयोऽचलाः |
146345 मृद्व्यः स्निग्धाः पटाकारा मेदसो जालिका घनाः ‖ १३ ‖
146346
146347 कुक्षयः कुक्षिभागाः | ककुभो दिशः | यकृत्प्लीहादयो मांसभेदाः | मेदसो
146348 धातुविशेषस्य जालिकाः पटल्यः | घना मेघाः ‖ १३ ‖
146349
146350 चन्द्रार्कौ लोचने तस्य ब्रह्मलोको मुखं स्मृतम् |
146351 तेजः सोमोऽस्य कथितः श्लेष्मा प्रालेयपर्वतः ‖ १४ ‖
146352
146353 तेजो रेतः ‖ १४ ‖
146354
146355 अग्निलोकस्तथैर्वाग्निः पित्तमस्यातिदुःसहम् |
146356 वातस्कन्धमहावाताः प्राणापाना हृदि स्थिताः ‖ १५ ‖
146357
146358 वातस्कन्धेषु प्रसिद्धा आवहनिवहप्रवहादयो महावाताः ‖ १५ ‖
146359
146360 कल्पद्रुमवनान्यस्य सर्पवृन्दानि च क्वचित् |
146361 लोमजालान्यनन्तानि वनान्युपवनानि च ‖ १६ ‖
146362
146363 कल्पद्रुमवनान्यन्यानि वनान्युपवनानि च क्वचित्पातालादौ प्रसिद्धानि
146364 सर्पवृन्दानि चास्य लोमजालानि ‖ १६ ‖
146365
146366 ऊर्ध्वं ब्रह्माण्डखण्डं तु समस्तमुरुमस्तकम् |
146367 ब्रह्माण्डप्रान्तरन्ध्रार्चिरस्य दीप्ता शिखोत्थिता ‖ १७ ‖
146368
146369 ब्रह्माण्डस्योर्ध्वप्रान्ते रन्ध्रे प्रसिद्धं दीप्तार्चिः अथ यदतः परो
146370 दिवोज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु इति
146371 शुर्तिप्रसिद्धमर्चिर्ज्योतिरस्य दीप्ता शिखा चूडा ‖ १७ ‖
146372
146373 स्वयमेष मनस्तेन मनो नास्योपयुज्यते |
146374 आत्मैव भोक्तृतामेति किल कस्य कथं कुतः ‖ १८ ‖
146375
146376 एवंविधविराड्देहकल्पनाकर्तुस्तस्य किं मनः कानीन्द्रियाणि तत्राह - स्वयमिति |
146377 यतः सर्वमनःसमष्ट्यात्मा एष विधाता स्वयं मन एव | अतोऽस्य सर्वकल्पनासु
146378 अन्यन्मनो नोपयुज्यते अनवस्थाप्रसङ्गात् | यदि तु आत्मैव स्वभोगाय भोग्यवर्ग
146379 कल्पयतीति मन्येथास्तन्न | तस्य कूटस्थाद्वयस्वभावत्वादित्याह - आत्मैवेति |
146380 किंवृत्तानि प्राग्वत् ‖ १८ ‖

स्वयमेवेन्द्रियाण्येष तेनान्यत्रास्तिता कृता।
यतस्तत्कल्पनामात्रमेवेन्द्रियगणः किल॥ १९॥

एवमिन्द्रियाण्यप्यस्य नोपयुज्यन्ते। यतस्तेनान्यत्र अस्मदादिषु इन्द्रियाणामस्तिता
कृता कल्पिता। न चेन्द्रियकल्पनायामिन्द्रियाणां निमित्तत्वमनवस्थप्रसङ्गादिति
भावः॥ १९॥

अवयवावयविनोरिवेहेन्द्रियचित्तयोः।
न मनागपि भेदोऽस्ति चैक्यमेकशरीरयोः॥ २०॥

कथं तर्हि इन्द्रियमनसोर्भेदव्यवहारस्तत्राह - अवयवेति। अस्ति चैक्यं
मनःप्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकदर्शनादिन्द्रियप्रवृत्तेः स्वप्ने मनसैव
सर्वेन्द्रियकार्यनिर्वाहदर्शनाच्चेति भावः॥ २०॥

तस्य तान्येव कार्याणि जगतां यानि कानिचित्।
संकल्पा एव पुंवृत्त्या चलन्त्यारूपितद्विताः॥ २१॥

अत एव च सर्वजगत्क्रियास्तत्क्रिया एवेति न क्रियापि पृथक् प्रष्टव्येत्याह - तस्येति।
यतस्तदीयसंकल्प एव पुंवृत्त्या व्यष्टिसर्वपुरुषवेषेण आरूपितद्विता
आरोपितभेदाः सर्वव्यवहारात्मना चलन्ति॥ २१॥

जागते तस्य विज्ञेये नान्येऽस्य मृतिजन्मनी।
स एवेदं जगत्यस्मत्संकल्पात्मास्य नेतरत्॥ २२॥

तर्ह्यस्मदादिमरणजन्मनी तस्यैव मरणं जन्म च स्याताम्। तथा च
द्विपरार्धकालजीवनप्रसिद्धिविरोधस्तत्राह - जागते इति। समष्टिजगन्मृतिजन्मनी
एव तस्य मरणजन्मनी विज्ञेये। अन्ये अस्मदादिव्यष्टिमात्रप्रसिद्धे तु अस्य न। यत
इदं जगति समष्टिरूपं स एव अस्मत्संकल्पात्मापि स एव नेतरन्नेतर इत्यर्थः।
अथवा तस्य विधातुः सह सिद्धं चतुष्टयमिति पुराणदर्शितन्यायेन तत्त्वज्ञतया
जीवन्मुक्तस्य द्विपरार्धान्तादिकालप्रसिद्धे अस्मदादिव्यष्टिषु प्रसिद्धे च
मृतिजन्मनी जागते जगदन्तर्गतास्मद्दृष्टिकल्पिते एव नान्ये। स्वदृष्टिसिद्धे
इत्यर्थः। यतः स एवेदं जगति प्रसिद्धः। अस्मत्संकल्पात्मा व्यवहारोऽप्यस्यैव
रूपं नेतरदित्यर्थः। अथवा इन्द्रियमनांसीव तस्य मृतिजन्मनी अपि जागते
अस्मदादिप्रसिद्धे विज्ञेये नान्ये। पृथक्कल्पे तस्य संकल्पात्मापि जगति प्रसिद्धः
अस्मत्संकल्पात्मैव। यतः स एवेदं सर्वं नेतरत्किंचिदस्तीत्यर्थः॥ २२॥

तत्सत्तया जगत्सत्ता तन्मृत्यैव जगन्मृतम्।
यादृशी स्पन्दमरुतोः सत्तिका तादृशी तयोः॥ २३॥

कुतः स एवेदं तत्राह - तत्सत्तयेति। तस्य च जगतश्च तयोः॥ २३॥

जगद्विराजोः सत्तिका पवनस्पन्दयोरिव।
जगद्यत्स विराडेव यो विराट् तज्जगत्स्मृतम्॥ २४॥

जगद्ब्रह्मा विराट् चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः।
संकल्पमात्रमेवैते शुद्धचिद्व्योमरूपिणः॥ २५॥

एते विराड्जगती शुद्धचिन्मात्ररूपिणः परमात्मनो बहु स्यां प्रजायेय
इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं संकल्पमात्रं तच्च निःस्वरूपमिति ब्रह्मैव परिशिष्टमिति
निष्कर्षः॥ २५॥

146433 श्रीराम उवाच।
146434
146435 संकल्पात्स विराडेव खमेवाकृतिमागतम्।
146436 अस्तु नाम स्वदेहान्तः कथं ब्रह्मैव तिष्ठति॥ २६॥
146437
146438 अस्तु नामेत्यन्तेन उक्तमभ्युपगम्य श्रीरामः शिष्टं प्रश्नं स्मारयति -
146439 स्वदेहान्तरिति। कथं वा सोऽन्तरे तस्य स्वस्यैव वपुषः स्थितः इति प्रश्नस्योत्तरं
146440 वदेत्यर्थः॥ २६॥
146441
146442 श्रीवसिष्ठ उवाच।
146443
146444 यथा ध्यानेन देहान्तस्तिष्ठसि त्वं यथा स्थितम्।
146445 तथास्ते निजदेहेऽन्तः संकल्पात्मा पितामहः॥ २७॥
146446
146447 ध्यानेनेति। मानसपूजायां हि हृदि कल्पिते रत्नमण्डपे देवमुपवेश्य स्वं
146448 तत्समीपस्थं छत्रचामरव्यजनदर्पणताम्बूलादिभिर्देवं परिचरन्तं
146449 यथानुभवसि तद्वदित्यर्थः॥ २७॥
146450
146451 नृणां तथा च मुख्यानां जीवो ब्रह्मपुरोदरे।
146452 उत्पत्तिपुत्रिकादेहः प्रतिबिम्बोपमोऽस्ति सः॥ २८॥
146453
146454 किं च स्थूलदेहात्मकस्य स्वस्यान्तर्हृदयपुण्डरीके लिङ्गदेहात्मकस्य
146455 स्वस्यावस्थानं सर्वेषां विवेकिनामनुभवसिद्धमित्याह - नृणामिति।
146456 मुख्यानां विवेकिनाम्। ब्रह्मपुरे शरीरे। उत्पत्तिपुत्रिका
146457 औत्पत्तिकतत्तद्देहप्रतिमाकारः। अत एव दर्पणान्तर्गतप्रतिबिम्बोपमः॥ २८॥
146458
146459 यत्र त्वमपि देहान्तः कर्तुं शक्तोऽस्यलं स्थितम्।
146460 संकल्पात्मा विभुस्तत्र ब्रह्मा किं न करिष्यति॥ २९॥
146461
146462 कैमुतिकन्यायेन धातुः स्वदेहान्तःस्थितिरित्याह - यत्रेति॥ २९॥
146463
146464 बीजान्तः स्थावरं ह्यास्ते पदार्थे यत्र जंगमः।
146465 किं नास्ते तत्र देहेऽन्तर्निजचित्कल्पनात्मिका॥ ३०॥
146466
146467 यत्र स्थावराणामपि स्वबीजदेहान्तरवस्थानसामर्थ्यं
146468 तत्राविर्भूतसर्वशक्तिकचित्कल्पनात्मिकायाश्चतुर्मुखमूर्तेः किं तद्वाच्यमित्याह
146469 - बीजेति॥ ३०॥
146470
146471 साकारो गगनात्मास्तु निराकारं खनस्तु वा।
146472 आस्ते बहिरथान्तश्च भिन्ने बाह्यान्तरे बहिः॥ ३१॥
146473
146474 तथा च ब्रह्मा ब्रह्माण्डाकरेण साकारः संश्चिद्गगनात्मा वाऽस्तु
146475 मनःसमष्टिरूपेण निराकारं खमस्तु वा पक्षद्वयेऽपि बहिरन्तश्चास्ते
146476 बाह्यान्तरभावकल्पने एव परं स्वरूपाद्बहिः स्थिते भिन्ने न त्वत्कल्पितमान्तरं
146477 सद्रूपं भिद्यत इत्यर्थः॥ ३१॥
146478
146479 आत्मारामः काष्ठमौनी न जडोऽपि दृषज्जडः।
146480 अहंत्वमित्यादिमयो विराडात्मनि तिष्ठति॥ ३२॥
146481
146482 स तर्हि बहिरन्तश्च कीदृशः कीदृशे स्वभावे परमार्थतस्तिष्ठति तदाह -
146483 आत्माराम इति। स बहिर्विराड् ब्रह्माण्डात्मा अन्तस्तु
146484 अहंत्वमित्यादिव्यष्टिसमष्टिभूतभौतिकमयः। आत्मनि तु आत्मारामः सन्

काष्ठमौनी निर्वाक्यो दृषदिव जडः स्थितः सोऽपि चिदेकरसत्वान्न जडस्तिष्ठति ॥ ३२ ॥

आवेष्टितोज्झितलतातृणदारुपिंवदुच्छब्दमम्बुरयवच्च विरोपिताङ्गः।
नानाविधेऽपि विहरन्नपि कार्यजाले तज्ज्ञः शिलाजठरशान्तमनस्क एव ॥ ३३ ॥

न केवलं विराज एवेदृशी स्थितिः किंतु तत्वज्ञानां सर्वेषामिति दर्शयितुं तामेव
दृष्टान्तैर्विशदयति - आवेष्टितेति। तज्ज्ञस्तत्त्ववित् परापराधसहिष्णुताविषये
यथा लता तृणं कक्षः दारु पुमान्प्रतिमा वा पूर्वं रज्ज्वादिना आवेष्टिता बद्धा
पश्चादुज्झिता मुक्ता अपि न कुप्यन्ति किंतु निःशब्दं तूष्णीमेवासते। यथा अम्बुरयो
जलप्रवाहो निरुद्धो विरोपिताङ्गः शातितावयवोऽपि प्राक्तनस्थितिं न जहाति तथा
नानाविधे कार्यजाले विहरन्नपि शिलाजठरमिव शान्तमनस्कः पूर्वस्थित्यैवास्ते न
मनागपि क्रोधहर्षविषादादिना विक्रियत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
विराडात्मवर्णनं नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
विराडात्मवर्णनं नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ७५

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अथाग्रस्थब्रह्मलोको ब्रह्मणि ध्यानशालिनि।
निक्षिप्ताक्षः शनैर्दिक्षु दृष्टवानहमग्रतः ॥ १ ॥

विधातरि ध्यानपरे द्वादशादित्यसंभवः।
दहन्नत्र जगत्सर्वं वर्ण्यते प्रलयानलः ॥

प्रश्नप्रासङ्गिकं समाप्य प्रस्तुताख्यायिकामेवानुसंधत्ते - अथेत्यादिना।
अथ सेन्द्रादिनगरमेरुशिखरपत्तनदर्शनानन्तरं शनैर्दिक्षु निक्षिप्ताक्षोऽहं
द्वितीयमर्कं दृष्टवानिति परेणान्वयः ॥ १ ॥

द्वितीयमर्कं मध्याह्ने पश्चादभ्युदितं स्फुटम्।
दिग्दाहमिव दिग्वक्त्रे वनदाहमिवाचले ॥ २ ॥

मध्याह्न इत्यनेन मध्यदिश्यर्के सतीति गम्यते। दिक्षु दिशां मध्ये। अग्रतः
पुरोगते पश्चाद्दिग्वक्त्रे पश्चिमदिङ्मुखे मध्यस्थादर्काद्द्वितीयमर्कमहं
दृष्टवानिति संबन्धः ॥ २ ॥।

वह्निलोकमिव व्योम्नि वडवाग्निमिवार्णवे।
ततोऽपश्यमहं दीप्तं सूर्यंन् नैर्ऋतदिङ्मुखे ॥ ३ ॥

दिग्दाहमिवेत्यादीनि सर्वेषामर्काणामुपमानानि प्रत्येकं योज्यानि ॥ ३ ॥

सूर्यं याम्ये ककुब्भागे सूर्यमग्निककुब्मुखे।
सूर्यमैन्द्रककुब्भागे सूर्यमीशानदिङ्मुखे ॥ ४ ॥

कुबेरककुभि सूर्यं सूर्यंन् वायव्यदिक्तटे।
सूर्यं वरुणदिग्भागे तेन विस्मयवानहम् ॥ ५ ॥

146537 वरुणदिग्भागे इति प्रागुपक्रान्तानुवादः ॥ ५ ॥
146538
146539 यावद्विचारयाम्याशु विधिवैधुर्यमाकुलम् ।
146540 उदभूद्भूतलात्तावदर्क और्व इवार्णवात् ॥ ६ ॥
146541
146542 विधिवैधुर्यं दैवप्रातिकूल्यम् ॥ ६ ॥
146543
146544 एकादशेऽखिलार्काणां प्रतिबिम्बमिवोत्थितम् ।
146545 उदभूत्त्रयमर्काणामन्तरे दिग्गणाम्बरे ॥ ७ ॥
146546
146547 दिग्गणानामन्तरे आन्तरालिके मध्यमाम्बरे । असमर्थसमासश्छाब्दसः ।
146548 मध्यमस्यैकादशत्वोक्तेरूर्ध्वमप्यन्योऽर्क उदित इति गम्यते । तेषु मध्यमे
146549 एकादशेऽर्के दर्पणोदरे प्रतिबिम्बमिवान्यदर्काणां त्रयमुदभूत् । तद्धि
146550 मध्यतनादित्यान्तरुदितमर्कत्रयात्मकमेकं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकस्यैकस्य
146551 रुद्रस्येदं रौद्रं वपुः । तदेव तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गः इति गायत्र्या प्रकाश्यते ।
146552 अत एव हि तच्चतुर्विंशत्यक्षरप्रसूतचतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकस्य
146553 पूर्वरामायणस्य सारसंग्रहात्मके आदित्यहृदये ब्रह्मेशानाच्युतेशाय रौद्राय
146554 वपुषे नमः इति त्रिमूर्तिमूलपरशिवत्वेन नमस्कृतमिति तदेव
146555 सर्वोत्कृष्टमुपास्यमित्याहुः ॥ ७ ॥
146556
146557 तद्धि रौद्रं वपुस्तत्र तन्मध्ये लोचनत्रयम् ।
146558 तद्द्वादशपरीमाणं दीप्तं वृन्दं विवस्वताम् ॥ ८ ॥
146559
146560 तत्र तस्मिन्नर्के तन्मध्ये रौद्रवपुर्मध्ये लोचनत्रयं तद्रौद्रं वपुरेव
146561 द्वादशादित्याकारपरिमाणं विवस्वतां वृन्दं भूत्वा ददाहेति परेणान्वयः ॥ ८
146562 ॥
146563
146564 सर्वदिक्कं ददाहोच्चैः शुष्कं वनमिवानलः ।
146565 अथोदभूज्जगत्खण्डशोषणग्रीष्मवासरः ॥ ९ ॥
146566
146567 अनग्नग्निदाहो द्रागदृश्योल्मुकगुल्मकः ।
146568 अनग्निनाग्निदाहेन तेन तामरसेक्षण ॥ १० ॥
146569
146570 अदृश्योल्मुकगुल्मकत्वादेव प्रसिद्धाग्निरहितः सौराग्निदाह उदभूत् ॥ १० ॥
146571
146572 अङ्गानि दावदग्धानि खिन्नानीव ममाभवन् ।
146573 प्रदेशं तमथ त्यक्त्वा दूरमारूढवानहम् ॥ ११ ॥
146574
146575 दूरमूर्ध्वं नभ आरूढवान् ॥ ११ ॥
146576
146577 दृढहस्ततलाघातहतकन्दुकवन्नभः ।
146578 अपश्यं गगनस्थोऽहमुदितं चण्डतेजसम् ॥ १२ ॥
146579
146580 तपन्तं द्वादशादित्यगणं दिक्षु दशस्वपि ।
146581 बृहत्तत्र सतारावज्वालेव भगणं चलम् ॥ १३ ॥
146582
146583 तत्र तासु दिक्षु सतारं नभः अवति व्याप्नोतीति सतारावा ज्वालेवावर्ताकारेण चलं
146584 भगणं नक्षत्रचक्रमपश्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥
146585
146586 महाकुहकुहाशब्दं क्वथत्सप्ताब्धिडम्बरम् ।
146587 सज्वालोल्मुकनीरन्ध्रलोकान्तरपुरान्तरम् ॥ १४ ॥
146588

146589 इत ऊर्ध्व सार्धद्वादशश्लोकेषु स्थितानि सर्वाणि द्वितीयान्तपदानि
146590 प्रस्तुतद्वादशादित्यगणविशेषणत्वेन योज्यानि। कुहकुहेति क्वथनशब्दानुकरणम्॥
146591 १४॥
146592
146593 ज्वालाघनपटाटोपसिन्दुरीकृतपर्वतम्।
146594 दीप्यमानमहागारस्थिरविद्युत्ककुत्पटम्॥ १५॥
146595
146596 ज्वालालक्षणैर्घनैः पटाटोपैः रक्तवस्त्राडम्बरैः सिन्दूरवर्णाः कृताः
146597 पर्वता येन। दीप्यमानेषु महतां लोकपालानामगारेषु स्थिरविद्युत इव ककुत्पटा
146598 येन॥ १५॥
146599
146600 स्फुरत्कटकटाटोपचटत्पत्तनमण्डलम्।
146601 विदधद्भूतलोद्भूतधूमदण्डैः शिलाघनैः॥ १६॥
146602
146603 धूमदण्डैर्दन्डाकारैर्धूमैः। काचस्तम्भसहस्राढ्यं भुवनस्थानलक्षणं
146604 मण्डपं विदधत् कुर्वाणमिवेति संबन्धः॥ १६॥
146605
146606 काचस्तम्भसहस्राढ्यं भुवनस्थानमण्डपम्।
146607 क्वथद्भूतमहाभूतताराक्रन्दातिघर्घरम्॥ १७॥
146608
146609 भूतानां प्राणिनां महाभूतानां पृथिव्यादीनां च तारैः आक्रन्दै
146610 रोदनैरतिघर्घरम्॥ १७॥
146611
146612 भूतलोकपुरापातस्फुटच्चटचटोद्भटम्।
146613 ताराविशरणोद्घातघृष्टरत्नधरातलम्॥ १८॥
146614
146615 भूतानां प्राणिनां लोकानां भुवनानां तदन्तर्गतपुराणां च आसमन्तात्पातैः
146616 स्फुटतां पदार्थानां चटचटाशब्दैरुद्भटम्। ताराणामश्विन्यादीनां
146617 विशरणैः पतनैर्ये उद्घाता अभिघातास्तैर्घृष्टरत्नं धरातलं येन॥ १८॥
146618
146619 सर्वस्थलालयचलद्दह्यमानजनव्रजम्।
146620 क्षीणाक्रन्दक्वथद्भूतगणदुर्वासदिक्तटम्॥ १९॥
146621
146622 सर्वेषु स्थलेषु आलयेषु स्वस्वगृहेषु चलन्तो धावन्तो दह्यमाना जनव्रजा येन।
146623 क्षीणैर्मृतैराक्रन्दपूर्वकं क्वथद्भिः पच्यमानैश्च भूतगणैः
146624 प्राणिनिकायैर्दुर्वासानि दुर्गन्धीनि वासायोग्यानि च दिक्तटानि येन॥ १९॥
146625
146626 उत्तप्ताम्बूदराखिन्नजलेचरमहार्णवम्।
146627 सर्वदिक्कानलप्लोषक्षीणाक्रन्दपुरान्तरम्॥ २०॥
146628
146629 सर्वदिग्व्यापिना अनलेन प्लोषो दाहस्तेन क्षीणाक्रन्दं शान्तरोदनं
146630 पुरान्तरमन्यन्नगरं येन॥ २०॥
146631
146632 विदलद्दग्धदिग्दन्तिदन्तोत्तम्भितभूधरम्।
146633 धराधरदीरन्ध्रधूममण्डलकुण्डलम्॥ २१॥
146634
146635 विदलतां विशीर्यमाणानां दग्धानां च दिग्दन्तिनां दन्तैरेव
146636 स्तम्भप्रायैरुत्तम्भिता अधोभागे धारिता दिगन्तभूधरा येन॥ २१॥
146637
146638 पतत्पर्वतनिष्पिष्टप्लुष्टपत्तनमण्डलम्।
146639 पचत्पचपचाशब्दशब्दिताद्रीन्द्रकुञ्जरम्॥ २२॥
146640

146641 तापतप्तोन्नमद्भूतज्वरितार्णवपर्वतम् ।
146642 हृदयस्फोटनिःसारपतद्विद्याधराङ्गनम् ॥ २३ ॥
146643
146644 तापतप्तैरुन्नमद्भिरुच्छलद्भिश्च भूतैर्ज्वरिताः संजातज्वरा इवार्णवाः
146645 पर्वताश्च येन ॥ २३ ॥
146646
146647 आक्रन्दरोदनश्रान्तमूर्धनिःसरणामरम् ।
146648 नागलोकज्वलज्ज्वालापातालोत्तप्तभूतलम् ॥ २४ ॥
146649
146650 केचिदाक्रान्दै रोदनैश्च श्रान्ताः केचिद्योगबलेन ब्रह्मरन्ध्रं विदार्य
146651 मूर्धनिःसरणा अत एवामराश्च योगिनो यत्र ॥ २४ ॥
146652
146653 शुष्कार्णवसदापक्वविवर्तोग्रजलेचरम् ।
146654 और्वेणाबिन्धनाभावात्प्रोड्डीयेव सहस्रधा ॥ २५ ॥
146655
146656 शुष्केष्वर्णवेषु सदा पक्वाश्चिरक्वथिता विवर्तैः परिवर्तनैरुग्रा भीषणाश्च
146657 नक्रादिजलेचरा येन ॥ २५ ॥
146658
146659 गतेन नृत्यतोत्थाय गृहीतगगनाङ्गनम् ।
146660 अथोदभूज्ज्वलज्ज्वालाकिंशुकांशुकशोभितः ॥ २६ ॥
146661
146662 गृहीत गगनाङ्गना अप्सरसो येन । एवं द्वादशादित्यगणमुपवर्ण्य
146663 तदुद्भवं प्रलयाग्निं नटत्वेन वर्णयति - अथेत्यादिना नट इत्यन्तेन ।
146664 ज्वलज्ज्वालारूपैः किंशुकपुष्पवर्णैरंशुकैर्वस्त्रैः शोभितः ॥ २६ ॥
146665
146666 ताण्डवायेव कल्पाग्निस्तरलोल्मुकमाल्यवान् ।
146667 तारं पटपटाटोपी रटद्भट इवोद्भटः ॥ २७ ॥
146668
146669 तरलैरुल्मुकैर्माल्यवान् । तारं विस्फुटद्भिर्वेण्वादिभिः पटपटाटोपी
146670 नानावाद्याडम्बरवान् ॥ २७ ॥
146671
146672 ज्वालोद्भुजो धूमकचो जगज्जीर्णकुटीनटः ।
146673 जज्वलुर्वनजालानि पुराणि नगराणि च ॥ २८ ॥
146674
146675 मण्डलद्वीपदुर्गाणि जङ्गलानि स्थलानि च ।
146676 सर्वखानि महाकाशमाशा दश दिवः शिरः ॥ २९ ॥
146677
146678 सर्वाणि खानि पातालादिभूच्छिद्राणि । भूमेरूर्ध्वं महाकाशम् । दिवो द्युलोकस्य
146679 शिर ऊर्ध्वभागः ॥ २९ ॥
146680
146681 श्वभ्ररूपारघट्टाट्टपट्टनोदारदिक्तटः ।
146682 शृङ्गाणि सिद्धवृन्दानि गिरयः सागरार्णवाः ॥ ३० ॥
146683
146684 तथा क्वचित् श्वभ्ररूपः क्वचिदारघट्टयन्त्रैरट्टैः सौधैश्च युक्तैः
146685 पट्टनैश्चोदारो रम्यो दिक्तटः । तथा पर्वतशृङ्गाणि तत्रत्यसिद्धवृन्दानि
146686 तद्युक्ता गिरयः सागरार्णवाः ॥ ३० ॥
146687
146688 सरः सरस्यः सरितो देवासुरनरोरगाः ।
146689 आशाः शनशनाशब्दैः पुरुषैश्च शिवार्चिषाम् ॥ ३१ ॥
146690
146691 आशा दिशश्च तदन्तर्गतपुरुषैः सह शिवार्चिषां रुद्रनेत्रज्वालानां
146692 शनशनाशब्दैर्जज्वलुरिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ३१ ॥

आसन्क्ष्वेडाकुराक्षस्यो ज्वालाजालोज्ज्वलोर्ध्वजाः।
भमद्भमिति भांकारैर्भीषणैर्भूरिभस्मभिः॥ ३२॥

किंचैता आशाः ज्वालाजालैरुज्ज्वला ऊर्ध्वजाः केशा यासां तथाविधाः सत्यो
भमद्भमिति प्रसिद्धैर्भीषणैर्भांकारध्वनिभिर्भूरिभस्मभिश्च परस्परं
विक्षिपन्त्यः। क्ष्वेडा परस्परधूलिजलादिप्रक्षेपैः क्रीडातत्पराः कुराक्षस्य इव आसन्
॥ ३२॥

ज्वालाः श्वभ्राद्रिभूमीनां गुहाभ्यः परिनिर्ययुः।
ज्वालोदरस्था अरुणाः समस्ता भूतजातयः॥ ३३॥

स्थलपद्मोदरालीनामाजहुः श्रियमश्रियः।
सद्यो निःसृतरक्ताभैः सिन्दूराम्भोदसुन्दरैः॥ ३४॥

किंचाश्रियः संपद्रहितास्ता दिशः सद्यो निःसृतरक्ताभैर्ज्वालाजालैः
स्थलपद्मोदरालीनां श्रियमाजह्नुर्जगृहुः॥ ३४॥

धगद्धगिति गायद्भिर्ज्वालाजालैर्जगद्गतैः।
आसीद्रक्तांशुकैः कीर्णं संध्याभ्रैरिव वा नभः॥ ३५॥

वेत्युत्प्रेक्षयोर्विकल्पः॥ ३५॥

उत्फुल्लकिंशुकवनैरुड्डीनैरिव वाऽऽवृतम्।
और्वेण चावृता आसन्फुल्लाशोकवना इव॥ ३६॥

आवृतं नभ इत्यनुषज्जते। वाशब्दः प्राग्वत्। एवमौर्वेणाग्निना संवृता
अर्णवाश्च फुल्लान्यशोकवनानि येषु तथाविधा इव स्थलाब्जैर्वलिता इव राविराः
बालरविनिकरव्याप्ता इव वा आसन्निति परेण सहान्वयः। रवीन् रान्ति स्वीकुर्वन्तीति रविराः
त एव राविरा इति स्वार्थिकोऽण् कल्प्यः॥ ३६॥

इव स्थलाब्जवलिता राविरा इव चार्णवाः।
नानावर्णज्वलज्ज्वालाधूमविन्यासबन्धवान्॥ ३७॥

तथा वनेषु यौवनं युवभावो यस्य तथाविधः पावको दवाग्निश्चित्रलिखितं
सौधतलाश्रयं मिथ्यावह्निं प्रौढं यथार्थभूतमाधातुं संपादयितुमिव
नानावर्णानां ज्वलज्ज्वालानां धूमविन्यासानां च बन्धः प्रबन्धः श्रेणिरिति
यावत् तद्वान्सन् फणासहस्रप्रबन्धवाननन्तः सर्पराडिव विनिआस विस्तृतो
नितरामासीदित्युत्तरेण सहान्वयः॥ ३७॥

रूढं वह्निमिवाधातुं चित्रसौधलताश्रयम्।
अनन्त इव विन्यास वनयौवनपावकः॥ ३८॥

उदयास्तमयादिभ्यो विन्ध्यो विधुरतामगात्।
अङ्गारकल्पविटपैर्ज्वालावनविवल्गनैः॥ ३९॥

किं च सूर्योदयास्तमयादिवैधुर्याकाङ्क्षिणो विन्ध्यस्य मनोरथस्तदा फलित
इत्याशयेनाह - उदयास्तमयादिभ्य इत्यर्धेन। अङ्गारेत्याद्युत्तरान्वयि॥ ३९॥

शनैरीषदिव क्षुब्धैः सह्योऽसह्यत्वमाययौ।
मध्यमध्यकचत्काष्र्यभ्रमद्धूमालिमालितम्॥ ४०॥

146745 सह्यो दक्षिणदेशे प्रसिद्धो गिरिः। मध्ये मध्ये कचत्प्रकाशमानं कार्ष्ण्यं
146746 येषां तथाविधैर्धूमलक्षणैरलिभिर्मीलितम्।
146747 वलद्भिर्धूमसंवलितैर्ज्वालालक्षणैरब्जैर्मलिनं चेति नभसः सरःसाम्योपपत्तिः
146748 ॥ ४० ॥
146749
146750 वलज्ज्वालाब्जमलिनं दृष्टं सर इवाम्बरम्।
146751 खेऽद्रीणां शिखरे व्योम्नि शिखाशिखरशेखराः ॥ ४१ ॥
146752
146753 शिखाशिखरशेखराः ज्वालाग्रोत्तंसाः। केतुर्धूमावर्तो धूमकेत्वाख्य
146754 उत्पातविशेषश्च कुन्तलस्थानीयो यासां तथाविधा नाशा मृत्यवस्तल्लक्षणा
146755 नर्तक्यः अद्रीणां खे विवराकाशे शिखरे शृङ्गदेशे व्योम्नि
146756 अद्यादिशून्यशुद्धाकाशप्रदेशे च नीरसाः करुणादिरसशून्याः सत्यो ननृतुः ॥
146757 ४१ ॥
146758
146759 ननृतुर्नीरसा नशनर्तक्यः केतुकुन्तलाः।
146760 तलाहितानलज्वाला ब्रह्माण्डोर्ध्वकपाटभूः ॥ ४२ ॥
146761
146762 ब्रह्माण्डस्य ऊर्ध्वभाग एव कपाटं पिधानं यस्यास्तथाविधा भूः
146763 पृथिवीतले अधोभागे आहिता अनलज्वाला यस्यास्तथाविधा सती तर्जनैर्व्यथनैः
146764 प्रोत्पतन्ति भूतानि प्राणिनिकाया एव धानौघा भर्ज्यमानबीजस्थानीया यस्यां
146765 तथाविधा भ्राष्ट्रभूमिका अम्बरीषखर्परमभूदिति शेषः ॥ ४२ ॥
146766
146767 तर्जनप्रोत्पतद्भूतधानौघा भ्राष्ट्रभूमिका।
146768 क्वणच्छ्रेणी मृज्जलाग्निर्नानावर्णाननारुणा ॥ ४३ ॥
146769
146770 किंचेयं पृथिवी तदा प्रलयकाले सोरस्ताडनं रुदन्त्या जगल्लक्ष्म्या हृदि प्रसक्ते
146771 द्वीपभेदभिन्नाभिर्मृद्भिः सप्तसमुद्रादिलक्षणैर्जलैस्तद्व्याप्तैरग्निभिश्च
146772 काचतत्कान्तिकाञ्चनस्थानीयैर्नानावर्णैराननैर्मुखैर्मणिभिश्च अरुणा सौवर्णी
146773 क्वणत्कङ्कणश्रेणीवाभवत् ॥ ४३ ॥
146774
146775 हृत्प्रकोष्ठे जगल्लक्ष्म्याः सौवर्णीवाभवत्तदा।
146776 शैलाश्चटचटास्फोटैर्वृक्षाः कटकटारवैः ॥ ४४ ॥
146777
146778 विदलनं विशीर्णताम् ॥ ४४ ॥
146779
146780 देशा हलहलोल्लासैरलं विदलनं ययुः।
146781 अब्धयः क्वथिताकारः फेनिलोल्लासमांसलाः ॥ ४५ ॥
146782
146783 एवमब्धयोऽपि परस्परं मुखमाहृत्य रुरुदुरिवेत्युत्प्रेक्षते - अब्धय इति।
146784 अर्कमुखे सूर्यप्रतिबिम्बतिलके स्वमुखे ॥ ४५ ॥
146785
146786 वीचीकरतलाघातांश्चक्रुरर्कमुखे मुखे।
146787 अन्योन्यवेल्लितोल्लोलभूतलाकारपर्वतम् ॥ ४६ ॥
146788
146789 किं च तेऽब्धयः अन्योन्यं वेल्लितं संबद्धं तरङ्गास्फालनैरुल्लोलमत एव
146790 क्रमेण मृत्पाषाणादीनां समीकरणाद्भूतलाकारतां प्राप्तं पर्वतं जहुः
146791 आजह्रुः। आहारतां निन्युरग्रसन्निति यावत्। प्रकुपिता जडा मूर्खा मृत्तिकाशिलादि
146792 ग्रसन्तीति प्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥
146793
146794 जहुर्वीचीकरैर्देहे जडाः [प्राप्तमिति शेषः। देहे प्राप्तं
146795 पर्वतमित्यन्वयः |] प्रकुपिता इव।
146796 आशाकाशाशिनामेषां गुहागुहगुहारवान् ॥ ४७ ॥

146797
146798 क्वचिच्च एषामब्धीनां गुहामुखनिर्गतान् गुहागुहेत्येवंरूपानारवान् प्रदेशान्तरे
146799 ज्वालातटस्य गिरितटस्य संघट्टनादुद्भूत आग्नेयः शब्दः पपाठ | गुरूक्तान्
146800 शब्दान् शिष्यध्वनिरिव अनुचकारेत्यर्थः || ४७ ||
146801
146802 पपाठ शब्द आग्नेयो ज्वालातटतटोद्भवः |
146803 लोकपालपुरापातत्प्ताङ्गाराद्रिभित्तयः || ४८ ||
146804
146805 किं च तदा प्रलयाम्बुदानां निवृत्तेरुन्मुक्तवृष्टयो दशापि दिशो
146806 लोकपालपुराणां दशानामप्यापातैर्दाहे प्रतप्ताङ्गारभरिताद्रिभित्तयः सत्य
146807 उन्मत्तवृत्तयो भूत्वा वैवश्यं व्याकुलतां ययुः || ४८ ||
146808
146809 दिशो दशापि वैवश्यं ययुरुन्मत्तवृत्तयः |
146810 काञ्चनद्रवसाद्रीन्द्रद्रुमागारगुहागृहः || ४९ ||
146811
146812 काञ्चनद्रवभूतः अद्रिभिः प्रत्यन्तपर्वतैरिन्द्रेण द्रुमैरागारैर्गुहागृहैश्च
146813 सहितश्चार्वाकृतिर्मेरुपर्वतः शनैः आतपे हिम इव विलीन आसीत् || ४९ ||
146814
146815 शनैश्चार्वाकृतिर्मेरुरासीद्धिम इवातपे |
146816 क्षणेनैवानलात्तस्माद्धिमवाञ्जतुवद्द्रुतः || ५० ||
146817
146818 जतुवल्लाक्षावद्द्रुतो विलीनः || ५० ||
146819
146820 सर्वान्तःशीतलः शुद्धो दुर्जनादिव सज्जनः |
146821 तस्यामपि दशायां तु मलयोऽमलसौरभः || ५१ ||
146822
146823 अमलसौरभः सुगन्धिरिति यावत् || ५१ ||
146824
146825 आसीत्यजत्युदारात्मा न नाशेऽप्युत्तमं गुणम् |
146826 नश्यन्नपि महान् ह्लादं न खेदं संप्रयच्छति || ५२ ||
146827
146828 महानुत्तमपुरुषः || ५२ ||
146829
146830 चन्दनं दग्धमप्यासीदानन्दायैव जीवताम् |
146831 न कदाचन संयाति वस्तूत्तममवस्तुताम् || ५३ ||
146832
146833 प्रलयानलनिर्दग्धमपि हेम न नष्टवत् |
146834 द्वे हेमनभसी तस्मिन्न नष्टे प्रलयानले || ५४ ||
146835
146836 दग्धं दह्यमानमपि | न नष्टवत् न ननाश || ५४ ||
146837
146838 तयोरेव वपुः श्लाघ्यं सर्वनाशेऽप्यनाशयोः |
146839 नभो विभुतयाऽनाशि हेमाकृष्टतयाक्षयम् || ५५ ||
146840
146841 अविनाशिवस्त्वेव सार इति श्लाघ्यमित्याशयेनाह - तयोरेवेति | आकृष्टतया
146842 दोषेभ्यो निष्कृष्य शोधिततया || ५५ ||
146843
146844 सत्त्वमेकं सुखं मन्ये न रजो न च वा तमः |
146845 चलदुच्चवनानीव विकीर्णाङ्गारवर्षणः || ५६ ||
146846
146847 अत एव रजस्तमोनिष्कृष्टं शुद्धं सत्त्वमेव ब्रह्मसुखाभिव्यक्त्या सुखसारं
146848 मन्ये | दग्ध अब्दा अम्बुदलक्षणा अद्रयो येन तथाविधो महाधूमज्वालः

146849 प्रलयवह्निलक्षणो वारिदः | चलन्ति उच्चानि वनानीव नभसि स्फुरन्
146850 विकीर्णाङ्गास्त्वर्षणोऽभूदित्यन्वयः || ५६ ||
146851
146852 दग्धाब्दाद्रिर्महाधूमज्वालोऽभूद्वह्निवारिदः |
146853 रसविस्मरणार्तानां शून्यानां स्फारदेहिनाम् || ५७ ||
146854
146855 रसानां जलानामात्यन्तिकशोषे संस्कारमात्रस्याप्यनवशेषाद्विस्मरणेनार्तानां
146856 शून्यानां स्फारदेहिनां अण्डजादिचतुर्विधभूतानाम् || ५७ ||
146857
146858 शुष्काणां व्योमविटपिपत्राणां पात्ररूपिणाम् |
146859 वारिदानां सवारीणां दग्धानां प्रलयार्चिषा || ५८ ||
146860
146861 तथा शुष्काणां दग्धानामत एव व्योमविटपिपत्रपात्रप्रायाणां शून्यतां
146862 गतानामिति यावत् | अथवा सवारीणामार्द्राणामेव प्रलयार्चिषा बलाद्दग्धानां
146863 वारिदानां हे अङ्ग ज्ञानाग्निदग्धानां ज्ञस्य तत्त्वविदो दोषाणामिव भस्मापि
146864 क्वचिन्न दृष्टमित्यन्वयः || ५८ ||
146865
146866 ज्ञस्येवाङ्ग न दोषाणां दृष्टं भस्मापि न क्वचित् |
146867 न लङ्घयति कैलासं यावदुल्लसितोऽनलः || ५९ ||
146868
146869 न लङ्घयति नाभिभवति | कैलासं रजतगिरिम् || ५९ ||
146870
146871 तावत्तं कल्पकुपितो रुद्रो नेत्राग्निनादहत् |
146872 दाहस्फुटद्द्रुमस्थूलशिलाचटचटारवाः || ६० ||
146873
146874 तं कैलासम् | कल्पार्थं कुपितः | तद्दाहमपि वर्णयति - दाहेत्यादिना || ६० ||
146875
146876 लकुटोपललोष्टौघैरयुध्यन्तेव भूभृतः |
146877 ज्वालाघनघटाटोपसावतंसचलान्तिमाः || ६१ ||
146878
146879 भूभृतस्तत्पादपर्वताः | किं च ते भूभृतो ज्वालाघनघटाटोपैः सावतंसानि
146880 चलानि अन्तिमानि अग्रशिखराणि येषां तथाविधाः सन्तो व्योम्नि विकसन्ति स्थूलानां
146881 पद्मानां वनानि येषां तथाविधा इव बभूवुः || ६१ ||
146882
146883 बभूवुर्व्योमविकसत्स्थूलपद्मवना इव |
146884 सर्गः कदाचिदेवासीदित्यगात्स्मरणीयताम् || ६२ ||
146885
146886 कल्पान्तः स्मारयन्मूर्खानगादस्मरणीयताम् |
146887 तापोपतापपरमाः परमारणतत्पराः |
146888 वह्नयोऽपह्नवं चक्रुर्जगतामसतामिव || ६३ ||
146889
146890 अस्मरणीयतां प्रत्यक्षतामिति यावत् | मूर्खान् स्मारयन् जगदसारतामिति शेषः |
146891 असतामलीकानां शशशृङ्गादीनामिवापह्नवमत्यन्तासत्त्वम् || ६३ ||
146892
146893 ववुरशनिनिपातपीडिताङ्गा कचदनलोल्मुकगुल्ममण्डलाभाः |
146894 प्रलयसमयवायवोऽनलान्ताद्दलदमरावलयो लये लिहन्तः || ६४ ||
146895
146896 लये तमिन्प्रलये प्रवृत्ते अशनिनिपातैः पीडितानि प्राण्यङ्गानि यैः
146897 कचद्भिरनलोल्मुकैर्गुल्मानि क्षुद्रवृक्षास्तन्मण्डलाभाः दलन्त्यो विशीर्यमाणा
146898 अमरावलयो यैस्तथाविधाः प्रलयसमयवायवः अनलान्ताद्वह्निमध्यान्निर्गत्य
146899 दिशो लिहन्त इव ववुः || ६४ ||
146900

146901 व्यालोलस्फुटदानलद्रुमवनप्रोद्भूतभस्मोष्मणा
146902 दत्ताभ्राभ्रमदुल्मुकाहतिवहत्साङ्गारगौरार्चिषः।
146903 भ्रश्यत्पावकशृङ्गमध्यविलसज्ज्वालावलीश्यामला
146904 निःशेषाग्निनिकाशसुस्तवजवा वेगेन वाता ववुः॥ ६५॥
146905
146906 पुनः कीदृशास्ते वाता ववुस्तदाह - व्यालोलेति। व्यालोला ज्वालापल्लवकोटिभिः
146907 स्फुटन्तो विकसन्तश्च ये आनला वह्निमया द्रुमास्तेषां वनेषूद्भूतेन
146908 भस्मसहितेनोष्मणा दत्ताभ्रा व्याप्ताकाशा उत्पादितमेघा वा। तथा
146909 भ्रमतामुल्मुकानामाहतिभिरभिघातैर्वहन्त्यो निःसरन्त्यः साङ्गारा गौराः पीता
146910 अर्चिषो येभ्यः। तथा भ्रश्यन्तीभिः कज्जलात्मना स्खलन्तीभिः
146911 पावकशृङ्गप्रायशिखामध्ये विलसन्तीभिः सकज्जलज्वालावलीभिः श्यामलाः।
146912 तथा निःशेषे जगत्यग्नीनां निकाशेन प्रदीपनेन सुस्तवः स्तुतियोग्यो जवो येषां
146913 तथाविधा वाता वेगेन ववुरित्यर्थः॥ ६५॥
146914
146915 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
146916 महाकल्पान्ताग्निवर्णनं नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः॥ ७५॥
146917
146918 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
146919 महाकल्पान्ताग्निवर्णनं नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः॥ ७५॥
146920
146921 षट्सप्ततितमः सर्गः ७६
146922
146923 श्रीवसिष्ठ उवाच।
146924
146925 अथ कल्पान्तमरुति वहत्यवधुताचले।
146926 बलेनाम्भोधिकल्लोलैर्नभस्यावर्तकारिणि॥ १॥
146927
146928 ऊर्ध्ववारुणदिग्भागे पुष्करावर्तकोदयः।
146929 वर्ण्यतेऽत्रोपसंहारोऽप्यग्नेराग्नेयदिङ्मुखे॥
146930
146931 अवधूताचले कम्पितशैले॥ १॥
146932
146933 समुद्रेषु विमुद्रेषु मर्यादोल्लङ्घने घने।
146934 अधनेषु धनिष्वम्बुदारिद्र्योपद्रवद्रुते॥ २॥
146935
146936 विमुद्रेषु विगतचिह्नेषु धनिष्वधनेषु सत्सु। अम्बुदारिद्र्योपद्रवेण
146937 जलाभावदुःखेन द्रुते पलायिते इति घनेन भूतलेन वा संबन्धः॥ २॥
146938
146939 भूतले भूतलेशांशवर्जिते वह्निभर्जिते।
146940 पातालमपि पाताले गते किमपि कालतः॥ ३॥
146941
146942 किमपि प्रसिद्धविलक्षणं पातालं विनाशमिति यावत्॥ ३॥
146943
146944 दिवि वा विद्यमानायां विशीर्णे सर्गवर्गके।
146945 लोके व्योमगतालोके शोकौकसि ककुब्गणे॥ ४॥
146946
146947 दिविद्युलोके व्योमगत आलोकः सौरोऽग्निस्तद्भावापन्ने॥ ४॥
146948
146949 कुतोऽप्याकाशकुहराद्दृप्तदैत्यगणा इव।
146950 पुष्करावर्तका मेघाश्चक्रुर्गुलुगुलारवम्॥ ५॥
146951
146952 गुलुगुलेति आरवानुकरणं प्रथमं दूरादतारश्रवणाभिप्रायम्॥ ५॥

146953
146954 ब्रह्मविस्फोटितस्वाण्डकुड्यविस्फोटनोद्धटम् ।
146955 अन्योन्यास्फालनोत्फालमत्तार्णवरवाविलम् ॥ ६ ॥
146956
146957 सामीप्यक्रमेण तस्यैव तारतां दर्शयति - ब्रह्मेति । ब्रह्मणा विस्फोटिते स्वाण्डे
146958 कुड्यस्य ब्रह्माण्डभित्तेर्विस्फोटन इव उद्धटं तारतमम् ।
146959 अन्योन्याअस्फालनैरुत्फाला उच्छलन्तो ये मत्ता अर्णवास्तदीयरववदाविलम् ।
146960 शब्दसमकालप्रसृतस्य दिग्जलमालिन्यस्योपमेयोपमानयोः
146961 शब्देऽप्यारोपादाविलत्वोक्तिः ॥ ६ ॥
146962
146963 लोकार्णवपुरोद्गीर्णघनकोलाहलोल्बणम् ।
146964 एतत्कुलाचलस्कन्धबद्धोग्ररवघर्घरम् ॥ ७ ॥
146965
146966 लोकेष्वर्णवेषु पुरेषु च प्रतिध्वन्यात्मना उद्गीर्णैर्घनैः कोलहलैरतितारैरुल्बणं
146967 दुःसहम् । एतैः प्राग्वर्णितैः
146968 कुलाचलस्कन्धसंबद्धैर्दाहोग्ररवैर्मिश्रणाद्घर्घरम् ॥ ७ ॥
146969
146970 ब्रह्माण्डशङ्खजठरपूरणावर्तमन्थरम् ।
146971 स्वर्लोकरोदःपातालतलतोऽतिसगुल्मकम् ॥ ८ ॥
146972
146973 ब्रह्माण्डशङ्खजठरपूरणे सति तद्भित्तिप्रतिरोधप्रयुक्तैः
146974 परावर्तनैर्मन्थरं निबिडतरमत एव स्वर्लोकात् रोदोभ्यां पातालतलतश्च
146975 अतिशयेन सगुल्मकं शाखाप्रकरसहितमिव ॥ ८ ॥
146976
146977 समस्तदूरदिग्भित्तिहेलाहेलनघर्षुलम् ।
146978 महाप्रलयसंपन्नापानकापानतर्षुलम् ॥ ९ ॥
146979
146980 समस्तदूराणामपाराणां दिग्भित्तीनां हेलया हेलनेन विलेखनेन घर्षुलं
146981 कषणशीलमिव । महाप्रलये सप्ताब्धीनां मिश्रणेन क्वथनात्संपन्नस्य
146982 पानकस्य आपाने आस्वादने तर्षुलं पिपासितमिव ॥ ९ ॥
146983
146984 प्रसृतप्रलयाख्येन्द्रमत्तैरावतबृंहितम् ।
146985 आकल्पक्षुब्धमेघाब्धिनिर्ह्रादमिव संभृतम् ॥ १० ॥
146986
146987 प्रसृतस्य विजयार्थं निर्गतस्य प्रलयाख्यस्य इन्द्रस्य मत्तैरावतगर्जितमिव स्थितम् ।
146988 आकल्पं प्रलयपर्यन्तं चिरनिरोधेन क्षुब्धानां मेघलक्षणानामब्धीनां
146989 संभृतं चिरसंचितं युगपन्निःसृतं निर्ह्रादमिव स्थितम् ॥ १० ॥
146990
146991 महाप्रलयसंक्षुब्धक्षीरोदमथनारवम् ।
146992 ब्रह्माण्डोग्रारघट्टेऽस्मिन्वार्यन्त्रमिव सारवम् ॥ ११ ॥
146993
146994 आरघट्टे घटीयन्त्रस्थाने प्रसिद्धं वार्यन्त्रं जलधारायन्त्रमिव ॥ ११ ॥
146995
146996 अथास्मिन्सति कल्पाग्नौ स्थितिमेति कथं घनः ।
146997 इति विस्मितवानस्मि दृशं दिग्नवकेऽत्यजम् ॥ १२ ॥
146998
146999 अथ वर्णितमेघध्वनिश्रवणानन्तरं विस्मितमाश्चर्यबुद्धिस्तद्वानहं
147000 संजातोऽस्मि तत अधोदिगतिरिक्ते दिङ्नवके दृशं दृष्टिं मेघान्वेषणाय
147001 अत्यजंन् विमुक्तवान् । व्यापारितवानस्मीति यावत् ॥ १२ ॥
147002
147003 यावन्न क्वचिदेवात्र पश्याम्याशासु केवलम् ।
147004 तरन्ति तरलास्फालमुल्मुकाशनिवृष्टयः ॥ १३ ॥

147005
147006 न पश्यामि। मेघानिति शेषः। किं तर्हि दृष्टवानसि तत्राह - केवलमिति। तरन्ति
147007 आकाशे प्लवन्ते॥ १३॥
147008
147009 तेन ज्वलनतापेन बहुयोजनकोटिषु।
147010 पदार्था भस्मतां यान्ति दूरे दिक्षु दशस्वपि॥ १४॥
147011
147012 अनन्तरं क्षणाद्व्योम्नि दूरेऽहमनुभूतवान्।
147013 ऊर्ध्वतः शीतलं वातमधस्तादनलोपमम्॥ १५॥
147014
147015 अनुभूतवान् त्वगिन्द्रियेण॥ १५॥
147016
147017 एतावति नभोमार्गे दूरे कल्पाम्बुदाः स्थिताः।
147018 यस्तेषामग्नितापानां विषयो न च सद्दृशाम्॥ १६॥
147019
147020 एतावति दूरे यो यावान् दूरप्रदेशस्तेषामधःप्रवृत्तानामग्नितापानां सतां तत्र
147021 जीवतां प्राणिनां दृशां च विषयो न॥ १६॥
147022
147023 अथ वारुणदिग्भागादाययौ कल्पमारुतः।
147024 यस्मिंस्तृणवदुह्यन्ते विन्ध्यमेरुहिमालयाः॥ १७॥
147025
147026 तेन ज्वालाचलाः प्रान्तोड्डीनाङ्गारविहंगमाः।
147027 लोलोल्मुकवनाक्रान्ता जग्मुरग्निदिशं द्रुतम्॥ १८॥
147028
147029 ज्वालालक्षणा अचलाः पर्वताः। पर्वतत्वोपपादके द्वे विशेषणे॥ १८॥
147030
147031 संध्याभ्रसदृशाकारास्तेरुरङ्गारवारिदाः।
147032 भ्रेमुर्भस्मभराभ्राणि पूताङ्गाररजांसि खे॥ १९॥
147033
147034 भस्मभरलक्षणान्यब्धारणादभ्राणि पूतानां वायुशोधितानामङ्गाराणां
147035 रजांसि॥ १९॥
147036
147037 स ज्वालविलसद्वातो दुष्टोऽनलदृशं व्रजन्।
147038 हेमाद्रीणां सपक्षाणामनीकं द्रवतामिव॥ २०॥
147039
147040 धराद्रिमण्डलाभोगे सौम्याङ्गारभरात्मनि।
147041 ज्वालावलिगणे जाते भाते तेजसि भास्वताम्॥ २१॥
147042
147043 सौम्या निर्ज्वाला येऽङ्गारास्तद्भरात्मके जाते सतीति शेषः। भास्वतां
147044 द्वादशादित्यानां तेजसि रजोपगमाद्भाते स्फुटे सति॥ २१॥
147045
147046 अर्णविष्वनलार्णस्सु क्वथनोत्फालवारिषु।
147047 वनेष्वस्मृतपर्णेषु दीप्ताग्नितरुधारिषु॥ २२॥
147048
147049 क्वचिदनला एवार्णांसि येषां तथाविधेषु क्वचित्क्वथनोत्फालवारिषु। सर्वेषां
147050 सप्तम्यन्तानां कल्पाम्बुदगण आययावित्यग्रेणान्वयः॥ २२॥
147051
147052 ब्रह्मलोकस्थनाथेषु ब्रह्मलोकपुरेषु च।
147053 साङ्गनाबालवृद्धेषु दग्धेषु निपतत्सु खम्॥ २३॥
147054
147055 कल्पान्तानलपद्मिन्या ब्रह्माग्रावसरोवरे।
147056 ज्वालापल्लवशालिन्याः सबीजायाः सटोल्मुकैः॥ २४॥

सटाः केसरसदृशाः स्फुलिङ्गास्तद्घटितैरुल्मुकैः सबीजायाः
ज्वालापल्लवशालिन्याः ब्रह्मलक्षणे अग्रावे निरुपले सरोवरे प्ररूढायाः
कल्पान्तानलरूपायाः पद्मिन्याः अनिलात्मसु विष्टम्भकवायुप्रधानेषु नागेषु
नगेषु च सर्पपर्वतरूपेषु मूलेषु आपातालमङ्गारकर्दमे निमग्नेषु सत्सु इति
द्वयोरन्वयः ॥ २४ ॥

अनिलात्मसु मूलेषु नागेषु च नगेषु च ।
आपातालं निमग्नेषु महत्यङ्गारकर्दमे ॥ २५ ॥

उष्ट्रसैन्यमिवालक्ष्य गतिमन्निकटं नभः ।
आययावञ्जनश्यामः कल्पाम्बुदगणः क्वणन् ॥ २६ ॥

चर्मभस्त्राभिरुष्ट्राणां पश्चिमदेशे जलवाहकत्वप्रसिद्धेस्तत्सैन्यमिव ॥ २६ ॥

स्थिरकल्पानलज्वालातुल्यविद्युन्मयाचलः ।
एककोणकविश्रान्तसप्तार्णवपयोभरः ॥ २७ ॥

तमेव वर्णयति - स्थिरेत्यादिना ॥ २७ ॥

भित्तिभासुरनीहारभारनिर्वारदिक्तटः ।
ब्रह्माण्डकुड्यनिबिडमण्डलास्फोटपण्डितः ॥ २८ ॥

भित्तिवत् भासुरैर्नीहारभारैर्निर्वाराणि निरवकाशानि दिक्तटानि यस्य ।
ब्रह्माण्डकुड्यपर्यन्तं निबिडस्य भूमण्डलस्यास्फोटे विदलने पण्डितः ।
ब्रह्माण्डकुड्यपर्यन्तं स्वयं निबिडः सन् नभोमण्डलास्फोटनप्राये ध्वनौ
पण्डित इति वा ॥ २८ ॥

कल्पान्तक्षुभिताम्भोधिर्वर्तुलावर्तवृत्तिमान् ।
तडिज्जलचरः सारनिर्ह्रादः खमिवागतः ॥ २९ ॥

कल्पान्तक्षुभिताम्भोधिरेव खमायातोऽधिरूढ इवेत्युत्प्रेक्षा ।
वर्तुलावर्तस्थानीयद्वादशाअदित्यपरिवेषवृत्तिमानित्यादिविशेषणान्युत्##-

मृतो दग्धो निशानाथस्ततो द्विगुणशीतलः ।
अन्यमाकारमाश्रित्य परं लोकमिवागतः ॥ ३० ॥

उत्प्रेक्षान्तरं दर्शयति - मृत इति । परमत्यूर्ध्वदेशरूपं
परलोकमाश्रित्यान्यमाकारमम्बुदगणलक्षणं शरीरान्तरमागत इव ॥ ३० ॥

हेमसंभाररूपेण हिमालयमिवाखिलम् ।
जाड्यस्तम्भितनिःशेषजलकाष्ठाचलं दधत् ॥ ३१ ॥

हेमसंभारसदृशविद्युद्गणरूपेण जाड्येन स्तम्भितानि निःशेषाणि समस्तानि
जलानि काष्ठमिवाचलानि येन तथाविधं हिमालयं दधत् धारयन्निव ॥ ३१ ॥

अथ ब्रह्माण्डविस्फोटकठिनं घटिताम्बरम् ।
प्राग्द्रुतोद्भटतौषारकाष्ठा वृष्टिः पपात ह ॥ ३२ ॥

अथ मेघागमनानन्तरं वृष्टिः पपात । कथम् । ब्रह्माण्डस्य
विस्फोटवत्कठिनवज्रनिर्घातेन घटितमम्बरं यस्मिन्कर्मणि तथाविधा प्राक्
प्रथमं द्रुता उद्भटनीहाराः [मूलस्थतौषारपदस्यैवायमर्थः । अथवा

147109 एतदनुरोधेन मूले उद्धटनीहारेति पाठो वा कल्प्यः ॥ काष्ठा दिशो यस्याम् ॥ ३२
147110 । ।
147111
147112 अग्निदाहवनाकाशविद्युदुन्मेषभीषणा ।
147113 चटद्धडगडास्फोटस्फुटद्ब्रह्माण्डमण्डला ॥ ३३ ॥
147114
147115 तां वृष्टिमेव वर्णयति - अग्निदाहेत्यादिना । अग्निदाहसदृशेन
147116 वनाकाशयोर्विद्युदुन्मेषेण भीषणा । चटद्भिर्गडगडास्फोटैः
147117 स्फुटद्ब्रह्माण्डमण्डला ॥ ३३ ॥
147118
147119 प्रथितोत्थितसीत्कारशतक्ष्वेडाक्षयारवा ।
147120 शीतसीकरनीहारभित्तिबन्धमयाम्बरा ॥ ३४ ॥
147121
147122 रोदोमण्डपवैदूर्यस्तम्भसंभारभासुरैः ।
147123 धारासारैर्धराधुर्यशैलशातकशालिनी ॥ ३५ ॥
147124
147125 रोदसी द्यावाभूमी तल्लक्षणमण्डपस्य वैदूर्यस्तम्भानां संभार इव भासुरैः
147126 स्थूलतरैर्धाराणामासारैः संपातैर्धराधूर्वहाणां शैलानां शातका ये
147127 टंकप्रहारास्तच्छालिनी ॥ ३५ ॥
147128
147129 धराचटचटास्फोटस्फुटदङ्गारपत्तना ।
147130 गर्जितोर्जितसंपातपतल्लोकान्तराकुला ॥ ३६ ॥
147131
147132 स्फुटन्ति अङ्गारपत्तनान्यङ्गारसमूहा यया ॥ ३६ ॥
147133
147134 सा बभूवाथ साङ्गारजगद्देहविलासिनी ।
147135 कृतप्रत्युद्गमा बाष्पश्रियाऽज्वलनया भुवः ॥ ३७ ॥
147136
147137 साङ्गारजगद्देहविलासिनी सा वृष्टिः । अथ अज्वलनया भुवो वाष्पश्रिया सखीव
147138 कृतप्रत्युद्गमा बभूव ॥ ३७ ॥
147139
147140 ज्वालालवोल्ललनडम्बरमम्बरं तद्व्यूढस्थलाब्जदलजालमिवालमासीत् ।
147141 ज्वालाभ्रमद्भ्रमरपङ्क्तिनिभास्तदासंस्तत्र
147142 स्फुरच्छिशिरसीकरपक्षपुञ्जाः ॥ ३८ ॥
147143
147144 तदा तत्तादृशमम्बरमाकाशं ज्वालालवानामुल्ललनं विलासस्तदाडम्बरं
147145 यस्मिंस्तथाविधं सद्व्यूढानि प्ररूढानि स्थलाब्जदलजालानि
147146 यस्मिंस्तथाविधमिव आसीत् । तत्र तस्मिन्नम्बरे स्फुरन्तः शिशिराः शीकरपक्षपुञ्जा
147147 जलधरास्तु ज्वालासु भ्रमन्ती या भ्रमरपङ्क्तिस्तन्निभा आसन् ॥ ३८ ॥
147148
147149 उद्यद्बृहच्चटचटारवपूरिताशो भीमोऽभवत्सलिलदानलसंनिपातः ।
147150 दुर्वारवैरिविषमो महतां बलानां संग्राम उग्र इव हेतिहतोग्रहेतिः ॥ ३९ ॥
147151
147152 किं च तदा सलिलदानां मेघानामनलानां च संनिपातः समागमः
147153 उद्यद्बृहच्चटचटारवैः पूरिता आशा दिशो येन तथाविधः सन् दुर्वारवैरिविषमः
147154 अत एवोग्रो महतां बलानां सेनानां हेतिभिर्हताः उग्रा हेतयो यत्र तथाविधः
147155 संग्राम इव भीमो भयानकः अभवत् ॥ ३९ ॥
147156
147157 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रक० उत्तरार्धे पाषा०
147158 पुष्करावर्तडम्बरवर्णनंन् नाम षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥
147159
147160 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे

147161 पुष्करावर्तडम्बरवर्णनं नाम षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥
147162
147163 सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७
147164
147165 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
147166
147167 अथावनिपयस्तेजःपवनानां युगक्षये ।
147168 जाते परमसंक्षोभे बभूवास्मिञ्जगत्त्रयम् ॥ १ ॥
147169
147170 पुष्करावर्तकोत्सृष्टवृष्टिधाराविसंष्ठुलम् ।
147171 सप्ताब्धिक्षोभनिर्धूतं जगद्भूयोऽत्र वर्ण्यते ॥
147172
147173 अवनिश्च पयश्च तेजश्च पवनश्चेत्येतेषां चतुर्णां महाभूतानां
147174 परमसंक्षोभे जाते सति जगत्त्रयं यादृशं बभूव तद्वर्णयामि
147175 शृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥
147176
147177 तापिच्छविपिनोड्डीतिनिभभस्माभ्रभासुरम् ।
147178 महार्णवमहावर्तवृत्ति धूमविवर्तनम् ॥ २ ॥
147179
147180 तापिच्छविपिनः तमालवनम् ॥ २ ॥
147181
147182 नीलज्वालालवोल्लासहेलाटिमिटिमारटि ।
147183 कृतभस्माभ्रसंभारपूर्णलोकान्तरान्तरम् ॥ ३ ॥
147184
147185 सार्द्रेषु दाह्येषु धूमनीलज्वालालवोल्लासलक्षणाभिर्हेलाभिष्टिमिटिमेत्यारटनशीलम्
147186 ॥ ३ ॥
147187
147188 उच्छलद्दीर्घरुत्कारैश्छमच्छममयात्मकैः ।
147189 तूर्यमुन्नभदासारविसारिजयघोषणम् ॥ ४ ॥
147190
147191 दीर्घा रुत् ध्वनिस्तत्कारैः सार्द्रेन्धनैः । आसाराणां विसरिजयघोषणंन्
147192 तूर्यमुन्नमदुद्यच्छदित्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥
147193
147194 भ्रमद्भस्माभ्रधूम्राभ्रं बृहत्कल्पाभ्रसंभ्रमम् ।
147195 बाष्पाभ्रविभ्रमोद्भ्रान्तसीकरोग्राभ्रवृन्दवत् ॥ ५ ॥
147196
147197 पञ्चविधाभ्रवृन्दवदित्यर्थः ॥ ५ ॥
147198
147199 ब्रह्माण्डभित्तिभांकारभीषणैर्मातरिश्वनः ।
147200 प्रसरैरम्बरोड्डीनदग्धेन्द्रादिपुरोत्करम् ॥ ६ ॥
147201
147202 जलानलानिलोल्लासस्फुटत्कोटिगताश्मनाम् ।
147203 प्रविघट्टनटंकारैर्जडीभूताक्षकश्रुति ॥ ७ ॥
147204
147205 प्रविघट्टनैर्जडीभूतत्वगाद्यक्षकम् । टंकारैर्जडीभूतश्रुति
147206 बधिरीकृतश्रोत्रम् ॥ ७ ॥
147207
147208 नभःस्तम्भनिभाबन्धधारानीरन्ध्रवर्षणैः ।
147209 कर्षणैः कल्पवल्लीनां छमच्छमघनध्वनि ॥ ८ ॥
147210
147211 कल्पवल्लीनां कर्षणैर्विलेखनैर्विदारणैरिति यावत् ॥ ८ ॥
147212

147213 गङ्गा तरङ्गिका येषां तादृशैः सरितां गणैः ।
147214 अभ्रैरिव नभोभीमैः पूर्यमाणाखिलार्णवम् ॥ ९ ॥
147215
147216 तरङ्गिका एकैकतरङ्गप्राया ॥ ९ ॥
147217
147218 तापिच्छपत्रवृन्दस्थपुष्पगुच्छसमोपमैः ।
147219 तपद्भिरर्कैरालीढपीठकल्पाभ्रमण्डलम् ॥ १० ॥
147220
147221 तमालपत्राधस्थानां पुष्पगुच्छानां या उपमा सैवार्काणामिति तत्समोपमैः ।
147222 आलीढपीठं आस्वादिताधारप्रायं कल्पाभ्रमण्डलं यत्र ।
147223 अबिन्धनानामर्काणां तदास्वादकत्वादिति ॥ १० ॥
147224
147225 वहद्गिरिसरिद्व्यूहशिखरिद्वीपपत्तनम् ।
147226 कल्पानिलघनक्षोभकृतपर्वतकुट्टनम् ॥ ११ ॥
147227
147228 ग्रहतारागणैरुग्रैर्व्यग्रैर्विग्रहदुर्ग्रहैः ।
147229 पतद्भिर्द्विगुणालातलतामावर्तपातिभिः ॥ १२ ॥
147230
147231 विग्रहेण परस्परप्रहारेण दुर्ग्रहैर्दुर्निरोधैः अत एव आवर्तपातिभिरन्ते
147232 पतद्भिश्च द्विगुणां भूमिष्ठालातेभ्यो द्विगुणामलातलतां नभस्यापि कुर्वदिति
147233 शेषः ॥ १२ ॥
147234
147235 आवहोत्थजलाद्रीन्द्रसंघट्टास्फोटघट्टितम् ।
147236 महाप्रलयपर्यस्तपर्वतप्रान्तकुट्टिमम् ॥ १३ ॥
147237
147238 आसमन्ताद्वहतीत्यावहः प्रचण्डपवनस्तदुत्थानां जलाद्रीन्द्रप्रायाणां
147239 बृहत्तरङ्गाणां संघट्टैः स्फुटन्तीति स्फोटाः पर्वता यत्र ॥ १३ ॥
147240
147241 घनसीकृतबाष्पाभ्रैः कल्पाभ्रैरपि मेदुरैः ।
147242 अन्धीकृतार्कजालांशुतमोनिबिडमन्थरम् ॥ १४ ॥
147243
147244 घनानि सीकृतानि सीकरा येषु तथाविधैर्बाष्पाभ्रैः ॥ १४ ॥
147245
147246 विशीर्णवसुधापीठखण्डखण्डैर्गलत्तटैः ।
147247 उह्यमानैर्लुठच्छैलपतनैः संकटार्णवम् ॥ १५ ॥
147248
147249 ऊर्म्युद्यदुपलच्छिन्नघनैर्घस्मरमारुतैः ।
147250 समुद्रघोषैर्निर्घातगम्भीरैर्भग्नदिक्तटम् ॥ १६ ॥
147251
147252 ऊर्मिभ्य उद्यद्भिरूर्मिभिरूर्ध्वप्रक्षिप्तैरुपलैश्छिन्ना घना मेघा
147253 यैस्तथाविधैर्घस्मरमारुतैः प्रलयवायुभिर्भग्नदिक्तटम् ॥ १६ ॥
147254
147255 ब्रह्माण्डकुड्यक्रोडाग्रकुट्टकैः कटुटांकृतैः ।
147256 कल्पाभ्रविटपास्फोटैर्घट्टितैकार्णवारटि ॥ १७ ॥
147257
147258 ब्रह्माण्डकुड्यलक्षणस्य क्रोडाग्रस्य उरोदेशस्य कुट्टकैरास्फालकैः अत एव
147259 कटुटांकृतैः कल्पाभ्रकल्पविटपलक्षणकरबाह्वास्फोटैः
147260 परस्परघट्टितैकार्णवं आरटि सोरस्ताडं रुददिति यावत् ॥ १७ ॥
147261
147262 स्वर्गपातालभूर्लोकखण्डखण्डैर्विमिश्रितैः ।
147263 यथास्वभावं तिष्ठद्भिर्मरुबुद्ध्रैर्वृताम्बरम् ॥ १८ ॥
147264

147265 किंचोड्डीनैः स्वरादिलोकत्रयखण्डखण्डैर्गुरुतारतम्यक्रमेण
147266 यथास्वभावमन्तरिक्षे तिष्ठद्भिः अधोभागे
147267 वृष्टिजलासंस्पर्शात्संभावितजलभागस्य वायुना शोषणाच्च मरुवन्निर्जलं
147268 बुध्नं मूलमधोभागो येषां तैः ॥ १८ ॥
147269
147270 मृतार्धमृतदग्धार्धदग्धाङ्गैर्देवदानवैः ।
147271 अन्योन्यदर्शनाद्वातवेल्लितैर्भ्रामितायुधम् ॥ १९ ॥
147272
147273 समानविपत्कत्वेऽपि परस्परवैरिद्दष्ट्यैवान्योन्यं दर्शनात्परस्परवधाय
147274 भ्रामितायुधम् । तथा च विनाशांअ विपत्सहस्रैरपि न वैरदृष्टिरज्ञानां
147275 शाम्यतीति सैव विपद्भ्योऽपि महाविपदिति ध्वनितम् ॥ १९ ॥
147276
147277 कपान्तपवनोद्भ्रान्तैर्लोकान्तरजरत्तृणैः ।
147278 आरब्धार्जुनवाताख्यास्तम्भमुद्भूतभस्मभिः ॥ २० ॥
147279
147280 अर्जुनवात इति वातरोगविशेषस्य नाम । तेन हि रोगेण रोगिणो नभस्युड्डीय भ्राम्यन्ते
147281 न तु तस्य रोगस्यार्जुनवर्णतास्तीति तन्नाम निरालम्बनं मा भूदिति
147282 लोकान्तरजरत्तृणैः स्वोद्भूतभस्मभिर्वातं धवलीकृत्य आरब्धः
147283 अर्जुनवाताख्यायाः स्तम्भः प्रतिष्ठा सालम्बनता यस्मिन्नित्युत्प्रेक्षा ॥ २० ॥
147284
147285 उह्यमानशिलाजालप्रहारविलुठत्तटैः ।
147286 पतल्लोकान्तरैः स्फारदुष्कालकटुटांकृतम् ॥ २१ ॥
147287
147288 स्फारं दुष्कालप्रयुक्तं कटुटांकृतं यस्मिन् ॥ २१ ॥
147289
147290 वातोद्व्यूहगिरिव्रातगुहाभांकारभासुरम् ।
147291 पतद्भिर्विहितावर्तलोकपालपुरीपुरैः ॥ २२ ॥
147292
147293 वातस्योद्व्यूहेन संघट्टेन गिरिव्रातगुहानां भांकारैर्भासुरम् ॥ २२ ॥
147294
147295 कृतकर्कशनिर्ह्रादैरसुरैरिव मारुतैः ।
147296 उह्यमानवनव्यूहप्रोतवातायनैर्वृतम् ॥ २३ ॥
147297
147298 पुरमण्डलदैत्याग्निसुरनागविवस्वताम् ।
147299 निकुरम्बं दधद्व्योम्नि मशकानामिवोच्चयम् ॥ २४ ॥
147300
147301 नश्यन्नगवराभोगैर्भगैर्भग्नसुरालयैः ।
147302 आवर्तघर्घरारावैर्जलमूर्ध्वमधोनलम् ॥ २५ ॥
147303
147304 आवर्तः परावर्तनं उत्पाट्य द्रोणवद्वैपरीत्येन धारणं तेन
147305 घर्घरारावैरूर्ध्वं वृष्टिजलमधो निराबाधं दवानलं दधदिति शेषः ॥ २५ ॥
147306
147307 कुर्वज्जलाद्रिनिष्पेषैर्दिक्पालपुरकुट्टनम् ।
147308 निपतद्देवदैत्येन्द्रसिद्धगन्धर्वपत्तनम् ॥ २६ ॥
147309
147310 कुट्टनं पर्वतादीनां प्रशान्ताङ्गाररूपिणाम् ।
147311 वातैः कुर्वत्पदार्थानामसारं रजसामिव ॥ २७ ॥
147312
147313 पर्वतादीनां पदार्थानां रजसामिव कुट्टनं कुर्वत् ॥ २७ ॥
147314
147315 पुराण्यमरदैत्यानां भ्रमद्भित्तीनि शातयत् ।
147316 रत्नैः खणखणायन्ति पयांसीव पयस्वताम् ॥ २८ ॥

पयस्वतांमेघानां पयांसीव रत्नैः खणखणायन्ति अमरदैत्यानां पुराणि
शातयत् ॥ २८ ॥

पूर्णाम्बरं पतल्लोकलोकसप्तकमन्दिरैः ।
चक्रावृत्त्या भ्रमद्रूपैरमरैः सागरैरिव ॥ २९ ॥

पतन्तो लोका जना येभ्यस्तथाविधैर्लोकसप्तकमन्दिरैः पूर्णाम्बरम् ॥ २९ ॥

डीनोड्डीनैः परिवृतं विचलद्व्रात्वेल्लितैः ।
दग्धादग्धैः पदार्थैः खे शीर्णपर्णगणैरिव ॥ ३० ॥

हेमस्फटिकवैदूर्यसुसारमणिमन्दिरैः ।
दिवः पतद्भिराकीर्णमुद्यज्झणझणस्वनैः ॥ ३१ ॥

आकीर्णमित्यन्तानां सर्वेषां पदानां सर्गाद्यश्लोकस्थे बभूवास्मिञ्जगत्त्रयम्
इत्यत्रान्वयः ॥ ३१ ॥

उत्पेतुर्धूमभस्माब्धाः पेतुर्वारा पुरोत्कराः ।
उन्ममज्जुस्तरङ्गौघा ममज्जुर्भूतलाद्रयः ॥ ३२ ॥

वारावृष्टिजलेन ॥ ३२ ॥

आवर्तघर्घरारावा मिथो विदलनोद्यताः ।
जुघूर्णरर्णवाकीर्णपर्णवत्प्रौढपर्वताः ॥ ३३ ॥

क्रन्दच्छिष्टामरगणं चलत्सज्जीवभूतकम् ।
भ्रमत्केतुशतोत्पातं दुष्प्रेक्ष्यमभवज्जगत् ॥ ३४ ॥

चलन्तः सज्जीवा ईषज्जीवनयुक्ता भूतकाः प्राणिनो यत्र । अनुकम्पायां कन् ॥ ३४ ॥

मृतार्धमृतया भूतसंतत्यानिललोलया ।
अभून्नीरन्ध्रमाकाशं जीर्णपर्णसवर्णया ॥ ३५ ॥

जगदासीत्पतच्छृङ्गस्थूलधारौघनिर्भरम् ।
वहद्व्रहद्गिरिपुरवातपूर्णसरिच्छतम् ॥ ३६ ॥

पतन्तः गिरिशृङ्गाणीव स्थूलानां धारौघाणां निर्भरा यस्मिन् ॥ ३६ ॥

शाम्यच्छमशमाशब्दशतशाखहुताशनम् ।
चलाब्धिवलनान्दोललोलशैललसत्तटम् ॥ ३७ ॥

तृणराशिसरिन्न्यायमिश्रद्वीपार्णवोत्कटम् ।
अत्यन्तदूरचिद्व्योमक्षणज्वालासहावनम् ॥ ३८ ॥

तत्त्वज्ञानेद्धचिद्व्योमक्षणदाह्यस्यास्य जगतः प्रलये चिरेण नाशो
नाश्चर्यपदमित्याशयेनाह - अत्यन्तेति ।
तत्त्वज्ञानदौर्लभ्यद्योतनायात्यन्तदूरेत्युक्तिः । चिद्व्योम्नि क्षणज्वालां न सहते
तथाविधमवनं स्थितिर्यस्य ॥ ३८ ॥

वर्षशाम्यद्धुताशोत्थभस्मामोदपतत्सुरम् ।
भूतपूर्वजगद्भूतं परिविस्मृतसर्गकम् ॥ ३९ ॥

पूर्वं भूतं भूतपूर्वं जगद्भूतं चराचरं यत्र। सांप्रतं तु
परिविस्मृतसर्गकम्॥ ३९॥

निरर्गलोल्लसन्नादं सर्गलोपशमक्रमम्।
सर्गलोपोल्लसच्छेषं सर्गलोपविवर्जितम्॥ ४०॥

सर्गस्य लोपेन शमक्रमो यत्र। परमार्थतः सर्गलोपे उल्लसति शेषः परमात्मा यत्र
। सर्गलोपाभ्यां वस्तुतो विवर्जितम्॥ ४०॥

अनारतविपर्यासकारिमारुतनिर्वृतम्।
बीजराशिरिवाजस्रं पूर्यमाणं पुनःपुनः॥ ४१॥

सदैव वा सर्गतल्लोपविशिष्टमित्याशयेनाह - अनारतेति॥ ४१॥

उल्मुकान्योन्यनिष्पेषवह्निचूर्णसुवर्णजैः।
रजोभिर्विवृतैर्हेमकुट्टिमाकाशकोटरम्॥ ४२॥

हेमकुट्टिममिव आकाशकोटरं यत्र॥ ४२॥

भूमण्डलबृहत्खण्डैर्भ्रष्टैः सद्वीपसागरैः।
पूर्णसप्तमपातालं लुठत्पातालमण्डलैः॥ ४३॥

लुठन्त्यन्यपातालमण्डलानि येषु तथाविधैर्भूमण्डलबृहत्खण्डैः॥ ४३॥

आसप्तमसुतालान्तमामहीतलपर्वतम्।
आव्योमैकार्णवीभूतं पूर्णं प्रलयवायुभिः॥ ४४॥

अभिव्याप्तावाङः। सप्तमं सुतलमेव सुतालं पातालम्। छान्दसो दीर्घः॥ ४४॥

एकार्णवोऽथ ववृधे शनैः शीघ्रं सरिच्छतैः।
भुवने जलकल्लोलैः कोपो मूर्खाशये यथा॥ ४५॥

मुसलोपमया पूर्वं ततः स्तम्भनिभाङ्गया।
ततस्तालद्रुमाकारधारयासारसारया॥ ४६॥

आसारः संपातस्तत्सारया॥ ४६॥

ततो नदीप्रवाहोग्रजलपातैकपातया।
सप्तद्वीपमहीपीठसममेदुरमेघया॥ ४७॥

ततस्तालपरिमाणधरापातानन्तरं नदीप्रवाहस्य ताम्रपर्ण्यादौ प्रसिद्धो
मलयाद्यग्राद्य उग्रो जलपातस्तदेकपातया। एकशब्दः सदृशपरः।
सप्तद्वीपविशिष्टसमग्रमहीपीठसमा मेदुरा मेघा यस्या उत्स्रष्टारस्तया॥ ४७॥

वह्निर्विदाहकृद्वृष्ट्या शममभ्याययौ तथा।
शास्त्रसज्जनसंगत्या गाढमापत्पदं यथा॥ ४८॥

गाढं दुःखकोटिनिबिडमापत्पदं सर्वविपत्स्थानमज्ञानं यथा॥ ४८॥

ऊर्ध्वाधरस्थपरिवृत्तपदार्थजातमन्तःकणैः खण्खणायितशैलमज्जम्
।

147421 ब्रह्माण्डकोटरमभूद्विधुरं कुबाललीलाविलोलमिव बिल्वफलं विशुद्धम् ॥
147422 ४९ ॥
147423
147424 कुत्सिताभिर्बालस्य विस्फोटनलीलाभिर्विलोलं बिल्वफलमिव विधुरं
147425 विनष्टमभूदित्यर्थः ॥ ४९ ॥
147426
147427 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० पाषा०
147428 पुष्करावर्तवृष्टिविसंष्ठुलजगद्वर्णनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥
147429
147430 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
147431 पुष्करावर्तवृष्टिविसंष्ठुलजगद्वर्णनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥
147432
147433 अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८
147434
147435 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
147436
147437 वातवर्षहिमोत्पातपातभग्ने धरातले ।
147438 जडवेगोऽगमद्वृद्धिं कलाविव महीपतिः ॥ १ ॥
147439
147440 नदीप्रमाणैरासारैरभितः पूरयन्नभः ।
147441 एकार्णवः प्रवृद्धोऽत्र विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥
147442
147443 जडवेगो जलवेगः ॥ १ ॥
147444
147445 गङ्गाप्रवाहपतितधारापातविवर्धितः ।
147446 सरित्सहस्रैः सहसा मेरुमन्दरभासुरैः ॥ २ ॥
147447
147448 व्योमगङ्गाप्रवाहेषु पतिता या मेघधारास्तत्पातेन विवर्धितः । विवर्जितैः इति पाठे
147449 विवर्जितैर्विसर्जितैः सरित्सहस्रैः समुच्छूनः । सहसोत्थितैर्मेरुवन्मन्दरवच्च
147450 भासुरैस्तरङ्गैः आदित्यपथसंप्राप्ता प्रवाह्यमाणगिरिकन्दरा यस्य तथाविध
147451 एकार्णव आसीदिति द्वयोरन्वयः ॥ २ ॥
147452
147453 आदित्यपथसंप्राप्तकन्द्रो जडमन्थरः ।
147454 एकार्णवः समुच्छून आसीन्मूर्ख इवेश्वरः ॥ ३ ॥
147455
147456 विपुलावर्तवृत्यात्तविवृत्ताद्रिजरत्तृणः ।
147457 स्फुरत्तुङ्गतरङ्गाग्रनिगीर्णादित्यमण्डलः ॥ ४ ॥
147458
147459 तमेवैकार्णवमासर्गसमाप्तेर्विशिनष्टि - विपुलेत्यादिना । विपुलानामावर्तानां
147460 वृत्या आत्तानि अत एव विवृत्तानि भ्राम्यमाणानि अद्रिजरतृणानि यस्मिन् ॥ ४ ॥
147461
147462 मेरुमन्दरकैलासविन्ध्यसह्यजलेचरः ।
147463 गलितावनिपङ्कान्तर्लीनव्यालमृणालकः ॥ ५ ॥
147464
147465 सह्यान्ताः जलेचरा इव यस्य । तमेवार्णवं पद्माकरत्वेन संभावयति -
147466 गलितेत्यादिना । गलिता या अवनिस्तत्पङ्कान्तर्विलीनाः शेषादिव्यालमृणालका यस्य ॥ ५ ॥
147467
147468 अर्धदग्धद्रुमवनव्यूहशैवलसंकटः ।
147469 त्रैलोक्यभस्मसंसृष्ट आसीत्कर्दमकुत्सितः ॥ ६ ॥
147470
147471 नभःस्तम्भबृहद्धानोत्तालभास्करपुष्करः [स्तम्ब इत्यपि पाठः ।
147472]   ।

147473 धाराजालमहाम्भोदविलीननलिनीदलः ॥ ७ ॥
147474
147475 नभोलक्षणेषु स्तम्भेषु नालेषु बृहतीषु कर्णिकासु धानाभिर्बीजभूतैः
147476 किरणैरुत्ताला भास्करा द्वादशादित्या एव पुष्कराणि पद्मानि यस्मिन् । धाराजाला
147477 महाम्भोदा एव जलोपरि संलग्नत्वाद्विलीनप्रायाणि नलिनीदलानि यस्मिन् ॥ ७ ॥
147478
147479 डिण्डीरपर्वतप्रान्तनददुन्मत्तवारिदः।
147480 भ्रमदिन्द्रानिलार्केन्दुपुरपत्तनपूरणैः ॥ ८ ॥
147481
147482 काष्ठवत्प्रोह्यमाणोग्रसुरासुरजनोत्करः ।
147483 शनैः क्रमोच्छ्रूनतया लिहन्नादित्यमण्डलम् ॥ ९ ॥
147484
147485 तरत्तारतरारावधाराधरसमुद्भवैः ।
147486 बुद्बुदैः परिसंदिग्धप्रोह्यमाणमहाचलः ॥ १० ॥
147487
147488 किमेते बुद्बुदा उत महाचला इति परितः संदिग्धाः प्रोह्यमाणा महाचला यस्मिन् ॥ १०
147489 ।।
147490
147491 भ्रमद्बुद्बुदविश्रान्तभ्रान्तकल्पान्तवारिदः ।
147492 उत्तालैस्तैरनाधारैः पश्यन्नपरवारिदम् ॥ ११ ॥
147493
147494 उत्तालैः रलयोरभेदादुद्गतास्ताराः कनीनिका येषां तथाविधैस्तैः
147495 समेघबुद्बुदैरनाधारैः स्वाधारमुखमात्ररहितैर्नेत्रैः अपरं सन्निहितं
147496 वारिदं पश्यन्नित्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥
147497
147498 महाप्रवाहवार्योघघोषघुंघुमिताम्बरः ।
147499 एकप्रवाहमहितसव्योमकुलपर्वतः ॥ १२ ॥
147500
147501 घोषैर्घुंघुमितं मुखरीकृतमम्बरं येन । एकस्मिन्प्रवाहे महिता मग्नाः
147502 सव्योमकुलपर्वता यस्य ॥ १२ ॥
147503
147504 चण्डवातकृतापूर्वजलौघकुलपर्वतैः ।
147505 महाघुरघुरारावघर्घरोग्रमहारयः ॥ १३ ॥
147506
147507 ब्रह्माण्डखण्डसंघट्टपरावृत्तिभिरुद्धतः ।
147508 कुर्वन्योजनलक्षाणि विततान्युन्नतानि च ॥ १४ ॥
147509
147510 तिर्यग्विततानि ऊर्ध्वमुन्नतानि च योजनलक्षाणि स्वस्मिन् कुर्वन् ॥ १४ ॥
147511
147512 तृणैरिव तरङ्गेषु दोलान्दोलनमद्रिभिः ।
147513 कुर्वद्भिरुपलाघातभग्नभास्करमण्डलः ॥ १५ ॥
147514
147515 तृणवद्दोलान्दोलनं कुर्वद्भिरद्रिभिरुपलाघातैर्भग्नानि भास्करमण्डलानि येन
147516 ॥ १५ ॥
147517
147518 शून्यब्रह्माण्डविपुलजलघातकुलायके ।
147519 नीलानचलकाकोलाञ्जह्नन्सलिलजालकैः ॥ १६ ॥
147520
147521 किं च शून्यब्रह्माण्डलक्षणे विपुले जलसंघातस्य कुलायके नीडे स्थितान्नीलान्
147522 अचलाः पर्वतास्तल्लक्षणान् काकोलान्द्रोणकाकान् । बृहन्मद्गूनिति यावत् ।
147523 सलिललक्षणैर्जालकैरानायैर्जह्नन् बद्ध्वा हरन्निव । हरतेः शतुश्छान्दसो
147524 लिङ्वद्भावः ॥ १६ ॥

147525
147526 मृतामृतमहद्भूतमज्जनोन्मज्जनाकुलान् |
147527 तरंगमकरावर्तप्रतिबिम्बान्वितानिव || १७ ||
147528
147529 अचलकाकोलानेव द्वाभ्यां विशेषणाभ्यां विशिनष्टि - मृतेति | इवेति
147530 पूर्वश्लोकान्वयि || १७ ||
147531
147532 मृतशिष्टान्पुरभ्रष्टान्फेनाद्रितटिकोटिषु |
147533 दधज्जलबलश्रान्तांस्त्रिदशान्मशकानिव || १८ ||
147534
147535 फेनलक्षणानामद्रीणां तटिषु [अस्य ह्रस्वान्तत्वं विचारणीयम् |] कोटिषु
147536 शिखरेषु च | दधत् वहन् || १८ ||
147537
147538 विपुलाद्यतनाकाशविपुलानम्बुबुद्बुदान् |
147539 सहस्रसंख्यान्कलयंल्लोचनानीव वासवः || १९ ||
147540
147541 विपुलो योद्यतनः प्रसिद्धः आकाशः
147542 अधोमुखीकृतरजतकटाहवद्दृश्यमानस्तद्वद्विपुलानिति
147543 बुद्बुदान्तर्निविष्टप्राणिदृष्ट्योक्तिः | लोचनानीव वासव इति बहिष्टदृष्ट्या उपमा ||
147544 १९ ||
147545
147546 शरद्व्योमसमाभोगैर्वलद्भिर्बुद्बुदेक्षणैः |
147547 पश्यन्निव नदीधारान्मेघानाताम्रपूरकान् || २० ||
147548
147549 नद्य इव धारा येषां तान् || २० ||
147550
147551 पुष्करावर्तकाभ्राणां बहुभिर्वीचिमण्डलैः |
147552 कुर्वन्नालिङ्गनानीव सपक्षाद्रिवदुत्थितैः || २१ ||
147553
147554 त्रिजगद्ग्रासंतृप्तः प्रगायन्निव घर्घरैः |
147555 स्वैर्नृत्यन्निव चोग्राद्रिकटकैर्वीचिदोर्द्रुमैः || २२ ||
147556
147557 अद्रय एव कटकानि वलया येषाम् | अद्रिकटककटकैरिति वार्थः | श्वमुखः
147558 खरमुख इतिवद्वृत्तिविषयेऽद्रिपदस्य तत्कटकपरत्वात् || २२ ||
147559
147560 नदीधाराधरैरूर्ध्वे मध्ये दग्धैर्धराधरैः |
147561 अधो धराधरैर्नगैरधरः पङ्कगैर्वृतः || २३ ||
147562
147563 न विद्यते धरा यस्य || २३ ||
147564
147565 धारात्रिपथगापूरैर्निपतद्भिर्निरन्तरम् |
147566 मग्नोन्मग्नो ह्यमानाद्रिशृङ्गडिण्डीरबुद्बुदः || २४ ||
147567
147568 उह्यमानदलत्स्वर्गखण्डक्रन्दन्नभश्चरः |
147569 वहद्विद्याधरीवृन्दपद्मिनीसुन्दरान्तरः || २५ ||
147570
147571 दलति विशरणशीले स्वर्गखण्डे क्रन्दन्तो नभश्चरा देवतालक्षणा हंसादयो यस्य
147572 अत एव पद्मिनीसुन्दरान्तरः || २५ ||
147573
147574 एकार्णवपयःपूरैर्घर्घरारावरंहसि |
147575 त्रैलोक्यखण्डसंहारे प्रोह्यमाणे महाम्भसि || २६ ||
147576

147577 नासीत्कश्चित्परित्राता हन्ताऽवीचिवशोऽपि च।
147578 शक्नोति कः परित्रातुं कालेन कवलीकृतम्॥ २७॥
147579
147580 वीचीनां वशो न भवतीत्यवीचिवशोऽपि कश्चिन्नासीत्। हन्तेति खेदे॥ २७॥
147581
147582 नाकाशमासीन्न दिगन्त आसीदधोऽपि नासीन्न तदूर्ध्वमासीत्।
147583 भूतं न आसीन्न च सर्ग आसीदासीत्परं केवलमेव वारि॥ २८॥
147584
147585 स्पष्टम्॥ २८॥
147586
147587 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उ०
147588 पा० एकार्णववर्णनं नामाष्टसप्ततितमः सर्गः॥ ७८॥
147589
147590 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
147591 एकार्णववर्णनं नामाष्टसप्ततितमः सर्गः॥ ७८॥
147592
147593 एकोनाशीतितमः सर्गः ७९
147594
147595 श्रीवसिष्ठ उवाच।
147596
147597 एतस्मिन्नन्तरे चक्षुर्व्योमस्थोऽहमथात्यजम्।
147598 ब्रह्मलोके महालोके प्रभातेऽर्कप्रभामिव॥ १॥
147599
147600 सर्षिदेवगणस्यात्र धातुर्निर्वाणमीर्यते।
147601 स्वप्नस्येव प्रबोधेन बाधस्तच्च समर्थ्यते॥
147602
147603 अथ एतस्मिन्नन्तरे तपोलोकपर्यन्तमेकार्णववारिपूरणोत्तरकालं
147604 सत्यलोकसंनिहितव्योमस्थोऽहं महालोके प्रकाशबहुले ब्रह्मलोके चक्षुः अत्यजम्।
147605 दर्शनाय प्रेरितवानिति यावत्॥ १॥
147606
147607 यावद्दृष्टो मया तत्र शैलादिव विनिर्मितः।
147608 परमेष्ठी समाधिस्थः प्रधानपरिवारवान्॥ २॥
147609
147610 प्रधानः परिवारः प्राणाद्युपासनाभिः सालोक्यादिमुक्तिं प्राप्तो ब्रह्मणा सह
147611 विदेहकैवल्यं विविक्षुर्जीवन्मुक्तपरिवारस्तद्वान्। तथा चोक्तम् ब्रह्मणा सह ते सर्वे
147612 संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् इति॥ २॥
147613
147614 समूहश्चैव देवानां मुनीनां भावितात्मनाम्।
147615 शुक्रो बृहस्पतिश्चैव शक्रो वैश्रवणो यमः॥ ३॥
147616
147617 देवानां शक्रादीनामाधिकारिकदेवानां तादृशशुक्रादिमुनीनां च समूहस्तत्र
147618 मया दृष्ट इत्यन्वयः। तानेव कांश्चिदवयुत्याह - शुक्र इत्यादिना॥ ३॥
147619
147620 सोमोऽथ वरुणोऽग्निश्च तथान्येऽपि सुरर्षयः।
147621 देवगन्धर्वसिद्धानां साध्यानां च विनायकाः॥ ४॥
147622
147623 विनायका नियन्तारः। स्वामिन इति यावत्॥ ४॥
147624
147625 लिपिकर्मार्पिताकाराः सर्वे ध्यानपरायणाः।
147626 बद्धपद्मासनास्तत्र निर्जीवा इव संस्थिताः॥ ५॥
147627
147628 सर्वे निर्जीवा इव् संस्थिता मया दृष्टा इति विपरिणामेनानुषङ्गः॥ ५॥

अथ ते द्वादशादित्यास्तमेवोद्देशमागताः ।
बद्धपद्मासनास्तस्थुस्तथैवाशु यथैव ते ॥ ६ ॥

तदनन्तरं यद्वृत्तं तदाह - अथेत्यादिना ॥ ६ ॥

ततो मुहूर्तमात्रेण दृष्टवानहमब्जजम् ।
पुरो विनिद्रतां यातः स्वप्नदृष्टमिवाग्रगम् ॥ ७ ॥

तस्य धातुर्द्वितीयपरार्धान्त्यमुहूर्तो मीयते येन चरमक्षणेन स मुहूर्तमात्रस्तेन
तदीयचरमसाक्षात्कारबोधेद्धब्रह्मचैतन्येन
तदविद्याकल्पिततद्देहसहिततदीयसर्वप्रपञ्चबाधाद्विनिद्रतां प्रबोधं प्राप्तः
पुरुषः स्वप्नदृष्टं स्वाग्रगं स्वाप्नपदार्थजातमिव
बाधितमात्ममात्रपरिशेषमपश्यं तदेवास्य विदेहकैवल्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्रह्मलोकजनं सर्वं महतामिव वासनाम् ।
नापश्यं स्वप्ननगरं बुध्यमान इवाग्रगम् ॥ ८ ॥

प्रागुक्ततत्परिवारजनेष्वप्येवमेव कैवल्यं वृत्तमित्याह - ब्रह्मलोकजनमिति ।
महतां तत्त्वज्ञानां ज्ञानबाधितां पूर्ववासनामिवेत्यपरो दृष्टान्तः ।
शिष्टं प्राग्वत् ॥ ८ ॥

अरण्यशून्यमेवासीत्तद्ब्रह्ममननं [ब्रह्मसंकल्पसिद्धम् ।] तदा ।
कठिनाकाण्डविध्वस्तं पृथिव्यामिव पत्तनम् ॥ ९ ॥

तदा तदीयचरमसाक्षात्कारक्षणे तद्ब्रह्मनगरं ब्रह्माण्डं वा अरण्यमिव
शून्यंन् गृहजनादिरहितमेवासीत् । कठिनेनाकाण्डेनाकस्मिकेन नाशहेतुना
विध्वस्तम् ॥ ९ ॥

सर्व एव न च क्वापि ते तथा तादृशास्तदा ।
ऋषयो मुनयो देवा वेदा [सिद्धा इति पाठः ।] विद्याधरादयः ॥ १० ॥

ते मुनिदेवादयोऽपि सर्वे तथा तादृशाः शून्यमेवासन्निति विपरिणामेनान्वयः ।
यतस्ते न क्वापि गता इति शेषः ॥ १० ॥

ज्ञातं ततोऽवधानेन मया नभसि तिष्ठता ।
यावन्निर्वाणमापन्ना ब्रह्मवत्सर्व एव ते ॥ ११ ॥

नामरूपात्मना शून्यभावेऽपि स्वरूपेण तु न्निर्वाणात्मतया स्थिता
एवेत्यात्मानुभवेन दर्शयति - ज्ञातमिति । अवधानेन प्रणिधानेन ॥ ११ ॥

वासनायां विलीनायामदर्शनमुपागताः ।
स्वप्नलोकाः प्रबुद्धानामिव स्वं रूपमागताः ॥ १२ ॥

सैव तेषां वासनाकल्पितरूपापगमेन वास्तवस्वरूपावाप्तिरित्याशयेनाह -
वासनायामिति ॥ १२ ॥

आकाशात्मैव देहोऽयं भाति वासनया स्फुटः ।
तदभावात्तु नो भाति स्वप्नो बोधवतो यथा ॥ १३ ॥

तदेवोपपादयति - आकाशात्मैवेत्यादिना । बोधवतः प्रबोधशालिनः ॥ १३ ॥

147681 अन्तरिक्षगतो देहो यथा स्वप्ने विलोक्यते।
147682 बोधे तद्वासनाशान्तौ न किंचिदपि लक्ष्यते॥ १४॥
147683
147684 अन्तरिक्षगतः आकाशगमनवान्॥ १४॥
147685
147686 जाग्रत्यपि तथैवायं वासनायाः परिक्षये।
147687 नैवातिवाहिको नैव लक्ष्यतेऽत्राधिभौतिकः॥ १५॥
147688
147689 स्वप्नाज्जागरे स्वाप्नाधिभौतिकमात्रबाधः तत्त्वबोधे
147690 त्वाधिभौतिकादिदेहत्रयस्यापि बाध इति विशेष इत्याशयेनाह - जाग्रत्यपीति।
147691 वासनाक्षयहेतुतत्त्वप्रबोधस्य प्रमाणजस्य जाग्रत्येव संभवाज्जाग्रत्यपीत्युक्तिः॥
147692 १५॥
147693
147694 स्वप्नानुभव एषोऽत्र दृष्टान्तत्वेन लक्ष्यते।
147695 आबालमेतत्संसिद्धमनुभूतं श्रुतं स्मृतम्॥ १६॥
147696
147697 तथा च स्वप्नबाधानुभव
147698 एकांशमात्रसदृशोऽप्याबालप्रसिद्धत्वाद्दृष्टान्तत्वेनोदाह्रियत इत्याह -
147699 स्वप्नेति। तस्य तत्र आवसथास्त्रयः स्वप्नाः इति श्रुतं पुराणादिषु च स्मृतम्॥ १६॥
147700
147701 अपह्नुते च वा योऽपि स्वमेवानुभवं शठः।
147702 स त्याज्यः को ह्यलीकेन सुप्तमुद्बोधयेत्किल॥ १७॥
147703
147704 एवं स्वपरानुभवसिद्धमपि स्वप्नबाधं योऽपह्नुते
147705 स्वप्नादिसर्वदृश्यसत्यतावादी स न प्रबोधनीय एवेत्याह - अपह्नुते इति। अलीकेन
147706 मिषेण सुप्तं स्वापं विडम्बयन्तम्॥ १७॥
147707
147708 देहकारणकः स्वप्नो देहाभावान्न दृश्यते।
147709 इति चेत्तददेहानां परलोकोऽपि नास्ति च॥ १८॥
147710
147711 ननु तथापि न स्वप्नदृष्टान्तो युज्यते पित्रादिदेहकारणको ह्ययं देहः
147712 स्वप्नदेहस्तु न तथेति स्वप्नदेहस्यात्यन्तासत्त्वेन वैषम्यादिति चेत्तर्हि यज्ञादिना
147713 जायमानस्वर्गिदेहस्यापि
147714 देहकारणकत्वाभावेनात्यन्तासत्त्वप्रसङ्गान्नास्तिकत्वमेव प्रतिवादिनां
147715 प्रसज्येतेत्याह - देहेति॥ १८॥
147716
147717 इत्येतदभविष्यच्चेत्तच्छरीरकसंक्षये।
147718 नाभविष्यदयं सर्गः स चास्त्येव च सर्वदा॥ १९॥
147719
147720 किं च देहकारणकस्य देहस्यात्यन्तासत्त्वे आतिवाहिकदेहसमष्ठ्यात्मनो
147721 हिरण्यगर्भस्याप्यत्यन्तसत्त्वप्रसङ्गः तथा सति सर्गाद्यर्थक्रियाप्यलीकैव
147722 स्यादित्याह - इत्येतदिति। इति एवंरीत्या त्वदुक्तमेतदसत्त्वमभविष्यच्चेत् तत्तर्हि
147723 पूर्वसर्गप्रलयान्ते सर्वशरीरसंक्षये एतत्सर्गादिकाले
147724 शरीरहेतुकशरीराभावादयं सर्गोऽपि नाभविष्यत्। स चायं परिदृश्यमानोऽस्त्येव
147725 । एवं पूर्वपूर्वसर्गेऽप्येवमापादयितुं शक्यमित्याशयेनाह - सर्वदेति॥ १९॥
147726
147727 अवयवविभागात्मन्यवश्यंभाविनि क्षये।
147728 न कदाचिदनित्थं तज्जगदित्यप्यसंस्थितम्॥ २०॥
147729
147730 ननु तर्हि मास्ति कदापि प्रलयः अनादौ संसारे अविच्छिन्नप्रवाहाः सर्वे
147731 देहकारणका एव देहा अर्थक्रियासमर्था भविष्यन्ति। हिरण्यगर्भदेहस्य वा
147732 पूर्वपूर्वनारायणादिदेहादुत्पत्तिः कल्पयिष्यते। तथा च न कदाचिदनीदृशं

147733 जगदिति जैमिनीयमतं दूषयति - अवयवेति | क्षित्यादिभूतानां हि सावयवत्वादेव
147734 संयोगस्य विभागावसानत्वाद्विनाशो दुर्वारः | तथा च न कदाचिदनीदृशं
147735 जगदिति मतमसंस्थितमप्रतिष्ठितमेव | भूम्यादिनाशे
147736 चतुर्विधभूतग्रामशरीराणामाधाराभावेनावस्थानायोगान्नारायण##-
147737 देहाकारणकत्वेनात्यन्तासत्त्वप्रसङ्गाच्चेति भावः || २० ||
147738
147739 न कदाचिज्जगन्नाशो देहोद्भूतगुणादिकम् |
147740 मदशक्तिरिव ज्ञप्तिरुदेतीति च वक्षि चेत् || २१ ||
147741
147742 अत्र प्रसङ्गाच्चार्वाकमतमपि निरसितुमनुवदति - न कदाचिदिति |
147743 पृथिव्यादिभूतचतुष्टयमेव हि चतुर्विधदेहाकारेण घटपटाद्याकारेण च
147744 संमिलज्जगत् | तस्य च पृथिव्यादिभूतात्मना कदाचिदपि नाशो नास्ति | देहस्तु
147745 भूतानां मेलने उद्भूतज्ञानेच्छादिगुणा
147746 हस्तपादाद्यवयवसंस्थानतत्तदभिव्यङ्ग्या जातिरित्येवमादिकमेव तदीयो
147747 धर्मसंघातः | तत्र यद्यपि ज्ञप्तिर्नैकैकत्र भूते दृश्यते तथापि
147748 सुरारम्भकेषु पिष्टतोयक्षारकिण्वादिद्रव्येषु मिलितेषु कालपाकादिना मदशक्तिरिव
147749 देहाकारपरिणतेषु चतुर्षु भूतेषु ज्ञप्तिगुण उदेति तेन तद्गुणको देह एवात्मेति हे
147750 चार्वाक त्वं वक्षि चेत् शृणु | तस्योत्तरमिति शेषः || २१ ||
147751
147752 तत्पुराणेतिहासानां सर्वसंक्षयवादिनाम् |
147753 स्मृत्यादीनां सवेदानां वैयर्थ्यमुपजायते || २२ ||
147754
147755 तत्तर्हि सर्ववस्तूनां संक्षयो नित्यनैमित्तिकप्राकृतवैज्ञानिकाख्याश्चतुर्विधाः
147756 प्रलयास्तद्वादिनामष्टादशपुराणानां भारतादीतिहासानां
147757 पारलौकिकात्महिताहितधर्माधर्मबोधकमन्वादिस्मृतीनां सदाचाराणां च
147758 वैयर्थ्यं प्रसज्येतेत्यर्थः || २२ ||
147759
147760 अप्रमाणतयैतस्मिन्नर्थे तेषां महामते |
147761 अन्यत्रापि प्रमाणत्वं वन्ध्यादावपि किं भवेत् || २३ ||
147762
147763 नन्वस्तु वेदपुराणादीनामप्रामाण्यमभिमतमेव चार्वाकाणामिदं त्वया
147764 आपादितमिति चेत्तत्राह - अप्रमाणतयेति | निर्दोषाणामेतेषां
147765 वेदपुरणादीनामेतस्मिन्प्रलयधर्माधर्मात्मतत्त्वलक्षणे अर्थे अप्रामाण्ये सति
147766 भोगलाम्पट्यलोभद्वेषादिदोषसहस्रदुष्टे अन्यत्र त्वद्वाक्येऽपि इयं वन्ध्या शतं
147767 पुत्रानसूतेत्यादिवाक्यतुल्ये किं प्रामाण्यं भवेत् | संभावनायां लिङ्ग |
147768 तत्संभावनापि दुर्लभेत्यर्थः || २३ ||
147769
147770 न चैतदिष्यते लोके जगदुच्छेदकारणात् |
147771 अन्यच्चास्तामेतदङ्ग ममेदमपरं शृणु || २४ ||
147772
147773 न चैतत्त्वदुक्तं वेदपुराणादीनामप्रामाण्यं लोके प्रेक्षावद्भिरिष्यते अङ्गीक्रियते |
147774 कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषेण निर्बीजप्रयोजनसर्गाद्यसंभवेन च
147775 जगदुच्छेदप्रसङ्गात् | किं च देहात्मवादे किमवयवाः सर्वेऽप्यात्मान
147776 उतावयव्येव | आद्ये बहूनां चेतनानां सदैकमत्यनियमाभावेन वैमत्ये
147777 देहोन्मथनप्रसङ्गः | द्वितीये वृक्णे हस्ताद्येकावयवे
147778 अवयविनाशाज्जीवनाभावप्रसङ्ग इत्याद्यन्यच्च दूषणसहस्रमस्त्येवेत्यास्तामेतत् |
147779 एतेन हे अङ्ग त्वया किण्वपिष्टजलादिसंघाते मदिरायां मदशक्तिरिव
147780 कायाकारपरिणतभूतसंघाते ज्ञप्तिगुण उत्पद्यत इति यदुक्तं तदपि दत्तोत्तरमेव |
147781 तत्र इदमपरं दूषणं वक्ष्यमाणं शृण्वित्यर्थः || २४ ||
147782
147783 मदशक्त्यात्मनि ज्ञाने दृष्टा देशान्तरेषु या |
147784 प्रमृतानां पिशाचादिदेहता सा न सिध्यति || २५ ||

ज्ञाने ज्ञानगुणे मदशक्यात्मनि मदशक्तिरिव आत्मा स्वभावो यस्य तथाविधे
अभ्युपगम्यमाने गुणिनो देहस्य नाशे गुणस्याप्यवश्यनाशाद्देशान्तरेषु
प्रभृतानां जीवानां देहस्योच्छेदात्पिशाचादिदेहान्तरेण स्वदेशागमनं
परशरीरावेशेन प्राक्तनस्वजनादिप्रत्यभिज्ञासंभाषणाद्यर्थक्रिया च या लोके
प्रसिद्धा सा न सिध्यति ॥ २५ ॥

अथ सापि मुधा भ्रान्तिर्यावद्देहं प्रदृश्यते ।
इति चेत्तन्मुधा नाम सत्यमित्येव वो भवेत् ॥ २६ ॥

अथ यदि ब्रूयाः सा पिशाचादिकल्पनापि मुधा भ्रान्तिरेव
पिशाचानामप्रत्यक्षत्वाच्चार्वाकमते प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाभावात् । न हि
प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणं संभवति । शतशो दृष्टसहचारेष्वपि
पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादिषु वज्रमण्यादौ व्यभिचारदर्शनात् । उत्पातादिकालान्तरे
गवादौ खरादिप्रसूतिदर्शनाद्देवताप्रतिमादिभ्यश्च विनापि वह्निं
धूमोद्गमदर्शनात्सर्वत्र लिङ्गेषु देशान्तरे कालान्तरे च व्यभिचारशङ्काया
वारयितुमशक्यत्वेनानुमानप्रामाण्यायोगात् । कृत्स्नैकदेशसादृश्यविकल्पने
उपमानप्रामाण्यासिद्धेर्मानान्तरामूलकशब्देषु लोके
अर्थसिद्धिनियमादर्शनादन्यशब्दानामनुवादित्वाच्च
शब्दप्रामाण्यायोगादर्थापत्त्यनुपलब्ध्योश्च
व्यतिरेकव्याप्त्युपजीविन्योरनुमानसमानयोगक्षेमत्वात्संभवैतिह्ययोः
संभावनामात्रत्वादनुमानादौ च संभावनास्वेव
प्रामाण्याभिमानात्प्रवृत्तिसिद्धेः । संदिग्धेऽपि फले अर्थातुराणां
प्रवृत्तिनियमदर्शनेनार्थनिश्चयस्य प्रवृत्त्यनङ्गत्वाच्च
सर्वव्यवहारोपपत्तेः । किं च पिशाचग्रस्तस्य पिशाचवाग्व्यवहारोऽपि यावद्देहमेव
दृश्यते न तु तन्मरणे । अतस्तद्देहस्यैव सान्निपातिकभ्रान्तिरिव पिशाचग्रस्तोऽहमिति
वृथा भ्रान्तिरिति चेत् तत्त्वदुक्तं सर्वं नाम शब्दजातं मुधा व्यर्थमेव ।
स्वोक्त्यैव व्याहतत्वात् । न हि प्रत्यक्षातिरिक्तस्य सर्वस्याप्रमाणत्वे चार्वाकानां
वाक्यं प्रमाणं भवेत् । तस्यापि प्रत्यक्षातिरिक्तत्वात् । न चानुमानादीनामप्रामाण्ये
त्वया स्वोक्तोऽर्थो युक्तिभिः समर्थयितुं शक्यः । युक्तीनामनुमानतया
तत्प्रामाण्यापत्तेः । न च ते दृष्टान्तोऽस्ति
सादृश्यस्योपमानगम्यत्वात्तदप्रामाण्ये तदसिद्धेः । नापि स्वपक्षे अनुकूलः
परपक्षे प्रतिकूलो वा तर्कस्त्वयोद्भावयितुं शक्यः ।
तर्कस्यान्वयव्यतिरेकव्याप्तिघटितत्वेन तदपलापिनस्ते तदप्रसिद्धेः ।
आपत्तिव्यतिरेकयोरनुपपत्त्यनुपलब्ध्यधीनत्वेन तदभ्युपगमे
अर्थापत्त्यनुपलब्धिप्रामाण्याभ्युपगमापत्तेः । प्रमाणषट्कमपि सत्यमित्येव
वश्चार्वाकाणामभ्युपगन्तव्यं भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं चेत्तत्परो लोकः सत्स्वर्गनरकादिकम् ।
इत्येषापि न संवित्किं सत्यतामुपगच्छति ॥ २७ ॥

अस्त्वेवं तेन कस्ते लाभस्तमाह - एवं चेदिति । एवं शब्दादीनां
प्रामाण्यमभ्युपगतं चेत्तत्तस्मान्निर्दोषशब्दरूपायाः श्रुतेः
प्रामाण्यावश्यंभावाद्धेतोः श्रुतिजन्यापरो लोकः स्वर्गनरकादिकं च सत्
इत्येषापि संवित् सत्यतां प्रामाण्यं किं नोपगच्छति । ज्ञानानां हि स्वत एव
प्रामाण्यं कारणदोषबाधकज्ञानाभ्यां क्वचिदपोद्यते । न चात्र कारणे दोषोऽस्ति
नापि स्वर्गनरकादयो न सन्तीति बाधकं प्रमाणजं ज्ञानमस्तीति भावः ॥ २७ ॥

न पिशाचप्रमा सत्या मदशक्तिमतोऽपि हि ।
प्रतिभास्य न सत्या स्यात्परलोकात्मिका कथम् ॥ २८ ॥

अथ सापि मुधा भ्रान्तिरिति यदुक्तं तद्दूषयति - नेति । पिशाचग्रस्तस्य

पिशाचविषयिणी प्रमा पिशाचस्य परदेहे स्थितस्य तदनुभवसिद्धा
दर्शनश्रवणादिप्रमा द्रष्टृणामस्मदादीनां परदेहेन पिशाचव्यवहारप्रमा
च ज्ञानानां स्वतःप्रामाण्यादेव लोके सत्या प्रसिद्धा। सापि यदि न सत्या तर्हि अस्य
क्षीबस्य मदिरादेर्मदशक्तिमतो द्रव्यस्य मदशक्तिप्रतिभापि न सत्या स्यात्। न
ह्यमत्तानुभवसिद्धार्थापलापिनस्ते प्रमत्तप्रतीतिसिद्धमदशक्तिः परेणापलपनीया
। तथा च तव दृष्टान्तासिद्ध्या ज्ञानस्य भूतगुणत्वासिद्धेः परलोकात्मिका
स्वर्गनरकादिस्थितिः कथं त्वया निरसितुं शक्येति शेषः॥ २८॥

पिशाचोऽस्तीति चेत्संवित्सत्यार्था तेन संविदः।
मृतस्यास्ति परो लोक इत्यस्यां किं न सत्यता॥ २९॥

तेन सर्वजनप्रसिद्धेन ज्ञानानां स्वतःप्रामाण्येन पिशाचोऽस्तीति संवित् सत्यार्था
चेदनुभवबलात्प्रसिद्धा मृतस्यापि परलोकोऽस्तीति श्रुतिजन्यायां प्रतीतौ तद्बलादेव
किं न सत्यता॥ २९॥

काकतालीयवद्देहात्पैशाची ज्ञप्तिरस्ति चेत्।
परलोकार्थसंवित्तिः कथं नास्ति सकारणा॥ ३०॥

किं च पिशाचग्रस्तस्य पैशाची ज्ञप्तिर्न श्रुतिसदृशदृढतरप्रमाणजा किंतु
काकतालीयवदाकस्मिकी। तथाविधापि सा स्वानुभवापलापायोगादस्ति प्रमा
चेत्सकारणा दृढतरश्रुत्यादिकारणसहिता परलोकार्थसंवित्तिः कथं नास्ति कुतो
न प्रमेत्यर्थः॥ ३०॥

यान्तर्वेत्ति यथा संवित्सा तथानुभवत्यलम्।
अस्तु सत्यमसत्यं वा सिद्धमित्यनुभूतितः॥ ३१॥

ननु नानुभवबलादेवार्थसत्त्वमवधारयितुं शक्यम् शुक्तिरजतानुभवेऽपि
तदर्थसत्त्वादर्शनादित्याशङ्क्याह - येति। या संवित् अन्तर्यदर्थसत्त्वं यथा
वेत्ति तदर्थसत्त्वं तथानुभवति तत्र शुक्तिरजतसंवित्
स्वप्रतिभासकालिकमर्थसत्त्वमवगाहते। नेदं रजतमित्यौत्तरकालिकी बाधसंवित्तु
त्रैकालिकं रजतासत्त्वम्। तत्राद्यसंविद्बलात्प्रातिभासिकं रजतादेः सत्त्वमस्तु।
द्वितीयसंविद्बलादसत्त्वं वा अनुभूतितः सिद्धम्। अर्थरूपं
नानुभवमन्तरेणापलपितुं शक्यमित्यर्थः॥ ३१॥

मृतस्यास्ति परो लोको विदित्येवंमयी भवेत्।
सति वाऽसति देहेऽस्मिंस्तेन किं सदसच्च किम्॥ ३२॥

तत्र यदि जीवतः सति देहे श्रुत्यादिप्रमाणवशाद्वा मृतस्य असति देहे स्वप्नवत्
प्रतिभामात्रबलाद्वा यदि परो लोकोऽस्तीत्येवमयी एवमनुभवरूपा सविदवश्यं
भवेदेव तर्हि तेन मरणेन किं जीवदनुभवसिद्धं
सन्मृतानुभवसिद्धमसदित्यपलप्येत किं वा वैपरीत्येन। नोभयमप्यपलपितुं
शक्यमिति सिद्धं श्रुत्यादिप्रामाण्यमित्यर्थः॥ ३२॥

तस्मात्स्वभावः प्रथमं प्रस्फुरन्वेत्ति संविदम्।
वासनाकारणं पश्चाद्बुद्ध्वा संपश्यति भ्रमम्॥ ३३॥

स यदि ब्रूयात्कायाकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यः संविदुद्भवान्न मृतस्य
कायनाशे पारलौकिकी संविदुद्भविष्यतीति तर्हि स संविदः
शाश्वतत्वात्स्वतःसिद्धत्वात्प्रत्युत तत्सिद्धिबलेनैव वासनामयस्यातिवाहिकदेहस्य
तत्कल्पितस्थूलदेहस्य बाह्यप्रपञ्चस्य च पश्चात्सिद्धेस्तदन्यस्य
दृश्यसिद्धिहेतोरप्रसिद्धेर्न देहादीनं संविजन्मेति प्रतिवक्तव्य इति
सूचयंस्तत्प्रतिवचनमुपसंहृत्य वासनायां विलीनायामदर्शनमुपागता

147889 इत्यादिना प्रागनुक्रान्तं वासनाक्षयादेव सर्वदृश्योच्छेदं समर्थयितुं
147890 प्रस्तौति - तस्मादित्यादिना। तस्माद्वेदादिप्रमाणस्य ज्ञानानां
147891 स्वतःप्रामाण्यस्य च सिद्धत्वाज्ज्ञानस्वभावः परमात्मा
147892 स्वप्रकाशत्वात्सर्वव्यवहारात्प्रथमं स्वरूपां संविदं स्वत एव नित्यसिद्धां
147893 वेत्ति न तद्वेदनफलमन्यतोऽपेक्षते स्वौष्ण्यप्रकाशात्मतामिव वह्निरित्यर्थः।
147894 वासनानां कारणमुद्भवोपादानं सर्वजगद्वासनामयम् आतिवाहिकदेहं तु ततः
147895 पश्चात्सृष्टिजाग्रदारम्भक्षणे स्वरूपचित्स्वभावबलादेव बुद्ध्वा ततो
147896 देहादिभ्रमं संपश्यतीति न सर्वतः पूर्वसिद्धसंवित्सिद्धिर्देहाधीनेति भावः॥
147897 ३३॥
147898
147899 तत्क्षयाच्छममायाति द्रष्टृदृश्यदृगामयः।
147900 तत्सत्तायामुदेतीयं संसृत्याख्या पिशाचिका॥ ३४॥
147901
147902 अत एव वासनाक्षयादेवातिवाहिकदेहक्षयद्वारा सर्वानर्थक्षयः सिद्ध इत्याह -
147903 तत्क्षयादिति॥ ३४॥
147904
147905 उपलम्भ उदेत्यादौ ब्रह्मणो वासना ततः।
147906 तच्छान्तिं विद्धि निर्वाणं तत्सत्तां संसृतिभ्रमम्॥ ३५॥
147907
147908 तत्र सर्गादौ ब्रह्मण आदौ वासनान्तर्गतप्रपञ्चपर्यालोचनात्मा उपलम्भ उदेति
147909 तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति इति श्रुतेः। ततस्तस्मात्प्राक्तनजगद्वासनानां
147910 जगदात्मना उद्भवो भवति। वासनाशान्तौ तु बीजाभावादेव
147911 जगदनुद्भवादर्थसिद्धं निर्वाणमित्याह - तदिति॥ ३५॥
147912
147913 उत्पन्नैव च सानादौ परब्रह्मण्यसंभवात्।
147914 उत्पन्ना समयाद्यासौ ब्रह्मैव परमेव सत्॥ ३६॥
147915
147916 ननु वासना कुत उत्पन्ना। न तावद्ब्रह्मणः। तस्य
147917 तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् इत्यादिश्रुतिभिः
147918 कारणत्वप्रतिषेधादसङ्गकूटस्थाद्वयत्वश्रुतेश्च। नापि पूर्वकल्पीयजगतः।
147919 तस्य प्रलये स्वयंन् विनश्यतः अन्योत्पादनाशक्तेः। ननु न विनश्यति स्वयमेव
147920 चरमभावविकारेण सूक्ष्मीभूय तिष्ठति तथास्थितिरेवास्य प्रलयो वासनात्मेति चेन्न।
147921 तथास्थितिरस्य किं प्रलये स्वसत्तया उत ब्रह्मसत्तया। आद्ये सदैव सोम्येदमग्र
147922 आसीदेकमेवाद्वितीयम् इत्यादिश्रुतिविरोधात्। द्वितीये स्वतोऽसत्परसत्तया तिष्ठतीति
147923 प्रलापस्यालीकेऽप्यतिप्रसक्तत्वात्पक्षद्वयेऽपि
147924 सृष्टिप्रलययोरविशेषापत्तेरभासमानसत्ताऽप्रसिद्धेर्नष्टं तिष्ठतीति च
147925 व्याघातादिति चेत्सत्यम्। सा वासना आदौ प्रलये पूर्वसर्गे वा उत्पन्नैव। न
147926 असङ्गाद्वये परब्रह्मण्यसंभवस्य त्वयैवोक्तत्वात्।
147927 तथाप्यद्वितीयब्रह्मबोधनोपायतया
147928 शास्त्रकल्पितात्सर्गादिसमयान्निर्बीजजगदुत्पत्त्ययोगात्सा वासनापि प्राक्
147929 केनचिन्निमित्तेनोत्पन्नेति यावद्बोधोदयं स्वीक्रियताम्। बोधोदये तु सर्व जगद्ब्रह्मैव
147930 सा वासनापि परं ब्रह्मैवेति पर्यवस्यतीत्यर्थः॥ ३६॥
147931
147932 एतावद्यत्परिज्ञानं तन्निर्वाणं विदुर्बुधाः।
147933 यदत्रैवापरिज्ञानं तं बन्धं विद्धि राघव॥ ३७॥
147934
147935 न च श्रुतिभ्यः असङ्गाद्वयं ब्रह्मापरिज्ञाय तत्र
147936 वासनाद्यसंभवस्त्वयोद्भावयितुं शक्यः। तत्परिज्ञाने तु
147937 सर्वसंशयबीजाज्ञानोच्छेदान्निर्वाणमेव संपन्नमिति न
147938 वासनोत्पत्त्याद्यनुपपत्तिशङ्काप्रसक्तिरित्याशयेनाह - एतावदिति॥ ३७॥
147939
147940 विज्ञानघन एवायं कचनाकचनात्मकः।

147941 स्वयमेव कचत्यन्तर्न कचत्येव वा स्वयम् ॥ ३८ ॥
147942
147943 यौक्तिकदृष्ट्या निष्कर्षे तु अज्ञातं ब्रह्मैव जगत्तद्वासना तदविद्या चाज्ञातं
147944 ब्रह्मैव तन्निवृत्तिर्विद्या तत्फलं निर्वाणं चेति पर्यवस्यतीत्याशयेनाह -
147945 विज्ञानेति। श्रुत्यादिप्रमाणलाभात्प्राक् न कचत्येव ॥ ३८ ॥
147946
147947 संविदंशपरावृत्तिमात्रे पेलवरूपिणि।
147948 बन्धदृङ्मोक्षदृक् चेति क्लेशस्तत्साधनं कियत् ॥ ३९ ॥
147949
147950 बद्धास्मीति स्वभावतः स्वां मन्यमाना स्वयमेव स्वबन्धो नित्यमुक्तास्मीति
147951 प्रमाणतः स्वां प्रबुद्धा सा स्वयमेव मोक्ष इति निष्कर्षेऽवगते न
147952 कश्चिन्मोक्षसाधने क्लेश इत्याह - संविदंशेति ॥ ३९ ॥
147953
147954 संविदुद्बोधने बन्धस्तदनुद्बोधने शिवम्।
147955 असत्सद्वज्जगद्भाति संविदुद्बोधनोदरम् ॥ ४० ॥
147956
147957 तदिदं परीक्षकैर्व्युत्थानसमाधिभ्यां व्युत्थानसुषुप्तिभ्यां च स्पष्टं
147958 द्रष्टुं शक्यमित्याशयेनाह - संविदुद्बोधने इति। संविद उद्बोधने
147959 बहिर्मुखत्वापादने। शिवं निर्वाणम्। संविदुद्बोधनोदरमेव असज्जगत्सद्वद्भाति
147960 ॥ ४० ॥
147961
147962 अजडं वेदनं सुप्तं मोक्ष इत्यभिधीयते।
147963 प्रबुद्धं इत्याहुर्यदिच्छसि तदाहर ॥ ४१ ॥
147964
147965 निर्वाणवासनमनन्तमनाद्यमच्छबोधैकतानमपयन्त्रणमस्तशङ्कम्।
147966 अद्वैतमैक्यरहितं च निरस्तशून्यमाकाशकोशविशदाशयशान्तमास्व ॥ ४२ ॥
147967
147968 एवमैच्छिकयोर्बन्धमोक्षयोर्मोक्षस्वभावाहरणमेव
147969 निर्विक्षेपपरमानन्दरूपत्वाद्युक्तमित्याशयेनोपसंहरति - निर्वाणवासनमिति।
147970 हे राम त्वमच्छबोधैकतानं ब्रह्मैव सन्नपयन्त्रणं निर्मुक्तबन्धमास्व।
147971 विशेषणान्यन्यानि ब्रह्मणि वा क्रियायां वा योज्यानि ॥ ४२ ॥
147972
147973 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वा० उ० पा०
147974 वासनाभावप्रतिपादनं नामैकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥
147975
147976 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
147977 वासनाभावप्रतिपादनं नामैकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥
147978
147979 अशीतितमः सर्गः ८०
147980
147981 श्रीवसिष्ठ उवाच।
147982
147983 इति ते सर्व आयाता ब्रह्मलोकनिवासिनः।
147984 अदृश्यतामेव गता दीपाः क्षीणदशा इव ॥ १ ॥
147985
147986 वैज्ञानिकस्तत्त्वदृशा वर्णितः प्रलयक्रमः।
147987 प्राकृतो योगिगम्योऽन्यो वर्ण्यते प्रलयक्रमः ॥
147988
147989 धातुर्वासनाकल्पितस्य तल्लोकदेवभुवनादिसर्वप्रपञ्चस्य
147990 तत्प्रारब्धक्षयक्षणोत्पन्नेन साक्षात्कारेण यो बाधस्तल्लक्षणो वैज्ञानिकः
147991 प्रलयः नापश्यन् स्वप्ननगरं बुध्यमान इवाग्रगम् इत्यादिना
147992 स्वप्नबाधसदृशः सोपपत्तिकं मुक्तदृशा उपवर्णितः। बद्धदृशा तु

147993 धातुर्देहस्य तदारम्भकोपाधीनां तदिन्द्रियादीनां च स्वस्वकारणे लयद्वारा
147994 मायाशबले ब्रह्मणि लयलक्षणं प्रलयमुपवर्णयितुमुपक्रमते - इतीति ॥ १ ॥
147995
147996 अथ ते द्वादशादित्या ब्रह्मणि ब्रह्मतां गते ।
147997 जगद्वद्ब्रह्मलोकं तमदहन्भास्वरार्चिषः ॥ २ ॥
147998
147999 ब्रह्मणि विधातृदेहे । मायाशबलब्रह्मताम् । जगद्वद्भूम्यादिवत् ॥ २ ॥
148000
148001 वैरिञ्चनगरं दग्ध्वा ध्यानं कृत्वा विरञ्चिवत् ।
148002 तेऽपि निर्वाणमाजग्मुर्निःस्नेहदशदीपवत् ॥ ३ ॥
148003
148004 आदित्याद्यधिकारिजीवानामप्यधिकारप्रारब्धसमाप्तेश्वरमसाक्षात्कारेण
148005 समस्तस्वस्वप्रपञ्चबाधात्तद्वदेव विदेहकैवल्यमासीदित्याह - वैरिञ्चेति ॥ ३ ॥
148006
148007 तत एकार्णवापूरो विरिञ्चनगरान्तरम् ।
148008 रात्रौ भुवमिव ध्वान्तं पूरयामास सूर्मिमान् ॥ ४ ॥
148009
148010 तदुत्तरं किमासीत्तदाह - तत इति । प्राक्प्रक्रान्त एवैकार्णवापूरः । मूर्तिमान् इति
148011 पाठे पञ्चीकृतजलात्मा ॥ ४ ॥
148012
148013 आब्रह्मलोकमभवज्जगदापूर्णमर्णसा ।
148014 तुल्यं रसैकपूर्णेन पक्वद्राक्षाफलेन तत् ॥ ५ ॥
148015
148016 अर्णसा जलेन । तद्ब्रह्माण्डम् ॥ ५ ॥
148017
148018 तत्तदूर्मिगिरिव्रातखगैरावलिताः खिलाः ।
148019 विच्छिन्नाः कपजलदा जल एव निलिल्यिरे ॥ ६ ॥
148020
148021 तैस्तैरूर्मिभिः प्लवमानैर्गिरिव्रातैः खगैर्देवशरीरैश्चावलिता विघट्टिता अत एव
148022 खिला विशीर्णा विच्छिन्नाश्च कल्पजलदाः प्रागुक्ताः पुष्करावर्तकादयः ॥ ६ ॥
148023
148024 एतस्मिन्नन्तरे तत्र दृष्टवानहमम्बरात् ।
148025 यावदभ्युदितं भीमं भीतः किंचिन्नभोन्तरात् ॥ ७ ॥
148026
148027 अतस्मिन्नन्तरे अहमम्बरादभ्युदितं भीमं भयानकं किंचिद्रूपं दृष्टवान्
148028 न तु विशिष्य रुद्रोऽयमिति परिचितवान् । तावद्भीत इत्यर्थः ॥ ७ ॥
148029
148030 कल्पान्तजगदाकारं कृष्णमापूरिताम्बरम् ।
148031 आकल्पं संभृतं नैशं देहेनेवोत्थितं तमः ॥ ८ ॥
148032
148033 तदेव रूपं भीतिहेतुभिरद्भुतैर्विशेषणैर्वर्णयति - कल्पान्तेत्याद्यष्टभिः ।
148034 आकल्पं द्विपरार्धावसानकालपर्यन्तं प्रतिनिशं जातं तम एकत्र
148035 संभृतमुपचितं सद्देहेनोत्थितमिवेति संहारमूर्तेरघोररुद्रस्य
148036 कृष्णवर्णोत्कर्षादुत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥
148037
148038 तरुणादित्यलक्षाणां तेज आभास्वरं दधत् ।
148039 आदित्यत्रयसंकाशैः स्थिरविद्युच्चयोल्बणैः ॥ ९ ॥
148040
148041 वर्णेन कृष्णत्वेऽपि तेजसा भास्वरत्वमपीत्याह - तरुणेति ।
148042 दधदित्येतदुत्तरश्लोकेऽप्याभास्वरं मुखं दधदिति संबध्यते ॥ ९ ॥
148043
148044 नेत्रैराभास्वरमुखं ज्वालापुञ्जसमुद्गिरम् ।

148045 पञ्चाननं दशभुजं त्रिनेत्रं शूलपाणिकम् ॥ १० ॥
148046
148047 ज्वालापुञ्जंन् समुद्गिरतीति जवालापुञ्जसमुद्गिरम् ॥ १० ॥
148048
148049 आयान्तमन्तमुक्तेऽपि व्योम्नीव वितताकृतिम् ।
148050 खमिवासि घनश्यामं देहमासाद्य संस्थितम् ॥ ११ ॥
148051
148052 स्थितमेकार्णवापूर्णाद्ब्रह्माण्डाद्बहिरम्बरे ।
148053 व्योमेव हस्तपादादिसंनिवेशेन लक्षितम् ॥ १२ ॥
148054
148055 घोणानिलपरावृत्तिविधूतैकमहार्णवम् ।
148056 गोविन्दमिव दोर्दण्डक्षोभितक्षीरसागरम् ॥ १३ ॥
148057
148058 घोणा नासा तदनिलस्य श्वासवायोः परावृत्तिभिर्भ्रमणैः ॥ १३ ॥
148059
148060 कल्पार्णवजलापूरं पुंस्त्वेनेव समुत्थितम् ।
148061 मूर्तियुक्तमहंकारमस्तकारणमागतम् ॥ १४ ॥
148062
148063 पुंस्त्वेन पुरुषाकारेण समुत्थितमिव । सर्वाहंकारसमष्टिरूपं मूर्तियुक्तं
148064 भूत्वा आगतमिव । सर्वकारणत्वात्स्वयमस्तकारणम् ॥ १४ ॥
148065
148066 कुलाचलबृहद्वृन्दमिवोड्डयनडम्बरैः ।
148067 पक्षौघैरुत्थितं व्योम समस्तमभिपूरयत् ॥ १५ ॥
148068
148069 ततस्त्रिशूलनयनैर्मया रुद्रोऽयमित्यसौ ।
148070 दूरादेव परिज्ञाय परमेशो नमस्कृतः ॥ १६ ॥
148071
148072 ततस्तादृशरूपदर्शनानन्तरं मया त्रिशूलेन त्रिभिर्नयनैश्च
148073 प्रसिद्धैर्लक्षणैरसौ रुद्रः परमेशो जगदीश्वर इति परिज्ञाय नमस्कृतः ॥ १६ ॥
148074
148075 श्रीराम उवाच ।
148076
148077 किं स तादृग्विधो रुद्रः किं कृष्णः किं महाकृतिः ।
148078 किं पञ्चवदनः कस्माद्दशबाहुः स तिष्ठति ॥ १७ ॥
148079
148080 ननु परमेश्वरः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् इत्यादिश्रुतिषु
148081 मायाशबलं ब्रह्मैवामूर्तं महेश्वर इति प्रसिद्धं तत्किमर्थं
148082 कैश्चोपाधिभिः पञ्चवदनादिविशिष्टां मूर्तिं धत्ते सर्वात्मनो वा कथं
148083 परिच्छिन्नमूर्तिभाव इति विशिष्य जिज्ञासमानो रामः पृच्छति - किं स इति । स
148084 सर्वश्रुतिप्रसिद्धः परमेशस्तादृग्विधस्त्वद्वर्णितरीत्या भयानकस्वरूपः
148085 किंनिमित्तं केनोपाधिना स्थित इति प्रश्नस्य प्रपञ्चभूता दशप्रश्नास्त्रयः
148086 स्वतन्त्राः । स तिष्ठतीत्यत्रापि केत्यध्याहृत्याधारप्रश्नो बोध्यः । एवं किमुग्रः
148087 किमात्मेति किमः प्रत्येकं संबन्धाद्द्वौ प्रश्नौ ॥ १७ ॥
148088
148089 किं त्रिनेत्रः किमुग्रात्मा किमेकः किंप्रयोजनः ।
148090 केनेरितः किमकरोच्छायासीद्वद का मुने ॥ १८ ॥
148091
148092 स किं स्वतन्त्र उत परतन्त्रः । यदि स्वतन्त्रस्तर्हि पूर्णकामस्यास्य किमर्थं संहारे
148093 प्रवृत्तिः । यदि परतन्त्रस्तर्हि केनेरितः । तस्मिन्नीश्वरे रुद्ररूपे सति
148094 तदीयच्छायारूपा मायापि का आसीत्तद्वदेत्यर्थः ॥ १८ ॥
148095
148096 श्रीवसिष्ठ उवाच ।

काकुत्स्थ रुद्रनामासावहंकारतयोत्थितः।
विषमैकाभिमानात्मा मूर्तिरस्यामलं नभः॥ १९॥

हे काकुत्स्थ असौ परमेश्वरः
सर्वसर्गस्थितिसंहारादिगोचरसंकल्पाध्यवसायादिबीजभूत##-
सर्वजगदध्यासमूलस्तम्भभूतया सर्वप्राणिरोदने सर्वशरणागतरुग्द्रावणे च
निमित्तभूतया रुद्रनामा सन्नुत्थितः। तत्र रोदने विषमाभिमानात्मा रुग्द्रावणे तु
एकाभिमानात्मा संपद्यते। अस्य सा मया दृष्टा मूर्तिस्त्वमलं नभः
आकाशमेव॥ १९॥

व्योमाकृतिः स भगवान्व्योमवर्णो महाद्युतिः।
चिद्व्योममात्रसारत्वादाकाशात्मा स उच्यते॥ २०॥

अनेन किं स तादृग्विधः किं कृष्णः किं महाकृतिरिति प्रश्नत्रयं
समाहितमित्याह - व्योमेति॥ २०॥

सर्वभूतात्मभूतत्वात्सर्वगत्वान्महाकृतिः।
यानि तस्यानुषक्तानि पञ्च खानीन्द्रियाण्यलम्॥ २१॥

किं पञ्चवदन इति प्रश्नस्योत्तरमाह - यानीति। तस्याहंकारस्य
प्रतिशरीरमनुषक्तानि यानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि तानि तस्य रुद्रस्य
मुखान्याहुस्तत्त्वविदः॥ २१॥

तानि तस्य मुखान्याहुस्तपद्रूपाणि सर्वतः।
कर्मेन्द्रियाणि विषयास्ते हि तस्य भुजा दश॥ २२॥

अत एव हि ज्ञनेन्द्रियाणि सर्वतस्तपद्रूपाणि प्रकाशस्वभावानि॥ २२॥

सर्वभूतनरैः सार्धं ब्रह्मणा परमेयुषा।
यदासौ संपरित्यक्तस्तदा स्वां मूर्तिमागतः॥ २३॥

कस्माद्दशबाहुः स इति प्रश्नं समाधत्ते - मर्मेन्द्रियाणीति।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि दक्षिणतः
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्याः पञ्च तद्विषयाश्च वामत इति क्रमात्तस्य
दशभुजा इत्यर्थः। तर्ह्यसौ प्रागपि तादृशमूर्त्या कुतो न दृष्ट इति
चेच्चराचरनामरूपकार्याकाराध्यारोपव्यामूढदृष्टिभिस्तदन्तर्गतकारण##-
सर्वैर्भूतैश्चतुर्विधशरीरैर्नरैस्तत्तज्जीवैश्च सार्धं परं कारणं
मायाशबलं ब्रह्म आ ईयुषा प्रलयेन प्राप्तवता ब्रह्मणा चतुर्मुखेन
स्वाध्यारोपितकार्येण पटेन तन्तुरिव यदासौ परित्यक्तस्तदा स्वां
प्रागुक्ताकाशमात्रपरिशेषरूपां वर्णितां मूर्तिमागतः। कारणरूपेण
स्फुटीभूत इति यावत्॥ २३॥

स चैकांशैकरूपात्मा नास्ति तस्य हि साकृतिः।
तथा दृश्यत एवासौ भ्रान्तिमात्रेण मूर्तिमान्॥ २४॥

यद्यसावाकाशमात्रात्मा तर्ह्यमूर्तस्य तस्य प्राग्वर्णिता देहाकृतिः कथं
दृष्टा तत्राह - स चेति। स च रुद्रः सर्वकार्यविशेषप्रविलयावशिष्टो यः
कारणैकांशस्तदेकरूपात्मा तस्य सा मया वर्णिता देहाकृतिर्नास्ति। तथा उपासकैः
स्ववासनया असौ दृश्यत इत्यर्थः॥ २४॥

चिदाकाशगते स्फारे भूताकाशे स तिष्ठति।

148149 देहे च सर्वभूतानां नित्यं वायुरिवेश्वरः ॥ २५ ॥
148150
148151 प्रश्नेषु स तिष्ठतीत्यत्र क्वेत्यध्याहृत्य आधारप्रश्नो यो वर्णितस्तस्योत्तरमाह ##-
148152 २५ ॥
148153
148154 सर्वभूतपरित्यक्तस्तस्मिन्काले खमूर्तिमान् ।
148155 क्षोभयन्स क्षणं क्षीणः परमां शान्तिमेष्यति ॥ २६ ॥
148156
148157 ये गुणाकृतयः कालाश्चित्ताहंकारबुद्धयः ।
148158 प्रणवस्य च ये वर्णा ये च वेदास्तथा त्रयः ॥ २७ ॥
148159
148160 किं त्रिनेत्र इति प्रश्नस्योत्तरमाह - ये इति ॥ २७ ॥
148161
148162 रुद्रस्य तस्य ते नेत्रसंनिवेशेन संस्थिताः ।
148163 त्रिशूलं तेन त्रैलोक्यं गृहीतं करकोटरे ॥ २८ ॥
148164
148165 ते गुणादिपञ्चत्रिका रुद्रस्य पञ्चसु वक्त्रेषु क्रमान्त्रिनेत्रपञ्चकसंनिवेशेन
148166 संस्थिता इत्यर्थः । किमुग्रात्मेत्यत्र किंशब्दस्य प्रत्येकमन्वयात् किमुग्रः
148167 किमात्मेति द्वौ प्रश्नौ वर्णितौ । तत्राद्यस्य केन त्रिशूलायुधेनोग्र इति गूढार्थस्य
148168 रामाभिप्रेतस्य सर्वज्ञतां ख्यापयन्मुनिरुत्तरमाह - त्रिशूलमिति । करकोटरे
148169 मुष्टिच्छिद्रे ॥ २८ ॥
148170
148171 यस्मात्तद्व्यतिरेकेण सर्वभूतगणेष्वपि ।
148172 अन्यन्न विद्यते किंचिद्देहात्मैव ततः स्थितः ॥ २९ ॥
148173
148174 किमात्मेति द्वितीयस्योत्तरमाह - यस्मादिति । सर्वभूतगणदेहात्मेत्यर्थः । अत एव
148175 हि सर्वभूतानामहंकारात्मकरुद्राभिध्यानादेव देहात्मत्वाभिमानः । तथा च
148176 भगवतो बादरायणस्य सूत्रम् पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ
148177 इति ॥ २९ ॥
148178
148179 सर्वसत्त्वोपलम्भात्मा स्वभावोऽस्य प्रयोजनम् ।
148180 ईरितः शिवरूपेण चिन्मात्राकाशरूपिणा ॥ ३० ॥
148181
148182 किंप्रयोजन इत्यस्योत्तरमाह - सर्वेति । स्वसृष्टानां सर्वेषां सत्त्वानां
148183 स्वस्वकर्मानुरूपविषयभोगात्मको य उपलम्भः क्रमाज्ज्ञानसाधनप्राप्तावन्ते
148184 यः स्वात्मतत्त्वोपलम्भश्च तदात्मा यः
148185 शास्त्रीयविहितनिषिद्धकर्मज्ञानफलदानस्वभावः स एवास्य सर्गादौ
148186 प्रयोजकत्वात्प्रयोजनम् । तथा चोक्तं गौडपादैः देवस्यैष
148187 स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा इति । केनेरित इति प्रश्नं समाधत्ते - ईरित इति ।
148188 चिन्मात्राकाशरूपिणा शिवं वाङ्मनसागोचरनिरतिशयभूमानन्दात्मकं
148189 परमकल्याणं स्वरूपं यस्य तथाविधेन परमात्मनैव बहु स्यां प्रजायेयेति
148190 संकल्पात्मकमायावृत्त्या ईरितः सर्गाद्युन्मुखतया प्रेरितः सृजति ॥ ३० ॥
148191
148192 तेनैव च निगीर्णः सन्परमां शान्तिमेत्यसौ ।
148193 निर्मलाकाशरूपात्मा कृष्ण इत्येष ईश्वरः ॥ ३१ ॥
148194
148195 प्रलयार्थमीरितश्च सर्गक्रमविपरीतक्रमेण जगन्निगीर्याकाशभावेन स्थितः
148196 स्वयमपि तेनैव शिवरूपेण स्वात्मना निगीर्णः सन् आकाशभावमपि विहाय परमां
148197 भूमानन्दस्वरूपप्रतिष्ठालक्षणां शान्तिमेतीत्यर्थः । किं कृष्ण
148198 इत्यादिप्रश्नानां सर्वेषां सोपपत्तिकं समाधानमुक्तं स्मारयन्नुपसंहरति ##-
148199
148200 कृत्वा कल्पं जगत्सर्वं तत्पीत्वैकार्णवं तदा ।

148201 स प्रयाति परां शान्तिमभूयःसंनिवृत्तये ॥ ३२ ॥
148202
148203 अनन्तरं मया दृष्टस्तत्रासौ यावदुद्यमात् ।
148204 प्रवृत्तः प्राणवेगेन तमाक्रष्टुं महार्णवम् ॥ ३३ ॥
148205
148206 किमकरोदित्युपान्त्यप्रश्नस्य कथाशेषशुश्रूषाविषयत्वमभिप्रेतं
148207 ज्ञात्वोत्तरमाह - अनन्तरमित्यादिना । प्राणवेगेन श्वासानिलवेगेन । आक्रष्टुम् ।
148208 पातुमिति यावत् ॥ ३३ ॥
148209
148210 अथ तस्य मुखं स्फारं ज्वालामालाकुलान्तरम् [ज्वालामालासमाकुलम् इति
148211 टीकाकृदभिमतः पाठः ।] ।
148212 प्राणाकृष्टो महाम्भोधिर्वाडवाग्निमिवाविशत् ॥ ३४ ॥
148213
148214 जलस्य तेजस्युपसंहारद्योतनाय ज्वालामालासमाकुलमित्युक्तम् ॥ ३४ ॥
148215
148216 स एव वाडवो भूत्वा वह्निराकल्पमर्णवे ।
148217 अहंकारः पिबत्यम्बु रुद्रः सर्वं तु तत्तदा ॥ ३५ ॥
148218
148219 इतरकालेऽपि जलशोषे तेजस्येवोपसंहारः प्रसिद्ध इत्याशयेनाह - स एवेति ॥ ३५ ॥
148220
148221 पातालमिव पानीयं सर्पो बिलमिव क्षणात् ।
148222 पञ्चवायुरिवाकाशमविशत्तन्मुखं जवात् ॥ ३६ ॥
148223
148224 पञ्चवायुः पञ्चवृत्तिः प्राणः प्राणिनां मुखाकाशमिव । अपानस्यापि
148225 प्राणात्मकत्वात्पञ्चवृत्तिकत्वव्यपदेशः ॥ ३६ ॥
148226
148227 समुपेत्यापिबद्रुद्रः स मुहूर्तेन तत्पयः ।
148228 कृष्णाङ्गोऽर्क इव ध्वान्तं सत्संपर्क इवागुणम् ॥ ३७ ॥
148229
148230 अगुणं दोषजातम् ॥ ३७ ॥
148231
148232 आब्रह्मलोकपातालं शान्तं शून्यमथाभवत् ।
148233 रजोधूमानिलाम्भोधिभूतमुक्तं समं नभः ॥ ३८ ॥
148234
148235 समं सर्ववैषम्यनिर्मुक्तम् ॥ ३८ ॥
148236
148237 केवलं तत्र दृश्यन्ते चत्वारो व्योमनिर्मलाः ।
148238 इमे पदार्था निस्पन्दाः शृणु तान्रघुनन्दन ॥ ३९ ॥
148239
148240 इमे वक्ष्यमाणाः पदार्थाः ॥ ३९ ॥
148241
148242 एकस्तावदसौ मध्ये रुद्रः कृष्णाम्बराकृतिः ।
148243 निराधारः स्थितो व्योम्नि निस्पन्दामोदबिम्बवत् ॥ ४० ॥
148244
148245 आमोदः सौरभं तद्बिम्बं तत्स्वरूपं तद्वत् ॥ ४० ॥
148246
148247 द्वितीयोऽवस्थितो दूरे पृथ्व्याकाशतलोपमः ।
148248 भागो ब्रह्माण्डसदनस्याधः पातालसप्तकात् ॥ ४१ ॥
148249
148250 पातालभूतलदिवां सशैलेन्द्रदिवौकसाम् ।
148251 व्याप्तः पार्थिवभागेन पङ्कमात्रात्मनात्मभक् ॥ ४२ ॥
148252

148253 त्रयाणां लोकानां तद्गतपदार्थानां च भस्मीभावात्पुनर्जलक्लेदनेन
148254 पङ्कमात्रात्मना पार्थिवभागेन व्याप्तः सन्नात्मभाक् ऊर्ध्वभागापेक्षया
148255 किंचिदुपचितात्मा ॥ ४२ ॥
148256
148257 तृतीयोऽत्र पदार्थोऽभूदूर्ध्वं ब्रह्माण्डभागभूः ।
148258 दृष्टिक्षयात्सुदूरत्वाद्दुर्लक्ष्यगगनासितः ॥ ४३ ॥
148259
148260 दृष्टिक्षयान्नयनरश्मीनां तत्राप्रसरात् । तत्र हेतुः - सुदूरत्वादिति ॥ ४३ ॥
148261
148262 दूरविश्लिष्टयोर्मध्यं यत्तद्ब्रह्माण्डखण्डयोः ।
148263 तदाकाशमनाद्यन्तं ब्रह्म निर्मलमाततम् ॥ ४४ ॥
148264
148265 चतुर्थः पदार्थस्तदुभयान्तरालाकाशमेवेत्याह - दूरेति । ब्रह्मेव निर्मलम् ॥
148266 ४४ ॥
148267
148268 चतुर्थोऽसौ पदार्थस्तु तदा संलक्षितो मया ।
148269 चतुष्टयादत्र नान्यदेतस्मादेव किंचन ॥ ४५ ॥
148270
148271 असौ अन्तरालाकाशः । अत्र मत्पुरोगतपदार्थमध्ये एतस्माच्चतुष्टयादन्यत्किंचन
148272 नैवासीदित्यन्वयः ॥ ४५ ॥
148273
148274 श्रीराम उवाच ।
148275
148276 बहिः किं विद्यते ब्रह्मन्ब्रह्मसद्मकटाहतः ।
148277 कास्तत्रावरणा ब्रूहि कियत्यः संस्थिताः कथम् ॥ ४६ ॥
148278
148279 सावरणाभ्यां ब्रह्मसद्मकटाहौ ब्रह्माण्डखर्परे ताभ्यां बहिः किं विद्यते ।
148280 तत्र तयोः का आवरणाः । ताश्च कियत्यः । निराधाराश्च कथं संस्थिता इति चत्वारः
148281 प्रश्नाः ॥ ४६ ॥
148282
148283 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
148284
148285 ब्रह्माण्डखण्डयोः पारे ततो दशगुणं जलम् ।
148286 संध्याकाशमनन्तं तद्वर्जयित्वा ततः स्थितम् ॥ ४७ ॥
148287
148288 तत्र मध्यमप्रश्नयोः प्रथममुत्तरमाह - ब्रह्माण्डखण्डयोरिति । तच्च
148289 जलमनन्तमतिविस्तृतं खण्डद्वयसंध्याकाशमन्तर्वर्जयित्वा बहिरेवाततं
148290 स्थितम् । यद्यपि खण्डद्वयसंध्याकाशो बृहदारण्यके तद्यावती क्षुरस्य धारा
148291 यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशः इति
148292 क्षुरधारामक्षिकापक्षपरिमितोऽत्यन्तसूक्ष्मः प्रतिपादितस्तथापि प्रागत्र चतुर्मुखो
148293 ब्रह्माण्डखण्डद्वयं बिभेद तच्च भिन्नं दूरतरं गतमिति
148294 वर्णितत्वात्तदनुसारेण संध्याकाशस्यानन्तत्वोक्तिरिति बोध्यम् ॥ ४७ ॥
148295
148296 ततस्तथैव ज्वालात्म तेजो दशगुणं स्थितम् ।
148297 ततस्तथैव पवनः पवनो निर्मलः स्थितः ॥ ४८ ॥
148298
148299 तथैव जलवदेव पवनस्तज्जलपवित्रीकरणः स्वयं च रजोमालिन्यरहितः पवनो
148300 वायुः स्थितः ॥ ४८ ॥
148301
148302 ततस्तथैव विमलं नभो दशगुणं स्मृतम् ।
148303 ततः परममत्यच्छं ब्रह्माकाशमनन्तकम् ॥ ४९ ॥
148304

148305 नभ आकाशम् | प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह - तत इति | अतिसूक्ष्मत्वादत्यच्छंन्
148306 मायाशबलब्रह्माकाशं स्थितम् || ४९ ||
148307
148308 अन्यत्रान्यत्र तस्याथ दृष्टयोऽन्यास्तथैव खे |
148309 कचन्त्यनन्ता दूरस्था मिथो दृष्टात्मसृष्टयः || ५० ||
148310
148311 ननु पुराणादौ आकाशात्परतो दशगुणमहंकारतत्त्वं ततः परं तद्दशगुणं
148312 महत्तत्त्वं तदग्रे अनन्ता प्रकृतिश्च वर्णिता तदत्र कथं परित्यक्तं तत्राह -
148313 अन्यत्रेति | तस्य मायाशबलब्रह्मणः खे आवृते स्वरूपाकाशे अन्यत्रान्यत्र
148314 योगिमाहेश्वरपाञ्चरात्रकापिलादितन्त्रेषु अन्या अन्या
148315 महदहंकारादितत्त्वभेदावरणकल्पनादृष्टयः अनन्ताः कचन्ति ताश्च मिथः
148316 परस्परं संवादेन दृष्टात्मकल्पनासृष्टयः पुराणेषु कीर्त्यन्ते न श्रुतिषु ताः
148317 प्रक्रियाः सन्तीत्यस्माभिरुपेक्षिता इत्यर्थः | ब्रह्माण्डभेददृष्टिपरतया वा श्लोको
148318 व्याख्येयः || ५० ||
148319
148320 श्रीराम उवाच |
148321
148322 ऊर्ध्वे ब्रह्माण्डखण्डस्य तथाधस्तान्मुनीश्वर |
148323 तज्जलादिमहाकारं क्व कथं केन धार्यते || ५१ ||
148324
148325 चतुर्थं प्रश्नं परिशिष्टं स्मारयन् रामः पृच्छति - ऊर्ध्वे इति |
148326 ब्रह्माण्डादप्युत्तरोत्तरं दशदशगुणविस्तारान्महाकारम् || ५१ ||
148327
148328 श्रीवसिष्ठ उवाच |
148329
148330 स पार्थिवपदार्थानां स्थितः पुष्करपत्रवत् |
148331 भागस्तमेवाधावन्ति ते सुता मातरं यथा || ५२ ||
148332
148333 तं पार्थिवं ब्रह्माण्डखर्परभागमेव आधावन्ति आधारादिभावेनाश्रयन्ति |
148334 यथा सुता वानरीशिशवो मातरमुदरे दृढं गृहीत्वा प्लवनेऽपि न पतन्ति
148335 तद्वदित्यर्थः || ५२ ||
148336
148337 अत् यदेव नेदीयो ब्रह्माण्डाख्यं महावपुः |
148338 तत्पदार्थाः प्रधावन्ति तृषिताः सलिलं यथा || ५३ ||
148339
148340 ऊर्ध्वखर्परोपरितनजलस्याप्यपतने अयमेव न्यायः सामीप्यानुगृहीतो बोध्य
148341 इत्याशयेनाह - अत इति | नेदीयः संनिहिततरम् | अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ इति ईयसुनि
148342 नेदादेशः || ५३ ||
148343
148344 अवलम्ब्य तदेवान्तः संस्थितास्तैजसादयः |
148345 न स्थितिं प्रविमुञ्चन्ति स्वां यथावयवा इव || ५४ ||
148346
148347 यथा शरीरसंयुक्ता हस्तपादाद्यवयवा दृढतरसंयोगस्थितिं न प्रतिमुञ्चन्ति
148348 तद्वत् || ५४ ||
148349
148350 श्रीराम उवाच |
148351
148352 ब्रह्मन्ब्रह्माण्डखण्डे ते तिष्ठतः कथमुच्यताम् |
148353 किमाकृतीं धृते केन कथं वा परिनश्यतः || ५५ ||
148354
148355 इतरावरणाधारयोर्ब्रह्माण्डखर्परयोरतिगुरुत्वादवश्यं पिपतिषतोः
148356 कस्तद्धाधार इति रामः पृच्छति - ब्रह्मन्निति | कथं केनाधारेण तिष्ठतः ||

५५ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अधृतं धृतमेवोच्चैरपतच्चैव वा पतत् ।
अनाकृत्येव साकारं जगत्स्वप्नपुरं यथा ॥ ५६ ॥

सत्यताद्दृष्टावियमाधारादिचिन्ता । मिथ्यादृष्टौ तु न
गुरुतराणामप्याधारादिनियमोऽस्तीति स्वप्नदृष्टान्तेन वसिष्ठ उत्तरमाह -
अधृतमिति । अनाकृति अमूर्तम् ॥ ५६ ॥

किमस्य नाम पतति किं वा केनास्य धार्यते ।
यथा संवित्ति कचनं तथैतदवतिष्ठते ॥ ५७ ॥

यथा केशोण्ड्रकं व्योम्नि यथा च व्योम्नि शून्यता ।
यथा वा पवने स्पन्दो जगच्चिद्गगने तथा ॥ ५८ ॥

चितौ संकल्पनगरं ब्रह्माण्डाख्यं जगद्गृहम् ।
खे खमेवाप्यनाकारं प्रत्याकारमिव स्थितम् ॥ ५९ ॥

प्रत्याकारं प्रतिनियताकारमिव ॥ ५९ ॥

पातसंवित्समुद्भूतं एतदास्ते दिवानिशम् ।
गच्छन्त्या संविदोद्भूतं गच्छदास्ते दिवानिशम् ॥ ६० ॥

सर्वपदार्थानां यथा संवेदनमेव स्वभावो नियतोऽनियतो वा सिद्ध्यतीत्याह -
पातेति । गच्छन्त्या गमनाध्यासवत्या ॥ ६० ॥

स्थितसंवित्समुद्भूतं तिष्ठदास्ते दिवानिशम् ।
उत्पतन्त्या चितोद्भूतमुत्पतच्चैव तिष्ठति ॥ ६१ ॥

तथा च किमाकृती धृते केन इति प्रश्नावपि स्वसंवित्कल्पितनियतानियताकृती
संविदैव धृते इत्यर्थाद्दत्तोत्तरौ ॥ ६१ ॥

एति नाशविदा नाशं महाकल्पादिवेदनैः ।
जायते जन्मसंवित्त्या व्योम्नि सर्वादिवेदनैः ॥ ६२ ॥

कथं वा परिनश्यत इत्यस्योत्तरमाह - एतीति ॥ ६२ ॥

आभाति मौक्तिकगणः शरदम्बरान्तर्दृष्टावसत्य उदितोऽप्यतिसत्यरूपः ।
भ्रान्त्या यथा नभसि च स्फुरतां तथैषां संख्यां विधातुमिह को जगतां
समर्थः ॥ ६३ ॥

यथा शरदम्बरान्तर्विलोकयतो दृष्टौ पतद्बदरकाकारौ मौक्तिकगण आभाति
तथा चिन्नभसि भ्रान्त्या स्फुरतामेषां जगतां
संख्यामाधारादितत्त्वपरिगणनं कर्तुं कः समर्थः । न कश्चिदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
भ्रान्तिमात्रत्वप्रतिपादनंन् नामाशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
भ्रान्तिमात्रत्वप्रतिपादनं नामाशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः ८१

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अथ राघव रुद्रं तं तदा तस्मिन्महाम्बरे।
प्रवृत्तं नर्तितुं मत्तमपश्यं वितताकृतिम्॥ १॥

रुद्रः स नृत्यन्प्रलये भैरवोऽत्रोपवर्ण्यते।
तच्छायाकालरात्रिश्च नृत्यन्ती जगदङ्गिका॥

किमकरोत् इति प्रश्नोत्तरशेषं प्रलयाकाशे रुद्रनृत्यं छायासीद्वद का मुने इति
प्रश्नोत्तरं नृत्यत्कालरात्रिस्वरूपं च वर्णयितुमुपक्रमते - अथेति॥ १॥

व्योमेवाकृतिमापन्नमजहद्व्यापितां निजाम्।
महाकारं घनश्यामं दशाशापरिपूरकम्॥ २॥

नृत्यंन् तावद्वर्णयति - व्योमेवेत्यादिना॥ २॥

अर्केन्दुवह्निनयनं चलद्दशदिगम्बरम्।
घनदीर्घप्रभाजालमालानं श्यामलार्चिषाम्॥ ३॥

श्यामलार्।चिषां नीलप्रभाज्वालानामालानं बन्धनस्तम्भमिव॥ ३॥

वडवाग्निदृशं लोलभुजोर्मिभरभासुरम्।
एकार्णवार्णो द्राग्देहबन्धेनेव समुत्थितम्॥ ४॥

बडवाग्नय इव दृशो यस्य। देहबन्धेन शरीरग्रहणेन समुत्थितमिवेत्युत्प्रेक्षा॥
४॥

पश्याम्यनन्तरमहं यावत्तस्य शरीरतः।
छायेव परिनिर्याति नर्तनानुविधायिनी॥ ५॥

नर्तनानुविधायिनी रुद्रनर्तनमनुकुर्वाणा॥ ५॥

सूर्येष्वविद्यमानेषु महातमसि चाम्बरे।
स्थिता कथमियं छाया भवेदिति मतिर्मम॥ ६॥

इति मम मतिराशङ्का आसीदिति शेषः॥ ६॥

यावद्विचारयाम्याशु तावत्तस्य तदा पुरः।
सा स्थिता परिनृत्यन्ती विस्तीर्णा श्रीत्रिलोचना॥ ७॥

श्रीमन्ति त्रीणि लोचनानि यस्याः॥ ७॥

कृष्णा कृशा शिरालाङ्गी जर्जरा वितताकृतिः।
ज्वालाकुलानलालोलवनसंभारशेखरा [ज्वालाकुलानना इति पाठो युक्तः।
]॥ ८॥

तां वर्णयति - कृष्णेत्यादिना। जर्जरा शिथिलाङ्गी। लोलो वनसंभारो
वनसमृद्धिरिव पुष्पपल्लवादिभूषितः श्यामलः शेखरो यस्याः॥ ८॥

148461 भिन्नाञ्जनतमःश्यामा यामिनीवाकृतिं गता।
148462 तमःश्रीर्देहयुक्तेव साकारेवाम्बरद्युतिः॥ ९॥
148463
148464 तिस्र उत्प्रेक्षाः॥ ९॥
148465
148466 अतिदीर्घा करालास्या नभो मातुमिवोद्यता।
148467 दीर्घजानुभुजभ्रान्त्या मातुकामेव दिङ्मुखम्॥ १०॥
148468
148469 मातुं स्वदैर्ध्यसाम्येन परिमातुमुपमातुं च॥ १०॥
148470
148471 कृशा बहूपवासेव परिनिम्नमहातनुः।
148472 कज्जलश्यामला मेघमालेव पवनाकुला॥ ११॥
148473
148474 परितो निम्ना सगर्ता महती तनुर्यस्याः॥ ११॥
148475
148476 कृशाशक्ता यदा स्थातुं सुदीर्घा विधिना तदा।
148477 ग्रथितेव शिरारूपैर्दामभिर्दैर्घ्यशालिभिः॥ १२॥
148478
148479 सुदीर्घा कृशा च सा यदा स्थातुमशक्ता विधात्रा लक्षिता तदा
148480 शिरारूपैर्दामभिर्दार्ढ्याय ग्रथितेवेत्युत्प्रेक्षा॥ १२॥
148481
148482 तथा नाम सुदीर्घा सा यथा तस्याः शिरःखुरम्।
148483 मया दृष्टं प्रयत्नेन चिरोर्ध्वाधोगमागमैः॥ १३॥
148484
148485 सा तथा सुदीर्घा यथा मया प्रयत्नेन योगबलान्मनोवेगेन
148486 चिरमनेकसहस्रवर्षकालमूर्ध्वमधश्च गमागमैर्धावनैस्तस्याः शिरःखुराः
148487 पादनखाश्च तेषां समाहारः शिरःखुरम्। द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य
148488 इत्येकवद्भावः। दृष्टं नान्येन द्रष्टुं शक्यमिति भावः॥ १३॥
148489
148490 अन्त्रान्त्रतन्त्रीग्रथितशिरःकरखुरोत्करा।
148491 आमूलात्सूत्रवलिता कण्टकानामिव स्थली॥ १४॥
148492
148493 अन्त्रैः शिराजालैरान्त्रतन्त्रीभिश्च ग्रथिताः शिरः प्रभृतिकरपादनखान्ता
148494 अङ्गोत्करा यस्याः। आमूलान्मूलमारभ्य शाखाग्रपर्यन्तं सूत्रैर्वलिता
148495 कण्टकानां स्थली निवासभूमिः खदिरादिलतवे स्थिता॥ १४॥
148496
148497 विश्वरूपमयार्कादिशिरःकमलजालकैः।
148498 कृतमालामलालोकवातवह्निमयाञ्चला॥ १५॥
148499
148500 विश्वरूपमयैर्नानावर्णैरर्कादिदेवदानवशिरःकमलजालकैः कण्ठे कृतमाला
148501 भूषिता। अमल आलोको यस्य तथाविधो वातप्रदीप्तो यो वह्निस्तन्मयान्यञ्चलानि
148502 पटच्चराणि यस्याः॥ १५॥
148503
148504 प्रलम्बकर्णालुलुतनागा नृशवकुण्डला।
148505 शुष्कतुम्बीलताष्ठीलादीर्घालोलासितस्तनी॥ १६॥
148506
148507 प्रलम्बयोः कर्णयोरालुलिता नागा यस्याः तथा नृशवे कुण्डले यस्याः। शुष्का
148508 लम्बफला तुम्बीलतेव आष्ठीलं ऊरुपर्वग्रन्थिपर्यन्तमादीर्घावालोलावसितौ स्तनौ
148509 यस्याः॥ १६॥
148510
148511 कुमारबर्हिपिच्छौघैर्ब्राह्ममूर्धजमण्डलैः-।
148512 लाञ्छितोच्चसुराधीशशिरःखट्वाङ्गमण्डला॥ १७॥

148513
148514 कुमारबर्हिणां पिच्छौघैर्ब्राह्मैर्मूर्धजानां केशानां मण्डलैश्च
148515 लाञ्छितान्युच्चानि सुराधीशानामिन्द्रादीनां शिरांसि यस्मिंस्तथाविधं
148516 खट्वाङ्गमण्डलं यस्याः ॥ १७ ॥
148517
148518 तन्देन्दुमालाविमला विमलोद्द्योतपाततः ।
148519 तमोर्णवोर्द्ध्वलेखेव वृत्तावर्तविवर्तिनी ॥ १८ ॥
148520
148521 दन्तलक्षणया इन्दुमालया विमला । अत एव तदीयविमलोद्द्योतपातवशादभिवृद्धा ।
148522 वृत्तैरावर्तैर्विवर्तिनी व्यालोला तमोलक्षणस्यार्णवस्य ऊर्ध्वलेखा उपरिभाग इव
148523 स्थिता ॥ १८ ॥
148524
148525 शुष्कतुम्बीलतेवोच्चैराकाशतरुसंस्थिता ।
148526 विलोलावयवाष्ठीला वातैः पटपटारवा ॥ १९ ॥
148527
148528 आकाशलक्षणमाकाशप्रसूतं च तरुं संस्थिता । एवमग्रेऽपि विशेषणे उभयत्र
148529 योज्ये ॥ १९ ॥
148530
148531 बृहत्तरङ्गोर्ध्वभुजा श्यामलोल्लासशालिनी ।
148532 एकार्णवोर्मिमालेव नृत्तावृत्तिविवर्तिनी ॥ २० ॥
148533
148534 क्षणमेकभुजाकारा क्षणं बहुभुजाकुला ।
148535 अनन्तोग्रभुजाक्षिप्तजगन्नर्तनमण्डपा ॥ २१ ॥
148536
148537 अनन्तैरुग्रभुजैराक्षिप्तो व्याकुलितो जगन्नृत्यमण्डपो यया ॥ २१ ॥
148538
148539 क्षिप्रमेकमुखाकारा क्षिप्रं बहुमुखाकृतिः ।
148540 अनन्तोग्रमुखी क्षिप्रं निर्मुखी चापि च क्षणम् ॥ २२ ॥
148541
148542 एकपादान्विता क्षिप्रं क्षिप्रं पादशतान्विता ।
148543 क्षणं चानन्तपादाढ्या निष्पादाकारिणी क्षणम् ॥ २३ ॥
148544
148545 कालरात्रिरियं सेति मयानुमितदेहिका ।
148546 काली भगवती सेयमितिनिर्णीतसज्जना ॥ २४ ॥
148547
148548 इति निर्णीताः सज्जनाः याम् । निपूर्वस्य नयतेरवगत्यर्थत्वात् गत्यर्थाकर्मक- इति
148549 कर्तरि क्तः ॥ २४ ॥
148550
148551 ज्वालापूर्णारघट्टोग्रखाताभनयनत्रया ।
148552 ज्वलद्धरेन्द्रनीलाद्रिसानूपमललाटभूः ॥ २५ ॥
148553
148554 पुनस्तां मुखादिपादान्तं वर्णयितुमारभते - ज्वालेत्यादिना ।
148555 आरघट्टयन्त्रस्य शिरःकाष्ठे प्रसिद्धं खातत्रयंन् ज्वालाभिः पूर्ण स्यात्तदा
148556 नेत्रत्रयोपमा बोध्या । ज्वलन्ती धर यस्मिंस्तथाविधो य इन्द्रनीलाद्रिप्रस्थस्तदुपमा
148557 ललाटभूर्यस्याः ॥ २५ ॥
148558
148559 लोकालोकेन्द्रनीलोग्रश्वभ्रभीमहनुद्वया ।
148560 वातस्कन्धगुणप्रोततारामुक्ताकलापिनी ॥ २६ ॥
148561
148562 लोकालोकाचलस्य
148563 प्रसिद्धमिन्द्रनीलश्वभ्रमिवाधोनिम्नत्वात्कुण्डलकान्तिप्रकाशाप्रकाशमत एव
148564 भीमं हनुद्वयंन् यस्याः ॥ २६ ॥

इन्द्रनीलाद्रितुल्योच्चतोरणोच्चैःप्रभाम्बरे ।
विश्रान्तकाचशैलाभभगभीषणवायसी ॥ २७ ॥

इन्द्रनीलाद्रौ तुल्ये तुलनार्हे उपमायोग्ये उच्चे तोरणे नगरबहिर्द्वारि
पद्मरागादिप्रभारञ्जिते अम्बरे द्वारान्तश्छिद्रे विश्रान्तः प्रतिष्ठितः अधोमुखः
कृत्रिमः काचशैल इव भगवायसो भगनामा काको यस्याः ॥ २७ ॥

नृत्यद्भुजलतापुष्पैर्नखशुभ्राभ्रमण्डलैः ।
पूर्णचन्द्रशतानीव भ्रमयन्ती नभस्तले ॥ २८ ॥

भ्रमद्भिर्व्याप्तदिक्चक्रा भुजैः कल्पाम्बुदैरिव ।
वर्षद्भिः प्राणिजप्रान्ततारालेखाबृहत्प्रभाः ॥ २९ ॥

कल्पाम्बुदपक्षे स्फुरत्प्रभाः प्राणिजा गजप्रभवा दन्ता इव प्रान्तेषु ताराः
बृहत्प्रभालेखाधाराश्रेणीर्वर्षद्भिः । भुजपक्षे प्राणिजा गजादिप्रभवा मुक्ता
इव प्रान्ते प्रलये निपतन्त्यस्ताराश्रेणीव च भास्यमाना नखपङ्क्तिबृहत्प्रभाः
वर्षद्भिः ॥ २९ ॥

नखपुष्पाङ्गुलीवल्लीजालैर्भ्रान्तभुजद्रुमैः ।
कृष्णैः काननिताशेषगगनाग्रोग्रमूर्तिभिः ॥ ३० ॥

कृष्णैरत एवोग्रमूर्तिभिः । नखा एव पुष्पाणि येषु तथाविधान्यङ्गुलीवल्लीजालानि
येषां तथाविधैर्भ्रान्तभुजद्रुमैः काननितं वनमिव कृतमशेषं
गानाग्रमाकाशप्रान्तो यया ॥ ३० ॥

तमालतालतः स्थूलां भुवं दग्धमहावनैः ।
विडम्बयन्ती वलितां जङ्घासङ्घेन लोलता ॥ ३१ ॥

लोलता सर्वतश्चलितेन जङ्घासङ्घेन दग्धैः खर्जूरादिमहावनैर्वलितां
दग्धशिष्टतमालतालवृक्षमात्रतः स्थूलां प्रोन्नतां भुवं विडम्बयन्ती
अनुकुर्वाणा ॥ ३१ ॥

अप्यनन्ते महाव्योम्नि पारं प्राप्तैः शिरोरुहैः ।
कुर्वाणेवाततं वासं चरत्तिमिरदन्तिनः ॥ ३२ ॥

शिरोरुहैः चरत्तिमिरलक्षणस्य दन्तिनो व्योम्नि वासं कुर्वाणा संपादयन्तीव ॥ ३२ ॥

उह्यन्ते मेरवो येन तेन निश्वासवायुना ।
घनघुंघुमदिक्चक्रगगनग्रामघोषिणा ॥ ३३ ॥

प्रतिध्वनिभिर्घनघुंघुमं दिक्चक्रं यस्य तथाविधे गगनग्रामे
उद्घोषणशीलेन निःश्वासवायुना नियतानुनयेन अत एव सानुवृत्तिना नटेन सह
सलितेवासीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३३ ॥

घनमारुतफूत्कारक्ष्वेडगेयं प्रगायता ।
नियतानुनयेनेव चलिता सानुवृत्तिना ॥ ३४ ॥

ततो नृत्तवशावेशाद्वर्धमानशरीरिणी ।
मया दृष्टावधानेन गगनाभोगभूरिणा ॥ ३५ ॥

यावत्तयाऽऽवृता देहे हेलावलनसारया ।

माला मलयकैलाससह्यमन्दरमेरुभिः ॥ ३६ ॥

कथं दृष्टा तदाह - यावदिति। हेलया विलासेन वलनं नृत्यमेव
सारोऽभिप्रेतार्थो यस्यास्तथाविधया तया मलयकैलाससह्यादिगिरिभिर्यावत्साकल्येन
रचिता माला देहे आवृता भूषणत्वेन संनिवेशिता। धृता इति वा पाठः ॥ ३६ ॥

आसीत्तस्या युगान्ताभ्रमालिका पट्टपट्टिका।
आदर्शमण्डलान्यङ्गे त्रीणि लोकान्तराणि च ॥ ३७ ॥

किं च जगत्सर्वं तस्या भूषणादिनित्यसामग्री बभूवेत्याशयेनाह -
आसीदित्यादिना। युगान्ते प्रसिद्धा पुष्करावर्ताद्यभ्रमालिका वक्षसि
इन्द्रनीलपट्टपट्टिका आसीत्। त्रीणि लोकान्तराणि अङ्गे जघनोदरादौ
मणिमयादर्शमण्डलान्यासन्नित्यादिः सर्वत्र यथायोगं विपरिणामेनानुषङ्गः
कार्यः ॥ ३७ ॥

कर्णयोर्हिमवन्मेरू रूप्यकाञ्चनमुद्रिके।
ब्रह्माण्डघुंघुमैर्माला महती कटिमेखला ॥ ३८ ॥

स्रजः कुलाचलाः शृङ्गवनपत्तनगुच्छकाः।
जरत्पुरवनद्वीपग्रामपेलवपल्लवाः ॥ ३९ ॥

तस्या अङ्गेषु दृष्टानि पुराणि नगराणि च।
ऋतवश्च त्रयो लोका मासाहोरात्रमालिकाः ॥ ४० ॥

दृष्टानीति नपुंसकमनपुंसकेन - इति नपुंसकशेषः ॥ ४० ॥

मुक्तालतादिकं नद्यः कालिन्दीत्रिपथादिकाः।
धर्माधर्मावुभौ कर्णभूषणे चान्यकर्णयोः ॥ ४१ ॥

अन्यकर्णयोः हिमवन्मेरुकुण्डलप्रागुक्तकर्णातिरिक्तकर्णयोः ॥ ४१ ॥

स्तनास्तस्यास्तु चत्वारः स्रवद्धर्मपयोलवाः।
वेदाः सकलशास्त्रार्थचतुःसंस्थानचूचुकाः ॥ ४२ ॥

सकलशास्त्रार्थक्षीराणि ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यचतुःसंस्थानानि चूचुकानि
कुचाग्राणि येषाम् ॥ ४२ ॥

त्रिशूलैः पट्टिशैः प्रासैः शरशक्त्यृष्टिमुद्गरैः।
निर्यदायुधजालानि स्रग्दामानि विभर्ति सा ॥ ४३ ॥

चतुर्दशविधा भूतजातयो याः सुरादिकाः।
तस्याः शरीरशालिन्यास्ता लोमावलयः स्थिताः ॥ ४४ ॥

ताःप्रसिद्धा लोमावलयो रोमावलयः ॥ ४४ ॥

तस्याश्च नगरग्रामगिरयो देहशायिनः।
नृत्यन्त्या सह नृत्यन्ति पुनर्जन्म मुदेव ते ॥ ४५ ॥

जङ्गमात्मैकमेवैतज्जगदस्थावरं तदा।
नृत्यतीति मया ज्ञातं परलोके सुखं स्थितम् ॥ ४६ ॥

सर्वस्यापि नृत्ये चलनादस्थावरात्मकम्। पूर्वं मृतत्वात्तद्देहलक्षणे परलोके

सुखं स्थितम् ॥ ४६ ॥

निगीर्णं जगदङ्गस्थं कृत्वा तृप्तिमुपागता ।
परिनृत्यति सा मत्ता जगज्जीर्णाहिचातकी ॥ ४७ ॥

जगल्लक्षणो जीर्णः अहिः सर्पो यया तथाविधा चातकी पक्षिणी । अत्र चातकीशब्देन
मयूरी लक्ष्यते मेघप्रियत्वसाम्यात् । अहिजरणनृत्ययोस्तस्यां प्रसिद्धेश्च ॥ ४७ ॥

आदर्शप्रतिबिम्बस्थमिवाभात्यखिलं जगत् ।
तस्या वपुषि विस्तीर्णे स्वरूपिणि सरूपधृक् ॥ ४८ ॥

सरूपधृक् प्राक्तनजगत्सदृशरूपधृक् ॥ ४८ ॥

सा न नृत्यति तत्सर्वं सशैलवनकाननम् ।
जगन्नृत्यति नानात्म मृत्वा पुनरुपागतम् ॥ ४९ ॥

कदाचिदनृत्यन्त्यामपि तस्यां तदन्तर्गतं जगन्नृत्यतीति मया दृष्टमित्याह ##-

तज्जगन्नर्तनं चारु तद्देहादर्शसंस्थितम् ।
चिरं मया तदा दृष्टमविनष्टं पुनः स्थितम् ॥ ५० ॥

विचलत्तारकाजालं भ्रमत्पर्वतमण्डलम् ।
मशकव्यूहवद्वातव्याधूतामरदानवम् ॥ ५१ ॥

तदेव जगन्नर्तनं वर्णयति - विचलदित्यादिना ॥ ५१ ॥

संग्रामोन्मुक्तचक्राभद्वीपार्णववृताम्बरम् ।
हेलाविवलनावर्तप्रौढशैलधरातृणम् ॥ ५२ ॥

संग्रामे उन्मुक्तचक्राणामिव आभा भ्रमणसादृश्यश्रीर्येषां द्वीपादीनां
तथाविधैस्तैर्वृताम्बरम् । हेलया विवलनैर्भ्रमणैरावर्तवातैरिव
प्रकर्षेणोढानि शैलधरातृणानि यस्मिन् । प्रादूहोढो - इति वृद्धिः ॥ ५२ ॥

नीलमेघांशुकावृत्तिवातघुंघुमिताम्बरम् ।
काष्ठास्थ्यादिस्फुटास्फोटपटत्पटपटारवम् ॥ ५३ ॥

नीलमेघलक्षणानामंशुकानां वस्त्राणामावृत्तिषु परिवर्तनेषु
वातैर्घुंघुमितमम्बरमाकाशं यस्मिन् । अधस्तु परस्परसंघट्टितानां
काष्ठास्थ्यादीनां स्फुटास्फोटैः संधिविघट्टनैः ।
पटत्पटेत्याद्यनुकरणार्हारवविशिष्टम् ॥ ५३ ॥

जगत्पदार्थैर्व्यामिश्रैरमिश्रैर्मुकुरैर्यथा ।
व्याप्तमाभोगिभांकारैरङ्गैरङ्गभ्रमैस्तथा ॥ ५४ ॥

अन्योन्यसंघट्टनाद्विश्लेषाच्च प्रतिक्षणं व्यामिश्रैरमिश्रैश्च
जगत्पदार्थैस्तद्वद्भिरङ्गैस्तद्भ्रमणैश्च
आभोगिभांकारैर्मूर्तिमद्भिर्भयैरिव व्याप्तम् ॥ ५४ ॥

मेरुर्नृत्यति लोलोच्चकुलाचलबृहद्भुजः ।
भ्रमदभ्रपटोपेतनमत्तनुतनूरुहः ॥ ५५ ॥

तदेव जगन्नृत्यंन् प्रत्येकं वर्णयति - मेरुरित्यादिना ।

148721 भ्रमद्भिरभ्रपटैरुपेताश्छन्ना नमन्त्यस्तनवस्तनूरुहाः कल्पवृक्षाश्च
148722 यस्य ॥ ५५ ॥
148723
148724 अत्यजन्तः समुद्राश्च मर्यादामुद्रणं द्रुमाः ।
148725 भूमेर्नभस्तलं यान्ति नभसो यान्ति भूतलम् ॥ ५६ ॥
148726
148727 मर्यादामुद्रणं वेलामर्यादानियमम् ॥ ५६ ॥
148728
148729 पुराणि घर्घरारावैर्दृश्यन्ते लुठितान्यधः ।
148730 सगृहाट्टालवास्तव्यं न च किंचिल्लुठत्यधः ॥ ५७ ॥
148731
148732 वास्तुषुवेश्मभूमिषु भवा वास्तव्यास्तदन्तैः सहितं यथा स्यात्तथा लुठितानि ॥ ५७
148733 ।।
148734
148735 तस्यां भ्रमन्त्यां चतुरं चन्द्रार्कदिनरात्रयः ।
148736 नखाग्रलेखालोकान्तर्भ्रान्तिकाञ्चनसूत्रवत् ॥ ५८ ॥
148737
148738 तस्यां कालरात्र्यां भ्रमन्त्यां सत्यां चन्द्रार्कादयस्तन्नखाग्ररेखासु ये
148739 आलोकाः प्रभाविशेषास्तदन्तर्भविण भ्रमन्तः काञ्चनसूत्रवद्दीर्घाकारा भान्ति
148740 । भ्रमदलातवह्निप्राया इत्यर्थः ॥ ५८ ॥
148741
148742 विभान्ति सृष्टयस्तस्या घर्माणि जलजालिकाः ।
148743 इव नीहारहारिण्या नीलवारिदवाससः ॥ ५९ ॥
148744
148745 नीहारैर्हारिण्या हारवत्या नीलवारिदवस्त्रायास्तस्याः सृष्टयो मेघैर्विसृष्टा
148746 जलजालिका घर्माणि स्वेदबिन्दव इव विभान्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥
148747
148748 खमेव तस्याः संपन्नं कबरीमण्डलं बृहत् ।
148749 पातालं चरणौ भूमिरुदरं बाहवो दिशः ॥ ६० ॥
148750
148751 इदानीं जगत्सर्वं तस्या अङ्गत्वेन संपन्नमिति वर्णयति - खमेवेत्यादिना ॥ ६० ॥
148752
148753 द्वीपाब्धयोऽन्त्रवलयः पार्श्वकाः सर्वपर्वताः ।
148754 प्राणापानावलीदोलाः पवनस्कन्धशालिकाः ॥ ६१ ॥
148755
148756 द्वीपा अब्धयश्च अन्त्रसहिता वलयः संपन्नाः । आवहोद्वहप्रवहादयः
148757 पवनस्कन्धलक्षणा नभःसौधशालिकास्तस्याः प्राणापानावलीदोलाः संपन्नाः ॥
148758 ६१ ॥
148759
148760 तदानुभूतं नृत्यन्त्यास्तस्या वपुषि विस्तृते ।
148761 हिमवन्मेरुसह्याद्यैर्दोलनभ्रममद्रिभिः ॥ ६२ ॥
148762
148763 अत एव तदङ्गत्वेन संपन्नैर्हिमवदाद्यद्रिभिस्तद्वपुषि दोलनप्रयुक्ता भ्रमा
148764 यस्मिंस्तथाविधं प्रेङ्खोलिकाक्रीडनसुखमनुभूतमित्युत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥
148765
148766 तरदद्रिगुलुच्छास्ता वलयन्त्या तया स्रजः ।
148767 पुनः कल्पान्त आरब्ध इव ताण्डवहेलया ॥ ६३ ॥
148768
148769 तरन्तः प्लवमाना अद्रिलक्षणा गुलुच्छा मञ्जर्यो यासु तथाविधाः प्राग्वर्णितस्रजो
148770 वलयन्त्या परिवर्तयन्त्या तया ताण्डवलीलया पुनः प्रलय आरब्ध इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६३ ॥
148771
148772 सुरासुरोरगानीकरोमशाङ्गः शरीरकः ।

148773 निस्पन्दं स्थातुमशकन्नसौ भ्रमति चक्रवत् ॥ ६४ ॥
148774

148775 असौ तस्याः शरीरमेव शरीरको निस्पन्दं स्थातुमशकन् अशक्नुवन्सन्
148776 भ्रमतीत्युत्प्रेक्षा शकेश्छान्दसो विकरणव्यत्ययः ॥ ६४ ॥
148777

148778 नानाविभवविज्ञानयज्ञयज्ञोपवीतिनी ।
148779 सा सरन्ती नभस्यासीद्घनघूत्कारघोषिणी ॥ ६५ ॥
148780

148781 कर्मफलभूता विभवास्तदनुष्ठानहेतुविज्ञानानि तदनुष्ठानरूपा यज्ञाश्चेति
148782 त्रिसूत्रयज्ञोपवीतिनी नभसि सरन्ती नृत्यन्ती सा देवी घनघूत्कारा
148783 मेघध्वनयस्तैर्घोषिणी वेदघोषणवती ब्रह्मचारिणीवासीत् ॥ ६५ ॥
148784

148785 तत्र भूतलमाकाशमाकाशमपि भूतलम् ।
148786 प्रतिकृति भवत्यन्तर्न च किंचिद्विवर्तते ॥ ६६ ॥
148787

148788 अथवा तत्र तन्नृत्येन च किंचिदपि विवर्तते चलति किंतु भूतलमाकाशं चक्रमिषेण
148789 परस्परस्मिन् प्रतिबिम्बनेन प्रतिकृति परस्परसदृशं सत् पर्यायेण
148790 भूतलमाकाशं भवति आकाशं च भूतलं भवति । तत्र पश्यतां द्वे अपि सह
148791 स्वस्वगतैः पदार्थैरूर्ध्वाधो विवर्तेते इति भ्रान्तिमात्रमित्यर्थः ॥ ६६ ॥
148792

148793 बृहन्नासागुहागेहनिर्गता घनघुंघुमाः ।
148794 तत्रोग्रा वायवो वान्ति घोरघूत्कारकारिणः ॥ ६७ ॥
148795

148796 तच्छ्वासवायून्वर्णयति - बृहदिति ॥ ६७ ॥
148797

148798 नभःकरशतैस्तस्वाश्वतुरावृत्तिवर्तिभिः ।
148799 भाति चण्डानिलोद्भूतैराकीर्णमिव पल्लवैः ॥ ६८ ॥
148800

148801 तदङ्गजजगद्वस्तुजातभ्रमणसंभवात् ।
148802 दृष्टिर्धीरापि मे मोहे सन्ना सेनेव संगरे ॥ ६९ ॥
148803

148804 धीरा धैर्यवती स्थैर्यवती च मे दृष्टिः संगरे सेनेव तदङ्गजजगद्वस्तुभिः सह
148805 जातानि यानि भ्रमणानि तत्संभवाच्छ्रमात्सन्ना कुण्ठितशक्तिरासीदित्यर्थः ॥ ६९ ॥
148806

148807 प्रोह्यन्ते यन्त्रवच्छैला निपतन्ति नभश्चराः ।
148808 लुठन्त्यमरगेहानि वलिते देहदर्पणे ॥ ७० ॥
148809

148810 तस्या देहदर्पणे वलिते परिवर्तिते सति ॥ ७० ॥
148811

148812 मेरवः पर्णवद्व्यूढा मलयाः पल्लवा इव ।
148813 हिमाद्रयो हिमकणा इवौर्व्योऽब्जलता इव ॥ ७१ ॥
148814

148815 उर्व्या भवा और्व्यः अब्जलता इव व्यूढा विशकलिताः ॥ ७१ ॥
148816

148817 सह्या मह्यामिव खगा विन्ध्या विद्याधरा इव ।
148818 वृक्षावर्ते भ्रमन्तोऽन्ता राजहंसा इवाम्बरे ॥ ७२ ॥
148819

148820 अम्बरे राजहंसा इव वृक्षावर्ते अन्तर्भ्रमन्तः । अन्ता इति ढ्रलोपेऽणो दीर्घः ॥ ७२ ॥
148821

148822 द्वीपान्यपि तृणानीव समुद्रा वलया इव ।
148823 सुरलोकालयः पद्मा आसंस्तद्देहवारिणि ॥ ७३ ॥
148824

148825 तद्देहलक्षणे वारिणि सरसि सुरलोकानामालयः पङ्क्तयः पद्मा इवेत्यनुषज्यते।
148826 उत्प्रेक्षापङ्क्तिनिवेशात्ताभित्तद्देहे सरोरूपकसमर्थात्॥ ७३॥
148827
148828 विशदाकाशसंकाशे स्वप्नाञ्जनपुरोपमे।
148829 अङ्गे तस्या बृहज्जङ्गे पिण्डादित्यसमत्विषि॥ ७४॥
148830
148831 पिण्डीभूतैरादित्यैः समत्विषि तस्या अङ्गे विन्ध्यादयः सर्वे जङ्गमतां गता इति
148832 परेणान्वयः॥ ७४॥
148833
148834 विन्ध्यो नृत्यति काञ्चनाचलवने सह्यश्च सह्यो गिरिः कैलासो मलयो
148835 महेन्द्रशिखरी क्रौञ्चाचलो मन्दरः।
148836 गोकर्णो गगनाङ्गणे वसुमती विद्याधराणां पुरं सर्वे जंगमतां गता
148837 वनभवस्तस्याः शरीरे सदा॥ ७५॥
148838
148839 काञ्चनाचलस्य शिरोरुहे वने विन्ध्यश्चिरन्तनं वैरं निर्यातयन्निव नृत्यति
148840 तदसह्यः सह्यो गिरिः कैलासादयश्च गगनाङ्गणे कोपादिव नृत्यन्ति।
148841 तत्पक्षपाताद्वसुमती विद्याधराणां पुरं च नृत्यतः। इत्थं सर्वे स्थावरा
148842 जङ्गमतां गता इत्यर्थः॥ ७५॥
148843
148844 अब्धिर्नृत्यति पर्वते गिरिरपि प्रोच्चैर्नभःकोटरे व्योमापीन्दुदिवाकरैः क्व
148845 चलितं भूमेरधस्ताद्गतम्।
148846 सद्वीपाचलपत्तनो वनगणः प्रोत्कीर्णपुष्पो दिवि व्यालोलं जगदम्बुधाविव
148847 तृणं दिक्चक्रके भ्राम्यति॥ ७६॥
148848
148849 किंचेदमपरमाश्चर्यम् - अब्धिः पर्वते नृत्यति। स च गिरिः
148850 प्रोच्चैर्नभःकोटरे नृत्यति। तद्व्योमापि इन्दुदिवाकरैः सह भूमेरधस्ताच्चलितं
148851 सत् क्व गतं न ज्ञायते। प्रोत्कीर्णानि पुष्पाणि यस्मिंस्तथाविधः सद्वीपाचलपर्वतो
148852 [पत्तनः इति पाठः समीचीनः।] वनगणो दिवि द्युलोके सूर्यादिस्थाने नृत्यति।
148853 इत्थं व्यालोलं जगदम्बुधौ तृणमिव दिक्चक्रके भ्राम्यतीत्यर्थः॥ ७६॥
148854
148855 व्योम्नि भ्रमन्ति गिरयोऽम्बुधयो दिगन्ते लोकान्तराणि पुरपत्तनमण्डलानि।
148856 नद्यः सरांसि मुकुरान्तरिव प्रवृद्धवातावकीर्णतृणविक्रमणक्रमेण॥
148857 ७७॥
148858
148859 तथा गिरयो व्योम्नि भ्रमन्ति। अम्बुधयश्च दिगन्ते भ्रमन्ति। पुरपत्तनमण्डलानि
148860 नद्यः सरांसि च स्वाश्रयलोकाल्लोकान्तराणि मुकुरान्तरिव प्रविश्य प्रवृद्धेन
148861 वातेनावकीर्णानां तृणानां यानि विक्रमणानि उड्डयनानि लोके प्रसिद्धानि
148862 तत्क्रमेण भ्रमन्तीत्यर्थः॥ ७७॥
148863
148864 मत्स्याश्चरन्ति च मरौ वरवारिणीव व्योम्नि स्थिराणि नगराणि भुवीव भान्ति।
148865 खे भूधरा गगनसंक्षयवारिवाहमुत्पातवातपरिवृत्तगिरिस्थितं तत्॥ ७८॥
148866
148867 किं च मत्स्या वरवारिणि समुद्र इव मरौ चरन्ति। नगराणि च भुवीव व्योम्नि स्थिराणि
148868 भान्ति। भूधराः खे भान्ति। गगनं च संक्षयवारिवाहाः प्रलयमेघाश्च
148869 तेषां समाहारो गगनसंक्षयवारिवाहमुत्पातवातपरिवृत्तगिरिषु स्थितं
148870 तत्परमाश्चर्यमित्यर्थः॥ ७८॥
148871
148872 ऋक्षोत्करो भ्रमति दीपसहस्रयन्त्रचक्रक्रमेण मणिवर्षणवेगचारुः।
148873 अन्तर्बहिश्च परितः प्रणयेन मुक्तं विद्याधरामरगणैरिव पुष्पवर्षम्॥
148874 ७९॥
148875
148876 किं च ऋक्षोत्करो नक्षत्रसमूहो मणीनां वर्षणवेग इव चारुर्मनोहरः सन्

148877 दीपसहस्राणां भ्रमन्ति यानि यन्त्रचक्राणि तत्क्रमेण भूमेरन्तर्बहिश्च भ्रमति।
148878 यथा विद्याधरामरगणैः प्रणयेन त्वत्सभायां मुक्तं पुष्पवर्षमन्तर्बहिश्च
148879 भ्रमति तद्वत्॥ ७९॥
148880
148881 संहारसर्गनिचया दिनरात्रिभागे बिन्दूपमा रजतयोर्दिवसोत्कराश्च।
148882 कृष्णाः सिताश्च परितोऽमलशुक्लकृष्णस्वादर्शमण्डलवदाकुलमुल्लसन्ति॥
148883 ८०॥
148884
148885 किं च तद्देहे संहाराः प्रलयाः सर्गनिचयाश्च दिनरात्र्योर्भागे पक्षे उल्लसन्ति।
148886 दिनरात्रिप्राया अल्पा इति यावत्। तथा दिवसोत्करा दिनरात्रिसमूहाश्च मलिनामलिनयो
148887 रजतयोर्बिन्दूपमा अत्यल्पा उल्लसन्ति। कृष्णाः सिताश्च पक्षाः परितः अमला ये
148888 शुक्लाः कृष्णाश्च वज्रेन्द्रनीलादिनिर्मिताः शोभना
148889 आदर्शास्तन्मण्डलवदुल्लसन्तीत्यर्थः॥ ८०॥
148890
148891 रत्नानि भास्करनिशाकरमण्डलानि तारोत्करास्तरलमण्डलकान्तिहाराः।
148892 स्वच्छाम्बराणि वलितानि महाम्बराणि कुर्वन्त्यनारतमनल्पमलातलेखाः॥ ८१
148893 ॥
148894
148895 तथा तद्देहे भास्करनिशाकरमण्डलानि रत्नानि संपन्नानि। तारोत्करा
148896 नक्षत्रसमूहास्तु तरला मण्डलाकारा कान्तिर्येषां तथाविधा हाराः संपन्नाः।
148897 स्वच्छान्यम्बराण्याकाशास्तु वलितानि वेष्टितानि महान्त्यम्बराणि वस्त्राणि
148898 संपन्नानि। तेषु भ्रमद्वैद्युताग्न्यादयः अलातलेखा अनारतमनल्पं प्रकाशं
148899 कुर्वन्तीत्यर्थः॥ ८१॥
148900
148901 कल्पान्तकालविलुठत्त्रिजगन्मणीनि व्यावर्तनैर्झगिरि जातझणज्झणानि।
148902 तेजांसि झंकृततयोर्ध्वमधश्च यान्ति नानाविधानि गुणवन्ति विभूषणानि॥
148903 ८२॥
148904
148905 तन्नृत्ये कल्पान्तकाले विलुठत् त्रिजगद्व्यावर्तनैर्झगिति झटिति जातझणज्झणानि
148906 मणीनि संपन्नानि। तथा झंकृततया झंकारेण ऊर्ध्वमधश्च यान्ति
148907 सूर्यादितेजांसि नानाविधानि गुणवन्ति नूपुरवलयादिविभूषणानि संपन्नानीत्यर्थः
148908 ॥ ८२॥
148909
148910 संग्राममत्तभटखड्गमरीचिवीचिश्यामायमानसकलातपवासराणाम्।
148911 व्यावृत्तिभिर्विलुठतामपि सुस्थिराणामाकर्ण्यते कलकलो जनमण्डलानाम्॥ ८३
148912 ॥
148913
148914 किंचापरमत्याश्चर्यम् - संग्रामेषु मत्तानां भटानां
148915 खड्गप्रभावीचिभिः श्यामायमानसकलातपा वासरा येषाम्। तथा देवीताण्डवे
148916 व्यावृत्तिभिर्भ्रमणैर्विलुठतामप्यधिष्ठानब्रह्मस्थैर्यात्सुस्थिराणां
148917 वीरजनमण्डलानां कलकलो महायुद्धकोलाहल आकर्ण्यते॥ ८३॥
148918
148919 ब्रह्मेन्द्रविष्णुहरवह्निरवीन्दुपूर्वा देवासुराः परिविवृत्तिभिरापतन्तः।
148920 अन्येऽन्य एव विविधा उपयान्ति यान्ति वातावधूतमशकाशनिविभ्रमेण॥ ८४॥
148921
148922 किंचिदमपरमाश्चर्यम्। अनन्तकोट्यतीतानागतसर्गप्रलयघटितशरीराया
148923 अस्यास्ताण्डवे ब्रह्मेन्द्रादयो देवासुरा अधिकारप्रवृत्तिभिरन्येऽन्य एव आपतन्त
148924 आपद्यमानाः सन्तो वातावधूतमशकानामशनीनां विद्युतामिव च प्रसिद्धेन
148925 विभ्रमेण अस्थिरताविलासेन आयान्ति यान्ति च॥ ८४॥
148926
148927 संहारसर्गसुखदुःखभवाभवेहानीहानिषेधविधिजन्ममृति##-
148928 सार्धं पृथक्च विलसन्ति सदैव सर्गे व्यामिश्रतामुपगता अपि तत्र भावाः॥

148929 ८५ ॥
148930
148931 किंचापरमाश्चर्यम् - तत्र तस्याः शरीरे प्रतीयमाने सर्गे संहारसर्गादयः
148932 परस्परविरुद्धा अपि सर्वभावाः परस्परासंस्पर्शेन सदा सार्धं पृथक् च
148933 विलसन्ति। व्यामिश्रतामुपगता अपि विलसन्तीत्यर्थः ॥ ८५ ॥
148934
148935 भावोद्भवस्थितिविपत्करणभ्रमाणां संहारसर्गभुवनावनिविभ्रमाणाम्
148936 ।
148937 मिथ्यैव खे प्रकचतां खशरीरकाणां संलक्ष्यतेऽत्र न मनागपि नाम
148938 संख्या ॥ ८६ ॥
148939
148940 किं चात्र तच्छरीरे खे चिदाकाशे मिथ्यैव प्रकचतामत एव खशरीरकाणां
148941 शून्यानां संहारसर्गभुवनावनिविभ्रमाणां भावादधिष्ठानादुद्भवः
148942 स्थितिर्विपदपक्षयः करणमर्थक्रियाभ्रमाः परिवर्तश्चेत्येतेषां संख्या इयत्ता
148943 मनागपि न संलक्ष्यते ॥ ८६ ॥
148944
148945 उत्पातशान्तिमरणोत्सवयुद्धसाम्यविद्वेषरागभयविश्वसनादि तत्र।
148946 एकत्र कोश इव रत्नचयो विभाति नानारसाप्रतिघसर्गपरम्परं तत् ॥ ८७ ॥
148947
148948 किं च तत्र तद्वपुषि उत्पाततच्छान्त्यादिविरुद्धद्वन्द्वजातमेकत्र कोशे रत्नचय इव
148949 विभाति। यतस्तद्वपुर्नानारसा अपि परस्परमप्रतिघाः सर्गपरम्परा
148950 यस्मिंस्तथाविधमित्यर्थः ॥ ८७ ॥
148951
148952 तस्याश्चिदम्बरमये वपुषि स्वभावभूतास्फुटानुभवभावजगद्व्यवस्थाः।
148953 सर्वक्षया मलिनदृक्कलिताम्बरस्थकेशोण्ड्रकस्फुरणवत्परितः स्फुरन्ति ॥
148954 ८८ ॥
148955
148956 किं च तस्याः परमार्थतश्चिदम्बरमये वपुषि स्वभावभूतः
148957 अशास्त्रीयप्रतीतिसिद्धो यो मायावरणलक्षणोऽस्फुटानुभवभावस्तत्प्रयुक्ता
148958 जगद्व्यवस्थाः सर्वक्षयाश्च परितस्तिमिररोगमलिनदृशा कलितानि
148959 अम्बरस्थकेशोण्ड्रकस्फुरणानीव स्फुरन्ति ॥ ८८ ॥
148960
148961 जगत्संक्षुब्धमक्षुब्धं दृश्यते स्थितिसंस्थिति।
148962 संचाल्यमानमुकुरप्रतिबिम्ब इवास्थितम् ॥ ८९ ॥
148963
148964 अचलायामधिष्ठानसन्मात्रस्थितौ संस्थितिर्यस्य तथाविधं जगदक्षुब्धमेव
148965 मायाक्षोभदृष्ट्या संक्षुब्धं दृश्यते यतस्तद्बिम्बात्मना अचल एव गिरिः
148966 संचाल्यमानमुकुरप्रतिबिम्बः संश्चल इव भवति तद्वदास्थितमित्यर्थः ॥ ८९ ॥
148967
148968 नृत्यस्फुरत्प्रतापान्तर्जगदर्थाः प्रतिक्षणम्।
148969 स्थितिं त्यजन्ति गृह्णन्ति बालसंकल्पसर्गवत् ॥ ९० ॥
148970
148971 नृत्येन स्फुरत्प्रतापाया मायाया अन्तर्निविषाः सर्वे जगदर्थाः प्रतिक्षणं
148972 परिणामेन पूर्वस्थितिं त्यजन्ति अन्यां च स्थितिं गृह्णन्ति। तत्र बालसंकल्पसर्ग एव
148973 प्रसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः। तथा चाहुः सांख्याः प्रतिक्षणपरिणामिनो हि सर्वे
148974 भावाः इति ॥ ९० ॥
148975
148976 क्रियाशक्तिः शरीरेऽन्तः पूर्यमाणा अनारतम्।
148977 राशीभूय विशीर्यन्ते जगन्मुद्गकणोत्कराः ॥ ९१ ॥
148978
148979 सर्वपदार्थानामुत्पादनार्थमेव कारकक्रियाशक्तय उपयुज्यन्ते। उत्तरे तु
148980 भावविकाराः स्वत एव काले प्रवर्तन्ते। यथा मुद्गानां राशीकरणे

148981 कारकक्रियाशक्तिरुपयुज्यते विशीर्यप्रसरणे तु स्वः स्निग्धतास्वभाव एव हेतुर्न
148982 कारकान्तरक्रियाशक्तिस्तद्वदित्याह - क्रियाशक्तीति ॥ ९१ ॥
148983
148984 क्षणमालक्ष्यते किंचिन्न किंचिदपि सा क्षणम् ।
148985 क्षणमङ्गुष्ठमात्रैव क्षणमाकाशपूरिणी ॥ ९२ ॥
148986
148987 यस्मात्सा सकला देवी संविच्छक्तिर्जगन्मयी ।
148988 अनन्ता परमाकाशकोशशुद्धशरीरिणी ॥ ९३ ॥
148989
148990 परिणामिस्वभावजडजगन्मयीत्वादेव सा देवी प्रतिक्षणमन्यथान्यथा लक्ष्यत
148991 इत्याह - क्षणमिति ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
148992
148993 कालत्रयस्थितजगल्लितयान्तरी हि चित्सा तथा कचति तेन यथास्थितेन ।
148994 रूपेण चित्रकृदुदारमनःस्थचित्रसंसारजालसदृशेन कचज्जवेन ॥ ९४ ॥
148995
148996 सा हि देवी कालत्रयस्थितस्य सर्वतत्तत्परिणामवैचित्र्यशालिनो जगल्लितयस्यान्तर्भवा
148997 आन्तरी चित् । अतः कारणाद्यथास्थितेन पर्यायवर्तिना
148998 तत्तत्कामकर्मवासनापरिपाकानुसारेण कचज्जवेन चित्रकृतः पुरुषस्य उदारे मनसि
148999 स्थितं यच्चित्रसंसारजालं तत्सदृशेन यथास्थितेन तेन तेन विचित्रेण रूपेण तथा
149000 कचतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥
149001
149002 सर्वात्मकैकवपुरेकचिदात्मकत्वात्संशान्तखैकवपुरेकचिदात्मतत्त्वात् ।
149003 एवं निमेषणसमुन्मिषितैकरूपं सा बिभ्रती वपुरनन्तमनादि भाति ॥ ९५ ॥
149004
149005 तर्हि किं सा सप्रपञ्चैव नेत्याह - सर्वात्मकेति । सा देवी
149006 अविद्यावृतैकचिदात्मकत्वात्सर्वसंसारात्मकैकवपुश्चित्रभित्तिरिवास्ते । विद्यानिरस्ता
149007 विद्यैकचिदात्मकत्वात्तु संशान्तं यत् खमाकाशं तद्वपुर्निष्प्रपञ्चैवास्ते ।
149008 एवं बद्धदृशा मुक्तदृशा च गम्यं निमेषणेन समुन्मिषितेन
149009 चाविद्याविद्याभ्यां पर्यायव्यञ्जितेनोपलक्षितं
149010 परमार्थतश्चिदेकरूपमनाद्यनन्तं वपुर्बिभ्रती सा भातीत्यर्थः ॥ ९५ ॥
149011
149012 तस्यां विभाति तदनन्तशिलात्मकोशे लेखाब्जचक्ररचनादिवदेव दृश्यम् ।
149013 व्योमात्मकं गगनमात्रशरीरवत्यां चित्त्वाद्द्रवज्जलधिकोश इवोर्मिलेखा ॥ ९६
149014 ॥
149015
149016 विवर्तदृशा परिणामदृशा च जीवन्मुक्तानां यौक्तिकानां च तस्यां जगद्भाने
149017 दृष्टान्तद्वयमाह - तस्यामिति । शिलात्र स्फटिकशिला ।
149018 गगनमात्रशरीरवत्यामित्यन्तमाद्यदृष्टान्तस्य विवरणं शिष्टं द्वितीयस्य ॥ ९६
149019 ॥
149020
149021 महती भैरवी देवी नृत्यन्त्यापूरिताम्बरा ।
149022 तस्य कल्पान्तरुद्रस्य सा पुरो भैरवाकृतेः ॥ ९७ ॥
149023
149024 इत्थं तस्यास्तन्नृत्यस्य च तत्त्वमुपवर्ण्य पुनस्तन्नृत्यमुत्प्रेक्षादिभिर्वर्णयति ##-
149025
149026 शिरोमन्दाश्रितोग्राग्निदग्धस्थाणुवनावनिः ।
149027 कल्पान्तवातव्याधृता वनमालेव नृत्यति ॥ ९८ ॥
149028
149029 कल्पान्तरुद्रस्य शिरो ललाटस्थानममन्दमाश्रितेन उग्रेण तृतीयनेत्राग्निना
149030 दग्धानि अत एव स्थाणुपरिशेषाणि वनानि यस्यां तथाविधा
149031 अवनिर्भूमिर्यस्यास्तथाविधा कल्पान्तवातैर्व्याधूता वनमाला वनपङ्क्तिरिव सा
149032 नृत्यतीत्युत्प्रेक्षा उपमा वा ॥ ९८ ॥

149033
149034 कुद्दालोलूखलबृसीफलकुम्भकरण्डकैः ।
149035 मुसलोदञ्चनस्थालीस्तम्भैः स्रग्दामधारिणी ॥ ९९ ॥
149036
149037 न केवलं तस्याः प्राग्वर्णितान्येव स्रग्दामानि किंतु खनित्रमुसलोलूखलाद्यपीत्याह
149038 - कुद्दालेति ॥ ९९ ॥
149039
149040 एवंविधानां स्रग्दामजालानां कुसुमोत्करम् ।
149041 किरन्ती संसृजन्तीव नृत्तक्षुब्धं क्षयक्षतम् ॥ १०० ॥
149042
149043 नृत्ते क्षुब्धं व्याधूतं क्षयेण भङ्गेन क्षतं किरन्ती नवं नवं
149044 संसृजन्तीव ॥ १०० ॥
149045
149046 वन्द्यमानस्तया सोऽपि तथैवाकाशभैरवः ।
149047 तथैव वितताकारस्तदोच्चैः परिनृत्यति ॥ १०१ ॥
149048
149049 डिंबं डिंबं सुडिंबं पच पच सहसाझम्य झम्यंन् प्रझम्यं
149050 नृत्यन्ती शब्दवाद्यैः स्रजमुरसि शिरःशेखरं तार्क्ष्यपक्षैः । पूर्णं
149051 रक्तासवानां यममहिषमहाशृङ्गमादाय पाणौ पायाद्वो वन्द्यमानः
149052 प्रलयमुदितया भैरवः कालरात्र्या ॥ १०२ ॥
149053
149054 रक्तासवानां पूर्णं यममहिषस्य महाशृङ्गं पाणावादाय डिम्बं
149055 डिम्बमित्यादिमिस्तालव्यञ्जकैः शब्दवाद्यैर्नृत्यन्त्या उरसि शिरः शिरांस्येव
149056 स्रजं कृत्वा विभ्रत्या तार्क्ष्यपक्षैः शेखरं भूषितवत्या प्रलये जगद्भुक्त्वा
149057 मुदितया कालरात्र्या वन्द्यमानः स्तूयमानो भैरवो वः पायात्
149058 ज्ञानप्रतिबन्धकदोषनिरासेन रक्षत्वित्याशीः ॥ डिम्बं डिम्बमित्यादेश्चायमर्थः
149059 - हे भैरव त्वं सर्वप्राणिनां डिम्बमनर्थभोगोपाधिं
149060 स्थूलशरीरादिप्रपञ्चं आझम्य । झमु अदने । भक्षयित्वा ततो डिम्बं
149061 सूक्ष्मशरीरादिप्रपञ्चमपि झम्यं भक्ष्यं कृत्वा ततोपि सुडिम्बं
149062 मूलोपाधिभूतं कारणशरीरमपि चरमसाक्षात्कारे तत्त्वत आविर्भूय प्रझम्यंन्
149063 सम्यग्भक्ष्यंन् कृत्वा पञ्चमादियोगभूमिकारोपणेन सहसा शीघ्रमेव पच
149064 पच सप्तमभूमिकापर्यन्तं सम्यक्परिपाच्य विदेहकैवल्येन जरयेति स्तूयमान इति ।
149065 इति नृत्यन्त्या कालरात्र्या सह युष्माभिः स्तूयमानो भैरवो वः पायादिति वाऽन्वयः ॥
149066 १०२ ॥
149067
149068 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
149069 कालरात्रिवर्णनं नामैकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥
149070
149071 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
149072 कालरात्रिवर्णनं नामैकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥
149073
149074 द्व्यशीतितमः सर्गः ८२
149075
149076 श्रीराम उवाच ।
149077
149078 किमेतद्भगवन्सर्वनाशे नृत्यति केन सा ।
149079 किं शूर्पफलकुम्भाद्यस्तस्याः स्रग्दामधारणम् ॥ १ ॥
149080
149081 विद्रूपस्य शिवस्यात्र तत्त्वं निष्कृष्य वर्ण्यते ।
149082 सकलं यावदज्ञातं परिज्ञातं तु निष्कलम् ॥
149083
149084 सर्वस्य प्रपञ्चस्य विस्तरेण प्राक् प्रलयो वर्णितः । प्रलीनस्य च तस्य नृत्यन्त्याः

149085 कालरात्र्या भूषणादिभावेनाङ्गे सद्भावो नृत्तभ्रमणादि च वर्णितमिति नष्टस्य
149086 पुनरुन्मज्जनमुक्तमसंभावितं मन्यमानो रामः पृच्छति - किमेतदिति।
149087 सर्वनाशे सति सा देवी केनाङ्गेन नृत्यति। शूर्पफलकुंभाद्यैर्नष्टैस्तस्याः
149088 स्रग्दाममधारणं च त्वयोक्तं किं कथं संभावनीयमित्यर्थः॥ १॥
149089
149090 किं नष्टं त्रिजगद्भूयः किं काल्या देहसंस्थितम्।
149091 परिनृत्यति निर्वाणं कथं पुनरुपागतम्॥ २॥
149092
149093 तदेव स्पष्टमाह - किमिति। नष्टं स्थितं चेत्कथं निर्वाणमुपरतं
149094 जगत्पुनरुपागतं सत् कथं परिनृत्यतीति व्याहतं प्रतिभातीत्यर्थः॥ २॥
149095
149096 श्रीवसिष्ठ उवाच।
149097
149098 नासौ पुमान्न चासौ स्त्री न तन्नृत्तं न तावुभौ।
149099 तथाभृते तथाचारे आकृती न च ते तयोः॥ ३॥
149100
149101 यदि परमार्थदृष्ट्या मदुक्तं व्याहतं मन्यसे तर्ह्यस्तु नाम
149102 परमार्थतश्चिन्मात्रैकरसपूर्णानन्दसन्मात्रातिरिक्तस्त्रीपुंसादिजगद्रूपस्य
149103 रुद्रदेव्यादिविभागस्य चात्यन्तासंभावितत्वात्। भ्रान्तदृशा तु न किंचिद्व्याहतम्।
149104 ब्रह्मसत्तया सदा सतां सर्ववस्तूनां नाशानाशयोर्विशेषस्य
149105 दुर्निरूपत्वादित्यसकृदावेदितत्वान्नष्टानामपि
149106 स्वप्नोन्मादयोरुन्मज्जनप्रसिद्धेर्मृतानामपि चिराद्भस्मीभूतानां
149107 मुनिसिद्धेश्वरादिवरप्रभावात्पुनरागमनप्रसिद्धेर्यावदज्ञानं जगदाकारस्य
149108 चित्ते संस्कारात्मना सर्वेषां सद्भावेनात्यन्तभ्रान्तैः केवलजगद्रूपेण
149109 सर्वजगद्घटितैकमूर्त्यात्मना रुद्रदेव्याद्युपासकैस्तादृशरूपेण च
149110 योगसिद्धिबलाद्द्रष्टुं शक्यत्वादित्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह -
149111 नासावित्यादिना॥ ३॥
149112
149113 अनादिचिन्मात्रनभो यत्तत्कारणकारणम्।
149114 अनन्तं शान्तमाभासमात्रमव्ययमाततम्॥ ४॥
149115
149116 शिवं तत्सच्छिवं साक्षाल्लक्ष्यते भैरवाकृति।
149117 तथास्थितो जगच्छान्तौ परमाकाश एव सः॥| ५॥
149118
149119 शिवं निरतिशयानन्दैकरसं तत्सद्ब्रह्मैव शिवं
149120 नीलकण्ठत्रिनेत्रत्वादिशिवरूपं सत्प्रलयकाले भैरवाकृति लक्ष्यते उपासकैरिति
149121 शेषः। यतस्तद्वासनानुसारेण स परमाकाश एव तथा तया आकृत्या स्थित इत्यर्थः
149122 ॥ ५॥
149123
149124 चेतनत्वात्तथाभूतस्वभावविभवादृते।
149125 स्थातुं न युज्यते तस्य यथा हेम्नो निराकृति॥ ६॥
149126
149127 किं च चेतने ब्रह्मणि जगदुपसंहारः श्रुतिषु प्रसिद्धः। न च निराकारश्चेतनो लोके
149128 केनचिद्दृश्यत इति श्रौतो हि संहर्तेश्वर उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं
149129 त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धरूपेण संभावनीय
149130 इत्याशयेनाह - चेतनत्वादिति। तृतीयार्थे षष्ठ्यौ। यथा हेम्ना निराकृति यथा
149131 स्यात्तथा स्थातुं न युज्यते तथा तेनापीत्यर्थः॥ ६॥
149132
149133 कथमास्तां वद प्राज्ञ चिन्मात्रं चेतनं विना।
149134 कथमास्तां वद प्राज्ञ मरिचं तिक्ततां विना॥ ७॥
149135
149136 यथा हेम्नो हेमादिद्रव्यस्य

149137 पिण्डकुण्डलाद्यन्यतमाकारावश्यंभावनियमस्तथा चेतोऽप्यवश्यं
149138 चेत्याकारावलम्बननियमो लोके प्रसिद्ध इति निराकारपरिशेषपक्ष एव
149139 प्रत्युतासंभावित इति प्रौढिवादेनाह - कथमिति ॥ ७ ॥
149140
149141 कटकादि विना हेम कथमास्तां विलोच्यताम् ।
149142 कथं स्वभावेन विना पदार्थस्य भवेत्स्थितिः ॥ ८ ॥
149143
149144 अज्ञातचितः सविषयतास्वभावत्वादप्याकारो दुस्त्यज इत्याशयेनाह - कथं
149145 स्वभावेनेत्यादिना ॥ ८ ॥
149146
149147 विना तिष्ठति माधुर्यं कथयेक्षुरसः कथम् ।
149148 निर्माधुर्यश्च यस्त्विक्षुरसो न हि स तद्रसः ॥ ९ ॥
149149
149150 अचेतनं यच्चिन्मात्रं न तच्चिन्मात्रमुच्यते ।
149151 न च चिन्मात्रनभसो नष्टं क्वचन युज्यते ॥ १० ॥
149152
149153 अपि च नष्टानामपि स्मृतौ भानदर्शनाच्चिद्दृष्ट्या कस्यापि निरन्वयनाश
149154 एवाप्रसिद्ध इत्याह - न चेति ॥ १० ॥
149155
149156 स्वसत्तामात्रकादन्यत्किंचित्तस्य न युज्यते ।
149157 अन्यत्वमुररीकर्तुं व्योमानन्यमसौ किल ॥ ११ ॥
149158
149159 किं च ब्रह्मानन्यस्य जगतो ब्रह्मसत्तामात्रकातिरिक्तरूपाप्रसिद्धेर्न कस्यचिन्नाशः
149160 प्रसिद्ध्यतीत्याह - स्वेति । ननु निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च
149161 विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यंन् चानृतं च सत्यमभवत् इति ब्रह्मसत्तातिरिक्तं
149162 रूपं श्रूयते अनुभवन्ति च पामरास्तत्राह - अन्यत्वमिति । असौ ब्रह्मात्मा बहु
149163 स्यां प्रजायेय इति जगदाकारेण अन्यत्वमुररीकर्तुं तस्माद्वा एतस्मादात्मन
149164 आकाशः संभूतः इति श्रुतेः प्रथमं व्योमानन्यमाकाशाभिन्नं स्वात्मानं
149165 करोति किल । यदि स्वानन्यंन् व्योम करोति तर्हि अन्यत्वं कथमुररीकृतं स्यात् ।
149166 सद्रूपानन्यत्वासंपादने वा कथं व्योम कृतं स्यात् । सदात्मतालाभ एव हि
149167 व्योमादेरुत्पत्तिरिति न निरुक्तं चानिरुक्तं च इत्यादिश्रुत्युक्तस्य मूर्तामूर्तरूपस्य
149168 सद्रूपान्यतासिद्धिरित्यर्थः ॥ ११ ॥
149169
149170 तस्मात्तस्य यदक्षुब्धं सत्तामात्रं स्वभासनम् ।
149171 अनादिमध्यपर्यन्तं सर्वशक्तिमयात्मकम् ॥ १२ ॥
149172
149173 किं तर्हि जगद्रूपमिति चेद्ब्रह्मसत्तैव । सा हि तत्त्वावबोधकमानं विना
149174 लौकिकदृशा जगत्तत्प्रलयाद्याकारेण सर्पात्मनेव रज्जुर्भासते ।
149175 तत्त्वावबोधकमानेन तु यथार्थरूपेणेति निष्कर्ष इत्युपसंहरति - तस्मादिति ॥ १२
149176 ॥
149177
149178 तदेतत्त्रिजगत्सर्गकल्पान्तौ व्योम भूर्दिशः ।
149179 नाश उत्पादनं नाम विनानाभासनं नभः ॥ १३ ॥
149180
149181 विनानाभासनं तत्त्वावेदकमानं विनैवाविद्यादूषितदृशा भासनं
149182 तैमिरिकदृशा चन्द्रव्योमादिभासनमिव नभः
149183 शुद्धसत्तातिरिक्तार्थशून्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥
149184
149185 जननं मरणं मायामोहं मान्द्यमवस्तुता ।
149186 वस्तुता च विवेकश्च बन्धो मोक्षः शुभाशुभे ॥ १४ ॥
149187
149188 परमार्थतस्तु जननादि एतत्सर्वं शुद्धचिदाकाशो निरामय इति पञ्चमे संबन्धः

149189 | माया विक्षेपः मोह आवरणं तयोः समाहारः ॥ १४ ॥
149190
149191 विद्याऽविद्या विदेहत्वं सदेहत्वं क्षणश्चिरम् ।
149192 चञ्चलत्वं स्थिरत्वं वा त्वं चाहं चेतरश्च तत् ॥ १५ ॥
149193
149194 सदसच्चाथ सदसन्मौर्ख्यं पाण्डित्यमेव च ।
149195 देशकालक्रियाद्रव्यकलनाकेलिकल्पनम् ॥ १६ ॥
149196
149197 रूपालोकमनस्कारकर्मबुद्धीन्द्रियात्मकम् ।
149198 तेजोवार्यनिलाकाशपृथ्व्यादिकमिदं ततम् ॥ १७ ॥
149199
149200 एतत्सर्वमसौ शुद्धचिदाकाशो निरामयः ।
149201 अजहद्व्योमतामेव सर्वात्मैवैवमास्थितः ॥ १८ ॥
149202
149203 एतत्सर्वं च विमलं खमेवात्र न संशयः ।
149204 अस्मादनन्यत्स्वप्नादिर्दृष्टान्तोऽत्राविखण्डितः ॥ १९ ॥
149205
149206 सदनन्यत्वमिव चिदनन्यत्वमप्यस्य स्वप्नदृष्टान्तेन
149207 संभावनीयमित्याशयेनाह - एतत्सर्वमिति ॥ १९ ॥
149208
149209 चिन्मयः परमाकाशो य एव कथितो मया ।
149210 एषोऽसौ शिव इत्युक्तो भवत्येष सनातनः ॥ २० ॥
149211
149212 स सच्चिदेकस्वभावः परमात्मा । शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य
149213 इत्यादिश्रुतिषु शिव इत्युक्त एष सनातनः शिवो भवत्येवेति मया रुद्रमूर्तिरुपन्यस्त
149214 इत्यर्थः ॥ २० ॥
149215
149216 स एष हरिरित्यास्ते भवत्येष पितामहः ।
149217 चन्द्रोऽर्क इन्द्रो वरुणो यमो वैश्रवणोऽनलः ॥ २१ ॥
149218
149219 स एव विष्ण्वाद्याकारेणोपासितवतां हरिरिति वेषेणास्ते । एवं पितामहोऽप्यन्येषां
149220 भवति । किं बहुना । चन्द्रार्कादिवासनावासितधियां तत्तद्रूपोऽपि भवतीत्याह -
149221 चन्द्र इति । तथा च श्रुतिः इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो
149222 गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः इति ॥ २१ ॥
149223
149224 अनिलो जलदोम्भोधिर्ह्यो यद्वस्त्वसि नास्ति च ।
149225 इत्येते चिन्मयाकाशकोशलेशाः स्फुरन्त्यलम् ॥ २२ ॥
149226
149227 स एवानिलो वायुः । ह्यः अतीतं दिनम् । कालमात्रोपलक्षणमेतत् । तत्र यद्वस्त्वस्ति नास्ति
149228 चेति विकल्प्यते तत्सर्वमेष एवेत्यथः । तथा च श्रुतिः स ब्रह्मा स हरिः सेन्द्रः
149229 सोऽक्षरः परमः स्वराट् । स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः । स एव
149230 सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् । ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था
149231 विमुक्तये इति । इति वर्णिता एते हरिपितामहादयो भावाश्चिन्मयस्य ब्रह्माकाशकोशस्य
149232 गुणाद्युपाधिप्रयुक्ता लेशा अंशाः ॥ २२ ॥
149233
149234 एवंविधाभिः संज्ञाभिर्मुधाभावनयेदृशाः ।
149235 स्वभावमात्रबोधेन भवन्त्येते तु तादृशाः ॥ २३ ॥
149236
149237 मुधाभावनया अन्यथाग्रहणकारिण्या अविद्यया परमार्थस्वभावमात्रबोधेन तु
149238 एते तादृशाश्चिन्मात्रस्वभावा भवन्ति ॥ २३ ॥
149239
149240 अबोधो बोध इत्येवं चिद्व्योमैवात्मनि स्थितम् ।

149241 तस्माद्भेदो द्वैतमैक्यं नास्त्येवेति प्रशाम्यताम् ॥ २४ ॥
149242
149243 तथा च ब्रह्मैव कंचित्कालमज्ञदृशा अबोध इति जीवजगद्वेषेण स्थितम् । ततो
149244 विद्वद्दृष्ट्या बोधे इति वेषेण स्वरूपे स्थितमिति फलितम् । न
149245 तदन्यत्किंचित्कदाअचिदपीत्याह - अबोध इति ॥ २४ ॥
149246
149247 तावत्तरङ्गत्वमयं करोति जीवः स्वसंसारमहासमुद्रे ।
149248 जीवः जानाति परं स्वभावं निरामयं तन्मयतामुपेतः ॥ २५ ॥
149249
149250 तथा च जीवः अज्ञातस्वात्मस्वरूपे संसारमहासमुद्रे तावत्कालं
149251 जन्ममरणभ्रमणादिनानातरङ्गत्वं करोति यावत्परब्रह्मात्मकं
149252 स्वस्वभावं न जानाति । यदा तु जानाति तदा तन्मयतामुपेतः सन् निरामयं तदेवास्ते
149253 इत्यर्थः ॥ २५ ॥
149254
149255 ज्ञाने तु शान्तिं स तथोपयाति यथा न सोऽब्धिर्न तरङ्गकोऽसौ ।
149256 यथास्थितं सर्वमिदं च शान्तं भवत्यनन्तं परमेव तस्य ॥ २६ ॥
149257
149258 तदेवाह - ज्ञाते त्विति ॥ २६ ॥
149259
149260 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
149261 शिवस्वरूपवर्णनंन् नाम द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥
149262
149263 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
149264 शिवस्वरूपवर्णनं नाम द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥
149265
149266 त्र्यशीतितमः सर्गः ८३
149267
149268 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
149269
149270 चिन्मात्रपरमाकाश एष यः कथितो मया ।
149271 एषोऽसौ शिव इत्युक्तस्तदा रुद्रः प्रनृत्यति ॥ १ ॥
149272
149273 चिन्मात्रमेव स शिवो न काली भैरवाकृतिः ।
149274 बोधाय कल्पनादृष्ट्या तथा भातीति वर्ण्यते ॥
149275
149276 यासौ तस्याकृतिर्नासावाकृतिः कृतिनां वर ।
149277 तच्चिन्मात्रघनं व्योम तथा कचति तादृशम् ॥ २ ॥
149278
149279 अत एव तव मया अविद्याभ्रन्तिनिरासेन तात्त्विकशिवस्वभावदृष्ट्युद्घाटनाय
149280 जगत्प्रलयरुद्रनृत्यादि स्वानुभूतं वर्णितं न तदेव परमार्थ इति
149281 भ्रमितव्यमित्याह - चिन्मात्रेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥
149282
149283 मया दृष्टा तदाकाशमेव शान्तं तदाकृतिः ।
149284 मयेव तत्परिज्ञातं नान्यः पश्यति तत्तथा ॥ ३ ॥
149285
149286 तत्त्वदृशा तु मया तदाकृतिश्चिदाकाशमात्रमेव दृष्टा ।
149287 अन्यस्तत्त्वदृष्टिहीनः ॥ ३ ॥
149288
149289 यथा नाम स कल्पान्तः स रुद्रः सा च भैरवी ।
149290 मायामात्रं तथा सर्वं परिज्ञातमलं मया ॥ ४ ॥
149291
149292 तत्त्वदृष्ट्यैव मया कल्पान्तादिसर्वं मायामात्रमिति परिज्ञातम् ॥ ४ ॥

149293
149294 चिद्व्योमैव परं शून्यं संनिवेशेन तेन तत्।
149295 तथा संलक्ष्यते नाम भैरवाकारतां गतम्॥ ५॥
149296
149297 वाच्यवाचकसंबन्धं विना बोधो न जायते।
149298 यस्मात्तस्मात्त्वयि मया दृष्टमेव प्रवर्णितम्॥ ६॥
149299
149300 कल्पनादृष्टिदृष्टस्यापि तव पुरतो वर्णनं तु
149301 वाच्यवाचकशब्दार्थसंबन्धकल्पनं विना निर्विशेषस्य
149302 व्युत्पादनायोगात्तत्कल्पनेन त्वद्व्युत्पादनार्थमित्याह - वाच्येति॥ ६॥
149303
149304 यदेव वाच्युपारूढमेतद्राम सदैव ते।
149305 रूढाधिभौतिकदृशः क्षणान्मायात्मतां गतम्॥ ७॥
149306
149307 तन्निरसनं तु कल्पितप्रक्रियायां सत्यताबुद्धिर्मा भूदित्येतदर्थमित्याह -
149308 यदेवेति। हे राम सदैव चिराभ्यासाज्जगति रूढाधिभौतिकदृशस्ते यदेव
149309 वाच्युपारूढं तदेव क्षणान्मायात्मतां सत्यताभ्रान्तिं गतम्॥ ७॥
149310
149311 न भैरवी सा नैवासो भैरवो नैव संक्षयः।
149312 समस्तमेव तद्भ्रान्तिमात्रं चिद्व्योम भासते॥ ८॥
149313
149314 न भैरवीत्यादिना पुनर्निषेधेन तत्समस्तमेव भ्रान्तिमात्रं
149315 परमार्थतश्चिद्व्योमेवेति भासते॥ ८॥
149316
149317 स्वप्ननिर्माणपुरवत्संकल्परणवेगवत्।
149318 कथार्थसार्थरसवन्मनोराज्यविलासवत्॥ ९॥
149319
149320 यथा स्वप्नपुरं स्वच्छे व्योम्नि मौक्तिकधीर्यथा।
149321 यथा केशोण्ड्रकं व्योम्नि तथाऽचिद्भाति चिद्घने॥ १०॥
149322
149323 तथ अचित् चिद्घने भाति भ्रान्त्या॥ १०॥
149324
149325 चिन्मात्राकाशमेवाच्छं कचति स्वात्मनात्मनि।
149326 तथा नाम यदाभाति तदात्मैवं जगत्तया॥ ११॥
149327
149328 प्रबोधेन तर्हि कथं भाति तदाह - चिन्मात्रेति॥ ११॥
149329
149330 यथा चिद्व्योम्नि चकति स्व एवात्मा तथा पटे।
149331 तथा कचति तत्तत्र कल्पान्तानलनर्तने॥ १२॥
149332
149333 तर्हि किं स्वप्रकाशचिदात्मनः स्वपरकचने विशेषोऽस्ति नेत्याह - यथेति॥ १२॥
149334
149335 शिवयोरेवमाकारो निराकारोऽङ्ग वर्णितः।
149336 अधुना शृणु ते वक्ष्ये नृत्यस्यानृत्ततास्थितिम्॥ १३॥
149337
149338 तथा च कचनैकस्वभावं निर्विशेषं चिद्व्योमैव शिवयोस्तात्त्विको निराकार
149339 एवाकारः परिशिष्ट इत्युपसंहृत्य नृत्यस्य स्थितिस्तु
149340 मायामात्रत्वादनृत्ततास्थितिरेवेत्यंशं व्युत्पाद्यमानं शृण्वित्याह -
149341 शिवयोरिति॥ १३॥
149342
149343 चेतनं चेतनाधातोः किंचित्संस्पदनं विना।
149344 क्वचित्स्थातुं न शक्नोति वस्त्ववस्तुतया यथा॥ १४॥

149345
149346 यथा भ्रान्त्या दृश्यमानं शुक्त्यादि वस्तु रजताद्यवस्तुतया विना स्थातुं न
149347 शक्नोति तथा चेतनाधातोश्चेतनमपि किंचित्संस्पन्दनं विना स्थातुं न शक्नोति।
149348 भ्रान्तेः स्वभावविपर्यासकत्वनियमसाम्यादित्यर्थः॥ १४॥
149349
149350 स्वभावाच्चेतनं तस्माद्द्रवत्वेन तथा स्थितम्।
149351 हेमेव रूपकत्वेन संनिवेशविलासिना॥ १५॥
149352
149353 अत एव सद्रूपं ब्रह्म सर्वजगद्घटितदेहरुद्रदेव्याकारविपर्यासेन
149354 अधिष्ठानतास्वभावेन स्थितमित्याह - स्वभावादित्यादिना॥ १५॥
149355
149356 यन्नाम चेतनं यत्र तदवश्यं स्वभावतः।
149357 स्पन्दधर्मि भवत्येव वस्तुना हि स्वभावजा॥ १६॥
149358
149359 वस्तुता अधिष्ठानता॥ १६॥
149360
149361 यः स्पन्दश्चिद्घनस्यास्य शिवस्यास्य स एव नः।
149362 स्ववासनावेशवशान्नृत्यमेव [स्वयमेव इति पाठः] विराजते॥ १७॥
149363
149364 अतः स कल्पान्तशिवो रुद्रो रौद्राकृतिर्द्रुतम्।
149365 यन्नृत्यति हि तद्विद्धि चिद्घनस्पन्दनं न्रिजम्॥ १८॥
149366
149367 श्रीराम उवाच।
149368
149369 प्रामाणिकदृशा दृश्यमिदं नास्त्येव वस्तुतः।
149370 यदेवास्तीव तत्सर्वं कल्पान्ते प्रविनश्यति॥ १९॥
149371
149372 प्रामाणिकदृशा नास्त्येवेति न तस्मिन्कल्पे प्रश्नः। अप्रामाणिकदृष्टिकल्पे
149373 पृच्छामि। यदेव किंचिदस्तीव तत्सर्व कल्पान्ते प्रविनश्यति॥ १९॥
149374
149375 तत्कल्पान्तमहाशून्ये एतस्मिन्परमाम्बरे।
149376 कथं चिन्नाम वाऽचेत्यं चिता चेतति चिद्घनः॥ २०॥
149377
149378 तत्तथा सति चितः अचेत्यं चेत्यरहितं चिन्नाम वा कथम्। तथा आश्रयाभावे चेता
149379 चेतयिता वा कथम्। स्वातिरिक्तचितिक्रियाभावे चिद्घनश्चेतति वा कथम्। त्रिपुटी
149380 नोपपद्यत इत्यर्थः। यदि चाविद्या तदानीमसदपि दृश्यं दर्शयतीति तत एव
149381 त्रिपुटीसिद्धिरुच्येत तर्हि सर्गप्रलययोरविशेषः। न ह्यचेतिते सर्वजगद्घटिते
149382 रुद्रदेवीशरीरे तन्नृत्यं वा संभवति। न हि युगपद्द्वैतमैक्यं च भावयितुं
149383 शक्यमिति भावः॥ २०॥
149384
149385 श्रीवसिष्ठ उवाच।
149386
149387 एतदेव तदाप्यङ्ग द्वैतैक्याम्भोधिशान्तये।
149388 यदि चिन्मात्रनभसश्चेत्यमस्ति न किंचन॥ २१॥
149389
149390 हे अङ्ग यद्येवं शङ्कसे तदापि तव द्वैतैक्यसंदेहाम्भोधिशान्तये
149391 एतदेवोत्तरं श्रृणु। तदेवाह - यदीति। यदि सर्वप्रलये परिशिष्टस्य
149392 चिन्मात्रनभसः किंचन चेत्यमस्ति तदा ततो द्वितीयासत्त्वादेव क्वचिद्देशे कदाचन
149393 काले किंचिदपि वस्तु कश्चिदपि न चेतति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं
149394 पश्येत् इत्यादिश्रुतिरिति भावः॥ २१॥
149395
149396 न किंचिच्चेतति ततः क्वचित्किंचित्कदाचन।

सर्वं शान्तं दृषन्मौनं विज्ञानघनमम्बरम् ॥ २२ ॥

तथा चायं प्रामाणिकदृष्टिसिद्धो नित्यमुक्तात्मस्वभाव एव प्रलय इति
त्वयोपन्यस्त इति प्रथमकल्प एव संपन्न इत्याह - सर्वमिति । तथा
चाप्रामाणिकदृशा द्वितीयकल्पमाश्रित्य प्रश्नो नोचिते इति भावः ॥ २२ ॥

यच्चेदं चेत्यते नाम तत्स्वभावोऽस्य वल्गति ।
चित्स्वभावस्य शान्तस्य स्वसत्तायामवस्थितेः ॥ २३ ॥

यदि तु प्रथमकल्पवैलक्षण्याय प्रलये अविद्यादि किंचिच्चेत्यमभ्युपगच्छसि तर्हि
तेनैव तिपुटीजगद्घटितरुद्रदेवीशरीरे तन्नृत्यंन् च सेत्स्यतीति नासंभावितं
किंचिन्मयोक्तमित्याशयेनाह - यच्चेदमित्यादिना । स्वभावः
अविज्ञातात्मस्वरूपमस्य ब्रह्मणः प्रलयेऽपि रुद्रदेवी तन्नृत्यरूपेण वल्गति
प्रथते । न चैतावता वास्तवकूटस्थचित्स्वभावहानिरित्याह - चित्स्वभावस्येति ॥ २३ ॥

यथा स्वप्ने चिदेवान्तः पुरपत्तनवद्भवेत् ।
पुरादि न तु तत्किंचिद्विज्ञानाकाशमेव तत् ॥ २४ ॥

भ्रान्त्या अन्यथ त्वप्रतिभासेऽपि वास्तवस्वभावाप्रच्युतौ दृष्टान्तमाह -
यथेति ॥ २४ ॥

आत्मनात्मनि चिच्छून्यं ज्ञात्वा च ज्ञेयमप्यलम् ।
तथा च सर्गादारभ्य वेत्ति स्वं कचनं च तत् ॥ २५ ॥

तथा च सर्वं ज्ञेयं ज्ञात्वापि चित् आत्मना आत्मनि सदैव ज्ञेयं शून्यम् । तथा च
प्रलयकालेऽपि सर्गारम्भक्षणादारभ्य यावत्प्रलयक्षणं यद्यथा संपन्नं
तत्सर्वं स्वं कचनं वेत्तीति सदा सर्वज्ञं तद्ब्रह्म प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २५ ॥

स्वयमन्तः कचन्ती चित्स्वभावाकाशकोटरे ।
क्षणकल्पजगद्भ्रान्तिं धत्ते कल्पनया स्वया ॥ २६ ॥

अत एव तत्सर्गकालेऽपि प्रलयमतीतानागतसर्वप्रलयसहस्रैः सह पश्यत्येवेत्यपि
संभावनीयमित्याशयेनाह - स्वयमित्यादिना ॥ २६ ॥

स्वयमन्तः कचत्कान्तिश्चिदाकाशः स्वभावखे ।
अयं सोहमयं च त्वं करोतीत्यादिकल्पनम् ॥ २७ ॥

तस्मान्न द्वैतमस्तीह न चैक्यं न च शून्यता ।
न चेतनाचेतनंन् वै मौनमेव न तच्च वा ॥ २८ ॥

अत एव हि सर्वदृश्यस्य तदभावस्य च परस्परबाधितत्वात्परमार्थवस्तुनो
भावाभावोभयनिषेधावधितेत्याशयेनोपसंहरति - तस्मादित्यादिना ।
सर्गप्रलययोर्विशेषोऽपि स्वानुभवेनैव सिद्धो न युगपत्प्रत्ययेनापलपितुं शक्य इति
भावः ॥ २८ ॥

न चेतति क्वचित्किंचित्कश्चिच्चेत्यात्मभावतः ।
तेन चेतापि नास्तीव मौनमेवावशिष्यते ॥ २९ ॥

निर्विकल्पसमाधिर्हि सिद्धान्तः सर्ववाङ्मये ।
तच्च जीवदृषन्मौनं तूष्णीमेवात आस्यताम् ॥ ३० ॥

कुर्वन्निजं प्रकृतमेव यथाप्रवाहमाचारजालमचलः परमार्थमौनात् ।

149449 निर्मानमोहमदभेदमनङ्गजीवमाकाशकोशविशदाशयशान्तमास्व ॥ ३१
149450 ||
149451
149452 हे राम त्वमपि ईश्वर इव लोकदृशा निजं प्रकृतमेव
149453 राज्यपरिपालनाद्याचारजालं यथाप्रवाहं पितृपितामहप्राप्तक्रमेण कुर्वन्नेव
149454 स्वदृशा परमार्थमौनान्निर्मानं
149455 निर्मोहमपगतमदभेदमङ्गैस्तदभिमानिजीवेन च
149456 रहितमाकाशकोशवद्विशदाशयं च यथा स्यात्तथा शान्तं निर्विक्षेपमास्व ॥ ३१ ॥
149457
149458 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मोक्षो० निर्वाणप्रक० उत्तरार्धे पाषा०
149459 विश्वरूपदर्शनं नाम त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥
149460
149461 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
149462 विश्वरूपदर्शनं नाम त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥
149463
149464
149465 चतुरशीतितमः सर्गः ८४
149466
149467 श्रीराम उवाच ।
149468
149469 अनन्तरं मुने ब्रूहि काली किमिव नृत्यति ।
149470 किं शूर्पफलकुद्दालमुसलादिस्रजाऽऽवृता ॥ १ ॥
149471
149472 शिवशक्त्योर्निजं रूपं विविच्यात्रोपवर्ण्यते ।
149473 शूर्पादिमालारूपं च सत्यासत्याविमर्शतः ॥
149474
149475 या काली नृत्यतीति त्वया वर्णिता सा किमिव । किंस्वरूपेत्यर्थः । सा च
149476 किमात्मकशूर्पफलकुद्दालादिस्रजा आवृता तदुभयंन् ब्रूहीत्यर्थः । कालः किमिव
149477 नृत्यति इति पाठेऽपि कालात्मककालीस्वरूपस्यैव प्रश्नस्तस्या एव
149478 पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्नृत्यस्य शूर्पमुसलादिस्रग्धारणस्य च वर्णनात् ॥ १ ॥
149479
149480 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
149481
149482 स भैरवश्चिदाकाशः शिव इत्यभिधीयते ।
149483 अनन्यां तस्य तां विद्धि स्पन्दशक्तिं मनोमयीम् ॥ २ ॥
149484
149485 शिवस्य स्वरूपमनिरूप्य तच्छक्तिस्वरूपनिरूपणायोगादुभयरूपं सहैव
149486 निरूपयितुमुपक्रमते - स इति । चलनस्वभावरजोगुणप्राधान्येन स्पन्दशक्तिं
149487 सत्त्वगुणस्वच्छताप्राधान्येन सर्वतश्चित्प्रतिबिम्बव्याप्त्या
149488 जगत्संस्कारघटितत्वेन च सर्गादिसंकल्पविकल्पहेतुत्वेन मनःसाम्यान्मनोमयीम् ।
149489 शिवे तादात्म्येनाध्यासात्तदधीनसत्तास्फूर्तिकत्वाच्च तदनन्यां मायां तां
149490 विद्धीत्यर्थः ॥ २ ॥
149491
149492 यथैकं पवनस्पन्दमेकमौष्ण्यानलौ यथा ।
149493 चिन्मात्रं स्पन्दशक्तिश्च तथैवैकात्म सर्वदा ॥ ३ ॥
149494
149495 अनन्यत्वं दृष्टान्ताभ्यां समर्थयति - यथेति । मोक्षात्प्रागेव
149496 सर्वकालव्यवहारसमाप्तेः सर्वकालव्याप्तिरस्त्येवेत्याशयेन सर्वदेत्युक्तिः ॥ ३ ॥
149497
149498 स्पन्देन लक्ष्यते वायुर्वह्निरौष्ण्येन लक्ष्यते ।
149499 चिन्मात्रममलं शान्तं शिव इत्यभिधीयते ॥ ४ ॥
149500

149501 यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति इत्यादिश्रुतिषु
149502 जगत्सर्गप्राणस्पन्दादितत्क्रिययैव शिवस्य ब्रह्मणो लक्षणादपि तदनन्यत्वमित्याह
149503 - स्पन्देनेति द्वाभ्याम्॥ ४॥
149504
149505 तत्स्पन्दमायाशक्त्यैव लक्ष्यते नान्यथा किल।
149506 शिवं ब्रह्म विदुः शान्तमवाच्यं वाग्विदामपि॥ ५॥
149507
149508 ननु श्रुतौ सर्गादिब्रह्मलक्षणं तच्छिवस्य कथमुच्यते तत्राह - शिवमिति।
149509 यतः सर्वाः श्रुतयो ब्रह्मविदश्च शिवमेव ब्रह्म विदुरतो नाशिवं
149510 ब्रह्मान्यदस्तीत्यर्थः॥ ५॥
149511
149512 स्पन्दशक्तिस्तदिच्छेदं दृश्याभासं तनोति सा।
149513 साकारस्य नरस्येच्छा यथा वै कल्पनापुरम्॥ ६॥
149514
149515 सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय इत्यादिषु सा स्पन्दशक्तिरेव शिवस्येच्छेत्युक्ता सैव
149516 सत्यकामस्य तस्य मनोराज्यमिव जगत्तनोतीत्याह - स्पन्दशक्तिरिति॥ ६॥
149517
149518 करोत्येव शिवस्येच्छा करोतीदमनाकृतेः।
149519 सैषा चितिरिति प्रोक्ता जीवनाज्जीवितैषिणाम् [अस्याग्रे - चेत्योन्मुखतयोदिता।
149520 सैषोक्ता वासनानाम्नी वासना दृश्यसंविदः॥ सैषा जीवकला प्रोक्ता इत्यपि
149521 क्वचिद्दृश्यते।]॥ ७॥
149522
149523 सैषा स्वान्तर्गतचिदाभासप्रदीप्तत्वाच्चितिशक्तिर्जीवचैतन्यमिति प्रोक्ता॥ ७॥
149524
149525 प्रकृतित्वेन सर्गस्य स्वयं प्रकृततां गता।
149526 दृश्याभासानुभूतानां करणात्सोच्यते क्रिया॥ ८॥
149527
149528 प्रकृतित्वेन जगदाकारपरिणामित्वेन। तथा च श्रुतिः मायां तु प्रकृतिं
149529 विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं इति।
149530 दृश्याभासेष्वनुभूतानामुत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कारलक्षणानां
149531 चतुर्विधफलानां करणात्॥ ८॥
149532
149533 वडवाग्निशिखाकाराच्छोष्याच्छुष्केति कथ्यते।
149534 चण्डित्वाच्चण्डिका प्रोक्ता सोत्पलोत्पलवर्णतः॥ ९॥
149535
149536 द्वीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा इत्यादिपुराणेषु तस्याः
149537 शुष्कताप्रसिद्धेरपि निमित्तमाह - वडवेति। यतः
149538 समुद्रादिजलार्द्रब्रह्माण्डदेहा सा वडवाग्निशिखाकाराद्ग्रैष्मादित्यादिज्योतिषः
149539 सकाशाच्छोष्या अतः शुष्केति कथ्यत इति॥ ९॥
149540
149541 जया जयैकनिष्ठत्वात्सिद्धा सिद्धिसमाश्रयात्।
149542 जयन्ती च जया प्रोक्ता विजया विजयाश्रयात्॥ १०॥
149543
149544 यतो जया अतो जयन्ती च प्रोक्ता। तथा च नामद्वयस्याप्येकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्।
149545 विशिष्टो जयस्तु विजयापदस्य। एवमग्रेऽप्यूह्यम्॥ १०॥
149546
149547 प्रोक्ता पराजिता वीर्याद्दुर्गा दुर्ग्रहरूपतः।
149548 ओंकारसारशक्तित्वादुमेति परिकीर्तिता॥ ११॥
149549
149550 उमेति परिकीर्तिता ओंकारघटकानामकारोकारमकाराणां उ म अ इति व्यत्यासेन
149551 घटने टापि उमाशब्दनिष्पत्तेरिति भावः। समेति परिकीर्तितेति पाठे तु
149552 ओंकारलक्ष्यतुरीयस्वरूपस्थूलसूक्ष्मादिसर्वप्रपञ्चसारचिच्छक्तित्वात्##-

149553
149554 गायत्री गायनात्मत्वात्सावित्री प्रसवस्थितेः।
149555 सरणात्सर्वदृष्टीनां कथितैषा सरस्वती॥ १२॥
149556
149557 गायना जापकास्तेषां परमपुरुषार्थात्मत्वात्।
149558 स्वर्गापवर्गसाधनसर्वकर्मोपासनज्ञानदृष्टीनां सरणात्प्रसरात्॥ १२॥
149559
149560 गौरी गौराङ्गदेहत्वाद्भवदेहानुषङ्गिणी।
149561 सुप्तानामथ बुद्धानाममात्रोच्चारणाद्धृदि॥ १३॥
149562
149563 भवत्यस्माद्विश्वमिति भव ईश्वरस्तद्देहानुषङ्गिणी। उमानाम पुनः
149564 प्रकारान्तरेण व्याचष्टे - सुप्तानामिति। चार्थे अथशब्दः। सुप्तानां
149565 प्रबुद्धानां च त्रैलोक्यस्थसर्वप्राणिनां हृदि अनाहतनादात्मना
149566 अकारादिमात्रात्रयशून्यस्य प्रणवनादभागस्य शब्दब्रह्माख्यस्य नित्यं
149567 सर्वदैवोच्चारणादङ्गुष्ठपरिमितहृत्पुण्डरीकच्छिद्रे लिङ्गाकारेण स्थितस्य
149568 दहराकाशाख्यस्य शिवस्य मूर्ध्नि भूषणभूता बिन्दुरूपा इन्दुकला उमेत्युच्यते।
149569 तथा चोक्तं वायवीयसंहितायाम् - ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणः
149570 प्रतिपादकम्। अ-उमेति त्रिमात्राभिः परस्तादर्धमात्रया। तत्राकारः स्थितो भागे
149571 ज्वालालिङ्गस्य दक्षिणे। उकारश्चोत्तरे तद्वन्मकारस्तस्य मध्यतः। अर्धमात्रात्मको
149572 नादः श्रूयते लिङ्गमूर्धनि इति। हंसोपनिषदि च पूर्वे दले पुण्यमतिः
149573 इत्यादिहृदयपुण्डरीकदलेषु जीवस्य मतिभेदमुक्त्वा लिङ्गे सुषुप्तिः पद्मत्यागे
149574 तुरीयं यदा हंसो नादे विलीनो भवति तत्तुरीयातीतमिति लिङ्गमूर्धस्ते नादे
149575 सर्वोपाधिविलयेन ब्रह्मप्रतिष्ठा तुरीयातीतावस्थेत्युक्तमिति भावः॥ १३॥
149576
149577 नित्यं त्रैलोक्यभूतानामुमेतीन्दुकलोच्यते।
149578 शिवयोर्व्योमरूपत्वादसितं लक्ष्यते वपुः॥ १४॥
149579
149580 काली किमिति नृत्यति इति प्रश्ने किमिति कालीति वर्णनिमित्तप्रश्नमभिप्रेत्योत्तरमाह -
149581 शिवयोरिति॥ १४॥
149582
149583 नभो हि मांसमेताभ्यां दृष्टिदृष्टं विलोक्यते।
149584 अस्ति नभो नभस्येव तौ नभोनभसि स्थितौ॥ १५॥
149585
149586 ननु चिद्रूपयोः शिवयोर्जडव्योमरूपता कथं तत्राह - नभ इति।
149587 चिद्रूपाभ्यामेवैताभ्यां मांसमयंन् स्वशरीरमिव श्यामं
149588 सर्गसंकल्पदृष्ट्या दृष्टमतः श्याममिव जडमिव च विलोक्यते।
149589 निराधारस्थितिरपि तयोर्नभोवदेवानुमेयेत्याह - अस्तीति॥ १५॥
149590
149591 नभोनिभावभूताङ्गावच्छौ व्योम्न इवाग्रजौ।
149592 हस्तपादास्यमूर्ध्नो यद्बहुत्वाल्पत्वभेदतः॥ १६॥
149593
149594 अमूर्तत्वस्वच्छत्वे अपि तयोर्व्योमवदेव बोध्ये इत्याह - नभोनिभाविति। अग्रजौ
149595 ज्येष्ठभ्रातराविवेत्युपमादाढर्याय संभावना। अमूर्तत्वे हस्तपादादिमत्त्वं
149596 हलशूर्पादिस्रग्धरत्वं च कथमिति चेत्तत्रोत्तरं श्रावयति - हस्तेत्यादिना।
149597 हस्तपादास्यमूर्ध्न इति समाहारद्वन्द्वैकवद्भावः।
149598 हस्तादेर्यद्बहुत्वाल्पत्वभेदतो नानात्वं वैचित्र्यं यच्च हलशूर्पादिस्रग्धरत्वं
149599 तच्छृण्विति परेणान्वयः॥ १६॥
149600
149601 नानात्वं हलशूर्पादिस्रग्धरत्वं च तच्छृणु।
149602 सा हि क्रिया भगवती परिस्पन्दैकरूपिणी॥ १७॥
149603
149604 हि यस्मात्सा भगवती अनाद्यन्ता चितिशक्तिरपि आत्मना स्वेच्छयैव स्वात्मनि

149605 सर्ववैदिकक्रियारूपा भूत्वा
149606 दद्यात्स्नायाज्जुहुयादित्यादिवेदविहितदानस्नानयागादिश्रेष्ठशरीरिणी संपन्ना
149607 तस्मात्तथा देव्या या नानाविधाभिनयसहिता नर्तनास्ता इमा ब्रह्मणः
149608 कर्मफलरूपाः सर्वप्राणिसर्गस्थितिजरामरणरीतयो बोध्या इति परेणान्वयः ॥ १७ ॥
149609
149610 दद्यात्स्नायाच्च जुहुयादित्याद्यग्रशरीरिणी ।
149611 चितिशक्तिरनाद्यन्ता तथा भातात्मनात्मनि ॥ १८ ॥
149612
149613 साकाशरूपिणी कान्ता दृश्यश्रीः स्पन्दधर्मिणी ।
149614 देव्यास्तस्या हि याः काल्या नानाभिनयनर्तनाः ॥ १९ ॥
149615
149616 ता इमा ब्रह्मणः सर्गजरामरणरीतयः ।
149617 क्रियासौ ग्रामनगरद्वीपमण्डलमालिकाः ॥ २० ॥
149618
149619 यतः असौ देवी क्रिया अतो निरवयवायाः क्रियाया अप्रसिद्धेः स्वरूपप्रसिद्ध्यर्थमेव
149620 कल्पितहस्तपादाद्यवयवात्मिका ग्रामनगरद्वीपमण्डलमालिकाः शरीरान्तर्धत्ते
149621 तैः स्पन्दान्करोति । स्वां क्रियारूपतां प्रकटयतीति यावत् ॥ २० ॥
149622
149623 स्पन्दान्करोति धत्तेऽन्तः कल्पितावयवात्मिका ।
149624 काली कमलिनी काली क्रिया ब्रह्माण्डकालिका ॥ २१ ॥
149625
149626 कालीनामनिर्वचनेऽपि तस्याः क्रियैकस्वभावत्वं ब्रह्माण्डशरीरतया
149627 सर्वलोकाद्यवयवधारिणीत्वं च प्रसिद्ध्यतीत्याशयेनाह - कालीति । कल गतौ
149628 संख्याने च इति धातोर्हि कालशब्दः कालीशब्दश्च निष्पद्यते । कलिः कामधेनुरिति च
149629 वैयाकरणा धारणादिसर्वक्रियावाची कलधातुरित्याहुः । तथा चेयं
149630 ब्रह्माण्डलक्षणानां बीजकोशानां कालिका कलयित्री निर्मात्री धारयित्री
149631 परिणामादिविकारप्रापयित्री च क्रिया स्वयं सती कमलिनी पद्मिनीलतेव काली श्यामला
149632 संपन्ना । अत एव हि स्वपुष्पाद्यवयवीभूतामिमां पृथ्व्यादिदृश्यलक्ष्मीं
149633 हृदि धत्ते इत्यर्थः । एवं जगदङ्गधारणेऽपि तस्या
149634 असङ्गोदासीनद्रूपशिवस्वभावत्वान्निरवयवत्वमेवेत्याह - न कदाचनेति ॥ २१ ॥
149635
149636 धत्ते स्वावयवीभूतां दृश्यलक्ष्मीमिमां हृदि ।
149637 न कदाचन चिद्देवी निर्देश्यावयवा क्वचित् ॥ २२ ॥
149638
149639 शिवत्वाव्यतिरेकेण शिवतैवं विदृश्यताम् ।
149640 यथाङ्ग शून्यता व्योम्नः स्पन्दनं मातरिश्वनः ॥ २३ ॥
149641
149642 अङ्गाभावेऽप्यङ्गव्यपदेशे दृष्टान्तानाह -यथेति ॥ २३ ॥
149643
149644 ज्योत्स्नायाश्वेत्यमेवं हि दृश्यमङ्गं चितेः क्रिया ।
149645 शिवं शान्तमनायासमव्ययं विद्धि निर्मलम् ॥ २४ ॥
149646
149647 ज्योत्स्नायाश्चन्द्रिकायाश्वेत्यं प्रबोधनीयं कुमुदाद्यङ्गम् । ज्योत्स्नाङ्गमिन्दोः
149648 इति पाठे तु स्पष्टम् । एवं तस्याः कालात्मकं जगदङ्गकं क्रियास्वरूपमुपवर्ण्य
149649 वास्तवं स्वरूपं वर्णयति - शिवमिति ॥ २४ ॥
149650
149651 न मनागपि तत्रास्ति स्तैमित्यं स्पन्दधर्मता ।
149652 सा क्रियैव तथारूपा सती बोधवशाद्यदा ॥ २५ ॥
149653
149654 तत्र क्रियास्वरूपं तस्या अबोधदशामात्रदृश्यमवास्तवं शिवरूपं तु
149655 बोधदृश्यं वास्तवमित्याह - सेति ॥ २५ ॥
149656

149657 व्यावृत्यैव तथैवास्ते शिव इत्युच्यते तदा।
149658 चितिशक्तेः क्रिया देव्याः प्रतिस्थानं यदात्मनि॥ २६॥
149659
149660 यदा बोधवशात्क्रियास्वभावाद्व्यावृत्य तथैव वास्तवस्वभावेनास्ते तदैव शिव
149661 इत्युच्यते। कूटस्थस्य चितिशक्त्यात्मिकाया देव्या आत्मनि स्वस्या
149662 अविद्यावशाद्यत्प्रतिस्थानं प्रतिकूलस्पन्दजडभावेनावस्थानं तदेव क्रियेत्युच्यते
149663 ॥ २६॥
149664
149665 यथाभूतस्थितेरेव तदेव शिव उच्यते।
149666 देव्याः क्रियायाश्चिच्छक्तेः स्वरूपिण्या महाकृतेः॥ २७॥
149667
149668 विद्यया यथाभूतचिन्मात्रस्वभावस्थितेरेव हेतोः शिव इत्युच्यते॥ २७॥
149669
149670 कल्पिताकारधारिण्या अनन्यावयवा इमे।
149671 सर्गाः सज्जनतावर्गा लोका आलोकभास्वराः॥ २८॥
149672
149673 तथा च कल्पितजगद्देहधारिण्या नृत्ये कल्पिता गीतय इव
149674 तादृशशूर्पमुसलादिस्रग्दामभूषणमेवोचितमिति वक्तुं भूमिकां रचयति -
149675 कल्पिताकारेति। सन्तो विद्यमाना जनतावर्गा येषु। इमे वक्ष्यमाणाः सर्वे॥ २८॥
149676
149677 सद्वीपसागराः पृथ्व्यः सवनावनयोऽद्रयः।
149678 साङ्गोपाङ्गास्त्रयो वेदाः सविद्यास्थानगीतयः॥ २९॥
149679
149680 सविधिप्रतिषेधार्थाः सशुभाशुभकल्पनाः।
149681 सदक्षिणाग्नयो यज्ञाः पुरोडाशाद्यशंसिनः॥ ३०॥
149682
149683 पुरोडाशरूपं यदाद्यमदनीयं तच्छंसिनस्तन्निरूप्याः। यज्ञानां
149684 द्रव्यदेवतानिरूप्यत्वादिति भावः॥ ३०॥
149685
149686 भूपालोलूखलबृसीशूर्पयूपादिसंयुताः।
149687 संग्रामाः सायुधग्रामाः सशूलशरशक्तयः॥ ३१॥
149688
149689 युद्धानामपि योद्धृस्वर्गसंपत्त्यादिहेतुविहितकर्मत्वेन यज्ञसाम्यात्तदङ्गैः
149690 सह निर्देशः। भूपालोलूखलबृस्यादिघटितस्रग्दामसंयुताः॥ ३१॥
149691
149692 सभुशुण्डीगदाप्रासहयेभभटभासुराः।
149693 ज्ञातयो भूतसंघानां चतुर्दश सुरादिकाः।
149694 चतुर्दशाब्धिद्वीपोर्व्यस्तथा लोकाश्चतुर्दश॥ ३२॥
149695
149696 लोकाश्चतुर्दशेत्यन्तानां सर्वेषामिमे कल्पिताकारधारिण्या देव्या अनन्यावयवा इति
149697 पूर्वत्र संबन्धः॥ ३२॥
149698
149699 श्रीराम उवाच।
149700
149701 चितेः कल्पाः शरीरिण्याः सर्गा येऽङ्गे स्थितास्तथा।
149702 ते किमात्मनि तिष्ठन्ति उतासत्या वदेति भो॥ ३३॥
149703
149704 एवं प्रश्नद्वये त्वया समाहितेऽपि मम
149705 प्राक्सर्गकृतद्वैतैक्ययौगपद्यासंभवशङ्कायाः सम्यक् समाधानं न
149706 वृत्तम्। नष्टस्यासतोऽर्थक्रियाकारित्वासंभवात्। स्वसत्ताबलेन
149707 कार्यसत्तासंपादनमेव हि कारणानां कार्यार्थक्रिया। उपादानेन कार्यस्य
149708 तत्तापहारश्च नाशः न चैकस्मिन्नेव काले कारणेन स्वकार्ये सत्ता संपाद्यते

अपह्नियते चेति श्लिष्यते। न वा सर्वकारणसदात्मप्रहृतसत्ताकैः पदार्थैः प्रलये
स्वस्वर्थक्रिया संभावयितुं शक्येत्याशयेन रामः पृच्छति - चितेरिति।
रुद्रकालीशरीरिण्याश्चितेरग्रे प्रलयकालेऽप्यतीतानागताः सर्वे सर्गाः कल्पाः
प्रलयाश्च स्थिता इति यत्त्वया वर्णितं तत्र पृच्छामि। ये स्थिताः सर्गास्ते
किमात्मन्यर्थक्रियासमर्थे सत्स्वभावे तिष्ठन्ति उत
असत्यास्तादृशसत्स्वभावशून्या मृगतृष्णाम्बुप्राया इति वदेत्यर्थः॥ ३३॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

रामासौ किल चिच्छक्तिस्तया यच्चोदितं तथा।
तत्प्रचेतितमेवातः सत्यं चेदमिवाखिलम्॥ ३४॥

जगतः प्रलयस्य च कदाचिदपि नात्यन्तिकं सत्त्वं नाप्यसत्त्वं किंतु
सत्यसंकल्पानुसारिचिता सत्यमिति चेतितं सत्यमसदिति चेतितमसत्यं न स्वतोऽस्य
किंचिद्व्यपदेशार्हं रूपमस्ति। तथा च प्रलयकालेऽप्यैन्दवसर्गाः स्थिता
अर्थक्रियासमर्थाश्च तत्संकल्पचितो दृष्ट्या। इतरसंकल्पदृष्ट्या तु ते न स्थिता न
प्रलीनाश्चेति प्राग्वर्णितमेवेत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह - रामेत्यादिना।
यद्वस्तुतया सत्यसंकल्पचिता तत्तद्भोक्तृवासनाकर्मबीजोद्भेदनेन सर्गाय वा
प्रलयाय वा चोदितं तथा तैर्भोक्तृभिः प्रचिएतितमनुभूतमेव।
अतस्तदनुभवितृदृशा इदमखिलं सत्यमिव। चादन्यदृशा
अत्यन्ताप्रसिद्धेरसत्यमिव॥ ३४॥

तत्प्रतिबिम्बितं बाह्यान्मुकुरप्रतिबिम्बवत्।
सत्यं तदन्तरेवास्ति चितेर्नासत्यमर्थतः॥ ३५॥

कुतः सत्यमिव तत्राह - तदिति। यतस्तत्
बाह्यान्मुखादेर्बिम्बान्निमित्तान्मुकुरप्रतिबिम्बवत्
पूर्वानुभववासनादिनिमित्तात्तत्साक्षिचिति प्रतिबिम्बितं तदन्तरेवास्ति अतोऽर्थतस्तं प्रति
सत्यमेव॥ ३५॥

चिद्रूपस्य तथाप्यन्तः सत्संकल्पपुरं भवेत्।
दृढध्यानाद्विशुद्धायाअश्चितेर्भवतु सा कथम्॥ ३६॥

कथं तर्ह्यसत्यं तत्राह - चिद्रूपस्येति। तथा तदनुभवबलात्सत्यत्वेऽपि
चिद्रूपस्यान्तरचिद्रूपस्य प्रवेशायोगात्तत्संकल्पनगरवन्मिथ्यैव भवेत्। अत एव
ध्यानदार्ढ्येन वासनाक्षये तत्प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह - दृढेति॥ ३६॥

आदर्शेष्वथवा स्वप्ने सर्गः संकल्पनेऽस्तु वा।
स आत्मन्यर्थकारित्वात्सत्य इत्येव मे मतिः॥ ३७॥

प्रतीतिमात्रेणाज्ञदृशा सत्यत्वं तु प्रतिबिम्बस्वप्नाद्यर्थानामपि सुवचं
तेषामपि तदन्तः स्वानुरूपार्थक्रियाकारित्वदर्शनादित्याह - आदर्शेष्विति॥ ३७॥

मम नार्थाय स इति वक्षि चेत्तत्कथं भवेत्।
देशान्तरगताः सर्वे भवन्त्यर्थाय संप्रति॥ ३८॥

स आदर्शान्तर्गतो घटादिर्मम बाह्यजलाहरणाद्यर्थाय समर्थो नेति चेत् त्वं वक्षि
वदसि तर्हि शृणु। तदादर्शान्तर्गतं बहिरर्थाय कथं भवेत्। न ह्यन्यत्र
विद्यमानमन्यत्र जलाहरणाद्यसमर्थमित्येतावता असद्भवति। किं तव
देशान्तरगताः सर्वे घटाद्यर्थाः संप्रति ते गृहे जलाहरणाद्यर्थाय समर्था
भवन्तीति काकुः। देशान्तरे तेषामर्थक्रियाकारित्वमिव
दर्पणस्वप्नाद्यनतरर्थक्रिया तु प्रतिबिम्बादेरप्यस्त्येवेत्याह - यथेति।

149761 सद्भावं स्वप्नादिद्रष्टृभावम् ॥ ३८ ॥
149762
149763 यथा देशान्तरग्रामस्तद्गतस्यार्थकृद्भवेत् ।
149764 सर्वे तथैव तद्भावं गतस्यार्थविनिश्चयात् ॥ ३९ ॥
149765
149766 यद्यथाभूतसर्वार्थक्रियाकारि प्रदृश्यते ।
149767 तत्सत्यमात्मनोऽन्यस्य नैवातत्तामुपेयुषः ॥ ४० ॥
149768
149769 अत एव तत्तदर्थक्रियाद्रष्टृदृष्ट्यैव तत्सत्यं नान्यदृष्ट्येति व्यवस्थितं तस्य
149770 सत्यत्वमित्याह - यदिति । आत्मनस्तद्द्रष्ट्रात्मनः सत्यम् । अतत्तां
149771 अतद्द्रष्टृतामुपेयुषः अन्यस्य पुरुषस्य दृशा नैव सत्यम् ॥ ४० ॥
149772
149773 तस्माच्छिच्छक्तिकोशस्थाः सर्वाः सर्गपरम्पराः ।
149774 सत्य आत्मेति तद्भावं गतस्यान्यस्य नाखिलाः ॥ ४१ ॥
149775
149776 तद्वदेव प्रकृतेऽपि योज्यमित्युपसंहरति - तस्मादिति ॥ ४१ ॥
149777
149778 भूतभव्यभविष्यस्थाः संकल्पस्वप्नपूर्णाः ।
149779 सर्वे सत्याः परं तत्त्वं सर्वात्मा कथमन्यथा ॥ ४२ ॥
149780
149781 अन्यथा तेषामसत्यत्वे सर्वात्मा परं तत्त्वं कथं स्यात् । न
149782 ह्यत्यन्तासतस्तत्त्वमात्मा वा प्रसिद्ध इति भावः ॥ ४२ ॥
149783
149784 प्राप्यन्ते योगसिद्धेन तद्भावं तु गतेन ते ।
149785 अन्येन पर्वता ग्रामा गत्या देशान्तरे यथा ॥ ४३ ॥
149786
149787 अत एव परस्वप्नाद्यर्था अपि योगिभिः प्राप्यन्ते इच्छया उपभुज्यन्ते चेत्याह -
149788 प्राप्यन्त इति । अन्येन तत्स्वाप्नपुरुषातिरिक्तेनापि परकायप्रवेशेन तद्धृदयं
149789 प्रविश्य तन्मनोभावं गतेन यथा देशान्तरे विद्यमानाः पर्वतग्रामास्तत्र गत्या
149790 प्राप्यन्ते तद्वत् ॥ ४३ ॥
149791
149792 चालितस्य यथा गाढनिद्रस्य स्वप्नपत्तनम् ।
149793 न लुठत्येव लुठितमित्यप्यनुमतं स्फुटम् ॥ ४४ ॥
149794
149795 नृत्येन काल्याश्चलनेऽपि तद्देहगतभूम्याद्यचलने दृष्टान्तमाह -
149796 चालितस्येति । शनैः पर्यङ्कस्यान्यत्र नयनेन शयनस्थलादन्यत्र चालितस्यापि ॥ ४४ ॥
149797
149798 तथा चलन्त्या लुठितं तस्या देहगतं जगत् ।
149799 न लुठत्येव मुकुरप्रतिबिम्बमिव स्थितम् ॥ ४५ ॥
149800
149801 दार्ष्टान्तिके योजयति - तथेति ॥ ४५ ॥
149802
149803 स त्रैलोक्यमहारम्भः सत्योऽपि भ्रान्तिमात्रकम् ।
149804 भ्रान्तिमात्रस्य के नाम लुठनालुठने वद ॥ ४६ ॥
149805
149806 तदचलने युक्त्यन्तरमाह - स इति ॥ ४६ ॥
149807
149808 कदा स्वप्नपुरं सत्यं कदा स्वप्नपुरं मुधा ।
149809 कदा स्वप्नपुरं भग्नं कदा स्वप्नपुरं स्थितम् ॥ ४७ ॥
149810
149811 भ्रान्तित्वं केवलं सैव दृश्यश्रीर्यावदग्रगा ।
149812 त्वं विद्धीमामपि भ्रान्तिं जगल्लक्ष्मीमवास्तवीम् ॥ ४८ ॥

149813
149814 इमां इदानींतनीमपि ॥ ४८ ॥
149815
149816 संकल्पने मनोराज्ये स्वप्ने संकथने भ्रमे ।
149817 यथापुरानुभवं त्रैलोक्यानुभवं तथा ॥ ४९ ॥
149818
149819 तथा त्रैलोक्यानुभवं विद्धीत्यनुषज्यते ॥ ४९ ॥
149820
149821 अहमिति जगदिति नान्तर्भ्रान्तिरियं प्रकचतीव चितः ।
149822 परमाकाशकृशाख्या शाम्यति निपुणं परिज्ञाता ॥ ५० ॥
149823
149824 चितः अन्तः अहमिति जगदिति च वस्तुतो नास्ति । परंतु इयं आकाशः कृश इतीव
149825 आख्यायत इत्याख्या भ्रान्तिः कचति । न ह्याकाशे कार्श्यं कार्ष्ण्यं वास्ति । सा
149826 ह्यज्ञानाद्भ्रान्तिः । अत एव निपुणं परिज्ञाता शाम्यतीत्यर्थः ॥ ५० ॥
149827
149828 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
149829 शिवशक्तिवर्णनं नाम चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥
149830
149831 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
149832 शिवशक्तिवर्णनं नाम चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥
149833
149834 पञ्चाशीतितमः सर्गः ८५
149835
149836 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
149837
149838 इति नृत्यति सा देवी दीर्घदोर्दण्डमण्डलैः ।
149839 परिस्पन्दात्मकैर्व्योम कुर्वाणा घनकाननम् ॥ १ ॥
149840
149841 देवास्तथा प्रनृत्यन्त्या दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च तं शिवम् ।
149842 प्रेम्णा तदङ्गे विलयादेकीभावोऽत्र वर्ण्यते ॥
149843
149844 परिस्पन्दात्मकैर्दीर्घदोर्दण्डमण्डलैर्व्योम घनं काननं कुर्वाणा सा देवी इति
149845 प्रागुक्तरीत्या नृत्यति ॥ १ ॥
149846
149847 क्रियासौ नृत्यति तथा चितिशक्तिरनामया ।
149848 अस्या विभूषणं शूर्पकुद्दालपटलादिकम् ॥ २ ॥
149849
149850 अज्ञातस्वतत्त्वा चितिशक्तिरेवासौ क्रिया । सा च तथा नृत्यति स्वभावादेवेत्यर्थः ॥ २ ॥
149851
149852 शरशक्तिगदाप्रासमुसलादि शिलादि च ।
149853 भावाभावपदार्थौघकलाकालक्रमादि च ॥ ३ ॥
149854
149855 चित्स्पन्दोऽन्तर्जगद्धत्ते कल्पनेव पुरं हृदि ।
149856 सैव वा जगदित्येव कल्पनैव यथा पुरम् ॥ ४ ॥
149857
149858 अलातस्पन्दश्चक्राद्याकारमिव स चित्स्पन्द एव जगदाकारं धत्ते इत्याह -
149859 चित्स्पन्द इति । यथा मनोराज्यकल्पनैव हृदि पुराकारं धत्ते तद्वत् । अथवा जगदेव
149860 सा न भेद इत्याह - सैवेति ॥ ४ ॥
149861
149862 पवनस्य यथा स्पन्दस्तथैवेच्छा शिवस्य सा ।
149863 यथा स्पन्दोऽनिलस्यान्तः प्रशान्तेच्छस्तथा शिवः ॥ ५ ॥
149864

149865 अथ शिवेच्छा सा शिवाभिन्नेत्याह - पवनस्येति | इच्छात्मिकायास्तस्याः कथं
149866 पूर्णकामशिवाभेदस्तत्राह - यथेति | यथा अनिलस्यान्तः स्पन्दो
149867 नानिलस्वरूपादन्य इत्यस्पन्द एव | एवं शिवेच्छापि शिवादनन्येत्यनिच्छैव
149868 तद्दृष्ट्येति भावः || ५ ||
149869
149870 अमूर्तो मूर्तमाकाशे शब्दाडम्बरमानिलः |
149871 यथा स्पन्दस्तनोत्येवं शिवेच्छा कुरुते जगत् || ६ ||
149872
149873 कथममूर्ताया इच्छाया मूर्तजगदाकारस्तत्राह - अमूर्त इति | आनिलः अनिलाश्रितः
149874 स्पन्दः || ६ ||
149875
149876 नृत्यन्त्याथ यदा तत्र तथा तस्मिन्पराम्बरे |
149877 काकतालीययोगेन संरम्भवशतः स्वयम् || ७ ||
149878
149879 संरम्भः प्रेमनिर्भरस्तद्वशतो यदा शिवः स्पृष्टस्तदा प्रकृतिं गन्तुं
149880 प्रवृत्तेति व्यवहितेनान्वयः || ७ ||
149881
149882 निकटस्थः शिवः स्पृष्टः स मनागभ्रमन्तिकम् |
149883 वाडवोऽग्निः स्वनाशाय वहन्त्येवाम्बुलेखया || ८ ||
149884
149885 अन्तिकं अभ्रमिव तिरोधायकं स्वावरणशक्त्यंशं मनाक् अपनीयेति शेषः | यथा
149886 वहन्त्या समुद्राम्बुलेखया वाडवोऽग्निः स्वनाशाय स्पृश्यते तद्वत् || ८ ||
149887
149888 स्पृष्टमात्रे शिवे तस्मिंस्ततः परमकारणे |
149889 प्रवृत्ता प्रकृतिं गन्तुं सा शनैस्तनुतां तथा || ९ ||
149890
149891 प्रकृतिं अव्यक्तभावम् || ९ ||
149892
149893 अनन्ताकारतां त्यक्त्वा संपन्ना गिरिमात्रिका |
149894 ततो नगरमात्रासौ ततश्च द्रुमसुन्दरी || १० ||
149895
149896 तत्रादौ भौतिकानन्ताकारत्यागेन भूतमात्रभावमाह - अनन्तेति | ततः
149897 पञ्चीकरणत्यागेन सूक्ष्मभूतात्मना नगरमात्रा | ततो
149898 विचित्रवासनामात्रपल्लवशाखाशालित्वात् द्रुम इव सुन्दरी || १० ||
149899
149900 ततो व्योमसमाकारा शिवस्यैवाकृतिं ततः |
149901 सा प्रविष्टा सरिच्छान्तसंरम्भेव महार्णवम् || ११ ||
149902
149903 अव्याकृतव्योमसमाकारा || ११ ||
149904
149905 एक एवाभवदथो शिवया परिवर्जितः |
149906 शिव एव शिवः शान्त आकाशे शमनोऽभितः || १२ ||
149907
149908 आकाशे प्राग्वर्णिते शमनः सर्वसंहर्ता सर्वोपप्लवशान्त्या शिव एक
149909 एवाभितोऽभवत् || १२ ||
149910
149911 श्रीराम उवाच |
149912
149913 भगवञ्छिवसंस्पृष्टा सा शिवा परमेश्वरी |
149914 किमर्थमागता शान्तिमिति मे ब्रूहि तत्त्वतः || १३ ||
149915
149916 किमर्थं किं निमित्तम् || १३ ||

श्रीवसिष्ठ उवाच।

सा राम प्रकृतिः प्रोक्ता शिवेच्छा पारमेश्वरी।
जगन्मायेति विख्याता स्पन्दशक्तिरकृत्रिमा॥ १४॥

स परः प्रकृतेः प्रोक्तः पुरुषः पवनाकृतिः।
शिवरूपधरः शान्तः शरदाकाशशान्तिमान्॥ १५॥

भ्रमति प्रकृतिस्तावत्संसारे भ्रमरूपिणी।
स्पन्दमात्रात्मिका सेच्छा चिछक्तिः पारमेश्वरी॥ १६॥

सा पारमेश्वरी इच्छा॥ १६॥

यावन्न पश्यति शिवं नित्यतृप्तमनामयम्।
अजरं परमाद्यन्तवर्जितं वर्जितद्वयम्॥ १७॥

तथा चेच्छाया इष्टप्राप्तिपर्यन्तमेव स्पन्दस्तत्प्राप्तौ तु शान्तिरेवोचितेति भावः॥ १७॥

संविन्मात्रैकधर्मित्वात्काकतालीययोगतः।
संविद्देवी शिवं स्पृष्ट्वा तन्मयीव भवत्यलम्॥ १८॥

प्रकृतिः पुरुषं स्पृष्ट्वा प्रकृतित्वं समुज्झति।
तदन्तरेकतां गत्वा नदीरूपमिवार्णवे॥ १९॥

प्रकृतित्वं कार्याकारपरिणामम्॥ १९॥

आपगा हि पयोमात्रं सङ्गे अर्णव एव सा।
यदा तदा तमेवाशु प्राप्य तत्रैव लीयते॥ २०॥

अत्रोपपत्तिमाह - आपगेत्यादि॥ २०॥

चितिः शिवेच्छा सा देवं तमेवासाद्य शाम्यति।
जन्मस्थानशिलां प्राप्य तीक्ष्णधारा यथायसी॥ २१॥

आयसी अयोविकारक्षुरादिसंबन्धिनी धारेव॥ २१॥

पुंसश्छायां निजच्छाया प्रविष्टस्य शरीरकम्।
यथाशु प्रविशत्येव प्रकृतिः पुरुषं तथा॥ २२॥

वनादिच्छायां प्रविष्टस्य पुंसो निजच्छाया यथा तच्छरीरकं प्रविशति तद्वत्॥
२२॥

चेतित्वा चिन्निजं भावं पुरुषाख्यं सनातनम्।
भूयो भ्रमति संसारे नेह तत्तां प्रयाति हि॥ २३॥

तर्हि वनाद्बहिर्निर्गमने पुनश्छायेव ब्रह्मप्राप्तस्यापि पुनः संसृतिः
स्यात्तत्राह - चेतित्वेति। पुनरागमने निमित्तस्याज्ञानस्य बाधादिति भावः॥ २३॥

साधुर्वसति चोरौघे तावद्यावदसौ नतम् [नतमिति मूलस्थस्यायमर्थः।
] ।
परिजानाति विज्ञाय न तत्र रमते पुनः॥ २४॥

149969
149970 पुनः संसारेच्छायां हि पुनरागमः संभाव्येत तत्त्वबोधे सैव दुर्लभेत्याह ##-
149971] परिजानाति | चोरोऽयं ममाहित इति विज्ञाय तु तत्र न रमते || २४ ||
149972
149973 द्वैते तावदसद्रूपे रमते भ्रमते चितिः |
149974 परं पश्यति नो यावत्तं दृष्ट्वा तन्मयी भवेत् || २५ ||
149975
149976 चितिनिर्वाणरूपं यत्प्रकृतिः परमं पदम् |
149977 प्राप्य तत्तामवाप्नोति सरिदब्धाविवाब्धिताम् || २६ ||
149978
149979 यद्यस्माच्चितिनिर्वाणं प्रशान्तं रूपमेव परमं निरतिशयानन्दं पदं
149980 तत्तस्मात्प्रकृतिरज्ञचिदपि ज्ञानेन तत्प्राप्य तत्तामवाप्नोति || २६ ||
149981
149982 तावद्विमोहवशतश्चितिराकुलेषु सर्गेषु संसरति जन्मदशासु तासु |
149983 यावन्न पश्यति परं तमथाशु दृष्ट्वा तत्रैव मज्जति घनं मधुनीव
149984 भृङ्गी || २७ ||
149985
149986 उक्तमेवार्थ विवृत्योपसंहरति - तावदिति द्वाभ्याम् | स्पष्टम् || २७ ||
149987
149988 संप्राप्य कस्त्यजति नाम तदात्मतत्त्वं प्राप्यानुभूय च जहाति रसायनं
149989 कः |
149990 शाम्यन्ति येन सकलानि निरन्तराणि दुःखानि जन्ममृतिमोहमयानि राम || २८ ||
149991
149992 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
149993 प्रकृतिपुरुषक्रमवर्णनं नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः || ८५ ||
149994
149995 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
149996 प्रकृतिपुरुषक्रमवर्णनं नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः || ८५ ||
149997
149998 षडशीतितमः सर्गः ८६
149999
150000 श्रीवसिष्ठ उवाच |
150001
150002 शृणु राम कथं तत्र महाकाशे तथा स्थितः |
150003 देहे भ्रान्तिं तु तां त्यक्त्वा स रुद्रोऽप्युपशाम्यति || १ ||
150004
150005 ब्रह्माण्डखर्परग्रासिरुद्रदेहस्य सौक्ष्म्यतः |
150006 चिदाकाशे तिरोभावः शिलायामत्र वर्ण्यते ||
150007
150008 तत्प्रदेशान्तरेष्वन्यशिलावृक्षतृणादिषु |
150009 सर्वत्र सर्गवैचित्र्यदर्शनं ब्रह्मणीर्यते ||
150010
150011 तत्रादौ रुद्रदेहोपसंहारक्रमं श्रावयति - शृण्विति | यथा इत्यर्थे
150012 कथंशब्दः | स प्राग्वर्णितप्रभावः || १ ||
150013
150014 स रुद्रस्तौ जगत्खण्डौ तदा चित्र इवार्पिताः |
150015 निस्पन्दा एव तत्रासन्प्रेक्षमाणे स्थिते मयि || २ ||
150016
150017 तौ जगत्खण्डौ ऊर्ध्वाधस्ता नब्रह्माण्डखपरे चेति त्रयोऽपि चित्रे अर्पिता लिखिता इव
150018 निस्पन्दएव तत्राकाशे तदा आसन् || २ ||
150019
150020 ततो मुहूर्तमात्रेण स रुद्रस्तौ नभोन्तरे |

150021 खण्डौ विलोकयामास दृशार्केणेव रोदसी ॥ ३ ॥
150022

150023 अर्केण सूर्यात्मिकया दृशा रोदसी द्यावाभूमी इव। कोणेन इति पाठे कटाक्षेण
150024 रोदसी द्यावाभूमीभूतौ तौ जगत्खण्डाविति व्याख्येयम् ॥ ३ ॥
150025

150026 ततो निमेषमात्रेण घोणाश्वासेन खण्डकौ।
150027 तौ समानीय चिक्षेप पातालान्तरिवानने ॥ ४ ॥
150028

150029 घोणा नासिका तदुपलक्षितमुखाकृष्टेन श्वासेन ॥ ४ ॥
150030

150031 अतिष्ठदेक एवासावेकं खे खमिवाखिले।
150032 भुक्तब्रह्माण्डखण्डोग्रमण्डमण्डकमण्डलः ॥ ५ ॥
150033

150034 भुक्ते ब्रह्माण्डखण्डलक्षणे उग्रे क्षीरमण्डं च मण्डकं मण्डलं चेत्येते
150035 द्वे येन। जलाद्यावरणलक्षणक्षीरमण्डसहिते वा
150036 ब्रह्माण्डखण्डमण्डकमण्डले द्वे व्याख्येये। क्षीरमण्डेन सह हि
150037 मण्डकमण्डलं तद्भुजां रोचते ॥ ५ ॥
150038

150039 ततो मुहूर्तमात्रेण लघुः सोऽभ्रमिवाभवत्।
150040 ततोऽभवद्यष्टिसमस्ततः प्रादेशमात्रकः ॥ ६ ॥
150041

150042 अभ्रमिव लघुरभवत्। यष्टिर्दण्डस्तत्समः ॥ ६ ॥
150043

150044 ततः काचकणाकारो मया दृष्टः स तादृशः।
150045 ततः सोऽणूभवन्दृष्टो मया खाद्दिव्यदृष्टिना ॥ ७ ॥
150046

150047 काचकणः सूक्ष्मं काचशकलम्। खादाकाशदप्यणूभवन् ॥ ७ ॥
150048

150049 परमाणुरथो भूत्वा ततस्त्वन्तर्द्धिमाययौ।
150050 इत्यसौ शममायातः शरदम्बुदखण्डवत् ॥ ८ ॥
150051

150052 तादृशोऽपि महारम्भः पुरः पश्यत एव मे।
150053 इति सावरणे तेन ते ब्रह्माण्डकवाटके ॥ ९ ॥
150054

150055 विनिगीर्णे क्षुधार्तेन हरिणेनेव पर्णके।
150056 अथाभून्निर्मलं व्योम शान्तं ब्रह्मैव केवलम् ॥ १० ॥
150057

150058 अल्पे पर्णे पर्णके। निर्मलं दृश्यकालुष्यरहितम् ॥ १० ॥
150059

150060 अनादिमध्यपर्यन्तं संविदाकाशमात्रकम्।
150061 इत्यहं दृष्टवांस्तत्र कल्पान्तमुरुविभ्रमम् ॥ ११ ॥
150062

150063 पाषाणोदरसंसारकथासमाप्तिं सूचयन्नुपसंहरति - इत्यहमिति। कल्पान्तं
150064 महाप्रलयम् ॥ ११ ॥
150065

150066 दर्पणप्रतिबिम्बाभं शिलाशकलकोटरे।
150067 अथ तामङ्गनां स्मृत्वा तां शिलां तच्च [शिलान्तर्गतं
150068 ब्रह्मवृत्तं लयपर्यन्तं तद्विलासं चेत्यर्थः।] विभ्रमम् ॥ १२ ॥
150069

150070 तामङ्गनां विद्याधरीम् ॥ १२ ॥
150071

150072 राजद्वारगतो ग्राम्य इवाहं विस्मयं गतः।

150073 तामालोकितवान्भूयः कलधौतशिलामहम् ‖ १३ ‖
150074
150075 ग्रामे भवो ग्राम्यः कदाप्यदृष्टनगरो जन इव | तां शिलां
150076 पूर्वदृष्टप्रदेशात् प्रदेशान्तरेष्वप्यालोकितवान् ‖ १३ ‖
150077
150078 यावत्सर्वत्र सन्त्यत्र सर्गाः काल्या इवाङ्गके |
150079 बुद्धिनेत्रेण दृश्यन्ते दिव्याक्षणा वा न ते यथा ‖ १४ ‖
150080
150081 यावदिति साकल्ये यत इत्यर्थे वा | प्राग्दृष्टे काल्या अङ्गके शरीरे इव सर्वत्र सर्गाः
150082 सन्ति | कल्पा इव इति पाठे कल्पाः सर्गा इवेति मिथ्यात्वसूचक इवशब्दो व्याख्येयः | ते
150083 सर्गाः ‖ १४ ‖
150084
150085 सर्वत्र सर्वदा सर्वं यदस्त्येव तदा तया |
150086 दूरवत्प्रेक्ष्यते मांसदृशा यद्येव सा शिला ‖ १५ ‖
150087
150088 यदि सा शिला मांसदृशैव दूरस्थवस्तुवदापाततः प्रेक्ष्यते तत्तर्हि एका
150089 शिलैवेत्यन्वयः ‖ १५ ‖
150090
150091 दृश्यते तच्छिलैवैका न तु सर्गादि किंचन |
150092 सावस्थिता शिलैवैकरूपा निबिडमण्डला ‖ १६ ‖
150093
150094 कलधौतमयी स्फारा संध्याजलदसुन्दरी |
150095 ततोऽहं विस्मयाविष्टः प्रविचारितवान्पुनः ‖ १७ ‖
150096
150097 संध्याजलदस्य काञ्चनवर्णप्रसिद्धेः स इव सुन्दरी ‖ १७ ‖
150098
150099 शिलायामपरं भागं तथैव परया दृशा |
150100 यावत्तमपि पश्यामि जगदारम्भमन्थरम् ‖ १८ ‖
150101
150102 जगदारम्भैर्मन्थरं संक्लिष्टम् | अम्बरम् इति पाठे तु जगतामारम्भा यत्र
150103 तथाविधमम्बरं यस्मिन् ‖ १८ ‖
150104
150105 तथैव सुषिराकार इव नानार्थसुन्दरम् |
150106 पुनरन्यं तथैवाहं प्रदेशं परिदृष्टवान् ‖ १९ ‖
150107
150108 तथा पूर्वदृष्टप्रदेशवदेन सुषिराकारे नानार्थसुन्दरम् | इवशब्दो
150109 मिथ्यात्वद्योतकः ‖ १९ ‖
150110
150111 सर्गसंरम्भवलितं यावत्तमपि तादृशम् |
150112 यं यं प्रदेशं पश्यामि शिलायास्तत्र तत्र वै ‖ २० ‖
150113
150114 जगत्पश्यामि विमलमादर्श इव बिम्बितम् |
150115 मयातिकौतुकेनाथ सर्वास्तस्य गिरेः शिलाः ‖ २१ ‖
150116
150117 अन्विष्टा भूतिभागाश्च तृणगुल्मादयस्तथा |
150118 यावत्सर्वत्र तत्तादृग्जगदस्ति यथास्थितम् ‖ २२ ‖
150119
150120 बुद्ध्यैव दृश्यते नाक्ष्णा परया विविधाकृति |
150121 क्वचित्प्रथमसर्गात्म जायमानप्रजापति ‖ २३ ‖
150122
150123 परया आधिभौतिकदेहभावभ्रान्तिशून्यया सर्वसाक्ष्यहंभावबुद्ध्यैव | तत्र
150124 तत्र दृष्टान्विशेषान्प्रपञ्चयति - क्वचिदित्यादिना | प्रायशो बहुव्रीहयः

150125 सर्वत्र | जायमानः प्रजापतिर्यस्मिन् | जायमानप्रजापतिना
150126 कल्प्यमानर्क्षेत्याद्युत्तरश्लोकार्धेन सह तत्पुरुषघटितबहुव्रीहिर्वा || २३ ||
150127
150128 कल्प्यमानर्क्षचन्द्रार्कदिनरात्र्यृतुवत्सरम् |
150129 क्वचित्क्वचिन्महीपीठसंपन्नजनमण्डलम् || २४ ||
150130
150131 महीपीठे संपन्नं जनमण्डलं यत्र || २४ ||
150132
150133 क्वचित्किंचिदस्वातोग्रचतुःसागरखातकम् |
150134 क्वचित्किंचिदसंजातसुरसंजातदानवम् || २५ ||
150135
150136 सगरपुत्रैरद्याप्यखातमुग्रं चतुःसागरखातकं यत्र | अजातसुरं च
150137 तत्संजातदानवं च || २५ ||
150138
150139 क्वचित्किंचित्कृतयुगाचारसज्जनभूतकम् |
150140 क्वचित्किंचित्कलियुगाचारदुर्जनभूतकम् || २६ ||
150141
150142 क्वचित्किंचित्पुरव्यूहदैत्यसंगरदुस्तरम् || २७ ||
150143
150144 क्वचित्किंचिन्महाशैलजालनिर्विवरावनि |
150145 क्वचित्किंचिदसंपन्नसर्गमेकाम्बुजोद्भवम् || २८ ||
150146
150147 एक अम्बुजोद्भवो द्रुहिण एव यस्मिन् || २८ ||
150148
150149 क्वचित्किंचिज्जरामृत्यून्मुक्तभूतलमानवम् |
150150 क्वचित्किंचिदसंजातचन्द्रशून्यशिरःशिवम् || २९ ||
150151
150152 असंजातचन्द्रत्वाद्भूषणशून्यशिराः शिवो यस्मिन् || २९ ||
150153
150154 अनिर्मथितदुग्धाब्धिमृत्युमत्सुरपूरितम् |
150155 असंजातामृताश्वेभवैद्यगोकमलाविषम् || ३० ||
150156
150157 वैद्यो धन्वन्तरिः | गावः कामधेनवः | कमला लक्ष्मीः | विषं कालकूटम् || ३० ||
150158
150159 शुक्रामरमहाविद्यानाशनोत्कसुरव्रजम् |
150160 क्वचित्किंचिच्च गर्भाङ्गकर्तनोत्कसुरेश्वरम् || ३१ ||
150161
150162 शुक्रेण तपसा साध्यमानाया अमरमहाविद्यायाः
150163 मृतसंजीवनाख्यायास्तपोविघ्नाचरणेन नाशने उत्क उत्कठितमनाः सुरव्रजो यत्र
150164 | किंचिच्च भाविस्वशत्रुविनाशमुद्दिश्य दितेरुदरं प्रविश्य तद्गर्भस्याङ्गानां
150165 कर्तने उत्कः सुरेश्वर इन्द्रो यत्र || ३१ ||
150166
150167 अपरिम्लानधर्मत्वात्स्वप्रकाशाखिलव्रजम् |
150168 क्वचित्किंचिच्च पूर्वान्यसंनिवेशक्रमस्थिति || ३२ ||
150169
150170 पूर्वस्मात्प्रसिद्धसंनिवेशक्रमादन्यसंनिवेशक्रमा पदार्थस्थितिर्यस्मिन् || ३२ ||
150171
150172 अपूर्ववेदशास्त्रार्थसमाचारविचारणम् |
150173 क्वचित्किंचिन्न कल्पान्तसंक्षोभमिव संस्थितम् || ३३ ||
150174
150175 क्वचित्किंचिच्च दैत्यौघविलुण्ठितसुरालयम् |
150176 क्वचित्किंचित्सुरोद्यानगायद्गन्धर्वकिन्नरम् || ३४ ||

150177
150178 क्वचित्किंचित्समारब्धगीर्वाणासुरसौहृदम् ।
150179 भूतभव्यभविष्यत्स्थजगदाडम्बरं मया ॥ ३५ ॥
150180
150181 अमृतमन्थनार्थं समारब्धं गीर्वाणानामसुराणांन् च परस्परसौहृदं
150182 यत्र ॥ ३५ ॥
150183
150184 तदानुभूतं वपुषि महाविश्वगणात्मनि ।
150185 एकत्र कल्पविक्षुब्धपुष्करावर्तमन्थरम् ॥ ३६ ॥
150186
150187 महाविश्वगणात्मनि मायाशबलचिद्वपुषि तदा मया एवं
150188 विचित्रजगदाडम्बरमनुभूतमित्यन्वयः । तमेव जगदाडम्बरं पुनः
150189 प्रपञ्चयति - एकत्रेत्यादिना ॥ ३६ ॥
150190
150191 एकत्र सौम्यसकलभूतसंततिसंस्थितम् ।
150192 एकत्र समनुक्षुब्धसुरासुरनरेश्वरम् ॥ ३७ ॥
150193
150194 एकत्रासंभवद्भानुनित्याभिन्नतमोघनम् ।
150195 एकत्रासंभवद्ध्वान्तं कान्तं ज्वालोदरोपमम् ॥ ३८ ॥
150196
150197 नित्यमभिन्नेन अविनाशितेन तमसा घनम् ॥ ३८ ॥
150198
150199 एकत्र नलिनीनालनिलीनमधुकैटभम् ।
150200 एकत्र पद्ममञ्जूषासुप्तबालनवाब्जजम् ॥ ३९ ॥
150201
150202 भगवन्नाभिनलिनीनाले निलीनौ मधुकैटभौ यत्र ॥ ३९ ॥
150203
150204 एकत्रैकार्णवोदग्रवृक्षविश्रान्तमाधवम् ।
150205 एकत्र कल्परजनीनिःशून्यतिमिराकुलम् ॥ ४० ॥
150206
150207 एकार्णवे प्रलये उदग्रे उन्नताग्रे अक्षयवटवृक्षे पत्रपुटे विश्रान्तो माधवो यत्र ।
150208 आलोकनिःशून्येन गाढेन तिमिरेणाकुलम् ॥ ४० ॥
150209
150210 शिलाजठरनिस्पन्दं व्योमैव वितताकृति ।
150211 सुषुप्तजठराकारमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥ ४१ ॥
150212
150213 भूम्याद्यनुत्पत्तेर्व्योममात्रोत्पत्तेर्व्योमैव एकत्रेत्यनुषज्यते ॥ ४१ ॥
150214
150215 अप्रतर्क्यमविज्ञेयंन् सुषुप्तमिव सर्वतः ।
150216 एकत्र पक्षविक्षुब्धशैलकाकाकुलाम्बरम् ॥ ४२ ॥
150217
150218 पक्षच्छेदाभावात्पक्षैर्विक्षुब्धाः शैला एव काका इव काकास्तैराकुलाम्बरम् ॥ ४२ ॥
150219
150220 एकत्र वज्रनिष्पेषद्रवद्भूधरभासुरम् ।
150221 एकत्रोद्वृत्तमत्ताब्धिह्रियमाणधराचलम् ॥ ४३ ॥
150222
150223 एकत्र पुरवृत्रान्धबलिसंगरसंकुलम् ।
150224 एकत्र मत्तपातालगजकम्पिवसुन्धरम् ॥ ४४ ॥
150225
150226 पुराणां त्रिपुराणां वृत्रस्य अन्धकस्य बलेश्च संगरैः संकुलम् । मत्तैः
150227 पातालगजैर्दिग्गजैः कम्पिनी वसुन्धरा यत्र ॥ ४४ ॥
150228

150229 एकत्र शेषशिरसः कल्पान्तलुठितावनि।
150230 क्वचिदल्पेन रामेण हतरावणराक्षसम्॥ ४५॥
150231
150232 अल्पेन बालेनैव रामेण॥ ४५॥
150233
150234 रक्षसा रावणेनैव क्वचिद्विहतराघवम्।
150235 भूस्थपादेन देवाद्रिशिरस्थशिरसा परम्॥ ४६॥
150236
150237 विहतः सीताहरणेन वञ्चितो राघवो यत्र॥ ४६॥
150238
150239 पश्याम्यम्बरमाक्रान्तं क्वचिद्वै कालनेमिना।
150240 क्वचिच्चापसुरैर्नित्यं दानवैरेव पालितम्॥ ४७॥
150241
150242 अपसुरैरपसारितदेवैः॥ ४७॥
150243
150244 क्वचिच्च भ्रष्टदनुजैरमरैरेव पालितम्।
150245 जिष्णुयुक्तेन गुप्तेन विष्णुपाण्डवकौरवैः॥ ४८॥
150246
150247 जिष्णुरर्जुनस्तद्युक्तेन। विष्णुना [अत्र समासैकदेशविष्णुशब्दे
150248 तृतीयान्तविशेषणद्वयान्वये छान्दसः समासः।] कृष्णेन। गुप्तेन
150249 पालितस्वजनेन॥ ४८॥
150250
150251 क्वचिद्भारतयुद्धेन निहताक्षौहिणीगणम्।
150252
150253 श्रीराम उवाच।
150254
150255 किमहं भगवन्पूर्वमभवं कथयेति मे॥ ४९॥
150256
150257 क्वचिदल्पेन रामेण इत्यादि श्रुत्वा साश्चर्यो रामः पृच्छति - किमहमिति॥ ४९॥
150258
150259 अभवं चेदनेनैव संनिवेशेन तत्कथम्।
150260
150261 श्रीवसिष्ठ उवाच।
150262
150263 सर्व एव विवर्तन्ते राम भावाः पुनःपुनः॥ ५०॥
150264
150265 अनेन इदानीं दृश्यमानेनावयवाकृतिसंनिवेशेनाभवं किंवा
150266 अन्यादृशेनेत्यर्थः॥ ५०॥
150267
150268 पूर्यमाणा यथा माषाः क्रमेणान्येन तेन वा।
150269 सर्वक्रमसमाः केचित्तयैवान्येन वा मिथः॥ ५१॥
150270
150271 पूर्यमाणाः कुम्भकुसूलादौ पुनःपुनस्तेनान्येन च क्रमेण संनिवेशेन यथा
150272 विवर्तन्ते तद्वदित्यर्थः। तया प्राक्तनयाकृत्या अन्येन वा आकारेण॥ ५१॥
150273
150274 स्फुरन्त्यर्थसमा भावाः केचिदब्धितरङ्गवत्।
150275 पुनस्त्वं पुनरेवाहं पुनः पुनरिमे जनाः॥ ५२॥
150276
150277 न कदाचन नैवान्ये संभवन्त्यखिलं परे।
150278 त एवान्येऽथवाम्भोधौ तरङ्गा इव निर्णयः॥ ५३॥
150279
150280 तत्त्वदृशा त्वाह - न कदाचनेति। मायादृशा त एव जायन्ते अन्ये वा जायन्ते

इत्यनिर्णय एवेत्याह - त एवेति। निर्णयो यद्वन्न जायते इत्यन्वयः ॥ ५३ ॥

यद्वन्न जायते तद्वद्भूतानां भ्रमतां भवेत्।
आयान्ति यान्त्यनन्तानि भूतानीह भवद्भ्रमैः ॥ ५४ ॥

तान्येवान्यानि चान्यानि समानि विषमाणि च।
आवृत्तिमन्ति तान्येव तथैवान्यानि चाभितः ॥ ५५ ॥

विद्धि सीकरजालानि भूतानि जगदम्बुधेः।
वित्तबन्धुवयःकर्मविद्याविज्ञानचेष्टितैः ॥ ५६ ॥

इदं च प्राङ्मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे उक्तमेवेति स्मारयंस्तदेवाह - धित्तेति ॥
५६ ॥

तैरेव केचिज्जायन्ते भूयोभूयः शरीरिणः।
अर्धैस्तैः सदृशाः केचित्केचित्पादेन तैः समाः ॥ ५७ ॥

तज्जीवास्तैर्विसदृशा भवन्त्यन्यशरीरिणः।
सर्वैरेभिः समाः केचित्कालेनैव विलक्षणाः।
कालेन सदृशाः केचिदनेन च विलक्षणाः ॥ ५८ ॥

जीवैक्ये सदृशान्येव शरीराणि भवन्तीत्यप्यनियम इत्याह - तज्जीवा इति। एवं
जीवभेदे विसदृशान्येव तानीत्यप्यनियम इत्याशयेनाह - सर्वैरिति। अनेन
शरीरेण ॥ ५८ ॥

कालेनाकुलचेष्टयान्य इव ते गच्छन्त्यधोर्ध्वं
पुनर्देहालेखनखेदितान्यगणितान्यन्यानि चान्यान्यलम् भूताम्बूनि वहन्ति
संसृतिमये तान्यम्बुधौ चञ्चले चक्रावृत्तिमयानि संकलयितुं शक्नोति
कस्तान्यलम् ॥ ५९ ॥

यस्मात्कारणात्ते जीवा रागद्वेषभोगलाम्पट्यादिदोषाकुलया
विचित्रधर्माधर्मचेष्टया कालेन विचित्रनानादेहधारणादन्येऽन्ये इव भूत्वा
अधोलोकेषूर्ध्वं स्वर्गादिषु च पुनःपुनर्गच्छन्ति। अधोर्ध्वमिति यलोपासिद्धेः
संधिरार्षः। तस्मात्कारणाच्चञ्चले संसृतिमये अम्बुधौ चक्रावर्तप्रायाणि यानि
भूताम्बूनि वहन्ति तानि सदृशानि विसदृशानीति वा तान्येवान्यानीति वा अलं सम्यक्
संकलयितुं निर्धारयितुं कः पुरुषः शक्नोतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाण उ० पाषा०
जगदन्यायत्ववर्णनं नाम षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
जगदन्यायत्ववर्णनं नाम षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ८७

श्रीवसिष्ठ उवाच।

ततश्चिदाकाशवपुर्व्याप्यनन्तो निरामयः।
दत्तावधानो वपुषि तदा पश्याम्यहं क्वचित् ॥ १ ॥

वसिष्ठेन स्वदेहेऽत्र वर्ण्यते विश्वकल्पनम्।
स्वस्यैव हि स्वयंभूत्वं तन्वक्षाद्युद्भवक्रमात् ॥

150333
150334 कलधौतशिलावृक्षतृणगुल्मलतादिष्विव मया
150335 स्वशरीरावयवेष्वप्यवहितदृशा सर्गा दृष्टा इत्याह - तत इति। ततः
150336 शिलातृणगुल्मादिषु विचित्रसर्गदर्शनानन्तरम्॥ १॥
150337
150338 यावदन्तर्गतः सर्गः संस्थितोऽङ्कुरितोपमः।
150339 कुसूलस्येव बीजस्य सिक्तस्येवाङ्कुरो हृदि॥ २॥
150340
150341 कथमङ्कुरितोपमस्तदाह - कुसूलस्येति। कुसूलस्य हृदि वृष्टिसिक्तस्य बीजस्येव
150342 ॥ २॥
150343
150344 ऊर्ध्वमुच्छून एवान्तःसेकाद्बीजे यथाङ्कुरः।
150345 आकारवत्यनाकारे चित्त्वाचित्त्वे तथा जगत्॥ ३॥
150346
150347 आकारवति मूर्ते अनाकारे अमूर्ते चित्त्वाचित्त्वे चेतनाचेतने सर्ववस्तुनि
150348 अन्तःसेकादूर्ध्वमुच्छूने बीजेऽङ्कुर इव जगदस्तीति शेषः॥ ३॥
150349
150350 यथोन्मिषति दृश्यश्रीः सुषुप्ताद्बोधमेयुषः।
150351 जाग्रद्वा विगते स्वप्ने चिन्मात्रस्य स्वचेतनात्॥ ४॥
150352
150353 स त्वया समाधौ कथमनुभूतस्तत्राह - यथेति। यथा सुषुप्तात्सकाशाद्बोधं
150354 स्वप्नदर्शनमेयुषश्चिन्मात्रस्य पुंसः स्वचेतनात्स्वाप्नदृश्यश्रीरुन्मिषति।
150355 विगते वा स्वप्ने बोधमेयुषो जाग्रत्प्रपञ्च उन्मिषति तथैवेत्यग्रेऽन्वयः॥ ४॥
150356
150357 तथैवात्मनि सर्गादावनुभूतस्वरूपिणि।
150358 हृदि सर्गोदयो नान्यरूप आकाशरूपतः॥ ५॥
150359
150360 श्रीराम उवाच।
150361
150362 आकाशरूप आकाशे परमाकाश कथ्यताम्।
150363 भूयो निपुणबोधाय कथं सर्गः प्रवर्तते॥ ६॥
150364
150365 हृदि सर्गोदय इति त्वया हृत्पदेन हृदयाकाश उक्तः आकाशरूपत इति च चिदाकाश
150366 इति मया त्वदभिप्रायोऽवगत इति संबोधनेन सूचयन् रामः स्फुटपरिज्ञानाय
150367 विस्तरात्पुनः कथयेति प्रार्थयते - आकाशेति। हृदयाकाश परमाकाशरूप हे
150368 वसिष्ठ चिदाकाशरूपे त्वयि कथं सर्गः प्रवर्तते तत्पुनः कथ्यतामित्यर्थः॥ ६॥
150369
150370 श्रीवसिष्ठ उवाच।
150371
150372 शृणु राम यथापूर्वं स्वयंभूत्वं मया तदा।
150373 अनुभूतमसत्सद्वदिदं स्वप्नपुरोपमम्॥ ७॥
150374
150375 पृष्टमर्थं विस्तराद्वक्तुं प्रतिजानीते - शृण्विति। स्वयंभूत्वं शरीरे
150376 सर्वजगत्सर्गकल्पनात्परमेष्ठित्वम्॥ ७॥
150377
150378 तमालोक्य महाकल्पसंभ्रमं व्योमरूपिणा।
150379 भागेऽन्यत्र शरीरस्य संविदुन्मेषिता मया॥ ८॥
150380
150381 तं प्राग्विस्तराद्वर्णितं कलधौतशिलादौ महाकल्पसंभ्रममालोक्य
150382 चिद्व्योमरूपिणा मया शरीरस्यान्यत्र भागे स्थिता संवित् सर्गदर्शनसंकल्पेन
150383 कौतुकादुन्मेषितेत्यर्थः॥ ८॥
150384

150385 यदैव सामला संविक्किंचिदुन्मेषिता स्थिता।
150386 तदैवाहं क्वचित्तत्र पश्याम्याकाशतामिव॥ ९॥
150387
150388 तत्रादौ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः इति
150389 श्रुत्युक्तक्रमोपलक्षणमाकाशकल्पनमाह - यदैवेति। यथैव इति पाठे
150390 तथैवेति पाठ्यम्॥ ९॥
150391
150392 गतं स्वभावं चिद्व्योम यथा त्वं राम निद्रया।
150393 जाग्रद्वा स्वप्नलोकं वा विशन्वेत्सि समं घनम्॥ १०॥
150394
150395 इयं चाकाशता न चिद्घनस्यान्तःशून्यभावप्राप्तिलक्षणसौक्ष्म्याधिक्यं किंतु
150396 चित्सौक्ष्म्यापेक्षया जाड्याधिक्यात्स्थौल्यमेवेत्याशयेन दृष्टान्तेन संभावयति
150397 - गतमिति। हे राम यथा त्वं निद्रया प्राग्वर्णितस्वप्नजाग्रल्लोकं वा स्वप्नं
150398 स्वप्नलोकं वा विशन् स्वात्मन एव समं घनं तदाधारस्वभावं वेत्सि
150399 तद्वत्संभावयेत्यर्थः॥ १०॥
150400
150401 दिङ्मात्राकाशमेवादौ ततोऽस्मीत्येव वेदनम्।
150402 तद्घनं कथ्यते बुद्धिः सा घना मन उच्यते॥ ११॥
150403
150404 आकाशकल्पनयैव तद्गोचरचित्ताद्यन्तःकरणचतुष्टयसिद्धिमाह - दिङ्मात्रेति।
150405 दिशो मिमीते स्वचलनानुकूलतया स्वात्मनि पर्यालोचयतीति दिङ्मात्रं
150406 तथाविधमाकाशमेवादौ चेतनाच्चित्तं भवति। तत आकाशमहमस्मीत्येव वेदनं
150407 सोऽहंकारः। तदेव घनमाकाशमेवेत्यवधारणात्पूर्वभावविस्मरणाच्च
150408 बुद्धिः कथ्यते। सैव संकल्पविकल्पकामविचिकित्सादिकल्पनघना मन उच्यत इत्यर्थः
150409 ॥ ११॥
150410
150411 तद्वेती शब्दतन्मात्रं तन्मात्राणीतराण्यथ।
150412 पञ्चेन्द्रियाणि तत्स्थौल्यादितीन्द्रियगणोदयः॥ १२॥
150413
150414 तदेव विषयान्कल्पयित्वा तद्ग्राहकानीन्द्रियाण्यपि कपयतीत्याह - तदिति॥ १२॥
150415
150416 सुषुप्ताद्विशतः स्वप्नं जगद्दृश्यघनोदयम्।
150417 यथा तथैव सर्गादौ दुःखं भाति निमेषतः॥ १३॥
150418
150419 तद्वशादेव प्राङ्निर्दुःखस्यात्मनः स्वप्न इव व्यवहारदुःखावाप्तिरित्याह -
150420 सुषुप्तादिति॥ १३॥
150421
150422 तुल्यकालमनन्तेऽस्मिन्दृश्यजालावभासने।
150423 कथयन्ति क्रमं केचित्केचिन्न कथयन्ति च॥ १४॥
150424
150425 ननु स्वप्ने नाकाशादिक्रमेण सर्गः किंतु तुल्यकालमेव सहसा सर्वजगद्दर्शनमिति
150426 वैषम्यं तत्राह - तुल्यकालेति। स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमा&ल्लोकानसृजत
150427 । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत इत्यादिश्रुतिषु तुल्यकालमपि सर्गश्रवणात्
150428 क्षणोदरेऽपि कालदैर्घ्यकल्पनेन क्रमोपपत्तेरिति भावः॥ १४॥
150429
150430 परमाणुकणे कान्ते संपन्नमनुभूतवान्।
150431 अहं चेतनमात्मानं वस्तुतोऽमलमेव खम्॥ १५॥
150432
150433 क्षणोदरे कालदैर्घ्यमिव परमाणूदरेऽपि देशदैर्घ्यकल्पनया तत्र
150434 ब्रह्माण्डात्मकं चेतनमात्मानमहमेव कल्पनया दृष्टवानित्याह -
150435 परमाण्विति॥ १५॥
150436

150437 यथा स्वभावतो व्योम्नि चलत्येवानिशं मरुत् ।
150438 तथा स्वभावात्सर्वत्र पश्यत्येव वपुस्त्विति ॥ १६ ॥
150439
150440 मरुतश्चलनमिव मनसः शरीरादिकल्पनं स्वभाव इत्याह - यथेति ॥ १६ ॥
150441
150442 यादृशं चेतितं रूपं शक्त्या परमया तया ।
150443 तच्छक्नोत्यन्यथाकर्तुं नैषा यत्नेन भूयसा ॥ १७ ॥
150444
150445 तया प्राथमिकमनःकल्पनाशक्त्या एषा शक्तिः स्वयमप्यन्यथाकर्तुं न
150446 शक्नोतीत्युत्तरकल्पनासु सैव स्थिरा नियतिरित्यर्थः ॥ १७ ॥
150447
150448 ततः पश्याम्यहं यावत्संपन्नोऽप्यणुरूपकः ।
150449 चित्त्वाच्चेतस्तदेवाशु तथाभूतोऽस्मि संस्थितः ॥ १८ ॥
150450
150451 अत एवाहमपरिच्छिन्नोऽपि तत्कृतपरिच्छेदकल्पनया अणुरूपकः परिच्छिन्नः
150452 संपन्न इत्याह - तत इति ॥ १८ ॥
150453
150454 ततोऽहं बुद्धवान्रूपं तनु तेजःकणाकृति ।
150455 तदेव भावयन्पश्चाद्गतोऽहं स्थूलतामिव ॥ १९ ॥
150456
150457 तनु सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं चित्प्रतिबिम्बव्याप्त्या तेजःकणाकृति । स्थूलतां
150458 स्थूलदेहतामिव ॥ १९ ॥
150459
150460 प्रेक्षे तावदहं किंचिदिति बोधाल्लघोस्ततः ।
150461 मनागालोकनायैव संप्रवृत्तोऽनुभूतवान् ॥ २० ॥
150462
150463 तत्र चक्षुरादिद्वारकल्पनया रूपादिद्रष्टृता स्वस्य संपन्नेत्याह - प्रेक्षे
150464 इत्यादिना ॥ २० ॥
150465
150466 यन्नाम तत्र तत्किंचित्तस्येहाद्य रघूद्वह ।
150467 शृणु नामानि मुख्यानि कल्पितानि भवादृशैः ॥ २१ ॥
150468
150469 द्रष्टुं प्रवृत्तो रन्ध्रेण येन तच्चक्षुरुच्यते ।
150470 यच्च पश्यामि तद्दृश्यं दर्शनं तु फलं ततः ॥ २२ ॥
150471
150472 तद्दृश्यं रूपम् ॥ २२ ॥
150473
150474 यदा पश्यामि कालोऽसौ यथा पश्यामि स क्रमः ।
150475 प्रौढा नियतिरित्यस्य यत्र पश्यामि तन्नभः ॥ २३ ॥
150476
150477 तदनु निष्पादिनी नान्तरीयकी देशकालादिनियतिरपि संपन्नेत्याह - यदेति ॥ २३ ॥
150478
150479 स्थितोऽस्मि यत्र देशोऽसावित्यदयिषा प्रकल्पना ।
150480 तदा त्वहं चिदुन्मेषमात्रात्तन्मात्रकारणम् ॥ २४ ॥
150481
150482 अद्य कल्पनादार्ढ्यकाले । तदा तर्हि त्वं कीदृक्तत्राह - तदेति ।
150483 तदानींतनदृष्ट्या सर्वं चिदुन्मेष एवेति तन्मात्रकारणमहमित्यर्थः ॥ २४ ॥
150484
150485 पश्यामीति ततस्तत्र मनाग्बोधो ममोदभूत् ।
150486 ततो रन्ध्रद्वयेनाहमपश्यं यत्तदप्यखम् ॥ २५ ॥
150487
150488 देहे चक्षुरादिरन्ध्रकल्पनादिदर्शनादिकौतुकात्तदाभूदित्याह - पश्यामीति ॥ २५ ॥

याभ्यामपश्यंन् रन्ध्राभ्यां त इमे लोचने स्थिते।
ततः किंचिच्छृणोमीति संविदित्युदिता मम॥ २६॥

ततः किंचिन्मनाङ्मात्रं झंकारं श्रुतवानहम्।
प्रध्मातस्येव शङ्खस्य शब्दं व्योम्नः स्वभावजम्॥ २७॥

सहैव विषयकल्पनामाह - तत इति॥ २७॥

याभ्यामहमथाश्रौषं त इमे श्रवणव्रणे।
प्रदेशाभ्यां विचरता मरुता विततस्वनम्॥ २८॥

याभ्यां प्रदेशाभ्यां विततस्वनमश्रौतं ते इमे। प्रगृह्यत्वे संधिरार्षः। श्रवणव्रणे कर्णच्छिद्रे। विचरता मरुतेति श्रोत्रादिव्यापारस्यापि प्राणाधीनत्वद्योतनार्थम्॥ २८॥

स्पर्शसंवेदनं किंचिदहमत्रानुभूतवान्।
येन नाम प्रदेशेन तेन सा त्वक्च कथ्यते॥ २९॥

एवं त्वक्कल्पनेत्याह - स्पर्शेति॥ २९॥

येन स्पृष्टमिवाङ्गं तत्तदाहमनुभूतवान्।
सत्संवेदनमात्रात्मा सोऽयं वायुरिति स्मृतः॥ ३०॥

सहैव तद्विषयकल्पनामाह - येनेति। वायुग्रहणं त्वग्विषयमात्रोपलक्षणम्। सत्संवेदनं सत्यसंकल्पस्तन्मात्रात्मा॥ ३०॥

स्पर्शनेन्द्रियतन्मात्रमिति वेदिनि संस्थितम्।
आस्वादसंविद्याभून्मे तदास्वाद्यरसेन्द्रियम्॥ ३१॥

इति उक्तरीत्या वेदिनि मयि स्पर्शनेन्द्रियतन्मात्रं संस्थितं संपन्नमिति पूर्वानुवादः। रसनेन्द्रियकल्पनामाह - आस्वादेति। तत् आस्वाद्यरसभेदसहितं रसनेन्द्रियं संस्थितमित्यनुकृष्यते॥ ३१॥

प्राणान्मे घ्राणतन्मात्रमुदितं व्योमरूपिणः।
इत्थं न किंचित्संपन्नं सर्वं संपन्नमत्र मे॥ ३२॥

प्राणात् आघ्राणसंकल्पाकृष्टप्राणभेदादपानात्। घ्राणं च तद्विषयगन्धतन्मात्रा च तयोः समाहारो घ्राणतन्मात्रम्। सेयं देहेन्द्रियविषयसंपत्तिः कल्पनामात्रत्वान्मिथ्यैवेति दर्शयन्नुपसंहरति - इत्थमिति॥ ३२॥

एवमिन्द्रियतन्मात्रजालं चेत्तत्र संस्थितः।
यावत्तावद्विदः पञ्च बलादेव ममोदिताः॥ ३३॥

ततो बलादेव पञ्चभोगसंविद उदिता इत्याह - एवमिति। विदः शब्दादिप्रथालक्षणा भोगसंविदो मिथ्यात्वादेव अनाकारा भ्रान्तिमात्रेण तथा भातस्वरूपिण्यः॥ ३३॥

शब्दरूपरसस्पर्शगन्धमात्रशरीरिकाः।
अनाकारास्तथा भातस्वरूपिण्यो भ्रमात्मिकाः॥ ३४॥

150541 एवंरूपमहं जालं भावयन्यत्तदास्थितः।
150542 तदहंकार इत्यद्य कथ्यते त्वादृशैर्जनैः॥ ३५॥
150543
150544 भावयन् अभिमन्यमानः। तेनैवाहंकारकल्पनाभूदित्याह - तदिति॥ ३५॥
150545
150546 एष एव घनीभूतो बुद्धिरित्यभिधीयते।
150547 साथ बुद्धिर्घनीभूता मन इत्यभिधीयते॥ ३६॥
150548
150549 घनीभूतो दृढाध्यवसायेन बहलीभूतः। मनोऽपि पुनःपुनर्विषयान्स्मरच्चित्तं
150550 संपन्नमित्यपि बोध्यम्॥ ३६॥
150551
150552 अन्तःकरणरूपत्वमेवमत्राहमास्थितः।
150553 आतिवाहिकदेहात्मा चिन्मयव्योमरूपवान्॥ ३७॥
150554
150555 पवनाद्यप्यहं शून्यः केवलाकाशमात्रकः।
150556 सर्वेषामेव भावानां शून्याकृतिररोधकः॥ ३८॥
150557
150558 यतोऽहं शून्याकृतिरत एव सर्वेषामेव कल्प्यमानभावानामरोधकः
150559 अनिरोधकोऽनिवारकश्च॥ ३८॥
150560
150561 अथैवंभावनाच्चाहं यदा तत्र चिरं स्थितः।
150562 तदाहं देहवान्दृष्ट इति मे प्रत्ययोऽभवत्॥ ३९॥
150563
150564 तत्र तस्मिन्पूर्वकल्पिते ब्रह्मात्मकदेहे चिरं यदा स्थितस्तदा तदन्तः अहं स्वेनैव
150565 चतुर्मुखदेहवान्दृष्टः॥ ३९॥
150566
150567 तेनाहंप्रत्ययेनाथ शब्दं कर्तुं प्रवृत्तवान्।
150568 शून्य एव यथा सुप्तः स्वप्नोड्डीननरो रवम्॥ ४०॥
150569
150570 तेन तादृशदेहप्रत्ययेन स्वप्ने उड्डीनो नभसि संचरन्नरो यथा रवं करोति तथा
150571 शब्दं कर्तुं प्रवृत्तवान्॥ ४०॥
150572
150573 अथ पूर्वं कृतः शब्दो बालेनेव तदोमिते।
150574 ततः स एष ओंकार इति नीतः पुनः प्रथाम्॥ ४१॥
150575
150576 तत्र विशेषाभिलापे विनिगमकाभावात्सर्वसाधारणार्थकः शब्दसमष्ट्यात्मा
150577 ओंकार एव प्रथममुच्चारित इत्याह - अथेति॥ ४१॥
150578
150579 ततः स्वप्ननरेणेव यत्किंचिद्वदितं मया।
150580 तदेतद्विद्धि वाचं त्वं पश्चान्नीतां प्रथामिह॥ ४२॥
150581
150582 यत्किंचिद्व्याहृतिगायत्रीवेदादि प्रागभ्यस्तं गदितम्॥ ४२॥
150583
150584 ब्रह्मैव सोऽस्मि संपन्नः सृष्टेः कर्ता जगद्गुरुः।
150585 ततो मनोमयेनैव कल्पिताः सृष्टयो मया॥ ४३॥
150586
150587 ब्रह्मा चतुर्मुख एव। मनोमयेनैव चतुर्मुखदेहेन मया॥ ४३॥
150588
150589 एवमस्मि समुत्पन्नो न तु जातोऽस्मि किंचन।
150590 दृष्टवानस्मि ब्रह्माण्डं ब्रह्माण्डान्तं न किंचन॥ ४४॥
150591
150592 स्वीयस्थूलदेहभूतं ब्रह्माण्डं सावरणम्। ब्रह्माण्डान्तं

ब्रह्माण्डबहिर्भूतम् ॥ ४४ ॥

एवं जगति संपन्ने ममैतस्मिन्मनोमये ।
न किंचित्तत्र संपन्नं तच्छून्यं व्योम केवलम् ॥ ४५ ॥

इत्थं संशून्यमेवेदं सर्वं वेदनमात्रकम् ।
मनागपि न सन्त्येते भावाः पृथ्व्यादयः किल ॥ ४६ ॥

अयमेव न्यायः सर्वसर्गेषु बोध्य इत्याशयेनाह - इत्थमिति ॥ ४६ ॥

जगन्मृगतृडम्बूनि भान्ति संविदि संविदः ।
न बाह्यमस्ति नो बाह्ये खे तद्व्योम तथा स्थितम् ॥ ४७ ॥

तद्व्योम ब्रह्माकाशमेव तथा स्थितम् ॥ ४७ ॥

मरौ नास्त्येव सलिलं संवित्पश्यति तत्तथा ।
निर्मूलमन्तःसंतप्ता स्वसंभ्रमवती भ्रमम् ॥ ४८ ॥

निर्मूलं निष्कारणमेवान्तःसंतप्तेव क्षुब्धा ॥ ४८ ॥

नास्त्येव ब्रह्मणि जगत् संवित्पश्यति तत्तथा ।
निर्मूलमेव संवित्त्वादेवं भ्रान्तेश्च संभ्रमम् ॥ ४९ ॥

संवित्त्वादज्ञानावृतसंवित्स्वभावात् ॥ ४९ ॥

असदेवेदमाभाति हृद्येव जगदाततम् ।
संकल्पनमनोराज्यं यथा स्वप्नपुरादिवत् ॥ ५० ॥

संकल्पनप्रयुक्तं मनोराज्यं यथा तथेति पृथग्योज्यम् । नृमनोराज्यम् इति
पाठे संकल्पे स्थितस्य नुः पुरुषस्य मनोराज्यं यथेति ॥ ५० ॥

पार्श्वसुप्तजनस्वप्नस्तच्चित्तावेशनं विना ।
यथा न किंचित्तच्चित्तावेशनादनुभूयते ॥ ५१ ॥

परकायप्रवेशेन स्वप्नद्रष्टृचित्तावेशनाद्योगिभिरनुभूयते ॥ ५१ ॥

तथा जगत्तद्दृषदं संप्रविश्यानुभूयते ।
आदर्शबिम्बिताकारं दृष्टमप्यन्यथाप्यसत् ॥ ५२ ॥

तद्दृषदं तत्कल्पनाधिष्ठानचिच्छिलाम् । अन्यथा न तथा किंत्वसदपि ॥ ५२ ॥

आधिभौतिकभावेन नेत्रेण यदि लक्ष्यते ।
तत्तन्न दृश्यते किंचिद्गिरिरेव प्रदृश्यते ॥ ५३ ॥

अत एव प्रागाधिभौतिकदृशा दर्शने लोकालोकगिरिरेव दृश्यते न शिलान्तर्गतं
ब्रह्माण्डमित्युक्तमित्याह - आधिभौतिकेति ॥ ५३ ॥

आतिवाहिकदेहेन परं बोधदृशा यदि ।
प्रेक्ष्यते दृश्यते सर्गः परमात्मैव चामलः ॥ ५४ ॥

सर्गो दृश्यतेस च परमात्मैव लक्ष्यते योगिभिरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

150645 सर्वत्र सर्गनिर्वाणं प्रज्ञालोकेन लक्ष्यते।
150646 ब्रह्मात्मैवान्यथा चेत्तन्न किंचिदभिलक्ष्यते॥ ५५॥
150647
150648 तत्त्वदृशा दर्शने त्वाह - सर्वत्रेति॥ ५५॥
150649
150650 यत्पश्यत्यवदाता धीः सोपपत्तिविचारणा।
150651 न तन्नेत्रैस्त्रिभिः शर्वो नेन्द्रो नेत्रशतैरपि॥ ५६॥
150652
150653 तत्त्वदृष्टिं योगिदृष्टिं च सर्वोत्कर्षेण प्रशंसति - यदिति॥ ५६॥
150654
150655 यथा खमावृतं सर्गैस्तथा भूरिति बुद्धवान्।
150656 तदाहमभवं ध्याता धराधारणयान्वितः॥ ५७॥
150657
150658 तत्र स्वस्य तत्त्वज्ञस्य यदा जीवन्मुक्तयोगिदृशा पश्यत आकाशमिव भूरपि
150659 सर्वतः सर्गैर्व्याप्तेति बुद्धिरुत्पन्ना तदा
150660 क्रमाद्भूम्याद्येकैकभूताहंभावधारणया यद्यत्कौतुकं स्वेन दृष्टं
150661 तत्सर्वं विस्तराद्वर्णयिष्यन्प्रथमं धराधारणादृष्टं तद्वक्तुमुपक्रमते
150662 - यथेति। यदा बुद्धवास्तदा धराधारणया अन्वितः अभवमित्यर्थः॥ ५७॥
150663
150664 तया धराधारणया धरारूपधरोऽभवम्।
150665 अत्यजन्नेव चिद्व्योमवपुः सम्राडिवाचिरात्॥ ५८॥
150666
150667 यथा सम्राट् चक्रवर्ती स्वदेहमात्राहंभावमत्यजन्नेव समस्तभूमण्डले
150668 ममताभावं धत्ते तथा अहमपि चिद्व्योमवपुर्ब्रह्माहंभावमत्यजन्नेव
150669 धराहंभावेन धरारूपधरोऽभवमित्यर्थः॥ ५८॥
150670
150671 धराधारणया चैव धराधातूदरं गतः।
150672 द्वीपाद्रितृणवृक्षादिदेहोऽहमनुभूतवान्॥ ५९॥
150673
150674 धराधातुर्भूम्यभिमानिजीवस्तदुदरं तद्बुद्धितादात्म्यं गतः सन्॥ ५९॥
150675
150676 संपन्नोऽस्म्यथ भूपीठं नानावनतनूरुहम्।
150677 नानारत्नावलीव्याप्तं नानानगरभूषणम्॥ ६०॥
150678
150679 यदनुभूतवांस्तदाह - संपन्न इत्यादिना। इत आरभ्य
150680 आसर्गसमाप्तेर्भपीठमेव देहाधारेण वर्ण्यते॥ ६०॥
150681
150682 ग्रामगह्वरपर्वाढ्यं पातालसुषिरोदरम्।
150683 कुलाचलभुजाश्लिष्टद्वीपाब्धिवलयान्वितम्॥ ६१॥
150684
150685 तृणौघतनुरोमाढ्यंन् गिरिखण्डकगुल्मकम्।
150686 दिग्वारणकटव्यूहधृतं शेषशिरःशतैः॥ ६२॥
150687
150688 गिरिखण्डका गिरिकदम्बा गुल्मरोगग्रन्थय इव यस्य। कटपदेन शिरांसि लक्ष्यन्ते
150689 तद्व्यूहैर्धृतम्। तथा शेषस्य शिरसां शतैर्दशशतैर्धृतम्॥ ६२॥
150690
150691 ह्रियमाणं महीपालैः शोभमानेभतन्तुभिः।
150692 प्राणिभिर्भुज्यमानाङ्गं वर्धमानं व्यवस्थया॥ ६३॥
150693
150694 शोभमाना इभास्तन्तवः सेनाजालतन्तुग्रन्थय इव येषां तथाविधैर्महीपालैः
150695 परस्परं युद्धैर्ह्रियमाणम्। उत्करनगरादिप्रदेशव्यवस्थया॥ ६३॥
150696

150697 हिमवद्विन्ध्यसुस्कन्धं सुमेरूदारकन्धरम् |
150698 गङ्गादिसरिदापूरमुक्ताहाररणत्तनुम् || ६४ ||
150699
150700 गुहागहनकच्छादि सागरादर्शमण्डलम् |
150701 मरूषरस्थलश्वेतसुवराम्बरसुन्दरम् || ६५ ||
150702
150703 गुहागहनाः कच्छादयो देशा यस्मिन् | सागरा आदर्शमण्डला इव यस्मिन् |
150704 मरुदेशलक्षणैरूषरस्थललक्षणैश्च श्वेतैः सुवराम्बरैः सुन्दरम् || ६५ ||
150705
150706 भूतपूर्वैः परापूर्णं परिपूतं महार्णवैः |
150707 अलंकृतं पुष्पवनैः समारब्धं [समार(ल)ब्धं इति
150708 मूलटीकयोः पाठवैषम्यं सर्वादर्शेषु दृश्यते |] रजोघनैः || ६६ ||
150709
150710 नित्यं कृषीवलैः कृष्टं वीजितं शिशिरानिलैः |
150711 तापितं तपनैस्तप्तैरुक्षितं प्रावृडम्बुभिः || ६७ ||
150712
150713 पूर्वं भूतैर्भूतपूर्वैर्महार्णवैः प्रलयकाले परापूर्णमत एव सांप्रतं
150714 स्नात्वोद्गतमिव परितः पूतं पवित्रम् | पुष्पवनैर्माल्यैरिवालंकृतम् |
150715 चन्दनस्थानीयै रजोघनैः समालब्धं [समार(ल)ब्धं इति
150716 मूलटीकयोः पाठवैषम्यं सर्वादर्शेषु दृश्यते |] लिप्तम् || ६६ || ६७ ||
150717
150718 विपुलाग्रस्थलोरस्कं पद्माकरकृतेक्षणम् |
150719 सितासितघनोष्णीषं दशाशोदरमन्दिरम् || ६८ ||
150720
150721 अग्रस्थलं समभूप्रदेशः || ६८ ||
150722
150723 लोकालोकमहाखातवलयोग्रास्यभीषणम् |
150724 अनन्तभूतसंघातपरिस्पन्दैकचेतनम् || ६९ ||
150725
150726 लोकालोकसमीपे प्राग्वर्णितो यो महाखातवलयस्तल्लक्षणेनोग्रेणास्येन भीषणम्
150727 भूतानां परिस्पन्द एव परिस्पन्द एकीभूतं चेतनमेव चेतन यस्य || ६९ ||
150728
150729 व्याप्तमन्तर्बहिश्चैव नानाभूतगणैः पृथक् |
150730 देवदानवगन्धर्वैर्बहिरन्तस्तु कीटकैः || ७० ||
150731
150732 नानाभूतगणलक्षणैः कीटकैर्व्याप्तम | तेषु देवदानवेत्यवयुत्यानुवादः || ७० ||
150733
150734 पातालेन्द्रियरन्ध्रेषु नागासुरकृमिव्रजैः |
150735 सप्तस्वर्णवकोशेषु नानाजातिजलेचरैः || ७१ ||
150736
150737 व्याप्तं नदीवनसमुद्रदिगन्तशैलद्वीपाख्यजन्तुविषयस्थलजङ्गलौघैः |
150738 नानावलीवलितमण्डलकोशखण्डं वल्लीसरःसरिदरातिगणाब्जखण्डैः || ७२ ||
150739
150740 उक्तमेव संक्षिप्योपसंहरन्विशिनष्टि - व्याप्तमिति |
150741 नद्यादिद्वीपान्तैर्जन्तुविषयैः प्राणिभोग्यैः स्थलजङ्गलौघैश्च व्याप्तम् |
150742 नानाविधाभिर्गिरिनदीपर्वताद्यावलिभिर्जनावलिभिश्च वलिता मण्डलकोशानां
150743 खण्डा यस्मिन् | तथा वल्लीभिः सरोभिः सरिद्भिररातिगणैरब्जखण्डैश्च
150744 व्याप्तमित्यनुषज्यते || ७२ ||
150745
150746 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० पा०
150747 पार्थिवधात्वन्तर्गतजगदानन्त्यप्रतिपादनंन् नाम सप्ताशीतितमः सर्गः || ८७ ||
150748

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
पार्थिवधात्वन्तर्गतजगदानन्त्यप्रतिपादनं नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ८८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

भूपीठेन सता तत्र मया तदनु मानव ।
अनुभूतं नदनदीस्वसंवेदनसंस्थितेः ॥ १ ॥

स्वदेहभूते भूपीठे तत्र तत्र व्यवस्थिताः ।
विशेषा इह वर्ण्यन्ते कौतुकात्स्वेन वीक्षिताः ॥

हे मानव मनुवंशोद्भव वर्णितरीत्या भूपीठभूतेन मया तदनु
प्राग्वर्णितसाधारणसर्वभूधर्मघटितस्वदेहदर्शनानन्तरं प्रत्येकं
नदनदीसमुद्रादिविशेषाकारप्रातिस्विकसंवेदनेच्छावशाद्यथा यथानुभूतं
तच्छृण्विति शेषः ॥ १ ॥

क्वचिन्मरणसाक्रन्दनारीकरुणवेदनम् ।
क्वचिदुत्ताण्डवस्त्रैणमहोत्सवमहासुखम् ॥ २ ॥

क्वचित्प्रदेशे भर्तृपुत्रभ्रात्रादिमरणेन साक्रन्दानां नारीणां करुणवेदना
यत्र तथाविधम् । अत्रापि प्रायेण सर्वत्र भूपीठमेव विशेष्यम् । स्त्रैणानां
स्त्रीसमूहादीनां महोत्सवैर्महत्सुखं यत्र ॥ २ ॥

क्वचिद्दुर्वारदुर्भिक्षदुराक्रन्दं दुरीहितम् ।
क्वचित्सकलसस्यौघसंपन्नघनसौहृदम् ॥ ३ ॥

सुवृष्ट्या फलितैः सकलसस्यौघैः सुभिक्षत्वात्संपन्नानि घनसौहृदानि यत्र ॥
३ ॥

क्वचिदग्निमहादाहदग्धदेहोग्रवेदनम् ।
क्वचिज्जलप्लवालूनपुरपत्तनखण्डकम् ॥ ४ ॥

जलेन प्लवनमाप्लावनं तेनालूनाः । पुरपत्तनयोर्योधवणिक्प्रकर्षाभ्यां भेदः
॥ ४ ॥

क्वचिच्चपलसामन्तकृतलुण्ठनमण्डलम् ।
क्वचिदुद्दामदौरात्म्यरक्षःपैशाचमण्डलम् ॥ ५ ॥

क्वचिज्जलाशयोल्लासवेल्लनोत्पुलकाग्रकम् ।
कन्दरोदरनिष्क्रान्तवातवेल्लितवारिदम् ॥ ६ ॥

जलाशयानामुल्लासेन पूर्त्या केदारारामादीनां वेल्लनैः
सेकैरुत्पुलकसस्यगुल्माद्यग्रकम् । कन्दरोदरेति तत्रोपपत्तिः ॥ ६ ॥

संविद्बोधोन्नमत्स्वाङ्गकेशोत्थाङ्कुरलोमकम् ।
वारिवाहनविक्षोभनतोन्नतलसत्तलम् [जलं इति पाठः ।] ॥ ७ ॥

संविद्बोधेन प्रहर्षेण उन्नमन्तः पुलकिताः स्वाङ्गकेशा इव
उत्थान्यङ्कुरलोमानि यत्र । वारीणां वहनमेव वाहनं प्रवाहस्तद्विक्षोभेण ॥ ७ ॥

150801 सशृङ्गभैरवश्वभ्रपुराद्रिवनपत्तनम् ।
150802 संविन्मण्डलसंचाललेखाङ्कमृदुकम्पनम् ॥ ८ ॥
150803
150804 नतोन्नतत्वमेव भूतलानां दर्शयति - सशृङ्गेति । अन्तर्गतबृहच्छिलादिभिः
150805 सशृङ्गाणीव भैरवाणि भीषणानि श्वभ्राणि येषु तथाविधानि पुरादीनि यत्र । अत
150806 एव संविदन्तीति संविदो नागरादिजनास्तन्मण्डलस्य संचाले
150807 तत्पदलेखाङ्कनिपतनादिशङ्कया मृदु कम्पनं च यत्र ॥ ८ ॥
150808
150809 क्वचित्सामन्तसंक्षुब्धसैन्यसंहरणं रणे ।
150810 क्वचित्सौम्यसुखासीनसर्वसामन्तमण्डलम् ॥ ९ ॥
150811
150812 अरण्यं क्वचिदाशून्यमुल्लसद्वातझंकृति ।
150813 जंगलं क्वचिदालूनव्युप्तसंपन्नसस्यकम् ॥ १० ॥
150814
150815 पूर्वमालूनं पश्चाद्व्युप्तं ततः संपन्नं सस्यं यत्र ॥ १० ॥
150816
150817 हंसकारण्डवाकीर्णसरः फुल्लाम्बुजं क्वचित् ।
150818 क्वचिन्मरुस्थलस्थूलस्तम्भनार्जुनमारुतम् ॥ ११ ॥
150819
150820 मरुस्थलेषु वात्योड्डीनधूलिभिः स्थूलान्स्तम्भान्कुर्वन्तीति स्थूलस्तम्भना अर्जुनाः
150821 पांसुधवला मारुता यस्मिन् ॥ ११ ॥
150822
150823 क्वचिन्नदनदीवाहहेलानिकषघर्घरम् ।
150824 क्वचिदङ्कुरकार्याङ्गसिक्तबीजस्य जृम्भणम् ॥ १२ ॥
150825
150826 अङ्कुरकार्यार्थं कुल्याघटीयन्त्राद्यङ्गैः सिक्तस्य
150827 क्षेत्रगतव्रीह्यादिबीजस्याङ्कुरादिभावेन जृम्भणम् ॥ १२ ॥
150828
150829 क्वचिदन्तस्तु कीटास्यमृदुस्पन्दनवेदनम् ।
150830 मां त्वमेवाशु बुद्ध्वेह त्रायस्वेतीव बोधनम् ॥ १३ ॥
150831
150832 शिलादिसंकटनिविष्टं मां हे वसिष्ठ त्वमेव आशु बुद्ध्वा त्रायस्वेति कीटेन मां
150833 प्रति बोध्यते यत्र तादृशमिव स्थितम् ॥ १३ ॥
150834
150835 शाखापरिकराभोगं मृद्धागाङ्गनिपीडनैः ।
150836 मूलजालमवष्टभ्य क्वचिद्विटपधारिणम् ॥ १४ ॥
150837
150838 क्वचिद्वटादिवने शिखानां भूसंलग्नत्वान्मृद्धागाङ्गनिपीडनैरुपलक्षितः
150839 शाखापरिकराणामाकारो यत्र । क्वचिच्च मूलजालमवष्टभ्य विटपानां
150840 धारणशीलम् ॥ १४ ॥
150841
150842 अन्योन्यमलमाक्रम्य दिक्तटाङ्गनिपीडनैः ।
150843 क्वचिदद्र्यस्थिनिबिडैरर्णवोल्लासवेल्लितम् ॥ १५ ॥
150844
150845 क्वचिदद्रीणामस्थीनि शिला इव निबिडैर्वृक्षैरन्योन्यमलमत्यन्तमाक्रम्य
150846 संश्लिष्य दिक्तटाङ्गानां निरवकाशीकरणान्निपीडनैः अर्णवोल्लासेनेव वेल्लितं
150847 वेष्टितम् ॥ १५ ॥
150848
150849 शुष्कपल्लवसंकोचनिबिडाङ्गनिपीडनम् ।
150850 अमर्षणैः करैरार्कैः स्वरसाकर्षणं क्वचित् ॥ १६ ॥
150851
150852 क्वचित्तु गाढवृक्षैर्भुवि स्वप्रसरनिरोधापराधादमर्षणैः क्रुद्धैरार्कैः

150853 करैरातपैः स्वरसाकर्षणं प्राप्य शुष्कपल्लवसंकोचं निबिडाङ्गनिपीडनं
150854 वनं यत्र || १६ ||
150855
150856 शृङ्गमन्दिरमातङ्गप्रहाराशनिभूरुहाम् |
150857 निबिडाङ्गोत्कटस्थैर्यपरुषापतनं क्वचित् || १७ ||
150858
150859 क्वचित्तु गिरिशृङ्गमन्दिराणां मातङ्गानां दन्तप्रहाराशनेः भूरुहां
150860 वृक्षाणां निबिडाङ्गोत्कटस्थैर्यं प्रति परुषाण्यापतनानि यत्र |
150861 सापेक्षसमासश्छान्दसः | परुषं पतनं क्वचित् इति पाठे अशनिभिर्भूरुहां
150862 निबिडाङ्गोत्कटस्थैर्येण परुषं पतनमेव क्वचिन्मयानुभूतमिति योज्यम् || १७ ||
150863
150864 निमीलितेक्षणानन्दतनूनामसमाक्रमम् |
150865 क्वचित्सूक्ष्मतरोल्लेखमङ्कुरोल्लासनं नवम् || १८ ||
150866
150867 क्वचित्तु निमीलितानीक्षणानि येन तथाविधानन्दोपलक्षिततनूनां समाधिनिष्ठानां
150868 सूक्ष्मतरं तत्त्वमुल्लिखत्यनुभूयमानं सूचयति तथाविधमत एवासमाक्रमं
150869 नवमपूर्वं रोमाङ्कुरोल्लासनमनुभूतमित्यर्थः | अथवा क्वचित्क्षेत्रप्रदेशे
150870 निमीलितेक्षणानामानन्दोपलक्षिततनूनां विषयभोगिनामिव असममक्रमं च
150871 सूक्ष्मतरान्तरानन्दाविर्भावोल्लेखं बीजेभ्योऽङ्कुरोल्लासनं नवं
150872 चमत्कृतमनुभूतमित्यर्थः || १८ ||
150873
150874 मक्षिकायौकमशकनिवाससदृशं क्वचित् |
150875 कुड्यलेशकुभृङ्गारिहलहेलानिकर्षणम् || १९ ||
150876
150877 यूकानां समूहो यौकं तन्निवासमलिनाम्बरसदृशम् |
150878 कुड्यलेशानामल्पकुड्यखण्डानां प्रमादात्पद्मकोशशायिनां
150879 कुभृङ्गाणां चोपमर्दकत्वादरयो ये दन्तिनस्तैर्हलैरिव
150880 हेलाभिर्वप्रादेर्निकर्षणं दृष्टम् | कुड्मलेश इति पाठे कुड्मलश्रेष्ठे
150881 पद्मकुड्मले सुप्तानां कुभृङ्गाणां ये अरय इति व्याख्येयम् || १९ ||
150882
150883 शीतं शीतविशीर्णाङ्गजर्जरत्वग्विकीर्णवत् |
150884 पाषाणीभूतसलिलं क्वचित्परुषमारुतम् || २० ||
150885
150886 क्वचित्क्वचिद्धिमवत्प्रदेशे शीतं शीतविदीर्णाङ्गानां देहिनां
150887 जर्जरत्वग्व्याप्तवत्स्थितम् || २० ||
150888
150889 उद्दालीभूतमृद्वङ्गमज्जदन्तःकृमिव्रजम् |
150890 क्वचिदुद्भवदङ्गादिमूलं जलनिमज्जनम् || २१ ||
150891
150892 उद्दलनमुद्दालो विदलनं तथाभूतेषु मृदुष्वङ्गेषु मज्जन्तः अन्तः कृमिव्रजा
150893 यत्र | क्वचिज्जलनिमज्जनमनुभूतमिति पृथक्संबन्धः || २१ ||
150894
150895 शनैरन्तर्निलीनाम्बुकृताह्लादं बहिश्च रसोन्नामाङ्कुररोमौघं
150896 [बहिश्चरेत्यारभ्य रोमाघमित्यन्तं समस्तं पदम् | (अत्र बहिश्च
150897 रसो इति पदद्वये एवार्थस्वारस्यमिति वयम् |)] क्वचिद्वर्षविजृम्भितम् ||
150898 २२ ||
150899
150900 क्वचिद्बीजेषु वर्षविजृम्भितमत एव शनैरन्तर्निविष्टैरम्बुभिः कृताह्लादं ततो
150901 बहिश्च रसोन्नामाङ्कुररोमौघम् || २२ ||
150902
150903 तनुतरपवनविकम्पितकोमलनलिनीदलास्तरणैः |
150904 विहरणमिव मे विहितं सरोभिरङ्गेषु निर्वाणम् || २३ ||

150905
150906 किं च मे अङ्गेषु
150907 सरोभिस्तनुतरपवनविकम्पितकोमलनलिनीदलानामास्तरणैर्निर्वाणं
150908 निरतिशयानन्दरूपं विहरणं क्रीडनमिव विहितमित्यर्थः ॥ २३ ॥
150909
150910 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहा० वाल्मी० दे० मो० न्निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
150911 भूमण्डलगतविशेषवर्णनं नामाष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥
150912
150913 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
150914 भूमण्डलगतविशेषवर्णन।ं नामाष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥
150915
150916
150917 एकोननवतितमः सर्गः ८९
150918
150919 श्रीराम उवाच।
150920
150921 पार्थिवीं धारणां बद्ध्वा जगन्ति समवेक्षितुम्।
150922 संपन्नस्त्वमसौ भूमिलोकः किमुत मानसः ॥ १ ॥
150923
150924 अत्र तद्धारणाद्दृष्टं भूमण्डलमिदं तथा।
150925 जगत्सर्वं च चिद्व्योम्नि मनोमात्रमितीर्यते ॥
150926
150927 हे गुरो कौतुकात्स्वात्मनि जगन्ति समवेक्षितुं प्रवृत्तस्त्वं पार्थिवीं धारणां
150928 बद्ध्वा किमसावस्मदादिदृश्यो मृत्पाषाणादिमयो लोकः संपन्न उत मानसो
150929 मनोमात्रमयो मनोराज्यकल्पो मृदाद्यघटितः स्वप्नमयो लोकः संपन्न इति
150930 प्रश्नः ॥ १ ॥
150931
150932 श्रीवसिष्ठ उवाच।
150933
150934 इदं च मानसं चाहं संपन्नः पृथुभूतलम्।
150935 नेदं न मानसं नैव संपन्नो वस्तुतस्त्वहम् ॥ २ ॥
150936
150937 कल्पनादृशा तत्त्वदृशा वा विमर्शे कोटिद्वयभेदाप्रसिद्धेः
150938 संशयानुपपत्तिं सूचयन्वसिष्ठ उत्तरमाह - इदं चेति। यदि कल्पनादृशा
150939 पृच्छति तर्हि इदं मृत्पाषाणमयत्वेन त्वत्प्रसिद्धं च तदेव
150940 मनोमात्रविकारत्वान्मानसं चेति समुच्चयः संपन्नः। यदि तु तत्त्वदृशा
150941 पृच्छसि तर्हि नोभयमपि संपन्न इत्यर्थः ॥ २ ॥
150942
150943 अमानसं महीपीठं न संभवति किंचन।
150944 यदसद्वेत्सि यत्सद्वा मनोमात्रकमेव तत् ॥ ३ ॥
150945
150946 पूर्वार्धोक्तं प्रतिज्ञापूर्वकं समर्थयति - अमानसमित्यादिना। सत्येव मनसि
150947 तस्मिन्नेवास्तिनास्तीति विकल्पदर्शनादिति भावः ॥ ३ ॥
150948
150949 चिदाकाशमाहं शुद्धं तस्य मे तत्पदात्मनः।
150950 यच्चिन्मात्रात्मकचनं तत्संकल्पाभिदं स्मृतम् ॥ ४ ॥
150951
150952 तन्मनस्तन्महीपृष्ठं तज्जगत्स पितामहः।
150953 संकल्पपुरवद्व्योम्नि कचत्येतन्मनोनभः ॥ ५ ॥
150954
150955 एवं संकल्पमात्रं मे मनोमात्रं तदाततम्।
150956 धारणाभ्याससंपुष्टं भूमण्डलमिति स्थितम् ॥ ६ ॥

150957
150958 नेदं भूमण्डलं तद्वै तदन्यद्धि मनोमयम् ।
150959 आकाशमात्रकचनमचेत्यं कचनं चितेः ॥ ७ ॥
150960
150961 अज्ञप्रसिद्धमृद्दारुपाषाणादिमयत्वस्य अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव
150962 सत्यम् इत्यादिश्रुतिनिषिद्धत्वात्तत्त्वज्ञस्य धारणायां दृष्टं
150963 नाज्ञदृष्टिप्रसिद्धेदंरूपमित्यसमुच्चयो वास्त्वित्याशयेनाह - नेदमिति ॥ ७ ॥
150964
150965 तदेवाकाशमात्रात्म तथाभूतं चिरं स्थितम् ।
150966 इदंप्रत्ययलब्धत्वान्मानसत्वं समुज्झति ॥ ८ ॥
150967
150968 यद्याकाशमात्रस्यामूर्तस्यैवेत्थं कचनं तर्हि कथं मूर्तेदंप्रत्ययमाधत्ते
150969 तत्राह - तदेवेति । तर्हि किं दधित्वे दुग्धत्वमिव मानसत्वं मुञ्चति नेत्याह ##-
150970 पृथ्व्यादेर्जाग्रद्वदिदंप्रत्ययेनोपलब्धत्वन्नादुग्धत्वसाम्यं किंतु
150971 तरङ्गकटकशाटकादिभावेऽपि जलकनककार्पासमयत्ववदिदं बोध्यमिति भावः
150972 ॥ ८ ॥
150973
150974 इदं स्थिरं सुकठिनं विततं भूमिमण्डलम् ।
150975 अस्तीति जायते बुद्धिर्व्योम्नीव चिरवेदनात् ॥ ९ ॥
150976
150977 व्योम्नि नैल्यादिबुद्धिरिव चिरवेदनाज्जायते ॥ ९ ॥
150978
150979 न्यायेनेदमिवानेन न स्थितं वसुधातलम् ।
150980 इदं चैवैकमेवाद्यसर्गस्याद्यमुपागतम् ॥ १० ॥
150981
150982 वाचारम्भणश्रुतिदर्शितन्यायेन तु दर्शने इदमिवाज्ञप्रसिद्धरूपेण
150983 वसुधातलं न स्थितं किंत्वाद्यसर्गस्य मनोरूपस्य आद्यं सूक्ष्मं यदेकमेव
150984 रूपं तदेवोपागतं स्थितम् । त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् इति श्रुत्योपदर्शितमित्यर्थः ॥
150985 १० ॥
150986
150987 यथा स्वप्ने पुरत्वेन चिदेव व्योम्नि भासते ।
150988 तथा चिदेव सर्गादाविदं जगदिति स्थितम् ॥ ११ ॥
150989
150990 इदंप्रत्ययलब्धत्वात् इत्युक्तिं विशदयति - यथेति ॥ ११ ॥
150991
150992 विद्धि चिद्रूपबालस्य मनोराज्यं जगत्त्रयम् ।
150993 महीतलादिकं दृश्यमिदं सर्वं च सर्वदा ॥ १२ ॥
150994
150995 चिद्रूपबालस्य चतुर्मुखस्य ॥ १२ ॥
150996
150997 चिद्रूपस्यात्मनो नान्यः संकल्पस्तन्मयं जगत् ।
150998 वस्तुतस्तु न सत्यात्म न पिण्डात्म न भासुरम् ॥ १३ ॥
150999
151000 दृश्यमस्त्यपरिज्ञातं परिज्ञातं न विद्यते ।
151001 परिज्ञातं तदेवास्य शृणोषि यदिदं चिरम् ॥ १४ ॥
151002
151003 अज्ञदृष्टिनिष्कर्षे अज्ञातचिन्मात्रं जगत् । तत्त्वनिष्कर्षे तु
151004 चिन्मात्रमेवेत्याशयेनाह - दृश्यमिति । यदिदं चिरं मयोपदिश्यमानं
151005 शृणोषि कथं न प्रबुध्यसे इत्यर्थः ॥ १४ ॥
151006
151007 सर्वं चिन्मात्रमाशान्तं प्रकचत्यात्मनात्मनि ।
151008 भूमण्डलात्म दृश्यात्म द्वैतैक्याभ्यां विवर्जितम् ॥ १५ ॥

151009
151010 कीदृशं परिज्ञातं तत्राह - सर्वमिति ॥ १५ ॥
151011
151012 मणिर्यथा स्वभावेन शुक्लपीतादिकास्त्विषः ।
151013 अकुर्वन्नेव कुरुते चिदाकाशस्तथा जगत् ॥ १६ ॥
151014
151015 मणिर्वैदूर्यादिः । अकुर्वन् अव्याप्रियमाणः ॥ १६ ॥
151016
151017 यतो न किंचित्कुरुते न च रूपं समुज्झति ।
151018 तस्मान्न मानसं नेदं किंचिदस्ति महीतलम् ॥ १७ ॥
151019
151020 नेतिनेत्यादिश्रुतिपर्यालोचनेनोपसंहरति - यत इति ॥ १७ ॥
151021
151022 महीतलमिवाभाति चिद्व्योमैव निरन्तरम् ।
151023 आत्मन्येवातलं व्योम यथामलतलं स्थितम् ॥ १८ ॥
151024
151025 अतलं तलभावशून्यम् ॥ १८ ॥
151026
151027 स्वभावमात्रकचनं तत्तदेव यथास्थितम् ।
151028 भूमण्डलमिवात्यच्छं खमेव विशतान्तरम् ॥ १९ ॥
151029
151030 अन्तरं भेदं अन्तर्द्धिं वा विशता स्वभावेन भूमण्डलमिव दृश्यत इत्यर्थः ॥
151031 १९ ॥
151032
151033 इदं भूमण्डलं तच्च द्वयमेतन्महाचितेः ।
151034 स्वरूपमेव कचति तव स्वप्नपुरं यथा ॥ २० ॥
151035
151036 तत्र धारणाकल्पितभूमण्डलमिदं भूमण्डलं च तुल्यमेव चिद्विवर्तत्वे इत्याह
151037 - इदमिति ॥ २० ॥
151038
151039 इदमाकाशमात्रात्म तदप्याकाशमात्रकम् ।
151040 अज्ञानात्मपरिज्ञानाज्ज्ञानान्नेदं न तत्क्वचित् ॥ २१ ॥
151041
151042 अज्ञानोपहितात्मपरिज्ञानाद्भाति । ज्ञानात्तु न इदं नापि तत् धारणास्थम् ॥ २१ ॥
151043
151044 त्रैलोक्यभूतजालानां कालत्रितयभाविनाम् ।
151045 संभ्रमः स्वप्नसंकलो मनोराज्यदशास्थितौ ॥ २२ ॥
151046
151047 संभ्रमो भ्रान्तिरेव । स च मनोराज्यदशायाः स्थितौ मर्यादायां तत्साम्ये बोध्य
151048 इति यावत् ॥ २२ ॥
151049
151050 भूतान्यथ भविष्यन्ति वर्तमानानि यानि च ।
151051 भूमण्डलानि तान्यङ्ग सत्ता सामान्यतां गता ॥ २३ ॥
151052
151053 सामान्यतां सर्वाधिष्ठानत्वात्साधारणतां गता आत्मसत्तैव तानि सर्वाणि
151054 सत्तासामान्यमेव तेन हेतुना तानि तदन्तर्गतानि च सर्ववस्तून्यहमेवेति धारणायां
151055 मया मनसा अनुभूतानि साक्षिदृशा च अखिलं निःशेषं यथा स्यात्तथा
151056 दृष्टानीत्यर्थः ॥ २३ ॥
151057
151058 अहमेव समग्राणि तेषामन्तर्गतान्यपि ।
151059 तेन तान्यनुभूतानि तथा दृष्टानि चाखिलम् ॥ २४ ॥
151060

151061 चिन्मात्रमेतदजरं परमात्मतत्त्वं शुद्धात्मतामजहदङ्गगतं विभर्ति
151062 ।
151063 सर्वं यथास्थितमिदं जगदात्तभेदं बुद्धं सदङ्ग न बिभर्ति तु
151064 किंचनापि ॥ २५ ॥
151065
151066 हे राम परमात्मतत्त्वमेवाबोधदशायां स्वशुद्धात्मतामजहदत्यजदेव
151067 यथास्थितं सर्व जगदात्मगतं स्वात्मतामिव प्राप्तं सद्रूपं कृत्वा बिभर्ति
151068 बुद्धं तु सत् किंचनापि न बिभर्ति सैवास्य मुक्तिरित्यर्थः ॥ २५ ॥
151069
151070 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पा०
151071 दृश्यमनोमात्रत्वप्रतिपादनं नामैकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥
151072
151073 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
151074 दृश्यमनोमात्रत्वप्रतिपादनं नामैकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥
151075
151076 नवतितमः सर्गः ९०
151077
151078 श्रीराम उवाच ।
151079
151080 अनन्तरं वद ब्रह्मञ्जगन्ति भवता तदा ।
151081 भूमण्डलानां हृदये क्वचिद्दृष्टानि नैव वा ॥ १ ॥
151082
151083 पृथिवीहृदयेऽनन्तजगद्वृष्टिरिहोच्यते ।
151084 जलधारणया सर्वजललीला च पूर्ववत् ॥
151085
151086 यथा प्रसिद्धे जगति कलधौतशिलादिप्रदेशभेदेष्वनेकानि ब्रह्माण्डानि सन्ति तथा
151087 धारणादृष्टेष्वपि भूमण्डलेषु प्रतिवस्तु तानि सन्ति न वेति संदिहानो रामः
151088 पृच्छति - अनन्तरमिति । मण्डलशब्दः प्रदेशभेदपरः ॥ १ ॥
151089
151090 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
151091
151092 परात्मजाग्रत्स्वप्नोर्वीमण्डलौघात्मना मया ।
151093 ततोऽनुभूतं हृदये दृष्टं च परया दृशा ॥ २ ॥
151094
151095 उर्वीधारणया परमात्मनो जाग्रदुर्वीमण्डलात्मना स्वप्नोर्वीमण्डलात्मना च मया
151096 तत्तदुर्वीप्रदेशभेदलक्षणे तद्धृदये परया ईश्वरसाक्षिदृशा
151097 साक्षाद्दृष्टं मनसा च विमृश्यानुभूतम् । स्वप्नग्रहणं
151098 स्वाप्नोर्व्यादिप्रदेशभेदेष्वप्यनन्तजगत्संभवप्रदर्शनाय ॥ २ ॥
151099
151100 यावत्तथैव सर्वत्र जगज्जालमवस्थितम् ।
151101 सर्वं दृश्यमयं शान्तमपि द्वैतमयात्मकम् ॥ ३ ॥
151102
151103 किं दृष्टमनुभूतं च तदाह - यावदिति । तथा
151104 प्राग्दृष्टकलधौतशिलादिवदेव । यावदिति साकल्ये । शान्तमद्वैतं
151105 द्वैतमयात्मकमपि ॥ ३ ॥
151106
151107 जगन्ति सन्ति सर्वत्र सर्वत्र ब्रह्म संस्थितम् ।
151108 सर्वं शून्यं परं शान्तं सर्वमारम्भमन्थरम् ॥ ४ ॥
151109
151110 कुतो द्वैतमयं कुतो वा शान्तं तत्राह - जगन्तीति ॥ ४ ॥
151111
151112 सर्वत्रैवास्ति पृथ्व्यादि स्थूलं तच्च न किंचन ।

151113 चिद्व्योमैव यथा स्वप्नपुरं परमजातवत् ॥ ५ ॥
151114
151115 नेह नानास्ति नो नाना न नास्तित्वं न चास्तिता ।
151116 अहमित्येव नैवास्ति यत्र तत्र कुतोऽस्ति किम् ॥ ६ ॥
151117
151118 अनुभूतमपीदं सदहमित्यादिरूपकम् [दृश्यकं इति पाठः] ।
151119 नास्त्येव यदि वाप्यस्ति तद्ब्रह्माजमनामयम् ॥ ७ ॥
151120
151121 यत्स्वप्नपुरमेवेदं सर्गादावेव चिन्नभः ।
151122 अस्तितानास्तिते तत्र कीदृशे क्व कुतः स्थिते ॥ ८ ॥
151123
151124 यद्यस्मात्सर्गादौ सृष्टेः प्राक् चिन्नभ एव तत्तस्मात्तदुत्तरं चिन्नभसि
151125 दृष्टमपीदं स्वप्नपुरसममेव । इत्थं प्रतियोगिन्या अस्तिताया अव्यवस्थितौ
151126 तदभावो नास्तिताप्यव्यवस्थितैवेत्याह - अस्तितेति ॥ ८ ॥
151127
151128 यथाहं दृष्टवांस्तानि जगन्त्यवनिरूपधृक् ।
151129 तथा मया जलीभूय दृष्टं तादृशमेव तत् ॥ ९ ॥
151130
151131 पृष्टस्योत्तरं समाप्य जलधारणया यद्यत्कौतुकं दृष्टं तद्वक्तुमारभते
151132 - यथेत्यादिना ॥ ९ ॥
151133
151134 वारिधारणया वारि भूत्वा जडमिवाजडम् ।
151135 समुद्रमन्दिरेष्वन्तश्चिरं गुलगुलायितम् ॥ १० ॥
151136
151137 गुलगुलायितम् । अव्यक्तानुकरणादिवार्थगर्भादाचारे अवयङि भावे क्तः ॥ १० ॥
151138
151139 तृणवृक्षलतागुल्मवल्लीनां स्तम्भनाडिषु ।
151140 मृद्वलक्षितमारूढं तवाङ्गेष्विव यूकया ॥ ११ ॥
151141
151142 मृदुमन्दमलक्षितं च यथा स्यात्तथा आरूढम् ॥ ११ ॥
151143
151144 सर्वोत्थानोपमास्तम्भे तच्छेदे वलयोपमा ।
151145 मृद्व्या कर्णाहिगत्येव [मया कर्णाहिगत्येव मृद्व्या गत्या तृणादीनां
151146 स्तम्भे प्रकाण्डे सर्वोत्थानोपमा सर्वेषां
151147 तृणादीनामुत्थानमूर्ध्वस्थितिस्तदुपमा तत्सदृशी यथा ऊर्ध्वस्थितिः
151148 स्यात्तथेत्यर्थः । तेषां तृणादीनां छेदे भेदे पर्वभेदे तदुदरे
151149 छिद्रभेदे च वलयोपमा वलयाकारवती रचना प्रकृता संपादितेत्यर्थ इति
151150 योजना कार्या । पूर्वश्लोके यूकोपमया ह्यारोहणमात्रं प्रतिपादितं
151151 कर्णाहीत्याद्युपमया त्वाकारविशेषप्रतिपादनपूर्वकं तत्प्रतिपादितमिति
151152 ज्ञेयम् ।] रचना प्रकृतोदरे ॥ १२ ॥
151153
151154 यथा कर्णाहिः [मया कर्णाहिगत्येव मृद्व्या गत्या तृणादीनां स्तम्भे
151155 प्रकाण्डे सर्वोत्थानोपमा सर्वेषां तृणादीनामुत्थानमूर्ध्वस्थितिस्तदुपमा
151156 तत्सदृशी यथा ऊर्ध्वशितिः स्यात्तथेत्यर्थः । तेषां तृणादीनां छेदे भेदे
151157 पर्वभेदे तदुदरे छिद्रभेदे च वलयोपमा वलयाकारवती रचना प्रकृता
151158 संपादितेत्यर्थ इति योजना कार्या । पूर्वश्लोके यूकोपमया ह्यारोहणमात्रं
151159 प्रतिपादितं कर्णाहीत्याद्युपमया त्वाकारविशेषप्रतिपादनपूर्वकं
151160 तत्प्रतिपादितमिति ज्ञेयम् ।] सूक्ष्मतन्तुनिभः कीटकविशेषो मृद्व्या गत्या
151161 अलक्षितः कर्णे लीन इव प्रविशति तद्वत्तेषां तृणगुल्मादीनां छेदे भेदे पर्वभेदे
151162 तदुदरे छिद्रभेदे च गतिरचना प्रकृतेत्यर्थः ॥ १२ ॥
151163
151164 वल्लीतमालतालादिपल्लवेषु फलेषु च ।

151165 विश्रम्य पुष्ट्याऽऽकृत्या रेखाविरचनं कृतम् ॥ १३ ॥
151166
151167 वल्लीनां लतानां तमालतालादिवृक्षाणां च पल्लवेषु फलेषु च रसरूपेण
151168 विश्रम्य पर्णादिभावेन कालतः पुष्ट्या तत्तत्पर्णाद्याकृत्या
151169 अन्तःशिरारेखाविरचनं कृतम् ॥ १३ ॥
151170
151171 मुखेनाविश्य हृदयमृतुवैधुर्यधारिणा ।
151172 हृता विधुरिता भुक्ता लूना देहेषु धातवः ॥ १४ ॥
151173
151174 तथा प्राणिनां देहेषु पानकाले मुखेन हृदयमाविश्य
151175 वसन्तादिऋतुप्रयुक्तवैषम्यधारिणा मया वातपित्तकफाख्या धातवः
151176 क्वचिद्धृताः कदाचिद्विधुरिताः केचिद्भुक्ता जठराग्निना परिपाचिताः केचिल्लूनाः
151177 खण्डिता इत्यर्थः ॥ १४ ॥
151178
151179 सुप्तं पल्लवतल्पेषु प्रालेयकणरूपिणा ।
151180 तुल्यकालमशेषेषु दिक्षु सर्वास्वखेदिना ॥ १५ ॥
151181
151182 नानाह्रदनदीगेहग्राहिणाऽविरताध्वना ।
151183 विश्रान्तं सेतुसुहृदः प्रसादेन क्वचित्क्वचित् ॥ १६ ॥
151184
151185 ह्रदलक्षणा ये नदीनां गेहाः पथ्यावासास्तद्ग्राहिणा नित्यं
151186 प्रवाहादविरताध्वना ॥ १६ ॥
151187
151188 विदाऽविदनुसंधानाज्जडेन तदनाश्रयात् ।
151189 जडायशेषूल्लसितं जलेनावर्तवर्तिना ॥ १७ ॥
151190
151191 विदा चैतन्येनाविदंशस्य विषयतया अनुसंधानात्तत्र विषयांशमात्रतया तस्य
151192 चित्स्वभावस्यानाश्रयाज्जडेन अत एव लडयोरभेदाज्जलेन मया जडाशयेषु
151193 जडाशयप्रायेषु भ्रान्तिसहस्रैरावर्तवद्वर्तिना उल्लसितम् ॥ १७ ॥
151194
151195 मया दुष्कृतिनेवोर्ध्वशिलास्वस्थेन भूभृताम् ।
151196 स्वावर्तवर्तिना श्वभ्रपातेषु शतधा गतम् ॥ १८ ॥
151197
151198 प्रायश्चित्तार्थं भृगुपाते प्रवृत्तेन दुष्कृतिना पापकारिणेव मया
151199 भूभृतां पर्वतानामूर्ध्वशिलाभ्यः अस्वस्थेन चलितेन निझरिण श्वभ्रपातेषु
151200 विशीर्णेन शतधा गतम् ॥ १८ ॥
151201
151202 धूमरूपेण निर्गत्य दारुभ्यो गगनार्णवे ।
151203 कणरत्नेन नीलर्क्षमण्यन्तर्वर्तिना स्थितम् ॥ १९ ॥
151204
151205 गगनलक्षणे अर्णवे समुद्रे नीलवर्णा ये ऋक्षमणयो नक्षत्ररत्नानि तदन्तर्वर्तिना
151206 कणरत्नेन रत्नकणेन भूत्वा स्थितम् । वसिष्ठवचनप्रामाण्याद्भूस्थैरदृश्यानि
151207 नीलवर्णान्यपि नक्षत्राणि दिवि सन्तीति गम्यते ॥ १९ ॥
151208
151209 विश्रान्तमभ्रपीठेषु विद्युद्वनितया सह ।
151210 भिन्नेन्द्रनीलनीलेन शेषाङ्गेष्विव शौरिणा ॥ २० ॥
151211
151212 परमाणुमये सर्गे पिण्डरूपेष्वलक्षितम् ।
151213 स्थितमन्तःपदार्थेषु ब्रह्मणेवाखिलात्मना ॥ २१ ॥
151214
151215 प्लुषिपुत्तिकादिपरमसूक्ष्मदेहात्मकेऽपि सर्गे तत्तत्प्राणिपिण्डरूपेष्वन्तर्गेषु
151216 परमसूक्ष्मेषु तन्त्राड्यादिपदार्थेषु ब्रह्मणेव परमसूक्ष्मजलात्मना मया

151217 स्थितम् ॥ २१ ॥
151218
151219 प्राप्य जिह्वाणुभिः सङ्गमनुभूतिः कृतोत्तमा ।
151220 यामात्मनो न देहस्य मन्ये ज्ञानस्य केवलम् ॥ २२ ॥
151221
151222 किं च मधुरादिरसात्मना मया तदीयजिह्वालक्षणैरणुभिः सह सङ्गं प्राप्य
151223 तेषां तसास्वादलक्षणा उत्तमा अनुभूतिः कृता । यामनुभूतिं न देहस्य मन्ये
151224 किंतु केवलं ज्ञस्वरूपस्य आत्मन एव विषयानन्दाकाराविर्भूतं स्वरूपं मन्ये ।
151225 एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इति श्रुतेरिति भावः ॥ २२ ॥
151226
151227 न मया न च देहेन नान्येनास्वादितात्म यत् ।
151228 तदन्तर्विवृतं चेत्यमज्ञानाय तदप्यसत् ॥ २३ ॥
151229
151230 तत्र पृथग्जना विषयमेवानन्दरूपमास्ववाद्यमानं मन्यन्ते तन्न तथा विद्यात्
151231 किंत्वसद्दुःखरूपमनास्वादनीयमेवेति तं पृथक्कृत्य दर्शयति - न मयेति
151232 । यच्चेत्यं विषयरूपं तन्न मया तदधिष्ठानचिता नाप्यास्वादकपुरुषदेहेन
151233 नाप्यन्येन
151234 तज्जीवेनास्वादितात्मसुखलेशस्याप्यभावेनास्वादनायोग्यत्वात्तथाविधं चेत्यं
151235 चिता यदन्तर्विवृतं प्रकाशितं तत्केवलं जीवानामज्ञानाय व्यामोहायैव
151236 यतस्तच्चेत्यंन् तदज्ञानमप्यसदेव । असतः असदर्थत्वस्यैवौचित्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥
151237
151238 सर्वर्तुरसरूपेण नानामोदानि दिक्ष्वलम् ।
151239 भुक्तानि पुष्पजालानि प्रोच्छिष्टं ददतालये ॥ २४ ॥
151240
151241 आस्वाद्यत्वपक्षेऽपि विषयाधिष्ठानचिदास्वादितानेव विषयांस्तदुच्छिष्टप्रायानन्ये
151242 आस्वादयन्तीति वा कल्पनास्त्वित्याशयेनाह - सर्वर्त्विति । अलये भ्रमराय ॥ २४ ॥
151243
151244 चतुर्दशप्रकाराणां भूतानामङ्गसन्धिषु ।
151245 उषितं चेतनेनेव जडेनाप्यजडात्मना ॥ २५ ॥
151246
151247 कल्पनया जडेनापि वस्तुतोऽजडात्मना ॥ २५ ॥
151248
151249 सीकरोत्कररूपेण रथमारुह्य मारुतम् ।
151250 आमोदेनेव विहितं विमलव्योमवीथिषु ॥ २६ ॥
151251
151252 मारुतरूपं रथमारुह्य विधितं क्रीडनं जनाह्लादनं चेति शेषः ॥ २६ ॥
151253
151254 राम तस्यामवस्थायां परमाणुकणं प्रति ।
151255 अनुभूतमशेषेण यथास्थितमिदं जगत् ॥ २७ ॥
151256
151257 तत्रापि परमाणुपर्यन्तसर्ववस्तुषु प्रतिवस्त्वन्तः कलधौतशिलायामिव सर्गा
151258 अनुभूता इत्याह - रमेति ॥ २७ ॥
151259
151260 अजडेन जडेनेव समया जालया तया ।
151261 अन्तःसर्वपदार्थानां ज्ञाताज्ञातेन संस्थितम् ॥ २८ ॥
151262
151263 जालया जलविषयिण्या समया तुल्यरूपया तया धारणया ॥ २८ ॥
151264
151265 जगतां तत्र लक्षाणि नाशोत्पातशतानि च ।
151266 मया दृष्टानि रूढानि कदलीदलपीठवत् ॥ २९ ॥
151267
151268 प्रतिवस्त्वन्तर्दृष्टजगद्गतप्रतिवस्त्वन्तरेऽपि

151269 तथाविधजगदन्तराण्यनवस्थितान्यन्तरन्तर्दृष्टानीत्याह - जगतामिति।
151270 कदलीदलपीठवदन्तरन्तः प्ररूढान्यनन्तानीत्यर्थः ॥ २९ ॥
151271
151272 एवं जगच्चाजगद्वा साकारं वा निराकृति।
151273 चिन्मात्रगगनं सर्वमाकाशाधिकनिर्मलम् ॥ ३० ॥
151274
151275 एवं कल्पितानन्तजगद्व्याप्तत्वेपि नाधिष्ठानचिति किंचिन्मालिन्यमस्तीत्याह -
151276 एवमिति ॥ ३० ॥
151277
151278 न किंचन त्वं च न किंचनेदं शुद्धः परो बोध इदं विभाति।
151279 स चापि नो किंचन नापि शून्यमाकाशमेवासि विकासमास्व ॥ ३१ ॥
151280
151281 उक्तं न्यायं रामदृश्यजगत्यपि योजयन्सर्वाधिष्ठानशुद्धचिन्मात्रे रामं
151282 प्रतिष्ठापयति - न किंचनेति। न किंचन त्वमित्यवस्थात्रयेण सह
151283 देहेन्द्रियादिप्रतिषेधः। न च किंचनेदमिति वियदादिबाह्यप्रपञ्चप्रतिषेधः। स च
151284 शोधिततत्त्वंपदार्थलक्षणो बोधः नो किंचन दृश्यस्वभावो
151285 नाप्यदृश्यस्वभावो नाप्यदृश्यशून्यस्वभावः किंत्वखण्डाकाशरूपः स
151286 एव त्वमसि अतो विकासमखण्डवाक्यार्थबोधध्वस्तसर्वद्वैतसंकोचं यथा
151287 स्यत्तथा आस्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥
151288
151289 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
151290 जलजगद्वर्णनं नाम नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥
151291
151292 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
151293 जलजगद्वर्णनं नाम नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥
151294
151295
151296 एकनवतितमः सर्गः ९१
151297
151298 श्रीवसिष्ठ उवाच।
151299
151300 ततोऽहमभवं तेजस्तेजोधारणयेद्धया।
151301 चन्द्रार्कतारकाग्न्यादिविचित्रावयवान्वितम् ॥ १ ॥
151302
151303 तेजोधारणया तेजोभावमासाद्य वीक्षिताः।
151304 सूर्यचन्द्राग्निरत्नादिचमत्कारा इहोदिताः ॥
151305
151306 ततो जलधारणाकौतुकदर्शनानन्तरम् ॥ १ ॥
151307
151308 नित्यं सत्त्वप्रधानत्वात्प्रकाशाकृतिराजगत्।
151309 सर्वं दृश्यमृते सर्वचौरध्वान्तप्रतापयुक् ॥ २ ॥
151310
151311 आजगत् सर्व जगदभिव्याप्य प्रकाशाकृतिः। राजवत् इति पाठे सर्व दृश्यं
151312 चक्षुर्विषयं स्वापहृतं ऋते विहाय सर्वतश्चौरेष्विव पलायमानेषु ध्वान्तेषु
151313 राजवत्प्रतापयुगिति संबन्धः ॥ २ ॥
151314
151315 दीपादिभिः शनैः स्निग्धैर्दशाशतविहारिभिः।
151316 प्रत्यक्षीकृतसर्वार्थं प्रतिगेहं सुराजवत् ॥ ३ ॥
151317
151318 यथा सुराजा दशाशतैर्नानावेषैर्विहारिभिः स्निग्धैश्चारैः प्रतिगेहं
151319 प्रत्यक्षीकृतसर्ववृत्तान्तार्थस्तद्वद्वर्तिकाशतविहारिभिर्दीपादिभिः
151320 प्रत्यक्षीकृतसर्वार्थम्। तेज एव सर्वत्र विशेष्यमनुवर्तते ॥ ३ ॥

लोकालोके च हृषितैश्चन्द्रार्कांद्यंशुरोमभिः ।
परप्रकाशैकरतैर्दूरोत्क्षिप्ताम्बराम्बरम् [दूरोत्क्षिप्तासिताम्बरम् इति
पाठः ।] ॥ ४ ॥

परप्रकाशैकरतैरत एव लोकानां जनानां भुवनानां च आलोके अतिसंतुष्टैः
पुलकितैश्च चन्द्रार्काद्यंशुलक्षणै रोमभिर्दूरे उत् ऊर्ध्वं क्षिप्तमस्तमम्बरं
सर्वावरकतमोवस्त्रमिव दृश्यमानमम्बरमाकाशं येनेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

अन्धकारस्य दैन्यस्य समस्तगुणनाशिनः ।
दृश्यं सद्दृश्यमनिशं सर्वस्य गुणशालिनः ॥ ५ ॥

किमर्थमन्धकारं दूरे उत्क्षिपतीति चेत्तत्राह - अन्धकारस्येति । यतः सत्
विद्यमानं जगत्सर्व समस्तान् गुणान् रूपादीन्नाशयत्यदर्शनं नयति
तथाविधस्यान्धकारलक्षणस्य दैन्यस्य दृश्यं विषयः । सर्वस्य च
गुणशालिनः परदैन्यनिवर्तनसमर्थस्य सत् उत्तममपगतदैन्यं जगद्दृश्यं
दर्शनार्हमतस्तदपनयनं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तमस्तमालपरशुः परशुद्धिकरं पदम् ।
सुवर्णमणिमाणिक्यमुक्तादिजनजीवितम् ॥ ६ ॥

पुनः कीदृशं तेजः । तमोलक्षणानां तमालवृक्षाणां परशुः खण्डकम् ।
परमुत्कृष्टं शुद्धिकरं पद्यते अनेनेति पदम् । निस्तेजस्कानां
सुवर्णादीनामनादरात्तल्लक्षणानां जनानां जीवितमादरहेतुः । सुवर्णादिरूपेण
जनानां जीवनसाधनमिति वा ॥ ६ ॥

शुक्लकृष्णारुणादीनां नित्यं ज्योत्स्नाङ्गशायिनाम् ।
पुत्राणामिव वर्णानां सर्वेषां देहदः पिता ॥ ७ ॥

ज्योत्स्ना आलोकस्तदङ्गशायिनाम् । रूपमात्रस्यालोकांशगुणत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

घनस्नेहरसं पृथ्व्या रक्षितानलवेधनम् ।
गृहं प्रति घनानन्दैर्वृतदीपकपुत्रकम् ॥ ८ ॥

इदं च तेजः पृथ्व्या सह घनः स्नेहरसः प्रीत्यतिशयो यस्य तथाविधम् । कुतः ।
यतो रक्षितमनलाद्वेधनं दहनं येन । सर्वदाहकोऽप्यनलो मृदं न दहति
तदस्य स्नेहलक्षणमित्यर्थः । एवं पृथ्व्यापि स्वस्नेहलक्षणप्रकटनाय गृहं
प्रति प्रतिगृहं घननन्दैः प्रीत्यतिशयैर्भित्तिप्रासादादिभावेन वृतो
वाय्वभिघाताद्रक्षितो दीपकपुत्रको यस्य ॥ ८ ॥

दृष्टं पातालकेष्वीषत्तमोरूपेषु [अत्र टीकाकृतां ईषत्पावक इति
पाठोऽभिप्रेत इति दृश्यते ।] पावकम् ।
अर्धदृष्टं रजोरूपे भूतले भूतमालिते ॥ ९ ॥

तमोरजःसत्त्वबहलेषु पातालादिषु लोकेषु तेजसः प्रकाशतारतम्यमाह -
दृष्टमिति सार्धेन । ईषत्पावकं ईषत्प्रकाशकम् । अर्धदृष्टमर्धप्रकाशम् ॥ ९
। ।

सत्त्वात्मसु महासत्त्वं नित्यत्वं देवसद्मसु ।
जगज्जीर्णकुटीदीपः कूपोम्भस्तमसोर्महान् ॥ १० ॥

महासत्त्वं महाप्रकाशम् । नित्यत्वं नित्यता । अम्भस्तमसोर्महान् अगाधः कूप

इवान्तर्ग्रासि ॥ १० ॥

दिग्वधूविमलादर्शो निशानीहारमारुतः ।
सत्त्वं चन्द्रार्कवह्नीनां कुङ्कुमालेपनं दिवः ॥ ११ ॥

दिग्वधूनां विमल आदर्श इव विविच्य प्रकाशकम् । निशानीहारस्य मारुत इव
अपनेतृसत्त्वं जीवितसर्वस्वम् ॥ ११ ॥

केदारं दिनसस्यानां तमोच्छूनामनुग्रहः ।
नभःकाचबृहत्पात्रक्षालनाम्बु समुल्लसत् ॥ १२ ॥

तमसा उच्छूनामुच्छूनानां रूपाणामनुग्रहः । नभोलक्षणस्य
काचमयबृहत्पात्रस्य क्षालनार्थमम्बु ॥ १२ ॥

सत्ताप्रदतयार्थानां प्रकाशकतयापि च ।
चिन्मात्रपरमार्थस्य सहोदर इवानुजः ॥ १३ ॥

चिन्मात्रलक्षणस्य परमार्थस्य जाड्यमात्रेण जघन्यत्वादनुज इव ॥ ३ ॥

क्रियाकमलिनीभानुर्भूतलोदरजीवितम् ।
रूपालोकमनस्कारचमत्कारश्चितेर्यथा ॥ १४ ॥

रूपालोकस्य चाक्षुषस्य तत्प्रयुक्तमनस्कारस्य च वृत्त्या रूढचितेरिव
विषयावरणतमोनिवर्तनलक्षणश्चमत्कारः ॥ १४ ॥

नभस्तलगतासंख्यनक्षत्रमणिमालितः ।
दिनर्तुवत्सराबृंह्यवाडवाग्न्यादिफेनिलः ॥ १५ ॥

किंचेदं तेजो बृहद्ब्रह्माण्डखातस्थो महार्णव एवेत्युत्प्रेक्षणाय
रूपककल्पितैर्णवधर्मैर्विशिनष्टि - नभस्तलेति ।
दिनर्तुवत्सरादिकालभेदलक्षणैराबृंह्यैः सर्वतः
प्रवृद्धैर्वाडवाग्न्यादिभिर्विक्षोभात्फेनिलः ॥ १५ ॥

चन्द्रार्कादितरङ्गान्तरजडं पङ्किलो महान् ।
बृहद्ब्रह्माण्डखातस्थो नित्यमेकार्णवोऽक्षयः ॥ १६ ॥

चन्द्रार्कादिलक्षणतरङ्गान्तःप्रसृतैः रजोभिः अजडं विनैव जलं
कदाचित्पङ्किलः ॥ १६ ॥

हेमादिषु सुवर्णत्वं नरादिषु पुराक्रमः ।
काचकच्यं च रत्नादौ वर्षादिष्ववभासनम् ॥ १७ ॥

किंचेदं तेजः सन् अहं हेमादिषु सुवर्णत्वं संपन्नः । नरादिषु पराक्रमः
संपन्न इति योज्यम् । काचकच्यं कान्तिविशेषः । अवभासनं विद्युत्प्रकाशः ॥ १७ ॥

ज्योत्स्ना मुखेन्दुबिम्बेषु पक्ष्मलेक्षणलक्ष्मसु ।
स्रवत्स्नेहामृतापूरो हाससौहार्दभासनम् ॥ १८ ॥

मुखसदृशेष्विन्दुबिम्बेषु तु ज्योत्स्ना संपन्नः । पक्ष्मलेक्षणलक्ष्मसु
मुखलक्षणेन्दुबिम्बेषु तु ज्योत्स्नासदृशः स्रवत्स्नेहामृतापूरो
हाससौहार्दयुक्तं भासनं च संपन्न इत्यर्थः ॥ १८ ॥

151425 कपोलबाहुनेत्राक्षिभ्रूकरालकलासकः ।
151426 निजोऽजेयतया जातो विलासः कामिनीजने ॥ १९ ॥
151427
151428 कामिनीजने त्वहमजेयतया प्रसिद्धो निजः स्वाभाविकः कामविलासो जातः । स कीदृक् ।
151429 कपोलादीनां लासको लावण्यातिशयेन प्रकाशकः । लामकः इति पाठे
151430 चलनादिविकारहेतुः ॥ १९ ॥
151431
151432 तृणीकृतत्रिभुवनचपेटास्फोटितद्विषाम् ।
151433 शिरःसु वज्रीकरणं वीर्यं सिंहादिचेतसि ॥ २० ॥
151434
151435 किंचाहं तृणीकृतत्रिभुवनानां चपेटाभिरास्फोटिता द्विषो यैस्तथाविधानामपि
151436 पराक्रमिणां वृत्रादीनां शिरःसु वज्रीकरणं वज्रप्रहारः संपन्नः ।
151437 सिंहादिचेतसि वीर्यं च संपन्न इति प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभावेन वा योज्यम् ॥ २० ॥
151438
151439 कटुकङ्कटकुट्टाकखड्गसंघट्टटांकृतैः ।
151440 पटुस्पुटाटोपरटि भटेष्वटनमुद्धटम् ॥ २१ ॥
151441
151442 किंचाहं भटेषु उद्धटं रणाङ्गणेष्वटनं लक्षणया तत्प्रयोजकं वीर्य
151443 संपन्नः । तत्कीदृशम् । कटुभिः कङ्कटानामायसकवचानां कुट्टाका ये
151444 खड्गास्तत्संघट्टजन्यैष्टांकृतैः पटु स्फुटाटोपं च यथा स्यात्तथा रटि
151445 रटनशीलम् ॥ २१ ॥
151446
151447 देवेषु दानवारित्वं सुरारित्वं सुरारिषु ।
151448 सर्वभूतेषु सोजस्त्वमुन्नामः स्थावरादिषु ॥ २२ ॥
151449
151450 उन्नामः औन्नत्यम् । वाय्वादिबलेनाप्यनाम्यत्वप्रयोजकं बलं वा ॥ २२ ॥
151451
151452 अथ ते मरुवद्भास्वांस्तत्राहमनुभूतवान् ।
151453 जगदाकाशकोशेषु तेषु तामरसेक्षण ॥ २३ ॥
151454
151455 अथ तेषु स्वधारणाकल्पितेषु जगदाकाशकोशेषु ते तव प्रसिद्धा मरुस्थली यथा
151456 स्वान्तर्नद्यादिकल्पनमनुभवति तद्वदहमपि भास्वान्सन् वक्ष्यमाणं सर्व
151457 स्वान्तरनुभूतवानित्यर्थः ॥ २३ ॥
151458
151459 दिगन्तदशनिस्तीर्णैः करजालैर्जगत्खगम् ।
151460 गृह्णदद्यङ्गमर्कत्वं ग्रामवद्दृष्टभूतलम् ॥ २४ ॥
151461
151462 तदेवाह - दिगन्तेत्यादिना । अहमर्कत्वमनुभूतवान् । कीदृशं तत् । दिगन्तेषु
151463 दशसु निस्तीर्णैः प्रसृतैः करजालैः । अद्रयः अङ्गान्यवयवा यस्य तथाविधं
151464 जगल्लक्षणं खगं पक्षिणं गृह्णत् । पुनः कीदृशम् । ग्रामवदल्पपरिमाणं
151465 दृष्टं भूतलं यत्र ॥ २४ ॥
151466
151467 कामोत्पले कोशचक्रं वाडवं तिमिरार्णवे ।
151468 ब्रह्माण्डसदने दीपं वृक्षं दिनफलावलेः ॥ २५ ॥
151469
151470 पुनस्तत्कीदृशमर्कत्वम् । चन्द्रकामवत्युत्पले कोशबन्धनहेतुभूतं चक्रम् ।
151471 शिष्टं स्पष्टम् ॥ २५ ॥
151472
151473 रसायनह्रदाकारमिन्दुत्वं वदनं दिवः ।
151474 निशानिशाचरीहासं विकासं रजनीविशाम् ॥ २६ ॥
151475
151476 तथा इन्दुत्वं चन्द्रभावमप्यनुभूतवान् । तदपि कीदृशम् ।रसायनस्यामृतस्य

151477 ह्रद इवाकारो यस्य। दिवो वदनमिव वदनम्। निशालक्षणाया निशाचर्या
151478 अभिसारिकाया हासमिव हासम्। तथा रजन्यां विशन्ति प्रवेशादिव्यवहारं ये
151479 कुर्वन्ति ते रजनीविशस्तेषां विकासं प्रकाशकम्॥ २६॥
151480
151481 जगल्लावण्यलक्ष्मीणां सर्वासामुपमास्पदम्।
151482 रजनीरोहिणीनारीकैरवाणां परं प्रियम्॥ २७॥
151483
151484 नेत्रवृन्दस्य वक्त्रस्य द्युलतापुष्पजालकम्।
151485 स्वर्गौघमशकव्यूहं तारकापटलं मृदु॥ २८॥
151486
151487 तथा सर्वप्राणिनां नेत्रवृन्दस्य वक्त्रस्य मुखस्य च
151488 आह्लादविकासहेतुत्वात्परमं प्रियमित्यनुकृष्यान्वयः। तथा अहं गृदु
151489 तारकापटलम्। भावप्रधानो निर्देशः। तारकासमूहत्वं चानुभूतवान्। तदपि
151490 कीदृशम्। द्यौराकाशस्तल्लक्षणाया लतायाः पुष्पजालकमिव स्थितम्।
151491 स्वर्गसुखलक्षणे ओधे तन्मकरन्दप्रवाहे आसक्तं मशकव्यूहमिव मृदु
151492 क्षुद्रम्॥ २८॥
151493
151494 वणिङ्मात्रे वणिग्घस्ततुलातोलनदोलितम्।
151495 रत्नत्वं जलकल्लोलहस्तान्दोलनमब्धिभिः॥ २९॥
151496
151497 तथा अहं रत्नत्वमप्यनुभूतवान्। तच्च वणिजो मिमीते इति वणिङ्मात्रो विपणिस्तस्मिन्
151498 वणिजां हस्तैस्तुलासु तोलनैश्च दोलितमान्दोलितम्। प्राक्च
151499 अब्धिभिर्जलकल्लोलहस्तैरान्दोलनं प्राप्तमिति शेषः। बाहुलकात्कर्मणि वा ल्युट्॥ २९॥
151500
151501 अब्धाऽब्धौ शफरावर्तमब्धा गोमञ्जरीगणः।
151502 अब्दादौ दावदहनं वैद्युतं द्योतनं तनौ॥ ३०॥
151503
151504 किंचाहमब्धौ समुद्रे अपो धयति पिबतीत्यब्धा वडवानलः सन् शफराणां
151505 क्षुद्रमत्स्यानां मद्धीतानामावर्तं परिभ्रमणकौतुकमनुभूतवान्। तथा
151506 सर्वत्र अपः धयति शोषयतीत्यब्धा गोमञ्जरीगणः
151507 सूर्यकिरणमञ्जरीसमूहात्मकः सस्तनौ स्वशरीरे द्योतनमनुभूतवान्। अब्दादौ
151508 मेघपर्वतादौ प्रविश्य दावदहनवैद्युतं च तत्तच्छरीरे द्योतनं
151509 स्वमनुभूतवानित्यर्थः॥ ३०॥
151510
151511 दारुदारणदुर्वारदीप्तं ज्वलनमाततम्।
151512 यज्ञाग्निदाहकल्याणं विस्फोटकठिनारवम्॥ ३१॥
151513
151514 किंचाहमग्निभावं प्राप्य दारूणां दारणं विदारणनिमित्तं दुर्वारं यथा
151515 स्यात्तथा दीप्तमत एव दारुविस्फोटैः कठिनारवमाततं सर्वतोविस्तृतं
151516 ज्वलनमनुभूतवान्। तथा यज्ञाग्निः सन्नानाहविर्दाहकल्याणं
151517 चानुभूतवानित्यर्थः॥ ३१॥
151518
151519 कचत्काञ्चनमाणिक्यमुक्तामणिमयं महः।
151520 तपस्तां नीतमाक्षिप्य पाण्डित्यमिव पामरैः॥ ३२॥
151521
151522 किं च तस्मिन्नग्निभावे क्वचल्लावण्यातिशयेन दीप्यमानं काञ्चनादिमयं महो
151523 ज्योतिः कोशागारदाहेन आक्षिप्य परिभूय भस्मादिभावं नीत्वा तत्स्वामिनां
151524 तपस्तां संतापविषयतां नीतम्। यथा बलवद्भिः पामरैर्बहुभिरेकस्य पण्डितस्य
151525 पाण्डित्यं वितण्डावादैरभिभूय संतापविषयतां नीयते तद्वत्। तथा
151526 चाभाणकमाहुः - पलाशं पण्डितः प्राह मूर्खा जल्पन्ति पाडलम्।
151527 मुष्टिप्रहारैः संक्लिष्टः पण्डितोऽप्याह पाडलम् इति॥ ३२॥
151528

निश्रान्तं स्तनशृङ्गेषु मुक्ताहारतया तया।
असुरोरगगन्धर्वनरनायकयोषिताम्॥ ३३॥

प्रसंगोपात्ते मुक्ताभावेऽपि यदनुभूतं तदाह - विश्रान्तमिति॥ ३३॥

पादाहतिं गतं मार्गे तिलकत्वं वधूमुखे।
खद्योतेन मया लब्धं पश्यावस्थासु चापलम्॥ ३४॥

खद्योतभावे यदनुभूतं तदाह - पादाहतिमिति। खद्योतभूतेन मया
तत्खद्योतत्वं मार्गे संचरतां जनानां पादाहतिं गतं लब्धम्। वधूमुखे तु
तिलकत्वं गतं लब्धम्। स्थानभेदप्रयुक्तासूत्कर्षापकर्षावस्थासु
चापलमनैयत्वं पश्य॥ ३४॥

क्वचिद्विद्युत्तया तेषु शफर्या चार्णवेष्विव।
खस्थेषु विकृतं चारु वार्यावर्तविराविषु॥ ३५॥

खस्थेषु मेघेषु मया क्वचिद्विद्युत्तयार्णवेषु शफर्येव चारु यथा स्यात्तथा
विकृतं चेष्टितम्। वार्यावर्तैर्विराविष्विति द्वयोरपि विशेषणम्॥ ३५॥

क्वचिद्दीपतयानीय कलिकाकोमलाङ्गया।
अन्तःपुरेषु कान्तानां सुरतालोकनं कृतम्॥ ३६॥

अन्तःपुरेषु आनीय स्थापितेनेति शेषः॥ ३६॥

क्वचित्कज्जलजालस्य ज्वालाकनकदाकृते।
खेदिना घनकूर्माभं सङ्गेनैव स्वकोटरे॥ ३७॥

ज्वालालक्षणं कनकं दाति खण्डयति तथाविधाकृते [] बहुब्रीहिः -
आकृतमाकृतिः |] स्वकोटरे वर्तिकाग्रे प्ररूढकज्जलजालस्य सङ्गेनैव खेदिना
मन्दप्राभेण दीपेन मया ज्वालाद्यवयवसंकोचाद्घनकूर्माभं रूपं
कृतमित्यर्थः। कल्पान्ताग्निभूतेन मया कल्पान्तेषु सर्वेषु जगत्सु
भ्रमणप्रयुक्ताद्बृहतः श्रमात्कज्जलेनासिते श्यामे क्वचित्खे आकाशे लीनम्। यथा
मेघवाहनस्य रुद्रस्य इभे वाहनभूते मेघे विद्युता लीनं तद्वत्॥ ३७॥

कल्पान्तेषु क्वचित्सर्वजगद्भ्रमघनश्रमात्।
खे कज्जलासिते लीनं रुद्रेभ इव विद्युता॥ ३८॥

क्वचिदाकल्पमापीय वाडवाग्नितया जलम्।
जगत्सु गगनेष्वन्ते ननृते जलराशिषु॥ ३९॥

गगनेषु शून्यतां प्राप्तेषु जलराशिषु मया अन्ते गगने ननृते।
गात्रविक्षेपार्थस्य नृतेर्धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाद्भावे लिट्॥
३९॥

क्वचिदुल्मुकदन्तेन मया ज्वालाभुजात्मना।
विलोलधूमावर्तोग्रकुन्तलेनाकुलौजसा॥ ४०॥

क्वचिदुल्मुकदन्तेन ज्वालाभुजात्मना विलोलावर्तधूमाग्राण्येव कुन्तलाः केशा यस्य
तथाविधेनौजसाग्निना मया पुराणां प्ररूढकक्षपल्वलानां [पल्लव पल्लल
इत्यपि पाठौ |] च दाहेषु क्रियामाणेषु काष्ठादिपदार्थाः खादनोचिता
भक्षणयोग्याः कृता इति परेणान्वयः॥ ४०॥

151581 पुरपल्वलदाहेषु [पल्लव पल्ललैत्यपि पाठौ ।] कवलीकृतजन्तुना ।
151582 कृताः कृताष्ट काष्ठादिपदार्थाः खादनोचिताः ॥ ४१ ॥
151583
151584 हे कृताष्ट । कृताः स्थिरीकृता दयाद्यस्पृहान्ता गौतमोक्ता अष्टौ गुणा येनेति
151585 व्युत्पत्तेः ॥ ४१ ॥
151586
151587 हतेन शस्त्रपाषाणैरयःपिण्डादिवासिना ।
151588 हन्तृदाहार्थमुद्गीर्णाः कणकोपलताः क्वचित् ॥ ४२ ॥
151589
151590 क्वचित्कर्मारशालादौ शस्त्रैरयोमुद्गरैः पाषाणैश्च हतेन
151591 लोहाभिघातादभिहतेन कणका विस्फुलिङ्गा उपलताः [आर्षत्वाद्ग्रामजनेत्यत्र
151592 तलिति योगविभागाद्वा समूहे तल् ।] पाषाणखण्डाश्चोद्गीर्णाः ॥ ४२ ॥
151593
151594 क्वचिन्महाशिलाकोशे पाषाणमणिना मया ।
151595 समस्तभूताद्दृश्येन स्थितं युगशतान्यपि ॥ ४३ ॥
151596
151597 पाषाणमणिना वज्रवैदूर्यादिरूपेण स्थितम् ॥ ४३ ॥
151598
151599 श्रीराम उवाच ।
151600
151601 मुने तस्यामवस्थायामनुभूतं त्वया सुखम् ।
151602 उत दुःखमिति ब्रूहि बोधाय मम मानद ॥ ४४ ॥
151603
151604 तस्यां पाषाणमण्याद्यवस्थायाम् ॥ ४४ ॥
151605
151606 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
151607
151608 यथा याति नरः सुप्तो जडतां चेतनोऽपि सन् ।
151609 चिद्व्योम गच्छेद्दृश्यत्वं तथा जाड्यं प्रचेतति ॥ ४५ ॥
151610
151611 चिदानन्दैकरसपूर्णब्रह्मभूतस्य मम कौतुकाज्जगद्भावारोपवीक्षणे न
151612 दुःखलेशस्यापि प्रसक्तिः किंतु सुखमेवेत्युत्तरं वक्तुं वसिष्ठो भूमिकां
151613 रचयति - यथेति ॥ ४५ ॥
151614
151615 आत्मानं चेतति ब्रह्म पृथ्व्यादीव यदा तदा ।
151616 सुप्तं जडमिवास्तेऽन्तः स्यादस्य न तदन्यथा ॥ ४६ ॥
151617
151618 अस्य ब्रह्मणस्तद्वास्तवं सच्चिदानन्दरूपमन्यथा न स्यादेवेति न दुःखप्रसक्तिरिति
151619 भावः ॥ ४६ ॥
151620
151621 वस्तुतस्तस्य खोर्व्यादि नासद्रूपं न सन्मयम् ।
151622 द्रष्टृदृश्यमिवाभाति ब्रह्म चैतत्समं स्थितम् ॥ ४७ ॥
151623
151624 कुतो न स्यात्तत्राह - वस्तुत इति । सममविकृतमेव शितम् ॥ ४७ ॥
151625
151626 एतत्सत्यपरिज्ञानंन् यस्योत्पन्नमखण्डितम् ।
151627 न तस्य पञ्चभूतानि न दृश्यद्रष्टृविभ्रमः ॥ ४८ ॥
151628
151629 अज्ञाने हि दुःखप्रसक्तिः स्यान्न च तदस्तीत्याह - एतदिति ॥ ४८ ॥
151630
151631 तदा मयैवं शुद्धेन तत्कृतं ब्रह्मरूपिणा ।
151632 ब्रह्मरूपादृते किंचिदेतत्कर्तुर्न युज्यते ॥ ४९ ॥

यदा सर्वमिदं दृश्यं जातं ब्रह्म निरामयम् ।
तदा ब्रह्मपदस्थेन मयात्मैवैवमीक्षितः ॥ ५० ॥

यदा पुनरहं पञ्चभूतानीत्येव भासयन् ।
भवामि जड एवाहं तदा चेतामि किं किल ॥ ५१ ॥

यदि मम पाषाणमण्यादिभावे चैतन्यमेव न स्यात्तर्हि तदनुभवोऽद्य स्मरणं च
न स्यादित्याशयेनाह - यदेति । किं चेतामि कथमनुभवामि ॥ ५१ ॥

सुप्तोऽस्मीति दृढं भावं बुद्धवांश्चेतनोऽपि सन् ।
नैद्रमेवैत्यलं जाड्यं लसच्चेतति किंचन ॥ ५२ ॥

सुषुप्तौ कथं तर्हि न किंचिदवेदिषमित्यवेदनप्रत्ययस्तत्राह - सुप्तोऽस्मीति । तत्र
नैद्रं निद्रोपस्थापितमज्ञानमेव नावेदिषमिति प्रतीतिप्रापितं जाड्यं अलं एति ।
लसत्स्वप्रकाशं किंचन वस्तु चेतत्येव । अन्यथा सुप्तिकालाननुभूतस्य
स्वापाज्ञानादेः स्मरणं कथं स्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

यस्तु ज्ञानप्रबुद्धात्मा देहस्तस्याधिभौतिकः ।
शाम्यत्युदेति विमलो बोधात्मैवातिवाहितः ॥ ५३ ॥

ज्ञानोदयेन स्थूलव्यष्टिसमष्टिदेहस्याधिभौतिकभावापगमादपि न
जाड्यदुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह - यस्त्विति ॥ ५३ ॥

आतिवाहिकदेहेन तेन बोधात्मनाणुना ।
बृहता वा यथाकामं निर्वाणात्मावतिष्ठते ॥ ५४ ॥

निर्वाणात्मा जीवन्मुक्तः ॥ ५४ ॥

बोधदेहेन हृदयं शिलानामप्यभेदिनाम् [पुंस्त्वमार्षम् । अभेदि नेति
वा पाठस्तत्राभेदि नेति च्छेदः । ना पुरुषः । अभेदीति
हृदयविशेषणमित्यनुमीयते ।] ।
प्रविश्याशु विनिर्याति याति पातालमम्बरम् ॥ ५५ ॥

तस्मान्मया पुरा राम बोधदेहेन तत्तदा ।
तथा कृतमनन्तेन चिन्मयव्योमरूपिणा ॥ ५६ ॥

तथा च न मे दुःखप्रसक्तिरित्युपसंहरति - तस्मादिति ॥ ५६ ॥

वज्रपाषाणपातालनभोम्बरगमागमान् ।
कुर्वतस्तादृशस्याशु न विघ्न उपजायते ॥ ५७ ॥

बोधमात्रशरीरेण यावदास्ते जडेष्वसौ ।
पदार्थेषु तथाभूतस्तावत्तत्रावतिष्ठते ॥ ५८ ॥

स्वेच्छानिर्मितकौतुकत्वादपि न दुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह - स्वेच्छयैवेति ।
स्वेच्छयैवान्यत्र प्रयति चेद्यथा न दुःखं तथैव तत्तत्रैव स्थितिं याति चेदपि
यथा पुनरागतिस्तथैव तत्र स्थितिरपि इष्टैवनानिष्टेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

स्वेच्छयैव चलित्वाथ ततोऽन्यत्र प्रयाति चेत् ।
तत्तत्रैव स्थितिं याति तत्तथैवागतिर्यथा ॥ ५९ ॥

151685 बोधमात्रं विदुर्देहमातिवाहिकमव्ययम् ।
151686 इदानीं त्वं तमेवेह बुधोऽनुभवसि स्वयम् ॥ ६० ॥
151687
151688 तवापि तत्त्वज्ञानितया आतिवाहिकदेहत्वं धारणाभेदैर्जगद्भावकौतुकदर्शनं
151689 च सुलभमेवेति मदुक्तं परीक्षस्वेत्याशयेनाह - बोधमात्रमिति ।
151690 तमेवातिवाहिकदेहं धारणया जगद्भावं चानुभवसि यदीच्छरीति शेषः ॥ ६० ॥
151691
151692 चिन्मात्रव्योमरूपोऽस्मीत्यर्कादाविति बोधतः ।
151693 आत्मैवास्तमुपानीतः सन्नेवासन्निवात्मना ॥ ६१ ॥
151694
151695 तत्त्वज्ञैरिच्छयैव अर्कादिसर्वं जगदस्तं नीत्वा आत्ममात्रतया स्थापयितुं
151696 शक्यमित्याह - चिन्मात्रेति । आत्मना आत्मरूपेण सन्नेव जगद्रूपबाधादसन्निव
151697 भवतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥
151698
151699 स्थितं स्वप्नादिजगति तमसेवासतेव च ।
151700 आवृतेनेव वान्यासामलभ्येन सता दृशम् ॥ ६२ ॥
151701
151702 ननु अस्मदादिदृशा सता जगता कथमसतेव स्थितमिति चेत्स्वप्नादिजगति
151703 जाग्रज्जगतेवेत्याह - स्थितमिति । यथा दृशं जाग्रत्पुरुषदृष्टिं प्रति सता
151704 विद्यमानेनैव जगता सुप्तपुरुषप्रसिद्धस्वप्नादिजगति तमसा अज्ञानभावेनेव असता
151705 शून्यभावेनैव आवृतेनेव वा अन्यासां सुप्तदृशामलभ्येन स्थितं
151706 तद्वदित्यर्थः ॥ ६२ ॥
151707
151708 तरङ्गलेखयाङ्गारसरितः स्वाङ्गलग्नया ।
151709 मनोराज्यश्रियेवाशुक् प्रोत्पन्नस्तद्वदेहया ॥ ६३ ॥
151710
151711 किं च यथा कश्चिन्मनोराज्यश्रिया कल्पिताया अङ्गारसरितस्तरङ्गलेखया
151712 स्वाङ्गलग्नयापि अशुक् निर्दुःख एव कौतुकी प्रोत्पन्नस्तद्वदहमपि आ ईहया
151713 ईषदिच्छया पाषाणमण्यादिभावेन प्रोत्पन्न इति न शुक्प्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ६३ ॥
151714
151715 कज्जलालिकया वह्निविपिनः पुष्पशोभया ।
151716 फुल्लस्थलाम्बुजाकारं किंशुकाशोकरूपया ॥ ६४ ॥
151717
151718 इत्थं रामप्रश्नस्योत्तरमभिधाय प्रस्तुतमेवानुवर्तमान आह - कज्जलेति ।
151719 वह्निभूतेनैव मया कज्जलमेवालिकं अलिसमूहो यस्यां तथाविधया अत एव
151720 पुष्पशोभया किंशुकाशोकरूपया इद्धया दीप्तया ज्वालाज्वलतया वह्निव्याप्तं
151721 विपिनः फुल्लस्थलाम्बुजाकारं कृतमिति शेषः ॥ ६४ ॥
151722
151723 वितताराम्भयाप्युच्चैर्ज्वालाज्वलतयेद्धया ।
151724 उपोत्थायाङ्ग गलितं खललक्ष्म्येव लोलया ॥ ६५ ॥
151725
151726 हे अङ्ग मया इद्धया दीप्तया खललक्ष्म्येव लोलया ज्वालाज्वलतया उपोत्थाय
151727 झटित्येवोत्कर्षं प्राप्य सहसैव गलितम् ॥ ६५ ॥
151728
151729 तेजस्तयापि परमाणुकणोदरेऽपि दृष्टेत्थमेवमिह राम मया जगच्छ्रीः ।
151730 अन्या च सा न च चिदम्बरतः परस्मात्स्वप्ने पुराचलगणोऽत्र न्निदर्शनं वः ॥
151731 ६६ ॥
151732
151733 हे राम मया तेजस्तयापि परमाणुकणानामुदरेऽपि प्रत्येकं इत्थमेवं
151734 जगच्छ्रीर्दृष्टा सा जगच्छ्रीर्भवदादिप्रसिद्धा च जगच्छ्रीः परस्माच्चिदम्बरतः
151735 अन्या न । अत्रास्मिन्नर्थे वः युष्माकं स्वप्ने प्रसिद्धः पुरगणः अचलगणश्च
151736 निदर्शनं दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

151737
151738 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
151739 तैजसजगद्वर्णनं नामैकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥
151740
151741 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
151742 तैजराजगद्वर्णनं नामैकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥
151743
151744 द्विनवतितमः सर्गः ९२
151745
151746 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
151747
151748 अथ वातमयीं कृत्वाजगत्प्रेक्षणकौतुकात्
151749 धारणां धीरया वृत्त्या विततामहमागतः ॥ १ ॥
151750
151751 वायुधारणया वायुभावे तत्कर्मविस्तरः ।
151752 ततः साकाशसार्वात्म्यस्थितिश्चात्रोपवर्ण्यते ॥
151753
151754 विततां वायुभावप्रतिष्ठापर्यन्तं विस्तीर्णां तामागतः प्राप्तः सन्ननिलः
151755 संपन्नोऽस्मीत्यन्वयः ॥ १ ॥
151756
151757 संपन्नोऽस्म्यनिलो वल्लीललनालोकलासकः ।
151758 कमलोत्पलकुन्दादिजालकामोदपालकः ॥ २ ॥
151759
151760 प्रसिद्धैरनिलधर्मैरात्मानं विशिनष्टि - वल्लीत्यादिना । आमोदान्पालयति
151761 स्वाधीनीकृत्य रक्षतीत्यामोदपालकः ॥ २ ॥
151762
151763 सीकरोत्करनीहारहेलाहरणतत्परः ।
151764 सुरतश्रान्तसर्वाङ्गसमाह्लादनतर्षुलः ॥ ३ ॥
151765
151766 तृणगुल्मलतावल्लीदलताण्डवपण्डितः ।
151767 लतौषधिफलोल्लासकुसुमामोदमण्डितः ॥ ४ ॥
151768
151769 फलोल्लासानां कुसुमानां चामोदैर्मण्डितः संपन्नोऽस्मीति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ ४ ॥
151770
151771 मृदुर्मङ्गलकालेषु ललनालोकलालकः ।
151772 भीम उत्पातकालेषु पर्णवत्प्रौढपर्वतः ॥ ५ ॥
151773
151774 मङ्गलकालेषु भाविकल्याणसूचनाय मृदुशैत्यमान्द्यसौरभयुक्तः ।
151775 उत्पतकालेषु तु भीमस्तद्विपरीतत्वात्खरोष्णपरुषः । प्रलयकाले तु पर्णवत्प्रौढा
151776 उड्डायिताः पर्वता येन तथाविधः ॥ ५ ॥
151777
151778 नन्दने कुन्दमन्दारमकरन्दरजोरुणः ।
151779 नरकेऽङ्गारसंभारभूरिनीहारभासुरः ॥ ६ ॥
151780
151781 नन्दने स्वर्गे ॥ ६ ॥
151782
151783 सागरे सरलावर्तलेखानुमितसर्पणः ।
151784 दिवि वारिदसंचारमृष्टामृष्टेन्दुदर्पणः ॥ ७ ॥
151785
151786 सरलाभिरावृतलेखाभिस्तरङ्गलेखाभिरनुमितं सर्पणं प्रचलनं यस्य ।
151787 मेघापसारणे मृष्ट इव तदाच्छादनेनामृष्टो मलिनीकृत इवेन्दुदर्पणो येन ॥
151788 ७ ॥

151789
151790 नक्षत्रक्षत्रसैन्यस्य रथो रंहोविबृंहितः ।
151791 त्रैलोक्यसिद्धसंचारविमानधरणे हितः ॥ ८ ॥
151792
151793 नक्षत्रलक्षणस्य क्षत्रसैन्यस्य राजसेनाया रंहोभिर्विबृंहितो विवृद्धो रथः ।
151794 प्रवहाख्यो मरुद्भेदो नक्षत्रचक्रं भ्रमयतीति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धेः । तथा
151795 त्रैलोक्येऽपि सिद्धानां संचारे देवानां विमानधारणे च हितोऽनुकूलः ॥ ८ ॥
151796
151797 सहोदर इव क्षिप्रगामित्वादस्य चेतसः ।
151798 अनङ्गोऽपि समस्ताङ्गः स्पन्दानन्दनचन्दनः ॥ ९ ॥
151799
151800 तुषारसीकरासारजरारोमविवर्जरः ।
151801 आमोदयौवनोन्मादो मौनमार्दवशैशवः ॥ १० ॥
151802
151803 तुषारादिलक्षणैर्जराधवलरोमभिर्विजर्जरो वृद्ध इव ।
151804 कुसुमाद्यामोदैर्यौवनोन्मादवानिव । मौनमार्दवे शैशवमिव यस्य ॥ १० ॥
151805
151806 नन्दनामोदमधुरो [नन्दनोदारमधुरः इति पाठो व्याख्यानुगुणः ।
151807] मधुरोदारसंसृतिः ।
151808 चारुचैत्ररथोन्मुक्तो हृतकान्तारतश्रमः ॥ ११ ॥
151809
151810 नन्दने इन्द्रोद्याने उदारो मधुरश्च । चैत्ररथात्कुबेरोद्यानादुन्मुक्तः प्रसृतः ॥
151811 ११ ॥
151812
151813 चिरं गङ्गातरङ्गाङ्गदोलान्दोलनसश्रमः ।
151814 श्रमस्वरूपाज्ञतया निवारिततत‌श्रमः ॥ १२ ॥
151815
151816 गङ्गातरङ्गाङ्गदोलासु आन्दोलनेन सश्रम इव परश्रमनिवारणौत्सुक्येन
151817 स्वश्रमानभिज्ञतया निवारितास्तता विस्तीर्णाः परश्रमा येन ॥ १२ ॥
151818
151819 पुष्पभारानताः स्पर्शैर्वसन्तवनितालताः ।
151820 चिरं चपलय&ल्लोलदलहस्तालिलोचनाः ॥ १३ ॥
151821
151822 वसन्तस्य वनिता इव स्थिता लता नर्मस्पर्शैरिव चिरं चपलयन् । लोलदलहस्ताश्च ता
151823 अलिलोचनाश्चेति कर्मधारयः ॥ १३ ॥
151824
151825 चिरं भुक्त्वेन्दुबिम्बाग्रं सुप्ता पूर्णाभ्रतल्पके ।
151826 विधूय कमलानीकमपनीतरतश्रमः ॥ १४ ॥
151827
151828 इन्दुबिम्बे अग्रं श्रेष्ठममृतं चिरं भुक्त्वा । रतश्रमः स्वीयः परकीयो वा ॥ १४
151829 । ।
151830
151831 समस्तरजसामेको व्योमगामी तुरंगमः ।
151832 आमोदमदमातङ्गसमुल्लासमहासुहृत् ॥ १५ ॥
151833
151834 धीरेणाप्य तडिच्छृङ्गं पयोदपशुपालकः ।
151835 तन्तुः सीकरमुक्तानामरिधर्मा रजोरुजाम् ॥ १६ ॥
151836
151837 तडिल्लक्षणं शृङ्गं गोपबालानां प्रसिद्धं वाद्यमाप्य धीरेण तन्नादेन
151838 पयोदलक्षणानां पशूनां गोमहिष्यादीनां पालकः । रजोरुजां
151839 धूलिविनाशकानां जलभागानामरिधर्मा । शोषक इति यावत् ॥ १६ ॥
151840

151841 आकाशकुसुमामोदः सर्वशब्दसहोदरः |
151842 नाडीप्रणालीसलिलम् भूताङ्गोपाङ्गवर्तकः || १७ ||
151843
151844 आकाशलक्षणस्य कुसुमस्यामोदो गन्धभूतः अत एव तद्गुणानां सर्वशब्दानां
151845 सहोदरः | भूतानां प्राणिनामङ्गेषु उपाङ्गेषु च वर्तकः
151846 संस्तदीयनाडीलक्षणप्रणालीनां सलिलमिव संपन्न इत्यर्थः || १७ ||
151847
151848 मर्मकर्मकरैकात्मा हृद्गुहागेहकेसरी |
151849 नित्यमेकान्तपथिकः सारविज्जातवेदसः || १८ ||
151850
151851 एवंभूतानां प्राणभूतत्वाद्धृदयादिमर्मस्थानत्वान्मर्मकर्मकराणां
151852 सर्वेषामेक आत्मा | एकान्तं नियतं पथिकः संचरणशीलः | जातवेदसः सारं
151853 बलं वेत्तीति सारवित् | यतो दुर्बलं दीपादिभावे नाशयति प्रबलं च मित्रभावेन
151854 वर्धयति || १८ ||
151855
151856 आमोदरत्नलुण्टाको विमाननगराविनः |
151857 दाहान्धकारशीतांशुः शैत्येन्दुक्षीरसागरः || १९ ||
151858
151859 आमोदलक्षणरत्नानांन् लुण्टाको बलात्कलिकाग्रन्थिमुन्मोच्य हर्ता |
151860 विमानगणलक्षणनगरस्य अवनिर्विधारकः | दाहस्तापस्तल्लक्षणान्धकारस्य
151861 शीतांशुः | शैत्येन्दोः क्षीरसागर इव जन्मभूमिः || १९ ||
151862
151863 प्राणापानकलारज्ज्वा प्राणिनां यन्त्रवाहकः |
151864 अरिर्मित्रं च द्वीपानां द्वीपसंचारणे रतः || २० ||
151865
151866 द्वीपानां तरङ्गैः खण्डकत्वादरिः पांसुभिरुपचेतृत्वान्मित्रं च || २० ||
151867
151868 पुरोगतोऽप्यदृश्यात्मा मनोराज्यपुरोपमः |
151869 तालवृन्ततिलेतैलमालानं स्पन्ददन्तिनः | २१ ||
151870
151871 एकक्षणलवेनैव चालिताखिलभूधरः |
151872 वर्णावलितरङ्गाणां गङ्गावाह इवैककृत् || २२ ||
151873
151874 प्रलयकाले एकक्षणलवेनैव चालिता उत्खाता अखिला भूधरा येन |
151875 वर्णावलिर्नानावर्णास्तल्लक्षणानां तरङ्गाणां गङ्गाप्रवाह इव
151876 धूलिमिश्रणेनैकत्वकृत् || २२ ||
151877
151878 धूमाम्बुवाहरजसां महावर्तकृदम्भसाम् |
151879 द्युनदीवाहवार्योघनभोनीलोत्पलालिकः || २३ ||
151880
151881 पुनः कीदृग्वायुः | धूमानामम्बुवाहानां रजसामम्भसां च महावर्तकृत् |
151882 द्युनदीप्रवाह एव मकरन्दवार्योघो यत्र तथाविधस्य नभोलक्षणनीलोत्पलस्य अलिको
151883 भ्रमरः || २३ ||
151884
151885 शरीरावेष्टितोन्मुक्तपुराणतृणचोपनः |
151886 स्पन्दपद्मवनादित्यः शब्दवर्षैकवारिदः || २४ ||
151887
151888 वात्याशरीरावेष्टनेनोन्मुक्तानां जीर्णतृणानां चोपनो मन्दगतिहेतुः | स्पन्दः
151889 क्रियासामान्यं तल्लक्षणस्य पद्मवनस्य आदित्यो विकासहेतुः | शब्दलक्षणस्य
151890 वर्षस्य वृष्टेरेको मुख्यो वारिदः || २४ ||
151891
151892 व्योमकाननमातङ्गः शरीरगृहगर्गटः |

151893 धूलीकदम्बविपिनमालालिङ्गननायकः ॥ २५ ॥
151894

151895 शरीरगृहे गर्गटो यन्त्रविशेष इव सदैव शब्दायमानः ।
151896 धूलीलक्षणनायिकाकदम्बस्य विपिनमालालक्षणनायिकानां चालिङ्गने नायकः ॥ २५
151897 । ।
151898

151899 स्त्यानीकरणसंशोषधृतिस्पन्दनसौरभैः ।
151900 सशैत्यैः कर्मभिः षड्भिरलब्धक्षण आक्षयम् ॥ २६ ॥
151901

151902 स्त्यानीकरणं हिमघृतादेः पिण्डीकरणं कर्दमादेः संशोषो
151903 मेघादेर्धृतिर्धारणं तृणादेः स्पन्दनंन् सौरभानि गन्धाहरणानि शैत्यं
151904 तापहरणंन् चेति षड्भिः कर्मभिः आक्षयं प्रलयपर्यन्तमलब्धः क्षणो
151905 विश्रामो येन ॥ २६ ॥
151906

151907 रसाकर्षणसव्यग्रो नित्यं भ्रातेव तेजसः ।
151908 हरणादानकर्तृणामङ्गानां विनियोगकृत् ॥ २७ ॥
151909

151910 हरणादानकर्तृणां हस्ताद्यङ्गानां विनियोगकृत् चालक इति यावत् ॥ २७ ॥
151911

151912 शरीरनगरे नाडीमार्गैर्गतिनिरर्गलः ।
151913 रसभाण्डे परावर्तादायुर्मणिमहावणिक् ॥ २८ ॥
151914

151915 गतिविषये निरर्गलो निरन्तरायः । अन्नरसमये देहभाण्डे प्राणापानादिभावेन
151916 परावृतादायुर्मणिरक्षणव्ययविषये महावणिक् ॥ २८ ॥
151917

151918 शरीरनगरीनाशनिर्माणैकपरायणः ।
151919 रसकिट्टकलाधातुपृथक्करणकोविदः ॥ २९ ॥
151920

151921 अन्नरसानां किट्टस्य मलस्य कलानां सूक्ष्मतरसारभागानां षण्णां
151922 त्वगसृङ्मांसभेदोस्थितमज्जाशुक्राख्यानां वातपित्तकफाख्यानां
151923 वाधातूनां च पृथक्करणे कोविदः कुशलः ॥ २९ ॥
151924

151925 प्रतिसूक्ष्माणुकं देहे ततो दृष्टं मया जगत् ।
151926 तत्रेत्थं रूपवानस्मि स्फुटमाभोगि सुस्थिरम् ॥ ३० ॥
151927

151928 तत्र वायुभावेऽपि प्रतिसूक्ष्माणुकं परमाणुपर्यन्तं प्रतिद्रव्यं देहे तत्तदुदरे
151929 मया कलधौतशिलावदेव जगद्दृष्टम् । तत्र तेष्वपि जगत्सु इत्थं
151930 पृथिव्यादिजगद्रूपवानहमेवास्मि ॥ ३० ॥
151931

151932 परमाणुप्रति त्वत्र प्रोह्यन्त इव सर्गकाः ।
151933 न च किंचित्किलोह्यन्ते खाकृते किमिवोह्यते ॥ ३१ ॥
151934

151935 परमार्थदृशा तु न च किंचित्किलोह्यन्ते । खाकृते शून्याकारे ॥ ३१ ॥
151936

151937 सचन्द्रार्कानिलाग्नीन्द्रपद्मवैश्रवणेश्वराः ।
151938 सब्रह्महरिगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ॥ ३२ ॥
151939

151940 प्रतिपरमाणु किंकिंसहिताः सर्गकाः प्रोह्यन्त इव तदाह -
151941 सचन्द्रार्केत्यादित्रिभिः । सर्वत्र तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहिः । सहस्य सः ॥ ३२ ॥
151942

151943 ससागरगिरिद्वीपदिगन्तरमहार्णवाः ।
151944 सलोकान्तरलोकेशक्रियाकालकलाक्रमाः ॥ ३३ ॥

151945
151946 सस्वर्गभूमिपातालततलोकान्तरान्तराः |
151947 सभावाभाववैधुर्यजरामरणसंभ्रमाः || ३४ ||
151948
151949 एवं नाम तदा राम भूतपञ्चकरूपिणा |
151950 मया प्रविहृतं तत्र तैलोक्यनलिनोदरे || ३५ ||
151951
151952 एवमाकाशधारणया आकाशभावे तद्विलासभेदानुभवा अप्यूह्या
151953 इत्याशयेनोपसंहरति - एवं नामेति || ३५ ||
151954
151955 रसः पीतोऽनुभूतश्च क्ष्माजलानिलतेजसाम् |
151956 मूलजालेन वृक्षाणां प्राणिनां वसता मया || ३६ ||
151957
151958 कथं कथं प्रविहृतं तत्प्रपञ्चयति - रसः पीत इत्यादिना | प्राणिनां
151959 भूजलानिलतेजःसमवायरूपाणां वृक्षाणां देहे वसता मया मूलजालेन भौमो
151960 रसः पीतः || ३६ ||
151961
151962 रसायनघनाङ्गेषु चन्दनद्रवशोभिषु |
151963 लुठितं चन्द्रबिम्बेषु तुषारशयनेष्विव || ३७ ||
151964
151965 रसायनममृतं तद्घनाङ्गेषु चन्दनद्रववच्छैत्यशौक्ल्यादिगुणशोभिषु || ३७
151966 | |
151967
151968 सर्वर्तुवनजालेषु नानामोदानि दिक्ष्वलम् |
151969 भुक्तानि पुष्पजालानि प्रोच्छिष्टं ददताऽलये || ३८ ||
151970
151971 नानामोदानि पुष्पजालानि भुक्तान्यनुभूतानि | स्वभोगप्रोच्छिष्टं मकरन्दं अलये
151972 ददता मया || ३८ ||
151973
151974 ततोन्नतासु मृद्वीषु स्वास्तीर्णास्वम्बराजिरे |
151975 सुप्तं शुभ्राभ्रमालासु नवनीतस्थलीष्विव || ३९ ||
151976
151977 अम्बराजिरे आकाशचत्वरे स्वास्तीर्णासु शुभ्राभ्रशय्यासु सुप्तम् || ३९ ||
151978
151979 सुमनःपत्रमृदुषु नीललक्ष्मीविलासिषु |
151980 सुरसिद्धाङ्गनाङ्गेषु दूरास्तस्मरवासनम् || ४० ||
151981
151982 सुमनसां शिरीषादिपुष्पाणां पत्रमिव मृदुषु सुरसिद्धाङ्गनाङ्गेषु | किं
151983 कामुकेन त्वया सुप्तं नेत्याह - दूरास्तेति || ४० ||
151984
151985 कृतः कुमुदकह्लारकमले नलिनीवने |
151986 कोमलः कलहंसीभिर्लीलाकलकलारवः || ४१ ||
151987
151988 सरत्सरिच्छिरासारा मूलभूमण्डलान्विताः |
151989 अङ्गैरूढाः स्फुरद्भूता लोमालय इवाद्रयः || ४२ ||
151990
151991 किं च ब्रह्माण्डभूतेन मया सरन्तीनां सरिच्छिरासाराणां
151992 मूलभूतभूमण्डलेनान्विताः स्फुरद्भूता भुवनावलयः अङ्गैरूढाः अद्रयो
151993 लोम्नामालयः पङ्क्तय इवाङ्गैरूढाः || ४२ ||
151994
151995 खाद्रयः प्रथिता दीर्घसरित्सूत्रैः समुद्रकैः |
151996 आदर्शैरिव विश्रान्तमङ्गेषु प्रतिबिम्बिभिः || ४३ ||

151997
151998 ये खादयो जगति प्रथितास्तैर्दीर्घसरित्सूत्रैः समुद्रकैश्च सह मम अङ्गेषु
151999 प्रतिबिम्बसहितैरादर्शैरिव विश्रान्तं स्थितमित्यर्थः || ४३ ||
152000
152001 भूतसर्गेण विश्रान्तं सिद्धविद्याधरादिना |
152002 मद्देहे चेतितेनेव मक्षिकायौकरूपिणा || ४४ ||
152003
152004 सिद्धविद्याधरादिना भूतस्रगेण प्राणिनिकायेन तु मद्देहे चेतितेन परिज्ञात्वेन
152005 मक्षिकायौकरूपिणेन विश्रान्तम् || ४४ ||
152006
152007 मत्प्रसादेन मुदितैर्लब्धमर्कादिभिर्वपुः- |
152008 कृष्णरक्तसितापीतहरितैर्हरितैरिव || ४५ ||
152009
152010 तर्हि किं तैर्मक्षिकायूकावद्धीतैः प्रतिक्षणं निवार्यमाणैरुद्विग्नैरत्यास्थितं
152011 नेत्याह - मत्प्रसादेनेति | वपुःकृष्णेत्यादिसमस्तपदं बोध्यम् | वपुषा
152012 कृष्णरक्तादिवर्णैर्हरितैः स्निग्धैर्वृक्षैरिव स्थिरैः
152013 पेपीयमानैर्मोदमानैश्चेत्यर्थः || ४५ ||
152014
152015 समुद्रमुद्रया सप्तद्वीपसप्तात्मरूपया |
152016 संस्थया स्थापिता भूमिः प्रकोष्ठे वलयोपमा || ४६ ||
152017
152018 सप्तद्वीपैः सप्तविधात्मरूपया संस्थया संनिवेशेन प्रसिद्धा भूमिर्मया
152019 प्रकोष्ठे वलयोपमा स्थापिता || ४६ ||
152020
152021 विद्याधरपुरन्ध्रीणां परामृष्टाङ्गयष्टिना |
152022 अदृष्टेनैव विहितः पुलकोल्लास आत्मना || ४७ ||
152023
152024 ताभिरदृष्टेनैवात्मना मया तासां स्वानन्देन पुलकोल्लासो विहितः || ४७ ||
152025
152026 सरिच्छिरामलस्फाररसानि सुषिराणि च |
152027 जगन्त्येवास्थिजालानि ममासन्संस्थितानि च || ४८ ||
152028
152029 सरिल्लक्षणशिराभिरमलस्फारान्तर्गतरसानि सुषिराणि च्छिद्रवन्ति च पर्वतादिजगन्ति
152030 मम देहे अस्थिजालानि चान्मांसादीनि च संस्थितानि || ४८ ||
152031
152032 असंख्यैर्व्योममातङ्गैश्चन्द्रार्कचलचामरैः |
152033 उदुम्बरान्तर्मशकैरिव मद्धृदये स्थितम् || ४९ ||
152034
152035 व्योममातङ्गैरैरावतादिभिः | मद्धृदये हृदयाकाशे || ४९ ||
152036
152037 सर्वपातालपादेन भूतलोदरधारिणा |
152038 खमूर्ध्नापि तदा राम न त्यक्ताथ पराणुता || ५० ||
152039
152040 एवमतिविस्तृतब्रह्माण्डरूपेणापि मया परमसूक्ष्मचिन्मात्रस्वभावता न
152041 हापितेत्याह - सर्वेति || ५० ||
152042
152043 दिक्षु सर्वासु सर्वत्र सर्वदासर्वकारिणा |
152044 सर्वात्मनाप्यसर्वेण शून्यरूपेण संस्थितम् || ५१ ||
152045
152046 शून्यरूपेण सर्वद्वैतशून्यचिन्मात्ररूपेण || ५१ ||
152047
152048 किंचित्त्वं सदकिंचित्त्वं साकृतित्वं निराकृति |

152049 अनुभूतं सजाढ्यं च चेतनत्वमलं मया ॥ ५२ ॥
152050

152051 तदा परिच्छेदापरिच्छेदादिसर्वविरुद्धधर्माणां स्वात्मनि समुच्चयोऽनुभूत
152052 इत्याह - किंचित्त्वमिति ॥ ५२ ॥
152053

152054 मैनाकमुग्धपीनस्य सागरस्यावनिं प्रति ।
152055 सन्ति सर्गसहस्राणि स्थाणुभूतान्यथो मया ॥ ५३ ॥
152056

152057 समुद्रादिकुक्षिदेशेष्वपि कलधौतशिलायामिवानन्तानि जगन्ति सन्ति तान्यपि
152058 मयानुभूतानीत्याह - मैनाकेति । मैनाकवदन्तर्निलीनैः
152059 पर्वतशिलादिभिर्मुग्धस्य पीनस्यातिविस्तृतय च सागरस्य अवनिं प्रति प्रतिदेशं
152060 स्थाणुभूतानि सर्गसहस्राणि सन्ति तानि च मया अथो अनुभूतानीति
152061 विपरिणामेनानुषज्यते ॥ ५३ ॥
152062

152063 जगन्त्यङ्गे मयोढानि गूढानि प्रकटान्यपि ।
152064 प्रतिबिम्बपुराणीव मुकुरेणाजडात्मना ॥ ५४ ॥
152065

152066 एवं जलानिलाग्नित्वं भूमित्वं खात्मना मया ।
152067 कृतं चितेव स्वप्नेषु बत मायाविजृम्भितम् ॥ ५५ ॥
152068

152069 स्वप्नेषु प्रसिद्धया चितेव कृतम् ॥ ५५ ॥
152070

152071 अपि तस्यामवस्थायां जगन्त्याकाशकोशके ।
152072 मया दृष्टान्यसंख्यानि परमाणुकणं प्रति ॥ ५६ ॥
152073

152074 परमाणु प्रति व्योम परमाणु प्रति स्थितम् ।
152075 सर्गवृन्दं यथा स्वप्ने स्वप्नान्तरयुतं पुरम् ॥ ५७ ॥
152076

152077 प्रतिपरमाणु एवं विस्तृतं व्योम स्थितं तत्र संचरत् प्रतिपरमाणु सर्गवृन्दं
152078 स्थितम् ॥ ५७ ॥
152079

152080 स्वमेवाहमभूवं भूमण्डलं द्वीपकुण्डलम् ।
152081 सर्वात्मनापि न व्याप्तं किंचनापि मया क्वचित् ॥ ५८ ॥
152082

152083 स्वं आध्यासिकमात्मरूपमेवाभूवम् । एवं सर्वजगदात्मभूतेनापि मया
152084 क्वचित्किंचनापि न व्याप्तं न स्पृष्टम् । असङ्गाद्वयत्वादित्यर्थः ॥ ५८ ॥
152085

152086 समुत्पादयताशेषं लतातरुतृणाङ्कुरम् ।
152087 भूतलेन रसाः कृष्टा मयार्थेनैव पुंभृताम् ॥ ५९ ॥
152088

152089 पुंभृतां पुरुषादिशरीरभृतामर्थेनैवाशेषं लतातरुतृणाङ्कुरं
152090 समुत्पादयता मया वृष्टिनिपतिता रसा भूतलेन कृष्टा निपीताः ॥ ५९ ॥
152091

152092 अवदाततमे युद्धबोधकालमुपेयुषि [शुद्धबोधकालमये मयि इति पाठः
152093 ।] ।
152094 जगल्लक्षाणि तिष्ठन्ति न तिष्ठन्ति च कानिचित् ॥ ६० ॥
152095

152096 युद्धसदृशं सर्वद्वैतसंहारकं बोधकालं उपेयुषि मयि जगल्लक्षाणि
152097 तिष्ठन्ति न तिष्ठन्ति च ॥ ६० ॥
152098

152099 चिति यास्तु चमत्कारं चमत्कुर्वन्ति यत्स्वतः ।
152100 स्वचमत्कृतयोऽन्तस्थास्तदेताः सृष्टिदृष्टयः ॥ ६१ ॥

152101
152102 केन रूपेण तिष्ठन्ति केन च न तिष्ठन्तीति चेच्चिच्चमत्कारमात्ररूपेण तिष्ठन्ति
152103 तदन्यरूपेण न तिष्ठन्तीत्याह - चितीति द्वाभ्याम् । चिति या अन्तस्थाः
152104 स्वचमत्कृतयः स्वसत्तास्फूर्तिलक्षणं चमत्कारं यत्स्वतश्चमत्कुर्वन्ति
152105 जगत्यारोप्य प्रकटयन्ति तत्तेन रूपेण एताः सर्गदृष्टयः सन्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥
152106
152107 अनुभूतं कृतं कष्टं यावत्क्वचन किंचन ।
152108 परमार्थचमत्कारादृते नेहोपलभ्यते ॥ ६२ ॥
152109
152110 प्रत्येकं विश्वरूपात्मा सर्वकर्ता निरामयः ।
152111 प्रबुद्धः शुद्धबोधात्मा सर्वं ब्रह्मात्मकं यतः ॥ ६३ ॥
152112
152113 अत एवाध्यारोपे प्रत्येकं स्वसत्तार्पणाद्विश्वरूपात्मापवादेन प्रबुद्धस्तु
152114 शुद्धबोधात्मैवेत्यर्थः ॥ ६३ ॥
152115
152116 सर्वः सर्वत्र सर्वात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ।
152117 एतत्प्रबुद्धविषयमप्रबुद्धं न वेद्म्यहम् ॥ ६४ ॥
152118
152119 अत एव एकैकवस्त्वन्तरे ब्रह्मणि सर्वजगदध्यासात्सर्वः सर्वत्र सर्वात्मा च सर्वगः
152120 सर्वसंश्रय इत्येतत्प्रबुद्धविषयं जगद्रूपं पर्यवस्यति । अप्रबुद्धगम्यं तु
152121 रूपं न प्रबुद्धैर्द्रष्टुं शक्यमित्याह - अप्रबुद्धमिति ॥ ६४ ॥
152122
152123 आकाशकोशविशदात्मनि चित्स्वरूपे येयं सदा कचति सर्गपरम्परेति ।
152124 सान्तस्तदेव किल ताप इवान्तरूष्मा भेदोपलम्भ इति नास्ति सदस्त्यनन्तम् ॥ ६५ ॥
152125
152126 तथा चाद्वये चिदात्मनि विदुषां सर्वत्र सर्वात्मताकल्पना विकल्पमात्रं न
152127 चिद्व्यतिरिक्तं वस्तु किंचिदस्तीत्याह - आकाशेति । सा अन्तस्तदेव । यथा
152128 तापस्यान्तरूष्मेति प्रयोगे तापपदस्य तदन्तःपदस्योष्मपदस्य च न पृथगर्थोऽस्ति
152129 किंतु वाक्याद्विकल्पमात्रं तद्वद्भेदोपलम्भोऽपीति न जगदस्ति किंत्वनन्तं
152130 सदस्तीत्यर्थः ॥ ६५ ॥
152131
152132 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा०
152133 परमार्थसर्गयोरैक्यप्रतिपादनं नाम द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥
152134
152135 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
152136 परमार्थसर्गयोरैक्यप्रतिपादनं नाम द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥
152137
152138 त्रिनवतितमः सर्गः ९३
152139
152140 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
152141
152142 अथैवंरूपसंवित्तेः परावृत्य प्रयत्नतः ।
152143 तमम्बरकुटीकोशदेशमागतवानहम् ॥ १ ॥
152144
152145 वसिष्ठकुठ्यां ध्यानस्थसिद्धस्येह निरीक्षणम् ।
152146 पातः कुट्युपसंहारात्स्वोदन्तोक्तिश्च वर्ण्यते ॥
152147
152148 अथ धारणासिद्धजगद्देहदर्शनानन्तरमेवंरूपाया उक्तरूपायाः
152149 कौतुकदर्शनसंवित्तेः सकाशात्परावृत्याहं तत्प्राक्तनं
152150 स्वसमाधिस्थानमम्बरकुटीकोशदेशमागतवान् ॥ १ ॥
152151
152152 यावत्तत्र न पश्यामि स्वदेहं क्वचन स्थितम् ।

152153 पश्यामि केवलं सिद्धं कमप्यन्यं पुरः स्थितम् ॥ २ ॥
152154
152155 यावत्साकल्येनान्विष्टमपि क्वचन स्वदेहं न पश्यामि ॥ २ ॥
152156
152157 उपविष्टं समाधाननिष्ठमिष्टं पदं गतम् ।
152158 सौम्योदयमिवादित्यं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ ३ ॥
152159
152160 इष्टं परमप्रेमास्पदं निरतिशयानन्दब्रह्मपदं गतम् । तं वर्णयति -
152161 सौम्योदयमिवेत्यादिना ॥ ३ ॥
152162
152163 बद्धपद्मासनं शान्तं समाधाननिरिङ्गनम् ।
152164 गुल्फद्वितयमध्यस्थवृषणं विषयातिगम् ॥ ४ ॥
152165
152166 समाधानेनेष्टविषये चित्तस्थैर्येण निरिङ्गनं निश्चलम् ॥ ४ ॥
152167
152168 मृष्टसौम्यसमाभोगस्कन्धबन्धुरकन्धरम् ।
152169 सुस्थिरोदारविश्रान्तस्फारकस्थितिसुन्दरम् ॥ ५ ॥
152170
152171 समं कायशिरोग्रीवं धारयन् इति भगवदुक्तध्यानाङ्गदेहस्थितिलक्षणान्यस्याह
152172 - मृष्टेति । भस्मत्रिपुण्ड्ररेखामृष्टाभ्यां सौम्याभ्यां
152173 गाम्भीर्यरम्याभ्यां समाभोगाभ्यां स्कन्धाभ्यां बन्धुरा कन्धरा ग्रीवा
152174 यस्य । सुस्थिरस्य उदारे वस्तुनि विश्रान्तेन मनसा स्फारस्य प्रसन्नवदनस्य कस्य
152175 शिरसः स्थित्या सुन्दरम् ॥ ५ ॥
152176
152177 नाभीनिकटगोत्तानपाणिद्वितयदीप्तिभिः ।
152178 हृदयाम्भोजतेजोभिर्बहिष्ठैरिव भासितम् ॥ ६ ॥
152179
152180 पाणिद्वितयस्य दीप्तिभिः फुल्लपद्मद्वयसदृशशोभाभिः । हृदयाम्भोजेति
152181 तासामेवोत्प्रेक्षा ॥ ६ ॥
152182
152183 श्लिष्टपक्ष्मेक्षणं क्षीणसर्वेक्षं स्वच्छतां गतम् ।
152184 सरो निमीलिताम्भोजमिव सुप्तं दिनात्यये ॥ ७ ॥
152185
152186 क्षीणाः सर्वा ईक्षा बाह्येन्द्रियव्यापारा यस्य । दिनात्यये रात्रौ ॥ ७ ॥
152187
152188 अविक्षुभितमाशान्तमन्तःकरणकोटरम् ।
152189 दधानं धीरया वृत्त्या शान्तोत्पातमिवाम्बरम् ॥ ८ ॥
152190
152191 अपश्यता निजं देहं तं मुनिं पश्यता पुरः ।
152192 इदं मया तदा तत्र चिन्तितं चारुचेतसा ॥ ९ ॥
152193
152194 इदं वक्ष्यमाणं चिन्तितम् ॥ ९ ॥
152195
152196 अयं कश्चिन्महासिद्धः संप्राप्तोऽस्मिन्दिगन्तरे ।
152197 विचार्याहमिवैकान्तं विश्रामार्थी महाम्बरम् ॥ १० ॥
152198
152199 पूर्वमहमिवैकान्तविश्रामार्थी ॥ १० ॥
152200
152201 समाधियोग्यमेकान्तं लभेयेतीह चिन्तया ।
152202 कुटी दृष्टेयमेतेन सत्यसंकल्पशालिना ॥ ११ ॥
152203
152204 समाधियोग्यमेकान्तं स्थलं लभेय इति चिन्तया इह संप्राप्तः । एतेन इयं कुटी

152205 स्वध्यानयोग्या दृष्टा ॥ ११ ॥
152206
152207 मदागमनमेतेन ततोऽचिन्तयता चिरम् ।
152208 तं स्वदेहं शवीभूतमपास्येह कृता स्थितिः ॥ १२ ॥
152209
152210 तत एतेन चिरं मदुपेक्षणाच्छवीभूतं तत्र स्थितं स्वदेहं वसिष्ठदेहं
152211 दृष्ट्वा तत्र पुनर्मदागमनमचिन्तयता अजानता तं देहमपास्य अन्यतः क्षिप्त्वा
152212 इह कुट्यां स्थितिः कृता ॥ १२ ॥
152213
152214 तदिहास्तमहं यामि स्वं लोकमिति निश्चयम् ।
152215 यावद्गन्तुं प्रवृत्तोऽस्मि तावत्संकल्पनक्षयात् ॥ १३ ॥
152216
152217 तन्मम शरीरमिह अस्तं नष्टमतोऽहमातिवाहिकदेहेनैव स्वं सप्तर्षिलोकं यामि इति
152218 निश्चयं कृत्वा यावद्गन्तुमहं प्रवृत्तोऽस्मि तावदित्यर्थः ॥ १३ ॥
152219
152220 सा निवृत्ता कुटी तत्र संपन्नं व्योम केवलम् ।
152221 स सिद्धोऽपि निराधारः पतितोधः समाधिमान् ॥ १४ ॥
152222
152223 स्वप्नसंकल्पसंशान्तौ स्वप्नसंकल्पपत्तनम् ।
152224 यदा सा सुकुटी नष्टा मत्संकल्पोपशान्तितः ॥ १५ ।
152225
152226 पत्तनम् इवेति शेषः । पूर्वस्य परस्य चायं कुटीनाशस्य दृष्टान्तः ॥ १५ ॥
152227
152228 स पपात ततो ध्यानी जलोत्पीड इवाम्बुदात् ।
152229 खादिवानिलनुन्नोऽब्द इन्दुबिम्बमिव क्षये ॥ १६ ॥
152230
152231 जलोत्पीडो जलासारः । क्षये प्रलयकाले इन्दुब्बिम्बमिव ॥ १६ ॥
152232
152233 वैमानिक इवापुण्यश्छिन्नमूल इव द्रुमः ।
152234 खात्यक्त इव पाषाणः स पपात ततोऽवनौ ॥ १७ ॥
152235
152236 अपुण्यः क्षीणपुण्यः । अवनौ वक्ष्यमाणकाञ्चनावनौ ॥ १७ ॥
152237
152238 अहं यावदियं तावत्कुटिकास्त्विति कल्पने ।
152239 क्षीणे कुटीक्षये जाते स सिद्धः पतितः क्षणात् ॥ १८ ॥
152240
152241 अहं यावदिह स्थास्यामि तावदियं कुटिका अस्तु तिष्ठतु इति एवंरूपे
152242 मदीयसत्यसंकल्पने गमनसंकल्पने क्षीणे सति ॥ १८ ॥
152243
152244 पतता तेन सिद्धेन ततः सौजन्यकौतुकः ।
152245 मनसैवाहमगनं नभसो वसुधातलम् ॥ १९ ॥
152246
152247 तेन सिद्धेन सह अहं मनसा तेनातिवाहिकदेहेनैव वसुधातलमगमम् ॥ १९ ॥
152248
152249 सोऽपतत्पवनस्कन्धवलनावर्तवृत्तिभिः ।
152250 सप्तद्वीपसमुद्रान्ते गीर्वाणरमणावनौ ॥ २० ॥
152251
152252 प्रवहादिपवनस्कन्धानां बलनं परिवर्तनं
152253 तत्प्रयुक्ताभिरावर्तसदृशवृत्तिभिर्यथा आवर्ते भ्रमज्जलमधः प्रविशति
152254 तद्वदित्यर्थः । गीर्वाणानां रमणाधिकरणे काञ्चनावनौ ॥ २० ॥
152255
152256 प्राणापानोर्ध्वगामित्वात्खाद्यथास्थितमेव सः ।

152257 सृष्टपूर्वोर्ध्वमूर्धोर्व्यां बद्धपद्मासनोऽपतत् ॥ २१ ॥
152258
152259 उर्व्यां सृष्टः प्रथमं निवेशितः पूर्वः पदभागो येन
152260 तथाविधश्चासावूर्ध्वमूर्धा च तथाविधः सन् । तत्कुतः । प्राणेनापानस्योर्ध्वं
152261 आकर्षणेनोर्ध्वगामित्वात्कूपेऽवतरतः कुम्भस्य रज्ज्वेव तुम्बस्य वृन्तेनेव
152262 चोर्ध्वं प्राणापानाभ्यां विष्टब्धत्वेनाधःशिरस्कत्वाघटनादित्यर्थः ॥ २१ ॥
152263
152264 न प्रबुद्धो बभूवासौविचरं तमचेतनः ।
152265 पाषाणदेह इव ता तूलात्मेवैव वा लघुः ॥ २२ ॥
152266
152267 तं तथाविधं विचरं चलनं प्राप्याप्यसौ समाधेर्न प्रबुद्धो बभूव ।
152268 यतश्चित्तस्यान्यत्र दृढासक्तेरचेतनप्रायः । तर्हि अतिदूरात्पतनेन भग्नगात्रः
152269 कुतो नाभूत्तत्राह - पाषाणेति । वज्रपाषाणदेह इव योगबलाद्दृढस्तूलपिण्ड
152270 इव लघुरेव वा ॥ २२ ॥
152271
152272 मया तदवबोधार्थमथ यत्नवता तदा ।
152273 कृत्वा जलदतां व्योम्नि वृष्टं गर्जितमूर्जितम् ॥ २३ ॥
152274
152275 बोधार्थं समाधेर्व्युत्थापनार्थम् । जलदतां मेघतां कृत्वा वृष्टम् ।
152276 ऊर्जितं बलवत्तरं च गर्जितम् ॥ २३ ॥
152277
152278 करकाशनिपातेन तेन तस्मिन्दिगन्तरे ।
152279 मयूरं प्रावृषेवामुं बुद्ध्या बोधितवानसौ ॥ २४ ॥
152280
152281 असौ मेघभूतोऽहं प्रावृषा मयूरमिवामुं सिद्धं बुद्ध्या स्वबुद्धिकौशलेन
152282 बहिराकृष्टया तद्बुद्ध्या वा बोधितवान् समाधेर्व्युत्थापितवान् ॥ २४ ॥
152283
152284 बभूवाभासिताङ्गश्रीर्विकासितविलोचनः ।
152285 धारानिकरफुल्लात्मा प्रावृषीवाम्बुजाकरः ॥ २५ ॥
152286
152287 प्रबुद्धं संप्रशान्तायां दृष्टौ तमहमग्रतः ।
152288 अपृच्छं स्वच्छया वृत्या निवृत्तं परमार्थतः ॥ २६ ॥
152289
152290 परमार्थतः परमार्थस्थितिहेतोः समाधेः ॥ २६ ॥
152291
152292 क्व स्थितोऽसि करोषीदं किं च भो मुनिनायक ।
152293 कस्त्वं कस्मादलं दूरान्न भ्रंशमपि चेतसि ॥ २७ ॥
152294
152295 किमपृच्छस्तदाह - क्वेति । दूराद्भ्रंशमधःपातमपि कस्मान्न चेतसि न
152296 संजानासि ॥ २७ ॥
152297
152298 इत्युक्तो मामसौ प्रेक्ष्य संस्मृत्य प्राक्तनीं गतिम् ।
152299 उवाच वचनं चारु चातको जलदं यथा ॥ २८ ॥
152300
152301 सिद्ध उवाच ।
152302
152303 प्रतिपालय मे यावत्स्ववृत्तान्तं स्मराम्यहम् ।
152304 कथयिष्यामि ते पश्चात्पाश्चात्यं वृत्तमात्मनः ॥ २९ ॥
152305
152306 प्रतिपालय प्रतीक्षस्व ॥ २९ ॥
152307
152308 इत्युक्त्वा चिन्तयित्वाशु स यथा वृत्तमक्षतम् ।

152309 स्मृतवान्सायमह्नीव समाचरितमात्मनः ॥ ३० ॥
152310
152311 वृत्तं पूर्वस्ववृत्तान्तं जन्मान्तरवृत्तान्तैः सह । अक्षतं समग्रम् । अह्नि
152312 वृत्तमात्मनश्चरितं यथा जनः सायं स्मरति तद्वत् ॥ ३० ॥
152313
152314 मामथोवाच वचनं चारु चन्द्रांशुशीतलम् ।
152315 आह्लादनमनिन्द्यं च निरवद्यं सुखोदयम् ॥ ३१ ॥
152316
152317 वक्ष्यमाणवचनस्य विवेकवैराग्यप्रधानत्वाच्चार्वित्यादिविशेषणैः प्रशंसा ॥ ३१
152318 । ।
152319
152320 सिद्ध उवाच ।
152321
152322 अधुना त्वं मया ब्रह्मन्परिज्ञातोऽभिवादये ।
152323 अतिक्रमोऽयं क्षन्तव्यः स्वभावो हि सतां क्षमा ॥ ३२ ॥
152324
152325 अतिक्रमः प्रथमदर्शनेऽनभिवादनलक्षणोऽपराधः ॥ ३२ ॥
152326
152327 मुने चिरमहं भ्रान्तो देवोपवनभूमिषु ।
152328 भोगामोदविमोहेषु षट्पदः पद्मिनीष्विव ॥ ३३ ॥
152329
152330 तत्र क्व स्थितोऽसीति प्रश्नस्य
152331 प्रत्यक्षदृष्टसमाधिस्थानकुटीविषयत्वायोगात्तत्पूर्वतनाधारभेदान्
152332 जातिस्मारत्वं ख्यापयन् जन्मान्तरसाधारणानाह - मुने इति ॥ ३३ ॥
152333
152334 दृश्यनद्यामथो चित्तजलकल्लोलहेलया ।
152335 चक्रावर्तोह्यमानेन मयोद्विग्नेन चिन्तितम् ॥ ३४ ॥
152336
152337 चित्तजलकल्लोलहेलया स्वप्नवद्दृश्यनद्यामुह्यमानेन अत एव चिरकालेन विचारोदये
152338 संसारादुद्विग्नेन वक्ष्यमाणं चिन्तितम् ॥ ३४ ॥
152339
152340 संसारसागरे दृश्यकल्लोलैरहमाकुलः ।
152341 कालेनोद्वेगमायातश्चातकोऽवग्रहे यथा ॥ ३५ ॥
152342
152343 अवग्रहे वृष्टिप्रतिबन्धे ॥ ३५ ॥
152344
152345 संविन्मात्रैकसारेषु रम्यं भोगेषु नाम किम् ।
152346 अवतिष्ठे गतोद्वेगसंविद्व्योम्न्येव केवलम् ॥ ३६ ॥
152347
152348 किं चिन्तितं तदाह - संविन्मात्रेति । भोगेषु किं नाम रम्यम् । यदि तत्र
152349 संविदात्मना प्रथमानं सुखमेव रम्यं तदतिरिक्तानां तत्साधनानां
152350 दुःखस्वरूपत्वेन तन्मात्रसारत्वात्तर्हि दुःखांशं सर्व विहाय सारभूते
152351 सुखसंविद्व्योम्न्येव केवलमवतिष्ठे किमन्येनासारेणेत्यर्थः ॥ ३६ ॥
152352
152353 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धमात्राद्दते परम् ।
152354 नेह किंचन नामास्ति किमेतावत्यहं रमे ॥ ३७ ॥
152355
152356 न ह्यपरिच्छिन्नं सुखं विहाय परिगणिते परिच्छिन्ने असुखे रमणमुचितमित्याह ##-
152357
152358 चिन्मात्राकाशमेवैतत्सर्वं चिन्मात्रमेव वा ।
152359 तत्किमत्रासदाकारे रमे नष्टमतिर्यथा ॥ ३८ ॥
152360

152361 एतत् शब्दादिसर्वं चिन्मात्रे स्वतः सति तद्यतिरेकेण विभाव्यमानमाकाशं
152362 शून्यमेव तदव्यतिरेकदर्शने चिन्मात्रमेव पर्यवस्यति।
152363 तदेवमुभयथाप्यसदाकारे अत्र शब्दादौ किं रमे। नष्टमतिरुन्मत्तो यथा
152364 तथेत्यर्थः॥ ३८॥
152365
152366 विषया विषवैषम्या वामाः कामविमोहदाः।
152367 रसाः सरसवैरस्या लुठन्नेषु न को हतः॥ ३९॥
152368
152369 विषयाः शब्दादयो विषवन्मरणोन्मादादिवैषम्यहेतवः। वामाः स्त्रियः। रसाः
152370 रागाः सरसस्यापि पुंसो वैरस्यहेतवः। एषु लुठन् को न हतः।
152371 कुरङ्गमातङ्गादीनामेकैकासक्त्यापि वधबन्धनादिदर्शनादित्यर्थः॥ ३९॥
152372
152373 जीर्णा जीवितजम्बालजरच्छफरिकामतिः।
152374 कायं द्रुतगताऽऽदातुं जरेच्छति बृहद्बकी॥ ४०॥
152375
152376 एवं कायेऽप्यासक्तिर्नोचितेत्याह - जीर्णेति। द्रुतगता जरा बृहद्बकी जीवितजम्बाले
152377 बृहतीयं शफरिका लब्धेति मतिर्यस्यास्तथाविधा सती कायमादातुंन्
152378 ग्रसितुमिच्छति॥ ४०॥
152379
152380 कायोऽयमचिरापायो बुद्‌बुदोऽम्बुनिधाविव।
152381 स्फुरन्नेव पुरोन्तर्द्धिं याति दीपशिखा यथा॥ ४१॥
152382
152383 विविधाकुलकल्लोला चक्रावर्तविधायिनी।
152384 मृतिजन्मबृहत्कूला सुखदुःखतरङ्गिणी॥ ४२॥
152385
152386 एवं जीवितेऽप्याशा नोचितेति तन्नदीत्वेन वर्णयति - विविधेत्यादिना। विविधा आकुला
152387 विक्षेपा एव कल्लोला यस्याः॥ ४२॥
152388
152389 यौवनोल्लासकलिला जराधवलफेनिला।
152390 काकतालीययोगेन संपन्नसुखबुद्‌बुदा॥ ४३॥
152391
152392 कलिला पङ्काविला॥ ४३॥
152393
152394 व्यवहारमहावाहलेखाजडरवाकुला।
152395 रागद्वेषघनोल्लासा भूतलालोलदेहिका॥ ४४॥
152396
152397 व्यवहारलक्षणया महाप्रवाहलेखया जडरवैर्मूर्खप्रलापैः
152398 लडयोरभेदात्तल्लक्षणैर्जलरवैराकुला। रागद्वेषलक्षणैर्घनैर्मेघैरुल्लसति
152399 वर्धते तथाविधा॥ ४४॥
152400
152401 लोभमोहमहावर्ता पातोत्पातविवर्तनी।
152402 हा तप्ता जीविताख्येयं नदी नदनशीतला॥ ४५॥
152403
152404 हा इति खेदे। नदनंन् नदनः शब्दमात्रं तेन शीतला वस्तुतस्तापत्रयतप्ता वहतीति
152405 संबन्धः॥ ४५॥
152406
152407 अपूर्वाण्युपगच्छन्ति तथा पूर्वाणि यान्त्यलम्।
152408 संसारसरिदम्बूनि संगतानि धनानि च॥ ४६॥
152409
152410 संसारसरिदम्बुभूतानि संगतानि इष्टपुत्रमित्रादिसंगमाः। धनानि च
152411 पूर्वाण्यपयान्ति अपूर्वाणि चोपगच्छन्ति॥ ४६॥
152412

152413 प्रवृत्ता ये निवर्तन्ते तैरलं हतभावैकैः ।
152414 अपूर्वा ये प्रवर्तन्ते तेष्वथास्थेह कीदृशी ॥ ४७ ॥
152415
152416 तत्र गच्छत्स्वागच्छत्सु च न शोकहर्षावुचितावित्याह - प्रवृत्ता इति ॥ ४७ ॥
152417
152418 सर्वस्याः सरितो वारि प्रयात्यायाति चाकरात् ।
152419 देहनद्याः पयस्त्वायुर्यात्येवायाति नो पुनः ॥ ४८ ॥
152420
152421 आयुषि धनादिवैलक्षण्यमाह - सर्वस्या इति । आकराद्गिरिमेघादेः ॥ ४८ ॥
152422
152423 शतशः परिवर्तन्ते प्रतिपिण्डं क्षणं प्रति ।
152424 कुलालचक्रकाभावा इव भावा भवाम्बुधौ ॥ ४९ ॥
152425
152426 प्रतिपिण्डं प्रतिदेहं प्रतिक्षणं च भोग्या भावाः कुलालचक्रकेष्वारूढा
152427 घटशरावादिभावा इव ॥ ४९ ॥
152428
152429 चरन्ति चतुराश्चौरा विषमा विषयारयः ।
152430 हरन्ति भावसर्वस्वं जागर्मि स्वपिमीह किम् ॥ ५० ॥
152431
152432 भावो विवेकस्तल्लक्षणं सर्वस्वम् ॥ ५० ॥
152433
152434 आयुषः खण्डखण्डाश्च निपतन्तः पुनः पुनः ।
152435 न कश्चिद्वेत्ति कालेन क्षतानि दिवसान्यहो ॥ ५१ ॥
152436
152437 इदमद्य तथेदं च तथेदमिदमस्य मे ।
152438 एवं कलनया लोको गतं प्राप्तं न वेत्त्यहो ॥ ५२ ॥
152439
152440 गतमायुः प्राप्तं मृत्युं च न वेत्ति ॥ ५२ ॥
152441
152442 भुक्तं पीतमनन्तासु भ्रान्तं च वनभूमिषु ।
152443 दृष्टानि सुखदुःखानि किमन्यदिह साध्यते ॥ ५३ ॥
152444
152445 अन्यत् अपूर्वम् ॥ ५३ ॥
152446
152447 सुखदुःखानुभवनाद्भूयोभूयो विवर्तनात् ।
152448 अनित्यत्वाच्च भावानां स्थिता निष्कौतुका वयम् ॥ ५४ ॥
152449
152450 निष्कौतुका भोगेषु निरुत्कण्ठाः ॥ ५४ ॥
152451
152452 भुक्तानि भोगवृन्दानि दृष्टा चानित्यता भृशम् ।
152453 नोपलभ्यत एवाति विश्रान्तिरिह कुत्रचित् ॥ ५५ ॥
152454
152455 भ्रान्तमुत्तुङ्गशृङ्गासु मेरूपवनभूमिषु ।
152456 लोकपालपुरीषूच्चैः संप्राप्तं किमकृत्रिमम् ॥ ५६ ॥
152457
152458 अकृत्रिमं शाश्वतं किं संप्राप्तम् । न किंचिदित्यर्थः ॥ ५६ ॥
152459
152460 सर्वत्र दारुभिर्वृक्षा मांसैर्भूतानि भूर्मृदा ।
152461 दुःखान्यनित्यता चेति कथमाश्वास्यते वद ॥ ५७ ॥
152462
152463 सर्वभोगेष्वसारतां विविच्य दर्शयति - सर्वत्रेति ॥ ५७ ॥
152464

152465 न धनानि न मित्राणि न सुखानि न बान्धवाः ।
152466 शक्नुवन्ति परित्रातुं कालेनाकलितं जनम् ॥ ५८ ॥
152467
152468 जनो जीमूतजठरजलवद्गिरिकुक्षिषु ।
152469 यात्यन्तःशून्य एवास्तं पांसूपचयपेलवः ॥ ५९ ॥
152470
152471 पांसूपचयः पांसुराशिरिव पेलवः अस्थिरः अदृढश्च जनो गिरिकुक्षिषु
152472 पतितजीमूतजठरजलवद्विषयान्तः आसक्तः सन् क्षने क्षणे हीयमानः
152473 अन्तःपुरुषार्थशून्य एव अस्तं मरणंन् याति । जरठजीमूत इति पाठे
152474 शरन्मेघजलवत् ॥ ५९ ॥
152475
152476 न मे मनोरमाः कामा न च रम्या विभूतयः ।
152477 इदं मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं च जीवितम् ॥ ६० ॥
152478
152479 क्वेव कस्य कथं नाम कुत आश्वासना मुने ।
152480 अद्य श्वो वाऽऽपदं पापो मृत्युर्मूर्ध्नि नियच्छति ॥ ६१ ॥
152481
152482 किंवृत्तानि कालकर्तृप्रकारनिमित्ताक्षेपकाणि । पापः क्रूरो मृत्युर्यस्मादद्य
152483 श्वो वा मूर्ध्नि आपदं यच्छति प्रापयतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥
152484
152485 शरीरं पर्णवद्भ्रंशि जीवितं जीर्णसंस्थिति ।
152486 धीरधीरतया ग्रस्ता रसा नीरसतां गताः ॥ ६२ ॥
152487
152488 नीतं मनोरथैरेव नीरसैर्वाऽऽयुराततम् ।
152489 न मम स्वं चमत्कारकारि किंचिदपीहितम् ॥ ६३ ॥
152490
152491 नीरसैर्भोगैस्तन्मनोरंथैरेव वा आततमायुर्नीतम् । चमत्कारकारि किंचित् स्वं
152492 पुरुषार्थरूपं मम नेहितं न संपादितम् ॥ ६३ ॥
152493
152494 मोहोऽद्य मान्द्यमायातो देहो नेहोपयुज्यते ।
152495 अनास्थैवोत्तमावस्था स्थानास्थैवाधमा स्थितिः ॥ ६४ ॥
152496
152497 अनास्था विषयेषु । स्थानं जीवनं तदास्थैव अधमा स्थितिः ॥ ६४ ॥
152498
152499 आपदापतितैवेयमहो मोहविधायिनी ।
152500 नित्यमित्येव मन्तव्यं सक्तव्यं नेह संसृतौ ॥ ६५ ॥
152501
152502 विवेकिनां संपदादिप्राप्तौ इयं आपदेवापतितेति मन्तव्यम् ॥ ६५ ॥
152503
152504 विधिभिः प्रतिषेधैश्च शाश्वतैरप्यशाश्वतैः ।
152505 यथेष्टं नीयते लोको जलं निम्नोन्नतैरिव ॥ ६६ ॥
152506
152507 विवेकिनः कर्मशास्त्राण्यपि व्यामोहकान्येव भान्तीत्याह - विधिभिरिति ॥ ६६ ॥
152508
152509 विवेकामोदसर्वस्वं चेतः कुसुमकोशतः ।
152510 हृत्वा मूर्च्छां प्रयच्छन्ति विषया विषवायवः ॥ ६७ ॥
152511
152512 यतः कर्मिणामैहिकामुष्मिकविषयाविवेकं हृत्वा अनर्थमेव प्रापयन्तीत्याह ##-
152513
152514 असदेव तथा नाम दृष्टं सत्तामुपागतम् ।
152515 यथाऽसदेव सद्रूपं संपन्नमसदेव सत् ॥ ६८ ॥
152516

152517 वस्तुतस्तु विषयरूपमसदेव तथा सद्बुद्ध्या दृष्टं सत्तामुपागतं न वस्तुतः।
152518 यथा सद्रूपमावरणेनासदेव संपन्नं तथा असदेव विक्षेपेण सत्संपन्नम्।
152519 मायाशक्तेरघटितघटनपटीयस्त्वादित्यर्थः॥ ६८॥
152520
152521 दोलायन्त्योऽवनौ देहं सागरान्सागराङ्गनाः।
152522 यथा धावन्ति धावन्ति जनता विषयांस्तथा॥ ६९॥
152523
152524 तत्र पराग्दृष्टीनां विषयोन्मुखी प्रवृत्तिः स्वाभाविकीत्याह - दोलायन्त्य इति।
152525 कूलद्वयावनौ देहं प्रवाहं दोलावदान्दोलायन्त्यः सागराङ्गना नद्यो यथा
152526 सागरान् धावन्ति॥ ६९॥
152527
152528 धावन्ति विषया&ल्लक्ष्यमुन्मुक्ताश्चित्तसायकाः।
152529 स्पृशन्ति न गुणान्भूयः कृतघ्नाः सौहृदं यथा॥ ७०॥
152530
152531 गुणान् विवेकवैराग्यादीन्मौर्वीश्च॥ ७०॥
152532
152533 उत्पातवायुरेवायुर्मित्राण्येवातिशत्रवः।
152534 बन्धवो बन्धनान्येव धनान्येवाति नैधनम्॥ ७१॥
152535
152536 अतितरां स्नेहासक्त्या शातयन्तीति शत्रवः। नैधनं निधनसाधनम्॥ ७१॥
152537
152538 सुखान्येवातिदुःखानि संपदः परमापदः।
152539 भोगा भवमहारोगा रतिरेव परारतिः॥ ७२॥
152540
152541 आसक्तिजननेनातिदुःखानि। रतिरासक्तिरेव परा अरतिरुद्वेगः॥ ७२॥
152542
152543 आपदः संपदः सर्वाः सुखं दुःखाय केवलम्।
152544 जीवितं मरणायैव बत मायाविजृम्भितम्॥ ७३॥
152545
152546 प्रागुक्तमेव विवृण्वन्नाह - आपद इत्यादिना॥ ७३॥
152547
152548 बहून्कालपरावर्तानिष्टानिष्टान्सुखं मनाक्।
152549 पश्यन्प्रियवियोगांश्च याति जर्जरतां जनः॥ ७४॥
152550
152551 भोगा विषयसंभोगा भोगा एव फणावताम्।
152552 दशन्त्येव मनाक् स्पृष्टा दृष्टा नष्टाः प्रतिक्षणम्॥ ७५॥
152553
152554 फणावतां सर्पाणां भोगाः फणा एव। तदुपपादयति - दशन्त्येवेति॥ ७५॥
152555
152556 आयुर्याति निरायासपदप्राप्तिविवर्जितैः।
152557 उदर्कभङ्गुराकारैः करालैः कष्टचेष्टितैः॥ ७६॥
152558
152559 भोगाशाबद्धतृष्णानामपमानः पदे पदे।
152560 आलानमवलीनानां वन्यानामिव दन्तिनाम्॥ ७७॥
152561
152562 अवलीनानां खानपानोपवासादिना कर्शितानाम्॥ ७७॥
152563
152564 संपदः प्रमदाश्चैव तरङ्गोत्सङ्गभङ्गुराः।
152565 कस्तास्वहिफणाच्छत्रच्छायासु रमते बुधः॥ ७८॥
152566
152567 न केवलं भङ्गुराअपि तु सद्यो मृत्युदाश्चेत्याह - अहिफणेति॥ ७८॥
152568

152569 सत्यं मनोरमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः |
152570 किंतु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् || ७९ ||
152571
152572 सत्यशब्दावभ्युपगमवादद्योतकौ | सन्तु नाम मनोरमा इत्यर्थः || ७९ ||
152573
152574 आपातरमणीयेषु रमन्ते विषयेषु ये |
152575 अत्यन्तविरसान्तेषु पतन्ति निरयेषु ते || ८० ||
152576
152577 आपात इन्द्रियसंयोगक्षणः अविचारो वा | पतन्तीति |
152578 विषयव्यसनिनामधर्मावश्यंभावादिति भावः || ८० ||
152579
152580 द्वन्द्वदोषोपरुद्धानि दुःसाध्यान्यस्थिराणि च |
152581 धनान्यभव्यसेव्यानि मम जातु न तुष्टये || ८१ ||
152582
152583 तदुपायधनदोषमाह - द्वन्द्वेति | अर्जनकाले
152584 शीतोष्णक्षुत्पिपासादिद्वन्द्वदोषोपरुद्धानि दुःसाध्यानि च | कष्टेनार्जितान्यपि
152585 राजचोरदुर्व्यसनप्रमादादिभिर्विनाशादस्थिराणि च || ८१ ||
152586
152587 आपातमात्रमधुरा दुःखपर्यवसायिनी |
152588 मोहनायैव लोकस्य लक्ष्मीः क्षणविलासिनी || ८२ ||
152589
152590 आपातरमणीयानि विमर्दविसराण्यति |
152591 दुःखान्यापत्प्रदातृणि संगतानि खलैरिव || ८३ ||
152592
152593 संगतानि धनादिसंबन्धाः खलैः संगतानि मैत्र्य इवेत्यावृत्त्या योज्यम् || ८३ ||
152594
152595 शरदम्बुधरच्छायागत्वर्यो यौवनश्रियः |
152596 आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः || ८४ ||
152597
152598 अयं श्लोकः किरातार्जुनीये अत्रत्य एव पठितो बोध्यः || ८४ ||
152599
152600 अन्तकः पर्यवस्थाता जीविते महतामपि |
152601 चलन्त्यायूंषि शाखाग्रलम्बाम्बूनीव देहिनाम् || ८५ ||
152602
152603 पर्यवस्थाता अवश्यं प्रत्यवस्थाता | चलन्ति स्खलन्ति || ८५ ||
152604
152605 जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः |
152606 क्षीयते जीर्यते सर्वं तृष्णैवैका न जीर्यते || ८६ ||
152607
152608 भोगाभोगातिगहने सर्वस्मिन्कायकानने |
152609 परमुल्लासमायाति तृष्णैका विषमञ्जरी || ८७ ||
152610
152611 इदानीं भोगान्भुक्त्वा जन्मान्तरे विवेकवैराग्यादि प्राप्स्यामीति प्रत्याशा तु न
152612 कार्यैवेत्याह - भोगेति | सर्वस्मिन्भाविदेहपरम्परारूपेऽपि कायकानने || ८७ ||
152613
152614 बाल्यं यौवनवद्याति यौवनं याति बाल्यवत् |
152615 उपमानोपमेयत्वं भङ्गुरत्वं मिथोऽनयोः || ८८ ||
152616
152617 तत्रापि बाल्यादिषु न वैतृष्ण्यप्रत्याशेत्याशयेनाह - बाल्यमिति || ८८ ||
152618
152619 जीवितं गलति क्षिप्रं जलमञ्जलिना यथा |
152620 प्रवाह इव वाहिन्या गतं न विनिवर्तते || ८९ ||

कुतो याति तत्राह - जीवितमिति। जीवितं आयुः। वाहिन्या नद्याः॥ ८९॥

झटित्येवागतो देहः कुतोऽप्यर्जुनवातवत्।
याति पश्यत एवास्तं तरङ्गाम्बुददीपवत्॥ ९०॥

यो यो देह आगतः स कुतोपि निमित्ताज्झटित्येव पश्यत एव अस्तं नाशं याति।
तरङ्गवदम्बुदवद्दीपवच्च॥ ९०॥

रम्येष्वरम्यता दृष्टा स्थिरेष्वस्थिरतापि च।
सत्येष्वसत्यतार्थेषु तेनेह विरसा वयम्॥ ९१॥

सत्येषु सत्यतया ज्ञातेषु। विरसा विरागाः॥ ९१॥

सुखं यदात्मविश्रान्तौ गते मनसि सत्त्वताम्।
पाताले भूतले स्वर्गे तन्न भोगेषु केषुचित्॥ ९२॥

सत्त्वतां निर्वासनताम्॥ ९२॥

अपि संपूर्णहृद्यार्थाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तयः।
तावज्जयन्ति मामेता भृङ्गं चित्रलता इव॥ ९३॥

सांप्रतं दृढवैराग्यं मां संपूर्णसर्वविषयसहिता अपि
सर्वेन्द्रियवृत्तयः संभूयापि न जेतुं शक्नुवन्तीत्याह - अपीति। तावज्जयन्तीति
काकुस्तेन न जयन्त्येवेत्यर्थः॥ ९३॥

अद्य दीर्घेण कालेन निरहंकृतिना मया।
स्वर्गापवर्गवैतृष्ण्यमिदमासादितं धिया॥ ९४॥

चिरमेकान्तविश्रान्त्यै तेनैतन्नभसः पदम्।
त्वमिवागतवानत्र दृष्टवानस्मि तां कुटीम्॥ ९५॥

एतत् त्वत्कुटीकल्पनास्पदम्॥ ९५॥

अद्यैतत्संपरिज्ञातं यदेषा भवतः कुटी।
आगन्ता त्वं पुनश्चेति मया तत्र विचारितम्॥ ९६॥

त्वत्कुटीयं त्वं च पुनस्तस्यामागतेति न तदा विचारितम्। एतत्सर्वमद्य
परिज्ञातमित्यर्थः॥ ९६॥

तदा त्वत्र मया ज्ञातं कश्चित्सिद्धोऽयमात्मना।
देहं त्यक्त्वेह निर्वाणं गत इत्यनुमानतः॥ ९७॥

किं तर्हि तदा ज्ञातं तदाह - तदेति॥ ९७॥

एतन्मे भगवन्वृत्तमेषोऽस्मीति यथास्थितम्।
मया ते कथितं सर्वं यथा जानासि तत्कुरु॥ ९८॥

क्व स्थितोऽसीत्यादि त्वया पृष्टं यन्मे वृत्तं तदेतन्मयोक्तमित्यर्थः। अतः परं
त्वं यथास्मिन्नपराधे दण्डमनुग्रहं वा जानासि तत्कुर्वित्यर्थः॥ ९८॥

सिद्धैर्न यावदवधानपरैर्विचार्य निर्णीतमुत्तमधियान्तरशेषवस्तु।

152673 तावल्लिकालकलनं न विदन्ति किंचिदित्यब्जजादिमनसोऽपि मुने स्वभावः ॥ ९९ ॥
152674
152675 हे मुने सिद्धैरपि युष्मदादिभिर्यावत्पर्यन्तमवधानपरैर्भूत्वा अन्तः अशेषवस्तु
152676 उत्तमया धिया विचार्य न निर्णीतं तावत्ते त्रिकालस्थवृत्तान्तस्य कलनं
152677 सम्यग्ज्ञानं किंचिदपि न विदन्ति। अयमब्जजादिमनसोऽपीदृश एव स्वभावः किं
152678 पुनर्मादृशस्येति त्वद्वृत्तान्तापरिज्ञानदेहनिरासाद्यपराधं क्षमस्वेत्यर्थः
152679 ॥ ९९ ॥
152680
152681 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० पा०
152682 आकाशमण्डपसिद्धसमागमगाथावर्णनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥
152683
152684 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
152685 आकाशमण्डपसिद्धसमागमगाथावर्णनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥
152686
152687
152688 चतुर्नवतितमः सर्गः ९४
152689
152690 श्रीवसिष्ठ उवाच।
152691
152692 अथ हेममयाकाशविस्तीर्णायां महाभुवि।
152693 सौहार्ददिव सिद्धस्य तस्येदमहमुक्तवान् ॥ १ ॥
152694
152695 सिद्धलोके द्वयोर्यानं पिशाचानां च संस्थितिः।
152696 वर्ण्यते देवतानां च मनोमात्रानुसारिणी ॥
152697
152698 हेममय्यामाकाशमिव विस्तीर्णायां सप्तद्वीपसमुद्रबहिःस्थितायां महाभुवि।
152699 सौहार्दात् सुहृद्भावात् ॥ १ ॥
152700
152701 त्वया न केवलं तावन्मयापि न विचारितम्।
152702 आव्याप्तिरहिता नाम न संभवति देहिनाम् ॥ २ ॥
152703
152704 अयमविचारापराधो न केवलं तवैव किंतु ममापि तुल्य इत्याह - त्वयेति। तत्र
152705 सिद्धैर्न यावदवधानपरैरिति यत्त्वयोक्तं तत्सत्यमेवेत्याह - आव्याप्तीति।
152706 देहिनां देहवतां योगिनामपि आव्याप्तिः प्रणिधानेन सर्वविषये
152707 मनोव्याप्तिस्तद्रहिता अतीतानागतार्थसंवित्तिर्न संभवत्येव ॥ २ ॥
152708
152709 कस्मान्मया तवोदन्तं विचार्यासौ स्थिरीकृता।
152710 न कुटी व्योम्नि तेन त्वमभविष्यः स्थिरस्थितिः ॥ ३ ॥
152711
152712 यदि संभवति तर्हि तव पतनं मा भूदिति सा संकल्पकुटी स्थिरीकृता स्यादित्याह ##-
152713 क्षन्तव्य इति भावः ॥ ३ ॥
152714
152715 उत्तिष्ठ सिद्धलोकेषु निवसावो यथास्थितम्।
152716 स्वास्पदस्थितयः सौम्याः स्वात्मसिद्धौ सुसाधनम् ॥ ४ ॥
152717
152718 स्वं स्वीयं मया सप्तर्षिलोके त्वया नन्दनवने च प्राक्तने निवसितव्यमिति भावः।
152719 तत्किमर्थं तत्राह - स्वास्पदेति। स्वात्मनः सिद्धौ निर्विक्षेपस्थितौ ॥ ४ ॥
152720
152721 इति निर्णीय तावुच्चैरुत्सृतौ तारकोपमौ।
152722 सममेकपुटोड्डीनौ व्योम यन्त्रोपलाविव ॥ ५ ॥
152723
152724 उच्चैर्व्योम। उत्सृतौ उड्डीनौ। एकयन्त्रपुटादुड्डीनौ यन्त्रोपलाविव ॥ ५ ॥

152725
152726 प्रणामपूर्वमन्योन्यमथ कृत्वा विसर्जनम् |
152727 गतः सोऽभिमतं देशमहं चाभिमतं गतः || ६ ||
152728
152729 उड्डीय व्योम्नि किं चक्रथुस्तत्राह - प्रणामपूर्वमिति | सः नन्दनं अहं
152730 सप्तर्षिलोकादीन् गतः || ६ ||
152731
152732 इति वृत्तान्तमखिलमुक्तवानस्मि राघव |
152733 तवाश्चर्यमयीं पश्य संसृतीनां विचित्रताम् || ७ ||
152734
152735 इति वर्णितपाषाणाख्यायिकालक्षणं वृत्तान्तं स्वानुभूतमखिलं
152736 सिद्धवृत्तान्तं च तवाहमुक्तवानस्मि | तं वृत्तान्तं प्रस्तुते योजयति -
152737 आश्चर्यमयीमिति || ७ ||
152738
152739 श्रीराम उवाच |
152740
152741 भगवंस्तव देहोऽसौ पृथिव्यामणुतां गतः |
152742 भ्रान्तः केन शरीरेण सिद्धलोकांस्ततो भवान् || ८ ||
152743
152744 कुटीसंस्थस्त्वदीयस्थूलदेहः सिद्धेनापास्त इति त्वयैव स्वयमूहितमित्युक्तम् |
152745 निरस्तश्च पार्थिवो देहः पृथिव्यां कालेन पांसुभावमापद्यत इति परिशेषादेव
152746 ज्ञातम् | एवं सति मनोमात्रदेहेन सिद्धलोकान्गतो भवान्कथं तत्रत्यजनैः सह
152747 व्यवहृतवान् | न हि मनोमात्रात्मा अन्यैः सह व्यवहर्तुं शक्नोत्यन्ये वा तेन सह
152748 व्यवहर्तुं शक्नुवन्तीत्याशयेन रामः पृच्छति - भगवन्निति | अणुतां
152749 पांसुताम् | संचरितवानसि || ८ ||
152750
152751 श्रीवसिष्ठ उवाच |
152752
152753 आ स्मृतं शृणु वृत्तान्तं ततो मम जगद्गृहे |
152754 भ्रमतः सिद्धसेनासु लोकपालपुरीषु च || ९ ||
152755
152756 आ इति स्मरणद्योतको निपातः | आङित् || ९ ||
152757
152758 अहमिन्द्रपुरं प्राप्तो न कश्चित्तत्र दृष्टवान् |
152759 मामिमं देहरहितमातिवाहिकदेहिनम् || १० ||
152760
152761 अहं किल तदा राम संपन्नो गगनाकृतिः |
152762 न चाधारो न चाधेयश्चिदाकाशमयात्मकः || ११ ||
152763
152764 गगनाकृतिराकाशवदस्थूलः | चिदाकाशप्रचुरं यन्मनस्तदात्मकः || ११ ||
152765
152766 न ग्रहीता न च ग्राह्यस्त्वादृशार्थावबोधिनाम् |
152767 न चैव देशकालानां क्वचिदावृत्तिकारकः || १२ ||
152768
152769 त्वादृशा ये स्थूलार्थावबोधिनस्तेषां न तु सूक्ष्मार्थदर्शिनां योगिनाम् |
152770 प्रेषणप्रतीक्षणादिनन्येषां देशकालपरिवर्तनकारकश्च न संपन्नः || १२ ||
152771
152772 मनोमननमात्रात्मा पृथ्व्यादिपरिवर्जितः |
152773 संकल्पपुरुषाकारः पदार्थानामरोधकः || १३ ||
152774
152775 पदार्थानां स्तम्भकुम्भादीनामसंस्पर्शादरोधकः || १३ ||
152776

152777 अरुद्धश्च पदार्थौघैः स्वयं स्वानुभवोन्मुखः।
152778 व्यवहर्ता तथाभूतैरेवं पुंभिर्मनोमयैः॥ १४॥
152779
152780 स्वप्नमनोराज्यवत्स्वमनोमयैर्भूतैर्व्यवहर्ता॥ १४॥
152781
152782 स्वप्नानुभूतयो राम दृष्टान्तोऽत्राविखण्डितः।
152783 अनुभूत्यपलापं तु यः कुर्यात्तेन तेऽस्त्वलम्॥ १५॥
152784
152785 स्वप्नानुभूतयः स्वप्नानुभवाः अत्र ईदृशार्थसंभावने अविखण्डितः समस्तो
152786 दृष्टान्तोऽनुसंधेय इत्यर्थः। यस्तु नैयायिको ज्ञानमात्रे
152787 अवच्छेदकतासंबन्धेन देहस्य कारणता त्वङ्मनोयोगस्यापि कारणता सुषुप्तौ
152788 तदभावे ज्ञानाभावोपपत्तेरित्यादि प्रलपति स मूर्खस्त्वया न संभाष्य एवेत्याह
152789 - अनुभूतीति। तेन सह ते अलमस्तु संभाषणादिना प्रयोजनं नास्ति। सुषुप्तावपि
152790 सुखमहमस्वाप्समित्यादिस्मृतिदर्शनेन सुखस्वापादिज्ञानसत्त्वात् स्वप्नेन
152791 शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति। शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं
152792 हिरण्मयः पूरुष एकहंसः इत्यादिश्रुतिविरोधान्निमिशापात्त्यक्तशरीरेण मया
152793 दुःखानुभवात्तन्निवारणाय ब्रह्माज्ञया मित्रावरुणोद्भवशरीरपरिग्रहाच्चेति
152794 भावः॥ १५॥
152795
152796 यथा स्वप्नचरो गेहे व्यवहर्ता न दृश्यते।
152797 तथा तदा न दृष्टोस्मि पुरस्थोऽपि नभोगतैः॥ १६॥
152798
152799 गेहे सुप्तः स्वप्ने चरतीति स्वप्नचरः पुरुषह् स्वप्ने व्यवहर्ताप्यन्यैस्तद्गेहस्थैर्न
152800 दृश्यते तथा अहमपि नभोगतैर्देवैर्न दृष्ट इत्यर्थः॥ १६॥
152801
152802 अहमन्यान्प्रपश्यामि पार्थिवाकारभासुरान्।
152803 मामातिवाहिकात्मानं न कश्चिदपि पश्यति॥ १७॥
152804
152805 श्रीराम उवाच।
152806
152807 न दृश्यते विदेहत्वाद्भवान्व्योमवपुर्यदि।
152808 तत्कथं तेन सिद्धेन दृष्टोऽसि कनकावनौ॥ १८॥
152809
152810 मां न कश्चिदपि पश्यतीत्येतत्ते स्वोक्तिविरुद्धम्। प्राक् सिद्धेन दृष्टोऽहमिति
152811 त्वयैवोक्तत्वात्। अहमन्यान्प्रपश्यामीत्यप्यसंगतम्। मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्स्वप्ने
152812 स्वमनोमयानामेव दर्शनादित्याशयेन रामः पृच्छति - न दृश्यत इति॥ १८
152813 ।।
152814
152815 श्रीवसिष्ठ उवाच।
152816
152817 अस्मदादिर्जनो नाम यथा संकल्पकल्पितान्।
152818 नासंकल्पितमाप्नोति सत्यकामवपुर्यतः॥ १९॥
152819
152820 सत्यसंकल्पानुसारिदर्शनव्यवस्थया उभयं वसिष्ठः परिहरति - अस्मदादिरिति
152821 । अस्मदादिर्ज्ञानयोगसिद्धो जनः॥ १९॥
152822
152823 व्यवहारेषु मग्नेन लौकिकेष्वमलात्मना।
152824 क्षणाद्विस्मर्यते पुंसा आतिवाहिकमात्मनः॥ २०॥
152825
152826 ननु ज्ञानसिद्धानां सदैवातिवाहिकदेह एवास्ति न स्थूल इति त्वयैवासकृदुक्तं
152827 तत्कथं तेषां स्थूलदेहबुद्ध्या परदर्शनसंवादादिसत्यसंकल्पनं घटते
152828 तत्राह - व्यवहारेष्विति। सत्यम्। समाधिविवेककालयोस्तथैव

152829 व्युत्थानव्यवहारकाले आतिवाहिकभावविस्मरणमप्यस्तीति तत्संकल्पनसंभव
152830 इत्यर्थः ॥ २० ॥
152831
152832 मया पश्यतु मामेष इति संकल्पितं तदा ।
152833 तेन मां दृष्टवानेष स्वसंकल्पार्थभाजनम् ॥ २१ ॥
152834
152835 एष सिद्धः सोऽपि सत्यसंकल्पः सिद्धश्चेति वा मां द्रष्टुं शक्नोतीत्याशयेन तं
152836 विविनष्टि - स्वसंकल्पार्थभाजनमिति ॥ २१ ॥
152837
152838 जनो जरठभेदत्वान्न संकल्पार्थभाजनम् ।
152839 स एष जीर्णभेदत्वात्सत्यकामत्वभाजनम् ॥ २२ ॥
152840
152841 सिद्धस्येतरजनेभ्यो विशेषमाह - जन इति । जरठश्चिरवासनादृढीकृतो
152842 भेदः स्वस्याब्रह्मभावो येन तथाविधत्वात् जीर्णभेदत्वाद्बाधितभेदवासनत्वात्स
152843 एष सिद्धः सत्यकामत्वस्य भाजनं योग्यः ॥ २२ ॥
152844
152845 द्वयोस्तु सिद्धयोः सिद्धविरुद्धेप्सितयोर्मिथः ।
152846 अधिकैकावदातात्मा जयी पुरुषयत्नवान् ॥ २३ ॥
152847
152848 ननु तर्हि यत्र द्वौ सिद्धौ परस्परविरुद्धं संकल्पयतः । यथा एकः अहमेनं
152849 पश्यामीति संकल्पयति अपरस्तु मामयं न पश्यत्विति । तत्र कथं व्यवस्था तत्राह
152850 - द्वयोरिति । यस्यैवात्मज्ञानवैशद्याधिक्यं तत्संकल्पः प्रबलः ।
152851 यथैकराज्यसिद्ध्यर्थं यतमानयो राजपुत्रयोर्यस्यैव शौर्याद्याधिक्यं तस्य
152852 जयस्तद्वदित्यर्थः । तुल्यबलत्वे तूभयसंपत्तिर्वरशापाविरोधसर्गे वक्ष्यते ॥ २३ ॥
152853
152854 भ्रमतः सिद्धसेनासु लोकपालपुरीषु मे ।
152855 विस्मृता व्यवहारौघैः सातिवाहिकतात्मनः ॥ २४ ॥
152856
152857 अस्त्वेवं तथापि प्रकृते किं तत्राह - भ्रमत इति । व्यवहारौघैर्हेतुभिर्यदा
152858 विस्मृता तदा व्यवहर्तुं प्रवृत्त इति परेणान्वयः ॥ २४ ॥
152859
152860 यदा तदाहमपरैर्व्यवहर्तुं महाम्बरे ।
152861 प्रवृत्तो न च मां कश्चित्तत्र पश्यति चञ्चलम् ॥ २५ ॥
152862
152863 अत्यन्तमप्यारटतः शब्दो न श्रूयते मम ।
152864 केनचित्सुरलोकेषु स्वप्नपुंस इवानघ ॥ २६ ॥
152865
152866 आरटतः कूजतः ॥ २६ ॥
152867
152868 अवष्टब्धुं प्रवृत्तस्य नान्यावष्टब्धये मम ।
152869 संपद्यते किंचिदपि मनोमननदेहिनः ॥ २७ ॥
152870
152871 अवष्टब्धुं अन्यस्य पतनारोहणादिप्रसङ्गे कराद्यवलम्बनं दातुं प्रवृत्तस्य
152872 मम किंचिदपि हस्ताद्यन्यस्य अवष्टब्धये अवलम्बनाय न संपद्यते ॥ २७ ॥
152873
152874 एवं व्योमपिशाचोऽहं संपन्नो रघुनन्दन ।
152875 मयानुभूता काप्येषा देवागारपिशाचता ॥ २८ ॥
152876
152877 एवमनया रीत्या । देवागारेषु पिशाचता अनुभूता ॥ २८ ॥
152878
152879 श्रीराम उवाच ।
152880

152881 पिशाचाः सन्ति लोकेस्मिन्किमाकाराः किमास्पदाः ।
152882 किंजातीयाः किमाचाराः कीदृशाः कीदृशाशयाः ॥
152883
152884 प्रासङ्गिको रामप्रश्नः ॥ २९ ॥
152885
152886 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
152887
152888 पिशाचाः सन्ति लोकेऽस्मिन्यादृशास्तादृशान्शृणु ।
152889 न सभ्योऽसौ न यो वक्ति प्रसङ्गापतितं वचः ॥ ३० ॥
152890
152891 सभ्यः सभार्हः । सत्यः इति पाठे यथार्थवक्ता । श्रोतुः प्रमया हि
152892 अर्थयाथार्थ्यग्रहः । न च श्रोतुः प्रासङ्गिकार्थजिज्ञासायामजिज्ञासितेऽर्थान्तरे
152893 वाक्यात्प्रमोत्पद्यत इत्यनवधेयवचनोऽसावुन्मत्तवदुपेक्ष्येतेति । तथा
152894 चाहुर्वाचस्पतिमिश्राः - प्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन्प्रतिपादयिता
152895 अवधेयवचनो भवति । अप्रतिपित्सितं तु प्रतिपादयन्नसौ न लौकिको न परीक्षक
152896 इत्युन्मत्तवदुपेक्ष्येत इति ॥ ३० ॥
152897
152898 पिशाचाः केचिदाकाशसदृशाः सूक्ष्मदेहकाः ।
152899 हस्तपादादिसंयुक्ताः पश्यन्ति त्वमिवाकृतिम् ॥ ३१ ॥
152900
152901 सूक्ष्मदेहका मनोमयदेहकाः । स्वप्नवन्मनःकल्पितहस्तपादादिसंयुक्ताः ॥ ३१ ॥
152902
152903 छायया भयदायिन्या त्वन्यत्र भ्रमरूपया ।
152904 ते चित्ताक्रमणं कृत्वा बोधयन्ति नराशयम् ॥ ३२ ॥
152905
152906 यदि ते मनोमात्रमयदेहास्तर्हि अन्येषामाक्रमणं कथं कुर्वन्ति । मनसो
152907 बहिराक्रमणाद्यसामर्थ्यादित्यत आह - छाययेति । ते पिशाचा अन्यत्र नरान्तरे
152908 तदीयचित्तभ्रमरूपया अत एव नानाभयदायिन्या स्वच्छायया
152909 प्रतिबिम्बेनानुप्रविश्य तदीयचित्ते तादात्म्यमिवापद्य तस्य नरस्याशयं
152910 दुःखभोगप्रदं कर्मकामवासनादिकं नानाभ्रान्तिचेष्टाद्यनुरूपतया
152911 उद्बोधयन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
152912
152913 घ्नन्त्यदन्ति पिबन्त्याशु लघुसत्त्वबलं जनम् ।
152914 बलं सत्त्वमथो जीवान्हिसन्त्याक्रम्य चित्तकम् ॥ ३३ ॥
152915
152916 तन्मरणानुकूले कर्माशये सति घ्नन्ति स्वयं च स्वीयऋणानुबन्धानुसारेण
152917 तदीयदेहधातूनदन्ति रुधिरादि पिबन्ति । बलं सत्त्वं च क्षपयन्तीति शेषः ॥ ३३ ॥
152918
152919 आकाशसदृशाः केचित्केचिन्नीहारसंनिभाः ।
152920 केचित्स्वप्ननराकाराः साकारा अपि स्वात्मकाः ॥ ३४ ॥
152921
152922 एतेन किमाचारा इति प्रश्नः समाहितः । किमाकाराः किंजातीया इति प्रश्नौ समाधत्ते
152923 - आकाशेति । विचित्रकर्मानुसारेण तेषां सौक्ष्म्यतारतम्येन
152924 देहारम्भादन्तर्धानादिशक्तितारतम्येन नानावासनानुसारिरूपभेदेन
152925 चावस्थानमिति भावः ॥ ३४ ॥
152926
152927 केचिदभ्रदलप्रख्याः केचित्पवनदेहकाः ।
152928 केचिद्भ्रमात्मका एव सर्वे बुद्धिमनोमयाः ॥ ३५ ॥
152929
152930 अभ्रदलं मेघखण्डः । भ्रमात्मकाः आक्रमणीयपुरुषभ्रान्त्यनुसारिदेहा इति
152931 यावत् ॥ ३५ ॥
152932

152933 ग्रहीतुं नैव युज्यन्ते ग्रहीतुं शक्नुवन्ति नो |
152934 आकाशशून्यवपुषः पश्यन्त्याकृतिमात्मनः || ३६ ||
152935
152936 पश्यन्ति स्वयमनुभवन्ति | परस्परं च पश्यन्ति || ३६ ||
152937
152938 शीतातपादिविहितं सुखं दुःखं विदन्ति च |
152939 पातुमत्तुमवष्टब्धुमीहितुं शक्नुवन्ति नो || ३७ ||
152940
152941 इच्छाद्वेषभयक्रोधलोभमोहसमन्विताः |
152942 मन्त्रौषधतपोदानधैर्यधर्मवशीकृताः || ३८ ||
152943
152944 बाह्यजलादि पातुम् | अन्नाद्यत्तुं भोक्तुम् | ईहितुं यथेष्टं दानादानादिना
152945 व्यवहर्तुम् || ३७ || ३८ ||
152946
152947 सत्त्वावष्टम्भयन्त्रेण मन्त्रेणाराधितेन वा |
152948 दृश्यन्तेऽपि च गृह्यन्ते कदाचित्केनचित्क्वचित् || ३९ ||
152949
152950 केनोपायेन तर्हि ते दृश्यन्ते मनुष्यैस्तमाह - सत्त्वेति | सत्त्वावष्टम्भो
152951 योगधारणाभेदः | यन्त्रं भूतदर्शनानुकूलबीजाक्षरघटितं
152952 रजतादिपत्रलिखितं कण्ठादौ धार्यमाणं तेन | गृह्यन्ते वशीकृत्य सेवादौ
152953 नियुज्यन्ते | केनचिद्भूतविद्यावता पुरुषेण | क्वचिद्देशे प्रसिद्धमेतदित्यर्थः || ३९ ||
152954
152955 देवयोनिर्हि सा तेन केचिद्देवोपमादयः |
152956 केचिन्नरसमश्रीकाः केचिन्नागसमन्वयाः || ४० ||
152957
152958 एकादशदेवयोनिभेदान्तर्गतत्वादणिमाद्यैश्वर्यतारतम्येन सुखभोगोऽपि तेष्वतीति
152959 सूचयंस्तज्जात्याकृतिभेदान्प्रपञ्चयति - देवयोनिर्हीति | नागैः सर्पैः
152960 समन्वयः सादृश्यं येषाम् || ४० ||
152961
152962 श्वशृगालोपमाः केचिद्ग्रामजङ्गलवासिनः |
152963 कुल्यावकररथ्यासु वसन्ति निरयेषु च || ४१ ||
152964
152965 निरयेषु त्रकप्रायेष्वशुचिदेशेषु || ४१ |
152966
152967 एतदास्पदमेतेषामित्याकाराः प्रकीर्तिताः |
152968 पिशाचा एवमाचारा जन्मैषां श्रूयतामिदम् || ४२ ||
152969
152970 एतेन किमाकाराः किमास्पदाः किमाचारा इति प्रश्नाः समाहिता इत्याह - एतदिति |
152971 किंजातीया इति प्रश्नो यदि जन्मपरस्तथाप्युत्तरं मूलत आरभ्य सर्गादिना जगत्तत्त्वं
152972 व्युत्पादयन्श्रावयति - जन्मेत्यादिना || ४२ ||
152973
152974 अचेत्यचिन्मयंन् ब्रह्म सर्वशक्तिस्वभावतः |
152975 यत्स्थितं बुद्धमेवान्तश्चेत्यं संकल्पयन्निव || ४३ ||
152976
152977 तत्र प्रथमं मायाशबलस्य ब्रह्मणो जीवभावप्राप्तिं मन##-
152978 तद्विलक्षणमचेत्यचिन्मयम् | चेत्यं संकल्पयन् मनह् पुरुष इव बुद्धं
152979 सत्तद्रूपेण यत्स्थितं तदेव जीवं प्रथमाङ्कुरं विद्धि || ४३ ||
152980
152981 तं जीवं विद्धि स प्रौढस्त्वहंकार इति स्मृतः |
152982 सोऽहंकारः स्मृतः पुष्टो मन इत्युदितात्मभिः || ४४ ||
152983
152984 प्रौढः अभिमानोर्जितः | अज्ञानतिमिरनाशाय तत्त्वसाक्षात्कारवृत्त्यारूढतया

152985 उदित आविर्भूत आत्मा येषां तैः ॥ ४४ ॥
152986
152987 स एव कथ्यते ब्रह्मा संकल्पाकाशरूपवान् ।
152988 असदेवासतो बीजं जगतो विगताकृतिः ॥ ४५ ॥
152989
152990 स मनोरूपो जीव एव समष्ट्यात्मना ब्रह्मा कथ्यते । असतो जगतः असन्मन एव बीजम् ॥
152991 ४५ ॥
152992
152993 एवं मनःस्थितो ब्रह्मा सदेहोऽप्यमलं नभः ।
152994 तत्स्वप्नपुरुषाकारः सन्नेवासद्वपुः सदा ॥ ४६ ॥
152995
152996 पृथ्व्यादिमूर्तिरहितस्त्वातिवाहिकदेहवान् ।
152997 पृथ्व्यादयः किल कुतः संकल्पपुरुषस्य खे ॥ ४७ ॥
152998
152999 भवन्मनो यथाकाशपुरं पश्यति कल्पितम् ।
153000 तथा मनोविरञ्चित्वं पश्यत्यात्मनि कल्पितम् ॥ ४८ ॥
153001
153002 यद्वेत्ति कल्पितं तत्सत्पश्यत्यनुभवत्यपि ।
153003 यो यावन्मात्रकस्तत्स कस्मात्किल न पश्यति ॥ ४९ ॥
153004
153005 अत एव स विरिञ्चो यद्यत्स्वसंकल्पनं वेत्ति तत्तदर्थाकारेण पश्यत्यनुभवत्यपि । यो
153006 यावन्मात्रको जीवः प्रसिद्धः स सर्वोऽपि तच्चिद्रूपं सदेव अतो
153007 ज्ञानशक्तिमत्तत्कस्माद्धेतोर्न पश्यति ॥ ४९ ॥
153008
153009 स यत्पश्यति तत्तादृक् शून्यात्मा शून्यमम्बरे ।
153010 ब्रह्म ब्रह्मणि वा ब्रह्मा तदिदं जगदुच्यते ॥ ५० ॥
153011
153012 शून्यात्मा निराकारमनोरूपः स ब्रह्मा अम्बरे चिदाकाशे शून्यमेव
153013 यद्ब्रह्माण्डाकारं पश्यति तदिदं जगदित्यर्थः ॥ ५० ॥
153014
153015 तथा संप्रति भासोऽस्य चिरकालैकभावनात् ।
153016 घनीभूतः स्थितः पुष्टः सुदीर्घस्वप्नसुन्दरः ॥ ५१ ॥
153017
153018 आतिवाहिकदेहस्य तस्य तच्चिरभावनात् ।
153019 सर्गानुभवनं भूरि ब्रह्मणो ब्रह्मरूप्यपि ॥ ५२ ॥
153020
153021 गतं प्रकटतोत्कर्षादाधिभौतिकदेहताम् ।
153022 तेनैव सर्ग इत्युक्तो भेदसंततिभासुरः ॥ ५३ ॥
153023
153024 स ब्रह्मा ब्रह्ममात्रात्मा ब्रह्ममात्रात्मनोस्तयोः ।
153025 अजातयोरेव सदा तदात्मजगतोर्द्वयोः ॥ ५४ ॥
153026
153027 तदात्मा जीवो जगच्च तयोर्द्वयोः ॥ ५४ ॥
153028
153029 अभिन्नयोरेव भृशं शून्यत्वाम्बरयोरिव ।
153030 ऐकात्म्येनैव वसतोः पवनस्पन्दयोरिव ॥ ५५ ॥
153031
153032 वेत्ति भूतमयत्वं तन्मिथ्यैव न तु वास्तवम् ।
153033 तथा यथा त्वं संकल्पपुरुषस्य सतोऽसतः ॥ ५६ ॥
153034
153035 पृथ्व्यादिभूतमयत्वं वेत्ति । यथा त्वं स्वसंकल्पपुरुषस्य असत एव सतो
153036 नगरादेर्भूतमयत्वं वेत्सि तद्वत् ॥ ५६ ॥

ततः शरीरधातूनां तेन पृथ्व्यादिकाः कृताः।
अभिधाः पञ्च चित्पुष्टा जगदित्येव ताः स्थिताः॥ ५७॥

ब्रह्माण्डात्मकस्वशरीरधातूनां कठिनद्रवादिभागानां तेन ब्रह्मणा
पृथ्व्यादिका अभिधाः संज्ञाः कृताः। ताः समुदितरूपेण जगदित्येव स्थिताः॥
५७॥

यथा त्वसत्य एवायं संकल्पः सत्य एव ते।
तथासावात्मसंकल्पं सत्यमेवानुभूतवान्॥ ५८॥

यथा असत्योऽपि ते संकल्पो मनोराज्यकौतुकाद्यर्थक्रियाकारित्वात् सत्य एवानुभूयते
त्वया तथा असौ ब्रह्मापि आत्मनः संकल्पं सत्यमित्येवानुभूतवान्। तस्य
समष्ट्यात्मत्वात्तु तत्संकल्पजस्य सर्वजनसाधारणार्थक्रियेति विशेष इति भावः॥ ५८
॥

स स्वयं चिन्मयाकाशः स संकल्पश्चिदम्बरम्।
अतः स्वप्नो जगत्सर्वं कृतौ नाशोद्भवौ स्थितौ॥ ५९॥

तमेव स्फुटयति - स इत्यादिना। स ब्रह्मा स्वयं चिन्मयाकाश एव परमार्थतः
तत्संकल्पोऽपि चिदम्बरमेव॥ ५९॥

यथैवैतन्मनः सत्यं तदंशाः सत्यमेव ते।
तथैव तत्कृताश्चन्द्ररुद्रार्केन्दुमरीचयः॥ ६०॥

कथं तर्हि तत्कृताश्चन्द्रतारादयः सर्वार्थक्रियाहेतवस्तत्राह - यथैवेति।
तदंशास्तद्वृत्तयस्ते सत्यं प्रवृत्त्याद्यर्थक्रियासमर्था एव॥ ६०॥

एवं स्थिते जगज्जालं तन्मनोराज्यमुच्यते।
तच्च शून्यंन् निरालम्बमाकाशकचनं चिति॥ ६१॥

यथा स्वप्नपुरं व्योम संकल्पाद्रिर्यथा नभः।
तथा ब्रह्म जगच्चैव खमेवाच्छमनाकृति॥ ६२॥

एवमाभासमात्रस्य कचतोऽनिशमव्ययम्।
सर्गादिमध्यान्तदृशो मुधैवात्रोदिताः स्थिताः॥ ६३॥

सर्गस्य आदिमध्यान्तदृशो जन्मस्थितिभङ्गप्रत्ययाः॥ ६३॥

किंचिदाकाशकोशस्य तव वा मम वानघ।
जगतो वापि जायेत किं वा नश्यति मे वद॥ ६४॥

अत एवात्मनश्चिदाकाशरूपतानुसंधाने तव वा मम वान्यस्य वा न
कस्यचित्सर्गादयः सन्तीत्याह - किमिति। जगतो जडत्वादेव सुतरां न
जन्मादिप्रत्ययप्रसक्तिरिति द्योतनाय ग्रहणं पुरुषान्तराभिप्रायेण॥ ६४॥

तत्किमर्थमनर्थाय निरर्थकमपार्थकाः।
कस्मादभ्युदिता ब्रूहि रागद्वेषभयादयः॥ ६५॥

वस्तुतोऽङ्ग न सर्गादिर्न सर्गो नाप्यसर्गता।
विद्यते सकृदाभातमिदमित्थं सदैव तत्॥ ६६॥

153089 वस्तुतः परमार्थदृशा | सर्गस्य आदिः कारणम् | सकृदाभातं
153090 अपुनरावरणतया प्रथां गतम् | इदं प्रत्यग्रूपं सदैव तद्ब्रह्म || ६६ ||
153091
153092 आशून्ये विपुलाभोगे स्वच्छचिज्जलपूरिते |
153093 कलनापङ्ककलिले भविष्यति चिदम्बरे || ६७ ||
153094
153095 तथाविधेऽपि चिदम्बरे क्षेत्रे अज्ञानकल्पनापङ्केन कलिले सति खात्मनस्तस्मादेव
153096 बीजादियं भूरिभूतशिलावलिर्भविष्यति प्राग्जाता चेति परेणान्वयः || ६७ ||
153097
153098 अन्तरिक्षाक्षयक्षेत्रे खात्मनो गगनात्मिका |
153099 तस्माद्बीजादित्यं जाता भूरिभूतशिलावलिः || ६८ ||
153100
153101 नास्ति किंचिदिह क्षेत्रं व्युप्तं नाम न किंचन |
153102 न बीजमस्ति नो जातं किंचित्सर्वं च संस्थितम् || ६९ ||
153103
153104 कलनापङ्कनिरासे त्वाह - नास्तीति || ६९ ||
153105
153106 याः शिलावलयस्तत्र पुष्टास्ता विबुधादयः |
153107 यास्तु वर्णोज्ज्वला एताः स्वास्थिता बुद्धबुद्धयः || ७० ||
153108
153109 एवं पिशाचजातिवर्णनप्रसङ्गेन सर्गतत्त्वं व्युत्पाद्य प्रस्तुतानुकूलतया
153110 वर्णितभूतशिलाया अवयवादिभेदतया जातिभेदान्दर्शयति - या इति | तत्र
153111 तस्मिन्कलनापङ्ककलिते आत्मक्षेत्रे याः शिलावलयः पुष्टाः संरूढास्ता
153112 विबुधादयो जातय इति सामान्योक्तिः | विशिष्य विभजते - या इत्यादिना | तत्र यास्तु
153113 वर्णेन कान्त्यतिशयेनोज्ज्वला रत्नरूपा बुद्धबुद्धयो देवर्ष्यादिजातयः || ७० ||
153114
153115 यास्त्वर्धपक्वास्ता एता नरनागादिजातयः |
153116 यास्त्वाश्याना रजोनष्टास्ताः कृमिस्थावरादयः || ७१ ||
153117
153118 अर्धपक्वा अर्धवर्णोज्ज्वलाः शिलाः | आश्याना म्लानाः शिलाः || ७१ ||
153119
153120 यास्तु गुर्व्यः फलैर्हीनाः शून्याकाराः क्षयक्षताः |
153121 अशरीराः शरीरिण्यस्ताः पिशाचादिकाः स्मृताः || ७२ ||
153122
153123 गुर्व्यो बृहत्यो भारभूताः कान्तिप्रकाशादिफलैर्हीना वृथापाषाणा इति यावत् |
153124 अशरीरा अदेहाकाराः शरीरिण्यो देहकाराश्च शिलाः || ७२ ||
153125
153126 न हि संकल्पितुः स्वेच्छा क्वचित्पर्यनुयुज्यते |
153127 तास्तथेच्छा विरिञ्चस्य तथा नाम तथोदिताः || ७३ ||
153128
153129 ननु हिरण्यगर्भस्योत्तमदेवादिरत्नान्येव तत्र क्षेत्रे उत्पद्यन्तामित्येव संकल्पः
153130 कुतो नाभूत्किमर्थं वृथापाषाणरूपपिशाचजात्युत्पादनसंकल्पोऽभूत्तत्राह -
153131 न हीति | संकल्पितुः संकल्पयितुर्धातुरिच्छा न हि पर्यनुयुज्यते आक्षिप्यते |
153132 तत्तत्सृज्यजीवप्राक्तनकर्माद्यनुसारित्वादिति भावः | विरिञ्चस्य ता इच्छास्तथा
153133 जातास्तथैव पिशाचजातय उदिताः || ७३ ||
153134
153135 सर्वा एव चिदाका"अस्रूपिण्यो भूतजातयः |
153136 आतिवाहिकदेहिन्यः पृथ्व्यादिरहितात्मिकाः || ७४ ||
153137
153138 शिलात्वोत्प्रेक्षणात्प्रसक्तं भौतिकत्वं भूतजातीनां वारयति - सर्वा एवेति || ७४ ||
153139
153140 ताश्चिराभ्यासवशतस्त्वाधिभौतिकसंविदम् |

प्राप्ता दीर्घानुभवनात्स्वप्नजाग्रद्दशामिव ॥ ७५ ॥

कथं तर्ह्यस्माकं देहे भौतिकत्वानुभवस्तत्राह - ता इति ॥ ७५ ॥

पिशाचाद्यास्तथा एते तथाभूताधिभौतिकाः ।
तिष्ठन्ति तुष्टमनसः स्वसंसारविहारिणः ॥ ७६ ॥

तथाभूतं चिराभ्यासप्राप्तमाधिभौतिकमाधिभौतिकत्वं येषाम् ।
स्वयोनिभोग्यभोगैस्तुष्टमनसः । तथा च तेषां पिशाचदेहः कुत्सितभोगश्च प्रिय
एव न विभत्सो भातीति भावः ॥ ७६ ॥

पश्यन्ति काश्चिदन्योन्यं ग्राम्या ग्राम्येयकानिव ।
स्वप्नैकलोकवास्तव्या इवैता भूतजातयः ॥ ७७ ॥

अन्योन्यं पश्यन्ति दर्शनादिना व्यवहरन्ति । ग्राम्येयकान् ग्रामीणानिव ।
ग्राम्यशब्दात्स्वार्थे ढकञ्छान्दसः ॥ ७७ ॥

काश्चिद्बहुनरप्राप्तस्वप्ननिर्माणलोकवत् ।
नान्योन्यमपि पश्यन्ति नानासंस्थानसंस्थिताः ॥ ७८ ॥

बहु प्रायेण ॥ ७८ ॥

स्थिता यथैता जगति पशाचाद्याः कुजातयः ।
प्रायस्तथैताः कुम्भाण्डयक्षप्रेतादयः स्थिताः ॥ ७९ ॥

पिशाचजातिवदेव कुम्भाण्डादिजातीनां प्रायशस्तामसी
आतिवाहिकदेहचेष्टादिस्थितिरित्याह - स्थिता इति ॥ ७९ ॥

यथा येत्रेह वै निम्ना जलं तत्रावतिष्ठते ।
तथा यत्र पिशाचाद्यास्तमस्तत्रावतिष्ठते ॥ ८० ॥

निम्नतातारतम्येन जलस्थितितारतम्यवत्पापतारतम्येन तेषु तमस्तारतम्यमित्याह
- यथेति ॥ ८० ॥

मध्याह्नेपि पिशाचश्चेदजिरे तिष्ठति स्वयम् ।
तत्तस्यान्धं तमस्तत्र संनिधानं करोत्यलम् ॥ ८१ ॥

तत्रेति दर्शनाद्यत्रेत्यध्याहार्यम् । अजिरे सातपचत्वरेऽपि तिष्ठति चेत् ॥ ८१ ॥

न निहन्ति च तद्भानुर्न चान्यस्तत्प्रपश्यति ।
स एव चानुभवति पश्य मायाविजृम्भितम् ॥ ८२ ॥

भानुः सूर्यस्तत्तमो न निहन्ति । स पिशाच एव ॥ ८२ ॥

अग्नेरादित्यचन्द्रादेस्तैजसं मण्डलं यथा ।
पिशाचादेरजन्यात्म तामसं मण्डलं तथा ॥ ८३ ॥

अस्मदादीनां प्रकाशसिद्धये अग्न्यादित्यादितेजोमण्डलमिव
पिशाचादेर्व्यवहारसिद्धये तामसं मण्डलमस्तीत्याह - अग्नेरिति ।
इन्धनाद्यजन्यात्म ॥ ८३ ॥

याति तेजस्यनोजस्त्वं तमस्योजःप्रधानताम् ।

उलूकवत्पिशाचाद्या आश्चर्यं तत्स्वभावतः ॥ ८४ ॥

अनोजस्त्वं नैर्बल्यम् । तदेतदाश्चर्यम् ॥ ८४ ॥

एषा पिशाचाजनितस्य जातिः प्रोक्ता मया ते समयानपेता ।
पिशाचतुल्यः सुरलोकपाललोकेषु जातोऽहमिति प्रसङ्गात् ॥ ८५ ॥

हे राम मया ते पिशाचयोनौ आजनितस्य जीवस्य एषा जातिर्यथाप्रश्नं प्रोक्ता । समयः
पृष्टमवश्यं वक्तव्यमिति व्याख्यातृसंप्रदायस्तदनपेता । तद्वशादिति यावत् ।
सुरलोकपाललोकेष्वहं पिशाचतुल्यो जातोऽस्मीति यदवोचं तत्प्रसङ्गात्त्वया पृष्टे
सतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मोक्षो० नि०उ० पा० पिशाचवर्णनप्रसङ्गेन
जगद्ब्रह्मणोरैक्यप्रतिपादनं नाम चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
पिशाचवर्णनप्रसङ्गेन जगद्ब्रह्मणोरैक्यप्रतिपादनं नाम चतुर्नवतितमः
सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ९५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ततश्चिदाकाशवपुर्भूतपञ्चकवर्जितः ।
विहरन्नहमाकाशे पिशाच इव संस्थितः ॥ १ ॥

सत्यसंकल्पतास्मृत्या व्यवहारः पुनर्जनैः ।
स्वस्याकाशवसिष्ठादिनामाप्तिश्चेह वर्ण्यते ॥

विहरन् संचरन् ॥ १ ॥

न मां पश्यन्ति चन्द्रार्कशक्रा हरिहरादयः ।
न देवसिद्धगन्धर्वकिंनरा नाप्सरोगणाः ॥ २ ॥

नाक्रामन्ति मयाक्रान्ता न च शृण्वन्ति मद्वचः ।
इत्यहं मोहमापन्नो विक्रीत इव सज्जनः ॥ ३ ॥

मया पादन्यासारोहणाध्यासनादिना आक्रान्ता अपि मां न प्रत्याक्रामन्ति । मोहं
पूर्वापरकर्तव्याप्रतिसंधानम् ॥ ३ ॥

अथ चिन्तितवानस्मि सत्यकामा इमे वयम् ।
पश्यन्तु मां सुरगणास्तेन तस्मिन् सुरालये ॥ ४ ॥

चिन्तितवान् चिन्तया स्मृतवान् । सत्यकामा इमे वयमिति स्मृत्यभिनयः । पश्यन्तु
मां सुरगणा इति च संकल्पितवानिति शेषः ॥ ४ ॥

द्रष्टुं प्रवृत्ता मामग्रे वास्तव्याः सर्व एव ते ।
झटित्येव पुरं प्राप्तमिन्द्रजालद्रुमं यथा ॥ ५ ॥

अग्रे वसन्तीति वास्तव्याः । वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च इत्युपसंख्यानात् ॥ ५ ॥

अथ गीर्वाणगेहेषु संपन्नो व्यवहार्यहम् ।

153245 यथास्थितसमाचारः स्थितो निःशङ्कचेष्टितः ॥ ६ ॥
153246
153247 व्यवहारी संभाषणादिव्यवहरणशीलः संपन्नः ॥ ६ ॥
153248
153249 यैरविज्ञातवृत्तान्तैर्दृष्टोऽहमजिरोत्थितः ।
153250 वसिष्ठः पार्थिव इति लोकेषु प्रथितोऽस्मि तैः ॥ ७ ॥
153251
153252 अजिरे चत्वरभूमौ प्रथममाविर्भूतो दृष्टस्तैस्तत्पृथिवीत एव मदुत्पत्तिं
153253 कल्पयद्भिः पृथिव्या जातः पार्थिवोऽयं वसिष्ठ इति लोकेषु प्रथितः प्रख्यातिं
153254 नीतोऽस्मि । एवमग्रेऽपि योज्यम् ॥ ७ ॥
153255
153256 व्योमन्यादित्यरश्मिभ्यो दृष्टोऽहं यैर्नभोगतैः ।
153257 वसिष्ठस्तैजस इति लोकेषु प्रथितोऽस्मि तैः ॥ ८ ॥
153258
153259 वातात्समुदितो दृष्टो यैरहं गगनास्पदैः ।
153260 सिद्धैर्वातवसिष्ठाख्यस्तैरहं समुदाहृतः ॥ ९ ॥
153261
153262 यैरहं सलिलाद्दृष्टः प्रोत्थितस्तैर्मुनीश्वरैः ।
153263 उक्तो वारिवसिष्ठोऽहमिति मे जन्मसंततिः ॥ १० ॥
153264
153265 इति एवंरीत्या परकल्पनयैव मे पृथिव्यादिभ्यो जन्मनां संततिः परम्परा ॥ १० ॥
153266
153267 ततःप्रभृति लोकेऽहं पार्थिवः प्रथितः क्वचित् ।
153268 अम्मयः क्वचिदन्येषां तैजसो मारुतः क्वचित् ॥ ११ ॥
153269
153270 मारुतो मरुन्मयदेहः ॥ ११ ॥
153271
153272 अथ कालेन मे तत्र तस्मिन्नेवातिवाहिके ।
153273 आधिभौतिकता देहे रूढा रूढान्तरेरिता ॥ १२ ॥
153274
153275 तस्मिन्नेवातिवाहिके देहे आधिभौतिकता रूढा प्रादुर्भूता रूढेन
153276 चिराभ्यासपरिणतेन आन्तरेण मनसा ईरिता गमिता । आरूढान्तरैरन्यैः सिद्धैरीरिता
153277 गदितेति वा ॥ १२ ॥
153278
153279 यदेतदातिवाहित्वमाधिभौतिकता च खम् ।
153280 द्वयमप्येकदेहात्म ततः कचति मे चितिः ॥ १३ ॥
153281
153282 तर्हि किमज्ञवद्भौतिकदेहात्मैवाभूर्नेत्याह - यदेतदिति । यत इदं द्वयमपि
153283 खमाकाशमेव तद्रूपेणैकदेहात्मेत्येतत्त्वतः परिज्ञातं ततो मे
153284 चितिरेवात्मभावेन कचति न देहात्मभावेन देहात्मभाव इत्यर्थः ॥ १३ ॥
153285
153286 एवमात्म क्वचिद्व्योम कचनात्माप्यहं नभः ।
153287 परमेव निराकारं युष्मास्वाकारवानपि ॥ १४ ॥
153288
153289 क्वचिद्व्योमादिभूतरूपेण कचनात्माप्यहम् । एवमात्म चिदेकस्वभावं परं नभ
153290 एव न भूताकाशादिस्वभावः । कथं तर्ह्याकारवान् दृश्यसे तत्राह -
153291 युष्मास्विति । युष्मदुपदेशादिव्यवहारसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ १४ ॥
153292
153293 जीवन्मुक्तो व्यवहरंस्तथास्ते ब्रह्मखात्मकः ।
153294 तथैवादेहमुक्तोऽपि तिष्ठति ब्रह्ममात्रकः ॥ १५ ॥
153295
153296 वस्तुतस्तु सदेहविदेहमुक्तयोरैकरूप्यमेवेत्याह - जीवन्मुक्त इति ॥ १५ ॥

153297
153298 मम न ब्रह्मतापेता तादृग्व्यवहृतेरपि |
153299 असंभवादन्यदृशो युष्मदादिष्वहं त्वहम् || १६ ||
153300
153301 युष्मदादिषु उपदेशार्थमहं वसिष्ठदेहः संपन्न इत्यर्थः || १६ ||
153302
153303 यथाऽज्ञस्य स्वप्ननरे निर्जन्मनि निराकृतौ |
153304 आधिभौतिकताबुद्धिस्तथा मे जगतोपि च || १७ ||
153305
153306 शून्ये देहे कथं तर्हि आधिभौतिकता रूढेत्युक्तिस्तत्राह - यथेति | जगतो
153307 जनान्तरस्य [जन्यन्तरस्य इत्यपि पाठः |] च || १७ ||
153308
153309 एवमेवावभासन्ते सर्व एव स्वयंभुवः |
153310 सर्गाश्च न तु जायन्ते प्रयाता इव चोदिताः || १८ ||
153311
153312 ब्रह्मादिशरीराणि तत्कृतसर्गाश्चैवमेव परदृष्ट्यैवाधिभौतिका इत्याह -
153313 एवमेवेति || १८ ||
153314
153315 एष सोहमिहाकाशवसिष्ठः पुष्टतामिव |
153316 गतोऽद्य स्वात्मनाभ्यासाद्भवतां वा भवत्स्थितिः || १९ ||
153317
153318 भवत्स्थितिर्भवद्बुद्ध्यनुसारिभौतिकदेहस्थितिः || १९ ||
153319
153320 आकाशात्मान एवैते सर्व एव स्वयंभुवः |
153321 यथा त्वेतन्मनोमात्रमिमे सर्गास्तथैव हि || २० ||
153322
153323 ममेव हिरण्यगर्भस्यापि स्वदृष्ट्या जगद्ब्रह्माकाशात्मकमेवेत्याह -
153324 आकाशेति | परीक्षकदृशा एतन्मनोमात्रम् || २० ||
153325
153326 अहमादिरयं सर्गस्त्वपरिज्ञानदोषतः |
153327 वेताल इव बालानां गतो वो वज्रसारताम् || २१ ||
153328
153329 वः अज्ञजनानाम् || २१ ||
153330
153331 परिज्ञातस्तु कालेन स्वल्पेनैवोपशाम्यति |
153332 वासनातानवात्स्नेहो बन्धौ दूरगते यथा || २२ ||
153333
153334 दूरगते बन्धौ स्नेहो यथा कालेनोपशाम्यति तद्वत् || २२ ||
153335
153336 घनत्वमहमासाद्य तथा सर्गस्य शाम्यति |
153337 परिज्ञाता यथा स्वप्ननिधेरादेयभावना || २३ ||
153338
153339 अहंकाररूपं घनत्वं स्थौल्यं तथा शाम्यति | आदेयभावना उपादेयतावासना ||
153340 २३ ||
153341
153342 शाम्यन्ति संपरिज्ञाताः सकला दृश्यदृष्टयः |
153343 यथा मरुनदीवेगवारिग्रहणबुद्धयः || २४ ||
153344
153345 महारामायणप्रायशास्त्रप्रेक्षणमात्रतः |
153346 एतदासाद्यते नित्यं किमेतावति दुष्करम् || २५ ||
153347
153348 प्रायपदं सदृशपरम् | एतत् उक्तरूपं जीवन्मुक्तत्वम् || २५ ||

संसारवासनाभावरूपे सक्ता नु यस्य धीः।
मन्दो मोक्षे निराकाङ्क्षी स श्वा कीटोऽथवा जनः॥ २६॥

संसारात्यासक्त्या अध्यात्मशास्त्रपराङ्मुखं निन्दति - संसारेति। यस्य जनस्य धीः संसारवासनावशात् अभावरूपे अवस्तुस्वभावे देहेन्द्रियभोग्यादिरूपे सक्ता मोक्षविषये निराकाङ्क्षी स जनोऽशुचिभोगासक्तिसाम्याच्छ्वा अथवा कीटो न तु मनुष्यः। ज्ञानाधिकारयोग्यमनुष्यदेहस्यायोग्य इत्यर्थः॥ २६॥

भोगाभोगः किलायं यः स जीवन्मुक्तबुद्धिना।
कीदृशो भुज्यमानः स्यात्कीदृक्स्यान्मौर्ख्यसेविना॥ २७॥

यथैकमेवान्नं हविःपुरोडाशादिशुचितमरूपं देवद्विजादिभिर्भुज्यते उच्छिष्टपुरीषाद्यशुचिरूपं तु श्वकीटादिभिस्तथा जीवन्मुक्तैः शब्दादिर्भोगः शुद्धचिन्मात्रानन्दस्वरूपो भुज्यते। मूर्खैस्तु अशुचितमविषयरूप इत्याशयेनाह - भोगेति। जीवन्मुक्तबुद्धिना भुज्यमानो भोगस्याभोगः कलापः कीदृशः स्यात्। मौर्ख्यमन्यथावस्तुवेदनं सेवते तच्छीलेन मूर्खेण च भुज्यमानः कीदृक् स्यात्तद्विमृश्यमित्यर्थः॥ २७॥

महारामायणप्रायशास्त्रप्रेक्षणमात्रतः।
अन्तःशीतलतोदेति परार्थेषु हिमोपमा॥ २८॥

किंचाज्ञानां भोग्यार्थेष्वग्निरिव तृष्णाक्रोधलोभादिलक्षणः संताप एवोदेति शास्त्रपरिशीलिनां सुज्ञानां सर्वार्थेषु परा अन्तःशीतलतोदेतीत्यपरो विशेष इत्याह - महारामायणेति॥ २८॥

मोक्षः शीतलचित्तत्वं बन्धः संतप्तचित्तता।
एतस्मिन्नपि नार्थित्वमहो लोकस्य मूढता॥ २९॥

एतस्मिन्नीदृशेऽपि मोक्षे लोकस्य नार्थित्वम्। अहो आश्चर्यम्॥ २९॥

अयं प्रकृत्या विषयैर्वशीकृतः परस्परं स्त्रीधनलोलुपो जनः।
यथार्थसंदर्शनतः सुखी भवेन्मुमुक्षुशास्त्रार्थविचारणादितः॥ ३०॥

अयं जनः प्रकृत्या स्वभावेनैव विषयैर्वशीकृतः अत एव परस्परं युद्धचौर्यहरणादिनापि स्त्रीधनादिसंपादनात्तल्लोलुपः। एवं भ्रान्तिसंतापैः सदा दंदह्यमानोऽयं मुमुक्षुशास्त्राणामर्थविचारणानिदिध्यासनाद्युपायतो यथार्थवस्तुसंदर्शनत एव सुखी गतसंतापः पूर्णानन्दो भवेन्नोपायान्तरेणेत्यर्थः॥ ३०॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच।

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम॥
३१॥

३१॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा० वसिष्ठशरीरवर्णनं नाम पञ्चनवतितमः सर्गः॥ ९५॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे

153401 वसिष्ठशरीरवर्णनं नाम पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥
153402 षण्णवतितमः सर्गः ९६
153403
153404 श्रीवसिष्ठ उवाच।
153405
153406 पाषाणाख्यानमेतत्ते कथितं कार्यकोविद।
153407 अनयेमाः स्फुरद्दृष्ट्या सृष्टयो नभसि स्थिताः ॥ १ ॥
153408
153409 पाषाणाख्यानतात्पर्यं विद्विवर्तो जगद्भ्रमः।
153410 वर्ण्यतेऽत्र चिदेवात्मा ब्रह्मानन्दोऽजरामरः ॥
153411
153412 विस्तरेण वर्णितं पाषाणाख्यानं परमप्रकृते योजयति - पाषाणाख्यानमिति।
153413 अनया आख्यायिकया स्फुरन्त्या चिन्मात्रपूर्णतादृष्ट्या सर्वाः सृष्टयो नभसि
153414 चिदाकाशे शून्यभावे च स्थिता इति निश्चिन्वित्यर्थः ॥ १ ॥
153415
153416 न च स्थितं किंचनापि क्वचनापि कदाचन।
153417 स्थितं ब्रह्मघने ब्रह्म यथास्थितमखण्डितम् ॥ २ ॥
153418
153419 ब्रह्मघने सैन्धवघनवदेकरसे स्वभावे ॥ २ ॥
153420
153421 ब्रह्म चिन्मात्रकं विद्धि तद्यथा स्वप्नदृष्टिषु।
153422 पुरं भवन्निजाद्रूपान्न कदाचन भिद्यते ॥ ३ ॥
153423
153424 जगतश्चिन्मात्रविवर्तत्वं स्वप्ने सर्वानुभवसिद्धमित्याह - ब्रह्मेति।
153425 निजाच्चिद्रूपात्कदापि न भिद्यते न प्रच्यवते। तथा च स्वरूपादप्रच्युतस्य
153426 रूपान्तरप्रतिभासो विवर्त इति तल्लक्षणं जगति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥
153427
153428 स्वयंभूत्वसमापत्तौ तथा दृश्यव्यवस्थितौ।
153429 स्वरूपमजहत्त्वेव चिदाकाशमजं स्थितम् ॥ ४ ॥
153430
153431 स्वप्नवत्सर्गेऽपि विवर्तता बोध्येत्याह - स्वयंभूत्वसमापत्ताविति। स्वयंभूः
153432 समष्टिजीवस्तत्त्वेन सूक्ष्मोपाधिसमापत्तौ दृश्यस्थूलव्यवस्थितौ च। अजं
153433 निर्विकारम् ॥ ४ ॥
153434
153435 न स्वयंभूर्न च जगन्न स्वप्नपुरमस्त्यलम्।
153436 स्थितं संविन्महादृष्ट्या ब्रह्म चिन्मात्रमेतया ॥ ५ ॥
153437
153438 जगच्चेद्विवर्तस्तर्हि परमार्थदृष्ट्या किं स्थितं तदाह - नेति ॥ ५ ॥
153439
153440 यथा पुरं भवत्स्वप्ने चिद्रूपं स्वात्मनि स्थितम्।
153441 अखण्डमेवमासृष्टेरामहाप्रलयस्थितेः ॥ ६ ॥
153442
153443 दृष्टान्तेऽपि तत्सममित्याह - यथेति। अखण्डचिद्रूपं
153444 यथास्थितमेवमासृष्टेरामहाप्रलयाज्जगद्रूपं भवत्तदेव स्थितमित्यर्थः ॥ ६ ॥
153445
153446 हेमहेमाश्मनोः स्वप्नपुरचेतनयोर्यथा।
153447 भेदो न संभवत्येव न भेदश्चितिसर्गयोः ॥ ७ ॥
153448
153449 चिदनुविद्धतया सर्वसर्गानुभवादपि सैव तथा स्थितेति निश्चय इत्याह - हेमेति।
153450 हेमाश्ममेर्वादौ प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥
153451
153452 चितिरेकास्ति नो सर्गो हेमास्ति न तदूर्मिका।

153453 स्वप्नाचले चिदेवास्ति न तु काचन शैलता ॥ ८ ॥
153454
153455 चिदेव शैलवद्भाति यथा स्वप्ने निरामया ।
153456 तथा ब्रह्म निराकारं सर्गवद्भाति नेतरत् ॥ ९ ॥
153457
153458 चिन्मात्रमिदमाकाशमनन्तमजमव्ययम् ।
153459 महाकल्पसहस्रेषु नोदेति न च शाम्यति ॥ १० ॥
153460
153461 आकाशं स्वच्छं सर्वगतमलेपकं च ॥ १० ॥
153462
153463 चिदाकाशो ह्हि पुरुषश्चिदाकाशो भवानयम् ।
153464 चिदाकाशोऽहमजरश्चिदाकाशो जगत्त्रयम् ॥ ११ ॥
153465
153466 पुरुषो जीवः । भवानित्यादिरुक्तस्य प्रपञ्चः ॥ ११ ॥
153467
153468 चिदाकाशं वर्जयित्वा शवमेव शरीरकम् ।
153469 अच्छेद्योऽसावदाह्योऽसौ चिदाकाशो न शाम्यति ॥ १२ ॥
153470
153471 शवं निर्जीवमेव स्यात् ॥ १२ ॥
153472
153473 अतो न किंचिन्म्रियते न च किंचन जायते ।
153474 चित्त्वात्ततश्चित्कचनं जगदित्यनुभूयते ॥ १३ ॥
153475
153476 चिन्मात्रपुरुषो जन्तुर्म्रियते यदि नाम वा ।
153477 ततो मरिष्यत्तत्पुत्रो निःसंदेहं पितुर्मृतौ ॥ १४ ॥
153478
153479 चितो मरणे तद्भेदे प्रमाणाभावात्सर्वमरणं स्यादित्याह - चिन्मात्रेति । आत्मा
153480 वै पुत्रनामासि इति पुत्रस्य पित्रात्माऽभेदश्रुतेरिति भावः ॥ १४ ॥
153481
153482 एकस्मिन्प्रमृते जन्तावमरिष्यंस्तु सर्वदा ।
153483 सर्व एव जनाः शून्यमभविष्यन्महीतलम् ॥ १५ ॥
153484
153485 एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः इति श्रुतेरेकमरणे
153486 सर्वमरणप्रसङ्गश्चेत्याह - एकस्मिन्निति ।
153487 एकैकमरणानधिकरणक्षणाप्रसिद्धेः सर्वदेत्युक्तिः । महीतलग्रहणं
153488 जगन्मात्रोपलक्षणम् ॥ १५ ॥
153489
153490 न चाद्यापि मृतं राम चिन्मात्रं कस्यचित्क्वचित् ।
153491 न च शून्या स्थिता भूमिस्तस्माच्चित्पुरुषोऽक्षयः ॥ १६ ॥
153492
153493 तर्कस्य विपर्ययपर्यवसानं दर्शयति - न चेति ॥ १६ ॥
153494
153495 एकं चिन्मात्रमेवाहं न शरीरादयो मम ।
153496 इति सत्यनुसंधाने क्व जन्ममरणादयः ॥ १७ ॥
153497
153498 तथा च चिदात्मपरिज्ञानादेव जननमरणाद्यनर्थनिवृत्तिः सिद्धेत्याह -
153499 एकमिति ॥ १७ ॥
153500
153501 अहं चिन्मात्रममलमित्यात्मानुभवं स्वयम् ।
153502 अपहन्त्यात्महन्तारो निमज्जन्त्यापदर्णवे ॥ १८ ॥
153503
153504 चिन्मात्रमहमित्येवंरूपमात्मानुभवं ये अपहन्ति कुतर्कैः खण्डयन्ति त

153505 एवात्महन्तारः। वचनव्यत्ययश्छान्दसः। अपहत्य इति वा पाठः॥ १८॥
153506
153507 चिदहं गगनादच्छा नित्यानन्ता निरामया।
153508 किं जीवितं मे किं वापि मरणं वा सुखासुखे॥ १९॥
153509
153510 व्योमात्मचेतनमहं के शरीरादयो मम।
153511 इत्यात्महापह्नुतेऽन्तर्योऽनुभूतं धिगस्तु तम्॥ २०॥
153512
153513 इति विद्वद्भिरन्तरनुभूतमनुभवं यः कुतर्कैरपह्नुते स आत्महा तं धिगस्तु॥ २०
153514 ।।
153515
153516 चिदाकाशमहं स्वच्छमनुभूतिरिति स्फुटा।
153517 यस्यास्तमागता मूढं तं जीवन्तं शवं विदुः॥ २१॥
153518
153519 यस्य चिदात्माहमित्यनुभूतिरस्तं नाशमागता तं मूढं जीवन्तमपि शवं
153520 विदुस्तत्त्वविदः॥ २१॥
153521
153522 अहं वेदनमात्रात्मा कानि देहेन्द्रियाणि मे।
153523 लब्धात्मानमिति स्वच्छं प्रविलुम्पन्ति नापदः॥ २२॥
153524
153525 इति बोधेन लब्धात्मानं अविद्यादिमालिन्यापगमात् स्वच्छं पुरुषं मरणाद्यापदो
153526 न प्रविलुम्पन्ति॥ २२॥
153527
153528 चिन्मात्रं शुद्धमात्मानं योऽवलम्ब्य स्थिरः स्थितः।
153529 नाधयस्तं विलुम्पन्ति महोपलमिवेषवः॥ २३॥
153530
153531 चित्त्वं स्वभावं विस्मृत्य बद्धास्था ये शरीरके।
153532 तैः सुवर्णं परित्यज्य गृहीतं भस्म वस्तुतः॥ २४॥
153533
153534 वस्तुतः सुवर्णं परित्यज्य भस्मस्वर्णबुद्ध्या गृहीतम्॥ २४॥
153535
153536 बलं बुद्धिश्च तेजश्च देहोऽहमिति भावनात्।
153537 नश्यत्युदेत्येतदेव चिदेवाहमिति स्थितेः॥ २५॥
153538
153539 एतदेव बलबुद्ध्यादि॥ २५॥
153540
153541 चिदाकाशमहं शुद्धं के मे मरणजन्मनी।
153542 एवं स्थिते स्युः किंनिष्ठा लोभमोहमदादयः॥ २६॥
153543
153544 किंनिष्ठाः स्युः। न ह्यात्मनिष्ठास्ते तदा येन तैरात्मा दुष्येदित्यर्थः॥ २६॥
153545
153546 चिदाकाशादृते देहान्योऽन्यत्सारमवाप्नुयात्।
153547 तस्मै तद्युज्यते वक्तुं सन्ति लोभादयस्त्विति॥ २७॥
153548
153549 देहान् स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यान्। सारमात्मानमवाप्नुयात्पश्येत्। तस्मै मूढाय॥
153550 २७॥
153551
153552 न च्छिद्ये न च दह्येऽहं चिन्मात्रं वज्रवच्चिति।
153553 न देही निश्चयो यस्य तं प्रत्यन्तकरस्तृणम्॥ २८॥
153554
153555 अन्तकरो मृत्युः॥ २८॥
153556

153557 अहो नु मुग्धता ज्ञानदृष्टीनां यद्विदन्त्यलम् ।
153558 शरीरशकलाभावे नश्याम इति मोहिताः ॥ २९ ॥
153559
153560 ज्ञानदृष्टीनां पण्डितानामपि मुग्धता व्यामोहो दृश्यते । यत्
153561 शरीरलक्षणशकलस्य जडवर्गैकदेशस्याभावे नाशे उपस्थिते नश्याम इति मोहिता
153562 भीता जायन्त इति शेषः ॥ २९ ॥
153563
153564 अहं चिन्नभ एवेति सत्ये भावे स्थिरे सति ।
153565 वज्रपातयुगान्ताग्निदाहाः पुष्पोत्करोपमाः ॥ ३० ॥
153566
153567 चिन्मात्रममरं नाहं यन्नश्यामीति रोदिति ।
153568 अनष्ट एव तद्देहो जातापूर्वा खरोलिका ॥ ३१ ॥
153569
153570 अमरं चिन्मात्रमहं न अतो नश्यामीति यद्रोदिति तदनष्टे एवात्मनि रोदिति । सेयं
153571 विवेकिदृशा नटस्येव रोदनविडम्बना अपूर्वा खरोलिका परिहासक्रीडैव जाता ॥ ३१ ॥
153572
153573 इदं चेतनमेवाहं नाहं देहादिदृष्टयः ।
153574 इति निश्चयवान्योऽन्तर्न स मुह्यति कर्हिचित् ॥ ३२ ॥
153575
153576 इदं नित्यापरोक्षं चेतनं चिन्मात्रमेवाहम् ॥ ३२ ॥
153577
153578 अहं चेतनमाकाशो नाशो मे नोपपद्यते ।
153579 चेतनेन जगत्पूर्णं केव संदेहितात्र वः ॥ ३३ ॥
153580
153581 संदेहिता जन्मरणादिसंशयः ॥ ३३ ॥
153582
153583 चेतनं वर्जयित्वान्यत्किंचिद्यूयं जना यदि ।
153584 यदुच्यतां महामूढाः स्वात्मा किमपलप्यते ॥ ३४ ॥
153585
153586 चेतनादन्यद्वयमिति हि चेतयद्भिरुच्येत अचेतयद्भिर्वा । नाद्यः ।
153587 चेतयद्भिश्चेतनास्वभावं स्वस्यानुभवद्भिस्तथा वक्तुमशक्यत्वात् । न द्वितीयः ।
153588 अचेतयद्भिर्जडैर्वयमचेतना इत्यनुभवितुमभिलपितुं किंचिदपलपितुं वा
153589 शक्यमित्याशयेनाह - चेतनमिति ॥ ३४ ॥
153590
153591 तच्चेतनं चेन्म्रियते तज्जनाः प्रत्यहं मृताः ।
153592 ब्रूत किं न मृता यूयं तन्मृतं किल चेतनम् ॥ ३५ ॥
153593
153594 किं च चैतन्यंन् स्वमरणं चेत्पश्यति तर्हि सदैव पश्येत् । तदा सर्वदा सर्वेषां
153595 जीवतां मरणानुभवः स्यादित्याह - तदिति ॥ ३५ ॥
153596
153597 तस्मान्न म्रियते किंचिन्न च जीवति किंचन ।
153598 जीवामीति मृतोऽस्मीति चिच्चेतति न नश्यति ॥ ३६ ॥
153599
153600 एवं मरणाप्रसिद्धौ तद्व्यावृत्तं जीवनमित्यपि कल्पना वृथेत्याशयेनाह -
153601 तस्मादिति । चेतति भ्रान्तिमनुभवति । स्वयंन् तु कदापि न नश्यति । तथा च श्रुतिः न हि
153602 द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् इति ॥ ३६ ॥
153603
153604 चिच्चेतति यथा वा यत्तत्तथा साशु पश्यति ।
153605 आबालमेषोऽनुभवो न क्वचित्सा च नश्यति ॥ ३७ ॥
153606
153607 सर्वेषामविनाशिचिच्चेतनानुसारेणेवार्थानुभवः प्रसिद्धो न तद्वैपरीत्येनेत्याह ##-
153608

153609 परिपश्यति संसारं परिपश्यति मुक्तताम् ।
153610 सुखदुःखानि जानाति स्वरूपात्तन्न भिद्यते ॥ ३८ ॥
153611
153612 स्वरूपाच्चित्स्वभावात्तु चेत्यभेदे देशभेदे कालभेदे च न भिद्यते ॥ ३८ ॥
153613
153614 अपरिज्ञातदेहात्तु धत्ते मोहाभिधां स्वयम् ।
153615 परिज्ञातस्वरूपात्तु धत्ते मोक्षाभिधां स्वयम् ॥ ३९ ॥
153616
153617 तर्हि बन्धमोक्षयोः किंकृतः को वा विशेषस्तमाह - अपरिज्ञातेति ॥ ३९ ॥
153618
153619 नास्तमेति न चोदेति न कदाचन किंचन ।
153620 सर्वमेव च चिन्मात्रमाकाशविशदं यतः ॥ ४० ॥
153621
153622 न तदस्ति न यत्सत्यं न तदस्ति न यन्मृषा ।
153623 यद्यथा येन निर्णीतं तत्तथा तं प्रति स्थितम् ॥ ४१ ॥
153624
153625 तथा च जगद्रूपेषु सत्यत्वमिथ्यात्वे स्वस्वनिर्णयानुसारनियते न वास्तवे इत्याह -
153626 न तदस्तीति ॥ ४१ ॥
153627
153628 यद्यद्यथा जगति चेतति चेतनात्मा तत्तत्तथानुभवतीत्यनुभूतिसिद्धम् ।
153629 दृष्टं विषामृतदृशेव पदार्थजातं नातोस्ति संविदविधेयमिति
153630 प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥
153631
153632 उक्तमर्थं निगमयन्नुपसंहरति - यद्यदिति । पदार्थजातं विषामृतदृशेव
153633 कालभेदाद्भोक्तृभेदात्सहकारिभेदाच्चानियतविपरीतव्यवस्थितार्थक्रियाभेद##-
153634 संविदनुसारि किंचिदपि वस्तु नास्तीति यदुक्तं तत्प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ४२ ॥
153635
153636 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ०
153637 अमरत्वप्रतिपादनं नाम षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥
153638
153639 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
153640 अमरत्वप्रतिपादनं नाम षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥
153641
153642 सप्तनवतितमः सर्गः ९७
153643
153644 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
153645
153646 संविन्मयत्वाज्जगतः स्वप्नस्य परमात्मनः ।
153647 ब्रह्माकाशतया सर्वं ब्रह्मैवेत्यनुभूयते ॥ १ ॥
153648
153649 वर्ण्यते सर्वशक्तित्वात्सर्ववाद्युक्तिसत्यता ।
153650 भोगासक्तिश्च सर्वेषां तत्त्वज्ञविरलस्थितिः ॥
153651
153652 ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वात्सर्ववाद्युक्तीनां सत्यतेति वक्ष्यमाणार्थोपयोगितयान
153653 तदस्ति न यत्सत्यम् इति सर्गोपान्त्यश्लोकोक्तं समर्थयितुं भूमिकां रचयति -
153654 संविन्मयत्वादिति । परमात्मनः स्वप्रभूतस्य जगतः
153655 परमार्थसत्यब्रह्माकाशतया सर्वं ब्रह्मैवेति सत्यमेव जगत्सर्वैरनुभूयत इति
153656 नासत्यं किंचिदस्तीत्युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥
153657
153658 भ्रमस्य चातिदृश्यत्वाददृश्यत्वान्महाचितेः ।
153659 मदशक्तिवदात्मेति सत्यतास्यापि युज्यते ॥ २ ॥
153660

153661 एवं ब्रह्मरूपेण सत्यत्वेऽपि कथं प्रतीयमानरूपेण सत्यता। न हि रज्जुरूपं
153662 सत्यमिति तदध्यस्तः सर्पः सत्यो भवति तत्राह - भ्रमस्येति। तत्र हि सर्पोऽपि
153663 दृश्यो रज्जुरपि दृश्या। उभयोर्दृश्यत्वे रज्जुदर्शने सर्पबाधादसत्यता इह तु
153664 जगद्भ्रान्तिर्दृश्या तदधिष्ठानं महाचितिरदृश्येति वैषम्याच्चिदात्मा
153665 मदशक्तिरिव स्वयमदृश्यो दृश्यभ्रमहेतुः कार्यरूपेणैव स्वसत्तां
153666 प्रकटयतीत्यस्य जगद्रूपस्य सत्यता युज्यत इत्यर्थः॥ २॥
153667
153668 असत्त्वाद्दृश्यविश्रान्तेरलभ्यत्वान्महाचितेः।
153669 उपलब्धुरभावाच्च शून्यनाम्नीव सत्यपि॥ ३॥
153670
153671 तर्हि न तदस्ति न यन्मृषेत्युक्तिः कथं घटतां ब्रह्मणो मृषात्वायोगात्तत्राह
153672 - असत्त्वादिति। बन्धकाले दृश्यविश्रान्तेः
153673 सर्वदृश्योपरमलक्षणमोक्षस्यासत्त्वादसंपत्तेस्तां विना
153674 महाचितेरद्वितीयचिदात्मनः अलभ्यत्वान्मुक्तिकालेऽपि उपलब्धुः
153675 प्रमातुरन्तःकरणोपहितजीवस्योपलम्भकप्रमाणादेश्च बाधेनाभावाच्चा
153676 त्यन्ताप्रसिद्धप्रायतया सति परमार्थवस्तुन्यपि शून्यत्वमिव सुवचमित्यर्थः॥ ३॥
153677
153678 चिन्मात्रं पुरुषोऽकर्ता समेत्यव्यक्ततो जगत्।
153679 एवंदृष्टेः सत्यमेतदेवमर्थानुभूतितः॥ ४॥
153680
153681 एवं सति सर्वेषां वादिनां वाक्यं स्वस्वानुभवसिद्धार्थप्रतिपादनात्सत्यमेवेति
153682 प्रपञ्चयिष्यन् प्रथमं सांख्योक्तेः सत्यतां दर्शयति - चिन्मात्रमिति। इदं
153683 जगत् सुखदुःखमोहात्मतया अन्वीयमानं
153684 तथाविधसामान्यपरम्परावधिभूतगुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणादव्यक्ततः
153685 प्रधानाख्यान्मूलकारणान्महदहंकारादिक्रमेण समेति आविर्भवति। पुरुषस्तु
153686 चिन्मात्रमकर्ता च। तस्य भोगमोक्षसिद्धये सर्गः प्रवर्तत इत्येवं दृष्टिर्यस्य
153687 कपिलस्य तस्य तथैव तत्सत्यमित्यर्थः॥ ४॥
153688
153689 विवर्तो ब्रह्मणो दृश्यमित्येवंवादिनोऽपि सत्।
153690 मतमेवंस्वरूपाणामर्थानामनुभूतितः॥ ५॥
153691
153692 यस्तु वेदान्ती ब्रह्मणो विवर्तो जगदिति वादी तस्यापि मतं सत्। तथा पर्यालोचने
153693 एवंरूपाणामेवार्थानामनुभवादित्यर्थः॥ ५॥
153694
153695 परमाणुसमूहात्म जगदित्यपि सत्यतः।
153696 संवेद्यते यथा यद्यत्तत्तथैवानुभूतितः॥ ६॥
153697
153698 एवं कणादगौतमसौत्रान्तिकवैशेषिकार्हतानां परमाणुसमूहात्मकमेव
153699 जगदिति कपनापि तदनुभवानुसारित्वात्सत्यैवेत्याह - परमाण्विति॥ ६॥
153700
153701 यथा दृष्टं तथैवेदमिह लोके परत्र च।
153702 नासन्न सदिति प्रौढा सत्यमाध्यात्मिकी गतिः॥ ७॥
153703
153704 एवं दृष्टसृष्टिवादिनामनिर्वचनीयमेवेह लोके परत्र च जगन्न तु
153705 सदसदन्यतरकोटिप्रतिष्ठितमित्याध्यात्मिकी मनःकल्पनामात्ररूपा जगतो
153706 गतिरवगतिरपि सत्यम्। तैस्तथैवानुभवादित्यर्थः॥ ७॥
153707
153708 बाह्यमेवास्ति नास्त्यन्यदित्यन्ये सत्यवादिनः।
153709 स्वात्मन्यक्षगणातीतं प्राप्नुवन्ति न ते यतः॥ ८॥
153710
153711 एवं ये अन्ये चार्वाका बाह्यं पृथिव्यादिभूतचतुष्टयमेवास्ति
153712 अन्यदान्तरमात्मरूपं नास्तीति वदन्ति तेऽपि सत्यवादिन एव। यतस्ते

153713 अक्षगणेभ्यश्चक्षुरादिभ्योऽतीतं स्वात्मनि देहे विमृशन्तो न प्राप्नुवन्ति ॥ ८ ॥
153714
153715 अनारतविपर्यासदर्शनात्क्षणभङ्गधीः ।
153716 युक्तैव तद्विदामाद्यं सर्वशक्ति हि तत्पदम् ॥ ९ ॥
153717
153718 एवं क्षणिकवादिनां क्षणभङ्गधीरपि युक्तैव । प्रतिक्षणपरिणामिनां
153719 सर्वभावानामनारतं विपर्यासदर्शनादित्यर्थः ॥ ९ ॥
153720
153721 कलविङ्कघटन्यायो धर्म इत्यपि तद्विदाम् ।
153722 तथात्मसिद्धेर्म्लेच्छानां तद्देशेषु न दुष्यति ॥ १० ॥
153723
153724 यथा घटेऽवरुद्धः कलविङ्कस्तन्मुखापावरणे बहिरुड्डीय गच्छति एवं
153725 देहान्तःपरिच्छिन्नो धर्मो जीवः कर्मक्षये परलोके उड्डीय गच्छतीत्यार्हतकल्पनापि
153726 सत्या । तथा म्लेच्छानां यवनादीनामीश्वरोत्पादितो देहाकार एव जीवो
153727 देहनिखननदेशेषु तिष्ठति स ततः कालान्तरे ईश्वरेण परामृष्टस्तदिच्छया
153728 मुच्यते उच्छिद्यते । शाश्वतं स्वर्गे नरके वा निवेश्यत इति कल्पनापि
153729 तदनुभवानुसारादेव न दुष्यति ॥ १० ॥
153730
153731 समाः सन्तश्च विप्राग्निविषामृतमृतिष्वपि ।
153732 भान्त्येवं तद्विदां सर्वमिदं सर्वात्मकं यतः ॥ ११ ॥
153733
153734 एवं सर्वत्र समबुद्धीनां सन्मात्रवस्तुनि दत्तदृष्टीनां
153735 विषामृतमृतिजन्मादिषु विषमत्वेन कादाचित्कत्वेन च प्रसिद्धेष्वपि सर्वत्र समाः
153736 सदा सन्तश्च भान्ति । यत इदं ब्रह्मैव सर्वं सर्वात्मकं चातो न किंचिदत्र
153737 दुर्लभमिति सर्ववादिनामपि सर्वाभिलषितसिद्धिरित्यर्थः ॥ ११ ॥
153738
153739 स्वभावसिद्धमेवेदं युक्तमित्येव तद्विदाम् ।
153740 अन्विष्टा याति नो प्राप्तिं बुद्धिमत्सर्वकर्तृता ॥ १२ ॥
153741
153742 एवं स्वभावादेव स्वयमेव सर्वं जगदुत्पद्यते स्वभावादेव नश्यति न जगतः
153743 कर्ता कश्चिदस्तीति तद्विदां स्वभाववादिनां चार्वाकाणां मतमपि युक्तमेव । यतो
153744 घटपटादौ दृष्टापि बुद्धिमत्सर्वकर्तृता वृष्टिवाततृणाङ्कुरादौ
153745 सम्यगन्विष्टापि वाप्तिं नो याति । न ह्यकालवृष्टिसुक्षेत्रतृणादयः
153746 कृषीवलानां सस्यकर्तॄणामनिष्टा विनैव कर्तारं स्वभावादेव जायमानाः
153747 कर्तृकल्पनां सहन्ते । न हि सर्वानिष्टकर्ता कश्चिदस्ति तस्य
153748 चाकालवृष्टिपरक्षेत्रतृणादिना प्रयोजनमस्तीति कल्पना संभवतीति भावः ॥ १२ ॥
153749
153750 एकः सर्वत्र कर्तेति सत्यं तन्मयचेतसाम् ।
153751 सोऽयं निश्चयवान्सोऽत्र तदाप्नोतीत्यबाधितम् ॥ १३ ॥
153752
153753 क्षित्यङ्कुरादौ सर्वत्र कार्यमात्रे एकः कर्ता इति यत्कल्पनं तदपि सत्यम् । तथा
153754 निश्चयवतामीश्वरोपासकानां तत्प्राप्त्यनुग्रहवरदानाद्यर्थक्रियादर्शनादित्याह
153755 - एक इति । तन्मयं तदासक्तं चेतो येषाम् । सोऽयमुपासको यतस्तथा
153756 निश्चयवांस्ततः सोऽन्तस्तत्स्वोपास्यं सर्वकर्तारं प्राप्नोति । न ह्यसौ पूर्वादीव तं
153757 बाधितं मन्यते । अकालवृष्टिसुक्षेत्रतृणादीनामपि सर्वानिष्टत्वासिद्धेः
153758 सर्वकर्मफलप्रदस्येश्वरस्य दुष्कर्मफलानिष्टकर्तृत्वे दोषाभावाच्चेति ॥ १३ ॥
153759
153760 अयं लोकः परश्चास्ति स्नानाग्न्यादि च नेतरत् ।
153761 एतदेतादृशं सत्यं विद्धि भावितभावनम् ॥ १४ ॥
153762
153763 आस्तिकानामयं लोक इव परोऽपि लोकोऽस्ति । अतः परलोकार्थिनां तीर्थस्नानाग्निहोत्रादि इतरत्
153764 निष्फलं न । एतादृशं तेषामेतद्भावितभावनं सत्यमेव ॥ १४ ॥

153765
153766 अशेषं शून्यमेवेति बौद्धानामेतदेव सत् ।
153767 लभ्यते तद्विचारेण यत्र किंचन नैव हि ॥ १५ ॥
153768
153769 एतत्तद्भावनमपि सत्यमेव । यत्र शून्यवादे तत्प्रमाणशून्ये
153770 प्रमेयशून्यत्वकल्पनसंभवादिति भावः ॥ १५ ॥
153771
153772 चितिश्चिन्तामणिरिव कल्पद्रुम इवेप्सितम् ।
153773 आशु संपादयत्यन्तरात्मनात्मनि खात्मिका ॥ १६ ॥
153774
153775 सर्ववादिनां स्वस्वाभिलषितसिद्धावुपपत्तिमाह - चितिरिति ॥ १६ ॥
153776
153777 नेदं शून्यं न चाशून्यमित्यवस्तु न तद्विदाम् ।
153778 सर्वशक्तिर्हि सा शक्तिर्न तद्विद्यत एव तत् ॥ १७ ॥
153779
153780 एवं शून्याशून्यविलक्षणानिर्वचनीयतृतीयविधावादिनामपि
153781 तत्स्वाभिमतमवस्त्वसत्यं न । यतः सर्वशक्तेर्ब्रह्मणः सा अनिर्वचनीया
153782 मायाशक्तिः । हि यस्मात्तच्छून्यं न । यद्विद्यते ब्रह्म तदेव च न
153783 उभयविलक्षणेत्यर्थः ॥ १७ ॥
153784
153785 तस्मात्स्वनिश्चये यस्मिन्यः स्थितः स तथा ततः ।
153786 अवश्यं फलमाप्नोति न चेद्बाल्यान्निवर्तते ॥ १८ ॥
153787
153788 बाल्यादविश्वासलक्षणाच्चापलाद्धेतोः पूर्वनिश्चयान्न निवर्तते चेदित्यर्थः । अथवा
153789 बाल्यादज्ञानान्न निवर्तते चेत् । तथा च यावदात्मज्ञानं नास्ति तावदेव
153790 तत्तत्सिद्धान्ताः सत्याः । आत्मज्ञाने तु आत्मैव सत्यो नान्यदिति भावः ॥ १८ ॥
153791
153792 विचार्य पण्डितैः सार्धं श्रेष्ठवस्तुनि धीमता ।
153793 स रूढो निश्चयो ग्राह्यो नेतरत्र यथा तथा ॥ १९ ॥
153794
153795 अत एवाविचाराद्यस्य कस्यचित्सिद्धान्तोन ग्राह्य इत्याह - विचार्येति ॥ १९ ॥
153796
153797 संभवत्युत्तमप्रज्ञः शास्त्रतो व्यवहारतः ।
153798 यो यत्र नाम तत्रासौ पण्डितस्तं समाश्रयेत् ॥ २० ॥
153799
153800 पण्डितश्रेष्ठलक्षणमाह - संभवतीति द्वाभ्याम् । शास्त्रतः अध्ययनतः ।
153801 व्यवहारतः आचरणतः । यत्र देशे । नामेति तस्य दौर्लभ्यान्वेष्यत्वद्योतनाय ॥ २० ॥
153802
153803 सतां विवदमानानां सच्छास्त्रव्यवहारिणाम् ।
153804 यः समाह्लादकोऽनिन्द्यः स श्रेष्ठस्तं समाश्रयेत् ॥ २१ ॥
153805
153806 अनिन्द्यो निन्दायोग्यनिषिद्धाचरणहीनः ॥ २१ ॥
153807
153808 सर्व एवानिशं श्रेयो धावन्ति प्राणिनो बलात् ।
153809 परिनिम्नं पयांसीव तद्विचार्य समाश्रयेत् ॥ २२ ॥
153810
153811 तर्हि किं निश्चयान्तरनिष्ठा विफला एव नेत्याह - सर्व एवेति । श्रेयः
153812 स्वस्वनिश्चयानुरूपमभिलषितम् । धावन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्तेषु
153813 परमपुरुषार्थसाधनं किं स्यादिति विचार्य सच्छास्त्रसद्गुरू एव समाश्रयेत् ॥ २२ ॥
153814
153815 कल्लोलैरुह्यमानानां नृणां संसारसागरे ।
153816 अज्ञाता दिवसा यान्ति तृणानामिव बिन्दवः ॥ २३ ॥

153817
153818 तौ च शीघ्रं समाश्रयेन्न विलम्बेन आयुषि विश्वासायोगादित्याशयेनाह -
153819 कल्लोलैरिति | कल्लोलैर्मनोरथपरम्परातरङ्गैः | अज्ञाता अलक्षिताः तृणानामग्रे
153820 लग्ना बिन्दव इव || २३ ||
153821
153822 श्रीराम उवाच |
153823
153824 जगत्पूर्वं लेतवापि विश्रान्ता वितते पदे |
153825 पूर्वापरविचारेण के पराभावदर्शिनः || २४ ||
153826
153827 भोगतृष्णाप्राबल्यात्तद्विरक्ता मुमुक्षव एव दुर्लभास्तेष्वपि
153828 परमात्मतत्त्वसाक्षात्कारवन्तस्त्वदुक्तलक्षणाः पण्डितश्रेष्ठा अतिदुर्लभा
153829 इत्यमुमेवार्थं विस्तरेण श्रोतुकामो रामः पृच्छति - जगदिति | वितते पदे
153830 ब्रह्माकाशे जगद्विटपसहस्रवितानजालप्रसारपूर्वकमतिविस्तारेण विश्रान्ता
153831 प्राणिनां भोगतृष्णेति शेषः | एवं सति पूर्वापरजगत्स्वरूपानर्थविचारेण
153832 सारासारविचारेण च भावः परमार्थस्तद्दर्शिनः परास्त्वदुक्तश्रेष्ठपण्डिताः के
153833 वा स्युः | ते अतिदुर्लभा इत्यर्थः || २४ ||
153834
153835 श्रीवसिष्ठ उवाच |
153836
153837 जातौ जातौ कतिपये व्यपदेश्या भवन्ति ते |
153838 येषां यान्ति प्रकाशेन दिवसा भास्वतामिव || २५ ||
153839
153840 सत्यमतिदुर्लभास्तथापि देवासुरमनुष्यगन्धर्वादिजातिभेदेषु ते सन्त्येवेति
153841 प्रयत्नेनान्वेष्या इति प्रसिष्ठ उत्तरमाह - जातौ जाताविति | तद्यो योदेवानां
153842 प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् इत्यादिश्रुतिव्यपदेश्या
153843 भवन्ति संभवन्त्येव || २५ ||
153844
153845 अधश्चोर्ध्वं च धावन्तश्चक्रावर्तविवर्तनैः |
153846 सर्वे तृणवदुह्यन्ते मूढा मोहभवाम्बुधौ || २६ ||
153847
153848 अन्ये तु सर्वे मूढा मोहमहाम्बुधौ भोगतृष्णाकल्लोलैस्तृणवदुह्यन्ते || २६ ||
153849
153850 नष्टात्मस्थितयो भोगवह्निषु प्रज्वलन्त्यलम् |
153851 देवा दिवि दवेनाद्रौ दह्यमाना द्रुमा इव || २७ ||
153852
153853 तदेव देवादिजातिभेदेषु प्रपञ्चयति - नष्टात्मस्थितय इत्यादिना | दवेन
153854 वनहुताशनेन || २७ ||
153855
153856 पातिता मदसंपन्ना दानवा दानवारिभिः |
153857 गजा इव निरालाना घोरे नारायणावटे || २८ ||
153858
153859 दानवारिभिर्देवैर्नारायणलक्षणे अवटे महागर्ते पातिताः || २८ ||
153860
153861 न गन्धमपि गन्धर्वा दर्शयन्ति विवेकजम् |
153862 गीतपीतपरामर्शाः सरन्ति हरिणा इव || २९ ||
153863
153864 गन्धं लेशमपि | गीतलक्षणं यत्पीतं मदिरा तद्वशात्पैररिषड्वर्गैः |
153865 परामृश्यन्त इति परामर्शा हरिणा इव मृत्युव्याधसंनिधिं सरन्ति गच्छन्ति ||
153866 २९ ||
153867
153868 विद्याधराश्च विद्यानामाधारत्वेन मोहिताः |

153869 स्फुरितानामुदाराणामपि कुर्वन्ति नादरम् ॥ ३० ॥
153870
153871 ब्रह्मविद्याया अपि विद्यात्वात्तद्योग्यताबलेन स्फुरितानामप्युदाराणां
153872 विवेकानामादरं न कुर्वन्ति। भोगसाधनविद्यास्वेवरमन्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥
153873
153874 यक्षा विक्षोभितभुवो दक्षतामक्षता इव।
153875 दर्शयन्त्यसहायेषु बालवृद्धातुरेषु च ॥ ३१ ॥
153876
153877 भयज्वरोन्मादादिदोषोत्पादनेन विक्षोभिता भूर्जनावासो यैः। स्वयमक्षता इव
153878 स्वदेह। स्थिरं मन्यमाना इति यावत्। असहायेष्वेकाकिषु मणिमन्त्रादिबलशून्येषु च
153879 बालादिषु स्वदक्षतां दर्शयन्ति ॥ ३१ ॥
153880
153881 दन्तिनामिव मत्तानां रंहसा हरिणारिणा।
153882 कृतः करिष्यसि त्वं च राक्षसानां परिक्षयम् ॥ ३२ ॥
153883
153884 राक्षसानां तु कामबलशौर्यादिना दन्तिवन्मत्तानामरिणा शत्रुभूतेन हरिणा
153885 सिंहभूतेन विष्णुना प्राग्बहुशः परिक्षयः कृतः अग्रे च त्वं करिष्यसीति
153886 तत्प्रमादफलं तेषां प्रत्यक्षमेवेत्याह - दन्तिनामिति ॥ ३२ ॥
153887
153888 भृशं पिशाचाः पश्यन्ति भूतभोजनचिन्तया।
153889 धूमान्धकारानिलया ज्वालयाहुतयो यथा ॥ ३३ ॥
153890
153891 पिशाचानां तु सदा क्षुधातुरत्वात्प्राणिवधभोजनचिन्तैव सदेति न कदाचिदपि
153892 विवेकप्रसक्तिरित्याह - पिशाचा इति।
153893 अज्ञानधूमान्धकारस्याग्निलवत्क्रोधहिंसादिज्वालात्वसंपादिकया
153894 भूतभोजनचिन्तया। यथा अग्नौ पतिता आहुतयः सदैव सधूमज्वालया
153895 दंदह्यमानं स्वं पश्यन्ति तथा पिशाचा अपीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
153896
153897 नागजालमृणालानि मग्नानि धरणीतले।
153898 नगानामिव मूलानि जडानीव स्थितान्यलम् ॥ ३४ ॥
153899
153900 एवं नागजातावपि विवेको दुर्लभ इत्याह - नागजालेति। धरणीतले पाताले। नगानां
153901 वृक्षाणां मूलानीव जडान्यचेतनानीव विवेकहीनानि स्थितानि ॥ ३४ ॥
153902
153903 विवरं शरणं येषां कीटानामिव भूतले।
153904 तेषामसुरबालानां विवेकेषु कथैव का ॥ ३५ ॥
153905
153906 अल्पमात्रकणार्थेन संचरन्ति दिवानिशम्।
153907 पिपीलिकासधर्माणः प्रायेण पुरुषा अपि ॥ ३६ ॥
153908
153909 एवं बलवीर्यप्रभावादिसंपन्नानां देवाद्यसुरान्तानां विवेकदौर्लभ्ये
153910 अन्येषां तत्किं वाच्यमित्याशयेनाह - अल्पमात्रेत्यादि। पुरुषा मनुष्याः ॥ ३६ ॥
153911
153912 सर्वासां भूतजातीनां व्यग्राणां व्यर्थदीर्घया।
153913 क्षीबाणामिव गच्छन्ति दिवसानि दुरीहया ॥ ३७ ॥
153914
153915 न कंचित्संस्पृशत्यन्तर्विवेको विमलो जनम्।
153916 जलेऽगाधे निपतितं निमज्जन्तं रजो यथा ॥ ३८ ॥
153917
153918 यथा जले निमज्जन्तं रजः शुष्कपांसुर्न स्पृशति तद्वत् ॥ ३८ ॥
153919
153920 नीयन्ते नियमाधूता मानवा मानवायुभिः।

153921 काम्पिकैः स्फुटतापूताः किरारुनिकरा इव ॥ ३९ ॥
153922
153923 मानो देहाद्यभिमानस्तल्लक्षणैर्वायुभिः अक्रोधादिनियमेभ्य आधूताश्चालिताः
153924 क्रोधादिवश्यतां नीयन्ते । यथा काम्पिकैः शूर्पकम्पकर्तृभिः
153925 कृषीवलैर्धानास्फुटतासिद्ध्यर्थं खलेषु पूता उड्डायिताः किरारुनिकरा
153926 निःसारधान्याभाससमूहा वायुभिर्नीयन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ३९ ॥
153927
153928 पानभोजनजम्बाले गहने योगिनीगणाः ।
153929 दुर्गन्धपल्वलोद्गारे पतिताः पामरा इव ॥ ४० ॥
153930
153931 सुरारुधिरपानमांसादिभोजनलक्षणो जम्बालः पङ्को यस्मिंस्तथाविधे
153932 तामसधर्मफलभोगासक्तिलक्षणदुर्गन्धपल्वलोद्गारे पतिताः । अविवेकेनेत्यर्थः ॥
153933 ४० ॥
153934
153935 केवलं यमचन्द्रेन्द्ररुद्रार्कवरुणानिलाः ।
153936 जीवन्मुक्ता हरिब्रह्मगुरुशुक्रानलादयः ॥ ४१ ॥
153937
153938 एवं देवादिजातिषु विवेकज्ञानदौर्लभ्यं प्रपञ्च्य तेषु ये
153939 प्रबुद्धास्तान्परिगणितानिव कतिपयान्दर्शयति - केवलमित्यादिना ॥ ४१ ॥
153940
153941 प्रजापतीनां सप्तर्षिदक्षाद्याः कश्यपादयः ।
153942 नारदाद्याः कुमाराद्याः सनकाद्याः सुरात्मजाः ॥ ४२ ॥
153943
153944 दानवानां हिरण्याक्षबलिप्रह्लादशम्बराः ।
153945 मयवृत्रान्धनमुचिकेशिपुत्रमुरादयः ॥ ४३ ॥
153946
153947 विभीषणाद्या रक्षस्सु प्रहस्तेन्द्रजिदादयः ।
153948 शेषतक्षककर्कोटमहापद्मादयोऽहिषु ॥ ४४ ॥
153949
153950 अहिषु नागेषु ॥ ४४ ॥
153951
153952 ब्रह्मविष्ण्विन्द्रलोकेषु वास्तव्या मुक्तदेहिनः ।
153953 मुक्तस्वभावास्तुषिताः सिद्धाः साध्याश्च केचन ॥ ४५ ॥
153954
153955 वसन्तीति वास्तव्याः । मुक्तदेहिनो जीवन्मुक्ताः । तुषितादयो देवयोनिभेदाः । केचन न तु
153956 सर्वे ॥ ४५ ॥
153957
153958 मानुषेषु च राजानो मुनयो ब्राह्मणोत्तमाः ।
153959 जीवन्मुक्ताः संभवन्ति विरलास्तु रघूद्वह ॥ ४६ ॥
153960
153961 भूतानि सन्ति सकलानि बहूनि दिक्षु बोधान्वितानि विरलानि भवन्ति किंतु ।
153962 वृक्षा भवन्ति फलपल्लवजालयुक्ताः कल्पद्रुमास्तु विरलाः खलु संभवन्ति
153963 ॥ ४७ ॥
153964
153965 सर्वजातिष्वपि जीवन्मुक्ताः सन्ति किंतु ते विरला इत्येतद्दृष्टान्तेनोपपादयति -
153966 भूतानीति । स्पष्टम् ॥ ४७ ॥
153967
153968 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षो० निर्वाणप्रकरणे उ०
153969 विवेकिविरलत्ववर्णनं नाम सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥
153970
153971 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
153972 विवेकिविरलत्ववर्णनं नम सप्तनवतितमह् सर्गः ॥ ९७ ॥

153973
153974 अष्टनवतितमः सर्गः ९८
153975
153976 श्रीवसिष्ठ उवाच।
153977
153978 विवेकिनो विरक्ता ये विश्रान्ता ये परे पदे।
153979 तेषां तनुत्वमायान्ति लोभमोहादयोऽरयः॥ १॥
153980
153981 लक्षणान्युपवर्ण्यन्ते सतां तत्त्वविदामिह।
153982 परीक्ष्योपेक्ष्य तद्दोषान् कर्तव्यश्च तदाश्रयः॥
153983
153984 तनुत्वमल्पताम्। तथा च लोभादिदोषाल्पतापि तल्लक्षणं चेन्निर्दोषत्वं किं वाच्यमिति
153985 भावः॥ १॥
153986
153987 न हृष्यन्ति न कुप्यन्ति नाविशन्त्याहरन्ति च।
153988 उद्विजन्तेऽपि नो लोकाल्लोकान्नोद्वेजयन्ति च॥ २॥
153989
153990 नाविशन्ति क्वापि विषये नाभिनिविशन्ते। एवं नाहरन्ति न संगृह्णन्ति भोग्यजातम्॥
153991 २॥
153992
153993 न नास्तिक्यान्न चास्तिक्यात्कष्टानुष्ठानवैदिकाः।
153994 मनोज्ञमधुराचाराः प्रियपेशलवादिनः॥ ३॥
153995
153996 एवं पारलौकिककर्मस्वपि नात्यन्तकायक्लेशावहेषु
153997 शुष्कवैदिकवद्धठात्क्लिश्यन्तीत्याह - नेति। अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य स आस्तिकः
153998 नास्ति स इति मतिर्यस्य स नास्तिकः तदन्यतरभावाभिमानप्रयुक्ताद्धठादित्यर्थः॥ ३
153999 ।।
154000
154001 सङ्गादाह्लादयन्त्यन्तः शशाङ्ककिरणा इव।
154002 विवेचितारः कार्याणां निर्णेतारः क्षणादपि॥ ४॥
154003
154004 कार्याणां कर्तुमुचितानां लौकिकवैदिककर्मणां
154005 परस्परविरोधादनुष्ठानसंकटे अकार्येभ्यो विवेचयितारः संदेहनिर्णेतारः॥ ४॥
154006
154007 अनुद्वेगकराचारा वान्धवा नागरा इव।
154008 बहिः सर्वसमाचारा अन्तः सर्वार्थशीतलाः॥ ५॥
154009
154010 नागराश्चतुराः। सर्वैः समः साधारण आचारो येषाम्॥ ५॥
154011
154012 शास्त्रार्थरसिकास्तज्ज्ञा ज्ञातलोकपरावराः।
154013 हेयोपादेयवेत्तारो यथाप्राप्ताभिपातिनः॥ ६॥
154014
154015 विरुद्धकार्यविरता रसिकाः सज्जनस्थितौ।
154016 अनावरणसौगन्ध्यैः परास्पदसुखाशनैः॥ ७॥
154017
154018 सज्जनस्थितौ सदाचारे। अनावरणमुपदेशेन हृदयकोशोद्घाटनं
154019 तत्प्रयुक्तैर्ज्ञानोदयसौगन्ध्यैः परैः आस्पदैः आश्रयदानैः
154020 सुखैरशनैरन्नैश्च आगतमर्थिनं पूजयन्तीति परेणान्वयः॥ ७॥
154021
154022 पूजयन्त्यागतं फुल्ला भङ्गं पद्मा इवार्थिनम्।
154023 आवर्जयन्ति जनतां जनतापापहारिणः॥ ८॥
154024

154025 पद्मपक्षे अनावरणेत्यादि स्पष्टम् । आवर्जयन्ति गुणैर्वशीकुर्वन्ति ॥ ८ ॥
154026
154027 शीतलास्पदवत्स्निग्धाः प्रावृषीव पयोधराः ।
154028 भूभृद्भङ्गकरं धीरा देशभङ्गदमाकुलम् ॥ ९ ॥
154029
154030 शीतलमास्पदमुद्यानादि तद्वत्स्निग्धाः । भूभृतां राज्ञां भङ्गकरं
154031 देशभङ्गदं च आकुलं दुर्भिक्षमारीपरचक्रादिप्रयुक्तं जनक्षोभं
154032 तपःप्रभावसत्कर्मानुष्ठापनसामाद्युपायैः रोधयन्ति विष्टभ्य निवारयन्तीति
154033 परेणान्वयः ॥ ९ ॥
154034
154035 रोधयन्त्यागतं क्षोभं भूकम्पमिव पर्वताः ।
154036 उत्साहयन्ति विपदि सुखयन्ति च संपदि ॥ १० ॥
154037
154038 चन्द्रबिम्बोपमाकारा दारा इव गुणाकराः ।
154039 यशःपुष्पामलदिशो भाविसत्फलहेतवः ॥ ११ ॥
154040
154041 रूपमाधुर्यप्रेमादिगुणाकारा दाराः पतिव्रता इव । यश इत्यादिविशेषणैः साधून्
154042 वसन्तत्वेनोत्प्रेक्षते ॥ ११ ॥
154043
154044 पुंस्कोकिलसमालापा माधवा इव साधवः ।
154045 कल्लोलबहुलावर्तं व्यामोहमकरालयम् ॥ १२ ॥
154046
154047 माधवा वसन्ताः । कल्लोलेत्यादीनि परचित्तमहार्णवविशेषणानि ॥ १२ ॥
154048
154049 लुठन्तमिव हेमन्तं लोडयन्तं जनास्पदम् ।
154050 वीचिविक्षोभचपलं परचित्तमहार्णवम् ॥ १३ ॥
154051
154052 पद्माकरेषु अतिशिशिरतरपवनविक्षिप्ततरङ्गच्छलेन लुठन्तं हेमन्तमिव
154053 जनास्पदं जनपदं भृङ्गहंसादिजनास्पदं पद्मवनं च लोडयन्तम् ।
154054 वीचयः षडूर्मयस्तद्विक्षोभैश्चपलं तत्प्रसिद्धलोभद्वेषादिमोहितम् । चोऽप्यर्थे ।
154055 ईदृशमपि परेषां राजादीनां चित्तमहार्णवं सामदानादिना विवेकोपदेशैश्च
154056 रोधयितुं शक्ताः ॥ १३ ॥
154057
154058 तच्च रोधयितुं शक्तास्तटस्थाः साधुपर्वताः ।
154059 आपत्सु बुद्धिनाशेषु कल्लोलेष्वाकुलेषु च ॥ १४ ॥
154060
154061 तटस्था उदासीना वेलासन्निहिताश्च । साधुपर्वता इति रूपकं नोपमितसमासः ।
154062 सामान्यधर्माणां प्रयोगात् । अत एव सतां विवेकिनामापदादिषु प्राप्तेषु सन्त एव
154063 गतिः । कल्लोलेषु अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युलक्षणषडूर्मिषु आकुलेषु
154064 देशविवरादिषु [देशविड्वराहादिषु इति पाठः ।] च ॥ १४ ॥
154065
154066 संकटेषु दुरन्तेषु सन्त एव गतिः सताम् ।
154067 एभिश्चिह्नैरथान्यैश्च ज्ञात्वा तानुचिताशयान् ॥ १५ ॥
154068
154069 एभिरिदानीमुक्तैः । अथशब्दचशब्दौ समुच्चये । अन्यैः प्रागुक्तैश्च ॥ १५ ॥
154070
154071 आश्रयेतैकविश्रान्त्यै श्रान्तः संसारवर्त्मना ।
154072 यस्मादत्यन्तविषमः संसारोरगसागरः ॥ १६ ॥
154073
154074 एकस्मिन्नद्वये ब्रह्मणि विश्रान्त्यै । उरगभीषणः सागर उरगसागरः ॥ १६ ॥
154075
154076 विना सत्सङ्गमन्येन पोतकेन न तीर्यते ।

154077 आस्तां किं मे विचारेण यद्भवेदस्तु तन्मम ॥ १७ ॥
154078
154079 इत्यन्तः कल्कमासाद्य न स्थेयं गर्तकीटवत् ।
154080 एकोऽपि विद्यते यस्य गुणस्तं सर्वमुत्सृजन् ॥ १८ ॥
154081
154082 कल्कं प्रमादम् । उक्तगुणानां मध्ये एकोऽपि गुणो यस्य विद्यते तमपि
154083 तावन्मात्रमुद्दिश्य सर्वं कार्यान्तरमुत्सृजन्सन् अनादृतान्यतद्दोषं यथा
154084 स्यात्तथा आश्रयेदिति परेणान्वयः ॥ १८ ॥
154085
154086 अनादृतान्यतद्दोषं तावन्मात्रं समाश्रयेत् ।
154087 गुणान्दोषांश्च विज्ञातुमाबाल्यात्स्वप्रयत्नतः ॥ १९ ॥
154088
154089 यथासंभवसत्सङ्गशास्त्रैः प्राग्धियमेधयेत् ।
154090 दोषलेशमनादृत्य नित्यं सेवेत सज्जनम् ॥ २० ॥
154091
154092 स्थूलदोषं त्वनिर्वाणं शनैः परिहरेत्क्रमात् ।
154093 याति रम्यमरम्यत्वं स्थिरमस्थिरतामपि ॥ २१ ॥
154094
154095 स्थूला दोषा यस्य तथाविधं त्वनिर्वाणं पूर्वपरिजनं शनैः परिहरेत्त्यजेत् ।
154096 तदपरिहारे के दोषास्तानाह - यातीति । रम्यं शोधितमपि चित्तमरम्यत्वं
154097 रागादिकलुषतां याति । स्थिरमपि विश्रान्तिसुखं विच्छेदादस्थिरतां याति ॥ २१ ॥
154098
154099 यथा दृष्टं तथा मन्ये याति साधुरसाधुताम् ।
154100 एष सोऽत्यन्त उत्पातो यः साधुर्याति दुष्टताम् ॥ २२ ॥
154101
154102 कुत एतन्मन्यसे इति चेल्लोके तथैव दर्शनादित्याह - यथेति । अस्त्वेवं ततोऽपि को
154103 दोषस्तत्राह - एष इति । उत्पातो जगदनिष्टसूचकः ॥ २२ ॥
154104
154105 देशकालवशात्पापैर्महोत्पातोऽपि दृश्यते ।
154106 सर्वकर्माणि संत्यज्य कुर्यात्सज्जनसंगमम् ।
154107 एतत्कर्म निराबाधं लोकद्वितयसाधनम् ॥ २३ ॥
154108
154109 पापैर्जनानां दुरदृष्टैः दृश्यते । यथा विश्वामित्रस्य
154110 लुब्धामात्यादिसङ्गाद्वसिष्ठकामधेनुहरणे प्रवृत्तिस्तया च
154111 परस्परवैरवृद्ध्या बहुतरमाडीबकयुद्धान्तं जगदनिष्टम् । एवं
154112 कश्यपविश्रवःप्रभृतीनां भार्यासंगत्या
154113 जगदनिष्टनिमित्तदैत्यराक्षसाद्युत्पादने प्रवृत्तिरपि
154114 देशकालवशाद्धूमकेत्वादिप्रसिद्धमहोत्पातवद्दृश्यत इत्यर्थः ।
154115 उक्तमनूद्योपसंहरति - सर्वेति ॥ २३ ॥
154116
154117 न सज्जनाद्दूरतरः क्वचिद्भवेद्भजेत साधून्विनयक्रियान्वितः ।
154118 स्पृशन्त्ययत्नेन हि तत्समीपगं विदारिणस्तद्गतपुष्परेणवः ॥ २४ ॥
154119
154120 स च सज्जनसमागमो गुणार्जनक्रमेण ज्ञानप्रतिष्ठासिद्धिपर्यन्तं न
154121 विच्छेदनीय इत्याह - नेति । क्वचिदपि काले सज्जनाद्गुरोर्दूरतरो न भवेत् ।
154122 विनयसेवादिक्रियान्वितः सन् सदैव भजेत । किं ततस्तत्राह - स्पृशन्तीति । तेषां
154123 साधूनां समीपगमेनं अयत्नेनैव विसारिणस्तेषां शान्तिदान्त्यादिगुणलक्षणाः
154124 पुष्परेणवः सौगन्ध्यविशेषा अधिवासनमिश्रीकृततिलानिव स्पृशन्ति । अवश्यं
154125 संक्रामन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥
154126
154127 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ०
154128 सज्जनसमागमप्रशंसा नामाष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

154129
154130 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाअशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
154131 सज्जनसमागमप्रशंसा नामाष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥
154132
154133 नवनवतितमः सर्गः ९९
154134
154135 श्रीराम उवाच ।
154136
154137 सन्ति दुःखक्षयेऽस्माकं शास्त्रसत्सङ्गयुक्तयः ।
154138 मन्त्रौषधितपोदानतीर्थपुण्याश्रमाश्रयाः ॥ १ ॥
154139
154140 कृमिकीटपतङ्गानां तिर्यक्स्थावरजन्मनाम् ।
154141 संसारे यादृशो भोगस्तत्सर्वमिह वर्ण्यते ॥
154142
154143 कृमिकीटपतङ्गादीनामतिमूढजन्तूनां तात्कालिकदुःखोपशमोपायाभावे
154144 जीवनमेव दुर्लभम् । उपायं च ते ज्ञातुंन् न शक्नुवन्ति । तथा सति कथं जीवन्तीति
154145 तेषां संसरणस्थितिं जातिप्रसङ्गाज्जिज्ञासमानो रामः पृच्छति -
154146 सन्तीत्यादिना । अस्माकं मनुष्यजातीनामैहिकामुष्मिकदुःखक्षये शास्त्रादय
154147 उपायाः सन्ति । ये कृम्यादयस्तेषां दुःखक्षयः कथं केनोपायेन तदभावे च ते
154148 कथं स्थिता जीवन्तीत्यन्वयः ॥ १ ॥
154149
154150 कृमिकीटपतङ्गाद्यास्तिर्यक्स्थावरजातयः ।
154151 कथं स्थिताः किमारम्भास्तेषां दुःखक्षयः कथम् ॥ २ ॥
154152
154153 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
154154
154155 सर्वाण्येवेह भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
154156 आत्मोचितायां सत्तायां विश्रान्तानि स्थितान्यलम् ॥ ३ ॥
154157
154158 आत्मोचितायां तत्तद्योग्यभोगोचितायां सुखसत्तायाम् । तथा च
154159 तत्तद्योनिभोग्यविषयसुखलव एव तेषां महान्पुरुषार्थ इव भाति । तावन्मात्रेण
154160 विश्रान्तास्तदाशयैव बहुतरदुःखान्यपि सहमाना जीवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥
154161
154162 भूतानामणुमात्राणामप्यस्माकमिवैषणाः ।
154163 किंत्वल्पास्था वयं विघ्नास्तेषां त्वचलसंनिभाः ॥ ४ ॥
154164
154165 एषणाः स्वस्वयोन्युचितसुखभोगेच्छाः सन्तीति शेषः । किंतु वयं तेषु
154166 भोगेष्वल्पास्था अल्पविघ्नाश्च । अचलसंनिभाः महान्तो बहवश्च विघ्नाः ॥ ४ ॥
154167
154168 यथा विराट् प्रयतते वालखिल्यास्तथैव खे ।
154169 बालमुष्ट्यल्पकायेऽपि पश्याहंकृतिजृम्भितम् ॥ ५ ॥
154170
154171 भोगेषु बह्वास्था इति कुतो ज्ञायते इति चेत्प्रयत्नाधिक्यलिङ्गादित्याशयेनाह -
154172 यथेति । विराट् ब्रह्माण्डशरीरो जीवो यथा स्वाधिकारनिर्वाहचेष्टाभिः स्वभोगाय
154173 प्रयतते तथा वालानां केशानां खिलैरग्रभागैः संमितदेहाः
154174 कृमिकीटमशकमत्कुणादयोपि तथैव बालमुष्टिच्छिद्रापेक्षया अल्पकायेऽपि खे
154175 स्वावकाशे प्रयतन्ते ॥ ५ ॥
154176
154177 जायन्ते च म्रियन्ते च निराधारेऽम्बरे खगाः ।
154178 शून्यैकविषयास्तेषां स्वास्थ्यं न भवति क्षणम् ॥ ६ ॥
154179
154180 खगाः प्रागुक्ता आकाशपक्षिणः । स्वास्थ्यं स्थैर्यम् । प्रयत्नविच्छित्तिरिति यावत् ॥ ६ ॥

154181
154182 पिपीलिकायाश्चेष्टाभिर्ग्रासावासात्मबन्धुभिः।
154183 अस्मद्दिवसकल्पोऽपि न पर्याप्तः क्षणो यथा॥ ७॥
154184
154185 पिपीलिकादीनां कणाद्यर्जनप्रयत्नबाहुल्यदर्शनादपि तेषां
154186 भोगास्थाबाहुल्यमनुमीयत इत्याशयेनाह - पिपीलिकाया इति। ग्रासावासपदाभ्यां
154187 तत्संपादनप्रयत्ना लक्ष्यन्ते। आत्मबन्धुपदेन च कुटुम्बपोषणप्रयत्नः।
154188 अस्मद्दिवसकल्पोऽपि दीर्घः कालस्तासां कणार्जनादिप्रयत्ने क्षणवन्न पर्याप्तो
154189 नालमित्यर्थः॥ ७॥
154190
154191 त्रसरेणुप्रमाणात्मा कृम्यणुस्तिमिनामकः।
154192 गमने व्यग्रता तस्य गरुडस्येव लक्ष्यते॥ ८॥
154193
154194 तिमिनामकः कृम्यणुरणुतमः कृमिरस्ति॥ ८॥
154195
154196 अयं सोहमिदं तन्म इत्याकल्पितकल्पनम्।
154197 जगद्यथा नृणां स्फारं तथैवोच्चैर्गुणैः कृमेः॥ ९॥
154198
154199 देहे तद्भोग्येषु चाहंममतालक्षणाध्यासश्च नृणां कृमेश्च समान इत्याह
154200 - अयमिति। उच्चैर्गुणैर्गुणातिशयैः स्फारं बाहुतरास्थायोग्यं तथैव
154201 कृमेरपि॥ ९॥
154202
154203 देशकालक्रियाद्रव्यव्यग्रया जर्जरीकृतम्।
154204 क्षीयते व्रणकीटानामस्माकमिव जीवितम्॥ १०॥
154205
154206 विषयास्थया व्यर्थमायुषः क्षयोऽपि कीटादीनामस्माकं च समान इत्याह -
154207 देशेति॥ १०॥
154208
154209 पादपाः किंचिदुन्निद्रा घननिद्राः खलूपलाः।
154210 कृमिकीटादयः कार्ये नरवत्स्वप्नबोधिनः॥ ११॥
154211
154212 किंचिदुन्निद्रा ईषज्जागरूकाः। कार्ये स्वस्वोचितविषयभोगे स्वप्नश्च बोधो जागरश्च
154213 येषां स्त इति स्वप्नबोधिनः॥ ११॥
154214
154215 शरीरनाश एवैषां सुखं संप्रति दुःखकृत्।
154216 अस्माकमिव तेषां तज्जीवितं तु सुखायते॥ १२॥
154217
154218 एषां कृमिकीटस्थावराणां संप्रति शरीरकाले सुखं स्थितानामस्माकमिव
154219 शरीरनाश एव दुःखकृत्। तज्जीवनं शरीरे प्राणावस्थानम्॥ १२॥
154220
154221 जनो द्वीपान्तरं यादृग्विक्रीतः परिपश्यति।
154222 पदार्थजालं पश्यन्ति तादृक्पशुमृगादयः॥ १३॥
154223
154224 अस्मद्भोग्यगृहप्रासादधनरत्नादिकं ते कथं पश्यन्ति तदाह - जन इति।
154225 स्वाभोग्यं पदार्थजालमुदासीनतया संमुग्धदृशा पश्यन्तीत्यर्थः॥ १३॥
154226
154227 अस्माकमिव संसारस्तिरश्चां सुखदुःखदः।
154228 पदार्थप्रविभागेन केवलं ते विवर्जिताः॥ १४॥
154229
154230 पदार्थानामुत्कर्षापकर्षादिबुद्धिहेतुना गुणक्रियोपयोगादिप्रविभागेन॥ १४॥
154231
154232 हृदयात्सुखदुःखाभ्यां नासातो रशनागुणैः।

154233 पशवः परिकृष्यन्ते विक्रीताः पामरा अपि ॥ १५ ॥
154234

154235 विक्रीतजनसाम्यं पशूनामुपपादयति - हृदयादिति । पशवो हि बलीवर्दादयो
154236 नाथहरयो हृदयान्मनसः सकाशादन्तः सुखदुःखाभ्यां परिकृष्यन्ते ।
154237 नासातो नासिकाप्रदेशाच्च नाथेन रशनागुणैर्बहिः परिकृष्यन्ते । एवमुभयतः
154238 पराधीनतया कृष्यमाणा अपि किंचिदपिस्वदुःखं परिहर्तुं निवेदयितुं वा न
154239 शक्नुवन्ति तथा द्वीपान्तरे विक्रीताः पामरा अपीति तयोः साम्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥
154240

154241 सुप्तानां यादृगस्माकं वेदनं स्पष्टसुत्वचाम् ।
154242 वृक्षगुल्माङ्कुरादीनां तादृगुद्दामवेदनम् ॥ १६ ॥
154243

154244 वृक्षादीनां सुखदुःखानुभवप्रकारमप्यस्मदनुभवानुकूल्येनोपपादयति ##-
154245 निद्रापरवशचेतसामस्माकं
154246 बहुतरशीतोष्णमशकमत्कुणादिभिर्बाध्यमानानामसुखनिद्रायां यादृक्
154247 उद्दामं दुःखवेदनं तादृगित्यर्थः । अङ्कुरग्रहणं सौकुमार्यात्तत्र
154248 कृमिकीटादिदंशने दुःखातिशयद्योतनार्थम् ॥ १६ ॥
154249

154250 यादृगस्माकमीत्यर्थक्रमसंसारपातिनाम् ।
154251 पदार्थवेदनंन् तादृक्तिरश्चां भ्रान्तमभ्रमम् ॥ १७ ॥
154252

154253 तिरश्चां पदार्थप्रविभागेन विवर्जितं वेदनं यदुक्तं
154254 तदप्युपपादनेनानुभवमारोहयति - यादृगिति । ईतिर्देशक्षोभपलायनेन
154255 धावनादिगतिस्तदर्थे कुशकण्टकतप्तवालुकाक्रमणभारोद्वहनादिक्रमसंसारे
154256 पतनशीलानामस्माकं यादृशं सर्वतो भयाशङ्कि पदार्थवेदनं तादृक्
154257 पक्षिसर्पादितिरश्चामपि सदेत्यर्थः ॥ १७ ॥
154258

154259 आह्लादमात्रे सौम्यत्वं सुखतश्चेन्द्रकीटयोः ।
154260 समं विकल्पविन्मुक्तं विकल्पस्त्वनतिक्रमः ॥ १८ ॥
154261

154262 विकल्पविद्धिर्विक्षेपानुभवैर्मुक्तं चेत् आह्लादमात्रे सामान्यभूते स्वरूपानन्दे
154263 सुखतः आहारनिद्रामैथुनादिसुखेषु च इन्द्रस्य कीटस्य च सौम्यत्वं
154264 मनःप्रसादलक्षणं समम् । विकल्पो विक्षेप एव तु द्वयोरप्यनतिक्रमो दुरतिक्रम
154265 इत्यर्थः ॥ १८ ॥
154266

154267 रागद्वेषभयाहारमैथुनोत्थं सुखासुखम् ।
154268 तिरश्चां जन्ममृत्यादिखेदः कश्चिन्न भिद्यते ॥ १९ ॥
154269

154270 तिरश्चां इन्द्रस्य चेति शेषः । न भिद्यते न विशिष्यते ॥ १९ ॥
154271

154272 ऋते पदार्थभूतार्थभविष्यद्वस्तुबोधतः ।
154273 शेषं बभ्रवहिगोमायुगजादीनां नृभिः समम् ॥ २० ॥
154274

154275 पदार्थाः शास्त्रगम्याः पुण्यपापब्रह्मतत्त्वादयः । भूतार्था अतीतपदार्थाः
154276 भविष्यद्वस्तूनि भाविकृषिफलादिपदार्थाः एतेषां बोधतः ऋते एतद्बोधान्विहाय
154277 शेषं ज्ञानं बभ्रुर्नकुलः अहिः सर्पः गोमायुः शृगालः गजादिश्च ये
154278 पशवस्तेषां सर्वेषां नृभिः समं तुल्यमित्यर्थः ॥ २० ॥
154279

154280 निद्रामयानां वृक्षाणां स्वसत्तामचलादयः ।
154281 स्थिता अनुभवन्तोऽन्ये चिदाकाशमखण्डितम् ॥ २१ ॥
154282

154283 पर्वतादयस्तर्हि कथमनुभवन्ति तत्राह - निद्रेति । निद्राप्रचुराणां
154284 सुषुप्तिस्थानां वृक्षाणां या गाढमूढतया स्वसत्ता तां अचलाः

154285 पाषाणादयोऽनुभवन्तः स्थिताः अन्ये
154286 हिमवन्मेर्वादयस्तत्त्वज्ञपर्वतास्त्वखण्डितं चिदाकाशमनुभवन्तः सदा
154287 समाधौ स्थिता इत्यर्थः ॥ २१ ॥
154288
154289 आपीननिद्रा वृक्षाद्याः स्वसत्तास्थास्तथाद्रयः ।
154290 जङ्गमानि चिदाकाशं नाम किंचित्कदाचन ॥ २२ ॥
154291
154292 इत्थं च न वृक्षादिजीवदृशा जगत्कल्पना । तेषामापीननिद्रत्वात् ।
154293 नाप्यद्र्यादिजीवजातिदृशा । तेषां स्वसत्तास्थत्वात् । जङ्गमजातिष्वपि न
154294 तत्त्वज्ञदृशा । तेषां चिदाकाशमात्रत्वात्किंतु कतिपयाज्ञजङ्गमजातिदृशा ।
154295 सा च दृष्टिर्न बहुतरदृष्टिविरुद्धां जगत्सत्तां साधयितुं क्षमत
154296 इत्याशयेनाह - आपीनेति । यानि जंगमानि जीवजातानि तान्यपि
154297 सुषुप्तिमरणमूर्च्छामोक्षाद्यवस्थासु चिदाकाशमेव नाम । तत्र केषांचित्कदाचन
154298 स्वप्ने अर्धविकासेन जागरे सर्वविकासेन भासमानं
154299 किंचिज्जगद्बहुतरदृष्ट्यनुरोधाच्चिदाकाशमेवेति युक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥
154300
154301 अखण्डचित्ता शैलादिसत्ता निद्रा च भूरुहाम् ।
154302 द्वैतोपलम्भमुक्तत्वात्खमेवैकमतो जगत् ॥ २३ ॥
154303
154304 तत्र या शैलादिसत्ता या च भूरुहां निद्रा सा द्वैतोपलम्भमुक्तत्वात् खमेव ।
154305 अतस्तद्दृशा जगदेकमज्ञानोपहितचिन्मात्रमेव ॥ २३ ॥
154306
154307 परिज्ञातं जगद्यावदपरिज्ञानसंयुतम् ।
154308 न त्वं नाहं न चैवास्तिनास्ती न च भविष्यति ॥ २४ ॥
154309
154310 अन्यदृशापि स्वतत्त्वं यावदपरिज्ञानसंयुतं तावदेव जगत् । परिज्ञातं तु न
154311 त्वं नाहं नाप्यस्तिनास्ती सत्तासत्ते नापि भविष्यतीति क्वचित्कोटौ व्यवतिष्ठत इत्यर्थः
154312 ॥ २४ ॥
154313
154314 यथास्थितं सदैवेदं मौनमेव शिलाघनम् ।
154315 अनाद्यन्तमविच्छिद्रमनिद्रं च सनिद्रकम् ॥ २५ ॥
154316
154317 एवमव्यवस्थित्या जगद्भावनिरासे ब्रह्मैव परिशिष्टमिति दर्शयति -
154318 यथास्थितमिति । अज्ञदृशा सनिद्रकं निद्रयेव स्वात्मन्येव जगद्वैचित्र्यं
154319 कल्पयदित्यर्थः ॥ २५ ॥
154320
154321 पूर्वं सर्गाद्यथैवासीत्तथैवैकं समस्थितम् ।
154322 भविष्यत्यधुनानन्तकालमेवं तथैव च ॥ २६ ॥
154323
154324 परमार्थतस्तु सदैवैकरूपमित्याह - पूर्वमिति । अधुना वर्तमानकाले तथैवास्ति
154325 । अनन्तकालमग्रे च तथैव भविष्यतीत्यन्वयः ॥ २६ ॥
154326
154327 नैवात्मता न परता न जगत्ता न शून्यता ।
154328 न मौनता न मौनित्वं किंचिन्नेहोपपद्यते ॥ २७ ॥
154329
154330 तस्य च आत्मत्वादयोऽपि विशेषा व्यावर्त्याभावान्न सन्ति किं पुनरन्ये इत्याह -
154331 नैवेति ॥ २७ ॥
154332
154333 त्वं यथास्थितमेवास्व यथास्थितमहं स्थितः ।
154334 सुखासुखे पराकाशे शान्ते नेहास्ति किंचन ॥ २८ ॥
154335
154336 परमाकाशतां मुक्त्वा किं स्वप्ननगरे वद ।

154337 विद्यते किल तच्छान्तं चिद्व्योमाच्छमनामयम् ॥ २९ ॥
154338
154339 अपरिज्ञप्तिरेवैका तत्र संभ्रमकारिणी ।
154340 परिज्ञातमिदं यावद्विद्यते सापि न क्वचित् ॥ ३० ॥
154341
154342 सा अपरिज्ञप्तिरपि परिज्ञातमिति हेतोर्न विद्यते ॥ ३० ॥
154343
154344 परिज्ञाते जगत्स्वप्ने यावत्सत्यं न किंचन ।
154345 ग्रहस्तदेनंन् प्रति किं स्नेहो वन्ध्यासुते तु कः ॥ ३१ ॥
154346
154347 एवं जगत्स्वप्नं प्रति किं किमर्थ ग्रहः अभिनिवेशः ॥ ३१ ॥
154348
154349 स्वप्नकाले परिज्ञाते जगत्स्वप्नमणावणौ ।
154350 किमुपादेयता कास्था प्रबोधेऽसौ न किंचन ॥ ३२ ॥
154351
154352 अणौ अणौ संभाव्यत इति शेषः ॥ ३२ ॥
154353
154354 यन्न किंचित्प्रबोधोऽस्ति नाप्रबोधोऽस्ति तत्क्वचित् ।
154355 यस्तूपलम्भस्तत्काले पूर्वावस्थैव सा तथा ॥ ३३ ॥
154356
154357 प्रबोधकाले असदप्यप्रबोधकाले सदस्तु तत्राह - यदिति । पूर्वावस्था अज्ञतैव ।
154358 सा तथा तदुपलम्भात्मना प्रथते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
154359
154360 विद्यते वर्तमानत्वं भविष्यद्भूतता तथा ।
154361 बोधाबोधश्च नो सत्यं वस्तु शान्तं किलाखिलम् ॥ ३४ ॥
154362
154363 तर्हि कालत्रयमज्ञानंन् तज्ज्ञानं चकिं सत्यं नेत्याह - विद्यत इति ॥ ३४ ॥
154364
154365 यथोर्मिणोर्मौ निहते न काचित्पयसां क्षतिः ।
154366 तथा देहेन निहते देहे नास्ति चितेः क्षतिः ॥ ३५ ॥
154367
154368 तथा च मिथ्याभूतदेहादौ मिथ्याभूतैः शत्रुभिर्हतेऽपि न
154369 तदुभयाधिष्ठानात्मनः क्षतिरित्याह - यथेति ॥ ३५ ॥
154370
154371 चितावाकाश एवाहं देह इत्युपजायते ।
154372 संविदेव ततो देहे नष्टे किं नाम नश्यति ॥ ३६ ॥
154373
154374 आकाशभूतायां चितावेव देह इति भ्रान्तिसंविदेव उपजायते । तथा च
154375 भ्रान्तिसंविद्रूपे देहे नष्टे किं नाम नश्यति ॥ ३६ ॥
154376
154377 प्रबुद्धस्यैव चिद्व्योम्नः स्वप्नो जगदिति स्थितम् ।
154378 पृथ्व्यादिरहितं यस्मात्तस्मात्स्वप्नात्मकं जगत् ॥ ३७ ॥
154379
154380 सर्गादौ पूर्वचित्स्वप्नाज्जाता पृथ्व्यादिवस्तुधीः ।
154381 स्वप्नार्थे सत्यताभ्रान्तिः कल्पनामात्ररूपिणी ॥ ३८ ॥
154382
154383 पूर्वपूर्वचित्स्वप्नसंस्कारात् ॥ ३८ ॥
154384
154385 पूर्वात्पूर्वतरस्यास्य स्वप्नस्यावयवस्थितौ ।
154386 सत्येवासत्यरूपायां पृथ्व्यादिकलना कृता ॥ ३९ ॥
154387
154388 एवं पूर्वात्पूर्वतरस्यानादिप्रवाहरूपस्य स्वप्नस्यावयवस्थितौ

154389 इदानींतन्यामसत्यरूपायामेव सत्येव कलना मूढैः कृता ॥ ३९ ॥
154390
154391 सा च भ्रान्तिस्तथा रूढा यथासत्यैव सत्यताम् ।
154392 परमामागता तत्तु सत्यमत्यन्तनिर्मलम् ॥ ४० ॥
154393
154394 तत् परमार्थसत्यंन् त्वत्यन्तनिर्मलं न जाड्यकलुषमित्यर्थः ॥ ४० ॥
154395
154396 वस्तुतस्तु यथाभूतं चिद्ब्रह्मैवाततं स्थितम् ।
154397 न च तत्संस्थितं किंचित्स्मर्ताऽस्मर्ता किमात्मकः ॥ ४१ ॥
154398
154399 असत्यरूपायांन् सत्येव कलना कृतेति इवकारेणोपमित्वा तेन भ्रान्तिकलनायां
154400 सत्यार्थकलनासादृश्यं दर्शितम् । तच्च सत्सु प्राक्सत्यार्थेषु तदनुभवे
154401 सांप्रतं च तत्स्मर्तरि युज्यते नान्यथेत्याशङ्क्याह - वस्तुत इति । तत् सत्यरूपं
154402 पृथ्व्यादि किंचित्प्रागपि न च संस्थितम् । एवं च तदनुभवस्यात्यन्ताप्रसिद्धौ
154403 स्मर्ता अस्मर्ता विस्मर्ता वा किमात्मकः ॥ ४१ ॥
154404
154405 एवं मात्रापरिज्ञानमेवात्र प्रतिबोधकम् ।
154406 अत्रैव तु परिज्ञानं कवाटप्रविघाटनम् ॥ ४२ ॥
154407
154408 तर्ह्यसत्ये अत्यन्ताप्रसिद्धसत्यतायाः सादृश्यस्य च किं प्रतिबोधकमिति चेत्
154409 स्वप्रकाशसत्यस्वरूपाऽपरिज्ञानमेवेत्याह - एवं मात्रेति ।
154410 यथार्थभूतचिद्ब्रह्ममात्रगोचरमपरिज्ञानमज्ञानमेव जगति
154411 सत्यताप्रतिबोधकम् । अत एव तत्त्वपरिज्ञानमेवाज्ञानावरणकवाटस्य जगत्सत्यता
154412 भ्रान्त्यादिविक्षेपकपाटस्य च प्रविघाटनमपावरणमित्यर्थः ॥ ४२ ॥
154413
154414 पारिशेष्यान्न पृथ्व्यादि किंचित्संभवति क्वचित् ।
154415 यो द्रष्टा यच्च वा दृश्यं विमलं शिवमेव तत् ॥ ४३ ॥
154416
154417 सकार्याज्ञानबाधे चिन्मात्रपारिशेष्यात्तत्परिशिष्टं चिन्मात्रं शिवमेव ॥ ४३ ॥
154418
154419 मुकुरेऽन्तर्यथा बिम्बाद्बिम्बं भाति जगत्तथा ।
154420 चिद्व्योमनि स्वतो भातमबिम्बादेव बिम्बितम् ॥ ४४ ॥
154421
154422 बाह्याद्बिम्बान्निमित्ताद्बिम्बं प्रतिबिम्बम् । अबिम्बात् विनैव बाह्यं बिम्बमिति
154423 मुकुरापेक्षया विशेषः ॥ ४४ ॥
154424
154425 मुकुरेऽन्तर्यथा बिम्बं न दृष्टमपि किंचन ।
154426 तथा चिद्व्योमगं विश्वं न दृष्टमपि किंचन ॥ ४५ ॥
154427
154428 कस्तर्हि मुकुरदृष्टान्ते विवक्षितोंऽशस्तमाह - मुकुरे इति ॥ ४५ ॥
154429
154430 लभ्यते यद्विचारेण यत्सकारणकं स्थितम् ।
154431 तत्सच्छेषं तु भामात्रमभूतं सत्कथं भवेत् ॥ ४६ ॥
154432
154433 विचारेण शास्त्रीयविचारेण । सकारणकं सप्रमाणकं तदेव सत् परमार्थसत्यम् ।
154434 शेषमितरत्तु भामात्रं प्रतिभामात्रं कालत्रयेऽप्यभूतम् ॥ ४६ ॥
154435
154436 भवेद्भ्रमात्मकमपि किंचिदर्थक्रियाकरम् ।
154437 स्वप्नाङ्गनापि कुरुते सत्यामर्थक्रियां नृणाम् ॥ ४७ ॥
154438
154439 असच्चेत्कथं व्यवहारार्थक्रियाक्षमं जगत्तत्राह - भवेदिति । सत्यां
154440 स्वाधिकसत्तायां चरमधातुविसर्जनलक्षणामर्थक्रियाम् ॥ ४७ ॥

यत्तद्भानं तु सा चिद्भा परमं तच्चिदम्बरम् |
इति क्वाहं क्व विश्वश्रीः क्व त्वं दृश्यदृशश्च काः || ४८ ||

अहमादिविश्वश्रीर्हि भासमाना सिद्धा नान्यथा | तत्र यत्तद्भानंन् सा चिद्भा
आत्मस्वरूपचित्प्रकाश एव नान्या | तद्भानव्यावर्तकं दृश्यरूपं तु भानात्
पृथक्कारे शून्यत्वाद्भानात्मकत्वे तद्व्यावर्तकत्वायोगाच्चिदम्बरमेव | इति
विमर्शेन किंचिज्जगद्रूपं प्रसिध्यतीत्यर्थः || ४८ ||

मृत्वा पुनर्भवनमस्ति किमङ्ग नष्टं मृत्वा न चेद्भवनमस्ति तथापि
शान्तिः |
विज्ञानदृष्टिवशतोऽस्त्यथ चेद्विमोक्षस्तन्नेह किंचिदपि
दुःखमुदारबुद्धेः || ४९ ||

हे अङ्ग उदारबुद्धेस्तव दर्शितप्रकारा या
विज्ञानदृष्टिस्तद्वशतश्चिन्मात्रभूतस्य देहापगमेन मृत्वा
पुनर्देहान्तरोत्पत्त्या भवनं चेदस्ति | मोक्षो नास्तीति यावत् | तथापि किं नष्टं का
क्षतिः | निर्दुःखनिरतिशयानन्दचिदात्मनो नाशोत्पत्तिभ्यामस्पर्शात् | अथ चेन्मृत्वा
पुनर्भवनं नास्ति | विमोक्षोऽस्ति चेदिति यावत् | तथापि सर्वप्रपञ्चशान्तिरेव |
तत्तस्मादिह दुःखं किंचिदपि पक्षद्वयेऽपि न प्रसज्जत इत्यर्थः || ४९ ||

मूर्खस्य यादृशमिदं तु तदज्ञ एव जानात्यसौ न हि वयं किल तत्र
तज्ज्ञाः |
मत्स्यो हि यो मृगनदीसलिले स एव जानाति तच्चपलवीचिविवर्तनानि || ५० ||

मूर्खस्य तर्हि कथं मरणजन्मनोर्दुःखप्रसक्तिरिति चेत्तां स एव जानातीत्याह -
मूर्खस्येति | यो मृगनदीसलिले मत्स्योऽहमिति मत्स्यभावमनुभवति स एव
तस्याश्चपलवीचिविवर्तनानि जानाति न तु मृगनदीभ्रान्तिशून्यः कश्चिदित्यर्थः || ५०
||

अन्तर्बहिस्त्वमहमित्यपि चैवमादि सर्वात्मकं तपति चिन्नभ एकमेव |
शाखाशिखाविटपपत्रफलैकदेहः संकल्पवृक्ष इव बोधखमात्रसारः
|| ५१ ||

तत्त्वविद्दृष्ट्या त्वन्तर्बहिश्च तच्चिन्नभः त्वं अहमपि चैवमादि जगच्चेति
सर्वात्मकं भूत्वा तपति स्फुरति | यथा बोधखमात्रसार आत्मैव शाखा तच्छिखा
तद्विटपास्तत्पत्रफलानि चेत्याद्येकदेहः संकल्पवृक्षः सन् मनोराज्ये स्फुरति
तद्वदित्यर्थः || ५१ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे उ०
परमार्थनिरूपणं नाम नवनवतितमः सर्गः || ९९ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
परमार्थनिरूपणं नाम नवनवतितमः सर्गः || ९९ ||

शततमः सर्गः १००

श्रीराम उवाच |

युक्तिः स्यात्कीदृशी ब्रह्मन्संसारे दुःखशान्तये |
तेषां येषामयं पक्षः श्रूयतामुच्यतां ततः || १ ||

देहात्मवाद्यादिमते निविष्टानां मतेरपि।
यथा तत्त्वेऽवतारः स्यात्तथा युक्तिरिहोच्यते॥

प्राक्सर्गवादुयुक्तिसत्यतावर्णनक्रमे स्वभावसिद्धमेवेदं युक्तमित्येव तद्विदाम् इति
यच्चार्वाकोक्तीनां युक्तत्वं वर्णितं तत्तेषां देहात्मवादविषये
सर्वास्तिकपक्षप्रतिपक्षभूते कथं युक्तम् तेषां कथं वा पुरुषार्थसिद्धिः
स्यादित्येतज्जिज्ञासमानो रामः पृच्छति - युक्तिरिति। अयं वक्ष्यमाणो मत्प्रश्नो
मनो दत्त्वा श्रूयतां तत उत्तरमुच्यताम्॥ १॥

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्युरगोचरः।
भस्मीभूतस्य शान्तस्य पुनरागमनं कुतः॥ २॥

अगोचरः अप्रत्यक्षः। न तावज्जीवतः स्वस्य मृत्युः प्रत्यक्षः। परेषां
मृत्युदर्शनाद्धि स्वस्यापि मृत्युस्तद्वदनुमीयते। न चानुमानं चार्वाकाणां
प्रमाणम्। प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणानभ्युपगमादिति भावः। अस्तु वा देहनाश एव
मृत्युस्तथापि पुनर्जन्मानभ्युपगमात्स एव सर्वदुःखनिवृत्तिलक्षणो मोक्ष एवेति
स्पृहणीय एव तेषामित्याशयेनाह - भस्मीभूतस्येति। शान्तस्य
सर्वदुःखोपशमं प्राप्तस्य। अयं येषां पक्षस्तेषामिति पूर्वत्रान्वयः॥ २॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

यं यं निश्चयमादत्ते संविदन्तरखण्डितम्।
तत्तथैवानुभवति प्रत्यक्षमिति सर्वगम्॥ ३॥

संविदा स्वनिश्चयानुसारिविवर्तानुभवनियम एव
देहात्मभावेऽप्युपपत्तिस्तन्मोक्षेऽपीत्याशयेन वसिष्ठस्तं समर्थयितुमुपक्रमते
- यं यमिति। इति इदं सर्वगं सर्वजनीनं प्रत्यक्षं स्वानुभवसिद्धम्॥ ३॥

यथा खं सर्वगं शान्तं तथा चिद्व्योम सर्वगम्।
तदेवैक्यमथ द्वैतमन्यार्थस्यात्यसंभवात्॥ ४॥

तत्तद्वादिपामरजनकल्पितदेहादिद्वैतं वेदान्तविद्वदनुभवादिसिद्धमैक्यं च
तच्चिद्व्योमैव। तद्व्यतिरिक्तस्यात्यन्तमसंभवादित्यर्थः॥ ४॥

सर्गादौ तद्दतेऽन्योऽर्थो महाप्रलयरूपिणि।
अकाणरत्वान्नास्त्येव ब्रह्मैवेदमतस्ततम्॥ ५॥

अन्यस्यासंभवे सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इत्यादिश्रुत्यनुगृहीतां युक्तिमाह -
सर्गादाविति। सर्गस्य आदौ पूर्वावस्थायामद्वितीयब्रह्मरूपे महाप्रलये। तर्हि
ब्रह्मणः कारणं ततोऽन्यत्पूर्वमस्तु तत्राह - अकारणत्वादिति॥ ५॥

समस्तवेदशास्त्रार्थं ये महाप्रलयादि च।
नेच्छन्ति ते महामूढा निःशास्त्रा नो मृता इव॥ ६॥

ननु ब्रह्मरूपो महाप्रलय एव नाभ्युपगम्यते बीजाङ्कुरादिपरंपरानादित्वेन
पृथिव्यादिभूतानां प्रवाहानादित्वान्न कदाचिदनीदृशं जगदिति कर्मजडानां
पूर्वमीमांसकादीनां पक्षं दूषयति - समस्तेति। सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति इत्यादिश्रुतेः समस्तवेदशास्त्रार्थं
आदिपदाज्जीवानां ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं मोक्षं तत्साधनानि च ये नेच्छन्ति ते
मोक्षशास्त्रवैयर्थ्ये तुल्यन्यायेन कर्मशास्त्रस्याप्यप्रामाण्यावारणान्निःशास्त्रा
नोऽस्माकं तत्त्वविदां दृशा मृता इव। न तत्त्वोपदेशकथायोग्या इत्यर्थः॥ ६॥

154545 सर्वशास्त्राविरुद्धेन सर्वं ब्रह्मेदमित्यलम् ।
154546 स्थितं सानुभवं योक्तृ येषां तैर्न कथाक्रमः ॥ ७ ॥
154547
154548 येषां योक्तृदेहेन्द्रियादीनां सर्वव्यवहारेषु नियोक्तृ प्रत्यगात्मचैतन्यं मनो
154549 वा सर्वशास्त्राविरुद्धेन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति दर्शनेन सानुभवमलं
154550 पर्याप्तं पूर्णकामं स्थितम् । कृतकृत्यैस्तैः सहापि नोपदेशकथाक्रम इति
154551 जिज्ञासून्प्रत्येवोपदेशकथाप्रस्ताव इत्यर्थः ॥ ७ ॥
154552
154553 नित्या निरन्तरोदेति यादृशी संविदाशये ।
154554 भूयते तन्मयेनैव पुंसा देहोऽस्तु माथवा ॥ ८ ॥
154555
154556 प्रासङ्गिकं समाप्य प्रस्तुतमनुसंधत्ते - नित्येति । तथा च चार्वाकाभिमते
154557 देहात्मभावेऽपि तादृशदृढनिश्चयात्मकसंविदुदय एवान्वयव्यतिरेकाभ्यां
154558 हेतुर्न देहो व्यभिचारादिति भावः ॥ ८ ॥
154559
154560 बोधाच्चेत्संविदो जातः स दुःखी पुरुषो भवेत् ।
154561 विरुद्धं वेदनं यावत्तावज्जीवोऽङ्ग तन्मयः ॥ ९ ॥
154562
154563 अत एवानन्दैकरसस्याप्यात्मनो विरुद्धदुःखित्ववेदनदार्ढ्येन दुःखमयता
154564 सर्वानुभवसिद्धेत्याह - बोधादिति । अङ्गेति संबोधने ॥ ९ ॥
154565
154566 जगच्चिद्व्योमकचनमात्रमेवेति भाविते ।
154567 तत्कथं वेदनं व्योम्ना बोधः कस्य कुतो भवेत् ॥ १० ॥
154568
154569 एवं दुःखमयस्यापि जगतो निरतिशयानन्दचिद्व्योमकचनमात्रमेवेति
154570 भावनाद्वास्तवतद्भावदर्शने भ्रान्तिकल्पितदुःखरूपता
154571 तद्ग्रहणग्राहकादयश्च शाम्यन्तीति देहात्मवादिनामपि तथाभावने
154572 निस्तारसिद्धिरित्याशयेनाह - जगदिति । तत् प्राक्प्रसिद्धं दुःखादिवेदनं कथं
154573 व्योम्ना कूटस्थाद्वयचिदाकाशेन दुःखादेर्बोधः कस्य भवेत् कुतो वा
154574 निमित्तादित्यर्थः ॥ १० ॥
154575
154576 ना कानिचित्प्रधावन्ति एकनिश्चयसंविदाम् ।
154577 पुंसां सुखानि दुःखानि रजांसि नभसामिव ॥ ११ ॥
154578
154579 उक्तेऽर्थे तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः इति श्रुतिमर्थत उदाहरति - न
154580 कानिचिदिति । प्रधावन्ति प्राप्नुवन्ति । लिम्पन्तीति यावत् ॥ ११ ॥
154581
154582 संवित्सत्यास्त्वसत्या वा निश्चयस्तावदीदृशः ।
154583 आबालमेतत्संसिद्धं केनापह्नूयते कथम् ॥ १२ ॥
154584
154585 स्वस्वदृढनिश्चयानुसार्यर्थानुभवे संविदः प्रामाण्यं चित्तवृत्तेः सत्यत्वं
154586 वा नोपयुज्यते देहात्मभावाद्यनुभवे आद्याभावाद्ब्रह्मसाक्षात्कारवृत्तौ
154587 द्वितीयाभावादित्याशयेनाह - संविदिति । संवेदनं संवित् सत्या प्रमा
154588 संवेद्यते यया सा संवित् सत्या अबाधिता वेत्युभयनियमाभावोक्तिः । ईदृश
154589 एतादृशसदसदर्थानुभवहेतुर्भवत्येवेत्यर्थः । कथमपह्नूयते । न
154590 ह्यनुभवविरुद्धमवलम्ब्यानुभवोऽपह्नोतुं शक्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥
154591
154592 न देहः पुरुषो वापि जीवोऽन्य उपलभ्यते ।
154593 संवित्सर्वमिदं सा तु यथा वेत्ति तथा जगत् ॥ १३ ॥
154594
154595 अत एव सर्ववाद्यभिप्रेततत्तद्वेषकल्पनासमर्था संविदेवात्मेति सर्वे वादिनो
154596 बोधयित्वा कृतार्थीकर्तुं शक्या इत्याशयेनाह- न देह इति ।

154597 देहश्चार्वाकाभिमतः पुरुषः सांख्याभिमतो जीवो मीमांसकाद्यभिमतो वापि
154598 भोक्ता अन्यः संवित्पृथक्कृतो नोपलभ्यते । अतः सर्वमिदं वादिनां
154599 कल्पनापदं देहादिसंविदेव ॥ १३ ॥
154600
154601 सा सत्याप्यथवासत्या तया देहोऽनुभूयते ।
154602 स्वातन्त्र्येण यथा स्वप्ने पाताले खे जले दिवि ॥ १४ ॥
154603
154604 स्वातन्त्र्येण स्वकल्पनामात्रेण न पृथिव्यादिकारणसापेक्षतयेत्यर्थः ॥ १४ ॥
154605
154606 संवित्सत्यास्त्वसत्या वा तावन्मात्रः स्मृतः पुमान् ।
154607 स यथानिश्चयो नूनं तत्सत्यमिति निश्चयः ॥ १५ ॥
154608
154609 पुमान् आत्मा । तत् सत्यं तदर्थक्रियासमर्थम् ॥ १५ ॥
154610
154611 प्रामाण्यं सर्वशास्त्राणामेतेनैव प्रसिद्ध्यति ।
154612 सर्वसिद्धान्तसिद्धान्त एष एवेति मे मतिः ॥ १६ ॥
154613
154614 संविद एव सर्ववाद्यभिमतात्मादिभावेनावस्थाने तस्याः
154615 परमार्थसत्यत्वात्तत्कल्पितार्थानां तत्तदभिमतार्थक्रियासमर्थत्वाच्च
154616 सर्वशास्त्रप्रामाण्यं प्रागुक्तं प्रतिष्ठितमित्याह - प्रामाण्यमिति । तथा
154617 चायं संविदद्वैतात्मवादसिद्धान्तः सर्ववादिनामुपजीव्यत्वात्पुरुषार्थहेतुत्वाच्च
154618 सर्वसिद्धान्तशिरोमणिः सिद्धान्त इत्याह - सर्वेति ॥ १६ ॥
154619
154620 तस्मादबोधता यास्ते यथा संवित्तथैव सा ।
154621 भवत्यकलुषाकारा तथैव फलभागिनी ॥ १७ ॥
154622
154623 तर्हि किं संविदेव तत्तद्वाद्यभिमतदेहाद्याकारेण तत्तन्निश्चयानुरोधेन
154624 परिणमते नेत्याह - तस्मादिति । या संविदि अबोधता अविद्या आस्ते सैव यथा
154625 तत्तद्वादिनां संवित्तथैव परिणामेन प्रवृत्त्यादिकाले भवति । सैव
154626 तत्त्वबोधात्मना परिणामे अकलुषशुद्धचिदाकारा तथैव मोक्षफलभागिनीत्यर्थः
154627 ॥ १७ ॥
154628
154629 देशकालक्रियाद्रव्यवेदशास्त्रैषणाभ्रमैः ।
154630 अबोधता तु या संवित्कदाचित्सा न नश्यति ॥ १८ ॥
154631
154632 अत एव पुण्यदेशकालादौ स्नानदानादिक्रियाभिः रसायनमन्त्रौषधादिद्रव्यैः
154633 कर्मशास्त्रबोधितैः स्वर्गपशुपुत्राद्येषणाभ्रमैश्च सा अबोधता तत्प्रयुक्ताया
154634 विक्षेपसंवित्सा च कदाचिदपि न विनश्यति ॥ १८ ॥
154635
154636 आविर्भवति सा भूयः क्षीणाशङ्का क्षणेन चेत् ।
154637 तत्केन संविदो दुःखं कदा नामोपशाम्यति ॥ १९ ॥
154638
154639 बोधे बाधिताया अविद्यायाः पुनराविर्भावस्तु न शङ्क्यो
154640 बीजाभावादनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्चेत्याह - आविर्भवतीति । आत्यन्तिकबाधेन क्षीणा
154641 पुनः प्रसक्त्याशङ्कापि । सा अविद्या भूयः क्षणादाविर्भवति चेत्तत्तर्हि संविदो
154642 जीवस्य दुःखं कदा केन वा नामोपशाम्यति - न कदाचिन्न केनचिदपीत्यर्थः ॥
154643 १९ ॥
154644
154645 संविदेव नृणां जीवः स यथा दृढभावनः ।
154646 तथा सुखी वा दुःखी वा भवेदित्येष निश्चयः ॥ २० ॥
154647
154648 संविच्चेदस्ति तज्ज्ञानां शरणं भवभेदने ।

154649 नास्ति चेत्तच्छिलामूकमान्ध्यमेवावशिष्यते ॥ २१ ॥
154650

154651 प्रत्यगात्मरूपसंविदेव तत्त्वतो ज्ञाता स्वकार्यं बन्धं हरतीति सैव
154652 मुमूक्षूणां शरणम् तदभावे तु जगदान्ध्यमेव स्याद्दूरे मोक्षं
154653 प्रत्याशेत्याह - संविदिति । अवशिष्यते परिशेषात्प्रसज्जते ॥ २१ ॥
154654

154655 यत्तयैव च संवित्त्या वेदनेनैव लभ्यते ।
154656 अयं स्वभावज्ञप्त्यान्तर्जाड्यं पुंसेव निद्रया ॥ २२ ॥
154657

154658 कुत आन्ध्यमेवावशिष्यते तत्राह - यदिति । यद्यस्माद्धेतोः स्वभावज्ञप्त्या
154659 स्वप्रकाशया तयैव प्रत्यगात्मसंवित्त्या पुंसा निद्रया स्वजाड्यमिव आन्ध्यकल्पेन
154660 अवेदनेनैवायं प्रपञ्चो लभ्यते तत्र संवित्त्यपलापे असाक्षिकस्यान्ध्यस्यैव
154661 परिशेषादित्यर्थः ॥ २२ ॥
154662

154663 श्रीराम उवाच ।
154664

154665 दिक्ष्वधस्ताच्च नान्तोऽस्या भावी नापि जगत्क्षयः ।
154666 अस्तीति भावितं येन संत्यक्ताऽभावबुद्धिना ॥ २३ ॥
154667

154668 न कदाचिदनीदृशं जगदित्यभ्युपगम्य ये महाप्रलयादि नेच्छन्ति ते निःशास्त्रा
154669 मृता इवेति ये त्वया निन्दितास्तन्मतानुसारिदृढनिश्चयवतां
154670 तत्त्वज्ञानावतारादौ युक्तिरस्ति न वेति संदिहानो रामः पृच्छति - दिक्ष्विति ।
154671 अस्याः संसृतेः प्राच्याद्यूर्ध्वान्तनवदिक्षु अधस्तादधोदिशि च अन्तएव नास्ति । एवं
154672 जगतः क्षयो नाशोऽपि नास्तीति येन संत्यक्तप्रागभावाद्यभावत्रयबुद्धिना पुंसा
154673 भावितम् ॥ २३ ॥
154674

154675 विज्ञानघनमेवेदमिति नूनमपश्यता ।
154676 पश्यता च यथादृष्टं सर्वक्षयमपश्यता ॥ २४ ॥
154677

154678 पुनः कीदृशेन तेन पुंसा इदं सर्वं विज्ञानघनमेवेति
154679 परमार्थतत्त्वमपश्यतेति पूर्वेणान्वयः । यथादृष्टं जगदेव सत्यमिति पश्यता
154680 ॥ २४ ॥
154681

154682 तस्य स्यात्कीदृशी ब्रह्मन्युक्तिराधिविनाशने ।
154683 इति मे संशयं छिन्धि भूयो बोधाभिवृद्धये ॥ २५ ॥
154684

154685 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
154686

154687 अत्रैकं तावदुचितं पूर्वमेव तथोत्तरम् ।
154688 द्वितीयमुत्तरं न्याय्यं वक्ष्यमाणमिदं शृणु ॥ २६ ॥
154689

154690 पूर्वं प्रागुक्तं निःशास्त्रा नो मृता इव तैर्न कथाक्रम इत्येवोत्तरम् । अथवा
154691 पूर्वपूर्ववादिनं प्रति यदुक्तं यं यं निश्चयमादत्ते संविदन्तरखण्डितम्
154692 इत्याद्युत्तरं तदेवोचितम् । तथा च चैतन्याननुविद्धतादृशनिश्चयाप्रसिद्धेः सोऽपि
154693 मन्दचैतन्यं व्युत्पाद्य पूर्वनिश्चयस्य तद्विवर्तताव्युत्पादनेन
154694 चिदखण्डैकरस्यानुभवे अवतारयितुं शक्य इति भावः ॥ २६ ॥
154695

154696 ईदृग्भावस्त्वया प्रोक्तो यः पुमान्पुरुषोत्तम ।
154697 स तावच्चेतनामात्रं भवतीत्यनुभूयते ॥ २७ ॥
154698

154699 हे पुरुषोत्तम ईदृग्भावस्तदुक्तनिश्चयवान् यः पुमांस्त्वया प्रोक्तः स किं
154700 देहातिरिक्तचेतनात्मदर्शी उत नित्यातिवाहिकदेहात्मदर्शी उत स्थूलदेहात्मदर्शी उत

154701 शुद्धसंविदात्मदर्शी उताज्ञानावृतसंविदात्मदर्शी उत संविदपलापी ।
154702 तत्राद्यकल्पे तावदाह - स तावदिति । स यदि चेतनाः रूपादिसंविदो मीयन्ते यत्र
154703 तच्चेतनामात्रं चिदाभासरूपं भवतीत्यभ्युपगच्छति तर्ह्यनुभूयत एव
154704 क्रमात्तेनात्मतत्त्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥
154705
154706 स चाकारविनाशेन युज्यते नात्र संशयः ।
154707 अथाविनाशो देहश्चेत्तद्दुःखस्यात्र कः क्रमः ॥ २८ ॥
154708
154709 तत्कुतस्तत्राह - स चेति । ह्यर्थेऽयं चः पठितः । यस्मात्स
154710 देहाद्याकारोपाधिनाशेन परमात्मना सह युज्यते एकीभवति । द्वितीये त्वाह -
154711 अथेति । विनाशिन्यन्नमये देहे आत्मताबुद्धौ सर्वतो विनाशाशङ्कया दुःखम् ।
154712 अविनाशिन्यात्मतानिश्चये तु न देहाकारत्वदर्शनमात्रापराधेन दुःखप्रसक्तिरिति
154713 क्रमात्सोऽपि बोध्यमानस्तत्त्वं प्रतिपत्स्यत इति भावतः । तत् तर्हि । क्रमः प्रसङ्गः ॥
154714 २८ ॥
154715
154716 भवेद्भागविभागात्मविनाशस्त्वविचारितः ।
154717 अवश्यं तस्य भवति किलेति ननु निश्चयः ॥ २९ ॥
154718
154719 तृतीये कल्पे तावदाह - भवेदिति । भागविभागोऽवयवभेदस्तद्घटितः
154720 स्थूलात्मा तस्यात्मत्वदर्शिना तद्विनाशः सन्नपि न विचारितः । अवश्यं च
154721 सावयवस्य विनाशो भवति । किलेति प्रतिबोधने । तस्यापि तदतिरिक्तात्मनिश्चयः
154722 सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥
154723
154724 मृतः स संविदात्मत्वाद्भूयो नो वेत्ति संसृतिम् ।
154725 ज्ञानधौता न या संविन्न सा तिष्ठत्यसंसृतिः ॥ ३० ॥
154726
154727 चतुर्थकल्पेऽप्याह - मृत इति । स शुद्धसंविदात्मदर्शी । जीवन्मुक्तः सर्वदा
154728 सर्वत्र लीलया जगत्पश्यन्नपि मृतो विदेहतामात्रेण कैवल्यं प्राप्तः सन्भूयः
154729 संसृतिं नो वेत्ति । न पश्यतीत्यर्थः । पञ्चमकल्पेऽप्याह - ज्ञानेति । या संवित्
154730 तत्त्वज्ञानेन न धौता सा संसृतिबीजभावाविनाशादसंसृतिर्न तिष्ठति । अवश्यं
154731 संसरत्येवेत्यर्थः । तथा च तस्या अपि क्वचिज्जन्मनि ज्ञानोदयान्निस्तार इति भावः ॥ ३०
154732 ।।
154733
154734 अथवा नास्ति संवित्तिरिति निश्चयवान्यदि ।
154735 ततस्तादृग्वेदनतो भवत्येव दृषज्जडः ॥ ३१ ॥
154736
154737 षष्ठकल्पेऽप्याह - अथवेति । दृषदिव जडो विशेषज्ञानशून्यो भवत्येव
154738 चिरमित्यर्थः ॥ ३१ ॥
154739
154740 यथावेदनमर्थेषु चित्त्वे देहक्षयात्क्षते ।
154741 मृतिरेव परं श्रेयो दृष्टं नानुभवादिति ॥ ३२ ॥
154742
154743 तेन तत्र किं कथं वा श्रेयो दृष्टं तत्राह - यथावेदनमिति । आमरणं
154744 दृढीकृततादृग्वेदनानुसारेणैव देहपातादनन्तरं चित्त्वे विशेषविज्ञाने
154745 क्षते नष्टे सति गाढसुषुप्तिकल्पा सा मृतिरेव नैयायिकमोक्षकल्पा
154746 निर्दुःखत्वात्परं श्रेय इति तेन दृष्टं न तु निरतिशयानन्दानुभवाच्छ्रेयस्तेन
154747 मूर्खेण दृष्टमित्यर्थः ॥ ३२ ॥
154748
154749 असंभवाच्छुद्धविदो निःशरीरा भवन्ति ये ।
154750 जडभावा जडीभूय दुर्भेदान्ध्या भवन्ति ते ॥ ३३ ॥
154751
154752 ये तु शून्यवादिनो नैरात्म्यदृढनिश्चयास्तेषां मृतानां का गतिस्तामाह -

असंभवादिति। निःशरीरा मृताः। तथा च श्रुतिः असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा
वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः इति॥ ३३॥

ये चापि स्वप्नपुरवत्सर्वं पश्यन्ति चिन्मयाः।
तेषामिदमिवाशेषं जगज्जालं प्रवर्तते॥ ३४॥

येऽपि विज्ञानवादिनः क्षणिकविज्ञानमयं स्वप्नतुल्यं जगदिति पश्यन्ति तेषामपि
व्यवहारसिद्धिस्तुल्येत्याह - ये चापीति। चिन्मयाः क्षणिकविकारिचिदात्मभूताः॥ ३४
॥

स्थैर्यास्थैर्येण भूतानां किमपूर्वमतौ भवेत्।
भूतस्थैर्ये तथास्थैर्ये सुखं चैवासुखं समम्॥ ३५॥

ये जगतः स्थैर्यवादिनो ये च क्षणिकत्ववादिनस्तेषामुभयेषामपि
सुखदुःखभोगान्तव्यवहारसिद्धिः समेत्याह - स्थैर्येति। अपूर्वमतौ
जगद्व्यवहारवैचित्र्यबुद्धौ किमन्तरं भवेत्। असुखं दुःखम्॥ ३५॥

स्थिरमस्त्वस्थिरं वापि मह्यादिमहतामपि।
चिद्भामात्रमिदं भाति यावदज्ञानमाततम्॥ ३६॥

तत्त्वविदां तु भूम्यादिभूतानां क्षणिकत्वाक्षणिकत्वयोर्नाग्रहः।
अध्यस्तस्याधिष्ठानब्रह्ममात्रसतत्त्वकत्वेन शुक्तिरजतमूल्यविचारवत्तद्विचारस्य
व्यर्थत्वादित्याशयेनाह - स्थिरमिति। मह्यादीनां महतां भूतानामपि॥ ३६॥

संविदा संविदोऽसत्तामिहाव्याप्य विनष्टया।
निर्णीयाङ्गीकृतं यैर्वा जाड्यं तद्बालकैरलम्॥ ३७॥

संविदस्तु न क्षणिकत्वं तत्या स्वासत्तालक्षणस्य स्वनाशस्य जाड्यस्य च
व्याप्तुमशक्यतया संविद्व्याप्तिमन्तरेण तदुभयसिद्ध्ययोगाच्च
तदुक्तिसंभवाभावादित्याह - संविदेति। संविदः कालतोऽसत्ता क्षणिकत्वं
देशतः असत्ता तु जाड्यं द्विविधामपि तां अव्याप्य अस्पृष्ट्वा विनष्टया
क्षणिकत्वाभिमतसंविदा जाड्यम्। क्षणिकत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्।
यैर्निर्णीयाङ्गीकृतं तैस्तथाविधैर्बालकैर्मूर्खैरलं संभाषणेनेत्यर्थः॥ ३७
॥

येषां विद्भ्यः शरीराणि ते वन्द्याः पुरुषोत्तमाः।
शरीरेभ्यो विदो येषां तैरलं पुरुषाधमैः॥ ३८॥

अत एव हि कूटस्थचितो विवर्तभावेन तद्व्याप्तदेहान्तजडप्रपञ्चोत्पत्तिवादिनो
धन्याः। वाचारम्भणन्यायेन विकारानृतत्वदर्शने चित्परिशेषलाभात्। अचितो
देहादेश्चिदुत्पत्तिवादिनश्चार्वाककणभक्षादयो मूर्खाः चिद्विनाशेन
जडपरिशेषस्यापुरुषार्थत्वात्साधकाभावाच्चेत्याशयेनाह - येषामिति। विद्भ्य
इति बहुत्वमविवक्षितम्॥ ३८॥

चिद्रूपो जीवबीजौघ आकाशकृमिजालवत्।
ऊर्ध्वं तिर्यगधो याति पूर्यमाण इव स्वयम्॥ ३९॥

जीवसमष्टिरूपहिरण्यगर्भे चिदाभासबहुत्वाद्वा बहुवचननिर्देशः। तथा च
समष्ट्यात्मा हिरण्यगर्भ एक एव नानाजीवात्मना ऊर्ध्वाधोलोकगमनादिना
संसरतीति कल्पनापि साध्वीत्याह - चिद्रूप इति। आकाशकृमयो
मशकादयस्तज्जालवत्। यथा मणिकमल्लिकादौ पूर्यमाणो जलौघस्तिर्यगूर्ध्वमधो
याति तद्वत्॥ ३९॥

चेत्यते येन कर्तान्यो बीजौघेन स तत्परः।
तथैवानुभवत्यन्तः स्वयमेव विवल्गति॥ ४०॥

सा नानाकर्तृजीवसमष्टितापि हिरण्यगर्भचितः स्वकल्पनाभिनिवेशवशादेवेत्याह
- चेत्यत इति। बीजौघेनेतीत्थंभावे तृतीया। येन हिरण्यगर्भचिदाभासेन
बीजौघभावेन समष्टितां स्वस्योपास्यतद्वासनानुसारात्कल्पादौ अन्यः बहुधा
भिन्नो व्यष्टिरूपः कर्ता स्वान्तश्चेत्यते स तत्परस्तदासक्तः संस्तथैव
नानाकर्तृरूपं स्वान्तः स्वयमेवानुभवति तथैव विवल्गति संसरति चेत्यर्थः॥ ४०
।।

यद्यथा चेत्यते येन तज्जीवेनाशु तेन तत्।
चिद्रूपेणाप्यते सिद्धमेतदाबालमक्षतम्॥ ४१॥

अनेन प्रकारेणापि प्राग्यदस्माभिः प्रतिज्ञातं तदेव सिद्धमित्याह - यदिति।
आबालं आवृद्धं च। अक्षतमव्याहतसिद्धम्॥ ४१॥

यथा धूमस्य नभसि यथाम्भोधौ महाम्भसः।
आवर्तवृत्तयश्चित्रास्तथा चिद्व्योम्नि संसृतेः॥ ४२॥

अत एव हि तज्जीवचितां वासनावैचित्र्यानुरूपतत्तत्संसृति
चेतनवैचित्र्यात्संसृतिवैचित्र्यमनन्तमित्याह - यथेति॥ ४२॥

पुरी भवति चिद्व्योम यथा स्वप्ने नरं प्रति।
तथादिसर्गात्प्रभृति तदेवेदं जगत्स्थितम्॥ ४३॥

तदेव चिद्व्योमैवेदं जगद्भूत्वा स्थितम्॥ ४३॥

सहकारिनिमित्तानि यथा स्वप्ने न सन्ति वै।
पृथिव्यादीनि भूतानि तथैवादौ जगत्स्थितेः॥ ४४॥

सहकारिकारणानि विनैव स्वर्गादौ प्रतिभामात्रेण सिद्धत्वादपि
स्वप्नसाम्यमेवेत्याह - सहकारीति। आदौ सर्गादौ॥ ४४॥

अङ्गानां स्वप्ननगरे वसुधा विविधाः कृताः।
यास्ता एव जगत्स्वप्ननगरे पुष्टतां गताः॥ ४५॥

अङ्गानां नगरावयवभूतगृहाणां वसुधा उत्तरोत्तरभूमिकाभेदाः। या
अर्धविकासेन पेलवाः कृतास्ता एव सम्यग्विकासेन घनीभावात्पुष्टतां गताः॥ ४५॥

चिन्मात्राकाशमेवेमाः प्रजा द्वैतैक्यवर्जिताः।
के वात्र रञ्जनान्या खे यद्वाभाति खमेव तत्॥ ४६॥

यत् उ आभातीति च्छेदः॥ ४६॥

चिच्चन्द्रिका चतुर्दिक्कं शीतलाह्लादकारिणी।
तनोति चेतनालोकं तस्येदं कचनं जगत्॥ ४७॥

त्रिविधतापोपशमनाच्छीतला चेतना अर्थप्रथा तल्लक्षणमालोकम्। तस्य
चेतनालोकस्यार्थरूपेण कचनम्॥ ४७॥

अद्यैवाद्यन्तयोर्व्योम्नि चिन्मये सर्गदर्शनम्।

154857 चिदुन्मेषनिमेषाभ्यां खात्मोदेत्यस्तमेति च ॥ ४८ ॥
154858
154859 आदौ सर्गात्प्रागन्ते प्रलये चव्योम्नि सर्गशून्यस्वभावे चिन्मये व्योम्नि अद्य
154860 वर्तमानक्षण एव सर्गदर्शनं प्रसिद्धं तच्च खात्मब्रह्मैव स्वचितः
154861 परिच्छिन्नरूपेणोन्मेषादपरिच्छिन्नरूपेण निमेषाच्च स्वयमेव
154862 स्वप्नवदुदेत्यस्तमेति चेति निष्कर्ष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥
154863
154864 यद्यथा वेत्ति यत्तत्सत्तथैवानुभवत्यलम् ।
154865 यस्मात्समस्तं चिन्मात्रं किमिवात्र न विद्यते ॥ ४९ ॥
154866
154867 चिच्चेत्स्वसत्ताबलेन सत्कृत्य जगत्पश्यति तदा न किंचिदसदिति वक्तुं शक्यमित्याह
154868 - यदिति । तत्तच्छ्रुतिप्रसिद्धं सद्वस्तु यस्माद्धेतोः यद्यद्यथा यथा वेत्ति
154869 सर्गादौ तदद्यापि तथैवानुभवति । तस्मात्समस्तमपि चिन्मात्रं तत्र किं न विद्यते
154870 यदसत्स्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥
154871
154872 शरदाकाशविशदं संविदः सौम्यमानसाः ।
154873 असन्त एव तिष्ठन्ति सन्तोऽधिगततत्पदाः ॥ ५० ॥
154874
154875 चिद्व्यतिरिक्तरूपेणासन्तः चिदात्मना तु सन्तः ॥ ५० ॥
154876
154877 निर्मानमोहा जितसङ्गदोषाः प्रवाहसंप्राप्तनिजार्थभाजः ।
154878 तिष्ठन्ति कार्यव्यवहारदृष्टौ निरामया यन्त्रमया इवैते ॥ ५१ ॥
154879
154880 तेषां तादृशीं स्थितिं लक्षणेनानुभावयति - निर्मानमोहा इति । यन्त्रमयाः
154881 पुरुषप्रतिमा इव । तत्पक्षे जलादिप्रवाहवशात्संप्राप्तनिजचेष्टाद्यर्थभाजः
154882 पश्यतामन्येषां कार्यव्यवहारदृष्टौ तिष्ठन्तीति योज्यम् ॥ ५१ ॥
154883
154884 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
154885 नास्तिक्यनिराकरणं नाम शततमः सर्गः ॥ १०० ॥
154886
154887 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
154888 नास्तिक्यनिराकरणं नाम शततमः सर्गः ॥ १०० ॥
154889 एकाधिकशततमः सर्गः १०१
154890
154891 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
154892
154893 चिन्मात्रमेव पुरुषस्तदेवेत्थमवस्थितम् ।
154894 चिन्मात्रव्यतिरेकेण किमन्यदुपपद्यते ॥ १ ॥
154895
154896 संविदैकात्म्यममलं सदा सर्वत्र पश्यतः ।
154897 अप्राप्तेर्भयहेतूनामभयस्थितिरीर्यते ॥
154898
154899 सर्ववादिनामपि चिन्मात्रमेव तत्त्वमित्यवगमे यथा अभयप्रतिष्ठाप्राप्तिस्तथा
154900 वर्णयितुं पीठिकां रचयति - चिन्मात्रमेवेत्यादिना । इत्थमनेन
154901 नानावादिपरिकल्पितस्थायिक्षणिकादिरूपेण जन्ममरणभयशोकादिरूपेण च ॥ १ ॥
154902
154903 तच्चावदातमाकाशं तन्मये द्रष्टृ दृश्यते ।
154904 तावन्मात्रं जगदतो हेयोपादेयधीः कुतः ॥ २ ॥
154905
154906 तदेवोपपादयंस्तत्फलमाह - तच्चेति । तच्चिन्मात्रं चावदातं
154907 निर्मलमाकाशमेव । तन्मये तद्विवर्तभूते ॥ २ ॥
154908

154909 न विद्यते परो लोको बार्हस्पत्यस्य यस्य तु।
154910 विदोऽन्यत्तस्य किं सारं रागद्वेषावतः कुतः॥ ३॥
154911
154912 हेयोपादेयाभावेन रागद्वेषप्रसक्तिरिति विज्ञानैकस्कन्धवादिनो बौद्धस्यापि
154913 संमतं किंतु क्षणिकविज्ञानमसारमित्येव तन्मतमुपेक्षितव्यमित्याह - न
154914 विद्यत इति। बार्हस्पत्यस्य बृहस्पतिप्रणीतबुद्धशास्त्रानुसारिणो यस्य वादिनः
154915 क्षणिकविज्ञानात्परोऽन्यो लोक्यत इति लोको जगन्न विद्यते तस्य। अतो निर्विषयत्वादेव
154916 रागद्वेषौ कुतः न प्रसज्जेते एवकिंतु विदः अन्यत् किं सारं नित्यं पुरुषार्थरूपं
154917 यत्संभावनया विदः शाश्वतत्वं स नेच्छतीत्यर्थः। रजिपुत्राणामसुराणां च
154918 विमोहनाय बृहस्पतिनापि बुद्धशास्त्रं प्रणीतमिति मत्स्यपुराणादौ प्रसिद्धम्॥ ३
154919 ।।
154920
154921 इष्टानिष्टदृशो रागद्वेषदोषाः किमात्मकाः।
154922 संविद्योममये स्वप्ने जगदाख्येऽङ्ग कथ्यताम्॥ ४॥
154923
154924 कूटस्थसंविद एव विवर्तरूपः स्वप्नो जगदित्यस्मत्सिद्धान्ते तु सुतरां न
154925 रागद्वेषप्रसक्तिरित्याह - इष्टानिष्टेति॥ ४॥
154926
154927 इदं हेयमुपादेयं वेति संवित्खमात्मनि।
154928 निर्मले निर्मलं भाति केवात्र तदतद्दृशौ॥ ५॥
154929
154930 अस्तु वा हेयोपादेयविकल्पाध्यासस्तथापि संविदाकाशे न कश्चिद्विशेष इत्याशयेनाह
154931 - इदमिति। तदतद्दृशौ इष्टानिष्टादिदृष्टी॥ ५॥
154932
154933 संविन्नरोऽमरो नागः संवित्स्थावरजंगमम्।
154934 भावाभावादयोऽस्याब्धेस्तरङ्गावर्तवृत्तयः॥ ६॥
154935
154936 सर्वस्याविनाशिसंविन्मात्रत्वे जन्ममरणादयोऽपि न संभावयितुं शक्या इत्याह ##-
154937
154938 संविदाकाशमेवाहं भवानपि जना अपि।
154939 म्रियामहे नो कदाचित्संवित्किल कदा मृता॥ ७॥
154940
154941 संविदो नास्ति संवेद्यं स्वयं संवेद्यतामिता।
154942 चित्त्वादतो बिशालाक्ष द्वितैकत्वे क्व वा स्थिते॥ ८॥
154943
154944 सर्वस्य संवित्त्वे संवेद्यमन्यन्न परिशिष्यते। स्वस्याः स्वसंवेद्यताकल्पना तु
154945 स्वस्य स्वस्कन्धारोहणकल्पनाकल्पेत्याह - संविद इति। स्वयमेव चेत्संवेद्यतां
154946 इता प्राप्ता अतश्चित्त्वादन्यत्संवेद्यतालक्षणक्रियाकर्मभेदरूपं द्वित्वं
154947 तद्व्यावृत्तमेकत्वं वा क्व स्थिते॥ ८॥
154948
154949 संविन्मात्राहते तस्माद्भूतं किमिव कथ्यताम्।
154950 कथ्यतां म्रियते तच्चेत्तदद्येमे कुतो वयम्॥ ९॥
154951
154952 भूतं नित्यं सद्वस्तु। कुतो वयंन् जीवाम इति शेषः॥ ९॥
154953
154954 वादिनः सौगताद्या ये ये लोकायतिकादयः।
154955 संविदाकाशमुत्सृज्य यन्मन्यन्ते [यन्मयन्ते यन्मयत्वे इति पाठौ।]
154956 तदुच्यताम्॥ १०॥
154957
154958 एवं सति संविदाकाश एव सर्ववादिनां स्वस्वाभिमतार्थाकारेण प्रथत इति फलितम्।
154959 तां विना गत्यन्तराभावादित्याशयेनाह - वादिन इति॥ १०॥
154960

154961 संविदाकाशमेवैतत्केनचिद्ब्रह्म कथ्यते ।
154962 केनचित्प्रोच्यते ज्ञानं केनचिच्छून्यमुच्यते ॥ ११ ॥
154963
154964 उक्तमर्थं ब्रह्मवादिनं पुरस्कृत्य प्रपञ्चयति - संविदाकाशमिति
154965 द्वाभ्याम् । ज्ञानं विज्ञानम् ॥ ११ ॥
154966
154967 केनचिन्मदशक्त्याभं केनचित्पुरुषाभिधम् ।
154968 केनचिच्च चिदाकाशं शिव आत्मा च केनचित् ॥ १२ ॥
154969
154970 केनचिद्देहात्मवादिना । मदिरामदशक्त्याभं देहाकारपरिणतभूतधर्मभूतम् ।
154971 पुरुषाभिधं सांख्येन । चिदाकाशं योगिना । शिव ईश्वर आत्मा अणुर्जीवश्चेति
154972 शैवेन ॥ १२ ॥
154973
154974 चिन्मात्रमेवमप्युक्तं याति न क्वचिदन्यताम् ।
154975 यस्मात्स्वयंन् तदेवैवमात्मानं वेत्ति नेतरत् ॥ १३ ॥
154976
154977 एवं वादिभिर्बहुधा विकल्पनेऽपि चितो न काचित्क्षतिः । स्वस्याः सर्वविकल्पसाक्षिणीत्वेन
154978 निर्विकल्पत्वादित्याह - चिन्मात्रमिति ॥ १३ ॥
154979
154980 चूर्णतां यान्तु मेऽङ्गानि सन्तु मेरूपमानि च ।
154981 का क्षतिः का च वा वृद्धिश्चिद्रूपवपुषो मम ॥ १४ ॥
154982
154983 चिद्रूपमेव वपुः स्वरूपं यस्य तथाविधस्य मम ॥ १४ ॥
154984
154985 मृताः पितामहाद्याश्चिन्न मृता सा म्रियेत चेत् ।
154986 तज्जन्म नैव नाम स्यादस्माकं मृतसंविदाम् ॥ १५ ॥
154987
154988 अस्माकं पितामहाद्या देहा मृतास्तेषां चित्तु न मृता । सापि म्रियेत
154989 चेन्मृतसंविदां तेषां पुनर्जन्मैव न स्यादित्यर्थः । अस्माकमिति अस्मास्वपि
154990 तन्न्यायसाम्यप्रदर्शनपरतया वा योज्यम् ॥ १५ ॥
154991
154992 न जायते न म्रियते संविदाकाशमक्षयम् ।
154993 भवेत्कथं कथय किं किलाकाशस्य संक्षयः ॥ १६ ॥
154994
154995 आकाशस्य संक्षयः किं भवेत्कथं वा भवेत्कथय ॥ १६ ॥
154996
154997 जगद्रूपैककचनमविनाशि चिदम्बरम् ।
154998 उदयास्तमयोन्मुक्तं स्थितमात्मनि केवलम् ॥ १७ ॥
154999
155000 एवं संक्षयासंभवे जगद्रूपस्य कचनं प्रथारूपं तच्चिदेवाम्बरमविनाशि
155001 स्थितम् ॥ १७ ॥
155002
155003 जगद्धानंन् दधद्दाहंन् चिन्नभःस्फटिकाचलः ।
155004 अनादिमध्यपर्यन्तः स्वच्छ आत्मनि तिष्ठति ॥ १८ ॥
155005
155006 चिन्नभोलक्षणः स्फटिकाचलः स्वान्तः स्वयमेव जगद्धानं दधत् स्वतः
155007 स्वसाक्षात्कारवह्निना तद्दाहं विधाय स्वच्छ आत्मनि तिष्ठति । यथा स्वच्छः
155008 स्फटिकाचलः स्वान्तः प्रतिबिम्बवनं प्राग्दधत्कदाचित्प्रतिबिम्बवह्निभावमिव
155009 प्राप्तेन स्वेनैव तद्वनं दग्ध्वा स्वरूपमात्रे अवतिष्ठते तद्वदित्याशयः ॥ १८ ॥
155010
155011 यथा यथान्धकारेण प्रेक्ष्यमाणं प्रणश्यति ।
155012 किमप्यङ्गाभ्रचक्राभं तथेदं विश्वमात्मनि ॥ १९ ॥

155013
155014 यथा यथा ज्ञानप्राबल्यं तथा तथा साज्ञानस्य जगतो नाशे दृष्टान्तमाह ##-
155015 प्रेक्ष्यमाणं यथा यथा क्रमान्निःशेषं प्रणश्यति तथा अज्ञानान्धकारेण
155016 कृतमिदं विश्वमपीत्यर्थः ॥ १९ ॥
155017
155018 यथाम्बुधिः स्वयं याति तोयाद्यावर्तकादिकम् ।
155019 स्थितो दधत्तथैवेदं चिदाकाशोऽङ्गमात्मनि ॥ २० ॥
155020
155021 यथा स्वयमेव तोयप्रवाहस्तरङ्गादिष्वावर्तकफेनबुद्बुदादिकमङ्गं
155022 दधत्स्थितस्तथैव चिदाकाशोऽप्यात्मनि जगदङ्गं दधत्स्थित इत्यर्थः ॥ २० ॥
155023
155024 चिन्मात्रमेव पुरुषः खवत्स च न नश्यति ।
155025 कदाचनापि तद्व्यर्थं यन्नश्यामीति शोकिता ॥ २१ ॥
155026
155027 देहाद्देहान्तरप्राप्तौ नव एव महोत्सवः ।
155028 मरणात्मनि किं मूढा हर्षस्थाने विषीदथ ॥ २२ ॥
155029
155030 जीर्णदेहत्यागेन नवतरदेहप्राप्तिनिमित्ते मरणे उपस्थिते हर्ष एवोचितो न शोक इत्याह
155031 - देहादिति ॥ २२ ॥
155032
155033 मृतश्चेन्न भवेद्भूयः सोऽत्राप्युपचयो महान् ।
155034 भावाभावग्रहोत्सर्गज्वरः प्रशममागतः ॥ २३ ॥
155035
155036 यदि पुनर्जन्म नास्त्येवेति वो भ्रमस्तथापि विषादो नोचितः । मरणादेव
155037 सर्वानर्थप्राप्तिनिवारणादित्याह - मृत इति । उपचयः पुरुषार्थोत्कर्षः ॥ २३ ॥
155038
155039 मरणं जीवितं तस्मान्न दुःखं न सुखं यतः ।
155040 नास्त्येवैतच्चिदाकाशः किलेत्थमभिजृम्भते ॥ २४ ॥
155041
155042 इत्थं जन्ममरणयोः सतोरपि यत्र न दुःखप्रसक्तिस्तत्रात्यन्तमसतोस्तयोर्दूरे
155043 तत्प्रसक्तिरित्याशयेनोपसंहरति - मरणमिति ॥ २४ ॥
155044
155045 मृतस्य देहलाभश्चेन्नव एव तदुत्सवः ।
155046 मृतिर्नाशो हि देहस्य सा मृतिः परमं सुखम् ॥ २५ ॥
155047
155048 मृतस्य देहलाभोऽस्ति वा न वेति संदेहादेव मरणाद्भयमिति मन्वानं प्रति
155049 उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह - मृतस्येति । हि
155050 यस्मान्मृतिर्जरारोगादिग्रस्तस्य कारागृहकल्पस्य पूर्वदेहस्य नाशः ॥ २५ ॥
155051
155052 मृतिरत्यन्तनाशश्चेत्तद्भवामयसंक्षयः ।
155053 भूयः शरीरलाभश्चेन्नव एव तदुत्सवः ॥ २६ ॥
155054
155055 अत एव कोट्यन्तरेऽपि सा तथैवेत्याह - मृतिरिति ॥ २६ ॥
155056
155057 कुकर्मभ्योऽथ भीतिश्चेत्सा समेह परत्र च ।
155058 तानि मा कार्ष भोस्तस्माल्लोकद्वितयसिद्धये ॥ २७ ॥
155059
155060 मरणोत्तरं कुकर्मिणां नरकादिश्रवणाद्भयमिति चेज्जीवतामपि तेषां
155061 राजदण्डादिवशादत्युत्कटानामिहैव फलदर्शनाच्च भयंन् तुल्यमिति
155062 कुकर्माण्येव मा कुर्वित्याह - कुकर्मभ्य इति । मा कार्ष मा कार्षीः ।
155063 सिपश्छान्दसोऽकारादेशः ॥ २७ ॥
155064

मरिष्यामि मरिष्यामि मरिष्यामीति भाषसे।
भविष्यामि भविष्यामि भविष्यामीति नेक्षसे॥ २८॥

क्व नाम जन्ममरणे क्व भवाभवभूमयः।
संविदात्मकमेवेदं व्योम व्योम्नि विवर्तते॥ २९॥

परमार्थदृशा तु जन्ममरणादिप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह - क्वेति॥ २९॥

संविदाकाशमात्रात्मा पिब भुंक्ष्वास्व निर्ममः।
आकाशकोशकान्तस्य कुत इच्छोदयस्तव॥ ३०॥

ज्ञानपूर्णानां निरिच्छत्र्यवहारान्न कदापिदुःखप्रसक्तिरित्याह -
संविदाकाशेति॥ ३०॥

स्वप्रवाहबलोद्युक्तदेशकालवशादितान्।
भावान्भुङ्क्तेऽभयो भव्यः पावनान्पावनादपि॥ ३१॥

स्वीयप्रवाहबलेन प्रसक्तादुद्युक्तात्प्रयत्नाद्देशकालवशाच्च इतान्प्राप्तान्
भावान्शब्दादिविषयांस्तेष्वपि पावनादपि पावनान्भुङ्क्ते न
मनोमालिन्यविक्षेपहेतूनित्यर्थः। पावनान्पादपो यथा इति पाठे स्पष्टम्॥ ३१॥

मध्यमध्यगतान्दोषान्देशकालवशोदितान्।
अनादृत्यान्तरेवास्ते सुप्तधीरवहेलयन्॥ ३२॥

मध्ये मध्ये देशक्षोभदुर्भिक्षादिकालेऽप्यस्य न दुःखप्रसक्तिस्तदा
क्वचिदेकान्तपर्वतगुहादौ समाधिसुखानुभवेन तत्कालावहेलनसंभवादित्याह
- मध्येति। अन्तर्निर्विकल्पसमाधौ सुप्तधीः॥ ३२॥

न दुःखमेति मरणात्सुखमेति न जीवितात्।
नाभिवाञ्छति न द्वेष्टि स तदास्ते विवासनः॥ ३३॥

मरणजीवितजन्मजरत्तृणान्यविमृशन्विगतेच्छमवासनः।
विदितवेद्य इहाज्ञ इवोदितो वसति वीतभयस्त्वचलो यथा॥ ३४॥

सर्गोक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति - मरणेति। मरणादिलक्षणानि जरत्तृणानि
अविमृशन्विदितवेद्योऽप्यज्ञोऽतिमूढ इव वीतभयः सन्नचलो यथा तथा
वसतीत्यर्थः॥ ३४॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
परमोपदेशो नामैकाधिकशततमः सर्गः॥ १०१॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
परमोपदेशो नामैकाधिकशततमः सर्गः॥ १०१॥

द्व्यधिकशततमः सर्गः १०२

श्रीराम उवाच।

परिज्ञाते परे वस्तुन्यनादिनिधनात्मनि।
संपद्यते वद ब्रह्मन्कीदृशः पुरुषोत्तमः॥ १॥

भूयोऽपि बुद्धतत्त्वस्य वर्ण्यते लक्षणावलिः।

तदभ्यासदृढत्वेन बोधदार्ढ्यं भवेदिति ॥

कीदृशः किंलक्षणविशिष्टः संपद्यते ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

शृणु संपद्यते कीदृग्ज्ञातज्ञेयो नरोत्तमः ।
यावज्जीवं कथं चैष किमाचारोऽवतिष्ठते ॥ २ ॥

कथंस्वभावः किमाचारश्चावतिष्ठते तच्छृणु ॥ २ ॥

उपला अपि मित्राणि बन्धवो वनपादपाः ।
वनमध्ये स्थितस्यापि स्वजना मृगपोतकाः ॥ ३ ॥

तत्र स्वभावभूतान्यान्तराणि लक्षणानि प्रथमं वक्तुमुपक्रमते - उपला
अपीत्यादिना । मित्रादिषूपलादिषु च संयोगवियोगादिषु तुल्यान्तःस्थितिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

आकीर्णं शून्यमेवास्य विपदश्चातिसंपदः ।
स्थितस्यापि महाराज्ये व्यसनान्येव सूत्सवाः ॥ ४ ॥

आकीर्णं जनसंकुलं स्थानम् । विपदो धनबन्ध्वादिनाशाः । व्यसनानि
वधबन्धनपारवश्यादिदुःखानि । सूत्सवा महोत्सवसमाः ॥ ४ ॥

असमाधिः समाधानं दुःखमेव महत्सुखम् ।
व्यवहारोऽपि सन्मौनं कर्माण्येवात्यकर्मता ॥ ५ ॥

व्यवहारो वाचिकः । कर्माणि कायिकानि ॥ ५ ॥

जाग्रदेव सुषुप्तस्थो जीवन्नेव मृतोपमः ।
करोति सर्वमाचारं न करोति च किंचन ॥ ६ ॥

सुषुप्तसदृशे निर्विकल्पात्मनि तिष्ठतीति सुषुप्तस्थः ।
अशरीरात्मभावस्थितेर्मृतोपमः । अकर्त्रात्मप्रतिष्ठत्वान्न करोति ॥ ६ ॥

रसिकोऽत्यन्तविरसो निर्घृणो बन्धुवत्सलः ।
निर्दयोऽत्यन्तकरुणो वितृष्णस्तृष्णयान्वितः ॥ ७ ॥

विषयसुखेष्वप्यात्मसुखमात्रतादृशा रसिकः । विषयदृशा त्वत्यन्तविरसः ।
स्वीयताबुद्ध्यभावान्निर्वृणः । स्वात्मताबुद्ध्या तु निरुपाधिप्रेम्णा बन्धुषु
वत्सलः । दयाविषयद्वितीयादर्शनान्निर्दयः । स्वदेहौपम्येन परशरीरेऽपि
सुखदुःखदर्शनादत्यन्तकरुणः । एवं पूर्णत्वात्स्वयं वितृष्णः ।
अज्ञजनोद्धारस्वभावात्तद्धिततृष्णयान्वितः ॥ ७ ॥

सर्वाभिनन्दिताचारः सर्वाचारबहिष्कृतः ।
अवीतशोकभयायासः सशोक इव लक्ष्यते ॥ ८ ॥

किमाचारोऽवतिष्ठते इति पृष्टानि बाह्यलक्षणान्याह - सर्वेति ।
अज्ञजनदुःखदर्शनात्ताननुशोचन् सशोक इव लक्ष्यते ॥ ८ ॥

तस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजतेतु सः ।
परमुद्वेगमापन्नः संसृतौ रसिकोऽपि सन् ॥ ९ ॥

155169 नोद्विजते न बिभेति। उद्वेगं भयम् ॥ ९ ॥
155170
155171 नाभिनन्दति संप्राप्तं नाप्राप्तमभिवाञ्छति।
155172 आस्तेऽनुभूयमानेऽर्थे न च हर्षविषादयोः ॥ १० ॥
155173
155174 अनुभूयमानेऽपि हर्षविषादहेतावर्थे तयोर्नास्ते ॥ १० ॥
155175
155176 दुःखिते दुःखितकथः सुखिते सुखसंकथः।
155177 आस्ते सर्वास्ववस्थासु हृदयेनापराजितः ॥ ११ ॥
155178
155179 दुखदुःखाभ्यामपराजितः आनभिभूतः। सहिष्णुरिति यावत् ॥ ११ ॥
155180
155181 कर्मणः सुकृतादन्यदस्मै किंचिन्न रोचते।
155182 स्वभाव एव महतां ननु यन्न विचेष्टितम् ॥ १२ ॥
155183
155184 नन्विति संबोधने। न विचेष्टितमशास्त्रीयचेष्टावर्जनं यत् तन्महतां स्वभाव एव।
155185 यत्नविचेष्टितम् इति पाठे शास्त्रीययत्नमात्रप्रयुक्तं विचेष्टितम् ॥ १२ ॥
155186
155187 नालम्बते रसिकतां न च नीरसतां क्वचित्।
155188 अनार्थेषु विचरत्यर्थी वीतरागः सरागवत् ॥ १३ ॥
155189
155190 रसिकतामासक्तिम्। नीरसतां निष्प्रणयताम्। अर्थेषु धनेषु अर्थी उपयाचको भूत्वा न
155191 विचरति ॥ १३ ॥
155192
155193 यथा शास्त्रव्यवहृतेः सुखदुःखैः क्रमागतैः।
155194 अनागतोऽपि चायाति न हर्षं न विषादिताम् ॥ १४ ॥
155195
155196 सुखदुःखैरनागतोऽसंस्पृष्टोऽप्यायाति स्पृशतीव। ततो हर्षं विषादितां वा
155197 नायात्येव ॥ १४ ॥
155198
155199 संप्रहृष्टाश्च लक्ष्यन्ते लक्ष्यन्ते दुःखितास्तथा।
155200 न स्वभावं त्यजन्त्यन्तः संसारारभटीनटाः ॥ १५ ॥
155201
155202 सुखदुःखाभ्यांन् स्पृश्यत इवेति यदुक्तं तल्लिङ्गोपदर्शनेन विवृणोति -
155203 संप्रहृष्टाश्चेति। न हर्ष न विषादिताम् इत्युक्तिमपि हेतूपदर्शनेन विवृणोति ##-
155204 संप्रहर्षादिलिङ्गविडम्बनं तेषां नटविडम्बनतुल्यंन् फलितमित्याशयेन
155205 विशिनष्टि - संसाराराभटीनटा इति ॥ १५ ॥
155206
155207 आत्मीयेष्वर्थजातेषु मिथ्यात्मसु सुतादिषु।
155208 बुद्बुदेष्विव तोयानां न स्नेहस्तत्त्वदर्शिनाम् ॥ १६ ॥
155209
155210 अस्नेह एव सुघनस्नेहार्द्रहृदयो यथा।
155211 वत्सलां दर्शयन्वृत्तिं ज्ञस्तिष्ठति यथाक्रमम् ॥ १७ ॥
155212
155213 वायूनिव प्रवाहस्थाः स्पृशन्ति विषयान्मुधा।
155214 देहसत्ताविषान्मूढा लीयन्ते विषयोदरे ॥ १८ ॥
155215
155216 अज्ञास्तु न सुज्ञवदनासक्त्या विषयान्भोक्तुं जानन्तीत्याह - वायूनिवेति। ते हि
155217 देहात्मनैव या स्वसत्ता तल्लक्षणाद्विषान्मूढाः संतापमूर्च्छिता इव
155218 कामादिसंतापशान्तये अत्यासक्त्या विषयोदरे लीयन्ते। तथा लीना अपि
155219 प्रतप्तवैतरणीनदीप्रवाहस्था नारकिपुरुषा उपरिभागेन वायूनिव विषयान् किंचिदेव
155220 मुधा स्पृशन्ति न तत्त्वतः कार्त्स्न्येन विषयमनुभूय विश्रमितुं

155221 शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥
155222
155223 बहिः सर्वसमाचारमन्तः सर्वार्थशीतलम् ।
155224 नित्यमन्तरनाविष्ट आविष्ट इव तिष्ठति ॥ १९ ॥
155225
155226 सर्वैः शिष्टैः सम आचारो यस्यां स्थितौ सर्वे अर्थाश्च शीतला यस्यामिति द्वे अपि
155227 स्थितिक्रियाविशेषणे । तिष्ठति तत्त्वविदिति शेषः ॥ १९ ॥
155228
155229 श्रीराम उवाच ।
155230
155231 स्वरूपमीदृशं तस्य को वेत्ति मुनिनायक ।
155232 वद सत्यमसत्यं वा भवत्यज्ञो ह्यपीदृशः ॥ २० ॥
155233
155234 उक्तैर्लक्षणैस्तत्त्वज्ञपरिचयो दुर्घटः मूर्खदाम्भिकवञ्चकतापसेष्वपि
155235 जठात्संपादितानामेषां लक्षणानां दर्शनादिति रामः शङ्कते -
155236 स्वरूपमिति । ईदृशमुक्तलक्षणपरिचेयं स्वरूपं सत्यमथवा असत्यं
155237 दम्भादिपरिकल्पितं वेति को वेदितुं शक्नोति । हि यतः अज्ञोऽपि दाम्भिक
155238 ईदृशस्त्वदुक्तलक्षणवान्भवति लोके इत्यन्वयः ॥ २० ॥
155239
155240 अश्ववद्ब्रह्मचर्येण चरन्तोऽचारुचेतसः ।
155241 मिथ्यातपस्विदार्ढ्याय भवन्त्येवंविधा मुने ॥ २१ ॥
155242
155243 अचारुचेतसो विद्वत्सादृश्यविडम्बनेने तादृशमानपूजादिसापेक्षचित्ताः ।
155244 तपस्विशब्देन तथा ख्यातिर्लक्ष्यते ।
155245 मिथ्यापरिकल्पितस्वतपस्विताप्रख्यातिदार्ढ्यायेत्यर्थः ॥ २१ ॥
155246
155247 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
155248
155249 असत्यं वास्तु सत्यं वा स्वरूपं वरमीदृशम् ।
155250 विद्धि वेदविदां त्वेष स्वभावानुभवस्थितः ॥ २२ ॥
155251
155252 दम्भार्थमपि दृढीकृतान्येतानि लक्षणानि शुभोदर्काण्येवेति न
155253 तल्लक्षणवतामुपेक्षा कार्या । यतस्तादृशानामनुसरणे
155254 स्वभावसिद्धलक्षणसंपन्नस्तत्त्वविदपि दैवाल्लभ्यत इत्याशयेन श्रीवसिष्ठ
155255 उत्तरमाह - असत्यं वेति । ईदृशमुक्तलक्षणसंपन्नं स्वरूपं वरं
155256 दुर्लभत्वाच्छ्रेष्ठम् । वेदविदां वेदार्थतत्त्वविदां तु एष लक्षणकलापः
155257 स्वभावानुभवबलादेव स्थितः प्रतिष्ठितो न हठात्संपादित इत्यर्थः ॥ २२ ॥
155258
155259 अनाविष्टा विचेष्टन्ते वीतरागाः सरागवत् ।
155260 गतहासा हसन्त्यज्ञान्सहसा करुणाकुलाः ॥ २३ ॥
155261
155262 अनाविष्टाः क्रियाफलेष्वनभिनिविष्टाः ॥ २३ ॥
155263
155264 चित्तादर्शगतं दृश्यं सर्वं कपटकुट्टिमम् ।
155265 पश्यन्त्यसत्परिज्ञातं स्वप्ने हेमेव हस्तगम् ॥ २४ ॥
155266
155267 सर्वं दृश्यं चित्तादर्शगतं कपटकुट्टिमकल्पमसत्पश्यन्ति ॥ २४ ॥
155268
155269 अन्तःशीतलतामेषां तां न जानन्ति केचन ।
155270 दूराच्चन्दनदारूणामामोदमिव जन्तवः ॥ २५ ॥
155271
155272 ये तु विज्ञातविज्ञेयास्तादृशाः पावनाशयाः ।

155273 जानन्ति तांस्तथैवान्तरहेः पादानिवाहयः ॥ २६ ॥
155274
155275 यद्यपि तत्त्वविस्त्वरूपमज्ञा ज्ञातुं न शक्नुवन्ति तथापि तत्त्वविदो जानन्त्येवेत्याह
155276 - ये त्विति । पादान् पदानि ॥ २६ ॥
155277
155278 भावं निगूहयन्त्येते तमुत्तममनुत्तमाः ।
155279 ग्राम्यैर्धनैः किलानर्घ्यः कश्चिन्तामणिरापणे ॥ २७ ॥
155280
155281 दाम्भिकास्तु लक्षणानि प्रख्यापयन्ति । तत्त्वज्ञास्तु निगूहयन्तीत्यनेन विशेषेण वा ते
155282 परिचेया इत्याशयेनाह - भावमिति । किमर्थं निगूहयन्ति तत्राह - ग्राम्यैरिति ।
155283 ग्राम्यैर्ग्रामनगरादिषु भवैर्धनैरनर्घ्यः क्रेतुमशक्यश्चिन्तामणिः आपणे
155284 कः प्रसार्यते । न कश्चिदित्यर्थः ॥ २७ ॥
155285
155286 तस्मिन्निगूहने भावो यतस्तेषां न दर्शने ।
155287 निर्वासना गतद्वैता गतमानाः किलाङ्ग ते ॥ २८ ॥
155288
155289 आपणप्रसारणलिङ्गेन नायं चिन्तामणिरितिबद्धलात्स्वगुणप्रख्यापनलिङ्गेन
155290 दाम्भिकोऽयं न तत्त्वविदिति ज्ञेयमित्याशयेनाह - तस्मिन्निति । तेषां तत्त्वविदां
155291 तस्मिन्स्वगुणादौ विषये निगूहने एव भावस्तात्पर्यं न तु दर्शनपरेभ्यः
155292 प्रख्यापने । यतस्ते निर्वासनाः ख्यातिमानादिरागवासनाशून्याः । अङ्गेत्यामन्त्रणे
155293 ॥ २८ ॥
155294
155295 एकान्तामानदौर्गत्यजनावज्ञप्तयस्तु तान् ।
155296 सुखयन्ति यथा राम न तथैव महर्द्धयः ॥ २९ ॥
155297
155298 किमर्थं ते ख्यात्यादि नेच्छन्ति तत्राह - एकान्तेति । ख्यातिमानधनादिसमृद्धौ
155299 जनसमाजाभिमानाद्यनर्थसहस्रैर्विक्षेपे आत्मसुखानुभवविच्छेदापत्तेरिति भावः
155300 । अमानं पूजावर्जनम् । दौर्गत्यमकिंचनता । जनैरवज्ञप्तयोऽवज्ञाः ॥ २९ ॥
155301
155302 स्वसंवेदनसंवेद्यसारा विदितवेद्यता ।
155303 नैषा दर्शयितुं शक्या दृश्यते न च तद्विदा ॥ ३० ॥
155304
155305 या विदितवेद्यता सा स्वसंवेदनेन स्वानुभवेनैव संवेद्यः सारो निरतिशयानन्दो
155306 यस्यां सा । एषा अन्यं प्रति दर्शयितुं न शक्या । यतस्तद्विदापि सा न दृश्यते न
155307 दृग्विषयीक्रियते किंतु स्वप्रकाशतयैव स्वयंन् प्रथत इत्यर्थः ॥ ३० ॥
155308
155309 गुणं ममेमं जानातु जनः पूजां करोतु मे ।
155310 इत्यहंकारिणामीहा न तु तन्मुक्तचेतसाम् ॥ ३१ ॥
155311
155312 क्रियाफलानि चिद्व्योमगमनादीनि राघव ।
155313 अज्ञानामपि सिध्यन्ति मन्त्रौषधिवशादिह ॥ ३२ ॥
155314
155315 व्योमगमनादीनि मन्त्रजपादिक्रियाफलानि अज्ञानामपि सिध्यन्ति । चिदिति निपातो
155316 बाहुल्यद्योतनार्थः ॥ ३२ ॥
155317
155318 यो यादृक् क्लेशमाधातुं समर्थस्तादृगेव सः ।
155319 अवश्यं फलमाप्नोति प्रबुद्धोऽस्त्वज्ञ एव वा ॥ ३३ ॥
155320
155321 आमोदश्चन्दनस्येव स्पन्दनस्य फलं हृदि ।
155322 सर्वस्यैवास्ति तन्नूनं तद्वता समवाप्यते ॥ ३४ ॥
155323
155324 स्पन्दनस्य विहितनिषिद्धकर्मणां फलं स्वहृद्येव सर्वस्यापि जन्तोरपूर्वात्मना

155325 अस्ति। तच्च कालेनाविर्भूतं समवाप्यते॥ ३४॥
155326
155327 अहंतावासनाद्वैतं वस्तुता दृश्यवस्तुषु।
155328 यस्यास्त्यसौ साधयति खगमादिक्रियाफलम्॥ ३५॥
155329
155330 सिद्धिलक्षणदृश्यवस्तुषु अहं भोक्ता स्यामित्यहंतावासनालक्षणं द्वैतं
155331 परिच्छिन्नात्मकल्पनं यस्यास्ति स खेचरसिद्ध्यादिक्रियाफलं साधयतीत्यर्थः॥ ३५॥
155332
155333 इदं न किंचिद्भ्रान्तिर्वा खं चेति ज्ञस्तु वेत्ति यः।
155334 सोऽवासनः कर्मवात्याः कथं साधयति क्रियाः॥ ३६॥
155335
155336 इदं सिद्धिजातं न किंचित्तुच्छं भ्रान्तिर्मनोभ्रममात्रं
155337 खमधिष्ठानचिदाकाशमात्रं वेति यस्तु ज्ञो वेत्ति अवासनः स तत्त्वज्ञः
155338 कर्मवात्या भ्रमणप्रायखेचरादिसिद्धिफला मन्त्रौषधादिक्रियाः कथं साधयति
155339 ॥ ३६॥
155340
155341 नैव तस्य कृतेनार्थो नाऽकृतेनेह कश्चन।
155342 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः॥ ३७॥
155343
155344 न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा क्वचित्।
155345 यदुदारमनोवृत्तेर्लोभाय विदितात्मनः॥ ३८॥
155346
155347 जगदेव तृणं यस्य न किंचिद्रज एव वा।
155348 किं नाम तस्य भवतु अन्यदादेयतां गतम्॥ ३९॥
155349
155350 कार्त्स्न्यपर एवकारः। कृत्स्नं जगद्यस्य तृणंन् रजो न किंचिदेव वा तस्य
155351 धीरस्यान्यदनात्मभूतंन् किमादेयतां गतमुपादेयमस्तु। न किंचिदित्यर्थः॥ ३९॥
155352
155353 निर्वाहितजगद्यात्रः परिपूर्णमना मुनिः।
155354 यथास्थितमसावास्ते संप्रयाति यथागतम्॥ ४०॥
155355
155356 निर्वाहिता जगद्यात्रा लोकसंग्रहार्थप्रवृत्तिर्यस्य। यथा आगतं यथाप्राप्तं
155357 शिष्टाचारं संप्रयाति अनुसरति॥ ४०॥
155358
155359 नित्यान्तःशीतलो मौनी सत्त्वीभूतमनोवनिः।
155360 परिपूर्णार्णवाकारो गम्भीरप्रकटाशयः॥ ४१॥
155361
155362 रसायनपरापूर्णह्रदवत् ह्लादमात्मनि।
155363 धत्ते करोति वान्यस्य सकलेन्दुरिवामलः॥ ४२॥
155364
155365 स्वयं ह्लादं धत्ते अन्यस्य च करोति॥ ४२॥
155366
155367 मन्दारमञ्जरीकुञ्जपिञ्जरा देवभूमयः।
155368 न तथा ह्लादयन्त्येता यथा पण्डितबुद्धयः॥ ४३॥
155369
155370 ह्लादकारित्वं तस्य विशदयति - मन्दारेति। देवभूमयो नन्दनादयः।
155371 पण्डितबुद्धयो बोधनैरित्यर्थः॥ ४३॥
155372
155373 चन्द्रबिम्बैर्वसन्तैश्च महतामहताशयैः।
155374 सारं सौभाग्यसौगन्ध्यसौरभालोकभोगिषु॥ ४४॥
155375
155376 सारग्राही हि विवेकी सुरभिर्ग्रीष्मर्तुस्तत्संबन्ध्यालोकभोगिषु चन्द्रबिम्बैः

155377 सारमादत्ते सौगन्ध्यभोगिषु वसन्तैः सारमादत्ते सौभाग्यभोगिषु महतां
155378 तत्त्वविदां अहतैः रागाद्यनुपहतैः आशयैः सारमादत्त इति द्वन्द्वनिर्दिष्टानां
155379 व्युत्क्रमेण संबन्धः। तैरेव हि तत्सारो लभ्यो नान्यत्रान्यैरुपायैरित्यर्थः॥ ४४॥
155380
155381 भ्रान्तिमात्रमिदं विश्वमिन्द्रजालमसन्मयम्।
155382 त्यजतीति विनिश्चित्य दिनानुदिनमेषणाः॥ ४५॥
155383
155384 महतामाशयैः कं सारमादत्त इति चेत्प्रथमं
155385 जगन्मिथ्यात्वदर्शनात्क्रमात्सर्वैषणात्यागमित्याह - भ्रान्तिमात्रमिति॥ ४५॥
155386
155387 शीतातपादिदुःखानि निजदेहगतान्यपि।
155388 अन्यदेहगतानीव ज्ञः पश्यत्यवहेलया॥ ४६॥
155389
155390 ततः शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुतालक्षणं सारमादत्ते इत्याह - शीतेति॥ ४६॥
155391
155392 करुणोदारया वृत्त्या व्रततिधीरया।
155393 नीरसो नीरसारां तु सारतां सरति स्थितिम्॥ ४७॥
155394
155395 तदनन्तरं सर्वभूतानुकम्पास्वरूपदृढावलम्बनं यथाप्राप्तेन
155396 जलमात्रेणापि संतोष इत्यादिगुणसारमादत्ते इत्याह - करुणेति। इत्थं नीरसो
155397 विरक्तः सः करुणया उदारा वृत्तिः सर्वस्वव्ययेनाप्यार्तपरिपालनव्रतं तया।
155398 व्रततिर्लता तद्वद्धीरया वृत्त्या परार्थैकप्रयोजनच्छायाफलपुष्पादिसंग्रहः
155399 स्वतरुदृढावलम्बो जलमात्रेणापि यथाप्राप्तेन संतोष इत्येवंरूपया वृत्त्या
155400 नीरमात्रमपि सारः संतोषहेतुर्यस्यां स्थितौ तादृशस्थितिरूपां सारतां सरति॥
155401 ४७॥
155402
155403 व्यवहारं यथाप्राप्तं लोकसामान्यमाचरन्।
155404 चराचराणां भूतानामुपर्येवावतिष्ठते॥ ४८॥
155405
155406 उपरि उत्कर्षे ऊर्ध्वमूलभूते ब्रह्मणि वा॥ ४८॥
155407
155408 प्रज्ञाप्रासादमारूढस्त्वशोच्यः शोचते जनान्।
155409 भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्रज्ञोऽनुपश्यति॥ ४९॥
155410
155411 उपरिस्थितिमेव दर्शयति - प्रज्ञेति॥ ४९॥
155412
155413 चिरं कल्लोलवलितः सुमना जलधौ भ्रमे।
155414 परं पारमुपागत्य परां विश्रान्तिमेति सः॥ ५०॥
155415
155416 तदैवासौ चिरप्रवृत्तरागादिविक्षेपदुःखेभ्यो मुक्तः सम्यग्विश्राम्यतीत्याह -
155417 चिरमिति। कल्लोलैः षडूर्मिभिर्वलितो विक्षिप्तः॥ ५०॥
155418
155419 हसन्स शान्तया वृत्त्या प्राक्तनीर्जागतीर्गतीः।
155420 स्मयमान इवास्तेऽन्तर्जनताश्च घनभ्रमाः॥ ५१॥
155421
155422 एताः कान्तारनिर्मग्नमिताः संसारदृष्टयः।
155423 असत्यो हृतवत्यो मामित्यन्तर्याति विस्मयम्॥ ५२॥
155424
155425 कान्तारे मार्गभ्रंशेन निर्मग्नो योऽन्धस्तेन मिता उपमिताः। हृतवत्यो
155426 मोहितवत्यः॥ ५२॥
155427
155428 दृष्ट्याष्टगुणमैश्वर्यमनिष्टं मे तृणायते।

155429 इत्युपैत्युपशान्तत्वात्स्मयमानोऽपि न स्मयम् ॥ ५३ ॥
155430
155431 इति एवं ज्ञात्वा स्मयमान ईषद्धसन्नपि स्मयं गर्वं नोपैति ॥ ५३ ॥
155432
155433 कश्चिद्गिरिगुहागेहः कश्चित्पुण्याश्रमाश्रयः ।
155434 कश्चिद्गृहस्थाश्रमवान्कश्चिद्बहुरटन्स्थितः ॥ ५४ ॥
155435
155436 तस्य स्थानादिनियमोऽपि नास्तीत्याह - कश्चिदिति । अटन् रटन् इति वा छेदः ॥ ५४ ॥
155437
155438 कश्चिद्भिक्षाचराचारः कश्चिदेकान्ततापसः ।
155439 कश्चिन्मौनव्रतधरः कश्चिद्ध्यानपरायणः ॥ ५५ ॥
155440
155441 कश्चिद्विपश्चिद्विख्यातः कश्चिच्छ्रोता श्रुतेः स्मृतेः ।
155442 कश्चिद्राजा द्विजः कश्चित्कश्चिदज्ञ इव स्थितः ॥ ५६ ॥
155443
155444 गुटिकाञ्जनखट्गादिसिद्धः कश्चिन्नभोगतः ।
155445 कश्चिच्छिल्पकलाजीवी कश्चित्पामररूपभृत् ॥ ५७ ॥
155446
155447 कश्चित्यक्तसमाचारः कश्चिच्छ्रोत्रियनायकः ।
155448 कश्चिदुन्मत्तचरितः प्रव्रज्यां कश्चिदाश्रितः ॥ ५८ ॥
155449
155450 पुरुषो न शरीरादि न च चित्तादि किंचन ।
155451 पुरुषश्चेतनं नाम न स नश्यति कर्हिचित् ॥ ५९ ॥
155452
155453 रामप्रश्नवाक्ये कीदृशः पुरुषोत्तम इति पदं श्रुत्वा तदर्थजिज्ञासामपि
155454 संभावयन्पुरुषं वर्णयंस्तदुत्तमतां दर्शयति - पुरुष इति । न स
155455 नश्यतीत्यविनाशित्वात्स एवोत्तम इत्यर्थः ॥ ५९ ॥
155456
155457 अच्छेद्योऽसावदाह्योऽसावक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
155458 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽसौ सनातनः ॥ ६० ॥
155459
155460 छेदभेदादिविनाशहेत्वसंस्पर्शादिभिरपि स एवोत्तम इत्याह - अच्छेद्य इति ॥ ६० ॥
155461
155462 इति सम्यक्प्रबुद्धो यः स यथा यत्र तिष्ठति ।
155463 तथा तिष्ठतु तत्रात्र स्थानास्थानियमेन किम् ॥ ६१ ॥
155464
155465 एतादृशपुरुषोत्तमतत्त्वपरिज्ञानादेव तत्त्ववित्पुरुषोत्तमो न तु
155466 वर्णाश्रममर्यादापालनमात्रेण । तदभावेऽपि तस्य
155467 पुरुषोत्तमत्वानपायादित्याशयेनाह - इतीति । स्थानं
155468 वर्णाश्रममर्यादास्थितिस्तदास्थानियमेन तस्य किं साध्यमिति
155469 विद्याप्रभावोक्तिररुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छमितिवत् ॥ ६१ ॥
155470
155471 पातालमाविशतु यातु नभो विलङ्घ्य दिङ्मण्डलं भ्रमतु पेषणमेव येन ।
155472 चिन्मात्रमेतदजरं न तु यातु नाशमाकाशकोश इव शान्तमजं शिवं तत् ॥
155473 ६२ ॥
155474
155475 तस्याविनाशिपुरुषत्वमेव द्रढयन्नुपसंहरति - पातालमिति ।
155476 तत्त्वविद्बलात्स्वनाशचिकीर्षया पातालमाविशतु नभो विलङ्घ्योर्ध्वं वा यातु
155477 दिङ्मण्डलं वा भ्रमतु येन भ्रमणेन
155478 मानसोत्तरलोकालोकादिगिरिशिलासहस्रघर्षणात्पेषणं संचूर्णनमेव संभाव्यते ।
155479 पेषणमेव यातु इति पाठे गिरिशिलासहस्रैः स्वस्य पेषणं कारयतु वेत्यर्थः ।
155480 तथाप्येतत्तत्त्ववित्स्वरूपमसङ्गाद्द्वयं चिन्मात्रमजरमेवेति नाशं न तु याति ।

155481 यतस्तदाकाशकोश इव शिवं निरुपल्लवनित्यनिरतिशयानन्दरूपमेवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥
155482
155483 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ०
155484 मरणाद्यभावोपदेशो नाम द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥
155485
155486 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
155487 मरणाद्यभावोपदेशो नाम द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥
155488
155489 त्र्यधिकशततमः सर्गः १०३
155490
155491 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
155492
155493 भामात्रं भानमात्रं वा शान्तं भासत एव च ।
155494 चिन्मात्रं यदनाद्यन्तं तस्य नाशः कथं कदा ॥ १ ॥
155495
155496 चितो नित्यत्वमेकत्वं स्वातन्त्र्यमपि साध्यते ।
155497 सच्छास्त्रस्यास्य माहात्म्यं हितं चात्रोपदिश्यते ॥
155498
155499 तत्र चित्सामान्यस्याविनाशित्वं सर्वानुभवबलेन प्रथमं साधयति -
155500 भामात्रमिति । जाग्रत्स्वप्नयोरन्तःकरणसाक्षितया सुषुप्तावज्ञानस्वापादिसाक्षितया
155501 च प्रत्यगात्मभामात्रं विषयभानमात्रं वा सर्वेषां भासत एवेति प्रत्यक्षेण
155502 चकाराद्व्यवहारस्मृत्यादिलिङ्गेन च यदनाद्यन्तं चिन्मात्रं तत्सिद्धं तस्य
155503 कथं केन निमित्तेन नाशो भवेत् तदसाधितस्य निमित्तस्याप्रसिद्धेस्तत्साधितस्य च
155504 तदुपजीवकतया तन्नाशनिमित्तत्वायोगादेवं कदा वा नाशो भवेत् ।
155505 तादृशकालस्यापि तदधीनसिद्धिकस्य तदुपजीवकत्वादिति भावः ॥ १ ॥
155506
155507 तावन्मात्रं च पुरुषः कदाचित्स न नश्यति ।
155508 नदि नश्यति चिन्मात्रं भूयो जायेत किं कथम् ॥ २ ॥
155509
155510 भवतु चिन्मात्रमविनाशि पुरुषस्य किमायातं तत्राह - तावन्मात्रमिति । तन्नाशे
155511 अग्रे सृष्टिरेव न स्यादसाक्षिकसर्गाद्धेरित्याह - यदीति ॥ २ ॥
155512
155513 न चान्यदन्यच्चिन्मात्रं क्वचित्किंचन कस्यचित् ।
155514 सर्वानुभवसादृश्ये कीदृशी नाम सान्यता ॥ ३ ॥
155515
155516 ननु चिदन्तरमुत्पत्स्यते ततः सर्गः प्रवर्त्स्यीति तत्राह - न चेति ।
155517 औत्तरकालिक्याश्चितः पूर्वचितो भेदः किं मध्ये विच्छेदानुभवात्कल्प्येत उत
155518 वैलक्षण्यात् । न तावद्विच्छेदानुभवादनुभवस्यैव चित्त्वात्तत्सद्भावे
155519 विच्छेदासिद्धेः । नापि वैलक्षण्यम् । अचित्त्वापत्तेः । सर्वांशे अनुभवस्य
155520 पूर्वोत्तरकालयोः सादृश्ये सा अन्यता भिन्नता कीदृशी नाम । अलीकेत्यर्थः ॥ ३ ॥
155521
155522 सर्वस्यैव हिमं शीतमुष्णोऽग्निर्मधुरं पयः ।
155523 चिन्मात्रस्यावदातस्य कीदृगन्यत्वमत्र तु ॥ ४ ॥
155524
155525 कालभेदादिव पुरुषभेदादपि चितो न भेदः । हिमशैत्यादिविषयेष्विव चित्यपि
155526 वैलक्षण्याननुभवादेवेत्याह - सर्वस्यैवेति ॥ ४ ॥
155527
155528 शरीरनाशे नाशश्चेच्चिन्मात्रस्य तदुच्यताम् ।
155529 हर्षस्थाने विषादः किं मरणे संसृतिक्षये ॥ ५ ॥
155530
155531 ननु सुखदुःखानुभवलक्षणविशेषज्ञानातिरिक्तं न
155532 चित्सामान्यमभ्युपगच्छामः । विशेषविज्ञानेषु चावच्छेदकतासंबन्धेन

155533 शरीरं कारणं तन्नाशाच्च ज्ञाननाश इत्यभ्युपगच्छतां
155534 चार्वाकवैशेषिकादीनां शङ्कामुद्भाव्य निरस्यति - शरीरेति | हर्षस्थाने इति |
155535 दुःखप्रागभावासमानकालिकदुःखध्वंस एव हि वो मुक्तिः सा च
155536 देहनाशाच्चित्सामान्यनाशे उत्तरत्र देहदुःखादिसाधकाभावादेव सिध्यति | न हि
155537 चिदतिरिक्तं तत्साधकमस्ति | न च निःसाधकोऽग्रिमदेहः सिध्यति | न च तं विना
155538 तत्साधिका चित्सिध्यतीति मुक्तिहेतोर्मरणाद्धर्ष एव स्यान्न विषाद इत्यर्थः || ५ ||
155539
155540 न च नाम शरीरस्य नाशे नश्यति चिन्नभः |
155541 देहे नष्टेऽपि बन्धूनां म्लेच्छैर्दृष्टा पिशाचता || ६ ||
155542
155543 तर्ह्यस्तु तथेत्याशया सुखं व्याददानस्याशां छिनत्ति - न चेति | प्रायेण हि
155544 पिशाचा बन्धूनेव बाधन्ते | प्रत्यन्तदेशेष्वेव बहुधा पिशाचा दृश्यन्त इति
155545 द्योतनाय बन्धुम्लेच्छग्रहणम् || ६ ||
155546
155547 यावच्छरीरसत्ता चेच्चेतनस्य तदुच्यताम् |
155548 शवः कस्मान्न चलति सत्यखण्डे शरीरके || ७ ||
155549
155550 किं च शरीरनाशाच्चिन्नाश इत्यसंगतमेव सत्येव मृतशरीरे
155551 चिन्निवृत्तिदर्शनविरोधादित्याह - यावदिति | न चलति न चेतति || ७ ||
155552
155553 पिशाचानुभवो जीवधर्मश्चेत्तत्स सर्वदा |
155554 किं न पश्यति किं बन्धौ मृते पश्यति तत्तथा || ८ ||
155555
155556 यदि कश्चिच्चार्वाको ब्रूयाज्जीवन् म्लेच्छजीवधर्म एव पिशाचदर्शनं न
155557 मृतम्लेच्छचिदवशेषप्रयुक्तः पिशाचस्तत्रास्तीति तदाशङ्कामुट्टङ्क्य परिहरति
155558 - पिशाचानुभव इति | सर्वदा बन्धुमरणं विना स पिशाचं किं न पश्यति
155559 मृते सत्येव कस्मात्पश्यतीति वक्तव्यो नियमद्वये त्वया हेतुरित्यर्थः || ८ ||
155560
155561 जीवधर्मो विशिष्टश्चेत्तादृशस्तं [तादृशत्वं इति पाठः |] नरः
155562 कथम् |
155563 मिथ्या देशान्तरमृते पिशाचत्वं न पश्यति || ९ ||
155564
155565 स जीवो बन्धुमरणज्ञानविशिष्टश्चेत्तद्धर्मः पिशाचदर्शनमिति तादृशो
155566 नियमश्चेत्तत्थापि जीवत्येव मिथ्या देशान्तरमृतेऽन्येन कल्पिते सति तत्पिशाचत्वं
155567 नरः कथं न पश्यति || ९ ||
155568
155569 तस्मात्सर्वात्मकत्वे तच्चिन्मात्रं न नियन्त्रितम् |
155570 यद्यद्यत्र यथा वेत्ति तत्तत्तत्रावगच्छति || १० ||
155571
155572 तस्माच्चितो भेदविनाशयोरयोगात्सर्वात्मकत्वे सिद्धे सति वस्तुकृतपरिच्छेदेनापि
155573 तन्न नियन्त्रितम् | तथा च यद्यद्वस्तु यत्र देशे काले वा वेत्ति स्वात्मानमेव
155574 तत्तद्वस्त्वात्मनावगच्छतीति न तद्वेद्यं पृथगस्तीत्यर्थः || १० ||
155575
155576 अबाधितैवैकघना संविद्भवति यादृशी |
155577 तादृश्येवानुभूतिर्हि तत्स्वभावोऽत्र कारणम् || ११ ||
155578
155579 एवं च सर्गादौ सत्यकामत्वादबाधिता संवित्स्वसंकल्पात्मना यादृश्येव भवति
155580 तादृश्येवेदानीं सर्वजनानामनुभूतिः || ११ ||
155581
155582 अन्यन्न संभवत्यत्र सर्गादावेव कारणम् |
155583 यन्नाम तदिदानीं स्यात्कथ्यतां कीदृशं कथम् || १२ ||
155584

155585 सत्यसंकल्पब्रह्मसंविदोऽन्यत्प्रधानपरमाण्वादिकं सर्गादौ कारणं न
155586 संभवत्येव यत्कारणं ब्रह्मातिरिक्तं स्यात्तत्कीदृशं कथं च तत्कारणं
155587 इदानीं मत्पुरतो वादिभिः कथ्यतां श्रुतियुक्तिभ्यां सद्य एव निरसिष्यामीत्यर्थः ॥
155588 १२ ॥
155589
155590 सर्गादावेव नोत्पन्ना न चैवाद्यावभासते।
155591 विकल्पश्रीर्जगद्भासा केवलं भातिचिन्नभः ॥ १३ ॥
155592
155593 तव तर्हि कीदृशः सिद्धान्तस्तमाह - सर्गादावेवेति ॥ १३ ॥
155594
155595 आभासमात्रमेवेदं दृश्यमित्यवबुध्यते।
155596 दृश्यमित्यवबोधेन तद्दृते स्यात्क्व दृश्यता ॥ १४ ॥
155597
155598 यदि केवलं चिन्नभ एव भाति तर्हि दृश्यमिति सर्वैर्जनैः किमवबुध्यते तत्राह ##-
155599 गृह्यमाणस्यास्य शुक्तिरजतमरुनदीकेशोण्ड्रकादेस्तच्चिन्नभः ऋते क्व सत्यता
155600 दृष्टेत्यर्थः ॥ १४ ॥
155601
155602 स्वचमत्कारचातुर्यं चारु चिन्नभसा रसात्।
155603 बोधेन बुध्यते दृश्यमित्यबोधान्न बुध्यते ॥ १५ ॥
155604
155605 तथा च चिन्नभसा स्वचमत्कारचातुर्यमेव दृश्यमिति रसाज्जाग्रत्स्वप्नबोधेन
155606 बुध्यते सुषुप्तौ चाबोधान्न बुध्यत इति निष्कर्ष इत्यर्थः ॥ १५ ॥
155607
155608 बोधोऽबोधश्च तद्रूपमेवमेव निरामयम्।
155609 भेदोऽत्र वाचि न त्वर्थे तस्मान्नास्त्येव दृश्यता ॥ १६ ॥
155610
155611 तर्हि तौ बोधाबोधौ कौ तत्राह - बोध इति। तस्य चिन्नभस एव रूपं न जडस्य।
155612 अतस्तदात्मना एकमेव। न हि बोधमन्तरेणाबोधस्य रूपं प्रसिध्यति। सति च बोधे
155613 तत्र नभोर्थो दुर्लभ इति राहोः शिरः शिर एव राहुरितिवद्वाङ्मात्रकृतो भेदो न
155614 त्वर्थेऽस्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥
155615
155616 या चासीद्दृश्यतैषां तां विद्धि त्वमविचारणाम्।
155617 सा चेदानीं विचारेण विनष्टातः क्व दृश्यते ॥ १७ ॥
155618
155619 अथवा स्वतत्त्वाविचारणैव चितो दृश्यता विचारनष्टेत्याह - या चेति ॥ १७ ॥
155620
155621 अस्मिन्नेव धियो यत्न आत्मज्ञानविचारणे।
155622 यत्नेन परमोऽभ्यासः स लोकद्वयसिद्धिदः ॥ १८ ॥
155623
155624 अत व विचारो एव महान्यत्नः कार्य इति बहुशो मयोक्तमित्याह - अस्मिन्नेवेति।
155625 यत्नेन विचारस्य किं स्यात्तदाह - यत्नेनेति। लोकद्वये इह वा अमुत्र वा
155626 ज्ञानसिद्धिदः। तथा च सूत्रे आवृत्तिरसकृदुपदेशात्। ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धेन
155627 तद्दर्शनात् इति ॥ १८ ॥
155628
155629 अविद्योपशमस्त्वेष जातोऽपि भवतामिह।
155630 अभ्यासेन विना साधो न सिद्धिमुपगच्छति ॥ १९ ॥
155631
155632 ननु नित्यापरोक्षे वस्तुनि प्रवृत्तमुपदेशवाक्यं सकृत्प्रवृत्त्यैवाविद्यां
155633 शमयित्वा वस्तु प्रकटयिष्यति किमभ्यासेन तत्राह - अविद्योपशम इति। सिद्धिं
155634 जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठाम् ॥ १९ ॥
155635
155636 त्रोद्वेगं संपरित्यज्य गृहीत्वानुदिनं क्षणम्।

155637 लोकद्वयहितं पथ्यमिदं शास्त्रं विचार्यताम् ॥ २० ॥
155638

155639 तर्हि कं ग्रन्थमुपादाय विचारोऽभ्यसनीयः केन वा शीघ्रं प्रबोधः सिध्येत्तत्राह
155640 - त्रेति। त्रा शमादिसाधनसंपन्नपुरुषेण आलस्यारत्याद्युद्वेगं
155641 तद्धेतुयथेष्टाशनदुःसङ्गानि च परित्यज्य क्षणं गुरुशुश्रूषादिनियमं
155642 गृहीत्वा इदं महारामायणाख्यं शासनाच्छास्त्रमनुदिनं विचार्यताम् ॥ २० ॥
155643

155644 विज्ञातमप्यविज्ञातमात्मज्ञानमिदं भवेत्।
155645 भवतां भूरिभागानां संभूयाभ्यसनं विना ॥ २१ ॥
155646

155647 तत्र च बहुभिः सतीर्थ्यैः संभूयाभ्यसनं परस्परानुभवसंवादेन सद्यो
155648 ज्ञानप्रतिष्ठाहेतुरित्याह - विज्ञातमिति। अविज्ञातं विस्मरणादविज्ञातप्रायम्।
155649 भूरिभागानां बहुविधासंभावनादिशालिनाम् ॥ २१ ॥
155650

155651 योऽयमर्थं प्रार्थयते तदर्थं यतते तथा।
155652 सोऽवश्यं तमवाप्नोति न चेच्छान्तो निवर्तते ॥ २२ ॥
155653

155654 ज्ञानं दुर्लभमित्युद्वेगाच्छ्रवणं न त्याज्यमित्याह - य इति ॥ २२ ॥
155655

155656 तस्मादस्मान्निवर्तध्वमसच्छास्त्रविचारणात्।
155657 शान्तिं प्राप्स्यथ सच्छास्त्राज्जयलक्ष्मीं यथा रणात् ॥ २३ ॥
155658

155659 अनात्मशास्त्राभ्यासान्निवृत्तैरेतच्छास्त्राभ्यासः कार्य इत्याह - तस्मादिति।
155660 जयलक्ष्मीं भूजयलक्ष्मीं स्वर्गजयलक्ष्मीं वा ॥ २३ ॥
155661

155662 विवेके चाविवेके च वहत्येषा मनोनदी।
155663 यत्रैव बाह्यते यत्नात्तत्रैव स्थितिमृच्छति ॥ २४ ॥
155664

155665 यत्नाद्विरोधिस्रोतोन्तरनिरोधप्रयत्नात् ॥ २४ ॥
155666

155667 अस्माच्छास्त्रादृते श्रेयो न भूतं न भविष्यति।
155668 ततः परमबोधार्थमिदमेव विचार्यताम् ॥ २५ ॥
155669

155670 श्रेयः प्रशस्यतरं विवेकसाधनम् ॥ २५ ॥
155671

155672 स्वयमेव विचार्येदं परो बोधोऽनुभूयते।
155673 संसाराध्वश्रमहरो न त्वेतद्वरशापवत् ॥ २६ ॥
155674

155675 तच्छास्त्रं विचार्य स्थितेन स्वयं प्रत्यक्षतया आत्मतत्त्वबोधोऽनुभूयते न तु वरवत्
155676 शापवद्वा कालान्तरविलम्बेनेत्यर्थः ॥ २६ ॥
155677

155678 यन्न पित्रा न वा मात्रा न चापि सुकृतैः कृतम्।
155679 श्रेयस्तद्वः परिज्ञातमिदमाशु करिष्यति ॥ २७ ॥
155680

155681 पितृमात्राद्यपेक्षयापि शास्त्रमेतद्धितकृत्तममित्याह - यदिति। विचारेण
155682 शास्त्रं परिज्ञातं सत्। परिज्ञातं प्रत्यक्षं श्रेय इति वा ॥ २७ ॥
155683

155684 भवबन्धमयी साधो विषमेयं विषूचिका।
155685 आत्मज्ञानादृते दीर्घा न कदाचन शाम्यति ॥ २८ ॥
155686

155687 महामोहमयी माया मिथ्यैवाहमिति स्थिता।
155688 शास्त्रार्थभावनेनाशु मुच्यतां परशोच्यता ॥ २९ ॥

155689
155690 अहमिति मिथ्यैव स्थिता महामोहमयी माया तत्प्रयुक्ता परा शोच्यता च मुच्यताम् ॥ २९
155691 ।।
155692
155693 यात माऽऽपातमधुरं व्योम व्योमैकरूपिणीम् ।
155694 शून्यं वायुं लिहन्तोऽन्तर्लेलिहाना इवाहयः ॥ ३० ॥
155695
155696 आपातमधुरं व्योम शून्यं विषयजातं लिहन्तः सन्तो व्योमैकरूपिणीमनन्तां
155697 संसृतिं मा यात लेलिहानाः क्षुधिता रसशून्यं वायुं लिहन्तः अहयः सर्पा इव ॥
155698 ३० ॥
155699
155700 यान्ति वो दिवसाः कष्टमविज्ञातगमागमाः ।
155701 व्यवहारे हि तैरेव प्रतिपालयतां मृतिम् ॥ ३१ ॥
155702
155703 तावदाश्वासनैषास्ति भवतां भयभागिनाम् ।
155704 दिनानि कतिचिद्यावन्नायाति मरणावधिः ॥ ३२ ॥
155705
155706 मरणरूप आयुषोऽवधिर्यावन्नायाति तावदेव भवतां
155707 सच्छास्त्रावलम्बनयोग्यतया आश्वासना अस्ति ॥ ३२ ॥
155708
155709 आगच्छन्त्यां मृतौ कष्टं परितापमवाप्स्यथ ।
155710 तं यत्राङ्गाङ्गविच्छेदः शीतचन्दनलेपनम् ॥ ३३ ॥
155711
155712 तदुत्तरं किं भविष्यति तत्राह - आगच्छन्त्यामिति । तं तादृशं
155713 परितापमवाप्स्यथ यत्र अङ्गानामङ्गानां विच्छेदोऽपि
155714 शीतचन्दनलेपनवदवश्यं भोक्तव्य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
155715
155716 क्रीणन्ति प्राणपण्येन धनं मानं घनभ्रमाः ।
155717 यथाशास्त्रैः कथं बुद्ध्या न क्रीणन्त्यजरं पदम् ॥ ३४ ॥
155718
155719 घनभ्रमा मूर्खा जना युद्धादौ प्राणपण्येनापि धनं जयाभिमानं च
155720 क्रीणन्ति । यथाशास्त्रैर्विवेकवैराग्यश्रवणाद्युपायैः प्राप्तया तत्त्वबुद्ध्या अजरं
155721 मोक्षपदं कथं न क्रीणन्त्याश्चर्यमेतदित्यर्थः ॥ ३४ ॥
155722
155723 पदं परमयत्नेन क्रियते यैश्चिदम्बरे ।
155724 कथं तैः सह्यतेऽज्ञानशत्रुपादः स्वमूर्धनि ॥ ३५ ॥
155725
155726 यैर्विवेकिभिः अयत्नेन स्वतत्त्वज्ञानमात्रेण चिदम्बरे ब्रह्माकाशे पदं स्थानं
155727 क्रियते परं सर्वोत्कृष्टैस्तादृशैरज्ञानशत्रुवधसमर्थैः
155728 सच्छास्त्राद्युपेक्षया स्वमूर्धनि अज्ञानशत्रुपादः कथं सह्यते ॥ ३५ ॥
155729
155730 निर्मानमोहमापन्ना गतिं गच्छत माधमाम् ।
155731 क्रियते स्वात्मबोधेन मूलकाषो महापदाम् ॥ ३६ ॥
155732
155733 हे जनाः यूयं निर्गतौ मानमोहौ यस्मात्तथाविधं दृढविवेकमापन्नाः
155734 सन्तस्तत्त्वं बुद्ध्वा मोक्षगतिं गच्छत अधमां संसारगतिं मा गच्छत ॥ ३६ ॥
155735
155736 प्रलपन्तमहोरात्रं युष्मदर्थेन मामिमम् ।
155737 यं प्रदृश्येदमाकर्ण्य स्वात्मनैवात्मतार्प्यताम् ॥ ३७ ॥
155738
155739 बहुकालं बहुप्रकारैरस्मद्बोधने प्रवृत्तोऽयं वसिष्ठः
155740 कण्ठशोषदुःखाद्विमुच्यतामिति मयि दयया वा मद्वचनं सम्यगाकर्ण्य स्वात्मा

155741 युष्माभिर्बुध्यतामिति वात्सल्यातिशयेनाह - प्रलपन्तमिति | यं
155742 जगत्प्रसिद्धमिमं युष्मद्बोधनायोद्युक्तं युष्मदर्थेन अहोरात्रं प्रलपन्तं
155743 कण्ठशोषश्रमादिना नित्यं क्लिश्यमानं मां प्रदृश्य सम्यग्दृष्ट्वा
155744 दयया इदं मद्वचनमादरेणाकर्ण्य प्रबुद्धेनात्मनैव
155745 देहेन्द्रियादिपरिच्छिन्नात्मभावं विहाय यथाभूतब्रह्मात्मता अर्प्यतां
155746 प्राप्यतामिति प्रार्थनायांन् लोट् || ३७ ||
155747
155748 अद्यैव न चिकित्सां यः करोति मरणापदः |
155749 संप्राप्तायां मृतौ मूढः करिष्यति किमातुरः || ३८ ||
155750
155751 किमद्यैवात्मज्ञानेन अग्रे कदाचित्करिष्याम इति मन्वानान्प्रत्याह - अद्यैवेति || ३८
155752 | |
155753
155754 अस्माद्ग्रन्थादृते ग्रन्थो नान्यः स्वात्मावबोधने |
155755 नूनमर्थकरो ग्राह्यस्तिलस्तैलार्थिनामिव || ३९ ||
155756
155757 नान्यः विद्यते इति शेषः | नूनं निश्चयेन अर्थकरः अभिलषितार्थकारीति बुद्ध्या
155758 ग्राह्यः || ३९ ||
155759
155760 आत्मज्ञानमिदं शास्त्रं प्रकाशयति दीपवत् |
155761 पितेव बोधयत्याशु कान्तेव रमयत्यलम् || ४० ||
155762
155763 इतराध्यात्मग्रन्थेभ्योऽस्य कोऽतिशयस्तमाह - आत्मज्ञानमिति | आत्मरूपं
155764 ज्ञानम् || ४० ||
155765
155766 विद्यमानमपि ज्ञानं ज्ञातं शास्त्रगणान्न यत् |
155767 दुर्बोधं मधुरं तत्तु ज्ञास्यन्तीतो न संशयः || ४१ ||
155768
155769 विद्यमानं नित्यप्राप्तमपि यत् आत्मरूपं ज्ञानं शास्त्रान्तरान्न ज्ञातं तत् इतः
155770 अस्माच्छास्त्राज्ज्ञास्यन्ति || ४१ ||
155771
155772 इदमुत्तममाख्यानं मुख्यानां शास्त्रदृष्टिषु |
155773 सुखेन बोधदं हृद्यमपूर्वं न तु किंचन || ४२ ||
155774
155775 शास्त्रदृष्टिषु मुख्यानामाख्यानानां मध्ये इदमाख्यानमुत्तमम् |
155776 अस्मिन्नाख्याने अपूर्वमनादितत्त्ववित्संप्रदायप्रसिद्धव्यतिरिक्तं स्वकपोलकल्पितं
155777 किंचन न तु नास्त्येव || ४२ ||
155778
155779 नानाख्यानकथाचित्रं विनोदेन विचारयेत् |
155780 इदं शास्त्रं परं याति पुमान्नास्त्यत्र संशयः || ४३ ||
155781
155782 विनोदेन कौतूहलेनापि विचारयन्पुमान्परमात्मबोधं याति प्राप्नोति || ४३ ||
155783
155784 यो ह्यद्यापि न संप्राप्तः पण्डितैरविखण्डितैः |
155785 स इतः प्राप्यते बोधः सुवर्णमिव सैकतात् || ४४ ||
155786
155787 पण्डितैः सर्वशास्त्रज्ञैरपि यो बोधोऽद्यापि न संप्राप्तः स इतः
155788 अस्माच्छास्त्रात्प्राप्यते | यथा सुवर्णाकरे क्षालनेन विवेचितात्सैकतात्सुवर्णं
155789 प्राप्यते तद्वत् || ४४ ||
155790
155791 शास्त्रकर्तरि मङ्क्तव्यं न कदाचन कुत्रचित् |
155792 शास्त्रार्थ एव तन्नित्यं युक्तियुक्तानुभूतिदे || ४५ ||

ननु अस्माच्छास्त्रादेव ज्ञानं चेदेतच्छास्त्रकर्ता करमाच्छास्त्राज्ज्ञातवान् | यत
एव स ज्ञातवांस्तत एव वयमपि ज्ञास्यामः | यद्यज्ञात्वैवैतच्छास्त्रं
प्रणीतवांस्तर्ह्यस्माच्छास्त्राज्ज्ञानोदये का प्रत्याशेति शङ्कमानान्प्रत्याह -
शास्त्रकर्तरीति | यद्येतच्छास्त्रं युक्तियुक्तमनुभवपर्यवसितं च न स्यात्तदा
एतत्कर्तृबोधमूलकप्रामाण्यमेतच्छास्त्रमिति तत्कर्तरि बोधहेतुचिन्तया
मङ्क्तव्यं स्यात् | अस्मिंस्तु शास्त्रे स्वतो युक्तिसहस्रयुक्ते अनुभूतिदे च सति
स्वानुभवेनैव सर्वशङ्कानिवृत्तेस्तत्रैव तन्मज्जनंन् नित्यं युक्तमिति न
शास्त्रकर्तरि बोधशङ्कया कदाचिन्मङ्क्तव्यमित्यर्थः || ४५ ||

अज्ञानान्मत्सरान्मोहादविचारिभिरेकता |
अवहेलितशास्त्रार्थैः कर्तव्या नात्महन्तृभिः || ४६ ||

अत एवैतच्छास्त्रावहेलनपरैः सह मैत्री न कार्येत्याह - अज्ञानादिति | एकता मैत्री
| अध्यात्मशास्त्रावहेलने आत्मज्ञानानवाप्तिरेवात्महत्येत्याशयः || ४६ ||

जानाम्येव यथैवेमा यदहं त्वं यथा धियः |
तथा बोधितकारुण्यात्स्वभावो हि ममेदृशः || ४७ ||

त्वं तर्ह्यस्माभिरन्यैश्चाज्ञैः सह कथं मैत्रीं भजसे यतो दयया उपदेशे
प्रवृत्तोऽसि तत्राह - जानामीति | हे राम इमाः श्रोतृश्रेणयो यथा
यादृशाधिकारिविशेषणसंपन्नाः | त्वं च यथा
यादृगधिकारिविशेषणसंपन्नः | यथा च वो धियः
श्रवणधारणाभ्यासपट्व्यः | अहं च यत् यादृशं भवदाद्युपदेशाय
पितुराज्ञापनं प्राप्तस्तत्सर्वं जानाम्येव |
अतस्तथाविधभवद्भाग्योदयोद्बोधितात्कारुण्याद्युष्मदुपदेशेऽहं प्रवृत्त इति
शेषः | हि यस्मान्मम स्वभाव ईदृशः सदा दीनेषूद्बुद्धकारुण्य एवन निष्ठुर
इति युष्मद्धितैषिणो दयालोर्मम वचनमाद्रियध्वमिति भावः || ४७ ||

युष्मत्संविल्लवः शुद्ध एवं वक्तुमिह स्थितः |
अहं नरो न गन्धर्वो नामरो न च राक्षसः || ४८ ||

अथवा भवतामात्मैवाहं भवत्पुण्यवशाच्छुद्धं युष्मत्तत्त्वं
युष्मभ्यमुपदेष्टुमागतः | मम च भवन्तः परमप्रेमास्पदमात्मैवेति
युष्मन्मित्रतामिव प्राप्त इत्याह - युष्मदिति द्वाभ्याम् | संविद्रूपो लवः
शोधितः सूक्ष्मार्थो न तु नरगन्धर्वादिशरीरमित्यर्थः || ४८ ||

संविन्मात्रा भवन्तो हि तद्भावोऽस्त्यतिनिर्मलः |
स्थितोऽस्मीति भवत्पुण्यैर्ननु नास्मि न चापरः || ४९ ||

अपरो भवदात्मव्यतिरिक्तो नास्मि | नन्विति संबोधने || ४९ ||

श्यामायमाना नायान्ति यावन्मरणवासराः |
सारः संह्रियतां तावद्वैरस्यं वस्तुदृष्टिषु || ५० ||

अतः परमाप्ततमोहमिति मदुक्तः प्रथमः सारः सर्ववस्तुदृष्टिषु
वैराग्यलक्षणः संह्रियतां संगृह्यताम् || ५० ||

इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः |
गत्वा निरौषधं स्थानं सरुजः किं करिष्यति || ५१ ||

सरुजः नरकरुजाभिः पीड्यमानः || ५१ ||

155845
155846 सर्वभावेषु वैरस्यं न यावत्समुपागतम् ।
155847 भावानां भावना तावत्तानवं नोपगच्छति ॥ ५२ ॥
155848
155849 वैराग्यमेव परमः सार इति कुत इति चेत्तद्विना वासनातानवासिद्धेरित्याह - सर्वेति
155850 ॥ ५२ ॥
155851
155852 आत्मानमलमुद्धर्तुं वासनातानवादृते ।
155853 नास्त्युपायो महाबुद्धे कश्चनापि कदाचन ॥ ५३ ॥
155854
155855 वासनातानवे वा किमर्थमादरस्तत्राह - आत्मानमिति ॥ ५३ ॥
155856
155857 भावास्तु यदि विद्यन्ते तद्धिते वस्तुभावना ।
155858 किं त्वेते नैव सन्तीह शशशृङ्गादयो यथा ॥ ५४ ॥
155859
155860 ननु भावेषु सत्सु कथं तद्वासनातानवं प्रसिद्ध्येत्तत्राह - भावास्त्विति । यदि
155861 सत्यतया विद्यन्ते तर्हि तेषु भावेषु हिते स्वानुकूले वस्तुनि वस्तु ममेदमावश्यकं
155862 संपाद्यमित्यादिभावना भवेत् ॥ ५४ ॥
155863
155864 सर्व एव जगद्भावा अविचारितचारवः ।
155865 अविद्यमानसद्भावा विचाराद्विशरारवः ॥ ५५ ॥
155866
155867 प्रामाणिकविचारेषु न विद्यन्ते कृतेषु ये ।
155868 कथं सन्ति जगद्भावास्ते के सन्ति सदैव वा ॥ ५६ ॥
155869
155870 नन्वेते भावा वेदान्तिनां विचारेषु न सन्ति चेदपि कापिलकाणादादिविचारेषु सन्त्येवेति
155871 कुतोऽसत्त्वावधारणं तत्राह - प्रामाणिकेति । प्रामाणिकविचारेषु कृतेषु ये न
155872 विद्यन्ते ते के सन्ति किंस्वरूपाः । एकैकवस्तुरूपा उत सर्ववस्तुरूपाः । सदैव वा ते
155873 सन्त्युत कदाचिदेव वा । सर्वथापि प्राक् शतशः खण्डितमेवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
155874
155875 सर्व एव जगद्भावाः कारणाभावतो भृशम् ।
155876 सर्गादावेव नोत्पन्ना यच्चेदं भाति तत्परम् ॥ ५७ ॥
155877
155878 पदे सर्वेन्द्रियातीते मनःषष्ठेन्द्रियात्मनाम् ।
155879 भावानां कारणं नास्ति मनःषष्ठेन्द्रियात्मकम् ॥ ५८ ॥
155880
155881 कारणभावः ब्रह्मणि इन्द्रियवेद्याः प्रलयकाले संभावयितुमपि शक्या इति भावः
155882 ॥ ५८ ॥
155883
155884 भावानां विविधाख्यानामनाख्यं कारणं कुतः ।
155885 कुतो वस्तुन्यवस्तुत्वंन् व्योमन्यव्योमता कुतः ॥ ५९ ॥
155886
155887 सनामरूपकस्य जगतः अनामरूपकमपि कारणं न संभवतीति युक्त्यन्तरमप्याह
155888 - भावानामिति । एवं वस्त्ववस्तुनः कारणं शून्यमशून्यस्येति तदपि दुर्वचम्
155889 तदात्मतापत्त्ययोगादित्याह - कुत इति ॥ ५९ ॥
155890
155891 साकारस्य हि साकारं वटधानादिवद्भवेत् ।
155892 बीजंन् तद्वस्तु साकारं जायतेऽन्यत्कुतोऽन्यथा ॥ ६० ॥
155893
155894 एवं निराकारं साकारस्य कारणमित्यप्ययुक्तमित्याह - साकारस्येति । बीजं भवेत्
155895 ॥ ६० ॥
155896

155897 न किंचिदपि यत्रास्ति बीजमाकृतिमन्मनाक् ।
155898 तत आकृतिमद्विश्वं भवतीति विडम्बनम् ॥ ६१ ॥
155899
155900 विडम्बनं विडम्बनवाक्यवदर्थशून्यमिति यावत् ॥ ६१ ॥
155901
155902 कार्यकारणभावादि तस्मिन्नहि परे पदे ।
155903 वाचालत्वेन यन्नाम कल्प्यते मौर्ख्यमेव तत् ॥ ६२ ॥
155904
155905 वाचालत्वेन बहुभाषित्वेन ॥ ६२ ॥
155906
155907 सहकारिनिमित्तानामभावे हि न कारणात् ।
155908 कार्यं भवेदन्यदेति बालैरप्यनुभूयते ॥ ६३ ॥
155909
155910 तन्मात्रवेदनंन् भूयः पृथ्व्यादीनां च कारणम् ।
155911 किमस्ति कथ्यतां छाया कथमास्ते वदातपे ॥ ६४ ॥
155912
155913 जगद्वेदनत्वादपि चितो न जगत्कारणत्वं घटवेदने
155914 घटकारणत्वाभावदर्शनादित्याह - तन्मात्रेति । तत्र कुलालवेदनस्य
155915 घटकारणत्वदर्शनाद्व्यभिचारमाशङ्क्य मात्रपदम् ।
155916 चित्यचिदवस्थानायोगादपि चितो न कारणतेत्याशयेनाह - छायेति ॥ ६४ ॥
155917
155918 परमाणुसमूहा ये जगदित्यप्यवास्तवम् ।
155919 शशशृङ्गंन् धनुःप्रख्यमज्ञानादभिधीयते ॥ ६५ ॥
155920
155921 अत एव परमाणुकारणवादिनो बौद्धादयोऽप्यपास्ताः ।
155922 अतीन्द्रियसमूहस्यैन्द्रियकत्वादर्शनादित्याशयेनाह - परमाण्विति ॥ ६५ ॥
155923
155924 परमाणुसमूहश्चेत्संभूय कुरुते जगत् ।
155925 यदृच्छयैव तमसि शीर्यते च यदृच्छया ॥ ६६ ॥
155926
155927 यदि परमाणवः संभूय जगत्कुर्युस्तर्हि तेषां सदा नभसि
155928 उड्डयनपतनदर्शनात्प्रतिगृह दिने दिने गिरेरिव शृङ्गं कूपादिवत्खातो वा
155929 स्यादित्याह - परमाण्विति द्वाभ्याम् ॥ ६६ ॥
155930
155931 तदङ्गमिङ्गते नित्यं देशे देशे गृहे ग्।एहे ।
155932 अपूर्वात्म रजः शृङ्गं खातं [ख्यातं इत् पाठश्चिन्त्यः ।] वा
155933 स्याद्दिने
155934 दिने ॥ ६७ ॥
155935
155936 तस्य जगतः अङ्गमवयवभूतं रजो देशे देशे गृहे गृहे च अपूर्वं नवं
155937 नवमिङ्गते चलत्येवेति शृङ्गं खातं वा स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥
155938
155939 न च तद्दृश्यते किंचित्कस्य तत्कर्म तादृशम् ।
155940 भवेद्व्यर्थमभव्यस्य जडास्तु परमाणवः ॥ ६८ ॥
155941
155942 न च परमाण्वाख्यं निरवयवं किंचिद्द्रव्यं केनचिद्दृश्यते । जालान्तरमरीचिषु
155943 सावयवानामेव रजसां दर्शनात् । तदवयवपरम्परावधिर्निरवयवोऽनुमीयत इति
155944 चेन्न । तस्य संयोगानर्हत्वेनाद्रव्यत्वापत्तेः । न हि निरवयवोऽन्येन संयोगमर्हति ।
155945 संयोगस्यैकदेशावच्छिन्नवृत्तिकत्वनियमात् । न च तदभावे द्व्यणुकादिसिद्धिरिति
155946 व्याघातः । किंचातीन्द्रियाणां खपुष्पकल्पानां परमाणूनां संयोजनेन
155947 जगद्रचनं कस्य कर्म । किमसंसारिण उत संसारिणः । तत्र
155948 संसारिणस्तावत्परमाणुभिर्जगन्निर्माणे असामर्थ्यंन् स्पष्टमेवेत्यभव्यस्य

155949 भवानर्हस्येश्वरस्य जडस्य वा तद्वाच्यम्। तत्र आद्यस्य व्यर्थं निष्प्रयोजनं
155950 जगद्रचनं भवेत्। न हि नित्यमुक्तस्येश्वरस्य प्रयोजनापेक्षा प्रयोजनं वा
155951 सर्गस्योपपादयितुं शक्यते। न च जडाः परमाणवः स्वतः सर्गे प्रवर्तितुंन्
155952 शक्नुवन्तीत्यर्थः॥ ६८॥
155953
155954 नाबुद्धिपूर्वं तत्कर्म संभवत्यङ्ग कस्यचित्।
155955 बुद्धिपूर्वं तु यद्व्यर्थं कुर्यादुन्मत्तको हि कः॥ ६९॥
155956
155957 ननु चेतनस्य बुद्धिपूर्वके रचने प्रयोजनापेक्षा अबुद्धिपूर्वके तु न सा तत्राह -
155958 नेति। हे अङ्ग तत् मनसाप्यचिन्त्यरचनात्मकं भूतभुवनं
155959 चतुर्विधभूतग्रामसंभृतं सर्गकर्म अबुद्धिपूर्वं कस्यचिन्न संभवति।
155960 बुद्धिपूर्वकं तु व्यर्थ कर्म क उन्मत्तकः कुर्यात्॥ ६९॥
155961
155962 जडस्य बुद्धि पूर्वेहा मरुतो नास्ति तां विना।
155963 न संभवत्यणुचयो नान्यत्कर्तोपपद्यते॥ ७०॥
155964
155965 एतेन वायुरेवाणुचयं करिष्यति बुद्धिपूर्वव्यापारं विनैवाणुचयो भविष्यतीत्
155966 प्रत्याशापि निरस्तेत्याह - जडस्येति। जडस्य मरुतो बुद्धिपूर्वा ईहा चेष्टा नास्ति।
155967 तां विना तु अणुचयो न संभवति। जडसर्वज्ञाभ्यामन्यज्जीवजातं तु प्रलये
155968 देहाद्यभावादसमर्थमेवेति न सर्गादौ कश्चित्कर्तोपपद्यत इत्युपसंहारः॥ ७०॥
155969
155970 वयमात्मान एवेमे खात्मानः खात्मका जनाः।
155971 तथा स्थिता यथा स्वप्ने भवतां स्वप्नमानवाः॥ ७१॥
155972
155973 ननु यदि कर्त्रभावादनुत्पन्नमेव जगत्तर्हि वयं किमात्मकाः कथं वा जगति
155974 स्थितास्तत्राह - वयमिति। इमे वयं खात्मानो देहादिमूर्तताशून्याश्चिदात्मान
155975 एव। एवं जना अपि खात्मका एव। तथापि स्वप्ने यथा भवतां स्वप्नमानवाः
155976 स्थितास्तथा अस्मत्कल्पनयैव स्थिता इत्यर्थः॥ ७१॥
155977
155978 तस्मान्न जायते किंचिद्विश्वं नापि च विद्यते।
155979 इत्थं चिन्नभ एवाच्छं प्रकचत्यात्मनात्मनि॥ ७२॥
155980
155981 इत्थं सर्वोपपत्तेर्ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तो निष्प्रत्यूह इत्याह - तस्मादिति॥ ७२॥
155982
155983 विश्वाकाशं चिदाकाशे विष्वग्विश्रान्तिमागतम्।
155984 स्पन्दो द्रवत्वं शून्यत्वमनिलेऽम्भसि खे यथा॥ ७३॥
155985
155986 अनिलादौ स्पन्दादि यथा अभिन्नमेव विष्वग्विश्रान्तिमागतं तथा चिदाकाशे
155987 विश्वाकाशमपीत्यर्थः॥ ७३॥
155988
155989 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ निमेषेणातिदूरतः।
155990 संविदो यद्वपुर्मध्ये चिद्व्योम्नो विद्धि तद्वपुः॥ ७४॥
155991
155992 जगच्छून्यस्य चिद्व्योम्नो यद्रूपं तत्प्राग्बहुशो दृष्टान्तेनानुभावितं स्मारयति
155993 - देशादिति॥ ७४॥
155994
155995 स स्वभावो हि सर्वेषामर्थानां ते च तन्मयाः।
155996 तादृशास्तन्नभोरूपास्तेन विश्वमतो नभः॥ ७५॥
155997
155998 सर्वेषां पदार्थानां संविदाकाश एव परमार्थस्वभावः। अतो हेतोर्विश्वं तेन
155999 तद्भावेनैव नभो न शून्यभावेनेत्यर्थः॥ ७५॥
156000

156001 स्वभावस्य परा वृत्तिर्मनागेवाशु तस्य सा |
156002 स्वभावादविभिन्नैव सेदं जगदिति स्थिता || ७६ ||
156003
156004 तस्य चिदाकाशस्य स्वभावादविभिन्नैव या विवर्तभावेन स्वभावस्य परा वृत्तिः
156005 सैवेदं जगदिति आपातदर्शिनां स्थिता || ७६ ||
156006
156007 जगच्चिन्नभसोस्तस्मान्न कदाचन भिन्नता |
156008 एकमेव द्वयो रूपं पवनस्पन्दयोरिव || ७७ ||
156009
156010 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ विदो मध्ये हि यद्वपुः |
156011 शान्ताशेषविशेषात्म तन्मुख्यंन् नेतरद्विदुः || ७८ ||
156012
156013 तन्मुख्यं अनुभवस्य संपन्नं निदर्शनं नेतरदित्यर्थः || ७८ ||
156014
156015 स स्वभावोऽङ्ग भूतानां तत्र तिष्ठन्ति पण्डिताः |
156016 तस्मान्न विचलन्त्येते नित्यध्यानाद्धरादयः || ७९ ||
156017
156018 आभासाकाशमेवेदं भामात्रमवभासनम् |
156019 विश्वमाकाररहितं स्वभावं विदुरव्ययम् || ८० ||
156020
156021 इदं विश्वं आभासाकाशमेव | तदवभासनंन् च भामात्रम् || ८० ||
156022
156023 न जायते न म्रियते न भूत्वा भावि कुत्रचित् |
156024 अनन्यदेव चिद्व्योम्नः शून्यत्वमिव खाज्जगत् || ८१ ||
156025
156026 न विश्वमस्ति नैवासीन्न च नाम भविष्यति |
156027 इदमाभासते शान्तं चिद्व्योम परमात्मनि || ८२ ||
156028
156029 चिन्मात्रमेव कचति स्वप्ने पुरतया यथा |
156030 तथैव जाग्रदाख्येऽस्मिन्स स्वप्ने कचति स्वयम् || ८३ ||
156031
156032 सर्गादावेव भावानामसत्तेत्यस्ति देहकः |
156033 कुतस्तस्माच्छरीरत्वं स्वप्न एव नभश्चितेः || ८४ ||
156034
156035 सर्गादौ पृथिव्यादिभावानामेवासत्तेति हेतोरयं पार्थिवादिदेहकः कुतः अस्ति |
156036 तस्मादिदं भासमानं शरीरत्वं नभोरूपस्य चितेः स्वप्न एव || ८४ ||
156037
156038 स्वयंभ्वाख्यं शरीरं स्वं पूर्वः स्वप्नो महाचितेः |
156039 इत उत्थानास्तदनु स्वप्नात्स्वप्नान्तरं वयम् || ८५ ||
156040
156041 पूर्वः प्राथमिकः | इतः स्वयंभूशरीरादुत्थानं येषां ते वयंन् तदनु
156042 स्वप्नात्स्वप्नान्तरमिवेत्यर्थः || ८५ ||
156043
156044 गण्डस्योपरि जातानां स्फोटानामत एव नः |
156045 परमेण प्रयत्नेन न मनो नाम यास्यति || ८६ ||
156046
156047 अत एव नो मनः परमेणापि प्रयत्नेन प्रवर्तमानं ब्रह्मणि झटिति न यास्यति |
156048 गलगण्डोत्थितस्य स्फोटस्य गलेनेव व्यवहितसंबन्धभ्रान्तिदार्ढ्यादित्याह -
156049 गण्डस्येति || ८६ ||
156050
156051 ब्रह्मैवासत्यपुरुषः सत्यवच्चानुभूयते |
156052 स्थितं ततःप्रभृत्येव न त्वलीकमिदं ततम् || ८७ ||

156053
156054 यथा गलमेव गण्डात्मना स्थित्वा तद्गतस्फोटात्मनापि स्थितमपृथग्भूतमपि
156055 पृथक्सत्यमिवानुभूयते तथा ब्रह्मैव हिरण्यगर्भव्यष्टिजीवलक्षणाऽसत्यपुरुषो
156056 भूत्वा तद्भावेनैव सत्यवच्चानुभूयत इत्यर्थः। यदाप्रभृति ब्रह्म जीवभूतं
156057 ततःप्रभृत्येव अलीकमिदं जगत्ततं स्थितम्॥ ८७॥
156058
156059 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमलीकं जायते जगत्।
156060 यथा स्वप्ने तथालीकमेवमाशु विनश्यति॥ ८८॥
156061
156062 अलीकमनृतम्। एवं स्वप्नवदेव आशु विनश्यति तदप्यलीकमेव॥ ८८॥
156063
156064 चिद्व्योमैवैत्य विश्वत्वं यथा स्वप्ने विनश्यति।
156065 अनुदित्वैव विश्वत्वं जाग्रदाख्ये तथैव च॥ ८९॥
156066
156067 अनुदित्वा उदयंन् जन्म अप्राप्यैव॥ ८९॥
156068
156069 अनुभूतमलीकं चाप्यलीकं सत्यवत्स्थितम्।
156070 संविदेव यथा स्वप्ने नगरादितयोदिता॥ ९०॥
156071
156072 यद्यलीकमेव तर्हि कथमनुभूतं कथं वा सत्यवत्स्थितम्।
156073 शशशृङ्गादावुभयादर्शनात्तत्राह - अनुभूतमिति।
156074 अलीकमप्यनुभूतमलीकमपि सत्यवत्स्थितम्। यतस्तदस्मन्मते संविदेव न
156075 शून्यमित्यर्थः॥ ९०॥
156076
156077 साकारेव निराकारा स्थिता तद्वज्जगत्तया।
156078 संविदाकाशमाकाशादणु मेरोरणुर्यथा॥ ९१॥
156079
156080 आकाशादप्यणु। तत्र दृष्टान्तः - मेरोः अणुः परमाणुर्यथा अणुस्तद्वत्॥ ९१॥
156081
156082 किलयत्तस्य नाम स्यादाकाशादणुता कुतः।
156083 कारणाभावतोऽन्यस्य नाकार उपपद्यते॥ ९२॥
156084
156085 तर्हि किमाकाशादप्यणुता तस्य धर्मो नेत्याह - किलेति। आकाशादणुताख्यो
156086 धर्मः कुतः क्व वा प्रसिद्धो यत्किल तस्य ब्रह्मणो धर्मो नाम स्यात्। अणुतोक्तेस्तर्हि
156087 कोऽभिप्रायस्तमाह - कारणेति। अन्यस्य जगतः स्थूल आकारो नोपपद्यते
156088 तादृशकारणाभावादिति वक्तुं तस्य तथात्वोक्तिरित्यर्थः॥ ९२॥
156089
156090 सर्गादावेव योऽजातो जातोऽयं जगतः कुतः।
156091 यदेव वेदनाकाशे पुरं स्वप्ने तदेव नः॥ ९३॥
156092
156093 नन्विदानीमिष्टकादेः पुरादिजन्मदर्शनाज्जगत एव जगज्जायतां न ब्रह्मणस्तत्राह
156094 - सर्गादावेवेति। यः पुरादिः सर्गादावेव अजातः स जगतः कुतो जातः। किं च
156095 स्वप्ने विनैवेष्टकादिभ्यः पुरादयो दृश्यन्ते। जाग्रद्वेदनाकाशे यदेव पुरं
156096 तदेव नः सिद्धान्ते स्वप्नेऽपि पुरं तत्र च व्यभिचारः स्फुट इत्यर्थः॥ ९३॥
156097
156098 भेदः स्वप्नाद्रिचिद्व्योम्नोर्न शून्याम्बरयोरिव।
156099 यदेव चिन्नभो नाम तदेव स्वप्नपत्तनम्॥ ९४॥
156100
156101 एवं स्वप्नजाग्रदर्थयोर्भेदाभावे स्वाप्नार्थानां
156102 चिद्व्योमभेदाभावाज्जाग्रदर्थानामपि तदभेदः सिद्ध इत्याशयेनाह - भेद इति
156103 ॥ ९४॥
156104

156105 यदेव स्पन्दनं नाम स एव पवनो यथा ।
156106 स्पन्दास्पन्दैकरूपात्मा वायुर्व्योमोपमो यथा ॥ ९५ ॥
156107
156108 उक्ते अभेदे स्पन्दनपवनौ वाय्वाकाशौ च दृष्टान्तावित्याह - यदेवेति ।
156109 व्योमोपमो व्योमाभिन्नः ॥ ९५ ॥
156110
156111 तस्माच्चिन्नभ एवेदं जगदाकृति लक्ष्यते ।
156112 सर्वं शून्यं निरालम्बं भासनं चिद्विवस्वतः ॥ ९६ ॥
156113
156114 शान्तमेवेदमखिलं निरस्तास्तमयोदयम् ।
156115 सकृद्विभातममलं दृषन्मौनमनामयम् ॥ ९७ ॥
156116
156117 सकृद्विभातमखण्डस्फुरणरूपम् ॥ ९७ ॥
156118
156119 तस्माद्वद कथं भावाः कुतो भावाः क्व भावधीः ।
156120 क्व द्वैतं क्वैकता क्वाहं क्व भावाः क्व च भावनाः ॥ ९८ ॥
156121
156122 एवं च चितो निष्प्रपञ्चता सिद्धेत्याह - तस्मादिति ॥ ९८ ॥
156123
156124 नित्योदितो व्यवहरन्नपि निर्विकारो द्वित्वैक्यमुक्तमतिरुत्तमशीतलोऽन्तः ।
156125 निर्वाण आस्व विगतामयशुद्धबोधबोधैकतामुपगतोऽङ्ग न सन्ति भावाः ॥
156126 ९९ ॥
156127
156128 हे अङ्ग त्वं विगतामयशुद्धबोधरूपस्य तत्त्वस्य बोधेन तदेकतामुपगतः सन्
156129 नित्योदितो व्यवहरन्नपि तदभिनिवेशाभावान्निर्विकारो द्वित्वैक्याभ्यां
156130 परस्परविरुद्धाभ्यांन् मुक्ता मतिर्यस्य तथाविधः सन् अन्तः उत्तमशीतलो भूत्वा
156131 निर्वाणो निरतिशयानन्दनिर्वृत आस्व । यतस्ते विक्षेपहेतवो भावा न सन्तीत्यर्थः ॥ ९९
156132 । ।
156133
156134 इत्यार्षे श्रीवा० वाल्मी० दे० मो० निर्वा० उ० सकलभावाभावोपदेशेन
156135 परमार्थैकताप्रतिपादनं नाम त्र्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥
156136
156137 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
156138 परमार्थैकताप्रतिपादनं नाम त्र्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥
156139
156140 चतुरधिकशततमः सर्गः १०४
156141
156142 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
156143
156144 आकाशः शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रकोऽनिलः ।
156145 तत्सङ्घोत्कर्षजं तेजस्तच्छान्तिश्चेत्यपां स्थितिः ॥ १ ॥
156146
156147 आकाशादेर्हि वाय्वादिभावोऽनुभवतो यथा ।
156148 चित एव जगद्भावोऽनुभवादेव साध्यते ॥
156149
156150 चिन्मात्रमेव जगदाकारेण स्वप्नवद्भातीति यदुक्तं तदेवानुभवालम्बने
156151 प्रमाणतः पदार्थतत्त्वं जिज्ञासमानैः
156152 सर्वैराकाशादिक्रमसृष्टिकल्पनापरम्पराभिः सुदूरमपि गत्वा अन्ततः
156153 शरणीकरणीयमिति वर्णयिष्यन्नाकाशादीनां तैर्थिकप्रसिद्धां स्वरूपस्थितिमाह
156154 - आकाश इत्यादिना । तयोर्यः सङ्घोत्कर्षः संघर्षातिशयस्तस्माज्जातं
156155 रूपतन्मात्रं तेजस्तस्य तेजसः शान्तिः औष्ण्यरौक्ष्यप्रशमनेन
156156 शैत्यद्रवत्वावलम्बनलक्षणं रसतन्मात्रमित्यपां स्वभावस्थितिरित्यर्थः ॥ १ ॥

156157
156158 भूरेषां सङ्घः स्वप्नाभे जगद्भाने क्रमस्त्विति |
156159 कथं नाम किलामूर्ताद्व्योम्नो मूर्तिः प्रवर्तते || २ ||
156160
156161 भूस्तु एषां संहन्तीति संघो मेलने घनीभावहेतुर्गन्धतन्मात्रमिति चित एव
156162 स्वप्नाभे जगद्भाने इयं क्रमस्थितिः | तत्रेदं पृच्छामः - अमूर्ताद्व्योम्नः
156163 पृथिव्यन्ता मूर्तिः कथं प्रवर्तत इति | यदि कश्चिद्ब्रूयाद्वायुरेव
156164 प्रथममाकाशात्क्रियास्पर्शप्रधान उत्पद्यते स च
156165 रूपाभावात्किंचिदाकाशवत्स्पर्शक्रियाशालित्वात्किंचिन्मूर्तवदपीति
156166 रूपतन्मात्रप्रधानं मूर्तं तेजो जनयिष्यतीति | तन्न | निरवयवकूटस्थेनाकाशेन
156167 वायोरेवासिद्धेः | न ह्यव्याप्रियमाणं निरवयवं च किंचिदारब्धुं विकर्तुं वा
156168 शक्नोति | किं च यदि कृत्स्नं विक्रियेत तर्ह्याकाशाभावान्निरवकाशा वाय्वादयः
156169 स्युः | यद्यर्धं ततोऽल्पं वा तर्ह्याकाशस्यापि सावयवत्वप्रसङ्गः | अस्तु
156170 सावयवमपीति चेत्तदेव स्पर्शवत्क्रियावच्च स्यादिति वाय्वादिजननवैयर्थ्यं
156171 निरवकाशता च तस्य तदवयवानां च स्यात् | एवं वायोरपि
156172 नीरूपाद्रूपतन्मात्रोत्पत्तिरारम्भेण परिणामेन वा दुर्निरूपैव | कारणगुणा हि
156173 कार्यगुणानारभन्ते | न च रूपं वायावस्ति | परिपाकेन हि परिणामः स्यान्न च विना
156174 तेजः परिपाकोऽस्ति | एव मुत्तरभूतयोरप्यूह्यमिति || २ ||
156175
156176 गत्वा सुदूरमप्येतज्ज्ञप्तेश्चेत्परिकल्प्यते |
156177 तदादावेव सत्यर्थे दोषोऽस्मिन्क इवामले || ३ ||
156178
156179 नन्वनुभवबलादेव कूटस्थादप्याकाशाच्चलनात्मकं वायुं नीरूपाच्च वायो
156180 रूपवत्तेजो नीरसाच्च तस्माद्रसात्मकं वारि अगन्धाच्च तस्माद्गन्धवतीं
156181 पृथ्वीमुत्पन्नां कल्पयिष्यामः | अनुभवात्मिका ज्ञप्तिरेव भगवती नः सर्व
156182 विरोधमुत्सार्य यथानुभवमर्थान्समर्थयिष्यतीति चेत्तत्राह - गत्वेति | यदि
156183 सुदूरमपि गत्वा ज्ञप्तिरेव शरणीक्रियते तर्हि सैव स्वप्नादाविव विवर्तमात्रेण सर्व
156184 जगद्वेषं निर्वहिष्यतीति आदौ ब्रह्मण्येव सर्वार्थस्वरूपे सति अमले सर्वदोषनिर्मुक्ते
156185 सिद्धान्ते को दोष इत्यर्थः || ३ ||
156186
156187 ज्ञप्तिरेवातिविमला स्वरूपात्मनि भाति यत् |
156188 तदेव जगदित्युक्तं सत्यमित्येव सत्यतः || ४ ||
156189
156190 कोऽसौ सिद्धान्तस्तमाह - ज्ञप्तिरेवेति | तदेव जगदिति सत्यतः
156191 परमार्थसत्याधिष्ठानबलात् सर्व खल्विदं ब्रह्मेत्यादि यथार्थवादिश्रुतिबलाच्च
156192 सत्यमित्येव सिद्धान्तरहस्यमुक्तमित्यर्थः || ४ ||
156193
156194 न क्वचित्सन्ति भूतानि पञ्च कुट्यादयो न वा |
156195 असन्त्यप्यनुभूतानि ननु स्वप्नदशास्विव || ५ ||
156196
156197 भूतभौतिकशून्यैव चिद्यतः स्वप्ने भूतभौतिकवत्सर्वानुभवसिद्धेत्याह -
156198 न क्वचिदिति || ५ ||
156199
156200 स्वभाव एव विमलो यथा स्वप्ने पुरादिवत् |
156201 कचत्येवं जाग्रतीदं जगद्वद्वस्तुतस्तु [वस्तु तत्सुखम् इति
156202 मुद्रितपाठश्चिन्त्यः ||] खम् || ६ ||
156203
156204 तद्वज्जाग्रत्यपि चित्स्वभाव एव जगद्वत्कचतीत्याह - स्वभाव इति || ६ ||
156205
156206 चेतनाकाश एवाहं तदेवेदं जगत्स्थितम् |
156207 इत्यहं जगदित्येकं खमेवैकं शिलाघनम् || ७ ||
156208

वस्तुतस्तु खम् इत्येतद्विशदयति - चेतनाकाश इति ॥ ७ ॥

यदादिसर्गजननं यत्कल्पान्तविवर्तनम् ।
यद्वा भुवनसंस्थानं तद्धि व्योम निराकृति ॥ ८ ॥

अस्त्वयं सर्ग एवमादिसर्गो ब्रह्माण्डान्तरादिसर्गः कल्पान्तविवर्तनं वा अन्यथापि
स्यादिति शङ्कां निरस्यति - यदिति ॥ ८ ॥

सति वाऽसति वा देहे निर्दुःखसुखत्वमक्षयं मोक्षः ।
बुद्धेऽमले स्वभावे निर्भरविश्रान्तिरस्तु सर्वेह ॥ ९ ॥

एवं सति जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योर्न कश्चिद्विशेष इत्याह - सतीति । अमले स्वभावे
बुद्धे सति यन्निर्दुःखसुखत्वं भूमानन्दरूपत्वमक्षयं स एव मोक्षः स च
देहे सति वा असति वा समान एवेति तत्र सर्वा पूर्णा निर्भरविश्रान्तिस्तेऽस्तु तावतैव त्वं
कृतार्थ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी॰ दे॰ मो॰ निर्वाणप्रकरणे उ॰
जगदसत्ताप्रतिपादनं नाम चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
जगदसत्ताप्रतिपादनं नाम चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चाधिकशततमः सर्गः १०५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

स्वभावं जगदाकारं चिद्भावोऽनुभवन्स्थितः ।
स्वतः स्वप्नमिवानन्यमात्मनः कल्पनाभिधम् ॥ १ ॥

चिदेवाभाति जाग्रद्वच्चिदेव स्वप्नवत्तथा ।
न जाग्रत्स्वप्नयोर्भेदः स्वभावेनेति वर्ण्यते ॥

उक्तं स्वप्नसाम्यं जगतः प्रपञ्चयितुं पीठिकां रचयति - स्वभावमिति ।
चिद्भावश्चित्स्वभाव आत्मा ॥ १ ॥

जाग्रत्सुषुप्तमेवेदं शिलाजठरमेववा ।
आकाशमेव वा शून्यं जगत्त्वेन च नोज्झितम् ॥ २ ॥

इदं जाग्रज्जगत्त्वेन नोज्झितमेव सत् सुषुप्तमज्ञानमेव मूलतः
शिलाजठरमेवाधिष्ठानतः शून्यं खमेव स्वत इत्यर्थः ॥ २ ॥

स्वप्न एवात्र दृष्टान्तः पुरमण्डलमण्डितः ।
स्वप्ने जगन्न किंचित्सदित्थमाभाति भासुरम् ॥ ३ ॥

स्वप्नोऽप्येतादृश एवेति स एवात्र दृष्टान्त इत्याह - स्वप्न इति ॥ ३ ॥

त्रैलोक्यमसदेवेदं यथा स्वप्नेऽवभासते ।
जाग्रत्यस्मिंस्तथैवेदं मनागप्यत्र नान्यथा ॥ ४ ॥

तत्र तृतीयकल्पे स्वप्नसाम्यं स्फुटमित्याह - त्रैलोक्यमिति ॥ ४ ॥

न जाग्रति न च स्वप्ने जगच्छब्दार्थसंभवः ।

156261 स्वं वस्तुतस्तु चिद्व्योम्नो भानं बुद्धं जगत्तया ॥ ५ ॥
156262
156263 द्वितीयकल्पेऽपि तत्साम्यं विवेकिनां सुगममित्याशयेनाह - नेति ॥ ५ ॥
156264
156265 चिद्व्योम्ना स्वचमत्कारो व्योमन्यद्व्यादिरूपभृत् ।
156266 जगदित्येव बुद्धोऽन्तर्जाग्रत्स्वप्ने स्वयंभुवा ॥ ६ ॥
156267
156268 प्रथमकल्पेऽपि तं दर्शयति - चिद्व्योम्नेति । स्वयमेव भवति अस्तीति स्वयंभुवा
156269 चिद्व्योम्ना तमोवृतात्मरूपे व्योमनि अद्व्यादिरूपभृत्स्वचमत्कारस्तम एव
156270 जाग्रत्स्वप्ने जगदित्यन्तर्बुद्धः ॥ ६ ॥
156271
156272 जगन्न किंचिदेवेदं चिद्रूपं च न किंचन ।
156273 एते किंचिदिवाभातो नभश्चिज्जगती मुधा ॥ ७ ॥
156274
156275 पुनस्तृतीयकल्पमेव समर्थयति - जगदिति । भास्यजगतः शून्यत्वे
156276 चितस्तद्भासकं रूपं च न किंचन । नभः अत्यन्तासती एते चिज्जगती ग्राह्यग्राहकरूपे
156277 ब्रह्मणि मुधा भातः ॥ ७ ॥
156278
156279 आभातमेव त्रैलोक्यं यथा स्वप्ने न किंचन ।
156280 शून्यमेव भवेदेवमेवं जाग्रति निर्वपुः ॥ ८ ॥
156281
156282 तत्र दृष्टान्तं योजयति - आभातमेवेति । एवं जाग्रत्यपि आभातं त्रैलोक्यमेवं
156283 निर्वपुः शून्यमेव ॥ ८ ॥
156284
156285 स्वप्ने किल महाबुद्धे नानानिर्माणशालिनि ।
156286 आरम्भा एव नारम्भा असत्सदिव चाततम् ॥ ९ ॥
156287
156288 अव्योमैवातिविततं व्योमान्तपरिवर्जितम् ।
156289 व्योमैवाचलसंघातो नानापुरगणोत्करः ॥ १० ॥
156290
156291 अव्योम ब्रह्मैव अतिविततं शून्यात्मकं व्योम प्रथमं संपन्नम् । व्योमैव च
156292 वाय्वादिक्रमेणाचलसंघातो नानापुरगणोत्करश्च
156293 संपन्नमित्युभयमप्याश्चर्यमित्यर्थः । अथवा अव्योम गिरिमहीपुरादि व्योम
156294 भवति एवं व्योमैवाचलसंघातादि भवतीति यथाश्रुतं प्रतिज्ञापरम् ॥ १० ॥
156295
156296 अप्यब्दाब्ध्यद्रिनिर्घोषो मौनमेव यथा तथा ।
156297 न शृणोत्येव पार्श्वस्थः संप्रबुध्यापि किंचन ॥ ११ ॥
156298
156299 तत्राद्यं दृष्टान्तेन साधयति - अपीति । अब्दाश्च अब्धयश्च अद्रयश्च तेषां
156300 निर्घोषश्च स्वप्ने एकं सुप्तं प्रति प्रसिद्धोऽप्यपरं प्रति मौनं शून्यमेव यथा
156301 तथा जाग्रदब्दादयोऽपीत्यर्थः । दृष्टान्ते मौनमेवेत्येतत्कुतस्तत्राह - न
156302 शृणोत्येवेति । यतः पार्श्वस्थः अपरः सुप्तनरः संप्रबुध्यापि किंचन
156303 अब्दाब्ध्यादि तद्घोषं वा न शृणोत्येव ॥ ११ ॥
156304
156305 प्रजायते वाऽजातोऽपि वन्ध्यायास्तनयो यथा ।
156306 जातोऽप्यजात एवास्ते यथात्ममृतिविस्मृतौ ॥ १२ ॥
156307
156308 द्वितीयमपि तथा साधयति - प्रजायत इति । अजातोऽपि वन्ध्यायास्तनयः स्वप्ने
156309 प्रजायते तथात्रापि बोध्यमित्यर्थः । एवं मृत्वा जातोऽपि पुरुष आत्मनः स्वस्य
156310 मृतेर्विस्मृतौ सत्यामजातोऽनुत्पन्न एवाहमित्यास्ते यथा तथेत्यर्थः ॥ १२ ॥
156311
156312 सदसद्भवति क्षिप्रं भुवोऽननुभवो यथा ।

156313 विपर्यस्यति सर्वं च रात्रिरेव यथा दिनम् ॥ १३ ॥
156314
156315 सुप्तस्य स्वप्ने स्वशयनभुवोऽननुभवो यथा तदसत्त्वमापादयति तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥
156316
156317 असद्यत्संभवत्याशु दिनमेव यथा निशा।
156318 असंभवः संभवति यथा स्वमृतिदर्शनम् ॥ १४ ॥
156319
156320 एवमन्येऽपि विपर्यासाः प्रसाध्या इत्याह - असदित्यादिना ॥ १४ ॥
156321
156322 असम्भवः संभवति जगद्भानमिवाम्बरे।
156323 तम एव महालोको यः सनिद्रः सवासरः ॥ १५ ॥
156324
156325 आलोक एवति तमो यन्निद्रा स्वप्नवासरा।
156326 वसुधैव भवेद्व्योम श्वभ्रादिपतने यथा ॥ १६ ॥
156327
156328 यद्यस्माद्धेतोः स्वप्नहेतुर्वासरो यस्यां तथाविधा उलूकादीनां निद्रा दृश्यते।
156329 स्वप्ने श्वभ्रादिपतनेऽनुभूयमाने शयनवसुधैव श्वभ्रव्योम भवेत् ॥१६ ॥
156330
156331 असत्यरूपमेवेति भाति स्वप्ने जगद्यथा।
156332 तथैव जाग्रदाभाति मनागप्यत्र नान्यता ॥ १७ ॥
156333
156334 यथा द्वौ सदृशौ सूर्यौ यथा द्वौ सदृशौ नरौ।
156335 जाग्रत्स्वप्नौ तथैवैतौ मनागप्यत्र नान्यता ॥ १८ ॥
156336
156337 द्वौ सूर्यौ पूर्वेद्युस्तनाद्यतनौ। अत्र अनयोः ॥ १८ ॥
156338
156339 श्रीराम उवाच।
156340
156341 नैतदेवमपि क्षिप्रात्प्रत्ययो यत्र बाधकः।
156342 स्वप्ने तद्दर्शनेनान्तः कथं जाग्रत्समं भवेत् ॥ १९ ॥
156343
156344 वर्णितं जाग्रत्स्वप्नयोः साम्यमाक्षिप्य वैषम्यं दर्शयन् रामः शङ्कते -
156345 नैतदिति। मनागप्यत्र नान्यतेति यत्त्वयोक्तमेतन्न। कुतः। यत्र यस्मिन्स्वप्ने
156346 क्षिप्राज्जायमानो बाधको यो जाग्रत्प्रत्ययस्तद्दर्शनेनान्तः स्वयमेव
156347 तस्याभासतानुभवात्। अतः कथं जाग्रत्तत्समं भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥
156348
156349 श्रीवसिष्ठ उवाच।
156350
156351 विहृत्य स्वप्नजगति स्वप्नबन्धुजनैः समम्।
156352 मृतिमाप्नोति तत्रासौ द्रष्टा स्वप्नस्य राघव ॥ २० ॥
156353
156354 नैतावता वैषम्यसिद्धिः भिन्नदेशस्य जाग्रत्प्रत्ययस्य
156355 स्वाप्नप्रत्ययबाधकत्वासिद्धेः। स्वप्नदेशे हि सनिद्रः स्वप्नदेहस्थो द्रष्टा
156356 स्वाप्नबन्ध्वादीन्पश्यति। अपगतस्वप्नदेहो विनिद्रो जाग्रद्देहस्थश्च
156357 स्वप्नदृष्टबन्ध्वाद्यसत्त्वं पश्यति। न च देशान्तरे देहान्तरदृष्टानां
156358 देहान्तरे देशान्तरे चान्यदर्शने तददर्शनं तद्बाधः।
156359 पूर्वजन्मबन्ध्वादीनामिह जन्मन्यदर्शनस्यापि तद्बाधत्वापत्तेरिति
156360 साम्यानपायादित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते - विहृत्येत्यादिसप्तभिः।
156361 मृतिं स्वप्नदेहापगमम् ॥ २० ॥
156362
156363 मृतः सन्स्वप्नजगति स्वप्नजन्तुवियोगवान्।
156364 इह प्रबुध्यते जन्तुर्निद्रामुक्तश्च कथ्यते ॥ २१ ॥

156365
156366 जन्तुर्जीवः ॥ २१ ॥
156367
156368 सुखदुःखदशामोहान्दिनरात्रिविपर्ययान् ।
156369 अनुभूय बहून्द्रष्टा म्रियते स्वप्नसंसृतौ ॥ २२ ॥
156370
156371 म्रियते स्वाप्नदेहं जहाति ॥ २२ ॥
156372
156373 गतनिद्रतया पश्चान्निद्रान्त इह जायते ।
156374 न सत्यमेतदित्येवं ततः प्रत्ययवान्भवेत् ॥ २३ ॥
156375
156376 इहास्मिन्शयनदेशे जायते अनेन देहेन संबध्यते ।
156377 ततस्तदनन्तरमेतत्स्वप्नदृष्टबन्ध्वादि न सत्यमित्येवं प्रत्ययवान्भवेत् । स च
156378 प्रत्ययो न स्वाप्नार्थबाधनसमर्थ इति द्योतनाय संभावनायां लिङ् ॥ २३ ॥
156379
156380 स्वप्नद्रष्टा यथा स्वप्नसंसारे मृतिमाप्तवान् ।
156381 अन्यं जाग्रन्मयं स्वप्नं द्रष्टुं भूयः प्रजायते ॥ २४ ॥
156382
156383 जाग्रद्द्रष्टा तथा जाग्रत्संसारे मृतिमाप्तवान् ।
156384 अन्यं जाग्रन्मयं स्वप्नं द्रष्टुं भूयः स जायते ॥ २५ ॥
156385
156386 न स्वप्नमसदित्येवं पूर्वस्मिञ्जाग्रदात्मनि ।
156387 पुनः प्रत्ययमादत्ते स्वप्नात्स्वप्नान्तरं गतः ॥ २६ ॥
156388
156389 जाग्रति मृत्वा जाग्रदन्तरे जातः सन् । पूर्वस्मिन् जाग्रदात्मनि प्रपञ्चेन
156390 स्वप्नमसदित्येवं पुनः प्रत्ययंन् यथा आदत्ते तथा स्वप्नात्स्वप्नान्तरं गत
156391 उत्तरस्वप्ने जाग्रत्प्रत्ययं पुनर्गृह्णाति । तत उत्तरस्वप्ने जाग्रत्प्रत्ययो यथा
156392 मुग्धताप्रयुक्तस्तद्वत्पूर्वजाग्रति स्वप्नत्वासत्त्वयोरग्रहणमपि
156393 मुग्धताप्रयुक्तमेवेति भावः ॥ २६ ॥
156394
156395 स जाग्रत्प्रत्ययं तत्र पुनर्गृह्णाति मुग्धधीः ।
156396 स्वप्नसंदर्शनं त्वन्यत्तत्राप्यनुभवत्यथ ॥ २७ ॥
156397
156398 स्वप्नं जाग्रत्तया जाग्रत्स्वप्नत्वं चेति नामनि ।
156399 न जायते न म्रियते जायते म्रियतेऽपि च ॥ २८ ॥
156400
156401 अथ तत्रापि स्वप्ने स्वप्नसंदर्शनानन्तरमनुभवत्स्वप्नमेव जाग्रत्तया
156402 अनुभवतीति पूर्वेणान्वयः । एवंरीत्या जाग्रत्स्वप्नत्वं चेत्येवं नामनि
156403 अवस्थाद्वयेऽयं जीवः स्वतो न जायते न म्रियते ।
156404 तत्तद्देहाभिमानोपादानत्यागाभ्यां तु जायते म्रियतेऽपि च ॥ २८ ॥
156405
156406 स्वप्नद्रष्टा स्वप्नमृतः प्रबुद्ध इह कथ्यते ।
156407 इह जाग्रन्मृतो जन्तुः प्रबुद्धोऽन्यत्र कथ्यते ॥ २९ ॥
156408
156409 तथा च स्वप्नद्रष्टा स्वप्ने मृतः सन् इह जागरे प्रबुद्धः कथ्यते इह जाग्रति
156410 मृतस्तु अन्यत्र स्वप्ने प्रबुद्धः कथ्यत इति तयोः साम्यमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥
156411
156412 स्वप्नात्स्वप्नस्थितौ जाग्रज्जाग्रत्स्वप्नप्रदर्शनम् ।
156413 मृत्वान्यत्रप्रबुद्धस्य जाग्रत्स्वप्नो भवत्यलम् ॥ ३० ॥
156414
156415 एवं च स्वप्नात्स्वप्नान्तरस्थितौ द्वितीयं स्वप्नरूपमेव पूर्वापेक्षया
156416 वर्तमानत्वात्प्रकृष्टं दर्शनं जाग्रद्भवति । एवं जाग्रति मृत्वा अन्यत्र स्वप्ने

156417 जाग्रदन्तरे वा प्रबुद्धस्य पुंसः पूर्वजाग्रत्स्वप्न एवालमवश्यं भवति ॥ ३० ॥
156418
156419 इतिहासमयावेव जाग्रत्स्वप्नावुभावपि ।
156420 परस्परं गतावेतावुपमानोपमेयताम् ॥ ३१ ॥
156421
156422 इतिहासः कीर्त्यमानपूर्ववृत्तकथार्थस्तन्मयौ तत्सदृशावेव न यथार्थाविति
156423 हेतोः परस्परमुपमानोपमेयतां गतावित्यर्थः । इतीहासमयौ इति दीर्घपाठे तु इति
156424 इह असमं विषमं यात इत्यसमयौ किंचिद्विलक्षणावपीत्यर्थः । इतीहासन्मयौ इति
156425 पाठः साधुः ॥ ३१ ॥
156426
156427 स्वप्नो जाग्रदिवाभाति जाग्रत्स्वप्नमिवोदितम् ।
156428 वस्तुतस्तु द्वयमसच्चित्खं कचति केवलम् ॥ ३२ ॥
156429
156430 किं च वर्तमानदशायां स्वप्नोऽपि जाग्रदिव प्रत्यक्षमाभाति । अतीतं तु जाग्रदपि
156431 प्रसिद्ध स्वप्नमिव उदितम् ॥ ३२ ॥
156432
156433 स्थावरं जंगमं चैव भूतजातमशेषतः ।
156434 चिन्मात्रव्यतिरेकेण किमन्यदुपपद्यते ॥ ३३ ॥
156435
156436 चित्खं कचति केवलम् इत्युक्तिमुपपादयति - स्थावरमित्यादिना ॥ ३३ ॥
156437
156438 मृन्मयं तु यथा भाण्डं मृच्छून्यं नोपलभ्यते ।
156439 चिच्चमत्कारमात्रात्म तथा काष्ठोपलाद्यपि ॥ ३४ ॥
156440
156441 वस्तुजातमिदं स्वप्ने जाग्रत्यपि तथैव नः ।
156442 दृष्टो य उपलः स्वप्ने चिच्चमत्करणादृते ॥ ३५ ॥
156443
156444 चिच्चमत्करणादृते अन्यत् किं स्यात् । हे प्राज्ञ अस्मिन्नर्थे विद्वद्भिः सह युक्त्या
156445 संवद संवादेनावधारय । विचारोत्पन्नतत्त्वदशने सा प्रसिद्धा चिदेव स्वाप्नोपल
156446 इति परेणान्वयः ॥ ३५ ॥
156447
156448 किमन्यत्संवद प्राज्ञ किलावश्यं चिदेव सा ।
156449 ननु यादृग्वपुः स्वप्ने जाग्रत्तादृगखण्डितम् ॥ ३६ ॥
156450
156451 जगज्जातमतः सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्मखण्डितम् ।
156452 जगज्जातमतः सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्मकुट्टिमम् ॥ ३७ ॥
156453
156454 चिन्मात्रं ब्रह्मैव जगदाकारेण खण्डितं विभक्तमध्यारोपे । अपवादे तु
156455 जगत्सर्वं ब्रह्मकुट्टिमं जातमित्यर्थः ॥ ३७ ॥
156456
156457 मृन्मयं तु यथा भाण्डं मृच्छून्यं नोपलभ्यते ।
156458 चिन्मयं तु तथा चेत्यं चिच्छून्यं नोपलभ्यते ॥ ३८ ॥
156459
156460 चिद्व्यतिरेकेण जगदनुपलम्भादपि चिन्मात्रत्वमेवेत्याह - मृन्मयमित्यादिना ॥
156461 ३८ ॥
156462
156463 शैलात्मकं यथा भाण्डं शैलशून्यं न लभ्यते ।
156464 चिन्मयं तु तथा चेत्यं चिच्छून्यं नोपलभ्यते ॥ ३९ ॥
156465
156466 शिलाया अवयवः शैलस्तदात्मकम् ॥ ३९ ॥
156467
156468 द्रवरूपं यथा वारि द्रवरिक्तं न लभ्यते ।

156469 चिन्मयं तु तथा चेत्यंन् चिच्छून्यं नोपलभ्यते ॥ ४० ॥
156470
156471 ऊष्मरूपो यथा वह्निर्निरूष्मा नोपलभ्यते ।
156472 चिन्मयं तु तथा चेत्यं चिच्छून्यं नोपलभ्यते ॥ ४१ ॥
156473
156474 यथा स्पन्दमयो वायुरस्पन्दो नोपलभ्यते ।
156475 चिन्मयं तु तथा चेत्यं चिच्छून्यं नोपलभ्यते ॥ ४२ ॥
156476
156477 स्पन्दमयः स्पन्दस्वभावः ॥ ४२ ॥
156478
156479 यद्यन्मयं तद्विना तु तत्कथं किल लभ्यते ।
156480 क्वाशून्यं लभ्यते व्योम क्वाघना लभ्यते मही ॥ ४३ ॥
156481
156482 अघना अमूर्ता ॥ ४३ ॥
156483
156484 चिद्व्योममयमेवेदं यथा घटपटादिकम् ।
156485 स्वप्ने तथेदं शैलादि चिद्व्योमाभासमात्रकम् ॥ ४४ ॥
156486
156487 तथा इदं जाग्रच्छैलाद्यपि ॥ ४४ ॥
156488
156489 स्वप्ने यथा गगनमेव पुराचलादि संविन्मयं सुभग जाग्रति तद्वदेव ।
156490 स्वप्नोऽथ जाग्रदिति शान्तमनन्तमेकं चिन्मात्रमत्र ननु नाम विनास्तु वादः
156491 ॥ ४५ ॥
156492
156493 उक्तमेव स्फुटयन्नुपसंहरति - स्वप्ने इति । स्वप्ने प्रसिद्धं पुराचलादि यथा
156494 संविन्मयं गगनमेव हे सुभग जाग्रति प्रसिद्धं पुराचलाद्यपि तद्वदेव
156495 संविन्मयं गगनमेव । एवं च स्वप्नोऽथ जाग्रदिति विकल्पनशान्तमेकं
156496 चिन्मात्रमेव परिशिष्टम् । अत्र ईदृशे तत्त्वे वादिनां विषयं विना वृथा विवाद
156497 इत्यर्थः ॥ ४५ ॥
156498
156499 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ०
156500 जाग्रत्स्वप्नैक्यप्रतिपादनं नाम पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥
156501
156502 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
156503 जाग्रत्स्वप्नैक्यप्रतिपादनं नाम पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥
156504
156505 प्द्फ़् २७९, प्। १३१३
156506
156507 षडधिकशततमः सर्गः १०६
156508
156509 श्रीराम उवाच ।
156510
156511 कीदृशं स्याच्चिदाकाशं तद्ब्रह्मन्ब्रह्म यत्परम् ।
156512 भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १ ॥
156513
156514 लक्षणौघैश्चिदाकाशमिह भूयः प्रदर्श्यते ।
156515 तदेव जगदित्येतदपि भूयः प्रपञ्च्यते ॥
156516
156517 प्रपञ्चितेन जगतः स्वप्नसाम्येन यादृशचिदाकाशमात्रं तत्त्वमिति
156518 प्रतिपत्तव्यंन् तत्स्वरूपं प्राक् शतशो निरूपितमपि मन्दमतिभिः
156519 कश्चित्सम्यङ्नावधारितं स्यादिति संभावनया तदनुकम्पया पुनस्तस्यैव
156520 स्वरूपतटस्थलक्षणभेदैः सम्यग्व्युत्पादनं श्रोतुकामो रामः पृच्छति -

कीदृशमिति ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

समयोर्यमयोर्भ्रात्रोर्व्यवहाराय नामनी ।
यद्वत्क्रियेते द्वे तद्वज्जाग्रत्स्वप्नशिलामये ॥ २ ॥

पृष्टं वर्णयिष्यन्वसिष्ठः प्रस्तुतं जाग्रत्स्वप्नसाम्यमेव
तद्वर्णनपीठिकात्वेनानुवदति - समयोरिति । यमयोर्यमलजातयोर्नामनी यद्वद्द्वे
भिन्ने क्रियेते तद्वज्जाग्रत्स्वप्नलक्षणाखण्डचित्स्फटिकशिलामये तत्प्रतिबिम्बप्राये
सदृशे प्रपञ्चद्वये द्वे नामनी क्रियेते इत्यर्थः ॥ २ ॥

वस्तुतस्त्वनयोर्भेदो न द्वयोः पयसोरिव ।
द्वयमप्येकमेवैतच्चिन्मात्रं व्योम निर्मलम् ॥ ३ ॥

देशाद्देशान्तरं दूरं प्राप्तायाः संविदो वपुः ।
निमिषेणैव तन्मध्ये चिदाकाशं तदुच्यते ॥ ४ ॥

तस्य चिद्व्योम्नो लक्षणं प्रागुक्तमेव स्मारयन्प्रथममाह - देशादिति । मध्ये
यन्निर्विषयं संविदो वपुः प्रसिद्धं तदित्यर्थः ॥ ४ ॥

यादृशस्तिष्ठतः स्वच्छं रसमाकर्षतस्तरोः ।
भवेद्भावो नभःस्वच्छस्तादृशं चिन्नभः स्मृतम् ॥ ५ ॥

मूलेन भौमं रसं जलमाकर्षतस्तरोः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठतीति
श्रुतिप्रसिद्धो यादृशो वृद्धिह्रासशून्य आह्लादभावः
प्रसिद्धस्तादृशमित्यर्थः ॥ ५ ॥

विनिवृत्ताखिलेच्छस्य पुंसः संशान्तचेतसः ।
यादृशः स्यात्समो भावस्तादृशं चिन्नभः स्मृतम् ॥ ६ ॥

समः सर्ववैषम्यशून्यो भावः सहजसुखस्वरूपानुभ्जवः ।
निर्विक्षेपदशायामहं सुखं तिष्ठामीति सर्वानुभवात् ॥ ६ ॥

अनागतायां निद्रायां मनोविषयसंक्षये ।
पुंसः स्वस्थस्य यो भावः स चिदाकाश उच्यते ॥ ७ ॥

अनागतायामिति । अथाहुः निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भाव उपजायते । तं भावं
धारयन्योगी न दुःखैरभिभूयते ॥ इति ॥ ७ ॥

तृणगुल्मलतादीनां वृद्धिमागच्छतामृतौ ।
यः स्यादुन्ममतो भावः स चिदाकाश उच्यते ॥ ८ ॥

ऋतौ प्रावृषि शरदि वा । उन्मुक्ता ममता यस्मिंस्तथाविधो य आनन्दभावः ॥ ८ ॥

रूपालोकमनस्कारविमुक्तस्यामृतस्य यः ।
भावः पुंसः शरद्व्योमविशदस्तच्चिदम्बरम् ॥ ९ ॥

अमृतस्य जीवतः पुंसः ॥ ९ ॥

यदेतदासनं सृष्टं काष्ठपाषाणभूभृताम् ।
चेतनानां च सत्तात्म चिदाकाशः स उच्यते ॥ १० ॥

आसनं निष्क्रियमवस्थानं धात्रा स्वभावतया सृष्टं तदेव चेतनानां
जीवानां सत्तात्म स्थितिस्वरूपं चेत्स्यात्तदा स चिदाकाश उच्यते। तच्च मनोनाशे
सत्येव सिद्ध्यतीति भावः ॥ १० ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां त्रयाणामुदयो यतः।
यत्र वास्तमयश्चित्खं तद्विद्धि विगतामयम् ॥ ११ ॥

यतो यस्मात्सुषुप्तिसाक्षिणः स्वप्नजागरयोर्द्रष्ट्रादित्रिपुट्या उदयो यस्मिन्नेव
चास्तमयः ॥ ११ ॥

यत उद्यन्ति यस्मिंश्च चित्राः परिणमन्त्यलम्।
पदार्थानुभवाः सर्वे चिदाकाशः स उच्यते ॥ १२ ॥

विचित्राः सर्वे पदार्थानुभवा यत उद्यन्ति उदयंन् प्राप्नुवन्ति यस्मिंश्च
आलोचनविमर्शनाध्यवसायहानोपादानादिभावेनोत्तरोत्तरं परिणमन्ति ॥ १२ ॥

यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः।
यश्च सर्वमयो नित्यं च चिदाकाश उच्यते ॥ १३ ॥

द्वौ श्लोकौ प्राग्व्याख्यातौ ॥ १३ ॥

दिवि भूमौ बहिश्चान्तस्तथान्यस्य समाभिधः।
यो विभात्यवभासात्मा चिदाकाशः स उच्यते ॥ १४ ॥

यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति।
सदसदुत्थितं विश्वं विश्वाङ्गे तच्चिदम्बरम् ॥ १५ ॥

विश्वाङ्गे यस्मिन्नुत्थितं सन्मूर्तमसदमूर्तं च विश्वं तन्तौ स्रगिव तिष्ठति तत् ॥
१५ ॥

यस्मात्सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः।
यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते यन्मयास्तच्चिदम्बरम् ॥ १६ ॥

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुत्युक्तं तटस्थलक्षणमाह - यस्मादिति ॥ १६ ॥

निद्रायां विनिवृत्तायां यतो विश्वं प्रवर्तते।
निवर्तते च यच्छान्तौ तच्चिदम्बरमुच्यते ॥ १७ ॥

सुषुप्तिप्रलयलक्षणायां निद्रायां विनिवृतायां सत्यां यतो यस्मात्प्रतीचो
विक्षेपशक्तिवशाज्जाग्रत्स्वप्नलक्षणं वियदादिलक्षणं च विश्वं प्रवर्तते
आविर्भवति। यस्य शान्तौ विक्षेपशक्तिशान्तौ च निवर्तते ॥ १७ ॥

यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां जगत्सत्तालयोदयौ।
स्वानुभूत्यात्मकं स्वान्तः स्थितं तद्विद्धि चिन्नभः ॥ १८ ॥

उन्मेषश्चरमसाक्षात्कारवृत्तावाविर्भावस्तेन जगत्सत्ताया लयः। निमेषः
स्वरूपावरणं तेन च उदयः ॥ १८ ॥

नेदं नेदं तदित्येवं सर्वं निर्णीय सर्वथा।
यन्न किंचित्सदा सर्वं तच्चिद्व्योमेति कथ्यते ॥ १९ ॥

156625 एवं सर्वनिषेधावधि सर्वात्मत्वमपि तल्लक्षणमित्याह - नेदमिति। सदा
156626 सर्वमपि यन्न किंचित्॥ १९॥
156627
156628 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः।
156629 दूरतोऽर्धनिमेषेण तच्चिन्मात्रवपुः स्मृतम्॥ २०॥
156630
156631 अर्धनिमेषेण अविलम्बेन देशान्तरप्राप्तौ। विलम्बे हि
156632 वृत्तिविच्छेदाद्विषयान्तरानुप्रवेशाद्वा न शुद्धचिदम्बरं परिचेतुं शक्यमिति।
156633 उपक्रमोक्तस्य पुनः कीर्तनमुपसंहारद्योतनार्थम्॥ २०॥
156634
156635 विश्वं तन्मयमेवेदं यथा भूतं यथा स्थितम्।
156636 रूपालोकमनस्कारैर्युक्तमप्येवमीदृशम्॥ २१॥
156637
156638 लक्षणान्युक्त्वा तदद्वैतसिद्धये विश्वस्य तन्मयतामाह - विश्वमित्यादिना॥ २१॥
156639
156640 ईषदुन्मेषणादेतदन्यतामिव गच्छति।
156641 अनन्यरूपमपि सच्चिद्व्योम विमलाकृति॥ २२॥
156642
156643 ताह कथं प्रलयावस्थातः सर्गावस्थाया भेदविभावनं तत्राह - ईषदिति॥ २२॥
156644
156645 पश्यन्नेवेन्द्रियैरर्थान्नूनं निर्वासनाशयः।
156646 प्रबुद्ध एवैकघनः सुषुप्तावस्थितो भव॥ २३॥
156647
156648 सेयमन्यताभ्रान्तिर्वासनावशादेवेति न निर्वासनस्येत्याह - पश्यन्नेवेति॥ २३॥
156649
156650 निर्वासनः शान्तमना वद व्रज पिबाहर।
156651 पाषाण इव संजीवो नित्यंन् सुघनमौनवान्॥ २४॥
156652
156653 इदं न संभवत्येव दृश्यं पश्यसि यत्पुरः।
156654 मृगतृष्णाजलमिव द्वैतमिन्दाविवोदितम्॥ २५॥
156655
156656 अन्यतामिवेति इवकारेणान्यताया मिथ्यात्वमुक्तं तत्कुत इति चेदसंभवादेवेत्याह ##-
156657
156658 इदमादावनुत्पन्नंन् कारणाभावतः किल।
156659 कारणेन विना कार्यं न हि नामोपपद्यते॥ २६॥
156660
156661 यद्वोपपद्यते किंचित्तदकारणकोद्भवम्।
156662 यथास्थितं परं रूपमुद्भूतमिव लक्ष्यते॥ २७॥
156663
156664 यद्वा किंचिद्बीजादङ्कुरादि अन्वयव्यतिरेकदर्शनादुपपद्यते
156665 तदप्यकारणकादद्वयाद्ब्रह्मण एवोद्भवो यस्य तथाविधम्। ननु
156666 निर्विकारात्तस्मात्कथमङ्कुराद्युद्भवस्तत्राह - यथास्थितमिति॥ २७॥
156667
156668 तद्यथास्थितमेवाङ्ग पूर्वरूपमवस्थितम्।
156669 भवत्यद्वयमेवाच्छं द्वयेनाप्युपलक्षितम्॥ २८॥
156670
156671 यथा अद्वयमपि चन्द्रबिम्बभ्रान्तौ द्वयेनाप्युपलक्षितं तद्वदिति भावः॥ २८॥
156672
156673 तत्रेदंप्रत्ययः प्रौढो भवत्यनुभवो हि यः।
156674 समायातमिदं भ्रान्तं तत्स्वप्नस्त्रीसमं विदुः॥ २९॥
156675
156676 तदेव चेत्कथमन्यथाग्रहत्वं तत्राह - तत्रेति॥ २९॥

156677
156678 तस्माद्दृश्यं न चोत्पन्नं नैवास्ति न भविष्यति।
156679 न च नश्यति यन्नास्ति तस्य किं नाम नश्यति॥ ३०॥
156680
156681 मायमात्रत्वे किं सिद्धं तदाह - तस्मादिति॥ ३०॥
156682
156683 तत्तदेव परं शान्तं चिद्व्योमैव तथा स्थितम्।
156684 स्वरूपादच्युतं स्वस्थं सौम्यं जगदिवोदितम्॥ ३१॥
156685
156686 तद्विश्वं परं शान्तं चिद्व्योमैव तथा विश्ववेषेण स्थितम्। किं परिणामेन
156687 नेत्याह - स्वरूपादिति॥ ३१॥
156688
156689 न हीदमग्रे यद्दृष्टं दृश्यं तत्सत्कदाचन।
156690 न चापि द्रष्टा दृष्टार्थाभावे क्व द्रष्टृता किल॥ ३२॥
156691
156692 कुतो न परिणामेनेति चेत्तत्समसत्ताकत्वाभावादित्याह - न हीति। अत एव
156693 तद्द्रष्टृतापि न परिणामः। दृश्यनिरूप्यया तत्समत्वादित्याह - न चेति॥ ३२॥
156694
156695 श्रीराम उवाच।
156696
156697 एवं चेत्तद्वद ब्रह्मन्द्रष्टृदृश्यावभासनम्।
156698 किमिदं कथमाभाति भूयोऽपि वदतांवर॥ ३३॥
156699
156700 यदि द्रष्टृदृश्ये अत्यन्तासती तर्हि तयोः कथमवभासनम् अत्यन्तासतो
156701 भानादर्शनादिति रामः शङ्कते - एवं चेदिति। तत्प्रागुक्तमपि भूयोऽपि वद। हे
156702 वदतांवर॥ ३३॥
156703
156704 श्रीवसिष्ठ उवाच।
156705
156706 असद्रूपस्य दृश्यस्य कारणाभावतः सदा।
156707 दृश्यतास्येत्यपि प्रौढिनिर्देशस्यात्यसंभवात्॥ ३४॥
156708
156709 तत्रासतो भानासंभवं प्रथमश्लोकेनाभ्युपेत्य अत एव सतः परमात्मन एव
156710 मायया तथा भानमित्युत्तरं द्वितीयेनाह - असद्रूपस्येति। कारणाभावतः
156711 असद्रूपस्योत्पत्तेरेवासंभवादस्य दृश्यतापीति प्रौढ्या निर्देशः
156712 प्रौढिवादस्तस्य अत्यसंभवात्सुतरामसंभवादित्यर्थः॥ ३४॥
156713
156714 यदिदं भासते किंचिद्द्रष्टृदृश्यभ्रमात्मकम्।
156715 जगदादि परं रूपं तद्विद्धि परमात्मनः॥ ३५॥
156716
156717 अत एवेदं द्रष्टृदृश्यं न असतो रूपं किं तु परमार्थसतो ब्रह्मण इत्याह ##-
156718
156719 स्वप्ने चिन्मात्र एवास्ते यथा गगनकाननम्।
156720 तथा जगत्तया भाति स्वयं चिन्मात्रमात्मनि॥ ३६॥
156721
156722 परमात्मन एवेदं रूपमिति कथं ज्ञातमिति चेत्स्वप्नदर्शनादित्याह - स्वप्ने
156723 इति॥ ३६॥
156724
156725 इहादिसर्गात्प्रभृति नास्त्युपादानकारणम्।
156726 किंचनापि क्वचिदपि भातीत्थं ब्रह्म केवलम्॥ ३७॥
156727
156728 स्वप्नसाम्यमस्य कुत इति

156729 चेत्सर्वकारणकलापशून्यसुषुप्तिसदृशात्प्रलयादुद्भूतत्वादित्याशयेनाह -
156730 इहेति ॥ ३७ ॥
156731
156732 यच्चिदाकाशकचनं स्वयमात्मनि जृम्भते ।
156733 तदिदं भाति तस्यैव जगदित्युदितं वपुः ॥ ३८ ॥
156734
156735 चिदाकाशकचनाधीनकचनत्वादपि स्वप्नसाम्यमित्याशयेनाह - यदिति ॥ ३८ ॥
156736
156737 यथा भावस्य भावत्वं यथा शून्यस्य शून्यता ।
156738 आकारिणो यथाकारस्तथा चिन्नभसो जगत् ॥ ३९ ॥
156739
156740 निर्धर्मकस्य चिन्नभसः कथं जगद्धर्मकतेति चेन्मायिकविकल्पवशादेवेति
156741 दृष्टान्तैरुपपादयन्नाह - यथेति । आकारिणो मूर्तस्य ॥ ३९ ॥
156742
156743 इदं विद्धि चिदाभासं परमार्थघनं घनम् ।
156744 इत्थं विद्धि चिदाभासं परमार्थघनं घनम् ।
156745 इत्थं स्थितं स्वयं भातं द्रष्टृदृश्यदृगात्मकम् ॥ ४० ॥
156746
156747 घनं सैन्धवघनवदेकरसं परमार्थघनमेव मायायां चिदाभासं इत्थंन्
156748 त्रिपुटीभूय स्थितं विद्धि ॥ ४० ॥
156749
156750 वस्तुतस्तु द्वयाभावान्नाभासि न च भासनम् ।
156751 किमपीदमनिर्देश्यं सद्वाऽसद्वेति वेत्ति कः ॥ ४१ ॥
156752
156753 मायात्यागे तु द्वयाभावात्सद्वा असद्वेति को वेत्ति बाधितस्य विमर्शायोग्यत्वादिति
156754 भावः ॥ ४१ ॥
156755
156756 श्रीराम उवाच ।
156757
156758 एवं चेत्तद्वद ब्रह्मन्कार्यकारणतादिकः ।
156759 कथं भेदः किमायातः कथं सत्यत्वमागतः ॥ ४२ ॥
156760
156761 एवं नाभासि न च भासनम् इति त्वदुक्तरीत्या द्रष्टृश्योभयशून्यं
156762 चेत्परमार्थतत्त्वं तर्हि कार्यकारणतादिको भेदः कथम् । न ह्यद्रष्टृकः
156763 कश्चित्सेद्धुमर्हति कस्मादुपादानान्निमित्ताद्वा आयातः । यद्यसत्य एवेति ब्रूषे तर्हि
156764 कथं सत्यत्वमागतः सर्वजनानां सत्यत्वेन कथं भातीत्यर्थः ॥ ४२ ॥
156765
156766 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
156767
156768 चित्प्रकाशो यथाभानं यदा भावयति स्वयम् ।
156769 स्वात्मा तथा तदेवाशु पश्यसीत्यसि दृष्टवान् ॥ ४३ ॥
156770
156771 तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह - चित्प्रकाश इति । वस्तुतः स्वात्मापि चित्प्रकाश
156772 ईश्वरः स्वयं यदा यथाभानं यथाप्राणिकामकर्मवासनोद्बोधंन् यद्यथा
156773 सत्यसंकल्पतया भावयति तत्तदा त्वं तथैवाशु पश्यसि त्वदात्मना च स एव इति
156774 प्रागुक्तं द्रष्टृदृश्यभावमनुभूतवान् । तेनास्य सिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥
156775
156776 चिद्व्योमैवायमाकारः स्वे व्योम्न्येव न मुह्यति ।
156777 स्वयमेव यथा स्वप्ने कोऽस्य पर्यनुयोगकृत् ॥ ४४ ॥
156778
156779 द्वितीयस्योत्तरमाह - चिद्व्योमैवेति । अयं कार्यकारणभावाद्याकारश्चिद्व्योमैव
156780 यथा घटो मृदेवेति चिद्व्योमैवोपादानं मोह एवास्य निमित्तम् । कथमिदं

156781 ज्ञायते। यतोऽयं स्वे व्योम्न्येव परिज्ञाते न मुह्यति अन्यथा तु मुह्यत्येव। यथा
156782 स्वप्ने स्वयमेव मुह्यति स्वात्मप्रबोधादेव मोहं जहाति तद्वत्। ननु स्वात्मबोधे
156783 समर्थ ईश्वरः स्वयमेव जीवो भूत्वा किमर्थं मुह्यति कुतो वा न प्रबुध्यते तत्राह
156784 - कोऽस्येति। स्वतन्त्रस्येश्वरस्य किमर्थं जीवो भूत्वा मुह्यसीति
156785 पर्यनुयोगमाक्षेपं करोतीति पर्यनुयोगकृत्को वा स्यान्न कश्चिदित्यर्थः॥ ४४॥
156786
156787 भावाद्भावान्तरप्राप्तौ मध्ये यत्संविदो वपुः।
156788 तच्चिद्व्योम तदेवेदं सर्वं च [अत्र सर्वं वस्त्विति नेतरत् इति पाठो युक्तः।
156789] स्थिति नेतरत्॥ ४५॥
156790
156791 तृतीयस्योत्तरमाह - भावादिति। दुग्धभावाद्दधिभावप्राप्तौ
156792 पिण्डभावाद्घटभावप्राप्तौ पूर्वभावनिवृत्तावुत्तरभावानुपजने च मध्ये
156793 क्षणमात्रं सन्मात्ररूपं प्रसिद्धं तत्परमार्थसत्याः संविदो वपुः स्वरूपं
156794 तदेव चिद्व्योम मया प्रागुक्तं तदेवेदं सर्व च स्थिति वस्तु विभाव्यत इति सर्वं
156795 सत्यत्वमागतमित्यर्थः॥ ४५॥
156796
156797 कार्यकारणभावादिदृशोऽविद्याविजृम्भिकाः।
156798 जगद्वत्कल्पयत्येष कोऽस्य पर्यनुयोगकृत्॥ ४६॥
156799
156800 ईश्वरस्य जीवभावकल्पनायामिव जीवस्य स्वाविद्यया
156801 कार्यकारणरूपावस्थात्रयकल्पनायामपि न पर्यनुयोगो युक्त इत्याह -
156802 कार्यकारणेति। न हि स्वात्मानं प्रति कश्चित्किमर्थमेवं करोमीति पर्यनुयोगं
156803 कर्तुं समर्थ इति भावः॥ ४६॥
156804
156805 द्रष्टा भोक्ताथ कर्ता वा कश्चित्स्यादितरो यदि।
156806 तत्कथं किमिदं दृश्यमिति युज्येत नान्यथा॥ ४७॥
156807
156808 आत्मान्यस्य कर्तृत्वे भोक्तृत्वे वा स्यादेव पर्यनुयोग इत्याह - द्रष्टेति। इति
156809 पर्यनुयोगो युज्येत॥ ४७॥
156810
156811 यत्र स्वप्ने निराभासं चिद्व्योमैव विराजते।
156812 शुद्धमेकमनेकात्म तत्र किं क्व विकल्प्यते॥ ४८॥
156813
156814 विकल्प्यते पर्यनुयुज्यते॥ ४८॥
156815
156816 आस्वयंभुव एवेयं न् चिन्मात्रे भाति सर्गभाः।
156817 परिज्ञाता सती सा तु ब्रह्मैव भवति क्षणात्॥ ४९॥
156818
156819 स्वयंभुवः आ स्वयंभुवमभिव्याप्यैव सर्गभाः सर्गभ्रान्तिर्भाति
156820 तत्त्वापरिज्ञानादित्यर्थः॥ ४९॥
156821
156822 एषैव त्वपरिज्ञाता भ्रान्तिर्मायेति कथ्यते।
156823 जगदित्युच्यते विद्या दृश्यमित्युपवर्ण्यते॥ ५०॥
156824
156825 एषा सर्गभ्रान्तिरेव तत्त्वतः अपरिज्ञाता मायेति शास्त्रेषु कथ्यते लोके जगदित्युच्यते
156826 अज्ञैरविद्येत्युच्यते दृग्विवेकिभिर्दृश्यमित्युपवर्ण्यते॥ ५०॥
156827
156828 चिदाकाशप्रकाशेन चित्ता दृश्यपिशाचकः।
156829 वेतालो बालकेनेव बुद्धोऽसन्नेव सन्निव॥ ५१॥
156830
156831 स्वीया चित्ता चित्स्वभावः पृथगसन्नेव सन्निव दृश्यपिशाचको बुद्धः॥ ५१॥
156832

जगत्तात्मन्यसत्यापि चिद्व्योम्नैवानुभूयते |
सत्येव साङ्गलेखेव स्वप्नेऽद्रिपुरता यथा || ५२ ||

असतो निरवयवस्यापि सन् सावयव इत्यनुभवः स्वप्नवदत्रोपपादनीय इत्याह -
जगत्तेति | साङ्गलेखा सावयवेव च || ५२ ||

अहमद्रिरहं रुद्रः समुद्रोऽहमहं विराट् |
चेत्यते खे चितैवेति स्वप्नेऽद्रिपुरतायथा || ५३ ||

तत्राहंताध्यासेनानुभवं प्रपञ्चयति - अहमिति | अद्रिर्मेरुहिमवदादिः || ५३ ||

आकारि कारणाभावाज्जातं कार्यं न किंचन |
महाप्रलयचिद्व्योम्नि चित्स्थितेत्थमिदन्तया || ५४ ||

चिदनुभव एव सर्ग इति किमर्थं वर्ण्यते
प्रधानपरमाण्वादिकारणान्तरादेवायंन् जात इति कुतो न वर्ण्यते तत्राह -
आकारीति || ५४ ||

अकारणकमेवेदं व्योम व्योम्नानुभूयते |
जगदित्येव शून्याङ्गं चिन्मात्रात्म चिदात्मनि || ५५ ||

शून्याङ्गं निरवयवम् || ५५ ||

सर्व एव जडा जीर्णा दर्पणा इव जन्तवः |
समीपगत एवान्तः कुर्वतस्तु विचारणम् || ५६ ||

सर्व एव जन्तवो दर्पणा इव स्वान्तःपरिकल्पितजगद्भेदा अपि
विचाराभावात्स्वरूपदर्शनासामर्थ्याज्जडाः सन्तो वृथा जीर्णाः | विचारणं
कुर्वतः पुरुषधौरेयस्य तु परमपुरुषार्थोऽन्तः प्रत्यगात्मरूपत्वात्समीपगत
एवेत्यर्थः || ५६ ||

तत्तत्स्वरूपमुत्सृज्य बुद्ध्वा चिन्मात्रखं जगत् |
अश्मना चेतनेनैव स्थेयंन् नास्थेतरोत्तमा || ५७ ||

विचारेण स्वरूपं बुद्ध्वा कथं स्थेयं तत्राह - तत्तदिति |
तत्तन्नामरूपस्वरूपमुत्सृज्य परिशिष्टं चिन्मात्रं खमेवेति जगद्बुद्ध्वा
चेतनेन चिदेकघनेनाश्मनेव अचलेन स्थेयं इतरा मायिकी देहाद्यास्था नोत्तमा || ५७ ||

यथास्ते चलयद्देहं वार्यावर्तजगद्द्रवः |
चेततीति तथा चित्त्वं स्थिता चित्तज्जगद्दृशा || ५८ ||

चित्कथं जगदात्मना स्थिता तत्राह - यथेति | यथा वारि स्वदेहं चलयत्सत्
आवर्तादि जगद्द्रवो भूत्वा आस्ते तथा चिदपि चेततीति व्यापाररूपं चित्त्वं स्वात्मनि
परिकल्प्य स्थिता सती तत्कर्म जगद्दृशा आस्ते || ५८ ||

यथा कल्पद्रुमोऽभीष्टं कुर्याच्चिन्तामणिर्यथा |
तथा यद्भावितं स्वान्तस्तत्पूरयति चित्क्षणात् || ५९ ||

अत्र अल्पशक्तीनां कल्पद्रुमादीनामपि संकल्पितार्थकल्पनसामर्थ्यं तत्र
सर्वशक्तेः परमात्मनस्तत्किं वाच्यमित्याशयेनाह - यथेति || ५९ ||

चितिश्चिन्तामणिरिव कल्पद्रुम इवेप्सितम् |

156885 आशु संपादयत्यन्तरात्मनात्मनि खात्मिका ॥ ६० ॥
156886
156887 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ मध्यदेशे चितेर्वपुः ।
156888 यत्तन्मयमिदं दृश्यं कुतो द्वैतैक्यविभ्रमः ॥ ६१ ॥
156889
156890 खात्मिकेत्येतद्विषयाकर्षणेनोपपादयञ्जगतस्तन्मयत्वमाह - देशादिति ॥ ६१ ॥
156891
156892 चिच्छायैवं कचत्यच्छमनन्ता भास्वरोदरा [भास्वरोदया इति पाठः ।
156893] ।
156894 अङ्गरिक्तापि दृश्यान्तःशून्यता नीलतेव खे ॥ ६२ ॥
156895
156896 चितश्छाया कान्तिरेव जगद्वेषेण कचति । अङ्गैरवयवै रिक्ता शून्यापि ॥ ६२ ॥
156897
156898 विसदृशकार्यानुभवो न भवति सहकारिकारणाभावात् ।
156899 सर्गादावत आद्या चिदेव दृश्यं यथा स्वप्ने ॥ ६३ ॥
156900
156901 विस्तरेण व्यवस्थापितमर्थं संग्रहेणोपसंहरति - विसदृशेति । सर्गादौ चितो
156902 विसदृशं जडं यत्कार्यं तस्यानुभव उद्भवो न संभवति । वैसादृश्ये
156903 निमित्तभूतानां सहकारिकारणानामभावात् । सुसदृशे तु
156904 भेदकाभावात्कार्यत्वासिद्धिरित्याशयः । अतः आद्या चिदेवेदं दृश्यं न
156905 तद्व्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीति स्वप्नदृष्टान्तेन सिद्धमित्यर्थः ॥ ६३ ॥
156906
156907 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वा० उत्तरार्धे
156908 कार्यकारणनिरासो नाम षडधिकशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥
156909
156910 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
156911 कार्यकारणनिरासो नाम षडधिकशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥
156912
156913 सप्ताधिकशततमः सर्गः १०७
156914
156915 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
156916
156917 अचेत्यचिन्मयं विश्वं विष्वगाभाति चिन्नभः ।
156918 अत्र चिच्चेतनं चेदं चेत्यमप्येवमात्मकम् ॥ १ ॥
156919
156920 इहोपपाद्यते चेत्यपृथ्व्यादीनामवस्तुता ।
156921 चिन्मणेरेव कचनं स्वप्नवज्जगदित्यपि ॥
156922
156923 विश्वस्य चेत्यभावमपलप्य चिन्मात्रभावं परिशेषयितुं प्रतिजानीते - अचेत्येति ।
156924 यतश्चिन्नभ एव विष्वगाभाति । तथा च चिन्नभोमात्राधीनसिद्धिकत्वादित्यनुमानं
156925 दर्शितम् । अत्र चेतयतीति चित् चेतनं क्रिया चेत्यं चेति त्रिपुटी चिन्मयीति प्रतिज्ञार्थं
156926 इत्याह - अत्रेति । अत्रास्यां प्रतिज्ञायामेवमात्मकं शुद्धचिदात्मकं
156927 प्रतिज्ञार्थत्वेनाभिप्रेतमिति शेषः ॥ १ ॥
156928
156929 अतो जीवन्नपि मृत इव सर्वोऽवतिष्ठते ।
156930 असावहं च त्वं चेति जीवन्तोऽपि मृता इव ॥ २ ॥
156931
156932 प्रतिज्ञासिद्धेः फलद्वयम् । स्थितस्यैव जगतो जगद्भावनिवृत्तिर्जीवतामेवास्माकं
156933 जीवभावनिवृत्तिश्चेत्याह - अत इति ॥ २ ॥
156934
156935 काष्ठमौनमृता एव व्यवहारगता अपि ।
156936 खगमा एव वा सर्वे भावाः स्थावरजङ्गमाः ॥ ३ ॥

156937
156938 सर्वभावानां कौटस्थ्यामूर्ततासिद्धिर्वा तत्फलमित्याह - काष्ठेति ।
156939 काष्ठमौनमात्यन्तिकनिष्क्रियतालक्षणं कौटस्थ्यं ऋताः प्राप्ताः । खे गमनं
156940 गमः आत्यन्तिकामूर्तभावप्राप्तिर्येषाम् ॥ ३ ॥
156941
156942 आकाशकाचकच्यात्म यदिदं किंचिदाततम् ।
156943 न किंचिदेव तद्विद्धि किंचिद्व्योम्नि कुतो भवेत् ॥ ४ ॥
156944
156945 नभोनैल्यादिवद्भासमानस्याप्यसत्त्वावधारणं तत्फलं विद्धीत्याह -
156946 आकाशेति । काचकच्यं काचवत्कचवन्नैल्यम् ॥ ४ ॥
156947
156948 केशोण्ड्रकनदीवाहधूमालीमौक्तिकादिवत् ।
156949 यत्खं कचति तत्रास्ति नानुभूतेऽपि वस्तुता ॥ ५ ॥
156950
156951 तथैवास्मिञ्जगन्नाम्नि चिद्व्योम्नि कचते चिते ।
156952 अनुभूतेऽपि निःशून्ये कास्थास्थाभावकश्च कः ॥ ६ ॥
156953
156954 तथा च नभोमौक्तिकालिष्विव जगति भोगास्था न युक्तेत्यपि फलितमित्याह - तथैवेति
156955 । आस्थाया भावक उत्पादकश्च कः पदार्थोऽस्ति ॥ ६ ॥
156956
156957 चिद्वालकल्पनाजाले शून्यात्मनि निरर्थके ।
156958 अवस्तुभूते पृथ्व्यादौ भ्रान्तिमात्राम्बरोदये ॥ ७ ॥
156959
156960 किमास्था बालका ब्रूत ममेदमहमित्यलम् ।
156961 आ ज्ञातं रमते बालसंकल्पे बाल एव च ॥ ८ ॥
156962
156963 यद्यास्था अनुचितैव तर्हि को हेतुर्यज्जनास्तत्रास्थां कुर्वन्ति तत्राह - आ ज्ञातमिति ।
156964 हेतुस्मरणेऽयमाकारो निपातः । ज्ञातं स्मृतम् । तेषां बाल्यमेव तदास्थाहेतुरिति
156965 स्मृतमित्यर्थः ॥ ८ ॥
156966
156967 पृथ्व्याद्यसद्विचारैर्वा व्यर्थं यास्यति जीवितम् ।
156968 किंचिच्च न ज्ञास्यति भोराकाशक्षालनोद्यतः ॥ ९ ॥
156969
156970 अत एवेषत्संजातविवेकैः पृथ्व्यादीनामसतां लाभादिहेतुं
156971 व्यर्थजन्मनाशकरं विचारं त्यक्त्वा जन्मसार्थक्यापादकं
156972 वैराग्यादिसाधनजातमवलम्बनीयमित्याशयेनाह - पृथ्व्यादीति । यथा
156973 स्वर्णरत्नादिलोभेच्छया प्रवृत्तस्तदाकरस्थानक्षालनं विहाय
156974 आकाशक्षालनोद्यतश्चेन्महतापि श्रमेण न किंचिच्च फलं ज्ञास्यति द्रक्ष्यति
156975 तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥
156976
156977 सहकार्यादिपूर्वाणां कारणानामभावतः ।
156978 यदादावेव नोत्पन्नं तन्नामाद्य भवेत्कुतः ॥ १० ॥
156979
156980 पृथ्व्यादीनामसत्त्वं तु अकारणत्वादजातत्वादिना प्राक्साधितमित्याह -
156981 सहकारीति ॥ १० ॥
156982
156983 अजातेनासतार्थेन खेन व्यवहरन्ति ये ।
156984 मूढा मृतमजातं वा तनयं पालयन्ति ते ॥ ११ ॥
156985
156986 अत एव व्यवहारेऽभिनिविष्टता विदुषां हास्यास्पदमित्याह - अजातेनेति ॥ ११ ॥
156987
156988 कुतः पृथ्व्यादयः केन के नाम कथमुत्थिताः ।

156989 चिद्व्योमेत्थमिदं शान्तं प्रकचत्यात्मनात्मनि ॥ १२ ॥
156990

156991 तत्त्वदृष्टौ पृथ्व्यादीनामत्यन्तासंभवमनुभवमवलम्ब्याह - कुत इति ॥
156992 १२ ॥
156993

156994 कार्यकारणकालादिकल्पनाकुलचेतसाम् ।
156995 एवं पृथ्व्यादयः सन्ति तैर्बालैरलमस्तु नः ॥ १३ ॥
156996

156997 मूढदृष्टिषु नास्माकं प्रमाणमित्याह - कार्येति ॥ १३ ॥
156998

156999 अपृथ्व्यादि जगन्नाम सपृथ्व्यादि च खात्मकम् ।
157000 कचतीत्थं नभोरूपं स्वप्नादिष्विव चिन्मणिः ॥ १४ ॥
157001

157002 एवं च प्रतिज्ञार्थः सिद्ध इत्याह - अपृथ्व्यादीति । नामेति प्रसिद्धम् ।
157003 स्वाप्नमपृथ्व्यादि जगज्जाग्रत्प्रसिद्धं सपृथ्व्यादि जगच्चेत्युभयमपि
157004 खात्मकं चिदाकाशात्मकम् । किं तर्हि जगदिति कचति तदाह - कचतीति ॥ १४ ॥
157005

157006 अङ्गं यदेतस्य चिदम्बरस्य निराकृति स्वानुभवानुमानम् ।
157007 तदेतदाभाति महीतलादिरूपेण वेद्येतिकृताभिधानम् ॥ १५ ॥
157008

157009 स्वानुभव एवानुसृतं मानं यत्र तथाविधं यदेतस्य चिदम्बरस्य निराकृति
157010 निराकारमङ्गं शरीरम् । स्वरूपमिति यावत् । तदेतदेव महीतलादिरूपेण
157011 वेद्यदृश्य इति प्रातिपदिकरूपं कृतमभिधानं येन तथाविधं सदा भाति
157012 प्रथते न वस्त्वन्तरमवस्तु वेत्यर्थः ॥ १५ ॥
157013

157014 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० नि० उत्तरार्धे
157015 अविद्याभावप्रतिपादनं नाम सप्ताधिकशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥
157016

157017 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
157018 अविद्याभावप्रतिपादनं नाम सप्ताधिकशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥
157019

157020 अष्टाधिकशततमः सर्गः १०८
157021

157022 श्रीराम उवाच ।
157023

157024 अविद्या दृश्यरूपेयं कचन्ती यस्य विद्यते ।
157025 चिन्नभःस्वप्ननगरी दृश्यमानापि शून्यकम् ॥ १ ॥
157026

157027 अनष्टायामविद्यायां जगदन्तो न कर्हिचित् ।
157028 अत्रार्थे विस्तराच्चित्रमविद्याख्यानमीर्यते ॥
157029

157030 वर्णितायाः संसृतिरूपाया अविद्यायास्तत्त्वज्ञानेन त्रैकालिका सत्त्वापत्तिलक्षणं
157031 वाधं विनापि देशतः कालतो वा अन्तः संभवति न वेति संदेहानो रामः पृच्छति
157032 - अविद्येति । इयं चिन्नभःस्वप्ननगरी विद्यमानापि शून्यभूता दृश्यरूपा
157033 अविद्या यस्य पुंसः अबाधात्कचन्ती विद्यते तस्याज्ञस्य सा कियत्कालं स्यात् किंरूपा
157034 स्यात्किमात्मिका च स्यात् देशतश्च कियती वा स्यादित्येवं पुनर्मे त्वया कथ्यतामिति
157035 द्वयोरन्वयः ॥ १ ॥
157036

157037 तस्याज्ञस्य कियत्कालं कृंरूपा स्यात्किमात्मिका ।
157038 कियती सा च वेत्येवं मुने मे कथ्यतां पुनः ॥ २ ॥
157039

157040 तस्मिन्विपश्चिच्चरिते चतुर्दिक्षुविपश्चितः ।

157041 इह द्विषत्समुत्थानोदन्तश्रुत्यन्तमुच्यते ॥
157042
157043 श्रीवसिष्ठ उवाच।
157044
157045 अविद्या विद्यते येषामज्ञानां भूतलादिका।
157046 तेषामस्यां ब्रह्मणीव नास्त्यन्तोऽत्र कथां शृणु ॥ ३ ॥
157047
157048 तत्र संशयद्वितीयकोटिं परिगृह्य वसिष्ठस्तत्प्रतिष्ठापनाय प्रथमं
157049 विपश्चित्कथां श्रावयितुं राममवधापयति - अविद्येति। ब्रह्मणि यथा देशतः
157050 कालतो वा अन्तो नास्ति तद्वदस्यामपि नास्ति। ब्रह्मणि यथा देशतः कालतो वा अन्तो नास्ति
157051 तद्वदस्यामपि नास्ति। अत्रास्मिन्नर्थे उपपादिकां वक्ष्यमाणकथां शृण्वित्यर्थः
157052 ॥ ३ ॥
157053
157054 सदृशं जगतोऽस्यास्ति क्वचिदम्बरकोणके।
157055 कस्मिंश्चिल्लिजगत्किंचिदनयैव व्यवस्थया ॥ ४ ॥
157056
157057 तामेव प्रस्तौति - सदृशमिति। लोकालोककलधौतशिलाप्राये कस्मिंश्चिद्वस्तुनि
157058 स्थिते चिदम्बरस्य कोणके तत्रापि क्वचित्प्रदेशे अस्य जगतस्त्रैलोक्यस्य सदृशं
157059 किंचिल्लिजगदनयैवैतज्जगत्प्रसिद्धया भुवनद्वीपदेशकालादिव्यवस्थया
157060 मर्यादया अस्ति ॥ ४ ॥
157061
157062 अस्ति कश्चिद्भुवो भागो भूषणं तत्र भूस्थितेः।
157063 पुरी ततमितिर्नाम्ना सुव्यक्तकलनाऽवनौ ॥ ५ ॥
157064
157065 तत्र जम्बूद्वीपलक्षणाया भूस्थितेर्भूषणभूतः कश्चिद्भुवो भागोऽस्ति। तत्रापि
157066 गिरिविप्रवालुकादिकृतवैषम्याभावान्नरगजतुरगरथादीनां सुव्यक्ता
157067 संचारादिव्यवहारकलना यस्यां संभवति तथाविधायामवनौ समभूमौ
157068 नाम्ना ततमितिरिति प्रसिद्धा पुरी अस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥
157069
157070 तत्रासीत्पार्थिवः कश्चिद्विपश्चिदिति विश्रुतः।
157071 यः सभायां सुसभ्यायां विपश्चित्त्वाद्विराजते ॥ ६ ॥
157072
157073 तत्र तस्यां पुर्या शोभनाः सभ्या यस्यां तथाविधायां सभायां
157074 विपश्चित्त्वात्सर्वशास्त्रेषु विद्वत्त्वाद्विराजते ॥ ६ ॥
157075
157076 राजहंस इवाब्जिन्यामृक्षचक्र इवोडुराट्।
157077 सुमेरुरिव शैलौघे यः सभायामराजत ॥ ७ ॥
157078
157079 वैभवसौन्दर्यादिनापि तस्य तत्र विराजमानतामाह - राजहंस इति।
157080 अब्जिन्यामब्जवत्यां सरस्याम्। ऋक्षचक्रे नक्षत्रगणे उडुराट् चन्द्र इव ॥ ७ ॥
157081
157082 निवर्तते यतोऽशक्त्या वचनं गुणवर्णनात्।
157083 कबीनामचलाकारा भवेद्भा भूधरो यथा ॥ ८ ॥
157084
157085 सर्वत्रोत्तरोत्तरगुणोत्कर्षवर्णने प्रवृत्तं कवीनां वचनं यतो
157086 यस्माद्विपश्चितोऽवधेः सकाशाद्गुणानन्त्येन निरुपमत्वेन च वर्णनाशक्त्या
157087 वर्णनान्निवर्तते तथापि कवयस्तं भजन्त एव। यतो यस्माद्विपश्चितः
157088 सकाशात्कवीनामचलाकारा स्थिरा संपत्ख्यातिगुणोत्कर्षप्रयुक्ता भा शोभा भवेत्।
157089 स हि भूधरो मेरुर्यथास्वाश्रितनरमृगतृणगुल्मादीन्स्वभासा स्वर्णीकरोति
157090 तादृश इत्यर्थः ॥ ८ ॥
157091
157092 प्रातःप्रातर्विकसितात्सर्वाशाभासनोद्यतात्।

157093 यतः प्रतापजनितश्रीरुदेत्यम्बुजादिव ॥ ९ ॥
157094
157095 श्रीः संपत् । अम्बुजपक्षे प्रतापादातपाज्जनिता श्रीः शोभा ॥ ९ ॥
157096
157097 स ब्रह्मण्यमतिर्मानी वह्निमेवाधिदैवतम् ।
157098 अपूजयत्समं भक्त्या देवं वेत्ति स्म नेतरम् ॥ १० ॥
157099
157100 ब्रह्मण्या ब्राह्मणहिता मतिर्यस्य अत एव देवेषु
157101 वह्नेर्ब्राह्मणत्वाद्वह्निमेवाधिदैवतं देवेषु अपूजयत् । तथा चाग्न्युपस्थाने
157102 मन्त्रः त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणो हि
157103 ब्राह्मणमुपधावत्युप त्वा धावामिति । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवत् इति
157104 वाजसनेयके ॥ १० ॥
157105
157106 समत्स्यमकरव्यूहा गजवाजिगणान्विताः ।
157107 आवर्तचक्रव्यूहाढ्याः कल्लोलबलमालिताः ॥ ११ ॥
157108
157109 अस्य मन्त्रिषु मध्ये अकम्पना धीरा बाहुबलेन चाधिका अकम्पनेन निर्भयेन बलेन
157110 सैन्येन चाधिकाश्चत्वारो मन्त्रिणश्चत्वारः सत्सागरा इव चतसृषु दिक्षु
157111 परचक्रनिरोधेन देशमर्यादापालने युक्ता नियुक्ता इति द्वयोरन्वयः । तत्र सागराः
157112 समत्स्यमकरव्यूहाः मन्त्रिणस्तु गजवाजिगणान्विताः । समुद्रा आवर्तव्यूहाढ्याः
157113 मन्त्रिणश्चक्रव्यूहाढ्याः । समुद्राः कल्लोलमालिताः । मन्त्रिणो बलमालिताः ॥ ११ ॥
157114
157115 मर्यादापालने युक्ता अकम्पनबलाधिकाः ।
157116 मन्त्रिष्वप्यस्य चत्वारो दिक्षु सत्सागरा इव ॥ १२ ॥
157117
157118 समुद्राः अकम्पनानां पर्वतानां बलेनाधिकाः ॥ १२ ॥
157119
157120 तैरशेषककुप्चक्रनाभिराभासितावनिः ।
157121 आसीत्सुदुर्जयो जेता स दुदर्शनचक्रवत् ॥ १३ ॥
157122
157123 तैर्मन्त्रिभिः स राजा अशेषणां ककुप् चक्राणां दिक्चक्राणां नाभिरिव
157124 आधारभूतः सन् सुदर्शनचक्रवत्सुदर्जयः शत्रुभिरपरिभवनीयः स्वयं जेता च
157125 आसीत् ॥ १३ ॥
157126
157127 तमेकदा ययौ पूर्वदिङ्मुखाच्चतुरश्चरः ।
157128 स उवाच रहो रंहोगतिघोराक्षरं वचः ॥ १४ ॥
157129
157130 चरश्चारः आययौ । रंहः कालरय इव दुर्निवारत्वाद्घोराण्यक्षराणि यस्मिन् ॥ १४ ॥
157131
157132 देव दुर्द्रुमविश्रान्तधरागोबन्धनाच्युत ।
157133 श्रूयतां मन्मुखात्पश्चाद्यथाप्राप्तं विधीयताम् ॥ १५ ॥
157134
157135 दोर्द्रुमयोर्विश्रान्तेन धरागोबन्धनेन अच्युत अविच्युत । सदैव
157136 भूस्त्वद्भुजावष्टब्धेति यावत् । अत्राच्युतपदश्लेषाद्विष्णुत्वारोपोऽपि गम्यते ॥ १५ ॥
157137
157138 पूर्वदिङ्मुखसामन्तो ज्वरेणास्तमुपागतः ।
157139 मन्ये जेतुं यमं यातस्त्वयारब्धो जितारिणा ॥ १६ ॥
157140
157141 पूर्वदिङ्मुखे त्वया मर्यादापालनाय नियुक्तो यः सामन्तः प्रागुक्तमन्त्री स
157142 ज्वरेणास्तं मरणमुपागतः । तत्रोत्प्रेक्षते - मन्ये इति । जितारिणा त्वया दिग्विजयाय
157143 आरब्धः उपक्रम्य नियुक्तः स दक्षिणदिक्पतिं यमं जेतुं यात इति मन्ये ॥ १६ ॥
157144

157145 तस्मिन्समन्ततो जेतुं दक्षिणापथनायकः |
157146 पूर्वापराभ्यामाक्रम्य बलाभ्यामरिणाऽऽहतः || १७ ||
157147
157148 तस्मिन्मृते सति दक्षिणापथनायकस्त्वत्सामन्तः समन्ततः पूर्वां दक्षिणां च
157149 दिशं जेतुंन् प्रवृत्तः सोऽप्यरिणा पूर्वापराभ्यां बलाभ्यामाक्रम्य हतः || १७ ||
157150
157151 तस्मिन्मृते समागम्य यावद्वारुणदिक्पतिः |
157152 बलेनायाति ककुभौ ते समादातुमादृतः || १८ ||
157153
157154 तस्मिन्मृते सति वारुणदिशः पतिस्ते सामन्तो यावद्बलेन समागम्य ते पूर्वदक्षिणे
157155 ककुभौ दिशौ समादातुमादृतः सन्नायाति तावदेव अरिभिः पूर्वदिशनृपैः
157156 सार्धं दक्षिणापथपार्थिवैः असौ अर्धमार्गे रणे हत इति द्वयोः संबन्धः || १८ ||
157157
157158 पूर्वदिशनृपैः सार्धं दक्षिणापथपार्थिवैः |
157159 तावदेवारिभिरसावर्धमार्गे रणे हतः || १९ ||
157160
157161 श्रीवसिष्ठ उवाच |
157162
157163 अथास्मिन्कथयत्येवं त्वरार्तमपरश्चरः |
157164 उपप्लवजडोत्पीड [उपप्लवो जडोत्पीड इति पाठश्चिन्त्यः |] इव हर्म्यं
157165 विवेश ह || २० ||
157166
157167 अपरश्चरस्त्वरया आर्त पीडितं यथा स्यात्तथा हर्म्यं विवेश ह किल | उपप्लवे प्रलये
157168 प्रसिद्धो जडोत्पीडो जलप्रवाह इव || २० ||
157169
157170 चर उवाच |
157171
157172 उत्तराशाबलाध्यक्षो देवारिभिरुपद्रुतः |
157173 इत आयाति सबलो भग्नसेत्वम्बुपूरवत् || २१ ||
157174
157175 हे देव || २१ ||
157176
157177 श्रीवसिष्ठ उवाच |
157178
157179 इति श्रुत्वा महीपालः कालक्षेपमवास्तवम् |
157180 मन्यमान उवाचेदं निर्गच्छन्वरमन्दिरात् || २२ ||
157181
157182 वस्तूनां वास्तूनां चाहितमवास्तवं मन्यमानः सन् वरमन्दिरान्निर्गच्छन्नेव
157183 उवाच | संनिहितान्पुरुषान्प्रतीत्यर्थः || २२ ||
157184
157185 राज्ञः सन्नह्य सामन्तानानीयन्तां च मन्त्रिणः |
157186 उद्घाट्यन्तां हेतिशाला दीयन्तां घोरहेतयः || २३ ||
157187
157188 किमुवाच | राज्ञस्तथा सामन्तान्मन्त्रिणश्च सन्नह्य युद्धसन्नाहयुक्तान्कृत्वा
157189 सर्वेऽप्यानीयन्ताम् | ल्यबन्तक्रियाकर्मणोऽनभिहितत्वात्पक्त्वौदनं भुज्यत
157190 इतिवद्द्वितीया | पक्त्वौदनो भुज्यत इति प्रयोगे त्वभिहिते प्रधानक्रियाकर्मणि प्रथमैव
157191 | क्त्वान्तक्रियायां त्वार्थिकोऽन्वयो न शाब्दः | हेतीनामायुधानां शालाः
157192 कोशगृहा उद्घाट्यन्ताम् || २३ ||
157193
157194 श्लेष्यन्तां कंकटा देहेष्वागच्छन्तु पदातयः |
157195 गण्यन्तामाशु सैन्यानि क्रियन्तां वरकल्पनाः || २४ ||
157196

157197 वरकल्पनाः भटश्रेष्ठसमर्थनाः ॥ २४ ॥
157198
157199 कल्प्यन्तां च बलाध्यक्षाः प्रेष्यन्तामभितश्चराः ।
157200
157201 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
157202
157203 वदत्येवं त्वरायुक्तं संरम्भवति राजनि ॥ २५ ॥
157204
157205 प्रतीहार उवाचेदं प्रविश्याकुलमानतः ।
157206
157207 प्रतीहार उवाच ।
157208
157209 उत्तराशाबलाध्यक्षो देव द्वार्यवतिष्ठति ।
157210 काङ्क्षत्यब्जमिवार्कस्य देवदेवस्य दर्शनम् ॥ २६ ॥
157211
157212 देवदेवस्य राजाधिराजस्य तव ॥ २६ ॥
157213
157214 राजोवाच ।
157215
157216 गच्छाविलम्बितं तावदेनमेव प्रवेशय ।
157217 जानीमः किं दिगन्तेषु वृत्तं वृत्तान्तसंश्रवात् ॥ २७ ॥
157218
157219 वृत्तान्तस्य संश्रवात्सम्यक्श्रवणात् दिगन्तेषु किं वृत्तमिति जानीमो ज्ञास्यामः
157220 ॥ २७ ॥
157221
157222 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
157223
157224 इत्युक्त उत्तराशेशं प्रतिहारप्रवेशितम् ।
157225 प्रणामपरमग्रेऽसौ राजाऽपश्यद्बलाधिपम् ॥ २८ ॥
157226
157227 इति राज्ञा उक्ते सति प्रतिहारप्रवेशितमुत्तराशेशमग्रे प्रणामपरं राजा अपश्यत् ॥
157228 २८ ॥
157229
157230 क्षतविक्षतसर्वाङ्गमङ्गमङ्गेषुसंततम् ।
157231 श्वासाकुलं वमद्रक्तं धैर्येणाबलनिर्जितम् ॥ २९ ॥
157232
157233 अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं इषुभिः संततम् । अबलमत एव निर्जितम् । धैर्येणेति
157234 पदस्योत्तरत्र संबन्धः ॥ २९ ॥
157235
157236 स प्रणम्य त्वरायुक्तमुवाचेदमुपक्रमम् ।
157237 संस्तभ्याङ्गव्यथामाशु संततोच्छ्वासमुच्छ्वसन् ॥ ३० ॥
157238
157239 स धैर्येण अङ्गव्यथां संस्तभ्य प्रणम्य अयं वक्ष्यमाण उपक्रमो
157240 यस्मिंस्तदिदमुपक्रमं वाक्यमुवाच ॥ ३० ॥
157241
157242 बलाध्यक्ष उवाच ।
157243
157244 देव त्रयोऽपि दिक्पाला बलेन बहुना सह ।
157245 त्वदाज्ञयेव निर्जेतुं यमं यमपुरं गताः ॥ ३१ ॥
157246
157247 त्रयोऽपि प्रागुक्तास्ते दिक्पालाः सामन्ता यमपुरं गताः । मृता इति यावत् । त्वदाज्ञया
157248 यमं निर्जेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३१ ॥

157249
157250 तद्देशपालनाद्यर्थमशक्तं मामिमं ततः।
157251 अनुद्रवन्तो बहवो भूपाः प्राप्ता बलादिह ॥ ३२ ॥
157252
157253 महत्परबलं प्राप्तमिदं देवस्य मण्डलम्।
157254 विधीयतां तथाप्राप्तं न देवस्यास्ति दुर्जयम् ॥ ३३ ॥
157255
157256 श्रीवसिष्ठ उवाच।
157257
157258 अथ तस्मिन्वदत्येवमार्तिमत्याजिविक्षते।
157259 सहसैवाभ्युवाचेदं प्रविश्य पुरुषोऽपरः ॥ ३४ ॥
157260
157261 प्राप्तं परबलं तथा तन्निर्जितास्मद्बलवद्दुर्दशाप्राप्तं विधीयताम् ॥ ३३ ॥
157262
157263 पुरुषा मण्डलस्यास्य विपुला दललीलया।
157264 स्थितान्यरिबलान्युच्चैश्चतुर्दिक्कं नरेश्वर ॥ ३५ ॥
157265
157266 हे नरेश्वर अस्य मण्डलस्य पुरुषादलानामश्वत्थादिपर्णानां प्रसिद्धया
157267 कम्पलीलया विपुला विस्तीर्णाः संपन्नाः। चतुर्दिक्कमरिबलान्युच्चैः स्थितानि ॥ ३५ ॥
157268
157269 कचच्चक्रगदाप्रासकुन्तकाननकान्तिभिः।
157270 वलिता नोऽरिभिर्भूमिर्लोकालोकतटैरिव ॥ ३६ ॥
157271
157272 नः भूमिररिभिर्वलिता वेष्टिता ॥ ३६ ॥
157273
157274 पताकायुधयोध्रङ्गाश्चलत्परिकराकुलाः।
157275 विसरन्ति रथास्तत्र प्रोड्डीनत्रिपुरौघवत् ॥ ३७ ॥
157276
157277 पताका आयुधानि योद्धारश्चाङ्गे येषाम् ॥ ३७ ॥
157278
157279 करानुन्नामयन्तः खे मांसवृक्षवनोपमाः।
157280 बृंहन्ति वारणव्यूहा वर्षावारिदवृन्दवत् ॥ ३८ ॥
157281
157282 करान् शुण्डाग्राणि। वर्षासु प्रसिद्धवारिदवृन्दवत् बृंहन्ति गर्जन्ति ॥ ३८ ॥
157283
157284 नतोन्नतानि कुर्वन्तः स्पन्देनोर्वीनतोन्नतैः।
157285 हेषन्ते हयसंघाता वातस्पन्दमहाब्धिवत् ॥ ३९ ॥
157286
157287 स्पन्देन गतिक्रमेण उर्वीनतोन्नतैः सदृशानि नतोन्नतानि कुर्वन्तः। वातेन स्पन्दन्त
157288 इति वातस्पन्दैर्महाब्धिभिस्तुल्यं हेषन्ते ॥ ३९ ॥
157289
157290 रसन्ति तुरगापुराः फेनिलावर्तपातिनः।
157291 सर्वतो बलयाकारा लवणार्णववारिवत् ॥ ४० ॥
157292
157293 रसन्ति ध्वनन्ति। फेनिलाश्च ते आवर्तवत्पातिनो भ्रमन्त इति यावत् ॥ ४० ॥
157294
157295 आकाशकान्तिसन्नाहैर्दिशं प्रति बलं बलम्।
157296 उदेत्यलघुकल्लोलैः प्रलयार्णवपूरवत् ॥ ४१ ॥
157297
157298 आकाशवत्स्वच्छकान्तिभिः कवचशस्त्रादिसंनाहैरुपलक्षितं बलं दिशं दिशं
157299 प्रति उदेति। वीप्साव्यत्यासश्छान्दसः ॥ ४१ ॥
157300

शरास्त्रशस्त्रसन्नाहमुकुटाभरणत्विषः ।
कचन्ति त्वत्प्रतापाग्नेर्ज्वाला इव तदङ्गगाः ॥ ४२ ॥

तेषां बलानामङ्गगाः शरास्त्रशस्त्रादित्विषस्त्वत्प्रतापाग्नेर्ज्वाला इव कचन्ति ॥ ४२ ॥

समत्स्यमकरव्यूहाः सचक्रावर्तवृत्तयः ।
उद्यन्ति सैन्यसंघट्टैः कल्लोला जलधेरिव ॥ ४३ ॥

मत्स्यमकराद्याकारैर्व्यूहैः सहिताः । उदधिपक्षे स्पष्टम् । कल्लोला
बृहत्तरङ्गाः सैन्यप्रसरभेदाश्च ॥ ४३ ॥

परस्परपरामर्शात्कुन्ताद्यायुधपङ्क्तयः ।
कोपादिवोग्रहुंकारैर्ज्वलन्ति विरटन्ति च ॥ ४४ ॥

उग्रैर्हुंकारैर्हुंकारप्रायैर्झणत्कारैः ॥ ४४ ॥

इति कर्तुमहं देव विज्ञप्तिं स्वामिनेरितः ।
तस्मान्मण्डलसीमान्तगुल्माद्युद्धाय गच्छता ॥ ४५ ॥

स्वामिना त्वत्सामन्तेन त्वत्समीपे ईरितः प्रेषितः ॥ ४५ ॥

तमहं देव गच्छामि शक्त्यृष्टिशरसंगतः ।
मयेहावेदितं सर्वं देवो जानात्यतः परम् ॥ ४६ ॥

तं प्रेषयितारमहं शक्त्यृष्टिशरैः संगतः संनद्धः सन् गच्छामि ।
तदीयवचनं सर्वमिह त्वत्पुरो मया आवेदितं विज्ञापितम् । अतः परं यत्कर्तव्यं
तद्देवो जानाति नाहमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वाथ प्रणामं च स कृत्वा त्वरया ययौ ।
कृत्वा गुलुगुलारावं शान्तो वीचिरिवाम्बुधेः ॥ ४७ ॥

संभ्रान्तमन्त्रिनृपयोधनियोगिनागनारीरथाश्वपरिचारकनागरौघम् ।
राज्ञो गृहं स्वभयतोलितहेतिसार्थं चण्डानिलाकुलमहावनतुल्यमासीत् ॥ ४८ ॥

संभ्रान्ता मन्त्रिणो नृपा योधा नियोगिनो राजनियोगानुष्ठातारो नागा गजा नार्यो
रथा अश्वाः परिचारकाः परिचर्याकारिणो नागरौघा यस्मिन् । स्वभयेन तोलिता उद्यता
हेतयो यैस्तथाविधाः सार्था जन्तुसंघा यत्र । अलिहतेतिसार्थम् इति पाठे अलय इव हता
उपगता ईतिसार्था ईतिसमूहा यस्मिंस्तथाविधं राज्ञो गृहं चण्डानिलाकुलेन
महावनेन तुल्यं तुलनार्हमत्यन्तव्याकुलमासीदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीवा० वा०दे० मो० नि० उ० अविद्योपाख्यानान्तर्गतविपश्चिदुपा० अविद्याक्षेपणे
पार्थिवसंरम्भवर्णनं नामाष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
पार्थिवसंरम्भवर्णनं नामाष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमः सर्गः १०९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

157353 एतस्मिन्नन्तरे सर्वे मन्त्रिणो नृपमाययुः।
157354 मुनयो वासवमिव दैत्याक्रान्तनभोभुवम्॥ १॥
157355
157356 इह मन्त्रिवचः श्रुत्वा हुतदेहस्य पावकात्।
157357 राज्ञश्चतुर्भिर्देहैर्द्राक्समुत्थानमुदीर्यते॥
157358
157359 दैत्यैराक्रान्ते नभश्च भूश्चेत्येते यस्य। नभसि भवतीति नभोभूः स्वर्गलोको
157360 यस्य तथाविधं वासवं मुनय इव॥ १॥
157361
157362 मन्त्रिण ऊचुः।
157363
157364 देव निर्णीतमस्माभिर्यावन्न विषयोऽरयः।
157365 त्रयाणामप्युपायानां दण्डस्तेषु विधीयताम्॥ २॥
157366
157367 यावदिति साकल्ये। विचार्य सकलं निर्णीतमित्यर्थः। किं निर्णीतम्।
157368 अरयस्त्रयाणामप्युपायानां सामदानभेदानां विषयो न॥ २॥
157369
157370 प्रणयोऽनुप्रवेशो वा न कदाचन यः कृतः।
157371 अधुना तेषु तं देव कुर्यात्तेषु कथैव का॥ ३॥
157372
157373 प्रणयो दानमानादिना स्नेहः। अनुप्रवेशः स्वपक्षीयाणामेव
157374 केषांचिच्छरणागतिच्छलेन काकोलूकन्यायेन तद्वधायान्तःप्रवेशः। तेषु
157375 शत्रुषु तेषु तादृशेषु यशोहरेषूपायेषु कर्तव्यताकथैव का॥ ३॥
157376
157377 पापा म्लेच्छा धनाढ्याश्च नानादेश्याः सुसंहताः।
157378 बहवो लब्धरन्ध्राश्च सामादेर्नास्पदं द्विषः॥ ४॥
157379
157380 किंचिद्विश्वासार्हेषु अनाढ्येषु सामदानोपायप्रवृत्तिरेते तु न तादृशा इत्याह ##-
157381
157382 तत्सुसाहसमेवेदं वर्जयित्वा प्रतिक्रिया।
157383 नान्यास्ति शीघ्रमेवातो रणोद्योगो विधीयताम्॥ ५॥
157384
157385 वीराणां दीयतामाज्ञा पूज्यन्तामिष्टदेवताः।
157386 आहूयन्तां च सामन्ता हन्यतां रणदुन्दुभिः॥ ६॥
157387
157388 सन्नह्यन्तामशेषेण निर्गच्छन्तु रणे भटाः।
157389 क्रियन्तां कालकम्पाभ्रमेदुरा राजिता दिशः॥ ७॥
157390
157391 भटाः सन्नह्यन्ताम्। ततो रणे निर्गच्छन्तु। दिशः अर्थाद्गजघटाभिः कालवर्णैः
157392 कल्पाभ्रैरिव राजिताः क्रियन्ताम्॥ ७॥
157393
157394 आस्फाल्यन्तां धनूंष्युच्चैः क्वणन्तु गुणपङ्क्तयः।
157395 भवन्तु जलदश्यामाः ककुभः खण्डमण्डलैः॥ ८॥
157396
157397 गुणपङ्क्तयो मौर्वीश्रेणयः। खण्डमण्डलैरर्धमण्डलसदृशैर्धनुर्भिः॥
157398 ८॥
157399
157400 स्फुरज्ज्याविद्युतः शूरवारिदा घनगर्जिताः।
157401 नाराचधारा मुञ्चन्तु कचत्कोदण्डकुण्डलाः॥ ९॥
157402
157403 घनं गर्जितं सिंहनादो येषां तथाविधाः शूरवारिदा नाराचलक्षणा जलधारा
157404 मुञ्चन्तु। कचन्ति कोदण्डकुण्डलानि येषाम्॥ ९॥

राजोवाच।

गम्यतां सङ्गरायाशु संविधानं विधीयताम्।
स्नात्वाहं पूजयित्वाग्निं निर्गच्छामि रणाजिरम्॥ १०॥

संविधानं नगरगुप्तिव्यूहरचनादि॥ १०॥

इत्युक्त्वा नृपतिः स्नातो महारम्भोऽपि स क्षणात्।
प्रावृषीव नवोद्यानं गङ्गाजलधरैर्घटैः॥ ११॥

प्रावृषि नवोद्यानमिव क्षणात्स्नातः। महारम्भोऽपीत्यनेनावश्यकान्यप्यन्यानि
कार्याणि त्यक्त्वेति गम्यते॥ ११॥

अथ प्रविष्टोऽग्निगृहं पूजयित्वा हुताशनम्।
आदरेण यथाशास्त्रं चिन्तयामास भूमिपः॥ १२॥

चिन्तयामास वक्ष्यमाणार्थमित्यर्थः॥ १२॥

नीतमायुरनायासविलासविभवश्रिया।
प्रजाभ्यो दत्तमभयमासमुद्रसमुद्रितम्॥ १३॥

समुद्रितं शासनमुद्रासहितम्॥ १३॥

आक्रान्तवसुधापीठाः पादपीठे कृता द्विषः।
लताः फलभरेणेव नमिताः ककुभो दश॥ १४॥

दशापि ककुभो दिशः करादिफलभरेण लता इव वमिताः कृताः॥ १४॥

प्रजाचित्तेन्दुबिम्बेषु लिखितं धवलं यशः।
भूमावारोपिता कीर्तिलता त्रिपथगामिनी॥ १५॥

प्रजाचित्तलक्षणेष्विन्दुबिम्बेषु लिखितं विन्यस्तम्। पूरितमिति यावत्। यशसः
कलासाम्यमनुक्तमपि गम्यते। कीर्तिलतालक्षणा त्रिपथगामिनी गङ्गा।
त्रिपथगामिनीति रूपणात्कीर्तिलताया ऊर्ध्वाधोलोकयोरपि वृद्ध्या
प्रतानव्याप्तिर्गम्यते॥ १५॥

कोशवद्भरिता रत्नैः सुहृन्मित्रार्यबन्धवः।
निपीतोऽर्णवतीरेषु नालिकेररसासवः॥ १६॥

आर्याः पूज्या ब्राह्मणाः। अर्णवतीरेष्वित्युक्त्या चतुःसमुद्रान्तं दिग्विजयो गम्यते॥
१६॥

द्विषामाकम्पिता भेकगलाङ्गत्वगिवासवः।
मच्छासनाङ्किता जाता द्वीपान्तरकुलाचलाः॥ १७॥

द्विषां असवः प्राणाः भेकानां रटनकाले गललक्षणे अङ्गे प्रसिद्धा त्वगिव
आकम्पिताः॥ १७॥

विहृतं सिद्धसेनासु दिगन्तनवभूमिषु।
भूम्यन्तभूभृतां मूर्ध्नि विश्रान्तं मेघलीलया॥ १८॥

157457 दिगन्ते प्रसिद्धसु नवासु अपूर्वासु काञ्चनादिभूमिषु | भूम्यन्तभूभृतां
157458 लोकालोकान्तानां प्रत्यन्तदेशराजानां च || १८ ||
157459
157460 धियेवोच्चैःपदे ज्ञानपूर्णयैकान्तशीलया |
157461 विलब्धान्यविनष्टानि राष्ट्रानीष्टार्थकारिणा || १९ ||
157462
157463 दृष्टान्तान्तरमाह - धियेवेति | यथा ज्ञानपूर्णया धिया
157464 एकान्तसमाधिशीलया उच्चैःपदे ब्रह्मणि विश्रान्तं तद्वत् प्रजानामिष्टार्थकारिणा
157465 मया राष्ट्राण्यविनष्टानि विवृद्धानि लब्धानि || १९ ||
157466
157467 रक्षांस्यप्यविनीतानि बद्धानि निगडैर्घनैः |
157468 धर्मार्थकामैरन्योन्यं चयापचयवर्जितैः || २० ||
157469
157470 अविनीतान्यविनययुक्तानि लङ्कादिनिलयानि रक्षांस्यपि घनिर्निगडैर्बद्धानि || २० ||
157471
157472 अखण्डितैर्मया नीतं पीतातियशसा वयः |
157473 इदानीं शष्पविश्रान्तप्रालेयभरभासुरम् || २१ ||
157474
157475 अन्योन्यमखण्डितैः चयेन उपचयेन अपचयेन च वर्जितैः | समसंचितैरिति यावत् |
157476 धर्मार्थकामैर्वयो नीतम् | पीतातियशसेव सांप्रतं जराधवलेन मया शष्पेषु
157477 तृणाङ्कुरेषु विश्रान्तप्रालेयातिशय इव भासुरं धवलं वार्धकमागतमिति
157478 परेणान्वयः | शक्यविश्रान्त इति पाठे घनीभवितुं शक्येषु पलालादिषु विश्रान्तेति
157479 व्याख्येयम् || २१ ||
157480
157481 आगतं वार्धकं सर्वभोगसंरम्भमार्जनम् |
157482 तस्योपर्यरयो रौद्रा बलवन्तो रणैषिणः || २२ ||
157483
157484 तस्य वार्धकस्योपरि | तस्मिन्सतीति यावत् || २२ ||
157485
157486 संभूय सर्वतः प्राप्ताः संदिग्धो वर्तते जयः |
157487 तदिहैवानलायास्मै देवाय जयदायिने || २३ ||
157488
157489 मस्तकाहुतिमेवेमां समुद्यम्य ददामि वै |
157490
157491 राजोवाच |
157492
157493 कृशानो देव मूर्धाऽयं तुभ्यमाहुततां गतः || २४ ||
157494
157495 मया पूर्वं पुरोडाश इव देवेश दीयते |
157496 यदि तुष्टोऽसि भगवंस्तदनेन कृतेन मे || २५ ||
157497
157498 पूर्वमिष्टिषु पुरोडाश इव इदानीमयं मूर्धा दीयते | यदि मे तुष्टोऽसि तत्तर्हि अनेन
157499 कृतेन कर्मणा || २५ ||
157500
157501 चत्वारो भवतः कुण्डात्स्वदेहाः प्रोद्भवन्तु मे |
157502 बलवन्तः श्रिया दीप्ता नारायणभुजा इव || २६ ||
157503
157504 चत्वारो भवतः कुण्डात्स्वदेहा मे प्रोद्भवन्तु || २६ ||
157505
157506 तैश्चतुर्दिक्कमेवारीन्वध्यामहमविघ्नतः |
157507 त्वया च दर्शनं देयं मह्यं मतिमते विभो || २७ ||
157508

वध्यां वध्यासम् | सलोपश्छान्दसः | मतिमते त्वद्दर्शनेच्छया त्वत्स्मृतिमते ||
२७ ||

श्रीवसिष्ठ उवाच |

इत्युक्त्वा स महीपालः खड्गमादाय चिच्छिदे |
शिरः कमलमालोलं लीलयेवाशु बालकः || २८ ||

लीलया बालकः कमलमिव स महीपालः शिरश्चिच्छिदे || २८ ||

छिन्नमेष शिरो यावज्जुहोत्यसितवर्त्मने |
तावच्छरीरेण सह पपाताग्नौ स पार्थिवः || २९ ||

असितवर्त्मने कृष्णवर्त्मने | शरीरेण कबन्धेन सह || २९ ||

भुक्त्वाथ वह्निस्तं देहं ददावस्मै चतुर्गुणम् |
महतामुपयुक्तं हि सद्य एवाभिवर्धते || ३० ||

भुक्त्वा हविष्ट्वेनोपयुज्य | महतामुपयुक्तम् महद्भिः स्वीकृतमित्यर्थः || ३० ||

चतुर्मूर्तिरथोत्तस्थौ पावकाद्वसुधाधिपः |
प्रज्वलंस्तेजसां पुञ्जैर्नारायण इवार्णवात् || ३१ ||

ते देहास्तस्य चत्वारो विरेजुर्भास्वरत्विषः |
सहजातोत्तमोत्तंसभूषणायुधवाससः || ३२ ||

सहैव जातानि उत्तमान्युत्तंसभूषणायुधवासांसि येषाम् || ३२ ||

सकंकटशिरस्त्राणाः समौलिकटकाङ्गदाः |
सहारकुण्डलाभोगाः सर्वाः सर्वे महाशयाः || ३३ ||

मौलिपदेन तद्भूषणानि शिरोरत्नादीनि लक्ष्यन्ते | सर्वान् अवन्ति रक्षन्तीति सर्वाः |
वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वलिलोपे पूर्वसवर्णदीर्घः || ३३ ||

सर्व एव समाकाराः सदृशावयवान्विताः |
चञ्चलोच्चैःश्रवःप्रख्यं हयरत्नमवस्थिताः || ३४ ||

अवस्थिता अधिरूढाः || ३४ ||

ससुवर्णशरापूर्णतूणीराः सुमहाशयाः |
समानगुणकोदण्डाः समानवपुषः शुभाः || ३५ ||

ससुवर्णपदं शरैस्तूणीरैश्च संबध्यते || ३५ ||

समारोहन्ति ते यस्मिन्पुंसि नागे रथे हये |
सर्वेषामरिदोषाणां नैव गम्यो भवत्यसौ || ३६ ||

अपरमसाधारणं गुणमाह - समारोहन्तीति | ते देहा यस्मिन्पुंसि शिबिकावाहे
नागे गजे रथे हये वा समारोहन्ति | असौ नरो नागादिश्च
सर्वेषामरिप्रयुक्तमन्त्रयन्त्रकृत्याशस्त्रास्त्रादिदोषाणां नैव गम्यः प्राप्यो
भवतीति || ३६ ||

157561 पीत्वा धृत्वा चिरं कालं गर्भे पुरुषतापिताः ।
157562 वेद्यामिव हितास्तत्र सागरा वडवार्चिषा ॥ ३७ ॥
157563
157564 किं ते देहाश्चत्वारः सागराः वडवार्चिषा मात्रा प्रथमं पीत्वा ततो गर्भे चिरं
157565 कालं धृत्वा पुरुषतां पुरुषाकारं आपिताः प्रापिताः
157566 ततस्तत्राग्निकुण्डवेद्यामाहिताः प्रसूता इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३७ ॥
157567
157568 रत्नाश्वदेहकुसुमोत्करपूर्णदेहाश्चत्वार इन्दुहसितैरवभासयन्तः ।
157569 सन्मूर्तयो हरय एव यथाब्धयो वा वेदा इवाहुतिहुतादनलात्प्रसस्रुः ॥ ३८ ॥
157570
157571 किं च रत्नभूषितेषु रत्नभूतेषु च अश्वदेहेषु कुसुमोत्करैः पूर्णदेहा
157572 इन्दुसदृशैर्हसितैर्दिशोऽवभासयन्तस्त चत्वारो विपश्चित आहुतिभिर्हुतादनलाच्चत्वारो
157573 हरयो विष्णव एव यथा सन्मूर्तयो मूर्तिमन्तः । अब्धयो वा यथा तथा मूर्तिमन्तो
157574 वेदा इव वा प्रसस्रुर्निर्जग्मुः ॥ ३८ ॥
157575
157576 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठ० वाल्मी० मो० निर्वा० उ० अवि० वि० अग्निप्रवेशाद्देहलाभो नाम
157577 नवाधिकशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥
157578
157579 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
157580 अग्निप्रवेशाद्देहलाभो नाम नवाधिकशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥
157581
157582 दशाधिकशततमः सर्गः ११०
157583
157584 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
157585
157586 पुरोपकण्ठसंप्राप्तैश्चतुर्दिक्कं सहारिभिः ।
157587 एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रवृत्तं दारुणंन् रणम् ॥ १ ॥
157588
157589 पुरोपकण्ठं संप्राप्तैश्चतुर्दिक्षु सहारिभिः ।
157590 प्रवृत्तं दारुणं युद्धं विस्तरेणात्र वर्ण्यते ॥
157591
157592 पुरस्योपकण्ठे समीपे संप्राप्तैररिभिः सह रणं युद्धं प्रवृत्तम् ॥ १ ॥
157593
157594 लुण्ठितग्रामनगरं प्रजाकुलमहाकुलम् ।
157595 अग्निदाहज्वलद्देहं धूमाभ्रपटलावृतम् ॥ २ ॥
157596
157597 प्रजानां कुलं महाव्याकुलं यत्र ॥ २ ॥
157598
157599 शरजालमहाधूमच्छन्नार्कविलसत्तमः ।
157600 क्षिप्रदृष्टरवि क्षिप्रमदृष्टरविमण्डलम् ॥ ३ ॥
157601
157602 शरजालैर्महाधूमैश्च च्छन्नेनार्केण विलसत्तमो यत्र ॥ ३ ॥
157603
157604 अग्निदाहमहातापप्रतपत्पर्णकाननम् ।
157605 लोलालातलताशूलमुसलोपलपूर्णखम् ॥ ४ ॥
157606
157607 प्रतपत्पर्णानि शुष्यत्पत्राणि काननानि यत्र । लोलैरलातलतादिभिः पूर्णं खं यत्र ॥
157608 ४ ॥
157609
157610 अनलप्रतिबिम्बौघौर्द्विगुणज्वलनायुधम् ।
157611 रणभग्नमहाशूरप्राप्तेन्द्रवनितासुधम् ॥ ५ ॥
157612

157613 द्विगुणज्वलनानि द्विगुणदीप्तानि आयुधानि यत्र। रणभग्नैर्महाशूरैः प्राप्ता
157614 इन्द्रवनिता अप्सरसः सुधा च यत्र॥ ५॥
157615
157616 उद्दामवारणारावै रणलम्पटहर्षदम्।
157617 भुशुण्डीमण्डलप्रासशूलतोमरवर्षदम्॥ ६॥
157618
157619 रणलम्पटानां रणोत्सुकानां शूराणां हर्षदम्॥ ६॥
157620
157621 भटकोलाहलोल्लासहृद्भङ्गमृतपामरम्।
157622 रजःपटलशुभ्राभ्रकृतद्युपथवारणम्॥ ७॥
157623
157624 भटानां कोलाहलोल्लासश्रवणमात्रेण हृद्भङ्गान्मृताः पामराः कातरा
157625 यत्र। द्युपथवारणं अन्तरिक्षमार्गनिरोधः॥ ७॥
157626
157627 मरणव्यग्रसामन्तमुक्तनादव्रजद्व्रजम्।
157628 इतश्चेतश्च निपतद्वैद्युतोपहतप्रजम्॥ ८॥
157629
157630 मरणे व्यग्राणां सामन्तानां मुक्तनादं यथा स्यात्तथा व्रजन्तो व्रजाः स्तोमा
157631 यत्र। वैद्युतेनोत्पाताग्निना उपहताः प्रजा यत्र॥ ८॥
157632
157633 अग्निदग्धपतद्गेहप्रोज्झिताग्निमयाम्बुदम्।
157634 मरणाह्लाददासंख्यशरधारामयाम्बुदम्॥ ९॥
157635
157636 अग्निदग्धैः पतद्भिर्गेहैः प्रोज्झिता निर्मुक्ता अग्निमया अग्निवर्षिणो धूमाम्बुदा
157637 यत्र॥ ९॥
157638
157639 जितसागरकल्लोलं तुरङ्गमतरङ्गकैः।
157640 दन्तिदन्तविनिष्पेषतारक्रेंकारकर्कशम्॥ १०॥
157641
157642 कोटकोटिकुटीकुड्यकण्टकोद्भटसद्भटम्।
157643 चटत्कुण्ठितकोटाट्टकूटाटननटच्छटम्॥ ११॥
157644
157645 कोटानां दुर्गाणां कोटिषु संक्रमेषु याः कुट्यस्तदीयकुड्येषु
157646 कण्टकवच्छरावापे उद्भटाः सद्भटा यत्र। कंकटोद्भट इति पाठे
157647 वारबाणैरुद्भासमानाः सद्भटा यत्र। चटत्सु वह्निना वेष्ट्यमानेष्वत एव
157648 कुण्ठितेषु कोटाट्टकूटेषु संक्रमाट्टालशिखरेषु अटनैर्नटन्तो वह्निच्छटा
157649 यत्र॥ ११॥
157650
157651 लुठत्पटनकुट्टाकसाटोपस्फुटपट्टिशम्।
157652 खे वटत्केतुपट्टाट्टपटत्पटपटारवम्॥ १२॥
157653
157654 लुठन्ति पटनकुट्टाकानि गमनविच्छेदकानि साटोपस्फुटानि पट्टिशानि यत्र। खे
157655 वटन्तो वेष्टन्तः केतुपट्टा येषु तथाविधेष्वट्टेषु पटत्पटपटारवा यत्र॥ १२॥
157656
157657 दन्तिदन्तगुणोद्गीर्णैर्हेतिपाषाणघर्षणैः।
157658 तारक्रेंकारहुंकारैराहूतसुरवारणम्॥ १३॥
157659
157660 दन्तिनां दन्तगुणानां शौक्ल्यादीनामुद्गीर्णैरुद्गीरणैर्हेतीनामायुधानां
157661 पाषाणेषु घर्षणैर्घट्टनैस्तारैः क्रेंकारैर्हुंकारैश्च
157662 युद्धोत्साहजननादाहूता इव सुरवारणा दिग्गजा यत्र॥ १३॥
157663
157664 वहच्छरनदीपूरपूर्णाम्बरमहार्णवम्।

157665 विचलच्चक्रकुन्तासिधारामकरकर्कशम् ॥ १४ ॥
157666
157667 वहद्भिः शरनदीपूरैः पूर्णः अम्बरलक्षणो महार्णवो यत्र ॥ १४ ॥
157668
157669 उन्नादयोधसंघट्टकंकटोत्कटटांकृतैः ।
157670 लसज्झणझणारावैर्घटितद्वीपमण्डलम् ॥ १५ ॥
157671
157672 उन्नादानां योधानां संघट्टेषु कंकटानां
157673 वारबाणानामुत्कटैष्टांकृतैर्लसद्भिर्झणझणारावैश्च घटितानि व्याप्तानि
157674 द्वीपमण्डलानि यत्र ॥ १५ ॥
157675
157676 पादपातपरापिष्टशरसंजातकर्दमम् ।
157677 वहद्रक्तनदीरंहःप्रोह्यमाणरथद्विपम् ॥ १६ ॥
157678
157679 सुपर्णहेलानिपतत्प्रोत्पतत्पट्टपट्टिशम् ।
157680 शरवारितरङ्गार्तभग्नायुधजलेचरम् ॥ १७ ॥
157681
157682 शरलक्षणैर्वारितरङ्गैरार्तानां भग्ना आयुधजलेचरा यत्र ॥ १७ ॥
157683
157684 हेतिसंघट्टनिष्क्रान्तज्वालाप्रज्वलिताम्बरम् ।
157685 वलीपलितनिर्मुक्तशूराक्रान्तत्रिविष्टपम् ॥ १८ ॥
157686
157687 देवभावप्राप्त्या वलीपलितनिर्मुक्तैः शूरैराक्रान्तं त्रिविष्टपं यत्र ॥ १८ ॥
157688
157689 पाण्डुपांसुपयोवाहकचच्चक्राचिरद्युति ।
157690 हेतिनिर्विवराकाशयुधानाधारभूतलम् ॥ १९ ॥
157691
157692 पाण्डुषु पांसुलक्षणेषु पयोवाहेषु कचच्चक्रलक्षणा अचिरद्युतयो विद्युतो यत्र ।
157693 हेतिभिर्निर्विवरं निरवकाशं युधानां संप्रहाराणामनाधारं भूतलं यत्र ॥
157694 १९ ॥
157695
157696 कटद्भटभटाटोपरटत्प्रतिभटोत्कटम् ।
157697 चटच्छकटसंघट्टपिष्टकाष्ठलुठद्रथम् ॥ २० ॥
157698
157699 कटन्तः शरान्वर्षन्तो ये भटेभ्योऽपि भटास्तेषामाटोपैः
157700 रटद्भिस्तत्प्रतिभटैरुत्कटम् । तथा चटतां भुवमाबृण्वानानां शकटानां
157701 संघट्टैः पिष्टेषु रथान्तरकाष्ठेषु लुठन्तो रथा यत्र ॥ २० ॥
157702
157703 कबन्धभटवेतालमिश्रकण्टकसंकटम् ।
157704 वेतालभुज्यमानाग्र्यशवमांसहृदम्बुजम् ॥ २१ ॥
157705
157706 कबन्धादिभिर्मिश्रा ये कण्टकाः शत्रवस्तैः संकटं दुरवगाहम् ॥ २१ ॥
157707
157708 शूरशातितशीरार्धशिरःकरखुरोरुकम् ।
157709 कबन्धदोर्द्रुमस्पन्दवनीकृतनभस्तलम् ॥ २२ ॥
157710
157711 शूरैःशातितं शीरार्धं शिरार्धम् । छान्दसो दीर्घः । शिरांसि करादिकं च यत्र ॥
157712 २२ ॥
157713
157714 तरल्लोलास्यवेतालहासघट्टितपेटकम् ।
157715 कंकटोत्कटसाटोपभटभ्रुकुटिभीषणम् ॥ २३ ॥
157716

157717 तरद्भिः प्लवद्भिर्लोलास्यैर्वेतालैः प्रहर्षाद्धासैर्घट्टितानि शवैः पूरितानि
157718 पेटकानि स्वकरण्डानि यत्र कंकटैरुत्कटानां साटोपानां भटानां
157719 भ्रुकुटिभिर्भीषणम् ‖ २३ ‖
157720
157721 एकान्तमारणैकान्तमरणैकान्तभूषणम् ।
157722 प्रहारदानग्रहणकार्पण्यापारदूषणम् ‖ २४ ‖
157723
157724 एकान्तेन नियमेन मारणं मरणं चेत्युभयमपि शूराणामेकान्तभूषणं यत्र
157725 । प्रहाराणां दाने ग्रहणे च कार्पण्यमसामर्थ्यमेवापारं दूषणं निन्दा यत्र
157726 ‖ २४ ‖
157727
157728 शूरवारणसामन्तमदवारिविशोषणम् ।
157729 मारणैकान्तरसिककृतान्तानन्दपोषणम् ‖ २५ ‖
157730
157731 अविकत्थनगुप्तानां शूराणां जयघोषणम् ।
157732 अशूराणां च गुप्तानां प्रभावुद्‌घोषणंन् परम् ‖ २६ ‖
157733
157734 अविकत्थनेन स्वमुखेन स्वशौर्यानभिलापेन गुप्तानां प्रच्छन्नानां शूराणां
157735 कियवैव रणे तच्छौर्यदर्शिजनमुखेन प्रभौ जयघोषणं तथा
157736 गुप्तानामशूराणां च प्रभौ अशौर्योद्‌घोषणं यत्र ‖ २६ ‖
157737
157738 शौर्यादीनां प्रसुप्तानां स्वगुणानां प्रबोधनम् ।
157739 धनमाधारभूतानां राष्ट्रेषु भुजशालिनाम् ‖ २७ ‖
157740
157741 भुजशालिनामत एव राष्ट्रेषु दुर्बलानामाधारभूतानां शूराणाम् । धनं
157742 धनवत्प्रियम् ‖ २७ ‖
157743
157744 दन्त्यारूढरथास्फोटप्रभग्नकटवारणम् ।
157745 समस्तमत्तगन्धेभदानवारिनिवारणम् ‖ २८ ‖
157746
157747 दन्त्यारूढानां रथानां च परस्परमास्फोटे युद्धे प्रभग्नकटा वारणा यत्र ।
157748 समस्तानां मत्तगन्धेभानां दानवारिणां मदजलानां निवारणं विशोषणम् ‖
157749 २८ ‖
157750
157751 सारसारवसामन्तमुक्तमत्तमतङ्गजम् ।
157752 जरज्जितकरानीककल्पितासीकवेदनम् ‖ २९ ‖
157753
157754 मत्तमतङ्गजेषु सरसि प्रविष्टेषु सारसैरिव आरवेणाक्रोशेन सामन्तैस्तरुणैरपि
157755 पलायमानैर्मुक्ता मत्तमतङ्गजा यत्र । ततो जरद्भिरपि खड्‌गविद्यायां
157756 जितकराणामनीकैः कल्पितं समर्थितं असिः प्रहरणं येषां ते आसीकास्तद्वेदनं
157757 तद्भावप्रकटनं यत्र [जरद्भिरपि
157758 खड्‌गविशारदैरावेशवशात्स्वविद्याकौशलं प्रकटितमित्यर्थः ।] ।
157759 शक्तियष्ट्योर्विहित ईकक् छान्दसत्वादसेः कृतः ‖ २९ ‖
157760
157761 दिनं दिनकरस्येव नृपस्य शरणं गतम् ।
157762 अनागतभटव्रातपिष्टार्धमृतमानवम् ‖ ३० ‖
157763
157764 क्वचित् अनागतेष्वेव भटव्रातेषु तदागमनभ्रान्त्या पलायने परस्परपादतलपिष्टा
157765 अर्धमृतप्राया मानवा यत्र । अत एव दिनं दिनकरस्येव नृपस्य पादौ शरणं
157766 गतम् ‖ ३० ‖
157767
157768 मानवायुबलोन्मत्तनतप्रारब्धकुट्टनम् ।

157769 धनानां प्राणपण्यानां नवमापणपत्तनम् ॥ ३१ ॥
157770
157771 मानोऽभिमानस्तल्लक्षणोन्मादवायुबलेनोन्मत्तैर्नतैष्वपि प्रारब्धं कुट्टनं यत्र
157772 । प्राणैः पण्यानां धनानां नवमापणस्थानभूतं पत्तनम् ॥ ३१ ॥
157773
157774 पटनद्धपताकौघजातसंचारिदोर्द्रुमम् [पटनद्धाः पताकौघा एव
157775 संचारिणो दोर्द्रुमा अभूवन् ।] ।
157776 रक्तोज्ज्वलत्वात्त्रैलोक्यलक्ष्म्या भूषणविद्रुमम् ॥ ३२ ॥
157777
157778 मन्दराहननोद्भूतक्षीरोदजलसुन्दरैः ।
157779 छत्रैश्छादितहेत्योघपुष्पाढ्यगगनाङ्गनम् ॥ ३३ ॥
157780
157781 गणगीर्वाणगन्धर्वगीतशूराशयं कृतम् ।
157782 तद्भ्रातरलतालाग्रहेतिहालाहलायुधम् ॥ ३४ ॥
157783
157784 गणैः प्रमथैर्गन्धर्वैर्गीर्वाणैश्च गीताः शूराणामाशया उत्साहादयो यत्र ।
157785 तेषां गणानां गन्धर्वादीनां भाभिस्तरलैस्तालाग्रैर्ध्वजाग्रैर्हेतिहालाभिश्च
157786 सोन्मादत्वाद्धलायुधभूता [हलायुधो बलरामः ।] भटा यत्र ॥ ३४ ॥
157787
157788 संघप्रहरणासंख्ययातुधानाझणज्झणम् ।
157789 भुक्त्वा चाद्रिगुहागेहपूरितापूर्वदुर्द्रुमम् ॥ ३५ ॥
157790
157791 संघं संभूय लीलया प्रहरणं येषां
157792 तथाविधैरसंख्यैर्यातुधानैरझणज्झणं निःशब्दं स्वयं भुक्त्वा
157793 चकाराच्छवादिभारान्नीत्वा अद्रिगुहालक्षणे स्वगेहे पूरिता भोजिता अन्येऽप्यशेषा
157794 दुर्द्रुमा विषवृक्षप्राया यातुधाना यत्र ॥ ३५ ॥
157795
157796 कचत्कुन्तवनव्यस्तशिरःकरवृताम्बरम् ।
157797 क्षेपणोन्मुक्तपाषाणपूरप्लुतककुब्लतम् ॥ ३६ ॥
157798
157799 कचद्भिः कुन्तवनैः कुन्तारण्यप्रायैः कुन्तधरैर्व्यस्तैश्छित्त्वा क्षिप्तैः शिरोभिः
157800 करैश्च वृताम्बरम् ॥ ३६ ॥
157801
157802 महाचटचटाशब्दस्फुटद्रवबृहद्द्रुमम् ।
157803 नारीहलहलारावरणन्नगरमन्दिरम् ॥ ३७ ॥
157804
157805 भुजास्फोटनजैर्महाचटचटाशब्दैः स्फुटतामिव रवो येषां तथाविधा
157806 बहुद्द्रुमा यत्र ॥ ३७ ॥
157807
157808 मन्दरावानलाकारनभोभातायुधव्रजम् ।
157809 परित्यज्य धनं गेहं दूरोर्वीविद्रुतप्रजम् ॥ ३८ ॥
157810
157811 सर्वतोहेतिवहनात्समक्षप्रेक्षकोज्झितम् ।
157812 वर्जितं भीरुभिः पक्षिराजवृन्दमिवाहिभिः ॥ ३९ ॥
157813
157814 हेतीनामायुधानां सर्वतोवहनात्प्रवहणात्सर्वतः प्रेक्षकैर्भयादुज्झितम् ॥ ३९ ॥
157815
157816 दन्तिदन्तविनिष्पिष्टशिष्टसद्भटसंकटम् ।
157817 कटे मृत्योरिव नरद्राक्षापीडनयन्त्रके ॥ ४० ॥
157818
157819 मृत्योर्नरलक्षणानां द्राक्षाणां निष्पीडनयन्त्रमिव विद्यमाने कटे गण्डस्थले
157820 दन्तिभिर्दन्तैर्विनिष्पिष्टशिष्टानां सद्भटानां संकटं यत्र ॥ ४० ॥

यन्त्रपाषाणसंघट्टपिष्टाम्बरगतायुधम् ।
योधनादनदद्दन्तिवृन्दबन्धुरकन्दरम् ॥ ४१ ॥

धराधरदरीरन्तःप्रतिश्रुत्प्रोतगर्जितम् ।
अर्जितं प्राणसर्वस्वमर्जयद्भिरुपार्जितम् ॥ ४२ ॥

धराधरदरीः प्राप्य प्रतिश्रुद्भिः प्रतिध्वनिभिः प्रोतानि गर्जितानि यत्र । तथा
महता यत्नेन जन्मप्रभृत्यर्जितं प्राणसर्वस्वं बलसर्वस्वं
अर्जयद्भिर्गमयद्भिः [ऋजेर्गत्यर्थस्येदं रूपम् ।] प्रकटयद्भिः
शूरैरुपार्जितं रणं प्रवृत्तमित्यत्रान्वयः ॥ ४२ ॥

भर्जितं हेतिदहनैरग्निदाहैश्च संततैः ।
तैरेवान्यैरथान्यैश्च द्वन्द्वयुद्धैरनिष्ठितम् ॥ ४३ ॥

पुनः कीदृशं तद्रणं प्रवृत्तं तदाह - भर्जितमित्यादि । निष्ठां
समाप्तिमप्राप्तमनिष्ठितम् ॥ ४३ ॥

वेष्टितं मृतशिष्टैश्च सारैः सुभटपेटकैः ।
कैलासैरिव संशुद्धैरीश्वराधारतां गतैः ॥ ४४ ॥

सारतामेव दृष्टान्तेन व्यनक्ति - कैलासैरिवेति । संशुद्धैः स्वाम्यवञ्चकैः
अत एव हृदि ईश्वराधारतां गतैः सुभटपेटकैः । कैलासपक्षे स्पष्टे द्वे ॥ ४४ ॥

तैरुदारैः समाक्रान्तं ये मृत्योरपि मृत्यवः ।
मरणं जीवितं येषां जीवितं मरणं रणे ॥ ४५ ॥

येषां भटानां रणे मरणं जीवितमिव प्रियं पलायनेन जीवितं जीवनं तु
मरणमिव द्वेष्यम् । उदारैस्तैः पुरुषैस्त्रैलोक्यमपि समाक्रान्तं जितमित्यर्थः । ये
मृत्योरपि मृत्यवः परमपदप्राप्ताः संपद्यन्ते । यथाहुः द्वावेतौ पुरुषौ
लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ इति ॥ ४५ ॥

रणे नभसि निर्लूनवरवारणवारिजे ।
सारसाः सरसीवात्र रेजुरत्युद्भटा भटाः ॥ ४६ ॥

यन्त्राश्मक्षेपणानां प्रसरणसरितां घूकृतैः फूत्कृतैर्द्राक्
क्रान्तानां व्योम्नि मूर्ध्नां शरसलिलमुचां सैनिकानां च नादैः ।
टांकारैरायुधानां नभसि
विसरतामश्वचक्रेभशब्दैरासीन्निःसंधिबन्धोपलजठरजडं
जीर्णकर्णं गतं तत् ॥ ४७ ॥

तदेव युद्धं वर्णयन्नुपसंहरति - यन्त्रेति । यन्त्राश्मनां क्षेपणानां
यानि प्रसरणानि प्रवाहास्तल्लक्षणानां सरितां घूकृतैर्ध्वनिविशेषैस्तथा द्राक्
सद्य एव छिन्नोड्डीनानां व्योम्नि क्रान्तानां चलितानां मूर्ध्नां फूत्कृतैः
फूत्कारशब्दैस्तथा शरसलिलमुचां सैनिकानां च नादैस्तथा नभसि
विसरतामायुधानां नादैस्तथाऽश्वचक्राणामिभानां च हेषाबृंहितशब्दैश्च
गतं व्याप्तं तद्युद्धं जीर्णा बधिरीकृताः कर्णा यस्मिंस्तथाविधं
सन्निःसंधिबन्धमुपलजठरमिव जडमासीत् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० उ० अविद्यो० विप०
संग्रामवर्णनं नाम दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

157873 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
157874 संग्रामवर्णनं नाम दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११० ॥
157875
157876 एकादशाधिकशततमः सर्गः १११
157877
157878 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
157879
157880 इति कल्पान्तसदृशे यत्ते समरसंभ्रमे ।
157881 पतन्तीषूत्पतन्तीषु सेनासु समरेजिरे ॥ १ ॥
157882
157883 स्वसैन्ये हीयमानेऽत्र निर्गतेन महीभृता ।
157884 वायव्यास्त्रैश्चतुर्दिक्षु वर्ण्यते द्विषतां क्षयः ॥
157885
157886 यत्ते प्रवृत्ते । सर्वेषां भावलक्षणसप्तम्यन्तानां पञ्चमश्लोके
157887 उदभूदित्यत्रान्वयः ॥ १ ॥
157888
157889 तूर्यभेरीमहाशङ्खखड्गेषु खे नदत्सु च ।
157890 धनुर्ध्वनिषु वीराणां तारक्रेंकारकारिषु ॥ २ ॥
157891
157892 तूर्यादिषु त्रिषु प्रतिध्वनिभिः खे तत्र खड्गेषु च नदत्सु । वीराणां
157893 तारक्रेंकारानुकारिषु ॥ २ ॥
157894
157895 अन्योन्यकठिनास्फोटविकटे भटपेटके ।
157896 कवल्कटकटाटोपे कटुकुट्टितकङ्कटे ॥ ३ ॥
157897
157898 भटपेटके योधकदम्बे कटु यथा स्यात्तथा कुट्टितकङ्कटे कवल्कटकटाटोपे
157899 सति । कुशब्दे शतृप्रत्ययः ॥ ३ ॥
157900
157901 किंचित्प्रभज्यमानासु विशत्कश्मासु संगरे ।
157902 विपश्चित्पक्षसेनासु लूयमानलतास्विव ॥ ४ ॥
157903
157904 विशन्ती कश्मा मूर्च्छा यासु ॥ ४ ॥
157905
157906 उदभूत्पूरयन्नाशा नृपनिर्याणदुन्दुभिः ।
157907 चतुर्धाशनिसंपूर्णकल्पाभ्ररवमांसलः ॥ ५ ॥
157908
157909 स्फुटतां कुलशैलानां तुल्यकालमिवोत्कटः ।
157910 स्फुटच्चटचटास्फोटैर्जडिताखिलदिक्तटः ॥ ६ ॥
157911
157912 तुल्यकालं स्फुटताम् । जडितानि जडीकृतानि ॥ ६ ॥
157913
157914 लोकपालैरिवाकारैर्नारायणभुजैरिव ।
157915 स चतुर्भिश्चतुर्दिक्कं निर्जगाम महीपतिः ॥ ७ ॥
157916
157917 आकारैर्मूर्तिधरैर्नारायणभुजैरिव चतुर्भिर्देहैः ॥ ७ ॥
157918
157919 चतुरङ्गेण महता सैन्येन परिवारितः ।
157920 अट्टालवलयात्कृच्छ्रान्निर्गत्य नगराद्बहिः ॥ ८ ॥
157921
157922 ददर्शात्मबलं रिक्तं बलवद्रिपुमण्डलम् ।
157923 गर्जन्तं च लयाकृत्या भीमं युद्धोद्धतार्णवम् ॥ ९ ॥
157924

157925 आत्मबलं रिक्तं ददर्श। रिपुमण्डलं तु बलवत् ऊर्जितं ददर्श। तदेव
157926 रिपुमण्डलमर्णवत्वेन वर्णयति - गर्जन्तमित्यादिना ॥ ९ ॥
157927
157928 शरसीकरनीरन्ध्रं मकरव्यूहसंकुलम्।
157929 वारणव्यूहवलितं तरङ्गव्यूहविस्तृतम् ॥ १० ॥
157930
157931 प्रायेण रूपकाणि सर्वत्र ॥ १० ॥
157932
157933 चक्रावर्तवहद्व्यूहकल्लोलकलितान्तरम्।
157934 चलद्रथशतावर्तं पताकालहरीगणम् ॥ ११ ॥
157935
157936 चक्रावर्तवद्वहद्भिर्व्यूहैः सेनारचनाभेदैर्जनकल्लोलैश्च कलितान्तरम् ॥ ११ ॥
157937
157938 प्रस्फुरच्छत्रफेनाढ्यंन् हयहेषितफीत्कृतम्।
157939 समुल्लसद्धेतिजलं कचद्धाराकरं परम् ॥ १२ ॥
157940
157941 हयानां हेषितमेव यादसां फीत्कारशब्दो यत्र। कचन्तीनां धाराणामाकरम् ॥ १२
157942 ।।
157943
157944 तरत्तरलमातङ्गतुरङ्गौघतरङ्गकम्।
157945 हेत्यम्भसि कचत्पापमुद्यद्गुलुगुलोदरम् ॥ १३ ॥
157946
157947 हेतिलक्षणे अम्भसि कचन्तः प्रकाशमानाः पापाः कृष्णसर्पायमाणा म्लेच्छा
157948 यत्र। द्रविडादिभटवार्ताभिरुद्यद्गुलुगुलोदरम् ॥ १३ ॥
157949
157950 दरीदलनसंक्षुब्धमरुज्जनितघुंघुमम्।
157951 नतोन्नतकृताद्रीन्द्रमहास्पन्दशरीरकम् ॥ १४ ॥
157952
157953 नतैरुन्नतैश्च मातङ्गैः कृता अद्रीन्द्राणां मज्जनोन्मज्जनलक्षणमहास्पन्दा
157954 यस्मिंस्तथाविधविपुलशरीरकम् ॥ १४ ॥
157955
157956 मज्जन्मातङ्गतुरगहेलाहतमहीधरम्।
157957 अपारविचरत्पूरकल्लोलालमहाजलम् ॥ १५ ॥
157958
157959 अपारं विकचन् यः सेनापूरस्तदेव कल्लोलैरलं भूषितं महाजलं यस्य ॥ १५ ॥
157960
157961 अकालकल्पान्तदशासमुत्थानघनाकृतिम्।
157962 आक्रान्तरोदसीरन्ध्ररुधिरैकमहार्णवम् ॥ १६ ॥
157963
157964 अकाले कल्पान्तदशासमुत्थानमिव घना आकृतिर्यस्य। रोदसीरन्ध्रेत्यलुक् छान्दसः
157965 ॥ १६ ॥
157966
157967 कचदायुधखण्डौघडीनरत्नावृतोदरम्।
157968 चलद्व्यूहचलद्व्यस्तयन्त्राश्मक्षेपणाश्मकम् ॥ १७ ॥
157969
157970 कचद्भिरायुधखण्डौघलक्षणैर्डीनैरुच्छलद्भी रत्नैरावृतोदरम्। चलत्सु
157971 सेनाव्यूहेषु चलन्तो व्यस्ता यन्त्राश्मक्षेपणाश्मका यन्त्र। समुद्रेऽपि पोतेषु
157972 सामुद्रजनानां यन्त्राश्मक्षेपणाश्मनां प्रसिद्धेरिति भावः ॥ १७ ॥
157973
157974 रत्नसीकरनीहारसंध्याभ्रपटलानतम्।
157975 क्वचित्पांसुपयोवाहपीतहेतिपयोधरम् ॥ १८ ॥
157976

157977 तमालोक्य रणाम्भोधिमगस्त्योऽस्य भवाम्यहम् |
157978 इति संचिन्त्य मन्सा स पातुं तं प्रणार्णवम् || १९ ||
157979
157980 तं वर्णितप्रकारं रणेहेतुं रिपुबलाम्भो धिमालोक्यास्य पाने अहमगस्त्यो
157981 भवामीति संचिन्त्य स विपश्चित्तं बलार्णवं पातुं वायव्यमस्त्रं सस्मार || १९ ||
157982
157983 अस्त्रं सस्मार वायव्यं चतुर्दिक्कं च संदधे |
157984 धनुषि शिखराधारे त्रिपुरान्त इवोद्यतः || २० ||
157985
157986 यथा शिखराणामाधारे मेरुलक्षणे धनुषि त्रिपुराणां अन्ते वधे उद्यतः शिवः
157987 अस्त्रं संदधे तद्वत् || २० ||
157988
157989 आत्मीयदेशसैन्यानां श्रेयोर्थं शान्तयेऽनलम् |
157990 नमस्कृत्याथ जप्त्वाशु स तत्तत्याज दारुणम् || २१ ||
157991
157992 शत्रुशान्तये इति पाठे नमस्कृत्य अनलमिति शेषः | सः तदस्त्रं तत्याज || २१ ||
157993
157994 यथा तत्रैव तत्याज तस्य साहायकाय सः |
157995 पर्जन्यास्त्रं महास्त्रेशं द्विषदातपशान्तये || २२ ||
157996
157997 यथा वायव्यमस्त्रं तत्याज तथैव तस्य साहायकाय पर्जन्यास्त्रमपि तत्याजेत्यर्थः
157998 || २२ ||
157999
158000 तस्मादस्त्रजुषो घोराद्धनुषः परिनिर्गताः |
158001 अष्टमूर्तेश्चतुर्दिक्कमाशाकुहरपूरकाः || २३ ||
158002
158003 चतुर्दिक्कां अस्त्रद्वयजुषः अत एवाष्टमूर्तेस्तस्माद्धनुषो बाणादिसरितो निर्ययुरिति
158004 परेणान्वयः || २३ ||
158005
158006 निर्ययुर्बाणसरितस्त्रिशूलसरितस्तथा |
158007 शक्तीनामुग्रसरितो भुशुण्डीसरितस्तथा || २४ ||
158008
158009 मुद्गराणां च सरितः प्रासानां सरितो रयात् |
158010 चक्राणां चैव सरितः परश्वधनदीरयाः || २५ ||
158011
158012 तोमराणां च सरितो भिन्दिपालमहापगाः |
158013 पाषाणानां च सरितो वाताः कल्पान्तशंसिनः || २६ ||
158014
158015 वाताश्चण्डवायवः || २६ ||
158016
158017 अशनीनां च सरितो विद्युतां सरितस्तथा |
158018 जलधारासरित्पूराः खड्गवर्षसमन्विताः || २७ ||
158019
158020 सनाराचा महावर्षहर्षलोत्पातपीवराः |
158021 नागाश्च युगपर्यन्तस्फुटिताद्रीन्द्रजा इव || २८ ||
158022
158023 महावातैर्हर्षलाः प्रवृद्धा उत्पाता इव पीवराः पुष्टा नागाः सर्पाश्च निर्ययुः |
158024 युगपर्यन्ते स्फुटितेभ्योऽद्रीन्द्रेभ्यो जाता इव || २८ ||
158025
158026 तेनास्त्रवर्षवेगेन धुतः सोऽरिबलार्णवः |
158027 झटित्येव न कालेन पांसुराशिरिवाभितः || २९ ||
158028

158029 तेज अस्त्रवर्षवेगेन सः अरिबलार्णवः कालेन विलम्बेन न किंतुझटित्येव
158030 पांसुराशिरिवामितो धुत उड्डायितः ॥ २९ ॥
158031
158032 सलिलाशनिशस्त्राणामासारैश्चण्डमारुतैः ।
158033 सरांसीव विसेतूनि सैन्यानि परिदुद्रुवुः ॥ ३० ॥
158034
158035 चतुरङ्गश्चतुर्दिक्कं बलौघः स पराङ्मुखः ।
158036 ययौ प्रावृङ्गिरिणदीमहावाह इव द्रुतः ॥ ३१ ॥
158037
158038 द्रुतः पलायमानः संश्चतुर्दिक्कं ययौ ॥ ३१ ॥
158039
158040 वहत्स्विन्नबृहच्छिन्नपताकाकेतुपादपः ।
158041 मरीचिपुष्पशबलविलोलासिलतावनः ॥ ३२ ॥
158042
158043 तमेव पलायमानं बलौघं गिरिणदीसाम्योपपादनादिना वर्णयति -
158044 वहदित्यादिना । वायुप्रवाहेण वहन्तः स्विन्नाः स्वेदार्द्रा बृहन्तश्छिन्नाश्च
158045 पताका केतव एव पादपा यत्र । मरीचिपुष्पैः शबलानि विलोलान्यसिलतावनानि येन ॥ ३२ ॥
158046
158047 विलुठत्पुष्टपाषाणपृषद्रक्तद्रवावचः ।
158048 घोरैर्घुरघुरारावैरलं हृदयभङ्गदः ॥ ३३ ॥
158049
158050 पलायनाशक्त्या विलुठन्तः पुष्टजनलक्षणा ये पाषाणास्तेषां
158051 पृषद्भिर्बिन्दुभूतै रक्तद्रवैरवचो दुर्वचः । तत्र पातमूर्च्छितानां
158052 घोरैर्घुरघुरारावैर्हृदयभङ्गदो भीषण इति यावत् ॥ ३३ ॥
158053
158054 उह्यमानबृहद्दन्तिदन्तद्रुमविघट्टनैः ।
158055 स्फूर्जच्चटचटारावतर्जितोद्गर्जिताम्बुदः ॥ ३४ ॥
158056
158057 गिरिणद्याः प्रावृड्विशेषणमम्बुदकल्पनेनोपपादयति - उह्यमानेति ॥ ३४ ॥
158058
158059 हेतिवृत्तोग्रसंघट्टपुष्पजातझणज्झणः ।
158060 तरत्तरलसारावतुरङ्गमतरङ्गकः ॥ ३५ ॥
158061
158062 हेतिषु वृत्तो य उग्रः शिलादिसंघट्टः स एव नदीतीरतरुपुष्पेषु जातो
158063 भ्रमरझणज्झणध्वनिर्यत्र ॥ ३५ ॥
158064
158065 रथादिभटचक्रौघशिलार्क्रेकारपीवरः ।
158066 पदातिरथहस्त्यश्वशिलासंघट्टसंकटः ॥ ३६ ॥
158067
158068 रथादीनां भटचक्रौघानां च यच्छिलासंकटे कूजितं तल्लक्षणेन
158069 मेकपक्ष्यादिक्रेंकारेण पीवरः पुष्टः ॥ ३६ ॥
158070
158071 कटुचंकारचीत्कारक्रेंकारपरिपीवरः [टंकारेत्यपि पाठः ।] ।
158072 मृता मृता वयमिति घनकोलाहलाकुलः ॥ ३७ ॥
158073
158074 तदेवाह - कट्विति ॥ ३७ ॥
158075
158076 सेनावारिमहावर्तचलद्गुलुगुलारवः ।
158077 रक्तसीकरनीहारसंध्याम्बुदवितानकः ॥ ३८ ॥
158078
158079 हेतिवीचिवटाच्छिन्नवारिवामनवारिदः ।
158080 वर्षपङ्किलभूपीठतटखण्डनमण्डितः ॥ ३९ ॥

हेतिभिर्वीचिभिर्वटा इव आच्छिन्ना वारिणा वामना नम्रा वारिदा यत्र | पङ्किलस्य
भूपीठतटस्य मार्गनिष्पादनाय खण्डनेन मण्डितः || ३९ ||

कुन्तशूलगदाप्रासवहत्तालतलाद्भुतः |
साक्रन्दभीरुजनताप्रतपन्मृगपोतकः || ४० ||

पलायमानैः कुन्तादिधरैर्वहत्तालतलं तालवनमिवाद्भुतः || ४० ||

मृतहस्त्यश्वयोधौघजीर्णपर्णनिरन्तरः |
पिष्टदेहवसामांसपङ्कसंजातकर्दमः || ४१ ||

चूर्णीकृतखुरापिष्टमहास्थिघनसैकतः |
उह्यमानशिलापूरकाष्ठकोटिकटङ्कटः || ४२ ||

चूर्णीकृतान्यस्थीनि ईषत्स्थूलसैकतानि खुरैरापिष्टानि तु सूक्ष्मतमसैकतानीति
भेदः | उह्यमानैः शिलापूरैः काष्ठकोटिभिश्च परस्परघट्टनात्कटङ्कट इति
ध्वन्यभेदारोपोक्तिः || ४२ ||

उद्गर्जत्प्रलयाम्भोदैर्वहत्प्रलयवायुभिः |
प्रपतत्प्रलयासारैः प्रलयाशनिसंकटैः || ४३ ||

उद्गर्जत्प्रलयाम्भोदैरित्यादीनां तृतीयान्तानां पञ्चमश्लोके इत्थं विद्रवन्ति
भूभृतां बलानि मशकौघवद्विनेशुरित्यत्रान्वयः || ४३ ||

पङ्किलाखिलभूपीठैः सलिलोपप्लुतस्थलैः |
सितशैत्यवशाश्यानधाराकृतखपञ्जरैः || ४४ ||

सितं तीक्ष्णं यच्छैत्यं तद्वशादश्यानैरशुष्यद्भिर्जलधाराकृतैः खे
पञ्जरैः || ४४ ||

समग्रनगरग्रामगृहज्वलितवह्निभिः |
प्रजाश्वेभपदातीनामाक्रन्देनापि घर्घरैः || ४५ ||

रथाम्भोधरनिर्ह्रादैर्दिवि भूमौ घनारवैः |
चतुर्दिक्कं घनं तारक्रेंकारस्य चतुष्टयैः || ४६ ||

भुवि रथनिर्ह्रादैः दिवि अम्भोधरनिर्ह्रादैः | चतुर्दिक्कं तारस्य
विपश्चिद्धनुःक्रेंकारस्य चतुष्टयैः || ४६ ||

विद्युद्वलयविस्तारकारिसंघट्टघर्षणैः |
शरशक्तिगदाप्रासभिन्दिपालादिवर्षणैः || ४७ ||

विद्युद्वलयविस्तारकारिणां मेघानां संघट्टैर्घर्षणैश्च || ४७ ||

सर्वदिक्कमसंख्यानि बलानि वलशालिनाम् |
भूभृतां विद्रवन्त्याशु विनेशुर्मशकौघवत् || ४८ ||

उद्दामपावकवनोपमहेतिसार्थमेघानलाकुलजनाशनिवर्षपातैः |
आसन्बलानि चपलाब्धिजलाबलानि पर्याकुलानि वडवाग्निमिवाविशन्ति || ४९ ||

प्रत्यन्तभूभृतां बलानि उद्दामपावकवनोपमहेतिसार्थैर्मेघानामनलैराकुला

जना यैस्तथाविधैरशनिवर्षपातैश्च पर्याकुलानि सन्ति वडवाग्निमाविशन्ति चपले
अब्धिजले क्वथ्यमानान्यबलानि यादांसीव आसन् ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वा० उ० वि०
चतुर्दिग्गतबलद्रवणं नामैकादशाधिकशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
चतुर्दिग्गतबलद्रवणं नामैकादशाधिकशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमः सर्गः ११२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

लोकहाराम्बरव्यालं चेदिचन्दनकाननम् ।
छिन्नं परशुधाराभिः पतितं दक्षिणार्णवे ॥ १ ॥

यत्र यत्र यथा नष्टा यद्यद्देश्याः पलायिताः ।
वर्ण्यन्तेऽत्र तथा सर्वे चतुर्दिक्षु द्विषद्भटाः ॥

तत्र प्रथमं चेदिदेशभटानां नाशप्रकारमाह - लोकेति । चेदिभटलक्षणं
चन्दनकाननं परशुभिश्छिन्नं सद्दक्षिणार्णवे पतितम् । तत्र
चन्दनवृक्षाणां व्यालवेष्टितत्वप्रसिद्धिसमर्थनाय विशिनष्टि - लोकेति ।
लोक्यन्त इति लोका दर्शनीया हारा अम्बराणि च व्याला यस्मिन् । अत्र सर्वत्र देशनाम्नैव
भटनिर्देशो बोध्यः ॥ १ ॥

पर्णवत्प्रोह्य [मूलस्थप्रोह्येति ल्यबन्तस्य प्रवहणं प्राप्येत्यर्थकरणे
फलितमिदम् ।] पूरेण पारसीकाः परस्परम् ।
प्रहरन्तो विमोहेन विनष्टा वञ्जुलावने ॥ २ ॥

पारसीका भटा अस्त्रपूरेण पर्णवत्प्रोह्यमाणा [मूलस्थप्रोह्येति ल्यबन्तस्य
प्रवहणं प्राप्येत्यर्थकरणे फलितमिदम् ।] विमोहेन परस्परं प्रहरन्तः
सन्तो वञ्जुलावने देशे विनष्टाः ॥ २ ॥

दर्दुराद्रौ दुरन्तेषु दरदीर्णह्रदन्तराः ।
दरीरन्ध्रेषु संलीना दरदा दानवा इव ॥ ३ ॥

तथा दरदा भटा दर्दुराद्रौ दुरन्तेषु दरीरन्ध्रेषु संलीनाः ॥ ३ ॥

चतुरायुधधाराग्रचूर्णनीहारधारिणः ।
विद्युद्वलयिनो वाता वेल्लितायुधवारिदाः ॥ ४ ॥

शरप्रासासिपरशुलक्षणानां चतुर्णामायुधानां
धाराग्रप्रयुक्तशिलाकवचादिचूर्णलक्षणनीहारधारिणो विद्युद्भिर्वलयिनो वेष्टिता
वेल्लितायुधा वारुणास्त्रप्रयुक्ता वारिदा वाताश्चलिताः ॥ ४ ॥

दन्तिनोऽन्योन्यमाभग्नदन्तदेहौघपीडिताः ।
मृत्यूदरोम्भकग्रासपिण्डपिण्डा इवाभवन् ॥ ५ ॥

तेषु चलितेषु किमासीत्तदाह - दन्तिन इति । अन्योन्यं प्रहारैराभग्नदन्ता देहेषु
रुधिरौघेण पीडिताश्च दन्तिनो मृत्योरुदरस्य उम्भकाः पूरका ग्रासपरिमिताः
पिण्डपिण्डा इव अभवन् । द्विरुक्तिरनेकत्वद्योतनाय ॥ ५ ॥

158185 तज्जा रैवतिका रात्रौ रौद्रतोमरताडिताः ।
158186 रूपिकाभिः पिशाचीभिर्भुक्ता भागीकृताङ्गकाः ॥ ६ ॥
158187
158188 तज्जा दरददेशजा एव केचिद्रैवतिका रैवतकपर्वते निलीनाः । रूपिकाभिः स्वरूपेण
158189 पुरुषवञ्चिकाभिः पिशाचीभिः ॥ ६ ॥
158190
158191 तालीतमालगहने दशार्णा जीर्णजङ्गले ।
158192 गले पादं निधायान्तः कृत्ताः सिंहैर्गतासवः ॥ ७ ॥
158193
158194 दशार्णास्तद्देशजा भटाः ॥ ७ ॥
158195
158196 पश्चिमार्णवतीरस्था नालिकेरधरावनौ ।
158197 यवना विगतप्राणा निगीर्णा मकरोत्करैः ॥ ८ ॥
158198
158199 नालिकेरधरायां वेलावनौ ॥ ८ ॥
158200
158201 नाराचनिकरं नीलं निमेषं नासहञ्छकाः ।
158202 रमठा नलिनीषण्डा इव ताण्डवितासवः ॥ ९ ॥
158203
158204 नीलं कार्ष्णायसं नाराचनिकरं शका नासहन् । एवं रमठा अपि वाताहता
158205 नलिनीषण्डा इव ताण्डवितासव आसन् ॥ ९ ॥
158206
158207 श्रवणाभोगशृङ्गाग्रो महेन्द्रोऽद्रिर्दिवि व्रजैः ।
158208 विद्रुतैर्वलितो नीलैर्जालैर्जलमुचामिव ॥ १० ॥
158209
158210 श्रवणनक्षत्रस्याभोगः संस्थानमिव त्रीणि शृङ्गाग्राणि यस्य तथाविधो
158211 महेन्द्रोऽद्रिर्विद्रुतैर्नीलैर्दिवि व्रजैर्भटैर्वलितः सन् जलमुचां जालैर्वलित इवासीत् ॥ १० ॥
158212
158213 चामीकरवराकारा भग्ना तङ्गणवाहिनी ।
158214 मृता हृताम्बरा चोरैर्भुक्तैकान्ते निशाचरैः ॥ ११ ॥
158215
158216 तङ्गणानां भटानां वाहिनी पूर्वं चोरैर्हृताम्बरा पश्चादेकान्ते
158217 निशाचरैर्भुक्ता सती मृता ॥ ११ ॥
158218
158219 द्यौरिवर्क्षभरैरासीत्तदासारं भुवस्तलम् ।
158220 विवर्तमानैरभितः कचद्भिर्ज्वलनायुधैः ॥ १२ ॥
158221
158222 तदा तङ्गणसेनाभक्षणकाले तत्रत्यं भुवस्तलमभितो विवर्तमानैः
158223 संचरद्भिर्ज्वलनायुधैरुल्मुकधरैरत एव कचद्भिर्निशाचरैः
158224 ऋक्षभरैर्नक्षत्रसमूहैर्द्यौरिव सारं शोभमानमासीत् ॥ १२ ॥
158225
158226 धाराधरधरारन्ध्रप्रतिश्रुद्धनघुंघुमा ।
158227 जगद्गेहगुहासीद्द्योर्घनं गातुमिवोद्यता ॥ १३ ॥
158228
158229 किं च तस्मिन्विपश्चिद्विजये जगदेव गेहगुहा यस्यास्तथाविधा द्यौर्धाराधराणां
158230 धरारन्ध्रेषु गर्जनप्रतिध्वनिमिर्घनघुंघुमा बहलमृदङ्गध्वनिः सती
158231 घनं तद्यशो गातुमुद्यतेवासीत् ॥ १३ ॥
158232
158233 द्विपान्तरजनाश्चक्रैर्जर्जरा जीवितं जहुः ।
158234 मीनजङ्गलजम्बाले जीर्णमत्स्या इवाजले ॥ १४ ॥
158235
158236 मीनविहारजंगलभूते जम्बाले शैवलपल्वले दैवादजले सति मत्स्या इव अशरणाः ॥

158237 १४ ॥
158238
158239 यावद्द्वीपा जिताः कुक्षौ सह्याद्रौ सममूर्तयः ।
158240 आश्वस्य दिवसान्सप्त ययुरायासमन्थरम् ॥ १५ ॥
158241
158242 यावद्द्वीपाः यावद्द्वीपाभिजना भटाः सह्याद्रौ निलीय सप्तरात्रमाश्वस्य
158243 चिकित्सादिना व्रणोपशमात्सममूर्तयः सन्त आसारैः क्लिद्यमाना आयासेन मन्थरं
158244 मन्दं स्वदेशं ययुः ॥ १५ ॥
158245
158246 गन्धमादनपुन्नागवनकुञ्जेषु पुञ्जिताः ।
158247 विद्याधरकुमारीभिर्गान्धाराः परिरक्षिताः ॥ १६ ॥
158248
158249 हूउणचीनकिरातानां मुक्तैस्तैश्चक्रवर्षणैः ।
158250 कमलानीव लूनानि शिरांस्यभिमुखानिलैः ॥ १७ ॥
158251
158252 हूणानां चीनानां किरातानां च शिरांसि अभिमुखानिलैरत एव
158253 वेगवद्भिर्विपश्चिन्मुक्तैश्चक्रवर्षणैः कमलानीव लूनानि ॥ १७ ॥
158254
158255 निलीपा नलिनीनाले कण्टका इव निश्चलाः ।
158256 द्रुमे द्रुमे द्रुममया भयात्त्वस्यावसंश्चिरम् ॥ १८ ॥
158257
158258 निलीपास्तन्नामकदेशजा भटा द्रुममया वृक्षप्रायाः सन्तोऽवसन् ॥ १८ ॥
158259
158260 चारुसारङ्गरङ्गासु शैलकाननभूमिषु ।
158261 चतुर्दिक्कं तदापातैः संपन्नं क्षोभणं घनम् ॥ १९ ॥
158262
158263 सारङ्गाणां मृगाणां पक्षिणां च विहारे रङ्गभूमिभूतासु
158264 शैलकाननभूमिषु तस्य विपश्चित आपातैर्घनमतिशयितं क्षोभणं संपन्नम् ॥
158265 १९ ॥
158266
158267 कण्टकस्थलनामानः कण्टकस्थलकर्कशाः ।
158268 कण्टकस्थलगा आसन्कण्टकस्थलमण्डले ॥ २० ॥
158269
158270 कण्टकस्थलं करञ्जवनमिव कर्कशाः कण्टकानां दस्यूनां स्थले मण्डले
158271 देशे कण्टकस्थलगाः करञ्जादिवननिलीना आसन् ॥ २० ॥
158272
158273 पारसीकाः परं पूरैः पारं प्राप्य पयोनिधेः ।
158274 निपेतुः पवनैः पूताः प्रलये तारका इव ॥ २१ ॥
158275
158276 ववुरम्भोधिकुट्टाका दृषदां कटकाङ्किताः ।
158277 सर्वदिग्वनलुण्टाका वाताः प्रलयशङ्किताः ॥ २२ ॥
158278
158279 दृषदां प्रहारैः पर्वतकटकेषु अङ्किताः कृतचिह्नाः । प्रलयशङ्किताः
158280 प्रलयशङ्काविषयीकृताः ॥ २२ ॥
158281
158282 आसारसाराः पङ्काम्बुप्लुताः सघनघुंघुमाः ।
158283 आसन्दशदिशोऽदृश्या बहुक्षुब्धायुधानिलैः ॥ २३ ॥
158284
158285 दशदिशो बहुक्षुब्धैरायुधैरनिलैश्च आसारसारा भूत्वा पङ्काम्बुप्लुता
158286 अदृश्या आसन् ॥ २३ ॥
158287
158288 निर्ह्रादकारिभिर्वर्तैर्वहच्छपछपारवम् ।

प्रसस्रुर्भुवि नीहारा महार्णवरया इव ॥ २४ ॥

वातैर्नीहारा वहच्छपछपारवं यथा स्यात्तथा प्रसस्रुः ।
छपछपेत्यव्यक्तनीहाराभिघातध्वन्यनुकरणम् । महार्णवरया अपि वातप्रयुक्ता
वहच्छपछपारवाश्च तदनुभविनां प्रसिद्धाः ॥ २४ ॥

विदूरस्था रथेभ्यश्च वीचिचीत्कारकारिणः ।
सरोम्भस्यनिलैः पेतुः पद्मेभ्य इव षट्पदाः ॥ २५ ॥

अनिलैः प्रोह्यमाणा विदूरदेशस्था रथिका वीचय इव चीत्कारकारिणः सन्तः सरोम्भसि
पेतुः ॥ २५ ॥

आयुधौघेऽपि चक्रौघात्पादातं बलमाविलम् ।
रजोराशिरिवासारे न समर्थं पलायते ॥ २६ ॥

तेषां पादातं बलं तु आयुधौघे सत्यपि विपश्चिच्चक्रौघादाविलमश्रुकलुषाक्षं
सत् आसारे धारासंपाते रजोराशिः पांसुजालमिव पलायने न समर्थमभूत् ॥ २६ ॥

हूणा आमस्तकं मग्ना उत्तरार्णवसैकते ।
क्लिन्नास्तत्रैव पङ्कान्तः पूरणाविलशूलवत् ॥ २७ ॥

भुवि पूरणेन आविलं मृन्मालिन्यमापद्यमानं लोहशूलं यथा क्लिद्यते
तद्वत्क्लिन्नाः ॥ २७ ॥

तीरैलावनलेखासु शकाः पूर्वपयोनिधेः ।
नीता बद्ध्वा दिनं मुक्ता न गता यमसादनम् ॥ २८ ॥

शका भटाः पूर्वपयोनिधेस्तीरैलावनलेखासु नीताः सन्तो दिनमात्रं विपश्चिता
बद्ध्वा पश्चाद्दययामुक्ता यमसादनं न गताः । न मृता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

मन्दं मन्द्रा महेन्द्राद्रौ क्रन्दन्तः पतिता दिवः ।
आश्वासिता मुनिवरैर्निजाश्रममृगा इव ॥ २९ ॥

दिवो द्युवदुन्नताद्गिरिशिखरात् ॥ २९ ॥

प्रविष्टा याचनं सह्ये लब्धाः सुरबिलाद्द्वयम् ।
अनर्थेनाऽर्थ आयाति काकतालीयतः क्वचित् ॥ ३० ॥

सह्ये गिरौ प्रविष्टा भटास्तु मूकाम्बिकासन्निधौ कुटजाद्र्याख्ये तच्छिखरे
दैवात्प्रविष्टात्सुरबिलात् द्वयं ऐहिकामुष्मिकं याचनं अभिलषितसिद्धिफलं
लब्धाः प्राप्तवन्तः । तथा हि । भाग्योदयकाले क्वचित्काकतालीयन्यायतः अनर्थेनापि
अर्थः पुरुषार्थ आयाति । यतो मरणार्हं सुरबिलं प्रविष्टैः सिद्धयो लब्धा इत्यर्थः
॥ ३० ॥

पतिता दर्दुरारण्ये दशार्णा जीर्णपर्णवत् ।
भुक्त्वा विषफलान्यज्ञा मृतास्तत्रैव ते स्वयम् ॥ ३१ ॥

दशार्णा भटा दर्दुरगिरेररण्ये पतिताः प्रविष्टाः सन्तः ॥ ३१ ॥

विशल्यकरणीं भुक्त्वा काकतालीययोगतः ।
हिमाद्रौ हैहया याता गृहं विद्याधरा इव ॥ ३२ ॥

158341 हैहयदेशीया भटा हिमाद्रौ विशल्यकरणीमोषधिं भुक्त्वा विद्याधरा इव
158342 खेचराः सन्तो गृहंन् याताः ॥ ३२ ॥
158343
158344 पृष्ठनृम्लानकुसुमा धनुर्भिर्गृहमागताः ।
158345 वङ्गा नाद्यापि दृश्यन्ते पिशाचत्वमिवागताः ॥ ३३ ॥
158346
158347 एवं वङ्गा अपि हैमवतीरोषधीर्भुक्त्वा पृष्ठलग्ना नरा इव म्लानानि
158348 उत्तंसकुसुमानि येषां तथाविधाः सन्तः शरव्ययात्केवलं धनुर्भिरुपलक्षिता
158349 गृहमागताः सन्तो भयादद्यापि बहिर्निःसरणाभावान्न दृश्यन्ते ॥ ३३ ॥
158350
158351 अङ्गा वनफलैर्भुक्तैर्विद्याधरपदप्रदैः ।
158352 विद्याधरीभिः क्रीडन्ति दिवि विद्याधराः स्थिताः ॥ ३४ ॥
158353
158354 दिवि विद्याधरा भूत्वा स्थिताः ॥ ३४ ॥
158355
158356 तालीतमालखण्डेषु पतिताः पातिताङ्गकाः ।
158357 पारसीका गता मोहं भ्रमाद्वैमानिका इव ॥ ३५ ॥
158358
158359 पारसीकास्तालीतमालखण्डेषु पतिताः प्रविष्टमात्राः शत्रुभिः पातिताङ्गकाः सन्तो
158360 मोहंन् मूर्च्छां गताः । तत्र च भ्रमाद्वैमानिका इवाभवन् ॥ ३५ ॥
158361
158362 तरलासारमातङ्गं पतितं तङ्गणाङ्गणे ।
158363 अङ्गैरङ्ग कलिङ्गानां चतुरङ्गं बलं हतम् ॥ ३६ ॥
158364
158365 हे अङ्ग कलिङ्गानां तरलासारमातङ्गं चतुरङ्गं बलं अङ्गैर्हतं सत्
158366 पलायमानं तङ्गणाङ्गणे पतितम् ॥ ३६ ॥
158367
158368 क्रमत्यरिबले साल्वाः शरशैलोदकोदरे ।
158369 पतिताः प्रभुणा सार्धमद्याप्येवोपलाः स्थिताः ॥ ३७ ॥
158370
158371 साल्वा भटाः शराः शैलाः शिलासमूहा उदकानि चोदरे यस्य तथाविधे अरिबले
158372 क्रमति आक्रमति सति प्रभुणा सार्धं पतितास्ते चाद्यापि तद्देशग्रामदेवताभूता
158373 उपलाः प्रतिमा भूत्वा स्थिताः ॥ ३७ ॥
158374
158375 असंख्याः प्रपलायन्तः ककुभं ककुभंन् प्रति ।
158376 नराः सरत्तरङ्गेषु सागरेषु लयं गताः ॥ ३८ ॥
158377
158378 क्षेत्राटवीपुरजलस्थलशैलकूलकुल्याग्रहारसरिदब्धिभृगुद्रुमेषु ।
158379 ग्रामारपट्टिगिरिकूपगुहागृहेषु भ्रष्टानि कः कलयितुं कुबलानि शक्तः ॥
158380 ३९ ॥
158381
158382 न केवलं सागरेष्वेव किंतु क्षेत्रेष्वटवीषु पुरेषु जलेषु स्थलेषु शैलेषु कूलेषु
158383 कुल्यासु अग्रहारेषु सरित्सु अब्धिषु भृगुषु द्रुमेषु तथा ग्रामेषु आरपट्टिषु
158384 शुल्कस्थानेषु गिरिषु कूपेषु गुहासु गृहेषु च भ्रष्टानि मृतानि तेषां कुबलानि
158385 कलयितुं गणयितुं कः शक्तः । न कश्चिदपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥
158386
158387 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० नि० उ० अवि० वि० बलपरिभ्रंशो
158388 नाम द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥
158389
158390 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
158391 बलपरिभ्रंशो नाम द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥
158392

158393 त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ११३
158394
158395 श्रीवसिष्ठ उवाच।
158396
158397 बलान्यनुतरन्तोऽथ तदित्थं द्रवतां द्विषाम्।
158398 दूराद्दूरतरं प्राप्ताश्चत्वारस्ते विपश्चितः॥ १॥
158399
158400 अस्त्राणामरिसंशान्त्या साधनानां च संक्षयः।
158401 अर्णवानां च विभवो वर्ण्यते विस्तरादिह॥
158402
158403 दवतां द्विषां बलान्यनुतरन्तोऽनुधावमानाः॥ १॥
158404
158405 सर्वशक्तिमयैकेन चेतनेनेश्वरेण ते।
158406 प्रहिता दिग्जयं चक्रुः सर्व एव समाशयाः॥ २॥
158407
158408 सर्वशक्तिमयेन सर्वऽसक्तिसंभृतेन सर्वदेहेष्वेकेन चेतनेनेश्वरेण प्रहिता
158409 दिग्विजयाय प्रवर्तिताः। समाशयास्तुल्याभिप्रायाः॥ २॥
158410
158411 दूरात्तावदविच्छिन्नमनुसस्रुर्बलानि ते।
158412 यावत्तीरं समुद्राणां प्रवाहाः सरितामिव॥ ३॥
158413
158414 अविच्छिन्नमरिबलैरनुस्यूतं यथा स्यात्तथा अनुसस्रुः॥ ३॥
158415
158416 दूराविश्रान्तयानेन तेषां तत्सर्वसाधनम्।
158417 आत्मीयं परकीयं च क्षीणं कुसरिदम्बुवत्॥ ४॥
158418
158419 दूरमविश्रान्तेन यानेन गमनेन तेषां विपश्चित्सैन्यानां तत्प्रसिद्धं सर्व
158420 जीवनयुद्धादिसाधनं धनास्त्रशस्त्रादि प्रत्यहं व्ययेन क्षीणम्। कुसरितां
158421 कुल्यानामम्बुवत्॥ ४॥
158422
158423 आत्मीयान्यन्यदीयानि तेषां वीक्ष्यबलान्यलम्।
158424 क्षीणादीव मुमुक्षूणां पुण्यपापानि धावताम्॥ ५॥
158425
158426 धावतां तेषां विपश्चितामात्मीयान्यन्यदीयानि च वीक्षणार्हाणि बलानि सैन्यानि
158427 मुमुक्षूणां पुण्यपापानीव अलं निःशेषं क्षीणानि॥ ५॥
158428
158429 स्वयमस्त्राणि शान्तानि कृतकृत्यान्यथाम्बरे।
158430 ज्वालाजालानि वह्नीनां दाह्यस्यासंभवादिव॥ ६॥
158431
158432 आलयेषु रथाश्वेभवृक्षौघादिषु हेतयः।
158433 आसन्निद्रालवो लीना दिनान्ते विहगा इव॥ ७॥
158434
158435 आलयेषु निषङ्गकोशादिस्वस्थानेषु रथादिषु च लीनाः सन्तो निद्रालव इव निश्चेष्टा
158436 आसन्॥ ७॥
158437
158438 तरङ्गा इव तोयेऽन्तर्नीहारा इव वारिदे।
158439 मेघा वायाविवामोदा व्योमनीव निलिल्यिरे॥ ८॥
158440
158441 धारापङ्कतलालीनशान्तहेतिजलेचरः।
158442 नाराचसीकरासारनीहारपरिवर्जितः॥ ९॥
158443
158444 वर्षधाराप्रयुक्ते पङ्कतले आलीना अत एव शान्ता हेतिलक्षणा जलेचरा

158445 मीनमकरादयो यस्य | तथा नाराचलक्षणैः सीकरासारनीहारैः परिवर्जित
158446 इत्याद्यब्धिरूपकोपपादकविशेषणानां चतुर्थश्लोकस्थे
158447 व्योमैकाब्धिरभूदित्यत्रान्वयः ॥ ९ ॥
158448
158449 चक्रावर्तशतोन्मुक्तो युक्तः सौम्यतयाच्छया |
158450 प्रशान्तमेघसंरम्भतरङ्गोत्तुङ्गवर्षणः ॥ १० ॥
158451
158452 प्रशान्तानि मेघसंरम्भप्रयुक्तानि तरङ्गेभ्योऽप्युत्तुङ्गानि वर्षणानि यस्मिन् ॥ १०
158453 | |
158454
158455 अन्तर्लीनर्क्षरत्नौघकोणसंस्थार्कवाडवः |
158456 शून्यतावारिरमलो व्योमैकाब्धिरभूत्पृथुः ॥ ११ ॥
158457
158458 अन्तर्लीना ऋक्षलक्षणा रत्नौघा यस्मिन् | कोणे एकदेशे संस्थः अर्कलक्षणो वाडवो
158459 वडवानलो यस्मिन् | शून्यतैव वारि यस्मिन् | ईदृशो व्योमलक्षण एकाब्धिः प्रलये
158460 प्रसिद्ध एकार्णवः पृथुर्विस्तृतः अभूत् ॥ ११ ॥
158461
158462 लम्बप्रकाशगम्भीरं प्रसन्नं कान्तिमत्ततम् |
158463 रजोविरहितं रेजे खं मनो महतामिव ॥ १२ ॥
158464
158465 खं महतां मन इव रेजे | लम्बेन विस्तीर्णेनात्मप्रकाशेन सूर्यालोकेन च गम्भीरम्
158466 | रजोगुणैर्धूलिभिश्च विरहितम् ॥ १२ ॥
158467
158468 अथार्णवांस्ते ददृशुराकाशस्यानुजानिव |
158469 विस्तीर्णान्विमलाकारान्पूरिताखिलदिक्तटान् ॥ १३ ॥
158470
158471 आसर्गसमाप्तेरर्णवान्वर्णयितुमुपक्रमते - अथेति ॥ १३ ॥
158472
158473 तरङ्गकणकल्लोलमहागुलुगुलाकुलान् |
158474 भूरिसीकरनीहारहारिहारिशरीरिणः ॥ १४ ॥
158475
158476 भूरिभिः सीकरनीहारहारिभिर्मेघैर्हारि मनोहरं शरीरं येषाम् |
158477 नित्ययोगाद्यर्थाधिक्यविवक्षया कर्मधारयादपि मत्वर्थीयः समर्थनीयः ॥ १४ ॥
158478
158479 स्थितानात्मानमास्तीर्य भूमौ व्याध्यातुरानिव |
158480 श्वसनार्तांश्चलद्देहान्विवर्तोर्मिमहाभुजान् ॥ १५ ॥
158481
158482 आत्मानं स्वदेहं भूमौ आस्तीर्य प्रसार्य | विवर्त्यन्त इति विवर्ता उत्क्षिप्यमाणा
158483 ऊर्मिमहाभुजा येषाम् ॥ १५ ॥
158484
158485 जडानपि स्पन्दमयान्कल्लोलाकोटकोटरान् |
158486 संसारानिव विस्तीर्णांश्चक्रावर्तदशाकुलान् ॥ १६ ॥
158487
158488 संसारपक्षे कल्लोलाः षडूर्मयस्तैराकोटाः कुटिलाः कोटरा जलाशया येषु ॥ १६ ॥
158489
158490 रत्नराशितटोद्द्योतपीवरीकृतभास्करान् |
158491 शङ्खराशिविशद्वातशब्दतर्जितघुंघुमान् [वर्धितेत्यपि क्वचित्पाठः
158492 स न व्याख्यानुगुणः |] ॥ १७ ॥
158493
158494 रत्नराशिधरैस्तटोद्द्योतैरुदयकाले पीवरीकृतः स्थूलीकृत इव भास्करो यैः |
158495 शङ्खराशिषु विशतो वातस्य शब्द एव तर्जितघुंघुमस्तर्जनध्वनिर्येषाम् ॥ १७ ॥
158496

158497 मांसलोर्मिघटाघोषघर्घराम्बरडम्बरान् |
158498 वर्तुलावर्तविस्तारप्रभ्रमद्विद्रुमद्रुमान् ‖ १८ ‖
158499
158500 मांसलानां पुष्टानामूर्मिघटानां घोषैर्मेघघर्घराम्बरडम्बरयुक्तान् ‖
158501 १८ ‖
158502
158503 मकरव्यूहनिर्ह्रादघर्घरोदरघुंघुमान् |
158504 मत्स्यपुच्छच्छटाच्छिन्नमज्जत्पोतकृतारवान् ‖ १९ ‖
158505
158506 पुच्छच्छटा पुच्छाग्रं तेन छिन्नैर्द्विधाकृतैरत एव मज्जद्भिः पोतैः
158507 कृतारवान् ‖ १९ ‖
158508
158509 उद्ग्रीवकूर्ममकरनिगीर्णौर्णनरोत्करान् |
158510 ऊर्मिबिम्बितसप्ताश्वसहस्रार्कनभोनिभान् ‖ २० ‖
158511
158512 उद्ग्रीवैः कूर्मैर्मकरैश्च निगीर्णा और्णा ऊर्णाम्बरा नरोत्करा येषु | सामुद्राणां
158513 नराणां प्रायेणौर्णाम्बरत्वद्योतनायौर्णेति विशेषणम् ‖ २० ‖
158514
158515 भांकारकारिपवनपतद्भूत्यततोद्घटान् |
158516 ऊर्म्युदस्तमणिव्रातबलाज्झणझणध्वनीन् ‖ २१ ‖
158517
158518 विस्तीर्णपटे भांकारकारिभिः पवनैः पतन्तो गच्छन्तो भूत्याः
158519 भूतिसंभृतास्ततः उत् ऊर्ध्वं घटन्ते चेष्टन्त इत्युद्घटाः पोता येषु | बलात्
158520 पतनाभिघातबलात् ‖ २१ ‖
158521
158522 नानाजालैर्बलभुजैर्हेलास्पृष्टार्कमण्डलान्
158523 नमदुन्नमदुद्रश्मिरत्नमाणिक्यमण्डलान् ‖ २२ ‖
158524
158525 उत्फालफेनिलावर्तविवर्तमकरोत्करान् |
158526 क्वचित्करिकरोन्नामैः क्षणं वंशवनीकृतान् ‖ २३ ‖
158527
158528 करिणां कराणां शुण्डानामुन्नामैरुन्नमनैर्वंशवनमिव कृतान् ‖ २३ ‖
158529
158530 तहरीवल्लरीवालान्पृष्ठतालिषु माध्वान् |
158531 क्वचिदन्तरविश्रान्तसपरिच्छदमाधवान् ‖ २४ ‖
158532
158533 लहरीषु वल्लर्य इव करिणां वालाः पुच्छानि येषु तान् | करिणां पृष्ठसमूहः
158534 पृष्ठता तल्लक्षणास्वालिषु पङ्क्तिषु माधवान्वसन्तानिव फेनपुञ्जैः पुष्पितान् |
158535 क्वचित् श्वेतद्वीपादौ ‖ २४ ‖
158536
158537 एकदेशस्थितासंख्यनानासुरसुरालयान् |
158538 तारानवतरङ्गौघपरिदन्तुरिताम्बरान् ‖ २५ ‖
158539
158540 नानाविधानामसुराणां सुराणां चालयभूतान् |
158541 द्वन्द्वगर्भषष्ठीतत्पुरुषान्तचतुष्पदबहुव्रीहिर्वा |
158542 प्रतिबिम्बफेनादितारावद्भिर्नवतरङ्गौघैः परिदन्तुरितं परिहसितमम्बरं यैः
158543 ‖ २५ ‖
158544
158545 गुहामशकवद्गर्तभीतशाखायिताचलान् |
158546 नयतोम्बुतरङ्गौघैर्वेलाद्रीनतिखर्वताम् ‖ २६ ‖
158547
158548 गुहास्थमशकवत्पातालगर्ते निविष्टा बहिर्निर्गमनभीता अत एव मूलस्थशाखायिता

158549 अचला येषाम्। खर्वतां नयत इति वेलाद्यपेक्षया।
158550 तरङ्गौघाणामौन्नत्यसंपादनादिति भावः॥ २६॥
158551
158552 खक्षेत्रारोपितानल्परत्नरश्मिपथाङ्कुरान्।
158553 शुद्धशुक्तिमुखोन्मुक्तमुक्तान्तरितसैकतान्॥ २७॥
158554
158555 रश्मिपथाः रश्मिप्रसराः। खक्षेत्रे आरोपितास्तल्लक्षणा अङ्कुरा यैस्तान्॥ २७॥
158556
158557 नानारत्नांशुकौशेयसूत्रचित्रांस्तरङ्गितान्।
158558 विशन्नदीन्दशादिग्भिः समाकीर्णान्पटानिव॥ २८॥
158559
158560 नानारत्नांशुलक्षणैः कौशेयसूत्रैश्चित्रान्। विशन्त्यो नद्य एव
158561 तुरीप्रवेश्यमानतन्तवो येषां तान्। दशाभूताभिर्दिग्भिः परितः समाकीर्णान् अत एव
158562 ऊयमानपटानिव स्थितान्॥ २८॥
158563
158564 इन्द्रनीलतटैर्व्युप्तमुक्ताशुक्तिशताङ्कितैः।
158565 क्वचिद्दर्शयतः कान्तशतेन्दुकनखश्रियम्॥ २९॥
158566
158567 कान्तशतेन्दुकामिव नखश्रियं क्वचिद्दर्शयतः॥ २९॥
158568
158569 रत्नांशुजालसंदिग्धास्तरङ्गादेशबिम्बिताः।
158570 परिवर्तयतः फुल्लास्तीरतालीवनावलीः॥ ३०॥
158571
158572 तरङ्गाणामादेशेषु प्रदेशेषु प्रतिबिम्बितास्तीरतालीवनावलीस्तरङ्गपरिवृत्या
158573 परिवर्तयतः॥ ३०॥
158574
158575 एलालवङ्गकङ्कोलफलमालां जिघृक्षुभिः।
158576 वेलावनलताभ्रष्टामात्तावृत्तीञ्जलेचरैः॥ ३१॥
158577
158578 वेलावनलताभ्यो भ्रष्टामेलादिफलमालां जिघृक्षुभिर्जलेचरैः आत्ता
158579 आवृत्तयस्तीरे संचारा येषु तान्॥ ३१॥
158580
158581 चूतनीपकदम्बाग्रविहगान्प्रतिबिम्बितान्।
158582 भुञ्जानैर्विप्रलम्भेन कृताच्छोटाञ्जलेचरैः॥ ३२॥
158583
158584 भक्ष्योपदर्शनादिच्छद्मना तरङ्गसंनिधावाकृष्य भुञ्जानैर्जलचरैः
158585 कृता आच्छोटा अङ्गुलीध्वनयस्तत्प्राया ध्वनयो येषु॥ ३२॥
158586
158587 खेचरप्रतिबिम्बेन विद्रवद्भिरितस्ततः।
158588 भग्नबन्धबृहत्सेतून्क्षणः प्रति जलेचरैः॥ ३३॥
158589
158590 अमूर्तान्प्रतिबिम्बेन हृदयस्थजगत्त्रयान्।
158591 चतुरो व्योमविपुलान्दिक्षु नारायणानिव॥ ३४॥
158592
158593 अमूर्तत्वादिसाधर्म्येण दिक्षु चतुरो नारायणानिव स्थितान्॥ ३४॥
158594
158595 अतिगाम्भीर्यनैर्मल्यविस्तारविभवैर्नभः।
158596 निगीर्य संदर्शयतो हृदयादिव बिम्बितम्॥ ३५॥
158597
158598 जलचारिविहङ्गानां साकाशं प्रतिबिम्बितम्।
158599 आशयैर्दधतः सारैः पद्मान्भृङ्गमिवात्मगम्॥ ३६॥
158600

आशयैर्हृदयैर्दधतः । आत्मगं कोशगर्भस्थम् ॥ ३६ ॥

तरङ्गतरलास्फालमारुतैराहताम्बरान् ।
कन्दरोद्गारगम्भीरैः कल्पान्तजलदालयान् ॥ ३७ ॥

गम्भीरैरिति भावप्रधानो निर्देशः । अन्तर्गतगिरिकन्दरासु
पवनप्रवेशनिर्गमलक्षणो य उद्गारस्तदनुमेयकन्दरागाम्भीर्यैः
कल्पान्तजलदानामालयभूतान् ॥ ३७ ॥

गुहागुलुगुलावर्तनिर्घोषाशनिभीषणान् ।
भृशं भावयतो ग्रस्तानगस्त्यौर्वानलानिव ॥ ३८ ॥

गुहासु गुलुगुलारूपैरावर्तनिर्घोषैः अशनय इव भीषणान् । स्वग्रासिनः
अगस्त्यानौर्वानलांश्च गुहोदरेषु भृशं ग्रस्तान्संभावयत इव ॥ ३८ ॥

भूरिसीकरपुष्पाणि तरङ्गौघतरूणि च ।
प्राप्तान्यम्बुवनानीव लहरीमञ्जरीणि खम् ॥ ३९ ॥

तथा खं प्राप्तान्यम्बुवनानि भावयत इव स्थितान् । कीदृशान्यम्बुवनानि ।
भूरिसीकरा एव पुष्पाणि येषु तानि । तरङ्गौघास्तरवो येषु । लहर्यो मञ्जर्यो येषु ॥
३९ ॥

सरत्तरङ्गजालानि प्रोड्डीनप्राणिमन्त्यधः ।
आकाशखण्डखण्डत्वात्पतितानीव विभ्रमात् ॥ ४० ॥

तथा प्रोड्डीनप्राणिमन्ति मत्स्यादियुक्तानि सरन्ति तरङ्गजालानि आकाशस्य खण्डे
शस्त्रैः खण्डने कृते खण्डत्वादेव अधः पतितानीव
विभ्रमाद्भावयतश्चतुरोऽर्णवांस्ते ददृशुरिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ४० ॥

एलालवङ्गबकुलामलकीतमालहिंतालतालदलताण्डवखण्डिताग्रे ।
प्राप्ते पतल्लवणवारिधिदीर्घतीरं रेखा बभावलिनिभाम्बरशैलमूर्ध्नि ॥ ४१
। ।

वर्णितप्रकारैः पततां तरङ्गैः प्रत्युद्गच्छतां लवणवारिधीनां दीर्घतीरं
विपश्चित्सैन्ये प्राप्ते सति परितो दीर्घे तीराग्रे अम्बरसंपृक्तानां शैलानां मूर्ध्नि
एलालवङ्गादिवृक्षाणां दलताण्डवैः खण्डिता विभक्ता अलिनिभा श्यामला
वनरेखा बभौ अशोभतेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वा० उ० अवि० विप०
समुद्रवर्णनं नाम त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
समुद्रवर्णनं नाम त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ११४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ तेषां तदा तत्र ततस्तांस्तानदर्शयन् ।
पार्श्वगा वनवृक्षाब्धिशैलमेघवनेचरान् ॥ १ ॥

इत आरभ्य वर्ण्यन्ते विपश्चिद्भ्यः प्रदर्शिताः ।

158653 पार्श्वगैर्वनवृक्षाब्धिशैलमेघवनेचराः ॥
158654
158655 अथेति वनादिवर्णनविस्तारारम्भद्योतनाय । तेषां विपश्चितां पार्श्वगा
158656 मन्त्र्यादयस्ततः समुद्रसंनिधिप्राप्त्यनन्तरं तांस्तान्विचित्रान् वनवृक्षादीन्
158657 अदर्शयन् । कौतुकार्थमित्यर्थः ॥ १ ॥
158658
158659 देव पश्यास्य शैलस्य येयमभ्रंकषाग्रभूः ।
158660 समरुन्मध्यदेशादेरश्मदेशमुपेयुषः ॥ २ ॥
158661
158662 हे देव मध्यदेशादेरुपत्यकाधित्यकाप्रस्थादिप्रदेशात्क्रमेणाग्रे अश्मदेशं
158663 शिलाप्रचुरभागतामुपेयुषः अस्य शैलस्य येयमभ्रंकषा अत्युन्नता अत एव समरुत्
158664 प्रचुरवायुयुक्ता विहरद्देवगन्धर्वादियुक्ता वा अग्रभूः शिखरभूमिस्तां
158665 पश्येत्यर्थः ॥ २ ॥
158666
158667 इमा बकुलपुन्नागनालिकेरकुलाकुलाः ।
158668 विपिनावलयो वान्तविविधामोदमारुताः ॥ ३ ॥
158669
158670 वान्तः उद्गीर्णो विविधामोदो मारुतो याभिः । या इमा विपिनावलयस्ता अपि पश्य ॥ ३ ॥
158671
158672 लुनात्युपत्यकां वार्धिः शैलशालिशिलावलीः ।
158673 वनालीर्लहरीदात्रैरापादफलपल्लवाः ॥ ४ ॥
158674
158675 वार्धिर्लहरीलक्षणैर्दात्रैरुपत्यकामद्रेरासन्नां भूमिं लुनाति । तथा शैले शान्ते
158676 शोभन्ते याः शिलावलयस्ताश्च लुनाति । तथा आपादं फलपल्लवव्याप्ता वनालीश्च
158677 लुनाति पश्येत्यर्थः ॥ ४ ॥
158678
158679 अधित्यकासु मेघालीर्नृत्यतां स्वाम्बुभूभृताम् ।
158680 धुनोति जलधिर्बालो गृहधूमावलीमिव ॥ ५ ॥
158681
158682 जलधिः पवनकम्पिततरुलताभुजाद्यभिनयैर्नृत्यतां
158683 स्वेदबिन्दुप्रायस्वाम्बुकणाञ्चितानां भूभृतामधित्यकासु विश्रान्ता मेघालीः
158684 पवनेन धुनोति । यथा बालः स्वगृहधूमावलीं व्यजनपवनेन धुनोति
158685 तद्वत्पश्य ॥ ५ ॥
158686
158687 राकाब्धिपूरसंप्रोतशङ्खशाखास्तटद्रुमाः ।
158688 चन्द्रबिम्बफलाः कल्पवृक्षा इव विभान्त्यमी ॥ ६ ॥
158689
158690 राकासु पूर्णेन्दूदयकाले प्रवृद्धस्याब्धेः पूरैः संप्रोतशङ्खा शाखा
158691 येषां तथाविधा अमी तटद्रुमाश्चन्द्रबिम्बानीवामृतरसपूर्णानि शुभ्राणि च
158692 फलानि येषां तथाविधाः कल्पवृक्षा इव विभान्ति । पश्येति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ ६ ॥
158693
158694 रत्नपुष्पभरापूर्णरक्तपल्लवपाणयः ।
158695 भवन्तं पूजयन्तीव लतादारान्विता द्रुमाः ॥ ७ ॥
158696
158697 लतारूपैर्दारैरन्विता द्रुमा रत्नसदृशैः पुष्पभरैः आपूर्णा
158698 रक्तपल्लवलक्षणाः पाणयो येषां तथाविधाः सन्तः स्वगृहं प्राप्तमतिथिं
158699 भवन्तं पूजयन्तीव किरन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥
158700
158701 प्रोतोर्मिमकरग्रासैर्दृषद्दन्तैर्गुहामुखैः ।
158702 ऋक्षवानृक्षवद्भूभृद्धत्ते घुरघुरारवम् ॥ ८ ॥
158703
158704 प्रोतोर्मीन्मकरान्ग्रसन्ति तथाविधैः

शुक्लादिवर्णदृषद्दन्तैर्गुहालक्षणैर्मुखैः ऋक्षवान्नाम भूभृत्
ऋक्षवद्भल्लूकवद्घुरघुरारवं धत्ते ॥ ८ ॥

महेन्द्रो मन्द्रगर्जाभिरभिक्षिपति गर्जतः ।
पर्जन्यानूर्जितो जन्यः प्रतिजन्यान्यथा जडैः ॥ ९ ॥

अयं महेन्द्रो गिरिरूर्ध्व गर्जतः पर्जन्यानधो मन्द्रगर्जाभिरभिमुखं क्षिपति
भर्त्सयति । यथा ऊर्जितो जन्यो युद्धकुशलः प्रतिजन्यान्त्रिपूज्ञडैर्वाक्यैः क्षिपति
तद्वत् ॥ ९ ॥

चन्दनारूषितः श्रीमाञ्जेतुं जलधिवेल्लनाः ।
समुद्यत इवोच्चोऽसौ मल्लो मलयपर्वतः ॥ १० ॥

असौ मलयपर्वतलक्षणो मल्लो जलधेः प्रतिमल्लस्य लहरीभुजवेल्लनाः जेतुं
समुद्यत इव ॥ १० ॥

सर्वतः कचितोऽजस्रं रत्नवीचिभिरम्बुधिः ।
भूरत्नवलयभ्रान्त्या प्रेक्ष्यते सूर्यमार्गगैः ॥ ११ ॥

सर्वतो रत्नयुक्तवीचिभिः कचितोऽयमम्बुधिः सूर्यमार्गगैर्नभश्चरैरजस्रं
भूरत्नवलयभ्रान्त्या प्रेक्ष्यते । कचितौजस्कम् इति पाठे ऐकपद्ये क्रियाविशेषणं
योज्यम् ॥ ११ ॥

सरन्ति रत्नमूर्धानश्चलकानिलपायिनः [चलकानिलेति संधिरार्षः ।] ।
वानपूराः पर्वतकाः सर्पा इव नतोन्नतैः ॥ १२ ॥

वानं वनसमूहास्तैः पूर्यन्त इति वानपूराः पर्वतकाः सूक्ष्माः पर्वताः वायुना
वने कम्प्यमाने चलकाः सन्तः सर्पा इव सरन्ति । रत्नमूर्धानः अनिलपायिन इति
साधारणे विशेषणे । नतोन्नतैर्गतिभेदैः ॥ १२ ॥

भ्रमन्तो वीचिशृङ्गेषु मकरेभाः करोत्कटैः ।
हरन्ति सीकराम्भोदा मेघानुद्राविता इव ॥ १३ ॥

वीचिशृङ्गेषु भ्रमन्तः सामुद्रा मकरा आरण्या इभाश्च वीचिशृङ्गेषु
निर्गच्छत्सु प्रविशत्सु च परस्परग्रहणाय करैरुत्कटैर्व्यात्तैर्मुखैश्च भ्रमन्तो
मेघैरनुद्राविता अनुद्रुताः सीकरमुचोऽम्भोदा इव हरन्ति कौतुकदर्शिनां मन इति
शेषः ॥ १३ ॥

आवर्तवलिताकारः सीकरोत्करकीर्णदिक् ।
पूर्णत्वात्तु शिरोऽशक्तो म्रियतेऽत्युत्करः करी ॥ १४ ॥

तत्रैकः करी दैवादगाधे जले आवर्तेन कलितः परिवर्तित आकारो यस्य तथाविधः सन्
सीकरोत्करैः कीर्णा दिशो येन तथाविधो भूत्वा मज्जनजलपूर्णत्वात्तु शिर
उन्नेतुमशक्त ऊर्ध्वीकृतकरः सन् म्रियते पश्य ॥ १४ ॥

विविधप्राणिसंपूर्णाः सजलाद्रिनतोन्नताः ।
यथैवाम्भोधयः सर्वास्तथैव द्वीपभूमयः ॥ १५ ॥

सजलाश्च ते अद्रिभिर्नतोन्नता विषमाश्च अम्भोधयो यथा सन्ति तथा सर्वा
द्वीपभूमयोऽपि सन्तीति बोध्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

आवर्तानात्मनोऽनन्यानप्यन्यानिव भास्वरान् ।

158757 गृह्यमाणानसद्रूपान्दृश्यमानानपि स्फुटान् ॥ १६ ॥
158758
158759 अम्बुधिर्ब्रह्मजगन्तीव आवर्तान् धत्ते इति द्वयोरन्वयः ।
158760 आत्मनोऽनन्यानप्यन्यानिवेत्यादिविशेषणानि आवर्तजगतोः साधारण्येन योज्यानि ॥ १६ ॥
158761
158762 तरङ्गतरलानन्तर्जडानप्यम्बुधिश्चलान् ।
158763 धत्ते ब्रह्मजगन्तीव सान्तानप्यन्तवर्जितान् ॥ १७ ॥
158764
158765 यानन्तरिन्द्रवद्भानुमणीन्धत्तेऽम्बुधिर्बहून् ।
158766 मन्थापहृतसर्वस्वो देवेभ्यः परिरक्षितान् ॥ १८ ॥
158767
158768 मन्थने देवासुरैरपहृतसर्वस्वोऽम्बुधिस्तस्मिन्काले देवेभ्यः परिरक्षितान्गोपितान्
158769 यान् बहून्भानुमणीनन्तर्धत्ते । इन्द्रवत् यथा इन्द्रः असुरेभ्यो
158770 गोपयन्मणीनन्तर्धत्ते तद्वत् ॥ १८ ॥
158771
158772 दृश्यमानान्महातेजस्तथा पातालतोऽप्यलम् ।
158773 प्रतिबिम्बविभङ्ग्यान्तरसत्यानिव गोपितान् ॥ १९ ॥
158774
158775 तथा महातेजोरूपानत एव पातालतोऽपि अलं दृश्यमानान् यन्मणीन्
158776 प्रतिबिम्बविभङ्ग्या असत्यानिव कृत्वा अन्तर्गोपितान्धत्ते ॥ १९ ॥
158777
158778 तेषां मध्यादेकमेहं प्रत्यहं पश्चिमार्णवे ।
158779 निक्षेपाय क्षिपति यं तेन मन्ये दिनं भवेत् ॥ २० ॥
158780
158781 तेषां मणीनां मध्यात्प्रत्यहमेकं यं मणिं पश्चिमार्णवे निक्षेपायान्तरिक्षे
158782 क्षिपति तेन तद्दिनं भवेदिति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा ॥ २० ॥
158783
158784 नानदिग्देशपयसामब्धौ साधुसमागमः ।
158785 यात्रायामिव लोकानां मिथः कलकलान्वितः ॥ २१ ॥
158786
158787 अब्धिकलकले हेतुमुत्प्रेक्षमाण आह - नानेति ॥ २१ ॥
158788
158789 जलेचरावरा नूनं सागरार्णवसंगमे ।
158790 अन्योन्यवेल्लनाद्युद्धं न कदाचन शाम्यति ॥ २२ ॥
158791
158792 युद्धोत्साहवतां मध्ये जलेचरा एव वराः । नूनमिति वितर्के । कुतः । यतः
158793 सागरार्णवयोः पूर्वापरसमुद्रयोः संगमे येषां सदैवान्योन्यवेल्लनान्न
158794 कदाचन युद्धं शाम्यति ॥ २२ ॥
158795
158796 ताम्यत्तिमितरङ्गाग्रनर्तनावर्तविभ्रमम् ।
158797 वलयन्वायुरायाति वान्तसीकरमौक्तिकैः ॥ २३ ॥
158798
158799 ताम्यतां ग्लायतां तिमीनां मत्स्यभेदानां तरङ्गाग्रेषु नर्तने य
158800 आवर्तविभ्रमस्तं वान्तैरुद्गीर्णैः सीकरलक्षणैः सीकरसहितैर्वा मौक्तिकैः
158801 पारितोषिकैर्वलयन्वेष्टयन्प्रभुरिव वायुरायाति पश्य ॥ २३ ॥
158802
158803 सरिन्मुक्तालतामध्यमध्यस्थाब्दमणीश्वराः ।
158804 दीर्घाः खणखणायन्ते चञ्चलाः सर्वतोऽम्बुधेः ॥ २४ ॥
158805
158806 सरिल्लक्षणानां मुक्तालतानां मध्ये मध्ये स्थिता अब्दलक्षणा मणीश्वरा
158807 मणिश्रेष्ठा अम्बुधेः कण्ठे सर्वतो दीर्घा लम्बमानाः
158808 परस्पराभिघातात्खणखणायन्त इत्युत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

158809
158810 महेन्द्राद्रेर्गुहागेहपरावृत्तार्णवाध्वनाम् ।
158811 भांकारिण्यो भुवः सिद्धसाध्यानां सुसुखावहः ॥ २५ ॥
158812
158813 पुनः कीदृशो वायुः । महेन्द्राद्रेर्भाकारिण्यः अरतिकारिणीः ।
158814 विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः । भुवः प्राप्य तत्रारुच्या गुहागेहेषु रत्यर्थं
158815 परावृत्तार्णवाध्वनां सिद्धानां साध्यानां च देवयोनिभेदानां
158816 रतिश्रमापनोदेन सुसुखावहः ॥ २५ ॥
158817
158818 मन्दरः कन्दरोद्गीर्णैः प्रसरैर्मातरिश्वनः ।
158819 कम्पाकुलवनाभोगः पुष्पमेघांस्तनोति खे ॥ २६ ॥
158820
158821 अपरो मन्दरं वर्णयन्दर्शयति - मन्दर इति । कन्दरेभ्य उद्गीर्णैर्मातरिश्वनो
158822 वायोः प्रसरैः खे पुष्पवर्षिणो मेघांस्तनोति विस्तारयति । प्रस्थारूढान् मेघान्
158823 पुष्पैः पूरयतीति यावत् ॥ २६ ॥
158824
158825 चूतनीपकदम्बाढ्यगन्धमादनकन्दरान् ।
158826 विशन्ति मेघहरिणास्तडित्तरललोचनाः ॥ २७ ॥
158827
158828 हिमवत्कन्दरोद्गीर्णा वल्लीवलयताण्डवम् ।
158829 तन्वाया वायवो यान्ति विभिन्नाब्दाब्धिवीचयः ॥ २८ ॥
158830
158831 विभिन्ना अब्दाः अब्धिवीचयश्चयैः । शैत्यमान्द्यसौरभ्योपपादकानि विशेषणानि ॥
158832 २८ ॥
158833
158834 तात चूतकदम्बाग्रपरामर्शसुगन्धयः ।
158835 वलयन्त्यब्धिकल्लोलान्गन्धमादनवायवः ॥ २९ ॥
158836
158837 जलदान्वलयन्वायुरलकालकतां गतान् ।
158838 इत आयाति पुष्पाभ्रं रचयन्वनवीथिषु ॥ ३० ॥
158839
158840 अलकायाः कुबेरपुर्या अलकतां कुन्तलतां गतान्प्राप्तान् ॥ ३० ॥
158841
158842 कुन्दमन्दारसंदोहमधुरामोदमन्थरान् ।
158843 तुषारसीकरोन्मिश्रानिवात्र कलयानिलान् ॥ ३१ ॥
158844
158845 अत्रास्मिनगन्धमादने अनिलान्कलय स्पृश ॥ ३१ ॥
158846
158847 नालिकेरलतालास्यलब्धतिक्तसुगन्धयः ।
158848 पतन्ति पवनाः पश्य पारसीकपुरीः पुरा ॥ ३२ ॥
158849
158850 नालिकेरतरूणां मल्लिकादिलतानां च लास्येन क्रमाल्लब्धस्तन्मद्यतिक्तगन्धः
158851 सुगन्धश्च यैः । पुरा पश्य ॥ ३२ ॥
158852
158853 धुन्वानाः पुष्पितेशानवनकर्पूरवारिदान् ।
158854 चालयन्तोऽनिला वान्ति कैलासकमलाकरान् ॥ ३३ ॥
158855
158856 पुष्पितं यदीशानस्य प्रमदवनं तत्रत्यकदलीकर्पूरसुरभीन्वारिदान्धुन्वानाः ॥
158857 ३३ ॥
158858
158859 करीन्द्रकुम्भनिष्क्रान्तमदमन्थरमूर्तयः ।
158860 इमे शुकशुकायन्ते विन्ध्यकन्दरवायवः ॥ ३४ ॥

158861
158862 शुकशुकायन्ते इति वीरणस्तम्बोद्भूताव्यक्तध्वन्यनुकरणम् । अथवा विन्ध्यशुकैः
158863 सह निर्गमनात्तद्वर्णैः शुकायन्ते हरितायन्ते ॥ ३४ ॥
158864
158865 शबरीणां शरीरेषु शीर्णपर्णोत्करे गिरौ ।
158866 नाराचैः पर्णशबरैर्वनाली नगरायते ॥ ३५ ॥
158867
158868 शबरीणां शरीरेषु परिधानकल्पनया शीर्णपर्णोत्करे मलयगिरौ पर्णपरिधानैः
158869 शबरैस्तन्नाराचैश्च पूर्णा अल्पावशेषमृगपक्षिगणा मलयवनाली
158870 नगरमिवाचरति नगरायते ॥ ३५ ॥
158871
158872 अब्ध्यद्रिसरिदम्भोदवनलेखाङ्किका दिशः ।
158873 त्वत्प्रतापबलैरेता हसन्तीवार्करश्मिभिः ॥ ३६ ॥
158874
158875 अत्रोपशैलवनवीथिषु पुष्पशय्या विद्याधरीविरचिताः परिवर्णयन्ति ।
158876 पार्श्वद्वयस्थपरिवृत्तपदात्समुद्राद्यावृत्तमुग्धवनितापुरुषायितानि ॥
158877 ३७ ॥
158878
158879 अत्रास्मिन्प्रदेशे उपशैलवनवीथिषु रत्यर्थं विद्याधरीभिर्विरचिताः पुष्पशय्याः
158880 परिवर्णयन्ति सूचयन्ति । कस्माल्लिङ्गात्किं सूचयन्ति तदाह - पार्श्वेति । समुद्रात्
158881 अलक्तकमुद्रासहितात्पार्श्वद्वयस्थात्परिवृत्तात्सम्यङ्निष्पन्नात्पदालिङ्गात् । पुंसि
158882 रतिश्रान्ते सति अधोदेशाद्यावृत्तायाः मुग्धवनितायाः उपरि सुरतलक्षणानि
158883 पुरुषायितानि पुरुषवदाचरणानि सूचयन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥
158884
158885 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० उ० अवि० विप० दिग्दर्शनं
158886 नाम चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥
158887
158888 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
158889 दिग्दर्शनं नाम चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥
158890
158891 पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ११५
158892
158893 पार्श्वगा ऊचुः ।
158894
158895 अत्रोत्तमाशय लतावलयालयेषु लीलाविलोलललनाः कलयन्ति गीतम् ।
158896 उद्दामभावरसविस्मृतवासरेहा विश्रम्य किंनरगणाः कलकाकलीकम् ॥ १ ॥
158897
158898 वर्ण्यन्तेऽत्र चतुर्दिक्षु वनानि गिरयो नगाः ।
158899 नद्यः समुद्राः पवनपक्षिग्रामघनादयः ॥
158900
158901 हे उत्तमाशय अत्रास्मिन् गिरौ लीलासु विलोला आसक्ता ललना येषां तथाविधाः
158902 किन्नरगणा उद्दामैर्भावैः संचारिभावैः रसैः संभोगशृङ्गाररसैश्च
158903 विस्मृता वासरेहा दिनचेष्टालक्षणः कालो यैस्तथाविधाः सन्तो विश्रम्य कलाः
158904 काकल्यो यस्मिंस्तथाविधं गीतं कलयन्ति गायन्ति शृण्वन्ति च ॥ १ ॥
158905
158906 एते हिमाद्रिमलयाचलविन्ध्यसह्यक्रौञ्चा महेन्द्रमधुमन्दरदर्दुराद्याः ।
158907 दूरस्थिता दृशि सिताभ्रपटा वहन्ति संशुष्कपर्णलवलाञ्छितलोष्टलीलाम् ॥ २
158908 ॥
158909
158910 अत्युन्नता अपि गिरयो दूराद्दृश्यमाना अल्पवद्भान्तीत्याह - एते । एते
158911 हिमाद्रिमलयाद्याः सिताभ्रपटाः शैला दूरस्थिताः सन्तो दृशि प्रेक्षकदृष्टौ
158912 संशुष्कपर्णलवलाञ्छितानां लोष्टानां लीलां साम्यं वहन्ति पश्य ॥ २ ॥

158913
158914 अमी दूरालोकव्यवहितमहावर्त्मनिचयाः पुरःप्राकाराणां कुलशिखरिणो
158915 बिभ्रति वपुः।
158916 विशन्तीरम्भोधिं कलय लुलिता भान्ति सरितः पटस्यान्तः सक्ताः
158917 प्रतनुसितसूत्रा इव दशाः॥ ३॥
158918
158919 किंचामी कुलशिखरिणो दूरादालोकनमालोकस्तस्मिन् अपारे परेषां व्यवहिता
158920 अन्तरालदेशवर्त्मनिचया येषां तथाविधा सन्तः परस्परसंलग्नतया परितो
158921 दृश्यमानाः पुरःप्राकाराणां वपुर्बिभ्रति। तथा अम्भोधि विशन्तीः
158922 प्रवेशत्वरया च लुलिताः सरितः पटस्यान्तः सक्ताः प्रतनुसितसूत्रा दशा इव भान्ति॥
158923 ३॥
158924
158925 दशाशाः शैलानामुपरि परितः प्रावृतघना घनश्यामाकाराः
158926 खगकलकलालापलपिताः।
158927 लतामुक्तैः पुष्पैर्ललितवनलेखाभुजलता हसन्त्यस्ते राजन्भवनवनिता भान्ति
158928 पुरतः॥ ४॥
158929
158930 हे राजन् परितः शैलानामुपरि प्रावृता घना मेघा याभिस्ताः घना इव
158931 श्यामाकाराः। खगानां कलकलालापा एव लपितानि यासां ताः। तथा लताभिर्मुक्तैः
158932 पुष्पैरुपलक्षिताः। ललिताः शोभमाना वनलेखालक्षणा भुजलता यासां तथाविधा
158933 दश आशा दिशस्ते भवनवनिता राज्ञीर्हसन्त्य इव पुरतो भान्ति॥ ४॥
158934
158935 तालीतमालबकुलाकुलतुङ्गशृङ्गमेकीकृताकृति वनं तरलं विभाति।
158936 अभ्याहतं जलनिधेस्तरलैस्तरङ्गैस्तीरान्तलग्नघनशैवलजालकल्पम्॥ ५॥
158937
158938 ताल्यादिभिराकुलानि तुङ्गानि गिरिशृङ्गाणि यस्मिंस्तथाविधम्।
158939 दूराद्वप्रवद्भासमानेषु शैलेष्वेकीकृताकृति। पवनतरलं वनं
158940 जलनिधेस्तरलैस्तरङ्गैरभ्याहतं तीरान्तलग्नघनशैवलजालकल्पं विभाति।
158941 ईषदसमाप्तिद्योतकेन कल्पपा सादृश्यस्य गम्यमानत्वाद्गम्यमानोपमा॥ ५॥
158942
158943 इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषामितोऽपि शरणार्थिनः शिखरिपत्रिणः
158944 शेरते।
158945 इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकैरहो विततमूर्जितं भरसहं च
158946 सिन्धोर्वपुः॥ ६॥
158947
158948 शिखरिणः पर्वतास्तल्लक्षणाः पत्रिणः पक्षिणः शेरते स्वपन्ति। शीङो रुट्। सिन्धोः
158949 समुद्रस्य वपुर्विततं विस्तीर्णं ऊर्जितं बलवद्भरसहंन् बहुभारसहिष्णु अहो
158950 आश्चर्यमनुपममित्यर्थः॥ ६॥
158951
158952 एते जम्बुनदीतटा रविकरैराभान्ति
158953 हेमाखिलग्रामारण्यपुरस्थलीगिरितरुस्थाण्वग्रहारोच्चयाः।
158954 ज्वालालीवलितांबरांतरलिहो मुञ्चन्ति भासोभितस्सर्वा भूमिप
158955 भूरिहैवममरासेव्यास्ति नो मानुषैः॥ ७॥
158956
158957 कश्चिदुत्तरदिशि प्रस्थितं विपश्चितं प्रति मेरुमूले सौवर्णान्
158958 जम्बुनदीतटान्प्रदर्शयन्नाह - एते इति। हेमभूताः अखिला ग्रामादयो येषु
158959 तथाविधा एते जम्बूनदीतटा रविकरैर्व्याप्ताः सन्तः अभितः आभान्ति।
158960 ज्वालालीवलिताम्बरान्तरलिहः सन्तः अभितो भासो मुञ्चन्ति। हे भूमिप इह एवंभूता
158961 सर्वा भूः अमरैर्देवैरासेव्या उपभोक्तुं योग्यास्ति मानुषैर्नो आसेव्येत्यर्थः॥ ७॥
158962
158963 एते कदम्बवनकम्बलमम्बुदाभमाभान्ति भास्करपथानुगता वहन्तः।
158964 अस्याचलस्य वसुधेव तटं तवास्तु मा सूर्यरोधकनभस्थघनौघशङ्का॥

८ ॥

अस्याचलस्य अम्बुदाभं कदम्बवनकम्बलं वहन्तो भास्करपथानुगता एते
अधित्यकाप्रदेशा आभान्ति । अतः एषु प्रदेशेषु तव वसुधेव इदमपि तटमिति
बुद्धिरस्तु । सूर्यरोधका नभस्था घनौघा एते इति शङ्का मास्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

एषोऽसौ मलयो लयोग्रलवलीवल्लीलसच्चन्दनस्फीतामोदमदाद्रसेन तरवो वक्त्रे
क्रियन्ते त्रिभिः ।
सज्वालोदहनाक्षसंस्थितकपोलोष्मोदयोत्ताण्डवे
अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्यथोष्णककणास्तप्ता यथा योषिताम् ॥ ९ ॥

अपरो दक्षिणदिक्प्रस्थिताय विपश्चिते मलयाद्रिं वर्णयन्दर्शयति - एष इति । एष
समीपे दृश्यमानो मलयोऽसावेवंप्रभावः । यस्य अग्राभिः
श्रेष्ठाभिर्लवलीवल्लीभिर्लसतां चन्दनानां स्फीतादामोदमदादन्येऽपि तरवो रसेन
चन्दनीभूतास्त्रिभिरपि देवैर्मनुष्यैरसुरैश्च वक्त्रे मुखपद्मे अलय इव
तिलकीक्रियन्ते । किंचास्मादामोदमदात्सज्वाल ऊर्ध्वो ज्वलनः अक्षे तृतीयनेत्रे
संस्थितो यस्य तथाविधस्य रुद्रस्य कपोलयोरुष्मोदयो यस्मिंस्तथाविधे उत्कृष्टे
ताण्डवे प्रसक्तास्तप्ताः यथोपपन्ना उष्णककणाः स्वेदबिन्दवो यथा योषितां
रतिश्रमजाः स्वेदबिन्दवः शिशिरतरास्तथा क्रियन्ते एवंप्रभावोऽयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

एषोऽब्धिधौतकलधौततटाधिरूढभोगीन्द्रभोगपरिवेष्टितचन्दनोऽगः ।
विद्याधरीवदनपङ्कजदीप्तिपुञ्जहेमीकृताखिलशिलो मलयाभिधानः ॥ १० ॥

अब्धितरङ्गैर्धौतेषु कलधौतं सुवर्णं तन्मयेषु तटेष्वधिरूढाः
प्रादुर्भूता भोगीन्द्राणां भोगैः कायैः परिवेष्टिताश्चन्दनवृक्षा
यस्मिंस्तथाविधः । तथा विद्याधरीणां वदनपङ्कजदीप्तिपुञ्जैर्हेमीकृता अन्या
अप्यखिलाः शिला यस्य तथाविध एष पुरोवृती अगो मलयाभिधानः । मा लक्ष्मीर्लीयते
अस्मिन्नित्यन्वर्थनामेत्यर्थः । ङ्यापोः इति ह्रस्वः ॥ १० ॥

कूजत्कुञ्जकठोरगह्वरनदीक्रत्कारवत्कीचकस्तम्भाडम्बर##-
एतस्मिन्प्रबलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितैरुद्वेल्लन्ति
पुराणरोहणतरुस्तम्भेषु कुम्भीनसाः ॥ ११ ॥

कूजन्तः कुञ्जानां कठोराणां शिलाकटकादिप्रदेशानां गह्वराणां नदीनां
क्रत्कारास्तालध्वनिभेदास्तद्वन्तो ये कीचकस्तम्भास्तेषां गीताडम्बरेण
तच्छ्रवणासक्त्या मूकं निःशब्दं मौकुलिनां मुकुलनिवासिनां भ्रमराणां
कुलं यस्मिंस्तथाविधः क्रौञ्चाचलनामायं गिरिः । एतस्मिन् गिरौ प्रचलतां
प्रकृष्टाः कलाकिनो बलाकावन्तो नीलमेघाः प्रिया येषां मयूराणां तेषां
कूजितैरुद्वेजिताः कुम्भीनसाः सर्पजातिभेदाः पुराणं चिरंतनं रोहणं
प्रादुर्भावो येषां तथाविधानां सकोटरजीर्णतरूणां स्तम्भेषु मध्यकाष्ठेषु
उद्वेल्लन्ति अधिरुह्य भोगसंकोचेन निलीयन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कोमलकनकलतालयविलसितललनाविलोलवलयकृतम् ।
श्रवणरसायनपानं विततमिहाकर्णयास्य तटे ॥ १२ ॥

हे राजन् इहास्य क्रौञ्चस्य तटे कोमलकनकलतारचिते आलये निकुञ्जे कान्तेन सह
विलसितानां ललनानां रतिविलोलैर्वलयैः कृतं रागि श्रवणयो रसायनपानप्रायं
विततं सिंजितमाकर्णय ॥ १२ ॥

करिकरटगलितमदजलवलितश्वलवीचिचञ्चरीकचयैः ।
चर्वित एष कदर्थित इव कणनिकरो विरौति वारिनिधौ ॥ १३ ॥

159017 करिणां करटेभ्यो गण्डस्थलेभ्यो गलितैर्मदजलैर्वलितो मिश्रित इति हेतोश्चलवीचिषु
159018 चञ्चरीकचयैर्भ्रमरसमूहैश्चर्वित इव वारिनिधौ कणनिकरो विरौति रोदितीत्युत्प्रेक्षा
159019 || १३ ||
159020
159021 पश्यामलेन्दुरामृतनवनीतशरीरसुन्दरीवलितः |
159022 पितुरुत्सङ्गे कुरुते जललीलां क्षीरवारिनिधौ || १४ ||
159023
159024 अब्धेश्चल प्रतिबिम्बचन्द्रं दर्शयन्नुत्प्रेक्षते - पश्येति | हे राजन् अमलेन्दुः
159025 आमृतं अमृतमथनजं यन्नवनीतं
159026 तादृशशरीरस्तादृशशरीराभिर्नक्षत्रसुन्दरीभिर्वलितः सन् क्षीरवारिनिधौ
159027 प्रतिबिम्बितः पितुरुत्सङ्गे जललीलां जलक्रीडां कुरुते | पश्येदं कौतुकमित्यर्थः || १४
159028 | |
159029
159030 नृत्यन्ति मत्तकलकोकिलकाकलीकाः पश्यामले मलयसानुनि बालवल्ल्यः |
159031 लोलालिजालनयनारुणपत्रपाणिपुष्पा [लोकालीति विशेषणोभयपदः
159032 कर्मधारयोऽयम् |] मधूत्सवविलासविशेषवत्यः || १५ ||
159033
159034 अपरः कश्चिन्मलये लतानृत्यं दर्शयति - नृत्यन्तीति | लोलालिजालनयना
159035 [लोलालीति विशेषणोभयपदः कर्मधारयोऽयम् |] अरुणपत्रपाणिषु पुष्पाणि
159036 यासां ताः | मधूत्सवविलासैः परागैर्विशेषवत्यो विशेषकवत्यः || १५ ||
159037
159038 वंशानां हृदि पर्वतेषु जलधौ तोयार्थिनीनां तु ये शुक्तीनां हृदये
159039 विशन्ति समये वर्षांभसां बिन्दवः |
159040 ते मुक्ताफलतां व्रजन्ति करिणां कुम्भेषु वान्यद्भवेत् शुद्धौ
159041 मौक्तिकवत्स्युरुत्तमगुणा एतास्त्रिधा जातयः || १६ ||
159042
159043 कश्चित्त्रीनुत्तमान्मुक्ताकरांस्तेषूत्तमगुणमुक्ताफलोत्पत्तिं च वर्णयति -
159044 वंशानामिति | पर्वतेषु वंशानां वेणुभेदानां हृदि काण्डच्छिद्रे | तथा
159045 जलधौ तोयार्थिनीनां शुक्तीनां हृदये च स्वातिसमये ये वर्षाम्भसां बिन्दवो
159046 विशन्ति ते मुक्ताफलतां व्रजन्ति | अन्यत्तृतीयं तु मुक्ताफलं करिणां
159047 गन्धहस्तिनां कुम्भेषु भवेत् | एषामुक्तरूपाणां मुक्ताफलानां एतास्त्रिधा
159048 प्रसिद्धा जातयः स्थानशुद्धौ मौक्तिकस्थौल्यप्रकर्षवद्गुणतोऽप्युत्तमगुणा
159049 भवन्तीत्यर्थः || १६ ||
159050
159051 शैलेऽब्धौ पुरुषेऽवनौ जलधरे भेके शिलायां गजे नानाकारधरा भवन्ति
159052 मणयः कर्माणि तेषां विभो |
159053 ह्लादोच्चाटनमारणज्वरभयभ्रान्तिप्रकाशान्धताखेदोत्तापनभून##-
159054
159055 एवं रत्नानामप्याकरभेदेनोत्पत्तिं गुणक्रियावैचित्र्यं च रत्नशास्त्रे
159056 प्रसिद्धमित्याह - शैले इति | तेषां यथायोगं कर्माणि शृणु |
159057 ह्लादस्तापशान्तिः शत्रूणामुच्चाटनं मारणम् | ज्वरः भयं भ्रान्तिः अन्धता
159058 खेदः उत्तापनं चेति | रत्नस्वामिनो व्यवहितविप्रकृष्टार्थप्रकाशो
159059 भूगतिर्दूरगमनशक्तिर्भूमौ निमज्ज्य गमनशक्तिर्वा नभोगतिः प्रसिद्धा
159060 अतीतानागतदर्शनं व्याधिदुर्भिक्षादिनाशः परप्रयुक्तविषकृत्या
159061 यन्त्रादिप्रतिविधानं चेत्यर्थः | चार्थे तथाशब्दः || १७ ||
159062
159063 वातायनोदरगवाक्षकवाटकक्षाद्वारानानैरिह पुराण्युदिते पठन्ति |
159064 श्वभ्राभ्रकन्दरदरीवनवेणुरन्ध्रवर्गेण मन्दर इवामृतसिन्धुमिन्दुम्
159065 || १८ ||
159066
159067 अपरः कश्चिदिन्दूदये प्रहर्षप्रवृत्तं नगरे वातायनादिजनघोषं मन्दरे
159068 श्वभ्रादिघोषं

चोपमेयोपमानभावेनोत्प्रेक्षमाणश्चन्द्रस्तवपाठत्वेनोत्प्रेक्षते - वातायनेति
| इहास्मिन्देशे पुराणि कर्तॄणि इन्दौ उदिते सति वातायनोदरादिलक्षणैराननैर्मन्दरो
गिरिः श्वभ्राभ्रकन्दरदरीवनवेणूनां रन्ध्रव्रणेणेव
अमृतसमुद्रभूतमिन्दुं पठन्ति स्तुवन्तीत्युत्प्रेक्षा || १८ ||

एतच्छृङ्गं हरति पवनः
किंस्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः |
प्रालेयाद्रेः प्रतिततवनं प्रोत्पतत्यभ्रमूर्ध्वं वज्रस्तम्भो
गगनसुतलोत्तोलनायेव भूमेः || १९ ||

हिमाद्रितटेभ्योऽभ्रोत्पतनं पवनकृतशृङ्गहरणत्वेन
भूम्युत्थिताकाशपातालोत्तोलमस्तम्भत्वेन चोत्प्रेक्षमाणः कश्चिदाह - एतदिति |
गगनस्य सुतलस्य च गुरुत्वाधिक्यपरीक्षार्थमुत्तोलनायेव || १९ ||

गङ्गातरङ्गहिमसीकरशीतलानि विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि |
पुष्पाभ्रसंवलितपुष्पितकाननानि राजन्विलोकय महेन्द्रगिरेस्तटानि || २० ||

देशान्तरेषु विततानि वनान्तराणि पुष्पस्थलान्युपवनान्यथ पत्तनानि |
तीर्थेषु पूतभुवनानि जलानि दृष्ट्वा दौर्भाग्यभीतिरपयाति जवानुविद्धा || २१
| |

पुण्यतमदेशवनतीर्थादिदर्शनस्य दौर्भाग्यनिवृत्तिर्महाफलमस्तीत्याह -
देशान्तरेष्विति | जवेनानुविद्धा घटिता द्रुतमपयातीति यावत् || २१ ||

शृङ्गाणि पूरितदिगन्तरमण्डलानि श्वभ्राभ्रकन्दरनिकुञ्जकुलाकुलानि |
व्योमोपमान्यपि च वारिधिकुण्डलानि दृष्ट्वा गलन्ति कुकृतानि बृहत्तराणि ||
२२ ||

श्रीशैलादि शृङ्गाणि | साधुजनपूरितानि दिगन्तराणि | तीर्थकूपवाप्यादिश्वभ्राणि |
हिमवदादीनामभ्रयुक्तानि कन्दराणि चम्पकारण्यादीनि | निकुञ्जकुलैराकुलानि |
व्योमोपमानि निर्मलानि वारिधिकुण्डलानि सेतुबन्धादितीर्थानि दृष्ट्वा प्राणिनां
कुकृतानि पापानि बृहत्तराणि ब्रह्महत्यादीन्यपि गलन्ति नश्यन्ति || २२ ||

रम्याश्चन्दनवीथयो हि मलये विन्ध्ये मदान्धा गजाः कैलासे नृप पादजाति
कनकं चन्द्रं महेन्द्राचले |
दिव्याश्चौषधयस्तुषारशिखरे सर्वत्र रत्नानि वै सन्त्यन्धाखुवदेष
जीर्णसदने व्यर्थन् जनो जीर्यते || २३ ||

तत्तदुत्तमवस्तुशालिनां कुलशैलानामदर्शने नृणां नेत्राणां
वैयर्थ्यमेवेत्याशयेनाह - रम्या इति | हे नृप पादजाति श्रेष्ठं कनकम् |
चन्द्रं गिरिधातुविशेषः | तुषारशिखरे हिमवति | सर्वत्रान्येष्वेतेषु च रत्नानि सन्ति |
एवं सत्यप्येष भाग्यहीनो जनस्तान्यपश्यन्नन्धश्चासावास्तुर्मूषकश्च तद्वज्जीर्णे
सदने व्यर्थ जीर्यते | आश्चर्यमित्यर्थः || २३ ||

सोन्नतं जगदिवोरुतटाकं वारिणा विवलितं तिमिरेण |
प्रस्फुरन्ति च युगान्त इवैता विद्युतः शफरिका इव लोलाः || २४ ||

सजलदास्तिमिरावृता दिशः कश्चिद्वर्णयति - सोन्नतमिति | मेघतिमिरेणावृता
एता दिशो युगान्ते वारिणा विवलितं सोन्नतमन्तरिक्षलोकपर्यन्तं पूर्ण जगदेव
एकतटाकभूतमिव प्रस्फुरन्ति | तत्र लोला विद्युतस्तस्मिंस्तटाके शफरिकाः
क्षुद्रमत्स्या इव प्रस्फुरन्ति || २४ ||

159121 सावश्यायाश्याननीहारधारा धारोद्गारान्वारिदान्मादयन्तः ।
159122 शीतानीतोद्दामरोमाञ्चचर्चाः प्रोद्यच्छब्दं वान्त्यहो वर्षवाताः ॥ २५ ॥
159123
159124 स्वयं सावश्यायाः सहिमाः भूम्यादौ च श्यानाः शोषणेन तनूकृता
159125 नीहारधारा यैः धाराः उद्गिरन्तीति धारोद्गारास्तथाविधान्वारिदान्मादयन्तो
159126 मत्तान्कुर्वाणाः । शीतस्पर्शेन आनीता जनानामुद्दामरोमाञ्चचर्चा यैस्तथाविधा
159127 वर्षवाताः प्रोद्यच्छब्दं यथा स्यात्तथा वान्ति । अहो इत्याश्चर्ये ॥ २५ ॥
159128
159129 हा वाति नीलजलदप्रसरानुसारी वातः किरन्विटपिपल्लवपुष्पगुच्छान् ।
159130 धीरोत्करद्रुमवनान्तरचारचारुरासारसीकरकदम्बकसारसारः ॥ २६ ॥
159131
159132 नीलजलदप्रसरानुसारी अङ्कुरद्रुमवनान्तरचारेण चारुः सौगन्ध्यादिगुणवान्
159133 आसारसीकराणां कदम्बकैर्निकुरम्बैः सारादपि सारो धीरो वातो विटपिनां
159134 पल्लवपुष्पगुच्छान्किरन्सन् वाति । हा इति शीतार्तस्य विरहिणो वा खेदोक्तिः ॥ २६ ॥
159135
159136 मारुताः सुरतक्रान्तकान्तानिःश्वसितैरिमे ।
159137 वहन्ति वृद्धिं गन्धं च लवं स्वर्गादिव च्युताः ॥ २७ ॥
159138
159139 स्वर्गाच्च्युताः जीवाः पूर्वपुण्यवासनालवमिव ॥ २७ ॥
159140
159141 कुवलयकुवलयविकचनकुसुमलताविदलनोद्यता मृदवः ।
159142 घनपटपाटनपटवो विधुतोपवना वहन्त्यमी पवनाः ॥ २८ ॥
159143
159144 कुवलये भूमण्डले यानि कुवलयान्युत्पलानि तेषां विकचने विकासे । तथा
159145 कुसुमलतानां विदलने मुकुलपुटभेदने च उद्यता इति सुगन्धयः ।
159146 घनलक्षणानांन् पटानां पाटने पटव इति शीताः अमी पवना वहन्ति ॥ २८ ॥
159147
159148 संध्याभ्रलेशानुपयन्ति वाता नभस्तले कोमलकम्पनेन ।
159149 नृपाङ्गणे पुष्पविचित्रलेखानुवासिते भृत्यवरा इवैते ॥ २९ ॥
159150
159151 एते वाता नभस्तले संध्याभ्रलेशान् कोमलकम्पनेन मन्दचालनेनोपयन्ति । यथा
159152 पुष्पाणां विचित्रलेखाभिरनुवासिते नृपाङ्गणे भृत्यवराः
159153 पुष्पाण्यनुपमृद्नन्तः संचरन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥
159154
159155 क्वचित्कुसुमगन्धयः कमलवर्गगन्धाः क्वचित्क्वचित्कुसुमवर्षिणो
159156 ललितकेसरासारिणः ।
159157 क्वचिच्च हिमपाण्डवो हरितपीतलश्यामला वहन्ति शिखरानिलाः
159158 सुरतमन्दघर्मच्छिदः ॥ ३० ॥
159159
159160 कुसुमानामिव गन्धो येषाम् । उपमानपूर्वपदत्वादित् । क्वचित्कमलवर्गाणां गन्ध
159161 इव गन्धो येषाम् । हिमैः पाण्डवः हरितपीतलश्यामलैर्गिरिधातुभिस्तद्वर्णाः
159162 शिखरसंबन्धिनोऽनिलाः सुरते मन्दानां श्रान्तानां धर्माम्बुच्छिदो वहन्ति ॥ ३०
159163 ॥
159164
159165 क्वचिद्धुंकारकांकारैरङ्गारनिकरान्करैः ।
159166 किंकरैर्विकिरत्यर्को मूर्खसंसर्गवानिव ॥ ३१ ॥
159167
159168 किंकरैः सेवकवदाज्ञाकारिभिः सूर्यकान्तमणिभिर्गुहादौ दह्यमानानां
159169 प्राणिनां हुंकारैः
159170 कांकारैराक्रन्दनशब्दैश्चोपलक्षितानङ्गारनिकरान्करैर्विकिरति प्रक्षिपति ॥ ३१ ॥
159171
159172 नररसायनतृप्तिविमुक्तया प्रमदया मदयापितलज्जया ।

159173 उपगते वपुषा न विषह्यते विषविमूर्च्छनयेव समायता || ३२ ||
159174
159175 नरः पुरुषस्तल्लक्षणं यत्सङ्गमास्वाद्यं रसायनं तद्विषये तृप्तिविमुक्तया
159176 अतृप्तया अत एव मदेन यापितलज्जया अपनीतत्रपया प्रमदया वपुषा उपगते
159177 आलिङ्गिते पुरुषे सुरतोपरमाय | आवश्यककार्यान्तरोपवर्णनलक्षणा समायता
159178 वञ्चनोक्तिर्विषविमूर्च्छनया प्रयुक्ता स्वमृतिरिव न विषह्यते इत्यर्थः || ३२ ||
159179
159180 वलिततामरसा मृदुशीकराः शशिकरोत्करवीचिविभेदिनः |
159181 सदहना इव तापमयाः पुरो विरहिणीषु वनावनिवायवः || ३३ ||
159182
159183 तामरसवलनादिप्रयुक्तसर्वगुणसंपन्ना अपि वनावनिवायवो विरहिणीषु सदहना इव
159184 दाहकारिण इत्यर्थः || ३३ ||
159185
159186 इह हि पूर्वपयोधितटावटे विकटपत्रपटाः कटकीतटाः |
159187 नवमदासवयौवनसंश्रयाः कलय यान्ति कथं शवरस्त्रियः || ३४ ||
159188
159189 हे राजन् इह पूर्वपयोधितटलक्षणे अवटे निम्नदेशे कटक्यः
159190 शबरजातिप्रसिद्धकांस्यादिकटकास्तदन्वितप्रकोष्ठतटाः | विकटानि
159191 निर्गुण्डीपत्राण्येव परिधानपटो यासाम् | नवोमदासवो यस्मात्तथाविधस्य
159192 यौवनस्य संश्रयाः शबरस्त्रियः कथं यान्ति तद्गमनविलासं कलय पश्य || ३४ ||
159193
159194 नवरसासवसारनिशागमक्षयभयातुरचित्ततयाङ्गना |
159195 त्यजति कान्तमियं न मनागपि द्रुतमितो वलितेव पुरोऽहिभिः || ३५ ||
159196
159197 इयमङ्गना नवः सुरतरसो यस्मात्तथाविध आसवसारः समदसंभोगो
159198 यस्मिंस्तथाविधस्य निशागमस्य क्षयाद्यद्भयं तदातुरचित्ततया द्रुतं
159199 सार्द्रभावं कान्तं मनागपि न त्यजति | इतः पुरो दृश्यमाना अहिभिर्वलिता
159200 चन्दनलतेव सेत्यर्थः || ३५ ||
159201
159202 प्रभाततूर्यमुखरैर्दिवसैरिव तर्जिता |
159203 हृद्येव स्फुटा नारी निलीना दयितोरसि || ३६ ||
159204
159205 प्रोत्फुल्लकिंशुकैषा दक्षिणजलधेस्तटेऽत्र वनराजी |
159206 ज्वलितेव जलतरङ्गैः पौनःपुन्येन सिच्यतेऽम्बुधिना || ३७ ||
159207
159208 ज्वलितेवेति पुनः पुनः सेके हेतूत्प्रेक्षा || ३७ ||
159209
159210 अस्या निर्यान्त्यनिलैर्धूमा इव कृष्णकेसराम्बुधराः |
159211 अङ्गाका इव कुसुमान्युपशान्ताङ्गारवच्च खगभृङ्गाः || ३८ ||
159212
159213 अस्याः प्रफुल्लकिंशुकवनराजेः सकाशाद्धूमा इव कृष्णाः केसरा ऊर्ध्वभागा
159214 येषां तथाविधा अम्बुधरा धूमा इव निर्यान्ति | एवं किंशुककुसुमान्यङ्गारा इव
159215 निर्यान्ति खगाश्च भृङ्गाश्च उपशान्ताङ्गारवच्च निर्यान्ति | पश्येति पूर्वोक्तार्थे
159216 उपपत्तिः || ३८ ||
159217
159218 ईदृश्येव विलोकय वनराजी सत्यवह्निना ज्वलिता |
159219 गिरिशिरसि तूत्तरस्यां दिशि दूरे धूयते च खे पवनैः || ३९ ||
159220
159221 कल्पितज्वलनां वनराजिं दर्शयित्वा यथार्थज्वलनां तामुत्तरतो दर्शयति -
159222 ईदृश्येवेति | पवनैः खे धूयते कम्प्यते च || ३९ ||
159223
159224 क्रौञ्चाचलस्य भुवि मन्थरमेघचक्रगम्भीरताररवनर्तितबर्हिणीयम् |

159225 पश्योत्थितं तुमुलमाकुलवर्षवातव्याधूतपुष्पफलपल्लवकाननीयम् ॥ ४० ॥
159226
159227 हे राजन् क्रौञ्चाचलस्य भुवि मन्थरस्य मन्दगतेर्मेघचक्रस्य
159228 गम्भीरैस्तारवैर्नर्तितं बर्हिणीयं बर्हिसमूहो
159229 यस्मिंस्तथाविधमाकुलवर्षवातव्याधूतपुष्पफलपल्लवमुत्थितमुन्नतं
159230 काननीयं वनसमूहं पश्य ॥ ४० ॥
159231
159232 अस्ताचले विकटकाञ्चनकूटकोटिसंघट्टनस्फुटितजर्जरचारुसंधिः ।
159233 खर्वं रथः पतति स स्म रवेः सचक्रचीत्कारतारतरकूबररास एषः ॥ ४१ ॥
159234
159235 स एष रवेः रथः अस्ताचले विकटो विषमो यः काञ्चनमयः कूटः शृङ्गं
159236 तत्कोटौ संघट्टनेन स्फुटिता जर्जराश्चारुसंधयो यस्य तथाविधः सन्
159237 सचक्रचीत्कारस्तारतरः कूबरस्य रासो ध्वनिर्यस्य तथाविधः सन् खर्व निम्नदेशं
159238 पतति स्म अवतरति किलेत्यौन्नत्यातिशयोक्तिः ॥ ४१ ॥
159239
159240 भुवनभवनप्राकारेऽद्रौ निशाकरभेरुकं परिविकसितं मीतं भासा
159241 मलालिरुपाश्रितः ।
159242 तदिह जगतां वस्तु श्रेष्ठं न किंचन विद्यते विधिरुपहतः कुर्यान्नो
159243 यत्क्षणेन कलङ्कितम् ॥ ४२ ॥
159244
159245 भुवनलक्षणस्य भवनस्य गृहस्य प्राकारभूते अद्रौ मानसोत्तरपर्वते
159246 उदयगिरिशिखरे निशाकरश्चन्द्रस्तल्लक्षणं मेरुकं माङ्गलिकं तरुविशेषजं
159247 पुष्पं देशविशेषे प्रसिद्धं तच्च मङ्गलसूचकत्वादमङ्गलान्मालिन्याद्भीतं
159248 परितो भासा विकसितमभूत् । तथाविधमप्यदःपुष्पममङ्गलकारिणा विधिना प्रेरितो
159249 मलं कलङ्कस्तल्लक्षणः अलिरुपस्थित एव । तदेवं सति इह भुवने तत्तादृशं
159250 जगतां मध्ये श्रेष्ठंन् वस्तु किंचन न विद्यते यद्वस्तु उपहतो विधिः क्षणेन
159251 कलङ्कितं न कुर्यात् । भुवमस्पृशतो गिरिशिखरनभःस्थस्य चन्द्रस्यापि
159252 यत्रेदृशी दशा तत्र किं वाच्यमन्यस्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥
159253
159254 त्रिभुवनहराट्टहासो भुवनमहाभवन एष मङ्कोलः ।
159255 क्षीरसलिलावपूरो गगनाब्धेश्चान्द्र आलोकः ॥ ४३ ॥
159256
159257 चन्द्रप्रकाशं सर्वतः प्रसृतं त्रेधा उत्प्रेक्षते - त्रिभुवनेति । एष
159258 गगनाब्धेश्चान्द्र आलोकः प्रदोषकाले नृत्यतस्त्रिभुवनहरस्य त्रैलोक्यसंहारिणो
159259 रुद्रस्याट्टहासः । अथवा भुवनलक्षणे महाभवने मङ्कोलः सुधालेपः । अथवा
159260 क्षीरलक्षणस्य सलिलस्यावदातः पुरोऽवपूरः ॥ ४३ ॥
159261
159262 स्पृष्टप्रदोषमयमन्दरमथ्यमानचन्द्रार्णवोल्लसितदुग्धतरङ्ग##-
159263 पश्य प्रभापटलकैः परिपूरिताङ्गीः पूरैरिवोग्रसरितः प्रसरद्भिराशाः ॥
159264 ४४ ॥
159265
159266 संध्याधातुरागैः स्पृष्टेन प्रदोषमयेन मन्दरेण मथ्यमानो
159267 यश्चन्द्रलक्षणः क्षीरार्णवस्तदुल्लसितैर्दुग्धतरङ्गभङ्गप्रायैः प्रसरद्भिः
159268 प्रभापटलकैः उग्रः शिवस्तद्विसृष्टाया गङ्गासरितः प्रसरद्भिः पूरैरिव
159269 परिपूरिताङ्गीः आशा दिशः पश्य ॥ ४४ ॥
159270
159271 एते पतन्त्यतुल तालकराललोलवेतालबालवलिता निशि गुह्यकौघाः ।
159272 हूणेश्वरस्य नगराणि निरस्तशान्ति स्वस्तिश्रवादिविकलानि बलेन भोक्तुम् ॥ ४५ ॥
159273
159274 हे अतुल निरुपम तालवत्करालैर्वेतालबालैर्वलिताः सहिता एते गुह्यकौघा निशि
159275 निरस्तशान्तिकर्मस्वस्तिवाचनमङ्गलाचरणानि अत एवोत्पातैर्विकलानि हूणेश्वरस्य
159276 त्वद्रिपोर्नगराणि तत्स्थान् जनान् भोक्तुं पतन्ति गच्छन्ति ॥ ४५ ॥

159277
159278 तावद्विभाति गगने परिपूर्णचन्द्रो यावद्वधूवदनमेति न सद्म बाह्यम् |
159279 अभ्युद्गतेऽङ्गणनभस्यबलाननेन्दाविन्दोः सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः ||
159280 ४६ ||
159281
159282 सद्मनो बाह्यमनावरणमङ्गणदेशं वधूवदनं न एति | बाह्याङ्गणनभसि
159283 अबलाननेन्दौ निर्गमनेनाभ्युद्यते सति तत्सौन्दर्यनिरस्तशोभस्येन्दोः
159284 सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः | न कश्चिदिति कामुकोक्तिः || ४६ ||
159285
159286 वृद्धानि चन्द्रांशुनवाम्बराणि गङ्गौघनिर्धूतशिलान्यमूनि |
159287 हिमाततान्युग्रलताजटानि तुषारशैलेश्वरमस्तकानि || ४७ ||
159288
159289 चन्द्रकरव्याप्तानि हिमवच्छिखराणि कश्चिद्वर्णयति - वृद्धानीति | वृद्धिरत्र
159290 दैर्घ्यम् | तुषारशैलेश्वरो हिमवांस्तस्य मस्तकानि शिखराणि || ४७ ||
159291
159292 स एष मन्दारवनावतंसो दोलाप्सरोगेयविसारिवातः |
159293 क्वचिन्मणिद्योतविचित्रचित्रः संदृश्यते व्योमनि मन्दराद्रिः | ४८ ||
159294
159295 दोलाः प्रेङ्खास्तदारूढानामप्सरसां गीतानि विसारयति तच्छीलो वातो यस्य |
159296 अत्युन्नतत्वाद्व्योमनि संदृश्यते || ४८ ||
159297
159298 प्रोन्निद्रनीरन्ध्रशिलीन्ध्रसान्द्रपुष्पार्घ्यपात्रध्रमहामहीध्राः |
159299 सान्द्राभ्रनिर्ह्रादगभीरकुक्षौ सर्क्षान्तरिक्षश्रियमुद्वहन्ति || ४९ ||
159300
159301 प्रोन्निद्राणि नीरन्ध्राणि पुष्पभरितानि यानि शिलीन्ध्राणि तान्येव
159302 सान्द्रपुष्पाण्यर्घ्यपात्राणि धारयन्ति तथाविधा ये महान्तो महीध्राः पर्वताः
159303 सान्द्रैरभ्रनिर्ह्रादैर्गभीरायां कुक्षौ द्रोणीप्रदेशे सर्क्षं ऋक्षैर्नक्षत्रैः सह
159304 वर्तमानं यदन्तरिक्षं तच्छ्रियमुद्वहन्ति धारयन्ति || ४९ ||
159305
159306 इतः स कैलासगिरिर्गरीयसा प्रभाप्रवाहेण मितेन यस्य खम् |
159307 शंभोरिवाभाति सुतस्य कुट्टिमं चन्द्रोऽपि च क्षीरसमुद्रगो यथा || ५० ||
159308
159309 इत उत्तरतः स प्रसिद्धः कैलासगिरिर्दृश्यताम् | कीदृशः | यस्य गरीयसा
159310 प्रभाप्रवाहेण मितेन व्याप्तेन खमाकाशमधोभागे शंभोः सुतस्य स्कन्दस्य
159311 मुक्ताचूर्णनिर्मितं क्रीडागृहकुट्टिममिव आभाति | ऊर्ध्वभागे तु चन्द्रोऽपि
159312 क्षीरसमुद्रगस्तन्मग्नो यथा तथा आभाति || ५० ||
159313
159314 स्थाणूनां छिन्नशाखानां मृन्मयानां च वासवः |
159315 संधत्ते पश्य दूराणां वातैर्मुक्तशिखा इव || ५१ ||
159316
159317 हे राजन् कौतुकी वासवः कुठारैश्छिन्नशाखानां स्थाणूनामग्निना
159318 छिन्नच्छद्यादिशाखानां मृन्मयानां कुड्यादीनां च परस्परदूराणामपि
159319 वृष्टिकेनोभयत्राप्यङ्कुरोपजननान्मुक्तशिखा इव निर्माय वातैः
159320 परस्परग्रथनायेव संधत्ते पश्य || ५१ ||
159321
159322 एते कदम्बकुलकुन्दसुगन्धिवाता लिम्पन्ति मांसलतया मकरन्दवृष्टेः |
159323 घ्राणं घनैः परिमलैरलिजालनीला व्यालोड्य मेघपटलैः
159324 खमिवाभ्रकायाः || ५२ ||
159325
159326 तथा एते कदम्बकुलैः कुन्दैश्च सुगन्धयो वाता मकरन्दवृष्टेर्हेतोस्तत्पानेन
159327 मांसलतया अलिजालनीला अभ्रकायाश्च भूत्वा सर्वाणि परिमलानि व्यालोड्य
159328 मेघपटललक्षणैः खमिव घनैः परिमलैर्जनानां घ्राणच्छिद्रमपि लिम्पन्ति

पश्येत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उन्निद्रकुड्मलदलासु वनस्थलीषु सच्छायशाद्वलघनेषु च जङ्गलेषु ।
ग्रामेषु संततफलद्रुमसंकुलेषु लक्ष्मीः स्वयं निवसतीव निवासहेतोः ॥ ५३ ॥

वर्षर्तौ वनस्थल्यादिषु चतुर्षु स्थानेषु स्वनिवासहेतोः शोभातिशयस्य दर्शनादिव
निवसति ॥ ५३ ॥

वातायनागतलतावृतसौधकोशकोशातकीकुसुमकेसरमाहरद्भिः ।
आगुल्फकीर्णमुकुलाजिर एष वातैर्ग्रामो विभाति नगरं वनदेवतानाम् ॥ ५४ ॥

एष पुरोवर्ती ग्रामो वातायनद्वारा
आगताभिरन्तःप्रविष्टाभिरर्थात्कोशातकीलतामिरावृतेषु सौधकोशेषु
कोशातकीकुसुमानि तत्केसरांश्चाहरद्भिर्वातैः आगुल्फं कीर्णानि कुसुमानि यत्र
तथाविधान्यजिराण्यङ्गणानि यस्मिंस्तथाविधः सन् वनदेवतानां नगरं विभाति
॥ ५४ ॥

उन्निद्रामलचम्पकद्रुमलतादोलाविलोलाङ्गनाः कूजन्निर्झरवारयः
परिसरप्रोन्निद्रतालद्रुमाः ।
उत्फुल्लोज्ज्वलमञ्जरीसितलतागेहोल्लसद्बर्हिणः पर्यन्तोन्नतसाललम्बजलदा
रम्या गिरिग्रामकाः ॥ ५५ ॥

उन्निद्राणां पुष्पितानाममलचम्पकद्रुमाणां लतादोलासु विलोलाः क्रीडन्त्यः
अङ्गना येषु । तथा कूजन्ति निर्झरवारीणि येषु । परिसरेषु परितः प्रोन्निद्राः
पुष्पितास्तालद्रुमा येषु । उत्फुल्लाभिरुज्ज्वलमञ्जरीभिः सितेष्वलंकृतेषु लतागेहेषु
उल्लसन्तो नृत्यन्तो बर्हिणो मयूरा येषु । पर्यन्तेषून्नतेषु सालेषु प्राकारेषु
वृक्षेषु वा लम्बा जलदा मेघा येषु । सालवृक्षा एव लम्बा लोला जलदा येष्विति वा ।
ईदृशा गिरिग्रामका रम्याः ॥ ५५ ॥

वातालोलविचित्रपत्रलतिकासंपूर्णनीलस्थलाः
कूजल्लावककोककुक्कुटघटागायत्पुलिन्दाङ्गनाः ।
बालाव्याकुलतर्णका दधिमधुक्षीराज्यपानोज्ज्वलाः कस्येवामृतमण्डपा
विरचिता रम्या गिरिग्रामकाः ॥ ५६ ॥

तथा वातैरालोलाभिः पल्लवादिदशाविचित्रपत्रामिर्लतिकाभिः संपूर्णानि
शाद्वलनीलानि स्थलानि येषाम् । लावका मधुरस्वराः क्षुद्रपक्षिभेदाः । गायन्त्यः
पुलिन्दानां म्लेच्छजातिभेदानामङ्गना येषु । बालैः पालनादव्याकुलास्तर्णका
वत्सा येषु । तथा त एव बाला अव्याकुलास्तर्णकाश्च यथायोगं
दधिमधुक्षीराज्यानां पानेन उज्ज्वलाः पुष्पा येषु । ईदृशा गिरिग्रामकाः कस्य
धातिर्विश्रान्तये रम्या अमृतपूर्णा विरचिता मण्डपा इव भान्तीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अवि० वि०
विपश्चिदनुकृतपदार्थवर्णनं नाम पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
विपश्चिदनुकृतपदार्थवर्णनं नाम पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

षोडशाधिकशततमः सर्गः ११६

अनुचरा ऊचुः ।

159381 देव पश्यात्र संग्रामलग्नसीमान्तभूभृताम् |
159382 कचन्ति हेतिसंघाता विसरन्ति बलानि च || १ ||
159383
159384 संग्रामव्योमविरहिशिखरिग्रामडम्बराः |
159385 गिरिगह्वरमेघाश्च मूर्खकाकाश्च वर्णिताः ||
159386
159387 तत्रादौ सप्ताभिः संग्रामं वर्णयितुं प्रस्तौति - देवेति | बलानि चतुर्विधानि
159388 सेनाङ्गानि || १ ||
159389
159390 हतान्हतानभिमुखान्वीरान्वीरैः सहस्रशः |
159391 आरोप्यारोप्य खं यान्ति पश्य पश्याङ्गनारथैः || २ ||
159392
159393 अङ्गना अप्सरसः | रथैर्विमानैः || २ ||
159394
159395 विजिगीषो पुनः प्राप्ते संकटे प्रकटे रणे |
159396 धर्म्यं विराजते युद्धं यौवने सुरतं यथा || ३ ||
159397
159398 विजिगीषोर्बलवतः शत्रूणां रणे प्रकटे संकटे प्राप्ते विनाधर्मेण तेषां वधो
159399 न शोभते किंतु धर्म्यं धर्मादनपेतं युद्धं विराजते इत्यर्थः || ३ ||
159400
159401 लोकैरनिन्दिता लक्ष्मीरारोग्यं श्रीसमन्वितम् |
159402 धर्म्यं युद्धं परार्थेन जीवितस्योत्तमं फलम् || ४ ||
159403
159404 तत्कुतस्तत्राह - लोकैरिति | यत एतानीदृशान्येव जीवनस्योत्तमफलानि न तु
159405 निन्दितसंपदादय इत्यर्थः || ४ ||
159406
159407 अविरोधेन धर्मस्य युद्धे संमुखमागतम् |
159408 योधानुरूपं यो हन्ति शूरः स्वर्ग्यः स नेतरः || ५ ||
159409
159410 योधानुरूपमिति | तद्यथा एकस्मिन्योधे एक एव सः सवाहने सवाहनः सधनुषि
159411 सधनुः सखड्गे सखड्गो निरायुधे निरायुध एव बाहुयुद्धं चरन्यो हन्तीत्यर्थः
159412 || ५ ||
159413
159414 हस्तस्थितासिवरनीलसरोजदामश्यामो हयोत्थघनरेणुनिशागमोऽत्र |
159415 आलोकय क्रमणमेष कथं करोति प्रोन्नामहेतिभरभूषणभाजि लक्ष्म्याः || ६
159416 | |
159417
159418 हे राजन् प्रोन्नामा उद्यता हेतिभरा एव भूषणानि तद्भाजि अस्मिन् शूरपुरुषे एष
159419 संग्रामलक्ष्म्या हस्तस्थितासिवरलक्षणेन नीलसरोजदाम्ना श्यामो
159420 हयोत्थघनरेणुकृतोऽन्धकारलक्षणो निशागमोऽत्रास्यां संग्रामभूमौकथं
159421 क्रमणं करोति | किं लक्ष्मीरेनमस्यां निशि स्वयंवरेवृणीते उत नेति कौतुकं
159422 पश्येत्यर्थः || ६ ||
159423
159424 एते कचन्ति शरशक्तिगदाभुशुण्डीशूलासिकुन्तपटुतोमरचक्रपूर्णाः |
159425 तापाः सताण्डवकचप्रचले चलेऽब्धौ देहेन वल्गति भुवीव फणीन्द्रसंघाः ||
159426 ७ ||
159427
159428 शरशक्त्याद्यायुधैः पूर्णा एते योधाः सताण्डवकचप्रायतृणदारुप्रचले अचले
159429 पर्वते प्रज्वलितास्तापा दवाग्नय इव कचन्ति | तेषु च शरशक्त्यादिसंघाः अब्धौ
159430 देहेन वल्गति सति तत्रत्याः फणीन्द्रसङ्घाः भुवि प्रसूता इव कचन्ति || ७ ||
159431
159432 पश्याम्बरं बलवदम्बुधराब्धिपूर्णं पश्याम्बरं

159433 तरलतारकतारहारम्।
159434 पश्याम्बरं सुघनसक्तमसैकसारं पश्याम्बरं
159435 विशदचन्द्रकरावसिक्तम्॥ ८॥
159436
159437 इतःप्रभृत्याकाशं चतुर्दिक्षु वर्णयति - पश्येत्यादिना। सुघनं सज्जत इति
159438 सुघनसक् तथाविधेन तमसा एकसारं तुल्यसारं नीलमिति यावत्॥ ८॥
159439
159440 यत्रानेकसुरासुरास्पदघटा तारापदेशं गता ऋक्षाणां च यदास्पदं
159441 विसरतां सर्वोन्नतानां च यत्।
159442 तस्मिञ्छून्यमिति प्रतीतिरधुनाप्यस्तं गता नाम्बरे कोऽन्यो मार्जयितुं
159443 जनोऽज्ञरचितं लोकापवादं क्षमः॥ ९॥
159444
159445 यत्र यस्मिन्नम्बरे अनेकेषां सुरासुरास्पदानां विमानादीनां घटा तारा
159446 इत्यपदेशं व्याजं गता। ऋक्षाणामश्विन्यादीनां यदास्पदं यद्विसरतां
159447 सर्वोन्नतानां चन्द्रसूर्यादीनां चास्पन्दं तस्मिन्नम्बरे सर्वतः पूर्णेऽपि
159448 अज्ञानां शून्यमिति प्रतीतिरधुनापि नास्तं गता। यत्रैवं महान्समर्थोऽप्याकाशः
159449 अज्ञरचितं शून्यतापवादं मार्जयितुं न क्षमस्तत्र कोऽन्यः क्षमः स्यादित्यर्थः
159450 ॥ ९॥
159451
159452 मेघाटोपैः
159453 प्रलयदहनैरद्रिपक्षाभिघातैस्तारापूरैरमरदितिजक्षुब्धसंग्राम##-
159454 व्योमाद्यापि प्रकृतिविकृतिं नाम नायात्यसंख्यैरन्तः
159455 साराशयगुणवतां लक्ष्यते नो महिम्नः॥ १०॥
159456
159457 साराशयगुणवतां महिम्नः अन्तो न दृश्यते॥ १०॥
159458
159459 आन्दोलयस्यविरलं गगनार्कमङ्केनारायणं च शशिनं च तथेतराणि।
159460 तेजांसि भासुरतडित्प्रभृतीनि साधो चित्रं तथापि न जहासि यदान्ध्यमन्तः॥
159461 ११॥
159462
159463 हे साधो गगनत्वमविरतमर्कं नारायणं चकारात्तत्परिजनान्सर्वान्देवान्
159464 शशिनं चकारादन्यान् ग्रहांस्तथा इतराणि भासुरतडित्प्रभृतीनि तेजांसि च अङ्के
159465 आन्दोलयसि तथाप्यन्तर्यदान्ध्यं तमः श्यामिकालक्षणं तन्न जहासि
159466 चित्रमाश्चर्यमित्यर्थः॥ ११॥
159467
159468 आकाश काशसि तु यत्र शशाङ्कबिम्बं त्वत्कीर्णकज्जलतमो मलिनोऽसितत्वम्।
159469 सङ्गान्न यन्नयसि तत्खलु चित्रमुच्चैः को नाम वान्तरमलं मलिनीकरोति॥ १२॥
159470
159471 हे आकाश त्वं मलिनोऽसि। यत्र शशाङ्कबिम्बं त्वया छिद्रात्मना कीर्णं
159472 कज्जलतमःप्रायं संपन्नं तत्र कलङ्कच्छलेन मलिनः प्रत्यक्षं काशसि तु
159473 दृश्यसे खल्वित्यर्थः। एवं सति स्वसङ्गात्संपूर्णं शशाङ्कबिम्बं यत्
159474 असितत्वं न नयसि तत् उच्चैर्महच्चित्रम्। वा अथवा मलिनसङ्गादन्तर्मलिन एव बहिरपि
159475 मालिन्यमापद्यते। अन्तरमलं तु को नाम मलिनीकरोति न कश्चिदित्यर्थः॥ १२॥
159476
159477 पूर्णस्यापि जगद्दोषैः सर्वदैवाविकारिणः।
159478 खस्य मन्ये बुधस्येव सुखं सर्वार्थशून्यता॥ १३॥
159479
159480 अथवा सन्तु मालिन्यादयः सर्वेऽपि दोषास्तथापि निर्विकारताबलेनैव
159481 तत्प्रयुक्तसर्वानर्थशून्यतासुखं सुलभमित्याशयेनाह - पूर्णस्यापीति।
159482 बुधस्य तत्त्वविद इव॥ १३॥
159483
159484 कल्पाभ्रद्रुमवीरुदुन्नतिदृशां कर्तासि धर्तासि च

159485 आकाशेन्दुघनार्ककिन्नरमरुत्स्कन्धामराणामपि।
159486 सर्वं रम्यमसंकुलाशय समस्वच्छस्वभावस्य ते
159487 यत्त्वेतद्दहनत्वमङ्ग तदहो मुख्याय खेदाय नः॥ १४॥
159488
159489 हे अङ्ग असंकुलाशय उदारबुद्धे हे आकाश त्वं कल्पाभ्राणां
159490 प्रलयाम्बुदानां द्रुमाणां वीरुधां लतानां चोन्नतिं
159491 पश्यन्त्यभिलषन्तीत्युन्नतिदृशस्तेषामवकाशदानेनोन्नतेः कर्तासि। इन्दुश्च
159492 घनाश्च अर्कश्च किन्नराश्च मरुत्स्कन्धाश्च अमराश्चेत्येषामपि धर्ता
159493 आधारश्चासीति समस्वच्छस्वभावस्य ते सर्वं कर्म रम्यमेव। यत्त्वग्नेः सूर्यस्य च
159494 प्रज्वलनावकाशदानेन दहनत्वं संतापकत्वं एतत्कर्म नः मुख्याय खेदाय
159495 न तु सुखायेति दावाग्न्यातपादिसंतप्तस्योक्तिः॥ १४॥
159496
159497 आकाश काशमसि निर्मलमच्छमुच्चैराधार उन्नततयोत्तममुत्तमानाम्।
159498 त्वामेत्य किंतु विअरलं करकाघनोऽयं लोकं विमर्दयति तेन परोऽसि नीचैः॥ १५
159499 ।।
159500
159501 हे आकाश त्वं निर्मलमच्छं [मेघाद्यावरणशून्यम्।] काशं
159502 भास्वरं उन्नततया उत्तमानां देवादीनामुत्तममाधारश्चासि किंतु विरलं
159503 सावकाशं त्वामेत्य आश्रित्य अयं करकावर्षी घनो लोकं जनं विमर्दयति तेन
159504 तद्दोषेण परः नीचैः अत्यन्तमपकृष्टोऽसीत्यर्थः॥ १५॥
159505
159506 आकाश कर्षकष एव निकर्षणं ते मन्ये चिरं समचितं न तु किंचिदन्यत्।
159507 शून्योऽसि यज्जलधरर्क्षविमानचन्द्रसूर्यानिलान्वहसि भासि न चार्थशून्यः॥
159508 १६॥
159509
159510 हे आकाश ते तव स्वर्णवत्कर्षकषे कर्षकषणस्थाने निकषोपल एव निघर्षणं
159511 चिरमुचितम्। न त्वन्यत्किंचित्त्वत्परीक्षास्थानमित्यर्थः। यद्यस्मात्त्वं शून्योऽसि
159512 तथापि जलधरान् ऋक्षाणि विमानानि चन्द्रं सूर्यमनिलांश्च वहसि भासि
159513 अर्थशून्यो निष्प्रयोजनश्च न चासीति तव सकलकनकगुणशालिनो गुणपरीक्षार्थमपि
159514 तद्गुणपरीक्षास्थानस्यैवौचित्यादिति भावः॥ १६॥
159515
159516 अह्नि प्रकाशमसि रक्तवपुर्दिनान्ते यामासु कृष्णमथ चाखिलवस्तुरिक्तम्।
159517 नित्यं न किंचिदपि सद्वहसीति मायां न व्योम वेत्ति विदुषोऽपि विचेष्टितं ते॥ १७॥
159518
159519 हे व्योम - न ङिसंबुद्ध्योः इति नलोपनिषेधश्छान्दसत्वादनित्यत्वाद्वा
159520 नाश्रितः। त्वं अह्नि प्रकाशं भास्वरवर्णमसि। दिनान्ते सम्ध्यारागेण
159521 रक्तवपुरसि। यामासु नामैकदेशे नामग्रहणात्त्रियामासु कृष्णमसि। अथ च
159522 नित्यं न किंचिदपि सद्वस्तु वहसीति हेतोरखिलवस्तुरिक्तमसि इति तव मायां
159523 विदुषस्तत्त्वविदो विचेष्टितमपि न कश्चिदपि वेत्तीत्यर्थः॥ १७॥
159524
159525 अकिंचनोऽपि कार्याणि साधयत्यातताशयः।
159526 अन्तःशून्यमपि व्योम सर्वस्योन्नतिकारणम्॥ १८॥
159527
159528 आतताशयः अतिविपुलबुद्धिस्तत्त्ववित्॥ १८॥
159529
159530 न तृणसलिलं नैव ग्रामो न नाम च पत्तनं न च
159531 दलभरस्निग्धच्छायस्तरुर्न च सत्प्रपा।
159532 तदपि गगनाध्वानं सूर्यः प्रयाति दिने दिने विषममपि यत्प्रारब्धं
159533 तत्यजन्ति न सात्त्विकाः॥ १९॥
159534
159535 गगनाध्वनि अध्वगविश्रान्तिसाधनं तृणं सलिलं च नास्ति। ग्रामस्तु नैवास्ति।
159536 पत्तनं नगरं च न नाम अत्यन्तासंभाव्यमित्यर्थः। दलभरैः

159537 स्निग्धच्छायस्तरुश्च नास्ति। सती रम्या प्रपा पानीयशाला च नास्ति। तत्तथापि सूर्यो
159538 गगनाध्वानं दिने दिनेप्रयाति। सात्त्विकाः सत्त्ववन्तो विषममन्येषामसाध्यमपि
159539 यत्प्रारब्धं तन्न त्यजन्ति स्वसामर्थ्येनावश्यं साधयन्त्येवेत्यर्थः॥ १९॥
159540
159541 यामा ध्वान्तपटेन शीतलरुचिः कर्पूरपूरैः करैरर्कालोकनवांशुकेन
159542 दिवसस्तारौघपुष्पोत्करैः।
159543 द्यौरम्भोदतुषारवारिकुसुमैः सर्वर्तवो भूषयन्त्येते
159544 कालकलात्मनोस्त्रिभुवने व्योमाङ्गणं नाथयोः॥ २०॥
159545
159546 दिवसः अर्कालोकलक्षणेन नवांशुकेन स्वं भूषयति। द्यौः
159547 रात्रितारौघपुष्पोत्करैः स्वं भूषयति। सर्वर्तवो वसन्तादयः
159548 अम्भोदतुषारलक्षणैर्वारिकुसुमैः स्वं भूषयन्ति। एते सर्वेऽपि मिलित्वा
159549 कालकलात्मनोस्त्रिभुवने नाथयोः स्वामिनोश्चन्द्रसूर्ययोः क्रीडास्थानं
159550 व्योमाङ्गणं भूषयन्तीत्यर्थः॥ २०॥
159551
159552 धूमाभ्ररेणुतिमिरार्कनिशेशसंध्या ताराविमानगरुडाद्रिसुरासुराणाम्।
159553 क्षोभैरपि प्रकृतिमुज्झति नान्तरिक्षं चित्रोत्थिता स्थितिरहो न महाशयस्य॥ २१
159554 ॥
159555
159556 महाशयस्य स्थितिश्चित्रा आश्चर्यरूपा उत्थिता उन्नता दृश्यते यतोऽन्तरिक्षं
159557 धूमादीनां त्रयोदशानां क्षोभैरपि प्रकृतिं पूर्वावस्थां नोज्झति॥ २१॥
159558
159559 दिग्भित्तिबद्धमिदमूर्ध्वतलान्तरिक्षमुर्वीतलं घनपुराचलभूरिभाण्डम्।
159560 विद्याधरामरमहोरगजालकारं लोकौघसंसरणसंघपिपीलिकाढ्यम्॥ २२॥
159561
159562 अपरः कश्चित्त्रिभुवनमेकजीर्णगृहत्वेन वर्णयति - दिग्भित्तीति। दिश एव
159563 भित्तयस्ताभिर्बद्धमूर्ध्वतलं उपरितनसौधभूतमन्तरिक्षं यस्य। उर्वी
159564 भूमिरेव अधस्तलं यस्य। घनं पुराण्यचलाश्च भूरिभाण्डं गृहोपस्करो
159565 यस्मिन्। विद्याधरादयो जालकारा ऊर्णनाभिकीटा यस्मिन्। तथा
159566 लोकौघाश्चतुर्विधभूतग्रामास्तल्लक्षणाभिः संघपिपीलिकाभिराढ्यम्॥ २२॥
159567
159568 कालः क्रिया च भुवनं भवनं चिराय नामाधितिष्ठत इवोपवनं विकासि।
159569 आशङ्क्यते प्रतिदिनं ननु नष्टमेव नाद्यापि नश्यति च केयमहो नु माया॥ २३
159570 ॥ (युगलकम्।)
159571
159572 ईदृशमिदं भुवनं भवनं कालः क्रिया चेति दम्पती चिराय नाम अधितिष्ठतः
159573 पालयतः। यथा मालाकारदम्पती विकासि उपवनमधितिष्ठतस्तद्वत्। यद्यपि
159574 कालक्रियाभ्यांन् नाधिष्ठीयते प्रतिदिनं ननु नष्टमेवाशङ्क्यते तथापि नाद्यापि
159575 नश्यति चकारान्नश्यति चतथापि प्रवाहेणानुवर्तत एव। एवं नश्यदपि न नश्यतीति
159576 विरुद्धधर्मकत्वादहो नु माया। इन्द्रजालसदृशमेतदित्यर्थः। तथा च श्रुतिः
159577 कस्मात्तानि न क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्वदा इति। पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया
159578 धिया जनयते कर्मभिः इति॥ २३॥
159579
159580 खं मन्ये पादपादीनां रोधयत्यधिकोन्नतिम्।
159581 अकर्तुरिव महतो महिम्नोदेति कर्तृता॥ २४॥
159582
159583 मन्ये इत्युत्प्रेक्षायाम्। आदिपदाद्वृद्धिमतां सर्ववस्तूनाम्। ननु
159584 निरोधकव्यापारशून्यस्य खस्य निरोधे अकर्तृतैव तत्कथं तद्विरुद्धा
159585 कर्तृतोत्प्रेक्ष्यते तत्राह - अकर्तुरिवेति। रुन्धन्ति मार्गं दिरयोऽध्वगानाम् इति वदिति
159586 भावः॥ २४॥
159587
159588 जगतां यर्त लक्षाणि न भवन्त्युद्भवन्ति च।

159589 तच्छून्यमुच्यते व्योम धिक्पाण्डित्यमखण्डितम् ॥ २५ ॥
159590
159591 कश्चिद्व्योमशून्यतावादिनो युक्त्या खण्डयन्निन्दति - जगतामिति। न भवन्ति
159592 लीयन्ते उद्भवन्ति जायन्ते च ॥ २५ ॥
159593
159594 व्योमन्येव प्रलीयन्ते व्योमतः प्रोद्भवन्ति च।
159595 गच्छतोन्मत्ततामेतामीश्वरान्यभिदा कृता ॥ २६ ॥
159596
159597 अपरो व्योम्न्येवेश्वरलक्षणानि पश्यंस्तदन्यतावादिनं निन्दति - व्योमन्येवेति।
159598 ईश्वरादन्यद्व्योमेति भिदा उन्मत्ततां गच्छता प्राप्तेन वादिना कृता। यतः सर्वा।इ
159599 जगन्ति व्योमन्येव प्रलीयन्ते व्योमत एव प्रोद्भवन्ति चकाराद्व्योमन्येव तिष्ठन्तीति
159600 जन्माद्यस्य यतः इति शास्त्रसिद्धमीश्वरलक्षणं व्योम्न्येव दृश्यत इति
159601 तदेवेश्वर इत्यर्थः। ईश्वराद्यभिधाः कृताः इति पाठे एतां
159602 उक्तार्थबोधप्रयुक्तां उन्मत्ततां भ्रान्तिं गच्छता वादिना अन्यताभ्रमेण व्योम्न
159603 एवेश्वराद्यभिधाः कृताः ॥ २६ ॥
159604
159605 आयान्ति यान्ति निपतन्ति तथोत्पतन्ति सर्गश्रियः कणघटा इव पावकोत्थाः।
159606 यत्रामलं तदहमेकमनादिमध्यं मन्ये खमेव न तु
159607 कारणमीश्वराख्यम् ॥ २७ ॥
159608
159609 यदि व्योम्नः सकाशादेवाग्निविस्फुलिङ्गन्यायेन जगज्जन्मादि मन्यसे तर्हि न जडं
159610 व्योम तत् किंतु चिद्व्योमरूपोऽहमेव। मय्येव सकलं जातं मयि सर्व प्रतिष्ठितम्।
159611 मयि सर्व लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् इति श्रुतेरहमेव स ईश्वर इति
159612 तटस्थेश्वरपक्ष एव निरसनार्ह इति तत्र कश्चित्तत्त्वविदाह - आयान्तीति।
159613 ईश्वराख्यंन् तटस्थं नैयायिकाद्यभिमतं न तु ॥ २७ ॥
159614
159615 आधारमायततरं त्रिजगन्मणीनामङ्गे बिभर्त्यमितमन्तरशेषवस्तु।
159616 व्योमैव चिद्वपुरहं परमेव मन्ये यत्रोदयास्तमयमेति जगद्भ्रमोऽयम् ॥ २८
159617 ।।
159618
159619 अमितं यदशेषवस्तु अङ्गे बिभर्ति त्रिजगन्मणीनामायततरमाधारं तद्व्योमैव
159620 चिद्वपुः परं ब्रह्मैवेत्यहं मन्ये ॥ २८ ॥
159621
159622 वनावनौ वनचरचाअरुकामिना मनोहरद्रुमगहनेषु गीयते।
159623 इतो गिरेः शिरसि विलोक्यतेऽमुना वियोगिना पथि वहता रसाकुलम् ॥ २९ ॥
159624
159625 कश्चिद्गिरौ कौतुकविशेषं दर्शयन्नाह - वनावनाविति। गिरेः शिरसि वनावनौ
159626 वनचारेण चारुणा कामिना मनोहरद्रुमगहनेषु गीतं गीयते। अधःपथि वहता
159627 गच्छता अमुना वियोगिना पुरुषेण तद्गीतं श्रुत्वा रसाकुलं यथा स्यात्तथा स गाता
159628 ऊर्ध्व विलोक्यते ॥ २९ ॥
159629
159630 गीतं शृङ्गतरूच्चपल्लवपुटे निःश्वस्य सोत्कण्ठया कंठाश्लिष्टगिरा
159631 वियोगहतया विद्याधराणां स्त्रिया।
159632 यन्नामात्र तदेष नाथ पथिकः सोच्छ्वासमाकर्णयन् दोलान्दोलनयेव
159633 चञ्चलधिया नो याति नोनूच्यते ॥ ३० ॥
159634
159635 अपरस्तथाविधमपरं कौतुकं दर्शयन्नाह - गीतमित्यादिना। हे नाथ
159636 गिरिशृङ्गवने उच्चो यस्तरुस्तदीयपल्लवपुटप्राये कुञ्जे वियोगहतया सोत्कण्ठया
159637 विद्याधराणां स्त्रिया निःश्वस्य कण्ठाश्लिष्टगिरा यन्नाम गीतं
159638 तदत्राधस्ताद्गच्छन्नेष पथिकः सोच्छ्वासमाकर्णयन्सन् दोलायामान्दोलनयेव
159639 चञ्चलया धिया अग्रे नो याति। अनुगैरपि याहीति नोऽनूच्यते चित्रमित्यर्थः ॥ ३० ॥
159640

159641 गायत्यद्रिशिरस्तरौ दलपुटे निःश्वस्य विद्याधरी काकल्याऽतिलकं वियोगविधुरा
159642 बाष्पाकुलैषा पुरः।
159643 नाथोत्सङ्गगृहे गृहीतचिबुकं स्मेरं भवच्चुम्बनं स्मृत्वास्वाद्य
159644 रसायनं हतसमा नीता मयैता इति॥ ३१॥
159645
159646 सा विद्याधरी बाष्पाकुला सती अतिलकं विमृष्टविशेषकं यथा स्यात्तथा गायति। किं
159647 गायतिं तदाह - हे नाथ त्वदुत्सङ्गलक्षणे गृहे गृहीतचिबुकं
159648 स्मेरमीषद्धास्यसहितं भवच्चुम्बनलक्षणं रसायनं स्मृत्वा
159649 पुनःपुनरास्वाद्य इह मया एता हतसमा निन्द्याः संवत्सरकाला नीता इति गायति॥ ३१॥
159650
159651 अस्याः प्राग्भवसत्पतिः स मुनिना शापेन वृक्षीकृतो वर्षद्वादशकं
159652 तदेव गणयन्त्येषैव सात्र स्थिता।
159653 गायत्युत्कलिता तदेव दयितं तं पादपं संश्रिता मार्गे मार्गविहारिणां
159654 वदनतो राजन्ममैतच्छ्रुतम्॥ ३२॥
159655
159656 किमर्थं तत्रैव सा स्थिता गायति तत्राह - अस्या इति। सः गीयमानः प्राग्भवतीति
159657 प्राग्भवः सन् युवा पतिर्विद्याधरो मुनिना केनचिदपराधेन निमित्तेन शापेन
159658 वर्षद्वादशकं वृक्षीकृतस्तदेव गणयन्ती सैषा अत्रैव स्थिता उत्कलिता उत्कण्ठिता
159659 तमेव स्वदयितं पादपं संश्रिता सती सा गायति। हे राजन् मार्गविहारिणां वदनतो
159660 मया एतन्मार्गे श्रुतम्॥ ३२॥
159661
159662 पश्यैष सोऽस्मदवलोकनशान्तशापो विद्याधरो विटपितामवमुच्य बालाम्।
159663 कण्ठेकरोति विटपाकृतिविप्रलम्भैस्तैरेव बाहुभिरलं स्फुटपुष्पहासः॥
159664 ३३॥
159665
159666 स च मुनिरस्मद्दर्शनमेव शापान्तमकरोदतः स एष वृक्षभूतो
159667 विद्याधरोऽस्मदवलोकनादेव शान्तशापः सन् विटपितामवमुच्य बालां तां
159668 विद्याधरीं विटपाकृतिव्याजैस्तैरेव बाहुभिः स्फुटपुष्पाण्येव हासत्वेन
159669 संपन्नानि यस्य तथाविधः सन् आलिङ्ग्य कण्ठेकरोति पश्य॥ ३३॥
159670
159671 शिखरिणां करिणां कुसुमोत्करो विटपिषु स्फुटरोमसु राजते।
159672 गगनविच्युततारकलीलया शिखरमेष तुषारसमानया॥ ३४॥
159673
159674 अपरः शिखरिणो वर्णयति - शिखरिणामिति। शिखरिलक्षणानां करिणां
159675 विटपिलक्षणेषु स्फुटरोमसु कुसुमोत्करः शिखरेषु मेषतुषारो
159676 वासन्तिकहिमकणस्तत्समानया गगनविच्युततारकलीलया राजते॥ ३४॥
159677
159678 मीनावलीसरभसप्लुतिघट्टिताम्बुवीचीविलोलविरुवत्कुररीकराला।
159679 कावेर्यहो कुसुमशुक्लपटाऽवभाति निःशङ्करङ्कुकुलसंकुलकूलकच्छा॥
159680 ३५॥
159681
159682 अपरः कावेरीं वर्णयति - मीनेति। मीनावलीनां
159683 सरभसप्लुतिभिर्घट्टितास्वम्बुवीचिषु विलोलाभिः क्रीडन्तीभिर्विरुवतीभिः कुररीभिः
159684 कराला कुसुमशुक्लपटा निःशङ्कैरङ्कुभिर्मृगभेदैः संकुलाः कूलानि
159685 कच्छा जलप्रायदेशाश्च यस्यास्तथाविधा कावेरी अवभाति। अहो इत्याश्चर्ये॥ ३५॥
159686
159687 भात्यत्र पश्य रविणा कटके सुवेलशैलस्य काञ्चनशिला सकलामलश्रीः।
159688 वेलावलोलवरुणालयवीचिभङ्गपर्यस्तवाडवकृशानुकणोपमाना॥ ३६॥
159689
159690 हे राजन् अत्र सुवेलशैलस्य कटके सकला काञ्चनशिला रविणा प्रद्योत्यमाना
159691 वेलास्ववलोलस्य वरुणालयस्य वीचिभङ्गैः पर्यस्तस्य वाडवकृशानोर्वडवाग्नेः
159692 कणा एवोपमानं यस्यास्तथाविधा भाति॥ ३६॥

159693
159694 आसन्नपीनजलदावलितालयानां गेहोपशल्यपरिफुल्लवनद्रुमाणाम्।
159695 लक्ष्मीः पलाशपटलावलिताम्बराणां घोषौकसां समवलोकय पर्वतेषु॥ ३७
159696 ।।
159697
159698 तथा पर्वतेषु आसन्नैः पीनैर्जलदैरावलितालयानां गेहोपशल्येषु गृहसीमान्तेषु
159699 परिफुल्लवनद्रुमाणां तथा पलाशपटलैरावलिताम्बराणां
159700 घोषौकसामाभीरपल्लीगृहाणां लक्ष्मीः समवलोकय॥ ३७॥
159701
159702 उन्निद्रपुष्पपटुपाण्डुरपुष्पखण्डा
159703 मन्दारभाण्डविशिखण्डिकरण्डकच्छाः।
159704 ग्रामाः प्रपातजलजालविलासवाद्या वल्गद्गुहागहनगीतजना जयन्ति॥ ३८॥
159705
159706 तथा उन्निद्रैः पुष्पैः पटुपाण्डुरा अतिशुभ्राः पुष्पखण्डाः पुष्पवाटिका येषु।
159707 तथा मन्दारवृक्षा एव भाण्डानीव बहुतरपुष्पभाजनानि येषु तथाविधा
159708 विविधशिखण्डिनां नृत्यस्थानत्वात्तत्करण्डप्रायाः कच्छा जलप्रायाः
159709 शिशिरप्रदेशा येषु। तथा प्रपातेषु ऊर्ध्वदेशात्पततो जलजालस्य विलासा एव
159710 शिखण्डिनां नृत्ये वाद्यानि येषु। तथा प्रतिध्वनिभिर्वल्गन्त्यो गुहा यत्र
159711 तथाविधेषु गहनेषु गीतानि येषां तथाविधा जना येषु एवंविधा गिरिग्रामा जयन्ति
159712 स्वर्गमिति शेषः॥ ३८॥
159713
159714 उन्निद्रकन्दलदलान्तरलीयमानकूजन्मदान्धमधुपोन्मदपामराणाम्।
159715 मन्ये न सा भवति तुष्टिरिहामराणां या गोकुलेषु गिरिगह्वरिणां नराणाम्॥ ३९॥
159716
159717 तदेव स्फुटयति - उन्निद्रेति। इह गिरिग्रामगोकुलेषु उन्निद्राणां सद्योविकसितानां
159718 कन्दलानां मुकुलानां दलान्तरेषु गर्भेषु लीयमानैः
159719 कूजद्भिर्मदान्धैर्मधुपैर्निरीक्षितैरुन्मदानामुद्दीपितकामानां पामराणामपि
159720 गिरिगह्वरिणां नराणां घोषमिथुनानां या तुष्टिर्भवसि सा तुष्टिर्नन्दने
159721 क्रीडतामप्यमराणां न भवतीति मन्ये॥ ३९॥
159722
159723 भृङ्गावदोलितलताकुलकाननान्तर्गायत्पुलिन्ददयिताननदत्तनेत्रम्।
159724 लीलाकुला गतघृणं गिरिगह्वरेषु किं घ्नन्ति शत्रुमिव मुग्धमृगं
159725 किराताः॥ ४०॥
159726
159727 भृङ्गैरवदोलिताभिर्दोलात्वेन कल्पिताभिर्लताभिराकुलकाननस्यान्तर्गिरिगह्वरेण
159728 गायन्तीनां पुलिन्ददयितानामाननेषु दत्तनेत्रं यथा स्यात्तथा लीलासु
159729 शृङ्गारचेष्टाभिराकुलाः किराता मुग्धमृगं शत्रुमिव गतघृणं
159730 निर्दयं क्व किं कथं घ्नन्ति। अहो येषामन्यत्र दत्तदृष्टीनामन्यमनसां
159731 चललक्ष्यवेधनपाटवमीदृशसमयेऽप्यतिनिर्दयत्वं चेत्यर्थः। अथवा
159732 भृङ्गावदोलितलतासदृशपुलिन्दललनानामाननेषु
159733 दत्तनेत्रत्वान्मुग्धमृगाणां
159734 पुलिन्दललनानेत्रसौन्दर्यापहारित्वलतापल्लवाशित्वप्रतिसंधानाच्छत्रुमिव
159735 मन्यमाना दयायोग्यसमयेऽपि निर्दयं घ्नन्ति किमित्युत्प्रेक्षा॥ ४०॥
159736
159737 नानाविकासिकुसुमोत्करसारलब्धवल्लीदलावलनशीतलिताध्वगाङ्गाः।
159738 साम्भःप्रथप्रसरणेन तरत्तरङ्गा ग्रामा गिरीन्द्रगहनेषु जयन्ति चन्द्रम्
159739 ॥ ४१॥
159740
159741 किं च नानाविधेभ्यः कुसुमोत्करेभ्यो लब्धः शैत्यसौगन्ध्यपरागादिसारो येन
159742 तथाविधस्य वायोर्वल्लीदलानां चावलनैः शीतलितानि अध्वगानामङ्गानि यैः।
159743 अम्भोभिः सह तद्गुणेन शैत्येन प्रथन्त इति साम्भःप्रथास्तथाविधानां
159744 वायूनां प्रसरेण तरत्तरङ्गा जलाशया येषु तथाविधा ग्रामाः

159745 सौरभ्यगुणाधिक्येन चन्द्रं जयन्ति | तथा च चन्द्रमण्डलस्थेभ्यो देवेभ्योऽपि
159746 ग्रामवासिनां सुखाधिक्यमिति भावः || ४१ ||
159747
159748 कूजन्निर्जरवारयः परिसरत्प्रोन्निद्रतालद्रुमा
159749 हेलोल्लासितपुष्पपल्लववलद्वल्लीवितानाम्बराः |
159750 पर्यन्तोन्नतसाललम्बिजलदा रम्या गिरिग्रामकाश्चन्द्राश्वत्थमितावनिं
159751 शशिपुरस्योद्यानभागा इव || ४२ ||
159752
159753 पादत्रयं व्याख्यातम् | ईदृशा गिरिग्रामकाः शशिपुरस्य
159754 स्वर्गस्थचन्द्रनगरस्ययान्युद्यानानि तद्भागा इव सोश्वत्थः सोमसवनः इति
159755 श्रुतेश्चान्द्रामृतस्राविणा अश्वत्थेन मितां ब्रह्मलोकावनिं च जयन्तीत्यनुषज्यते
159756 || ४२ ||
159757
159758 आसन्नपीतघनघर्घरमेघनादनृत्यच्छिखण्डिनवताण्डवविप्रकीर्णैः |
159759 ग्रामाः कलापिकुलकोमलबर्हखण्डैः प्रोड्डीनचन्द्रकमणिप्रकरा जयन्ति ||
159760 ४३ ||
159761
159762 किंचैते गिरिग्रामा आसन्नाः पीता विद्युतो येषां तथाविधानां घनघर्घराणां
159763 मेघानां नादैर्नृत्यतां शिखण्डिनां नवताण्डवेषु विप्रकीर्णैः
159764 कलापिकुलानां कोमलैर्बर्हखण्डैः प्रोड्डीनाश्चन्द्रकलक्षणा मणिप्रकरा येषु
159765 तथाविधाः सन्तो जयन्ति प्रागुक्तमित्यर्थः || ४३ ||
159766
159767 पार्श्वस्थचारुशशिमण्डलमण्डनेषु विश्रान्तवारिगुरुवारिदवारणेषु |
159768 ग्रामेषु या गिरितटेषु विलासलक्ष्मी राज्येषु सा विभववत्सु कुतो विरिंचे || ४४ ||
159769
159770 किंचैकपार्श्वस्थं यच्चारुशशिमण्डलं तदेव मण्डनं येषाम् | एकपार्श्वे च
159771 विश्रान्ता वारिगुरवो वारिदवारणा येषु तथाविधेषु गिरितटेषु स्थितेषु ग्रामेषु या
159772 विलासलक्ष्मीः सा विभववत्सु विरिञ्चेः राज्येष्वपि कुतः | दुर्लभेत्यर्थः || ४४ ||
159773
159774 स्वामोदनन्दनवनान्तरसुन्दरेषु संतानकस्तबकहासिनिकुञ्जकेषु |
159775 उन्निद्रमन्द्रमधुपाकुलपारिभद्रसान्द्रद्रुमेष्वभिरमे गिरिगह्वरेषु || ४५ ||
159776
159777 स्वामोदनन्दनवनान्तरमिव सुन्दरेषु | संतानकस्य कल्पवृक्षभेदस्य
159778 स्तबकान्हसन्ति तच्छीला निकुञ्जका येषु| उन्निद्रा। पुष्पिता मन्द्रध्वनिमधुपाकुलाः
159779 पारिभद्र निम्बतरुरूपाः सान्द्रा द्रुमाः येषु तथाविधेषु गिरिगह्वरेष्वहंन्
159780 अभिरमे || ४५ ||
159781
159782 हरिणीरावरम्येषु हारिहारीतहारिषु |
159783 गिरिग्रामेषु पुष्पेषुपुरेष्विव रतिर्नृणाम् || ४६ ||
159784
159785 पुष्पेषुर्मन्मथस्तत्पुरेष्विव || ४६ ||
159786
159787 स्फाटिकस्तम्भसंभाररम्यनिर्झरवारिणि |
159788 नृत्यन्त्येताः शिखण्डिन्यः पश्यास्मिन्ग्रामगह्वरे || ४७ ||
159789
159790 स्फाटिकस्तम्भानां संभारा इव रम्याणि धारापातीनि निर्झरवारीणि येषु || ४७ ||
159791
159792 शिखण्डिन्यो विलासिन्यः पुष्पभारनता लताः |
159793 अत्र नृत्यन्ति कुञ्जेषु रणनिर्झरपुष्करे || ४८ ||
159794
159795 रणन्ति ध्वनन्ति निर्झरपुष्कराणि निर्झरजलानि यस्मिंस्तथाविधे अत्र ग्रामगह्वरे ||
159796 ४८ ||

हारीतहारिहरितोपवनद्रुमासु वापीप्रमाणरणितामलकाकलीषु।
ग्रामस्थलीषु गिरिगह्वरगोपितासु मन्ये मुदैष रमते स्वरसेन कामः॥ ४९॥

हारीतैः पक्षिभेदैर्हारिणो मनोहरा हरिता उपवनद्रुमा यासु। तथा वापीप्रमाणेन
हंससारसादिरणितलक्षणा अमलाः काकल्यो यासु। गिरिगह्वरैर्गोपितासु व्यवहितासु
ग्रामस्थलीषु एष सर्वजगत्प्रसिद्धः कामो मुदा स्वरसेन रमते इति मन्ये॥ ४९॥

श्रीमद्वृत्तमहाशयातपहरप्रोच्चैर्गभीराकृते भूभृन्मूर्धसु
भूषणं भवसि भो भूमे रसैकास्पदम्।
एतत्तु क्षपयेन्मनांसि यदिदं मेघ त्वया वर्षता
हर्षादूषरपल्वलस्थलतरुष्वम्भोविभागक्रमः॥ ५०॥

आसर्गसमाप्तेरित आरभ्य प्रायेणान्यापदेशा बोध्याः। हे श्रीमतां वृत्तमिव
वृत्तं महौदार्यं यस्य तथाविध जगत्परिपालनेप्सुत्वान्महाशय आतपहरा
प्रोच्चैरुन्नता गभीरा च आकृतिः शरीरं यस्य तथाविध भो मेघ त्वं
भूभृतां पर्वतानां मूर्धसु भूषणं भवसि। तथा भूमेः
क्षेत्रारामादिसंपत्तिहेतोः रसस्य जलस्यैकास्पदमसि। एवं सद्गुणंसहस्रवतापि
हर्षाद्वर्षता त्वया यदपात्रभूतेषु ऊषरस्थलेषु पल्वलस्थलेषु
तत्रत्यकण्टकादितरुषु च सुक्षेत्रसाम्येन अम्भोविभागक्रम आस्थित एतत्ते
सदसत्पात्रविभागापरिज्ञानं तु सतां मनः क्षपयेत्पीडयेत्। यदि भवादृशा
महान्तोऽपि सुपात्रगुणोत्कर्षं न मानयन्ति तर्ह्यन्ये के मानयिष्यन्तीति भावः॥ ५०॥

नित्यं स्नासि सुतीर्थवारिविसरैरुच्चैःपदस्थोऽम्बुदः
शुद्धः सन्विपिनावनौ निवससि प्रारब्धमौनव्रतः।
रिक्तस्याप्यतिकान्तिरेव भवतः कायाश्रया लक्ष्यते प्रोत्थायाशनिमातनोषि
किमिदं तुच्छंन् तवाचेष्टितम्॥ ५१॥

दानप्रारम्भादिकाले रुक्षकटु कर्णकठोरजल्पनं तु दातॄणां महान्दुःसहो
दोष इत्याशयेनाह - नित्यमिति। हे मेघ त्वं सुतीर्थानां समुद्रगङ्गादीनां
वारिविसरैर्नित्यं स्नासि। तथा उच्चैःपदस्थः सर्वप्राणिनामम्बु ददासित्यम्बुदः।
किं च शुद्धः सन् विपिनावनौ प्रारभौ मौनं मुनिसंबन्धि व्रतं येन
तथाविधो निवससि। किं च शरदि रिक्तस्यापि भवतः अतिशयिता धवलकान्तिरेव
कायाश्रया दृश्यते। ईदृशोऽपि त्वं दानार्थमुत्थाय अशनिं
विद्युदग्निपुरःसरं कटुध्वनिमातनोषि। इदं तुच्छं क्षुद्रोचितं तव आचेष्टितं
किम्। सर्वथा अनुचितमेवेत्यर्थः॥ ५१॥

वस्त्वस्थानगतं सर्वं शुभमप्यशुभं भवेत्।
दुर्मेघं स्थानमासाद्य वारि त्वसिततां गतम्॥ ५२॥

तटस्थ आह - वस्त्विति। शुभमपि वस्तु अयोग्यस्थानगतं सदशुभं भवेत्। वारि
तु इति च्छेदः॥ ५२॥

अहो नु मेघेन जलं विमुक्तमहो नु तोयेन विपूरिता भूः।
अहो नु भूमौ परिपोषितश्च जलैर्धनाढ्यैः प्रणयीव दीनः॥ ५३॥

दीनो दरिद्रः प्रणयी सुहृदिव भूमौ म्लानसस्यादिः परितोषितश्च॥ ५३॥

नैर्घृण्यमस्थैर्यमथाशुचित्वं रथ्याचरत्वं परिकुत्सितत्वम्।
श्वभ्यो गृहीतं किमु नाम मूर्खैर्मूर्खेभ्य एवाथ शुना न जाने॥ ५४॥

दयौदार्यादिगुणवर्णनप्रसङ्गात्तद्विपरीतनैर्घृण्यादिशालिनो मूर्खान्

कश्चिच्छ्वगुणविनिमयसंदेहप्रदर्शनेन निन्दति - निर्घृण्यमिति ॥ ५४ ॥

गुणैः कतिपयैरेव बहुदोषोऽपि कस्यचित् ।
उपादेयो भवत्येव शौर्यसंतोषभक्तिभिः ॥ ५५ ॥

यदि मूर्खो निन्द्य एव तर्हि कथं महीपास्तं संगृह्णन्ति तत्राह - गुणैरिति ।
श्वेव मूर्खोऽपि शौर्यादिगुणैः कस्यचित्कुनृपादेरुपादेयो भवति ॥ ५५ ॥

उन्मत्तमत्तपतनोन्मुखधावमानमानाधिकान्विषयवीथिषु दत्तमूर्तिः
[अत्र मुक्तमूर्तिः इति पाठः ।] ।
यन्मन्यते तृणलवाग्र विलोकयेच्छासत्त्वं जडत्वमुत वास्य विचार्यतां तत् ॥
५६ ॥

विषयवीथिषु भोगपरम्परासु दत्तमूर्तिः प्रसंजितशरीरो विषयलम्पटो मूर्खो
धत्तूरादिभक्षणेनोन्मत्तान्मदिरादिना मत्तान्प्रमादक्रोधावेशादिना
कूपादिपतनोन्मुखान्पिशाचाद्यावेशेन धावमानांस्तत्त्वज्ञानप्रकर्षेण
देहादिपरिच्छेदविस्मरणादहं ब्रह्मेति सर्वोत्कृष्टप्रमाणप्रतिष्ठानाच्च
मानाधिकान्षष्ठादिभूमिकारूढांश्च स्वाभिज्ञतारोपेण यत्तृणं मन्यते । हे
तृणलवाग्र तत् त्वमेव विलोकय । अस्य विषयलम्पटस्य इच्छासत्त्वमुत वा जडत्वमिति
तद्रहस्यं विचार्यताम् । यदीच्छासत्त्वं तर्हि स एव श्वभिस्तुल्यः । यदि जडत्वं तर्हि
तृणलवाग्रादपि विषयलाम्पट्यादिदोषाधिक्यात्ततोऽपि स्वयं नीच इति तृणसाम्यमपि
तस्य दुर्लभतरमिति विचारे फलिष्यतीति उन्मत्तादिभ्यो नीचत्वं तस्य किं
वाच्यमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

कोलाहलः समानेऽपि तिर्यक्त्वे क्षुब्धमानसैः ।
अन्यथा सह्यते सिंहैर्मीलितैरन्यथा श्वभिः ॥ ५७ ॥

घनगर्जितादिकोलाहलः सिंहैरक्षुब्धमानसैरनादरान्मीलिताक्षैः सह्यते श्वभिस्तु
क्षुब्धमानसैर्भयान्मीलिताक्षैः सह्यत इत्युभयत्रान्यथात्वमिति भावः ॥ ५७ ॥

नित्याशुचे प्रियजने भषणैकनिष्ठ रथ्यान्तरभ्रमणनीतसमस्तकाल ।
कौलेयकाशयसमानतयैव मन्ये मूर्खेण केनचिदहो बत शिक्षितोसि ॥ ५८ ॥

हे कौलेयक श्वन् आशयश्चित्तवृत्तिस्तेन समानतया स्वगुणशिक्षायोग्यं त्वां
मन्यमानेन केनचिन्मूर्खेण नित्याशुचित्वादीन्स्वगुणांस्त्वं शिक्षितोऽसि । मन्ये इति
पूर्वोक्ते संदेहे निर्णयः । तथा हि सति शिष्याद्गुरोर्गुणाधिक्यदर्शनमुपपद्यत इति
भावः ॥ ५८ ॥

नित्यं सर्वं जगदसदृशं कुर्वतोच्चैर्विधात्रा दौहित्रेऽस्मिञ्छुनि
समदृशे निर्मितं सर्वमेव ।
वासोऽमेध्यावकरकुहरे भोजनं गूथपूयं सर्वालोके कुरतिकुरतिः
सर्वनिन्द्यं शरीरम् ॥ ५९ ॥

असदृशं कर्म वैषम्याद्विषमं जगत्कुर्वता विधात्रा दौहित्रे दुहितुः
सरमाख्याया देवशुन्या अपत्यभूतेऽस्मिन्शुनि समानामनुरूपाणां
सर्वधर्माणां दृशे दर्शनाय सर्वमेव वक्ष्यमाणं समं निर्मितम् । किं
तत्सर्व तदाह - वास इति । अमेध्ये अवकरस्य स्वनिर्मिते कुहरे गर्तकुलाये । गूथं
पुरीषं पूयं च भोजनम् । सर्वैर्जनैरालोक्यत इति सर्वलोको रथ्यामार्गस्तस्मिन्कुत्सिता
चिरग्रन्थिला या रतिर्मैथुनं तद्विषये कुरतिर्दुरिच्छा तथा सर्वैर्निन्द्यं शरीरं
चेति सर्वमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

त्वत्तः कोऽधम इत्युदीरितवते श्वोवाच हासान्वितं मत्तो

159901 मौर्ख्यममेध्यमान्ध्यमशुभं यः सेवते सोधिकः।
159902 शौर्यं भक्तिरकृत्रिमा धृतिरिति श्रीमान्गुणो योस्ति मे मूर्खादिष गुणः
159903 प्रयत्ननिचयैरन्विष्य नो लभ्यते॥ ६०॥
159904
159905 उदीरितवते पृष्टवते पुरुषाय श्वा हासान्वितं यथा स्यात्तथा उवाच।
159906 मौर्ख्यमज्ञानम्। अमेध्यमपवित्रं देहाद्यभिमानम्। आन्ध्यं
159907 विचारनेत्रराहित्यम्। तर्हि तव मूर्खापेक्षया कैर्गुणैराधिक्यं तानाह -
159908 शौर्यमिति। धृतिरल्पसंतोषः। एष गुणकदम्बश्चिरमन्विष्यापि दर्शने
159909 मूर्खान्नो लभ्यते अतः स मत्तोऽधम इत्यर्थः॥ ६०॥
159910
159911 भुङ्क्तेऽमेध्यममेध्य एव रमते नित्यं महावस्करे तूष्णीमत्ति सचेतनं
159912 कृतरतिर्निश्चेतनं कृन्तति।
159913 सर्वैरेत्य रते शुनीविवलिते लोष्टैर्जनैस्ताड्यते धात्रा खेलसमन्वितस्थितिरलं
159914 लोके कृतो नेश्वरः॥ ६१॥
159915
159916 अवस्करे पुरीषे। वर्चस्केऽवस्करः इति सुट्। सचेतनं सजीवमपि नकुलमूषकादि
159917 दैवाल्लब्ध्वा तूष्णीं निरपराधमेवात्ति। निश्चेतनं निर्बलं च छागवत्सादि तूष्णी
159918 निरपराधमेव कृन्तति दशति। शुनीविवलिते रते प्रसक्तः सर्वैर्जनैरेत्य
159919 लोष्टैस्ताड्यते। एवमलमत्यन्तं नेश्वरः असमर्थः श्वा धात्रा खेलनं खेलो
159920 दुर्विलासकौतुकं तेन समन्विता यावदायुःस्थितिर्यस्य तथाविधः कृत इत्यर्थः।
159921 श्वेव समन्वितस्थितिः इति पाठे नेश्वरः सेवकः॥ ६१॥
159922
159923 लिङ्गस्योर्ध्वं रटत्काक आत्मानं दर्शयत्ययम्।
159924 सर्वाधःपातकोत्तुङ्गगतं पश्यत मामिति॥ ६२॥
159925
159926 क्वचिन्नदीतीरे निर्माल्याक्षतभक्षणाय शिवलिङ्गस्योर्ध्व रटन्तं काकं दृष्ट्वा
159927 कश्चित्तद्रटनतात्पर्यमुत्प्रेक्षते - लिङ्गस्येति। आत्मानं स्वं दर्शयति
159928 निदर्शयति। किमिति निदर्शयति तदाह - सर्वेषामध पातकानामधोगतिहेतूनां
159929 मध्ये यदुत्तुङ्गं शिवस्वभक्षणाय शिवलिङ्गाश्रयणं तद्गतं मां
159930 प्रत्यक्षं काकभूतं पश्यतेति॥ ६२॥
159931
159932 काकक कटुकल्कारव कबलितगुणकर्दमे भ्रमन्सरसि।
159933 अन्तरयसि मधुपरवं यदतो मे शिरसि फलभूतः॥ ६३॥
159934
159935 अपरः सरसि रटन्तं भ्रमन्तं काकमपदिश्याह - काककेति। हे कुत्सितकाक
159936 काकक कटुभिः कल्कारवैर्दम्भध्वनिभिः कवलिता हंससारसादिगुणा येन
159937 तथाविध त्वं सरसि कर्दभे भ्रमन्सन् मधुपानां रवमन्तरयसि
159938 स्वकटुकरवैर्यदन्तर्धत्से अतो हेतोर्मे शिरसि वेदनाहेतुत्वात्फलभूतः शल्यभूतोऽसि
159939 ॥ ६३॥
159940
159941 कवलयति नरकनिकरं परिहरति मृणालिकां ध्वाङ्क्षः।
159942 यदतोऽस्तु मा स्मयस्ते स्वभ्यस्तं सर्वदा स्वदते॥ ६४॥
159943
159944 सखायं प्रति कश्चिदाह - कवलयतीति। ध्वाङ्क्षः काको नरकनिकरं
159945 नानाविधममेध्यं कवलयति मृणालिकां प्राप्तामपि परिहरतीति यत् अतस्ते स्मयो
159946 विस्मयो मास्तु। यतः कुत्सितमपि खाद्यं व्यसनितया स्वभ्यस्तं चेत्तदेव सर्वदा
159947 स्वदते। यथा लशुनोपस्कृतं व्यञ्जनं तद्भुजामित्यर्थः॥ ६४॥
159948
159949 विविधवनकुसुमकेसरध्वलवपुर्हंस इव दृष्टः।
159950 काकः कृमिकुलकवलं क्लिन्नमथो कवलयन् ज्ञातः॥ ६५॥
159951
159952 विविधानां वनकुसुमानां केसरैः केसरस्थैः परागैर्ध्वलवपुः काको भ्रान्त्या

159953 हंस इति दृष्टः। इत्यर्थे इवशब्दः। अथो अनन्तरं क्लिन्नं कृमिकुलकवलं
159954 कवलयन् काको ज्ञातं॥ ६५॥
159955
159956 तुल्यवर्णच्छदैः कृष्णः संगतैः किल कोकिलैः।
159957 केन विज्ञायते काकः स्वयं यदि न भाषते॥ ६६॥
159958
159959 अरण्यान्या मृदः स्थाणौ स्थितः काको निरीक्षते।
159960 चैत्याद्दशदिशश्चोरो निशि सुप्ते जने यथा॥ ६७॥
159961
159962 अरण्यान्या महारण्यस्य मृदः स्थाणौ मृन्मयजीर्णभित्तिस्तम्भे स्थितोऽयं काको
159963 यथा निशि सुप्ते जने चोरश्चैत्यवृक्षमारुह्य दशदिशो निरीक्षते तद्वन्निरीक्षत
159964 इत्यर्थः॥ ६७॥
159965
159966 सरभससारसविदलत्पुष्करमकरन्दसुन्दरे सरसि।
159967 कथमिह विहरति काकः स्फुरदवकरनिकरधूसरस्कन्धः॥ ६८॥
159968
159969 सरभसैः सारसैर्विदलतां पुष्कराणां पद्मानां मकरन्दैश्च सुन्दरे इह सरसि
159970 स्फुरता वायुनोद्धूयमानधूलिना अवकरेण धूसरः स्कन्धो यस्य तथाविधः
159971 काकः कथं विहरति। अनुचितमिदमित्यर्थः॥ ६८॥
159972
159973 हा कष्टमिष्टवपुषि स्फुटपुण्डरीककोशे कषाहननयोग्यमुखः पिशाचः।
159974 पश्यैष काक उपविश्य कुपल्वलेऽस्मिन् लीलाः करोति विदिधाः सह राजहंसैः॥ ६९
159975 ।।
159976
159977 स्फुटानां विकसितानां पुण्डरीकणां कोशे इष्टवपुषि अभिमतस्वरूपे सरसि स्थितै
159978 राजहंसैः सह एषः कषन्तीति कषाः शिलास्ताभिराहननयोग्यं मुखं यस्य
159979 तथाविधः काकः पिशाचः अस्मिन् कुपल्वले उपविश्य राजहंसविडम्बनाय विविधा
159980 लीलाः करोति हा कष्टं हे राजन् त्वं पश्य॥ ६९॥
159981
159982 हे काक कर्कशरव क्रकचैकचिह्न तादृक्स्वशङ्कनमपि क्व नु तेऽद्य यातम्
159983 ।
159984 कस्मादनर्थकमिदं पिकपाकमेकपुत्राशया तदपि ते ह्युपहाससिद्ध्यै॥ ७०॥
159985
159986 वञ्चनापहारादिना स्वलभ्यधनादिभागं न्याय्येनोपायेन साधुर्मा प्रापदिति
159987 शङ्कया तन्निरासाय राजसभासु कटु रटन्तं खलं प्रत्यन्यापदेशेन कश्चिदाह
159988 - हे काकेति। कर्कशरवलक्षणो यः श्रोतृकर्णविदारणः क्रकचः स एवैकं
159989 चिह्नं यस्य तथाविध हे काकस्वभागमकाको मा भुङ्क्तामिति शङ्कया सदा
159990 काकानेवाह्वयंस्त्वं रटसि तत्ते तादृक् स्वशङ्कनमद्य क्व नु यातम्। त्वमेकः
159991 पुत्रो मे जीवत्वित्याशया पिकस्य कोकिलस्य पाकमर्भकं कस्मादनर्थकं व्यर्थ
159992 पुष्णासि। हि यस्माद्धेतोः कटुभाषणैकशीलस्य तद्भ्रान्त्या क्रियमाणमपि
159993 सुस्वरपिकपोषणं न मनोरथसिद्ध्यै किंतु उपहाससिद्ध्यै भविष्यतीत्यर्थः॥ ७०॥
159994
159995 आलोक्य पङ्कजवने सविलासवन्तं काकं कलङ्कसदृशं
159996 भृशमारटन्तम्।
159997 हा कष्टशब्दशतनष्टविचेष्टितो यो नो रोदिति क्रकचकेन विदार्यतां सः॥ ७१॥
159998
159999 काकमालोक्य कश्चिदाहेति शेषः। किमाह तदाह - हा इति। हे काक यः पुरुषस्तव
160000 खलानां वा कष्टैः क्रूरैः शब्दशतैः श्रुतैः खेदान्नष्टविचेष्टितः सन् नो रोदिति
160001 स पुरुषस्त्वया कटुरवक्रकचकेन विदार्यताम्। अहं तु न तथेति किमर्थ
160002 रटसीत्यर्थः॥ ७१॥
160003
160004 विशरारुशरारुमये बकमद्गुघने च पल्वले चपलाः।

160005 स्युर्यदि कौशिककाकास्तत्यादेषा समन्विता गोष्ठी ॥ ७२ ॥
160006
160007 खलसभायामन्येऽपि खला एव योग्या नैकोऽपि साधुरित्यन्यापदेशेनाह -
160008 विशरार्विति। विशरारुभिः संचरद्भिः शरारुभिर्हिंस्रैः प्रचुरे
160009 बकैर्मद्गुभिर्जलकाकैश्च घने पल्वले यदि चपलाः कौशिका उलूकाः काकाश्च
160010 स्युस्तर्हि एषा पल्वलरूपा गोष्ठी सभातद्योग्यैः समन्विता स्यात्। कौशिककाका इत्यत्र
160011 सतोपि विरोधस्याविवक्षितत्वात् येषां च विरोधः शाश्वतिकः इति द्वन्द्वैकवद्भावो न
160012 कृतः। शकुनिद्वन्द्वैकवद्भावस्तु वैकल्पितः ॥ ७२ ॥
160013
160014 कोकिलः काकसंघातैः समसंवरणाकृतिः [समवर्णाननाकृतिः इति
160015 पाठः।]।
160016 गदितैर्व्यक्ततामेति सभायामिव पण्डितः ॥ ७३ ॥
160017
160018 वर्णतः समाः संवरणाः शरीराच्छादकाः पक्षा आकृतिः संस्थानं च यस्य।
160019 गदितैर्व्यक्तवाग्भिः ॥ ७३ ॥
160020
160021 मृदुकुसुमाङ्कुरदलनं सोढुमलं कोकिलस्य कुसुमलता।
160022 न तु कङ्कगृध्रमद्गुकबककुक्कुटवायसादीनाम् ॥ ७४ ॥
160023
160024 साधूनामपराधोऽपि सोढुं शक्यः खलानां तु संबन्ध एव दुःसह
160025 इत्याशयेनाह - मृद्विति। वायसादीनां संस्पर्शमपीति शेषः ॥ ७४ ॥
160026
160027 श्रोत्रोत्सवं तव कलं कलकण्ठ कोऽत्र नादं शृणोति
160028 रतिविग्रहसंधिदूतम्।
160029 काकैरुलूककलहैरिह गुल्मकेषु क्रेंकारघर्घररवैः श्रुतिरागतास्तम् ॥ ७५ ॥
160030
160031 खलसभायां सद्विद्योपन्यासोत्सुकं जनं प्रति कश्चिदाह - श्रोत्रेति। हे
160032 कलकण्ठ कोकिल अत्र दंपत्योः रतिविग्रहे मानादिनिमित्ते प्रणयकलहे संधौ
160033 संधाने दूतभूतं कलं मधुरमत एव श्रोत्रोत्सवभूतं तव नादं कः
160034 शृणोति। यतः इह पिचुमन्दगुल्मकेषु उलूकैः सह सदैव कलहो येषां तथाविधैः
160035 काकैः क्रेङ्कारघर्घररवैः सर्वेषां श्रुतिः श्रोत्रेन्द्रियमस्तमागतां
160036 बहिरतां गतेति यावत् ॥ ७५ ॥
160037
160038 वाचाकोमलया सुकोकिलशिशुः कल्याणकल्पां कथां सर्वावर्जनमार्जवेन
160039 कुरुते यावत्पुरो रागिणाम्।
160040 तावन्मत्तनयोऽयमित्यविरतं द्रांकारभीमारवैर्ध्वाङ्क्षेणोपवने निपत्य
160041 नभसः सर्वे कृता नीरसाः ॥ ७६ ॥
160042
160043 उपवने रागिणां श्रवणानुरागवतां पुरःसु कोकिलशिशुः कोमलया वाचा
160044 कल्याणं महोत्सवस्तत्कल्पां कथां कृत्वा यावदार्जवेन सर्वेषां
160045 श्रोतृणामावर्जनं मनोरञ्जनं कुरुते तावद्ध्वाङ्क्षेणोपनिपत्य अयं
160046 कोकिलशिशुर्मत्तनयो मम पुत्रो मया पुष्टो मयोज्जीवित इत्यादिभिर्द्रांकारो
160047 न्यक्कारस्तद्रूपैर्भीमैरारवैः सर्वे श्रोतारो नीरसा निरुत्साहाः कृताः ॥ ७६ ॥
160048
160049 किं किं कोकिल कूजसि द्रुतरवं हर्षात्समुल्लासितं ग्रीवाकोटरतः प्रवेशय
160050 पुनर्मा भूच्चिरं ते भ्रमः।
160051 उहामैः कुसुमैर्निरन्तरतरं नेदं मधोर्जृम्भितं हेमंतेन
160052 कृतास्तुषारनिकरैः शुष्का अमी पादपाः ॥ ७७ ॥
160053
160054 आयोग्येषु श्रोतृष्वसमये योग्यतादिभमेण स्वगुणप्रदर्शनोत्सुकं
160055 कंचित्प्रत्यपर आह किं किमिति। हे कोकिल त्वं श्रोतॄणां योग्यतादिकमविचार्यैव
160056 स्वगुणप्रख्यापनौत्सुक्यप्रयुक्ताद्धर्षात् द्रुतरवं किं किं कूजसि। अबाधे

160057 द्विर्वचनम्। ग्रीवाकोटरतो हर्षात्प्रवृत्तं समुल्लासितं कूजनसमुल्लासं
160058 पुनरन्तः प्रवेशय। ते चिरमयं गुणोपन्या सकाल एते च श्रवणयोग्या इति भ्रमो
160059 मा भूत्। इदं उद्दामैः कुसुमैर्निरन्तरतरं मधोर्वसन्तस्य जृम्भितं न किंतु
160060 हेमन्तेन अमी पादपास्तुषारनिकरैः शुष्काः कृताः। तथा च नैतेषु त्वद्गिरां
160061 साफल्यमित्यर्थः॥ ७७॥
160062
160063 कूजत्कोकिल कोमलं कलरवैर्नित्यं प्रशस्ताकृते केनेदं बत शिक्षितोसि
160064 वचनं दुःखप्रदं दुर्भगम्।
160065 चैत्रे चित्रनवाङ्कुरे विरहिणी वक्ति त्वया यात्मनः कस्यायं मधुरित्यतस्तव
160066 तवेत्युक्तं त्वरोच्चैस्तरोः॥ ७८॥
160067
160068 चित्रा नव अङ्कुरा यस्मिंस्तथाविधे चैत्रे मासि या विरहिणी सा वक्ति। किं वक्ति। नित्यं
160069 प्रशस्ता कृते हे कूजत्कोकिल अयं मधुश्चैत्रो मासः कस्येत्यतः
160070 अस्मान्मत्प्रश्नात्त्वया आत्मनः स्वस्य मधुस्तरोः सकाशात्त्वरोच्चैस्तव तवेति
160071 कलरवैः कोमलं यदुक्तमिदं दुःखप्रदं दुर्भगमनृतं वचनं केन
160072 शिक्षितोऽसि। बतेति खेदे। न हि विरहदुःखिताया मम मधुः किंतु प्रियया सह कलं
160073 गायतस्तवैव एवं च मम ममेति वक्तव्ये तव तवेत्यनृतोक्तिर्मत्पीडनायैव
160074 तवेत्यर्थः॥ ७८॥
160075
160076 मौनस्पन्दविहारवर्णवपुषां साम्येऽपि काकव्रजेऽकाकः कोकिल एष कान्तिरुचिरो
160077 दूरात्परिज्ञायते।
160078 मध्ये मूर्खजनस्य पण्डित इव स्वाकारभव्यक्रियः सर्वो हि प्रथिमानमेति
160079 सदृशस्वान्तश्चमत्कारतः॥ ७९॥
160080
160081 काकव्रजे काकसमूहे मौनस्पन्दस्य पक्षादिचलनस्य विहारस्य वर्णस्य वपुषो
160082 गात्रस्य च साम्येऽपि कान्तिरुचिर एष कोकिलो मूर्खजनस्य मध्ये पण्डित इव दूरादेव
160083 अकाकः परिज्ञायते परिचीयते। तथा हि। सर्वोऽपि स्वाकारसूचितभव्यक्रियः पुरुषः
160084 सदृशादयुक्तात्स्वान्तश्चमत्कारतो निगूढोऽपि प्रथिमानं प्रख्यातिं एति॥ ७९॥
160085
160086 भ्रातः कोकिल कूजितैरलमलं नायात्यनर्घ्यो गुणस्तूष्णीमास्व
160087 विशीर्णपर्णपटलच्छन्ने क्वचित्कोटरे।
160088 उद्दामद्रुमकन्दरे कटुरटत्काकावलीसंकुलः कालोयं शिशिरस्य संप्रति
160089 सखेनायं वसंतोत्सवः॥ ८०॥
160090
160091 हे सखे भ्रातः कोकिल अयं कटुरटत्काकावलीसंकुलः शिशिरस्य कालो वसन्तोत्सवो न
160092 । संप्रति कूजितैरनर्घ्यो गुणो नायाति अतः कूजितैरलमलम्। क्वचिदुद्दामद्रुमकन्दरे
160093 विशीर्णैः पर्णपटलैश्छन्ने कोटरे तूष्णीमास्व॥ ८०॥
160094
160095 चित्रं मातरमेष कोकिलशिशुः संत्यज्य काकीं गतः सैषेनं तुदतीति
160096 यावदहमप्याचिन्तयामि क्षणम्।
160097 तावत्सोऽपि तथाशु मातृसदृशं श्लिष्टो रसाद्वर्धितुं यामायाति दिशं
160098 स्वभावसुभगः सैवास्य माहात्म्यदा॥ ८१॥
160099
160100 तत्राश्चर्याणि दर्शयति - चित्रमिति। एष कोकिलशिशुः काकीं मातरं संत्यज्य
160101 यद्गतस्तदेकं चित्रम्। तदुत्तरं सैषा काकी माता एनं कोकिलशिशुं चञ्चुचरणेन
160102 तुदति इत्यपरं चित्रमित्यहं क्षणं यावदाचिन्तयामि तावत्स कोकिलशुशुरपि
160103 रसादुत्साहान्मातृसदृशं वर्धितुं श्लिष्ट उद्युक्तोऽभूदित्यपरं चित्रम्। तथा हि
160104 । स्वभावसुभगो भाग्यवान् जनो यां दिशमायाति सैव दिगस्य माहात्म्यदा
160105 संपद्यत इत्यर्थः॥ ८१॥
160106
160107 इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० निर्वा० उ० अवि० विपश्चि० श्वकाककोकिलान्योक्तिवर्णनं
160108 नाम षोडशाधिकशततमः सर्गः॥ ११६॥

160109
160110 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
160111 श्वकाककोकिलान्योक्तिवर्णनं नाम षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥
160112
160113 सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ११७
160114
160115 सहचरा ऊचुः ।
160116
160117 पश्याद्रिसानाविव बिम्बितं खं पुरःसरो मारपुरःसरो यः ।
160118 कह्लारपद्मोत्पलजालनालललद्द्विचित्रारवपक्षिवीतम् ॥ १ ॥
160119
160120 वर्ण्यतेऽत्र सरः पद्मकुमुदोत्पलमण्डितम् ।
160121 पद्मभ्रमरहंसाद्यास्तत्प्रसङ्गेन वर्णिताः ॥
160122
160123 तत्रादौ त्रयोदशभिः सर एव प्राधान्येन वर्णयितुं प्रस्तौति - पश्येति । हे राजन्
160124 इह पुरः अद्रिसानौ कह्लारपद्मोत्पलजालानां नालेषु भृणालार्थं ललद्भिः
160125 क्रीडद्भिर्विचितारवैः पक्षिभिर्वीतं व्याप्तम् । अत एव सनक्षत्रपक्षिकं प्रतिबिम्बितं
160126 खमिव स्थितं सरः पश्य । यः अद्रिसानुः सरः शोभातिशयेन
160127 मारस्योद्दीपकत्वात्पुरःसरः प्रधानभृत्य इवास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥
160128
160129 विकासितोद्दण्डसहस्रपत्रकोशस्थलस्थोद्धुरराजहंसम् ।
160130 पीठद्विरेफद्विजलोकजुष्टं भुवीव गेहं कमलासनस्य ॥ २ ॥
160131
160132 तदेव सरो विशिनष्टि - विकासितेत्यादिद्वादशभिः । विकासितेषूद्दण्डेषु
160133 सहस्रपत्राणां पद्मभेदानां कोशस्थलेषु स्थिता उद्धुरास्तच्छोभाधुरन्धरा
160134 राजहंसा यत्र तथेन्द्रनीलपीठस्थानीयैर्द्विरेफैर्द्विजैः
160135 सारसक्रौञ्चादिपक्षिभिर्ब्राह्मणैर्लौकैर्जनैश्च जुष्टं सेवितं भुवि कमलासनस्य
160136 गेहमिव स्थितम् ॥ २ ॥
160137
160138 आकीर्णसीकरकरालदिगन्तराले फुल्लोत्पलाब्जपटलोदररेणुगौरम् ।
160139 आमोदमत्तमधुपद्विजगीतिगीतं यातं वितानकमिवाम्बरगं वहन्तम् ॥ ३ ॥
160140
160141 आकीर्णैः सीकरैः करालानि सहिमानि दिगन्तरालानि येन । फुल्लानामुत्पलाब्जादीनां
160142 पटलस्य समूहस्योदरस्थै रेणुभिर्गौरम् । आमोदमत्तानां मधुपानां द्विजानां
160143 च गीतिभिर्गीतम् । ऊर्ध्वं यातं वितानकमिवाम्बरगं मेघनीहारादिप्रतिबिम्बच्छलेन
160144 वहन्तं वहत् । पुंस्त्वं छान्दसम् ॥ ३ ॥
160145
160146 क्वचित्तरत्तारतरङ्गभङ्गं क्वचिद्द्विषद्भूरिविराविभृङ्गम् ।
160147 क्वचिद्गभीरामलवारिसुप्तं क्वचित्सरोजोज्ज्वलपुष्पगुप्तम् ॥ ४ ॥
160148
160149 क्वचित् तरन्तस्तारास्तरङ्गभङ्गा यस्मिन् । क्वचिन्मदोत्कर्षात्परस्परं द्विषन्तः अत
160150 एव भूरिविराविणो भृङ्गा यत्र । गभीरेणामलवारिणा निश्चलत्वात्सुप्तमिव ।
160151 सरोजैरुज्ज्वलपुष्पैः कुमुदैश्च गुप्तं शोषितमिव च्छन्नम् ॥ ४ ॥
160152
160153 कणाणुमुक्ताजलतापटालं तीरेषु सिंहे सुलतासुटालम् ।
160154 तरङ्गनिर्धूतशिलोग्रकच्छं महीतलाकाशमनन्तकच्छम् ॥ ५ ॥
160155
160156 कणाणुभिः सीकरीभूतैर्मुक्ताप्रायैर्जलैस्तापं टालयति अपसारयतीति तापटालम् ।
160157 तीरेषु सिंहे प्रतिबिम्बसिंहान्तरशङ्कया जलपानाप्रगल्भतां
160158 क्वचिद्वृक्षाग्रादारभ्य जलपर्यन्तं प्रलम्बिताभिः सुलताभिः
160159 प्रतिबिम्बदर्शननिरोधेन सुष्ठु टालयतीति तत्तथा । तथा तरङ्गैर्निर्धूतशिलाः
160160 पङ्कोग्राः कच्छा जलप्रायप्रदेशा यस्य । तथा अनन्तैर्मेघैरनन्तकच्छं

160161 महीतले अवतीर्णमाकाशमिव स्थितम् ॥ ५ ॥
160162

160163 तडित्प्रकाशोदरमस्यमेघनुन्नाब्जजातोत्थरजःप्रभाभिः ।
160164 पृषद्भरध्वान्तमयैकदेशं संध्याम्बराभोगमिवाप्रकाशम् ॥ ६ ॥
160165

160166 अस्याः निरसनीया मेघा यस्य तथाविधेन वायुना नुन्नं कम्पितं यदब्जजातं
160167 पद्मसमूहस्तदुत्थरजःप्रभाभिस्तडित्प्रकाशमिव उदरं यस्य । अत एव एकतः
160168 पृषद्भरमयो जलबिन्दुप्रचुरः अन्यतश्च ध्वान्तमयोऽन्धकारप्रचुर एकदेशो
160169 यस्य तथाविधं संध्याकालिकमम्बराभोगमाकाशसंस्थानमिव
160170 आसमन्तात्प्रकाशत इत्याप्रकाशं ईषत्प्रकाशमिति वा ॥ ६ ॥
160171

160172 वातावकीर्णशरदम्बुदखण्डखण्डं व्योमेव
160173 केवलसमीरणमावृताङ्गम् ।
160174 हंसैर्लसद्बिसलताकवलालसांसैः कालेन संचयकृतैरिव चन्द्रबिम्बैः ॥ ७ ॥
160175

160176 विसलतामृणालानि तल्लक्षणानि यानि कवलानि शिशूनां पोषणाय नीडं प्रति
160177 नीयमानानि तद्धारेण अलसा अंसाः स्कन्धा येषां तथाविधैर्हंसैः कालेन एकत्र
160178 संचयरूपेण कृतैश्चन्द्रबिम्बैरिव स्थितैः आवृताङ्गं सत् वातावकीर्णाः
160179 शरदम्बुदानां खण्डखण्डा बहवः खण्डा यस्मिंस्तथाविधं व्योमेव
160180 केवलसमीरणमपि सलत् किं पुनः सर्वगुणोपपन्नसमीरणमित्यर्थः ॥ ७ ॥
160181

160182 आमोदमन्दमकरन्दकरालवातव्याधूतपङ्कपुटपाटनपाटवेन ।
160183 उद्यन्महापटपटा वयतीव लेखा क्षुभ्यत्खगाश्रितलतोज्झितपुष्पवर्षम् ॥ ८ ॥
160184

160185 अस्य सरसः आमोदभरादिव
160186 मन्दैर्मकरन्दसंपर्कात्करालैरार्द्रैर्वातैर्व्याधूतस्य पङ्कपुटस्य
160187 जलसंमिश्रितपङ्कभागस्य यत्पाटनं पङ्कस्याधोनयनेन जलाद्विभजनं
160188 तद्विषये पाटवेन त्वरयाउद्यन्महान्पटपटा इति शब्दो यस्यास्तथाविधा लेखा
160189 तरङ्गपङ्क्तिः स्वध्वनि क्षुभ्यत्खगैराश्रिताभिस्तीरलताभिरुज्झितं पुष्पवर्षं
160190 वृष्टानि पुष्पाणि सरःपटवृद्ध्यै वयतीव संतनोतीवेत्यर्थः ।
160191 क्षुभ्यदित्यादिबहुव्रीह्याश्रयणेन विच्छिन्नं स्वतन्त्रं सरोविशेषणं वा ॥ ८ ॥
160192

160193 वेल्लन्महाकमलपल्लवतालवृन्तसंवीजितं वलितचामरचारुफेनम् ।
160194 राजायमानमलिकोकिलगीतगीतं सद्वृत्तपङ्कजलताललिताङ्गनौघम् ॥ ९ ॥
160195

160196 तदेव सरो राजसाम्येन वर्णयति - वेल्लदिति ।
160197 वेल्लद्भिश्चलद्भिर्महाकमलपल्लवलक्षणैस्तालवृन्तैः संवीजितम् । वलितानि
160198 चामराणीव चारुफेना यस्य । अलीनां कोकिलानां च गीतिभिर्गीतम् । सद्वृत्तः
160199 चारुवर्तुलः सच्चरितश्च पङ्कजलताललक्षणो ललितः अङ्गनौघो यस्य । अत एव
160200 राजायमानम् ॥ ९ ॥
160201

160202 भृङ्गाग्रभाजनमनोहरहारिगीतं राजीवरेणुरणकीर्णपिशङ्गतोयम् ।
160203 डिण्डीरपिण्डपरिपाण्डुरपुण्डरीकखण्डोपमण्डिततटोपवनावतंसम् ॥ १० ॥
160204

160205 भृङ्गलक्षणानामग्रभाजनानां श्रेष्ठपात्राणां मनोहराणां हारि
160206 मनोहरं गीतं यस्मिन् । तथा राजीवरेणूनां पद्मपरागाणां रणेन विमर्देन
160207 कीर्णं व्याप्तम् । अत एव पिशङ्गं पीतवर्णं तोयं यस्मिन् । डिण्डीरपिण्डा इव
160208 परिपाण्डुरैः पुण्डरीकखण्डैरुप समीपे मण्डितमलंकृतम् ।
160209 तटवनस्यावतंसं शिरोभूषणं पुष्पजालं येन ॥ १० ॥
160210

160211 विविक्तहृदयाम्भोजं हृदयाह्लादनं परम् ।
160212 रसवत्स्वादु भातीदं सरः सत्संगमोपमम् ॥ ११ ॥

160213
160214 एवंविधमिदं सरः सत्संगमोपमं भाति। विशेषणान्युभयत्र योज्यानि॥ ११॥
160215
160216 बिम्बितेन मरुव्योम्ना भातीदं सौम्य निर्मलम्।
160217 शास्त्रार्थपरिणामेन महतामिव मानसम्॥ १२॥
160218
160219 मरुदेशवन्निर्जलेन व्योम्ना शरदाकाशेनेति यावत्। हे सौम्य शास्त्रार्थो ब्रह्म
160220 तदाकारेण चरमसाक्षात्कारवृत्तिरूपेण परिणामेन॥ १२॥
160221
160222 किंचिल्लक्ष्यमपश्यामं पृषत्परुषमारुतम्।
160223 हिमाभ्रमिव भातीदं सरः सरससारसम्॥ १३॥
160224
160225 हेमन्ते तर्हि इदं सारः कीदृशं तत्राह - किंचिदिति। सर्वतो
160226 नीहारावृतत्वात्किंचिल्लक्ष्यम्। नीहारैः स्ववर्णसाम्यापादनापगतश्यामम्॥ १३॥
160227
160228 यथेदं ब्रह्मणो दृश्यमविकारादि नेतरत्।
160229 यथाम्भसि तरङ्गादि राजन्पृथगिव स्थितम्॥ १४॥
160230
160231 न विद्यते विकारः परिणामः। आदिपदादारम्भसंघातविवर्ता गृह्यन्ते। न इतरत्
160232 कूटस्थं किंतु ब्रह्ममात्रं तथास्य सरसोऽम्भसि तरङ्गादि अम्भोमात्रमित्यर्थः
160233 ॥ १४॥
160234
160235 आत्मनैवोह्यमानानां चक्रावर्तविधायिनाम्।
160236 जडाशयानां विषमा हा कल्लोलपरम्परा॥ १५॥
160237
160238 आत्मना स्वेनैवाम्भसा उह्यमानानाम्। हा इत्याश्चर्ये। छाययेदं ब्रह्मण्यपि
160239 योज्यम्॥ १५॥
160240
160241 कूपवापीसरोब्धीनां दृश्यते यादृगन्तरम्।
160242 नारीपुरुषतोयानां विज्ञेयं तादृगन्तरम्॥ १६॥
160243
160244 कूपवाप्याद्युपाधिभेदेनाम्भसि तारतम्यमिव
160245 नारीपुरुषादिशरीरोत्कर्षात्तदात्मन्यपि तारतम्यविभावनमित्याह - कूपेति।
160246 अन्तरं उत्कर्षापकर्षतारतम्यम्॥ १६॥
160247
160248 जन्तोरिवास्य मनसो जलजातिबन्धजीर्णस्य जर्जरदशालहरीभ्रमेण।
160249 आवर्तवृत्तिवलितान्यतिसंततानि को नाम संकलयितुं कमलानि शक्तः॥ १७॥
160250
160251 जले जातिर्जन्म येषां पद्मोत्पलादीनाम्। लडयोरभेदाज्जडाज्जातयो नानायोनिभेदाश्च
160252 तेषां बन्धेन संबन्धेन जीर्णस्य जन्तोर्मनस इवास्य सरसः पद्मादीनां
160253 तत्तद्देहानां च जर्जरदशान्ता या लहर्यस्तरङ्गा भोगोत्साहश्च
160254 तद्भ्रमेणातिशयेन संततानि आवर्ततुल्यानि इच्छाद्वेषादिवृत्तीनां वलितानि
160255 परिवर्तनानीवासम्ख्यातानि कमलानि संकलयितुं को नाम शक्तः। न कश्चिदित्यर्थः
160256 ॥ १७॥
160257
160258 चित्रं विजृम्भितमहो जडसंगमस्य पद्मोपि यन्निजगुणानगुणानिवैषः।
160259 अन्तः प्रगोपयति कण्ठतले निवेश्य सर्वस्य दर्शयति दुर्भगकण्टकौघम्॥
160260 १८॥
160261
160262 पद्मानि वर्णयितुं प्रस्तौति - चित्रमित्यादिना। इतः परं प्रायेणान्यापदेशाः।
160263 जडसंगमस्य जलसंबन्धस्य मूर्खसमागमस्य च विजृम्बितं
160264 चित्रमाश्चर्यभूतं अहो। तत्कुतः। यद्यत एष सद्गुणनिधित्वेन प्रसिद्धतमः

160265 पद्मोऽपि निजान् सौरभ्यसौन्दर्यमकरन्दादीन् गुणानगुणान् दोषानिव मुकुलितः सन्
160266 कण्ठतले निवेश्य अन्तः प्रगोपयति। दुर्भगं कण्ठकौघं च बहिः सर्वस्य
160267 जनस्य दर्शयति॥ १८॥
160268
160269 सच्छिद्रैरदृढैः सूक्ष्मैर्गोपितैर्जाड्यसंयुतैः।
160270 अनल्पैरपि निःसारैः पद्मस्येव गुणैरलम्॥ १९॥
160271
160272 ये तु पद्मस्य गुणशब्दवाच्यास्तन्तवस्तत्सदृशाः सदोषा गुणास्तु सर्वत्रोपेक्ष्या
160273 एवेति प्रसङ्गादाह - सच्छिद्रैरिति। सच्छिद्रत्वादिदोषदुष्टत्वात् अलं उपादेयता
160274 नास्तीत्युपेक्ष्या इत्यर्थः॥ १९॥
160275
160276 महतां कुलपद्मानां गुणसौन्दर्यशालिनाम्।
160277 प्रभावं नास्ति संख्यातुं वासुकेरपि शक्तता॥ २०॥
160278
160279 कुलपद्मानां यशःशौरभेण कुलप्रख्यापकानाम्। वासुकेः शेषस्यापि॥ २०॥
160280
160281 हरिवक्षोगता लक्ष्मीरपि शोभार्थमेव यत्।
160282 बिभर्ति कमलं हस्ते कान्याशंसाधिका भवेत्॥ २१॥
160283
160284 तस्य पद्मस्य सर्वसौन्दर्याधिदेवताया लक्ष्म्या अपि शोभासंपादकत्वापेक्षया
160285 अन्याशंसा प्रशंसा सर्वसौन्दर्योत्कर्षोक्तिरधिका का भवेत्। तत्साम्यं कस्य वा
160286 भवेत् इति पाठे तु स्पष्टम्॥ २१॥
160287
160288 सितासिताभ्यां रूपाभ्यां कमलोत्पलखण्डयोः।
160289 वैसादृश्यं भवेत्किंतु समा जडजडैतयोः॥ २२॥
160290
160291 एतयोः कमलोत्पलखण्डयोर्जडेन जलेन जडा चेतना
160292 चन्द्रसूर्यद्वेषरूपमौर्ख्यलक्षणा च वृत्तिः समा किंतु सितासिताभ्यां
160293 रूपाभ्यामेव वैसादृश्यं वैलक्षण्यं भवेत् इति योज्यम्॥ २२॥
160294
160295 साम्यं न फुल्लविपिनेन सरःसु याति व्योम्ना न तारकयुतेन न चेन्दुवृन्दैः
160296 [इन्दुबिंबैः इति टीकाकृदभिमतः पाठः।]।
160297 नृत्यद्वधूविहसिताननशोभयैति फुल्लस्य पङ्कजवनस्य नवोदिता श्रीः॥ २३
160298 ।।
160299
160300 सरः सु फुल्लस्य पङ्कजवनस्य नवोदिता श्रीः शोभा फुल्लेन मन्दारादिविपिनेन
160301 साम्यं न याति। तारकयुतेन व्योम्नापि साम्यं न याति। एवमिन्दुबिम्बैरप्येकत्र
160302 मिलितैः साम्यं न याति। किंतु नृत्यन्तीनां वधूनां विहसितयुक्तया
160303 आननशोभया साम्यमेति लभते इत्येतद्विध्यर्थापूर्वोपमानिराक्रिया॥ २३॥
160304
160305 येषां पुष्पलतास्वादैरनन्यमनसां गतम्।
160306 भृङ्गाणामायुरायामि त एव सुभगोत्तमाः॥ २४॥
160307
160308 प्रसङ्गाद्भृङ्गान्वर्णयति - येषामिति। येषां भृङ्गानां
160309 पुष्पलतास्वादैरायामि दीर्घमायुर्गतं ते भृङ्गा एव सुभगोत्तमाः। हे सुभगेति
160310 पृथक्पदं वा॥ २४॥
160311
160312 चूतचारुचमत्कारं चञ्चरीकाश्चरन्ति ये।
160313 त एव सचमत्कारा इतरे जातिपूरणम्॥ २५॥
160314
160315 चूतस्य चारुचमत्कारं सुगन्धिं मकरन्दरसं नवाङ्कुरकषायरसं च चरन्ति
160316 आस्वादयन्ति ये भृङ्गाः कोकिलाश्च॥ २५॥

160317
160318 मत्ता मधुमदामोदैः पुष्करेषु रणन्ति ये।
160319 तुष्टानामितरस्वादैर्भ्रमराणां हसन्ति ते॥ २६॥
160320
160321 पद्मकरन्दास्वादिनो भृङ्गा वनान्तरासक्तान् भृङ्गान् हसन्तीवेत्याह -
160322 मत्ता इति। ये भृङ्गा भ्रमराणां हसन्ति। जन्मेति शेषः। कर्मणः
160323 शेषत्वविवक्षा वा॥ २६॥
160324
160325 येनोषितं विरुतमुल्लसितं प्रसुप्तं पद्मोदरेषु शशिकोटरकोमलेषु।
160326 भृङ्गः स एष शिशिरे विरसेषु भावं कष्टं करिष्यति कथं तरुपुष्पकेषु
160327 ॥ २७॥
160328
160329 येन भृङ्गेण पद्मोदरेषु उषितं विहृतं उल्लसितं प्रसुप्तं च स एष
160330 भृङ्गः शिशिरे विरसेषु तरुपुष्पकेषु भावं प्रीतिं कथं करिष्यति॥ २७॥
160331
160332 अफुल्लमल्लिकोद्दाममुकुलोपरि षट्पदः।
160333 दृश्यते कालरुद्रेण शूले प्रोत इवान्धकः॥ २८॥
160334
160335 मुकुलपदेनैवाफुल्लत्वे लब्धे अफुल्लपदं विकासोन्मुखव्यावृत्त्या
160336 शूलसाम्योपपादनार्थम्॥ २८॥
160337
160338 आस्वादयन्विविधपुष्पमधूनि भृङ्ग नित्यं भ्रमन्सकलशैललतागृहेषु
160339 ।
160340 नाद्यापि तुष्यसि किमङ्ग दुराशयोऽसि मन्ये न सारमुपगच्छसि वा वनेभ्यः॥
160341 २९॥
160342
160343 अङ्ग हे भृङ्ग त्वं विदिधपुष्पमधूनि आस्वादयन्सन् सकलशैललतागृहेषु
160344 नित्यं भ्रमन्नद्यापि किं न तु तुष्यसि। मधुलम्पटत्वाद्दुराशयोऽसि अद्यापि
160345 वनेभ्यः सारं नोपगच्छसि वा। कष्टमिति खेदे। मन्ये इति वितर्के। न हि सारलाभे
160346 अपरितोषो भ्रमणं वा संभावयितुमपि शक्यमिति भावः॥ २९॥
160347
160348 कमलकुलकवलकोविद गच्छ सरो मधुप मा रूढम्।
160349 बदरदरीषु विदीर्णं देहं कुरु कण्टकक्रकचैः॥ ३०॥
160350
160351 कमलकुले पद्मवने कवलनं कवलो मकरन्दास्वादनं तत्र कोविद हे मधुप त्वं
160352 सरः पद्माकरं गच्छ। रूढं मकरन्दपुष्टं स्वदेहं बदरदरीषु
160353 कण्टकक्रकचैर्विदीर्णं मा कुरु॥ ३०॥
160354
160355 अतसीकुसुमे कुवलयदलवलये विकसिते च तापिच्छे।
160356 परभागमेहि मधुना तासु विसदृशीव पण्डितः पुरुषः॥ ३१॥
160357
160358 हे मधुप यासु हेमन्तशिशिरादिकालकलासु कमलानि न लभसे तास्वपि
160359 त्वद्वर्णसदृशे अतसीकुसुमे तथा कुवलयदलवलये तथा विकसिते तापिच्छे तमाले च
160360 यथायोगं मधुना आयुषः परभागं एहि यापय। यथा पण्डितः पुरुषः
160361 स्वानुरूपप्रभुसमाजाद्यलाभे विसदृशि प्रभौ वसन्नपि विद्वत्प्राप्तये वसति न
160362 किरातकुले तद्वदित्यर्थः॥ ३१॥
160363
160364 पश्यैषा नाभिनलिनीकेसरैः पालिता श्रिया।
160365 हंसमालामलावल्ली सामगायनकूजिता॥ ३२॥
160366
160367 तत्र हंसमालां वर्णयन्दर्शयति - पश्येति। हे राजन् सरोनाभिनलिनीनां
160368 केसरैरुपभुक्तैस्तत्समानवर्णरूपया श्रिया शोभया पालिता हंसमालालक्षणा

160369 अमला वल्ली सामगायनमिव गम्भीरं कूजितं यस्यास्तथाविधास्ति तां पश्येत्यर्थः
160370 । गायनमित्यशित्यात्वाभावश्छान्दसः । अथवा भगवन्नाभिनलिनीकेसरैः श्रिया
160371 लक्ष्म्या पालिता यथार्थसामगानमेव कूजितं यस्यास्तथाविधेति
160372 दैवाद्दृष्टब्राह्महंसमालापरतया व्याख्येयम् ॥ ३२ ॥
160373
160374 दोलाकमलनीडस्थां दृष्ट्वा खे प्रतिबिम्बिताम् ।
160375 हंसो हंसीमनुसरन्मण्डले नेह चेतति ॥ ३३ ॥
160376
160377 इह सरोमण्डले खे हंसीमनुसरन् हंसः प्रतिबिम्बितां दोलासदृशे कमलनीडे
160378 स्थितां हंसी दृष्ट्वा तत्पतनमज्जनशङ्कया न चेतति । मूर्च्छितोऽभूदित्यर्थः ॥
160379 ३३ ॥
160380
160381 मा भूत्कस्यचिदेवैषा राजन्व्यसनिता भृशम् ।
160382 पश्यैतां बिम्बितां हंसो हंसीमनुसरन्मृतः ॥ ३४ ॥
160383
160384 तादृशी स्त्रीव्यसनितां निन्दति - मा भूदिति । अप्यर्थे एवकारः ॥ ३४ ॥
160385
160386 हेलया राजहंसेन यत्कृतं कलकूजितम् ।
160387 न तद्वर्षशतेनापि जानात्याशिक्षितुं बकः ॥ ३५ ॥
160388
160389 समानेष्वाकराकारजातिचेष्टाशनादिषु ।
160390 हंसस्य राजहंसस्य दूरमत्यन्तमन्तरम् ॥ ३६ ॥
160391
160392 आकरो जन्मस्थानम् । आकारः संस्थानम् । अशनमाहारः । आदिपदान्नामवर्णादयो
160393 गृह्यन्ते । इतरहंसस्य राजहंसस्य चात्यन्तमन्तरं तारतम्यं दूरं
160394 विप्रकृष्टम् । यतस्ते मानसे स्वर्णपद्मवने क्रीडन्ति समुद्रे च निमज्ज्य मुक्ताः
160395 खादन्ति सर्वपक्ष्यगम्ये ऊर्ध्वभागे नभसः संचरन्ति नान्ये इति भावः ।
160396 राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ॥ ३६ ॥
160397
160398 शुक्लपक्षस्थितो व्योम्नि कुमुदाकरभासकः ।
160399 आह्लादयति चेतांसि हंसश्चन्द्र इवोत्थितः ॥ ३७ ॥
160400
160401 शुक्लेन पक्षेण चन्द्रः शुक्लाभ्यां पक्षाभ्यां हंसो व्योम्नि स्थितः ।
160402 कुमुदानामाकरस्य भासको विकासकश्चन्द्रः शोभाहेतुर्हंस इति तयोः साम्यम् ॥ ३७ ॥
160403
160404 उन्नालनलिनीनालकदलीस्तम्भसंकुले ।
160405 वने विहरतां लक्ष्मीं हंसानामेति कः खगः ॥ ३८ ॥
160406
160407 उन्नाला या नलिन्यस्तन्नाललक्षणैः कदलीस्तम्भैः संकुले कदलीवनप्राये पद्मवने
160408 विहरतां हंसानां लक्ष्मीं शोभामित्युत्तानोऽर्थः । तात्पर्यतस्तु योगेन
160409 ऊर्ध्वीकृतनाला या हृदयपद्मलक्षणा नलिनी तस्याः
160410 प्राणायामाभ्यासाद्विकासेन कदलीवद्यः स्तम्भनं स्तम्भस्तत्संकले
160411 प्रागुक्तहृत्पद्मत्रयलक्षणे वने निरस्तत्रिविधतापनिरतिशयानन्दास्वादनेन सदा
160412 विहरतां हंसानां यतीनां जीवन्मुक्तिसुखसाम्राज्यलक्षणां लक्ष्मीं संपदं
160413 खगो देवोऽपि क एति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥
160414
160415 तरङ्गवलया लोलसीकरोत्करहारिणी ।
160416 कुमुदोत्पलकह्लारपुष्पसंभारसुन्दरी ॥ ३९ ॥
160417
160418 इदानीं तां सरसीं नारीसाम्येन रूपयन्नुत्प्रेक्षते - तरङ्गेत्यादिना । तरङ्गा
160419 एव वलया यस्याः । लोलैः सीकरोत्करैर्हारिणी हारवती ॥ ३९ ॥
160420

160421 भृङ्गलोलालकलता रणत्सारसनूपुरा।
160422 वर्तुलावर्तनाभीका चलद्वीचिविलोचना॥ ४०॥
160423
160424 भृङ्गा एव लोला अलकलता यस्याः॥ ४०॥
160425
160426 प्रतीक्षमाणा दयितं रसपूरकरं धरम्।
160427 नारीव सरसी चारुहंसकाभ्यां विराजते॥ ४१॥
160428
160429 रसो मनोरथो जलं च तस्य पूर्तिः पूरस्तत्करं धरं पर्वतं प्रतीक्षमाणा
160430 प्रतिमुखमीक्षमाणा। हंसकाभ्यां मञ्जीराभ्यां हंसपोताभ्यां च॥ ४१॥
160431
160432 हे हंस मद्गुबककाकशरारुसारे मा त्वं सरस्यविरतं कुरु वासमेकः।
160433 आपद्यपीह समशीलवयोवचोभिः श्रेयःफला भवति संगतिरात्मवर्गैः॥ ४२॥
160434
160435 प्रसङ्गात्कश्चिदन्यापदेशेन कंचित्प्रत्याह - हे हंसेति। हे हंस त्वं
160436 मद्गुर्जलकाको बकः प्रसिद्धकाकश्च एतद्रूपा ये शरारवो हिंस्रास्तत्सारे
160437 तत्प्रधाने सरसि एको वासं मा कुरु। यतः इह आपद्यपि
160438 समशीलवयोवचोभिरात्मवर्गैर्हंसैरेव सह संगतिः श्रेयः फला सुखोदर्का
160439 भवति नान्यैरित्यर्थः॥ ४२॥
160440
160441 पादाक्रान्तमहेभमस्तकतटः पद्माकरैकालयः
160442 कह्लारोत्पलकुन्दचम्पकलतासंभोगसौभाग्यवान्।
160443 भृङ्गोऽप्येष विधेर्वशेन शिशिरे लोष्टं तृणं स्वादयन् शीते
160444 शुष्कबकत्यहो नु विपदा दैन्ये मनो दीयते॥ ४३॥
160445
160446 अन्यः प्रसङ्गादाह - पादेति।पादैराक्रान्ता महेभानां मस्तकतटा येन तथा
160447 पद्माकर एवैक आलयो यस्य तथा कह्लारादिलतावधूनां संभोगशृङ्गारवान्
160448 एष ईदृशप्रभावोऽपि भृङ्गो विधेर्दैवस्य वशेन शिशिरर्तौ लोष्टं तृणं च
160449 स्वादयन्नास्वादयन्सन् शुष्को बक इवाचरति बकति। सर्वप्रातिपदिकेभ्य
160450 आचारेक्विब्वक्तव्यः इति क्विप्। अहो इति सखेदाश्चर्ये। विपदा महद्भिरपि मनो दैन्ये
160451 दीयते॥ ४३॥
160452
160453 पुत्रस्येह दलोदरे द्युति तरत्तारं चिरं संस्मृतं
160454 हंसस्यांसविनुन्ननालगहने संचारिणा भो मया।
160455 शुक्लासारमिवाब्जिनी विकिरति स्वं वारिविन्दूत्करं मध्याह्ने शिशिरं विकासि
160456 सहसा मूर्ध्नि स्फुटं दृश्यताम्॥ ४४॥
160457
160458 भो राजन् हंसस्यांसाभ्यां पक्षाभ्यां विनुन्ने नालगहने नालवने प्रविष्टेन
160459 मया द्युति द्योतमाने पद्मदलोदरे निविष्टस्य पुत्रस्य हंसपोतस्य तरन्निः सरत्
160460 तारमुच्चैः स्वरं स्वपितरं प्रति यद्वचनं
160461 तत्सदृशदर्शनोद्बोधकसमवधानात्संस्मृतम्। किं तद्वचनं तदाह -
160462 शुक्लेति। हे तात अब्जिनी शुक्लं मुक्तामयमासारमिव स्वं वारिबिन्दूत्करं विकिरति।
160463 मूर्ध्नि शिरोभागे मध्याह्नकालेऽपि सहसा विकासि शिशिरं हिमं स्फुटं
160464 प्रत्यक्षं दृश्यतामिति॥ ४४॥
160465
160466 व्योम्नीन्दोरिव सौम्यवारिणि चिरं निःशब्दकं सर्पतो
160467 हंसस्यांसहताब्जनालवलनानिष्कम्पटङ्कक्षतैः।
160468 गङ्गावारिवदत्र पुष्करपुटाद्वाह्मादिवास्योपरि भ्रष्टा ये जलबिन्दवो
160469 जलचरा हृष्टाः पिबन्त्याशु तान्॥ ४५॥
160470
160471 हे राजन् इह सरसि व्योम्न्याकाशे इन्दोरिव चन्द्रवत् सौम्ये प्रसन्ने वारिणि निःशब्दकं
160472 सर्पतो गच्छतो हंसस्य अंसाभ्यां पक्षाभ्यां हतानि यान्यब्जनालानि

160473 तत्संबलनलक्षणैर्निष्कम्पटङ्काघातैः पुष्करपुटाद्व्राह्मात्
160474 हिरण्यगर्भासनपुष्करपुटादिव ये जलबिन्दवः अस्योपरि भ्रष्टास्तान् जलचरा
160475 मत्स्यादयो हृष्टाः सन्तो गङ्गावारिवदाशु पिबन्ति ॥ ४५ ॥
160476
160477 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामा० वा० दे० मो० नि० उ० अविद्यो० विप०
160478 पद्मभ्रमरहंसवर्णनं नाम सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥
160479
160480 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
160481 पद्मभ्रमरहंसवर्णनं नाम सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥
160482
160483
160484 अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ११८
160485
160486 सहचरसहचर्यः क्रमेणोचुः ।
160487
160488 निर्गुणस्य बकस्यास्य गुण एकोऽस्ति दृश्यताम् ।
160489 यत्प्रावृषं स्मारयति प्रावृत् प्रावृडिति ब्रुवन् ॥ १ ॥
160490
160491 बकमद्गुमयूराणां पान्थानां च वियोगिनाम् ।
160492 मत्स्यानां चातकानां च चरित्रमिह वर्ण्यते ॥
160493
160494 प्रावृट् प्रावृडिति बकशब्दस्याव्यक्तस्य व्यक्तवर्णैरनुकृत्योक्तिः ॥ १ ॥
160495
160496 बक हंस इवाभासि सरःस्थो मद्गुसौहृदम् ।
160497 नृशंसत्वं च वाणीं च त्यक्त्वा हंसो भव स्फुटम् ॥ २ ॥
160498
160499 अत्राप्यन्यापदेशोक्तयः प्राग्वत् । हे बक त्वं वर्णतो हंस इवाभासि ।
160500 मद्गुसौहृदादिदोषत्रयं त्यक्त्वा हंसो भवेत्यर्थः ॥ २ ॥
160501
160502 गम्भीरं वारिगर्भं प्रसृतजलचरं ये प्रविश्य प्रविश्य
160503 पाङ्क्त्यान्प्रोतचञ्चवश्चतुरतर परं जग्धवन्तो विदग्धाः ।
160504 ते केनाप्यद्य दिष्ट्या मृततिमिगमिताः कालयुक्ते महिम्ना नाक्रामन्ति
160505 क्रमस्थाः सुहरमपि पुरः पङ्गवो मद्गवोऽमी ॥ ३ ॥
160506
160507 हे चतुरतर मत्स्यवधे विदग्धाः पण्डिता ये मद्गवः प्रसृता जलचरा
160508 यस्मिंस्तथाविधं वारिगर्भ प्रविश्य प्रविश्य । पुनः पुनः प्रविश्येत्यर्थः । प्राक्
160509 गिलनसमये मत्स्यैः प्रोताश्चञ्चवो येषां तथाविधाः सन्तो मत्स्यान् जग्धवन्तो
160510 भक्षितवन्तस्तेऽमी मद्गवो दिष्ट्या दैववशात्केनापि महिम्ना
160511 मृतैस्तिमिभिर्मत्स्यजातिभेदैर्गलरुजं गमिताः सन्तः क्षुधातिशयकालयुक्ते
160512 आक्रमणे तीरे क्रमेण पङ्क्तिबन्धेन स्थिताः सन्तोऽपि पुरस्तीरप्रदेशागतं सुहरमपि
160513 मत्स्यं पङ्गवः सन्तो नाक्रामन्ति । आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥
160514
160515 एवं विहन्यते लोकः स्वार्थेनेति प्रदर्शयन् ।
160516 मद्गुर्मद्गुरुतां यात इत्येवं स्तौति दुर्जनः ॥ ४ ॥
160517
160518 दुर्जनैर्लोकहिंसनेन स्वार्थसंपादनं मद्गुभ्यः शिक्षितमिति भङ्ग्यन्तरेणाह
160519 - एवमिति । एवं मद्गुवदेव स्वार्थेन वाञ्छितेन लोको विहन्यते हन्तुं युज्यते इति
160520 इममर्थ प्रदर्शयन् मद्गुर्मम गुरुर्मद्गुरुस्तद्भावं प्राप्त इति एवं
160521 दुर्जनोमद्गुं स्तौति प्रशंसति ॥ ४ ॥
160522
160523 उत्कन्धरो विततनिर्मलचारुपक्षो हंसोऽयमत्र नभसीति जनैः प्रतीतः ।
160524 गृह्णाति पल्वलजलाच्छफरीं यदासौ ज्ञातस्तदा खलु बकोऽयमितीह लोकैः ॥ ५

160525 ||
160526
160527 अत्र नभसि उत्कन्धर ऊर्ध्वीकृतकण्ठो विततौ निर्मलौ चारू पक्षौ यस्य
160528 तथाविधोऽयं परोवर्ती हंस एवेति प्राग्जनैः प्रतीतो निश्चितो बको यदा असौ इह भूमौ
160529 पल्वलजलाच्छफरीं गृह्णाति तदा बकोऽयमिति लोकैर्ज्ञातः || ५ ||
160530
160531 अतिबहुकालविलोलानवलोक्य बकांस्तपोदम्भान् |
160532 अत्रैवातिमिरस्थांस्तटवनिता विस्मिता धूर्तान् || ६ ||
160533
160534 पल्वलादौ मत्स्यार्थमतिबहुकालं विलोलान् अत्रैव सरसि तपोदम्भान् बकान्विलोक्य
160535 ज्ञातधूर्तचरित्रा काचित्तटवनिता तथैवान्यत्रातिबहुकालं विषयलाम्पट्येन
160536 विलोलानत्रैव तपोदम्भान् आतिमिरस्थान्तिमिरोदयपर्यन्तं
160537 प्रतीक्षमाणान्धूर्तान्विलोक्य विस्मिताभूदित्यर्थः || ६ ||
160538
160539 अत्र जले हिमहेलाः पश्यैता अपहरन्ति सितपद्मान् |
160540 इच्छसि ता अनुगन्तुं नाहं ते वल्लभा व्रजामीति || ७ ||
160541
160542 पान्थस्त्री पद्महारिणीः पश्यन्तं पान्थं प्रत्याह | हे कान्त अत्रास्मिञ्जले हिमं
160543 शीतं हेलयन्तिन गणयन्ति तथाविधा एता ग्रामीणवध्वः | हीति पृथक्पदम् महिला
160544 एव मेहला इति वा | सितपद्मानपहरन्ति त्वं ता अनुगन्तुमिच्छसि | तेन अहं ते वल्लभा
160545 प्रिया न इति हेतोरहं व्रजामीति || ७ ||
160546
160547 कुपितां तामनुनेतुं यत्नपरः पान्थ एष पथि कान्ताम् |
160548 अवलोकय नरनायक कुसुमलताकुहरकेलितीरवने || ८ ||
160549
160550 एवंवादिनीं कुपितां तां कान्तामनुनेतुमेष पथिकः पथि कुसुमलताकुहरे
160551 केलितीरवने यत्नपरः प्रार्थयते | हे नरनायक त्वमवलोकयेति द्वयोरन्वयः || ८ ||
160552
160553 इति हावभावविलसितविवलनकोपार्धदृष्टिहसितानि |
160554 कुर्वाणा वरवनिता कथयति ते दृश्यतां राजन् || ९ ||
160555
160556 इममेव पथिकं मिथुनचरित्रं प्रागल्भ्यात्कथयन्तीं वाराङ्गनां राज्ञे
160557 दर्शयति - इतीति || ९ ||
160558
160559 बकमद्गुशरारूणां नित्यमेकौकसामपि |
160560 संकरोऽस्ति मिथो बुद्धेर्न मूर्खविदुषामिव || १० ||
160561
160562 शरारूणां हिंस्राणां निषादादीनाम् | बुद्धेः संकरो मेलनं प्रीतिरिति यावत् || १० ||
160563
160564 चञ्च्वग्रे खञ्जरीटस्य कीटः किटिकिटायते |
160565 दौर्भाग्यस्य पुराणस्य पताकेवोच्छ्रितोन्नते || ११ ||
160566
160567 कीटोऽत्र पतङ्गः | किटिकटीति रौति किटिकिटायते | डाजन्तादिवार्थनिष्ठात्करोत्यर्थे
160568 क्यङ् | स्फिटि चञ्च्वग्रे किटायते केटतीति किटः कम्पमानःस इवाचरति | पुराणस्य
160569 प्राक्संचितस्य दौर्भाग्यस्य पापस्य उन्नते ऊर्ध्वभागे उच्छ्रिता पताकेव || ११ ||
160570
160571 तारं तीरतरौ स रौति तरलो यावद्बकः प्रोल्लसंस्तावत्पल्वलगोष्पदेऽम्बुकलिले
160572 यावद्गलाद्देहकम् |
160573 मज्जन्त्या प्रियवक्षसीव निपुणं त्रातं शफर्या भयाद्धृद्भङ्गेन
160574 महापदीह हि मृतेर्नान्यद्भवेत्सौख्यदम् || १२ ||
160575
160576 पल्वलतीरतरौ प्रोल्लसन् स बको यावद्रौति कूजति तावदम्बुकलिले ईषज्जलार्द्रे

160577 पल्वलगोष्पदे यावद्बलात् | यावदिति साकल्ये | सर्वप्राणेनेत्यर्थः | प्रियवक्षसि
160578 रागादिव भयान्मज्जन्त्या शफर्या मृत्वापि स्वदेहकं त्रातम् | इह संसारे
160579 महापदि प्राप्तायां हृद्भङ्गेन मृतेर्मरणादन्यत्सौख्यदं शरणं न
160580 भवेत् | तथा च मृत्वापि तया कृतं स्वदेहरक्षणमुचितमेवेत्यर्थः || १२ ||
160581
160582 बकाजगरमद्गूनां हृदि या प्राणिनां धृतिः |
160583 अचर्वितनिगीर्णानां मन्ये निद्रोपमैव सा || १३ ||
160584
160585 बकादीनां हृदि उदरे प्रविष्टानामचर्वितं निगीर्णानां मत्स्यादिप्राणिनां या
160586 धृतिश्चित्तस्थितिः सा निद्रोपमा सुषुप्तिसदृशी मूर्च्छैवेति मन्ये || १३ ||
160587
160588 आसन्नमद्गुबकगृध्रबिडालसर्पदृष्ट्या भयं भवति यत्सलिलाशयानाम्
160589 |
160590 तस्याग्रतस्तृणमिवाशनिपातभङ्गो जातिस्मरेण विदुषोक्तमदः पुरा मे || १४
160591 | |
160592
160593 सलिलाशयानां मत्स्यादीनां आसन्नमद्गुबकादिदर्शनेन यद्भयं भवति तस्य
160594 भयस्याग्रतः अशनिपातप्रयुक्तो भङ्गो भयं तृणमिवाल्पमेव | अदः रहस्यं
160595 मे पुरा जातिस्मरेण मत्स्यादियोनिदुःखानि स्मरता विदुषा स्वानुभूतमुक्तम्
160596 नासत्यमिति मन्तव्यमित्यर्थः || १४ ||
160597
160598 इह सरोवरतीरतरोस्तले कुसुमशालिनि मुग्धमृगान्पुरः |
160599 समवलोकय लोकमलौ बलात्समवकीर्णनवोत्पलकेतकान् || १५ ||
160600
160601 नेत्रश्रोत्रशोभाबलात् अलौ भ्रमरे सति सम्यगवकीर्णानि नवोत्पलानि केतकानि च
160602 यैस्तथाविधान्मुग्धमृगान् लोकं प्रियाजनंन् समवलोकय दर्शय || १५ ||
160603
160604 बर्ही प्रोन्नतचित्तत्वात्तोयमिन्द्रं प्रयाचते |
160605 स पूरयति तेनास्य महात्मा निखिलां महीम् || १६ ||
160606
160607 बर्ही मयूरः प्रोन्नतचित्तत्वादक्षुद्राशयत्वादिन्द्रं तोयं प्रयाचते |
160608 याचेर्द्विकर्मकत्वादिन्द्रोऽप्यकथितं कर्म | स इन्द्रस्तेन प्रोन्नतचित्तत्वगुणेन
160609 संतुष्टः सन् अस्य प्रीत्यै निखिलां महीं तोयेन पूरयति | यतो महात्मा अत्युदार
160610 इत्यर्थः || १६ ||
160611
160612 मेघाननुसरन्त्येते मयूरास्तनपा इव |
160613 मलिनो मलिनस्यैव पुत्र इत्यनुमीयते || १७ ||
160614
160615 स्तनं पिबन्तीति स्तनपा वत्सा इव || १७ ||
160616
160617 मृगानालोक्य पथिकश्चिन्तयन्दयितेक्षणे |
160618 पुरःस्थेषु पदार्थेषु यन्त्रपुत्रिकतां गतः || १८ ||
160619
160620 यन्त्रनिर्मितपुत्रिकातुल्यताम् | निश्चेष्टतामिति यावत् || १८ ||
160621
160622 शिखी वार्यपि नादत्ते भूमेर्भुङ्क्ते बलादहिम् |
160623 दौरात्म्यं तन्न जाने किं सर्पस्य शिखिनोऽथवा || १९ ||
160624
160625 किं सर्पस्य दौरात्म्यमथवा शिखिनो दौरात्म्यं तन्न जाने || १९ ||
160626
160627 सज्जनाशयनीकाशं त्यक्त्वा बर्ही महत्सरः |
160628 पिबत्यम्ब्वभ्रनिष्ठ्यूतं मन्ये तन्नतिभीतितः || २० ||

160629
160630 लसत्कलापजलदाः पश्य नृत्यन्ति बर्हिणः।
160631 धुन्वानाः पिच्छकान्तीन्दुं प्रावृषः पोतका इव॥ २१॥
160632
160633 तत्तस्मै सरसे या नतिः शिरोनमनं तद्धीतितः॥ २०॥ २१॥
160634
160635 वरवने वनवातविसारिणां चपलचन्द्रकचारुतरङ्गिणाम्।
160636 इह पयोनिधिरेव कलापिनां विसृतमुक्ततयेव विलासनः॥ २२॥
160637
160638 विसृता विश्राणिता मुक्ता येन तद्धावेनेव इह वने पयोनिधिरेव कलापिनां
160639 मयूराणां विलासनो नर्तयिता न मेघः पश्येत्यर्थः॥ २२॥
160640
160641 चर तृणानि पिबाम्बु वनावनौ कलय विश्रमणं कदलीवने।
160642 चकितचातक पावकदूषिता न हि सुखाय भवत्यतिमानिता॥ २३॥
160643
160644 हे चकितचातक ते वनावनौ गीष्मे पावकदूषिता संभावितपावका
160645 शुष्कतरुकोटरवासनिर्बन्धसूचिता अतिमानिता सुखाय न हि भवति।
160646 कदलीवनसंनिहितानि शीतलहरिततृणानि चर। कुल्यादिष्वम्बु पिब। कदलीवने
160647 विश्रमणं कलयेत्यन्यापदेशः॥ २३॥
160648
160649 नायं मयूर मकरालयवारिपूरपूर्णोदरो जलधरोऽम्बरमारुरुक्षुः।
160650 दावाग्निदग्धवनपादपकोटराग्रधूमावलीवलय उत्थित एष शैलात्॥ २४॥
160651
160652 हे मयूर अयमग्रे प्रदृश्यमानः अम्बरमारुरुक्षुः पदार्थो मकरालयस्य
160653 समुद्रस्य वारिभिः पूर्णोदरो जलधर इति ते भ्रान्तिर्मा भूत् किंत्वेष दावाग्निना
160654 दग्धानां वनपादपानां कोटराग्रेर्धूमावलीवलयः शैलादुत्थितस्तथा चास्थाने
160655 ते नृत्यारम्भसंभ्रम इत्यर्थः॥ २४॥
160656
160657 येनाब्देन शरद्विधावपि शिखी संतर्पितो वारिभिर्नो वर्षास्वपि पूरयेद्यदि
160658 सरस्तद्वाललोकोचितम्।
160659 आरब्धं समवेक्ष्य सज्जनजनो हासेन दुःस्थो भवेद्बर्हीत्यात्मतृषैव
160660 नेतुमखिलं कालं समभ्युद्यतः॥ २५॥
160661
160662 अनावृष्टौ भौमं वार्यपिबतो मयूरस्याशयं कश्चिद्वर्णयति - येनेति। येन
160663 अब्देन मेघेन शरत्कालेऽपि शिखी मयूरो वारिभिः संतर्पितः स वर्षासु वर्षर्तावपि
160664 सरो न पूरयेदिति यच्चरित्रं तद्वाललोकानां क्षुद्राणामेवोचितं न महतस्तस्य।
160665 औदार्ययोग्ये समयेऽप्यारब्धमिदमनौदार्यं समवेक्ष्य पामरैः कृतेन हासेन
160666 सज्जनजनो दुःस्थो दुःखितो भवेत्। इति एवं विचिन्त्य बर्ही मयूरः आत्मनस्तृषैव
160667 निखिलं कालं नेतु समभ्युद्यत उद्युक्त इत्यर्थः॥ २५॥
160668
160669 स्फटिकविमलं पीत्वा तोयं घनोदरनिर्गतं पिबति न पुनर्मार्गे
160670 क्षुभ्यंस्तृषापि शिखी जलम्।
160671 स्फुरति च घनं स्मृत्वा स्मृत्वा न चापि विपद्यते गुणवति जने
160672 बद्धाशानां श्रमोऽपि सुखावहः॥ २६॥
160673
160674 तर्हि समयूरः किमनुचितकारी नेत्याह - स्फटिकविमलमिति। शिखी तृषा
160675 क्षुभ्यन्नपि प्राक् स्फटिकविमलं घनोदरनिर्गतं तोयं पीत्वा पुनर्मार्गे
160676 सकर्दमं जलं न पिबति। तर्हि स कुतो न तृषा म्रियते तत्राह - स्फुरतीति। स
160677 घनं मेघं स्मृत्वा स्फुरत्युल्लसति नापि च विपद्यते म्रियते। यतो गुणवति जने
160678 बद्धा आशायैस्तेषां श्रमोऽपि सुखावह एव न दुःखद इत्यर्थः॥ २६॥
160679
160680 इहातिवाहयन्त्येते मार्गदौस्थ्यं घनागमे।

160681 कथाभिः पथिकाः प्रायो विमूढा जीवितं यथा ॥ २७ ॥
160682
160683 कान्तावियोगिनां पथिकानां वर्षासु क्वचित् कथालापादिना कष्टेन कालयापनं यथा
160684 आत्मज्ञानहीनानां मूर्खानां जन्मयापनं तथेत्याह - इहेति । एते पथिकाः ॥
160685 २७ ॥
160686
160687 पश्यात्र नाथ सरसः कमलोत्पलकुमुदबिसमृणालानाम् ।
160688 कह्लारपत्रपयसां भारानादाय बालिकाश्चलिताः ॥ २८ ॥
160689
160690 कह्लारपत्रनिबद्धपयसां च भारानादाय बालिकास्तरुण्यश्चलिताः । हे नाथ पश्य
160691 ॥ २८ ॥
160692
160693 किमिदं नयथेति ततः पृष्टाभिस्ताभिरुक्तमेतस्य ।
160694 व्यसनज्वरतप्तायाः पथिक वयं बालसख्य इति ॥ २९ ॥
160695
160696 इदं भारजातं किं किमर्थं नयथ इति पृष्टाभिस्ताभिर्बालिकाभिरेतस्य
160697 प्रष्टुर्मम उत्तरमुक्तम् । हे पथिक वयं वियोगव्यसनज्वरतप्तायाः बालसख्यः
160698 तथा च तदुपचाराय कमलोत्पलादिभारान्नयाम इत्यर्थः ॥ २९ ॥
160699
160700 अथ रागरक्तहृदयाः स्तनभरवितता विलासललिताङ्ग्यः ।
160701 पथिकानां स्मरणपथं भूयोऽप्यनयन्प्रियाः स्वगेहस्थाः ॥ ३० ॥
160702
160703 अथ तदुत्तरं स्वकान्तेषु रागरक्तहृदयास्ताः स्वाः पश्यतां पथिकानां
160704 स्वगेहस्थाः प्रियाः स्मरणपथमनयन् । सदृशदर्शनस्य
160705 संस्कारोद्बोधकत्वादिति भावः ॥ ३० ॥
160706
160707 सा नूनं मम कान्ता दृष्ट्वा सुस्निग्धघनतमःश्यामम् ।
160708 गगनं च शून्यगहनं प्रलपति भुवि पतति विस्खलति ॥ ३१ ॥
160709
160710 तत्र कश्चित्पथिकः स्वप्रियां स्मरन्नाह - सेति । सुस्निग्धा ये घना
160711 मेघास्तल्लक्षणैस्तमोभिः श्यामं गगनं सुस्निग्धं घन इव तम इव च
160712 श्यामं गहनं च दृष्ट्वा मम कान्ता प्रलपति भुवि पतति गच्छन्ती च विस्खलति ।
160713 नूनमिति संभावनायाम् ॥ ३१ ॥
160714
160715 भृङ्गावलीकुवलयावलिताब्जपात्रसंप्रेर्यमाणनलिनीमधुपानमत्तः ।
160716 हा वाति तीरतरुपल्लवलास्यलब्धसंमुग्धशब्दगणगीतगुणो नभस्वान् ॥ ३२ ॥
160717
160718 भृङ्गावल्या कुवलयैश्च आवलितेनाब्जलक्षणेन पानपात्रेण संप्रेर्यमाणं
160719 यन्नलिनीमधु तत्पानेन मत्तस्तथा तीररुहाणां तरुवल्लीनां पल्लवलास्येन लब्धो
160720 यः संमुग्धो मृदुमन्द्रः शब्दगणस्तेन गीतः ख्यापितः
160721 शैत्यमान्द्यसौरभ्यादिर्गुणो यस्य तथाविधो नभस्वान्वायुर्वाति । हा इति
160722 विरहोद्दीपनप्रयुक्तखेदे ॥ ३२ ॥
160723
160724 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहा० वा० दे० मो० नि० उ० अवि० वि०
160725 हरिणमयूरबकमुग्धादिवर्णनं नामाष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥
160726
160727 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
160728 हरिणमयूरबकमुग्धादिवर्णनं नामाष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥
160729
160730 एकोविंशाधिकशततमः सर्गः ११९
160731
160732 सहचरा ऊचुः ।

160733
160734 कथयत्येष पथिकः पश्य मन्दरगुल्मके ।
160735 प्रियायाश्चिरलब्धाया वृत्तां विरहसंकथाम् ॥ १ ॥
160736
160737 पथिकः स्वां प्रियां प्राप्य तदग्रे तद्वियोगजाम् ।
160738 प्राक्तनीं स्वां दशामत्र श्मशानान्तामवर्णयत् ॥
160739
160740 हे राजन् मन्दरगिरेः कुञ्जगुल्मके एष पथिकश्चिरलब्धायाः प्रियायाः पुरतः
160741 प्राग्वृत्तां स्वां विरहसंकथां कथयति तं पश्य ॥ १ ॥
160742
160743 एकत्र शृणु किंवृत्तमाश्चर्यमिदमुत्तमम् ।
160744 दातुं त्वन्निकटे दूतमहं चिन्तान्वितोऽवदम् ॥ २ ॥
160745
160746 प्रियागे तेन वर्णितां विरहसंकथां वर्णयितुमुपक्रमते - एकत्रेत्यादिना । हे
160747 प्रिये त्वद्वियोगदशायां मम एकत्र एकस्मिन्दिने जातं किंवृत्तं
160748 वृत्तान्तमाश्चर्यमिदं वक्ष्यमाणं त्वं शृणु । त्वन्निकटे स्ववृत्तान्तं
160749 दातुंन् प्रेषयितुं दूतंन् विचारयंश्चिन्तान्वितोऽहमिदमवदम् ॥ २ ॥
160750
160751 अस्मिन्महाप्रलयकालसमे वियोगे यो मां तयेह मम याति गृहं स कः स्यात् ।
160752 नैवास्त्यसौ जगति यः परदुःखशान्त्यै प्रीत्या निरन्तरतरं सरलं यतेत ॥ ३
160753 ॥
160754
160755 किमवदत्तदाह - अस्मिन्निति । अस्मिन्महाप्रलयकालसमे वियोगे वियोगलक्षणायां
160756 महापदि इहस्थं मां वृत्तान्तप्रापणेन तया सभाजयितुं यो मम गृहं याति
160757 स तादृशो दयालुर्दूतः कः स्यात् । यः परदुःखशान्त्यै प्रीत्या सरलं यथा
160758 स्यात्तथा निरन्तरं यतेत । असौ तादृशः पुरुषो जगति नैवास्ति ॥ ३ ॥
160759
160760 आ एष शिखरे मेघः स्मराश्व इव संयुतः ।
160761 विद्युल्लताविलासिन्या वलितो रसिकः स्थितः ॥ ४ ॥
160762
160763 आ इदानीं स्मृतः पुरोवर्तिगिरिशिखरे एष परिदृश्यमानो मेघः प्रीत्या सततं
160764 परदुःखोपशमनादिगुणैः संयुतः स्मरस्याश्व इव शीघ्रं
160765 मद्गृहगमनसमर्थः । परोपकाररसिको विद्युल्लतालक्षणया विलासिन्या वलितः
160766 स्थितोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥
160767
160768 भ्रातर्मेघ महेन्द्रचापमुचितं व्यालम्ब्य कण्ठेगुणं नीचैर्गर्ज
160769 मुहूर्तकं कुरु दयां सा बाष्पपूर्णेक्षणा ।
160770 बाला बालमृणालकोमलतनुस्तन्वी न सोढुं क्षमा तां गत्वा सुगते
160771 गलज्जललवैराश्वासयात्मानिलैः ॥ ५ ॥
160772
160773 अतोऽहमेनमेव प्रार्थयिष्यामीत्यभिप्रेत्याह - भ्रातरिति । हे भ्रातर्मेघ त्वं
160774 कण्ठे गुणो यस्य स कण्ठेगुणस्तथाविधं गुणवतस्तव उचितं महेन्द्रचापं
160775 व्यालम्ब्य गृहीत्वा सुगते हे शोभननभोमार्गगामिन् तां मत्प्रियां गत्वा
160776 गलज्जललवैरात्मानिलैः प्रथममाश्वासय । ततो मत्संदेशं प्रापयितुं
160777 नीचैर्मन्दं गर्ज मुहूर्तकं दयां कुरु । यतस्ते गाढगर्जितं
160778 मद्विरहदुःखाद्बाष्पपूर्णेक्षणा बालमृणालकोमलतनुस्तन्वी बाला सा सोढुं न
160779 क्षमा ॥ ५ ॥
160780
160781 चित्ततूलिकया व्योम्नि लिखित्वालिङ्गिता सती ।
160782 न जाने क्वाधुनैवेतः पयोद दयिता गताः ॥ ६ ॥
160783
160784 हे पयोद सा दयिता मया हृद्व्योम्नि चित्ततूलिकया लिखित्वा आलिङ्गिता सती अधुना इतः

160785 केव गता न जाने ॥ ६ ॥
160786
160787 इत्थं चिन्तापरवशमतेस्तन्वि सार्धं त्वयाऽसावन्तर्लीनप्रसरमनसः क्वापि
160788 याता स्मृतिर्मे ।
160789 संपन्नोऽहं परवशवपुः काष्ठकुड्योपमाङ्गो भङ्गं सोढुं क इव
160790 विरहक्लेशजं नाम शक्तः ॥ ७ ॥
160791
160792 हे तन्वि इत्थं मेघं प्रत्युक्त्वा त्वच्चिन्तापरवशमतेः अन्तरेव लीनप्रसरं मनो
160793 यस्य तथाविधस्य मे सा प्रसिद्धा स्मृतिः
160794 पूर्वापरप्रतिसंधानसमर्थाबुद्धिस्त्वया सार्धं क्वापि याता । ततः
160795 स्मृतिलोपादहं परवशवपुः सन् काष्ठकुड्योपमान्यङ्गानि यस्य तथाविधः
160796 संपन्नः । तथा हि विरहक्लेशजं भङ्गं परिभवं सोढुं क इव शक्तो नाम ।
160797 न कश्चिदित्यर्थः ॥ ७ ॥
160798
160799 पश्चाज्जातः कलकलरवः संतते पान्थसार्थे
160800 दीनालापैर्व्यसनविधुरैरालपन्ते च मेघम् ।
160801 कष्टं पान्थो मृत इति महारम्भसंपन्नहाहाशब्दः
160802 प्रोद्यत्पथिकवनिताविस्तृतोरःप्रहारः ॥ ८ ॥
160803
160804 ततः पश्चान्मां तथाविधं पश्यति संतते मिलिते पान्थसार्थे पान्थजनसमूहे
160805 महारम्भेण संपन्ना हाहाशब्दा यस्मिंस्तथाविधः
160806 प्रोद्यन्तीनामागच्छन्तीनां पथिकवनितानां विस्तृता उरःप्रहाराश्च
160807 यस्मिंस्तथाविधश्च पान्थो मृत इति कलकलरवः कोलाहलध्वनिर्जातः । तत्र
160808 केचिद्व्यसनेन विधुरैर्भ्रष्टस्वरैर्दीनालापैर्मेघं च आलपन्ते अधिक्षिपन्ति ॥ ८ ॥
160809
160810 लोकेनायं मृत इति ततो बाष्पसंपूरिताक्षं शावीं पूजां विरचितवता
160811 संचयीकृत्य दारु ।
160812 दग्धुं नीतोऽस्म्यतिभयमहं
160813 प्रज्वलच्चित्यन्तप्रोद्यत्स्फोटस्फुटपटपटारावरौद्रं श्मशानम् ॥ ९ ॥
160814
160815 ततः किमभूत्तत्राह - लोकेनेति । ततस्तेन पान्थलोकेन अयं मृत इति निश्चित्य
160816 बाष्पैः संपूरिताक्षं यथा स्यात्तथा शावीं शवोचितां
160817 गन्धमाल्यादिभिरलंकरणरूपां पूजां विरचितवता दारु काष्ठं संचयीकृत्य
160818 संगृह्य दग्धुमहमतिशयितं भयं यत्र तथाविधं
160819 प्रज्वलन्तीभिश्चितिभिरनन्तैः प्रोद्यद्भिः स्फोटस्फुटपटपटारावैः
160820 रौद्रमुद्वेगदं श्मशानं नीतोऽस्मि ॥ ९ ॥
160821
160822 तत्राहं तैः कमलवदने बाष्पपूर्णाक्षिपक्षैर्न्यस्तः कैश्चिच्चितिशयनके
160823 बद्धलोकालिलेखे ।
160824 धूमोद्गाराविरलजटिले मस्तके मत्तमृत्योश्चूडारत्नोत्तम इव
160825 कलामात्रदृश्येऽग्निहेम्नि ॥ १० ॥
160826
160827 हे कमलवदने तत्र अहं कैश्चिद्बाष्पपूर्णाक्षिपक्षैस्तैः पान्थैश्चितिशयनके
160828 न्यस्तः । तत्र बद्धा परितो लोकालिरिव लेखा पङ्क्तिर्यस्य तथाविधे
160829 धूमोद्गारैरविरलं जटिले मत्तस्य मृत्योर्मस्तके प्रसिद्धचूडारत्नोत्तमे इव
160830 द्योतमाने अग्निलक्षणे हेम्नि कलामात्रेण दृश्ये जाते सति ॥ १० ॥
160831
160832 अस्मिन्काले कुवलयलताकोमला धूमलेखा नासारन्ध्रं मृदुगलबिलं मे
160833 प्रवृत्ता नियातुम् ।
160834 उष्णा कृष्णा नकुलकलिता सत्वरं बालसर्पी भूमे रन्ध्रं तनुमिव
160835 दराद्दैर्घ्यसंकोचकुब्जा ॥ ११ ॥
160836

160837 तस्मिन् काले कुवलयलतेव कोमला मृद्वी तथा उष्णा कृष्णा दैर्घ्यसंकोचात्कुब्जा
160838 धूमलेखा मे मृदुगलबिलं नासारन्ध्रं नकुलेन कलिता भीषिता
160839 पूर्वोक्तविशेषणकदम्बवती बालसर्पी तनुं सूक्ष्मं भूमे रन्ध्रमिव नियातुं
160840 निश्चितं प्रवेष्टुं प्रवृत्ता ॥ ११ ॥
160841
160842 त्वत्संकल्पामृतकवचितो नापविद्धस्तयाहं कुन्तश्रेण्या दृढपतनया
160843 वज्रकायो यथाजः ।
160844 त्वामासन्नां मदनसरितं हृद्गृहे गाहमानो मर्मच्छेदेष्वपि विलसिता
160845 नाविदं वेदनास्ताः ॥ १२ ॥
160846
160847 हे प्रिये अहं त्वदाकारेणामृतेन कवचितः कवचेनावृतः संस्तया धूमलेखया
160848 नापविद्धो न पीडितः । यथा वज्रकायः अजो ब्रह्मा मृत्योर्दृढपतनया
160849 कुन्तश्रेण्या नापविद्धस्तद्वत् । किं च हृद्गृहे आसन्नां मदनसरितं त्वां
160850 गाहमानोऽहमग्निदाहेन मर्मच्छेदेषु क्रियमाणेष्वपि विलसिता उद्भूतास्ता वेदना
160851 नाविदं किं पुनर्धूममात्रस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥
160852
160853 एतावन्तं समयमुचितं तन्वि सार्धं त्वयान्तर्लीलालोलं हृदि चिरतरं
160854 तन्मयात्रानुभूतम् ।
160855 यस्मिन्दृष्टेऽमृतहृद इवोन्मज्जनौर्घैर्यथासौ राज्याभोगो
160856 विशसनमिवाल्पाल्पमेवेति बुद्धिः ॥ १३ ॥
160857
160858 हे तन्वि एतावन्तं समयंन् मया हृदि अन्तस्त्वया सार्धं विरचितमत्रास्यां
160859 मूर्च्छायां तत्तादृशं सुखमनुभूतम् । कीदृशं तदाह - यस्मिन्निति ।
160860 अमृतहृदे उन्मज्जनौघैर्यथा तथा यस्मिन् सुखे दृष्टे सति असौ प्रसिद्धो
160861 राज्यस्याभोगस्त्रैलोक्यराज्याधिपत्यसुखमपि प्रागुक्तं मर्मविशसनं दुःखमिव
160862 अल्पादप्यल्पं तुच्छमेवेति बुद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥
160863
160864 सा लीला ते विलासा वचनमपि च तत्सस्मितं ते कटाक्षाः सानन्दानन्तरस्य
160865 प्रसरसमुचिता दूरमण्येकभूषा ।
160866 तानीहारावसारावहसनचलनावेगविक्षोभितानि किंवा तत्तन्न
160867 यत्संस्मृतममृतरसाह्लादमंतः करोति ॥ १४ ॥
160868
160869 हे प्रिये तव सा अनुभवैकगम्यनिरतिशयानन्दरूपा अनुपमा लीला ते तादृशा एव
160870 भ्रूविक्षेपादिविलासास्तत्तादृशमेव वचनमपि तत्तादृशमेव स्मितं ते च
160871 कटाक्षास्तथा दूरे मणिमयी एकभूषाप्रधानभूषणभूता एकावली यस्यां
160872 तथाविधा सा आनन्दस्यानन्तरस्य सुरतस्य प्रसरे समुचिता अर्थादालिङ्गनक्रिया तानि
160873 तादृशानि ईहा नखक्षतादिचेष्टा रतिकूजिताद्यारावास्तत्साराण्यवहसनानि
160874 चलनावेगेन चित्तविक्षोभितानि चेत्येतेषु यत्संस्मृतमन्तरमृताह्लादं न करोति
160875 तत्तत्किं वास्ति । न किंचित् सर्वमपि अमृतरसाह्लादं करोत्येवेत्यर्थः ॥ १४ ॥
160876
160877 त्वत्संगमे सुरतसौख्यरसायनेन बाले ततोऽहमतितृप्ततया श्रमार्तः ।
160878 तत्र स्थितो मृदुनि तल्पतले शशाङ्कबिम्बे शरच्छिशिरनिर्मलशोचिषीव ॥ १५ ॥
160879
160880 हे बाले ततस्तदनन्तरमहं त्वत्संगमे सुरतसौख्यमेव रसायनं
160881 यस्मिंस्तथाविधे अतितृप्ततया श्रमेणार्तो मन्थरः संस्तत्र मृदुनि तल्पतले
160882 शरदि शिशिराणि शोचींषि यस्मिंस्तथाविधे शशाङ्कबिम्ब इव स्थितः ॥ १५ ॥
160883
160884 अत्रान्तरे झटिति चन्दनपङ्कशीताद्दीर्घादिवेन्दुशकलादशनिः सशब्दः ।
160885 दृष्टो मया चितितलज्वलितो हुताशः क्षीराब्धिवाडवनिभोङ्गतः स्वतल्पात् ॥ १६ ॥
160886
160887 अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे
160888 चन्दनपङ्कशीताद्दीर्घादिन्दुशकलादशनिरिवात्यन्तमसंभाव्यः

160889 स्वतल्पादुत्थितः स्नाङ्गगतः सशब्दश्चितितले ज्वलितो हुताशः
160890 क्षीराब्धिसंबन्धिवाडवो वडवानलस्तन्निभो दृष्टः || १६ ||
160891
160892 सहचरा ऊचुः |
160893
160894 इत्युक्तवति कान्तेऽस्मिन् हा हतास्मीति वादिनी |
160895 मुग्धा मौग्ध्याद्वरावर्तशङ्कया मूर्च्छिता स्थिता || १७ ||
160896
160897 कान्ते इति इमां कथामुक्तवति सति तच्छ्रुत्वा मुग्धा सा स्त्री मौग्ध्यादेव वरः
160898 श्रेष्ठ आवर्तः संवर्तस्तच्छङ्कया मूर्च्छिता भूत्वा स्थिता || १७ ||
160899
160900 तामेनामेष नलिनीदलवीजेन वारिभिः |
160901 आश्वासयंस्तथावस्थां कण्ठेकृत्वात्र संस्थितः ||| १८ ||
160902
160903 तां तथाविधामेनां कान्तामेष कान्तो नलिनीदलैर्वीजनं वीजस्तेन शीतैर्वारिभिश्च
160904 आश्वासयंस्तन्मूर्च्छामपनयन्सन् तथावस्थां तां कण्ठेकृत्वा अत्र
160905 मन्दरकुञ्जे संस्थितः || १८ ||
160906
160907 पुनः पृष्टोऽनया वक्ति पश्य तामेव संकथाम् |
160908 एष पार्श्वगतामेनां गृहीत्वा चिबुके प्रियाम् || १९ ||
160909
160910 तां प्रागुक्तामेव संकथाम् | कथाशेषमिति यावत् | वक्ति पश्य || १९ ||
160911
160912 हा हा हुताश इति किंचिदिवोपजातखेदो वदामि खलु यावदहं त्वरावान् |
160913 तावच्चितिर्झटिति तैरवलुण्ठिता सा पान्थैः क्षणात्खरखराकुलिता लसद्भिः || २०
160914 | |
160915
160916 तमेवाह - हाहेति | हे प्रिये अहं किंचिदिवोपजातखेदः सन् हा हा हुताश इति
160917 यावद्वदामि तावज्झटिति तैर्लसद्भिः प्रहृष्टैः पान्थैः
160918 खरखरध्वनिभिराकुलिता सा चितिः सर्वोल्मुकापहारेणावलुण्ठिता || २० ||
160919
160920 पान्थास्ततस्तरलतालविलासवाद्यमालिङ्ग्य मामतनुशेखरपूरिताङ्गम् |
160921 उत्थापितस्थितिमलं परिवार्य सर्वे नेदुर्जगुर्जहसुराननृतुर्ववल्गुः || २१ ||
160922
160923 मृतस्य पुनरुज्जीवनहर्षात्पान्थास्तरलतालविलासवाद्यं यथा
160924 स्यात्तथोत्थापितचितास्थितिमतनुभिर्बहुभिर्मङ्गलार्थैः
160925 शेखरैस्तरुमञ्जरीगणोत्तंसैः पूरिताङ्गं मामालिऽन्य सर्वे परिवार्य
160926 हर्षान्नेदुर्जगुर्जहसुरासमन्तान्ननृतुर्ववल्गुरुच्चेलुश्चेत्यर्थः || २१ ||
160927
160928 विषमविनायकसुखदं वलितं भस्माहिशवशिरःप्रकरैः |
160929 शशिधवलास्थिकपालं वपुरिव रौद्रं श्मशानमथ दृष्टम् || २२ ||
160930
160931 अथ मया श्मशानं रौद्रं संहाररुद्रसंबन्धिवपुरिव भीषणं दृष्टम् |
160932 विशेषणान्युभयत्र तुल्यतया योज्यानि || २२ ||
160933
160934 पार्श्वच्छायां हरन्तो विचलितविदलत्क्लिन्नकङ्कालगन्धा स्तन्वन्तो
160935 भूरिभस्मप्रविततमिहिकामाधुनानाः शवानाम् |
160936 केशानाकाशकोशे शशिगलितशराकारिणः शांकराणामस्थीनां
160937 टांकृतेनारचितखरगिरस्तत्र वातावहन्ति || २३ ||
160938
160939 तत्र तस्मिन् श्मशाने वाता वायवो वहन्ति | कीदृशास्ते | पार्श्वे वनस्य
160940 हरितच्छायां भस्मक्षेपैर्हरन्तो विचलिताः प्रसृता विदलत् क्लिन्नकंकालानां

160941 गन्धा यैर्भूरिभस्मभिः प्रविततां मिहिकां नीहारपटलीं तन्वन्तः शवानां
160942 केशान् आधुनाना आकाशलक्षणे कोशे निषङ्गे शशिनः सकाशाद्गलिता ये
160943 शरास्तदाकारिणस्तथा शांकराणां शंकरभूषायोग्यानामस्थीनां
160944 टांकृतेनाभिघातशब्देन आरचिताः खरा रूक्षा गिरः शब्दा यैस्तथाविधा
160945 इत्यर्थः ॥ २३ ॥
160946
160947 ज्वलदनलचितिप्रवाहनिर्यत्पवनहतोष्मविशुष्कपर्णवृक्षा।
160948 ज्वलनपवनभास्करात्मजानां रमणगृहानुकृतिं बिभर्ति सा भूः ॥ २४ ॥
160949
160950 ज्वलन्तः अनला यासु तथाविधाभ्यश्चितिभ्यः प्रवाहेण निर्यता सधूमस्फुलिङ्गेन
160951 पवनेन हता अत एवोष्मणा विशुष्कपर्णा वृक्षा यस्यां तथाविधा सा
160952 श्मशानभूर्ज्वलनस्याग्नेः पवनस्य भास्करात्मजस्य शनैश्चरस्य च
160953 रमणयोग्यं यद्गृहं तदनुकृतिं तत्सदृशलक्षणानि बिभर्ति ॥ २४ ॥
160954
160955 दृष्टं श्मशानं तदनन्तभीमकरङ्ककंकालघनामगन्धि।
160956 माद्यच्छिवावायसकङ्कगृध्रपिशाचवेतालविरावरौद्रम् ॥ २५ ॥
160957
160958 तत्तादृशं श्मशानं दृष्टं यत् अनन्तैर्भीमैः करंकैरर्धदग्धैः
160959 कङ्कालैः शवैर्घनमत्यन्तमामगन्धि दुर्गन्धि ॥ २५ ॥
160960
160961 आनीतनानाशवबन्धुसार्थसंरोदनाह्वादिदिगन्तकुञ्जम्।
160962 खगावकृष्टार्द्रशिरान्त्रतन्त्रीनिबद्धदग्धद्रुमखण्डजालम् ॥ २६ ॥
160963
160964 पुनः कीदृशं तच्छमशानम्। आनीतानां नानाशवानां यो
160965 बन्धुसार्थस्तदीयसंरोदनैरासमन्तात् ह्वादिनो दिगन्ताः कुञ्जाश्च यस्मिन्।
160966 खगैरवकृष्टा या आर्द्रा शिरा आन्त्रतन्त्र्यश्च तामिर्निबद्धं दग्धप्रायं
160967 द्रुमखण्डं लताजालं च यस्मिन् ॥ २६ ॥
160968
160969 क्वचिच्चितिक्षोभकृतप्रकाशं क्वचिन्महाकेशकृताब्दवृन्दम्।
160970 क्वचिच्च रक्ताक्तधरावितानं नक्तं स्तनत्त्वभ्रमिवास्तशैलम् ॥ २७ ॥
160971
160972 चितेः क्षोभः संचलनं तेन ज्वालोद्दीपनात्कृतप्रकाशम्। महाकेशैः
160973 कृतमब्दवृन्दं मेघसमूह इव यत्र। क्वचित्तु अस्तस्त्यक्तः शैलो येन
160974 तथाविधंन् रक्तैः अक्तं धराया वितानमिव स्थितम्। नक्तं स्तनत् गर्जदभ्रमिव
160975 स्थितम् ॥ २७ ॥
160976
160977 इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० नि० उ० अवि० विप० पथिकविरहवृत्तवर्णनं
160978 नामैकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥
160979
160980 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
160981 पथिकवृत्तविरहवर्णनं नामैकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥
160982
160983 विंशाधिकशततमः सर्गः १२०
160984
160985 सहचरा ऊचुः।
160986
160987 एवंप्रायाः कथाः कुर्वत्पश्यैनन्मिथुनं महत्।
160988 पानं प्रवृत्तवत्सारं पातुं पद्मनिभेक्षण ॥ १ ॥
160989
160990 वर्ण्यन्ते वायवो वृक्षा भ्रमरा वनपङ्क्तयः।
160991 देवस्त्रियोऽब्धिवीच्यश्च हेमचूडखगादयः ॥
160992

160993 हे पद्मनिभेक्षण एवं प्रागुक्तप्रायाः कथाः कुर्वदिनत् प्रागुक्तं मिथुनं
160994 स्त्रीपुंसयुग्मं संप्रति सारमुत्तमं सीधुपानं पातुं प्रवृत्तवत् पश्येति
160995 मिथुनकथोपसंहारः | अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः इत्येनदादेशः || १ ||
160996
160997 कदलीकन्दलीस्वच्छगुच्छाच्छोटनपण्डिताः |
160998 विविधा वायवो वान्ति पुष्पकेसरमण्डिताः || २ ||
160999
161000 वायून्कश्चिद्वर्णयति - कदलीत्यादिना | गुच्छानामाच्छोटने विकासने पण्डिताः ||
161001 २ ||
161002
161003 वान्ति वाता वनोद्वान्तविविधामोदमांसलाः |
161004 पीतघर्मकणाः क्रान्तललनालकलालकाः || ३ ||
161005
161006 क्रान्तानां विक्षिप्तानां ललनालकानां लालका विलासकाः || ३ ||
161007
161008 कुलाचलगुहागेहवलनोद्यन्मृगाधिपाः |
161009 सरन्त्यसुरसंरम्भैर्लवणार्णवमारुताः || ४ ||
161010
161011 कुलाचलानां गुहागेहेषु वलने प्रविश्य भ्रमणे उद्यन्त उद्‌युक्ता मृगाधिपाः
161012 सिंहा इव | असुराणामिव संरम्भैर्मेरुशिखराक्रमणोद्योगैः सरन्ति || ४ ||
161013
161014 तमालतालतरललीलान्दोलनलालिताः |
161015 अनिलाजलकल्लोलोत्क्रान्तकोमलपल्लवाः || ५ ||
161016
161017 तमालेषु तालेषु च तरलशिशुवत् लीलान्दोलनैर्दोलिताः | जलकल्लोलेभ्य उत्प्लुत्य क्रान्ता
161018 वृक्षाग्रकोमलपल्लवा यैः || ५ ||
161019
161020 ललन्नवलतावान्तपुष्पधूलिविद्‌नूसराः |
161021 सरन्ति मरुतो मदमुद्यानेषु नृपा इव || ६ ||
161022
161023 ललन्त्यो या नवा लतास्ताभिर्वान्ता याः पुष्पधूलयस्ताभिर्विधसराः || ६ ||
161024
161025 मधुरं वंशविश्रान्तो गातुमेष वनानिलः |
161026 प्रवृत्तः पाण्डुनगरनारीभिरिव शिक्षितः || ७ ||
161027
161028 वंशेषु कीचकवनेषु विश्रान्तः | पाण्डुनगरे हस्तिनापुरे नार्यो गानविद्याकुशला इति
161029 प्रसिद्धिः || ७ ||
161030
161031 निकारः कर्णिकारेण पवनस्य यदा कृतः |
161032 तदा परिहरन्त्येनं भ्रमरा अपि दूरतः || ८ ||
161033
161034 भ्रमरैः कर्णिकारवृक्षस्य दूरतस्त्यागे हेतुमुत्प्रेक्षते - निकार इति | निकारो
161035 गन्धपरागाद्यनर्पणेन तिरस्कारः || ८ ||
161036
161037 न ददाति फलं किंचिदर्थिने न च पल्लवम् |
161038 तालः स्तम्भतयाऽऽरम्भंन् ह्यरूपैव विनाऽऽकृतिः || ९ ||
161039
161040 अयं तालः स्तम्भप्रायतया दुरारोहत्वादर्थिने फलं न ददाति पल्लवं च न ददाति
161041 | हि यस्मात्कारणादुन्नताप्याकृतिरस्य अर्थ्यभिलाषपूरणारम्भं विना अरूपैव न
161042 शोभत इत्यर्थः || ९ ||
161043
161044 राग एव हि शोभायै निर्गुणानां जडात्मनाम् |

161045 राजेव राजते राजन्रागेणैवैष किंशुकः ॥ १० ॥
161046
161047 औदार्यादिगुणशून्यानां जडात्मनां मूर्खाणां वस्त्रालंकाराद्याडम्बरेण
161048 रागः शरीररञ्जनमेव शोभायै नान्यदित्यर्थः । किंशुकः पुष्पितः पलाशः ॥ १०
161049 । ।
161050
161051 आगच्छ कर्णिकारोऽयं विकारस्यैव भाजनम् ।
161052 निरामोदः किमेतेन निर्गुणेनेव जन्तुना ॥ ११ ॥
161053
161054 विकारस्य वृथाऽयमनुसृत इति विषादलक्षणस्य चित्तविकारस्यैव ॥ ११ ॥
161055
161056 विलोलमञ्जरीजालतडित्सङ्गस्थितोऽसितः ।
161057 चातकस्याम्बुदभ्रान्तिं तमालः कुरुते मुधा ॥ १२ ॥
161058
161059 मञ्जरीजाललक्षणतडित्सङ्गेन स्थितः असितश्च तमालश्चातकस्याम्बुदभ्रान्तिं
161060 कुरुते । मुधा वृथा ॥ १२ ॥
161061
161062 पत्राला घनसंघाताः सच्छायावृतभूभृतः ।
161063 गुणानां महतां योग्या वंशा वंशा इवोन्नताः ॥ १३ ॥
161064
161065 पत्रैः पर्णैर्वाहनैश्च अलाः भूषिताः । घनो दुर्भेद्यः संघातो येषाम् ।
161066 सतीभिश्छायाभिर्वृता भूभृतो गिरयो यैः । सतां छायार्थं वृताः स्वीकृता
161067 भूभृतो राजानो यैः । गुणानां धनुर्भवे मौर्वीणां सन्मानादीनां च ॥ १३ ॥
161068
161069 हेमसान्वासनस्थोऽग्र्यो वातव्याधितटोऽम्बुदः ।
161070 तडित्पीताम्बरं धत्ते क्षुब्धं [क्षुब्धमित्यत्र आकाशपक्षे तडिद्भिरेव
161071 क्षुब्धम् । वस्त्रपक्षे संचलितं स्फुरत् ।] हरिरिवोद्भवः [उद्भव
161072 ऊर्ध्वभवः पक्षे उत्कृष्टैश्वर्यः ।] ॥ १४ ॥
161073
161074 हेममयसानुलक्षणे आसने तिष्ठत्यम्बुदः हेमसानुसदृशे हरिः । अत एवाग्रे
161075 भवोऽग्र्यः । वातलक्षणो व्याधिस्तटेषु यस्याम्बुदस्य वातव्याधिरुद्भवस्तटे
161076 सन्निधौ यस्य हरेः । तडिद्भिः पीतमम्बरमाकाशं धत्तेऽम्बुदः
161077 तडिद्वत्पीतमम्बरं वस्त्रं धत्ते हरिः ॥ १४ ॥
161078
161079 प्रवेशनिर्गमव्यग्रतरत्खगशिलीमुखः ।
161080 प्रफुल्लकिंशुको भाति वीरो रक्त इवासृजा ॥ १५ ॥
161081
161082 प्रवेशनिर्गमयोर्व्यग्राः सरन्तः खगा इव शिलीमुखा बाणाः अलयश्च यस्य । वीरो
161083 योधः असृजा रक्तप्रवाहेण रक्तो रञ्जित इव ॥ १५ ॥
161084
161085 मन्दारमञ्जरीपुञ्जपिञ्जराम्भोदमन्दिरे ।
161086 महेन्द्रमस्तके मत्ताः सुप्ता गन्धर्वकामिनः ॥ १६ ॥
161087
161088 महेन्द्रस्य गिरेर्मस्तके शिखरे । पानमत्ताः सन्तः सुप्ताः ॥ १६ ॥
161089
161090 कल्पद्रुमवनच्छाया विश्रान्ता विततान्विताः ।
161091 पश्य पार्थिव गायन्ति सिद्धविद्याधराध्वगाः ॥ १७ ॥
161092
161093 विशिष्टैस्ततैर्वीणादिवाद्यैरन्विताः ॥ १७ ॥
161094
161095 पश्य कल्पद्रुमस्यास्य पल्लवे पल्लवे वने ।
161096 विश्रान्ताः सुरसुन्दर्यो गायन्ति च हसन्ति च ॥ १८ ॥

161097
161098 मन्दिरं मन्दपालस्य मन्दरे मृदुमन्दिरे ।
161099 मुनेरिदमुदारस्य भार्या सा यस्य पक्षिणी ॥ १९ ॥
161100
161101 मन्दपालस्य मुनेर्महाभारतादौ प्रसिद्धस्य सा प्रसिद्धा पक्षिणी जरिताख्या
161102 गृध्री ॥ १९ ॥
161103
161104 अन्योन्यामतसिंहेभनकुलोरगकेलिकाम् ।
161105 पश्य मुन्याश्रमश्रेणिं सर्वर्तुकुसुमद्रुमाम् ॥ २० ॥
161106
161107 अन्योन्यममतानां सिंहेभादीनां जातिवैरपरित्यागेन प्रीतिकेलिका यस्यां
161108 तथाविधां मुन्याश्रमश्रेणिम् ॥ २० ॥
161109
161110 विद्रुमद्रुममिश्राणाम्भोधितटवीरुधाम् ।
161111 बिम्बितार्काः कचन्त्येते पल्लवेषूदबिन्दवः ॥ २१ ॥
161112
161113 विद्रुमद्रुमैर्मिश्राणां संवलितानामम्भोधितटस्थानां वीरुधां लतानां
161114 पल्लवेषु बिम्बितः अर्को येषु तथाविधा एते उदबिन्दवः उदकबिन्दवः कचन्ति ।
161115 मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च इत्युदकस्योदादेशः ॥ २१ ॥
161116
161117 वीचयो रत्नमाणिक्यपदेष्वावर्तवृत्तिभिः ।
161118 विलसन्ति विलासिन्यो वक्षःस्विव विलासिनाम् ॥ २२ ॥
161119
161120 रत्नमाणिक्यानां पदेष्वाकरस्थानेषु वीचय आवर्तवृत्तिभिर्मुहुर्मुहुः
161121 परिवर्तनैर्विलसन्ति क्रीडन्ति । विलासिन्यस्तरुण्यो विलासिनां स्वकान्तानां वक्षःस्विव ॥
161122 २२ ॥
161123
161124 नागलोकेन्द्रलोकस्त्रीगमनागमनोद्भवः ।
161125 दिव्यो भूषणझांकारः श्रूयते नभसः शृणु ॥ २३ ॥
161126
161127 श्रवणोपान्तविभ्रष्टमदमत्तालिनीस्वरैः ।
161128 ऐरावणस्नानभुवो गायन्तीव गुहा गिरेः ॥ २४ ॥
161129
161130 श्रवणोपान्ताद्गण्डस्थलाद्विभ्रष्टैर्मदैर्मत्तानामलिनीनां
161131 स्वरैरैरावणस्यैरावतस्य स्नानभूमेर्गिरिरिमा गुहा गायन्तीव पश्य ॥ २४ ॥
161132
161133 ह्रसतोऽनुदिनं कृष्णपक्षे कृष्णान्तलेखिकाः ।
161134 दृश्यन्ते कृशगात्रस्य वास्तुकावलयोऽम्बुधेः ॥ २५ ॥
161135
161136 कृष्णपक्षे चन्द्रमनु ह्रसतः अम्बुधेः कृष्णान्तरेखारूपा वास्तुके
161137 निवासभूमिभूते वेलातटे पङ्क्तयो दृश्यन्ते ॥ २५ ॥
161138
161139 आमोदगन्धश्वसना सच्छाया शीतलाङ्गिका ।
161140 एकान्तदर्शिताकारा नानाकुसुमपूरिता ॥ २६ ॥
161141
161142 वनान्येव कश्चित्स्त्रीरूपेण वर्णयति - आमोदेति द्वाभ्याम् । विशेषणानि सर्वाणि
161143 श्लेषादिनार्थद्वयपराण्येकीकृत्य योज्यानि । वनामोद एव गन्धयुक्तं श्वसनं
161144 श्वासो यस्याः ॥ २६ ॥
161145
161146 वनविन्यासवसना निर्झरामलहासिनी ।
161147 आस्तीर्णपुष्पास्तरणा धन्या वनविलासिनी ॥ २७ ॥
161148

वनलक्षणा विलासिनी स्त्री ॥ २७ ॥

रमन्ते नन्दनोद्याने न तथोदारबुद्धयः ।
यथोपशान्तशब्दासु शुद्धासु वनभूमिषु ॥ २८ ॥

उदारबुद्धयो देवादयः ॥ २८ ॥

सुविरक्तं मुनेश्चेतो रक्तं च विषयार्थिनः ।
रमयन्ति समं रम्या विजना वनभूमयः ॥ २९ ॥

मुनेर्विरक्तं चेतो विषयार्थिनः कामिनो रक्तं च चेतः समं तुल्यतया रमयन्ति ॥ २९
। ।

सलिलाधौतवप्राणामम्भोधितटभूभृताम् ।
नूपुरैरिव रत्नौघैः पादा भान्ति ध्वनन्ति च ॥ ३० ॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वतास्तल्लक्षणाश्चरणाश्च ॥ ३० ॥

पुंनागनगविश्रान्ताः कान्तकाञ्चनकान्तयः ।
हेमचूडाः खगा भान्ति दिवि देवगणा इव ॥ ३१ ॥

भ्रमराम्भोदधूमाढ्याः फुल्लचम्पककाननाः ।
कम्पन्ते पश्य वातेन ज्वलिता इव पर्वताः ॥ ३२ ॥

भ्रमरैरम्भोदैश्च धूमाढ्याः । यतः कम्पन्ते अतो ज्वलिता इव ॥ ३२ ॥

कुर्वन्तं करवीराग्रलतान्दोलावदोलकम् ।
कोकिलं कोकिलालिङ्ग्य लोलालापयति प्रियम् ॥ ३३ ॥

करवीरस्य अग्रलता ऊर्ध्वशाखा तल्लक्षणदोलाया अवदोलकमान्दोलनं कुर्वन्तं
कोकिलं तत्प्रिया कोकिला आलिङ्ग्य मधुरगीतमालापयति ॥ ३३ ॥

लसत्कलकलारावमेता लावणसैन्धवीः ।
पूर्णास्तटभुवो भूपैः पश्योपायनपाणिभिः ॥ ३४ ॥

हे राजन् एता लवणसिन्धोरिमा लावणसैन्धवीः हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च
इत्युभयपदवृद्धिः । लसत्कलकलं यथा स्यात्तथा उपायनपाणिभिर्भूपैः
पूर्णास्तटभुवः पश्य ॥ ३४ ॥

आ पूर्वादाऽपरस्माल्लवणजलनिधेरोत्तराद्दक्षिणाद्वा देवोदग्राजिशिष्टा
इहनरपतयः पादपीठीक्रियन्तां ।
दीयन्तां मण्डलानां दिशि दिशि च यथाशास्त्रमस्त्राण्यवन्या रक्षायै
क्षान्तिपूर्वं चिरमतुलबलं शान्तया शासनानि ॥ ३५ ॥

हे देन आ पूर्वाल्लवणजलनिधेः आऽपरस्मात्पश्चिमाल्लवणजलनिधेश्च तथा आ
उत्तराद्दक्षिणाद्वा लवणजलनिधेः । मर्यादायामाङः । इहास्मिन् जम्बूद्वीपे उदग्रे
आजौ शिष्टा अवशिष्टा ये यावन्तो नरपतयस्ते सर्वे पादपीठीक्रियन्ताम् । शिरसि
पादार्पणेनानुगृह्यन्तामिति यावत् । किं च तत्तन्मण्डलानामवन्या दिशि दिशि चिरं
रक्षायै यथाशास्त्रं नीतिशास्त्रोक्तप्रकारेण क्षान्तिपूर्वं समाधानपुरःसरं
शान्तया धिया शासनानि दीयन्ताम् । तदन्वस्त्राणि दीयन्तां तदनु च बलं स्वसैन्यं
दीयताम् ॥ ३५ ॥

161201 इत्यार्षे श्रीवासि० वा० दे० मो० निर्वा० उ० अविद्यो० विप० दिगन्तरवृत्तिवाय्वादिवर्णनंन्
161202 नाम विंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२० ॥
161203
161204 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
161205 दिगन्तरवृत्तिवाय्वादिवर्णनं नाम विंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२० ॥
161206
161207 एकविंशत्यधिकशततमः सर्गः १२१
161208
161209 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
161210
161211 अथ तेष्वर्णवतटेष्वेते भूमौ विपश्चितः ।
161212 उपविश्यैतदखिलं चक्रू राज्यप्रयोजनम् ॥ १ ॥
161213
161214 अत्र मण्डलमर्यादां संस्थाप्याग्निमुपेयुषाम् ।
161215 वरादग्नेर्दिगन्तानां दर्शनोद्योग ईर्यते ॥
161216
161217 अथ एते प्रागुक्ता विपश्चितेस्तेष्वर्णवतटेषु उपविश्य एतत्प्राङ्गन्त्रिभिर्निवेदितं
161218 मण्डलमर्यादास्थापनरूपं प्रयोजनं चक्रुः ॥ १ ॥
161219
161220 तदा तत्रैव ते वासभूमिं कृत्वा यथाक्रमम् ।
161221 तस्थुर्मण्डलमर्यादां स्थापयामासुरक्षताम् ॥ २ ॥
161222
161223 स्वयं तत्र तस्थुर्मण्डलमर्यादां च स्थापयामासुः ॥ २ ॥
161224
161225 अथ वर्णयितुं श्रीमांस्तत्प्रतापमिवागमत् ।
161226 संप्रविश्य समुद्रान्तरन्यलोकान्तरं रविः ॥ ३ ॥
161227
161228 तेषां विपश्चितां प्रतापम् । लोकान्तरं ज्योतिषमते पाताललोकम् । पौराणिकमते
161229 मेरूत्तरभागस्थं वर्षान्तरम् । समुद्रान्तः प्रविश्येति
161230 समुद्रतीरस्थजनदृष्ट्योक्तिः ॥ ३ ॥
161231
161232 आययौ यामिनीश्यामा मेघलेखेव तानवम् ।
161233 संपादिताहर्व्यापारास्तस्थुः स्वशयनेषु ते ॥ ४ ॥
161234
161235 तानवं विस्तारम् । ते विपश्चितः ॥ ४ ॥
161236
161237 आसमुद्रं नदीवाहा इव दूरादुपागताः ।
161238 इदं संपादयामासुर्विस्मयाकुलचेतसः ॥ ५ ॥
161239
161240 इदं वक्ष्यमाणं मनसि संपादयामासुश्चिन्तयामासुः ॥ ५ ॥
161241
161242 अहो नु दूरमध्वानं प्राप्ता वयमयत्नतः ।
161243 प्रभावोद्देवदेवस्य वह्नेर्दिव्यैः स्ववाहनैः ॥ ६ ॥
161244
161245 कियती स्यात्प्रविस्तीर्णा दृश्यश्रीरियमातता ।
161246 इतः समुद्रस्तदनु द्वीपभूरम्बुधिः प्रभुः ॥ ७ ॥
161247
161248 तदेवाह - कियती स्यादित्यादिना । इतः अस्माज्जम्बूद्वीपात् परतो लवणसमुद्रस्तदनु
161249 प्लक्षद्वीपभूस्तत इक्षुरसाम्बुधिः प्रभुर्महान् लवणसमुद्राद्द्विगुणायाम इति
161250 यावत् ॥ ७ ॥
161251
161252 इतो द्वीपं ततोऽम्भोधिः किमन्ते स्यात्ततोऽपि च ।

161253 कियती कीदृशी वा स्यान्मायेयं चेत्यरूपिणी ॥ ८ ॥
161254
161255 इतः इक्षुसमुद्रात्परतः कुशद्वीपं ततः परतः सुरोदोऽम्भोधिः । एवं क्रमेण
161256 सप्तद्वीपसमुद्राणामन्ते किं स्यात् । ततोऽपि च परतः किं स्यात् । इयं चेत्यरूपिणी माया
161257 कियती स्याद्वस्तुवैचित्र्येण कीदृशी वा स्यात् ॥ ८ ॥
161258
161259 तत्प्रार्थयामहे देवं हुताशं तद्वरादिमाः ।
161260 प्रेक्षामहे दिशः सर्वा आपर्यन्तमखेदिनः ॥ ९ ॥
161261
161262 तत्सर्व द्रष्टुं हुताशं देवं प्रार्थयामहे प्रार्थयेमहि ॥ ९ ॥
161263
161264 इति संचिन्त्य ते सर्वे यथास्थानमवस्थिताः ।
161265 सममेवाह्वयामासुर्भगवन्तं हुताशनम् ॥ १० ॥
161266
161267 यथास्थानं चतुःसागरकूलेष्ववस्थितास्ते समं युगपदेव ॥ १० ॥
161268
161269 बभूव भगवानेषामथ दृश्यो हुताशनः ।
161270 आकारवान्वरं पुत्राः प्रगृह्णीतेत्युवाच ह ॥ ११ ॥
161271
161272 विपश्चित ऊचुः ।
161273
161274 पञ्चभूतात्मकस्यास्य दृश्यस्यान्तं सुरेश्वर ।
161275 देहेन मन्त्रदेहेन तदन्ते मनसापि च ॥ १२ ॥
161276
161277 यावदनेन देहेन गन्तुं शक्यं तावदनेन देहेन । एतदगम्ये
161278 वैदिकमन्त्रप्रभावसंस्कृतेनानेनैव देहेन । तदगम्ये मनसा ॥ १२ ॥
161279
161280 यावत्संवेदनं यावत्संभवं यावदात्मकम् ।
161281 पश्येम इति नो देव दीयतामुत्तमो वरः ॥ १३ ॥
161282
161283 यावत्संवेदनमिति प्रत्यक्षयोग्यसर्वार्थोक्तिर्यावत्संभवमित्यनुमानगम्य##-
161284 द्वितीयेन यावत्सूक्ष्मोक्तिः तृतीयेन यावत्कारणप्रपञ्चोक्तिः । इति नः अस्मभ्यं वरो
161285 दीयताम् ॥ १३ ॥
161286
161287 आसिद्धगम्यमध्वानं पश्येम वपुषा वयम् ।
161288 तदन्ते मनसैवाथ दृश्यं पश्येम भो प्रभो ॥ १४ ॥
161289
161290 सिद्धा योगिनस्तेषां योगप्रभावगम्यमभिव्याप्येत्यासिद्धगम्यम् । वपुषा अनेनैव
161291 देहेन । अथ तदन्ते तदगम्यमिति यावत् ॥ १४ ॥
161292
161293 आसिद्धगम्यमध्वानं मृत्युरस्माकमस्तु मा ।
161294 अध्वन्यसंभवद्देहे मन एव प्रयातु नः ॥ १५ ॥
161295
161296 अध्वानं गच्छतामिति शेषः । असंभवद्देहे अध्वनि दक्षिणोत्तरायणादिमार्गरूपे
161297 मृत्वैव गन्तुं शक्ये अध्वनि ॥ १५ ॥
161298
161299 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
161300
161301 अथैवमस्त्विति प्रोच्य पावकः सहसागमत् ।
161302 क्षणादौर्वतया यातुं समुद्र इव सत्वरः ॥ १६ ॥
161303
161304 अथ तद्वरप्रार्थनानन्तरम् । और्वतया वडवाग्निभावेन समुद्रे यातुं सत्वर इव ॥

161305 १६ ॥
161306
161307 अग्निर्जगामाथ समाजगाम निशा विलम्ब्याथ जगाम सापि ।
161308 समाजगामापि रविर्जगाम तेषां च धीरार्णवलङ्घनेहा ॥ १७ ॥
161309
161310 एवं वरं दत्त्वा अग्निर्जगाम । अथ निशा समाजगाम । सा निशापि यामचतुष्टयं
161311 विलम्ब्य जगाम । अथ रविः समाजगाम । तेषां विपश्चितां धीरार्णवलङ्घनेहा च
161312 समाजगाम ॥ १७ ॥
161313
161314 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० नि० उ० अवि० विप० विपश्चिन्निर्णयो
161315 नामैकविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥
161316
161317 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
161318 विपश्चिन्निर्णयो नामैकविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥
161319
161320 द्वाविंशत्यधिकशततमः सर्गः १२२
161321
161322 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
161323
161324 ततः प्रभाते प्रसभं पृथिव्याः कृत्वा यथाशास्त्रमलं व्यवस्थाम् ।
161325 आविष्टदेहा इव ते रसेन निषेध्यमाना इव मन्त्रिमुख्यैः ॥ १ ॥
161326
161327 पदैरब्धितरङ्गेषु गच्छन्तोऽत्र विपश्चितः ।
161328 विदार्यावर्तमकरान्निर्याताः साधुवर्णिताः ॥
161329
161330 यथाशास्त्रं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य
161331 राज्यविभागपरिपालनोपायोपदेशमर्यादास्थापनादिव्यवस्थां कृत्वा । रसेन
161332 दिगन्तदर्शनोत्कण्ठातिशयेन ग्रहाद्याविष्टदेहा इव
161333 साक्षान्निषेद्धुमशक्नुवद्भिर्मन्त्रिमुख्यैरिङ्गितैर्निषेध्यमानत्वादिवकारः ॥ १ ॥
161334
161335 निवार्य सर्वं परिवारमात्रमाक्रन्दमानं वदनै रुदद्भिः ।
161336 निरस्य चास्नेहतयाभिमानमात्सर्यलोभाभिभवैषणादि ॥ २ ॥
161337
161338 परिवारमात्रं कृत्स्नं परिजनं निवार्य । अभिभवः शत्रुपराभवस्तदेषणा ।
161339 आदिपदाद्राज्यस्त्रीपुत्राद्येषणापरिग्रहः । अथवा अभिभवः
161340 शत्रुभिरुपहसद्भिस्तिरस्कारः एषणाश्च प्रागुक्ताः । आदिपदाद्राज्यधनादींश्च
161341 निरस्य हित्वा ॥ २ ॥
161342
161343 दिगन्तमालोक्य समुद्रपारे क्षणात्समायाम इति ब्रुवन्तः ।
161344 स्वमन्त्रशक्त्योत्तमतां गतैस्तैरब्धिः [अद्भिः इति मुद्रितपाठश्चिन्त्यः ।
161345] पदैरेव तदा प्रविष्टः ॥ ३ ॥
161346
161347 वयं समुद्रपारे दिगन्तमालोक्य क्षणाच्छीघ्रमेव समायाम इति
161348 परिजनसमाधानाय ब्रुवन्तः सन्तो जग्मुरित्यध्याहारः ।
161349 अग्निप्रसादहेतुमन्त्रशक्त्यैव भूमिजलादिभूतजयेनोत्तमतां सिद्धतां
161350 गतैस्तैस्तदा अब्धिः पदैरेव प्रविष्टो न तु पोताद्युपायेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥
161351
161352 विपश्चितस्ते दिशि दिश्यनल्पैर्भृत्यैः समुद्रं प्रविशद्भिरेव ।
161353 भृत्यैश्च कैश्चित्त्वनुगम्यमाना ययुर्यथा वारिणि पद्भिरेव ॥ ४ ॥
161354
161355 स्नेहातिशयात्समुद्रं प्रविशद्भिः कैश्चिद्भृत्यैरनुगम्यमानाः पद्भिरेव
161356 ययुः ॥ ४ ॥

161357
161358 तरङ्गजालेषु पदानि कृत्वा पृष्ठे स्थलस्येव जलस्य चान्तः |
161359 चत्वार एकैकतयैव युक्ता भृशं वियुक्ता निजसेनया ते || ५ ||
161360
161361 कथं ययुस्तदाह - तरङ्गेति | स्थलस्य भूमेः पृष्ठ इव तरङ्गजालेषु
161362 पदानि कृत्वा विन्यस्य | युक्ता उद्युक्ताः || ५ ||
161363
161364 पदक्रमेणैव महार्णवान्तस्तावत्प्रविष्टा अवलोकितास्ते |
161365 तटस्थितैर्यावददृश्यभावं शरन्नभोमेघलवा इवापुः || ६ ||
161366
161367 तटस्थितैर्भृत्यजनैस्ते तावत्कालमवलोकिता यावच्छरन्नभोमेघलवा इव
161368 अदृश्यभावमापुः || ६ ||
161369
161370 तमध्वानमथोहुस्ते जलधौ पादचारिणः |
161371 वितताध्यवसायेन बद्धकक्षाहरा इव || ७ ||
161372
161373 विततेनाध्यवसायेन दृढनिश्चयेन | हस्तिपकस्थानीयेन प्रेर्यमाणास्ते विपश्चितो
161374 बद्धां कक्षां हरन्ति तथाविधा गजा इव तं जलाध्वानं ऊहुः अतिवाहयामासुः ||
161375 ७ ||
161376
161377 उन्नतावनतामद्रिसमारोहावरोहणैः |
161378 श्रियं वारितरङ्गाणां हरन्तो हरिमूर्तयः || ८ ||
161379
161380 अद्रिसमैः आरोहावरोहणैर्निम्नोन्नतीभावैः उन्नतावनतां वारितरङ्गाणां
161381 श्रियं शोभांन् स्वयमपि तत्स्वीकाराद्धरन्तः | अत एव हरेर्मूर्तिरिव मूर्तिर्येषाम् |
161382 हरिमूर्तिरपि हि मन्थाद्रेर्मन्थनकाले वारितरङ्गाणां
161383 समारोहावरोहणैरुन्नतावनतां श्रियं लक्ष्मीं जहारेति प्रसिद्धमिति भावः || ८ ||
161384
161385 आवर्तेषु तृणानीव भ्रान्ता विगतसंभ्रमम् |
161386 चिरं चञ्चलमत्ताभ्रचन्द्रमण्डलशोभिषु || ९ ||
161387
161388 मत्ताभ्रप्रविष्टेन चन्द्रमण्डलेनेव स्वप्रवेशाच्छोभमानेष्वावर्तेषु तृणानीव
161389 चिरं भ्रान्ताः || ९ ||
161390
161391 मन्त्रविद्याबलौजोभिर्दुर्जयाः शस्त्रपाणयः |
161392 क्वचित्प्रमत्तैर्मकरैर्निगीर्णोद्गीर्णदिहकाः || १० ||
161393
161394 पूर्व निगीर्णाः पश्चाज्जरणाशक्त्या उद्गीर्णा देहा येषाम् || १० ||
161395
161396 जलकल्लोलविश्रान्तवातोत्सारितमूर्तयः |
161397 नीतानीताः क्षणेनैव योजनानां शतं शतम् || ११ ||
161398
161399 जलकल्लोलमातङ्गतुङ्गिताङ्गतया तया |
161400 दधाना निजराज्येभपृष्ठरोहस्थितिश्रियम् || १२ ||
161401
161402 जलकल्लोललक्षणैर्मातंगैस्तुंगिताङ्गतया आरोहिताङ्गतया अपूर्वचमत्कारिण्या ||
161403 १२ ||
161404
161405 विस्तीर्णोर्मिघटापट्टपाटपट्टनपाटवैः |
161406 दर्शयन्तो जलाम्भोदनिष्क्रान्तिं मारुता इव || १३ ||
161407
161408 विस्तीर्णानामूर्मिघटालक्षणानां शिलापट्टानां यः पाटनं पाटो विदारणं

161409 यच्च पट्टनमधोमुखीकरणं तत्र पाटवैः कौशलैः
161410 जललक्षणादम्भोदान्निष्क्रान्तिं मारुता मरुद्दीपिता विद्युत इव दर्शयन्तः ॥ १३ ॥
161411
161412 तरत्तरलमातङ्गतरङ्गौघविघट्टिताः ।
161413 अत्यजन्तो निजं धैर्यं वेलावरतटा इव ॥ १४ ॥
161414
161415 तरलमातङ्गैरिव तरङ्गौघैर्विघट्टिता अपि वेलासु प्रसिद्धा वरतटाः शिलावप्रा
161416 इव निजं धैर्य अत्यजन्तः ॥ १४ ॥
161417
161418 महोर्मिमुक्तामाणिक्यमण्डलप्रतिबिम्बिताः ।
161419 एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव ॥ १५ ॥
161420
161421 महोर्मिषु मुक्तामाणिक्यमण्डलेषु च प्रतिबिम्बिताः सन्तः पुरुषाणां समूहः
161422 पौरुषेयं तेन परिवृता इव भासमानाः ॥ १५ ॥
161423
161424 पाण्डुडिण्डीरपिण्डेषु कुर्वन्तो लाघवात्पदम् ।
161425 श्वेतपद्मपरिक्रान्तराजहंसश्रियं दधुः ॥ १६ ॥
161426
161427 श्वेतपद्मेषु परिक्रान्तस्यारूढस्य राजहंसस्य श्रियम् ॥ १६ ॥
161428
161429 घननिर्घातनिर्घोषभीषणार्णवघुंघुमात् ।
161430 न भीता भूभृतस्तत्र वेलावलनजृम्भितात् ॥ १७ ॥
161431
161432 निर्घातः स्फूर्जथुः । भूभृत इति श्लिष्टम् । यतो भूभृतस्ततो न भीताः ॥ १७ ॥
161433
161434 अभ्रंलिहजलाद्रीन्द्रपातोत्पातविघट्टिताः ।
161435 क्षणं पातालमाजग्मुः क्षणमर्कास्पदं ययुः ॥ १८ ॥
161436
161437 अभ्रंलिहेभ्यो जलमयेभ्योऽद्रीन्द्रेभ्यः पातैरुत्पातैश्च विघट्टिताः सन्तः ॥ १८ ॥
161438
161439 अशङ्कितोत्पतद्वारिपूरपातपटावृताः ।
161440 उत्पातपातनिपतद्वितानकवृता इव ॥ १९ ॥
161441
161442 उत्पातस्य पाते प्राप्तौ निपतन्तो ये मेघवितानकास्तैर्वृता इव ॥ १९ ॥
161443
161444 प्रक्रान्तास्तेम्बुराशौ सहचरमकराः शूरनक्रैः
161445 कुलीरैर्व्याप्तावर्ताविवृत्ताः सलिलतरुलतासीकरैरन्तरालैः ।
161446 कुर्वंतः कान्तियुक्तं वपुरिव
161447 कुसुमैर्भ्रांतमाणिक्यमुक्तैर्व्यक्ताव्यक्तांशुजालैः
161448 प्रतिपदमितरैरभ्ररूपैरदभ्रैः ॥ २० ॥
161449
161450 अदभ्रैर्बहलैरभ्ररूपैर्व्यक्ताव्यक्तांशुजालैर्भ्रान्तैर्माणिक्यमुक्ता##-
161451 कुसुमैरिव वपुः कान्तियुक्तं भूषितं कुर्वन्तः तथा शूरैर्नक्रैः कुलीरैः
161452 कर्कटकैश्च व्याप्तेष्वावर्तेषु आसमन्ताद्विवृत्ताः सहचरा मकरा येषां
161453 तथाविधास्ते विपश्चितः अम्बुराशौ समुद्रे प्रक्रान्ताः चलिता इत्यर्थः ॥ २० ॥
161454
161455 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० नि० उ० अवि० वि० बलपरिभ्रंशो
161456 नाम द्वाविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥
161457
161458 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
161459 बलपरिभ्रंशो नाम द्वाविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥
161460

त्रयोविंशाधिकशततमः सर्गः १२३

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इत्येते दृश्यरूपाया अविद्याया विचारणे।
प्रवृत्ताः पादचारेण समुद्रद्वीपगामिनः॥ १॥

इह द्वीपसमुद्रेषु प्रयातानां विपश्चिताम्।
पाश्चात्यादिक्रमात्प्राप्ता वर्ण्यन्ते विविधा दशाः॥

इति अनया रीत्या एते विपश्चितः पादचारेण दृश्यरूपाया अविद्याया अन्तपर्यन्तं
विचारणे प्रवृत्ताः॥ १॥

अब्धेर्द्वीपं पुनर्द्वीपादब्धिं द्वीपं गिरिं वनम्।
लाघवाल्लङ्घयामासुश्छेदभेदविवर्जिताः॥ २॥

लाघवाच्छैघ्र्यात्॥ २॥

पीतो विपश्चित्पाश्चात्यो मीनेनामरमानिना।
विष्णुमीनकुलोत्थेन वितस्तावाहनौजसा॥ ३॥

तत्र पाश्चात्यः पश्चिमदिगन्तदर्शनाय प्रवृत्तो
विपश्चिदमरोऽहमित्यभिमानवता मीनेन पीतो निगीर्णः। वितस्ता नदी सा
ह्यत्यन्तशीघ्रगा प्रसिद्धा तद्वाहनस्य नौकादेरोज इव शीघ्रतरमोजो यस्य
तथाविधेन॥ ३॥

क्षीरोदं प्राप्य मत्स्येन तेनोद्गीर्णः सुदुर्जरः।
तेन क्षीरोदमुल्लङ्घ्य गतो दूरं दिगन्तरम्॥

सुदुर्जरो जरयितुमशक्यः॥ ४॥

दक्षिणो यक्षनगरे संप्रेक्ष्येक्षुरसार्णवे।
शिक्षादक्षिणयाक्षिप्य यक्षिण्या कामुकीकृतः॥ ५॥

द्वितीयस्योदन्तमाह - दक्षिण इत्यादिना। इक्षुरसार्णवे स्थिते यक्षनगरे।
वशीकरणविद्याशिक्षाविषये दक्षिणया कुशलया यक्षिण्या प्रेक्ष्य
विद्याबलेनाक्षिप्य स्वकामुकीकृतः॥ ५॥

पूर्वो मकरमाक्रम्य यदा गङ्गां निकृत्तवान्।
गङ्गया स तदानीय कान्यकुब्जे समुज्झितः॥ ६॥

तृतीयस्योदन्तमाह - पूर्व इति। पूर्वदिशि प्रवृत्तो विपश्चित्
गङ्गासहस्रमुखसंभेदान् क्रमेण पश्यन् यदा क्वचिन्मकरं ग्रसितुकाम
बलादाक्रम्य तस्योद्धाराय गङ्गामानीय निकृत्तवान् विदारितवान् तदा स विपश्चित्
गङ्गया परावृत्यानीय कान्यकुब्जे नगरे समुज्झितस्त्यक्तः॥ ६॥

उत्तरस्तूत्तरकुरूनाराध्य प्राप्तवाञ्श्रियम्।
तं तयैनं न बाधन्ते दिगन्ते मृतभीतयः॥ ७॥

चतुर्थस्योदन्तमाह - उत्तरस्त्विति। उत्तरकुरून् लक्षणया उत्तरकुरुषु देव्या सह
क्रीडन्तमीश्वरमाराध्य श्रियमणिमाद्यैश्वर्यं प्राप्तवान्। अत एव तमेनं

161513 विपश्चितं तयैव श्रिया दिगन्ते प्रसृतमपि मृतं मरणं तत्प्रयुक्ता भीतयो न
161514 बाधन्ते। अमरोऽभूदित्यर्थः॥ ७॥
161515
161516 तया मकरमातङ्गनिगीर्णोद्दीर्णमूर्तिमान्।
161517 अतिचक्राम सुबह्वन्द्वीपान्तरकुलाचलान्॥ ८॥
161518
161519 तया श्रियैव तत्प्रभावेणैवेत्यर्थः॥ ८॥
161520
161521 पश्चिमः पृष्ठमारोप्य हेमचूडेन पक्षिणा।
161522 कुशद्वीपे कुशाङ्गश्रीस्तरसा तारतोऽर्णवान्॥ ९॥
161523
161524 पुनः पश्चिमस्योदन्तमाह - पश्चिम इति। हेमचूडेन गरुडेनेति यावत्।
161525 कुशद्वीपे हि कुशस्तम्बे स्थितो गरुडः पूजादिना प्रसादितस्तद्द्वीपमर्णवांश्च
161526 तारयतीति प्रसिद्धिः। स्वर्णमयकुशस्येव अङ्गश्रीर्देहकान्तिर्यस्य॥ ९॥
161527
161528 क्रौञ्चद्वीपाचले पूर्वो निगीर्णो रक्षसा वने।
161529 तद्रक्षः पाटितं तेन हृदयेऽन्त्रविकर्तनैः॥ १०॥
161530
161531 पुनः पूर्वस्योदन्तमाह - क्रौञ्चेति। क्रौञ्चद्वीपे प्रसिद्धे वर्षसीमाचले
161532 रक्षसा निगीर्णः। अथ तद्रक्षस्तेन विपश्चिता अन्त्राणां विकर्तनैः पाटितं विदारितम्
161533 ॥ १०॥
161534
161535 दक्षिणो दक्षशापेन यक्षतामागतः क्षणात्।
161536 शाकद्वीपे शतेनासौ वर्षाणां मोक्षमागतः॥ ११॥
161537
161538 पुनर्दक्षिणस्योदन्तमाह - दक्षिण इति। मोक्षं शापमोक्षम्॥ ११॥
161539
161540 उत्तरस्तरसोत्तीर्णतारावरतरङ्गिणः।
161541 महार्णवसुवर्णोर्व्यां सिद्धशापाच्छिलां गतः॥ १२॥
161542
161543 तरसा जवेनैव उत्तीर्णास्तारा महान्तः अवराः क्षुद्राश्च तरङ्गिण्यश्च
161544 [अत्रैकशेषः।] तरङ्गिणः समुद्राश्च तरङ्गिणो येन। महार्णवस्य
161545 स्वादूदस्य परतः प्रसिद्धायां सुवर्णोर्व्यां शिलां शिलात्वं गतः॥ १२॥
161546
161547 ततो वर्षशतेनासौ प्रसादाज्जातवेदसः।
161548 तेनैवोन्मोचितस्तत्र सिद्धेन रतिमाप्तवान्॥ १३॥
161549
161550 येन सिद्धेन शापो दत्तस्तेनैव शापादुन्मोचितः सन् रतिं मनःप्रीतिमाप्तवान्॥ १३॥
161551
161552 वर्षाण्यष्टावभूद्राजा नालिकेरनिवासिनाम्।
161553 पूर्वः परमधर्मिष्ठः प्राप्तवान्प्राक्स्मृतिं ततः॥ १४॥
161554
161555 पुनः पूर्वस्योदन्तमाह - वर्षाणीति। कान्यकुब्जदेशादुत्तरां दिशं गतस्तत्र
161556 नालिकेरप्रधानदेशनिवासिनां राजाऽभवदित्यर्थः। प्राक्स्मृतिं
161557 पूर्वोदन्तस्मरणम्॥ १४॥
161558
161559 कल्पवृक्षवने मेरोरुत्तरेऽप्सरसा सह।
161560 उवास दशवर्षाणि नालिकेरफलाश्नः॥ १५॥
161561
161562 विहगाश्वासतत्त्वज्ञः शाल्मलिद्वीपशाल्मलौ।
161563 पश्चिमः पक्षिणीनीडे क्रीडया न्यवसत्समाः॥ १६॥
161564

161565 पुनः पश्चिमस्योदन्तमाह - विहगेति। विहगानामाश्वासे वशीकरणविषये
161566 तत्त्वज्ञो रहस्यज्ञः। अत एव प्रागगरुडेन पृष्ठमारोप्यार्णवांस्तारित इत्युक्तम्।
161567 पक्षिण्या नीडे तया सह क्रीडया दशसमाः न्यवसदित्यर्थः॥ १६॥
161568
161569 मन्दराद्रौ मृदुतले मन्दारतरुमन्दिरे।
161570 किन्नरी मन्दरीनाम्नी दिनमेकमसेवत॥ १७॥
161571
161572 तदनन्तरं मन्दराद्रौ गतं तं पश्चिमंविपश्चितं मन्दराद्रौ किन्नरी
161573 दिनमेकमसेवत॥ १७॥
161574
161575 क्षीरोदवेलावनकल्पवृक्षवनावलीनन्दनदेवताभिः।
161576 सार्धं समाः सप्ततिमप्सरोभिर्निनाय कामाकुलितोऽथ पूर्वः॥ १८॥
161577
161578 अथ पूर्वो नालिकेरवनात्क्षीरोदवेलां गतः संस्तत्रत्यकल्पवृक्षवनावलीषु
161579 नन्दनदेवताभिरप्सरोभिः सार्धं कामाकुलितः सन् सप्ततिसमाः निनाय॥ १८॥
161580
161581 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० नि० उ० अवि० वि० दिग्विहरणं नाम
161582 त्रयोविंशाधिकशततमः सर्गः॥ १२३॥
161583
161584 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
161585 दिग्विहरणं नाम त्रयोविंशाधिकशततमः सर्गः॥ १२३॥
161586
161587 चतुर्विंशत्यधिकशततमः सर्गः १२४
161588
161589 श्रीराम उवाच।
161590
161591 एकसंविन्मयाः सर्व एवैकवपुषोऽपि ते।
161592 विविधेच्छाः कथं ब्रह्मन्संपन्ना एकदेहिनः॥ १॥
161593
161594 एकस्यापि चतुर्देहैर्व्यवहारः समर्थ्यते।
161595 द्वीपेषु नानाशैलेषु विहारश्च विपश्चिताम्॥
161596
161597 चतुर्णामेकदेहत्वे एकजीवकत्वे च भिन्नेच्छत्वमनुपपन्नमिति रामः शङ्कते -
161598 एकेति। एकसंविदेकं साक्षिचैतन्यं तन्मया एकस्यैव
161599 वपुषश्चतुर्धाभावादेकवपुषश्च ते विपश्चितः। एकः देही जीवो येषाम्। तथा
161600 चजीवभेदं विना युगपदिच्छाभेदोऽनुपपन्न इत्यर्थः॥ १॥
161601
161602 श्रीवसिष्ठ उवाच।
161603
161604 एकसंविद्घनाकाशमप्यनानैव सर्वगम्।
161605 स्वयं नानेव संपन्नं सुप्ते चित्तमिवात्मनि॥ २॥
161606
161607 एकस्यापि जीवस्याविद्यया स्वप्ने नानादेहादिकल्पनदर्शनात्तेषु च
161608 शत्रुमित्रोदासीनभावकल्पने नानेच्छत्वदर्शनाच्च सर्गादौ ब्रह्मणि जीवे जाग्रत्यपि
161609 तादृशकर्मसत्त्वे सर्वसंभव इत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह - एकसंविदिति॥
161610 २॥
161611
161612 तस्याच्छत्वात्तथाभूतमात्मैवात्मनि बिम्बति।
161613 तादृशस्य तथाभूतौ मुकुरस्येव निर्मला॥ ३॥
161614
161615 तस्य संविद्घनाकाशस्याच्छत्वाद्दर्पणवदतिस्वच्छत्वात्तथाभूतं
161616 नानात्मतामिवापन्नं आत्मा स्वमेवात्मनि बिम्बति दर्पणोदराकाशे

161617 गिरिनद्यादिसहितं महाकाशमिवेत्यर्थः। तादृशस्य स्वच्छस्यापि तथाभूतौ
161618 नानाजगदाकारभवने मुकुरस्येव निर्मला स्वच्छतैव हेतुरिति शेषः॥ ३॥
161619
161620 एकलोहमया एव यथादर्शाः परस्परम्।
161621 तथैते प्रतिबिम्बन्ति पदार्थाः पारमर्थिकाः॥ ४॥
161622
161623 ननु जगदपि वस्तुतश्चिदेव। तथा सति चित एव चिति कथं प्रतिबिम्बनमिति चेच्छृणु
161624 दृष्टान्तमित्याह - एकेति। पारमार्थिकाः परमार्थतश्चिद्रूपा अपीत्यर्थः।
161625 मायोपाधेरचिन्त्यशक्तित्वाद्गन्धर्वनगरस्फटिककुड्यरूपे नभसि स
161626 चन्द्रार्काभ्रमहानभःप्रतिबिम्बनदर्शनाच्चेति भाव॥ ४॥
161627
161628 तेन यस्य यदा यद्यत्पुरो भवति वस्त्वसौ।
161629 यदर्थं [तदर्थं इति टीकानुगुणः पाठः।] युज्यते तेन
161630 चिद्घनैकस्वभावतः॥ ५॥
161631
161632 अत एवाध्यस्तभोग्यजगदाकारं ब्रह्म विषयेन्द्रियसंयोगे बुद्ध्यवच्छिन्नजीवचिति
161633 प्रियाप्रियविषयभोगाकारेण प्रतिबिम्बतीत्याह - तेनेति। यद्यद्भोग्यवस्तु पुरो
161634 भवति सन्निकर्षमापद्यते तेन वस्तुना असौ तदर्थं तद्भोगार्थं युज्यते उपपद्यते
161635 । यदि भोग्यं वस्तु बुद्धौ न प्रतिबिम्बेत भोग एव न युज्येतेत्यर्थः॥ ५॥
161636
161637 इत्यनानैव नानेदं नानानाना च वस्तुतः।
161638 न च नाना च चानाना नानानानात्मकं ततः॥ ६॥
161639
161640 तर्ह्येकस्य नानाऽनानात्मकत्वं विरुद्धं माययापि कथं स्यात्तत्र युक्तिर्वाच्येति
161641 चेत्तत्राह - न चेति। यदि नानात्वमात्रनिषेधः स्यात्तदा नियतैकरूपमेव स्यात्।
161642 अनानात्वधर्मस्यापि निषेधान्नानात्वेनापि तत्संभावयितुं शक्यमित्यविरोधे
161643 युक्तिरित्यर्थः॥ ६॥
161644
161645 तेन यस्य यदायातं पुरो वस्तु विपश्चितः।
161646 स तेन संविन्मयतामेत्य तद्वशमागतः॥ ७॥
161647
161648 अत एव विपश्चितो नानादिगतभोग्यानां युगपद्भोगप्रदकर्मपरिपाके एकस्यैव
161649 देहादेश्चातुर्विध्यं तत्तद्देशस्य विषयाणां तत्र तत्र बुद्धौ
161650 युगपत्प्रतिबिम्बनंन् च संपन्नमित्याशयेनाह - तेनेति॥ ७॥
161651
161652 एकदेशगता विष्वग्व्याप्य कर्माणि कुर्वते।
161653 योगिनस्त्रिषु कालेषु सर्वाण्यनुभवन्त्यपि॥ ८॥
161654
161655 यदा योगिनामगस्त्यादीनां मलयादिनियतैकदेशे नित्यं स्थितानामपि
161656 नानादेशेष्वतीतानागतादिकालेषु योगबलात्संनिधाने सर्वानुभवितृत्वं प्रसिद्धम्
161657 तदा भिन्नदेशं प्रयातानां विपश्चितां तत्किं वाच्यमित्याशयेनाह -
161658 एकदेशेति॥ ८॥
161659
161660 अब्दोऽपि व्याप्तिमानेकस्तुल्यकालं पृथक्क्रियाः।
161661 आह्लादस्तेन पादेन करोत्यनुभवत्यपि॥ ९॥
161662
161663 नानादेशेषु युगपदेकस्य भिन्नक्रियाकारित्वे तत्तद्देशव्याप्तिरेवोपयुज्यते न
161664 जीवभेद इत्याह - अब्द इति। यथा घर्मार्तान् आह्लादयतीत्याह्लादः अब्दो मेघोऽपि
161665 महत्त्वादेव नानानगरगिरिनदीक्षेत्रादिव्याप्तिमांस्तुल्यकालं
161666 सौधक्षालनकूटभेदनजलवर्धनसस्यपोषणादिपृथक्क्रियाः तुल्यकालं तेन तेन
161667 पादेनांशेन करोति तदभिमानी जीवश्च मयेमाः क्रियाः कृता इत्यनुभवत्यपि
161668 तद्वद्वात्रोपपत्तिर्बोध्येत्यर्थः॥ ९॥

तुल्यकालमसंख्यातमीश्वरप्रतियोगिनः |
कर्मजालं जगज्जातं कुर्वन्त्यनुभवन्ति च || १० ||

अणिमाद्यैश्वर्यलाभादीश्वरप्रतिमाः योगिनः || १० ||

एको विष्णुश्चतुर्भिः स्वैर्बाहुभिर्वा शरीरकैः |
पृथक्कुर्वन्क्रियाः पाति जगद्भुङ्क्ते वराङ्गनाः || ११ ||

चतुर्भिः शरीरकैः क्वचिद्योगनिद्रां क्वचित्तपः क्वचिदिन्द्रानुजतया तत्साहाय्यं
क्वचिद्वैकुण्ठे भोगजातमिति पृथक् क्रियाः कुर्वन् जगत्पाति वराङ्गना भुङ्क्ते
अनुभवति || ११ ||

बहुबाहुर्यदा द्वाभ्यां हस्ताभ्यां व्यर्थसंग्रहम् |
करोति बहुभिर्भूयः संग्रामं सततं करैः || १२ ||

यदा द्वाभ्यां बाहुभ्यां द्वयोरर्थयोः संग्रहप्रसक्तिस्तदा तं संभूय
सर्वैः करैः संग्रामप्रसक्तौ तं च करोति || १२ ||

तथैव तैर्विपश्चिद्भिः सर्वदिक्कं तथा स्थितैः |
तथा व्यवहृतं प्राप्तमेकसंविन्मयैरपि || १३ ||

दृष्टान्तान्प्रकृते योजयति - तथैवेति | प्राप्तं सुखदुःखादिकमिति शेषः || १३
| |

सुप्तं तैर्भूमिशय्यासु भुक्तं द्वीपान्तरेषु च |
विहृतं वनलेखासु प्रक्रान्तं मरुभूमिषु || १४ ||

प्रक्रान्तं चलितम् || १४ ||

उषितं गिरिमालासु भ्रान्तं सागरकुक्षिषु |
विश्रान्तं द्वीपलेखासु निलीनं घनमालिषु || १५ ||

घनमालिषु मेघमालावत्सु पर्वताग्रेषु निलीय स्थितम् || १५ ||

रूढमर्णवमालासु वात्यासु जलवीचिषु |
क्रीडितं भूभृदब्धीनां तटीषु नगरीषु च || १६ ||

रूढं प्रादुर्भूतम् || १६ ||

शाकद्वीपोदयगिरितटे सप्तवर्षाणि सुप्तं पूर्वेणान्तर्विदलगहने
यक्षसंमोहितेन |
पाषाणाम्बु प्रसभममुनैवात्र पीत्वा दृषत्तामागत्यान्तः स्थितमथ
समाः सप्त जात्येन भूमेः || १७ ||

तथा पूर्वेण विपश्चिता शाकद्वीपे प्रसिद्धस्योदयगिरेस्तटे विदलस्य दलरहितस्य
सुहीवृक्षस्य गहने अन्तर्यक्षेण संमोहनविद्यया संमोहितेन सप्तवर्षाणि
सुप्तम् | अमुनैव पूर्वविपश्चिता पाषाणकरं अम्बु अत्रास्मिन् गिरौ क्वचित्पीत्वा
प्रसभं बलाद्दृषत्तां पाषाणभावमागत्य भूमेरन्तस्तज्जात्येन भूत्वा सप्त
समाः स्थितम् || १७ ||

शाकद्वीपेऽस्तशैलस्य शिरस्यभ्रगुहागृहे |

161721 पिशाचाप्सरसा मासं पाश्चात्यः कामुकीकृतः ॥ १८ ॥
161722
161723 अभ्रसंनिहिते गुहागृहे ॥ १८ ॥
161724
161725 यत्र शान्तभये वर्षे जलधारे महागिरौ ।
161726 हरीतकीवने वर्षं पूर्वोऽन्तर्धानमाययौ ॥ १९ ॥
161727
161728 शान्तभयाख्ये वर्षे भूमिभेदेकस्यचिन्मुनेः शापाद्धरीतकीवृक्षतां
161729 प्राप्याऽन्तर्धानं जनैरदृश्यताम् । वर्ष सप्ततिवर्षम् ॥ १९ ॥
161730
161731 अत्र रैवतके शैले वर्षे शिशिरनामनि ।
161732 दशरात्रमभूत्सिंहः पूर्वो यक्षवशीकृतः ॥ २० ॥
161733
161734 अत्र काञ्चनशैलादिदरीदर्दुरतां गतः ।
161735 पिशाचमायाछलितो दशवर्षाण्युवास सः ॥ २१ ॥
161736
161737 दरीषु दर्दुरतां भेकताम् ॥ २१ ॥
161738
161739 कौमारं वर्षमासाद्य श्यामाद्रेरुत्तरस्तटम् ।
161740 शाकद्वीपेऽन्धकूपेऽन्धो न्यवसच्छरदां शतम् ॥ २२ ॥
161741
161742 उत्तरस्योदन्तं पुनराह - कौमारमिति । श्यामोद्रर्नीलगिरेः । अन्धो दर्दुरः
161743 सन्निर्त्यर्थः ॥ २२ ॥
161744
161745 मरीबकेऽकरोद्वर्षे वर्षाण्यत्र चतुर्दश ।
161746 विद्याधरत्वं पाश्चात्यः स विद्याधरविद्यया ॥ २३ ॥
161747
161748 पाश्चात्यस्योदन्तमाह - मरीबक इति । विद्याधरत्वप्रापिकया मन्त्रविद्यया ॥ २३ ॥
161749
161750 रतक्लमक्लान्तपुरारिलक्ष्मीचलाङ्गलेखाक्रमशीकराक्तम् ।
161751 एलालतालिङ्गनलब्धगन्धमालम्ब्य वेलावनगन्धवाहम् ॥ २४ ॥
161752
161753 किमालम्ब्य विद्याधरत्वमकरोत्तदाह - रतेति । रतं सुरतं तत्रत्येन क्लमेन
161754 क्लान्तस्य पुरारेर्लक्ष्म्या शोभातिशयेन चलानामङ्गलेखानां क्रमेणोद्भूतैः
161755 शीकरैः आक्तं संपृक्तम् । तथा एलालतानामालिङ्गनैर्लब्धगन्धं वेलावनस्य
161756 गन्धवाहं वायुमालम्ब्य आनन्दहेतुत्वेनाश्रित्येत्यर्थः ॥ २४ ॥
161757
161758 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० उ० अवि० वि० द्वीपान्तरवर्णनं
161759 नाम चतुर्विंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥
161760
161761 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
161762 द्वीपान्तरवर्णनं नाम चतुर्विंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥
161763
161764
161765 पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः १२५
161766
161767 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
161768
161769 वर्षे शान्तभयाभिख्ये जलधारे गिरौ तरौ ।
161770 तादृक्कर्तरिपानीयं शाकद्वीपे पिबन् स्थितः ॥ १ ॥
161771
161772 परस्परोपकारित्वं विपद्यत्र विपश्चिताम् ।

161773 विष्वगर्थक्रिया जीवन्मुक्तानां चोपवर्ण्यते ॥
161774
161775 तत्र विपश्चितां भिन्नदिक्षु भ्रमतां परस्परानुसंधानं विपत्सु
161776 परस्परानुग्राहकत्वं चास्ति न वेति रामस्य संशयं लिङ्गैरुपलक्ष्य तं
161777 निराचिकीर्षुर्वसिष्ठः प्रथमं पूर्वस्य शान्तभयवर्षे हरीतकीतरुभावसंकटे
161778 पश्चिमकृतमनुग्रहमाह - वर्षे इति शान्तभयमित्यभिख्या प्रसिद्धिर्यस्य
161779 तस्मिन् वर्षे। अत्र शान्तभये वर्षे जलधारे महागिराविति प्राक्सर्गोक्ते गिरौ हरीतकीवने
161780 हरीतकीवृक्षभूतस्तादृक्तदवस्थः
161781 कर्तरीयन्त्रसदृशभूम्यन्तःशिलासंबन्धि पानीयं मूलैः पिबन् स्थितः पूर्वो
161782 विपश्चित् पाश्चात्येन विपश्चिता तद्वृत्तान्तं ज्ञात्वा तत्र एत्य आगत्य शापप्रदं
161783 मुनिं प्रसाद्य तद्दत्तया विद्यया क्रकचेन वृक्षत्वं छित्त्वेव
161784 वृक्षभावान्मोक्षित इति परेणान्वयः ॥ १ ॥
161785
161786 पूर्वोऽथ वर्षसप्तत्या पाश्चात्येनैत्य मोक्षितः।
161787 विद्यया क्रकचेनेव छित्त्वा वृक्षत्वमक्षतः ॥ २ ॥
161788
161789 पाश्चात्यः शिशिरे वर्षे पाषाणत्वमुपागतः।
161790 मोचितो दक्षिणेनाशु गोमांसादिप्रयोगतः ॥ ३ ॥
161791
161792 एवं पाश्चात्योऽपि शिशिराख्ये वर्षे पिशाचपतिशापात्पाषाणत्वमुपागतो दक्षिणेन
161793 एत्य गोमांसादिप्रयोगतः पिशाचपतिं प्रसाद्य मोचितः ॥ ३ ॥
161794
161795 शिवेऽस्ताचलपारस्थे वर्षे वर्षेण पश्चिमः।
161796 मोचितो दक्षिणेनैत्य गोपिशाच्या वृषीकृतः ॥ ४ ॥
161797
161798 गोरूपया पिशाच्या पिशाचविद्यया वृषीकृतो वृषपिशाचीकृतः पश्चिमो
161799 दक्षिणेन मोचितः ॥ ४ ॥
161800
161801 अत्रैव क्षेमके वर्षे आम्बिकेयगिरौ तरौ।
161802 दक्षिणो यक्षतां यातो मोक्षं यक्षेण लब्धवान् ॥ ५ ॥
161803
161804 यक्षतां पिशाचभेदताम्। देवतायक्षभावस्य मोक्षणे प्रयोजनाभावात्। यक्षेण
161805 पश्चिमप्रसादितेन यक्षपतिना निमित्तेन ॥ ५ ॥
161806
161807 अत्रैव वृषके [क्षेमके वर्षे इति पाठः।] वर्षे शैले केसरनामनि।
161808 केसरित्वं गतः पूर्वः पाश्चात्येनैव मोचितः ॥ ६ ॥
161809
161810 अत्रास्मिन्नेव शाकद्वीपे ॥ ६ ॥
161811
161812 श्रीराम उवाच।
161813
161814 एकदेशगता विष्वग्व्याप्य कर्माणि कुर्वते।
161815 योगिनस्त्रिषु कालेषु सर्वाणि भगवन्कथम् ॥ ७ ॥
161816
161817 विष्वक् सर्वतो व्याप्य विविधं आप्य। कर्माणि अनुग्रहादीनि कथं कुर्वते
161818 तत्रोपपत्तिर्वाच्येत्यर्थः ॥ ७ ॥
161819
161820 श्रीवसिष्ठ उवाच।
161821
161822 इह रामाप्रबुद्धानां यदस्त्यस्त्वलमेव नः।
161823 तेन यत्तु प्रबुद्धानां तदिदं शृणु कथ्यते ॥ ८ ॥
161824

161825 योगिनां दृशा सर्वप्रपञ्चस्य मनोमात्रत्वान्मानसक्रियासु च मनसः सर्वत्र
161826 युगपद्व्यवहारेऽपि निरङ्कुशस्वातन्त्र्याविघातात्सर्वक्रियोपपत्तिरित्याशयेन वसिष्ठ
161827 उत्तरमाह - इहेत्यादिना | हे राम इह जगति अप्रबुद्धानां दृशा
161828 यद्भूतभौतिकादिस्थूलं वस्त्वस्ति तेन नः प्रबुद्धानामुपपत्तिचिन्तया अलम् |
161829 प्रबुद्धानां दृशा यत्तु चिन्मात्रं मनोमात्रं वस्तु तत् सर्वत्रार्थक्रियासमर्थ
161830 यथोपपद्यते तथा कथ्यते शृण्वित्यर्थः || ८ ||
161831
161832 चिन्मात्रसत्तासामान्यादृतेऽन्यन्नात्म तद्विदाम् |
161833 दृश्यात्यन्ताभावबोधे सर्गासर्गदृशोः क्षये || ९ ||
161834
161835 तत्र चिन्मात्रमेव वस्त्विति कल्पे सर्वेश्वरस्येव सर्वत्र सर्वार्थक्रियोपपत्तिरित्याह -
161836 चिन्मात्रेति | तद्विदां तत्त्वविदां दृशा चिन्मात्रसत्तासामान्यादृते अन्यत्
161837 जगद्रूपं न विद्यते आत्मा स्वरूपं यस्य तन्नात्म | नशब्दोऽयं न तु नञ् |
161838 निःस्वरूपमिति यावत् || ९ ||
161839
161840 चिन्मात्रसत्तासामान्ये विश्रान्तस्य निरन्तरम् |
161841 सर्वेशस्येह सर्वत्वं सर्वात्मत्वं च सर्वदा || १० ||
161842
161843 वद केन कथं कुत्र कदा किमिव रोध्यते |
161844 सर्वगस्त्वथ सर्वात्मा यत्र भाति यदा यथा || ११ ||
161845
161846 किंवृत्तानि प्राग्वत् | रोध्यते सर्वत्र सर्वार्थक्रियाविषये निवार्यते |
161847 दृष्टसृष्टिपक्षमालम्ब्यापि तदनिरोधमाह - सर्वग इति | अथेति
161848 पक्षान्तरद्योतनाय || ११ ||
161849
161850 तथा भाति तदा तत्र सर्वात्मनि किमस्ति नो |
161851 अतीतं वर्तमानं च भविष्यत्स्थूलमप्यणु || १२ ||
161852
161853 किं नो अस्ति किं तद्यत्ततः सत्तां न लभत इत्यर्थः | अतीतमित्यादिस्तत्प्रपञ्चः || १२ ||
161854
161855 तथा दूरमदूरं च निमेषः कल्प एव च |
161856 स्वरूपमजहत्येव सामान्ये तानि सर्वदा || १३ ||
161857
161858 सामान्ये सत्तासामान्ये | तान्यतीतादीनि ||१३ ||
161859
161860 सर्वात्मनि स्थितान्येव पश्य मायाविजृम्भितम् |
161861 अजातमनिरुद्धं च यथास्थितमवस्थितम् || १४ ||
161862
161863 अनिरुद्धमनष्टम् || १४ ||
161864
161865 विज्ञानघनमेवेदमत एव जगल्लयम् |
161866 नभस्त्वमत्यजंश्चैव सर्वात्मैव नभः स्थितम् || १५ ||
161867
161868 अत एव सत्तासामान्याधीनस्थितिकत्वादेव | अविकृतस्य सदात्मन एव नभ##-
161869 अनुगृह्णन्नेव || १५ ||
161870
161871 जगदात्मा जगद्रूपं द्रष्टृदृश्यतयोदितम् |
161872 विश्वात्मदृग्वपुर्यत्स्यात्तत्किं केन कथं कदा || १६ ||
161873
161874 मायाशबलो हि जगदात्मा तदेव द्रष्टृदृश्यतया जगद्रूपमुदितम् | यत्तु
161875 विश्वात्मनः शबलस्य दृङ्मात्ररूपं वपुस्तत्केन कथं कदा किं स्यात् | शुद्धे
161876 परिणामविवर्ताद्यघटनादित्यर्थः || १६ ||

161877
161878 दुःसाध्यं ब्रूहि तत्त्वज्ञ साध्यासाध्यस्वरूपिणः ।
161879 तस्मादस्याः सदैकस्या विपश्चिद्राजसंविदः ॥ १७ ॥
161880
161881 साध्यासाध्यस्वरूपिणः शबलस्य दुःसाध्यं किम् न किंचिदिति सर्वदा सर्वत्र
161882 सर्वार्थक्रियोपपत्तिरित्यर्थः ॥ १७ ॥
161883
161884 प्रबोधमनुगच्छन्त्या अप्राप्तायाः परं पदम् ।
161885 एकस्या अप्यनेकस्याः सर्वं सर्वत्र युज्यते ॥ १८ ॥
161886
161887 रामप्रश्नसमाधानं प्रकृते योजयन्नुपसंहरति - तस्मादिति । ईश्वरचित
161888 एवोपाधिभेदे विपश्चिदादिजीवत्वादेकस्या अप्युपाधिनानात्वेनानेकभावापन्नाया
161889 अग्न्यादिप्रसादात्सर्व सर्वत्र कार्य युज्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥
161890
161891 बोधाबोधात्मरूपे हि किं नामास्ति परात्मनि ।
161892 अप्राप्तायाः परं बोधं पदार्थाकुलतोचिता ॥ १९ ॥
161893
161894 बोधाबोधात्मरूपे शबले किं नामास्ति । असाध्यमिति शेषः । तत्रैव युक्त्यन्तरमाह
161895 - अप्राप्ताया इति ॥ १९ ॥
161896
161897 किंचिद्बोधं प्रविष्टायाः सिद्धताप्युचितैव सा ।
161898 एवं ते सर्वदिक्सम्स्थाः सर्वमेव परस्परम् ॥ २० ॥
161899
161900 योगिनामैच्छिकार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसिद्धतायामप्युपपत्तिमाह - किंचिदिति ।
161901 बोधप्रकर्षक्रमेण अकामहतत्वप्रकर्षसंभवात्तत्प्रयुक्तानन्दोत्कर्ष##-
161902 विपद्रोगं चिकित्सन्ते प्रतिकुर्वन्ति ॥ २० ॥
161903
161904 पश्यन्त्यनुभवन्त्याशु चिकित्सन्ते च संकटम् ।
161905 बोधाकाशः स्वकाद्रूपादीषच्च्युत इवाशु चेत् ॥ २१ ॥
161906
161907 प्रबुद्धानां मनोमात्रमेव सर्ववस्त्विति कल्पे तु सर्वत्र सर्वार्थक्रिया
161908 मनोराज्यवदुपपन्नतरैवेत्याशयेनाह - बोधाकाश इति । ईषत्स्वरूपात्प्रच्युतिरेव
161909 मनोभाव इत्युत्पत्तिप्रकरणे बहुशो व्युत्पादितत्वादिति भावः ॥ २१ ॥
161910
161911 तदन्यतामिवादत्ते सुस्थितोऽपि यथास्थितम् ।
161912
161913 श्रीराम उवाच ।
161914
161915 विपश्चितः प्रबुद्धाश्चेत्कथं सिंहवृषादिताम् ॥ २२ ॥
161916
161917 यथास्थितं सुस्थितोऽपि तत्तस्मान्मनोभावलक्षणादीषच्च्यवनदोषादन्यतां
161918 जगद्रूपतां युगपदादत्ते । विपश्चित्प्रसङ्गे योगिनां प्रबुद्धानां
161919 युगपत्सर्वार्थक्रियोपपत्तौ वर्णितायां विपश्चितोऽपि प्रबुद्धा इति मन्यमानो रामः
161920 शङ्कते - विपश्चित इति । प्रबुद्धानां सर्वार्थक्रियास्वातन्त्र्येण पारतन्त्र्येण
161921 सिंहवृषादिदेहसंकटाप्रसक्तेः परस्परानुग्रहोक्तिरसंगतेति भावः ॥ २२ ॥
161922
161923 दिक्षु यान्तीति मे ब्रह्मन्बोधाय कथयाश्वलम् ।
161924
161925 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
161926
161927 प्रबुद्धाः कथिता ये ते योगिनस्ते मयानथ ॥ २३ ॥
161928

त्वया योगिनः कथं व्याप्य कर्माणि कुर्वते इति पृष्टमिति मयात्र योगिनः प्रबुद्धा
वर्णिता न तु विपश्चितोऽपि प्रबुद्धा योगिन इतीति वसिष्ठ समाधत्ते - प्रबुद्धा इति ॥
२३ ॥

प्रसङ्गरूपान्तरतो न प्रबुद्धा विपश्चितः ।
विपश्चितो महाबाहो प्रबुद्धा निपुणं न ते ॥ २४ ॥

त्वत्प्रश्नसमाधानार्थं विपश्चित्प्रसङ्गरूपस्यान्तरतः अन्तरेण योगिनस्ते कथिता
न तु विपश्चितोऽपि प्रबुद्धा इत्याशयेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

बोधाबोधदृशोर्मध्ये ते हि दोलयिताः स्थिताः ।
मोक्षचिह्नानि दृश्यन्ते बन्धचिह्नानि चाभितः ॥ २५ ॥

तर्हि ते किमत्यन्तमूढा नेत्याह - बोधेति । द्वितीयभूमिकास्था इत्यर्थः ।
भाविमोक्षचिह्नानि विवेकादीनि । बन्धचिह्नानि रागादीनि ॥ २५ ॥

नित्यधर्मप्रबुद्धानां तथाभूततया तया ।
विपश्चितो धारणया योगिनो न परं गताः ॥ २६ ॥

तया उक्तया तथाभूतया दोलायिततया धारणया योगिनो न तु परं गता योगिन
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

धारणायोगिनस्ते हि धारणाप्राप्तसिद्धयः ।
ये परं बोधमायाता येष्वविद्या न विद्यते ॥ २७ ॥

हृदयादिप्रदेशेष्वग्निदेवतायां चित्तनिरोधेन
तत्प्रसादप्राप्तसिद्धित्वाद्धारणायोगिनो न तु ज्ञानयोगिनो येष्वविद्या नष्टेत्यर्थः ॥
२७ ॥

किमविद्यामवेक्षन्ते ते तामरसलोचन ।
धारणायोगिनो ह्येते वरेण प्राप्तसिद्धयः ॥ २८ ॥

ते ज्ञानयोगिनश्चेदविद्यां किं किमर्थमवेक्षन्ते ।
तद्दर्शनेच्छैवैषामविद्यानुच्छेदे लिङ्गमित्यर्थः । धारणापरिपाकान्ते
देवताप्रसादजेन वरेण प्राप्तसिद्धयस्ते ॥ २८ ॥

अविद्या विद्यते तेषां तेन तेऽतद्विचारिणः ।
अन्यच्च शृणु हे राम जीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ २९ ॥

ते विपश्चितः अतद्विचारिण आत्मविचारशून्याः । जीवन्मुक्तानां व्यवहारकाल एव
देहादिभानम् समाधौ तु विदेहकैवल्यसाम्यमेवेति विपश्चिद्भ्यो विशेषान्तरं
श्रावयति - अन्यच्चेत्यादिना ॥ २९ ॥

भवेद्व्यवहृतावेव पदार्थान्तरवेदनम् ।
मोक्षोऽपि चेतसो धर्मश्चेतस्येव स तिष्ठति ॥ ३० ॥

व्यवहृतौ व्युत्थानकाले एव । कुतस्तेषां समाधावेव तथात्वं तत्राह - मोक्ष
इति । यो हि बद्धस्तस्यबन्धनिवृत्तिर्मोक्षः । चित्तमेव बध्यते नात्मेति मोक्षोऽपि
तद्धर्म एव । अतः समाहिते चेतस्येव स मोक्षस्तिष्ठति न देहे देहभावापन्ने व्युत्थिते
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

न देहे देहधर्मस्य न देहाद्विनिवर्तते ।

161981 न कदाचन निर्मुक्तं चेतो भूयो निबध्यते ॥ ३१ ॥
161982
161983 न देहे इति पूर्वान्वयि । यस्तु देहधर्मो देहभावाधीनो व्यवहारः स जीवन्मुक्तस्यापि
161984 देहान्न निवर्तते इति पदार्थान्तरवेदनोपपत्तिरित्यर्थः । तर्हि जीवन्मुक्तचेतोऽपि
161985 देहभावे बध्येतेति चेन्नेत्याह - न कदाचनेति ॥ ३१ ॥
161986
161987 यत्नेनापि पुनर्बद्धं केन वृन्तच्युतं फलम् ।
161988 देहस्तु देहधर्मेण जीवन्मुक्तिमतामपि ॥ ३२ ॥
161989
161990 वृन्ताच्च्युतं पतितं फलं पुनः केन समर्थेनापि वृन्ते पूर्ववद्बद्धम् । न
161991 केनापीत्यर्थः । अत एव मुक्तानाममुक्तानां च देहधर्मानुवृत्तिस्तुल्या न
161992 चित्तधर्मानुवृत्तिरित्याह - देहस्त्विति ॥ ३२ ॥
161993
161994 गृह्यते तद्गतं तेषां चेतस्त्वचलमेव तत् ।
161995 मोक्षो हि न परज्ञेयो धारणादिप्रयोगवत् ॥ ३३ ॥
161996
161997 अत एव ते परैर्जीवन्मुक्ता इमे इति न ज्ञातुं शक्यन्ते धारणादिसिद्धास्तु ज्ञातुं
161998 शक्यन्त इत्यपरो विशेष इत्याह - मोक्ष इति ॥ ३३ ॥
161999
162000 आत्मसंवेद्य एवासौ मध्वाद्यास्वादसौख्यवत् ।
162001 सुखदुःखैर्युतो योऽसौ स्वयं बन्धानुभूतिमान् ॥ ३४ ॥
162002
162003 मनोधर्मो मोक्षः कथमात्मसंवेद्य इत्युच्यते तत्राह - आत्मसंवेद्य इति ।
162004 बन्धवन्मोक्षस्यापि मनोगतस्य साक्षिस्वानुभूत्यैव सिद्धेरिति भावः । यदि
162005 बन्धमोक्षौ मनोधर्मौ तर्हि कथमात्मा बद्धो मुक्त इति च शास्त्रे व्यवह्रियते
162006 तत्राह - सुखदुःखैरिति । स्वानुभूतिप्रदः असौ आत्मा तु मनोधर्मैः
162007 सुखदुःखैर्युतः सन् यो जीवः स्वयं बन्धानुभूतिमान् भवति स तस्य मनसो
162008 मुक्तौ मुक्त इति शास्त्रे उक्त इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥
162009
162010 तन्मुक्तौ मुक्त इत्युक्तः स्वानुभूतिप्रदस्त्वसौ ।
162011 अन्तःशीतलचित्तो हि मुक्त इत्यभिधीयते ॥ ३५ ॥
162012
162013 नन्वेवं सति देहादयोऽपि मनोधर्माभ्यां ताभ्यां बद्धा मुक्ताश्चेति
162014 व्यवह्रियेरंस्तत्राह - अन्तरिति । आन्तरयोराह्लादसंतापयोरान्तरे एव
162015 चिदात्मन्यध्यासोऽनुभवसिद्धोऽभ्युपगन्तुंन् व्यवहर्तुं च युक्तो न बाह्ये
162016 देहादाविति भावः ॥ ३५ ॥
162017
162018 बन्धः संतप्तचित्तेति देहादेस्तन्न दृश्यते ।
162019 शरीरे कणशः कृत्ते राज्ये वा विनियोजिते ॥ ३६ ॥
162020
162021 संतप्तचित्तेति संधिरार्षः । युक्ते मनसि शरीरधर्माणामिव मनोधर्मस्य
162022 मोक्षस्य शरीरे प्रतीतिप्रसक्तिरित्याशयेनाह - शरीरे इति । कृत्ते छिन्ने ॥ ३६ ॥
162023
162024 रुदतो हसतश्चैव जीवन्मुक्तमतेरिह ।
162025 न दुःखं न सुखं किंचिदन्तर्भवति तत्स्थितम् ॥ ३७ ॥
162026
162027 तत्स्थितं देहप्रयुक्तम् ॥ ३७ ॥
162028
162029 गृह्णतोऽप्यनुभूतिस्तु तत्रैवैषास्ति नापरे ।
162030 दृश्यन्ते पण्डिता भग्ना रूपान्तरमुपागताः ॥ ३८ ॥
162031
162032 ननु पादे मे कण्टकदुःखं देहे मे चन्दनसुखमिति देहेऽपि जनो

162033 मनोधर्मसुखदुःखादीन् गृह्णाति तत्कथमात्मन्येव तदध्यासस्तत्राह -
162034 गृह्णत इति। अवच्छेदकतासंबन्धेन देहे सुखदुःखादीन् गृह्णतोऽपि जनस्य अहं
162035 सुखी अहं दुःखीत्यात्मन्येव तदनुभवपर्यवसानात्तत्रैवैषा कल्पनास्ति न अपरे
162036 बाह्ये देहादौ। अत एव हि आत्मन्यध्यासमनभ्युपगच्छन्तो
162037 देहाद्यात्मताभिमानाद्रूपान्तरमुपागताश्चार्वाकनैयायिकसांख्यबौद्धकाणाद्
162038 आदयः पण्डिता मोक्षोपायालाभाद्भग्नाः पराभूता दृश्यन्ते वेदान्तिभिर्वा
162039 जल्पकथायां भग्नाः पराजिता दृश्यन्त इति योज्यम्॥ ३८॥
162040
162041 देहादिजीवन्मुक्तानां स्वभावान्न कदाचन।
162042 मृतोऽपि नैव म्रियते रुदन्नपि न रोदिति॥ ३९॥
162043
162044 अस्तु वा बन्धस्य सुखदुःखादेर्देहेऽपि कथंचिदनुभवः मोक्षस्य तु स नास्त्येव।
162045 जीवन्मुक्तैः समाधौ देहाभाने स्फुटं तदनुभवाद्देहभाने व्युत्थानकाले
162046 मन्दमध्यमज्ञानिभिस्तदनुभवाच्चेत्याशयेनाह - देहादीति।
162047 स्वभावान्नित्याशरीरात्मस्वभावात्। तथा च श्रुतिः अशरीरं
162048 शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्त्वा धीरो न शोचति इति। अत
162049 एव स मरणादिदेहधर्मैर्न युज्यत इत्याह - मृतोऽपीति॥ ३९॥
162050
162051 विहसन्न हसत्येव जीवन्मुक्तो महोदयः।
162052 वीतरागाः सरागाभा अकोपाः कोपसंयुताः॥ ४०॥
162053
162054 मनोधर्मैरपि तेषामसंबन्धमाह - वीतरागा इति॥ ४०॥
162055
162056 अमोहा मोहवलिता दृश्यन्ते तत्त्वदर्शिनः।
162057 इदं सुखमिदं दुःखमित्यादिकलनास्तु ताः॥ ४१॥
162058
162059 अलं दूरगतास्तेषामङ्कुरा नभसो यथा।
162060 जगदात्मा च नास्त्येव यस्यैकं सर्वमस्ति च॥ ४२॥
162061
162062 जगदात्मा जगत्स्वरूपं चकारात्तन्मूलमज्ञानं च यस्य नास्त्येव। यस्य
162063 सर्वमेकमेकरसं सदस्ति च तस्य जीवन्मुक्तस्य सुखदुःखाद्यस्तीति वाग्व्योम्नो
162064 विटपाः शाखाः सन्तीति वागुपमेत्यन्वयः॥ ४२॥
162065
162066 सुखदुःखादि तस्येति वाग्व्योमविटपोपमा।
162067 अशोका एव शोचन्ते जीवन्मुक्ता जयान्विताः॥ ४३॥
162068
162069 तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः इति श्रुतेः शोकमोहजयान्विताः॥ ४३॥
162070
162071 अच्छिन्ना एकतद्भावा दृश्यन्ते तत्त्वदर्शिनः।
162072 शिरः कमलजस्योच्चैः सामगायनतत्परम्॥ ४४॥
162073
162074 शिर-आद्यङ्गच्छेदेऽप्यच्छिन्ना एकतद्भावा अद्वितीयात्मभावाः। क्व
162075 तद्दृष्टं तदुदाहरति - शिर इति। गायनमित्यशित्यात्वाभावश्छान्दसः॥ ४४॥
162076
162077 हरो नखेन चिच्छेद सुकुमारमिवाम्बुजम्।
162078 शक्तोऽपि न पुनर्ब्रह्मा जनयामास तच्छिरः॥ ४५॥
162079
162080 व्योमैकतास्य चिद्व्योम्नो मुधा मूर्ध्नेतरेण किम्।
162081 नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन॥ ४६॥
162082
162083 अस्य कमलजस्य व्योमैकता आकाशसमता अतो मुधा मिथ्याभूतेनेतरेण पञ्चमेन
162084 मूर्ध्ना किं प्रयोजनमित्यर्थः। तर्हि तस्य चतुर्भिः शिरोभिर्वा किमर्थं

वेदोपदेशकरणं तत्राह - नैवेति || ४६ ||

यद्यथा नाम संपन्नं तत्तथास्त्वितरेण किम् |
हरो हरिणशावाक्षीमक्षीणशरतोऽश्रु च |
धत्ते वपुषि दुग्धाब्धिर्गुप्तामृतकलामिव || ४७ ||

संपन्नं प्राणिकर्मवशादिति शेषः | ईश्वरस्यापि प्राणिकर्मानुसारेणैव
व्यवहारो न स्वार्थे इत्याह - हर इति | अनुगृहीतादक्षीणशरतो
मन्मथाद्धरिणशावाक्षीमर्धाङ्गे धत्ते | निगृहीतात्तु
निरुपप्लवसमाधिप्रवृत्तेरानन्दाश्रु च वपुषि धत्ते |
गुप्तामृतकलामिवेत्युभयदृष्टान्तः || ४७ ||

शक्तोऽपि रागितामेष न त्यजत्युत्तमाशयः |
पञ्चेषुदाहसमये दृष्टा नीरागतागुणाः || ४८ ||

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन |
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः || ४९ ||

अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनलाभः || ४९ ||

रागितैषास्तु मा वास्य किमरागितयान्यया |
यद्यथा नाम संपन्नं तत्तथास्त्वितरेण किम् || ५० ||

अरागितया अन्यया रागितया वा किं को लाभः का वा क्षतिरित्यर्थः || ५० ||

करोति कारयत्युच्चैर्म्रियते मार्यतेऽपि च |
जायते वर्धतेऽजस्रं जीवन्मुक्तो जनार्दनः || ५१ ||

स्वयमसुरनिग्रहादि करोति इन्द्रादिद्वारा कारयति | म्रियते अवतारसमाप्तिषु
मरणमङ्गीकरोति | तदनुकूलैः शरभलुब्धकादिभिर्मार्यतेऽपि च || ५१ ||

न चाजवं जवीभावं त्यक्तुं शक्तोऽप्यसौन तम् |
तेन त्यक्तेन नैवार्थस्तस्य नैवाश्रितेन च || ५२ ||

तं प्राणिकर्मवशोपगतं आजवं जवीभावं व्यवहारव्यग्रतां न च त्यक्तुं
शक्नोति || ५२ ||

तद्यथास्थितमेवास्तु इह इत्यस्तवासनम् |
हरिर्निरिच्छ एवास्ते शुद्धचिन्मात्ररूपभृत् || ५३ ||

आत्मानमान्दोलयति कालकन्दुकतां गतम् |
अजस्रं नित्यमादित्यो जगद्गृहनभोङ्गणे ||५४ ||

सूर्यादीनामपि निरिच्छानामेव प्राणिकर्मानुसारादेव स्वस्वाधिकारपालनमित्याह
- आत्मानमिति | आन्दोलयति भ्रमयति || ५४ ||

न च रोधयितुं देहं न समर्थो दिनेश्वरः |
निरिच्छ एव निर्वाणस्तथाप्यास्ते यथास्थितम् || ५५ ||

निर्वाणो जीवन्मुक्तः || ५५ ||

चन्द्रोऽनुभवति व्यर्थमाकल्पं क्षयमक्षयम् |

162137 जीवन्मुक्ततया खिन्नो यथास्थितमवस्थितः ॥ ५६ ॥
162138
162139 आकल्पं कल्पान्तावधि । क्षयं राजयक्ष्माणम् ॥ ५६ ॥
162140
162141 मरुत्तहव्यगौरीशवीर्यग्रासादिखेदिताम् ।
162142 जीवन्मुक्तो वहत्यग्निर्यथा स्थित्या समस्थितिः ॥ ५७ ॥
162143
162144 मरुत्तस्य यज्ञे द्वादशवर्षपर्यन्तं
162145 गजशुण्डाप्रमाणाजस्रनिपतद्घृतधारादिहव्यग्रासप्रयुक्ताऽजीर्णेन
162146 स्कन्दोत्पत्तिप्रसङ्गे गौरीशस्य गौरीसंगमे देवैर्विघ्नाचरणे स्थानात्क्षुभितस्य
162147 वीर्यस्य ब्रह्मणो नियोगाद्ग्रासः पानं तत्प्रयुक्तेनान्तर्दाहेन आदिपदाद्देवानां
162148 दिवानिशं हव्यवहनदेवस्वापहरणाप्सुनिलयनादिना [हव्यवहनेन
162149 देवस्वापहारेणेत्यादि पाठः ।] खेदिताम् ॥ ५७ ॥
162150
162151 बह्वीभिर्विजिगीषाभिः कृपणाविव तिष्ठतः ।
162152 जीवन्मुक्तावपि गुरू लोके शुक्रबृहस्पती ॥ ५८ ॥
162153
162154 विजिगीषाभिः परस्परजयेच्छाभिः ॥ ५८ ॥
162155
162156 करोति जनको राज्यंन् जीवन्मुक्तमना मुनिः ।
162157 जगत्यामाजिषूग्रासु देहं जर्जरतां नयन् ॥ ५९ ॥
162158
162159 आजिषु युद्धेषु ॥ ५९ ॥
162160
162161 नलमान्धातृसगरदिलीपनहुषाद्यः ।
162162 जीवन्मुक्ताश्चिरं राज्यंन् चक्रुराकुलिता इव ॥ ६० ॥
162163
162164 व्यवहारे यथैवाज्ञस्तथैव खलु पण्डितः ।
162165 वासनावासने एव कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ ६१ ॥
162166
162167 बलिप्रह्लादनमुचिवृत्रान्धकमुरादयः ।
162168 जीवन्मुक्ताः स्थितिं चक्रुर्वितरागाः सरागवत् ॥ ६२ ॥
162169
162170 तस्मादसत्त्वे सत्त्वे च रागद्वेषक्षयोदये ।
162171 न मनागपि भेदोऽस्ति ज्~अनखं प्रति स्वरूपिणि ॥ ६३ ॥
162172
162173 एतेन जीवन्मुक्तानां रागद्वेषाभासदर्शनेऽपि मुक्तिसंदेहो निरस्त इति
162174 दर्शयन्नुपसंहरति - तस्मादिति । ज्ञखं जीवन्मुक्तचिदाकाशं प्रति
162175 लक्षीकृत्य रागद्वेषयोः क्षये उदये वा चरिते न च सत्त्वे सुचरित्रत्वे असत्त्वे
162176 दुश्चरित्रत्वे वा स्वरूपिणि आविर्भूतस्वरूपवति मोक्षे मनागपि भेदः संशयो नास्ति
162177 ॥ ६३ ॥
162178
162179 ज्ञानेनाकाशशुद्धेन धर्मान्ये गगनोपमान् ।
162180 विन्दन्ति जीवन्मुक्तानां तेषां भेदमतिः कुतः ॥ ६४ ॥
162181
162182 नाहं ब्रह्मेति भेदमतौ सत्यां हि मुक्तौ संशयः स्यात् सैव तेषां नास्तीत्याह ##-
162183 चरमसाक्षात्कारवृत्यात्मकज्ञानेन ये धारयन्ति देहमनःप्राणादीनिति धर्मा
162184 जीवास्तान् गगनोपमान् असङ्गाद्वयपूर्णब्रह्मभावेनाकाशसदृशान्विन्दन्ति
162185 लभन्ते तेषां जीवन्मुक्तानां भेदभ्रमहेत्वज्ञानस्य नष्टत्वात्पुनर्भेदमतिः
162186 कुतः । कस्मान्निमित्तात्संभाव्येतेत्यर्थः ॥ ६४ ॥
162187
162188 भास्वरं शक्रकोदण्डं यथा नानेव शून्यकम् ।

162189 आभासमात्रमेवायं तथा दृश्यात्मको भ्रमः ॥ ६५ ॥
162190
162191 तत्त्वसाक्षात्कारेण जीवजगद्भेदः कुतो बाध्यत इति चेत्
162192 भ्रान्तिमात्रसिद्धत्वादित्याशयेन तस्यावस्तुतां दृष्टान्तेन साधयति -
162193 भास्वरमिति। शक्रकोदण्डमिन्द्रचापः। मेघपटलस्थाः सूर्यरश्मय
162194 एवेन्द्रचापात्मना दृश्यन्त इति प्रसिद्धम् ॥ ६५ ॥
162195
162196 शक्रचापे यथा भान्ति नानावर्णा नभोङ्गणे।
162197 तथा शून्यात्मका एव ब्रह्माण्डपरमाणवः ॥ ६६ ॥
162198
162199 ब्रह्माण्डलक्षणाः परमाणवः ॥ ६६ ॥
162200
162201 इदं जगदसद्भाति सदिव व्यक्तिमागतम्।
162202 अजातमनिरुद्धं च यथा शून्यत्वमम्बरे ॥ ६७ ॥
162203
162204 व्यक्तिं प्रकटताम्। अजातमनुत्पन्नम्। अनिरुद्धमनष्टम् ॥ ६७ ॥
162205
162206 साद्यन्तमप्यनाद्यन्तमशून्यमपि शून्यकम्।
162207 जगज्जातं तथाऽजातमरुद्धं रुद्धमेव च ॥ ६८ ॥
162208
162209 अप्यर्थे तथाशब्दः। जातमप्यजातमेव रुद्धं नष्टं अरुद्धमनष्टमेव।
162210 जगत्तयापि गृहीते नित्यकूटस्थासङ्गाद्वये वस्तुनि आद्यन्ताद्यप्रसक्तेरिति भावः ॥ ६८
162211 ॥
162212
162213 जातं निरुद्धमस्त्येवं ब्रह्म व्योमैव भासते।
162214 यथा दारुमयः स्तम्भस्तथा तच्छालभञ्जिका ॥ ६९ ॥
162215
162216 जगद्भाव इव तज्जन्मनिरोधभावोऽपि ब्रह्मणि कल्पनयोपपाद्यते इति चेदिष्टापत्तिः
162217 कल्पनामात्रेण कौटस्थ्याक्षतेरित्याशयेनाह - जातमिति। यथा स्तम्भो दारुमयो
162218 दार्वेव तथा तस्य स्तम्भस्यैकदेशस्था शालभञ्जिका प्रतिमापि दार्वेवेत्यर्थः ॥ ६९
162219 ॥
162220
162221 समस्तकलनोन्मुक्तं समं निर्निद्रमासनम्।
162222 यदेकान्तचिदाकाशं तद्विद्यात्तन्मयं जगत् ॥ ७० ॥
162223
162224 अकल्पनं तु जगद्ब्रह्मैवेति समाधिदृष्ट्या अनुभवमारोपयेदित्याह - समस्तेति
162225 । समाधिना समस्तकलनोन्मुक्तं निर्निद्रं च समं
162226 यदासनमात्ममात्रतयावस्थानं तन्मयं तन्मात्रमेव तज्जगद्विद्यात् ॥ ७० ॥
162227
162228 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः।
162229 अनुन्मेषं चिदाकाशं तद्विद्यात्तन्मयं जगत् ॥ ७१ ॥
162230
162231 असमाधावपि शाखाचन्द्रदर्शने बुद्धिवृत्तेः शाखादेशाच्चन्द्रदेशप्राप्तौ
162232 मध्ये यन्निर्विषयं वृत्त्यभिव्यक्तं संविदः स्वरूपं तन्मयं
162233 जगद्विद्यादित्याह - देशादिति ॥ ७१ ॥
162234
162235 तत्र यद्द्वैतमैक्यं तन्मन्ये तदपि नैव च।
162236 तद्व्योम केवलं भाति मन्ये तदपि नैव वा ॥ ७२ ॥
162237
162238 तत्र तादृशे चिदात्मनि यद्द्वैतं विशेषरूपमैक्यं सामान्यरूपं चाभाति तदपि
162239 तत्तस्माच्चिदाकाशस्वभावादेव नैव नास्त्येवेति मन्ये मननेन निश्चिनोमि। तत्
162240 केवलं व्योम शून्यमिति च यद्भाति तदपि च नैव। पूर्णानन्दैकरसे

162241 शून्यत्वस्याप्ययोगादित्यर्थः ॥ ७२ ॥
162242
162243 जगदाकाशमेवेदमात्मैवात्मनि वा स्थितम् ।
162244 भविष्यत्पुरवद्दृष्टमपि स्फारमपि स्फुटम् ॥ ७३ ॥
162245
162246 शून्यता पूर्णता च सप्रतियोगिका लोके यादृशी प्रसिद्धा । यथा जलेन शून्यो घटो
162247 जलेन पूर्ण इति वा । सा आत्मनि न संभवति किंतु जगदिदं
162248 जगद्भावस्यात्यन्ताप्रसिद्ध्या आकाशमेवेदमिति शून्यत्वम् । एवमात्मैवात्मनि
162249 संस्थितमित्यन्यनिरपेक्षं पूर्णत्वम् । यथा भविष्यत्पुरमिदानीं
162250 प्रतियोगिनिरपेक्षशून्यतया दृष्टं स्फारं दिक्कालादि यथा
162251 प्रतियोगिनिरपेक्षपूर्णतया स्फुटं दृष्टं तद्वदित्यर्थः ॥ ७३ ॥
162252
162253 आकाशकोशविशदाशय दृश्यजातं मौनात्म तिष्ठति शिलाघनमेव
162254 शान्तम् ।
162255 यन्नाम तस्य जगदित्यभिधां विधाय स्वात्मैव मोहित इवायमहो नु माया ॥ ७४
162256 ॥
162257
162258 हे आकाशकोशमिव विशदाशय राम यद्दृश्यजातं शिलाघनप्रायमेव शान्तं
162259 ब्रह्मैव मौनं तिष्ठति नाम तस्य स्वात्मैव जगदित्यभिधां विधायायं मोहित
162260 इव तिष्ठति अहो नु माया अत्याश्चर्यभूतेत्यर्थः ॥ ७४ ॥
162261
162262 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अवि० वि० जीवन्मुक्तकलनं नाम
162263 पञ्चविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥
162264
162265 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
162266 जीवन्मुक्तकलनं नाम पञ्चविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥
162267
162268 षड्विंशाधिकशततमः सर्गः १२६
162269
162270 श्रीराम उवाच ।
162271
162272 अनन्तरं मुनिश्रेष्ठ कुर्वन्तः किं विपश्चितः ।
162273 आसंस्तेषु दिगन्तेषु सद्वीपाब्धिवनाद्रिषु ॥ १ ॥
162274
162275 मृतानामिह सर्वेषां स्वान्तः संसृतिविभ्रमः ।
162276 उत्तरस्य तमःखातदर्शनान्तोऽनुवर्ण्यते ॥
162277
162278 तेषु पूर्वादिषु दिगन्तेषु गतास्ते विपश्चितः किं कुर्वन्त आसन् ॥ १ ॥
162279
162280 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
162281
162282 शृणु किंवृत्तमेतेषां तात तत्र विपश्चिताम् ।
162283 तालीतमालमालाढ्यद्वीपाद्रिवनचारिणाम् ॥ २ ॥
162284
162285 एतेषां किंवृत्तं वृत्तान्तम् ॥ २ ॥
162286
162287 क्रौञ्चद्वीपगिरेरेको विपश्चित्पश्चिमे तटे ।
162288 कटेनाद्रितटे पिष्टः करिणा कमलं यथा ॥ ३ ॥
162289
162290 तेषां मध्ये एको विपश्चित् क्रौंचद्वीपे प्रसिद्धस्य वर्षसीमगिरेः पश्चिमे तटे
162291 भागे करिणा अद्रितटे वप्रशिलायां कटेन गण्डेन दन्ताभ्यां पिष्टः संचूर्णितो
162292 मृत इत्यर्थः । वरप्रार्थनकाले आसिद्धगम्यमध्वानं मृत्युरस्माकमस्तु मा

162293 इत्यवधिकरणात्तदुत्तरं सिद्धागम्योऽध्वेत्यनुक्तमपि गम्यते। एवमग्रेऽपि बोध्यम्॥
162294 ३॥
162295
162296 द्वितीयो नभसा नीतो रक्षसा विक्षताङ्गकः।
162297 निक्षिप्तो वाडवे वह्नौ तत्र भस्मत्वमागतः॥ ४॥
162298
162299 द्वितीयो विपश्चिद्रक्षसा युद्धे विक्षताङ्गको नभसा नभोमार्गेण नीतो वाडवे
162300 वह्नौ सामुद्रे निक्षिप्तस्तत्र भस्मत्वं चागतः॥ ४॥
162301
162302 तृतीयस्त्रैदशं देशं नीतो विद्याधरेण वै।
162303 गतोऽप्रणामकुपितशक्रशापेन भस्मताम्॥ ५॥
162304
162305 त्रैदशं देशमिन्द्रसभां गतः। तत्र च अप्रणामान्नमस्काराकरणात्कुपितस्य
162306 शक्रस्य शापेन भस्मतां गतः॥ ५॥
162307
162308 चतुर्थश्चतुरं गच्छन्कुशद्वीपगिरेस्तटे।
162309 दुर्वारेण नदीकच्छे मकरेणाष्टधाकृतः॥ ६॥
162310
162311 चतुर्थो विपश्चित्कुशद्वीपगिरेस्तटे नदीकच्छे मकरेण अष्टधा शकलीकृतो मृत
162312 इत्यर्थः॥ ६॥
162313
162314 इति ते पञ्चतां प्राप्ता दिङ्मुखेष्वाकुलाशयाः।
162315 क्षये चतुर्षु चत्वारो भूपाला लोकपालवत्॥ ७॥
162316
162317 इति अनया रीत्या ते चत्वारो भूपाला विपश्चितः पञ्चतां मरणं प्राप्ता यथा क्षये
162318 कल्पान्ते चत्वारो लोकपालाः पञ्चतां यान्ति तद्वत्॥ ७॥
162319
162320 अथ तेषां ददर्शासौ व्योम्न्येव व्योमरूपिणाम्।
162321 संवित्प्राक्तनसंस्काराद्व्योमात्मावनिमण्डलम्॥ ८॥
162322
162323 अथ मरणानन्तरं तेषां संविद्व्योमात्मा भूत्वा तस्मिन्व्योम्न्येव अवनिमण्डलं
162324 पूर्ववद्ददर्श॥ ८॥
162325
162326 सप्तद्वीपाब्धिवलयं पुरपत्तनभूषणम्।
162327 सुरशैलशिरःपीठं ब्रह्मलोकशिरोमणिम्॥ ९॥
162328
162329 अवनिमण्डलं कीदृशं ददर्श तदाह - सप्तद्वीपेत्यादि। सुरशैलो मेरुः स एव
162330 शिरःपीठमिवोन्नतो यस्य। ब्रह्मलोकोऽत्र मेरुस्थं ब्रह्मगृहम्॥ ९॥
162331
162332 चन्द्रार्कबिम्बनयनं तारामुक्ताकलापकम्।
162333 विलोलमेघवसनं नानावनतनूरुहम्॥ १०॥
162334
162335 देहान्विपश्चितां संविद्ददर्श चतुरोऽपि सा।
162336 प्राग्वत्कल्पपरावृत्तौ द्यौर्दिगन्तानिवाततान्॥ ११॥
162337
162338 कल्पः प्रलयस्तत्परावृत्तौ सर्गारम्भकाले। द्यौरिति तत्र प्रथमसृष्टाः
162339 प्रजापतयो गृह्यन्ते॥ ११॥
162340
162341 आतिवाहिकसंवित्तेस्तेऽव्योम्नि व्योमतात्मकाः।
162342 आधिभौतिकदेहत्वभावान्ददृशुरग्रतः॥ १२॥
162343
162344 अव्योम्न्येव चिदात्मनि व्योमताप्रतीतिस्तदात्मकास्ते विपश्चितः

162345 आतिवाहिकसंवित्तेर्मानसप्रतिभासमात्रस्य विषये प्रातिभासिकदेहे
162346 आधिभौतिकदेहत्वप्रयुक्तस्थौल्यजाड्यादिभावान् अग्रतो ददृशुः ॥ १२ ॥
162347
162348 अस्यात्मकत्वेऽविद्येयं कियती स्यादितीक्षितुम् ।
162349 चत्वारोऽपि प्रवृत्तास्ते संस्कारवशतः पुरः ॥ १३ ॥
162350
162351 अस्यैवं निश्चितस्य देहस्य अज्ञात आत्मा आत्मकस्तद्भावे सति इयं
162352 दृश्यपृथ्व्यादिरूपा अविद्या कियती किंपरिमाणा स्यादितीक्षितुं
162353 पूर्वसंस्कारवशात्प्रवृत्ताः ॥ १३ ॥
162354
162355 दृश्यदर्शनयोरुर्वीमण्डलानुभवाकृतेः ।
162356 निष्ठांन् द्रष्टुमविद्याया भ्रेमुर्द्वीपान्तराणि ते ॥ १४ ॥
162357
162358 दृश्यदर्शनयोर्मध्ये उर्वीमण्डलरूपाया अनुभवाकृतेरविद्याया
162359 निष्ठामियत्तया परिच्छित्तिं द्रष्टुम् ॥ १४ ॥
162360
162361 द्वीपसप्तकमुल्लङ्घ्य समहार्णवसप्तकम् ।
162362 विपश्चित्पश्चिमः प्राप घनभूमौ जनार्दनम् ॥ १५ ॥
162363
162364 तेषु पश्चिमो विपश्चित् घनभूमौ प्रागुक्तस्वर्णघनायां भूमौ क्रीडन्तं
162365 जनार्दनं भाग्योदयवशात्प्राप ददर्श ॥ १५ ॥
162366
162367 तस्मादनुपमं ज्ञानंन् समासाद्य दिगन्तरे ।
162368 तस्मिन्नेव समाधाने सोऽतिष्ठद्वर्षपञ्चकम् ॥ १६ ॥
162369
162370 तस्माज्जनार्दनादनुपमं ज्ञानं ब्रह्मविद्यां समासाद्य तस्मिन्नेव दिगन्तरे सः
162371 समाधाने समाधौ वर्षपञ्चकमतिष्ठत् ॥ १६ ॥
162372
162373 ततो देहं परित्यज्य चित्ते सत्तामुपागते ।
162374 स तत्प्राण एवाकाशं परं निर्वाणमाययौ ॥ १७ ॥
162375
162376 देहं देहभावं परित्यज्य वीतहव्योपाख्यानोक्तरीत्या चित्ते सत्तां सन्मात्ररूपताम् ।
162377 असत्तामिति वा च्छेदः । स विपश्चित् परं निर्वाणं कैवल्यमाययौ यथा तस्य प्राण
162378 आकाशभावमाययौ तद्वत् । उपलक्षणमेतत् षोडशकलानाम् । गताः कलाः
162379 पञ्चदश प्रतिष्ठाम् इति श्रुतेः ॥ १७ ॥
162380
162381 पूर्वः पर्वणि शीतंशुबिम्बपार्श्वे स्थितं वपुः ।
162382 चिन्तयंश्चिरमुन्नष्टदेहश्चन्द्रपुरे स्थितः ॥ १८ ॥
162383
162384 पूर्वः पूर्वदिक्प्रवृत्तो विपश्चित् पर्वणि राकायां शीतांशोः पूर्णचन्द्रस्य
162385 बिम्बपार्श्वे चन्द्रसंनिधाविति यावत् । स्थितं स्वं वपुश्चिरमैन्दववत्
162386 आतद्भावोदयं चिन्तयन्नुन्नष्टदेहो भूत्वा चन्द्रपुरे स्थितः । नन्विदमयुक्तम् ।
162387 चतुर्ष्वपि शरीरेष्वेको हि विपश्चिज्जीवो योगिकायव्यूहेष्विव विभक्तं स्थितः । तस्य
162388 पश्चिमशरीरे विष्णुप्रसादाज्ज्ञानेन निर्वाणप्राप्तौ कोऽन्यः पुनः
162389 पूर्वविपश्चिच्छरीरे चन्द्रोपासनया चन्द्रलोकं यायात् । न ह्येकस्यैव जीवस्य
162390 क्वचिन्मुक्तिः क्वचिद्बन्धश्च युगपत्समञ्जसौ । मुक्तिफलस्य
162391 पाक्षिकत्वपरिच्छिन्नत्वयोरापत्तेः । न चैकस्य देहचतुष्टयधारणेन
162392 जीवचतुष्टयभागो जीवान्तरोत्पत्तिर्वा युक्ता । आद्ये चतुर्धा विभागे पूर्वजीवस्य
162393 नाशापत्तेः । द्वितीयेऽप्यभिनवोत्पन्नानां कामकर्मवासनादिबीजाभावेन
162394 संसारानापत्तेः । न च भोगवैचित्र्यमिव बन्धमोक्षवैचित्र्यं कर्मभिर्मायया वा
162395 अविरोधेन निर्वोढुं शक्यम्
162396 मोक्षस्याकर्मतन्त्रत्वाद्विश्वमायानिवृत्तिश्रुतिविरोधाच्चेति चेत् । सत्यम् ।

162397 अयमत्राशयो भगवतो वसिष्ठस्य लक्ष्यते - न जीवो नाम ब्रह्माकाशादतिरिक्तः
162398 कश्चिदस्ति। ब्रह्मैव ह्यन्तःकरणोपाधिषु मायया विभक्तं
162399 तद्गतकामकर्मवासनानुसारेण संसरदिव विभाव्यमानं जीव इत्युच्यते।
162400 तत्रान्तःकरणानां दीपवद्बहूनां मेलने एकत्वमुपचयश्च भवति। एकस्य च
162401 योगदेवताप्रसादादिनिमित्तवशाद्युगपद्विरुद्धानेकदेश##-
162402 तुल्यदेशकालभोग्यसमानकामकर्मवासनोद्भवस्तदा तद्भोगाय मेलने
162403 एकजीवत्वमेव भवति यावद्विरुद्धदेशभोगहेतुकर्मोद्भवं लाघवादेकमेव
162404 भोगायतनं शरीरं संपद्यते। यथा युधिष्ठिरजीवो धर्मस्य इन्द्रस्य च
162405 मेलनेनैको जीवः यथा वा भीमस्य वाय्विन्द्रयोर्मेलनेनैको जीवः यथा वा अर्जुनजीवो
162406 द्वयोरिन्द्रयोर्नरस्य च मेलनेनैकः यथा वा नकुलसहदेवयोरिन्द्रस्याश्विनोश्च
162407 मेलनेनैको जीवः। द्रौपद्याश्च नारायणीलक्ष्मीगौर्यंशमेलनेनैको जीवः
162408 पञ्चेन्द्रोपाख्यानादिपर्यालोचने प्रसिद्धः। यथा वा
162409 अग्नेर्वायोश्चेन्द्रशापादगस्त्यावतारे मेलनेनैको जीव इत्याद्यूह्यम्। एकस्य
162410 जीवस्यानेकधोपाधिविभागे अनेकजीवतापि। इन्द्रहन्तारं पुत्रं कश्यपाद्गर्भे
162411 प्राप्य अशुचित्वेन सुप्ताया दितेरेकजीवैकशरीरकस्य गर्भस्येन्द्रेण प्रथमं
162412 सप्तधा छेदने सप्त जीवास्तत एकैकस्य सप्तधा छेदने
162413 जातानामेकोनपञ्चाशन्मरुतामेकोनपञ्चाशज्जीवाः संपन्नाः।
162414 वटेक्षुदूर्वादीनां च काण्डशाखारुहां प्रतिशाखं प्रतिकाण्डं च प्ररोहेण
162415 जीवनदर्शनादेकस्य नानाजीवात्मनौपाधिको विभागश्च प्रसिद्धतर एव। इत्थं च
162416 प्रकृतेऽपि चतुर्णा जीवानां यावत्समानकामकर्मोद्भवे एकदेहतया
162417 राज्यपरिपालनम् विरुद्धभिन्नदेशभोग्यकर्माद्युद्भवे च देहादिविभागेन
162418 दिगन्तरप्रसर्पणमिति कल्पने वा एकस्यैव विपश्चिज्जीवस्योपाधिविभागेन
162419 मरुद्वच्चतुर्जीवभावोभूदिति कल्पने वा एकमुक्तौ न सर्वमुक्तिप्रसङ्गः। न च
162420 बहूनां मेलनेनैकजीवारम्भे तस्याभिनवस्य कर्माभावात्संसारानुपपत्तिः।
162421 आरम्भवादेनाभिनवजीवोत्पत्त्यनभ्युपगमात्।
162422 गङ्गायमुनयोर्मेलनेनैक्यापत्तावप्यभिनवगङ्गोत्पत्तिबुद्ध्यभावेन सैवेयं
162423 गङ्गेति प्रत्यभिज्ञया
162424 द्वयोरप्येकगङ्गात्मनावस्थानवदनादिजीवयोरेवैक्येनावस्थाने बाधकाभावात्।
162425 उपाधिद्वयस्य मेलनेनैक्ये उपहितेऽपि मेलनैक्यस्य सर्वप्रत्ययसिद्धत्वात्। एकत्वेनापि
162426 प्राक्तनकर्मभोगसंभवात्। एवमेकस्य चतुर्जीवभावे प्रत्यभिज्ञया चतुर्णामपि
162427 प्राक्तनजीवादभेदेन तद्गतकामकर्मवासनाराशीनां चतुर्धा विभागेन
162428 व्यवस्थितेः संसरणोपपत्तिस्तत्रैकस्य मुक्तावप्यपरस्य
162429 ज्ञानाभावात्संसरणोपपत्तिश्च। न चैवं मुक्तिफलस्य
162430 पाक्षिकत्वपरिच्छिन्नत्वयोः प्रसङ्गः। व्यष्टिजीवानां मुक्तावपि
162431 समष्टिहिरण्यगर्भजीवस्याधिकारान्ते मुक्तिवदुपपत्तेः। न हि समष्ट्यात्मनो
162432 हिरण्यगर्भस्य तत्त्वज्ञानं व्यष्टीनां मुक्त्यभावे
162433 पाक्षिकपरिच्छिन्नमोक्षफलम्। यत्र वर्तमानेऽपि व्यष्टिसमष्ट्यभेदेन
162434 मुक्तिसंकरस्तत्र सांप्रतिके जीवभेदे सति प्राक्तनतदभेदमात्रेण
162435 मुक्तिसंकरापादनस्यानवसर एव। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः इति श्रुतिरपि
162436 तत्तज्जीवोपाधिकृत्स्नबीजनिवृत्तिपरा। अन्यथा एकमुक्त्यैव ज्ञानशून्यानामपि
162437 सर्वजीवानां मुक्त्यापत्तेः। तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
162438 तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् बहवो ज्ञानतपसा पूता
162439 मद्भावमागताः इत्याद्यनेकश्रुतिस्मृतिवैयर्थ्यापत्तेश्च। न
162440 चेदानींतनमन्दाधिकारिणो भाविबहुतरजन्मलभ्यमोक्षप्रत्याशया
162441 साधनानुष्ठानं न स्यान्ममैकस्यानेकजीवभावे क्वचिन्मोक्षेऽपि
162442 क्वचिद्बन्धानुवृत्त्यनिवृत्तिः स्यादिति शङ्कया अनिर्मोक्षशङ्कानपनयादिति
162443 वाच्यम्। मोक्षसाधनानुष्ठानप्रवृत्तेः स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो
162444 भयात् न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति
162445 परां गतिम् इति स्मृतिप्रामाण्यानुरोधेनोत्तरजन्मसु नानाजीवात्मना अविभागस्य
162446 विभागे वा सहैव साधनसंस्कारैर्विभागात्सर्वत्र क्रमेणावश्यं ज्ञानोदयस्य
162447 वानुमानेन साधनानुष्ठाने प्रवृत्त्युपपत्तेः। वर्णिता हि तथैव
162448 भिक्षुजीवटोपाख्याने भिक्षोः साधनानुष्ठानवतः

162449 प्रामादिकसंकल्पप्राप्तनानाजीवभावस्यान्ते शतरुद्रभावे सर्वेषां
162450 तद्विभागजीवानां ज्ञानावाप्तिर्मुक्तिश्चेति। न चैवं
162451 सर्वजीवमुक्त्यनापत्तिरिष्टापत्तेः। मायादृष्ट्या मायानन्त्यस्य न रूपमस्येह
162452 तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा नित्यैव सा जगन्मूर्तिस्तया सर्वमिदं
162453 ततम् इत्यादिस्मृतिसिद्धत्वात्। तत्त्वदृष्ट्यातु जीव एव नास्तिकस्य मुक्त्यनापत्तिः। न च
162454 अतोऽन्यदार्तम् इति श्रुतिविरोधः। तस्याः श्रुतेर्व्यक्त्यार्तिमात्रेणाप्युपपत्तेः
162455 प्रवाहानन्त्येऽप्यविरोधात्। चरमव्यक्तिनाशस्यैव प्रवाहनाशतया
162456 सर्वजीवसंसारचरमव्यक्त्यप्रसिद्धौ तन्नाशस्याप्रसिद्धेः। प्रकृते तु
162457 पश्चिमविपश्चित एकस्यैव भगवद्भक्तिपरिपाकोदितात्तदनुग्रहाज्ज्ञानलाभो
162458 नान्येषामिति तस्यैकस्यैव मुक्त्युपपत्तिरिति॥ १८॥
162459
162460 दक्षिणः शाल्मलिद्वीपे राज्यमुत्सन्नशात्रवः।
162461 करोत्यद्यापि न सतो विस्मृतान्यविनिश्चयः॥ १९॥
162462
162463 अथ दक्षिणो विपश्चित्किमकरोत्तत्राह - दक्षिण इति। उत्सन्नाः शात्रवा येन
162464 तथाविधः सन्। सतः पारमार्थिकतत्त्वस्य लाभाद्विस्मृतः अन्यविनिश्चयो
162465 बाह्यार्थनिश्चयो येन तथाविधस्तु न॥ १९॥
162466
162467 उत्तरस्तरलास्फालकल्लोले सप्तमाम्बुधौ।
162468 सहस्रमेकं वर्षाणामुवास मकरोदरे॥ २०॥
162469
162470 सप्तमाम्बुधौ स्वादूदे मकरेण निगीर्णः सन् मकरोदरे वर्षाणां
162471 सहस्रमेकमुवास॥ २०॥
162472
162473 मकरोदरमांसाशी मृते मकरनायके।
162474 मकरोदरतोऽब्धेश्च निर्गतो मकरो यथा॥ २१॥
162475
162476 तत्र किमाहारोऽभूत्तत्राह - मकरोदरेति॥ २१॥
162477
162478 ततोऽशीतिसहस्राणि योजनानां घनावनिम्।
162479 हिमकल्पजलाम्भोधेरुल्लङ्घ्य सुघनोदरीम्॥ २२॥
162480
162481 ततः हिमकल्पजलस्य स्वादूदाम्भोधेरवशिष्टान्यशीतिसहस्राणि योजनान्युल्लङ्घ्य
162482 सुघनं विशालमुद्रं यस्यास्तथाविधां सौवर्णीं महामहीं प्राप्त
162483 इत्युत्तरेणान्वयः॥ २२॥
162484
162485 प्राप्तो दशसहस्राणि योजनानां महामहीम्।
162486 सौवर्णीं सुरसंचारसरणिं मृतवानसौ॥ २३॥
162487
162488 तस्यां भूमौ च मध्ये च विपश्चिन्नाकितामगात्।
162489 उत्तमामग्निमध्यस्थं क्षणात्काष्ठमिवाग्निताम्॥ २४॥
162490
162491 अथ तस्यां भूमौ स विपश्चिन्मृतः सन्नुत्तमां नाकितां देवभावमगात्।
162492 यथाग्निमध्यस्थं काष्ठं क्षणादग्नितां गच्छति तद्वत्॥ २४॥
162493
162494 प्रधानदेवो भूत्वासौ लोकालोकगिरिं गतः।
162495 अस्य भूमण्डलतरोरालवालमिव स्थितम्॥ २५॥
162496
162497 असौ विपश्चित्प्रधानदेवो देवश्रेष्ठो भूत्वा प्राक्तनदिगन्तोपसर्पणवासनया ततो
162498 लोकालोकगिरिं गतः। कीदृशं लोकालोकगिरिम्। उत्तरे
162499 आमेरुशृङ्गमुन्नतत्वात्तरुप्रायस्यास्य भूमण्डलस्य मूले आलवालं सेतुमिव
162500 स्थितम्॥ २५॥

162501
162502 स पञ्चाशत्सहस्राणि योजनानां समुन्नतः।
162503 आलोकलोकाचाराढ्यो भाग एकोऽस्य नेतरः॥ २६॥
162504
162505 अस्य लोकालोकगिरेः एकः प्रथमो भागः सूर्यालोकेन लोकानां जनानामाचारेण
162506 व्यवहारेण चाढ्यः इतरस्तु न॥ २६॥
162507
162508 लोकालोकशिरः प्राप्तं तारकामार्गसंस्थितम्।
162509 अधःस्थिता अपश्यंस्तमुच्चनक्षत्रशङ्कया॥ २७॥
162510
162511 लोकालोकगिरेरारोहणेन तच्छिरःप्राप्तं तं देवविपश्चितं अधःस्था
162512 जनानक्षत्रशङ्कया अपश्यन्॥ २७॥
162513
162514 तस्मात्प्रदेशात्तत्पारे तमस्तस्य महागिरेः।
162515 चतुर्दिक्कं महाखातं नभः शून्यमनन्तकम्॥ २८॥
162516
162517 तस्य महागिरेः पारे परभागे तमः। चतुर्दिक्कं परितः महत् खातं परिखाकारो
162518 गर्तः। नभ इव सर्वप्राणिशून्यमनन्तकमनेकयोजनविस्तृतम्॥ २८॥
162519
162520 ततो भूगोलकोऽयं हि समाप्तो वर्तुलाकृतिः।
162521 नभःशून्यं महाखातं ततस्तिमिरपूरितम्॥ २९॥
162522
162523 तत्रालिकज्जलतमालनभोन्तरालनीलं तमो न च मही न च जंगमादि।
162524 नालम्बनं न च मनागपि वस्तुजातं किंचित्कदाचिदपि संभवतीति विद्धि॥ ३०॥
162525
162526 हे राम तत्र तस्मिन् खाते अलिरिव कज्जलमिव तमाल इव नभोन्तराले नीलं तम एवास्ति। न
162527 च मही न च जंगमादि प्राणिजातमस्ति। आलम्बनमाश्रयश्च नास्ति। न च
162528 किंचिद्वस्तुजातं कदाचिदपि संभवतीति त्वं विद्धीत्यर्थः॥ ३०॥
162529
162530 इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० निर्वा० उ० अवि० विप० विपश्चिज्जन्मान्तराचरणं नाम
162531 षड्विंशाधिकशततमः सर्गः॥ १२६॥
162532
162533 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
162534 विपश्चिज्जन्मान्तराचरणं नाम षड्विंशाधिकशततमः सर्गः॥ १२६॥
162535
162536 सप्तविंशाधिकशततमः सर्गः १२७
162537
162538 श्रीराम उवाच।
162539
162540 भगवन्कथयैतन्मे कथं भूगोलकं स्थितम्।
162541 कथमृक्षगणो याति लोकालोकः कथं गिरिः॥ १॥
162542
162543 भूमिनक्षत्रचक्रादेः स्थितिस्तत्परतो नभः।
162544 ब्रह्माण्डखर्परद्वन्द्वस्थितिश्चात्रोपवर्ण्यते॥
162545
162546 प्रासङ्गिको रामप्रश्नः। निराधारं भूगोलकं कथं स्थितम्। ऋक्षगणो
162547 नक्षत्रचक्रं च निराधारं कथं याति भ्रमति। त्वदुक्तो गिरिश्च कथं लोकालोकः।
162548 तत्संज्ञानिमित्तं किमित्यर्थः॥ १॥
162549
162550 श्रीवसिष्ठ उवाच।
162551
162552 यथा संकल्परचिता शिशोर्व्योमनि तिष्ठति।

162553 वीटा चिन्मात्रबालेन कल्पिता भूस्तथाम्बरे ॥ २ ॥
162554
162555 तत्राद्यप्रश्नस्य वसिष्ठः प्रथममुत्तरमाह - यथेति। वीटा कन्दुकः।
162556 चिन्मात्रबालेन हिरण्यगर्भेण कल्पिता भूरपि तथा अम्बरे आकाशे तिष्ठति न
162557 पततीत्यर्थः ॥ २ ॥
162558
162559 यथा तिमिरिकाक्षाणां केशचन्द्रादिदर्शनम्।
162560 चिदाकाशस्य सर्गादौ तथा पृथ्व्यादिदर्शनम् ॥ ३ ॥
162561
162562 मिथ्यात्वाद्वा पतनसंभावना वारणीयेत्याह - यथेति। तिमिरमस्यास्तीति तिमिरिकम्
162563 । मत्वर्थीयष्ठन् ॥ ३ ॥
162564
162565 यथा संकल्पनगरं धार्यमाणं न दृश्यते।
162566 धार्यते धार्यते मा च तथोर्व्यनुभवश्चितेः ॥ ४ ॥
162567
162568 धार्यमाणं केनचिदाधारेणाध्रियमाणं न दृश्यते नानुभूयते।
162569 सांकल्पिकैरेव स्तम्भकुड्यादिभिर्धार्यते यद्यपि तथापि
162570 सांकल्पिकस्तम्भादेरवस्तुत्वान्मा धार्यते न धार्यते च तथोर्व्यपीत्यर्थः ॥ ४ ॥
162571
162572 यद्यथा यावदाभाति चिति चित्त्वात्स्वभावतः।
162573 तत्तथा तावदाभाति तत्र तत्र तदात्मकम् ॥ ५ ॥
162574
162575 सर्ववस्तुस्वभावानां चिदधीनसिद्धिकत्वादधृतगोलकाकारेण चिता सिद्धाया
162576 भूमेस्तादृश एव स्वभावो वाऽनुमीयतामित्याशयेनाह - यद्यथेति।
162577 तदात्मकमिति वस्तुस्वभावस्तथेति तत्प्रकारस्वभावस्तावदिति तदायुर्नियतिस्वभावः
162578 परिगृह्यते ॥ ५ ॥
162579
162580 तिमिराक्रान्तनेत्रस्य केशोण्ड्रकमिवाम्बरे।
162581 चिन्मात्रस्य महीगोलो यो भातः स तथा स्थितः ॥ ६ ॥
162582
162583 केशचन्द्रादिदर्शनमित्यत्र केशदर्शनं स्पष्टयति - तिमिरेति। तथा भ्रान्त्यैव
162584 स्थितः ॥ ६ ॥
162585
162586 ऊर्ध्वं वहन्त्यः सरितस्तदधस्ताद्धुताशनः।
162587 चिति चेत्स्वप्नवद्भाति तत्तथा तत्स्थितं भवेत् ॥ ७ ॥
162588
162589 नद्यादीनां निम्नवाहित्वस्वभावादिविपरीतस्वभावोऽपि चेत् क्वचिच्चिता भास्येत
162590 तर्ह्यस्तीत्येव प्रतिपत्तिः स्यान्न नास्तीति यथा स्वप्ने इत्याह - ऊर्ध्वमिति।
162591 तासामधस्तादधोमुखज्वालो हुताशनश्चिति चेत्सर्गादौ भाति तत्प्रतीतं
162592 वैपरीत्यमिदानीमपि स्थितमेव भवेन्नास्थितम् ॥ ७ ॥
162593
162594 तस्मात्पतन्ती भूर्भाता पतत्येवानिशं जगत्।
162595 उत्पतन्ती तु चिद्भाता तथा नानात्मिका भवेत् ॥ ८ ॥
162596
162597 अत एव वादिनां भूमेरजस्रपतनोर्ध्वगमनभ्रमणप्लवनादिकल्पनादि
162598 तत्तद्बुद्ध्यवच्छिन्नचित्सत्तया सत्यैवेत्याशयेनोपसंहरति - तस्मादिति। तथाहि
162599 - वादिनः केचिद्गुरुत्वादजस्रं महाकाशे पतत्येव भूः
162600 आकाशस्याधोदेशावध्यभावाच्च न क्वचिदस्याः पतनं विश्राम्यति
162601 विपुलतरत्वाच्च तत्पतनमस्माभिर्न विभाव्यते। ज्योतिश्चक्रं चोभयतो मेरुसंलग्ने
162602 ध्रुवद्वये बद्धं सहैव पतति। तच्च
162603 लघुतरत्वात्पतनवशादेवानादिकालाद्भ्रमतीति मन्यन्ते। अन्ये तु योऽप्सु नावं
162604 प्रतिष्ठितां वेद प्रत्येव तिष्ठति इति श्रुतेर्भूम्याधारोऽर्णवोऽस्ति तत्रानिबद्धा नौरिव

भ्रमन्त्येवास्ते भूः प्रलये च तत्रैव निमज्जति सर्गकाले च
जलतुम्बिकान्यायेनोर्ध्वमायातीति। अन्ये तुमन्यन्ते। उपर्यधस्तात्परितश्च
भूमेरपरिच्छिन्नं जलमेवास्ति। तत्रान्तश्छिद्रेषु भूमेः सप्तलोकाः
पवनपूर्णान्तरालाः सन्ति। तत्रान्तरस्य
वायोर्लाघवातिशयबलाज्जलमग्नतुम्बीफलमिव सततमूर्ध्वं गच्छतीति। अपरे तु
मन्यन्ते भूगोलात्परित आकाश एव। तस्य चानन्त्याद्गुरुत्वान्मेरुसंलग्नदेवदृशा
दक्षिणभागस्यैवाधोभागत्वाद्दक्षिणत एव सदा पततीति। अन्ये त्वासुरा वादिनः
पातालमेवोर्ध्वदेशं मन्यमाना देवाभिमतामूर्ध्वदिशमध इति कल्पयन्त
उत्तरत एव गुरुत्वाद्भूः पततीति मन्यन्ते। अनयैव रीत्या प्राच्यपाश्चात्या अपि
स्वस्वदेशमेवोर्ध्वं मन्यमानाः प्राचीप्रतीच्योरपि तपनं मन्यन्ते। अन्ये तु
ज्योतिश्चक्रं न भ्रमति किंतु भूरेव स्वस्थाने भ्रमति तद्द्वयमविभावयन्तो
नौस्थास्तरुचलनमिव ज्योतिश्चक्रं भ्रमत्पश्याम इति। अपरे तु भूमिरेव
सर्वतोऽधस्तस्याः परितः स्थितानां जनानां दृष्ट्या तत्तच्छिरोदेशोपलक्षिताः
सर्वा एवोर्ध्वदिशः। तत्र गुरुत्वाद्यस्यामधोदिशि पृथिव्याः पतनं संभाव्येत
सैव निर्धारितरूपा नास्तीति विनिगमनाविरहात्क्वापि न पततीति स्वस्थाने स्थिरैवास्ते इति।
तेषां तेषां वादिनां स्वस्वबुद्ध्यवच्छिन्नचित्सत्तया सर्वं सत्यं स्वतस्तु न
किंचिदपि सत्यमिति भावः। तथा तत्तद्वानानुसारेण विरुद्धनानात्मिकैव भवेत्॥ ८॥

स्तब्धभाता स्थिता स्तब्धा सालोका तु प्रकाशिनी।
निरालोका निरालोकलोकानामात्मनि स्थिता॥ ९॥

स्तब्धा निश्चलेति भाता स्तब्धैव। दिवारात्रं ये प्राणिनोऽप्रतिहतचक्षुषस्तद्दृष्ट्या
सदैव सालोका प्रकाशवती। एवं निरालोकलोकानां जात्यन्धानां दृशा सदैव
निरालोका। आत्मनि बुद्ध्यवच्छिन्नचिति॥ ९॥

चिद्वानैकानुसारेण ताराचक्रं तथा मही।
असदेव सदैवेदं भातीदमविखण्डितम्॥ १०॥

एवं सदसद्वादिनां चिद्वानानुसारेण तथापि ताराचक्रं मही च तथैव
भवतीत्याह - चिद्वानेति॥ १०॥

आलोकालोकमेवाथ नभःखातं ततो महत्।
तम एकार्णवाकारं स्थितं तत्र क्वचित्क्वचित्॥ ११॥

प्रश्नद्वयोत्तरे समाप्ते तृतीयप्रश्नोत्तरमारभते - आलोकालोकमिति। इयं भूः
आलोकालोकं लोकालोकमभिव्याप्य स्थिता तावत्येव। अथ तदनन्तरं नभोरूपं
खातं गर्तो वलयाकारस्तत्र च महत्तमस्तत्रैकार्णवाकारम्। क्वचित्क्वचिदित्युक्त्या
तच्छृङ्गद्वयान्तराल ईषत्सौरालोकप्रवेशोऽप्यस्तीति गम्यते॥ ११॥

दूरत्वादृक्षचक्रस्य करालत्वान्महागिरेः।
क्वचित्तमः क्वचित्तेजस्तत्रैवाचत्वरेऽपि च॥ १२॥

तस्य लोकालोकनामप्रवृत्तौ निमित्तमाह - दूरत्वादिति। ऋक्षचक्रस्य
नक्षत्रचक्रस्य खातात्परतः परिवर्तिनः अतिदूरत्वात् गिरेश्च करालत्वात्क्वचिदेकभागे
तमः।चत्वरशब्देनाधित्यका गौण्या वृत्त्योच्यते। आचत्वरेऽधित्यकापर्यन्ते
क्वचिद्भागे तेजोपि चेति स लोकालोकाख्य इत्यर्थः॥ १२॥

लोकालोकगिरेः पारे स्थितादाकाशमण्डलात्।
दशदिक्कं सुदूरेण ऋक्षचक्रं विवर्तते॥ १३॥

दूरत्वमेव दर्शयति - लोकालोकेति। विवर्तते परिभ्रमति॥ १३॥

162657 आपातालदिवो नद्धमृक्षचक्रं तदम्बरे |
162658 दशदिक्कं प्रसरति पतदूर्ध्वाद्दतेऽभितः || १४ ||
162659
162660 अध ऊर्ध्व च कियद्विस्तृतं तत्राह - आपातालदिव इति | सर्वोर्ध्वाद्ध्रुवाद्दते
162661 अन्यत्सर्व पतद्भ्रमत् || १४ ||
162662
162663 भूलोकमेव पातालयुतं नक्षत्रमण्डलम् |
162664 पर्येति लोकालोकान्ते नान्यच्चित्कल्पनाच्च तत् || १५ ||
162665
162666 इदं नक्षत्रमण्डलं पातालसहितं कृत्स्नं भूलोकं पर्येति प्रदक्षिणीकरोति |
162667 तच्च चित्कल्पनादन्यन्न || १५ ||
162668
162669 सलोकालोकभूलोकद्विगुणात्खादनन्तरम् |
162670 पकवाक्षोटस्य भिस्सेव स्थितं नक्षत्रमण्डलम् || १६ ||
162671
162672 पक्कस्याक्षोटफलस्य भिस्सा बीजसारावरणभागैव || १६ ||
162673
162674 द्विगुणा नभसस्तस्माद्दक्षचक्रस्य पुष्टता |
162675 दशदिक्कं विसरतो बिल्वत्वक्सद्दशस्थितेः || १७ ||
162676
162677 तस्माद्भूलोकद्विगुणान्नभसः ऋक्षचक्रस्य द्विगुणा पुष्टता अन्तर्दलविस्तारः || १७
162678 | |
162679
162680 संविद्घनस्य कचनं याद्दशं कल्पनात्मकम् |
162681 यदित्थं संनिवेशेन न्वियं जागती स्थितिः || १८ ||
162682
162683 संविद्घनस्य शबलब्रह्मणः सत्यसंकल्पात्मकं याद्दशं कचनं
162684 तदेवेत्थं सन्निवेशेन ब्रह्माण्डतदवयवरूपेण जागती स्थितिरित्यर्थः || १८ ||
162685
162686 नक्षत्रचक्राद्द्विगुणं ततोऽन्यद्विद्यते नभः |
162687 तच्च क्वचित्प्रकाशाढ्यं क्वचित्सान्द्रतमोमयम् || १९ ||
162688
162689 ततः परतः पूर्वोक्तनभसोऽन्यन्नभो विद्यते || १९ ||
162690
162691 पर्यन्ते तस्य नभसः स्थितं ब्रह्माण्डखर्परम् |
162692 एकमूर्ध्वे परमधो गगनं मध्यमेतयोः || २० ||
162693
162694 योजनानां कोटिशतं पुष्टं वज्रद्दढं च तत् |
162695 स्थितं संवेदमयं व्योम्नि व्योममयात्मकम् || २१ ||
162696
162697 तदन्तर्दलपरिमाणमाह - योजनानामिति | संवेदनमयं कल्पनामात्ररूपं
162698 परमार्थतो व्योमविकारपञ्चीकृतभूतकार्यभूतं व्योम चिदाकाशमेव || २१ ||
162699
162700 सर्वदिक्कं महागोले नभसि स्वर्कतारकम् [स्वर्गतारकं इति मूले
162701 व्याख्यायां च पाठः |] |
162702 किमत्रोर्ध्वमधः किं स्यात्सर्वमूर्ध्वमधश्च वा || २२ ||
162703
162704 महागोलाकारे नभसि स्वर्कतारकं ज्योतिश्चक्रं सर्वदिक्कं तिष्ठति | एवं सति
162705 किमत्र अस्मिन् ज्योतिश्चक्रे किमूर्ध्वं किमधः स्यात् यदि स्यात्तर्हि सर्वमूर्ध्व सर्व
162706 चाधः | चशब्दात्सर्वं दक्षिणोत्तरपूर्वपश्चात्तोऽपि वा स्याच्दित्यर्थः || २२ ||
162707
162708 पतनमुत्पतनं गमनं स्थितं चित इति स्फुरितं न तु वस्तु तत् |

162709 पतनमस्ति न चोत्पतनं न वा गमनमागमनं स्थितमित्यपि ॥ २३ ॥
162710
162711 सर्ववस्तूनां पतनं उत्पतनं तिर्यग्गमनं स्थितम् । एकत्रावस्थानं यद्भाति
162712 तच्चितः प्रत्यगात्मनः स्फुरितं प्रतिभानमात्रमेव । वस्तुतस्तु न पतनमस्ति न
162713 चोत्पतनमस्ति न वा गमनमागमनं स्थितमवस्थितं किंचिदित्यप्यस्ति ।
162714 अद्वयत्वविरोधादित्यर्थः ॥ २३ ॥
162715
162716 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० भूगोलनिर्णयो नाम
162717 सप्तविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥
162718
162719 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
162720 भूगोलनिर्णयो नाम सप्तविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥
162721
162722 अष्टाविंशाधिकशततमः सर्गः १२८
162723
162724 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
162725
162726 अस्मादादेर्जनस्यैतत्प्रत्यक्षं नानुमानिकम् ।
162727 शुद्धबोधशरीरेण नाधिभौतिकरूपिणा ॥ १ ॥
162728
162729 तमः श्वभ्रं समुत्तीर्य ब्रह्माण्डावरणानि च ।
162730 विपश्चितोऽत्र भ्रमणमविद्यायामुदीर्यते ॥
162731
162732 इदं ज्योतिश्चक्रतत्परिमाणादिकं त्वया केन प्रमाणेनावगतं तत्राह -
162733 अस्मदादेरिति । जनस्य योगिजनस्य योगज्ञानाभ्यासशोधितत्वाच्छुद्धो यस्तत्त्वबोधः
162734 सर्वजगत्तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्प्रधानेनातिवाहिकशरीरेण न
162735 त्वाधिभौतिकस्थूलरूपेणेत्यर्थः ॥ १ ॥
162736
162737 एतदस्मज्जगत्स्वप्ने नान्येषु कथितं मया ।
162738 अन्येष्वस्ति जगत्स्वप्नेष्वेवमन्यापि च स्थितिः ॥ २ ॥
162739
162740 एतद्यन्मया लोकालोकज्योतिश्चक्रादिसंस्थानं कथितं तदस्मद्दृष्टे जगत्स्वप्ने
162741 प्रसिद्धं कथितमन्येषु तु न कथितम् । अन्येषु ब्रह्माण्डान्तरलक्षणेषु
162742 जगत्स्वप्नेष्वप्येवमेवोत्सर्गतः स्थितिः क्वचिदन्यादृश्यपीत्यर्थः ॥ २ ॥
162743
162744 जगत्स्वप्नेषु चान्येषु संस्थानकथनेन किम् ।
162745 न ह्यौपयोगिकादन्या कथा भवति धीमताम् ॥ ३ ॥
162746
162747 तर्हि तदपि वद तत्राह - जगदिति ॥ ३ ॥
162748
162749 सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणे ।
162750 येषामित्यनुमाऽशेषभूथौघे तेन पण्डिताः ॥ ४ ॥
162751
162752 हे पण्डिताः तेन उत्सर्गेण तु सर्वेषां ब्रह्माण्डानां मध्ये
162753 सर्वद्वीपसमुद्राणामुत्तरे मेरुर्लोकालोकस्तु दक्षिणे इति अशेषभूथौघे येषां
162754 जिज्ञासा तेषामनुमानमनुमा प्रवर्ततामित्यर्थः ॥ ४ ॥
162755
162756 प्रत्यक्षमेतदन्येषां यत्र तेऽन्ये जगद्भ्रमाः ।
162757 नास्माकं विषये ते हि तथा संस्थानशोभिनः ॥ ५ ॥
162758
162759 ये त्ववान्तरविशेषास्ते तत्रत्यानामेव प्रत्यक्षा नात्रत्यानामित्याह - प्रत्यक्षमिति
162760 ॥ ५ ॥

162761
162762 सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणे ।
162763 सप्तद्वीपनिवासानां नान्येषामिति निश्चयः ॥ ६ ॥
162764
162765 अन्येषां ब्रह्माण्डाद्बहिर्गतानाम् ॥ ६ ॥
162766
162767 प्रकृतं शृणु हे राम तद्ब्रह्माण्डकवाटकम् ।
162768 यत्प्रमाणं ततो वारि बाह्ये दशगुणं स्थितम् ॥ ७ ॥
162769
162770 ब्रह्माण्डस्य कवाटकं प्रागुक्तखर्परद्वयं यत्प्रमाणं
162771 प्रागुक्तशतकोटियोजनप्रमाणं ततः परं बाह्ये दशगुणं वारि जलावरणं
162772 स्थितम् ॥ ७ ॥
162773
162774 तद्ब्रह्माण्डकवाटं तु तृणं तृणमणिर्यथा ।
162775 धत्ते वारि स्वभावेन नित्यं कल्पकरत्नवत् ॥ ८ ॥
162776
162777 ननु तस्य क आधारस्तत्राह - तदिति । तद्ब्रह्माण्डकवाटमेव पार्थिवभागतया
162778 आकर्षणशक्त्या तद्वारि धत्ते । यथा
162779 तृणमणिस्तृणचुम्बकमणिविशेषस्तृणमाकर्षणशक्तिरूपस्वभावेन धत्ते ।
162780 यथा वा कल्पवृक्षोऽर्थिवाञ्छितानि रत्नानि धत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥
162781
162782 सर्वेषामेव भावानां स्थितः कल्पकरत्नवत् ।
162783 सर्वदा पार्थिवो भागस्तेनात्रैते पतन्त्यलम् ॥ ९ ॥
162784
162785 तर्हि मेघनिर्मुक्तजलकरकादयः समुद्रनद्यादिषु न पतेयुर्जले
162786 आकर्षणशक्त्यभावात्किंतु दूरादपि तीरभूमिमेवोपसृत्य तत्र पतेयुस्तत्राह -
162787 सर्वेषाम्ती । एते वृष्टिजलादयः ॥ ९ ॥
162788
162789 जलाद्दशगुणं बाह्ये स्थितं तेजो निरिन्धनम् ।
162790 आकाशविशदं शान्तस्तब्धज्वालोदरोपमम् ॥ १० ॥
162791
162792 प्रागुक्ताद्ब्रह्माण्डावरणजलाद्बाह्ये ॥ १० ॥
162793
162794 तस्माद्दशगुणो बाह्ये संस्थितो वायुरायतः ।
162795 वायोर्दशगुणं बाह्ये व्योम तिष्ठति निर्मलम् ॥ ११ ॥
162796
162797 ततः परतरं शान्तं ब्रह्माकाशमनन्तकम् ।
162798 न प्रकाशं न च तमो महाचिद्घनमव्ययम् ॥ १२ ॥
162799
162800 ब्रह्माकाशमविद्याशबलब्रह्माकाशम् । चिद्घनं प्रज्ञानघनं सुषुप्तिकल्पम् ॥
162801 १२ ॥
162802
162803 अनादिमध्यपर्यन्ते तस्मिन्ब्रह्ममहाम्बरे ।
162804 महाचिन्नाम्नि सर्वात्मन्ययोनिर्वाणरूपिणि ॥ १३ ॥
162805
162806 अयोघनवदच्छिद्रनिर्वाणरूपिणि ॥ १३ ॥
162807
162808 ब्रह्माण्डानां तादृशानां दूरे दूरे पुनः पुनः ।
162809 मिथोलक्षाणि लक्षाणि कचन्त्युपरमन्ति च ॥ १४ ॥
162810
162811 कचन्त्युद्भवन्ति । उपरमन्ति प्रलीयन्ते ॥ १४ ॥
162812

162813 न किंचित्कचयत्यत्र समे कचनरूपिणि।
162814 तादृङ्मयं तथारूपं तदात्मन्येव संस्थितम्॥ १५॥
162815
162816 किं तत्कारणं यद्ब्रह्माण्डलक्षाणि कचयति तत्राह - न किंचिदिति। किंतु
162817 तद्ब्रह्मैवात्मनि अविद्यया तादृङ्मयमेवावस्थितम्॥ १५॥
162818
162819 एष ते कथितः सर्वो दृश्यानुभवनक्रमः।
162820 अधुना शृणु किंवृत्तं लोकालोके विपश्चितः॥ १६॥
162821
162822 प्रश्नोत्तरमुपसंहृत्य प्रकृतं श्रावयति - एष इति॥ १६॥
162823
162824 स्वभ्यस्तपूर्वसंस्कारो विलसन्निश्चयेरितः।
162825 लोकालोकगिरेर्मूर्ध्नस्तमःश्वभ्रं पपात सः॥ १७॥
162826
162827 सुष्ठु अभ्यस्तः पूर्वो दिगन्तदर्शनोद्योगसंस्कारो येन तथाविधनिश्चयेनेरितो
162828 विपश्चित्तस्य लोकालोकगिरेर्मूर्ध्नः शिखरात्परतः प्रागुक्तं तमःश्वभ्रं पपात
162829 विवेश॥ १७॥
162830
162831 ददर्श तत्र शिखरप्रतिमैर्विहगैर्वपुः।
162832 विकर्तितं मनोदेहं प्रसृतं च स्वचिन्तिते॥ १८॥
162833
162834 तत्र च निजं स्वं देववपुः
162835 पर्वतशिखरप्रतिमैर्महत्तरैर्विहगैर्गृध्रादिभिर्विकर्तितं विच्छिद्य भक्षितं
162836 ददर्श। तदनन्तरं च खचिन्तिते दिगन्तदर्शने मनोदेहमेव प्रवृत्तं ददर्श॥
162837 १८॥
162838
162839 देशस्य तस्य पुण्यत्वाद्देहं तच्चातिवाहिकम्।
162840 आधिभौतिकताबोधं नानयन्निर्मलाशयः॥ १९॥
162841
162842 तस्य मरणप्रदेशस्य
162843 पुण्यत्वात्स्थूलदेहभावगोचरसंस्कारोद्बोधकचतुर्विधभूतग्रामादि##-
162844 अनयत्। आतिवाहिकभावं न विसस्मारेति यावत्॥ १९॥
162845
162846 तावन्मात्रप्रबोधोऽसौ नाधिकं बोधमागतः।
162847 चिन्तयित्वाऽसितं कार्यन् बभूव प्रकृतेर्हितः॥ २०॥
162848
162849 तावन्मात्रः स्थूलदेहातिरिक्तात्ममात्रगोचरः प्रबोधो यस्य तथाविधोऽसौ विपश्चित्
162850 ततोऽधिकं देहत्रयातिरिक्तशुद्धचिन्मात्रात्ममात्रगोचरं बोधं नागतः। ततो
162851 दिगन्तदर्शनलक्षणं कार्यमसितमपर्यवसितं चिन्तयित्वा
162852 प्रकृतेरुपसर्पणस्वभावस्य हितः अनुकूलो बभूव नोपरत इत्यर्थः॥ २०॥
162853
162854 श्रीराम उवाच।
162855
162856 अदेहं प्रसरत्येतच्चित्तं कार्ये कथं मुने।
162857 आतिवाहिकसंवित्तेर्बोधः स्यात्कीदृशोऽधिकः॥ २१॥
162858
162859 नन्वदेहं चित्तं बहिः कथं प्रसरति गच्छति। तदभ्युपगमेपि पूर्व
162860 देवशरीरेणापि नभोवर्त्मन्यप्रतिहतगतिः स आसीत्ततस्तन्नाशेऽपि मनोदेहेन
162861 नभोमार्गे गच्छतस्तस्य पूर्वदेहान्मनोमात्रमयदेहस्य को विशेषोऽभूदिति रामः
162862 पृच्छति - अदेहमिति॥ २१॥
162863
162864 श्रीवसिष्ठ उवाच।

162865
162866 संकल्पपथिकत्वेन यथान्तःपुरवासिनः।
162867 इदं मनः प्रसरति तथास्य प्रसृतं मनः॥ २२॥
162868
162869 तत्राद्यप्रश्नस्योत्तरमाह - संकल्पेत्यादिना। न हि संकल्पस्य पथि प्रसरो
162870 देहप्रसरमपेक्षते इत्यर्थः॥ २२॥
162871
162872 भ्रमे स्वप्ने मनोराज्ये मिथ्याज्ञाने कथाश्रुतौ।
162873 यथा मनः प्रसरति तथा तत्प्रसृतं मनः॥ २३॥
162874
162875 पतन्ति तु शरीरं तदातिवाहिकमुच्यते।
162876 आधिभौतिकधीर्भाति विस्मृत्यात्रैव कालतः॥ २४॥
162877
162878 द्वितीयस्योत्तरमाह - पतन्तीति। तु शब्द आधिभौतिकापेक्षया विशेषद्योतनार्थः।
162879 यस्मिंस्तु देहे ते भ्रमस्वप्नमनोराज्यादयः पतन्ति प्रसरन्ति
162880 तच्छरीरमातिवाहिकमित्यर्थः। अत्रातिवाहिके देह एव तद्भावविस्मृत्या
162881 आधिभौतिकताबुद्धिरुदेतीति प्रागुक्तस्यानुवादो विशेषप्रदर्शनार्थः॥ २४॥
162882
162883 अते तदान्तर्धिमायाते सर्परज्जुभ्रमोपमे।
162884 आधिभौतिकदेहेऽस्मिञ्छिष्यते त्वातिवाहिकः॥ २५॥
162885
162886 कदा तर्हि आधिभौतिकभावनिवृत्त्या आतिवाहिकपरिशेषस्तत्राह - ते तदेति। ते इति
162887 पदं पूर्वश्लोकान्वयि। विचारेण आधिभौतिकविभ्रमे अन्तर्धिमायाते सति तदा
162888 आतिवाहिकः शिष्यते॥ २५॥
162889
162890 आतिवाहिक एषोऽङ्ग निपुणं प्रविचार्यताम्।
162891 चिन्मात्रव्यतिरेकेण यावदत्रान्यदस्ति नो॥ २६॥
162892
162893 आतिवाहिकदेहनिवृत्त्या चिन्मात्रपरिशेषेऽपि विचार एवोपाय इत्याशयेनाह -
162894 आतिवाहिक इति। निपुणं तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ इति
162895 श्रुतिदर्शिततत्त्वदर्शनोपायेन॥ २६॥
162896
162897 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः।
162898 चिन्मात्रस्यास्य तद्रूपमनन्तस्यैकरूपिणः॥ २७॥
162899
162900 निर्विषयचिन्मात्रा प्रसिद्धिस्तु प्राग्बहुशो वारितैवेत्याशयेन प्राग्बहुशः
162901 पठितमेव श्लोकार्धं पुनः पठति - देशादिति। तद्रूपं प्रसिद्धमेवेति शेषः॥
162902 २७॥
162903
162904 क्व द्वैतं क्व च वा द्वेषः क्व रागादि तु कथ्यताम्।
162905 सर्वं शिवमनाद्यन्तं परो बोध इति स्मृतः॥ २८॥
162906
162907 तत्र च द्वैतरूपस्य विषयस्य तत्प्रयुक्तरागद्वेषादेश्च प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह -
162908 क्वेति॥ २८॥
162909
162910 निर्मनोमननं शान्तमासितं बोध उत्तमः।
162911 आतिवाहिकदेहस्थो न तं बोधमुपागतः॥ २९॥
162912
162913 यन्निर्गतमनोमननमासितमवस्थानं स एवोत्तमो बोधः। आतिवाहिकदेहस्थो
162914 विपश्चित्तु तं बोधं नोपागतः किंतु तद्विबोधः आतिवाहिकदेहमात्रात्मबोधवान्।
162915 अत एवाग्रे विसरन्मनो ददर्शेति परेणान्वयः॥ २९॥
162916

विपश्चित्तद्विबोधोऽसौ ददर्श विसरन्मनः ।
आतिवाहिकबोधेन गर्भवासोपमं तमः ॥ ३० ॥

गर्भवासोपमं तमश्च ददर्श ॥ ३० ॥

तमसोऽन्ते विरिञ्चाण्डकवाटच्छेदभूतलम् ।
वज्रसारं हेममयं कोटियोजनविस्तृतम् ॥ ३१ ॥

विरिञ्चाण्डस्य कपाटप्रायो यश्छेदः खण्डस्तद्रूपं भूतलं
संपुटविभागसंधिभूतमिति यावत् ॥ ३१ ॥

तदन्ते प्राप सलिलं तस्मादष्टगुणं ततः ।
कपाटभूम्यैव समं स्थितमर्णवपृष्ठवत् ॥ ३२ ॥

तदुत्तरं तदावरणप्राप्तिमाह - तदन्ते इति । कवाटभूम्यैव समं तुल्यतया
द्वीपान्ते अर्णवपृष्ठवत्स्थितम् । जलस्य
निराधारावस्थानायोगादण्डकपालखण्डमाश्रित्य तद्वदेव विभज्य स्थितमिति
भावः ॥ ३२ ॥

तमतीत्य ततः प्राप तेजोऽर्कगणभीषणम् ।
प्रलयाग्निघनज्वालापिण्डकोटरभास्वरम् ॥ ३३ ॥

तैजसाद्यावरणस्य तु न जलवदाधारापेक्षेति संधिविभागाभावात्पिण्डकोटरमिव
भास्वरमित्युक्तिः ॥ ३३ ॥

दाहशोकादिमुक्तेन वपुषा मानसेन तत् ।
तत्र गच्छन्स बुबुधे वहनं पूर्ववासितम् ॥ ३४ ॥

तत्र तैजसावरणे गच्छन् स विपश्चित्तदुत्तरं वाय्वावरणे वहनं बुबुधे ॥ ३४ ॥

उह्यमानो विवेदासावात्मानं त्वातिवाहिकम् ।
चित्तमात्रात्मनः स्वस्य किमिवोह्यत इत्यपि ॥ ३५ ॥

तच्च तस्य स्वप्नकल्पनाप्रायं न वास्तवमिति बुबुधे इति पदस्य तात्पर्यमित्याह -
उह्यमान इति ॥ ३५ ॥

इति बोधेन धीरात्मा तं तताराऽनिलार्णवम् ।
प्राप तद्विततं व्योम तस्माद्दशगुणं स्थितम् ॥ ३६ ॥

तादृशवेदनबलादेव वाय्वावरणतरणं तस्येत्याह - इतीति ॥ ३६ ॥

तदतिक्रम्य स प्राप ब्रह्माकाशमनन्तकम् ।
यत्र सर्वं यतः सर्वं यन्न किंचिच्च किंचन ॥ ३७ ॥

ब्रह्माकाशमविद्याशबलब्रह्माकाशम् ॥ ३७ ॥

मनसा प्रभ्रमंस्तत्र दूराद्दूरतरं ययौ ।
तेन दृष्टं च पृथ्व्यापस्तेजो वायुस्तथा जगत् ॥ ३८ ॥

दृष्टं संस्कारवशादिति भावः ॥ ३८ ॥

पुनः संसाररचनाः पुनः सर्गाः पुनर्दिशः ।

पुनर्महीधरा व्योम पुनर्देवाः पुनर्नराः ॥ ३९ ॥

पुनर्नरा दृष्टा इति विपरिणामेनानुषज्जते ॥ ३९ ॥

पुनः पञ्चमहाभूतपर्यन्ते ब्रह्म निर्घनम् ।
पुनस्तत्र जगन्त्युच्चैः पुनः सर्गाः पुनर्दिशः ॥ ४० ॥

निष्ठितं घनं निर्घनम् ॥ ४० ॥

ब्रह्माकाशस्ततः सर्गाः पुनरन्ये त्वनिष्ठिताः ।
इत्यसौ विहरन्दीर्घकालमद्यापि संस्थितः ॥ ४१ ॥

अनिष्ठिता अव्यवस्थिताः ॥ ४१ ॥

स्वनिश्चयाच्चिराभ्यस्तान्नासौ विरतिमेति हि ।
अन्तो नैवास्त्यविद्यायाः सा हि ब्रह्मैव सत्यता ॥ ४२ ॥

निश्चयाज्जगत्सत्यतानिश्चयात् । सत्यता सत्यस्वभावः पर्यालोचितश्चेत्सा ब्रह्मैव ॥ ४२
॥

वस्तुतो नास्त्यविद्येह ब्रह्मण्यविकलात्मनि ।
इदं दृश्यमविद्येयमित्यात्मैष विकासितः ॥ ४३ ॥

तत्कुतस्तत्राह - वस्तुत इति ॥ ४३ ॥

यद्यथा जाग्रति स्वप्ने दृष्टं द्रक्ष्यसि पश्यसि ।
तत्तथा ब्रह्म सच्छान्तमासीदस्ति भविष्यति ॥ ४४ ॥

यद्ब्रह्म जाग्रति स्वप्ने च यथा यादृशवासनोद्भवेन प्राग्दृष्टं सांप्रतं
पश्यस्यग्रेऽपि द्रक्ष्यसि तद्ब्रह्म तथैवासीदस्ति भविष्यति च ॥ ४४ ॥

वनतमःप्रविलोकनचक्रकं क्रमजगत्प्रतिभानमिदं महत् ।
परतया प्रतिभात्मतयानया न च सदङ्ग न वाप्यसदाकृति ॥ ४५ ॥

अत एवेदं जगत्सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयमेवेत्याह - घनतप्त इति । इदं
आसीदस्ति भविष्यतीति क्रमयुक्तं जगत्प्रतिभानं घनं तमः अविद्यामात्रमेव
प्रमीलितयोर्विलोचनयोस्तैमिरिकं चक्रकमिव महद्भाति । तच्च परश्चिन्मात्रात्मा
तत्तया न सत् प्रतिभात्मतया अनया अज्ञदृष्टिप्रसिद्धया तु न असदाकृति । अत
उभयदृष्टिप्रामाण्ये अनिर्वचनीयमेवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तेष्वेव तेष्विव च तेषु तनूतरेषु ब्रह्मोदरेषु चिरदूरतरं जगत्सु ।
सोऽद्याप्यसंविदिततत्त्वतया तयोच्चैः खण्डेषु रङ्कुरिव राघव बंभ्रमीति ॥
४६ ॥

हे राघव स विपश्चित् अद्यापि असंविदिततत्त्वतया तेषु पूर्वदृष्टेष्वेव तेष्विव
तत्सदृशेष्वन्येषु च वासनामात्रत्वात्तनूतरेषु ब्रह्मणां विराजामुदरेषु
प्रसिद्धेषु जगत्सु वनखण्डेषु रङ्कुर्मृगविशेष इव उच्चैः स्ववासनौन्नत्येन
बंभ्रमीति पुनःपुनर्भ्रमति । भ्रमेर्यङ्लुकि अभ्यासस्य नुक् ॥ ४६ ॥

इ० श्रीवा० वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० ब्रह्मगीतासु
ब्रह्माकाशविपश्चिज्जगच्चन्द्रदर्शनं नामाष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥
१२८ ॥

163021
163022 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
163023 ब्रह्माकाशविपश्चिज्जगच्चन्द्रदर्शनं नामाष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ||
163024 १२८ ||
163025
163026 एकोनत्रिंशदधिकशततमः सर्गः १२९
163027
163028 श्रीराम उवाच |
163029
163030 तयोर्द्वयोर्मुनिश्रेष्ठ संपन्नं किमतः परम् |
163031 पश्चाद्विपश्चितोस्तस्य रुद्धयोर्वै विपश्चितोः || १ ||
163032
163033 विपश्चितोरुदन्तोऽत्र वर्ण्यते ह्यवशिष्टयोः |
163034 तत्रैकस्य मृगत्वेऽन्ते तथा रामसमागमः ||
163035
163036 एको विपश्चिद्विष्णुप्रसादाज्ज्ञानं प्राप्य मुक्तो द्वितीयस्त्वद्याप्यविद्यायां
163037 बंभ्रमीतीति श्रुत्वा अवशिष्टयोर्द्वयोः समाचारं रामः पृच्छति - तयोरिति |
163038 चन्द्रलोके शाल्मलिद्वीपराज्ये च
163039 भोगैर्निरुद्धयोर्विपश्चितोर्भोगासारत्वाभिज्ञयोस्तयोर्द्वयोः
163040 पूर्वदक्षिणविपश्चितोः पश्चादनन्तरं अतः प्रागुक्तात्परमन्यत्तस्य
163041 दिगन्तदर्शनवरस्य संबन्धि किं चरित्रं संपन्नमिति प्रश्नः || १ ||
163042
163043 श्रीवसिष्ठ उवाच |
163044
163045 तयोरेकश्चिराभ्यस्तवासनाविवशीकृतः |
163046 भ्रमन्द्वीपेषु देहौघैस्तामेव पदवीं गतः || २ ||
163047
163048 तामुत्तरविपश्चितः पदवीं ब्रह्माण्डावरणलङ्घनेन शबले ब्रह्मणि
163049 संसारलक्षकोटिषु भ्रमणलक्षणामेव पदवीं दक्षिणो विपश्चिद्गत इत्यर्थः || २ ||
163050
163051 तथैवावरणांस्त्यक्त्वा परमाकाशकोटरे |
163052 पश्यन्संसारलक्षाणि तथैवाद्यापि संस्थितः || ३ ||
163053
163054 तथैवेत्यादिरुक्तस्यैव प्रपञ्चः || ३ ||
163055
163056 तयोर्द्वितीयः स्वाभ्यस्तादादावासंगतेर्वशात् |
163057 त्यक्तवान्प्रभ्रमद्देहैरद्य शैले मृगः स्थितः || ४ ||
163058
163059 द्वितीयः पूर्वो विपश्चित् स्वेन
163060 चन्द्रसंनिधावभ्यस्ताच्चन्द्रमृगस्नेहातिशयलक्षणात् आसंगतेरासङ्गस्य
163061 वशात् चन्द्रेण सह प्रतिमासमुद्भूतैः प्रभ्रमद्देहैरुपलक्षितस्तानि त्यक्तवान्सन्
163062 अद्य शैले मृगो भूत्वा स्थितः || ४ ||
163063
163064 श्रीराम उवाच |
163065
163066 एकैव वासना ब्रह्मन्या चतुर्णां सदोदिता |
163067 नानातां सा कथं प्राप्ता हीनोत्तमफलप्रदाम् || ५ ||
163068
163069 एकरूपाया वासनाया अन्तःकरणस्य देहस्य च चतुर्धाभावेऽपि वासनाविभागस्य
163070 हीनोत्तमफलभेदस्य वाऽसंभवं रामः शङ्कते - एकैवेति || ५ ||
163071
163072 श्रीवसिष्ठ उवाच |

163073
163074 स्वभ्यस्ता वासना जन्तोर्देशकालक्रियावशात् ।
163075 तनुदार्ढ्यान्यतामेति घनदार्ढ्यैति नान्यताम् ॥ ६ ॥
163076
163077 तत्राद्यप्रश्नस्योत्तरमाह - स्वभ्यस्तेति । तनुदार्ढ्या कोमला । घनदार्ढ्या
163078 अतिपरिपाकदृढीभूता । अन्यतां विभागम् ॥ ६ ॥
163079
163080 देशकालक्रियाद्येतदेकता वासनैकता ।
163081 तयोर्यदेव बलवत्तदेव जयति क्षणात् ॥ ७ ॥
163082
163083 वासनानामेकीभावे विभागे वा को हेतुस्तत्राह - देशेति । यदा
163084 भोग्यफलानुकूलानां देशकालकर्मप्रयत्नसामग्रीणामेकता तदा
163085 तदनुकूलसमानविषयवासनानामप्येकता संपद्यते । यदा तु भेदस्तदा विभागः ।
163086 यदा तु समानदेशकालक्रियाफला काचिद्वासना तद्भिन्नदेशकालक्रियाफला चापरा
163087 वासना द्वे उद्भूते तदा तयोर्मध्ये यदेव बलवत्तदेव जयति । बलवत्ता च
163088 फलानुमेयेति भावः ॥ ७ ॥
163089
163090 एवं विभागेनैतेऽत्र चत्वारः समवस्थिताः ।
163091 कृष्यन्ते द्वावविद्यार्थमन्यो मुक्तो मृगोऽपरः ॥ ८ ॥
163092
163093 एवमनया रीत्या एते विपश्चितो
163094 युगपदुद्भूतविरुद्धदेशादिभोग्यवासनाविभागप्रयुक्तेनाश्रयविभागेन
163095 चत्वारः सन्तः समवस्थिताः । तत्राद्यावविद्यार्थमपरो मृग इति त्रयोऽपि कृष्यन्ते
163096 वासनाभिः । अन्य एकस्तु मुक्तः ॥ ८ ॥
163097
163098 नाद्यापि तैरविद्याया लब्धोऽन्तो भ्रान्तिबुद्धिभिः ।
163099 अनन्तेयमविद्येयमज्ञानपरिबृंहिता ॥ ९ ॥
163100
163101 तैस्त्रिभिः । अज्ञानैर्भ्रान्तिसहस्रैः परितो बृंहिता वर्धिता ॥ ९ ॥
163102
163103 क्षिप्रेण शान्ता भवति विज्ञानालोक आगते ।
163104 अमूलमेव [समूलमेव इति पाठः ।] गलति तिमिरश्रीरिवोदये ॥ १० ॥
163105
163106 अमूलं निःशेषमेव गलति ॥ १० ॥
163107
163108 कालेनान्यजगज्जातं शृणु वृत्तं विपश्चितः ।
163109 तस्मिन्दूरतरे देशे कस्मिंश्चित्संसृतिभ्रमे ॥ ११ ॥
163110
163111 क्षिप्रेण कालेनेति पूर्वश्लोकान्वयि । इदानीं पश्चिमविपश्चितो येन वृत्तेन मुक्तिर्जाता
163112 तत्पुनः श्रावयति - अन्येति । अन्यस्मिन्स्ववासनाकल्पिते जगति ब्रह्माण्डे जातम् ।
163113 तस्मिन् ब्रह्माण्डे । दूरतरे स्वादूदधिपरभागस्थवर्णभूदेशे ॥ ११ ॥
163114
163115 क्वचिद्ब्रह्ममहाव्योम्नि कस्मिंश्चिद्दृश्यमण्डले ।
163116 तस्य दृश्यात्मना प्राप्ते वस्तुतो ब्रह्मरूपिणि ॥ १२ ॥
163117
163118 ब्रह्ममहाव्योम्नि क्वचिदध्यस्ते कस्मिंश्चिद्दृश्यमण्डले । किं वास्तवेनेत्याह ##-
163119
163120 स एकः शुभसंगत्या विदुषां मध्यमागतः ।
163121 दृश्यं यथावद्विज्ञाय ब्रह्मतामलमागतः ॥ १३ ॥
163122
163123 शुभस्य शान्तिदान्तिभगवद्भक्त्यादिगुणौघस्य संगत्या स पश्चिमो विपश्चिदेको
163124 विदुषां जीवन्मुक्तानाम् ॥ १३ ॥

तत्रैवाशु परिज्ञानात्साऽविद्या स च देहकः।
मृगतृष्णाम्ब्विवाशान्तिमागतौ रागतन्त्रितौ ॥ १४ ॥

तस्य सा जगदाकारा अविद्या स देहश्च मोक्षोत्तरं क्व गतौ तत्राह - तत्रैवेति।
आशान्तिं बाधमागतौ यतस्तौ रागः कामस्तत्तन्त्रितौ तदधीनस्थितिकौ। तथा च
श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र
ब्रह्म समश्नुते इति ॥ १४ ॥

इति ते सर्वमाख्यातं विपश्चिच्चेष्टितं स्फुटम्।
अनन्तैवमविद्येयं ब्रह्मवत्तन्मयी यतः ॥ १५ ॥

प्रकृतकथामुपसंहरति - इतीति। इयमविद्या कार्याविद्या सर्वदिक्ष्वद्यापि
तैरन्तादर्शनादनन्ता कारणब्रह्मवत् ॥ १५ ॥

येन यत्रैव वर्षाणां लक्षलक्षाणि गम्यते।
तत्र तत्र स्वभावेन चिता किमपि लक्ष्यते ॥ १६ ॥

तत्कल्पकाज्ञातचित आनन्त्यादेव तदानन्त्यमिति ब्रह्मवदिति
दृष्टान्तोक्तेस्तात्पर्यमित्याह - येनेति ॥ १६ ॥

तदेवाश्वपरिज्ञातं मिथ्या विद्येति कथ्यते।
परिज्ञातं तु तच्छान्तं तथा ब्रह्मेति कथ्यते ॥ १७ ॥

तन्मयीत्युक्तेरपि तात्पर्यमाह - तदेवेति। तद्ब्रह्मैव ॥ १७ ॥

भेदो न भेदस्तत्रायं भेदोऽयं यन्मयः किल।
तद्ब्रह्मैव चिदाभासं चिद्रूपैव हि भिन्नता ॥ १८ ॥

नन्वविद्येति ब्रह्मेति च भेदे सति कथं तदेव तत्राह - भेद इति। अयं भेदो न
भेदो यतोऽयंन् तन्मयः अविद्यामय एव सा च ब्रह्मैवेति। चिद्भास्यत्वादपि भेदो न
चितोऽन्य इत्याह - तदिति ॥ १८ ॥

ब्रह्माण्डमण्डपस्यास्य भ्रमतेत्यविपश्चिता।
लब्धो युगशतैरन्तो नाविद्याया विपश्चिता ॥ १९ ॥

ज्ञानशून्येनोत्तरविपश्चिता तु युगशतेनाप्यविद्याया अन्तो न लब्ध इत्याह -
ब्रह्माण्डेति। इति उक्तरीत्या भ्रमता अविपश्चिता अविदुषा विपश्चिता तु अविद्याया अन्तो
युगशतैरपि न लब्धः ॥ १९ ॥

श्रीराम उवाच।

स ब्रह्माण्डकपाटः किं न संप्राप्तो विपश्चिता।
त्वयैतत्कथितं ब्रह्मन्न कथं वदतां वर ॥ २० ॥

उत्तरविपश्चितो ब्रह्माण्डकवाटसंध्याकाशमार्गेण निर्गमनं कथं
ब्रह्माण्डभङ्गे अकारणानुक्त्या संध्याकाशस्यैवासंभावनादित्याशयेन
रामः शङ्कते - स इति। ब्रह्माण्डकपाट एव किं न संप्राप्तः तथा च तं
भित्त्वा यथा स बहिर्गतः एतत् त्वया कथं न कथितम् ॥ २० ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

163177 जातेनैव विरिञ्चेन पुरा ब्रह्माण्डमण्डलम् ।
163178 द्वाभ्यामधस्तादूर्ध्वात्स्वभुजाभ्यां प्रविदारितम् ॥ २१ ॥
163179
163180 वसिष्ठो ब्रह्माण्डकपाटद्वयविभागे कारणं प्राक् पाषाणाख्याने उक्तमेव
163181 स्मारयति - जातेनेति ॥ २१ ॥
163182
163183 भागस्तेनोर्ध्वतस्तस्मादतिदूरतरं गतः ।
163184 अतो [अन्य इति पाठः ।] भागो गतोऽधस्तादतिदूरतरान्तरम् । २२ ॥
163185
163186 अन्यदतिदूरतरं अतिदूरतरान्तरम् । अतिदूरतरमन्तरमवधिं गत इति वा ॥ २२ ॥
163187
163188 ताविवाश्रित्य तिष्ठन्ति जलाद्यावरणास्ततः ।
163189 त एव च तदाधारा लम्बन्ते संस्थितास्तयोः ॥ २३ ॥
163190
163191 जलाद्यावरणास्तौ भागाविव विभक्तास्तावेवाश्रित्य तिष्ठन्ति । आश्रित्य स्थितिः
163192 साधारणी विभक्तता तु जलावरणमात्रस्येति प्रागुपपादितमेव ॥ २३ ॥
163193
163194 एतयोर्मध्यमाकाशं विदुरण्डकपाटयोः ।
163195 अपारावारमानीलमिदमालक्ष्यते तु यत् ॥ २४ ॥
163196
163197 जलाद्यावरणास्तत्र न लगन्ति न सन्ति च ।
163198 तद्धि निर्मलमाशून्यमालानं कल्पकॢप्तिभिः ॥ २५ ॥
163199
163200 तत्र आकाशे अपारत्वोक्तिरितरभूतापेक्षया वैपुल्यख्यापनाय । अन्यथा
163201 बाह्याकाशावरणस्य पूर्वावरणदशगुणपरिमाणत्वानुपपत्तेः । तदग्रे
163202 ब्रह्माकाशवर्णनायोगाच्च । आलानमितरभूतानामाधारः । यावत्प्रलयं
163203 कल्पकालकल्पनैः ॥ २५ ॥
163204
163205 तेन मार्गेण यातोऽसौ विपश्चिद्दक्षचक्रवत् ।
163206 अविद्यायाः परीक्षार्थमामोक्षमतिदीक्षितः ॥ २६ ॥
163207
163208 अविद्यायाः परित ईक्षार्थमतिशयेन दीक्षितो गृहीतदीक्ष इव ॥ २६ ॥
163209
163210 ब्रह्मैवानन्तरूपेयमविद्या तन्मयी यतः ।
163211 अतोऽस्ति साऽपरिज्ञाता परिज्ञाता न विद्यते ॥ २७ ॥
163212
163213 तर्हि स दृढतरपुरुषप्रयत्नाविच्छेदादविद्यान्तं कुतो न ददर्शेति
163214 चेत्तस्यावस्तुतोऽनन्तब्रह्मात्मकत्वादेवेत्याह - ब्रह्मैवेति । तर्हि तत्त्वज्ञैस्तदन्तः
163215 कथं दृश्यते तत्राह - परिज्ञातेति ॥ २७ ॥
163216
163217 विपश्चित इति प्राप्य दूराद्दूरं परेऽम्बरे ।
163218 जगद्रूपेष्वविद्याया भ्रमन्त्यन्येषु केषुचित् ॥ २८ ॥
163219
163220 अविद्याया जगल्लक्षणेषु रूपेषु केषुचित् ॥ २८ ॥
163221
163222 कश्चिन्मुक्तो मृगः कश्चित्कौचिदद्यापि तौ क्वचित् ।
163223 भ्रमतः प्राक्तनानल्पसंस्कारविवशीकृतौ ॥ २९ ॥
163224
163225 श्रीराम उवाच ।
163226
163227 कीदृशेषु क्व दूरेषु ते जगत्सु विपश्चितः ।
163228 भ्रमन्तीति मुने ब्रूहि मयि चेज्जायते कृपा ॥ ३० ॥

रामप्रश्नाः स्पष्टाः ॥ ३० ॥

कियत्यध्वनि संसारास्ते जाता येषु ते मुने ।
महदेतदिहाश्चर्यमस्माकं कथितं त्वया ॥ ३१ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

स्थितौ विपश्चितौ राम तावुभौ जगतोर्ययोः ।
तेऽस्माकं गोचरं याते जगती यत्नतोऽपि नो ॥ ३२ ॥

स्वप्नदृष्टोऽपूर्वो ग्राम इतः कियद्दूरेऽस्तीति प्रश्नवद्रामप्रश्नोऽयं
योजनसंख्योक्त्या न समाधातुं योग्य इति मत्वा वसिष्ठस्तदपरिज्ञानोक्तिच्छलेन
स्वाशयं सूचयन्नुत्तरमाह - स्थिताविति । यत्नतः पर्यालोचनेऽप्यस्माकं ते जगती
गोचरं बुद्धिविषयतां नो याते ॥ ३२ ॥

तृतीयो मृगतां यातो विपश्चिद्यत्र तिष्ठति ।
स कदाचित्ससंसारो गोचरे नोऽवतिष्ठते ॥ ३३ ॥

स ब्रह्माण्डस्तदन्तर्गतसंसारैः सहितः ससंसारो नो गोचरे
बुद्धिविषयभावेऽवतिष्ठते ॥ ३३ ॥

श्रीराम उवाच ।

विपश्चिन्मृगतां यातो यस्मिञ्जगति संस्थितः ।
तज्जगत्क महाबुद्धे यथावत्कथयेति मे ॥ ३४ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

दूराद्दूरतरं गत्वा परब्रह्ममहाम्बरे ।
मृगो विपश्चिज्जगति स यस्मिंस्तज्जगच्छृणु ॥ ३५ ॥

तदिदं विद्धि त्रिजगदिहासौ संस्थितो मृगः ।
इदं तत्परमाकाशं दूराद्दूरे जगत्स्थितम् ॥ ३६ ॥

पूर्वतनविपश्चिज्जन्मदेशाद्दूराद्दूरे व्यवस्थितम् ॥ ३६ ॥

श्रीराम उवाच ।

विपश्चिदस्मादेवासौ जगतस्तां गतिं गतः ।
इहैवाद्य मृगो जातः कथमेतत्समञ्जसम् ॥ ३७ ॥

तां दिगन्तदर्शनगतिं गतः सन् इहैव मृगो जात इति कथं समञ्जसम् ।
परावृत्त्या गमनं विना इह मृगजन्मासंभवादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अवयवानवयवी नित्यं वेत्ति यथाखिलान् ।
तथा सर्वानहं वेद्मि ब्रह्मण्यात्मन्यवस्थितान् ॥ ३८ ॥

दूरं दूरतरं चेत्यादिसर्व परिच्छिन्नात्मदर्शिनामेव भवति ।
अपरिच्छिन्नात्मदर्शिनां त्ववयविनामवयवा इव सर्वं संनिहिततरमेवेति

163281 स्वानुभवेनेयमुक्तिरित्याशयेनोत्तरमाह - अवयवानिति। सर्वान्ब्रह्माण्डानिति
163282 शेषः॥ ३८॥
163283
163284 अनिष्ठितान्ससंहारान्नानाकारांस्तु तान्बहून्।
163285 मिथः प्रोतान्मिथोदृश्यान्स्वरूपानिव पार्थिवान्॥ ३९॥
163286
163287 अन्यदृशा अतीततराणामपि ब्रह्मदृशा सांप्रतं सन्निहिततरत्वमेवेति कालतोऽपि न
163288 कस्यचिद्दूरतास्तीत्याशयेन तान्विशिनष्टि - अनिष्ठितानिति।
163289 चिरकालोत्तरभावित्वात्सांप्रतमनिष्ठितान् असंजातान् तथा ससंहारान्
163290 पूर्वकालनिष्पन्नसंहारसहितान् नानाकारान्विचित्रान् मिथः परस्परमदृश्यानपि
163291 एकत्र चित्यध्यासात्परस्परप्रोतान् पार्थिवान्
163292 पृथ्वीविकारभूतपटतन्त्वादिस्वरूपानिव स्थितान्॥ ३९॥
163293
163294 तत्र कस्मिंश्चिदन्यस्मिन्मार्गेऽस्मिन्निव तिष्ठति।
163295 यद्वृत्तं कथितं राम तदेतद्भवते मया॥ ४०॥
163296
163297 तत्र ब्रह्माण्डेषु कस्मिंश्चिदन्यस्मिन्माग्रे अस्मिन्नेतद्ब्रह्माण्डस्थे मार्गे इव
163298 तिष्ठति सति यद्वृत्तं तन्मया भवत एतद्ब्रह्माण्ड इव कृत्वा अत्रैव
163299 विपश्चिज्जन्मराज्यादीति कथितं तत्त्वतः प्रकारतश्च भेदाभावादित्यर्थः॥ ४०॥
163300
163301 विपश्चितोऽन्यसंसारे देहैर्भ्रान्ता दिगन्तरान्।
163302 ताननन्ताम्बरे व्योम्नि तावत्कालमखिन्नधीः॥ ४१॥
163303
163304 तान् पूर्वोक्तान् दिगन्तरान् स्वस्ववासनाकल्पिते अन्यान्यसंसारे तादृशैरेव
163305 देहैर्वस्तुतो भ्रान्ताः नैकस्मिंस्तत्र पूर्वो विपश्चिदिहैव हरिणो जात
163306 इत्युत्तरत्रान्वयः॥ ४१॥
163307
163308 इहैव हरिणो जातः कस्मिंश्चिद्गिरिकन्दरे।
163309 काकतालीययोगेन भ्रान्त्वा भूरिजगद्भ्रमम्॥ ४२॥
163310
163311 स जगन्ति भ्रमन्दूरे यस्मिन्सर्गे मृगः स्थितः।
163312 ससर्गोऽयमिति व्योम्नि काकतालीयवस्थितम्॥ ४३॥
163313
163314 व्योम्नि ब्रह्माकाशे॥ ४३॥
163315
163316 श्रीराम उवाच।
163317
163318 एवं चेत्तद्वद ब्रह्मन्कस्यां ककुभि मण्डले।
163319 कस्मिन्कस्मिंश्च शैलेऽसौ वने कस्मिन्मृगः स्थितः॥ ४४॥
163320
163321 ककुभि दिशि॥ ४४॥
163322
163323 किं करोति कथं दूर्वाश्चर्वयत्युर्वरास्पदः।
163324 जातिं तां जरठज्ञानी कदोदारां स्मरिष्यति॥ ४५॥
163325
163326 उर्वरा सस्याढ्या भूमिस्तदास्पदः जरठं जरयेव शिथिलं ज्ञानमस्यास्तीति
163327 जरठज्ञानी स मृगस्तां प्राक्तनीं जातिं विपश्चिज्जन्म कदा संस्मरिष्यति॥ ४५॥
163328
163329 श्रीवसिष्ठ उवाच।
163330
163331 योऽसौ त्रिगर्तनाथेन दत्तः क्रीडामृगस्तव।
163332 स्थितः क्रीडामृगागारे विद्धि तं त्वं विपश्चितम्॥ ४६॥

163333
163334 त्रिगर्ता देशविशेषास्तेषां नाथेन राज्ञा तव उपायनत्वेन यः क्रीडामृगो दत्तः
163335 स इदानीं क्रीडामृगबन्धनागारे स्थितोऽस्ति तं मृगं त्वं विपश्चितं विद्धि ॥ ४६
163336 | |
163337
163338 श्रीवाल्मीकिरुवाच |
163339
163340 श्रुत्वेति राघवस्तस्यां सभायां विस्मयान्वितः |
163341 बालकान्मृगमानेतु प्रेषयामास भूरिशः ॥ ४७ ॥
163342
163343 अथानीतो मृगो मुग्धः सभां स्फारां विवेश सः |
163344 सर्वैः सभ्यगणैर्दृष्टः पुष्टिमांस्तुष्टिमानपि ॥ ४८ ॥
163345
163346 ताराबिन्दुयुतं देहबिन्दुभिः खं विडम्बयन् |
163347 दृष्टिपातोत्पलासारैः सुन्दरीः परितर्जयन् ॥ ४९ ॥
163348
163349 देहगतैर्बिन्दुभिः पृषद्भिस्ताराबिन्दुयुतं खं विडम्बयन्ननुकुर्वन् ॥ ४९ ॥
163350
163351 आदृतानादृतसभैर्नीला मरकतत्विषः |
163352 धावंस्तृणेच्छया लोलं मुग्धैश्चकितवीक्षितैः ॥ ५० ॥
163353
163354 आदृता दर्शनादरवत्यपि अनादृता सभा यैस्तथाविधैश्चकितवीक्षणैः
163355 सभयकटाक्षैर्नीलवर्णाः सभास्तम्भादिखचितमरकतत्विषो
163356 हरिततृणभ्रान्तिप्रयुक्तया इच्छया आदातुं धावन् ॥ ५० ॥
163357
163358 उत्कर्णोन्नयनोद्ग्रीवं क्षणभङ्गावलस्थितैः |
163359 उत्कर्णनयनोद्ग्रीवैः सभ्यानाकुलयञ्जवैः ॥ ५१ ॥
163360
163361 ऊर्ध्वीकृतकर्णनयनग्रीवं यथा स्यात्तथा क्षणभङ्गैरस्थिरैरवलैरनिवार्यैः
163362 स्थितैरवस्थानैस्तथाविधैर्जवैश्च सभ्यान्सभागतान् जनान् दर्शनोत्कण्ठया
163363 आस्कन्दनशङ्कया च आकुलयन् ॥ ५१ ॥
163364
163365 मृगमालोक्य तं लोकाः सराजमुनिमन्त्रिणः |
163366 अनन्ता बत मायेति चिरमासन्स्मयाकुलाः ॥ ५२ ॥
163367
163368 स्मयो विस्मयस्तदाकुला आसन् ॥ ५२ ॥
163369
163370 आश्चर्यचर्वणसुविस्मितसर्वलोका सर्वावलोकनघनोत्पलवर्षकृष्णम् |
163371 रत्नांशुजालकचितं मृगमीक्षमाणा सासीत्सभा कमलिनी लिपिनिर्मितेव ॥ ५३ ॥
163372
163373 सर्वेषां सभासदामवलोकनलक्षणैर्घनैर्निबिडैरुत्पलवर्षैः कृष्णं
163374 नीलवर्णीकृतमिव स्थितं नानाविधरत्नानामंशुजालैः कान्तिसमूहै रचितं
163375 परिष्कृतं तं मृगमीक्षमाणा सभा आश्चर्यस्याद्भुतरसस्य यच्चर्वणं
163376 विगलितवेद्यान्तरतया अन्तरास्वादनं तेन सुविस्मिता विस्मयजडीकृताः सर्वे लोका
163377 यस्यां तथाविधा सती लिपिनिर्मिता चित्रलिखिता कमलिनी पद्मवनीव आसीत् ॥ ५३ ॥
163378
163379 इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० निर्वा० उ० अवि० विप० विपश्चिन्मृगलाभो
163380 नामैकोनत्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥
163381
163382 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
163383 विपश्चिन्मृगलाभो नामैकोनत्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥
163384

163385 त्रिंशदधिकशततमः सर्गः १३०
163386
163387 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
163388
163389 अथ राम उवाचास्य मुने केन विपश्चितः ।
163390 स्यादुपायेन दुःखान्तः प्राक्तनात्मोदयादिति ॥ १ ॥
163391
163392 वसिष्ठध्यानजे वह्नौ मृगस्यात्र प्रवेशनम् ।
163393 विपश्चिद्देहलाभेन प्राक्स्मृतिश्चात्र वर्ण्यते ॥
163394
163395 प्राक्तन आत्मा विपश्चिद्देहस्तस्योदयात्पुनराविर्भावाज्ज्ञानेन
163396 वास्तवात्माविर्भावाच्च इति राम उवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥
163397
163398 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
163399
163400 येनैवाभ्युदिता यस्य तस्य तेन विना गतिः ।
163401 न शोभते न सुखदा न हिताय न सत्फला ॥ २ ॥
163402
163403 यस्य पुरुषस्य येनैव चिरोपासितेन दैवतेन गतिः पुनःपुनरभिलषितसिद्धिः
163404 प्रागभ्युदिता तस्य पुरुषस्य तेन दैवतेन विनाऽपि अग्रे गतिरभिलषितसिद्धिर्न जायते
163405 जातापि न शोभते शोभितापि परिणामे न सुखदा कथंचित्सुखप्राप्तावपि परलोकहिता
163406 कदाचन न भवति । तथा च श्रुतिः यः स्वां देवतामतियजति प्रस्वायै देवतायै
163407 च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्भवतीति । अभियुक्ताश्चाहुः त्वामतियजेत
163408 भगवन्यः कुलदैवं द्विजातिकुलजातः । उभयभ्रष्टो
163409 नश्येदभ्युदयोपांशुयाजवत्स जडः ॥ इति ॥ २ ॥
163410
163411 विपश्चितोऽग्निः शरणं तत्प्रवेशादयं मृगः ।
163412 पूर्वरूपमवाप्नोति निर्मलं कनकं यथा ॥ ३ ॥
163413
163414 शरणं इष्टार्थप्रदानेन रक्षिता । पूर्वरूपं प्राक्तनविपश्चिद्देहम् ॥ ३ ॥
163415
163416 करोम्येतदहं सर्वं दृश्यतां दर्शयामि वः ।
163417 अग्निप्रवेशं हरिणः करोत्येषोऽधुना पुरः ॥ ४ ॥
163418
163419 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
163420
163421 इत्युक्त्वा स मुनिस्तत्र वसिष्ठः श्रेष्ठचेष्टितः ।
163422 उपस्पृश्य यथान्यायं स्वकमण्डलुवारिणा ॥ ५ ॥
163423
163424 उपस्पृश्य आचम्य । यथान्यायं शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य इति
163425 श्रुत्युक्तन्यायमनतिक्रम्य ॥ ५ ॥
163426
163427 दध्यावनिन्धनं वह्निं ज्वालापुञ्जमयात्मकम् ।
163428 तद्ध्यानेन सभामध्याज्ज्वालाजालं समुद्ययौ ॥ ६ ॥
163429
163430 दशरथसभामध्यप्रदेशात् ॥ ६ ॥
163431
163432 अङ्गाररहिताकारमिन्धनेन विवर्जितम् ।
163433 स्वच्छं धमधमायन्तमधूममपकज्जलम् ॥ ७ ॥
163434
163435 धमधमायन्तमित्यव्यक्तानुकरणाड्डाचि डाचि बहुलं द्वे भवतः इति द्वित्वे
163436 लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् इति क्यषन्ताल्लटः शत्रादेशः । अपकज्जलमकज्जलमिति यावत् ॥ ७ ॥

मुग्धमुग्धकचत्कान्ति हेममन्दिरसुन्दरम् ।
उत्फुल्लकिंशुकाकारं संध्याम्बुदवदुत्थितम् ॥ ८ ॥

मुग्धमुग्धं कचन्ती कान्तिर्यस्य तथाविधं हेममन्दिरमिव सुन्दरम् ॥ ८ ॥

दूरापसृतसभ्यंन् तज्ज्वालाजालं विलोकयन् ।
मृगः प्राग्भक्तिभावेन प्रोल्ललास विलोकितैः ॥ ९ ॥

दूरादपगताः सभ्या यस्मात्तथाविधं तज्ज्वालाजालं विलोकयन्सन् स मृगः
प्राक्तनेन भक्तिभावेन विलोकितैः सादरदर्शनैः प्रोल्ललास जहर्ष ॥ ९ ॥

तं समालोकयन्वह्निं विविक्षुः क्षीणदुष्कृतः ।
पश्चादुपससाराशु दूरं सिंह इवोत्पतन् ॥ १० ॥

एतस्मिन्नन्तरे ध्याने विचार्य मुनिपुङ्गवः ।
मृगं विलोकितैः क्षीणपापं कुर्वन्नुवाच ह ॥ ११ ॥

उवाच । वह्निं प्रतीति शेषः ॥ ११ ॥

संस्मृत्य प्राक्तनीं भक्तिं भगवन्हव्यवाहन ।
कुरु कारुण्यतः कान्तं मृगमेनं विपश्चितम् ॥ १२ ॥

वदत्येवं मुनौ दूराद्धावित्वा नृपसंसदि ।
मृगोऽग्निं वेगनिर्मुक्तः शरो लक्ष्यमिवाविशत् ॥ १३ ॥

ज्वालाजालं प्रविष्टोऽसावादर्श इव बिम्बितः ।
संध्याभ्र इव विश्रान्तो दृष्टः स्पष्टशरीरकः ॥ १४ ॥

दृष्टो जनैरिति शेषः ॥ १४ ॥

स पश्यत्स्वेव सभ्येषु मृगोऽथ नरतामगात् ।
ज्वालोदरे नभस्यभ्रलवो रूपान्तरं यथा ॥ १५ ॥

नरतां मनुष्याकारम् । नभसि मृगरूपोऽभ्रलवः । रूपान्तरं मनुष्यरूपं
यथा तथा ॥ १५ ॥

अदृश्यताथ ज्वालायामन्तःकनककान्तिमान् ।
पुरुषः पावनाकारः कान्तावयवसुन्दरः ॥ १६ ॥

कान्तैः कान्तिमद्भिरवयवैः सुन्दरः ॥ १६ ॥

अर्कबिम्ब इवादित्यश्चन्द्रबिम्ब इवोडुपः ।
महाम्भसीव वरुणः संध्याभ्र इव वा शशी ॥ १७ ॥

अर्कबिम्ब इवेत्याद्युपमामाला ॥ १७ ॥

चक्षुःकनीनिकाकोशे मुकुरे सलिले मणौ ।
प्रतिबिम्ब इवार्काभो भक्तिनाधारपावकः ॥ १८ ॥

चक्षुरित्यादिमालितोपमा । चक्षुःकनीनिकाकोशादौ प्रतिबिम्ब इव आधारः पावको यस्य
तथाविधो भक्तिरेव ना पुरुषभूतेव स्थितः । अर्काभः पुरुषः अदृश्यतेति

163489 पूर्वत्रान्वयः ॥ १८ ॥
163490
163491 अनन्तरं सभामध्याद्वातैर्दीप इवाहतः ।
163492 ज्वालाजालं ययौ क्वापि संध्याम्बुद इवाम्बरात् ॥ १९ ॥
163493
163494 अनन्तरं तज्ज्वालाजालं वातैराहतो दीप इव क्वापि ययौ । उपशशामेति यावत् ॥ १९ ॥
163495
163496 कुटीकुड्येषु भग्नेषु प्रतिबिम्ब इवामरः ।
163497 अतिष्ठत्पुरुषस्तत्र पटान्नट इवोद्गतः ॥ २० ॥
163498
163499 देवालयकुट्याः कुड्येषु भग्नेषु सत्सु तदन्तर्गत आमरः विष्ण्वाद्यमराकारः
163500 प्रतिबिम्बः प्रतिमेव । पटात्तिरस्करणीवस्त्रादुद्गतो नट इव ॥ २० ॥
163501
163502 अक्षमालाधरः शान्तो हेमयज्ञोपवीतवान् ।
163503 अग्निशौचाम्बरच्छन्नः सद्यश्चन्द्र इवोदितः ॥ २१ ॥
163504
163505 अग्निदाहेनैव शौचं नैर्मल्यं यस्य तथाविधैरम्बरैश्छन्नः ॥ २१ ॥
163506
163507 अहो भा इति सभ्योक्त्या तस्य वेषस्य भासनात् ।
163508 भास्वानिव विशालाभो भास इत्येष शब्दितः ॥ २२ ॥
163509
163510 एष भास इति नाम्ना शब्दितो जनैरुक्तः ॥ २२ ॥
163511
163512 असौ मूर्त इवाभासो भासनाम्ना भविष्यति ।
163513 सभास्थैः कैश्चिदित्युक्तं तेन भासः स उच्यते ॥ २३ ॥
163514
163515 अथोपविश्य तत्रैव स भासो ध्यानसंस्थितः ।
163516 आत्मोदन्तमशेषेण सस्मार प्राक्तनं तनौ ॥ २४ ॥
163517
163518 आत्मनः स्वस्य प्राक्तनमुदन्तं वृत्तान्तम् ॥ २४ ॥
163519
163520 सभालोके गतस्पन्दे स्मयेनात्मनि तिष्ठति ।
163521 भासो मुहूर्तमात्रेण दृष्ट्वा स्वोदन्तमक्षतम् ॥ २५ ॥
163522
163523 स्मयेन विस्मयेन [स्मितेन इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।] । दृष्ट्वा स्मृत्वा ॥ २५
163524 ॥
163525
163526 आययौ पूर्वजन्मभ्यो ध्यानालोकाद्व्यबुध्यत ।
163527 सभामालोकयामास समुत्थाय यथाक्रमम् ॥ २६ ॥
163528
163529 आययौ इत्यस्य ध्यानालोकाद्व्यबुध्यतेति विवरणम् । यथाक्रमं
163530 मुनिराजसामन्तादिक्रमेण ॥ २६ ॥
163531
163532 स चागत्य वसिष्ठाय प्रणाममकरोन्मुदा ।
163533 ज्ञानार्कप्राणद ब्रह्मन्नमस्तेऽस्त्वित्युदाहरत् ॥ २७ ॥
163534
163535 स भासाख्यो विपश्चित् । उदाहरदुक्तवान् ॥ २७ ॥
163536
163537 तमुवाच वसिष्ठोऽपि हस्तेन शिरसि स्पृशन् ।
163538 अद्य ते सुचिराद्राजन्नविद्यायाः क्षयोऽस्त्विति ॥ २८ ॥
163539
163540 सुचिराद्दृश्यमानायास्ते अविद्याया अद्य क्षयोऽस्त्विति ॥ २८ ॥

163541
163542 रामं जयेति जल्पन्तं नतं दशरथोऽथ तम् |
163543 आसनात्किंचिदुत्तिष्ठन्समुवाच हसन्निव || २९ ||
163544
163545 रामं प्रति जयेति जल्पन्तं व्यक्तं वदन्तम् | नतं नमस्कुर्वाणं तं भासम् || २९ ||
163546
163547 दशरथ उवाच |
163548
163549 स्वागतं तेऽस्तु भो राजन्निदमासनमास्यताम् |
163550 अनेकभवसंभारभ्रान्त विश्रम्यतामिह || ३० ||
163551
163552 श्रीवाल्मीकिरुवाच |
163553
163554 वदत्येवं दशरथे विपश्चिद्भासनामभृत् |
163555 विवेश विष्टरे विश्वामित्रादीन्प्रणमन्मुनीन् || ३१ ||
163556
163557 विष्टरे आसने | वृक्षासनयोर्विष्टरः इति षत्वम् || ३१ ||
163558
163559 दशरथ उवाच |
163560
163561 अहो बत चिरं कालमालानेनेव दन्तिना |
163562 अन्येनाविद्यया दुःखमनुभूतं विपश्चिता || ३२ ||
163563
163564 आलानेन बन्धनस्तम्भेनेव || ३२ ||
163565
163566 असम्यग्बोधदुर्दृष्टेरहो नु विषमा गतिः |
163567 व्योम्न्येव दर्शयत्येषा सर्गाडम्बरसंभ्रमम् || ३३ ||
163568
163569 कियन्त्याश्चर्यमेतानि जगन्ति विततात्मनि |
163570 संततानि चिरं तानि विभ्रान्तानि विपश्चिता || ३४ ||
163571
163572 विपश्चिता विततात्मनि कियन्ति विभ्रान्तानि | इदमाश्चर्यम् || ३४ ||
163573
163574 व्योमात्मनोऽपि महिमायमहो नु कीदृगस्य स्वभावविभवस्य चिदात्मवृत्तेः |
163575 यः शून्य एव परमात्मघनेऽम्बरेऽन्तरेवंविधानि विविधानि जगन्ति भान्ति || ३५
163576 ||
163577
163578 चिदात्मवृत्तेर्मायास्वभावरूपस्यास्य विभवस्य वस्तुतो व्योमात्मनः
163579 शून्यस्याप्ययं महिमा कीदृक् | अहो इत्याश्चर्ये | नु इति वितर्के | यो महिमा शून्य एव
163580 सन्नम्बरवदसङ्गे शून्ये एव परमात्मघने अन्तः एवंविधानि प्रागुक्तप्रकाराणि
163581 विविधानि विचित्राणि जगन्ति भूत्वा भान्ति | इदमत्याश्चर्यमित्यर्थः || ३५ ||
163582
163583 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहा० वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाण० उ० अ० वि० मृगवह्निप्रवेशो
163584 नाम त्रिंशदधिकशततमः सर्गः || १३० ||
163585
163586 इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० उ० मृगवह्निप्रवेशो नाम
163587 त्रिंशदधिकशततमः सर्गः || १३० ||
163588
163589 एकत्रिंशदधिकशततमः सर्गः १३१
163590
163591 दशरथ उवाच |
163592

163593 क्लिष्टोऽयं यदविद्यार्थं विपश्चिदविपश्चितः।
163594 तदहं चेष्टितं मन्ये कष्टोऽवस्तुनि किंग्रहः॥ १॥
163595
163596 वटधानाराजपुत्रकथामुक्त्वा प्रचोदितः।
163597 कौशिकेन विपश्चित्स्वां भ्रान्तिं विस्तरतोऽब्रवीत्॥
163598
163599 अयं विपश्चिदविद्यार्थं दिगन्तदर्शनलक्षणामपुरुषार्थरूपामविद्यामुद्दिश्य
163600 यत्क्लिष्टः क्लेशाननुभूतवांस्तत्सर्वमहमविपश्चितः अज्ञस्य
163601 आत्मज्ञानशून्यस्यास्य भ्रान्तिरूपं वृथा चेष्टितं मन्ये। यतः अवस्तुनि
163602 मिथ्याभूते दिगन्तदर्शनादिकौतुके कुत्सितो ग्रहः किंग्रहोऽवश्यं साधयामीति
163603 दुराग्रहः कष्टः क्लेशफल इत्यर्थः॥ १॥
163604
163605 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
163606
163607 अस्मिन्नवसरे तत्र राज्ञः पार्श्वे व्यवस्थितः।
163608 प्रसङ्गपतितं वाक्यं विश्वामित्रोऽभ्युवाच ह॥ २॥
163609
163610 राजवाक्यश्रवणादद्बुद्धवटधाना राजपुत्रकथासंस्कारो विश्वामित्रः
163611 प्रस्तुतविपश्चिद्वृत्तान्तवर्णनप्रयोजनदार्ढ्यहेतुत्वादुपेक्षानर्हां तां
163612 कथामाहेति वाल्मीकिराह - अस्मिन्निति॥ २॥
163613
163614 अप्राप्तोत्तमबोधानां बोधवेद्या विलक्षणाः।
163615 भवन्त्येवंविधा राजन्बहूनां बहवो भृशम्॥ ३॥
163616
163617 हे राजन् त्वया सम्यगेवोक्तं यतो न प्राप्त उत्तमबोधस्तत्त्वज्ञानं
163618 यैस्तथाविधानां बहूनामेवंविधा विलक्षणा विचित्रा बहवो भ्रान्तिरूपा
163619 बोधास्तद्वेद्या वासनामया अनन्तकोटिजगद्रूपा अर्थाश्च भृशं भवन्तीति
163620 वक्ष्यमाणकथापीठिकारचनम्॥ ३॥
163621
163622 अद्य सप्तदशं वर्षलक्षमक्षीणनिश्चयाः।
163623 एवमेव भ्रमन्तोऽस्यां वटधाना भुवि स्थिताः॥ ४॥
163624
163625 तत्र कथां प्रस्तौति - अद्येत्यादिना। वक्ष्यमाणायां भुवि वटधानाख्या
163626 राजपुत्रा अपि एवं विपश्चिद्वदेवाद्यपर्यन्तं सप्तदशं वर्षलक्षं भ्रमन्तः
163627 स्थिता वर्तन्ते॥ ४॥
163628
163629 भूमेरन्तावलोकार्थमद्याप्युद्वेगवर्जितम्।
163630 प्रवृत्ता न निवर्तन्ते वहनात्सरितो यथा॥ ५॥
163631
163632 अयं खलु महालोको वर्तुलो व्योम्नि संस्थितः।
163633 बालसंकल्पतरुवद्ब्राह्मसंकल्पनिश्चयः॥ ६॥
163634
163635 तामेव भुवं वर्णयितुं प्रस्तौति - अयमिति। अयं प्रसिद्धः
163636 पातालभूम्यादिचतुर्दशलोकघटितत्वान्महान् लोको भुवनसमष्टिः भूवदेव
163637 वर्तुलैरन्तरिक्षलोकैर्वर्तुलः सन् भूमेः परितो व्योम्नि संस्थितः। स च ब्राह्मो
163638 हैरण्यगर्भः संकल्पनिश्चय एव नान्यो निरूपयितुं शक्यः। अयं भूगोललक्षणो
163639 महान्तो लोकाश्चतुर्दशभुवनाश्रिता जना यस्मिन् यदाधारास्तथाविधः खलु
163640 ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धो व्योम्नि आकाशे बालसंकल्पतरुवत्संस्थितो यतोऽयमपि ब्राह्मः
163641 संकल्पनिश्चय एवेत्यर्थः॥ ६॥
163642
163643 कन्दुके व्योम्नि संरुद्धे दशदिक्कं पिपीलिकाः।
163644 इत्थं भ्रमन्ति भूतानि तदाधाराणि नित्यदा॥ ७॥

163645
163646 तस्य निराधारस्य कथं जनाधारत्वं तत्राह - कन्दुके इति। यथा मध्वक्ते
163647 कन्दुके दशदिक्कं पिपीलिका भ्रमन्ति इत्थमेवं तस्मिन्परितस्तदुपजीवीनि भूतानि
163648 दशदिक्कं भ्रमन्तीत्यर्थः॥ ७॥
163649
163650 भूगोलकाधोभागानि तदङ्गान्यूर्ध्ववन्ति च।
163651 तदा भूतानि तिष्ठन्ति तान्याविश्य भ्रमन्ति च॥ ८॥
163652
163653 यानि भूगोलकस्याधोभागगतानि यानि च ऊर्ध्ववन्त्युपरितनानि तदङ्गानि
163654 तान्याविश्य यदा यत्र यानि भूतानि तिष्ठन्ति तदा तानि तत्र भ्रमन्ति च॥ ८॥
163655
163656 तमेवाविश्य दूरेण सरितश्चर्क्षमण्डलम्।
163657 असंस्पर्शा भ्रमन्त्युच्चैः सचन्द्रार्कादि संततम्॥ ९॥
163658
163659 अन्तरिक्षवहा मन्दाकिन्यादिसरितो ज्योतिश्चक्ररूपमृक्षमण्डलं च तं
163660 भूगोलमेव दूरेण वायुबन्धनवशादाश्रित्य असंस्पर्शा उच्चैर्भ्रमन्ति।
163661 स्त्रीशेषश्छान्दसः॥ ९॥
163662
163663 इहैव सर्वदिक्कं द्यौस्तामावेष्ट्य व्यवस्थिता।
163664 सर्वदिक्कं खमत्यूर्ध्वं तस्याधस्तान्महीतलम्॥ १०॥
163665
163666 तां सज्योतिश्चक्रां भुवमावेष्ट्य द्यौरिह अस्यामेव भुवि व्यवस्थिता। तत्र च खं
163667 सर्वासु दिक्षु ऊर्ध्वमेव महीतलं च सर्वाधस्तादेवेत्यर्थः॥ १०॥
163668
163669 भावाः पतन्तो धावन्ति तस्याधः सर्वतोङ्गकम्।
163670 यत्रोत्पतन्तो गच्छन्ति तदूर्ध्वमिति शब्दितम्॥ ११॥
163671
163672 ननु भूगोलाधस्तनस्य खस्य कथमूर्ध्वत्वं तदपेक्षया महीतलस्य
163673 कथमधस्तात्त्वं तत्राह - भावा इति। तस्य महीतलस्याधो ये भावाः पदार्थाः
163674 संचरन्ति ते तस्य सर्वतोङ्गकमवयवं तत्तत्प्रदेशे पतन्तः प्राप्नुवन्त एव
163675 गच्छन्ति संचरन्ति। यत्र यस्मिन्नभसि पक्ष्यादय उत्पतन्तो गच्छन्ति तत्तत्र
163676 ऊर्ध्वमित्येव शब्दितं न त्वध इति तिर्यगिति वेत्यर्थः॥ ११॥
163677
163678 तत्रैकदेशे विद्यन्ते वटधानाभिधानकाः।
163679 जातास्तेषां त्रयो राजन् राजपुत्राः पुराभवन्॥ १२॥
163680
163681 तत्र तस्मिन्भूगोलके एकदेशे क्वचिद्वटधानाभिधानका देशा वा तदधीश्वराः
163682 क्षत्रियाश्च विद्यन्ते। तेषां कुले त्रयो राजपुत्राः पुरा जाता अभवन्॥ १२॥
163683
163684 ते ह्येवमेकसंकल्पा भूम्यादेर्दृश्यवर्त्मनः।
163685 कोऽन्तः स्यादिति निर्याता विहर्तुं दृढनिश्चयाः॥ १३॥
163686
163687 ते राजपुत्रा एवं विपश्चिद्वदेव दृश्यवर्त्मनो भूम्यादेर्जगतः कोऽन्तः स्यात्तं
163688 द्रक्ष्याम इत्येकसंकल्पा दृढनिश्चयाश्च सन्तस्तद्दर्शनाय निर्याताः॥ १३॥
163689
163690 पुनर्वारि पुनर्भूमिस्तेषामाक्रमतां चिरम्।
163691 नवलब्धशरीराणां दीर्घकालो व्यवर्तत॥ १४॥
163692
163693 द्वीपसमुद्रभेदेषु पुनःपुनर्वारि पुनर्भूमिरिति क्रमेण आक्रमतां मध्ये मध्ये
163694 मरणेन नवानि लब्धानि शरीराणि यैस्तथाविधानां तेषां दीर्घकालो
163695 व्यवर्ततेत्यर्थः॥ १४॥
163696

163697 स्वच्छकन्दुकवम्रीकन्यायेनानिशमत्र ते।
163698 भ्रमन्तो नाप्नुवन्त्यन्तमन्यत्वं संविदन्ति च॥ १५॥
163699
163700 स्वच्छे कन्दुके संलग्ना ये वम्रीकीटास्तन्न्यायेन भ्रमन्तस्ते। वल्मीकन्यायेन इति
163701 पाठे वल्मीकपदेन तन्निर्मातारो वम्रीकीटा एव लक्ष्यन्ते। अन्यत्वं देशान्तरत्वम्॥
163702 १५॥
163703
163704 व्योमस्थकन्दुकभ्रान्तपिपीलिकवदाकुलम्।
163705 अद्यापि संस्थिता राजन्न च खेदं व्रजन्ति ते॥ १६॥
163706
163707 देशं भूगोलकस्यास्य यं यमासादयन्ति च।
163708 इहेव तत्र तत्रोच्चैरधश्चोर्ध्वं तथा दिशः॥ १७॥
163709
163710 यं यमधस्तनं पार्श्वगतं वा आसादयन्ति। दिशः पश्यन्तीति शेषः॥ १७॥
163711
163712 ते वदन्ति महाराज यद्यस्माभिरितोद्यतैः।
163713 न तावदन्तः संप्राप्तः संचराम इतः परम्॥ १८॥
163714
163715 इतोद्यतैः प्राप्तोद्योगैः॥ १८॥
163716
163717 इत्थं न किंचिदेवेदं ब्रह्मसंकल्पडम्बरम्।
163718 किंचित्संकल्पमज्ञानमनन्तं स्वप्नदृश्यवत्॥ १९॥
163719
163720 कथामुपसंहृत्य प्रकृते योजयति - इत्थमिति॥ १९॥
163721
163722 कल्पनं तत्परं ब्रह्म परं ब्रह्मैव कल्पनम्।
163723 चिद्रूपं नान्योर्भेदः शून्यत्वाकाशयोरिव॥ २०॥
163724
163725 संकल्पकल्पनस्य चिदधिष्ठानकत्वाच्चिन्मात्रं तत्त्वमिति व्यतिहारेण द्रढयति ##-
163726
163727 चिन्मात्रं यद्यदाभातं जलवाहविवर्तवत्।
163728 तत्तादृक्कथमन्याभमन्यस्यासंभवाद्भवेत्॥ २१॥
163729
163730 जलस्य वाहः प्रवाहस्तत्रत्यावर्ततरङ्गबुद्बुदादिविवर्तवत्। आवर्तादौ
163731 नाभीकुहरादिसादृश्यात्कथंचिदन्याभतापि भवेत् इह तु सदृशस्य विसदृशस्य
163732 चान्यस्यात्यन्तासंभवादन्याभमपि कथं भवेदित्यर्थः॥ २१॥
163733
163734 अभावः खे च खमिदं सर्गादौ परमाम्बरम्।
163735 स्वयं जगदिवाभाति नान्यत्प्रलयसर्गकौ॥ २२॥
163736
163737 इदं जगत्सर्गस्यादौ अभावः अतः खं शून्यमेवेति तदा परमाम्बरं
163738 ब्रह्माकाश एवेति तावदविवादम्। तथा च तदेव स्वयमिदानीमपि जगदिवाभातीति
163739 दृष्टौ प्रलयसर्गकौ अन्यन्न॥ २२॥
163740
163741 यथा कषति चिद्रूपं तथैव रतिमेत्य तत्।
163742 दृष्टादृष्टैः स्वसंसारैश्चिरमास्ते यथा चिरम्॥ २३॥
163743
163744 तच्च चिद्रूपं कामकर्मवासनानुसारेण यथा यथा कषति कल्पनामालिङ्गति तथैव
163745 तत्र रतिमासक्तिमेत्य
163746 दृष्टादृष्टैर्वेद्यावेद्यैर्जडचिद्रूपैरन्योन्यतादात्म्याध्यस्तैः
163747 स्वसंसारैर्यथा प्राक्चिरमासीत्तथाग्रेऽपि चिरमास्ते॥ २३॥
163748

163749 दृश्यात्मकं रूपमेकमेकमस्यैवमक्षयम् ।
163750 स्वयमेवमजं भाति यन्न भातीव किंचन ॥ २४ ॥
163751
163752 दृष्टादृष्टरूपते तयोर्विवृण्वन् द्वितीयस्याक्षयत्वं दर्शयति -
163753 दृश्यात्मकमिति ॥ २४ ॥
163754
163755 चिदणोरुदरे सन्ति समस्तानुभवाणवः [अनुभवार्णवाः इति पाठश्चिन्त्यः
163756 ।] ।
163757 शिलाः शैलोदर इव स्वच्छाः खात्मनि खात्मिकाः ॥ २५ ॥
163758
163759 चिदणोरुदरे तत्तदाकारवासनावच्छिन्ना जगदनुभवाणवस्तिष्ठन्तीत्याह -
163760 चिदणोरिति ॥ २५ ॥
163761
163762 स्वभावनिष्ठास्तिष्ठन्ति [अत्र स्वभावभूता इति पाठो व्याख्यानुकूलः स्यात्
163763 ।] ते यदव्याकृतात्मनि ।
163764 मा तिष्ठन्ति तु वै ते यदव्यावृत्ताः परे पदे ॥ २६ ॥
163765
163766 किं शुद्धचिदणोरुदरे नेत्याह - स्वभावेति । स्वभाव आवृतात्मस्वरूपं
163767 तद्भूताः । परे पदे निरविद्ये चैतन्ये तु मा तिष्ठन्ति न सन्त्येव । यतस्तत्र
163768 व्यावर्त्यरूपान्तरा प्रसिद्धेरव्यावृत्ता अत्यन्ताभिन्ना एव स्युरित्यर्थः ॥ २६ ॥
163769
163770 तदेव जगदित्युक्तं ब्रह्म भारूपमाततम् ।
163771 पूर्वापरपरामर्शान्निपुणं निपुणाशयाः ॥ २७ ॥
163772
163773 यतस्तत्राव्यावृत्तास्ततस्तदेव जगन्नेतरदिति निपुणं पूर्वापरपरामर्शान्मयोक्तम्
163774 । हे निपुणाशयाः ॥ २७ ॥
163775
163776 अत्याश्चर्यमनष्टोऽयं परमात्सदनात्स्वयम् ।
163777 नानात्वबुद्ध्या नानैव जीवोऽहमिति ताम्यति ॥ २८ ॥
163778
163779 एवं शुद्धचिदैक्ये परमात्सदनान्न नष्टः अप्रच्युतोऽप्ययं जीवो नानात्वबुद्ध्या
163780 जीवोऽहमिति यत्ताम्यति ग्लायते तदत्याश्चर्यमित्यन्वयः ॥ २८ ॥
163781
163782 उच्यतां भास भो राजन्विपश्चिदपराख्य हे ।
163783 कियद्दृष्टं कियद्भ्रान्तं दृश्यं स्मरसि किं च वा ॥ २९ ॥
163784
163785 इत्थं वसिष्ठोक्तं विपश्चिच्चरितं स्वोक्त्या संवाद्य भासमुखोक्त्यापि
163786 संवादयितुं विश्वामित्र उवाच - उच्यतामिति । हे विपश्चिदपराख्य हे भास त्वया
163787 कियद्दृश्यं दृष्टं कियच्च भ्रान्तं तत्र किं च वा स्मरसि तत्किंचित्संक्षिप्य
163788 उच्यताम् ॥ २९ ॥
163789
163790 भास उवाच ।
163791
163792 बहु दृष्टं मया दृश्यं बहु भ्रान्तमखेदिना ।
163793 बह्वेव बहुधा नूनमनुभूतं स्मराम्यहम् ॥ ३० ॥
163794
163795 मयाअनुभूतानि महान्ति राजंश्चिरं सुदूरे विविधैः शरीरैः ।
163796 सुखानि दुःखानि जगन्त्यनन्तान्यनन्तमासाद्य महाम्बरं तत् ॥ ३१ ॥
163797
163798 तन्महाम्बरमव्याकृताकाशमासाद्य ॥ ३१ ॥
163799
163800 विचित्रदेहैर्वरशापयोगाद्दृश्यान्यनन्तानि मया महात्मन् ।

163801 जन्मान्तरावर्तविवर्तनानि दृढैकचित्तेन वरात्कृशानोः ॥ ३२ ॥
163802
163803 मया कृशानोर्वराद्दिगन्तदर्शनविषये दृढैकचित्तेन जन्मान्तरावर्तेषु
163804 विवर्तनानि तत्रानन्तानि दृश्यान्यनुभूतानीत्यनुषज्जते ॥ ३२ ॥
163805
163806 दृश्यात्मकोर्वीवपुषस्त्वविद्यादृशो जवेनान्तपरीक्षणाय ।
163807 देहेन देहेन जगत्प्रति प्राक् स्मृतेः सदाहं घनयत्नमासम् ॥ ३३ ॥
163808
163809 अहं प्रतिब्रह्माण्डं देहेन देहेन अनानादेहभेदेन भ्रमन्नपि
163810 प्राक्तनदृढनिश्चयस्मृतेर्हेतोर्दृश्यात्मकोर्व्यादिस्वरूपाया अविद्यादृशः
163811 अन्तपरीक्षणाय जवेन घनयत्नं् यथा स्यात्तथा आसं अभवमित्यर्थः ॥ ३३ ॥
163812
163813 समाः सहस्रं विटपोऽहमासमन्तर्मनाश्चेतनभुक्तदुःखः ।
163814 चित्तं विना पुष्पफलप्रताने वा कन्दवत्तत्तरसाङ्गरागः ॥ ३४ ॥
163815
163816 ततः अहं तस्य चित्तस्य तरसा मृतिकाले तरुदर्शनप्रयुक्तसंस्कारवेगेन अङ्गे
163817 देहग्रहणे रागो यस्य तथाविधः सन् सहस्रं समाः विटपः । अकारो मत्वर्थीयः ।
163818 विटपी आसम् । स कीदृशः । बहिःप्रवृत्तिनिमित्तप्राणचेष्टानाविष्करणादन्तरेव
163819 मनो यस्य । चेतनेन वृक्षदेहाभिमानिजीवेन भुक्तं दुःखं यत्र । तथा
163820 पूर्वापरपरामर्शहेतुं चित्तं विना पुष्पफलादीनां प्रताने जननविस्तारे वा
163821 कन्दःकन्दविशेषस्तद्वद्भौमरसकालादितन्त्र इत्यर्थः ॥ ३४ ॥
163822
163823 समाः शतं मेरुमृगोऽहमासं सुवर्णवर्णस्तरुपर्णकर्णः ।
163824 दूर्वाङ्कुरास्वादनगीतिनिष्ठ अहन्कनिष्ठो वनवासिमध्ये ॥ ३५ ॥
163825
163826 दूर्वाङ्कुराणामास्वादने गीतिषु च निष्ठा दृढासक्तिर्यस्य । वनजातानां
163827 मृगाणां मध्ये कनिष्ठः अल्पदेहोऽल्पबलश्च । अत एव कमपि अहन् अहिंसन् ॥ ३५ ॥
163828
163829 पादाष्टकैरावलितात्मपृष्ठो मृतेऽम्भसः क्लेशकृतात्ममृत्युः ।
163830 समाः शतार्धं शरभोऽहमासं क्रौञ्चाचले काञ्चनकन्दरासु ॥ ३६ ॥
163831
163832 शरभजातेः पृष्ठतोऽपि पादचतुष्टयेन संचारादिसामर्थ्ये उदरप्रदेशस्यापि
163833 पृष्ठत्वसंभवात्पादाष्टकैरावलिते आत्मनः पृष्ठे यस्य । मृते मरणे
163834 प्रसक्ते तु गर्जन्मेघनिर्गतात्करकाम्भसो निमित्तान्मेघेन सह योद्धुं
163835 गिरिशिखरादुत्पतनपतनादिक्लेशेनैव कृत आत्ममृत्युर्यस्य ॥ ३६ ॥
163836
163837 कालागुरुद्रुमलतावलितानिलेन विद्याधरीसुरतधर्मकलामृतानि ।
163838 पीतानि मे मलयसानुनि मन्दरे च मन्दारचन्दनकदम्बलतागृहेषु ॥ ३७ ॥
163839
163840 ततो मे इति कर्तुः शेषत्वे षष्ठी । विद्याधरजन्म प्राप्तेन मया मलयसानुनि मन्दरे
163841 च कालागुरुद्रुमाणां लताभिर्वलितेनालिङ्गितेन अत एव शीतमन्दसुरभिणा अनिलेन
163842 सह विद्याधरीणां सुरतधर्मेषु तदीयकलालक्षणान्यमृतानि पीतान्यनुभूतानि ॥
163843 ३७ ॥
163844
163845 हेमारविन्दमकरन्दपिशङ्गितानि पीतानि पञ्चदशवर्षशतानि मेरौ ।
163846 वैरिञ्चहंसतनयेन मया पयांसि तीरान्तरेषु रमतोपरि निर्झरिण्याः ॥ ३८ ॥
163847
163848 विरिञ्चहंसस्य तनयेन पुत्रजन्मप्राप्तेन मया मेरोरुपरि निर्झरिण्या
163849 मन्दाकिन्यास्तीरान्तरेषु रमता हेमारविन्दानां मकरन्दैः पिशङ्गितानि
163850 पि"गलवर्णीकृतानि पयांसि पीतानि ॥ ३८ ॥
163851
163852 क्षीरोदवेलावनगन्धवाहविलोलनीलालकवल्लरीणाम् ।

163853 समाः शतं शोकजरापहारि गीतं श्रुतं माधवसुन्दरीणाम् ॥ ३९ ॥
163854
163855 कालञ्जरे मञ्जरिते करञ्जगुञ्जावने जम्बुकतां गतोऽहम् ।
163856 गजेन पिष्टे हरिणा हतोऽसौ हस्ती मयात्रार्थमृतेन दृष्टः ॥ ४० ॥
163857
163858 ततोऽहं कालञ्जरे गिरौ करञ्जगुञ्जाप्रचुरे वने जम्बुकतां सृगालजन्म गतः
163859 प्राप्तः । तत्रापि गजेन पिष्टे संचूर्णिते स्वदेहे सत्यर्धमृतेन मया असौ मत्पेष्टा
163860 हस्ती हरिणा सिंहेन हतो दृष्टः ॥ ४० ॥
163861
163862 संतानकप्रकरहासिनि सह्यसानौ कस्मिंश्चिदन्यजगतीन्दुमुखी सुरस्त्री ।
163863 एकाकिनी कृतयुगार्धमथाहमासं कल्पद्रुमस्तबकसद्मनि सिद्धशापात् ॥
163864 ४१ ॥
163865
163866 अथ संतानकानां कल्पवृक्षभेदानां प्रकरैर्हासिनि हासवतीव शोभमाने
163867 सह्यगिरेः सानौ अहमिन्दुमुखी सुरस्त्री कृतयुगस्यार्थं सिद्धशापादासम् ॥ ४१ ॥
163868
163869 अद्रीन्द्रकच्छकरवीरलतालयेषु नीतं समाशतमशङ्कधिया मयान्यत् ।
163870 अन्यत्र दूरजगतीन्द्रगिरौ विराविवाल्मीकपक्षिवपुषाऽनिशमेककेन ॥ ४२ ॥
163871
163872 ततो मया अद्रीन्द्रस्य संनिधानात्सह्यस्य कच्छे जलप्राये प्ररूढानां
163873 करवीराणां लताः शाखास्तदन्तरप्रदेशेषु विरावी सदैवरवणशीलो वाल्मीकनामा
163874 पक्षिजातिभेदस्तद्वपुषा समानां शतं नीतम् । ततः करवीरवने
163875 सहभार्यापुत्रादिभिरुच्छिन्ने सति अन्यत्र दूरस्थे जगति इन्द्रगिरौ महेन्द्रपर्वते
163876 भृशं वियोगार्तेनैककेन शेषं वयो नीतम् ॥ ४२ ॥
163877
163878 अन्यत्र सानुनि मया परिलम्बमानाः सच्छायचन्दनवनावलिते लतानाम् ।
163879 दृष्टाः स्त्रियः फलमिवावलिता विलासैर्भुक्ताश्च ता अपहृता अपि
163880 सिद्धपान्थैः ॥ ४३ ॥
163881
163882 एवं जन्मद्वयेन सिद्धशापमोक्षानन्तरं सिद्धानुग्रहादेव सिद्धभूतेन मया
163883 महेन्द्रगिरेरेव सच्छायचन्दनवनावलिते अन्यत्र सानुनि लतानां दोलासु तत्फलमिव
163884 परिलम्बनाविलासैरावलिताः स्त्रियो दृष्टाः सिद्धपान्थैरपहृता अपि ता भुक्ताश्च ॥
163885 ४३ ॥
163886
163887 अन्यत्र पर्वतनितम्बकदम्बकच्छे नीतानि तापसतयोत्तमया दिनानि ।
163888 प्राप्यैकवस्त्वभिनिवेशविषूचिकात्तचित्तेन तान्तमतिनाऽमतिना मयान्तः ॥ ४४ ॥
163889
163890 तदनन्तरममतिना अविवेकेन एकवस्तुनि अविद्यान्तदर्शनलक्षणे
163891 योऽभिनिवेशस्तल्लक्षणया विषूचिकया आत्तं वशीकृतं चित्तं यस्य तथाविधेन अत
163892 एव तान्ता ग्लाना मतिर्यस्य तथाविधेन मया अन्तर्निर्वेदं प्राप्य अन्यत्र
163893 पर्वतनितम्बकदम्बकच्छे तापसतया दिनानि नीतानि ॥ ४४ ॥
163894
163895 ब्रह्माण्डसंपूरितमन्यदस्ति जलेचराशेषदिगन्तभूतम् ।
163896 संदिग्धतेजोम्बरवातसत्तं जलस्थभूताकृतिमात्रभूमि ॥ ४५ ॥
163897
163898 इत्थं स्वजन्मपरम्परावर्णनान्तराले बलात्स्मृतान्यत्याश्चर्याणि
163899 कानिचिदुत्कण्ठया वक्तुमारभते - ब्रह्माण्डेत्यादिना । हे मुने
163900 अन्यदेकमत्याश्चर्यमस्ति तच्छृणु । कीदृशं तत् । ब्रह्माण्डैरनन्तैः संपूरितम्
163901 । जलेचरा इवाशेषदिगन्तस्थितानि भूतानि यत्र तथाविधम् । जलेचरा इवेति
163902 दृष्टान्ततात्पर्यं विवृण्वन्विशिनष्टि - संदिग्धेति । संदिग्धा
163903 तेजोम्बरवाताख्यानां त्रयाणां महाभूतानां सत्ता यस्मिन् । जलस्थं जले
163904 प्रतिबिम्बितं भूतमिवाकृतिर्यस्यास्तथाविधाकृतिमात्रा भूमिर्यस्मिन् ।

163905 तदिदमीषद्व्याकृतनामरूपावस्थं ब्रह्मैवात्याश्चर्यमस्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥
163906
163907 एकत्र दृष्टा वनिता मयैका तस्याः शरीरे त्रिजगन्ति भान्ति ।
163908 प्रतिबिम्बितानीव सुदर्पणेऽन्तराकाशशैलादिदिगादिमन्ति ॥ ४६ ॥
163909
163910 तच्चाश्चर्य कलधौतशिलान्यायेन वनिताशरीरादिसर्वपदार्थेष्वपि सर्वजगद्गर्भं
163911 प्रत्येकं पर्याप्तमस्तीत्येतत्तत्राश्चर्यान्तरं मया दृष्टमिति वक्तुं
163912 कांचिद्वनितामुदाहरति - एकत्रेति । तस्या वनितायाः शरीरे सुदर्पणे अन्तः
163913 प्रतिबिम्बितानीव आकाशशैलादिसहितदिक्कालप्राण्यादिमन्ति त्रिजगन्ति भान्ति
163914 तदत्यन्तमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ४६ ॥
163915
163916 पृष्टा मयासौ वरगात्रि कासि शरीरमेतच्च किमीदृशं ते ।
163917 तयोक्तमङ्गेह चिदस्मि शुद्धा ममाङ्गमेतानि महाजगन्ति ॥ ४७ ॥
163918
163919 अथ सा वनिता मया पृष्टा । हे वरगात्रि त्वं कासि । ते एतच्छरीरमीदृशं
163920 त्रिजगद्घटितं किमिति । ततस्तया मां प्रत्युक्तम् । हे अङ्ग इहास्मिन्वस्तुजाते या शुद्धा
163921 चित् सर्वावभासिका साहमस्मि । इमानि च महाजगन्ति मम अङ्गं मूर्तामूर्तात्मकं
163922 शरीरम् । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त चैवामूर्त च यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम्
163923 इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ४७ ॥
163924
163925 यथाहमेवं स्मयदेहिकेयं सर्वं तथैवाङ्ग न चित्रमेतत् ।
163926 अन्यैः स्वभावो विदितो न शुद्धो यदा न पश्यन्ति तदेत्थमङ्ग ॥ ४८ ॥
163927
163928 हे अङ्ग इयं त्वद्दृष्टा अहं यथा जगद्घटितत्वात्स्मयो विस्मय आश्चर्य
163929 तद्योग्यदेहवती तथा इदं सर्वमेतत्स्तम्भकुम्भादिवस्तुजातमपि
163930 सर्वजगद्घटितत्वाद्विचित्रमत्याश्च्र्यभूतमेव । तर्हि अन्यैः पृथग्जनैरपि सर्व
163931 वस्तु इत्थं कुतो न दृश्यते तत्राह - अन्यैरिति । यदा इत्थं स्वभावः प्रतिवस्तु न
163932 विदितस्तदा इत्थं न पश्यति । यदा त्वातिवाहिकमात्रभावदृढीकारे विदितो भविष्यति
163933 तदा द्रक्ष्यन्त्येव तेऽपीति भावः ॥ ४८ ॥
163934
163935 अवेदशास्त्रेण जगत्यशेषैर्भूतैः स्वदेहालयभित्तिभागात् ।
163936 एतद्विधेयं न विधेयमेतद्ध्वनिः स्वतः श्रूयत एव नित्यम् ॥ ४९ ॥
163937
163938 नन्विदमसमञ्जसम् । मया स्वदेहस्य
163939 सर्वजगद्घटितत्वेनाननुभवाद्देहान्तश्चक्षुराद्यप्रवेशेन यदि तत्र
163940 जगददर्शनं ब्रूषे तर्हि तत्रत्यवेदशास्त्रादेः श्रोत्रेण श्रवणं न स्यादेवेति
163941 ममासंभावनां लिङ्गैरुपलक्ष्य तत्संभावनार्थ सा मामाह - अवेदेति
163942 द्वाभ्याम् । त्वदादिभिरशेषैरपि भूतैः प्राणिभिः अवेदशास्त्रत्वेनाभिमतेऽपि
163943 बाह्यादन्यस्मिन् देहान्तर्गते जगति स्वदेहालयभित्तेर्भागात्
163944 एकदेशभूतात्स्वस्वकर्णशष्कुलीप्रदेशान्नित्यमनाहतध्वनिः
163945 सर्ववेदशास्त्रादिशब्दसामान्यरूपनादात्मकः स्वतः श्रूयत एव । स एव हि
163946 एतन्नित्यनैमित्तिकं कर्म शमदमादिज्ञानसाधनं च
163947 विधेयमवश्यमनुष्ठेयमिति सर्वविधिगर्भः । एतत्कलञ्जभक्षणादि न विधेयमिति
163948 सर्वनिषेधवेदशास्त्रगर्भश्चेति तच्छ्रवणेनैव तदन्तर्गतं
163949 विधिनिषेधशास्त्रमिव तदर्थभूतं जगदपि देहेऽस्तीति संभावयेति भावः ॥ ४९ ॥
163950
163951 ईदृक्स्वभावैव पदार्थसत्ता सा तेऽत्र यद्भित्त्यचलादयोऽपि ।
163952 स्वप्नादिमायास्विव मे वदन्ति वाचं न युष्मास्वसमञ्जसं तत् ॥ ५० ॥
163953
163954 उक्तन्यायेन स्तम्भकुम्भादिष्वपि सर्वजगत्सद्भावः संभावनीय इत्याशयेनाह ##-
163955 शब्दसामान्यस्वभावोऽनाहतध्वनिः ईदृक्स्वभावैव
163956 सर्वजगद्घटितसामान्यस्वभावैव । यद्यस्मात्कारणादत्र जगति प्रसिद्धा

163957 भित्त्यचलादयोऽपि सा ब्रह्मसत्तैव। न च भित्त्यादयो वाचं न वदन्तीत्यचेतना एवेति
163958 भ्रमितव्यम्। यतस्ते स्वप्नादिप्रसिद्धमायास्विव इदानीमपि मे पुरतः वाचं वदन्ति।
163959 यदा अत्यन्तजडत्वेन प्रसिद्धेष्वपि कुड्यादिषु सर्वजगद्घटितचेतनत्वं
163960 नासमञ्जसं तदा चेतनप्रायेषु युष्मासु युष्मदादिदेहेषु सुतरां
163961 तन्नासमञ्जसमित्यर्थः॥ ५०॥
163962
163963 अस्त्रीकसंसारगतेन दृष्टं मया क्वचिद्यावदनन्यकामम्।
163964 भूतानि निर्यान्ति बहूनि भूताद्विशन्ति भूतानि बहूनि भूतम्॥ ५१॥
163965
163966 वनितासंवादलक्षणमाश्चर्यं स्वदृष्टमुपवर्ण्याश्चर्यान्तरं तादृशं
163967 वर्णयति - अस्त्रीकेति। क्वचिद्देशे काले च न विद्यन्ते स्त्रियो यत्र तथाविधो यः
163968 संसारो जगत्तद्गतेन मया यावत्सकलं प्राणिजातं न विद्यते अन्यस्याह् कामो
163969 व्यतिकराभिलाषो यस्य तथाविधं दृष्टम्। तर्हि तत्र कथं पुत्रपौत्रादिसंगतिः
163970 पूर्वेषां मरणं वा तत्राह - भूतानीति॥ ५१॥
163971
163972 आएकानि दृष्टानि मयाञ्जसानि खेऽभ्राण्यदभ्राङ्ग झणज्झणानि।
163973 वृष्ट्या समन्तान्निपतन्ति खण्डैर्भवन्ति तीक्ष्णानि जनायुधानि॥ ५२॥
163974
163975 आश्चर्यान्तरमाह - एकानीति। आञ्जसानि उत्पातादिनिमित्तनिरपेक्षाणि। एकानि अन्यानि
163976 अभ्राणि खे दृष्टानि। तानि च गर्जनैः शस्त्रसंघट्टनध्वनिसाम्येन
163977 संजातझणज्झणानि। तेभ्यो वृष्ट्या यानि विद्युदादीनि जलवन्निपतन्ति तानि खण्डैः
163978 स्वशकलैर्जनानामायुधानि भवन्ति॥ ५२॥
163979
163980 अन्यत्र दृष्टं गगनेन यावदिहान्धया ग्रामगृहाणि यान्ति।
163981 विशन्त्यमुत्रान्त इहाभवद्वो ग्रामः स एवान्यत एव लब्धः॥ ५३॥
163982
163983 अन्यत्र आश्चर्यान्तरं दृष्टम्। किं तत्। इहास्मिञ्जगति यावत् यावन्ति ग्रामगृहाणि
163984 सन्ति तावन्ति अन्धया तिमिराद्युपहतदृष्ट्यैव गगनेन आकाशमार्गेण यान्ति अमुत्र
163985 दूरे दिगन्ते विशन्ति स च वो ग्रामः इह अभवत्। स एव मया अन्यतोऽन्यत्रैव लब्ध
163986 इत्याश्चर्यमित्यर्थः॥ ५३॥
163987
163988 नरामराऽहिप्रविभागमुक्तान्यन्यत्र भूतानि समानि सन्ति।
163989 खादेव सर्वाणि समुद्भवन्ति तत्रैव काले न लयं प्रयान्ति॥ ५४॥
163990
163991 अन्यत्र दृष्टमाश्चर्यान्तरमाह - नरेति। एते नरा एते अमरा एते अहय इति
163992 लोकत्रयवासिनां ये अवान्तरप्रविभागास्तैर्मुक्तानि अत एव समानि॥ ५४॥
163993
163994 अचन्द्रतारार्कमनन्धकारं स्वयंप्रकाशाखिलभूतजातम्।
163995 स्मरामि किंचिज्जगदेककान्तं ज्वालोदराभं दिनरात्रिमुक्तम्॥ ५५॥
163996
163997 अन्यत्राश्चर्यान्तरमाह - अचन्द्रेति। अनन्धकारत्वे हेतुः - स्वयंप्रकाशेति॥
163998 ५५॥
163999
164000 अपूर्वदैत्याहिनरामरादिभूतान्यपूर्वद्रुमपत्तनानि।
164001 अपूर्वलोकान्तरकार्यवन्ति स्मराम्यनन्तानि महाजगन्ति॥ ५६॥
164002
164003 आश्चर्यान्तरमाह - अपूर्वेति। प्रसिद्धसंस्थानव्यवहारवैलक्षण्यमपूर्वता॥
164004 ५६॥
164005
164006 दिगस्ति सा नो विहृतं न यस्यां न सोऽस्ति देशः खलु यो न दृष्टः।
164007 यन्नानुभूतं न तदस्ति कार्यमन्याश्रयं नापरमस्ति मर्शात्॥ ५७॥
164008

164009 किं बहुना। मया यस्यां दिशि न विहृतं सा दिङ्नास्ति। यो देशो न दृष्टः सोऽपि
164010 नास्ति। यत्कार्य कौतुकं नानुभूतं तदपि नास्ति।
164011 मदीयान्मर्शाद्विमर्शादनुभवरूपात्सर्वसाक्षिणः
164012 सकाशादन्याश्रयमन्याधिष्ठानकमपरं तद्यतिरिक्तं च यत्स्यात्तदपि नास्ति॥ ५७
164013 ॥
164014
164015 क्षीरोदकभ्रमितमन्दररत्नशृङ्गधाराग्रनिर्दलनजातझणज्झणानाम्।
164016 एकत्र संयुतमुपेन्द्रभुजाङ्गदानां शब्दं स्मरामि
164017 घनगर्जितशङ्कितेन॥ ५८॥
164018
164019 क्षीरोदके समुद्रे मथनार्थ भ्रमितो यो मन्दरगिरिस्तदीयरत्नमयशृङ्गाणां
164020 तीक्ष्णैः शाणप्रायैर्धाराग्रैर्निर्दलने निशातने जातझणज्झणानां
164021 सिञ्जितानामुपेन्द्रस्य भगवतो भुजाङ्गदानां घनगर्जितशङ्कितेन
164022 मेघगर्जनशङ्कया जनैः श्रुतमत्याश्चर्यभूतं शब्दं
164023 स्मरामीत्याश्चर्योक्तीनामुपसंहारः॥ ५८॥
164024
164025 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० नि० उ० अ० वि०
164026 भाससंसारवर्णनं नामैकत्रिंशाधिकशततमः सर्गः॥ १३१॥
164027
164028 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
164029 भाससंसारवर्णनं नामैकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः॥ १३१॥
164030
164031 द्वात्रिंशाधिकशततमः सर्गः १३२
164032
164033 भास उवाच।
164034
164035 मन्दरे मृदुमन्दारमन्दिरे मन्दराभिधाम्।
164036 आलिङ्ग्याप्सरसं सुप्तं सरित्तृणमिवानयत्॥ १॥
164037
164038 वर्ण्यन्तेऽत्रापि भासेन भूयो जन्मपरिभ्रमाः।
164039 आश्चर्याणि च भूरीणि निःसारत्वं च संसृतेः॥
164040
164041 आश्चर्योपवर्णनैरन्तरितां ज्वजन्मपरम्परावर्णनकथां पुनरनुसंधत्ते -
164042 मन्दरे इत्यादिना। पर्वतनितम्बकदम्बकच्छे तापसभावानुभवेन
164043 बहुदिनयापनेन प्राप्तसिद्धिं अत एव मन्दरपर्वते मृदुनि मन्दारकुञ्जमन्दिरे
164044 मन्दराभिधामप्सरसमालिङ्ग्य सुप्तं मां वक्ष्यमाणा सरित् स्वप्रवाहपतितं
164045 तृणमिवानयत्। प्रवाहितवतीत्यर्थः॥ १॥
164046
164047 मामथासौ मया पृष्टा समाश्वास्य जलाकुला।
164048 बाले किमिदमित्युक्तं तया चपलनेत्रया॥ २॥
164049
164050 मामिति पूर्वान्वयि। अथानन्तरं जलेन आकुला व्याकुला असौ अप्सराः मया समाश्वास्य
164051 पृष्टा। हे बाले इदमाकस्मिकं नद्यामावयोः प्रवहणं किंनिमित्तमिति। ततो
164052 भयाच्चपलनेत्रया तया उक्तम्॥ २॥
164053
164054 इह चन्द्रोदयेष्वेताश्चन्द्रकान्तकटप्रजाः।
164055 नद्यो माद्यन्ति वनिताः सेष्टा इव निशागमे॥ ३॥
164056
164057 किमुक्तं तदाह - इहेति। हे कान्त इहास्मिन्प्रदेशे चन्द्रोदये सति
164058 चन्द्रकान्तशिलामयानां कटानामद्रिकटकानां प्रजाः संतानभूता एता नद्यो
164059 माद्यन्ति प्रस्रवजलैर्वर्धन्ते। यथा निशागमे सेष्टाः इष्टेन प्रियतमागमनेन
164060 सहिता वनिताः कामेन माद्यन्ति तद्वत्॥ ३॥

164061
164062 त्वत्संगमरसावेशवशात्तन्नु विस्मृतम् ।
164063 इत्युक्त्वा मामुपादाय सोड्डीना विहगीव खम् ॥ ४ ॥
164064
164065 तर्हि निद्रागमात्प्रागेवायमर्थस्त्वया मह्यं कुतो न निवेदितस्तत्राह -
164066 त्वत्सङ्गमेति । ननु इति कोमलामन्त्रणे । विस्मृतं मयेति शेषः । यथा
164067 गङ्गाकनकपङ्कजे स्थिता विहगी सहचरं भृङ्गमुपादाय खमुड्डीना तथा
164068 सा मामुपादाय खमुड्डीनेति परेण सहान्वयः ॥ ४ ॥
164069
164070 भृङ्गं शृङ्गवतः शृङ्गे गङ्गाकनकपङ्कजे ।
164071 अहमासं समाः सप्त तत्क्लिन्नोऽकर्दमाप्लुते ॥ ५ ॥
164072
164073 तेन जलेन क्लिन्नोऽहं तदनन्तरमकर्दमाप्लुते निर्मले मन्दरशृङ्गे सप्त
164074 समास्तया सह आसम् ॥ ५ ॥
164075
164076 अन्यन्मया जगद्दृष्टमृक्षचक्रविवर्जितम् ।
164077 गर्भगर्भस्थैकजातिस्वप्रकाशजनावृतम् ॥ ६ ॥
164078
164079 ततो जन्मान्तरे साश्चर्यजगदन्तरदर्शनमाह - अन्यदिति । ऋक्षचक्रेण
164080 ज्योतिश्चक्रेण विवर्जितम् । कदलीत्वच इव गर्भस्य गर्भे स्थिता एकजातयः
164081 स्वप्रकाशाश्च ये जनास्तैरावृतम् ॥ ६ ॥
164082
164083 न दिग्विभागो न दिनानि यत्र न चैव शास्त्राणि न वेदवादाः ।
164084 न चैव दैत्यादिसुरादिभेदो जगन्मया तादृगथात्मदीप्तम् ॥ ७ ॥
164085
164086 तर्हि तत्र कथं लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवृत्तिस्तत्राह - नेति । आअत्मनैव दीप्तं
164087 प्रकाशमानम् ॥ ७ ॥
164088
164089 विद्याधरामरविहारविमानभूमावभ्रंलिहाचलनितम्बकदम्बकच्छे ।
164090 आसं समाः समरसोऽमरसोमनामा सप्तान्यसप्त ससमुद्रतटे तपस्वी ॥ ८ ॥
164091
164092 ततो जन्मान्तरमाह - विद्याधरेति । ससमुद्रतटे समुद्रतटसंनिहिते
164093 अभ्रंलिहानामत्युन्नतानामचलानां नितम्बकदम्बकच्छे अहं अमरसोमनामा
164094 विद्याधरः सप्त अन्यत् सप्त चतुर्दशसमास्तपस्वी आसम् ॥ ८ ॥
164095
164096 पवनवहनसंनिवेशनानासुहयपयोधरदेहकैरनेकैः ।
164097 गजहरिणमृगेन्द्रवृक्षवल्लीमृगनगपन्नगपक्षिभिः परीतम् ॥ ९ ॥
164098
164099 ततोऽहं वह्नेर्वरविभवेन जगति अभितः अविद्यां दिदृक्षुः सन् क्वचित्
164100 पवनवद्वहनं प्रवाहरूपेण गमनं तद्युक्तक्रमसंनिवेशैर्नानाविधा ये
164101 सुहया जात्यश्वाः पयोधरामेघा इव च देहा येषां
164102 तथाविधैर्जनैर्गजैर्हरिणैर्मृगेन्द्रैर्वृक्षैर्वल्लीभिरन्यैश्च मृगैर्नगैः
164103 पर्वतैः पन्नगैः पक्षिभिश्च परीतमनन्तकोशं गगनमवनितः समेत्य
164104 उरगाशनो गरुडस्तद्वद्बलात् वेगेनाग्रे सृतः प्रसृत इति द्वयोरन्वयः ॥ ९ ॥
164105
164106 गगनमवनितः समेत्य वह्नेर्वरविभवेन जगत्यनन्तकोशम् ।
164107 क्वचिदहमभितो दिदृक्षुरग्रे सृत उरगाशनवद्बलादविद्याम् ॥ १० ॥
164108
164109 क्वचिदहं जगतः परिनिर्गतः पतित एकमहार्णवविस्तृते ।
164110 नभसि तत्र निवासिनिभे सितः समयमन्वभवं पतनं तथा ॥ ११ ॥
164111
164112 तस्माज्जगतः परिनिर्गतोऽहं क्वचिदेकमहार्णववद्विस्तृते नभसि पतितः । तत्र

निवासिनिभे नक्षत्रगणे सितो बद्धः सन् दिनरात्रिमासर्त्वादिसमयमन्वभवम् | तथा
दिक्षु पतनं गमनं चान्वभवम् || ११ ||

आकाशकोशपतनानुभवैकवृत्तेः श्रान्तस्य मे पदमकार्यथ निद्रयान्तः
|
तादृक्सुषुप्तवपुषाथ मयोपलब्धं स्वप्नात्मजाग्रति तदात्मनि तत्र विश्वम्
|| १२ ||

वर्णितेन प्रकारेण आकाशकोशे पतनस्य गमनस्यानुभवनमेवैका मुख्या
वृत्तिर्यस्य तथा चिरपतनेन श्रान्तस्य मे अथानन्तरं निद्रया अन्तर्हृदि पदं
स्थानमकारि | तादृशा सर्वजनप्रसिद्धेन सुषुप्तवपुषा स्थितेन मया अथ
अनन्तरं प्रवृत्ते स्वप्नात्मके जाग्रति तदा तत्र अन्तरेव आत्मनि
स्वस्मिन्विश्वमुपलब्धं दृष्टम् || १२ ||

भूयो दिगन्तभुवनामरमन्दराद्रिसंसारचञ्चलतया लतयेव पक्षी |
अक्षीणवातबलया परिचाल्यमानस्तन्मासु तासु पतितो हि जगद्गुहासु || १३ ||

तत्रापि भूयो दिगन्तभुवनादिसंसारेण चञ्चलतया अक्षीणवातबलया लतया पक्षीव
परिचाल्यमानोऽहं तासु पूर्वसंकल्पितासु तेषां दृश्यानां मानानि माः इयत्तया
परिच्छेदास्तल्लक्षणासु जगद्गुहासु पतितः || १३ ||

विषयाशा दृशो यावत्तावद्यातः क्षणादहम् |
पुनस्तथैव पश्यंस्तु दृश्यं यातः पुनः पुनः || १४ ||

दृशश्चक्षुषो यावत्पर्यन्तं विषयाशा प्रसृता अहं तावत्प्रदेशपर्यन्तं
क्षणाद्यातः पुनरपि तथैव पश्यन् सन् तद्दर्शनकौतुकेन पुनःपुनर्दृश्यं
यातोऽस्मीत्यर्थः || १४ ||

इति दृश्यमदृश्यं च गम्यं चागम्यमेव च |
वेगाल्लङ्घयतो देशं मम वर्षगणा गताः || १५ ||

इति एवंरीत्या जागरेषु स्वप्नेषु च द्रष्टुं शक्यं दृश्यं तद्भिन्नमदृश्यं च
विषयमुद्दिश्य गम्यमगम्यं च देशं वेगाल्लङ्घयतो मम वर्षगणा बहवो
गताः || १५ ||

दृश्याख्याया अविद्याया न त्वन्तं प्राप्तवानहम् |
मिथ्यैव हृदि रूढायाः पिशाच्या इव बालकः || १६ ||

नेदं नेदं सदित्येव विचारानुभवे स्थितम् |
तथापीदमिदं चेति दुर्दृष्टिर्न निवर्तते || १७ ||

यद्यपि मया नेदं सत् नेदं सदिति विचारानुभवे स्थितं तथापि इदं सत्यमिदं च
सत्यमिति प्रतिविषयं दुर्दृष्टिर्न निवर्तते चिराभ्यस्तद्वैतसत्यतासंस्कारस्य
प्रबलत्वादिति भावः || १७ ||

प्रतिक्षणं सुखैर्दुःखैर्देशकालैः समागमैः |
सरिद्वारिवदालोला नवमायान्ति यान्ति च || १८ ||

विचारेण निरस्ता अपि दुर्दृष्टयः प्रतिक्षणं प्रसक्तैः
सुखैर्दुःखैर्देशकालभेदैरिष्टानिष्टजनसमागमैश्च सरिद्वारिवत् नवं
नवमायान्ति || १८ ||

164165 तालीतमालबकुलातुलतुङ्गशृङ्गमुन्नादवातजवमेकमहं स्मरामि।
164166 सूर्यादिभिर्विरहितं प्रकटं स्वकान्त्या सस्थावराद्रितटजङ्गममेव विश्वम्
164167 ॥ १९ ॥
164168
164169 तत्रैकमाश्चर्यं स्मृतमाह - तालीति। तच्च शृङ्गं सूर्यादिभिर्विरहितमपि
164170 स्वकान्त्या प्रकटं भासमानम्। विश्वं तु तस्य शृङ्गस्य
164171 स्थावरैरद्रितटैर्जङ्गमैश्च सहितं यत्सानु तत्स्थानीयमिति सर्वाधिष्ठानं
164172 ब्रह्मैवात्राश्चर्य शृङ्गं निर्दिष्टम्॥ १९ ॥
164173
164174 यदेतदेकान्तविहारहारि स्वच्छन्दमेकामितमस्तशङ्कम्।
164175 क्वचिन्मया चारुजगत्सु दृष्टं तुल्या न तस्यामरराजलक्ष्मीः॥ २० ॥
164176
164177 यदेतच्छृङ्गमेकान्ते विहारो येषां तत्त्वविदां तेषां हारि मनोहरं
164178 स्वच्छन्दमेकममितमस्तविकारशङ्कं चेति त्रिविधपरिच्छेदशून्यं तच्च
164179 क्वचिच्चारुजगत्सु ब्रह्मविन्मण्डलीषु दृष्टम्। अमरराजस्येन्द्रस्य हिरण्यगर्भस्य
164180 च लक्ष्मीस्तस्य तुलया संमिता तुल्या न। हैरण्यगर्भान्तानन्दानां परिमितत्वादिति
164181 भावः॥ २० ॥
164182
164183 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहा० वा० दे० मो० नि० उ० अवि० वि० भासवर्णितस्वजन्मपरम्परा
164184 नाम द्वात्रिंशाधिकशततमः सर्गः॥ १३२ ॥
164185
164186 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
164187 भासवर्णितखजन्मपरम्परा नाम द्वात्रिंशाधिकशततमः सर्गः॥ १३२ ॥
164188
164189 त्रयस्त्रिंशाधिकशततमः सर्गः १३३
164190
164191 विपश्चिदुवाच।
164192
164193 कस्मिंश्चिदन्यत्र जगत्यपूर्वे दृष्टं मयेदं शृणु किं विचित्रम्।
164194 महाघवृत्तान्तदशासमानमविद्ययान्धेन वलात्कृतं यत्॥ १ ॥
164195
164196 अत्याश्चर्य क्वचिद्दृष्टं भासेनात्रोपवर्ण्यते।
164197 सप्तद्वीपप्रमाणस्य शवस्य पतनं दिवः॥
164198
164199 अविद्याख्यानेऽस्मिन्नत्याश्चर्यवर्णनप्रसङ्गेन शवोपाख्यानं भासमुखेन
164200 वर्णयितुं प्रस्तौति - कस्मिंश्चिदिति। हेमुने अस्माज्जगतोऽन्यत्र कस्मिंश्चिदपूर्वे
164201 जगति मया इदं वक्ष्यमाणं विचित्रमत्याश्च्र्यं दृष्टं तच्छृणु।
164202 यन्महाघानां ब्रह्महत्यादीनां
164203 फलभूतरौरवादिनरकवृत्तान्तदशासमानमतिबीइभत्समप्यविद्यया अन्धेन
164204 मया वह्निवरप्रार्थनाबलात् कृतं संपादितम्। अनुभूतमिति यावत्॥ १ ॥
164205
164206 अस्ति क्वचित्खे भवतामगम्ये जगज्ज्वलद्दीप्तिविचित्रसर्गः।
164207 एतादृगप्यम्बरतस्तदन्यत् स्वाप्नं पुरं जाग्रति चेतसीव॥ २ ॥
164208
164209 भवतामगम्ये गन्तुमशक्ये क्विद्व्योम्नि जगत् तत्र च ज्वलन्त्या चन्द्रसूर्यादिदीप्त्या
164210 विचित्रः सर्गोऽस्ति। तच्च सन्निवेशत एतादृगेतद्ब्रह्माण्डसदृशमप्यम्बरत
164211 एतद्दृष्ट्या शून्यत्वतोहेतोरस्मादन्यदेव। तत्र दृष्टान्तः - यथा स्वाप्नं
164212 स्वप्नदृष्टं पुरं जाग्रद्दृष्टपुरसदृशमपि जाग्रद्दृष्ट्या
164213 शून्यत्वादन्यदेव चेतसि भातं तद्वदित्यर्थः॥ २ ॥
164214
164215 तस्मिन्मया विहरता हृदयस्थमर्थमन्वेष्टुमक्षि निहितं ककुभां
164216 मुखेषु।

164217 पश्यामि यावदचलप्रतिमा धरायां छायालिजालमलिना परिबंभ्रमीति ॥ ३ ॥
164218
164219 तस्मिन् जगति निवसता मया हृदयस्थं स्वाभिलषितमर्थ दिगन्तेष्वन्वेष्टुं
164220 ककुभां मुखेषुअक्षि निहितम् । प्रेरितमिति यावत् । तेषु यावत्कौतुकं पश्यामि
164221 तावद्धरायां अलिजालमलिना अचलप्रतिमा महती छाया बंभ्रमीति भृशं
164222 भ्रमति ॥ ३ ॥
164223
164224 आश्चर्यमात्रमुचितं किमिदं निमेषादित्यक्षि वै जगति यावदहं त्यजामि ।
164225 खात्तावदद्रिमतुलं पुरुषाकृतिं द्रागावर्तवृत्तिभिरपश्यमहं
164226 पतन्तम् ॥ ४ ॥
164227
164228 ततः अतिमहत्त्वादाश्चर्यमात्रमिदं छायाकारं किमुचितमिति विमृशन् याव्दक्षि
164229 जगति ऊर्ध्वभागे त्यजामि प्रेरयामि तावदद्रीणां मानं परिमाणं अद्रिमा सा तुला
164230 यस्य तथाविधं खादावर्तवृत्तिभिः पतन्तं पुरुषाकृतिमहं द्रागपश्यम् ॥ ४
164231 । ।
164232
164233 कः स्यादयं गिरिगुरुः पुरुषो विराड्वा पर्यस्तपर्वतवदाशु पतच्छरीरः ।
164234 आकाशपूरकवपुः परमाम्बरोऽपि यो नैव भाति पिहिताखिलवासरश्रीः ॥ ५ ॥
164235
164236 गिरिरिव गुरुः आकाशपूरकवपुः पतच्छरीरोऽयं पुरुषः को ब्रह्मा वा स्याद्विराट्
164237 ब्रह्माण्डशरीरो वा स्यादिति वितर्के । येन परमाम्बरोऽपि यः प्रसिद्धः सूर्यः
164238 पिहिताखिलवासरश्रीः सन् नैव भाति ॥ ५ ॥
164239
164240 एवंविधां हृदि मनाक्कलयामि यावत्तावत्पपात सहसा नभसो विवस्वान् ।
164241 कल्पान्तवातपरिवृत्तपितामहाण्डपृष्ठावपातघनघोषजुषा जवेन ॥ ६ ॥
164242
164243 अहमेवंविधां चिन्तां यावन्मनाक्कलयामि तावत् सहसा नभसो विवस्वान् सूर्यः
164244 कल्पान्तवातैः परिवृत्तस्य परावर्तितस्य पितामहाण्डपृष्ठस्य
164245 ब्रह्माण्डोर्ध्वकपालस्य अवपात इव घनघोषवता जवेन वेगेन पपात ॥ ६ ॥
164246
164247 तस्मिन्पतति भीमात्मन्यपारावारदेहिनि ।
164248 सप्तद्वीपां वसुमतीं परिपूरयति क्षणात् ॥ ७ ॥
164249
164250 तदा त्वं किमकार्षीस्तत्राह - तस्मिन्निति द्वाभ्याम् । भीमात्मनि भयानकस्वरूपे
164251 पुरुषाकारे वस्तुनि पतति सति अहं स्वात्मनः शरीरस्य
164252 तदुपमर्दादवश्यभाविनाशमाशङ्क्याथ पार्श्वस्थमग्निमविशमिति
164253 द्वयोरन्वयः ॥ ७ ॥
164254
164255 स्वात्मनो नाशमाशङ्क्य सद्वीपभुवनैः सह ।
164256 अवश्यभाविपार्श्वस्थमहमग्निमथाविशम् ॥ ८ ॥
164257
164258 स जातवेदा भगवाञ्जन्मान्तरशतार्चितः ।
164259 मा भैषीरिति देहेन मामुवाचेन्दुशीतलः ॥ ९ ॥
164260
164261 स भगवान् जन्मान्तरशतार्चितो जातवेदा इन्दुशीतलः सन् मां मा भैषीरित्याह ॥ ९ ॥
164262
164263 जय देव त्वमस्माकं प्रतिजन्म परायणम् ।
164264 अकाल एव कल्पान्तो जातोऽतः पाहि मां प्रभो ॥ १० ॥
164265
164266 तदानीं स्वकृतामग्निप्रार्थनामाह - जयेति । जातः प्रसक्तः ॥ १० ॥
164267
164268 इत्युक्तेनाग्निना प्रोक्तं मा भैषीरिति तत्पुनः ।

164269 उत्तिष्ठागच्छ गच्छावो मल्लोकमिति चानघ ॥ ११ ॥
164270
164271 हे अनघ मल्लोकमग्निलोकं गच्छावस्त्वमागच्छ इति च प्रोक्तम् ॥ ११ ॥
164272
164273 इत्युक्त्वा शुकपृष्ठेऽसावारोप्य भगवांस्ततः ।
164274 देहैकदेशे तत्पाति भूतं दग्ध्वा नभः प्लुतः ॥ १२ ॥
164275
164276 स्ववाहनशुकपृष्ठे मामारोप्य तत् प्रागुक्तं पातोऽस्यास्तीति पाति भूतं शवं
164277 देहैकदेशे दग्ध्वा छिद्रीकृत्य नभः प्लुतः ॥ १२ ॥
164278
164279 अनन्तरं नभः प्राप्य दृष्टः कष्टाकृतिर्मया ।
164280 स तादृग्भूतसंपातमहोत्पातो भयप्रदः ॥ १३ ॥
164281
164282 तस्मिन्जवेन पतिते वसुधा चचाल साम्भोधिशैलवनपत्तनजङ्गलौघा ।
164283 चक्रे भृगुद्वयमयानजलस्रवन्ती भीमाकृतीन्व्यधुरदेहविभेदगर्तान् ॥
164284 १४ ॥
164285
164286 तस्मिन्महाशवे जवेन पतिते सति अम्भोध्यादिसहिता वसुधा चचाल । अयानजलाः
164287 निरुद्धोदकप्रवाहाः स्रवन्त्यो नद्यो यस्यां तथाविधा सती गिरिनदीनां कूलद्वये
164288 मार्गान्तरेण जलस्रवणात् भृगुद्वयं जलप्रपातद्वयं चक्रे । पतन्ति जलानि
164289 भीमाकृतीन् भयंकराकारान् अदेहविभेदान्
164290 मनुष्यादिदेहकृतभूविदारणजन्यवापीकूपादिविलक्षणान्गर्तान्व्यधुश्चक्रुः ।
164291 विधुरदेहविभेदकर्तान् इति पाठ वसुधाविधुरेण विसंष्ठुलेन स्वदेहविभेदेन
164292 कर्तान् वप्रादिकर्तनानि चक्रे इत्यर्थः ॥ १४ ॥
164293
164294 उर्वी रुरास ककुबुत्तरतो रुरास विरुरास च दक्षिणा दिक् ।
164295 द्यौरारुरास विरुरास सशैलभूतं सर्वं जगत्प्रलयसंभ्रमभीतमुच्चैअः
164296 ॥ १५ ॥
164297
164298 पुनः किमासीत्तदाह - उर्वीति । उर्वी भूः उत्तरतः ककुप् उत्तरा दिक् तथा पूर्वा
164299 दक्षिणा चकारात्पश्चिमा च ककुप् द्यौः शैलैर्भूतैश्च सहितं सर्व जगच्च
164300 प्रलयसंभ्रमेण भीतं सत् उच्चैः रुरास दध्वान रुरोद च ।
164301 धात्वावृत्तिस्तत्तच्छब्दवैलक्षण्यद्योतनाय ॥ १५ ॥
164302
164303 उर्वी रुरास धरणे सविरावरंहःसंरम्भतर्जितसमस्तदिगन्तरासा [रासो
164304 ध्वनिः |] ।
164305 व्योमापि घुंघुममलङ्घ्यमलं चकार
164306 नागारिवृन्दभयविद्रवणप्रचण्डम् ॥ १६ ॥
164307
164308 उक्तमेव स्पष्टं पुनराह - उर्वीति । धरणे पतितस्य शवस्य धारणे ।
164309 तारत्वाधिक्येन शब्दान्तरैरलङ्घ्यं घुंघुमं ध्वनिमलमत्यर्थ चकार ।
164310 नागारीणां गरुडानां भयेन विद्रवण इव प्रचण्डं दुःसहम् ॥ १६ ॥
164311
164312 निर्घातशब्द उदभूदभितो भयाय भीमाय भूधरदरीदृढदारणोत्थः
164313 ।
164314 उत्पातभीमजवजालयुगान्तवातसंरब्धकल्पघनघोषवितीर्णतर्जः ॥ १७ ॥
164315
164316 भूधरदरीणां दृढदारणादुत्थ उत्थितो निर्घात आस्फालनं तन्निमित्तः शब्दो
164317 भयाय भीमाय भयहेतवे श्रोत्रहृदयादिभेदनाय च उदभूत् । स कीदृक् ।
164318 उत्पातैर्भीमजवत्वाज्जालवदाकर्षिणो ये युगान्तवातास्तैः संरब्धा ये कल्पघनाः
164319 प्रलयाम्बुदास्तद्घोषेभ्यो वितीर्णा विश्राणिता तर्जा भर्त्सना येन तथाविधः ॥१७ ॥
164320

164321 तस्मिन्नवेन पतिते वसुधा ररास सारावदिङ्मुखतया शतवेधमागात् ।
164322 तत्रास्फुटन्कुलगिरीन्द्रमहातटानि पातालदेशमविशन्हिमवच्छिरांसि ॥ १८ ॥
164323
164324 तस्मिन्शवे । शतगुणं वेधममिधातमागात्प्राप । तत्र तस्मिन्वेधे ॥ १८ ॥
164325
164326 आसीत्तत्पतनं तस्य मेरुशैलशिलाकृतेः ।
164327 दलनं शैलशृङ्गाणां विदारणकरं भुवः ॥ १९ ॥
164328
164329 तस्य शवस्य तत्तादृशं पतनमासीत् । कीदृशं तदाह - दलनमित्यादि ॥ १९ ॥
164330
164331 क्षोभणं जलराशीनामद्रीणां भूतलार्पणम् ।
164332 पीडनं सर्वभूतानां क्रीडनं प्रलयार्थिनाम् ॥ २० ॥
164333
164334 भूतले अर्पणं समीकरणसाधनमिति यावत् । प्रलयार्थिनां । रुद्रगणानाम् ॥ २० ॥
164335
164336 पातनं भूतले भानोः स्थगनं द्वीपपद्धतेः ।
164337 चूर्णीकरणमद्रीणां दलनंन् मण्डलावनेः ॥ २१ ॥
164338
164339 स्थगनमाच्छादनम् ॥ २१ ॥
164340
164341 द्वितीयमिव भूपीठं ब्रह्माण्डार्धमिवापरम् ।
164342 पतितं खमिवाकृत्या तदपश्यन्नभश्चराः ॥ २२ ॥
164343
164344 आकृत्या मूर्ताकारेण ॥ २२ ॥
164345
164346 अथ पश्याम्यहं यावदसौ मांसमयोऽचलः ।
164347 न माति सप्तद्वीपायां भुवि तस्याङ्गमेककम् ॥ २३ ॥
164348
164349 तमालोक्य मया देवः प्रसादे समवस्थितः ।
164350 संपृष्टो भगवान्वह्निः प्रभो किमिदमित्यथ ॥ २४ ॥
164351
164352 कथं मांसमयः सार्धं स चार्कः पतितो दिवः ।
164353 स न माति हि भूपीठे सपर्वतवनाम्बुधौ ॥ २५ ॥
164354
164355 मांसमयो देहः कथं पतितः । तेन सार्ध स प्रसिद्धोऽर्कश्च कथं पतित
164356 इत्यावृत्त्या योज्यम् ॥ २५ ॥
164357
164358 अग्निरुवाच ।
164359
164360 प्रतिपालय पुत्र त्वं क्षणमेकं गतत्वरः ।
164361 यावच्छाम्यतु [शाम्यति इत्युभयत्रापि पाटः ।] दोषोऽयं कथयिष्यामि
164362 ते ततः ॥ २६ ॥
164363
164364 प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । अयमेतत्पतनदोषो यावत्साकल्येन शाम्यति [शाम्यति
164365 इत्युभ्यत्रापि पाठः ।] ॥ २६ ॥
164366
164367 अथ तस्मिन्वदत्येवं समाजग्मुर्नभश्चराः ।
164368 तज्जगज्जालजातीया दिग्भ्यो गगनजाखिलाः ॥ २७ ॥
164369
164370 गगनजगखिलं वस्त्रभूषणमाल्यादि येषाम् ॥ २७ ॥
164371
164372 सिद्धसाध्याप्सरोदैत्यगन्धर्वोरगकिन्नराः ।

164373 ऋषयो मुनयो यक्षाः पितरो मातरोऽमराः ॥ २८ ॥
164374
164375 ते नभश्चाः के के तानाह - सिद्धेति ॥ २८ ॥
164376
164377 अथ सर्वेश्वरीं देवीं शरण्यां ते नभश्चराः ।
164378 भक्तिनम्रशिरःकायाः कालरात्रिं प्रतुष्टुवुः ॥ २९ ॥
164379
164380 नभश्चरा ऊचुः ।
164381
164382 बद्ध्वा खट्वाङ्गशृङ्गे कपिलमुरुजटामण्डलं पद्मयोनेः कृत्वा
164383 दैत्योत्तमाङ्गैः स्रजमुरसि शिरःशेखरं तार्क्ष्यपक्षैः ।
164384 या देवी भुक्तविश्वा पिबति जगदिदं साद्रिभूपीठभूतं सा देवी निष्कलङ्का
164385 कलिततनुलता पातु नः पालनीयान् ॥ ३० ॥
164386
164387 या देवी महाकल्पान्ते संहृतस्य पद्मयोनेः कपिलमुरुजटामण्डलं
164388 खट्वाङ्गशृङ्गे बद्ध्वा तथा दैत्यानामुत्तमाङ्गैः शिरोभिः उरसि स्रजं
164389 कृत्वा संहृतस्य तार्क्ष्यस्य गरुडस्य पक्षैः शिरःशेखरमवतंसं च
164390 कृत्वा भुक्तं विश्वं प्राणिजातं यया तथाविधा सती साद्रिभूपीठभूतमिदं
164391 जगत्पिबति । एवं सर्वजगत्संहारेऽपि दोषलेशेनाप्यलिप्तत्वान्निष्कलङ्का
164392 शुद्धचिन्मात्रस्वभावाप्यस्मदनुग्रहाय कलिततनुलता स्वीकृतशरीरा सती
164393 अवश्यपालनीयान्नः अस्मान्पातु रक्षतु ॥ ३० ॥
164394
164395 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामा० वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० शवोपाख्याने
164396 महाशववर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १३३ ॥
164397
164398 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
164399 महाशववर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १३३ ॥
164400
164401
164402
164403 चतुस्त्रिंशाधिकशततमः सर्गः १३४
164404
164405 विपश्चिदुवाच ।
164406
164407 एतस्मिन्नन्तरे व्योम्नः स पतन्पुरुषो मया ।
164408 स्थगिताखिलभूपीठ शवरूपो विलोकितः ॥ १ ॥
164409
164410 देव्यास्तदाविर्भूतायाः शरीरमिह वर्ण्यते ।
164411 तत्पीतरक्तकुणपखादनं च गणैरथ ॥
164412
164413 एतस्मिन्नन्तरे देवारब्धदेवीस्तुतिकाले स प्राग्वर्णितः पतन्पुरुषो मया
164414 स्थगितमाच्छादितमखिलं भूपीठं येन तथाविधः शवरूपो निर्जीवो विलोकितः
164415 परिज्ञातः ॥ १ ॥
164416
164417 स यावदुदराभिख्यो देहभागोऽस्य येन भूः ।
164418 सप्तद्वीपापि पिहिताऽमातुः शैलोपमो महान् ॥ २ ॥
164419
164420 येन शवभागेन सप्तद्वीपापि भूः पिहिता सोऽस्य संपूर्णभूमौ यावत् साकल्येन
164421 अगातुर्मानमप्राप्तवतः शवस्य शैलोपमो महानुदराभिख्यः कुक्षिसंज्ञको
164422 भागः स एव मया दृष्ट इत्यर्थः ॥ २ ॥
164423
164424 वह्निनोक्तमनन्तं तत्तद्भुजोरुशिरश्च मे ।

164425 लोकालोकात्परं पारं प्राप्तं ह्यविषये नृणाम् ॥ ३ ॥
164426
164427 तर्हि तद्भुजोरुशिरस्त्वया दूरस्थं कथं ज्ञातं तत्राह - वह्निनेति । तत्तर्हि क्व
164428 पतितं तत्राह - लोकालोकादिति ॥ ३ ॥
164429
164430 व्योमवासिचये देवीमथ स्तुवति सादरम् ।
164431 व्योम्नः प्रकटतामागाच्छुष्का नु भवति स्वयम् ॥ ४ ॥
164432
164433 सा स्वयं शुष्का नीरक्तैव भवति । नु इति वितर्के ॥ ४ ॥
164434
164435 प्रेतवृन्दैरनुगता मातृमण्डललालिता ।
164436 कुम्भाण्डयक्षवेतालजालतारकिताम्बरा ॥ ५ ॥
164437
164438 कीदृशी सा तदाह - प्रेतवृन्दैरित्यादिना । तारकितं संजाततारकमिव
164439 कृतमम्बरं यया ॥ ५ ॥
164440
164441 शिरालदीर्घदोर्दण्डवनीकृतनभस्तला ।
164442 किरन्ती कीर्णदिग्दाहैर्दृष्टिपातैर्दिवाकरान् ॥ ६ ॥
164443
164444 शिरालैः शिरावद्भिर्दीर्घैर्दोर्दण्डैर्वनमिव संपद्यमानं कृतं नभस्तलं
164445 यया । दृष्टिपातैर्दिवाकरान्किरन्ती विक्षिपन्ती ॥ ६ ॥
164446
164447 स्फुरन्नानायुधाकारकचज्झणझणध्वनि ।
164448 शतखण्डं खगानीकं कुर्वाणा व्योमकोटरे ॥ ७ ॥
164449
164450 स्फुरतां नानायुधानामाकारैः कचज्झणझणध्वनि यथा स्यात्तथा व्योमकोटरे
164451 खगानीकं पक्षिसमूहं शतखण्डं कुर्वाणा ॥ ७ ॥
164452
164453 देहज्वालेक्षणोष्माढ्यैः शरीरावयवैस्त्विषः ।
164454 दीर्घवेणुवनाकाराः किरन्ती कोटियोजनाः ॥ ८ ॥
164455
164456 देहज्वालाभिरीक्षणोष्मभिर्नेत्राग्न्यौष्ण्यैश्चाढ्यैः संपन्नैः
164457 शरीरावयवैर्दीर्घवेणुवनाकाराः कोटियोजनपरिमितास्त्विषः किरन्ती विक्षिपन्ती ॥ ८ ॥
164458
164459 दन्तकान्तीन्दुविद्योतदुग्धस्नपितदिङ्मुखा ।
164460 कृशातिदीर्घविस्तीर्णशरीरापूरिताम्बरा ॥ ९ ॥
164461
164462 निरालम्बास्पदा सांध्या विततेवाभ्रमालिका ।
164463 प्रेतासनसमारूढा सुरूढा परमे पदे ॥ १० ॥
164464
164465 निर्गते आलम्बास्पदे यस्याः । अभ्रमालिकापक्षे निरालम्बमम्बरमास्पदं यस्याः ।
164466 परमे पदे ब्रह्मणि सुष्ठु रूढा प्रादुर्भूता ॥ १० ॥
164467
164468 स्फुरन्ती प्रज्वलद्रूपा संध्या जलधरारुणा ।
164469 दधाना गगनाम्भोधौ वाडवज्वलनश्रियम् ॥ ११ ॥
164470
164471 वाडवज्वलनो वडवानलस्तच्छ्रियं दधाना ॥ ११ ॥
164472
164473 शवैः शवाङ्गैर्मुसलैः प्रासतोमरमुद्गरैः ।
164474 वृसिकोलूखलहलैः किरन्ती चञ्चला स्रजः ॥ १२ ॥
164475
164476 बृसिकाः आसनानि ॥ १२ ॥

प्रजां कटकटाटोपैर्वहन्ती गगनाङ्गणे ।
द्दषदां घर्घरारावैः प्रावृड्गिरिरिवाचले ॥ १३ ॥

कटकटेति दन्तध्वन्यनुकरणं तदाटोपैस्तदाडम्बरैः प्रजां जनशरीरमालां
गगनाङ्गणे वहन्ती । यथा प्रावृङ्गिरिर्दृषदां मालां
घर्घरारावैर्निर्झरैरचले स्वदेहे वहति तद्वत् ॥ १३ ॥

देवा ऊचुरयं देवि उपहारीकृतोऽम्बिके ।
सार्धं स्वपरिवारेण शीघ्रमाह्रियतामिति ॥ १४ ॥

देवास्तां देवीमूचुः । किमूचुः । हे अम्बिके अयं शवस्ते उपहारीकृतोऽस्मीभिः
स्वपरिवारेण सार्ध शीघ्रमाह्रियतां भुज्यतामित्यूचुः ॥ १४ ॥

वदत्येवं सुरानीके तं शवं प्राणवायुना ।
देवी प्रववृते रक्तसारमाक्रष्टुमञ्जसा ॥ १५ ॥

देवी स्वयं सर्वप्राणशक्तित्वात्प्राणानां रक्ताधारत्वात्प्राणवायुनैव
तद्रक्तसारमाक्रष्टुं प्रववृते ॥ १५ ॥

प्राणेनाकृष्यमाणं तद्रक्तं भगवतीमुखे ।
अविशत्सांध्यमेघौघ इव मेरोर्गुहान्तरम् ॥ १६ ॥

तावद्रक्तं तया पीतं प्राणाकृष्टं नभःस्थया ।
यावच्छुष्का सती तृप्ता पीना सा चंडिका स्थिता ॥ १७ ॥

प्राक् शुष्का सती तृप्ता भूत्वा पश्चात्पीना पुष्टा भूत्वा स्थिता ॥ १७ ॥

ततो बभूव सा रक्तपरिपीनशरीरिणी ।
रक्ता वर्षाभ्रमालेव तडित्तरललोचना ॥ १८ ॥

यथा वर्षाकाले तडित्तरललोचना रक्तवर्णा अभ्रमाला स्थिता तद्वत् ॥ १८ ॥

लम्बोदरा भगवती विषमाहिविभूषणा ।
रक्तासवमदक्षीबा समस्तायुधधारिणी ॥ १९ ॥

व्योम्नि नर्तनमारेभे स्वशरीरार्धपूरिते ।
पर्यन्तगिरिमालाग्रस्थितामरनिरीक्षिता ॥ २० ॥

स्वशरीरेणार्धपूरिते व्योम्नि नर्तनमारेभे उपचक्रमे ।
पर्यन्तगिरिर्लोकालोकपर्वतस्तदीयशिखरमालाग्रेषु स्थितैरमरैर्निरीक्षिता ॥ २० ॥

ततः पिशाचकुम्भाण्डरूपिकादिमहागणाः ।
शवमावारयांचक्रुर्महाचलमिवाम्बुदाः ॥ २१ ॥

शवशैलो गृहीतोऽसौ कुम्भाण्डैः कटिभागतः ।
उदराद्रूपिकावृन्दैर्यक्षैः कुञ्जरविक्षतैः ॥ २२ ॥

उदरात् उदरमारभ्य । यक्षैस्तु स्वीयकुञ्जरदन्तविक्षतैः परिशिष्टैः
पार्श्वपृष्ठभागैर्गृहीतैः ॥ २२ ॥

भुजोरुकन्धराद्यास्ते तस्यान्येऽवयवा यतः ।

164529 ब्रह्माण्डस्य परं पारं प्राप्ताः परमविस्तृताः ॥ २३ ॥
164530
164531 ननु भुजोरुकन्धरादिभागे कुतो न गृहीतस्तत्राह - भुजोर्विति। यतस्ते
164532 ब्रह्माण्डखर्परस्य परं पारं जलाद्यावरणदेशं प्राप्तास्ततो
164533 हेतोस्तैर्भूतसंघातैर्दूरे दिगन्तरे स्थितास्तेन प्राप्ताः किंतु तत्रैव कालेन
164534 स्वयमेव कलिता इति द्वयोरन्वयः ॥ २३ ॥
164535
164536 ततस्तैर्भूतसंघातैः स्थिता दूरे दिगन्तरे।
164537 न प्राप्ता वै हि तत्रैव कालेन कलिताः स्वयम् ॥ २४ ॥
164538
164539 नृत्यन्त्यां चण्डिकायां खे भूतवृन्दे शवाकुले।
164540 देवेष्वद्रिषु तिष्ठत्सु बभूव भुवनं तदा ॥ २५ ॥
164541
164542 पिण्डाहार्यामदुर्गन्धिगुण्ठीकृतककुब्गणम्।
164543 रक्तगर्भाभ्रनिर्व्यूहैः खादिरज्वलनोज्ज्वलम् ॥ २६ ॥
164544
164545 कीदृशं बभूव तदाह - पिण्डेत्यादिना। पिण्डश
164546 आहार्यैर्भक्ष्यमाणैर्नीयमानैश्च आमदुर्गन्धिभिर्मासवसादिभिर्गुण्ठीकृता
164547 अवगुण्ठिता व्याप्ताः ककुब्गणा यत्र तथाविधम् ॥ २६ ॥
164548
164549 मांसचर्वणसंरम्भप्रोद्यच्छवशवस्वनम्।
164550 लतास्थिखण्डनोड्डीनबृहत्कटकटारवम् ॥ २७ ॥
164551
164552 शवशवेति चर्वणध्वन्यनुकरणम्। बीभत्सो रसः। लतानामिव शिराणामस्थीनां च
164553 खण्डनादुड्डीन आकाशे प्रसृतो बृहत्कटकटारवो यत्र ॥ २७ ॥
164554
164555 भूतसंघट्टविश्लेषवशाद्भीषणनिःस्वनम्।
164556 हिमवद्विन्ध्यशैलाद्रिप्रमाणास्थ्यचलावृतम् ॥ २८ ॥
164557
164558 देवीमुखानलज्वालापक्वमांसाक्तभूतलम्।
164559 रक्तसीकरनीहारसिन्दूरितककुब्गणम् ॥ २९ ॥
164560
164561 सर्वतः प्रेक्षकैर्देवैः सप्राकारदिगन्तरम्।
164562 रुधिरैकार्णवीभूतसप्तद्वीपवसुन्धरम् ॥ ३० ॥
164563
164564 सप्राकारं वरणवेष्टितमिव दिगन्तरं यत्र ॥ ३० ॥
164565
164566 अत्यन्तान्तर्हिताशेषसमस्ताचलमण्डलम्।
164567 रक्तप्रभाभ्रसंभारवस्त्रावृतदिगङ्गनम् ॥ ३१ ॥
164568
164569 अत्यन्तमन्तर्हितं भूतप्रवेशादस्थ्याद्याच्छादनाच्च तिरोधानं प्राप्तमशेषं
164570 समस्तं शिखरसहितमचलमण्डलं यत्र। रक्तप्रभारञ्जितैरभ्रसंभारैः
164571 रक्तवस्त्रावृता इव दिगङ्गना यत्र ॥ ३१ ॥
164572
164573 वृत्तालोलभुजभ्रान्तहेतिच्छन्ननभस्तलम्।
164574 दूरस्मृतिपथप्राप्तपुरपत्तनमण्डलम् ॥ ३२ ॥
164575
164576 हेतिभिर्देवीतद्गणायुधैश्छन्नं नभस्तलं यत्र ॥ ३२ ॥
164577
164578 अत्यन्तासंभवद्रूपसर्वस्थावरजंगमम्।
164579 संपन्नानन्तकुम्भाण्डरूपिकाद्येकसंगमम् ॥ ३३ ॥
164580

164581 संपन्नः अनन्तानां कुम्भाण्डरूपिकादीनामेवैकः संगमः समाजो यत्र ॥ ३३ ॥
164582
164583 नृत्तलोककराकारखगावलनजालकैः ।
164584 मानसूत्रैरिव विधेरन्यद्रचयतो जगत् ॥ ३४ ॥
164585
164586 नृत्ते प्रसक्ता ये लोका भूतगणास्तेषां ये अभिनयकराकारास्तल्लक्षणानां
164587 खगानामावलनाय बन्धनाय प्रसारितैर्जालकैरिव नभसि अन्यज्जगद्रचयतो
164588 विधेर्मानसूत्रैरिव च स्थितैर्भूमेरारभ्य आ अर्कगतं
164589 सूर्यमार्गपर्यन्तमूर्ध्वमधश्च दशदिग्लक्षणैः कुञ्जैस्तिर्यक् च
164590 पिशाचैरातानवितानाभ्यां नीतैरान्त्रलक्षणैस्तन्तुभिर्जगद्ब्रह्माण्डोदरं
164591 मिमानमिव तदा भुवनं त्रैलोक्यं बभूवेति द्वयोरन्वयेनोपक्रमेण संबन्धः
164592 ॥ ३४ ॥
164593
164594 भूमेरार्कगतं नीतैः पिशाचैरान्त्रतन्तुभिः ।
164595 मिमानमिव दिक्कुञ्जैस्तिर्यगूर्ध्वमधो जगत् ॥ ३५ ॥
164596
164597 जगदालोक्य तत्तादृगुदक्तोपप्लवाप्लुतम् ।
164598 भूतपूर्वमहीपीठस्थितिरक्तार्णवीकृतम् ॥ ३६ ॥
164599
164600 पूर्वं भूते भूतपूर्वे महीपीठे स्थितिर्येषां तथाविधै रक्तैरर्णवीकृतम् । अत एव
164601 उदक्तेन उद्गतेनोपप्लवेनाप्लुतमास्कन्दितं जगदालोक्य द्वीपसप्तकपर्यन्ते तस्य
164602 शवस्याङ्गकैः कुत्सितैरङ्गैरनाक्रान्ते लोकालोकाद्रेर्मूर्धनि स्थिताः सुराः
164603 खिन्नतरा आसन्निति द्वयोरन्वयः ॥ ३६ ॥
164604
164605 द्वीपसप्तकपर्यन्ते लोकालोकाद्रिमूर्धनि ।
164606 तदङ्गकैरनाक्रान्ते स्थिताः खिन्नतराः सुराः ॥ ३७ ॥
164607
164608 श्रीराम उवाच ।
164609
164610 ब्रह्माण्डादपि निर्गत्य यस्य तेऽवयवा गताः ।
164611 लोकालोकाचलस्तेन ब्रह्मन्न स्थगितः कथम् ॥ ३८ ॥
164612
164613 यस्य शवस्य ते अतीदिर्घा हस्तपादाद्यवयवा ब्रह्माण्डादपि बहिर्निर्गत्य गतास्तेन
164614 तादृशेन महाशवेन लोकालोकाचलः कथं न स्थगितो नाच्छादित इति रामेण
164615 सर्वज्ञो वसिष्ठ एव पृष्टो न भासः । तस्य लोकालोकपर्यन्तं दृष्ट्यप्रसरेण
164616 तदनभिज्ञत्वनिश्चयादिति भावः ॥ ३८ ॥
164617
164618 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
164619
164620 द्वीपसप्तकमध्येऽस्मिन्राम तस्योदरं स्थितम् ।
164621 शिरःखुरभुजाद्यङ्गं ब्रह्माण्डात्परतः स्थितम् ॥ ३९ ॥
164622
164623 अत एव वसिष्ठ एव तदुत्तरमाह - द्वीपेत्यादिन । हे राम तस्य उदरं
164624 उदरोपलक्षितं मध्यशरीरं द्वीपसप्तकमध्ये स्थितम् । शिरःखुरोपलक्षितौ पादौ
164625 भुजाद्यङ्गं च ब्रह्माण्डात्परतः स्थितमिति भासोक्तं सत्यमेव ॥ ३९ ॥
164626
164627 पार्श्वाभ्यामूरुमध्याच्च कटिपार्श्वद्वयात्तथा ।
164628 शिरोंसद्वयमध्याभ्यां लोकालोकः स लक्ष्यते ॥ ४० ॥
164629
164630 तथापि शवस्य पार्श्वाभ्यां ऊर्वोर्मध्यात्कटिपार्श्वद्वयात् तथा
164631 शिरोंसद्वयमध्याभ्यां च शृङ्गाणामनाच्छादनात्स लोकालोकपर्वत
164632 ऊर्ध्वं लक्ष्यते दृश्यत एवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

164633
164634 तत्रोपविष्टास्ते देवा लक्ष्यन्ते शृङ्गमूर्धसु |
164635 सुशुद्धकान्तयस्तापादजला जलदा इव || ४१ ||
164636
164637 एवं प्रश्नोत्तरमुक्त्वा कथाशेषमपि भासेनापरिज्ञातं वसिष्ठ एवाह -
164638 तत्रेत्यादिना | तापादन्तःसंतापाच्छरदर्कातपाच्च || ४१ ||
164639
164640 प्रसारिताङ्गकमधो वक्त्रं तत्पतितं शवम् |
164641 संअभक्षयति भूतौघे प्रनृत्यन्तीषु मातृषु || ४२ ||
164642
164643 अधोवक्त्रं तच्छवं भूतौघे संभक्षयति सति || ४२ ||
164644
164645 वहत्स्वसृक्प्रवाहेषु मेदोगन्धे विजृम्भिते |
164646 दुःखिताश्चिन्तयामासुः प्रत्येकममरा इदम् || ४३ ||
164647
164648 इदं वक्ष्यमाणं चिन्तयामासः || ४३ ||
164649
164650 हा कष्टं क्व गता पृथ्वी क्व गता जलराशयः |
164651 क्व गता जनसंघाताः क्व गता धरणीधराः || ४४ ||
164652
164653 तदेवाह - हा कष्टमित्यादिना || ४४ ||
164654
164655 तादृक्चन्दनमन्दारकदम्बवनमण्डितः |
164656 मण्डपः पुष्पराशीनां कष्टं क्व मलयो गतः || ४५ ||
164657
164658 पुष्पराशीनां मण्डप इव स्थितो मलयः || ४५ ||
164659
164660 उच्चावदाता विपुला हिमवद्भूमयोऽपि ताः |
164661 नीताः शौक्ल्यरुषेवाशु रुधिरेणात्मपङ्कताम् || ४६ ||
164662
164663 रुधिरेण कर्त्रा हिमकृते शौक्ल्ये विषये रुषा क्रोधेनेव तदभिभवाय
164664 आत्मपङ्कतां स्वीयकर्दमभावम् || ४६ ||
164665
164666 क्रौञ्चद्वीपतले क्रौञ्चे योऽभूत्कल्पद्रुमो महान् |
164667 ब्रह्मलोकलसच्छाखः सोऽपि चूर्णत्वमागतः || ४७ ||
164668
164669 क्रौञ्चनाम्नो द्वीपस्य तले क्रौञ्चे गिरौ यः कल्पद्रुमोऽभूत् || ४७ ||
164670
164671 हा क्षीरार्णव पारिजातकमलाचन्द्रामृतानां पते हा दध्यर्णव
164672 नावनीतशिखरिप्रोद्भूतवेलावन |
164673 हा मध्वर्णव नालिकेरगिरिके योगेश्वरीसेवित क्वेदानीं समुपैष्यथ क्व वनिता
164674 दिग्दर्पणत्वं गताः || ४८ ||
164675
164676 पारिजातानां कमलायाश्चन्द्रस्यामृतस्य चोत्पादकत्वात्पते स्वामिन् हे क्षीरार्णव |
164677 नावनीता नवनीतभरिता ये शिखरिणस्तेषु प्रोद्भूतं वेलावनं यस्य तथाविध हे
164678 दध्यर्णव वेलास्थे नालिकेरप्रधाने अनुकम्प्ये गिरौ गिरिके योगेश्वर्या सेवित हे
164679 मध्वर्णव हा भवतां प्रत्येकं शोच्यता इत्यर्थः | इदानीं क्व समुपैष्यथ
164680 स्फटिकादिरत्नशिलाभिर्वनितानां देवस्त्रीणां दिशां च दर्पणत्वं क्व वा गताः ||
164681 ४८ ||
164682
164683 हा कल्पद्रुमकाञ्चनामललतानिःसंधिबन्धाचल
164684 क्रौञ्चद्वीपविरिञ्चहंसनलिनीनीरन्ध्रदिग्जालक |

164685 यातः क्वेह कदम्बकाननदरीविश्रान्तविद्याधरी
164686 क्रीडाकोविदनागरामरगृह त्वं पुष्करद्वीपक ॥ ४९ ॥
164687
164688 कल्पद्रुमेण काञ्चनीभिरमलाभिर्लताभिश्च निःसंधिर्निरुपाधिर्बन्धः संबन्धो
164689 यस्य तथाविधः क्रौञ्चाचलो यस्मिंस्तथाविध हे क्रौञ्चद्वीप त्वम् । तथा
164690 विरिञ्चिहंसैर्नलिनीभिश्च नीरन्ध्रं निबिडितं दिग्जालं यस्य तथाविध । तथा
164691 कदम्बकाननदरीषु विश्रान्तानां विद्याधरीणां रतिक्रीडासु कोविदानां
164692 नागराणाममराणां च गृहभूत हे पुष्करद्वीपक त्वं चेति युवां इह क्व यातः
164693 क्व गतौ ॥ ४९ ॥
164694
164695 स्वादूदोदग्रतापावलकुसुममहीपावनानां वनानां
164696 गोमेधद्वीपकल्पद्रुमकनकलतासुन्दरीणां दरीणाम् ।
164697 शाकद्वीपाचलानाममरतरुवनैर्दंशितानां सितानां स्मृत्यैवोदेति पुण्यं
164698 सुरपदसुखदं मानवानां नवानां ॥ ५० ॥
164699
164700 स्वादूदस्य समुद्रस्य तदीयानां उदग्रतापं आवलयन्ति निरुन्धन्ति तथाविधानां
164701 कुसुमच्छन्नमहीपावनानां वनानाम् । तथा गोमेधद्वीपस्य
164702 तदीयकल्पद्रुमाणां तत्रत्यकनकलतानां ताभिः सुन्दरीणां दरीणां । तथा
164703 अमरतरूणां कल्पवृक्षाणां वनैर्दंशितानां कञ्चुकितानां तत्पुष्पैः सितानां
164704 क्रौञ्चद्वीपसहितानां तदचलानां चेति नवानां पदार्थानां स्मृत्यैव
164705 मानवानां सुरपदं स्वर्गस्तत्सुखदं पुण्यमुदेति ॥ ५० ॥
164706
164707 मन्दानिलावलितपल्लवबालवल्लीसंतानभासितसमस्तदिगन्तराणि ।
164708 ध्वस्तानि तानि सकलानि वनानि कष्टमाश्वासमेष्यति कथं जनता न जाने ॥ ५१ ॥
164709
164710 मन्दानिलैरावलितपल्लवा या बालवल्ल्यस्तद्युक्तैः संतानैः
164711 कल्पवृक्षभेदैर्भासितानि समस्तदिगन्तराणि येषां तानि तादृशानि सकलानि
164712 वनानि ध्वस्तानि भग्नानि । कष्टमिति खेदे । अतः परमस्मदादिजनता आश्वासं
164713 विश्रामं चित्तसमाधानं च कथमेष्यति न जाने इति तत्र कस्यचिदुक्तिः ॥ ५१ ॥
164714
164715 कदा नु तानीक्षुरसाब्धितीरे वनानि खण्डाचलभूमिकासु ।
164716 द्रक्ष्येम भूयो गुडमोदकानि तथा कुमाराण्यपि शर्करायाः ॥ ५२ ॥
164717
164718 इक्षुरसाब्धेस्तीरे खण्डः शिलीभूतशर्करा तन्मयैरचलैर्भूषितासु महीषु तानि
164719 प्रसिद्धमाधुर्याणि गुडमोदकानि कदा नु द्रक्ष्येम पश्येम द्रक्ष्याम इति वा ।
164720 छान्दसो विकरणव्यत्ययः । तथा शर्करायाः कुमाराणि क्रीडार्थाः पुत्रिका अपि कदा
164721 द्रक्ष्यामः ॥ ५२ ॥
164722
164723 कदम्बकल्पद्रुमशीतलेषु तालीतमालीसवनाचलस्य ।
164724 कदा नु तच्चन्दनसुन्दरीणां पश्येम नृत्तं कनकालयेषु ॥ ५३ ॥
164725
164726 तालीतमालीभिः सवनस्य तदचलस्य कदम्बैः कल्पद्रुमैश्च शीतलेषु
164727 कनकालयेषूपविष्टाः सन्तस्तत्प्राग्बहुशोऽनुभूतं चन्दनलिप्तानां
164728 सुन्दरीणामप्सरसां नृत्तं चन्दनलतालक्षणानां सुन्दरीणां नृत्तं वा कदा
164729 नु पश्येम । आशंसायां लिङ् ॥ ५३ ॥
164730
164731 गतानि कष्टं स्मरणीयरूपतां जम्बूद्रुमस्याग्रफलानि तान्यपि ।
164732 येषां नदीं द्वीपसमुद्रमेखला वहत्यसौ जम्बुमती रसाम्बुभिः ॥ ५४ ॥
164733
164734 जम्बूद्रुमस्य तानि गजप्रमाणत्वेनामृतरसत्वेन जाम्बूनदस्वर्णहेतुत्वेन च
164735 प्रसिद्धान्यग्रफलानि स्मरणीयरूपतां गतानि । कष्टमिति खेदे । येषां फलानां
164736 रसाम्बुभिः प्रभवां नदीं द्वीपाः समुद्राश्च मेखला यस्यास्तथाविधा असौ

164737 जम्बुमती जम्बूद्वीपरूपा मही वहति ॥ ५४ ॥
164738
164739 शिलीन्ध्रनीरन्ध्रमहीध्रन्ध्रक्षीबामरस्त्रीकृतगीतनृत्यम् ।
164740 संस्मृत्य संस्मृत्य सुरोदतीरं प्रागब्जमुर्वीव हृदावदीर्ये ॥ ५५ ॥
164741
164742 तथा शिलीन्ध्रैर्नीरन्ध्राणां निरवकाशीकृतानां महीध्राणां रन्ध्रेषु गुहासु
164743 क्षीबाभिर्मधुमत्ताभिरमरस्त्रीभिः कृतं गीतसहितं नृत्यं
164744 यस्मिंस्तथाविधं सुरोदस्य समुद्रस्य तीरं पुनः पुनः संस्मृत्य प्राक्
164745 प्रातःकाले अब्जं पद्ममिव संप्रति उर्वीव च अहं हृदा अवदीर्ये । विदारणं
164746 प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ ५५ ॥
164747
164748 पश्यासृगम्भसि नवार्णवमूर्ध्नि भासा सौवर्णपर्वतशताग्रशिखाः
164749 कचन्ति ।
164750 संध्यारुणा उदयनास्तमयावनीनां स्तोकोदितेन्दुकलिका इव दिङ्मुखेषु ॥ ५६ ॥
164751
164752 हे मित्र असृग्रक्तमम्भो यस्य तथाविधे नवस्य अभिनवस्यार्णवस्य मूर्ध्नि
164753 उपरिभागे सौवर्णानां मेर्वादीनां पर्वतशतानामग्रशिखाः शृङ्गाणि
164754 उत्तरादिदिङ्मुखेषु उदयास्तमयावनीनां सूर्योदयास्तमयसंनिहितभूमीनां
164755 संध्याभ्यामरुणाः स्तोकोदिता इन्दुकलिका इव भासा कचन्ति दीप्यन्ते त्वं पश्य ॥ ५६ ॥
164756
164757 तादृक्सागरवारिराशिवलया द्वीपान्तरालंकृता
164758 प्रोच्चाद्रीन्द्रनिविष्टवारिदघटानीलोत्पलानां स्थली ।
164759 स्रोतोजङ्गलकाननोग्रनगरग्रामाग्रहाराम्बरा नो जाने तरुपल्लवाङ्कुरवती
164760 कष्टं क्व याता मही ॥ ५७ ॥
164761
164762 तादृशा वर्णितप्रकाराः सागररूपा ये वारिराशयो जलसमूहास्ते वलया इव यस्याः
164763 । द्वीपान्तरैर्द्वीपभेदैरलंकृता । प्रोच्चेष्वद्रीन्द्रेषु अर्थात्स्तनप्रायेषु
164764 निविष्टानामम्बुदघटालक्षणानां नीलोत्पलमालानां स्थली आधारभूता
164765 तद्भूषितेति यावत् । स्रोतांसि नद्यो जङ्गलानि काननानि भटैरुग्राणि नगराणि ग्रामा
164766 अग्रहारा ब्राह्मणग्रामाश्चाम्बराणि यस्याः । तरुपल्लवाङ्कुरादिभूषणवती मही
164767 संप्रति क्व याता नो जाने । कष्टमिति खेदे ॥ ५७ ॥
164768
164769 इत्यार्षे श्रीवा० वाल्मी० दे० मो० नि० उ० अवि० वि० शवोपाख्याने देवपरिदेवनवर्णनं
164770 नाम चतुस्त्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३४ ॥
164771
164772 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
164773 देवपरिदेवनवर्णनं नाम चतुस्त्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३४ ॥
164774
164775
164776 पञ्चत्रिंशदधिकशततमः सर्गः १३५
164777
164778 श्रीवसिष्ठ [भास उवाच इत्युभयत्र पाठः ।] उवाच ।
164779
164780 मत्तेन भूतवृन्देन किंचिच्छेषीकृते शवे ।
164781 इदमूचुः पुनर्दिक्षु गिरौ देवाः सवासवाः ॥ १ ॥
164782
164783 भुक्ते मांसेऽत्र भूतौघैः पीते रक्ते च भूः कृता ।
164784 मेदसा मेदिनी रक्तशेषेण मदिरार्णवः ॥
164785
164786 दिक्षु स्थिते लोकालोकगिरौ स्थिता देवा इदं वक्ष्यमाणमूचुः ॥ १ ॥
164787
164788 विद्याधरामरविहारविमानभूमावप्यास्तृतान्यशिशिरीकरणाय भूतैः ।

164789 मेदोमयानि पवनप्रसृतामलाभ्रखण्डाञ्चिताम्बरसमान्युरुजालकानि ॥ २ ॥
164790

164791 विद्याधराणाममराणां च विहारार्थानां विमानानां संचारभूमौ
164792 नभस्यप्यशिशिरीकरणाय भूतैर्देवीगणैर्भेदः प्रचुराणि
164793 पवनप्रसृतैरमलैरभ्रखण्डैरञ्चितेनाम्बरेण समानि उरूणि आन्त्रजालकानि
164794 आस्तृतानि ॥ २ ॥
164795

164796 द्वीपेषु सप्तस्वपि पश्य मेदोजलानि भूतैः प्रविसारितानि ।
164797 भुक्तं च मांसं रुधिरं च पीतं किंचिद्द्रुता संप्रति दृश्यतां भूः ॥ ३
164798 । ।
164799

164800 दृश्यतां दर्शनयोग्यताम् ॥ ३ ॥
164801

164802 मेदःपटैरावलिताखिलाङ्गीकष्टं स्थिता संप्रति मोदना भूः ।
164803 मेदोमयैः शारदमेघजालैः सकम्बलानीव वनानि भान्ति ॥ ४ ॥
164804

164805 मोदना सर्वप्राणिप्रमोदप्रदा भूः संप्रति मेदःपटैरावलिताखिलाङ्गी सती स्थिता
164806 कष्टम् । वनानि च मेदोमयैः शारदमेघजालैः सकम्बलानि
164807 धूसरकम्बलसंवीतानीव भान्ति ॥ ४ ॥
164808

164809 पश्यैतानि तदस्थीनि संपन्नानि महाद्रयः ।
164810 हिमाद्रिशिखराणीव स्थितान्यावार्य दिक्तटम् ॥ ५ ॥
164811

164812 तस्य शवस्यास्थीनि ॥ ५ ॥
164813

164814 श्रीवसिष्ठ [भास उवाच इत्युभयत्र पाठः ।] उवाच ।
164815

164816 देवेषु कथयत्स्वेवं कृत्वेमां मेदिनीं धराम् ।
164817 मेदोजालैः स भूतौघो मत्तो व्योम्नि ननर्त ह ॥ ६ ॥
164818

164819 स भूतौघो देवीगणस्तृप्तः सन् इमां पीतशिष्टमेदोजालैर्मेदिनीं मेदोलिप्तां
164820 कृत्वा मतः सन् व्योम्नि ननर्त । हेति प्रसिद्धौ ॥ ६ ॥
164821

164822 नृत्यत्सु भूतवृन्देषु शिष्टं रक्तं सुरैर्भुवः ।
164823 एकप्रवाहेणैकस्मिन्निक्षिप्तं मकरालये ॥ ७ ॥
164824

164825 एकप्रवाहेण संकल्पकृतेन सप्तानां मध्ये एकस्मिन्मकरालये समुद्रे निक्षिप्तम् ॥
164826 ७ ॥
164827

164828 सुरार्णवं तमेवैनं संकल्पं विदधुः सुराः ।
164829 ततःप्रभृति सोऽद्यापि संपन्नो मदिरार्णवः ॥ ८ ॥
164830

164831 तमेवैनं समुद्रं संकल्पं विधाय सुरार्णवं विदधुः ॥ ८ ॥
164832

164833 भूतानि नृत्तमाकाशे तानि कृत्वा पिबन्ति ताम् ।
164834 मदिरां पुनराकाशे नृत्यन्त्यानन्दमन्दिरे ॥ ९ ॥
164835

164836 तां तत्रत्यां मदिरां पिबन्ति ॥ ९ ॥
164837

164838 पिबन्त्यद्यापि तानीव मदिरां मदिरार्णवात् ।
164839 खे नृत्यन्ति च भूतानि सह योगेश्वरीगणैः ॥ १० ॥
164840

तानि भूतानिव अद्यापि इदानींतनान्यपि भूतानि तस्मान्मदिरार्णवान्मदिरां पिबन्ति
खे नृत्यन्ति च ॥ १० ॥

तेषां तान्यथ भूतानां मेदोजालानि भूतले ।
विस्तृतान्यवशुष्काणि स्थितातो मेदिनी मही ॥ ११ ॥

तेषां भूतानां तानि पीतशिष्टानि मेदोजालानि भूतले शुष्काणि अतोहेतोर्मही
मेदिनीनाम्ना स्थिता ॥ ११ ॥

इति क्रमाच्छान्तिमुपागते शिवे पुनः प्रवृत्ते दिनयामिनीक्रमे ।
प्रजाः ससर्जाथ नवाः प्रजापतिः पुनः स सर्गोऽभवदत्र पूर्ववत् ॥ १२ ॥

एवमादित्योऽपि देवैः पूर्ववत्स्वपदमारोपितः पर्वतादयश्च पूर्ववत्क्लृप्ता इति
सूचयन्नाह - इतीति । इति उक्तात्क्रमाच्छवे शान्तिं क्षयमुपागते सति सूर्यस्य
स्वस्थानारोपणान्मेर्वादीनां चोद्धरणाद्दिनयामिनीक्रमे पुनः प्रवृत्ते सति अथ
प्रजापतिर्नवाः प्रजाः ससर्ज । अत्र भूतले सः सर्गः पूर्ववदभवत् ॥ १२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासि० वाल्मीकीये दे० मो० निर्वा० उ० अ० विप० शवो० शवोपशमो नाम
पञ्चत्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
शवोपशमो नाम पञ्चत्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३५ ॥

षट्त्रिंशदधिकशततमः सर्गः १३६

भास उवाच ।

अथाहं तं महादेवं पावकं पृष्टवानिदम् ।
शुकपक्षतिकोणस्थः श्रूयतामवनीश्वर ॥ १ ॥

अग्निर्भासेन पृष्टोऽत्र शववृत्तान्तमादितः ।
असुरो मशकश्चैणो व्याधश्चेत्याद्यवर्णयत् ॥

अग्निवाहनस्य शुकस्य पक्षतिः पक्षमूलं तत्कोणस्थः । हे अवनीश्वर दशरथ ॥ १ ॥

भगवन्सर्वयज्ञेश स्वाहाधिप हुताशन ।
किमिदं नाम संपन्नं कथ्यतां किमिदं शवम् ॥ २ ॥

यदिदमिदानीं शवं नाम संपन्नं तत्पूर्वं किं किंनिमित्तं च तथा संपन्नमिति
द्वौ प्रश्नौ ॥ २ ॥

वह्निरुवाच ।

श्रूयतामखिलं राजन्यथावद्वर्णयामि ते ।
त्रैलोक्यभासुरानन्तशववृत्तान्तमक्षतम् ॥ ३ ॥

तत्राद्यप्रश्नस्योत्तरं वह्निः श्रावयति - श्रूयतामित्यादिना ॥ ३ ॥

अस्त्यनन्तमनाकारं परमं व्योम चिन्मयम् ।
यत्रेमान्यपसंख्यानि जगन्ति परमाणवः ॥ ४ ॥

164893 तत्रादौ वक्ष्यमाणसंवेदनभावाद्यध्यासानां परममूलं ब्रह्मैवेति
164894 दर्शयति - अस्तीति | अपसंख्यान्यपगतसंख्यानि || ४ ||
164895
164896 शुद्धचिन्मात्रनभसि तस्मिन्सर्वगते क्वचित् |
164897 सर्वात्मन्युदभूत्संवित्संवेदनमयी स्वयम् || ५ ||
164898
164899 संवेदनं विषयाकारं ज्ञानं तन्मयी || ५ ||
164900
164901 सा तेजःपरमाणुत्वमपश्यद्वेदनावशात् |
164902 भावितार्थात्मकतया स्वप्ने त्वमिव पान्थताम् || ६ ||
164903
164904 सा च स्वविषयतया तेजः परमाणुभावं स्वस्य वेदनास्वभाववशादेवापश्यत् |
164905 यथा त्वं पान्थं भावयन्सुप्तः स्वस्यैव पान्थतां पश्यसि तद्वत् || ६ ||
164906
164907 परमाणुरसंवित्त्वादपश्यदणुतां स्वयम् |
164908 भास्वतीं पद्मजरजस्तुल्यां संकल्पनात्मिकाम् || ७ ||
164909
164910 असंवित्त्वादज्ञानावृत्तचित्त्वात्परमाणुः पद्मोत्पन्नरजस्तुल्यां भास्वतीं
164911 स्फुटं भासमानाम् || ७ ||
164912
164913 सोच्छूनतां भावयन्ती पुनरप्यभवत्स्वयम् |
164914 चक्षुरादीनीन्द्रियाणि वपुष्यन्वभवत्स्वतः || ८ ||
164915
164916 सा च भास्वत्यणुता वृद्ध्या खोच्छूनतां भावयन्ती सती
164917 अन्यच्चक्षुरादीनीन्द्रियाणि अन्वभवदनुभूतवती | ततस्तानि वपुषि
164918 संलग्नानीत्यन्वभवत् || ८ ||
164919
164920 अपश्यदग्रे च जगच्चक्षुरादि स्वभावतः |
164921 आधाराधेयवद्भूतमयंन् स्वप्नपुरं यथा || ९ ||
164922
164923 चक्षुरादि च अग्रे शब्दस्पर्शादिगुणाधाराधेयवद्भूतमयंन् जगदपश्यत् || ९ ||
164924
164925 असुरो नाम तत्रासीत्प्राणी मानी बभूव ह |
164926 असत्यप्रतिभासात्म पितृमातृपितामहः || १० ||
164927
164928 द्वितीयप्रश्नविषयंन् निमित्तपरम्परां वर्णयितुमुपक्रमते - असुर इति | तत्र
164929 वेदनादिविषयान्ताध्यारोपरूपकार्यकरणसंघातानां मध्ये असुरो नाम
164930 जातिविशेषवान् कश्चित्प्राणी आसीत् | स च असुरस्वभावादेव मानी अभिमानवान् बभूव
164931 ह किल | तस्य पितृमातृपितामहाः किं नासन् | आसन्नेव किंतु ते
164932 विदूरथपित्रादिवदसत्यप्रतिभासात्मानो यस्य तथाविध इत्यर्थः || १० ||
164933
164934 दर्पोत्सिक्तया तत्र कस्यचित्स महामुनेः |
164935 यदा मृदितवानासीदाश्रमं शर्मभाजनम् || ११ ||
164936
164937 असुरत्वादेव दर्पेणोत्सिक्ततया आर्द्रीकृतचणकवदुच्छूनतया || ११ ||
164938
164939 मुनिः शापमदात्तस्य महाकारतयाश्रमः |
164940 त्वया यन्नाशितो मृत्वा भव त्वं मशकोऽधमः || १२ ||
164941
164942 महाकारतया अतिस्थूलशरीरतया | अधमः अतिक्षुद्रः || १२ ||
164943
164944 स तच्छापहुताशोऽथ तस्मिन्नेव तदा क्षणे |

असुरं भस्मसाच्चक्रे जलमौर्व इवानलः ‖ १३ ‖

निराकारं निराधारमाकाशबलयोपमम् ।
चित्तं किंचिदिवाचेत्यमासीच्चेतनमासुरम् ‖ १४ ‖

तदा तदासुरं चेतनं किमासीत्तत्राह - निराकारमिति । अचेत्यं चित्तं
सुषुप्तमूर्च्छितमिवासीत् ‖ १४ ‖

तदेकत्वं ययौ साम्याद्भूताकाशेन चेतनम् ।
तदास्पदेन तत्राथ वायुना चैकतां ययौ ‖ १५ ‖

तदव्याकृतरूपं चेतनं भूताकाशेनैकत्वं ययौ । तद्भूताकाशं च
स्वास्पदेन वायुनैकतां ययौ ‖ १५ ‖

आसीच्चेतनवातात्माऽभविष्यत्प्राणिनामकः [चेतनवान् इत्यपि पाठः ।] ।
रजसा पयसा व्याप्तस्तेजसा नभसाणुना ‖ १६ ‖

चेतनवातः प्राणस्तदात्मा स एव देहलाभे प्राणिनामकोऽभविष्यत् । रजः पार्थिवो
भागस्तदादिभूतचतुष्टयव्याप्तः । अणुना अपञ्चीकृतेन ‖ १६ ‖

स पञ्चतन्मात्रमयश्चिन्मात्रलवकोऽणुकः ।
स्पन्दमाप स्वभावेन व्योम्नि वातलवो यथा ‖ १७ ‖

तत्र क्रियाशक्त्याविर्भावमाह - स इति ‖ १७ ‖

अथ तस्यानिलान्तस्थं चेतनं तद्व्यबुध्यत ।
कालानिलजलैर्भूमौ बिजमङ्कुरकृद्यथा ‖ १८ ‖

स्पन्देन लिङ्गदेहे ज्ञानशक्त्याविर्भावमाह - अथेति । वर्षादिकालः प्राच्योऽनिलो
वर्षादिजलं चेत्येतैरङ्कुरकृद्बीजं यथा उच्छूनभावेन व्यबुध्यत तद्वत् ‖ १८ ‖

शुद्धशापविदन्तस्था मशकत्वविदास्य चित् ।
वेधिता मशकाङ्गानि विदित्वा मशकोऽभवत् ‖ १९ ‖

शुद्धस्य मुनेः शापं वेत्तीति शुद्धशापवित् प्राणान्तं स्थिता
स्वमशकत्वविदारूपा अस्यासुरस्य चित् तत्संस्कारवेधिता सती मशकाङ्गानि
पक्षपादादीनि विदित्वा स्वयमेव मशकोऽभवत् ‖ १९ ‖

स्वेदजस्याल्पदेहस्य निःश्वासनिपतत्तनोः ।
द्वे तस्य मशकस्येह दिने भवति जीवितम् ‖ २० ‖

किंयोनिः क्रियत्कालं तस्य जीवनं तदाह - स्वेदजस्येति । निःश्वासमात्रेणापि
निपतत्युड्डीयते तनुर्यस्य । द्वे दिने जीवितं परमायुरभवदित्यनुषङ्गः ‖ २० ‖

श्रीराम उवाच ।

प्राणिनामिह सर्वेषां योन्यन्तरज एव किम् ।
समुद्भवः संभवति किमुतान्योऽपि वा प्रभो ‖ २१ ‖

स्वप्नवदेव जाग्रदित्यसकृद्भगवतोक्तम् । स्वप्नदेहस्य च न योनित उद्भवो
दृश्यते जाग्रद्देहस्य तु दृश्यते तद्दृष्टान्तेन जाग्रद्देहवदेव सर्वत्र योनित
एवोद्भवोऽस्तु उतान्यथापीति संदिहानो रामः प्रसङ्गाद्वसिष्ठं पृच्छति -

164997 प्राणिनामिति। विवर्तोपादानांशे ब्रह्ममयः। परिणाम्युपादानांशे योनिजः॥ २१॥
164998
164999 श्रीवसिष्ठ उवाच।
165000
165001 ब्रह्मादीनां तृणान्तानां द्विधा भवति संभवः।
165002 एको ब्रह्ममयोऽन्यस्तु भ्रान्तिजस्ताविमौ शृणु॥ २२॥
165003
165004 पूर्वरूढजगद्भ्रान्तिभूततन्मात्ररञ्जनात्।
165005 भूतानां संभवः प्रोक्तो भ्रान्तिजो दृश्यसङ्गतः॥ २३॥
165006
165007 तत्र द्वितीयं लक्षयति - पूर्वेति। पूर्वं तद्योन्यनुभवरूढया
165008 तद्देहतादात्म्यदृढभ्रान्त्या तत्तद्भूततन्मात्राणां रञ्जनात्तदाकारेण
165009 भूतानां प्राणिनां यः संभवः स भ्रान्तिजः। एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
165010 तान्येवानुविनश्यति। यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥ २३॥
165011
165012 अभातायां जगद्भ्रान्तौ भूतभावः स्वयं भवन्।
165013 यः स ब्रह्ममयः प्रोक्तः संभवो न स योनिजः॥ २४॥
165014
165015 नित्यमुक्तब्रह्मणः कदाप्यभातायामेव जगद्भ्रान्तौ स्वयमेव विवर्ततया
165016 सर्गादौ जीवभावेन भवन् यश्चतुर्विधभूतभावः स ब्रह्ममय इत्यर्थः॥ २४॥
165017
165018 एवं स्थिते स मशको जगद्भ्रान्तिवशोत्थितः।
165019 न तु ब्रह्मोत्थितस्तस्य राम चेष्टाक्रमं शृणु॥ २५॥
165020
165021 स च आजानसिद्धैः कपिलसनकादिभिरेवानुभूयते नाज्ञैर्मशकादिभिरिति भ्रान्तिज
165022 एव प्रकृतो मशकसंभव इत्याशयेनाह - एवमिति। भासोपक्रान्तकथाशेषं
165023 वसिष्ठः स्वयमेवोत्साहाच्छ्रावयति - तस्येति। २५॥
165024
165025 क्षमेक्षुशष्पकक्षादिपुञ्जगुञ्जेषु गुञ्जता।
165026 स्वायुषोऽर्धं दिनं तेन सर्वं भुक्तं विवल्गता॥ २६॥
165027
165028 क्षमायां भूमौ इक्षुगुल्मेषु शष्पेषु बालतृणेषु काशमुञ्जादिकक्षादिपुञ्जेषु
165029 च गुञ्जन्ति अव्यक्तध्वनिं कुर्वन्ति ये मशकास्तेषु स्वयमपि गुञ्जता तथा ध्वनता
165030 विवल्गता क्रीडता तेन मशकेन दिनद्वयात्मकस्य स्वायुषोऽर्धमेकं दिनं सर्वं
165031 भुक्तम्॥ २६॥
165032
165033 शाद्वलोदरदोलायां दोलनं बाललीलया।
165034 चिरमारब्धमेतेन सार्धं मशिकया स्वयम्॥ २७॥
165035
165036 ततो द्वितीयदिनचेष्टामाह - शाद्वलेति। मशिकया भार्यया सार्धम्॥ २७॥
165037
165038 दोलाश्रमार्तस्तत्रासौ यावद्विश्राम्यति क्वचित्।
165039 तावद्धरिणपादाग्रगिरिपातेन चूर्णितः॥ २८॥
165040
165041 हरिणपादाग्रमेव मशकदृष्ट्या गिरिस्तत्पातेन॥ २८॥
165042
165043 हरिणाननसंदर्शत्यक्तप्राणतया तया।
165044 पूर्वक्रमगृहीताक्षः स जातो हरिणस्ततः॥ २९॥
165045
165046 आननग्रहणेन संपूर्णो हरिणाकारो लक्ष्यते। तस्य यः संदर्शः
165047 सम्यङ्मरणकाले भावनं तेन त्यक्तः प्राणो येन तत्तया। पूर्वं
165048 मशकदेहग्रहणे उक्तो यः क्रमस्तेनैव क्रमेण गृहीतान्यक्षाणि

165049 बाह्यान्तःकरणानि येन ॥ २९ ॥
165050
165051 विहरन्हरिणोऽरण्ये व्याधेन धनुषा हतः ।
165052 व्याधाननगदृष्टित्वात्संजातो व्याध एव सः ॥ ३० ॥
165053
165054 व्याधो वनेषु विहरन्संयातो मुनिकाननम् ।
165055 तत्र विश्रान्तवान्सङ्गान्मुनिना प्रतिबोधितः ॥ ३१ ॥
165056
165057 सङ्गात् सत्सङ्गलाभभाग्यात् ॥ ३१ ॥
165058
165059 भ्रान्तः किमिदमादीर्घदुःखाय धनुषा मृगान् ।
165060 हंसि पासि न कस्मात्त्वं तन्त्वं जगति भङ्गुरे ॥ ३२ ॥
165061
165062 किं प्रतिबोधितस्तदाह - भ्रान्त इत्यादिना । तन्त्वं
165063 महाफलामहिंसाभयदानादिशास्त्रमर्यादां कस्मान्न पासि ॥ ३२ ॥
165064
165065 आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलम्बाम्बुवद्भङ्गुरं भोगा
165066 मेघवितानमध्यविलसत्सौदामनीचञ्चलाः ।
165067 लोला यौवनलालना जलरयः कायः क्षणापायवान्पुत्र त्रासमुपेत्य
165068 संसृतिवशान्निर्वाणमन्विष्यतां ॥ ३३ ॥
165069
165070 व्याधकुलाचारप्राप्ता जीविका मृगवधस्तत्त्यागे कथं जीविनं कथं वा
165071 भोगसिद्धिस्तत्राह - आयुरिति । न जीवनं भोगा वा पुरुषार्थः । हिंसादिना
165072 तत्संपादने अनन्तकालभोग्यस्य पारलौकिकानर्थस्यावश्यंभावात् । आयुषो न
165073 ह्यभङ्गुरत्वमस्ति येन तदप्रसक्तिः । यत आयुर्वायुविघट्टितास्वभ्रपटलीषु लोलं
165074 यदम्बु तद्वद्भङ्गुरम् । तत्र भोगास्तु मेघवितानस्य मध्ये विलसन्ती या सौदामनी
165075 विद्युत्तद्वच्चञ्चलाः । तद्योग्या यौवनलालना यौवनविलासास्तु जलस्य रयो वेग इव
165076 लोलाः । कायो भोगायतनं च क्षणे अपायवान् संभावितापायः । हे पुत्र अतो हेतोः
165077 पारलौकिकभाव्यनर्थपरम्परालक्षणसंसृतिवशात् त्रासमुपेत्य
165078 अभयदानाहिंसाद्युपायैरात्यन्तिकानर्थनिवृत्त्युपलक्षितनित्यनिरतिशयानन्द##-
165079
165080 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० उ० अ० वि० श०
165081 मशकव्याधबोधनं नाम षट्त्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३६ ॥
165082
165083 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
165084 मशकव्याधबोधनं नाम षट्त्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३६ ॥
165085
165086
165087 सप्तत्रिंशदधिकशततमः सर्गः १३७
165088
165089 व्याध उवाच ।
165090
165091 एवं चेत्तन्मुने ब्रूहि कीदृग्दुःखपरिक्षये ।
165092 न कर्कशो न च मृदुर्व्यवहारक्रमो भवेत् ॥ १ ॥
165093
165094 व्याधेन पृष्टोऽत्र मुनिर्धारणाभ्यासतः स्वयम् ।
165095 परकायप्रवेशेन तत्स्वप्नं दृष्टमब्रवीत् ॥
165096
165097 एवं हिंसादिव्यवहारो दुःखहेतुश्चेत्तर्हि दुःखपरिक्षये हेतुभूतो
165098 व्यवहारक्रमः कीदृग्भवेत्तद्ब्रूहि ॥ १ ॥
165099
165100 मुनिरुवाच ।

165101
165102 इदानीमेव संत्यज्य धनुषा सह सायकान्।
165103 मौनमाचारमाश्रित्य शान्तदुःखमिहोष्यताम्॥ २॥
165104
165105 मुनीनामाचारक्रम एव दुःखक्षयहेतुस्तत्सहवासेन शिक्षणीय इत्याशयेनोत्तरं
165106 मुनिराह - इदानीमेवेति। मौनं मुनिषु प्रसिद्धं
165107 यमनियमविचाराद्याचारमाश्रित्य॥ २॥
165108
165109 श्रीवसिष्ठ उवाच।
165110
165111 इति संबोधितस्तेन परित्यज्य धनुःशरान्।
165112 आसीन्मुनिसमाचारस्तत्रैवायाचिताशनः॥ ३॥
165113
165114 तत्र तस्मिन्नाश्रम एव॥ ३॥
165115
165116 विवेश मनसा मौनी ततः शास्त्रविवेकिताम्।
165117 दिनैरेव यथा पुष्पमामोदेन नराशयम्॥ ४॥
165118
165119 ततः सत्सङ्गाच्छास्त्रप्रसिद्धां सारासारविवेकशीलतां विवेश। यथा पुष्पं
165120 मुकुलपरिपाकविकासादिक्रमोद्भवेनामोदेन नराणामाशयं हृदयं
165121 ह्लादयद्विशति तद्वत्॥ ४॥
165122
165123 अपृच्छन्मुनिशार्दूलं कदाचित्तमरिन्दम।
165124 भगवन्दृश्यते स्वप्नः कथमन्तर्बहिः स्थितः॥ ५॥
165125
165126 एवं संजातविवेकः स व्याधः कदाचित्तं मुनिशार्दूलमपृच्छत्। हे अरिन्दमेति
165127 दशरथसंबोधनम्। किमपृच्छत्तदाह - भगवन्निति। हे भगवन्
165128 प्राणिनामन्तःस्थितः स्वप्नो जाग्रदिव बहिः कथं दृश्यते। बहिः स्थितश्च
165129 प्रपञ्चः स्वप्नः सन् कथमन्तर्दृश्यते। प्राण्यन्तर्गतः स्वप्नः कथं
165130 केनोपायेन दृश्यते। एवमन्तर्बहिश्च स्थितः प्रपञ्चः स्वप्नः कथं दृश्यते।
165131 स्वप्न एव चेत्प्रपञ्चस्तर्हि अन्तर्बहिरिति द्विधा स्थितः कथं दृश्यते।
165132 इत्यनेकसंदेहसंपिण्डिताः पञ्च तन्त्रेण प्रश्नाः॥ ५॥
165133
165134 मुनिरुवाच।
165135
165136 ममापि साधो प्रथममेष एव विवेकिनः।
165137 पुरा चित्ते वितर्कोऽभूत्कुतोऽप्यभ्रमिवाम्बरे॥ ६॥
165138
165139 बहुतरवितर्कगर्भितं प्रश्नं श्रुत्वा मुनिः स्वस्याप्येतादृशो वितर्कः
165140 कोमलविवेकदशायामभूत्स च मया धारणाभ्यासेन स्वयमेव परकायप्रवेशेन
165141 तदीयस्वप्नादि पुनःपुनरवलोक्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां चिरं परीक्षणेन
165142 तत्त्वमवगम्य समाहित इति कथां विस्तरेण तृतीयप्रश्नोत्तरमुखेन वक्तुं
165143 मुनिरुपक्रमते - ममापीत्यादिना॥ ६॥
165144
165145 तत एतद्दिदृक्षार्थमहमभ्यस्तधारणः।
165146 बद्धपद्मासनस्तस्यां संविद्येवाभवं स्थिरः॥ ७॥
165147
165148 अभ्यस्ता परकायप्रवेशानुकूला बहिःकुम्भकधारणा येन। तस्यां
165149 सर्वजनानामात्मत्वेन प्रसिद्धायां संविद्येव स्थिरोऽभवम्॥ ७॥
165150
165151 तत्रस्थो दूरविक्षिप्तं तयैवाहृतवानहम्।
165152 चेतः स्वहृदयं सायं रुचेव रविरातपम्॥ ८॥

165153
165154 तत्र तस्यां संविदि स्थितोऽहं दूरविक्षिप्तं चेतस्तयैव संविदा प्रत्याहृतवान्।
165155 यथा सायं रविः स्वरुचा मण्डलकान्त्यैवातपं प्रत्याहरति तद्वत्॥ ८॥
165156
165157 वेदनेरणया प्राणस्ततश्चित्तान्वितो मया।
165158 शरीराद्रेचितो बाह्ये सौरभं कुसुमादिव॥ ९॥
165159
165160 वेदनं प्राणान्तर्गता चित्तदीरणया जीवस्य प्राणेन सह बहिर्निर्गमनानुकूलेन
165161 योगशास्त्रप्रसिद्धप्रयत्नेन चित्तं जीवोपाधिस्तदन्वितः प्राणः शरीराद्बाह्ये देशे
165162 रेचितो रेचकेन निःसारितः॥ ९॥
165163
165164 व्योमस्थचित्तवलितः स प्राणपवनो मया।
165165 अग्रस्थस्य मुखाग्रस्थे जन्तोः प्राणे नियोजितः॥ १०॥
165166
165167 ततः परकायप्रवेशोपायं स्वकृतमाह - व्योमस्थेति। बाह्यव्योमस्थेन चित्तेन
165168 जीवोपाधिना संवलितः स प्राणपवनो मया अग्रे पुरोभागे स्थितस्य
165169 कस्यचिज्जन्तोश्छात्रस्य प्राणे नियोजितो मेलितः॥ १०॥
165170
165171 यः प्राणवलितः प्राणस्तेन नीतो हृदन्तरम्।
165172 स्वेहया स्वं स्वकः सर्पः करभेणेव हिंसितः॥ ११॥
165173
165174 मदीयप्राणवलितो यस्तस्य जन्तोः प्राणस्तेन तदीयं हृदन्तरमहं नीतं। यथा
165175 करभेण भल्लूकेन बिले मुखं निवेश्य बलान्मुखवायुना आकर्षणलक्षणया
165176 स्वेहया स्वचेष्टया स्वकः स्वाहारभूतः सर्पः स्वमुखं प्रवेश्य हिंसितः सन्
165177 स्वहृदयंन् नीतस्तद्वत्॥ ११॥
165178
165179 ततोऽहं हृदयं तस्य प्रविष्टः प्राणवाजिना।
165180 संकटस्थः स्वया बुद्ध्या तावेवानुसरोन्तरम्॥ १२॥
165181
165182 तदीयप्राणलक्षणेन वाजिना अश्वेन तौ परस्परसंवलितौ
165183 प्राणावेवानुसरतीत्यनुसरोऽहमन्तरं तद्देहमध्यं प्रविश्य स्वया बुद्ध्या
165184 वक्ष्यमाणसंकटस्थः अभवमिति शेषः॥ १२॥
165185
165186 चरद्रसाभिर्बह्वीभिर्नाडीभिरभितो वृतम्।
165187 कुल्याभिः स्थूलतन्वीभिर्बाह्यदेऽसमिवाखिलम्॥ १३॥
165188
165189 पर्शुकापञ्जरप्लीहयकृद्रक्तादिडिम्बकैः।
165190 संकटं जीवसदनं भाण्डोपस्करणैरिव॥ १४॥
165191
165192 संकटतां प्रपञ्चयति - पर्शुकेत्यादिना। पर्शुकाः पार्श्वास्थीनि तल्लक्षणे
165193 पञ्जरे प्लीहयकृती मांसविशेषौ। डिम्बकैः पिण्डकैः। जीवस्य सदनं
165194 गृहभूतं तच्छरीरम्॥ १४॥
165195
165196 सर्वैः शलशलायद्भिरुष्णैरवयवैर्वृतम्।
165197 निदाघतापसंतप्तैरूर्मिजालैरिवार्णवम्॥ १५॥
165198
165199 शलशलेति जाठरानलक्वथनध्वन्यनुकरणम्॥ १५॥
165200
165201 नवं नवं बहिःशैत्यं नासाग्राच्चेतनात्मकम्।
165202 जीवनायानिशं चेतो वातोन्नीतमनारतम्॥ १६॥
165203
165204 पुनः कीदृशं तज्जीवसदनम्। अजीवनाय चेतसा प्राणादिवातैश्चानारतमुन्नीतम्।

165205 तत्र बहिष्ठस्य सोमात्मकस्यापानस्य नासाग्रादन्तःप्रवेशे नवं
165206 नवमन्तःप्रविशद्बहिःशैत्यं यस्य। अत एव चेतनात्मकम्॥ १६॥
165207
165208 रक्तकुट्टरसश्लेष्मवसानिःस्रावपिच्छिलम्।
165209 घनान्धकारमुष्णम् च संकटं नरकोपमम्॥ १७॥
165210
165211 रक्तं कुट्टन्ति नाडीमार्गेभ्यो विच्छिन्दन्ति तथाविधा येऽन्नरसाः श्लेष्मादयश्च
165212 तेषां निःस्रावैः पिच्छिलम्॥ १७॥
165213
165214 उदयावयवाश्लेषस्पष्टास्पष्टमरुद्रतैः।
165215 स्थित्यन्तानां तु वैषम्यादागामिगदसूचकम्॥ १८॥
165216
165217 रक्तरसश्लेष्मपित्तानां द्वासप्ततिसहस्रनाडीभेदेषु क्वचिदुदयैः क्वचिदवयवेषु
165218 आश्लेषैश्च क्वचित्संचारसौकर्यात्स्पष्टानां क्वचिन्मार्गनिरोधादस्पष्टानां च
165219 प्राणादिमरुतां रतैः क्रीडितैः सप्तधातुस्थितानामन्तानां तन्नाशानां च
165220 वैषम्यादागामिनां गदानां रोगाणां स्वप्नादिषु सूचकम्॥ १८॥
165221
165222 दरत्सरभसच्छिद्रावातवातेन शब्दितम्।
165223 पद्मनालप्रणालान्तर्ज्वलदर्णववाडवम्॥ १९॥
165224
165225 दरन्ति सरभसानि यान्यपानादिच्छिद्राणि तेष्वावातेन निर्गतेन वातेन शब्दितं
165226 संजातशब्दं हृदयपद्मनालस्य प्रणालं छिद्रं तदन्तर्ज्वलन् अर्णववाडव
165227 इव जाठराग्निर्यस्मिन्। तथा चोक्तं महोपनिषदि - पद्मकोशप्रतीकाशं
165228 हृदयं चाप्यधोमुखम् इत्युपक्रम्य तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्व
165229 प्रतिष्ठितम्। तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता इति॥ १९॥
165230
165231 मिलत्पदार्थनीरन्ध्रं सितमच्छं सवायुभिः।
165232 क्वचित्सौम्यंन् क्वचित्क्षुब्धंन् चौरैरिव पुरं निशि॥ २०॥
165233
165234 मिलद्भिर्वासनामयैः पदार्थैर्नीरन्ध्रं निबिडितम्। सवायुभिरिन्द्रियैः सितं
165235 बद्धम्। साक्ष्यात्मस्वभावेन तु अच्छम्। चित्तवृत्तिभेदैः प्रदेशभेदैश्च
165236 क्वचित्सौम्यं क्वचित्क्षुब्धम्॥ २०॥
165237
165238 रसनदपरैर्नाडीमार्गविद्याधराध्वगैः।
165239 संचरद्भिर्वृतं वातैराकारार्धार्धगीतिभिः। २१॥
165240
165241 कोष्ठगतानामन्नरसानां नादे ध्वनने तत्परैरत एव नाडीमार्गेषु
165242 गायद्विद्याधराध्वगप्रायैः संचरद्भिर्वातैर्वृतम्।
165243 द्विमात्राअकारस्तदर्धमेकमात्रस्तदर्धोर्धमात्रश्च गीतिषु येषाम्। गीतिमात्रस्य
165244 वातसाध्यत्वादित् भावः॥ २१॥
165245
165246 तदहं हृदयं जन्तोराविशं विषमान्तरम्।
165247 नरोऽवयवसंबाधं नरवृन्दमिवाधिकः॥ २२॥
165248
165249 यथा अधिकः श्रेष्ठो नरो नरावयवैः संबाधं निरवकाशं नरवृन्दं
165250 विशति तद्वत्॥ २२॥
165251
165252 अनन्तरमहं प्राप्तस्तेजोधातुं हृदन्तरे।
165253 दूरस्थमिव यत्नेन रात्राविन्दुमिवार्करुक्॥ २३॥
165254
165255 तेजोधातुं जठराग्निलक्षणस्य तेजसः सारं तेजोरूपोऽहं यत्नेन प्राप्तः। यतः
165256 समीपस्थमपि बहुतरनाडीमार्गप्राप्यत्वाद्दूरस्थमिव। यथेन्दुं रात्रौ अर्करुक्

165257 प्राप्नोति तद्वत् | तथा च श्रुतिः - एतद्धि ब्रह्म दीप्यते यदादित्यो दृश्यते |
165258 अथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते | तस्य चन्द्रमसमेव तेजो गच्छति इति || २३ ||
165259
165260 यस्मात्त्रिभुवनादर्शो दीपस्त्रैलोक्यवस्तुषु |
165261 सत्ता सर्वपदार्थानां जीवस्तत्रावतिष्ठते || २४ ||
165262
165263 तस्य तेजःसारत्वं कुतस्तत्राह - यस्मादिति |
165264 यस्माद्धेतोस्त्रिभुवनस्याप्यन्तर्भानादादर्शभूतस्त्रैलोक्यवस्तुषु
165265 दीपवत्प्रकाशको जीवस्तद्वेषः परमात्मा तत्र तस्मिंस्तेजस्यवतिष्ठते | तथा च
165266 श्रुतिः तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता | तस्याः शिखाया मध्ये
165267 परमात्मा व्यवस्थितः | स ब्रह्म स शिवः सोऽजः सोऽक्षरः परमः स्वराट् इति || २४ ||
165268
165269 काये सर्वगतो जीवः स्वामोदः कुसुमे यथा |
165270 तथाप्योजसि किञ्जल्कैर्मुखे शैत्यं विवस्वता || २५ ||
165271
165272 ननु स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादिश्रुतिषु सर्वदेहगतो जीवः श्रूयते
165273 तत्कथं तेजोधातावेव सोऽवतिष्ठते तत्राह - काये इति | यद्यपि सर्वगत आत्मा जीवः
165274 सन्काये आनखाग्रं प्रविष्टस्तथापि ओजसि तेजोधातौ विशेषतोऽवतिष्ठते | यथा
165275 विवस्वता विकासिते कुसुमे सर्वगतोऽपि स्वामोदः शैत्यं च किंजल्कैरुपलक्षिते तन्मुखे
165276 विशेषतोऽवतिष्ठते तद्वदित्यर्थः || २५ ||
165277
165278 तज्जीवाधारमोजस्तु प्रविष्टोऽहमलक्षितम् |
165279 रक्षितं परितः प्राणैर्वर्तिः प्रच्छादनं यथा || २६ ||
165280
165281 परितः प्राणैः करणाभिमानिभिर्देवैः परितश्चतुर्ष्वपि द्वार्षु रक्षितम् | यथा
165282 घटादिप्रच्छादनं दीपज्योतिः सूक्ष्मघटच्छिद्रप्रविष्टैर्वातै रक्ष्यते तद्वत् |
165283 आत्यन्तिकच्छिद्रपिधाने दीपनाशदर्शनादिति भावः || २६ ||
165284
165285 ततोऽङ्गः संप्रविष्टोऽहमामोद इव मारुतम् |
165286 उष्णांशुरिव शीतांशुं मृत्पात्रमिव वा पयः || २७ ||
165287
165288 ततोऽहं अङ्गः साक्षात्तज्जीवोपाधिभूतं
165289 मनोमयविज्ञानमयकोशसंवलितमानन्दमयकोशं संप्रविष्टः |
165290 तद्दृष्टान्तानाह - आमोद इवेत्यादिना || २७ ||
165291
165292 द्वितीयेन्द्वंशुसंकाशे शुक्लाभ्रलवपेलवे |
165293 नवनीतगुडप्रख्ये क्षीरबुद्बुदसुन्दरे || २८ ||
165294
165295 तत्र स्वत एव स्नेहानन्दयोर्दर्शनान्नवनीतगुडप्रख्ये [गुडो गोलः |] || २८ ||
165296
165297 तत्र पश्याम्यहं तिष्ठन्प्रवेशव्यग्रयोज्झितः |
165298 स्वौजसीव वसन्स्वप्न इव विश्वमखण्डितम् || २९ ||
165299
165300 पूर्वस्थानेष्विव प्रवेशप्रयुक्तया व्यग्रया श्रान्त्या उज्झितः सन् स्वस्य हृदि स्थिते
165301 ओजसीव स्वस्थो वसन् स्वीयस्वप्न इव तदीयस्वप्नरूपमखण्डितं विश्वं पश्यामि || २९
165302 | |
165303
165304 सार्कं सपर्वतं साब्धि ससुरासुरमानवम् |
165305 सपत्तनवनाभोगं सलोकान्तरदिङ्मुखम् || ३० ||
165306
165307 तद्विश्वमेव विशिनष्टि - सार्कमित्यादिना || ३० ||
165308

165309 सद्वीपसागराम्भोधि सकालकरणक्रमम् |
165310 सकल्पक्षणसर्वर्तु सहस्थावरजंगमम् || ३१ ||
165311
165312 तत्स्वप्नदर्शनं तत्र स्थिरमेव समं स्थितम् |
165313 वसाम्यत्येव निद्रान्ते निद्राऽन्ते नागता यतः || ३२ ||
165314
165315 स्थिरमनादिप्रवाहस्थितमेव प्रसिद्धजगत्समं स्थितम् | अहं निद्रान्ते जागरे
165316 अतिशयेन वसाम्येव | यतो निद्रा अन्ते जाग्रदवसाने नागतैव || ३२ ||
165317
165318 अनिद्र एव किं स्वप्नं पश्यामीति मया ततः |
165319 परिचिन्तयता ज्ञातमिदं व्याध विबोधिना || ३३ ||
165320
165321 तथापि स्वप्नं किं पश्यामि इति परिचिन्तयता हे व्याध ततस्तदनन्तरं विबोधिना
165322 प्रबोधवता मया इदं वक्ष्यमाणं ज्ञातम् || ३३ ||
165323
165324 ननु नामास्य चिद्घातोः स्वरूपमिदमैश्वरम् |
165325 स्वं यद्यपदिशत्येष जगन्नाम्नाम्बरात्मकम् || ३४ ||
165326
165327 किं ज्ञातं तदाह - नन्विति | नामेति विवेकिप्रसिद्धौ | अस्य चिद्धातोः प्रत्यगात्मन
165328 इदमैश्वरं रूपम् | कीदृशम् | एष ईश्वरः अम्बरात्मकं स्वं घट इति वा पट इति
165329 वा जगदिति वा अजीव इति वा यद्यादृशनामरूपं व्यपदिशति स्वयं तत्तज्जगन्नाम्ना
165330 भवति || ३४ ||
165331
165332 चिद्धातुर्यत्र यत्रास्ते तत्र तत्र निजं वपुः |
165333 पश्यत्येष जगद्रूपं व्योमतामेव चात्यजत् || ३५ ||
165334
165335 किं तात्त्विकं रूपं विहाय नेत्याह - व्योमतामिति | अत्यजदेव || ३५ ||
165336
165337 अहो त्वद्येदमाज्ञातं यदित्थं दृश्यते जगत् |
165338 तत्कथ्यते स्वप्न इति स्वचित्कचनमात्रकम् || ३६ ||
165339
165340 इदमेव स्वप्न इति जनैः कथ्यत इति अद्य आ ज्ञातं अहो | आ इति स्मरणे अङित् || ३६ ||
165341
165342 चिद्धातोर्यत्खकचनं तत्किंचित्स्वप्न उच्यते |
165343 किंचिच्च जाग्रदित्युक्तं जाग्रत्स्वप्नौ तु न द्विधा || ३७ ||
165344
165345 जाग्रदपि तत्त्वतो विमृष्टमिदमेव पर्यवस्यतीत्याह - चिद्धातोरिति || ३७ ||
165346
165347 स्वप्नः स्वप्नो जागरायामेष स्वप्ने तु जागरा |
165348 स्वप्नस्तु जागरैवेति जागरैव स्थिता द्विधा || ३८ ||
165349
165350 अनयोः परस्परदृशा स्वप्नत्वमेव स्वस्वदृशा तु जागरत्वमेवेत्याह -
165351 स्वप्न इति | स्वप्ने तु जागरा एषः स्वप्न एव | स्वप्नस्तु स्वदृष्ट्या जागरैवेति यदा
165352 स्वदृष्ट्या दृश्यते तदा जागरैव द्विधा स्थितेति पर्यवसन्नमित्यर्थः || ३८ ||
165353
165354 चेतनं नाम पुरुषः स मृतेषु शतेष्वपि |
165355 शरीरेषु महाबुद्धे कथं कस्य कदा मृतः || ३९ ||
165356
165357 ननु मरणं तर्हि स्वप्नजागराभ्यामतिरिक्तं किं स्यात्तत्राह - चेतनमिति |
165358 नास्त्येव मरणं नाम किंचित् | यतः पुरुषश्चेतनम् | भावे ल्युट् | चिन्मात्रमेव | स
165359 चानेकशतेषु शरीरेषु मृतेष्वपि कदा मृतः कस्य मृतः कथं मृतस्त्रेधापि
165360 तदप्रसिद्धेरित्यर्थः || ३९ ||

165361
165362 तच्चेतनं खमेवास्ति स्थितं तद्देहवत्कचत् |
165363 अनन्तमविभागात्म प्रतिघाप्रतिघात्मकम् || ४० ||
165364
165365 अभ्युपेत्य शरीरं तन्मरणं चेदमुक्तम् | वस्तुतस्तु तदुभयमपि नास्तीत्याह -
165366 तदिति | प्रतिहन्यत इति प्रतिघा मूर्ताकारस्तद्विलक्षणस्त्वप्रतिघा तदात्मकं च
165367 भ्रान्त्यैवेत्यर्थः || ४० ||
165368
165369 स्वभावस्याप्रतिघस्य नित्यानन्तोदितात्मनः |
165370 परमाणोश्चिदाख्यस्य मज्जा जगदिति स्मृतः || ४१ ||
165371
165372 तत्र अप्रतिघात्मता स्वभावस्तादृगात्मनश्चिदाख्यस्य परमाणोर्मज्जा सार एव
165373 भ्रान्त्या देहवज्जगदित्यपि स्मृतः || ४१ ||
165374
165375 चिद्व्योम्न उदरे भान्ति समस्तानुभवाणवः |
165376 तथा यथावयविनो विचित्रावयवाणवः || ४२ ||
165377
165378 मज्जात्वमेवोपपादयति - चिद्व्योम्न इति | जगद्भ्रान्त्यनुभवलक्षणा अणवः || ४२ ||
165379
165380 निवृत्तो बाह्यतो जीवो जीवाधारे हृदि स्थितः |
165381 रूपं स्वं स्वप्नसर्गोऽयमिति वेत्ति चिदाकचान् || ४३ ||
165382
165383 प्रथमतृतीयप्रश्नौ समाहितौ द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते - निवृत्त इति |
165384 बाह्यतो जागरतो जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे निवृत्तः सन् स्वं रूपमेव
165385 बाह्यसंस्कारानुरोधेन बाह्यः स्वप्नस्वर्गोऽयमिति चिदाकचान् चिद्विवर्तानिव वेत्ति || ४३
165386 | |
165387
165388 बाह्योन्मुखं बहिर्जाग्रच्छब्दितं कचितं स्वकम् |
165389 रूपं पश्यति जीवोऽयमन्तस्थं स्वप्न इत्यपि || ४४ ||
165390
165391 यदा चित्तं बाह्योन्मुखं तदा स्वकं रूपं जाग्रच्छब्दितं कचितम् | यदा
165392 अन्तस्थं चित्तं तदा अयं जीवः स्वकं रूपं स्वप्न इत्यपि पश्यति || ४४ ||
165393
165394 द्यौः क्ष्मा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः |
165395 प्रसृतो जीव इत्यन्तर्बहिश्चैकात्मकः स्थितः || ४५ ||
165396
165397 चतुर्थपञ्चमप्रश्नयोरुत्तरमाह - द्यौरिति | एकात्मक एव जीवो बहिरन्तश्च
165398 द्यौः क्ष्मेत्याद्यात्मकः प्रसृतः || ४५ ||
165399
165400 अर्कोऽर्कबिम्बसंस्थोऽपि यथेहापि स्थितस्त्विषा |
165401 तथा जीवो जगद्रूपो बहिरन्तश्च संस्थितः || ४६ ||
165402
165403 अन्तःस्वप्नो बहिर्जाग्रदहमेवेति वेत्ति चेत् |
165404 चिदात्मको यथाभूतं मुच्यते तदवासनः || ४७ ||
165405
165406 अत एव सर्वात्मताया एव तात्त्विकत्वात्तथा परिज्ञानादेव मुच्यत इत्याह - अन्तरिति |
165407 यथाभूतं यथार्थम् | भूमिकाभेदपरिपाकक्रमेणावासनः सन् मुच्यते || ४७ ||
165408
165409 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमपि जीवोऽन्यथा वदन् |
165410 द्वैतसंकल्पयक्षेण मुह्यत्येव शिशुर्यथा || ४८ ||
165411
165412 अन्तर्मुखोऽन्तरात्मानं बहिः पश्यबहिर्मुखः |

165413 आस्ते जीवो जगद्रूपं यत्स्वन्ते स्वप्नजाग्रती ॥ ४९ ॥
165414

165415 अन्तरात्मानं स्वमन्तर्जगद्रूपं पश्यन् स्वप्न एवं बहिर्जगद्रूपं पश्यन्
165416 जाग्रच्च स्वयमेवास्ते ते एवास्य स्वप्नजाग्रती ॥ ४९ ॥
165417

165418 इति चिन्तयतः किं स्यात्सुषुप्तमिति मे मतिः ।
165419 जाता तेन सुषुप्तांशमन्वेष्टुमहमुद्यतः ॥ ५० ॥
165420

165421 प्रसङ्गात्सुषुप्तितुरीयतत्त्वमपृष्टमप्याह - इतीति । इति जाग्रत्स्वप्ने
165422 तत्त्वतश्चिन्तयतो मे सुषुप्तं किं स्यादिति चिन्तालक्षणा मतिर्जाता ॥ ५० ॥
165423

165424 यावत्किं दृश्यदृष्ट्यान्तस्तूष्णीं तिष्ठाम्यहं चिरम् ।
165425 निश्चित्त इति संवित्तिः शमा नान्यत्सुषुप्तकम् ॥ ५१ ॥
165426

165427 दृश्यदृष्ट्या मम किं अहं चिरं तूष्णीं निश्चित्तस्तिष्ठामि । इति
165428 अन्तर्यावत्संवित्तिः शमाशमरूपा तावत्सुषुप्तकं तदन्यत्रेत्यर्थः ॥ ५१ ॥
165429

165430 नखकेशादि देहेऽस्मिन्विदिताविदितं यथा ।
165431 न जडं च जडं चैव सुषुप्तं चेतनात्मनि ॥ ५२ ॥
165432

165433 चित्तव्याप्त्यभावे चिदनभिव्यक्तौ घटादिवज्जडत्वमाशङ्क्य विशेषतोऽहन्तया
165434 अविदितत्वेऽपि नखकेशादिवत्सामान्यतो विदितत्वाद्विदिताविदितात्मकम् । तत्सुषुप्तं न
165435 जडं जडं चैव चेतनात्मनि तत्साक्षिणि स्फुरतीत्याह - नखेति ॥ ५२ ॥
165436

165437 संवित्त्या किं श्रमार्तोऽस्मि शान्तमासेवि मानसम् ।
165438 इत्येकपरिणामत्वान्नान्यदस्ति सुषुप्तकम् ॥ ५३ ॥
165439

165440 जाग्रत्स्वप्नभ्रमणेन श्रमार्तोस्मि । मम विशेषसंवित्त्या किं कंचित्कालं
165441 शान्तमासे इति संकल्पेऽवगाढनिद्राकारैकपरिणामत्वमेव सुषुप्तकं
165442 नान्यदस्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥
165443

165444 एतन्निद्राघनं जाग्रत्यपि संभवति स्वतः ।
165445 न किंचिच्चिन्तयाभ्यासे शान्त इत्येकरूपकम् ॥ ५४ ॥
165446

165447 जाग्रत्यपि पुरुषे एतत्सुषुप्तकं चिन्तापरित्यागदशायां संभवतीत्याह - एतदिति ॥
165448 ५४ ॥
165449

165450 एषावस्था यदा याति घनता मुच्यते तदा ।
165451 निद्राशब्देन तन्वी तु स्वप्नशब्देन कथ्यते ॥ ५५ ॥
165452

165453 नितरां दृढा निद्रेति व्युत्पत्त्या सुषुप्तिरेव निद्राशब्देनोच्यते । तन्वी
165454 ईषद्विक्षेपाकारेण शिथिला तु स्वप्नशब्देनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥
165455

165456 सुषुप्तमिति निश्चित्य तुरीयान्वेषणामहम् ।
165457 प्रवृत्तः कर्तुमुद्युक्तो युक्तः परमया धिया ॥ ५६ ॥
165458

165459 यावद्रूपं तुरीयस्य किंचनापि न लभ्यते ।
165460 सम्यग्बोधादृते शुद्धात्प्रकाशस्तमसो यथा ॥ ५७ ॥
165461

165462 तुरीयस्य यावत्पूर्ण रूपं तु सम्यग्बोधादृते न लभ्यते ॥ ५७ ॥
165463

165464 यथास्थितमिदं विश्वं सम्यग्बोधाद्विलीयते ।

165465 यथास्थितं च भवति न च किंचिद्विलीयते ॥ ५८ ॥
165466
165467 अतः सम्यग्बोध एव तुरीयम् । तत्र हि विलीनस्य विश्वस्य आत्यन्तिकमविलीनत्वं यथा
165468 स्थितं भवतीत्याह - यथास्थितमिति ॥ ५८ ॥
165469
165470 अतः स्वप्नो जागरा च सुषुप्तं च तुरीयके ।
165471 सयथास्थितमस्तीदं नूनं नास्ति च किंचन ॥ ५९ ॥
165472
165473 अत एवावस्थात्रयं तत्रान्तर्भूतमित्याह - अत इति । यथास्थितेन जगता सहितं
165474 सयथास्थितम् ॥ ५९ ॥
165475
165476 कारणाज्जगदुत्पन्नं न ब्रह्मेत्थमवस्थितम् ।
165477 जगत्तया शान्तमजं बोध इत्येव तुर्यता ॥ ६० ॥
165478
165479 जगत्कारणान्नोत्पन्नं किंतु ब्रह्मैवेत्थं जगत्तयावस्थितमिति बोध एव सदा
165480 तुर्यतेत्यर्थः ॥ ६० ॥
165481
165482 असंभवात्संभवकारणानां न जायते किंचन नाम सर्गः ।
165483 चिच्चेतनेनैव हि सर्गसंवित् स्वयं गृहीता द्रवताम्बुनेव ॥ ६१ ॥
165484
165485 तदेव पुनर्वर्णयन्नुपसंहरति - असंभवादिति । संभवो जन्म
165486 तत्कारणानामद्वये ब्रह्मण्यसंभवात्सर्गः किंचन द्वितीयं न जायते किंतु चितो
165487 जगदाकारचेतनेनैव सर्गसंवित्स्वयमेव गृहीता । यथा अम्बुना द्रवता गृहीता
165488 तद्वदित्यर्थः ॥ ६१ ॥
165489
165490 इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० निर्वा० उ० अवि० वि० जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयवर्णनं नाम
165491 सप्तत्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३७ ॥
165492
165493 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
165494 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयवर्णनं नाम सप्तत्रिंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १३७ ॥
165495
165496
165497 अष्टत्रिंशदधिकशततमः सर्गः १३८
165498
165499 तापस उवाच ।
165500
165501 गन्तुमेवं विचार्याहं ततस्तत्संविदैकताम् ।
165502 प्रवृत्तश्चौत्तमाब्जेन सौरभेणेव सौरभम् ॥ १ ॥
165503
165504 मेलने द्विगुणंन् विश्वं प्राणिजीवस्वजीवयोः ।
165505 ऐक्ये त्वेकं मया दृष्टमित्यादि मुनिनोच्यते ॥
165506
165507 एवं जाग्रदादितुर्यान्तावस्थातत्त्वं विचार्य ततस्तदनन्तरमहं तस्य प्राणिनः
165508 संविदा चिदाभासलक्षणजीवेन सहैकतामेकीभावं गन्तुं प्रवृत्तः यथा चौतं
165509 पुष्पितसहकारसंबन्धि सौरभं वायुना पद्माकरे नीतं आब्जेन अब्जोद्भवेन
165510 वायुस्थसौरभेणैकतां गन्तुं प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥
165511
165512 यावत्तच्चेतनं तस्य तमोजोधातुमत्यजम् ।
165513 प्रवृत्तं बाह्यसंवित्तौ समस्तेन्द्रियसंविदा ॥ २ ॥
165514
165515 अहं तस्य प्राणिनश्चेतनं चिदाभासं प्रवेष्टुं तं प्रागुक्तमोजोधातुं
165516 यावदत्यजं तावन्मध्ये मदीयया समस्तेन्द्रियलक्षणया संविदा बाह्यसंवित्तौ

165517 बहिर्मुखव्यापारे बलात्प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ २ ॥
165518
165519 संविदं संविदा गृह्णंस्तान्बाह्येऽन्तरपि क्षणात् ।
165520 अहं प्रसृतवांस्तत्र तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ३ ॥
165521
165522 ततोऽहं ताः बाह्ये प्रवृता इन्द्रियसंविदः अन्तःप्रवणया प्रयत्नसंविदा
165523 बलान्निगृह्णन्सन् क्षणादन्तरपि प्रसृतवान् । कथं प्रसृतवांस्तत्र
165524 दृष्टान्तमाह - तैलबिन्दुरिति ॥ ३ ॥
165525
165526 तत्संविदि तथैवाथ यावत्परिणमाम्यहम् ।
165527 भुवनं दृष्टवांस्तावत्सर्वं द्विगुणितं स्थितम् ॥ ४ ॥
165528
165529 एवमुपाधिव्याप्तिद्वारा अहं यावत्तस्य प्राणिनश्चिदाभाससंविदि मेलनेन
165530 परिणमामि तावत्कालमध्ये सर्व भुवनं तद्वासनामद्वासनोभयान्तःप्रतिभासा
165531 द्विगुणितं स्थितं दृष्टवान् ॥ ४ ॥
165532
165533 दिशो द्विगुणतां यातास्तपतस्तपनावुभौ ।
165534 भूमण्डले द्वे संपन्ने द्वे वै द्यावै समुत्थिते ॥ ५ ॥
165535
165536 द्विगुणितत्वमेव प्रपञ्चयति - दिशा इत्यादिना ॥ ५ ॥
165537
165538 वदनप्रतिबिम्बे द्वे दर्पणप्रतिबिम्बिते ।
165539 यथा भातस्तथा भाते मिश्रिते ते जगच्चितम् ॥ ६ ॥
165540
165541 ते च मिश्रिते तेन जगत् चितं द्वैगुण्येनोपचितम् ॥ ६ ॥
165542
165543 तैलवद्भाति कोशस्थं यच्चेतनतिलद्वये ।
165544 तस्मिञ्जगद्द्वयंन् तत्तत्तथा भाति विमिश्रितम् ॥ ७ ॥
165545
165546 यच्चेतनतिलद्वये तैलवद्बुद्धिकोशस्थं भाति
165547 तस्मिन्संवलितोपाधिस्थचिदाभासद्वये द्विगुणीभूतं तत्तज्जगत्तथा विमिश्रितं भाति
165548 ॥ ७ ॥
165549
165550 संविद्द्वितयकोशस्ते मिश्रिते अप्यमिश्रिते ।
165551 ते उभे जगती भाते समे क्षीरजले यथा ॥ ८ ॥
165552
165553 वासनानाममिश्रणादमिश्रिते ॥ ८ ॥
165554
165555 निमेषाद्दृष्टमात्रेण सा तत्संविन्मया ततः ।
165556 सकलैवात्मतां नीता परिमित्येव संविदा ॥ ९ ॥
165557
165558 सा तत्प्राणिचिदाभाससंवित् स्वसंविदा परिमित्य परिच्छिद्येव आत्मतामेकात्मतां
165559 नीता उपाधिद्वयैक्यापादनेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥
165560
165561 ऋतुर्ऋत्वन्तरेणेव सरितेवाल्पिका सरित् ।
165562 वातेनामोदलेखेव धूमलेखेव वार्मुचा ॥ १० ॥
165563
165564 आत्मतानयने दृष्टान्तानाह - ऋतुरिति ॥ १० ॥
165565
165566 एकत्वेनाशु संवित्तेर्ययौ मे जगदेकताम् ।
165567 दुर्दृष्टेर्द्विवपुश्चन्द्रः सुदृष्टेरेकतामिव ॥ ११ ॥
165568

165569 तत्र वासनानामप्येकीकारेण संवित्तेरात्यन्तिकैकत्वेन प्राग् द्विगुणीभूतं
165570 जगदप्येकतां ययौ ॥ ११ ॥
165571
165572 ततो मे तच्चितिस्थस्य स्वं विवेकमनुज्झतः ।
165573 अल्पीभूतः स्वसंकल्पस्तत्संकल्पस्थितिं गतः ॥ १२ ॥
165574
165575 स्वं विवेकं पूर्वापरविमर्शम् । तस्य प्राणिनः संकल्पानुसारिणीं स्थितिं गतः
165576 प्राप्तः ॥ १२ ॥
165577
165578 तच्चित्तवृत्त्यैव ततो बाह्यमालोकयंस्ततः ।
165579 अभुञ्जि तद्दिनाचारं तत्तद्धृदयमत्यजन् ॥ १३ ॥
165580
165581 अहं तत्र तच्चित्तवृत्त्यैव तद्भोग्यं बाह्यं
165582 शब्दादिविषयमालोकयंस्तद्धृदयमत्यजन्नेव तस्य जाग्रद्व्यवहारलक्षणं
165583 दिनाचारं अभुञ्जि अभुनजम् । अन्वभवमिति यावत् । कर्तरि चिण् छान्दसः ॥ १३ ॥
165584
165585 ततो यदृच्छयैवासो शनैर्निद्राकुलोऽभवत् ।
165586 पद्मः सायमिवापीय पयो भुक्त्वान्नमुच्छ्रमः ॥ १४ ॥
165587
165588 ततः असौ प्राणी अन्नं भुक्त्वा पय आपीय उद्भूतश्रमः सन् यदृच्छयैव
165589 निद्राकुलोऽभवत् ॥ १४ ॥
165590
165591 प्रसृतं दिग्निकुञ्जेषु रूपालोकक्रियाकरम् ।
165592 संजहार बहिश्चित्तं सायमर्को रुचिं यथा ॥ १५ ॥
165593
165594 निद्रारम्भे तत्प्राणः किमकरोत्तत्राह - प्रसृतमिति ॥ १५ ॥
165595
165596 सह चित्तेन तास्तस्य समस्तेन्द्रियवृत्तयः ।
165597 हृत्कोशमविशञ्छन्नाः कूर्मस्येवाङ्गसंधयः ॥ १६ ॥
165598
165599 ततः किमासीत्तदाह - सहेति ॥ १६ ॥
165600
165601 मुद्रिता हृदयाकारास्त आसंश्चक्षुरादयः ।
165602 लोष्टरूपा मृतावेव लिपिकर्मार्पिता इव ॥ १७ ॥
165603
165604 चक्षुरादयो मुद्रिताः सन्तो हृदयपद्माकारा आसन् । मृतौ मरणे आ ईषदिव
165605 लोष्टरूपा लिपिकर्मार्पिता इव च निर्व्यापारा आसन् ॥ १७ ॥
165606
165607 अहं तच्चित्तवृत्त्यैव सहसोन्नम्य तत्स्थितः ।
165608 तच्चित्तानुविधायित्वात्तत्तद्धृदयमाविशम् ॥ १८ ॥
165609
165610 अहमपि तच्चित्तानुविधायित्वात्तच्चित्तवृत्त्यैव सह तदिन्द्रियगोलकानि त्यक्त्वा
165611 तत्तन्नाडीमार्गेण तद्धृदयमाविशम् ॥ १८ ॥
165612
165613 संहृत्य बाह्यानुभवमन्तरेव तदोजसि ।
165614 क्षणमन्वभवं शून्यं सुषुप्तं तल्पकोमले ॥ १९ ॥
165615
165616 तल्पवत्कोमले ओजसि प्रागुक्ततेजोन्तस्थे आनन्दमयकोशे ॥ १९ ॥
165617
165618 क्लमान्नपानबहुलैर्निबिडास्वपि नाडिषु ।
165619 सुषिरास्वेव वा वायुर्न निर्यात्येव याति च ॥ २० ॥
165620

165621 तदानीं यदा समानाख्यो वायुः सुषिरासु सच्छिद्रास्वपि नाडिषु
165622 क्लमेनान्नपानरसविकारैर्बहुलैस्तत्र तत्र निरुध्यमानो बहिर्न निर्यात्येव तथापि
165623 सूक्ष्मतरया गत्या याति संचरति च ॥ २० ॥
165624
165625 यदा तदात्मकात्मैकपरो हृदि सहस्थितम् ।
165626 अप्रधानीकरोत्येतच्चित्तं स्वार्थस्वभावतः ॥ २१ ॥
165627
165628 यदैवं सुषुप्तिर्भवति तदायं प्राणः सेन्द्रियं चित्तं किं करोति तदाह - यदेति ।
165629 यदैवं भवति तदा प्राणस्तदात्मको य एकः अद्वैतः संप्रसन्न आत्मा
165630 तन्मात्रपरः सन् हृदि पुरीतति प्रविश्य सहस्थितमेतच्चित्तं ग्रसित्वा अप्रधानीकरोति
165631 स्वाधीनीकरोति । तत्कुतः । स्वार्थस्वभावतः स्वः प्रत्यगात्मा स एवार्थः परमार्थः
165632 पुरुषार्थश्च तत्स्वभावतः । तत्स्वभावमात्रेण परिशेषलक्षणसुखविश्रान्तौ
165633 प्रसक्तात्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥
165634
165635 स्वार्थमात्रोऽद्य तस्यान्तः परकृत्यं न कस्यचित् ।
165636 कचति स्वार्थसत्तायामेतदेव वपुर्यतः ॥ २२ ॥
165637
165638 अस्तु स्वार्थप्रसक्तस्तथापि मन-इन्द्रियादिपरकार्यमपि कुतो न करोति तत्राह -
165639 स्वार्थेति । यतो निरतिशयानन्दरूपस्वार्थसत्तारूपायां सुषुप्तौ एतदेव
165640 निरतिशयानन्दवपुः कचति न विक्षेपदुःखलेशोऽपीत्यर्थः ॥ २२ ॥
165641
165642 श्रीराम उवाच ।
165643
165644 मनः प्राणवशादेव मनुते किं महामुने ।
165645 स्वरूपं मनसो नास्ति तस्मात्तत्केवलं च किम् ॥ २३ ॥
165646
165647 प्राणश्चित्तं ग्रसित्वा अप्रधानीकरोतीति यदुक्तं तत्र रामः शङ्कते - मन इति ।
165648 मनश्चित्तमित्येकमेव । हे महामुने मन इदानीमपि प्राणवशादेव
165649 मननादिव्यापारान्करोति । तथा च तद्यदि प्राणेनाप्रधानीकृतं न मनुते तर्हि
165650 इदानीमपि किं मनुते । यस्मात्प्राणात्पृथक्कृतं मनसः स्वरूपं नास्ति
165651 तस्मात्केवलं प्राणविनिर्मुक्तं किम् । न किंचिदित्यर्थः । चकारः
165652 पूर्वप्रश्नसमुच्चयार्थः ॥ २३ ॥
165653
165654 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
165655
165656 देह एवेह नास्त्येव स्वानुभूतोऽप्ययं निजः ।
165657 मनसः कल्पनात्मेदं वपुः स्वप्ने गिरिर्यथा ॥ २४ ॥
165658
165659 अधिष्ठानसन्मात्रात्पृथक्करणे देहप्राणादिजगद्रूपं किमपि नास्ति ।
165660 तदपृथक्करणे तु तत्सत्तया सर्वमस्त्येव । तत्र प्राणपृथक्कृतं मन एकं
165661 नास्तीत्यल्पमिदं त्वया शङ्कितमित्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह - देह इत्यादिना ।
165662 यतोमनसः कल्पनात्मेदं वपुः अतो मनःपृथक्कृतं वपुर्नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥
165663
165664 तच्चित्तमपि नास्त्येव चेत्यार्थाभावयोगतः ।
165665 सर्गादौ कारणाभावादृश्यानुत्पत्तिहेतुतः ॥ २५ ॥
165666
165667 एवं चित्तस्यापि चेत्यार्थनिरूप्यत्वाच्चेत्यार्थाभावे तत्पृथक्कृतं स्वरूपं
165668 नास्तीत्यपि सुवचमित्याह - तदिति । पूर्वपूर्वचेत्यं तन्निरूपकमिति चेत्तत्राप्याह ##-
165669
165670 अतः सर्वमिदं ब्रह्म तच्च सर्वात्मकं यदा ।
165671 तदा विश्वमिदं विष्वगस्त्येव च यथास्थितम् ॥ २६ ॥
165672

165673 ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वात्तत्सत्तया सत्त्वोक्तौ तु मन-आदिसर्ववस्तु अस्त्येवेत्याह ##-
165674
165675 अस्ति चित्तादि देहादि तद्ब्रह्मैव च तद्विदाम् ।
165676 यादृक्तत्तद्विदामेतदस्माकं विषये न तत् ॥ २७ ॥
165677
165678 चित्तदेहादि सर्वमस्ति यतस्तत्तद्विदां तद्ब्रह्मैव । अब्रह्मविदां तु एतचित्तदेहादि
165679 यादृक् तदस्माकं तत्त्वविदां विषये न ॥ २७ ॥
165680
165681 यथेदं त्रिजगद्ब्रह्म यथेति विविधात्मकम् ।
165682 अत्रेमं राजपुत्र त्वं वर्ण्यमानं क्रमं शृणु ॥ २८ ॥
165683
165684 हे राजपुत्र राम यथा इदं त्रिजगद्ब्रह्मैव तथा वर्ण्यमानमध्यारोपादिक्रमं
165685 शृण्वित्यर्थः ॥ २८ ॥
165686
165687 अस्ति चिन्मात्रममलमनन्ताकाशरूपि यत् ।
165688 सर्वदा सर्वरूपात्म न जगन्न च दृश्यता ॥ २९ ॥
165689
165690 तत्राधिष्ठानमादौ निर्दिशति - अस्तीति ॥ २९ ॥
165691
165692 सर्ववित्त्वात्तु तेनेदं मनस्त्वं चेतितं स्वतः ।
165693 रूपमत्यजता शुद्धं बुद्धमाधिविवर्जितम् ॥ ३० ॥
165694
165695 तेनेदं मनस्त्वं प्रथमं चेतितमध्यारोपितम् । तेन चाधिष्ठानस्य
165696 नान्यभाभाव इत्याह - रूपमिति ॥ ३० ॥
165697
165698 मनसा कल्पितं तेन यद्वै सरणमात्मनः ।
165699 तदेतत्प्राणपवनं विद्धि वेद्यविदां धर ॥ ३१ ॥
165700
165701 सरणं संचरणम् ॥ ३१ ॥
165702
165703 प्राणतैषा यथा तेन कल्पितेवानुभूयते ।
165704 तथैवेन्द्रियदेहादि दिक्कालकलनादि च ॥ ३२ ॥
165705
165706 इति विश्वमिदं विष्वक् चित्तमात्रमखण्डितम् ।
165707 चित्तं तु चित्परं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मेदमाततम् ॥ ३३ ॥
165708
165709 अनाकारमनाद्यन्तमनाभासमनामयम् ।
165710 शान्तं चिन्मात्रसन्मात्रं ब्रह्मैवेदं जगद्वपुः ॥ ३४ ॥
165711
165712 सर्वशक्ति परं ब्रह्म मनःशक्त्या यथा स्थितम् ।
165713 यत्र तत्र तथा रूपं स्वमेवानुभवत्यलम् ॥ ३५ ॥
165714
165715 यतः सर्वशक्ति अतः प्राथमिक्या मनःशक्त्या यथा स्थितं पूर्वसिद्धमेवेति यत्र
165716 तत्र जागरे स्वप्ने वा स्वमेव तथा स्वरूपं जगद्भूतमनुभवति ॥ ३५ ॥
165717
165718 संकल्पात्म मनो ब्रह्म संकल्पयति यद्यथा ।
165719 तत्तथैवानुभवति सिद्धमाबालमीदृशम् ॥ ३६ ॥
165720
165721 संकल्पात्मकं मन एव कार्यब्रह्म तद्यथा भूरादिलोकानन्यच्च संकल्पयति
165722 तथैवानुभवति । इदं चाबालं बालानभिव्याप्य ईदृशं सिद्धम् ॥ ३६ ॥
165723
165724 प्राणीकृतः स्वयमयं ननु चेतसात्मा देहीकृतस्त्रिभुवनीकृत एव नाद्यः

165725 ।
165726 देहीकृतः खवपुरेव गिरीकृतश्च स्वप्नेषु कल्पितपुरीष्वनुभूतमेतत् ॥ ३७ ॥
165727
165728 ननु हे राम खवपुरेव चेतनात्मा आद्यो ना पुरुषः प्रथमं प्राणी प्राणवान्
165729 चेतसैव कृतस्तथा देहीकृतस्तथा त्रिभुवनीकृत एव । एतत्सर्वं कल्पितपुरीषु
165730 स्वस्वदेहेषु सर्वैरपि स्वप्नेष्वनुभूतं तदेव निदर्शनीकार्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥
165731
165732 इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० नि० उ० अवि० वि० चित्तसर्वात्मकताप्रतिपादनं
165733 नामाष्टत्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३८ ॥
165734
165735 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
165736 चित्तसर्वात्मकताप्रतिपादनं नामाष्टत्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३८ ॥
165737
165738
165739 एकोनचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः १३९
165740
165741 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
165742
165743 चित्तमेव जगत्कर्तृ संकल्पयति यद्यथा ।
165744 असत्सत्सदसच्चैव तत्तथा तस्य तिष्ठति ॥ १ ॥
165745
165746 प्राणादपि हि चित्तस्य प्राधान्यमिह वर्ण्यते ।
165747 मुनेः सुषुप्तात्स्वप्नाप्तौ प्रलयेक्षा च विस्तरात् ॥
165748
165749 चित्तस्य सदैव प्राणाधीनत्वमभ्युपेत्याध्यारोपक्रमे प्राथम्यमात्रेण
165750 जाग्रत्स्वप्नयोरुभयप्राधान्यं सुषुप्तौ तु प्राणस्यैवेत्याशयेन रामप्रश्नः
165751 समाहितः इदानीं प्राणादिसर्वजगन्निर्माणे चित्तस्यैव स्वातन्त्र्यात्प्राधान्यं
165752 सुषुप्त्यारम्भकाले तु श्रान्तत्वाद्व्यापारितुमसमर्थमिति स्वविश्रान्त्यर्थमेव चित्तं
165753 प्राणप्राधान्यमङ्गीकरोतीत्याशयेन तत्समाधानमुपक्रमते -
165754 चित्तमेवेत्यादिना । असत् अलीकम् । सत् व्यावहारिकम् । सदसत् प्रातिभासिकम् । तस्य
165755 चित्तात्मनः ॥ १ ॥
165756
165757 तेन संकल्पितः प्राणः प्राणो मे गतिरित्यपि ।
165758 न भवामि विनानेन तेन तत्तत्परायणम् ॥ २ ॥
165759
165760 गतिर्मदीयसर्वव्यवहारनिर्वाहकः । तेन प्राणेन विना न भवामि न तिष्ठामि इत्यापि
165761 कल्पितं तेन हेतुना तच्चित्तं तत्परायणं प्राणाधीनमुच्यते ॥ २ ॥
165762
165763 अहं कतिपयं कालं ननु प्राणविनाकृतः ।
165764 न भवामि पुनर्नूनं भवाम्येवेति कल्पितम् ॥ ३ ॥
165765
165766 स्वप्नमनोराज्यादिप्रसिद्धदेहे प्राणाभावेऽपि मनोव्यापारदर्शनाद्विना तेन न
165767 भवामीति संकल्पस्य व्यभिचारमाशङ्क्याह - अहमिति ॥ ३ ॥
165768
165769 यत्र तेनाङ्ग तत्रैतत्प्राणेनाशु क्षणाद्वपुः ।
165770 उदितं पश्यति मनो मायापुरमिवाततम् ॥ ४ ॥
165771
165772 यत्र यत्र तेन मन्सा प्राणेन सह वपुः कल्पितं तत्रैतत् क्षणादुदितं पश्यति ॥ ४ ॥
165773
165774 न भवाम्येव भूयोऽहं प्राणदेहविनाकृतः ।
165775 दृढनिश्चयभागित्थं चितो भवति नो पुनः ॥ ५ ॥
165776

165777 प्राणदेहकल्पनानन्तरमहं भूयः कदापि प्राणदेहाभ्यां विनाकृतो न
165778 भवाम्येवेत्यत्यन्तदृढनिश्चयवान् जीवो भवति। चितश्चिन्मात्रस्वभावस्य तु
165779 दृढनिश्चयवान्नो भवति॥ ५॥
165780
165781 दोलायितं तु संदेहाद्दुःखमास्ते कुनिश्चयम्।
165782 विकल्पेनैवमस्यैतज्ज्ञानान्नाल्पेन यास्यति॥ ६॥
165783
165784 अत एवाल्पविचारजात्सदेहप्रायाज्ज्ञानान्न निस्तारः। विपरीतदृढनिश्चयस्य
165785 यथार्थदृढनिश्चयं विना अनिवृत्तेरित्याह - दोलायितमिति। एवं
165786 दृढतरमेतद्भ्रान्तिज्ञानं तत्त्वज्ञानादल्पेन विकल्पेन न यास्यति॥ ६॥
165787
165788 यस्यायमहमित्यस्ति तस्य तन्नोपशाम्यति।
165789 वर्जयित्वात्मविज्ञानंन् केनचिन्नाम हेतुना॥ ७॥
165790
165791 नान्यत्र प्रथते ज्ञानंन् मोक्षोपायविचारणात्।
165792 ऋते तस्मात्प्रयतेनन् मोक्षोपायो विचार्यताम्॥ ८॥
165793
165794 दृढतरतत्त्वज्ञाने त्वयं ग्रन्थ एवोपाय इत्याह - नान्यत्रेति॥ ८॥
165795
165796 किलाहमिदमित्येव नाविद्या विद्यते क्वचित्।
165797 मोक्षोपायादृते नैतत्कुतश्चिदयतेऽन्यतः॥ ९॥
165798
165799 अहमिदमिति द्विधैवाविद्या विद्यते। अन्येति शेषः। अयते अपगच्छति॥ ९॥
165800
165801 एवं यन्मनसाभ्यस्तमुपलब्धं तथैव तत्।
165802 तेन मे जीवितं प्राणा इति प्राणे मनः स्थितम्॥ १०॥
165803
165804 मे मम प्राणा एव जीवितं परमप्रेमविषयं रूपमित्येवं यन्मनसा
165805 दृढमभ्यस्तमित्येतस्माद्धेतोः प्राणे प्राणाधीनतया मनः स्थितम्॥ १०॥
165806
165807 देहे सौम्ये स्थिते प्राणे मनो मननवद्भवेत्।
165808 क्षुब्धे प्राणगतं क्षोभं पश्यन्नान्यत्प्रपश्यति॥ ११॥
165809
165810 एवं देहाधीनता मनसोऽस्तीत्याह - देहे इति। देहे क्षुब्धे तु तत् क्षोभं प्राणगतं
165811 प्रपश्यन्मनः अन्यदात्मतत्त्वविवेकं वा न प्रपश्यति॥ ११॥
165812
165813 यदा स्वकर्मणि स्पन्दे व्यग्रः प्राणो भृशं भवेत्।
165814 तदा तदीहितव्यग्रः प्राणो नात्मोद्यमी भवेत्॥ १२॥
165815
165816 अत एव प्राणो निरोधाभ्यासं विना नात्मज्ञानोन्मुखीभवतीत्याह - यदेति। तस्य
165817 मनस ईहितेषु व्यग्रः॥ १२॥
165818
165819 एते हि प्राणमनसी त्वन्योन्यं रथसारथी।
165820 के नाम नानुवर्तन्ते रथसारथिनौ मिथः॥ १३॥
165821
165822 तत्कुतस्तत्राह - एते इति॥ १३॥
165823
165824 इत्यादिसर्गे स्वात्मैव चेतितः परमात्मना।
165825 तेनैषाद्यापि नियतिर्नाबुधानां निवर्तते॥ १४॥
165826
165827 तदपि कुतस्तत्राह - इतीति। इति एवं परस्परानुवृत्तिस्वभावे प्राणमनोरूपेण
165828 परमात्मना आदिसर्गे आत्मा चेतितः संकल्पितः॥ १४॥

165829
165830 देशकालक्रियाद्रव्यैर्मनःप्राणशरीरिणाम् ।
165831 प्रयान्त्यधिगता देहेष्वरूढानां परे पदे ॥ १५ ॥
165832
165833 परे पदे अरूढानामव्युत्पन्नानां मनःप्राणशरीरिणां देहेषु
165834 देशकालक्रियाद्रव्यैरधिगता व्यवहाराः प्रयान्ति प्रवर्तन्ते ॥ १५ ॥
165835
165836 स्वं प्राणमनसी साम्यात्कुर्वती कर्म तिष्ठतः ।
165837 वैषम्याद्विषमं चैकं शान्ते शान्ता सुषुप्तता ॥ १६ ॥
165838
165839 तत्र प्राणमनसी यावत्कालं साम्यात्स्वं कर्म कुर्वती तिष्ठतस्तावत्समो व्यवहारो
165840 जाग्रदाख्यः प्रवर्तए । यदा प्राण इन्द्रियप्रवर्तनादुपरतो वैषम्यं भजते तदा
165841 विषमं स्वप्नाख्यमेकं केवलमानसं व्यवहरणं प्रवर्तते । शान्ते च मनसि
165842 सर्वविक्षेपशान्त्युपलक्षिता सुषुप्तता प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १६ ॥
165843
165844 यदाहारादिरुद्धासु नाडीषु क्वापि पिण्डितः ।
165845 शान्तमास्ते जडः प्राणस्तदोदेति सुषुप्तता ॥ १७ ॥
165846
165847 कदा पुनर्मनः शान्तं भवति तदाह - यदेति ।
165848 आहारैरन्नरसैरादिपदात्पित्तादिभिश्च नाडीषु रुद्धासु सतीषु पिण्डितः प्राणो यदा
165849 जडो मन्दसंचारो भूत्वा क्वाप्यास्ते तदा मनःशान्त्या सुषुप्ततोदेति ॥ १७ ॥
165850
165851 नाडीष्वन्नावपूर्णासु तथा क्षीणासु वा क्लमात् ।
165852 निःस्पन्दस्तिष्ठति प्राणस्तदोदेति सुषुप्तता ॥ १८ ॥
165853
165854 क्षुधितादीनामपि श्रमात्सुषुप्तौ निमित्तमाह - क्षीणासु वेति ॥ १८ ॥
165855
165856 नाडीनां मृदुरूपत्वात्पूर्णत्वाद्वा व्रणोदरे ।
165857 क्वापि प्राणे स्थिते लीने निःस्पन्दास्ते सुषुप्तता ॥ १९ ॥
165858
165859 मर्दनादिना नाडीमार्दवमपि सुषुप्तिनिमित्तमित्याह - नाद्डीनामिति । एवं
165860 शरक्षतव्रणरुधिरादिपुर्णतापि तन्निमित्तमित्याह - पूर्णत्वादिति ॥ १९ ॥
165861
165862 तापस उवाच ।
165863
165864 अथ यस्य प्रविष्टोऽहं हृदये सोऽभवन्निशि ।
165865 सुषुप्तघननिद्रालुराहारपरितृप्तिमान् ॥ २० ॥
165866
165867 एवं रामप्रश्नोत्तरप्रासङ्गिकं समाप्य वसिष्ठः प्रस्तुततापसोक्तिमेवावलम्बते
165868 - अथेत्यादिना । स प्राणी आहारपरितृप्तिमान्सन् सुषुप्तघननिद्रालुरभवदिति
165869 प्रागुक्तानुवादः ॥ २० ॥
165870
165871 तेन सार्धमहं तत्र तच्चित्तेनैकतां गतः ।
165872 सुषुप्तनिद्रां सुघनां गुणीभूतोऽनुभूतवान् ॥ २१ ॥
165873
165874 गुणीभूतस्त्यक्तस्वातन्त्र्यः ॥ २१ ॥
165875
165876 ततोऽन्धस्यस्य जीर्णेऽन्तर्नाडीमार्गे स्फुटे स्थिते ।
165877 प्राकृते स्पन्दिते प्राणे सुषुप्तं तनुतां ययौ ॥ २२ ॥
165878
165879 ततः अस्य प्राणिन उदरस्थे अन्धसि अन्ने जीर्णे जाते सति प्राकृते नैसर्गिके नाडीमार्गे
165880 प्राणे स्पन्दिते स्पन्दमाने सति । गत्यर्थाकर्मक - इति कर्तरि क्तः । तनुतामल्पताम् ॥

165881 २२ ॥
165882
165883 सुषुप्ते तनुतां याते हृदयादिव निर्गतम् ।
165884 अपश्यमहमत्रैव भुवनं भास्करादिमत् ॥ २३ ॥
165885
165886 ततस्तदीयस्वप्नप्रपञ्चोमया दृष्ट इत्याह - सुषुप्ते इति ॥ २३ ॥
165887
165888 तच्च क्षुब्धार्णवोत्थेन पूर्यमाणं महाम्भसा ।
165889 विमुक्तेनेव कल्पाभ्रैरभ्रंकषतरंगिणा ॥ २४ ॥
165890
165891 तच्च भुवनं प्रलयकालक्षुब्धार्णवेभ्य उदितेन महाम्भसा
165892 पूर्यमाणमपश्यम् । तदम्भ एव विशिनष्टि - विमुक्तेनेवेति ।
165893 कल्पाभ्रैर्मुसलप्रमाणधारावृष्ट्या विमुक्तेन अधस्त्यक्तेन । इवशब्दो
165894 मिथ्यात्वद्योती सर्वत्रानुवर्तनीयः ॥ २४ ॥
165895
165896 प्रोह्यत्पर्वतपूरेण महावर्तविराविणा ।
165897 वहद्वनालीतृण्याढ्यैर्व्याप्तेनोन्मूलितागया ॥ २५ ॥
165898
165899 वहन्ती या वनाली तल्लक्षणा या तृण्या तृणसमूहस्तदाढ्यैः पर्वतैर्व्याप्तेन ।
165900 तृणाद्यैर्व्याप्तेन इति पाठे स्पष्टम् । उन्मूलिता अगा वृक्षाः पर्वताश्च यया
165901 तथाविधया वात्यया वह्निज्वालया पूर्वमेवावदग्धायास्त्रिलोक्याः
165902 खण्डखण्डकैः पूर्णेनेत्युत्तरत्रान्वयः ॥ २५ ॥
165903
165904 पूर्वमेवावदग्धायास्त्रिलोक्याः खण्डखण्डकैः ।
165905 पूर्णेन परितः प्रौढैः खपुराद्रिमहीमयैः ॥ २६ ॥
165906
165907 खे प्रसिद्धानि देवासुरादिपुराणि तदादिमयैः ॥ २६ ॥
165908
165909 अहं तत्रैव पश्यामि यावत्कस्मिंश्चिदास्पदे ।
165910 कस्यांचित्पुरि कस्मिंश्चिद्गृहे वध्वा पुरे स्थितः ॥ २७ ॥
165911
165912 तदा च अहं कस्मिंश्चिदास्पदे देशे तत्र कस्यांचित्पुरि तत्रापि कस्मिंश्चिद्गृहे
165913 वध्वा भार्यया सह स्थितोऽस्मीति स्वं पश्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥
165914
165915 सदारः सहभृत्योऽहं सपुत्रः सहबान्धवः ।
165916 सहभाण्डोपस्करणः सगृहोऽपहृतोऽम्भसा ॥ २८ ॥
165917
165918 ईदृशश्चाहं तेन प्रलयाम्भसापहृतः प्रवाहितः ॥ २८ ॥
165919
165920 उह्यमानं क्षयाम्भोभिस्तद्गृहं तच्च पत्तनम् ।
165921 लङ्घ्यमानं द्रुमाकारैः पूर्यमाणं च वारिभिः ॥ २९ ॥
165922
165923 तदवस्थं तद्गृहं तन्नगरं च वर्णयति - उह्यमानमिति । क्षयाम्भोभिः
165924 प्रलयजलैः । द्रुमाकारैस्तरङ्गैः ॥ २९ ॥
165925
165926 बृहत्कलकलारावं जेतुमब्धिमिवोद्यतम् ।
165927 अतिक्षुभितवास्तव्यमनपेक्षितपुत्रकम् ॥ ३० ॥
165928
165929 वास्तुनि वेश्मभूमौ भवा वास्तव्या जनाः ॥ ३० ॥
165930
165931 आवर्ततरलाढ्याभिर्वृत्तिभिर्व्यूढमाकुलम् ।
165932 साक्रन्दोरस्ताडनोत्कजनजम्बालभीषणम् ॥ ३१ ॥

165933
165934 वृत्तिभिर्जलप्रवृत्तिभिर्व्यूढं प्रवाहितम् | जम्बालैः पङ्कैश्च भीषणम् || ३१ ||
165935
165936 स्फुटत्कुड्यत्रुटत्काष्ठरटच्छङ्कुकृतोद्रटम् |
165937 प्रपतच्छादनच्छत्रगवाक्षस्थाङ्गनामुखम् || ३२ ||
165938
165939 त्रुटद्भिः शङ्कुभिः कृत उत्कृष्टो रटो ध्वनिर्यत्र || ३२ ||
165940
165941 इति यावत्क्षणं पश्यन्नहं तद्भावमागतः |
165942 परिरोदिमि दीनात्मा तावत्तत्सकलं गृहम् || ३३ ||
165943
165944 चतुर्धा भित्तिभेदेन वृद्धबालाङ्गनान्वितम् |
165945 जगाम शतधा वीच्यां शिलायामिव निर्झरः || ३४ ||
165946
165947 भित्तीनां भेदेन विदारणेन || ३४ ||
165948
165949 उह्यमानोऽहमभवं ततः प्रलयवारिणि |
165950 त्यक्तसर्वकलत्रादिचित्तः प्राणपरायणः || ३५ ||
165951
165952 क्षिप्तस्तरङ्गजालेन योजनाद्योजनव्रजे |
165953 उह्यमानद्रुमशिखाज्वालान्तरितजर्जरः || ३६ ||
165954
165955 उह्यमाना ये द्रुमास्तत्रत्यप्रलयवह्निशिखा ज्वाला तदन्तः इतैर्गमनैर्जर्जरः |
165956 अन्तरितैरन्तरायैरिति वा || ३६ ||
165957
165958 काष्ठकुड्यतटीपीठकटुसंघट्टघट्टितः |
165959 आवर्तनृत्यपातालतले गत्वोत्थितश्चिरात् || ३७ ||
165960
165961 काष्ठादीनां कटुभिर्दुःसहैः संघट्टैर्घट्टित आस्फालितः | आवर्तनृत्येषु
165962 भ्रमणेषु पातालतले गत्वा चिरादुत्थितः || ३७ ||
165963
165964 चलाचलागमापायवलद्गुलुगुलारवे |
165965 जले बहुलकल्लोले मग्नोन्मग्नः पुनः पुनः || ३८ ||
165966
165967 संघट्टभग्नशैलेन्द्रपङ्किले सलिले क्षणम् |
165968 पल्वले वारण इव मग्नः सत्पयसोद्धृतः || ३९ ||
165969
165970 मग्नोऽभूवम् | तत्र दैवादागतेन सत्पयसा पुनरुद्धृतः || ३९ ||
165971
165972 यावदाश्वसिमि क्षिप्रं डिण्डीरे चाद्रिखण्डके |
165973 तावदेत्य हतो वेगाद्वैरिणेवातिवारिणा || ४० ||
165974
165975 डिण्डीरे फेनपुञ्जे अद्रिखण्डके च यावदाश्वसिमि विश्रान्ति लभे तावदतिवारिणा
165976 महातरङ्गेण हतः || ४० ||
165977
165978 नानावलनकल्लोलजलजालजुषा तदा |
165979 न तदस्ति न यद्दृष्टं दुःखं दुःखात्मना मया || ४१ ||
165980
165981 किं बहुना तदा सर्व दुःखं मयानुभूतमित्याह - नानेति || ४१ ||
165982
165983 एतस्मिन्नन्तरे तत्र तदा तत्तामसेक्षण [तापसस्य व्याधं प्रति
165984 संबोधनम् ||] |

165985 यावज्जीवचिराभ्यासाद्विषादित्वात्सचेतसः ॥ ४२ ॥
165986
165987 एतस्मिन्नन्तरे मया तत्प्राक्तनंन् स्वं समाधिमयं रूपं संस्मृतमिति परेण
165988 संबन्धः । तामरसेक्षण इति पाठे मुनिवाक्यमनुवदतो वसिष्ठस्य
165989 रामसंबोधनम् ॥ ४२ ॥
165990
165991 प्राक्तनं संस्मृतं रूपं स्वं समाधिमयं मया ।
165992 आ अहो नु जगत्यन्यरूपेऽहं तापसः स्थितः ॥ ४३ ॥
165993
165994 स्मृतिमेव विडम्बयन्नाह - आ अहो इत्यादिना । स्मृतावनाङ्त्वात् निपात
165995 एकाजनाङ् इति प्रगृह्यता ॥ ४३ ॥
165996
165997 अहं कस्यचिदन्यस्य स्वप्नदृष्टिदिदृक्षया ।
165998 प्रविष्टोऽहमयं स्वप्ने पश्यामीमं भ्रमं त्विति ॥ ४४ ॥
165999
166000 अयमहमिति प्रत्यभिज्ञायाम् ॥ ४४ ॥
166001
166002 वर्तमानदृढाभ्यासमिथ्याज्ञानमयात्मनि ।
166003 कल्लोलैरुह्यमानोऽपि ततोऽहं सुखितः स्थितः ॥ ४५ ॥
166004
166005 वर्तमानो यः स्वप्रपञ्चदृढाभ्यासस्तत्प्रयुक्तमिथ्याज्ञानमये आत्मनि देहे
166006 कल्लोलैरुह्यमानोऽप्यहं ततस्तत्स्मरणानन्तरम् ॥ ४५ ॥
166007
166008 इदं वारितयापश्यं प्रलयाब्धिविवर्तनाः ।
166009 उह्यमानाद्रिनगरग्रामोर्वीखण्डपादपाः ॥ ४६ ॥
166010
166011 वक्ष्यमाणविशेषणाः प्रलयाब्धिविवर्तना इदं प्रसिद्धं यन्मरुमरीचिवारि तत्तया
166012 । मिथ्यात्वेनेति यावत् ॥ ४६ ॥
166013
166014 उह्यमानामराहीन्द्रनारीनरनभश्चराः ।
166015 उह्यमानमहारम्भलोकपालपुरालयाः ॥ ४७ ॥
166016
166017 अथाहमद्रिमिश्राम्बुकल्लोलाद्रिविघट्टनाः ।
166018 मुहुः पश्यञ्जगन्नाशमनन्तरमचिन्तयम् ॥ ४८ ॥
166019
166020 चित्रमेष त्रिनेत्रोऽपि जीर्णं तृणमिवार्णवे ।
166021 उह्यते हा हतविधेर्नाऽकार्यं नाम विद्यते ॥ ४९ ॥
166022
166023 किमचिन्तयं तदाह - चित्रमिति । अत्र मायामहार्णवे त्रीण्यवस्थात्रयलक्षणानि
166024 नेत्राणि यस्य तथाविध ईश्वरोऽपि जीवो भूत्वा जीर्णतृणमिवोह्यते । चित्रमाश्चर्यम् ।
166025 हतस्य विधेर्दैवस्य ॥ ४९ ॥
166026
166027 चतुर्धा भित्तिभेदेन प्रकटाशयतामहम् ।
166028 पद्मानीव गृहाण्यप्सु दर्शयन्ति रवेः प्रभाः ॥ ५० ॥
166029
166030 यथा प्रातरप्सुरवेः प्रभाः विकसन्ति पद्मानि दर्शयन्ति तथा गृहाण्यपि चतुर्धा
166031 भित्तिविदारणेन प्रकटाशयताशोभं [मूलस्थस्य महं इति महशब्दस्यायं
166032 फलितार्थः ।] यथा स्यात्तथा दर्शयन्ति ॥ ५० ॥
166033
166034 चित्रं तरङ्गवलनासु समुल्लसन्ति गन्धर्वकिंनरनरामरनागनार्यः ।
166035 भूरिभ्रमैर्भ्रमरहारमिव ह्रदिन्यः पद्मिन्य एव
166036 सकलामलजङ्गमाख्याः ॥ ५१ ॥

166037
166038 एताश्च भूरिभिर्भ्रमैरावर्तैर्विभ्रमैश्चोपलक्षिताः
166039 परागधवलभ्रमरपङ्क्तिलक्षणं हारं वहन्त्यः पद्मिन्यः
166040 मुखकरपादादिपद्मवत्यो ह्रदिन्यो नद्य एव प्रसिद्धा ह्रदिन्यो न सकला अमला नापि
166041 जङ्गमाख्याः । एतास्तु तद्विपरीताः । अत एव तरङ्गवलनासु चित्रं
166042 समुल्लसन्तीवेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥
166043
166044 विद्याधरीभुजलतावलितेन्दुकान्तकक्ष्याविभागमणिजालगवाक्षलक्ष्म्यः ।
166045 देवासुरोरगमहागृहभित्तिभागाः सौवर्णनौगणवदम्बुभरे भ्रमन्ति ॥
166046 ५२ ॥
166047
166048 विद्याधरीणां भुजलतावलितेषु इन्दुकान्तेषु कक्ष्याविभागा इव भासमाना
166049 मणिजालगवाक्षलक्ष्म्यो येषु तथाविधा देवासुरोरगमहागृहाणां भित्तिभागाः
166050 प्रलयाम्बुभरे सौवर्णनौकागणवद्भ्रमन्ति ॥ ५२ ॥
166051
166052 मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुङ्कुमाङ्के शच्याः पयोधरभरे
166053 रतिखेदखिन्नः ।
166054 लग्नः सुखादिव करोति तरङ्गदोलाः संशीर्यमाणमणिगेहगतोऽत्र शक्रः ॥
166055 ५३ ॥
166056
166057 संशीर्यमाणमणिगेहगतः शक्रः अत्रास्मिन्प्रलयाम्बुभरे लग्नः सन्
166058 कुङ्कुमाङ्के मत्तेभकुम्भवत्परिणाहिनि विशाले शच्याः पौलोम्याः पयोधरभरे
166059 रतिप्रयुक्तेन खेदेन खिन्नः श्रान्तः संस्तदपनयनाय जलक्रीडासुखात् । ल्यब्लोपे
166060 पञ्चमी । जलक्रीडासुखमुद्दिश्येव तरङ्गदोलाः करोति ॥ ५३ ॥
166061
166062 हा वान्ति वारिवलनावलितान्तरिक्षमृक्षावधूतकुसुमप्रकरान्किरन्तः ।
166063 वाताः पतद्विबुधमन्दिररत्नसानावुद्यानकोटरगता इव साक्षतेन ॥ ५४ ॥
166064
166065 वारीणां वलनैर्वेष्टनैरावलितमन्तरिक्षं यस्मिन्कर्मणि तथा । तथा ऋक्षाणि
166066 नक्षत्राणि तल्लक्षणानवधूतान्कुसुमप्रकरान्किरन्तो विक्षिपन्तो वाताः । पतन्ति
166067 विबुधमन्दिराणि विमानानि यत्र तथाविधे रत्नसानौ मेरावुद्यानस्य कोटरे गताः
166068 प्रविष्टा मङ्गलार्थं साक्षतेन कुसुमवर्षेण किरन्तो जना इव वान्ति । हा इति खेदे ॥ ५४ ॥
166069
166070 यन्त्रोत्थहेमदृषदा सदृशाम्बुरूपं क्षुब्धाद्रिभीमजलवीचिशिखेरितं
166071 खे ।
166072 व्यावर्तते दिवि दलावृतकर्णिकास्थध्यानैकनिष्ठपरमेष्ठिसरोजमेतत् ॥ ५५ ॥
166073
166074 खे आकाशे क्षुब्धानामद्रिवद्भीमानां भयानकानां जलवीचीनां
166075 शिखाभिरीरितमुत्क्षिप्तमेतत् । यन्त्रोत्क्षिप्तेन हेमदृषदा सदृशमम्बुनो रूपं
166076 दिवि ब्रह्मलोके दलैः पत्रैरावृतं कर्णिकास्थस्य ध्यानैकनिष्ठस्य परमेष्ठिन
166077 आसनभूतं सरोजं प्राप्य व्यावर्तते परावर्तते नान्तराले इत्यर्थः ॥ ५५ ॥
166078
166079 मेघा इवातिघनघुंघुमघोषभीमा वीचीचयाः कनकपत्तनविद्युतोऽमी ।
166080 व्योम्नि भ्रमन्ति गजवाजिमृगेन्द्रनागवृक्षाद्रिकाननमहीतलतुल्यदेहाः ॥
166081 ५६ ॥
166082
166083 गजवाज्यादितुल्यदेहाः । अतिघनघुंघुमघोषैर्भीमाः
166084 कनकमयदेवासुरपत्तनान्येव विद्युतो येषु तथाविधा अमी वीचीचया मेघा इव व्योम्नि
166085 भ्रमन्ति ॥ ५६ ॥
166086
166087 उह्यमानोदभूवीच्यामतसीकुसुमश्रियाम् ।
166088 यमोऽप्ययं यमेनेव वारिपूरेण नीयते ॥ ५७ ॥

अतसीकुसुमसदृशश्रियां उह्यमानोदे प्रलयार्णवे
भवतीत्युह्यमानोदभूस्तथाविधायां वीच्यां वारिपूरेणायं यमोऽपि यमान्तरेण
नीयत इव लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

एते ब्रुडन्ति सलिलेऽखिललोकपाला नागा नगैश्च नगरैः सह लक्षसंख्याः।
लक्ष्म्याकरोदरगुहागतवारिपूरव्यावर्तनागुडगुडैरभिलक्ष्यपूराः ॥ ५८ ॥

अखिला लोकपाला नागाश्च स्वाश्रयैर्मेर्वादिनगैर्नगरैश्च सह ब्रुडन्ति मज्जन्ति।
तत्र निधानादिलक्ष्म्याकरेषु पर्वतोदरगुहासु गतस्य प्रविष्टस्य वारिपूरस्य
व्यावर्तनार्थं निर्गच्छतो वायोर्गुडगुडशब्दैरभिलक्ष्यः पूरः पूरणं येषां
तथाविधाः सन्तः ॥ ५८ ॥

दुर्वारवारिवलनापरिपूरितेषु पातालभूतलनभस्तलदिक्तटेषु।
मत्स्या इवेन्द्रयमयक्षसुरासुरौघाः सग्रामपत्तनविमाननगा भ्रमन्ति ॥ ५९
॥

स्पष्टम् ॥ ५९ ॥

उह्यमानस्य कृष्णस्य तनुरेवाम्बुरूपिणी।
मातृजङ्घेव वत्सस्य कष्टं बन्धनतां गता ॥ ६० ॥

दोहनकाले वत्सानामाभीरैर्मातृजङ्घायां बन्धनादिति भावः ॥ ६० ॥

अन्योन्यमावलयतामहो बुडबुडारवः।
श्रूयते देवदैत्यानां स्वस्त्रीहलहलाकुलः ॥ ६१ ॥

स्वार्थ इव स्त्र्यर्थ इव वा हलहलाध्वनिभिराकुलः ॥ ६१ ॥

कोलाहलाकुलपुरोत्तमवेगपातविक्षुब्धवारिपटलीवलिताम्बरासु।
दिक्षु भ्रमज्जलदजालघनास्विवैष संलक्ष्यते जलामयः स्फुटकुड्यबन्धः
॥ ६२ ॥

कोलाहलैराकुलानां देवदानवपुरोत्तमानां वेगेन
पातैर्विक्षुब्धाभिर्वारिपटलीभिर्वलितान्तरासु दिक्षु भ्रमद्भिर्जलदजालैर्घनास्विव
जलमयः स्फुटकुड्यबन्धः संलक्ष्यते ॥ ६२ ॥

हा कष्टमेष तरसा पयसापनीत आवर्तवृत्तिपरिवर्तनया स्वधस्तात्।
एते कुबेरयमनारदवासवाद्याः प्राणान्पयोभ्रपटलैर्विधुरास्त्यजन्ति ॥ ६३ ॥

एष सर्वजनप्रसिद्धः सूर्य आवर्तवृत्तिपरिवर्तनया सुष्ठु अधस्तादपनीतः।
विधुरा जीवनासमर्थाः ॥ ६३ ॥

प्राज्ञाः प्रशान्तजडदेहमिहोह्यमानं मानोज्झिताः शवतयैव च तद्वहन्ति
।
ब्रह्मेन्द्रविष्णुपुरखण्डकसंकटाम्बुसंघट्टनेन कटुकुट्टनदृक्षु
तेन ॥ ६४ ॥

तेन तादृशेन ब्रह्मेन्द्रादिपुराणां खण्डकैः संकटस्याम्बुनः
संघट्टनेन कठुकुट्टनं पश्यन्तीति कटुकुट्टनदृशस्तेषु मध्ये ये
प्राज्ञास्तत्त्वविदस्ते प्रशान्तं मृतं अत एव जडं स्वदेहमिह जले उह्यमानं
मानस्तदहंभावस्तदुज्झिताः सन्तः शवतयैव वहन्ति। अतो न ते

166141 छेदभेदाभिघातादिदुःखैर्लिप्यन्त इति भावः ॥ ६४ ॥
166142
166143 स्त्रीणां गणोऽर्धपरिपिष्ट इहैति कष्टं कस्त्रातुमेनमपरः कुजडं
166144 समर्थः ।
166145 न ह्यन्तकस्य दशनैरभिचर्व्यमाणा त्रातुं परस्परमियं जनता समर्था ॥
166146 ६५ ॥
166147
166148 कुजडं कौ पृथ्व्यां जडमतिमूर्खत्वेन प्रसिद्धमेनं स्त्रीगणं त्रातुं कः
166149 समर्थः । जनता जनसमूहः ॥ ६५ ॥
166150
166151 पर्वतप्रतिघसर्पसर्पणाः संसरन्ति विपुला जलोच्चयाः ।
166152 तेषु नाव इव देवपत्तनान्युन्नमय्य वपुराशु यान्त्यधः ॥ ६६ ॥
166153
166154 पर्वतान् प्रतिघ्नन्ति विदारयन्तीति पर्वतप्रतिघाः सर्पवत्सर्पणं गमनं येषां
166155 तथाविधा विपुला जलोच्चयाः कल्लोलाः संसरन्ति । तेषु कल्लोलेषु देवपत्तनानि प्रथमं
166156 स्ववपुर्नाव इव उन्नमय्य तदनन्तरमाशु अधो यान्ति । मज्जन्तीति यावत् ॥ ६६ ॥
166157
166158 द्व्व्याद्रीन्द्रसुरासुरोरगनरैर्नागाप्सरश्चारणैर्व्याप्तं वारिविलोलितैः
166159 सरसिजैरालूनमूलैरिव ।
166160 एकाम्भोधिसरः स्थितं त्रिभुवनं कालेन निर्मूलितं कष्टं ते क्व गता
166161 महर्द्धिविभवा देवा जगन्नायकाः ॥ ६७ ॥
166162
166163 त्रिभुवनं कालेन निर्मूलितं सद्वारिविलोडितैर्द्वीपैरद्रीन्द्रैः
166164 सुरैरसुरैरुरगैर्नरैर्नागैर्गजैरप्सरोभिश्चारणैश्च आलूनमूलैः सरसिजैरिव
166165 व्याप्तमेकाम्भोधिलक्षणं सरो भूत्वा स्थितम् । कष्टमिति खेदे । महान्तः
166166 ऋद्धिविभवा येषां ते जगन्नायका इन्द्रादिदेवाः क्व गताः ॥ ६७ ॥
166167
166168 इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० निर्वा० उ० अवि० वि० श० जगन्नाशवर्णनं
166169 नामैकोनचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३९ ॥
166170
166171 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
166172 जगन्नाशवर्णनं नामैकोनचत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३९ ॥
166173
166174
166175 चत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः १४०
166176
166177 व्याध उवाच ।
166178
166179 भगवंस्त्वादृशस्तां तामवस्थां च कथं गतः ।
166180 कथं ध्यानप्रयोगेण तदा नोपशमं गतः ॥ १ ॥
166181
166182 प्रलयाब्धेरपगमो ग्रामे द्विजतया स्थितिः ।
166183 मुनेः प्राणितनोर्बाह्यनिर्गमाद्यत्र वर्ण्यते ॥
166184
166185 पयर्थे चकारः । त्वादृशो ज्ञानयोगसिद्धोऽपि तां तां प्राग्वर्णितबहुप्रकारां
166186 प्रलयजलप्लवनादिनानाभ्रान्त्यवस्थां कथं गतः ।
166187 ध्यानलक्षणयोगाङ्गप्रयोगेणातीतानागतसर्वदर्शनोपायेन तदा
166188 सर्वभ्रान्त्युपशमं कथं न गतो न प्राप्तः ॥ १ ॥
166189
166190 मुनिरुवाच ।
166191
166192 कल्पान्तेषु विनश्यन्ति नाशैर्नानाविधात्मभिः ।

166193 जगन्ति भ्रान्तिरूपाणि नभस्याभासरूपिभिः ॥ २ ॥
166194
166195 कदाचित्क्रमशो नाशः कल्पान्ते संप्रवर्तते ।
166196 अशङ्कितं कदाचिद्द्रागेकधादिविकारतः ॥ ३ ॥
166197
166198 क्रमिके प्रलये योगेन भूतभाव्यर्थपर्यालोचनावकाशः स्यात् । आकस्मिके तु न
166199 तदवकाशो मया लब्ध इत्युत्तरमभिप्रेत्य प्रलयद्वैविध्यं दर्शयति -
166200 कदाचिदिति । सप्तानां समुद्राणां युगपदेकधाभावादिलक्षणाद्विकारतः ॥ ३ ॥
166201
166202 तदा द्रागित्येव यदा विकृतं वारि तत्तथा ।
166203 तेन यावत्सरन्त्याद्यं तावन्नीता जलैः सुराः ॥ ४ ॥
166204
166205 आद्यं हिरण्यगर्भं प्रति निवेदयितुं सुरा यावत्सरन्ति जिगमिषन्ति तावज्जलैर्नीताः ।
166206 तथा च सुराणामपि यत्र प्रमादस्तत्र मम का कथेत्यर्थः ॥ ४ ॥
166207
166208 अन्यच्च विपिनाधीश कालः सर्वंकषो ह्ययम् ।
166209 यत्र काले ततस्तस्मिंस्त्ववश्यंभावि तत्तथा ॥ ५ ॥
166210
166211 कालप्राबल्याद्वा तदा मम ध्यानधारणा न स्फूर्तेत्याह - अन्यच्चेति ।
166212 विपिनाधीश हे व्याध सर्वं कषति नाशयतीति सर्वंकषः । यत्र काले यदवश्यंभावि
166213 तत्तथा भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥
166214
166215 बलं बुद्धिश्च तेजश्च क्षयकाल उपस्थिते ।
166216 विपर्यस्यति सर्वत्र सर्वथा महतामपि ॥ ६ ॥
166217
166218 तदेव प्रपञ्चयति - बलमिति ॥ ६ ॥
166219
166220 अन्यच्च विपिनाधीश मयैतत्तव वर्णितम् ।
166221 स्वप्नदृष्टं किल स्वप्ने किं न संभवतीह कम् ॥ ७ ॥
166222
166223 किंचेदं स्वप्ने परचित्तानुवर्तिना मया दृष्टम् तत्र च विवेकाप्रसरो महतामपि
166224 प्रसिद्ध इति परिहारान्तरमाह - अन्यच्चेति । इह सर्वजने किमप्रसिद्धमिदमित्यर्थः
166225 ॥ ७ ॥
166226
166227 व्याध उवाच ।
166228
166229 असदेतद्यदि विभो स्वप्नसंभ्रममात्रकम् ।
166230 कथितेन तदैतेन कोऽर्थः कल्याणकोविद ॥ ८ ॥
166231
166232 स्वप्नसंभ्रमो मात्रा उपमानं यस्य तत्स्वप्नसंभ्रममात्रकम् । तत्तर्हि एतेन
166233 मां प्रति कथितेन किं प्रयोजनम् । हे कल्याणकोविदेति निरर्थकवाक्यवक्तृता त्वयि न
166234 संभाव्येति द्योतनाय संबोधनम् ॥ ८ ॥
166235
166236 मुनिरुवाच ।
166237
166238 त्वद्बोधनात्मकं कार्यं महदस्त्यत्र बुद्धिमन् ।
166239 एतद्भ्रमात्मकं वेत्ति भवान्सत्यं तु मे शृणु ॥ ९ ॥
166240
166241 कल्याणकोविदत्वं प्रकटयन्मुनिरुत्तरमाह - त्वद्बोधनात्मकमिति ।
166242 मोक्षपर्यवसायित्वान्महत् । यतो भवान्
166243 वर्णितप्रपञ्चसाम्यावगमादेतत्परिदृश्यमानमपि भ्रमात्मक वेत्ति ।
166244 दृश्यमात्रस्य भ्रमात्मकत्वे सत्यं तु दृग्रूपो भवानेव परिशिष्यते । अत

166245 एममन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यशोधनोपायं कथाशेषं मे मत्तः
166246 शृण्वित्यर्थः ॥ ९ ॥
166247
166248 अनन्तरमहं तस्मिन्मत्तैकार्णवरंहसि ।
166249 जन्तोरोजः स्थितः स्वप्ने भ्रान्तं भ्रान्तो व्यलोकयं ॥ १० ॥
166250
166251 यावत्ससकलं वारि क्वापि निर्गन्तुमुद्यतम् ।
166252 विक्षुब्धवज्रवित्रस्तसपक्षाद्रीन्द्रवृन्दवत् ॥ ११ ॥
166253
166254 कियत्कालं भ्रान्तिं त्वं व्यलोकयस्तत्राह - यावदिति । सकलैरावर्तकल्लोलादिभिः
166255 सह वर्तमानं ससकलम् ॥ ११ ॥
166256
166257 लब्धवानुह्यमानोऽहं कंचिद्दैववशात्तटम् ।
166258 अवसं तमवष्टभ्य शिखरप्रान्तसंनिभम् ॥ १२ ॥
166259
166260 तं तटमवष्टभ्य आश्रित्य अवसम् ॥ १२ ॥
166261
166262 अथ क्षणेन सलिलं तदशेषेण निर्ययौ ।
166263 वीच्यग्रस्फुटिताकारैर्दैवैस्तारकिताम्बरम् ॥ १३ ॥
166264
166265 तत्सलिलं वर्णयति - वीच्यग्रेत्यादिना ।
166266 वीच्यग्रस्फुटितजलकणाकारैर्ग्रहनक्षत्रादिदेवैस्तारकितं संजाततारकमम्बरं
166267 येन ॥ १३ ॥
166268
166269 तारागणैश्च पातालगतैर्मणिमयोदरम् ।
166270 आवर्तेषु परावृत्तैः स्फारमद्रिजरत्तृणैः ॥ १४ ॥
166271
166272 कैश्चित्तारागणैः पातालगतैर्मणिमयोदरमिव ॥ १४ ॥
166273
166274 हेमद्वीपोपमैर्व्याप्तं गीर्वाणपुरमन्दिरैः ।
166275 भ्रमत्सुराङ्गनालीननलिनीजालमालितम् ॥ १५ ॥
166276
166277 सुराङ्गनालक्षणैर्लीनैर्नलिनीजालैर्मालितम् ॥ १५ ॥
166278
166279 मध्योह्यमानकल्पाभ्रनीलशैवालजालकम् ।
166280 विद्युद्गोरोचनाम्भोदनीलनीरजनिर्भरम् ॥ १६ ॥
166281
166282 कल्पाभ्रवन्नीलं शैवालजालकं यत्र विद्युत एव गोरोचनातुल्याः परागा यत्र
166283 तथाविधैरम्भोदलक्षणैर्नीलनीरजैर्निर्भरमतिशयितम् ॥ १६ ॥
166284
166285 स्फुरत्सीकरनीहारमेघाद्रिकृतदिक्तटम् ।
166286 उल्लोलद्वीचिसंदिग्धवहत्कल्पद्रुमव्रजम् ॥ १७ ॥
166287
166288 स्फुरत्सीकरैर्नीहारैर्मेघैरद्रिभिश्च कृतं दिक्षु तटं यस्य ॥ १७ ॥
166289
166290 अथैकार्णवखातोऽसावभवच्छुष्ककोटरः ।
166291 क्वचिद्गलितसह्याद्रि क्वचित्संशीकमन्दरः ॥ १८ ॥
166292
166293 एकार्णवखातमपि वर्णयति - शुष्केत्यादिना । संशीकः शीर्णत्वादयं
166294 मन्दरोऽन्यो वेति संशययोग्यो मन्दरो यत्र ॥ १८ ॥
166295
166296 क्वचित्कङ्कनिमग्नेन्दुयमवासवतक्षकः ।

166297 क्वचित्पङ्कनिमग्नाधःशाखकल्पद्रुमोत्करः ॥ १९ ॥
166298
166299 क्वचित्कमलवत्कीर्णलोकपालशिरःकरः ।
166300 क्वचित्पङ्कजविश्रान्तरुधिरह्रदपाटलः ॥ २० ॥
166301
166302 पङ्कजैरिव विश्रान्तै रुधिरह्रदैः पाटलः ॥ २० ॥
166303
166304 क्वचिदाकण्ठनिर्मग्नक्वणद्विद्याधरीगणः ।
166305 क्वचित्स्वप्नमृतेभाभयाम्योग्रमहिषावृतः ॥ २१ ॥
166306
166307 स्वप्न इव मृतैरिभाभैर्याम्यैर्यमवाहनैरुग्रमहिषैरावृतः ॥ २१ ॥
166308
166309 क्वचित्सन्नमहाकायगरुडामरपर्वतः ।
166310 क्वचिन्मत्तमहासेतुर्यमदण्डेन भूजुषा ॥ २२ ॥
166311
166312 सन्नो महाकायगरुडलक्षणोऽमरपर्वतो यत्र । भूजुषा भूमौ पतितेन यमदण्डेन
166313 मत्त इव जलनिरोधाक्षमो महासेतुर्यत्र ॥ २२ ॥
166314
166315 क्वचित्प्रमृतवैरिञ्चहंससस्मितपङ्कभूः ।
166316 क्वचित्पङ्कविनिर्मग्नदेहार्धामरवारणः ॥ २३ ॥
166317
166318 एतस्मिन्नन्तरे तत्र सानुं प्राप्याश्रमे श्रमात् ।
166319 विश्रान्तोस्मि यदा तेन भृशं निद्राजगाम माम् ॥ २४ ॥
166320
166321 सानुं तटगिरेः प्रस्थदेशम् । कस्यचिन्मुनेराश्रमे यदा विश्रान्तोऽस्मि तदा मां
166322 भृशं निद्रा आजगाम ॥ २४ ॥
166323
166324 ततः सुषुप्तनिद्रान्तस्तया वासनयान्वितः ।
166325 तं तादृगेव कल्पान्तमपश्यं स्वौजसि स्थितः ॥ २५ ॥
166326
166327 सुषुप्तोत्तरकालप्रवृत्तनिद्रान्तस्तादृक्प्राण्योजोन्तर्दृष्टसदृशमेव स्वौजसि
166328 स्थितोऽहमपश्यम् ॥ २५ ॥
166329
166330 दृष्ट्वा तद्द्विगुणं दुःखं चिरेणात्राहमाकुलः ।
166331 प्रबुद्धो दृष्टवान्सानुं तमेवास्य हृदि स्थितम् ॥ २६ ॥
166332
166333 अस्य प्राणिनो हृदि स्थितं सानुमहं दृष्टवान् ॥ २६ ॥
166334
166335 अथ तत्र द्वितीयेऽह्नि भास्करोदयसुन्दरम् ।
166336 सलोकाकाशभूशैलं भुवनं दृष्टवानहम् ॥ २७ ॥
166337
166338 द्यौः क्ष्मा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
166339 इति मे चेतसो जातं पत्रादि विटपादिव ॥ २८ ॥
166340
166341 चेतसो मनसः सकाशादेव विटपाच्छाखातः पत्रादीव जातमुत्पन्नम् ॥ २८ ॥
166342
166343 ततस्तस्मिंस्तथा दृष्टे भूतले तैः पदार्थकैः ।
166344 व्यवहारं प्रवृत्तोऽहं किंचिद्विस्मृतधीरितः ॥ २९ ॥
166345
166346 प्रवृत्तः कर्तुमिति शेषः । इतः पूर्वानुभूतविषये किंचिद्विस्मृतधीः
166347 विस्मृतधिया ईरित इति वा ॥ २९ ॥
166348

166349 जातस्य मेऽद्य वर्षाणि षोडशैष पिता मम |
166350 इयं मातास्पदं चेदमिति मे प्रतिमोदभूत् || ३० ||
166351
166352 तत्र चापूर्वा काचित्सिद्धवत्कारेण व्यवहारप्रतिभा स्वस्योदभूदित्याह - जातस्येति
166353 | आस्पदं गृहम् || ३० ||
166354
166355 अपश्यं ग्रामकं कंचित्कंचिच्च ब्राह्मणाश्रमम् |
166356 किंचिद्देहं तथा कश्चिद्बन्धुः कस्मिंश्चिदाश्रमे || ३१ ||
166357
166358 तत्र कश्चिद्बन्धुरभूदिति शेषः || ३१ ||
166359
166360 अथ मे तिष्ठतः सार्धं बन्धुभिर्ग्राममन्दिरे |
166361 अहोरात्रेषु गच्छत्सु जाग्रदादींस्तदेव सत् || ३२ ||
166362
166363 जाग्रदादीनवस्थाभेदाननुभवत इति शेषः | तदेव ग्रामादि | सत् यथार्थमिवाभवत्
166364 || ३२ ||
166365
166366 ततः कालवशात्तत्र प्राक्तनी बोधधीर्मम |
166367 विस्मृता तादृशाभ्यासादहो तस्येव मत्स्यता || ३३ ||
166368
166369 तस्य प्राग्दामव्यालकटाख्याने उक्तस्य निर्वासनस्यापि कटस्य
166370 मत्स्यसहवासाभ्यासात्पूर्वबोधविस्मरणेन मत्स्यतेव ग्रामवास्तव्यता मम
166371 संपन्नेत्यर्थः || ३३ ||
166372
166373 इत्यहं ग्रामवास्तव्यः संपन्नो ब्राह्मणस्तदा |
166374 देहमात्रकबद्धास्थो दूरीकृतविवेकभूः || ३४ ||
166375
166376 तामेव प्रपञ्चयति - इतीत्यादिना || ३४ ||
166377
166378 शरीरमात्रात्मवपुर्दारमात्रानुरञ्जितः |
166379 वासनामात्रसारात्मा धनमात्रैकतत्परः || ३५ ||
166380
166381 वासनामात्रसारः आत्मा स्वभावो देहो वा यस्य || ३५ ||
166382
166383 जीर्णगोमात्रकधनः संरोपितलतावृतिः |
166384 संचिताग्न्यवनिप्राणिरुपार्जितकमण्डलुः || ३६ ||
166385
166386 गृहाङ्गणे संरोपिता निष्पावादिलतावृतिर्येन | संचिताः अग्निश्च अवनिः
166387 क्षेत्रादिभूश्च पश्वादिप्राणिनश्च येन | नलोपश्छान्दसः || ३६ ||
166388
166389 चलवृक्षकबद्धास्थो लोकाचाररतः सदा |
166390 गृहपार्श्वगतानीलशाद्वलस्थलिकास्थितिः || ३७ ||
166391
166392 चलेष्वल्पकालजीविषु तुलस्यादिवृक्षकेषु बद्धास्थः | लोकानामाचारेषु
166393 जनपदग्रामधर्मेषु रतः | गृहपार्श्वगतासु आनीलशाद्वलासु स्थलिकासु
166394 स्थितिर्यस्य || ३७ ||
166395
166396 शाकशाकायतारामरचनानीतवासरः |
166397 सरिद्ध्रदनदीतीर्थसरसि स्नानतत्परः || ३८ ||
166398
166399 शाकानां शाकैरायतानामारामाणां च रचना परिष्कारस्तया नीता वासरा येन |
166400 सरोन्तानां द्वन्द्वैकवद्भावः || ३८ ||

गोमयान्नजलाम्ब्वग्निकाष्ठेष्टा कष्टसंचयी ।
इदं कार्यमिदं नेति पाशाभ्यां विवशीकृतः ॥ ३९ ॥

इष्टा इष्टकाः । गोमयादीनां कष्टेन संचयनशीलः ॥ ३९ ॥

इति मे जीवतस्तत्र संवत्सरशतं गतम् ।
एकदाभ्यागतो दूरात्तापसोऽतिथिरात्मवान् ॥ ४० ॥

आत्मवानात्मज्ञः ॥ ४० ॥

पूजितोऽसौ विशश्राम मद्गृहे स्नानपूर्वकम् ।
भुक्तवाञ्छयने स्थित्वा रात्रौ वर्णितवान्कथाम् ॥ ४१ ॥

नानादिग्देशशैलोर्वीव्यवहारमनोहरे ।
कथाप्रसङ्गे कस्मिंश्चिन्नानाविधरसाश्रये ॥ ४२ ॥

कस्मिंश्चित्कथाप्रसंगे तेनाहं इति बोधित इति व्यवहितेन संबन्धः ॥ ४२ ॥

सर्वं चिन्मात्रमेवेदमनन्तमविकारि च ।
जगत्तयेव कचति यथास्थितमपि स्थितम् ॥ ४३ ॥

इत्यहं बोधितस्तेन बोधैकघनतां गतः ।
स्मृतवांस्तमशेषेण वृत्तान्तं धारणावशात् ॥ ४४ ॥

तं प्राक्तनप्राणिशरीरप्रवेशादिस्ववृत्तान्तम् ॥ ४४ ॥

स्मृतवानात्मवृत्तान्तं यस्याहमुदरे स्थितः ।
तं विराड्रूपमाशङ्क्य तस्मान्निर्गन्तुमुद्यतः ॥ ४५ ॥

तं प्राणिनं सर्वजगज्जठरत्वाद्विराड्रूपमाशङ्क्य तस्मात्त दुदरात् ॥ ४५ ॥

तदास्यं निर्गमद्वारमथ जानामि नो यदा ।
विस्तीर्णे भुवने यस्मिन्भूम्यब्ध्यद्रिसरिद्वृते ॥ ४६ ॥

यस्मिन् प्राण्युदरे विस्तीर्णे भुवने भ्रमन्नहं यदा निर्गमद्वारं तदास्यं न
जानामि तदा तं देशमत्यजन्नेव तस्य प्राणं पवनं बहिर्निर्गन्तुं प्रविष्ट इति
परेण सहान्वयः ॥ ४६ ॥

तदा तमत्यजन्नेव देशं बन्धुजनावृतम् ।
तस्य प्राणं प्रविष्टोऽहं निर्गन्तुं पवनं बहिः ॥ ४७ ॥

इहस्थस्य विराजोऽस्य बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
अन्यजं सर्वमीक्षेऽहमिति निर्णीय तादृशम् ॥ ४८ ॥

इहस्थस्य विराजोऽस्य प्राणिनो बाह्यमन्यजं विराडन्तरोत्पन्नमाभ्यन्तरं चेति
सर्वमीक्षे इति बुद्ध्या तादृशं तदनुकूलां तत्प्राणाहंभावधारणां बद्ध्वा
तं प्रदेशमत्यजमिति परेणान्वयः ॥ ४८ ॥

धारणां संविदा बद्ध्वा प्रदेशं स्वं तमत्यजम् ।
तत्प्राणैः सह निर्यात आमोदः कुसुमादिव ॥ ४९ ॥

166453 पवनस्कन्धमासाद्य प्राप्य तन्मुखकोटरम् ।
166454 बहिर्वातरथेनाहं निर्गतो दृष्टवान्पुरः ॥ ५० ॥
166455
166456 वातलक्षणेन रथेन बहिर्निर्गतः सन् पुरो वक्ष्यमाणं दृष्टवान् ॥ ५० ॥
166457
166458 यावत्तथैव मद्देहो बद्धपद्मासनः स्थितः ।
166459 क्वापि मुन्याश्रमः शिष्यैः पालितो गिरिकन्दरे ॥ ५१ ॥
166460
166461 बाह्ये क्वापि गिरिकन्दरे मुन्याश्रमोऽस्ति तत्र मद्देहो यावत्सकलस्तथा
166462 प्रागनुभूतवदेव बद्धपद्मासनः स्थितः ॥ ५१ ॥
166463
166464 पुरो मे तिष्ठतां तेषां मत्संरक्षणकर्मणाम् ।
166465 मुहूर्तमात्रं च गतः कालश्चान्ते निवासिनाम् ॥ ५२ ॥
166466
166467 हृदयं संप्रविष्टोऽसौ यस्याहं स पुमानपि ।
166468 पृष्ठेनोत्सवलब्धेन शेते तृप्तोऽन्धसा सुखम् ॥ ५३ ॥
166469
166470 स प्राणी अन्तेवासी पुमान् ग्रामे क्वचिदुत्सवे लब्धेन अन्धसा मृष्टान्नेन तृप्तः
166471 सन् उत्तानः पृष्टेन सुखं शेते ॥ ५३ ॥
166472
166473 तदाश्चर्यं मया दृष्ट्वा नोक्तं किं च न कस्यचित् ।
166474 पुनस्तस्यैव हृदयं प्रविष्टः कौतुकादहम् ॥ ५४ ॥
166475
166476 प्राप्तोऽस्म्योजःप्रदेशं तं तस्य तस्मिन्हृदन्तरे ।
166477 अवेक्षितुं स्वबन्धूंस्तान्व्याप्तो वासनया तया ॥ ५५ ॥
166478
166479 तं प्रागनुभूतमोजःप्रदेशमानन्दमयादिकोशत्रयप्रदेशं यावत्प्राप्तोऽस्मि
166480 तावत्तत्र युगस्यान्तः संप्रवृत्त इति परेणान्वयः ॥ ५५ ॥
166481
166482 यावत्तत्र युगस्यान्तः संप्रवृत्तोऽतिदारुणः ।
166483 भुवनं तद्विपर्यासमागतं सह संस्थया ॥ ५६ ॥
166484
166485 संस्थया धर्माधर्मव्यवस्थया सह विपर्यासमागतं प्राप्तम् ॥ ५६ ॥
166486
166487 अन्य एवाचलास्तत्र वसुधान्या च संस्थिता ।
166488 अन्य एव ककुब्भेदस्तथान्या भुवनस्थितिः ॥ ५७ ॥
166489
166490 भुवनविपर्यासमेव प्रपञ्चयति - अन्य इति ॥ ५७ ॥
166491
166492 ते बन्धवः स च ग्रामः स भूभागः स दिक्तटः ।
166493 न जाने क्व गतं सर्वं व्यूह्य नीतमिवानिलैः ॥ ५८ ॥
166494
166495 व्यूह्य संकाल्य ॥ ५८ ॥
166496
166497 तदा पश्यामि भुवनं यावदन्यदवस्थितम् ।
166498 अपूर्वसंनिवेशं तज्जगदन्यदिवोदितम् ॥ ५९ ॥
166499
166500 यावत्कृतम् ॥ ५९ ॥
166501
166502 तपन्ति द्वादशादित्याः प्रज्वलन्ति दिशो दश ।
166503 शीताश्यानाम्बुवच्छैलाः प्रवृत्ता गलितुं बलात् ॥ ६० ॥
166504

166505 शीतेन आश्यानं घनीभूतं यदम्बु तद्वत् गलितुं प्रवृत्ताः ॥ ६० ॥
166506
166507 अद्रावद्रौ दिशिदिशि ज्वलन्ति वनपङ्क्तयः।
166508 दग्धाः स्मृतिपदं याताः समस्ता रत्नभूतयः ॥ ६१ ॥
166509
166510 सर्व एवाब्धयः शुष्का महावाताः पुरःस्थिताः।
166511 अङ्गारराशितां यातं भूमण्डलमशेषतः ॥ ६२ ॥
166512
166513 पुरोदिशि स्थिता उत्थिताः ॥ ६२ ॥
166514
166515 पातालतो भूतलतोऽथ दिग्भ्यो ज्वाला विनिर्गन्तुमनुप्रवृत्ताः।
166516 संध्याभ्रवच्चाशु बभूव विश्वं ज्वालामयं मण्डलमेकमेव ॥ ६३ ॥
166517
166518 प्रथमं पातालस्ततो भूतलतोऽथानन्तरं दिग्भ्यो ज्वाला विनिर्गन्तुं प्रवृत्ताः।
166519 विश्वमाशु एकमेव ज्वालामयं मण्डलं सत् संध्याभ्रवदारक्तं बभूव ॥ ६३ ॥
166520
166521 ज्वालामये सद्मनि हेमपद्मकोशे भ्रमद्भृङ्ग इव प्रविष्टः।
166522 ततोऽहमाराच्छलभक्रमेण न चाप्तवान्दाहविकारदुःखम् ॥ ६४ ॥
166523
166524 तस्मिन् ज्वालामये सद्मनि हेमपद्मकोशे भ्रमद्भृङ्ग इव प्रविष्टोऽहं
166525 शलभक्रमेण प्रसक्तमपि दाहविकारदुःखं नैवाप्तवान्।
166526 आतिवाहिकदेहमात्रनिश्चयादिति भावः ॥ ६४ ॥
166527
166528 ज्वालामये साधु महाम्बुवाहे भ्रमाम्यहं विद्युदिवानिलात्मा।
166529 ज्वालापरिस्पन्दविलोलवर्ष्मा स्थलाब्जखण्डभ्रमरोपमश्रीः ॥ ६५ ॥
166530
166531 अनिलधारणया अनिलात्मा वायुप्रायोऽहं तस्मिन् ज्वालामये महाम्बुवाहे विद्युदिव
166532 साधु भ्रमामि। ज्वालापरिस्पन्देषु विलोलं वर्ष्म यस्य तथाविधः सन्
166533 स्थलाब्जखण्डेषु भ्रमन्तो ये भ्रमरास्तदुपमश्रीः संवृत्त इत्यर्थः ॥ ६५ ॥
166534
166535 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० हृदयकल्पनावर्णनं
166536 नाम चत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४० ॥
166537
166538 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
166539 हृदयकल्पनावर्णनं नाम चत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४० ॥
166540
166541
166542 एकचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः १४१
166543
166544 मुनिरुवाच।
166545
166546 तत्र दंदह्यमानोऽपि नाभवं दुःखभागहम्।
166547 स्वप्ने स्वप्नोऽयमित्येष जानन्नग्नावपि च्युतः ॥ १ ॥
166548
166549 वह्निज्वालाकुले लोके वायोश्चण्डस्य निर्गमः।
166550 विक्षिप्ताङ्गारवर्षाढ्यज्वालामेघोऽत्र वर्ण्यते ॥
166551
166552 दन्दह्यमानः सर्वतो दहनव्याप्तोऽपि ॥ १ ॥
166553
166554 ज्वालाजालनवोड्डीतिमण्डलैरखिलैर्नभः।
166555 अलातचक्रवच्चारु केवलं भ्रान्तवानहम् ॥ २ ॥
166556

166557 ज्वालाजालानां नवैः उड्डितीनामुड्डुयनानां मण्डलैरहमखिलं नभः
166558 अलातचक्रवद्भ्रान्तवान् ॥ २ ॥
166559
166560 तं दवाग्निमहं यावत्तत्त्ववित्यादखिन्नधीः ।
166561 विचारयाम्यखिन्नात्मा मारुतस्तावदाययौ ॥ ३ ॥
166562
166563 भ्रमणैराखिन्नात्मा ईषच्छ्रान्तमनाः ॥ ३ ॥
166564
166565 सीत्कारमतिगम्भीरं दधन्मेघरवोपमम् ।
166566 जगत्पदार्थैरावृत्तैरुह्यमानैः परावृतः ॥ ४ ॥
166567
166568 तमेव मारुतं वर्णयति - सीत्कारेत्यादिना । सीत्कारमग्निफूत्कारोपमं
166569 ध्वनिविशेषम् । उह्यमानैः शिलोल्मुकरजोभस्मादिभिर्जगत्पदार्थैः परावृतो
166570 व्याप्तः ॥ ४ ॥
166571
166572 बृहद्भिर्घुंघुमावेगैर्वने द्विगुणिताम्बुदः ।
166573 सूर्यैरावृत्तिभिर्व्यूढैर्विमिश्रालातचक्रकः ॥ ५ ॥
166574
166575 व्यूढैः प्रवाहितैरावृत्तिभिः परिवर्तमानैः सूर्यैर्द्वादशादित्यैः सह
166576 विमिश्राणि अलातचक्राणि येन ॥ ५ ॥
166577
166578 ज्वालासंध्याभ्रनिवहैर्बृहदग्निनदीशतः ।
166579 शैलद्विगुणभूखण्डदानवामरपत्तनः ॥ ६ ॥
166580
166581 ज्वालालक्षणैः संध्याभ्रनिवहैः प्रवर्तितानि बृहन्त्यग्निनदीशतानि येन ।
166582 शैलेभ्योऽपि द्विगुणानि भूखण्डा लोष्टानि दानवामराणां पत्तनानि च यस्मिन् ॥ ६ ॥
166583
166584 भूतैर्द्विगुणपात्रौघो भ्रान्तैरम्बरकुक्षिषु ।
166585 दग्धादग्धाभिरप्यर्धदग्धाभिरितरेतरम् ॥ ७ ॥
166586
166587 अम्बरकुक्षिषु भ्रान्तैर्भूतैर्द्विगुणिताः प्रागुक्तनदीशतपात्रौघा येन ॥ ७ ॥
166588
166589 पतन्तीभिः सुरस्त्रीभिर्द्विगुणाग्निशिखालवः ।
166590 पतदङ्गारधारौघकणसीकरदन्तुरः ॥ ८ ॥
166591
166592 द्विगुणा अग्निशिखा एव ज्वाला संध्याभ्रजललवा यस्मिन् ।
166593 पतदङ्गारलक्षणैस्तदीयैर्जलधारौघैरग्निकणलक्षणसीकरैश्च दन्तुर
166594 उन्नतदन्त इव स्थितः ॥ ८ ॥
166595
166596 अलातविद्युतो धुन्वन्पूताङ्गारोग्रमण्डलीः ।
166597 धूमान्धकारैः स्थगयन्म्लानमूर्ध्वदिशोमुखम् ॥ ९ ॥
166598
166599 पूतानां निरस्तभस्मनामङ्गाराणामुग्रा मण्डल्यो यासु तथाविधास्तदीया
166600 अलातविद्युतो धुन्वन् कम्पयन् । स्थगयन्नाच्छादयन् ॥ ९ ॥
166601
166602 भूमेर्व्योम्नो दिङ्मुखेभ्यः समन्ताज्ज्वालासंध्यावारिदा निर्गतास्ते ।
166603 यैस्तैर्ज्वालाशैलसंपिण्डमात्रं सव्योमौकाः संस्थिता सप्तलोकी ॥ १० ॥
166604
166605 भूमेः सकाशात्तथा व्योम्नो दिङ्मुखेभ्यश्च ते वर्णितप्रकारा ज्वालालक्षणाः
166606 संध्यावारिदा निर्गताः । यैर्वारिदैर्व्योमौकोभिर्देवादिभिः सहिता सव्योमौकाः
166607 सप्तानां लोकानां समाहारः सप्तलोकी ज्वालाशैलसंपिण्डमात्रं भूत्वा संस्थिता
166608 ॥ १० ॥

166609
166610 क्वापि प्रोत्फालकीर्णानलकणकपिलप्रोल्लसन्मूर्धजालिः क्वापि
166611 प्रोड्डीनकुड्यःकटुरटनपटुर्भस्मसंपिण्डपाण्डुः।
166612 क्वापि ज्वालापटालीं परिदधदभितः सम्पतन्तीं गृहीतां रौद्रः कर्तुं
166613 प्रवृत्तो हर इव स तदा मारुतो नृत्यलीलाः॥ ११॥
166614
166615 स प्राग्वर्णितश्चण्डमारुतस्तदा हरः कालाग्निरुद्रवन्नृत्यलीलाःकर्तुं प्रवृत्तः
166616 । कीदृशः सन्। क्वापि ऊर्ध्वदेशे प्रोत्फालैरुच्छलनैः कीर्णानलकणा एव कपिलाः
166617 प्रोल्लसन्त्यो मूर्धजानामालयो यस्य। क्वाप्यधोभागे पादाघातेनेव प्रोड्डीनानि
166618 कुड्यानि येन। कटु दुःसहं यद्रटनं तत्र पटुः। भस्मभिः
166619 संपिण्डितान्यवगुण्ठितान्यङ्गानि यस्य। क्वापि मध्यभागे अभितः संपतन्तीं
166620 ज्वालापटालीमुपसंगृहीतां परिदधत् वसान इत्येवंविधः सन्नित्यर्थः।
166621 विशेषणान्युभयत्र योज्यानि॥ ११॥
166622
166623 इत्यार्षे श्रीवासि० वाल्मी० दे० मो० नि० उ० अ० वि० श० कल्पान्तवर्णनं
166624 नामैकचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः॥ १४१॥
166625
166626 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
166627 कल्पान्तवर्णनं नामैकचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः॥ १४१॥
166628
166629
166630 द्विचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः १४२
166631
166632 मुनिरुवाच।
166633
166634 वर्तमाने तदा तस्मिन्कष्टे संभ्रान्तसंभ्रमे।
166635 उह्यमानोऽहमत्यन्तं खेदमभ्यागतोऽभवम्॥ १॥
166636
166637 इह स्वप्नादिजगतस्तत्त्वं ब्रह्मेति कीर्त्यते।
166638 तत्त्वदृष्ट्या जगद्बीजकर्माभावश्च साध्यते॥
166639
166640 खेदं श्रमप्रयुक्तं दैन्यम्॥ १॥
166641
166642 अचिन्तयं तत्स्वप्नोऽयं परस्य हृदये मम।
166643 तदतः परिनिर्वामि दुःखं पश्यामि किं मुधा॥ २॥
166644
166645 तत्ततः खेदादचिन्तयम्। मुधा दुःस्वप्नदुःखं किं पश्यामि। अतः
166646 परित्यज्यैतद्दर्शनं जागरणेन निर्वामि निर्वृतिं लभेयेत्यर्थः॥ २॥
166647
166648 व्याध उवाच।
166649
166650 किंस्वित्स्यात्स्वप्न इत्येव किल संदेहशान्तये।
166651 प्रविष्टो हृदयं तस्य किं तं निर्णीतवानसि॥ ३॥
166652
166653 स्वप्नस्य तत्त्वं किं स्यादिति निर्णयाय परस्वप्नं द्रष्टुं परकाये प्रविष्टस्त्वं
166654 किं निर्णीय तद्दर्शनान्निवृत्तोऽभूरिति व्याधः पृच्छति - किंस्विदिति। तं
166655 स्वप्नंन् तत्त्वतः किं निर्णीतवानसि॥ ३॥
166656
166657 किमेतद्भवतां दृष्टं हृदये क्व महार्णवः।
166658 जठरे कल्पवातः किं हृदि कल्पानलः कथम्॥ ४॥
166659
166660 परहृदये दृष्टा महार्णवादयः किम्॥ ४॥

166661
166662 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः।
166663 कथं हृदि जगन्नाम कथयेति यथास्थितम्॥ ५॥
166664
166665 हृदि जगन्नाम कथं संभवतीत्येतस्य यथास्थितं तत्त्वं स्वनिर्णीतं
166666 कथयेत्यर्थः॥ ५॥
166667
166668 मुनिरुवाच।
166669
166670 अकारणत्वात्सर्गादावेवानुत्पादतः स्फुटात्।
166671 अज्ञातौ सर्गशब्दार्थाविव न स्तो मनागपि॥ ६॥
166672
166673 एवं स्वपरस्वप्नादिदर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां परीक्षितस्य शब्दार्थरूपस्य
166674 जगतो बाधदृशा त्रैकालिकासत्त्वमेव तत्त्वम्। परिशिष्टाधिष्टानब्रह्मदृशा तु
166675 तदेव तत्त्वमित्याशयेन मुनिरुत्तरमाह - अकारणत्वादित्यादिना।
166676 अकारणत्वादसंभवत्कारणकत्वात्। तथा हि। कूटस्थं वा कारणं विकारि वा। न
166677 तावत्कूटस्थम्। अकुर्वतः कारकत्वायोगेन कार्यसङ्गानर्हत्वेन
166678 उदासीनव्यावृत्तरूपानिरूपणेन स्वभावान्तरानुपजनेन च कारणत्वासंभवात्।
166679 विकारिणश्चानिर्णीतनानांशघटितस्य कोंऽशः कारणं स्यात्। मृत्पिण्डे हि
166680 घटादिविकारिणि किमपयन्पिण्डाकारः कारणमुतोपयन् घटाकार उतोभयानुगतो
166681 मृदाद्याकारः। नाद्यः। स्वत्राणेऽप्यसमर्थस्य कार्यकालास्थायिनः
166682 कार्यार्थव्यापारानाधारस्य च तस्य कारणत्वसंभावनाऽयोगात्। न द्वितीयः।
166683 कार्यस्यान्यस्यानिरूपणात्। न तृतीयः। तस्याकुर्वद्रूपत्वे कौटस्थ्यात्कुर्वद्रूपत्वे
166684 घटानन्त्यप्रसङ्गात्समर्थस्य क्षेपायोगेन
166685 युगपत्सर्वकार्यप्रसङ्गात्पिण्डघटकपालचूर्णादियौगपद्यापत्तेः।
166686 सहकार्यन्तरसंबन्धव्यवस्थया व्यवस्थेति चेन्न। तत्संबन्धस्य मृत्कार्यत्वे
166687 तदानीमेवापाद्यमानत्वादन्यकार्यत्वे तत्रापि सर्वतत्कार्ययौगपद्यापादने
166688 संबन्धस्यापि तदा आपादनात्तृतीयसहकार्ययुक्तौ
166689 तत्राप्येतद्दोषानिर्मोक्षाद्विनिगमनाविरहेण युगपत्सर्वोत्पादस्य
166690 परस्परप्रतिबन्धेन कस्याप्यनुत्पादस्य वा प्रसङ्गात्। तस्मात्
166691 सर्गादिरकारणपक्षस्यैव परिशेषात्सर्गशब्दार्थौ मनागपि न स्त एवेति तत्त्वं
166692 निर्णीतमित्यर्थः॥ ६॥
166693
166694 तच्चैतौ सर्वशब्दार्थौ त्वज्ञातौ परमात्मनि।
166695 यतस्तत्पदमज्ञानज्ञानात्मकमनामयम्॥ ७॥
166696
166697 कथं तर्हि लोके सर्गशब्दार्थौ प्रसिद्धौ तत्राह - तच्चैताविति। एतौ
166698 सर्गशब्दार्थौ परमात्मनि तत्त्वतो ज्ञातावेव प्रसिद्धौ। तदज्ञातं
166699 परमात्मरूपं ह्येतौ। नन्वज्ञातौ चेदप्रसिद्धावेवेति स्यान्न तु प्रसिद्धाविति तत्राह
166700 - यत इति। भवेदेतदेवं यद्यज्ञानमात्रं जगत्स्यात्। यतस्तु
166701 तदज्ञातमात्मपदं शबलत्वादज्ञानज्ञानात्मकम्।
166702 तत्राज्ञानांशमादायाज्ञातौ ज्ञानांशमादाय प्रसिद्धौ च सुवचावित्यर्थः॥ ७
166703 ।।
166704
166705 अतः सुभग सिद्धान्ते त्वत्पक्षे बोधमागते।
166706 मौर्ख्यशान्तावनाद्यन्ते पदे परमपावने॥ ८॥
166707
166708 यदि प्रसिद्धौ तर्हि सर्गशब्दार्थाविव न स्त इति कथं वक्षि तत्राह - अत इति। हे
166709 सुभग त्वत्पक्षे त्वदभिप्रेते स्वप्नादिजगत्तत्त्वे बोधमागते सति
166710 मौर्ख्यस्याज्ञानस्य शान्तौ सत्यां परमसिद्धान्तेपरमपावने पदे स्थित्वा। इदं
166711 सर्गशब्दार्थाविव न स्त इति वाक्यं वच्मि। मूढानां संवित्तौ यदिदं
166712 शब्दार्थसत्त्वं तदहमत्यन्तासंभवान्न वेद्मीत्युत्तरत्रान्वयः॥ ८॥

166713
166714 वच्मीदं मूढसंवित्तौ यदिदं तन्न वेद्म्यहम् ।
166715 वस्त्ववस्तुजमाभातं बोधमात्रमिदं ततम् ॥ ९ ॥
166716
166717 क्व शरीरं क्व हृदयं क्व स्वप्नः क्व जलादि च ।
166718 क्व बोधो बोधविच्छित्तिः क्व जन्ममरणादि च ॥ १० ॥
166719
166720 सिद्धान्ते तु शरीरादिप्रसिद्धिरेव नास्तीत्याह - क्वेति ॥ १० ॥
166721
166722 स्वच्छं चिन्मात्रमस्तीह तन्नाम यदपेक्षया ।
166723 स्थूलमेव खमप्यद्रिरणूनां निकटे यथा ॥ ११ ॥
166724
166725 किं तर्ह्यस्ति तदाह - स्वच्छमिति ॥ ११ ॥
166726
166727 स्वभावात्स चिदाकाशः किंचिच्चेतति चिन्तया [चिन्तय इति पाठः ।] ।
166728 खमेव वपुराकाशं यत्तद्वेत्ति जगत्तया ॥ १२ ॥
166729
166730 ईश्वरस्य तत्त्वविदां च जगद्दर्शनं कीदृशं तत्राह - स्वभावादिति ॥ १२ ॥
166731
166732 यथा स्वप्ने पुरतया चिदेवाभाति केवला ।
166733 न तु किंचित्पुराद्येवं जगच्चिन्मात्रमेव खे ॥ १३ ॥
166734
166735 इदं शान्तमनाभातमनन्यन्नैतदात्मनि ।
166736 चिति दृशौ तमसि खे चक्रकादीव भाति ते ॥ १४ ॥
166737
166738 व्याधदृशा तर्हि कथं भाति तदाह - चितीति । चिति चिद्रूपायां दृशौ चक्षुषि
166739 तमसि अज्ञानलक्षणतिमिररोगे सति खे चक्रकादि यथा भासते तद्वत्ते भातीत्यर्थः ॥
166740 १४ ॥
166741
166742 अस्माकं तु न चाभानं न चासन्न च सन्न खम् ।
166743 अनाकारमनाद्यन्तमेकं चिद्व्योम केवलम् ॥ १५ ॥
166744
166745 स्वदृशा त्वाह - अस्माकमिति । असत् प्रातिभासिकं सत् व्यावहारिकं खं शून्यं
166746 केवलं चिद्व्योम भातीत्यनुवर्तते ॥ १५ ॥
166747
166748 भात्यकारणकं स्वप्ने शुद्धो द्रष्टैव केवलः ।
166749 तेनात्र कारणाभावो न द्रष्टास्ति न दर्शनम् ॥ १६ ॥
166750
166751 येन हेतुना अकारणकवद्भाति तत्केवलस्त्रिपुटीशून्यः शुद्धो द्रष्टैवेति स्वप्ने
166752 निर्णीतं तेन कारणेन अत्र जाग्रत्यपि कारणाभावः प्रागुपपादित इति द्रष्टृादित्रिपुटी
166753 नास्त्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥
166754
166755 शुद्धं किमपि तद्भाति स्वानुभूतमपि स्फुटम् ।
166756 यदवाच्यमनाद्यन्तमेकं द्वैतैक्यवर्जितम् ॥ १७ ॥
166757
166758 स्वेनानुभूतमपि कुमारीसुखवदवाच्यं वक्तुमशक्यम् ॥ १७ ॥
166759
166760 एकः कालो यथा कल्पः प्रकाशश्चोभयात्मकः ।
166761 बीजं वा फलपुष्पान्तं ब्रह्म सर्वात्मकं तथा ॥ १८ ॥
166762
166763 द्वैतैक्यवर्जितस्य द्वैतैक्यात्मना स्थितिः क्व दृष्टा तत्राह - एक इति । कल्पः
166764 प्रलयः प्रकाशः सर्गश्चेत्युभयात्मकोयथा । यथा वा

166765 बीजमङ्कुरकाण्डवृक्षशाखापल्लवफलपुष्पान्तं स्वयमेवावतिष्ठते तथा
166766 ब्रह्म सर्वात्मकमित्यर्थः ॥ १८ ॥
166767
166768 यदन्यस्य महत्कुड्यं तदन्यस्यामलं नभः ।
166769 दृष्टमेतत्स्थिरस्वप्नसंकल्पभ्रमभूमिषु ॥ १९ ॥
166770
166771 तर्हि ब्रह्म द्वैतैक्यवदेव न तु तद्वर्जितं तत्राह - यदिति । यदि परमार्थतो
166772 द्वैतैक्यवत्स्यात्तर्हि सर्वान्प्रति तथास्यान्न तु तथा सर्वैर्दृश्यत इत् भावः ॥ १९ ॥
166773
166774 स्वच्छं तदा तदात्मैकं भाति चिन्मात्रखं यथा ।
166775 स्वप्ने जागृतिवत्तद्वज्जाग्रत्स्वप्नेऽप् नान्यथा ॥ २० ॥
166776
166777 यथा आत्मा चिन्मात्रखमेव सन् स्वप्ने जाग्रदिव भाति तथा जाग्रन्मये स्वप्नेऽपि भाति
166778 न त्वणुमात्रमपि स्वप्नाज्जाग्रत्यन्यथा भातीति तदेवेदानीमपि
166779 तस्याद्वयत्वमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥
166780
166781 अदृश्ये पवने यद्वददृश्यं सौरभं स्थितम् ।
166782 चिन्मात्रेऽप्रतिघे तद्वज्जगदप्रतिघं स्थितम् ॥ २१ ॥
166783
166784 ननु प्रलयसुषुप्त्योरस्य जगन्न स्थितमिति कथं सदैकस्वभावोऽयमित्याशङ्क्य
166785 नादर्शनमात्रेण जगत्तदा न स्थितमिति निर्णेतुं शक्यमित्याशयेनाह -
166786 अदृश्ये इति । चक्षुरदृश्येऽपि पवने तादृशं सौरभं स्थितमिति यथा
166787 घ्राणजानुभवेन निर्णीयते तथा सुषुप्तप्रलयानुभविपुरुषादृश्यमपि
166788 जगत्पुरुषान्तरदृशा स्थितमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥
166789
166790 समस्तमननत्यागे योऽसि सोऽसि निरामयः ।
166791 बहिरन्तरनन्तात्मा सुस्थितोऽपि निरन्तरम् ॥ २२ ॥
166792
166793 मनोमननत्यागेन दर्शने तु कदापि क्वापि जगन्नासीदस्ति भविष्यतीति निरन्तरमेवात्मा
166794 अद्वयः सुस्थिर इत्याह - समस्तेति ॥ २२ ॥
166795
166796 व्याध उवाच ।
166797
166798 भगवन्प्राक्तनं कर्म केषामिह हि विद्यते ।
166799 केषां न विद्यते तद्वद्विनापि भवतः कथम् ॥ २३ ॥
166800
166801 तर्हि प्राक्तनकर्मानुसारेणैव मनो मनुते नान्यथेति कर्मैव संसृतिबन्धबीजं
166802 पर्यवसन्नं तद्येषां निःशेषं नष्टं तेषां समस्तमननत्यागः सिध्यतीति
166803 मन्यमानो व्याधस्तत्केषामस्ति केषां नास्तीति पृच्छति - भगवन्निति । येषां
166804 नास्ति तेषां तत्कर्म विनापि मननतत्यागे कथं भवतः ॥ २३ ॥
166805
166806 मुनिरुवाच ।
166807
166808 सर्गादिषु स्वयं भान्ति ब्रह्माद्या ये स्वयंभुवः ।
166809 विज्ञप्तिमात्रदेहास्ते न तेषां जन्मकर्मणी ॥ २४ ॥
166810
166811 येषामधिकारप्रापकोपासनाफलान्तर्भाविणैव सह सिद्धं चतुष्टयमिति
166812 न्यायेनौत्पत्तिकं तत्त्वज्ञानं तेषां कर्म नास्तीति मुनिरुत्तरमाह - सर्गादिष्विति ।
166813 आदिपदात्सनककपिलादयः । जन्मग्रहणं दग्धपटन्यायेन
166814 देहस्थितिप्रदर्शनार्थम् ॥ २४ ॥
166815
166816 तेषामस्ति न संसारो न द्वैतं न च कल्पनाः ।

166817 विशुद्धज्ञानदेहास्ते सर्वात्मानः सदा स्थिताः ॥ २५ ॥
166818
166819 आत्मत्वादेव सर्वात्मानः ॥ २५ ॥
166820
166821 सर्गादौ प्राक्तनं कर्म विद्यते नेह कस्यचित् ।
166822 सर्गादौ सर्गरूपेण ब्रह्मैवेत्थं विजृम्भते ॥ २६ ॥
166823
166824 कर्मशून्यास्ते कथं कर्मवतामात्मान इत्याशङ्क्य तद्दृशा कर्म कस्यापि
166825 नास्तीत्याह - सर्गादाविति ॥ २६ ॥
166826
166827 यथा ब्रह्मादयो भान्ति सर्गादौ ब्रह्मरूपिणः ।
166828 भान्ति जीवास्तथान्येऽपि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७ ॥
166829
166830 किंतु ये ब्रह्मणोऽन्यत्वं बुध्यन्ते सात्त्विकोद्भवाः ।
166831 अबोधा ये त्वचिदाख्यं बुद्ध्वा द्वैतमिदं स्वयम् ॥ २८ ॥
166832
166833 केषां दृशा तर्हि कर्म विद्यते तानाह - किंत्विति । ये तु अबोधा अज्ञानावृताः
166834 सन्तः स्वस्य ब्रह्मत्वं न बुध्यन्ते किंतु नाहं ब्रह्मेति ब्रह्मणोऽन्यत्वं
166835 बुध्यन्ते
166836 असात्त्विकात्केवलसत्त्वपरिणामविलक्षणरजस्तमोमिश्रसत्त्वपरिणामादुद्भवो येषां
166837 तथाविधा जीवास्ते अचिदाख्यमिदं द्वैतं सत्यमिति बुद्ध्वा तद्वासनावासिता एव
166838 पाङ्मृतास्तेषां कर्मभिः सहितं जन्म उत्तरकालं दृश्यत इति परेणान्वयः ॥
166839 २८ ॥
166840
166841 तेषामुत्तरकालं तत्कर्मभिर्जन्म दृश्यते ।
166842 स्वयमेव तथा भूतैस्तैरवस्तुत्वमाश्रितम् ॥ २९ ॥
166843
166844 यतस्तैः स्वयमेव तथा अचिद्देहाद्यात्मभूतैः परमाथवस्तु विस्मृत्य
166845 आवस्तुत्वमाश्रितमित्यर्थः ॥ २९ ॥
166846
166847 यैस्तु न ब्रह्मणोऽन्यत्वं बुद्धं बोधमहात्मनि ।
166848 निरवद्यास्त एतेऽत्र ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ ३० ॥
166849
166850 यैस्तु कदापि न बुद्धं ते निरवद्याः कर्मबन्धलक्षणावद्यरहिताः ॥ ३० ॥
166851
166852 सर्वात्म संविदोऽच्छत्वं ब्रह्मात्मन्येव संस्थितम् ।
166853 तत्क्वचिज्जीववद्भानं स्वयमात्मनि पश्यति ॥ ३१ ॥
166854
166855 अच्छत्वं स्वाभाविकमिति शेषः । यतो ब्रह्म आत्मनि स्वस्वभावे एव संस्थितम् ।
166856 क्वचिन्मलिनोपाधौ ॥ ३१ ॥
166857
166858 यत्र वेत्ति तु जीवत्वं तत्राविद्येति तिष्ठति ।
166859 तत्र संसृतिनाम्नात्मा धत्ते रूपं तथास्थितम् ॥ ३२ ॥
166860
166861 अविद्यापि जीवोपाध्यवच्छेदेनैवास्ते न शुद्ध इत्याह - यत्रेति ॥ ३२ ॥
166862
166863 स्वयमेव हि कालेन बुद्ध्वा स्वं रूपमात्मनः ।
166864 स्वयमेव स्वरूपस्थं ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ ३३ ॥
166865
166866 स्वयमेवेति । ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवाऽवेदनं ब्रह्मास्मीति
166867 तस्मात्तत्सर्वमभवत् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ३३ ॥
166868

166869 यथा द्रवत्वादम्ब्वन्तरेति चावर्ततामिव।
166870 ब्रह्म चित्त्वात्तथैतीव सर्गतामस्य सर्गकम्॥ ३४॥
166871
166872 अज्ञातब्रह्मणः सर्गताभ्रान्तिः स्वभाव एवेत्याह - यथेति। अस्य सर्गकं
166873 स्वभाव इति शेषः॥ ३४॥
166874
166875 ब्रह्मभानमयं सर्गो न स्वप्नो न च जागरः।
166876 कस्य कान्यत्र कर्माणि कीदृशानि कियन्ति वा॥ ३५॥
166877
166878 का अस्य सर्गतेति शेषः॥ ३५॥
166879
166880 वस्तुतः कर्म नास्त्येव नाविद्यास्ति न सर्गधीः।
166881 स्वसंवेदनतः सर्वमसदेव प्रवर्तते॥ ३६॥
166882
166883 प्रवर्तते प्रथते॥ ३६॥
166884
166885 ब्रह्मैव सर्गो भूतात्मा कर्म जन्मेति कल्पनाः।
166886 स्वयं कुर्वदिदं भाति विभुत्वात्कल्पितार्थभाक्॥ ३७॥
166887
166888 विभुत्वात्सर्वशक्तिमत्त्वात्सत्यसंकल्पत्वात्॥ ३७॥
166889
166890 न संभवति जीवस्य सर्गादौ कर्म कस्यचित्।
166891 पश्चात्स्वकर्म निर्माय बुङ्क्ते कल्पनया स चित्॥ ३८॥
166892
166893 पश्चात् अविद्यान्तःस्थितिकल्पनोत्तरम्। निर्माय देहादिना निष्पाद्य॥ ३८॥
166894
166895 जलावर्तस्य को देहः कानि कर्माणि चोच्यताम्।
166896 यथाम्बुमात्रमावर्तो ब्रह्ममात्रं तथा जगत्॥ ३९॥
166897
166898 ब्रह्मभावदर्शने तु न कर्मसंभावनापीत्याह - जलेति॥ ३९॥
166899
166900 यथा स्वप्नेषु दृष्टानां न प्राक्कर्म नृणां भवेत्।
166901 आदिसर्गेषु जीवानां तथा चिन्मात्ररूपिणाम्॥ ४०॥
166902
166903 आदिसर्गेषु शुद्धसात्त्विकदेहेषु॥ ४०॥
166904
166905 सर्गे सर्गतया रूढे भवेत्प्राक्कर्मकल्पना।
166906 पश्चाज्जीवा भ्रमन्तीमे कर्मपाशवशीकृताः॥ ४१॥
166907
166908 कुतो न तत्राह - सर्गे इति। तेषां सर्गतया रूढ्यभावादेवेति भावतः॥ ४१॥
166909
166910 सर्ग एव न सर्गोऽयं ब्रह्मेत्थं किल तिष्ठति।
166911 यत्र तत्र क्व कर्माणि कानि वा कस्य तानि वा॥ ४२॥
166912
166913 अपरिज्ञाममात्रं यत्स्वयं वै परमात्मनः।
166914 तदेतत्कर्म बन्धाय तत्तज्ज्ञस्योपशाम्यति॥ ४३॥
166915
166916 तथा च न कर्मप्रयुक्तो बन्धः किंत्वज्ञानप्रयुक्त एवेति तदेव कर्मबीजमिति कामं
166917 व्यपदिश्यतां नान्यदित्याह - अपरिज्ञानमात्रमिति॥ ४३॥
166918
166919 यावद्यावत्परिज्ञानं पण्डितस्य प्रवर्तते।
166920 तावत्तावत्तदैवास्य कर्म शाम्यति बन्धनम्॥ ४४॥

166921
166922 अत एव कर्माप्यविद्यात्वादेव यथा यथा ज्ञानप्रकर्षस्तथा तथा अपक्षीयत इत्याह
166923 - यावदिति ॥ ४४ ॥
166924
166925 यन्नाम किल नास्त्येव तच्छान्तौ का कदर्थना ।
166926 परमार्थाद्दते बन्धः किंचिन्नाम न विद्यते ॥ ४५ ॥
166927
166928 ननु ज्ञानमात्रात्कथं वस्तुनाश इत्याशङ्क्य वस्तुत्वमेव कर्मणो नास्तीत्याह ##-
166929
166930 तावन्माया भवभयकरी पण्डितत्वं न यावत्तत्पाण्डित्यं पतसि न पुनर्येन
166931 संसारचक्रे ।
166932 यत्नं कुर्यादविरतमतः पण्डितत्वेऽमलात्मज्ञानोदारे भयमितरथा नैव
166933 वः शान्तिमेति ॥ ४६ ॥
166934
166935 अत एव पाण्डित्यार्थमेव यत्नः कार्यस्तद्विना भयाशान्तेरित्युपसंहरति -
166936 तावदिति । यावत्पण्डितत्वं नास्ति ताव्कालमेव माया भवभयकरी । मेघर्त्रिभयेषु
166937 कृञः इति खशो विषयोऽयं न । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् ।
166938 तदेव पाण्डित्यं येन पुनः संसारचक्रे न पतसि । न तु
166939 शुष्कतर्कादिपाण्डित्यमत्रोपयुज्यत इत्यर्थः । अतः कारणादविरतममलज्ञानोदारे
166940 पण्डितत्वे श्रवणादियत्नं कुर्यात् । इतरथा उपायान्तरेण वो भयं शान्तिं नैति । स
166941 एनमविदितो न भुनक्ति उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति इत्यादिश्रुतेरिति
166942 भावः ॥ ४६ ॥
166943
166944 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहा० वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० शवो० कर्मनिर्णयो नाम
166945 द्विचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४२ ॥
166946
166947 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
166948 कर्मनिर्णयो नाम द्विचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४२ ॥
166949
166950
166951 त्रिचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः १४३
166952
166953 मुनिरुवाच ।
166954
166955 सर्वेषामेव धर्माणां कर्मणां शर्मणामपि ।
166956 पण्डितः पुण्डरीकाणां मार्तण्ड इव मण्डनम् ॥ १ ॥
166957
166958 पाण्डित्यस्य प्रशंसात्र तच्च चिन्मात्रदर्शनम् ।
166959 चिदेव जगदित्येतद्भूयो युक्त्या समर्थ्यते ॥
166960
166961 सर्वेषामेव धर्माणां निर्णये धर्माविरुद्धलौकिककर्मणां निर्णये
166962 तदुभयफलैहिकामुष्मिकशर्मणां तारतम्यनिर्णये च संदेहग्रन्थिभेदनेन
166963 श्रोतॄणां बुद्धिविकासनः पण्डित एव सभामण्डनम् । यथा पुण्डरीकाणां
166964 विकासे मार्तण्डो नभोमण्डनंन् तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥
166965
166966 आत्मज्ञानविदो यान्ति यां गतिं गतिकोविदाः ।
166967 पण्डितास्तत्र शक्रश्रीर्जरत्तृणलवायते ॥ २ ॥
166968
166969 आमुष्मिकसुखमपि सर्वं पण्डितप्राप्यात्मसुखवारिधौ सीकरादपि लघुतरमित्याह
166970 - आत्मज्ञानेति ॥ २ ॥
166971
166972 पाताले भूतले स्वर्गे सुखमैश्वर्यमेव वा ।

166973 न तत्पश्यामि यन्नाम पाण्डित्यादतिरिच्यते ॥ ३ ॥
166974
166975 पाण्डित्यात्पाण्डित्यफलादानन्दात् । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति
166976 इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥
166977
166978 पण्डितस्य यथाभूता वस्तुदृष्टिः प्रसीदति ।
166979 दृगिवेन्दौ निरम्भोदे सकलामलमण्डले ॥ ४ ॥
166980
166981 पण्डितस्य सच्छास्त्रविचारजन्यज्ञानवतः परमार्थवस्तुरूपा दृष्टिः
166982 स्वात्मन्येव प्रसीदति आह्लादते । सकलामलमण्डले शरत्पूर्णेन्दौ दृक् चक्षुरिव ॥ ४ ॥
166983
166984 इदं दृश्यमविद्यात्म ब्रह्म संपद्यते क्षणात् ।
166985 बुधस्य बोधात्स्रग्दाम सर्पत्वमिव शाम्यति ॥ ५ ॥
166986
166987 बुधस्य पण्डितस्य स्रग्दामनि कल्पितं सर्पत्वमिव देहसर्गादिदृश्यजातं
166988 बोधाच्छाम्यति ॥ ५ ॥
166989
166990 यत्स्थितं ब्रह्मणि ब्रह्म कृतास्तेनैव सत्यता ।
166991 स्वभावैकात्मिकाः संज्ञा देहसर्गक्षयादिकाः ॥ ६ ॥
166992
166993 तर्हि देहसर्गादि शान्तिर्ब्रह्मस्वभावादन्या उत्पद्यते नेत्याह - यदिति । ब्रह्म
166994 स्वतत्त्वज्ञानेन ब्रह्मणि स्वस्वभावे यत्स्थितं तस्यैव तेनैव स्वभावैकात्मिका
166995 देहसर्गक्षयादिकाः संज्ञाः कृता इति सत्यता परमार्थ इत्यर्थः ॥ ६ ॥
166996
166997 सर्गो विद्यत एवायं न यत्र किल किंचन ।
166998 तस्य धर्माणि कर्माणि न चैवाक्षरमालिका ॥ ७ ॥
166999
167000 कुत एवमिति चेत्परिशिष्टब्रह्मणो दृश्यक्षयाख्यधर्मकर्मशून्यत्वादित्याह ##-
167001
167002 पृथ्व्यादि संभवति चेत्तत्सकारणमस्तु तत् ।
167003 तदेव यत्र नास्त्येव तत्र किं तस्य कारणम् ॥ ८ ॥
167004
167005 त्रैकालिकासत्त्वादेव दृश्यस्य सकारणकत्वं निरस्तमित्याह - पृथ्व्यादीति ॥ ८ ॥
167006
167007 ब्रह्मणः प्रतिभातं यत्तदिदं जगदुच्यते ।
167008 तेनैव कुत एतानि पृथ्व्यादीनि क्व कारणम् ॥ ९ ॥
167009
167010 प्रतिभानं प्रतिभासः । न हि प्रातिभासिके घटे दण्डचक्रादिकारणापेक्षास्तीति
167011 भावः ॥ ९ ॥
167012
167013 स्वप्नद्रष्टुर्दृश्यनृणामस्ति काल्पनिकं यथा ।
167014 न वास्तवं पूर्वकामं जाग्रत्स्वप्ने तथा नृणाम् ॥ १० ॥
167015
167016 पूर्व कामयते इति पूर्वकामं पित्रादिकारणं काल्पनिकमस्ति न वास्तवं यथा तथा
167017 जाग्रद्रूपे स्वप्नेऽपीत्यर्थः ॥ १० ॥
167018
167019 यथा प्राक्कर्म पुंस्त्वे च स्वप्ने पुंसां न विद्यते ।
167020 इह जाग्रत्स्वप्ननृणां भातानामपि नो तथा ॥ ११ ॥
167021
167022 पित्रादिवत्कर्माप्यवास्तवमेवेत्याह - यथेति । पुंस्त्वे पुरुषादिभावे ॥ ११ ॥
167023
167024 जीवः सर्वेषु सर्गेषु स्वप्नार्थान्निखिलान्मिथः ।

167025 प्राक्कर्मसत्वं मिथ्यात्म यथावासनमेषु च ॥ १२ ॥
167026

167027 मिथः पश्यतीति शेषः । एषु च सर्गेषु यथावासनं मिथ्याभूतसर्वव्यवहारे
167028 प्राक्कर्मसत्त्वमपि यथावासनं मिथ्यात्मैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥
167029

167030 सर्गादावथ देहान्ते भान्ति स्वप्नार्थवन्मिथः ।
167031 यथासंवेदनं जीवाः सन्तोऽसन्तश्च तेन ते ॥ १३ ॥
167032

167033 जीवाः सर्गो भूतभुवनादिसर्गस्तत्प्रभृतिके देहसिद्ध्यन्ते संसारे स्वप्नार्थवदेव
167034 यथासंवेदनं स्वस्वसंवेदनान्यनतिक्रम्य भान्ति तेन स्वप्नार्था इव
167035 संवेदनांशे सन्तो विद्यमाना इतरांशे असन्तश्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥
167036

167037 यथासंवेदनं सर्वे भान्ति भावयतस्ततः ।
167038 ते सन्त्यात्मन्यपि स्वप्ने जाग्रतीवार्थदा मिथः ॥ १४ ॥
167039

167040 यतो यथाभावनं भान्ति अतः स्वप्नेऽपि सन्ति । मिथः परस्परमर्थदा
167041 अर्थक्रियासमर्थाः ॥ १४ ॥
167042

167043 संकल्पसंविदग्रस्थवस्तुनिष्ठतयाऽस्फुटम् ।
167044 फलं चाप्नोति ते स्वप्ने लोकनिष्ठतयाऽस्फुटः ॥ १५ ॥
167045

167046 ते तव स्वप्ने यथा विनापि बाह्यार्थं भोजनादिसंकल्पसंविदेव
167047 पाकादिसंवित्क्रमेणाग्रस्थग्रासादिवस्तुनिष्ठा यस्यास्तथाविधात्वेन
167048 तृप्त्यादिफलं प्राप्नोति तथा जाग्रत्संकल्पसंविदपि । अस्फुटः स्वप्नः स्फुटा
167049 जाग्रदित्येतावानेव विशेष इत्यर्थः ॥ १५ ॥
167050

167051 शुद्धा संवित्स्वभावस्था यत्स्वयं भाति भास्वरा ।
167052 तस्या भानस्य तस्यास्य जाग्रत्स्वप्नाभिधाः कृताः ॥ १६ ॥
167053

167054 स्फुटमस्फुटं वा यदेव भूत्वा स्वयं भाति तस्यास्तस्यास्य भानस्य जाग्रत्स्वप्नौ
167055 इत्यभिधा लोके कृताः ॥ १६ ॥
167056

167057 सर्गादावथ देहान्ते भातं यद्वेदनं यथा ।
167058 तत्तथाऽऽमोक्षमेवास्ते तदिदं सर्ग उच्यते ॥ १७ ॥
167059

167060 आमोक्षं मोक्षपर्यन्तं तत्तथैवास्ते प्रवाहरूपेणेत्यर्थः ॥ १७ ॥
167061

167062 जाग्रत्स्वप्नार्थसार्थस्य संविदश्च न भिन्नता ।
167063 अस्त्यप्रतिघरूपायाः प्रकाशालोकयोरिव ॥ १८ ॥
167064

167065 जाग्रत्स्वप्नयोर्ये अर्थाः प्रसिद्धास्तेषामप्रतितरूपायास्तत्संविदश्चातो न
167066 भिन्नतेत्यर्थः ॥ १८ ॥
167067

167068 अग्न्यौष्ण्ययोरिव तथा वातस्पन्दनयोरिव ।
167069 द्रवाम्भसोरिवाऽऽवीचि वा शैत्यानिलयोरिव ॥ १९ ॥
167070

167071 आवीचि वीचीनभिव्याप्य स्थितयोर्द्रवाम्भसोरिव वा ॥ १९ ॥
167072

167073 सर्वमप्रतिघं शान्तं जगज्जातमसन्मयम् ।
167074 इत्थं सन्मयमेवास्ति नास्त्यर्थेन च संयुतम् ॥ २० ॥
167075

167076 अप्रतिघममूर्तचिद्रूपत्वात्प्रतिघातासहम् । इत्थमधिष्ठानचित्स्वभावत्वप्रकारेण

167077 तु सन्मयमेवास्ति। इत्थमधिष्ठानचित्स्वभावत्वप्रकारेण तु सन्मयमेवास्ति।
167078 नेतिनेतीतिश्रुत्या निषिध्यमानत्वान्नास्त्यर्थेन नञा तदर्थेन वा प्रतियोगिभावेन
167079 संयुतं च॥ २०॥
167080
167081 ब्रह्म प्रोद्भूय मृत्वा च दृश्यानुभवरूपि च।
167082 चिन्मात्रमज्रं शान्तमेकमेवामलं स्थितम्॥ २१॥
167083
167084 ब्रह्म जगदात्मना प्रोद्भूय प्रलयात्मना मृत्वा च
167085 दृश्यानुभवरूपित्वात्तदननुभवरूपं च सार्वात्म्यव्यवहारे। परमार्थे तु
167086 एकमेवाचलं स्थितम्॥ २१॥
167087
167088 कार्यकारणतार्थानां या यथा हृदि कल्पिता।
167089 ब्रह्मणा पुरुषेणेव नगर्यन्तस्तथैव सा॥ २२॥
167090
167091 नगर्यन्तर्मृत्कुड्यादीनामर्थानां पुरुषेणेव गगनपवनादीनां कार्यकारणता
167092 ब्रह्मणा या कथा कल्पिता सा तथैवास्ते। न नियतिभङ्गायेदं शास्त्रं किंतु
167093 तत्सत्यताभेदादिभङ्गायेत्यर्थः॥ २२॥
167094
167095 ब्रह्मणो हृदि सर्गोऽयं हृदि ते स्वप्नपूर्यथा।
167096 कार्यकारणता तत्र तथास्तेऽभिहिता यथा॥ २३॥
167097
167098 तत्सत्यताभङ्गे स्वाप्नवस्तुनियतिवच्चिन्मात्रमेव पर्यवस्यतीत्याह - ब्रह्मण इति।
167099 अभिहिता स्वाप्नी यथा तथा॥ २३॥
167100
167101 संविद्घनोदरे सर्गे कार्यकारणता स्थिता।
167102 तथा यथोहिता तेन त्वया वा कल्पनापुरम्॥ २४॥
167103
167104 यथा ऊहिता सर्गादौ संकल्पिता॥ २४॥
167105
167106 चिता संकल्परूपिण्या सर्गे संकल्पपत्तने।
167107 त्वयैव स्थापिता संस्था कार्यकारणरूपिणी॥ २५॥
167108
167109 त्वयापि स्वकीयसंकल्पपत्तने स्वेच्छानुसारिकार्यकारणरूपिणी व्यवस्था सुस्थापेति
167110 सिद्धवत्कृत्याह - चितेति॥ २५॥
167111
167112 आकाश एव कचनं यच्चित्ते स्वात्मरूपिणी।
167113 नियतं संनिवेशत्वात्तदन्तः सर्ग उच्यते॥ २६॥
167114
167115 संकल्पनगरतदन्तर्गतव्यवस्थयोश्च चिदाकाशमात्रकचनत्वं
167116 स्वानुभवसिद्धम्। अयं दृश्यमानसर्गोऽपि
167117 हिरण्यगर्भसंकल्पजत्वात्संकल्पसर्गान्तर्गत एवोच्यते श्रुतिपुराणादौ न
167118 तद्बहिर्भूत इत्यर्थः॥ २६॥
167119
167120 या संविद्व्यवस्थास्ते हृदि संकल्पपत्तने।
167121 सैषा स्वभावसंसिद्धिः कार्यकारणतार्थजा॥ २७॥
167122
167123 ते हृदि संकल्पपत्तने या संविद्रवेश्चिदादित्यस्य स्वप्रकाशतालक्षणा अवस्था
167124 सदैव आस्ते सैषैव कार्यकारणतार्थजा स्वभावसंसिद्धेति न
167125 ततोऽणुमात्रमप्यन्येत्यर्थः॥ २७॥
167126
167127 प्रथमं यद्यथा भाति चित्त्वमस्ति तथेह तत्।
167128 तस्यैव नियतिः कालो देशादीत्यभिधा कृता॥ २८॥

167129
167130 तदेवोपपादयति - प्रथममिति। स भूरिति व्याहरत्स भुवमसृजत
167131 इत्यादिश्रुतेर्हिरण्यगर्भहार्दचिति सर्गारम्भे यत्पृथिव्यादिपथा
167132 गन्धकाठिन्यादिप्रकारेण चित्त्वं भाति स्फुरति तदिदानीमपि तथैवास्ति। तस्यैव तथा
167133 स्थितस्य पृथिव्या गन्धकाठिन्यनियतिरपां द्रवत्वनियतिस्तेजस
167134 उष्णप्रकाशनियतिर्वायोः स्पन्दसौक्ष्म्यनियतिरित्यादिरूपेण अतीतानागतादिकालरूपेण
167135 प्राचीप्रतीच्यादिदेशादिरूपेण च स्थितस्य तथा तथा अभिधा कृतेत्यर्थः॥ २८॥
167136
167137 या नामाशु यथा भाति चेतनाकाशशून्यता।
167138 तया तथा वस्तुतया कार्यकारणताश्रिता॥ २९॥
167139
167140 एवं गोघटादिषु सर्वत्र बोध्यमित्याह - या नामेति। यथा गौः पयसः
167141 कारणं घटस्तद्धारणस्य॥ २९॥
167142
167143 चिच्चमत्कारमात्रेऽस्मिन्सर्गाभे भावरूपिणि।
167144 पूर्वं भावाः प्रवर्तन्ते पश्चात्सर्गाभिधा विदः॥ ३०॥
167145
167146 यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति इति श्रुतेर्मनसि प्रथमं रूपकल्पना
167147 पश्चान्नामकल्पनेत्याह - चिच्चमत्कारेति। भावो भावना संकल्पस्तद्रूपिणि॥ ३०
167148 ।।
167149
167150 शून्यतास्त्रिजगद्रूपास्तथा चिद्व्योमनि स्थिताः।
167151 अनन्याः पवने सौम्ये स्पन्दसता यथा निजाः॥ ३१॥
167152
167153 यत्र या कल्पना सा शून्यापि तन्मात्ररूपेति दृष्टान्तेन दर्शयति - शून्यता इति।
167154 यथा पवनस्य स्पन्दसत्ता तद्व्यतिरिक्तस्वरूपशून्या तदनन्या तथा चिद्व्योमनि
167155 त्रिजगद्रूपाः शून्यता अपीत्यर्थः॥ ३१॥
167156
167157 व्योम्नि सौषिर्यनैबिड्यं यथा नीलमिति स्थितम्।
167158 चिति चेतननैबिड्यं तथा सर्ग उपस्थितम्॥ ३२॥
167159
167160 तथा च चिद्घनतैव भ्रान्तदृशां जगदात्मना स्फुरतीत्याह - व्योम्नीति।
167161 सौषिर्यनैबिड्यमिति। धूमधूल्यादिव्याप्ते नभसि नैल्यादर्शनादिति भावः॥ ३२॥
167162
167163 आभात एव भातेऽस्मिन्कृच्छ्रात्सर्गे विसर्गता।
167164 बुध्यते रज्जुभुजगे रज्जुरूपं यथा पुनः॥ ३३॥
167165
167166 कदा पुनर्ब्रह्मणि विसर्गता बुध्यते तदाह - आभात इति सर्गे आभाते
167167 त्रिविधपरिच्छेदशून्यचिन्मात्रस्वभावतो भाते सतीत्यर्थः।
167168 कृच्छ्रात्साधनाभ्यासक्लेशात्॥ ३३॥
167169
167170 मृतः स स्वप्नवत्सर्वः संपश्यति पृथग्जगत्।
167171 तच्चान्यदिदमन्यच्च नित्याप्रतिघमम्बरम्॥ ३४॥
167172
167173 ऐहलौकिक इव पारलौकिकः सर्गोऽप्येतादृगेवेत्याह - मृत इति। तच्च
167174 तदन्यत्तदुत्तरपारलौकिकं च इदं च एतदन्यदैहिकं च सर्वमप्रतिघममूर्तं
167175 चिदम्बरमेव॥ ३४॥
167176
167177 व्याध उवाच।
167178
167179 परतः सुखदुःखार्थं देहः संपद्यते कथम्।
167180 किमस्य हेतुः के वास्य हेतवः सहकारिणः॥ ३५॥

167181
167182 एतद्देहपातात्परतः अन्यो देहः कथं संपदय्ते। हेतुरुपादानम्। हेतवो निमित्तानि॥
167183 ३५॥
167184
167185 कुर्वन्ति धर्माधर्माश्चेत्तेन प्रतिघरूपिणा।
167186 तदस्याप्रतिघं रूपं कुर्वन्तीत्यसमञ्जसम्॥ ३६॥
167187
167188 ये धर्माधर्मा एव स्वभोगार्थं सर्वं कुर्वन्तीति मन्यन्ते तेषां कर्मनिर्मितस्य
167189 ज्ञानेन निवृत्त्यदर्शनादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याह - कुर्वन्तीति। प्रतिघरूपिणा
167190 तेन देहादिभावेन स्थितस्यास्याप्रतिघं नित्यं तन्मोक्षाख्यं रूपं कर्माणि
167191 कुर्वन्तीत्यसमञ्जसम्। कृतकस्यानित्यत्वावर्जनादिति भावः॥ ३६॥
167192
167193 मुनिरुवाच।
167194
167195 धर्माधर्मौ वासना च कर्मात्मा जीव इत्यपि।
167196 पर्यायशब्दभारोऽत्र कल्प्यते न तु वास्तवः॥ ३७॥
167197
167198 विहितनिषिद्धाचरणे संस्काररूपेण स्थिते धर्माधर्मावित्युच्येते
167199 तादृशसंस्कारपुञ्जात्मकमेव मनस्तदेव चिदाभासव्याप्तं जीवः स च
167200 प्राणादिचेष्टाप्रधानत्वात्कर्मात्मा स एव स्ववासनानुसारिदेहादि
167201 संकल्पयंस्तदात्मा संपद्यत इवेति चित एवैते सर्वे प्रतिभासविशेषास्तत्र कामं
167202 यथेच्छं कल्पयन्तु फलतो न भेद इत्याशयेन द्वितीयप्रश्नस्य प्रथमं
167203 मुनिरुत्तरमाह - धर्माधर्मावित्यादिना। शब्दभारः शब्दराशिः।
167204 वास्तवोऽर्थभेदस्तु न त्वस्तीत्यर्थः॥ ३७॥
167205
167206 चित्त्वात्कल्पितचित्त्वेन स्वयं चिन्नभसात्मनि।
167207 कृतानि नामान्येतानि कश्चिदस्तीति चेतसा॥ ३८॥
167208
167209 कश्चिद्दृश्यदेहादिप्रपञ्चोऽयप्स्तीति चेतसा कल्पितेन चित्त्वेन चिदाभासरूपेण
167210 चिन्नभः स्वरूपे आत्मनि स्वयं खेनैव एतानि धर्माधर्मादीनि
167211 तत्फलसुखदुःखादीनि च नामानि कृतानि। सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि
167212 कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥ ३८॥
167213
167214 संविदात्मा स्वयं चित्त्वाद्देहं वेत्ति खमेव खे।
167215 मृत्वा सन्तं सन्तमिव संकल्पस्वप्नयोरिव॥ ३९॥
167216
167217 प्रथमप्रश्नं समाधत्ते - संविदात्मेति॥ ३९॥
167218
167219 स्वयं स्वप्न इवाभाति मृतस्य परलोकधीः।
167220 तमेव पश्यति चिरं न तत्राप्यस्ति सत्यता॥ ४०॥
167221
167222 मरणोत्तरकालं देहादिकल्पनमपि स्वप्नवदेवेत्याह - स्वयमिति॥ ४०॥
167223
167224 मृतं निर्माति चेदन्यः कथं वास्य स्मृतिर्भवेत्।
167225 कथं वा स्यात्स एवासौ चेतनत्वं तमेव खम्॥ ४१॥
167226
167227 पित्रादिरीश्वरो वा मृतं पुनर्निर्मातीति भ्रमं वारयति - मृतमिति।
167228 अन्यश्चेन्निर्माति तदा स एवासौ कथं स्यात्। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् इति
167229 निर्मातुरेव प्रवेशश्रवणात्। तस्य च स्वात्मत्वात्। इष्टापत्तावस्य
167230 स्तन्यपानादिप्रवृत्त्यनुकूला स्मृतिः कथं वा भवेत्। तमेव
167231 पूर्वसिद्धमात्मानमाश्रित्य जातस्य चेतनत्वं यन्निरूढं तदपि खं शून्यमेव
167232 स्यादित्यर्थः॥ ४१॥

167233
167234 मृतौ न जायते तस्माच्चेतसैव स केवलम् ।
167235 इहायमित्थमित्येव वेत्ति खे वासनात्मकम् ॥ ४२ ॥
167236
167237 प्रथमप्रश्नोत्तरमुक्तमनुवदन्नुपसंहरति - मृताविति । न जायते जन्म न
167238 लभते किंतु चेतसैव केवलमिहायमित्थं जातोऽस्मीति मृषैव खे
167239 जन्मादिविक्रियाशून्ये आत्मनि कल्पनया वेत्ति ॥ ४२ ॥
167240
167241 स्वमेव भावमभ्यस्तमास्ते सोऽनुभवंश्चिरम् ।
167242 स्फुटप्रत्ययवांस्त्वत्र सत्यमित्येव वेत्त्यलम् ॥ ४३ ॥
167243
167244 तस्यैव भावस्याभासात्स्फुटप्रत्ययतया जन्मादिव्यवहारो लोकवेदयोर्न वस्तुत
167245 इत्याह - स्वमेवेति ॥ ४३ ॥
167246
167247 खात्मा खमेव तत्रैव स्वप्नाभं दृश्यमाहरन् ।
167248 पुनः स्वमरणं वेत्ति पुनर्जन्म पुनर्जगत् ॥ ४४ ॥
167249
167250 आहरन्नध्यस्यन् ॥ ४४ ॥
167251
167252 अलीकजालमेवं खे पश्यन्प्रत्येकमास्थितः ।
167253 पश्यत्याचारयत्यत्ति किंचित्कश्चिन्न कस्यचित् ॥ ४५ ॥
167254
167255 प्रत्येकं व्यष्टिभावमास्थितः सन् पश्यति स्वसंनिधिमात्रेण
167256 स्वाध्यस्तकार्यकारणानि विषयेष्वाचारयति प्रवर्तयति । जाग्रत्स्वप्नयोः
167257 सुषुप्तिप्रलयमोक्षेष्वत्ति च । परमार्थतस्तु न किंचित्कस्यचिददनीयं नापि
167258 कश्चिदत्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥
167259
167260 इत्येवं जगतां सन्ति कोटीनां कोटिकोटयः ।
167261 परिज्ञातास्तु ता ब्रह्म केवलं दृश्यमन्यथा ॥ ४६ ॥
167262
167263 अन्यथा अपरिज्ञातास्तु केवलं दृश्यमेव स एनमविदितो न भुनक्तीति श्रुतेरिति
167264 भावः ॥ ४६ ॥
167265
167266 ताभिर्न कस्यचित्किंचिदावृतं न च सन्ति ताः ।
167267 तासां च वेत्ति प्रत्येकमिदमेव जगत्त्विति ॥ ४७ ॥
167268
167269 ताभिर्जगत्कोटिकोटिभिः । कि त्वयमात्मा तासां मध्ये प्रत्येकमेकैको जीव एकं
167270 जगदिदमेव जगन्नान्यदिति वेत्ति ॥ ४७ ॥
167271
167272 भूतानि तासां प्रत्येकं तथैवान्योन्यमास्थिते ।
167273 सत्यान्येवासत्यदृष्ट्या सत्यदृष्ट्या त्वजं पदम् ॥ ४८ ॥
167274
167275 तासां जगत्कोटीनां पृथिव्यादिपञ्चभूतानि चतुर्विधभूतग्रामाश्च
167276 प्रत्येकमास्थिते तत्तज्जीवाभिमते जगति तथैव न विसदृशानीत्यर्थः । तानि चाऽसत्यया
167277 व्यवहारदृष्ट्या सत्यानि । सत्यया परमार्थदृष्ट्या त्वजं
167278 ब्रह्मपदमेवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥
167279
167280 सद्यद्विदितवेद्यस्य तदज्ञस्यासदक्षयम् ।
167281 असद्यत्संप्रबुद्धस्य तत्सदज्ञस्य सुस्फुटम् ॥ ४९ ॥
167282
167283 अत एव ज्ञाज्ञयोः सत्यासत्ये परस्परविपरीते इत्याह - सद्यदिति ॥ ४९ ॥
167284

167285 चितेर्यद्यथा भानं तत्तत्सत्यं यथा यतः।
167286 सद्रूपाणि समग्राणि भूतानीमान्यतो मिथः॥ ५० ॥
167287
167288 अथवा परमार्थसत्यचिति भानरूपत्वात्सर्व सत्यमेवेत्यवैपरीत्यमेवेत्याह -
167289 चितेरिति॥ ५०॥
167290
167291 नित्यमन्योन्यसत्यानि तानि तान्येव वाप्यतः।
167292 किल संविद्विनिर्णेयं रूपमप्रतिघं यतः॥ ५१॥
167293
167294 अथवा यं प्रति यदा यज्जगद्भाति तं प्रति तदा तत्सत्यमिति व्यवस्थितं
167295 सत्यत्वमित्याह - नित्यमिति। यतो जगद्रूपं सत्यमसत्यमिति वा सत्यसंविदैव
167296 विनिर्णेयंन् सा चेद्भगवती संवित्सत्यमेवेति निर्णयति कस्तद्वैपरीत्यं तदन्यः
167297 साधयेदिति भावः। अप्रतिघं केनापि प्रतिहन्तुमशक्यम्॥ ५१॥
167298
167299 संविन्मात्रविनिर्णेयं कान्यता नान्यता कथा।
167300 यथास।वेदनं भाते वस्त्वौघे क्व द्वितैकते॥ ५२॥
167301
167302 अन्यतानान्यते अतथात्वतथात्वे तयोः कथ का। अयं न्यायो
167303 वस्तुभेदाभेदद्वित्वैकत्वादौ योज्य इत्याह - यथासंवेदनमिति॥ ५२॥
167304
167305 तदेवेदमिदं ज्ञप्तेस्तदेवेदं भवत्यलम्।
167306 तदेवैतत्तदेवेति भवेज्ज्ञप्तेरसत्यतः॥ ५३॥
167307
167308 अस्त्वेवं किं ततो भवति तत्राह - तदेवेति। इदं ज्ञेयं तत् ज्ञानमेवेति
167309 ज्ञानज्ञेयाभेदज्ञप्तेर्वशादिदं दृश्यजातं तज्ज्ञानमेव भवति। तावतैव
167310 सर्वदृश्यग्रासाच्चिदद्वैतं सिद्धमिति भावः। ननु ज्ञानापलापेनेत्थं
167311 ज्ञेयमात्रपरिशेष एव किं न स्यात्तत्राह - तदेवैतदिति। तज्ज्ञानमेतज्ज्ञेयमेव
167312 । तथा च तद्दृश्यमेव परिशिष्टमित्येतत्तु ज्ञप्तेरसत्यत्वाद्भवेत्संभाव्येत।
167313 तथा सति निर्ज्ञप्तिका ज्ञेयसिद्धिरेव न स्यादिति भावः॥ ५३॥
167314
167315 तच्चेदर्थस्ततो ज्ञप्तेर्नायं तस्याः पृथक् स्थितः।
167316 स्थिते ज्ञप्त्यात्मनि त्वर्थे त्वज्ञप्त्यायं ततो व्रजेत्॥ ५४॥
167317
167318 अतः परिशेषाज्ज्ञानमेवार्थश्चेदयंन् प्रपञ्चस्तस्या ज्ञप्तेः पृथक् न स्थितः।
167319 एवं सर्वस्मिन्नर्थे ज्ञप्त्यात्मनि स्थिते सति अयं द्रष्टा अज्ञप्त्या तदज्ञानेनैव ततो
167320 ज्ञप्तिस्वभावाद्व्रजेत्प्रच्यवेत न वस्तुत इत्यर्थः॥ ५४॥
167321
167322 ज्ञानं यदेव तज्ज्ञेयं ज्ञेयस्यासंभवात्पृथक्।
167323 यथा ज्ञानमतो ज्ञेयं तनोत्यात्मानमात्मना॥ ५५॥
167324
167325 तथा चाज्ञानज्ञानमेव ज्ञेयजगदात्मतामात्मनैव तनोतीति फलितमित्याह -
167326 ज्ञानमिति॥ ५५॥
167327
167328 पश्यन्तोऽपि मिलन्तोऽपि पृथक्सर्गा न किंचन।
167329 सत एवासतो ज्ञस्य मूर्खज्ञातांस्तु वेद्मि नो॥ ५६॥
167330
167331 तथा च पृथगसतो ज्ञप्त्यात्मना सत एव सर्गान्पश्यतो ज्ञस्य तत्त्वविदः पश्यन्तो
167332 गृह्णन्तश्चक्षुरादिसर्गास्तैर्मिलन्तो रूपादिसर्गा अपि ज्ञप्तिव्यतिरिक्ता न किंचनेति
167333 तत्त्वम्। मूर्खज्ञातांस्तु सर्गानहं नो वेद्मि॥ ५६॥
167334
167335 एकं प्रबोधतः सर्वं चिन्मात्रं तावदात्मखम्।
167336 तदेवानेकसंवित्त्या सहस्रं चिज्जडात्मनाम्॥ ५७॥

167337
167338 चिज्जडात्मनामज्ञजीवानाम् ॥ ५७ ॥
167339
167340 एकं तथा च चिन्मात्रं स्वप्ने लक्षात्म तिष्ठति ।
167341 पुनर्लक्षात्म तत्स्वप्नादेकमास्ते सुषुप्तके ॥ ५८ ॥
167342
167343 एकस्यैव चिदात्मनः स्वप्ने लक्षकोट्यात्मत्वं सुषुप्तावेकात्मत्वं च
167344 प्रसिद्धमित्याह - एकमिति ॥ ५८ ॥
167345
167346 चिद्व्योम्नि स्वप्नसंवित्तिर्या सैव जगदुच्यते ।
167347 सुषुप्तं प्रलयः प्रोक्तस्तस्मान्न्यायोऽयमेव सन् ॥ ५९ ॥
167348
167349 स्वप्नसुषुप्त्योरुक्तो न्यायः सर्गप्रलययोरपि समानस्तयोस्तदभेदादित्याह -
167350 चिद्व्योम्नीति ॥ ५९ ॥
167351
167352 एकैव संविन्नानात्वं नृलक्षत्वं च गच्छति ।
167353 शून्यत्वं च तथार्थत्वं स्वप्नसंकल्पयोरिव ॥ ६० ॥
167354
167355 भोग्यात्मना नानात्वं भोक्त्रात्मना नृलक्षत्वं च ॥ ६० ॥
167356
167357 इदमप्रतिघं सर्वं किल वेदनमात्रकम् ।
167358 शुद्धं तद्वद्यथा यत्र भाति तत्र तथा भवेत् ॥ ६१ ॥
167359
167360 एकैव संवित्सर्गादौ भवत्यग्न्यम्बुखादिकम् ।
167361 पृथ्व्यादि तावत्सर्गार्थं स्वप्नसंकल्पयोरिव ॥ ६२ ॥
167362
167363 सर्गार्थं सर्गसिद्ध्यर्थं पृथ्व्यादि तावद्भवति । वत्करणमविकारिताद्योतनार्थम्
167364 ॥ ६२ ॥
167365
167366 संविदाकाशरूपैव भाति पृथ्व्यादिनामिका ।
167367 यत्तदेव खमेवेदं जगदित्येव भासते ॥ ६३ ॥
167368
167369 तदेव स्पष्टमाह - संविदिति ॥ ६३ ॥
167370
167371 संवित्सप्रतिघं भाति भाति चाप्रतिघं तथा ।
167372 न वस्तुतस्तु प्रतिघा संवित्सान्ते निवर्तते ॥ ६४ ॥
167373
167374 सप्रतिघं नश्वरं मूर्तमिव अप्रतिघं नित्यममूर्तमिव च । वस्तुतस्तु प्रतिघा
167375 नाश एव नास्ति । यतः सा प्रतिघाप्यन्ते निवर्तते निवृत्ता च संविदेव परिशिष्यते ॥ ६४
167376 । ।
167377
167378 यासि पूर्वां पश्चिमां च दिशं वेत्सि चिरं विदन् ।
167379 प्रतिघं नाम ते नास्ति न च सप्रतिघा क्वचित् ॥ ६५ ॥
167380
167381 अप्रतिघत्वमेव संविदः समर्थयति - यासीति । त्वं मनसा पूर्वां पश्चिमां च
167382 दिशं चिरं यासि तत्र तत्र च दृष्टश्रुतानुमितादीनर्थान्विदन्स्वं वेत्सि । तत्र
167383 संविद्रूपस्य ते प्रतिघं नाम नास्त्येवाऽतः क्वचिदपि संवित्सप्रतिघानेति
167384 सिद्धमित्यर्थः ॥ ६५ ॥
167385
167386 दृष्टं संकल्पितं चार्थं सहाभ्यस्यति यश्चिरम् ।
167387 सोऽवश्यं तदवाप्नोति न चेच्छान्तो निवर्तते ॥ ६६ ॥
167388

167389 ननु जीवचित्संकल्पानां बहूनां मोघता दृश्यते सैव तस्याः प्रतिघात इति
167390 सप्रतिघत्वमिति चेत्तत्राह - दृष्टमिति। दृष्टं प्रमाणसिद्धं
167391 संकल्पितमर्थं यः पुरुषः सह नैरन्तर्येण चिरमभ्यसति सोऽवश्यं तदवाप्नोति।
167392 तथा च संकल्पस्यादार्ढ्यादेव मोघता। न ह्यदृढः कार्याक्षम इत्येतावता
167393 चितः सप्रतिघत्वम्। सर्वत्र तत्प्रसङ्गादिति भावः॥ ६६॥
167394
167395 यासि पूर्वां पश्चिमां च दिशं वेति चिरं विदन्।
167396 य आस्ते यात्यसौ तत्तामन्यस्त्यक्त्वा तु नेतराम्॥ ६७॥
167397
167398 अथवा अदृढः संकल्पः अदृढमेव मानोरथिकं दिगन्तरगमनं
167399 तत्रत्यपदार्थदर्शनादि करोति। दृढस्तु दृढमिति न तस्यापि
167400 मोघत्वमित्याशयेनाह - यासीति। त्वं मनसा पूर्वां पश्चिमां च दिशं यासि।
167401 तत्र तांस्तान्पदार्थांश्चिरं विदन् यः संकल्पयिता आस्ते स तत्तां
167402 स्वसंकल्पितदिगन्तगमनतत्रत्यपदार्थाद्यात्मतां स्वसंकल्पानुसारेण याति। यतः
167403 अन्यः पुरुषस्तु संकल्पं त्यक्त्वा इतरां दिशं मनसापि न याति। अनेनैव विशेषेण
167404 तत्र चिदप्रतिघेत्यर्थः॥ ६७॥
167405
167406 दृष्टः संकल्पितश्चार्थः स्यामित्यचलसंविदः।
167407 द्वयं भवेद्द्वयं नश्यत्यन्यस्याचलसंविदः॥ ६८॥
167408
167409 ऐन्दवादेः संकल्पितार्थोऽहं स्यामिति संकल्पादचलसंविदो द्वयं प्रथमं
167410 प्रातिभासिकः संकल्पदार्ढ्ये व्यावहारिकश्चेति द्वयं भवेदित्ययमर्थो दृष्टः।
167411 अन्यस्यासंकल्पयितुं पुरुषान्तरस्य स्वात्मनि विषयान्तरे वा अचलसंविदोऽपि
167412 तद्द्वयमपि नश्यति न दृश्यत इत्यर्थः॥ ६८॥
167413
167414 दक्षिणादुत्तरां वाशां यामीत्यचलसंविदः।
167415 द्वयं भवेद्द्वयं नश्यत्यन्यस्याचलसंविदः॥ ६९॥
167416
167417 एवं दक्षिणाद्देशादुत्तरामन्यां वा आशां यामीत्यचलसंविदो मानसं शारीरं
167418 चेति द्वयं भवेत्। पूर्वपश्चिमगमनद्वयं च नश्यति॥ ६९॥
167419
167420 खे पुरं स्यां भुवि मृगः स्यामित्यचलसंविदः।
167421 द्वयं भवेद्द्वयं नश्यत्यन्यदन्यत्तु तज्जगत्॥ ७०॥
167422
167423 एकं प्रबोधतः सर्वं चिन्मात्रं तावदात्मखम्।
167424 तदेवानेकसंवित्त्या सहस्रं चिज्जडात्मनाम्॥ ७१॥
167425
167426 तत्त्वप्रबोधतः सर्वमेकमेव चिन्मात्रं तदेवाप्रबोधतोऽनेकसंवित्त्या सहस्रं
167427 चिज्जडात्मनां जीवानां भवतीत्यर्थः॥ ७१॥
167428
167429 शरीरमस्त्वप्रतिघमथ सप्रतिघं च वा।
167430 स्वप्नात्मकोऽयं संसारो जीवस्येह परत्र च॥ ७२॥
167431
167432 ननु चिदेव चेच्छरीराद्याकारेणास्ते तर्हि तस्य सप्रतिघत्वाच्चितोऽपि सप्रतिघता प्रसक्ता
167433 तत्राह - शरीरमिति। चिद्रूपेण शरीरमप्रतिघमेवास्तु अथवा अन्यरूपेण
167434 सप्रतिघं वास्तु नैतावता कश्चिद्दोषो
167435 मिथ्यार्थगतगुणदोषैरधिष्ठानादूषणादिति भावः॥ ७२॥
167436
167437 एतन्म्लेच्छादिदेशेषु मृतानां दर्शनात्पुनः।
167438 स्मृतिपूर्वं च कथनात्प्रत्यक्षमनुभूयते॥ ७३॥
167439
167440 शरीरनाशे तेन सह जीवो न नष्ट इत्येतत्कथं ज्ञायत इति

167441 चेत्प्रत्यक्षाच्छब्दाच्चेत्याह - एतदिति। म्लेच्छादिदेशेषु मृतानां
167442 पिशाचदेहेनेहागतानां भूतविद्याज्ञैः प्रत्यक्षं
167443 दर्शनात्पूर्वतनस्वीयगृहव्यापारादीनां तैः स्मृतिपूर्वकं कथनाच्च
167444 जीवचित्सत्त्वं प्रत्यक्षमनुभूयते॥ ७३॥
167445
167446 ये मृता भस्मसाज्जाता म्लेच्छदेशेषु ते पुनः।
167447 आगत्य कथयित्वार्थं गच्छन्त्यप्रतिघात्मकाः॥ ७४॥
167448
167449 एष चेज्जीवतो धर्मस्तद्देशान्तरगे जने।
167450 मृत इत्येव बुद्धेऽर्थे कस्मान्नैव प्रवर्तते॥ ७५॥
167451
167452 जीवतो भूतवैद्यादेरेवैष पिशाचदर्शनसंभाषणादिभ्रमो धर्मो न
167453 मृतस्यागमनं संभाषणं वेति चार्वाककल्पनां प्रत्याचष्टे - एष इति।
167454 वस्तुतोऽमृते मृत इति भ्रान्त्या बुद्धेऽर्थेऽपि एवं दर्शनसंभाषणादिव्यवहारः
167455 कस्मान्न प्रवर्तत॥ ७५॥
167456
167457 जीवधर्मः सोऽपि संश्चेन्मृतधर्मोऽपि किं न सन्।
167458 यादृगनुभवस्त्वस्मिन्समे न्यायद्वये स्थिते॥ ७६॥
167459
167460 किं च जीवधर्मः सोऽपि भ्रमः संश्चेन्मृतस्य संभाषणादिः किं न सन्।
167461 अर्थसिद्धावनुभवशरणानामस्मिन्जीवति यादृगनुभवः स मृतेऽपि समः। एवं
167462 न्यायद्वये समे सति को विशेष इत्यर्थः॥ ७६॥
167463
167464 स्वप्नवज्जगदाभानमित्येवं सत्यखण्डितम्।
167465 आर्यानुभवशास्त्राणामनेनास्त्येकवाक्यता॥ ७७॥
167466
167467 एवमनुभवस्यार्थसाधकत्वे जाग्रत्स्वप्नानुभवयोरपि यावद्बाधं
167468 तुल्यमर्थसाधकत्वं प्रबोधेनानुभवमात्रपरिशेषश्चेति स्वप्नवदेव
167469 जगदाभानमिति यत्प्रतिज्ञातमेतदखण्डितं दृढीभूतम्। अनेन च
167470 विद्वदनुभवानाम्। तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः वाचारम्भणं विकारो
167471 नामधेयम् नेह नानास्ति किंचन इत्यादिशास्त्राणां चानेनैकवाक्यता
167472 परस्परसंवादेनैकार्थनिष्ठता अस्ति। उपपन्नेति यावत्॥ ७७॥
167473
167474 दृष्टिजालं जनौघानां पश्यतामिन्दुमन्दिरे।
167475 यादृगप्रतिघं तादृग्जगत्सदसदात्मकम्॥ ७८॥
167476
167477 इन्दुमन्दिरे चन्द्रबिम्बे पश्यतां जनौघानां दृष्टिजालं यादृगप्रतिघं
167478 परस्परप्रतिघातशून्यं सदसदात्मकं कस्यचित्सत्कस्य चिदसदित्येवमात्मकं
167479 जगदपि तादृगप्रतिघमित्यर्थः॥ ७८॥
167480
167481 सन्मात्रमात्रानुविधमच्छानुभवमात्रकम्।
167482 चिन्मात्रं भानमात्रात्म सर्वार्थात्मार्थवर्जितम्॥ ७९॥
167483
167484 ग्राह्यं सर्वं सत्त्वेन गृह्यमाणं सन्मात्रस्यैव मात्राः
167485 अंशभेदाननुविधत्ते। ग्राहकं च अच्छानुभवमात्रकम्। न च
167486 सन्मात्रमाभासमानं सिध्यतीति तत्सदेव। तदेव चार्थवर्जितमपि सर्वार्थात्मकं
167487 स्फुरतीति सर्वमप्रतिघं शान्तं चेत्यर्थः॥ ७९॥
167488
167489 सर्वमप्रतिघं शान्तं जगदेकं चिदम्बरे।
167490 अनिङ्गनमनाभासमात्मन्येवात्मनास्यताम्॥ ८०॥
167491
167492 उक्तमर्थमनुभावयितुमुपायमुपदिशति - अनिङ्गनमिति॥ ८०॥

167493
167494 अचला सम्विदेवास्ते स्थिरं कृत्वा यथा यथा ।
167495 तथा तथा भवत्याशु किमसत्किं च वापि सत् ॥ ८१ ॥
167496
167497 यथा यथा मनः स्थिरं कृत्वा आस्ते तथा तथा आशु भवतीति परेणान्वयः
167498 [परेणेत्यधिकं वा पूर्वत्रैकमर्धं पतितमिति वा मन्तव्यम् ।] ॥ ८१ ॥
167499
167500 शरीराण्यथ कर्माणि दुःखानि च सुखानि च ।
167501 यथा स्थितान्युपायान्तु यान्तु वा कस्य किं ग्रहः ॥ ८२ ॥
167502
167503 कस्य किंविषयो ग्रह उपादानम् ॥ ८२ ॥
167504
167505 इत्थमस्तु सदथान्यथास्तु वा मैव भूद्भवतु कोऽत्र संभ्रमः ।
167506 मुञ्च फल्गुनि फले फलावहंन् बुद्धवानसि कृतं परिभ्रमैः ॥ ८३ ॥
167507
167508 फलावहमवश्यफलदं यत्नं मुञ्च ॥ ८३ ॥
167509
167510 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० निर्वाणबोधोपदेशो
167511 नाम त्रिचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४३ ॥
167512
167513 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
167514 निर्वाणबोधोपदेशो नाम त्रिचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४३ ॥
167515
167516
167517 चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः १४४
167518
167519 मुनिरुवाच ।
167520
167521 सर्वथाभावभावेषु स्वप्रसंवेदनात्मसु ।
167522 नित्याप्रतिघरूपेषु किं बद्धं किं विमुच्यते ॥ १ ॥
167523
167524 चिदेव जगदाभाति जगदेव च चिद्यथा ।
167525 युक्तयोऽत्र तथा ब्रह्म सर्वशक्ति समर्थ्यते ॥
167526
167527 दृश्यस्य चिन्मात्रत्वे बन्धमोक्षचिन्ताप्यपगतैवेत्याह - सर्वथेति ॥ १ ॥
167528
167529 खे दृष्टिभासां स्फुरणं यादृशं तादृशं जगत् ।
167530 विपर्यस्यत्यविरतमबोधाल्लक्ष्यते स्थिरम् ॥ २ ॥
167531
167532 दृष्टिभासां दृक्किरणानांन् खे यादृशं
167533 संपतद्घटकरकमुक्ताकेशोंड्रकाद्यात्मना स्फुरं तादृशं जगदविरतं
167534 परिणामेन विपर्यस्यति अधिष्ठानविवेकाबोधात्तत्स्थैर्येण स्थिरं लक्ष्यते ॥ २ ॥
167535
167536 यद्यथा पुरसंस्थानं चिरैरेति तदन्यताम् ।
167537 जगदप्येवमनिशं वार्यावर्तविवर्तवत् ॥ ३ ॥
167538
167539 विपर्यासमेवानुभावयति - यदिति । यत् प्रसिद्धं पुरसंस्थानं यथा
167540 चिरैरन्यतां संस्थानान्तरताम् ॥ ३ ॥
167541
167542 भूम्यम्ब्वम्बरशैलादि भवत्यसदिदं क्षणात् ।
167543 तस्मिन्नेव क्षणोदन्तैर्युगकल्पाभिधाः कृताः ॥ ४ ॥
167544

167545 यस्मिन्नेव काले भवति तस्मिन्नेव क्षणलवत्रुट्याद्यवयवोदन्तैर्युगकल्पाद्यभिधा
167546 विद्वद्भिः कृताः ॥ ४ ॥
167547
167548 जगत्स्वप्न इवाशेषमसदप्यनुभूयते ।
167549 यन्नास्ति चेत्तन्निःशेषं चिदेवेत्थं कचत्यलम् ॥ ५ ॥
167550
167551 यज्जगन्नास्तीत्यपलप्यते चेदशेषं चिदेव कचति ॥ ५ ॥
167552
167553 यथेदं नो जगत्तद्वच्छतानां खे शतानि हि ।
167554 नृणां पश्यन्तु तेषां तु नान्योन्यमनुभूतयः ॥ ६ ॥
167555
167556 नः अस्माकं प्रसिद्धमिदं जगद्यद्यथास्ति तद्वत्खे जगतां शतानां
167557 शतान्ययुतानि अन्येषां नृणां सन्तीति पश्यन्तु संभावयन्तु । तेषां
167558 प्रत्यक्षमन्योन्यमनुभूतयस्तु न । अयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥
167559
167560 सरोब्धिकूपभेकानां दृष्टाः प्रत्येकमास्पदे ।
167561 न तेऽन्योन्यं विदन्त्यन्यां दृश्यादिनियतिं क्वचित् ॥ ७ ॥
167562
167563 सर-आदिशब्दैस्तद्गता जन्तवो गृह्यन्ते । अन्यां स्वस्वास्पदातिरिक्ताम् ॥ ७ ॥
167564
167565 यथा जनशतस्वप्नगराण्येकमन्दिरे ।
167566 तथा जगन्ति खे भान्ति खानि नो सन्त्यसन्ति नो ॥ ८ ॥
167567
167568 एकेनानुभूयमानत्वादसन्ति नो । अन्यैरननुभूयमानत्वात्सन्ति नो ॥ ८ ॥
167569
167570 कचन्ति नृशतस्वाप्नपुराण्येकगृहे यथा ।
167571 न च नाम कचन्त्येवं सन्त्यसन्ति जगन्ति खे ॥ ९ ॥
167572
167573 तदेव स्फुटमाह - कचन्तीति ॥ ९ ॥
167574
167575 चिच्चमत्कारमात्रं स्वं स्वात्माङ्गं दृश्यमद्वयम् ।
167576 सरूपमेव नीरूपं सकारणमकारणम् ॥ १० ॥
167577
167578 स्वात्मनः अङ्गमवयवभूतमिव । एकस्य सरूपमेवापरस्य नीरूपम् ।
167579 एकस्याप्येकदा सरूपमेवान्यदा नीरूपम् । तत्त्वदृशा तु सर्वदैव नीरूपमित्यर्थः ।
167580 एवं सकारणमप्यकारणम् ॥ १० ॥
167581
167582 दधत्याश्चित्स्वभावायाः संस्काराद्यभिधाः कृताः ।
167583 प्रतिमायाः प्रभाविन्या न संस्कारादयः पृथक् ॥ ११ ॥
167584
167585 तत्रैते जीवानां जगत्संस्काराः किं देहे सन्ति उत चिति । यदि चिति तर्हि सर्वेषां
167586 दृश्याः स्युः । यदि देहे तर्हि देहापगमे उच्छिद्येरन्नित्याशङ्क्याह - दधत्या
167587 इति । न केवलचितो नापि देहप्रतिमायाः किंतु तत्तद्दृश्याकारपरिणामं
167588 दधत्याश्चिदाभासव्याप्त्या चित्स्वभावाया बुद्धेरेव संस्काराद्यभिधाः कृताः ।
167589 प्रभाविन्या बुद्धिप्रभावेणैव प्रभाववत्याः ॥ ११ ॥
167590
167591 अपूर्वत्वात्स्मृतिः स्वप्नः संकल्पार्थानुभूतिषु ।
167592 स्वमृत्यनुभवाद्यास्तु दृष्टार्थसदृशीषु च ॥ १२ ॥
167593
167594 यदि जगत्संस्कारधारिण्या बुद्धेरेव परिणामो जगत्तर्हि संकल्पार्थानुभूतिषु
167595 स्मृतित्वमेव स्यात्तत्राह - अपूर्वत्वादिति । पूर्वदृष्टार्थसदृशीष्वपि
167596 संकल्पार्थानुभूतिषु स्मृतिरेव अपूर्वत्वात्पूर्वानुभूततत्तांशप्रमोषात्स्वप्नो

167597 भवति। तत्र स्वमृत्यनुभवाद्यास्तुइह जन्मन्यननुभूता अपि जन्मान्तरे अनुभूता
167598 एवेति तत्संस्कारवत्येवाध्यस्यन्ते इति विशेष इत्यर्थः ॥ १२ ॥
167599
167600 इदं सर्गात्म सर्गादौ प्रतिमेव विजृम्भते।
167601 चिद्धामात्रात्मिका स्वच्छा नान्यन्नामोपपद्यते ॥ १३ ॥
167602
167603 इदं जाग्रत्सर्गात्म जगदपि स्वप्नप्रतिमेव सर्गादौ विजृम्भते ॥ १३ ॥
167604
167605 ब्रह्मैव भाति जगदित्युक्तमुक्त्यानया भवेत्।
167606 न च भातं नवं तच्च ब्रह्मैवेदमतः स्थितम् ॥ १४ ॥
167607
167608 सर्वथाभावभावेषु इत्याद्युक्तिभङ्गीभेदानां पर्यवसितं तात्पर्यं
167609 पिण्डीकृत्याह - ब्रह्मैवेति। तच्च नवं भातं न प्राग्भातमिति न
167610 किंत्वनादिभारूपं तदैक्यापन्नं चेदं जगदनादि ब्रह्मैवेति तात्पर्यं स्थितं
167611 पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १४ ॥
167612
167613 कारणं कार्यमित्युक्तः स पूर्वः स विशिष्यते।
167614 संस्कार इति तेनैष संस्कारः कृतिरुच्यते ॥ १५ ॥
167615
167616 स परमात्मैव कारणं कार्यमिति चोक्तं। यतः स एव पूर्वः पूर्वं च कारणं
167617 सामान्यरूपम्। स एव विशिष्यते विशेषरूपं च कार्यम्। कार्यसंस्काराधारो हि
167618 बीजं कारणं सम्यक् करोति कार्यमिति व्युत्पत्तेस्तेनैष आत्मैव संस्कार इत्युक्तः। तत्र
167619 कृतिः कार्यानुकूलो यत्नः कृधात्वर्थः। सम्यक् कारणं संस्कार इति व्युत्पत्त्या
167620 कृतिलक्षणः संस्कारोऽप्येष आत्मैवोच्यते ॥ १५ ॥
167621
167622 तत्स्वप्नादावपूर्वोऽर्थो दृष्टान्त इति भाति यः।
167623 स संस्कारादिनामोक्तो न बाह्योऽर्थोऽस्ति चेतसि ॥ १६ ॥
167624
167625 तत्तत्र स्वप्नादौ अपूर्वो जाग्रदर्थविलक्षणो योऽर्थो जाग्रदर्थदृष्टान्त इति भाति स
167626 एव सूक्ष्मार्थत्वात्संस्कारो वासना रागो द्वेष इच्छेत्यादिनाम्ना उक्तो न
167627 कश्चिद्बाह्योऽर्थोऽन्यश्चेतसि संस्कारनामा निविष्टोऽस्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥
167628
167629 वस्तु दृष्टं न दृष्टं च सच्चास्ते चेतनेव खे।
167630 स्वभावाद्भाति खात्मापि दृष्टवच्चातिजृम्भते ॥ १७ ॥
167631
167632 तच्च संस्काराख्यं वस्तु स्वप्ने दृष्टं जागरे अदृष्टम्। न चादर्शनमात्रेण
167633 नास्तीति मन्तव्यम्। यतश्चित्ताकाशे चेतनेव सदैवास्ते। तच्च खात्मापि
167634 साक्षिस्वभावात्स्वप्ने भाति जाग्रद्दृष्टपदार्थवच्चातितरां जृम्भते विस्तीर्यते ॥
167635 १७ ॥
167636
167637 वेदान्तार्थात्मकं पूर्वसर्गाभावं प्रवर्तते।
167638 ततो वेद्यव्यवस्था ज्ञैः क्रियते स्वार्थसिद्धये ॥ १८ ॥
167639
167640 तदेव साधनसंपत्तिसहितश्रवणावधारिताद्वितीयप्रत्यग्ब्रह्मलक्षण##-
167641 प्रवर्तते एतादृशं तत्स्वभावं निश्चित्य ज्ञैः पण्डितैः स्वार्थस्य
167642 परमपुरुषार्थस्य शिष्येष्वपि सिद्धये प्रागज्ञात आत्मैव जगत्संसारः।
167643 सम्यग्विचार्य ज्ञातस्तु अद्वयं‌न् ब्रह्मैव मोक्षश्चेति व्यवस्था शास्त्रेषु क्रियत
167644 इत्यर्थः ॥ १८ ॥
167645
167646 स्वप्ने तु जाग्रत्संस्कारो यस्तज्जाग्रत्कृतं नवम्।
167647 अजाग्रज्जाग्रदाभासं कृतमित्येव तद्विदः ॥ १९ ॥
167648

167649 इदानीमन्यकृतं स्वप्नदर्शनप्रकारमनूद्य दूषयति - स्वप्ने त्वित्यादिना ।
167650 स्वप्ने यो जाग्रत्संस्कारस्तज्जाग्रत्कृतं नवमपूर्वं रूपं तच्च अजाग्रदेव
167651 जाग्रदाभासं जाग्रदनुभवेन कृतमिति तद्विदः केचिन्मन्यन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥
167652
167653 ततो वायाविवास्पन्दाश्चित्ते भावाः स्थिताः स्वतः ।
167654 ते स्वतः संप्रवर्तन्ते कात्र संस्कारकर्तृता ॥ २० ॥
167655
167656 तन्न । यतो वायावास्पन्दा इव स्वप्नाद्यात्मताभावाः स्वत एव स्थिताः । ते च स्वत एव
167657 स्वप्नाकारेण प्रवर्तन्ते तत्र जाग्रतः संस्कारकर्तृता केत्यर्थः ॥ २० ॥
167658
167659 एकं तथा च चिन्मात्रं स्वप्ने लक्षात्म तिष्ठति ।
167660 पुनर्लक्षाद्यतः स्वप्न एकमास्ते सुषुप्तकम् ॥ २१ ॥
167661
167662 चिद्व्योम्नि स्वप्नसंवित्तिर्या सैव जगदुच्यते ।
167663 सुषुप्तं प्रलयः प्रोक्तस्तस्मान्न्यायोऽयमेव सन् ॥ २२ ॥
167664
167665 एकमेव चिदाकाशं साकारत्वमनेककम् ।
167666 स्वरूपमजहद्धत्ते यत्स्वप्न इव तज्जगत् ॥ २३ ॥
167667
167668 चित्ते सर्वे भावाः स्थिता इति कुतो ज्ञायते तत्राह - एकमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
167669
167670 एवं चित्परमाण्वन्तर्जगद्भावमिदं स्थितम् ।
167671 तदनन्यात्म चाभोगि स्वप्नादर्शतलेष्विव ॥ २४ ॥
167672
167673 एवमुक्तयोपपत्त्या तच्च चितः अनन्यात्म यथा स्वप्नेषु यथा वा आदर्शतलेषु
167674 दृष्टं मुखवनपर्वतादि अनन्यात्म तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥
167675
167676 चिद्व्योम संविन्मात्रं यत्परमाणुवदाततम् ।
167677 अनादिमध्यपर्यन्तं तदेव जगदुच्यते ॥ २५ ॥
167678
167679 परमाणुवत्परमसूक्ष्ममाततं विस्तीर्णं च कालतोऽप्यनादिमध्यपर्यन्तम् ॥ २५ ॥
167680
167681 तस्माद्यत्र चिदाकाशमनन्तं सततं स्थितम् ।
167682 तत्रास्तीति जगद्भानं तदङ्गानन्यरूपि यत् ॥ २६ ॥
167683
167684 तस्याङ्गमिव अनन्यरूपि । अङ्गेति संबोधनं वा ॥ २६ ॥
167685
167686 चिन्मात्र एव भुवनं त्वमहं चिन्मयं जगत् ।
167687 इति न्यायाज्जगद्याति परमाणूदरेऽप्यजम् ॥ २७ ॥
167688
167689 न्यायाद्गुरुशास्त्रोक्तयुक्तिकलापात्परिज्ञानात् जगत्पराणूदरेऽपि याति । स्थूलतां
167690 परित्यज्य परमसूक्ष्मचिन्मात्रतामापद्यत इति यावत् ॥ २७ ॥
167691
167692 तस्मादहं पराण्वात्मा समस्तजगदाकृतिः ।
167693 सर्वत्रैव च तिष्ठामि परमाणूदरेऽपि च ॥ २८ ॥
167694
167695 कीदृशं तद्गुरुशास्त्रोक्तन्यायैः परिज्ञानं तत्स्वानुभवाभिलापेन दर्शयति ##-
167696
167697 चिन्मात्रपरमाणुः सञ्जगदात्माप्ययं नभः ।
167698 यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र पश्यामि भुवनत्रयम् ॥ २९ ॥
167699
167700 अहं चित्परमाण्वात्मा तेन चित्परमाणुना ।

167701 एकतामागतो वारि वारिणेव तदीक्षणात् ॥ ३० ॥
167702
167703 चित्परमाण्वात्मा शोधितत्वंपदार्थरूपोऽहं तेन चित्परमाणुना
167704 शोधिततत्पदार्थेन ब्रह्मणा सह तदीक्षणादेकतामागतः। तथा च श्रुतिः -
167705 यथा जलं जले क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम्। अविशेषो भवेत्तद्वज्जीवात्मा
167706 परमात्मनि ॥ इति ॥ ३० ॥
167707
167708 तदोजः संप्रविश्याहं स्थितस्तदनुभूतिवत्।
167709 अन्तस्थत्रिजगद्रूपो यथाब्जे बीजमङ्कुरे ॥ ३१ ॥
167710
167711 एवं प्रश्नोत्तरप्रसङ्गेनात्मज्ञानरहस्यमुक्त्वा प्रस्तुतकथामवलम्ब्याप्याह
167712 - तदोज इत्यादिना। तदनुभूतिस्तत्प्राण्योजोन्तर्गतवासनामयजगदनुभवस्तद्वदिति
167713 प्राक्तनकथाशेषानुसंधानोक्तिः। यथा आब्जे अङ्कुरे सूक्ष्मरूपेण स्थितं भावि
167714 बीजमन्तस्थभाविवैचित्र्यसहस्रगर्भं तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥
167715
167716 तत्र मे त्रिजगद्रूपमन्तः कचितमात्मनि।
167717 तथा तन्न तु तद्बाह्ये विद्यते केनचित्क्वचित् ॥ ३२ ॥
167718
167719 तत्र मे अन्तरेवात्मनि तदीयं मदीयमन्यदीयं च सर्वं वासनामयं
167720 त्रिजगद्रूपमात्मनि प्रत्यक्चैतन्ये कचितम्। तज्जगद्रूपं किंचिदपि बाह्ये न विद्यते।
167721 तद्बहिर्देशस्यैवात्यन्ताप्रसिद्धेरिति भावः ॥ ३२ ॥
167722
167723 यत्र यत्र यदा भाति स्वप्ने जाग्रदितीह वा।
167724 सबाह्याभ्यन्तरं दृश्यं निजं चिद्भानमेव तत् ॥ ३३ ॥
167725
167726 भाति स्वप्ने यदा जन्तोर्जगदानन्दमाततम्।
167727 चिदणोरेव तद्भानमात्मनस्तत्पदात्मना ॥ ३४ ॥
167728
167729 तत्पदात्मना स्वप्नस्थानात्मना ॥ ३४ ॥
167730
167731 व्याध उवाच।
167732
167733 अकारणं चेद्दृश्यं तत्कथमेतत्प्रसिध्यति।
167734 सकारणं चेद्दृश्यं तत्स्वप्ने सर्गादिधीः कुतः ॥ ३५ ॥
167735
167736 कथं प्रसिध्यति। अकारणकस्य शशशृङ्गादेः स्वरूपसिद्ध्यदर्शनात्। यदि
167737 सकारणं तर्हि स्वप्ने घटादिसर्गकारणदण्डचक्रादीनामभावात्सर्गादिधीः कुतः
167738 कारणादिति संदिहानस्य प्रश्नः ॥ ३५ ॥
167739
167740 मुनिरुवाच।
167741
167742 अकारणक एवायं सर्ग आदौ प्रवर्तते।
167743 समस्तकारणाभावाद्यतः सर्गात्मचिन्नभः ॥ ३६ ॥
167744
167745 अकारणकपक्षमेव ब्रह्माद्वैतपर्यवसानेन समर्थयन्मुनिरुत्तरमाह -
167746 अकारणक एवेति ॥ ३६ ॥
167747
167748 अकारणानां भावानामत्यन्तासंभवादिह।
167749 क्वचित्सप्रतिघः सर्गो न संभवति कश्चन ॥ ३७ ॥
167750
167751 अकारणकः सप्रतिघः स्थूलसर्गो न संभवति। प्रातिभासिके तु मिथ्याभूते न
167752 सकारणकत्वनियम इति भावः ॥ ३७ ॥

167753
167754 ब्रह्मेदमित्थमाभाति भास्वरं चित्स्वभावतः।
167755 सर्गादिशब्दपर्यायमाद्यन्तपरिवर्जितम्॥ ३८॥
167756
167757 इत्यकारणके सर्गे कचति ब्रह्मरूपिणि।
167758 परस्यावयवाभासे नित्यात्मावयवात्मना॥ ३९॥
167759
167760 इति उक्तरीत्या सर्गे अकारणके अत्यन्तमसंभाविते सति ब्रह्मरूपिणि परस्य अवयवाभासे
167761 मायाप्रतिबिम्बचैतन्ये नित्यस्यात्मन औपाधिकावयवात्मना अनानात्वेऽपि नानात्वे
167762 अत्यन्तमयुक्ते ब्रह्मण्यब्रह्मरूपिणि अनाकारेऽपि साकारे अप्रतिघंन् प्रति कचति
167763 प्रतिभाते सति निराकारं तद्ब्रह्मैव चिद्रूपत्वात्स्फुरद्वपुः साकारमिव भातात्म
167764 भूत्वा देवर्षिमुनिभारूपं स्थावरं जंगमं क्रमात्सर्वां नियतिं
167765 विधिप्रतिषेधादींश्च करोतीति फलितमिति चतुर्णामन्वयः॥ ३९॥
167766
167767 अनानात्वेऽपि नानात्वे ब्रह्मण्यब्रह्मरूपिणि।
167768 अनाकारेऽपि साकारे कचत्यप्रतिघंन् प्रति॥ ४०॥
167769
167770 तद्ब्रह्मैव निराकारं चिद्रूपत्वात्स्फुरद्वपुः।
167771 साकारमिव भातात्म भूत्वा स्थावरजंगमम्॥ ४१॥
167772
167773 देवर्षिमुनिभारूपं करोति नियतिं क्रमात्।
167774 विधींश्च प्रतिषेधांश्च देशकालक्रियादिकान्॥ ४२॥
167775
167776 भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचराः।
167777 अर्था व्यभिचरन्त्येते नियतिर्नाखिलास्ततः॥ ४३॥
167778
167779 ब्रह्मकृतत्वादेव भावाभावाद्यर्थव्यभिचारेऽपि न तन्नियतेर्व्यभिचार इत्याह ##-
167780
167781 ततः प्रभृति भावानां सकारणकतां विना।
167782 सैकतादिव तैलानां न संभवति संभवः॥ ४४॥
167783
167784 ततो नियतिकल्पनातः प्रभृति नियतिविशेषरूपां कार्यकारणतां विना भावानां
167785 संभवो नास्ति॥ ४४॥
167786
167787 नियतिर्नायकश्चैव ब्रह्मतश्चाङ्गमात्मना।
167788 स्वाङ्गेन संयमयति करेणेव निजं करम्॥ ४५॥
167789
167790 तस्य ब्रह्मणो नियतिस्तत्कल्पको नायको भोक्ता जीवश्चेति करद्वयसदृशभङ्गं
167791 ब्रह्मत आत्मना स्वेनैव प्रवृत्तम्। तद्ब्रह्म तेनैकेन स्वाङ्गेनापरं
167792 करेणापरं करमिव संयमयति नियच्छति॥ ४५॥
167793
167794 अबुद्धिपूर्वं चानिच्छमेवमेव प्रवर्तते।
167795 काकतालीयवत्स्पन्दादावर्ता इव वारिणि॥ ४६॥
167796
167797 अत एव जीवस्यैवमेव जाग्रत्स्वप्नलक्षणः सर्गः अबुद्धिपूर्वमनिच्छं च
167798 काकतालीयवत्प्रवर्तते॥ ४६॥
167799
167800 संनिवेशो हि नियतिस्तां विना प्रतिघोदयम्।
167801 ब्रह्म स्थातुं न शक्नोति तच्च सर्वात्मताक्षयम्॥ ४७॥
167802
167803 कारणप्रयुक्तः कार्ये संनिवेशविशेषनियम एव नियतिस्तां संनिवेशनियतिं विना
167804 क्षणमप्यज्ञातं ब्रह्म स्थातुं न शक्नोति। यथा

167805 मृच्चूर्णपिण्डघटकपालाद्यन्यतमसंनिवेशं विना न तिष्ठति तद्वदिति भावः।
167806 तच्च संनिवेशधारणं ज्ञानेन सर्वात्मनैवात्यन्तिकः क्षयो यस्य
167807 तथाविधमामोक्षमनुवर्तत इत्यर्थः॥ ४७॥
167808
167809 एवं सकारणं सर्वं सर्वदा दृश्यमण्डलम्।
167810 यस्य सर्गे यतः कालात्ततः प्रभृति तं प्रति॥ ४८॥
167811
167812 एवं नियतिकल्पनातः सर्वं सकारणं यं प्रति यतः कालात्प्रभृति नियतिर्यस्य
167813 सर्गे प्रवृत्ता तं प्रत्येव न पुरुषान्तरं कालान्तरभाविपदार्थं च प्रतीत्यर्थं॥
167814 ४८॥
167815
167816 भात्यकारणकं ब्रह्म सर्गात्माप्यबुधं प्रति।
167817 तं प्रत्येव च भात्येष कार्यकारणदृग्भ्रमः॥ ४९॥
167818
167819 अकारणकं ब्रह्म अबुधमज्ञं प्रति सर्गात्मपि भाति॥ ४९॥
167820
167821 काकतालीयवत्सर्गे स्थिते त्वावृत्तिवृत्तिवत्।
167822 इदमित्थमिदं नेत्थमितीयं नियतिः स्थिता॥ ५०॥
167823
167824 विवेकिदृशा काकतालीयवत्सर्गे स्थिते सति पूर्वापरीभावनियममात्रदर्शनादिदं
167825 घटादि इत्थं दण्डचक्रमृदादिसामग्रीतो जातं इदं पटादि तुरीवेमादित
167826 इत्थंविधं जातमिति पर्यालोचनेन नित्यवेदस्य पदवाक्यव्याकरणनियतिरिव
167827 स्थितेत्यर्थः॥ ५०॥
167828
167829 सकारणत्वं भावानामवश्यंभाविनि क्रमे।
167830 जाग्रत्स्वप्नदृशो नेह संभवन्त्यपकारणाः॥ ५१॥
167831
167832 जन्यभावानामवश्यंभाविनि पौर्वापर्यक्रमे सकारणकत्वमेवेति यो मन्यते तस्य
167833 जाग्रत्स्वप्नदृशः अकारणा न संभवन्ति। न हि स्वप्नसुषुप्त्यन्यतरानन्तरं
167834 जाग्रत्प्रपञ्चोत्पत्तौ कारणानि सन्ति। एवं जाग्रत्सुषुप्त्यन्यतरानन्तरं
167835 स्वप्नप्रपञ्चोत्पत्तावपि कारणानि निरूपयितुं न शक्यन्ते इति सोऽपि न संभवति। न च
167836 जाग्रदन्तरितः स्वप्नप्रपञ्चस्तथैवास्ते येन सृष्टिं नापेक्षेत। एवं
167837 स्वप्नसुषुप्त्यन्तरितो जाग्रत्प्रपञ्चोऽपीत्यर्थः॥ ५१॥
167838
167839 यथा स्वप्नेऽखिलामम्बुसंक्षोभात्प्रलयभ्रमाः।
167840 दृश्यते कारणं तत्र श्रूयतामनुभूयताम्॥ ५२॥
167841
167842 यथा मयैव प्राण्योजसि स्वप्ने दृष्टाः अखिलां
167843 भुवमभिव्याप्याम्बुसंक्षोभात्प्रलयभ्रमास्तत्र किं कारणं त्वया दृश्यते
167844 किं वा तत्र श्रुतितोऽपि श्रूयतां प्रमाणान्तरेण वानुभूयताम्। संभावनायां
167845 लोट्। न किंचित्संभावितमित्यर्थः॥ ५२॥
167846
167847 सर्ववस्तुषु कचन्ति सर्वदा युक्तयः स्फटिकशुक्तयो यथा।
167848 भावनानुभव एव स स्वयं शक्तिमाञ्जयति जीवितात्मकः॥ ५३॥
167849
167850 उक्तप्रकारा ब्रह्मप्रपञ्चैक्यप्रतिपादिका युक्तयोऽनुयुक्तेष्वपि सर्ववस्तुषु
167851 बुद्धिमतां स्वत एव कचन्ति स्फुरन्ति। यथा स्फटिकमणयः शुक्तयो वा सति
167852 प्रकाशे स्वचाकचक्येन स्वत एव कचन्ति तद्वत्। तत्तस्मात्सर्वत्र निर्णये
167853 शास्त्रानुसारियुक्तिभावनानुभव एव स प्रसिद्धः स्वयं
167854 सर्वतत्त्वनिर्णयशक्तिमान्सर्वप्रमाणजीवितात्मको जयति। सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः
167855 ॥ ५३॥
167856

167857 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अवि० श० पदार्थविचारो नाम
167858 चतिउश्चत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४४ ॥
167859
167860 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
167861 पदार्थविचारो नाम चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४४ ॥
167862
167863
167864 पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः १४५
167865
167866 मुनिरुवाच ।
167867 बहिष्ठैर्बाह्यमेवान्तरन्तस्थैःस्वप्नमिन्द्रियैः ।
167868 जीवो वेत्ति द्वयस्थातितीव्रसंवेगिभिर्द्वयम् ॥ १ ॥
167869
167870 श्लेष्मपित्तानिलापूर्णजीवस्यैजसि कल्पिताः ।
167871 स्वप्नभेदा इहोच्यन्ते तथाक्षैर्बाह्यविभ्रमाः ॥
167872
167873 अयं जीवो बहिष्ठैरिन्द्रियैर्बाह्यमेव स्वप्नं वेत्ति । अन्तस्थैरिन्द्रियैरन्तः स्वप्नं
167874 वेत्ति । बाह्यान्तरद्वयस्थैरुभयत्र व्यापारसिद्ध्यर्थमतितीव्रसंवेगितैरिन्द्रियैस्तु
167875 द्वयमपि वेत्ति ॥ १ ॥
167876
167877 यदेन्द्रियाणि तिष्ठन्ति बाह्यतश्च समाकुलम् ।
167878 तदा म्लानानुभवनः संकल्पार्थोऽनुभूयते ॥ २ ॥
167879
167880 तर्हि बहिष्ठैरिन्द्रियैर्यदा बहिर्व्यवहरति तदा किमान्तरव्यवहारो नास्त्येव नेत्याह
167881 - यदेति । अस्त्येव किंतु मनोराज्यकल्पः ससंकल्पार्थो म्लानमनुभवनं यस्य
167882 तथाविधोऽनुभूयते न स्वप्नवत्स्फुटानुभवन इत्यर्थः ॥ २ ॥
167883
167884 यदा त्वन्तर्मुखान्येव सन्त्यक्षाणि तदा जगत् ।
167885 अणुमात्रं स्ववपुषि जीवस्तेनातिवेत्ति तत् ॥ ३ ॥
167886
167887 अणुमात्रं वासनामात्रत्वादतिसूक्ष्ममपि स्वाप्नं जगदतिवेत्ति स्थूलमिव पश्यति स
167888 एव तस्य अम्लानानुभव इत्यर्थः ॥ ३ ॥
167889
167890 जगत्सप्रतिघं नास्ति किंचिदेव कदाचन ।
167891 जीवेक्षणानामक्षाणां दृष्टिरप्रतिघा जगत् ॥ ४ ॥
167892
167893 बाह्यमान्तरं वा जगत्सप्रतिघं स्थूलं वस्तुतो नास्ति । जीवस्य ईक्षणानां
167894 दर्शनकरणभूतानामक्षाणामिन्द्रियाणां स्थौल्यकल्पने अप्रतिघानिष्प्रतिघाता
167895 या दृष्टिः सैव स्थूलं जगदित्यर्थः ॥ ४ ॥
167896
167897 जीवनेत्राणीन्द्रियाणि यदा बाह्यमयान्यलम् ।
167898 तदा बाह्यात्मकं वेत्ति चिति जीवो जगद्वपुः ॥ ५ ॥
167899
167900 अत एव बहिरन्तर्वा यत्रैवेन्द्रियप्रसरस्तत्रैव स्थूलवज्जगद्दर्शनमित्याह - जीवेति
167901 ॥ ५ ॥
167902
167903 श्रोतं त्वगीक्षणं घ्राणं जिह्वा चेतीहितात्मकः ।
167904 संघातः प्रोच्यते जीवश्चिद्रूपोऽनिलमूर्तिमान् ॥ ६ ॥
167905
167906 श्रोत्रादिग्रहणं वागादीनामप्युपलक्षणम् । अनिलमूर्तिमान् पञ्चप्राणघटितः ।
167907 ईहितमिच्छाप्रधानमन्तःकरणचतुष्टयं तदात्मकः संघात आतिवाहिकदेहः स
167908 एव कूटस्थचिदाभाससंवलनाच्चिद्रूपो जीवः प्रोच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

167909
167910 सर्वत्र सर्वदा जीवः सर्वेन्द्रियमयः स्थितः।
167911 चिच्चिद्व्योमाव्ययस्तेन सर्वं सर्वत्र पश्यति॥ ७॥
167912
167913 तादृशो जीवः स्ववासनामयं जगदन्तः पश्यतु नाम। बहिस्तु
167914 वासनाभावात्कथं तन्मयं जगत्पश्यति तत्राह - सर्वत्रेति। तत्र कूटस्थचिदेव
167915 चिदाभासः समष्टिव्योममयः सन् सर्वत्र सर्वदा सर्वेन्द्रियमयः
167916 स्थितस्तस्मिन्सर्ववासनाधिष्ठाने बाह्यजगदध्यास उपपन्न एवेति भावः॥ ७॥
167917
167918 श्लेष्मात्मना रसेनान्तर्जीव आपूर्यते यदा।
167919 तेऽक्षाणुकेऽणुरूपात्मा तदा तत्रैव विन्दति॥ ८॥
167920
167921 तत्रान्तः स्वप्नविशेषवैचित्र्यदर्शने ओजसि प्रविष्टस्य जीवस्य
167922 श्लेष्माद्यन्नरसविशेषपूर्णनाडीप्रवेश एव निमित्तमित्येतत्प्रपञ्चयति -
167923 श्लेष्मात्मनेत्यादिना। यदा उपसंहृतकरणविस्तारः सन्नणुरूपः सहस्रधा
167924 विदीर्णकेशभागप्रमाणसूक्ष्मनाड्यन्तःसंचारयोग्यस्ते तव जीवो नाड्यन्तर्गतेन
167925 श्लेष्मात्मना अन्नरसेन आपूर्यते तदा तत्तदक्षाणुके तत्रैव
167926 नाड्यन्तर्वक्ष्यमाणप्रकारान्स्वाप्नभ्रमान्विन्दतीत्यर्थः॥ ८॥
167927
167928 क्षीरार्णव इवोड्डीनो नभश्चन्द्रोदयान्वितम्।
167929 सरांसि फुल्लपद्मानि कह्लारवलितानि च॥ ९॥
167930
167931 स्वयं क्षीरार्णवे उड्डीन इव भूत्वा चन्द्रोदयान्वितं नभो विन्दतीति
167932 सर्वत्रानुषङ्गः॥ ९॥
167933
167934 पुष्पाभ्रप्रतिधानानि परिगीतानि षट्पदैः।
167935 वसन्तान्तःपुराण्यन्तरुद्यानान्युदितानि खे॥ १०॥
167936
167937 पुष्पमयानां दिव्याभ्राणां प्रतिधानानि प्रतिनिधिभूतानि सरांसि
167938 वसन्तराजस्यान्तःपुरभूतान्युद्यानानि खे जीवाकाशे उदितानि॥ १०॥
167939
167940 उत्सवान्मङ्गलाकीर्णांल्लीलालोलाङ्गनागणान्।
167941 भक्ष्यभोज्यान्नपानश्रीपरिपूर्णगृहाजिरान्॥ ११॥
167942
167943 सपुष्पाः फेनहसनास्तरलातरलेक्षणाः।
167944 विलासेनाम्बुधिं यान्ति सरितो मत्तयौवनाः॥ १२॥
167945
167946 तरलाः शफर्यस्तल्लक्षणतरलेक्षणाः॥ १२॥
167947
167948 हिमवच्छुभ्रशृङ्गाणि सौधानि शिशिराण्यलम्।
167949 सुधावधौतभित्तीनि कृतानीन्दुतलैरिव॥ १३॥
167950
167951 इन्दुमयैस्तलैः कुट्टिमैः कृतानीव सौधानि॥ १३॥
167952
167953 शिशिरासारहेमन्तप्रावृण्मेघवृतानि च।
167954 स्थलानि नीलनलिनीलताशाद्वलवन्ति च॥ १४॥
167955
167956 पुष्पप्रकरसंछन्ना विश्रान्तहरिणाध्वगाः।
167957 स्निग्धपत्रतरुच्छायाः पुरोपवनभूमिकाः॥ १५॥
167958
167959 विश्रान्ता हरिणा अध्वगाश्च यत्र॥ १५॥
167960

167961 कदम्बकुन्दमन्दारमकरन्देन्दुकान्तिभिः।
167962 भासमानासनस्थानसंस्थानाः कुसुमस्थलीः॥ १६॥
167963
167964 भासमानमासनस्थानस्येव संस्थानं यासां ताः॥ १६॥
167965
167966 नलिनीजालिनीर्नीलाः पुष्पकस्थलधारिणीः।
167967 वनावलीर्विलीनाभ्रनिर्मलाकाशकोमलाः॥ १७॥
167968
167969 विलीनाभ्रो निर्मलः शरदाकाश इव कोमलाः स्निग्धाः॥ १७॥
167970
167971 कदलीकन्दलीकुन्दकदम्बकृतशेखराः।
167972 गिरिमालाश्चलच्चारुलीलापल्लवपेलवाः॥ १८॥
167973
167974 कदली कन्दली च मृगभेदास्तरुगुल्मभेदाश्च। गिरिमालाः पर्वतपङ्क्तीः॥ १८॥
167975
167976 हेलावलितधम्मिल्लमुक्तमालतिकालताः।
167977 इव बालाङ्गना नृत्यं तन्वानास्तनुगात्रिकाः॥ १९॥
167978
167979 हेलावलितैर्धम्मिल्लैर्मुक्ताः प्रसृतसंवलितशाखा मालतिकालता इव स्थिता नृत्यं
167980 तन्वाना बालाङ्गनाः विन्दति॥ १९॥
167981
167982 उत्फुल्लश्वेतनलिनीनिभा नरपतेः सभाः।
167983 चारुचामरभृङ्गारवितानकशतावृताः॥ २०॥
167984
167985 वल्लीवलयविन्यासविलासवलिताङ्गिकाः।
167986 वनमाला विलोलाम्बुप्रणालीकाकलीकलाः॥ २१॥
167987
167988 वनमाला वनपङ्क्तीः। विलोलाम्बूनां प्रणालीषु कुल्यासु पक्षिकाकलीभिः कला
167989 गम्भीराः॥ २१॥
167990
167991 धराभरकरालाङ्गधाराधरधराधराः।
167992 दिशः सीकरनीहारहारोदरधरा दश॥ २२॥
167993
167994 धराया भरे भरणे वर्षैः पूरणविषये करालाङ्गा ये धाराधरास्तद्युक्ता
167995 धराधराः पर्वता यासु तथाविधा दश दिशः॥ २२॥
167996
167997 पित्तात्मना रसेनान्तर्जीव आपूर्यते यदा।
167998 ओजोन्तरणुमात्रात्मा तदा तत्रैव विन्दति॥ २३॥
167999
168000 श्लेष्मपूर्णनाडीदृश्यान्स्वप्नविशेषान्प्रपञ्च्य
168001 पित्तरसपूर्णनाडीदृश्यांस्तानाह - पित्तात्मनेत्यादिना॥ २३॥
168002
168003 पवनस्पन्दसंशुष्ककिंशुकद्रुमशोभनाः।
168004 ज्वालालीरुज्ज्वलाम्भोजदलपल्लवपेलवाः॥ २४॥
168005
168006 ज्वालालीर्विन्दति पश्यतीति यावत्॥ २४॥
168007
168008 संतप्तसिकतासेकसनीहारसरिच्छिराः।
168009 दावानलशिखाश्यामधूमश्यामलदिङ्मुखाः॥ २५॥
168010
168011 ज्वालालीरेव विशिनष्टि - संतप्तेति। संतप्तसिकतानां सेकैः सनीहाराः सवाष्पाः
168012 सरिल्लक्षणाः शिरा याभ्यः॥ २५॥

168013
168014 कृशानुकर्कशानर्कांश्चक्रधाराशितत्विषः।
168015 दावदाहविषावेशविपरीतरसाकरान्॥ २६॥
168016
168017 चक्रधारा इव शिता निशितास्त्विषो येषाम्। विपरीता विशेषतो व्याप्ता रसाकारा जलाशया
168018 येभ्यः॥ २६॥
168019
168020 स्वेदमुष्णीकृताब्धिं वा स्विन्नं त्रैलोक्यमण्डलम्।
168021 क्षरत्क्षाराण्यरण्यानि प्रतर्दगहनान्यपि॥ २७॥
168022
168023 स्वेदं सार्द्रोष्माणम्। स्विन्नं स्वेदनार्द्रम्। प्रतर्दो
168024 वृक्षगुल्मतृणादीनामतिनैबिड्यं तद्युक्तानि गहनान्यरण्यान्यपि॥ २७॥
168025
168026 प्रतरन्मृगतृष्णाम्बुसरत्सारसरूपि च।
168027 स्थलान्यदृष्टपूर्वाणि भूतपूर्वतरूणि च॥ २८॥
168028
168029 प्रतरत्सु प्रवहत्सु मृगतृष्णाम्बुषु सरत्सारसै रूपि शोभमानम्॥ २८॥
168030
168031 अध्वगं संभ्रमवशात्तप्तधूलिविधूसरम्।
168032 दूरादमृतवद्दृष्टं स्निग्धच्छायाध्वपादपम्॥ २९॥
168033
168034 संभ्रमो भयं तद्वशादध्वगमध्वसु धावन्तं स्वं पश्यति।
168035 अमृतवद्दृष्टं दर्शनात्संभावितम्॥ २९॥
168036
168037 ज्वरज्वालितमाकारं भुवनं तप्तमग्निवत्।
168038 पांसूपहतदेशानि दिङ्मुखानि च खानि च॥ ३०॥
168039
168040 ग्रहग्रामार्णवाद्यब्धिवनव्योमाग्निका दिशः।
168041 तुहिनाहारहानन्तासंख्याम्बुदघटोद्भटान्॥ ३१॥
168042
168043 गृहादिव्योमान्तेषु अग्निकाः ज्वलदग्निमत्यो दिशः पश्यति। तुहिनं शीतं आहरति
168044 भक्षयतीति तुहिनाहारोऽग्निस्तं जहति मुञ्चन्ति वर्षन्ति तथाविधा अनन्तसंख्या ये
168045 अम्बुदास्तद्घटोद्भटान्शरद्ग्रीष्मवसन्तानिति परेणान्वयः॥ ३१॥
168046
168047 शरद्ग्रीष्मवसन्तांश्च तापानातपदायिनः।
168048 तृणपत्रलतौघाभ्रराश्यूष्मपिहितावनीः॥ ३२॥
168049
168050 तृणैः पत्रैर्लतौघैरभ्रराशिभिरूष्मभिश्च पिहिता आच्छादिता
168051 अवनीर्भूप्रदेशान्॥ ३२॥
168052
168053 सौवर्णमम्बरतलं भूतलं दिक्तटानि च।
168054 तप्तान्यदभ्रसरसीहिमशैलस्थलानि च॥ ३३॥
168055
168056 अदभ्रा बहुलाः सरसीः हिमशैलस्य स्थलानि प्रदेशभेदांश्च तप्तान् पश्यति॥ ३३॥
168057
168058 रसानुरिक्ते वातेन जीव आपूर्यते यदा।
168059 ओजोन्तरणुमात्रात्मा तदा तत्रैव विन्दते॥ ३४॥
168060
168061 रसैरन्नरसैः श्लेष्मपित्तादिभिरनुसृत्य रिक्ते केवलवायुनैव पूर्णे नाडीप्रदेशे
168062 प्रविष्टोऽणुमात्रात्मा जीवो यदा वातेन आपूर्यते तदा तत्र प्रागुक्ते ओजोन्तरे
168063 वक्ष्यमाणं स्वप्नं विन्दते॥ ३४॥
168064

168065 वातविक्षुब्धसम्वित्त्वादपूर्वं वसुधातलम् ।
168066 अपूर्वा नगरग्रामशैलाब्धिवनमण्डलीः ॥ ३५ ॥
168067
168068 अपूर्वं पूर्वदृष्टविलक्षणम् ॥ ३५ ॥
168069
168070 उड्डीयमानमात्मानं शिलाः शैलस्थलानिव ।
168071 घनघुंघुमसारावानचक्रभ्रमणादि च ॥ ३६ ॥
168072
168073 घनानां घुंघुमैर्गर्जनैः सारावान्सशब्दान् देशान् । विनैव कुलालचक्रं
168074 घटीनां भ्रमणादि च ॥ ३६ ॥
168075
168076 हयोष्ट्रगरुडाम्भोदहंसयानावरोहणम् ।
168077 यक्षविद्याधरादीनां गत्यागमनसंचरम् ॥ ३७ ॥
168078
168079 हंसान्तैर्यानं गमनं तदवरोहणं च । गतयश्च आगमनानि च दूरतः
168080 स्वस्थाने संचरणं च । गत्येति पृथक्पदं वा ॥ ३७ ॥
168081
168082 साद्रिद्यूर्वीनदीशानां वनभूग्रामपूर्दिशाम् ।
168083 कम्पं भयोन्मुखाङ्गानां बुद्बुदानामिवार्णवे ॥ ३८ ॥
168084
168085 अद्रिभिर्दिवा उर्व्या नदीशैलैश्च सहितानां वने भवन्तीति वनभुवो
168086 वृक्षादयस्तेषां ग्रामाणां पुरां देशां च भयोन्मुखाङ्गानां
168087 मनुष्यादीनां च कम्पम् ॥ ३८ ॥
168088
168089 अन्धकूपे निपतितं विपुले संकटेऽथवा ।
168090 अथवा रूढमात्मानं खमाभं पादपं गिरिम् ॥ ३९ ॥
168091
168092 खं मिनोति परिच्छिनत्त्याभा संस्थानशोभा यस्य तथाविधं पादपं गिरिं च ॥
168093 ३९ ॥
168094
168095 वातपित्तश्लेष्मयुक्तो जीव आपूर्यते यदा ।
168096 भागैर्वातवशं प्राप्तैरार्तोऽसौ विन्दते तदा ॥ ४० ॥
168097
168098 द्येकैकपूरितनाडीभागदृश्यान्स्वप्नानुक्त्वा तत्त्रितयपूरितनाडीदृश्यांस्तानाह
168099 - वातेत्यादिना ॥ ४० ॥
168100
168101 पतन्तीं पार्वतीं वृष्टिं सुशिलावृष्टिसंकटम् ।
168102 स्फुटाट्टकटकारावभ्रमत्पादपमण्डलम् ॥ ४१ ॥
168103
168104 स्फुटतामट्टानां सौधानां गिरिकटकानां चारावैः सह
168105 भ्रमत्पादपमण्डलम् ॥ ४१ ॥
168106
168107 भ्रमद्भिर्वनविन्यासैः संदिग्धाम्भोधरोत्कटम् ।
168108 सिंहवारणवर्षाभ्रनिरन्तरदिगन्तरम् ॥ ४२ ॥
168109
168110 सिंहैर्वारणैर्वर्षाभ्रैश्च निरन्तरं दिङ्मध्यम् ॥ ४२ ॥
168111
168112 तालीतमालहिंतालमालाज्वलनसंकुलम् ।
168113 गुहाघुंघुमनिर्ह्रादभांकारघनघर्घरम् ॥ ४३ ॥
168114
168115 तदेव दिगन्तरं विशिनष्टि - तालीति ॥ ४३ ॥
168116

168117 मन्द्रमन्दरमन्थानशब्दसंदर्भसुन्दरीम् |
168118 दरीं दलनदुर्वारमिथःसंघट्टघट्टिताम् || ४४ ||
168119
168120 दलने दुर्वारो यो मिथः संघट्टस्तेन घट्टितां दरीं पश्यति || ४४ ||
168121
168122 शृङ्गसंघट्टसदृशाः क्रेंकारोत्करकर्कशाः |
168123 नदीर्मुक्तालतापातसस्रग्दामनभस्तलाः || ४५ ||
168124
168125 गिरिशृङ्गद्वयमध्ये प्रवाहध्वनिभिः शृङ्गद्वयसंघट्टनसदृशाः |
168126 चक्रवाकादिक्रेंकारोत्करैः कर्कशाः | मुक्तालतावदापतनैः स्रग्दामसहितमिव
168127 नभस्तलं याभिस्ता नदीः पश्यति || ४५ ||
168128
168129 शिलाशकलपूर्णार्णपूर्णाम्बरमहार्णवम् |
168130 वहद्वनघनोद्घातघट्टितब्रह्ममण्डलम् || ४६ ||
168131
168132 स्वदृष्टह् प्रलयार्णवादिदर्शनस्वप्नोऽप्येतस्मादेव निमित्तादिति सूचयन्नाह -
168133 शिलाशकलेति | शिलाशकलपूर्णैरर्णोभिर्जलैः पूर्णाम्बरं महार्णवं पश्यति |
168134 तमेव वर्णयति - वहदित्यादिना | वहतां वनानां घनानां
168135 चोद्घातैर्घट्टितमास्फालितं ब्रह्ममण्डलं सप्तर्षिलोको येन || ४६ ||
168136
168137 परस्परविनिर्मृष्टदशदर्शनदन्तुरम् |
168138 चटत्कटकटारावस्फुटत्कटकटङ्कितम् || ४७ ||
168139
168140 परस्परं तरङ्गसेकैर्विनिर्मृष्टानां धौतानां दशानां दिशां दर्शनेन
168141 दन्तुरंन् हसन्तमिव स्थितम् | चटन् दिश आवृण्वन् यः कटकटारावस्तेन
168142 स्फुटद्भिरद्रिकटकैष्टङ्कितं संजातटङ्काघातध्वनिमिव स्थितम् || ४७ ||
168143
168144 खपातपवनाधूतवनवातलतोदयम् |
168145 रणदात्मदृषच्चूर्णकर्बुराम्बुजधारिणम् || ४८ ||
168146
168147 खं पततीति खपातो यः पवनस्तेनाधूतं कम्पितं यद्वनं तत्र
168148 वातानुसारिलतोदयो लतालास्यं यस्मिन् | रणद्भिरात्मकृतैर्दृषच्चूर्णैः
168149 कर्बुरवर्णानि यान्यम्बुजातानि शैवालादीनि धारयति तच्छीलम् || ४८ ||
168150
168151 प्राग्भटोद्भटभेदोत्थैर्मन्द्रैर्मरमरारवैः |
168152 क्रूराक्रन्दैरिवाभाति विराजितजगत्त्रयम् || ४९ ||
168153
168154 समुद्राक्रमणात्प्राग्युगान्ते प्रवृत्तैर्भटोद्भटानां शूराणां भेदेषु
168155 परस्परविदारणेष्विवोत्थितैर्मन्द्रैस्तालीवनादिमरमरारवैः क्रूराणां
168156 प्राणिनामाक्रन्दैरिव विराजितं जगत्त्रयं तदाभातीत्यर्थः || ४९ ||
168157
168158 इति तैः काष्ठपाषाणमृद्युग्वातभटैर्वृतः |
168159 परिपीडित एवास्ते यदा जीवो जडीकृतः || ५० ||
168160
168161 त्रिधातुपूर्णनाडीषु इति वर्णितप्रकारैस्तैः सर्वजनप्रसिद्धैः काष्ठैः
168162 पाषाणैर्मृद्युतैर्वातैर्भटैर्वा वृतः सन् स्वप्ने जडीकृतो जीवः परिपीडित
168163 एवास्ते || ५० ||
168164
168165 मृदन्तःकीटकणवच्छिलान्तर्गतभेकवत् |
168166 गर्भस्थापक्वशिशुवत्फलान्तर्गतबीजवत् || ५१ ||
168167
168168 मृदन्तर्गतकीटादिवत्तादृशपाषाणादिकवच्चानुभवतीति तृतीये

168169 [एतदग्रिमत्रिकस्थत्तृतीये इत्यर्थः |] सर्वेषां संबन्धः || ५१ ||
168170
168171 बीजोदरस्थाङ्कुरवद्द्रव्यपिण्डोदराणुवत् |
168172 अश्रान्तस्तम्बकोशस्थदारुपुत्रकदेहवत् || ५२ ||
168173
168174 सौषिर्यासंभवात्प्राणपवनस्पन्दवर्जितः |
168175 प्रोन्नमत्पर्शुपूरेण शिलापूरेण तर्जितः || ५३ ||
168176
168177 सुषुप्तं तर्हि कदा केन निमित्तेनानुभवति तदाह - सौषिर्येति | यदायं जीवः
168178 पुरीतति नाडीपञ्जरे सर्वपार्श्वास्थ्यग्रघटितहृदयास्थिग्रन्थ्युपलक्षिते प्रविष्टो
168179 भवति तदा अग्रे संचारार्थं सौषिर्यासंभवाद्यस्मिन्प्रदेशे
168180 प्राणपवनप्रयुक्तेन स्पन्देन वर्जितः सन्प्रोन्नमतां पर्शूनां पार्श्वास्थीनां
168181 पूरेण ग्रन्थिना शिलापूरेण बिले निरुद्ध इव तर्जितो व्यापारासमर्थः कुतो भवति तदा
168182 प्रागुक्तनिबिडतरौजःशब्दिततेजोन्तरेव शैलकोशः शिलाजठरं
168183 तदाभमज्ञानगाढत्वादन्धकूपोदरोपमं सुषुप्तमनुभवतीति द्वयोरन्वयः ||
168184 ५३ ||
168185
168186 तदा निबिडतेजोन्तरेवानुभवति स्वयम् |
168187 सुषुप्तं शैलकोशाभमन्धकूपोदरोपमम् || ५४ ||
168188
168189 यदा परिणतं यत्नं पुनः सौषिर्यमागतम् |
168190 पुनर्वेत्ति तदा जीवः स्वप्नं प्राणावबोधितः || ५५ ||
168191
168192 ततः पुनः स्वप्ने कथमायाति तत्राह - यदेति | भुक्तमन्नं यदा पाकेन
168193 परिणतं यदा चान्नरसकृतप्रवेशमार्गनिरोधापगमात्पुनः सौषिर्यमागतं
168194 तदा ततो निर्गमनयत्नं प्राणसंचारेण प्राप्य पुनर्जीवः प्राणेनावबोधितः
168195 सन्स्वप्नं वेत्ति || ५५ ||
168196
168197 यदा तस्मिन्प्रदेशेऽन्तर्भागभागान्पतन्ति ते |
168198 देहे परिणमन्तोऽन्तस्तदेवात्यद्रिवर्षणम् || ५६ ||
168199
168200 यदा देहे परिणमन्तस्तेऽन्नरसा यस्मिन्प्रदेशे जीवेन सह नाडीभागेभ्यो
168201 भागान्तराणि पतन्ति तदा ओजोन्तरद्रिवर्षणं वेत्ति || ५६ ||
168202
168203 बह्वेव वह्निबहुना स्वल्पेनाल्पं प्रपश्यति |
168204 वातपित्तादियोगेन बहिरन्तश्च संभ्रमम् || ५७ ||
168205
168206 वह्निबहुना बहुतरजाठराग्निव्याप्तेन वातपित्तादियोगेन बहिरन्तश्च बह्वेव
168207 संभ्रमं पश्यतीति बहिरपि भ्रान्तिदर्शनं वर्णयितुं पीठिकारचनम् || ५७ ||
168208
168209 पश्यत्येतद्यथैवान्तरेष जीवो वशीकृतः |
168210 वातपित्तादिवलितो बहिर्वेत्त्येवमेति वा || ५८ ||
168211
168212 तदेव वर्णयितुमुपक्रमते - पश्यतीत् | ज्ञानेन्द्रियैर्वेत्ति कर्मेन्द्रियैरेति वा || ५८ ||
168213
168214 क्षुब्धैरन्तर्बहिश्चैव स्वल्पः स्वल्पं प्रपश्यति |
168215 समैः सममिदं दृश्यं वातपित्तकफादिना || ५९ ||
168216
168217 वातपित्तकफादिना क्षुब्धैः स्वल्पैरन्नरसैरन्तर्बहिश्चैव स्वल्पम् दृश्यं
168218 भ्रान्त्या प्रपश्यति समैः समं दृश्यं प्रपश्यति |
168219 अतिक्षुब्धैस्त्वतिशयितभ्रान्तिदृश्यानि प्रपश्यतीत्यर्थाद्गम्यते || ५९ ||
168220

168221 बहिः पश्यत्ययं जीवः कुपितैरेभिरावृतः |
168222 स्पन्दं भूम्यद्रिनभसां ज्वलनं वानलोच्चयैः || ६० ||
168223
168224 कुपितैरेभिः संनिपातमदमणिमन्त्रौषधादिनिमित्तेषु || ६० ||
168225
168226 आकाशगमनं चैव चन्द्रोदयहिमाचलान् |
168227 गहनं वृक्षशैलानां नभःप्लवनमर्णसाम् || ६१ ||
168228
168229 बहिर्भ्रान्तिदृश्यानि प्रपञ्चयति - आकाशगमनमित्यादिना || ६१ ||
168230
168231 मज्जनोन्मज्जनं वाब्धौ सुरतं सुरसद्मसु |
168232 शैलोपवनशुभ्राभ्रपीठविश्रमणोच्चयम् || ६२ ||
168233
168234 शुभ्राभ्राणां पीठेषु विश्रमणमुपवेशनं शुभ्राभ्रोच्चयं च || ६२ ||
168235
168236 बृहत्क्रकचनिष्पेषं नरकानुभवभ्रमम् |
168237 तालीतमालहिंतालमालावलनमम्बरे || ६३ ||
168238
168239 चक्रवृत्तैश्च पतनं झगित्युत्पतनं दिवि |
168240 शून्येऽपि जनतावृन्दं स्थलेऽप्यब्धिनिमज्जनम् || ६४ ||
168241
168242 विचित्रं विपरीतं च व्यवहारं महानिशि |
168243 अह्नीव भास्करालोकं दुर्भेद्यं चाह्नि वा तमः || ६५ ||
168244
168245 निशि अह्नीव भास्करालोकम् || ६५ ||
168246
168247 साद्रिभूतलमाकाशे कुड्यबन्धे घने स्थलम् |
168248 कुड्यबन्धांश्च गगने मित्रभावं च विद्विषि || ६६ ||
168249
168250 घने कुड्यबन्धे विकुड्यं विशालं स्थलम् || ६६ ||
168251
168252 स्वजने परताबुद्धिं सुजनत्वं च दुर्जने |
168253 सुसमस्थलतां श्वभ्रे श्वभ्रत्वं सुसमे स्थले || ६७ ||
168254
168255 उद्गीतालापमसृणान्सुधाधौतान्सुचित्रितान् |
168256 उद्गीञ्छ्वेतमयान्वापि नवनीतमयांश्च वा || ६८ ||
168257
168258 श्वेतस्फटिकरजतादिमयान् || ६८ ||
168259
168260 कदम्बनीपजम्बीरपत्रस्तबकसद्मसु |
168261 सुखविश्रमणं स्त्रीभिः नाकं पद्मेष्विवालिनः || ६९ ||
168262
168263 अन्तर्निमीलिता ह्येताः पश्यन्त्युन्मीलिता बहिः |
168264 धातूनामिति वैषम्याद्भ्रान्तिमिन्द्रियवृत्तयः || ७० ||
168265
168266 एता भ्रान्तीरन्तर्निद्रानिमीलिता इन्द्रियवृत्तयः पश्यन्ति | जागरोन्मीलितास्तु
168267 बहिरिन्द्रजालादौ पश्यन्ति || ७० ||
168268
168269 एवंविधान्यनेकानि पश्यन्त्यनुभवन्ति च |
168270 बहिरेव यथा स्वप्ने वस्तुन्यसमधातवः || ७१ ||
168271
168272 असमा वातादिधातवो येषां पुरुषाणां ते || ७१ ||

बहिश्चान्तश्च दृश्यन्ते विपरीतान्यनेकशः ।
कार्याण्यतिकरालानि जीवैरसमधातुभिः ॥ ७२ ॥

समेषु धातुष्वेषोऽन्तर्जीवोऽनुभवति स्वयम् ।
तेजोन्तर्गत एवेमां व्यवहारस्थितिं समाम् ॥ ७३ ॥

इमां प्रसिद्धां लौकिकशास्त्रीयव्यवहारस्थितिम् ॥ ७३ ॥

यथास्थितां पुरग्रामपत्तनारण्यसंततिम् ।
सौम्यवारितरुच्छायादेशाध्वगगमागमम् ॥ ७४ ॥

सुखातपमयेन्द्वर्कताराहोरात्रमण्डितम् ।
एवमेतदसद्भूतं सद्भूतमिव भासते ॥ ७५ ॥

दृश्योपलम्भं चित्तत्वे स्पन्दनंन् पवने यथा ।
असदेव सदाभासमभिन्नं भिन्नवत्स्थितम् ॥ ७६ ॥

शान्तादुदेति सकलं जगदम्बरात्म शान्तं न किंचन न नाम सदित्युदेति ।
तद्व्योमनीदृशमनन्तचितेः शरीरे भामात्रमाततमनन्तवपुर्विभाति ॥ ७७ ॥

शान्तान्निप्रपञ्चादेव ब्रह्मणः सकाशात्सकलं जगदुदेति शान्तं च न
किंचनान्यद्भवति । यतः सदिति परिदृश्यमानजन्यरूपेण नोदेति नाम न हि
समुत्पद्यते । तत्तस्माद्धेतोर्व्योमन्याकाशकल्पे अनन्तायाश्चितेः शरीरे भामात्रं
प्रतिभासमात्रं जगदित्यनन्तवपुर्विभाति न वस्त्वन्यदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

इ० वा० महारामा० वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० श० जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिवर्णनं नाम
पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४५ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिवर्णनं नाम पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४५ ॥

षट्चत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः १४६

व्याध उवाच ।

अनन्तरं मुनिश्रेष्ठ तस्मिन्हृदि तदोजसि ।
स्थितस्य तव किं वृत्तं नामतो भ्रान्तिरूपिणि ॥ १ ॥

प्रस्तुतस्वप्नवीक्षान्ते सुषुप्तिः स्वस्य वर्ण्यते ।
पुनः स्वप्नप्रसङ्गेन ब्रह्माद्वैतं च विस्तरात् ॥

प्रासङ्गिकं श्रुत्वा पुनः पूर्वकथाशेषमेव व्याधः पृच्छति -
अनन्तरमिति । भ्रान्तिरूपिणि नामतस्तस्य प्राणिन ओजसि स्थितस्य तवाग्रे किं कीदृशं
स्वप्नदर्शनादिवृत्तं संपन्नम् ॥ १ ॥

मुनिरुवाच ।

अनन्तरं तदा तत्र शृणु किंवृत्तमङ्ग मे ।
तेजोधातुनिषण्णस्य तज्जीवावलिताकृतेः ॥ २ ॥

168325 तज्जीवेन आवलिता मिश्रिता आकृतिर्लिङ्गदेहो यस्य मे ॥ २ ॥
168326
168327 तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे कल्पान्तसंभ्रमे ।
168328 तृणवत्प्रौढशैलेन्द्रे वहति प्रलयानिले ॥ ३ ॥
168329
168330 गिरिवृष्टिर्झटित्येव कुतोऽपि समुपाययौ ।
168331 उह्यमानवनाभोगशिखरग्रामपत्तना ॥ ४॥
168332
168333 तस्यान्तस्तत्र संप्राप्तं तदा परिणतं यदा ।
168334 तदा तदेव सूक्ष्मोऽहमपश्यं शैलवर्षणम् ॥ ५ ॥
168335
168336 यदा मया तस्य प्राण्योजसोन्तस्तज्जीवात्मना परिणतं तदा तत्र संप्राप्तं तदेव
168337 शैलवर्षणमहमपश्यम् ॥ ५ ॥
168338
168339 तेनान्नलवशैलोच्चपूरेण प्रतिपिण्डितः ।
168340 सुषुप्तमधतामिश्रमहयन्वभवं घनम् ॥ ६ ॥
168341
168342 तेन तत्प्राणिनाड्यन्तर्गतेनान्नरसान्तर्गतान्नलवलक्षणेन शैलोच्चपूरेण
168343 प्रतिपिण्डितः पिण्डीकृताकृतिर्निश्चेष्टः संपन्नः सन्नहमज्ञानलक्षणया
168344 अन्धतया मिश्रं संवलितं सुषुप्तमन्वभवम् ॥ ६ ॥
168345
168346 अथ कंचित्तदा कालमनुभूय सुषुप्तताम् ।
168347 तदा पद्माकर इव शनैर्बोधोन्मुखोऽभवम् ॥ ७ ॥
168348
168349 यदा निर्गमनमार्गनिरोधकोऽन्नरसो जीर्णस्तदा उषसि पद्माकर इव
168350 बोधोन्मुखोऽभवम् ॥ ७ ॥
168351
168352 यथा दृष्टिश्चिराद्ध्वान्ते भाति चक्रकरुपिणी ।
168353 सुषुप्तमेव तत्रासीत्तथा स्वप्नत्वमागतम् ॥ ८ ॥
168354
168355 ध्वान्ते निमीलिता दृष्टिर्यथा चिरात्तेजश्चक्राभासरूपिणी भाति तथा
168356 सुषुप्तमेवात्मरूपं स्वप्नत्वमागतमासीदित्यर्थः ॥ ८ ॥
168357
168358 तथा सुषुप्तविश्रान्तेः स्वप्ने निद्रामहं विशम् ।
168359 अपश्यं दृश्यमोजोऽन्तः स्वमूर्मित्वमिवार्णवः [स्वमूर्तित्वं इति
168360 पाठः ।] ॥ ९ ॥
168361
168362 सुषुप्तिविश्रान्तेः सकाशादहं स्वप्ननिद्रामविशम् । अडभावश्छान्दसः । यथा
168363 अर्णवः स्वमूर्मित्वं तरङ्गादिसहस्रविक्षेपसंकुलां स्वमूर्ति पश्यति तथाहमपि
168364 तदोजोन्तर्विक्षेपसहस्रमपश्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥
168365
168366 संवित्कोशात्मकं दृश्यं तत्तथा मामुपागतम् ।
168367 अस्पन्दस्यानिलस्यान्तरनन्यत्स्पन्दनं यथा ॥ १० ॥
168368
168369 अग्न्यादौ च यथोष्णत्वं जलादौ द्रवता यथा ।
168370 मरीचादौ यथा तैक्ष्ण्यं चिद्व्योम्नश्च जगत्तथा ॥ ११ ॥
168371
168372 चित्स्वभावैकरूपत्वाज्जगद्दृश्यं तदाततम् ।
168373 तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यात्प्रसूतं बालपुत्रवत् ॥ १२ ॥
168374
168375 तत्स्वाप्नं जगत् तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यान्मातुरुदराद्बालपुत्रवत्प्रसूतम् ॥ १२ ॥
168376

168377 व्याध उवाच।
168378
168379 तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यादिति तद्व्यपदेशतः।
168380 सुषुप्तदृश्यं किं वक्षि वद मे वदतां वर॥ १३॥
168381
168382 सर्वदृश्यविलये हि सुषुप्तिः प्रसिद्धा तत्र तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यादिति सुषुप्तावपि
168383 दृश्यसद्भावमुक्तं श्रुत्वा तदसंभावयन्व्याधः पृच्छति - तदिति।
168384 तत्सुटुप्तात्मन इति तच्छब्देन दृश्यपदेन च व्यपदेशात्सुषुप्तदृश्यं
168385 किंचिदस्तीत्यभिप्रेत्य त्वं वक्षि तन्मे वदेत्यर्थः॥ १३॥
168386
168387 तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यात्त्वत्सुषुप्तात्मनोऽपि च।
168388 किमन्यज्जायते जन्यमथवान्यसुषुप्तता॥ १४॥
168389
168390 किं च तस्य प्राणिनः सुषुप्तात्मनः त्वत्सुषुप्तात्मनश्चापि सकाशाज्जन्यं
168391 जगद्रूपं दृश्यमन्यत्किं जायते। अन्यताप्रयोजकं जन्म किं अथ
168392 सर्वदृश्यलये अन्यसुषुप्तता वा किम्॥ १४॥
168393
168394 मुनिरुवाच।
168395
168396 जायते भाति कचति घटादि जगदादि च।
168397 इति द्वैतोपतप्तानां प्रलापः कल्पनात्मकः॥ १५॥
168398
168399 किं दृश्यतज्जन्मादि परमार्थतः किमिति पृच्छसि उत व्यवहारतः। आद्ये
168400 अवस्तुरूपत्वान्न किंचिदित्युत्तरं मुनिराह - जायत इत्यादिना। द्वैतोपतप्तानां
168401 मूर्खाणां कल्पनात्मकः प्रलापो मयानूदितो न तत्त्ववादोऽयमित्यर्थः॥ १५॥
168402
168403 जातशब्दो हि सन्मात्रपर्यायः श्रूयतां कथम्।
168404 प्रादुर्भावे जनिस्तूक्तः प्रादुर्भावस्य भूर्वपुः॥ १६॥
168405
168406 पण्डितविचारे तु जातादिशब्दानां सन्मात्रमेवार्थो नाय इत्याह - जातशब्द इति।
168407 कथं सन्मात्रपर्यायस्तच्छ्रूयतामुपपादयामीत्यर्थः। जनिर्धातुः जनी
168408 प्रादुर्भावे इति पाणिन्यादिभिः प्रादुर्भावार्थे उक्तः। तत्र प्रादुरित्यव्ययं
168409 प्रकटतां धात्वर्थस्य द्योतयन्नप्रधानं भूधातुरेव तु तस्य वपुः प्रधानं
168410 शरीरमित्यर्थः॥ १६॥
168411
168412 सत्तार्थ एव भूः प्रोक्तस्तस्मात्संजातमुच्यते।
168413 सर्गतो जात इत्युक्ते सन्सर्ग इति शब्दितम्॥ १७॥
168414
168415 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - सत्तार्थ इति। भूर्धातुस्तु भू सत्तायाम् इति
168416 पाणिन्यादिभिः प्रोक्तस्तस्मात्प्रादुरुपसर्गसहिताद्भावशब्दात्संजातः
168417 [उपसर्गसादृश्यादुपसर्गत्वमस्येति ज्ञेयम्।] प्रकटः सन्नर्थ उच्यते। स
168418 च नित्यसिद्धस्वप्रकाशचिदात्मैवेत्यर्थः। यदि प्रादुःशब्दस्य सर्गत इत्यर्थस्तदापि
168419 न काचित्क्षतिः। यतः सर्गशब्दस्यापि सृजधातोर्भावे घञि घञर्थे सत्तारूपे
168420 भावे सृज्यर्थस्याभेदेनान्वये सन्नेव सर्ग इति शब्दितं नान्यदित्यर्थः॥ १७॥
168421
168422 बुधानामस्मदादीनां न किंचिन्नाम जायते।
168423 न च नश्यति वा किंचित्सर्वं शान्तमजं च सत्॥ १८॥
168424
168425 एवं सति पण्डितदृशा नाज्ञजनप्रसिद्धजन्मादि कस्यचित्प्रसिद्ध्यतीत्याह -
168426 बुधानामिति॥ १८॥
168427
168428 सर्वसत्तात्मकं ब्रह्म सर्वसत्तात्मकं जगत्।

168429 विधयः प्रतिषेधाश्च वद तत्र लगन्ति के ॥ १९ ॥
168430
168431 एवं सर्वसत्तात्मके ब्रह्मणि अस्तिनास्तीति वा वस्तूनां विधिप्रतिषेधयोरप्यनवकाश
168432 इत्याह - सर्वेति ॥ १९ ॥
168433
168434 या नाम शक्तिः काचित्सा तत्रैवास्ति च नास्ति च ।
168435 यस्मात्तदात्म तद्ब्रह्म तथैवात्म तदात्मकम् ॥ २० ॥
168436
168437 तर्ह्यस्तिनास्तीति लोकप्रसिद्धव्यवहारस्य को विषयस्तं दर्शयन् द्वितीये प्राह - या
168438 नामेति । या मायाशक्तिः । यस्मात्तद्ब्रह्म तच्छबलत्वादज्ञानां तदात्म । तदात्मेति
168439 पदं व्याचष्टे - तथैवेति । यथा यथा मायाशक्तिर्विजृम्भते तथैवात्मा
168440 सर्वशक्तिघटितं स्वरूपं यस्य तत्तदात्मकं तदात्मशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ २० ॥
168441
168442 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिपरमार्थविदां विदाम् ।
168443 न विद्यते किंचिदपि यथास्थितमवस्थितम् ॥ २१ ॥
168444
168445 तत्त्वविदां तु सदा तुरीयपदे प्रतिष्ठितानां जाग्रदाद्यवस्था एव न सन्ति दूरे
168446 विधिप्रतिषेधा इत्याह - जाग्रदिति । विदां पण्डितानाम् ॥ २१ ॥
168447
168448 स्वप्नसंकल्पपुरयोर्नास्त्यप्यनुभवस्थयोः ।
168449 मनागपि यथा रूपं सर्गादौ जगतस्तथा ॥ २२ ॥
168450
168451 प्रत्यक्षमनुभवस्थानामपलापो दुर्घट इति शङ्कां दृष्टान्ताभ्यां वारयति
168452 - स्वप्नेति ॥ २२ ॥
168453
168454 द्रष्टास्याः स्वप्नदृष्टेस्तु जीवः संभवतीह हि ।
168455 चिदचेत्या तु सर्गादौ भात्यच्छा गगनादपि ॥ २३ ॥
168456
168457 तर्हि स्वप्नमनोरथयोर्द्रष्टा प्राणादिमान् जीव इव सर्गादावपि प्राणादिमदेव ब्रह्म
168458 सिद्ध्येन्न निर्विशेषं तत्राह - द्रष्टेति । जीवोपाधिसर्गोत्तरकालत्वात्तयोः
168459 प्राणादिमान् जीवस्तद्द्रष्टा प्राणाद्युत्पत्तेः प्राक् तु शुद्ध एव तत्सर्गादिद्रष्टा स्थित
168460 इति संभावयेत्यर्थः ॥ २३ ॥
168461
168462 नेह द्रष्टास्ति नो भोक्ता सर्वमस्तीह तादृशम् ।
168463 यन्न किंचिच्च किंचिच्च मौनमेवातिवागपि ॥ २४ ॥
168464
168465 अभ्युपेत्य सर्गं तद्द्रष्टुः शुद्धत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु त्रिपुटी सर्वापीहैव शुद्धे
168466 निवर्तत इत्याह - नेहेति । तादृशं चिदेकरसम् ॥ २४ ॥
168467
168468 सर्गादौ कारणाभावाद्यद्यथा कचितं चितौ ।
168469 तत्तथास्ते चिरं रूपं स्वप्नसंकल्पपूर्यथा ॥ २५ ॥
168470
168471 सर्गादावपि चिदेव सर्गात्मना कचिता यावत्प्रलयं तथैवास्त इवेत्याह -
168472 सर्गादाविति ॥ २५ ॥
168473
168474 तथास्माच्चेतनाद्द्वैताद्बिभेति न बिभेति वा ।
168475 अङ्गसंस्थाद्यथा चित्रात्स्वरूपात्पुरुषः स्वयम् ॥ २६ ॥
168476
168477 तथा उक्तप्रकारेण चेतनादात्मभूतादेव द्वैतादज्ञतायामन्यताभ्रान्त्या बिभेति ।
168478 तत्त्वबोधेन बिभेति । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यथा बालः स्वाङ्गे
168479 लिखिताद्व्याघ्रसर्पादिचित्राद्बिभेति प्रौढस्तु न बिभेति तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥
168480

168481 अनादिमध्यान्तमनन्तमेकमत्यच्छमेवातिविकारि नाना।
168482 यथास्थितं भास्वरमप्यशान्तमिदं समस्तं परिशान्तमेव॥ २७॥
168483
168484 तत्त्वतोऽनादिमध्यान्तमत्यच्छं ब्रह्मैव भ्रान्त्या अतिविकारि नाना च भूत्वा भाति
168485 यथास्थितम्। अशान्तमपीदं जगत्तत्त्वतः परिशान्तमेव प्रबोधेनेत्यर्थः॥ २७॥
168486
168487 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारा० वा० दे० मो० निर्वा० उ० अ० वि० श० सुषुप्तविचारो नाम
168488 षट्चत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः॥ १४६॥
168489
168490 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
168491 सुषुप्तविचारो नाम षट्चत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः॥ १४६॥
168492
168493 सप्तचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः १४७
168494
168495 मुनिरुवाच।
168496
168497 अनन्तरं महाबाहो सुषुप्तान्निर्गतस्य मे।
168498 स्वप्ने जगद्दृश्यमिदं सागरादिव निर्गतम्॥ १॥
168499
168500 सुषुप्तादत्र दृष्टान्तैः स्वप्ननिर्गमनक्रमः।
168501 तत्र पूर्वकुटुम्बादिवीक्षातत्त्वं च वर्ण्यते॥
168502
168503 सागरात्तरङ्गमणिमुक्तादिकमिव निर्गतम्। अत्र सर्वत्र संभवे उपमा असंभवे
168504 उत्प्रेक्षा बोध्याः॥ १॥
168505
168506 आकाशाङ्गादिवोत्कीर्णमुत्कीर्णमवनेरिव।
168507 उत्कीर्णमिव वा चित्तादुत्कीर्णमिव वा दृशः॥ २॥
168508
168509 उत्कीर्णं टङ्कच्छेदादिना शिलाप्रतिमावत्प्रकटितम्॥ २॥
168510
168511 प्रफुल्लमिव वृक्षेभ्यः सर्गः पूर्वमिवोत्थितः।
168512 तरङ्गजालं रोधोऽब्धेरिव वा कचनं दृशाम्॥ ३॥
168513
168514 पूर्वमुत्थितः पूर्वसिद्ध एव न तदानीमुत्पन्न इति भात इत्यर्थः। रोधः कूलं
168515 तत्संनिहितादब्धेस्तरङ्गजालमिव। दृशां नेत्राणां
168516 केशोण्ड्रकद्विचन्द्रादिभावेन कचनमिव वा॥ ३॥
168517
168518 नभस्तलादिवायां ककुब्भ्य इव चागतम्।
168519 पर्वतेभ्य इवोत्कीर्णं भूमेरिव समुत्थितम्॥ ४॥
168520
168521 बूउमेः समुत्थितं कुड्यवल्मीकादीव॥ ४॥
168522
168523 हृदयादिव निष्क्रान्तं संप्रविष्टमिवाम्बुदैः।
168524 प्रसूतमिव वृक्षेभ्यो जातं वा सस्यवद्बुवः॥ ५॥
168525
168526 अम्बुदैर्नभसि संप्रविष्टमिव सस्यवद्विरूपपरिणामेन॥ ५॥
168527
168528 अङ्गेभ्य इव निर्यातं समुत्कीर्णमिवेन्द्रियैः।
168529 पटादिव प्रकटितं मन्दिरादिव निर्गतम्॥ ६॥
168530
168531 टङ्कस्थानीयैरिन्द्रियैर्दिक्षु समुत्कीर्णं उल्लेखनेन निष्पादितमिव प्रसारितमिव वा।
168532 पटात्प्रकटितं चित्रमिव॥ ६॥

168533
168534 कुतोऽप्यागत्य पतितमुड्डीय गगनादिव ।
168535 उपायनं परे लोके गृहीतमिव वा भवः ॥ ७ ॥
168536
168537 राज्ञां प्रजाभिराहृतमुपायनमिव । इह लोके संचितं पुण्यं परे लोके
168538 फलभावेनोपस्थितमिव । भुवः खननाद्युपायैर्गृहीतं निधानमिव वा ॥ ७ ॥
168539
168540 प्रसूनं ब्रह्मवृक्षस्य तरङ्गमिव वाम्बुधेः ।
168541 अनुत्कीर्णप्रकटनाच्चित्स्तम्भे चारुपुत्रिका ॥ ८ ॥
168542
168543 ब्रह्मलक्षणस्य वृक्षस्य प्रसूनमिव कालेनोपनीतम् । उत्किरणं विनैव प्रकटनंन्
168544 यस्यास्तथाविधा शालभञ्जिका ॥ ८ ॥
168545
168546 आकाशमृन्मयानन्तकुड्यमाकाशपत्तनम् ।
168547 मनो मत्तो गजमयो मिथ्या जीवस्य जीवितम् ॥ ९ ॥
168548
168549 आकाशलक्षणमृद्विकारभूतमनन्तमसंख्यातं कुड्यम् । मनसो
168550 मतंगजमयो विलासः । जीवितं सर्वस्वम् ॥ ९ ॥
168551
168552 अभित्तिकमरङ्गं च विचित्रं चित्रमम्बरे ।
168553 शम्बरेशस्य सर्वस्वमविद्याख्यस्य कस्यचित् ॥ १० ॥
168554
168555 शम्बरं माया तत्र ईशस्य समर्थस्य अविद्याख्यस्य कस्यचिदैन्द्रजालिकस्य
168556 मायासर्वस्वम् ॥ १० ॥
168557
168558 महारम्भं स्थिरमपि देशकालविवर्जितम् ।
168559 नानाढ्यमपि चाद्वैतं नानात्मापि न किंचन ॥ ११ ॥
168560
168561 देशकालसौक्ष्म्येऽपि विस्तारचिरत्वदर्शनाद्देशकालविवर्जितम् ॥ ११ ॥
168562
168563 गन्धर्वपुरदृष्टान्तस्याप्यवस्तुतया समम् ।
168564 जागरायां हि किल तद्भ्रान्तमप्युपलभ्यते ॥ १२ ॥
168565
168566 यद्भ्रान्तमपि जागरायामुपलभ्यते रज्जुसर्पमृगतृष्णोदकादि तेनापि
168567 सममित्यनुषज्यते ॥ १२ ॥
168568
168569 चिद्धामात्रमनारब्धमप्यारब्धमिव स्थितम् ।
168570 देशकालक्रियाद्रव्यसर्गसंहारसंयुतम् ॥ १३ ॥
168571
168572 सुरासुरनराधारगर्भगर्भमनोहरम् ।
168573 पृथक्कोष्ठस्थबीजौघसंपूर्णमिव दाडिमम् ॥ १४ ॥
168574
168575 सुरासुराद्युपलक्षितत्रैलोक्याधारैर्गर्भैस्तद्गर्भैश्च कदलीस्तम्भवन्मनोहरम् ।
168576 तत्राप्यवान्तरगर्भेष्वनन्तब्रह्माण्डकल्पनसत्त्वात्पृथक्कोष्टस्थबीजौघैः
168577 संपूर्णं दाडिमफलमिव स्थितम् ॥ १४ ॥
168578
168579 नदीशैलवनादिस्थव्योमताराभ्रसंकुलम् ।
168580 गीताब्धिरणपाठाढ्यपवनारावघर्घरम् ॥ १५ ॥
168581
168582 तदेव प्रपञ्चयति - नदीति । कलधौतशिलान्यायेनेति भावः ॥ १५ ॥
168583
168584 ततो विलोकितं तत्र तन्मया दृश्यमण्डलम् ।

168585 यावत्तमेव पश्यामि ग्रामं प्राक्तनमास्पदम् ‖ १६ ‖
168586
168587 तं पूर्वप्रवेशस्वप्नदृष्टं ग्रामं तत्र प्राक्तनमास्पदं गृहं च
168588 पश्यामि अपश्यम् | यावत्पुरानिपातयोर्लट् ‖ १६ ‖
168589
168590 तानेव सकलान्बन्धूंस्तथासंस्थानसंस्थितान् |
168591 तान्पुत्रांस्तां महेलां च तदेव च तदा गृहम् ‖ १७ ‖
168592
168593 तथासंस्थानं प्रागनुभूतवयोवस्थासंनिवेशस्तेन संस्थिताम् | महेलां
168594 भार्याम् ‖ १७ ‖
168595
168596 तां दृष्ट्वा प्राक्तनीं ग्राम्यामाहरद्वासनां बलात् |
168597 तटस्थं मुह्यमानाङ्गमिव वीचिर्महार्णवे ‖ १८ ‖
168598
168599 महार्णवे वीचिः प्राक्तनं तटस्थं मुह्यमानं व्याकुलं स्वाङ्गमिव स्थितां
168600 प्राक्तनीं ग्राम्यां गृहक्षेत्रपुत्रबन्ध्वाद्यभिमानवासनां बलादाहरत्
168601 आनयदिति बन्धुपुत्रमहेलागृहविशेषणम् | तत्र नपुंसकमनपुंसकेन - इति
168602 नपुंसकशेषे एकवद्भावः ‖ १८ ‖
168603
168604 अथाहमभवं तत्र तदालिङ्गननिर्वृतः |
168605 गृहीतवासनो नूनं विस्मृतप्राक्तनस्मृतिः ‖ १९ ‖
168606
168607 तेषां बन्धुपुत्रमेहलानामालिङ्गनेन निर्वृतः सुखितः ‖ १९ ‖
168608
168609 बिम्बं तत्तदुपादत्ते यद्यदग्रेऽवतिष्ठति |
168610 यथादर्शश्चिदादर्शस्तथैवायं स्वभावतः ‖ २० ‖
168611
168612 प्रसङ्गादविमृष्टविमृष्टचितोः स्वभावान्प्रपञ्चयति - बिम्बमित्यादिना |
168613 यथा प्रसिद्ध आदर्शो यद्यदग्रेऽवतिष्ठते तत्तत्प्रतिबिम्बं स्वयमप्युपादत्ते तथा
168614 चिदादर्शो वासनोपस्थापितं यद्यत्पूर्वमवतिष्ठते तत्तदाकाराभासमुत्तरत्र
168615 गृह्णातीत्यर्थः ‖ २० ‖
168616
168617 यस्तु चिन्मात्रगगनं सर्वमित्येव बोधवान् |
168618 द्वैतेन बोध्यते नेह सोऽङ्गः तिष्ठति केवलः ‖ २१ ‖
168619
168620 विमृष्टचितस्तु नायं स्वभाव इत्याह - यस्त्विति | सः वासनामयेन द्वैतेन
168621 प्रतिबिम्बग्रहणादिना नैव बोध्यते | यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः |
168622 इति भगवदुक्तन्यायादिति भावः | बाध्यते इति वा पाठः ‖ २१ ‖
168623
168624 न नश्यति स्मृतिर्यस्य विमला बोधशालिनी |
168625 अयं द्वैतपिशाचस्तं मनागपि न बाधते ‖ २२ ‖
168626
168627 तदेवाह - नेति ‖ २२ ‖
168628
168629 येषामभ्यासयोगेन साधुसच्छास्त्रसंगमैः |
168630 उदेति बोधधीर्भूयो या विस्मरति नोदयम् ‖ २३ ‖
168631
168632 या बोधधीरुदिता चेत्पुनः स्वोदयं न विस्मरत्येव | सदैव ब्रह्मानुसंधानात्मना
168633 आस्ते इत्यर्थः ‖ २३ ‖
168634
168635 अप्रौढा मे तदा सासीद्बोधधीर्या तया हता |
168636 अद्य शक्नोति मे बुद्धिं हन्तुं क इव दुर्ग्रहः ‖ २४ ‖

168637
168638 तर्हि तत्त्ववित्त्वं कथं तदा व्यामूढस्तत्राह - अप्रौढेति। या अप्रौढा
168639 धीस्तया बन्ध्वादिवासनया हता तर्हीदानीमपि ते बोधधीरप्रौढैव नेत्याह -
168640 अद्येति। दुर्ग्रहो दुर्वासनाप्रचयः॥ २४॥
168641
168642 तवापि व्याध विद्धीदं बुद्धिः सत्सङ्गवर्जिता।
168643 द्वैतबोधेन कष्टेन कृच्छ्राच्छान्तिमुपैष्यति॥ २५॥
168644
168645 हे व्याध तव बुद्धिरपि सत्सङ्गवर्जितेति हेतोर्नेदानीमेव शान्तिमेति किंतु
168646 वक्ष्यमाणतपःकायवृद्धिमरणजन्मान्तरराज्यादिना कष्टेन द्वैतबोधेन
168647 कृच्छ्रात्साधनाभ्यासपरिश्रमाज्ज्ञानमासाद्य शान्तिमुपैष्यति॥ २५॥
168648
168649 व्याध उवाच।
168650
168651 एवमेतन्मुने सत्यं पावनैस्त्वद्विबोधनैः।
168652 ईदृशैरपि मे बुद्धिर्न विश्राम्यति सत्पदे॥ २६॥
168653
168654 मुन्युक्तमनुमोदमानो व्याध उवाच - एवमेतदिति॥ २६॥
168655
168656 स्यादीदृशमथो न स्यादिति संदेहजालिका।
168657 नैतस्मिन्स्वानुभूतेऽपि वस्तुन्यद्यापि शाम्यति॥ २७॥
168658
168659 अहो बत दुरन्तेयमभ्याससुदृढीकृता।
168660 अविद्या विद्यमानैव या शान्तैव न शाम्यति॥ २८॥
168661
168662 अविद्यमानैवेति सदा शान्तैव न शाम्यति॥ २८॥
168663
168664 सत्सङ्गतैः पदपदार्थविबुद्धबुद्धेः
168665 सच्छास्त्रसत्क्रमविचारमनोहराङ्गैः।
168666 अभ्यासतः प्रशममेति जगद्भ्रमोऽयं नान्येन केनचिदपीति विनिश्चितिर्मे॥ २९॥
168667
168668 सत्सङ्गवर्जितेति यदुक्तं तदप्यनुमोदमान आह - सत्सङ्गतैरिति। सच्छास्त्रं
168669 सन् क्रमो गुरुसंप्रदायो विचारश्चेत्यादिना मनोहराङ्गैः सत्सङ्गमैः प्रसूता या
168670 पदपदार्थविवेकबुद्धिस्तदभ्यासतश्चोत्पन्नात्तत्त्वबोधाद्भूमिकाक्रमेणायं
168671 जगद्भ्रमः प्रशममेति। अन्येन केनचिदपि न प्रशममेतीति मे विनिश्चितिर्निश्चय
168672 इत्यर्थः॥ २९॥
168673
168674 इत्यार्षे श्रीवा० वाल्मी० दे० मो० नि० उ० अ० वि० शवोपाख्याने स्वप्नोपलम्भनं नाम
168675 सप्तचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः॥ १४७॥
168676
168677 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
168678 स्वप्नोपलम्भनं नाम सप्तचत्वारिंशदधिक"अततमः सर्गः॥ १४७॥
168679
168680
168681 प्द्फ़् ३३६, प्। १४२२
168682
168683 अष्टचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः १४८
168684
168685 व्याध उवाच।
168686
168687 एवं चेत्तन्मुनिश्रेष्ठ सत्यतासत्यता कथम्।
168688 स्थितः स्वप्नदृशा चैष सुमहान्संशयो मम॥ १॥

168689
168690 स्वप्नासत्यत्वसत्यत्वहेतुरत्र निरूप्यते।
168691 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यैक्यं चित्सार्वात्म्यैक्यशुद्धियुक्॥
168692
168693 यदि वासनानुसारि चिद्वेदनमेव स्वप्नो जाग्रच्च स्वप्नविशेष एवेत्येवं
168694 चेत्सिद्धान्तस्तर्हि कश्चित्स्वप्न उषसि दृष्टगजारोहणादिर्लाभादिफलसूचकत्वात्सत्यः
168695 । अन्यस्तु अरण्यगमनभ्रमणादिः फलादर्शनादसत्य इति स्वप्नदृशौ
168696 सत्यतासत्यते कथमुपपद्येते। एवं हैरण्यगर्भमानोरहितः
168697 सर्गोऽर्थक्रियासमर्थत्वात्सत्यः अस्मदीयस्त्वसत्य इति जाग्रज्जगत्यपि एष संशयः
168698 सुमहान्मम स्थितः। अधिष्ठानचित्सत्यतयाध्यस्ते सत्यता स्वतस्त्वसत्यता
168699 चोभयत्रापि तुल्यैव चेद्वैषम्ये कोहेतुरिति भावः॥ १॥
168700
168701 मुनिरुवाच।
168702
168703 देशकालक्रियाद्रव्यैर्या संविन्निश्चितोदिता।
168704 काकतालीयवद्भाति सा सत्यस्वप्ननामिका॥ २॥
168705
168706 या स्वप्नसंवित् स्वप्नेश्वरीसान्निध्यादिदेशे प्रत्यूषादिकाले
168707 देवताराधनतपोव्रतादिक्रियाभिर्हविष्यकुशास्तरणादिद्रव्यैश्च
168708 शास्त्रादिप्रमाणैरवश्यमीदृशस्वप्नस्येदृशं फलं भवत्येवेति निश्चिता
168709 उदेति सा संवित् काकतालीयफलकशकुनादिवदवश्यमुत्तरकाले
168710 फललाभात्सत्यस्वप्ननामिका भवति॥ २॥
168711
168712 मणिमन्त्रौषधिद्रव्यैः क्वचिदव्यभिचारिणी।
168713 क्वचित्सव्यभिचारा चित्सत्यस्वप्नाभिधा स्मृता॥ ३॥
168714
168715 मणिमन्त्रादिनिमित्तैर्जायमाना तु तद्योग्ये पुरुषे अव्यभिचारिणी अयोग्ये तु
168716 सव्यभिचारापि शास्त्रमर्यादानतिलङ्घनादुभयत्रापि सत्यस्वप्नाभिधैव
168717 स्मृतेत्यर्थः॥ ३॥
168718
168719 सत्यस्वप्नस्थितिर्लोकिष्वीदृग्रूपा यदा स्थिता।
168720 तदैषा काकतालीयन्यायादन्या न लभ्यते॥ ४॥
168721
168722 तत्रोभयत्रापि काकतालियन्याय एव शरणं न दृष्टं नियामकं
168723 किंचिन्निरूपयितुं शक्यमित्याशयेनाह - सत्येति॥ ४॥
168724
168725 यं यं निश्चयमादत्ते संवित्स्वदृढनिश्चया।
168726 तथा तथा भवत्येषा फलयुक्तस्वभावतः॥ ५॥
168727
168728 हिरण्यगर्भादिसंवित्तु
168729 प्राक्तनोपासनापरिपाकजत्वात्सत्यसंकल्परूपदृढनिश्चया सती यं यं
168730 निश्चयमादत्ते तथा तथा भवत्येवेत्याह - यं यमिति।
168731 प्राक्तनोपासनफलप्रयुक्तस्वभावतः॥ ५॥
168732
168733 तमेव निश्चयं त्वस्या अन्यः प्रतिनिहन्ति चेत्।
168734 तत्रासौ निश्चयः प्रौढः स कथं लक्ष्यभाग्भवेत्॥ ६॥
168735
168736 सापि अन्यदीयतद्विरुद्धसत्यसंकल्पेन कुतो न प्रतिहन्यते तत्राह - तमेवेति।
168737 तस्यास्तं सर्गादिनिश्चयमन्यः प्रतिनिहन्ति चेत्तत्र प्राक्तनोपासनाकाले प्रौढो
168738 जगत्स्रष्टाहमिति निश्चयः प्रयाणकाल उद्भूतः तद्वैतल्लोकजिदेव
168739 इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वलक्ष्यफलभाक् कथं भवेत्। अतस्तदविरोधेनैवान्येषां
168740 सिद्धानां संकल्प उदेति न तद्विरुद्ध इति भावः॥ ६॥

न बहिर्नान्तरे सन्ति पदार्थाः केचन क्वचित् ।
संविदेका जगद्रूपैर्यथेच्छति तथा स्थिता ॥ ७ ॥

तथा च संवित्स्वातन्त्र्यमप्रतिहतमेवेत्याह - नेति ॥ ७ ॥

स्वप्नोऽयं सत्य इत्यन्तर्निश्चयेन तथोदिता ।
तथैवाशु भवत्येषा संशयात्संशयं व्रजेत् ॥ ८ ॥

शास्त्रादिप्रमाणकृतनिश्चयेन । शास्त्रादिप्रमाणसंशयात्तु फलसंशयं
प्राप्नुयात् ॥ ८ ॥

अन्यतोऽपि फलं प्राप्तं अस्वप्नसत्यत्वकल्पनात् ।
स्वप्नेन सूचितमिदं फलमित्येव वेत्त्ययम् ॥ ९ ॥

काकतालीयवदिति यदुक्तं तदुपपादयति - अन्यत इति ॥ ९ ॥

सर्व एव निजया जगल्लये संविदातिशयिता दृढा अपि ।
कालतो व्यभिचरन्ति देशतो यत्नतश्च चिरतोऽचिरेण वा ॥ १० ॥

एवं जाग्रत्प्रसिद्धघटादिसंविदोऽपि काकतालीया एव तद्विषयेष्वपि
देशकालभेदेनान्यथाभावदर्शनादित्याह - सर्व एवेति । निजया
तत्तत्पुरुषसंविदा अतिशयिताश्चिरपरिशीलिता अर्थक्रियादिना
दृढीकृतघटादिस्वभावा अपि सर्व एव भावा देशतः कालतश्च
मुद्गरप्रहारादियत्नतश्चान्यथाभावमापद्यमानाः पूर्वनिश्चितं स्वभावं
व्यभिचरन्ति ॥ १० ॥

सर्गादावेव चिद्व्योम भानमप्रतिघं जगत् ।
वस्तुसत्तां चिदेवातो यथेष्टं तनुते तनुः ॥ ११ ॥

चित्तु स्वस्वभावं न व्यभिचरतीत्यव्यभिचार्यप्रतिघस्वभावा सैव सत्या
असत्यसप्रतिघजगद्वेषं धत्त इति राद्धान्त इत्याह - सर्गादाविति ॥ ११ ॥

चिन्मात्रं वर्जयित्वैकं ब्रह्मान्यत्सर्वदाखिलम् ।
विद्धि सत्यमसत्यं च नियतानियतं स्थितम् ॥ १२ ॥

अत एव चिन्मात्रं सत्यैकनियतमन्यत्त्वनियतसत्त्वमित्याह - चिन्मात्रमिति ॥ १२ ॥

यस्माद्ब्रह्मैव सर्वात्म सदेकमेव नेतरत् ।
तस्मात्किं नाम तत्सत्यं किमसत्यं च वा भवेत् ॥ १३ ॥

यस्मात्सद्ब्रह्मैकमेव सर्वात्मकं तस्मात्तदतिरिक्तं सत्यमसत्यं वा किं भावयेत्
। न किंचिदित्यर्थः ॥ १३ ॥

अतः स्वप्नः क्वचित्सत्यः क्वचिच्चासत्य एव वा ।
अबुद्धानां प्रबुद्धानां नासद्रूपो न सन्मयः ॥ १४ ॥

एवं विचारे स्वप्नोऽपि क्वचित्कदाचित्सत्यः क्वचित्कदाचिदसत्योऽपि संविदात्मना
सत्यस्तदन्यरूपेणासत्यश्चेत्याह - अत इति ॥ १४ ॥

संविद्भ्रान्तिरियं भाति जगन्नाम्नी स्वरूपिणी ।
स्वयं च भ्रान्तिरस्मीति वादिनी कात्र निश्चिता ॥ १५ ॥

168793
168794 स्वरूपिणी आकारवती | निश्चिता यथार्था || १५ ||
168795
168796 चितिरेव चिरायेदं चित्तं चिमचिमायते |
168797 यदात्मन्येव सलिलं द्रववत्तदिदं जगत् || १६ ||
168798
168799 चित्तं भूत्वेति शेषः | यच्चिमचिमायते साभासं स्पन्दते तदेवेदं जगत् || १६ ||
168800
168801 यथा स्वप्नं समालोक्य सुषुप्तमनुभूयते |
168802 तथा जाग्रत्समालोक्य निद्रा समनुभूयते || १७ ||
168803
168804 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयो घनेषद्द्रुतघृतवदभिन्ना एवेत्युपपादयितुं भूमिकां
168805 रचयति - यथेति | निद्रा स्वप्नः || १७ ||
168806
168807 अतस्त्वं जाग्रदेवेदं स्वप्नं विद्धि महामते |
168808 स्वप्नं च विद्धि जाग्रत्त्वमेकमेतदजं द्वयम् || १८ ||
168809
168810 अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह - अत इति | यथा घनं
168811 घृतमेवेषद्विलीनमीषद्विलीनमेव पुनर्धनतामापद्यत इति घृताभेदः
168812 प्रत्यभिज्ञानात्तद्वदित्यर्थः || १८ ||
168813
168814 व्योमैवाचेत्यचिन्मात्रभानमेकमिदं ततम् |
168815 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्याः पर्यायरचना इह || १९ ||
168816
168817 एवं चाविद्यावृतचिन्मात्ररूपा सुषुप्तिरेवैका घृतवत्सर्वदा द्रष्टव्या | तस्या एव
168818 सर्वे नामरूपभेदाः पर्यायरचना इतिफलितमित्याह - व्योमैवेति || १९ ||
168819
168820 नेह नामास्ति नियतिर्न चानियतिरस्ति च |
168821 नियत्यनियती ब्रूहि कीदृशे स्वप्नसंविदि || २० ||
168822
168823 स्वप्नादेः फलनियत्यनियती अपि न ततः पृथक् स्त इत्याह - नेहेति | मिथ्यात्वादपि ते
168824 पृथङ् न स्त इत्याह - नियत्यनियती इति || २० ||
168825
168826 यावद्भानं किल स्वप्ने तावत्सैव नियन्त्रणा |
168827 स एव संविद्भानस्य कुर्यान्नियमनं मुनिः || २१ ||
168828
168829 अज्ञानावृता चिदनियन्त्रिता जाग्रत्स्वप्नौ | श्रमादिनिमित्तनियन्त्रिता सुषुप्तिः |
168830 प्रयत्ननियन्त्रिता तु समाधिः | अज्ञाननाशे सैव मुक्तिः | एवं सति जाग्रन्निरोधेन
168831 मनोव्यापारमात्ररूपे स्वप्ने यावत्कालं भानं तावत्सैव चितो
168832 बाह्यप्रवृत्तिनियन्त्रणाशोकान्तरम् | यावच्च संविद्भानस्य नियन्त्रणा
168833 तावत्सुषुप्तौ स आत्मैव सर्वशोकान्तरम् | एवं ज्ञात्वा
168834 मुनिर्विशोकसमाधिसुखविश्रान्त्यर्थी नियमनमेव कुर्यादित्यर्थः || २१ ||
168835
168836 स्वच्छन्दं वातलेखायाः स्फुरन्त्याः संविदस्तथा |
168837 अकारणकमेवाङ्ग नियतिः केव कीदृशी || २२ ||
168838
168839 ननु न संविन्नियन्तुं शक्या तस्य वातलेखाया इव
168840 स्वप्नाद्याकारस्फुरणनियतेरित्याशङ्क्याह - स्वच्छन्दमिति | न
168841 तावद्विषयाकारस्फुरणं संविदः स्वभावः | सुषुप्तावदर्शनात् | न च स्वप्ने
168842 तथा स्फुरणे कारणान्तरं निरूपयितुं शक्यम् यन्निबन्धना नियतिः स्यादिति का
168843 नियतिः कीदृशी वेत्यर्थः || २२ ||
168844

168845 अथाकारादि यन्नाम कल्प्यते कारणं विदः।
168846 तदकारणकं सर्गः स्यादनन्यन्न वै चितेः॥ २३॥
168847
168848 ननु बाह्यघटपटाद्याकार एव स्वसंबन्धे संविदः स्वाकारतायां कारणं
168849 कल्प्यते तत्राह - अथेति। भवेदेवं यदि सर्गे किंचिदन्यत्कारणं निरूपयितुं
168850 शक्येत। यदा तु प्रागुक्तयुक्तेः सर्गः अकारणकस्तदा चितेरनन्यदाकारादि चितेः
168851 कारणं न स्यादेवेत्यर्थः॥ २३॥
168852
168853 एतावत्येव नियतिरत्र यन्नाम यद्यथा।
168854 यावत्प्रस्फुरितं भानं तत्तथा न तदन्यथा॥ २४॥
168855
168856 तर्हि किं सर्वापि नियतिर्भग्ना नेत्याह - एतावत्येवेति। या चितिर्यदा यथा स्फुरति
168857 तद्वस्तु तदा तथा पारमार्थिकं व्यावहारिकं प्रातिभासिकं वेति
168858 नियतिर्यावद्व्यवहारमस्त्येवेत्यर्थः॥ २४॥
168859
168860 कदाचित्सत्यता स्वप्ने कदाचिच्चाप्यसत्यता।
168861 अभावान्नियतेरेव काकतालीयमेव तत्॥ २५॥
168862
168863 स्वप्नसत्यतानियतिस्तु यथाशास्त्रत्वेन सर्वत्रेति काकतालीयवदित्युक्तमेवेत्याह -
168864 कदाचिदिति॥ २५॥
168865
168866 यत्स्वेनैवात्मना भाति मणिमन्त्रौषधात्मना।
168867 यन्नाम नियतं तत्तु जाग्रत्यपि हि दृश्यते॥ २६॥
168868
168869 मणिमन्त्रौषधात्मना प्रयुक्तसत्यतानियतिस्तु जाग्रत्प्रत्ययेऽपि समेत्याह - यदिति॥
168870 २६॥
168871
168872 जाग्रत्स्वप्नश्च चिद्भानमात्रमेवान्यतात्र का।
168873 जाग्रति स्वप्ननगरे वेदनात्सदृशात्मकम्॥ २७॥
168874
168875 अत एव जाग्रत्स्वप्नयोश्चिन्मात्रत्वादभेद उक्त इत्याह - जाग्रदिति।
168876 तयोर्वेद्यस्वरूपंन् वेदनस्वरूपं वानुभवतस्तुल्यमेवेत्याह - जाग्रतीति॥ २७॥
168877
168878 जाग्रन्न संभवत्येव यज्जाग्रदिति शब्दितम्।
168879 स्वप्न एव जगद्रूपं निर्निद्रस्यैव चात्मनः॥ २८॥
168880
168881 अत एव निर्निद्र आत्मनि द्वयोरपि व्यभिचारादसत्त्वमेवेत्याह - जाग्रदिति द्वाभ्याम्॥
168882 २८॥
168883
168884 स्वप्नो वा नाम नास्त्येव यः स्वप्न इव शब्दितः।
168885 सुप्तासुप्तैकरूपस्य ब्रह्मणो बोधरूपता॥ २९॥
168886
168887 जाग्रत्स्वप्नादयो वैते न केचन कदाचन।
168888 दृश्यं पश्यति सत्ताशु मृतिभ्रान्तेरनन्तरम्॥ ३०॥
168889
168890 एवं सति निर्निद्रस्य सुषुप्तिरपि नास्त्येवेत्याशयेनाह - जाग्रदिति।
168891 एवमात्यन्तिकदृश्यादर्शनरूपा आत्मोच्छेदादिरूपा वा मृतिरपि नास्त्येवेत्याह ##-
168892
168893 यथानवरतं कालमनन्तं सीकरोर्मयः।
168894 त एवान्यवदभ्राशावदनन्याः स्फुरन्त्यलम्॥ ३१॥
168895
168896 अभ्रवत् दिग्भ्रमे आशा दिशस्तद्वच्च अनन्यास्त एव अन्यवत्स्फुरन्ति। अनन्या इति

बहुव्रीहिः ॥ ३१ ॥

तथानन्ये परे सर्गाः स्फुरन्त्यस्फुरिता अपि ।
शिलाकोशान्तलेखावज्जाग्रत्स्वापादि तत्र किम् ॥ ३२ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुर्यकवपुः साकारतावर्जितं सर्वाकारमपि व्यतीतकलनं
सर्गं शरीरं दधत् ।
व्याप्तं चिद्वपुषा तथापि सुषिरं शून्येन दृश्यात्मना चिन्मात्रं खमिदं
मनागपि नभोमात्रान्न भिन्नं पुनः ॥ ३३ ॥

इदमात्मस्वरूपं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तवपुस्तद्विरुद्धतुर्यकवपुश्च तथा
साकारतावर्जितं सर्वाकारमपि व्यतीतकालकलनं सर्गात्मककालपरिच्छिन्नशरीरं
दधदपि शून्येनैवानेन चिद्वपुषा शून्येनैव दृश्यात्मना खात्मकमेव
सुषिरं शून्यं व्याप्तं तथापि पुनरिदं चिन्मात्रं खमाकाशात्मकं
नभोमात्राद्रूपान्मनागपि भिन्नं नेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

साकाशानिलवह्निवारिधरणीलोकान्तराम्भोधरं सर्गादावपि
कारणाननुभवाच्चित्तात्मकं केवलम् ।
नाम्ना वर्जितमेव बोधवपुषा संयुक्तमेवान्ततः शुद्धं वेदनमात्रमेव
सकलं दृश्यं न वस्त्वन्तरम् ॥ ३४ ॥

किं च सकलमाकाशादिभूतभौतिकसहितं दृश्यं जगत्सर्गादावपि
कारणस्यान्यस्य प्रमाणैरननुभवात्केवलं हैरण्यगर्भचित्तात्मकम् । तथा च
चित्तात्मकस्य मनोराज्यगतस्य नामरूपाभावान्नाम्ना वर्जितमेव । बोधवपुषा
मनःसाक्षिणा संयुक्तमेव । अन्ततो मनोविलये शुद्धं वेदनमात्रमेव न
वस्त्वन्तरमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीवा० वाल्मी० दे० मो० निर्वा० उ० अवि० वि० श० स्वप्ननिर्णयो
नामाष्टचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४८ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
स्वप्ननिर्णयो नामाष्टचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४८ ॥

एकोनपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः १४९

व्याध उवाच ।

अनन्तरं मुने ब्रूहि तत्तत्त्वं जागतस्य ते ।
किं वृत्तमुरुवृत्तान्तशतनिर्वाणसंसृतेः ॥ १ ॥

इह तत्स्वप्नवृत्तान्ते गृहागतमुनेर्मुखात् ।
बहूनां तुल्यदुःखादिनिमित्तं श्रुतमीर्यते ॥

हे मुने प्राणिदेहे प्रलयादिभिरुरुवृत्तान्तशतैः सह निर्वाणाः संसृतयोयस्य
तथाविधस्य ते गृहे भार्याबन्ध्वादिसहवासानन्तरं तत्रानुभूयमानस्य
जागतस्य वृत्तान्तस्य संबन्धि किं वृत्तं तत्तत्त्वं ब्रूहीत्यन्वयः ॥ १ ॥

मुनिरुवाच ।

ततः शृणु तदा साधो तस्मिंस्तद्धृदयौजसि ।
अपूर्व एव वृत्तान्तः को वृत्तो वृत्तसस्पृह ॥ २ ॥

168949
168950 हे वृत्तसस्पृह हे साधो ततः परं तस्य प्राणिनो हृदयौजसि अपूर्व एव यो
168951 वृत्तान्तो वृत्तस्तं शृणु। य इत्यर्थे क इति प्रयोगः प्रश्नानुवादार्थः॥ २॥
168952
168953 तथा मम च तत्रस्थविस्मृतात्मचमत्कृतेः।
168954 अभ्यवर्तत वै कालो ऋतुसंवत्सरात्मकः॥ ३॥
168955
168956 कलत्ररञ्जितमतेर्मम वर्षाणि षोडश।
168957 तत्र तानि व्यतीतानि गृहस्थाश्रमतोऽमतेः॥ ४॥
168958
168959 अमतेः आत्ममननशून्यस्य॥ ४॥
168960
168961 कदाचिच्चाजगामाथ गृहमुग्रतपा मम।
168962 मुनिर्मान्यो महाबोधो बुधोऽतिथितया तथा॥ ५॥
168963
168964 कदाचिद्बुधो मुनिरतिथितया मम गृहमाजगाम। तथेत्युत्तरान्वयि॥ ५॥
168965
168966 सोऽत्र संपूजितस्तुष्टः सुप्तवान्भुक्तवांस्ततः।
168967 इदमङ्ग मया पृष्टो विमृश्य जनताक्रमम्॥ ६॥
168968
168969 आर्थात् क्रमात्पूर्वं भुक्तवांस्ततः सुप्तवान्। जनता जनसमूहस्तस्याः
168970 समानसुखदुःखागमक्रमं विमृश्य विचिन्त्य॥ ६॥
168971
168972 भगवन्भूरिबोधोऽसि जानासि जगतो गतीः।
168973 यस्माददृष्टक्रोधोऽसि सुखे गृह्णासि नो रतिम्॥ ७॥
168974
168975 सुखे विषयसुखलवे रतिमासक्तिम्॥ ७॥
168976
168977 सुखदुःखान्युपायान्ति कर्मभिः कर्मशालिनाम्।
168978 शुभाशुभैः शरत्काले सस्यानीव फलार्थिनाम्॥ ८॥
168979
168980 सममेवाशुभं कर्म किमिमाः सकलाः प्रजाः।
168981 कुर्वन्त्यासां यदा यान्ति दोषाः सर्वादयः समम्॥ ९॥
168982
168983 आसां जनतानां सर्वान्भक्ष्याभक्ष्यान् आदयन्ति भोजयन्तीति सर्वादयो
168984 दुर्भिक्षादिदोषाः सममेव यदा यान्ति तत्र निमित्तभूतमशुभं कर्म किं
168985 सममेव कुर्वन्ति॥ ९॥
168986
168987 दुर्भिक्षावग्रहोत्पातं सर्वादि सममेव किम्।
168988 जनजालस्य फलति समाना कस्य दुष्क्रिया॥ १०॥
168989
168990 यत्सममेव प्रवर्तते तत्किं कस्य दुष्क्रिया समाना। सर्वेषां
168991 युगपत्तदनुकूलदुष्कर्माचरणाप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ १०॥
168992
168993 इत्याकर्ण्य समालोक्य स्मयमान इवोन्मनाः।
168994 स उवाच वचो वन्द्यममृतस्यन्दसुन्दरम्॥ ११॥
168995
168996 स्मयमानो विस्मयवानिवोन्मना ईषद्धसन्निति वा॥ ११॥
168997
168998 अन्यमुनिरुवाच।
168999
169000 साधो साधु विविक्तान्तःकरणे यत्तु कारणम्।

169001 सद्वासद्वास्य दृश्यस्य कस्माज्जानासि कथ्यताम् ॥ १२ ॥
169002

169003 नास्य संशयः सर्वसंशयबीजमज्ञानमनिरस्य समाधातुं शक्य इत्यभिप्रेत्य
169004 तदर्थमात्मतत्त्वं दृश्यमिथ्यात्वं च व्युत्पादयितुं स मुनिर्मां पप्रच्छ ##-
169005 यत्कारणं सद्वा असद्वा साधु जानासि तत्कस्माज्जानासि कथ्यताम् । त्वया जानासीति
169006 निर्दिष्टात्प्रमातुः पृथक्कृत्य साक्षिणः शुद्धस्य प्रश्नविषयत्वद्योतनार्थं
169007 कस्मादिति हेतुपञ्चम्या निर्देशः ॥ १२ ॥
169008

169009 संस्मरात्मानमखिलं कस्त्वं क्वेह स्थितोऽसि च ।
169010 क्वाहं वा किमिदं दृश्यं किं सारं किंचिदेव च ॥ १३ ॥
169011

169012 तत्र विवेकासामर्थ्यात्तूष्णींभूतं मां निरीक्ष्य सः प्राक्तनसर्ववृत्तान्तैः सह
169013 तत्साक्षिणमात्मानं स्मरेत्याह - संस्मरेति । किंचित्तुच्छमसारमेव च किम् ॥ १३
169014 । ।
169015

169016 स्वप्नमात्रमिदं भाति किल कस्मान्न वेत्सि भो ।
169017 अहं स्वप्ननरो यत्ते त्वं स्वप्नपुरुषोपमः [ममेति पाठः ।] ॥ १४ ॥
169018

169019 असारतामेव प्रकटयति - स्वप्नमात्रमिति । यद्यस्माद्धेतोः ॥ १४ ॥
169020

169021 अनाकारमनाख्येयमनाद्यमपकल्पनम् ।
169022 इदं चिन्मात्रकाचस्य काचकच्यं जगत्स्थितम् ॥ १५ ॥
169023

169024 काचकच्यं कान्तिविशेषः ॥ १५ ॥
169025

169026 रूपमीदृशमेवास्य चिन्मात्रस्यास्त्यकृत्रिमम् ।
169027 सर्वगस्य यदेतद्यद्यत्र वेत्यस्ति तत्र तत् ॥ १६ ॥
169028

169029 तत्राकृत्रिमं चिन्मात्ररूपं स्वाध्यस्ते यथावेदनं सत्त्वादि निर्वाहयतीत्याह -
169030 रूपमिति ॥ १६ ॥
169031

169032 सकारणत्वकलनात्सर्वमस्य सकारणम् ।
169033 अकारणत्वकलनादस्य सर्वमकारणम् ॥ १७ ॥
169034

169035 अत एव सर्ववस्तूनां सकारणकत्वादिवादा अपि तत्कल्पनानुसारेण व्यवस्थिता इत्याह
169036 - सकारणत्वेति ॥ १७ ॥
169037

169038 आसां प्रजानां त्वस्माकं विराडात्मा स आततः ।
169039 वयं हृदि स्थिता यस्य स चास्मच्चिद्वशादितः ॥ १८ ॥
169040

169041 समष्टिव्यष्टिभावकल्पनाप्यस्माकमस्मच्चिदधीनैवेत्याह - आसामिति । यस्य
169042 प्राणिनो हृदि ओजसि वयं स्थिताः सोऽस्माकं विराडात्मा । स च
169043 अस्मच्चित्कल्पनावशादेव विराड्भावमितः । स्वकल्पनया त्वन्यसाधारणो
169044 व्यष्टिरेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥
169045

169046 भविष्यत्यपरोऽन्यासां विराडात्मा स एव च ।
169047 कारणं सुखदुःखानां भावाभावात्मकर्मणाम् ॥ १९ ॥
169048

169049 एतत्प्राणिवदपरोऽपि प्राणी अन्यासां प्रजानां विराडात्मा भविष्यतीति संभाव्यते ।
169050 तस्मिंस्तु देहे स एव सुखदुःखादीनां भोक्तृतया कारणं नान्योन्यत्रेति
169051 व्यवस्थितमित्यर्थः । भावाः संपदः । अभावा विपदः । कर्माणि
169052 सुकृतदुष्कृतानि तेषाम् ॥ १९ ॥

169053
169054 विराड्धातुविकारेण विषमस्पन्दनादिना।
169055 तदङ्गावयवस्यास्य जनजालस्य वै समम्॥ २०॥
169056
169057 जनानां दुर्भिक्षावग्रहादिसाधारणदुःखे तु यो यस्य स्थूलसमष्टिरूपो विराट्
169058 तदीयधातुविकारभेद एव निमित्तमित्याह - विराडिति द्वाभ्याम्॥ २०॥
169059
169060 दुर्भिक्षावग्रहातीतमायाति शममेति वा।
169061 यस्माद्विराजो या सत्ता सा सर्गस्यास्य सर्गता॥ २१॥
169062
169063 दुर्भिक्षं च अवग्रहश्च अतीतमत्ययः प्रलयश्च एतेषां समाहारो
169064 यथायोगमायाति शममेति वा। तत्कुतस्तत्राह - यस्मादिति॥ २१॥
169065
169066 काकतालीयवत्साधो केषुचिद्दुष्टकर्मसु।
169067 समं पतति दुःखादि पादपेष्वशनिर्यथा॥ २२॥
169068
169069 तेषां प्राणिनां समानकालपरिपक्वदुष्टकर्मापि तत्रास्त्येवेत्याह - काकतालीयेति
169070 ॥ २२॥
169071
169072 कर्मकल्पनया संवित् स्वकर्मफलभागिनी।
169073 कर्मकल्पनयोन्मुक्ता न कर्मफलभागिनी॥ २३॥
169074
169075 तादृशं कर्मापि चितैव प्राक्कल्पितं चेत्सा तत्फलभागिनी नान्यथेत्याह -
169076 कर्मेति॥ २३॥
169077
169078 या या यत्र यथोदेति कल्पनाल्पाथवाधिका।
169079 सा सा तत्र तथैवास्ते सहेतुकमहेतुकम्॥ २४॥
169080
169081 सहेतुककल्पना सहेतुकमेवास्ते। अहेतुककल्पना त्वहेतुकमेवास्ते॥ २४॥
169082
169083 नास्त्येव स्वप्नमये कारणसहकारि कारणादिपुरे।
169084 तस्मात्तदनादि शिवं चेतनमजरं परं ब्रह्म॥ २५॥
169085
169086 न च स हेतुकत्वकल्पनामात्रेण स्वप्ने सहेतुकता घटादेरस्तीति
169087 निर्हेतुकजगदसिद्धेश्चिन्मात्रमेव ब्रह्म परमार्थतोऽस्तीत्याह - नास्त्येवेति॥ २५॥
169088
169089 एष स्वप्नभ्रमो नाम भाति कश्चिदकारणम्।
169090 कश्चित्सकारणो भाति शून्यः सदसदात्मकः॥ २६॥
169091
169092 यतः सदसदात्मकः अत एव शून्यो मिथ्याभूतः॥ २६॥
169093
169094 काकतालीयवद्भान्ति स्वप्नाः सकलसंविदः।
169095 ताभ्यस्तुल्योपलम्भत्वान्नान्यज्जगदिदं ततम्॥ २७॥
169096
169097 स्वप्नोक्तो न्यायो जाग्रज्जगत्यापि तुल्योपलम्भत्वादेव बोध्य इत्याह - काकातालीयेति।
169098 चितः स्वप्नाद्वा अन्यन्न॥ २७॥
169099
169100 सकारणतया रूढमिह यत्तत्सकारणम्।
169101 अकारणतया रूढमिह यत्तदकारणम्॥ २८॥
169102
169103 सकारणत्वाकारणत्वप्रसिद्धिरप्यत्र स्वप्नवदेव व्यवस्थितेत्याह -
169104 सकारणतयेति॥ २८॥

कार्यकारणमयक्रमोदितं स्वप्न एष चितिभानमात्रकम् ।
जाग्रदाख्यमहतः स्वभावकं तेन शान्तमखिलं परं विदुः ॥ २९ ॥

स्वप्ने कार्यकारणमयक्रमोदितं यत्स्वभावकं चितिभानमात्रकमेवेति एष निर्णयो
जाग्रदाख्यस्य महतः स्थूलप्रपञ्चस्यापि तुल्य इति शेषह् । तेन हेतुना अखिलं
शान्तं परमेवेति विदुर्ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ २९ ॥

सत्यकारणका भावाः के ते शृणु महामते ।
कारणं किं स्वभावानां किमिहाकाशकारणम् ॥ ३० ॥

ननु सर्वभावानां सत्यं ब्रह्मैव कारणमस्तु । सत्यकारणकत्वाच्च तेऽपि सत्याः
सन्तु । तथा च कथं सर्व ब्रह्मैव कथं वा सत्याद्वैतं तत्राह -
सत्यकारणका इति । हे महामते अस्यां शङ्कायामुत्तरं तेऽहं वदामि । त्वं
शृणु । के ते भावा आयुष्मतः सत्यकारणका अभिमताः । किं स्वभावानां सत्यं
कारणम् । किं सत्यस्वभावानां सत्यं कारणमुत मिथ्यास्वभावानाम् । किं
सजातीयानामुत विजातीयानाम् । आद्ययोर्ब्रह्मणो ब्रह्मैवोत्पद्येत न जगत् । द्वितीययोर्न
ब्रह्मजस्य सत्यतासिद्धिरित्यकारणत्वमेव फलत इति किं त्वया साधितं स्यात् । किं च
सर्वेषु कल्पेषु पृच्छामः । किमिहाकाशस्य कारणम् ।
आद्यकल्पयोराकाशपदवाच्यतावच्छेदकवैलक्षण्यासिद्धिर्द्वितीययोस्तत्सत्यत्वा##-

पृथ्व्यादेर्घनपिण्डत्वसर्गादिः किं च कारणम् ।
किं कारणमविद्यायाः कारणं किं स्वयंभुवः ॥ ३१ ॥

अयं न्यायः पृथ्व्यादावपि योज्य इत्याह - पृथ्व्यादेरिति ॥ ३१ ॥

सर्गादौ कारणं किं स्याद्वायूनां तेजसां च किम् ।
किमपां वेदनामात्ररूपाणां गगनात्मकम् ॥ ३२ ॥

वेदनातिरेकेण तत्स्वरूपानिरूपणाद्वेदनामात्ररूपाणां
साधकाभावादेवासिद्धेर्गगनात्मकं शून्यम् ॥ ३२ ॥

पिण्डग्रहे देहलाभे मृतानां किं च कारणम् ।
एवमेव प्रवर्तन्ते सर्गाः प्रथमतोऽखिलाः ॥ ३३ ॥

एवमेव प्रवर्तन्ते जगत्यावलयन्ति च ।
चक्रकाणीव नभसि चिरसंप्रेक्षणादृशा ॥ ३४ ॥

तस्मात्परिशेषादकारणका भ्रान्तिमात्ररूपा इति सिद्धमित्याह - एवमेवेति ।
चिरसंप्रेक्षणा चिरकालमनुभवस्तत्प्रयुक्तभ्रान्तिदृशा ॥ ३४ ॥

एवमेव प्रवृत्तेन सर्गेण ब्रह्मरूपिणा ।
पश्चात्यस्वस्यैव रूपस्य संज्ञाः पृथ्व्यादिकाः कृताः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मरूपिणा हिरण्यगर्भाकृतिना पृथ्व्यादिरूपस्य स्वस्यैव
पृथ्व्यादिसंज्ञाः कृताः ॥ ३५ ॥

वातस्पन्दवदाभान्ति सर्गाः पूर्वं चिदम्बरे ।
स्वयमेव च कुर्वन्ति देहकारणकल्पनाः ॥ ३६ ॥

अत एव प्रथमं मनोराज्यवदतिसूक्ष्माश्चिराभ्यासेन स्थूलीभूता
देहकर्मादिकारणकल्पनाः कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

169157
169158 यद्यथा कल्प्यते धत्ते तत्तथा नियतिर्वपुः।
169159 कल्पितायाश्चितेर्यस्मादेवमेतन्निजं वपुः ॥ ३७ ॥
169160
169161 तत्राद्यकल्पने यद्यथा कल्प्यते तत्तथा वपुर्नियतिः संपद्यते। इदं च स्वेन
169162 संकल्पितपदार्थेषु स्वानुभवसिद्धमित्याह - कल्पिताया इति ॥ ३७ ॥
169163
169164 यद्यद्भानात्मकं रूपं प्रथमं चेतितं चिता।
169165 स्वतोऽहमेव चित्येव तदद्यापि तथा स्थितम् ॥ ३८ ॥
169166
169167 चिता सर्गानुकूलहैरण्यगर्भचिता ॥ ३८ ॥
169168
169169 पुनरन्येन यत्नेन तदुत्कृष्टेन सैव चित्।
169170 शक्ता तदन्यथाकर्तुं यत्नेन महता पुनः ॥ ३९ ॥
169171
169172 आद्यकल्पनाया अन्यथाभावस्तु महतामपि महद्भिर्यत्नैः कदाचिदेव भवतीत्याह
169173 - पुनरिति। यथा नन्दिनहुषादेः सुरसर्पादिभावमिति भावः ॥ ३९ ॥
169174
169175 कल्प्यते कारणं यत्र तत्र कारणसारता।
169176 न कल्प्यते विदा यत्र कारणं तदकारणम् ॥ ४० ॥
169177
169178 क्वचिद्दुग्धादौ दध्यादिभावायातञ्चनकालोष्मादिकारणं कल्प्यते।
169179 वाय्वादेर्घनद्रवादिभावाय तत्कल्पनमप्यशक्यमित्याह - कल्प्यत इति ॥ ४० ॥
169180
169181 वात्यावर्तवदाभातमिदं प्रथममाततम्।
169182 असदेव यथा भातं तथैवाद्यापि संस्थितम् ॥ ४१ ॥
169183
169184 तत्र चितः अचित्प्रतिभासो न कार्यं किंतु ज्ञेयं प्राथमिकत्वात्तु इदानीमप्यनुवर्तत
169185 इत्याह - वात्यावर्तवदिति ॥ ४१ ॥
169186
169187 संभूय केचन शुभाशुभमात्मकर्म कुर्वन्ति तस्य सदृशं
169188 फलमाप्नुवन्ति।
169189 संप्राप्नुवन्ति च शिलाशनिवच्च केचिद्दुःखं त्वकारणकमेव
169190 सहस्रसंख्याः ॥ ४२ ॥
169191
169192 यत्तु मया पृष्टं सममेवाशुभं कर्म किमिमाः सकलाः प्रजाः। कुर्वन्ति किम् इति
169193 तस्योत्तरं वदन्नुपसंहरति - संभूयेति। केचन जीवाः संभूयापि
169194 शुभाशुभं कर्म कुर्वन्ति तस्य फलमपि संभूयैव प्राप्नुवन्ति। केचित्तु
169195 कर्तृत्वाभिमानरहितत्वादकर्तारोऽपि सहस्रसंख्या अकारणकमेव दुःखं
169196 संप्राप्नुवन्ति जीवन्मुक्ताः। यथा गिरिशिखरशिला
169197 दुष्कृतमकुर्वाणाप्यशनिपातमनुभवति तद्वदित्यर्थः ॥ ४२ ॥
169198
169199 इत्यार्षे श्रीवा०वा० दे० मो० नि० उ० अवि० वि० श० कारणविचारो
169200 नामैकोनपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४९ ॥
169201
169202 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
169203 कारणविचारो नामैकोनपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४९ ॥
169204
169205 पञ्चाशदधिकशततमः सर्गः १५०
169206
169207 मुनिरुवाच।
169208

169209 एवंप्रकारया युक्त्या तेनायं मुनिना तदा।
169210 तथाहं बोधितो येन गतो विदितवेद्यताम् ॥ १ ॥
169211
169212 तद्वाक्यैः स्वात्मबोधोऽत्र तत्सहस्थितिरात्मनः।
169213 प्राग्देहगमनाशक्तेः प्रश्ने दाहादि चोच्यते ॥
169214
169215 अयमहं तेन मुनिना एवं प्रागुक्तप्रकारया युक्त्या तथा बोधितो यथा तेन
169216 बोधनेन तदैव विदितवेद्यतां तत्त्वज्ञतां गतः ॥ १ ॥
169217
169218 ततोऽसौ न मया त्यक्तश्चिरप्रार्थनया तया।
169219 अवसत्तेन तत्रासौ मृतस्यापि तथैव च ॥ २ ॥
169220
169221 चिरप्रार्थनया तया भक्त्या अनुवृत्त्या सेवया तेन विनयादिगुणकदम्बेन च
169222 वशीकृतोऽसौ मृतस्य आत्मविचारशून्यत्वात्प्राङ्मृतप्रायस्यापि मम तत्र
169223 गृहे तथैव अवसत्। तथा चोक्तं वृद्धैः - गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः
169224 स्वपतोऽपि वा। न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥ इति ॥ २ ॥
169225
169226 येनैतन्मुनिना प्रोक्तमिन्दूदयशुभं वचः।
169227 सोऽयं पश्य मुनिश्रेष्ठस्तव पार्श्वे व्यवस्थितः ॥ ३ ॥
169228
169229 तथाविधो दयालुर्मदुपदेष्टा मुनिरिदानीं त्वत्पार्श्वत एवास्तीति तं दर्शयति -
169230 येनेति ॥ ३ ॥
169231
169232 अनेनोक्तमनुक्तेन ममैतन्मोहघातिना।
169233 दृश्यपूर्वापरज्ञेन यज्ञेनेवात्तमूर्तिना ॥ ४ ॥
169234
169235 आत्तमूर्तिना धृतशरीरेण यज्ञेन मदीययज्ञादिसुकृतेनेव स्थितेन ॥ ४ ॥
169236
169237 अग्निरुवाच।
169238
169239 तदाकर्ण्य वचस्तस्य मुनेर्व्याधोऽभवत्तदा।
169240 प्रत्यक्षः स्वप्नसर्गः किमिति खिन्न इव स्मयात् ॥ ५ ॥
169241
169242 तन्मुनेर्वच आकर्ण्य व्याधः स्वप्नसर्गस्तदुपदेष्टा मुनिरिदानीं मत्प्रत्यक्षः किं
169243 संभावित इति असंभावनया विस्मयात्खिन्न इव अभवत् ॥ ५ ॥
169244
169245 व्याध उवाच।
169246
169247 अहो महच्चित्रमिदं मुने मनसि दुःसहम्।
169248 कथितं मेऽद्य भवता भवतापापहारिणा ॥ ६ ॥
169249
169250 असंभावनामेव सस्पष्टमाह - अहो इति ॥ ६ ॥
169251
169252 यत्स्वप्नकथितस्येयं जाग्रत्प्रत्यक्षतोच्यते।
169253 लभ्यतेऽपि च तन्नाम वेद चित्रमिदं मुने ॥ ७ ॥
169254
169255 किं तच्चित्रं मया कथितं तदाह - यदिति। स्वप्ने स्वोपदेष्टृत्वेन कथितस्य
169256 मुनेरिदानीं जाग्रत्प्रत्यक्षता यदुच्यते मया च प्रत्यक्षमुपलभ्यते तदहं चित्रं
169257 वेदेत्यर्थः ॥ ७ ॥
169258
169259 कथमेष महान्स्वप्नपुरुषः स मुनीश्वर।
169260 जाग्रत्यपि स्थिरीभूतो भूतो बालमतेरिव ॥ ८ ॥

169261
169262 भूतो वेतालः ॥ ८ ॥
169263
169264 एवमाश्चर्यमाख्यानमुच्यतां मे यथाक्रमम् ।
169265 कुतः कस्य किमेतद्वा परमो हि स विस्मयः ॥ ९ ॥
169266
169267 एवंविधमाश्चर्यमिदमाख्यानं मे यथाक्रमं संपूर्णमुच्यताम् । इदं
169268 स्वाप्नपुरुषस्येदानीं दर्शनं कुतो निमित्तात्कस्य वेदं दर्शनं किं वा स्वप्नो
169269 जाग्रद्वा ॥ ९ ॥
169270
169271 मुनिरुवाच ।
169272
169273 ततः शृणु महाभाग वृत्तं चित्रं किमत्र मे ।
169274 कथयामि समासेन सहसा मां कुरु त्वराम् ॥ १० ॥
169275
169276 अनेनैतत्तदा तत्र वर्णितं बोधनाय मे ।
169277 बुधोऽहमभवं चाशु महतोऽस्य तया गिरा ॥ ११ ॥
169278
169279 अनेन त्वत्पार्श्वस्थेन मुनिना ॥ ११ ॥
169280
169281 तत एतद्गिरा पूर्वं स्वस्वभावः स्मृतो मया ।
169282 अवदातोऽवदातेन नभसेव तपात्यये ॥ १२ ॥
169283
169284 पूर्वः अनादिसिद्धसन्मात्रस्वभावः । तपात्यये माघमासात्यये । हिमात्यय इति यावत्
169285 ॥ १२ ॥
169286
169287 अहो नु सोऽहमभवं मुनिरित्युदिताशयम् ।
169288 अहमासं हृदा स्फीतात्स्नातोऽवस्थितविस्मयात् ॥ १३ ॥
169289
169290 ततोमे पूर्वमुनिभावोऽपि स्मृतिभागत इत्याह - अहो इति ।
169291 अवस्थिताद्विस्मयाद्धृदा स्नात इवार्द्रीकृत आसम् ॥ १३ ॥
169292
169293 इमां भोगास्थयावस्थां प्राप्तोऽस्म्यज्ञ इवाध्वगः ।
169294 धावञ्छ्रमार्तिरम्ब्वर्थी व्यर्थया मृगतृष्णया ॥ १४ ॥
169295
169296 तामवस्थामनुशोचति - इमामित्यादिना । श्रमप्रयुक्ता आर्तिर्यस्य
169297 तथाविधोऽध्वगः पुरुषोऽम्ब्वर्थी सन् व्यर्थया मृगतृष्णयेव भोगास्थया
169298 अहमिमामवस्थां प्राप्तोऽस्मि ॥ १४ ॥
169299
169300 कष्टं दृश्योपलम्भेन भ्रान्तिमात्रात्मना सता ।
169301 बालो वेतालकेनेव प्राज्ञोऽपि च्छलितो ह्यहो ॥ १५ ॥
169302
169303 अहो नु चित्रमेतेन मिथ्या~जानेन वल्गता ।
169304 नीतः सर्वार्थशून्येन पदवीं काममिमामहम् ॥ १६ ॥
169305
169306 अथवा यः सोऽहमपि भ्रान्तिमात्रं न सन्मयः ।
169307 तथापि चित्रशतता यन्नामासद्विडम्ब्यते ॥ १७ ॥
169308
169309 अथवा यः सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाविषयस्तत्ताहंतादिः सोपि भ्रान्तिमात्रम् । तथा च
169310 कस्य चित्रमिति नो वाच्यम् । तथापि यत्साक्षिणा असद्रूपं विडम्ब्यते तत्र चित्रशतता
169311 अस्त्येवेत्यर्थः ॥ १७ ॥
169312

169313 नाहमस्मि [नायमस्मीत्यपि पाठः |] न चैवेयमिदं नायमपि भ्रमः
169314 |
169315 चित्रं सर्वमिदं मिथ्या सर्वं च सदिव स्थितम् || १८ ||
169316
169317 किमिदानीं मया कार्यमिह बन्धभिदान्तरः |
169318 विद्यते मेऽङ्कुरश्छेद्यं तत्तावत्संत्यजाम्यहम् || १९ ||
169319
169320 बन्धंन् भिनत्तीति बन्धभित् आन्तरो यो ब्रह्माकारवृत्तिविशेषः सोऽङ्कुरो विद्यते
169321 तदपि छेद्यमेवेति तत्तावत्संत्यजामि || १९ ||
169322
169323 आस्तामेतदविद्यैषा व्यर्थरूपा किमेतया |
169324 भ्रान्त्या भ्रान्तिरसद्रूपा त्यक्तैवैषा मयाधुना || २० ||
169325
169326 जगद्भ्रान्तिस्तु अविद्यात्वाद्विद्यावृत्त्यैवोच्छिन्नैवेति न सेदानीं त्याज्येत्याह -
169327 आस्तामिति || २० ||
169328
169329 उपदेष्टा मुनिरयमेषोऽत्र भ्रान्तिमात्रकम् |
169330 ब्रह्मैवाहमिवाभाति रूपमेतद्दिवाभ्रवत् || २१ ||
169331
169332 अयमुपदेष्टा मुनिरपि अहं शिष्य इव ब्रह्मैव तथा आभातीति न
169333 त्यक्तव्यान्तरमस्तीत्यर्थः | दिवा वा दृष्टाभ्रपुरुषवत् || २१ ||
169334
169335 तदेवं तावदुदितज्ञानं वक्ष्ये महामुनिम् |
169336 इति संचिन्त्य स मुनिस्तत्र प्रोक्त इदं मया || २२ ||
169337
169338 उदितं ज्ञानंन् यस्मात्तं गुरुं महामुनिं एवं वक्ष्यमाणं स्वाभिप्रायं
169339 ज्ञानं वक्ष्ये || २२ ||
169340
169341 मुनिनायक गच्छामि गच्छरीरमिदं निजम् |
169342 द्रष्टुं यच्च प्रवृत्तोऽस्मि शरीरं तदपीक्षितुम् || २३ ||
169343
169344 तत् आश्रमस्थं निजं मुनिशरीरं यच्चेदं प्राणिशरीरं द्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि
169345 तदपि ईक्षितुं बहिर्गच्छामीत्यर्थः || २३ ||
169346
169347 इत्याकर्ण्य स मामाह हसन्मुनिवरस्तदा |
169348 कुतस्तौ भवतो देहौ तौ सुदूरतरं गतौ || २४ ||
169349
169350 तौ देहौ कुतो भवतः स्तः | यतस्तौ दाहेन भस्मीभावात्सुदूरतरं गताविति भावः ||
169351 २४ ||
169352
169353 गच्छात्मनैव वा पश्य वृत्तान्तं वृत्तकोविद |
169354 पश्य तावद्यथावृत्तं दृष्टान्तं ज्ञास्यसि स्वयम् || २५ ||
169355
169356 आत्मना स्वयमेव गत्वा तद्वृत्तान्तं पश्य वा || २५ ||
169357
169358 इति संचिन्त्य तं देहं विदं भूसत्तयाश्मिकम् |
169359 त्यक्त्वा चिदात्मा तत्प्राणात्पवने योजितो मया || २६ ||
169360
169361 इति तेनोक्ते सतीति शेषः | अहं तं प्राक्तनं देहं संचिन्त्य तत्र गन्तुकामेन मया
169362 स्वसंविदं स्वाप्नभूसत्तया आस्मिकं पार्थिवशरीरमेवाहमस्मीति कल्पितं रूपं
169363 त्यक्त्वा प्राणोपहितचिदात्मा स्वजीवस्तत्प्राणात् द्वारभूतात्पवनस्कन्धे योजितः || २६ ||
169364

169365 प्राक्तनं देहमालोक्य यावदायाम्यहं मुने ।
169366 इहैव तावत्स्थातव्यमित्युक्त्वाहं गतोऽनिलम् ॥ २७ ॥
169367
169368 मुनिं प्रति किमुक्त्वा त्वमनिलं प्रविष्टस्तदाह - प्राक्तनमिति । गतः प्रविष्टः ॥
169369 २७ ॥
169370
169371 अथ वातरथारूढो गगनं भ्रान्तवानहम् ।
169372 पुष्पामोद इवानन्तं गत्वा च त्वरया चिरम् ॥ २८ ॥
169373
169374 ततश्चिरमपि भ्रान्त्वा यदा गलबिलं चलन् ।
169375 अहं न प्राप्तवांस्तस्य किंचिदस्याशयस्थितः ॥ २९ ॥
169376
169377 ततोऽहं चिरमपि भ्रान्त्वा बहिर्निर्गमनद्वारं तस्य प्राणिनो गलबिलं किंचिदन्यदपि
169378 द्वारं न प्राप्तवांस्तदा वाताशयस्थितोऽहं खेदमुपायात इति परेणान्वयः ॥ २९ ॥
169379
169380 तदा खेदमुपायातः परमं पुनरागतः ।
169381 इदमेव जगज्जालमहमालानमात्मनः ॥ ३० ॥
169382
169383 ततः परममिदमेवात्मन आलानं बन्धनस्तम्भभूतं स्वगृहं पुनरागतः
169384 सन्निह इममनुत्तमं मुनिं स्वगुरुमग्रे उपलब्धवानिति प्रेणान्वयः ॥ ३० ॥
169385
169386 इहेमं लब्धवानग्रे ततो मुनिमनुत्तमम् ।
169387 पृष्टवानहमेकाग्रस्तत एवमिदं गृहे ॥ ३१ ॥
169388
169389 इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ३१ ॥
169390
169391 किमेतद्भगवन्ब्रूहि पूर्वापरविदांवर ।
169392 त्वं पश्यसि यथावृत्तमुत्तमज्ञानचक्षुषा ॥ ३२ ॥
169393
169394 यस्य देहं प्रविष्टोऽहं स च मद्वपुरेव च ।
169395 क्व तावुभौ गतौ देहौ न लब्धौ केन हेतुना ॥ ३३ ॥
169396
169397 स च प्राणी ॥ ३३ ॥
169398
169399 मयातिचिरमाभोगि भ्रान्तं संसारमन्डलम् ।
169400 स्थावरादाऽऽत्मनः कस्मात्प्राप्तं गलबिलं न तत् ॥ ३४ ॥
169401
169402 आ आत्मन इति च्छेदः । आ स्थावरादात्मन आभोगि विशालं संसारमण्डलं
169403 भ्रान्तमित्यन्वयः ॥ ३४ ॥
169404
169405 गत्वेति पृष्टः स मुनिः समुवाच महाशयः ।
169406 जानासि तत्स्वयं कस्मादिति तामरसेक्षण ॥ ३५ ॥
169407
169408 कुमिवाच तदाह - जानासीति । तत्पूर्वस्वशरीरादिवृत्तं मदुक्तोपायं विना
169409 स्वयं स्वबुद्ध्यैव कस्माज्जानासि । तामरसेक्षणेति
169410 संबोधनान्नाक्षिसौन्दर्यमात्रेण तद्द्रष्टुं शक्यमिति सूच्यते ॥ ३५ ॥
169411
169412 एतदालोकयसि चेत्स्वयं योगैकसंविदा ।
169413 तत्पश्यस्येव निःशेषं यथा करतलाम्बुजम् ॥ ३६ ॥
169414
169415 तर्हि तद्दर्शने क उपायस्तत्राह - एतदिति । योगैकाग्र्या संविदा आलोकयसि चेत्तत्तर्हि
169416 ज्ञानचक्षुषा एतन्निःशेषं समग्रं पश्यस्येव ॥ ३६ ॥

169417
169418 तथापि यदि शुश्रूषा तवास्ति वचसा मम |
169419 तदिदं शृणु वक्ष्यामि यथावृत्तमखण्डितम् || ३७ ||
169420
169421 यदि मद्वचनेनैव श्रोतुमिच्छा न द्रष्टुमिच्छा तर्हि यथावृत्तं वक्ष्यामि
169422 शृणु || ३७ ||
169423
169424 तपस्तामरसोष्णांशुः कल्याणकमलाकरः |
169425 ज्ञानाब्जस्य हरेर्नाभिर्नास्ति तावदयं भवान् || ३८ ||
169426
169427 तत्र स्वजीवतत्त्वं प्रथमं बुध्यस्व ततस्ते पूर्वदेहवृत्तान्तं कथयिष्यामीति
169428 मन्यमानो व्यष्टिजीवभावमिथ्यात्वं समष्टिभावस्यैव सत्यत्वं त्रीणि
169429 रूपाणीत्येव सत्यम् इति श्रुतिदर्शितन्यायमाश्रित्याह - तप इति | भवान् अयं
169430 त्वयानुभूयमानव्यष्टिजीवविशेषरूपो नास्ति | किंतु सर्वप्राणितपस्तामरसानां
169431 सुकृताब्जानां फलदानेन विकासनेनोष्णांशुः सूर्यभूतः सर्वकल्याणानां
169432 मानुषानन्दादिप्राजापत्यानन्दान्तानां सुखानां कमलाकर इव समष्टिभूतो
169433 हरेर्ज्ञानस्वरूपस्य नाभ्यब्जस्य नाभिः कर्णिका तदधिरूढसर्वजीवसमष्ट्यात्मा
169434 हिरण्यगर्भ एवासि || ३८ ||
169435
169436 स त्वं कदाचित्तपसि स्थितः स्वप्नदिदृक्षया |
169437 कस्यचिद्धृदयं जन्तोः प्रविष्टः पुष्टसंविदा || ३९ ||
169438
169439 तर्हि मम कथं व्यष्टिभावस्तत्रैते भ्रान्तिविशेषाश्चागतास्तत्राह - स त्वमिति |
169440 व्यष्टिभावस्वप्नदिदृक्षया तपसि मनोराज्यरूपे आलोचने स्थित आश्रमे तापसोऽभूः
169441 | तत्र पुष्ट्या व्यष्टिभावसंविदा परशरीरान्तःस्वप्नादिकौतुकदिदृक्षया
169442 कस्यचिज्जन्तोर्हृदयं प्रविष्टः || ३९ ||
169443
169444 यत्त्वं प्रविष्टो हृदयं तत्रेदं भुवनत्रयम् |
169445 दृष्टवानसि विस्तीर्णं रोदसी विपुलोदरम् || ४० ||
169446
169447 इति त्वयि चिरं व्यग्रे देहस्तस्य तथापि च |
169448 स संसुप्ताकृतिर्यत्र स्थितस्तत्र महावने || ४१ ||
169449
169450 इत्यनया रीत्या त्वयि चिरं परशरीरान्तर्गतस्वप्नदर्शनव्यग्रे सति तव देहस्तथा तत्र
169451 महावने सुप्ताकृतिस्त्वत्प्रविष्टः स प्राणी स्थितस्तस्य देहोऽपि च स युष्मदाश्रमो
169452 युष्मदाश्रमकुटीसहितस्तेनाग्निना दग्ध इति दशमश्लोकेनान्वयः || ४१ ||
169453
169454 लग्नोऽग्निर्धूमधूम्राभ्रसाम्बराम्बरडम्बरः |
169455 वलद्वलचलालातचक्रसूर्येन्दुमण्डलः [स्फुरद्वल इति पाठो
169456 व्याख्यानुकूलः |] || ४२ ||
169457
169458 तत्र महावने अग्निर्लग्नः | तमेवाग्निं वर्णयति - धूमधूम्राभ्रेत्यादिना |
169459 स्फुरद्भिर्बलाच्चलद्भिरलातचक्रैः संपादितानि सूर्यमण्डलानीन्दुमण्डलानि च
169460 येन || ४२ ||
169461
169462 दग्धाभ्रभस्मसंपूर्णधूमाभ्रासितकम्बलैः |
169463 आनीलाकाशदलपैरिव संछादिताम्बरः || ४३ ||
169464
169465 दग्धाभ्रेषु भस्मसंपूर्णैर्धूमाभ्रलक्षणैरसितकम्बलैरानीलान्याकाशदलानि
169466 दिश आवरणेन पान्ति तथाविधैः संछादिताम्बरः || ४३ ||
169467
169468 दरीगृहविनिष्क्रान्तसिंहनिर्ह्रादतर्जितैः |

169469 स्फुटैश्चटचटास्फोटैर्जडीकृतदिगन्तरः ॥ ४४ ॥
169470
169471 जडीकृतदिगन्तरो बधिरीकृतदिगन्तरालजः ॥ ४४ ॥
169472
169473 तालीतमालमालानां गतानामग्निवृक्षताम् ।
169474 पातैरुत्पातवह्न्यभ्रकवत्करकरैर्घनः ॥ ४५ ॥
169475
169476 सर्वतोऽग्निव्याप्त्या अग्निवृक्षतां गतानां तालीतमालमालानां पातैः
169477 स्फुटतामुत्पातवह्निवदुत्पाताभ्रवच्च कवतां ध्वनतां करकरैः कलकलैर्वनो
169478 निबिडितः ॥ ४५ ॥
169479
169480 दूरदेशगतैर्दृष्टस्थिरसौदामनीधिया ।
169481 द्रवत्कनकनिष्पन्दकुट्टिमं व्योम दर्शयन् ॥ ४६ ॥
169482
169483 व्योमद्रवत्कनकनिष्पन्दलिप्तं कुट्टिममिव कृत्वा प्रदर्शयन् ॥ ४६ ॥
169484
169485 कणैस्तारागणं कान्तैर्व्योम्नि द्विगुणतां नयन् ।
169486 वक्षःस्थबालवनितानयनानन्दनन्दनः ॥ ४७ ॥
169487
169488 कणैर्विस्फुलिङ्गैस्तारागणं द्विगुणतां नयंस्तैरेव कणैर्व्योम्नि वक्षस्थाया
169489 ज्वालालक्षणाया बालवनिताया नयनानन्दनैः कटाक्षैर्नन्दन आनन्दयन् ॥ ४७ ॥
169490
169491 ज्वालाधमधमाशब्दप्रध्मातगगनोदरः ।
169492 दरीगृहविनिष्क्रान्तभ्रान्तोन्निद्रवनेचरः ॥ ४८ ॥
169493
169494 अर्धदग्धद्रवत्सिंहमृगव्याधविहंगमः ।
169495 क्वथत्सरःसरित्स्रोतोरन्धितोग्रवनेचरः ॥ ४९ ॥
169496
169497 रन्धिताः पाचिता उग्रा वनेचरा व्याधव्याघ्रादयो जलचराश्च येन ॥ ४९ ॥
169498
169499 वलज्ज्वालाज्वलद्बालचमरीचारुचञ्चुरः ।
169500 दह्यमानवनप्राणिमेदोगन्धावृताम्बुदः ॥ ५० ॥
169501
169502 एन कल्पाग्निकल्पेन वल्गता वनवह्निना ।
169503 सयुष्मदाश्रमो दग्धः सर्पेणेव प्रसर्पता ॥ ५१ ॥
169504
169505 तेन वर्णितप्रकारेण वनवह्निना सयुष्मदाश्रमो युष्मदाश्रमसहितः स ते
169506 देहस्तस्य प्राणिनो देहश्च दग्धः ॥ ५१ ॥
169507
169508 व्याध उवाच ।
169509
169510 तत्र तस्याग्निदाहस्य हेतुः कः प्राकृतो मुने ।
169511 तद्वनं ते बटुवराः सर्वं नष्टं कथं सह ॥ ५२ ॥
169512
169513 को हेतुः प्राकृतः प्रसक्तः । ते बटुवरास्त्वत्प्रविष्टब्रह्मचार्यादिदेहाः । सह
169514 युगपत् सर्वं कथं नष्टम् ॥ ५२ ॥
169515
169516 मुनिरुवाच ।
169517
169518 संकल्पकमनस्पन्दः संकल्पादिक्षयोदये ।
169519 यथा हेतुर्निरास्पन्दोऽचिराद्धि त्रिजगत्तथा ॥ ५३ ॥
169520

169521 संकल्पादिक्षयोदये यथा संकल्पकपुरुषमनःस्पन्दो हेतुस्तथा
169522 त्रिजगत्संकल्पकस्य विधातुरचिरात्प्रवृत्तो मनःस्पन्द एव त्रिजगदिति तत्क्षयोदयेऽपि
169523 तथा तन्मनःस्पन्द एष हेतुरित्यर्थः ‖ ५३ ‖
169524
169525 हृदये च वनान्ते च क्षोभाक्षोभेषु कारणम् ।
169526 यथा स्पन्दोऽचिरात्स्पन्दस्तथा त्रिजगतामिह ‖ ५४ ‖
169527
169528 यथा हृदये भयादिना क्षोभाक्षोमेषु अचिरात्स्पन्दो हेतुस्तथा त्रिजगतां वनान्ते च
169529 क्षोभाक्षोभेषु स एव हेतुरित्यर्थः ‖ ५४ ‖
169530
169531 धातुः संकल्पनगरं जगत्तत्स्पन्दनं त्विह ।
169532 प्रजोदयक्षयक्षोभवर्षावर्षादिकारणम् ‖ ५५ ‖
169533
169534 ब्रह्मादिमानसोऽप्यस्य सोऽप्यन्यत्र चिदम्बरे ।
169535 इत्यपर्यवसानेयं शान्तैका चिन्नभोगतिः ‖ ५६ ‖
169536
169537 अस्य जगतो ब्रह्मादिमानसो मनःसमष्टिहेतुः सोऽप्यन्यत्रान्यमानसे चिदम्बरे
169538 कल्पितः सोऽप्यन्यत्र सोऽप्यन्यत्रेत्येषा मायाशबलस्य चिन्नभसो गतिः
169539 कल्पनापरम्परा अपर्यवसाना । अनवस्थितैवेत्यर्थः ‖ ५६ ‖
169540
169541 चितिनभसि चिन्नभःश्रीः कचतीति निरामया विदुषाम् ।
169542 मूर्खाणां तु यथैषा यादृग्वा तन्मयीह न सत् ‖ ५७ ‖
169543
169544 निष्कृष्टदर्शने तु चितिनभसि चिन्नभःश्रीरेव कचतीति निरामया विदुषां दृष्टिः ।
169545 मूर्खाणां त्वापातदर्शनरूपा एषा दृष्टिर्यादृग्वा भासते तन्मय्येव इह
169546 परमार्थे तु न सत् । अलीकैव सेत्यर्थः ‖ ५७ ‖
169547
169548 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० नि० उ० अ० वि० श० परमोपदेशो
169549 नाम पञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ‖ १५० ‖
169550
169551 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
169552 परमोपदेशो नाम पञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ‖ १५० ‖
169553
169554
169555 एकपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः १५१
169556
169557 अन्यमुनिरुवाच ।
169558
169559 तत्र ते नगरं तानि गृहाणि तरवश्च ते ।
169560 क्षिप्रेण शुष्कतृणवत्सर्वं भस्मत्वमागतम् ‖ १ ‖
169561
169562 दग्धाश्रमतनोर्वह्नेः प्रशमो भस्मनोऽनिलैः ।
169563 वर्ण्यतेऽयं नयस्तस्मात्स्वप्ने जागरितस्थितिः ‖ १ ‖
169564
169565 न केवलमाश्रमादिकमेव किंतु नगरादि सर्वं भस्मत्वमागतम् ‖ १ ‖
169566
169567 तत्रैवं भस्मतां प्राप्ते सुप्ते ते भवतस्तव ।
169568 तनू तथातिसंतापविदारितमहाशिले ‖ २ ‖
169569
169570 तथा अतिसंतापविदारितमहाशिवे तत्राश्रमे भवतो वर्तमानस्य तव सुप्ते ते द्वे तनू
169571 शरीरे एवमुक्तप्रकारेण भस्मतां प्राप्ते इत्यन्वयः ‖ २ ‖
169572

169573 स शशाम शनैर्वह्निर्निःशेषीकृतकाननः ।
169574 परिपीतार्णवोऽगस्त्य इवास्तं समुपाययौ ॥ ३ ॥
169575
169576 परिपीतार्णवोऽगस्त्य इव आदावङ्गारमात्रशेषेण शशाम । ततोऽस्तमदर्शनं
169577 समाययौ ॥ ३ ॥
169578
169579 तस्मिन्नस्तं गते वह्नौ तद्भस्मेद्धं सुशीतलम् ।
169580 दुधाव कणशो वायुरशेषं पुष्पराशिवत् ॥ ४ ॥
169581
169582 आदौ इद्धं पश्चात्सुशीतलम् । वायुर्दुधाव व्यधूनयत् ॥ ४ ॥
169583
169584 ततो न ज्ञायते नासीत्क्वाश्रमः क्व तनू तथा ।
169585 क्व पेटकं बहूनां तत्स्वप्नपूर्जाग्रतो यथा ॥ ५ ॥
169586
169587 बहूनां जनानां पेटकं करण्डभूतं तन्नगरम् ॥ ५ ॥
169588
169589 अभावमुपयाते ते यदैवं भवतस्तनू ।
169590 स्वपतस्ते भ्रमवतः संविदेव विजृम्भते ॥ ६ ॥
169591
169592 तस्मात्क्व तद्गलबिलं विराडात्मा स च क्व ते ।
169593 दग्धो दग्धस्य सौजस्कः सौजस्कस्यैव देहकः ॥ ७ ॥
169594
169595 देहदाहेऽपि तदोजः परिशेषमाशङ्क्याह - सौजस्क इति । ओजःसहितस्यैव तस्य
169596 सुप्तस्य सौजस्क एव देहको दग्धः ॥ ७ ॥
169597
169598 लब्धवानसि नो तस्माद्धेतोर्देहद्वयं मुने ।
169599 अनन्ते स्वप्नसंसारजाग्रतीहावतिष्ठसे ॥ ८ ॥
169600
169601 स्वप्नसंसारात्मके जाग्रत्यवतिष्ठसे ॥ ८ ॥
169602
169603 तदेवं स्वप्न एवायं जाग्रद्भावमुपागतः ।
169604 सर्वे वयमिह स्वप्नपुरुषास्तव सुव्रत ॥ ९ ॥
169605
169606 तथा च जाग्रत्स्वप्नयोर्भेदो नास्तीति यत्प्रागुक्तं तदिदं दर्शितमित्याशयेनाह -
169607 तदेवमिति ॥ ९ ॥
169608
169609 अस्माकं त्वं स्वप्नरस्तव स्वप्ननरा वयम् ।
169610 अयमेव चिदाकाशः सर्वदात्मात्मनि स्थितः ॥ १० ॥
169611
169612 सर्वदा अवस्थात्रयेऽप्यात्मनि अद्वयस्वस्वभावे ॥ १० ॥
169613
169614 ततः प्रभृति संपन्नो भवान्स्वप्ननरो भवन् ।
169615 जाग्रत्प्रत्ययवाञ्जाग्रन्नरो गार्हस्थ्यसुस्थितः ॥ ११ ॥
169616
169617 प्राक् स्वप्ननरो भवन्नपि भवांस्ततः प्रभृति जाग्रन्नरः संपन्नो गार्हस्थ्ये
169618 सुसंस्थितः ॥ ११ ॥
169619
169620 एतत्ते कथितं सर्वं यथावृत्तमशेषः ।
169621 अनुभूतं सुदृश्यं च ध्यानेनैतच्च पश्यसि ॥ १२ ॥
169622
169623 संदेहे त्वमपि ध्यानेन एतन्मदुक्तं सर्वं पश्यसि द्रक्ष्यसि । वर्तमानसामीप्ये
169624 वर्तमानवत् ॥ १२ ॥

इत्यादिमध्यरहितोऽयमनन्तरूपः संविद्घनः कचति काञ्चनतापवत्खे।
तत्काललोलवपुरात्मनि चिन्मयात्मा सर्गात्मभिर्विकसितैरसितैः सितैश्च॥ १३॥

खे काञ्चनमयस्ताप आतपस्तद्वत् यः कचति तत्कालः स्वकचनशक्त्युत्कालस्तेन
लोलवपुः संश्चिन्मयात्मा आत्मनि दुष्कर्मफलभूतैरसितैः सत्कर्मफलभूतैः
सितैश्चान्मिश्रकर्मफलभूतैर्मिश्रैश्च विकसितैः सर्गात्मभिर्भावैः संविद्घन
एव कचति नान्य इत्यर्थः॥ १३॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठ० वाल्मी० दे० मो० नि० उ० अवि० वि० श० अभावदर्शनं
नामैकपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः॥ १५१॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे
उत्तरार्धेऽभावदर्शनं नामैकपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः॥ १५१॥

द्विपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः १५२

मुनिरुवाच।

इत्युक्त्वा स मुनिस्तत्र तूष्णीं स्वशयने निशि।
आसीद्विस्मयतश्चाहमथाशं प्रोह्यमानवत्॥ १॥

स्वप्नार्थसत्यताशङ्कां निवार्यान्यमुनिर्मुनेः।
इह व्याधगुरुत्वस्य हेतूक्तिमुपचक्रमे॥

अथ अहं वात्ययाप्रोह्यमानवदासम्॥ १॥

ततश्चिरेण कालेन मयोक्तं तस्य सन्मुने।
एवं स्वप्नो विभो सर्वः सद्रूप इति मे मतिः॥ २॥

सद्रूपो यथार्थः मे मतिरित्युक्त्या असंभावनया विस्मयो द्योतितः॥ २॥

अन्यमुनिरुवाच।

सत्संभवति यत्रान्यत्तत्रेदं सदिति स्मयः।
युक्तो यत्र त्वेतदेव सत्ताल्पं तत्र का प्रमा॥ ३॥

यत्र यदि अन्यज्जाग्रद्वस्तु सत् संभवति संभवेत् तत्र तर्हि इदं स्वप्नादि सदिति स्मयो
विस्मयो युक्तः स्यात्। यत्र तु एतज्जाग्रद्दृश्यमेव सत्तया अल्पं सत्ताल्पं
मिथ्याभूतं तत्र स्वप्ने सत्यतायाः का प्रमा। सुतरां मिथ्यात्वमेवेत्यर्थः॥ ३॥

यथा स्वप्नस्तथैवायमादौ सर्गोऽवभासते।
पृथ्व्यादिरहितोऽप्येष पृथ्व्यादिभिरवस्थितः॥ ४॥

इत्थमद्यतनात्स्वप्नात्सर्गस्वप्नोऽमलात्मकः।
शृणु पुष्करपत्रक्ष मुने व्याध महागुरो॥ ५॥

इत्थं परिदृश्यमानादद्यतनादस्मदीयस्वप्नादपि जाग्रत्त्वेन प्रसिद्धः
सर्गस्वप्नः अमलचैतन्यमात्रात्मकः। इयत्यपि सत्ता तस्य दुर्लभेत्यर्थः। हे व्याध
महागुरो हे पुष्करपत्राक्ष मुने अत्रोपपत्तिं शृणु। त्वदपेक्षयापि
मन्दमतेर्व्याधस्य बोधनकाले त्वया उपपादनश्रमो ज्ञास्यते इति द्योतनाय तथा
संबोधनम्। पुष्करपत्राक्षेति संबोधनतात्पर्यं प्रागुक्तमेव॥ ५॥

169677
169678 अद्य दृष्टपदार्थाभ्यां स्वप्नं स्वप्नवतोऽभवत् |
169679 सर्गस्वप्नस्तु दृष्टार्थ एवादौ खे विराजते || ६ ||
169680
169681 वक्तुं प्रतिज्ञातामुपपत्तिमाह - अद्येति | अय जाग्रति दृष्टाभ्यां
169682 पदतदर्थाभ्यां बुद्धौ स्वसंस्काराधानात्स्वप्नवतस्तव रात्रौ स्वप्ने
169683 शब्दोऽर्थश्चाभवदिति संस्कारादिसामग्रीसत्त्वात्सत्यः संभाव्येतापि |
169684 सृष्ट्यादिकाले प्रसिद्धः सर्गस्वप्नस्तु प्राग्दृष्टः अर्थो यस्य तथाविध एव खे
169685 चिदाकाशे विराजते | तत्र च चिरप्रलयकालेन व्यवधाने
169686 पूर्वानुभवसंस्कारादेरुच्छिन्नत्वादद्यतनस्वप्नापेक्षयापि तुच्छ एव
169687 संभाव्यते न समसत्ताकोऽपीत्युपपत्तिरित्यर्थः || ६ ||
169688
169689 एवं सत्स्वप्न इत्येव संदिग्धमिव वक्षि किम् |
169690 स्फुटमप्यनुभूतं सत्स्वप्नध्यानोद्यमः कथम् || ७ ||
169691
169692 एवं जाग्रत्प्रपञ्चस्याधिकमिथ्यात्वे सति स्वप्नो विभो सर्वः सद्रूप इति मे मतिः इति
169693 मतिपदेन संदिग्धमिव सूचयन् किं वक्षि | स्फुटमप्यनुभूतं सदिदं
169694 स्वगृहं मदुपदेशाद्यनुभूय पुनः स्वप्नध्याने तवोद्यमः कथं जातः | न
169695 हि स्वप्नदर्शी कश्चित्स्वप्नोऽयं मिथ्येति तदानीं पश्यतीति भावः || ७ ||
169696
169697 इदमित्थं यदाभोगि स्फुटं स्वप्नजगन्मुने |
169698 सदेवानुभवत्येव तत्र संदिग्धता कथम् || ८ ||
169699
169700 किं च सदेव जगदनुभवतस्ते असत्त्वसंदेहे बीजमपि नास्तीत्याह - इदमिति || ८ ||
169701
169702 अथैवंवादिनस्तस्य वाक्यमाक्षिप्तवानहम् |
169703 पृष्टवान्व्याधगुरुता कासौ मे कथ्यतामिति || ९ ||
169704
169705 आक्षिप्तवान् प्रश्नान्तरकरणेन निरुद्धवान् || ९ ||
169706
169707 अन्यमुनिरुवाच |
169708
169709 श्रूयतामिदमाख्यानमपरं कथयामि ते |
169710 संक्षेपेण महाप्राज्ञ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे || १० ||
169711
169712 अस्म्यहं तावदादीर्घतपास्त्वमतिधार्मिकः |
169713 श्रुत्वेदं मद्वचः सत्यमिहैव रतिमेष्यसि || ११ ||
169714
169715 अहं यावत्त्वं व्याधगुरुर्भविता तावदिहैवास्मि | हे मुनिनायक त्वमपि इदं
169716 मद्वचः श्रुत्वा इहैव त्वद्गृहे रतिमेष्यसि || ११ ||
169717
169718 इहस्थं मामिमं त्वं च न त्यक्ष्यसि सपर्यया |
169719 अहं भवद्भिः सहितो निवत्स्यामीति निश्चयः || १२ ||
169720
169721 इहस्थं मां च त्वं न त्यक्ष्यसि || १२१ ||
169722
169723 साधो यातेषु वर्षेषु ततः कतिपयेष्विह |
169724 सर्वबन्धुविनाशस्ते दुर्भिक्षेण भविष्यति || १३ ||
169725
169726 मत्तसीमान्तसामन्तविग्रहेण तदैव च |
169727 सर्वो गृहात्तनुप्राणिर्ग्रामकोऽयं विनङ्क्ष्यति || १४ ||
169728

169729 वैरवलादिना मत्तानां सीमान्तस्थानां सामन्तानां क्षुद्रभूपानां विग्रहेण
169730 परस्परयुद्धप्रसङ्गेन तनवोऽल्पीभूताः प्राणिनो यत्र तथाविधः सन्नयं
169731 ग्रामको गृहाद्विनङ्क्ष्यति पलायिष्यति ॥ १४ ॥
169732
169733 ततो दुःखमजानन्तौ चिरमाश्वसितौ मिथः ।
169734 शान्तौ विदितवेद्यत्वात्समौ सर्वार्थनिस्पृहौ ॥ १५ ॥
169735
169736 तदा आवां किं करिष्यावस्तदाह - तत इति द्वाभ्याम् ॥ १५ ॥
169737
169738 इहैवैकत्र कस्मिंश्चित्तरुखण्डकजालके ।
169739 समाचारौ निवत्स्यावः शून्ये चन्द्ररवी यथा ॥ १६ ॥
169740
169741 उत्पत्स्यते त्वरण्येऽस्मिन्काले‍न वनमुत्तमम् ।
169742 शालताललताजालवलिताखिलभूतलम् ॥ १७ ॥
169743
169744 अस्मन्निवासादरण्ये उत्तमं वनं वृक्षनिकुरम्बमुत्पत्स्यते । उत्तमत्वमेव
169745 प्रपञ्चयति - शालेत्यादिसार्धेन ॥ १७ ॥
169746
169747 तालीतमालदलताण्डवमण्डिताशं व्याकोशपद्मवनवन्द्यविकासिवृक्षम् ।
169748 कूजच्चकोरचयचारुलतानिकुञ्जमुद्भासि नन्दनमिवागतमन्तरिक्षात् ॥ १८ ॥
169749
169750 व्याकोशैः पद्मवनैरधश्चरणाश्रयणाद्वन्द्या वन्द्यमाना इव पुष्पैर्विकासिनो
169751 वृक्षा यत्र । अन्तरिक्षात्स्वर्गादागतं नन्दनमिव स्थास्नु वनमुत्पत्स्यत इति
169752 पूर्वत्रान्वयः ॥ १८ ॥
169753
169754 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहा० वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० श० मुनिरात्रिसंकथावर्णनं
169755 नाम द्विपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १५२ ॥
169756
169757 इति मुनिरात्रिस।कथावर्णनं नाम द्विपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १५२ ॥
169758
169759
169760 त्रिपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः १५३
169761
169762 अन्यमुनिरुवाच ।
169763
169764 आवयोश्चरतोस्तस्मिन्वने चिरतरं तपः ।
169765 मृगानुसरणश्रान्तो मृगव्याध उपैष्यति ॥ १ ॥
169766
169767 इह व्याधागमादयुक्त्या तद्गुरुत्वसमर्थनम् ।
169768 काले विवेकाद्विज्ञानं सर्वैकात्म्यं च वर्ण्यते ॥
169769
169770 तस्मिन् वर्णितगुणे वने ॥ १ ॥
169771
169772 तं त्वं स्वभावपुण्याभिः कथाभिर्बोधयिष्यसि ।
169773 तपस्तत्रैव विपिने स विरक्तश्चरिष्यति ॥ २ ॥
169774
169775 ततस्तपस्विचर्याणामात्मज्ञानबुभुत्सया ।
169776 मध्ये स स्वप्नजिज्ञासुः प्रक्ष्यति स्वप्नसंकथाम् ॥ ३ ॥
169777
169778 तपस्विचर्याणामभ्यासाच्छान्तिदान्त्यादिसाधनसंपत्त्यनन्तरं स व्याध
169779 आत्मज्ञानबुभुत्सया मध्ये तदुपोद्घाततया स्वप्नजिज्ञासुः सन् स्वप्नसंकथां
169780 प्रक्ष्यति ॥ ३ ॥

169781
169782 कथयिष्यसि तस्मै त्वमात्मज्ञानमखण्डितम् |
169783 स्वप्नाख्येन प्रसङ्गेन सोऽतो योग्यो भविष्यति || ४ ||
169784
169785 ततस्त्वं स्वप्नाख्येन प्रसङ्गेन आत्मज्ञानं कथयिष्यसि || ४ ||
169786
169787 इत्यनेन प्रकारेण गुरुस्तस्य भविष्यसि |
169788 तेन तात मयोक्तोऽसि गिरा व्याधगुरो इति || ५ ||
169789
169790 तेन हेतुना || ५ ||
169791
169792 इति ते सर्वमाख्यातं यथायं संसृतिभ्रमः |
169793 यथाहं यादृशश्च त्वमिह यत्ते भविष्यति || ६ ||
169794
169795 पृष्टस्योत्तरं समाप्य प्राक्तनमुपसंहरति - इतीति || ६ ||
169796
169797 इति तेनाहमुक्तः सन्विस्मयाकुलया धिया |
169798 तेन सार्धं विमृश्यैतत्परं विस्मयमागतः || ७ ||
169799
169800 एतत् दृश्यजातम् || ७ ||
169801
169802 अथ रात्र्यां व्यतीतायां स प्रभाते महामुनिः |
169803 तथा संपूजितो येन तत्रैव रतिमाप्तवान् || ८ ||
169804
169805 रतिं प्रीतिम् || ८ ||
169806
169807 अनन्तरं गृहे तस्मिंस्तस्मिन्ग्रामगृहे तथा |
169808 स्थितावावां स्थिरमती कृतभावौ परस्परम् || ९ ||
169809
169810 तस्मिन्वनस्थे गृहे तथा तस्मिन्प्राक्तने ग्रामगृहे च | कृतभावौ बद्धप्रीती || ९ ||
169811
169812 ततो वहति कालोऽयमृतुसंवत्सरात्मकः |
169813 स्थितोऽहमागतान्भावांस्त्यजन्गृह्णन्गिरिर्यथा || १० ||
169814
169815 भावान् अनिष्टेष्टमिश्रान् | गिरिपक्षे दवाग्निवृष्ट्यादीन् || १० ||
169816
169817 नाभिवाञ्छामि मरणं नाभिवाञ्छामि जीवितम् |
169818 यथा स्थितोऽस्मि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरम् || ११ ||
169819
169820 ततो विचारितं तत्र तन्मया दृश्यमण्डलम् |
169821 किं कारणमिदं तु स्यात्किमयं वेत्ति चेतसा || १२ ||
169822
169823 कोऽयं पदार्थसंघातः किं नामैतस्य कारणम् |
169824 अस्त्यस्मिन्स्वप्नसंदर्शे चिद्व्योमैकस्वरूपिणि || १३ ||
169825
169826 एतस्य कारणं निमित्तं किमस्ति || १३ ||
169827
169828 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः |
169829 चिन्मात्रनभ एवैते कचन्त्यात्मन्यवस्थितम् || १४ ||
169830
169831 आत्मनी चिदेकघनस्वभावे अवस्थितं चिन्मातनभ एव ||१४ ||
169832

169833 चिच्चन्द्रिकाचतुर्दिक्कमवभासं तनोति यत्।
169834 तदिदं जगदाभाति चित्रमप्रतिघात्म खे॥ १५॥
169835
169836 खे चिदाकाशे अप्रतिघात्म स्थौल्याभावात्प्रतिघाताऽयोग्यस्वभावम्॥ १५॥
169837
169838 नेमेऽद्रयो न चेयं भूर्नेदं खं नायमप्यहम्।
169839 चिन्मात्रव्योमकचनमिदमाभाति केवलम्॥ १६॥
169840
169841 नन्वद्र्यादयः सप्रतिघाः कथमप्रतिघाः स्युस्तत्राह - नेम इति॥ १६॥
169842
169843 पदार्थजातस्यास्य स्यात्किं नाम बत कारणम्।
169844 पिण्डग्रहे हेतुना तु विना कोऽप्यर्थसंभवः॥ १७॥
169845
169846 यदा चिन्मात्रकचनं तर्हि कारणमेव नास्ति पिण्डग्रहतद्धेत्वोरप्रसिद्धेरित्याह ##-
169847
169848 भ्रान्तिमात्रमिदं चेत्स्यादभ्रान्तेः किं नाम कारणम्।
169849 द्रष्टा मन्ता च को भ्रान्तेः कारणं वा क्व कीदृशम्॥ १८॥
169850
169851 तर्हि भ्रान्तिरेवेयमस्त्वित्याशङ्क्य तत्रापि निमित्तद्रष्ट्रादि दुर्वचमित्याह -
169852 भ्रान्तीति॥ १८॥
169853
169854 यस्याहमवसं संविन्मात्रकं हृदयौजसि।
169855 असौ मया सह गतः किलाशेषेण भस्मसात्॥ १९॥
169856
169857 संविन्मात्रकमहं यस्य देहे प्रविष्टः सन् हृदयौजस्यवसम् असौ प्राणी मया
169858 मद्देहेन सह भस्मसाद्गतः॥ १९॥
169859
169860 तस्मादिदमनाद्यन्तं चिदाभामात्रमम्बरम्।
169861 अकर्तृकर्मकरणं रूपं चिद्घनमक्रमम्॥ २०॥
169862
169863 तस्मात्तद्देहमद्देहादीनामसत्त्वादिदं सर्वं चिदाभामात्रमम्बरमेव॥ २०॥
169864
169865 इदं चिद्व्योमकचनं घटावटपटादिकम्।
169866 स्फुटं कुत इवाकारि घटावटपटाद्यतः॥ २१॥
169867
169868 घटावटपटाद्यत आकारतो भवितुं स्फुटं रूपं कुत इव अकारि। न
169869 कुतश्चिदित्यर्थः॥ २१॥
169870
169871 नापि चिन्मात्रकचनं चिन्मात्रं व्योम केवलम्।
169872 तस्य किं कचनं कीदृक् कथं कचति किं नभः॥ २२॥
169873
169874 चिन्मात्रकचनमिति बुद्धिरपि राहोः शिर इतिवद्विकल्पमात्रम्।
169875 षष्ठीतत्पुरुषप्रयोजकयोर्भेदसंबन्धयोरप्रसिद्धेरित्याशयेनाह - नापीति॥ २२
169876 ।।
169877
169878 अयं फेनश्चिदम्भोधेः किमस्य कचनं नवम्।
169879 कचत्स्वभाव एवायमनन्तश्चिद्घनः स्थितः॥ २३॥
169880
169881 फेन इव फेनः॥ २३॥
169882
169883 चिन्मात्रकचनं शुद्धं ब्रह्म बृंहितचिद्घनम्।
169884 इदं जगदिवाभाति क्व दृश्यं द्रष्टृता कुतः॥ २४॥

169885
169886 सदैव बृंहितचिद्घनं ब्रह्म ॥ २४ ॥
169887
169888 आद्यन्तवर्जितममेयमनादिमध्यमेकं विभुं [विभुमिति पुंस्त्वमार्षम्
169889 ॥] विगतकारणकार्यसत्त्वम् ।
169890 सत्तामयं भुवनशैलदिगन्तनानाऽनानात्मकं किमपि चेतनमेव सर्वम् ॥ २५ ॥
169891
169892 कालत आद्यन्तवर्जितं देशतोऽप्यनादिमध्यं वस्तुत एकमत एव विगतकारणं
169893 विगतकार्यं विगततदधीनसत्त्वकं च स्वतःसत्ताप्रधानं स्वसत्तयैव
169894 भुवनादिसत्तानिर्वाहकत्वान्नानाऽनानात्मकमिव किमपि वाङ्मनसागोचरं
169895 यच्चेतनं तदेव सर्वं न तद्व्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥
169896
169897 इति श्रीवासिष्ठ० वा० दे० मो० निर्वा० उ० अवि० श० सर्वैकात्म्यप्रतिपादनं नाम
169898 त्रिपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १५३ ॥
169899
169900 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
169901 सर्वैकात्म्यप्रतिपादनं नाम त्रिपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १५३ ॥
169902
169903
169904 चतुःपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः १५४
169905
169906 मुनिरुवाच ।
169907
169908 इति निर्णीय दृश्येऽस्मिन्स्थितोऽस्मि विगतज्वरः ।
169909 अवीतरागो निराशङ्को निर्वाणो निरहंकृतिः ॥ १ ॥
169910
169911 विचारजा निजा जीवन्मुक्तस्थितिरिहोदिता ।
169912 मुनिनाभ्यासहीनस्य व्याधस्य त्वनवस्थितिः ॥
169913
169914 स्वकृतविचारफलं स्वजीवन्मुक्तिस्थितिं मुनिः प्रपञ्चयति - इतीत्यादिना ॥ १ ॥
169915
169916 निराधारो निराधेयो निर्मानो निरुपाश्रयः ।
169917 स्वभावस्थः स्वयं शान्तः सर्गात्मा सर्वथोदितः ॥ २ ॥
169918
169919 निर्मानो विगताभिमानः ॥ २ ॥
169920
169921 यथाप्राप्तस्य कर्तास्मि न कर्तास्मि कदाचन ।
169922 स्वयमेव हि यो व्योम कर्तृता तस्य कीदृशी ॥ ३ ॥
169923
169924 यः स्वयमेव व्योम निष्क्रियं तस्य ॥ ३ ॥
169925
169926 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
169927 इत्येकात्म नभः सर्वं भूतजालैकचिद्वपुः ॥ ४ ॥
169928
169929 एकात्म सत् नभश्चिदाकाशमेव ॥ ४ ॥
169930
169931 शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ।
169932 न विधिप्रतिषेधौ मे न मे बाह्यं न मेऽन्तरम् ॥ ५ ॥
169933
169934 इति मे तिष्ठत इह यथासंस्थानसंस्थितेः ।
169935 अद्यायं त्वमनुप्राप्तः काकतालीयवत्पुरः ॥ ६ ॥
169936

169937 हे व्याध अयं त्वमद्यानुप्राप्तः ॥ ६ ॥
169938
169939 ईत् ते सर्वमाख्यातं यथा स्वप्नो यथा वयम् ।
169940 यथा जगद्यथा च त्वं यथा दृश्यमिदं तथा ॥ ७ ॥
169941
169942 एवमनुप्राप्ताय पृच्छते ते इति यथावर्णितप्रकारं सर्वम् । तदेव प्रपञ्चयति ##-
169943
169944 त्वं च यादृग्दृश्यमिदं यथा दृश्यमिदं पुरः ।
169945 यथा भावा यथा ब्रह्म यथेमा जनताः पुरः ॥ ८ ॥
169946
169947 त्वं द्रष्टा च यादृक् । इदं देहेन्द्रियाद्याध्यात्मिकमान्तरं दृश्यं यथा ।
169948 इदं पुरोदृश्यमाधिभौतिकं च दृश्यं यथा । तेषु च
169949 रागद्वेषहानोपादानादिभावा यथा ॥ ८ ॥
169950
169951 एतद्बुद्ध्वा भवाञ्छान्तो मिथ्या लुब्धक लुब्धक ।
169952 शान्तैवैवमियं सत्ता चिन्मात्रव्योमरूपिणी ॥ ९ ॥
169953
169954 हे लुब्धक लुब्धकेत्यादराद्द्विर्वचनम् । भवानेतत्सर्वं मिथ्या इति बुद्ध्वा शान्तो
169955 भवतु । यत इयमात्मसत्ता शान्तैव स्वयं न्निर्वाणा आभाति नाशान्ता ॥ ९ ॥
169956
169957 स्वयमाभाति निर्वाणा नैव वाभाति किंचन ।
169958
169959 लुब्धक उवाच ।
169960
169961 एवं चेत्तदहं त्वं च सर्वे वा विबुधादयः ॥ १० ॥
169962
169963 शान्तिस्वरूपमेव दर्शयति - नैवेति । आत्यन्तिकदृश्याभानमेव
169964 तच्छान्तिरित्यर्थः । स्फुटतरस्य नरदेवतिर्यक्स्थावरादेः
169965 स्वप्नप्रायत्वमसंभावितमिति काक्वा ध्वनयंल्लुब्धक आह - एवं चेदिति ॥ १० ॥
169966
169967 सर्व एव मिथः स्वप्नपुरुषाः सदसन्मयाः ।
169968
169969 मुनिरुवाच ।
169970
169971 एवमेतदिदं सर्वमन्योन्यं स्वप्नवत्स्थितम् ॥ ११ ॥
169972
169973 सन्त एवासन्मयाः स्युरिति शेषः । इष्टापत्त्या मुनिरुत्तरमाह - एवमेतदिति ॥ ११ ॥
169974
169975 अन्योन्यमात्मनि तथा सदसच्चानुभूयते ।
169976 दृश्यं येन यथा बुद्धं तथा तेनानुभूयते ॥ १२ ॥
169977
169978 आत्मनि सत् अन्येष्वसच्च । तथैव सर्वानुभवादित्यर्थः । बोधानुसारिव्यवस्थत्वादपि
169979 तत्तथेत्याह - दृश्यमिति ॥ १२ ॥
169980
169981 नानैकं वस्त्वतोऽनेकं न सन्नासन्न मध्यगम् ।
169982 जाग्रति स्वप्ननगरमिव वेदनमात्रकम् ॥ १३ ॥
169983
169984 यतो नानैकं वस्तु । यथैको घटो
169985 नानाकपालकपालिकातदवयवपरम्परापरमाण्वन्तनानावस्त्वात्मक
169986 एकत्वप्रतीतेरेकवस्त्वात्मकश्च । तत्र नानात्वदर्शिनामेकमसत् । एकत्वदर्शिनां
169987 नानात्वमसत् । उभयदर्शिनामुभयं सदसच्च पाक्षिकम् । तत्त्वविदां तु
169988 वेदनमात्रकमिति नैकमपीत्यनुभवसिद्धमिति भावः । मध्यगं सदसत् ॥ १३ ॥

अदृष्टपूर्वदूरस्थदृश्यमानपुरोपमम् ।
इति ते सर्वमाख्यातं बोधितोऽसि निरन्तरम् ॥ १४ ॥

स्वयं प्राज्ञोऽसि जानासि यथेच्छसि तथा कुरु ।
एवं प्रबोधितस्यापि तव व्याध मते मतिः ॥ १५ ॥

मते स्वामिमते जगत्सत्यत्वभ्रमे एव मतिर्विश्रान्ता परे पदे तु न विश्रान्तेति
परेणान्वयः ॥ १५ ॥

क्षणं प्रबोधविश्रान्ता न विश्रान्ता परे पदे ।
नाभ्यासेन विना बोध एष याति मनोहृदि ॥ १६ ॥

तत्कुतस्तत्राह - नेति । एष बोधोऽभ्यासेन परां परिणतिं विना मनोहृदिं
मनोन्तर्न याति न प्रविशति । यथा अम्बुधारणे कार्ये दारुणि परां
कमण्डल्वाद्याकारां कर्तनादिनिर्मितां परिणतिं विना तदन्तरम्बु न प्रविशति
तद्वदिति परेणान्वयः ॥ १६ ॥

परां परिणतिं प्राज्ञ दारुणीवाम्बुधारणे ।
अभ्यासाद्बोधविश्रान्तौ गुरुशास्त्रैकसेवनात् ।
द्वैताद्वैतदृशोः शान्त्या निर्वाणं चित्तमुच्यते ॥ १७ ॥

अभ्यासेन बोधस्यान्तर्विश्रान्तौ सिद्धायां तच्चित्तमेव निर्वाणमिति
तदनुभविमिरुच्यत इत्याह - अभ्यासादिति ॥ १७ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥
१८ ॥

उक्तेऽर्थे भगवद्वचनसंमतिं दर्शयति - निर्मनिति । अन्तर्निर्मानमोहाः ।
बहिर्जितसङ्गदोषाः । अन्तर्निर्मानमोहाः । बहिर्जितसङ्गदोषाः ।
अन्तर्बहिश्चाध्यात्मनित्याः । सर्वतः पूर्णानन्दात्मलाभाद्विनिवृत्तकामाः ।
सुखदुःखयोः सम्यग्ज्ञानं संज्ञा येभ्यस्तथाविधैः प्रियादिद्वन्द्वैर्विमुक्ता
अमूढास्तत्त्वविदस्तद्विष्णोः परमं पदं निर्वाणाख्यं गच्छन्ति ।
अनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० निर्वा० उ० अवि० वि० श० यथाभूतार्थवर्णनं नाम
चतुःपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १५४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
यथाभूतार्थवर्णनं नाम चतुःपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः १५५

अग्निरुवाच ।

इत्याकर्ण्याथ स व्याधस्तदा तस्मिन्वनान्तरे ।
आसीच्चित्रकृताकार इव विस्मयमन्थरः ॥ १ ॥

व्याधस्य मूढतपसा चिरक्लेशाद्विधेर्वरात् ।
नभोगतिः कार्यवृद्धिर्मृतिश्च मुनिनोच्यते ॥

170041
170042 चित्रकृत आकारः प्रतिमेव विस्मयेन मन्थरो जडीकृतः ॥ १ ॥
170043
170044 न विशश्राम चेतोऽस्य स्वाभ्यासेन विना पदे ।
170045 आसीदुद्भ्रान्त इव स प्रोह्यमान इवार्णवे ॥ २ ॥
170046
170047 न विशश्राम विश्रान्तिं न लेभे ॥ २ ॥
170048
170049 आरूढ इव वा चक्रे चक्रेण तपसा हृतः ।
170050 नक्रेणेव समाक्रान्तः पराक्रम विवर्जितः ॥ ३ ॥
170051
170052 केनचित्सिद्धेन तपसा स्वीयतपोबलेन चक्रेण चक्रवातेन हृत इव ॥ ३ ॥
170053
170054 किमेतत्स्यादुतान्यत्स्यान्निर्वाणमिति संशयात् ।
170055 नाध्यगच्छदसौ शान्तिं मूर्खो यौवनवानिव ॥ ४ ॥
170056
170057 अविद्याकृतमेवेदं दृश्यमित्येव चिन्तयन् ।
170058 अविद्या जगदित्येषा नायाति निपुणं हृदि ॥ ५ ॥
170059
170060 यत इदं जगदविद्यैवेत्यर्थो हृदि नायाति अत इदं जगदविद्याख्यया ब्रह्मशक्त्या
170061 कृतमुत्पादितं सत्यमेवेति चिन्तयन्सन् ॥ ५ ॥
170062
170063 कियदन्तमिदं दृश्यं स्यात्पश्याम्येतदादितः ।
170064 दूरतोर्ध्वप्रमाणेन तपोलब्धशरीरकः ॥ ६ ॥
170065
170066 इदं दृश्यं कियदन्तं कियद्दूरावधिकं स्यादेतत्तपोलब्धशरीरकः सन्नादितः
170067 पृथिवीमारभ्य दूरतया ऊर्ध्वप्रमाणेन देहेन गत्वा पश्यामि द्रक्ष्यामि ॥ ६ ॥
170068
170069 भावाभावात्मनो नित्यमस्यान्ते स्थीयते सुखम् ।
170070 तस्मादाकाशमप्यस्ति यत्र नो तत्र याम्यहम् ॥ ७ ॥
170071
170072 भावाभावात्मनोऽस्य दृश्यस्यान्ते असंसारप्रदेशे नित्यं सुखं स्थीयते स्थास्यते
170073 मया ॥ ७ ॥
170074
170075 इति निर्णीय हृदये मूर्ख एव बभूव सः ।
170076 गतं तादृशमप्युक्तं विनाभ्यासेन भस्मनि ॥ ८ ॥
170077
170078 तादृशमतिविस्तीर्णं सदृष्टान्तोपपत्तिकमपि मुन्युक्तमभ्यासेन विना भस्मनि
170079 हुतमिव वृथा गतमित्यर्थः ॥ ८ ॥
170080
170081 ततस्ततः प्रभृत्येव तेनैव मुनिभिः सह ।
170082 लुब्धकत्वं परित्यज्य तपश्चरितुमुद्यतः ॥ ९ ॥
170083
170084 तेनैव निर्णयेन ॥ ९ ॥
170085
170086 तस्मिञ्जगति तैर्भाविस्तैः समं निवसन्सदा ।
170087 बहून्यब्दसहस्राणि चकार सुमहत्तपः ॥ १० ॥
170088
170089 तैस्तपस्विषु प्रसिद्धैर्भाविर्लक्षणैः ॥ १० ॥
170090
170091 तपः कुर्वन्कदाचित्स पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् ।
170092 कदा स्यादात्मविश्रान्तिर्ममेत्याह मुनिस्ततः ॥ ११ ॥

170093
170094 मम निरुपप्लवे आत्मनि विश्रान्तिः कदा स्यादिति पप्रच्छ। ततो मुनिस्तं प्रत्याह॥ ११॥
170095
170096 मुनिरुवाच।
170097
170098 ज्ञानं तदुपदिष्टं ते जीर्णदार्वल्पकाग्निवत्।
170099 संस्थितं हृदये किंतु दाह्यमाक्रम्य नोचितम्॥ १२॥
170100
170101 जीर्णदार्वल्पकाग्निवत् संस्थितमित्युक्त्या जन्मान्तरे उद्बोधमेष्यतीति सूचितम्।
170102 सांप्रतं दग्धुमुचितं दाह्यं दग्धुं शक्यमपि दृश्यानर्थमाक्रम्य न
170103 संस्थितम्॥ १२॥
170104
170105 नाभ्यासेन विना ज्ञाने शिवे विश्रान्तवानसि।
170106 अभ्यासेन तु कालेन भृशं विश्रान्तिमेष्यसि॥ १३॥
170107
170108 कालेन चिरेण॥ १३॥
170109
170110 भविष्यदिदमात्मीयमथाकर्णय निर्णयम्।
170111 मम वर्णयतः कर्णभूषणं भूतलाद्भुतम्॥ १४॥
170112
170113 भूतले केनापि मनसाप्यसंभावनादत्यद्भुतम्॥ १४॥
170114
170115 संस्तुतानवबुद्धात्मा ज्ञानसारतयानया।
170116 दोलायमानसंवित्त्वं न मूर्खो न च पण्डितः॥ १५॥
170117
170118 संस्तुतो ज्ञातुं प्रस्तुतः तया विद्वत्प्रसिद्धया ज्ञानसारतया अनवबुद्धश्चात्मा
170119 येन तथाविधोऽत एव दोलायमानसंवित्त्वम्। असमर्थसमासश्छान्दसः॥ १५॥
170120
170121 अविद्यारूपमाभोगि किंप्रमाणमिदं जगत्।
170122 स्यादित्यात्मविकल्पेन तपस्त्वं कर्तुमुद्यतः॥ १६॥
170123
170124 आत्मविकल्पेन स्वमनोरथकल्पनामात्रेण॥ १६॥
170125
170126 इत्थं तपस्त्वया घोरं कार्यं युगशतं पृथु।
170127 परमेष्ठी ततस्तुष्टस्त्वामुपैष्यति सामरः॥ १७॥
170128
170129 इत्थमनेनैव सांप्रतं क्रियमाणप्रकारेण। युगशतं व्याधस्य
170130 जीवनासंभवादर्थादनेकजन्मभिः॥ १७॥
170131
170132 मार्गयिष्यसि तस्य त्वं वरदस्य वरं वर [स्वजातिसिद्धहिंसादिपरित्यागेन
170133 तपःप्रवृत्तत्वाल्लुब्धकस्यैव वरेति संबोधनं।]।
170134 इदमुद्दामदौरात्म्यान्निजं [नपुंसकत्वमार्षं इदमिति वा पाठः।]
170135 संदेहसंशयम् [संदेहस्य अविद्यारूपमित्यादिनानुपदोक्तस्य सम्यक्
170136 शयः शयनं निवृत्तिरिति यावत्। स यस्मिन्निति संदेहसंशयस्तथाविधमिति
170137 वरविशेषणम्।]॥ १८॥
170138
170139 वरदस्य तस्य विधेः सन्निधौ उद्दामदौरात्म्यान्निजं मनोरथकल्पितं वरं
170140 मार्गयिष्यसि। प्रार्थयिष्यसीति यावत्॥ १८॥
170141
170142 देवायं दृश्यरूपेऽस्मिन्दृष्टेऽविद्याभ्रमे सति।
170143 क्वचिदादर्शवन्नास्ति प्रतिबिम्बमलोज्झितः॥ १९॥
170144

यत्प्रार्थयिष्यसि तच्छृण्वित्याह - देवेति। हे देव विधे अस्मिन् दृश्यरूपे
दृष्टे अविद्याभ्रमे सति आदर्शवत्स्थिते ब्रह्मणि प्रतिबिम्बमलेनोज्झितः प्रदेशो
नास्ति यत्र गतस्य मे निर्विक्षेपस्थितिः स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

चिद्व्योमदर्पणस्यास्य परमाण्वाकृतेरपि।
अन्तस्थस्यैव वा यत्र तत्रेदं प्रतिबिम्बति ॥ २० ॥

कुतो नास्ति तत्राह - चिद्व्योमदर्पणस्येति। यतः
परमाण्वाकृतेरप्यन्तःस्थितस्यास्य चिद्व्योमदर्पणस्य यत्र तत्र इदं जगद्रूपं
प्रतिबिम्बति ॥ २० ॥

तस्मात्कियदनन्तं स्यादिदं दृश्यमनर्थकृत्।
तस्य पारे कियद्वा स्यादाकाशं दृश्यमेव तत् ॥ २१ ॥

हे विधे यस्मात्साविद्यचितेरियं स्थितिस्तस्मादिदमविद्याप्रयुक्तं दृश्यं
कियद्दूरमिदमनर्थकृद्दृश्यं स्यात्। तस्य दृश्यस्य पारे अनन्तं निरविद्यं
ब्रह्म कियद्दूरं वा स्यादाकाशवत् संसारशून्यं ब्रह्म तन्मया
दृश्यमवश्यं गत्वा द्रष्टव्यमेव। आवश्यके कृत्यः ॥ २१ ॥

एवमर्थमहं ज्ञातुमिमं संप्रार्थये वरम्।
शृणु देवेश्वराविघ्नं तच्चैवाशु प्रयच्छ मे ॥ २२ ॥

एवंरूपमर्थं ज्ञातुं प्रत्यक्षमनुभवितुमिमं वक्ष्यमाणं वरं
संप्रार्थये ॥ २२ ॥

इयं स्वच्छन्दमृत्युर्मे नीरोगाऽस्तु तनुश्चिरम्।
गारुडेन च वेगेन संयुता व्योमगामिनी ॥ २३ ॥

इयं मे तनुः स्वच्छन्दमृत्युर्नीरोगा गारुडेन गरुडवेगसदृशेन वेगेन
संयुता व्योमगामिनी चास्तु ॥ २३ ॥

प्रतिनाडीकमेषा तु वृद्धिं गच्छतु योजनम्।
क्रमेण जगतो बाह्ये भवत्वाकाशरूपिणी ॥ २४ ॥

तु पुनः प्रतिनाडीकं प्रतिक्षणं प्रत्यवयवं च योजनमेषा मे तनुर्वृद्धिं
गच्छतु। कालक्रमेण जगतो लोकत्रयाद्बाह्ये भवतु बहिर्गच्छतु।
आकाशवद्विशालरूपिणी ॥ २४ ॥

साकाशस्यास्य दृश्यस्य लभेय परमेश्वर।
अन्तमित्थमनन्तस्य परमोऽस्त्विति मे वरः ॥ २५ ॥

अहं साकाशस्यास्य दृश्यवर्गस्यान्तं लभेय ॥ २५ ॥

इति साधो त्वया प्रोक्ते देवदेवो वरं प्रभुः।
एवमस्तु तवेत्युक्त्वा यास्यत्यन्तर्धिमीश्वरः ॥ २६ ॥

गते तस्मिन्महादेवे देवैः सह दिवस्पतौ।
तपसा ते कृशो देहश्चन्द्रकान्तिर्भविष्यति ॥ २७ ॥

महति देवे वेधसि। त्रिमूर्तीनामभेदाद्वा महादेवे। चन्द्रस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य
तथाविधो भविष्यति ॥ २७ ॥

170197 मामापृच्छन्नमस्कृत्य तस्मिन्नेव क्षणे ततः ।
170198 प्लुतिमेष्यति स व्योम्नि चित्तस्थार्थदिदृक्षया ॥ २८ ॥
170199
170200 स भवान्व्योम्नि तस्मिन्वरप्राप्त्युत्तरक्षण एव ततो
170201 मदाश्रमात्प्लुतिमूर्ध्वमुड्डयनमेष्यति ॥ २८ ॥
170202
170203 द्वितीय इव शीतांशुर्द्वितीय इव भास्करः ।
170204 द्वितीय इव वौर्वाग्निश्चन्द्रार्कस्पर्धयोत्थितः ॥ २९ ॥
170205
170206 ततो गरुडवेगेन दृश्यस्य नभसस्तथा ।
170207 अन्तं प्राप्तुं वहन्वेगाज्जगतः सरितामिव ॥ ३० ॥
170208
170209 वहन्गच्छन्सन् सरितामन्त इव जगतस्त्रैलोक्यस्यान्ते ते वपुर्वर्धिष्यते इति
170210 परेणान्वयः ॥ ३० ॥
170211
170212 जगतोन्ते ततोऽजस्रं ततो वर्धिष्यते वपुः ।
170213 कल्पान्तमत्तार्णववन्निष्पाराम्बरपूरणम् ॥ ३१ ॥
170214
170215 निष्पारस्याप्यम्बरस्य पूरणं निरवकाशतासंपादकम् ॥ ३१ ॥
170216
170217 द्रक्ष्यस्यथ महाव्योम्नि वर्धमानो बृहद्वपुः ।
170218 सर्गान्निरर्गलाधारनिरन्तगगनक्रमात् ॥ ३२ ॥
170219
170220 निरर्गलमप्रतिबन्धमेवाधारभूतं यदनन्तं गगनं तस्य क्रमादाक्रमणात् ॥
170221 ३२ ॥
170222
170223 परमार्थमहाकाशशून्यतावातचक्रकान् ।
170224 स्वभावद्रवतोद्देशाच्चिदर्णवतरङ्गकान् ॥ ३३ ॥
170225
170226 सर्गानेव विशिनष्टि - परमार्थेत्यादिना । परमार्थमहाकाशस्य
170227 शून्यताप्रयुक्तान्वातचक्रकान्वात्या इव स्थितान् । स्वभावः
170228 अज्ञाततास्वभावस्तल्लक्षणद्रवताया
170229 उद्देशादुत्सेकादाविर्भूतांश्चिदर्णवतरङ्गकान् ॥ ३३ ॥
170230
170231 संविद्घने यथा स्वप्ने पुराद्या भान्ति खात्मकाः ।
170232 तथा तदा तवैष्यन्ति सर्गवर्गा निरर्गलाः ॥ ३४ ॥
170233
170234 एष्यन्ति दृष्टिपथमिति शेषः ॥ ३४ ॥
170235
170236 विस्फुरन्ति महाव्योम्नि पर्णौघाः क्षुभितानिलैः ।
170237 तथा सर्गाननन्तांस्त्वं द्रक्ष्यस्यक्षीणनिश्चयः ॥ ३५ ॥
170238
170239 यथा विस्फुरन्ति तथा विस्फुरितानिति शेषः ॥ ३५ ॥
170240
170241 सभासत्येक्षणरुचां यथा जालं सदप्यसत् ।
170242 जगदात्म तथाकाशसंविदां खे सदप्यसत् ॥ ३६ ॥
170243
170244 यथा सौधस्थस्त्रीजनानां विचित्रवातायनजालेन बहिष्ठनृत्यसभासत्येक्षणं
170245 रोचते नान्यद्येषां तथाविधानां विचित्रं वातायनजालं सदप्यसत्प्रायं तथा
170246 चिदाकाशसंविदां तत्त्वविदां जगदात्मकं वैचित्र्यं तत्र
170247 सदप्यसत्प्रायमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥
170248

170249 सर्वोर्वीजनदृष्टानां लग्नानामिन्दुमण्डले |
170250 यादृग्जालं जगत्तादृक्स्थितेऽनन्यत्वमात्मनः || ३७ ||
170251
170252 सर्वैरुर्वीस्थैर्जनैरिन्दुमण्डलसंलग्नतया दृष्टानां धूमनीहारधूल्यादीनां
170253 जालमिन्दुमण्डलस्थजनदृशा यादृगत्यन्तासत् जगदपि आत्मनः अनन्यत्वं
170254 प्राप्य स्थिते तत्त्वविदि तादृक् अत्यन्तासदेवेत्यर्थः || ३७ ||
170255
170256 पुनः सर्गः पुनर्व्योम पुनः सर्गः पुनर्नभः |
170257 इत्येवं पश्यतस्तेऽत्र दीर्घकालः प्रयास्यति || ३८ ||
170258
170259 अथ दीर्घेण कालेन प्रस्फुरन्सर्गपर्णके |
170260 उद्वेगमेष्यसि व्योम्नि महामहिमनि स्वयम् || ३९ ||
170261
170262 प्रस्फुरन् संचरन् | व्योम्न्यव्यक्ताकाशे || ३९ ||
170263
170264 उद्वेगमेष्यसि ततस्तपसोऽनुभवत्फलम् |
170265 निर्देक्ष्यसि तदा देहमनन्ताम्बरपूरकम् || ४० ||
170266
170267 निर्देक्ष्यसि द्रक्ष्यसि वक्ष्यसि च || ४० ||
170268
170269 किमिदं कुशरीरं मे भारभूतमिव स्थितम् |
170270 मेर्वादिभूभृतां लक्षमपि यस्मिंस्तृणायते || ४१ ||
170271
170272 तदेवाह - किमिदमित्यादिना || ४१ ||
170273
170274 देहो ममाप्रमाणोऽयं व्याप्तं व्योम मयाखिलम् |
170275 पूरयामि खमद्यापि भावि नैवोपगम्यते || ४२ ||
170276
170277 अप्रमाणः अपरिमितः | यद्भावि तन्नैव उपगम्यते ज्ञायते || ४२ ||
170278
170279 अविद्या बत घोरेयमनन्ता च प्रमीयते |
170280 मीयते न च केनापि ब्रह्मज्ञानं समं विना || ४३ ||
170281
170282 इयं दृश्यरूपा | प्रमीयते अनुभूयते | मीयते इयत्तया परिच्छिद्यते हिंस्यते वा || ४३
170283 | |
170284
170285 तमिमं संत्यजाम्येव देहमाविवृतान्तरम् |
170286 नानेन किंचिदाप्नोमि साधुसच्छास्त्रसंगमम् || ४४ ||
170287
170288 अनेनाति प्रवृद्धदेहेन साधुसच्छास्त्रसंगममन्यद्वा मोक्षसाधनं
170289 किंचिन्नाप्नोमि || ४४ ||
170290
170291 अनन्तापारपर्यन्तं निरालम्बाम्बरास्पदम् |
170292 किं नामेदं शरीरं मे सुदुष्प्रापार्थसंगमम् || ४५ ||
170293
170294 सुदुष्प्रापः आर्याणां तत्त्वविदां संगमो येन || ४५ ||
170295
170296 इति संचिन्त्य तं देहं धारणां प्राणरेचनीम् |
170297 कृत्वा त्यक्ष्यसि संभुक्तात्फलाच्छुष्कं यथा खगः || ४६ ||
170298
170299 प्राणं रेचयति शरीराद्बहिर्नयति तच्छीलां धारणां कृत्वा | यथा खगः पक्षी
170300 संभुक्तात्फलाद्दाडिमादेः शुष्कं नीरसं बीजत्वगादिभागं त्यजति तद्वत् अ|| ४६ ||

170301
170302 कृत्वा देहपरित्यागं जीवः प्राणसमन्वितः |
170303 व्योम्नि स्थास्यति ते तस्मिन्वातात्सूक्ष्मोऽपि वातवत् || ४७ ||
170304
170305 छिन्नपक्षो महामेरुरिव देहः पतिष्यति |
170306 तत्र भूलोकशैलादि सर्वं चूर्णीकरिष्यति || ४८ ||
170307
170308 तत्र तस्मिन् जगति || ४८ ||
170309
170310 शुष्का भगवती देहं तत्तदा भक्षयिष्यति |
170311 समातृमण्डला तेन निर्दोषा भूर्भविष्यति || ४९ ||
170312
170313 शुष्का नीरक्ता प्राग्वर्णिता समातृमण्डला भगवती काली तद्देहं
170314 प्राग्वर्णितप्रकारेण गणैः सह भक्षयिष्यति || ४९ ||
170315
170316 इत्यात्मोदन्तमखिलं श्रुतवानसि सुव्रत |
170317 तपस्तालीवने कृत्वा यथेच्छसि तथा कुरु || ५० ||
170318
170319 व्याध उवाच |
170320
170321 अहो नु भगवन्दुःखं परिभोक्तव्यमक्षयम् |
170322 मया व्यर्थमनर्थाय यदर्थेन दुरर्थितम् || ५१ ||
170323
170324 इदं भाविस्वदृढसंकल्पफलं श्रुत्वा ततो निर्विण्णो व्याधस्तत्परिहारोपायोऽस्ति
170325 वा न वेति पृच्छति - अहो इत्यादिना | यद्यस्माद्धेतोः अर्थेन पुरुषार्थभ्रमेण
170326 दुःखमेवार्थितं संकल्पेन समर्थितम् || ५१ ||
170327
170328 विद्यते किं विभो काचिद्युक्तिः सैषा स्थितिर्वर |
170329 अन्यथा भवितव्योऽर्थो यदि नास्ति तदुच्यताम् || ५२ ||
170330
170331 हे वर श्रेष्ठ भगवन् सैषा भाव्यर्थस्थितिस्त्वयोक्ता | अयं भवितव्योऽर्थो यया
170332 युक्त्यान्यथा स्यात्तथाविधा काचिद्युक्तिर्विद्यते यदि वा नास्ति तत्त्वया उच्यताम् || ५२ ||
170333
170334 मुनिरुवाच |
170335
170336 अवश्यंभवितव्योऽर्थो न कदाचन केनचित् |
170337 विधातुमन्यथा शक्यस्तन्न क्षरति यत्नतः || ५३ ||
170338
170339 यतस्तत् इदानिंतनयत्नतो न क्षरति न नश्यति || ५३ ||
170340
170341 वामावामशिरःपादविपर्ययविधौ यथा |
170342 पुंसो न विद्यते शक्तिस्तथा भाव्यन्यथास्थितौ || ५४ ||
170343
170344 यथा पुंसः स्वदेहेऽपि वामावामभागयोः शिरःपादयोर्वा विपर्ययविधौ
170345 व्यत्यासकरणे शक्तिर्न विद्यते तथा भाव्यर्थानामप्यन्यथास्थितौ स्थापने || ५४ ||
170346
170347 ज्योतिःशास्त्रार्थविज्ञानैरिह भाव्यर्थवेदनम् |
170348 भवत्यन्यदपूर्वं तु न किंचन कदाचन || ५५ ||
170349
170350 तस्य परिज्ञानमात्रं तु शास्त्रीयोपायैर्भवति नान्यथात्वमित्याह -
170351 ज्योतिःशास्त्रेति || ५५ ||
170352

170353 जयन्ति कर्माणि हि वेदनानि यैः प्राकृतैरद्यतनान्युपेत्य |
170354 शरीरदाहैरपि निर्विकारसंविन्नयैर्ब्रह्मतयैव सुप्तम् || ५६ ||
170355
170356 तर्हि प्राक्तनदृढसंकल्पकर्मणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह
170357 - जयन्तीति | यैः पुरुषधौरेयैः प्राकृतैः सुकृतैरद्यतनानि
170358 शमदमादिसाधनान्युपेत्य संविन्नयैर्ब्रह्मसंवित्प्रापकैः
170359 श्रवणाद्युपायैस्तत्त्वज्ञानं प्राप्य ब्रह्मतयैव सुप्तं न जगद्दर्शनेन
170360 जागरितं ते पुरुषश्रेष्ठाः प्राक्तनानि सर्वकर्माणि दुःसंकल्पवेदनानि
170361 चात्यन्तदृढतराण्यपि मूलोच्छेदेन जयन्ति नान्ये इत्यर्थः || ५६ ||
170362
170363 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहा० वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० श० भाविसंपत्तिवर्णनं नाम
170364 पञ्चपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः || १५५ ||
170365
170366 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
170367 भाविसंपत्तिवर्णनं नाम पञ्चपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः || १५५ ||
170368
170369
170370 षट्पञ्चाशदधिकशततमः सर्गः १५६
170371
170372 व्याध उवाच |
170373
170374 अनन्तरं हे भगवन्वितताकाशवासिनः |
170375 किं भविष्यति मे तत्र देहेऽधःपातिनि क्षितौ || १ ||
170376
170377 वायौ स्थितो व्याधजीवः संधुर्भूत्वा विदूरथम् |
170378 हत्वा मन्त्रिमुखाच्छ्रोता स्वतत्त्वमिह वर्ण्यते ||
170379
170380 कृत्वा देहपरित्यागं जीवः प्राणसमन्वितः | व्योम्नि स्थास्यति ते
170381 तस्मिन्वातात्सूक्ष्मोपि वातवत् इति यदुक्तं तत् श्रुत्वा व्याधस्तदुत्तरं स्वभविष्यं
170382 पृच्छति - अनन्तरमिति || १ ||
170383
170384 मुनिरुवाच |
170385
170386 शृणुष्वावहितस्तस्मिन्देहे तव परिक्षते |
170387 किं भविष्यति भव्यात्मंस्तस्मिन्परमकाम्बरे || २ ||
170388
170389 परिक्षते नष्टे सति | परमकाम्बरे अव्याकृताकाशे || २ ||
170390
170391 देहे तस्मिन्परिभ्रष्टे जीवस्तु प्राणसंयुतः |
170392 भविष्यत्यम्बरे वातलवो व्याततरूपिणि || ३ ||
170393
170394 तस्मिन्वातलवे चेतो दृश्यं हृत्स्थं स्थितं पुरः |
170395 अस्फारं द्रक्ष्यति भूपीठं भवान्स्वप्ने जगद्यथा || ४ ||
170396
170397 तस्मिन्नेव वातलवे ते चेतो हृत्संस्थितं स्वान्तस्थं वासनामयं भूपीठं
170398 तदुपलक्षितं स्फारं जगत् द्रक्ष्यति || ४ ||
170399
170400 महत्त्वाच्चित्तवृत्तेस्तु जीवो द्रक्ष्यति ते ततः |
170401 राजाहमस्मि भूपीठ इति संकल्पितार्थभाक् || ५ ||
170402
170403 चित्तवृत्तेरेव जगदाकारेण महत्त्वात्ते जीवस्तत्र राजाहमस्मीति द्रक्ष्यति || ५ ||
170404

170405 तत्रास्य सहसैवाशु प्रतिभोदेष्यति स्वयम् |
170406 अहमस्मि नृपः श्रीमान्सिन्धुर्नाम्नातिमानितः || ६ ||
170407
170408 अतिशयेन सामन्तैर्मानितः पूजितः || ६ ||
170409
170410 अष्टवर्षाय मे राज्यं गते पितरि काननम् |
170411 भुवश्चतुःसमुद्रायाः पित्रा दत्तमुपागतम् || ७ ||
170412
170413 चतुःसमुद्रान्ताया भुवो राज्यं मे पित्रा दत्तमुपागतम् || ७ ||
170414
170415 सीमान्ते भूपतिः शत्रुर्विदूरथ इति श्रुतः |
170416 विद्यते यः प्रयत्नेन विना नाम न जीयते || ८ ||
170417
170418 यः शत्रुर्विद्यते स प्रयत्नेन विना न जीयते || ८ ||
170419
170420 इदं मे कुर्वतो राज्यं संवत्सरशतं गतम् |
170421 अहो भृत्यकलत्रौघैः सह भुक्तं मया सुखम् || ९ ||
170422
170423 कष्टमेष प्रवृद्धो मे सीमान्तवसुधाधिपः |
170424 अनेन सह संग्रामो दारुणः समुपस्थितः || १० ||
170425
170426 इति चिन्तयतस्तत्र विदूरथमहीभुजा |
170427 भविष्यति महद्युद्धं चतुरङ्गबलक्षयि || ११ ||
170428
170429 विदूरथमहीभुजा सह युद्धं भविष्यति || ११ ||
170430
170431 महता तेन युद्धेन हनिष्यसि विदूरथम् |
170432 करवाललतालूनजङ्गं त्वं विरथोऽपि सन् || १२ ||
170433
170434 त्वं विदूरथं हनिष्यसि || १२ ||
170435
170436 चतुःसागरपर्यन्ते भूतले भूपतिस्ततः |
170437 भविष्यसि भयाक्रान्तदिक्पालाहृतशासनः || १३ ||
170438
170439 भयाक्रान्तैर्दिक्पालैरप्याहृतं शासनं यस्य || १३ ||
170440
170441 स त्वं सिन्धुर्भवन्प्राप्तसकलावनिमण्डलः |
170442 पण्डितैर्मन्त्रिभिः सार्धं करिष्यसि कथा इमाः || १४ ||
170443
170444 पण्डितैः शास्त्रतत्त्वविद्भिः | इमा वक्ष्यमाणाः || १४ ||
170445
170446 मन्त्री वदिष्यति |
170447
170448 अत्याश्चर्यमिदं देव यदेवं स विदूरथः |
170449 देवेन विजितो युद्धे नीतश्च यमसादनम् || १५ ||
170450
170451 तत्र तत्त्ववित्कश्चिन्मन्त्री वदिष्यति - अत्याश्चर्यमिति || १५ ||
170452
170453 त्वं वक्ष्यसि |
170454
170455 भोः साधो सधनस्यास्य कल्पान्तार्णवरंहसः |
170456 वैरी विदूरथो राजा किमर्थं वद दुःसहः || १६ ||

170457
170458 सधनत्वादेव सेनया स्वबाहुबलेन च कल्पान्तार्णवरंहसो मम विदूरथो राजा
170459 किमर्थ केन बलेन दुःसहो जातस्तद्वदेत्यर्थः ॥ १६ ॥
170460
170461 मन्त्री वदिष्यति।
170462
170463 लीला नामास्य भार्यास्ति तयातितपसार्जिता।
170464 माता सरस्वतीदेवी जगद्धात्री निरञ्जना ॥ १७ ॥
170465
170466 माता अर्जिता मातृभावेन स्वाधीनीकृतेत्यर्थः ॥ १७ ॥
170467
170468 गृहीतायाः सुतात्वेन सास्या भुवनभाविनी।
170469 संसाधयति कार्याणि मोक्षादीन्यपि हेलया ॥ १८ ॥
170470
170471 तदेवाह - गृहीताया इति। सा सरस्वती सुतात्वेन गृहीताया अस्या लीलाया
170472 मोक्षादीन्यपि कार्याणि संसाधयति ॥ १८ ॥
170473
170474 वरेण शब्दमात्रेण जगदप्यजगत्क्षणात्।
170475 करोति सा भवन्नाशे तस्याः कैव कदर्थना ॥ १९ ॥
170476
170477 तस्या भवतां नाशे परिभ्रवे कदर्थना क्लेशरूपा अशक्तिः कैव ॥ १९ ॥
170478
170479 सिन्धुर्वदिष्यति।
170480
170481 त्वया वै युक्तं कथितं यद्येवं तद्विदूरथः।
170482 अशक्यो जेतुमाश्चर्य एतस्य समरे वधः ॥ २० ॥
170483
170484 युक्तमुपपन्नं कथितम्। यद्येवं तर्हि स विदूरथो जेतुमशक्य एवात एतस्य समरे
170485 वधो यो जातः स आश्च्र्यः असंभाव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥
170486
170487 तदेवं संप्रसादेन भगवत्या समन्वितः।
170488 किमित्यस्मिन्रणे [तस्मिन्नस्मिन् रणे इति संबन्धः।] तस्मिञ्जयं राजा न
170489 लब्धवान् ॥ २१ ॥
170490
170491 मन्त्री वदिष्यति।
170492
170493 तेन संप्रार्थिता देवी सर्वकालमखेदिना।
170494 मोक्षोऽस्तु मम संसारादिति तामरसेक्षण ॥ २२ ॥
170495
170496 तया तेन [हेतुना।] विभो तस्य स एवावन्ध्यसंविदा।
170497 संपादितस्तेन [राज्ञा विदूरथेन।] तदाश्रित आजौ पराजयः ॥ २३ ॥
170498
170499 आवन्ध्यसंविदा सत्यसंकल्पया तया देव्या स मोक्ष एव संपादितः। तेन स्वत एव
170500 पराजय आश्रितः ॥ २३ ॥
170501
170502 सिन्धुर्वदिष्यति।
170503
170504 यद्येवं तन्मया देवी सदैवैषा प्रपूज्यते।
170505 मोक्षं किमिति मे नैषा ददाति परमेश्वरी ॥ २४ ॥
170506
170507 मन्त्री वदिष्यति।
170508

170509 एषा हि ज्ञप्तिरास्तेऽन्तः सर्वस्य हृदये सदा |
170510 संविद्रूपा भगवती सैव प्रोक्ता सरस्वती || २५ ||
170511
170512 ज्ञप्तिः पराख्या वैखर्यन्तसर्वशब्दबीजभूता || २५ ||
170513
170514 येन येन यथात्मीया प्रार्थ्यते स्वयमेव सा |
170515 प्रयच्छति तथैवाशु तस्माच्चिदनुभूयते || २६ ||
170516
170517 आत्मीया स्वात्महिता | तस्मात्प्रदानात्तदीयसत्यसंकल्पचिदेव वरफलात्मना
170518 अनुभूयते || २६ ||
170519
170520 न प्रार्थितैषा भवता मोक्षार्थमरिमर्दन |
170521 प्रार्थितैव त्वया संविदात्मीया शत्रुशान्तये || २७ ||
170522
170523 सिन्धुर्वदिष्यति |
170524
170525 न प्रार्थिता मया कस्मादनेनैषा सरस्वती |
170526 संविच्छुद्धा मया कस्मात्प्रार्थिता नेह मुक्तये || २८ ||
170527
170528 मयेव अनेन विदूरथेन राज्यार्थं कस्मान्न संप्रार्थिता | मया वा अनेनेव मुक्तये
170529 कस्मान्न प्रार्थितेति इवशब्दाध्याहारेण योज्यम् || २८ ||
170530
170531 मदाशयगताप्येषा ज्ञप्तिं दत्त्वा सरस्वती |
170532 मन्मोक्षाय किमित्यङ्ग सद्रूपापि न चेष्टते || २९ ||
170533
170534 तव स्वेच्छानुसारिप्रवृत्तौ मां प्रति प्रश्नोऽयमयुक्त इत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यं
170535 प्रकाशयति - मदाशयेति | आशयश्चित्तं तद्गता मदात्मभूताप्येषा मम
170536 मोक्षेच्छालक्षणां ज्ञप्तिं दत्त्वा साधनसंपत्तिद्वारेण मन्मोक्षाय कुतो न
170537 चेष्टत इत्याशय इत्यर्थः || २९ ||
170538
170539 मन्त्री वदिष्यति |
170540
170541 अशुभः प्राक्तमोऽभ्यासस्तवास्ति रिपुघातिनः |
170542 तेनैषा मुक्तये नत्वा त्वया न प्रार्थिता विभो || ३० ||
170543
170544 नत्वा नमस्कृत्य || ३० ||
170545
170546 यच्चित्तस्तन्मयो जन्तुर्भवतीत्याजगत्स्थितेः |
170547 आबालमेव संसिद्धं कर्तुं शक्नोति कोऽन्यथा || ३१ ||
170548
170549 न स्वतन्त्र्येण देवा अनुगृह्णन्ति किंतु भक्तचित्तानुसारेणैवेत्यर्थे यच्चित्तस्तन्मयो
170550 भवति गुह्यमेतत्सनातनम् इति श्रुतिः प्रमाणमित्याशयेनाह - यच्चित्त इति | न
170551 चैताल्लोकेऽप्यप्रसिद्धमित्याह - आबालमिति || ३१ ||
170552
170553 यदेव येनामलयामलात्म संवेद्यतेऽभ्यासमयं विदान्तः |
170554 सर्वोपमर्देन तदेव सोऽङ्ग सदस्त्वसद्वास्तु भवत्यविघ्नम् || ३२ ||
170555
170556 येन पुरुषेण अमलया विदा ज्ञप्त्या अन्तः स्वचित्ते अमलात्मरूपं यदेव राज्यं
170557 मोक्षोऽन्यद्वा अभ्यासमयं दृढाभ्यासप्रचुरं यदेव कृत्वा संवेद्यते तत्
170558 सत्तदानीं विद्यमानमसत्तद्विलक्षणं वास्तु तदेव सर्वेतरवासनोपमर्देन स
170559 पुरुषः अविघ्नं स्वयमेवावश्यं भवति नान्यः कश्चित्तत्फलभूतोऽस्तीत्यर्थः || ३२
170560 ||

170561
170562 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अ० श० सिन्धुसंबोधनं
170563 नाम षट्पञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १५६ ॥
170564
170565 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
170566 सिन्धुसंबोधनं नाम षट्पञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १५६ ॥
170567
170568 सप्तपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः १५७
170569
170570 अथ सिन्धुर्वदिष्यति ।
170571
170572 आर्यानार्यवपुः कोऽहमभवं विमतिः पुरा ।
170573 यद्वशान्मे कुसंस्कारः प्राक्तनोऽस्ति भवप्रदः ॥ १ ॥
170574
170575 वर्ण्यते सिन्धुजीवस्य जातिस्तामसतामसी ।
170576 सिन्धोश्च त्यजतो राज्यं विवेकान्मुक्तिरन्ततः ॥
170577
170578 हे आर्येति मन्त्रिसंबोधनम् ॥ १ ॥
170579
170580 मन्त्री वदिष्यति ।
170581
170582 रहस्यं शृणु भो राजन्सावधानपरः क्षणम् ।
170583 चोदितः संदधासीदमद्य मान्द्यविनाशनम् ॥ २ ॥
170584
170585 अवधानपरेण चित्तेन सहितः सावधानपरः । अद्य मया त्वं चोदितः प्रेरितः सन्
170586 मान्द्यस्य अज्ञानस्य विनाशनमिदं मद्वचनं हृदि दधासि धारयिष्यसि ॥ २ ॥
170587
170588 किमप्याद्यन्तरहितमस्तीह सदनामयम् ।
170589 स्थितं त्वमहमित्यादिरूपेण ब्रह्मशब्दितम् ॥ ३ ॥
170590
170591 पृष्टां सिन्धुजीवप्राक्तनस्थितिं वक्तुं ब्रह्मण
170592 एवोपाधिसंबन्धाज्जीवभावविवक्षया आद्यां ब्रह्मस्वरूपस्थितिं दर्शयति -
170593 किमपीति । तस्यैव सार्वात्म्यमाह - स्थितमिति ॥ ३ ॥
170594
170595 तद्ब्रह्म स्वयमेवाहं चिच्चेतामीति संविदम् ।
170596 जीवतामिव गत्वास्ते चित्तीभूयात्यजद्वपुः ॥ ४ ॥
170597
170598 अहं चित् अतश्चेतामीति संकल्पसंविदं प्राप्य समष्टिव्यष्टिचित्तीभूय तदुपाधौ
170599 जीवतामिव गत्वा आस्ते । वपुरुपाधिमत्यजत् ॥ ४ ॥
170600
170601 चित्तं तु गगनाच्छात्म वपुर्विद्ध्यातिवाहिकम् ।
170602 तदेव वास्ति नेहान्यदाधिभौतिकतादिकम् ॥ ५ ॥
170603
170604 किं तद्वपुर्यदत्यजज्जीवतां गतं तदेवाह - अचित्तं त्विति । स्थूलमिदं वपुस्तर्हि
170605 किं तत्राह - तदेवेति ॥ ५ ॥
170606
170607 चित्तमेतदनाकारमपि साकारवत्स्थितम् ।
170608 संकल्पैः परलोकाद्यैः स्वप्नाद्यैरेतदेव सत् ॥ ६ ॥
170609
170610 तच्चित्तमेव परलोकेहलोकाद्यैः स्वप्नजाग्रज्जीवमरणभोगमोक्षाद्यैः
170611 संकल्पैरनाकारमपि साकारजगद्वत्स्थितम् ॥ ६ ॥
170612

170613 अनाकारमपि स्फारं चित्तं जगदिदं विदुः।
170614 य एव पवनो नाम स एव स्पन्दनं यथा॥ ७॥
170615
170616 इदं रहस्यं तत्त्वविदो विदुर्नान्ये इत्याह - अनाकारमिति॥ ७॥
170617
170618 यथा गगनशून्यत्वे जगच्चित्ते तथैककम्।
170619 अत्राप्रतिघरूपेऽस्ति न मनागपि भिन्नता॥ ८॥
170620
170621 अप्रतिघरूपे जगदाकारकल्पने निरङ्कुशसामर्थ्ये। अत्र चित्ते॥ ८॥
170622
170623 हृदयस्थं जगज्जालं न किंचित्किंचिदास्थितम्।
170624 जगद्विद्धि निराकारं चित्तमेव न वास्तवम्॥ ९॥
170625
170626 मिथ्यात्वान्न किंचिद्धृदयस्थं वासनारूपमेव जगज्जालं बहिरिव
170627 किंचिदिवास्थितम्॥ ९॥
170628
170629 सत्त्वमेव वपुः पूर्वमुदितं ब्रह्मणः पदात्।
170630 अयमेव स संपन्नो योऽद्यत तामसतामसः॥ १०॥
170631
170632 पूर्वं प्राथमिकसर्गे सात्त्विकदेवताघटितरूपत्वात्सत्त्वमेव हैरण्यगर्भाख्यं
170633 समष्टिवपुर्ब्रह्मणः पदादुदितम्। अयं समष्टिरेव व्यष्टिभावे
170634 तामसविषयासङ्गेनोत्पत्तिप्रकरणोक्तरीत्या
170635 राजससात्त्विकादित्रयोदशधाविभागक्रमेण स ते जीवोऽद्य तामसतामसः संपन्नः॥
170636 १०॥
170637
170638 सिन्धुर्वक्ष्यति।
170639
170640 किमुच्यते महाभाग वद तामसतामसः।
170641 क्रियन्ते पूर्वमेवैताः केन संज्ञाः परे पदे॥ ११॥
170642
170643 प्रश्नः स्पष्टः॥ ११॥
170644
170645 मन्त्री वदिष्यति।
170646
170647 जन्तोः सावयवस्येह हस्ताद्यवयवा यथा।
170648 तथानवयवस्यैवमातिवाहिकतात्मनः॥ १२॥
170649
170650 अपरिच्छिन्नस्यैवात्मनो हिरण्यगर्भभावेन परिच्छिन्नत्वे मायया कृते
170651 हिरण्यगर्भ एव सर्वाः संज्ञाः करोतीत्याशयेनोत्तरमाह - जन्तोरिति। एवं तथा
170652 ॥ १२॥
170653
170654 पश्चादात्मनि सैवात्मा नानासंज्ञाः करिष्यति।
170655 आधिभौतिकतानाम्नि पृथ्व्याद्या आतिवाहिके॥ १३॥
170656
170657 आत्मनि स्वव्यष्टिजीवेषु स समष्ट्यात्मैव संज्ञाः करिष्यति। सैवात्मेति सोचि लोपे
170658 चेत्पादपूरणम् इति सलोपः। तथा आतिवाहिके समष्टिस्वदेहे पञ्चीकरणेन
170659 आधिभौतिकतानाम्नि कृते तदवयवेषु पृथ्व्याद्याः संज्ञाः करिष्यति॥ १३॥
170660
170661 स्वप्नाभेऽस्मिञ्जगद्भाने संकल्पेनात्मरूपिणा।
170662 संज्ञात्मनात्मरूपेण स्वयं व्यवहरिष्यति॥ १४॥
170663
170664 एवं नामरूपे कल्पयित्वा व्यष्टिभावेन स्वयमेव व्यवहरिष्यति॥ १४॥

170665
170666 त्वामातिवाहिकाकारा यत्तत्स्फुरितवान्नवम् ।
170667 जातिर्महातमस्कोऽयमिति तत्राभिधा कृता ॥ १५ ॥
170668
170669 तत्र नवं व्यष्टिभावकल्पने त्वामुद्दिश्य यत् सृष्टिसंकल्पेन यद्व्यष्टिभावेन
170670 हिरण्यगर्भो यत् महातमस्कोऽयमिति स्फुरितवान् । तत्तस्माद्धेतोस्तवातिवाहिकाकारा
170671 जातिस्तामसतामसी महातमस्केत्यभिधा कृतेत्यर्थः ॥ १५ ॥
170672
170673 ब्रह्मणे निर्विकारस्य विकारिण इव प्रभो ।
170674 जातयो जीवतापत्तौ कलिता विविधाभिधाः ॥ १६ ॥
170675
170676 नेयमेकैवाभिधा किंतु ब्रह्मणो जीवभावे तत्तदुपाधिगुणानुसारेण
170677 राजससात्त्विकादयस्त्रयोदशाभिधाः कृता इत्याह - ब्रह्मण इति ॥ १६ ॥
170678
170679 प्राथम्येनैव यद्ब्रह्म जीवतामिव गच्छति ।
170680 तदैव बुद्ध्या भोक्ता तज्जातिः सात्त्विकसात्त्विकी ॥ १७ ॥
170681
170682 तत्र मोक्षशैघ्र्यविलम्बप्रयोजकचित्तगुणदोषैरेव जीवानां जातिभेदकल्पनेति
170683 दर्शयंस्तासु पञ्चजातीर्विभज्य लक्षयति - प्राथम्येनेत्यादिना । यद्यदि कल्पादौ
170684 प्राथम्येनैव जीवतामिव गच्छति ब्रह्मणि तदा तस्मिन्नेव जन्मनि
170685 औत्पत्तिकज्ञानैश्वर्ययुक्तया बुद्ध्या विषयभोक्ता तस्मिन्नेव जन्मनि मुच्यत इति
170686 यावत्तज्जातिः सात्त्विकसात्त्विकी यथा सनकादीनाम् ॥ १७ ॥
170687
170688 वर्तमाने भवे भव्यगुणैर्युक्ता तु मानद ।
170689 केवला सात्त्विकी प्रोक्ता जातिर्जातिविदां वरैः ॥ १८ ॥
170690
170691 कंचित्कालं भवे भवहेतावज्ञाने वर्तमाने सति तस्मिन्नेव जन्मनि
170692 ज्ञानैश्वर्यादिभिर्भव्यगुणैर्युक्ता चेद्भूत्वा मुच्यते तदा केवलसात्त्विकी
170693 प्रोक्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥
170694
170695 नवा भवैश्चेद्बहुभिर्भोगमोक्षैकभागिनी ।
170696 जातिस्तत्प्रोच्यते तज्ज्ञैः सद्भी राजसराजसी ॥ १९ ॥
170697
170698 या जातिः कल्पादौ नवा अभिनवतयाभिव्यक्तापि बहुभिर्जन्मभिर्भोगेषु भुक्तेषु
170699 क्रमेण मोक्षैकभागिनी चेद्भवति तदा राजसराजसीत्यर्थः ॥ १९ ॥
170700
170701 वर्तमाने भवे भव्यगुणैर्मुक्ता तु मानद ।
170702 केवला राजसी प्रोक्ता जातिः स्वल्पभवे भवेत् ॥ २० ॥
170703
170704 स्वल्पभवे दशपञ्च जन्मोत्तरकालमपि तस्मिन्कल्पे भव्यैर्विवेकादिगुणैर्मुक्ता
170705 रहिता बहुतरजन्मपर।परोत्तरं भव्यगुणान् लभते चेत्केवलराजसीत्यर्थः ॥ २० ॥
170706
170707 प्रथमात्यन्तबहुभिर्भवैश्चेन्मोक्षगामिनी ।
170708 जातिस्तत्प्रोच्यते तज्ज्ञैः सद्भिस्तामसतामसी ॥ २१ ॥
170709
170710 प्रथमा कल्पादिमारभ्य अत्यन्तबहुभिः स्थावरकीटकिरातादिभिरन्ते मोक्षभागिनी
170711 चेत्तामसतामसीत्यर्थः ॥ २१ ॥
170712
170713 सामान्येनैव बहुभिर्जन्मभिर्मोक्षभागिनी ।
170714 केवला तामसी प्रोक्ता जातिर्जातिविशारदैः ॥ २२ ॥
170715
170716 सामान्येनानुत्कृष्टेन रक्षःपिशाचशूद्रादिजन्मभिर्बहुभिर्मोक्षभागिनी

170717 चेत्केवलतामसी ॥ २२ ॥
170718

170719 क्रमेणानेन जातीनां विविधा भेदकल्पना।
170720 तासां तामसतामस्यां जातौ जातोऽसि मानद ॥ २३ ॥
170721

170722 तासां जातीनां मध्ये त्वं तामसतामस्यां जातौ जातोऽसि ॥ २३ ॥
170723

170724 बहूनि तव जन्मानि समतीतानि तान्यहम्।
170725 विविधानि विचित्राणि वीर जानामि नो भवान् ॥ २४ ॥
170726

170727 भवान् नो जानाति ॥ २४ ॥
170728

170729 विशेषेण त्वनेनैष व्यर्थं कालोऽतिवाहितः।
170730 महाशवशरीरेण त्वयानन्तखगामिना ॥ २५ ॥
170731

170732 एवं तामसतामस्या जात्यासि जनितो यदा।
170733 तदा दुर्लभमोक्षस्त्वं संसारकुहरादिति ॥ २६ ॥
170734

170735 इतिशब्दः प्रश्नोत्तरसमाप्तौ ॥ २६ ॥
170736

170737 सिन्धुर्वदिष्यति।
170738

170739 आर्योदाहर केनैषा प्राग्जातिर्जीयतेऽधमा।
170740 यावत्तथैव तिष्ठामि स्याच्चेत्तद्वद पावनम् ॥ २७ ॥
170741

170742 प्राक्तनी अधमा तामसतामसी जीवजातिः केनोपायेन जीयते अभिभूयते। हे आर्य
170743 तमुपायमुदाहर। तत्तादृशं पावनं शोधनं स्याच्चेद्यावद्देहं तथैव
170744 तेनैव त्वदुक्तप्रकारेण तिष्ठामि स्थास्यामि तद्वद ॥ २७ ॥
170745

170746 मन्त्री वदिष्यति।
170747

170748 न किंचन महाबुद्धे तदस्तीह जगत्त्रये।
170749 यदनुद्वेगिना नाम पौरुषेण न लभ्यते ॥ २८ ॥
170750

170751 पौरुषेण पुरुषप्रयत्नेन ॥ २८ ॥
170752

170753 ह्यस्तनी दुष्क्रियाभ्येति शोभां सत्क्रियया यथा।
170754 अद्यैव प्राक्तनीं तस्माद्यत्नात्सत्कार्यवान् भव ॥ २९ ॥
170755

170756 अद्यैव सत्क्रियया ह्यस्तनी दुष्क्रिया यथा शोभां शोभनतामभ्येति तथा तस्मादेव
170757 यत्नात्प्राक्तनीं जित्वा सत्कार्यवान् भव ॥ २९ ॥
170758

170759 यो यमर्थं प्रार्थयते तदर्थं यतते तथा।
170760 सोऽवश्यं तदवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ॥ ३० ॥
170761

170762 ना यथा यतते नित्यं यद्भावयति यन्मयः।
170763 यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति नान्यथा ॥ ३१ ॥
170764

170765 ना पुरुषः ॥ ३१ ॥
170766

170767 मुनिरुवाच।
170768

170769 एवमुक्तः स तेनाथ सिन्धुरुद्धुरया धिया |
170770 तदा तत्र तथा नाम राष्ट्रं त्यक्ष्यत्यशेषतः || ३२ ||
170771
170772 तेन मन्त्रिणा एवमुक्तः सन् | उद्धुरया उत्सृष्टराज्यभारया || ३२ ||
170773
170774 गमिष्यति वनं दूरं प्रार्थितोऽपि हि मन्त्रिभिः |
170775 नाश्रयिष्यति तद्भूयो राज्यमुच्छिन्नशात्रवम् || ३३ ||
170776
170777 नाश्रयिष्यति न स्वीकरिष्यति || ३३ ||
170778
170779 तिष्ठतः साधुमध्येऽस्य तद्विवेककथावशात् |
170780 पुष्पासङ्गादिवामोदो विवेकः समुदेष्यति || ३४ ||
170781
170782 पुष्पसङ्गात्तैलादिष्वामोद इव विवेकः समुदेष्यति || ३४ ||
170783
170784 ततः कथमिदं जन्म कुतः संसार आगतः |
170785 इत्थं विचारसांतत्यात्स यास्यति विमुक्तताम् || ३५ ||
170786
170787 विमुक्ततां जीवन्मुक्तताम् || ३५ ||
170788
170789 नित्यं विचारणपरोऽथ भवन्स सिन्धुः सत्सङ्गमेन पदमाप्स्यति पावनं
170790 सः |
170791 तद्यत्र पत्रमिव वातविधूयमानं नो वस्तुतां व्रजति काचन नाम लक्ष्मीः ||
170792 ३६ ||
170793
170794 स सिन्धुः राजा सत्संगमेन नित्यं विचारणपरः सन् अथ पावनं तत्तादृशं
170795 मोक्षाख्यं पदमेष्यति | यत्र मोक्षपदे काचन हिरण्यगर्भैश्वर्यपर्यन्तापि
170796 लक्ष्मीर्वातविधूयमानं शुष्कपत्रमिव वस्तुतामुपादेयतां नो व्रजति किंतु
170797 तुच्छैव भवतीत्यर्थः || ३६ ||
170798
170799 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहा० वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० शवोपाख्याने सिन्धुनिर्वाणं
170800 नाम सप्तपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः || १५७ ||
170801
170802 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
170803 सिन्धुनिर्वाणं नाम सप्तपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः || १५७ ||
170804
170805
170806 अष्टपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः १५८
170807
170808 मुनिरुवाच |
170809
170810 एतत्ते कथितं सर्वं भविष्यद्भूतवत्तव |
170811 यथेच्छसि तथेदानीं व्याध साधु विधीयताम् || १ ||
170812
170813 श्रुत्वा मुनिवचो व्याधस्तपः कृत्वा वराद्विधेः |
170814 अखमाप्लुतः शवीभूतः पपातेत्यादि वर्ण्यते ||
170815
170816 भूतवत् अतीतकथावत् || १ ||
170817
170818 अग्निरुवाच |
170819
170820 इति तस्य वचः श्रुत्वा विस्मयाकुलचेतनः |

170821 क्षीणं स्थित्वा जगामाशु स्नातुं व्याधस्तथा मुनिः ॥ २ ॥
170822
170823 क्षणं स्थित्वा विमृश्येति यावत् ॥ २ ॥
170824
170825 इति तौ चेरतुस्तत्र तपः शास्त्रविचारणैः ।
170826 अकारणसुहृद्भूतावुभौ व्याधमहामुनी ॥ ३ ॥
170827
170828 अथाल्पेनैव कालेन मुनिर्निर्वाणमाययौ ।
170829 देहं त्यक्त्वाऽपदेशान्ते परे परिणतिं गतः ॥ ४ ॥
170830
170831 अल्पेनैव कालेनेति मुनेः समाधौ बहुतरस्यापि कालस्याल्पताप्रतीतेरित्याशयः ।
170832 यद्यप्यत्र यथाश्रुतग्रन्थात्पूर्वं मुनेर्देहत्यागः पश्चाच्चिरकालोत्तरं
170833 व्याधस्य कामनां दातुं पद्मजागमनं प्रतीयते तथापि पूर्वं
170834 मुनेर्भविष्यत्कथनग्रन्थे व्याधस्यवरलाभानन्तरं
170835 मामापृच्छन्नमस्कृत्य तस्मिन्नेव क्षणे ततः । प्लुतिमेष्यसि सव्योम्नि
170836 चित्तस्थार्थदिदृक्षया ॥ इति मुनिनोक्तत्वाद्व्याधस्योर्ध्वगमनकालेमुनेर्जीवनं
170837 स्थितमेवेति पश्चादेव देहत्याग इति बोध्यम् । अपदेशस्य निर्दिष्टस्य आयुषोऽन्ते ॥ ४ ॥
170838
170839 कालेन बहुनान्येन ततो युगशतात्मना ।
170840 व्याधस्य कामनां दातुं पद्मजन्मा समाययौ ॥ ५ ॥
170841
170842 व्याधः स्ववासनावेशं निवारयितुमक्षमः ।
170843 जानन्नपि वरं पूर्वं वर्णितं समयाचत ॥ ६ ॥
170844
170845 पूर्वं मुनिना व्यर्थत्वेन वर्णितं वरं जानन्नपि समयाचत ॥ ६ ॥
170846
170847 ब्रह्मैवमस्त्विति प्रोच्य ययावभिमतां दिशम् ।
170848 व्याधस्तपःफलं भोक्तुं खगवद्व्योम पुप्लुवे ॥ ७ ॥
170849
170850 वर्धमानेन देहेन जगत्पारे महानभः ।
170851 वेगादगणितं कालं पूरयामास शैलवत् ॥ ८ ॥
170852
170853 जगत्पारे त्रैलोक्यादूर्ध्वम् । महानभः अव्याकृताकाशम् ॥ ८ ॥
170854
170855 महागरुडवेगेन तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
170856 व्योम पूरयतस्तस्य कालो बहुतरो ययौ ॥ ९ ॥
170857
170858 अथ दीर्घेण कालेन यदा विद्याभ्रमस्य सः ।
170859 अन्तं न समवाप्नोति तत्रोद्वेगमुपाययौ ॥ १० ॥
170860
170861 उद्वेगं तत्प्रयुक्तनिर्वेदम् ॥ १० ॥
170862
170863 उद्वेगादथ बद्ध्वासौ प्राणरेचनधारणाम् ।
170864 प्राणांस्तत्याज नभसि शवीभूतमधोवपुः [अधोभुवीति पाठे
170865 वपुरित्यध्याहार्यम् ।] ॥ ११ ॥
170866
170867 चित्तं प्राणान्वितं व्योम्नि ययौ तत्रैव सिन्धुताम् ।
170868 विदूरथारिरूपां तामखिलावनिपालिनीम् ॥ १२ ॥
170869
170870 सिन्धुतां सिन्धुदेशराजताम् । विदूरथस्य अरिः शत्रुस्तद्रुपाम् ॥ १२ ॥
170871
170872 अदेहो मेरुशताकारमहाशव इवाभवत् ।

170873 द्वितीयोर्वीनिभो व्योम्नः पपाताशनिवज्रवत् ॥ १३ ॥
170874
170875 त्यक्तदेहस्तु व्योममार्गे पपात ॥ १३ ॥
170876
170877 पिधानमिव कस्योर्वीवीथी कस्मिंश्चिदम्बरे ।
170878 केशोण्ड्रकवदाभाते कस्मिंश्चिज्जागते भ्रमे ॥ १४ ॥
170879
170880 कस्य ब्रह्मणः कस्मिंश्चिज्जागते भ्रमे केशोण्ड्रकवदाभाते तत्र
170881 कस्मिंश्चिदम्बरे उर्वीवीथी विशालं पिधानमिव स्थितः ॥ १४ ॥
170882
170883 आकारपूरिताशेषवसुधाचलमण्डलः ।
170884 विपश्चिच्छ्रेष्ठ कथितमेतत्ते तन्महाशवम् ॥ १५ ॥
170885
170886 हे श्रेष्ठ हे विपश्चित् ते एतन्महाशवं सवृत्तान्तं यथावन्मया कथितम् ॥ १५ ॥
170887
170888 यस्मिञ्छवं संपतितं जगत्यवनिमण्डले ।
170889 तदिदं जगदाभातमस्माकं स्वप्नपूर्यथा ॥ १६ ॥
170890
170891 अस्माकं चित्ते आभातं प्रत्यक्षं स्फुरितम् ॥ १६ ॥
170892
170893 तदेतच्छवमास्वाद्य शुष्का पूर्णा महोदरी ।
170894 संपन्ना चण्डिका देवी रक्ता रक्तान्त्रपूरिता ॥ १७ ॥
170895
170896 रक्तेन आन्त्रैश्च पूरिता सती रक्ता रक्तवर्णा संपन्ना ॥ १७ ॥
170897
170898 मेदिनी मेदिनी जाता शवस्यैतस्य मेदसा ।
170899 पूरिताऽपूर्वरूपेण हिमवद्गिरिरूपिणा ॥ १८ ॥
170900
170901 अपूर्वरूपेण आश्चर्यभूतेन ॥ १८ ॥
170902
170903 तदैवैतन्महामेदो मृद्धातुत्वमुपागतम् ।
170904 कालेन वसुधा भूयो भूत्वा मृन्मयतां गता ॥ १९ ॥
170905
170906 भूयः प्रजातानि वनानि भूमौ ग्रामाः कृताः पत्तनसंयुताश्च ।
170907 पातालतः साधुसमुत्थितास्ते शैलाः प्रवृत्ता व्यवहारलक्ष्मीः ॥ २० ॥
170908
170909 पूर्वं वनादीनां शवेन नाशनाद्भूयो वनानि प्रजातानि । ग्रामाश्च भूयः
170910 कृताः । ते चूर्णिताः शैलाश्च भूयः पातालतः साधु यथापूर्वं समुत्थिताः ।
170911 ततो जनानां व्यवहारलक्ष्मीः प्रवृत्तेत्यर्थः ॥ २० ॥
170912
170913 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अवि० विय० श० शवनिर्णयो
170914 नामाष्टपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १५८ ॥
170915
170916 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
170917 शवनिर्णयो नामाष्टपञ्चाशदधिकशततमः सर्गः ॥ १५८ ॥
170918
170919
170920 एकोनाषष्ट्यधिकशततमः सर्गः १५९
170921
170922 अग्निरुवाच ।
170923
170924 विपश्चिच्छ्रेष्ठ भो साधो त्वं गच्छाभिमतां दिशम् ।

170925 स्थिरं भूमण्डलं भूयः प्रकृतव्यवहारवत् ॥ १ ॥
170926
170927 इहाग्नेरिन्द्रगमनमुपदिश्य विपश्चिते ।
170928 आश्चर्याणि बहून्यन्ते ब्रह्मतत्त्वं च वर्ण्यते ॥
170929
170930 श्रेष्ठ भो विपश्चित् त्वं स्थिरं भूयः प्रकृतव्यवहारवद्भूमण्डलं प्राप्य
170931 अभिमतां दिशं गच्छ ॥ १ ॥
170932
170933 यज्ञं यष्टुं प्रजौघस्य शक्रः शततमं दिवि ।
170934 तत्राहूतोऽस्मि मन्त्रेण गच्छामि गतिकोविद ॥ २ ॥
170935
170936 शक्रो दिवि यज्ञं यष्टुं प्रवृत्तः । अहं तत्राहूतोऽस्मि गच्छामि ॥ २ ॥
170937
170938 भास उवाच ।
170939
170940 इत्युक्त्वा भगवानग्निस्तत्रैवान्तरधीयत ।
170941 गगने निर्मले याति अनलो वैद्युतो यथा ॥ ३ ॥
170942
170943 मूर्त्याकारेणान्तरधीयत । अग्न्याकारेण तु वैद्युताग्निवद्गगने याति ॥ ३ ॥
170944
170945 तथाहमपि चित्तेन प्राक्तनांश्च स्वयं वहन् ।
170946 पुनः स्वकर्म निर्णेतुं भ्रमन्व्योमनि संस्थितः ॥ ४ ॥
170947
170948 प्राक्तनानविद्यान्तदर्शनविषयकसंस्कारान्वहन्सन् स्वं दिगन्तोपसर्पणकर्म
170949 निर्णेतुं निष्पादयितुम् ॥ ४ ॥
170950
170951 भूयोऽपि दृष्टवानस्मि जगन्त्यगणितानि खे ।
170952 नानाचारविचाराणि नानासंस्थानवन्ति च ॥ ५ ॥
170953
170954 क्वचिच्छत्रमयाङ्गानि एकीभूतानि भूपते ।
170955 भान्ति चेतन्ति चोपन्ति हृदयानि हरन्ति च ॥ ६ ॥
170956
170957 तान्येव स्वदृष्टानि जगन्ति वर्णयति - क्वचिदित्यादिना । एकीभूतानि
170958 परस्परसंलग्नानि । भूपते इति दशरथसंबोधनम् । चोपन्ति मन्दं गच्छन्ति
170959 द्रष्टृणां हृदयानि मनांसि हरन्ति च ॥ ६ ॥
170960
170961 क्वचिन्मृन्मयदेहानि सर्वभूतानि राघव ।
170962 भान्ति चेतन्ति चोपन्ति पर्वतप्रतिमानि च ॥ ७ ॥
170963
170964 क्वचिद्दारुमयाङ्गानि भान्ति भूतानि कुत्रचित् ।
170965 क्वचित्पाषाणदेहानि सन्ति भूतानि भूरिशः ॥ ८ ॥
170966
170967 कुत्रचिज्जगति ॥ ८ ॥
170968
170969 क्वचिदाजीवमेकत्र स्थितान्युपलदेहवत् ।
170970 वाङ्गात्रव्यवहाराणि भूतान्यालोकितानि खे ॥ ९ ॥
170971
170972 आजीवं यावज्जीवम् । उपलदेहवत् प्रतिमावत् । परस्परं संभाषणादिना
170973 वाङ्गात्रव्यवहाराणि न गमनादानादिव्यवहारवन्ति । खे स्वचित्ताकाशे ॥ ९ ॥
170974
170975 इत्यहं सुचिरं कालं पश्यन्नश्यन्मनस्तया ।
170976 अविद्यान्तमपश्यंश्च तत्रोद्विग्नोऽभवं दृशाम् ॥ १० ॥

170977
170978 मनस्तया स्वप्न इव मनोमात्रदेहतया। तत्र अविद्यायां दृशां
170979 दृश्यवर्गाणां विषये उद्विग्नः अभवम्॥ १०॥
170980
170981 तपः कर्तुं समुद्युक्तः कस्मिंश्चिन्मोक्षसिद्धये।
170982 प्राहेन्द्रो मम चैवेदं मृगयोन्यन्तरं हि खे॥ ११॥
170983
170984 एवं समुद्विग्नोऽहं कस्मिंश्चिद्रहसि उपविश्य मोक्षसिद्धये तप आत्मतत्त्वालोचनं
170985 कर्तुं समुद्युक्तोऽभवम्। ततो मामिन्द्रः प्राह। किं प्राह। हे विपश्चित् खे चित्ताकाशे
170986 मम च तव च इदं मृगयोन्यन्तरमुपस्थितमस्ति ततो नायमात्मतत्त्वालोचनकाल
170987 इत्यर्थः॥ ११॥
170988
170989 प्रवृत्तः स्वर्गसंमोहे पूर्वाभ्यासवशीकृतः।
170990 मन्दारकानने तत्र भ्रमतो वै ममाम्बरे॥ १२॥
170991
170992 ननु ममाल्पपुण्यस्य कदाचिन्मृगयोनिप्रापकं दुष्कृतादि संभाव्येत तव तु
170993 महापुण्यस्य कुतस्तत्संभावना तत्राह - प्रवृत्त इति। अहमपि स्वर्गभोगयुक्ते
170994 संमोहे दुर्वासोपराधे प्रवृत्तः। क्व ते तत्प्रवृत्तिस्तत्राह - मन्दारेति॥ १२॥
170995
170996 तेनेत्युक्ते मया प्रोक्तं देव खिन्नोऽस्मि संसृतेः।
170997 मुच्येयं शीघ्रमित्युक्तं श्रुत्वोवाच ततो मम॥ १३॥
170998
170999 तेन इन्द्रेण इत्युक्ते सति॥ १३॥
171000
171001 विशुद्धात्मा त्वरूपोऽहमिति चैव हुताशनात्।
171002 वरं गृहाणेत्युक्ते स ततोऽन्यं याचितो मया॥ १४॥
171003
171004 किमुवाच तदाह - विशुद्धेति। शीघ्रं मुक्तिस्तु अरूपः अवस्थात्रयरूपेण
171005 मूर्तामूर्तरूपेण च रहितो विशुद्ध आत्मैवाहमिति तत्त्वज्ञानादेव भवति। तत्तु
171006 त्वया प्राग्व्याधमुनिसंवादवर्णनप्रसङ्गेन हुताशनाच्छ्रुतमेवेति शेषः।
171007 ततस्त्वमन्यं वरं गृहाणेतीन्द्रेणोक्ते सति मया सः अन्यं मृगत्वे स्वस्य
171008 किमग्रे भविष्यतीत्येतत्परिज्ञानरूपं वरं याचितः॥ १४॥
171009
171010 इन्द्र उवाच।
171011
171012 तवेयं मृगयोन्यन्तश्चिरं संसरते चितिः।
171013 अवश्यं भवितव्योऽर्थ इति दृष्टो मया तव॥ १५॥
171014
171015 संसरते संसर्तुमिच्छति॥ १५॥
171016
171017 मृगो भूत्वा महापुण्यां तां सभां समवाप्तवान्।
171018 यस्यां तदहतं ज्ञानं मदुक्तं बोधमेष्यति॥ १६॥
171019
171020 तां दाशरथीं सभाम्। मदुक्तं विशुद्धात्मा त्वरूपोऽहमित्येवंरूपम्॥ १६॥
171021
171022 तदेवं तत्र हरिणो भवार्तस्त्वं भवावनौ।
171023 आत्मोदन्तमिदं वन्ध्यं सकलं संस्मरिष्यसि॥ १७॥
171024
171025 हरिणः संस्तदेवं क्रमेण सभां प्राप्य वसिष्ठप्रसादात्सकलमात्मोदन्तं
171026 स्ववृत्तान्तम्॥ १७॥
171027
171028 स्वप्नभ्रममिवाशेषसंकल्परचितोपमम्।

171029 प्रलोकानुभूतार्थकथायातार्थसंनिभम् ‖ १८ ‖
171030
171031 वन्ध्यत्वमेव दृष्टान्तैर्विवृणोति - स्वप्नेति ‖ १८ ‖
171032
171033 यदा तु मृगतोन्मुक्तः पुरुषस्त्वं भविष्यसि ।
171034 ज्ञानाग्निदग्धदेहान्ते तदा हृत्स्थं स्फुरिष्यति ‖ १९ ‖
171035
171036 किं मृगदेहेनैव संस्मरिष्यामि नेत्याह - यदेति ‖ १९ ‖
171037
171038 तेन तां त्वमविद्याख्यां भ्रान्तिं त्यक्त्वा चिरं स्थिताम् ।
171039 भविष्यसि विनिर्वाणो गतस्पन्द इवानिलः ‖ २० ‖
171040
171041 तेन आत्मतत्त्वस्फुरणेन । विनिर्वाणो मुक्तः ‖ २० ‖
171042
171043 इत्युक्ते तेन देवेन तदैव प्रतिभोदभूत् ।
171044 ममायं हरिणोऽस्मीति वनेऽस्मिन्निति निश्चिता ‖ २१ ‖
171045
171046 इति तेन देवेनेन्द्रेणोक्ते सति सा पूर्वा मानसी हरिणोऽस्मीति प्रतिभा निश्चिता
171047 व्यवहारार्थक्रियासमर्था उदभूत् ‖ २१ ‖
171048
171049 ततः प्रभृति संपन्नस्तत्रैवान्तरकोणके ।
171050 हरिणोऽहं गिरिवरे तृणदूर्वाङ्कुराशनः ‖ २२ ‖
171051
171052 तत्रैव मन्दारवनान्तरकोणके ‖ २२ ‖
171053
171054 ततः सीमान्तसामन्तमागतं मृगयार्थिनम् ।
171055 दृष्ट्वाहमेकदा भीतः पलायनपरोऽभवम् ‖ २३ ‖
171056
171057 ततस्तेन समाक्रम्य गृहं नीत्वा दिनत्रयम् ।
171058 संस्थाप्य तव लीलार्थमिहानीतो रघूद्वह ‖ २४ ‖
171059
171060 एष ते कथितः सर्व आत्मोदन्तो मयानघ ।
171061 संसारमायाप्रतिमो नानाश्चर्यरसान्वितः ‖ २५ ‖
171062
171063 संसारप्रसिद्धैन्द्रजालिकमायाप्रतिमः ‖ २५ ‖
171064
171065 अविद्यैवमनन्तेयं शाखाप्रसरशालिनी ।
171066 आत्मज्ञानादृते नैव केनचिन्नाम शाम्यति ‖ २६ ‖
171067
171068 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
171069
171070 यदा विपश्चिदित्युक्त्वा तत्र तूष्णीं स्थितः क्षणात् ।
171071 समवोचत्तदा रामस्तमनिन्द्यमतिस्त्विदम् ‖ २७ ‖
171072
171073 इदं वक्ष्यमाणम् ‖ २७ ‖
171074
171075 श्रीराम उवाच ।
171076
171077 एवं पश्यत्यसंकल्पो योऽन्यसंकल्प आत्मनि ।
171078 मृगश्चेद्दृश्यतां यातः कथं सर्गे वद प्रभो ‖ २८ ‖
171079
171080 अन्यसंकल्परूपोऽयं मृगश्चेदस्माकं दृश्यतां यातः । एवं सति असंकल्पोपि

171081 पुरुषोऽन्यसंकल्पसर्गे स्थितं वस्तुजातं पश्यतीति फलितम्। इदं तु कथमुपपद्यते
171082 वदेत्यर्थः॥ २८॥
171083
171084 विपश्चिदुवाच।
171085
171086 महाशवं यत्पतितं यस्मिञ्जगति भूतले।
171087 तां भुवं पूर्वमिन्द्रेण यज्ञगर्वेण गच्छता॥ २९॥
171088
171089 महामुनिदेवतादिवरशापादिना अन्यसंकल्पकल्पितोप्यर्थोऽन्येषामसंकल्पानामपि
171090 दर्शनादिव्यवहारयोग्यो भवतीत्युत्तरं वक्तुं प्रागुक्तशवपतनमेव
171091 निमित्तान्तरेण वर्णयितुं विपश्चित्प्रस्तौति - महाशवमित्यादिना। पूर्वं
171092 शवपतनात्पूर्वकाले तां भुवं प्रति मन्दारवने
171093 स्वकृतयज्ञप्रयुक्तयजमानतागर्वेणान्धवद्गच्छताइन्द्रेण
171094 मुनिरयमित्यविज्ञानाद्गतासुरयमित्यवज्ञया च दुर्वासाः पादेनाभिहतः॥ २९॥॥
171095
171096 पादेनाभिहतो व्योम्नि दुर्वासा ध्यानसंस्थितः।
171097 गतासुरित्यविज्ञानात्तेनासौ कुपितोऽशपत्॥ ३०॥
171098
171099 शक्र शक्रावनितलं ब्रह्माण्डप्रतिमं शवम्।
171100 अचिरेण महाघोरं तव चूर्णीकरिष्यति॥ ३१॥
171101
171102 शक्र शक्रेति वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सेषु इति कोपादिषु
171103 द्विर्वचनम्। तव गन्तुमिष्टमवनितलं चूर्णीकरिष्यति॥ ३१॥
171104
171105 मामिमं शवबुद्ध्या त्वं यदतिक्रान्तवानतः।
171106 शापेन ममतां पृथ्वीं शीघ्रमासादयिष्यसि॥ ३२॥
171107
171108 मृगार्थं तेन मुनिना तथा देवेति सद्यथा।
171109 तत्तया कथयाऽऽयातं सदैव विषयं दृशाम्॥ ३३॥
171110
171111 तेन मुनिना दुर्वाससा विपश्चिता सह शक्रस्य मृगभावार्थमपि तथा
171112 देवमृगश्च त्वं तुल्यकालं विपश्चितेति वाक्येन यथा विपश्चितो
171113 मनःसंकल्पितमपि मृगत्वं सत् अन्यदर्शनाद्यर्थक्रियासमर्थं भवति तथा स
171114 शप्त इति शेषः। तत्तस्मात्तया इन्द्रशापकथयैव मुनिवाक्यबलात्सांकल्पिकमपि
171115 विपश्चितो मृगत्वं भवदादिदृशां सदैव विषयं विषयत्वमायातम्॥ ३३॥
171116
171117 वस्तुतस्तु न चैकं सन्न द्वितीयं न चाप्यसत्।
171118 सा तथा प्रतिभोदेति किं सत्किमथवाप्यसत्॥ ३४॥
171119
171120 एवं जगत्प्रसिद्धदृशा रामप्रश्नं समाधायतत्त्वदृशा समाधत्ते -
171121 वस्तुतस्त्विति। वस्तुतोविचारे एकं व्यावहारिकं जगत् सत् इत्यपि न। द्वितीयं सांकल्पिकं
171122 वा असदित्यपि न। द्वयोरपि तुल्यत्वादित्याह - सेति॥ ३४॥
171123
171124 अन्यच्च राघवे मां तां युक्तिं त्वमपरां शृणु।
171125 एतस्मिन्नयसंदर्भे सुस्फुटप्रतिपत्तये॥ ३५॥
171126
171127 ब्रह्मणः सर्वशक्तिसर्वात्मकत्वादपि न कोऽपि विरोध इत्याह - अन्यच्चेत्यादिना।
171128 नया युक्तयस्तासां संदर्भे॥ ३५॥
171129
171130 यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत्।
171131 ब्रह्म तस्मिन्महाभाग किं न संभवतीह हि॥ ३६॥
171132

171133 संकल्पजातं नान्योन्यं मिलतीत्युपपद्यते ।
171134 संकल्पजातमन्योन्यं मिलतीत्युपपद्यते ॥ ३७ ॥
171135
171136 संकल्पजातं परस्परं न मिलति मिलतीति च द्वयमपि सर्वशक्तावुपपद्यते इत्यर्थः
171137 ॥ ३७ ॥
171138
171139 संकल्पजातमन्योन्यं मिलतीत्यवगम्यते ।
171140 सर्वात्मनि हि यत्रैव च्छाया तत्रैव चातपः ॥ ३८ ॥
171141
171142 आवगम्यते प्रत्यक्षं मृगदर्शनादौ । उपपत्तिश्चात्रास्तीत्याह - सर्वात्मनीति ॥
171143 ३८ ॥
171144
171145 न संभवति चेत्तत्कथं सर्वात्मतामियात् ।
171146 कस्मात्संकल्पनगरं न मिथः श्लिष्यतीति सत् ॥ ३९ ॥
171147
171148 यदि विरुद्धमेकत्र न संभवति तदा सर्वात्मत्वमेवब्रह्मणो व्याहन्येतेत्याह -
171149 नेति । इदं च सर्वं प्राग्बहुशो व्याख्यातप्रायम् ॥ ३९ ॥
171150
171151 मिथश्च श्लिष्यतीत्येवमपि सत्सर्वरूपिणि ।
171152 न तदस्ति न यत्सत्यं न तदस्ति न यन्मृषा ॥ ४० ॥
171153
171154 सर्वत्र सर्वथा सर्वं सर्वदा सर्वरूपिणि ।
171155 अहो नु विषमा माया मनोमोहविधायिनी ॥ ४१ ॥
171156
171157 मायायाअघटितघटनासमर्थत्वेनात्याश्चर्यरूपत्वादपि सर्वं घटत इत्याह ##-
171158
171159 विधयः प्रतिषेधाश्च यदेकत्र स्थितिं गताः ।
171160 ईदृशी ब्रह्मसत्तैषा यदेवात्मानमात्मना ॥ ४२ ॥
171161
171162 न मायायाएव ब्रह्मसत्ताया अप्येवं माहात्म्यमित्याह - ईदृशीति ॥ ४२ ॥
171163
171164 तया अनादिः सादिश्चेत्यविद्येत्यनुभूयते ।
171165 न ज्ञप्तिमात्रकचनं यदि स्याद्भुवनत्रयम् ॥ ४३ ॥
171166
171167 तया ब्रह्मसत्तया ॥ ४३ ॥
171168
171169 तन्महाकल्पनष्टानां सृष्टिः स्यात्कथमञ्जसा ।
171170 कथमग्नेः कथं वायोः सत्ता भूमेः कथं भवेत् ॥ ४४ ॥
171171
171172 तस्मात्स्वभावकचनमात्रान्नान्यदृते जगत् ।
171173 शास्त्राण्यनुभवो लोका आमहाकल्पवादिनाम् ॥ ४५ ॥
171174
171175 स्वभावकचनमात्रादृते जगन्नान्यत् । वेदान्तादिशास्त्राणि विद्वदनुभवो
171176 लोकप्रसिद्धदृष्टान्ताश्च येषां मूर्खाणां प्रमाणं न तैः सतां अलं
171177 संभाषणेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥
171178
171179 येषां प्रमाणं नो सर्वं प्रशस्तैस्तैरलं सताम् ।
171180 ज्ञप्तिदृष्ट्यानया सर्वं प्रमाणीभवति क्षणात् ॥ ४६ ॥
171181
171182 प्रशस्तैर्विरोधिलक्षणया निन्द्यैः । ज्ञप्तिदृष्ट्या चिद्विलासदृष्ट्या ॥ ४६ ॥
171183
171184 नान्यया तनु तेनैवमेव सारं विदुर्बुधाः ।

171185 शुद्धा ज्ञप्तिर्ब्रह्मसत्ता त्वविद्यास्मीति चेतनात् || ४७ ||
171186
171187 अन्यया दृष्ट्या तुन प्रमाणीभवति किंतु तनु फल्गु भवति | तेन हेतुना बुधा
171188 एवमेव ज्ञानदृष्टिसिद्धमेव सारं विदुः | कथं विदुस्तदाह - शुद्धेति || ४७
171189 | |
171190
171191 स्फुरतीयं जगद्रूपा वातश्रीः स्पन्दनादिव |
171192 न कश्चनेह म्रियते जायते न च कश्चन || ४८ ||
171193
171194 मृतोऽहमिदमस्तीतिप्रतिमैव चिदात्मिका |
171195 मृतिरत्यन्तनाशश्चेत्तत्सा निद्रा सुखोपमा || ४९ ||
171196
171197 अत्यन्तं नाशो दृश्यादर्शनं चेत् सा निद्रा सुटुप्तिस्तत्सुखोपमा || ४९ ||
171198
171199 पुनर्दृश्योपलम्भश्चेन्ननु जीवितमेव तत् |
171200 तस्मान्नेहास्ति मरणं तन्नैवेहास्ति जीवितम् || ५० ||
171201
171202 कस्मिंश्चिन्मात्रकचने द्वयं वाप्यस्ति नैव वा |
171203 चेतितं द्वयमप्यस्ति नास्ति द्वयमचेतितम् || ५१ ||
171204
171205 कस्मिन् एकस्मिन् | एकारलोपश्छान्दसः | नैव वेत्यत्रोपपत्तिमाह - चेतितमिति || ५१ ||
171206
171207 चेतितं चैकमेवास्ति स्वस्त्यनन्तमतश्चितः |
171208 चिन्मात्रव्यतिरेकेण किं नाम वद जीवनम् || ५२ ||
171209
171210 अतश्चितो द्वैतसत्त्वासत्त्वसाक्षिण्याः स्वस्तिक्षेमः सदैवेत्यर्थः | अदुःखं जीवनं हि
171211 सर्वाभिलषितं सुखं तच्च चिन्मात्रमेवेति तदेव परपुरुषार्थ इत्याह - चिन्मात्रेति
171212 || ५२ ||
171213
171214 अदुःखमक्षयत्वात्तदतो दुःखं क्व कस्यचित् |
171215 वाच्यं सवाचकं सर्वं यत्र चिद्व्योममात्रकम् || ५३ ||
171216
171217 वाच्यं रूपं वाचकनामसहितं सर्वं यत्र यस्यां तत्त्वदृष्टौ || ५३ ||
171218
171219 तदन्यत्तदनन्यच्च के ते तत्रैकताद्विते |
171220 आवर्तादि यथा तोये शरीरादि तथा परे || ५४ ||
171221
171222 ननु शरीराद्येव दुःखमस्तीत्याशङ्क्याह - आवर्तादीति || ५४ ||
171223
171224 तत्सत्तासंनिवेशात्म कारणानन्यखात्म च |
171225 चिद्भानमात्रमव्यग्रं खमेवाप्रतिघं जगत् || ५५ ||
171226
171227 कारणानन्यत्वात्सर्वकारणखात्मकमेव | अप्रतिघमनघम् || ५५ ||
171228
171229 आश्चर्यं सुघनं व्यग्रं द्रव्यं सप्रतिघं स्थितम् |
171230 तथेते भूतिभूर्नास्ति वर्तमानानुभूतिभूः || ५६ ||
171231
171232 यत्सुघनं व्यग्रं द्रव्यं सप्रतिघं च स्थितं तदेवाश्चर्यम् | यथा इते अतीते
171233 भूतेः प्रतीतेः भूः विषयो नास्ति तथा वर्तमानेऽपि अनुभूतौ
171234 भवतीत्यनुभूतिभूर्विषयो नास्ति || ५६ ||
171235
171236 तत्र भ्रान्त्या पिशाचोऽयं भाति खात्मेति बुध्यताम् |

171237 यथैतत्खं तथैतत्खमेतत्खमिति खं स्थितम् ॥ ५७ ॥
171238
171239 तत्र वर्तमानानुभूतौ अयं खात्मा शून्यात्मैव दृश्यपिशाचो भूत्वा भातीति
171240 बुध्यताम् । यथा एतत्परिदृश्यमानं खं तथा एतच्चिदाकाशरूपं खम् । यत
171241 एतच्चिदाकाशमेव खमिति प्रतीतं खं शून्यं भूत्वा स्थितम् ॥ ५७ ॥
171242
171243 तथेतो भूरितो भूतमितोऽन्यदिति खं परम् ।
171244 यैव चिद्भा जगत्सैव नैकतात्र न च द्विता ॥ ५८ ॥
171245
171246 तथा इतः अधःप्रदेशे भूः इतः प्रदेशान्तरे वाय्वाकाशादिभूतं इतः दिक्षु
171247 विदिक्षु चान्यदित्यनेकाकारः परं खमेव भाति नान्यदित्यर्थः ॥ ५८ ॥
171248
171249 न च प्रतिघता काचिन्न चाप्रतिघरूपता ।
171250 सर्वमप्रतिघं दृश्यं यथा भूतार्थदर्शिनः ॥ ५९ ॥
171251
171252 तज्ज्ञतातज्ज्ञते चेहन सती नाप्यसत्स्थिती ।
171253 सत्ये सदसती चैकं काष्ठमौनमतोऽखिलम् ॥ ६० ॥
171254
171255 पूर्णदृष्टौ ज्ञताज्ञताभेदोप्यपैतीत्याह - तज्ज्ञतेति ॥ ६० ॥
171256
171257 यद्दृश्यं ब्रह्मतानन्तं तदेव परमं पदम् ।
171258 इदं सर्वं परं ब्रह्ममात्रमित्येव संस्थितम् ॥ ६१ ॥
171259
171260 एवं च दृश्यं सर्व ब्रह्मतयैव संपन्नमित्याह - यदिति ॥ ६१ ॥
171261
171262 एवं नामैष चिद्धातुः कचत्येवं यदात्मनि ।
171263 यस्येदं कचनं व्योम्नो रूपमप्रतिघंन् जगत् ॥ ६२ ॥
171264
171265 सर्गाद्या मृतजीवानां सर्वत्रैवाङ्गुलेङ्गुले ।
171266 असंख्याः सन्त्यसंख्यानामदृश्याप्रतिघामिथः ॥ ६३ ॥
171267
171268 सर्वत्र सर्गाः सनतीत्याह - सर्गाद्या इति । इदं च प्राग्वसिष्ठेन
171269 विस्तरेणोपपादितम् ॥ ६३ ॥
171270
171271 अन्योन्यं सिद्धलोकास्ते स्वं यत्र प्राप्य संगताः ।
171272 परस्परं न पश्यन्ति मिथः प्रोता अपि स्थिताः ॥ ६४ ॥
171273
171274 उत्तरोत्तरं सूक्ष्मतराः सिद्धलोकाः स्वं स्वरूपं प्राप्य यत्र ब्रह्मणि संगताः ।
171275 एतच्च बृहदारण्यके गार्गीप्रश्ने वर्णितम् यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं चेति
171276 कस्मिन् खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन् खलु वायुरोतश्च
171277 प्रोतस्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति इत्यादिना ॥ ६४ ॥
171278
171279 भवत्याकाश एवैषा दृश्यश्रीर्गगनात्मिका ।
171280 अनन्यदृष्टा चिद्रूपा स्वप्नवत्स्वात्मद्रष्टृका ॥ ६५ ॥
171281
171282 वस्तुतस्तु आत्मातिरिक्तद्रष्टृकत्वमेवाप्रसिद्धमित्याशयेनाह - भवतीति । यत
171283 इयं दृश्यश्रीरात्माकाश एव भवति ततः अनन्यदृष्टा ॥ ६५ ॥
171284
171285 एषा हि संपरिज्ञाता तिष्ठत्यपि यथास्थितम् ।
171286 भामात्ररूपनिर्वाणा निशान्ताऽप्रतिभाकृतिः ॥ ६६ ॥
171287
171288 चिद्गगनात्मकत्वादेव परिज्ञातमात्रा तदाकृतिः संपद्यत इत्याह - एषा हीति ।

निशाया अन्ते प्रभाते अप्रतिभाया अन्धकारस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्याः || ६६ ||

शान्ताशेषविशेषात्म यथास्थितमवस्थितम् |
सदसद्वा जगज्जालं परिज्ञानेन शाम्यति || ६७ ||

यथास्थितं चेच्छान्ताशेषविशेषात्मकमवस्थितं तदाज्ञानबाध्यं जगत्
सदसद्वाऽस्तु न काचित्क्षतिरित्याह - शान्तेति || ६७ ||

यथाब्धिजलबिन्दूनां क्षणविश्लेषसंगमम् [समाहारद्वन्द्वः |] |
चिदणूनां तथा ब्रह्म वारिधौ स्फुरतां मिथः || ६८ ||

अस्त्वित्थं जगज्जालं तन्निबद्धजीवानां ब्रह्मणि कीदृशी स्थितिस्तामाह - यथेति |
यावदज्ञानमंशांशिभावेनेत्यर्थः || ६८ ||

स्वप्नवद्भाति सर्गश्रीः सर्गादौ चिन्नभोमयी |
अतः सर्वमिदं ब्रह्म शान्तमित्युपपद्यते || ६९ ||

तेषां सर्गादौ सर्गश्रीः कथं भाति तदाह - स्वप्नवदिति || ६९ ||

दृष्टान्यनन्तविभवानि मया जगन्ति भुक्तानि कार्यपरिणामविजृम्भितानि |
भ्रान्ता दिशो दश बहूनि युगानि यावज्ज्ञानादृते क्षयमुपैति न
दृश्यदोषः || ७० ||

मया अनन्तविभवानि जगन्ति दृष्टानि | कार्याणां स्वकर्मणां
परिणामविजृम्भितानि सुखदुःखफलानि भुक्तानि | बहूनि युगानि दिशो भ्रान्ताः |
यावत् साकल्येन | ज्ञानादृते दृश्यदोषः क्षयं नौपैतीत्यर्थः || ७० ||

इ० वा० महारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अवि० वि० श० विपश्चित्संसारभ्रमवर्णनं
नामैकोनषष्ट्यधिकशततमः सर्गः || १५९ ||

इति श्रीवासि० ता० प्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे विपश्चित्संसारभ्रमवर्णनं
नामैकोनषष्ट्यधिकशततमः सर्गः || १५९ ||

षष्ट्यधिकशततमः सर्गः १६०

श्रीवाल्मीकिरुवाच |

विपश्चिति वदत्येवं तद्वृत्तान्तमवेक्षितुम् |
इव लोकान्तरं भानुः पादैर्दूरायतैर्ययौ || १ ||

इह सायं सभोत्थानं परेद्युः पुनरागमः |
भासस्य जीवन्मुक्तत्वमविद्या चोपवर्ण्यते ||

श्रुतं तस्य भासस्य पूर्ववृत्तान्तं प्रत्यक्षमवेक्षितुमिव पादैः किरणचरणैः
|| १ ||

उदभूत्पूरयन्नाशा दिनपर्यन्तदुन्दुभिः |
तुष्टाभिरिव निर्मुक्तो दिग्भिर्जयजयारवः || २ ||

आशा दिशः | दिनपर्यन्तः सायंकालस्तत्सूचको दुन्दुभिः | तुष्टाभिरिति तत्रोत्प्रेक्षा || २
||

विपश्चिते दशरथो गृहदारधनादिकम् ।
राज्यानुरूपं विभवं प्रोत्तस्थौ कल्पयन्क्रमात् ॥ ३ ॥

कल्पयन् समर्थयन् ॥ ३ ॥

राजरामवसिष्ठाद्या मिथः कृत्वा विसर्जनं ।
यथाक्रमं पूजनं च प्रययुः स्वास्पदानि ते ॥ ४ ॥

स्वास्पदानि स्वस्वगृहाणि ॥ ४ ॥

स्नात्वा भुक्त्वा निशां नीत्वा प्रभाते पुनरराययुः ।
तेनैव संनिवेशेन सा सभा संस्थिताऽभवत् ॥ ५ ॥

तेन प्राक्तनेनैव संनिवेशेन क्रमेण ॥ ५ ॥

क्रमान्मुनिरुवाचाथ तां यथाप्रस्तुतां कथाम् ।
शशीवामृतमाह्लादमुद्गिरन्मुखदीप्तिभिः ॥ ६ ॥

शशी अमृतमिव मुखदीप्तिभिराह्लादयतीत्याह्लादं वचनमुद्गिरन् ॥ ६ ॥

राजन्नेयमविद्येयमसत्येव सती स्थिता ।
नेदृशेनापि यत्नेन निर्णीतैषा विपश्चिता ॥ ७ ॥

एवं विपश्चिदुपवर्णनप्रकारैर्दृश्यभ्रान्तिरूपा अविद्या न निर्णीता
अन्तवत्तयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अविद्यैवमविज्ञाता चिरानन्तावभासते ।
परिज्ञाता तु नास्त्येव मृगतृष्णानदी यथा ॥ ८ ॥

अधिष्ठानब्रह्ममात्रतया अविज्ञाता सती कालतश्चिराद्देशतो वस्तुतश्चानन्ता ॥ ८ ॥

मन्त्रिणस्ते महाबुद्धे भासस्यास्य विपश्चितः ।
इतिवृत्तं त्वमित्यस्य स्वयमेव हि दृष्टवान् ॥ ९ ॥

ते मन्त्रिणो दृष्टवन्त इति विपरिणामेनापकृष्यते ॥ ९ ॥

सदृशोऽयमितस्त्वाभिः कथाभिर्ज्ञाततत्पदः ।
अविद्यायां प्रशान्तायां जीवन्मुक्तो भविष्यति ॥ १० ॥

इतः परमाभिः कथाभिर्ज्ञाततत्त्वोऽयमविद्यायां प्रशान्तायां सत्यां
युष्माभिः सदृशो जीवन्मुक्तो भविष्यति ॥ १० ॥

अविद्येति धृता संविद्ब्रह्मणात्मनि सत्तया ।
तद्भ्रमेणासदप्यस्याः सद्रूपमिव लक्ष्यते ॥ ११ ॥

ब्रह्मणा यद्यस्मादविद्येति संविद्धृता तत्तस्माद्भ्रमेणैवास्या असदपि रूपं
सद्रूपमिव लक्ष्यते ॥ ११ ॥

यदा ब्रह्मात्मिकैवेयमविद्या नेतरात्मिका ।
तदास्त्येषाऽपरिज्ञाता परिज्ञाता न भिद्यते ॥ १२ ॥

171393 इत्थं चास्या ब्रह्मातिरिक्तस्वरूपाभावाद्यावदपरिज्ञातं सत्ता परिज्ञानमात्रेण
171394 निवृत्तिश्चोपपद्यत इत्याह - यदेति ॥ १२ ॥
171395
171396 अविद्यैवमनन्तेयं नानाप्रसवशालिनी ।
171397 जडा हृद्या रसमयी मोहमाधवमञ्जरी ॥ १३ ॥
171398
171399 तामेवाविद्यां वर्णयति - अविद्येत्यादिना । सर्वत्र विशेषणान्युभयत्र योज्यानि ।
171400 रसमयी आसक्तिकरी । मोहलक्षणे माधवे वसन्ते प्रफुल्ला मञ्जरी ॥ १३ ॥
171401
171402 अन्तशून्या ग्रन्थिमती श्लक्ष्णा स्वङ्कुरकण्टका ।
171403 जडा रसमयी दीर्घा लतेव वनवैणवी ॥ १४ ॥
171404
171405 आपातदृष्ट्या श्लक्ष्णा अनुभवकाले तु स्वङ्कुराः सर्वे कण्टका यस्याः ।
171406 वनवेणौ जाता वनवैणवी लता शाखेव ॥ १४ ॥
171407
171408 फलाशङ्का मुधैवातिनिष्फला चित्तहारिणी ।
171409 अकालपुष्पमालेव श्रेयसा नाभिनन्दिता ॥ १५ ॥
171410
171411 मुधैव फलमस्तीत्याशङ्का यस्याम् । श्रेयसा प्रशस्यतरेणाभिज्ञजनेन
171412 नाभिनन्दिता औत्पातिकी अकालपुष्पमालेव ॥ १५ ॥
171413
171414 न किंचिद्रूपिणी पीना नानाभुवनपूरिणी ।
171415 भूताकुला निरालोका सुदीर्घेव तमोमयी ॥ १६ ॥
171416
171417 भूतैः प्राणिभिः पिशाचैश्चाकुला । तमोमयी रात्रिरिव ॥ १६ ॥
171418
171419 केशोण्ड्रकभ्रान्तिरिव विचित्रग्रन्थिवेष्टना ।
171420 मिथ्यैव दृश्यमाना खेऽदृश्यमाना न किंचन ॥ १७ ॥
171421
171422 अविचित्रवर्णा विगुणा शून्ये च वितताकृतिः ।
171423 जडस्पन्दोत्पातमयी शक्रचापलतेव खे ॥ १८ ॥
171424
171425 विगुणा गुणहीना ज्याहीना च । चक्रचापलतापक्षे जडस्पन्दो जलस्पन्दो
171426 वृष्टिस्तस्योत्पाताः सूचका विकृताः सूर्यकिरणास्तन्मयी ॥ १८ ॥
171427
171428 जडकल्लोलबहुला कलुषोल्लासफेनिला ।
171429 चक्रावर्ताक्षयमयी प्रावृषीव तरङ्गिणी ॥ १९ ॥
171430
171431 अनारतवहच्छून्यजगन्मृगनदीशता ।
171432 रजोराशिमयी रूक्षा शवभूरिव दुर्भगा ॥ २० ॥
171433
171434 शवभूः श्मशानभूमिरिव ॥ २० ॥
171435
171436 अन्तं प्राप्नोति न यथा चिरं स्वप्नपुरे चरन् ।
171437 जाग्रदाख्ये स्वप्नपुरे तथैवास्मिंश्चिरं चरन् ॥ २१ ॥
171438
171439 चरन् भ्रमन् ॥ २१ ॥
171440
171441 यानि संकल्पजालानि प्रतिष्ठामागतान्यलम् ।
171442 त्यक्तैकदृश्यजालस्थदेहानां दृढचेतसाम् ॥ २२ ॥
171443
171444 त्यक्ता एकत्र दृश्यजाले प्रपञ्चे स्थिता देहा यैस्तथाविधानां जीवानां मरणकाले

171445 एतज्जगदाकारदृढचेतसां दृढीभूतानि यानि संकल्पजालानि
171446 तान्येवैतज्जगद्देहाद्याकारेण प्रतिष्ठां स्थितिमागतानि || २२ ||
171447
171448 स्थितानि तानि चिद्व्योम कोशरत्नान्यसंकटम् |
171449 विमानपुरभूम्यादिरूपेणेत्थं स्थितात्मना [स्थिरात्मनेति क्वचित्पाठः |
171450] || २३ ||
171451
171452 तान्येव सिद्धसद्मानि व्योम्नि भान्ति परस्परम् |
171453 अदृष्टान्यप्यसंख्यानि सूपलब्धान्यसन्त्यपि || २४ ||
171454
171455 अदृष्टान्यपि सन्ति | सूपलब्धानि सम्यग्दृष्टाभ्यपि असन्ति | सिद्धसद्मानि
171456 सिद्धलोकाः || २४ ||
171457
171458 सुवर्णमणिमाणिक्यमुक्तावनिमयानि च |
171459 भक्ष्यभोज्यान्नपानाढ्यरसायनसरांसि च || २५ ||
171460
171461 तानि सिद्धसद्मान्येव वर्णयति - सुवर्णेत्यादिना || २५ ||
171462
171463 मधुमद्यदधिक्षीरघृतकुल्याकुलानि च |
171464 रसायनमयाकारवनितावलितानि च || २६ ||
171465
171466 रसायनं चन्द्रस्तन्मयाकारवनिताभिर्वलितानि || २६ ||
171467
171468 सर्वर्तुपुष्पफलपल्लवपूरवन्ति लीलाविलोलललनाकुलितालयानि |
171469 संकल्पमात्ररचनेन च सर्वकालं संपन्नसर्वविभवोत्करसंकुलानि || २७ ||
171470
171471 सर्वर्तुषु प्रसिद्धपुष्पफलपल्लवनदीप्रवाहादिमन्ति | संकल्पेति | स यदि
171472 पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ते तेन पितृलोकेन
171473 संपन्नो महीयते इत्यादिश्रुतेरिति भावः || २७ ||
171474
171475 सहस्रचन्द्रबिम्बानि शतसूर्याणि कानिचित् |
171476 सुवर्णामृतवेषाम्बुमयभूतानि कानिचित् || २८ ||
171477
171478 सुवर्णमिवामृतमिव वेषा येषां तथाविधान्यम्बुमयानि च भूतानि येषु || २८ ||
171479
171480 स्वेच्छातमःप्रकाशानि नित्यानन्दमयानि च |
171481 कानिचिन्नीयमानानि तनुतूललघूनि च || २९ ||
171482
171483 वायुना यथाभिलषितदेशं नीयमानानि || २९ ||
171484
171485 क्षणोत्पत्तिविनाशानि कानिचित्कलनावशात् |
171486 अनन्तस्वन्नपानानि निर्जरामरणानि च || ३० ||
171487
171488 उत्पत्तिविनाशाविच्छया दर्शनादर्शने || ३० ||
171489
171490 विचित्रसंनिवेशानि विचित्रविभवानि च |
171491 सर्वर्तुगुणरम्याणि सर्वकाममयानि च || ३१ ||
171492
171493 तानि संकल्पजालानि किल कल्याणकारतः |
171494 स्थिराणां मनसां भित्तिः कथमेवं भवेत्तु सा || ३२ ||
171495
171496 कल्याणकारतः शास्त्रीयसत्कर्मोपासनातस्तत्फलाकाराणां तत्तल्लोकतद्भोग्याकारेण

171497 स्थिराणां तन्मनसां परिणतिः। सा तु एवंविधा स्थूला भित्तिः कथं भवेत्॥ ३२॥
171498
171499 नान्यत्किंचन नामेह ब्रह्ममात्रमयात्मनि।
171500 संभवत्यङ्ग तेनैतदुच्यतामस्तु किंमयम्॥ ३३॥
171501
171502 मनःपरिणामास्तु मनोरथादौ चिन्मात्रसत्ताका एव दृष्टा इति
171503 ब्रह्ममात्रमयात्मनि जगति सति एतन्मदुक्तं सर्वं सोपपत्तिकं संभवति। हे अङ्ग
171504 प्रकारान्तरमस्ति चेदिदं जगत्किंमयं तदुच्यतां वादिभिरित्यर्थः॥ ३३॥
171505
171506 सर्गादावेव सर्गादि किंचनापीदमस्ति नो।
171507 कारणाभावतस्तेन जगत्किंमयमस्त्विदम्॥ ३४॥
171508
171509 यद्यपीदानीं भूतमयं भौतिकमित्युत्प्रेक्षितुं शक्यं तथापि सर्गादिकाले सदेव
171510 सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् इत्यादिश्रुतेर्नान्यत्कारणं संभावयितुं
171511 शक्यमित्यकारणं जगदब्रह्मत्वे अत्यन्तासदेवेत्याह - सर्गादावेवेति॥ ३४॥
171512
171513 संकल्प्यन्ते निरन्तानि किल तानि यथा यथा।
171514 चितौ तथा तथा भान्ति केवात्र वद चित्रता॥ ३५॥
171515
171516 यद्यत्यन्तासन्ति तर्हि कथं जगन्ति भान्ति तत्राह - संकल्प्यन्त इति। अत्यन्तासतामपि
171517 शशशृङ्गखपुष्पादीनां संकल्पने भानदर्शनादिति भावः॥ ३५॥
171518
171519 इदानीमपि हे साधो त्वमप्यन्येऽपि केऽपि वा।
171520 तीव्रसंवेगसंकल्पनगराण्येवमेव खे॥ ३६॥
171521
171522 तर्ह्यस्मत्संकल्पादेर्वन्ध्यत्वं कुत इति चेत्तीव्रसंवेगत्वाभावादेव। तीव्रसंवेगेन
171523 तु त्वं वा अन्येऽपि केऽपि वा खेऽपि नगराणि कुर्वन्त्येव। तानि
171524 चैकरसाभ्यासादैन्दवन्यायेन प्राप्नुवन्ति चेत्याह - इदानीमिति द्वाभ्याम्॥ ३६॥
171525
171526 कुर्वन्त्येकरसाभ्यासाद्यदि नाम यदृच्छया।
171527 तत्तानीदं वपुस्त्यक्त्वा प्राप्नुवन्त्यचिरेण खे॥ ३७॥
171528
171529 यस्त्विदं कल्पितं च द्वे वस्तुनी अनुवर्तते।
171530 स्वर्गादिवदवाप्नोति प्राप्नोत्येवैकमेकधीः॥ ३८॥
171531
171532 इदं पूर्वसिद्धमुपासनादिना स्वकल्पितं चेति द्वे प्रपञ्चे
171533 दृढसंकल्पेनावश्यमस्त्येवेति बुद्ध्या योऽनुवर्तते स पुरुषो यथा यज्ञादिकारी
171534 स्वर्गाद्यवश्यमाप्नोति तथा क्रमेण द्वे अप्यवाप्नोति। यस्त्वनयोरेकं सत्यमिति
171535 दृढधीः स एकमेवाप्नोतीत्यर्थः॥ ३८॥
171536
171537 सिद्धाः सदा विभान्त्येवं यथान्तःकल्पनावशात्।
171538 नरकादीनि दुःखानि तथैवाभान्ति कल्पनात्॥ ३९॥
171539
171540 सिद्धलोकेषूक्तो न्यायो नरकादिपापफलकल्पनास्वपि समान इत्याह - सिद्धा इति।
171541 एतावांस्तु विशेषः - उपासनाफलं यत्नेन तत्सत्यतादृढाभ्यासे सत्येव
171542 भवति। पुण्यफलं त्वास्तिक्यानुष्ठानयोः सतोर्विनापि तदभ्यासं सत्यमित्येव
171543 दृढं भवति पापफलं तु आस्तिक्याभ्यासयोरभावेऽपि पापाचरणमात्रेण
171544 सत्यमित्येव दृढकपनं भवतीति भावः॥ ३९॥
171545
171546 यद्यत्संवेद्यते किंचित्तत्तथाप्यनुभूयते।
171547 सति वाऽसति देहेऽस्मिन्देह एव मनोमयः॥ ४०॥
171548

171549 संवेदनानुसारित्वं तु सर्वत्र समानमित्याह - यद्यदिति। देह एव। कात्स्न्ये
171550 एवकारः। सर्वोऽपि देह इत्यर्थः॥ ४०॥
171551
171552 जीवस्त्यजति यद्भावे एकां देहमयीं धियम्।
171553 तद्भावैकमयीमन्यामाशु तत्रैव पश्यति॥ ४१॥
171554
171555 अत एव मनोनुसारेणैवैकं देहं त्यक्त्वा अपरं देहं जीवो गृह्णातीत्याह - जीव
171556 इति। तत्रैवाकाशे॥ ४१॥
171557
171558 शुभा संविच्छुभा&ल्लोकान्संपश्यत्यशुभाऽशुभान्।
171559 खात्मिका खात्मकानेव चिरं वानुभवत्यपि॥ ४२॥
171560
171561 शुभा कृतपुण्या। अशुभा कृतपापा जीवसंवित्॥ ४२॥
171562
171563 शुद्धा सिद्धपुराण्येव पश्यत्यनुभवत्यपि।
171564 चिदशुद्धानि रूपाणि दुःखानि नरकेष्वति॥ ४३॥
171565
171566 या तु कर्मोपासनशुद्धा सा सूक्ष्मतमानि सिद्धपुराण्येव परेषां पश्यति
171567 स्वान्यनुभवत्यपि। अति दुःखानि पश्यत्यनुभवत्यपि॥ ४३॥
171568
171569 घूर्णत्पाषाणयमलगिरिचक्रकपेषणम्।
171570 तत्रान्धकूपपतनं पुनरुद्धारवर्जितम्॥ ४४॥
171571
171572 नारके यानि पश्यत्यनुभवति च तानि प्रपञ्चयति - घूर्णदित्यादिना।
171573 घूर्णत्पाषाणे ये यमलगिरिचक्रके गिरिद्वयचक्रके गोधूमपेषणपाषाणयन्त्राकारे
171574 ताभ्यां पेषणम्। तत्र नरके॥ ४४॥
171575
171576 दारुणेनातिशीतेन देहं पाषाणतां गतम्।
171577 भूताङ्गारमयानन्तमरुमार्गास्पदं वपुः॥ ४५॥
171578
171579 भूतैः पिशाचैरङ्गारैश्च प्रचुरः अनन्तो यो मरुर्निर्जलो मार्गस्तदास्पदं तत्र
171580 पान्थभूतं स्वं परं वपुः॥ ४५॥
171581
171582 पूताङ्गारमयाम्भोदसरदङ्गारवर्षणम्।
171583 तप्तनाराचनिकरपरुषासारदारुणम्॥ ४६॥
171584
171585 पूता निरस्तभस्मानो येऽङ्गारास्तन्मयाम्भोदेभ्यः सरतां पततामङ्गाराणां
171586 वर्षणम्॥ ४६॥
171587
171588 अवहत्पाषाणचक्रासिसरिदाकाशसंचरम्।
171589 वक्षोमुक्ताम्बुदाकारकुठाराघातभेदनम्॥ ४७॥
171590
171591 वहन्त्यः पाषाणादिसरितो यत्र तथाविधे आकाशे संचरं संचारम्। वक्षःसु
171592 मुक्तानां पातितानामम्बुदाकारकुठाराणामाघातेन वक्षोभेदनम्। वृष्ट्या
171593 आमुक्तानामिति पाठान्तरे विग्रहः॥ ४७॥
171594
171595 तप्तायःपरुषाश्लेषच्छमिच्छमितिमज्जनम्।
171596 बृहत्कटकटाशब्दशस्त्रयन्त्रनिपीडनम्॥ ४८॥
171597
171598 तप्तायःसूर्भिशूलादीनामाश्लेषं सशब्दं मज्जनं च॥ ४८॥
171599
171600 चक्रवज्रगदाप्रासशूलासिशरवर्षणम्।

171601 शाल्मलीग्रहणं पाशं [पाशबन्धनम् |] कुशक्तिशततोदनम् || ४९ ||
171602
171603 शाल्मल्याः सकण्टकाया ग्रहणमाश्लेषणम् || ४९ ||
171604
171605 तप्तसैकतसंभारपातपातालमज्जनम् |
171606 दीपच्छन्नानलभयण्म् बृहद्वायसचर्वणम् || ५० ||
171607
171608 दीपवेषेण प्रच्छन्नो य उल्कानलस्तस्माद्भयम् | बृहद्भिर्वायसैश्चर्वणं
171609 तोदनम् || ५० ||
171610
171611 निर्निर्गमाकृशाङ्गारमहाङ्गारप्रवेशनम् |
171612 शरशक्तिगदाप्रासभुशुण्डीचक्रवेधनम् || ५१ ||
171613
171614 क्षुत्क्षोभपरुषप्रेतव्रातान्योन्याङ्गचर्वणम् |
171615 तालोत्तालातिपरुषशिलातलनिपातनम् || ५२ ||
171616
171617 तालादप्युत्तालादुन्नतप्रदेशादतिपुरुषशिलातलेषु निपातनम् || ५२ ||
171618
171619 रुधिरामेध्यपङ्काङ्कपूयनद्यादिसंकटम् |
171620 शिलाशस्त्रमयाश्वेभपादपाषाणपेषणम् || ५३ ||
171621
171622 श्वभ्राभोलूकलिखितं जनौघमुसलाहतम् |
171623 शिरःकरखुरस्कन्धखण्डोत्कगृध्रमण्डलम् || ५४ ||
171624
171625 श्वभ्राभेषु देशेषूलूकैर्लिखितं देहविदारणम् | शिरःकरपादादीनां खण्डनं
171626 खण्डस्तत्रोत्कमुत्कण्ठितं गृध्रमण्डलं यत्र || ५४ ||
171627
171628 एतस्मात्कुकृतादेतत्फलमित्येव भावनात् |
171629 पश्यत्येवंदेशदृढादविसंवादिविस्तृतः || ५५ ||
171630
171631 भावनाच्छास्त्रतो निर्णयात्प्राग्बहुश एवंविधदेशेष्वनुभवेन दृढात् |
171632 स्वात्मैव तत्तन्नरकात्मना विस्तृतः सन्नित्यर्थः || ५५ ||
171633
171634 यन्नाम किंचन कदाचन चेतनं खे भातं न भातमथवा यदपूर्वमेव |
171635 तत्कल्पनाद्भवति तन्मयमेव तद्धि तस्माच्चिरं च चलतीति यदृच्छयैव || ५६ ||
171636
171637 उक्तं संगृह्योपसंहरति - यन्नामेति | यन्नाम किंचन चेतनदेहादि कदाचन
171638 खे चित्ताकाशे भातम् अथवा भाविनोऽपि स्वप्ने दर्शनान्न भातम् वा अपूर्वमेव यत्
171639 तदपि संकल्पभ्रान्तिरूपात्कल्पनाद्भाति | तत्सर्वं तन्मयं मनोमयमेव |
171640 तस्माद्भावाच्च चिरमनुभूताद्यदृच्छयैव चलति न प्रयत्नशतैरपीति
171641 सिद्धमित्यर्थः || ५६ ||
171642
171643 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठ० वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० श० स्वर्गनरकोपलम्भवर्णनं
171644 नाम षष्ठ्यधिकशततमः सर्गः || १६० ||
171645
171646 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
171647 स्वर्गनरकोपलम्भवर्णनं नाम षष्ट्यधिकशततमः सर्गः || १६० ||
171648
171649
171650 एकषष्ट्यधिकशततमः सर्गः १६१
171651
171652 श्रीराम उवाच |

171653
171654 यन्मुनिव्याधयोरेतद्वृत्तं नानादशाशतम् ।
171655 अन्यकारणकं किं स्यादेतत्किं वा स्वभावजम् ॥ १ ॥
171656
171657 अनन्यकारणं चित्रं चिन्मात्रप्रतिभात्मकम् ।
171658 अबोधाज्जगदाभाति बोधे ब्रह्मेति वर्ण्यते ॥
171659
171660 मुनिव्याधयोरेतद्वासवर्णितं सुखदुःखादिदशाशतं यद्वृत्तं तत्किं
171661 प्रत्यहं दृश्यमानस्वप्नादिवदनन्यकारणकं किं वा
171662 लवणगाधिप्रभृतीनां चण्डालभावादिकमैन्द्रजालिकभगवद्वरादिनिमित्तादिव
171663 निमित्तान्तरस्वभावजमिति रामप्रश्नार्थः ॥ १ ॥
171664
171665 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
171666
171667 ईदृशाः प्रतिभावर्ताः परमात्ममहाम्बुधौ ।
171668 अनारतं प्रवर्तन्ते स्वतः स्वात्मनि खात्मकाः ॥ २ ॥
171669
171670 तत्र निमित्तान्तरमस्तु मा वा । अज्ञातात्मनि यावन्मोक्षमीदृशा भ्रमाः सदैव
171671 प्रवर्तन्त इति वसिष्ठ उत्तरमाह - ईदृशा इत्यादिना ॥ २ ॥
171672
171673 यथा स्पन्दात्मनो वायोरजस्रं स्पन्दलेखिकाः ।
171674 उद्यन्त्येव सतश्चित्त्वाच्चिद्व्योम्नि प्रतिभायुताः ॥ ३ ॥
171675
171676 यथा व्यजनादिनिमित्तान्तरे सत्यसति च वायावल्पाल्पतराः स्पन्दलेखिकाः स्पन्दलवाः
171677 सदैवोद्यन्ति तद्वदित्यर्थः । प्रतिभा अर्थाकारप्रथा ॥ ३ ॥
171678
171679 या यथा स्वाङ्गभूतास्मादुदिता प्रतिभा प्रभा ।
171680 तावत्सेह तथैवास्ते न हता यावदन्यया ॥ ४ ॥
171681
171682 अन्यया आकारान्तरप्रतिभया यावन्न हता न विनाशिता । यथा मृदः पिण्डाद्याकारो
171683 घटाद्याकारान्तरपरिणतिविनाश्यस्तद्वदिति भावः ॥ ४ ॥
171684
171685 नानावयववानेक एवेहावयवी यथा ।
171686 चिद्ब्रह्मैकमिदं व्योम तथैवं प्रतिभात्मकम् ॥ ५ ॥
171687
171688 तेषु चानन्तेषु प्रतिभासेष्वधिष्ठानसन्मात्रात्मकं ब्रह्म शाखादिषु वृक्ष
171689 इवानुगतं तिष्ठतीत्याह - नानेति ॥ ५ ॥
171690
171691 ब्रह्म काश्चित्स्थिराः काश्चिदस्थिराः प्रतिभार्थवत् ।
171692 देहावस्था इवात्मस्थाः स्थितमात्मनि खात्मनि ॥ ६ ॥
171693
171694 तत्र काश्चिद्भूम्यन्तरिक्षदिगाद्यवस्थाश्चिरकालावस्थानात्स्थिराः । अन्या अस्थिराः
171695 अल्पकालस्थायिन्यः । यथा देहस्य पिण्डहस्तपादाद्याकारावस्था
171696 निमेषोन्मेषाद्यवस्थाश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥
171697
171698 स्वात्मनि स्वप्नपुरवद्भानं चिति चमत्कृतिः ।
171699 किं सारं किमसारं वा किं सत्किं वाप्यसद्भवेत् ॥ ७ ॥
171700
171701 तासु सारासारत्वादिग्रहो वृथैव मूढानामित्याह - स्वात्मनीति ॥ ७ ॥
171702
171703 परिज्ञातमिदं यावत्सर्वं चिद्व्योममात्रकम् ।
171704 दृश्यं जगद्द्रवद्बुद्धं न सन्नासत्किमुच्यते ॥ ८ ॥

171705
171706 यावद्यदा भवद्भिरज्ञैर्बुद्धं तु ॥ ८ ॥
171707
171708 चिद्व्योममात्रकचनं संसारे सर्वतः शिवे ।
171709 आस्थानास्थादि किं तज्ज्ञा यथासंस्थानमास्थित ॥ ९ ॥
171710
171711 यथासंस्थानं यथास्थितं स्वरूपमालम्ब्य आस्थित तिष्ठत ।
171712 छान्दसस्तिङ्व्यत्ययः ॥ ९ ॥
171713
171714 समुद्यन्ति स्वतोऽम्भोधेर्वीचिवत्प्रतिभाकृताः ।
171715 स्वात्मिकाः स्वात्मनो देवात्कार्यकारणदृक्तया [द्योतमानात् ।] ॥ १० ॥
171716
171717 स्वतः स्वात्मनः सकाशात् कार्यकारणदृक्तया प्रतिभाकृताः प्रतिभाकाराः
171718 समुद्यन्ति ॥ १० ॥
171719
171720 स्फारं यत्परमं व्योम्नः स्वसंकल्पस्वसर्गवत् ।
171721 तत्तेनैव जगद्बुद्धं कुतः पृथ्व्यादयोऽत्र के ॥ ११ ॥
171722
171723 यत्स्वसंकल्पवत्स्वसर्गवच्च स्फारं प्रतिभानं तदेव तेन जगदिति बुद्धम् ॥ ११ ॥
171724
171725 भात्येवमयमाभासो नैव भाति च किंचन ।
171726 ब्रह्मण्येव स्थितं ब्रह्म तदविद्याभिधं स्वतः ॥ १२ ॥
171727
171728 तज्जगत् । स्वतः न कारणान्तरतः ॥ १२ ॥
171729
171730 घनता चिद्घनेनेह चिद्व्योमैवाखिलं जगत् ।
171731 इत्येव परमो बोध एतत्प्रौढिस्तु मुक्तता ॥ १३ ॥
171732
171733 इह चिद्घनेनैव घनता नान्येन पृथ्व्यादिरूपेण । प्रौढिर्भूमिकाभ्यासेन
171734 दृढीभावः ॥ १३ ॥
171735
171736 चिद्व्योमशून्यतारूपमात्रमाभास आततः ।
171737 ऐदमप्रतिघं शान्तं जगदित्येव भासते ॥ १४ ॥
171738
171739 शून्यताया आकाशताया रूपं नैल्यमिव स्थितमज्ञानमालम्ब्येति शेषः । आभासो
171740 भ्रमः ॥ १४ ॥
171741
171742 ध्यायिनः क्षीणदेहस्य ध्याने दृक्त्वे क्षणं स्थिते ।
171743 चिन्मात्रव्यतिरेकेण शक्तत्वं स्यात्किमुच्यताम् । १५ ॥
171744
171745 एतच्च ध्यायिनामनुभवसिद्धमित्याह - ध्यायिन इति ।
171746 निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठया क्षीणदेहस्य उच्छिन्नदेहभावस्य । दृक्त्वे
171747 साक्षिचिन्मात्ररूपत्वे । शक्तत्वं जगद्दर्शनसामर्थ्यं किं स्यात् ।
171748 तस्मादज्ञानदृशैव तत्सामर्थ्यं परिशेषादिति भावः ॥ १५ ॥
171749
171750 चिद्धातुव्योमभागो यो भाति यत्र यथा यथा ।
171751 तथा तथा स तत्रास्ते यावदित्थं स्वभावतः ॥ १६ ॥
171752
171753 तथा च ब्रह्मैवाज्ञचित्तोपाधौ जगदात्मना भात्यन्यत्र चिन्मात्रस्वभावेनेति
171754 व्यवस्थेत्याह - चिद्धात्विति । बोधाबोधस्वभावतः ॥ १६ ॥
171755
171756 अविचारवतो दृश्यभ्रान्तिर्गगनमय्यपि ।

171757 जातितैमिरिकद्वीन्दुदोषवन्नोपशाम्यति ॥ १७ ॥
171758
171759 जातितैमिरिकस्य जन्मप्रभृति तिमिररोगदुष्टचक्षुषः पुरुषस्य ॥ १७ ॥
171760
171761 यदिदं दृश्यते किंचित्तद्ब्रह्मैव निरामयम् ।
171762 चिदाकाशमनाद्यन्तं तत्कथं किं प्रशाम्यति ॥ १८ ॥
171763
171764 ब्रह्मभावापन्नं तु जगन्न नश्यतीत्याह - यदिदमिति ॥ १८ ॥
171765
171766 स्वमसन्त्यजतो रूपं स्वच्छसंवेदनात्मकम् ।
171767 स्वप्नवत्कचनं स्वस्य यन्नाम तदिदं जगत् ॥ १९ ॥
171768
171769 तथा चाज्ञदशायामपि स्वप्नचिद्विवर्तमात्रं जगदित्याह - स्वमिति ।
171770 अविकृतस्यान्यथा प्रतिभासो विवर्त इति तल्लक्षणयोगादिति भावः ॥ १९ ॥
171771
171772 शास्त्रार्थैस्तीक्ष्णया बुद्ध्या मिथो यन्न विकल्पनैः ।
171773 कृत्वा सुप्तमिवात्मानं किंचिद्बुद्धेन बोध्यते ॥ २० ॥
171774
171775 रूढा येयमविद्येति संविदव्यभिचारिणी ।
171776 भवतां ननु नास्त्येव सा सरित्स्विव पांसुभूः ॥ २१ ॥
171777
171778 या भवतां जगदाकारेण रूढा सास्माकं नास्त्येव ॥ २१ ॥
171779
171780 यथा स्वप्नेऽवनिर्नास्ति स्वानुभूतापि कुत्रचित् ।
171781 तथेयं दृश्यता नास्ति स्वानुभूताप्यसन्मयी ॥ २२ ॥
171782
171783 नन्वनुभवः कथमुपलभ्यते तत्राह - यथेति ॥ २२ ॥
171784
171785 चिद्व्योममात्रमेवार्थाऽनलवद्भासते यथा ।
171786 स्वप्ने तथैव जाग्रत्त्वेऽनलं स्वस्यैव लक्ष्यते ॥ २३ ॥
171787
171788 रूपाद्यर्थवत्तत्प्रकाशकानलवच्च यथा स्वप्ने चिद्व्योमैव भासते । स्वस्य
171789 जाग्रत्साक्षिणः अनलमपूर्णं स्वप्रकाशरूपमेव तथा लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥
171790
171791 इदं जाग्रदयं स्वप्न इति नास्त्येव भिन्नता ।
171792 सत्ये वस्तुनि निःशेषसमयोर्यानुभूतितः ॥ २४ ॥
171793
171794 या भिन्नता भासते अनुभूतितः समयोस्तयोः सा नास्त्येवेत्यर्थः ॥ २४ ॥
171795
171796 नैतदेवमिति स्वप्नप्रबोधात्प्रत्ययो यथा ।
171797 मृत्वामुत्र प्रबुद्धस्य जाग्रति प्रत्ययस्तथा ॥ २५ ॥
171798
171799 अमुत्र शरीरान्तरे प्रबुद्धस्य गर्भस्थस्य जातिस्मरस्य जाग्रति प्रसिद्धः प्रत्ययोऽपि
171800 तथा नैतदेवमिति बाधितो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥
171801
171802 कालमल्पमनल्पं च स्वप्नजाग्रदितीह धीः ।
171803 वर्तमानानुभवनसाम्यात्तुल्ये तयोर्द्वयोः ॥ २६ ॥
171804
171805 कथं तर्ह्यसाम्यप्रत्ययो जनानामिति चेत्कालाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां नानुभवत इत्याह
171806 - कालेति ॥ २६ ॥
171807
171808 बाह्ये तदेवमित्यादिगुणसाम्यादशेषतः ।

171809 न जाग्रत्स्वप्नयोर्ज्यायानेकोऽपि यमयोरिव ॥ २७ ॥
171810
171811 न च बाह्ये जाग्रदन्तः स्वप्न इति भेदः। स्वप्नोऽपि बाह्ये। तत्स्वाप्नमेव जाग्रद्वदेव
171812 सर्वमिति सर्ववस्तुषूभयत्र गुणसाम्यानुभवेन नैकतरज्यायस्त्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥
171813
171814 यदेव जाग्रत्स्वप्नोऽयं यः स्वप्नो जाग्रदेव तत्।
171815 नैतदेवं किलेत्यस्ति धीः कालेनोभयोरपि ॥ २८ ॥
171816
171817 धीर्बाधधीः ॥ २८ ॥
171818
171819 आजीवितान्तं स्वप्नानां शतान्यनियतं यथा।
171820 अनिर्वाणमहाबोधे तथा जाग्रच्छतान्यपि ॥ २९ ॥
171821
171822 अनिर्वाणस्य जीवस्य महत्यबोधे स्वापे ॥ २९ ॥
171823
171824 उत्पन्नध्वंसिनः स्वप्नाः स्मर्यन्ते बहवो यथा।
171825 तथैव बुद्धैः स्मर्यन्ते सिद्धैर्जन्मशतान्यपि ॥ ३० ॥
171826
171827 बुद्धैः प्रबुद्धैः सिद्धैर्जातिस्मरणानुकूलयोगसिद्धिमद्भिः ॥ ३० ॥
171828
171829 एवं समस्तसाधर्म्ये समस्तानुभवात्मनि।
171830 कचति स्वप्नवज्जाग्रज्जाग्रद्वत्स्वप्नवेदनम् ॥ ३१ ॥
171831
171832 यथा दृश्यं जगच्चेति नित्यमेकार्थतां गतौ।
171833 उभौ शब्दौ तथैवैतज्जाग्रत्स्वप्नात्मकौ स्मृतौ ॥ ३२ ॥
171834
171835 कथं तर्हि नामभेदस्तत्राह - यथेति ॥ ३२ ॥
171836
171837 एवं स्वप्नपुरं स्फारं यथा व्योमैव चिन्मयम्।
171838 तथैवेदं जगदतः क्वाविद्या दृश्यते कुतः ॥ ३३ ॥
171839
171840 स्वप्नसाम्यप्रतिपादनस्य प्रयोजनं दर्शयति - एवमिति ॥ ३३ ॥
171841
171842 तदेवाकाशमात्रात्म यद्यविद्येति कथ्यते।
171843 तद्यदास्ते तदेवाहं बन्धः स्वकलनात्मकः ॥ ३४ ॥
171844
171845 स हि स्वप्नो इत्यादिश्रुतौ स्वप्नशब्देनेवाविद्याशब्देनापि तद्ब्रह्मैव यदि कथ्यते
171846 तर्हि न शब्दे वयं विवदामहे किंतु सर्वभ्नमशान्तौ यदेवास्ते तदेवाहम्। प्राक्
171847 स्वकल्पनात्मक एव बन्ध इत्येतावदस्मदभिमतं तच्च सिद्धमेवेति भावः ॥ ३४ ॥
171848
171849 तन्मैवं क्रियतामेतदबन्धस्यैव बन्धनम्।
171850 कान्यता अमलव्योम्नश्चिन्मयस्य निराकृतेः ॥ ३५ ॥
171851
171852 यदैवं तदा नित्यमुक्तस्यात्मनो बन्धनभ्रान्तिरेव न कार्येत्याह - तदिति।
171853 अमलस्य व्योम्नो निराकृतेश्चिन्मयस्य च का अन्यता किं वैलक्षण्यं येन व्योम न
171854 बध्यते चिदात्मा तु बध्यत इति वाचो युक्तिः प्रसरेत्।
171855 द्वयोरप्यमूर्तत्वालेपकत्वसूक्ष्मतमत्वादिना अत्यन्तसाम्यादिति भावः ॥ ३५ ॥
171856
171857 चिन्मयाकाशकचने क्वास्मिन्किल निराकृतेः।
171858 दृश्यनामन्यविद्याख्ये बन्धो मोक्षोऽथवा कुतः ॥ ३६ ॥
171859
171860 अस्मिन्दृश्यनामन्यविद्याख्ये चिन्मयाकाशकचने सति बन्धो वा मोक्षो वा कुतो

हेतोः स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

नाविद्या विद्यते नाम बन्धो बन्धो न कस्यचित् ।
मोक्षो न कस्यचिन्मोक्षश्चास्तिनास्तीति नास्त्यलम् ॥ ३७ ॥

यथा अविद्या नाम न विद्यते तदा बन्धो बन्धो न । तथा मोक्षोपि मोक्षो न । यतो
ब्रह्मातिरिक्तं अस्तिनास्तीति अव्यवहारयोग्यमेव दुर्लभमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

नास्त्येव विद्याऽविद्या वा चिदेवेयं कचत्यजा ।
ख एव खाकृतिः स्वप्न इव सर्गस्वदेहिनी ॥ ३८ ॥

स्वप्न इव चिदेव सर्गाकारस्वदेहिनी भूत्वा कचति ॥ ३८ ॥

देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः ।
तज्जाग्रत्स्वप्नदृश्यस्य रूपमित्येव निश्चयः ॥ ३९ ॥

मध्ये यन्निर्विषयं संविदः स्वरूपं प्रसिद्धं तदेव
जाग्रत्स्वप्नप्रसिद्धदृश्यस्य पारमार्थिकं रूपमित्येव निश्चयः कार्यः ॥ ३९ ॥

सबाह्याभ्यन्तरे दृश्ये शान्तनिद्रस्य यद्वपुः ।
एकस्य निशि तद्रूपं जाग्रत्स्वप्नदृशामिह ॥ ४० ॥

बाह्ये दृश्ये आभ्यन्तरे च दृश्ये इन्द्रियमनस्तद्विकारादौ प्रकाशनाय सदा
जागरूकस्य स्वयंज्योतिरात्मनो यद्वपुः स्वरूपम् । असुप्तः सुप्तानबिचाकशीति इति
श्रुतेः । तदेव जाग्रत्स्वप्नदृशां तात्त्विकं रूपमित्यर्थः ॥ ४० ॥

विद्धि तद्रूपमेवेदं भेदवेदनमित्यपि ।
चित्यन्तमागतः कोऽन्यो नाम स्याद्भेदवेदने ॥ ४१ ॥

अत एव जाग्रत्स्वप्नभेदवेदनमित्यपि कल्पनं तद्रूपं तदुभयसाक्षिरूपमेव
विद्धि न चिद्भेदवेदनम् । यतः अवस्थात्रयानुगतायाः साक्षिचितेरन्तमन्यः क आगतो
दृष्टवान् यश्चिति भेदं पश्येदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

चिद्व्योमैवाभेदबुद्धिश्चिद्व्योमैव च भेदधीः ।
द्वैताद्वैते चैकमेव तथा शान्तमखण्डितम् ॥ ४२ ॥

तथा सतीति शेषः ॥ ४२ ॥

सदंशो बोधतद्ग्राह्यमय एव यथा तथा ।
दृष्टा य एव दृश्यं तद्द्वैतवेदनमेककम् ॥ ४३ ॥

यथा ब्रह्मणः सच्चिदानन्दांशेषु सदंशो बोधमयो
बोधग्राह्यमयश्चेत्युभयत्राभिन्नस्तथा द्वैतं तद्वेदनं चैककमिति
चिदंशोऽप्यभिन्नः । यतो य एव दृष्टा दृशां विषयीकृतास्त एव
दृश्यमित्युच्यन्ते । न च विषयविषयिभावश्चित्तादात्म्यातिरिक्तः केनचिन्निरूपयितुं
शक्यस्तत्तस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तद्ब्रह्म खं विदुर्द्वैतमद्वैताद्वैतमेव च ।
सर्ग एव परं ब्रह्म द्वैतमद्वैतमेव सत् ॥ ४४ ॥

एकस्य सद्वस्तुन एव सर्वद्वैतात्मना यदा प्रतिभासस्तदा ब्रह्मैव
द्वैताद्वैतमद्वैताभिन्नं च । न तद्व्यतिरिक्तं किंचित्प्रसिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

नेति नेति विनिर्णीय सर्वतोऽभिभवत्यपि ।
पश्चात्त्यक्त्वा चिदाकाशे शिलां कृत्वास्यतामिह ॥ ४५ ॥

तर्हि किं द्वैताद्वैतसमुच्चयात्मकमेव ब्रह्म बोद्धव्यं नेत्याह - नेतीति ।
पूर्वं सर्ग एव परं ब्रह्म द्वैतमद्वैतमेव [अत्र सत् इति पाठः साधुः
तथैव ४४ तमश्लोके पठितत्वात् च इति तत्पूर्वार्धान्तेन भ्रान्तिः सुसंभाव्या ।]
इति मूर्तामूर्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपतां विनिर्णीय पश्चात् नेति नेति इति
सर्वद्वैतनिषेधेन सर्वतः कृत्स्नं द्वैतं त्यक्त्वा अभितो भवत्याविर्भूतेऽपि इह
प्रत्यगात्मनि चिदाकाशे उत्तरोत्तरभूमिकाभ्यासेन
सैन्धवघनवदानन्दैकरसघनां शिलां कृत्वा आस्यताम् ॥ ४५ ॥

यथाक्रमं सुभग यथास्थितस्थिति यथोदयं व्रज पिब भुंक्ष्व भोजय ।
अभीप्सितं गतमननो निरिङ्गनः सुचिन्मये परमपदोपलो भवान् ॥ ४६ ॥

हे सुभग एवं सुचिन्मये ब्रह्मणि परमपदोपलभूतो भवान् यथाक्रमं
स्ववर्णाश्रमोचितक्रममनतिक्रम्य यथास्थितं लोकस्थितिं चानतिक्रम्य यथोदयं
स्वविभवानुसारेणाभीप्सितं देशं विषयं च व्रज विहर पिब भुंक्ष्व
द्विजसुहृद्वर्गान्भोजय च । अनीप्सितम् इति पाठे निरिच्छं यथा स्यात्तथा ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वा० उ० अ० वि० श०
निर्वाणवर्णनं नामैकषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६१ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
निर्वाणवर्णनं नामैकषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६१ ॥

द्विषष्ट्यधिकशततमः सर्गः १६२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चिद्व्योमार्थतयार्थानां यथास्थितमिदं जगत् ।
सरूपालोकमननमपि चिद्व्योम केवलम् ॥ १ ॥

इह द्वैतस्य कृत्स्नस्य ब्रह्ममात्रत्ववर्णनैः ।
हितोक्तिभिरविद्याया निरास उपपाद्यते ॥

सर्वस्य दृश्यस्य चिद्व्योमार्थमेव स्फुरणादपि तन्मात्रतापरिशेष इत्याह -
चिद्व्योमेति । अर्थानां विषयाणां बाह्यरूपालोकनेन आन्तरमननेन च सहितं
बाह्यमाभ्यन्तरं च दृश्यजातं गवाद्यर्थतृणादि गवात्द्यात्मने
चिद्व्योमोपभोग्यं चिद्व्योमैव केवलं परिशिष्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

स्वप्नचित्पुररूपत्वादन्यद्यस्मान्न विद्यते ।
जगत्तस्मान्नभः शान्तं नेह नानास्ति किंचन ॥ २ ॥

चिद्भोग्यस्य चिन्मात्रपरिशेषत्वं केन दृष्टान्तेन साध्यते तत्राह - स्वप्नेति ।
यस्माद्धेतोः स्वप्ने पुरभोक्त्र्याश्रित एव पुररूपत्वादन्यन्न विद्यते
तस्माज्जाग्रज्जगदपि नभ इव शान्तम् । उक्तानुमाने श्रुतिसंमतिं दर्शयति - नेह
नानास्ति किंचनेति ॥ २ ॥

चिदाभानमनानैव नानेव परिलक्ष्यते ।
अनात्मैवात्मनात्मानं स्वप्नाकाशपुरेष्विव ॥ ३ ॥

171965 यदि नाना नास्ति तर्हि किं तद्यन्नानेव परिलक्ष्यते तत्राह - चिदाभानमिति। यन्नाना
171966 तदनात्मैव निःस्वरूपमेव स्वसाक्षिणा आत्मनात्मानं स्वं दर्शयति। यथा
171967 स्वप्नपुरेष्वाकाशपुरेषु गन्धर्वनगरेषु च पदार्थस्तद्वदित्यर्थः॥ ३॥
171968
171969 सर्गादाविव चिद्व्योम स्वप्नाकाशपुरं जगत्।
171970 आभातमेवासत्यं च नूनं सत्यमिव स्थितम्॥ ४॥
171971
171972 तत्साम्यमेव स्फुटयति - सर्गादाविति। सर्गस्य आदौ प्रलयकाल इवेदानीमपि जगत्
171973 स्वप्नाकाशपुरवत् आभातमेवासत्यं चेति साम्यमित्यर्थः॥ ४॥
171974
171975 तज्ज्ञाज्ञातो न मूर्खाणामज्ञाज्ञातो न तद्विदाम्।
171976 विद्यते सर्गशब्दार्थः सत्यासत्यमयात्मकः॥ ५॥
171977
171978 चन्द्रप्रादेशिकत्ववत्तज्ज्ञानानुभवविसंवादादपि जगत्तथेत्याह - तज्ज्ञेति।
171979 उभयत्र अज्ञात इति च्छेदः। अथवा न मूर्खाणां तद्विदां वा अनुभवमनुसृत्य
171980 प्रपञ्चो व्यवस्थापयितुं शक्यः
171981 परस्परविसंवादादुभाभ्यामप्यज्ञातत्वादित्यर्थः॥ ५॥
171982
171983 तज्ज्ञाज्ञयोस्तयोरन्तःप्रतिपत्तौ तु यत्स्थितम्।
171984 न बोद्‌धुं न च वक्तुं ते जानीतस्तौ परस्परम्॥ ६॥
171985
171986 तत्कुतस्तत्राह - तज्ज्ञाज्ञयोरिति। यतः केवलान्तर्दृष्टयस्तज्ज्ञाः
171987 केवलबाह्यदृष्टयोऽज्ञाः प्रपञ्चरूपं त्वन्तःप्रतिपत्तौ बुद्धिवृत्तौ अन्तराले
171988 स्थितमुभावपि बोद्‌धुं ते तुभ्यं परस्परं वा वक्तुं च न जानीतो न शक्नुतः॥ ६॥
171989
171990 स्वबुद्धौ स्वर्गशब्दार्थो मिथोन्तस्तत्किलानयोः।
171991 स्थैर्यास्थैर्ये जाग्रतो द्वे अक्षीबक्षीबयोरिव॥ ७॥
171992
171993 उक्तमेवोपपादयति - स्वबुद्धाविति। सर्गशब्दार्थस्तावत्स्वस्वबुद्धौ स्थित एव
171994 स्फुरति नान्य इत्यविवादं तत्राक्षीबक्षीबयोरिवाभ्रान्तभ्रान्तयोरनयोर्मिथः
171995 परस्परं तत्तत्प्रपञ्चरूपमान्तरबुद्धिस्थत्वादन्तःस्थम्। किलेति यौक्तिकप्रसिद्धौ
171996 । तत्र विदुषो बुद्धिः सदैव स्थैर्ये जागर्तीति स स्थिरमात्मतत्त्वमेव पश्यति।
171997 अविद्वद्बुद्धिरस्थैर्ये जागर्तीति सोऽस्थिरं बाह्यमेव पश्यति। बुद्धिगतं तु
171998 प्रपञ्चस्वरूपं नात्यन्तमान्तरं नात्यन्तं बाह्यमिति नोभयोरपि
171999 तत्परिज्ञानमस्तीत्यर्थः॥ ७॥
172000
172001 द्रवस्थितिमिता यद्वत्सरिद्वारिणि वीचयः।
172002 चितौ स्थितिमितास्तद्वच्चेतनात्सर्गवीचयः॥ ८॥
172003
172004 यद्युभाभ्यामपि द्रष्टुमशक्यः प्रपञ्चस्तर्हि कथं स्थितिं प्राप्तस्तत्राह -
172005 द्रवेति। अज्ञातचित्स्वभावमेवावलम्ब्य जलद्रवतया तरङ्गा इवात्मसत्तयैवान्तराले
172006 स्थितिं प्राप्ता इत्यर्थः॥ ८॥
172007
172008 चिद्रूपं यन्न किंचित्तदिदं किंचिदवस्थितम्।
172009 भाति दृश्यमिवादृश्यमपि स्वप्नपुरेष्विव॥ ९॥
172010
172011 अत एव चिच्चमत्कारमात्रं जगदित्याह - चिद्रूपमिति॥ ९॥
172012
172013 चिच्छायेयं प्रकचति जगदित्यभिशब्दिता।
172014 नन्वमूर्तैव मूर्तेव द्रव्यच्छायेव वै तता॥ १०॥
172015
172016 अथवा मायायां यश्चित्प्रतिबिम्बः स एव जगदाकारेण [जीवजगदाकारेण इत्यपि

172017 पाठः ‌।] स्फुरतीत्याह - चिछायेति। दर्पणे घटपटादिद्रव्यच्छायेव॥ १०॥
172018
172019 कायमात्रकमेवेदं भ्रान्तिमात्रमसन्मयम्।
172020 पिशाचविभ्रमालोकप्रायमायासनं दृढम्॥ ११॥
172021
172022 तत्र देहात्मताभ्रान्तिरेव सर्वायासमूलमित्याह - कायेति॥ ११॥
172023
172024 मनोराज्यमिवासत्यं लोलं लम्बाम्बुबिन्दुवत्।
172025 द्वाभ्यामित्यनुभूतिभ्यां यदसत्तत्र कात्मता॥ १२॥
172026
172027 देह एवात्मास्त्विति भ्रमं वारयति - द्वाभ्यामिति। प्राग्वर्णिताभ्यां द्वाभ्यां
172028 विद्वदविद्वदनुभूतिभ्यामपि विमृश्यमानं यदसत् तत्र का
172029 आत्मताप्रसक्तिरित्यर्थः॥ १२॥
172030
172031 विदार्यदारुरववत्तरङ्गानिलशब्दवत्।
172032 खे शब्दाः पवनस्फोटा भान्त्यर्था वासनोदयाः॥ १३॥
172033
172034 कथं तर्हि रामोऽहं वसिष्ठस्त्वमित्यादिदेहात्मव्यवहारशब्दार्थास्तत्राह -
172035 विदार्येति। यथा पृथिव्यां स्थूलवंशदारुविदारणे तदन्तःस्थितः शब्दो
172036 बहिर्निःसरतीव प्रतिभाति न च तदन्तःशब्दः स्थितो निःसृतो वा तथा जले
172037 तरङ्गेभ्यः अग्नौ ज्वालादिभ्यः खे प्रतिध्वनिशब्दाः पवनाच्च
172038 कण्ठताल्वादिप्रदेशे वर्णपदवाक्यस्फोटा निर्गता इव भान्ति न च ते प्राक् तदन्तः
172039 सन्ति तद्वद्वासनामया अप्यर्था अग्निविस्फुलिङ्गवज्जाग्रत्स्वप्रयोरात्मनो निर्गता इव
172040 भान्ति न च तत्र सन्तीत्यर्थः॥ १३॥
172041
172042 सर्गादितः स्वपरिभा कचति स्वप्नशैलवत्।
172043 वस्तुतस्तु न शब्दोस्ति नार्थोऽस्ति न च दृश्यता॥ १४॥
172044
172045 स्वपरिभा स्वात्मचित्॥ १४॥
172046
172047 यदिहं चास्ति चाभाति तत्सर्वं परमार्थसत्।
172048 अन्यादृक्कारणाभावात्सर्गादावेव नोदितम्॥ १५॥
172049
172050 अन्यादृक् सद्व्यतिरिक्तं रूपं तु सर्गादावेव कारणाभावान्नोदितं नोत्पन्नमेव॥
172051 १५॥
172052
172053 निरस्तशब्दभेदार्थमनिरस्ताखिलार्थकम्।
172054 शाम्यामि परिनिर्वामि व्योमैवास्मीति बुद्ध्यताम्॥ १६॥
172055
172056 अतः सदैवैकरूपं सद्व्योमैवाहमिति परमशान्तनिर्वृत्तिरूपं बुध्यतामित्याह
172057 - न्निरस्तेति॥ १६॥
172058
172059 त्यज्यतामात्मविश्रान्त्या शुद्धबोधैकरूपया।
172060 जीवेऽजवं जवीभावस्त्वसदुत्थित आत्मना॥ १७॥
172061
172062 जीवे प्रसिद्धोऽजवं जवीभावो मनोविक्षेपः॥ १७॥
172063
172064 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः।
172065 आत्मात्मना न चेत्त्रातस्तदुपायोऽस्ति नेतरः॥ १८॥
172066
172067 अत एव स्वविवेकेनैवात्मानमुद्धरेत्याह - आत्मैवेति॥ १८॥
172068

172069 तर तारुण्यमस्तीदं यावत्ते तावदम्बुधेः।
172070 ननु संसारनाम्नोऽस्माद्बुद्ध्या नावा विशुद्धया॥ १९॥
172071
172072 यावत्तारुण्यमस्ति तावदेव बुद्ध्या नावा संसारनाम्नोऽम्बुधेस्तर परतीरं व्रज॥
172073 १९॥
172074
172075 अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो वृद्धः सन्किं करिष्यसि।
172076 स्वगात्राण्यपि भाराय भवन्ति हि विपर्यये॥ २०॥
172077
172078 वयसो विपर्यये वृद्धत्वे॥ २०॥
172079
172080 शैशवं वार्धकं ज्ञेयं तिर्यक्त्वं मृतिरेव च।
172081 तारुण्यमेव जीवस्य जीवितं तद्विवेकि चेत्॥ २१॥
172082
172083 शैशवं वार्धकं च तिर्यक्त्ववज्ज्ञानासाधकं ज्ञेयम्। विवेकि चेदिति। अविवेकित्वे तु
172084 तत्तिर्यक्त्वादप्यधममिति भावः॥ २१॥
172085
172086 संसारमिममासाद्य विद्युत्संपातचञ्चलम्।
172087 सच्छास्त्रसाधुसंपर्कैः कर्दमात्सारमुद्धरेत्॥ २२॥
172088
172089 कर्दमात् मोहकर्दमात्। सारमात्मानम्॥ २२॥
172090
172091 अहो बत नराः क्रूरा गतिः कैषां भविष्यति।
172092 कुर्वन्ति कर्दमोन्मग्ने नात्मन्यपि निजोदयम्॥ २३॥
172093
172094 ये कर्दमोन्मग्नेऽप्यात्मनि शास्त्रोपायैर्निजोदयमुद्धारोपायं न कुर्वन्ति एषां का
172095 गतिर्भविष्यतीत्यनुशोचति वसिष्ठः॥ २३॥
172096
172097 यथा मृन्मयवेतालसभा ग्राम्यस्य भङ्गदा।
172098 यथा भूतार्थविज्ञानान्मृन्मय्येव न भङ्गदा॥ २४॥
172099
172100 ग्राम्यस्य मृन्मयत्वानभिज्ञस्य सत्यवेताला सभा मया दृष्टेति भ्रान्तिमत इति
172101 यावत्। भङ्गदा भयज्वरादिदुःखदा॥ २४॥
172102
172103 तथा ब्रह्ममयी दृश्यलक्ष्मीरज्ञस्य भङ्गदा।
172104 यथा भूतार्थविज्ञाने ब्रह्मैवास्ते न भङ्गदा॥ २५॥
172105
172106 शाम्यत्यशान्तमेवेदं स्थितमेव विलीयते।
172107 दृश्यं तत्त्वपरिज्ञानाद्दृश्यमानं न दृश्यते॥ २६॥
172108
172109 कुतो न भङ्गदतत्राह - शाम्यतीति॥ २६॥
172110
172111 स्फुटानुभवनस्यापि स्वप्नकाले निजे यथा।
172112 परिज्ञानादसत्यत्वमेव सत्यपदं गता॥ २७॥
172113
172114 ननु स्फुटानुभवनत्वात्सत्यपदं गतस्य जगतः कथं
172115 ज्ञानमात्रादसत्त्वापत्तिस्तत्राह - स्फुटेति। यथा स्वप्नकाले
172116 स्फुटानुभवनस्यापि स्वाप्नजगतः परिज्ञानात्प्रबोधात्। तथा अनुभूयमाना अत
172117 एव सत्यपदं गतापि सर्गसंवेदनेति परेणान्वयः॥ २७॥
172118
172119 तथानुभूयमानापि सर्गसंवेदनाम्बरे।
172120 चिन्मये तत्त्वविज्ञानाच्छून्यतैवावशिष्यते॥ २८॥

172121
172122 जातिज्वरज्वलितजीवितजङ्गलेषु जीर्णानि वातहरिणाहरणक्रमेण।
172123 माद्यन्मनःपवनपातयुतान्यमूनि जित्वेन्द्रियाणि जयमेहि जहीहि जन्म॥ २९॥
172124
172125 तत्तु ज्ञानं समनस्केन्द्रियजयं विना न लभ्यत इति दर्शयन्नुपसंहरति - जातीति
172126 । जातिज्वरैर्जन्मज्वरभूतैः कामक्रोधादिदवाग्निभिर्ज्वलितेषु दीप्तेषु जीवितजङ्गलेषु
172127 वातहरिणानां वातमृगाणां यस्तृणपर्णाद्याहरणक्रमः कदाचिल्लभ्यते
172128 कदाचिन्नेत्येवंरूपस्तेन जीर्णानि शिथिलीभूतानि माद्यतो मनसः प्राणपवनस्य च
172129 यः पातो बहिः संचारस्तेन युतान्यमूनीन्द्रियाणि जित्वा ज्ञानेनाविद्याजयमेहि
172130 प्राप्नुहि। तेन च मुक्तः सन् पुनर्जन्म जहीहि त्यज। निवारयेति यावत्॥ २९॥
172131
172132 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वा० दे० मो० नि० उ० अ० वि० अविद्यानिरसनो
172133 नाम द्विषष्ट्यधिकशततमः सर्गः॥ १६२॥
172134
172135 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
172136 अविद्यानिरसनो नाम द्विषष्ट्यधिकशततमः सर्गः॥ १६२॥
172137
172138
172139 त्रिषष्ट्यधिकशततमः सर्गः १६३
172140
172141 श्रीराम उवाच।
172142
172143 विनेन्द्रियजयेनेदं नाज्ञत्वमुपशाम्यति।
172144 तदिन्द्रियाणि जीयन्ते कथं कथय मे मुने॥ १॥
172145
172146 इहेन्द्रियजयोपायश्चित्तरोधश्चिदद्वये।
172147 अभ्यासश्चास्य शास्त्रस्य कीर्तिता बोधहेतवः॥
172148
172149 जित्वेन्द्रियाणि जयमेहि जहीहि जन्म इति यदिन्द्रियजयस्यावश्यकत्वं वसिष्ठेनोक्तं
172150 तत्रोपायं रामः पृच्छति - विनेति॥ १॥
172151
172152 श्रीवसिष्ठ उवाच।
172153
172154 न च प्रभूतभोगेषु न पुंस्त्वे न च जीविते।
172155 न चेन्द्रियजयोन्मुक्तौ दीपस्तनुदृशो यथा॥ २॥
172156
172157 स्थाने त्वया प्रश्नः कृत इत्यनुमोदमानो वसिष्ठः प्रश्नं पुष्णाति - न चेति।
172158 यथा तनुदृशो मन्दचक्षुषः पुरुषस्य प्रज्वलन्नपि दीपो न सूक्ष्मार्थदर्शने
172159 उपयुज्यते तथा न प्रभूतभोगेष्वासक्तस्य नापि पुंस्त्वे स्वोत्कर्षसंपादने
172160 आसक्तस्य नापि जीविते जीवनोपाये धनार्जनादावासक्तस्य शास्त्रादिसाधनं
172161 ब्रह्मदर्शन उपयुज्यते। तथा इन्द्रियजयोन्मुक्तावपि तन्नोपयुज्यत इत्यर्थः॥ २॥
172162
172163 तदिन्द्रियजये युक्तिमिमामविकलां शृणु।
172164 सिद्धिमेति स्वयत्नेन सुखेन तनुरेतया॥ ३॥
172165
172166 तत्तस्मादिन्द्रियजयस्यावश्यकत्वादेतया मदुक्तयुक्त्या तनुरल्पापि साधनसंपत्
172167 स्वयत्नेन सिद्धिं मोक्षफलसिद्धिमेति प्राप्नोति॥ ३॥
172168
172169 चिन्मात्रं पुरुषं विद्धि चेतनाज्जीवनामकम्।
172170 यच्चेतति स जीवोऽन्तस्तन्मयो भवति क्षणात्॥ ४॥
172171
172172 चेतनाच्चित्तोपनीतार्थप्रकाशकत्वात्। चित्ताधीनत्वादिति यावत्। यच्चेतति चित्तवृत्त्या

172173 व्याप्य प्रथयति तन्मयो भवति तत्रासज्जते। स्त्रीमयो जाल्म इतिवत्॥ ४॥
172174
172175 संवित्प्रयत्नसंबोधनिशिताङ्कुशकर्षणैः।
172176 मनोमतङ्गजं मत्तं जित्वा जयति नान्यथा॥ ५॥
172177
172178 एवं सति चित्तस्य प्रत्याहारप्रयत्नेनान्तराकर्षणेन बाह्याकारतां निरुध्य
172179 ब्रह्माकारताप्रबोधनाभ्यासे स्वतः पङ्गूनीन्द्रियाण्यर्थादिव जितानि भवन्तीति
172180 युक्तिमाह - संविदिति॥ ५॥
172181
172182 चित्तमिन्द्रियसेनाया नायकं तज्जयाज्जयः।
172183 उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः॥ ६॥
172184
172185 तत्कुतस्तत्राह - चित्तमिति। नायकं स्वामिभावेन प्रवर्तकं निरोधकं च।
172186 पादमात्रावरणेन सर्वकण्टकजय एव चित्तमात्रावरणेन सर्वेन्द्रियजय
172187 इत्याशयेनाह - उपानदिति॥ ६॥
172188
172189 संविदं संविदाकाशे संरोप्य हृदि तिष्ठतः।
172190 स्वयमेव मनः शाम्येन्नीहार इव शारदः॥ ७॥
172191
172192 मनःशान्तौ तर्हि क उपायस्तमाह - संविदमिति। संविदं
172193 चित्तावच्छिन्नसंविदं जीवं संविदाकाशे ब्रह्मणि संरोप्य एकीकृत्य॥ ७॥
172194
172195 स्वसंविद्यत्नसंरोधाद्यथा चेतः प्रशाम्यति।
172196 न तथाङ्ग तपस्तीर्थविद्यायज्ञक्रियागणैः॥ ८॥
172197
172198 स्वसंविदो जीवसंविदो यत्नेन ब्रह्मणि संरोधादुक्तरूपात्॥ ८॥
172199
172200 यच्च संवेद्यते किंचित्तत्संविदि संविदा।
172201 नूनं विस्मार्यते यत्नाद्भोगानामिति तज्जयः॥ ९॥
172202
172203 संवेद्यते बलात्स्मर्यते तत्तत्तदधिष्ठानब्रह्मसंविदि प्रविलापनसंविदा नूनं
172204 निश्चयेन विस्मार्यते तत्संस्कारोच्छेदेन पुनः स्मरणायोग्यं क्रियते। तत्तेनोपायेन
172205 भोगानां भोगहेतूनां विषयाणां इति एवं जयः॥ ९॥
172206
172207 स्वसंवेदनयत्नेन विषयामिषतोऽनिशम्।
172208 किंचित्संरोधिता संवित्तत्प्राप्तं वैबुधं पदम्॥ १०॥
172209
172210 संरोधिता संविच्चेत्तेनोपायेन वैबुधं विबुधानां तत्त्वविदामनुभवसिद्धं
172211 स्वाराज्यपदं प्राप्तम्॥ १०॥
172212
172213 स्वधर्मव्यवहारेण यदायाति तदेव मे।
172214 रोचते नान्यदित्येव पदे वज्रदृढीभव॥ ११॥
172215
172216 एवं स्वधर्मैकनिष्ठतादार्ढ्यमपि वैतृष्ण्यसिद्धिद्वारा इन्द्रियजयहेतुरित्याह
172217 - स्वधर्मेति॥ ११॥
172218
172219 संवित्प्रवृत्तिमर्थेषु विरुद्धेषु विवर्जयन्।
172220 अर्जयञ्छमसंतोषौ यः स्थितः स जितेन्द्रियः॥ १२॥
172221
172222 विरुद्धेषु स्वधर्मविरुद्धेष्वर्थेषु देहायात्राहेतुष्वन्नादिषु
172223 संवित्प्रवृत्तिमिच्छाम्॥ १२॥
172224

172225 संविद्रसिकतास्वन्तस्तथा नीरसतासु च |
172226 यस्य नोद्वेगमायाति मनस्तस्योपशाम्यति || १३ ||
172227
172228 यस्य मनः अन्तः संविद्रसिकतासु बहिर्नीरसतासु चाभ्यस्यमानासु निर्वेदमरतिं
172229 नायाति तस्य तदुपशाम्यति || १३ ||
172230
172231 संवित्प्रयत्नसंरोधान्मनः स्वायनमुज्झति |
172232 चेतश्चपलतोन्मुक्तं विवेकमनुधावति || १४ ||
172233
172234 अयनं विषयानुधावनदुर्व्यसनम् | सैवास्य चपलता तदुन्मुक्तं सत् || १४ ||
172235
172236 विवेकवानुदारात्मा विजितेन्द्रिय उच्यते |
172237 वासनावीचिवेगेन भवाब्धौ न स मुह्यते || १५ ||
172238
172239 साधुसंपर्कसच्छास्त्रसमालोकनतोऽनिशम् |
172240 जितेन्द्रियो यथावस्तु जगत्सत्यं प्रपश्यति || १६ ||
172241
172242 एवं जितेन्द्रियः सन् जगद्यथावस्तु सत्यं ब्रह्ममात्रं प्रपश्यति || १६ ||
172243
172244 सत्यावलोकनाच्छान्तिमेति संसारसंभ्रमः |
172245 मराविव जलज्ञानं मिथ्यापतनदुःखदम् || १७ ||
172246
172247 मिथ्यावस्तुषु पतनेन धावनेन दुःखदम् || १७ ||
172248
172249 अचेत्यमेव चिन्मात्रमिदं जगदिति स्थितम् |
172250 इत्येव सत्यबोधस्य बन्धमोक्षदृशौ कुतः || १८ ||
172251
172252 अनाकारं यथा वारि क्षीणं वहति नो पुनः |
172253 अकारणं तथा दृश्यं ज्ञानच्छिन्नं न रोहति || १९ ||
172254
172255 अनाकारं शोषणेनोच्छिन्नमूर्ताकारम् || १९ ||
172256
172257 वेदनं व्योममात्रं त्वमहमित्यादिरूपधृक् |
172258 वर्जयित्वैतदन्यत्स्यादहमित्यादिकं जगत् || २० ||
172259
172260 यतो व्योममात्ररूपं वेदनमेव स्वाविद्यया त्वमहमित्यादिरूपधृगतः
172261 स्वाध्यस्तमहमित्यादिकमेतज्जगज्ज्ञानेन वर्जयित्वा विमृज्य
172262 अध्यस्तादन्यदधिष्ठानमात्रं स्यात् || २० ||
172263
172264 अविद्यामात्रमेवेदमहमित्यादिकं जगत् |
172265 चिद्व्योम्न्येव स्थितं शान्तं शून्यमात्रशरीरकम् || २१ ||
172266
172267 शान्तं मिथ्यात्वात्स्वत एव शान्तमिति चिद्व्योम्न्येव तात्त्विके रूपे स्थितम् || २१ ||
172268
172269 इदं चिद्व्योम्नि चिच्छाया जगदित्येव भासते |
172270 शून्यशून्यैव चिच्चासौ शून्या चेत्येव निश्चयः || २२ ||
172271
172272 असौ चिच्च जगच्छून्याशून्येनापि शून्येत्येव निश्चयः सिद्धान्तः || २२ ||
172273
172274 स्वप्नदर्शनदृष्टान्तः केन नामात्र खण्ड्यते |
172275 असन्मयोऽनुभूतश्च स्वानुभूतोऽप्यसन्मयः || २३ ||
172276

172277 उभयशून्यता क्व प्रसिद्धेति चेत्स्वप्नदर्शने इत्याह - स्वप्नेति | असन्मय इति
172278 शून्यता अनुभूत इति शून्यशून्यता च | अनुभूतस्यासन्मयत्वेऽपि स एव दृष्टान्त
172279 इत्याह - स्वानुभूतोऽपीति || २३ ||
172280
172281 सोऽङ्ग संवित्तिमात्रात्मा यद्यद्राज्यं महीयते |
172282 नकर्तृकर्मकरणं रूपं तद्वज्जगच्चितेः || २४ ||
172283
172284 हे अङ्ग स्वस्वप्नसंवित्तिमात्रमात्मा स्वरूपं यस्य तथाविधो यद्यद्राज्यं
172285 वैभवं भूत्वा महीयते तत्तच्चितेरेव रूपम् |
172286 यतस्तत्कर्तृकर्मकरणादिकारकनिरपेक्षं रूपम् | तद्वज्जाग्रज्जगदपि
172287 बोध्यमित्यर्थः || २४ ||
172288
172289 अकर्तृकर्मकरणमहं चिद्घनमात्रकम् |
172290 जगच्चेदमनिर्देश्यं स्वसंवेदनलक्षणम् || २५ ||
172291
172292 यद्यत्कर्तृकर्मकरणादिनिरपेक्षं तत्तचिद्घनमात्रकमहमेव | इदं जगच्च
172293 सर्गादौ कर्त्रादिमत्तया निर्देष्टुमशक्यमिति प्रागुपपादितम् | अतो
172294 मदीयस्वप्रकाशात्मस्वरूपमेवेत्यर्थः || २५ ||
172295
172296 यथा स्वप्नेषु मरणमनुभूतं न विद्यते |
172297 मरौ जलेच्छाऽविद्येयं विद्यमाना न विद्यते || २६ ||
172298
172299 तथा च स्वाप्नस्वमरणमरुजलवत्प्रतीतितो विद्यमानापि अविद्या ज्ञानबाधितत्वान्न
172300 विद्यत इत्याह - यथेति | जलेच्छापदेन जलभ्रान्तिर्लक्ष्यते || २६ ||
172301
172302 चिद्व्योम्ना काचकच्यं स्वं सर्गादौ व्योम्नि चेतितम् |
172303 जगदित्येव निर्मूलं काकतालीयवत्स्वयम् || २७ ||
172304
172305 व्योम्नि स्वात्मनि चेतितं संकल्पितम् || २७ ||
172306
172307 निर्मूलमेव भातीदमभातमपि भातवत् |
172308 तस्माद्यद्भासुरमिदं तत्तदेव पदं विदुः || २८ ||
172309
172310 इदं जगद्यस्माच्चित्प्रकाशान्निमित्ताद्भासुरमपरोक्षं प्रथमानमास्ते तदेव
172311 नित्यापरोक्षं परमं पदं विदुरित्यर्थः || २८ ||
172312
172313 जीवादिकचनं त्वत्र यद्भातीदं तदेव तत् |
172314 शून्यतैव भवेद्व्योम वार्येवावर्तवृत्तयः || २९ ||
172315
172316 यथावयविनो रूपमेकं सावयवं भवेत् |
172317 एकं जीवाद्यवयवं ब्रह्मानवयवं तथा || ३० ||
172318
172319 अवयवावयविभावकल्पनद्वारा वा जीवादेर्ब्रह्मैक्यं प्रतिपत्तव्यमित्याह -
172320 यथेति || ३० ||
172321
172322 आभासमात्रं दृश्यात्म चिन्मात्रं शान्तमव्ययम् |
172323 स्थितमास्थाः [स्थितमच्छमिति पाठो युक्तः |] किमेतस्मिन्स्वभावे स्वे
172324 विचार्यते || ३१ ||
172325
172326 स्फटिकशिलान्तर्वनगिरिनद्याद्याभासवद्वा ब्रह्मणि जगद्बोध्यमित्याह -
172327 आभासमात्रमिति | तथा च तत्स्वच्छतास्वभाव एव जगदात्मना भासत इत्याशयेनाह
172328 - स्वभावे इति | किं विचार्यत इत्यन्वयः || ३१ ||

172329
172330 नाद्यन्तमन्तःकलनाः काश्चित्सन्ति परे पदे |
172331 तद्रूपमेवाविद्येयं नाविद्या त्विह विद्यते || ३२ ||
172332
172333 न आदिरन्तं च नाप्यन्तः मध्यप्रदेशानां कलनाः काश्चित्सन्ति || ३२ ||
172334
172335 जीवः स्वप्नाद्विशञ्जाग्रज्जाग्रतः स्वप्नमाविशन् |
172336 प्रबुद्धो वास्त्वबुद्धो वाप्येकरूपतया स्थितः || ३३ ||
172337
172338 स्वप्नजागरान्वयव्यतिरेकेण परिशोधनेन वा शुद्धं जीवजगत्तत्त्वं ज्ञेयमित्याह
172339 - जीव इति | प्रबोधाप्रबोधयोर्भनैकरूपतया || ३३ ||
172340
172341 स्थिते सुषुप्ततुर्ये द्वे सदा स्वप्नेऽथ जाग्रति |
172342 जाग्रत्स्वप्नावेकमेव तुर्यं वेत्ति तु बुद्धधीः || ३४ ||
172343
172344 सुषुप्तमज्ञानावृत आत्मा तुर्यः शुद्धात्मा च भ्रान्तिकृतसर्पान्तः
172345 अज्ञानरज्जुकेवलरज्जू इव स्वप्नजाग्रतोरन्तः स्थिते || ३४ ||
172346
172347 जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च सर्वं तुर्यं प्रबोधिनः |
172348 नाविद्या विद्यते तस्य द्वयस्थोऽप्येव सोऽद्वयः || ३५ ||
172349
172350 प्रबोधिनस्तत्त्वबोधवतः | एवकारो भिन्नक्रमः | स द्वयस्थोऽप्यद्वय एवेति || ३५ ||
172351
172352 द्वैतमद्वैतमित्येतदहंत्वमिदमित्यपि |
172353 निरविद्यस्य कलना कुतः काप्यम्बरं कुतः || ३६ ||
172354
172355 इत्यपि कापि कलना निरविद्यस्य कुतः कथा अम्बरं शून्यं च कुतः || ३६ ||
172356
172357 द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्वाक्यसंदर्भविभ्रमैः |
172358 क्रीडन्त्यबुद्धाः शिशवो बोधवृद्धा हसन्ति तान् || ३७ ||
172359
172360 अबुद्धा अप्रबुद्धाः शिशवो बालाः क्रीडन्ति || ३७ ||
172361
172362 द्वैताद्वैतविवादेहा हृदयाकाशमञ्जरी |
172363 विनैतयेह नोदेति प्रबोधाकाशमार्जनम् || ३८ ||
172364
172365 प्रबुद्धा अपि शास्त्रेषु कथं द्वैतविवादानिच्छन्ति तत्राह - द्वैतेति |
172366 हृदयाकाशे अध्यारोपिता शिष्यप्रबोधफला मञ्जरी || ३८ ||
172367
172368 सुहृद्भूत्वा विवादेन द्वैताद्वैतविचारणा |
172369 कृता हृदयगेहेऽन्तरविद्याभस्ममार्जनी || ३९ ||
172370
172371 अत एव मयापि सुहृद्भावेनाभ्युपगम्य द्वैताद्वैतविचारणा कृता कृतकार्या
172372 गेहमार्जनीव निरसिष्यत इत्याह - सुहृदिति || ३९ ||
172373
172374 तच्चित्तास्तद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् |
172375 कथयन्तश्च तन्नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च || ४० ||
172376
172377 अविद्याभस्मनि मार्जिते सति अधिकारिणस्तच्चित्ता ब्रह्मचित्ता ब्रह्मगतप्राणाः
172378 परस्परं बोधयन्तस्तुष्यन्ति रमन्ति च || ४० ||
172379
172380 तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् |

172381 जायते बुद्धियोगोऽसौ येन [येनासौ याति तत्पदं इति
172382 पाठोऽपेक्षितष्टीकानुरोधेन |] ते यान्ति तत्पदम् || ४१ ||
172383
172384 एवं भजतां सततं विचारयुक्तानामसौ मदुपदिष्टो बुद्धोयोगः कालेन दृढो
172385 जाय्ते येनासौ तदात्मा तत्पदं मोक्षाख्यं याति || ४१ ||
172386
172387 किलोपकुरुते यत्नात्तृणमात्रावगोपने |
172388 कथं सिध्यत्ययत्नेन त्रैलोक्यगणगोपनम् || ४२ ||
172389
172390 सततयुक्तानामिति प्रयत्नातिशयापेक्षोक्तेस्तात्पर्यमुद्घाटयति - किलेति |
172391 तृणमात्रस्यापि जलवह्निपश्वादिभ्योऽवगोपने रक्षणे यत्नात्साधित एवोपाय
172392 उपकुरुते न हेलया साधितः | त्रैलोक्यगणस्य ब्रह्मीभावापादनेन
172393 गोपनमात्यन्तिकपरिरक्षणरूपं तत्त्वज्ञानमयत्नेन कथं सिध्यति || ४२ ||
172394
172395 अध्यात्मव्यसनोन्मुक्तं ततं हृत्स्थाऽधमाऽप्रभु |
172396 उपहासास्पदं यस्या जगदप्युत्तमस्थितेः || ४३ ||
172397
172398 यस्या निरतिशयानन्दलक्षणाया उत्तमस्थितेर्मानुषानन्दमारभ्य
172399 हैरण्यगर्भानन्दपर्यन्तमुत्तरोत्तरं शतशतगुणोत्कृष्टसुखोपभोगाय
172400 चतुर्दशभुवनभेदेषु ततं विस्तृतं हृत्स्थस्य अधमस्य कामस्य जये अप्रभु
172401 असमर्थम् | कामोपहतमिति यावत् | जगदपि कार्त्स्न्ये अपिशब्दः | कृत्स्नं
172402 जगज्जीवजातं तुच्छभोगासक्तत्वादुपहासास्पदं सा तादृशी सर्वोत्तमा स्थितिः
172403 कथं न यत्नमर्हतीत्यर्थः || ४३ ||
172404
172405 किं नामेदं किल सुखं यद्राज्यादिमनोङ्कुरम् |
172406 तत्त्वज्ञानैकविश्रान्तौ देवराजपदं तृणम् || ४४ ||
172407
172408 भोगानां तुच्छतामवयुत्योदाहरणेन दर्शयति - किं नामेति || ४४ ||
172409
172410 सुप्ताः प्रबुद्धाः पश्यन्ति दृश्यं दृश्ये रता यथा |
172411 तथा दृश्येऽरताः शान्ताः सन्तः पश्यन्ति तत्पदम् || ४५ ||
172412
172413 अज्ञाननिद्रा सुप्ता दृश्ये विषयभोगे रता जना यथा दृश्यमत्यासक्त्या पश्यन्ति
172414 तथा शान्ताः सन्तस्तत्त्वविदो दृश्ये अरताः प्रसुप्तप्रायास्तन्निरतिशयानन्दं
172415 पदं प्रबुद्धाः पश्यन्तीत्यर्थः | तथा चोक्तं भगवता - या निशा
172416 सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी | यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो
172417 मुनेः || इति || ४५ ||
172418
172419 विना यत्नभरेणेदं न कदाचन सिद्ध्यति |
172420 महतोऽभ्यासवृक्षस्य फलं विद्धि परं पदम् || ४६ ||
172421
172422 ईदृशं नित्यापरोक्षनिरतिशयानन्दरूपं मोक्षपदं यत्नभरेण विना कथं
172423 सिद्ध्येदित्यभ्यासावश्यकतामाह - विनेति || ४६ ||
172424
172425 इदं बहूक्तमेतेन किमेतेनेति दुर्मतिः |
172426 न ग्राह्यैतावताप्युक्ते नादत्ते नेदमज्ञधीः || ४७ ||
172427
172428 अत एव मया भवतामभ्यासदार्ढ्यं भवत्विति पुनह्।पुनर्भङ्ग्यन्तरेण
172429 युक्त्यन्तरेण कथाख्यानादिविस्तरेण चेदमेव बहुवारमुक्तम् | भवद्भिश्च
172430 पुनःपुनस्तदेव भगवतोच्यते बहूक्तेन पुनरुक्तसहस्रविस्तारितेनैतेन ग्रन्थेन
172431 एतेनाभ्यासश्रमेण च किं प्रयोजनमित्यश्रद्धालक्षणा दुमतिर्न ग्राह्या |
172432 सुज्ञस्याति कुशलबुद्धेः कस्यचिदेव नाभ्यासापेक्षा | अज्ञधीस्तु एतावता

172433 विस्तृतेनाप्युक्तेनोपदेशवाक्येन इदमतिदुरूहमात्मतत्त्वं हृदि नादत्ते |
172434 अतस्तस्यावृत्त्यादिलक्षणोऽभ्यास आवश्यक इत्यर्थः | तथा च भगवतो
172435 बादरायणस्य सूत्रम् - आवृत्तिरसकृदुपदेशात् इति || ४७ ||
172436
172437 भूयोभूयः परावृत्त्या चिरमास्वाद्यते यदि |
172438 श्रूयते कथ्यते चेदं तज्ज्ञेनाज्ञेन भूयते || ४८ ||
172439
172440 अत एवायं ग्रन्थो मन्दमध्यमाधिकारिभिर्यावज्ज्ञानोदयं पुनः पुनः
172441 श्रवणाद्यावर्तनेनास्वादनीय इत्याह - भूयोभूय इति | इदं मदुक्तं शास्त्रं |
172442 अज्ञेनापि एतदावर्तनोपायेनावश्यं तज्ज्ञेन भूयते नात्र संदेह इत्यर्थः || ४८ ||
172443
172444 यस्त्वेकवारमालोक्य दृष्टमित्येव संत्यजेत् |
172445 इदं स नाम शास्त्रेभ्यो भस्माप्याप्नोति नाधमः || ४९ ||
172446
172447 अनभ्यासपरस्य तु नैतत्फलावाप्तिरिति तं निन्दति - यस्त्विति | शास्त्रेभ्यः
172448 अनध्यात्मशास्त्रेभ्यः || ४९ ||
172449
172450 इदमुत्तममाख्यानमध्येयं वेदवत्सदा |
172451 व्याख्येयं पूजनीयं च पुरुषार्थफलप्रदम् || ५० ||
172452
172453 यदस्मात्प्राप्यते शास्त्रात्तत्तद्वेदादवाप्यते |
172454 अस्मिन्ज्ञाते क्रिया ज्ञानं द्वयं याति पवित्रताम् || ५१ ||
172455
172456 प्रत्यक्षवेदोपबृंहणत्वादस्य
172457 काण्डद्वयफलसर्वस्वसाधनत्वादतिप्रशस्ततरत्वं दर्शयति - यदिति | क्रिया
172458 पूर्वकाण्डार्थः | ज्ञानमुत्तरकाण्डार्थः | द्वयमपि
172459 पवित्रतामात्यन्तिकाशुद्धिनिरासफलताम् || ५१ ||
172460
172461 वेदान्ततर्कसिद्धान्तस्त्वस्मिन्ज्ञाते च बुध्यते |
172462 इदमुत्तममाख्यानं व्याख्यातं शास्त्रदृष्टिषु || ५२ ||
172463
172464 चकारो भिन्नक्रमः | वेदान्तेषु ये
172465 बादरायणादिभिर्दर्शितास्तात्पर्यनिर्णयानुकूलोपक्रमादि##-
172466 विशेषद्योतनार्थस्तुशब्दः | शास्त्रदृष्टिषु मध्ये विशिष्टत्वेनाख्यातं
172467 व्याख्यातं श्रेष्ठतया ख्यातमित्यर्थः || ५२ ||
172468
172469 कारुण्याद्भवतामेतदहं वच्मि न मायया |
172470 भवन्तस्त्ववगच्छन्ति मायामेतद्विचार्यताम् || ५३ ||
172471
172472 मायया कैतवैन न वच्मि किंतु कारुण्यात् |
172473 भवन्तस्त्वस्माच्छास्त्रवराद्विचारितादतद्दृश्यजातं मायां
172474 मिथ्येत्यवगच्छन्त्यत एतच्छास्त्रं विचार्यताम् || ५३ ||
172475
172476 अस्माच्छास्त्रवराद्बोधा जायन्ते ये विचारितात् |
172477 लवणैर्व्यञ्जनानीव भान्ति शास्त्रान्तराणि तैः || ५४ ||
172478
172479 अस्माच्छास्त्रवराद्विचारिताद्ये बोधा जायन्ते तैर्बोधैः शास्त्रान्तराणि
172480 लवणैर्व्यञ्जनानीव रुचिराणि भान्तीतीदं सर्वशास्त्रोपजीव्यमित्यर्थः || ५४ ||
172481
172482 अनार्यमिदमाख्यानमित्यनादृत्य दृश्यधीः |
172483 मा भवंत्वात्महन्तारो ब्भवन्तो भवभागिनः || ५५ ||
172484

172485 अनार्यं काव्यत्वादपूज्यम् । दृश्येषु भोगेष्वासक्ता धीर्येषाम् । सुपां सुलुक् इति
172486 छान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः सुब्व्यत्ययो वा । आत्मनः [मूलस्थात्महन्तार
172487 इत्यस्यायमर्थः ।] पुनःपुनर्मृत्युपरम्पराप्राप्तिहेतुमोहगर्तपातिनः ।
172488 ततश्च पुनःपुनर्भवभागिनो जन्मभाजो मा भवन्ति ॥ ५५ ॥
172489
172490 तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ।
172491 यथा भवन्तो विविचारवन्तस्तथानिशं मा भवताज्ञताप्त्यै ॥ ५६ ॥
172492
172493 नन्वस्मत्कुले पूर्वजैस्तपःकर्मादिनिष्ठैवाश्रिता न ब्रह्मनिष्ठा । अस्मदीयाः
172494 पूर्वजाः कर्ममीमांसका अस्मदीयाः पूर्वजास्तार्किका अस्मदीयाः पूर्वजाः
172495 सांख्या अस्मदीयाः पूर्वजास्तान्त्रिका मन्त्रसिद्धा योगसिद्धा
172496 औषधरसायनादिसिद्धा वा अभूवन्नतो वयमपि तद्वंश्यास्तत्तदनुसृतमेव
172497 मार्गमाश्रयिष्यामो नाध्यात्मशास्त्रमिति ब्रुवाणान् जनानुपहसन्मुमुक्षूणां
172498 तन्मार्गप्रवृत्तिं वारयति - तातस्येति । काकपुरुषाः दुरभिमानेन संनिहितमपि
172499 जाह्नवीजलमनादृत्य यथा क्षारं जलं पिबन्ति तथा भवन्तोऽप्यज्ञताप्त्यै
172500 पुनःपुनर्जन्मपरम्परासु मौर्ख्याप्त्यै मौर्ख्यस्यैव लाभाय अनिशं
172501 विरुद्धविविधविचारवन्तो मा भवतेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
172502
172503 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० निर्वा० उ०
172504 इन्द्रियजयोपायशास्त्रवर्णनं नाम त्रिषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६३ ॥
172505
172506 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
172507 इन्द्रियजयोपायशास्त्रवर्णनं नाम त्रिषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६३ ॥
172508
172509
172510 चतुःषष्ट्यधिकशततमः सर्गः १६४
172511
172512 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
172513
172514 जीवाणवो जगत्यन्तश्चिदादित्यांशुमण्डले ।
172515 यत्र तेऽवयवास्तुल्यास्तेनानवयवात्मता ॥ १ ॥
172516
172517 ब्रह्मभावोद्भवाज्जीवजगद्भावविमार्जनैः ।
172518 इह जीवजगद्ब्रह्मसामरस्यं प्रसाध्यते ॥
172519
172520 तत्रादौ जीवभावं विमार्ष्टुमारभते - जीवाणव इत्यादिना । इत्यादिना । सर्वतः
172521 परिपूर्णस्य चिदादित्यस्य मण्डले अन्तःस्फुरति यत्र जगति ते प्रसिद्धा जीवाणवस्तेन
172522 चिदादित्येन तुल्या अग्निविस्फुलिङ्गवत्समानप्रकाशस्वभावास्तेन हेतुना
172523 अनवयवात्मता चिदादित्यस्य सिद्धा । हस्तपादाद्यवयवानां
172524 परस्परविलक्षणाकारादिस्वभावत्वदर्शनादवयविनश्च तेभ्यो
172525 भिन्नाकारसंस्थानादिदर्शनात्तत्र भेदोऽवयवावयविभावश्च लोके प्रसिद्धो न
172526 चात्यन्ततुल्यत्वे इति भावः ॥ १ ॥
172527
172528 सर्वं प्राप्य परं बोधं वस्तु स्वं रूपमुज्झति ।
172529 पुनस्तदेकवाक्यत्वान्न किंचिद्वापरं भवेत् ॥ २ ॥
172530
172531 नन्वेवं नक्षत्राणामपि नभसि समानप्रकाशस्वभावदर्शनात्परस्पराभेदो
172532 निरवयवत्वं च तेजसः किं न स्याद्भिन्नदेशत्वेन प्रकाशतारतम्येन च परिहारस्तु
172533 जीवेष्वपि तुल्य इत्याशङ्क्याह - सर्वमिति । न नक्षत्रभेदवज्जीवानां भेदः किंतु
172534 घटकरकाद्याकाशभेदवदौपाधिकः । तच्च भेदकमन्तःकरणाद्युपाधिवस्तु
172535 सर्वं परमखण्डाकारमपरोक्षमहं ब्रह्मास्मीति बोधं प्राप्य
172536 स्वमुपाधिरूपं स्वकृतं भेदरूपं चोज्झति उत्सृजति । अपगते चोपाधिभेदे

172537 प्रतिज्ञासिद्धिरित्यर्थः। अथवा पूर्वं जीवानामविद्यया परस्परविरुद्धधर्मतां
172538 प्रदर्श्य ब्रह्मैकवाक्यताविच्छेदाद्भेद इव बन्ध इवानर्थ इवाभूत्। इदानीं
172539 विद्यया अविद्यां निरस्य विरुद्धधर्मनिरासेन
172540 पुनर्ब्रह्मैकवाक्यतासंपादनादवयवावयविभावादिना भेदकमपरं किं
172541 भवेदित्यर्थः॥ २॥
172542
172543 सर्वास्वेवास्ववस्थासु तत्त्वज्ञविषयं तु तत्।
172544 परमेवामलं ब्रह्म नान्यत्किंचित्कदाचन॥ ३॥
172545
172546 तर्हि किमविद्यान्तःकरणदेहभेदाद्यवस्थासु पूर्वं जीवा भिन्ना एव इदानीं विद्यया
172547 ब्रह्मैक्यं प्रापिताः नेत्याह - सर्वास्वेवेति। तत्त्वज्ञविषयं तु यद्ब्रह्म तत् आसु
172548 सर्वास्वेवावस्थासु भेदादिमलशून्यमेकरसमेव। न कदाचिदपि किंचिद्द्वैतमलं
172549 तत्रास्तीत्यर्थः॥ ३॥
172550
172551 यच्चातत्त्वज्ञविषयं तज्जानाति स एव तत्।
172552 वयं तु विद्मो नाहं त्वं नातत्त्वज्ञं न वस्तु तत्॥ ४॥
172553
172554 कथं तर्हि पूर्वमहंत्वादिमलदर्शनं तत्राह - यच्चेति। तन्मलिनं वस्तु च न
172555 विद्मः॥ ४॥
172556
172557 अयं सोहमयं चाज्ञः सत्योऽयमिति बुद्धयः।
172558 संभवन्ति न तत्त्वज्ञे क्व मेरौ मृगतृष्णिका॥ ५॥
172559
172560 कुतो विद्मस्तत्राह - अयमिति। पिपासितश्रान्तदृशा हि मृगतृष्णाप्रसिद्धिः। न
172561 च स्वर्गभूते मेरौ पिपासाश्रमादयः कस्यचित्सन्तीति तदप्रसिद्धिरिति भावः॥ ५॥
172562
172563 यथैकद्रव्यनिष्ठे हि चित्तेऽन्यद्रव्यसंविदः।
172564 न भवन्ति परे तद्वन्नान्यास्तिष्ठन्ति संविदः॥ ६॥
172565
172566 यथा स्थाणुरेव शुक्तिरेवेत्येकद्रव्यनिष्ठे एकरूपद्रव्यतत्त्वनिश्चयवति पुरुषे
172567 अन्यास्तद्विरुद्धाः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयसंविद इदं रजतमिति
172568 भ्रान्तिसंविदश्च न भवन्ति तद्वत् परे तत्त्वे निश्चिते अन्या भेदभ्रमसंविदो न
172569 तिष्ठन्ति॥ ६॥
172570
172571 इदं नासीन्न चोत्पन्नं न चास्ति न भविष्यति।
172572 जगद्ब्रह्मैव सद्रूपमिदमित्थमवस्थितम्॥ ७॥
172573
172574 इत्थं जीवभावं विमृज्य तथैव जगद्भावमपि विमार्ष्टुमारभते - इदमिति।
172575 इत्थं मार्जने जगद्ब्रह्मैव भूत्वावस्थितम्॥ ७॥
172576
172577 चिन्नभः काचकच्यं च स्वात्मन्येवावतिष्ठते।
172578 जगदित्येव तत्तत्र तज्ज्ञानेनैव चेत्यते॥ ८॥
172579
172580 एवं मार्जने जगत्त्वेन गृहीतं चिन्नभः काचकच्यं स्वात्मन्येव
172581 शुद्धब्रह्मभावेऽवतिष्ठते। तत्र तस्यां दशायां जीवन्मुक्तैस्तदेव जगदिति
172582 तज्ज्ञानेनैव चेत्यते न जडं किंचिदित्यर्थः॥ ८॥
172583
172584 स्वप्नेषु कल्पनपुरेषु यथान्यदस्ति चिन्मात्रमच्छगगनं ननु वर्जयित्वा।
172585 नो किंचनापि न च रूपमरूपकेषु रूपं तथा जगति संप्रति जाग्रदाख्ये॥ ९॥
172586
172587 यथा स्वप्नेषु मनोराज्यकल्पितपुरेषु च अमलं चिन्मात्रमेकं वर्जयित्वा अन्यन्नास्ति
172588 तथा संप्रति जाग्रदाख्येऽपि जगति चिन्मात्रं विना न किंचनाप्युपाधिस्वरूपमस्ति।

172589 एवमुपाधिमार्जनेनारूपकेषु जीवेषु न च रूपान्तरमस्तीति चिदैकरस्यं
172590 सिद्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥
172591
172592 पूर्वं किलोद्भवति किंचन नाम नेदं तच्चावभाति तदनादि खमेव चित्त्वात् ।
172593 नो कारणं न सहकारि किलास्ति यत्र तस्मात्स्वयं भवति वस्त्विति केयमुक्तिः ॥ १० ॥
172594
172595 सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् इति श्रुतेर्यत्र सर्गात्पूर्वं नो कारणं
172596 परिणाम्युपादानं नापि सहकारि निमित्तकारणं च किलास्ति
172597 तस्माज्जगद्भवतीतीयमुक्तिः का । अतः किंचनेदं नोद्भ्भवति यच्चेद्भूतमिवावभाति
172598 तदनादि ब्रह्म खमेव चित्स्वभावात्स्वयमेव तथावभातीति सिद्धमित्यर्थः ॥ १० ॥
172599
172600 तस्मात्स्वयं भवति नेह हि कश्चिदादौ ब्रह्मादयोऽज्ञविदिता न च नाम सन्ति ।
172601 व्योमेदमाततमयं स इतः स्वयंभूरित्यादि चिद्गगनमेव चिता विभाति ॥ ११ ॥
172602
172603 अमुमेवार्थं दृढीकुर्वन्पुनः स्पष्टमाह - तस्मादिति । अज्ञैर्विदिता
172604 ब्रह्मादयो व्यष्टिसमष्टिजीवतदुपाधयो नैव सन्ति । किंतु स स्वयंभूरयं
172605 प्रपञ्चश्च इति ब्रह्मणः सकाशाद्व्योम शून्यमेवेदमाततं चिद्गगनमेव
172606 स्वचिता तथा विभातीति सिद्धमित्यर्थः ॥ ११ ॥
172607
172608 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ०
172609 जगत्परमात्मनोरैक्यभोगोपदेशो नाम चतुःषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६४ ॥
172610
172611 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
172612 जगत्परमात्मनोरक्यभोगोपदेशो नाम चतुःषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६४ ॥
172613
172614 प्द्फ़् ३५२, प्। १४५५
172615
172616 पञ्चषष्ट्यधिकशततमः सर्गः १६५
172617
172618 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
172619
172620 जाग्रत्स्वप्ने स्वप्न एव जाग्रत्त्वमनुगच्छति ।
172621 स्वप्नजाग्रति जाग्रत्तु स्वप्नतामुपगच्छति ॥ १ ॥
172622
172623 परस्परानुप्रवेशात्परस्परसमुद्भवात् ।
172624 चिन्मात्रत्वं दृढीकर्तुं जाग्रत्स्वप्नैक्यमीर्यते ॥
172625
172626 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः परस्परानुप्रवेशेन प्रत्येकं त्रिविधाः । जाग्रज्जाग्रत्
172627 जाग्रत्स्वप्नः जाग्रत्सुषुप्तिः स्वप्नजाग्रत् स्वप्नस्वप्नः स्वप्नसुषुप्तिः सुषुप्तिजाग्रत्
172628 सुषुप्तिस्वप्नः सुषुप्तिसुषुप्तिरिति । एते हि सुरेश्वरवार्तिके प्रागुत्पत्तिप्रकरणे
172629 चोदाहरणभेदैरुपपादिता इह सिद्धवदुपादीयन्ते । तत्र जाग्रत्स्वप्ने मनोराज्ये
172630 इन्द्रियव्यापारनिरपेक्षत्वात्केवलमनोमयत्वाच्चार्थाना। स्वप्नसाम्येन स्वप्न एव
172631 जाग्रत्त्वमुपगच्छति । एवं स्वप्नेऽपि एतावत्कालमहं सुप्त इदानीं जागर्मीति
172632 प्रतीतिदर्शनात्प्रसिद्धे स्वप्नजाग्रति तु स्वानुभवसिद्धा जाग्रदेव
172633 स्वप्नत्वमुपगच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥
172634
172635 स्वप्नो जाग्रत्प्रविशति जाग्रत्स्वप्नात्प्रबुध्यते ।
172636 जाग्रत्स्वप्नं प्रविशति प्रबुद्धः स्वप्नजाग्रतः ॥ २ ॥
172637
172638 परस्परानुप्रवेशवदनयोः परस्परनिमित्तता वास्तीत्याह - स्वप्न इति ।
172639 स्वप्नरूपादेव जाग्रतः प्रबुद्धः सन् जाग्रद्रूपमेव स्वप्नः प्रविशत्यात्मेति
172640 परस्परनिमित्ततापि दृश्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

जाग्रत्स्वप्नवता स्वप्नः स्वप्न इत्यभिधीयते।
स्वप्नजाग्रद्वता जाग्रज्जाग्रदित्यभिधीयते॥ ३॥

अनयोर्व्यपदेशसांकर्यमपि दृश्यत इत्याह - जाग्रदिति। स्वप्नस्वप्नो
जाग्रज्जाग्रदित्युभ्यत्र वीप्सया द्विर्वचनम्॥ ३॥

तज्जाग्रज्जाग्रतीवेह न तु स्वप्नः कदाचन।
स्वप्ने स्वप्नो जाग्रदेव न तु जाग्रत्कदाचन॥ ४॥

तत्र स्वप्नेऽपि जाग्रत् इह जाग्रतीव अनुभवतो जाग्रदेव न तु स्वप्नः। एवं जाग्रत्स्वप्ने
मनोराज्ये जाग्रत्स्वप्न एवानुभवतो न तु जाग्रदित्यर्थः॥ ४॥

लघुकालात्मकः स्वप्नः सर्वदैव हि जाग्रति।
लघुकालात्मकं जाग्रत्स्वप्नकाले सदैव च॥ ५॥

स्वप्नस्याल्पकालता जाग्रतो दीर्घकालता च परस्परानुप्रवेशे विपरीतेत्याह -
लघुकालात्मक इति॥ ५॥

न जाग्रत्स्वप्नयोर्भेदः कश्चनास्ति कदाचन।
एकस्यावसरोऽन्यत्र द्वयोरपि न सन्मयः॥ ६॥

एवं परस्परसांकर्ये यत्सिद्धं तदाह - नेति। द्वयोरप्यन्यत्र एकस्यावसरः
परस्परानुप्रवेशो युक्त्या सन्मयो न॥ ६॥

मृतिप्रबोधसमये जाग्रत्स्वप्नः प्रशाम्यति।
स्वप्नानुभवबोधे च शून्य एवातिभास्वरः॥ ७॥

ननु स्वप्नः प्रबोधे प्रशाम्यति स्वाप्नार्थाश्च जागरे शून्य एवावतिष्ठन्ते नैवं
जाग्रत्प्रशाम्यति नाप्यर्था असन्तो दृश्यन्त इति स्वप्नवैधर्म्यशङ्कां निरस्यति
- मृतीति। अयं जाग्रल्लक्षणोऽपि स्वप्नो मृतिकाले यः परलोकप्रबोध
आत्यन्तिकद्वैतमृतिलक्षणस्तत्त्वप्रबोधश्च तत्समये प्रशाम्यत्येव। प्रत्यहं
स्वप्नानुभवलक्षणे स्वाप्नार्थबोधकाले चकारात्सुषुप्तिकाले च शून्य एवावतिष्ठत
इति साधर्म्यमेव न वैधर्म्यमित्यर्थः॥ ७॥

जीवतः स्वप्नसमये मृतिबोधोदयं विना।
परलोकात्मकं जाग्रत्किंचनापि न दृश्यते॥ ८॥

नन्वद्यतनस्वाप्नार्थः श्वस्तनस्वप्ने असन्त एव अद्यतनजाग्रदर्थास्तु
श्वस्तनजाग्रत्यनुवर्तन्त इति वैधर्म्यमित्याशङ्कां
जन्मभेदेष्वननुवृत्तिप्रदर्शनेन परिहरति - जीवत इति। मृतिबोधोदयं विना
मरणोत्तरप्रबोधदृश्यानामभावात्परलोकात्मकं जाग्रत्किंचनापि न दृश्यते
॥ ८॥

स्थिते जीवितबोधेऽस्मिञ्छून्ये नानामयात्मनि।
परलोकात्मकः स्वप्नः कश्चनापि न दृश्यते॥ ९॥

एवं स्थिते अस्मिन्नद्यतनस्वप्ने जीवनादिसर्वस्वाप्नपदार्थशून्ये भ्रान्त्यैव
नानामयात्मनि जीवामीति जीवितबोधे सति श्वस्तनः पूर्वेद्युस्तनश्च स्वप्नः
परलोकात्मकप्राय इति कश्चनापि तत्रत्यपदार्थोऽत्रानुवर्तमानो न दृश्यत इत्यर्थः
॥ ९॥

172693 चिच्चमत्कृतिमात्रात्म यथा स्वप्ने जगल्लयम् ।
172694 हृदि सर्गात्प्रभृत्येव तथैवाभाति जाग्रति ॥ १० ॥
172695
172696 चिच्चमत्कारमात्रात्मत्वं च द्वयोरपि तुल्यमित्याह - चिदिति । हृदि अन्तःकरणे ॥ १०
172697 ॥
172698
172699 सन्त्येवासत्यभूतानि स्फारापि परमार्थतः ।
172700 नास्त्येवाकारवत्तेयं स्वप्नोर्व्यामिव जाग्रति ॥ ११ ॥
172701
172702 स्वप्नैक्ये जाग्रतस्तत्रत्योर्व्यादीनां स्वाप्नार्थवन्निराकारत्वमसत्यत्वं च
172703 स्फुटमित्याह - सन्त्येवेति ॥ ११ ॥
172704
172705 नानात्मभासुरमपि स्वप्ने शून्यं यथा जगत् ।
172706 तथैव जाग्रत्यखिलं व्योमैवेदं चिदात्मकम् ॥ १२ ॥
172707
172708 ततश्चिन्मात्रपरिशेषोऽपि सिद्ध इत्याह - नानात्मेति ॥ १२ ॥
172709
172710 चिद्व्योम्नो हि स्वभावोऽयं यदिदं जगदम्बरे ।
172711 कचतीत्थमिह स्फारमालोक इव तेजसः ॥ १३ ॥
172712
172713 तेजसः सूर्यादेरालोकः प्रभेव ॥ १३ ॥
172714
172715 चितेश्चमत्कृतिरियं जगन्नाम्नी चकास्त्यलम् ।
172716 सहजा गगने कुड्ये परमाणौ स्थले जले ॥ १४ ॥
172717
172718 सहजा स्वाभाविकी ॥ १४ ॥
172719
172720 भ्रान्तावसत्यरूपायां स्थितायां सत्यवस्तुवत् ।
172721 आकाशमात्रदेहायां क इवैनां प्रति ग्रहः ॥ १५ ॥
172722
172723 एनां जगद्भ्रान्तिं प्रति ग्रह आग्रहः कः । अनुचित एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥
172724
172725 ग्रहीतृग्रहणग्राह्यरूपमाशून्यमेव च ।
172726 सदस्त्वेवासदेवास्तु जगदत्राङ्ग किं ग्रहः ॥ १६ ॥
172727
172728 ग्रहीत्रादित्रिपुटीजगद्रूपमाशून्यमसदेव । ह्यर्ते चः । अधिष्ठानसत्तया सदस्तु
172729 अथवा असदेवास्तु अत्रास्मिन्विषये ग्रह एकतरपक्षव्यवस्थापनदुराग्रहः
172730 किंप्रयोजन इत्यर्थः ॥ १६ ॥
172731
172732 इत्थमस्त्विदमथान्यथास्तु वा मैव भून्द्भवतु कोऽत्र संभ्रमः ।
172733 कोऽत्र फल्गुनि फले फलग्रहो बुद्धमेव तदलं विकल्पनैः ॥ १७ ॥
172734
172735 अबोधादेकतरपक्षाभिमानसंभ्रमः स्यात् । इदानीं भवद्भिस्तत्त्वतो बुद्धमेवेति
172736 अत्रैतदन्तर्गतभोगलक्षणे एतत्सत्यताप्रतिष्ठापनेनेतरजलक्षणे च फल्गुनि फले
172737 कः फलत्वग्रहः । अनुचित एवेत्यर्थः ॥ १७ ॥
172738
172739 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मृ० नि० उ० जाग्रत्स्वप्नैक्योपदेशो नाम
172740 पञ्चषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६५ ॥
172741
172742 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
172743 जाग्रत्स्वप्नैक्योपदेशो नाम पञ्चषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६५ ॥
172744

172745 षट्षष्ट्यधिकशततमः सर्गः १६६
172746
172747 श्रीवसिष्ठ उवाच।
172748
172749 सार्थकेनात्मशब्देन ख्यातिशब्देन चोज्झिताम्।
172750 आत्मख्यातिमिमां विद्धि शिलाजठरनिर्घनाम्॥ १॥
172751
172752 आत्मख्यातिविशेषोऽत्र तथा ख्यात्यन्तरस्थितिः।
172753 ब्रह्मनीलशिलाख्यानं चोक्तं प्रश्नोत्तरान्वितम्॥
172754
172755 चितेश्चमत्कृतिरियं जगन्नाम्नी चकास्त्यलम् इति यदुक्तं तत्र
172756 अख्यात्यसत्ख्यात्यन्यथाख्यात्यात्मख्यात्याख्यासु चतसृषु वादिभेदसंमतासु
172757 ख्यातिषु कया ख्यात्या स विदुषां चकास्तीति रामस्य जिज्ञासां मुनिर्लिङ्गैरुपलक्ष्य
172758 तत्र विद्वद्दृशा वादिभेदकल्पितानां चतसृणामपि शशशृङ्गप्रायतेति
172759 निरसिष्यन्विद्वत्संमतां पञ्चमीमलौकिकीमात्मख्यातिं व्युत्पादयितुमारभते ##-
172760 चाखण्डार्थकपदद्वयलक्ष्यामित्यर्थः। वक्ष्यमाणशिलाजठरमिव निरन्तरं
172761 घनाम्॥ १॥
172762
172763 आदिसर्गात्प्रभृत्येव चिद्व्योमैवेत्थमाततम्।
172764 कचत्यात्मनि यत्तस्य बुद्धा तेनैव सर्गता॥ २॥
172765
172766 आत्मैव ख्यातिरिति पदद्वयस्य सामानाधिकरण्येनान्वये क आत्मा सा च किं विषयिणी
172767 ख्यातिरिति जिज्ञासायामाह - आदिसर्गादिति। यद्यस्मात्तेनात्मना आत्मन्येव सर्गता
172768 बुद्धा स्वचैतन्यबलेन ख्यापिता तत्तस्मादयमात्मैव सर्गताविषयिणी
172769 ख्यातिरित्यर्थः॥ २॥
172770
172771 न वहन्तीह सरितो नेहोन्मज्जनमज्जने।
172772 व्योम व्योम्न्येव चिद्रूपं कचत्येवमनिङ्गितम्॥ ३॥
172773
172774 तरात्मशब्दव्याख्यानपरे चिद्व्योमशब्दे। व्योमशब्दस्य
172775 प्रपञ्चशून्यतैवार्थः। अतः प्रपञ्चस्तत्ख्यातिश्चात्मैवेत्येवकारार्थ इति
172776 दर्शयति - न वहन्तीत्यादिना। कचति ख्यायते। अनिङ्गितं निष्क्रियम्॥ ३॥
172777
172778 कचनोक्त्या तु रहितां समग्रेणास्तकल्पनाम्।
172779 विनोत्तरपदार्थेन त्वात्मख्यातिमिमां विदुः॥ ४॥
172780
172781 कचनोक्त्या कचनवाचकेन ख्यातिशब्देन। उत्तरपदं ख्यातिशब्दस्तेन तदर्थेन च
172782 विना स्वप्रकाशमात्मानमेव स्वात्मकसर्गप्रख्यानात्मकत्वादात्मख्यातिं
172783 विदुर्विद्वांस इत्यर्थः॥ ४॥
172784
172785 आत्मैवेदं जगत्सर्वं ख्यातिर्यत्र न किंचन।
172786 अख्यातो नाम न ख्यात्या कदाचित्ख्यापितः क्वचित्॥ ५॥
172787
172788 एवं चिन्मात्ररूपे सर्गे वाद्यभिमतार्थनामख्यात्यादिशब्दानामसंगतिरित्याह
172789 - आत्मैवेति। यदा इदं जगत्सर्वमात्मैव स च स्वप्रकाशात्मैव स कदापि
172790 स्वातिरिक्तया ख्यात्या न ख्यापित इति अख्यात इति वाचोयुक्तिस्तत्र स्यात्। न त्वख्यातिरिति
172791 भावार्थकक्तिन्नन्तपदं तत्र घटयितुं शक्यमित्यर्थः॥ ५॥
172792
172793 ख्यातिरख्यातिरित्यत्र वाचोयुक्तिरवास्तवी।
172794 किं तत्र ख्यापनं नाम स्याद्वाप्यख्यापनं च किम्॥ ६॥
172795
172796 कुतो न शक्यं तत्राह - ख्यातिरिति। ख्याधातोर्हि प्रथा अर्थः। प्रत्ययस्य भावः

172797 स च सत्ता। तथा च ख्यानात्मिका सत्ता ख्यातिशब्दार्थः।
172798 तथाविधश्चायमात्माख्यातिरेवेति न नञर्थेन संबध्यत इत्यख्यातिरिति
172799 पराभिमता वाचोयुक्तिस्तत्रावास्तवीत्यर्थः। अस्तु तर्हि हेतुमण्ण्यन्तादत्र क्तिन्। तत्रापि
172800 णेरनिटि इति णिलोपे ख्यातिरिति रूपसिद्धेस्तथा च न विद्यते ख्यातिः ख्यापनं यत्र सा
172801 अख्यातिरिति व्युत्पत्त्या पराभिमतोऽर्थस्तत्र सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह - किं तत्रेति। जडे
172802 हि सर्गेऽभ्युपगते तत्रान्यकृतं ख्यापनमख्यापनं चोपयुज्यते। यदा तु
172803 स्वप्रकाश आत्मैव सर्गस्तदा दीपे दीपान्तरेणेव तत्रख्यापनमख्यापनं च किम् न
172804 किंचिदिति सर्वथा पराभिमतं न घटत इत्यर्थः। एतेनासत्ख्यात्यन्यथाख्याती अपि
172805 वाद्यन्तराभिमते प्रत्याख्याते। नञर्थवदसदन्यथाशब्दार्थयोरपि
172806 ख्यातिपदार्थेन सह अन्वयायोग्यत्वादिति भावः॥ ६॥
172807
172808 अख्यातिरन्यथाख्यातिरसत्ख्यातिरितीतरा।
172809 दृश्याश्चिन्मात्ररूपस्य भासश्चित्त्वचमत्कृताः॥ ७॥
172810
172811 यदि तु स्वप्नमनोराज्यादिदृश्यान्तरतुल्याः कल्पनामात्ररूपा
172812 अख्यात्यादयश्चिच्चमत्कारा एवेत्यभ्युपगच्छथ तर्हि तथास्तु न काचिन्नः
172813 क्षतिरित्याह - अख्यातिरिति॥ ७॥
172814
172815 यथा यथा यदा ये ये चिन्मात्रव्योमभास्वतः।
172816 चिदंशवः कचन्त्यच्छास्तदा ते ते तथा तथा॥ ८॥
172817
172818 चिदंशवः अग्निविस्फुलिङ्गवत्कल्पितचिद्भागाः॥ ८॥
172819
172820 आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा।
172821 इत्येताश्चिच्चमत्कृत्या आत्मख्यातेर्विभूतयः॥ ९॥
172822
172823 तथा सति भवदभिमतास्ते मदीयात्मख्यातेर्विभूतय एवेत्याह - आत्मख्यातिरिति॥
172824 ९॥
172825
172826 आत्मख्यातिपदस्यार्थ आत्मख्यातिपदोज्झितः।
172827 अनाद्यन्तो निरुल्लेखः सोऽयमेकघनः स्थितः॥ १०॥
172828
172829 वर्णितामात्मख्यातिमुपसंहरन् शिलाजठरनिर्घनामिति पदं शिलोपाख्यानेन
172830 व्याख्यातुमुपक्रमते - आत्मख्यातिपदस्येति॥ १०॥
172831
172832 तत्रेदं महदाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम्।
172833 दूषणं द्वैतदृष्टीनां द्योतनं बोधभास्वतः॥ ११॥
172834
172835 तत्र एकघनः स्थित इति पदसूचिते शिलाजठरनिर्घनपदव्याख्याने विषये॥ ११॥
172836
172837 अस्ति योजनकोटीनां सहस्राणि प्रमाणतः।
172838 आनीलकुड्यकठिना विमला विपुला शिला॥ १२॥
172839
172840 आसमन्तान्नीलमाकाशमेव यदि कुड्यं स्यात्तदिव कठिना विमला विपुला च॥ १२॥
172841
172842 न संधिबन्धा निबिडा वज्रसारा विसारिणी।
172843 अत्यन्तपुष्टकठिनजठराकाशनिर्मला॥ १३॥
172844
172845 न विद्यन्ते सन्धिबन्धा अवयवसंश्लेषघटना यस्याम्। न शब्दोऽयं न तु नञ्।
172846 विसारिणी विस्तारवती॥ १३॥
172847
172848 असंख्यकल्पनिचयमविनाशा घनाङ्गिका।

172849 कान्ताङ्गी निर्मलत्वेन व्योमरूपैव लक्ष्यते ॥ १४ ॥
172850
172851 कल्पनिचयमिति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया क्रोशं गिरिरितिवत् ॥ १४ ॥
172852
172853 जातिस्तु ज्ञायते तस्या विशिष्टा नैव केनचित् ।
172854 कथं कुत्र कदा चेति न विज्ञाता सदैव सा ॥ १५ ॥
172855
172856 सजातीयवस्त्वन्तराप्रसिद्धेस्तस्या विशिष्टा विजातीयाद्व्यावृत्ता जातिः केनचिन्नैव
172857 ज्ञायते । एवं तस्या देशकालप्रकारा अप्यत्यन्ताप्रसिद्धा इत्याह - कथमिति ॥ १५ ॥
172858
172859 अन्तस्तस्यास्तु हृदये भूतधातुविवर्जिते ।
172860 निबिडानन्तकठिना वज्रसाराऽविनाशिनी ॥ १६ ॥
172861
172862 भूतधातुभिर्महाभूतैश्चतुर्विधभूतग्रामैश्च विवर्जिते तस्या अन्तर्जठरे
172863 लेखामयानि स्फटिकशिलान्तर्लेखाप्रायाणि पद्मजालादीनि विद्यन्त इति परेणान्वयः ॥
172864 १६ ॥
172865
172866 लेखामयानि विद्यन्ते स्वाङ्गभूतानि भूरिशः ।
172867 पद्मजालानि शङ्खाश्च गदाश्चक्रादयस्तथा ॥ १७ ॥
172868
172869 आदिपदात्खड्गखट्वाङ्गादिपरिग्रहः ॥ १७ ॥
172870
172871 खं वायुः सलिलं तेजो वसुधेत्यभिधा कृता ।
172872 नासीत्तत्र स्वलेखानां जीव इत्येव वै तत्या ॥ १८ ॥
172873
172874 तत्र शिलाजठरे खं वायुरित्यादि जगन्नासीदेव किंतु तथा लक्ष्यमाणानां
172875 स्वलेखानामेव खं वायुरित्याद्यभिधा तया शिलया कृता । स्वस्याश्च तया जीव
172876 इत्येवाभिधा देहलेखासु कृतेत्यर्थः ॥ १८ ॥
172877
172878 श्रीराम उवाच ।
172879
172880 शिलासौ चेतनं तस्याः कुत इत्युच्यतां मम ।
172881 अचेतना शिला नाम कथं नाम करोति च ॥ १९ ॥
172882
172883 नन्वसौ शिला शिलात्वादेव अचेतना । नामेति लोकप्रसिद्धौ । तस्याश्च चेतनं
172884 संज्ञानं कुतः । यद्यचेतनैव सा तर्हि सा स्वलेखानां खं वायुरित्यादि नाम
172885 कथं करोति । नामकरणस्य चेतनकर्तृकत्वप्रसिद्धेरिति रामः शङ्कते - शिलेति
172886 ॥ १९ ॥
172887
172888 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
172889
172890 न चेतना न च जडा सा शिला विपुलोज्ज्वला ।
172891 जातिं जानाति कस्तस्याः कस्तत्रान्यश्च विद्यते ॥ २० ॥
172892
172893 जातिस्तु ज्ञायते तस्या विशिष्टा नैव केनचित् इति प्राक्तनोक्त्यैवायं प्रश्नो दत्तोत्तर इति
172894 वसिष्ठः समाधत्ते - नेत्यादिना । अन्यश्च को विद्यते यस्तज्जातिं जानीयादित्यर्थः ॥
172895 २० ॥
172896
172897 श्रीराम उवाच ।
172898
172899 तस्याः पश्यति ता लेखाः कः कथं जठरस्थिताः ।
172900 कथं वा केन सा भग्ना कदा नामेति मे वद ॥ २१ ॥

172901
172902 यदि तत्रान्यो न विद्यते तर्हि ताः खं
172903 वायुरित्याद्याकारास्त्वदुक्तास्तज्जठरस्थितालेखाःकः पश्यति। केन
172904 वासान्तर्विचित्ररेखाकारेण भग्ना टङ्कैर्लिखिता।
172905 अन्तष्टङ्कप्रवेशाद्ययोगात्कथं वा भग्ना। कदा नाम भग्नेति वदेति
172906 रामप्रश्नः स्पष्टः॥ २१॥
172907
172908 श्रीवसिष्ठ उवाच।
172909
172910 न भेत्तुं युज्यते सोग्रा न च भेत्ता च विद्यते।
172911 तथैवापारपर्यन्तदेहिन्या सर्वमावृतम्॥ २२॥
172912
172913 पृष्टानामपह्नवेनैवोत्तरमाह - येत्यादिना। उग्रा अतिदृढा। आवृतं
172914 व्याप्तम्। नैनेन किंचनानावृतंनैनेन किंचनासंवृतम् इति श्रुतेरिति भावः॥
172915 २२॥
172916
172917 लेखामयानि विद्यन्ते तत्रानन्तानि कोटरे।
172918 वृक्षपर्वतजालानि नगराणि पुराणि च॥ २३॥
172919
172920 तत्र लेखामयाः सन्ति देवदानवनामकाः।
172921 सूक्ष्मासूक्ष्मा निराकाराः साकारा इव पुत्रिकाः॥ २४॥
172922
172923 सूक्ष्मा असूक्ष्माश्च पुत्रिकाः प्रतिमाः॥ २४॥
172924
172925 आकाशनाम्नी तत्रास्ति लेखा वैपुल्यशालिनी।
172926 उपलेखाश्च सन्त्यस्या मध्ये चन्द्रार्कनामिकाः॥ २५॥
172927
172928 श्रीराम उवाच।
172929
172930 केन दृष्टा वद ब्रह्म&ल्लेखास्तास्तत्र किंविधाः।
172931 कथं वा वद दृश्यन्ते निपिण्डोपलकोशगाः॥ २६॥
172932
172933 नितरां पिण्डो निपिण्डः अतिघनो य उपलकोशस्तद्गताः॥ २६॥
172934
172935 श्रीवसिष्ठ उवाच।
172936
172937 मया राघव ता दृष्टास्तादृश्यस्तत्र लेखिकाः।
172938 तवापीच्छा यदि भवेत्तत्तास्त्वमपि पश्यसि॥ २७॥
172939
172940 पश्यसि समाधिना द्रक्ष्यसि॥ २७॥
172941
172942 श्रीराम उवाच।
172943
172944 तादृशी वज्रसारा सा शिला भङ्क्तुं न युज्यते।
172945 तथापि भवता दृष्टा लेखास्तत्कोशगाः कथम्॥ २८॥
172946
172947 श्रीवसिष्ठ उवाच।
172948
172949 एतस्या जठरे राम लेखाहं जठरे स्थितः।
172950 तेन पश्यामि तत्रस्थो लेखाजालं तदक्षतम्॥ २९॥
172951
172952 अहं वसिष्ठदेहोपि एतस्या जठरे स्थितो रेखैव तेन हेतुना॥ २९॥

172953
172954 कोऽसौ शक्तोऽन्यथा भङ्क्तुं तां शिलामहमन्तरे।
172955 तत्सर्वं दृष्टवांस्तस्या अहं तत्रान्तरस्थितः॥ ३०॥
172956
172957 तस्या अन्तरवस्थितोऽहमन्तरे विद्यमानं तत्सर्वं लेखावृन्दं दृष्टवान्॥ ३०॥
172958
172959 श्रीराम उवाच।
172960
172961 कासौ शिलाथ कश्च त्वं वद मे क्वासि संस्थितः।
172962 किमेतद्वदसि ब्रूहि किमेतद्दृष्टवानसि॥ ३१॥
172963
172964 इदानीं तत्त्वतस्तां शिलां वसिष्ठं च रामो जिज्ञासुः पृच्छति - कासाविति। एतत्
172965 शिलाख्यं किं वदसि॥ ३१॥
172966
172967 श्रीवसिष्ठ उवाच।
172968
172969 परमात्ममहासत्ता कथितैषा मया तव।
172970 अनयैव वचोभङ्ग्या न त्वेषा विपुला शिला॥ ३२॥
172971
172972 अनया शिलाख्यानवचोभङ्ग्या॥ ३२॥
172973
172974 परमात्ममहासत्ताशिलाया जठरे वयम्।
172975 तच्छिलामांसमेवेमे सौषिर्यपरिवर्जिते॥ ३३॥
172976
172977 तच्छिलाया मांसमिव मांसं स्वरूपभूता एवेति यावत्। इमे वयम्॥ ३३॥
172978
172979 तच्छिलाङ्गं नभो विद्धि तच्छिलाङ्गं सदागतिः।
172980 तच्छिलाङ्गं क्रियाशब्दा वासना कालकल्पना॥ ३४॥
172981
172982 सर्वं जगत्तच्छिलाङ्गमेवेति प्रपञ्चयति - तच्छिलाङ्गमिति। सदागतिर्वायुः।
172983 पञ्चभूतोपलक्षणमेतत्। एवं क्रियाशब्दग्रहणमपि
172984 वाय्वाकाशादिसर्वभूतभौतिकधर्मोपलक्षणम्। वासना मनोधर्मोपलक्षणम्॥
172985 ३४॥
172986
172987 भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
172988 अहंकार इतीदं तत्तच्छिलाङ्गमुदाहृतम्॥ ३५॥
172989
172990 उक्तमेव पुनः स्पष्टमाह - भूमिरिति॥ ३५॥
172991
172992 परमात्ममहासत्ता शिला मांसमिमे वयम्।
172993 सर्व एव ततोऽनन्येऽप्यन्ये त्विति च विद्महे॥ ३६॥
172994
172995 अन्ये इति तु भ्रान्त्या विद्महे॥ ३६॥
172996
172997 चिन्मात्रैकात्मिका येयं किलातिमहती शिला।
172998 एतस्या व्यतिरेकेण क्व तदस्ति किमुच्यताम्॥ ३७॥
172999
173000 एतस्या व्यतिरेकेण किंचिदस्ति चेत्तत्क्वास्ति तच्च किमस्ति तदुभयमुच्यताम्॥ ३७॥
173001
173002 शुद्धं वेदनमेवेदं घटावटपटादिकम्।
173003 यथा स्वप्ने तथा भाति जलमूर्मितया यथा॥ ३८॥
173004

173005 ननु भूतलघटावटपटादिकमेव तद्व्यतिरिक्तं प्रसिद्धं नेत्याह - शुद्धमिति
173006 | नैतत्किमपि तद्व्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः || ३८ ||
173007
173008 इदं ब्रह्म घनं सर्वं चिन्मात्रघनमाततम् |
173009 परमार्थघनं शान्तं सर्वमेकघनं विदुः || ३९ ||
173010
173011 एकं महाचिति शिलोदरमेव सर्वं सौषिर्यवर्जितमपारमनादिमध्यम् |
173012 तेनात्मनैव कलिता कलनात्मनेयं सर्गो जगद्भुवनमित्यपि दृश्यनाम्नी || ४०
173013 | |
173014
173015 सर्वं जगदेकं ब्रह्मशिलोदरमेव | तच्च सौषिर्येण च्छिद्रभावेन
173016 वर्जितमपारमनन्तं तथा अनादिमध्यं च | तेन तथाविधेन ब्रह्मात्मना आत्मना
173017 स्वेनैव सर्गो जगद्भुवनमित्यपि पर्यायनामभिः प्रसिद्धा दृश्यनाम्नी कलना
173018 कलिता स्वीकृतेत्यर्थः || ४० ||
173019
173020 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० शिलोपाख्यानं नाम
173021 षट्षष्ट्यधिकशततमः सर्गः || १६६ ||
173022
173023 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
173024 शिलोपाख्यानं नाम षट्षष्ट्यधिकशततमः सर्गः || १६६ ||
173025
173026 सप्तषष्ट्यधिकशततमः सर्गः १६७
173027
173028 श्रीवसिष्ठ उवाच |
173029
173030 आत्मख्यातिरसत्ख्यातिः ख्यातिरख्यातिरन्यथा |
173031 शब्दार्थदृष्टयस्तज्ज्ञं प्रत्येताः शशशृङ्गवत् || १ ||
173032
173033 इह तज्ज्ञदृशोदस्य वादिख्यातिचतुष्टयम् |
173034 अवस्थात्रयनिर्मुक्तमात्मतत्त्वं निरूप्यते ||
173035
173036 अन्यथा ख्यातिरिति व्यवहितपूर्वपदेन संबन्धः || १ ||
173037
173038 कदाचनापि नामाङ्ग संभवन्ति न काश्चन |
173039 शान्तमव्यपदेश्यात्मा ज्ञ आस्तेऽस्तङ्गतेङ्गनः || २ ||
173040
173041 जगत्ख्यातिसत्त्वे हि सा किमात्मख्यातिरुतासत्ख्यातिरित्यादिविकल्पानामवसरः स्यात् सैव
173042 नास्ति चेत्कस्याश्चातुर्विध्यमित्याशयेनाह - कदाचनेति | अस्तङ्गतेङ्गनः
173043 ख्यात्यादिकल्पनामूलचित्तचेष्टाशून्यः || २ ||
173044
173045 एता उद्यन्ति चिन्मात्रादात्मख्यात्यादिका दृशः |
173046 तच्च शुद्धतरं व्योम तन्मय्येव च दृश्यते || ३ ||
173047
173048 दृशो भ्रान्तिदृष्टयः | तच्च चिन्मात्रं परमार्थतः शुद्धतरं
173049 सर्वकल्पनाशून्यं व्योम | सर्वापि कल्पना तन्मय्येव दृश्यते मया |
173050 तद्यदिदंमयोऽदोमयः सर्वमयः इति श्रुतेरित्यर्थः || ३ ||
173051
173052 अयमात्मा त्वियं ख्यातिरित्यन्तःकलनाभ्रमः |
173053 न संभवत्यतश्चैनं शब्दं त्यक्त्वा भवार्थभाक् || ४ ||
173054
173055 शब्दं त्यक्त्वेति | अत एवास्माभिः सार्थकेनात्मशब्देन ख्यातिशब्देन
173056 चोज्झितामित्युक्तमिति भावः | अर्थबाक् परमार्थभाक् || ४ ||

173057
173058 गच्छंस्तिष्ठन्नददपि सर्वं शान्तमतो जगत् ।
173059 आकाशमौनमेवाच्छमच्छिन्नं वाऽप्रवृत्तिमत् ॥ ५ ॥
173060
173061 गच्छंस्तिष्ठन्निति च्छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । अतोऽस्मादर्थदर्शनाद्गच्छत् तिष्ठत्
173062 अदद्भक्षयदपि जगदप्रवृत्तिमत् सर्वप्रवृत्तिशून्यं भातीत्यर्थः ॥ ५ ॥
173063
173064 नानामहाशब्दमपि शिलामौनमवस्थितम् ।
173065 अनारतं गच्छदपि व्योमवच्छैलवत्स्थितम् ॥ ६ ॥
173066
173067 इदमेव विशदयति - नानेत्यादिना ॥ ६ ॥
173068
173069 नानाविधारम्भमपि महाशून्यमनङ्कितम् ।
173070 पञ्चभूतात्मकमपि खमिवालब्धपञ्चकम् ॥ ७ ॥
173071
173072 पदार्थसंकुलमपि शून्यं संवित्तिमात्रकम् ।
173073 स्वप्ने महापुरमिव दृष्टमप्यच्छचिन्मयम् ॥ ८ ॥
173074
173075 सारम्भमप्यनारम्भं संकल्पनगरं यथा ।
173076 आकाशमात्रं भ्रान्त्यात्म स्वप्नस्त्रीसंगमोपमम् ॥ ९ ॥
173077
173078 आकाशमात्रमतिशून्यम् ॥ ९ ॥
173079
173080 अनुभूतमपि व्यर्थं प्रतिबिम्बाङ्गनासमम् ।
173081 नानानुभवनिर्माणं वस्तु शून्यं तु वस्तुतः ॥ १० ॥
173082
173083 श्रीराम उवाच ।
173084
173085 जाग्रत्स्वप्नात्मकमिदं मन्ये स्मृत्यैव दृश्यते ।
173086 सद्रूपबाह्यार्थकृता स्मृतिरेवेह कारणम् ॥ ११ ॥
173087
173088 यद्यविद्यमानमेव जाग्रत्स्वप्नात्मकं जगद्वासनामात्राद्दृश्यते तर्हि
173089 स्मृत्यैव दृश्यते इति मन्ये । इह जगत्प्रतिभाने स्मृतिरेव कारणं न भ्रान्तिः ।
173090 यतः सा अधिष्ठानदोषसादृश्यसंप्रयोगादिनिमित्तशून्या सद्रूपबाह्या
173091 अविद्यमाना ये अर्थास्तत्कृता तन्मात्रगोचरेति रामप्रश्नार्थः ॥ ११ ॥
173092
173093 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
173094
173095 यत्तच्चित्काचकच्येन काकतालीयवद्वपुः ।
173096 व्योमात्माऽऽभाति भावानां सत्तामात्रमभित्तिमत् ॥ १२ ॥
173097
173098 अविद्यानिद्रादिदोषजत्वात्स्वप्रकाशचिति संप्रयोगानुपयोगाच्च तदधिष्ठाना
173099 भ्रान्तिरेवेयं न स्मृतिः । पूर्वपूर्वानुभवेष्वपि सांप्रतिकतुल्यतया
173100 स्मृतित्वापत्त्या तन्मूलानुभवाप्रसिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते
173101 - यत्तदित्यादिना । तत्राधिष्ठानसद्भावं दर्शयति - यत्तदिति ।
173102 यत्तद्व्योमात्म सत्तामात्रं काचकच्येनाभाति तदेवेदं जगदित्यर्थः ॥ १२ ॥
173103
173104 तदेतदविनाशात्म सर्वत्र परमात्मनि ।
173105 सर्वदा विद्यते शान्ते पयसीव तरङ्गकाः ॥ १३ ॥
173106
173107 निर्निमित्तं स्वरूपात्म तदेतत्परमात्मनि ।
173108 सर्वात्मन्यपि निर्वाणे व्योमात्मनि निरात्मनि ॥ १४ ॥

173109
173110 यदा यदावभात्यन्तर्येन तेन यथा तथा।
173111 सर्वदा न कदाचिद्वा यत्र तत्र न किंचन॥ १५॥
173112
173113 आविद्यके नियतदोषाद्यपेक्षा नास्ति। अनियतदोषास्तु संभवन्त्येवेत्याशयेन येन
173114 तेनेत्याद्युक्तिः॥ १५॥
173115
173116 तस्यैव ब्रह्मभानस्य तेनैवं ब्रह्मणात्मना।
173117 स्वच्छस्यैव स्वभावस्य स्वस्वभावमनुज्झता॥ १६॥
173118
173119 तर्हि अस्येयं भ्रान्तिः केन जगदादिनामानि कृतानि तत्राह - तस्यैवेति द्वाभ्याम्॥
173120 १६॥
173121
173122 इदं जाग्रदयं स्वप्नः सुषुप्तं तुर्यमित्यपि।
173123 कृतं नाम स्वयं चित्त्वाद्ब्रह्म वात्मेति चात्मनि॥ १७॥
173124
173125 वस्तुतस्त्वस्तिन स्वप्नो न जाग्रन्न सुषुप्तता।
173126 न तुर्यं न ततोऽतीतंसर्वं शान्तं परं नभः॥ १८॥
173127
173128 ततः अतीतमतिरिक्तम्॥ १८॥
173129
173130 अथवा सर्वमेवेदं जाग्रद्रूपं सदैव च।
173131 सर्वदैव च वा स्वप्नः सुषुप्तं सर्वदैव च॥ १९॥
173132
173133 चितः कदापि स्वापाभावात्सर्वदैव जाग्रद्रूपम्। भ्रान्तिमात्रत्वात्सर्वदैव स्वप्नो वा
173134 । अविद्यावरणमात्रत्वात्सर्वदैव सुषुप्तम्॥ १९॥
173135
173136 सर्वदैव च वा तुर्यं तदन्तः सर्वदैव वा।
173137 तदिदं वा न यद्विद्मो वयमाशान्तरूपिणः॥ २०॥
173138
173139 स्वेनैव सदैव वावस्थात्रयातिक्रमणात्सदैव तुर्यमित्येव वा वक्तुं
173140 शक्यमित्यर्थः। त्रयाप्रसिद्धेस्तस्य तुर्यस्यान्तः असत्त्वं वा निर्विकल्पे तदिदं
173141 वेत्यादिविकल्पं च न विद्मः॥ २०॥
173142
173143 इदं फेनो न किंचिद्वा बद्बुदो वा न कश्चन।
173144 शून्यताम्भसि चिद्व्योम महार्णवमहोदरे॥ २१॥
173145
173146 यथा संवेद्यते यद्यत्तथा तदनुभूयते।
173147 सद्वासद्वा भवत्स्वप्ने व्योम्नीव सदसच्च तत्॥ २२॥
173148
173149 कल्पनावेदनदृशा तु येन यथा यदा संवेद्यते तस्य तदा तथेत्येव
173150 संतोष्टव्यमित्याह - यथेति॥ २२॥
173151
173152 संवित्कचनमेवेदं यथा भानं विभासते।
173153 व्योम व्योमनि चिद्रूपं चिद्रूपे वितताात्मनि॥ २३॥
173154
173155 संविच्च चिन्नभोमज्जा सैवंरूपैव सर्वदा।
173156 नास्तमेति न चोदेति तस्याः स्वाङ्गमिदं जगत्॥ २४॥
173157
173158 यतः संविदेव जगदतो नास्तमेति नोदेति च॥ २४॥
173159
173160 महाप्रलयसर्गाद्या महाप्रलयरात्रयः।

173161 तस्या एवावयवतां याताः केशनखादिवत् ॥ २५ ॥
173162
173163 महाप्रलयसर्गाद्याः कालविभागास्तर महाप्रलयलक्षणा रात्रयः
173164 सर्गलक्षणदिनानि चेत्युपलक्षणीयम् ॥ २५ ॥
173165
173166 तस्या भानमभानं तद्भास्वरं जिह्ममेव वा ।
173167 नान्यत्स्वभाववत्स्पन्द इव वायोर्महाचितेः ॥ २६ ॥
173168
173169 भास्वरं चिद्रूपं जिह्मं मायारूपं वा ॥ २६ ॥
173170
173171 तस्मात्किं नाम जाग्रत्स्यात्कः स्वप्नः का सुषुप्तता ।
173172 किं तुर्यं का स्मृतिः केच्छा तुच्छा एताः कुदृष्टयः ॥ २७ ॥
173173
173174 उपसंहरति - तस्मादिति ॥ २७ ॥
173175
173176 अन्तःसंवेदनं भाति स्वं बाह्यार्थतया यतः ।
173177 क्व द्वैतं क्व च वार्थश्रीः स्मृतिरेवमतः कुतः ॥ २८ ॥
173178
173179 एवं सति स्मृतिश्च कुतः ॥ २८ ॥
173180
173181 तदिदं भाति निर्भित्ति तत्स्वभानं यदात्मना ।
173182 भानोर्नभसि भारूपमेव भूतविवर्जितम् ॥ २९ ॥
173183
173184 निर्भित्तं निर्भेदं यदात्मना भाति तत्स्वभानं स्वात्मकमेव भानं न
173185 स्वभिन्नम् । यथा भानोर्नभसि निराश्रये भारूपमेव भानं न भास्यसापेक्षं
173186 तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥
173187
173188 सद्रूपो यदि बाह्योऽर्थो विद्यते तत्तदुत्थिता ।
173189 स्मृतिः कारणतामेतु नामाद्यजगतः स्थितेः ॥ ३० ॥
173190
173191 तदुत्थिता तदनुभवहेतुका एतु नाम । आद्यायाः सर्गादिकालिक्या जगतः स्थितेः ॥ ३० ॥
173192
173193 किंतु नास्त्येष बाह्योऽर्थो भूतानामत्यसंभवात् ।
173194 पञ्चानामादिसर्गादौ कारणानामभावतः ॥ ३१ ॥
173195
173196 शशशृङ्गं यथा नास्ति यथा नास्ति खपादपः ।
173197 यथा वन्ध्यासुतो नास्ति यथा नास्त्यसितः शशी ॥ ३२ ॥
173198
173199 तथाऽज्ञप्रतिभातोऽर्थो जगदाद्यहमादिकः ।
173200 अप्रेक्षितोऽस्ति नास्त्येव प्रेक्षितः सन्न कश्चन ॥ ३३ ॥
173201
173202 जगदादौ सर्गादिकाले अज्ञान्प्रति भातोऽहमादिकोऽर्थस्तत्त्वतोऽप्रेक्षितश्चेदस्ति प्रेक्षितस्तु
173203 नास्ति ॥ ३३ ॥
173204
173205 यथास्तीदं महाकारं न किंचिद्रूपमेव वा ।
173206 तत्त्वज्ञविषयं राम तथास्तीदमखण्डितम् ॥ ३४ ॥
173207
173208 तत्त्वज्ञविषयं न किंचिद्रूपं मूर्तामूर्तरूपरहितं चिन्मात्रैकघनं
173209 त्वखण्डितमस्त्येवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥
173210
173211 संविद्घननभोमज्जा यथोदेति यदा यदा ।
173212 नित्योदितोपचारेण कल्पितास्तमयोदया ॥ ३५ ॥

नित्योदितापि व्यवहारे उपचारेण कल्पितास्तमयोदया ॥ ३५ ॥

मुधा व्योम्न्येव पृथ्व्यादितया वेत्ति तदा तदा ।
स्वस्यैव तस्य भानस्य धत्ते पृथ्व्यादिकल्पनाम् ॥ ३६ ॥

व्योम्न्येवाज्ञो मुधा पृथ्व्यादितया यदा यदा वेत्ति तदा तदा पृथ्व्यादिकल्पनां
धत्ते ॥ ३६ ॥

स्वमेव भानमाकाशमात्रमेव महाचितिः ।
पृथ्व्यादिव्यपदेशेन पश्चाद्व्यपदिशत्यजा ॥ ३७ ॥

महाचितिः स्वभानमेव पृथ्व्यादिव्यपदेशेन पृथ्व्यादिनाम्ना
पश्चाद्व्यपदिशति व्यवहरति ॥ ३७ ॥

आकाश एव पृथ्वीयमिति धत्ते स्वसंविदम् ।
मनोराज्यपुरं बाल इव चिन्मात्रमव्ययम् ॥ ३८ ॥

अव्ययं चिन्मात्रमाकाशकल्पे स्वात्मन्येव पृथ्वीयमिति स्वसंविदं धत्ते ॥ ३८ ॥

किं भानं किमभानं स्यात्तस्येति न विकल्प्यते ।
स्पन्दास्पन्दस्वभावं तद्विद्धि वातमिवाम्बरे ॥ ३९ ॥

चिन्मात्रमेव चेत्तस्य जगदाकारं भानं किं अभानं च किं स्यादिति तु तन्न
विकल्प्यते न विकल्पनीयम् । यतस्तत्प्राणशक्त्या स्पन्दस्वभावं चिच्छक्त्या
अस्पन्दस्वभावमिति विद्धि ॥ ३९ ॥

यथा भाति चिदाकाशं तथेदमवभासते ।
व्योम व्योम्न्येव नीरूपं नेदं पृथ्व्यादि सत्क्वचित् ॥ ४० ॥

यथा यथा वासनोद्भवेन भाति स्फुरति तथा तथा इदं जगदित्यवभासते ॥ ४० ॥

यथा भाति चिदाकाशरूपत्वाद्भातमप्यलम् ।
न सन्नासदिति किंचित्तन्न किंचिन्न किंचन ॥ ४१ ॥

तद्यथा भाति तथा तद्भातु नाम । भातमपि तच्चिदाकाशरूपत्वादलं न सत्
नाप्यसदिति । तत्प्रपञ्चरूपं किंचिदपि न किंतु किंचनानिर्वचनीयमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदमित्थमनित्थं च सद्वाऽसद्वा यथास्थितम् ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ४२ ॥

स एव हृदयाकाशे कचन्त्या दृश्यसंविदा ।
बाह्यं ब्रह्माण्डमित्थं च सद्वाऽसद्वा यथास्थितम् ॥ ४३ ॥

यतः स प्राज्ञ एव सर्वेषां हृदयाकाशे आत्मतया आस्ते अतस्तद्रूपयैव कचन्त्या
दृश्यसंविदा इदमान्तरं शरीरमिदं बाह्यं ब्रह्माण्डमित्यादिभेदकल्पनया
नाम कृतमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

किमत्र बाह्यं किं वान्तः किं दृश्यं कास्य दृश्यता ।
शिवं शान्तमशान्तं च सर्वमोमिति शाम्यताम् ॥ ४४ ॥

सर्वं ओमिति प्रणवमात्राऽभेदकल्पनया प्रविलाप्य शाम्यताम् । मा मा इति पाठे मा

173265 मा इति निषेधवीप्सया निरस्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥
173266
173267 नो वाच्यवाचकदृशा रहितो विचारः संपद्यते स च विकल्पमयेन सिद्ध्यै ।
173268 सिद्धिश्च संभवति तेन विना न काचिद्दीपं विना निशि यथा नयनोपलम्भः ॥
173269 ४५ ॥
173270
173271 यावद्विचारं त्वसदपि वाच्यवाचकविकल्पं यथालोकमभ्युपगम्यैव
173272 श्रवणादिविधयः प्रवर्तन्त इत्याशयेनाह - नो इति । वाच्यवाचकदृशा रहितः
173273 शास्त्रार्थविचारो नो संपद्यते । स च विचारो विकल्पमयेन विषयो विशयश्चैव
173274 पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । प्रयोजनं च पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥ इति
173275 प्रसिद्धेन पञ्चाङ्गेन कृतः सिद्ध्यै भवति । तेन विचारेण विना सिद्धिर्न
173276 संभवत्येव । यथा दीपं विना चाक्षुषप्रत्यक्षं निशि न भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ४५
173277 ॥
173278
173279 तस्मादपास्य परयाऽमलया धियान्तःसंकल्पकल्पनमनल्पविकल्पजालम् ।
173280 कृत्वा मनः सकलशास्त्रमहार्थनिष्ठमुड्डीय गच्छ
173281 पदमुत्तममेकनिष्ठः ॥ ४६ ॥
173282
173283 तस्मात्सम्यग्विचारामलया धिया अन्तःसंकल्पनलक्षणमनल्पविकल्पजालमपास्य
173284 मनः सकलशास्त्रनिष्कर्षसिद्धमहार्थः सच्चिदानन्दाद्वयात्मा तन्निष्ठं
173285 कृत्वा तदेकनिष्ठः सन्नस्मात्संसारादुड्डीयोत्तमं मोक्षाख्यं पदं
173286 गच्छेत्यर्थः ॥ ४६ ॥
173287
173288 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठम० वा० दे० मो० नि० उ० जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभावप्रतिपादनं
173289 नाम सप्तषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६७ ॥
173290
173291 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
173292 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभावप्रतिपादनं नाम सप्तषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६७ ॥
173293
173294 अष्टषष्ट्यधिकशततमः सर्गः १६८
173295
173296 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
173297
173298 अबुद्धिपूर्वमेवागो यथा शाखाविचित्रताम् ।
173299 करोत्येवमजश्चित्राः सर्गाभासः ख एव खम् ॥ १ ॥
173300
173301 अबुद्धिपूर्वकः सर्गस्याध्यारोपोऽत्र वर्ण्यते ।
173302 चिन्मात्रात्मा च स चितोऽविकारित्वादपोद्यते ॥
173303
173304 मिथ्यात्वसिद्धये सर्गस्याबुद्धिपूर्वकत्वं दृष्टान्तैः समर्थयति -
173305 अबुद्धिपूर्वमित्यादिना । अगो वृक्षो यथा अबुद्धिपूर्वं अहं शाखावैचित्र्यं
173306 करोमीति बुद्धिपूर्वकतां विना । अजो जन्मादिविक्रियाशून्यः परमात्मा खे
173307 आकाशकल्पे स्वात्मनि खं शून्यात्मिकाश्चित्रा विचित्राः सर्गाभासः
173308 प्रपञ्चाध्यासान्करोति । ननु स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति सोऽकामयत बहु स्यां
173309 प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत सतपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत तपसा चीयते ब्रह्म
173310 ततोऽन्नमुपजायते इत्यादिश्रुतिषु बुद्धिपूर्वक एव सर्ग उद्घोष्यते
173311 तत्कथमत्राबुद्धिपूर्वकः सर्ग इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धमुच्यत इति चेत् शृणु ।
173312 भवेदेतदेवं यदि श्रुतेः सर्गादिप्रतिपादने तात्पर्यं स्यात् । न तु तदस्ति ।
173313 प्रयोजनाभावात् । न हि सर्गादिज्ञानेन किंचित्प्रयोजनं श्रुतम् ।
173314 अद्वितीयब्रह्मात्मताज्ञानं हि प्रयोजनवदुपक्रान्तं सर्वश्रुतिषु । तस्य फलवतः
173315 संनिधौ श्रुतमफलं सर्गादिकैमर्थक्याकाङ्क्षायां तदङ्गतां प्रतिपद्यते ।
173316 सा चास्य शाण्डिल्यविद्याङ्गशमविधिपरे सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त

173317 उपासीत इति वाक्ये यत इदं सर्वं जगत्तस्माज्जायत इति तज्जम्। तस्मिन् लीयत इति तल्लम्।
173318 तेनानिति प्राणिति जीवतीति तदन् उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु तदधीनसत्ताकमतः सर्वं खल्विदं
173319 तद्ब्रह्मैवेति ब्रह्माद्वैतव्युत्पादनोपायतया सर्गादिर्शनाङ्गभावस्य श्रुत्यैव
173320 सिद्धवत्कीर्तनात्प्रकारान्तरेण तद्घटनायोगात्
173321 तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः इत्यादिसूत्रभाष्यादिव्युत्पादितयुक्तिसहस्रेभ्यः
173322 स्मृतिपुराणाद्युपबृंहणसहस्रेभ्यश्चाध्यारोपापवादाभ्यां
173323 निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वव्युत्पादने सर्गश्रुतीनां तात्पर्ये निश्चिते
173324 रज्जुसर्पशुक्तिरजतमरुमरीचिकास्वप्नाद्यध्यारोपेष्वबुद्धिपूर्वकत्वमेव दृष्टं
173325 न क्वचिदारोपे बुद्धिपूर्वकता लोके दृश्यत इति भगवता
173326 वसिष्ठेनात्रानारोपितत्वशङ्का कस्यचित्सर्गे मा भूदित्यबुद्धिपूर्वकता प्रसाध्यते
173327 । श्रुतिषु ईक्षणादिपूर्वकत्वकीर्तनं तु ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वचिदेकरसत्वादिलाभेन
173328 सांख्याद्यभिमता चेतनप्रधानाद्युपादानकत्वनिरासे पर्यवस्यति।
173329 ईक्षतेर्नाशब्दम् इत्यादिसूत्रैस्तथैव श्रुतितात्पर्यवर्णात्। तस्य त्रय आवसथास्त्रयः
173330 स्वप्नाह् यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम्
173331 इत्यादिश्रुतिदृष्टान्तानुगुण्यात्। भगवदीक्षणकामसंकल्पादीनां
173332 बुद्धितत्त्वोत्पत्तेः पूर्वभाविनां मायावृत्तिमात्रत्वेन तत्पूर्वकत्वेऽपि
173333 कामसंकल्पादिधर्मिबुद्धिपूर्वकत्वाभावोपपत्तेः। अध्यारोपस्य
173334 त्वंपदार्थनिष्ठस्यैव चापवादेन निरासस्य तन्मुक्तिफलत्वोपपत्तेस्तत्पदार्थे
173335 जगदध्यारोपप्रतिपादने प्रयोजनाभावात्प्रपञ्चस्य स्वनिष्ठाविद्याकार्यत्वे
173336 स्वविद्यया निरासोपपत्तेः
173337 स्वस्मिंश्चाबुद्धिपूर्वकस्यैवावस्थात्रयाध्यारोपस्यानु##-
173338
173339 यथा करोत्यबुद्ध्यादिरावर्तादि पयोनिधिः।
173340 तथा करोति खे खात्मा सर्वेशः सर्ववेदनाः॥ २॥
173341
173342 अबुद्ध्यादिः अबुद्धिपूर्वः सन्। सर्ववेदनाः जगत्प्रतिभासान्॥ २॥
173343
173344 तासां स्वसंविदामेव ततः स कुरुते स्वयम्।
173345 मनो बुद्धिरहंकार इत्याद्या विविधाभिधाः॥ ३॥
173346
173347 तासां जगदाकाराणां स्वसंविदां स्वयमेव मनो बुद्धिरित्याद्यभिधा नामानि
173348 सर्गादौ यथाश्रुति कुरुते इत्यर्थः॥ ३॥
173349
173350 अबुद्धिपूर्वमारम्भो दृश्यरूपः स्वतश्चितेः।
173351 संकल्प्यमानो बुद्ध्यादिस्तरङ्गादिर्यथाम्बुधेः॥ ४॥
173352
173353 चितेर्बुद्ध्यादिसिद्धिपर्यन्तमबुद्धिपूर्वं स्वत एवारम्भः। यस्तु
173354 बुद्धिसिद्ध्यनन्तरं संकल्प्यमान आरम्भः स बुद्ध्यादिर्बुद्धिपूर्वः।
173355 तरङ्गादिरित्युभयत्र दृष्टान्तः॥ ४॥
173356
173357 चिन्मात्रात्संप्रवर्तन्ते मनोबुद्ध्यादयस्तथा।
173358 आवर्तकणकल्लोलवीचयो वारिधेर्यथा॥ ५॥
173359
173360 भित्तिमात्रं यथा चित्रजगदालोकमात्रकम्।
173361 चिति चिद्व्योममात्रात्म तथैवाभासमात्रकम्॥ ६॥
173362
173363 आलोक्यत इत्यालोकस्तन्मात्रकं चित्रलिखितं जगद्यथा भित्तिमात्रं तथा चिति आभास्यत
173364 इत्याभासस्तन्मात्रकमिदं जगच्चिद्व्योममात्रात्मैव॥ ६॥
173365
173366 अबुद्धिपूर्वमारम्बो नियत्या संनिवेशवान्।
173367 यथा संपद्यते वृत्ते तथा सर्गात्मकश्चिति॥ ७॥
173368

173369 वृत्ते प्रागुक्तवृक्षपयोनिध्यादिचरित्रे यथा अबुद्धिपूर्वं प्रवृत्तोऽपि
173370 शाखावर्ताद्यारम्भो नियत्या तुल्यसंनिवेशवान्संपद्यते तथा चिति
173371 सर्गाकारोऽप्यारम्भस्तुल्यसंनिवेशवान्भविष्यतीति न तदर्थमपि
173372 बुद्धिपूर्वकत्वापेक्षेत्यर्थः ॥ ७ ॥
173373
173374 तरौ गुलुच्छकादीनां यथान्यः कुरुतेऽभिधाः ।
173375 तथा चिद्वृक्षपुष्पादिपृथ्व्यादिविहिताभिधम् ॥ ८ ॥
173376
173377 समष्टिबुद्ध्याद्युत्तरकालिकं चिद्वृक्षपुष्पादिप्रायपृथ्व्यादि तु
173378 चिदन्यबुद्धिसमष्ट्यात्महिरण्यगर्भादिना विहिताभिधं कृतनामधेयं
173379 बोध्यम् ॥ ८ ॥
173380
173381 अनन्यत्पुष्पपत्रादि यथा नाम महातरोः ।
173382 तथैवानन्यदेवेदं चिद्व्योम्नः परमात्मनः ॥ ९ ॥
173383
173384 अनन्यत् अभिन्नम् ॥ ९ ॥
173385
173386 तराववयवेष्वन्यः करोति विविधाभिधाः ।
173387 चिद्व्योमात्मनि सर्वेषु भूत्वान्य इव खात्मसु ॥ १० ॥
173388
173389 अन्यो व्यष्टिजीव इव भूत्वा स्वपुत्रादिषु कार्यान्तरेषु च सर्वेषु विविधा अभिधा नामानि
173390 करोति ॥ १० ॥
173391
173392 चित्तरोः पल्लवाः सर्गाश्चित्त्वादेव न सन्त्यलम् ।
173393 कार्यकारणवद्भाति स एव स्वप्नवत्स्वयम् ॥ ११ ॥
173394
173395 एवं नामरूपाध्यारोपं प्रपञ्च्येदानीमपवादमारभते - चित्तरोरित्यादिना । स
173396 चित्तरुरेव ॥ ११ ॥
173397
173398 वक्षि चेत्कथमेतस्माद्व्यर्थं तदनुभूयते ।
173399 सर्गाद्यमुत्र स्वप्नादिष्वेषु कोऽपह्नवं भजेत् ॥ १२ ॥
173400
173401 यदि सर्गादि नास्त्येव तर्हि चिता अमुत्र परलोके व्यर्थं तदनुभूयत इत्यापतति । तत्तु न
173402 युक्तम् । विहितनिषिद्धकर्मफलत्वायोगप्रसङ्गादिति हेतोरेतत्कथं स्यादिति त्वं वक्षि
173403 आक्षिपसि चेत्तर्हि स्वप्नादिष्वेषु प्रसिद्धरज्जुसर्पमृगतृष्णिकाद्यनुभवेषु मध्ये
173404 को वैयर्थ्यापह्नवं भजेत् । तस्यापि स्वाप्नभोगप्रदकर्मफलत्वाविशेषात् । यदि च
173405 भोगाभासमात्रविभावनेन तत्र कर्मसाफल्यं ब्रूषे तर्हि प्रकृतेऽपि सममिति
173406 भावः ॥ १२ ॥
173407
173408 तरावाकारवत्येषा कल्पना रचिता यथा ।
173409 चितेराकाशमात्रायास्तथैषा कल्पना कृता ॥ १३ ॥
173410
173411 एतावांस्तु साकाराध्यासेषु सर्वादिभ्यश्चितेर्विशेषो यत्साकारे साकाराध्यासास्ते चिति तु
173412 निराकारे जगदध्यास इत्याशयेनाह - तराविति ॥ १३ ॥
173413
173414 यथा गन्धादयः पुष्पे गगने शून्यतादयः ।
173415 यथा स्पन्दादयो वायौ तथा बुद्ध्यादयः परे ॥ १४ ॥
173416
173417 यथा गन्धादयः पुष्पे गगने शून्यतादयः ।
173418 यथा स्पन्दादयो वायौ तथेमाः सृष्टयश्चिति ॥ १५ ॥
173419
173420 सृष्टयः पृथ्व्यादयोऽपि ॥ १५ ॥

173421
173422 यथा खानिलपुष्पाणां शून्यतास्पन्दगन्धदृक् |
173423 शून्यरूपानुभूता च तथा सर्गस्थितिश्चिति || १६ ||
173424
173425 खस्य शून्यतादृक् अनिलस्य स्पन्ददृक् पुष्पाणां गन्धदृक् च यथा अनुभूतापि
173426 तद्व्यतिरेकशून्यरूपा तथा चिति सर्गस्थितिरपीत्यर्थः || १६ ||
173427
173428 न पृथक् शून्यता व्योम्नो न पृथग्द्रवताम्भसः |
173429 न पृथक् कुसुमाद्गन्धो नानिलात्स्पन्दनं पृथक् || १७ ||
173430
173431 तदेव स्पष्टमाह - नेत्यादिना || १७ ||
173432
173433 अग्नेर्न पृथगुष्णत्वं पृथक् शैत्यं च नो हिमात् |
173434 चिद्व्योमैकात्मनः स्वच्छान्न जगत्पृथगीश्वरात् || १८ ||
173435
173436 सर्गादावेव यद्व्योम्नि स्वप्नाद्धृदि च दृश्यते |
173437 अकारणं तच्चिद्व्योम्नः कथमन्यद्भवेत्किल || १९ ||
173438
173439 कुतो न पृथक् तत्राह - सर्गादावेवेति | यतः अकारणं ततो न पृथगित्यर्थः |
173440 विनाकारणं कूटस्था चित्कथमन्या भवेत् | वदन्त्वित्यर्थः | किलेति प्रश्ने || १९ ||
173441
173442 स्वप्न एवात्र दृष्टान्तो नित्यदृष्टो विचार्यताम् |
173443 चिन्मात्रव्यतिरेकेण सारं किं तत्र कथ्यताम् || २० ||
173444
173445 तदिदं बुद्धिसंस्कारदृ"ष्यमित्यादिका स्मृतिः |
173446 न संभवति यत्तत्त्वं कथयेदं कथं भवेत् || २१ ||
173447
173448 ननु स्वप्नः स्मृतिरेव | इतरस्मृतिषु संस्कारजासु विषयशून्यासु तत्ता भासते | इह
173449 तु निद्रादोषवशादिदंतागोचरत्वांशेऽपि संस्कारोद्बोधात्तत्तांशप्रमोषादिदन्ता
173450 भासत इति तदिदं बुद्धिजन्यसंस्कारदृश्यमुभयत्राप्येकं वस्त्वित्यादिका
173451 शङ्का तु न संभवति | यद्यस्मात्तत्त्वं तत्ता इदं इदन्ता कथं भवेत् | अपरोक्षे
173452 हीदन्ता प्रसिद्धा स्मृतौ त्वसन्निकृष्टं वस्तु परोक्षमेव | अतः कथमिदं
173453 घटते कथयेत्यर्थः || २१ ||
173454
173455 यत्तत्र दृष्टं तदिह स्मृतिकाले भवेद्यदि |
173456 नानुभूयेत तत्तत्र कैवैकस्य द्विधा स्थितिः || २२ ||
173457
173458 ननु स्वाप्नस्मृतिकाले तत्रारण्यादौ दृष्टं व्याघ्रादि इह स्वप्नप्रदेशे निद्रया
173459 संनिधाप्यते इति यदि इदन्ता तत्र भवेत्तर्हि तत्रारण्ये तद्व्याघ्राद्यन्यैस्तदा
173460 नानुभूयेत | निद्रया एक एव व्याघ्रो द्विधा स्थाप्यत इति चेत्तत्राह - कैवेति || २२ ||
173461
173462 तस्मादावर्तवृत्त्येदं काकतालीयवज्जगत् |
173463 चिति यद्भाति तत्रैषा पश्चात्स्वप्नादिकल्पना || २३ ||
173464
173465 तस्मात्स्वाप्नबोधस्यानुभवत्वानपह्नवाद्दृष्टान्तोऽस्त्येवेति स्वोक्तं
173466 सिद्धमित्युपसंहरति - तस्मादिति | पश्चाज्जाग्रत्स्वप्नानुभवसिद्ध्यनन्तरम् || २३
173467 ||
173468
173469 अबुद्धिपूर्वं संपन्ने सर्गे वीच्यादयो यथा |
173470 संनिवेशः स्थितिः पश्चात्स्वयं संपद्यते तथा || २४ ||
173471
173472 जातमेव न तज्जातं जातं यत्कारणं विना |

173473 यतोऽजातं तदेवाद्यं तत्समं संस्थितं तथा ॥ २५ ॥
173474
173475 यतः अजातमिति च्छेदः ॥ २५ ॥
173476
173477 अबुद्धिपूर्वं संजाता रत्नादीनां यथार्चिषः ।
173478 सत्तैव संनिवेशेन तथैवासां जगद्दृशाम् ॥ २६ ॥
173479
173480 ब्रह्मसत्तैव जगद्दृशां संनिवेशेन वेषेण स्फुरतीति शेषः ॥ २६ ॥
173481
173482 यथाकथंचिदेवेदमांदौ संपद्यते जगत् ।
173483 पश्चाद्गृह्णाति नियतिमावर्तोऽब्धाविवात्मनि ॥ २७ ॥
173484
173485 यथाकथंचित् अनिर्वचनीयमायाकारणबलादेव । नियतिमर्थक्रियानियतिलक्षणां
173486 सत्यताम् ॥ २७ ॥
173487
173488 चिद्व्योम्नि स्वप्नजालानि चिज्जगन्त्यपकारणम् ।
173489 प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते शून्यशून्यात्मकान्यपि ॥ २८ ॥
173490
173491 यावत्सर्वमथान्योन्यं याति कारणतां चिरम् ।
173492 तेषां शून्यात्मका एव पदार्था ईश्वरादयः ॥ २९ ॥
173493
173494 ईश्वरादय इति । ईश्वरत्वस्यापि मायासापेक्षरूपत्वादिति भावः ॥ २९ ॥
173495
173496 जायते शून्यमेवेदं शून्यमेव च वर्धते ।
173497 ननु शून्यतयात्यन्तं शून्यमेव विनश्यति ॥ ३० ॥
173498
173499 शून्यमविद्यमानम् ॥ ३० ॥
173500
173501 शून्यं कचत्यशून्याभं दृष्टान्तं स्वप्नमत्र यः ।
173502 अपह्नुतेऽनुभूतं स पशुभर्तृकुकं कुधीः ॥ ३१ ॥
173503
173504 अत्र असतोऽपि कचने दृष्टान्तभूतस्वप्नं स्वानुभूतं योऽपह्नुते अपलपति स
173505 कुधीर्मेषपालः सन् पशुभर्तुर्महामेषस्य साक्षात्स्वयं दृष्टं कुकं कोकनं
173506 कुकः । कुक आदाने इत्यस्माद्घञर्थे कः । वृककर्तृकमादानां
173507 तमप्यपह्नुयादित्यर्थः ॥ ३१ ॥
173508
173509 असदेवेदमाभाति भ्रान्तिमात्रं सुकृत्रिमम् ।
173510 चिच्चमत्कारमात्रात्म ज्ञे सन्मात्रमकृत्रिमम् ॥ ३२ ॥
173511
173512 चितो मायाविन्याश्चमत्कार एवात्मा स्वरूपं यस्य तदेव ज्ञे अकृत्रिमं सन्मात्रं
173513 न जगदित्यर्थः ॥ ३२ ॥
173514
173515 अयं चिरस्थसंकल्पः सर्गप्रलयविभ्रमः ।
173516 ज्ञानं स्वभावकचनमज्ञानं भ्रान्तिजृम्भणम् ॥ ३३ ॥
173517
173518 अयं प्रपञ्चधातुश्चिरस्थसंकल्पात्मक एव सर्गप्रलयविभ्रमो नान्यः । तस्य
173519 तात्त्विकस्वभावकचनं तत्त्वज्ञानं भ्रान्त्याकारेण जृम्भणं त्वज्ञानमिति
173520 बोध्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥
173521
173522 झटित्युदेति ब्रह्मात्म दृश्यं दृष्टमकारणम् ।
173523 खे सुषुप्तादिव स्वप्नः पश्चान्नियतिमृच्छति ॥ ३४ ॥
173524

173525 मायोपहितब्रह्मात्म झटित्येव दृश्यं भूत्वा अकारणमेवोदेतीति दृष्टम्। यथा
173526 दृश्यशून्ये आत्मनि सुषुप्तादनन्तरं स्वप्नो
173527 दृष्टस्तद्वत्पश्चादर्थक्रियाव्यवस्थया कार्यकारणभावादिनियतिं ऋच्छति
173528 गच्छति॥ ३४॥
173529
173530 काकतालीयवच्चित्त्वाच्चिति दृश्यं प्रकाशते।
173531 स्वयमेव स्वभावस्थमावर्तादि यथाम्बुधौ॥ ३५॥
173532
173533 अकस्माद्दृश्यस्फुरणे निमित्तापेक्षा नास्तीत्याह - काकतालीयवदिति।
173534 स्वभावस्थं चित्स्वभावमात्रनिबन्धनं॥ ३५॥
173535
173536 ईदृशो नाम चिद्धातुरयमाकाशमात्रकः।
173537 यदित्थं नाम कचति जगद्रूपेण चिद्वपुः॥ ३६॥
173538
173539 स्वभावमेव विशदयति - ईदृश इति॥ ३६॥
173540
173541 तेन चिद्रूपिणा पश्चाद्दृश्येनात्मनि कल्पिताः।
173542 संज्ञाः स्मृत्यादिपृथ्व्यादिबुद्ध्यादिकलनात्मिकाः॥ ३७॥
173543
173544 प्रथममबुद्धिपूर्वदृश्याकारप्रतिभासाद्दृश्यभूतेन तेन चिदात्मना
173545 पश्चादात्मनि अतीतमिति भाते स्मृत्यादिकलनात्मिकाः वर्तमानमिति भाते च
173546 पृथ्व्यादितद्बुद्ध्यादिकलनात्मिकाः संज्ञाः कल्पितास्तथा च सर्वोऽप्ययं
173547 तात्कालिकप्रतिभासे अविभक्ते बुद्ध्यादिविभागः कल्पनामात्रमित्यर्थः॥ ३७॥
173548
173549 श्रीराम उवाच।
173550
173551 एवं स्थिते हे भगवन्बुद्धिसंस्कारतः स्मृतिः।
173552 इति किं प्राप्यते ब्रूहि संबुद्धा यदि न स्मृतिः॥ ३८॥
173553
173554 यदि तात्कालिकप्रतिभासेष्वेव विभागसंज्ञाभेदकल्पनामात्रं जगत्तर्हि
173555 प्रतिभासक्षणमात्रस्थायि जगदप्रतिभासकाले नास्त्येवेति फलितम्। तथा च
173556 प्रतिभासस्योत्तरक्षणे नाशे जगतोऽपि नाशात्क्षणभङ्गवादप्रसङ्गः। अस्तु नाम
173557 तथा मायामये जगति स्थायित्वव्यवस्थापनस्यापि ब्रह्मविदः प्रयोजनाभावादिति
173558 चेन्न। लोके स्मृतिप्रत्यभिज्ञादेः
173559 पूर्वानुभूतगोचरत्वनियमाधीनवेदशास्त्रादिप्रामाण्यभङ्गापत्त्या
173560 ब्रह्मवादस्य मूलशैथिल्यापत्तेरित्याशयेन रामः शङ्कते - एवं स्थिते इति।
173561 एवं त्वदुक्तरीत्या तात्कालिककल्पनामात्रत्वे जगतः स्थिते पूर्वोत्पन्नबुद्धेः
173562 प्रामाणिकादनुभवाज्जातात्संस्कारतः स्मृतिः प्रत्यभिज्ञा चेति
173563 सर्वशिष्टानुभवसिद्धो नियमः किं प्राप्यते कथं लभ्यते। यदि स्मृतिः
173564 प्रत्यभिज्ञा संबुद्धा प्रागनुभूतविषयिणी नाभ्युपगम्यते। अत्रोत्तरं
173565 ब्रूहीत्यर्थः॥ ३८॥
173566
173567 श्रीवसिष्ठ उवाच।
173568
173569 शृणु राम भिनद्म्येनं प्रश्नं सिंह इवेभकम्।
173570 अभेदं स्थापयाम्येकमालोकमिव भास्करः॥ ३९॥
173571
173572 तत्र भगवान्वसिष्ठ आक्षेपं बहु मन्यमानः समाधानं प्रतिजानीते -
173573 शृण्विति। प्रश्नमाक्षेपं भिनद्मि युक्त्या विदारयामि। अभेदमद्वैतमात्मतत्त्वम्
173574 ॥ ३९॥
173575
173576 विद्यते जगदात्मेदं दृश्यं चिन्मात्रकोटरे।

173577 अनुत्कीर्णा यथा वृक्षे वनस्था शालभञ्जिका || ४० ||
173578
173579 भवेदयं दोषो यदि प्रागसदेव जगत्क्षणिकप्रतिभासेन सहोत्पद्यत इति
173580 बौद्धराद्धान्ताभ्युपगमे | न तु तथा वयमभ्युपगच्छामः किंतु
173581 नित्यब्रह्मसत्तात्मकमेव जगन्नित्यचिदात्मकेनैव प्रतिभासेन सदाभिव्यक्तियोग्यमपि
173582 अविद्यावरणविक्षेपशक्तिवैचित्र्यचमत्कारेण कदाचिदाविर्भूतमिव तिरोभूतमिव
173583 घटपटाद्याकारविशेष इव च्छिन्नमिव भिन्नमिव
173584 कारणैरुत्पादितमिवापरोक्षमिवैकमिव नानेव भिन्नाभिन्नमिव क्षणिकमिव
173585 स्थायीवातीतं वर्तमानं भविष्यदिवेत्यादिनानाचमत्कारैर्नियतैश्चानियतैः
173586 सदृशैर्विसदृशैश्चावभासत इति | तत्र च स्मृतिप्रत्यभिज्ञादिकं
173587 सर्वमुपपद्यत एवेत्याशयेन समाधातुमारभते - विद्यते इत्यादिना |
173588 वनस्थेत्यानन्त्यद्योतनाय || ४० ||
173589
173590 उद्धरेद्वृक्षतस्तक्षा कदाचिच्छालभञ्जिकाम् |
173591 अद्वितीयाच्चितिस्तम्भादुत्कीर्णां कः करोति ताम् || ४१ ||
173592
173593 उद्धरेत्तदावरककाष्ठावयवनिरसनेन यथा प्रकटयेत्तथा
173594 अद्वितीयात्कर्त्रादिकारकशून्याच्चितिस्तम्भात्तां जगच्छालभञ्जिकां सम्यगुत्कीर्णां
173595 कः तदन्यः करोतीत्यकारकतन्त्रत्वाद्दारुप्रतिमावत्तदभिव्यक्तिर्न भवतीत्यर्थः || ४१
173596 ||
173597
173598 स्तम्भे जडेन सा व्यक्तिमनुत्कीर्णेह गच्छति |
173599 चिति त्वन्तर्गता चित्त्वादेवात्मन्येव भात्यलम् || ४२ ||
173600
173601 तर्हि सा कथं व्यक्तिं गच्छति तत्राह - चिति त्विति |
173602 तदधिष्ठानचित्यावरणन्निवृत्तौ तादृशचिद्बलादेव चन्द्रान्तर्गतो राहुरिव
173603 आत्मनि चिदात्मन्येव अलं भाति व्यक्तिं गच्छतीत्यर्थः || ४२ ||
173604
173605 भासमाना त्वनुत्कीर्णदेहैवापि च खात्मिका |
173606 स्वरूपादच्युता चैव चिन्मात्रादात्मनि स्थिता || ४३ ||
173607
173608 तर्हि सा प्रलयसुषुप्त्योरपि किं न भातीति चेत्सत्तासामान्यात्मना भात्येवेत्याह -
173609 भासमाना त्विति | तु शब्दः सर्गकालाद्विशेषद्योतनार्थः || ४३ ||
173610
173611 सर्गादौ सर्गकलनाः करोति कलनावती |
173612 सा चित्स्वभावतः स्वप्ने खात्मन्यद्योदितामिव || ४४ ||
173613
173614 सर्गादावपि सा चित् प्रथमं प्रागुक्तनिर्विकल्पकलनावती सती
173615 पश्चाद्बीजकादृष्टानुसारेणोद्भूतैर्मनोविकल्पैर्विचित्राः सर्गकलनाः करोति |
173616 यथा स्वप्ने अद्योदितां कलनामिव हृदये संकल्पयतीति परेण संबन्धः || ४४ ||
173617
173618 आकाश एव हृदये परमाकाशरूपिणी |
173619 संकल्पयति चिच्छालभञ्जिकाः स्वात्मनात्मनि || ४५ ||
173620
173621 इयं ब्रह्मकला सेह चिन्मात्रकलना त्वियम् |
173622 इयं चितिरियं जीवस्त्वहंकारस्त्वसाविति || ४६ ||
173623
173624 कथं कथं विशेषविभागान्सर्गादौ संकल्पयति तत्प्रपञ्चयति - इयमित्यादिना
173625 | इयं ब्रह्मकला सत्तासामान्यरूपा जगद्बीजभूता | इहास्यां ब्रह्मकलायामेव
173626 सेयं चिन्मात्रकलना सदा अनावृतस्वभावा तत्प्रतिबिम्बचितिरियम् | इयमेव
173627 प्राणादिसंवलिता जीवः | असावभिमानवृत्तिप्रधानस्तु अहंकारः |
173628 अध्यवसानप्रधाना बुद्धिरित्याद्यूह्यम् || ४६ ||

इयं बुद्धिरियं चित्तमयं काल इदं नभः |
अयं सोऽहं क्रिया चेयमिदं तन्मात्रपञ्चकम् || ४७ ||

इन्द्रियाणामिदं वृन्दं पुर्यष्टकमिदं स्मृतम् |
इहातिवाहिको देहस्तथायं चाधिभौतिकः || ४८ ||

इह एतत्संघाते | अयं पञ्चीकृतभूतमयः || ४८ ||

ब्रह्माहं शंकरश्चाहमुपेन्द्रोऽहमहं रविः |
इदं बाह्यमिदं चान्तरयं सर्ग इदं जगत् || ४९ ||

इत्यादिकलनाजालं चिद्व्योमैवातिनिर्मलम् |
तस्मात्क्वैते पदार्थौघाः क्व स्मृतिः क्व द्वयैकते || ५० ||

इत्यादि सर्वं कलनाजालमतिनिर्मलं चिद्व्योमैव न ततोऽन्यदणुमात्रमपीत्यर्थः |
तस्मादज्ञकल्पिता जडपदार्थौघा एते क्व तिष्ठन्तीत्यर्थः || ५० ||

अकारणकमेवेति जगदाभोगिखण्डकः |
सर्गादौ स्वप्नवद्भाति खे खात्मैव विकारिवत् || ५१ ||

इति अनया रीत्या || ५१ ||

व्योम्न्येव कचति व्योम चिन्मये चिन्मयं हि यत् |
बुद्धं तदेव तेनैव जगद्बोधात्क्व तज्जगत् || ५२ ||

क्व स्मृतिः क्व च वा स्वप्नः क्व कालाः कलनाश्च काः |
चिदाभानमिदं भाति शान्तं शून्यमिवाम्बरे || ५३ ||

यदैकमेव चिद्व्योम तदा प्रपञ्चितविभागा न सन्त्येवेति फलितमित्याह - क्वेति ||
५३ ||

यदन्तश्चिद्घनस्यास्ति तद्बहिर्भूततां गतम् |
वस्तुतस्तु न तद्बाह्यं नान्तः सन्मात्रकादृते || ५४ ||

अन्तर्यदस्ति अन्तर्गता या सत्तेत्यर्थः || ५४ ||

निरस्तावयवाच्छान्तादनाख्याद्यत्प्रवर्तते |
अकारणं भवेद्भूतं तदन्धाः कथमन्यथा || ५५ ||

हे अन्धाः वादिनः अकारणं तद्भूतमुत्पन्नं कथं भवेत् | तत्कूटस्थं च
अन्यथा सविकारं कथम् || ५५ ||

तस्माद्यादृक्परं ब्रह्म तादृग्दृश्यमिदं परम् |
यदेव चिन्नभः स्वप्ने तदेव स्वप्नपत्तनम् || ५६ ||

तस्मात्स्वभ्रान्तिगृहीतं जगतो जाड्यादिस्वभावं परित्यज्य
शुद्धचिन्मात्रस्वभावोऽङ्गीक्रियतामित्याह - तस्मादिति || ५६ ||

न किंचित्किंचनापीदं दृश्यमस्ति मनागपि |
क्व रजः पूर्णजलधौ क्व दृश्यं परमाम्बरे || ५७ ||

173681 रजश्चिज्जलानार्द्रमणुमात्रम् ॥ ५७ ॥
173682

173683 तच्चेदं भाति वा किंचित्तच्चिन्मात्रमचेत्यकम् ।
173684 अकचत्त्वेव संशान्तमात्मनीत्थमवस्थितम् ॥ ५८ ॥
173685

173686 यतः अचेत्यकमतोऽकचत् अप्रकाशयदेव स्वमात्रप्रकाशं सद्व्यवस्थितम् ॥ ५८ ॥
173687

173688 पूर्णाद्वै ब्रह्मणः पूर्णमप्यनुद्धृतमुद्धृतम् ।
173689 इवेदं भाति भारूपमाभानं परमात्मकम् ॥ ५९ ॥
173690

173691 उक्तेऽर्थे पूर्णमदः पूर्णमिदम् इति श्रुतिं स्मारयति - पूर्णादिति । परमात्मैव
173692 परमात्मकम् ॥ ५९ ॥
173693

173694 इत्थं मयि प्रकथयत्यनुभूयमानमप्युच्चकैर्बत जनस्य विमूढतान्तः ।
173695 स्वप्ने जगद्वपुषि जाग्रदिति प्रतीतिं नाद्यापि यत्त्यजति नाम विदन्नपि द्राक् ॥ ६० ॥
173696

173697 एतावद्विस्तृतेनान्वहमावर्तितेनाप्युपदेशेन
173698 कांश्चिन्मन्दाधिकारिजनानप्रबुद्धान् लिङ्गैरुपलक्ष्य भगवांस्ताननुशोचन्नाह
173699 - इत्थमिति । मयि स्वयमनुभूयमानमात्मतत्त्वमित्थं विशदतरं
173700 पुनःपुनरत्युच्चकैः प्रकथयति सत्यपि मन्दाधिकारिजनस्यान्तर्गता विमूढता
173701 स्वप्नप्राये जगद्वपुषि इयं जाग्रत्सत्यमेवेति प्रतीतिमद्यापि न संत्यजति । वतेति खेदे ।
173702 विदन्नप्यधिकारी द्राक् झटिति तां न त्यजति । नामेति मोहप्राबल्यप्रसिद्धौ ॥ ६० ॥
173703

173704 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० शालभञ्जिकोपदेशो
173705 नामाष्टषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६८ ॥
173706

173707 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
173708 शालभञ्जिकोपदेशो नामाष्टषष्ट्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६८ ॥
173709

173710

173711 एकोनसप्तत्यधिकशततमः सर्गः १६९
173712

173713 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
173714

173715 न सुखाय सुखं यस्य दुःखं दुःखाय यस्य नो ।
173716 अन्तर्मुखमतेर्नित्यं स मुक्त इति कथ्यते ॥ १ ॥
173717

173718 भूयो विश्रान्तचित्तस्य जीवन्मुक्तस्य भूरिशः ।
173719 लक्षणान्यभिधीयन्ते सुप्तिश्चात्मवतः सदा ॥
173720

173721 यद्यबोधो मन्दाधिकारिणां त्वया लिङ्गैरुपलक्षितस्तर्हिबोधापगमः
173722 कैर्लिङ्गैर्ज्ञायते इति मुक्तलक्षणजिज्ञासून्रामादीन्प्रति तानि भगवान्वसिष्ठ आह
173723 - न सुखायेत्यादिना । सुखं सुखसाधनविषयजातम् । अन्तर्मुखी
173724 प्रत्यगात्मासक्ता मतिर्यस्य ॥ १ ॥
173725

173726 यस्य न स्फुरति प्रज्ञा चिद्व्योमन्यचलस्थितेः ।
173727 प्रसृतेष्विव भोगेषु स मुक्त इति कथ्यते ॥ २ ॥
173728

173729 न स्फुरति न संचलति । प्रज्ञा बुद्धिः । यथा अज्ञानां बुद्धिः प्रसृतेषु
173730 भोगेष्वासक्ता ततो न चलति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥
173731

173732 चिन्मात्रात्मनि विश्रान्तं यस्य चित्तमचञ्चलम् ।

173733 तत्रैव रतिमायातं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३ ॥
173734
173735 श्लोकद्वयार्थं स्फुटमाह - चिन्मात्रात्मनीति ॥ ३ ॥
173736
173737 परमात्मनि विश्रान्तं यस्य व्यावृत्य नो मनः ।
173738 रमतेऽस्मिन्पुनर्दृश्ये स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४ ॥
173739
173740 तत्रैवेत्येवकारार्थं विवृणोति - परमात्मनीति ॥ ४ ॥
173741
173742 श्रीराम उवाच ।
173743
173744 न सुखाय सुखं यस्य दुःखं दुःखाय यस्य नो ।
173745 जडमेव मुने मन्ये मानवं तमचेतनम् ॥ ५ ॥
173746
173747 आद्यश्लोकोक्तलक्षणस्य जडोन्मत्तमूर्च्छितेषु रामो व्यभिचारं शङ्कते - न
173748 सुखायेति ॥ ५ ॥
173749
173750 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
173751
173752 चिद्व्योमैकान्तनिष्ठत्वात्प्रयत्नेन विना सुखम् ।
173753 न वेत्ति शुद्धबोधात्मा यः स विश्रान्त उच्यते ॥ ६ ॥
173754
173755 अन्तर्मुखमतेरिति तत्र विशेषणेनैव व्यभिचारस्य निवारितत्वान्न कश्चिद्दोष
173756 इत्याशयेन वसिष्ठस्तत्तात्पर्यं विशदयन्नुत्तरमाह - चिद्व्योमेति । न
173757 सुखायेत्यत्र वा प्रयत्नेन विनेति विशेषणीयमित्याशयेनाह - प्रयत्नेनेति ॥ ६ ॥
173758
173759 सर्व एव परिक्षीणाः संदेहा यस्य वस्तुतः ।
173760 सर्वार्थेषु विवेकेन स विश्रान्तः परे पदे ॥ ७ ॥
173761
173762 लक्षणान्तराण्याह - सर्व एवेत्यादिना । सर्वार्थेष्विति ।
173763 सर्वसंदेहानामज्ञानमूलत्वान्मूलाज्ञानक्षयेण सर्वसंदेहक्षयोपपत्तेरिति
173764 भावः । तथा च श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते
173765 चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति ॥ ७ ॥
173766
173767 यस्य कस्मिंश्चिदप्यर्थे क्वचिद्रसिकतास्ति नो ।
173768 व्यवहारवतोऽप्यन्तः स विश्रान्त उदाहृतः ॥ ८ ॥
173769
173770 रसिकता रागवत्ता ॥ ८ ॥
173771
173772 यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
173773 यथाप्राप्तं विहरतः स विश्रान्त इति स्मृतः ॥ ९ ॥
173774
173775 अविश्रामे निरालम्बे दीर्घे संसारवर्त्मनि ।
173776 चित्त्वादात्मनि विश्रान्तिः प्राप्ता येन जयत्यसौ ॥१० ॥
173777
173778 चित्त्वाच्चिन्मात्रत्वदर्शनात् ॥ १० ॥
173779
173780 धावित्वा ये चिरं कालं प्राप्तविश्रान्तयः स्थिताः ।
173781 ते सुप्ता इव लक्ष्यन्ते व्यवहारपरा अपि ॥ ११ ॥
173782
173783 धावित्वा चिरं भ्रमित्वा धावनश्रमनिवारणाय सुप्ता इव लक्ष्यन्ते । तथा च
173784 विषयेष्वधावनमेव स्पष्टं तल्लक्षणमिति भावः ॥ ११ ॥

173785
173786 ते हि चेत्यचिदाभासनभस्याभान्ति भामयाः |
173787 भास्करा उदिता नित्यं नेह तिष्ठन्ति ते क्वचित् || १२ ||
173788
173789 चेत्यचिदाभासौ दृश्यद्रष्टारौ तदुभयशून्ये नभसि स्वचित्ताकाशे भामयाः
173790 शुद्धचिद्रूपा भास्करा उदिता भान्ति | इह संसारे || १२ ||
173791
173792 सदेहा व्यवहारस्था अपि सुप्ता इवोत्तमाः |
173793 प्रक्षीणा इव लक्ष्यन्ते जडाभा न तु ते जडाः || १३ ||
173794
173795 प्रक्षीणा विदेहा इव लक्ष्यन्ते | जडाभा मुग्धसदृशाः || १३ ||
173796
173797 सुप्ता इवेह शय्यासु ये स्वप्ननगरे स्थिताः |
173798 सुप्ता इति त उच्यन्ते न तु ते जडतां गताः || १४ ||
173799
173800 सुप्ता इति पदतात्पर्यं विवृणोति - सुप्ता इवेत्यादिना आसर्गसमाप्तेः | जडतां
173801 निद्रापरवशताम् || १४ ||
173802
173803 दीर्घाध्वपरिविश्रान्तो विश्रान्तो न ददाति यः |
173804 वाक्यं स सुखमौनस्थः प्रोच्यते न जडाकृतिः || १५ ||
173805
173806 केनांशेन तर्हि सुप्तसाम्यमिति चेद्विश्रान्तिमौनाभ्यामित्याह - दीर्घेति |
173807 परिभ्रमणाद्विश्रान्तो निवृत्तः | विश्रान्तो गतश्रमः सन् यो न ददाति नोच्चारयति
173808 बहिर्मुखेभ्यः || १५ ||
173809
173810 या निशा सर्वभूतानामविद्यास्तमयात्मिका |
173811 परो बोधः परा शान्तिस्तत्रासौ सममास्थितः || १६ ||
173812
173813 उलूकप्रायाणामविद्यान्धकारे व्यवहरतां सर्वभूतानां या तदस्तमयात्मिका
173814 निशा स परो बोधः | समं एकरसम् || १६ ||
173815
173816 यस्मिञ्जाग्रति भूतानि दृश्येऽस्मिन्दुःखदायिनि |
173817 तत्रासौ सततं सुप्तस्तन्न पश्यत्यसौ सुखी || १७ ||
173818
173819 सुप्त इत्यस्य विवरणं तन्न पश्यतीति | तथा च भगवता गीतासु या निशा इति श्लोके
173820 लक्षणद्वयं दर्शितमिति भावः || १७ ||
173821
173822 यः कर्मौघमनादृत्य स्वात्मन्येवावतिष्ठते |
173823 स आत्माराम इत्युक्तो न जडोऽसौ रघूद्वह || १८ ||
173824
173825 सर्वकर्मसंन्यासोऽपि तल्लक्षणमित्याह - य इति || १८ ||
173826
173827 दुःखादतिगतः सोऽस्मात्प्राप्तः पारं भवाम्बुधेः |
173828 तिष्ठत्यनुभवन्भव्यो विश्रान्तिसुखमात्मनि || १९ ||
173829
173830 दीर्घाध्वनि परिश्रान्तो विषयैश्चतुरैश्चिरम् |
173831 भोगभावातुरः क्रूरैः प्रोत्थितः पथि डामरैः || २० ||
173832
173833 धावित्वा ये चिरं कालं इति श्लोकार्थं प्रपञ्चयति - दीर्घाध्वनीत्यादिना |
173834 वञ्चनचतुरैर्विषयैश्चिरं डामरैर्देशोपप्लवैर्भोगसामग्रीलुण्ठनैरिव
173835 प्रोत्थितः प्रस्थितः || २० ||
173836

जरातुषाराशनिभिर्भूयोभूयो जडीकृतः।
जन्मजङ्गलसारङ्गो व्यर्थव्यग्रविहारवान्॥ २१॥

जरालक्षणहिमाशनिभिर्जडीकृतो व्यवहाराक्षमः कृतः॥ २१॥

परमात्मपरिक्रान्तो दुःखकण्टकसंकटे।
सुदुष्प्रापसुखच्छाये पान्थः संसारवर्त्मनि॥ २२॥

परं आत्मना स्वेनैवासहायेन परिक्रान्तश्चलितः॥ २२॥

दुष्कृतैः कृतपाथेयो लुठन्क्षीणः पदे पदे।
अर्थानर्थमयैर्मार्गैः संकटैर्विवशीकृतः॥ २३॥

दुष्कृतैः पापार्जितधनैः। पदे पदे क्षीणः पतितः सन् लुठन्॥ २३॥

संसारजलधेः पारं प्राप्य भूतविवर्जितम्।
अशय्योऽतिप्रमाबुद्धः स शेते सुखमात्मवान्॥ २४॥

एवं श्रान्तोऽयं दैवात्साधनसंपत्त्या सच्छास्त्रसद्गुरुप्रसादादतिप्रमया
तत्त्वसाक्षात्कारेण प्रबुद्धः सन् संसारजलधेः पारं प्राप्य स आत्मवानशय्यः
शय्यारहितोऽपि सुखं शेते इति सर्वेषामन्वयः॥ २४॥

अपसर्पं निरस्तेहमस्वप्नमसुषुप्तकम्।
प्रबुद्धमबहिर्निद्रं हा शेते सुखमात्मवान्॥ २५॥

शयनार्थिभिः सर्प्यन्ते अपसृप्यन्ते इति सर्पाणि गृहापवरकप्रासादपर्यङ्कादीनि
तद्रहितं यथा स्यात्तथा निरस्तेहं प्राणादिचेष्टारहितं यथा स्यात्तथा
प्रबुद्धमात्मस्वरूपे जागरूकता यथा स्यात्तथा
स्वरूपबहिर्भूतनिद्राख्यवस्त्वन्तररहितं च यथा स्यात्तथा शेते। हा इत्याश्चर्ये॥
२५॥

जात्यश्ववदिहाजातिरश्नन्गच्छन्श्वसन्वदन्।
लोकमध्ये महारण्ये हा शेते सुखमात्मवान्॥ २६॥

जात्यश्वो ह्यश्नन् गच्छंस्तिष्ठंश्च निद्राति समरे एव केवलं जागर्तीति
लोकप्रसिद्धेर्जात्यश्ववदित्युक्तिः॥ २६॥

अपूर्वैव घना निद्रा कापि सा तत्त्वदर्शिनाम्।
या न शाम्यति कल्पाभ्रवैर्नाङ्गविकर्तनैः॥ २७॥

अपूर्वा अलौकिकी। तत्रोपपत्तिर्येति॥ २७॥

अपूर्वैव घना निद्रा कापि सा तत्त्वदर्शिनाम्।
प्रबुद्धानामपि हि या निमीलयति दृग्दृशौ॥ २८॥

दृग्दृशौ चिन्मात्रदर्शने प्रबुद्धानामपि या प्रमीलयति बाह्येन्द्रियाणीत्यर्थः।
अथवा व्यवहारे प्रबुद्धानामपि या दृशां बाह्येन्द्रियाणां दृशिः
रूपादिदर्शनं तद्विषये प्रमीलयति संवृणोति॥ २८॥

अनिमीलितनेत्रस्य यस्य विश्वं प्रलीयते।
स क्षीवः परमार्थेन हा शेते सुखमात्मवान्॥ २९॥

परमार्थेन स क्षीबो न तु मदेन क्षीबः ॥ २९ ॥

विनिगीर्य जगत्सर्वं परमां पूर्णतां गतः ।
आतृप्तेरमृतं पीत्वा हा शेते सुखमात्मवान् ॥ ३० ॥

अमृतमपरिच्छिन्नानन्दरसम् ॥ ३० ॥

निरानन्दमहानन्दी सुखमद्वैतमक्षयम् ।
निरालोकमहालोको हा शेते सुखमात्मवान् ॥ ३१ ॥

निरालोके आलोकान्तराभास्ये स्वात्मनि महानालोकः प्रकाशो यस्य ॥ ३१ ॥

लोभान्धकारोपरमो लोकलम्पटतां गतः ।
अघनत्वघनाभोगो हा शेते सुखमात्मवान् ॥ ३२ ॥

अघनत्वे अमूर्तानन्दरसे घन आभोग आस्वादो यस्य ॥ ३२ ॥

अनन्तदुःखमाशान्तमशान्तं जनतास्थितौ ।
अबहिर्मुखमाभोगि हा शेते सुखमात्मवान् ॥ ३३ ॥

दुःखमा दुःखानुभवस्तद्विषये शान्तमुपरतम् । जनतास्थितौ
वर्णाश्रमोचितव्यवहारे लोकसंग्रहार्थमशान्तमनुपरतम् । अबहिर्मुखं
बाह्यार्थानासक्तम् । आन्तरसुखाभोगि । क्रियाविशेषणानि सर्वाणि ॥ ३३ ॥

अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ।
कृत्वात्मानं नभःशय्यं हा शेते सुखमात्मवान् ॥ ३४ ॥

नभश्चिदाकाश एव शय्या यस्य तथाविधं कृत्वा ॥ ३४ ॥

परमाणौ परमाणौ जगत्कोटिशतान्यपि ।
अणौ स्थूले दधद्देहे हा शेते सुखमात्मवान् ॥ ३५ ॥

सौक्ष्म्यादणौ विभुतया स्थूले च चिद्देहे । प्रतिपरमाणु जगत्कोटि"षतान्यनन्तानि
जगन्ति दधद्धारयन् ॥ ३५ ॥

कुर्वन्संहारसर्गौघानकुर्वंश्च कथंचन ।
परमालोकशय्यायां हा शेते सुखमात्मवान् ॥ ३६ ॥

संसारनिचयस्वप्नं परिज्ञाय सुषुप्तताम् ।
नयन्प्रकटदिग्दीर्घां हा शेते सुखमात्मवान् ॥ ३७ ॥

पूर्णप्रकाशेन प्रकटा दिश इव दीर्घामपरिच्छिन्नामिति यावत् ॥ ३७ ॥

सर्वेषां जगदर्थानां सत्तासामान्यतां गतः ।
आकाशादधिको व्यापी हा शेते सुखमात्मवान् ॥ ३८ ॥

सद्रूपेण सर्वत्रानुगमात्सत्तासामान्यताम् । आकाशादिति । ज्यायानाकाशात् इति श्रुतेरिति
भावः ॥ ३८ ॥

अच्छाच्छमम्बरं कृत्वा जगदप्यम्बरीकृतम् ।
शान्तशब्दपरश्वासं हा शेते सुखमात्मवान् ॥ ३९ ॥

173941 आदौ प्रविलापनेनाम्बरीकृतमाकाशतां नीतं जगत्
173942 अच्छादव्याकृताकाशादप्यच्छं चिदम्बरं कृत्वा शान्तौ शब्दश्च
173943 परश्वासः प्रश्वासश्च यस्मिन्कर्मणि तथा। अम्बरमास्तरणवस्त्रमच्छादच्छं
173944 कृत्वा अम्बरीकृतं प्रावारीकृतं जगदप्याच्छाद्य
173945 शान्तघुर्घुराशब्दप्रश्वासं शेते इत्युत्तानार्थः॥ ३९॥
173946
173947 इदमस्मज्जगत्पश्यन्स्वयमाकाशकोणके।
173948 विशदाकाशकोशात्मा हा शेते सुखमात्मवान्॥ ४०॥
173949
173950 स्वयं प्रत्यगात्मभूतो यश्चिदाकाशस्तत्कोणके स्वप्नमिव इदं जगत्
173951 स्वप्नाभासमिव पश्यन्॥ ४०॥
173952
173953 यथा प्रवाहसंप्राप्तव्यवहारमनोरमे।
173954 तृण्यास्तरणविश्रान्तो हा शेते सुखमात्मवान्॥ ४१॥
173955
173956 व्यवहारलक्षणे मनोरमे तृणानां समूहस्तृण्या कटस्तदास्तरणे विश्रान्त
173957 इत्येतत्पर्यन्तं समस्तमेकं पदम्॥ ४१॥
173958
173959 परमेण स्वयत्नेन परिज्ञानात्स्वरूपिणा।
173960 स्वप्नसंदर्शनेनैव जीवम् खमिव खेन खे॥ ४२॥
173961
173962 यथा जागरूकस्य निद्रानुभूतस्वप्नस्य परमेण
173963 प्रयत्नेनानुसंधानात्स्मृतियोग्यस्वरूपता तथा कथंचित्परमेण प्रयत्नेन
173964 स्वपरप्रयत्नेन चित्तमीषद्बहिर्मुखीकृत्य बाह्यव्यवहारपरिज्ञानादापाततः
173965 स्वरूपवता देहादिना जीवन्। यथा निरवकाशे स्थातुमशक्तं खं खात्मकेनैव
173966 द्वितीयमिव कल्पितेन लब्धावकाशं खे आकाशस्वरूपे जीवति सत्तां लभते
173967 तद्वदित्यर्थः॥ ४२॥
173968
173969 ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान् गगनसंनिभान्।
173970 ज्ञेन यत्नेन संबुद्धः परमाम्बरतां गतः॥ ४३॥
173971
173972 आकाशकल्पेन स्वरूपज्ञानेन अत्यन्तासत्त्वाद्गगनसंनिभान्
173973 जीवजगल्लक्षणान्धर्मान्यत्नेन ज्ञेन प्रयत्नापादितज्ञातृभावेन स्वस्यैव यः
173974 संबुद्धः सम्यग्बुद्धवान्। मतिबुद्धि इति कर्तरि क्तः॥ ४३॥
173975
173976 प्रबुद्धः सुप्तः सुप्तोऽपि प्रबुद्धो रमतेऽनिशम्।
173977 सुषुप्तोभूत्ततो जाग्रत्स्वप्नार्थसुहृदा सह॥ ४४॥
173978
173979 एवं जीवन्मुक्तस्याज्ञविषये स्वापमुपवर्ण्य परमार्थे सदा प्रबुद्धतामाह -
173980 प्रबुद्धः सुप्त इति। प्रबुद्धस्तत्त्ववित् एवंरीत्या सदा सुप्तोऽपि लोकप्रसिद्धयोः
173981 प्रबोधस्वापयोर्लोकवदेव प्रबुद्धः सुप्तश्च सन् जाग्रत्स्वप्नार्थभोगे
173982 सहायभूतेन वक्ष्यमाणेन सुहृदा सह अनिशं रमते। ततः सुषुप्तस्तु संस्तेन
173983 सहैव सुषुप्तोऽभूदित्यर्थः॥ ४४॥
173984
173985 जन्मान्तरैकसहवाससमाशयेन चित्रानुवृत्तिमधुरेण चिरंतनेन।
173986 मित्रेण सार्धमखिलानि दिनानि नीत्वा विश्रान्तिमेष्यति पदे परमे चिरं सः॥ ४५॥
173987
173988 यावत्प्रारब्धभोगं तेन सुहृदा सह क्रीडित्वा [] तस्य तदन्ते
173989 विदेहमुक्तिमाह - जन्मान्तरेति। स जीवन्मुक्तो जन्मान्तरेषु एकतया
173990 चिरसहवासप्रयुक्तस्नेहातिशयादिव सर्वं स्ववैषम्यं परित्यज्य समाशयेन
173991 समचित्तेन अत एव चित्राभिः
173992 शमदमतितिक्षाज्ञानवैराग्यसंतोषाद्यनुवृत्तिभिर्मधुरेण उत्तरत्र

173993 वक्ष्यमाणेन चिरंतनेन मित्रेण सार्धमखिलान्यायुःशेषदिनानि
173994 वक्ष्यमाणरमणेन नीत्वा परमे निरतिशयानन्दे विदेहकैवल्यपदे विश्रान्तिमेष्यति
173995 प्राप्स्यति ॥ ४५ ॥
173996
173997 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० मो० नि० उ० अवि० श०
173998 विश्रान्तचित्तवर्णनं नामैकोनसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६९ ॥
173999
174000 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
174001 विश्रान्तचित्तवर्णनं नामैकोनसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १६९ ॥
174002
174003 सप्तत्यधिकशततमः सर्गः १७०
174004
174005 श्रीराम उवाच ।
174006
174007 ब्रह्मन्कोऽस्य सुहृद्ब्रूहि येनासौ रमते सह ।
174008 रमणं किंस्वभावं स्यादुत रत्यात्म वास्य तत् ॥ १ ॥
174009
174010 सुहृत्स्वकर्मनामात्र पुत्रस्त्रीभृत्यसंयुतः ।
174011 तद्गुणाश्चोपवर्ण्यन्ते रमणं च सुखोदयम् ॥
174012
174013 अस्य जीवन्मुक्तस्य तेन सुहृदा सह यद्रमणं तत्किं स्वभावः
174014 स्वात्मस्वरूपावस्थितिरेव वा स्यादुत रतिः रम्येषु भोगस्थानेषु विहारप्रयुक्ता
174015 प्रीतिस्तदात्मकमित्यर्थः ॥ १ ॥
174016
174017 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
174018
174019 स्वप्रवाहेहितं नाम स्वप्रायेहितनाम च ।
174020 स्वकर्म नाम चास्यास्ते मित्रमेकमकृत्रिमम् ॥ २ ॥
174021
174022 प्रवाहेहितं सहजं कर्म प्रायेहितं लोकसंग्रहार्थं शास्त्रीयं कर्म
174023 स्वप्रयत्नाभ्यस्तं
174024 सच्छास्त्राभ्यासविचारसत्संगशमदमतितिक्षोपरमशौचसंतोषेश्वर##-
174025 त्रिभिर्नामभिरुपाधिभेदाद्व्यपदिश्यते । अत एवैकं मित्रमित्युक्तिः ॥ २ ॥
174026
174027 पितृवद्विहिताश्वासं दारा इव नियन्त्रणम् ।
174028 संकटेषु दुरन्तेषु नित्यमव्यभिचारि च ॥ ३ ॥
174029
174030 तस्य सुहृदो गुणानाह - पितृवदित्यादिना । अकार्यविषये
174031 लज्जानियन्त्रणमव्यभिचारि च ॥ ३ ॥
174032
174033 अशङ्कितोपचरणं सुसंपादितनिर्वृति ।
174034 कोपेष्वकोपनतया वितीर्णावर्जनामृतम् ॥ ४ ॥
174035
174036 वितीर्णमावर्जनं साम्ना समाधानं तल्लक्षणममृतं येन ॥ ४ ॥
174037
174038 दुर्गदुर्गमदुर्वारदोषोद्धरणतत्परम् ।
174039 सर्वविश्वासरत्नानां कोश आशैशवोषितम् ॥ ५ ॥
174040
174041 एवं दुर्गेषु दुर्गमेषु मार्गेषु दुर्वारवैरकलहादिदोषेषु च मज्जने प्रसक्ते
174042 उद्धरणतत्परम् । अनेकजन्माभ्यासानुवृत्तत्वादाशैशवोषितम् ॥ ५ ॥
174043
174044 सहपांसुकृताक्रीडमाबाल्यादेव संगतम् ।

174045 विनिवारितदुश्चेष्टं पितृवद्रक्षणोन्मुखम् ॥ ६ ॥
174046
174047 तदेवाभिप्रेत्याह - सहेत्यादिना ॥ ६ ॥
174048
174049 वह्नेरिवौष्ण्यं सौगन्ध्यं कुसुमस्येव सर्वदा ।
174050 अविनाभावि विमलं रवेरिव च वासरम् ॥ ७ ॥
174051
174052 लालनैकरतं नित्यं पालनैकपरायणम् ।
174053 सर्वसंकटसंघट्टरक्षणैकसमुद्यतम् ॥ ८ ॥
174054
174055 हेम्नोऽग्निरिव देहस्य सर्वावस्थस्य शुद्धिदम् ।
174056 इदं हेयमुपादेयमिति दर्शनतत्परम् ॥ ९ ॥
174057
174058 सर्वावस्थस्य अशुचिस्पर्शभक्षणादिना अशुद्ध्याद्यवस्थस्यापि । दर्शने विविच्य
174059 प्रदर्शने तत्परम् ॥ ९ ॥
174060
174061 आह्लादकमनिन्द्याभिः कथाभिरिव नागरम् ।
174062 सच्चेष्टामणिमाणिक्यभाण्डसंभारमन्दिरम् ॥ १० ॥
174063
174064 नागरं नगराभिजनं चतुरमिवेति यावत् । सच्चेष्टाः शुभा
174065 वाङ्मनःकायचेष्टास्तल्लक्षणानां मणिमाणिक्यानां भाण्डसंभारमन्दिरं
174066 कोशगृहम् ॥ १० ॥
174067
174068 सूर्यस्तम इवाजस्रमप्रदर्शयदप्रियम् ।
174069 अनुरक्ता महेलेव प्रियमेवाप्रदर्शयत् ॥ ११ ॥
174070
174071 अप्रदर्शयत् दूरतो निरस्यदित्यर्थः । महेला महिलेव ॥ ११ ॥
174072
174073 जनं प्रियंवदं कुर्वत्प्रियमेव समाचरत् ।
174074 पेशलं मधुरं स्निग्धमक्षुब्धमुदिताशयम् ॥ १२ ॥
174075
174076 उदिताशयमप्रमादि ॥ १२ ॥
174077
174078 लोकोपचारकं पूज्यं स्मितपूर्वाभिभाषणम् ।
174079 कामोपशान्तं सद्रूपं परमार्थैककारणम् ॥ १३ ॥
174080
174081 लोकानां संगतसज्जनानामुपचारकं शुश्रूषकम् । कामेभ्य उपशान्तमत एव
174082 सतां रूपमिव रूपं यस्य सद्रूपम् ॥ १३ ॥
174083
174084 रणेऽज्ञानसमुद्भूते पूर्वं प्रहरणोद्यतम् ।
174085 अपूर्वनर्मनिर्माणलीलाललनलालकम् ॥ १४ ॥
174086
174087 अज्ञानेभ्यो जनेभ्यो दैवात्समुद्भूते रणे संप्रहारे पूर्वं प्रहरणे
174088 उद्यतमतिशूरमिति यावत् । अपूर्वैर्लोकोत्तरैर्नर्मन्निर्माणैः
174089 क्रीडाहास्यादिकौतूहलनिर्माणैर्लीलया ललनैश्च लालकं विलासयितृ ॥ १४ ॥
174090
174091 पालकं शीलसाराणां दाराणां च कुलस्य च ।
174092 आधिव्याधिपरीतस्य चेतसोऽमृतमौषधम् ॥ १५ ॥
174093
174094 अमृतवदुज्जीवनमौषधमिव रोगहरं च ॥ १५ ॥
174095
174096 विशेषविद्यावैदग्ध्यवादवन्द्यविनोदनम् ।

174097 समानकुलशीलत्वाद्द्विधाभाव इव स्थितम् ॥ १६ ॥
174098
174099 विशेषतो विद्यावैदग्ध्येन पाण्डित्येन वादैश्च वन्द्यानामुत्कृष्टानां
174100 प्रभुगुरुमान्यादीनां विनोदनं कौतुकावहम् । क्वचित्समानकुलशीलत्वाद्विभागेन
174101 द्विधाभावे स्थितमिव ॥ १६ ॥
174102
174103 अनुरक्तान्नृपान्साधून्वदान्यान्कारयत्सदा ।
174104 यज्ञदानतपस्तीर्थन्यायार्थप्रेरणोन्मुखम् ॥ १७ ॥
174105
174106 नृपादीननुरक्तान्कृत्वा वदान्यान्दानशौण्डान् कारयत् । सदेति
174107 देहलीदीपकन्यायेनोभयत्र संबध्यते ॥ १७ ॥
174108
174109 पुत्रदारद्विजातिस्त्रीभृत्यबन्धुजनैः सह ।
174110 शुभभोजनपानार्हमुत्तमश्लाघ्यसंगति ॥ १८ ॥
174111
174112 उत्तमैः श्लाघ्यैर्महद्भिः सह संगतिर्येन ॥ १८ ॥
174113
174114 भोगादिबद्धतृष्णत्वं दुःखदं विनिवारयत् ।
174115 सुस्निग्धसंकथोदारं समाश्वासोत्तमास्पदम् ॥ १९ ॥
174116
174117 ईदृशेनात्ममित्रेण स कलत्रेण संयुतः ।
174118 स्वकर्मनाम्ना रमते स्वभावेनैव नेरितः ॥ २० ॥
174119
174120 स्वभावेन सहजवृत्त्यैव न तु केनचिदीरितः प्रेरितः सन्नित्यर्थः ॥ २० ॥
174121
174122 श्रीराम उवाच ।
174123
174124 कलत्रमस्य मित्रस्य तदीयस्य मुनीश्वर ।
174125 किं तत्किंरूपमेव स्यात्समासेनैव मे वद ॥ २१ ॥
174126
174127 कलत्रं स्त्रीपुत्रादिपोष्यवर्गः । तत्सहितस्य तदीयस्य मित्रस्य तत्कलत्रं किं तच्च किं
174128 रूपं कीदृशगुणवदित्यर्थः ॥ २१ ॥
174129
174130 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
174131
174132 स्नानदानतपोध्याननामानोऽस्य महामते ।
174133 सन्ति पुत्रा महात्मानः स्वनुरक्ताखिलप्रजाः ॥ २२ ॥
174134
174135 तत्रादौ पुत्रानाह - स्नानेति । गुणैः स्वनुरक्ता अखिलाः प्रजा येषाम् ॥ २२ ॥
174136
174137 चन्द्रलेखेव लोकस्य दृष्ट्यैवाह्लाददायिनी ।
174138 अविनाभाविनी भार्या मुदितास्यानुरागिणी ॥ २३ ॥
174139
174140 तस्य भार्यां गुणैः सह वर्णयति - चन्द्रलेखेवेति । मुदिता नित्यसंतुष्टा ॥ २३ ॥
174141
174142 करुणाकारणाकीर्णधना हृदयहारिणी ।
174143 आनन्दजननी चास्य वयस्याऽव्यभिचारिणी ॥ २४ ॥
174144
174145 करुणा दया तत्कारणात् आसमन्तात्कीर्णं विक्षिप्तं विकीर्णं धनं यया ॥ २४ ॥
174146
174147 समतास्य मता नित्यमास्ते हृदयवल्लभा ।
174148 प्रतीहारी पुरः प्रह्वा संमुखं सुखदायिनी ॥ २५ ॥

174149
174150 समतानाम्नी हृदयवल्लभा प्रिया भार्या। प्रतीहारी द्वारपालिका॥ २५॥
174151
174152 धैर्ये धर्मे च धीः साधो नित्यमाधीयते च या।
174153 सास्य धीरस्य धुर्यस्य पुरो धन्यस्य धावति॥ २६॥
174154
174155 धैर्ये धर्मे च विषये या धीः सा॥ २६॥
174156
174157 अस्य सन्ना समं स्कन्धे सर्वदैव महौजसः।
174158 विषयारिजये राज्ञो मैत्री मन्त्रप्रदायिनी॥ २७॥
174159
174160 अस्य राज्ञः सुहृदो विषयारिजये विषये मन्त्रप्रदायिनी मैत्री नामापरा भार्या
174161 समतया समं सर्वदैव स्कन्धे सन्ना सक्ता॥ २७॥
174162
174163 कार्याणामार्यमर्यादाचार्या चातुर्यशालिनी।
174164 सर्वेषामस्य मान्यस्य सत्यता स्वार्थदायिनी॥ २८॥
174165
174166 आर्यमर्यादाकार्याणां विषये अस्य आचार्या उपदेष्ट्री। अस्य सत्यता स्वार्थदायिनी
174167 धनाध्यक्षा॥ २८॥
174168
174169 इत्येवंपरिवारेण मित्रेण सह मन्त्रिणा।
174170 स्वकर्मणा व्यवहरन्न हृष्यति न कुप्यति॥ २९॥
174171
174172 एवंविधः परिवारः पोष्यवर्गो यस्य तथाविधेन मन्त्रिणा सुहृदा स्वकर्मणा
174173 सर्वत्र व्यवहरन् जीवन्मुक्तो लाभालाभयोर्न हृष्यति न कुप्यति॥ २९॥
174174
174175 स यथास्थितमेवास्ते विनिर्वाणमना मुनिः।
174176 चित्रार्पित इवाजस्रं लोके व्यवहरन्नपि॥ ३०॥
174177
174178 चित्रार्पितो योद्धेव युद्धादिना व्यवहरन्नपि यथास्थितमेवास्ते॥ ३०॥
174179
174180 वस्तुशून्येषु वादेषु मूकः शैलमयो यथा।
174181 निष्प्रयोजनशब्देषु परं बाधिर्यमागतः॥ ३१॥
174182
174183 शैलमयः शिलाप्रतिमारूप इव॥ ३१॥
174184
174185 लोकाचारविरुद्धेषु शवं सकलकर्मसु।
174186 आर्याचारविचारेषु वासुकिर्वा बृहस्पतिः॥ ३२॥
174187
174188 शवं मृतकल्पः॥ ३२॥
174189
174190 प्रवृत्तवाक्पुण्यकथो जिह्मानां प्रतिभानवान्।
174191 निमेषेणैव निर्णेता वक्ताशु बहु वस्तुनः॥ ३३॥
174192
174193 जिह्मानां स्वपरकौटिल्यादिदोषाणां प्रतिभानवान्। वस्तुनो दुरूहस्यापि
174194 संदेहपदस्य निर्णीय वक्ता॥ ३३॥
174195
174196 समदृष्टिरुदारात्मा वदान्यः संविभागवान्।
174197 पेशलस्निग्धमधुरः सुन्दरः पुण्यकीर्तनः॥ ३४॥
174198
174199 स्वभाव एषैव भवेत्प्रबुद्धधियां प्रयत्नेन तु नेदृशास्ते।
174200 भवन्ति नेन्द्वर्कहुताशनाद्याः क्वचित्परप्रेरणया प्रकाशाः॥ ३५॥

174201
174202 एष वर्णितो गुणगणः प्रबुद्धधियां स्वभाव एव भवेत्। ते प्रयत्नेन ईदृशा
174203 ईदृग्गुणा न भवन्ति। इन्द्वर्कहुताशनाद्याः परप्रेरणया प्रकाशन्त इति प्रकाशा
174204 न भवन्ति किंतु स्वभावत एव तद्वदित्यर्थः॥ ३३५॥
174205
174206 इत्यार्षे श्रीवाष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अवि० वि०
174207 तत्त्वज्ञव्यवहारवर्णनं नाम सप्तत्यधिकशततमः सर्गः॥ १७०॥
174208
174209 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
174210 तत्त्वज्ञव्यवहारवर्णनं नाम सप्तत्यधिकशततमः सर्गः॥ १७०॥
174211
174212
174213 एकसप्तत्यधिकशततमः सर्गः १७१
174214
174215 श्रीवसिष्ठ उवाच।
174216
174217 संविदाकाशकचनमिदं भाति जगत्तया।
174218 वस्तुतो न जगन्नाभा न शून्यं न च संविदः॥ १॥
174219
174220 जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठार्थं सर्वसंदेहशान्तये।
174221 भूयस्तत्त्वोपदेशेन क्रियते दृश्यमार्जनम्॥
174222
174223 वस्तुतस्तु न जगत् नापि जगत आभानमाभा नापि शून्यं नापि वृत्तिसंविदः॥ १॥
174224
174225 यदिदं भाति चिद्व्योम जगदाख्यं न तत्ततः।
174226 आकाशादिव शून्यत्वमन्यदन्यदपि स्थितम्॥ २॥
174227
174228 अज्ञदृष्ट्या अन्यत् स्थितमपि ततश्चिद्व्योम्नोऽन्यन्न। यथा
174229 शून्यत्वमाकाशादन्यन्न तद्वत्॥ २॥
174230
174231 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ मध्ये यत्संविदो वपुः।
174232 तद्दृश्यमिति भातीदं दृश्यमन्यन्न विद्यते॥ ३॥
174233
174234 तथा च निर्विषयमेव चैतन्यं यदेकविषयादपरविषयप्राप्तावन्तराले प्रसिद्धं
174235 तदेव दृश्यमिति भातीत्यर्थः॥ ३॥
174236
174237 महाप्रलयसंपत्तावादिसर्गः पुनः किल।
174238 परस्मात्कारणाभावे कुतो दृश्यस्य संभवः॥ ४॥
174239
174240 सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिव एव केवलः
174241 इत्यादिश्रुतिषु सन्मात्रपरिशेषलक्षणमहाप्रलयसंपत्तौ प्राक्सत्यां तदुत्तरं
174242 पुनरादिसर्गः किल भवतीति श्रुतम्। तत्र सदेवेत्यवधारणादविकारात्परस्मादन्यस्य
174243 कारणस्याभावे कुतोऽस्य दृश्यस्य संभवः॥ ४॥
174244
174245 तदाणुमात्रमपि हि दृश्यबीजं न विद्यते।
174246 किल यस्मादिदं चक्रं पुनर्मूर्तं प्रवर्तते॥ ५॥
174247
174248 तत्र श्रुतिविरोधात्परमाण्वादिकारनान्तरकल्पनाया अनवकाश इत्याह - तदेति।
174249 प्रवर्तते प्रवर्तेत॥ ५॥
174250
174251 उत्पन्नमेव नैवातो मूर्तं दृश्यमिदं जगत्।
174252 वन्ध्यापुत्र इवात्यन्तमतोऽस्त्येव न दृश्यधीः॥ ६॥

174253
174254 किं ततस्तत्राह - उत्पन्नमेवेति। अनुत्पत्तिप्रतिपादने एव सृष्टिश्रुतीनां
174255 तात्पर्यमित्यर्थः॥ ६॥
174256
174257 यच्चेदं किंचिदाभाति दृश्यमित्यभितः स्थितम्।
174258 तच्चिन्मात्रं खमेवाच्छं परमेव पदं विदुः॥ ७॥
174259
174260 प्रत्यक्षं दृश्यभानस्य का गतिस्तत्राह - यच्चेदमिति। विदुः श्रुतितात्पर्यविद
174261 इत्यर्थः॥ ७॥
174262
174263 यथा सुषुप्तात्स्वप्नत्वं गच्छद्यात्यनवस्थितिम्।
174264 चिन्मात्रमजहत्स्वच्छं निजं रूपमनामयम्॥ ८॥
174265
174266 चिन्मात्रस्य दृश्याकारेण भानं सुषुप्तात्स्वप्नगमने प्रसिद्धमित्याह -
174267 यथेति॥ ८॥
174268
174269 सर्गस्यादौ तथैवेदमात्मैव स्वात्मनात्मनि।
174270 व्योमात्मैव चिदाभासं दृश्यमित्यवभासते॥ ९॥
174271
174272 सुषुप्तात्स्वप्नगमनवत्प्रलयात्सर्गगमनमपि तथा बोध्यमित्याह - सर्गस्येति॥ ९
174273 ।।
174274
174275 यथा पुरतया भाति मनः संकल्पमन्थरम्।
174276 तथा दृश्यमिवाभाति सर्गादौ चिन्नभः परम्॥ १०॥
174277
174278 यथात्मन्यनिलः स्पन्दश्चक्रावर्तवदीहते।
174279 सर्गादौ चिन्नभः स्थित्वा दृश्यमित्येव तिष्ठति॥ ११॥
174280
174281 यथा निलः स्पन्दः सन्नात्मनि स्वस्मिन्नेव चक्रावर्तवद्वात्यावदीहते तथा
174282 चिन्नभोऽप्यज्ञातमात्मन्येव दृश्यमित्येव तिष्ठति॥ ११॥
174283
174284 अतो ज्ञातमनाभातमेव दृश्यं जगत्त्रयम्।
174285 ब्रह्मैवेदं परं भाति स्वात्मनीत्थमवस्थितम्॥ १२॥
174286
174287 अत एव ज्ञातं चेद्दृश्यं जगत्त्रयमनाभातमेव परं ब्रह्मैव भाति॥ १२॥
174288
174289 नास्त्येव मूर्तं पृथ्व्यादि किंचनापि कदाचन।
174290 अस्तु मूर्तममूर्तं वा ब्रह्मैवेदं विराजते॥ १३॥
174291
174292 अज्ञदृशा ज्ञदृशा वा मूर्तममूर्तं वा अस्तु ब्रह्मैव तथा विराजत इति तु
174293 निष्कर्ष इत्यर्थः॥ १३॥
174294
174295 प्रबोधकाले स्वप्नाद्रिर्यथा व्योमैव निर्वपुः।
174296 तथेदं शान्तचिन्मात्रं खं प्रबोधे जगत्त्रयम्॥ १४॥
174297
174298 प्रबोधो जागरणं तत्काले। प्रबोधे आत्मप्रबोधे॥ १४॥
174299
174300 प्रबुद्धानां परं ब्रह्म निर्विभागमिदं जगत्।
174301 धीमन्तोऽपि न तद्विद्मो यदिदं त्वप्रबोधनम्॥ १५॥
174302
174303 धीमन्तश्चिन्तयन्तोपि अप्रबोधनं कीदृशमिति न विद्मः॥ १५॥
174304

174305 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः |
174306 स्वस्वभावो हि भूतानां तत्पदं परमात्मकम् || १६ ||
174307
174308 सर्वभूतानां निर्विषयचिन्मात्रमेव स्वस्वभाव इत्याह - देशादिति || १६ ||
174309
174310 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः |
174311 एतत्तत्परमाकाशमत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् || १७ ||
174312
174313 अत्रेति | सर्वाधिष्ठानमपि निर्विषयचिदेवेत्यर्थः || १७ ||
174314
174315 यादृगेतत्पदं तादृगिदं सदसदात्मकम् |
174316 येनार्थपञ्चकादन्यत्किंचनापि न विद्यते || १८ ||
174317
174318 अधिष्ठानानुरूपोऽयमध्यास इत्याह - यादृगिति | केनांशेन सादृश्यं
174319 तदाह - येनेति | येन हेतुना अर्थपञ्चकात्पञ्चभूतेभ्योऽन्यत्किंचिन्न विद्यते |
174320 तथा च स्वातिरिक्तस्वकार्यशून्यत्वमेवास्य ब्रह्मसादृश्यमित्यर्थः || १८ ||
174321
174322 रूपालोकमनस्कारा एतदेव पदं विदुः |
174323 एते ते द्रवतावर्ताः पदस्यास्य महाम्भसः || १९ ||
174324
174325 बाह्येन्द्रियजन्यविषयाभासा रूपालोका आभ्यन्तरमनोधीनास्तु मनस्कारा एते
174326 सर्वेप्येतत्पदमेव || १९ ||
174327
174328 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः |
174329 एतस्याव्यतिरेकेण जगत्ता नास्ति काचन || २० ||
174330
174331 तथा च निर्विषयचिन्मात्रव्यतिरेकेण जगत्ता नास्तीति प्रसिद्धमित्याह - देशादिति |
174332 जगत्ता जगद्भावः || २० ||
174333
174334 रागद्वेषादयो भावा भावाभावदृशस्तथा |
174335 एतद्रूपममुञ्चन्त एतस्यावयवाः स्थिताः || २१ ||
174336
174337 एतद्रूपं सद्रूपं भानरूपं च || २१ ||
174338
174339 त्यक्त्वा पूर्वापरे कोट्यौ मध्ये यत्संविदो वपुः |
174340 स स्वभावः परो ज्ञेयो जगत्पयसि संज्ञितः || २२ ||
174341
174342 शाखाचन्द्रदर्शने पूर्वा कोटिः शाखा अपरा कोटिश्चन्द्रस्तौ त्यक्त्वा मध्ये
174343 यत्संविदो निर्विषयं वपुः प्रसिद्धं स तस्याः स्वभावः स एव
174344 जगल्लक्षणमरुमरीचिकापयस्यधिष्ठानसंज्ञित इत्यर्थः || २२ ||
174345
174346 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ विद्धि मध्यमसंविदः |
174347 जगदित्यपरं नाम स्वरूपादच्युतात्मनः || २३ ||
174348
174349 एतदेवाभिप्रेत्य मया पुनःपुनर्निर्विषयविस्तृतापरोक्षचैतन्यस्य
174350 सकलजनसाधारणप्रसिद्धिप्रद्रशको देशाद्देशान्तरम् इति श्लोके उद्‌धुष्यत
174351 इत्याशयेनाह - देशादिति | कूटस्थत्वादेव स्वरूपादप्रच्युतात्मनः |
174352 जाग्रद्देशात्स्वप्नदेशप्राप्तौ मध्ये सुषुप्तिदशायां यत्संविदो वपुः
174353 पूर्वसर्गदिशात्पुनःसर्गप्राप्तौ मध्ये प्रलये यत्संविदो वपुः
174354 इहलोकदेशात्परलोकदेशप्राप्तौ मध्ये मूर्च्छावस्थायां यत्संविदो वपुस्तदेव
174355 तथैव सर्वदा आस्ते तस्यैव जगदित्यपरं नामाज्ञैः कल्पितमित्यर्थः || २३ ||
174356

174357 आदिसर्गात्प्रभृत्येव दृश्यमुत्पन्नमेव नो।
174358 यन्नाम तदिहास्तीति मायाशम्बरडम्बरः॥ २४॥
174359
174360 तथा सति यत्फलितं तदाह - आदिसर्गादिति। जगन्मायालक्षणस्य
174361 शम्बरस्यैन्द्रजालिकस्याडम्बरमात्रमिति फलितमिति भावः॥ २४॥
174362
174363 कष्टं नास्त्येव यद्दृश्यं तदप्यस्तीति संस्थितम्।
174364 यदप्यस्ति परं ब्रह्म कष्टं नास्तीति तत्स्थितम्॥ २५॥
174365
174366 तथा च मूढानामभाग्यवशादेव मणिर्नास्ति काचोऽस्तीति भ्रान्तिवद्वैपरीत्यभ्रमः
174367 संपन्नोऽयमित्याह - कष्टमिति। खेदे कष्टशब्दौ॥ २५॥
174368
174369 अब्रह्मण्यं क्व गच्छामि विपरीतमतो जगत्।
174370 असद्दृश्यं सदित्युक्तं ब्रह्मैवं नावगम्यते॥ २६॥
174371
174372 अहं तु अब्रह्मण्यं ब्रह्मभावशून्यमतो विपरीतं जगत् क्व गच्छामि क्व लभेय।
174373 मूढैस्तु असद्दृश्यं सदित्युक्तं तैरपि ब्रह्मैवैवं नाम गम्यते न दृश्यम्।
174374 असतो गन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः॥ २६॥
174375
174376 न चोत्पन्नं न चाभाति दृश्यं किंचन कुत्रचित्।
174377 यदिदं भाति तद्ब्रह्म व्योमैव कचति स्वयम्॥ २७॥
174378
174379 यथा मणिः प्रकचति स्वभासाऽव्यतिरिक्तया।
174380 आत्मनोऽनन्यया [स्वात्मनः इति टीकानुगुणः पाठः।] सृष्ट्या
174381 चिद्व्योम कचितं तथा॥ २८॥
174382
174383 अव्यतिरिक्तयेत्यस्य दार्ष्टान्तिके विवरणं स्वात्मनोऽनन्ययेति॥ २८॥
174384
174385 तस्मिन्नेव पदे शान्ते तपत्येष दिवाकरः।
174386 तस्यैवावयवश्चैव न नामान्योऽस्ति भास्करः॥ २९॥
174387
174388 कथमिदं प्रत्येयमिति चेद्दिवाकरादिजगतः सद्रूपेणैव
174389 सत्सामान्यैकदेशप्रायतया अनुभूयमानत्वादित्याह - तस्मिन्नेवेत्यादिना॥ २९॥
174390
174391 स्थितोऽपि तत्र न तपत्यर्को न च निशाकरः।
174392 प्रकाशयति देवोऽसावर्कं नार्कस्तमीश्वरम्॥ ३०॥
174393
174394 यथा अर्कादयस्तदधीनप्रकाशा न तथा ब्रह्म अर्काद्यधीनप्रकाशमित्याह -
174395 स्थितोऽपीति। तपति प्रकाशयति। तथा च श्रुतिः न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा
174396 विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
174397 विभाति इति॥ ३०॥
174398
174399 तस्य भासा विभातीदं तदहो दृश्यमण्डलम्।
174400 सर्वचन्द्रार्कवह्नीनां पदार्थानां स दीपकः॥ ३१॥
174401
174402 स साकारो निराकार इति शब्दार्थकल्पना।
174403 खपुष्पवदसद्रूपा न संभवति तद्विदाम्॥ ३२॥
174404
174405 विषयासत्त्वादेवासद्रूपा॥ ३२॥
174406
174407 साङ्गभूतो यथैकोऽणुर्भाति जीवार्कतेजसि।
174408 न भान्ति भान्ति वा तत्र तथा सूर्यादयोऽणवः॥ ३३॥

जीवभूतस्य जगत्पश्यतोऽस्यार्कस्य तेजसि जालान्तरे यथा एकोऽणुर्भाति तथा
अपरिच्छिन्नचित्प्रकाशे ब्रह्मणि एते अर्कादयो भान्ति न भान्ति वेत्यनादरोक्तिः ॥ ३३ ॥

चिन्मात्राकाशरत्नस्य सृष्टयोऽर्कादिसंयुताः ।
या भासस्ताः कथं तस्माद्व्यतिरिक्ताः स्युरुच्यताम् ॥ ३४ ॥

न हि रत्नात्तद्भासोऽतिरिक्ताः ॥ ३४ ॥

चिन्मात्रेणापि रहितं शून्यत्वेनापि वर्जितम् ।
पदं सर्वात्मरिक्तं तत्सर्वार्थैश्च समन्वितम् ॥ ३५ ॥

अचिदप्रसिद्धौ व्यावर्त्याभावाच्चिन्मात्रेणापि रहितम् ॥ ३५ ॥

पृथ्व्यादीन्यपि सन्त्येव तत्र सन्ति न कानिचित् ।
जीवन्तोऽपि न विद्यन्ते जीवास्तत्र च केचन ॥ ३६ ॥

अत्यजन्तो द्वयस्थौल्यं तत्रैते परमाणवः ।
स्वरूपमत्यजद्द्वैतमैक्यं वात्र न किंचन ॥ ३७ ॥

अवयवद्वयघटनप्रयुक्तं स्थौल्यमत्यजन्त एव तत्र चित्प्रकाशे एते सूर्यादयः
परमा निरवयवा अणवः । स्रूपं सत्ताम् ॥ ३७ ॥

किंचिदत्र न किंचिद्वै न किंचिच्च न किंचन ।
किंचिन्न किंचिदित्येषा कलनात्रातिदूरगा ॥ ३८ ॥

किंचिदिति । व्यवहारमात्रस्य निरासे विरोधाविरोधयोरपि तत्र निरासादिति भावः ॥ ३८ ॥

एका निरन्तरानन्ता नित्यमत्याततात्मना ।
चिन्मात्रव्योमसत्तैव जगन्नाम्नात्मनि स्थिता ॥ ३९ ॥

एकं चेत्यं त्यक्तवत्या अप्राप्तायाश्चितोऽपरम् ।
यद्रूपं जगतो रूपमस्य नानात्मनोऽपि तत् ॥ ४० ॥

देशाद्देशान्तरम् इति श्लोकस्य तात्पर्यं तत्र साधकत्वेन वर्णयति - एकमिति ॥ ४० ॥

नानेवेदमनानैव चिद्व्योमैवेदमाततम् ।
भूतपञ्चकरूपेण स्वप्ने चितिरिव स्थितम् ॥ ४१ ॥

चितिर्जीवचैतन्यमिव । तथा च बादरायणस्य भगवतः सूत्रम् आत्मनि चैवं
विचित्राश्च हि इति ॥ ४१ ॥

सुषुप्ताद्विशतः स्वप्नं सुषुप्तस्यैव चिद्यथा ।
यथा स्थितैव स्वप्नत्वमेत्येवं सर्गतामिमाम् ॥ ४२ ॥

तथा च सुषुप्तात्स्वप्न इव प्रलयात्सर्गात्मना चिदेव भातीत्याह - सुषुप्तादिति ॥ ४२ ॥

यादृक्सुषुप्तं स्वप्नतु तादृगेव तथैव च ।
जाग्रत्तुर्यं तथैवेदमतो व्योमसमं जगत् ॥ ४३ ॥

तदेव स्पष्टयति - यादृगिति ॥ ४३ ॥

174461 जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च तुर्यमेवाखिलं स्थितम् |
174462 तत्त्वविद्गोत्रमूढस्तु यद्वै वेत्ति न वेद्मि तत् || ४४ ||
174463
174464 तत्त्वविदां गोत्रं ब्रह्मविद्यासंप्रदायस्तद्विषये मूढस्तु पामरो यद्वेत्ति तदहं
174465 न वेद्मि || ४४ ||
174466
174467 जडानामजडानां यः सर्वार्थानामनारतम् |
174468 दुर्लक्ष्यपरिणामोऽन्तर्मनोबुद्ध्यादिवर्जितः || ४५ ||
174469
174470 जडानां जगतामजडानां जीवानां चान्तः स्थित्वा योऽन्तर्यामितया दुर्लक्ष्यमेव
174471 यथा स्यात्तथा जगत्परिणामयतीति दुर्लक्ष्यपरिणाम ईश्वरः स एव शोधिताया
174472 जीवचितेः पारमार्थिकं रूपम् | जगत्पदार्थाश्च तन्मया एवेति तदेव जगदाकारेण
174473 स्थितमिति निष्कर्ष इति द्वयोरर्थः || ४५ ||
174474
174475 सुशुद्धायाश्चितो रूपं पदार्थास्तन्मयाश्च ते |
174476 ते वसन्ति न सद्रूपास्तदेव हि तथा स्थितम् || ४६ ||
174477
174478 परिणामादिशब्दार्थदृशामत इहानघ |
174479 उपदेशार्थमुक्तीनां गन्धोऽप्येवं न विद्यते || ४७ ||
174480
174481 ननु यदि पृथिव्यादिपदार्थाश्चिद्रूपा एव न चिद्रूपात्पृथक् सन्ति
174482 तर्ह्यन्तर्यामितया तत्परिणामयितृत्वं कथं तत्राह - परिणामादीति |
174483 उपदेशार्थं परिणामं लौकिकमङ्गीकृत्य प्रवृत्तानामुक्तीनां न
174484 परमार्थतः परिणामपरतेत्यर्थः || ४७ ||
174485
174486 आदिसर्गात्प्रभृत्येव महासत्तात्मनात्मनि |
174487 चिन्मात्रपरमाकाशं स्थितमेकं महात्मनः || ४८ ||
174488
174489 कुत्र तर्हि तात्पर्यं तदाह - आदिसर्गादिति | महात्मनस्तत्त्वविदः प्रपूर्णैकात्मनि
174490 प्रख्या अनुभूतिरत्र प्रमाणमित्युत्तरान्वयि || ४८ ||
174491
174492 प्रपूर्णैकात्मनि प्रख्या सा सर्वव्यापिनी चितिः |
174493 स्थिता तयात्मन्येवान्तर्जगदित्यभिधाः कृताः || ४९ ||
174494
174495 अभिधाः अज्ञान्प्रति कृताः || ४९ ||
174496
174497 परिज्ञाते यथा स्वप्ने स्वाङ्गीकारात्सुखं सुखम् |
174498 अनङ्गीकारतो दुःखं सदुःखं भवति क्षणात् || ५० ||
174499
174500 तथा च प्रबोधे यादृश आत्मा परिशिष्यते
174501 तदङ्गीकाराद्यद्यज्जगत्कौतुकमनुभूतं तत्सर्वं सुखं सुखमेव भवि |
174502 अप्रबोधे तदनङ्गीकारे तु सदुःखं यद्यदनुभूयते जन्ममरणजरामयादि
174503 तत्सर्वं दुःखमेव भवति स्वप्नप्रबोधाप्रबोधवदित्याह - परिज्ञाते इति || ५० ||
174504
174505 गच्छतस्तिष्ठतश्चैव जाग्रतः स्वपतस्तथा |
174506 नित्यमेकं समाधानं स्थितं शान्तस्य तद्विदः || ५१ ||
174507
174508 अत एव तद्विदो दुःखविक्षेपाभावान्नित्यं समाधानसुखमेवेत्याह - गच्छत
174509 इति || ५१ ||
174510
174511 भेदेऽप्यभेदनिष्ठस्य दुःखेऽपि हि सुखस्थितेः |
174512 सतोऽप्येवासतो ज्ञस्य किमन्यदवशिष्यते || ५२ ||

बहिःसंसारे सतोऽप्यन्तर्मुक्तत्वात्तत्रासत एव। अन्यत्किं साध्यं परिहरणीयं वा
अवशिष्यते ॥ ५२ ॥

न संत्यजति नादत्ते किंचिद्व्यवहरन्नपि।
हृदयेन बहिःकार्येऽकार्य एवावतिष्ठते ॥ ५३ ॥

बहिःकार्ये व्यवहरन्नपि हृदयेन किंचिन्न सन्त्यजति नादत्ते च किंत्वकार्ये
ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ५३ ॥

यथा हिमस्य शीतत्वं वह्नेरौष्ण्यं तथेदृशः।
स्वभावोऽस्य भवेन्नित्यं न त्वाहार्यो गुणोऽस्य सः ॥ ५४ ॥

एवंस्थितिश्चास्य स्वभाव एव न तु यत्नेन आहार्यः संपाद्यो गुणः ॥ ५४ ॥

यस्य त्वेष स्वभावः स्यान्न नाम न स तत्त्ववित्।
एतदेवाज्ञताचिह्नं यदिच्छा प्रकृतेतरा ॥ ५५ ॥

प्रकृतेतरा आत्मातिरिक्तविषयिणी ॥ ५५ ॥

आश्वस्तान्तःकरणः क्षीणविकल्पः स्वरूपसारमयः।
परमशमामृततृप्तस्तिष्ठति विद्वान्निरावरणः ॥ ५६ ॥

यो निरावणो विद्वान् स आश्वस्तान्तःकरणः सदा समाहितचित्तः
प्रक्षीणशत्रुमित्रादिविकल्पः स्वात्मसुखसारप्रचुरः परमेण शमामृतेन सदैव
तृप्तस्तिष्ठति ॥ ५६ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० उ०
द्वैतैक्यनिरामययोगोपदेशो नामैकसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७१ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
द्वैतैक्यनिरामययोगोपदेशो नामैकसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकशततमः सर्गः १७२

श्रीवसिष्ठ उवाच।

एवं पृथ्व्यादिरहितः खमेवाद्यः प्रजापतिः।
मनोमात्रमहं मन्ये संकल्पविटपी यथा ॥ १ ॥

मनोमात्रं विधातात्र तत्संकल्पो जगद्भ्रमः।
न देहोऽस्य स्मृतिर्वेति स्मृतितत्त्वं च कीर्त्यते ॥

ननु विधातृसृष्टं जगच्छ्रूयते सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः इति तत्कथं चिन्मात्रकचनं स्वप्नवदिति
वर्णितमित्याशङ्कां वारयितुं तत्संकल्पानां तन्मयजगतश्च चिन्मात्रत्वमेवेति
वर्णयितुमुपक्रमते - एवमिति। एवमनादिजीवन्मुक्तत्वादेव प्रजापतिर्विराडपि
पृथ्व्यादिरहितो निरावरणं खं चिदाकाशमेव। तं च
मनःसमष्टिहिरण्यगर्भमात्रमहं मन्ये। मनश्च संकल्पविटपीव
चित्कचनमात्रं प्रसिद्धमिति चिन्मात्रत्वसिद्धिस्तस्येति भावः ॥ १ ॥

174565 मन इत्यभिधानेन पश्चादास्था प्रकल्पिता।
174566 वार्यावर्तविवर्तेन प्रोत्थायावर्तता यथा॥ २॥
174567
174568 कथं प्रसिद्धं तत्राह - मन इति। मननाकारकल्पनात्प्राक्तच्चिन्मात्रमेव
174569 पश्चान्मननाकारकल्पनानन्तरं मन इत्यभिधानेन तस्यास्था
174570 चित्तादात्म्याध्यासः प्रकल्पिता। यथा वारिण्येव आवर्तविवर्ताकारेण स्वयं प्रोत्थाय
174571 आवर्तता तेन कल्पिता तद्वत्॥ २॥
174572
174573 सत्तामात्रात्मनस्तस्य कुतो बुद्ध्यादयः किल।
174574 अविद्यमाने पृथ्व्यादौ खस्यानन्तस्य किं रजः॥ ३॥
174575
174576 अत एव तस्य बुद्ध्यादयोऽपि चिद्व्यतिरेकेण न सन्तीत्याह - सत्तेति॥ ३॥
174577
174578 न तस्य देहचित्तादि नेन्द्रियाणि न वासनाः।
174579 सदप्येतत्सदा तस्य न किंचिदपि विद्यते॥ ४॥
174580
174581 एवं देहादयोऽपि न सन्तीत्याह - न तस्येति। व्यवहाराभासन्निर्वाहार्थमापाततः
174582 सदपि परमार्थतो न किंचिदपि विद्यते॥ ४॥
174583
174584 प्राक्तनस्य प्रजेशस्य मुक्तत्वात्कथमेव च।
174585 भूयः संभवति प्राज्ञ न स्मृतिर्न च संभवः॥ ५॥
174586
174587 कुतो न विद्यत इति चेदादिसर्गादौ कारणाभावात्। न च प्राक्तनः प्रजापतिरेवोत्तरस्य
174588 कारणम्। तस्य प्राक्तनद्विपरार्धावसाने मुक्तत्वादित्याह - प्राक्तनस्येति।
174589 कारणाभावाद्भूयो [कारणाभावादित्यादिव्याख्याभागः केनचित्प्रक्षिप्तः इति
174590 प्रतिभाति मूलव्याख्याविसंवादात्।] देहबुद्ध्यादिग्रहणे कारणाभावात्।
174591 तस्मादभिनवस्य प्रजापतेर्जगद्रचनानुकूला स्मृतिस्तस्य संभव उत्पत्तिश्च यतो न
174592 संभवतीत्यर्थः॥ ५॥
174593
174594 न भवत्येव मुक्तानां स्मृतिर्देहोदयः पुनः।
174595
174596 संसारे सतामावर्तानां परिवृत्तिपराणां जीवानामिव मुक्तानां विदेहमुक्तानां
174597 संसारस्मृतिः पुनर्देहोदयश्च न भवत्येव। देशान्तरे कालान्तरे वा
174598 पुनरावर्तत्वं यतो नास्ति। इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते न स पुनरावर्तते
174599 इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥ ६॥
174600
174601 यदि वापि भवेत्किंचित्स्मृत्या देहादि तस्य तत्।
174602 तदपृथ्व्यादिभिः शान्तं संकल्पनगरं तनु॥ ७॥
174603
174604 यदि वापि तस्य प्रजापतेः पूर्वकल्पकृतो
174605 वासनाजन्यहिरण्यगर्भाहंभावगोचरसंस्कारबलात्तथैव स्मृत्या तद्देहादि
174606 किंचित्संभवेत् तत्केवलोपासनात्मकमनःकल्पनासंस्कारजत्वात्
174607 केवलमानसमपृथ्व्यादिभिरुत्पन्नं तनु अतितुच्छं संकल्पनगरप्रायं
174608 मिथ्याभूतमेव भवेत्तत्तु सत्यमित्यस्मत्सिद्धान्तसिद्धिरित्यर्थः॥ ७॥
174609
174610 यथा संकल्पशैलस्य दृश्यमानमपि स्फुटम्।
174611 पृथ्व्यादिरहितं रूपं तद्विराड्वपुषस्तथा॥ ८॥
174612
174613 ननु पृथ्व्यादिघटितत्वेन दृश्यमानस्य ब्रह्माण्डात्मकस्यास्य विराट्शरीरस्य
174614 कथं तद्रहितता तत्राह - यथेति॥ ८॥
174615
174616 स्मृतिश्च संभवत्येव न कदाचन काचन।

174617 एषा लौकिकबुद्ध्या या सा सद्बुद्ध्या न विद्यते ॥ ९ ॥
174618
174619 ननु प्रागुदाहृतश्रुतौ दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः इति
174620 पृथ्व्यादिघटितमेव तद्रूपं श्रुतम् तच्च धाता यथापूर्वमकल्पयत् इति
174621 पूर्वतनस्मृतिपूर्वकमेव निर्मितं गम्यते तत्राह - स्मृतिश्चेति । अस्य
174622 प्रजापतेरादि सर्गे पूर्वानुभवाभावात्स्मृतिर्न संभवत्येव । या चेयं
174623 श्रुतिबलाद्गम्यते एषा लौकिकानां जगत्सत्यतादर्शिनामज्ञानां बुद्ध्या
174624 अनादिसिद्धकर्ममार्गप्रवाहप्रवर्तनार्थं श्रुत्या परबुद्ध्यनुसारेणैव
174625 बोधनात् । तस्य तत्त्वविदः प्रजापतेः बुद्ध्या तु सा स्मृतिर्न विद्यते ॥ ९ ॥
174626
174627 श्रीराम उवाच ।
174628
174629 कथं न संभवत्येषां स्मृतिः स्मृतिमतां वर ।
174630 स्मृतेश्चासंभवे कस्माद्गुणो गुणगणाकर ॥ १० ॥
174631
174632 नन्वस्य प्रजापतेः पूर्वकल्पे उपासकतादशायां पृथ्व्याद्यनुभवोऽस्त्येव
174633 तदभावे पृथ्व्यादिघटितविराट्शरीरोऽहमिति कथमुपासीत । ततश्चासौ
174634 तद्बलादेतत्कल्पादौ पृथ्व्यादिस्मृतेस्तद्घटितविराट्शरीरमुपासनबललब्ध##-
174635 यथापूर्वमकल्पयत् इति श्रुतिबोधितः पूर्वकल्पीयब्रह्माण्डगुणः
174636 सर्वोऽस्मिन्ब्रह्माण्डे कथं सिद्ध्येदिति रामः शङ्कते - कथमिति । हे
174637 गुणगणाकरेति वसिष्ठसंबोधनम् ॥ १० ॥
174638
174639 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
174640
174641 दृश्ये हि संभवत्येषा कार्यकारणतात्मनि ।
174642 तद्भावाभावसंपन्ना न तु संभवति स्मृतिः ॥ ११ ॥
174643
174644 न वयं कल्पनाभ्रान्तिसंस्कारजामर्थशून्यां स्मृतिं प्रत्याचक्ष्महे किंतु
174645 सत्यार्थानुभवजन्यसंस्कारजाम् । तस्यां हि सत्यां
174646 पूर्वानुभवगोचरसत्यार्थजातस्य स्वगोचरानुभवसंस्कारस्मृतिद्वारा
174647 एतत्कल्पीयार्थान्प्रत्यन्वयव्यतिरेककल्पनात्कार्यकारणभावसिद्धौ
174648 स्वकारकसत्तालब्धसत्ताकस्यास्य जगतः सत्यत्वे ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तोपरोधः
174649 स्यादिति पूर्वकल्पीये पृथ्व्यादिदृश्ये परमार्थतः सति तद्भावाभावौ
174650 तदन्वयव्यतिरेकौ तद्वशात्संपन्ना स्मृतिद्वारिका एषा लौकिकन्यायप्रसिद्धा
174651 कार्यकारणता संभवति सा द्वारभूता स्मृतिरेव तु न संभवति ॥ ११ ॥
174652
174653 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं दृश्यं किंचिन्न विद्यते ।
174654 यत्र तत्र कथं कीदृक् कुतः स्यात्संभवः स्मृतेः ॥ १२ ॥
174655
174656 कुतो न संभवति तत्राह - आब्रह्मेति । नेह नानास्ति किंचन एकमेवाद्वितीयम् अथात
174657 आदेशो नेति नेति यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा
174658 तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः
174659 वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् इत्यादिश्रुतिभिः सर्वदृश्यप्रतिषेधात्तथैव
174660 विदुषामनुभवाच्च । तथा च सह सिद्धं चतुष्टयम् इति स्मृतिदर्शितदिशा
174661 सहजतस्तत्त्वविदुषो विराजस्तत्त्वज्ञानबाधितः प्राक्तनः प्रपञ्चो मिथ्यैव संपन्नो
174662 न तस्य यथार्थस्मृतिमाधातुं तद्द्वारा सत्यसर्गं प्रति कारणीभवितुं च
174663 समर्थ इति भावः ॥ १२ ॥
174664
174665 भूत्वा भावे हि दृश्यस्य स्मरणं स्मृतिरुच्यते ।
174666 दृश्यमेव न यत्रास्ति तत्रैताः कलनाः कुतः ॥ १३ ॥
174667
174668 भूत्वा परमार्थत उत्पद्य भावे विद्यमानत्वे सति प्रमाणैस्तदनुभूय कालान्तरे

174669 स्मरणं हि स्मृतिः शास्त्रज्ञैरुच्यते। न त्वसतो भ्रान्तिकल्पितस्य
174670 तत्त्वबोधबाधितस्य च स्मृतिरस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥
174671
174672 अत्यन्ताभाव एवास्य दृश्यस्य किल सर्वदा।
174673 सर्वं ब्रह्मेति सत्यार्थास्तत्स्मृतेः कलनाः कुतः ॥ १४ ॥
174674
174675 स्मृतिर्न संभवत्येव तस्मादाद्या प्रजापतेः।
174676 आकारवत्त्वमेवास्य शुद्धज्ञानात्मनः कुतः ॥ १५ ॥
174677
174678 उक्तमेवाभिप्रायं सूचयन्समाधानमुपसंहरति - स्मृतिरिति ॥ १५ ॥
174679
174680 स्मर्तव्यं भाववशतः स्मृतिर्नास्त्येव लौकिकी।
174681 स्मृत्यर्थस्त्वन्यदीयोऽस्ति सत्यात्मा त्वमिमं शृणु ॥ १६ ॥
174682
174683 पूर्वजन्मन्युपासनात्मिका या स्वस्य जगच्छरीरत्वभावना तद्वशतस्तु
174684 उपासनाफलसिद्धये जगच्छरीरोऽहमिति तेनावश्यं स्मर्तव्यम्। या तु लोके विदिता सा
174685 मे माता सा मे दुहितेत्यादिस्मृतिरिवार्थप्रमाजन्या सा तस्य नास्त्येव। अन्यदीयो
174686 लौकिकः स्मृत्यर्थस्तु मातृदुहितादिर्गृहेऽस्ति। उपासनाविषयस्तु मनोराज्यकल्पो
174687 नास्तीति वैषम्यमित्यर्थः। कथं नास्ति इममर्थं त्वं शृणु ॥ १६ ॥
174688
174689 भूतस्यान्तः पदार्थस्य स्मरणं स्मृतिरुच्यते।
174690 पदार्थस्तु न चैवास्ति न भूतो न भविष्यति ॥ १७ ॥
174691
174692 भूतस्यातीतस्यापि पदार्थस्य संस्कारवशादन्तः स्मरणं स्मृतिरिति लोके उच्यते।
174693 प्रजापतेस्तु कल्पादौ वर्तमानोपि पदार्थो नास्ति न भूतोऽस्ति नापि कश्चिद्भविष्यति
174694 यत्स्मृतिः स्यादित्यर्थः। तथा चोक्तं सुरेश्वरवार्तिके
174695 तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः। अविद्यासहकारेयण नासीदस्ति
174696 भविष्यति इति। तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनतरमबाह्यम् इति च श्रुतिः ॥ १७ ॥
174697
174698 एवं हि खल्विदं ब्रह्म परमेवाचलं यतः।
174699 अनादिमध्यपर्यन्तं कुतः स्मृत्यादयस्ततः ॥ १८ ॥
174700
174701 अचलं कूटस्थम् ॥ १८ ॥
174702
174703 सर्वात्मत्वात्पदार्थात्म चिद्व्योमक्चनं तु यत्।
174704 व्यवहारेऽप्यलं शान्तं स्मृत्या तच्छब्दितं मया ॥ १९ ॥
174705
174706 यदि सर्वात्मत्वात्स्मृत्यात्मापि ब्रह्म भव्तीति सर्वात्मदृशा उच्येत तर्ह्यस्तु
174707 नामेत्याह - सर्वात्मत्वादिति। एतदेवाभिप्रेत्य मयापि यदि वा भवेत्किंचित्स्मृत्या
174708 देहादि तस्य तत् इत्युक्तमित्याह - व्यवहारेऽपीति ॥ १९ ॥
174709
174710 तदेतत्स्मरणं नाम स्वभावकचनं हि तत् [सदित्यत्र तदिति पाठ
174711 आवश्यकः।]।
174712 तेनाभ्यस्तोऽथ बाह्यार्थः सादृश्यादवभासते ॥ २० ॥
174713
174714 अज्ञातब्रह्मस्वभावस्य परोक्षतयैव कचनं तेनोपासनात्मना
174715 पुनःपुनरभ्यस्तः सन् ब्रह्मात्मैवोपासनाफलीभूतबाह्यार्थ
174716 इवोपासनाकल्पिताकारसादृश्यादवभासते ॥ २० ॥
174717
174718 यद्यत्संवेद्यते किंचित्तत्स्वभावं स्वभावयत्।
174719 तेनावभासते योऽर्थस्तस्य स्मृत्यभिधा कृता ॥ २१ ॥
174720

174721 अज्ञानोपहितं ब्रह्म जीवेन यद्यत्संवेद्यते भ्रान्त्या स्मृतिपरंपरया वा
174722 तत्स्वभावमेवावलम्ब्य स्वं स्वभावं यत्सत् तेनाकारेण कालान्तरेण
174723 यस्तत्तालिङ्गित इवार्थोऽवभासते तस्य स्मृतिरित्यभिधा स्वस्मिन्नेव तेन कृतेत्यर्थः
174724 ॥ २१ ॥
174725
174726 अविद्यमानं भातीव यथा दृश्यं तथा स्थितिः ।
174727 भातैवाविद्यमानैव मृगतृष्णा यथोद्यता ॥ २२ ॥
174728
174729 यथा भ्रान्तानुभवे अविद्यमानं दृश्यं भातीव तथा स्मृतावपि स्थितिर्बोध्या ॥
174730 २२ ॥
174731
174732 सर्वात्मनि स्थिताः सत्ये याः कचन्ति सुसंविदः ।
174733 ता एवाभ्यासरूढार्थाः सादृश्यात्स्मृतयः स्मृताः ॥ २३ ॥
174734
174735 भ्रान्ताभ्यासेन सत्यत एव रूढार्था भ्रान्त्यनुभवेन
174736 समानविषयत्वलक्षणात्सादृश्यात्स्मृतयः स्मृताः ॥ २३ ॥
174737
174738 काकतालीयवद्भान्ति सर्वात्मनि सुसंविदः ।
174739 स्वाङ्गभूताः स्वतः स्वस्थास्ता एव स्मृतयः कृताः ॥ २४ ॥
174740
174741 काकतालीयवदाकस्मिकोद्बोधकवशेन याः संविदो भान्ति ।
174742 स्वाङ्गभूताश्चिदवयवभूता इव विषयतः पारोक्ष्यादस्वस्था अपि स्वत
174743 आपरोक्ष्यात्स्वस्था अविकृताः ॥ २४ ॥
174744
174745 यद्यत्कचति सद्रूपं [चिद्रूपमिति पाठः ।] स्वाङ्गं सर्वात्मनः
174746 स्वतः ।
174747 तदभ्यस्तार्थसादृश्यात्स्मृतिरित्युच्यते बुधैः ॥ २५ ॥
174748
174749 अनुभवे यद्यत्कचति तेनाभ्यस्तार्थेन समानाकारतया सादृश्यात् ॥ २५ ॥
174750
174751 हेतौ लब्धेऽप्यलब्धे वा पवनस्पन्दवद्विदः ।
174752 ता एवाभ्यासरूढार्थाः सादृश्यात्स्मृतयः कृताः ॥ २६ ॥
174753
174754 हेतौ उद्बोधके लब्धे अलब्धेऽपि वा । यथा पवनास्पन्दो व्यजनादिहेतौ
174755 लब्धेऽप्यलब्धेऽपि भवति तद्वत् । ता अनुभववृत्त्युपलक्षिता एव विदः कालान्तरे
174756 स्मृतयः कृताः ॥ २६ ॥
174757
174758 काकतालीयवद्भान्ति यास्ताः स्मृत्यभिधाः कृताः ।
174759 यथा तवैतेऽवयवाः कचन्ति न कचन्ति च ॥ २७ ॥
174760
174761 यदि संविदोऽवयवभूतास्तर्हि तद्वत्सदैव कुतो न कचन्ति तत्राह - काकतालीयवदिति
174762 । उद्बोधकसमवधानस्य कादाच्Xइत्कत्वेनेति भावः । अवयवा हस्तपादादयो यथा
174763 मनसस्तत्प्रवणत्वे कचन्त्यन्यप्रवणत्वे न कचन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २७ ॥
174764
174765 स्थिता एवात्मनि तथा सर्वाः सर्वात्मिका विदः ।
174766 मिथ्याज्ञानमया यद्वदर्था घटपटादयः ॥ २८ ॥
174767
174768 स्वप्नेन्द्रजालादौ यथा घटपटादयो मिथ्याज्ञानमयास्तादृशभ्रमस्य
174769 स्मृतिपदार्थस्य किं मूलं विचार्यत इत्यन्वयः ॥ २८ ॥
174770
174771 तद्वत्स्मृतिपदार्थस्य किं भ्रमस्य विचार्यते ।
174772 दृश्यस्यासंभवाज्ज्ञस्य स्मृतिर्नास्त्येव तत्त्वतः ॥ २९ ॥

अत एवाभ्रान्तस्य ज्ञस्य प्रजापतेः स्मृतिर्नास्त्येव ॥ २९ ॥

स तथैकघनत्वाच्च चिद्व्योमत्वाज्जगत्स्थितेः ।
यथास्थितमिदं दृश्यमस्त्येवाज्ञस्य संप्रति ॥ ३० ॥

स तत्त्ववित्तथैव यथापूर्वं निर्विकार एवास्ते । जगत्स्थितेस्तद्दृशा
चिद्व्योममात्रत्वादित्यर्थः । अज्ञस्य तु तद्वैपरीत्यमित्याह - यथास्थितमिति ॥ ३० ॥

न मोक्षोपायकथनं च न जानामि तत्स्थितिम् ।
संदेहादिव जिज्ञासुस्तावन्मोक्षकथोच्यते ॥ ३१ ॥

तत्कुतस्तत्राह - नेति । तस्य तत्त्वविदः स्थितिम् । अत एव स दैवात्साधनचतुष्टयं
प्राप्य संदेहाद्यावज्जिज्ञासुरिव भवति तावन्मोक्षकथा तस्मै गुरुणोच्यते ॥ ३१ ॥

यावद्दृश्यं स्मृतिश्चैव संस्मृतिश्चास्य शाम्यति ।
अविद्यायास्तु मौर्ख्यस्य विमोहस्यात्यसंभवात् ॥ ३२ ॥

यथा अज्ञास्तत्त्वज्ञस्थितिं न जानन्ति तथा वयं तत्त्वज्ञा अपि अज्ञनिश्चयं न
जानीम इत्याह - अविद्याया इति ॥ ३२ ॥

अज्ञस्थो निश्चयोऽस्माकं न कदाचन गोचरः ।
यच्च यद्विषये नास्ति तन्नैवानुभवत्यसौ ॥ ३३ ॥

रजन्यनुभवो भानोर्भवत्यङ्ग कथं वद ।
भातं वस्तुस्वरूपात्म चिन्मात्रे किंचिदेव यत् ॥ ३४ ॥

इदानीं स्मृतिहेतुसंस्कारं प्रमार्ष्टुं तत्स्वरूपमाह - भातमिति ।
अन्तःकरणोपहितचिन्मात्रे बाह्यवस्तुस्वरूपात्म यत्किंचिदेव् भातं
तच्चेत्पुनःपुनर्व्यवहारेणाभ्यस्तं तादृशार्थसादृश्याद्वासितं चित्तं
तत्संस्कार इति स्मृतमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदभ्यस्तार्थसादृश्यात्तत्संस्कार इति स्मृतम् ।
आत्मस्वभावभूतानामपि चिद्व्योमरूपिणाम् ॥ ३५ ॥

तत्र परिकल्प्यानां सर्वेषां बाह्यार्थानां तत्त्वज्ञानेनात्मस्वभावभूतानां
बाधितानुवृत्त्या दग्धपटन्यायेनाभासेऽपि वस्तुतोऽनवस्थितेस्तत्सादृश्यस्य चित्ते
मार्जनान्न संस्कारस्तत्त्वविदां संभवतीति शेषः ॥ ३५ ॥

सर्वेषां परिकल्प्यानामाभासेऽप्यनवस्थितेः ।
एवं न संभवत्येव जगत्किंचित्कदाचन ॥ ३६ ॥

तथा च यत्फलितं तदाह - एवमिति ॥ ३६ ॥

दृष्टं मृगतृषेवाम्बु न तु तत्परमार्थतः ।
यदा त्वयं तदा स्वप्ने सर्गादौ चावभासते ॥ ३७ ॥

तथा च प्रतिज्ञातं सिद्धमित्याह - यदा त्विति । अयमर्थः सिद्ध इति शेषः ॥ ३७ ॥

चिद्व्योमैव परं सर्गपर्यायं स्वात्मनि स्थितम् ।
चिद्व्योमैवेत्थमाभातं न च्युतं सत्स्वरूपतः ॥ ३८ ॥

174825 आत्मनात्मनि रूपं वा सद्रूपमिव संस्थितम् |
174826 सर्गादावेव कचिते मिथ्या कचदपि स्थितम् || ३९ ||
174827
174828 आत्मना आत्मनि इत्थमाभातमिति पूर्वत्रान्वयः | अथवा मिथ्या कचदिव स्थितं
174829 जगद्रूपं चासद्रूपं ब्रह्म भूत्वा स्थितम् || ३९ ||
174830
174831 अतः कुतः क्वचिन्नाम हेयादेयादिभासनम् |
174832 नेदमाकारवत्किंचिन्नापि स्मृत्यात्मकं क्वचित् || ४० ||
174833
174834 कारणाभावतो भाति स्वरूपं परमात्मनः |
174835 आकारवत्त्वे यद्दुःखं भवेत्स्मृत्यां तदेव च || ४१ ||
174836
174837 न तु स्मृत्यात्मकताप्यस्य किमर्थं प्रत्याख्यायते तत्राह - आकारवत्त्वे इति |
174838 स्मृतेनापि भार्यापुत्रादिमरणेन दुःखदर्शनादिति भावः || ४१ ||
174839
174840 द्वयमेतदसत्तस्माद्बन्धो नाम न विद्यते |
174841 चिद्व्योम्नि भूतव्योमाभे शून्य एव यथास्थितम् || ४२ ||
174842
174843 यथास्थितं जीवन्मुक्तानां यावज्जीवं व्यवहारक्षमं स्थितमित्युत्तरत्रान्वयः || ४२
174844 | |
174845
174846 स्थितं स्वरूपमजहद्भुवनार्काचलादिकम् |
174847 यथास्थितोग्रदिक्कालं जगत्स्वं रूपमत्यजत् || ४३ ||
174848
174849 स्वमेवात्यजतो रूपं चिद्व्योम्न उदरे स्थितम् |
174850 स्वानुभूत्येकमात्रात्म प्रमातृस्वाप्नपत्तनम् || ४४ ||
174851
174852 स्वप्नप्रपञ्चदृष्टान्तोऽप्यत्र सुसदृश इत्याह - स्वमेवेति || ४४ ||
174853
174854 अपृथ्व्यादि कुतस्तत्र किल पृथ्व्यादयो वद |
174855 तद्भाति केवलं शान्तं चिदाकाशं तथात्मनि || ४५ ||
174856
174857 साम्यमेवोपपादयति - अपृथ्व्यादीति || ४५ ||
174858
174859 सर्वादौ स्वप्नकाले च पृथ्व्यादेः संभवः कुतः |
174860 उद्भूयेव जगद्रूपाद्ब्रह्मसत्तात्मनात्मनि || ४६ ||
174861
174862 करोति पृथ्व्याद्यभिधाः पश्चात्सत्यार्थदा इव |
174863 न स्मृत्यात्म न साकारं पृथ्व्यादीनामसंभवात् |
174864 न भ्रान्तिर्न विवर्तादि जगद्ब्रह्मात्म केवलम् || ४७ ||
174865
174866 ब्रह्मेदमाकचति चारुजगत्स्वरूपं तच्चैकमेव कचनाकचनात्मनिष्ठम् |
174867 दृश्याभमप्यमलमेव नभः प्रशान्तं नित्योदितं
174868 प्रलयसर्गमयोदयात्म || ४८ ||
174869
174870 इदं ब्रह्मैव चारुजगत्स्वरूपमाकचति तच्च कचनाकचनयोः
174871 सर्गप्रलययोरात्मन्यविकृतस्वभावनिष्ठं तदेकरूपमेव दृश्याभं
174872 भातमप्यमलं नभ एव नित्यमनादिकालतः
174873 प्रलयसर्गमयोदयात्मकमुदितमज्ञानामित्यर्थः || ४८ ||
174874
174875 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० जगतो ब्रह्मत्वप्रतिपादनं
174876 नाम द्विसप्तत्यधिकशततमः सर्गः || १७२ ||

174877
174878 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
174879 ब्रह्मत्वप्रतिपादनं नाम द्विसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७२ ॥
174880
174881 त्रिसप्तत्यधिकशततमः सर्गः १७३
174882
174883 श्रीराम उवाच ।
174884
174885 सर्वानुभवरूपस्य तथा सर्वात्मनोऽप्ययम् ।
174886 अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य देहेऽपि किमहंग्रहः ॥ १ ॥
174887
174888 यथा चितोऽपि देहादि जडभावक्रियाग्रहः ।
174889 यथा सर्वात्मकत्वं च तथेह प्रतिपाद्यते ॥
174890
174891 यदि स्वप्रकाशचिच्चमत्कार एव जगत्तर्हि चितः सर्वत्र तुल्यतया अहंभावग्रहो
174892 युक्तः । ग्रह आग्रहोऽभिनिवेशः । देहे एवातिशयेनाहंभावाग्रहोऽन्यत्र नेति नियमः
174893 कुत इत्येकः प्रश्नः ॥ १ ॥
174894
174895 चितः पाषाणकाष्ठत्वं स्वप्नादिषु कथं भवेत् ।
174896 इदं पाषाणकाष्ठादि कथं नास्त्यस्ति वा कथम् ॥ २ ॥
174897
174898 एवं चितः अचिद्रूपपाषाणकाष्ठादिभावाग्रहश्च कुतः । चिद्भावस्य
174899 हातुमशक्यत्वात् । अचिद्रूपस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वाच्चेति द्वितीयः । एवं चित एव
174900 सार्वात्म्ये इदं पाषाणकाष्ठादि नास्तित्वं कथमापद्यते । चितोऽपह्नवासंभवात् ।
174901 एवं सर्वात्मकचिद्विरुद्धमचिद्रूपं पाषाणकाष्ठाद्यस्ति वा कथम् । येन
174902 सार्वात्म्यं स्यादिति द्वौ प्रश्नौ ॥ २ ॥
174903
174904 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
174905
174906 शरीरिणो यथा हस्ते हस्ततायां यथाग्रहः ।
174907 सर्वात्मनस्तथा देहे देहतायां तथाग्रहः ॥ ३ ॥
174908
174909 सर्वशरीरस्याहंतया प्रथायां तुल्यायां हस्ते एव हस्तत्वं पादे एव पादत्वं
174910 नैतरत्रेति जातिकर्म संस्थानादीनां यथा व्यवस्थाग्रहः
174911 अनादितत्तदाकारसंस्कारव्यवस्थयैव नान्येन हेतुना तथा देहे
174912 देहतायामहंतादौ चाग्रहो बोध्य इत्याशयेन दृष्टान्तप्रपञ्चनेनाद्यौ
174913 प्रश्नौ समाधत्ते - शरारिण इत्यादिना ।
174914 देहतावृक्षतादिशब्दास्तत्तदहंतापराः । अत्र सर्वत्र विषयाध्यासे विषयाध्यासो
174915 ज्ञानाध्यासे ज्ञानाध्यासो दृष्टान्त इति द्वौ द्वौ यथातथाशब्दौ प्रयुक्ताविति
174916 बोध्यम् ॥ ३ ॥
174917
174918 पादपस्य यथा पत्रे पत्रतायां यथाग्रहः ।
174919 सर्वात्मनस्तथा वृक्षे वृक्षतायां तथाग्रहः ॥ ४ ॥
174920
174921 वृक्षाकाशादावप्यभिमानिजीवसत्त्वात्तत्तद्दशाध्यासा उदाहृताः ॥ ४ ॥
174922
174923 आकाशस्य यथा शून्ये शून्यतायां यथाग्रहः ।
174924 सर्वात्मनस्तथा द्रव्ये द्रव्यतायां तथाग्रहः ॥ ५ ॥
174925
174926 द्रव्ये मणिमुक्तास्वर्णादिधने । द्रव्यतायां प्रयत्नोपार्ज्यतालक्षणभव्यतायाम् ॥ ५
174927 ।।
174928

174929 स्वप्नोचितः स्वप्नपुरे रूपतायां यथाग्रहः ।
174930 सर्वात्मनस्तथा स्वप्नजाग्रदादौ तथाग्रहः ॥ ६ ॥
174931
174932 अरूपचित्तोपादानकत्वादरूपत्वेन भवितुमुचिते स्वप्नपुरे रूपतायां साकारतायां
174933 यथा आग्रहः स्वप्नभुजः । स्वप्नजागरादौ अवस्थात्रये ॥ ६ ॥
174934
174935 यथागेन्द्रे दृषद्वृक्षवार्यादौ स तथाग्रहः ।
174936 तथा सर्वात्मनोऽगेन्द्रपुरतायां तथाग्रहः ॥ ७ ॥
174937
174938 अगेन्द्रे पुरे च विद्यमाने दृषदादौ स तथा प्रसिद्ध आग्रहो यथेत्यर्थः ।
174939 अद्रितायां पुरतायां च तदभिमानिन आग्रहः ॥ ७ ॥
174940
174941 शरीरस्य यथा केशनखादिषु यथाग्रहः ।
174942 सर्वात्मनस्तथा काष्ठदृषदादौ तथाग्रहः ॥ ८ ॥
174943
174944 अन्त्यौ प्रश्नावपि समाधत्ते - शरीरस्येत्यादिना । यथा चेतनत्वेनाभिमतस्यापि
174945 शरीरस्य केशनखादिषु यथा अचेतनत्वाग्रहस्तथा चिद्रूपस्यापि सर्वात्मनः
174946 काष्ठदृषदादौ तथाग्रहः अचेतनत्वाग्रहः । चिता चित्त्वस्य
174947 हातुमशक्यत्वमचित्त्वस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वं च
174948 मायागतावरणविक्षेपशक्तिभ्यामघटितस्यापि घटनात्परिहर्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥
174949
174950 चित एव यथा स्वप्ने भवेत्काष्ठोपलादिता ।
174951 चिदाकाशस्य सर्गादौ तथैवावयवादिता ॥ ९ ॥
174952
174953 चितस्तद्विरुद्धमचित्त्वमिव निरवयवायाः सावयवत्वमपि स्वप्नानुभवबलादेव
174954 भवतीति स्वीकार्यमित्याह - चित एवेति । चितः सकाशादेव ॥ ९ ॥
174955
174956 चेतनाचेतनात्मैकं पुरुषस्य यथा वपुः ।
174957 नखकेशजलाकाशधर्ममाकारभासुरम् ॥ १० ॥
174958
174959 किं च मायाशबलस्य
174960 चेतनाचेतनोभयात्मकैकवस्तुत्वाद्प्युभयव्यवहारप्रवर्तकता न
174961 विरुद्धेत्याशयेनाह - चेतनेति । न च विरोधः ॥ १० ॥
174962
174963 चेतनाचेतनात्मैकं तथा सर्वात्मनो वपुः ।
174964 जङ्गमं स्थावरमयं किंतु नित्यमनाकृति ॥ ११ ॥
174965
174966 यथास्थितं शाम्यतीदं सम्यग्ज्ञानवतो जगत् ।
174967 स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञातुर्यथा दृष्टार्थसंभ्रमः ॥ १२ ॥
174968
174969 अत एव तत्त्वतस्तज्ज्ञानात्सर्वे विरुद्धधर्माः शाम्यन्तीत्याह - यथास्थितमिति ॥ १२
174970 ||
174971
174972 चिन्मात्राकाशमेवेदं न द्रष्टास्ति न दृश्यता ।
174973 इति मौनमलं स्वप्नद्रष्टुर्यत्सा प्रबुद्धता ॥ १३ ॥
174974
174975 स्वप्नद्रष्टुर्या सा प्रातः प्रसिद्धा प्रबुद्धता सैव न द्रष्टास्ति न दृश्यता
174976 किंत्विदं सर्वं चिन्मात्राकाशमेवेति निश्चये अलं समर्थेत्यर्थः ॥ १३ ॥
174977
174978 कल्पकोटिसहस्राणि सर्गा आयान्ति यान्ति च ।
174979 त एवान्ये च चिद्व्योम्नि जलावर्ता इवार्णवे ॥ १४ ॥
174980

174981 सहस्रकोटिशोऽप्यागतैरीदृशाध्यासैर्नाधिष्ठानैकरूप्यक्षतिरित्याह -
174982 कल्पकोटीति ॥ १४ ॥
174983
174984 करोत्यब्धौ यथोर्म्यादौ नाना कचकचं वपुः ।
174985 चित्करोति तथा संज्ञाः सर्गाद्याश्चेतने निजे ॥ १५ ॥
174986
174987 करोति सलिलमिति शेषः । निजे चेतने मायाशबलचिति ॥ १५ ॥
174988
174989 यथास्थितमिदं विश्वं ब्रह्मैवानामयं सदा ।
174990 तत्त्वज्ञं प्रत्यतत्त्वज्ञजनतानिश्चयादृते ॥ १६ ॥
174991
174992 नाहं तरङ्गः सलिलमहमित्येव युक्तितः ।
174993 बुद्धं येन तरङ्गेन कुतस्तस्य तरङ्गता ॥ १७ ॥
174994
174995 तरङ्गेन । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु [अत्रापि
174996 पूर्वपदादित्यनुवृत्तेरत्रोदाहरणे अस्य कथं प्रवृत्तिरिति विचारणीयम् ।] च
174997 इत्यत्रापि पूर्वपदात्संज्ञायाम् इति सूत्रादग इत्यनुवृत्तेर्न णत्वम् । अचेतनस्यापि
174998 चेतनत्वारोपादियमुक्तिः ॥ १७ ॥
174999
175000 ब्रह्मणोऽस्य तरङ्गत्वमिवाभानं यतस्ततः ।
175001 तरङ्गत्वातरङ्गत्वे ब्राह्म्यौ शक्ती स्थितिं गते ॥ १८ ॥
175002
175003 तरङ्गशब्दास्तत्सदृश्जगत्पराः ॥ १८ ॥
175004
175005 चिद्व्योम्नोऽत्यजतो रूपं स्वप्नवद्व्यस्तवेदनम् ।
175006 तदिदं हि मनो राम ब्रह्मेत्युक्तः पितामहः ॥ १९ ॥
175007
175008 व्यस्तवेदनमन्योन्यधर्मविनिमयेन व्यत्यस्तचेतनभावं मनःसमष्ट्युपहितं
175009 यद्रूपं तदिदं मनो ब्रह्मेति शब्दैः पितामह उक्तः ॥ १९ ॥
175010
175011 एवमाद्यः प्रजानाथो निराकारो निरामयः ।
175012 चिन्मात्ररूपसंकल्पपुरव्कारणोज्झितः ॥ २० ॥
175013
175014 येनाङ्गदत्वं नास्तीति बुद्धं हेमाङ्गदेन वै ।
175015 अङ्गदत्वं कुतस्तस्य तस्य शुद्धैव हेमता ॥ २१ ॥
175016
175017 अजे संकल्पमात्रात्म चिन्मात्रव्योमदेहिनि ।
175018 अहं त्वं जगदित्यादि यद्विभातं तदेव तत् ॥ २२ ॥
175019
175020 समष्टेश्चिन्मात्रत्वे तद्व्यष्टीनामस्मदादीनां तदनुक्तमपि सिद्धमित्याह - अजे
175021 इति ॥ २२ ॥
175022
175023 चिच्चमत्कृअयो भान्ति याश्चिद्व्योमनि शून्यताः ।
175024 एतास्ताः सर्गसंहारस्थितिसंरम्भसंविदः ॥ २३ ॥
175025
175026 अच्छं चिन्मात्रनभसः कचनं स्वयमेव तत् ।
175027 स्वप्नाभं चित्ततामात्रं स एष प्रतिपामहः ॥ २४ ॥
175028
175029 प्रपितामहो हिरण्यगर्भः ॥ २४ ॥
175030
175031 यथा तरङ्गस्तेनैव रूपेणान्येन वाऽनिशम् ।
175032 स्फुरत्येवमनाद्यन्तः सर्गप्रलयविभ्रमः ॥ २५ ॥

175033
175034 चिद्व्योम्नः कचनं कान्तं यद्विराडिति शब्दितम् ।
175035 भवेत्संकल्पपुरवत्तस्य कुर्यान्मनोऽपि वै ॥ २६ ॥
175036
175037 विराडपि तादृगेवेत्याह - चिद्व्योम्न इति । तस्य विराजो मन्नोह्हिरण्यगर्भोपि
175038 यत्कुर्याद्भुवनभूतग्रामादि तदपि संकल्पपुरवदित्यर्थः ॥ २६ ॥
175039
175040 सर्गः स्वप्नः स्वप्न एव् जाग्रद्देहः स एव च ।
175041 घनं सुषुप्तं तैमिर्याद्यथा संवेदनं भवेत् ॥ २७ ॥
175042
175043 तथा च स विराडेव सर्गः स एव स्वप्नः स्वप्न एव जाग्रद्व्यष्टिसमष्टिदेहः
175044 संपन्नः । यथा घनं सुषुप्तं निद्रातिशयलक्षणतैमिर्यात्स्वप्नसंवेदनं
175045 भवेत्तथा प्रलये अविद्यातिमिरावृत आत्मैव जगत्संवेदनं भवेदित्यर्थः ॥ २७ ॥
175046
175047 तस्य कल्पान्तरजनी शिरोरुहतयोदिता ।
175048 प्रकाशतमसी कालक्रियाख्याः स्वाङ्गसंधयः ॥ २८ ॥
175049
175050 जगत्सर्वं विराजोऽङ्गतया वर्णयति - तस्येत्यादिना । तस्य विराड्वेषस्य
175051 परमात्मनः कल्पान्ता अवान्तरप्रलयास्तद्रूपा चतुर्मुखस्य रजनी शिरोरुहतया
175052 केशतया उदिता प्राथमिकत्वात् । प्रकाशतमसी दिनरात्री अङ्गसंधयः ॥ २८ ॥
175053
175054 तस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
175055 चन्द्रार्कौ दृगू दिशौ श्रोत्रे कल्पनेति विजृम्भिता ॥ २९ ॥
175056
175057 दिशौ प्राचीप्रतीच्यौ श्रोत्रे इत्यनया रीत्या मनःकल्पनैव विराडाकारेण विजृम्भिता ॥
175058 २९ ॥
175059
175060 एवं सम्यग्दृश्यमानो व्योमात्मा वितताकृतिः ।
175061 अस्मत्संकल्पशैलाभो विराड् स्वप्नाकृतिस्थितः ॥ ३० ॥
175062
175063 तथा चास्मत्स्वप्नतुल्यता तस्य सिद्धेति निष्प्रपञ्चतैव परमार्थ इत्याह - एवमिति
175064 ॥ ३० ॥
175065
175066 यच्च चेतच्चिदाकाशे स्वयं कचकचायते ।
175067 तदेतज्जगदित्येवं तेनात्मैवानुभूयते ॥ ३१ ॥
175068
175069 यच्चेतत् चेतनात्मकजीवभावापन्नं सत् स्वयं कचकचायते अतिशयेन दीप्यते ।
175070 दीप्त्यर्थात्कचेः पचाद्यचि डाचि द्वित्वे डाजन्तस्यापि भृशादित्वकल्पनात्क्यङ् ॥ ३१ ॥
175071
175072 विराडात्मैवमाकाशं भाति चिन्मयमाततम् ।
175073 स्वभावस्वप्ननगरं नगनागमयात्मकम् ॥ ३२ ॥
175074
175075 चिन्मयमाततमाकाशमेव एवंरीत्या विराडात्मा भाति । एवंरीत्या दर्शने
175076 विराडात्म चिन्मयमाकाशमेव भातीति वा ॥ ३२ ॥
175077
175078 अनुभवितैवानुभवं सत्यं स्वात्मानमप्यसन्तमिव ।
175079 अनुभवतीयत्त्वेन स्वप्ननटः स्वप्नदेशमिव ॥ ३३ ॥
175080
175081 अनुभविता चिदात्मैव स्वस्वरूपमनुभवैकरसं सत्यं स्वात्मानमपि
175082 मायावरणादसन्तमिव कृत्वा इयत्त्वेन परिच्छिन्नप्रपञ्चभावेनानुभवति यथा
175083 स्वप्नप्राप्तो नटः स्वात्मानमेव स्वातिरिक्तनाट्यद्रष्ट्टसमाजपूर्णं स्वप्नदेशं
175084 कल्पयित्वा तत्र स्वनाट्यं स्वयमेवानुभवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

175085
175086 वेदान्तार्हतसांख्यसौगतगुरुत्र्यक्षादिसूक्ता दृशो ब्रह्मैव स्फुरितं
175087 तथात्मकलया स्तादात्मनित्यं यतः।
175088 तेषां चात्मविदोऽनुरूपमखिलं स्वर्गं फलं तद्भवत्यस्य ब्रह्मण
175089 ईदृगेव महिमा सर्वात्म यत्तद्वपुः॥ ३४॥
175090
175091 अस्मिन्नर्थे सर्ववादिसिद्धान्ताविरोधः सर्वाभिलक्षितफलसिद्धिश्चेत एवेत्याह -
175092 वेदान्तेति। वेदान्ताः शुद्धब्रह्मपराः सर्वज्ञेश्वरपरा उपासनापराश्च। आर्हता
175093 दिगम्बराः। सांख्याः कापिला योगिनश्च। सौगताः
175094 सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकाः। एतेषां ये गुरवो
175095 व्यासार्हत्कपिलपतञ्जलिबुद्धाः। त्र्यक्षः पशुपतिर्भैरवो वा
175096 आगमशास्त्रभेदनिर्माता। आदिपदाद्वैष्णवहिरण्यगर्भाद्या आगमनिर्मातारो
175097 विष्ण्वादयो गृह्यन्ते। तैः सुष्ठु उक्ता स्वस्वागमेषु प्रतिपादिता या यादृशस्ताः
175098 सर्वा भूत्वा अस्मदभिमतं ब्रह्मैव तत्तद्वासनालक्षणतदात्मकतया स्फुरितम्।
175099 तेषां च वादिनामात्मविदः स्वस्वनिश्चयस्यानुरूपं स्वर्गं
175100 पारलौकिकसुखरूपमखिलमैहलौकिकं च सर्वं फलं तद्ब्रह्मैव भवति
175101 यतस्तदात्मरूपमेव तैस्तैस्तथा तथा फलं स्तादित्याशास्यते इत्यर्थः। अस्य
175102 ब्रह्मण ईदृगेव महिमा प्रसिद्धो यद्यस्माद्ब्रह्म
175103 एवंवपुर्मायाशबलस्वरूपं सर्वात्मकमित्यर्थः॥ ३४॥
175104
175105 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठ वा० दे० मो० नि० उ० ब्रह्मगीतासु परमार्थोपदेशो नाम
175106 त्रिसप्तत्यधिकशततमः सर्गः॥ १७३॥
175107
175108 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
175109 परमार्थोपदेशो नाम त्रिसप्तत्यधिकशततमः सर्गः॥ १७३॥
175110
175111
175112 चतुःसप्तत्यधिकशततमः सर्गः १७४
175113
175114 श्रीवसिष्ठ उवाच।
175115
175116 सर्गादौ स्वप्नसंवित्त्या चिदेवाभाति केवला।
175117 जगदित्यवभासेव ब्रह्मैवातो जगत्त्रयम्॥ १॥
175118
175119 स्वप्नस्येव प्रबोधेन कृते दृश्यस्य मार्जने।
175120 परिशिष्टश्चिदात्मैको वर्ण्यतेऽत्र परं पदम्॥
175121
175122 यतः सर्गादौ केवला चिदेव स्वप्नवित्संवित्त्या जगदित्यवभासेऽवभातीति प्रसाधितमतो
175123 जगत्त्रयं ब्रह्मैवेति प्रबोधे कैवल्यं सिद्धमित्यर्थः॥ १॥
175124
175125 सर्गास्तरङ्गा ब्रह्माब्धेस्तेषु संवेदनं द्रवः।
175126 सर्गान्तरं सुखाद्यात्म द्वैतैक्यादीतरत्कुतः॥ २॥
175127
175128 अज्ञप्रसिद्धो दुःखात्मकः सर्गो बोधेन प्रमार्जितः। यत्तु तदनन्तरमपि
175129 जीवमुक्तानां व्यवहाराय जगत्प्रसिद्धं तदानन्दसच्चिदेकरसत्वात्सर्गान्तरमेव
175130 तत्तत्र द्वैतैक्यादीतरत् असुखरूपं कुतो निमित्तात्स्यादित्यर्थः॥ २॥
175131
175132 यथा स्वप्नसुषुप्तात्म निद्रारूपकमेव खम्।
175133 दृश्यादृश्यांशमेकात्मरूपं चिन्नभसस्तथा॥ ३॥
175134
175135 तेषां तादृशसर्गैणैकरस्याविघाते अज्ञदृशा प्रसिद्धतरं दृष्टान्तमाह
175136 - यथेति। यथा स्वप्ने सुषुप्तिस्वप्नभेदाभासेऽपि निद्रैकरस्यं न विहन्यते

तद्वद्विदेहमुक्तिजीवन्मुक्तिभेदप्रतिभासेऽपि सुखैकरस्यं न विहन्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

जाग्रति स्वप्ननगरं यादृक्तादृगिदं जगत् ।
परिज्ञातं भवेदत्र कथमास्था विवेकिनः ॥ ४ ॥

कुतो न दुःखमिति चेद्बाधिते विषये विदुष आस्थाभावादित्याह - जाग्रतीति ॥ ४ ॥

सर्गादौ सर्गसंवित्तेर्यथाभूतार्थवेदनात् ।
जाग्रति स्वाप्ननगरं यादृशं तादृशं जगत् ॥ ५ ॥

यादृशं यथा बाधितम् ॥ ५ ॥

जाग्रति स्वप्ननगरवासना विदिधा यथा ।
सत्या अपि न सत्यास्ता जाग्रत्यो वासनास्तथा ॥ ६ ॥

दग्धपटवद्वासनामात्रेण स्थितिस्तु न दुःखसमर्थेत्याशयेनाह - जाग्रतीति ।
जाग्रत्यो जाग्रतो भोगाभासार्थमाविर्भूताः ॥ ६ ॥

अन्यथोपप्रपद्येह कल्प्यते यदि कारणम् ।
तत्किं नेदीयसी नात्र भ्रान्तता कल्प्यते तथा ॥ ७ ॥

ननु जगतो भ्रान्तिमात्रत्वे तत्त्वबोधेन तन्मूलाज्ञानोच्छेदाद्बाधः स्यात् ।
प्रधानपरमाण्वादिकारणान्तरैरन्यथोपपत्त्या भ्रान्तित्वाकल्पने तु न
बाधप्रसक्तिरिति ततो दुःखं स्यादेवेत्याशङ्क्याह - अन्यथेति । उपप्रपद्य
उपपाद्य । स्वाप्ने जगति प्रसिद्धतरत्वाल्लाघवात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्
तस्य तत्र आवसथास्त्रयः स्वप्नाः मायां तु प्रकृतिं विन्द्यात् भूयश्चान्ते
विश्वमायानिवृत्तिः इत्यादिश्रुतिबोधितत्वाच्च कल्पनान्तरेभ्यो नेदीयसी
शीघ्रोपस्थितिकत्वेन संनिहिततरा भ्रान्तिमात्रतैव जगतः किं न कल्प्यत इत्यर्थः ॥ ७
।।

स्वानुभूयत एवेयं भ्रान्तिः स्वप्नजगत्स्विव ।
कारणं त्वनुमासाध्यं क्वानुमाऽनुभवाधिका ॥ ८ ॥

किं च वाचारम्भणश्रुतिदर्शितन्यायेन पर्यालोचने
मृत्तन्त्वादिव्यतिरिक्तघटपटाद्यदर्शनात्तद्विषये स्वा स्वीया इयं भ्रान्तिरिति
प्रत्यक्षमनुभूयत एव प्रत्यक्षानुभवापेक्षया अधिका बलवत्तरा अनुमा क्व
दृष्टा यद्बलात्प्रधानपरमाण्वादयः सिद्ध्येरन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

दृष्टमप्यस्ति यन्नेशे न चात्मनि विचारितम् ।
अन्यथानुपपत्त्यान्तर्भ्रान्त्यात्म स्वप्नशैलवत् ॥ ९ ॥

किं च जगत्स्वप्नशैलवदन्तर्भ्रान्त्यात्पेत्यत्र दृष्टं प्रत्यक्षं लिङ्गमप्यस्ति ।
यद्यस्मात्कारणादयं जन आत्मनि इष्टमेव स्रष्टुमनिष्टं सर्गं निवारयितुं च न
ईशे नेष्टे । छान्दसः पुरुषव्यत्ययः । अहं न ईशे इत्यनुभवतीति वा अध्याहार्यम् ।
न च तेन प्राग्विचारितं निश्चितमेव दृश्यते अकस्मादेव यत्किंचिदर्थदर्शनात् ।
सर्गस्य कारणान्तराधीनत्वे हि तादृशकारणसंपत्तिसाध्यं जना इष्टमेव
सृजेयुरनिष्टं च वारयेयुराकस्मिकं च दृश्यं न पश्येयुः ।
तल्लिङ्गत्रयान्यथानुपपत्त्या स्वप्नशैलवद्भ्रान्तिरित्येव सिद्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥

निर्विकल्पं परं जाड्यं सविकल्पं तु संसृतिः ।
ध्यानं तेन समाधानं न संभवति किंचन ॥ १० ॥

175189 अत एव ध्यानमात्रेण निर्विकल्पसमाधिपर्यन्तेन जगद्बाधं विनैव निस्तारं
175190 मन्यमाना योगिनोऽपि निरस्ता इत्याह - निर्विकल्पमिति। योगिनां ह्यात्मा
175191 अनानन्दचिद्रूपः साक्षादनुभूतोऽप्यपुरुषार्थ इति तत्साक्षात्कारकल्पने
175192 प्रयोजनाभावान्नित्यानुमेये तस्मिन् भाट्टज्ञानकल्पे नित्यापरोक्षे जडतैव
175193 परिशिष्यते। तत्र चित्तस्य निर्विकल्पं समाधानं संपन्नमपि परं जाड्यमेव।
175194 सविकल्पं तु संपन्नं संसृतिः संसार एव। तेन हेतुना तद्ध्यानं तेन
175195 समाधानं च संपन्नमपि किंचन पुरुषार्थरूपं न संभवतीत्यर्थः॥ १०॥
175196
175197 सचेत्यं संसृतिर्ध्यानमचेत्यं तूपलस्थिति।
175198 मोक्षो नोपलवद्ध्यानं न विकल्पात्मकं ततः॥ ११॥
175199
175200 तदेव स्पष्टयति - सचेत्यमिति। पराभिमतमनानन्दरूपं मोक्षे
175201 परिशिष्यमाणं यत् ज्ञानं तन्मोक्षः पुरुषार्थविशेषो न। एतेनात्मनो
175202 ज्ञानस्वभावतामनभ्युपगच्छतां वैशेषिकादीनामभिमतोऽपि मोक्षो नितरां
175203 निरस्तः। विकल्पात्मकं सचेत्यं तु ततोऽपि मोक्षो न बन्धाविशेषादित्यर्थः॥ ११॥
175204
175205 न च नामोपलाभेन निर्विकल्पसमाधिना।
175206 अन्यदासाद्यते किंचिल्लभ्यते किं स्वनिद्रया॥ १२॥
175207
175208 योगिसंमतसमाध्यभ्यासेन भवदभिमतमोक्ष एव किं न लभ्यते तत्राह - न
175209 च नामेति। अन्यत्सांख्याभिमतान्यदस्मदभिमतं यदि लभ्येत तर्हि स्वनिद्रयापि
175210 लभ्येत। चित्तचाञ्चल्यनिवृत्तेरज्ञानावरणानिवृत्तेश्चोभयत्रापि साम्यादिति
175211 भावः॥ १२॥
175212
175213 तस्मात्सम्यक्परिज्ञानाद्भ्रान्तिमात्रं विवेकिनः।
175214 सर्गात्यन्तासंभवतो यो जीवन्मुक्ततोदयः॥ १३॥
175215
175216 तस्मात्परोक्तपक्षेष्वनिर्मोक्षदोषानिर्मोक्षाद्भ्रान्तिमात्रं जगत्।
175217 न्निरतिशयानन्दसच्चिदेकरस एवात्मा। तत्त्वज्ञानेन भ्रान्तिहेत्वज्ञानावरणक्षयेण
175218 भ्रान्तिक्षये परिशिष्यमाणः परमपुरुषार्थ इत्यस्मत्पक्ष एव सर्वेषां
175219 शरणमित्युपसंहरति - तस्मादित्यादिना। यो जीवन्मुक्ततोदयः स एव
175220 निर्विकल्पसमाधानं तदेव वानन्तं निर्वाणमित्युत्तरेणान्वयः॥ १३॥
175221
175222 निर्विकल्पं समाधानं तदनन्तमिहोच्यते।
175223 यथास्थितमविक्षुब्धमासनं सर्वभासनम्॥ १४॥
175224
175225 तदनन्तसुषुप्ताख्यं तत्तुरीयमिति स्मृतम्।
175226 तन्निर्वाणमिति प्रोक्तं तन्मोक्ष इति शब्दितम्॥ १५॥
175227
175228 सम्यग्बोधैकघनता यासौ ध्यानमिति स्मृतम्।
175229 दृश्यात्यन्तासंभवात्म बोधमाहुः परं पदम्॥ १६॥
175230
175231 आहुः यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा
175232 इत्यादिश्रुतयस्तत्त्वविदश्चेत्यर्थः॥ १६॥
175233
175234 तच्च नोपलवज्जाड्यं न सुषुप्तोपमं भवेत्।
175235 न निर्विकल्पं न च वा सविकल्पं न वाऽप्यसत्॥ १७॥
175236
175237 तच्च गौतमकणादाभ्युपगतमुक्तिरिवोपलवज्जाड्यं न।
175238 हैरण्यगर्भोपगतप्रकृतिप्रलयवत्सुषुप्तोपमं न।
175239 पातञ्जलोपगतमुक्तिवन्निर्विकल्पतामात्रं न।
175240 पाशुपतपाञ्चरात्राद्यभिमतमुक्तिवत्सविकल्पं न।

175241 बौद्धाभिमतमुक्तिवदसन्नैरात्म्यलक्षणं शून्यमपि न ॥ १७ ॥
175242

175243 दृश्यात्यन्तासंभवात्म तदेवाद्यं [तदेवाच्छमिति पाठः ।] हि
175244 वेदनम् ।
175245 तत्सर्वं तन्न किंचिच्च तद्वदेवाङ्ग वेत्ति तत् ॥ १८ ॥
175246

175247 किं तर्हि तदाह - दृश्येति । तदेव सर्वम् । ब्रह्म वा इदमग्र
175248 आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् इति श्रुतेरिति भावः ।
175249 यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति इत्यादिश्रुतेर्न किंचिच्च ॥ १८ ॥
175250

175251 सम्यक्प्रबोधान्निर्वाणं परं तत्समुदाहृतम् ।
175252 यथास्थितमिदं विश्वं तत्रालं प्रलयं गतम् ॥ १९ ॥
175253

175254 सर्वत्वे न किंचित्त्वे चोपपत्तिमाह - यथास्थितमिति ॥ १९ ॥
175255

175256 न तत्र नानाऽनाना न न च किंचिन्न किंचन ।
175257 समस्तसदसद्भावसीमान्तः स उदाहृतः ॥ २० ॥
175258

175259 सीमान्त इति । यथा पटः सन्नसन्निति च कल्पनायाः सीमा तन्तुः । तन्तुः सन्नसन्निति
175260 कल्पनायाः सीमा कार्पासम् । कार्पासं सदसदिति कल्पनायाः सीमान्तस्तद्बीजम् । बीजं
175261 सदसद्वेति कल्पनायाः सीमा मृदात्मिका पृथिवी । सा सती असती वेति कल्पनायाः सीमा
175262 आपस्तासां तेजस्तस्य वायुस्तस्याकाशं तस्याव्याकृतं तस्य
175263 सदसद्भावकल्पनायाः सीमा केवलश्चिदात्मैवेति स सीमान्त इत्यर्थः ॥ २० ॥
175264

175265 अत्यन्तासंभवं दृश्यं यद्वै निर्वाणमासितम् ।
175266 शुद्धबोधोदयं शान्तं तद्विद्धि परमं पदम् ॥ २१ ॥
175267

175268 यन्निर्वाणं सर्वविक्षेपरहितं निरतिशयानन्दात्मना आसितमवस्थानं तदेव
175269 परमं पदं परमपुरुषार्थं विद्धि ॥ २१ ॥
175270

175271 स च संप्राप्यते शुद्धो बोधो ध्यानमनुत्तमम् ।
175272 शास्त्रात्पदपदार्थज्ञबोधिनोत्पन्नबुद्धिना [बोधे न इति
175273 पाठष्टीकानुकूलः स्यात् ।] ॥ २२ ॥
175274

175275 तत्प्राप्तौ चायं मोक्षोपायाख्यो ग्रन्थ उपाय इत्याह - स चेति ॥ २२ ॥
175276

175277 मोक्षोपायाभिधं शास्त्रमिदं वाचयतानिशम् ।
175278 बुद्ध्युपायेन शुद्धेन पुंसा नान्येन केनचित् ॥ २३ ॥
175279

175280 बुद्धिरध्यात्मशास्त्रजन्यज्ञानं तल्लक्षणेनोपायेन । अन्येनोपायान्तरेण केनचिदपि
175281 न प्राप्यते - ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये इत्यादिश्रुतेरिति
175282 भावः ॥ २३ ॥
175283

175284 न तीर्थेन न दानेन न स्नानेन न विद्यया ।
175285 न ध्यानेन न योगेन न तपोभिर्न चाध्वरैः ॥ २४ ॥
175286

175287 तदेव प्रपञ्चयति - नेत्यादिना । विद्यया ब्रह्मविद्यातिरिक्तविद्यया ॥ २४ ॥
175288

175289 भ्रान्तिमात्रं किलेदं सदसत्सदिव लक्ष्यते ।
175290 व्योमैव जगदाकारं स्वप्नोऽनिद्रे चिदम्बरे ॥ २५ ॥
175291

175292 कुतो न तत्राह - भ्रान्तिमात्रमित्यादिना । यतो भ्रान्तिमात्रमतस्तपस्तीर्थैर्न

175293 शाम्यतीति परेणान्वयः ॥ २५ ॥
175294
175295 न शाम्यति तपस्तीर्थैर्भ्रान्तिर्नाम कदाचन ।
175296 तपस्तीर्थादिना स्वर्गाः प्राप्यन्ते न तु मुक्तता ॥ २६ ॥
175297
175298 भ्रांतिः शाम्यति शास्त्रार्थात्सम्यग्बुद्ध्यावलोकितात् ।
175299 आत्मज्ञानमयान्मोक्षोपायादेवेह नान्यतः ॥ २७ ॥
175300
175301 आलोककारिणात्यर्थं शास्त्रार्थेनैव शाम्यति ।
175302 अमलेनाखिला भ्रान्तिः प्रकाशेनैव तामसी ॥ २८ ॥
175303
175304 प्रकाशेन सूर्योदयेन । तामसी कृष्णरात्रिरिव ॥ २८ ॥
175305
175306 सर्गसंहारसंस्थानां भासो भान्ति चिदम्बरे ।
175307 स्पन्दनानीव मरुति द्रवत्वानीव वारिणि ॥ २९ ॥
175308
175309 संस्था स्थितिः । भासः प्रतिभासाः ॥ २९ ॥
175310
175311 द्रव्यस्य हृद्येव् चमत्कृतिर्निजा नभस्वतः स्पन्द इवानिशं यथा ।
175312 यथा स्थिता सृष्टिरियं तथास्तिता लयं नभस्यन्तरनन्यरूपिणी ॥ ३० ॥
175313
175314 यथा वटबीजादिद्रव्यस्य हृदि वटाकारधारणचमत्कृतिर्नभस्वतो वायोः
175315 स्पन्दचमत्कृतिरिव स्थिता तथा मायाशबलचिन्नभस्यन्तः इयं यथा स्थिता जगतः
175316 सृष्टिस्तस्या अस्तिता स्थितिश्च अनन्यरूपिणी आस्ते लयं च गमिष्यतीति शेषः ॥ ३० ॥
175317
175318 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० ब्रह्मणीतासु निर्वाणोपदेशो
175319 नाम चतुःसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७४ ॥
175320
175321 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
175322 निर्वाणोपदेशो नाम चतुःसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७४ ॥
175323
175324
175325 पञ्चसप्तत्यधिकशततमः सर्गः १७५
175326
175327 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
175328
175329 स्वप्राभमाद्यं चिद्व्योम कारणं देहसंविदाम् ।
175330 दृश्यान्यताऽसंभवतश्चिद्व्योम्नस्तत्कुतो वपुः ॥ १ ॥
175331
175332 यावन्मौर्ख्यं चिदेवाभात्यकारणम् ।
175333 शास्त्रेण मौर्ख्येऽपहृते सा मुक्तेतीह वर्ण्यते ॥
175334
175335 इयं सृष्टिस्तदस्तिता चानन्यरूपिणीत्युक्ते चितः सर्गः शरीरमेवेत्याशङ्कां
175336 प्रसक्तां निराकरोति - स्वप्राभमिति । आद्यं हि चिद्व्योम स्वाविद्यया स्वप्राभं
175337 भूत्वा जीवभावेन संसरद्देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादि
175338 तत्तद्देहतादात्म्याध्यासानां कामकर्मवासनादिद्वारा कारणं जीवोपाधिसिद्धेः
175339 पूर्वं महाप्रलये स्वप्राभ्भत्वप्राप्तौ तु दृश्यान्यताऽसंभवतो
175340 निमित्तादिसिद्धेस्तत्सर्गरूपं दृश्यं तस्य चिद्व्योम्नो वपुः शरीरं कुतो
175341 निमित्ताद्भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥
175342
175343 सर्गादौ स्वप्रसंवित्तिरूपं सर्वं विनानघ ।
175344 न सर्गो न परो लोको दृश्यमानोऽपि सिद्ध्यति ॥ २ ॥

175345
175346 स्वप्नसंवित्तिरूपेणैव जीवभावसमकाला सर्गादिसिद्धिर्न निमित्तान्तरादित्याह -
175347 सर्गादाविति ॥ २ ॥
175348
175349 असदेवानुभूरित्थमेवेदं भासते जगत् ।
175350 स्वप्नाङ्गनासङ्ग इव शान्तं चिद्व्योम केवलम् ॥ ३ ॥
175351
175352 नापि चिद्व्योम्नो वास्तवो जीवभावो जगद्भावो वास्ति येन जगत्तस्य शरीरं भवेदित्याह
175353 - असदेवेति । अनुभवतीत्यनुभूरनुभवैकरसश्चिदात्मा इत्थमसदेव जगद्भूत्वा
175354 स्वाविद्यया भासते ॥ ३ ॥
175355
175356 एवंनामास्ति चिद्धातुरनादिनिधनोऽमलः ।
175357 शून्यात्मैवाच्छरूपोऽपि जगदित्यवभाति यः ॥ ४ ॥
175358
175359 तर्हि किमनुभूतिरप्यसती नेत्याह - एवंनामेति । यो जगदित्यवभाति स
175360 जगच्छून्यात्मैवाच्छरूपश्चिद्धातुरस्ति ॥ ४ ॥
175361
175362 मलस्त्वेषोऽपरिज्ञातः परिज्ञातः परं भवेत् ।
175363 कुतः किल परे व्योमन्यनादिनिधने मलः ॥ ५ ॥
175364
175365 एष परमात्मैव यावदपरिज्ञातस्तावन्मलः अविद्यैव । तत्र संसरन् जीव इव
175366 पृथगिव भवति । परिज्ञातस्तु परं निर्मलं ब्रह्मैव भवेत् । स यो ह वै
175367 तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति इत्यादिश्रुतेरिति भावः । ब्रह्मभावे त्वस्य
175368 मलप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह - कुत इति । प्रबोधेन स्वप्नस्येव बाधादिति भावः ॥ ५ ॥
175369
175370 यदेतद्वेदनं शुद्धं तदेव स्वप्नपत्तनम् ।
175371 जगत्तदेव सर्गादौ पृथ्व्यादेः संभवः कुतः ॥ ६ ॥
175372
175373 स्वप्नसाम्यं तु कारणासंभवाद्बहुशः प्रसधितमेव
175374 पुनर्दृढीकारायानुवदति - यदित्यादिना ॥ ६ ॥
175375
175376 चिद्व्योमात्मावभासस्य नभसः सर्गरूपिणी ।
175377 कृता पृथ्व्यादिकलना मनोबुद्ध्यादिता तथा ॥ ७ ॥
175378
175379 वार्यावर्त इवाभाति पवनस्पन्दवच्च यत् ।
175380 अबुद्धिपूर्वं चिद्व्योम्नि जगद्भानमभित्तिमत् ॥ ८ ॥
175381
175382 पश्चात्तस्यैव तेनैव स्वयमैश्वर्यशंसिना ।
175383 कृतं बुद्ध्यादिपृथ्व्यादिकल्पनं सदसन्मयम् ॥ ९ ॥
175384
175385 पश्चाज्जगद्भानानन्तरं जीवभावेन तदनुप्रविश्य हिरण्यगर्भोऽहं
175386 भुवनस्रष्टेत्यैश्वर्यशंसिना बुद्ध्यादिपृथ्व्यादिनामरूपव्याकरणलक्षणं
175387 कल्पनं कृतम् । सदसन्मयं मूर्तामूर्तप्रचुरम् सत्यानृतमिथुनीकरणरूपं
175388 वा ॥ ९ ॥
175389
175390 स्वयमेव कचत्यच्छाच्छा येयं स्वा महाचितिः ।
175391 सर्गाभिधानमस्यैव नभ एवेह नेतरत् ॥ १० ॥
175392
175393 अच्छादप्यच्छा येयं महाचितिः सा स्वयमेव जगद्रूपेण कचतीति जगच्चिन्नभ एव
175394 नेतरत् ॥ १० ॥
175395
175396 न च किंचन नामाङ्ग कचत्यच्छैव सा स्मृता ।

175397 चिन्मात्रैकैककलनं ततमेवात्मनात्मनि ॥ ११ ॥
175398
175399 अनया पर्यालोचनया हे अङ्ग न किंचन कचति । चिन्मात्रलक्षणं यदेकमेवैकं
175400 तत्कलनमेव वा इत्थमात्मनि ततम् ॥ ११ ॥
175401
175402 चिदाकाशश्चिदाकाशे तदिदं स्वमलं वपुः ।
175403 चित्तं दृश्यमिवाभाति यथा स्वप्ने तथा स्थितम् ॥ १२ ॥
175404
175405 स्वं अलं पूर्णं वपुः स्वरूपम् । अज्ञातं तदेव स्वमलं वपुरिति वा । चित्तमिव
175406 तद्दृश्यमिव च ॥ १२ ॥
175407
175408 अन्यथानुपपत्त्यार्थकारणाभावतः [अर्थस्य सत्यस्य
175409 कारणान्तरस्याभावतश्चेत्यर्थः ।] स्वतः ।
175410 सर्गादावेव स्वात्मैव दृश्यं चिद्व्योम पश्यति ॥ १३ ॥
175411
175412 अन्यथानुपपत्त्या प्रकारान्तरेण वादिसहस्रैरपि सर्गोपपादनासंभवात्परिशेषात् ॥
175413 १३ ॥
175414
175415 स्वप्नवत्तच्च निर्धर्म मनागपि न भिद्यते ।
175416 तस्माच्चिद्व्योम चिद्व्योम शून्यत्वं गगनादिवत् ॥ १४ ॥
175417
175418 उपपादितं जगद्वपुष्ट्वनिरासमुपसंहृत्य शिष्टमवधारयति - तस्मादिति ।
175419 चिद्व्योम चिद्व्योमेति अवधारणार्थं वीप्सा ॥ १४ ॥
175420
175421 यदेव तत्परं ब्रह्म सर्वरूपविवर्जितम् ।
175422 तदेवैकं तथारूपमेवं सर्वतया स्थितम् ॥ १५ ॥
175423
175424 स्वप्नेऽनुभूयते चैतत्स्वप्नो ह्यात्मैव भासते ।
175425 नानाबोधमनानैव ब्रह्मैवामलमेव तत् ॥ १६ ॥
175426
175427 उक्तमेव निष्कृष्य पुनरनूद्य दृष्ट्यन्तरमाह - स्वप्ने इत्यादिना ॥ १६ ॥
175428
175429 ब्रह्मैवात्मनि चिद्भावाज्जीवत्वमिव कल्पयत् ।
175430 रूपमत्यजदेवाच्छं मनस्तामिव गच्छति ॥ १७ ॥
175431
175432 इदं सर्वं तनोतीव तच्च खात्मकमेव खम् ।
175433 भवतीव जगद्रूपं विकारीवाविकार्यपि ॥ १८ ॥
175434
175435 तच्च मनःसमष्टिरूपेण इदं सर्वं तनोतीव ॥ १८ ॥
175436
175437 मन एव स्वयं ब्रह्मा स सर्गस्य हृदि स्थितः ।
175438 करोत्यविरतं सर्वमजस्रं संहरत्यपि ॥ १९ ॥
175439
175440 ब्रह्मा हिरण्यगर्भः ॥ १९ ॥
175441
175442 पृथ्व्यादिरहितो यस्मिन्मनोहृद्यङ्गवर्जिते ।
175443 अन्यद्वा त्रिजगद्भाति यथा स्वप्ने निराकृति ॥ २० ॥
175444
175445 पृथ्व्यादिरहितः स मनोरूपो ब्रह्मा अङ्गवर्जिते स्वहृद्येव यस्य जगतो हृदि
175446 स्वयं स्थितस्तस्मादन्यद्वा त्रिजगद्भूत्वा स्वयं भाति ॥ २० ॥
175447
175448 देहरूपजगद्रूपैरहमेकमनाकृति ।

175449 मनस्तिष्ठाम्यनन्तात्म बोधाबोधं पराभवम् ॥ २१ ॥
175450
175451 स्वाविद्यया पूर्णभावपराभवं प्राप्य तन्मन एवाहमाकारेण
175452 देहजगद्रूपैरनन्तात्म भूत्वा बोधाबोधरूपं तिष्ठतीत्याह - देहेति ॥ २१ ॥
175453
175454 नेह पृथ्व्यादि नो देहो न चैवान्यास्ति दृश्यता।
175455 जगत्तया केवलं खं मनः कचकचायते ॥ २२ ॥
175456
175457 विचार्यदृष्ट्यैतदपि न किंचिदपि विद्यते।
175458 केवलं भाति चिन्मात्रमात्मनात्मनि निर्घनम् ॥ २३ ॥
175459
175460 वर्णितदृष्ट्यन्तरमुपसंहरन्प्रकृते योजयति - विचार्येति। नितरां घनं
175461 निर्घनम् ॥ २३ ॥
175462
175463 यतो वाचो निवर्तन्ते तूष्णींभावोऽवशिष्यते।
175464 व्यवहार्यपि खात्मैव तद्वत्तिष्ठति मूकवत् ॥ २४ ॥
175465
175466 वाङ्मनसागोचरनिरतिशयानन्दलाभेन तूष्णींभावो मिश्चलता। सा निश्चलता
175467 व्यवहारकालेऽपि नापैतीत्याह - व्यवहार्यपीति ॥ २४ ॥
175468
175469 अनन्तापारपर्यन्ता चिन्मात्रपरमेष्टका।
175470 तूष्णींभूत्वा भव्येष प्रबुद्धः पुरुषोत्तमः ॥ २५ ॥
175471
175472 चिन्मात्रलक्षणा परमा इष्टैवेष्टका परमप्रेमास्पदीभूतनिरतिशयानन्दघनता
175473 स्वयं भवतीत्यर्थः। ज्ञानाग्निपरिपाकेन दृढीभावाद्ब्रह्मभूत एवेष्टकेति वा
175474 ॥ २५ ॥
175475
175476 अबुद्धिपूर्वं द्रवतो यथाव्रतादयोऽम्भसि।
175477 क्रियन्ते ब्रह्मणा तद्वच्चित्तबुद्ध्यादयो जडाः ॥ २६ ॥
175478
175479 एवं मुक्तस्य पुनः कालान्तरे सर्गादिना बन्धप्रसक्तिं वारयितुं
175480 सर्गस्याज्ञानपूर्वकत्वं दर्शयति - अबुद्धिपूर्वमिति।
175481 अबुद्धिर्बोधनाश्यमज्ञानं तत्पूर्वम्। अविद्यावृतब्रह्मचैतन्यस्यैव
175482 जलादिभावेनावर्तादिविकल्पभाक्त्वाज्जलादेर्दृष्टान्तता ॥ २६ ॥
175483
175484 अबुद्धिपूर्वं वातेन क्रियते स्पन्दनं यथा।
175485 अनन्यदेवं बुद्ध्यादि क्रियते परमात्मना ॥ २७ ॥
175486
175487 अनन्यदात्मनो वायोर्यथा स्पन्दनमव्ययम्।
175488 अनन्यदात्मनस्तद्वच्चिन्मात्रं परमात्मनः ॥ २८ ॥
175489
175490 चिन्मात्रं सर्वे चिदाभासलक्षणा जीवा आत्मनः प्रत्यग्रूपात्परमात्मनोऽनन्यत् ॥२८ ॥
175491
175492 चिद्व्योम ब्रह्मचिन्मात्रमात्मा चिति महानिति।
175493 परमात्मेति पर्याया ज्ञेया ज्ञानवतां वर ॥ २९ ॥
175494
175495 अत एव जीवानामपि ब्रह्मपर्यायात्मता मतेत्याशयेनाह - चिद्व्योमेति ॥ २९ ॥
175496
175497 ब्रह्मोन्मेषनिमेषात्म स्पन्दास्पन्दात्म वातवत्।
175498 निमेषो यादृगेवास्य समुन्मेषस्तथा जगत् ॥ ३० ॥
175499
175500 अविद्यावृतं हि ब्रह्म चक्षुरिव उन्मेषनिमेषात्म वातवत् स्पन्दास्पन्दात्म वा। अस्य

175501 यादृगेव प्रलयात्मको निमेषस्तादृगेव सर्गात्मक उन्मेषो जगदित्यर्थः ॥ ३० ॥
175502
175503 दृश्यस्य समुन्मेषो दृश्याभावो निमेषणम् ।
175504 एकमेतन्निराकारं तद्द्व्योरप्युपक्षयात् ॥ ३१ ॥
175505
175506 यथा उन्मेषनिमेषयोः साधारणं चक्षुर्गोलकमेकं
175507 तत्रैवोन्मेषनिमेषयोरुपक्षयात्तथा ब्रह्मापीत्याह - एकमेतदिति ॥ ३१ ॥
175508
175509 निमेषोन्मेषयोरेकरूपमेव परं मतम् ।
175510 अतोऽस्ति दृश्यं नास्तीति सदसच्च सदा चितिः ॥ ३२ ॥
175511
175512 अतश्चितेः सकाशादेव दृश्यस्यास्ति नास्तीति स्फुरणाद्दृश्यं सदसच्च चितिस्तु सदा
175513 सत्तैकरूपैवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥
175514
175515 निमेषो नान्य उन्मेषान्नोन्मेषोऽपि निमेषतः ।
175516 ब्रह्मणः सर्गवपुषो निमेषोन्मेषरूपिणः ॥ ३३ ॥
175517
175518 उन्मेषनिमेषावपि तद्धेतुपक्ष्मसहितचक्षुःस्थानीयशबलब्रह्मात्मना
175519 परस्पराभिन्नावेवेत्याह - निमेष इति ॥ ३३ ॥
175520
175521 तद्यथास्थितमेवेदं विद्धि शान्तमशेषतः ।
175522 अजातमजरं व्योम सौम्यं समसमं जगत् ॥ ३४ ॥
175523
175524 अनया दृष्ट्या यत्सिद्धं तदाह - तदिति । समेन
175525 निमेषोन्मेषसाधारणब्रह्मरूपेण सममेकरसम् ॥ ३४ ॥
175526
175527 चिदचित्यात्मकं व्योम रूपं कचकचायते ।
175528 चिन्नाम तदिदं भाति जगदित्येव तद्वपुः ॥ ३५ ॥
175529
175530 यथा व्योम स्वाध्यस्तनैल्यरूपं कचकचायते तथा चिदपि अचित्यात्मकमिव
175531 कचकचायते ॥ ३५ ॥
175532
175533 न नश्यति न चोत्पन्नं दृश्यं नाप्यनुभूयते ।
175534 स्वय चमत्करोत्यन्तः केवलं केवलैव चित् ॥ ३६ ॥
175535
175536 महाचिद्व्योममणिभा दृश्यनाम्नी निजाकरात् ।
175537 अनन्यान्येव भातापि भानुभास इवोष्णता ॥ ३७ ॥
175538
175539 महाचिद्व्योममणेर्भा प्रभा निजाकरान्मणेः सकाशादनन्या ॥ ३७ ॥
175540
175541 सुषुप्तं स्वप्नवद्भाति भाति ब्रह्मैव् सर्गवत् ।
175542 सर्वमेकं शिवं शान्तं नानेवापि स्थितं स्फुरत् ॥ ३८ ॥
175543
175544 यद्यत्संवेद्यते यादृक्सद्वाऽसद्वा यथा यदा ।
175545 तथानुभूयते तादृक्तत्सदस्त्वसदस्तु वा ॥ ३९ ॥
175546
175547 सत् भावरूपं वा यद्यच्चिता यथा संवेद्यते प्रकाश्यते तथा
175548 चिदाभासेनानुभूयते ॥ ३९ ॥
175549
175550 अन्यथानुपपत्त्या चेत्कारणं परिकल्प्यते ।
175551 तत्स्वप्नाभो जगद्भावादन्यथा नोपपद्यते ॥ ४० ॥
175552

175553 जगतो जडत्वान्यथानुपपत्त्या तदनुरूपं प्रधानपरमाण्वादिकारणं परिकल्प्यते
175554 चेत्तर्हि स्वप्ने आभातीति स्वप्नाभः प्रपञ्चः
175555 प्रधानपरमाण्वादिभिर्निर्वोढुमशक्यत्वादात्मन एव जगद्भावं विहाय
175556 नोपपद्यत इत्यर्थः। तत्रात्मन एव जगद्भावाभ्युपगमे तन्न्यायेन सर्गादावपि
175557 ब्रह्मैव जगद्वेषं करिष्यतीति तेन प्रधानपरमाण्वादिकल्पनं विरुद्धमिति
175558 भावः॥ ४०॥
175559
175560 प्रमातीतात्पराद्विश्वमनन्यदुदितं यतः।
175561 प्रमातीतमिदं चैव किंचिन्नाभ्युदितं ततः॥ ४१॥
175562
175563 एवं च सति जगतः प्रमाणाविषये ब्रह्मण्यध्यासात्स्वप्नवदनिर्वचनीयतालक्षणा
175564 प्रमाणानिर्धार्यरूपतापि सेत्स्यतीत्यद्वैताविरोधादपरमनुकूलमित्याह -
175565 प्रमातीतादिति॥ ४१॥
175566
175567 यस्य यद्रसिकं चित्तं तत्तथा तस्य गच्छति।
175568 ब्रह्मैकरसिकं तेन मनस्तत्तां समश्नुते॥ ४२॥
175569
175570 अत एव ब्रह्मरसिकानां चित्तं जगद्ब्रह्मैव पश्यतीति तदनुभवानुसारोऽपि जात इत्याह
175571 - यस्येति॥ ४२॥
175572
175573 यच्चित्तो यद्गतप्राणो जनो भवित सर्वदा।
175574 तत्तेन वस्त्विति ज्ञातं जानाति तदसौ स्फुटम्॥ ४३॥
175575
175576 ब्रह्मैकरसिकं यत्स्यान्मनस्तत्तद्भवेत्क्षणात्।
175577 यस्य यद्रसिकं चेतो बुद्धं तेन तदेव सत्॥ ४४॥
175578
175579 विश्रान्तं यस्य वै चित्तं जन्तोस्तत्परमार्थसत्।
175580 व्यवहृत्यै करोत्यन्यत्सदाचारादतद्रसम्॥ ४५॥
175581
175582 यस्य जन्तोश्चित्तं दृढनिश्चयेन यत्र विश्रान्तं तस्य तदेव परमार्थसत्। अत एव
175583 ब्रह्मविन्नास्तिकश्च स्वनिश्चितान्यद्यागदानादि करोति तत्केवलं
175584 लोकसंग्रहार्थव्यवहृत्यै अतद्रसमनिच्छमेव बलादिव करोतीत्यर्थः॥ ४५॥
175585
175586 द्वित्वैकत्वादिकलना नेह काचन विद्यते।
175587 सत्तामात्रं च दृगियमितश्चेदलमीक्ष्यते॥ ४६॥
175588
175589 इत एतस्मान्मदुक्तोपायतश्चेज्जगदवलोक्यते तदा इदं सर्वं सत्तामात्रं इयं
175590 दृगेव। द्वित्वैकत्वकलना इह काचन न विद्यते॥ ४६॥
175591
175592 अदृश्यदृश्यसदसन्मूर्तामूर्तदृशामिह।
175593 नैवास्ति न च नास्त्येव कर्ता भोक्ताऽथवा क्वचित्॥ ४७॥
175594
175595 अदृश्यं ब्रह्मैव दृश्यं सदसन्मूर्तममूर्तं चेति दृग्येषां तेषां इह
175596 कर्ता भोक्ता वा जीवो नैवास्ति नापि नास्त्येव। तस्यैव ब्रह्मतया परिशेषादित्यर्थः॥ ४७
175597 । ।
175598
175599 इदमित्थमनाद्यन्तं जगत्पर्यायमात्मनि।
175600 ब्रह्मैकघनमाशान्तं स्थितं स्थाणुरिवाध्वनि॥ ४८॥
175601
175602 अज्ञानां पान्थानां चोरसंदेहभ्रान्त्यादियोग्ये कान्ताराध्वनि स्थाणुरिव स्थितम्॥
175603 ४८॥
175604

175605 यदेव ब्रह्म बुद्ध्यादि तदेवैतन्निरञ्जनम् ।
175606 यदेव गगनं शान्तं शून्यं विद्धि तदेव तत् ॥ ४९ ॥
175607
175608 बुद्ध्यादि बुद्धिसमष्टिहिरण्यगर्भादि जगत् ॥ ४९ ॥
175609
175610 केशोण्ड्रकादयो व्योम्नि यथा सदसदात्मकाः ।
175611 द्वितामिवागता भान्ति परे बुद्ध्यादयस्तथा ॥ ५० ॥
175612
175613 तथा बुद्ध्यादि देहादि वेदनादि परापरे ।
175614 अनेकान्यप्यनन्यानि शून्यत्वानि यथाम्बरे ॥ ५१ ॥
175615
175616 परापरे सर्वसामान्यात्मके ब्रह्मणि शून्यत्वानि घटपटाद्यभावाः सर्वे ॥ ५१ ॥
175617
175618 सुषुप्ताद्विशतः स्वप्नमेकनिद्रात्मनो यथा ।
175619 सर्गस्थस्यापि न द्वित्वं नैकत्वं ब्रह्मणस्तथा ॥ ५२ ॥
175620
175621 सर्गस्थस्य स्वाप्नसर्गस्थस्यापि स्वस्य न द्वित्वं नाप्येकत्वं व्यावर्त्याप्रसिद्धेः ॥
175622 ५२ ॥
175623
175624 एवमेव कचत्यच्छा छायेयं स्वा महाचितेः ।
175625 न च किंचन नामाङ्ग कचत्यच्छैवमास्थिता ॥ ५३ ॥
175626
175627 छाया कान्तिरविद्या वा ॥ ५३ ॥
175628
175629 चिद्व्योम्नि हि चिदाकाशमेव स्वममलं वपुः ।
175630 चेत्यं दृश्यमिवाभाति स्वप्नेष्विव यथस्थितम् ॥ ५४ ॥
175631
175632 अन्यथानुपपत्त्यार्थकारणाभावतः स्वतः ।
175633 चिद्व्योमात्मानमेवादौ दृश्यमित्येव पश्यति ॥ ५५ ॥
175634
175635 अन्यथानुपपत्त्या वादिसहस्रैरपि सद्वस्त्वतिरिक्तस्योपपादयितुमशक्या अर्थस्य
175636 सत्यस्य कारणान्तरस्याभावतश्च चिद्व्योम स्वतः आत्मानमेव सर्गादौ दृश्यमिति
175637 पश्यतीत्येव पक्षो निरूढ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥
175638
175639 सर्गादावेव खात्मैव दृश्यं भाति निराकृति ।
175640 संभ्रमः स्वप्नसंकल्पमिथ्याज्ञानेष्विवाभितः ॥ ५६ ॥
175641
175642 निराकृति मूर्ताकारतद्विशेषशून्यम् । तच्च भानमभितः सम्यग्भ्रमः
175643 संभ्रमः ॥ ५६ ॥
175644
175645 स्वप्नवत्तच्च निर्धर्म मनागपि न भिद्यते ।
175646 विकार्यपि सधर्मापि चिद्व्योम्नो वस्तुनो मलात् ॥ ५७ ॥
175647
175648 तच्च दृश्यं स्वप्नवन्निर्धर्म सर्वधर्मशून्यं चिद्व्योमैव । यतस्तत्र
175649 मनागपि धर्मो न विद्यते । वस्तुनः परमार्थभूतस्य चिद्व्योम्नो विकारी
175650 सधर्माप्याकारोऽविद्यामलात्प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥
175651
175652 तत्स्वप्ननगराकारं सधर्माप्यसध्मकम् ।
175653 शिवादनन्यमेवेत्थं स्थितमेव निरन्तरम् ॥ ५८ ॥
175654
175655 प्रतीतितः सधर्मापि असधर्मकम् । शिवादधिष्ठानसन्मात्रादनन्यमेव
175656 अज्ञदृशा इत्थं जगदाकारेण निरन्तरमेव स्थितम् ॥ ५८ ॥

175657
175658 दृश्यं स्वप्नाद्रिवत्स्वच्छं मनागपि न भिद्यते।
175659 तस्माच्चिद्व्योमचिद्व्योम्नः शून्यत्वं गगनादिव॥ ५९॥
175660
175661 न भिद्यते स्वाधिष्ठानात्। तस्माच्चिद्व्योममात्रत्वेन परिशिष्टस्य चिद्व्योम्नो
175662 गगनादपि शून्यत्वमतिसूक्ष्मत्वं सिद्धमित्यर्थः॥ ५९॥
175663
175664 यदेव तत्परं ब्रह्म सर्वरूपविवर्जितम्।
175665 तदेवेदं तथाभूतमेव सर्गतया स्थितम्॥ ६०॥
175666
175667 स्वप्नेऽनुभूयते चैतत्स्वप्ने ह्यात्मैव भासते।
175668 पुरादित्वेन न तु सत्पुरादिरचितं तदा॥ ६१॥
175669
175670 ननु स्वप्नकाले सत्सत्यं पुरादिजीवेन रचितमस्तु। अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते
175671 स हि कर्ता इति श्रुतेरित्याशङ्क्याह - न त्विति। न तत्र रथा रथयोगाः पन्थानो
175672 भवन्ति मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् इत्यादिश्रुतिसूत्रैः स्वप्ने
175673 सृष्टिप्रतिषेधान्मायामात्रत्वप्रतिपादनाच्चेति भावः॥ ६१॥
175674
175675 स्वप्ने च प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारस्य स्मृतेस्तथा।
175676 न सत्ता तदिदं दृष्टमित्यर्थस्यात्यसंभवात्॥ ६२॥
175677
175678 ननु स एवायं देवदत्तस्तदिदं पूर्वदृष्टमेव
175679 मद्गृहमित्याद्यबाधितप्रत्यभिज्ञादिना स्वप्नेऽपि पदार्थाः सत्याः सन्तु तत्राह
175680 - स्वप्ने चेति। तदिदमिति प्रत्यभिज्ञायमानस्य गृहाद्यर्थस्य
175681 हृदयकण्ठनाडीच्छिद्रादिदेशे अत्यन्तमसंभवेन प्रत्यभिज्ञाया असंभवात्।
175682 अर्थासंभवे तद्गोचरसंस्कारस्मृत्योरप्यसंभवः स्पष्ट एवेति भावः॥ ६२॥
175683
175684 तस्मादेतत्त्रयं त्यक्त्वा यद्भानं ब्रह्मसंविदः।
175685 तस्य दृष्टार्थसादृश्यान्मूढैः स्मृत्यादितोहिता॥ ६३॥
175686
175687 तस्मादसंभवादेव प्रसिद्धस्मृत्यादिकं त्यक्त्वा ब्रह्मसंविद एव
175688 निद्रादोषाद्यदन्यथाभानं तस्यैव जाग्रद्दृष्टार्थसादृश्यं कल्पयित्वा
175689 अनुभवव्यवहाराभास इव स्मृत्यादिसादृश्यमपि कल्पयित्वा स्मृत्यादितापि
175690 मूढैरूहितेत्यभ्युपेयमिति शेषः॥ ६३॥
175691
175692 यथा यत्रैव लहरी वारिण्येति पुनः पुनः।
175693 तत्रैवैति तथा तद्वदनन्या खे परे जगत्॥ ६४॥
175694
175695 सादृश्यादपि सैवेयं लहरी सैवेयं दीपज्वालेत्यादिप्रत्यभिज्ञाभ्रमालोके
175696 प्रसिद्धाः सन्तीत्याह - यथेति। कल्पनाधिष्ठाने खे चिदाकाशविषये अनन्या न तु
175697 कल्पनाविषयेऽपि तथा स्वप्नेऽपि। तद्वत् सर्गादौ जगदपि बोध्यमित्यर्थः॥ ६४॥
175698
175699 विधयः प्रतिषेधाश्च सर्व एव सदैव च।
175700 विभक्ताश्च विमिश्राश्च परे सन्ति न सन्ति च॥ ६५॥
175701
175702 कल्पनामात्रत्वादेव ब्रह्मणि स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् यस्मिन् द्यौः
175703 पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मानम्
175704 इत्यादिजगद्विधयो नेह नानास्ति किंचन इत्यादिजगत्प्रतिषेधाश्चाविरोधेन समावेशं
175705 लभन्त इत्याह - विधय इति॥ ६५॥
175706
175707 तस्मात्सद्ब्रह्म सर्वात्म किमिवात्र न विद्यते।
175708 सैव सत्तैव सर्वात्म चैतदप्येतदात्मकम्॥ ६६॥

सैव सत्ता ब्रह्मसत्तैव सर्वात्मेत्येतत्सर्वमप्येतदात्मकं सदात्मकं सर्वात्मकं च ॥ ६६ ॥

भ्रान्तस्य भ्रमणं भूमेर्न भूर्भ्रान्तैव वा गणैः ।
न शाम्यति ज्ञातुरपि तथाभ्यासं विनात्र दृक् ॥ ६७ ॥

अत एव तत्र सर्वेषां वादिनां सर्वकल्पनानामप्यविरोधेन समावेशस्त्यक्तकल्पनस्य मोक्षश्चोपपद्यत इत्याशयेनाह - भ्रान्तस्येति । क्रीडार्थं भ्रान्तस्य भ्रमतो बालस्य वृक्षगिरिनद्यादिगणैः सह भूमेर्भ्रमणमन्येषां तु भूर्न भ्रान्तैवेत्युभयमपि सदात्मकम् । भ्रमत्वे बालस्य भूर्न भ्रमतीति ज्ञातुरपि स्थैर्याभ्यासं विना उपात्ता भ्रमणदृक् न शाम्यति तद्वज्जगद्भ्रान्तिदृगपीति भावः ॥ ६७ ॥

शास्त्रस्यास्य तु यन्नाम वादनं तद्विनापरः ।
अभ्यासो दृश्यसंशान्त्यैन भूतो न भविष्यति ॥ ६८ ॥

दृश्यभ्रान्तिशान्त्युपयुक्तः प्रकृते कस्य को वाऽभ्यासः कार्यस्तमाह - शास्त्रस्येति । अस्य मोक्षोपायस्य शास्त्रस्य यत्तत्त्वज्ञं गुरुं सेवादिना वशीकृत्य वादनं व्याख्यापनं तत्पूर्वकश्रवणाभ्यासं विना अपरः अन्यः ॥ ६८ ॥

न जीवन्न मृतं चित्तं रोधमायाति संसृतेः ।
अविनाभाविदेहत्वाद्बोधात्त्वेतन्न पश्यति ॥ ६९ ॥

ननु किमेतच्छास्त्राभ्यासेन योगशास्त्रप्रसिद्धचित्तनिरोधादेव दृश्यादर्शनलक्षणेष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याह - नेति । भवेदेतदेवं यदि चित्तनिरोधः सिद्ध्येत् तत्तु चित्तं संसृत्यविनाभाविस्वरूपत्वाज्जाग्रत्स्वप्नाभ्यां जीवत्सुषुप्तौ विलयान्मृतं वा यत्नेनापि निरुध्यमानं रोधं नायाति किंत्वेतच्छास्त्राभ्यासाधीनाद्बोधादेव बाधितमेतत्संसृतिं न पश्यतीत्येतदभ्यास एवोपाय इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

सर्वदैवाविनाभावि चित्तं दृश्यशरीरयोः ।
इह चामुत्र चैतस्य बोधान्ते [बोधात्ते इति टीकानुगुणः पाठः ।]
शाम्यतः स्वयम् ॥ ७० ॥

यथा चित्तं संसृत्यविनाभावि एवं दृश्यरूपा संसृतिरपि चित्तशरीरोभयाविनाभाविनी । ते च दृश्यशरीरे एतच्छास्त्राभ्यासादसति प्रतिबन्धे इहजन्मन्येव तत्त्वबोधाच्छाम्यतः । सति तु प्रतिबन्धे अमुत्र जन्मान्तरे वा प्रतिबन्धक्षये बोधोदयाच्छाम्यतः । तथा च भगवतो वादरायणस्य सूत्रम् ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् इति ॥ ७० ॥

चित्तदृश्यशरीराणि त्रीणि शाम्यन्ति बोधतः ।
पवनस्पन्दसैन्यानि कारणाभावतो यथा ॥ ७१ ॥

पवनस्पन्दौ तत्प्रयुक्तमेघसैन्यानि च यथा तत्प्रयोजकशुक्रास्तोदयादिकारणापायाच्छाम्यन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ७१ ॥

कारणं मौर्ख्यमेवास्य तच्चास्मादेव शास्त्रतः किंचित्संस्कृतबुद्धीनां वाचितादेव शाम्यति ॥ ७२ ॥

किं तर्ह्यत्र चित्तादित्रिकस्य कारणं तदाह - कारणमिति । मौर्ख्यं ब्रह्मात्मभावावरिका अविद्या ॥ ७२ ॥

अबुद्धमुत्तरग्रन्थात्पूर्वं पूर्वं हि बुध्यते।
ग्रन्थं पदपदार्थज्ञः खेदवान्न निवर्तते॥ ७३॥

ननु वाचनमात्रेण कथमस्यार्थः सर्वो बुध्यते तत्राह - अबुद्धमिति। न
निवर्तते यदीति शेषः॥ ७३॥

उपायमिदमेवातो विद्धि शास्त्रं भ्रमक्षये।
अनन्यसाधारणतां गतमित्यनुभूयते॥ ७४॥

तस्मादस्मान्महाशास्त्राद्यथाशक्ति विचारयेत्।
भागौ द्वौ भागमेकं वा तेन दुःखक्षयो भवेत्॥ ७५॥

भागमेकमर्धग्रन्थं वा॥ ७५॥

आरुषेयमिदमिति [बहुपुस्तकेषु आऋषेयमिति पाठ उपलभ्यते।
उभयत्राप्यार्षत्वं समानम्।] प्रमादाच्चेन्न रोचते।
तदन्यदात्मविज्ञानशास्त्रं किंचिद्विचारयेत्॥ ७६॥

ऋषिणा कृतमिदं शास्त्रं स्मृतिरूपं स्मृतेश्चश्रुतिर्मूलमिति श्रुतिमेव
विचारयिष्याम इति बुद्ध्या प्रमादवशादिदं शास्त्रं न रोचते तत्तर्हि
अन्यच्छ्रुतिरूपमुपनिषद्भाष्यादिरूपमात्मज्ञानशास्त्रमेव विचारयेन्न
त्वात्मशास्त्रविमुखो भवेदित्यत्र नस्तात्पर्यं न त्वत्रैवाग्रह इत्यर्थः॥ ७६॥

अनर्थेनाविचारेण वयः कुर्यान्न भस्मसात्।
बोधेन ज्ञानसारेण दृश्यं कर्तव्यमात्मसात्॥ ७७॥

ज्ञानसारेण श्रवणाद्युपायेन यथाकथंचित्तत्त्वबोधेन सर्वं दृश्यमात्मने
देयमात्मसात्कर्तव्यम्। बाधमुखेनात्मना ग्रसनार्हं कर्तव्यमिति यावत्। देये त्रा
च इति सातिप्रत्ययः। ब्राह्मणसादिदमन्नं कर्तव्यमितिवत्॥ ७७॥

आयुषः क्षण एकोऽपि सर्वरत्नैर्न लभ्यते।
नीयते तद्वृथा येन प्रमादः सुमहानहो॥ ७८॥

तत्रालसानुद्योजयति - आयुष इति। स्वर्णादिराशिसहितैः सर्वरत्नैरपि प्रमादस्तस्येति
शेषः॥ ७८॥

अनुभूतमपि च नो सद्दृश्यमिदं द्रष्टृसहितमपि।
स्वप्ननिजमरणबान्धवरोदनमिव सदिव कचितमपि॥ ७९॥

इदं दृश्यं प्रत्यक्षमनुभूतमपि द्रष्ट्रा अन्तःकरणोपहितेन जीवेन सहितमपि
स्वप्ने दैवाद्दृष्टे निजमरणे परितो बान्धवैः कृतं रोदनमिव सदिव कचितमपि
नो सत् मिथ्यैवेति ब्रह्माद्वैतदिग्विजयडिण्डिम इत्यर्थः॥ ७९॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अवि० वि०
परमार्थगीतास्वद्वैतयुक्तिर्नाम पञ्चसप्तत्यधिकशततमः सर्गः॥ १७५॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
अद्वैतयुक्तिर्नाम पञ्चसप्तत्यधिकशततमः सर्गः॥ १७५॥

षट्सप्तत्यधिकशततमः सर्गः १७६

175813
175814 श्रीराम उवाच।
175815
175816 जगन्ति सन्त्यसंख्यानि भविष्यन्ति गतानि च।
175817 तत्कथाभिः कथं ब्रह्मन्प्रबोधयसि मामिमम् ॥ १ ॥
175818
175819 स्वप्नवद्भान्ति सर्गादौ ब्रह्माण्डाश्चिदणाविति।
175820 अत्रार्थे ब्रह्मणा प्रोक्तं ब्रह्माण्डाख्यानमीर्यते ॥
175821
175822 यदि दृश्यमसदिति दृश्यबाधेन चिन्मात्रपरिशेष एव पुरुषार्थस्तर्हि समूलस्य
175823 वर्तमानस्यैव दृश्यस्य जगतो बन्धतया तन्मार्जनमेवोपयुज्यते न
175824 त्वतीतानागतानामप्रतीयमानानामवर्तमान जगतामपि। तेषामप्रतीत्यैव
175825 बन्धत्वाप्रस्क्तेस्तथा च तदुपन्यासः शास्त्रे व्यर्थ एवेत्याशयेन रामः शङ्कते
175826 - जगन्तीति ॥ १ ॥
175827
175828 श्रीवसिष्ठ उवाच।
175829
175830 जगत्स्वप्नेषु शब्दार्थसंबन्धोऽवगतस्त्वया।
175831 न नाम न च लोकेन व्यर्थं तत्कथनं ततः ॥ २ ॥
175832
175833 वर्तमानदृश्यमात्रमेवोपन्यासार्हं नातीतं भविष्यद्वा किंचिदपीति त्वदाक्षेपो
175834 निष्कर्षे फलति। तत्तु न युक्तम् पदपदार्थसंबन्धस्य व्याप्तिग्रहस्य च
175835 दृष्टान्तसिद्ध्यादीनां चातीतव्यवहाराधीनत्वेन तदुपन्यासं विना
175836 विचारात्मकशास्त्रप्रवृत्त्ययोगात्। तस्मादतीतानागतब्रह्माण्डा
175837 वर्तमानब्रह्माण्डान्तराणि च
175838 शब्दार्थसंबन्धग्रहादावनुपयोगान्नोपन्यसनीया इत्येतावानाक्षेपः कर्तुं
175839 युक्तश्चेदस्तु नामेत्यनास्थया अभ्युपगच्छन्निव भगवान्वसिष्ठ उत्तरमाह -
175840 जगत्स्वप्नेष्वित्यादिना। लोकेन एतच्छास्त्रार्थश्रवणाधिकृतजनेन ॥ २ ॥
175841
175842 या कथावगतात्मभ्यां शब्दार्थाभ्यां निगद्यते।
175843 बुध्यते सेतरा नान्तः सैवेह व्यवहारिणी ॥ ३ ॥
175844
175845 अवगतात्मभ्यां निश्चितवाच्यवाचकभावाभ्यां व्यवहारिणी व्यवहारोपयुक्ता
175846 नान्येति केवललौकिकबुद्ध्यनुसारेण पर्यालोचने त्वया सम्यगाक्षिप्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥
175847
175848 यदा विदितवेद्यः संस्त्रिकालामलदर्शनः।
175849 भविष्यसि तदा तानि प्रत्यक्षेणैव भोत्स्यसे ॥ ४ ॥
175850
175851 तत्त्वज्ञेषु प्रसिद्धं त्रिकालमलदर्शनं यदि पर्यालोचयिष्यसि तदा सर्वत्र स्वस्यैव
175852 द्रष्टृत्वादतीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टानन्तब्रह्माण्डानां वर्तमानस्यास्य
175853 ब्रह्माण्डस्य च विशेषलेशस्याप्यभावान्नायं तवाक्षेप
175854 उत्थातुमर्हतीत्याशयेनाह - यदेति। वर्तमानाया अपि तत्त्वदृष्टेरपर्यालोचनेन
175855 वृथात्वापादनात्परिहासेन भविष्यसि भोत्स्यसे इति च भविष्यत्त्वारोपेणोक्तिः ॥ ४ ॥
175856
175857 स्वप्ने चिन्मात्रमेवाद्यं स्वयं भाति जगत्तया।
175858 यथा तथैव सर्गादौ नात्रान्यदुपपद्यते ॥ ५ ॥
175859
175860 तत्त्वविदो वर्तमानब्रह्माण्डान्तरेषु भविष्यद्ब्रह्माण्डेषु च
175861 पुनरावृत्तिशङ्कावारणाय तेषामपि स्वप्नप्रपञ्चसाम्येन मूलाज्ञानबोधेन
175862 बाधप्रतिपादनाय तेऽपि शास्त्रे अवश्यमुदाहरणीया एवेत्याशयेनाह - स्वप्ने इति।
175863 सर्गादौ अतीतानागतादिसर्वसर्गादौ इत्येतावानंशस्तत्राप्युपयुज्यते
175864 नान्यत्तद्वैचित्र्यं प्रकृतोपयुक्तमत्रोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अणावणावसंख्यानि तेन सन्ति जगन्ति खे।
तेषां तान्व्यवहारौघान्संख्यातुं क इव क्षमः॥ ६॥

तत्कुत इति चेदसंख्यत्वेन तद्वैचित्र्येयत्तायाः शास्त्रे
वर्णयितुमशक्यत्वादित्याशयेनाह - अणावणाविति॥ ६॥

अत्रैव मे पुरा प्रोक्तं मत्पित्रा पद्मजन्मना।
पद्मरेणुमताख्यानं शृणु तत्कथयामि ते॥ ७॥

अत्र अणावणावसंख्यानि इत्युक्तेऽर्थे पद्मरेणुमता पद्मपरागकीर्णदेहेन
मत्पित्राऽऽख्यानं मे प्रोक्तं तच्छृणु॥ ७॥

पुरा पृष्टो मया ब्रह्मा जगज्जालमिदं कियत्।
क्व वा भातीति वद मे ब्रह्मोवाच ततः स माम्॥ ८॥

श्रीब्रह्मोवाच।

ब्रह्मैवेदं मुने सर्वं जगदित्यवभासते।
सतामनन्तं सत्त्वेन जगत्त्वेनासतामपि॥ ९॥

शुभं ममेदमाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम्।
ब्रह्माण्डपिण्ड इत्युक्तं ब्रह्माण्डाख्यानमेव च॥ १०॥

तस्य आख्यानस्य द्वे नामनी आह - ब्रह्माण्डपिण्ड इति। अन्वर्थनाम्ना उक्तं
प्रसिद्धम्॥ १०॥

अस्ति खे खादनन्यात्मा चिद्व्योमपरमाणुकः।
शून्यरूपमिवाकाशे शुद्धः स्पन्द इवानिले॥ ११॥

तदेव वक्तुमारभते - अस्तीत्यादिना। अनिले शुद्धः स्पन्द इव स्वसत्तामात्रेण
जगच्चेष्टाहेतुः॥ ११॥

सोऽपश्यदात्मना स्वप्न इव जीवत्वमात्मनि।
शून्यरूपमिवाकाशं पवनः स्पन्दनं यथा॥ १२॥

स चिद्व्योमपरमाणुकः स्वतत्त्वादर्शननिद्रावशात्स्वप्न इवात्मनो जीवत्वं
समष्टिजीवत्वमपश्यत्। यथा वस्तुभूतमेवाकाशं स्वमसदेव शून्यत्वं
पश्येत्तद्वत्। यथा वा पवनः स्वं स्पन्दनं पश्येत्तद्वच्च॥ १२॥

आकाशरूपमजहदेव जीवस्ततः स्वयम्।
अपश्यदहमित्येव रूपमाकाशरूपकम्॥ १३॥

तर्हि स किं परिणामी नेत्याह - आकाशरूपमिति।
आकाशरूपमविकारितामसङ्गतां पूर्णतां सूक्ष्मतां च।
आकाशरूपकमाकाशप्रतिममहमित्येव जीवः स्वं रूपमपश्यत्॥ १३॥

अहंकारस्त्वहंबुद्धिरित्येवापश्यदात्मनि।
एकनिश्चयनिर्माणमयी मायानुरूपिणी॥ १४॥

सः अहंकाररूपस्त्वहमात्मनि बुद्धिरित्येव रूपमपश्यत्। सा च
बुद्धिरेकनिश्चयनिर्माणमयी मायायाश्चानुरूपिणी असदर्थभ्रमदायित्वादित्यर्थः

175917 ॥ १४ ॥
175918
175919 बुद्धिर्मनोहमित्येवं स्वप्ने पश्यदसन्मयम् ।
175920 नमयन्त्यात्मनात्मानमविकल्पं विकल्पनैः ॥ १५ ॥
175921
175922 विकल्पनैर्विकल्पाभासारोपणैरात्मना आत्मानं नमयन्ती न्यग्भावयन्ती ॥ १५ ॥
175923
175924 अपश्यत्तन्मनः स्वप्ने देहे पञ्चेन्द्रियं ततः ।
175925 अनाकारं घनाकारं स्वप्नाद्रित्वमिवाज्ञधीः ॥ १६ ॥
175926
175927 ददर्श स मनोदेहो वपुस्त्रिभुवनात्मकम् ।
175928 खात्मा खात्मैव निर्भित्ति भित्तिभासुरमाततम् ॥ १७ ॥
175929
175930 स चिद्व्योमपरमाणुक इत्थं मनोदेहसमष्ट्यात्मा संस्त्रिभुवनात्मकं
175931 विराड्वपुर्ददर्श ॥ १७ ॥
175932
175933 अनेकभूतकलितं नानास्थावरजङ्गमम् ।
175934 कलनाकालकलितं कल्पितान्योन्यसंगमम् ॥ १८ ॥
175935
175936 विराड्वपुर्वर्णयति - अनेकेति ॥ १८ ॥
175937
175938 स्वप्ने प्रत्येकमेवात्र पश्यत्यादर्शबिम्बितम् ।
175939 इव त्रैलोक्यनगरं नवरङ्गमनोहरम् ॥ १९ ॥
175940
175941 व्यष्टिजीवभेदकल्पनेन प्रत्येकं त्रैलोक्यद्रष्टृतायां दृष्टान्तमाह -
175942 स्वप्ने इति । नवरङ्गाः द्रष्टा दृश्यं दृष्टिः भोक्ता भोग्यं भोगः कर्ता
175943 कार्यं क्रियेति तिस्रस्त्रिपुट्यस्तैर्मनोहरम् ॥ १९ ॥
175944
175945 अथ प्रत्येकमत्रापि नवरङ्गमनोहरम् ।
175946 त्रिजगद्वेत्ति हृदये स्वादर्श इव बिम्बितम् ॥ २० ॥
175947
175948 तद्दार्ष्टान्तिकमाह - अथेति । प्रत्येकं प्रतिजीवम् ॥ २० ॥
175949
175950 परमाणोः परमाणोरिति सन्ति तनूदरे ।
175951 अतनूनि जगन्त्युच्चैर्घनानीव च तान्यपि ॥ २१ ॥
175952
175953 एवं जीवभेदेन विविक्तस्य चित्परमाणोः सर्वस्यापि तनुनि अतिसूक्ष्मेऽप्युदरे इति
175954 वर्णितरीत्या कल्पितानि अतनूनि महान्ति जगन्ति सन्ति । तान्यपि उच्चैर्जीवघनैः
175955 पृथ्व्यादिघनैश्च घनानीव ॥ २१ ॥
175956
175957 अविद्येयमनन्तेयमविद्यात्वेन चेतिता ।
175958 ब्रह्मत्वेन परिज्ञाता भवति ब्रह्म निर्मलम् ॥ २२ ॥
175959
175960 इयं च सर्वा स्वतत्त्वाज्ञानलक्षणा अविद्यैव । सा ज्ञानेन निवारिता चेद्ब्रह्म
175961 निर्मलम् ॥ २२ ॥
175962
175963 एवं द्रष्टापि यः स्वप्नजालं दृष्टे न किंचन ।
175964 कोऽत्र द्रष्टा कुतो दृश्यं क्व द्वैतं क्व च कारणम् ॥ २३ ॥
175965
175966 ब्रह्मत्वेन दृष्टे सति योजगत्स्वप्नजालं द्रष्टा सोऽपि न किंचन ॥ २३ ॥
175967
175968 सर्वं निःशान्तमाभातं खात्म निर्भित्ति केवलम् ।

175969 ब्रह्मात्मनि स्थितं स्वच्छमाद्यन्तपरिवर्जितम् ॥ २४ ॥
175970
175971 निर्भित्ति निर्भेदं ब्रह्म आत्मनि स्वस्वरूपे स्थितम् ॥ २४ ॥
175972
175973 ब्रह्माण्डलक्षनिचयाः परमात्मनीति नित्यं स्थिता निपुणमन्यवदप्यनन्ये ।
175974 वारिण्यवारितविसारितरङ्गवेगाल्लोलं स्थिताम्बुपरमाणुचया यथैते ॥ २५ ॥
175975
175976 तथा च परमात्मनि यावदज्ञाननिद्रास्ति तावत्परमात्मनि ब्रह्माण्डलक्षनिचया इति
175977 वर्णितप्रकारेण नित्यमनन्ये अपि अन्यवत्स्थिताः । यथा वारिणि समुद्रे एते
175978 अवारितविसारितरङ्गवेगान्निमित्ताल्लोलं स्थितस्याम्बुनः परमाणुचया असंख्याताः
175979 स्थितास्तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥
175980
175981 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० उ० ब्रह्मगीतासु
175982 ब्रह्माण्डोपाख्यानं नाम षट्सप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७६ ॥
175983
175984 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
175985 ब्रह्माण्डोपाख्यानं नाम षट्सप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७६ ॥
175986
175987
175988 सप्तसप्तत्यधिकशततमः सर्गः १७७
175989
175990 श्रीराम उवाच ।
175991
175992 अकारणकमेवेदं जगद्ब्रह्म परात्पदात् ।
175993 यदि प्रवर्तते नाम स्वप्नसंकल्पनादिवत् ॥ १ ॥
175994
175995 सकारणं कल्पनया वस्तुवृत्त्या त्वकारणम् ।
175996 जगत्स्वप्नसमं मोहाद्बोधाद्ब्रह्मेति वर्ण्यते ॥
175997
175998 अकारणक एव स्वप्नसमोऽयं सर्ग इति बहुशो यद्वर्णितं तत्र रामः
175999 सस्यधान्यादिकार्यस्यापि [सतुषातुषत्वाभ्यां सस्यधान्ययोर्भेदः ।] तर्हि
176000 कृषिवृष्ट्यादिकारणं विनैवोत्पत्तिः स्यादित्युत्पत्तिप्रसङ्गं शङ्कते -
176001 अकारणकमिति द्वाभ्याम् ॥ १ ॥
176002
176003 तदकारणतः सिद्धेः संभवेऽन्यदकारणम् ।
176004 कथं न जायते वस्तु क्वचित्किंचित्कदाचन ॥ २ ॥
176005
176006 तत्तर्हि अकारणत एव सर्वाभिलषितसिद्धेः संभवे अन्यत्सस्यधान्यादिकमपि वस्तु
176007 कृषीबलानामकारणकं कृषिवृष्टिबीजवापादिकारणं विनैव कथं न जायते
176008 इत्यर्थः ॥ २ ॥
176009
176010 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
176011
176012 यद्यथा कल्पितं येन स संपश्यति तत्तथा ।
176013 कल्पनैवान्यथा न स्यात्तादृक्कारणविच्युतेः ॥ ३ ॥
176014
176015 न वयं व्यवहारव्यवस्थापकं काल्पनिकं कार्यकारणभावं
176016 बीजाङ्कुरादेर्वारयामः किंतु जगत्सत्यत्वप्रसञ्जनेन
176017 तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यापादकं ब्रह्मातिरिक्तं प्रधानपरमाण्वाद्यश्रौतं
176018 वादिभिः कल्पितं कारणं निराचक्ष्महे । जगतो ब्रह्मविवर्तमात्रत्वप्रसिद्ध्या
176019 तत्त्वज्ञानेन बाधे कैवल्यसिद्धिर्यथा स्यादितीत्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते -
176020 यद्यथेति । अनादि व्यवहारे येन यद्यद्यथा दृढाध्यासेन कल्पितं स तत्तथा

176021 कार्यं कारणं वा सर्वं पश्यति | अन्यथा व्यवहारेऽपि व्यावहारिकनियमापलापे
176022 कापि कल्पना न स्यादित्यनभ्यासेनैव सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः || ३ ||
176023
176024 यथेदं कल्पितं दृश्यं मनसा येन तत्तथा |
176025 वेत्त्यसौ यादृगन्येन कल्पितं वेत्त्यसौ तथा || ४ ||
176026
176027 अत एव कल्पकबुद्ध्यनुसारेण व्यवस्थितमेव वस्तु अनुभूयत इत्याह - यथेदमिति
176028 | तथा च निरालम्बनवादनिष्कर्षे भट्टवार्तिके उदाहृतम् -
176029 परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ | कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो
176030 विकल्पनाः इति || ४ ||
176031
176032 कल्पनाकल्पनात्मैकं तच्च ब्रह्म स्वभावतः |
176033 कल्पनात्मेदृशं जन्तुर्यथा केशनखादिमान् || ५ ||
176034
176035 तर्हि किं निरालम्बनैव कल्पना नेत्याह - कल्पनाकल्पनात्मेति | तत्राचिदंशः
176036 कल्पनात्मा चिदंशस्त्वकल्पनात्मा उभयघटितमिदं जगत् | यथा जन्तुश्चेतनः
176037 पुरुषः केशनखाद्यचेतनघटितः प्रतीयते तद्वदित्यर्थः || ५ ||
176038
176039 अकारणपदार्थत्वं सकारणपदार्थता |
176040 ब्रह्मणि द्वयमप्यस्ति सर्वशक्त्यात्म तद्यतः || ६ ||
176041
176042 अत एव वस्तुतत्त्वदृशा अकारणपदार्थत्वम् कल्पनादृशा सकारणपदार्थतेति
176043 ब्रह्मणि द्वयमप्यविरोधेनास्ति || ६ ||
176044
176045 यतः स्याद्ब्रह्मणस्त्वन्यत्क्वचित्किंचित्कदाचन |
176046 तत्कारणविकल्पेन संयोगस्तस्य युज्यते || ७ ||
176047
176048 यद्युभयात्मकं ब्रह्म तर्हि कथमकारणकत्वपक्ष एव त्वया प्रतिष्ठापितस्तत्राह
176049 - यत इति | तत्त्वज्ञानस्यैव सप्रयोजनत्वात्तत्त्वदृष्टिमात्रपक्षपातेन स
176050 प्रतिष्ठापित इति भावः || ७ ||
176051
176052 यत्र सर्वमनाद्यन्तं नानानानात्म भासते |
176053 ब्रह्मैव शान्तमेकात्म तत्र किं कस्य कारणम् || ८ ||
176054
176055 नेह प्रवर्तते किंचिन्न च नाम निवर्तते |
176056 स्थितमेकमनाद्यन्तं ब्रह्मैव ब्रह्म खात्मकम् || ९ ||
176057
176058 किं कस्य कारणं केन किमर्थं भवतु क्व वा |
176059 किं कस्य कारणं केन किमर्थं मास्तु वा क्वचित् || १० ||
176060
176061 वास्तवमकारणकत्वं कल्पितकार्यानुत्पत्तितदुत्पत्त्योर्द्वयोरप्यविरोधीत्याह - किं
176062 कस्येति || १० ||
176063
176064 नेह शून्यं न वा शून्यं न सन्नासन्न मध्यता |
176065 विद्यते न महाशून्ये न नेति न न नेति च || ११ ||
176066
176067 शून्याशून्याद्युभयविधमात्रशून्यत्वान्महाशून्ये | न नेति न नेति चेति
176068 तदुल्लेखः || ११ ||
176069
176070 इदं न किंचित्किंचिद्वा यन्नामास्त्यथ नास्ति वा |
176071 सर्वं ब्रह्मैव तद्विद्धि यत्तथैवातथैव तत् || १२ ||
176072

176073 सर्वस्यापि ब्रह्मैकरस्यादेव शून्यता न शून्यैकरस्यादित्याह - इदमिति।
176074 यद्यस्माद्धेतोस्तद्ब्रह्म अध्यारोपे सर्वानुगतत्वात्तथैव अपवादे सर्वतो
176075 व्यावृत्तत्वादतथैव च ॥ १२ ॥
176076
176077 श्रीराम उवाच।
176078
176079 अतज्ज्ञविषये ब्रह्मन्कार्ये कारणसंभवे।
176080 किमकारणतात्म स्यात्कथं वेति वद प्रभो ॥ १३ ॥
176081
176082 नन्वतत्त्वज्ञविषयौ यथा अध्यारोपापवादौ तत्त्वज्ञैस्तद्बोधनायाभ्युपगम्येते
176083 तथा प्रधानपरमाण्वादिप्रयुक्तकार्यकारणसंभवोऽपि कुतो नाभ्युपगम्यत इति
176084 रामः शङ्कते - अतज्ज्ञेति। पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणे कार्ये
176085 तदवयवपरम्परासौक्ष्म्यावधीनां परमाणूनां सत्त्वादिगुणानां कारणानां
176086 वा संभवे किं जन्यद्रव्यमकारणवत्स्यात् कथं वा अद्वितीयब्रह्मपरिशेष
176087 इत्यर्थः ॥ १३ ॥
176088
176089 श्रीवसिष्ठ उवाच।
176090
176091 अतज्ज्ञो नाम नास्त्येव तावत्तज्ज्ञजनं प्रति।
176092 असतो व्योमवृक्षस्य विचारः कीदृशस्ततः ॥ १४ ॥
176093
176094 भवेदेवं यदि ब्रह्मातिरिक्तः प्रधानपरमाण्वादिकल्पकोऽतज्ज्ञः प्रसिद्ध्येत्। यदा
176095 तु ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्
176096 इति श्रुतिदर्शितदिशा ब्रह्मैव स्वाज्ञानादतज्ज्ञं तस्यैव तत्त्वज्ञानोपयुक्तं
176097 शास्त्रं तदा तदध्यारोपापवादन्यायेनैव तत्त्वज्ञाने उपयुज्यते न
176098 प्रधानपरमाण्वादिकल्पनयेति वैषम्यमित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते -
176099 अतज्ज्ञ इति ॥ १४ ॥
176100
176101 एकबोधमयाः शान्तविज्ञानघनरूपिणः।
176102 तज्ज्ञास्तेषामसद्रूपे कथमर्थे विचारणा ॥ १५ ॥
176103
176104 कुतो नास्ति तत्राह - एकबोधमया इति। तद्यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः
176105 कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्मा विज्ञानघन एव प्रज्ञानघन एव इति
176106 श्रुतेरिति भावः ॥ १५ ॥
176107
176108 अतज्ज्ञत्वं च बोधेऽन्तरवभाति तदङ्गता।
176109 गते स्वप्नसुषुप्तेऽन्तरिवनिद्रात्म केवलम् ॥ १६ ॥
176110
176111 ननु ब्रह्मातिरिक्तः अतज्ज्ञो नास्तीति कथं संभाव्यते। तार्किकैः पामरैश्च नाहं
176112 ब्रह्म नाहं ब्रह्मज्ञश्चेति स्वात्मन्यतत्त्वज्ञत्वाब्रह्मत्वयोः
176113 प्रत्यक्षमनुभवादित्याशङ्क्य तादृशानुभवबलेनैव तदात्मनामपि
176114 ब्रह्मत्वं समर्थयति - अतज्ज्ञत्वमिति।
176115 अज्ञानादिसर्वजगदारोपाधिष्ठानचिन्मात्रत्वं हि ब्रह्मत्वम्। तच्चाहमज्ञ
176116 इत्यनुभवितरि तार्किकात्मनि दुर्वारम्। यतः अज्ञत्वं प्रबोधरूपे
176117 आत्मन्यन्तरवभाति। यदि च वैशेषिककल्पितो जडोऽयमात्मा स्यात्
176118 कथमात्मन्यज्ञानमनुभवेत्। अतः
176119 अज्ञानाधिष्ठानचिद्रूपत्वमस्मादेवानुभवात्सिद्धम्। जगच्च
176120 केवलमज्ञानात्मैव यतस्तदङ्गतां गतम्। यथा स्वप्नसुषुप्ते
176121 निद्रान्तर्निद्राङ्गतां गते केवलं निद्रैव न निद्राव्यतिरिक्तं तयोः स्वरूपमस्ति
176122 तद्वत्। न च ज्ञानस्वभावे आत्मनि स्वभावविरुद्धमज्ञानमारोपमन्तरेण
176123 भवितुमर्हतीत्यज्ञानादिजगदारोपाधिष्ठानत्वस्यास्मादेवानुभवात्##-
176124

176125 तथाप्यभ्युपगम्यापि मूर्खनिश्चय उच्यते।
176126 मयेदमणु सर्वात्म यस्माद्ब्रह्म निरामयम्॥ १७॥
176127
176128 नन्वज्ञानादिजगदधिष्ठानत्वरूपं सर्वात्मत्वं ब्रह्मलक्षणं चेज्ज्ञानेन
176129 तदपाये तदब्रह्मैव स्यादित्याशङ्क्याह - तथापीति। मूर्खप्रतिबोधनार्थं
176130 मूर्खबुद्धिमनुसृत्य शुद्धब्रह्मव्युत्पादनार्थं मयेदं
176131 ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमुच्यते। स्वरूपलक्षणं तु तस्य
176132 शुद्धनिरामयानन्दैकरसत्वं नाज्ञानुभवपथमवतरतीत्यर्थः॥ १७॥
176133
176134 सन्त्यकारणका एव सन्ति कारणजास्तथा।
176135 भावाः संविद्यथा यस्मात्कल्प्यते लभ्यते तथा॥ १८॥
176136
176137 तथा चाज्ञबुद्ध्यनुसारेण जगदन्यदिव कृत्वा ब्रह्मकल्पादौ कारणमिति
176138 स्वीकारेऽपि यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य तादृशी मायैव
176139 कारणं तथापि न वास्तवाद्वैतक्षतिरित्याशयेनाह - सन्तीति। अकारणकाः
176140 शुक्तिरजतमरुनदीरज्जुसर्पादयः। तत्र संविदा कारणजत्वेन कल्पिताः सकारणका
176141 अन्यथाकल्पितास्त्वकारणका इति
176142 मृन्मयगौरीगणपत्योर्मातृपुत्रतावत्कल्पनानुसारेणैव तद्व्यवस्थेत्याह -
176143 संविदिति॥ १८॥
176144
176145 सर्वकारणसंशान्तौ सर्वानुभवशालिनाम्।
176146 सर्गस्य कारणं नास्ति तेन सर्गस्त्वकारणः॥ १९॥
176147
176148 तत्त्वदृशा त्वखण्डाद्वयचिन्मात्रमेव सदा नाणुमात्रमपि कदाचिद्विपर्यास इति न
176149 सर्गकारणं केनचिदपि निरूपयितुं शक्यमित्याह - सर्वेति।
176150 सर्वेषामनुभवशालिनां तत्त्वविदाम्॥ १९॥
176151
176152 हृदयंगमतात्यक्तमीश्वरादि प्रकल्प्यते।
176153 यदत्र किंचिद्दुःस्वादु व्यर्थं वाग्जालमेव तत्॥ २०॥
176154
176155 अत्र ईदृशे स्वप्नगन्धर्वनगरमरुमरीचिकाप्राये जगति सत्यत्वसाधनाभिनिवेशेन
176156 यद्वैशेषिकादिभिः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्
176157 इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमायोपहितब्रह्मातिरिक्ततटस्थेश्वरप्रधानपरमाण्वादि
176158 किंचित्कारणं प्रकल्प्यते
176159 तत्प्रत्यक्षश्रुतिविद्वदनुभवविरोधाद्वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धयुक्तिपराहतत्वाच्च
176160 दुःस्वादु तिक्तं स्रष्टुरीश्वरस्य भोक्तुर्जीवस्य वा पुरुषार्थापर्यवसायित्वाद्व्यर्थम्
176161 । अत एवाभिज्ञानां हृदयंगमतया त्यक्तमहृदयंगममिति वृथा
176162 कण्ठशोषं वाग्जालमेव तदित्यर्थः॥ २०॥
176163
176164 अन्यथानुपपत्त्यैव स्वप्नाभाकलनादृते।
176165 स्थूलाकारात्मिका काचिन्नास्ति दृश्यस्य दृश्यता॥ २१॥
176166
176167 प्रबोधबाध्यत्वान्यथानुपपत्त्यापि जगत्स्वप्नाभमेवेति तदर्थं न
176168 कारणकल्पनावकाश इत्याह - अन्यथानुपपत्त्येति॥ २१॥
176169
176170 स्वप्नपृथ्व्याद्यनुभवे किमबुद्धस्य कारणम्।
176171 चित्स्वभावादृते ब्रूह स्वप्नार्थो नाम कीदृशः॥ २२॥
176172
176173 तदेव विशदयति - स्वप्नेति। अबुद्धस्य अप्रबुद्धस्य॥ २२॥
176174
176175 स्वप्नार्थो ह्यपरिज्ञातो महामोहभरप्रदः।
176176 परिज्ञातो न मोहाय यथा सर्गास्तथैव च॥ २३॥

शुष्कतर्कहठावेशाद्यद्वाप्यनुभवोज्झितम् ।
कल्प्यते कारणं किंचित्सा मौर्ख्याभिनिवेशिता ॥ २४ ॥

अग्नेरौष्ण्यमपां शैत्यं प्राकाश्यं सर्वतेजसाम् ।
स्वभावो वाखिलार्थानां किमबुद्धस्य कारणम् ॥ २५ ॥

यद्यवश्यं कारणमपेक्षितं तर्ह्यज्ञातब्रह्मस्वभाव एव तथास्त्वित्याशयेनाह
- अग्नेरिति । अबुद्धस्याज्ञानोपहितस्यात्मनः स्वभावो वा कारणमिति शेषः ॥ २५ ॥

किं ध्यातृशतलब्धस्य ध्येयस्यैकस्य कारणम् ।
किं च गन्धर्वनगरे पुरे भित्तिषु कारणम् ॥ २६ ॥

मनोरथकल्पितनगरवद्ध्यातृभेदेन व्यवस्थिताकारत्वादपि न
सर्वसाधारणमेकं कारणं सुवचमित्याशयेनाह - किमिति ॥ २६ ॥

धर्माद्यमुत्रामूर्तत्वान्मूर्ते देहे न कारणम् ।
देहस्य कारणं किं स्यात्तत्र सर्गादिभोगिनः ॥ २७ ॥

धर्माधर्मयोस्तु अमूर्तत्वादेव मूर्तदेहाद्युपादानकारणता न संभवतीति
कर्ममीमांसककल्पनमपि निराचष्टे - धर्मादीति । अमुत्र परलोके ॥ २७ ॥

भित्त्यभित्त्यादिरूपाणां ज्ञानस्य ज्ञानवादिनः ।
किं कारणमनन्तानामुत्पन्नध्वंसिनां मुहुः ॥ २८ ॥

विज्ञानवादिमतेऽप्यमूर्तस्य क्षणिकस्य च विज्ञानस्य मूर्ता क्षणिकोपादानता
दुर्वचेत्याह - भित्तीति । भित्तयः स्थूलकुड्यादयः अभित्तयस्तद्विलक्षणाः
परमाणवः । उत्पन्नध्वंसिनामित्युक्त्या कार्यानुकूलव्यापारस्य कार्यसंबन्धस्य
च क्षणिकेष्वसंभवः सूचितः ॥ २८ ॥

स्वभावस्य स्वभावोऽसौ किल कारणमित्यपि ।
यदुच्यते स्वभावस्य सा पर्यायोक्तिकल्पना ॥ २९ ॥

स्वभाववादिनश्चार्वाकस्य मतं निरस्यति - स्वभावस्येति । अङ्कुरादिस्वभावस्य
कालक्षेत्रजलादिसहितबीजादिस्वभावोऽसौ कारणमिति चार्वाकैर्यदुच्यते सा उक्तिरपि
बीजस्वभावपदयोरर्थभेदानिरूपणादङ्कुरस्वभावस्येत्यत्रत्यस्वभावपदे
षष्ठ्यर्थसंबन्धस्यापि दौर्लभ्यान्नानार्थत्वे उभयत्रापि पर्यायतया
सहप्रयोगानापत्तेः सकलसाधारणस्वभावत्वसामान्याप्रसिद्धेः
प्रातिस्विकरूपापरामर्शप्रसङ्गाच्चैकार्थ्याघटनाच्च निरर्थिकोक्तिः सेत्यर्थः ॥ २९
॥

तस्मादकारणा भ्रान्तिर्भावा भान्ति च कारणम् ।
अज्ञे ज्ञे त्वखिलं कार्यं कारणाद्भवति स्थितम् ॥ ३० ॥

अतः परिशेषात्स्वाभिमतं सिद्धं दर्शयति - तस्मादिति । तस्मात् सर्वे
भावास्तत्कारणं चेत्यखिलमज्ञे अकारणा भ्रान्तिरेव ज्ञे तु सन्मात्रात्मना
स्थितमेव कार्यं कारणात्तस्मादेव चिच्चमत्काररूपेणाविर्भवति तिरोभवति चन
तद्व्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

यद्वत्स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्ने द्रव्यापहारिभिः ।
न दुःखाकरणं तद्वज्जीवितं तत्त्वदर्शनात् ॥ ३१ ॥

176229 अत एव ज्ञस्याज्ञकृतैरपराधकोटिभिरप्यन्तर्दुःखं न जायत इत्याह -
176230 यद्वदिति। स्वप्ने द्रव्यापहारिभिश्चौरैः कृतं ताडनबन्धनादिकं प्रबुद्धस्य
176231 स्वप्नमिथ्यात्वपरिज्ञानाद्यद्वद्दुःखाकरणं पीडासंपादकं न
176232 तद्वत्तत्त्वदर्शनोत्तरं जीवनमपि दुःखाकरणं नेत्यर्थः। सुख दुःख
176233 तत्क्रियायाम् इति डाच्॥ ३१॥
176234
176235 सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं चिद्गगनं त्विदम्।
176236 स्वरूपं स्वप्नवद्भाति नान्यदत्रोपपद्यते॥ ३२॥
176237
176238 अन्यद्दुःखं तन्निमित्तं च॥ ३२॥
176239
176240 अन्या न काचित्कलना दृश्यते सोपपत्तिका।
176241 अस्मान्न्यायादृते कस्माद्ब्रह्मैवैषानुभूतिभूः॥ ३३॥
176242
176243 अस्मान्न्यायादृते अन्या कलना अन्यादृशी वादिनां कल्पना अत एषा जगत्कलना
176244 ब्रह्मानुभूतिभूरेवेत्यर्थः॥ ३३॥
176245
176246 ऊर्म्यावर्तद्रवत्वादि शुद्धे जलघने यथा।
176247 तथेदं सर्गपर्यायं ब्रह्मणि ब्रह्म भासते॥ ३४॥
176248
176249 स्पन्दावर्तविवर्तादि निर्मले पवने यथा।
176250 तथायं ब्रह्मपवने सर्गस्पन्दोऽवभासते॥ ३५॥
176251
176252 यथानन्तत्वसौषिर्यशून्यत्वादि महाम्बरे।
176253 स सन्नासन्नबोधात्म तथा सर्गः प्रापरः॥ ३६॥
176254
176255 आसन्नो बोधात्मा येन तथाविधं सत् स प्रसिद्धः सन् आकाश एव तथेत्यर्थः। न सन्
176256 इति पाठे स्पष्टम्॥ ३६॥
176257
176258 एषु निद्रादिकेष्वेते सूपलब्धा अपि स्फुटम्।
176259 भावा असन्मया एवमेतेऽनन्यात्मका यतः॥ ३७॥
176260
176261 कुतः सन्नेव तत्राह - एष्विति। यतः सदनन्यात्मका इत्यर्थः॥ ३७॥
176262
176263 सर्गप्रलयसंस्थानान्येवमात्मनि चिद्घने।
176264 सौम्ये स्वप्नसुषुप्ताभा शुद्धे निद्राघने यथा॥ ३८॥
176265
176266 स्वप्नात्स्वप्नान्तराण्यास्ते निद्रायां मानवो यथा।
176267 सर्गात्सर्गान्तरात्मास्ते [अन्तराण्यास्ते इति पाठः।] स्वसत्तायामजस्तथा॥
176268 ३९॥
176269
176270 अजः जन्मादिशून्यः परमात्मा स्वयमेव सर्गात्सर्गान्तरात्मना आस्ते॥ ३९॥
176271
176272 पृथ्व्यादिरहितोऽप्येष ब्रह्माकाशो निरामयः।
176273 अतद्वांस्तद्वदाभाति यथा स्वप्नानुभूतिषु॥ ४०॥
176274
176275 स्थिता यथास्यां पश्यन्त्यां शब्दा घटपटादयः।
176276 जाताजाताः स्थिताः सर्गास्तथानन्ये महाचिति॥ ४१॥
176277
176278 पश्यन्त्यां सांप्रतिकसर्वदर्शनात्मनि। जाताः पूर्वतना अजाता भविष्यन्तः॥ ४१॥
176279
176280 पश्यन्त्यामेव पश्यन्ती यथा भाति तथैव च।

यथा शब्दास्तथा सर्गाश्चितैव चिति चिन्मयाः ॥ ४२ ॥

यदा अनन्ये तदा शब्दास्तदर्थभूतसर्गाश्च ब्रह्मणि सन्तीत्युक्तिः पश्यन्त्यामेव
पश्यन्ती तिष्ठतीत्यभिन्नायामेव भेदोपचारेणौपचारिके आधाराधेयभावे
पर्यवस्यतीत्याह - पश्यन्त्यामेवेति ॥ ४२ ॥

किं शास्त्रकं तत्रकथाविचारैर्निर्वासनं जीवितमेव मोक्षः ।
सर्गे त्वसत्येवमकारणत्वात्सत्येव नास्त्येव न नाम काचित् ॥ ४३ ॥

यदा शब्दाः सर्गाश्च चिन्मया एव तदा तत्र कृतकार्यं शास्त्रमपि
शास्याभावान्मोक्षफलस्य पृघगसत्त्वान्निरसनीयप्रपञ्चबन्धाभावाच्च
निवर्तत इत्याह - किमिति । शास्त्रमेव शास्त्रकं तत्र किम् । तत्रत्यकथाविचारैश्च
किम् । यतः शास्त्रफलं निर्वासनं जीवितमेव मोक्षः सिद्धः । एवं वर्णितरीत्या
अकारणत्वात्सर्गे असति नानाप्रपञ्चरचना प्रत्यक्षं सत्येव काचिन्न च नास्त्येवेति
निःशेषं मार्जितेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एषा च सिद्धेह हि वासनेति सा बोधसत्तैव निरन्तरैका ।
नानात्वनानारहितैव भाति स्वप्ने चिदेवेह पुरादिरूपा ॥ ४४ ॥

या चैषा वासनेतीह प्रपञ्चबीजतया भाति सा नानात्वेन नानात्वरहिता बोधसत्तैव
भाति । यथा इह प्रत्यक्षे स्वप्ने चिदेव पुरादिरूपा भाति तद्वदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० ब्रह्मगीतासु सत्यवर्णनं
नाम सप्तसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
सत्यवर्णनं नाम सप्तसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७७ ॥

अष्टसप्तत्यधिकशततमः सर्गः १७८

श्रीराम उवाच ।

पदार्था द्विविधाः सन्ति मूर्तामूर्ता जगत्त्रये ।
यत्र सप्रतिघाः केचित्केचिदप्रतिघा अपि ॥ १ ॥

इहाऽमूर्तचिता मूर्तचालने युक्तिरुच्यते ।
जगच्चामूर्तचिन्मात्रमैन्दवाख्यानतः स्फुटम् ॥

धर्माद्यमुत्रामूर्तत्वान्मूर्ते देहे न कारणम् इत्युक्तिं श्रुत्वा अमूर्तेन चिदात्मना
मूर्तस्य देहादेश्चालने उपपत्तिं जिज्ञासमानो रामस्तदनुपपत्तिं दर्शयितुं
भूमिकां रचयति - पदार्था इत्यादिना । मूर्तामूर्तब्रह्मणा दर्शितो विभाग इह
नाभिप्रेतः किं तु प्रतिघातयोग्यतातदयोग्यतोपाधिभेदकृत इत्याशयेन विशिनष्टि
- यत्रेति ॥ १ ॥

तानिहाप्रतिघानाहुर्नान्योन्यं वेल्लयन्ति ये ।
तांश्च सप्रतिघानाहुरन्योन्यं वेल्लयन्ति ये ॥ २ ॥

कुसुमकार्पासनवनीतादिमृदुतरपदार्थानां
कठिनशिलादिवत्प्रतिघायोग्यत्वादमूर्तत्वमुक्तं मा भूदिति विशेषणतात्पर्यं
लक्षणाभ्यामुद्घाटयति - तानीति । वेल्लयन्ति संश्लिष्यन्ति ॥ २ ॥

176333 इह सप्रतिघानां तु दृष्टमन्योन्यवेल्लनम् ।
176334 न त्वप्रतिघरूपाणां केषांचिदपि किंचन ॥ ३ ॥
176335
176336 तदेवं लोकप्रसिद्ध्या विशदयति - इहेति ॥ ३ ॥
176337
176338 तत्र संवेदनं नाम यदिदं चन्द्रमण्डले ।
176339 इतः पतत्यप्रतिघं तत्सर्वेणानुभूयते ॥ ४ ॥
176340
176341 अस्त्वेवं प्रस्तुते किं तत्राह - तत्रेति । तत्र संवेदनं नामेदं यत्प्रसिद्धं
176342 तदप्रतिघमेव । यद्यस्माद्धेतोश्चन्द्रं पश्यतः पुरुषस्य इतः
176343 अस्मात्प्रदेशान्नयनरश्म्यनुसारिचित्तेन सह तदवच्छिन्नसंवेदनानि
176344 चन्द्रमण्डले अप्रतिघं निःसंश्लेषमेव पतन्ति । अतोऽमूर्तानीति सर्वेणापि
176345 चन्द्रदर्शिना स्वयमनुभूयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥
176346
176347 अर्धप्रबुद्धसंकल्पविकल्पाद्वैतकल्पितम् ।
176348 वदाम्यभ्युपगम्येदं न तु बोधदशास्थितम् ॥ ५ ॥
176349
176350 नन्वयमाक्षेपस्ते प्रबुद्धदृशा अप्रबुद्धदृशा वा । आद्ये
176351 मूर्तमेवाप्रसिद्धम् । द्वितीये अमूर्ता चिद्देहादि प्रवर्तयतीत्यप्रसिद्धम् ।
176352 देहाद्यहंकारान्तानां संपिण्डितानामेव लौकिकैरात्मत्वानुभवादित्याशङ्क्याह
176353 - अर्धेति । अर्धप्रबुद्धानां तृतीयचतुर्थभूमिकान्तरालस्थानां
176354 संकल्पविकल्पद्वैतेन कल्पितमिदं जगदभ्युपगम्य वदाम्याक्षिपामि ।
176355 बोधदृशा स्थितं परिशिष्टं चिन्मात्रमभ्युपगम्य तु नाक्षिपामीत्यर्थः ॥ ५ ॥
176356
176357 कः प्राणमारुतः क्षोभं जनयत्याशयस्थितः ।
176358 प्रवेशनिर्गममयं कथं वा वद मे प्रभो ॥ ६ ॥
176359
176360 यद्यपि मूर्तः प्राणमारुत एव प्रवेशनिर्गमवृत्तिभेदेन क्षुब्धो देहं
176361 प्रवर्तयतीति सुवचं तथापि तस्य प्राणमारुतस्य क्षोभं को जनयति ॥ ६ ॥
176362
176363 कथमप्रतिघं नाम वेदनं प्रतिघात्मकम् ।
176364 इमं देहं चालयति भारं भारहरो यथा ॥ ७ ॥
176365
176366 ननु जीवात्मकश्चिदाभास एव तं जनयिष्यति तत्राह - कथमिति । देहं
176367 प्राणादिदेहान्तम् ॥ ७ ॥
176368
176369 यदि सप्रतिघं वस्तु वेल्लत्यप्रतिघात्मकम् ।
176370 कथं संवित्तिमात्रेण पुंसः शैलो न वल्गति ॥ ८ ॥
176371
176372 यदि अप्रतिघात्मकमपि संवित्तिमात्रं प्राणादिदेहान्तं सप्रतिघं वेल्लति विष्टभ्य
176373 चालयति तर्हि शैलश्चलत्विति पुंसः संकल्पसंवित्तिमात्रेण शैलः कुतो न चाल्यते ।
176374 बाह्यशैलादेर्देहादेश्च कोविशेष इत्यर्थः ॥ ८ ॥
176375
176376 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
176377
176378 विकासमथ संकोचमत्र नाली हृदि स्थिता ।
176379 यदा याति तदा प्राणश्छेदैरायाति याति च ॥ ९ ॥
176380
176381 यथा बाह्यस्य वायोरयस्कारभस्त्रायां प्रवेशनिर्गमाभ्यां तच्चालकत्वं तथा
176382 प्राणवायोरपि कण्ठादिनालीविलाकाशसंकोचविकासानुमितप्रवेशनिर्गमाभ्यां
176383 देहादिचालकत्वं प्रत्यक्षमेव हृदयादिप्रवेशेष्वप्येवमेव बोध्यमित्युत्तानोक्त्या
176384 गूढाशयेन वसिष्ठः समाधत्ते - विकासमिति द्वाभ्याम् । छेदैश्छिद्रैः ॥ ९ ॥

बाह्योपस्करभस्त्रायां यथाकाशास्पदात्मकः ।
वायुर्यात्यपि चायाति तथात्र स्पन्दनं हृदि ॥ १० ॥

आकाशश्छिद्रं तदास्पदः तदाश्रयसर्वद्रव्यान्तःसंचारस्वभावो वायुर्यथा
बाह्यायामयस्कारोपस्करभस्त्रायां याति प्रविशति आयाति निर्गच्छति ॥ १० ॥

श्रीराम उवाच ।

बहिर्भस्त्रामयस्कारः संकोचनविकासनैः ।
योजयत्यान्तरं नाडीं कश्चालयति चालकः ॥ ११ ॥

सत्यं वायुश्चालयति तथाप्ययस्कारादिचेतनाधिष्ठितभस्त्रायामेव तथा चालयति
नान्यत्रेति चेतनमेवाचेतनस्य नियतव्यवहारचेष्टानिमित्तमवश्यं वाच्यम् । तत्र
नाडीं आनतरं प्रविश्य कश्चेतनश्चालयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

शतं कथं भवेदेकं कथमेकं शतं भवेत् ।
कथं स चेतना एते काष्ठलोष्टोपलादयः ॥ १२ ॥

ननु शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः इति श्रुतौ विष्वक्प्रसृताः शतं नाड्यः
श्रूयन्ते । तत्रैकशतं नाडीनां तासां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखं
नाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानः संचरतीति च । तत्र सर्वनाडीषु व्यानसंचारस्य
देहादिचलननिमित्तत्वे सदैव सर्वाङ्गचलनं स्यान्नककहस्तपादाद्युद्यमनं
नियतम् । यद्युच्येत एकैकाङ्गोद्यमने उपस्थिते नाडीनां शतमपि तदङ्गे एकं
भवति सर्वाङ्गचलने उपस्थिते त्वेकमपि सर्वाङ्गव्यापि नाडीशतं भवतीति
तत्राप्याह - शतमिति । किंचामूर्तचैतन्यस्य संश्लेषो देहेऽपि नास्ति ।
आध्यासिकसंबन्धस्तु काष्ठलोष्टादिष्वपि तुल्य इति तेऽपि सचेतना वाच्यास्तच्च
कथमित्यर्थः ॥ १२ ॥

कस्मान्न स्थावरं वस्तु प्रस्पन्द्यपि चमत्कृतम् ।
वस्तु जङ्गममेवेह स्पन्दि मात्रेव किं वद ॥ १३ ॥

तथा स्थावरं वृक्षलताकाष्ठपाषाणादि वस्तु चेतनं चेत्प्रस्पन्दि कस्मान्न ।
देहवद्भोगोपयोगेन चमत्कृतमपि कस्मान्न मात्रा नियन्त्रणा कुलालादिना
अधिष्ठितं चक्रादीव नियतकालस्पन्दि किम् ॥ १३ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अन्तःसंवेदनं नाम चालयत्यान्त्रवेष्टनम् ।
बहिर्भस्त्रामयस्कार इव लोकेऽनुचेष्टनम् ॥ १४ ॥

कार्यकारणस्वामिन्या भोक्तृजीवसंविदो
यत्रानादिप्रवाहोपनीतकामकर्मवासनाप्रयुक्तस्तादात्म्याध्यासस्तच्चालने
आध्यासिकस्वतादात्म्यशालिप्राणसंश्लेषद्वारा स्वातन्त्र्यमन्यत्र पारतन्त्र्यमिति
व्यवस्थेति गूढाभिसंधिनैव वसिष्ठ उत्तरमाह - अन्तरिति । आन्त्रवेष्टनं
[अन्त्रस्येदमान्त्रमन्त्रसंबन्धि ।] नाडीसमूहम् । तदनुसारेणैव लोके
सर्वोऽपि बहिश्चेष्टनं करोतीति शेषः ॥ १४ ॥

श्रीराम उवाच ।

वाय्वन्त्रादिशरीरस्थं सर्वं सप्रतिघं मुने ।
कथमप्रतिघा संविच्चालयेदिति मे वद ॥ १५ ॥

176437
176438 उत्तानार्थेन गूढाभिसंहितेन च स्वशङ्काबीजेन परिहृतमिति गूढाभिसंधिरेव
176439 रामः पुनः स्वशङ्कामनुवदति - वाय्विति ॥ १५ ॥
176440
176441 संविदप्रतिघाकारा यदि सप्रतिघात्मकम् ।
176442 चालयेदचलिष्यत्तद्दूरमम्भो यदिच्छया ॥ १६ ॥
176443
176444 विपर्यये दोषमाह - संविदिति । तर्त्तिह दूरं दूरस्थमप्यम्भः यातीति यन्
176445 तृषितः पान्थस्तदिच्छया अचलिष्यत् स्वयमेवागमिष्यत् ॥ १६ ॥
176446
176447 सप्रतिघाप्रतिघयोर्मिथो यदि पदार्थयोः ।
176448 वेल्लनं स्यात्तदिच्छैव कर्तृकर्मेन्द्रियैः क्व किम् ॥ १७ ॥
176449
176450 तथा च बाह्यव्यवहारे सर्वप्राणिनामिच्छयैव सर्वकार्यसिद्धेः
176451 कर्मेन्द्रियघटाद्युपकरणवैयर्थ्यं च स्यादित्याह - सप्रतिघेति । तर्त्तिह
176452 इच्छैव बहिर्वचनादानविहरणोत्सर्गादिकं करिष्यतीति शेषः ॥ १७ ॥
176453
176454 सप्रतिघाप्रतिघयोः श्लेषो नास्ति बहिर्यथा ।
176455 तथैवान्तरहं मन्ये शेषं कथय मे मुने ॥ १८ ॥
176456
176457 बहिः श्लेषाभावेऽप्यन्तः श्लेषोऽस्तु तत्राह - सप्रतिघेति । एवं
176458 त्वत्समाधानयुक्तिषु निरस्तासु शेषं युक्त्यन्तरं कथय न तु निरस्तमेव पुनः
176459 पुनः कथयेत्यर्थः ॥ १८ ॥
176460
176461 अन्तः स्वयं योगिना वा यथैतदनुभूयते ।
176462 अमूर्तस्यैव मूर्तेन वेल्लनं तद्वदाशु मे ॥ १९ ॥
176463
176464 अथवा योगिना त्वया स्वयं यथा एतत् अमूर्तस्यैव मूर्तेन वेल्लनं लोके
176465 अत्यन्ताप्रसिद्धमपि योगबलेनान्तर्यथा येनोपायेनानुभूयते तद्वदेत्यर्थः ॥ १९ ॥
176466
176467 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
176468
176469 सर्वसंदेहवृक्षाणां मूलकाषमिदं वचः ।
176470 सर्वैकतानुभूत्यर्थं शृणु श्रवणभूषणम् ॥ २० ॥
176471
176472 एवमाक्षिप्तो वसिष्ठः प्रागुक्तगूढाभिसंध्युत्तरमपि वासनानां
176473 बाह्याध्यात्मिकपरिच्छेदभ्रान्तिमात्रमूलत्वादनवस्थाग्रस्तं निष्कर्षासहं
176474 रामेण ज्ञातमुद्घाटितमपि रामः खण्डयिष्यत्येवेति मन्यमानस्तदुपेक्ष्य
176475 सिद्धान्तावलम्बनेनैवैकोक्त्या सर्वं समाधत्ते - सर्वेति । सर्वेषां
176476 संदेहानां तत्त्वाज्ञानमूलकत्वात्सर्वैकतानुभवलक्षण##-
176477
176478 नेह किंचिन्न नामास्ति वस्तु सप्रतिघं क्वचित् ।
176479 सर्वदा सर्वमेवेदं शान्तमप्रतिघं ततम् ॥ २१ ॥
176480
176481 भवेदयं त्वदाक्षेपनिवहः सर्वोऽपि सप्रतिघयथार्थप्रपञ्चाभ्युपगमे । यदा
176482 त्वप्रतिघा चिदेव बाह्याध्यात्मिकवस्तुभेदभ्रान्त्यात्मनां अविद्यावशाद्विवर्तते
176483 तदा यथादर्शनमेव प्राणादिदेहान्तसंघाते
176484 आन्तरचैतन्यमात्राधीनश्चलनाद्यध्यासो बाह्ये घटादौ तु करावष्टम्भाद्यधीन
176485 इति व्यवस्थित एवाभ्युपगम्यते न संकीर्ण इति समुदिताभिप्रायः ॥ २१ ॥
176486
176487 शुद्धं संविन्मयं सर्वं शान्तमप्रतिघात्मकम् ।
176488 पदार्थजातं पृथ्व्यादि स्वप्नसंकल्पयोरिव ॥ २२ ॥

176489
176490 आदावन्ते च नास्तीदं कारणाभावतोऽखिलम् ।
176491 भ्रान्त्यात्मा वर्तमानापि भाति चित्स्वप्नगा यथा ॥ २३ ॥
176492
176493 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
176494 महता कारणौघेन बोधमप्रतिघं विदुः ॥ २४ ॥
176495
176496 अत एव तत्त्वविदो महता
176497 विवेकवैराग्यत्यागश्रवणमनननिदिध्यासनादिप्रयत्नसाध्यकारणौघेन
176498 मूर्ताकारं सवासनं निर्मृज्य द्यौः क्षमा वायुरित्यादि सर्वं जगदप्रतिघं
176499 बोधमात्रमिति विदुरित्यर्थः ॥ २४ ॥
176500
176501 अन्तःकरणभूतादि मृत्काष्ठदृषदादि वा ।
176502 सर्वं शून्यमशून्यं च चेतनं विद्धि नेतरत् ॥ २५ ॥
176503
176504 चेतनमिति भावे ल्युट् ॥ २५ ॥
176505
176506 तत्रैवमैन्दवाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् ।
176507 मया च पूर्वमुक्तं तत्किंचान्यदभिवर्ण्यते ॥ २६ ॥
176508
176509 चिन्मात्रमेव सर्वजगन्न मूर्तं किंचिदस्तीत्यर्थे प्रागुक्तमैन्दवाख्यानं पुनः
176510 श्रावयितुं प्रतिजानीते - तत्रेति । पूर्वं मनोमात्रं
176511 जगदित्युत्पत्तिप्रदर्शनायोक्तमिह त्वन्यच्चिन्मात्रमेव जगदिति
176512 निर्वाणनिष्कर्षार्थमभिवर्ण्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥
176513
176514 तथापि वर्तमानोक्तप्रश्नबोधाय तच्छृणु ।
176515 यथेदं सर्वमद्यादि चिदित्येव तु भोत्स्यते ॥ २७ ॥
176516
176517 प्रस्तुतप्रश्नसमाधानप्रयोजनभेदादपि पौनरुक्त्यमदोषायेत्याह - तथापीति ।
176518 अमूर्ता चिदित्येव प्रश्नसमाधानं त्वया भोत्स्यते । कर्मणि लृटि स्ये भष्भावः ॥
176519 २७ ॥
176520
176521 कस्मिंश्चित्प्राक्तनेनैव जगज्जालेऽभवद्द्विजः ।
176522 तपोवेदक्रियाधारो ब्रह्मन्निन्दुरिति स्मृतः ॥ २८ ॥
176523
176524 प्राक्तनेनोत्पत्तिप्रकरणव्र्णितप्रकारेण विशिष्टे जगज्जाले ॥ २८ ॥
176525
176526 दश तस्याभवन्पुत्रा जगतो दिक्तटा इव ।
176527 महाशया महात्मानो महतामास्पदं सताम् ॥ २९ ॥
176528
176529 जगतो ब्रह्माण्डोदराकाशस्य दश दिक्तटा इव । आस्पदं प्रतिष्ठा ॥ २९ ॥
176530
176531 स तेषां कालवशतः पिताऽन्तर्धिमुपाययौ ।
176532 दशानां भगवान् रुद्र एकादश इव क्षये ॥ ३० ॥
176533
176534 क्षये महाप्रलये ॥ ३० ॥
176535
176536 तस्यानुगमनं चक्रे भार्या वैधव्यभीतिभिः ।
176537 अनुरक्ता दिनस्येव संध्या ताराविलोचना ॥ ३१ ॥
176538
176539 तयोस्ते तनया दुःखकलिता विपिनं गताः ।
176540 कृतौर्ध्वदेहिकास्त्यक्त्वा व्यवहारं समाधये ॥ ३२ ॥

176541
176542 दुःखेन वियोगदुःखेन कल्पिता व्याप्ताः ॥ ३२ ॥
176543
176544 धारणानां समस्तानां का स्यादुत्तमसिद्धिदा ।
176545 धारणा यन्मयाः सन्तः स्याम सर्वेश्वरा वयम् ॥ ३३ ॥
176546
176547 धारणानां विषयविशेषाकारितमनःस्थैर्यलक्षणानां मध्ये का किंविषयिणी
176548 उत्तमधारणा स्यादित्यर्थः । सर्वेश्वरा हिरण्यगर्भभूताः ॥ ३३ ॥
176549
176550 इति ते तत्र संचिन्त्य बद्धपद्मासना दश ।
176551 इदं संचिन्तयामासुर्निर्विघ्ने कन्दरोदरे ॥ ३४ ॥
176552
176553 निर्विघ्ने श्वापदाद्युपघातरहिते ॥ ३४ ॥
176554
176555 पद्मजाधिष्ठिताशेषजगद्धारणया स्थिताः ।
176556 भवामः पद्मजोपेतं जगद्रूपमविघ्नतः ॥ ३५ ॥
176557
176558 पद्मजेन चतुर्मुखेनाधिष्ठितं यदशेषं जगद्ब्रह्माण्डं तदेवाहमिति स्थिता
176559 निश्चलाः सन्तः ॥ ३५ ॥
176560
176561 इति संचिन्त्य सब्रह्मजगद्धारणया चिरम् ।
176562 निमीलितदृशस्तस्थुस्ते चित्ररचिता इव ॥ ३६ ॥
176563
176564 अथैतद्धारणाबद्धचित्तास्ते तावदच्युताः ।
176565 आसन्मासान्दशाष्टौ च यावत्ते तत्र देहकाः ॥ ३७ ॥
176566
176567 अच्युताः मनसो वृत्त्यन्तरधारणेन प्रच्युतिमप्राप्ताः ॥ ३७ ॥
176568
176569 शुष्काः कंकालतां याताः क्रव्यादैश्चर्विताङ्गकाः ।
176570 नाशमभ्याययुस्तत्र च्छायाभागा इवातपैः ॥ ३८ ॥
176571
176572 कंकालतां शवताम् ॥ ३८ ॥
176573
176574 अहं ब्रह्मा जगच्चेदं सर्गोऽयं भुवनान्वितः ।
176575 इति संपश्यतां तेषां दीर्घकालोऽभ्यवर्तत ॥ ३९ ॥
176576
176577 जगच्चेदमहम् । संपश्यतां ध्यायताम् ॥ ३९ ॥
176578
176579 तानि चित्तान्यदेहानि दशैकध्यानतस्ततः ।
176580 संपन्नानि जगन्त्येव दश देहानि वै पृथक् ॥ ४० ॥
176581
176582 दश चित्तानि दश देहानि दश ब्रह्माण्डरूपाणि जगन्त्येव ध्यानपरिपाकेन
176583 संपन्नानि तत्क्रतुन्यायेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥
176584
176585 इति तेषां चिदिच्छा सा संपन्ना सकलं जगत् ।
176586 अत्यन्तस्वच्छरूपैव स्थिता चाकारवर्जिता ॥ ४१ ॥
176587
176588 चिदेवेच्छा भूत्वा जगत्संपन्ना । किंचित्स्वभावहानेन नेत्याह - अत्यन्तेति ॥ ४१ ॥
176589
176590 संविन्मयत्वाज्जगतां तेषां भूम्यचलादि तत् ।
176591 सर्वं चिदात्मकं विद्धि नो चेदन्यत्किमुच्यताम् ॥ ४२ ॥
176592

176593 तथा च प्रतिज्ञातं सिद्धमित्याह - संविन्मयत्वादिति ॥ ४२ ॥
176594
176595 किल यत्त्रिजगज्जालं तेषां किमात्म तत्तथा ।
176596 संविदाकाशशून्यत्वमात्रमेवेतरन्न तत् ॥ ४३ ॥
176597
176598 नो चेत्तेषां किल दशविधं त्रिजगज्जालं तत्किमात्म वा तत्त्वया उच्यतामिति
176599 पूर्वत्रान्वयः । त्वया किमुच्यते तदाह - संविदिति ॥ ४३ ॥
176600
176601 विद्यते न यथा किंचित्तरङ्ग सलिलादृते ।
176602 संवित्तत्त्वादृते तद्वद्विद्यते चलनादिकम् ॥ ४४ ॥
176603
176604 चलनादिकं न विद्यत इत्यनुकृष्यान्वयः ॥ ४४ ॥
176605
176606 ऐन्दवानि तथैतानि चिन्मयानि जगन्ति खे ।
176607 तथा चिन्मयमेतेषु काष्ठलोष्टोपलाद्यपि ॥ ४५ ॥
176608
176609 ऐन्दवजगत्साम्यं प्रस्तुतेऽपि जगति बोध्यमित्याह - ऐन्दवानीति ॥ ४५ ॥
176610
176611 यथैवैन्दवसंकल्पास्ते जगत्त्वमुपागताः ।
176612 तथैवाब्जजसंकल्पो जगत्त्वमयमागतः ॥ ४६ ॥
176613
176614 तुल्यत्वमेव दर्शयति - यथेति ॥ ४६ ॥
176615
176616 तस्मादिहेमे गिरयो वसुधा पादपा घनाः ।
176617 महाभूतानि सर्वं च चिन्मात्रमयमाततम् ॥ ४७ ॥
176618
176619 चिद्वृक्षाश्चिन्मही चिद्द्यौश्चिदाकाशं चिदद्रयः ।
176620 नाचित्क्वचित्संभवति तेष्वैन्दवजगत्स्विव ॥ ४८ ॥
176621
176622 चिन्मात्रखकुलालेन स्वदेहचलचक्रके ।
176623 स्वशरीरमृदा सर्गः कुतोयं क्रियतेऽनिशम् ॥ ४९ ॥
176624
176625 कुत इत्यसंभावनोक्तिर्मिथ्यात्वद्योतनाय ॥ ४९ ॥
176626
176627 संकल्पनिर्मिते सर्गे दृषदश्चेन्न चेतनाः ।
176628 तदत्र लोष्टशैलादि किमेतदिति कथ्यताम् ॥ ५० ॥
176629
176630 एतेन कथं सचेतना एते काष्ठलोष्टोपलादयः इति प्रश्नोऽपि समाहित इत्याशयेनाह ##-
176631
176632 कलनस्मृतिसंस्कारा दधत्यर्थं च नोदरे ।
176633 प्राङ्मृष्टं कल्पनादीनामन्यैवार्थकलावताम् ॥ ५१ ॥
176634
176635 कलनमनुभवः स्मृतिस्तज्जनकसंस्काराः चकारादिच्छाकृतय इत्येते हि
176636 संविद्विशेषा अर्थगोचराः एतेषां ह्यन्तरर्थाः प्रथन्ते । एते च स्वोदरे
176637 अभिव्यक्तचिन्मात्रमेव दधति न जडमर्थमतोऽप्यर्थाश्चिद्रूपा एवेत्याह -
176638 कलनेति । तत्कुतस्तत्राह - प्रागिति । यत इदं प्रागेवास्माभिर्विमृष्टं
176639 यत्कल्पनादीनामर्थशून्यानामन्यैव स्थितिः । अर्थकलावतां
176640 तत्त्वावगाहनचमत्कारशालिनामन्यैव चमत्कृतिरिति । अथवा । ननु
176641 लोष्टादिकलनस्मृतिसंस्कारैकरूप्येण लोष्टाद्यचिद्रूपमेव निश्चितं कथं
176642 तत्सचेतनमित्युपवर्ण्यते तत्राह - कलनेति । कलनादयो लोष्टशैलादितत्त्वं
176643 चिन्मात्रमुदरेण दधति नावगाहितुं शक्नुवन्ति यतस्तदर्थकलावतां
176644 कल्पनादीनामुत्थानात्प्रागेवास्तीति मृष्टं परामृष्टम् । अज्ञातविषये हि

176645 चक्षुरादिना कलनं ज्ञातविषये हि स्मृतिसंस्कारौ ज्ञानसमानविषयौ।
176646 अतस्तेभ्यः पूर्वमज्ञातविषयसिद्धिरवश्यं वाच्येति भावः। न चाचिद्रूपं
176647 तृणकाष्ठशैलाद्यज्ञातं वक्तुं शक्यम्। जडेष्वज्ञानावरणप्रयोजनाभावात्
176648 । अतो जडेभ्योऽन्यैव ब्रह्मसत्ता तृणादीनां तत्त्वं
176649 सैवान्यथाकलनस्मृतिसंस्कारैर्जडत्वेन भ्रान्त्या विमृश्यत इत्यर्थः॥ ५१॥
176650
176651 तद्धाम संविदो धाम्नि मणिराशौ मणिर्यथा।
176652 सर्वात्मनि तथा चित्ते कश्चिदर्थ उदेत्यलम्॥ ५२॥
176653
176654 इतश्च काष्ठलोष्टादयश्चेतना इत्याह - तदिति। यतस्तत्परमं चिद्धामैव
176655 सर्वात्मनि संविदो धाम्नि समष्टिव्यष्टिचित्ते मणिराशौ मणिरिव देदीप्यमानमन्तः
176656 स्थित्वा कश्चित्तृणकाष्ठशैलाद्यर्थ इव उदेति। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् इति
176657 श्रुतेरिति भावः॥ ५२॥
176658
176659 अकार्यकरणस्यार्थो न भिन्नो ब्रह्मणः क्वचित्।
176660 स्वभाव इति तेनेदं सर्वं ब्रह्मेति निश्चयः॥ ५३॥
176661
176662 इतश्च तृणकाष्ठादिश्चेतनो यतोऽयमकार्यकरणस्य तस्य सृष्टिः। यथा सूर्यस्य
176663 प्रभा तत्स्वभाव एव नाप्रकाशरूपा तद्वदिदं सर्व चेतनं ब्रह्मैवेत्यर्थः॥ ५३
176664 ।।
176665
176666 यथा प्रवृत्तं चिद्वारि वहत्यावर्ततेऽवनौ।
176667 स्वयत्नेनातितीव्रेण परात्मीयात्मना विना॥ ५४॥
176668
176669 यथा निम्नावनौ प्रवृत्तं वारि परात्मीयात्मना कारणान्तरेण विना स्वयत्नेन स्वत
176670 एव आवर्तप्रवाहतरङ्गादिवैचित्र्येणावर्तते तथा चिदपीत्यन्वयः॥ ५४॥
176671
176672 पद्मलीला जगदिव प्रकचन्ति जगन्ति यत्।
176673 चिन्मात्राद्ब्रह्मणः स्वस्मादन्यानि न मनागपि॥ ५५॥
176674
176675 यथा पाद्मे कल्पे भगवन्नाभिपद्मलीला एव जगदिव कचन्ति
176676 तद्वच्चिन्मात्राद्ब्रह्मणः सकाशाज्जगन्ति प्रकचन्ति यत्ततोऽपि मनागपि ततो नान्यानि॥
176677 ५५॥
176678
176679 अजातमनिरुद्धं च सन्मात्रं ब्रह्म खात्मकम्।
176680 शान्तं सदसतोर्मध्यं चिद्धामात्रमिदं जगत्॥ ५६॥
176681
176682 अनन्यत्वे यत्फलितं तदाह - अजातमिति। सदसतोर्भावाभावयोर्द्वयोरपि
176683 मार्जनान्मध्यम्॥ ५६॥
176684
176685 यत्संविन्मयमद्यादि संकल्पजगति स्थितम्।
176686 तदसंविन्मयमिति वक्ताऽज्ञो ज्ञैर्विहस्यते॥ ५७॥
176687
176688 अत एव तृणशैलकाष्ठादयः अचेतना इति द्रष्टारो मूढा विद्वद्भिरुपहस्यन्त
176689 इत्याह - यदिति। वक्ता अज्ञ इति च्छेदः॥ ५७॥
176690
176691 जगन्त्यात्मेव संकल्पमयान्येतानि वेत्ति खे।
176692 खात्मकानि तथेदं च ब्रह्म संकल्पजं जगत्॥ ५८॥
176693
176694 ब्रह्मा चतुर्मुखस्तत्संकल्पजत्वादपि स्वमनोराज्यवच्चिन्मात्रत्वमनुमेयमित्याह
176695 - जगन्तीति। आत्मा स्वयमिव॥ ५८॥
176696

यावद्यावदियं दृष्टिः शीघ्रं शीघ्रं विलोक्यते ।
तावत्तावदिदं दुःखं शीघ्रं शीघ्रं विलीयते ॥ ५९ ॥

किमर्थमियमेव दृष्टिर्भङ्ग्यन्तरैः पुनः पुनः समर्थ्यते तत्राह -
यावदिति । इयं प्रपञ्चदृष्टिर्दृढीकृतया चिद्दृष्ट्या यावद्यावद्विलोक्यते
तावत्तावदिदं दुःखं विलीयते ॥ ५९ ॥

यावद्यावदियं दृष्टिः प्रेक्ष्यते न चिराच्चिता ।
तावत्तावदिदं दुःखं भवेत्प्रतिघनं घनम् ॥ ६० ॥

दीर्घदुष्कृतमूढानामिमां दृष्टिमपश्यताम् ।
संसृतिर्वज्रसारेयं न कदाचित्प्रशाम्यति ॥ ६१ ॥

नेहाकृतिर्न च भवाभवजन्मनाशाः सत्ता न चैव न च नाम तथास्त्यसत्ता ।
शान्तं परं कचति केवलमात्मनीत्थं ब्रह्माथवा कचनमप्यलमत्र नास्ति
॥ ६२ ॥

अतो महाफलत्वादियमेव दृष्टिर्दृढीकार्येत्युपसंहरति - नेहेति । इह
जगत्याकृत्यादयो विकल्पा न सन्ति । सत्ता द्वितीयो भावविकारः । असत्ता तदभावः ।
आत्मनि परमार्थचित्स्वभावे इत्थं कचति । अथवा ब्रह्मातिरिक्तं
कचनमप्यलमत्यन्तं नास्ति । कचधातुप्रवृत्तिनिमित्ताभावादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

आद्यन्तवर्जितमलभ्यलताग्रमूलनिर्माणमूलपरिवेशमशेषमच्छम् ।
अन्तस्थनिर्गगनसर्गकपुत्रकौघं नित्यं स्थितं ननु घनं
गतजन्मनाशम् ॥ ६३ ॥

कचनस्याप्यभावे ब्रह्म कीदृक् स्थितं तदाह - आद्यन्तेति । तद्ब्रह्म
स्फटिकस्तम्भवदन्तस्थनिर्गगनसर्गकपुत्रिकौघमपि अलभ्या जगल्लतास्तदग्राणि
तन्मूलानि तन्निर्माणानि तन्मूलानां मूले भूमौ परिवेशाः प्रवेशाश्च
यस्मिंस्तथाविधमाद्यन्तवर्जितं कालतोऽप्यजन्मनाशमशेषमच्छमतिस्वच्छं
चिदानन्दैकघनं नित्यं स्थितं कैवल्यमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सन्मात्रमन्तरहिताखिलहस्तजातं पर्यन्तहीनगणनाङ्गममुक्तरूपम् ।
आत्माम्बरात्मकमहं त्विदमेव सर्वं सुस्तम्भरूपमजमौनमलं
विकल्पैः ॥ ६४ ॥

इदमेवामुक्तरूपं यदा तदा अन्तरहितमसंख्यमखिलं विश्वतोव्याप्तं
हस्तजातं पर्यन्तेष्वपि हीनगणनान्यसंख्यानि
चक्षुःश्रोत्रशिरःकण्ठोदरपादाद्यङ्गानि च यस्य तथाविधमिदमेव सर्वमासीत् ।
मुक्तरूपं त्वात्माम्बरात्मकं सुस्तम्भरूपं सन्मात्रं अजमौनं
वर्णितस्फाटिकसुस्तम्भरूपमिदमहमेव संपन्नमिति पुनर्विकल्पैरलं प्रयोजनं
नास्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० ब्रह्मगीतास्वैन्दवोपाख्यानं
नामाष्टसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७८ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
ऐन्दवोपाख्यानं नामाष्टसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७८ ॥

एकोनाशीत्यधिकशततमः सर्गः १७९

176749 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
176750
176751 एवं चिन्मात्रमेवैकं शुद्धं सत्त्वं जगत्त्रयम् ।
176752 संभवन्तीह भूतानि नाज्ञबुद्धानि कानिचित् ॥ १ ॥
176753
176754 चिन्मात्रमखिलं विश्वं स्थितमप्रतिघं यतः ।
176755 ततः प्रागुक्तशङ्कायाः कः प्रसङ्गः इतीर्यते ॥
176756
176757 अज्ञैः सप्रतिघत्वेन मूर्तत्वेन च बुद्धानि भूतानि नेह संभवन्ति ॥ १ ॥
176758
176759 तस्मात्कुतः शरीरादि वस्तु सप्रतिघं कुतः ।
176760 यदिदं दृश्यते किंचित्तदप्रतिघमाततम् ॥ २ ॥
176761
176762 अप्रतिघं ब्रह्मैवाततम् ॥ २ ॥
176763
176764 स्थितं चिद्व्योम चिद्व्योम्नि शान्ते शान्तं समं स्थितम् ।
176765 स्थितमाकाशमाकाशे ज्ञप्तिर्ज्ञप्तौ विजृम्भते ॥ ३ ॥
176766
176767 समं सर्ववैषम्यनिर्मुक्तम् ॥ ३ ॥
176768
176769 सर्वं संविन्मयं शान्तं सत्स्वप्न इव जाग्रति ।
176770 स्थितमप्रतिघाकारं क्वासौ सप्रतिघा स्थितिः ॥ ४ ॥
176771
176772 सप्रतिघा असौ त्वदुक्ता स्थितिः क्वास्ति यत्र ते शङ्का प्रसरेदित्यर्थः ॥ ४ ॥
176773
176774 क्व देहावयवाः क्वान्त्रवेष्टनी क्वास्थिपञ्जरम् ।
176775 व्योमेवाप्रतिघं विद्धि देहं सप्रतिघोपमम् ॥ ५ ॥
176776
176777 देहतदवयवादिकं तु स्वप्नदेहवच्चिन्मात्रमेव प्रबुद्धदृशेति
176778 तत्राज्ञदृशैव शङ्का न तत्त्वदृशेत्याह - क्वेति ।
176779 सप्रतिघस्वप्नदेहोपममिति कथंचिद्व्याख्येयं सप्रतिघाप्रसिद्धेः ॥ ५ ॥
176780
176781 संवित्करौ शिरः संवित्संविदिन्द्रियवृन्दकम् ।
176782 शान्तमप्रतिघं सर्वं न सप्रतिघमस्ति हि ॥ ६ ॥
176783
176784 ब्रह्मव्योम्नः स्वप्नरूपस्वभावत्वाज्जगत्स्थितेः ।
176785 इदं सर्वं संभवति सहेतुकमहेतुकम् ॥ ७ ॥
176786
176787 प्रत्यक्षादिसिद्धस्य मूर्तस्य देहादेरपलापः साहसमिति तु न मन्तव्यमित्याह -
176788 ब्रह्मव्योम्न इति । सहेतुकं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमप्यहेतुकमप्रमाणकं
176789 सकारणकमप्यकारणकं च । तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः नेह नानास्ति
176790 किंचन यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति अथात आदेशो नेति नेति इत्यादिश्रुत्यैव
176791 जगदपलापादिति भावः ॥ ७ ॥
176792
176793 न कारणं विना कार्यं भवतीत्युपपद्यते ।
176794 यद्यथा येन निर्णीतं तत्तथा तेन लक्ष्यते ॥ ८ ॥
176795
176796 ब्रह्मणो निर्विकाराद्वयत्वाज्जगतः कारणान्तरस्याभावादनुत्पत्तिरेवेत्यपलाप
176797 उपपद्यते तत्त्वदृशा । भ्रान्तिदृशा
176798 त्वनादित्वात्कारणपरम्परासंभवाद्ब्रह्मा##-
176799 ॥ ८ ॥
176800

176801 कारणेन विना कार्यं सद्वदित्युपपद्यते |
176802 यथाभावितमेवार्थं संविदाप्नोत्यसंशयम् || ९ ||
176803
176804 यौक्तिकदृशा तु कारणेन विनोत्पन्नं संविदात्मत्वेन लब्धं चेदं
176805 जगन्नात्यन्तमसन्नाप्यत्यन्तं सत् किंतु सद्वदित्युपपद्यते इत्याह -
176806 कारणेनेत्यादिना || ९ ||
176807
176808 यथा संभवति स्वप्ने सर्वं सर्वत्र सर्वथा |
176809 चिन्मयत्वात्तथा जाग्रत्यस्ति सर्वात्मरूपता || १० ||
176810
176811 सर्वात्मनि ब्रह्मपदे नानानानात्मनि स्थिता |
176812 अस्त्यकारणकार्याणां सत्ता कारणजापि च || ११ ||
176813
176814 मायावादे तु सर्वमविरुद्धमित्याह - सर्वात्मनीति || ११ ||
176815
176816 एकः सहस्रं भवति यथा ह्येते किलैन्दवाः |
176817 प्रयाता भूतलक्षत्वं संकल्पजगतां गणैः || १२ ||
176818
176819 सहस्रमेकं भवति संविदां च तथा हि यत् |
176820 सायुज्ये चक्रपाण्यादेः सर्गैरेकं भवेद्वपुः || १३ ||
176821
176822 चक्रपाणेरादिपदाद्ब्रह्मरुद्रेन्द्रचन्द्रसूर्यदिः सायुज्ये
176823 विपश्चिदुपाख्याननिष्कर्षोक्तदिशा उपाधिमेलनद्वारैक्यापत्तौ | इन्द्रस्यैव सायुज्यं
176824 सलोकतामाप्नोति इत्यादिश्रुतेरिति भावः || १३ ||
176825
176826 एक एव भवत्यब्धिः स्रवन्तीनां शतैरपि |
176827 एक एव भवेत्काल ऋतुसंवत्सरोत्करैः || १४ ||
176828
176829 भिन्नसत्तयोः सत्तैक्यप्राप्तिस्तु लोकेऽपि प्रसिद्धेत्याह - एक एवेति |
176830 ऋतुसंवत्सरोत्करैर्भिन्नोऽपि || १४ ||
176831
176832 संविदाकाश एवायं देहः स्वप्न इवोदितः |
176833 स्वप्नाद्रिवन्निराकारः स्वानुभूतिस्फुटोऽपि च || १५ ||
176834
176835 तथा एक एवात्मा भ्रान्त्या देहादिनानात्वं प्राप्त इव भातीत्याह - संविदाकाश
176836 इति || १५ ||
176837
176838 संवित्तिरेवानुभवात्सैवाननुभवात्मिका |
176839 द्रष्टृदृश्यदृशा भाति चिद्व्योमैकमतो जगत् || १६ ||
176840
176841 द्रष्टृदृश्यदृशा भ्रान्तविभागदृशा || १६ ||
176842
176843 वेदनावेदनात्मैकं निद्रास्वप्नसुषुप्तवत् |
176844 वातस्पन्दाविवाभिन्नौ चिद्व्योमैकमतो जगत् || १७ ||
176845
176846 यथा एकैव निद्रा स्वप्ने वेदनात्मा सुषुप्तौ अवेदनात्मेति द्वैविध्येऽप्येका तद्वत् || १७ ||
176847
176848 द्रष्टा दृश्यं दर्शनं च चिद्भानं परमार्थखम् |
176849 शून्यस्वप्न इवाभाति चिद्व्योमैकमतो जगत् || १८ ||
176850
176851 जगत्त्वमसदेवेशे भ्रान्त्या प्रथमसर्गतः |
176852 स्वप्ने भयमिवाशेषं परिज्ञातं प्रशाम्यति || १९ ||

यतो जगत्त्वमसदेवातः स्वप्ने प्रसक्तं व्याघ्रादिभयमिव परिज्ञातमात्रं
प्रशाम्यति ‖ १९ ‖

एकस्याः संविदः स्वप्ने यथा भानमनेकधा ।
नानापदार्थरूपेण सर्गादौ गगने तथा ‖ २० ‖

गगने ब्रह्मणि ‖ २० ‖

बहुदीपे गृहे च्छाया बह्व्यो भान्त्येकवद्यथा ।
सर्वशक्तेस्तथैवैका भाति शक्तिरनेकधा ‖ २१ ‖

अनेकदीपप्रभाणामेकवद्भानमिव एकस्या अपि मायाशक्तेरनेकधाभानं
संभावनीयमित्याह - बहुदीपे इति । छायाः कान्तयः ‖ २१ ‖

यत्सीकरस्फुरणमम्बुनिधौ शिवाख्ये व्योम्नीव वृक्षनिकरस्फुरणं स
सर्गः ।
व्योम्न्येष वृक्षनिकरो व्यतिरिक्तरूपो ब्रह्माम्बुधौ न तु मनागपि
सर्गबिन्दुः ‖ २२ ‖

व्योम्नि भ्रान्त्या वृक्षनिकरस्फुरणमिव शिवाख्ये अम्बुधौ यत्सीकरस्फुरणं स
एवायं सर्गः । एतावांस्तु विशेषः - यद्व्योम्नि वृक्षनिकरो
व्योमधर्मशून्यतानुविद्धत्वेनास्फुरणादत्यन्तव्यतिरिक्तरूपः । ब्रह्माम्बुधौ
स्फुरन्सर्गबिन्दुस्तु मनागपि व्यतिरिक्तरूपो नेत्यर्थः ‖ २२ ‖

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठम० वा० दे० मो० नि० उ० ब्रह्म० ब्रह्ममयत्वप्रतिपादनं
नामैकोनाशीत्यधिकशततमः सर्गः ‖ १७९ ‖

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
ब्रह्ममयत्वप्रतिपादनं नामैकोनाशीत्यधिकशततमः सर्गः ‖ १७९ ‖

अशीत्यधिकशततमः सर्गः १८०

श्रीराम उवाच ।

इमं मे संशयं छिन्धि भगवन्भास्करं तमः ।
भुवनस्येव भावानां सम्यग्रूपानुभूतये ‖ १ ‖

इह रामोदिते कुन्ददन्ताख्याने गिरौ तरौ ।
प्रलम्बिनस्तापसस्य वरलाभान्तमीर्यते ‖

स्वयं प्रबुद्धो रामश्चिरं तत्त्वजिज्ञासया स्वमाश्रितस्य कुन्ददन्ताख्यद्विजस्य
प्रस्तुतोपदेश श्रवणात्तत्वप्रबोधोऽभून्न वेति स्वसंदेहं गुरुमुखेन तं
पृष्ट्वा विमार्ष्टुकामो वसिष्ठं प्रत्यत्याश्चर्यभूतं तदाख्यानं वक्तुं
भूमिकां रचयंस्तं गुरुं प्रार्थयते - इममिति । इममाख्यानान्ते
वक्ष्यमाणम् । यथा भास्करं ज्योतिर्भुवनस्य जगतः सर्वभावानां
सम्यग्रूपानुभूतये तमश्छिनत्ति तद्वदित्यर्थः ‖ १ ‖

कदाचिदहमेकाग्रो विद्यागेहे विपश्चिताम् ।
संसदि स्थितवान्यावत्तापसः कश्चिदागतः ‖ २ ‖

संशयबीजं दर्शयितुमाख्यानमारभते - कदाचिदित्यादिना ।

यावत्स्थितस्तावत्तस्मिन्काले इति यावत् ॥ २ ॥

विद्वान्द्विजवरः श्रीमान्विदेहजनमण्डलात् ।
महातपाः कान्तियुतो दुर्वासा इव दुःसहः ॥ ३ ॥

स प्रविश्याभिवाद्याशु सभामाभास्वरद्युतिम् ।
उपविश्यासने तिष्ठन्नस्माभिरभिवादितः ॥ ४ ॥

सभां द्विजसभाम् ॥ ४ ॥

वेदान्तसांख्यसिद्धान्तवादान्संहृत्य सत्तमम् ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तं तमहं पृष्टवानिदम् ॥ ५ ॥

तत्र अहं स्वाधीयमानान्वेदान्तसांख्यसिद्धान्तवादानुपसंहृत्य तं
तापसमिदं वक्ष्यमाणं पृष्टवान् ॥ ५ ॥

दीर्घाध्वना परिश्रान्तः सयत्न इव लक्ष्यसे ।
वदाद्य वदतां श्रेष्ठ कुत आगमनं कृतम् ॥ ६ ॥

सयत्नः कंचिदर्थं लब्धुं बोद्धुं वा यत्नवानिव लक्ष्यसे ॥ ६ ॥

ब्राह्मण उवाच

एवमेतन्महाभाग सुमहायत्नवानहम् ।
यदर्थमागतोऽस्मीह तस्याकर्णय निर्णयम् ॥ ७ ॥

निर्णयं त्वत्संदेहनिवारणं मद्वाक्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वैदेहो नाम देशोऽस्ति सर्वसौभाग्यसंयुतः ।
स्वर्गस्याम्बरसंस्थस्य प्रतिबिम्बमिवावनौ ॥ ८ ॥

अवनौ स्फटिकावनौ ॥ ८ ॥

तत्राहं ब्राह्मणो जातः प्राप्तविद्यश्च संस्थितः ।
कुन्दावदातदन्तत्वात्कुन्ददन्त इति श्रुतः ॥ ९ ॥

तत्र विदेहेषु ॥ ९ ॥

अथाहं जातवैराग्यः प्रविहर्तुं प्रवृत्तवान् ।
देवद्विजमुनीन्द्राणां संभ्रमाच्छ्रमशान्तये ॥ १० ॥

देवद्विजमुनीन्द्राणां स्थानानीति शेषः ॥ १० ॥

श्रीपर्वतमखण्डेहं कदाचित्प्राप्तवानहम् ।
तत्रावसं चिरं कालं मृदु दीर्घं तपश्चरन् ॥ ११ ॥

अखण्डेहममिति पूर्वान्वयि । अखण्डेहं तत्रावसमिति वा । मृदु अनुग्रं
दीर्घकालत्वाद्दीर्घम् ॥ ११ ॥

तत्रास्त्यरण्यं विदितं मुक्तं तृणवनादिभिः ।
त्यक्ततेजस्तमोभ्रादिभूमाविव नभस्तलम् ॥ १२ ॥

176957 शून्यत्वांशे नभस्तलदृष्टान्तः ॥ १२ ॥
176958
176959 तत्रास्ति मध्ये विटपी लघुः पेलवपल्लवः ।
176960 स्थित एषोऽम्बरे शून्ये मन्दरश्मिरिवांशुमान् ॥ १३ ॥
176961
176962 विटपी बहुशाखो वृक्षः ॥ १३ ॥
176963
176964 लम्बते तस्य शाखायां पुरुषः प्रावनाकृतिः ।
176965 भानुर्भानाविव रश्मिगृहीतो ग्रथिताकृतिः ॥ १४ ॥
176966
176967 भानुः सूर्यः भानौ स्वरश्माविव रश्मिगृहीतो रज्जुबद्धपादः ।
176968 पादबन्धनरज्ज्वाधार इति यावत् ॥ १४ ॥
176969
176970 मौञ्जदामनिबद्धोर्ध्वपादो नित्यमवाक्शिराः ।
176971 अष्ठीलत्वं दधदिव महाष्ठीलस्य शाल्मलेः ॥ १५ ॥
176972
176973 तदेव स्पष्टमाह - मौञ्जेति । अष्ठीलत्वं प्रलम्बपर्वग्रन्थिभावं दधदिव ॥
176974 १५ ॥
176975
176976 दृष्टः प्राप्तेन तं देशं स कदाचिन्मया पुमान् ।
176977 विचारितो निकटतो वक्षःस्थाञ्जलिसंपुटः ॥ १६ ॥
176978
176979 विचारितो मनसा विमृष्टः ॥ १६ ॥
176980
176981 यावज्जीवत्यसौ विप्रो निःश्वसित्यहताकृतिः ।
176982 शीतवातातपस्पर्शान्सर्वान्वेत्ति च कालजान् ॥ १७ ॥
176983
176984 तं विचारमेव स्फुटमाह - यावदिति । वितर्के यावच्छब्दः । नूनं जीवति यतो
176985 निःश्वसितीत्यर्थः ॥ १७ ॥
176986
176987 अनन्तरमसावेको नोपचर्य मया बहून् ।
176988 दिवसातपखेदेन विश्रम्भे पातितः शनैः ॥ १८ ॥
176989
176990 एकोऽसौ लम्बमानो ना पुरुषो मया बहून् दिवसान् दिवसातपखेदसहनेनोपचर्य
176991 शनैर्विस्रम्भे विश्वासे पातितः ॥ १८ ॥
176992
176993 पृष्टश्च कोऽसि भगवन्किमर्थं दारुणं तपः ।
176994 करोषीदं विशालाक्ष लक्ष्यालक्ष्यात्मजीवितः ॥ १९ ॥
176995
176996 चिरेणोच्छ्वसनाल्लक्ष्यालक्ष्यात्मजीवितः ॥ १९ ॥
176997
176998 अथ तेनोक्तमर्थस्ते क इवानेन तापस ।
176999 अर्थे नातिविचित्रा हि भवन्तीच्छाः शरीरिणाम् ॥ २० ॥
177000
177001 अनेन मत्कुलदेशतपःप्रयोजनादिपरिज्ञानेन ते कोऽर्थः किं प्रयोजनम् । न हि
177002 निष्प्रयोजनेऽर्थे जिज्ञासा संभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥
177003
177004 इत्युक्तवान्प्रयत्नेन सोऽनुबन्धेन वै मया ।
177005 यदा पृष्टस्तदा तेन ममोक्तमिदमुत्तरम् ॥ २१ ॥
177006
177007 इत्युक्तवान् स तापसो मया यदा प्रयत्नेन प्रणयानुबन्धेन च पृष्टस्तदा तेन
177008 ममेदं वक्ष्यमाणमुक्तम् ॥ २१ ॥

177009
177010 मथुरायामहं जातो वृद्धिं यातः पितुर्गृहे।
177011 बाल्ययौवनयोर्मध्ये स्थितः पदपदार्थवित्॥ २२॥
177012
177013 पदानि शब्दशास्त्रं पदार्था अर्थशास्त्राणि च वेत्तीति पदपदार्थवित्॥ २२॥
177014
177015 समग्रसुखसंभारकोशो भवति भूमिपः।
177016 इत्यहं श्रुतवांस्तत्र भोगार्थी नवयौवनः॥ २३॥
177017
177018 भूमिपो राजा समग्राणां सुखसंभाराणां भोगसामग्रीणां कोश इवाश्रयो
177019 भवतीति अहं तत्र श्रुतवान्॥ २३॥
177020
177021 अथ सप्तमहाद्वीपविस्तीर्णाया भुवः पतिः।
177022 स्यामित्यहमुदारात्मा परिबिम्बितवांश्चिरम्॥ २४॥
177023
177024 अथ तच्छ्रवणानन्तरमहं सप्तमहाद्वीपविस्तीर्णाया भुवः पतिस्तथा उदारात्मा
177025 अर्थिनामभिलक्षितपूरणसमर्थः स्यामिति चिरं परिबिम्बितवान्। इच्छां कृतवानिति
177026 यावत्॥ २४॥
177027
177028 इत्यर्थेन समागत्य देशमित्थमहं स्थितः।
177029 अत्र द्वादश वर्षाणि समतीतानि मानद॥ २५॥
177030
177031 इति एवंरूपेण अर्थेन प्रयोजनेन इमं श्रीशैलदेशमागत्य स्थितः॥ २५॥
177032
177033 तदकारणमित्र त्वं गच्छेष्टं देशमाशुगः।
177034 अहं चाभिमतप्राप्तेरित्थमेव दृढस्थितिः॥ २६॥
177035
177036 हे अकारणमित्र तत्तस्मात्पृष्टार्थस्य मयोक्तत्वात्त्वमिष्टं देशमाशुगः
177037 शीघ्रगामी भूत्वा गच्छ। मन्दगमने दूरस्थग्रामनगराद्यप्राप्त्या अरण्ये
177038 निशाप्रसक्तेरिति भावः। आ अभिमतप्राप्तेरहं तु इत्थमेव तपसि दृढस्थितिः॥ २६॥
177039
177040 इति तेनाऽहमुक्तः संस्तमित्थं प्रोक्तवाञ्छृणु।
177041 आश्चर्यश्रवणे चेतः खेदमेति न धीमतः॥ २७॥
177042
177043 साधो यावत्त्वया प्राप्तो न नामाभिमतो वरः।
177044 त्वद्रक्षापरिचर्यार्थमिह तावदहं स्थितः॥ २८॥
177045
177046 तावत्कालमहमपि तव रक्षार्थं परिचर्या सेवा तदर्थं च स्थितो भविष्यामीत्यर्थः॥ २८
177047 ॥
177048
177049 मयेत्युक्ते स पाषाणमौनवानभवच्छमी।
177050 निमीलितेक्षणः क्षीणरूपस्त्वकलनो बहिः॥ २९॥
177051
177052 क्षीणस्य मृतस्य रूपमिव रूपं यस्य। यतो बहिरकलनः॥ २९॥
177053
177054 तथाहं पुरतस्तस्य काष्ठमौनवतोऽवसम्।
177055 षण्मासान्विगतोद्वेगं वेगान्कालकृतान्सहन्॥ ३०॥
177056
177057 कालकृतान् शीतोष्णादिवेगान् सहन्सन्॥ ३०॥
177058
177059 अर्कबिम्बाद्विनिष्क्रम्य तत्प्रदेशान्तरे स्थितम्।
177060 एकदा दृष्टवानस्मि पुरुषं भानुभास्वरम्॥ ३१॥

177061
177062 तस्मिन्प्रदेशान्तरे तस्य तापसस्य पुरोदेशे आगत्य स्थितं भानुभास्वरं पुरुषम् ‖
177063 ३१ ‖
177064
177065 स तेन पूज्यते यावन्मनसा कर्मणा मया ।
177066 उवाच तावद्ववनममृतस्यन्दसुन्दरम् ‖ ३२ ‖
177067
177068 स पुरुषस्तेन तापसेन मया सह यावत्पूज्यते तावदुवाच ‖ ३२ ‖
177069
177070 शाखाप्रलम्बनपर हे ब्रह्मन्दीर्घतापस ।
177071 तपः संहर संहारि गृहाणाभिमतं वरम् ‖ ३३ ‖
177072
177073 त्वं तपः उपसंहर । सम्यक् हारि मनोहरमभिमतं वरं गृहाण ‖ ३३ ‖
177074
177075 सप्ताब्धिद्वीपवलयां पालयिष्यसि मेदिनीम् ।
177076 सप्तवर्षसहस्राणि देहेनानेन धर्मतः ‖ ३४ ‖
177077
177078 अनेन देहेन कृतात्तपोधर्मतोन त्वनेन देहेन पालयिष्यसीति । उत्तरग्रन्थविरोधात् ‖ ३४
177079 । ।
177080
177081 एवं समीहितं दत्त्वा स द्वितीयो दिवाकरः ।
177082 गन्तुमस्तमथार्काब्धिमविशत्प्रोदितो यतः ‖ ३५ ‖
177083
177084 यतः स्वयं प्रोदितो निर्गतस्तमेवार्करूपमब्धिमस्तमदर्शनं गन्तुमविशत् ‖ ३५ ‖
177085
177086 तस्मिन्याते मया प्रोक्तं तस्य शाखातपस्विनः ।
177087 श्रुतदृष्टानुभूताग्र्यवरदस्य विवेकिनः ‖ ३६ ‖
177088
177089 शास्त्रे यः श्रुतः स एव प्रत्यक्षं दृष्टो वरदानव्यवहारेणानुभूतश्चाग्र्यः
177090 श्रेष्ठो वरद आदित्यपुरुषो येन तस्य शाखातपस्विनः ‖ ३६ ‖
177091
177092 संप्राप्ताभिमतं ब्रह्मंस्तरुशाखावलम्बनम् ।
177093 तपस्त्यक्त्वा यथाप्राप्तं व्यवहारं समाचर ‖ ३७ ‖
177094
177095 हे ब्रह्मन् तव तरुशाखावलम्बनरूपं यत्तपस्तत्संप्रति संप्राप्तमभिमतं
177096 यस्मात्तथाविधं संपन्नम् अत इदानीं त्वं तपस्त्यक्त्वा यथाप्राप्तं
177097 स्वगृहगमनादिव्यवहारं समाचर ‖ ३७ ‖
177098
177099 एवमङ्गीकृतवतः पादौ तस्य मया ततः ।
177100 मुक्तौ विटपिनस्तस्मादालानात्कालभाविव ‖ ३८ ‖
177101
177102 कालभौ कलभसंबन्धिनौ । आलानात्तद्वन्धनस्तम्भादिव ‖ ३८ ‖
177103
177104 स्नातः पवित्रहस्तोऽसौ चक्रे जप्त्वाघमर्षणम् ।
177105 फलेन पुण्यलब्धेन विटपाद्व्रतपारणम् ‖ ३९ ‖
177106
177107 पुण्येन तपःसिद्धिबलेन तस्मादेव विटपाल्लब्धेन फलेन मया सह व्रतपारणं
177108 चक्रे ‖ ३९ ‖
177109
177110 तत्पुण्यवशतः प्राप्तैः स्वादुभिस्तैस्तरोः फलैः ।
177111 समाश्वस्तावसंक्षुब्धावावां तत्र दिनत्रयम् ‖ ४० ‖
177112

177113 सप्तद्वीपसमुद्रमुद्रितदिशं भोक्तुं समग्रां महीं विप्रः
177114 पादपलम्बितेन वपुषा तप्त्वोर्ध्वपादस्तपः।
177115 संप्राप्याभिमतं वरं दिनकृतो विश्वस्य चाह्नां त्रयं सार्धं
177116 मत्सुहृदा स्वमेव सदनं गन्तुं प्रवृत्तोऽभवत्॥ ४१॥
177117
177118 उक्तामेव कथां संक्षेपोक्त्योपसंहरति - सप्तद्वीपेति। दिनकृतः
177119 सूर्यपुरुषात्सकाशादभिमतं वरं संप्राप्य तदनन्तरं तरुतले अह्नां त्रयं
177120 विश्वस्य विश्रम्य पादपीडानिवृत्त्यनन्तरं मया सुहृदा सार्धं स्वयमेव
177121 मथुरास्थं भवनं गन्तुं प्रवृत्तोऽभवत्॥ ४१॥
177122
177123 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० ब्रह्मगीतासु तापतोपाख्यानं
177124 नामाशीत्यधिकशततमः सर्गः॥ १८०॥
177125
177126 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
177127 तापसोपाख्यानं नामाशीत्यधिकशततमः सर्गः॥ १८०॥
177128
177129 एकाशीत्यधिकशततमः सर्गः १८१
177130
177131 कुन्ददन्त उवाच।
177132
177133 आवासमन्तरे गन्तुं प्रवृत्तौ मुदिताकृती।
177134 मथुरानगरीं चन्द्रसूर्याविन्द्रपुरीमिव॥ १॥
177135
177136 गच्छतोर्मधुरां मार्गभ्रंशाद्गौरीवनागमः।
177137 तत्र तापसवृद्धेन संवादश्चात्र वर्ण्यते॥
177138
177139 यथा चन्द्रसूर्याविन्द्रपुरीं प्राच्यां प्रसिद्धामावासं गन्तुं सायंकाले
177140 प्रवृत्तौ तद्वदावामपि आसायं चलित्वा अन्तरे आवासं गन्तुं प्रवृत्तौ॥ १॥
177141
177142 प्राप्य रोधाभिधं ग्रामं विश्रम्याम्रवणाचले।
177143 उषितौ द्वे दिने तस्मिन्सालीसे नगरे सुखम्॥ २॥
177144
177145 आवासस्थानान्येव क्रमेणाह - प्राप्येत्यादिना। आम्रवणप्रचुरे अचले॥ २॥
177146
177147 अध्वानन्दितचित्ताभ्यामावाभ्यामतिवाहितः।
177148 द्वितीयेऽहनि शीताम्बुस्निग्धच्छायावनद्रुमाः॥ ३॥
177149
177150 द्वितीये अहनि आवां शीतान्यम्बूनि स्निग्धच्छायावनद्रुमाश्च यासु तथाविधाः
177151 श्वभ्रानूपस्थलावनीः समुल्लङ्घ्येति चतुर्थे संबन्धः॥ ३॥
177152
177153 नदीतीरलतोन्मुक्तपुष्पप्रकरपाण्डुराः।
177154 तरत्तरङ्गझांकारगायनानन्दिताध्वगाः॥ ४॥
177155
177156 ता एवावनीर्विशिनष्टि - नदीतीरेत्यादिना। गायनमिति अशित्यात्वाकरणं छान्दसम्॥
177157 ४॥
177158
177159 स्निग्धद्रुमवनच्छायरणन्मृगविहंगमाः।
177160 स्थूलशाद्वलशाखाग्रप्रोतावश्यायमौक्तिकाः॥ ५॥
177161
177162 जङ्गलाद्रिपुरग्रामश्वभ्रानूपस्थलावनीः।
177163 समुल्लङ्घ्य दिने तस्मिन्सरित्स्रोतःसरांसि च॥ ६॥
177164

177165 क्वचिज्जङ्गलभूताः क्वचिदद्रिपायाः क्वचित्पुरग्रामभूताः क्वचिच्छ्वभ्रभूताः
177166 क्वचिदनूपभूतस्थलाश्चावनीः ॥ ६ ॥
177167
177168 नीतवन्तौ निशामावां कदलीकानने घने ।
177169 तुषारशिशिरे श्रान्तौ कदलीदलतल्पके ॥ ७ ॥
177170
177171 प्राप्तावावां तृतीयेऽह्नि षण्डषण्डकमण्डितम् [अब्जषण्डक इति
177172 पाठश्चिन्त्यः ।] ।
177173 जङ्गलं जनविच्छेदविभक्तं खमिवाकृतम् ॥ ८ ॥
177174
177175 अब्जषण्डैर्गुल्मषण्डकैश्च मण्डितम् ।
177176 तृणकाष्ठादिहारिजनकृतैर्विच्छेदैर्विभक्तम् । मेघविच्छेदैर्विभक्तं खमिव
177177 आसमन्तात्कृतम् ॥ ८ ॥
177178
177179 तत्र स प्रकृतं मार्गं परित्यज्य वनान्तरम् ।
177180 प्रविशन्समुवाचेदमकार्यकरणं वचः ॥ ९ ॥
177181
177182 इदानीं दिदृक्षितानां भ्रातृमुनिप्रभृतीनां गौर्याश्रमे अभावात् न भ्राता
177183 गच्छेदन्वेषणपरः क्वचित् इति निषिद्धत्वाच्च वृथाकालविलम्बेन
177184 प्रकृतस्वगृहगमनकार्यविच्छेदित्वादकार्यकरणं वचः ॥ ९ ॥
177185
177186 गच्छावोऽत्राश्रमे गौर्या मुनिमण्डलमण्डिते ।
177187 भ्रातरो मे स्थिताः सप्त वनेष्वेवमिवार्थिनः ॥ १० ॥
177188
177189 भ्रातरोऽष्टौ वयमिमे जातानेकतया तया ।
177190 एकसंविन्मया जाता एकसंकल्पनिश्चयाः ॥ ११ ॥
177191
177192 एवमिवार्थिनः इत्युक्तिं विशदयति - भ्रातर इत्यादिना । तया प्राग्वर्णितया
177193 सप्तद्वीपराज्यभोगेच्छया जाता अनेके मनोरथा येषां तद्भावेन वयमष्टावपि
177194 भ्रातरस्तपसे एकसंविन्मया एकरूपदृढनिश्चयप्रधाना जाताः ॥ ११ ॥
177195
177196 तेन तेऽप्यत्र तपसे स्वनिश्चयसमाश्रयाः ।
177197 स्थिता आगत्य विविधैस्तपोभिः क्षपितैनसः ॥ १२ ॥
177198
177199 तैः सार्धं भ्रातृभिः पूर्वमागत्याहमिहावसम् ।
177200 षण्मासानाश्रमे गौर्यास्तेन दृष्टो मयैष सः ॥ १३ ॥
177201
177202 इह गौर्याश्रमे । तेन हेतुना यः प्राग्दृष्टः स एवैष पुरो दृश्यते इति
177203 प्रत्यभिज्ञाभिलापः ॥ १३ ॥
177204
177205 पुष्पखण्डतरुच्छायासुप्तमुग्धमृगार्भकः ।
177206 पर्णोटजाग्रविश्रान्तशुकोद्ग्राहितशास्त्रदृक् ॥ १४ ॥
177207
177208 तमेवाश्रमं वर्णयति - पुष्पेति । उटजाग्रेषु विश्रान्तैः शुकैरपि उद्ग्राहिता
177209 उपन्यस्ता नानाशास्त्रदृशो यत्र ॥ १४ ॥
177210
177211 तद्ब्रह्मलोकसंकाशमेहि मुन्याश्रमं श्रिये ।
177212 गच्छावोऽच्छतरं तत्र चेतः पुण्यैर्भविष्यति ॥ १५ ॥
177213
177214 तत्र आवयोश्चेतः सर्वदोषक्षयादच्छतरं भविष्यति ॥ १५ ॥
177215
177216 विदुषामपि धीराणामपि तत्त्वविदामपि ।

177217 त्वरते हि मनः पुंसामलंबुद्धिविलोकने ॥ १६ ॥
177218
177219 अलंबुद्धयस्तत्त्वदर्शनेन पूर्णमनसो ये मुनयस्तेषां विलोकने विदुषामपि
177220 पुंसां मनस्त्वरते किं पुनरावयोरित्यर्थः ॥ १६ ॥
177221
177222 तेनेत्युक्ते च तावावां प्राप्तौ मुन्याश्रमं च तम् ।
177223 यावत्तत्र महारण्ये पश्याश्वश्वान्तरूपिणम् ॥ १७ ॥
177224
177225 अन्तः संहारस्तस्य रूपेणैव रूपिणमाश्रमं शून्यमिति यावत् ॥ १७ ॥
177226
177227 न वृक्षं नोटजं किंचिन्न गुल्मं न च मानवम् ।
177228 न मुनिं नार्भकं नान्यन्न वेदिं न च वा द्विजम् ॥ १८ ॥
177229
177230 तदेवाह - न वृक्षमित्यादिना ॥ १८ ॥
177231
177232 केवलं शून्यमेवाति तदरण्यमनन्तकम् ।
177233 तापोपतप्तमभितो भूमौ स्थितमिवाम्बरम् ॥ १९ ॥
177234
177235 हा कष्टं किमिदं जातमिति तस्मिन्वदत्यथ ।
177236 आवाभ्यां सुचिरं भ्रान्त्वा दृष्ट एकत्र वृक्षकः ॥ २० ॥
177237
177238 तस्मिन्मत्सहाये तापसे ॥ २० ॥
177239
177240 स्निग्धच्छविर्घनच्छायः शीतलोऽम्बुधरोपमः ।
177241 तले तस्य समाधाने संस्थितो वृद्धतापसः ॥ २१ ॥
177242
177243 आवामग्रे मुनेस्तस्य च्छायायां शाद्वलस्थले ।
177244 उपविष्टौ चिरं यावन्नासौ ध्यानान्निवर्तते ॥ २२ ॥
177245
177246 ततश्चिरेण कालेन मयोद्वेगेन चापलात् ।
177247 उक्तं मुने प्रबुध्यस्व ध्यानादित्युच्चकैर्वचः ॥ २३ ॥
177248
177249 चापलात् चपलस्वभावात् ॥ २३ ॥
177250
177251 शब्देनोच्चैर्मदीयेन संप्रबुद्धोऽभवन्मुनिः ।
177252 सिंहोऽम्बुदरवेणेव जृम्भां कृत्वाभ्युवाच च ॥ २४ ॥
177253
177254 कौ भवन्ताविमौ साधू क्वासौ गौर्याश्रमो गतः ।
177255 केन वाहमिहानीतः कालोऽयं कश्च वर्तते ॥ २५ ॥
177256
177257 इह शून्यारण्ये ॥ २५ ॥
177258
177259 तेनेत्युक्ते मयाप्युक्तं भगवन्विद्धि ईदृशम् ।
177260 न किंचिदावां बुद्धोऽपि कस्माज्जानासि न स्वयम् ॥ २६ ॥
177261
177262 हे भगवन् ईदृशं त्वत्पृष्टमावां न किंचिज्जानीव इति शेषः । अतस्त्वमेव विद्धि ।
177263 बुद्धः सर्वज्ञोऽपि त्वं योगबलात्कस्मात्स्वयं न जानासि ॥ २६ ॥
177264
177265 इति श्रुत्वा स भगवान्पुनर्ध्यानमयोऽभवत् ।
177266 ददर्शोदन्तमखिलमस्माकं स्वात्मनस्तथा ॥ २७ ॥
177267
177268 मुहूर्तमात्रेणोवाच प्रबुध्य ध्यानतो मुनिः ।

177269 श्रूयतामिदमाश्चर्यमार्यौ हि कार्यविदिनौ ॥ २८ ॥
177270
177271 यमिमं पश्यथः साधू कदम्बतरुपुत्रकम् ।
177272 मदास्पदमरण्यान्या धम्मिल्लमिव पुष्पितम् ॥ २९ ॥
177273
177274 इमं मदास्पदं स्वावासभूतम् । अत एवानुकम्प्यत्वात्पुत्रकमित्युक्तिः ॥ २९ ॥
177275
177276 केनापि कारणेनास्मिन्सती वागीश्वरी सती ।
177277 अवसद्दशवर्षाणि समस्तर्तुनिषेविता ॥ ३० ॥
177278
177279 सती गौरी वागीश्वरी सती सरस्वती भूत्वा अत्र अवसत् ॥ ३० ॥
177280
177281 तदा तेनेह विस्तीर्णमभवद्घनकाननम् ।
177282 गौरीवनमिति ख्यातं भूषितं कुसुमर्तुभिः ॥ ३१ ॥
177283
177284 कुसुमप्रधानैः सर्वर्तुभिर्भूषितमलंकृतम् । तदा तस्मिन्काले । तेन कारणेन ॥ ३१
177285 । ।
177286
177287 भृङ्गाङ्गनाजनमनोहरहारिगीतलीलाविलोलकलकण्ठविहंगमङ्ग
177288 [विलोक इत्यपि पाठः ।] ।
177289 पुष्पाम्बुवाहशतचन्द्रनभोवितानं राजीवरेणुकणकीर्णदिगन्तरालम् ॥ ३२ ॥
177290
177291 कीदृशमभवत्तदेव वर्णयति - भृङ्गाङ्गनेत्यादिना । हे अङ्गेत्युभयोः
177292 संबोधनम् । भृङ्गाङ्गनाजनानां मनोहरगीतलीलाभिर्विलोलाः
177293 कलकण्ठविहंगाः कोकिला यत्र । तथा पुष्पवर्षिभिरम्बुवाहप्रायैस्तरुभिः
177294 शतचन्द्रं नभोवितानं यत्र ॥ ३२ ॥
177295
177296 मन्दारकुन्दमकरन्दसुगन्धिताशं
177297 संसूच्छ्वसत्कुसुमराशिशशाङ्कनिष्ठम् ।
177298 संतानकस्तवकहासविकासकान्तमामोदिमारुतसमस्तलताङ्गनौघम् ॥ ३३ ॥
177299
177300 मन्दाराणां कुन्दानां च मकरन्दैः सुगन्धिता आशा दिशो येन । समन्तात्सुष्ठु
177301 उच्छ्वसत्सु विकसत्सु कुसुमराशिलक्षणेषु शशाङ्कबिम्बेषु निष्ठा शोभा
177302 पर्याप्तिर्यत्र ॥ ३३ ॥
177303
177304 पुष्पाकरस्य नगरं नवगीतभृङ्गं
177305 भृङ्गाङ्गनाकुसुमखण्डकमण्डपाढ्यम् ।
177306 चन्द्रांशुजालपरिकोमलपुष्पदोलादोलायमानसुरसिद्धवधूसमूहम् ॥ ३४ ॥
177307
177308 पुष्पाकरस्य वसन्तस्य नगरमिव स्थितम् । भृङ्गाङ्गनायुक्तैः
177309 कुसुमखण्डकमण्डपैराढ्यम् । चन्द्रांशुजालवत्परितः कोमलासु पुष्पदोलासु
177310 दोलायमानाः सुरसिद्धवधूसमूहा यत्र ॥ ३४ ॥
177311
177312 हारीतहंसशुककोकिलकोककाकचक्राह्वभासकलविङ्ककुलाकुलाङ्गम् ।
177313 भेरुण्डकुक्कुटकपिञ्जलहेमचूडराढामयूरबककल्पितकेलिरम्यम् ॥ ३५ ॥
177314
177315 हारीतादिपक्षिकुलैराकुलान्यङ्गानि यस्य । हेमचूडास्तित्तिरयः । राढाः पक्षिभेदाः ॥
177316 ३५ ॥
177317
177318 गन्धर्वयक्षसुरसिद्धकिरीटघृष्टपादाब्जकर्णिककदम्बसरस्वतीकम् ।
177319 वातायनं कनककोमलचम्पकौघताराम्बराम्बुधरपूर गृहीतगन्धम् ॥
177320 ३६ ॥

गन्धर्वयक्षादीनां किरीटैर्घृष्टे पादाब्जकर्णिके यस्यास्तथाविधा
कदम्बसरस्वती यस्मिन् | सुरभिवातानामयनमत एव कनकमिव
कोमलेभ्यश्चम्पकौघेभ्यस्ताराम्बुधराभ्यां गृहीतो गन्धो यस्य || ३६ ||

मन्दानिलस्खलितपल्लवबालवल्लीविन्यासगुप्तदिवसाधिपरश्मिशीतम् |
पीतं कदम्बकरवीरकनालिकेरतालीतमालकुलपुष्पपरागपूरैः || ३७ ||

मन्दानिलात्स्खलितपल्लवानां बालवल्लीनां विन्यासैः प्रसारैर्गुप्तेषु कुञ्जेषु
निरुद्धैर्दिवसाधिपरश्मिभिरन्तःशीतम् | तथा कदम्बादीनां कुलस्य
पुष्पपरागपूरैः पीतं पीतवर्णम् || ३७ ||

कह्लारकीर्णकुमुदोत्पलपद्मखण्डवल्गच्चकोरबककोककदम्बहंसम् |
तालीसगुग्गुलकचन्दनपारिभद्रभद्रद्रुमोदरविहारिविचित्रशक्ति || ३८ ||

कह्लारैः पद्मैः कीर्णानि मिश्राणि कुमुदोत्पलानि येषु तथाविधेषु पद्मखण्डेषु
पद्माकरेषु वल्गन्तश्चकोरादिकदम्बसहिता हषा यत्र | तालीप्रभृतिद्रुमोदरेषु
विहारिणी विचित्रा सर्वाभिलषितार्थपूरणशक्तिर्यस्मिन् || ३८ ||

तस्मिन्वने चिरमुवास हरार्धदेहा केनापि कारणवशेन चिराय गौरी |
भूत्वा प्रसन्नशशिबिम्बमुखी कदम्बवागीश्वरी शशिकलेव शिवस्य मूर्ध्नि
|| ३९ ||

सकलवनसंपत्तिषु यत्कारणं तदाह - तस्मिन्निति | तस्मिन्वने हरार्धदेहा गौरी
केनापि कारणवशेन कदम्बवागीश्वरी भूत्वा चिरमुवास | तदेव वनसंपदां
कारणमित्यर्थः || ३९ ||

इत्यारेषे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० ब्रह्मगीतासु तापसोपा०
गौर्याश्रमवर्णनं नामैकाशीत्यधिकशततमः सर्गः || ८१ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
गौर्याश्रमवर्णनं नामैकाशीत्यधिकशततमः सर्गः || १८१ ||

द्व्यशीत्यधिकशततमः सर्गः १८२

वृद्धतापस उवाच |

तस्मिन्नेव कदम्बेऽस्मिन्वर्षाणि स्वेच्छया दश |
स्थित्वा गौरी जगामाथ हरवामार्धमन्दिरम् || १ ||

कदम्बतापसेनात्र तद्भ्रातृणां समागमः |
गृहेषु वरशापानां हेतुसिद्धिश्च वर्ण्यते ||

तस्मिन्वर्णितगुणे अस्मिन्नेव मदास्पदे कदम्बे || १ ||

तत्स्पर्शामृतसिक्तोऽयं कदम्बतरुपुत्रकः |
उत्सङ्ग इव चासीनो न यात्येव पुराणताम् || २ ||

उत्सङ्गे आसीनो बाल इव पुराणतां जरां न यात्येव || २ ||

ततो गौर्यां प्रयातायां तद्वनं तादृशं महत् |
सामान्यवनतां यातं जनवृन्दोपजीवितम् || ३ ||

177373
177374 जनवृन्दैस्तृणकाष्ठफलपुष्पाद्युपहारेणोपजीवितं सत् इतरवन साधारणतां
177375 यातम् ॥ ३ ॥
177376
177377 मालवो नाम देशोऽस्ति तत्राहं पृथिवीपतिः ।
177378 कदाचित्त्यक्तराज्यश्रीर्मुनीनामाश्रमान्भ्रमन् ॥ ४ ॥
177379
177380 इदानीं मुनिः स्ववृत्तान्तमाह - मालव इत्यादिना ॥ ४ ॥
177381
177382 इमं देशमनुप्राप्त इह चाश्रमवासिभिः ।
177383 पूजितोऽस्य कदम्बस्य ध्याननिष्ठस्तले स्थितः ॥ ५ ॥
177384
177385 केनचित्त्वथ कालेन भ्रातृभिः सप्तभिः सह ।
177386 भवानभ्यागतः पूर्वं तपोर्थमिममाश्रमम् ॥ ६ ॥
177387
177388 तपस्विनोऽष्टाविह ते तथा नाम तदाऽवसन् ।
177389 यथा तपस्विनोऽन्ये ते तेषां मान्यास्तपस्विनः ॥ ७ ॥
177390
177391 अष्टौ ते तपस्विनस्तदा तथा तेन प्रकारेण तपस्विनो भूत्वा अवसन् । यथा अन्ये ये
177392 तपस्विनः तेषामपि मान्याः पूज्यास्तेऽभवन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥
177393
177394 कालेनानन्तरमसावेकः श्रीपर्वतं गतः ।
177395 स्वामिनं कार्तिकेयं च द्वितीयस्तपसे गतः ॥ ८ ॥
177396
177397 अनन्तरं केनचित्कालेन तेषां मध्ये असौ त्वमेकः श्रीपर्वतं गतः । एवं
177398 त्रयोऽन्येपि ॥ ८ ॥
177399
177400 वाराणसीं तृतीयस्तु चतुर्थोऽगाद्धिमाचलम् ।
177401 इहैव ते परे धीराश्चत्वारोऽन्ये परं [परमत्यन्तमतपन्
177402 तपश्चक्रुरित्यर्थः । अडभाव आर्षः ।] तपन् ॥ ९ ॥
177403
177404 सर्वेषामेव चैतेषां प्रत्येकं त्वेतदीप्सितम् ।
177405 यथा समस्तद्वीपाया भुवोऽस्याः स्यां महीपतिः ॥ १० ॥
177406
177407 अथ संपादितं तेषां सर्वेषामेतदीप्सितम् ।
177408 तपस्तुष्टाभिरिष्टाभिर्देवताभिर्वरैर्वरैः ॥ ११ ॥
177409
177410 वरैः श्रेष्ठैर्वरैः ॥ ११ ॥
177411
177412 तपतस्ते ततो याता भ्रातरः सदनं निजम् ।
177413 भूमौ धर्मयुगं भुक्त्वा वेधा ब्रह्मपुरीमिव ॥ १२ ॥
177414
177415 ते तपतस्तपस्येव तिष्ठतः । षष्ठी चानादरे इति भावलक्षणे षष्ठी ।
177416 धर्मप्रधानं कृतयुगं भूमौ भुक्त्वा अनुभूय तदन्ते वेधाश्चतुर्मुखो
177417 ब्रह्मपुरीं ब्रह्मलोकमिव ॥ १२ ॥
177418
177419 तैर्भवद्भ्रातृभिर्भव्य वरदानविधौ तदा ।
177420 इदं वरोद्यता यत्नात्प्रार्थिताः स्वेष्टदेवताः ॥ १३ ॥
177421
177422 हे भव्य इदं वक्ष्यमाणं वरं प्रार्थिताः ॥ १३ ॥
177423
177424 देव्यस्माकमिमे सर्वे सप्तद्वीपेश्वरस्थितौ ।

177425 सत्याः प्रकृतयः सन्तु सर्व आश्रमवासिनः ॥ १४ ॥
177426
177427 सप्तद्वीपेश्वरेति भावप्रधानो निर्देशः। प्रकृतयः प्रजाभूताः सर्वे जनाः
177428 सत्याः परित्यक्तानृताः सन्तु। तथा सर्वेऽपि सप्तद्वीपवासिनः स्वस्वाश्रमधर्मेण
177429 सन्तु। इदं च वर्णधर्मप्रार्थनाया अप्युपलक्षणम् ॥ १४ ॥
177430
177431 तमिष्टदेवतासार्थमुररीकृत्य सादरम्।
177432 तेषामस्त्वेवमित्युक्त्वा जगामान्तर्द्धिमीश्वरी ॥ १५ ॥
177433
177434 सा इष्टदेवता तं तत्तत्प्रार्थितमर्थमुररीकृत्य अङ्गीकृत्य ॥ १५ ॥
177435
177436 ते ततः सदनं यातास्तेषामाश्रमवासिनः।
177437 सर्व एव गताः पश्चादेक एवास्मि नो गतः ॥ १६ ॥
177438
177439 एक एवाहं नो गतः ॥ १६ ॥
177440
177441 अहं केवलमेकान्ते ध्यानैकगतमानसः।
177442 वागीश्वरीकदम्बस्य तले तिष्ठामि शैलवत् ॥ १७ ॥
177443
177444 तत्कुतस्तत्राह - अहमिति ॥ १७ ॥
177445
177446 अथ काले वहत्यस्मिन्नृतुसंवत्सरात्मनि।
177447 इदं सर्वं वनं छिन्नं जनैः पर्यन्तवासिभिः ॥ १८ ॥
177448
177449 इदं [अयं चासौ कदम्बश्चेति विग्रहः ।] कदम्बमम्लानं जनताः
177450 पूजयन्त्यलम्।
177451 वागीश्वरीगृहमिति मां चैवैकसमाधिगम् ॥ १९ ॥
177452
177453 मां चैव पूजयन्ति ॥ १९ ॥
177454
177455 अथैनं देशमायातौ भवन्तौ दीर्घतापसौ।
177456 एतत्तत्कथितं सर्वं ध्यानदृष्टं मयाखिलम् ॥ २० ॥
177457
177458 तस्मादुत्थाय हे साधू गच्छतं गृहमागतौ।
177459 तत्र ते भ्रातरः सर्वे संगता दारबन्धुभिः ॥ २१ ॥
177460
177461 इहागतौ युवां गृहं गच्छतम्। ते भ्रातरः पूर्वमेव दारबन्धुभिः संगताः
177462 ॥ २१ ॥
177463
177464 अष्टानां भवतां भव्यं सदने स्वे भविष्यति।
177465 महात्मनां ब्रह्मलोके वसूनामिव संगमः ॥ २२ ॥
177466
177467 भवतामष्टानामपि संगमो भविष्यति। वसूनामष्टानाम्। ब्रह्मलोके देवलोके ॥ २२
177468 ।।
177469
177470 इत्युक्ते तेन स मया पृष्टः परमतापसः।
177471 संदेहादिदमाश्चर्यमार्यास्तद्वर्णयाम्यहम् ॥ २३ ॥
177472
177473 हे आर्या इति रामसभासंबोधनम् ॥ २३ ॥
177474
177475 एकैव सप्तद्वीपास्ति भगवन्भूरियं किल।
177476 तुल्यकालं भवन्त्यष्टौ सप्तद्वीपेश्वराः कथम् ॥ २४ ॥

177477
177478 कदम्बतापस उवाच।
177479
177480 असमञ्जसमेतावदेव नो यावदुच्यते।
177481 इदमन्यदसंबद्धतरं संश्रूयतां मम॥ २५॥
177482
177483 एतावदेवासमञ्जसमस।बद्धमिति नो यावद्यत
177484 इदमन्यदप्यसंबद्धतरमत्यन्तमसमञ्जसं मयोच्यते उदाह्रियते तन्मम
177485 मत्तः श्रूयतामित्यर्थः॥ २५॥
177486
177487 एतेऽष्टौ भ्रातरस्तत्र तापसा देहसंक्षये।
177488 सप्तद्वीपेश्वराः सर्वे भविष्यन्ति गृहोदरे॥ २६॥
177489
177490 श्लोकद्वयमुत्तरविवक्षया पूर्वोक्तानुवादः॥ २६॥
177491
177492 अष्टौ ह्येते महीपीठेष्वेतेष्वेतेषु सद्मसु।
177493 सप्तद्वीपेश्वरा भूपा भविष्यन्तीह मे शृणु॥ २७॥
177494
177495 अस्त्येतेषां किलाष्टानां भार्याष्टकमनिन्दितम्।
177496 दिगन्तराणां नियतं ताराष्टकमिवोज्ज्वलम्॥ २८॥
177497
177498 दिगन्तराणां प्राच्यादीनां ताराष्टकमिवेत्यौत्प्रेक्षिकी उपमा॥ २८॥
177499
177500 तद्भार्याष्टकमेतेषु यातेषु तपसे चिरम्।
177501 बभूव दुःखितं स्त्रीणां यद्वियोगोऽहिदुःसहः॥ २९॥
177502
177503 यद्यस्माद्धेतोः पतिवियोगः अहिरिव दुःसहः॥ २९॥
177504
177505 दुःखिताः प्रत्यये तेषां चक्रुस्ता दारुणं तपः।
177506 शतचान्द्रायणं तासां तुष्टाभूत्तेन पार्वती॥ ३०॥
177507
177508 तेषां पतीनां प्रत्यये पुनः पुनः स्मरणे सति ता दुःखिताः सत्यो दारुणं
177509 तपश्चक्रुः। किनामकं तत्तपस्तदाह - शतचान्द्रायणमिति॥ ३०॥
177510
177511 अदृश्योवाच सा तासां वचोऽन्तःपुरमन्दिरे।
177512 देवी सपर्यावसरे प्रत्येकं पृथगीश्वरी॥ ३१॥
177513
177514 देव्युवाच।
177515
177516 भर्त्रर्थमथ चात्मार्थं गृह्यतां बालिके वरः।
177517 चिरं क्लिष्टासि तपसा निदाघेनेव मञ्जरी॥ ३२॥
177518
177519 निदाघेन ग्रीष्मेण॥ ३२॥
177520
177521 इत्याकर्ण्य वचो देव्या दत्तपुष्पा चिरंटिका।
177522 स्ववासनानुसारेण कुर्वाणैवेश्वरीस्तवम्॥ ३३॥
177523
177524 दत्तपुष्पा गौरी पादयोः समर्पितपुष्पाञ्जलिश्चिरंटिका सुवासिनी॥ ३३॥
177525
177526 आनन्दमन्थरोवाच वचनं मृदुभाषिणी।
177527 आकाशसंस्थितां देवीं मयूरीवाभ्रमालिकाम्॥ ३४॥
177528

177529 आनन्दमन्थरा गद्गदस्वरा। ज्येष्ठाया नामधेयं वा॥ ३४॥
177530
177531 चिरंटिकोवाच।
177532
177533 देवि देवाधिदेवेन यथा ते प्रेम शंभुना।
177534 भर्त्रा मम तथा प्रेम स भर्तास्तु ममामरः॥ ३५॥
177535
177536 अमरो मृत्युरहितोऽस्तु॥ ३५॥
177537
177538 देव्युवाच।
177539
177540 आसृष्टेर्नियतेर्दार्ढ्यादमरत्वं न लभ्यते।
177541 तपोदानैरतोऽन्यं त्वं वरं वरय सुव्रते॥ ३६॥
177542
177543 आसृष्टेरादिसर्गमारभ्य प्रवृत्ताया नियतेरीश्वराज्ञायाः दाढ्यात्
177544 भंक्तुमशक्यत्वात्॥ ३६॥
177545
177546 चिरंटिकोवाच।
177547
177548 अलभ्यमेतन्मे देवि तन्मद्भर्तुर्गृहान्तरात्।
177549 मृतस्य मा विनिर्यातु जीवो बाह्यमपि क्षणात्॥ ३७॥
177550
177551 क्षणादपिशब्दाच्चिरादपि॥ ३७॥
177552
177553 देहपातश्च मे भर्तुर्यदा स्यादात्ममन्दिरे।
177554 तदेतदस्त्विति वरो दीयतामम्बिके मम॥ ३८॥
177555
177556 देव्युवाच।
177557
177558 एवमस्तु सुते त्वं च पत्यौ लोकान्तरास्थिते।
177559 भविष्यसि प्रिया भार्या देहान्ते नात्र संशयः॥ ३९॥
177560
177561 मूर्खायास्तस्याः समीचीनवरयाचनाकुशलतां बुद्ध्वा देवी स्वयमेव वरान्तरं
177562 ददाति - त्वं चेति। लोकान्तरे सप्तद्वीपाधिपत्ये॥ ३९॥
177563
177564 इत्युक्त्वा विररामासौ गौर्या गीर्गगनोदरे।
177565 मेघमालाध्वनिरिव निरवद्यसमुद्यता॥ ४०॥
177566
177567 निरवद्यं निर्दोषं जगदानन्दाय समुद्यता॥ ४०॥
177568
177569 देव्यां गतायां भर्तारस्तासां कालेन केनचित्।
177570 ते ककुब्भ्यः समाजग्मुः सर्वे प्राप्तमहावराः॥ ४१॥
177571
177572 ककुब्भ्यो दिग्भ्यः॥ ४१॥
177573
177574 अद्यायमपि संयातु भार्याया निकटं पतिः।
177575 भ्रातॄणां बान्धवानां च भवत्वन्योन्यसंगमः॥ ४२॥
177576
177577 इदमन्यदथैतेषामसमञ्जसमाकुलम्।
177578 शृणु किंवृत्तमाश्चर्यमार्यकार्योपरोधकम्॥ ४३॥
177579
177580 असमञ्जसान्तरमप्युदाहरति - इदमिति। आर्यकार्याणां

177581 सत्कर्मफलानामुपरोधकम् ॥ ४३ ॥
177582
177583 तप्यतां तप एतेषां पितरौ तौ वधूयुतौ ।
177584 तीर्थमुन्याश्रमश्रेणीं द्रष्टुं दुःखान्वितौ गतौ ॥ ४४ ॥
177585
177586 वधूभिः स्नुषाभिर्युतौ सहितौ ॥ ४४ ॥
177587
177588 शरीरनैरपेक्ष्येण पुत्राणां हितकाम्यया ।
177589 गन्तुं कलापग्रामं तं यत्नवन्तौ बभूवतुः ॥ ४५ ॥
177590
177591 शरीरपदेन तद्भोग्यसुखं लक्ष्यते तन्नैरपेक्ष्येण । तं प्रसिद्धं
177592 कलापग्रामाख्यं तीर्थम् ॥ ४५ ॥
177593
177594 तौ प्रयातौ मुनिग्राम मार्गे ददृशतुः सितम् ।
177595 पुरुषं कपिलं ह्रस्वं भस्माङ्गं चोर्ध्वमूर्धजम् ॥ ४६ ॥
177596
177597 वर्णतः कपिलं ह्रस्वं पुरुषं मार्गे ददृशतुः ॥ ४६ ॥
177598
177599 धूलीलवमनादृत्य तं जरत्पान्थशङ्कया ।
177600 यदा तौ जग्मतुस्तेन स उवाचान्वितः क्रुधा ॥ ४७ ॥
177601
177602 तावष्टानां मातापितरौ जरत्पान्थः कश्चिदसाविति शङ्कया तं मुनिमनादृत्य
177603 नमस्कारपूजास्तवनाद्यादरमकृत्वा प्रत्युत गमनत्वरया तदुपरि
177604 धूलीलवमुद्धूनयन्तौ सन्तौ यदा जग्मतुस्तदा तेनापराधेन क्रुधाऽन्वितः स
177605 मुनिरुवाच ॥ ४७ ॥
177606
177607 सवधूक महामूर्ख तीर्थार्थी दारसंयुतः ।
177608 मां दुर्वाससमुल्लङ्घ्य गच्छस्यविहितानतिः ॥ ४८ ॥
177609
177610 किमुवाच तदाह - सवधूकेति । अविहितानतिः अकृतनमस्कारः ॥ ४८ ॥
177611
177612 वधूनां ते सुतानां च गच्छतस्तपसार्जिताः ।
177613 विपरीता भविष्यन्ति लब्धा अपि महावराः ॥ ४९ ॥
177614
177615 तपसार्जिता वरा विपरीता दुःखफला भविष्यन्ति ॥ ४९ ॥
177616
177617 इत्युक्तवन्तं तं यावत्सदारोऽथ वधूयुतः ।
177618 सन्मानं कुरुते तावन्मुनिरन्तर्धिमाययौ ॥ ५० ॥
177619
177620 अथ तौ पितरौ तेषां सवधूकौ सुदुःखितौ ।
177621 कृशीभूतौ दीनमुखौ निराशौ गृहमागतौ ॥ ५१ ॥
177622
177623 निराशौ सन्तौ परावृत्य स्वगृहमेवागतौ ॥ ५१ ॥
177624
177625 अतो वदाम्यहं तेषां नैकं नामासमञ्जसम् ।
177626 असमञ्जसलक्षाणि गण्डे स्फोटाः स्फुटा इव ॥ ५२ ॥
177627
177628 अतोऽहं वदामि तेषां नैकमेवासमञ्जसं किंतु असमञ्जसलक्षाणि गृहमध्ये
177629 सप्तद्वीपराज्यकल्पने तदन्तर्गतगिरिपर्वताद्यसमञ्जसलक्षाणां कल्पनाया
177630 नान्तरीयकतया प्रसक्तेरिति भावः । यथा गले गण्डस्तत्र स्फोटास्ते च स्फुटाः
177631 स्फुटिताश्चेदनिष्टोपर्यनिष्टं तत्राप्यनिष्टान्तरं तद्वदित्यर्थः ॥ ५२ ॥
177632

177633 चिद्व्योमसंकल्पमहापुरेऽस्मिन्नित्थं विचित्राण्यसमञ्जसानि ।
177634 निःशून्यरूपेऽपि हि संभवन्ति दृश्ये यथा व्योमनि दृश्यजृम्भाः ॥ ५३ ॥
177635
177636 एवमन्यत्राप्यस्मिन्मायामये जगत्यसमञ्जसलक्षाणि संभवन्तीत्याह -
177637 चिद्व्योमेति । अस्मिञ्जगद्रूपे चिद्व्योमसंकल्परचिते महापुरे इत्थं
177638 विचित्राण्यसमञ्जसानि कोटिशः संभवन्ति । यथा व्योमनि
177639 उत्पातवशाद्गन्धर्वनगरधूमकेतुकबन्धोल्कादिदृश्यजृम्भाः संभवन्ति
177640 तद्वदित्यर्थः ॥ ५३ ॥
177641
177642 इ० श्री० वा० दे० मो० नि० उ० ब्र० तापसोपाख्यानान्तर्गतसप्तद्वीपेश्वरोपा०
177643 सप्तद्वीपेश्वरवर्णनं नाम द्व्यशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८२ ॥
177644
177645 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
177646 सप्तद्वीपेश्वरवर्णनं नाम द्व्यशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८२ ॥
177647
177648
177649 त्र्यशीत्यधिकशततमः सर्गः १८३
177650
177651 कुन्ददन्त उवाच ।
177652
177653 ततः पृष्टो मया तत्र स गौर्याश्रमतापसः ।
177654 तापसंशुष्कदर्भाग्रजराजर्जरमूर्धजः ॥ १ ॥
177655
177656 विरुद्धवरशापानां चतुराननवाक्यतः ।
177657 मिथोऽजयोन्तःसाराणामिह सम्यङ्निरूप्यते ॥
177658
177659 तापेन ग्रीष्मे संशुष्कं परस्परग्रथितं च दर्भाग्रमिव जराजर्जरा मूर्धजा
177660 यस्य ॥ १ ॥
177661
177662 एकैव सप्तद्वीपास्ति वसुधा यत्र तत्र ते ।
177663 सप्तद्वीपेश्वरा अष्टौ भवन्ति कथमुत्तमाः ॥ २ ॥
177664
177665 किं पृष्टस्तदाह - एकैवेति ॥ २ ॥
177666
177667 यस्य जीवस्य सदनान्नास्ति निर्गमनं बहिः ।
177668 स करोति कथं सप्तद्वीपेशत्वेन दिग्जयम् ॥ ३ ॥
177669
177670 द्वितीयं पृष्टमाह - यस्येति ॥ ३ ॥
177671
177672 यैर्वरा वरदैर्दत्ताः शापैस्ते तद्विरुद्धताम् ।
177673 कथं गच्छन्ति गच्छन्ति कथं छाया हि तापताम् ॥ ४ ॥
177674
177675 तृतीयं पृष्टमाह - यैरिति । शीतलच्छायास्तापतां ग्रीष्मातपतां कथं
177676 गछन्ति ॥ ४ ॥
177677
177678 मिथोऽशक्यां कथं धर्मौ स्थितिमेकत्र गच्छतः ।
177679 आधार एवाधेयत्वं करोति कथमात्मनि ॥ ५ ॥
177680
177681 एकस्यैव फलस्य वरशापोभयफलत्वमशक्यत्वाद्दुष्करमित्याह - मिथ इति ।
177682 विरुद्धौ वरशापफलतावच्छेदकौ शुभत्वाशुभत्वधर्मावेकत्रैव
177683 धर्मिण्यशक्यां स्थितिं कथं गच्छतः । एकधर्म्याश्रितत्वासंभवेऽपि
177684 तयोर्धर्मयोः परस्पराश्रितत्वमस्तु तत्राह - आधार एवेति ॥ ५ ॥

गौर्याश्रमतापस उवाच।

संपश्यसि किमेतेषां भो साधो शृण्वनन्तरम्।
अष्टमेऽस्मिन्सुसंप्राप्ते तं प्रदेशं सबान्धवम्॥ ६॥

सर्वेषां प्रश्नानां कथाशेषवर्णनमुखेनैवोत्तरं कदम्बतापस उवाच -
संपश्यसीति। हे साधो एतेषां किं विरुद्धमसमञ्जसं पश्यसि। अनन्तरं
यद्वृत्तं तच्छृणु। तेनैव ते समाधानं भविष्यतीति भावः।
अद्यतनवासरादष्टमे अस्मिन्नेव वासरे संप्राप्ते सति भवन्तौ तं मथुराप्रदेशं
स्वबान्धवसहितं प्राप्स्यत इति शेषः॥ ६॥

इतो भवन्तौ तं देशमासाद्य सुखसंस्थितौ।
स्वबन्धुसुखसंस्थानौ कंचित्कालं भविष्यतः॥ ७॥

ततस्तेऽष्टौ मरिष्यन्ति भ्रातरः क्रमशो गृहे।
बन्धवोऽथ करिष्यन्ति तेषां देहांस्तदग्निसात्॥ ८॥

तदग्निसात्तैस्तैराहिता येऽग्नयस्तदधीनान्। अन्त्येष्टिभिस्तत्तदग्निषु दाहेन
संस्करिष्यन्तीति यावत्॥ ८॥

तेषां ते संविदाकाशाः पृथक्पृथगवस्थिताः।
मुहूर्तमात्रं स्थास्यन्ति सुषुप्तस्था जडा इव॥ ९॥

संविदाकाशा जीवाः॥ ९॥

एतस्मिन्नन्तरे तेषां तानि कर्माणि धर्मतः।
एकत्र संघटिष्यन्ति वरशापात्मकानि खे॥ १०॥

कर्मणां विरोधपरिहारं वक्तुमुपक्रमते - एतस्मिन्निति। धर्मतः
बलावश्यंभावस्वभावतः। एकत्र खे तत्तच्चित्तावच्छिन्नाकाशे॥ १०॥

कर्माणि तान्यधिष्ठातृदेवरूपाणि पेटकम्।
वरशापशरीराणि करिष्यन्ति पृथक् पृथक्॥ ११॥

तानि कर्माणि अधिष्ठातारस्तत्तत्फलप्रदा देवास्तद्रूपाणि भूत्वा पेटकं
स्वस्वानुकूलसमूहघटितं संपुटं पृथक् पृथक् करिष्यन्ति। एवं
संपुटीभूता वराः शापाश्च पृथक् पृथक् शरीरा।इ करिष्यन्ति॥ ११॥

वरास्तेऽत्र गमिष्यन्ति सुभगाः पद्मपाणयः।
ब्रह्मदण्डायुधाश्चन्द्रधवलाङ्गाश्चतुर्भुजाः॥ १२॥

तेषां वेषभेदमाह - वरा इति। गमिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति॥ १२॥

शापास्तत्र भविष्यन्ति त्रिनेत्राः शूलपाणयः।
भीषणाः कृष्णमेधाभा द्विभुजा भ्रुकुटीमुखाः॥ १३॥

दुर्वाससो रुद्रांशत्वेन तदीयत्वाद्दुष्कर्मफलदानोन्मुखत्वेन घोररूपत्वाच्च
त्रिनेत्राः शूलपाणयः॥ १३॥

वरा वदिष्यन्ति।

177737 सुदूरं गम्यतां शापाः कालोऽस्माकमुपागतः।
177738 ऋतूनामिव तन्नाम कः समर्थोऽतिवर्तितुम्॥ १४॥
177739
177740 ऋतूनां वसन्तादीनामिव॥ १४॥
177741
177742 शापा वदिष्यन्ति।
177743
177744 गम्यतां हे वरा दूरं कालोऽस्माकमुपागतः।
177745 ऋतूनामिव तन्नाम कः समर्थोऽतिवर्तितुम्॥ १५॥
177746
177747 वरा वदिष्यन्ति।
177748
177749 कृता भवन्तो मुनिना वयं दिनकृता कृताः।
177750 मुनीनां चाधिको देवो भगवन्तं पुरा यतः॥ १६॥
177751
177752 तत्र वरा मूलाधिक्यात्स्वाधिक्यं दर्शयन्ति - भवन्त इति। यतो भगवन्तं
177753 सूर्यं मुनिभ्यः पुरा धाता असृजदिति शेषः॥ १६॥
177754
177755 प्रवदत्सु वरेष्वेवं शापाः क्रुद्धधियो वरान्।
177756 विवस्वता कृता यूयं वयं रुद्रांशतः कृताः॥ १७॥
177757
177758 देवानामधिको रुद्रो रुद्रांशप्रभवो मुनिः।
177759 इत्युक्त्वा प्रोद्यता तेषां चक्रुः शृङ्गाण्यगा इव॥ १८॥
177760
177761 इत्युक्त्वा प्रोद्यता प्रोद्यतानि। सुपां सुलुगिति च्छान्दसोऽडादेशः ता ता पिण्डानामितिवत्
177762 । शृङ्गाणि त्रिशूलाग्राणि॥ १८॥
177763
177764 शापेषूद्यतशृङ्गेषु वरा इदमरातिषु।
177765 विहसन्तः प्रवक्ष्यन्ति प्रमेयीकृतनिश्चयम्॥ १९॥
177766
177767 अन्तःप्रमाणपूर्वकं सम्यग्विचारेण प्रमेयीकृतस्याध्यवसितस्वार्थस्य निश्चयम्
177768 ॥ १९॥
177769
177770 हे शापाः पापतां त्यक्त्वा कार्यस्यान्तो विचार्यताम्।
177771 यत्कार्यं कलहस्यान्ते तदेवादौ विचार्यताम्॥ २०॥
177772
177773 पापतामनुचितकारिताम्। तदेवादौ कर्तव्यमिति शेषः॥ २०॥
177774
177775 पितामहपुरीं गत्वा कलहान्ते विनिर्णयः।
177776 कर्तव्योऽस्माभिरेतत्किमादौ नेह विधीयते॥ २१॥
177777
177778 शापैर्वरोक्तमाकर्ण्य बाढमित्युररीकृतम्।
177779 को न गृह्णाति मूढोऽपि वाक्यं युक्तिसमन्वितम्॥ २२॥
177780
177781 ततः शापा वरैः सार्धं यास्यन्ति ब्रह्मणः परम्।
177782 महानुभावा हि गतिः सदा संदेहनाशने॥ २३॥
177783
177784 गतिः शरणम्॥ २३॥
177785
177786 प्रणामपूर्वं तत्सर्वं यथावृत्तं परस्परम्।
177787 ब्रह्मणे कथयिष्यन्ति श्रुत्वा तेषां स वक्ष्यति॥ २४॥
177788

177789 ब्रह्मोवाच [पूर्वप्रक्रमानुरोधेनोत्तरत्र च ब्रह्मा
177790 वदिष्यतीत्यपेक्षितमिति भाति |] |
177791
177792 वरशापाधिपा भो भो येऽन्तःसारा जयन्ति ते |
177793 केऽन्तःसारा इति मिथो नूनमन्विष्यतां स्वयम् || २५ ||
177794
177795 शास्त्रानुसारदृढाभ्यासोभयकृतं यदाकारसंविद्दार्ढ्यं
177796 [येषामाकारदार्ढ्यम् |] ये अन्तःसारास्ते जयन्ति | अन्विष्यतां पर्यालोच्यताम् ||
177797 २५ ||
177798
177799 इति श्रुत्वा प्रविष्टास्ते सारतां समवेक्षितुम् |
177800 वराणां हृदयं शापाः शापानां हृदयं वराः || २६ ||
177801
177802 उदरं प्रविष्टा इति कल्पनोक्तिः | परस्परान्तः पर्यालोचितवन्त इति यावत् || २६ ||
177803
177804 ते परस्परमन्विष्य स्वयं हृदयसारताम् |
177805 ज्ञात्वा च समवायेन प्रवक्ष्यन्ति पितामहम् || २७ ||
177806
177807 समवायेन परस्परैकमत्यलक्षणेन मिलनेन || २७ ||
177808
177809 शापा वक्ष्यन्ति |
177810
177811 जिताः प्रजानाथ वयं नान्तःसारा वयं यतः |
177812 अन्तःसारा वरा एव वज्रस्तम्भा इवाचलाः || २८ ||
177813
177814 वयं किलेमे भगवन्वराः शापाश्च सर्वदा |
177815 ननु संविन्मया एव देहोऽन्योऽस्माकमस्ति नो || २९ ||
177816
177817 तत्र संविदो दृढाभ्यासेन यदाकारदार्ढ्यं तेषां प्राबल्यमिति वक्तुं
177818 मूलसंविदं दर्शयन्ति - वयं किलेति | देहः स्वरूपम् || २९ ||
177819
177820 वरदस्य हि या संविद्वरो दत्त इति स्थिता |
177821 सैवार्थिनि मया लब्धो वरोऽयमिति तिष्ठति || ३० ||
177822
177823 तदेवोपपादयन्ति - वरदस्येत्यादिना || ३० ||
177824
177825 विज्ञप्तिमात्रकचनं देहं सैव फलं ततः |
177826 पश्यत्यनुभवत्यत्ति देशकालशतभ्रमैः || ३१ ||
177827
177828 वरस्य हि फलं सुखभोगायतनं देहं तच्च विज्ञप्तिमात्रस्य कलनात्मकं
177829 कचनम् | ततः सैव विज्ञप्तिर्देहाकारा भूत्वा
177830 देशकालादिकल्पनाशतभ्रमैस्तत्तद्भोग्यार्थान्पश्यति अनुभवति तत्रादनीयमत्ति ||
177831 ३१ ||
177832
177833 वरदात्मा गृहीतत्वाच्चित्कालान्तरसंभृता |
177834 यदा तदान्तःसारासौ दुर्जया न तु शापजा || ३२ ||
177835
177836 तत्र शास्त्रीयतपःकालिकदृढसंकल्पवशीकृताद्वरदात्संविदात्मनो
177837 गृहीतत्वाद्वरकल्पना चित् कालान्तरे फलावस्थायां सम्यक् भृता पुष्टा यदा तदा
177838 सैवान्तःसारा || ३२ ||
177839
177840 वरप्रदानं वरदैर्वरदानां वरार्थिभिः |

यदा सुचिरमभ्यस्तं वराणां सारता तदा ॥ ३३ ॥

यदेव सुचिरं संविदभ्यस्यति तदेव सा ।
सारमेवाशु भवति भवत्याशु च तन्मयी ॥ ३४ ॥

तत्कुतस्तत्राह - यदेवेति ॥ ३४ ॥

शुद्धानामतिशुद्धैव संविज्जयति संविदाम् ।
अशुद्धानां त्वशुद्धैव कालात्साम्यं न विद्यते ॥ ३५ ॥

तत्रापि शास्त्रीयत्वेन शुद्धत्वे प्राबल्याधिक्यमित्याहुः - शुद्धानामिति ।
संविदामिति निर्धारणे षष्ठी । अतः फलेऽपि साम्यं न विद्यते ॥ ३५ ॥

क्षणांशेनापि यो ज्येष्ठो न्यायस्तेनावपूर्यते ।
नार्थे न्यायान्तरं किंचित्कर्तुमुत्सहते मदम् ॥ ३६ ॥

ज्येष्ठत्वादपि वरसंविदः प्राबल्यमस्तीत्याहुः - क्षणांशेनापीति ।
ज्येष्ठस्यासंजातविरोधित्वेन सम्यङ्निरूढत्वादिति भावः । अप्रमाणजस्य हि
ज्येष्ठत्वं बाध्यत्वे तन्त्रम् । यथा रजतभ्रमस्य प्रमाणदृढीकृते त्वर्थे
अनपेक्षितस्य ज्ञानस्य ज्येष्ठत्वं बाध्यत्वे तन्त्रमिति प्रसिद्धम् । न्यायान्तरं न
किंचिन्मदं शापप्राबल्यं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

समेनोभयकोटिस्थं मिश्रं वस्तु भवेत्समम् ।
वरशापविलासेन क्षीरमिश्रं यथा पयः ॥ ३७ ॥

अत एव यत्र विरुद्धकर्मणोर्वरशापयोर्वा प्रमाणाभ्यासादिसाम्यं
तत्रोभयमिश्रमेव फलं भवतीत्याह - समेनेति । शुभाशुभोभयकोटिस्थम् ।
यथा मनुष्यदेहः ॥ ३७ ॥

समाभ्यां वरशापाभ्यामथवा चिद्द्विरूपताम् ।
स्वयमेवानुभवति स्वप्नेष्विव पुरात्मिका ॥ ३८ ॥

यथैककाले भिन्नदेशभोग्यौ समौ वरशापौ तत्र
विपश्चिदुपाख्यानोक्तन्यायेनोपाधेर्विभागेनैकैव जीवचिद्युगपद्देहभेदेन
द्विरूपतामापद्यत इत्याह - समाभ्यामिति । यथा स्वप्नेषु पुरात्मिका चित्
पुरवासिजनदेहभेदेन विभागमिवापद्यते तद्वत् ॥ ३८ ॥

शिक्षितं त्वत्त एवेति यत्तदेव तव प्रभो ।
पुनः प्रतीपं पठितं शीघ्रं यामो नमोऽस्तु ते ॥ ३९ ॥

धातुः पुरतः स्वेषां तत्त्वोद्गारधार्ष्ट्यमनुचितमनुचिन्त्याहुः - शिक्षितमिति ।
यत्त्वत्त एव शिक्षितं तत्तवैव पुरः पुनः पठितं धार्ष्ट्यावहत्वात्प्रतीपं
प्रतिकूलमिति नो धार्ष्ट्यापराधं क्षमस्व । अतस्ते नमोऽस्तु वयं शीघ्रं
स्वस्थानं यामः ॥ ३९ ॥

इत्युक्त्वा स स्वयंशापः क्वापि शापगणो ययौ ।
प्रशान्ते तिमिरे दृष्टे व्योम्नि केशोण्ड्रकं यथा ॥ ४० ॥

स्वयमेव स्वं वृथा प्रयासकारिणं स्वमौर्ख्यख्यापकं लज्जया शपतीति
स्वयंशापस्तथाविधः सन् क्वापि ययौ । यथा दृष्टेस्तिमिररोगे प्रशान्ते सति
व्योम्नि भ्रान्तिकृतं केशोण्ड्रकं क्वापि याति तद्वत् ॥ ४० ॥

177893 अथान्यो वरपूगोऽत्र गृहनिर्गमरोधकः ।
177894 स्थानिस्थानमिवादेशः समानार्थोऽभ्यपूरयत् ॥ ४१ ॥
177895
177896 एवं दुर्वासःशापेषु गतेषु अथ अन्यः सप्तद्वीपाधिपत्यविरुद्धस्तेषां
177897 गृहान्निर्गमस्य रोधकः अन्यस्तद्भार्याभ्यो दत्तो गौरीवरपूगो
177898 वैयाकरणप्रक्रियायामादेशः स्थानिस्थानमिव सूर्यवरैः सह विवादार्थं
177899 शापस्थानमभ्यपूरयत् । यतः सोऽपि समानः अर्थस्तुल्यकालं विरुद्धं फलं
177900 यस्य तथाविधः ॥ ४१ ॥
177901
177902 शापस्थानका वदिष्यन्ति ।
177903
177904 सप्तद्वीपेशजीवानां निर्याणं शवसद्मनः ।
177905 देवेश विद्मो न वयमन्धकूपादिवाम्भसाम् ॥ ४२ ॥
177906
177907 शापस्थाने निविष्टाः शापस्थानकाः पत्नीवरा ब्रह्माणं प्रति वदिष्यन्ति । किं
177908 तदाह - सप्तद्वीपेशेति । हे देवेश भाविसप्तद्वीपेशत्वेनाभिमतानामेतेषां
177909 जीवानां शवसद्मनो बहिर्निर्याणं वयं न विद्मः । अस्माभिस्तन्निरोधादित्यर्थः ।
177910 अन्धकूपाच्छून्यकूपात् ॥ ४२ ॥
177911
177912 सप्तद्वीपेश्वरानेतानिमे द्वीपेषु सद्मसु ।
177913 कारयन्ति वरा वर्या वीरा दिग्विजयं रणे ॥ ४३ ॥
177914
177915 तदेवमनिवार्येऽस्मिन्विरोधे विबुधेश्वर ।
177916 यदनुष्ठेयमस्माभिस्तदादिश शिवाय नः ॥ ४४ ॥
177917
177918 नः शिवाय सफलत्वाय यदादेश्यं तदादिश । आज्ञापयेत्यर्थः ॥ ४४ ॥
177919
177920 ब्रह्मोवाच ।
177921
177922 सप्तद्वीपेश्वरवरा गृहरोधवराश्च हे ।
177923 कामः संपन्न एवेह भवतां भवतामपि ॥ ४५ ॥
177924
177925 भवतां सर्वेषां कामः संपन्न एव ॥ ४५ ॥
177926
177927 व्रजतैतदपेक्षत्वं यावन्नेष्टावपि क्षणात् ।
177928 चिरं चिराय सदने सप्तद्वीपेश्वराः स्थिताः ॥ ४६ ॥
177929
177930 कथं संपन्नस्तत्राह - व्रजतेति । यूयमेतत्परस्परापेक्षत्वं व्रजत । यावत् यतो
177931 भवतां चिरं नेष्टौ परस्परेच्छाविरहेपि तेऽष्टौ भ्रातरो मरणोत्तरक्षणादेव
177932 चिराय स्वसदन एव सप्तद्वीपेश्वरा भूत्वा स्थिताः ॥ ४६ ॥
177933
177934 समनन्तरमेवैते देहपातात्स्वसद्मसु ।
177935 सप्तद्वीपेश्वराः सर्वे संपन्नाः परमं वराः ॥ ४७ ॥
177936
177937 तदेव स्पष्टमाह - समनन्तरमिति ॥ ४७ ॥
177938
177939 सर्वे वरा वदिष्यन्ति ।
177940
177941 कुतो भूमण्डलान्यष्टौ सप्तद्वीपानि भूतयः ।
177942 एकमेवेह भूपीठं श्रुतं दृष्टं च नेतरत् ॥ ४८ ॥
177943
177944 भूतयस्तत्तदैश्वर्याणि च कुतः । श्रुतं श्रुतिषु प्रसिद्धम् । दृष्टं लोकेपि

प्रसिद्धम् ॥ ४८ ॥

कथं चैतानि तिष्ठन्ति कस्मिंश्चिद्गृहकोशके ।
पद्माक्षकोशके सूक्ष्मे कथं भान्ति मतंगजाः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

युक्तं युष्माभिरस्माभिः सर्वं व्योमात्मकं जगत् ।
स्थितं चित्परमाण्वन्तरन्तःस्वप्नोऽनुभूयते ॥ ५० ॥

स्वप्नवदेवाविरुद्धमेतदित्युत्तरमाह - युक्तमिति । यतो युष्माभिरस्माभिश्च
व्यष्टिसमष्टिभिर्युक्तं सर्वं जगद्व्योमात्मकं सच्चित्परमाण्वन्तः
स्थितमन्तःस्वप्न एवानुभूयते अतस्तत् परमाणोरप्यन्तस्थे स्वगृहोदरे भातीति
परेणान्वयः ॥ ५० ॥

भाति यत्परमस्याणोरन्तस्थस्वगृहोदरे ।
स्फुरितं तत्किमाश्चर्यं कः स्मयः प्रकृतेः क्रमे ॥ ५१ ॥

तत्किमाश्चर्यमपूर्वम् । कः स्मयो विस्मयः ॥ ५१ ॥

मृतेरनन्तरं भाति यथास्थितमिदं जगत् ।
शून्यात्मैव घनाकारं तस्मिन्नेव क्षणे चितः ॥ ५२ ॥

स्वप्नसाम्यमेव दर्शयन्नुक्तं स्फुटयति - मृतेरित्यादिना ॥ ५२ ॥

अणावपि जगन्माति यत्र तत्र गृहोदरे ।
सप्तद्वीपा वसुमती कचतीति किमद्भुतम् ॥ ५३ ॥

यद्भातीदं च चित्तत्त्वं जगत्त्वं न जगत्क्वचित् ।
चिन्मात्रमेव तद्भाति शून्यत्वेन यथाम्बरम् ॥ ५४ ॥

यदिदं जगत्त्वं भाति तत् त्वं चिदेव । यतश्चिन्मात्रमेव तद्भाति अतो न
क्वचिज्जगन्मूर्तमस्ति यद्गृहे न भायादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति ते ब्रह्मणा प्रोक्ता वरदेन वरास्ततः ।
तानाधिभौतिकभ्रान्तिमयान्संत्यज्य देहकान् ॥ ५५ ॥

तान्प्राक्कल्पितानाधिभौतिकभ्रान्तिमयान् देहकांस्तत्त्वविचारेण संत्यज्य
आतिवाहिकदेहिनः सन्तः अजं प्रणम्य अविरोधात्समं साकं तत्तन्मनःकल्पिते
सप्तद्वीपे तत्तद्देवानां गृहकोशान् जग्मुरिति परेणान्वयः ॥ ५५ ॥

प्रणम्याजं समं जग्मुरातिवाहिकदेहिनः ।
सप्तद्वीपे च देवानां गृहकोशान्कचज्जनान् ॥ ५६ ॥

यावत्ते तत्र संपन्नाः सप्तद्वीपाधिनायकाः ।
अष्टावपीष्टापुष्टानां दिनाष्टकमहीभुजाम् ॥ ५७ ॥

यावदिति साकल्ये । तेऽष्टौ भ्रातरस्तत्र गृहे
इष्टैर्यज्ञादिकसत्कर्मभिर्बन्धुजनैश्च आपुष्टानां जगदष्टकभेदेन
ब्रह्मदिनाष्टके आदिमहीभुजां स्वायंभुवमनूनां कुले इति शेषः ।
सप्तद्वीपाधिनायकाः संपन्ना इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

177997 ते परस्परमज्ञाता अज्ञाश्चान्योन्यबन्धवः |
177998 अन्योन्यभूमण्डलगा अन्योन्याभिमते हिताः || ५८ ||
177999
178000 प्रत्येकं भ्रातृसहितत्वकल्पनादन्योन्यबन्धवः | राज्यभेदेन
178001 सर्वेषामाधिपत्यांशे त्वज्ञाः | अत एवान्योन्याभिमते हिता न तु विरुद्धचेष्टाः || ५८
178002 | |
178003
178004 तेषां कश्चिद्गृहस्यान्तरेव तारुण्यसुन्दरः |
178005 उज्जयिन्यां महापुर्यां राजधान्यां सुखे स्थितः || ५९ ||
178006
178007 तेषां प्रत्येकं चरित्रभेदकल्पनामाह - तेषामित्यादिना || ५९ ||
178008
178009 शाकद्वीपास्पदः कश्चिन्नागलोकजिगीषया |
178010 विचरत्यब्धिजठरे सर्वदिग्विजयोद्यतः || ६० ||
178011
178012 कुशद्वीपराजधान्यां निराधिः सकलप्रजाः |
178013 कृतदिग्विजयः कश्चित्सुप्तः कान्तावलम्बितः || ६१ ||
178014
178015 शाल्मलिद्वीपशैलेन्द्रशिरःपुर्याः सरोवरे |
178016 जललीलारतः कश्चित्सहविद्याधरीगणैः || ६२ ||
178017
178018 शैलेन्द्रस्य शिरः शिखरं तद्गतायाः पुर्याः क्रीडासरोवरे || ६२ ||
178019
178020 क्रौञ्चद्वीपे हेमपुरे सप्तद्वीपविवर्धिते |
178021 प्रवृत्तो वाजिमेधेन कश्चिद्यष्टुं दिनाष्टकम् || ६३ ||
178022
178023 सप्तद्वीपाहृतमहर्धिभिर्विवर्धिते || ६२ ||
178024
178025 उद्यतः शाल्मलिद्वीपे कश्चिद्द्वीपान्तचारिणा |
178026 योद्धुमुद्धृतदिग्दन्तिदन्ताकृष्टकुलाचलः || ६४ ||
178027
178028 द्वीपान्तचारिणा राज्ञा सह योद्धुमुद्यतः |
178029 उद्धृतैरुत्पाटितैर्दिग्दन्तिदन्तैराकृष्टाः कुलाचला वर्षपर्वता येन तथाविधः
178030 सन् || ६४ ||
178031
178032 गोमेदद्वीपकः कश्चित्पुष्करद्वीपराट् सुताम् |
178033 समानेतुं वशाद्याति कषत्सेनोऽष्टमोऽभवत् || ६५ ||
178034
178035 गोमेदद्वीपकस्तद्वसतिः | समानेतुं जित्वा परिणेतुम् | वशात्कामवशात् | कषन्ती
178036 शत्रुदेशान्बाधमाना सेना यस्य | यः प्राग् भ्रातृणामष्टमोऽभवत् सः || ६५ ||
178037
178038 पुष्करद्वीपकः कश्चिल्लोकालोकाद्रिभूभुजः |
178039 दूतेन सह निर्यातो धनभूमिदिदृक्षया || ६६ ||
178040
178041 धनभूमिर्निधानस्थानं तद्दिदृक्षया || ६६ ||
178042
178043 प्रत्येकमित्थमेतेषां द्वीपद्वीपाधिनाथताम् |
178044 कुर्वतां स्वगृहाकाशे दृष्ट्वा स्वप्रतिभोचिताम् || ६७ ||
178045
178046 त्यक्ताभिमानिकाकारा द्विविधास्ते वरास्ततः |
178047 तत्संविद्भिर्गृहेष्वन्तरेकतां खानि खैरिव || ६८ ||
178048

178049 त्यक्तः आभिमानिकाकार आतिवाहिकदेहाकारेऽपि यैस्तथाविधाः सन्तस्तेषामष्टानां
178050 जीवसंविद्भिरेकतां यास्यन्तीति परेणान्वयः ॥ ६८ ॥
178051
178052 यास्यन्ति ते भविष्यन्ति संप्राप्ताभिमताश्चिरम् ।
178053 सप्तद्वीपेश्वरास्तुष्टा नन्वष्टावपि तुष्टिमत् ॥ ६९ ॥
178054
178055 तुष्टिमत् राज्यं प्राप्येत्यर्थः ॥ ६९ ॥
178056
178057 इत्येते प्रविकसितोदितक्रियार्थाः प्राप्स्यन्ति प्रविततबुद्धयस्तपोभिः ।
178058 अन्तर्यत्स्फुरति विदस्तदेव बाह्ये नाप्तं कैस्तदुचितकर्मभिः किलेति ॥ ७० ॥
178059
178060 उक्तं संगृह्योपसंहरति - इतीति । इति उक्तप्रकारं सप्तद्वीपाधिपत्यं तपोभिः
178061 प्रविकसितः पूर्वोदितवरः क्रियार्थो येषां तथाविधा एतेऽष्टौ भ्रातरः प्राप्स्यन्ति ।
178062 विदः प्रत्यक्चैतन्यस्य अन्तर्दृढनिश्चयात्मना यत्स्फुरति तदेव बाह्ये
178063 तदुचिततपोजपादिकर्मभिः कैर्नाप्तम् । किलेति प्रसिद्धौ ॥ ७० ॥
178064
178065 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठ० वा० दे० मो० नि० उ० ब्रह्म० ताप० द्वीपसप्तकाष्टकवर्णनं
178066 नाम त्र्यशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८३ ॥
178067
178068 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
178069 द्वीपसप्तकाष्टकवर्णनं नाम त्र्यशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८३ ॥
178070
178071 चतुरशीत्यधिकशततमः सर्गः १८४
178072
178073 कुन्ददन्त उवाच ।
178074
178075 इत्युक्तवानसौ पृष्टः कदम्बतलतापसः ।
178076 सप्तद्वीपा भुवोऽष्टौ ताः कथं भाता गृहेष्विति ॥ १ ॥
178077
178078 गृहस्यान्तर्जगन्त्यष्टौ संभवन्त्यपि कोटिशः ।
178079 यतोऽप्रबुद्धचिन्मात्रं तथा भातीति वर्ण्यते ॥
178080
178081 गृहेषु अल्पावकाशे ताः प्रत्येकं पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीणा भुवः कथं भाता
178082 इति मया पृष्टोऽसौ कदम्बतलतापस इति वक्ष्यमाणमुत्तरमुक्तवान् ॥ १ ॥
178083
178084 कदम्बतापस उवाच ।
178085
178086 चिद्धातुरीदृगेवायं यदेष व्योमरूप्यपि ।
178087 सर्वगो यत्र यत्रास्ते तत्र तत्रात्मनि स्वयम् ॥ २ ॥
178088
178089 व्योमरूपी प्रपञ्चशून्योऽपि आत्मानं त्रैलोक्यरूपेण अन्येन सुषुप्ततुर्यरूपेण वा
178090 स्वं रूपमत्यजदेव परिपश्यतीति द्वयोरन्वयः ॥ २ ॥
178091
178092 आत्मानमित्थं त्रैलोक्यरूपेणान्येन वा निजम् ।
178093 परिपश्यति रूपं स्वमत्यजन्नेव खात्मकम् ॥ ३ ॥
178094
178095 कुन्ददन्त उवाच ।
178096
178097 एकस्मिन्विमले शान्ते शिवे परमकारणे ।
178098 कथं स्वभावसंसिद्धा नानाता वास्तवी स्थिता ॥ ४ ॥
178099
178100 एकत्र नानाता विरुद्धेति शङ्कार्थः ॥ ४ ॥

178101
178102 कदम्बतापस उवाच।
178103
178104 सर्वं शान्तं चिदाकाशं नानास्तीह न किंचन।
178105 दृश्यमानमपि स्फारमावर्तात्मा यथाम्भसि॥ ५॥
178106
178107 न वास्तवीयं नानाता किंतु भ्रान्तिकृता। सा चैकस्मिन्नपि चन्द्रे
178108 द्वित्ववदविरुद्धेत्याशयेनोत्तरमाह - सर्वमिति॥ ५॥
178109
178110 असत्स्वेषु पदार्थेषु पदार्था इति भान्ति यत्।
178111 चित्खं स्वप्नसुषुप्तात्म तत्तस्याच्छं निजं वपुः॥ ६॥
178112
178113 स्वप्नसुषुप्तवद्विस्मृतयथार्थस्वभावात्म निजमज्ञातं वपुः स्वरूपमेव॥ ६॥
178114
178115 सस्पन्दोऽपि हि निःस्पन्दः पर्वतोऽपि न पर्वतः।
178116 यथा स्वप्नेषु चिद्भावः स्वभावोऽर्थगतस्तथा॥ ७॥
178117
178118 अतो न विरोध इति दर्शयति - सस्पन्द इति। स्वभावः सन्मात्रात्मा कल्पितार्थगतोऽपि
178119 तथैव बोध्य इत्यर्थः॥ ७॥
178120
178121 न स्वभावा न चैवार्थाः सन्ति सर्वात्मकोचिते।
178122 सर्गादौ कचितं रूपं यद्यथा तत्तथा स्थितम्॥ ८॥
178123
178124 सर्वात्मकस्य उचिते वास्तवे रूपे न सर्गादिस्वभावा नापि तत्कृता अर्थाः॥ ८॥
178125
178126 न च नाम परं रूपं कचनाकचनात्मकम्।
178127 द्रव्यात्मा चिच्च चिद्व्योम स्थितमित्थं हि केवलम्॥ ९॥
178128
178129 न च द्रव्यात्मनाप्यचिच्च॥ ९॥
178130
178131 एकैव चिद्यथा स्वप्ने सेनायां जनलक्षताम्।
178132 गतेवाच्छैव कचति तथैवास्याः पदार्थता॥ १०॥
178133
178134 यत्स्वतः स्वात्मनि स्वच्छे चित्खं कचकचायते।
178135 तत्तेनैव तदाकारं जगदित्यनुभूयते॥ ११॥
178136
178137 असत्यपि यथा वह्नावुष्णसंविद्धि भासते।
178138 संविन्मात्रात्मके व्योम्नि तथार्थः स्वस्वभासकः॥ १२॥
178139
178140 स्वप्ने असत्यपि वह्नौ स्वप्नचिदेव यथा उष्णत्वं भासते॥ १२॥
178141
178142 असत्यपि यथा स्तम्भे स्वप्ने खे स्तम्भता विदः।
178143 तथेदमस्या नानात्वमनन्यदपि चान्यवत्॥ १३॥
178144
178145 आदिसर्गे पदार्थत्वं तत्स्वभावाच्छमेव च।
178146 चिद्व्योम्ना यद्यथा बुद्धं तत्तथाद्यापि विन्दते॥ १४॥
178147
178148 कथं तर्ह्यर्थक्रियानियतिस्तत्राह - आदिसर्गे इति॥ १४॥
178149
178150 पुष्पे पत्रे फले स्तम्भे तरुरेव यथा ततः।
178151 सर्वं सर्वत्र सर्वात्म परमेव तथाऽपरम्॥ १५॥
178152

तथा अपरं जगत् ॥ १५ ॥

परमार्थाम्बराम्भोधावापः सर्गपरंपरा ।
परमार्थमहाकाशे शून्यता सर्गसंविदः ॥ १६ ॥

सर्गसंविदः सर्गप्रतिभासाः ॥ १६ ॥

परमार्थश्च सर्गश्च पर्यायौ तरुवृक्षवत् ।
बोधादेतदबोधात्तु द्वैतं दुःखाय केवलम् ॥ १७ ॥

परमार्थो जगच्चेदमेकमित्येव निश्चयः ।
अध्यात्मशास्त्रबोधेन भवेत्सैषा हि मुक्तता ॥ १८ ॥

संकल्पस्य वपुर्ब्रह्म संकल्पकचिदाकृतेः ।
तदेव जगतो रूपं तस्माद्ब्रह्मात्मकं जगत् ॥ १९ ॥

कथमेकं तत्राह - संकल्पस्येति ॥ १९ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते न निवर्तन्त एव वा ।
विधयः प्रतिषेधाश्च भावाभावदृशस्तथा ॥ २० ॥

सर्वशब्दानां तन्मात्रनिष्ठत्वान्न निवर्तन्त एव वा ॥ २० ॥

अमौनमौनं जीवात्म यत्पाषाणवदासनम् ।
यत्सदेवासदाभासं तद्ब्रह्माभिधमुच्यते ॥ २१ ॥

सदेवासदाभासम् । तदेजति तन्नैजति इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २१ ॥

सर्वस्मिन्नेकसुघने ब्रह्मण्येव निरामये ।
का प्रवृत्तिर्निवृत्तिः का भावाभावादिवस्तुनः ॥ २२ ॥

प्रवृत्तिः सर्गः । निवृत्तिः प्रलयः ॥ २२ ॥

एकस्यामेव निद्रायां सुषुप्तस्वप्नविभ्रमाः ।
यदा भान्त्यविचित्रायां चित्रा इव निरन्तराः ॥ २३ ॥

एतस्यां चित्खसत्तायां तथा मूलकसर्गकाः ।
बहवो भान्त्यचित्रायां चित्रा इव निरन्तराः ॥ २४ ॥

मूलका बीजभूताः प्रलयाः सर्गकाश्च ॥ २४ ॥

द्रव्ये द्रव्यान्तरं श्लिष्टं यत्कार्यान्तरमाक्षिपेत् ।
तद्वदन्तस्तथाभूतचित्सारं स्फुरणं मिथः ॥ २५ ॥

कथं भाति तदाह - द्रव्ये इति । यद्यथा दध्यादिद्रव्ये शर्करादिद्रव्यान्तरं
श्लिष्टं मिलितं सत् प्रत्येककार्यापेक्षया कार्यान्तरं
रुचिपुष्टिपित्तोपशमादिकार्यान्तरमाक्षिपेत्तथा भूतानां प्राणिनामन्तःकरणे
अभिव्यक्तं प्रमातृचित्सारं बाह्ये चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य
घटाद्याकारवृत्तिश्लेषाच्छिलष्टं घटपटादि
तत्तद्विषयान्तरधिष्ठानचिदावरणभङ्गेन मिथस्त्रिपुटीस्फुरणमाक्षिपेदित्यर्थः
॥ २५ ॥

178205 सर्वे पदार्थाश्चित्सारमात्रमप्रतिघाः सदा |
178206 यथा भान्ति तथा भान्ति चिन्मात्रैकात्मतावशात् || २६ ||
178207
178208 अत एव घटाद्यर्था अपि स्वाधिष्ठानचिदधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तत्सारमात्रमित्याह
178209 - सर्वे इति | यथा सर्गादौ भान्ति तथा इदानीमपि भान्ति || २६ ||
178210
178211 चिन्मात्रैकात्मसारत्वाद्यथासंवेदनं स्थिताः |
178212 निःस्पन्दा निर्मनस्काराः स्फुरन्ति द्रव्यशक्तयः || २७ ||
178213
178214 स्थितिरपि तेषां यथासंवेदनमेव | निःस्पन्दचिदधिष्ठानकत्वादेव सर्वा
178215 द्रव्यशक्तयोऽपि स्वाश्रयान्न चलन्ति न ह्रसन्ति चेत्याह - निःस्पन्दा इति | मनस्कारो
178216 मानसो द्वैताकारग्रहस्तद्रहिताः || २७ ||
178217
178218 अविद्यमानमेवेदं दृश्यतेऽथानुभूयते |
178219 जगत्स्वप्न इवाशेषं सरुद्रोपेन्द्रपद्मजम् || २८ ||
178220
178221 इत्थं च जगत्प्रातिभासिकमेव प्रतिभासमात्राधीनसर्वस्वत्वादित्याशयेनाह -
178222 अविद्यमानमेवेति || २८ ||
178223
178224 विचित्राः खलु दृश्यन्ते चिज्जले स्पन्दरीतयः |
178225 हर्षामर्षविषादोत्थजङ्गमस्थावरात्मनि || २९ ||
178226
178227 खलु यतः स्वप्नवदेव हर्षामर्षविषादोत्था विचित्राः स्पन्दरीतयो दृश्यन्ते || २९ ||
178228
178229 स्वभाववाताधूतस्य जगज्जालचमत्कृतेः |
178230 हा चिन्मरीचिषांश्वभ्रनीहारस्य विसारिता || ३० ||
178231
178232 स्वभावः अज्ञातस्वरूपनिष्ठा विक्षेपशक्तिस्तन्मात्रेण वायुना आधूतस्य |
178233 जगज्जालाकारा चमत्कृतिर्यस्य तथाविधस्य चिल्लक्षणसत्त्वगुणात्मना प्रकाशेन
178234 मरीचेः रजोगुणात्मना पांसुपटलस्य तमोगुणात्मना आवरणजाड्यप्राधान्येन
178235 अभ्रनीहारस्वरूपनभसि विसारिता विस्तारशालिता | हा इति खेदे |
178236 कीदृशजननमरणाद्यनर्थसहस्रकोट्यात्मना संपन्नेत्यर्थः | पांसुरेव
178237 पांशुः | तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः इति कोशप्रसिद्धेः || ३० ||
178238
178239 यथा केशोण्ड्रकं व्योम्नि भाति व्यामलचक्षुषः |
178240 तथैवेयं जगद्भ्रान्तिर्भात्यनात्मविदोऽम्बरे || ३१ ||
178241
178242 अनात्मविदः अज्ञानावृतचिद्दृष्टेः | अम्बरे स्वात्माकाशे || ३१ ||
178243
178244 यावत्संकल्पितं तावद्यथा संकल्पितं तथा |
178245 यथा संकल्पनगरं कचतीदं जगत्तथा || ३२ ||
178246
178247 तस्याश्च कालप्रकारव्यवस्था [प्रसरेति पाठः |] संकल्पानुसारेणैवेत्याह
178248 - यावदिति | यथा येन येन प्रकारेण || ३२ ||
178249
178250 संकल्पनगरे यावत्संकल्पसकला स्थितिः |
178251 भवत्येवाप्यसद्रूपा सतीवानुभवे स्थिता || ३३ ||
178252
178253 दृष्टान्ते तां प्रकटयति - संकल्पनगरे इति | असद्रूपापि सतीव स्थिता || ३३ ||
178254
178255 प्रवहत्येव नियतिर्नियतार्थप्रदायिनी |
178256 स्थावरं जङ्गमं चैव तिष्ठत्येव यथाक्रमम् || ३४ ||

178257
178258 सैव धातुः संकल्परूपा नियतिरद्यापि प्रवहत्यग्रेऽपि प्रवहत्येव तयैव
178259 स्थावरादिप्राणिजातं यथाक्रमं नियतमेव तिष्ठति ॥ ३४ ॥
178260
178261 जायते जङ्गमं जीवात्स्थावरं स्थावरादपि ।
178262 नियत्याधो वहत्यम्बु गच्छत्यूर्ध्वमथानलः ॥ ३५ ॥
178263
178264 तेषां जन्मकर्मस्वभावादिव्यवस्थापि तयैवेत्याह - जायते इति ।
178265 जीवात्स्फुटजीवनाज्जङ्गमात् ॥ ३५ ॥
178266
178267 वहन्ति देहयन्त्राणि ज्योतींषि प्रतपन्ति च ।
178268 वायवो नित्यगतयः स्थिताः शैलादयः स्थिराः ॥ ३६ ॥
178269
178270 ज्योतिर्मयं विवृत्तं तु धारासाराम्बरीकृतम् ।
178271 युगसंवत्सराद्यात्म कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ३७ ॥
178272
178273 ज्योतिर्मयं कालचक्रं दक्षिणायनात्मना विवृत्तं वर्षर्तौ
178274 धारासारव्याप्ताम्बरीकृतम् । तयैव नियत्या ॥ ३७ ॥
178275
178276 भूतलैकान्तराब्ध्यद्रिसंनिवेशः स्थितायते ।
178277 भावाभावग्रहोत्सर्गद्रव्यशक्तिश्च तिष्ठति ॥ ३८ ॥
178278
178279 भूतले च द्वीपभेदैरेकान्तराणामब्धीनाद्रीणां च संनिवेशः स्थितवदाचरति
178280 स्थितायते ॥ ३८ ॥
178281
178282 कुन्ददन्त उवाच ।
178283
178284 प्राग्दृष्टं स्मृतिमायाति तत्स्वसंकल्पनान्यतः ।
178285 भाति प्रथमसर्गे तु कस्य प्राग्दृष्टभासनम् ॥ ३९ ॥
178286
178287 नन्वस्मदादिसर्वजनव्यवहारो धातृसंकल्परूपनियत्या व्यवस्थितोऽस्तु । धातुः
178288 संकल्पव्यवस्थैव तु पूर्वानुभवजन्यसंस्कारातिरिक्तहेत्वसंभवादादिसर्गे च
178289 पूर्वानुभवाप्रसिद्धेः कथं सिध्यतीति कुन्ददन्तः शङ्कते - प्राग्दृष्टमिति ।
178290 तत्ततस्तदनुसारिस्वसंकल्पनानि भवन्ति । अत एभ्यः स्वसंकल्पनेभ्यो नियतः सर्गो
178291 भाति । इदं तु द्वितीयादिकल्पसर्गे उपपद्यते । प्रथमसर्गे तु कस्य प्राक्सर्गभासनं
178292 प्रसिद्धम् । यं पृच्छेत्स्वयं वा स्मरेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥
178293
178294 तापस उवाच ।
178295
178296 अपूर्वं दृश्यते सर्वं स्वप्ने स्वमरणम् यथा ।
178297 प्राग्दृष्टं दृष्टमित्येव तत्रैवाभ्यासतः स्मृतिः ॥ ४० ॥
178298
178299 न स्मरणाधीनो धातुः संकल्पः किंतु
178300 दिव्यज्ञानेनातीतानागतसर्ववस्तुदर्शनाधीनः । स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति स
178301 इमाꣳल्लोकानसृजत इत्यादि श्रुतेः । तस्मिंश्च क्षणे सर्वमतीतानागतं
178302 जगदपूर्वमेव दृश्यते दृष्टानुसारिणी च चिद्विवर्तरूपा सांकल्पिकी सृष्टिः
178303 प्रवर्तते । तत्रैवेदं मया प्राग्दृष्टमित्यप्यध्यस्यते क्वचिदिति तापसः समाधत्ते
178304 - अपूर्वमित्यादिना ॥ ४० ॥
178305
178306 चित्त्वाच्चिद्व्योम्नि कचति जगत्संकल्पपत्तनम् ।
178307 न सन्नासदिदं तस्माद्धाताभातं यतः स्वतः ॥ ४१ ॥
178308

यतः कदाचिद्भातं कदाचिदभातम् ॥ ४१ ॥

चित्प्रसादेन संकल्पस्वनाद्यद्यानुभूयते ।
शुद्धं चिद्व्योम संकल्पपुरं मा स्मर्यतां कथम् ॥ ४२ ॥

दर्शनासामर्थ्ये हि स्मृतिः कल्प्येत । स्वप्ने कल्पनामात्रेण
दर्शनसमर्थायाश्चितः स्मृतिकल्पनादर्शनादित्याह - चित्प्रसादेनेति ॥ ४२ ॥

हर्षामर्षविनिर्मुक्तैर्दुःखेन च सुखेन च ।
प्रकृतेनैव मार्गेण ज्ञैश्चक्रैरिव गम्यते ॥ ४३ ॥

अत एव गुणदोषाद्यस्मरणाद्धर्षामर्षरहितैस्तत्त्वज्ञैः
कुलालचक्रवत्प्रारब्धवेगेनैव भ्रम्यत इत्याह - हर्षेति ॥ ४३ ॥

निद्राव्यपगमे स्वप्ननगरे यादृशं स्मृतौ ।
चिद्व्योमात्म परं विद्धि तादृशं त्रिजगद्भ्रमम् ॥ ४४ ॥

बाधितस्मृतिश्च न स्मृतिः किंत्वधिष्ठानमात्रपरिशेषदर्शनमित्याह -
निद्रेति ॥ ४४ ॥

संविदाभासमात्रं यज्जगदित्यभिशब्दितम् ।
तत्संविद्व्योम संशान्तं केवलं विद्धि नेतरत् ॥ ४५ ॥

तत् संशान्तं व्योमैव तादृशं त्वं विद्धि ॥ ४५ ॥

यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् ।
सर्वं सर्वतया सर्वं तत्सर्वं सर्वदा स्थितम् ॥ ४६ ॥

यतश्चिदेव संशान्ता सर्वमित्याह - यस्मिन्निति ॥ ४६ ॥

यथेयं संसृतिर्ब्राह्मी भवतो यद्भविष्यति ।
यथा भानं च दृश्यस्य तदेतत्कथितं मया ॥ ४७ ॥

तदेतत्सर्वं मया भवतः कथितमित्युपसंहारः ॥ ४७ ॥

उत्तिष्ठतं व्रजतमास्पदमह्नि पद्मं भृङ्गाविवाभिमतमाशु
विधीयतां स्वम् ।
तिष्ठामि दुःखमलमस्तसमाधिसंस्थं भूयः समाधिमहमङ्ग चिरं
विशामि ॥ ४८ ॥

अङ्ग हे द्विजौ युवां उत्तिष्ठतम् । अह्नि प्रातः पद्मं भृङ्गाविव आस्पदं
गृहं व्रजतम् । तत्राभिमतं सत्कर्म विधीयताम् ।
अहमिदानीमस्तसमाधिसंस्थमलमत्यन्तं दुःखं यथा स्यात्तथा तिष्ठामि ।
अतस्तत्परिहाराय भूयः अलं समाधि विशामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० ब्रह्म० ता० कुन्ददन्तोपदेशो
नाम चतुरशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
कुन्ददन्तोपदेशो नाम चतुरशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८४ ॥

178361 पञ्चाशीत्यधिकशततमः सर्गः १८५
178362
178363 कुन्ददन्त उवाच।
178364
178365 जरन्मुनिरपीत्युक्त्वा ध्यानमीलितलोचनः।
178366 आसीदस्पन्दितप्राणमनाश्चित्र इवार्पितः॥ १॥
178367
178368 तयोर्गृहागमस्तत्र भ्रातृणां क्रमशः क्षयः।
178369 कुन्ददन्तस्य रामाप्त्या मोहोच्छित्तिश्च वर्ण्यते॥
178370
178371 अस्पन्दिते प्राणमनसी यस्य॥ १॥
178372
178373 आवाभ्यां प्रणयोदारैः प्रार्थितोऽपि पुनः पुनः।
178374 वाक्यैः संसारमविदन्न वचो दत्तवान्पुनः॥ २॥
178375
178376 प्रणयोदारैर्वाक्यैरावाभ्यां प्रार्थितोऽपि वचो न दत्तवान्। यतो
178377 बाह्यवृत्त्युपरमात्संसारमविदन्ननुसंदधान इत्यर्थः॥ २॥
178378
178379 आवां प्रदेशतस्तस्माच्चलित्वा मन्दमुत्सुकौ।
178380 दिनैः कतिपयैः प्राप्तौ गृहं मुदितबान्धवम्॥ ३॥
178381
178382 मुनिवियोगादुत्सुकौ॥ ३॥
178383
178384 अथ तत्रोत्सवं कृत्वा कथाः प्रोच्य चिरंतनी।
178385 स्थितास्तावद्वयं यावत्सप्तापि भ्रातरोऽथ ते॥ ४॥
178386
178387 तत्र गृहे कुलदेवताराधनसुवासिनीब्राह्मणभोजनाद्युत्सवं कृत्वा॥ ४॥
178388
178389 क्रमेण विलयं प्राप्ताः प्रलयेष्वर्णवा इव।
178390 मुक्तोऽसौ मे सखैवैक एकार्णव इवाष्टकः॥ ५॥
178391
178392 प्रलयेषु प्रलयारम्भे द्वादशादित्यतापात्सप्तार्णवा इव॥ ५॥
178393
178394 ततः कालेन सोऽप्यस्तं दिनान्तेऽर्क इवागतः।
178395 अहं दुःखपरीतात्मा परं वैधुर्यमागतः॥ ६॥
178396
178397 स मत्सखः अष्टमोऽपि। वैधुर्यं सखिजनवियोगम्॥ ६॥
178398
178399 ततोऽहं दुःखितो भूयः कदम्बतरुतापसम्।
178400 गतो दुःखोपघाताय तज्ज्ञानं प्रष्टुमादृतः॥ ७॥
178401
178402 तत् प्रोक्तेनोक्तमात्मज्ञानम्॥ ७॥
178403
178404 तत्र मासत्रयेणासौ समाधिविरतोऽभवत्।
178405 प्रणतेन मया पृष्टः सन्निदं प्रोक्तवानथ॥ ८॥
178406
178407 कदम्बतापस उवाच।
178408
178409 अहं समाधिविरतः स्थातुं शक्नोमि न क्षणम्।
178410 समाधिमेव प्रविशाम्यहमाशु कृतत्वरः॥ ९॥
178411
178412 परमार्थोपदेशस्ते नाभ्यासेन विनानघ।

178413 लगत्यत्र परां युक्तिमिमां शृणु ततः कुरु ॥ १० ॥
178414
178415 इदानीं मया कृतोऽपि ते न लगति। परामन्यां युक्तिं ज्ञानप्राप्त्युपायम् ॥ १० ॥
178416
178417 अयोध्यानाम पूरस्ति तत्रास्ति वसुधाधिपः।
178418 नाम्ना दशरथस्तस्य पुत्रो राम इति श्रुतः ॥ ११ ॥
178419
178420 सकाशं तत्र गच्छ त्वं तस्मै कुलगुरुः किल।
178421 वसिष्ठाख्यो मुनिश्रेष्ठः कथयिष्यति संसदि ॥ १२ ॥
178422
178423 मोक्षोपायकथां कथयिष्यति ॥ १२ ॥
178424
178425 मोक्षोपायकथां दिव्यां तां श्रुत्वा सुचिरं द्विज।
178426 विश्रान्तिमेष्यसि परे पदेऽहमिव पावने ॥ १३ ॥
178427
178428 इत्युक्त्वा स समाधानरसायनमहार्णवम्।
178429 विवेशाहमिमं देशं त्वत्सकाशमुपागतः ॥ १४ ॥
178430
178431 त्वत्सकाशमिति रामं प्रत्युक्तिः ॥ १४ ॥
178432
178433 एषोऽहमेतद्वृत्तं मे सर्वं कथितवानहम्।
178434 यथावृत्तं यथादृष्टं यथाश्रुतमखण्डितम् ॥ १५ ॥
178435
178436 अखण्डितमखिलम् ॥ १५ ॥
178437
178438 श्रीराम उवाच।
178439
178440 स कुन्ददन्त इत्यादिकथाकथनकोविदः।
178441 स्थितस्ततःप्रभृत्येव मत्समीपगतः सदा ॥ १६ ॥
178442
178443 स एष कुन्ददन्ताख्यो द्विजः पार्श्वे समास्थितः।
178444 श्रुतवान्संहितामेतां मोक्षोपायाभिधामिह ॥ १७ ॥
178445
178446 इह अस्यां सभायाम् ॥ १७ ॥
178447
178448 स एष कुन्ददन्ताख्यो मम पार्श्वगतो द्विजः।
178449 अद्य निःसंशयो जातो न वेति परिपृच्छ्यताम् ॥ १८ ॥
178450
178451 एवं प्रश्नोपोद्घातमुपवर्ण्य प्रष्टव्यांशमाह - स इति ॥ १८ ॥
178452
178453 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
178454
178455 इत्युक्ते राघवेणाथ प्रोवाच वदतांवरः।
178456 स वसिष्ठो मुनिश्रेष्ठः कुन्ददन्तं विलोकयन् ॥ १९ ॥
178457
178458 श्रीवसिष्ठ उवाच।
178459
178460 कुन्ददन्त द्विजवर कथ्यतां किं त्वयानघ।
178461 बुद्धं श्रुतवता ज्ञेयं मदुक्तं मोक्षदं परम् ॥ २० ॥
178462
178463 कुन्ददन्त उवाच।
178464

सर्वसंशयविच्छेदि चेत एव जयाय मे |
सर्वसंशयविच्छेदो ज्ञातं ज्ञेयमखण्डितम् || २१ ||

सर्वसंदेहविच्छेदो जात इति शेषः | यतोऽवश्यज्ञेयमखण्डितं
प्रत्यग्भेदलक्षणखण्डितशून्यं ब्रह्मतत्त्वं ज्ञातम् || २१ ||

ज्ञातं ज्ञातव्यममलं दृष्टं द्रष्टव्यमक्षतम् |
प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं विश्रान्तोऽस्मि परे पदे || २२ ||

ज्ञानमात्रेण मोहनिवृत्त्या ज्ञातव्यान्तरस्य द्रष्टव्यान्तरस्य लब्धव्यान्तरस्य
चापरिशेषात्कृतकृत्यतामाह - ज्ञातमिति || २२ ||

बुद्धेयं त्वदिदं सर्वं परमार्थघनं घनम् |
अनन्येनात्मनो व्योम्नि जगद्रूपेण जृम्भितम् || २३ ||

त्वत् त्वत्त इयमात्मचित् मया बुद्धा | कथं बुद्धा तदाह - इदं सर्वमित्याह || २३
| |

सर्वात्मकतया सर्वरूपिणः सर्वगात्मनः |
असर्वं सर्वेण सर्वत्र सर्वदा संभवत्यलम् || २४ ||

संभवन्ति जगन्त्यन्तः सिद्धार्थकणकोटरे |
न संभवन्ति च यथा ज्ञातमेतदशेषतः || २५ ||

सिद्धार्थः श्वेतसर्षपस्तदीयकणकोटरेऽपि अधिष्ठानचितः
सर्वकल्पनाशक्तिसंभृतायाः सत्त्वात्तदन्तर्मायादृशा जगन्ति संभवन्ति |
परमार्थदृशा तु क्वापि न संभवन्ति च || २५ ||

गृहेऽन्तः संभवत्येव सप्तद्वीपा वसुंधरा |
गेहं च शून्यमेवास्ते सत्यमेतदसंशयम् || २६ ||

यद्यद्यदा वस्तु यथोदितात्म भातीह भूतैरनुभूयते च |
तत्तत्तदा सर्वघनस्तथास्ते ब्रह्मेत्थमाद्यन्तविमुक्तमस्ति || २७ ||

तत्र समायं ब्रह्मतत्त्वं निष्कृष्योपसंहरति - यद्यदिति | सर्वघन आत्मैव
सर्वजनसार्वकालिकबोधविषयसर्वभावेनास्ते नाणुमात्रमपि
ततोऽन्यत्केनचित्कदाचिदप्यनुभूयत इति निष्कर्ष इति भावः || २७ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० ब्रह्म० ता० कुन्ददन्तप्रबोधो
नाम पञ्चाशीत्यधिकशततमः सर्गः || १८५ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
कुन्ददन्तप्रबोधो नाम पञ्चाशीत्यधिकशततमः सर्गः || १८५ ||

षडशीत्यधिकशततमः सर्गः १८६

श्रीवाल्मीकिरुवाच |

कुन्ददन्ते वदत्येवं वसिष्ठो भगवान्मुनिः |
उवाचेदमनिन्द्यात्मा परमार्थोचितं वचः || १ ||

178517 सर्वं ब्रह्मेति सिद्धान्तो युक्तिभिः क्रियतेऽचलः।
178518 वरशापार्थसिद्धिश्च धातुः संकल्पतश्चितः॥
178519
178520 कुन्ददन्तवर्णितं मायाशबलब्रह्मतत्त्वं प्रथमतो दृढीकृत्य निर्मायं
178521 शुद्धं तद्वर्णयितुं श्रीवसिष्ठः प्रवृत्त इत्याह - कुन्ददन्ते इति॥ १॥
178522
178523 श्रीवसिष्ठ उवाच।
178524
178525 वत विज्ञानविश्रान्तिरस्य जाता महात्मनः।
178526 करामलकवद्विश्वं ब्रह्मेति परिपश्यति॥ २॥
178527
178528 बतेत्यनुकम्पायाम्। ज्ञात इति पाठे ज्ञातेन साक्षात्कारज्ञानफलेन विज्ञानस्य
178529 शास्त्रश्रवणजन्यज्ञानस्य विश्रान्तिः पूर्णता। करामलकवदिति तस्यैव
178530 स्फुटमभिनयः॥ २॥
178531
178532 किलेदं भ्रान्तिमात्रात्म विश्वं ब्रह्मेति भात्यजम्।
178533 भ्रान्तिर्ब्रह्मैव च ब्रह्म शान्तमेकमनामयम्॥ ३॥
178534
178535 भ्रान्तिरन्यथाग्रहस्तन्मात्रात्मकं विश्वं ब्रह्मेत्यस्य भाति यतो भ्रान्तिरपि
178536 ब्रह्मैवेत्यस्य भाति॥ ३॥
178537
178538 यद्यथा येन यत्रास्ति यादृग्यावद्यदा यतः।
178539 तत्तथा तेन तत्रास्ति तादृक्तावत्तदा ततः॥ ४॥
178540
178541 शबलब्रह्मनिष्कर्षदृशानेन यद्वर्णितं तदपि सम्यगेवेत्याह - यदिति॥ ४॥
178542
178543 शिवं शान्तमजं मौनममौनमजरं ततम्।
178544 सुशून्याशून्यमभवमनादिनिधनं ध्रुवम्॥ ५॥
178545
178546 तच्च शुद्धाविरुद्धम्। मायाया विकारं विनैव वैचित्र्यप्रकटनादित्याशयेनाह ##-
178547
178548 यस्या यस्यास्त्ववस्थायाः क्रियते संविदा भरः।
178549 सा सा सहस्रशाखत्वमेति सेकैर्यथा लता॥ ६॥
178550
178551 संविदा मायाशबलचिता। भरः संकल्पातिशयः॥ ६॥
178552
178553 परो ब्रह्माण्डमेवाणुश्चिद्व्योम्नोन्तःस्थितो यतः।
178554 परमाणुरेव ब्रह्माण्डमन्तःस्थितजगद्यतः॥ ७॥
178555
178556 ब्रह्माण्डमेव परोऽणुः परमाणुः। एवं परमाणुरेव ब्रह्माण्डं
178557 यतोन्तःस्थितं जगत्॥ ७॥
178558
178559 तस्माच्चिदाकाशमनादिमध्यमखण्डितं सौम्यमिदं समस्तम्।
178560 निर्वाणमस्तंगतजातिबन्धो यथास्थितं तिष्ठ निरामयात्मा॥ ८॥
178561
178562 जगद्ब्रह्मैव चेद्यत्फलितं तदाह - तस्मादिति। अस्तंगतो जातिः शरीरादिवैचित्र्यं
178563 तद्रूपो बन्धो यस्य तथाविधः सन् यथास्थितं ब्रह्मैव भूत्वा तिष्ठ॥ ८॥
178564
178565 स्वयं दृश्यं स्वयं द्रष्टृ स्वयं चित्त्वं स्वयं जडम्।
178566 स्वयं किंचिन्न किंचिच्च ब्रह्मात्मन्येव संस्थितम्॥ ९॥
178567
178568 व्यवहारे तु ब्रह्म स्वयमेव दृश्यादिवेशेण संस्थितम्। परमार्थतस्तु तत्

178569 आत्मन्यद्वितीयस्वप्रकाशानन्दैकरसात्मन्येव संस्थितम् ॥ ९ ॥
178570

178571 यथा यत्र जगत्येतत्स्वयं ब्रह्म खमात्मनि ।
178572 स्वरूपमजहच्छान्तं यत्र संपद्यते तथा । १० ॥
178573

178574 यत्र यद्वासनया यथा संपद्यते तत्र तथा स्थितमित्यनुकर्षः ॥ १० ॥
178575

178576 ब्रह्म दृश्यमिति द्वैतं न कदाचिद्यथास्थितम् ।
178577 एकत्वमेतयोर्विद्धि शून्यत्वाकाशयोरिव ॥ ११ ॥
178578

178579 ब्रह्म मायया दृश्यं जगत्संपन्नमित्येतावता द्वैतं न कदाचिन्मन्तव्यं यतो
178580 यथास्थितमविकृतमेवास्ते ॥ ११ ॥
178581

178582 दृश्यमेव परं ब्रह्म परं ब्रह्मैव दृश्यता ।
178583 एतन्न शान्तं नाऽशान्तं नानाकारं न चाकृतिः ॥ १२ ॥
178584

178585 यादृग्प्रबोधे स्वप्नादिस्तादृग्देहो निराकृतिः ।
178586 संविन्मात्रात्मा प्रतिघः स्वानुभूतोऽप्यसन्मयः ॥ १३ ॥
178587

178588 प्रतीयमाना देहाद्याकृतिः कथमपलप्यते तत्राह - यादृगिति ॥ १३ ॥
178589

178590 संविन्मयो यथा जन्तुर्निद्रात्मास्ते जडोभवत् ।
178591 जडीभूता तथैषास्ते संवित्स्थावरनामिका ॥ १४ ॥
178592

178593 संविदोऽपि जडस्थावरभावे दृष्टान्तमाह - संविन्मय इति ॥ १४ ॥
178594

178595 स्थावरत्वाज्जडाच्चित्त्वं जङ्गमात्म प्रयाति चित् ।
178596 जीवः सुषुप्तात्मा स्वप्नं जाग्रच्चैव जगच्छतैः ॥ १५ ॥
178597

178598 तस्याः स्थावरभावोत्तरं जङ्गमभावे चिदभिव्यक्तो दृष्टान्तमाह -
178599 स्थावरत्वादिति । यथा सुषुप्तात्मा जीवः स्वप्नं जाग्रच्चैव जगच्छतकल्पनैर्गच्छति
178600 तद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥
178601

178602 आमोक्षमेषा जीवस्य भुव्यम्भस्यनिलेऽनले ।
178603 खे खात्मभिर्जगल्लक्षैः स्वप्नाभैर्भासते स्थितिः ॥ १६ ॥
178604

178605 कियत्कालं स्थावरजङ्गमादिभावस्थितिस्तत्राह - आमोक्षमिति ॥ १६ ॥
178606

178607 चिच्चिनोति तथा जाड्यं नरो निद्रास्थितिर्यथा ।
178608 चिनोति जडतां चित्त्वं न नाम जडतावशात् ॥ १७ ॥
178609

178610 चिनोति अध्यस्यति । तथाप्यस्याश्चित्त्वमव्याहतमित्याह - चिनोतीति ।
178611 अध्यस्तजडतावशाज्जडतां न चिनोति वस्तुतो जडतां न नाम भजते ॥ १७ ॥
178612

178613 चिता वेदनवेत्तारं स्थावरं क्रियते वपुः ।
178614 चिता वेदनवेत्तारं जङ्गमं क्रियते वपुः ॥ १८ ॥
178615

178616 जाड्यवेदनवेत्तारं जीवं प्रति स्थावरं वपुः क्रियते तथा जङ्गममपि ॥ १८ ॥
178617

178618 यथा पुंसो नखाः पादावेकमेव शरीरकम् ।
178619 तथैकमेवाप्रतिघं चितः स्थावरजङ्गमम् ॥ १९ ॥
178620

178621 तथा कृतेऽपि न चिद्भेदः किंतु महाचितः स्वाध्यस्तं सर्वमचेतनं चेतनं च
178622 नखपादादिवदवयवभूतमेवेत्याह - यथेति ॥ १९ ॥
178623
178624 आदिसर्गे स्वप्न इव यत्प्रथामागतं स्थितम् ।
178625 चितो रूपं जगदिति तत्तथैवान्त उच्यते ॥ २० ॥
178626
178627 आदिसर्गे हिरण्यगर्भस्य प्राथमिकसर्गहेतौ संकल्पे यथा यद्रूपं प्रथामागतं
178628 तत्तथैवाधुनापि स्थितम् । एवं चिराज्जडरूपेण स्थितमपि चिन्मयत्वादप्रतिघं
178629 शान्तमित्यादि तदपवादेन सर्गस्यान्त उच्यते इति परेणान्वयः ॥ २० ॥
178630
178631 तच्चैवाप्रतिघं शान्तं यथास्थितमवस्थितम् ।
178632 न प्रथामागतं किंचिन्नासीदप्रथितं हितम् ॥ २१ ॥
178633
178634 यतो नासीदतः अप्रथितं कदापीत्येव हितम् ॥ २१ ॥
178635
178636 अयमादिरयं चान्तः सर्गस्येत्यवभासते ।
178637 चितः सुघननिद्रायाः सुषुप्तस्वप्नकोष्ठतः ॥ २२ ॥
178638
178639 एवं सर्गमात्रस्य त्रैकालिकासत्त्वे आद्यन्तकल्पनापि मिथ्यैवेत्याह - अयमिति । यथा
178640 स्वाप्नप्रपञ्चस्य सुषुप्तत्तादिप्रबोधान्ततापि निद्रा कोष्ठान्तरेव कल्प्यते न
178641 प्रबोधकोष्ठान्तस्तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥
178642
178643 स्थित एको ह्यनाद्यन्तः परमार्थघनो यतः ।
178644 प्रलयस्थितिसर्गाणां न नामाप्यस्ति मां प्रति ॥ २३ ॥
178645
178646 तत्कुतस्तत्राह - स्थित इति । मां प्रबुद्धं प्रति नामापि नास्ति दूरे रूपमित्यर्थः ॥
178647 २३ ॥
178648
178649 प्रलयस्थितिसर्गादि दृश्यमानं न विद्यते ।
178650 एतन्न चात्मनश्चान्यच्चित्रे चित्रवधूर्यथा ॥ २४ ॥
178651
178652 कर्तव्यचित्रसेनास्माद्यथा चित्रान्न भिद्यते ।
178653 नानाऽनानैव प्रतिघा चित्तत्त्वे सर्गता तथा ॥ २५ ॥
178654
178655 यथा चित्रकृता कर्तव्या चित्रसेना अस्मात्तद्बुद्धिस्थाच्चित्रान्न भिद्यते तथा प्रतिघा
178656 मूर्ता सर्गतापि स्रष्टुश्चित्तत्त्वे नानाप्यनानैव ॥ २५ ॥
178657
178658 विभागहीनयाप्येष भागश्चिद्घननिद्रया ।
178659 सुषुप्तान्मुष्यते मोक्ष इति स्वप्नस्तु चित्तकम् ॥ २६ ॥
178660
178661 विभागहीनयापि चिद्घननिद्रया अविद्यया सुषुप्तादेवावरणाद्वास्तवस्वरूपभूतोऽपि
178662 मोक्ष इति प्रसिद्धो भागो मुष्यते चोर्यते अपलप्यते । तु प्रत्युत चित्तकं भूत्वा एष
178663 जाग्रद्भागः स्वप्नश्च प्रदर्श्यते इति शेषः । सुषुप्तात्सोद्यते मोक्षः इति पाठे तु
178664 सोद्यते श्रवणमननाद्युद्योगसहिते पुरुषे मोक्ष इति विभागः प्रदर्श्यते ।
178665 अन्यस्मिंस्तु चित्तकं भूत्वा द्विविधः स्वप्नः प्रदर्श्यत इति व्याख्येयम् ॥ २६ ॥
178666
178667 प्रलयोऽयमियं सृष्टिरयं स्वप्नो घनस्त्वयम् ।
178668 भासोऽप्रतिघरूपस्य चित्सहस्ररुचेरिति ॥ २७ ॥
178669
178670 घनो जागरः प्रज्ञानघनतारूपसुषुप्तिकस्य चित्सहस्ररुचेरात्मसूर्यस्य इति
178671 एवंरूपा भासः प्रकाशभेदाः ॥ २७ ॥
178672

178673 चिन्निद्रायाः स्वप्नमयो भागश्चित्तमुदाहृतम् |
178674 तदेव मुच्यते भूतं जीवो देवासुरादिदृक् || २८ ||
178675
178676 तत्र य उद्भूतवासनात्मा स्वप्नभागः स एव उपाध्यंशप्राधान्येन चित्तं
178677 चिदंशप्राधान्येन जीवः स एव देवासुरमनुष्याद्यधिकारिशरीरदृक्
178678 संस्तत्त्वज्ञानेन निद्रां विधूय मुच्यते || २८ ||
178679
178680 एष एव परिज्ञातः सुषुप्तिर्भवति स्वयम् |
178681 यदा तदा मोक्ष इति प्रोच्यते मोक्षकाङ्क्षिभिः || २९ ||
178682
178683 तदेवाह - एष एवेति | चतुर्थपञ्चमभूमिकयोः परिज्ञातः षष्ठभूमिकायां
178684 सुषुप्तिर्भवति | सप्तमभूमिकायां मोक्ष इति प्रोच्यते || २९ ||
178685
178686 श्रीराम उवाच |
178687
178688 चित्तं देवासुराद्यात्म चिन्निद्रा स्वात्मदर्शनम् |
178689 कियत्प्रमाणं भगवन्कथमस्योदरे जगत् || ३० ||
178690
178691 चित्तं देवासुरादिभेदेन कियत्प्रमाणं कियत्संस्थानं च भवति चिन्निद्रा तस्योदरे
178692 जगच्च कियत्प्रमाणं कियत्कालं भवतीति प्रश्नार्थः || ३० ||
178693
178694 श्रीवसिष्ठ उवाच |
178695
178696 विद्धि चित्तं नरं देवमसुरं स्थावरं स्त्रियम् |
178697 नागं नगं पिशाचादि खगकीटादिराक्षसम् || ३१ ||
178698
178699 तत्राद्यस्योत्तरमाह - विद्धीत्यादिना || ३१ ||
178700
178701 प्रमाणं तस्य चानन्तं विद्धि तद्यत्र रेणुताम् |
178702 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगद्याति सहस्रशः || ३२ ||
178703
178704 रेणुतां परमाणुतामवधीकृत्य || ३२ ||
178705
178706 यदेतदादित्यपथादूर्ध्वं संयाति वेदनम् |
178707 एतच्चित्तं भूतमेतदपर्यन्तामलाकृति || ३३ ||
178708
178709 वैपुल्योत्कर्षमप्यनुभवमारोहयति - यदेतदिति | ऊर्ध्वं चक्षुःप्रेरणे
178710 यदेतदादित्यपथादूर्ध्वदेशे ध्वान्धकारादिप्रदेशेऽपि चाक्षुषं वेदनं
178711 संयाति तदेतावत्प्रमाणं भूतं चित्तमपर्यन्तममलाकृति च
178712 सर्वानुभवसिद्धमित्यर्थः || ३३ ||
178713
178714 एतदुग्रं चितो रूपमस्यान्तर्भुवनर्द्धयः |
178715 यदायान्ति तदा सर्गश्चित्तादागत उच्यते || ३४ ||
178716
178717 दुःसहसंसारदुःखबहुलत्वादुग्रम् | अस्यैव समष्ट्यात्मनोऽन्तर्भुवनर्द्धयो
178718 यदा ब्रह्माण्डादिकल्पनया आयान्ति तदा सर्गः स चास्माभिश्चित्तादागत इत्युच्यते || ३४
178719 ||
178720
178721 चित्तमेव विदुर्जीवं तदाद्यन्तविवर्जितम् |
178722 खं घटेष्विव देहेषु चास्ते नास्ते तदिच्छया || ३५ ||
178723
178724 आद्यन्तविवर्जितं विभु | अत एव सर्वदेहेषु आस्ते व्यष्टिरूपेण देहादुत्क्रमणान्नास्ते च

धातुरिच्छयेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

निम्नोन्नतान्भुवो भागान् गृह्णाति च जहाति च ।
सरित्प्रवाहोऽङ्ग यथा शरीराणि तथा मनः ॥ ३६ ॥

तत्र शरीरग्रहणत्यागयोर्दृष्टान्तमाह - निम्नेति । हे अङ्ग ॥ ३६ ॥

अस्य त्वात्मपरिज्ञानादेष देहादिसंभ्रमः ।
शाम्यत्याश्ववबोधेन मरुवाःप्रत्ययो यथा ॥ ३७ ॥

जगत्यन्तरणुर्यत्र तत्प्रमाणं हि चेतसः ।
सदेव च पुमांस्तस्मात्पुंसामन्तःस्थितं जगत् ॥ ३८ ॥

एवं सर्वजगद्गर्भितस्य मनसः परमाणुरूपतैवेत्याह -जगतीति । यत्र
जालसूर्यमरीच्यादौ सर्वतः सूक्ष्मोऽणुर्यत्प्रमाणः प्रसिद्धस्तच्चेतसः प्रमाणं
परिमाणम् । तदेव च पुमान् जीवः । वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो
जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३८ ॥

यावत्किंचिदिदं दृश्यं तच्चित्तं स्वप्नभूष्विव ।
तदेव च पुमांस्तस्मात्को भेदो जगदात्मनोः ॥ ३९ ॥

एवं च जीवजगद्भेदोऽप्यपमृष्ट इत्याह - यावदिति ॥ ३९ ॥

चिदेवायं पदार्थौघो नास्त्यन्यस्मिन्पदार्थता ।
व्यतिरिक्ता स्वप्न इव हेम्नीव कटकादिता ॥ ४० ॥

जीवजगदभेदे चिन्मात्रतापि जगतः सिद्धेत्याह - चिदेवेति ।
अन्यस्मिंश्चिद्भिन्नेऽभ्युपगम्यमाने सत्तास्फुरणयोरलाभादलीकतापत्त्या व्यतिरिक्ता
पदार्थतैव नास्ति न सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

यथैकदेशे सर्वत्र स्फुरन्त्यापोऽम्बुधौ पृथक् ।
ब्रह्मण्यनन्या नित्यस्थाश्चितो दृश्यात्मिकास्तथा ॥ ४१ ॥

यथा अम्बुधिलक्षणे एकदेशे एकीभूय स्थिता एवापः पृथक् स्फुरन्ति
तद्वद्ब्रह्मण्यपि दृश्यात्मिकास्ता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यथा द्रवत्वमम्भोधावापो जठरकोशगाः ।
स्फुरन्त्येवं विदोऽनन्याः पदार्थौघास्तथापरे ॥ ४२ ॥

अनन्यत्वे तद्द्रवत्वदृष्टान्तमाह - यथेति ॥ ४२ ॥

यथास्थितजगच्छालभञ्जिकाकाशरूपधृक् ।
चित्स्तम्भोयमपस्पन्दः स्थित आद्यन्तवर्जितः ॥ ४३ ॥

एवं च यथास्थितजगल्लक्षणः शालभञ्जिकानां
यदाकाशरूपमात्यन्तिकशून्यता तद्रूपधृक् चित्स्तम्भ एव निस्पन्दोऽचलः स्थितः ॥
४३ ॥

यथास्थितमिदं विश्वं संविद्व्योम्नि व्यवस्थितम् ।
स्वरूपमत्यजच्छान्तं स्वप्नभूमाविवाखिलम् ॥ ४४ ॥

समता सत्यता सत्ता चैकता निर्विकारिता ।

178777 आधाराधेयतान्योन्यं चैतयोर्विश्वसंविदोः ॥ ४५ ॥
178778
178779 कथं शान्तं कथं च स्वरूपमत्यजत्तदाह - समतेति। पञ्चभिः
178780 प्रकारैर्भेदाविभावनाच्छान्तमाधाराधेयभावेन
178781 स्तम्भशालभञ्जिकावद्व्यवहारे ईषद्भेदप्रतिभासात्स्वरूपमत्यजदित्यर्थः ॥ ४५ ॥
178782
178783 स्वप्नसंकल्पसंसारवरशापदृशामिह।
178784 सरोब्धिसरिदम्बूनामिवान्यत्वं न वाथवा ॥ ४६ ॥
178785
178786 तत्र प्रातिभासिको भेदो वस्तुतस्तु तदभाव इत्याह - स्वप्नेति। वरशापाभ्यां
178787 नन्दिनहुषयोर्देवसर्पभावप्रतिभासदृशामिव व्यवहारसमर्थमन्यत्वं
178788 परमार्थतस्तु न वा ॥ ४६ ॥
178789
178790 श्रीराम उवाच।
178791
178792 वरशापार्थसंवित्तौ कार्यकारणता कथम्।
178793 उपादानं विना कार्यं नास्त्येव किल कथ्यताम् ॥ ४७ ॥
178794
178795 नन्दिनो मनुष्यशरीरे देवशरीरोपादानं चन्द्रामृतभागो नास्ति एवं
178796 चन्द्रामृतपरिणामे नहुषस्य देवशरीरे सर्पशरीरोपादानं तदण्डादि नास्ति।
178797 उपादानं विना लोके कार्य च क्वापि नास्ति तत्रोभयत्र कथं देवसर्पशरीरसिद्धिरिति
178798 रामप्रश्नार्थः ॥ ४७ ॥
178799
178800 श्रीवसिष्ठ उवाच।
178801
178802 स्ववदातचिदाकाशकचनं जगदुच्यते।
178803 स्फुरणे पयसामब्धावावर्तचलनं यथा ॥ ४८ ॥
178804
178805 निरावरणविज्ञानस्य भगवतो रुद्रस्यागस्त्यादीनां च सत्यसंकल्पावच्छिन्ना चिदेव
178806 सुरसर्पशरीरात्मना तत्र विवर्तत इति विवर्तवादेनास्याक्षेपस्य प्रसर इत्युत्तरं
178807 वसिष्ठो वक्तुं भूमिकां रचयति - स्ववदातेत्यादिना।
178808 स्ववदातस्तत्त्वज्ञानविमृष्टत्वादतिनिर्मलो यश्चिदाकाशस्तस्य सत्यसंकल्पानुसारि
178809 कचनं तदित्यसकृन्मयोच्यते ॥ ४८ ॥
178810
178811 ध्वनन्तोऽब्धिजलानीव भान्ति भावाश्चिदात्मकाः।
178812 संकल्पादीनि नामानि तेषामाहुर्मनीषिणः ॥ ४९ ॥
178813
178814 विधातुः स्वात्मचितिजगद्भावाश्चिदात्मका एवाकस्माद्भान्ति तेषां भानानां
178815 सोऽकामयत तदैक्षत समकूपतां द्यावापृथिवी इत्यादिश्रुतयो मनीषिणः
178816 ऋषयश्च संकल्पादीनि नामान्याहुः ॥ ४९ ॥
178817
178818 कालेनाभ्यासयोगेन विचारेण समेन च।
178819 जातेर्वा सात्त्विकत्वेन सात्त्विकेनामलात्मना ॥ ५० ॥
178820
178821 तत्र निरावरणविज्ञानानां यद्भावार्थस्फुरणं स एव सत्यसंकल्प इति
178822 दर्शयितुं तादृशविज्ञानकारणान्याह - कालेनेत्यादिना। कालेन कर्कट्यादेः।
178823 समेन शत्रुमित्रादिषु समदर्शनेन। देवानां तु जातेः सात्त्विकत्वेन ॥ ५० ॥
178824
178825 सम्यग्ज्ञानवतो ज्ञस्य यथा भूतार्थदर्शिनः।
178826 बुद्धिर्भवति चिन्मात्ररूपा द्वैतैक्यवर्जिता ॥ ५१ ॥
178827
178828 निरावरणविज्ञानमयी चिद्ब्रह्मरूपिणी।

178829 संवित्प्रकाशमात्रैकदेहादेहविवर्जिता || ५२ ||
178830
178831 सोऽयं पश्यत्यशेषेण यावत्संकल्पमात्रकम् |
178832 स्वमात्मकचनं शान्तमनन्यत्परमार्थतः || ५३ ||
178833
178834 सोऽयं निरावरणविज्ञानः पुरुषो यावत्संकल्पमात्रं पश्यति तत्सर्वं
178835 परमार्थतः अनन्यत्पश्यतीति तत्संकल्पस्य सत्यतायामुपपत्तिः || ५३ ||
178836
178837 अस्या इदं हि संकल्पमात्रमेवाखिलं जगत् |
178838 यथा संकल्पनगरं यथा स्वप्नमहापुरम् || ५४ ||
178839
178840 अस्य आ इदमिति च्छेदः | अस्यैवंविधस्य हिरण्यगर्भस्य
178841 आसमन्ताद्दृश्यमानमिदं जगत् संकल्पमात्रमेवेत्यर्थः || ५४ ||
178842
178843 आत्मा स्वसंकल्पवरः स्ववदातो यथा यथा |
178844 यद्यथा संकल्पयति तथा भवति तस्य तत् || ५५ ||
178845
178846 एवमन्योऽपि स्वसंकल्पवरो निरावरणात्मैवेति यथा यथा यत्संकल्पमात्रं
178847 [संकल्पयति इति पाठः |] पश्यति तत्तथा तथा भवति || ५५ ||
178848
178849 संकल्पनगरे बालः शिलाप्रोड्डयनं यथा |
178850 सत्यं वेत्त्यनुभूयाशु स्वविधेयनियन्त्रणम् || ५६ ||
178851
178852 स्वविधेयं स्वाधीनं नियन्त्रणं नियमनं यत्र || ५६ ||
178853
178854 स्वसंकल्पात्मभूतेऽस्मिन्परमात्मा जगल्लये |
178855 वरशापादिकं सत्यं वेत्त्यनन्यत्तथात्मनः || ५७ ||
178856
178857 तत्र वरशापात्मकं यत्फलं तत् हिरण्यगर्भाद्यनावरणविज्ञानात्मा
178858 आत्मनोऽनन्यत्सत्यं वेत्ति || ५७ ||
178859
178860 स्वसंकल्पपुरे तैलं यथा सिद्ध्यति सैकतात् |
178861 कल्पनात्सर्गसंकल्पैर्वरादीह तथात्मनः || ५८ ||
178862
178863 जगतश्च तदीयसंकल्पात्मकत्वात्स्वसंकल्पपुरे बालस्य सिकताभ्यस्तैलमिव
178864 हिरण्यगर्भाद्यात्मनोऽपि वरशापाद्यर्थो निरुपादानोऽपि सिद्ध्यति || ५८ ||
178865
178866 अनिरावरणज्ञप्तेर्यतः शान्ता न भेदधीः |
178867 ततः संकल्पनाद्वैताद्वराद्यस्य न सिद्ध्यति || ५९ ||
178868
178869 निरावरणेति विशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयति - अनिरावरणेति | अस्य अज्ञपुरुषस्य
178870 वरादि न सिद्ध्यति || ५९ ||
178871
178872 या यथा कलना रूढा तावत्साद्यापि संस्थिता |
178873 न परावर्तिता यावद्यत्नात्कल्पनयान्यया || ६० ||
178874
178875 निरावरणज्ञानानां कल्पना तादृशकल्पनान्तरोदयपर्यन्तं न निवर्तत इत्याह
178876 - येति || ६० ||
178877
178878 ब्रह्मण्यवयवोन्मुक्ते द्वितैकत्वे तथा स्थिरे |
178879 यथा सावयवे तत्त्वे विचित्रावयवक्रमः || ६१ ||
178880

178881 निरवयवे निरावरणज्ञानात्मनि तद्विरुद्धवरशापादिकल्पना कथं तिष्ठति तत्राह
178882 - ब्रह्मणीति || ६१ ||
178883
178884 श्रीराम उवाच |
178885
178886 अनिरावरणाज्ज्ञानात्केवलं धर्मचारिणः |
178887 शापादीन्संप्रयच्छन्ति यथा ब्रह्मंस्तथा वद || ६२ ||
178888
178889 तर्ह्यनिरावरणज्ञानानां केवलोग्रतापसानां वरशापादि मोघं स्यादित्याशयेन
178890 रामः पृच्छति - अनिरावरणेति || ६२ ||
178891
178892 श्रीवसिष्ठ उवाच |
178893
178894 संकल्पयति यन्नाम सर्गादौ ब्रह्म ब्रह्मणि |
178895 तत्तदेवानुभवति यस्मात्तन्नास्ति नेतरत् || ६३ ||
178896
178897 तदीयवरशापादेरपि सत्यतास्त्विति सर्गादौ धातुः संकल्पादेव न तन्मोघतेत्युत्तरं
178898 वक्तुं भूमिकां वसिष्ठो रचयति - संकल्पेत्यादिना | इतरत् तत्प्रतिबन्धकं नास्ति
178899 || ६३ ||
178900
178901 ब्रह्म वेत्ति यदात्मानं स ब्रह्मायं प्रजापतिः |
178902 स च नो ब्रह्मणो भिन्नं द्रवत्वमिव वारिणः || ६४ ||
178903
178904 धातुस्तु सत्यसंकल्पता सत्यब्रह्मात्मवेदितृत्वादेव सिद्धेत्याशयेनाह -
178905 ब्रह्मेति | स प्रजापतिर्धाता यद्यस्मात्कारणाद्ब्रह्म वेत्ति तस्माद्धेतोरयं ब्रह्मैव
178906 | तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् इत्यादिश्रुतेरिति भावः || ६४ ||
178907
178908 संकल्पयति यन्नाम प्रथमोऽसौ प्रजापतिः |
178909 तत्तदेवाशु भवति तस्येदं कल्पनं जगत् || ६५ ||
178910
178911 निराधारं निरालम्बं व्योमात्म व्योम्नि भासते |
178912 दुर्दृष्टेरिव केशोण्ड्रं दृष्टमुक्तावलीव च || ६६ ||
178913
178914 कीदृशं तत्कल्पनं तदाह - निराधारमिति || ६६ ||
178915
178916 संकल्पिताः प्रजास्तेन धर्मो दानं तपो गुणाः |
178917 वेदाः शास्त्राणि भूतानि पञ्च ज्ञानोपदेशनाः || ६७ ||
178918
178919 तेन प्रजापतिना | चत्वारो वेदाः स्मृतयश्चेति पञ्च | त्रयी सांख्यं योगः
178920 पशुपतिमतं वैष्णवम् इति वा पञ्च | ज्ञानोपदेशनाः | ण्यन्ताद्युच् || ६७ ||
178921
178922 तपस्विनोऽथ वादैश्च यद्ब्रूयुरविलम्बितम् |
178923 यद्यद्वेदविदस्तत्स्यादिति तेनाथ कल्पितम् || ६८ ||
178924
178925 अथ तेन प्रजापतिना इति कल्पितं संकल्पितम् | किमिति | वेदविदस्तपस्विनो
178926 वादैश्चकारात्सहजवृत्त्या वा यद्यद्ब्रूयुस्तत्तदवश्यं स्यादिति || ६८ ||
178927
178928 इदं चिद्ब्रह्मच्छिद्रं खं वायुश्चेष्टाग्निरुष्णता |
178929 द्रवोऽम्भः कठिनं भूमिरिति तेनाथ कल्पिताः || ६९ ||
178930
178931 एवं सर्ववस्तुस्वभावभेदा अपि तेनैव कल्पिता इत्याह - इदमिति | इदं ब्रह्म
178932 चिज्जडव्यावृत्तस्वभावम् | खं छिद्रस्वभावम् | वायुश्चेष्टास्वभावः |

178933 अग्निरुष्णतास्वभाव इत्यादि ॥ ६९ ॥
178934
178935 चिद्धातुरीदृशो वासौ यद्यत्खात्मापि चेतति ।
178936 तत्तथानुभवत्याशु त्वमहं स इवाखिलम् ॥ ७० ॥
178937
178938 एवमियं सर्वा कल्पना प्रजापतिवेषस्य चिद्घातोरेव कल्पनेत्याह - चिद्धातुरिति ।
178939 अनुभवति सत्यसंकल्पत्वादिति भावः ॥ ७० ॥
178940
178941 यद्यथा वेत्ति चिद्व्योम तत्तथा तद्भवत्यलम् ।
178942 स्वप्ने त्वमहमादीव सदात्माप्यसदात्मकम् ॥ ७१ ॥
178943
178944 शिलानृतं यथा सत्यं संकल्पनगरे तथा ।
178945 जगत्संकल्पनगरे सत्यं ब्रह्मण ईप्सितम् ॥ ७२ ॥
178946
178947 तत्र सदात्मतां दृष्टान्तेन स्फुटयति - शिलेति । ब्रह्मणः
178948 प्रजापतेरधिकारप्रारब्धभोगायेप्सितम् ॥ ७२ ॥
178949
178950 चित्स्वभावेन शुद्धेन यद्बुद्धं यच्च यादृशम् ।
178951 तदशुद्धोऽन्यथा कर्तुं न शक्तः कीटको यथा ॥ ७३ ॥
178952
178953 वरसंकल्पजं वरशापादिसंकल्पेन तद्विरुद्धेन जनैः कुतो नान्यथा क्रियते
178954 तत्राह - चित्स्वभावेनेति ॥ ७३ ॥
178955
178956 अभ्यस्तं बहुलं संवित्पश्यतीतरदल्पकम् ।
178957 स्वप्ने जाग्रत्स्वरूपे च वर्तमानेऽखिलं च सत् ॥ ७४ ॥
178958
178959 अशुद्धानामस्वतन्त्रकल्पनाभ्यासदार्ढ्यादपि न
178960 तद्विरुद्धकल्पनस्वातन्त्र्यमित्याशयेनाह - अभ्यस्तमिति ।
178961 शृङ्खलाबद्धोऽहमिति दृढतरजाग्रत्संस्कारवतः स्वप्नेऽपि
178962 शृङ्खलाबन्धपारतन्त्र्यस्यैवानुभवादिति भावः ॥ ७४ ॥
178963
178964 सदा चिद्व्योम चिद्व्योम्नि कचदेकमिदं निजम् ।
178965 द्रष्टृदृश्यात्मकं रूपं पश्यदाभाति नेतरत् ॥ ७५ ॥
178966
178967 एवं कल्पितत्रिपुटीवेषेण कचनेऽपि चित उदासीनसाक्षिस्वभावेनापि सदैव
178968 कचनमस्त्येवेत्याह - सदेति । द्रष्टृदृश्यग्रहणं त्रिपुट्युपलक्षणम् ॥ ७५ ॥
178969
178970 एकं द्रष्टा च दृश्यं च चिन्नभः सर्वगं यतः ।
178971 तस्माद्यथेष्टं यद्यत्र दृष्टं तत्तत्र सत्सदा ॥ ७६ ॥
178972
178973 साक्षिचितस्त्रिपुटीव्याप्तिबलादेव तत्सत्तासंपादकत्वमित्याह - एकमिति ।
178974 एकचित्सत्तोपजीवित्वादेकम् ॥ ७६ ॥
178975
178976 वाय्वङ्गगस्पन्दनवज्जलाङ्गद्रवभाववत् ।
178977 यथा ब्रह्मणि ब्रह्मत्वं तथाजस्याङ्गगं जगत् ॥ ७७ ॥
178978
178979 धातृसाक्ष्यधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तदङ्गगतमेवेदं जगदिति सदृष्टान्तमाह
178980 - वाय्विति । ब्रह्मत्वं जगदाकारबृंहणहेतुमायाशक्तिमत्त्वं च यथा
178981 तथेत्यर्थः ॥ अजस्य विराजः ॥ ७७ ॥
178982
178983 ब्रह्मैवाहं विराडात्मा विराडात्मवपुर्जगत् ।
178984 भेदो न ब्रह्मजगतोः शून्यत्वाम्बरयोरिव ॥ ७८ ॥

पूर्वं ब्रह्मण्यध्यस्तं जगदित्यसकृदुक्तमिदानीं कथमजस्याङ्गमित्युच्यते
तत्राह - ब्रह्मैवेति ॥ ७८ ॥

यथा प्रपाते पयसो विचित्राः कणपङ्क्तयः ।
विचित्रदेशकालान्ता निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ ७९ ॥

प्रपाते पर्वताग्राद्गङ्गादीनामधः पतनस्थाने ॥ ७९ ॥

निपत्यैवैकयाऽऽकल्पं मनोबुद्ध्यादिवर्जिताः ।
आत्मन्येवात्मनो भान्ति तथा य ब्रह्मसंविदः ॥ ८० ॥

एकयैव धारया आकल्पं न्निपत्य कणसहस्रकोटिभेदविभक्ताः पुनरेकतामापद्य
आत्मनः स्वस्यैकप्रवाहात्मन्येव भान्ति तथा या विचित्रा ब्रह्मसंविदो जगद्भेदा अपि
बोध्या इत्यर्थः ॥ ८० ॥

ताभिः स्वयं स्वदेहेषु बुद्ध्यादिपरिकल्पनाः ।
कृत्वोररीकृता सर्गश्रीरद्भिर्द्रवता यथा ॥ ८१ ॥

एतावांस्तु विशेषः - यत्कणपङ्क्तयो मनोबुद्ध्यादिवर्जिताः
ताभिर्ब्रह्मसंविद्भिस्तु स्वदेहेषु स्वयं मनोबुद्ध्यादिकल्पनाः कृत्वा
सर्गश्रीर्भोग्यत्वेनोररीकृतेति ॥ ८१ ॥

तदेवं जगदित्यस्ति दुर्बोधेन मम त्विदम् ।
अकारणकमद्वैतमजातं कर्म केवलम् ॥ ८२ ॥

मनोबुद्ध्यादिकल्पनात्यागे तु अज्ञानमात्रं जगत्पर्यवस्यतीत्याशयेनाह -
तदेवमिति । मनोबुद्ध्यादिविक्षिप्ताज्ञानलक्षणेन दुर्बोधेन । मम दुर्बोधरहितस्य
दृशा त्विदं मनोबुद्ध्यादि सर्वं जगत्कर्म कालत्रयेऽप्यजातमेव ॥ ८२ ॥

अस्तस्थितिः शरीरेऽस्मिन्यादृग्रूपानुभूयते ।
उपलादौ जडा सत्ता तादृशी परमात्मनः ॥ ८३ ॥

अस्मिन् शरीरे अस्तस्थितिर्मृतावस्था यादृग्रूपा मनोबुद्ध्यादिरहितानुभूयते ।
उपलादौ जडा सत्ता च यादृग्रूपा तादृशी परमात्मनोपि मनोबुद्ध्यादिरहितैव
निर्विक्षेपसत्ता बोध्येत्यर्थः ॥ ८३ ॥

यथैकस्यां सुनिद्रायां सुषुप्तस्वप्नकौ स्थितौ ।
तथैते सर्गसंहारभासौ ब्रह्मणि संस्थिते ॥ ८४ ॥

एवं च सृष्टिप्रलयौ द्वावप्यज्ञाननिद्रावान्तरविशेषावेवेत्याह - यथेति ॥ ८४
। ।

सुषुप्तस्वप्नयोर्भातः प्रकाशतमसी यथा ।
एकस्यामेव निद्रायां सर्गासर्गौ तथा परे ॥ ८५ ॥

ननु सर्गे सूर्यादिप्रकाशास्तर्हि तमोरूपप्रलयविलक्षणाः कथं तत्राह -
सुषुप्तेति ॥ ८५ ॥

यथा नरोऽनुभवति निद्रायां दृषदः स्थितिम् ।
परमात्मानुभवति तथैतज्जडसंस्थितिम् ॥ ८६ ॥

179037 चित्येव जडाजडभेदकल्पनेऽपि स्वप्न एव दृष्टान्त इत्याह - यथेति ॥ ८६ ॥
179038
179039 अङ्गुष्ठस्याथवाङ्गुल्या वाताद्यस्पर्शने सति।
179040 योऽन्यचित्तस्यानुभवो दृषदादौ स आत्मनः ॥ ८७ ॥
179041
179042 चेतने जाड्यानुभवाप्रसिद्धिं वारयति - अङ्गुष्ठस्येति। अन्यत्र विषयान्तरे
179043 व्यासक्तचित्तस्य पुरुषस्याङ्गुष्ठस्याङ्गुल्यन्तरस्य वा वातातपधूल्यादिस्पर्शने
179044 जाते सति यो जातोऽप्यजातप्रायोऽनुभवः प्रसिद्धः स तादृश एव दृषदादौ
179045 विद्यमानोऽप्यविद्यमानप्रायो जाड्यमित्यर्थः ॥ ८७ ॥
179046
179047 व्योमोपलजलादीनां यथा देहानुभूतयः।
179048 तथास्माकमचित्तानामद्य नानानुभूतयः ॥ ८८ ॥
179049
179050 एवं जडस्यापि चेतनभावानुभवप्रसिद्धिमाह - व्योमेति। देहे विराड्देहभावे
179051 तत्तदधिष्ठातृदेवतादेहभावे वा यथा अनुभूतयस्तथा प्रलये
179052 अचित्तानामस्माकमद्य सर्गकाले सचित्तत्वलाभेनानुभूतयः। तवास्माकम् इति पाठे
179053 त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं त्यदादीनां मिथं सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यत
179054 इत्येकशेषाभावश्छान्दसः ॥ ८८ ॥
179055
179056 काले कल्पेषु भान्त्येता यथाहोरात्रसंविदः।
179057 तथाऽसंख्याः परे भान्ति सर्गसंहारसंविदः ॥ ८९ ॥
179058
179059 अखण्डकाले ब्रह्मदिनभेदरूपेषु कल्पेषु यथास्माकमहोरात्रसंविदो भान्ति तथा
179060 असंख्याः परमात्मनि सर्गसंहारसंविदो भान्ति ॥ ८९ ॥
179061
179062 आलोकरूपमननानुभवैषणेच्छामुक्तात्मनि स्फुरति वारिघने स्वभावात्।
179063 आवर्तवीचिवलयादि यथा तथायं शान्ते परे स्फुरति संहृतिसर्गपूगः ॥ ९० ॥
179064
179065 यथा वारिघने उदकैकस्वभावे समुद्रे स्वभावादेव आवर्तवीचिवलयादि स्फुरति तथा
179066 आलोकनमालोकस्तद्विषयरूपं तन्मननं तस्य भोगलक्षणोऽनुभवस्तदेषणा
179067 रागस्ततः पुनस्तत्प्राप्तीच्छेत्यादिविक्षेपविनिर्मुक्तात्मनि अत एव शान्ते परे पदे अयं
179068 संहृतिसर्गपूगः स्वभावत एव स्फुरति न प्रमाणतस्तत्त्वदर्शने सतीत्यर्थः ॥ ९०
179069 ॥
179070
179071 इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० नि० उ० ब्रह्मगी० सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति
179072 प्रतिपादनयोगोपदेशो नाम षडशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८६ ॥
179073
179074 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे सर्वं
179075 खल्विदं ब्रह्मेति प्रतिपादनयोगोपदेशो नाम षडशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८६
179076 ॥
179077
179078 सप्ताशीत्यधिकशततमः सर्गः १८७
179079
179080 श्रीराम उवाच।
179081
179082 विचित्राणामसंख्यानां भावानां नियतिः कुतः।
179083 कथं स्वभावो भावानामेकरूपः स्थितोऽचलः ॥ १ ॥
179084
179085 सर्वभावस्वभावोऽत्र नियतिश्चोपवर्ण्यते।
179086 उत्पत्तिर्जीवताप्राप्तिहेतूनां ब्रह्मशुद्धता ॥
179087
179088 नियतिः कार्यकारणभावादिनियमः अग्निजलादेरौष्ण्यद्रवत्वादिः स्वभावश्च अचलः

179089 अव्यभिचरितः कथं केन हेतुना जगति स्थितः।
179090 स्वाप्नमानोरथिकादिमिथ्यार्थान्तरेष्वदर्शनादिति भावः॥ १॥
179091
179092 सत्स्वसंख्येषु देवेषु सूर्य एवोग्रभाः कथम्।
179093 दीर्घत्वमथ ह्रस्वत्वं दिवसानां तु किंकृतम्॥ २॥
179094
179095 केन कृतं किंकृतम्॥ २॥
179096
179097 श्रीवसिष्ठ उवाच।
179098
179099 काकतालीयवद्भानं यत्परे नियतं स्वतः।
179100 यथास्थितं यथारूपं स्थिते तज्जगदुच्यते॥ ३॥
179101
179102 आदिसर्गे यद्यत्काकतालीयन्यायेन धातुर्यथा यथा भातं तत्तथैवार्थक्रियादिना
179103 नियतं स्थितं तत्र धातुरिच्छैव तदव्यभिचारे हेतुरेवं वस्तुस्वभावेऽपि
179104 बोध्यमित्याशयेनाद्यप्रश्नयोर्वसिष्ठ उत्तरमाह - काकतालीयेत्यादिना। परे
179105 विधातरि यत्काकतालीयवन्नियतं सर्गादौ भानं तद्यथारूपं यथा च
179106 कार्यकारणभावेन स्थितं तथैवाद्यापि जगदुच्यत इत्यर्थः॥ ३॥
179107
179108 सर्वशक्तेर्यथा यद्यद्भाति तत्तत्तथैव सत्।
179109 संवित्सारतया यायात्कथं भातमभातताम्॥ ४॥
179110
179111 नियताया ईश्वरशक्तेरन्यथाभावायोगाद्वा नियतिरव्यभिचरितेत्याशयेनाह -
179112 सर्वशक्तेरिति। संवित्सारतया सत्यसंकल्पसंविदः
179113 अस्मदादिस्वप्नमनोरथसंविद्वदसारत्वाभावादित्यर्थः॥ ४॥
179114
179115 यथा स्थितं यथा भाति चित्त्वाद्ब्रह्म चिराय यत्।
179116 तस्य भानमभानाभं नियत्यभिधमेव तत्॥ ५॥
179117
179118 मायोदरे स्थितस्यैव सर्गकाले भानं प्रलयकाले सौक्ष्म्यापत्त्या तदेवाभानाभं
179119 भवतीत्यनादिरेव सर्ववस्तूनामर्थक्रियाशक्तिरिति तदेव नियतिनामकमिति वा
179120 बोध्यमित्याह - यथास्थितमिति॥ ५॥
179121
179122 इदमित्थमिदं चेत्थं स्वयं ब्रह्मेति भाति यत्।
179123 तन्नियत्यभिधं प्रोक्तं सर्गसंहाररूपधृक्॥ ६॥
179124
179125 ब्रह्मैव नियतसर्वार्थक्रियासमर्थं जगदाकारतां धत्ते इति वा
179126 नियतिप्रतिष्ठासिद्धिरित्याह - इदमिति॥ ६॥
179127
179128 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं यत्स्वतः कचनं चिति।
179129 तत्ततोऽनन्यदेकाच्छं द्रवत्वमिव वारिणि॥ ७॥
179130
179131 अवस्थात्रयस्याज्ञातात्मस्वभावत्वाद्वा यथादृष्टनियत्यव्यभिचारसिद्धिरित्याह
179132 - जाग्रदिति॥ ७॥
179133
179134 यथा शून्यत्वमाकाशे कर्पूरे सौरभं यथा।
179135 यथौष्ण्यमातपे नान्यज्जाग्रदादि तथा चिति॥ ८॥
179136
179137 तस्य तत्स्वभावतां दृष्टान्तैः समर्थयति - यथेति॥ ८॥
179138
179139 सर्गप्रलयनाम्न्येकप्रवाहानन्यसत्तया।
179140 चिन्मात्रगगनात्मैकब्रह्मात्मन्येव संस्थितम्॥ ९॥

179141
179142 एकप्रवाहानन्यसत्तया बीजाङ्कुरन्यायेन सर्गप्रलयप्रवाहानादितया
179143 चिन्मात्रगगनात्मके एकब्रह्मात्मन्येव यतस्तिष्ठति ततोऽपि
179144 नियतार्थक्रियासिद्धिरित्यर्थः ॥ ९ ॥
179145
179146 सर्गोऽयमिति तद्बुद्धं क्षणं यत्कचनं चितः ।
179147 कल्पोऽयमिति तद्बुद्धं क्षणं तत्कचनं चितः ॥ १० ॥
179148
179149 अत एव चित्कचनानुसारेणैव सर्वनियमव्यवस्था । क्षणस्यापि कल्पोऽयमिति चित्कचने
179150 अकल्पत्वसाधकान्तराभावादित्याशयेनाह - सर्गोऽयमिति ॥ १० ॥
179151
179152 तत्कालस्तत्क्रिया तत्खं देशद्रव्योदयादि तत् ।
179153 यत्स्वप्न इव चिन्मात्रकचनं स्वस्वभावतः ॥ ११ ॥
179154
179155 अत एव कालक्रियादेशद्रव्यादिवस्तुभेदात्मना चित्कचनमेव सर्ववस्तुस्वभावो
179156 नियतिश्चेत्याह - तदित्यादिना ॥ ११ ॥
179157
179158 रूपालोकमनस्कारदेशकालक्रियादि तत् ।
179159 चित्त्वं कचति चिद्व्योम्नि यन्नामानाकृति स्वतः ॥ १२ ॥
179160
179161 यद्यथा कचितं कालं यत्किंचित्कल्पितं तथा ।
179162 तेनैवेयं हि नियतिरित्यष्याकाशरूपकम् ॥ १३ ॥
179163
179164 इत्येवं कचितमप्याकाशरूपकमेव न सत्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥
179165
179166 आकल्पाख्यं निमेषं यत्कचनं चैकरूपकम् ।
179167 स्वाभाविकाः स्वभावं तं प्राहुः प्रसृतबुद्धयः ॥ १४ ॥
179168
179169 इदानीं कथं स्वभावो भावानां इति प्रश्नं समाधत्ते - आकल्पाख्यमिति ।
179170 कल्पाख्यं ब्रह्मनिमेषमभिव्याप्य भावानां यदेकरूपं कचनं तमेव
179171 प्रतिवस्तु नियतस्वभावं प्राहुः स्वभाविकाः स्वभावतत्त्वविदः ॥ १४ ॥
179172
179173 एकस्य संविन्मात्रस्य पदार्थशतता तहा ।
179174 यथेदं संविदंशस्य रूपं स्वं स्वमनुज्झतः ॥ १५ ॥
179175
179176 एकस्यैव वह्न्यादिवस्तुनो देशकालभेदेनानेकधाभूतस्यापि स्वरूपमनुज्झतो
179177 यदेकमनुगतमौष्ण्यप्रकाशरूपं स एव तद्भेदेष्वनुगतस्वभावः । यथा
179178 संविदंशस्य जीवस्य सर्वानुगतं चित्स्वरूपमेव स्वभावस्तद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥
179179
179180 संविन्मये संविदो याः कचन्तीव परे तथा ।
179181 ताभिस्तेषां स्वदेहानां यासां सा कलना कृता ॥ १६ ॥
179182
179183 संवित्प्रचुरे वृत्तिभेदेऽपि याश्चिदाभाससंविदः कचन्तीव ताः स्वभावः । परे
179184 तद्विषये उर्वीसलिलतेजोवाय्वादौ ताभिर्वृत्त्याभाससंविद्भिः स्वदेहप्रायाणां
179185 तेषां वृत्तिभेदानां मध्ये यासां यासां वृत्तीनां यद्यदाकारकलना या या
179186 कृता स आकारः स्वभाव इत्यर्थः ॥ १६ ॥
179187
179188 चिदुर्वी सलिलं तेजः स्पन्दः शून्यत्वमेव च ।
179189 प्रत्येकमाकरस्त्वेषां तानि स्वप्न इवाम्बरम् ॥ १७ ॥
179190
179191 नानाकारभेदानेवोदाहृत्य तेषामधिष्ठानचिदाकाश एव पारमार्थिकः स्वभाव
179192 इति दर्शयति - चिदिति । तान्युर्व्यादीनि प्रत्येकं स्वकार्याणामाकरः खनिः । उर्वी

179193 पार्थिवानां सर्ववस्तूनामनुगतः स्वभाव एवं सलिलादयोऽपि। तेषां च चिदम्बरं
179194 मायाशबलं ब्रह्मैवाकर इत्यर्थः॥ १७॥
179195
179196 तत्र सप्रतिघस्यास्य कठिनस्याकरो महान्।
179197 भूपीठं जनताधारो राजन्नाजेन राजते॥ १८॥
179198
179199 उक्तमेव प्रपञ्चयति - तत्रेत्यादिना। राजेव जीवनप्रदः॥ १८॥
179200
179201 अपामब्धिः प्रधानानां तेजसामेष भास्करः।
179202 स्पन्दस्य पवनो व्योम शून्यताया जगद्गतम्॥ १९॥
179203
179204 प्रधानानां गङ्गादीनामग्न्यादीनां च जगद्गतं सर्वं स्वस्वविशेषेष्वनुगतम्
179205 । नपुंसकैकशेषे एकवद्भावः॥ १९॥
179206
179207 पञ्चानामिति भूतानामाकरत्वेन संविदः।
179208 पञ्च तान्युचिता ब्राह्म्यः प्रश्नः किं भास्करं प्रति॥ २०॥
179209
179210 तेषामम्बरमित्यंशं विशदयति - पञ्चेति। तानि पञ्चमहाभूतानि ब्राह्म्यः
179211 संवित्तय एव तथोदिता इति ब्रह्मैव तदनुगतः सत्स्वभाव इत्यर्थः। एतेन
179212 सत्स्वसंख्येषु देवेषु सूर्य एवोग्रभाः कथम् इति प्रश्नोऽपि समाहित इत्याशयेनाह
179213 - प्रश्न इति। स्वभावप्रश्नोत्तरेणैव समाहितत्वात्पृथक्प्रश्नो न
179214 भवतीत्यर्थः॥ २०॥
179215
179216 बुधा संविच्चिदित्युक्ता सर्वगा सर्वरूपिणी।
179217 सर्वत्र स्वमहिम्नैषा सर्वेणैवानुभूयते॥ २१॥
179218
179219 बुधा सर्वावभासकत्वात्सर्वज्ञा सैव सर्वरूपिणीति
179220 स्वप्रकाशतालक्षणस्यमहिम्नैव सर्वत्र परमः स्वभावपरमाकारः परमा
179221 नियतिरिति च सर्वैरेवाभिज्ञैरवगम्यते॥ २१॥
179222
179223 ब्रह्मात्मा ब्रह्मबालोऽयं स्वसंवित्स्फुरणामिमाम्।
179224 व्योमात्मक्षौमभूनाम्नीं स्फारयत्यम्बराकृतिः॥ २२॥
179225
179226 अयं चतुर्मुखाख्यो ब्रह्मबालः स्वात्मभूतसंवित्स्फुरणं व्योमात्मकं
179227 क्षौमं प्रावरणं यस्यास्तथाविधां भूनाम्नीं स्वयं
179228 ब्रह्मात्मत्वाद्ब्रह्माम्बराकृतिरेव सन् स्वस्मिन्स्फारां करोति स्फारयति विस्तारयति।
179229 नामधातुः स्फुरतेर्वा चिस्फुरोर्णौ इत्यात्वम्॥ २२॥
179230
179231 सा यदैतत्तथैतच्च निरमत्यजसंविदा [विरमति इति पाठः]।
179232 तदा तदङ्गस्याकर्दिर्नाऽतो नोत्पादि चञ्चलम्॥ २३॥
179233
179234 यदा सा माया शबला सर्वज्ञसंविदजस्य च्तुर्मुखस्य संविदा सह
179235 तत्स्थूलमेतत्सूक्ष्मं च प्रपञ्चमत्ति स्वात्मन्युपसंहरति तदा तदङ्गस्य
179236 चतुर्मुखसंविदङ्गस्याकर्दिश्चञ्चलं भ्रमणस्वभावं रूपं नोत्पादि।
179237 यतस्तत् अतः अस्मादुपसंहारादत्ता ना पुरुष एव संपद्यत इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः
179238 अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेता एकल एव मध्ये स्थाता इति॥ २३॥
179239
179240 संकल्पपूर्वमशकजालवद्धिष्ण्यचक्रकम्।
179241 आवर्तव्रतिना भाति चिद्व्योमेदं च दृश्यवत्॥ २४॥
179242
179243 दीर्घत्वमथ ह्रस्वत्वं दिवसानां तु किंकृतम् इति प्रश्नस्तु ज्योतिश्चक्रे सूर्यस्य
179244 दक्षिणोत्तरमार्गगतिभेदप्रसिद्ध्यैव दत्तोत्तर इति सूचयन् ज्योतिश्चक्रं दर्शयति ##-

179245 विरचितमशकबन्धनजालवद्धात्रा संकल्पजालमात्रनिर्मितं
179246 ग्रहनक्षत्रादिधिष्ण्यभूतं शिशुमारचक्रकं ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धमेव।
179247 तदेव दक्षिणोत्तरायणमार्गावर्तवर्तिना सूर्येण निमित्तेनेदं त्वत्पृष्टं
179248 दिवसानां ह्रस्वदीर्घत्वं तत्तदावर्तवद्दृश्यवन्नियतं भातीत्यर्थः॥ २४॥
179249
179250 तत्र प्रभास्वराः केचित्केचिदप्यल्पभास्वराः।
179251 केचिच्चाभास्वरा भाताः पदार्थाश्चित्ररूपिणः॥ २५॥
179252
179253 सत्त्वसंख्येषु देवेषु सूर्य एवोग्रभाः कथम् इति प्रश्ने ये अनेके देवा उक्तास्तान्
179254 ज्योतिश्चक्रे नक्षत्रादिरूपेण स्थितान्दर्शयति - तत्रेति। अभास्वरा राह्वादयः
179255 प्रागुक्ततामसनक्षत्राणि च॥ २५॥
179256
179257 पदार्थजातं त्वेतावन्न जातं न च दृश्यते।
179258 ज्ञस्याजातमिदं भाति खमात्मा स्वप्नदृश्यवत्॥ २६॥
179259
179260 एवं प्रश्नान्समाधाय प्रकृतमेवालम्ब्याह - पदार्थजातमिति॥ २६॥
179261
179262 चिन्मात्रमात्मा सर्वेशः सर्व एवातिदृश्यवत्।
179263 नश्यतीव विदेहे स्वे न च भाति न नश्यति॥ २७॥
179264
179265 त्वमहं सर्व एव अतिदृश्यवत्प्रसिद्धो भाति। विदेहे मृते पुरुषे नश्यतीव॥ २७॥
179266
179267 स्वप्नदर्शनवद्भाति यच्चिद्व्योम चिदम्बरे।
179268 चिद्व्योमत्वादृते रूपं तदस्य जगतः कुतः॥ २८॥
179269
179270 रूपं पारमार्थिकस्वरूपम्॥ २८॥
179271
179272 यद्यथा स्फुरितं तस्य यावत्सत्तं स्फुरद्वपुः।
179273 तत्स्वभावनियत्याख्यैः शब्दैरिह निगद्यते॥ २९॥
179274
179275 तत्पारमार्थिकसद्रूपमेवाध्यस्ते यावत्कालं घटादेर्विद्यमानता
179276 तावत्तत्तादात्म्येन स्फुरद्वपुरास्ते तदेव स्वभावनियत्यादिशब्दैर्निगद्यते॥ २९॥
179277
179278 गगनाङ्गस्य सत्तान्तः शब्दतन्मात्रकल्पया।
179279 कुसूलबीजाङ्कुरवत्तिष्ठत्याशान्तरूपिणी॥ ३०॥
179280
179281 तत्र सा ब्रह्मसत्ता गगनरूपस्य प्रथमजस्य स्वाङ्गस्यान्तः शब्दतन्मात्रकल्पया
179282 स्थित्या कुसूलान्तर्गतेषु बीजेष्वनाविर्भूताङ्कुरशक्तिवद्वाय्वादिजगद्बीजशक्तितया
179283 आशान्तरूपिणी अनाविर्भूता तिष्ठति॥ ३०॥
179284
179285 संपद्यते तत इदमितीयं रचनेहया।
179286 कृता [कृता संमुग्ध इति टीकानुगुणः पाठः।] सा मुग्धबोधाय
179287 मूर्खैर्विरचिता मुधा॥ ३१॥
179288
179289 ततस्तस्याः सकाशादिदं वायुतेजोम्बुधरालक्षणभूतभौतिकात्मकं जगत् क्रमेण
179290 संपद्यते इति इयं कल्पना संमुग्धानामज्ञानां तत्त्वबोधाय
179291 जगद्विरचनप्रतिपादनेच्छया श्रुतिभिर्मुनिभिश्च कृता न सृष्टिरेव तात्त्विकीति
179292 प्रतिपादनाय। तथात्वे मूर्खैरेवेयं सृष्टिकथा विरचिता मुधैव स्यात्। न हि
179293 वास्तवी सृष्टिरिति परिज्ञाने कस्यचित्किंचित्प्रयोजनं दृष्टं श्रुतं वास्तीति भावः
179294 ॥ ३१॥
179295
179296 नास्तमेतीह नोदेति तत्कदाचन किंचन।

179297 शिलाजठरवच्छान्तमिदं नित्यं सदप्यसत् ॥ ३२ ॥
179298
179299 यतस्तत्तात्त्विकं ब्रह्मरूपं नास्तमेति नोदेति च। तत इदं प्रपञ्चरूपं परसत्तया
179300 सदप् स्वतः असदित्यर्थः ॥ ३२ ॥
179301
179302 यथावयविनो नान्तः सदैवावयवाणवः।
179303 नास्तं यान्ति न चोद्यन्ति जगन्त्यात्मपदे तथा ॥ ३३ ॥
179304
179305 अपृथक्सत्ताकत्वे ब्रह्मान्तर्जगदवयवप्रायमुदयास्तमयरहितमेव
179306 पर्यवरयतीत्याह - यथेति। आद्यो नकारः पृथक्सत्तानिरासार्थः ॥ ३३ ॥
179307
179308 ब्रह्म व्योम्नि जगद्व्योम व्योम व्योम्नीव विद्यते।
179309 तत्कथं किल संशुद्धमस्तमायात्युदेति वा ॥ ३४ ॥
179310
179311 ब्रह्मसत्तातिरिक्तजगत्सत्तापलापे जगच्छुद्धं ब्रह्मैव
179312 पर्यवस्यतीत्यस्तोदयादिवैचित्र्यमस्य गतमित्याह - ब्रह्म व्योम्नीति ॥ ३४ ॥
179313
179314 तस्यानन्तप्रकाशात्मरूपस्याततचिन्मणेः।
179315 सत्तामात्रात्मकचनं यदजस्रं स्वभावतः ॥ ३५ ॥
179316
179317 एवं जगतस्तत्त्वपर्यालोचने ब्रह्ममात्रतां प्रतिपाद्य ब्रह्मण एव
179318 स्वतात्त्विकरूपविस्मरणे जगद्रूपापत्तिं वक्तुमुपक्रमते - तस्येत्यादिना ॥ ३५ ॥
179319
179320 तदात्मना स्वयं किंचिच्चेत्यतामिव गच्छति।
179321 अगृहीतात्मकं संविदूहामर्श्शसूचकम् ॥ ३६ ॥
179322
179323 अगृहीतात्मकमज्ञातमत एव प्रथममन्यथाभावादूहामर्शनसूचकम् ॥ ३६ ॥
179324
179325 भाविनामार्थकलनैः किंचिदूहितरूपकम्।
179326 आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन्भाविबोधनम् ॥ ३७ ॥
179327
179328 तव ऊहितरूपकं भाविप्रपञ्चपर्यालोचनात्तस्योद्बोधनम् ॥ ३७ ॥
179329
179330 ततः सा परमा सत्ता सती तच्चेतनोन्मुखी।
179331 चिन्नामयोग्या भवति किंचिल्लभ्यतया तया ॥ ३८ ॥
179332
179333 तस्य पर्यालोचितार्थस्य सम्यक्चेतनोन्मुखी सती चेतयतीति चिदिति
179334 व्युत्पत्त्यवसरलाभाच्चिन्नामयोग्या भवति ॥ ३८ ॥
179335
179336 घनसंवेदनात्पश्चाद्भाविजीवादिनामिका।
179337 सा भवत्यात्मकलना यद्द्रवन्ती परं पदम् ॥ ३९ ॥
179338
179339 तदुत्तरं यद्भवति तदाह - घनेति। यद्द्रवन्ती सती अधिकारिजन्मलाभे पुनः
179340 परं पदं भवति ॥ ३९ ॥
179341
179342 गर्भीकृत्य स्थिताऽनाख्या चिदाकाशापिधानताम्।
179343 संप्रति त्वतिशुद्धस्य पदस्यानन्यरूपिणी ॥ ४० ॥
179344
179345 ननु सा सदैव परं पदम्। वचनेन तस्या अधिकारिदेहज्ञानलाभेन
179346 कोऽतिशयस्तत्राह - गर्भीकृत्येति। यतः सा जीवत्वे चिदाकाशाच्छादिकामविद्यां
179347 गर्भीकृत्य स्थिता अतः अनाख्या अप्रख्यायमानपरपदस्वभावा ज्ञानलाभे
179348 संप्रति शुद्धस्य पदस्यानन्यरूपिणी लब्धाखण्डैक्यैव संपद्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्वतैकभावनामात्रसारसंसरणोन्मुखी।
तदा विनाभावकृता अनुतिष्ठन्ति तामिमाः॥ ४१॥

तदा आवृततादशायां स्वता आत्मतादात्म्याध्यासस्तदेकभावनामात्रसारेण
देहेन्द्रियादिना संसरणोन्मुखी सती विनाभावः स्वरूपवियोगस्तत्कृतास्तामिगाः।
तमु ग्लानौ तमनं तामस्तन्निमित्तकर्माणि तामिमा अनुतिष्ठति। ताभिमाः इति पाठे
ताः प्रसिद्धाः अभिमानान्यभिमाः। संधिरार्षः॥ ४१॥

शून्यरूपा स्वसत्तैका शब्दादिगुणगर्भिणी।
चिद्भावनाभिसंपन्ना भविष्यदभिधार्थता॥ ४२॥

सा स्वसत्ता एकैव वस्त्वन्तरशून्यरूपैव शब्दादिगुणगर्भिणी
सविकल्पचिद्भावनाभ्रान्त्या अभिसंपन्ना।
भविष्यन्तीनामाकाशादिपञ्चभूताभिधानामर्थता प्रवृत्तिनिमित्तभूता
सूक्ष्मभूतात्मिकेति यावत्॥ ४२॥

अहंतोदेति तदनु सह वै कालसत्तया।
भविष्यदभिधार्थे ते बीजं मुख्यं जगत्स्थितेः॥ ४३॥

तया अहंकारप्रधानलिङ्गदेहकल्पनामाह - अहंतेति।
लिङ्गदेहघटकप्राणक्रियाप्रयुक्तकालसत्तया। ते अहन्ताकालसत्ते॥ ४३॥

चितिशक्तेः परायास्तु स्वसंवेदनमात्रकम्।
जगज्जालमसद्रूपं चेतनात्सदिव स्थितम्॥ ४४॥

तत्र जीवचिदभिव्यक्त्या तत्र जगद्भ्रान्तिरित्याह - चितिशक्तेरिति॥ ४४॥

एवंप्रायात्मिका सा चिद्बीजं संकल्पशाखिनः।
अहटां भावयत्यन्तः सैवेह भवति क्षणात्॥ ४५॥

जीवाभिधाना सैषाद्य भावाभावप्लवभ्रमैः।
भ्रमत्यात्मपदे वीचिरूपैर्वारीव वारिणि॥ ४६॥

आत्मपदे मायाशबलब्रह्मणि॥ ४६॥

चिदेवंभावनवती व्योमतन्मात्रभावनाम्।
स्वतो घनीभूय शनैः खतन्मात्रं प्रचेतति॥ ४७॥

तस्याः समष्टिहिरण्यगर्भरूपेण स्थूलपञ्चभूतकल्पनामाह - चिदिति।
सूक्ष्मां व्योमतन्मात्रभावनां घनीभूय घनीभाव्य। खतन्मात्रं
स्थूलाकाशम्॥ ४७॥

भाविनामार्थरूपं तद्बीजं शब्दौघशाखिनः।
पदवाक्यप्रमाणाढ्यवेदार्थादिविकारि च॥ ४८॥

तस्मादुदेष्यत्यखिला जगच्छ्रीः शब्दतत्त्वतः।
शब्दौघनिर्मितार्थौघपरिणामविसारिणी॥ ४९॥

तस्मादिति। स भूरिति व्यावहरत् भुवमसृजत। एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत।
असृग्रमिति मनुष्यान्। इन्दव इति पितृन् इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥ ४९॥

179401 चिदेवंव्यवसाया सा जीवशब्देन कथ्यते।
179402 भाविशब्दार्थजालेन बीजं भूतौघशाखिनः॥ ५०॥
179403
179404 एवंव्यवसाया ईदृशविचित्रसंकल्पवती ब्रह्मचिदेव जीवशब्देन कथ्यते
179405 नान्येत्यर्थः॥ ५०॥
179406
179407 चतुर्दशविधं भूतजातमावलिताम्बरम्।
179408 जगज्जठरकर्णौघं तस्मात्संप्रसरिष्यति॥ ५१॥
179409
179410 असंप्राप्ताभिधाचारा जीवत्वाच्चेतनेन चित्।
179411 काकतालीयवत्स्पन्दचिन्मात्रं चेतति स्वयम्॥ ५२॥
179412
179413 तस्याः स्वसृष्टभूतभौतिकभोगाय समष्टित्वगादीन्द्रियकल्पनाप्रकारमाह -
179414 असंप्राप्तेत्यादिना। न संप्राप्तौ अभिधा शाब्दो व्यवहारः आचारः शरीरादिना
179415 व्यवहारश्च यया तथाविधा सती तदर्थं वक्ष्यमाणं चेतति कल्पयति॥ ५२॥
179416
179417 पवनस्कन्धरूपस्य बीजं त्वक्स्पर्शशाखिनः।
179418 सर्वभूतक्रियास्पन्दस्तस्मात्संप्रसरिष्यति॥ ५३॥
179419
179420 तत्र यच्चिद्विलासस्य प्रकाशानुभवो भवेत्।
179421 रूपतन्मात्रकं तद्वद्भविष्यदभिधार्थदम्॥ ५४॥
179422
179423 प्रकाशचेतनं तेजो न तेजोऽन्यकृतं भवेत्।
179424 स्पर्शसंवेदनं स्पर्शो नेतरस्पर्शसंभवः॥ ५५॥
179425
179426 प्रकाशानुभवस्यैव रूपतन्मात्रत्वमुक्तमुपपादयति - प्रकाशचेतनमिति।
179427 एवं स्पर्शाद्यपि बोध्यमित्याह - स्पर्शेत्यादिना॥ ५५॥
179428
179429 शब्दसंवेदनं शब्दः स्वत एवानुभूयते।
179430 खं खेनेव स्वयं कोशे नान्यच्छब्दकृदस्ति हि॥ ५६॥
179431
179432 यथा खं खेन स्वेनैव स्वात्मके कोशे अवकाशं प्राप्य तिष्ठति नान्येन तथा
179433 संवेदनमपि स्वात्मकेनैव शब्देन शब्दकृत् शब्दग्राहकं नान्यदस्तीत्यर्थः॥
179434 ५६॥
179435
179436 किल तस्यामवस्थायां कोऽपरः शब्दकृद्भवेत्।
179437 यथा तथा तदाद्यापि द्वैतैक्यस्यात्यसंभवात्॥ ५७॥
179438
179439 सर्गादौ समष्टाविवेदानीं व्यष्टावपि तत्तत्संविदेव स्वस्यां
179440 तत्तदर्थाकारमध्यस्य जगद्वेषेण भासते नान्यदिति बोध्यमित्याह - किलेति। तदा
179441 यथा तथा अद्यापि। अवश्यं चेदं सर्वैर्वादिभिरभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा
179442 संविदां विषयव्यवस्थासिद्धेः। संवित्तादात्म्यमेव हि विषयाणां विषयता न
179443 त्वन्या वादिकोटिसहस्रैरप्युपपादयितुं शक्या। न च शब्दादीनामसंविद्रूपे
179444 संविदैक्यलक्षणं तादात्म्यं घटत इत्याशयेनाह - द्वैतैक्यस्येति॥ ५७॥
179445
179446 एवं हि रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमेव च।
179447 असत्यमेव सदिव स्वप्नाभमिव चेत्यते॥ ५८॥
179448
179449 शब्दे दर्शितो न्यायो रसादिष्वपि बोध्य इत्याह - एवं हीति॥ ५८॥
179450
179451 तेजः सूर्यादिजृम्भाभिर्बीजमालोकशाखिनः।
179452 तस्माद्रूपविभेदेन संसारः प्रसरिष्यति॥ ५९॥

179453
179454 प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रस्तुतमेवाह - तेज इति। अक्षिणी निरभिद्येतां
179455 अक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः इत्यादिश्रुतेः ॥ ५९ ॥
179456
179457 भविष्यदभिधस्याथ खतः स्वत इवासतः।
179458 स्वदनं तस्य संघस्य रसतन्मात्रमुच्यते ॥ ६० ॥
179459
179460 असतः विकारशून्यात्खत आकाशत इव। स्वदनं माधुर्यसंवित्। तस्य सङ्घस्य
179461 पञ्चीकृतस्यान्नपानादेः ॥ ६० ॥
179462
179463 भविष्यद्रूपसंकल्पनामासौ सकलो गणः।
179464 संकल्पात्माथ तन्मात्रं गन्धाद्यमनुचेतति ॥ ६१ ॥
179465
179466 अयं सकलो गणः कार्यकारणसमुदायात्मा जीवः ॥ ६१ ॥
179467
179468 भाविभूगोलकत्वेन बीजमाकृतिशाखिनः।
179469 सर्वाधारात्मनस्तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ॥ ६२ ॥
179470
179471 अजात एव संजातस्तन्मात्राणां गणस्त्विति।
179472 अनाकारोऽपि साकारः संपन्नः कल्पनावशात् ॥ ६३ ॥
179473
179474 एष तन्मात्रकगणः काकतालीयवत्स्वयम्।
179475 रूपं येन प्रदेशेन वेत्त्यक्षीति तदुच्यते ॥ ६४ ॥
179476
179477 चक्षुरादिगोलकस्थानकल्पनामाह - एष इत्यादिना ॥ ६४ ॥
179478
179479 शब्दं येन प्रदेशेन वेत्ति श्रोतं तदुच्यते।
179480 स्पर्शं येन प्रदेशेन वेत्ति तत्तु त्वगिन्द्रियम् ॥ ६५ ॥
179481
179482 रसं येन प्रदेशेन वेत्ति तद्रसनेन्द्रियम्।
179483 गन्धं येन प्रदेशेन वेत्ति घ्राणेन्द्रियं तु तत् ॥ ६६ ॥
179484
179485 दिक्कालभेदाज्जीवोऽयं [दिक्कालकलनां जीवो नियतामिति पाठो
179486 व्याख्यानुगुणः स्यात्।] नियतामाकृतिं गतः।
179487 सर्वेणाङ्गेन नो सर्वं वेत्त्यसर्वात्मतावशात् ॥ ६७ ॥
179488
179489 द्विविधपरिच्छेदवत्पिण्डाहंभावप्रयुक्तामस्य दिक्कालभेदकल्पनामाह -
179490 दिगिति। दिक्कालकलनां करोतीति शेषः। किं च सर्वेणाङ्गेन चक्षुःश्रोत्रादिना
179491 रसगन्धादि सर्व न वेत्ति एवं व्यष्टिभूतः सर्वशरीरेण सर्वं भोग्यं न वेत्ति।
179492 असर्वात्मतादोषादित्यर्थः ॥ ६७ ॥
179493
179494 इति कलनमनन्तमात्मनोन्तर्गतमनुमेयमनन्यदात्मभूतम्।
179495 न तदुदयमुपैति नास्तमेति स्थितमुपलोदरवद्घनं सुमौनम् ॥ ६८ ॥
179496
179497 इति अनया रीत्या अनुक्तमप्यनन्तं सांसारिकं कलनं प्रति
179498 जीवमात्मनोन्तर्गतमनुमेयमानन्त्यादेव प्रातिस्विकरूपेण वक्तुमशक्यम्।
179499 तच्चानन्तं कलनमात्मनोऽनन्यदात्मभूतमेव। अतस्तत्परमार्थतो नोदयमुपैति
179500 नाप्यस्तं नाशमेति किंतूपलोदरवत्सच्चिदानन्दैकघनं निर्व्यापारमेव
179501 स्थितमित्यर्थः ॥ ६८ ॥
179502
179503 इत्यार्षे श्रीवासि० वाल्मी० दे० मो० नि० उ० जीवत्वसंसृतिप्रतिपादनं नाम
179504 सप्ताशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८७ ॥

179505
179506 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
179507 जीवत्वसंसृतिप्रतिपादनं नाम सप्ताशीत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १८७ ॥
179508
179509
179510 अष्टाशीत्यधिकशततमः सर्गः १८८
179511
179512 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
179513
179514 आदिमत्त्वमिदं प्रोक्तमेतस्य कलनस्य यत् ।
179515 परस्मादद्वितीयं तत्त्वद्बोधाय न वास्तवम् ॥ १ ॥
179516
179517 जीवो ब्रह्मैव तस्येयमुत्पत्तिरुपचारतः ।
179518 लिङ्गदेहस्य विभ्रान्त्येत्यत्र स्पष्टं निरूप्यते ॥
179519
179520 घनसंवेदनात्पश्चाद्भावी जीवादिनामिका इत्यादिना जीवोत्पत्तिरुपपादिता । सा च न
179521 युक्ता । अभिनवोत्पन्नजीवस्य संसारहेतुकामकर्मवासनाद्यभावेन
179522 संसारासिद्धेर्घटपटादिवन्मिथ्यात्वापत्त्या
179523 ब्रह्मात्मभावायोगान्मोक्षासिद्धेश्चेत्याशङ्का रामस्य मा भूदिति तत्तात्पर्यं
179524 भगवान्स्वयमेवाह - आदिमत्त्वमिति । कलनस्य चिदाभासात्मकजीवस्य । तत्कलनं
179525 परस्माद्ब्रह्मणः अद्वितीयमभिन्नमिति त्वद्बोधाय न तु वास्तवमुत्पत्त्यादि
179526 जीवस्यास्तीत्याशयेनेत्यर्थः ॥ १ ॥
179527
179528 एवंविधं तत्कलनमात्मनोऽङ्गमकृत्रिमम् ।
179529 चेत्योन्मुखचिदाभासं जीवशब्देन कथ्यते ॥ २ ॥
179530
179531 कया रीत्या परस्मादद्वितीयमिति बोधनाय तदाह - एवंविधमिति ।
179532 तत्कलनमात्मनो ब्रह्मण एवंविधमौपाधिकमङ्गमवयवः अत एवाकृत्रिमम् ।
179533 चेत्योन्मुखेति प्रागुक्तस्यानुवादः । तथा चौपाधिक एव
179534 पृथग्भावस्तत्प्रयुक्तजीवादिनामभेदश्च परस्यैव
179535 घटाकाशमठाकाशादिरूपनामभेद आकाशस्यैवेति तदाशय इति भावः ॥ २ ॥
179536
179537 कलनस्यास्य नामानि बहूनि रघुनन्दन ।
179538 शृणु तानि विचित्राणि चेत्योन्मुखचिदात्मनः ॥ ३ ॥
179539
179540 औपाधिकप्रवृत्तिनिमित्ततद्भेदनिमित्तान्नामभेदान् जीवस्य श्रावयति -
179541 कलनस्येत्यादिना ॥ ३ ॥
179542
179543 जीवनाच्चेतनाज्जीवो जीव इत्येव कथ्यते ।
179544 चेत्योन्मुखतया चित्तं चिदित्येव निगद्यते ॥ ४ ॥
179545
179546 जीवनान्मुख्यप्राणस्य कर्मेन्द्रियाणां च धारणात् । चेतनाज्ज्ञानेन्द्रियाणां
179547 धारणाच्च जीवः । पूर्वानुभूतातीतानागतचेत्योन्मुखतया हेतुना चित्तमिति
179548 संनिकृष्टचेत्योन्मुखतया चिदिति च निगद्यते ॥ ४ ॥
179549
179550 इदमित्थमिति स्पष्टबोधाद्बुद्धिरिहोच्यते ।
179551 कल्पनान्मननज्ञत्वान्मन इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
179552
179553 कल्पनात्संकल्पनात् । मननमूहापोहादि तज्ज्ञत्वाच्च मन इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
179554
179555 अस्मीति प्रत्ययादन्तरहंकारश्च कथ्यते ।
179556 चेतनाढ्यमृतं चित्तमिति शास्त्रविचारिभिः ॥ ६ ॥

अस्मीत्यभिमानोल्लेखः। पामरसाधारणव्युत्पत्त्या प्राक्चित्तनाम व्याख्यातम्।
पण्डितप्रसिद्ध्या तु चिती संज्ञाने इति धातुव्युत्पत्तेः स्वतत्त्वचेतनाढ्यं ऋतं
परमार्थवस्तु आत्मैव चित्तपदवाच्यं मुख्यमिति शास्त्रविचारिभिरुक्तमित्यर्थः॥ ६॥

प्रौढसंकल्पजालात्स पुर्यष्टकमिति स्मृतम्।
संसृतेः प्रकृतत्वेन प्राथम्यात्प्रकृतिः स्मृता॥ ७॥

स जीवः संकल्पादिभिः पूर्यन्त इति पुर्यस्तासामष्टकमिति व्युत्पत्तेरिति भावः।
प्रकृतत्वेन सर्गादिकाले प्रस्तुतत्वेन ततः प्राथम्यात्॥ ७॥

बोधादविद्यमानत्वादविद्येत्युच्यते बुधैः।
इत्यादिकलनस्यास्य नामानि कथितानि ते॥ ८॥

बोधात्तत्त्वदर्शनादौपाधिकरूपेणाविद्यमानत्वात्॥ ८॥

एतत्कलनमाद्यन्तमनाकारमनामयम्।
आतिवाहिकदेहोक्त्या समुदाह्रियते बुधैः॥ ९॥

इत्येवं स्वप्नसंकल्पपुरवल्लिजगद्भ्रमः।
भात्यर्थकार्यप्यवपुः शून्यमप्रतिघात्मकम्॥ १०॥

अर्थौ भोगमोक्षौ तत्कार्यपि अवपुर्निःस्वरूपम्॥ १०॥

इत्यातिवाहिकः प्रोक्तो देहो देहभृतां वर।
चिन्नभश्चित्तदेहोऽसौ शून्य आकाशतोपि च॥ ११॥

नास्तमेति न चोदेति जगत्यामोक्षसंविदः।
चतुर्दशविधस्यैका भूतसर्गस्य चित्तभूः॥ १२॥

कियत्कालं स तिष्ठति तत्राह - आमोक्षसंविद इति। भूतसर्गस्य चित्तरूपा भूः
प्ररोहस्थानम्॥ १२॥

अत्र संसारलक्षाणि भविष्यन्ति भवन्ति च।
भूतानि च फलानीव यथा कालव्यवस्थया॥ १३॥

एष चित्तमयो देहो जगन्त्यन्तर्बहिस्त्वपि।
प्रतिबिम्बमिवादर्शः शून्य एव नभो यथा॥ १४॥

अन्तर्बहिरपि जगन्ति आदर्शः प्रतिबिम्बमिव धत्ते तथापि खं शून्यं एवेत्यर्थः॥ १४
॥

महाकल्पस्य पर्यन्ते सर्वनाशे स्थिरे स्थिते।
महाशून्यपदे प्रौढे ब्रह्मात्मनि निरामये॥ १५॥

कदाप्रभृत्ययं जगन्ति धत्ते इत्यत्राह - महाकल्पस्येति। प्राकृतप्रलयस्य
पर्यन्ते चरमक्षणे॥ १५॥

स्वतश्चितिघनोऽचित्त्वाच्चिद्भानमिदमात्मनः।
आतिवाहिकदेहाभं क्रमेणानेन चेतति॥ १६॥

अचित्त्वाच्चिदावरकाज्ञानान्निमित्तात्। अनेन प्रागुक्तेन क्रमेण॥ १६॥

179609
179610 स आतिवाहिको देहस्तदालोकप्रवर्तितः।
179611 कैश्चिद्ब्रह्मेति कथितः स्मृतः कैश्चिद्विराडिति॥ १७॥
179612
179613 स जीव एवातिवाहिको देहस्तस्य यो जगदालोकनात्मक आलोकस्तेन प्रवर्तितः कश्चिद्भागो
179614 ब्रह्मा चतुर्मुखोऽहमिति कथितः शास्त्रेषु॥ १७॥
179615
179616 कश्चित्सनातनाभिख्यः कश्चिन्नारायणाभिधः।
179617 कश्चिदीश इति ख्यातः कश्चिदुक्तः प्रजापतिः॥ १८॥
179618
179619 सनातनग्रहणं सनकादीनां ब्रह्मपुत्राणामुपलक्षणम्॥ १८॥
179620
179621 काकतालीयवद्भाताः पञ्च स्वेन्द्रियसंविदः।
179622 यत्र यत्र यथा तेषां स्थितास्तत्र तथा स्थिताः॥ १९॥
179623
179624 यत्र भागे पञ्च स्वेन्द्रियसंविदो भातास्तत्र तत्र तथार्थाः स्थिताः॥ १९॥
179625
179626 एवमत्यन्तवितते संपन्ने दृश्यविभ्रमे।
179627 न किंचिदपि संपन्नं सर्वशून्यं ततं यतः॥ २०॥
179628
179629 ततं विस्तीर्णमात्मतत्त्वं यतः सर्वदृश्यशून्यम्॥ २०॥
179630
179631 अनादिमत्परं ब्रह्म न सद्यन्नासदुच्यते।
179632 तदेवेदमनाद्यन्तं तथास्थितमवेदनम्॥ २१॥
179633
179634 सत् आविर्भूतम्। असत् तिरोभूतम्। यतस्तदेव अवेदनं स्वरूपसाक्षात्कारहीनं सतथा
179635 सदसदाकारेण स्थितम्॥ २१॥
179636
179637 आतिवाहिकदेहस्य तस्यानुभवतः स्वयम्।
179638 याति व्यसनिनः स्वप्नः कान्तेव परिपुष्टताम्॥ २२॥
179639
179640 अयं प्रपञ्चः कान्तानुसंधानव्यसनिनो विधुरस्य स्वप्नकान्तेव परिपुष्टतां
179641 याति॥ २२॥
179642
179643 शून्योऽप्यनाकृतिरपि घटाकारोऽनुभूयते।
179644 स्वप्नसंकल्पयोः स्वस्य देहस्य जगतो यथा॥ २३॥
179645
179646 जगच्छून्यस्यैव जगदात्मना भाने दृष्टान्तान्तरमाह - शून्योऽपीति। स्वत एव
179647 स्वदेहस्य जगतश्चास्तो भाने यथा दृष्टान्त इत्यर्थः॥ २३॥
179648
179649 भवत्यर्थकरोऽत्युच्चैस्तच्चित्खस्वप्नवस्तुवत्।
179650 आकाशात्मक एवोग्रः पदार्थ इव भासते॥ २४॥
179651
179652 तादृशस्याप्यर्थक्रियासामर्थ्यं तत्रैव प्रसिद्धमित्याह - भवतीति। उग्रः
179653 कठिनः॥ २४॥
179654
179655 आतिवाहिकदेहोऽसौ स्वतोऽनुभवति क्रमात्।
179656 अनाकारोपि शून्योपि स्वप्नाभोऽसन्नपि स्थितः॥ २५॥
179657
179658 चेतत्यस्थिगणः स्थूलं कराद्यवयवावलिम्।
179659 त्रिकलोमशिरास्नायुसंनिवेशतया स्थितम्॥ २६॥
179660

179661 स चातिवाहिकदेहरूपो जीवः अस्थिगणैः स्थूलं त्रिकस्युअ पृष्ठवंशस्य लोम्नां
179662 आतानवितानत्वभेदान्मांसास्थिवेष्टनत्वोपाधिभेदाद्वा शिरास्नाव्वोर्भेदस्तासां
179663 संनिवेशात्मतया स्थितं स्थूलशरीरं देशकालक्रमासनशब्दादिविषये
179664 भोगार्थाय चेततीत्यन्वयः ॥ २६ ॥
179665
179666 जन्मकर्मेहितस्थानं परिणामवयःस्थितम् ।
179667 देशकालक्रमाभोगभावार्थायोद्भवभ्रमम् ॥ २७ ॥
179668
179669 तस्मिंश्च देहे उद्भवो जन्म तद्भ्रमं चेतति ॥ २७ ॥
179670
179671 जरामरणमाधानदशदिङ्मण्डलक्रमम् ।
179672 ज्ञानज्ञेयज्ञातृभावमादिमध्यान्तवेदनम् ॥ २८ ॥
179673
179674 तथा जरामरणं गुणदोषाद्याधानं दशदिङ्मण्डलेषु क्रमणं क्रमो
179675 भ्रमणं ज्ञानादित्रिपुटीं सर्वभावानामादिमध्यान्तवेदनं च चेतति ॥ २८ ॥
179676
179677 क्षितिजलगगनदिवाकरजनताव्यवहारनगरशिखरात्मा ।
179678 स्वाधाराधेयमयं पश्यति वपुषः पुरातनः पुरुषः ॥ २९ ॥
179679
179680 एवमातिवाहिकदेहभूतः पुरातनः पुरुषः स्वकल्पितादेव व्यष्टिसमष्टिस्थूलवपुषो
179681 निमित्तात्स्वयमेव क्षित्यादिशिखरान्तात्मा सन् स्वस्य पृथ्व्यादय आधाराः स्वयं तु
179682 तदाधेय इति भ्रान्तिमयं संसारस्वप्नं पश्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥
179683
179684 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० नि० उ० जीवरूपवर्णनं
179685 नामाष्टाशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८८ ॥
179686
179687 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
179688 जीवरूपवर्णनं नामाष्टाशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८८ ॥
179689
179690 एकोननवत्यधिकशततमः सर्गः १८९
179691
179692 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
179693
179694 आतिवाहिकदेहोऽसौ तस्याद्यस्य प्रजापतेः ।
179695 काकतालीयवच्चित्त्वाद्यद्यथेत्यादि चेतति ॥ १ ॥
179696
179697 आतिवाहिकदेहात्मप्रजापतिमनोरथे ।
179698 आधिभौतिकताभ्रान्तिर्जगत्यत्रोपवर्ण्यते ॥
179699
179700 कश्चिद्ब्रह्मेति कथितः स्मृतः कश्चिद्विराडिति इत्यादिप्रपञ्चितप्रकारेण यद्यद्यथा
179701 चेतति तत्तत्तथा स्थितिमायातीति परेणान्वयः ॥ १ ॥
179702
179703 तत्तथा स्थितिमायाति चिरं संवित्स्वभावतः ।
179704 बत विश्वमिदं भातमत्रासत्ये कुतः स्मयः ॥ २ ॥
179705
179706 संवित् सत्यसंकल्पसंवित् तत्स्वभावत इदं विश्वं भातम् । बतेति खेदे ॥ २ ॥
179707
179708 द्रष्टाऽसत्यमसत्यं दृगसत्यं दर्शनं ततम् ।
179709 सत्यमेवाथवा सर्वं ब्रह्मैवात्मतया तया ॥ ३ ॥
179710
179711 अतो भ्रान्तिमात्रत्वाद्द्रष्ट्रादित्रिपुटी असत्या दृश्यत इति दृक् दृश्यम् । दर्शनं
179712 वृत्तिः ॥ ३ ॥

179713
179714 श्रीराम उवाच।
179715
179716 इत्यातिवाहिकालोकः स तस्याद्यप्रजापतेः।
179717 कठिनत्वं कथं यातः कथं स्वप्नस्य सत्यता ॥ ४ ॥
179718
179719 इति अनया रीत्या आतिवाहिक आलोकनमालोको भ्रान्तिदर्शनमात्रं चेत्स कठिनत्वं
179720 शिलादिभावम्। सत्यता पारलौकिकफलाद्यर्थक्रियासमर्थता ॥ ४ ॥
179721
179722 श्रीवसिष्ठ उवाच।
179723
179724 आतिवाहिक आलोकः स्वत एवानुभूयते।
179725 सदानवरतं तेन स एवाभाति पुष्टवत् ॥ ५ ॥
179726
179727 सदा नैरन्तर्येण। तथा चिराभ्यासात्पुष्टवत् घनीभूत इवाभाति ॥ ५ ॥
179728
179729 यथा स्वप्नस्य पुष्टत्वं चिरानुभवनोचितम्।
179730 अतिसत्यमिवाभाति स्वातिवाहिकता तथा ॥ ६ ॥
179731
179732 यथा हरिश्चन्द्रादेः स्वप्नस्य चिरानुभवनोचितं पुष्टत्वं तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥
179733
179734 आतिवाहिकदेहस्य चिरस्वानुभवोदये।
179735 आधिभौतिकताबुद्धिरुदेति मृगवारिवत् ॥ ७ ॥
179736
179737 जगत्स्वप्नभ्रमाभासं मृगतृष्णाम्बुवत्स्थितम्।
179738 असदेवेदमाभाति सत्यप्रत्ययकार्यपि ॥ ८ ॥
179739
179740 आतिवाहिकरूपाणामाधिभौतिकता स्वयम्।
179741 असती सत्यवद्दूरमर्वाग्दर्शिभिरर्थिता ॥ ९ ॥
179742
179743 अर्वाग्दर्शिभिरविवेकिभिः। अर्थिता आसक्त्या स्वीकृता ॥ ९ ॥
179744
179745 अयं सोहमिदं तन्म इमा गिरिनभोदिशः।
179746 इति मिथ्याभ्रमो भाति भास्वरस्वप्नशैलवत् ॥ १० ॥
179747
179748 आतिवाहिकदेहोऽसौ स्रष्टुराद्यस्य भावितः।
179749 आधिभौतिकतां चैतत्पिण्डाकारं प्रपश्यति ॥ ११ ॥
179750
179751 एतत् पृथिवीशरीरादिरूपे पिण्डाकारम् ॥ ११ ॥
179752
179753 चिन्नभश्चेतनं त्यक्त्वा ब्रह्माहमिति पश्यति।
179754 अयं देहोऽयमाधार इति बध्नाति भावनाम् ॥ १२ ॥
179755
179756 ब्रह्माहमिति यथार्थचेतनं त्यक्त्वा अयं देहो मनुष्यादिरहं अयं
179757 पृथ्व्यादिर्ममाधार इति पश्यति तत्र च भावनामास्थां वध्नाति ॥ १२ ॥
179758
179759 असत्ये सत्यबुद्ध्यैव बद्धो भवति भावनात्।
179760 बहुशो भावयत्यन्तर्नानात्वमनुधावति ॥ १३ ॥
179761
179762 अनुधावति अनुसरसि ॥ १३ ॥
179763
179764 शब्दान्करोति संकेतं संज्ञाश्च स्पन्दनानि च।

179765 ओमित्युक्ते ततो वेदाञ्छब्दराशीन्प्रगायति ॥ १४ ॥
179766
179767 प्रथमं वैदिकलौकिकशब्दान्करोति सृजति । तेषां च तत्तदुपाधिमति अर्थे संकेतं
179768 करोति संकेतेन संज्ञाः करोति । शब्दकरणप्रकारमाह - ओमित्युक्ते इति ॥ १४ ॥
179769
179770 तैरेव कल्पयत्याशु व्यवहारमितस्ततः ।
179771 मनो ह्यसौ कल्पयति यच्चेतति तदेव हि ॥ १५ ॥
179772
179773 यो हि यन्मय एवासौ स न पश्यति तत्कथम् ।
179774 असत्यैव जगद्भ्रान्तिरेवं प्रौढिमुपागता ॥ १६ ॥
179775
179776 यन्मयो यदासक्तः । स्त्रीमयो जाल्म इतिवत् ॥ १६ ॥
179777
179778 आब्रह्मणो मुधा भाति चिरस्वप्नेन्द्रजालवत् ।
179779 इत्यातिवाहिकस्येयमाधिभौतिकतोचिता ॥ १७ ॥
179780
179781 आब्रह्मण आमशकात् इत्यनया रीत्या आधिभौतिकता काठिन्यादिस्वभावता उचितैव
179782 नानुचिता ॥ १७ ॥
179783
179784 आधिभौतिकता नास्ति काचित्किंचिदपि क्वचित् ।
179785 आतिवाहिकतैवैनामभ्यासाद्याति भावनाम् ॥ १८ ॥
179786
179787 एतामाधिभौतिकभावनाम् ॥ १८ ॥
179788
179789 मूलादेवैवमायातो मिथ्यानुभवनात्मकः ।
179790 मोहो ब्रह्मण एवायमित्यस्त्येष महात्मनाम् ॥ १९ ॥
179791
179792 मूलभूताद्ब्रह्मणः स्रष्टुः सकाशादेव एवंरूपो मोहोऽयमायात इति हेतोरेष
179793 जगद्दर्शनरूपो भ्रमो महात्मनां तत्त्वविदामपि यावत्प्रारब्धक्षयमस्तीत्यर्थः
179794 ॥ १९ ॥
179795
179796 एवमित्थं दशा राम पिण्डबन्धः क्व विद्यते ।
179797 भ्रान्तिरेवेदमखिलं ब्रह्मैवाभातमेव वा ॥ २० ॥
179798
179799 चिदेकरसस्य ब्रह्मण एवंरूपा इत्थं दुर्दशा क्व विद्यते किंत्विदमखिलं
179800 संसारदुर्दशादिभ्रान्तिरेव । अथवा ब्रह्मैव
179801 कौतुकवशाज्जगज्जीवाद्याकारेणाभातम् । न हि स्वाकारः स्वस्य दुर्दशेत्यर्थः । अन्ते
179802 बन्धमोक्षविभागनिष्कर्षप्रदर्शनं चैतत् ॥ २० ॥
179803
179804 न शाश्वतादन्यदिहास्ति कारणान्न कारणं तत्खलु कार्यतां विना ।
179805 न कार्यताकारणतादिसंभवोऽस्त्यनामये तत्किमपीदमाततम् ॥ २१ ॥
179806
179807 शाश्वताद्ब्रह्मणोऽन्यत्कारणं जगतो नास्ति । तच्च कार्यतां विना कारणं न ।
179808 अनामये कूटस्थचिदानन्दाद्वये ब्रह्मणि कार्यताकारणतादिसंभव एव नास्ति ।
179809 तत्तस्माद्धेतोरिदं जगदाकारं किमपि भ्रान्तिमात्रमाततं विस्तृतं न वस्तु सदिति
179810 निष्कर्ष इत्यर्थः ॥ २१ ॥
179811
179812 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० उ० ब्रह्मैकताप्रतिपादनं
179813 नामैकोननवत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८९ ॥
179814
179815 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
179816 ब्रह्मैकताप्रतिपादनं नामैकोननवत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १८९ ॥

179817
179818
179819 नवत्यधिकशततमः सर्गः १९०
179820
179821 श्रीवसिष्ठ उवाच।
179822
179823 ज्ञानस्य ज्ञेयतापत्तिर्बन्ध इत्यबिधीयते।
179824 तस्यैव ज्ञेयताशान्तिर्मोक्ष इत्यभिधीयते॥ १॥
179825
179826 अतीतानागताः शङ्काः सर्वाः संमृज्य युक्तिभिः।
179827 ज्ञानस्य ज्ञेयताशान्तिर्मुक्तिरत्रोपपाद्यते॥
179828
179829 भ्रान्तिरेवेदमखिलं ब्रह्मैवाभातमेव वा इति बन्धमोक्षनिष्कर्षप्रदर्शनमन्ते
179830 यत्कृतं तत्परिष्कृत्याह - ज्ञानस्येति॥ १॥
179831
179832 श्रीराम उवाच।
179833
179834 ज्ञानस्य ज्ञेयताशान्तिः कथं ब्रह्मन्प्रवर्तते।
179835 सा रूढा बन्धताबुद्धिः कथं वात्र निवर्तते॥ २॥
179836
179837 अत्र रामः सर्वेषामुपकाराय प्राक्समाहिता अपि शङ्काः
179838 प्रश्नोत्तरमालिकाक्रमेनोद्घाट्य समाधानक्रमप्रख्यापनकामस्तदुपायं
179839 प्रथमं पृच्छति - ज्ञानस्येति। रूढा दृढाभ्यस्ता। कथं केनोपायेन॥ २
179840 ।।
179841
179842 श्रीवसिष्ठ उवाच।
179843
179844 सम्यग्ज्ञानेन [सम्यज्ज्ञानप्रबोधेन इति टीकाकृदभिमतः पाठः।
179845] बोधेन मन्दबुद्धिर्निवर्तते।
179846 निराकारा निजा शान्ता मुक्तिरेवं प्रवर्तते॥ ३॥
179847
179848 शमदमादिसाधनसहितदृढाभ्यस्तसम्यग्ज्ञानलक्षणेन प्रबोधेन
179849 मन्दबुद्धिर्भ्रान्तिर्निवर्तते। अपगते च भ्रान्तिस्वप्ने एवंविधा ज्ञेयता शान्तिरूपा
179850 मुक्तिर्भूमिकापरिपाकक्रमेण प्रवर्तते॥ ३॥
179851
179852 श्रीराम उवाच।
179853
179854 बोधः केवलतारूपः सम्यग्ज्ञानं किमुच्यते।
179855 येन बन्धादयं जन्तुरशेषेण विमुच्यते॥ ४॥
179856
179857 अनेकविशेषवतो रत्नादेः कतिपयविशेषेषु ज्ञातेष्वपि विशेषान्तरज्ञानाय पुनः
179858 पुनः पर्यालोचनजन्यं सम्यग्ज्ञानमन्यत्स्यात्। निर्विशेषे तु
179859 वस्तुन्यापातज्ञानापेक्षया सम्यग्ज्ञानमन्यत्किं स्याद्येनास्य बन्धो निवर्तेत इति
179860 शङ्कार्थः॥ ४॥
179861
179862 श्रीवसिष्ठ उवाच।
179863
179864 ज्ञानस्य ज्ञेयता नास्ति केवलं ज्ञानमव्ययम्।
179865 अवाच्यमिति बोधोन्तः सम्यग्ज्ञानमिति स्मृतम्॥ ५॥
179866
179867 अधिष्ठानचिन्मात्ररूपस्य ज्ञेयता कालत्रयेऽपि नास्तीति सर्वदृश्यबाधपर्यवसित
179868 एव तत्त्वसाक्षात्कारः। आपाततो ज्ञानं तु न तथेत्युत्तरार्थः॥ ५॥

श्रीराम उवाच ।

ज्ञानस्य ज्ञेयता भिन्ना त्वन्तः केति मुने वद ।
उत्पाद्यो ज्ञानशब्दश्च भावे वा करणेऽथ किम् ॥ ६ ॥

चिदेकरसस्यात्मनोऽन्तस्तद्भिन्ना ज्ञेयता का । तथायं ज्ञानशब्दः किं भावे
उत्पाद्यो व्युत्पादनीयः अथ किं करणे व्युत्पादनीय इति प्रश्नार्थः ॥ ६ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

बोधमात्रं भवेज्ज्ञानं भावसाधनमात्रकम् ।
न ज्ञानज्ञेययोर्भेदः पवनस्पन्दयोरिव ॥ ७ ॥

भावे एव ज्ञानशब्दो व्युत्पाद्यः । ज्ञेयजगद्रूपता च ज्ञानस्यैव गायिको विकल्पो
नैकरस्यविघातक इत्युत्तरार्थः ॥ ७ ॥

श्रीराम उवाच ।

एवं चेत्तत्कथमयं ज्ञानज्ञेयादिविभ्रमः ।
सिद्धः शशविषाणाभो भविष्यद्भूतभव्यशः ॥ ८ ॥

एवं चेत्तर्हि स विकल्पः शशविषाणकल्पः कथं
प्रत्यक्षादिभिर्भूतभव्यभविष्यद्विभागैर्व्यवहारक्षमो भासते इति प्रश्नार्थः ॥
८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

बाह्यार्थभ्रान्तितो ज्ञेया भ्रमबुद्धिरिहोदिता ।
बाह्यश्चाभ्यन्तरश्चार्यो न संभवति कश्चन ॥ ९ ॥

नासत्त्वमभाने अर्थक्रियासामर्थ्ये वा प्रयोजकम् । स्वप्नभ्रान्तिज्ञाने
असत्सहस्रस्यापि तद्दर्शनात् । किंतु बाधस्तत्प्रयोजकः । स चात्र विचारवतां
यौक्तिकस्तत्त्वविदामपरोक्षश्चास्त्येवेत्युत्तरार्थः ॥ ९ ॥

श्रीराम उवाच ।

योऽयं प्रत्यक्षदृश्योऽर्थो मुने त्वमहमादिकः ।
भूतादिरनुभूतात्मा स कथं नास्ति मे वद ॥ १० ॥

लौकिकप्रत्यक्षादिमानसिद्धस्य कथमपलाप इति प्रश्नार्थः ॥ १० ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

आदिसर्गविधावेव विराडात्मादिकोऽनघ ।
जातो न कश्चिदेवार्थो ज्ञेयस्यातो न संभवः ॥ ११ ॥

आदिसर्गे जगतो मायातिरिक्तसामग्र्या दुर्वचत्वाद्भ्रान्तिमात्रत्वे अवश्यं वक्तव्ये
संप्रत्यपि तथैव वाच्यमिति व्यवहारमात्राविसंवादेव चरितार्थानि
लौकिकप्रत्यक्षादीनि तत्त्वगोचरयुक्तिभिः श्रुतिभिश्च बाध्यन्त इत्युत्तराशयः । तथा
च श्रुतिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा
परमार्थता इति ॥ ११ ॥

179921
179922 श्रीराम उवाच।
179923
179924 भविष्यद्भूतभव्यस्था जगद्दृष्टिरियं मुने।
179925 नित्यानुभूयमानापि न जातेति किमुच्यते॥ १२॥
179926
179927 भूतभविष्यदाद्यनन्तवस्तुगोचराणामनन्तानां सर्वजनीनानां
179928 प्रत्यक्षादीनामेकेन तत्त्वज्ञानेन कथं बाध इति शङ्कार्थः॥ १२॥
179929
179930 श्रीवसिष्ठ उवाच।
179931
179932 स्वप्नार्थमृगतृष्णाम्बुद्वीन्दुसंकल्पितार्थवत्।
179933 मिथ्या जगदहंत्वं च भाति केशोण्ड्रकं यथा॥ १३॥
179934
179935 तादृशानामपि स्वाप्नज्ञानानामेकेन जागरेण बाधदर्शनादित्युत्तरार्थः॥ १३॥
179936
179937 श्रीराम उवाच।
179938
179939 अहं त्वमयमित्यादिजगज्जठरमप्यलम्।
179940 कथं न जातं भगवन्सर्गादावनुभूतिमत्॥ १४॥
179941
179942 कया युक्त्या बाध इति प्रश्नार्थः॥ १४॥
179943
179944 श्रीवसिष्ठ उवाच।
179945
179946 कारणाज्जायते कार्यं नान्यथेत्येव निश्चयः।
179947 सर्वोपशान्तौ जगतामुत्पत्तौ नास्ति कारणम्॥ १५॥
179948
179949 कारणाभावयुक्त्येत्युत्तरार्थः॥ १५॥
179950
179951 श्रीराम उवाच।
179952
179953 महाप्रलयसंपत्तौ शिष्टं यदजमव्ययम्।
179954 तत्कथं नाम सर्गस्य न भवेत्कारणं मुने॥ १६॥
179955
179956 ब्रह्मैव कारणं किं न स्यादिति प्रश्नार्थः॥ १६॥
179957
179958 श्रीवसिष्ठ उवाच।
179959
179960 यदस्ति कारणे कार्यं तत्तस्मात्संप्रवर्तते।
179961 न त्वसज्जायते राम न घटाज्जायते पटः॥ १७॥
179962
179963 ब्रह्मणश्चिदेकरसत्वेन तत्र जगद्बीजशक्त्ययोगादित्युत्तरार्थः॥ १७॥
179964
179965 श्रीराम उवाच।
179966
179967 जगत्सूक्ष्मेण रूपेण महाप्रलय आगते।
179968 आस्ते ब्रह्मणि तत्तस्मात्पुनरेव प्रवर्तते॥ १८॥
179969
179970 तर्हि सांख्याभिमतगुणेष्विव ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेण तदा जगदस्तु इति प्रश्नार्थः॥
179971 १८॥
179972

179973 श्रीवसिष्ठ उवाच।
179974
179975 महाप्रलयपर्यन्ते केन सर्गास्तितानघ।
179976 अनुभूता महाबुद्धे तत्रस्था सा च कीदृशी॥ १९॥
179977
179978 तत्सत्तायाः साधकाभावादैकरस्यश्रुतिबाधितत्वाच्च
179979 अभ्युपगन्तुमशक्यत्वादित्युत्तराशयः॥ १९॥
179980
179981 श्रीराम उवाच।
179982
179983 ज्ञप्त्यात्मिका श्रीस्तत्रस्था तादृशेरनुभूयते।
179984 व्योमात्मिका तु न भवेन्न सत्तामसदेति हि॥ २०॥
179985
179986 तर्हि ज्ञप्त्येकरसतयैव तदा स्वप्रकाशातत्सत्तास्तु न मायाकाशात्मिका। तस्याः
179987 शून्यतापर्यवसानेन असतः सदात्मना सर्गे आगमनायोगादिति प्रश्नार्थः। हि
179988 यस्मादसत् सत्तां नेइति॥ २०॥
179989
179990 श्रीवसिष्ठ उवाच।
179991
179992 एवं चेत्तन्महाबाहो ज्ञप्तिरेव जगल्लयम्।
179993 विशुद्धज्ञानदेहस्य कुतो मरणजन्मनी॥ २१॥
179994
179995 एवं चेच्चिदेकरसमेव ततो जगत्स्यात् तथा च भेदकाभावे को जगच्छब्दार्थ
179996 इत्युत्तराशयः॥ २१॥
179997
179998 श्रीराम उवाच।
179999
180000 तदेवमादितो नास्ति सर्गस्तदियमागता।
180001 कुतः कथमिव भ्रान्तिरिति मे भगवन्वद॥ २२॥
180002
180003 तर्हि जगद्भ्रान्तेः किं कारणमिति प्रश्नार्थः॥ २२॥
180004
180005 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180006
180007 कार्यकारणताभावाद्भावाभावौ स्त एव नो।
180008 इदं च चेत्यते यद्यत्स्वात्मा चेतति चेतितम्॥ २३॥
180009
180010 न वास्तवं कारणं तत्कार्य भावात्मकं जगद्वा अस्ति मायया तु ब्रह्मैव
180011 तत्तत्त्रिपुटीवेषं धत्ते इत्युत्तरार्थः। यद्यच्चेत्यते यच्चेतितं यच्च चेतति तत्त्रयमपि
180012 स्वात्मैवेत्यर्थः॥ २३॥
180013
180014 श्रीराम उवाच।
180015
180016 चेतिता चेतति यन्त्वं द्रष्टा दृश्यत्वमीश्वरः।
180017 कथमेति कथं वह्निं दहेत्काष्ठं कदा किल॥ २४॥
180018
180019 नन्विदं विपरीतम्। यन्त्वसदृशः कार्यकारणसंघातः अचिद्रूपश्चेतति
180020 तादृग्रूपत्वात्सर्वद्रष्टा चेश्वरो जडरूपं दृश्यत्वमेतीति काष्ठं दग्धृ
180021 भूत्वा वह्निं दाह्यं कृत्वा कदा किल दहेदिति शङ्कार्थः॥ २४॥
180022
180023 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180024

180025 द्रष्टा न याति दृश्यत्वं दृश्यस्यासंभवादतः।
180026 द्रष्टैव केवलो भाति सर्वात्मैकघनाकृतिः॥ २५॥
180027
180028 न द्रष्टा दृश्यत्वं यातीति वयं प्रतिपादयामः किंतु दृश्यादित्रिपुटी
180029 द्रष्टृकैवल्यरूपदृङ्मात्रमेवैकघनाकृतिः स्वयं भातीति न किंचिद्विपरीतं
180030 किंतु सर्ववैपरीत्यनिवृत्तिरेवेत्युत्तराशयः॥ २५॥
180031
180032 श्रीराम उवाच।
180033
180034 चिन्मात्रं तदनाद्यन्तं चेत्यं चेतयते तदा।
180035 तदिदं जगदाभानं कुतः स्याच्चेत्यसंभवः॥ २६॥
180036
180037 सर्गादावचेतितजगत्प्रतिभासासिद्धेः शुद्धचिन्मात्रमेव तदा चेत्यं चेतयते
180038 इत्यवश्यं वाच्यम्। तत्र चेत्यस्य कुतः संभवस्तद्वदेति प्रश्नार्थः॥ २६॥
180039
180040 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180041
180042 चेत्यं हि कारणाभावान्न संभवति किंचन।
180043 चेत्याभावाच्चेतनस्य मुक्तताऽवाच्यता सदा॥ २७॥
180044
180045 चेत्यं चेत्सर्गादौ संभूतं स्यात्तदा तत्कुतः संभूतमिति प्रश्नावसरः स्यात्।
180046 अत्यन्तासंभूतस्य वन्ध्यापुत्रकल्पस्य किमुपपत्तिजिज्ञासयेति नित्यमुक्त एवात्मा
180047 प्रतिपत्तव्य इत्युत्तरार्थः। अवाच्यता वक्तुमनर्हता॥ २७॥
180048
180049 श्रीराम उवाच।
180050
180051 एवं चेत्तदहन्तादि चेत्यं कथमिदं कुतः।
180052 कथं जगद्वेदनं च कथं स्पन्दादिवेदनम्॥ २८॥
180053
180054 नित्यमुक्तत्वं चेदहंतादिप्रतिभास एव कदापि न स्यादिति गुरुशास्त्रादिवैफल्यमिति
180055 शङ्काशयः॥ २८॥
180056
180057 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180058
180059 कारणासंभवादादावेवोत्पन्नं न किंचन।
180060 कुतश्चेत्यमतः शान्तं सर्वं सर्गस्तु विभ्रमः॥ २९॥
180061
180062 नोत्पन्नमेव किंचिदिति नित्यमुक्तताप्रतिबोधनेन जगद्बन्धविभ्रमशान्तिरेव
180063 शास्त्रादिफलमित्युत्तराशयः॥ २९॥
180064
180065 श्रीराम उवाच।
180066
180067 अत्र मे विगतोल्लेखे निश्चेत्यचलनादिके।
180068 सकृद्विभाते विमले विभ्रमः कस्य कीदृशः॥ ३०॥
180069
180070 अत्र मे ब्रूहयुत्तरमिति शेषः। विगतोल्लेखे वागगम्ये सकृद्विभाते सदा स्वप्रकाशे
180071 नित्यमुक्ते ब्रह्मणि विभ्रम एव कस्य कुतो वा निमित्तात्कीदृशः किंप्रकारश्च।
180072 अद्वयेन द्वैतलेशस्याप्यसहनादिति प्रश्नार्थः॥ ३०॥
180073
180074 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180075
180076 कारणाभावतो राम नास्त्येव खलु विभ्रमः।

180077 सर्वं त्वमहमित्यादि शान्तमेकमनामयम् ॥ ३१ ॥
180078
180079 अस्तु शास्त्राधिगताद्वितीयब्रह्मतत्त्वदृशा विभ्रमोऽप्यनुपपन्नः । नैतावता
180080 कृतकार्य शास्त्रं विफलमित्युत्तराशयः ॥ ३१ ॥
180081
180082 श्रीराम उवाच ।
180083
180084 ब्रह्मन्भ्रममिवापन्नः प्रष्टुं जानामि नाधिकम् ।
180085 नात्यन्तं च प्रबुद्धोऽस्मि पृच्छामि किमिहाधुना ॥ ३२ ॥
180086
180087 एवं निरुत्तरीकृतो रामः प्रबोधदार्ढ्याभावादनिवृत्तसंशयः
180088 प्रश्नाशक्तिमेव स्वस्य दर्शयति - ब्रह्मन्निति ॥ ३२ ॥
180089
180090 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
180091
180092 कारणस्यैव निकषं पृच्छ माऽऽकारणक्षयात् ।
180093 परे स्वभावेऽनिर्वाच्यै स्वयं विश्रान्तिमैष्यसि ॥ ३३ ॥
180094
180095 हे राम न निरुत्तरीकरणादप्रतिभामात्रेण प्रश्नादुपरमस्व किंतु
180096 प्रश्नकारणस्य संशयबीजस्य निकषोपलवत्सारासारतापरीक्षास्थानं मा मां
180097 आकारणक्षयाद्यावदाशङ्कं पृच्छ । ततः क्रमेण प्रश्नकारणसंशयानां
180098 तत्कारणस्याज्ञानस्य च निःशेषं क्षयात्परे स्वभावे विश्रान्तिमेष्यसि ॥ ३३ ॥
180099
180100 श्रीराम उवाच ।
180101
180102 मन्येऽहं कारणाभावात्पूर्वमेव न सर्गता ।
180103 उदिता तेन कस्यायं चेत्यचेतनविभ्रमः ॥ ३४ ॥
180104
180105 कारणाभावात्पूर्वं सर्गादावेव सर्गता नोदितेति त्वदुक्तं सिद्धान्तमहं मन्ये
180106 अवगच्छाम्येव तथापि ममायं चेत्यचेतनविभ्रमः कस्येति संशयो नापगच्छति
180107 तत्र को हेतुरिति प्रश्नाशयः ॥ ३४ ॥
180108
180109 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
180110
180111 अकारणत्वात्सर्वत्र शान्तत्वाद्भ्रान्तिरस्ति नो ।
180112 अनभ्यासवशादेव न विश्राम्यति केवलम् ॥ ३५ ॥
180113
180114 यदि मदुक्तं सिद्धान्तं जानासि तर्हि
180115 अनभ्यासवशात्तज्ज्ञानादार्ढ्यादविश्रान्तिरेव ते वृथां
180116 नानासंशयहेतुरित्युत्तराशयः ॥ ३५ ॥
180117
180118 श्रीराम उवाच ।
180119
180120 कुतो भवेदनभ्यासो भवेदभ्यसनं कुतः ।
180121 कुतोऽभ्यासात्मिका भ्रान्तिरेषा पुनरुपस्थिता ॥ ३६ ॥
180122
180123 यत्र जगद्भ्रान्तेरपि कारणं नास्ति तत्राभ्यासात्मिका भ्रान्तिः कुतो हेतोरुपस्थिता
180124 स्यादिति प्रश्नार्थः ॥ ३६ ॥
180125
180126 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
180127
180128 अनन्तत्वादनन्तस्य भ्रान्तिर्नास्ति च संप्रति ।

अभ्यासभ्रान्तिरखिलं महाचिद्घनमक्षतम् ॥ ३७ ॥

मास्तु कापि भ्रान्तिस्तथापि जीवन्मुक्तानां चिद्घनात्मकसर्ववस्तुभिर्व्यवहार##-

श्रीराम उवाच ।

उपदेश्योपदेशादावनया शब्दसंपदा ।
किमन्यद्वद मे ब्रह्मन्सर्वस्मिञ्छान्ततां गते ॥ ३८ ॥

जीवन्मुक्तानां भवदादीनां सर्वस्मिञ्जगद्भ्रमे शान्ततां गते सति
अनयाऽध्यात्मशास्त्ररूपया शब्दसंपदा
उपदेशार्हाणामस्मदादीनामुपदेशकायप्रवेशशक्तिपातादिना
प्रबोधनव्यवहारे किमन्यत्कारणं स्यादिति प्रश्नः ॥ ३८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

उपदेश्योपदेशात्म ब्रह्म ब्रह्मणि संस्थितम् ।
बोधात्मनि न मोक्षोऽस्ति न बन्धोऽस्तीति निश्चयः ॥ ३९ ॥

तेषामुपदेशादिसर्वव्यवहारात्मना ब्रह्मैव ब्रह्मणि संस्थितम् ।
अन्यादृशानां बन्धमोक्षतदुपायानां तत्त्वदृशा
अत्यन्ताप्रसिद्धेरित्युत्तराशयः ॥ ३९ ॥

श्रीराम उवाच ।

देशकालक्रियाद्रव्यभेदवेदनचेतसाम् ।
सर्वस्यासंभवे सर्वसत्ता कथमुपस्थिता ॥ ४० ॥

अज्ञदृष्टिप्रसिद्धा जगत्सत्ता तर्हि केन हेतुनोपस्थितेति प्रश्नः ॥ ४० ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

देशकालक्रियाद्रव्यभेदवेदनचेतसाम् ।
अज्ञानमात्रादितरा सत्ता नान्यास्ति नो पुरा ॥ ४१ ॥

अज्ञानहेतुनैवेत्युत्तरम् । यतो जीवन्मुक्तेः पुरा अन्या तदनुभवसिद्धा जगत्सत्ता नो ॥
४१ ॥

श्रीराम उवाच ।

बोध्यबोधकतापत्तेरभावाद्बोधता कथम् ।
द्वैतैक्यासंभवे ब्रह्मन्कारणासंभवे सति ॥ ४२ ॥

तत्त्वदृशा द्वैतैक्यासंभवे सति
बोध्यबोधकभावापत्तेरप्यभावात्तत्त्वबोधस्य बोधता वा कथम् न ह्यकर्मको
बोधशब्दो लोके प्रसिद्धोऽस्तीति प्रश्नार्थः ॥ ४२ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

बोधेन बोधतामेति बोधशब्दस्तु बोध्यताम् ।
भवद्विषयमेवायमुचितो नास्मदादिषु ॥ ४३ ॥

अबुद्धं हि ब्रह्मबोधेन स्वाज्ञानक्षयफलाश्रयत्वेन बोध्यतां
बोधकर्मतामेति। तेनैव तु बोधशब्दोऽपि बोध्यतां
बोधफलवत्तालक्षणसकर्मकतामेति। इदं सर्वमज्ञानवद्धद्विषयमेव।
जीवन्मुक्तेष्वस्मदादिषु त्वज्ञानाभावान्न बोधस्य सकर्मकता निरूपयितुं
शक्येत्यर्थः॥ ४३॥

श्रीराम उवाच।

बोध एव यदाहंत्वमेति बोधान्यता तदा।
कुत एषा परेऽनन्ते नासावतिजलेऽमले॥ ४४॥

नास्मदादिष्विति वदता भवता जीवन्मुक्तेष्वप्यस्मच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता
अहंता दर्शिता। सा च् नाबोधकार्यम्। तेष्वबोधाप्रसिद्धेः। अतः परिशेषाद्बोध एव
अहंतालक्षणं परिणाममेतीति वाच्यम्। तदा च बोधान्यता तस्य दुर्वारा असावहंता
हि ना जीवाख्यः पुरुषः। एषा च परे अनन्ते त्रिविधपरिच्छेदशून्ये अत एव
जलमतिक्रान्ते अतिजले जलादप्यतिशयिते अमले चिन्मात्रे त्वयि कुतः॥ ४४॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

यत्तद्बोधस्य बोधत्वं तदेवाहंत्वमुच्यते।
द्वित्वमत्रानिलस्पन्दद्दशोरिव निगद्यते॥ ४५॥

बोधैकरसस्यास्मदादेर्यद्बोधत्वं स्वरूपभूतं
तदेवानिलस्पन्दवद्वैकल्पिकव्यपदेशेनाहंत्वमस्माभिरुच्यते
नाज्ञवदभिमानप्रधानेन जीवपुरुषेणेत्युत्तरार्थः॥ ४५॥

श्रीराम उवाच।

सौम्याब्ध्यन्तस्तरङ्गादिर्यथादत्ते यथास्थितम्।
तथा स्वरूपमात्रात्म बोध्यं बोधोऽवबुद्धवान्॥ ४६॥

एवं चेत्समुद्रतरङ्गन्यायेन जीवन्मुक्तानां चिन्मयमेवाहंतादिजगत्
बोध्यबोधादित्रिपुटी चेति पर्यवसन्नमिति प्रश्नाशयः॥ ४६॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

एवं चेत्तत्कथं कः स्याद्दोषो द्वित्वादिदोषतः।
अनन्ते स्थित एकस्मिञ्छान्ते पूर्णे परे पदे॥ ४७॥

यद्येवं स्थितिरेव तत्त्वं तर्हि तया द्वैतैक्यासंभवे ब्रह्मन्कारणासंभवे सति इति
त्वदुद्भावितो द्वित्वादिप्रसक्तितो यः अद्वैतहानिलक्षणो दोषः स कथं स्यात् कश्च स्यात्
तस्मान्नैवं मन्तव्यमिति शुद्धाद्वैतमेवावलम्बस्वेत्यर्थः॥ ४७॥

श्रीराम उवाच।

कोऽत्र कल्पयिताहंत्वं भुङ्क्ते भोक्ता च कश्च वा।
यन्मूलं यज्जगद्भ्रान्तिरनन्ता प्रविजृम्भते॥ ४८॥

तर्हि शुद्धाद्वैतपक्षे अनिलस्पन्दवदहंत्वविकल्पं कल्पयिता को व्यवहारं
भुङ्क्ते। जगद्भ्रान्तिविकल्पस्यापि तथैवावर्जने पुनर्बन्धमोक्षकल्पनापि स्यादिति
प्रश्नार्थः॥ ४८॥

180233 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180234
180235 ज्ञेयसत्तावबोधे हि बन्धनं सच्च नास्त्यलम्।
180236 ज्ञप्तेः सर्वार्थरूपत्वाद्बन्धमोक्षावतः कुतः॥ ४९॥
180237
180238 ज्ञेयार्थसत्यत्वाभिनिवेशे हि पुनर्बन्धनं प्रसज्जेत। तत्त्वविदां तु सत् ज्ञेयं
180239 अलं अत्यन्तं नास्ति। तत्त्वज्ञानेन बाधात्। ज्ञप्तिरेव हि तेषां प्रारब्धशेषभोगाय
180240 सर्वार्थाकारेव भासते नातः पुनर्बन्धादिकल्पनाप्रसक्तिरित्युत्तरार्थः॥ ४९॥
180241
180242 श्रीराम उवाच।
180243
180244 ज्ञप्तेर्बाह्यार्थता दीपान्नीलादीव प्रवर्तते।
180245 बाह्यस्त्वर्थोऽस्ति सद्रूपो ननु दृष्टोपलम्भनः॥ ५०॥
180246
180247 ननु न ज्ञप्तिः सर्वार्थरूपा। यतो दीपात्प्रकाशकान्नीलपीतादिरूपस्थितिरिव
180248 ज्ञप्तेर्वशाद्बाह्यघटपटाद्यर्थस्थितिः प्रवर्तते प्रथां लभते। तथा च
180249 दृष्टोपलम्भनं प्रत्यक्षादिसिद्धो बाह्योऽर्थः सद्रूपो ज्ञप्तिबलादेव सिद्धः
180250 कथं तयैवापलपितुं शक्य इति शङ्कार्थः॥ ५०॥
180251
180252 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180253
180254 अकारणस्य कार्यस्य बाह्यस्यार्थस्य सत्यता।
180255 येयं सा भ्रान्तिमात्रात्मरूपिणी नेतराङ्गिका॥ ५१॥
180256
180257 यदा बाह्यार्थस्याकारणकत्वाद्वन्ध्यापुत्रसदृशत्वं प्राक्साधितं तदा तस्य
180258 येयमापातदर्शनप्रसिद्धा सत्यता सा शुक्तिरजतसत्यतेव भ्रान्तिमात्रात्मरूपिणी न
180259 तु इतरद्यथार्थबुद्धिरङ्गं साधकं यस्यास्तथाविधा। तत्त्वविदां तु
180260 भ्रान्तिमूलाज्ञाननाशात्तत्प्रसक्तिरेव नास्तीत्युत्तरार्थः॥ ५१॥
180261
180262 श्रीराम उवाच।
180263
180264 स्वप्नः सत्योऽस्त्वसत्यो वा दुःखं तावत्प्रयच्छति।
180265 तथैवेयं जगद्भ्रान्तिः क उपायोऽत्र कथ्यताम्॥ ५२॥
180266
180267 तात्कालिकार्थक्रियासामर्थ्यात्सत्योऽस्तु। प्रबोधबाध्यत्वादसत्यो वाऽस्तु। अत्र
180268 तच्चिकित्सायां क उपाय इति प्रश्नः स्पष्टः॥ ५२॥
180269
180270 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180271
180272 एवं तावद्यथा स्वप्नस्तथेयं चेज्जगत्स्थितिः।
180273 तत्पिण्डग्रहतार्थानां सर्वैव भ्रान्तितोदिता॥ ५३॥
180274
180275 स्वप्नसाम्ये सिद्धे तत्त्वबोधेन तत्पिण्डग्रहताबाध एव सर्वदुःखशान्त्युपाय
180276 इत्युत्तराशयः। तत्तर्हि सर्वैव अर्थानां पिण्डग्रहताभ्रान्तितैवेति अर्थादुदितैव॥ ५३॥
180277
180278 श्रीराम उवाच।
180279
180280 किमेतावति संपन्ने संपन्नं भवति प्रियम्।
180281 कथं च शाम्यत्यर्थानां स्वप्नादौ पिण्डरूपता॥ ५४॥
180282
180283 आशयमप्रतिपद्य प्रश्नः स्पष्टः॥ ५४॥
180284

180285 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
180286
180287 पूर्वापरपरामर्शात्पिण्डतार्थेषु शाम्यति ।
180288 स्वप्नेऽप्येवं स्थिते स्थूला भावना विनिवर्तते ॥ ५५ ॥
180289
180290 एवं पूर्वापरपरामर्शेन स्थिते अवश्यं प्रबोधोदये स्थूला स्वप्नभावना
180291 विनिवर्तते ॥ ५५ ॥
180292
180293 श्रीराम उवाच ।
180294
180295 भावना तनुतां याता यस्यासौ किं प्रपश्यति ।
180296 कथं शाम्यति तस्यायं संसारकुहरभ्रमः ॥ ५६ ॥
180297
180298 यस्य पूर्वापरविमर्शेन जगत्स्थौल्यभावना तनुतां याता स जीवन्मुक्तो जगत्किं
180299 कीदृशं प्रपश्यतीति प्रश्नः ॥ ५६ ॥
180300
180301 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
180302
180303 उद्ध्वस्तमसदाभासमुत्पन्ननगरोपमम् ।
180304 वर्षप्रोन्मृष्टचित्राभं जगत्पश्यत्यवासनः ॥ ५७ ॥
180305
180306 उत्तरं स्पष्टम् ॥ ५७ ॥
180307
180308 श्रीराम उवाच ।
180309
180310 ततः किं तस्य भवति वासनातानवे स्थिते ।
180311 पिण्डग्रहे गतेऽर्थानां स्वप्नोपमजगत्स्थितेः ॥ ५८ ॥
180312
180313 ततस्तदनन्तरम् ॥ ५८ ॥
180314
180315 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
180316
180317 संकल्परूपजगतः क्रमात्सापि विलीयते ।
180318 वासना तस्य तेनाशु स निर्वाति विवासनः ॥ ५९ ॥
180319
180320 उत्तरोत्तरभूमिकापरिपाकक्रमात् ॥ ५९ ॥
180321
180322 श्रीराम उवाच ।
180323
180324 अनेकजन्मसंरूढा शाखा प्रसवशालिनी ।
180325 भवबन्धकरी घोरा कथं शाम्यति वासना ॥ ६० ॥
180326
180327 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
180328
180329 यथाभूतार्थविज्ञानाद्भ्रान्तिमात्रात्मनि स्थिते ।
180330 पिण्डग्रहवियुक्तेऽस्मिन्दृश्यचक्रे क्रमात्क्षयः ॥ ६१ ॥
180331
180332 भ्रान्तिमात्रात्मनि अस्मिन्दृश्यचक्रे यथाभूतार्थविज्ञानात्पिण्डग्रहविमुक्ते
180333 दग्धपटन्यायेन स्थिते सति प्रारब्धशेषभोगक्रमात्तस्यापि क्षय इत्यर्थः ॥ ६१ ॥
180334
180335 श्रीराम उवाच ।
180336

180337 पिण्डग्रहविमुक्तेऽस्मिन्दृश्यचक्रे क्रमान्मुने।
180338 संपद्यते किमपरं कथं शान्तिः प्रजायते॥ ६२॥
180339
180340 अपरं किं निर्विक्षेपतासाधकं संपद्यते इति प्रश्नः॥ ६२॥
180341
180342 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180343
180344 पिण्डग्रहभ्रमे शान्ते चित्तमात्रात्मतां गते।
180345 निरोधगौरवोन्मुक्ते जगत्यास्थोपशाम्यति॥ ६३॥
180346
180347 भोगास्थाशान्तिः परवैराग्याख्या संपद्यत इत्युत्तरम्॥ ६३॥
180348
180349 श्रीराम उवाच।
180350
180351 बालसंकल्परूपेऽस्मिन्स्थिते जगति भासुरे।
180352 कथमास्थोपशमनं तादृग्दुःखाय किं नरः॥ ६४॥
180353
180354 बालसंकल्परूपे अतिपेलवतया स्थितेऽपि जगति दुःखहेत्वास्थोपशमनं कथम्। तर्हि
180355 तादृगत्यन्तपेलवसंकल्पः शिशुरपि नरो दुःखाय किम्। दुःखमनुभवन् कथं
180356 दृश्यते इत्यर्थः॥ ६४॥
180357
180358 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180359
180360 संकल्पमात्रसंपन्ने नष्टे दुःखं कथं भवेत्।
180361 संकल्पचित्तमात्रं यत्तत्तावत्प्रविचार्यताम्॥ ६५॥
180362
180363 अविचारेण पेलवत्वापरिज्ञानादेव शिशोरपि दुःखम्। विचारेण तत्परिज्ञाने तु न
180364 तन्नाशादिना दुःखमिति त्वमपि विचारयेत्युत्तरमाह - संकल्पेति॥ ६५॥
180365
180366 श्रीराम उवाच।
180367
180368 कीदृशं भगवंश्चित्तं कथं तत्प्रविचार्यते।
180369 किं च संपद्यते ब्रूहि तस्मिन्सम्यग्विचारिते॥ ६६॥
180370
180371 प्रश्नः स्पष्टः॥ ६६॥
180372
180373 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180374
180375 चितश्चेत्योन्मुखत्वं यत्तच्चित्तमिति कथ्यते।
180376 विचार एष एवास्य वासनानेन शाम्यति॥ ६७॥
180377
180378 एषः सांप्रतं त्वया मां पुरस्कृत्य क्रियामाणो महारामायणश्रवणरूप एव॥
180379 ६७॥
180380
180381 श्रीराम उवाच।
180382
180383 कियन्नाम भवेद्ब्रह्मन्न चेत्योन्मुखता चितेः।
180384 चित्तस्याचित्ततोदेति कथं निर्वाणकारिणी॥ ६८॥
180385
180386 चित्ते जीवति सति तन्निरोधसाध्या चितेरचेत्योन्मुखता कियत्कालं स्थास्यति।
180387 अतश्चित्तनाशोपायमेव वदेति प्रश्नार्थः॥ ६८॥
180388

180389 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180390
180391 चेत्यं न संभवत्येव चित्किं चेतयते कुतः।
180392 चेत्यासंभवतश्चित्तसत्ता नास्ति ततश्चिरम्॥ ६९॥
180393
180394 चेत्यस्यासंभवदर्शनेन मार्जनमेव चित्तनाशोपाय इत्युत्तरार्थः॥ ६९॥
180395
180396 श्रीराम उवाच।
180397
180398 कथं न संभवत्येतच्चेत्यं यदनुभूयते।
180399 अपह्नवश्चानुभवे क्रियते कथमीदृशः॥ ७०॥
180400
180401 चेत्यं सर्वथा न संभवति चेत्तदनुभवस्य को विषय इति प्रश्नतात्पर्यार्थः॥ ७०॥
180402
180403 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180404
180405 यादृक्स्यादज्ञविषयं जगत्तस्य न सत्यता।
180406 यादृक्च तज्ज्ञविषयं तदनाख्यं यदद्वयम्॥ ७१॥
180407
180408 अज्ञपरिज्ञातस्यापह्नवे अर्थात्तस्य तत्त्ववित्परिज्ञातनामरूपातीतवस्त्वेव विषय
180409 इत्युत्तरार्थः॥ ७१॥
180410
180411 श्रीराम उवाच।
180412
180413 त्रिजगत्कीदृगज्ञानां कथं तस्य न सत्यता।
180414 तज्ज्ञानां तु जगद्यादृक्तद्वक्तुं किं न युज्यते॥ ७२॥
180415
180416 प्रश्नः स्पष्टः॥ ७२॥
180417
180418 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180419
180420 आद्यन्तद्वैतमज्ञानां तज्ज्ञानां तन्न विद्यते।
180421 जगच्च नो संभवति नित्यानुत्पन्नमादितः॥ ७३॥
180422
180423 आद्यन्तौ देशकालकृतपरिच्छेदौ द्वैतं वस्तुकृतपरिच्छेदश्च
180424 यस्मिंस्तथाविधं तत्तादृशं जगत्तज्ज्ञानां सांप्रतं न विद्यते आदितश्च न
180425 संभवतीति नित्यानुत्पन्नं शशविषाणवन्ध्यापुत्रप्रायमित्यर्थः॥ ७३॥
180426
180427 श्रीराम उवाच।
180428
180429 आदितो यदनुत्पन्नं न संभवति कर्हिचित्।
180430 असद्रूपमनाभासं कथं तदनुभूयते॥ ७४॥
180431
180432 अत्यन्ताऽसच्चेत्कथमर्थक्रियासमर्थमनुभूयत इति प्रश्नः॥ ७४॥
180433
180434 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180435
180436 असदेव सदाभासमनुत्पन्नमकारणम्।
180437 जाग्रत्स्वप्नवदुद्भूतमर्थकृच्चानुभूयते॥ ७५॥
180438
180439 एवंविधापि जाग्रत्स्वप्नवदनुभूयत इत्युत्तरम्॥ ७५॥
180440

180441 श्रीराम उवाच।
180442
180443 स्वप्नादौ कल्पनादौ च यद्दृश्यमनुभूयते।
180444 तज्जाग्रद्रूपसंस्कारादनुष्ठानानुभूतितः॥ ७६॥
180445
180446 कल्पनादौ मनोराज्यवितर्कादौ। अनुष्ठानं जाग्रद्व्यवहारस्तदनुभवतः
180447 प्रसूतात्तद्रूपसंस्कारादित्यर्थः॥ ७६॥
180448
180449 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180450
180451 किं जाग्रद्रूपमाहोस्विदन्यत्स्वप्नेऽनुभूयते।
180452 संकल्पे च मनोराज्ये इति मे वद राघव॥ ७७॥
180453
180454 संस्कारात्स्वप्ने किं जाग्रत्प्रसिद्ध एवार्थोऽनुभूयते उतान्य इति मे वदेति प्रश्नार्थः
180455 ॥ ७७॥
180456
180457 श्रीराम उवाच।
180458
180459 स्वप्नेषु कल्पनाद्येषु जाग्रदेवावभासते।
180460 संस्कारात्मतया नित्यं मनोराज्यभ्रमेषु च॥ ७८॥
180461
180462 तत्राद्यकल्पं रामः परिगृह्योत्तरमाह - स्वप्नेष्विति। जाग्रत् जाग्रत्प्रसिद्धोऽर्थ
180463 एव॥ ७८॥
180464
180465 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180466
180467 तदेव जाग्रत्संस्कारात्स्वप्नश्चेदवभासते।
180468 तत्स्वप्ने लुठितं गेहं कथं प्रातरवाप्यते॥ ७९॥
180469
180470 लुठितं पातितं गेहं गृहम्। अर्थाभेदे स्वाप्नपातनस्य जाग्रत्पातनरूपत्वादिति
180471 भावः॥ ७९॥
180472
180473 श्रीराम उवाच।
180474
180475 न जाग्रदाजते स्वप्ने तद्ब्रह्मान्यत्तदेव हि।
180476 बुद्धमेतत्कथं त्वन्यदपूर्वमिव भासते॥ ८०॥
180477
180478 आद्यकल्पपरिग्रहे दूषिते रामो द्वितीयकल्पमवलम्बते - नेति। जाग्रदर्थः स्वप्ने
180479 न राजते न भासते किंत्वन्यत्। तच्च ब्रह्मैवेत्येतत्त्वदभिप्रेतं मया बुद्धम्।
180480 एतावांस्तु संदेहः परिशिष्टः - तदन्यद्ब्रह्म अपूर्वं जगदिव भासते इति॥ ८०॥
180481
180482 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180483
180484 नानुभूतोऽनुभूतश्च चेतस्यर्थोऽवभासते।
180485 सर्गाद्यन्तादिमध्येषु स्वभ्यस्तस्त्विति भासते॥ ८१॥
180486
180487 नापूर्वमिव भासत इत्येव नियमः किंतु कश्चिदर्थो नानुभूतोऽपूर्व इति कश्चित्त
180488 प्रागनुभूतो नापूर्व इति चावभास्तेऽसौ च येन येनाकारेण
180489 सर्गाद्यन्तादिमध्येष्वनुभवोऽभ्यस्तः स इति तेन तेनाकारेण भासते। तत्र
180490 ब्रह्माकारताभ्यासे स्वभ्यस्ते तथैव भासिष्यत इति भावः॥ ८१॥
180491
180492 श्रीराम उवाच।

180493
180494 एवं स्वप्नात्मकं भाति जगदित्येव बुद्धवान्।
180495 ग्रहवत्स्वप्नयक्षोऽयं कथं ब्रह्मंश्चिकित्स्यते॥ ८२॥
180496
180497 एवं त्वया बोधितोऽहं जाग्रज्जगदपि स्वप्नात्मकमेव भातीत्येव बुद्धवान्।
180498 तथाविधोऽप्ययं जगद्यक्षो ग्रहवद्बाधते अतः कथं चिकित्स्यते॥ ८२॥
180499
180500 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180501
180502 योऽयं संसरणस्वप्नः स किंकारणको भवेत्।
180503 कार्यान्न कारणं भिन्नमिति दृष्टं विचारय॥ ८३॥
180504
180505 कारणपरीक्षणेन स चिकित्सनीय इत्याशयेन वसिष्ठस्तत्कारणं पृच्छति -
180506 योऽयमिति॥ ८३॥
180507
180508 श्रीराम उवाच।
180509
180510 चित्तं स्वप्नोपलम्भानां हेतुस्तस्मात्तदेव ते।
180511 विश्वं चाद्यन्तरहितमनासारमनामयम्॥ ८४॥
180512
180513 उत्तरं स्पष्टम्॥ ८४॥
180514
180515 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180516
180517 एवं चित्तं महाबुद्धे महाचिद्घनमेव तत्।
180518 तथास्थितं न स्वप्नादि किंचनास्तीतरात्मकम्॥ ८५॥
180519
180520 चित्तं च चेत्योन्मुखी चिदेवेत्यसकृदुक्तमेवेति तच्चितं महाचिद्घनमेव। तथा च
180521 तदेव जगदाकारमिव स्थितमिति सिद्धमित्यर्थः॥ ८५॥
180522
180523 श्रीराम उवाच।
180524
180525 अवयवावयविनोर्यथा भिन्नस्तथा स हि।
180526 तत्रानवयवे ब्रह्मण्येकता जगदादिना॥ ८६॥
180527
180528 तर्हि वृक्षशाखान्यायेन भेदाभेदेन ब्रह्मणि जगत्स्थितमित्येव कुतो नोच्यते न
180529 स्वप्नादि किंचन अस्तीति कुतो निषिध्यते इति रामः शङ्कते - अवयवेति। यथा
180530 अवयवानां शाखादीनामवयविनो वृक्षस्य च तादात्म्यलक्षण एकीभावो भिन्नो
180531 भेदसहिष्णुस्तथा चित्तजगतोरप्यस्तु। तत्र जगदादिना समष्टिचित्तेन अनवयवे
180532 ब्रह्मण्येकतास्त्वित्यर्थः॥ ८६॥
180533
180534 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180535
180536 एवं न संभवत्येव नित्यानुत्पन्नमादितः।
180537 जगत्तेनाजरं शान्तमजं सर्वमवेधितम्॥ ८७॥
180538
180539 परिहरति - एवमिति। एवं् कल्पना न संभवत्येव। यत आदितो विमर्शे ब्रह्मणि
180540 कारणाभावाज्जगन्नित्यानुत्पन्नम्। न हि मायिककल्पनामात्रेणावयवावयविभावो
180541 भेदाभेदो वा भवति। मरुनदीगन्धर्वनगरादेरपि
180542 मरीचिनभःप्रभृत्यवयवताप्रसङ्गादिति भावः।
180543 अवेधितमच्छिद्रितमखण्डितमिति यावत्॥ ८७॥
180544

180545 श्रीराम उवाच।
180546
180547 काकतालीयवन्मन्ये सर्गाद्यान्तादयो भ्रमाः।
180548 भ्रान्तिद्रष्टृत्वभोक्तृत्वसहिताः परमे पदे॥ ८८॥
180549
180550 एवं समाहितो रामः परिशिष्टां सैद्धान्तिकीं स्थितिमेवावलम्ब्याह -
180551 काकतालीयवदिति॥ ८८॥
180552
180553 श्रीवसिष्ठ उवाच।
180554
180555 या व्यापारवती रसाद्रसविदां काचित्कवीनां नवा दृष्टिर्या
180556 परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती।
180557 ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमखिलं निर्वर्णितं निर्वृतं यावद्दृष्टिदृशो
180558 न सन्ति कलिता नो शून्यता नो भ्रमः॥ ८९॥
180559
180560 एवं जगद्भ्रान्तिमात्रमेवेति निश्चितवन्तं रामं प्रति सापि
180561 भ्रान्तिर्दृष्टिद्वयमूलकेन शास्त्रीयविचारेण मया निराकृतेति वसिष्ठ उपसंहरति
180562 - येति। त्रिविधा हि प्रसिद्धा दृष्टिः।
180563 पामरदृष्टिर्यौक्तिकदृष्टिस्तत्त्वदृष्टिश्चेति। तत्रादौ प्रथमा उत्तराभ्यां
180564 द्वाभ्यां निराकार्या द्वितीया त्वन्ते तृतीययेत्याशयेन उत्तरे द्वे दृष्टी अवलम्ब्य
180565 मयेदमखिलं विश्वं तत्त्वतो निर्वर्णितम्। के ते द्वे। रसाद्रसविदां सारादपि सारं
180566 निर्मथ्य बोद्धुं समर्थानां कवीनां प्रमाणप्रमेयतत्त्वपरीक्षाकुशलानां
180567 पटुतरविचारव्यापारवती अतिनिष्कर्षरूपत्वादभिनवा या काचिद्दृष्टिः सैका। या
180568 चापरा सर्वविचारशास्त्रश्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकपरिनिष्ठितो यः
180569 परमतत्त्वरूपोऽर्थस्तन्मात्ररूपस्य विषयस्य उन्मेषः अपरोक्षतया स्फुरणं
180570 यस्यां चरमसाक्षात्कारवृत्तौ तादृशी वैपश्चिती विपश्चित्सु जीवन्मुक्तेषु
180571 प्रसिद्धा सा च। ते द्वे दृष्टी अवलम्ब्यास्मिन् शास्त्रे कियत्पर्यन्तं विश्वं
180572 निर्वर्णितं तदाह - यावदिति। यावद्दृष्टयश्च तद्दृशो जीवाश्च कालत्रयेऽपि
180573 न सन्ति। जगतः शून्यतापि न कलिता भ्रमश्च न
180574 कलितस्तावन्नित्यापरोक्षपरमानन्दब्रह्मात्मैकवस्तुस्थितिपर्यन्तमिति यावत्॥ ८९॥
180575
180576 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहरामायणे वा० दे० मो० नि० उ० रामविश्रान्तिर्नाम
180577 नवत्यधिकशततमः सर्गः॥ १९०॥
180578
180579 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
180580 रामविश्रान्तिर्नाम नवत्यधिकशततमः सर्गः॥ १९०॥
180581
180582
180583 एकनवत्यधिकशततमः सर्गः १९१
180584
180585 श्रीराम उवाच।
180586
180587 एवं चेत्तन्मुनिश्रेष्ठ परमार्थमयं जगत्।
180588 सर्वदा सर्वभावात्मा नोदेति न च शाम्यति॥ १॥
180589
180590 ब्रह्मैव जगदाकारं यथा भात्यप्रबोधतः।
180591 प्रबुद्धमात्रनिर्वाणं तत्सम्यगिह वर्ण्यते॥
180592
180593 एवं प्रतिबोधितो रामः सैद्धान्तिकं पक्षं प्रतिपद्याभिलपति - एवं
180594 चेदित्यादिना। परमार्थमयं परतत्त्वविवर्तः॥ १॥
180595
180596 भ्रान्तिरेवेयमाभाति जगदाभासरूपिणी।

180597 भ्रान्तिरेवापि वा नैव ब्रह्मसत्तैव केवला ॥ २ ॥
180598
180599 भ्रान्तिर्विक्षेपशक्तिप्रधाना अविद्या यौक्तिकदृशा तत्त्वदृशा तु सापि नैव ॥ २ ॥
180600
180601 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
180602
180603 काकतालीयवद्ब्रह्म यद्भातीवात्मनात्मनि ।
180604 स तेनैवात्मनात्मैव जगदित्यवबुध्यते ॥ ३ ॥
180605
180606 श्रीरामोक्तमनुमोदमानो वसिष्ठस्तदेवाह - काकतालीयवदिति ।
180607 काकतालीयवदतर्क्यया अविद्यया आत्मना जीवभूतेन तेनैव ब्रह्मणा ॥ ३ ॥
180608
180609 श्रीराम उवाच ।
180610
180611 कथं तपत्यहोऽदिक्कं सर्गस्यादौ परत्र च ।
180612 कथं भित्त्या विना भाति वद दीपप्रभा मुने ॥ ४ ॥
180613
180614 महाप्रलयकाले
180615 स्वालम्बनदिग्विभागादिशून्यंअपरिच्छिन्नचित्प्रकाशमसंभावयन्निव सविस्मयं
180616 रामः पृच्छति - कथमिति । अदिक्कं दिग्भागं विना सर्गस्यादौ प्रलयकाले
180617 परत्र मोक्षे च कथं तपति प्रकाशते । अहो इत्याश्चर्ये । भित्त्या आलम्बनेन । तथा च
180618 विनालम्बनं प्रभाया इव चिदात्मनोपि तथा असंभाव्येत्यर्थः ॥ ४ ॥
180619
180620 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
180621
180622 इत्थंरूपमिदं भाति चितिरूपप्रभाप्रभा ।
180623 पश्य सैवात्मनाश्ते यत्प्रकाशादिभिरेव च ॥ ५ ॥
180624
180625 अन्यत्रादृष्टमत्याश्चर्यमप्येतत्प्रमाणानुभवबलादेव संभावनीयमिति
180626 समाधत्ते - इत्थंरूपमिति । इदमित्थंरूपमत्याश्चर्यमेव । विभुं
180627 चिदानन्दमरूपमद्भुतम् इति श्रुतेः । आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम् इति
180628 भगवद्वचनाच्च । तथापि नासंभावना कार्या । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां परीक्ष्य त्वं
180629 पश्य । यद्यस्मात्सैव चितिरूपा सूर्यादिप्रभाया अपि प्रभा अन्धकारकाले आत्मनैव
180630 प्रथमाना आस्ते । सूर्योदयाद्यनन्तरं प्रकाशादिभिः सहाप्यास्ते ॥ ५ ॥
180631
180632 भित्तौ प्रकाशो भातीव तत्कुड्यं भासनं च तत् ।
180633 दृश्यस्यासंभवादादौ वक्ता द्रष्टा प्रदृश्यताम् ॥ ६ ॥
180634
180635 सूर्यादिप्रकाशोऽपि भित्त्यादिनिरपेक्षप्रकाशस्वभाव एव सन् भित्तौ भातीव न हि तस्य
180636 प्रकाशता भित्तिप्रयुक्ता । प्रत्युत कुड्यं तद्भासनं च तत्स्वप्रकाशताबलादेव
180637 संपद्यते । प्रकाशैकरस्येनैव कुड्यप्रथनात् । तत्र
180638 यथाकुड्यादिसंबन्धात्प्राङ्नभसि प्रकाशो दृश्यते तथा सर्गस्यादौ प्रलयेऽपि
180639 वक्ता श्रोता चायमात्मा निर्विषयो दृश्यतामित्यर्थः ॥ ६ ॥
180640
180641 तस्माद्द्रष्टास्ति नो दृश्यं नैवास्तीदमनामयम् ।
180642 चित्प्रभैवात्मना भित्तिर्भवत्याभासनं तथा ॥ ७ ॥
180643
180644 एवंनिरालम्बनचित्संभावनसिद्धेः सैव सर्गादौ जगदाकारेण संपन्नेति
180645 संभावयेत्याह - तस्मादिति । भित्तिर्मूर्तमालम्बनमाभासनं सूर्यादिप्रभा
180646 यथा तथैव ॥ ७ ॥
180647
180648 द्रष्टृदृश्यात्मिकैकैव स्वात्मनैव विराजते ।

180649 स्वप्नादिषु यथेहाद्य द्रष्टृदृश्यात्मिका सती ॥ ८ ॥
180650
180651 एकस्या एव चितस्त्रिपुटीभावः स्वप्नादिष्वपि प्रसिद्ध एवेत्याह - द्रष्टृिति ॥ ८ ॥
180652
180653 चिद्भात्येव हि सर्गादौ कचन्ती भाति सर्गवत् ।
180654 भासनीयं च भानं च रूपं यत्र स्वयंप्रभा ॥ ९ ॥
180655
180656 यत्र यस्मिन्सर्गादिकाले ॥ ९ ॥
180657
180658 एकैव चित्त्रयं भूत्वा सर्गादौ भाति सर्गवत् ।
180659 एष एव स्वभावोऽस्या यदेवं भाति भासुरा ॥ १० ॥
180660
180661 स्वभावो मायाश्क्तिः ॥ १० ॥
180662
180663 एतत्तु स्वप्नसंकल्पनगरेष्वनुभूयते ।
180664 इत्थं नाम तपत्येषा चिद्दीप्तिः प्रथमोदिता ॥ ११ ॥
180665
180666 तपति प्रकाशते ॥ ११ ॥
180667
180668 नभस्येव नभोरूपा यदिदं भासते जगत् ।
180669 अनाद्यन्तमिदं तस्याः सर्गाः सर्गात्मभासनम् ॥ १२ ॥
180670
180671 तस्याः सर्गात्मना भासनं भानमेव सर्गाः ॥ १२ ॥
180672
180673 स्वभावभूतमस्माकं त्विदं भाति महात्मनाम् ।
180674 भास्यभासकसंवित्तिर्नश्यति प्रतिभामिता ॥ १३ ॥
180675
180676 अज्ञानामेवेदमाश्चर्यवद्भाति नास्माकमित्याह - स्वभावभूतमिति ।
180677 अकस्मात्प्रतिभामितापि झटित्येव तत्त्वानुसंधानेन नश्यति ॥ १३ ॥
180678
180679 तदा तु नाम सर्गादौ नासीद्भास्यो न भासकः ।
180680 मिथ्याज्ञानवशादेव स्थाणौ पुंस्प्रत्ययो यथा ॥ १४ ॥
180681
180682 कथं तत्त्वानुसंधानं तदाह - तदा त्विति ॥ १४ ॥
180683
180684 तथात्मनि द्वित्ाभानाच्चित्ते द्वैतविभासनम् ।
180685 सर्गादौ न च भास्योस्ति न च वा नास्ति भासकः ॥ १५ ॥
180686
180687 भासकश्चिदात्मा तु न नास्ति अवश्यमस्त्येव । वाशब्दः समुच्चये [पक्षान्तरे इति
180688 पाठः ।] ॥ १५ ॥
180689
180690 कारणाभावतोद्वैतं चिद्व्योमाभाति केवलम् ।
180691 किं नाम कारणं ब्रूहि सर्गादौ चिति वस्तुतः ॥ १६ ॥
180692
180693 अभावादर्थदृष्टीनां चिदेवेत्थं प्रकाशते ।
180694 जगद्भानमिदं यत्तन्न जाग्रन्न सुषुप्तकम् ॥ ११७ ॥
180695
180696 सर्गादौ जगद्भानस्य जाग्रदाद्यवस्थात्रयानन्तर्भावादपि तुर्यचिदेवेत्थं
180697 प्रकाशत इत्याह - अभावादिति ॥ १७ ॥
180698
180699 न स्वप्नोऽसंभवाद्दृश्यं केवलं ब्रह्म भासते ।
180700 चिन्मात्रव्योमसर्गादावित्थं कचकचायते ॥ १८ ॥

180701
180702 यत्स्वमेव वपुर्वेत्ति जगदित्यजगन्मयम् ।
180703 चिन्मात्रव्योमसर्गादावित्थं भाति विकासनम् ॥ १९ ॥
180704
180705 विकासनमित्युत्तरान्वयि ॥ १९ ॥
180706
180707 यदिदं जगदित्येव शून्यत्वाम्बरयोरिव ॥ २० ॥
180708
180709 शून्यत्वाम्बरयोर्भेदविकल्पविकासनम् ॥ २० ॥
180710
180711 बुद्ध्वा च यावत्स्वनुभूतियुक्तं स्थातव्यमेतेन विकल्पमुक्तम् ।
180712 पाषाणमौनं कुजनेन तूक्तं न ग्राह्यमज्ञेन हि भुक्तमुक्तम् ॥ २१ ॥
180713
180714 वर्णितं तत्त्वानुसंधानप्रकारमुपसंहरति - बुद्ध्वेति । एतेन
180715 मदुक्ततत्त्वानुसंधानोपायेन तत्त्वं बुद्ध्वा यावद्भूमिकापरिपाकक्रमेणेदं
180716 स्वनुभूतियुक्तं दृढं भवति तावद्विकल्पमुक्तं यथा स्यात्तथा
180717 पाषाणमौनं निरुद्धवागादिव्यापारं निर्विकल्पसमाधौ स्थातव्यम् । अज्ञेन स्वेन
180718 परेण च अनादौ संसारे पुनःपुनर्भुक्तं वैराग्यातिशयेन सांप्रतं मुक्तं
180719 त्यक्तं बाह्यविषयजातं तु कुजनेन भुंक्ष्वेत्युक्तमपि न ग्राह्यम् । विषयग्रहणस्य
180720 भोगलाम्पट्यहेतुतया समाधिसुखविघातकत्वादिति भावः ॥ २१ ॥
180721
180722 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठम० वा० दे० मो० नि० उ० महावादबोधनं
180723 (तत्त्वानुसंधानं) नामैकनवत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १९१ ॥
180724
180725 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
180726 महावादबोधनं नामैकनवत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १९१ ॥
180727
180728
180729 द्विनवत्यधिकशततमः सर्गः १९२
180730
180731 श्रीराम उवाच ।
180732
180733 अहो नु सुचिरं कालं संभ्रान्ता वयमन्तरे ।
180734 अपरिज्ञातमात्रेण संसारपरमाम्बरे ॥ १ ॥
180735
180736 इह प्रबुद्धो रामः स्वं प्रबोधं गुरुसन्निधौ ।
180737 यथा चिन्मात्रमेवेदं तथा विस्तरतोऽब्रवीत् ॥
180738
180739 सर्वसंदेहनिवृत्त्या सम्यक्प्रबुद्धो रामः सुप्तोत्थितः स्वप्नभ्रान्तिमिव
180740 संसारभ्रान्तिमाश्चर्यतया स्मरन्नाह - अहो इत्यादिना । संसारलक्षणे परमे
180741 निरवधौ अम्बरे तत्राप्यन्तरे एतद्ब्रह्माण्डैकदेशे सुचिरं कालं
180742 वयमपरिज्ञातमात्रेणात्मतत्त्वेन संभ्रान्ताः ॥ १ ॥
180743
180744 बुद्धे यावदियं नाम जगद्भ्रान्तिर्न किंचन ।
180745 न चाभून्न च वास्तीयं न च नाम भविष्यति ॥ २ ॥
180746
180747 बुद्धे आत्मतत्त्वे तु यावदिति साकल्ये । तथा चोक्तं सुरेश्वरवार्तिके
180748 तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति
180749 भविष्यति इति ॥ २ ॥
180750
180751 सर्वं शान्तं निरालम्बं विज्ञानं केवलं स्थितम् ।
180752 अनन्तं चिद्घनं व्योम नीरागमपकल्पनम् ॥ ३ ॥

यतः अपकल्पनमत एव तद्रञ्जनाभावान्नीरागम् ॥ ३ ॥

परमाकाशमेवेदमपरिज्ञातमात्रकम् ।
संसारतामिवास्माकं गतं चित्रमहो नु भोः ॥ ४ ॥

इत्थं द्वैतमिदं भातमिमे लोका इमेऽद्रयः ।
परमाकाशमित्यच्छमेवानच्छमिव स्थितम् ॥ ५ ॥

सर्गादौ परलोकादौ स्वप्नादौ कल्पनादिके ।
चिदेव चेत्यवद्भाति कुतोऽन्या किल दृश्यधीः ॥ ६ ॥

कल्पना काव्यरचना । आदिपदान्मनोराज्य परिग्रहः ॥ ६ ॥

स्वर्गे वा नरके वापि स्थितोऽस्मीति मतिर्यदि ।
तत्तस्या नरकस्यान्तो दृश्यं संविन्मयात्मकम् ॥ ७ ॥

मतिर्भ्रान्तिः । तत्तस्या भ्रान्तेर्वशात्तस्य पुंसां नरकस्य अन्तोबन्धः । अति बन्धने
घञ् ॥ ७ ॥

नेदं दृश्यं न च द्रष्टा न सर्गो न जगन्न चित् ।
न जाग्रत्स्वप्नसिद्धादि किमपीदं तदप्यसत् ॥ ८ ॥

चित् चिदाभासः ॥ ८ ॥

कुतोऽस्याः संभवो भ्रान्तेरिति चेद्दृश्यते मुने ।
तदेतदपि नो युक्तं भ्रान्त्यभावानुभूतितः ॥ ९ ॥

भ्रान्तेरसद्रूपत्वात्तत्कारणचिन्ताप्ययुक्तैवेत्याह - कुत इति । दृश्यते आलोच्यते ॥ ९
। ।

भ्रान्तिर्न संभवत्येव निर्विकारे ज्ञतापदे ।
यत्त्विदं भ्रान्तिताज्ञानं तत्तदेवेतरन्न तत् ॥ १० ॥

ज्ञता तत्त्वज्ञानं तत्पदे ॥ १० ॥

निरन्तरे निराद्यन्ते व्योम्नि शैलोदरेऽथवा ।
कुतोऽन्यताकल्पकं स्याज्ज्ञपदे चाविकारिणि ॥ ११ ॥

निरन्तरे अन्तरालशून्ये शैलोदरे स्फटिकशिलागर्भे वा ॥ ११ ॥

मिथ्यैवानुभवो भ्रान्तेः स्वप्ने स्वमरणोपमः ।
यदनालोकनं नाम शाम्यतीदं विलोकनात् ॥ १२ ॥

मृगतृष्णाम्बुगन्धर्वनगरद्वीन्दुविभ्रमः ।
तथाऽविद्याभ्रमश्चायं विचारान्नोपलभ्यते ॥ १३ ॥

द्वीन्दुविभ्रमो यथेति शेषः ॥ १३ ॥

बालवेतालवद्भ्रान्तिर्न विद्या जाग्रगापि हि ।
अविचारेण संरूढा विचारेणोपशाम्यति ॥ १४ ॥

180805 जागरणं जाग्रः घञर्थे कः। जागरे प्रत्यक्षदृष्टापि न विद्या न यथार्था॥ १४
180806 ।।
180807
180808 कुत आसीदितिमुने नात्र प्रश्नो विराजते।
180809 सत एव विचारेण लाभो भवति नासतः॥ १५॥
180810
180811 इयं भ्रान्तिः कुतो निमित्तादासीदिति प्रश्नोऽप्यत्र न विराजते। विचारार्थं हि प्रश्नः स
180812 चात्र निष्फलः। तन्मूलस्याज्ञानस्यासतो निर्णेयत्वायोगादित्यर्थः॥ १५॥
180813
180814 प्रामाणिकविचारेण प्रेक्षितं यन्न लभ्यते।
180815 तदेतदसदेवादि तत्तर्ह्यनुभवो भ्रमः॥ १६॥
180816
180817 अज्ञानस्यासत्त्वं प्रमाणपूर्वकविचारालभ्यत्वादेवेत्याह - प्रामाणिकेति।
180818 आदिजगन्मूलमज्ञानम्। तत्तस्मात्कारणादेव हि तदनुभवाद्भ्रमः॥ १६॥
180819
180820 यन्नास्तीति परिच्छिन्नं प्रमाणैः सुविचारितम्।
180821 खपुष्पशशशृङ्गाभं तत्कथं लभ्यते सतः॥ १७॥
180822
180823 अज्ञानं तत्कार्य च सन्मूलकमेव किं न स्यात्तत्राह - यदिति।
180824 प्रमाणैर्वाचारम्भणेत्यादिश्रुतिभिः [वाचारम्भणश्रुत्यादिभिः इति पाठः।
180825]॥ १७॥
180826
180827 सर्वतः प्रेक्ष्यमाणोऽपि यः कुतश्चिन्न लभ्यते।
180828 तस्य स्यात्कीदृशी सत्ता वन्ध्यातनयरूपिणः॥ १८॥
180829
180830 तर्हि जगदपि सदेव किं न स्यात्तत्राह - सर्वत इति। कुतश्चित्कारणात् प्रमाणाच्च॥
180831 १८॥
180832
180833 भ्रान्तिर्न संभवत्येव तस्मात्काचित्कदाचन।
180834 निरावरणविज्ञानघनमेवेदमाततम्॥ १९॥
180835
180836 यत्किंचिज्जगदद्यात्र भातीदं परमेव तत्।
180837 परं परे परापूर्णे पूर्णमेवावतिष्ठते॥ २०॥
180838
180839 परेण निरतिशयानन्देन आपूर्णे परे ब्रह्मस्वरूपे परं तदेव स्वे
180840 महिम्न्यवतिष्ठते॥ २०॥
180841
180842 न भातं न च नाभातमिह किंचित्कदाचन।
180843 इदमित्थं स्थितं स्वच्छं शान्तमेव जगद्वपुः॥ २१॥
180844
180845 अजममरमहार्यमार्यजुष्टं परमविकारि निरामयं समन्तात्।
180846 पदमहमुदितं ततं हि शुद्धं निरहमनेकमथाद्वयं विकासि॥ २३॥
180847
180848 कीदृशं तत्पदमवतिष्ठते तदाह - अजमिति। अहार्य परैरपहर्तुमशक्यम्।
180849 आर्यैर्विद्वद्भिर्जुष्टं समन्तात्पूर्णमहमेव निरहं सत् बोधादुदितम्।
180850 आवरणपरिच्छेदभङ्गात्सर्वतोविकासि॥ २२॥
180851
180852 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ०
180853 विश्रान्त्युपगमवर्णनंनाम द्विनवत्यधिकशततमः सर्गः॥ १९२॥
180854
180855 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
180856 विश्रान्त्युपगमवर्णनं नाम द्विनवत्यधिकशततमः सर्गः॥ १९२॥

180857
180858 त्रिनवत्यधिकशततमः सर्गः १९३
180859
180860 श्रीराम उवाच।
180861
180862 अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः।
180863 यत्पदं तदिदं भाति क्व जगत्क्व च दृश्यता॥ १॥
180864
180865 इह रामः प्रबोधेनाऽज्ञाननिद्राक्षये क्षणात्।
180866 निर्मृष्टनिखिलद्वैतनित्यात्मस्थितिमब्रवीत्॥
180867
180868 देवाः कर्मोपासनसिद्धाः। ऋषयस्तपोयोगसिद्धाः। अथवा
180869 चक्षुरादिबाह्यान्तःकरणान्येवात्र देवा ऋषयश्च। ते ह देवा उद्गीथमाजहुः।
180870 इमावेव गौतमभरद्वाजौ इत्यादिश्रुतेः॥ १॥
180871
180872 द्वैताद्वैतसमुद्भेदवाक्यसंदेहविभ्रमैः।
180873 अलमस्माकमाशान्तमाद्यं रूपमनामयम्॥ २॥
180874
180875 द्वैताद्वैतयोरनुसंधाने यो मनसि समुद्भेदस्तत्प्रयुक्तैर्वाक्यव्यवहारैः
180876 संदेहैर्विभ्रमैश्चास्माकं अलम्। प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः। आद्यं सर्वादौ सदेव
180877 सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् इति श्रुतिसिद्धं यद्रूपं तदिदं सर्व
180878 भातीत्यनुकृष्यते॥ २॥
180879
180880 व्योमनि व्योमभावानां प्रशान्तं यादृगासितम्।
180881 तादृक्चिद्व्योमनि स्फारत्रिजगद्व्योमभासनम्॥ ३॥
180882
180883 संप्रति जगद्भानं कीदृक्संपन्नं तदाह - व्योमनीति। व्योमभावानां
180884 केशोण्ड्रकमुक्तावलीगन्धर्वनगरादीनाम्॥ ३॥
180885
180886 यथा व्योमनि व्योमत्वं दृषत्त्वं दृषदि स्थितम्।
180887 जलत्वं च जलस्यान्तर्जगत्त्वं चिद्घने तथा॥ ४॥
180888
180889 व्योमादौ व्योमत्वादियथा अभेदेन सामान्यरूपेण तद्भावेन च स्थितं तथेत्यर्थः
180890 ॥ ४॥
180891
180892 साहंतादिजगद्दृश्यमाशाकाशविसार्यपि।
180893 महाचिदुदरं विद्धि खं शान्तं शून्यतोदितम्॥ ५॥
180894
180895 आशासु दिक्षु आकाशे च विसारि असंख्येयतया विस्तृतमपि शून्यतया उचितं
180896 शून्यतोदितम्॥ ५॥
180897
180898 जीवस्यास्मिन्विमूढस्य परेऽपरिमितोदये।
180899 प्रस्फुरंश्चापि संसारपिशाच उपशाम्यति॥ ६॥
180900
180901 अपरिमितोदये अस्मिन्परे ब्रह्मणि दृष्टमात्रे जीवस्य संसारपिशाच उपशाम्यति॥ ६॥
180902
180903 भेदोपलब्धिर्गलति व्यवहारवतोऽप्यलम्।
180904 जडस्येवाजडस्यैव वीचेरिव जलोदरे॥ ७॥
180905
180906 कथमुपशाम्यति तदाह - भेदोपलब्धिरिति। लडयोरभेदाज्जलस्यापीत्यपि वीचिपक्षे
180907 ॥ ७॥
180908

180909 क्वाप्यज्ञानरवौ याते प्रतापाद्याकरे भृशम् ।
180910 संसारसत्तादिवसो यात्यस्तं स निशागमः ॥ ८ ॥
180911
180912 प्रताप आध्यात्मिकादित्रिविधसंताप आदिपदाद्विषयतृष्णा तदाकारे ।
180913 अस्तमदर्शनं याति स मोक्षसुखविश्रान्तिहेतुर्निशागमः ॥ ८ ॥
180914
180915 भावाभावेषु कार्येषु जरामरणजन्मसु ।
180916 ज्ञ आजवं जवीभावे तिष्ठन्नपि न तिष्ठति ॥ ९ ॥
180917
180918 आजवं जवीभावे व्यवहारविक्षेपे च ॥ ९ ॥
180919
180920 नाविद्यास्ति ह न भ्रान्तिर्न दुःखं न सुखोदयः ।
180921 विद्याऽविद्या सुखं दुःखमिति ब्रह्मैव निर्मलम् ॥ १० ॥
180922
180923 परिज्ञातं सदेतत्तु यावद्ब्रह्मैव निर्मलम् ।
180924 अपरिज्ञातमस्माकमब्रह्मात्म न विद्यते ॥ ११ ॥
180925
180926 अस्माकं तत्त्वविदाम् ॥ ११ ॥
180927
180928 प्रबुद्धोऽस्मि प्रशान्ता मे सर्वा एव कुदृष्टयः ।
180929 शान्तं समं सोहमिदं खं पश्यामि जगत्त्रयम् ॥ १२ ॥
180930
180931 समं सर्वद्वैतवैषम्यरहितम् ॥ १२ ॥
180932
180933 सम्यग्ज्ञातं यावदिदं जगद्ब्रह्मैव केवलम् ।
180934 अज्ञातात्माभवद्ब्रह्म ज्ञातात्मन्यधुना स्थितम् ॥ १३ ॥
180935
180936 नाहं कश्चित्प्रागधुनाप्यन्यः किंतु ब्रह्मैव प्रागज्ञात आत्मा येन
180937 तथाविधमभवत् । अधुना तु ज्ञाते आत्मनि स्वस्वभावे स्थितम् ॥ १३ ॥
180938
180939 ज्ञाताज्ञातमनिर्भासं ब्रह्मैकमजरं तथा ।
180940 शून्यत्वैकत्वनीलत्वरूपमेकं नभो यथा ॥ १४ ॥
180941
180942 अनिर्भासं स्वातिरिक्तज्ञानाज्ञाननिर्भासशून्यम् । यथा नीलत्वशून्यत्वे नीलत्वे च
180943 नभ एकं तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥
180944
180945 निर्वाणभासे गतशङ्कमासे निरीहमासे सुसुखेऽहमासे ।
180946 यथास्थितं नित्यमनन्तमासे तदेवमासे न कथं समासे ॥ १५ ॥
180947
180948 तत्तस्मात्प्रबोधान्निर्वाणमेव सन्नहमासे । अज्ञाननिवृत्त्यैव
180949 सर्वशङ्कानिवृत्तेर्गतशङ्कमासे । सुसुखं निर्विक्षेपात्मसुखं तत्रैवेह
180950 धारावाहिकचित्तवृत्तिर्यथा स्यात्तथा आसे । एवं प्रबुद्धोऽहं समासे समस्तात्मनि
180951 ब्रह्मणि न कथमासे । तद्भावप्रच्युतिहेतूनां बाधादित्यर्थः ॥ १५ ॥
180952
180953 सर्वं सदैवाहमनन्तमेकं न किंचिदेवाप्यथवातिशान्तः ।
180954 सर्वं न किंचिच्च सदेकमस्मि न चास्मि चेतीयमहो नु शान्तिः ॥ १६ ॥
180955
180956 सदैव सर्वमहं अथवा अतिशान्तः सर्वोपप्लवरहितो न किंचिच्च एकं सदहमेवास्मि
180957 । अथवा देशकालाधाराप्रसिद्धेः क्वापि नास्मि च । इति इयं निर्वाणाख्या इयं
180958 सर्वशान्तिरहो अत्याश्चर्यरूपेत्यर्थः ॥ १६ ॥
180959
180960 अधिगतमधिगम्यं प्राप्तमप्राप्तमन्यैर्गतमिदमलमस्तं वस्तुजातं

समस्तम्।
उदितमुदितबोधं तादृशं यत्र भूषोऽस्तमयसमुदयानां नाम नामापि
नास्ति॥ १७॥

अधिगन्तुं ज्ञातुं योग्यमधिगम्यं परमपुरुषार्थरूपमधिगतं ज्ञातम्।
अन्यैरज्ञैरगम्यं दुष्प्रापं मोक्षसुखं प्राप्तम्। इदं संसारानर्थरूपं
वस्तुजातं समस्तमस्तं गतम्। चरमसाक्षात्कारोदितप्रबोधं तादृशं
निजस्वरूपं मम उदितम्। यत्र स्वरूपे भूयः अस्तमयसमुदयानां
मरणतिरोधानदुःखाद्यनर्थानां नामापि नास्ति। नामेति विद्वत्प्रसिद्धौ॥ १७॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० विश्रान्तिकथनं नाम
त्रिनवत्यधिकशततमः सर्गः॥ १९३॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
विश्रान्तिकश्चनं नाम त्रिनवत्यधिकशततमः सर्गः॥ १९३॥

चतुर्नवत्यधिकशततमः सर्गः १९४

श्रीराम उवाच।

सर्वात्मसर्वभावेषु येन येन यदा यदा।
यथा भाति स्वयंबोधस्तथानुभवति स्वयम्॥ १॥

आत्मतत्त्वं जगत्तत्त्वं यथा निर्वाणसाधनम्।
इह रामः स्वयं बुद्धं गुरवे प्रह्ववेदयत्॥

तत्राज्ञातपरमात्मस्वभावमाह - सर्वात्मेति। सर्वेषामात्मनां जीवानां
सर्वेषु भावेषु मनोवृत्तिभेदेषु यदा यदा येन येन भोगनिमित्तेन यथा
स्वयंबोधः स्वप्रकाशचिदात्मा भाति विवर्तते तथा स्वयमेव
भोक्तृनानाजीवभावेन अनुभवति। स्वयमेव त्रिपुटीभावेन स्वमायया विवर्तत
इत्यर्थः॥ १॥

स्वभाव एव तिष्ठन्ति सर्गाः संमिलिता अपि।
अत्रापि स्वीकृता एव नानारत्नांशवो यथा॥ २॥

एकस्मिन्नेव निरवयवे परमसूक्ष्मे ब्रह्मणि सर्वैर्जीवैर्युगपदध्यासात्संमिलिता
अपि अनन्ताः सर्गाः प्रत्येकं ब्रह्माण्डभुवनादिभेदविस्तीर्णे स्वभावे एव
परस्परमसंलग्नास्तिष्ठन्ति। यतस्ते अत्र ईदृशे निरवयवेऽपि ब्रह्मणि
तादात्म्याध्यासेन स्वीकृता आत्मीकृताः परमसूक्ष्मीकृताः। न स्वात्मनि
कस्यचिदनवकाशता अवरोधो वास्तीत्यर्थः। यथा सूक्ष्मा नानारत्नानामंशवः
किरणा एकस्मिन्गृहे मिलिता अप्यसंबन्धा असंकीर्णास्तिष्ठन्ति तद्वदित्यर्थः॥ २॥

अत्र दृष्टमदृष्टं च मिथो विशति गच्छति।
जगद्रश्मिघनं रत्नं नानारत्नघनं यथा॥ ३॥

तदेव विशदयति - अत्रेति। दृष्टं संनिहितं प्रत्यक्षमदृष्टं
देशकालव्यवधानात्परोक्षं च जगद्रश्मिघनमत्रास्मिन्परमात्मनि
मिथोऽन्योन्यमसंबाधं समाविशति गच्छति संचरति च। नानारत्नानां घनं
रश्मिजालं यथा तथा॥ ३॥

दीपानामिव सर्गाणां बहूनां ज्वलतां परम्।

181013 केषांचिदस्त्यनुभवो मिथः केषांचिदेव नो ॥ ४ ॥
181014
181015 तत्र येषां जीवानां समानकर्मवासनानिमित्तोऽध्यासस्तेषां परस्परमनुभवोऽस्ति
181016 तद्भिन्नानां तु नास्तीत्याशयेनाह - केषांचिदिति । दीपपक्षे
181017 चक्षुष्मतामन्धानां च ॥ ४ ॥
181018
181019 अप्स्वप्स्विव रसोऽम्भोधावावर्तरमणावनौ ।
181020 सर्गोऽस्ति प्रत्यणुं तस्मिन्नापि सर्गास्तथा क्रमः ॥ ५ ॥
181021
181022 आवर्तानां रमणावनौ क्रीडास्थाने अम्भोधौ अप्स्वप्सु प्रतिजलावयवं रसो
181023 लवणादिरस इव । परमार्थतस्तु न सर्गास्तत्क्रमोऽपि ॥ ५ ॥
181024
181025 सर्वत्र सर्वतो नित्यं चिद्घनस्याम्बुवेदनम् ।
181026 संख्यातुं केन शक्यन्ते सर्गाधारपरम्पराः ॥ ६ ॥
181027
181028 अम्बुवेदनं जलपरमाणुरस इव ॥ ६ ॥
181029
181030 यथावयविता भिन्ना नैवावयविनः क्वचित् ।
181031 शब्दभेदादृते भिन्ना न तथा सर्गता परे ॥ ७ ॥
181032
181033 एकस्यानन्तरूपस्य कारणाभावतः स्वयम् ।
181034 नोदेति न च यात्यस्तं जगदादिः स्वभावतः ॥ ८ ॥
181035
181036 एकस्यात्मन एव माययानन्तरूपस्य जगत आदिरधिष्ठानं तत्स्वभावत्वान्नोदेति
181037 नाप्यस्तमायाति ॥ ८ ॥
181038
181039 तपन्ती ज्ञप्तिरेवेयमखण्डज्ञेयतामिमाम् ।
181040 करोत्यकर्तृरूपैव समालोकमिवार्कभाः ॥ ९ ॥
181041
181042 तपन्ती स्फुरन्ती । समालोकं घटपटादिप्रकाशम् ॥ ९ ॥
181043
181044 वैतृष्ण्यात्सर्वभावानां समाप्त्यैवाक्षयं स्वयम् ।
181045 संपद्यते समाधानं यत्तन्निर्वाणमुच्यते ॥ १० ॥
181046
181047 कदा तर्हि सा अध्यासव्यसनं जहाति केनोपायेन च तत्राह - वैतृष्ण्यादिति ।
181048 सर्वेषां भावानां तत्त्वज्ञानेन बाधात्समाप्त्यैव स्वयमक्षयं क्षयिष्णु
181049 देहादितादात्म्याध्यासोन्मुक्तं संपद्यते । यत्तत्तादृशं स्वरूपं तदेव
181050 सर्वविक्षेपहेतुक्षयात्समाधानं निर्वृतित्वान्निर्वाणमुच्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥
181051
181052 न बुद्ध्या बुद्ध्यते बोधो बोधाबुद्धेर्न बोध्यते ।
181053 न बुद्ध्यते वा तेनापि बोध्यो बोधः कथं भवेत् ॥ ११ ॥
181054
181055 अध्यासपरम्परासमाप्त्यैव स्वयं स्वस्य परमपुरुषार्थः परिशिष्यते इति कुतः
181056 बुद्ध्यानुभूयमानस्यैव पुरुषार्थत्वादननुभूयमानस्य तस्य
181057 पुरुषार्थत्वादर्शनात् । तस्मात्पुरुषार्थताप्रयोजिका
181058 चरमसाक्षात्कारबुद्धिर्मुक्तावावश्यकीति न सर्वभावानां समाप्तिरभ्युपगन्तुं
181059 युक्तेत्याशङ्क्याह - नेति । परमपुरुषार्थरूपो बोधः परमात्मबुद्ध्या
181060 चरमसाक्षात्कारवृत्त्या न बुध्यते । जडायास्तस्या बोधशक्त्यभावात् बोधस्य
181061 बुद्धिविषयत्वायोगाच्च । तर्हि बोधशक्तिमान्परमात्मा सुप्तो राजा बन्दिभिरिव
181062 प्रबोध्यतां तत्राह - बोधाबुद्धेरिति । न बोध्यतेऽपि । कुतः बोधाबुद्धेः ।
181063 सुप्तं राजानं बुद्ध्वा तद्बोधनाय बन्दिनः प्रवर्तन्ते । बुद्ध्या तु सुप्तो बोधो न
181064 बुद्ध इति कथं तद्बोधने सा प्रवर्तेतेत्यर्थः । तर्हि बोधेनैव बोधो बुद्ध्यतां

तत्राह - नेति। तेन बोधेनापि बोधो न बुध्यते। कुतस्तत्राह - बोध्य इति। बोधः
स्वयंबोध्यो बोधकर्म कथं भवेत्। क्रियाजन्यातिशयाधारो हि कर्म। न हि बोधे
क्रिया तज्जन्यातिशयस्तदाधारता वा संभवति। निष्क्रियत्वान्निर्विकारत्वात्स्वात्मनि
क्रियाविरोधाच्चेति भावः॥ ११॥

प्रबुद्ध एव सुप्ताभः स्वयंबोधो विबुध्यते।
देशकालाद्यभावेऽपि मध्याह्नेऽर्कातपो यथा॥ १२॥

तस्मादध्यासपरम्पराचरमसाक्षात्कारबुद्ध्यन्तपरिणामपरम्परया स्वयमेव
समाप्यते। तस्यां च समाप्तायां स्वप्रकाशत्वात्प्रबुद्ध एवात्मा
नीहारागमात्सुप्तप्रायतां प्राप्तो मध्याह्ने निःशेषनीहारापगमेन सवितेव
तदातप इव च प्रबुध्यत इव। स एवास्य नित्यप्राप्तनिरतिशयानन्दाभिव्यक्तिलक्षणः
परमपुरुषार्थ इत्याशयेनाह - प्रबुद्ध एवेति॥ १२॥

सर्वकर्मवितृष्णानां शान्तेच्छानां प्रबोधतः।
सतामनिच्छतामेव निर्वाणं संप्रवर्तते॥ १३॥

कर्मपदेन ऐहिकामुष्मिकफलं लक्ष्यते॥ १३॥

प्रबुद्धबोधो ध्यानस्थः स्वभावे केवले स्थितः।
न किंचिदपि गृह्णाति न किंचिदपि चोज्झति॥ १४॥

मोहनिद्रातः प्रबुद्धो बोधश्चिदात्मा यस्य। ध्यानस्थो निरुद्धबाह्यवृत्तिः॥ १४॥

यो यथास्थित एवास्ते पश्यन्दीप इवाक्रियः।
अमनोमानमननो मनोमननवानपि॥ १५॥

व्युत्थानकाले स तर्हि कथमास्ते तदाह - य इति। मनोमननवानपि
विषयेष्वासङ्गाभावादमनोमानमननः अत एव दीपवत्प्रकाशयन्नपि अक्रियः॥ १५
।।

व्युत्थाने विश्वरूपाख्यमन्यत्र ब्रह्मसंज्ञितम्।
सर्गासर्गात्म चिन्मात्रं सत्यं सर्वत्र भासते॥ १६॥

अभिन्नबोधसद्रूपस्वरूपानुभवे स्थितः।
व्युत्थितः सन्निरुद्धश्च यः पश्यति स शाम्यति॥ १७॥

यो व्युत्थितो निरुद्धः समाध्यारूढश्चाभिन्नबोधो यः
सद्रूपस्वरूपानुभवस्तत्रैव स्थितः सन् निरोधव्युत्थाने उदासीनवृत्त्या पश्यति स
एव संसारविक्षेपाच्छाम्यति नान्यः॥ १७॥

जगत्पदार्थसार्थानां बोधमात्रैकनिष्ठताम्।
विना नास्त्यपरा सत्ता व्योम्नः शून्येतरा यथा॥ १८॥

कीदृशी सा तादृशसद्रूपानुभवे स्थितिस्तामाह - जगदिति। बोधमात्रमेव एका
निष्ठा यथार्थरूपं येषां तद्भावं विना अपरा सत्ता वस्तुस्थितिर्नास्तीत्येवंरूपा
सेत्यर्थः॥ १८॥

शिष्यते स्फीतबोधानां केवलानन्तबोधता।
सापि स्वपरिणामेन परेणायात्यवाच्यताम्॥ १९॥

अपरा सत्ता कुतो नास्तीति चेत्तत्त्वसाक्षात्कारेण जगद्रूपबाधे तत्साक्षिचिन्मात्रसत्ताया

181117 एव परिशेषादित्याशयेनाह - शिष्यत इति |
181118 स्फीतबोधानामपरिच्छिन्नब्रह्मावगाहनानुस्फारताशालिप्रबोधवताम् | सा
181119 तादृशप्रत्यगात्मरूपा बोधतापि स्वस्याः
181120 ब्रह्मसन्मात्रपरिशेषलक्षणाखण्डाकारवाक्यार्थलक्षणेन परेण परिणामेन
181121 अवाच्यतामखण्डार्थकवाक्यलक्ष्यताम् || १९ ||
181122
181123 तद्विश्रान्तौ परा सत्ता शिष्यते वा न शिष्यते |
181124 या काप्यत्यन्तशान्तां न वाग्गोचरमेति सा || २० ||
181125
181126 तद्विश्रान्तौ तद्भावेन स्थितौ सत्यां शिष्यते न शिष्यते वेत्युभयविधा वाचामपि
181127 गोचरतां सा दशा नैति || २० ||
181128
181129 या समस्य पराकाष्ठा सैव बोधस्य सन्मयी |
181130 सर्गस्तन्मय एवातः सकलं शान्तमव्ययम् || २१ ||
181131
181132 समस्य सत्तासामान्यस्य पराकाष्ठा परमावधिः शोधिततत्पदार्थरूपा सैव
181133 बोधस्यापि शोधितत्वंपदार्थरूपा पराकाष्ठा | वियदादिलक्षणः
181134 अवस्थात्रयलक्षणश्च सर्गः अस्ति भातीति सर्वानुभवात्सत्ताबोधमय एव | एवं सति
181135 यत्फलितं तदाह - सकलमिति || २१ ||
181136
181137 निर्वाणाय वितृष्णाय स्वच्छशीतलसंविदे |
181138 स्पृहयन्ति सदा सत्तां ब्रह्मविष्णुहरा अपि || २२ ||
181139
181140 तदेव ब्रह्मादीनामपि प्रेयस्तमत्वान्निरतिशयानन्दरूपं निर्वाणमित्याह -
181141 निर्वाणायेति | सदैवाहं स्यां मा कदाचिन्माभूवमिति सदैव तत्सत्तां स्पृहयन्ति |
181142 अपिशब्दात्सर्वप्राणिनोऽपि || २२ ||
181143
181144 सर्वार्थात्मैव सर्वत्र सर्वदा सर्वथोदितम् |
181145 चेतनं शुद्धमेवास्ति नाशो नास्योपपद्यते || २३ ||
181146
181147 सर्वेषां सार्वकालिकस्पृहास्पदमेव वस्तु सर्वदेशे सर्वकाले सर्ववस्त्वात्मना
181148 उदितं चेतनं स्वतः स्फुरद्रूपं शुद्धं तदेवेति तस्य नाशः अदर्शनं
181149 क्षणमपि नोपपद्यते || २३ ||
181150
181151 अत्यन्ततप्तः संसारो निर्वाणमतिशीतलम् |
181152 अतिशीतलमेवास्ति तप्तस्त्वेव न विद्यते || २४ ||
181153
181154 तप्तो निरतिशयदुःखरूपः | अतिशीतलमात्यन्तिकदुःखोपशमः || २४ ||
181155
181156 संचेतन्ति शिलान्तस्था यथालं शालभञ्जिकाः |
181157 अनुत्कीर्णास्तथा ब्रह्म चेततीदमखण्डितम् || २५ ||
181158
181159 यथा शिल्पिबुद्धावनुत्कीर्णाः शिलान्तस्थाः शालभञ्जिका यथेच्छं संचेतन्ति
181160 संस्फुरन्ति तथा भावोपहितमखण्डितमविच्छिन्नमेव ब्रह्म इदं जगद्वेषं
181161 चेतति स्फुरतीत्यर्थः || २५ ||
181162
181163 यथा चेतति सौम्याम्बुकोशस्थं वीचिमण्डलम् |
181164 तथा चेतति कोशस्थं महाचिच्चेत्यमव्ययम् || २६ ||
181165
181166 सौम्याम्बुकोशो जलाशयस्तत्स्थम् | कोशोऽन्नमयादिस्तत्स्थं ब्रह्माण्डकोशस्थं च
181167 चेत्यं स्वयमेव भूत्वा चेतति स्फुरति || २६ ||
181168

181169 अविभक्तो विभागस्थैरिव शान्तैरनन्तकैः।
181170 परमार्थाम्बराभोगैस्त्वबोधात्मत्वमन्थरैः॥ २७॥
181171
181172 अबोधः अज्ञानावृतो य आत्मा तद्भावेन मन्थरैर्जडप्रायैः परमार्थाम्बरस्य
181173 सन्मात्रस्य आभोगैः कृत्रिमवेषैः। इत्थंभावे तृतीया। यैर्यैर्जीवैर्यथा यथा
181174 भावितस्तथा चेतित इति परेणान्वयः॥ २७॥
181175
181176 यैर्यैर्यथास्व आत्मान्तर्भावितश्चेतितश्चिरम्।
181177 भोगमोक्षप्रभेदेषु तेषां तेषां तथोदितः॥ २८॥
181178
181179 मृते वाप्यमृते बन्धौ स्वप्ने स्वप्नविबोधिनः।
181180 न यथोदेति सत्याख्या तथा दृश्येषु तद्विदः॥ २९॥
181181
181182 स्वप्नाद्विबोधिनः प्रबुद्धस्य पुरुषस्य स्वप्ने स्वबन्धौ मृते अमृते जीवत्यपि वा
181183 यथा सत्याख्या सत्यताबुद्धिर्नोदेति तथा तत्त्वविदः सर्वेषु दृश्येष्विति न
181184 हर्षशोकप्रसक्तिरित्यर्थः॥ २९॥
181185
181186 यदिदं किल दृश्यादि तच्छान्तमखिलं शिवम्।
181187 भावितेऽवगतेऽप्यन्तरिति भ्रान्तेः क उद्भवः॥ ३०॥
181188
181189 यद्दृश्यादि त्रिपुटीरूपं तदखिलं शान्तं शिवमित्यन्तर्भाविते सम्यगवगतेऽपि
181190 सति भ्रान्तेः पश्चात्क उद्भव इत्यन्वयः॥ ३०॥
181191
181192 सर्वथा देहसंख्येषु वैतृष्ण्यमुपजायते।
181193 सम्यग्बोधे सति स्वप्न इवापि स्वार्थकादिषु॥ ३१॥
181194
181195 अवगमे सति केन क्रमेण भ्रान्तेरनुद्भवस्तमाह - सर्वथेत्यादिना। देहे सम्यक्
181196 ख्यायन्त इति देहसंख्यास्तथाविधेषु स्वार्थकादिषु भोगतदुपायेषु॥ ३१॥
181197
181198 वैतृष्ण्याद्वर्धते बोधो बोधाद्वैतृष्ण्यवर्धनम्।
181199 परस्परेण प्रकटे एते कुड्यप्रकाशवत्॥ ३२॥
181200
181201 अस्त्वेवं ततः किं तत्राह - वैतृष्ण्यादिति॥ ३२॥
181202
181203 येन बोधेन वैतृष्ण्यं धनदारसुतादि वा।
181204 स्वनूनमपि संपन्नं जाड्यं तत्संस्थितं तथा॥ ३३॥
181205
181206 तत्कुतस्तत्राह - येनेति। येन हेतुना वैतृष्ण्यं वा धनदारादि वा
181207 तत्त्वाभिनिवेशलक्षणेन बोधेनैव सुष्ठु अनूनं स्वनूनमुपचितं संपन्नं
181208 तद्विरोधि तदनुकूलं वा जाड्यमपि तथा तत्तदभिनिवेशानुसारेणैव
181209 संस्थितमित्यर्थः॥ ३३॥
181210
181211 एतावदेव बोधस्य बोधत्वं यद्वितृष्णता।
181212 पाण्डित्यं नाम तन्मौर्ख्यं यत्र नास्ति वितृष्णता॥ ३४॥
181213
181214 न तु वैतृष्ण्यबोधाढ्यौ न परस्परवर्धितौ।
181215 असत्यावेव तौ नान नष्टौ चित्रहुताशवत्॥ ३५॥
181216
181217 परस्परवर्धितावपि तावसत्यावेवेति चित्रहुताशवत्कार्याक्षमावेव नष्टाविति न तु
181218 मन्तव्यमित्यर्थः॥ ३५॥
181219
181220 परमा बोधवैतृष्ण्यसंपत्तिर्मोक्ष उच्यते।

तत्रानन्ते पदे शान्ते वसता च न शोच्यते ॥ ३६ ॥

कुतो न मन्तव्यं तत्राह - परमेति । यतो बोधवैतृष्ण्ययओः प्रमा निरतिशया
संपत्तिरेव निरतिशयानन्दरूपत्वादात्यन्तिकदुःखहेतुक्षयरूपत्वाच्च मोक्ष उच्यते ।
अबोध एव हि बन्धमूलं तृष्णैव च बन्धस्तदुभयरूपो हि मोक्ष
इत्युपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

गतं गम्यं कृतं कार्यं दृष्टं दृश्यमशेषतः ।
यावत्सर्वं शिवं शान्तमेकमाद्यमनामयम् ॥ ३७ ॥

अतस्ताभ्यामेव वर्धिताभ्यां कृतकृत्योऽहं वृत्त इत्याह - गतमित्यादिना ।
गम्यं निरसनीयं गतं निरस्तम् ॥ ३७ ॥

आत्मारामस्य शान्तस्य वैतृष्ण्यस्यानहंकृतेः [वैतृष्ण्यस्येति स्वार्थे
ष्यञि वितृष्णस्येत्यथः । तथैव पाठः कल्पनीयो वा ।] ।
असंकल्पैव भवति स्थितिः खस्येव निर्मला ॥ ३८ ॥

सहस्रेभ्यः सहस्रेभ्यः कश्चिदुत्थाय वीर्यवान् ।
भिनत्ति वासनाजालं पञ्जरं केसरी यथा ॥ ३९ ॥

तृष्णामोहबन्धमेत्तारः शूला विरला इत्याह - सहस्रेभ्य इति । यतमानानां
मध्ये इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प्राप्तज्योतिर्बोधशुद्धिः परमन्तःप्रकाशवान् ।
नीहारः शरदीवाशु स्वयमेवोपशाम्यति ॥ ४० ॥

प्राप्तः ज्योतिष आत्मनः सूर्यादीनां च बोधो ज्ञानं प्रकाशातिशयश्च येन ।
नीहारो जाड्यवासनाभागः प्रसिद्धश्च ॥ ४० ॥

ज्ञातज्ञेयस्त्वसंकल्पः संकल्पातिशयाशयः ।
अवासनो व्यवहृतौ वातवत्स्पन्दते न वा ॥ ४१ ॥

संकल्पानतिशेते अतिक्रामत्याशयो यस्य । अवासनो जीवन्मुक्तः स्पन्दते व्यवहरति न
वा व्यवहरति । समाधावेव विश्राम्यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

आसीद्धीरान्मनस्कारैर्भ्रान्तिमात्रैकनिश्चयात् ।
यः सर्वत्र खवद्भावस्तदवासनमासितम् ॥ ४२ ॥

सर्वत्र सर्ववस्तुषु
मनस्कारैस्तत्त्वमननैर्धीरात्स्थिरीभूताद्भ्रान्तिमात्रैकनिश्चयाद्यः खवद्भाव
आसीत्तदेव अवासनमासितमवस्थानमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

निर्वासने भाव उदारसत्त्वे ब्रह्मखिलं दृश्यमिति प्रबुद्धे ।
स्थिरैकनिर्वाणमतावनन्तो मोक्षाभिधानः प्रशमोऽभ्युदेति ॥ ४३ ॥

उदारसत्त्वे शुद्धान्तःकरणे पुंसि वर्णितरूपे निर्वासने भावे उदिते सति अखिलं
दृश्यं ब्रह्मैवेति प्रबुद्धे सति स्थिरैकनिर्वाणमतौ तस्मिन् पुंसि अनन्तो मोक्ष
इत्यभिधानं यस्य तथाविधः सर्वसंसारप्रशमः अभ्युदेति । स्वयमेव
प्रकटीभवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मी० दे० म्० निर्वा० उ० रामविश्रान्त्युपगमो
नाम चतुर्नवत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १९४ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
रामविश्रान्त्युपगमो नाम चतुनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १९४ ॥

पञ्चनवत्यधिकशततमः सर्गः १९५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अहो नु संप्रबुद्धोऽसि राघवाघविघातिनी ।
वागियं तव संपन्ना प्रबुद्धेष्ववहासिनी ॥ १ ॥

शुभाः प्रबुद्धरामोक्तीः प्रशस्य गुरुणा स्वयम् ।
परीक्षार्थं कृताः प्रश्ना रामेणात्र समाहिताः ॥

तत्रादौ यथोपवर्णिताः प्रबुद्धरामोक्तीरनुमोदमानो वसिष्ठः प्रशंसति -
अहो इत्यादिना । हे राम इयं तव वाक् अप्रबुद्धानामघविघातिनी । प्रबुद्धेषु
त्वनुभवसिद्धार्थानुवादत्वाद्युक्तियुक्तत्वाच्च अवहासिनी प्रहर्षस्मेरवदनताकारिणी
संपन्ना ॥ १ ॥

विभातीवासदेवेदमसंकल्पेन शाम्यति ।
एतच्छान्तिस्ति निर्वाणमित्येव परमार्थता ॥ २ ॥

असदेवेदं जगत् बोधप्रयुक्तसंकल्पे विभातीवेति बन्धनिष्कर्षः ।
असंकल्पदार्ढ्यपर्यवसितेन तत्त्वज्ञानेन शाम्यतीति मुतिसाधननिष्कर्षः ।
एतच्छान्तिरेव निर्वाणमिति मोक्षनिष्कर्षः । सैव परमार्थतेत्यर्थः ॥ २ ॥

कल्पनाकल्पने रूपं परस्यैवेतरस्य नो ।
स्पन्दनास्पन्दनं वायोर्यथा नात्रैकताद्विते ॥ ३ ॥

तथा च कल्पनाकल्पनरूपबन्धमोक्षौ अप्रबुद्धस्य प्रबुद्धस्य च ब्रह्मण एव्
रूपमिति निष्कर्षोपि फलित इत्याह - कल्पनाकल्पने इति ॥ ३ ॥

प्रबुद्धस्यैव या पुंसः शिलाजठरवत्स्थितिः ।
शान्तौ व्यवहृतौ वापि सामला मुक्ततोच्यते ॥ ४ ॥

शान्तौ समाधौ ॥ ४ ॥

वयमस्मिन्पदे स्थित्वा राघवाघविघातिनि ।
शान्तत्वे व्यवहारे च सममित्थमवस्थिताः ॥ ५ ॥

एतत्पदस्थितिरेवास्मदादिजीवन्मुक्तानां समाधिव्युत्थानयोस्तुल्यरूपस्थितिरित्याह -
वयमिति ॥ ५ ॥

अस्मिन्नेव पदे नित्यं ब्रह्मविष्णुहरादयः ।
तिष्ठन्ति व्यवहारस्था अपि शान्ता ज्ञरूपिणः ॥ ६ ॥

ज्ञरूपिणः प्रबुद्धाः ॥ ६ ॥

शैलोदरस्थितिमतां प्रबुद्धानामनामयम् ।
अस्माकं पदमेवं तदालभ्यैतदिहोष्यताम् ॥ ७ ॥

181325 शैलोदरमिव निर्विक्षेपस्थितिमतामस्माकमेतपदं त्वयाप्येवमस्मदादिवदेव
181326 तदालभ्य इह जीवन्मुक्तौ उष्यताम्। अद्यप्रभृतीत्यर्थः॥ ७॥
181327
181328 श्रीराम उवाच।
181329
181330 ब्रह्मण्येवमसद्रूपमनुत्पन्नमभासुरम्।
181331 अनारम्भमनाकारमेवेदं भासते जगत्॥ ८॥
181332
181333 एवं वसिष्ठोक्त्या जीवन्मुक्तिपदे प्रतिष्ठितो रामो जीवन्मुक्तानां यादृशं
181334 जगद्भासते तदभिलपति - व्रत्प्रणीति द्वाभ्याम्। अनुत्पन्नत्वादेवाभासुरं
181335 पृथगप्रथमानम्॥ ८॥
181336
181337 मृगतृष्णाम्बुसदृशं तरङ्गावर्तिवारिवत्।
181338 रुचकादीव कनके स्वप्नसंकल्पशैलवत्॥ ९॥
181339
181340 श्रीवसिष्ठ उवाच।
181341
181342 बुद्धवानसि चेद्राम तत्स्वबोधविवृद्धये।
181343 कुरु संशयविच्छेदं पृच्छतः प्रच्छकस्य मे॥ १०॥
181344
181345 इदानीं वसिष्ठो रामं जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठाख्यापनाय योगपट्टन्यायेन वक्तृपदे
181346 स्थापयित्वा स्वयं शिष्यवत्पृच्छामि स्वसंशयविच्छेदं कुर्वित्याह -
181347 बुद्धवानसीति॥ १०॥
181348
181349 इत्थं नित्यानुभूतोऽपि शिरस्थोऽप्यतिभासुरः।
181350 जगदाख्योऽयमाभासः कथं नाम न विद्यते॥ ११॥
181351
181352 प्रत्यक्षादिप्रमाणदृढीकृतत्वादर्थक्रियाऽविसंवादाच्च सत्यतया
181353 शिरःस्थितप्रायोऽपि॥ ११॥
181354
181355 श्रीराम उवाच।
181356
181357 पूर्वमेवेदमुत्पन्नं न किंचन कदाचन।
181358 तेन वन्ध्यासुतस्यास्य न सत्ता कल्पनादृते॥ १२॥
181359
181360 तत्र प्राग्गुरुणोक्ताभिरेव युक्तिभिः श्रीरामः समाधत्ते - पूर्वमेवेत्यादिना।
181361 नोत्पन्नं कारणाभावादित्यर्थः। कल्पनात् भ्रमादृते विना॥ १२॥
181362
181363 किमिवास्या जगद्भ्रान्तेः कारणं प्रोत्थिता यतः।
181364 न कारणं विना कार्यं किंचित्संभवति क्वचित्॥ १३॥
181365
181366 कारणाभावमेव दर्शयति - किमिवेत्यादिना। यतः प्रोत्थिता स्यात्॥ १३॥
181367
181368 न चाविकारमजरं सविकारं क्षयादृते।
181369 कारणं क्वचिदेवेह किंचिद्भवितुमर्हति॥ १४॥
181370
181371 ब्रह्मणः कारणताप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह - न चेति। पूर्वावस्थाक्षयादृते
181372 सविकारं न च किंचित्प्रसिद्धमित्यर्थः॥ १४॥
181373
181374 ब्रह्मैवेदमनाख्यात्म कारणं प्रविजृम्भते।
181375 तत्क कस्य कथं नाम जगच्छब्दार्थसंविदः॥ १५॥
181376

181377 यदि निर्विकारमेव विवर्तोपादानकारणं सन्मायया जगदाकारेण विजृम्भत
181378 इत्युच्येत तर्हि जगच्छब्दार्थः सत्यो न लभ्यत इत्याह - कारणमिति। संविदो
181379 यथार्थप्रत्ययाः ॥ १५ ॥
181380
181381 तदनाख्ये पदे शान्ते चिरात्प्रथमचेतनम्।
181382 कंचित्काललवं तिष्ठत्यातिवाहिकदेहभृत् ॥ १६ ॥
181383
181384 प्रथमं चेतनं हिरण्यगर्भाख्यं द्विपरार्धपरिमितं कंचित्काललवं
181385 विवर्तरूपमातिवाहिकदेहभूत् तिष्ठतीवेति जगद्भ्रान्तेः स विषयः पर्यवस्यतीत्यर्थः
181386 ॥ १६ ॥
181387
181388 क्षणे वत्सरसंवित्तिं स्वप्ने त्वमिव चेतति।
181389 काकतालीयवत्तत्र चन्द्रार्कादींश्च पश्यति ॥ १७ ॥
181390
181391 तत्प्रथमचेतनमेव क्षणे वत्सरादिकालविस्तारभ्रमं पश्यति। यथा त्वं स्वप्ने
181392 तथा पश्यसि ॥ १७ ॥
181393
181394 संकल्पैकात्मनस्तस्य देशकालक्रियान्वितम्।
181395 अत्यन्तमेव व्योम्न्येव भुवनं भासते स्वयम् ॥ १८ ॥
181396
181397 तस्मिन्मिथ्योपसंपन्ने स मिथ्यापुरुषस्ततः।
181398 मिथ्यैव तत्समाचारं कुर्वन्विपरिवर्तते ॥ १९ ॥
181399
181400 तद्भूतभुवनादिसर्गसमाचारम् ॥ १९ ॥
181401
181402 अधस्तादूर्ध्वमायाति पुनरूर्ध्वाद्व्रजत्यधः।
181403 कल्पितानन्तसंभारपदार्थानर्थसंभ्रमः ॥ २० ॥
181404
181405 स एव स्वकल्पिते भुवनभेदे व्यष्टिजीवात्मना दुष्कृतादिफलधोगायादस्ताअदूर्ध्व
181406 च जायाति भ्रमतीव ॥ २० ॥
181407
181408 काकतालीयवत्तस्य संकल्पस्य भवेद्यदि।
181409 यद्यथा तत्तथाद्यापि सुस्थिरामात्तवान्स्थितिम् ॥ २१ ॥
181410
181411 यदि तस्य संकल्पस्य काकतालीयवद्यथा पूर्वस्थितिस्तथैवाद्यापि स्थितिरभूत्तर्हि तत
181412 एव प्रत्यभिज्ञाय जगति सुस्थिरां स्थितिं आत्तवान् भ्रान्त्या गृहीतवान् ॥ २१ ॥
181413
181414 शिला वन्ध्यासुतमुखे व्योमचूर्णेन रञ्जनम्।
181415 करोतीत्यादिवदिदं मिथ्या जगदुपस्थितम् ॥ २२ ॥
181416
181417 एवं भ्रान्त्या इत्थमुपस्थितमिदं मिथ्या जगत् शिला कामिनी भूत्वा वन्ध्यासुतस्य
181418 कान्तस्य मुखे ललाटे व्योमचूर्णेन तिलकं विरच्य रञ्जनं शोभातिशयं
181419 करोतीत्यादिवाक्यार्थवद्विकल्पमात्रमित्यर्थः ॥ २२ ॥
181420
181421 सत्यमेवेदमथवा मिथ्यात्वं तु कुतः किल।
181422 न मिथ्यात्वं न सत्यत्वं किमपीदमजं ततम् ॥ २३ ॥
181423
181424 यदि त्वत्यन्तासति मिथ्यात्वाख्यधर्मस्याप्यप्रसिद्धिः पर्यालोच्येत
181425 तर्ह्यधिष्ठानमात्रत्वात्सत्यमेवेत्याह - सत्यमेवेति। यदि तु
181426 व्यावर्तनीयमिथ्यात्वाप्रसिद्ध्या व्यावर्तकसत्यत्वकल्पनमपि तत्र न घटते इति
181427 विचार्यते तदा निर्वचनवागप्रसरात्किमपीदम् ॥ २३ ॥
181428

181429 आकाशकोशवत्स्वच्छं शिलाजठरवद्घनम् |
181430 पाषाणमौनवच्चेदं शान्तमेवाक्षयं जगत् || २४ ||
181431
181432 चिन्मात्रसर्वसंकल्पे विराडात्मातिवाहिके |
181433 देहे संवेदनं व्योम जगदित्यवभासते || २५ ||
181434
181435 चिदात्मनो मायिको यः सर्वाकारसंकल्पस्तद्रूपे विराडात्मन्यातिवाहिके देहे
181436 संवेदनरूपं यद्व्योम तदेव जगदिति भासत इत्यर्थः || २५ ||
181437
181438 एवं ब्रह्म महाकाशमेवेदं क्व जगत्कथा |
181439 शान्तं समसमाभोगमेकमाद्यन्तवर्जितम् || २६ ||
181440
181441 एवं सति यत्फलितं तदाह - एवमिति | समेभ्योऽपि सम आत्यन्तिकवैषम्यशून्य
181442 आभोगो यस्य || २६ ||
181443
181444 यथा पयसि वीचीनामुन्मज्जननिमज्जनैः |
181445 न जलान्यत्वमेवं हि भावाभावैः परैः परे || २७ ||
181446
181447 परे ब्रह्मणि || २७ ||
181448
181449 परावरविदः केचिदेतस्मिन्परमे पदे |
181450 शुद्धे परिणमन्त्यन्तर्वारिबिन्दुरिवाम्भसि || २८ ||
181451
181452 परावरविदः सारासारविवेकिनः परिणमन्त्यैकरस्यं गच्छन्ति || २८ ||
181453
181454 परेऽपरमिदं भाति परस्येव परात्मकम् |
181455 संभवन्त्यमले शान्ते न जगन्ति न तत्क्रियाः || २९ ||
181456
181457 परस्य ब्रह्मणो वेष इव कार्यमिव अवयव इव वा अपरमिदं जगत् जीवरूपं भाति |
181458 तच्च तत्त्वतो विचारे परमेव संभवति | जगन्ति तत्क्रियाः व्यवहाराश्च न संभवन्ति ||
181459 २९ ||
181460
181461 स्वप्ने स्वप्न इति ज्ञाते दृश्ये ब्रह्मतयापि च |
181462 मृगाम्बुनि परत्वेन को भावयति भावनाम् || ३० ||
181463
181464 मृगाम्बुनि परत्वेन अन्यत्वेन ऊषरभूमात्रत्वेन परिज्ञाते सति भावनां
181465 पुनस्तत्सत्यताबुद्धिं को भावयति || ३० ||
181466
181467 परमार्थचमत्कारमन्तःस्थानुभवं विना |
181468 अन्यस्यान्यं न जानाति सीधुस्वादुमिव द्विजः || ३१ ||
181469
181470 अन्यस्याशुचिप्रपञ्चस्यान्यं भोगरसं न जानाति प्रबुद्धः | यथा द्विजो
181471 ब्राह्मणः सीधुस्वादुं मद्यमाधुर्यं न जानाति तद्वदित्यर्थः || ३१ ||
181472
181473 निर्वाय निज आत्मायं परिवृत्यावलोकितः |
181474 चेत्योन्मुखत्वमुत्सृज्य संतिष्ठेच्छान्त आत्मनि || ३२ ||
181475
181476 अयं निज आत्मा बाह्यदृष्टेः परावृत्य चेत्योन्मुखत्वमुत्सृज्य समाधौ निर्वाय
181477 चरमसाक्षात्कारवृत्या विलोकितः सन् शान्ते शिवे नित्यमुक्ते आत्मनि तिष्ठेत् |
181478 कश्चिद्धीरं प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् इति श्रुतेः || ३२ ||
181479
181480 श्रीवसिष्ठ उवाच |

दृश्यं बीजाङ्कुर इव स्थितं ब्रह्मणि कारणे।
इति सर्गादिसद्भावः कस्मान्नेहोपपद्यते॥ ३३॥

एवं समाहितो वसिष्ठः पुनर्बीजाङ्कुरन्यायेन ब्रह्मणि जगत्सत्यतां शङ्कते ##-

श्रीराम उवाच।

बीजेऽङ्कुरोऽङ्कुरतया संश्रितो नोपलभ्यते।
बीजोदरे तु या सत्ता बीजमेव हि सा भवेत्॥ ३४॥

समाधत्ते - बीज इति। यद्यङ्कुरः सत्यस्तर्हि बीजोदरे संस्थित एव बहिर्बीजपुटं
भित्त्वा निर्गच्छतीति स्यात् तत्तु न। यतो बीजभेदने तदुदरे अङ्कुरतया संश्रितोऽङ्कुरो
नोपलभ्यते। या तु बीजोदरे सूक्ष्मभागानां सत्ता सा बीजमेव भवेन्नाङ्कुर
इत्यर्थः॥ ३४॥

ब्रह्मणोऽन्तर्जगत्तैवं जगत्तैवोपलभ्यते।
अस्ति चेत्तद्भवेन्नित्यं सा ब्रह्मैवाविकारि तत्॥ ३५॥

ब्रह्मणोऽन्तर्जगत्सत्ता न तथा किंतु जगत्तैवोपलभ्यत इति वैषम्यं प्रलयकाले
तथैवास्तीति चेत्तर्हि सा ब्रह्मैव भवेद्यतस्तद्ब्रह्म अविकारीति न
बीजाङ्कुरन्यायस्यात्रोपपत्तिरित्यर्थः॥ ३५॥

अविकारादनाकाराद्विकार्याकृतिभासुरम्।
उदेतीति किलास्माभिर्नैव दृष्टं न च श्रुतम्॥ ३६॥

अस्तु ब्रह्म अविकारं किं ततस्तत्राह - अविकारादिति। अविकाराद्विकार्यमुदेति
अनाकारादाकृतिभासुरमुदेतीति च न दृष्टं न श्रुतं च क्वापीत्यन्वयः॥ ३६॥

अनाकृतावाकृतिमन्न चैतत्स्थातुमर्हति।
परमाणौ न चैवान्तरिव संभान्ति मेरवः॥ ३७॥

एवमनाकारे निरवयवे च साकारस्य सावयवस्य च स्थूलस्यावस्थानमपि
सर्वप्रमाणविरुद्धमित्याह - अनाकृतादिति॥ ३७॥

समुद्गके रत्नमिव जगद्ब्रह्मणि तिष्ठति।
महाकारं निराकार इत्युन्मत्तवचो भवेत्॥ ३८॥

समुद्गके संपुटे॥ ३८॥

शान्तं परं च साकारस्याधार इति राजते।
न वक्तुं राजते क्वेव साकारस्याविनाशिता॥ ३९॥

शान्तं सर्वोपरमरूपं परं ब्रह्म साकारस्य तादात्म्येनाधार इति वक्तुं न
राजते॥ ३९॥

बोध एवायमाकार इति कल्पनयापि धीः।
अपूर्वैः स्वप्नवद्रूढैः संसारैर्नोपलभ्यते [व्याख्यानानुरोधेन
आकारैरिति पाठोऽपेक्षित इति।]॥ ४०॥

एवं सति अपूर्वैः स्वप्नवद्रूढैराकारैर्बोध एव क्षणिकः साकार उत्पद्यत इति
बौद्धकल्पनाप्यनुपपन्नेत्याह - बोध एवेति॥ ४०॥

181533

181534 अपूर्व एव स्वप्नोऽयं यद्वै सर्गोऽनुभूयते।
181535 स्वप्नः किलानुभूतार्थः स्वभ्यस्त एव दृश्यते॥ ४१॥

181536

181537 कुतो नोपपद्यत इति तत्राह - अपूर्व इति। यतोऽयं सर्गः स्वप्नः अपूर्वः
181538 प्रागननुभूतार्थ एव चक्षुरादिप्रमाणैरनुभूयते। स्वप्नस्तु जाग्रदनुभूतार्थः
181539 संस्कारमात्रेण भासमानार्थो जाग्रति स्वभ्यस्त एवार्थः स्वप्ने दृश्यते। किलेति
181540 सर्वजनप्रसिद्धौ॥ ४१॥

181541

181542 यदेव जाग्रत्तत्स्वप्न इति नात्रोपपद्यते।
181543 स्वप्ने प्रदग्धः पुरुषः कथं प्रातर्विलोक्यते॥ ४२॥

181544

181545 अत एव बौद्धानां जाग्रत्स्वप्नभेदाभावोक्तिरपि तेषामसंगतेत्याह - यदेवेति।
181546 स्वप्ने मृतः श्मशानं नीत्वा प्रदग्धः पुरुषः। तस्मान्न चितः
181547 साकारत्वक्षणिकत्वादिकल्पनया प्रपञ्चस्य स्वप्नसाम्यं सर्वप्रमाणविरुद्धं
181548 सिध्यतीति कूटस्थे ब्रह्मण्यध्यस्तत्वादेव बाध्यत्वेन स्वप्नसाम्यं सिद्धमिति
181549 भावः॥ ४२॥

181550

181551 अशरीरस्य न स्वप्न इत्येतदपि नोचितम्।
181552 संभवन्ति पिशाचाद्यास्तेषां च स्वप्नवत्स्थितिः॥ ४३॥

181553

181554 तत्र चार्वाककृतमाक्षेपं समाधत्ते - अशरीरस्येति। स्थूलशरीरशून्यस्य
181555 स्वप्नो न दृष्ट इत्यशरीरे प्रतीच्यवस्थात्रयस्वप्नारोप इत्युक्तिर्न
181556 युक्तेत्याक्षेपांशार्थः। शिष्टं स्पष्टम्॥ ४३॥

181557

181558 तस्मात्स्वप्नवदाभासः संविदात्मनि संस्थितः।
181559 सर्गादिनानाकृतिना [नानाकृतिभिः इति पाठः साधुः।] परमात्मा
181560 निराकृतिः॥ ४४॥

181561

181562 अतः परिशेषान्निर्दोषः स्वपक्ष एव स्थित इत्याह - तस्मादिति सार्धेन।
181563 निराकृतिर्निराकारः परमात्मैव विवर्तरूपाभिः सर्गादिनानाकृतिभिः स्थित इति
181564 सिद्धान्तः प्रतिष्ठित इत्यर्थः॥ ४४॥

181565

181566 स्वप्ने चिदेव शैलादिरूपेणात्मनि तिष्ठति।
181567 ब्रह्मात्माखिलमुक्तोऽसावन्येनासौ कृतौ यदि॥ ४५॥

181568

181569 प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मैकत्वप्रबोधे स्वप्नवदेव बाधात्सत्त्वासत्त्वाभ्यां
181570 वक्तुमयोग्या तुच्छतैव परिशिष्यत इत्याह - ब्रह्मात्मेति। असौ प्रत्यगात्मा
181571 अखिलबन्धमुक्तो ब्रह्मैव। असौ च प्रपञ्चः अन्येनाज्ञानेनैव स्वप्नवत् कृत इति
181572 सिद्धान्ते तथाविधे ब्रह्मात्मन्युपलब्धे सति इह प्रपञ्चे अस्तित्वनास्तित्वादिकं
181573 नैवानुभूयत इति तुच्छतैव परिशिष्यत इति परेणान्वयः॥ ४५॥

181574

181575 नेहास्तित्वं न नास्तित्वमुपलब्धेऽनुभूयते।
181576 नैवानुभवितृत्वं च न चानुभवनक्रमः॥ ४६॥

181577

181578 किमपीदमनाख्येयं बुद्धेनैवानुभूयते।
181579 स्वसंवेदनसंवेद्यं सत्तासत्ताविजृम्भितम्॥ ४७॥

181580

181581 बुद्धे सति नैवानुभूयते। अबुद्धतादशायामप्यनिर्वचनीयमेव जगदित्याह -
181582 स्वसंवेदनेत्यादिना॥ ४७॥

181583

181584 अभावरूपिणो भावा अभावा भावरूपिणः।

181585 सर्वदा सर्वथा सर्वे भान्ति भासुरतां गताः ॥ ४८ ॥
181586
181587 बृंहति ब्रह्मणि ब्रह्म व्योम व्योमनि वर्धते ।
181588 न चोपपद्यते किंचिद्ब्रह्म व्योम्नि विबृंहणम् ॥ ४९ ॥
181589
181590 विबृंहणं जगदाकारेण वर्धनं ब्रह्म व्योम्नि नोपपद्यते ॥ ४९ ॥
181591
181592 द्रष्टृदृश्यदृगात्मायमहं सर्गादिविभ्रमः ।
181593 शान्तचिद्व्योमविस्तारो न कुड्याद्युपपद्यते ॥ ५० ॥
181594
181595 यथा न सन्न कुड्यादि स्वसंकल्पनपत्तनम् ।
181596 तथैवायं जगदिति शान्तमेकमनामयम् ॥ ५१ ॥
181597
181598 यथा स्वसंकल्पनपत्तनं न सत् तत्र च कुड्यादि सुतरां न सत् ॥ ५१ ॥
181599
181600 पूर्णं हि परमं शान्तमिदं सर्वमखण्डितम् ।
181601 अनिङ्गनमनाभासमनाद्यन्तमचेतितम् ॥ ५२ ॥
181602
181603 अजन्ममरणं शान्तमनादिनिधनं महत् ।
181604 अनुपाधि निराकारं स्वपदं बुद्धवानहम् ॥ ५३ ॥
181605
181606 या संविदन्तः स्फुरति सैवोपायाति वाक्यताम् ।
181607 यद्बीजं लीनमवनौ तद्यात्यङ्कुरतां किल ॥ ५४ ॥
181608
181609 ममेदं वाक्यं सत्यमेव नास्त्यमनुभवमूलकत्वादिति सयुक्तिकमाह - येति ॥ ५४
181610 । ।
181611
181612 शुद्धज्ञानामयैकात्मा द्वैतैक्यपरिवर्जितः ।
181613 मनागपि न जानामि द्वैतैक्यकलनाकलाम् ॥ ५५ ॥
181614
181615 द्वैतैक्यकलनायाः कलां लेशमपि मनागपि न जानामि ॥ ५५ ॥
181616
181617 सर्वे तूष्णींमया एव जीवन्मुक्ता इमे जनाः ।
181618 संशान्तसर्वसंरम्भाः खे स्वभाव इव स्थिताः ॥ ५६ ॥
181619
181620 सर्वे इमे जनाः स्वाज्ञानेन जीवन्तोपि मद्दृशा ब्रह्ममात्रत्वान्नित्यमुक्ताः खे
181621 स्वभावः शून्यतेव स्थिताः ॥ ५६ ॥
181622
181623 जगत्स्पर्शमहारम्भमपि तूष्णीमिदं स्थितम् ।
181624 चित्रं भित्ताविव कृतं मनोराज्य इवोदितम् ॥ ५७ ॥
181625
181626 तथा तद्व्योग्यं जगदपि स्पर्शमहारम्भत्वात्त्वगादीन्द्रियवेद्यत्वाच्चित्रं
181627 विलक्षणमपि भित्तौ चित्रमिवाभासमात्रं स्थितम् ॥ ५७ ॥
181628
181629 शैलादिवोत्कीर्णसमं कथायामिव वर्णितम् ।
181630 शम्बरेणेव रचितं व्योम्नि स्वप्न इवोदितम् ॥ ५८ ॥
181631
181632 उत्कीर्णप्रतिमादिसमम् ॥ ५८ ॥
181633
181634 किल स्वप्नवदेवेदं सर्गादावेव भाति यत् ।
181635 अभित्तिकं निष्प्रतिघं जगत्केवास्य सत्यता ॥ ५९ ॥
181636

181637 यत्किल सर्गादावे अभित्तिकं निरालम्बनं भाति अस्य केव सत्यता ॥ ५९ ॥
181638
181639 जगद्बुद्धाविदं सत्यं परिज्ञानवतो मृषा ।
181640 ब्रह्मात्मक इदं ब्रह्म शान्ते शान्तं पराम्बरम् ॥ ६० ॥
181641
181642 तथा च दृष्टिभेदेन च्तुर्धा जगत्संपन्नमित्याह - जगदिति । इदं
181643 जगज्जगद्बुद्धावज्ञदृष्टौ सत्यम् । परिज्ञानवतो विवेकिनो दृष्टौ मृषा ।
181644 ब्रह्मात्मकं पश्यतो ब्रह्म । भूमिकाभेदारोहणक्रमेण शान्ते पुरुषे
181645 त्वन्धकारवत् क्रमेण शान्तं सत्परमम्बरं शून्यमेव पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ ६० ॥
181646
181647 सर्व एव इमे भावाः सह स्थावरजङ्गमाः ।
181648 अस्मदादय आकाशं जगज्ज्ञविषयं तथा ॥ ६१ ॥
181649
181650 तत्र च्तुर्थरूपं तत्त्वज्ञविषयमित्याह - सर्व एवेति ॥ ६१ ॥
181651
181652 खमहं खं भवांश्चित्खं जगत्खं खं खमेव च ।
181653 चिदाकाशैकतामेत्य भजैकाकाशरूपताम् ॥ ६२ ॥
181654
181655 हे गुरो त्वं मदुक्तपरीक्षार्थमेकाकाशरूपतां भज ॥ ६२ ॥
181656
181657 ज्ञानेनाकाशकल्पेन सर्वात्म गगनोपमम् ।
181658 ज्ञेयाभिन्नेन संबोधात्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥ ६३ ॥
181659
181660 तं तादृशं ब्रह्माकाशभावे स्थितं द्विपदां वरं त्वामहमाकाशकल्पेन
181661 स्वरूपज्ञानेन सर्वात्म गगनोपमं ज्ञेयपूर्णानन्दैकब्रह्माभेदेन
181662 संबोधाद्वन्द्वे नमस्करोमि ॥ ६३ ॥
181663
181664 चिद्रूपत्वादुदेतीदं जगत्तत्रैव लीयते ।
181665 अकारणकमेवान्तः परं व्योमैव निर्मलम् ॥ ६४ ॥
181666
181667 सर्वात्म गगनोपमं चेत्येतद्विप्रतिषिद्धमिति शङ्कां वारयन्नाह -
181668 चिद्रूपत्वादिति ॥ ६४ ॥
181669
181670 एतत्सर्वपदातीतं सर्वशास्त्रकलातिगम् ।
181671 पदमासाद्य निर्द्वन्द्वं त्वमाकाशात्मकोऽभवः ॥ ६५ ॥
181672
181673 सर्वाः शास्त्रकलाः शास्त्रयुक्तीरतिक्रम्य गच्छतीति सर्वशास्त्रकलातिगं
181674 तत्पदमासाद्य त्वमप्याकाशो ब्रह्माकाशस्तदात्मकः अभवः सदैवासीः ।
181675 भवशून्य इति वा ॥ ६५ ॥
181676
181677 अहं जगच्च नो पादपाण्यादि न घटादि च ।
181678 सर्वमाकाशमाकाशमेवाच्छं सूक्ष्मचिद्भवेत् ॥ ६६ ॥
181679
181680 अहं रामस्तदवयवपादपाण्यादि तद्बाह्यघटादि चेति प्रसिद्धं जगच्च नो नास्त्येव
181681 । यतः सर्वमाकाशमेव ॥ ६६ ॥
181682
181683 सर्वापह्नव एवायं मया यो दर्शितस्तव ।
181684 स निन्द्यो वादिनां वादेष्वात्मज्ञानेषु राजते ॥ ६७ ॥
181685
181686 अयं च सर्वापह्नवो यद्यपि मम माता वन्ध्या मम मुखे जिह्वा नास्तीति
181687 वाक्यवद्व्याघातवैतण्डिकत्वादिदोषापादकत्वाद्वादिनां तार्किकादीनां वादेषु
181688 निन्द्य इति तत्सभायां न राजते तथाप्यात्मज्ञानेषु बहिमिर्वादिमिर्बहुधोपन्यस्तेषु

मध्ये परमपुरुषार्थपर्यवसितं किं ज्ञानं स्यादिति परीक्षकाणां सभायां
राजते। न हि
सर्वापह्नवमन्तरेणात्यन्तिकानर्थनिवृत्त्युपलक्षितनिरतिशयानन्दप्रतिष्ठा
सिध्यतीति भावः॥ ६७॥

काष्ठमौनात्मको वादे न सर्वापह्नवो यदा।
क्रियते तेन वादेषु नात्मज्ञानं प्रसीदति॥ ६८॥

यत इत्यर्थे यदाशब्दः। यतः काष्ठमौनपर्यवसितत्वात्काष्ठमौनात्मकः
सर्वापह्नवो वादे न संभवत्येवेति न क्रियते। तेन तदकरणेन निर्विशेषात्मा
परिचयाद्वादेषु आत्मज्ञानं न प्रसीदति नोदेतीत्यर्थः॥ ६८॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणानां यदगम्यमचिह्नितम्।
स्वानुभूतिभवं ब्रह्म वादैस्तल्लभ्यते कथम्॥ ६९॥

कुतो नोदेति तत्राह - प्रत्यक्षेति॥ ६९॥

सर्वागमार्थसमतीतमचिह्नमच्छमाकाशमेकमजमाद्यमनामरूपम्।
शुद्धं चिदात्मकमिहास्त्यनुभूतिमात्रं शान्ताभिधानकलनं
मलशङ्कयालम्॥ ७०॥

उक्तं सारतः संक्षिप्योपसंहरति - सर्वेति। सर्वे ये आगमाः
शास्त्रभेदास्तदर्थेभ्यः समतीम् अनुभूतिर्मात्रा प्रमाणं यत्र
तथाविधमचिह्नमत एव शान्ताभिधानकलनं शुद्धं चिदात्मकमेकं
ब्रह्माकाशमेवास्ति नान्यदणुमात्रमपीति तत्र मलशङ्कया अलं पर्याप्तम्।
प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः॥ ७०॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ०
बोधप्रकाशीकरणयोगोपदेशो नाम पञ्चनवत्यधिकशततमः सर्गः॥ १९५॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
बोधप्रकाशीकरणयोगोपदेशो नाम पञ्चनवत्यधिकशततमः सर्गः॥ १९५॥

षण्णवत्यधिकशततमः सर्गः १९६

श्रीवाल्मीकिरुवाच।

एवमुक्त्वा महाबुद्धे रामो राजीवलोचनः।
मुहूर्तमात्रं विश्रम्य तूष्णीं स्थित्वा परे पदे॥ १॥

गुरुशास्त्राद्युपायेन यथा ब्रह्मेह लभ्यते।
दारुवैवधिकाख्यानं तथा संक्षिप्य वर्ण्यते॥

हे महाबुद्धे इति भरद्वाजस्यारिष्टनेमेर्वा संबोधनम्॥ १॥

परमां तृप्तिमापन्नो विश्रान्तः परमात्मनि।
मुनिं पुनरपृच्छत्तं जानन्नपि हि लीलया॥ २॥

लीलया गुरुमुखेन श्रवणकौतूहलेन॥ २॥

श्रीराम उवाच।

भगवन्संशयाम्भोदशरत्काल मुनीश्वर।
इदानीं संशयोऽयं मे जातो मनसि पेलवः॥ ३॥

एवमेतन्महाज्ञानं संसारार्णवतारणम्।
समस्तमेव वाग्जालं समतीत्यावतिष्ठते॥ ४॥

करिष्यमाणं प्रश्नं पूर्वेण संगमयितुं पूर्वोक्तमनुवदति - एवमिति॥ ४॥

यदिदं किल सद्ब्रह्म स्वसंविन्मात्रनिश्चयम्।
तदवाच्यं किल गिरां महतामपि मानद॥ ५॥

अवाच्यम् यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेः
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मशून्यत्वाच्चेत्यर्थः॥ ५॥

एवं स्थिते परं ज्ञेयं सर्वसंकल्पनोज्झितम्।
स्वसंवित्तुर्यतन्मात्रलभ्यं दुर्गमतां गतम्॥ ६॥

स्वसंविद्रूपं यत्तुर्यमवस्थात्रयातीतं स्वप्रकाशवस्तु तन्मात्रलभ्यमत एव
जाग्रदवस्थान्तर्गतगुरुशास्त्राद्यगम्यत्वाद्दुर्गमतां गतम्॥ ६॥

प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्याभेदैषिणां किल।
कथं शास्त्रपदैस्तुच्छैः सविकल्पैरवाप्यते॥ ७॥

तुच्छैः क्षुद्रतरप्रतियोगिव्यवच्छेदादिसापेक्षत्वात्तद्बोधनासमर्थैः॥ ७॥

विकल्पसारशब्दाद्यैर्ज्ञानं शास्त्रैर्न लभ्यते।
तत्किमर्थमनर्थाय गुरुशास्त्रादि कल्पितम्॥ ८॥

विकल्पसहस्रानुसंधानभ्रान्तिपरम्परानर्थाय॥ ८॥

गुरुशास्त्रादिविज्ञाने कारणं वास्त्यकारणम्।
तदत्र निश्चयं ब्रह्मन्ब्रूहि मे वदतां वर॥ ९॥

तत्तस्मात्तत्त्वविज्ञाने गुरुशास्त्रादिकं कारणमस्ति भवति अकारणं वा। अत्रास्मिन्
संशये निश्चयं ब्रूहीत्यर्थः॥ ९॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

एवमेतन्महाबाहो न शास्त्रं ज्ञानकारणम्।
नानाशब्दमयं शास्त्रमनाम च परं पदम्॥ १०॥

रामशङ्कामनुमोदमानो वसिष्ठः समाधत्ते - एवमेतदित्यादिना। अनामेति।
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मशून्यत्वादसंसृष्टत्वाच्च परं पदं न पदार्थो न
वाक्यार्थश्चेत्यर्थः॥ १०॥

तथापि राघवश्रेष्ठ यथैतद्धेतुतां गतम्।
शास्त्राद्युत्तमबोधस्य तत्समासेन मे शृणु॥ ११॥

यद्यप्येवं तथाप्येतच्छास्त्रादि उत्तमबोधस्य तत्फलस्य मोक्षस्य च यथा येन
प्रकारेण हेतुतां गतं तच्छृणु
वक्ष्यमाणकाष्ठवैवधिकाख्यानदृष्टान्तेनेत्यर्थः॥ ११॥

सन्ति क्वचिद्वैवधिकाः कीरकाश्चिरदुर्भगाः |
दुःखेनाभ्यागताः शोषं ग्रीष्मेणेव जरद्द्रुमाः || १२ ||

तदेवाह-सन्तीत्यादिना | विवधवीवधशब्दावुभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये
काष्ठविशेषे वर्तेते तद्वहन्तीति वैवधिकाः कीरकाः शूद्रजातिभेदा देशविशेषजा
वा | शोषं कार्श्यम् || १२ ||

दारिद्र्येण दुरन्तेन कन्थासंस्थानकारिणा |
दीनाननाशयाः पद्मा निर्गतेनेव वारिणा || १३ ||

कन्था पटच्चरग्रथिता तयैव प्रावरणसंस्थानकारिणा | कथासंस्थान इति पाठे
पूर्वानुभूतान्नवस्त्रादिकथामात्रावस्थानकारिणेत्यर्थः | तटाकभङ्गान्निर्गतेन
वारिणा पद्मा इव दीनाननाशयाः || १३ ||

दौर्गत्यपरितप्तास्ते जीवितार्थमचिन्तयन् |
जठरस्य कया युक्त्या वयं कुर्मः प्रपूरणम् || १४ ||

दौर्गत्येन दारिद्र्येणाभितप्ताः || १४ ||

इति संचिन्त्य विधिना दिनान्तेन दिनं प्रति |
दारुभारेण जीवामो विक्रीतेनेति संस्थिताः || १५ ||

दिनं प्रति प्रतिदिनम् | दिनान्तेन दिनावसानान्तश्रमसाध्येनेति यावत् | इति संस्थिता
निश्चिताः || १५ ||

इति संचिन्त्य ते जग्मुर्दार्वर्थं विपिनान्तरम् |
ययैवाजीव्यते युक्त्या सैवापदि विराजते || १६ ||

इति ते प्रत्यहं गत्वा काननं भवचारिणः |
दारूण्यानीय विक्रीय चक्रुर्देहस्य धारणम् || १७ ||

भवचारिणः तत्तद्दिनप्राप्ताजभक्षणशीलाः || १७ ||

यत्प्रयान्ति वनान्तं ते तस्मिन्सन्त्यखिलानि हि |
गुप्तागुप्तानि रत्नानि दारूणि कनकानि च || १८ ||

गुप्ताम्यगुप्तानि प्रकटानि च रत्नादीनि || १८ ||

तेषां भारभृतां मध्यात्केचित्कतिपयैर्वनात् |
जातरूपाणि रत्नानि तानि संप्राप्नुवन्ति हि || १९ ||

केचित् भाग्यवन्तः || १९ ||

केचिच्चन्दनदारूणि केचित्पुष्पाणि मानद |
केचित्फलानि विक्रीय जीवन्ति चिरकीरकाः || २० ||

पुष्पाणि केतकीचम्पकादीनि | चिर्कीरकाः चिराभ्यासदृढीभूतकीरकवृत्तयः || २० ||

केचित्सर्वमनासाद्य दुर्दारुण्येव दुर्धियः |
नीत्वा विक्रीय जीवन्ति वनवीथ्युपजीविनः || २१ ||

181845 केचिद्भाग्यहीना दुर्धियः सारान्वेषणाकुशलबुद्धयो दुर्दारूण्येव नीत्वा ॥ २१ ॥
181846
181847 दार्वर्थमुद्यताः सर्वे ते संप्राप्य महावनम् ।
181848 केचित्प्राप्य स्थिताः सर्वे झटित्येवं गतज्वरम् ॥ २२ ॥
181849
181850 केचिद्रत्नादीनि प्राप्य गतदारिद्र्यज्वरं यथा स्यात्तथा स्थिताः ॥ २२ ॥
181851
181852 इति यावदजस्रं ते सेवन्ते तन्महावनम् ।
181853 प्रदेशात्तावदेकस्मात्प्राप्तश्चिन्तामणिर्मणिः ॥ २३ ॥
181854
181855 चिन्तामण्याख्यो मणिर्दैवात्प्राप्तः ॥ २३ ॥
181856
181857 तस्माच्चिन्तामणेः प्राप्ताः समग्रा विभवश्रियाः ।
181858 परमं सुखमायातास्तत्र ते संस्थिताः सुखम् ॥ २४ ॥
181859
181860 दार्वर्थमुद्यताः सन्तः प्राप्य सर्वार्थदं मणिम् ।
181861 सुखं तिष्ठन्ति निर्द्वन्द्वा दिवि देववरा इव ॥ २५ ॥
181862
181863 निर्द्वन्द्वा निरस्तशीतोष्णक्षुत्तृषादिदुःखाः ॥ २५ ॥
181864
181865 सर्वार्थसारपरिपूर्णतया तया ते काष्ठोद्यमाधिगतसन्मणयो महान्तः ।
181866 तिष्ठन्ति शान्तभयमोहविषाददुःखमानन्दमन्थरधियः समतामुपेताः
181867 ॥ २६ ॥
181868
181869 आख्यानमुपसंहरति - सर्वार्थेति । ते कीरकाः काष्ठोद्यमेनैव अधिगतः
181870 प्राप्तः सन्मणिश्चिन्तामणिर्यैस्तहाविधाः सन्तस्तया उक्तया
181871 सर्वैरर्थसारैरुत्तमधनैः परिपूर्णतया शान्तभयमोहविषाददुःखं यथा
181872 स्यात्तथा आनन्दमन्थरधियो भूत्वा इतरलाभालाभादिषु समतामुपेताः
181873 सन्तस्तिष्ठन्ति ॥ २६ ॥
181874
181875 इत्यार्षे श्रीवासि० वा० दे० मो० नि० उ० काष्ठवैवधिकोपाख्याने चिन्तामणिलाभो नाम
181876 षण्णवत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १९६ ॥
181877
181878 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
181879 चिन्तामणिलाभो नाम षण्णवत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १९६ ॥
181880
181881
181882 सप्तनवत्यधिकशततमः सर्गः १९७
181883
181884 श्रीराम उवाच ।
181885
181886 तथा कुरु मुनिश्रेष्ठ यथा वैवधिकक्रमम् ।
181887 असंदेहमिमं सम्यगवगच्छामि मानद ॥ १ ॥
181888
181889 स्फुटं वैवधिकाख्याणतात्पर्यविवृतिक्रमात् ।
181890 हेतुत्वं गुरुशास्त्रादेरात्मज्ञानेऽत्र वर्ण्यते ॥
181891
181892 यथा अहमवगच्छामि तात्पर्यतस्तथा कुरु विवरणनिति प्रोषः ॥ १ ॥
181893
181894 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
181895
181896 ये ते वैवधिका राम त एते मानवा भुवि ।

181897 तेषां दारिद्र्यदुःखं यत्तदज्ञानं महातपः ॥ २ ॥
181898
181899 ये वैवधिका मयोक्तास्ते सादृश्यादेते मानवा बोध्याः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र ।
181900 यद्दारिद्र्यदुःखं मयोक्तं तत्तेषामज्ञानं तत्प्रयुक्तश्च महान्
181901 आतपस्त्रिविधसंतापः । तत्तु दानं महातपः इति पाठे दानतपःप्रयोजिका
181902 ऐहिकामुष्मिकभोगाशा लक्षणयोच्यते । भोगार्थिनः सन्तस्तदुपायेषूद्यता इत्यत्र
181903 तात्पर्यमित्यर्थः ॥ २ ॥
181904
181905 यत्तन्महावनं प्रोक्तं गुरुशास्त्रक्रमादि तत् ।
181906 यदुद्यतास्ते ग्रासार्थं जना भोगार्थिनो हि ते ॥ ३ ॥
181907
181908 भोगौघाः सिद्धिमायान्तु मम निष्कृपणो जनः ।
181909 अनपेक्षितकार्यार्थः शास्त्रादौ संप्रवर्तते ॥ ४ ॥
181910
181911 मम भोगौघाः सिद्धिमायान्त्विति नितरां कृपणः कार्पण्यवान् जनो मानवः
181912 अनपेक्षिता इतरकार्यार्था येन तथाविधः सन् । शास्त्रादौ शास्त्रमूलके तदुपाये ॥ ४ ॥
181913
181914 भोगार्थं संप्रवृत्तोऽपि प्राप्नोत्यभ्यासतः क्रमात् ।
181915 जन्तुश्चिन्तितमेवाद्यपदं परवशोऽपि सन् ॥ ५ ॥
181916
181917 यद्यप्ययं भोगेच्छयैव शास्त्रे प्रवृत्तस्तथापि तच्छास्त्रं
181918 गुडजिह्विकान्यायेनैनं प्रथमं फलास्वादनैः प्रलोभ्यान्ते स्वतात्पर्यविषये
181919 परमे पदे नयत्येवेत्याह - भोगार्थमिति । शास्त्रतः प्रथमं भोगफललाभेन
181920 तद्विश्वासदार्ढ्यक्रमात्तदुक्तसाधनाभ्यासतो भूमिकाभेदारोहणक्रमाच्चिन्तितं
181921 शास्त्रपरमं तात्पर्यविषयमाद्यपदं मोक्षाख्यं ब्रह्म ॥ ५ ॥
181922
181923 दार्वर्थमुद्यतो भावी यथा संप्राप्तवान्मणिम् ।
181924 भोगार्थमात्तशास्त्रोऽयं तथाप्नोति जनः पदम् ॥ ६ ॥
181925
181926 भावः सारासारविचारान्वेषणादिः सोऽस्यास्तीति भावी वैवधिकः ॥ ६ ॥
181927
181928 किं स्याच्छास्त्रविचाराभ्यामिति संदेहलीलया ।
181929 कश्चित्प्रवर्तते पश्चादाप्नोति पदमुत्तमम् ॥ ७ ॥
181930
181931 संदेहप्रयुक्तया लीलया कौतूहलेन ॥ ७ ॥
181932
181933 अदृष्टोत्तमतत्त्वार्थः शास्त्रादौ संप्रवर्तते ।
181934 संदेहेनार्थभोगार्थं जनः प्राप्नोति तत्पदम् ॥ ८ ॥
181935
181936 अर्थ्यत इत्यर्थो विषयस्तद्भोगार्थम् ॥ ८ ॥
181937
181938 अन्यथा संप्रवर्तन्ते शास्त्रैर्वासनया जनाः ।
181939 अन्यदासादयन्त्याद्यं मणिं वैवधिका इव ॥ ९ ॥
181940
181941 स्वस्ववासनानुसारेणान्यादृशं शास्त्रफलं संभावयन्तो जनास्तत्र प्रवर्तन्ते ।
181942 अन्यद्वाङ्मनसागोचरं निर्विषयनिरतिशयसुखमासादयन्तीत्यंशे
181943 वैवधिकाख्यानदृष्टान्तोपन्यास इत्यर्थः ॥ ९ ॥
181944
181945 परोपकारेऽविरतं स्वभावेन प्रवर्तते ।
181946 यः स साधुरिति प्रोक्तः प्रमाणं त्वस्य चेष्टितम् ॥ १० ॥
181947
181948 सर्वजनानामुत्सर्गतः सन्मार्गप्रवृत्तौ साध्वाचारदर्शनमेव मूलमिति

181949 साधुलक्षणप्रदर्शनपूर्वकमाह - परोपकारे इति। प्रमाणं सर्वलोकस्येति
181950 शेषः॥ १०॥
181951
181952 साध्वाचारवशाल्लोको भोगसंप्राप्तिशङ्कया।
181953 संदेहश्चाप्यतत्त्वज्ञः शास्त्रादौ संप्रवर्तते॥ ११॥
181954
181955 अस्तु प्रमाणं किं ततस्तत्राह - साध्विति। अतत्त्वज्ञो लोकः शास्त्रफले संदिग्धे
181956 इति संदेहः संदिहानोऽपि भोगसंप्राप्तिसंभावनया संप्रवर्तते॥ ११॥
181957
181958 भोगार्थं संप्रवृत्तोऽसौ भोगमोक्षावुभावपि।
181959 तस्मात्प्राप्नोति दार्वर्थी वनाच्चिन्तामणिं यथा॥ १२॥
181960
181961 केचिच्चन्दनदारूणि केचिच्चिन्तामणिं मणिम्।
181962 केचित्सामान्यरत्नानि प्राप्नुवन्ति यथा वनात्॥ १३॥
181963
181964 गुप्तागुप्तानि इत्याद्युक्तेस्तात्पर्यमाह - केचिदित्यादिना॥ १३॥
181965
181966 केचित्कामं केचिदर्थं केचिद्धर्मत्रयं तु वा।
181967 केचिन्मोक्षमशेषं च लभन्ते शास्त्रतस्तथा॥ १४॥
181968
181969 वर्गत्रयोपदेशो हि शास्त्रादिष्वस्ति राघव।
181970 ब्रह्मप्राप्तिस्त्ववाच्यत्वान्नास्ति तच्छासनेष्वपि॥ १५॥
181971
181972 वर्गत्रयं धर्मकामार्थास्तस्योपदेशो मुख्यवृत्त्यैवास्ति। तच्छासनेषु
181973 ब्रह्मतत्परेषु शास्त्रेष्वपि पदवाक्यमुख्यवृत्त्या ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मबोधः॥ १५॥
181974
181975 केवलं सर्ववाक्यार्थैर्ध्वन्यमानावगम्यते।
181976 कालश्रीः प्रसवेनेव स्वयं स्वानुभवेन सा॥ १६॥
181977
181978 वसन्तादिकालश्रीः प्रसवेन तत्तदार्तवफलपुष्पादिजन्मनेव ध्वन्यमाना
181979 सूच्यमाना। आलंकारिकसमये व्यञ्जनाख्यवृत्त्यन्तरेण इतरसमये लक्षणयेति
181980 यावत्॥ १६॥
181981
181982 सर्वार्थातिगतं शास्त्रे विद्यते ब्रह्मवेदनम्।
181983 सर्वगातिगतं स्वच्छं लावण्यमिव योषिति॥ १७॥
181984
181985 मुख्यवृत्त्या बोधने असामर्थ्येऽपि शास्त्रस्य लक्षणाद्युपायैर्बोधने
181986 सामर्थ्यमस्त्येवेति तेन अधिकारिणां ब्रह्मवेदनमस्त्येवेति न वैयर्थ्यमित्याह -
181987 सर्वार्थेति। सर्वान् अर्थान् दृश्यवर्गास्त्रिवर्गान्वा अतिक्रम्य उत्कर्षकाष्ठां गतम्।
181988 मणिदर्पणचन्द्रादिसर्वगतसौन्दर्याण्यतिगतं लावण्यं योषिति स्त्रीरत्नेऽस्ति
181989 तद्वदित्यर्थः॥ १७॥
181990
181991 न शास्त्रान्न गुरोर्वाक्यान्न दानान्नेश्वरार्चनात्।
181992 एष सर्वपदातीतो बोधः संप्राप्यते परः॥ १८॥
181993
181994 साक्षान्न संप्राप्यत इत्यर्थः॥ १८॥
181995
181996 एतान्यकरणान्येव कारणत्वं गतान्यलम्।
181997 परमात्मैकविश्रान्तौ यथा राघव तच्छृणु॥ १९॥
181998
181999 चित्तशुद्ध्यादिसाधनपरम्परोपचयद्वारा कारणत्वं गतानि॥ १९॥
182000

182001 शास्त्रादभ्यासयोगेन चित्तं यातं विशुद्धताम् ।
182002 अनिच्छदेवमेवाशु पदं पश्यति पावनम् ॥ २० ॥
182003
182004 अनिच्छत् सर्वभोगेच्छानिर्मुक्तं एवमेव प्रतिदिनमन्तर्मुखतया प्रत्यक्प्रवणं
182005 चित्तं तत्पदं ब्रह्म पश्यति ॥ २० ॥
182006
182007 एतच्छास्त्रादविद्यायाः सात्त्विको भाग उच्यते ।
182008 तामसः सात्त्विकेनास्याभागेनायाति संक्षयम् ॥ २१ ॥
182009
182010 उच्यते उत्कर्षं नीयते । उच्चशब्दात्तत्करोतीति णिचि कर्मणि लटि यकि णिलोपः ॥ २१ ॥
182011
182012 नूनं मलं प्रधानेन क्षालयच्छास्त्ररूपिणा ।
182013 पुरुषः शुद्धतामेति परमां वस्तुशक्तितः ॥ २२ ॥
182014
182015 शास्त्ररूपिणा प्रधानेन जलेन क्षालयन् सन् । वस्तुशक्तितः
182016 अचिन्त्याच्छास्त्रादिप्रभावात्तद्बोध्यनित्यशुद्धात्मवस्तुसामर्थ्याच्च ॥ २२ ॥
182017
182018 अनिच्छयोरेव यथा सप्तसप्तिसमुद्रयोः ।
182019 प्रागदृश्यं तृतीयत्वं [तृतीयं तु स्वभाववशत इति
182020 पाठष्टीकानुगुणः ।] स्वभाववशतः स्वतः ॥ २३ ॥
182021
182022 यथा सप्तसप्तेः सूर्यस्य समुद्रस्य च संनिधाने प्रागदृश्यमपि प्रतिबिम्बं
182023 स्वच्छप्रकाशस्वभाववशतस्तृतीयं संप्रवर्तते । एवं मुमुक्षुशास्त्रयोरपि
182024 मिथः संबन्धमात्रत आत्मज्ञानं प्रवर्तत इति त्रयाणामन्वयः ॥ २३ ॥
182025
182026 स्वसंनिधानमात्रेण विदितप्रतिभासनम् ।
182027 सदसन्मयमाभोगि प्रतिबिम्बं प्रवर्तते ॥ २४ ॥
182028
182029 विदितमनुभवसिद्धं प्रतिभासनं सम्यक्स्फुरणं यस्य तथाविधम् ॥ २४ ॥
182030
182031 मुमुक्षुशास्त्रयोरेवं मिथः संबन्धमात्रतः ।
182032 सर्वसंवित्पदातीतमात्मज्ञानं प्रवर्तते ॥ २५ ॥
182033
182034 अनयोः प्रेक्षणद्देहे विवेको जायते यथा ।
182035 तथा स्वभावतः शास्त्रविवेकाज्ज्ञेयवेदनम् ॥ २६ ॥
182036
182037 अनयोः सवितृसमुद्रयोः प्रेक्षणाद्यथा अत्यन्तवैधर्म्यादिबोधलक्षणो विवेको
182038 जायते तथा शास्त्रकृताद्विवेकादपि देहे
182039 सर्वोपाध्यसंसृष्टाद्द्वितीयज्ञेयवेदनं जायते ॥ २६ ॥
182040
182041 लोष्टेन लोष्टं सलिले क्षालयन्बालको यथा ।
182042 क्षयेण लोष्टयोर्हस्तनैर्मल्यं लभते परम् ॥ २७ ॥
182043
182044 शास्त्रकृतैर्विचारविकल्पैर्भ्रान्तिकृतविकल्पानां क्षालनेनात्मनैर्मल्यप्राप्तावपि
182045 दृष्टान्तमाह - लोष्टेनेति ॥ २७ ॥
182046
182047 तथा शास्त्रविकल्पौघैर्विकल्पांश्चेतनाद्बुधः ।
182048 क्षालयन्स्वविचारेण परमां याति शुद्धताम् ॥ २८ ॥
182049
182050 चेतनात् पुनःपुनरात्मतत्त्वपरीक्षणात्क्षालयन्सन् ॥ २८ ॥
182051
182052 महावाक्यार्थनिष्यन्दं स्वात्मज्ञानमवाप्यते ।

182053 शास्त्रादेरिक्षुरसतः स्वाद्विव स्वानुभूतितः ॥ २९ ॥
182054

182055 केन प्रमाणेन कथं परीक्षणात्तत्राह - महावाक्येति । शास्त्रादेः
182056 सूत्रभाष्यतद्व्याख्यामहारामायणादिशास्त्राद्##-
182057 तत्त्वंपदवाच्यार्थद्वयपरिशोधनलब्धरसभूतमखण्डवाक्यार्था##-
182058 यन्त्रादिनिपीडनोपायान्निःसारितेक्षुरसतः स्वादु माधुर्यास्वादनं स्वानुभूतितः
182059 अवाप्यते तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥
182060

182061 प्रभाभित्त्योः समासङ्गाद्यथाऽऽलोकोऽनुभूयते ।
182062 श्रुतश्रुतवतोः सङ्गादात्मज्ञानं तथा भवेत् ॥ ३० ॥
182063

182064 यथा नभसि प्रसृतोऽप्यालोकः प्रभाभित्त्योः समासङ्गादभिव्यक्तः
182065 स्फुटमनुभूयते तथा नित्यस्वप्रकाशरूपमप्यात्मज्ञानं
182066 श्रवणतदधिकारिणोर्मेलनात्स्फुटमनुभूयत इत्यर्थः ॥ ३० ॥
182067

182068 त्रिवर्गमात्रसिद्ध्यै यन्न मोक्षाय च तच्छ्रुतम् ।
182069 विपुलश्रुतचर्चासु तुच्छमश्रुतमेव तत् ॥ ३१ ॥
182070

182071 तत्र शास्त्रान्तरश्रवणं तत्पाण्डित्यं वा नोपयुज्यत एवेत्याह - त्रिवर्गेति ।
182072 विपुलश्रुता बहुश्रुतास्तत्त्वविदस्तेषां तत्त्वबोधोपायचर्चासु तच्छ्रुतमश्रुतं
182073 मौर्ख्यमेव यतो मिथ्याविषयफलत्वात्तुच्छं तदित्यर्थः ॥ ३१ ॥
182074

182075 तच्छ्रुतं यत्किल ज्ञप्त्यै सा ज्ञप्तिः समता यया ।
182076 तत्साम्यं यत्र सौषुप्ती स्थितिर्जाग्रति जायते ॥ ३२ ॥
182077

182078 अतो निर्विकल्पस्वरूपस्थितिपर्यवसितमेव श्रुतमुपादेयमित्याशयेन प्रशंसति -
182079 तदिति । यत्र जाग्रत्यपि सौषुप्ती निर्विकल्पा स्वरूपस्थितिर्जायते ॥ ३२ ॥
182080

182081 एवं हि सर्वमेतत्तच्छास्त्रादेः समवाप्यते ।
182082 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्राद्यभ्यासमाहरेत् ॥ ३३ ॥
182083

182084 इदं सर्वं शास्त्राधीनमिति तदावश्यकमित्याह - एवमिति ॥ ३३ ॥
182085

182086 शास्त्रार्थभावनवशेन गिरा गुरूणां सत्सङ्गमेन नियमेन शमेन राम ।
182087 तत्प्राप्यते सकलविश्वपदादतीतं सर्वेश्वरं परममाद्यमनादिशर्म ॥ ३४
182088 ॥
182089

182090 हे राम तत्सकलविश्वपदाद्ब्रह्मलोकान्तैश्वर्यसुखादप्यतीतमतिशयितं पावनं
182091 सर्वेश्वरं मोक्षाख्यमनादिसुखं गुरूणां गिरा शास्त्रार्थबोधनवशेनैव
182092 प्राप्यते तच्च सत्संगमादिनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥
182093

182094 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० नि० उ० शास्त्रमाहात्म्यं नाम
182095 सप्तनवत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १९७ ॥
182096

182097 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
182098 शास्त्रमाहात्म्यं नाम सप्तनवत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १९७ ॥
182099

182100

182101 अष्टनवत्यधिकशततमः सर्गः १९८
182102

182103 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
182104

182105 भूयो निपुणबोधाय शृणु किंचिद्रघूद्वह ।
182106 पुनःपुनर्यत्कथितं तदज्ञेऽप्यवतिष्ठते ॥ १ ॥
182107
182108 वर्ण्यतेऽत्र प्रबुद्धानां निर्विक्षेपसुखस्थितौ ।
182109 हेतुः सेतुरिवाम्बूनां सर्वत्र समदर्शनम् ॥
182110
182111 निपुणबोधाय बोधदार्ढ्यहेतुनिर्विक्षेपतासिद्धये किंचिद्वर्ण्यमानं
182112 रहस्यमुपशमप्रकरणादौ कथितमेव पुनः किमर्थमुच्यते
182113 इत्यनास्थावारणायाह - पुनःपुनरिति ॥ १ ॥
182114
182115 राघव प्रथमं प्रोक्तं स्थितिप्रकरणं मया ।
182116 येनेदमित्थमुत्पन्नमिति विज्ञायते जगत् ॥ २ ॥
182117
182118 उत्पत्तिस्थितिप्रकरणाभ्यामुत्पन्नं जगदित्थं भ्रान्तिमात्रमिति विज्ञाते सति
182119 समदर्शनप्रतिष्ठया उपशमप्रकरणे समदर्शनं वर्णितं तदेवात्र
182120 जीवन्निर्वाणसुखप्रतिष्ठार्थं पुनर्वर्ण्यत इत्याह - राघवेत्यादिना ॥ २ ॥
182121
182122 ततो जगति जातेन परोपशमशालिना ।
182123 भवितव्यमिति प्रोक्तं मयोपश्मयुक्तिभिः ॥ ३ ॥
182124
182125 उपशान्तिप्रकरणे प्रोक्तैरुपशमक्रमैः ।
182126 परमोपशमं गत्वा वस्तव्यमिह विज्वरम् ॥ ४ ॥
182127
182128 इह एतत्प्रकरणप्रतिपाद्ये निर्वाणसुखे ॥ ४ ॥
182129
182130 प्राप्तप्राप्येन तज्ज्ञेन यथा संसारदृष्टिषु ।
182131 विहर्तव्यं हि नः किंचित्स्वल्पं श्रोतव्यमस्ति ते ॥ ५ ॥
182132
182133 संसारदृष्टिषु व्यवहारेषु यथा येन प्रकारेण विहर्तव्यं तत्किंचिद्रहस्यं नः
182134 अस्मन्मुखात्ते श्रोतव्यमस्ति तदुच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥
182135
182136 जन्म संप्राप्य जगति बाल्य एव जगत्स्थितिम् ।
182137 यथाभूतामिमां बुद्ध्वा वस्तव्यमिह विज्वरम् ॥ ६ ॥
182138
182139 बाल्ये त्वद्वयस्येव जगत्स्थितिं बुद्ध्वा वक्ष्यमाणरीत्या निर्विक्षेपं वस्तव्यम् ॥ ६ ॥
182140
182141 सर्वसौहार्दजननीं सर्वस्याश्वासकारिणीम् ।
182142 समतामलमाश्रित्य विहर्तव्यमिहानघ ॥ ७ ॥
182143
182144 समतां वक्ष्यमाणां
182145 सर्वभूतेष्वैकात्म्यदर्शनाद्गुणदोषदर्शनलक्षणवैषम्यशून्यतां
182146 स्वदेहसमानसुखदुःखदृष्टितां सर्ववैषम्यरहितब्रह्मदृष्टिं च । अलं
182147 दृढम् ॥ ७ ॥
182148
182149 सर्वसंपत्तिसुभगं सर्वसौभाग्यवर्धनम् ।
182150 समतासुलतायास्तु फलं भवति पावनम् ॥ ८ ॥
182151
182152 फलं सर्वभूतमैत्रीरूपम् । संपदो बाह्याः सौभाग्यानि सुभगभावाः
182153 कल्याणगुणा इति भेदः ॥ ८ ॥
182154
182155 समतासुभगेहानां कुर्वतां प्रकृतं क्रमम् ।
182156 सर्वैवेयं जगल्लक्ष्मीर्भृत्यतामेति राघव ॥ ९ ॥

182157
182158 तदेव द्विविधं फलं प्रकटयति - समतेति द्वाभ्याम् | समतया सुभगा
182159 सर्वभूतहिता ईहा चेष्टा येषाम् || ९ ||
182160
182161 न तदासाद्यते राज्यान्न कान्ताजनसंगमात् |
182162 अनपायि सुखं सारं समत्वाद्यदवाप्यते || १० ||
182163
182164 द्वन्द्वोपशमसीमान्तं संरम्भज्वरनाशनम् |
182165 सर्वदुःखातपाम्भोदं समत्वं विद्धि राघव || ११ ||
182166
182167 सर्वदुःखतद्धेतुप्रशमोऽपि तया सिद्ध्यतीत्याह - द्वन्द्वेति || ११ ||
182168
182169 मित्रीभूताखिलरिपुर्यथाभूतार्थदर्शनः |
182170 दुर्लभो जगतां मध्ये साम्यामृतमयो जनः || १२ ||
182171
182172 प्रबुद्धस्य स्वचित्तेन्दोर्निष्यन्दममृताधिकम् |
182173 साम्यमास्वाद्य जीवन्ति सर्वे वै जनकादयः || १३ ||
182174
182175 साम्यामृतमयः इति पदतात्पर्यं वर्णयंस्तादृशजनानुदाहरति | प्रबुद्धस्येति
182176 | आस्वाद्य जीवन्ति उपजीवन्ति || १३ ||
182177
182178 साम्यमभ्यस्यतो जन्तोः स्वदोषोऽपि गुणायते |
182179 दुःखं सुखायते नित्यं मरणं जीवितायते || १४ ||
182180
182181 स्वदोषः क्रोधलोभादिः क्रमेण शान्त्यौदार्यादिभावेन परिणम्य गुणवदाचरति
182182 गुणायते || १४ ||
182183
182184 साम्यसौन्दर्यसुभगं वनिता मुदितादिकाः |
182185 आलिङ्गन्ति महात्मानं नित्यं व्यसनिता इव || १५ ||
182186
182187 मुदिताद्या मैत्रीकरुणोपेक्षादयो योगशास्त्रे प्रसिद्धाः | व्यसनिताः
182188 कामुकीत्वाद्भर्तृसमागमव्यसनवत्य इव || १५ ||
182189
182190 समः समुदितो नित्यं समोऽनुदितधीः सदा |
182191 न काश्चिदिह ताः सन्ति याः समस्य हि नर्धयः || १६ ||
182192
182193 समुदितः कल्याणगुणैः सर्वसंपद्भिश्च सम्यगभ्युदयं प्राप्तः समुदायतां
182194 प्राप्तश्च | न उदिता धीश्चिन्ता यस्य | ऋद्धयः संपदः || १६ ||
182195
182196 सर्वकार्यसमं साधुं प्रकृतव्यवहारिणम् |
182197 चिन्तामणिमिवोदारं प्रवाञ्छन्ति नरामराः || १७ ||
182198
182199 सर्वकार्ये स्वकार्ये परकार्ये च समं पुरुषम् | साधुमपराधिषु क्षमावन्तम् |
182200 उदारं त्यागिनम् | नरा अमराश्च प्रवाञ्छन्ति || १७ ||
182201
182202 सम्यक्कारिणमुद्दाममुदितं समचेतसम् |
182203 न दहन्त्यग्नयो राम नापः सिञ्चन्ति मानवम् || १८ ||
182204
182205 सम्यक्कारिणं सदाचारसर्वजनहितकर्तारम् | सिञ्चन्ति क्लेददुःखं कुर्वन्ति || १८ ||
182206
182207 यद्यथा तत्तथा येन क्रियते दृश्यते तथा |
182208 आनन्दोद्वेगमुक्तेन कस्तं तोलयितुं क्षमः || १९ ||

182209
182210 यद्यथा कर्तुमुचितं तत्तथा येन क्रियते आनन्दोद्वेगौ हर्षामर्षौ तन्मुक्तेन सर्वं
182211 कृतं समतया येन दृश्यते ॥ १९ ॥
182212
182213 मित्राणि बन्धुरिपवो राजानो व्यवहारिणः ।
182214 सम्यक्कारिणि तत्त्वज्ञे विश्वसन्ति महाधियः ॥ २० ॥
182215
182216 नानिष्टात्प्रपलायन्ते नेष्टादायान्ति तुष्टताम् ।
182217 प्रकृतक्रमसंप्राप्तास्तत्त्वज्ञाः समदर्शिनः ॥ २१ ॥
182218
182219 त्यक्त्वा सर्वानुपादेयात्राम भावाननिन्दितान् ।
182220 समतायामदुःखायां दधाना वृत्तिमुत्तमाम् ॥ २२ ॥
182221
182222 कीदृशास्तत्त्वज्ञाः । अनिन्दितानपि सर्वानुपादेयान् परैरुपादातुमिष्टान्
182223 गृहक्षेत्रादिभावांस्त्यक्त्वा उत्तमां निर्लोभसंतोषलक्षणां वृत्तिं दधानां
182224 ॥ २२ ॥
182225
182226 विहसन्ति जगज्जालं जीवयन्ति निरामयाः ।
182227 पूज्यन्ते विबुधैः सर्वैः समतामुदिताशयाः ॥ २३ ॥
182228
182229 जीवयन्ति विवेकोपदेशादिना उज्जीवयन्ति ॥ २३ ॥
182230
182231 प्रकृतक्रमसंप्राप्तं मुखेन्दौ कोपमेव यः ।
182232 समाशयो धारयति स्यात्सौम्याममृतवज्जनः ॥ २४ ॥
182233
182234 समाशयो जनः परहितार्थं प्रकृतक्रमसंप्राप्तं मुखेन्दौ कोपं धारयति
182235 चेत्तदप्यमृतवदेव स्यान्नोद्वेगकरं कस्यचिदित्यर्थः ॥ २४ ॥
182236
182237 यत्करोति यदश्नाति यदाक्रामति निन्दति ।
182238 समदृष्टिस्तदस्येयं स्तौति नित्यं जनावलिः ॥ २५ ॥
182239
182240 यत्कर्म अनुचितमिति निन्दति जनस्तत्परिहरंस्तदस्य सच्चरित्रं सर्वं स्तौति ॥ २५ ॥
182241
182242 यच्छुभं वाशुभं यच्च यच्चिरेण यदद्य वा ।
182243 समदृष्टिकृतं सम्यगभिनन्दति तज्जनः ॥ २६ ॥
182244
182245 अशुभं प्रमादकृतमपराधमपि चिरेण कृतमद्य कृतं वा तदप्यभिनन्दति
182246 ॥ २६ ॥
182247
182248 सुखदुःखेषु भीमेषु संततेषु महत्स्वपि ।
182249 मनागपि न वैरस्यं प्रयान्ति समदृष्टयः ॥ २७ ॥
182250
182251 सुखदुःखेषु भीमेषु घोरेषु संततेषु चिरानुवृत्तेषु वैरस्यं चित्तोद्वेगम् ॥ २७ ॥
182252
182253 शिभिर्भूपः कपोताय मांसमङ्गविकर्तनम् ।
182254 ददौ मुदितया बुद्ध्या समदृष्टितयानया ॥ २८ ॥
182255
182256 इदानीं महत्स्वपि दुःखेषु समदृष्टिधीरानुदाहरति - शिबिरित्यादिना । कपोताय
182257 शरणागतकपोतप्राणरक्षणाय तन्मांसप्रतिनिधितया अङ्गविकर्तनं स्वमांसं
182258 ददौ । तच्च महाभारतादौ प्रसिद्धम् । एवमग्रेऽप्यूह्यम् ॥ २८ ॥
182259
182260 प्राणेभ्योऽपि प्रियतमां कान्तामग्रे विकालिताम् ।

182261 दृष्ट्वाप्यङ्ग महीपालो न मुमोह समाशयः ॥ २९ ॥
182262
182263 अग्रे स्वपुरोभागे विकालितां शत्रुभिः क्लेशिताम् ॥ २९ ॥
182264
182265 मनोरथशतप्राप्तं तनयं समया धिया ।
182266 राक्षसाय त्रिगर्तेशो ददौ स्वपणहारितम् ॥ ३० ॥
182267
182268 स्वस्य पणे वाग्द्यूते हारितं राक्षसेन जितम् ॥ ३० ॥
182269
182270 नगर्यां दह्यमानायां भूषितायां तथोत्सवे ।
182271 सम एव महीपालो जनको भूभृतां वरः ॥ ३१ ॥
182272
182273 न्यायतः परिविक्रीतं साल्वराट् समदर्शनः ।
182274 स्वमेव विचकर्ताशु शिरः पद्मदलं यथा ॥ ३२ ॥
182275
182276 परिविक्रीतं ऐच्छिकीं दक्षिणां ते दास्यामीति प्रतिज्ञया ब्राह्मणाय विक्रीतप्रायम् ।
182277 विचकर्त छित्त्वा ददौ ॥ ३२ ॥
182278
182279 कुन्दप्रकरनिर्भासं यज्ञे पाण्डुमिवाचलम् ।
182280 जहौ जरत्तृणमिव सौवीरः समया धिया ॥ ३३ ॥
182281
182282 पाण्डुमचलं कैलासमिव स्थितमैरावतमिन्द्रजयेन लब्धं पुनर्यज्ञे ऋत्विजां
182283 वचनादिन्द्राय जहौ ददौ ॥ ३३ ॥
182284
182285 समयैव धिया नित्यं निजमभ्याहरन् क्रमम् ।
182286 मातङ्गः कुण्डपो नाम प्राप वैमानिकस्थितिम् ॥ ३४ ॥
182287
182288 निजं देहयात्रानिमित्तं क्रमं व्यवहारं समयैव धिया आहरन् आचरन् कुण्डपो
182289 नाम मातङ्ग एकां गां वेतनीकृत्य ब्राह्मणस्य पञ्च पङ्कमग्ना गाः
182290 समुद्धृत्य स्ववेतनीकृतां गां पुष्करे समया धिया तस्मै ब्राह्मणाय दत्त्वा
182291 सद्यः समागतं विमानमारुह्य वैमानिकस्थितिं देवत्वं प्राप ॥ ३४ ॥
182292
182293 सर्वभूतक्षयकरीं साम्याभ्यासेन भूरिणा ।
182294 तत्याज राक्षसीं वृत्तिं कदम्बवनराक्षसः ॥ ३५ ॥
182295
182296 बालचन्द्राभिजातोऽपि समबुद्धितया जडः ।
182297 गुडमोदकवन्न्यायप्राप्तमग्निमभक्षयत् ॥ ३६ ॥
182298
182299 जडो जडभरतः । न्यायप्राप्तं भिक्षापात्रे भैक्ष्यन्यायेन प्राप्तम् ॥ ३६ ॥
182300
182301 समबुद्धितया क्रूरव्यवहारपरोऽपि सन् ।
182302 धर्मव्याधस्तनुं त्यक्त्वा जगाम परमं पदम् ॥ ३७ ॥
182303
182304 नन्दनोद्यानसंस्थोऽपि पुरुषोऽपि कपर्दनः ।
182305 लुलुभे न सुरस्त्रीषु नूनं प्रणयिनीष्वपि ॥ ३८ ॥
182306
182307 कपर्दननामा राजर्षिः पुरुषः पुंस्त्वात्सुरस्त्रीभोगसमर्थोऽपि प्रणयिनीषु
182308 स्वस्मिन्सानुरागास्वपि न लुलुभे । कामवशो नाभूदित्यर्थः ॥ ३८ ॥
182309
182310 समचित्ततयाऽस्पन्दः करञ्जगहनेष्वपि ।
182311 विन्ध्यकान्तारकच्छेषु राज्यं त्यक्त्वावसच्चिरम् ॥ ३९ ॥
182312

182313 स एव राज्यं त्यक्त्वा विन्ध्यकान्तारकच्छेषु करञ्जगहनेष्वपि अस्पन्दः
182314 संश्चिरमवसत् ॥ ३९ ॥
182315
182316 ऋषयो मुनयश्चैव ये सिद्धाः सुरपूजिताः ।
182317 समदृष्टितयोद्विग्ना न ते तासु व्रतर्द्धिषु ॥ ४० ॥
182318
182319 व्रतेषु तपःक्लेशेषु ऋद्धिषु भोगेषु च समदृष्टितया नोद्विग्नाः ॥ ४० ॥
182320
182321 राजानः प्राकृताश्चैव धर्मव्याधादयोऽपरे ।
182322 समदृष्टिपदाभ्यासान्महतां पूज्यतां गताः ॥ ४१ ॥
182323
182324 इहामुत्र च सिद्ध्यर्थं पुरुषार्थप्रवृत्तये ।
182325 समदृष्टितया नित्यं विचरन्ति सुबुद्धयः ॥ ४२ ॥
182326
182327 अभिवाञ्छेन्न मरणमभिवाञ्छेन्न जीवितम् ।
182328 यथाप्राप्तसमाचारो विचरेदविहिंसकः ॥ ४३ ॥
182329
182330 समकलितगुणागुणैकभावः समसुखदुःखपरावरो विलासी ।
182331 प्रविचरति समावमानमानः प्रकृतवरव्यवहारपूतमूर्तिः ॥ ४४ ॥
182332
182333 समतया कलिता गुणा अगुणा दोषाश्च एकभावा एकीभूता इव यस्य । परोपतापचिन्तः इति
182334 पाठे परैः कृता उपतापास्तत्प्रयुक्तचिन्ताश्च समतया कलिता येन । तथा समे
182335 सुखदुःखे परा उत्कृष्टयोनयोऽवरा निकृष्टयोनयश्च यस्य । तथा समाः
182336 अवमाना मानाश्च यस्य तथाविधो जीवन्मुक्तः
182337 प्रकृतव्यवहारेष्वप्यासक्त्यभावात्पूतमूर्तिरत एव विलासी विलसनशीलः सन्
182338 लोकानुग्रहाय देशाअन् प्रविचरति संचरतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
182339
182340 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० नि० उ० समदृष्टिप्रशंसा
182341 नामाष्टनवत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १९८ ॥
182342
182343 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
182344 समदृष्टिप्रशंसा नामाष्टनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९८ ॥
182345
182346
182347 नवनवत्यधिकशततमः सर्गः १९९
182348
182349 श्रीराम उवाच ।
182350
182351 नित्यं ज्ञानैकनिष्ठत्वादात्मारामतया तथा ।
182352 मुक्तैः कर्मपरित्यागः कस्मान्न क्रियते मुने ॥ १ ॥
182353
182354 मुक्तानां न कृतैरर्थो नाकृतैः कर्मभिः क्षतिः ।
182355 तथापि तेऽनुवर्तन्ते सत्कर्माणीति वर्ण्यते ॥
182356
182357 मुक्तैर्जीवन्मुक्तैः ॥ १ ॥
182358
182359 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
182360
182361 हेयोपादेयदृष्टी द्वे यस्य क्षीणे हि तस्य वै ।
182362 क्रियात्यागेन कोऽर्थः स्यात्क्रियासंश्रयणेन वा ॥ २ ॥
182363
182364 स्वभ्यस्तस्य करणे श्रमाभावात्त्यागे प्रयोजनाभावाल्लोकानुग्रहवशाच्च तैः

182365 कर्मत्यागो न क्रियत इत्युत्सर्ग इत्याशयेनोत्तरमाह - हेयेत्यादिना ॥ २ ॥
182366
182367 न तदस्तीह यत्त्याज्यं ज्ञस्योद्वेगकरं भवेत् ।
182368 न वास्ति यदुपादेयं तज्ज्ञसंश्रेयतां गतम् ॥ ३ ॥
182369
182370 संश्रेयतामवश्यानुष्ठेयताम् ॥ ३ ॥
182371
182372 ज्ञस्य नार्थः कर्मत्यागैर्नार्थः कर्मसमाश्रयैः ।
182373 तेन स्थितं यथा यद्यत्तत्तथैव करोत्यसौ ॥ ४ ॥
182374
182375 यद्यद्वर्णाश्रमोचितत्वेन यथास्थितं तत्तत् तथैव करोति ॥ ४ ॥
182376
182377 यावदायुरियं राम निश्चितं स्पन्दते तनुः ।
182378 तद्यथाप्राप्तमव्यग्रं स्पन्दतामपरेण किम् ॥ ५ ॥
182379
182380 जीवद्देहस्य स्पन्दनावश्यंभावे स्वभ्यस्तसदाचाररूपमेव स्पन्दनं तद्देहे
182381 प्रवर्तत इत्याह - यावदायुरिति । अपरेण स्पन्दत्यागेनान्यथा स्पन्दनेन च ॥ ५ ॥
182382
182383 अन्यथान्यत्र चेत्कार्या क्रिया त्यक्त्वा निजं क्रमम् ।
182384 समाने हि क्रियास्पन्दे को दोषः सत्क्रमे किल ॥ ६ ॥
182385
182386 शास्त्रीयाशास्त्रीयक्रिययोः क्रमे समानेऽपि शास्त्रीये सत्क्रमे सदाचारे को दोषो येन
182387 निजं क्रमं त्यक्त्वा अन्यथाचरणं स्यादित्यर्थः । अन्यत्रेति दृष्टान्तार्थम् । यथा
182388 स्वगृहे निर्दोषे अन्यत्रावस्थाने प्रयोजनं नास्ति तद्वदिति ॥ ६ ॥
182389
182390 समया स्वच्छया बुद्ध्या सततं निर्विकारया ।
182391 यथा यत्क्रियते राम तददोषाय सर्वदा ॥ ७ ॥
182392
182393 समया सिद्ध्यसिद्ध्योस्तुल्यया ॥ ७ ॥
182394
182395 इह मह्यां महाबाहो बहवो बहुदृष्टयः ।
182396 बहुधा बहुदोषेषु विहरन्ति विचक्षणाः ॥ ८ ॥
182397
182398 यद्यपि कर्मसु प्रवृत्तानां द्रव्यार्जनऋत्विगावर्जनादिषु अनुष्ठेयार्थनिर्णयेषु
182399 च श्रमसाध्यत्वाद्बहुदोषप्रसक्तिरस्ति तथापि सा तैः समदर्शनता विचक्षणता
182400 बलादेव सुपरिहरेत्याशयेनाह - इहेति । बहुदृष्टयः
182401 सर्वशास्त्रलोकरहस्यदर्शिनः प्रपञ्चयिष्यमाणबहुदृष्टयश्च
182402 समदर्शनबलाल्लोकसंग्रहेऽपि विचक्षणाः ॥ ८ ॥
182403
182404 गतसङ्गतया बुद्ध्या विहरन्ति यथास्थितेः ।
182405 गृहस्थारम्भिणः केचिज्जीवन्मुक्ताः स्थिता भुवि ॥ ९ ॥
182406
182407 बहुधेत्युक्तिं प्रपञ्चयति - गतसंगतयेत्यादिना । यथास्थितेः
182408 यथाप्राप्तानुवृत्तेः ॥ ९ ॥
182409
182410 तज्ज्ञा राजर्षयश्चान्ये वीतरागा भवादृशाः ।
182411 असंसक्तधियो राज्यं कुर्वन्ति विगतज्वराः ॥ १० ॥
182412
182413 भवादृशा इति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य रामं प्रत्युक्तिः ॥ १० ॥
182414
182415 केचित्प्रकृतवेदार्थव्यवहारानुसारिणः ।
182416 यज्ञशिष्टाशिनो नित्यमग्निहोत्रे व्यवस्थिताः ॥ ११ ॥

182417
182418 केचिच्चतुर्षु वर्णेषु ध्यानदेवार्चनादिकाम्।
182419 स्वक्रियामनुतिष्ठन्तः स्थिता विविधयेहया॥ १२॥
182420
182421 स्वक्रियां स्वस्ववर्णाश्रमोचितं कर्म तत्र ध्यानं चतुर्थाश्रगोचितम्। ईहया
182422 चेष्टया॥ १२॥
182423
182424 केचित्सर्वपरित्यागमन्तः कृत्वा महाशयाः।
182425 सर्वकर्मपरा नित्यं तज्ज्ञा एवाज्ञवत्स्थिताः॥ १३॥
182426
182427 सर्वपरित्यागं फलासङ्गत्यागम्॥ १३॥
182428
182429 स्वप्नेऽप्यदृष्टलोकासु मुग्धमुग्धमृगासु च।
182430 वनावनीषु शून्यासु केचिद्ध्यानपरायणाः॥ १४॥
182431
182432 स्वप्नेऽपि न दृष्टा लोका जना यत्रेत्यतिशयोक्तिः॥ १४॥
182433
182434 पुण्यवद्भिः सदा जुष्टे पुण्योपचयकारिणि।
182435 शमशालिसमाचारे केचिदायतने स्थिताः॥ १५॥
182436
182437 आयतने पुण्यतीर्थमुन्याश्रमादौ॥ १५॥
182438
182439 रागद्वेषप्रहाणार्थं त्यक्त्वा देशं समाशयाः।
182440 केचिदन्यत्र देशे च पदमालम्ब्य संस्थिताः॥ १६॥
182441
182442 बन्धुजनसमागमे रागद्वेषादिविक्षेपसहस्रावर्जनात्तत्प्रहाणार्थम्। पदं
182443 स्थानम्॥ १६॥
182444
182445 वनाद्वनं पुराद्ग्रामं स्थानात्स्थानं गिरेर्गिरिम्।
182446 भ्रमन्तः संस्थिताः केचित्संसारोच्छित्तये बुधाः॥ १७॥
182447
182448 संसारोच्छित्तये संग्रहदोषपरिहारार्थम्॥ १७॥
182449
182450 वाराणस्यां महापुर्यां प्रयागे चैव पावने।
182451 श्रीपर्वते सिद्धपुरे बदर्याश्रमके तथा॥ १८॥
182452
182453 पूर्वोक्तानि पुण्यायतनानि प्रपञ्चयति - वाराणस्यामित्यादिना।
182454 महापुर्यामित्यनेन तस्याः सर्वपुण्यायतनोत्कृष्टता सूचिता॥ १८॥
182455
182456 शालग्रामे महापुण्ये कलापग्रामकोटरे।
182457 मथुरायां च पुण्यायां तथा कालञ्जरे गिरौ॥ १९॥
182458
182459 महेन्द्रवनगुल्मेषु गन्धमादनसानुषु।
182460 दर्दुराचलवप्रेषु सह्यकाचलभूमिषु॥ २०॥
182461
182462 विन्ध्यशैलस्य कच्छेषु मलयस्योदरेषु च।
182463 कैलासवनजालेषु ऋक्षवत्कुहरेषु च॥ २१॥
182464
182465 कच्छेषु जलप्रायदेशेषु। ऋक्षवतः कुहरेषु दरीषु॥ २१॥
182466
182467 एतेष्वन्येषु चान्येषु वनेष्वायतनेषु च।
182468 तपस्विनस्तथा राम बहवो बहुदृष्टयः॥ २२॥

182469
182470 बहुदृष्टयो बहुविधप्रारब्धभोगानुकूलदृष्टयः ॥ २२ ॥
182471
182472 केचित्त्यक्तनिजाचाराः केचिच्च क्रमसंस्थिताः ।
182473 केचित्प्रबुद्धमतयो नित्यमुन्मत्तचेष्टिताः ॥ २३ ॥
182474
182475 संन्यासविधिना त्यक्तनिजाचाराः । क्रमा ब्रह्मचर्याद्याश्रमधर्मास्तत्संस्थिताः ॥
182476 २३ ॥
182477
182478 केचित्स्वदेशरहिताः केचित्त्यक्तनिजास्पदाः ।
182479 एकस्थानरताः केचिद्भ्रमन्तः केचिदास्थिताः ॥ २४ ॥
182480
182481 एकस्थाने स्वगृह एव रताः प्रीतिमन्तः सर्वजनानुकूल्येन विक्षेपशून्या इति यावत् ॥
182482 २४ ॥
182483
182484 एतेषां महतां मध्ये नभस्तलनिवासिनाम् ।
182485 पातालनिरतानां च दैत्यादीनां महामते ॥ २५ ॥
182486
182487 ऊर्ध्वाधोलोकेष्वपि देवदैत्यादयो जीवन्मुक्ता बहवः सन्तीत्याशयेनाह -
182488 एतेषामिति । एतेषां मध्ये केचित्प्रबुद्धमतय इत्याद्युत्तरत्रान्वयः ॥ २५ ॥
182489
182490 विज्ञातलोकपर्यायाः सम्यग्दर्शननिर्मलाः ।
182491 केचित्प्रबुद्धमतयो दृष्टदृश्यपरावराः ॥ २६ ॥
182492
182493 अप्रबुद्धधियः केचिद्दोलान्दोलितचेतसः ।
182494 निवृत्ताः पापकाचारात्सुजनानुगताः स्थिताः ॥ २७ ॥
182495
182496 अप्रबुद्धधियोऽल्पप्रबुद्धधियः । अत एव दोलान्दोलितचेतसः ॥ २७ ॥
182497
182498 अर्धप्रबुद्धमतयः केचिज्ज्ञानावलेपतः ।
182499 परित्यक्तक्रियाचारा उभयभ्रष्टता गताः ॥ २८ ॥
182500
182501 ज्ञानावलेपस्तत्त्वज्ञोऽहं मम किं निषिद्धाचरणं करिष्यतीति गर्वतः ॥ २८ ॥
182502
182503 इत्थमस्मिञ्जनानीके जन्मसंतरणार्थिनः ।
182504 बहवः संस्थिता राम बहुधा बहुदृष्टयः ॥ २९ ॥
182505
182506 जनानीके जनसमूहे ॥ २९ ॥
182507
182508 संसारोत्तरणे तत्र न हेतुर्वनवासिता ।
182509 नापि स्वदेशवासित्वं न च कष्टतपःक्रियाः ॥ ३० ॥
182510
182511 तर्हि किं तत्कृता वनवासादयोपि संसारोत्तरणहेतवो नेत्याह - संसारेति ॥ ३० ॥
182512
182513 न क्रियायाः परित्यागो न क्रियायाः समाश्रयः ।
182514 नाचारेषु समारम्भविचित्रफलपालयः ॥ ३१ ॥
182515
182516 आचारेषु सत्कर्माचरणेषु समारभ्यन्त इति समारम्भा अनुनिष्पादिनः
182517 ख्यातिलाभैश्वर्यवरशापसामर्थ्यादिरूपा विचित्रफलसमूहाः ॥ ३१ ॥
182518
182519 स्वभावः कारणं नाम संसारोत्तरणं प्रति ।
182520 असंसक्तं मनो यस्य स तीर्णो भवसागरात् ॥ ३२ ॥

स्वभावो यथार्थस्वरूपेणाभिनिष्पत्तिस्तत्त्वज्ञानरूपा कारणं स च मनसा
आत्यन्तिकसक्तिपरिहारलभ्य इत्याह - असंसक्तमिति ॥ ३२ ॥

शुभाशुभाः क्रिया नित्यं कुर्वन्परिहरन्नपि ।
पुनरेति न संसारमसंसक्तमना मुनिः ॥ ३३ ॥

अत एव जीवन्मुक्तानां शुभाशुभकर्माचरणेऽप्यसंसक्तिवशादेव तदलेप इत्याह
- शुभेति ॥ ३३ ॥

शुभाशुभाः क्रिया नित्यमकुर्वन्नपि दुर्मतिः ।
निमज्जत्येव संसारे परित्यक्तमनाः शठः ॥ ३४ ॥

परित्यक्तं विषयेषु विसृष्टं मनो येन । शठः स्वात्मवञ्चकः ॥ ३४ ॥

मक्षिकेवान्तःसारज्ञा दुःखादुःखप्रदायिनी ।
न निवारयितुं शक्या न च मारयितुं मतिः ॥ ३५ ॥

तर्हि मन एव विषयेभ्यो निवार्यतां मार्यतां च किं तत्त्वज्ञानेन तत्राह -
मक्षिकेवेति । अन्तःसारज्ञा आस्वादितविषयरसा मतिर्मधुकुम्भप्रसक्ता मक्षिकेव न
निवारयितुं मारयितुं वा शक्या ॥ ३५ ॥

काकतालीययोगेन कदाचित्स्वस्य चेतसः ।
प्रवृत्तिर्जायते सिद्ध्यै स्वयमात्मावलोकने ॥ ३६ ॥

कदाचिद्भाग्यवशात्साधनचतुष्टयप्राप्तौ श्रवणाद्युपायैरात्मावलोकने
स्वयमेव प्रवृत्तिर्जायते ॥ ३६ ॥

अवलोकनतो लब्ध्वा तत्त्वं नैर्मल्यमागतम् ।
चेतो भवति निर्द्वन्द्वमसंसक्तमनामयम् ॥ ३७ ॥

तत्र नैमल्यमागतः चित्तमवलोकनतस्तत्त्वं लब्ध्वा निर्द्वन्द्वमत
एवानासक्तमनामयं च ब्रह्मैव भवति ॥ ३७ ॥

अचित्तत्वं प्रयातेन सत्त्वरूपेण चेतसा ।
समो भूत्वा सुखं तिष्ठ पराकाशांशरूपभृत् ॥ ३८ ॥

पराकाशरूपो यश्चित्तादिसर्वप्रपञ्चाधिष्ठानांशस्तद्रूपभृत् सन् तिष्ठ ॥ ३८ ॥

अधिगतपरमार्थस्त्यक्तरागादिदोषः सममतिरुदितात्मा त्वं महात्मा
महात्मन् ।
रघुतनय विशोकस्तिष्ठ निःशङ्कमेको जननमरणमुक्तं पावनं
तत्पदं त्वम् ॥ ३९ ॥

हे महात्मन् रघुतनय त्वं अधिगतः परमार्थो येन तथाविधस्त्यक्ता रागादिदोषा
येन उदित आत्मा यस्य तथाविधः सममतिः सन्नेको विशोको महानात्मा भूत्वा
निःशङ्कं तिष्ठ । यतो जननमरणमुक्तं पावनं तद्ब्रह्मपदं
त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प्रकृतिमलविकारोपाधिबोधादिरूपं जगति विमलरूपे नास्ति किंचित्क्वचिच्च ।
स्फुटमकृतकमस्ति ब्रह्म चिद्धाम तच्च स्वयमहमिति मत्वा तिष्ठ
निःशङ्कमेकः ॥ ४० ॥

182573
182574 किं च विमलब्रह्मरूपे जगति प्रकृतिरूपं मलरूपं विकाररूपमुपाधिरूपं
182575 तद्बोधरूपं तदिच्छाप्रयत्नहानोपादानभोगादिरूपं च किंचिदपि क्वचिच्च नास्ति
182576 किंतु अकृतकं चिद्धाम ब्रह्मास्ति। तच्च स्वयं स्वानुभवेनैव अहमिति मत्वा एको
182577 निःशङ्कस्तिष्ठेत्यर्थः॥ ४०॥
182578
182579 अधिकवचनगम्यं नान्यदस्त्यङ्ग किंचित्तव शुभमुपदेश्यं
182580 ज्ञानसंबोधनाय।
182581 उदितमखिलमाद्यं ज्ञानसारं समग्रं विदितसकलवेद्यो राघव त्वं हि
182582 जातः॥ ४१॥
182583
182584 अङ्ग हे सुभग तव ज्ञानसंबोधनाय अन्यदितो व्यतिरिक्तं अधिकवचनगम्यं
182585 शुभमुपदेश्यं नास्ति। यतस्तव आद्यं ज्ञानसारमखिलमक्षतं समग्रमुदितम्
182586 । हि यस्मात्त्वं सांप्रतं विदितसकलवेद्यो जात इत्यर्थः॥ ४१॥
182587
182588 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
182589
182590 इत्युक्त्वा मुनिनायको व्यपगताशेषैषणे राघवे सर्वस्मिंश्च सभाजने
182591 स्थितवति ध्यानैकतानोपमे।
182592 प्राप्ते ब्रह्मपदं धिया धवलया तूष्णीमभूत्षट्पदः कृत्वेवारणितं
182593 सरोजपटले पातुं प्रवृत्तो रसम्॥ ४२॥
182594
182595 मुनिनायको वसिष्ठः इति एवमन्ते उक्त्वा राघवे धवलया धिया ब्रह्मपदं प्राप्ते
182596 अत एव व्यपगताशेषैषणे जाते सति तथा सर्वस्मिन्सभाजने च ध्यानैकतानोपमे
182597 स्थितवति सति तस्यां सभायां स्वयं ब्रह्मरसायनास्वादपरस्तूष्णीमभूत्। यथा
182598 षट्पदः सरोजपटले आरणितं गुञ्जाध्वनिं कृत्वा रसं मकरन्दं पातुं
182599 प्रवृत्तः संस्तूष्णीं भवति तद्वदित्यर्थः॥ ४२॥
182600
182601 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० मुक्तपुरुषस्थितिवर्णनं
182602 नाम नवनवत्यधिकशततमः सर्गः॥ १९९॥
182603
182604 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
182605 मुक्तपुरुषस्थितिवर्णनं नाम नवनवत्यधिकशततमः सर्गः॥ १९९॥
182606
182607 द्विशततमः सर्गः २००
182608
182609 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
182610
182611 निर्वाणवाक्यसंदर्भसमाप्तौ मुनिनायके।
182612 पाश्चात्यवाक्यविरतिं कुर्वति क्रमपालिताम्॥ १॥
182613
182614 सिद्धानां साधुवादोऽत्र पुष्पवृष्टिः सदुन्दुभिः।
182615 वर्ण्यते प्रकृतः सर्वैर्गुरुपूजामहोत्सवः॥
182616
182617 निर्वाणप्रकरणान्तमात्मोपदेशं श्रुत्वा कृतार्थानां सिद्धर्षिमानवानां
182618 तस्यां सभायां वसिष्ठपूजामहोत्सवं वर्णयिष्यन् श्रीवाल्मीकिरुवाच -
182619 निर्वाणेति। सर्वेषां सप्तम्यन्तानां षष्ठश्लोके कोलाहलः समुदभूदित्यत्रान्वयः
182620 । एतत्प्रकरणरूपस्य निर्वाणवाक्यसंदर्भस्य समाप्तौ सत्यां मुनिनायके वसिष्ठे
182621 क्रमपालितां क्रमप्राप्तां पाश्चात्यवाक्यविरतिं कुर्वति सति॥ १॥
182622
182623 निर्विकल्पसमाधानसमतां समुपागते।
182624 शान्तस्वच्छमनोवृत्तौ सर्वस्मिंश्च सभाजने॥ २॥

182625
182626 सर्वस्मिन्सभागते जने चान्नभोगतदेवादिजने च
182627 मुनिवाक्यश्रवणान्निर्विकल्पसमाधानेन समतां ब्रह्मैकरसतां समागते सति ॥ २
182628 ॥
182629
182630 सत्त्वकोटिमुपारूढे परां पावनतां गते।
182631 संवित्तत्त्वे समग्रस्य जनस्य श्रुतशालिनः ॥ ३ ॥
182632
182633 निर्विकल्पसमाधिक्रमेण संवित्तत्त्वे प्रतीचि सत्त्वकोटिं सन्मात्रकाष्ठां समारूढे
182634 अत एव परां पावनतां गते सति ॥ ३ ॥
182635
182636 झटित्येवाम्बरहृता पूर्वमुक्तधियां मुखात्।
182637 सिद्धानां साधुवादेन व्योमकोटरवासिनाम् ॥ ४ ॥
182638
182639 व्योमकोटरवासिनां पूर्वमुक्तधियां सनकादीनां अम्बरं हरति
182640 व्याप्नोतीत्यम्बरहृत् तथाविधेन साधुवादेन प्रशंसावाक्येन ॥ ४ ॥
182641
182642 तथा सभास्थितानां च मुनीनां भावितात्मनाम्।
182643 गाधेयप्रमुखानां च साधुवादगिरोच्चया ॥ ५ ॥
182644
182645 तथा सभायां स्थितानां गाधेयो विश्वामित्रस्तत्प्रमुखानां मुनीनामुच्चया
182646 साधुवादगिरा च झटित्येव भूरिपूरितदिङ्मुखो मधुराः कोलाहलः समुदभूदिति
182647 परेण संबन्धः ॥ ५ ॥
182648
182649 कोलाहलः समुदभूद्भूरिपूरितदिङ्मुखः।
182650 मधुरः पवनात्तानां कीचकानामिवारवः ॥ ६ ॥
182651
182652 पवने आत्तानां व्याप्तानां पूर्णरन्ध्राणां कीचकानां वेणुभेदानामारव इव ॥ ६
182653 ॥
182654
182655 सिद्धानां साधुवादेन सह वै सहसा ततः।
182656 देवदुन्दुभयो नेदुः प्रतिश्रुत्पूरिताचलाः ॥ ७ ॥
182657
182658 प्रतिश्रुद्भिः प्रतिध्वनिभिः पूरिता अचला भूरचलाः पर्वताश्च यैः ॥ ७ ॥
182659
182660 देवदुन्दुभिभिः सार्धं तुषारासारसुन्दरी।
182661 दिग्भ्यः स्थगितदिक्चक्रा पुष्पवृष्टिः पपात ह ॥ ८ ॥
182662
182663 तुषाराणामासार इव सुन्दरी शुभ्रा। स्थगितान्याच्छादितानि दिक्चक्राणि यया ॥ ८ ॥
182664
182665 पुष्पौघपूरितस्थानः शब्दापूरितकन्दरः।
182666 रजःसंरञ्जिताकाशो गन्धरञ्जितमारुतः ॥ ९ ॥
182667
182668 पुष्पौघादिभिश्चतुर्भिः पूरितं सभास्थानादिचतुष्टयं यत्र तथाविधः
182669 साधुवाद"अब्दादित्रयस्य स समवायः समूहो रराजेति द्वयोरर्थः ॥ ९ ॥
182670
182671 स साधुवादशब्दस्य देवतूर्यरवस्य च।
182672 कुसुमासारघोषस्य समवायो रराज ह ॥ १० ॥
182673
182674 उन्मुखाखिलसभ्याक्षिरश्मिश्यामलितान्तरः।
182675 उत्कर्णमृगमातङ्गहयपक्षिपशुश्रुतः ॥ ११ ॥
182676

182677 तमेव समवायं वर्णयति - उन्मुखेत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ११ ॥
182678
182679 सविस्मयभयोन्नेत्रबालकान्ताजनेक्षितः ।
182680 विस्मयस्मेरवदनराजलोकावलोकितः ॥ १२ ॥
182681
182682 सविस्मयैः सभयैश्च अत एव उन्नेत्रैर्बालैः कान्ताजनैश्च ईक्षितः ॥ १२ ॥
182683
182684 कुसुमासारसारेण शब्दशोभातिशायिना ।
182685 संरम्भेण जगामाशु रोदोरन्ध्रमपूर्वताम् ॥ १३ ॥
182686
182687 रोदोरन्ध्रं द्यावाभूम्यन्तरालम् । अपूर्वतामलौकिकचमत्कारिताम् ॥ १३ ॥
182688
182689 पुष्पवर्षसुधाधौतं रटद्भूतसुघुंघुमम् ।
182690 समतां सदनेनागात् ध्मातशङ्खशतेन खम् ॥ १४ ॥
182691
182692 पुष्पवर्षेण सुधाभिर्मकरन्दैर्धौतं क्षालितम् । रटद्भिर्भूतैः प्राणिभिः
182693 सुघुंघुमं पुण्यशब्दम् । ध्माताः शङ्का यस्मिंस्तथाविधं खमाकाशं
182694 सदनेन दशरथगृहेण समतामगात् ॥ १४ ॥
182695
182696 भुवनं भूरिभांकारभासुरं सुरचारणैः ।
182697 वृतं मत्तोत्सवं रेजे समं कुसुममण्डितम् ॥ १५ ॥
182698
182699 भुवनं जगदपि मत्त उपचित उत्सवो यत्र तथाविधं सत् अर्थाद्दशरथगृहेण
182700 समं तुल्यरूपं रेजे ॥ १५ ॥
182701
182702 शनैर्दुन्दुभिसिद्धौघवाक्यपुष्पभरः समम् ।
182703 प्रययौ रोदसीरन्ध्रे वेलाचलमिवाम्बुधौ ॥ १६ ॥
182704
182705 दुन्दुभिपदेन तच्छब्दा लक्ष्यन्ते । तेषां सिद्धौघवाक्यानां पुष्पाणां च भरः
182706 समं तुल्यकालं रोदस्योः रन्ध्रे दिगन्ते शनैः प्रययौ यथा अम्बुधौ कल्लोलो
182707 वेलाचलं याति तद्वत् ॥ १६ ॥
182708
182709 तस्मिन्विबुधसंरम्भे क्षणेन समये गते ।
182710 वाक्यानीमानि सिद्धानामभिव्यक्तिमुपाययुः ॥ १७ ॥
182711
182712 विबुधानां संरम्भे पुष्पव्र्षोद्योगकोलाहले । इमानि वक्ष्यमाणानि ॥ १७ ॥
182713
182714 सिद्धा ऊचुः ।
182715
182716 आकल्पं सिद्धसङ्घेषु मोक्षोपायाः सहस्रशः ।
182717 व्याख्याताश्च श्रुताश्चालमीदृशास्तु न केचन ॥ १८ ॥
182718
182719 अस्माभिर्व्याख्याता अन्येभ्यश्च श्रुताः ईदृशा एतद्ग्रन्थसदृशाः ॥ १८ ॥
182720
182721 तिर्यञ्चो वनिता बाला व्यालाश्चानेन निर्वृतिम् ।
182722 मुनेर्वाक्यविलासेन यान्ति नास्त्यत्र संशयः ॥ १९ ॥
182723
182724 अत्र यो गुणातिशयस्तमाहुः - तिर्यञ्च इति । मुनेर्वसिष्ठस्यैतद्ग्रन्थरूपेण
182725 वाक्यविलासेन श्रुतेन ॥ १९ ॥
182726
182727 दृष्टान्तैर्हेतुभिर्युक्त्या यथा रामोऽवबोधितः ।
182728 तथा चारुन्धती साक्षात्संबोधयति वा न वा ॥ २० ॥

182729
182730 भगवतो वसिष्ठस्य श्रीरामे मुख्याधिकारिणि स्नेहातिशयं प्रशंसन्ति -
182731 दृष्टान्तैरिति ‖ २० ‖
182732
182733 अनेन मोक्षोपायेन तिर्यञ्चोऽपि गतामयाः ।
182734 स्थिता मुक्ता भविष्यन्ति के नाम भुवि नो नराः ‖ २१ ‖
182735
182736 तिर्यञ्चः पशुपक्ष्यादयोऽपि । भुवि नराः के नाम मुक्ता नो भविष्यन्ति यदि
182737 शृण्वन्तीत्यर्थः ‖ २१ ‖
182738
182739 श्रवणाञ्जलिभिः पीत्वा ज्ञानामृतमिदं वयम् ।
182740 परां पूर्णनवीभूतसिद्धयः श्रियमागताः ‖ २२ ‖
182741
182742 इति शृण्वन्सभां लोको विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
182743 कुसुमासारसंपूर्णां राजीवानां ददर्श ताम् ‖ २३ ‖
182744
182745 लोकः अयोध्याजनः इति एवंविधानि सिद्धवाक्यानि शृण्वन् सन् तां सभां
182746 राजीवानां पद्मादीनां कुसुमासारैः संपूर्णां ददर्श ‖ २३ ‖
182747
182748 मन्दारादिमहापुष्पच्छन्नच्छादनसंचयाम् [घनच्छादनेति पाठः ।
182749] ।
182750 पारिभद्रलतागुच्छनीरन्ध्राजिरभूमिकाम् ‖ २४ ‖
182751
182752 पारिभद्रलता कल्पलताभेदः । मन्दारादीनि पञ्चदेवतरुभेदपुष्पाणि ‖ २४ ‖
182753
182754 पारिजातप्रसूनाढ्यमहीतलविराजिताम् ।
182755 संतानकमहाम्भोदव्याप्तसभ्यशिरःकराम् ‖ २५ ‖
182756
182757 मौलिरत्नविटंकाग्रविश्रान्तहरिचन्दनाम् ।
182758 वारिपूरप्रलम्बाभ्रवदालम्बिवितानकाम् ‖ २६ ‖
182759
182760 वारिपूरैः प्रलम्बैरभ्रैस्तुल्यं प्रलम्बाभ्रवत्पुष्पभारालम्बिनो वितानका यस्याम्
182761 ‖ २६ ‖
182762
182763 इति पश्यन्सभां लोकः साधुवादेन भूरिणा ।
182764 तत्कालोचितवाक्येन तेन तेन तथोद्यतः ‖ २७ ‖
182765
182766 तेन तेन तत्कालोचितप्रशंसावाक्येन तथा । उद्यत उद्युक्तः सन् वसिष्ठं
182767 पूजयामासेति संबन्धः ‖ २७ ‖
182768
182769 वसिष्ठं पूजयामास सर्वेन्द्रियगणानतः ।
182770 कुसुमाञ्जलिमिश्रेण प्रणामसहितेन च ‖ २८ ‖
182771
182772 सर्वैरिन्द्रियगणैरानतः प्रह्वीभूतः ‖ २८ ‖
182773
182774 नृपप्रणाममालासु किंचिच्छान्तासु तास्वथ ।
182775 मुनिमापूजयन्नाह सार्घ्यपात्रकरो नृपः ‖ २९ ‖
182776
182777 अर्घ्यपात्रेण सहितः सार्घ्यपात्रः करो यस्य । नृपो दशरथः ‖ २९ ‖
182778
182779 दशरथ उवाच ।
182780

182781 क्षयातिशयमुक्तेन परमेणात्मवस्तुना |
182782 परान्तः पूर्णतोत्पन्ना बोधेनारुन्धतीपते || ३० ||
182783
182784 हे अरुन्धतीपते त्वदुपदेशलब्धेन बोधेन परमेण
182785 निरतिशयानन्दरूपेणात्मवस्तुना अन्तः परा सर्वोत्कृष्टा पूर्णता उत्पन्ना || ३० ||
182786
182787 न तदस्ति महीपीठे दिवि देवेषु वापि च |
182788 महत्किंचिद्यदप्राप्तं तव पूज्यस्य पूजनम् || ३१ ||
182789
182790 एवमीदृशपरमपुरुषार्थदातुस्तव पूजनं योग्यं यत्स्यात्तत्तादृशं वस्तु
182791 महीपीठे मनुष्येषु दिवि देवेषु अपि च पाताले वा नास्ति || ३१ ||
182792
182793 तथाप्यात्मक्रमं ब्रह्मन्निमं नेतुमवन्ध्यताम् |
182794 अहं वच्मि यथाप्राप्तं न कोपं कर्तुमर्हसि || ३२ ||
182795
182796 तथाप्यहमात्मनः स्वस्य अवश्यकर्तव्यमिमं शास्त्रलोकप्रसिद्धं यथाप्राप्तं
182797 गुरुपूजनक्रममवन्ध्यतां सफलतां नेतुं किंचिद्वच्मि प्रार्थयामि || ३२ ||
182798
182799 आत्मना सकलत्रेण लोकद्वयशुभेन च |
182800 राज्येनाखिलभृत्येन भवन्तं पूजयाम्यहम् || ३३ ||
182801
182802 लोकद्वये भुवि स्वर्गे च भोगार्थं यन्मया संचितं शुभं सुकृतं तेन |
182803 अखिलाः सामन्ता भृत्या यस्मिंस्तथाविधेन राज्येन | अखिलभृत्यवर्गेणेति
182804 पृथग्वा | भवते समर्पितेनेति शेषः || ३३ ||
182805
182806 एतत्सर्वं तव विभो स्वायत्तं स्व इवाश्रमः |
182807 नियोजय यथादेशं यथाभिमतयेच्छया || ३४ ||
182808
182809 मया तुभ्यं दत्तमेतत्सर्वं तव स्वायत्तम् | त्वं नियोजय स्वामी भूत्वा आज्ञापय ||
182810 ३४ ||
182811
182812 श्रीवसिष्ठ उवाच |
182813
182814 प्रणाममात्रसंतुष्टा ब्राह्मणा भूपते वयम् |
182815 प्रणामेनैव तुष्यामः स एव भवता कृतः || ३५ ||
182816
182817 स प्रणामो भवता कुत एवेत्यन्वयः || ३५ ||
182818
182819 पातुं त्वमेव जानासि राज्यं भाति तवैव च |
182820 भवत्वेतत्तवैवेह ब्राह्मणाः क्व महीभृतः || ३६ ||
182821
182822 पातुं रक्षयितुम् || ३६ ||
182823
182824 दशरथ उवाच |
182825
182826 कियन्मात्रं तु राज्यं स्यादिति लज्जामहे मुने |
182827 प्रकर्षेणात्र तेनेश यथा जानासि तत्कुरु || ३७ ||
182828
182829 अत्र अस्मिन्परमपुरुषार्थस्वरूपमोक्षदानोपकारे प्रत्युपकारतया राज्यं
182830 प्रकर्षेण कियन्मात्रं स्यात् | मानुषानन्दपरमावधिर्हि
182831 निष्कण्टकवित्तपूर्णनिरामयसप्तद्वीपाधिपत्यम् | तदपेक्षया शतगुणो
182832 मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दस्तदपेक्षयापि देवगन्धर्वाणां स शतगुण इत्येवं

182833 क्रमेणोत्कृष्यमाणविषयानन्दानां हैरण्यगर्भानन्दः परमावधिः सोपि
182834 यस्मिन् मोक्षानन्दसमुद्रे सीकरप्रायस्तत्रेदं कियन्मात्रं क्व गणनार्हं
182835 स्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥
182836
182837 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
182838
182839 इत्युक्तवति भूपाले रामः पुष्पाञ्जलिं ददत् ।
182840 उवाच प्रणतो वाक्यं पुरस्तस्य महागुरोः ॥ ३८ ॥
182841
182842 तस्य महागुरोः पादयोः पुष्पाञ्जलिं ददत्सन् ॥ ३८ ॥
182843
182844 निरुत्तरीकृतमहाराज ब्रह्मन्प्रणौमि ते ।
182845 प्रणाममात्रसारोऽहं रामः पादाविमौ प्रभो ॥ ३९ ॥
182846
182847 प्रणामेनैव तुष्याम इति त्वद्वचनात्प्रणाममात्रं सारः सर्वोत्कृष्टतया
182848 आवश्यको यस्य ॥ ३९ ॥
182849
182850 इत्युक्त्वा पादयोस्तस्य शिरोवन्दनपूर्वकम् ।
182851 तत्याजाञ्जलिपुष्पाणि हिमानीव वनं गिरेः ॥ ४० ॥
182852
182853 यथा वनं गिरेः पादयोर्हिमानि पल्लवसक्तान्यवश्यायजलानि त्यजति तद्वत् ॥ ४० ॥
182854
182855 आनन्दबाष्पसंपूर्णनयनो नयकोविदः ।
182856 गुरुं परमया भक्त्या प्रणनाम पुनःपुनः ॥ ४१ ॥
182857
182858 शत्रुघ्नो लक्ष्मणश्चैव तथान्ये तत्समाश्च ये ।
182859 निकटस्थास्तथैवाशु ते प्रणेमुर्मुनीश्वरम् ॥ ४२ ॥
182860
182861 तत्समाः शत्रुघ्नलक्ष्मणसदृशा रामसखाः ॥ ४२ ॥
182862
182863 दूरप्रणामैर्दूरस्थाः पुष्पाञ्जलिसमीरणैः ।
182864 राजानो राजपुत्राश्च प्रणेमुर्मुनयश्च तम् ॥ ४३ ॥
182865
182866 दूरस्थयोग्यैः प्रणामैः ॥ ४३ ॥
182867
182868 अस्मिन्नवसरे तत्र कुसुमाञ्जलिवर्षणैः ।
182869 हिमैरिव हिमाद्रीन्द्रो मुनिरन्तर्धिमाययौ ॥ ४४ ॥
182870
182871 अन्तर्धिमाच्छादनम् ॥ ४४ ॥
182872
182873 अथ शान्ते सभाक्षोमे प्रणामनिवहे तथा ।
182874 संस्मरञ्छासनं किंचित्सत्ये कृष्णसिताशयम् ॥ ४५ ॥
182875
182876 मुनीनां मान्यानां पुरतः स्वकृतं शासनमुपदेशात्मकं शास्त्रं सत्ये
182877 वस्तुनि विषये कृष्णाशयं बुद्धिमालिन्यप्रयुक्तं सदोषं सिताशयं
182878 स्वच्छबुद्धिप्रयुक्तनिर्दोषं वा स्यादिति संदिहान इव स्वचरित्रेण जनस्य विनयं
182879 शिक्षयितुं किंचिन्मुनिषु वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रष्टव्यं संस्मरन्सन् मुखं
182880 संदर्शयामासेति संबन्धः ॥ ४५ ॥
182881
182882 मुनिः कुसुमराशिं तं बाहुभ्यां प्रविचाल्य सः ।
182883 मुखं संदर्शयामास सिताभ्रादिव चन्द्रमाः ॥ ४६ ॥
182884

182885 सिताभ्रात् सिताभ्राणि निरस्य। ल्यब्लोपे पञ्चमी। चन्द्रमा इव॥ ४६॥
182886
182887 शान्ते सिद्धवचोराशौ तथा दुन्दुभिनिःस्वने।
182888 नभःकुसुमवर्षे च सभाकलकले तथा॥ ४७॥
182889
182890 प्रणामानन्तरं तस्मिन्रामाद्यैः स्वसभाजने।
182891 शान्तवात इवाम्भोदे जने सौम्यत्वमागते॥ ४८॥
182892
182893 स्वं सभाजयति पूजयतीति स्वसभाजने जने सौम्यत्वमव्यग्रतामागते सति॥ ४८॥
182894
182895 आकर्णयन्साधुवादं विश्वामित्रं मृदुस्वनम्।
182896 उवाचेदमनिन्द्यात्मा वसिष्ठो मुनिनायकः॥ ४९॥
182897
182898 मुने गाधिकुलाम्भोज वामदेव निमे क्रतो।
182899 भरद्वाज पुलस्त्यात्रे घृष्टे नारद शाण्डिले॥ ५०॥
182900
182901 गाधिकुलस्य यशःसौरभजनकत्वाद्गाधिकुलाम्भोज हे विश्वामित्र॥ ५०॥
182902
182903 हे भासभृगुभारण्डवत्सवात्स्यायनादयः।
182904 मुनयस्तुच्छमेतन्नु भवद्भिर्मद्वचः श्रुतम्॥ ५१॥
182905
182906 भासो विपश्चिदन्यो वा। हे मुनयः भवद्भिर्मान्यैरेतन्मद्वचनं तुच्छं
182907 सदोषत्वात्क्षुद्रमनुपादेयम्। नु इति वितर्के। एवं संभावयामीत्यर्थः॥ ५१॥
182908
182909 यदत्रानुचितं किंचित्तदनुग्रहतोऽधुना।
182910 दुरर्थं विगतार्थं वा भवन्तः कथयन्तु मे॥ ५२॥
182911
182912 अतोऽत्र यत्किंचिदनुचितं दुरर्थं विगतार्थं निरर्थकं वा संभावितं तदधुना
182913 सशिष्ये मय्यनुग्रहतो मे कथयन्त्विति भगवतो विनयोक्तिर्लोके विनयशिक्षणार्थं
182914 महर्षिवचनेन ग्रन्थस्य निर्दोषताख्यापनार्थं च॥ ५२॥
182915
182916 सभ्या ऊचुः।
182917
182918 वसिष्ठवचने ब्रह्मन्परमार्थैकशालिनि।
182919 दुरर्थो भवतीत्यद्य नवैव खलु गीः श्रुता॥ ५३॥
182920
182921 सभ्याः संबोधिता गाधिसुताद्याः मुनय ऊचुः। जगति क्वाप्यप्रसिद्धत्वान्नवैव
182922 गीर्वाणी श्रुता॥ ५३॥
182923
182924 यत्संभृतमनन्तेन जन्मदोषेण नो मलम्।
182925 तत्प्रमृष्टं त्वयेहाद्य हेम्नामिव हविर्भुजा॥ ५४॥
182926
182927 ब्रह्मबृंहितया वाचा विभो विकसिता वयम्।
182928 कुमुदानीन्दुदीप्त्येव परमामृतशीतया॥ ५५॥
182929
182930 ब्रह्मणि बृंहितया विस्तारितया। इन्दुदीप्तिपक्षे ब्रह्मसदृशे आकाशे विस्तारितया॥
182931 ५५॥
182932
182933 सर्वसत्त्वमहाबोधदायिनं मुनिनायकम्।
182934 भवन्तमेकान्तगुरुं प्रणमाम इमे वयम्॥ ५६॥
182935
182936 एकान्तो नियमः। गुरुमेव न तु कुतश्चिदगुरुमिति अपरविद्यागुरुभ्योऽस्योत्कर्षकाष्ठा

182937 सूचिता ॥ ५६ ॥
182938
182939 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
182940
182941 इत्युक्त्वा मुनिनाथाय नमस्त इति ते पुनः ।
182942 वदन्त एकशब्देन तारेणाब्दरवौजसा ॥ ५७ ॥
182943
182944 ते पुनर्नमस्ते इति वदन्तः सन्तः खात् आकाशात्सिद्धैः समं
182945 स्वयमप्युज्झितैरर्वाक्पुष्पाञ्जलिव्रातैर्वसिष्ठं पुनः पूरयामासुः अचलं
182946 हिमवन्तमिव ॥ ५७ ॥
182947
182948 अर्वाक्यपुष्पाञ्जलिव्रातैः खात्सिद्धैः सममुज्झितैः ।
182949 वसिष्ठं पूरयामासुर्हिमैरब्दा इवाचलम् ॥ ५८ ॥
182950
182951 इत्थं दशरथं भूपं शशंसुश्चाथ राघवम् ।
182952 माधवं चतुरात्मानं राघवोदन्तकोविदाः ॥ ५९ ॥
182953
182954 अथ दशरथप्रशंसानन्तरं चतुरात्मानं माधवं राघवं प्रशशंसुः ।
182955 यतस्ते राघवस्य विष्ण्ववतारत्ववृत्तान्तकोविदा इत्यर्थः ॥ ५९ ॥
182956
182957 सिद्धा ऊचुः ।
182958
182959 नमाम चतुरात्मानं नारायणमिवापरम् ।
182960 रामं सभ्रातरं जीवन्मुक्तं राजकुमारकम् ॥ ६० ॥
182961
182962 चतुरब्धिनिखातान्तधरावलयपालकम् ।
182963 त्रिकालस्थमहीपालचिह्नं दशरथं नृपम् ॥ ६१ ॥
182964
182965 त्रिकालस्थानि कदाप्यनपायीनि महीपालचिह्नानि राजलक्षणानि यस्मिंस्तथाविधं
182966 दशरथं नृपं श्रीरामजनकत्वात्त्वं धन्यतमोऽसीति पुनः प्रशशंसुः ॥ ६१ ॥
182967
182968 मुनिसेनाधिपं भूपं भास्करं भूरितेजसम् ।
182969 वसिष्ठं सुप्रवादाढ्यं विश्वामित्रं तपोनिधिम् ॥ ६२ ॥
182970
182971 मुनिसेनायाः अधिपं स्वामिनं भूरितेजसं भास्करमिव स्थितं वसिष्ठं
182972 तत्संनिहितं विश्वामित्रं च प्रशशंसुः ॥ ६२ ॥
182973
182974 एषामेव प्रभावेन ज्ञानयुक्तिं परामिमाम् ।
182975 श्रुतवन्तो वयं सर्वे भ्रान्तिसंरम्भनाशिनीम् ॥ ६३ ॥
182976
182977 एतेषां प्रशंसायां को हेतुस्तमाहुः - एषामेवेति । भ्रान्तिसंरम्भनाशिनीं
182978 वसिष्ठवाणीमिति शेषः ॥ ६३ ॥
182979
182980 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
182981
182982 इत्युक्त्वा गगनात्सिद्धा भूयः पुष्पाणि चिक्षिपुः ।
182983 सभायामथ तूष्णीं च तस्थुर्मुदितचेतसः ॥ ६४ ॥
182984
182985 तथैव व्योमगाः सिद्धाः शशंसुस्तं जनं पुनः ।
182986 तथैव सभ्यास्तांस्तत्र समानर्चुर्घनस्तवम् ॥ ६५ ॥
182987
182988 तान्सिद्धान्घनस्तवं बहुस्तवसहितं यथा स्यात्तथा समानर्चुः ॥ ६५ ॥

182989
182990 नभश्चरा धरणिचरा मुनीश्वरा महर्षयो विबुधगणा द्विजा नृपाः ।
182991 अपूजयन्निति जनमोजसैव ते गिरोच्चया सह कुसुमार्घ्यदानया ॥ ६६ ॥
182992
182993 नभश्चरा महर्षयो विबुधगणा धरणिचरा द्विजा नृपा उभयचरा
182994 मुनीश्वराश्च ते इति वर्णितप्रकारेण ओजसा स्वस्वसामर्थ्यानुसारेण प्रतिजनं सह
182995 कुसुमार्घ्यदानया उच्चया गिरा अपूजयन् ॥ ६६ ॥
182996
182997 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० उ०
182998 साधुवादसपर्यादिवर्णनं नाम द्विशततमः सर्गः ॥ २०० ॥
182999
183000 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
183001 साधुवादसपर्यादिवर्णनं नाम द्विशततमः सर्गः ॥ २०० ॥
183002
183003 एकाधिकद्विशततमः सर्गः २०१
183004
183005 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
183006
183007 अथार्वाक्साधुवादेषु प्रशान्तेषु शनैःशनैः ।
183008 ज्ञानोपदेशमासाद्य प्रोल्लसत्स्विव राजसु ॥ १ ॥
183009
183010 अत्र रामेण भूयोऽपि पृष्टेन गुरुणादरात् ।
183011 पूर्णानन्दपदे स्वस्य विश्रान्तिः प्रकटीकृता ॥
183012
183013 अर्वाक् अधःसभाप्रदेशे ॥ १ ॥
183014
183015 प्रशान्तसंसृतिभ्रान्तौ जने चरितमात्मनः ।
183016 स्वयं हसति चित्तेन सत्यं समनुधावता ॥ २ ॥
183017
183018 आत्मनः स्वस्य चरितमज्ञदशाचरित्रं स्वयमेव सत्यं तत्त्वं समनुधावता
183019 सम्यक्पश्यता चित्तेन हसति सति ॥ २ ॥
183020
183021 वलच्चित्तकलं ज्ञानसमास्वादनतत्परे ।
183022 विवेकिनि सभालोके शान्ते ध्यानमिवास्थिते ॥ ३ ॥
183023
183024 सभागते लोके जने वलन्ती परावृत्ता प्रत्यक्प्रवणा चित्तकला चित्तवृत्तिर्यस्मिन्कर्मणि
183025 तद्यथा स्यात्तथा ज्ञानस्य चिदेकरसानन्दस्य सम्यगास्वादनतत्परे जाते सति ॥ ३ ॥
183026
183027 बद्धपद्मासने रामे सभ्रातरि गुरोः पुरः ।
183028 स्थिते कृताञ्जलौ दीप्तगुरुवक्त्रगतेक्षणे ॥ ४ ॥
183029
183030 दीप्तं शोभमानं यद्गुरुवक्त्रं तद्गतेक्षणे ॥ ४ ॥
183031
183032 पार्थिवे किमपि ध्यानमिवास्वादयति स्थितिम् ।
183033 जीवन्मुक्तात्मिकामन्तरादिमध्यान्तपावनीम् ॥ ५ ॥
183034
183035 पार्थिवे दशरथे ध्यानमिवालम्ब्य जीवन्मुक्तात्मिकां स्थितिमास्वादयति सति ॥ ५ ॥
183036
183037 ग्रहीतुमर्चां भक्तानां मानितार्थजनो मुनिः ।
183038 तूष्णीं क्षणमिव स्थित्वा प्रोवाचानाकुलाक्षरम् ॥ ६ ॥
183039
183040 मुनिर्वसिष्ठो भक्तानां राजादीनामर्चां पूजां ग्रहीतुं पूर्वोक्तरीत्या क्षणं

183041 तूष्णीमिव स्थित्वा तदनन्तरं प्रोवाच ॥ ६ ॥
183042
183043 स्वकुलाकाशशीतांशो राम राजीवलोचन।
183044 किमन्यदिच्छसि श्रोतुं कथयाभिमतेच्छया ॥ ७ ॥
183045
183046 स्थितिं च कीदृशीमेनामद्यानुभवसि स्वयम्।
183047 किंरूपमिदमाभासं जागतं वद पश्यसि ॥ ८ ॥
183048
183049 इत्युक्ते मुनिना तेन प्राह राजकुमारकः।
183050 अविह्वलं मृदु स्पष्टं गुरोरालोकयन्मुखम् ॥ ९ ॥
183051
183052 श्रीराम उवाच।
183053
183054 त्वत्प्रसादेन यातोऽस्मि परां निर्मलतां प्रभो।
183055 शान्ताशेषकलङ्काङ्कं नभस्तलम् ॥ १० ॥
183056
183057 शान्ताशेषकलङ्कः पूर्णचन्द्रः अङ्कश्चिह्नं यस्मिंस्तथाविधं नभस्तलमिव
183058 ॥ १० ॥
183059
183060 सर्वा एवोपशान्ता मे भ्रान्तयो भवभङ्गदाः।
183061 स्वरूपेणावदातेन तिष्ठाम्यच्छमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥
183062
183063 स्थितोऽहं गलितग्रन्थिः शान्ताशेषविशेषणः।
183064 स्फटिकालयमध्यस्थस्फटिकामलधीरहम् ॥ १२ ॥
183065
183066 स्फटिकालयमध्यस्थस्फटिक इव ब्रह्मभावविशुद्धे जगति तथाविधा
183067 [ब्रह्मभावविशुद्धेत्यर्थः ।] धीर्यस्य ॥ १२ ॥
183068
183069 अन्यच्छ्रोतुमथाहर्तुं शान्तं नेच्छति मे मनः।
183070 परां तृप्तिमुपायान्तं सुषुप्तमिव संस्थितम् ॥ १३ ॥
183071
183072 आहर्तुं संपादयितुं चेत्यर्थः ॥ १३ ॥
183073
183074 शान्ताशेषपरामर्शं विगताशेषकौतुकम्।
183075 संत्यक्ताशेषसंकल्पं शान्तं मम मुने मनः ॥ १४ ॥
183076
183077 परामर्शो विषयस्मरणं तद्भोगे कौतुकं तदर्थाः संकल्पा इति भेदः ॥ १४ ॥
183078
183079 परिनिर्वामि शाम्यामि जाग्रदेव जगत्स्थितौ।
183080 अस्वप्नमपुनर्बोधं स्वपिमीव निरामयम् ॥ १५ ॥
183081
183082 अस्वप्नं मानसविषयालोचनरहितं अपुनर्बोधं जाग्रदैन्द्रियकविषयालोचनरहितं
183083 च स्वपिमीव। इवशब्दः सुषुप्तभानस्यापि मिथ्यात्वात्तुरीयावस्थितिद्योतनार्थः ॥ १५ ॥
183084
183085 आशाविधुरितामात्मसंस्थितिं प्राक्तनीं तनौ।
183086 प्रविहस्य स्फुरत्सूक्तैः स्वस्थस्तिष्ठाम्यसंशयम् ॥ १६ ॥
183087
183088 आशाभिर्विधुरितां विह्वलितां प्राक्तनीं तनौ देहे आत्मबुद्ध्या स्थितिं प्रविहस्य
183089 स्फुरद्भिर्भवत्सूक्तैरुपदेशवाक्यैः सांप्रतं स्वस्थस्तिष्ठामि ॥ १६ ॥
183090
183091 नोपदेशेन नार्थेन न शास्त्रैर्न च बन्धुभिः।
183092 त्यागेन च न चैतेषामधुना मम कारणम् ॥ १७ ॥

183093
183094 अधुना मम उपदेशेन अर्थेन तत्प्रयुक्तप्रयोजनान्तरेण। एतेषां सर्वेषां त्यागेन
183095 च कारणं प्रयोजनं नास्ति॥ १७॥
183096
183097 साम्राज्यस्याथवा व्योम्नि या स्थितिः क्षोभवर्जिता।
183098 तामेवानुभवाम्यत्र मच्चित्तामनपायिनीम्॥ १८॥
183099
183100 मच्चित्तां प्रत्यगात्ममात्रप्रतिष्ठितचित्तामनपायिनीं नित्यां जीवन्मुक्तस्थितिं
183101 व्योम्नि स्वर्गे साम्रज्यस्य असुरादिक्षोभवर्जिता या स्थितिस्तामेवानुभवागीति
183102 लोकदृश्लित्तः॥ १८॥
183103
183104 खादप्यतितरामच्छं चिदाकाशांशमात्रकम्।
183105 जगदित्येव पश्यामि लोचनाद्यङ्गतां [यथाकामं यथारम्भं
183106 यथाप्राप्तं यथास्थितम् इत्येवंरूपे] गतः॥ १९॥
183107
183108 अहं बहिर्दृशालोचनाद्यङ्गकादङ्गतां गतोऽपि जगत् खादप्यतितरामच्छं
183109 चिन्मात्रमित्येव पश्यामि नाज्ञवज्जडमित्यर्थः॥ १९॥
183110
183111 आकाशमात्रमेवेदं जगदित्येकनिश्चयः।
183112 दृश्यनाम्नि नभस्यस्मिन्क्षये जागर्मि चाक्षयः॥ २०॥
183113
183114 अस्मिन् जगति क्षये मोहनिद्रया सह बाधिते सति अक्षयोऽहं सदैव जागर्मि॥ २०॥
183115
183116 यथाकामं यथाप्राप्तं यथास्थितमिव स्थितम्।
183117 यद्वक्ति तदविघ्नेन करोम्यपगतैषणम्॥ २१॥
183118
183119 भाविकार्यं यथाकामं वर्तमानकार्यं यथाप्राप्तं प्रागवस्थितं कार्यं तु
183120 यथास्थितं यद्भवान्वक्ति तदहमपगतैषणं फलाभिसंधिरहितं
183121 गुरुशास्त्रानुसारेण करोमि। पाठान्तरे [यथाकामं यथारम्भं यथास्थितम्
183122 इत्येवंरूपे।] खकार्यविषये यथाकामं यथारम्भम्। परकार्यविषये
183123 यथाप्राप्तं यथास्थितम्॥ २१॥
183124
183125 न तुष्यामि न हृष्यामि न पुष्यामि न रोदिमि।
183126 कार्यं कार्यं करोम्येको भ्रान्तिर्दूरं गता मम॥ २२॥
183127
183128 न तुष्याम्यन्तर्मनसि न हृष्सामि। न पुष्यामि बहिर्देहे इष्टप्राप्त्या।
183129 एवमनिष्टप्राप्त्या न रोदिमि। कार्यमवश्यकर्तव्यं लौकिकं वैदिकं च कार्यं
183130 करोमि॥ २२॥
183131
183132 अन्यतामेतु सर्गोऽयं वातु वा प्रलयानिलः।
183133 सौम्यो भवतु वा देशः स्वस्थोऽहं स्वात्मनि स्थितः॥ २३॥
183134
183135 एवंस्थितस्य ममाज्ञाभिमतैर्बन्धुधनराज्यादिनाशैर्दशाविनिमयैर्वा
183136 नानर्थप्राप्तिशङ्कास्तीत्याशयेनाह - अन्यतामिति। सौम्यः सोममार्गवच्छून्यो
183137 वा भवतु। स्वस्थो निर्विक्षेपः॥ २३॥
183138
183139 विश्रान्तोस्मि विलक्ष्योस्मि दुर्लक्ष्योस्मि निरामयः।
183140 नाशाभिर्बन्धमाप्नोमि मुने खमिव मुष्टिभिः॥ २४॥
183141
183142 विलक्ष्यो बाह्येन्द्रियैरलक्ष्यः। मनसापि दुर्लक्ष्यः। आशाभिस्तृष्णाभिः॥ २४॥
183143
183144 यथा तरुगतात्पुष्पाद्गन्धः प्राप्य नभःपदम्।

183145 तिष्ठत्येवमहं देहादतीतः संस्थितः समः ॥ २५ ॥
183146
183147 देहे अभिव्यक्तस्य देहमतीत्यावस्थाने दृष्टान्तमाह - यथेति । समः अस्य
183148 पुष्पस्य देहस्य वायमिति विशेषयितुमशक्यत्वात्साधारणः ॥ २५ ॥
183149
183150 यथैव सर्वे राजानो विहरन्ति यथासुखम् ।
183151 अप्रबुद्धाः प्रबुद्धाश्च राज्येषु बहुकर्मसु ॥ २६ ॥
183152
183153 तर्हि त्वमग्रे कथं क इव व्यवहरिष्यसि तत्राह - यथैवेति ॥ २६ ॥
183154
183155 शान्तहर्षविषादाशः स्थिरैकसमदर्शनः ।
183156 स्थित आत्मनि निःशङ्कं तथैव विहराम्यहम् ॥ २७ ॥
183157
183158 अप्रबुद्धेभ्यो विशेषमाह - शान्तेति ॥ २७ ॥
183159
183160 सर्वस्योपर्यपि सुखी सुखं नेहामि मे प्रभो ।
183161 जनसाम्येन तिष्ठामि यथेच्छं मां नियोजय ॥ २८ ॥
183162
183163 सर्वस्य विषयैश्वर्यानन्दस्योपरि ब्रह्मानन्देनाहं सुखी । अत एव मे देहे
183164 विषयसुखं नेहामि नेच्छामि । नियोजयस्व सेवादिविषये आज्ञापय ॥ २८ ॥
183165
183166 बालो लीलामिव त्यक्तशङ्कं संसारसंस्थितिम् ।
183167 यावद्देहमिमां साधो पालयाम्यमलैकदृक् ॥ २९ ॥
183168
183169 अहं यावद्देहं बालः स्ववयोनुरूपां लीलां क्रीडामिव यथाप्राप्तां
183170 संसारसंस्थितिं पालयामि ॥ २९ ॥
183171
183172 भुञ्जे पिबामि तिष्ठामि पालयामि निजक्रियाम् ।
183173 जातोऽहं विगताशङ्कस्त्वत्प्रसादान्मुनीश्वर ॥ ३० ॥
183174
183175 श्रीराम उवाच ।
183176
183177 अहो बत महापुण्यं पदमासादितं त्वया ।
183178 अनादिमध्यपर्यन्तमिदं यत्र न शोच्यते ॥ ३१ ॥
183179
183180 यत्र पदे स्थितैर्न शोच्यते । भावे लः ॥ ३१ ॥
183181
183182 सम्यक्समसमाभोगे शीतले स्वात्मनि स्वयम् ।
183183 नभसीव नभः शान्ते विश्रान्तिमसि लब्धवान् ॥ ३२ ॥
183184
183185 दिष्ट्या जातो विशोकस्त्वं दिष्ट्या सम्यगवस्थितः ।
183186 दिष्ट्या लोकद्वयेऽनर्थशङ्का ते शममागता ॥ ३३ ॥
183187
183188 लोकद्वये इहलोके परलोके च दृष्टादृष्टश्रुतानर्थशङ्का ॥ ३३ ॥
183189
183190 दिष्ट्या रघूणां तनय संज्ञः पावितवानसि ।
183191 भूतभव्यभविष्यस्थां बोधेन कुलसंततिम् ॥ ३४ ॥
183192
183193 तनयेति प्रीत्यतिशयेन संबोधनम् । सम्यग्जानातीति संज्ञ आत्मतत्त्ववित्सन् रघूणां
183194 भूतभव्यभविष्यस्थां कुलसंततिं बोधेन पावितवानसि ॥ ३४ ॥
183195
183196 अधुना मुनिनाथस्य विश्वामित्रस्य राघव ।

183197 पूरयित्वार्थितां भुक्त्वा [तिष्ठेति शेषः |] पित्रा सह महीमिमाम् || ३५ ||
183198
183199 अर्थितां यज्ञविघ्नपरिहारार्थिताम् | पित्रा सहेति जीवत्येव पितरि तदाज्ञया
183200 राक्षसवधेन महीं पालयित्वेत्याशयः || ३५ ||
183201
183202 त्वयान्विताः सतनयभृत्यबाधवाः पदातयः सरथगजाश्वमण्डलाः |
183203 निरामया विगतभयाः स्थिरश्रियः सदोदयाः सुभग भवन्तु राघवाः
183204 [रघुकुलसंबन्धिनो भृत्यादयः |] || ३६ ||
183205
183206 हे सुभग त्वया अन्विताः संगताः सतनयाः पुत्रपौत्रसहिता भृत्यबान्धवाश्च
183207 सरथगजा"ष्वमण्डलाः पदातयश्चेति द्विविधा अपि जना निरामयाः शरीरे
183208 विगतभयाश्चित्ते सदोदया गृहेषु भवन्त्वित्याशीः प्रार्थना वा || ३६ ||
183209
183210 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
183211 विश्रान्तिप्रकटीकरणं नामैकाधिकद्विशततमः सर्गः || २०१ ||
183212
183213 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
183214 विश्रान्तिप्रकटीकरणं नामैकाधिकद्विशततमः सर्गः || २०१ ||
183215
183216 द्व्यधिकद्विशततमः सर्गः २०२
183217
183218 श्रीवाल्मीकिरुवाच |
183219
183220 एतच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य वचः संसदि पार्थिवाः |
183221 सिक्ता इवामृतापूरैरन्तःशीतलतां ययुः || १ ||
183222
183223 प्रबोधहृष्टा राजानो रामश्चात्रोपवर्णिताः |
183224 रामेण च स्थितिः स्वीया निर्मृष्टा ज्ञाननिर्मला ||
183225
183226 पार्थिवग्रहणं सर्वजनोपलक्षणम् || १ ||
183227
183228 रामः कमलपत्राक्षो रराज वदनेन्दुना |
183229 क्षीरोद इव संपूर्णः सुधापूरेण चारुणा || २ ||
183230
183231 सुधाभिः पूर्यत इति सुधापूरः पूर्णचन्द्रस्तेनोदितेन क्षीरोद इव || २ ||
183232
183233 वामदेवादयः सर्वे तत्त्वज्ञानविशारदाः |
183234 अहो भगवता ज्ञानमुक्तमित्यूचुरादरात् || ३ ||
183235
183236 अहो आश्चर्यभूतमुक्तम् || ३ ||
183237
183238 शान्तान्तःकरणो राजा मुदा दशरथो बभौ |
183239 तुष्ट्यैव संप्रहृष्टाङ्गो नवां द्युतिमुपागतः || ४ ||
183240
183241 तुष्ट्या संतोषातिशयेन संप्रहृष्टाङ्गो रोमाञ्चितगात्रः || ४ ||
183242
183243 ज्ञातज्ञेयेषु बहुषु साधुवादकथास्वथ |
183244 उवाच गलिताज्ञानो रामो वाक्यमिदं पुनः || ५ ||
183245
183246 बहुषु साधुवादकथासु प्रवृत्तासु सतीषु || ५ ||
183247
183248 श्रीराम उवाच |

183249
183250 भगवन्भूतभव्येश त्वयास्माकमलं मलम् ।
183251 संप्रमृष्टमिदं हेम्नः श्यामत्वमिव वह्निना ॥ ६ ॥
183252
183253 मलमज्ञानम् ॥ ६ ॥
183254
183255 अभूम वयमात्मीयकायमात्रदृशः पुरा ।
183256 प्रभो संप्रति संपन्ना विष्वग्विश्वावलोकिनः ॥ ७ ॥
183257
183258 कायमात्रदृशो देहपरिच्छिन्नात्मदृष्टयः । विश्वावलोकिनः सर्वात्मदर्शिनः ॥
183259 ७ ॥
183260
183261 स्थितोऽस्मि सर्वसंपूर्णः संपन्नोऽस्मि निरामयः ।
183262 जातोऽस्मि विगताशङ्को बुधो जागर्मि संप्रति ॥ ८ ॥
183263
183264 सर्वः सन् संपूर्णः ॥ ८ ॥
183265
183266 आनन्दितोऽस्म्यखेदाय सुखितोस्मि चिराय च ।
183267 स्थितोऽनस्तमयायैव शाश्वतार्थोदयो मम ॥ ९ ॥
183268
183269 मम शाश्वतस्यार्थस्य परमपुरुषार्थस्य उदय आविर्भावोऽभूदिति शेषः ॥ ९ ॥
183270
183271 अहो बत पवित्रेण शीतेन ज्ञानवारिणा ।
183272 त्वया सिक्तोस्मि हृष्यामि पद्मवद्धृदये स्वयम् ॥ १० ॥
183273
183274 पद्मवच्छारदाब्जवत् ॥ १० ॥
183275
183276 इयमद्य मया लब्धा पदवी त्वत्प्रसादतः ।
183277 यस्यां स्थितस्य मे सर्वममृतत्वं गतं जगत् ॥ ११ ॥
183278
183279 पदवी साम्राज्यपदवी ॥ ११ ॥
183280
183281 अन्तःप्रसन्नमतिरस्तसमस्तशोकः शोभां गतोऽहममलाशय एव शान्त्या ।
183282 आनन्दमात्मनि गतः स्वयमात्मनैव नैर्मल्यमभ्युपगतोऽस्मि नमोस्तु
183283 मह्यम् ॥ १२ ॥
183284
183285 अन्तः प्रसन्ना मतिर्यस्य । अत एवास्तसमस्तशोकः । यतोऽहं शान्त्या
183286 सकार्यमूलाज्ञाननाशेनामलाशय एवात्मनि आनन्दं गतः । आत्मनैव
183287 सम्यक्परीक्ष्य दृष्टेन स्वतःसिद्धनैर्मल्यमभ्युपगतोऽस्मि । अतो मह्यमेव
183288 नमोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥
183289
183290 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० नि० उत्तरार्धे
183291 आत्मविश्रामाङ्गीकरणं नाम द्व्यधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २०२ ॥
183292
183293 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
183294 आत्मविश्रामाङ्गीकरणं नाम द्व्यधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २०२ ॥
183295
183296 त्र्यधिकद्विशततमः सर्गः २०३
183297
183298 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
183299
183300 इत्थं विचारपरयोर्मुनिराघवयोस्तयोः ।

183301 भास्करः श्रवणायेव व्योममध्यमुपाययौ ‖ १ ‖
183302
183303 मध्याह्नतूर्यघोषोऽत्र दिनकृत्यं निशाक्रमः |
183304 प्रातः सभायां रामस्य निःसंदेहश्च वर्ण्यते ‖
183305
183306 इत्थं विचारपरयोः सतोः | भावलक्षणे सप्तमीद्विवचनम् |
183307 अर्थात्तदुभयविचारश्रवणायेवेत्युत्प्रेक्षा ‖ १ ‖
183308
183309 तीक्ष्णतामाजगामाशु सर्वदिक्कमथातपः |
183310 पदार्थौघविकासार्थं रामस्येव महामतिः ‖ २ ‖
183311
183312 सर्वासु दिक्ष्विति सर्वदिक्कम् | पदार्थौघस्य विकासः स्फुटदर्शनम् ‖ २ ‖
183313
183314 उत्फुल्लहृदयाम्भोजस्फाराकारतया तदा |
183315 लीलापद्माकरा रेजुस्तत्रस्थाः पार्थिवा इव ‖ ३ ‖
183316
183317 लीलापद्माकारा उद्यानतटाकाः | तत्रस्थास्तत्सभास्थाः | पार्थिवग्रहणं
183318 सर्वजनोपलक्षणम् ‖ ३ ‖
183319
183320 जालं मुक्ताकलापानन्तरमाक्रान्तभास्करम् |
183321 ननर्तेव तरद्व्योम विज्ञानश्रवणादिव ‖ ४ ‖
183322
183323 मुक्ताकलापा अनन्तरा अव्यवधानखचिता यस्मिंस्तथाविधं
183324 स्फटिकवातायनजालकं प्रतिबिम्बभावेनाक्रान्तः संक्रान्तो भास्करो
183325 यस्मिंस्तथाविधं सद्दीप्त्यतिशयेन व्योम तरत् प्लवमानमिव सत् ननर्तेव |
183326 वसिष्ठोपदिष्टविज्ञानश्रवणाद्व्योम ब्रह्माकाशं तरदिवेत्यनुभवचमत्कारिणी
183327 उत्प्रेक्षा ‖ ४ ‖
183328
183329 पुस्फुरुः पद्मरागेषु लग्नार्कतरुणत्विषः |
183330 भासो व्योमतलोड्डीना धियो ज्ञानकला इव ‖ ५ ‖
183331
183332 पद्मरागेषु लग्नस्यार्कस्य तरुणत्विषो भासः प्रतिबिम्बकान्तयः | यथा स्वच्छाया
183333 धिय उपदेशज्ञानकलाः स्फुरन्ति तद्वत् ‖ ५ ‖
183334
183335 एवं निर्वृतिमायाते रामे स्वकुलकैरवे |
183336 मुनीन्द्रवदनालोकात्सविकासमिव स्थिते ‖ ६ ‖
183337
183338 मुनीन्द्रवदनस्य आलोकयोगात्कैरवविकासकत्वाच्चानुक्तापि चन्द्रता गम्यते ‖ ६ ‖
183339
183340 रवावौर्वोपमे व्योम महाब्धेर्नाभितां गते |
183341 तेजःपुञ्जलसज्ज्वाले समग्ररसपायिनि ‖ ७ ‖
183342
183343 और्वोपमे वडवाग्निसदृशे | तत्साम्यमेव विशेषणैरुपपाद्यते ‖ ७ ‖
183344
183345 नभोनीलोत्पले नीले गलद्रजसि राजति |
183346 घर्मांशुकर्णिकाकान्ते स्फुरत्किरणकेसरे ‖ ८ ‖
183347
183348 एवं नभसो नीलोत्पलत्वमपि विशेषणैरुपपाद्यते - नभ इत्यादिना |
183349 धर्मांशुः सूर्यस्तल्लक्षणया कर्णिकया कान्ते ‖ ८ ‖
183350
183351 अवतंसे जगल्लक्ष्म्यास्त्रिलोकीकर्णकुण्डले |
183352 अन्तर्लीनस्फुरत्तारारत्नराजिविराजिते ‖ ९ ‖

अवतंसे इत्यन्तमुत्पलोत्प्रेक्षा। त्रिलोकीकर्णकुण्डले इत्युत्प्रेक्षान्तरम्। अन्तर्लीनेति
तदुपपादकम्॥ ९॥

दिग्वधूभिर्बृहच्छृङ्गपाणिभिर्मुकुरेष्विव।
धृतेषु तापभिन्नेषु महाभ्रेषु निरम्बुषु॥ १०॥

दिग्वधूभिर्बृहद्गिरिशृङ्गलक्षणैः पाणिभिर्महाभ्रेषु मुकुरेष्विव धृतेषु
सत्सु तापैरातपैर्भिन्नेषु संभिन्नेषु विभक्तेषु वा॥ १०॥

सूर्यकान्तवरोत्थेन वह्निनेव समेधिते।
द्विगुणं प्रज्वलत्यर्कशून्ये गगनधामनि॥ ११॥

अर्कशून्येऽपि गगनधामनि सूर्यकान्तश्रेष्ठेभ्यः उत्थितेन वह्निना समेधिते
अर्कापेक्षया द्विगुणमिव प्रज्वलति सति॥ ११॥

विनेदुर्मेदुरोद्दाममुखमारुतपूरिताः।
मध्याह्नशङ्खाः कल्पान्तवातपूर्णा इवार्णवाः॥ १२॥

प्रालेयश्रीरिवाब्जेषु घर्मश्रीर्वदनेष्विव।
चकार पदमाकीर्णशुद्धमुक्ताफलोपमा॥ १३॥

घर्मश्रीः स्वेदबिन्दुशोभा जनानां वदनेषु पदं चक्रा॥ १३॥

गृहभित्तिपरावृत्ता सत्त्वसंरम्भमांसला।
शब्दश्रीः पूरयामास कर्णमर्ण इवार्णवम्॥ १४॥

गृहभित्तिष्वभिघातात्प्रतिध्वन्यात्मना परावृत्ता। सत्त्वानां प्राणिनां
कार्यत्वराशब्दसंरम्भैर्मांसला पुष्टा। अर्णो वृष्टिनदीजलमर्णवमिव
कर्णं पूरयामास॥ १४॥

पुरन्ध्रीभिर्निदाघौघशान्तये समुदीरिता।
उल्ललास नवा पाण्डुकर्पूरजलदावलिः॥ १५॥

सकर्पूरजलसेकलक्षणा जलदावलिः॥ १५॥

स राजा सहसामन्तः सभूपः सपरिच्छदः।
सवसिष्ठः समुत्तस्थौ सहरामः स संसदः॥ १६॥

मण्डलदेशाधिपत्यभेदात्सामन्तभूपयोर्भेदः। संसदः सभायाः॥ १६॥

राजानो राजपुत्राश्च मन्त्रिणो मुनयस्तथा।
अन्योन्यं पूजिता जग्मुर्मुदिताः स्वं निवेशनम्॥ १७॥

अन्तःपुरगृहाग्रेषु तालवृन्तानिलाहृतैः।
कर्पूरधूलिभिरभून्नवैवाम्बुदमालिका॥ १८॥

गृहाग्रेषु गृहमुखेषु॥ १८॥

अथ मध्याह्नतूर्याणां रवे स्फूर्जति भित्तिषु।
उवाच वचनं वाक्यकोविदो मुनिनायकः॥ १९॥

स्फूर्जति अभिघातेन वर्धमाने ॥ १९ ॥

सर्वमेव श्रुतं श्राव्यं ज्ञेयं ज्ञातमशेषतः ।
त्वया राघव भो नास्ति ज्ञातव्यमपरं वरम् ॥ २० ॥

यथा मयोपदिष्टोऽसि यथा पश्यसि शास्त्रतः ।
यथानुभवसि श्रेष्ठमेकवाक्यं तथा कुरु ॥ २१ ॥

गुरूपदेशवेदान्तादिशास्त्रस्वानुभवानामविसंवादाय एकार्थनिष्ठतालक्षणा
एकवाक्यता कार्येत्याह - यथेति ॥ २१ ॥

उत्तिष्ठ तावत्कार्याय वयं स्नातुं महामते ।
मध्याह्नसमयोऽस्माकमयमङ्गातिवर्तते ॥ २२ ॥

अपरं यत्त्वया भद्र स्वाकाङ्क्षाविनिवृत्तये ।
प्रष्टव्यं तच्छुभं प्रातः प्रष्टव्यं भवता पुनः ॥ २३ ॥

प्रष्टव्यं प्रश्नार्हमस्ति चेत्तत्प्रातरवश्यं प्रष्टव्यं नोपेक्षितव्यमित्यर्थः ॥
२३ ॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

इत्युक्ते मुनिनाथेन राजा दशरथः स्वयम् ।
पूजयामास तान्सभ्यान्सर्वान्साधून्सपर्यया ॥ २४ ॥

सह रामेण धर्मात्मा मुनिविप्रान्नृपांश्च सः ।
वसिष्ठाद्युपदिष्टेन क्रमेण व्योमगांस्तथा ॥ २५ ॥

मणिमुक्तागणार्थेन दिव्येन कुसुमेन च ।
मणिरत्नप्रदानेन मुक्ताहारार्पणेन च ॥ २६ ॥

कांश्चिन्मणिमुक्तागणनिष्क्रियभूतेनार्थेन धनेन । कांश्चित्तु
प्रत्यक्षमणिमुक्ताप्रदानेन ॥ २६ ॥

प्रणयेन प्रणामेन प्रदानेनार्थशालिना ।
वस्त्रासनान्नपानेन कनकेन तथा भुवा ॥ २७ ॥

कन्यादिप्रदानेन ॥ २७ ॥

धूपेन गन्धमाल्याभ्यां यथोदितमनिन्दितः ।
पूर्वान्संपूजयामास सर्वानेव महीपतिः ॥ २८ ॥

अथोत्तस्थौ सभामध्यात्सभया सह मानदः ।
सवसिष्ठादिदेवर्षिः सायमिन्दुरिवाम्बरात् ॥ २९ ॥

सभया सभास्थेन जनेन सह ॥ २९ ॥

ससभोत्थानसमयः ससंरम्भो व्यराजत ।
जानुदघ्नसुरोन्मुक्तपुष्पसंजातकर्दमः ॥ ३० ॥

ससंरम्भः सत्वरः ससभाया उत्थानसमयः सभोत्थानसमयसहितः स
संरम्भ इति वा ॥ ३० ॥

संघट्टाघट्टकेयूररत्नचूर्णारुणावनिः |
छिन्नहारस्फुरन्मुक्ताताराजितनिशाम्बरः || ३१ ||

तमेव वर्णयति - संघट्टेत्यादिना | संघट्टो घर्षणं आघट्टः
परस्परमाघातस्ताभ्यां केयूररत्नचूर्णैः अरुणावनिः | छिन्नहारेभ्यः
स्फुरन्तीभिर्मुक्ताताराभिर्जितं निशाकालप्रसिद्धं सनक्षत्रमम्बरं येन || ३१ ||

देवर्षिमुनिविप्रेन्द्रपार्थिवस्पन्दसंकुलः |
व्यग्रभृत्याङ्गनाहस्तकेशचञ्चलचामरः || ३२ ||

ज्ञानप्रमेयीकरणस्पन्दमानो न दारुणः |
शिरःकरत्रिनयनजिह्वेष्वेव विराजितः || ३३ ||

तर्हि किं सर्वजनानां स्वार्थप्रवृत्तित्वरया दुर्बलपरोपमर्दाद्दारुणो नेत्याह ##-
प्रमेयीकरणार्थमेव स्पन्दमानो नान्यस्वार्थत्वरयेति हेतोर्न दारुणः | किं च
कदाचिदीषदङ्गघट्टनेपि परस्परक्षमापणार्थं शिरःकराः शिरसि
बद्धाञ्जलयो ये पुरतः पार्श्वयोश्चेति त्रिषु भागेषु अवलोकनाय क्षमापणाय च
प्रवृत्तं नयनजिह्वं येषां तथाविधास्तेष्वेव सर्वजनेषु विराजितो न
प्रमत्तनिष्ठुरजनविसंष्ठुल इति न तत्र परपीडादिदोषलेशस्यापि प्रसक्तिरित्यर्थः ||
३३ ||

परस्परमथापृच्छ्य पूजिताः पेशलोक्तयः |
राजानो मुनयश्चैव सर्वे दशरथादयः || ३४ ||

पेशला मृदुमधुरा उक्तयो येषाम् || ३४ ||

स्वाश्रमान्साधवो जग्मुस्तुष्टस्निग्धाशया मिथः |
लोकसप्तकवास्तव्या देवाः शक्रपुरादिव || ३५ ||

मिथः परस्परं गुणस्पृहया तुष्टः स्निग्धः स्नेहयुक्तश्च आशयो येषाम् |
शक्रपुराद्देवा इवायोध्यातो लोकसप्तकवास्तव्या जग्मुः || ३५ ||

अन्योन्यं प्रणयात्सर्वे पूजयित्वा यथाक्रमम् |
तद्विसृष्टाः स्वमागत्य गृहं चक्रुर्दिनक्रियाम् || ३६ ||

दिनक्रियामाह्निकम् || ३६ ||

अथ सर्वे वसिष्ठाद्यास्तथा दशरथादयः |
चक्रुर्दिवसकार्याणि राजानो मुनयस्तथा || ३७ ||

यथाप्राप्तं क्रियां तेषु कृतवत्स्वथ दैवसीम् |
क्रमेणाकाशपथिको भास्करोऽस्तमुपाययौ || ३८ ||

दैवसीं दिवससंबन्धिनीम् || ३८ ||

तयैव कथया तेषां रामस्य च महामतेः |
प्रबोधवशतः शीघ्रं सा व्यतीयाय शर्वरी || ३९ ||

प्रबोधो जागरणं तद्वशतः || ३९ ||

उत्सारिततमःपांसुताराकुसुमनिर्भरम् |

183509 भुवनं भवनीकुर्वन्नाजगाम दिवाकरः ॥ ४० ॥
183510
183511 प्रातर्गृहसंमार्जनेनेव उत्सारितास्तमःपांसवस्ताराकुसुमनिर्भराश्च
183512 यस्मिंस्तथाविधं भुवनं जगद्भवनं गृहमिव परिष्कुर्वन् ॥ ४० ॥
183513
183514 करवीरकुसुम्भाभैः करैररुणयन् दिशः ।
183515 विवेश गगनाम्भोधिमथ बालदिवाकरः ॥ ४१ ॥
183516
183517 राजानो राजपुत्राश्च मन्त्रिणो मुनयस्तथा ।
183518 वसिष्ठाद्याः समाजग्मुः पुनर्दाशरथीं सभाम् ॥ ४२ ॥
183519
183520 यथाक्रमं यथासंस्थं यथादेशं यथासनम् ।
183521 सा विवेश सभा तत्र धिष्ण्यश्रीरम्बरे यथा ॥ ४३ ॥
183522
183523 धिष्ण्यश्रीर्देवधिष्ण्यभूतनक्षत्रशोभा ॥ ४३ ॥
183524
183525 ततो दशरथाद्येषु सुमन्त्रादिषु वाप्यलम् ।
183526 वसिष्ठं संप्रशंसत्सु मुनिमासनसंस्थितम् ॥ ४४ ॥
183527
183528 वसिष्ठं संप्रशंसत्सु स्तुवत्सु ॥ ४४ ॥
183529
183530 वसिष्ठस्य पितुश्चाग्रे राजीवदललोचनः ।
183531 उवाच राघवो धीमान्मृदुवर्णमिदं वचः ॥ ४५ ॥
183532
183533 श्रीराम उवाच ।
183534
183535 भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वज्ञानमहार्णव ।
183536 सर्वसंदेहपरशो परशोकभयापह ॥ ४६ ॥
183537
183538 परेषां शत्रूणामपि शोकभयापह ॥ ४६ ॥
183539
183540 श्रोतव्यमपरं किं मे विद्यते वेद्यमेव वा ।
183541 श्रोतव्यं विद्यते यद्वा तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ४७ ॥
183542
183543 यदि विद्यते तर्हि तद्वक्तुमर्हसि ॥ ४७ ॥
183544
183545 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
183546
183547 राम संप्राप्तबुद्धिस्त्वं श्रोतव्यं ते न विद्यते ।
183548 कृतकृत्या तवैषा धीः प्राप्तप्राप्या स्थितात्मनि ॥ ४८ ॥
183549
183550 त्वमेव तावत्कथय प्रविचार्य धियात्मना ।
183551 कीदृशोऽद्य भवानन्तः किं शेषं श्राव्यमस्ति ते ॥ ४९ ॥
183552
183553 अद्य भवान् स्वानुभवेन कीदृशः । ते शिष्यत इति शेषं श्राव्यमवश्यश्रोतव्यं
183554 किमस्तीति त्वमेव वदेत्यर्थः ॥ ४९ ॥
183555
183556 श्रीराम उवाच ।
183557
183558 ब्रह्मन्नेवमहं मन्ये यथाहं कृतकृत्यधीः ।
183559 निर्वाणोस्मि प्रशान्तोस्मि नाकाङ्क्षा मम विद्यते ॥ ५० ॥
183560

183561 वक्तव्यमुक्तं भवता ज्ञातं ज्ञेयं मयाखिलम् ।
183562 तव विश्रान्तिमायातु कृतकृत्या सरस्वती ॥ ५१ ॥
183563
183564 विश्रान्तिमुपरमम् । सरस्वती वाणी ॥ ५१ ॥
183565
183566 अधिगतमधिगम्यं ज्ञेयमाप्तुं मयेदं विगतमखिलमैक्यं द्वैतमस्तं
183567 प्रयातम् ।
183568 परिगलितमशेषं दृश्यभेदावभानं ननु
183569 निपुणमपास्ताशेषसंसारितास्था ॥ ५२ ॥
183570
183571 अखिलं जगदैक्यं ब्रह्मैकरस्यं विशेषेण गतं विगतम् । द्वैतं
183572 जीवब्रह्मभेदः । यतस्तदुपाधिभूतं दृश्यभेदावभानं परिगलितम् । तदपि
183573 कुतस्तत्राह - नन्विति । यतो मया संसारितास्था निपुणं विचार्य अपास्ता
183574 त्यक्तेत्यर्थः ॥ ५२ ॥
183575
183576 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० उ० निर्वाणवर्णनं नाम
183577 त्र्यधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २०३ ॥
183578
183579 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
183580 निर्वाणवर्णनं नाम त्र्यधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २०३ ॥
183581
183582 चतुरधिकद्विशततमः सर्गः २०४
183583
183584 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
183585
183586 भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
183587 आदर्शो राजतेऽत्यर्थं पौनःपुन्येन मार्जितः ॥ १ ॥
183588
183589 निष्कृष्टयुक्त्या भूयोऽत्र दृश्यं चिति विमार्ज्यते ।
183590 वसिष्ठेन च रामेण चिदात्मपरिशुद्धये ॥
183591
183592 परमं युक्तिसंक्षेपेण स्फुटं दृश्यमार्जनोपायोपदेशित्वादुत्कृष्टम् ॥ १ ॥
183593
183594 अर्थो वेदनसंकेतः शब्दो जलरवोपमः ।
183595 दृश्यमेतच्चिदाभानं स्वप्नवत्काभवज्जगत् ॥ २ ॥
183596
183597 रूपं नाम चेति हि द्विविधं दृश्यं तत्राद्यमार्जनोपायमाह - अर्थ इति ।
183598 जातिगुणक्रियासंस्थानानि हि चतुर्विधानां शब्दानामर्थः । यथा गौर्नीला चपला
183599 भद्राख्येति । ते चैकस्मिन्नेवार्थे व्यावर्त्यभेदाधीनभेदकल्पनरूपाः
183600 शब्दभेदप्रवृत्तिनिमित्ततया कल्पिता भ्रान्तिवेदनसंकेता एव न वास्तवाः । न हि
183601 तत्र वस्तुचतुष्टयमस्तीत्यर्थमार्जनमित्यर्थः । द्वितीयमार्जनोपायमाह - शब्द
183602 इति । अर्थे मार्जिते निरर्थकः । शब्दो जलध्वनिसदृशः सन्नामतां
183603 त्यजन्नर्थतामेवापन्नस्तन्मार्जनेनैव मार्जित इत्येतद्द्विविधमपि दृश्यं
183604 चिदाभानमात्रं स्वप्नवदिति सिद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥
183605
183606 जागद्वै स्वप्नसंदृष्टः स्मरणात्म स्थितं पुरः ।
183607 संविद्वेदनमात्रं सत्तदन्याकारवत्ततम् ॥ ३ ॥
183608
183609 यदा जाग्रदेव मिथ्या तदा सैव स्वप्नसंदृष्टार्थः संस्कारमुखेन संपद्यते
183610 तच्च स्मरणमिव आत्मार्थशून्यरूपं पुरः स्थितमिति संविद्वेदनमात्रमेव
183611 सत्तदन्याकारवत्ततं न तत्रापि संविद्व्यतिरिक्तं किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥
183612

183613 यथाच्छं संविदाकाशं मयि स्वप्नपुरात्मकम् ।
183614 सरूपमपि नीरूपं तथेदं भुवनत्रयम् ॥ ४ ॥
183615
183616 तथा चोभयोस्तुल्यतया चिदाकाशमात्रत्वमित्याह - यथेति । मयि प्रत्यक्चिति ॥ ४ ॥
183617
183618 श्रीराम उवाच ।
183619
183620 संपन्नेयं कथं भूमिः संपन्ना गिरयः कथम् ।
183621 कथं संपन्नमम्भश्च संपन्ना उपलाः कथम् ॥ ५ ॥
183622
183623 चिति जाड्यं तत्र भूम्यादिवैचित्र्यं च कथं संपन्नमिति प्रश्नः ॥ ५ ॥
183624
183625 कथंच तेजः संपन्नं संपन्ना च कथं क्रिया ।
183626 कथं च कालः संपन्नः संपन्नः पवनः कथम् ॥ ६ ॥
183627
183628 कथं च शून्यं संपन्नं संपन्नं चिन्नभः कथम् ।
183629 इति ज्ञातं मया भूयो बोधाय वद मे प्रभो ॥ ७ ॥
183630
183631 इत्येतत्सर्वं प्राक् त्वद्वचनांज्ज्ञातमपि पुनरसंभावनाशान्त्या
183632 बोधाभिवृद्धये वद ॥ ७ ॥
183633
183634 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
183635
183636 ब्रूहि राघव तत्त्वेन स्वप्नदृष्टमहापुरे ।
183637 संपन्ना भूः कथमिव संपन्नं कथमम्बरम् ॥ ८ ॥
183638
183639 स्वप्नवदेव सर्वं संभावनीयमित्याशयेन प्रतिबन्द्येव स्वयं प्रश्नव्याजेन
183640 वसिष्ठ उत्तरमाह - ब्रूहीत्यादिना ॥ ८ ॥
183641
183642 कथं वारि च संपन्नं संपन्ना उपलाः कथम् ।
183643 कथं च तेजः संपन्नं संपन्नाश्च कथं दिशः ॥ ९ ॥
183644
183645 संपन्नश्च कथं कालः संपन्ना च कथं क्रिया ।
183646 कथमेतन्निमित्तादि [नियत्यादीति पाठः ।] सर्वं संपन्नमुच्यताम् ॥ १०
183647 ।।
183648
183649 केनेदं निर्मितं दग्धमानीतं रचितं चितम् ।
183650 उत्पादितं प्रकटितं किमाचारं किमात्मकम् ॥ ११ ॥
183651
183652 श्रीराम उवाच ।
183653
183654 आत्मास्य केवलं व्योम न सद्भूम्यचलादिकम् ।
183655 जगतः स्वप्नरूपस्य निराकारो निरास्पदः ॥ १२ ॥
183656
183657 दृष्टान्तवदेव दार्ष्टान्तिकेऽपि पृथ्व्यादिसंपत्तिं संभावयन् रामः स्वयमपि
183658 जगतो मिथ्यात्वं प्रपञ्चयति - आत्मास्येत्यादिन । अस्य जगत आत्मा स्वरूपं
183659 केवलं व्योमैव ॥ १२ ॥
183660
183661 आत्मैव व्योमरूपोऽस्य निराधारो निराकृतिः ।
183662 विनाकृतेर्वा व्योम्नोऽस्य किमाधारेण कारणम् ॥ १३ ॥
183663
183664 तर्हि किं शून्यरूपमेव नेत्याह - आत्मैवेति । कारणं प्रयोजनम् ॥ १३ ॥

न किंचिदेतत्संपन्नं सद्यथैतन्न संविदः |
एतच्चित्कचनं नाम मन एव तथा स्थितम् || १४ ||

अभ्युपेत्य पृथ्व्याद्याकारसंपत्तिमिदमुक्तं वस्तुतस्तु तत्संपत्तिरपि नास्त्येवेत्याह
- न किंचिदिति | एतज्जगदाकारं चित्कचनं स्वप्नवन्मन एव तथा स्थितं नान्यत् ||
१४ ||

दिक्कालाद्यत्र चिद्भानं चिद्भानमचलादिकम् |
चिज्जलादि तथा बोधाच्चित्खं वाय्वादि तद्विदह् || १५ ||

मनसश्च चित्स्फुरणमात्रत्वात्तदेव सर्वमित्याह - दिक्कालेत्यादिना | तद्विदः
सर्वतत्त्वविदः || १५ ||

संविदेव किल व्योम तिष्ठति व्योमतामिता |
दृषत्तयास्ते काठिन्याद्द्रवाज्जलमिव स्थिता || १६ ||

वस्तुतस्तु न भूम्यादि किंचित्तन्न च दृश्यता |
चिदाकाशमनन्तं तत्सर्वमेकं तदात्मकम् || १७ ||

द्रव्त्वादम्बु ह्रद्याब्धेर्नानावृत्तितया यथा |
अनानैव भवेन्नाना चिद्व्योमात्मनि वै तथा || १८ ||

ह्रद्यस्य प्रसन्नस्याब्धेरम्बु द्रवत्वादेव यथा
तरङ्गफेनावर्तादिनानावृत्यात्मना अनानैव नाना संभवेत्तथा
चिद्व्योमापीत्यर्थः || १८ ||

काठिन्यवेदनादुर्वी गिरितामागतेव चित् |
शून्यतावेदनाच्छून्यं वेत्ति व्योमेव चिद्वपुः || १९ ||

द्रवत्ववेदनाद्वेत्ति वारि स्पन्दतयानिलम् |
औष्ण्यसंवित्ततो वह्निमत्यजन्ती निजं वपुः || २० ||

चित् आत्मनि द्रवत्ववेदनाद्वारि वेत्ति | एवं स्पन्दतया वेदनादनिलं वेत्ति | निजं
वपुरधिष्ठानचिद्रूपमत्यजन्तीति विवर्तता दर्शिता || २० ||

एवंस्वभाव एवायं चिद्धातुर्गगनात्मकः |
यदेवं नाम कचति निष्कारणगुणक्रमम् || २१ ||

निष्कारणगुणक्रममिति दृष्टसृष्टिसिद्धान्तः प्रकटितः || २१ ||

न चैतद्व्यतिरेकेण किंचिन्नापीह विद्यते |
अन्यच्छून्यत्ववारिभ्यामृते खार्णवयोरिव || २२ ||

यथा अर्णवस्य वारित्वादृते अन्यत्तत्त्वं नास्ति | खस्य च शून्यत्वादृते तथा
एतस्माच्चिदात्मनो व्यतिरेकेण किंचिज्जगतस्तत्त्वं न विद्यते || २२ ||

न तु चिद्गगनादन्यन्न संभवति किंचन |
इदं त्वमहमित्यादि तस्मादाशान्तमास्यताम् || २३ ||

इदं त्वमहमित्यादि जगत् चिद्गगनादन्यन्न तु | यतः किंचन तद्विना न संभवति ||
२३ ||

त्वं यथास्मिन् गृहे कुर्वन्नग्निशैलादिकां विदम् |
तदेव पश्यस्यवपुरेवं चिद्गगनं तथा || २४ ||

कुर्वन् स्वप्नमनोरथादिना रचयन् || २४ ||

चिद्व्योम भाति देहाभं सर्गादौ न तु देहकः |
अकारणत्वादसतश्चिदुदेतीति चिन्त्यताम् || २५ ||

यदा देहको नास्ति तदा अकारणत्वादसतोऽज्ञानाद्देहाकारा चिदुदेति | न तत्त्वत इति
चिन्त्यतां विचार्यतामभिज्ञैरित्यर्थः ||| २५ ||

मनोबुद्धिरहंकारो भूतानि गिरयो दिशः |
शिलाजठरवन्मौनमयं सर्वं यथास्थितम् || २६ ||

मौनमयमनिर्वाच्यमेवेत्यर्थः || २६ ||

एवं न किंचिदुत्पन्नं नष्टं न च न किंचन |
यथास्थितं जगद्रूपं चिद्ब्रह्मात्मनि तिष्ठति || २७ ||

चितौ यत्कचनं नाम स्वरूपप्रविजृम्भणम् |
तदेतज्जगदित्युक्तं द्रव एव यथा जलम् || २८ ||

स्वरूपस्य प्रकर्षेण विजृम्भणं बृंहणम् || २८ ||

इदं जगद्भानमभानमेव चिद्व्योम शून्यं परमार्थ एव |
यथार्थसंदर्शनबुद्धबुद्धेरबुद्धबुद्धेस्तु यथा तथास्तु || २९ ||

यथार्थसंदर्शनेन प्रबुद्धदृष्ट्या इदं जगद्भावेन भानमप्यभानमेव
चिद्व्योमैव परमार्थः | अबुद्धबुद्धेर्मूर्खस्य तु यथा तथास्तु किं
तद्विचारेणेत्यर्थः || २९ ||

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० चिदाकाशैकताप्रतिपादनं
नाम चतुरधिकद्विशततमः सर्गः || २०४ ||

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
चिदाकाशैकताप्रतिपादनं नाम चतुरधिकद्विशततमः सर्गः || २०४ ||

पञ्चाधिकद्विशततमः सर्गः २०५

श्रीराम उवाच |

एवं यथैतद्भगवन्स्वप्ने दृश्यं परं नभः |
तथैव जाग्रतीत्यत्र न चेत्संदेहजालिका || १ ||

विवर्तमात्ररूपेयं स्वप्नतुल्या जगत्स्थितिः |
नोद्भूता न स्थिता नास्ता चिन्मात्रमिति वर्ण्यते ||

एवं जगताः स्वप्नवद्विवर्तमात्रत्वं यथोक्तमभ्युपगम्य कूटस्थाद्वयचिन्मात्रे
विवर्तोऽप्यसंभावित एव हेत्वभावादिति रामः पृच्छति - एवमिति द्वाभ्याम् || १ ||

इदं मे भगवन्ब्रूहि महाप्रश्नमनुत्तमम् |

183769 कथं भवत्यदेहा चिज्जाग्रत्स्वप्ने स्वदेहवत् ॥ २ ॥
183770
183771 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
183772
183773 दृश्यं जाग्रत्यथ स्वप्ने खाधारं खात्मकं खजम् ।
183774 खं च नान्यत्परं जातु संदेहोऽस्त्युपपत्तितः ॥ ३ ॥
183775
183776 हेत्वभावाद्धि त्वया विवर्तस्यानुत्पत्तिरनुत्पन्नस्य न स्थितिः स्यादिति शून्यतैव
183777 स्यादित्यापादनीयं तच्चेष्टमेव तस्येति निरुपपत्तिकस्ते प्रश्नहेतुः संदेह इति
183778 भगवानुत्तरमाह - दृश्यमित्यादिना । यतः खजं हेतुशून्यादुत्पन्नमतः
183779 शून्याधारं शून्यात्मकमेव स्यादित्यापादनीयम् । खं शून्यं च परं
183780 ब्रह्मैव नान्यत् । अत उत्पत्त्यादिशून्ये ब्रह्माद्वैताविरोधिनि विवर्ते अनुपपत्तिसंदेहो
183781 नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥
183782
183783 समस्तकारणाकारप्रत्यस्तमयरूपिणि ।
183784 सर्गादावेव भूतानि संभवन्ति न कानिचित् ॥ ४ ॥
183785
183786 अनुत्पत्तिमेवोपपादयति - समस्तेत्यादिना ॥ ४ ॥
183787
183788 पृथ्व्यादिनियतस्तेन देहोऽयं नास्ति किंचन ।
183789 भूतान्येव किलैतानि देहस्तानि न सन्त्यलम् ॥ ५ ॥
183790
183791 कथं भवत्यदेहा चिज्जाग्रत्स्वप्ने सदेहवत् इति प्रश्नोऽप्यनुपपन्नः ।
183792 पृथ्व्याद्यभावे चतुर्विधभूतग्रामरूपदेहानामप्यसत्त्वादित्याह -
183793 पृथ्व्यादीति ॥ ५ ॥
183794
183795 तेन स्वप्नवदाभासमिदं पश्यति चिन्नभः ।
183796 स्वरूपमात्रकचनमाकारवदिवाकुलम् ॥ ६ ॥
183797
183798 अतो विवर्तपक्षो निर्दोष इत्याह - तेनेति । आकुलं मायागुणविक्षुब्धम् ॥ ६ ॥
183799
183800 भानमाभानमात्रत्वमिदं यत्तच्चिदात्मना ।
183801 नभसा स्वप्नशब्देन कथ्यते जगदाकृतिः ॥ ७ ॥
183802
183803 यत्तदाभानमात्रत्वं तदेव स्वप्नभानं सैव जगदाकृतिर्नभसा
183804 चिदाकाशरूपेणैव स्वप्नविवर्तजगदादिशब्देन कथ्यते ॥ ७ ॥
183805
183806 यदेतद्वेदनं नाम चिद्व्योम्नो व्योमनिर्मलम् ।
183807 एतदन्तश्चितो रूपं स्वप्नो जगदिति स्थितम् ॥ ८ ॥
183808
183809 तथा च वेदनान्तर्भासमानं जगद्रूपं सौक्ष्म्ये स्वप्न इति स्थौल्ये जगदिति
183810 वेदनमेव तथा स्थितमित्यर्थः ॥ ८ ॥
183811
183812 एतस्मिन्नेव तेनाथ स्वभावकचने तते ।
183813 चिद्रूपेण कृताः संज्ञाः पृथक्पृथ्व्यादिका इमाः ॥ ९ ॥
183814
183815 एवंरूपप्रपञ्चस्य वेदनमात्रत्वे नामप्रपञ्चोपि वेदनस्यैव नामभेद इति
183816 पर्यवस्यतीत्याह - एतस्मिन्नेवेति । तेन रूपभेदकल्पकेन चिद्रूपेण चिदात्मना । अथ
183817 अनन्तरम् ॥ ९ ॥
183818
183819 चिद्भानमेव तत्स्वप्नजगच्छब्दैः प्रकथ्यते ।
183820 भानं चास्याः स्वभावः खं तत्कदाचिन्न शाम्यति ॥ १० ॥

183821
183822 अत एव स्वप्नादिशान्तावपि तत्तत्त्वं भानं कदापि न शाम्यतीत्याह -
183823 चिद्भानमेवेति। स्वभावस्तत्त्वम्॥ १०॥
183824
183825 बह्व्यः सर्गदृशो भिन्ना ब्रह्मैव ब्रह्मखे च ताः।
183826 शून्यतानभसी वातस्तिष्ठन्ति च विशन्ति च॥ ११॥
183827
183828 तत्सद्भावादेव तत्र बहवो विवर्ताः प्रवृत्ता इत्याह - बाह्य इति॥ ११॥
183829
183830 श्रीराम उवाच।
183831
183832 सर्गाणां कोटयः प्रोक्ता भगवन्भवता किल।
183833 काश्चिद्ब्रह्माण्डकोशस्थाः काश्चिदण्डविवर्जिताः॥ १२॥
183834
183835 कौतुकादेतद्ब्रह्माण्डस्वरूपं श्रोतुकामो रामः प्रश्नपीठिकां रचयति -
183836 सर्गाणामित्यादिना। प्रोक्ताः लीलोपाख्यानभुशुण्डाख्यानादौ ता उक्ता एवानुवदति
183837 - काश्चिदित्यादिना। एते श्लोकाः प्राग्व्याख्याताः॥ १२॥
183838
183839 काश्चिन्महीकोशगताः काश्चिदाकाशसंस्थिता।
183840 तेजःकोशगताः काश्चित्काश्चित्पवनकोशगाः॥ १३॥
183841
183842 काश्चिद्व्योमस्थभूपीठा ऊर्ध्वाधस्थविनिश्चयाः।
183843 बुध्नाकाशादूर्ध्वखुरा लम्बमानवनाचलाः॥ १४॥
183844
183845 व्योमस्थगोलकाकारभूपीठाः। ऊर्ध्वाधस्थानां पिपीलिकावद्भूगोलसंलग्नानां
183846 देवासुरादीनां वयमेवोर्ध्वं वयमेवोर्ध्वमिति विविधा निश्चया यत्र। तदेव
183847 स्पष्टमाह - बुध्नाकाशादिति। यतः सर्वेषां दृशा भूमेरधोदेशे प्रजाः
183848 बुध्नाकाशाद्भूमिमूलाकाशादूर्ध्वखुरा ऊर्ध्वपादाः अधःशीर्षाः।
183849 एवमूर्ध्वमूलाधःशाखशिखरत्वाल्लम्बमानानीव वनान्यचलाश्च येषु॥ १४॥
183850
183851 काश्चिद्वातात्मभूतौघाः काश्चिन्नित्यं तमोधराः।
183852 व्योमसंस्थानकाः काश्चित्काश्चित्क्रिमिकुलाकुलाः॥ १५॥
183853
183854 वातात्मानो वायुशरीरा भूतौघाः प्राणिसमूहा यासु तमोधराः सान्धकाराः।
183855 व्योमेव प्राणिदेहसंस्थानं यासु॥ १५॥
183856
183857 काश्चिदाकाशकोशस्थाः काश्चिच्चोपलकोशगाः।
183858 काश्चित्सकुण्डकोशस्थाः काश्चित्खे खगवत्स्थिताः॥ १६॥
183859
183860 सकुण्डाः सभाण्डा ये गृहमण्डपादिकोशास्तत्स्थाः यथा। मण्डपोपाख्याने
183861 दर्शिताः॥ १६॥
183862
183863 तासां मध्ये यथा हीदं ब्रह्माण्डं यादृशं स्थितम्।
183864 अस्माकं भगवंस्तन्मे ब्रूहि तत्त्वविदां वर॥ १७॥
183865
183866 इदमस्माकमाश्रयभूतमिव ब्रह्माण्डं यादृशं स्थितं तन्मे ब्रूहीति
183867 प्रश्नः॥ १७॥
183868
183869 श्रीवसिष्ठ उवाच।
183870
183871 यदपूर्वमदृष्टं वा नानुभूतं न वा श्रुतम्।
183872 तद्वर्ण्यते सुदृष्टान्तैर्गृह्यते च तदूह्यते॥ १८॥

183873
183874 नायं तत्त्वविषयस्तत्त्वज्ञानोपयोगी वा प्रश्नो नापि प्रयोजनवान्
183875 प्रकृतोपयुक्तोऽपूर्वो वा नापि नियतार्थः। मुनिभिर्ज्योतिषसिद्धान्तभेदेषु
183876 भूमिभुवनादिस्थितेरन्यथान्यथावर्णनात्। तच्चोपदर्शितमेव पुरस्तादतो
183877 मायामये स्वप्नोपमेऽस्मिन्नैकतरपक्षपातेन सिद्धान्तकथने किंचित्प्रयोजनं
183878 प्रमाणं वास्तीति मन्यमानो वसिष्ठः शास्त्रान्तरस्य विषयोऽयं ततस्त्वया ज्ञात
183879 एवेति न प्रश्नार्ह इत्येवोक्त्या समाधत्ते - यदिति। अपूर्वं मानान्तराविषयः।
183880 तस्यैव प्रपञ्चो न दृष्टं नानुभूतं न वा श्रुतमिति
183881 प्रत्यक्षानुमानागमार्थत्वपरम्। तदेव गुरुणा सुदृष्टान्तैर्वर्ण्यते शिष्येण च
183882 श्रवणेन गृह्यते मननेनोह्यते नेतरदित्यर्थः॥ १८॥
183883
183884 इदं तु राम ब्रह्माण्डमागमैर्मुनिभिः सुरैः।
183885 शतशो वर्णितं तच्च ज्ञातमेतत्त्वयाऽखिलम्॥ १९॥
183886
183887 शतशः अनेकधा अनेकप्रकारेण च॥ १९॥
183888
183889 यथेदं भवता ज्ञातमागमैर्वर्णितं यथा।
183890 स्थितं तदेतदखिलं किमन्यदिह वर्ण्यते॥ २०॥
183891
183892 त्वज्ज्ञातप्रकारस्यैव त्वां प्रति वर्णनं नापूर्वमिति न युक्तमित्याह - यथेति॥
183893 २०॥
183894
183895 श्रीराम उवाच।
183896
183897 कथमेतद्वद ब्रह्मन्संपन्नं चिन्महानभः।
183898 कियत्प्रमाणमेतद्वा कियत्कालं च वा स्थितम्॥ २१॥
183899
183900 तर्हि ब्रह्म कथं ब्रह्माण्डाकारं संपन्नं कियत्कालं वा एवं स्थास्यति
183901 तद्वदेति रामः पृच्छति - कथमिति॥ २१॥
183902
183903 श्रीवसिष्ठ उवाच।
183904
183905 अनादिनिधनं ब्रह्म नित्यमस्त्येतदव्ययम्।
183906 आदिमध्यान्तता नास्ति नाकाराः परमाम्बरे॥ २२॥
183907
183908 न ब्रह्म कदापि साकारं संपन्नम् नापि तस्य कालिकपरिच्छेदोऽस्ति किंतु
183909 यावदप्रबोधं सुप्त इव स्वात्मानमेव जगदाकारमिव पश्यतीत्याशयेनोत्तरमाह
183910 - अनादीत्यादिना॥ २२॥
183911
183912 ब्रह्माकाशमनाद्यन्तमेतदव्ययमाततम्।
183913 एतन्मयमिदं विश्वं विष्वगाद्यन्तवर्जितम्॥ २३॥
183914
183915 परमस्यास्य चिद्व्योम्नः स्वयं यद्भानमात्मनि।
183916 तदेतद्विश्वमित्युक्तं स्वयं तेनैव तन्मृषा॥ २४॥
183917
183918 तेन स्वयमेव विश्वमिति उक्तं तच्च मृषा॥ २४॥
183919
183920 पुरुषस्य यथा स्वप्नपुरसंदर्शनं तथा।
183921 तत्तस्य भानं पुरवत्तदिदं विश्वमुच्यते॥ २५॥
183922
183923 कठिना नेह गिरयो न द्रवाणि जलानि च।
183924 न शून्यमेतदाकाशं कालोन कलनात्मकः॥ २६॥

चिदेकस्वभावे ब्रह्मणि तद्विरुद्धा गिरिकाठिन्यादिस्वभावाः कथं सत्याः
स्युरित्याह - कठिना इति ॥ २६ ॥

यद्यथा [यद्यथात्मघनं यत्र इत्यपि पाठः ।] चाव्ययं यत्र स्वतः
संचेतितं चिता ।
तत्तथा तत्र चित्तत्त्वे अलं शैलादिवत्स्थितम् ॥ २७ ॥

तथा च चिदेव भ्रान्तिचेतनेन तता तथा स्थितेव न वस्तुत इत्याह - यदिति ॥ २७ ॥

अशिलैव शिला स्वप्ने नभ एवानभो यथा ।
भवेत्तथेह सर्गादि स्वप्ने दृश्यस्थितिश्चितौ ॥ २८ ॥

एवकारो भिन्नक्रमः । अनभ एव यथा नभ इति ॥ २८ ॥

अनाकारैव चिच्छान्ता स्वप्नवद्यत्स्वचेतनम् ।
वेत्ति तज्जगदित्युक्तं तच्चानाकारमेव सत् ॥ २९ ॥

उक्तं शतशो मयेत्यर्थः ॥ २९ ॥

वायोः स्पन्दो यथान्तस्थो वात एव निरन्तरः ।
तथेदं ब्रह्मणि ब्रह्म न चोदेति न शाम्यति ॥ ३० ॥

द्रवत्वमम्भसि यथा शून्यत्वं नभसो यथा ।
यथा वस्तुनि वस्तुत्वं ब्रह्मणीदं जगत्तथा ॥ ३१ ॥

न प्रयातं न वाऽऽयातमकारणमकारणात् ।
न च नास्ति न वास्तीदं भिन्नं ब्रह्मपदे जगत् ॥ ३२ ॥

प्रयातं प्रलयेन तिरोभूतम् । आयातमाविर्भूतम् ॥ ३२ ॥

न चानादि निराभासं निराकारं चिदम्बरम् ।
दृशः कारणमन्यस्याः क्वचिद्भवितुमर्हति ॥ ३३ ॥

ब्रह्म तु कारणत्वादियोग्यं न भवत्येवेत्याह - न चेति । अन्यस्याः सर्गदृशः ॥
३३ ॥

तस्माद्यथावयविनोऽवयवाः स्वात्ममात्रकाः ।
तथानवयवे ब्रह्मव्योम्नि व्योम जगत्स्थितम् ॥ ३४ ॥

स्वात्ममात्रकाः पृथगसन्तः ॥ ३४ ॥

सर्वं शान्तं निरालम्बं ज्ञप्तिमात्रमनामयम् ।
नेह सत्ता न वासत्ता न च नानास्ति किंचन ॥ ३५ ॥

सर्वापलापे नेह नाना इति श्रुतिः प्रमाणमिति भावः ॥ ३५ ॥

संकल्पस्वप्नगरनृत्तवत्सर्वमाततम् ।
स्थितमेव समं शान्तमाकाशमजमव्ययम् ॥ ३६ ॥

तथाविधस्यापि प्रतिभासे दृष्टान्तमाह - संकल्पेति ॥ ३६ ॥

183977 परमचिदम्बरहृदयं चित्त्वाद्यत्कचति कान्तमममलमलम् |
183978 तदिदं जगदिति कलितं तेनैव तदात्मरूपमाकल्पम् || ३७ ||
183979
183980 अमलं स्वच्छं कान्तं स्फुरद्रूपं परमस्य चिदम्बरस्य हृदयं सारभूतं
183981 स्वरूपमेव चित्स्वभावाद्यदाकारं भ्रान्त्या अलं समर्थं कचति तदेव
183982 स्वकल्पितमात्मरूपमाकल्पमाप्रलयं तेनैव जगदिति कलितं बुद्धं
183983 नान्यदित्यर्थः || ३७ ||
183984
183985 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मु० नि० उ० सर्गकारणनिरासो नाम
183986 पञ्चाधिकद्विशततमः सर्गः || २०५ ||
183987
183988 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
183989 सर्गकारणनिरासो नाम पञ्चाधिकद्विशततमः सर्गः || २०५ ||
183990
183991 षडधिकद्विशततमः सर्गह् २०६
183992
183993 श्रीवसिष्ठ उवाच |
183994
183995 यदकारणकं भाति भानं तन्नैव किंचन |
183996 तत्तथा परमार्थेन परमार्थः स्थितोऽनघ || १ ||
183997
183998 ब्रह्मैव सज्जगन्नास्तीत्येतन्निर्णयहेतवः |
183999 कुशद्वीपेश्वरप्रोक्ताः प्रश्ना इह निरूपिताः ||
184000
184001 परमार्थो ब्रह्मैव परमार्थेन स्थितः | अकारणकं यज्जगद्भानं भाति
184002 तत्किंचनापि नैवास्ति इति पूर्वग्रन्थफलितार्थ उत्तरग्रन्थावतारायोपन्यस्तः || १ ||
184003
184004 अत्रेमं केनचित्पृष्टोऽयमहं तं महामते |
184005 सम्यग्बोधस्य पुष्ट्यर्थं महाप्रश्नं परं शृणु || २ ||
184006
184007 अत्रास्मिन्नर्थे सम्यग्बोधस्य पुष्ट्यर्थमिमं वक्ष्यमाणं महाप्रश्नं
184008 परमन्यं शृणु || २ ||
184009
184010 अस्त्यब्धिभ्यामुभयतो व्याप्तं ख्यातं जगत्त्रये |
184011 कुशद्वीपमिति द्वीपं भूमौ वलयवत्स्थितम् || ३ ||
184012
184013 अब्धिभ्यां सुरोदघृतोदाभ्यामुभयतो वलयवद्व्याप्तम् || ३ ||
184014
184015 तत्रास्तीलावती नाम हैमी पूर्वोत्तरे पुरी |
184016 दीप्तिज्वालामयस्तम्भप्रोतावनिनभस्तला || ४ ||
184017
184018 पूर्वोत्तरयोरन्तराले दिग्भागे | दिङ्नामान्यन्तराले इति बहुव्रीहिः |
184019 दीप्तिलक्षणज्वालावलिस्तम्भैः प्रोते अवनिनभस्तले यत्र || ४ ||
184020
184021 पूर्वे तस्यामभूद्राजा प्रज्ञप्तिरिति विश्रुतः |
184022 अनुरक्तजगद्भूतः शक्रः स्वर्ग [सर्ग इति पाठः |] इवापरः || ५ ||
184023
184024 तस्यां पुरि पूर्वे भागे || ५ ||
184025
184026 केनचित्कारणेनाहं कदाचित्तस्य भूपतेः |
184027 प्राप्तः समीपं नभसः प्रलयार्क इव च्युतः || ६ ||
184028

184029 ज्योतिश्चक्राच्च्युतः प्रलयकालेऽर्क इव ॥ ६ ॥
184030
184031 पुष्पार्घ्याचमनीयैर्मां पूजयित्वोपविश्य सः ।
184032 मध्ये कथायां कस्यांचिदपृच्छत्प्रणयादिदम् ॥ ७ ॥
184033
184034 भगवन्सर्वसंहारे जाते शून्यतते स्थिते ।
184035 अवाच्ये परमे व्योम्नि सर्वकारणसंक्षये ॥ ८ ॥
184036
184037 शून्यतया तते विस्तीर्णे नामप्रवृत्तिनिमित्तजात्यादिरूपचतुष्टयाभावादवाच्ये
184038 सर्वकारणानां बीजादीनां पृथ्व्यादीनां च संक्षये जाते सति ॥ ८ ॥
184039
184040 सर्गारम्भस्य भूयः स्याद्वद किं मूलकारणम् ।
184041 कानि वा सहकारीणि कारणानि कुतः कथम् ॥ ९ ॥
184042
184043 मूलकारणमुपादानम् । सहकारीणि निमित्तकारणानि । तानि यदि सन्ति तर्हि कुत
184044 उपादानादेः कथं केनोपायेन जातानि ॥ ९ ॥
184045
184046 किं जगत्किं च सर्गादि काश्चिन्नित्यं तमोधराः ।
184047 व्योमसंस्थार्णवाः काश्चित्काश्चित्कृमिकुलाकुलाः ॥ १० ॥
184048
184049 उत्पन्नं जगच्च तत्त्वतः किम् । तस्य सर्गादिप्रलयान्ता विकाराश्च किम् । तत्रापि
184050 काश्चिद्भूमयो नित्यं तमोधराः । काश्चिद्ब्रह्मलोकादयो व्योमसंस्थार्णवाः ।
184051 अरश्च ण्यश्चार्णवौ इति श्रुतेः । काश्चिन्नरकादिभूमयः कृमिकुलैराकुला
184052 इत्यादिवैचित्र्यं च किम् ॥ १० ॥
184053
184054 काश्चिदाकाशकोशस्थाः काश्चिच्चोपलकोशगाः ।
184055 किं च वा भूतभूतादि कुतो बुद्ध्यादयः कथम् ॥ ११ ॥
184056
184057 आकाशकोशस्था अन्तरिक्षादिलोकाः । उपलकोशगाः शिलोदरगता
184058 दैत्यदानवादिनगर्यः । भूतानि पृथिव्यादीनि तद्गतचतुर्विधभूतग्रामादि च
184059 तत्त्वतः किम् । तेषामाध्यात्मिका बुद्ध्यादयश्च किं कथं वा ॥ ११ ॥
184060
184061 कः कर्ता कोऽथ वा द्रष्टा काधाराधेयता कथम् ।
184062 न कदाचिन्महानाशो जगतामिति निश्चयः ॥ १२ ॥
184063
184064 एतेषां सर्वेषां कर्ता निर्माता कः । अथ को वा द्रष्टा । यदि तु
184065 कर्मब्रह्मोभयकाण्डात्मकसमस्तवेदशास्त्रार्थाविरोधाय जगतां कदाचिदपि
184066 महानाशः प्रलयो नास्ति किंतु तत्तत्प्राणिकर्मानुसारेण सदैव व्यवहाराः
184067 प्रवर्तन्ते न कदाचिदनीदृशं जगदिति निश्चयः समर्थितस्तर्हि यथा संवेदनं
184068 तथैवानुभूतय इति प्रसिद्धेः संवेदनं देहादिहेतुरित्युच्येत उतान्यत् । तत्राद्ये पक्षे
184069 तत्संवेदनं किमनाशं शाश्वतं किं वा असन्मयं नश्वरमिति । यद्यनाशं
184070 तर्हि कूटस्थमेवेति न देहादिविकारं स्यात् । यदि नश्वरं तर्हि तदुत्पत्तौ कारणं
184071 वाच्यम् तच्च दुर्वचम् विना संवेदनं तस्यासिद्धेरिति विरोधादित्युत्तरश्लोकाभ्यां
184072 सहान्वयः ॥ १२ ॥
184073
184074 समस्तवेदशास्त्रार्थाविरोधाय समर्थितः ।
184075 यथा संवेदनं नाम तथा नामानुभूतयः ॥ १३ ॥
184076
184077 यतस्ततो वेदनं स्यात्किमनाशमसन्मयम् ।
184078 अन्यच्च जम्बूद्वीपादौ देशेऽद्य मुनिनायक ॥ १४ ॥
184079
184080 द्वितीयेऽपि शङ्कते - अन्यच्चेत्यादिना ॥ १४ ॥

184081
184082 मृतानामग्निदग्धानामिह वा देहनाशिनाम् ।
184083 नरकस्वर्गभोगाय विदेहे देहकारणम् ॥ १५ ॥
184084
184085 इह कुशद्वीपादौ वा देहनाशवताम् । विदेहे देहोत्पादकमातापित्रादिशून्यप्रदेशे
184086 देहं प्रति उपादानकारणं सहकारीणि निमित्तकारणानि वा कानि ॥ १५ ॥
184087
184088 किं तस्यात्सहकारीणि कारणान्यथ कानि वा ।
184089 धर्माधर्मावमूर्तौ द्वौ तस्यामूर्तस्य मूर्तता ॥ १६ ॥
184090
184091 ननु धर्माधर्मविव देहाद्याकारेण परिणंस्येते तत्राह - धर्माधर्माविति ।
184092 तस्य अमूर्तस्य द्रव्यस्य मूर्तता असमञ्जसेत्यपकृष्य संबन्धः ॥ १६ ॥
184093
184094 निर्द्रव्यं कुरुते द्रव्यैर्युक्तिरित्यसमञ्जसा ।
184095 मातापित्राद्यभावो हि बीजं किं तत्र कारणम् ॥ १७ ॥
184096
184097 किं च निर्द्रव्यं अद्रव्यं द्रव्यभिन्नं तदुभयं द्रव्यैः
184098 पार्थिवादिभागैर्देहादिनिर्माणं कुरुते इति युक्तिरप्यसमञ्जसा ।
184099 निर्बीजत्वादप्यसमञ्जसमित्याह - मातापित्रादीति ॥ १७ ॥
184100
184101 अन्ये वा हेतवः के स्युः कथं द्रव्यादिसंभवः ।
184102 परलोकोऽस्य नास्तीति यथासंवेदनं स्थितेः ॥ १८ ॥
184103
184104 तर्ह्यस्तु नास्तिकपक्षस्तत्राह - परलोक इति । अस्य धर्माधर्मादिकर्तुः परलोको
184105 नास्तीति च असमञ्जसम् । अस्यैव जन्मनः पूर्वजन्मापेक्षया परलोकत्वात् । अस्य च
184106 यथासंवेदनं स्थितेः ॥ १८ ॥
184107
184108 समस्तलोकवेदादिविरोधाच्चासमञ्जसम् ।
184109 अनिच्छितेहितैर्दूरदेशान्तरगतैः फलम् ॥ १९ ॥
184110
184111 समस्तलोकवेदादिविरोधप्रसङ्गाच्च नास्तिकपक्षो न ग्राह्य इत्याह - समस्तेति ।
184112 किंचेयं प्रजा स्वेच्छाचेष्टाद्यविषयैरपि देशान्तरगतैरत
184113 एवासंबन्धैरमूर्तैरपि राजाज्ञादिभिर्वधवन्धदण्डादिफलं प्राप्नोति तत्र च
184114 कः क्रमः का उपपत्तिः ॥ १९ ॥
184115
184116 प्रजा प्राप्नोत्यसंबन्धैरमूर्तैरत्र कः क्रमः ।
184117 स्तम्भो वरेण सौवर्णो विना हेमगमागमैः ॥ २० ॥
184118
184119 क्षणात्संपद्यते तत्र संपत्तिः कथमुच्यताम् ।
184120 विधीनां प्रतिषेधानां निर्निमित्तं विवल्गताम् ॥ २१ ॥
184121
184122 किं च शिलादिमयः स्तम्भो देवमुन्यादिवरेण हेम्नः अर्जनार्थं
184123 गमनागमनैर्विनापि यत्र सौवर्णः स्तम्भः क्षणात्संपद्यते तत्रापि सा संपत्तिः
184124 कथं कया उपपत्त्या । निर्निमित्तं अचेतनत्वात्प्रयोजनसिद्धिरूपं निमित्तं विनैव
184125 प्रवल्गतां प्रवर्तमानानांन् विधिप्रतिषेधशास्त्राणां लोके प्रचारेण
184126 निरूढानां कैरप्यननुष्ठानादरूढानामपि किं प्रयोजनम् ॥ २१ ॥
184127
184128 रूढानामप्यरूढानां किं प्रयोजनमुच्यताम् ।
184129 असदासीज्जगत्पूर्वं सत्संपन्नमनन्तरम् ॥ २२ ॥
184130
184131 तथा असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत असदेवेदमग्र आसीत् सदेव सोम्येदमग्र
184132 आसीदेकमेवाद्वितीयम् नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् इत्यादिश्रुतेः कथं परस्परं

184133 संगतार्थता ॥ २२ ॥
184134
184135 इति श्रुतेः कथं ब्रह्मन्कथ्यतां संगतार्थता ।
184136 अयं भवेत्कथं ब्रह्मा भवेच्चेत्तन्महामुने ॥ २३ ॥
184137
184138 किं च सर्गादौ शून्यान्नभसः सकाशादयं ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कथं भवेत् ।
184139 यदि नभस एवंप्रभावता अस्तीत्युच्येत
184140 तर्ह्येवंप्रभावात्सर्वस्मात्सर्वप्रदेशभिन्नात्सर्वत्र ब्रह्मा कुतोऽन्यो न जायते ॥ २३
184141 ॥
184142
184143 एवंप्रभावान्नभसः किं सर्वस्मान्न जायते ।
184144 ओषधीनामथार्थानां सर्वेषां वा स्थितिं गताः ॥ २४ ॥
184145
184146 औषधीनां स्वस्वपूर्वबीजादिजननस्वभावा अथान्येषां
184147 वह्न्यादीनामैष्ण्यादिस्वभावाश्च कथं तत्कथय ॥ २४ ॥
184148
184149 कथं स्वभावाः कथय यथाबोधं मुनीश्वर ।
184150 एकस्य जीवितं पुंसः सुहृदा मरणं द्विषा ॥ २५ ॥
184151
184152 किंचैकस्यैव पुंसः सुहृदा द्विषा च युगपज्जीवितं मरणं च प्रयागादौ
184153 कामप्रदे क्षेत्रे मृत्वा यदा अर्थितमर्थयित्वा मृतम् । मरणकाले तदुत्तरकालं
184154 च कामवासनानुवृत्तेर्मुखं व्यादाय स्वपितीतिवदौत्तरकालिकांशापेक्षया
184155 कथंचिन्मरणस्य पूर्वभावं प्रकल्प्य क्त्वाप्रयोगः । तत्कथं संपद्यते ॥ २५ ॥
184156
184157 मृत्वार्थितं प्रयागादौ क्षेत्रे तत्कथमुच्यताम् ।
184158 खे स्यामक्षयपूर्णेन्दुरिति ध्यायिचितैः फलैः ॥ २६ ॥
184159
184160 किं च अहं खे नभसि पूर्णेन्दुः स्यामिति कामनया
184161 चन्द्रभावप्रापकोपासनविध्यनुसारेण
184162 ध्यायिभिर्बहुभिरुपासकैश्चितैरवश्यभावित्वेन
184163 संचितैस्तुल्यकालमनुप्राप्तैश्चन्द्रभावफलैर्नभो युगपत्सहस्रेन्दु
184164 अनेकचन्द्रसहितं किं न जायते ॥ २६ ॥
184165
184166 तुल्यकालमनुप्राप्तैः सहस्रेन्दु न किं नभः ।
184167 अन्यच्च ध्यायिनां लक्षैर्ध्यातैका स्त्री यथाक्रमम् ॥ २७ ॥
184168
184169 जायात्वेन समं कालं लब्धं ध्यानफलं च तैः ।
184170 साध्व्यसाध्वी गृहे भर्तुः संस्थिता तपसा परा ॥ २८ ॥
184171
184172 तेषां सर्वेषां च जाया कथं संपन्ना । सा च तेषां भिन्नदेशे गृहे एका कथं
184173 स्थिता । सा च स्वतपसा परा ब्रह्मचारिणी तेषां प्रत्येकं तपसा साध्वी
184174 बहुभोग्यत्वादसाध्वी च कथं संपन्ना ॥ २८ ॥
184175
184176 तेषां च जाया संपन्ना कथमेतन्महामुने ।
184177 गृहानिर्गच्छमाकल्पं नृपः स द्वीपसप्तके ॥ २९ ॥
184178
184179 अहं गृहादनिर्गच्छं निर्गमनं विनैव आकल्पं द्वीपसप्तके नृपः सन् गृहे
184180 तिष्ठेयमिति च विरुद्धम् । यत्र वराच्छापाद्वा संपादितं तत्र गृहान्तर्भोग्यं
184181 वरस्य वरत्वं क्व तिष्ठति । कथमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥
184182
184183 वरत्वं वरशापाभ्यामिति अन्तः क्व तिष्ठति ।
184184 दानधर्मादितपसामौर्ध्वदेहिककर्मणाम् ॥ ३० ॥

किं च दानधर्मादितपसामौर्ध्वदेहिकश्राद्धादिकर्मणां चादृष्टं
क्रियोत्पत्तिप्रदेशे यद्युत्पद्यते तर्हि इहस्थानां परलोके तच्छून्यदेशे कथं फलम्
। किंचादृष्टं मूर्तदेहादौ प्रीतिजननेन सत्फलं वाच्यम् । न च तत्रत्ये मूर्ते देहे
तत्सत्त्वमस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इहस्थानाममूर्तानां मूर्तं प्रीत्यास्ति सत्फलम् ।
व्यवहर्ता न मूर्तोऽत्र विद्यते लोकयोर्द्वयोः ॥ ३१ ॥

यदि ब्रूया व्यवहर्ता जीवस्तत्समवेतं तददृष्टं यत्र तस्य भोगस्तत्रास्तीति । तन्न ।
यतो द्वोरपि इहलोकपरलोकयोर्व्यवहर्ता जीवो मूर्तो न विद्यते । न चात्रत्या देहादिमूर्ता
देशान्तरे कालान्तरे च विद्यन्ते । यदाश्रयेणास्य भृशं फलं संभवतीत्यर्थः
॥ ३१ ॥

देशान्तरे भृशं जीवो भृशं कालान्तरेऽपि वा ।
फलं संभवतीयत्तद्विनानुभवनं मुने ॥ ३२ ॥

असमञ्जसमेवाति कथं स्यात्सुसमञ्जसम् ।
इत्यादिसंशयगणं गिरा शीतावदातया ।
छिन्धि मेऽभ्युदितं भासा सान्ध्यमान्ध्यमिवोडुपह् ॥ ३३ ॥

इत्याद्यसमञ्जसं सर्वं कथं समञ्जसं स्यात् । इत्यादिसंशयगणं
शीतावदातया गिरा उडुपश्चन्द्रः संध्यायां भवं सांध्यमान्ध्यं तव इव
छिन्धि ॥ ३३ ॥

परमवस्तुनि संशयनाशनादुभयलोकहितं भवति स्फुटम् ।
तदिह मे कुरु साधुसमागमस्तनुफलो भवतीह न कस्यचित् ॥ ३४ ॥

हे भगवन् परमवस्तुनि परमात्मनि विषये उपदेशेन
सर्वसंशयनाशनादुभयलोकहितं विरुद्धसहस्रफलमप्यविरुद्धं स्फुटं
भवति । अतस्तत्परमवस्तुबोधनं मे कुरु । ननु महाफलमिदं कथं सहसैव
मया कार्यं तत्राह - साध्विति ।
भवत्सदृशमहत्समागमस्तनुफलस्तुच्छफलः कस्यचिन्मादृशस्यापि न
भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० महाप्रश्नो नाम
षडधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २०६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
महाप्रश्नो नाम षडधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २०६ ॥

सप्ताधिकद्विशततमः सर्गः २०७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

शृणु राजन्यथा स्पष्टमेतत्ते कथयाम्यहम् ।
येन ते सर्वसंदेहा यास्यन्त्यलममूलताम् ॥ १ ॥

क्रमव्युत्क्रमतः प्रश्नाः केचिदत्र समाहिताः ।
समाधास्यत्यथान्यांश्च सर्गैस्त्रिभिरुदारधीः ॥

तत्रैकविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानात्सर्वसंशयानां मूलोच्छेदेन

184237 परिहारात्सामान्यतः सर्वप्रश्नसमाधानं करिष्यामीति प्रतिजानीते - शृण्विति।
184238 स्पष्टं करतलामलकवत्स्फुटमेतदात्मतत्त्वं कथयामि॥ १॥
184239
184240 सर्वे तावज्जगद्भावा असद्रूपाः सदैव हि।
184241 सद्रूपाश्च सदैवेमे यथासंवेदनं स्थिताः॥ २॥
184242
184243 तत्रादौ स्वतःप्रमाणस्वसंवेदनानुसारिणामर्थतत्त्वव्यवस्थायां कोऽपि क्वापि
184244 संशयोऽनुपपन्न इत्याह - सर्वे इति। यत्र यदस्तीति प्रत्ययो यत्र च नास्तीति
184245 तत्रोभयत्रापि संविदैव भगवत्या तदुभयरूपसमर्थनादिति भावः॥ २॥
184246
184247 इदमित्थमिति प्रोता यत्र संवित्तदेव तत्।
184248 भवत्यवश्यं तत्त्वङ्ग सदेवास्त्वसदेव वा॥ ३॥
184249
184250 यत्र विषये इदं वस्तु नीलं पीतं घटः पटः अस्ति नास्तीति वा इत्थमेवेति अवधारणेन
184251 संवित्तिः प्रोता व्याप्ता हे अङ्ग तस्य विषयस्य तद्रूपमवश्यं भवत्येव तत्तु सद्वा
184252 असदेव वास्तु न तत्राग्रह इत्यर्थः॥ ३॥
184253
184254 ईदृक्स्वभावा संवित्तिस्तया देहो विभाव्यते।
184255 एक एव स्वरूपेण तस्यास्ते न च तद्विदा॥ ४॥
184256
184257 तत्कुत इति चेत्संवित्तेर्यथाप्रतिभासमर्थसाधकस्वभावादित्याह - ईदृगिति। तथा
184258 च नरकस्वर्गभोगाय विदेहे देहकारणं किं तत्स्यादिति प्रश्नः समाहित इत्याह ##-
184259 तेन देहेन तस्याः संविदो विदा अभिव्यक्तिश्च विभाव्यते देहस्यात्मता संविदो
184260 देहधर्मता चेति वैपरीत्यमध्यस्यत इति यावत्॥ ४॥
184261
184262 विदमेव विदुर्देहं स्वप्नादावितरेतरा।
184263 संवित्काचित्संभवति न चान्यास्ति शरीरता॥ ५॥
184264
184265 अत एव हि जनाः स्वप्नजाग्रतोर्देहं वेत्तीति वित् तथाविधं चेतयितारमेव
184266 विदुरनुभवन्ति। इतरा संवित्तु इतरा चेतयितुर्धर्मो न स्वयं चेतयित्रीति विदुः। अतः
184267 काचिद्भ्रान्तिरूपा संविदेव शरीरता संभवति तदन्या शरीरता नास्तीत्यर्थः॥ ५॥
184268
184269 आश्रितस्वप्नसंदर्शस्तथेदं भासते जगत्।
184270 समस्तकारणाभावात्सर्गादावन्यतात्र का॥ ६॥
184271
184272 आद्यप्रश्नत्रयमप्यनयैव दिशा समाधेयं जगतोऽपि संवेदनबलादेव
184273 सिद्धेरित्याशयेनाह - आश्रितेति। सर्गादौ जगदपि
184274 समस्तकारणाभावादवश्याश्रयणीयः स्वप्नं संपश्यतीति स्वप्नसंदर्शः
184275 संविदात्मैवेत्थं भासते। अत्र जगति अन्यता स्वप्नवैधर्म्यरूपा का। न काचिदपि।
184276 अथवा अस्ति भातीति प्रत्यगात्मस्वभावेनैव जगदनुभवात्तदन्यता का। न
184277 काचिदपीत्यर्थः॥ ६॥
184278
184279 एवं यदेव विमलं वेदनं ब्रह्मसंज्ञितम्।
184280 तदेवेदं जगद्भाति तत्केव जगतोऽन्यता॥ ७॥
184281
184282 तदेवाह - एवमिति॥ ७॥
184283
184284 एवं पूर्वापरं शुद्धमविकार्यजगत्स्थितेः।
184285 लोकवेदमहाशास्त्रैरनुभूतमुदाहृतम्॥ ८॥
184286
184287 एवमविकार्यस्य ब्रह्मण एव जगद्रूपेण स्थितेर्विद्वल्लोकैर्वेदैरध्यात्मशास्त्रैश्च
184288 प्रमाणैरेवमेवास्माभिरनुभूतं तदेवोदाहृतं नान्यदित्यर्थः॥ ८॥

अपलाप्यैव ये मूढा अन्धकूपकमेकवत् |
समस्तभूतसंवित्तौ रूढपूर्णं महात्मभिः || ९ ||

समस्तानां भूतानां प्राणिनां संवित्तौ रूढं दृढानुभवसिद्धं
सत्तात्मना सर्वत्र पूर्णं च महात्मभिरुक्तं जगतो
नित्यसंविन्मात्रत्वमपलाप्यैव ये मूढा
आपातवर्तमाननामरूपमात्रानुभवनमात्रप्रमाणकाः सन्तः संविन्न नित्यास्ति
किंतु शरीरमेव कारणं यस्यास्तथाविधा जडोपादानिका जडात्मनो गुण इति
मोहमुपागतास्ते अज्ञा नैयायिकचार्वाकादय उन्मत्ता एवेति त्रयाणामन्वयः || ९ ||

वर्तमानानुभवनमात्रमोहप्रमाणकाः |
शरीरकारणा संविदिति मोहमुपागताः || १० ||

उन्मत्ता एव तेऽज्ञास्ते योग्या नास्मत्कथासु ते |
अक्षीबक्षीबयोर्मूढबुद्धयोः कैव संकथा || ११ ||

कुतो न योग्यास्तत्राह - अक्षीबेति || १ ||

यया विपश्चित्कथया सर्वसंशयसंक्षयः |
न भवेत्त्रिषु लोकेषु ज्ञेया मूर्खकथैव सा || १२ ||

यस्तु मूढा आस्था बुद्धिर्यस्य तथाविधश्चार्वाकः असौ प्रपञ्चः
प्रत्यक्षमात्रं निष्ठा प्रमाणं यस्य तथाविधो नाप्रत्यक्षप्रमाणमस्तीति
श्रुत्यादिसिद्धं न ग्राह्यमिति वक्ति स तेन निर्युक्तिनोक्तेन सर्वविरुद्धेन
अभिज्ञजनकर्णकठोरत्वाच्छिलासदृशवृत्तिना स्वोक्तेनैव निमित्तेन
सर्वैर्विद्वद्भिरज्ञः कूपान्धदर्दुर इति प्रोक्तः | यतोऽसौ पूर्वापरविचारधियं
त्यक्त्वा वर्तमानमात्रगोचरे प्रत्यक्षे स्वमत्या पशुवत्स्थित इति द्वयोरन्वयः || १२ ||

प्रत्यक्षमात्रनिष्ठोऽसौ मूढास्य इति वक्ति यत् |
तेन निर्युक्तिनोक्तेन शिलासदृशवृत्तिना || १३ ||

प्रोक्तः सर्वविरुद्धेन सोऽज्ञः कूपान्धदर्दुरः |
पूर्वापरधियं त्यक्त्वा वर्तमाने मतिस्थितः || १४ ||

वेदा लोकादयश्चैते पृष्टाः स्वानुभवान्विताम् |
वदन्तीमां दृशं सर्वे यथा नश्यन्ति संशयाः || १५ ||

न च चार्वाकाद्युक्त्या संशया नश्यन्ति अनुमानादिप्रमाणानभ्युपगमेन
तदुक्तेर्निर्युक्तित्वात् | वेदादयस्तु गुरुमुखेन पृष्टाः सर्वसंशयोच्छेदेन
पुरुषार्थसिद्धिक्षमाः | यतस्ते स्वानुभवान्वितां इमां मदुक्तां दृशं
वदन्तीत्याह - वेदा इति | लोकास्तत्त्वज्ञजनाः || १५ ||

संविदेव शरीरं चेच्छवं कस्मान्न चेतति |
इति यस्य मतिस्तस्मै मूढायेदमिहोच्यते || १६ ||

यदि प्रत्यगात्मसंविदेव देहादि जगत्तर्हि शवं मृतशरीरमपि संवित्त्वात्कुतो न
चेततीति मतिः शङ्का यस्य तस्मै मूढाय शुश्रूषवे इदमुच्यते शृणु || १६ ||

ब्रह्मणो ब्रह्मरूपस्य संकल्पनगरं ततम् |
इदं तावज्जगद्भानं तव स्वप्नपुरं यथा || १७ ||

ब्रह्मरूपस्य हिरण्यगर्भविषस्य ब्रह्मण इदं जगद्रूपं भानं
संकल्पनगरं ततं विस्तृतम् ॥ १७ ॥

तत्समस्तं सदैवेदं चिन्मात्रात्म निरन्तरम् ।
भव्यत्र न ते भ्रान्तिः स्वे स्वप्ननगरे यथा ॥ १८ ॥

तद्वस्तुतो निरन्तरं चिन्मात्रात्मैव तथापि अत्र ते स्वे स्वप्ननगरे चेतनभ्रान्तिर्यथा न
तथा शवादिजडेऽपि नेति बोध्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्र तावद्दिशः शैलाः पृथ्व्यादि नगरादि च ।
सर्वं चिन्मयमाकाशमिति ते स्वानुभूतिमत् ॥ १९ ॥

तत्र स्वस्वप्ने स्वानुभूतिमत् विचारे स्वानुभवसिद्धम् ॥ १९ ॥

संविद्व्योम घनं ब्रह्म तत्संकल्पपुरं विराट् ।
शुद्धसंविन्मयो ब्रह्मा तदिदं जगदुच्यते ॥ २० ॥

तद्वज्जगत्यपि चिन्मयत्वं संभावनीयमित्याह - संविदिति । ब्रह्मा
हिरण्यगर्भः । विराट् ब्रह्माण्डशरीरम् । तत्तादृशमेवेदं
जगच्छुद्धसंविन्मयमित्यर्थः ॥ २० ॥

ब्राह्मे संकल्पनगरे यद्यत्संकल्पितं यथा ।
तथानुभूयते तत्तत्त्वत्संकल्पपुरे यथा ॥ २१ ॥

संकल्पनगरे यद्यद्यथा संकल्प्यते तथा ।
तत्तथास्त्येव च तदा त्वत्संकल्पपुरे यथा ॥ २२ ॥

तस्माद्देहस्य नियतौ यथेतौ ब्रह्मणा चिता ।
स्पन्दास्पन्दौ कल्पितौ द्वौ स तथैवानुभूतवान् ॥ २३ ॥

देहस्य जीवत एव स्पन्दो मृतस्य त्वस्पन्द इति नियतौ स्पन्दास्पन्दौ ब्रह्मणा
हिरण्यगर्भरूपया चिता यथा कल्पितौ तथैव सत्त्वमनुभूतवान्न वैपरीत्येनेति शवे
न चेतनताव्यञ्जकस्पन्दप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

महाप्रलयपर्यन्ते पुनः सर्गः प्रवर्तते ।
समस्तकारणाभावाद्द्रव्यं तावन्न विद्यते ॥ २४ ॥

निर्द्रव्यं कुरुते द्रव्यैर्युक्तिरित्यसमञ्जसा इति प्रश्नं समाधातुं तदाशयं
परिष्करोति - महाप्रलयेति सार्धेन ॥ २४ ॥

विमुक्तत्वात्प्रजेशस्य न च संभवति स्मृतिः ।
ब्रह्मैवेयमतो दीप्तिर्जगदित्येव भासते ॥ २५ ॥

ननु पूर्वप्रजापतिनिर्मितं द्रव्यमत्रोपयोक्ष्यते तत्राह - विमुक्तत्वादिति ।
पूर्वप्रलयात्पूर्वमेव पूर्वप्रजेशस्य विमुक्तत्वात्तत्कृतजगतो निःशेषं
प्रलयादित्यर्थः । अतस्तत्प्रकारस्मृत्यादिनिमित्तकारणान्यपि न सन्तीति त्वदाशय इति
भावः । अयं च त्वदाशयोऽस्मत्सिद्धान्तसिद्धावनुकूल एवेति समाधत्ते -
ब्रह्मैवेति । दीप्तिः स्वयंज्योतिर्ब्रह्मैव जगदिति भासते न द्रव्यरूपं
जगदन्यदस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

तस्मादाद्यात्मना भातं स्वमेव ब्रह्मणा स्वतः ।
जगत्संकल्पनगरमिति बुद्धं च खेन खम् ॥ २६ ॥

184393
184394 तदेव स्पष्टयन्नुपसंहरति - तस्मादिति। ब्रह्मणा प्रथमं आद्यो
184395 हिरण्यगर्भस्तदात्मना भातम्। भावे क्तः। ततस्तेन स्वयमेव संकल्पनगरं
184396 जगद्बुद्धं च॥ २६॥
184397
184398 यथा संकल्पनगरं चिन्मात्रं भाति केवलम्।
184399 तथैवाकारणं भाति चिन्मात्रोन्मेषणं जगत्॥ २७॥
184400
184401 शरीरमस्तु वा मास्तु यत्र यत्रास्ति चिन्नभः।
184402 वेत्त्यात्मानं तत्र तत्र द्वैताद्वैतमयं जगत्॥ २८॥
184403
184404 एतेन मातापित्राद्यभावेऽपि इति प्रश्नोऽपि समाहित इत्याह - शरीरमिति॥ २८॥
184405
184406 तस्माद्यथा स्वप्नपुरं यथा संकल्पपत्तनम्।
184407 तथा पश्यति चिद्व्योम मरणानन्तरं जगत्॥ २९॥
184408
184409 मरणानन्तरं जगद्दर्शनेऽप्ययमेव न्यायो बोध्य इत्याह - तस्मादिति॥ २९॥
184410
184411 अपृथ्व्यादिमयं भाति पृथ्व्यादिमयवज्जगत्।
184412 यथेदमाऽऽप्रथमतो मृतस्याप्यखिलं तथा॥ ३०॥
184413
184414 आप्रथमतः आदिसर्गे॥ ३०॥
184415
184416 देशकालौ न सर्गेण प्रबुद्धस्येव तौ यथा।
184417 अणुमात्रमपि व्याप्तौ तथैव परलोकिनः॥ ३१॥
184418
184419 यथा प्रबुद्धस्य तत्त्वविदः स्वप्नात्प्रबुद्धस्य वा स्वाप्नदेशकालौ जाग्रत्सर्गेण
184420 अणुमात्रमपि न व्याप्तौ तथा परलोकप्राप्तस्यापि नैहिकदेशकालौ तत्र व्याप्नुत
184421 इत्यर्थः॥ ३१॥
184422
184423 इदं प्रबुद्धविषये स्वानुभूतमपि स्फुटम्।
184424 जगन्न विद्यते किंचित्कारणं गगने यथा॥ ३२॥
184425
184426 एवं तत्त्वविद्विषये जगदपि न व्याप्नोतीत्याह - इदमिति॥ ३२॥
184427
184428 अप्रबुद्धस्यासदेव यथेदं भाति भासुरम्।
184429 तथैव सर्गवद्भाति व्योमैव परलोकिनः॥ ३३॥
184430
184431 अप्रबुद्धस्य निद्राणस्य। व्योम चिद्व्योमैव॥ ३३॥
184432
184433 द्युधराद्रियमाद्याढ्यं खमेव परलोकिनः।
184434 अभूतपूर्वमाभाति भूतपूर्ववदाततम्॥ ३४॥
184435
184436 भूतपूर्ववत्पूर्वसिद्धवत्॥ ३४॥
184437
184438 मृतोऽयं पुनरुत्पन्नो यमलोके शुभाशुभम्।
184439 भुञ्जेऽहमित्यतिघनं मृतो भ्रान्तिं प्रपश्यति॥ ३५॥
184440
184441 अयमहं मृतः पुनर्नारकिभावेनोत्पन्नो यमलोके आगतस्तत्र शुभाशुभं
184442 भुञ्जे इत्यादिभ्रान्तिम्॥ ३५॥
184443
184444 मोक्षोपायानादरिणामेष मोहो न शाम्यति।

184445 बोधादवासनत्वेन मोह एष प्रशाम्यति ॥ ३६ ॥
184446
184447 सा भ्रान्तिर्निःशेषं मोक्षोपायसेवनादेव नश्यति नान्यथेत्याह - मोक्षेति ॥ ३६ ॥
184448
184449 अप्रबुद्धस्य या संवित्सा धर्माधर्मवासना ।
184450 ख एव खात्मिका भाति यत्तदेव जगत्स्थितम् ॥ ३७ ॥
184451
184452 एतेन धर्माधर्मविव जगदाकारेण परिणमेते इत्यास्तिकपक्षोऽप्यनुगृहीत
184453 इत्याशयेनाह - अप्रबुद्धस्येति । संविद्विहितनिषिद्धाचरणानुभवरूपा ॥ ३७ ॥
184454
184455 न शून्यरूपं न च सत्स्वरूपं ब्रह्माभिधं भाति जगत्स्वरूपम् ।
184456 तच्चापरिज्ञानवशादनर्थभूतं परिज्ञातवतः शिवात्म ॥ ३८ ॥
184457
184458 जगत्स्वरूपं स्वतः शून्यरूपमपि न सत्स्वरूपं च न किंतु ब्रह्माभिधं
184459 चैतन्यमेव जगत्स्वरूपं भाति । तच्च अज्ञानवशादेवानर्थभूतं परिज्ञातवतस्तु
184460 शिवात्म परमकल्याणनिरतिशयानन्दात्मकमेवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥
184461
184462 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० महाप्रश्नोत्तरं नाम
184463 सप्ताधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २०७ ॥
184464
184465 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
184466 महाप्रश्नोत्तरं नाम सप्ताधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २०७ ॥
184467
184468 अष्टाधिकद्विशततमः सर्गः २०८
184469
184470 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
184471
184472 शुभाशुभं यथोदेति प्रजानां गृहसंगमे ।
184473 असंबद्धैरप्रतिघैर्दूरस्थैस्तदिदं शृणु ॥ १ ॥
184474
184475 दूरदेशगतैर्यत्नैरन्यत्रापि प्रजाफलम् ।
184476 यथा प्राप्नोति तादृक्षा धातुरिच्छात्र वर्ण्यते ॥
184477
184478 अनिच्छतेहितैर्दूरदेशन्तरगतैः फलम् । प्रजा प्राप्नोत्यसंबद्धैरमूर्तैरत्र कः
184479 क्रमः इति प्रश्नस्योत्तरं श्रावयितुं प्रतिजानीते - शुभाशुभमिति ।
184480 अप्रतिघैरमूर्तैः ॥ १ ॥
184481
184482 ब्रह्मसंकल्पनगरं जगत्तावदिदं स्थितम् ।
184483 यद्दृश्यं दृश्यबोधेन ब्रह्मैव ब्रह्मबोधतः ॥ २ ॥
184484
184485 यद्यस्माद्धेतोर्ब्रह्मैवाज्ञानाद्दृश्यबोधेन दृश्यं ब्रह्मबोधतश्च
184486 ब्रह्मैव भवति तस्मादिदं जगत् ब्रह्मसंकल्पनगरमिति तावत्स्थितम् ॥ २ ॥
184487
184488 यद्यत्संकल्पनगरे यदा संकल्प्यते यथा ।
184489 तथानुभूयते तत्तत्तादृग्विरञ्चं तदा ॥ ३ ॥
184490
184491 किं ततस्तत्राह - यद्यदिति ॥ ३ ॥
184492
184493 एवमस्मिनगृहे याते संपन्नैवमियं प्रजा ।
184494 एवं संकल्पसंपन्ने जगत्येवं भवत्यलम् ॥ ४ ॥
184495
184496 ततोऽपि किं तत्राह - एवमिति । यथा ते तव अस्मिन्संकल्पमये गृहे येयं प्रजा

184497 एवं त्वत्संकल्पानुसारिणी संपन्ना तथैव ब्रह्मसंकल्पसंपन्ने जगत्यपि इयं
184498 प्रजा ब्रह्मसंकल्पानुसारिण्येव भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥
184499
184500 एतत्स्वसंकल्पपुरे यादृशं ते तथा स्थितम् ।
184501 यथा संकल्पयसि यत्तत्तथा किल पश्यसि ॥ ५ ॥
184502
184503 तदेव स्पष्टमाह - एतदिति ॥ ५ ॥
184504
184505 यथैव वरशापाभ्यां शुद्धसंविदवाप्यते ।
184506 संवित्तथैव भवति ब्राह्ममेवेति कल्पनम् ॥ ६ ॥
184507
184508 यत्तु जगत्यस्मत्संकल्पनगरवैलक्षण्यमनुभूयते तत्र
184509 वरशापसंकल्पसिद्धवद्बोध्यमित्याशयेनाह - यथैवेति । मुनीनां
184510 यमनियमादिनिषेवणशुद्धा संविद्वरशापाभ्यां यथा व्यवहारक्षमा अवाप्यते
184511 ब्रह्मसंविदपि तथैव भवतीत्यर्थः । यद्वरशापाभ्यां भवति तदपि ब्रह्मणैव
184512 तपस्विनां वरशापाः सिद्ध्यन्त्विति कल्पनाद्ब्राह्ममेव सत्यसंकल्पनं
184513 बोध्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥
184514
184515 प्रजाविधिनिषेधाभ्यामेकयाश्थाव्यवस्थया ।
184516 तथैव फलमाप्नोति ब्राह्ममेवेति कल्पनम् ॥ ७ ॥
184517
184518 प्रकृते प्रजाविधिनिषेधशास्त्राभ्यां बोधितयोर्धर्माधर्मयोर्मध्ये एकया
184519 आस्थाव्यवस्थया तत्फलं यदाप्नोति तदपि ब्राह्ममेवेत्येवंविधं
184520 संकल्पनमित्यर्थः ॥ ७ ॥
184521
184522 देहिनो ये जगत्यस्मिंस्तान्प्रत्यनुपलम्भतः ।
184523 असदासीज्जगत्पूर्वं सत्यमित्युपलभ्यते ॥ ८ ॥
184524
184525 चिद्रूपब्रह्मसंकल्पवशादेवैतदङ्ग सत् ।
184526 चिदुन्मेषनिमेषौ यौ तावेतौ प्रलयोदयौ ॥ ९ ॥
184527
184528 असतो जगतः किंचित्कालं सत्त्वेन भानमपि ब्रह्मसंकल्पवशादेवेत्याह -
184529 चिद्रूपेति । हे अङ्ग एतज्जगत् ॥ ९ ॥
184530
184531 राजोवाच ।
184532
184533 किं नोपलभ्यते पूर्वं किं पश्चादुपलभ्यते ।
184534 जगच्चलद्वपुरिदं सुस्थिरारम्भभास्वरम् ॥ १० ॥
184535
184536 यदि जगत् ब्रह्मसंकल्पवशात्तर्हि पूर्वं सुषुप्तिप्रलययोः किं कुतो नोपलभ्यते ।
184537 पश्चाज्जाग्रत्सर्गकालयोः किमर्थमुपलभ्यते चलद्वपुः सदा विक्रियमाणमिदं
184538 जगत्सुस्थिरारम्भवद्भास्वरं भासमानं किं कथमित्यर्थः ॥ १० ॥
184539
184540 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
184541
184542 अस्मिंश्चिद्व्योमसंकल्पपुरस्थे भाव ईदृशः ।
184543 यद्भूत्वा न भवत्येव पुनर्भवति च क्षणात् ॥ ११ ॥
184544
184545 मायिकस्यास्य स्वभावे एवेदृश इत्युत्तरमाह - अस्मिन्निति । सर्गे
184546 स्वप्नजाग्रतोर्भूत्वा प्रलयसुषुप्तिमोक्षेषु न भवत्येवेति यद सावीदृशो भावः
184547 स्वभाव एव ॥ ११ ॥
184548

184549 बालसंकल्पपुरवद्व्योमकेशोण्ड्रकादिवत् ।
184550 किलैते सदसद्रूपा भान्ति सर्गाश्चिदात्मनि ॥ १२ ॥
184551
184552 बालसंकल्पपुरादौ यावत्संकल्पभ्रान्तिकालमात्रावस्थाननियमदर्शनेन
184553 सदसद्रूपत्वावधारणाद्वा तस्य तथात्वमित्याह - बालेति ॥ १२ ॥
184554
184555 त्वं संकल्पपुरं कृत्वा विनाश्यसि तत्क्षणात् ।
184556 स्वतोऽन्यसंविद्वशतः स्वस्वभावः स ते यथा ॥ १३ ॥
184557
184558 जगत्संकल्पयित्रैव तत्प्रलयस्यापि संकल्पनाद्वा तथात्वमित्याह - त्वमिति ।
184559 अन्यसंविद्वशतस्तत्प्रलयसंकल्पवशत आकारान्तरसंकल्पवशतश्च यथायं ते
184560 स्वः स्वभावस्तथा चिद्व्योमसंकल्पपुरे तस्य ब्रह्मणो विमलं स्वभावकचनमिति
184561 परेणान्वयः ॥ १३ ॥
184562
184563 चिद्व्योमकल्पनपुरे यदुन्मज्जनमज्जनम् ।
184564 स्वभावकचनं तस्य तद्विद्धि विमलं तथा ॥ १४ ॥
184565
184566 संविद्घनस्त्वनाद्यन्तव्योमैव त्रिजगन्नभः ।
184567 तेनासावद्य यन्नाम करोत्यपि च चेतति ॥ १५ ॥
184568
184569 अतस्त्रिजगन्नभः संविद्घनमात्रं सदनाद्यन्तं व्योम ब्रह्माकाशमेव यतः
184570 स्वयमेव जगत्तेन हेतुना असौ परमेश्वरो यद्यच्चेतति करोत्यपि च
184571 तत्सर्वमनावरणस्यास्य सत्यसंकल्पबलाद्योजनानां शतेष्वपि बहुभिर्युगैरपि
184572 व्यवहितं पुण्यपापादिकर्म परलोकादिषु समीपे
184573 वर्तमानव्स्वर्गनरकभोगैश्वर्यादिकार्यकृद्भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥
184574
184575 तदनावरणस्यास्य योजनानां शतेष्वपि ।
184576 युगैरपि स्वप्न इव कार्यकृद्वर्तमानवत् ॥ १६ ॥
184577
184578 किल देशान्तरे नित्यमथ लोकान्तरेऽपि च ।
184579 निरावृतो य एकात्मा स किं नाम न चेतति ॥ १७ ॥
184580
184581 बहिर्देशकालव्यवधाने कर्मतत्फलोभयाध्यासाधिष्ठानभूतो निरावरणो य
184582 एकात्मा तत्रोभयोः सदैव सन्निधानात्किं नाम कर्मफलं स जीवो न चेतति । सर्व
184583 चेतत्येवेत्यर्थः ॥ १७ ॥
184584
184585 यथा मणौ प्रकचति प्रोन्मज्जननिमज्जने ।
184586 परावर्तः स्वभासास्य चिन्मणौ जगतां तथा ॥ १८ ॥
184587
184588 यथा प्रकचति मणौ स्वभासैव कान्तिविशेषस्य प्रोन्मज्जननिमज्जने अनुभूयेते तथा
184589 चिन्मणौ जगतां सृष्टिप्रलयात्मको नानाकर्मफलवैचित्र्यभोगात्मकश्च
184590 स्वभासास्य परावर्तनं परावर्तोऽनुभूयत इत्यर्थः ॥ १८ ॥
184591
184592 विधीनां प्रतिषेधानां लोकसंस्थाप्रयोजनम् ।
184593 सैव संविदि रूढत्वात्प्रेत्यापि फलदा स्थिता ॥ १९ ॥
184594
184595 विधिप्रतिषेधशास्त्रसाफल्यप्रयोजिका लोकसंस्थैव वा ब्रह्मणि
184596 निरूढत्वाद्दूरस्थकर्मणामपि फलं कल्पयतीत्याह - विधीनामिति ।
184597 प्रेत्यमृत्वा परलोकं गत्वा स्थितस्येति शेषः ॥ १९ ॥
184598
184599 न कदाचन यात्यस्तमुदेति न कदाचन ।
184600 ब्रह्म ब्रह्मचिदाभानं सर्वदात्मन्यवस्थितम् ॥ २० ॥

वस्तुतस्तु जन्ममरणे एवात्मनो न स्तः किंत्वस्य स्वात्मनिव भ्रान्त्या
तत्कल्पनमित्याह - न कदाचनेति ॥ २० ॥

यथा तु द्रष्टृदृश्यत्वात्कल्पना कल्पनापुरम् ।
स्वयं जगदिवाभाति जातमित्युच्यते तथा ॥ २१ ॥

तथा जातं जन्मापि उच्यते वाचा व्यपदिश्यते न तु वस्तुत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यदा स्वभावात्कचनं संहृत्यात्मनि तिष्ठति ।
ब्रह्मचिद्गगनैकात्मा शान्त इत्युच्यते तथा ॥ २२ ॥

तथा मरणमपि पूर्वदेहादिभ्रान्तिकचनोपसंहार एव नान्य इत्याह - यदेति ।
शान्तो मृत इत्युच्यते जीव इत्यर्थः ॥ २२ ॥

कचनाकचने यस्य स्वभावो निर्मलोऽक्षयः ।
यथैतावात्मनो नान्यौ स्पन्दास्पन्दौ नभस्वतः ॥ २३ ॥

दृश्याकारकचनाकचने चाज्ञानोपहितचितः स्वभाव एवेत्याह - कचनेति ॥ २३ ॥

जरामरणहन्तृणि क्षणान्यत्र पृथक्पृथक् ।
भवन्त्विति यथैतानि सन्ति त्वत्कल्पनापुरे ॥ २४ ॥

मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावविशेषा अपि ब्रह्मणः सत्यसंकल्पस्वभावा एव
तथोदिता इति सदृष्टान्तमाह - जरेति द्वाभ्याम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मसंकल्पनगरे स्वभावा उदितास्तथा ।
ओषधीनां पदार्थानां सर्वेषां च जगल्लये ॥ २५ ॥

न संकल्पयिता राजन्संकल्पनगरे स्वयम् ।
तृणं तृणं कल्पयति बालः क्रीडनकानिव ॥ २६ ॥

तर्हि किमीश्वरः प्रतिक्षणं प्रतिवस्तु शक्तिकार्यादिभेदान्संकल्पयिता कल्प्यते
नेत्याह - न संकल्पयितेति । प्रतिवस्तु प्रतिक्षणमीश्वरो न संकल्पयिता कल्प्यते
किंतु बालः क्रीडनकान्यन्त्रविशेषानिव सकृदेव
संकल्पयत्येतज्जातीयमेतज्जातीयकार्यकृद्भवतु तच्च तज्जातीयमित्थमुत्पद्यतामिति ।
तदेवशादेव बीजाङ्कुरादिक्रमेण पूर्वपूर्वतृणमुत्तरोत्तरतृणं कल्पयति ॥ २६
॥

स्वयं स्वभाव एवैष चिद्घनस्यास्य सुस्फुटम् ।
यद्यत्संकल्पयत्याशु तत्र तेऽवयवा अपि ॥ २७ ॥

आशु क्षणेनैव यद्यत्संकल्पयति तत्र ते ते पदार्थाः सदवयवाः
शक्तिकार्यादिभेदा अपिशब्दात्कार्यपरंपराश्च सकृत्संकल्पादेव सिद्ध्यन्तीत्येष
चिद्घनस्य स्वभावः ॥ २७ ॥

चिदात्मकतया भान्ति नानात्मकतयात्मना ।
अप्येकसारास्तिष्ठन्ति नानाकारस्वभावगाः ॥ २८ ॥

ते संकल्पकल्पितपदार्था आत्मना स्वभावेन नानात्मकतया स्थिता अपि
प्रथमानस्वभावे चिदेकात्मतया भान्ति एवं स्वतो नानाकारस्वभावा अपि सद्रूपेण
एकसारास्तिष्ठन्ति ॥ २८ ॥

प्रत्येकं किल तत्रास्ति ब्रह्मचिन्मात्रतात्मनि ।
सर्वात्मिका सा यत्रास्ते यथान्तर्भाति तत्तथा ॥ २९ ॥

तत्र तेषु पदार्थेषु प्रत्येकमात्मनि ब्रह्मचिन्मात्रता अस्ति । यतः सैव चित्सर्वात्मिका
यन्न यथा आस्ते तत्र तथा भातीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं किंचिन्न किंचिच्च सदप्यसत्यम् ।
स्थितं यथा यत्र तदात्म तत्र सर्वात्मभूर्भूततृणादिजातौ ॥ ३० ॥

एवमनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमपरिच्छेद्यशक्तिकं ब्रह्म किंचिन्न किंचिच्च
स्थितमसत्यं सदपि स्थितम् । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् इति श्रुतेः ।
यतस्तत्सर्वात्म भवतीति सर्वात्मभूः अतो भूतेषु प्राणिषु तृणादिजातौ च यत्र
यद्वस्तु यदात्म यत्स्वभावं प्रसिद्धं तत्र स्वयमेव तत्स्वभावं भूत्वा
स्थितमित्यर्थः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० नि० उ० महाप्रश्नमोक्षणो
नामाष्टोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥ २०८ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
महाप्रश्नमोक्षणो नामाष्टाधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २०८ ॥

नवाधिकद्विशततमः सर्गः २०९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एकस्य जीवितं पुंसः सुहृदा मरणं द्विषा ।
मृत्वार्थितं प्रयागादौ क्षेत्रे यत्तदिदं शृणु ॥ १ ॥

युगपद्योगसंप्राप्तौ विरुद्धफलकर्मणाम् ।
अविरोधेन साफल्यमिह युक्त्या प्रसाध्यते ॥

प्रश्नश्लोकमेव प्रश्नानुवादार्थमुचार्य तेषामक्षराणां विनिमयेन
तत्समाधिं श्रावयति - एकस्येति ॥ १ ॥

क्षेत्राणामर्थधर्माणां सर्वेषां प्रति तं फलम् ।
ब्रह्मणा कल्पितं सर्गे स्वके संकल्पपत्तने ॥ २ ॥

तं वक्ष्यमाणमधिकारिणं प्रति क्षेत्रादीनां सर्वेषां फलं ब्रह्मणा कल्पितं
संकल्पेन समर्थितमादिसर्गे ॥ २ ॥

यत्र पुण्यं यदर्थं च क्षेत्रं ताभ्यां तथा कृतम् ।
यदि तद्विनियोज्यस्य तस्योन्नमति निष्कृतात् ॥ ३ ॥

यत्र संकल्पपत्तने यदर्थं यस्याधिकारिणो वाञ्छितार्थसिद्ध्यर्थं कामप्रदं
प्रयागादिक्षेत्रं तत्रानुष्ठितं स्नानदानतपोयज्ञादिपुण्यं तथा ताभ्यां
कृतं संस्कृतं शरीरं च यदि शास्त्रविनियोज्यस्य पुरुषस्यास्ति तदा तस्य
पुरुषस्य निष्कृतादवश्यमत्र मदिष्टं फलं भविष्यतीति निश्चित्य
कृतात्प्रयागमरणादेः सकाशात्तत्कामितं फलमुन्नमत्याविर्भवत्येवेत्यर्थः ॥
३ ॥

तत्तस्मान्महतः पापाद्वागमेनोखिलं च वा ।

184705 चितिशक्त्यात्म तत्पुण्यं परिभ्राम्योपशाम्यति ॥ ४ ॥
184706
184707 अस्तु कृतपुण्यस्यैवं पातकिनस्तु श्रद्धावतः प्रयागमरणादिपुण्यं किं करोति
184708 तत्राह - तदिति। तस्मात्प्रयागादिमरणादुत्पन्नं ततो महतो ब्रह्महत्यादेः
184709 पापादेकभागमखिलं संपूर्णमेनः पापं वा
184710 क्षेत्रमाहात्म्यतारतम्यानुसारेण परिभ्राम्य निरस्य स्वयमप्युपशाम्यति।
184711 धर्मेण पापमपनुदति इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ४ ॥
184712
184713 विनेयपापमल्पं चेत्क्षेत्रधर्मोऽधिकस्ततः।
184714 तत्पापं नाशयित्वा तच्छब्द एव विवल्गति ॥ ५ ॥
184715
184716 विनेयस्य शास्यस्य पुंसः पापमल्पं चेत्ततः क्षेत्रार्जितो
184717 धर्मोऽधिकश्चेन्निःशेषं तत्पापं नाशयित्वा तच्छब्दे श्रुत्यादिप्रतिपादिते फले
184718 संशेन विवल्गति। काम्यफलमपि किंचित्साधयत्येवेत्यर्थः। यत्र तु विनेयस्य
184719 शास्यस्य पुंसः क्षेत्रार्जितेन धर्मेण समबलं पापमस्ति तत्र तुल्यबलत्वादेव तेन
184720 धर्मेण अपनेतुमशक्यस्यास्य पापस्य पुण्यस्य च भोगाय द्वे शरीरे तयोश्च द्वे
184721 विदौ चिदाभासौ भ्रान्तिप्रतिभात्मिके कचतः ॥ ५ ॥
184722
184723 क्षेत्रधर्मेण तेनास्य विनेयस्य महीपते।
184724 द्वे शरीरे विदौ सम्यक्कचतः प्रतिभात्मिके ॥ ६ ॥
184725
184726 इत्येवमादिपापानां पुण्यानां च फलं महत्।
184727 ब्रह्मसंकल्पकचितं यथा यद्यत्तथैव तत् ॥ ७ ॥
184728
184729 यद्यद्यथा ब्रह्म संकल्पकचितं तत्तत्तथैव व्यवस्थितमित्यर्थः ॥ ७ ॥
184730
184731 ब्रह्मोच्यतेऽसौ चिद्धातुः सोऽब्जजाद्यहमादि च।
184732 स यथास्ते तथा तत्तत्तस्य संकल्पनं जगत् ॥ ८ ॥
184733
184734 ब्रह्मसंकल्पकचितमित्यत्र किं तद्ब्रह्म कथं वा तत्संकल्पकचितं जगत्तदाह ##-
184735 व्यष्टिसमष्ट्युपाधौ तस्य संकल्पनं जगदपि तत्तथास्ते इत्यर्थः ॥ ८ ॥
184736
184737 प्रतिभैव विनेयस्य क्षेत्रपुण्येन तादृशी।
184738 तथैवोदेति सा धातुर्विपरीतवतो यथा ॥ ९ ॥
184739
184740 धातुः संकल्पानुसारेणैव विनेयस्य क्षेत्रार्जितपुण्यानुसारेण तत्फलभोगात्मिका
184741 प्रतिभैव स्वप्नवदुदेति। यथा पुण्यविपरीतपापवतो नरकादिप्रतिभोदेति तद्वत् ॥ ९ ॥
184742
184743 एकात्मनाहमद्यैष मृतोऽमी मम बन्धवः।
184744 रुदन्तीमे परं लोकं प्राप्तोऽयमहमेककः ॥ १० ॥
184745
184746 कीदृशी कीदृशी प्रतिभोदेति तामुल्लिख्य दर्शयति - एकात्मनेति। अहमद्य एक
184747 एवात्मना मृतः अमी मम बन्धवः सर्वे जीवन्ति मदर्थे रुदन्तीमे ॥ १० ॥
184748
184749 बन्धूनामपि तत्रैव तदैवास्य तथैव च।
184750 प्रतिभा तादृशैवेति धातुक्षोभवतामिव ॥ ११ ॥
184751
184752 एतदीयं मरणमिव बन्धूनामपि अस्य तत्र प्रसिद्धं
184753 रोदनशवनिर्हरणश्मशानगमनदाहादिकं सर्वमपि धातुक्षोभवतां
184754 सन्निपातक्षुब्धवातपित्तादिधातुमतां पुंसामिव तादृशी प्रतिभैवेति बोध्यम्।
184755 तादृशा इति कजन्तादाप्छान्दसः ॥ ११ ॥
184756

184757 अत्युग्रैः पुण्यपापैः स्वैर्वा महात्मभिरीक्षिते |
184758 लक्ष्याण्यप्यन्यथा सन्ति नृणां चित्कल्पनावशात् || १२ ||
184759
184760 यदा त्वत्युत्कटानि पुण्यानि पापानि वास्य सन्ति तदा तैः स्वैरेव
184761 क्षुब्धैर्महात्मभिर्निग्रहानुग्रहदृष्ट्या ईक्षिते सति वा क्षुब्धैः परैर्लक्ष्याणि
184762 अन्यथा परैरलक्ष्याण्यपि वा तत्फलानि शरीरादीनि चित्कलनावशात्सन्ति भवन्तीत्यर्थः
184763 || १२ ||
184764
184765 अचेतनं शवीभूतं तेऽपि पश्यन्ति तं मृतम् |
184766 रुदन्ति तं च दहने क्षिपन्ति सह बान्धवैः || १३ ||
184767
184768 ते जना अपि क्वचिदत्युत्कटैः पुण्यपापैस्तं विनेयं मृतं पश्यन्ति || १३ ||
184769
184770 विनेयः स यथान्येन संविद्रूपेण देहिना- |
184771 ऽजरामरणमात्मानं वेत्ति स्थितमदुःखितम् || १४ ||
184772
184773 एकस्य जीवितं पुंसः सुहृदा मरणं द्विषा | मृत्वार्थितं प्रयागादौ क्षेत्रे
184774 तत्कथमुच्यताम् इत् प्रश्नं समाधत्ते - विनेय इत्यादिना | देहिना अजरामरणमिति
184775 च्छेदः | सः सुहृद्विषोः कर्मभ्यां विनेय एकः पुरुषः अन्येन
184776 स्नेहसंविद्रूपेण देहिना सुहृदा यथा प्रार्थितं तथा
184777 स्थितमजरामरणमात्मानमदुःखितं वेत्ति || १४ ||
184778
184779 यथास्थितेन देहेन वेत्त्यसौ जीवितस्थितम् |
184780 मृतिं त्वदृश्येनान्येन क्षेत्रपुण्यविदेरितः || १५ ||
184781
184782 किं देहान्तरेण नेत्याह - यथास्थितेनेति | तर्हि कथं तद्द्विषो
184783 मनोरथसिद्धिस्तत्राह - मृतिमिति | सुहृत्स्वजनैरदृश्येनान्येन देहेन
184784 मृतिं वेत्ति | क्षेत्रे प्रयागादौ शत्रुमरणानुकूलपुण्यकृता द्विषा ईरितः |
184785 बलान्मरणाय प्रेरितः सन्नित्यर्थः || १५ ||
184786
184787 आविला संविदा संविच्छून्यया वेद्यते क्षणात् |
184788 न हि सन्नद्धगात्रस्य क्लेशोऽसन्नद्धभेदने || १६ ||
184789
184790 तत्र द्विषत्कृताभिचारादिप्रतीकारशून्यया विनेयविदा क्षणात्तत्कालमेव
184791 मरणादिकं वेद्यते अनुभूयते | संन्नद्धगात्रस्य द्विषो वर्मायुधादिना
184792 असन्नद्धगात्रस्य विश्वस्तस्य शरखड्गादिना भेदनेन हि क्लेशः || १६ ||
184793
184794 पश्यन्ति बन्धवोऽप्येनं तथैवामरतां गतम् |
184795 द्वयमित्येष लभते जीवितं मरणं समम् || १७ ||
184796
184797 इदमप्रतिघारम्भं भ्रान्तिमात्रं जगत्त्रयम् |
184798 न संभवति को नाम भ्रान्तौ भ्रान्तिविपर्ययः || १८ ||
184799
184800 अनेनैव न्यायेन सर्वे विरुद्धप्रश्नाः समाहिता बोध्या इत्याशयेनाह - इदमिति |
184801 भ्रान्तौ को वा भ्रान्तिविपर्ययः | एकभ्रमविरुद्धोऽपरो भ्रमः को वा न संभवति |
184802 स्वप्नसन्निपातादौ विरुद्धसहस्रस्यापि सहभावदर्शनादित्यर्थः || १८ ||
184803
184804 संकल्पस्वप्नपुरयोर्या भ्रान्तिरनुभूयते |
184805 ततोऽधिकोऽयं [ततोऽधिकेयं न न्यूना जाग्रदिति पाठोऽत्रापेक्षितः |] न
184806 न्यूनाज्जाग्रत्स्वप्नेऽनुभूयते || १९ ||
184807
184808 तदेवाह - संकल्पेति || १९ ||

राजोवाच।

धर्माधर्मौ कथं ब्रह्मन्कारणं देहसंविदः।
तस्यामूर्तौ कथं चैको द्विशरीरत्वमृच्छति॥ २०॥

धर्माधर्मावमूर्तौ द्वाविति प्रश्नमेव प्रकृतकथाक्षेपानुगुण्येन परिष्कृत्य
राजा पुनः पृच्छति - धर्माधर्माविति। तस्य धर्मस्य अधर्मस्य चामूर्तौ
मूर्तत्वाभावे द्विशरीरत्वं द्वितीयशरीरभावं ऋच्छति प्राप्नोति॥ २०॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

संकल्पनगरे ब्राह्मे जगत्यस्मिन्महामते।
किं नाम नो संभवति सत्यं वाप्यसमञ्जसम्॥ २१॥

धातुः सत्यसंकल्पः अमूर्तस्यापि मूर्ततां घटयितुं समर्थ
इत्याशयेनोत्तरमाह - संकल्पनगरे इति॥ २१॥

यथैव संकल्पपुरे यन्न संभवतीह हि।
तन्नास्त्येव तदेतस्मिन्किं वाऽस्तु ब्रह्मकल्पने॥ २२॥

स्वप्नसंकल्पपुरयोरेको गच्छति लक्षताम्।
तद्दा चैकैव चित्स्वप्ने सेनात्वमुपगच्छति॥ २३॥

सहस्राण्येकतां यान्ति तथा सैव सुषुप्तकम्।
अन्यथा स्वप्नसंकल्पसेनानुभवसंस्मृतौ॥ २४॥

सा स्वप्नसेनैवेकं सुषुप्तकं भवति स्वप्नसंकल्पानुभूतसेनायाः स्मृतौ
समूहरूपतया एकाकारे इदमिति स्थाने तदिति कल्पनेन चान्यथानुभवं भवतीति
सर्वानुभवसिद्धमित्यर्थः॥ २४॥

संकल्पस्वप्नपुरयोरिति को नानुभूतवान्।
संविदाकाशमात्रेऽस्मिञ्जगत्यनुभवात्मनि॥ २५॥

तस्मादस्मिंश्चिदाकाशसंकल्पे जगदात्मनि।
न संभवति किं नाम तत्संभवति वापि किम्॥ २६॥

उपसंहरति - तस्मादिति॥ २६॥

एवमेवमियं भ्रान्तिर्भाति भास्वन्नभोमयम्।
नेह किंचन सन्नासन्न वाशदिह किंचन॥ २७॥

न वा आ सत् ईषत्सत् सदसदित्यर्थः॥ २७॥

यथानुभूयते यद्यत्तत्तथा तत्त्वदर्शिनः।
प्रबुद्धस्यात्र किं नाम तत्स एवाङ्गतेत्यलम्॥ २८॥

प्रबुद्धस्य अत्र किं नाम असमञ्जसमिति शेषः॥ २८॥

इह चेद्विहितो धर्मस्तत्स्वर्गेऽमृतपर्वताः।
स्थिता इतीह संकल्पे कस्मान्न प्राप्तवान्गिरीन्॥ २९॥

184861 धर्माधर्मानुष्ठायिनोऽपि जनाः शास्त्रकृतस्वस्वनिश्चयानुसारिस्वर्गानेव
184862 प्राप्नुवन्तीत्याह - इह चेदिति। अमृता देवास्तदुपभोग्याः
184863 अमृतरसनिर्झरह्रदफलपुष्पादिपूर्णाश्च पर्वताः स्वर्गे स्थिताः सन्तीति
184864 शास्त्रतोऽवगम्य तदनुसारिसंकल्पे सति तत्र गत्वा तादृशगिरीन्प्राप्तवान् स्वात्मानं
184865 कस्मान्नानुभवतीत्यर्थः॥ २९॥
184866
184867 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते।
184868 इतीह संकल्पपुरे सर्वमेवासमञ्जसम्॥ ३०॥
184869
184870 यदि तु मिथ्यात्वादसमञ्जसमिति ते बुद्धिस्तर्ह्ययं लोकस्तत्र धर्माद्यनुष्ठानं
184871 तेन परलोकस्तत्र भोगश्चेत्येतत्स्वमेव जगदसमञ्जसमेवेत्याह - इहेति। इह
184872 जगति॥ ३०॥
184873
184874 यदि स्यात्सुस्थिरं किंचिद्वस्तु तद्दृश्यको भवेत्।
184875 न्याय एषोऽखिलः किंतु संवित्त्वात्स्वस्वकं स्थितः॥ ३१॥
184876
184877 यदि जगति किंचिद्भूतभुवनादिवस्तु सुस्थिरं सत्यं स्यात् तत्रायं विरोधो दृश्यको
184878 भवेत् तदा एष इदं समञ्जसमिदमसमञ्जसमित्येष न्यायोऽखिलः अकुण्ठितः स्यात्
184879 किंतु सर्वोपि द्रष्टा संवित्त्वात्स्वस्वकं संकल्पनमेव दृश्यकः स्थितो न
184880 वास्तवमित्यर्थः॥ ३१॥
184881
184882 इत्येष कथितो न्यायः सिद्धास्वनुभवस्ततः।
184883 यतो जगन्ति संकल्पश्चितो ब्रह्मस्वरूपतः॥ ३२॥
184884
184885 इत्येषोऽस्माभ्रासमञ्जस्यपरिहारन्यायोऽपि स्वप्नसंकल्पसिद्धासु कल्पनासु
184886 अनुभवः सर्वानुभवानुसारी स्थितो जगत्स्वपि योज्यः। यतो जगन्त्यपि ब्रह्मस्वरूपतः
184887 स्थितायाश्चितः संकल्प एव॥ ३२॥
184888
184889 तव संकल्पनगरे नास्त्येवासंभवो यथा।
184890 सर्वार्थानां तथा ब्राह्मे संकल्पे नास्त्यसंभवः॥ ३३॥
184891
184892 तदेवाह - तवेति॥ ३३॥
184893
184894 यद्यथा कल्पितं तत्र यावत्संकल्पमेव् तत्।
184895 स्वभावेन तथैवास्ति यतस्तत्संनिवेशवत्॥ ४४॥
184896
184897 यद्यद्यथा तत्र ब्राह्मसंकल्पे कल्पितं तत् तादृशसंनिवेशवत्तथा
184898 स्वभावेनास्ति॥ ३४॥
184899
184900 ततः संप्रेक्षणमिह संकरो न प्रवर्तते।
184901 विनान्यच्चित्प्रयत्नेन भवत्यर्थस्तु नान्यथा॥ ३५॥
184902
184903 ततस्तादृशसंनिवेशस्वभावनियमादेव ज्ञानेन्द्रियैः सर्ववस्तूनां
184904 सम्यगविसंवादितया प्रेक्षणं प्रवर्तते। कर्मेन्द्रियव्यवहारे संकरश्च न
184905 प्रवर्तते। पूर्वचित्प्रयत्नेन कृतनियतसंनिवेशोऽर्थः अन्यचित्प्रयत्नेन विना अन्यथा
184906 च न भवति। चार्थे तुः॥ ३५॥
184907
184908 आकल्पमजसंकल्पे यथा भातं जगत्स्थितम्।
184909 पुनरन्येन संकल्परूपेणान्यदुपैष्यति॥ ३६॥
184910
184911 आकल्पमाप्रलयं यथा अजसंकल्पे भातं तथैव स्थितं पुनः प्रलयानन्तरमन्यत्
184912 ब्रह्माण्डान्तरम्॥ ३६॥

संकल्पात्म स्वयं भाति कल्पे कल्पे जगत्तथा।
प्रतिजीवं चितिस्वप्ने स्वप्ने स्वाप्नपुरं यथा॥ ३७॥

संकल्पपत्तनतनोर्न तदस्ति किंचिद्यद्यन्न संभवति तच्च चिदात्मनोऽस्मात्।
नान्यत्प्रकम्पयितुराद्यपरस्वरूपाद्ब्रह्मैव तेन सकलं जगदङ्ग विद्धि॥
३८॥

संकल्पपत्तनतनोरस्य जगतो यन्न संभवतीति मन्यसे तन्नास्ति सर्वं संभवत्येव
तच्च प्रकल्पयितुरस्माच्चिदात्मनो नान्यत् तेन हेतुना जगद्ब्रह्मैव विद्धीत्यर्थः॥ ३८॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० निर्वा० उ० महा०
सर्वास्तित्वानुभूतिदर्शनं नाम नवाधिकद्विशततमः सर्गः॥ २०९॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
सर्वास्तित्वानुभूतिदर्शनं नाम नवाधिकद्विशततमः सर्गः॥ २०९॥

दशाधिकद्विशततमः सर्गः २१०

श्रीवसिष्ठ उवाच।

फले क्षयेन्दुभारूपे प्राप्ते ध्यातृशतैर्नभः।
यथा न शतपूर्णेन्दु तथेदं कथनं शृणु॥ १॥

इह वसिष्ठप्रश्नानां समाधानं निरूप्यते।
तथा देहादिजगतः सुदृष्ट्या ब्रह्ममात्रता॥

खेऽस्यामक्षयपूर्णेन्दुरिति ध्यायिचितैः फलैः। तुल्यकालमनुप्राप्तैः सहस्रेन्दु न
किं नभः इति प्रश्नस्योत्तरं तत्र प्रथमं श्रावयति - फले इत्यादिना॥ १॥

चन्द्रबिम्बस्य ध्यातारः प्राप्ताः प्राप्तव्यसुस्थिताः।
नेदं नभस्तलं प्राप्ता न चेमं शशिनं श्रिताः॥ २॥

सत्यचन्द्रबिम्बस्याहंभावेन ध्यातारः प्राप्तव्ये चन्द्रभावे
चिरध्यानेनान्यभावविस्मरणादैन्दवन्यायेन सुस्थिताः सन्तश्चन्द्रभावं प्राप्ता
एव तथापि नेदं नभस्तलं प्राप्ता नाप्येनं शशिनं श्रिताः। प्रविष्टा इत्यर्थः॥
२॥

क्वेवान्यसंकल्पपुरमन्यः प्राप्नोति कथ्यताम्।
संकल्पपुर्यामर्थाप्तिस्तज्जन्तावेव नापरे॥ ३॥

कुतो न प्राप्तास्तत्राह - क्वेवेति। अन्यसंकल्पपुरमन्यः प्राप्नोतीत्येतत्क्वेव कुत्र
दृष्टं दृष्टान्तीकृत्य प्रकृते शङ्क्यते। तज्जन्तौ तस्मिन् संकल्पयितृजीवे एव
न परे जीवान्तरे दृष्टा॥ ३॥

पृथक्पृथक्स्वसंकल्पसर्गेखेष्वेव ते स्थिताः।
चन्द्रास्तपन्ति तत्रैव कलाक्षयविवर्जिताः॥ ४॥

क्व तर्हि ते स्थितास्तत्राह - पृथगिति॥ ४॥

विशेयमस्मिन्नेवेन्दाविति ध्यात्वा निशाकरे।
अस्मिन्नेव विशत्यन्तरात्मबुद्धिसुखोज्झितः॥ ५॥

अहमिन्दुं प्रविष्टः स्यामिन्दुबिम्बसुखान्वितः ।
ध्यातेति तादृक्सुखभाग्भवतीति विनिश्चयः ॥ ६ ॥

अस्मिन्नेव चन्द्रे ते सर्वे लाघवात्कुतो न प्रविष्टास्तत्राह - अहमिति । तैस्तु न तथा
ध्यातं किंतु त्वत्प्रश्नानुसारात्खे स्यामक्षयपूर्णेन्दुरिति कामनया ध्यातमिति
भावः ॥ ६ ॥

यथायमनुसंधत्ते स्वभावं संविदव्यया ।
तं तथैवानुभवति भवेच्चेद्दृढनिश्चयः ॥ ७ ॥

अन्यथाध्यानेऽन्यथाफलं कुतो न भवति तत्राह - यथेति । यथायं
स्वभावमयमनुसंधत्ते दृढसंकल्पेन ध्यायति तं स्वभावमव्यया
साक्षिसंवित्तथैवानुभवति न वैपरीत्येनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यथेन्दुत्वं स्वसंकल्पात्सर्वध्यातुः पृथक्पृथक् ।
भात्येवमेव वनितालाभः काल्पनिकः स्वतः ॥ ८ ॥

अन्यच्च ध्यायिनां लक्षैर्ध्यातैका स्त्री यथाक्रमम् । जायात्वेन समं कालम् इति
प्रश्नोऽप्यनेनैव युक्त्या समाधेय इत्यतिदिशति - यथेति । स्वतः स्वस्य काल्पनिकः
कल्पनासिद्धः ॥ ८ ॥

या ध्याने ध्यातृलक्षाणां साध्वी भार्यात्वमागता ।
तत्कल्पनानुभवनं तेषां सत्त्वात्मनि स्थितम् ॥ ९ ॥

साध्व्यसाध्वी गृहे भर्तुः संस्थिता तपसा परा इति प्रश्नांशेऽप्ययमेव
समाधिरित्याह - येति । सत्त्वात्मनि अन्तःकरणोपहिते साक्षिणि ॥ ९ ॥

गृहादनिर्गतो जीवः सप्तद्वीपपरः स्थितः ।
तस्यापि तत्काल्पनिकं राज्यं व्योम्नि स्वमन्दिरे ॥ १० ॥

गृहानिर्गच्छमाकल्पं नृपः स द्वीपसप्तके इति प्रश्नोऽप्यनेन समाहित इत्याह ##-

समस्तं कल्पनामात्रमिदमाद्यज्ञजन्मनः ।
शून्यमप्रतिघं शान्तं तेष्वपि स्यात्किमन्यथा ॥ ११ ॥

यदा इदमस्मदादिदृश्यं जगदपि समस्तमाद्यस्य ज्ञजन्मन
औत्पत्तिकसार्वज्ञ्यवतो हिरण्यगर्भस्य कल्पनामात्रं तदा तेषु उपासककल्पितजगत्सु
किमन्यथा अन्यादृशं सत्यं स्याद्येनासमञ्जसता स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

दानौर्ध्वदेहिकतपोजपादीनां परत्र यत् ।
अमूर्तानां फलं मूर्तं तदिदं कथ्यते शृणु ॥ १२ ॥

दानधर्मादितपसामौर्ध्वदेहिककर्मणाम् । इहस्थानाममूर्तानां मूर्तं
प्रेत्यास्ति किं फलम् इति प्रश्नमनूद्य तत्समाधानं वक्तुं प्रतिजानीते - दानेति ॥
१२ ॥

दानादिचिह्नितधियः परत्र स्वप्नवत्फलम् ।
पश्यन्त्यमूर्तामूर्तभमजं चिन्मूर्तिकल्पनात् ॥ १३ ॥

चितैव मूर्त्याकारकल्पनात् ॥ १३ ॥

185017 वेदनावेदनाकारा स्पन्दास्पन्दात्म वै पुनः ।
185018 चिन्मात्रस्यास्य तद्भ्रान्तिशान्तौ शान्तात्म निर्मलम् ॥ १४ ॥
185019
185020 मनोज्ञानेन्द्रियैर्वेदनावेदनाकारा भ्रान्तिस्तया भ्रान्त्या विषयप्राप्तये
185021 तच्चिन्मात्रं समनस्कैः कर्मेन्द्रियैः स्पन्दास्पन्दात्म संपद्यते । तद्भ्रान्तिशान्तौ
185022 तु निर्मलं शान्तात्मैवावतिष्ठते ॥ १४ ॥
185023
185024 चिन्मात्राभमितो दानादमुत्रात्तमवाप्नुयात् ।
185025 संकल्पात्मेति कवयः कथं तन्नोपलभ्यते ॥ १५ ॥
185026
185027 इत इहानुष्ठिताद्दानादमुत्र परलोके चिन्मात्राभं चित्प्रतिभासात्मकं
185028 तत्तत्फलमात्तमुपनीतं तत्संकल्पात्मा जीवः अवाप्नुयादिति कवयो वदन्तीति शेषः ॥
185029 १५ ॥
185030
185031 कल्पनात्मनि संसारे संकल्पोऽकृत्रिमं फलम् ।
185032 चिन्मात्रमभितोऽदानाद्दानाद्वाऽस्तु यथोदितः ॥ १६ ॥
185033
185034 इतो दानाददानाद्वा अकृत्रिमः संकल्प एव दानफलं भोगैश्वर्यादि अदानफलं
185035 दारिद्र्यादि वा परलोकेऽस्तु न कश्चिद्विरोध इति सर्वासमञ्जसपरिहार इत्यर्थः ॥ १६ ॥
185036
185037 एतत्ते कथितं सर्वं यथापृष्टं महीपते ।
185038 जगदप्रतिघं सर्वमिदं चिन्मात्रकल्पनम् ॥ १७ ॥
185039
185040 सर्वान्प्रश्नान्कण्ठतोऽर्थाच्च समाधाय जगतो ब्रह्मैव तत्त्वमित्युपसंहरति -
185041 एतदिति ॥ १७ ॥
185042
185043 राजोवाच ।
185044
185045 सर्गादौ भगवन्देहमिदं चिन्मात्रकल्पनम् ।
185046 कथं भाति कथं कुड्यं विना दीपः प्रकाशते ॥ १८ ॥
185047
185048 देहे एव चिदभिव्यक्तिदर्शनादनभिव्यक्तचिति भ्रान्त्याद्यदर्शनात्सर्गादौ
185049 भ्रान्तिसिद्धौ देहसिद्धिस्तत्सिद्ध्या च भ्रान्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयं मन्यमानो राजा
185050 पृच्छति - सर्गादाविति । चिन्मात्रं देहशून्यं चैतन्यं तत्कृतं
185051 देहकल्पनं कथं भाति । देहं विना चित्प्रथाया
185052 एवादर्शनात्कुड्याद्यनाश्रितदीपप्रभाप्रायत्वात्तदा चैतन्यस्येत्यर्थः ॥ १८ ॥
185053
185054 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
185055
185056 त्वयार्थो देहशब्दस्य यो बुद्धः स महामते ।
185057 तत्त्वज्ञं प्रति नास्त्येव शिलानृत्तमिवाम्बरे ॥ १९ ॥
185058
185059 न जडो देहश्चिदभिव्यञ्जक इति तत्त्वज्ञपक्षः । तद्दृष्टौ जडस्यैवाप्रसिद्धेः ।
185060 ब्रह्म तु सर्वज्ञत्वात्सदैवाभिव्यक्तचैतन्यं देहादि सर्वं
185061 कल्पयतीत्यशयेनोत्तरमाह - त्वयेत्यादिना ॥ १९ ॥
185062
185063 य एव ब्रह्मशब्दार्थो देहशब्दार्थ एव सः ।
185064 नार्थयोरनयोर्भेदो विद्यतेऽम्ब्वम्भसोरिव ॥ २० ॥
185065
185066 अम्ब्वम्भसोरिवेति शब्दद्वयानुकरणत्वान्न विरूपाणामपि समानार्थनाम्
185067 इत्येकशेषोऽसहप्रयोगोऽद्वन्द्वो वा ॥ २० ॥
185068

185069 यदेव ब्रह्मदेहोऽसौ स्वप्नाभः स्वप्न एष तु |
185070 त्वद्बोधायोच्यते युक्तिर्न तु तत्स्वप्न एव तु || २१ ||
185071
185072 स्वप्नाभोऽसौ देहो यद्ब्रह्म तदेव | ननु स्वप्नेऽप्यस्य न्यायस्य साम्याद्ब्रह्मत्वे
185073 स्वप्नाभ इति भेदं सिद्धवत्कृत्य दृष्टान्तोक्तिः कथं तत्राह - त्वद्बोधायेति
185074 || २१ ||
185075
185076 स्वप्नस्तवानुभूतार्थस्तेनातस्त्वं प्रबोध्यसे |
185077 न तु सर्गे चिदाभाते सादृश्यं स्वप्नभस्मना || २२ ||
185078
185079 कथमस्य मद्बोधोपयोगस्तत्राह - स्वप्न इति | स्वप्नलक्षणेन भस्मना
185080 बाधितार्थेन सह चिदात्मा आभाते सर्गे सादृश्यं न त्वस्तीत्यर्थः || २२ ||
185081
185082 कस्तत्र नाम देहोऽयं कस्यैते स्वप्नधीः क्व वा |
185083 स्वप्नेन ज्ञावबुद्धेन भ्रमेणाज्ञोऽवबोध्यते || २३ ||
185084
185085 कस्यैते स्वाप्नार्थाः || २३ ||
185086
185087 तत्र जाग्रन्न च स्वप्नो न सुषुप्तं न चेतरत् |
185088 किमपीत्थमिदं भानं खमात्रं मौनमोमलम् || २४ ||
185089
185090 ओमिति विराडादिपादत्रयप्रतिलयावशिष्टतुरीयोपदेशः | अलमिति तत्र
185091 सर्वसाधनपुरुषार्थपर्याप्तिदर्शनम् || २४ ||
185092
185093 अभातमेव भातीव यदद्येत्थमिदं तु तत् |
185094 प्राग्विभातं तथात्यच्छं जाग्रत्स्वप्नादि नो यथा || २५ ||
185095
185096 यदद्येत्थं भातीव तदभातमेव प्राग्विभातमपि तथा | तथा च कदापि
185097 जाग्रत्स्वप्नादि यथा नो नास्त्येव तथा अत्यच्छं ब्रह्मास्ति || २५ ||
185098
185099 देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः |
185100 तन्मयं सर्वमेवेदं द्वैतमद्वैतमेव च || २६ ||
185101
185102 देशादिति व्याख्यातम् | निर्विषयचिन्मात्रमयमित्यर्थः || २६ ||
185103
185104 अन्यत्र चिन्मयं स्वप्नं द्वैताद्वैतं शुभाशुभम् |
185105 निरावरणचिन्मात्रनभसैवोपमीयते || २७ ||
185106
185107 अज्ञदृष्टेरन्यत्र ज्ञदृष्टौ स्वप्नादि सर्वं चिन्मात्रनभसैवोपमीयते || २७ ||
185108
185109 शून्यमर्थोपलम्भश्च भानं चाभानमेव |
185110 द्वैतमैक्यमसत्सच्च सर्वं चिद्गगनं परम् || २८ ||
185111
185112 पूर्णात्पूर्णं प्रसरति पूर्णमेव स्थितं जगत् |
185113 न च भातं न चाभातं शिलाबद्धोदरोपमम् || २९ ||
185114
185115 स्फटिकशिलाया आबद्धं घनं यदुदरं मध्यं तदुपमम् || २९ ||
185116
185117 यतो जगच्चिदुन्मेषो व्योमात्माप्रतिघं ततः |
185118 चिन्मात्रं यत्र यत्रास्ति तत्र तत्रोचितं जगत् || ३० ||
185119
185120 उचितं स्थातुमिति शेषः || ३० ||

चिद्व्योम चास्ति सर्वत्र सर्वं चैतज्जगन्मयम् |
सर्वं ब्रह्ममयं शान्तं जगदित्यपि शब्दितम् || ३१ ||

ब्रह्मैव ब्रह्ममयम् || ३१ ||

यथास्थितमिदं विश्वं तथासंस्थमनामयम् |
ब्रह्मैव विरवद्यात्म चित्संकल्पपुराकृति || ३२ ||

असंभवादन्ययुक्तेर्युक्तिरेषैव शोभना |
अयुक्त्यनुभवं तूक्तं नार्थिनामिह शोभते || ३३ ||

अर्थिनां पुरुषार्थेच्छूनां श्रोतृणां पुरत इति शेषः || ३३ ||

लोके शास्त्रेऽथ वेदादौ यत्सिद्धं सिद्धमेव तत् |
सदस्त्वसद्वात्मनि तद्धातुं शक्यं न वा क्वचित् || ३४ ||

मत्प्रमाणयुक्त्यनुभवसिद्धं तत्सिद्धमेव न हातुं शक्यम् | तथा च सदिति
वेदादिसिद्धं ब्रह्म तथैवाभ्युपगन्तव्यम् असदिति सिद्धं द्वैतं
तथैवाभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः || ३४ ||

तदेवेत्थं परिज्ञातं ब्रह्मतामुपगच्छति |
यदा तेन समं विश्वं स्थितमेव विलीयते || ३५ ||

तत्पूर्वमब्रह्मेति गृहीतं विश्वमित्थं परिज्ञातं ब्रह्मतामुपगच्छति | कदा |
यदा तेन चरमसाक्षात्कारवृत्तिरूपेण ज्ञानेन समं स्थितमेव विलीयते तदा || ३५ ||

न्यायेनैतदिहोक्तेन लोकवेदादि सिध्यति |
सर्वं स जीवन्मुक्तत्वमेष एवोचितस्ततः || ३६ ||

त्वयार्थो देहशब्दस्येत्यादिना एतदन्तेन मदुक्तेन न्यायेन सजीवन्मुक्तत्वं
जीवन्मुक्तिसहितं लोकवेदादि सर्वं जगदेतद्ब्रह्मैव सिध्यति तस्मादेष एव मदुक्तो
न्यायः परमपुरुषार्थोपायत्वादुपादातुमुचित इत्यर्थः || ३६ ||

परिज्ञातं चिदाकाशमपरिज्ञातपादपे |
सोऽहं त्रिजगदित्येव बन्धमोक्षविनिर्णयः || ३७ ||

अस्मिन् अपरिज्ञातात्ममात्ररूपसंसारलक्षणे पादपेऽश्वत्थवृक्षे परिज्ञातं
चिदाकाशमेव न ततोऽन्यदणुमात्रमप्यस्ति सः अपरिज्ञातः परिज्ञातश्च
चिदाकाशोऽहमेव त्रिजगत् बन्धो मोक्षश्च पर्यायेणेति विनिर्णय इत्यर्थः || ३७ ||

यथास्थितमिदं दृश्यं परिज्ञानाद्विलीयते |
तज्ज्ञस्यास्तंगतस्यैव शिलामौनं तु शिष्यते || ३८ ||

परिज्ञातमात्रत्वं कथं मोक्षस्तत्राह - यथास्थितमिति | तज्ज्ञस्य स्वरूपमिति
शेषः | दृश्यात्मना अस्तंगतस्य दृङ्मात्रं वागाद्यगम्यमवशिष्यत
इत्यर्थः || ३८ ||

लोके शास्त्रे च वेदे च यत्सिद्धं सिद्धमेव तत् |
संवेद्यते तदेवातस्तदेवं फलति स्फुटम् || ३९ ||

लोके जीवन्मुक्तजने यत्सिद्धं विचारशतैः परिनिष्ठितं तदेव स्वानुभवेनापि

185173 संवेद्यते। अतस्तदेवं परमपुरुषार्थभावेन फलति॥ ३९॥
185174
185175 सकलार्थनिरासेन यद्यत्संवेद्यते चिरम्।
185176 तदेव प्राप्यतेऽवश्यं सर्वत्रैवान्यभावितम्॥ ४०॥
185177
185178 तत्प्राप्तावितरार्थमात्रत्यागेन तदेकनिष्ठतैवोपायस्तेन वावश्यं तत्प्राप्यत
185179 इत्याह - सकलार्थेति। सर्वत्र लौकिकेऽपि कार्ये अन्यदपि भावितं तथैवेत्यर्थः॥ ४०॥
185180
185181 यथानुभूतं यत्तत्तथा नामानुभूयते।
185182 तत्सत्यमस्त्वसत्यं वा यावल्लाभं तथा नु तत्॥ ४१॥
185183
185184 तत्र लौकिककार्यमसत्यं मोक्षाख्यं तु सत्यमित्यवान्तरवैलक्षण्यमस्तु नाम
185185 साधनोद्योगतत्फलानुभवे च न विशेष इत्याशयेनाह - यथेति॥ ४१॥
185186
185187 इत्थं महाप्रश्नविचारणं ते मयेदमुक्तं मतिमन्महात्मन्।
185188 अनेन गच्छाशु पथा निराधिर्निरामयो निर्व्यसनो भवोच्चैः॥ ४२॥
185189
185190 हे मतिमन् हे महात्मन् इत्थं मया ते महाप्रश्नानां विचारणं
185191 विचारफलनिर्णयरूपं समाधानमुक्तम्। त्वमनेन पथा गच्छ। तेन आशु मनसि
185192 निराधिर्देहे निरामय इन्द्रियेषु निर्व्यसनो भूत्वा उच्चैः सर्वोत्कृष्टो भवेत्यर्थः॥
185193 ४२॥
185194
185195 इत्यार्षे श्रीवा० वा० दे० मो० नि० उ० द्वैतैक्योपलम्भनिरासेन
185196 महाप्रश्नोत्तरवाक्यसमाप्तिर्नाम दशाधिकद्विशततमः सर्गः॥ २१०॥
185197
185198 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
185199 महाप्रश्नोत्तरवाक्यसमाप्तिर्नाम दशाधिकद्विशततमः सर्गः॥ २१०॥
185200
185201
185202 एकादशाधिकद्विशततमः सर्गः २११
185203
185204 श्रीवसिष्ठ उवाच।
185205
185206 इति तत्रोपविश्याहं पूजितस्तेन भूभुजा।
185207 प्रयोजनं स्वं संपाद्य स्वर्गन्तुं गगनं प्लुतः॥ १॥
185208
185209 सिद्धसाध्यादिलोकौघदर्शनोपायसंयुतम्।
185210 वर्ण्यतेऽत्र पुनः स्पष्टं ब्रह्मैव सकलं जगत्॥
185211
185212 तत्र कुशद्वीपे इलावप्त्याख्यायां पुरि। तेन प्रज्ञप्त्याख्येन भूभुजा। स्वं
185213 प्रयोजनं तदनुग्रहलक्षणम्॥ १॥
185214
185215 अद्यैतद्भवता प्रोक्तं मया मतिमतां वर।
185216 अनया सुदृशा शान्तमनाः स्वात्मा भविष्यसि॥ २॥
185217
185218 अय्द एतस्यामयोध्यायां भवता विद्यमानेन मया॥ २॥
185219
185220 ब्रह्मैव तदिदं सर्वं निर्नामैवामलं नभः।
185221 किमप्येवाजमाशान्तमादिमध्यान्तवर्जितम्॥ ३॥
185222
185223 निर्नाम निःशब्दं नभ एव॥ ३॥
185224

185225 चिद्धानमात्रमित्युक्तं ब्रह्मेति कलिताभिधम् ।
185226 परात्परमिति प्रोक्तं तत्तु निर्नामकं पदम् ॥ ४ ॥
185227
185228 ब्रह्मेत्यपि कल्पनया कलिताभिधं न वस्तुतः कूटस्थे
185229 बृहधात्वर्थवृद्ध्यादेरयोगादित्यर्थः ॥ ४ ॥
185230
185231 श्रीराम उवाच ।
185232
185233 सिद्धसाध्ययमब्रह्मविद्याधरदिवौकसाम् ।
185234 ब्रह्मन्कथय दृश्यन्ते लोका लोकधराः कथम् ॥ ५ ॥
185235
185236 लोकास्तत्रत्या जनास्तेषां धरा आधारभूताः कथं केनोपायेन दृश्यन्ते ॥ ५ ॥
185237
185238 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
185239
185240 सिद्धसाध्ययमब्रह्मविद्याधरदिवौकसाम् ।
185241 अन्येषामपि भूतानामपूर्वाणां महात्मनाम् ॥ ६ ॥
185242
185243 प्रतिरात्रं प्रतिदिनं पुरः पश्चादुपर्यधः ।
185244 पश्यस्यालोकय&ल्लोकानपश्यंश्च न पश्यसि ॥ ७ ॥
185245
185246 आलोकयन् चूडालोपाख्यानोक्तधारणाविशेषैः पश्यन्सन् पश्यसि द्रक्ष्यसि ॥ ७ ॥
185247
185248 एते लोकाः किलैतेषां नाभ्यासः स्थानदूरगाः ।
185249 एते संकल्पलोकाख्या व्याप्तमेभिः किलाखिलम् ॥ ८ ॥
185250
185251 द्विविधा हि सिद्धलोका य एते महर्जनस्तपःसत्याख्यास्ते स्थानतो दूरगाः । ये त्वेते
185252 सर्वत्र संचरतां सिद्धानाम् स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः
185253 समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते इत्यादिश्रुतिसिद्धाः
185254 संकल्पलोकाख्याः एभिरखिलं विश्वं व्याप्तं सर्वत्र सन्ति । द्विविधानामपि
185255 दर्शने धारणाभ्यासः कारणं स च ते नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥
185256
185257 यथैते कल्पनालोका अयं लोकस्तथैव नः ।
185258 यथा काल्पनिको वातो लोकालोकास्तथैव ते ॥ ९ ॥
185259
185260 तर्हि किं मया तद्दर्शनाय धारणाभ्यासः कार्यः न कार्यस्तेषामसारत्वादिति
185261 दर्शयति - यथेत्यादिना । यथैव तेषां ते कल्पनात्मका लोकास्तथैवायं
185262 नोऽस्माकमयं लोकः कल्पनामात्रसिद्धः । यथा काल्पनिकोऽपि वातः सर्वत्र भ्रमति
185263 तथा ते भ्रमन्ति अयं तु न तथेत्येतावानेव विशेष इत्यर्थः ॥ ९ ॥
185264
185265 संकल्पस्वप्नलोका ये तव भान्ति दिवानिशम् ।
185266 त एव तादृशाश्चान्ये संकल्पेन स्थिरीकृताः ॥ १० ॥
185267
185268 तव संकल्पस्वप्नलोका ये भान्ति त एव ते सिद्धलोकाः प्रसिद्धास्तादृशा अन्ये च
185269 लोकास्तैर्निर्माय संकल्पेनैव स्थिरीकृताः ॥ १० ॥
185270
185271 ध्यानेन त्वमपीतांश्चेत्स्थिरतां सुस्थिरात्मना ।
185272 नयस्याशु तदेवैते स्थिरतां यान्त्यविघ्नतः ॥ ११ ॥
185273
185274 एवं च त्वमपि यदि योगधारणास्थिरीकृतेन ध्यानेन इतान् स्वसंकल्पप्राप्तान् लोकान्
185275 स्थिरतां नयसि तदा एतेऽपि स्थिरतां यान्ति ॥ ११ ॥
185276

185277 यथाभिमतविस्तारा यथाभिमतसंपदः।
185278 संकल्पभाववलितो जनह्। पश्यति सिद्धवत्॥ १२॥
185279

185280 एवमन्योपि दृढतरध्यातृसंकल्पभावेन वलितश्चेत्सोऽपि सिद्धवदेव
185281 तान्स्थिरान्पश्यति॥ १२॥
185282

185283 किंतु ते स्थिरतां नीताः सिद्धैः स्वर्यानसंपदा।
185284 अस्थिरैर्ध्यानविश्रान्तौ तैर्दुःखैस्तदमी कृताः॥ १३॥
185285

185286 किंत्वेतावान्विशेषह् - तैः सिद्धैः स्वः स्वर्गान् सिद्धलोकान् यान्ति यथा
185287 तथाविधया प्राक्तनधर्मसंपदा ते लोकाः स्थिरतां नीता इत्यनायाससिद्धास्तेषाम्।
185288 यैस्त्वन्यैरनित्यैरिदानींतनधारणाभ्यासैर्ध्यानविश्रान्तौ यत्यते तैर्दुःखैः
185289 श्रमैरमी लोकाः स्थिरीकृताः स्युरिति॥ १३॥
185290

185291 जगदप्रतिघं सर्वं शान्तचिद्योम सर्वदा।
185292 यथा दृढं संविदितं तथैवाभाति नान्यथा॥ १४॥
185293

185294 संविदितं निश्चितम्॥ १४॥
185295

185296 न भात्येवासंविदितमस्ति नास्ति न चोद्यता।
185297 शून्यं ह्यप्रतिघं चैतत्पराकाशमरोधकम्॥ १५॥
185298

185299 यतस्तत्रासंविदिते अस्ति नास्तीति वा चोद्यता तर्कविषयता नास्ति॥ १५॥
185300

185301 चित्स्वभावतया भातं भारूपमिव दृश्यते।
185302 अस्मिंश्चिदभिमानश्च विद्यते न स्वभावतः॥ १६॥
185303

185304 कुतः शून्यमप्रतिघं च तत्तत्राह - चित्स्वभावतयेति। यदृदृढसंवेदनेन
185305 भातं तच्चित्स्वभावतया भारूपमिव भासमानं दृश्यते। अस्मिंस्त्वसंविदिते
185306 स्वभावतश्चिदभिमानश्चित्सत्तास्फूर्तिव्याप्तिर्यतो न विद्यते इत्यर्थः॥ १६॥
185307

185308 कार्यकारणभावाच्चेत्कथैवात्र न विद्यते।
185309 व्योम्नोऽनन्तस्य सिद्धस्य किं कथं किल जायते॥ १७॥
185310

185311 कारणसत्ताबलादेव तत्सत्तान्या भविष्यतीति तु न शङ्क्यमेव निरस्तत्वादित्याह -
185312 कार्येति। सर्गादौ प्रलयत्वाद्योम्नः॥ १७॥
185313

185314 यच्च जातमिवाभाति व्योम्नि व्योमैव तत्तथा।
185315 तत्रैकद्वित्वकलना कीदृशी स्यादरूपिणी॥ १८॥
185316

185317 यच्च जातमिवाभाति भूतभुवनादि तत्तु व्योम्नि व्योमैव जातमिवाभातीति
185318 तत्रैकत्वद्वित्वकलनापि दुर्लभा दूरे कार्यकारणभाव इत्यर्थः॥ १८॥
185319

185320 तद्धि यादृशमेवासीत्तादृगेवावतिष्ठते।
185321 निर्विकारं यथा स्वप्ने व्योमैवाचलवद्भवेत्॥ १९॥
185322

185323 तर्हि ब्रह्मैव कारणमस्तु तत्राह - तद्धीति। विवर्ताधिष्ठानमेव न विकारीति न
185324 कारणमित्यर्थः॥ १९॥
185325

185326 संकल्पे चित्तमाकारं यथोदेत्यद्रिलीलया।
185327 न च सोऽद्रिर्न तद्योम तथा ब्रह्म जगत्स्थितिः॥ २०॥
185328

185329 आकारं कल्पयित्वेति शेषः ॥ २० ॥
185330
185331 काष्ठवन्मौनमास्थाय रटन्तोऽपि महाधियः ।
185332 इह व्यवहरन्त्येते बुधा दारुनरा इव ॥ २१ ॥
185333
185334 अत एव स्वदृष्ट्या निर्व्यापारा एव जीवन्मुक्ता व्यवहरन्त इव भान्ति न वस्तुत इत्याह
185335 - काष्ठवदिति ॥ २१ ॥
185336
185337 यथा वारिणि वर्तन्ते तरङ्गावर्तवृत्तयः ।
185338 अनन्याः परिवर्तन्ते तथा ब्रह्मणि सृष्टयः ॥ २२ ॥
185339
185340 यथा वायौ परिस्पन्दा यथा व्योमनि शून्यता ।
185341 अनन्याश्चाप्यमूर्ताश्च तथा ब्रह्मणि सृष्टयः ॥ २३ ॥
185342
185343 यथा संकल्पनगरं शून्यमेव पुरं स्थितम् ।
185344 साकारमप्यनाकारं ब्रह्मणीदं तथा जगत् ॥ २४ ॥
185345
185346 चिरानुभूतमप्यर्थकार्यपीदं जगत्त्रयम् ।
185347 शून्यमेव निराकारं संकल्पनगरं यथा ॥ २५ ॥
185348
185349 अर्थकारि लौकिकवैदिककार्यसमर्थमपि ॥ २५ ॥
185350
185351 यदेव चित्तसंकल्पस्तदेव नगरं यथा ।
185352 तदा तथायं ब्रह्माच्छं तदेव जगदुच्यते ॥ २६ ॥
185353
185354 तदा संकल्पनगरव्यवहारकाले । तथा अयं परिदृश्यमानः संसारोऽपि ॥ २६ ॥
185355
185356 चिरं नित्यानुभूतोऽपि जगदर्थो न किंचन ।
185357 विद्यते पुरुषस्येन स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ २७ ॥
185358
185359 स्वप्ने पुंसा मृतेनापि स्वदाहो दृश्यते यथा ।
185360 असदेव सदाभासं जगद्दृष्टं परे तथा ॥ २८ ॥
185361
185362 जगत्ता चाजगत्ता च परस्यैवामलं वपुः ।
185363 पराभिधानं च परं न च सत्परमार्थतः ॥ २९ ॥
185364
185365 यत्परमन्यद्रज्ज्वादि पराभिधानं सर्पाद्यभिधानगोचरो भवति तत्परमार्थतः
185366 सन्न ॥ २९ ॥
185367
185368 इत्थमस्तु यदि वान्यथास्तु वा मैव भूद्भवतु कोऽत्र संभ्रमः ।
185369 मुञ्च फल्गुनि फले फलग्रहं बुद्धवानसि कृतं परिश्रमैः ॥ ३० ॥
185370
185371 हे राम सिद्धलोकभोगादिफलमित्थं मद्वर्णितप्रकारेणैव कल्पनामात्रमस्तु । यदि
185372 वा अन्यथा अन्यैर्मुनिभिर्वर्णितप्रकारेणान्यादृशमेव वास्तु । मैवाभूत्तथापि ते
185373 जीवन्मुक्तस्य अत्र कः संभ्रम आदरः । फल्गुनि सिद्ध्यदिफले फलग्रहं
185374 पुरुषार्थताबुद्धिं मुञ्च । यतस्त्वं ब्रह्मतत्त्वं बुद्धवानसि अतस्ते
185375 मायामात्ररूपसिद्धलोकवैभवप्रिज्ञानश्रमैः कृतं अलम् । साध्यं
185376 नास्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥
185377
185378 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० नि० उ० परमार्थोपदेशो
185379 नामैकादशाधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २११ ॥
185380

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
परमार्थोपदेशो नामैकादशाधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २११ ॥

द्वादशाधिकद्विशततमः सर्गः २१२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चित्त्वाद्ब्रह्मखमेवाहमिति वेत्तीव यत्स्वयम् ।
तदेव परमेष्ठित्वं तस्योदरमिदं जगत् ॥ १ ॥

ब्रह्माहंभावकलना परमेष्ठी जगल्लयम् ।
तत्संकल्पमयं तस्माद्ब्रह्मैवेत्यत्र वर्ण्यते ॥

ब्रह्मणि प्रथमं समष्ट्यहंकारात्मा हिरण्यगर्भ इव कल्पनात्तदुदरे च
व्यष्टिजीवजगत्कल्पनेति सर्वं ब्रह्मविवर्तमात्रमापातदर्शनसिद्धं
परमार्थदृष्टौ न हिरण्यगर्भो जीवो जगद्वा किंचिदस्ति ब्रह्मैव केवलं
नित्यनिर्मलसच्चिदानन्दैकरसं पूर्णमवतिष्ठत इति सर्ववेदान्तनिष्कृष्टार्थमन्ते
वर्णयितुमुपक्रमते - चित्त्वादिति । ब्रह्मखं स्वयमेव
प्रथममहमित्यहंकारसमष्ट्।यात्मानं वेत्तीव तत्तादृशवेदनमेवास्य
परमेष्ठित्वं हिरण्यगर्भता ॥ १ ॥

एवं स्थिते न च ब्रह्मा न च जातं जगत्स्थितम् ।
स्थितं यथास्थितमजं परं ब्रह्मैव पूर्ववत् ॥ २ ॥

न च मायिकेन तावन्मात्रापराधेन ब्रह्म अब्रह्म भवतीति हिरण्यगर्भादि
किंचिदन्यन्नासीदेवेत्याह - एवं स्थिते इति ॥ २ ॥

संवित्तौ तु जगद्रूपं भासतेऽप्येवमेव तत् ।
मृगतृष्णेव मिथ्यैव दृश्यमानमपि त्वसत् ॥ ३ ॥

यदि नासीदेव तर्हि संवित्तौ कथं भासते तत्राह - संवित्ताविति । एवमेव
प्रातिभासिकमेव् सत् न परमार्थसत् ॥ ३ ॥

अतः प्रभृति शून्येयं भ्रान्तिरभ्युदिता नवा ।
कुतः केव किल भ्रान्तिर्ब्रह्मैव तदनामयम् ॥ ४ ॥

अतः सर्गकालात्प्रभृति भ्रान्तिरभ्युदिता अथवा सापि नाभ्युदितैव ॥ ४ ॥

जगद्ब्रह्मजलावर्तौ द्वित्वैकत्वे किलात्र के ।
क्वावर्तपयसोर्द्वित्वं द्वित्वाभावात्क्व चैकता ॥ ५ ॥

अस्तु नाम जगदनिर्वचनीयो ब्रह्मधर्मस्तथापि न क्षतिरित्याह - जगदिति ॥ ५ ॥

तद्ब्रह्म घनमाशान्तं चित्त्वाच्चेतत्यहं विदत् ।
निजं शून्यत्वमन्तस्थं व्योमेव विततान्तरम् ॥ ६ ॥

चित्त्वात्परप्रथास्वभावात् । अहमित्यहंकारसमष्ट्यात्मतां विदत् ॥ ६ ॥

पवनः स्पन्दनमिव हुताशन इवोष्णताम् ।
स्वशैत्यमिव पूर्णेन्दुः सत्तामर्थ इवात्मनः ॥ ७ ॥

185433 ब्रह्मैवात्मना अर्थ इव सत्तां चेतति ॥ ७ ॥
185434
185435 श्रीराम उवाच ।
185436
185437 एतद्ब्रह्मन्कदा नाम तन्न चेतितवन्मुने ।
185438 निरावृतमनाद्यन्तं किमिदानीं प्रचेतति ॥ ८ ॥
185439
185440 यदि स्वरूपचैतन्यमेवाभिप्रेत्य अर्थ इव चेततीत्युच्यते तर्हि तत्सदैवास्तीतीदानीं
185441 प्रचेततीति किमुच्यते इति रामः पृच्छति - एतदिति । एतदहमादि कदा च चेतितवत् ।
185442 यतः सदैव निरावृतं निरावरणमनाद्यन्तं नित्यं च तदिदानीं
185443 सर्गादिकालमारभ्य प्रचेततीति किमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥
185444
185445 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
185446
185447 एवमेतत्सदैवैतदहमाद्यपि चेतति ।
185448 न ह्यनादेरजस्यास्य काप्यपेक्षा स्वसंविदा ॥ ९ ॥
185449
185450 सत्यम् यौक्तिकदृशा सदैव वाहमादिस्वतत्त्वं च प्रचेतति तथा च
185451 सर्गासर्गोभयरूपं ब्रह्मदृष्टिद्वयप्रामाण्ये पर्यवस्यति तथापि दृष्टिद्वये
185452 विषयसत्त्वासत्त्वकृतमन्तरमस्तीति प्रामाण्येन
185453 तुल्यमित्याशयेनाभ्युपगम्येवोत्तरमाह - एवमेतदित्यादिना । स्वसंविदा
185454 स्वरूपचैतन्येन विद्यया स्वरूपस्फूर्ताविविद्यया अहमादिस्फूर्तौ चान्यापेक्षा यतो
185455 नास्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥
185456
185457 सर्गासर्गनभोरूपं ब्रह्म सर्वत्र सर्वदा ।
185458 न कदाचिदिदं नेदं ज्ञातं नेदं न किंचन ॥ १० ॥
185459
185460 यतः कदाचिदपि अविद्यादृष्टौ नेदं ज्ञातं विद्यादृष्टौ नेदं च किंचन ॥ १० ॥
185461
185462 पवनस्पन्दनं चन्द्रशैत्यं शून्यत्वमम्बरम् ।
185463 ब्रह्माहंत्वमनन्यात्म न कदाचिन्न चेतति ॥ ११ ॥
185464
185465 मिश्रदृष्टौ तर्हि कीदृशं चेतति तदाह - पवनेति ॥ ११ ॥
185466
185467 सर्वदैवेदृशी सत्ता न कदाचिदनीदृशी ।
185468 जगद्यस्मादनाद्यन्तं ब्रह्मात्मैव निरामयम् ॥ १२ ॥
185469
185470 सर्वदैवेति । विपश्चिदुपाख्यानोक्तन्यायेन सर्वजीवसंसारोच्छेदकालाप्रसिद्धेरिति
185471 भावः ॥ १२ ॥
185472
185473 केवलं त्वमबुद्धत्वाच्छब्दश्रवणवेधितः ।
185474 अद्वये ब्रह्मबोधेऽस्मिन्द्वितामभ्युपगच्छसि ॥ १३ ॥
185475
185476 इमां मिश्रदृष्टिमपि तव बोधानुवृत्तिपर्यन्तमेव
185477 शब्दश्रवणादिव्यवहारसिद्धये त्वमभ्युपैषि चेदभ्युपगच्छ न परमार्थत
185478 इत्याह - केवलमिति । त्वमद्वये ब्रह्मबोधे जातेऽप्यबुद्धत्वादबोधमभ्युपेत्य ।
185479 ल्यब्लोपे पञ्चमी । मदुपदेशशब्दश्रवणे वेधित आसक्तचित्तः सन्
185480 मिश्रदृष्टिलब्धां द्वितां सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चोभयरूपतामभ्युपगच्छसि न
185481 तत्त्वदृशेत्यर्थः ॥ १३ ॥
185482
185483 न कश्चित्किंचिदेवेह न कदाचिन्न चेतति ।
185484 न कश्चिच्च तदन्यात्मा न कदाचिच्च चेतति ॥ १४ ॥

मिश्रदृष्टौ हि सर्वात्मकं ब्रह्म तत्र सर्वान्तर्गतः कश्चिज्जीवः किंचिच्चेतत्येव
चेत्तद्ब्रह्मैव तदात्मना चेततीति तदात्मना सर्वः सर्वं चेतति।
निर्विशेषब्रह्मात्मना च कश्चित्किंचिदपि न कदाचन चेतति॥ १४॥

इदं त्रिभुवनाभासमीदृशं भाती सर्वदा।
शान्तं राम समं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन॥ १५॥

तथा च बद्धदृष्ट्या त्रिभुवनाभासमेव सर्वदा ब्रह्म भाति मुक्तदृष्ट्या नेह
नानास्ति किंचनेति न किंचिद्भातीत्यर्थः॥ १५॥

न कदाचन जायन्ते नभसः पादपाद्रयः।
ब्रह्मणश्च जगन्तीति मत्वा शान्तिं परां व्रज॥ १६॥

तत्र बद्धदृष्टेर्बाधितार्थत्वान्मुक्तदृष्टिरेव त्वया आश्रयणीयेत्याह - न
कदाचनेति॥ १६॥

उपदेश्योपदेशार्थं संदेहावसरेऽल्पधीः।
यावन्न बुद्धस्तावत्त्वं भेदमभ्युपगच्छसि॥ १७॥

यावदुपदेशप्रवृत्तिमिश्रदृष्टिरभ्यनुज्ञाता मयेत्याह - उपदेश्येति।
अभ्युपगच्छसि अभ्युपगच्छ॥ १७॥

बोधस्य तु विदुद्धस्य न शास्त्रादि न शब्दधीः।
न भेदबुद्धिर्नो भेदः किमप्येष प्रजापतेः॥ १८॥

तदुत्तरकालं त्वहंकारतत्संकल्पजगदात्मनः
प्रजापतेर्भेदबुद्धिस्तद्भावबुद्धिश्च तव न भविष्यत्येवेत्यर्थः॥ १८॥

श्रीराम उवाच।

बुद्धमेतन्मया ब्रह्मन्प्रकृतं तदुदाहर।
वचो मदवबोधार्थं यदुदाहृतवानसि॥ १९॥

एतद्ब्रह्मन्कदा नाम इत्यादि यन्मया पृष्टं एतन्मया त्वदुक्तया बुद्धम्।
प्रकृतं समष्ट्यहंकाराद्यध्यासं निरूपयितुं प्रस्तुतं
यन्मदवबोधार्थं वचस्तदुदाहर निरूपयेत्यर्थः॥ १९॥

किं तस्मिंश्चेतितेऽहंत्वे पदे संपद्यते परे।
बुद्धवानसि शुश्रूषुर्नाहं तृप्तिमुपैमि हि॥ २०॥

तदेव स्मारयन्पृच्छति - किमिति। तस्मिन्परे पदे अहंत्वे चेतिते सति अग्रे किं
संपद्यते। त्वं सर्वज्ञत्वात्सर्वं बुद्धवानसि। अहं च त्वद्वचनशुश्रूषुर्न
तृप्तिमुपैमि अतो वदेत्यर्थः॥ २०॥

श्रीवसिष्ठ उवाच।

अहंत्वे सत्यथैतस्मिन्व्योमसत्ता प्रवर्तते।
दिक्सत्ता कालसत्ता च भेदसत्ताभ्युदेति च॥ २१॥

व्योमसत्ता आकाशाध्यासः। भेदसत्ता त्रिविधपरिच्छेदाध्यासः॥ २१॥

185537 यदा किलेहाहमिति तदा नात्राहमित्यपि |
185538 भातीत्युदेति नाना खे स्वात्मैव द्वैतमक्रमम् || २२ ||
185539
185540 अहंकाराध्यासस्य परिच्छेदाध्यासहेतुतामुपपादयति - यदेति | यदा अस्य इह
185541 देहादौ अहमिति भाति तदा देहशून्यस्थले अत्र नाहमित्यप्यवश्यं भाति स
185542 देशकृतपरिच्छेदः | इत्यनया रीत्या नानाविधः कालकृतपरिच्छेदो
185543 वस्तुकृतपरिच्छेदश्चेति स्वात्मैव अक्रमं द्वैतं भूत्वा उदेति || २२ ||
185544
185545 व्योमात्मिकानामेतासां सत्तानामभिधानधीः |
185546 भविष्यत्युत्तरं कालं तदा त्वाकाशमेव तत् || २३ ||
185547
185548 ततः परस्परव्यावर्तकजातिगुणक्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तभेदकल्पनाप्रयुक्तो
185549 नामभेदाध्यासो भविष्यतीत्याह - व्योमात्मिकानामिति | एतासामुक्तानां
185550 पदार्थभेदसत्तानामभिधानधीर्वाचकशब्दाध्यासः || २३ ||
185551
185552 एतस्मिन्परिसंपन्ने दिक्कालकलनात्मनि |
185553 अहंभावे निराकारे व्योम तन्मात्रवेदिनि || २४ ||
185554
185555 तत्राहंकारावच्छेदेन जीवसाक्षिभेदेष्वावरणाभावात्स्वाभाविकचिदभिव्यक्तौ
185556 तत्राध्यस्तजगदाकारेण ब्रह्मैव अब्रह्मैव भास्यतीत्याह -
185557 एतस्मिन्नित्यादिद्वाभ्याम् || २४ ||
185558
185559 इदमाभाति भारूपं वेदनं दृश्यनाम यत् |
185560 भूत्वा ब्रह्मैव निर्बाधमब्रह्मेव विराजते || २५ ||
185561
185562 ब्रह्मैव शान्तमजमेकमनादिमध्यं व्योमैव जीवकलनामिव भावयित्वा |
185563 व्योम्न्येव पश्यति निरावरणे विसारि दृश्यं स्वरूपमपि चान्यदिवाऽऽत्मवित्त्वात्
185564 || २६ ||
185565
185566 तदेव स्पष्टमाह - ब्रह्मैवेति | व्योम जीवजगद्भावशून्यं ब्रह्मैव
185567 जीवकलनामिव भावयित्वा अध्यस्य निरावरणे जीवसाक्ष्याकाशे एव विसारि विस्तृततरं
185568 दृश्यं पश्यति स्वरूपमपि ब्रह्म अन्यदिव पश्यति आ आत्मवित्त्वात्तत्त्वज्ञानोदयं
185569 मर्यादीकृत्येत्यर्थः || २६ ||
185570
185571 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० परमार्थनिरूपणं नाम
185572 द्वादशाधिकद्विशततमः सर्गः || २१२ ||
185573
185574 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
185575 परमार्थनिरूपणं नाम द्वादशाधिकद्विशततमः सर्गः || २१२ ||
185576
185577
185578 त्रयोदशाधिकद्विशततमः सर्गः २१३
185579
185580 श्रीवसिष्ठ उवाच |
185581
185582 यथा यत्पृष्टवानद्य त्वं मामरिनिषूदन |
185583 शिष्येणैव सता पूर्वमहं पृष्टो गुरुस्त्वया || १ ||
185584
185585 वर्ण्यते पूर्वसंवाद इह रामवसिष्ठयोः |
185586 गुरुशिष्याख्यायिकया सर्वं ब्रह्मेति निश्चितः ||
185587
185588 विस्तरेणोपदेशात्करतलामलकवत्साक्षात्कारितमप्यात्मतत्त्वं रामस्य

185589 जन्मान्तरीयस्वोपदिष्टार्थ एव ते पुनरुपदिष्ट इति स्मारणेन स्थूणानिखननन्यायेन
185590 दृढीचिकीर्षुर्भगवान्वसिष्ठः सर्वजगदुपकाराय सर्वशास्त्रार्थसंग्रहरूपां
185591 गुरुशिष्याख्यायिकां शास्त्रान्ते परममङ्गलरूपामुपदेष्टुमारभते -
185592 यथेत्यादिना। हे राम त्वमद्य मां प्रति यज्जगत्तत्त्वमात्मतत्त्वं च यथा
185593 पृष्टवांस्तथा पूर्वमन्यस्मिन् रामजन्मन्यपि अहं गुरुः शिष्येणैव सता त्वया
185594 पृष्टः॥ १॥
185595
185596 पुराकल्पे हि कस्मिंश्चित्तत्त्वमात्मादिकात्मिका।
185597 आसीदित्यं चित्प्रतिभा गुरुशिष्यात्मना वने॥ २॥
185598
185599 संक्षिप्योक्तं विस्तरेणाह - पुरेति। तज्जगत्तत्र त्वं रामः आत्मा अहं वसिष्ठः
185600 आदिपदात्तव निर्वेदो मदभिगमनं प्रश्नश्चेत्येवमादिका इयं चित्प्रतिभा
185601 कस्मिंश्चिद्वने गुरुशिष्यात्मना इदानीमिव आसीदित्यर्थः॥ २॥
185602
185603 गुरुस्तत्राहमभवं शिष्यस्त्वमभवस्तदा।
185604 पृष्टवान्मां त्वमग्रस्थ इदमुद्दामधीरधीः॥ ३॥
185605
185606 इदं वक्ष्यमाणं पृष्टवानसि॥ ३॥
185607
185608 शिष्य उवाच।
185609
185610 सर्वस्य भगवञ्छिन्दि ममेममतिसंशयम्।
185611 किं नश्यति महाकल्पे किं वस्तु न विनश्यति॥ ४॥
185612
185613 सर्वस्य जगतो विषये ममेममुच्यमानमतिशयितं संशयमतिसंशयम्॥ ४॥
185614
185615 गुरुरुवाच।
185616
185617 पुत्र शेषमशेषेण दृश्यमाशु विनश्यति।
185618 यथा तथा स्वप्नपुरं सौषुप्तीं स्थितिमीयुषः॥ ५॥
185619
185620 हे पुत्र यथा स्वप्नपुरं सौषुप्तीं स्थितिमीयुष आत्मनस्तन्मात्रशेषमशेषेण
185621 विनश्यति तथा जगद्दृश्यमपि प्रलये विनश्यतीत्यर्थः॥ ५॥
185622
185623 निर्विशेषेण नश्यन्ति भुवः शैला दिशो दश।
185624 क्रिया कालः क्रमश्चैव न किंचिदवशिष्यते॥ ६॥
185625
185626 नश्यन्ति सर्वभूतानि व्योमापि परिणश्यति।
185627 स सर्वजगदाभासमुपलब्धुरसंभवात्॥ ७॥
185628
185629 सर्वजगदाभाससहितं व्योमाप्यव्याकृते लयात्परिणश्यति उपलभ्यस्य भोग्यस्य
185630 भोक्त्रधीनस्थितिकत्वात्प्रलयकाले उपलब्धुर्भोक्तुरसंभवात्॥ ७॥
185631
185632 ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राद्या ये हि कारणकारणम्।
185633 तेषामप्यतिकल्पान्ते नामापीह न विद्यते॥ ८॥
185634
185635 ब्रह्मादय एव तदा तद्बोद्धारः स्थास्यन्तीत्याशङ्कावारणायाह - ब्रह्मेति।
185636 अतिशयिते कल्पान्ते प्राकृते वैज्ञानिके च प्रलये॥ ८॥
185637
185638 शिष्यते हि चिदाकाशमव्ययस्यानुमीयते।
185639 तत्कालशेषतानेन सर्गानुभवहेतुना॥ ९॥
185640

185641 आत्मशेषं विनश्यतीति यदुक्तं तदुपपादयति - शिष्यते हीति। अव्ययस्य चिद्वस्तुनो
185642 विवर्ते नष्टे चिदाकाशं शिष्यते इत्यनुमीयते। हि
185643 यस्मात्कारणात्स्वाध्यस्तसर्गानुभवहेतुना अनेन चिदात्मनैव
185644 सर्वप्रपञ्चशून्यतत्कालशेषता सिद्ध्यति। तस्यापि नाशे निःसाक्षिकः प्रलय एव न
185645 सिद्ध्येदित्यर्थः॥ ९॥
185646
185647 शिष्य उवाच।
185648
185649 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
185650 इदं तत्कथमाभोगि विद्यमानं क्व गच्छति॥ १०॥
185651
185652 सतो जगतः असत्तालक्षणो नाश एव न सिद्ध्यतीति शिष्यः शङ्कते - नासत इति॥ १०॥
185653
185654 गुरुरुवाच।
185655
185656 न विनश्यत एवेदं ततः पुत्र न विद्यते।
185657 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः॥ ११॥
185658
185659 श्रुतिप्रत्यक्षानुमानस्मृत्यादिसिद्धो जगतो नाशो नापह्नोतुं शक्य इति तद्बलेन
185660 सत्यमेवापातदर्शनप्रसक्तमपहूनूयत इति न दोष इत्याशयेन गुरुः समाधत्ते ##-
185661 नाशप्रसिद्धेः अतो न विद्यत एवेत्यसतोऽस्य भावो नास्तीत्यनुकूलमेतत्त्वयोक्तमित्यर्थः
185662 ॥ ११॥
185663
185664 यत्तु वस्तुत एवास्ति न कदाचन किंचन।
185665 तदभावात्म तद्राम कथं नाम विनश्यति॥ १२॥
185666
185667 यद्वस्तुतोऽस्त्येव तत्किंचन अभावात्म असत् न। तद्भावः सद्भावः कथं नाम
185668 विनश्यत्यसत्त्वमापद्यते॥ १२॥
185669
185670 क्व स्थितं मृगतृष्णाम्बु क्व स्थिरो द्वीन्दुविभ्रमः।
185671 क्व स्थिरा केशदृग्व्योम्नि क्व भ्रान्त्यनुभवः स्थिरः॥ १३॥
185672
185673 आपातदर्शनमात्रेण जगतः सत्ता नावधारयितुं शक्या। बहूनां तथा
185674 दृष्टानां सत्त्वादर्शनादित्याह - क्वेति। स्थिरः अर्थप्रतिष्ठः॥ १३॥
185675
185676 सर्वं दृश्यमिदं पुत्र भ्रान्तिमात्रमसन्मयम्।
185677 स्वप्ने पुरमिवाभाति कथमेतन्न शाम्यति॥ १४॥
185678
185679 शाम्यतीदमशेषेण तथा सर्वत्र सर्वदा।
185680 यथा जाग्रद्विधौ स्वप्नः स्वप्ने वा जागरो यथा॥ १५॥
185681
185682 बाध्यत्वसाधने जाग्रत्स्वप्नयोः परस्परं दृष्टान्तभावः प्रसिद्ध इत्याह -
185683 शाम्यतीति॥ १५॥
185684
185685 यथा स्वप्नपुरं शान्तं न जाने क्वाशु गच्छति।
185686 शान्तं तथा जगद्दृश्यं न जाने क्वाशु गच्छति॥ १६॥
185687
185688 बाधितुं तु क्व गच्छति क्व तिष्ठतिति योगिभिरप्यदर्शनादसत्त्वमेव तस्य
185689 शरणमित्याशयेनाह - यथेति॥ १६॥
185690
185691 शिष्य उवाच।
185692

185693 किमिदं भाति भगवन्न विभाति च किं पुनः।
185694 कस्येदं वस्तुनो रूपं चिद्व्योम्नो वितताकृतेः॥ ७॥
185695
185696 यदि नास्त्येव दृश्यं तर्हि दृश्यवेषेण कंचित्कालं परमार्थतः किं वस्तु
185697 भाति तदेव बोधोत्तरं पुनस्तथा न विभाति च किमर्थमित्यर्थः॥ १७॥
185698
185699 गुरुरुवाच।
185700
185701 चिदाकाशमिदं पुत्र स्वच्छं कचकचायते।
185702 यन्नाम तज्जगद्भाति जगदन्यन्न विद्यते॥ १८॥
185703
185704 कचकचायते शुक्तिरिव स्वचाकचक्येन रजतमिव स्फुरति॥ १८॥
185705
185706 अस्यैतद्वस्तुनो रूपं चिद्व्योम्नो वितताकृतेः।
185707 रूपमत्यजदेवाच्छं यदित्थमवभासते॥ १९॥
185708
185709 अस्यैतदिति। द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त चैवामूर्तं च इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥ १९॥
185710
185711 कचनाकचनं सर्गक्षयात्मास्य निजं वपुः।
185712 व्योमात्म शुक्लकृष्णं स्याद्यथावयविनो वपुह्॥ २०॥
185713
185714 यथा अवयविनो वपुः स्वरूपमवयवभेदभिन्नमिव तद्वच्चेत्यर्थः॥ २०॥
185715
185716 यथायं त्वं सितोदान्तरेक एवादितः कचैः।
185717 तथा ब्रह्मैवमच्छात्म सर्गे सर्गक्षयेऽक्षयम्॥ २१॥
185718
185719 यथा अयं प्रसिद्धस्त्वं सितोदस्य स्वच्छोदकस्य ह्रदस्यान्तः प्रविष्टो
185720 बिम्बप्रतिब्बिम्बभेदक्षयादेक एव। आदितो ह्रदप्रवेशात्पूर्वमपि
185721 बिम्बप्रतिबिम्बभावादिभेदकचनैरप्येक एवाक्षयोदयस्तथा ब्रह्मापि सर्गे
185722 सर्गक्षये चाक्षयोदयमेकमेवेत्यर्थः॥ २१॥
185723
185724 यथा स्वप्ने सुषुप्ते च निद्रैकैवाक्षयानिशम्।
185725 सर्गेऽस्मिन्प्रलये चैव ब्रह्मैकं चितिरव्ययम्॥ २२॥
185726
185727 चितिः चित्स्वभावमव्ययमविकारि॥ २२॥
185728
185729 यथा स्वप्ने जगद्द्रष्टुः शान्तं शाम्यत्यशेषतः।
185730 तद्वदस्मज्जगदिदं शान्तं शाम्यत्यशेषतः॥ २३॥
185731
185732 यथा स्वप्ने प्रसिद्धं जगज्जाग्रत्सुषुप्त्योः शान्तमेव शाम्यति॥ २३॥
185733
185734 तदन्यत्रास्ति खे खाख्यं तथेत्यङ्ग न विद्महे।
185735 अशङ्क्यं परखे त्वेतदस्मच्चिद्व्योम्नि संभवात्॥ २४॥
185736
185737 बाधितमत एव खाख्यं शून्याख्यं तत्स्वाप्नं जगदन्यत्र देशान्तरे तथैव
185738 विद्यते इति तु बोधदृष्ट्या न विद्महे। परेषां पुरुषान्तराणां खे जीवाकाशे
185739 स्यास्यतीति तु अशङ्क्यं शङ्कानर्हम्। कुतः अस्मच्चिद्व्योम्न्येवास्मद्वासनामयस्य
185740 संभवादबाधितदशायामपि परचिद्व्योम्नि प्रसक्त्यभावादित्यर्थः॥ २४॥
185741
185742 यथेहास्मच्चिदाकाशकचनं सर्गसंक्षये।
185743 तथान्यत्संविदाकाशं नैवमित्यत्र का प्रमा॥ २५॥
185744

185745 यद्यस्मदनुभवसिद्धसर्गः प्रबोधबाधितः परसंविदाकाशं विशेत्तदा परस्य
185746 प्रबोधेन शुद्धचिदाकाशकचनं नास्तीत्येव कल्प्यं स्यात् तत्र च कल्पकं
185747 प्रमाणं नास्तीत्याह - यथेति ॥ २५ ॥
185748
185749 शिष्य उवाच ।
185750
185751 एवं चित्तद्यथा स्वप्ने द्रष्टुरन्यः स दृश्यधीः ।
185752 विद्यते तद्वदन्यत्र मन्येऽस्ति जगदादिधीः ॥ २६ ॥
185753
185754 एवमुक्तरीत्यास्मत्संविद्विषयः परसंविदि न भाति चेत् स्वप्नद्रष्टुरन्यो जाग्रत्पुरुषो
185755 यथा स दृश्यधीर्विद्यते तद्वदन्यत्र प्रलयकालेऽपि अन्यत्र पुरुषान्तरे
185756 जगदादिधीरस्तीति मन्ये संभावये ॥ २६ ॥
185757
185758 गुरुरुवाच ।
185759
185760 एवमेतन्महाप्राज्ञ स्वरूपं तु न तज्जगत् ।
185761 चिति भाति स्वरूपं तत्तद्वदेव न भाति च ॥ २७ ॥
185762
185763 अभ्युपगमेन गुरुरुत्तरमाह - एवमेतदिति । अत एव
185764 प्रलयेऽप्यैन्दवजगत्सद्भावदर्शनं धातुः प्राग्वर्णितमिति भावः । यदि जगच्चितः
185765 स्वरूपं स्यात्तदा सर्वसाधारणं स्यात्तत्तु न किंतु चित्यध्यस्तं भाति
185766 तद्द्रष्टॄणामन्येषां तद्वदेव न भाति चेति तत्तदनुसारेण व्यवस्थित।
185767 तत्स्वरूपमित्यथः ॥ २७ ॥
185768
185769 न भाति न च तत्किंचिन्न च तत्किंचिदेव सत् ।
185770 तच्चिदाकाशकचनं के तत्र सदसद्दृशौ ॥ २८ ॥
185771
185772 साधारणं न भातीत्यत एव तन्न किंचित् तुच्छं न तु किंचिदेवं सत् किंतु
185773 तत्तज्जीवचिदाकाशकचनमात्रं तत्र सदसद्दृशौ के ॥ २८ ॥
185774
185775 विद्यते तद्धि सर्वत्र सर्वं सर्वेण सर्वदा ।
185776 न विद्यते च तत्किंचित्सर्वं सर्वत्र सर्वदा ॥ २९ ॥
185777
185778 यदि तु चिदाकाशरूपेण विद्यते इत्युच्येत तदा तज्जगत्सर्वेण प्रकारेण स्वत्र सर्वदा
185779 विद्यते । स्वरूपेण तु न किंचित्कुत्रचित्कदाचिदपि विद्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥
185780
185781 तत्सत्तत्सर्वदा सर्वमसच्चासद्धि वाखिलम् ।
185782 तन्मयं तच्चिदाकाशं न नाशि न च नाशि तत् ॥ ३० ॥
185783
185784 यतस्तद्ब्रह्मैव सदसच्च अतो जगदपि सदसच्च भाति । यतश्चिदाकाशं न नाशि
185785 अतस्तन्मयं जगच्च न नाशि ॥ ३० ॥
185786
185787 यन्नाम सच्चिदाकाशं सर्गप्रलयरूपि तत् ।
185788 तद्दुःखायापरिज्ञातं परिज्ञातं परः शमः ॥ ३१ ॥
185789
185790 यद्यस्मात्तच्चिदाकाशमेव सर्गप्रलयरूपि । तदेवापरिज्ञातं दुःखाय परिज्ञातं
185791 तु परः शमः । सर्वदुःखक्षय इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
185792
185793 विद्यते सर्वथैवेदं सर्वं सर्वत्र सर्वदा ।
185794 न विद्यते सर्वथा च सर्वं सर्वत्र सर्वदा ॥ ३२ ॥
185795
185796 तच्च यथा परिज्ञानं ज्ञाज्ञयोः सर्वत्र सर्वदा विद्यते न विद्यते च ॥ ३२ ॥

एष देवो घटः शैलः पटः स्फोटस्तटो वटः।
तृणमग्निः स्थावरं च जंगमं सर्वमेव च॥ ३३॥

तस्यैव सर्वरूपेण सर्वत्र विद्यमानतां प्रपञ्चयति - एष देव इत्यादिना॥ ३३॥

अस्ति नास्ति च शून्यं च क्रिया कालो नभो मही।
भावाभावौ भवो भूतिर्नाशाः पाशाः शुभाशुभाः॥ ३४॥

भवो जन्म॥ ३४॥

तन्नास्त्येव न यन्नाम नित्यमेकस्तथा बहिः।
आदिमध्यमथान्तं तु कालत्रितयमेव च॥ ३५॥

सर्वं सर्वेण सर्वत्र सर्वदैवात्र विद्यते।
सर्वं सर्वेण सर्वत्र सर्वदात्र न विद्यते॥ ३६॥

यदैव। राम सर्वात्म सर्वमेवास्ति सर्वदा।
ब्रह्मात्मत्वात्स्वप्रसंवित्पुरन्यायेन वै तदा॥ ३७॥

ब्रह्मभावेन दर्शने तृष्णादयः सर्वे पदार्थाः प्रत्येकं सर्वकर्तारः
सर्वभोक्तारः सर्वेश्वराश्चेत्येतदपि प्रपञ्चयति - ब्रह्मात्मत्वादित्यादिना॥ ३७
॥

तृणं कर्तृ तृणंन् भोक्तृ ब्रह्मात्मत्वात्तृणं विभुः।
घटः कर्ता घटो भोक्ता घटः सर्वेश्वरेश्वरः॥ ३८॥

सर्वेषामीश्वराणामिन्द्रादीनामीश्वरः॥ ३८॥

पटः कर्ता पटो भोक्ता पटः सर्वेश्वरेश्वरः।
दृशिः कर्ता दृशिर्भोक्ता दृशिः सर्वेश्वरेश्वरः॥ ३९॥

गिरिः कर्ता गिरिर्भोक्ता गिरिः सर्वेश्वरेश्वरः।
नरः कर्ता नरो भोक्ता नरः सर्वेश्वरेश्वरः॥ ४०॥

प्रत्येकं सर्ववस्तूनां कर्ता भोक्ता परात्परः।
अनादिनिधनो धाता सर्वं ब्रह्मात्मकं यतः॥ ४१॥

सर्ववस्तूनां प्रत्येकमेकं वस्तु कर्ता भोक्ता परात्परः श्रेष्ठादपि श्रेष्ठः॥
४१॥

तृणकुम्भादयस्त्वेते स्वया विभुतया विभुः।
एवंरूपा स्थिता रूपं यद्विभातः क्षयोदयौ॥ ४२॥

स्वया प्रत्यगात्मरूपया। यद्यस्मिन् रूपे क्षयोदयौ विभातस्तादृशं सर्वं
रूपमेवंरूपा विभुतैव स्थिता॥ ४२॥

बाह्योऽर्थोस्ति स एवेह कर्ता भोक्ता तथाविधः।
विज्ञानमात्रमेवास्ति कर्तृ भोक्तृ तथाविदाम्॥ ४३॥

उक्तेऽर्थे वादिनामनुभवं संवादयति - बाह्योऽर्थ इति। येषां बाह्यो
विज्ञानातिरिक्तोऽर्थोस्ति तेषां स एव कर्ता भोक्ता च। यथा वैशेषिकसौत्रान्तिकादीनाम्।

185849 येषां तु वादिनां विज्ञानमात्रमेवास्ति तथाविदां तेषां तदेव कर्तृ भोक्तृ च ||
185850 ४३ ||
185851
185852 न कश्चिच्चैव कर्तेह न च भोक्ता तथाविदाम् |
185853 कश्चिदीश्वर एवेह कर्ता भोक्ता तथाविदाम् || ४४ ||
185854
185855 शून्यवादिनां तु तदेवेत्याह - न कश्चिदिति | पाशुपतादीनां
185856 कश्चित्तत्प्रक्रियाप्रसिद्ध ईश्वर एव कर्ता भोक्ता च || ४४ ||
185857
185858 सर्वमेव पदे तस्मिन्संभवत्युत्तमोत्तमे |
185859 विधयः प्रतिषेधाश्च के ते सन्ति न सन्ति के || ४५ ||
185860
185861 एवं मतभेदेपि न वादिनां मध्ये कस्यचिदप्यसंभवदर्थवादित्वं
185862 यतस्तस्मिन्नुत्तमोत्तमे सर्वत्र सर्वशक्तिमति सर्वात्मके पदे सर्वमपि संभवति |
185863 तस्मिन्पदे सर्वतत्तद्वाद्यभिमताः परस्परविलक्षणाः
185864 पदार्थप्रक्रियासाधनानुष्ठानफलादिविधयः परस्परकृतास्तत्प्रतिषेधाश्च
185865 सर्वेऽप्यविरोधेनासंकीर्णाः संभवन्ति | तत्तद्बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्ये
185866 वरशापन्यायेन यथास्वसंकल्पनं व्यवस्थितविवर्तसंभवात् || ४५ ||
185867
185868 शुद्धे द्रष्टेव चिद्व्योम दृश्यतामिव भावयत् |
185869 स्वमात्मानं जगदिति पश्येत्तिष्ठेदनामयम् || ४६ ||
185870
185871 तत्र तत्र चिद्व्योम शुद्धे स्वात्मनि तत्तद्वासनानुसारिदृश्यतामिव भावयत्सत्
185872 द्रष्टेव भूत्वा स्वमात्मानं तादृशं जगदिति पश्यत्तत्र तत्र वस्तुतोऽनामयमेव
185873 तिष्ठेत् स्थातुं शक्तमित्यर्थः || ४६ ||
185874
185875 सर्वा दृशो विधिनिषेधदृशश्च सर्वाः
185876 संकल्पवेदनविशेषसशेषपूर्वाः |
185877 सत्यात्मिकाः सततमेव न चैव सत्या रूपं यथानुभवमत्र यतः स्वरूपम् ||
185878 ४७ ||
185879
185880 हे राम सर्वेषां जीवानां सर्वाः स्वस्वानुभवसिद्धाः पदार्थादिदृशः सर्वाः
185881 परस्परविलक्षणविधिनिषेधदृशश्च
185882 यस्मात्तत्तत्संकल्पतत्तद्वेदनविशेषतत्तदनुभवशेषवासनासहिततत्तत्काम##-
185883 तत्तदर्थक्रियासमर्थत्वात्सत्यात्मिकाः परदृशा तु प्रतीतेरेवाभावान्न चैव सत्याः
185884 शश"षृङ्गकल्पाः | यतः प्रत्यगात्मरूपं यथानुभवमेव जगद्रूपं धत्ते
185885 इति शेषः || ४७ ||
185886
185887 इति त्वया शिष्यतया मदन्तिकाच्छ्रुतं पुरा तेन न चासि बुद्धवान् |
185888 ततोऽनुभूयान्यजगद्भवाद्भवानिहाद्य जातोऽसि तदेव पृच्छसि || ४८ ||
185889
185890 हे राम पुरा पूर्वयुगे त्वया शिष्यतया स्थित्वा गुरोर्मम अन्तिकात् इति
185891 एवंवर्णितरूपमुपदेशनं श्रुतं तेनोपदेशेन त्वं तदा न चासि बुद्धवान् |
185892 ततस्तदनन्तरमबोधदोषादेव पुनर्भवान् पुनर्भवादन्यजगदनुभूय
185893 अद्यास्मिंस्त्रेतायुगे इह दशरथगृहे जातोऽसि | तदेव प्राङ्मां प्रति पृष्टमद्यापि
185894 मां पृच्छसि || ४८ ||
185895
185896 ज्ञानं सदेतदखिलं श्रुतमुत्तमं चित्संसारदीर्घरजनीसितरश्मिबिम्बम् |
185897 जातस्त्वमभ्युदयवानमलैकबोध उत्सार्य मोहमनुतिष्ठ यथागतं त्वम् ||
185898 ४९ ||
185899
185900 अत्रापि त्वया मदुपदिष्टमुत्तमं सत् परमार्थवस्तुगोचरमत एव संसारलक्षणाया

185901 दीर्घरजन्यास्तापतमोनिवर्तकत्वात्सितरश्मेः पूर्णचन्द्रस्य बिम्बमिव स्थितं
185902 ज्ञानमखिलं समग्रं श्रुतं तेन त्वं मोहमज्ञानमुत्सार्य
185903 निरतिशयानन्दरूपपरमपुरुषार्थलाभाभ्युदयवान् अमलैकबोधरूपो जातः एवं
185904 कृतकृत्यस्त्वमतःपरं यथागतं व्यवहारपरंपराप्राप्तं
185905 स्वराज्यपरिपालनादिकमनुतिष्ठ ॥ ४९ ॥
185906
185907 तिष्ठंस्तदात्मनि परे विमलस्वभावे सर्वात्मके तपति सर्वपदार्थमुक्तः ।
185908 निर्वाणशन्तमतिरम्बरकोशकान्तो धर्मेण राज्यमनुपालय तीर्णतृष्णः ॥
185909 ५० ॥
185910
185911 हे राम त्वं विमलस्वभावे तपति सर्वतः प्रकाशमाने सर्वात्मके आत्मनि
185912 सर्वदृश्यपदार्थमुक्तस्तिष्ठन्सन् निर्वाणो निरतिशयानन्दमग्नोऽत्र एव शान्ता
185913 मतिर्यस्य तहाविधः सन्नम्बरकोशमिव कान्तो मनोहरस्तीर्णस्तृष्णः सन् धर्मेण
185914 राज्यमनुपालयेत्यन्ते मङ्गलार्थमाशीः ॥ ५० ॥
185915
185916 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ०
185917 प्राक्तनरामशिष्यत्वोपाख्यानं नाम त्रयोदशाधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २१३ ॥
185918
185919 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
185920 प्राक्तनरामशिष्यत्वोपाख्यानं नाम त्रयोदशाधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २१३ ॥
185921
185922 चतुर्दशाधिकद्विशततमः सर्गः २१४
185923
185924 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
185925
185926 इत्युक्तवत्यथ मुनौ नभसो ननाद वर्षामृताभ्रमिव दुन्दुभिरामरो द्राक् ।
185927 शुक्लिकृताखिलककुब्वदना तुषारवृषोपमा भुवि पपात च पुष्पवृष्टिः ॥ १॥
185928
185929 उपदेशप्रशंसात्र श्रोतृणां कृतकृत्यता ।
185930 दिव्यश्च मानुषश्चान्ते वर्ण्यते सुमहोत्सवः ॥
185931
185932 महतः शास्त्रस्यान्ते देवैर्मनुष्यैश्च कृतं
185933 गुरुद्विजसुरपितृसज्जनपूजनमहोत्स्वलक्षणं मङ्गलं वर्णयिष्यन्वाल्मीकिरुवाच
185934 - इतीत्यादिना । मुनौ वसिष्ठे इति वाक्यमुक्तवति सति अथ आमरः अमरसंबन्धी
185935 दुन्दुभिर्वर्षार्थममृतेन पूर्णमभ्रमिव ननाद । द्राक् सद्यः
185936 शुक्लीकृतान्यखिलानि ककुब्वदनानि दिङ्मुखानि यया अत एव तुषारवर्षोपमा
185937 पुष्पवृष्टिश्च भुवि पपात ॥ १ ॥
185938
185939 किंजल्कजालदिवसान्तघनाङ्गरागा वातावधूतसितकेसरगौरहारा ।
185940 पुष्पोदरोत्थमृदुसीकरशीतलाङ्गा प्राप्ता स्वयं सुरपुरादिव पुण्यलक्ष्मीः
185941 ॥ २ ॥
185942
185943 सा च पुष्पवृष्टिः किंजल्कजालान्येव दिवसान्तघना इव शोणः अङ्गरागो यस्याः ।
185944 तथा पुष्पोदरोत्था मृदवः सीकरा एव शीतलान्यङ्गानि यस्याः । वातावधृताः
185945 सिताः केसरा एव गौरा हाराः यस्यास्तथाविधा । सुरपुरात्स्वयमेवोत्सवदर्शनाय
185946 भुवं प्राप्ता पुण्यलक्ष्मीरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ २ ॥
185947
185948 कल्पान्तकालकपिकम्पितशुष्कशाखात्स्वर्गद्रुमात्पतितमाशु विडम्बयन्ती ।
185949 तारागणं प्रथितभासमनल्पहासमाशामुखप्रसृतभैरवमम्बरस्था ॥
185950 ३ ॥
185951
185952 पुनः कीदृशी सा पुष्पवृष्टिः । कल्पान्तकाललक्षणो यः कपिर्मर्कटस्तेन

185953 कम्पिताः शुष्काः कल्पद्रुमशाखा दिक्पालपुरलोकभेदरूपशाखाश्च यस्य
185954 तथाविधात्स्रग्गरूपाद्द्रुमादाशु पतितं आशामुखेषु झटिति पातनाय प्रसृतो
185955 भैरवः संहाररुद्रो यस्य तथाविधं प्रथितभासं तारागणमंबरस्था
185956 सतीत्यनल्पहासं यथा स्यात्तथा विडम्बयन्ती तारागणप्रथितहासं भैरवं च
185957 विडम्बयन्तीति वा उत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥
185958
185959 सा पुष्पवृष्टिरथ दुन्दुभिनादगर्जत्किंजल्कपुञ्जजलदा शममाजगाम ।
185960 आपूरिताखिलसभा हिमहारिपुष्पपूरेण कौतुकविकासकरीक्षणेन ॥ ४ ॥
185961
185962 दुन्दुभिनादैर्गर्जन् किंजल्कपुञ्जलक्षणो जलदो मेघो यस्यास्तथाविधा हिमवत्
185963 हारिणा मनोहरणपुष्पपूरेण पुष्पप्रवाहेण आपूरिता अखिला सभा यया तथाविधा
185964 अत एव ईक्षणेन दर्शनेन कौतुकविकासस्य आनन्दविस्तारस्य करी सा पुष्पवृष्टिः अथ
185965 शममाजगाम । ईक्षणेन द्रष्टृजननेत्रेण सह कौतुकविकासकरीति वा क्षणेन
185966 शममाजगामेति वा योज्यम् ॥ ४ ॥
185967
185968 तानि दिव्यानि पुष्पाणि यथास्थानमधःस्थिताः ।
185969 वसिष्ठाय नमस्कृत्वा सभ्याः संशोकितां जहुः ॥ ५ ॥
185970
185971 यथास्थानमिति । सर्वोन्नतस्थाने वसिष्ठस्तत्संनिहिते मुनयस्तत्संनिहिते
185972 दशरथरामादयस्तत्सन्निहिते मन्त्रिसामन्तास्तदर्वाङ् नैगमाः प्रजाश्चेत्येवं
185973 क्रमेणाधःस्थिताः सभ्यास्तानि दिव्यानि पुष्पाण्युपादाय वसिष्ठचरणे
185974 पुष्पाञ्जलिं दत्वा वसिष्ठाय नमस्कृत्य
185975 पुष्पसौरभशैत्यादिसंपर्कात्स्वेददौर्गन्ध्यादिसंशोकितां
185976 रोगक्षुत्तृषाश्रमादिप्रयुक्तशोकवत्तां जन्ममरणादिसर्वशोकवत्तां च
185977 जहुस्तत्यजुः ॥ ५ ॥
185978
185979 दशरथ उवाच ।
185980
185981 अहोऽनुसुविशात्मानः संसारवितताकृतेः ।
185982 विश्रान्ताः स्मश्चिरं श्रान्ताः शुद्धा मेघा इवाचले ॥ ६ ॥
185983
185984 संसारलक्षणाद्विततकृतेरतिदीर्घात्कान्ताराच्चिरं श्रान्ता वयं
185985 त्वदनुग्रहोपदेशात् सुविशः सुखेन प्रवेष्टुं शक्य आत्मा येषां तथाविधाः
185986 सन्तस्तस्मिन्नेवात्मनि चिरं विश्रान्ताः स्मः । अहो इत्याश्चर्ये । यथा शुद्धा
185987 जाड्यकाष्र्यनिर्मुक्ताः शरन्मेघा अचले हिमवदादौ विश्राम्यन्ति तद्वत् ॥ ६ ॥
185988
185989 कर्मणामवधिः पूर्णो दृष्टः सीमान्त आपदाम् ।
185990 ज्ञातं ज्ञेयमशेषेण विश्रान्ताः स्मः परे पदे ॥ ७ ॥
185991
185992 किंचास्माकं कर्मणां पुरुषार्थसिद्धये अवश्यकर्तव्यानामवधिः पूर्णः ।
185993 कृतकृत्यतासंपन्न इत्यर्थः । आपदां च सीमान्तः परमावधिर्दृष्टः ।
185994 तत्कुतस्तत्राह - ज्ञातमिति ॥ ७ ॥
185995
185996 ध्यानलब्धपरव्योमचिरानुभवनभ्रमैः ।
185997 धारणाधारविश्रान्त्या देहसंत्यजनक्रमैः ॥ ८ ॥
185998
185999 सर्वेषां तृतीयान्तपदानां षष्ठश्लोके एवमादिभिरन्यैश्च
186000 दृष्टान्तैर्दृश्यदृष्टिर्मार्जितेत्यत्रान्वयः । ध्यानेन लब्धं कल्पितं
186001 परमन्यद्व्योम तत्र चिरं विहाराद्यनुभवनभ्रमैर्लीलोपाख्यानादौ प्रदर्शितैः
186002 धारणया सर्वाधारे ब्रह्मणि विश्रान्त्या देहसंत्यजनक्रमोऽपि लीलाया वर्णित एव ॥ ८
186003 ॥
186004

186005 संकल्पनवनिर्माणैः स्वप्नदृष्टिजगज्ज्वरैः।
186006 शुक्तिरूप्यानुभवनैः स्वप्नात्ममृतिदर्शनैः॥ ९॥
186007
186008 स्वप्ने आत्मनः स्वस्य मृतिदर्शनैर्हरिश्चन्द्रादौ प्रसिद्धैः॥ ९॥
186009
186010 अनन्यैः पवनस्पन्दैरनन्यैः सलिलद्रवैः।
186011 इन्द्रजालपुरापूरैर्गन्धर्वनगरोत्करैः॥ १०॥
186012
186013 मायापूर्णपुराभोगैर्मृगतृष्णानदीरयैः [मूलपाठे
186014 ह्रस्वत्वमार्षं पुराबोगैरिति वा पाठः साधुः।]।
186015 आयतौ पवनस्पर्शैर्द्विचन्द्रानुभवोदयैः॥ ११॥
186016
186017 मायया प्रदर्शितजलपूर्णपूराभोगैः। आयतौ सर्वोत्तरकाले प्रलये
186018 वर्णितैश्चण्डपवनस्पर्शैः॥ ११॥
186019
186020 मदभ्रंशपुरस्पन्दैर्मुधा त्ववनिकम्पनैः।
186021 बालयक्षाद्यनुभवैः खकेशोण्ड्रकदर्शनैः॥ १२॥
186022
186023 मदाद्विवेकभ्रंशे प्रतीयमानैः पुरस्पन्दैः। मुधा उत्पातादिना
186024 शुभाशुभसूचनं विनैव भ्रान्त्या प्रतीतैरवनिकम्पनैः। खे
186025 केशोण्ड्रकदर्शनैः॥ १२॥
186026
186027 एवमादिभिरन्यैश्च दृष्टान्तैः स्वानुभूतिदैः।
186028 अहो नु मार्जिता दृश्यदृष्टिर्भगवता मम॥ १३॥
186029
186030 श्रीराम उवाच।
186031
186032 नष्टो मोहः पदं प्राप्तं त्वत्प्रसादान्मुनीश्वर।
186033 संपन्नोऽहमहं सत्यमत्यन्तमवदातधीः॥ १४॥
186034
186035 सत्यं ब्रह्मैव संपन्नः॥ १४॥
186036
186037 स्थितोऽस्मि गतसंदेहः स्वभावे ब्रह्मरूपिणि।
186038 निरावरणविज्ञानः करिष्ये वचनं तव॥ १५॥
186039
186040 स्मृत्वा स्मृत्वाऽमृतासेकसौख्यदं वचनं तव।
186041 अर्हितोऽपि च शान्तोपि हृष्यामीव मुहुर्मुहुः॥ १६॥
186042
186043 अर्हितः पूजितः। अपि चेत्यनेनापमानितश्च समदर्शनेन
186044 हर्षविषादानुदयाच्छान्तोऽप्यहं हृष्यामीव॥ १६॥
186045
186046 नैव मेऽद्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
186047 यथा स्थितोऽस्मि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरः॥ १७॥
186048
186049 यथा पूर्वं व्यवहारे स्थितोऽस्मि तथैव सांप्रतं तिष्ठामि। विगतज्वरो
186050 व्यवहारप्रसक्तसंतापशून्यः॥ १७॥
186051
186052 उपायस्तु तथा तेन दृष्टिर्वास्तीह कीदृशी।
186053 अहो नु वितता भूमिः कष्टमेतादृशी दशा॥ १८॥
186054
186055 तेन त्वद्वचनेन यादृशो विश्रान्त्युपायो लब्धस्तथा उपायस्तु कोऽन्यः
186056 स्याद्दृष्टिर्वा अन्या कीदृशी स्यात्। अहो नु वितता अपरिच्छिन्ना

186057 विश्रान्तिसुखभूमिर्मया आसादिता एतादृशी
186058 जन्ममरणाद्यन्तानर्थसंकुलसंसारदशा अहो नु कष्टं प्राणिनामित्यर्थः ॥ १८ ॥
186059
186060 न शत्रुर्न च मित्रं मे न क्षेत्रं दुर्जनो जनः ।
186061 दुर्बोधैषा जगत्क्षुब्धा शान्ता सर्वार्थसुन्दरी ॥ १९ ॥
186062
186063 मम् तु दुःखनिमित्तानि कान्यपि न सन्तीत्याह - न शत्रुरिति । क्षेत्रं शरीरं
186064 बाह्यं च । जनः सुजनः । एषा स्वात्मचिदेव यावद्दुर्बोधा तावत्क्षुब्धा दुःखदा
186065 जगदभूत् इदानीं तु बाधात् शान्ता सर्वार्थसुन्दरी संपन्नेत्यर्थः ॥ १९ ॥
186066
186067 कथमेतां जनो वेत्ति विना भवदनुग्रहम् ।
186068 विनैव सेतुं पोतं वा बालोऽब्धिं लङ्घयेत्कथम् ॥ २० ॥
186069
186070 हे भगवन् त्वदनुग्रहं विना एतां दृष्टिं जनः कथं वेत्ति ॥ २० ॥
186071
186072 लक्ष्मण उवाच ।
186073
186074 जन्मान्तरोपचितसंशयनाशनेन जन्मान्तरोपचितपुण्यशतोदितेन ।
186075 जातोऽद्य मे मुनिवचःपरिबोधनेन जातोऽद्य मे मनसि चन्द्र इव प्रकाशः ॥ २१ ॥
186076
186077 जन्मान्तरेष्वनन्तजन्मसूपचितदुर्वासनाप्रयुक्तसंशयानां नाशनेन तथा
186078 जन्मान्तरोपचितानां पुण्यशतानामुदयो बोधफलोन्मुखता येन
186079 तथाविधेनमुनिवचःकृतेन प्रतिबोधनेन जातो विचारोद्यमो यस्मिंस्तथाविधे मे
186080 मनसि अद्य चन्द्र इव परमाह्लादकारी परमात्मप्रकाशो जात इत्यर्थः ॥ २१ ॥
186081
186082 ईदृश्यां दृश्यमानायां दृशि दोषदशाशतैः ।
186083 काष्ठवद्दह्यते लोकः स्वदुर्भगतया तया ॥ २२ ॥
186084
186085 ईदृश्यां निरतिशयानन्दप्रकाशरूपायामात्मदृशि
186086 भवादृशमहानुभावोपदेशान्नित्यापरोक्षतया दृश्यमानायामप्ययं लोको
186087 जनस्तया प्रसिद्धया स्वदुर्भगतया दौर्भाग्यवशेन महत्सेवाशुश्रूषादिहीनः
186088 सन् रागद्वेषाहंकारजन्ममरणादिदोषदशाशतैः काष्ठवद्दिवानिशं दह्यते
186089 तदाश्चर्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥
186090
186091 विश्वामित्र उवाच ।
186092
186093 अहो बत महत्पुण्यं श्रुतं ज्ञानं मुनेर्मुखात् ।
186094 येन गङ्गासहस्रेण स्नाता इव वयं स्थिताः ॥ २३ ॥
186095
186096 बतेति हर्षे । साम नो बतेतिवत् ॥ २३ ॥
186097
186098 श्रीराम उवाच ।
186099
186100 संपदामथ दृष्टीनां शास्त्राणामापदां गिराम् ।
186101 देशानामथ दृष्टानां दृष्टः सीमान्त उत्तमः ॥ २४ ॥
186102
186103 संपदामुत्कर्षे सीमान्त आत्मा निरतिशयानन्दरूपत्वात् । दृष्टीनां सीमान्त
186104 आत्मदृष्टिः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानात् । शास्त्राणां सीमान्तोऽध्यात्मशास्त्रं
186105 चरमप्रमाणत्वात् । पशुपुत्रधनादिनाशलक्षणानामापदां सर्वसंसारनाशः
186106 सीमान्तो यदुत्तरमन्यो नाशो नास्ति । काव्यरसालंकारादिशादिनीनां गिरां
186107 वसिष्ठोक्तिः सीमान्तः । दृष्टानां सुखविश्रान्तिहेतूनां
186108 प्रासादारामगिरिनदीपुलिनादिदेशानां परमात्मदेशः

186109 परमविश्रान्तिहेतुत्वात्सीमान्तो दृष्ट इत्यर्थः। सर्वत्र परमात्मैव वा
186110 परमसीमान्त इत्यर्थः॥ २४॥
186111
186112 नारद उवाच।
186113
186114 यन्न श्रुतं ब्रह्मलोके स्वर्गे भूमितले तथा।
186115 कर्णौ तज्ज्ञानमाकर्ण्य यातौ मेऽद्य पवित्रताम्॥ २५॥
186116
186117 लक्ष्मण उवाच।
186118
186119 हार्दं बाह्यं च तिमिरमपमृष्टवता त्वया।
186120 मुने परमभानुत्वं नूनं नः संप्रदर्शितम्॥ २६॥
186121
186122 परमं प्रसिद्धभान्वपेक्षया उत्कृष्टं भानुत्वम्॥ २६॥
186123
186124 शत्रुघ्न उवाच।
186125
186126 निर्वृतोऽस्मि प्रशान्तोऽस्मि प्राप्तोस्मि परमं पदम्।
186127 चिराय परिपूर्णोऽस्मि सुखमासे च केवलम्॥ २७॥
186128
186129 दशरथ उवाच।
186130
186131 बहुजन्मोपलब्धेन पुण्येनायं मुनीश्वरः।
186132 धीरः कथितवान्नस्तद्येन पावनतां गताः॥ २८॥
186133
186134 नः अस्मभ्यं तत्परमपावनं वस्तु शास्त्रं वा कथितवान्। येन पावनतां गता
186135 वयमिति शेषः॥ २८॥
186136
186137 श्रीवाल्मीकिरुवाच।
186138
186139 इति तेषु वदत्स्वत्र सभ्येषु सह भूभृता।
186140 वसिष्ठः स उवाचेदं ज्ञानपावनया गिरा॥ २९॥
186141
186142 राजन् रघुकुलैकेन्दो यदहं वच्मि तत्कुरु।
186143 इतिहासकथान्ते हि पूजनीया द्विजातयः॥ ३०॥
186144
186145 इदानीं श्रीवसिष्ठो मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि
186146 प्रथन्ते वीरपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्ति अध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता
186147 यथा स्युः इति महाभाष्ये भगवत्पतञ्जलिनोदाहृतां श्रुतिमनुसृत्य निर्विघ्नं
186148 समाप्तस्य महतः शास्त्रोक्तफलसिद्धये
186149 ब्राह्मणदेवपितृसुजनपूजोत्सवादिमङ्गलमौचित्यज्ञापनमुखेनाज्ञापयति ##-
186150
186151 तदद्य ब्राह्मणौघांस्त्वं सर्वकामैः प्रपूरय।
186152 वेदार्थसमनुष्ठानफलं प्राप्स्यसि शाश्वतम्॥ ३१॥
186153
186154 वेदार्थः प्रकृते श्रवणविध्यर्थस्तस्य सम्यगनुष्ठानं साङ्गतया
186155 निष्पादनम्। श्रवणविधेः काम्यविधितया साङ्गानुष्ठानादेव फलसिद्धेरिति
186156 भावः॥ ३१॥
186157
186158 मोक्षोपायकथावस्तुसमाप्तौ द्विजपूजनम्।
186159 शक्तितः कीटकेनापि कार्यं किमु महीभृता॥ ३२॥
186160

186161 कीटकेन कीटकवदनादरार्हेण दरिद्रेणापि कार्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥
186162
186163 इति मौनं वचः श्रुत्वा सहस्राणि नृपो दश ।
186164 दूतैराकारयामास द्विजानां वेदवादिनाम् ॥ ३३ ॥
186165
186166 मुनिना प्रोक्तं मौनं वचः । गुर्वाज्ञायाः शिरसा धारणीयत्वान्मौनं निरुत्तरं
186167 यथा स्यात्तथा श्रुत्वेति वा ॥ ३३ ॥
186168
186169 मथुरायां सुराष्ट्रेषु गौडेषु च वसन्ति ये ।
186170 तेभ्यः कुलेभ्यः सोऽभ्यर्च्य समानीय द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥
186171
186172 कुलेभ्यः कुलश्रेष्ठेभ्यः पृथक्पृथक्समुदितेभ्यश्च ॥ ३४ ॥
186173
186174 अधिकात्यधिकज्ञानप्रकृतद्विजभोजनः ।
186175 तदा दशसहस्राणि भोजयामास भूपतिः ॥ ३५ ॥
186176
186177 अधिकेभ्योऽप्यत्यधिकं ज्ञानं येषां तत्प्रकृतं तानुप्रक्रम्य प्रवृत्तं
186178 द्विजभोजनं येन ॥ ३५ ॥
186179
186180 यथाभिमतभोज्यान्नदानदक्षिणया तया ।
186181 एवं संपूज्य तान्विप्रान्पितृन्देवान्नृपांस्तथा ॥ ३६ ॥
186182
186183 पितृन् श्राद्धादिना । देवान्माल्यमोदकोपहारादिना इष्ट्यादिना च ।
186184 नृपान्यानरत्नादिना ॥ ३६ ॥
186185
186186 पौरामात्यांस्तथा भृत्यान्दीनान्धकृपणांश्च तान् ।
186187 तस्मिन्दशरथो राजा दिने सह सुहृज्जनैः ॥ ३७ ॥
186188
186189 सुहृज्जनैः सह उत्सवं चकारेत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ३७ ॥
186190
186191 लब्धसंसृतिसीमान्तश्चकारोत्सवमुत्तमम् ।
186192 तथा नृपगृहे तस्मिन्कौशेयमणिकाञ्चने ॥ ३८ ॥
186193
186194 लब्धः संसृतिसीमान्तो येन । अत्रापि सह सुहृज्जनैरिति योजनीयम् ॥ ३८ ॥
186195
186196 भूषिते नगरे चैव गीर्वाणनगसुन्दरे ।
186197 ननृतुर्मत्तकामिन्यो विलासिन्यो गृहे गृहे ॥ ३९ ॥
186198
186199 गीर्वाणनगो मेरुः कल्पद्रुमश्च तद्वत्सुन्दरे ॥ ३९ ॥
186200
186201 लसद्वंशलताकांस्यवीणामुरजमर्दलम् ।
186202 ताण्डवेनोद्धतारावमन्योन्येतरशेखराः ॥ ४० ॥
186203
186204 वंशलतात्र मुरली । क्रियाविशेषणे द्वे । ता नर्तकीर्वर्णयति - अन्योन्येत्यादिना ।
186205 अन्योन्येतरं परस्परविलक्षणं यथा स्यात्तथा चिकुरबन्धनालंकारभेदादिना
186206 रचिताः शेखरा यासाम् ॥ ४० ॥
186207
186208 क्षुब्धीकृतापणकरभ्रान्तिपल्लविताम्बराः ।
186209 मुग्धाट्टहासविक्षिप्तदन्तेन्दुकिरणच्छटाः ॥ ४१ ॥
186210
186211 क्षुब्धीकृतानामितस्ततश्चालितानामापणानां विविधाभिनयव्यवहारवतां
186212 कराणां भ्रान्तिभिः परितः पल्लवितमिवाम्बरमाकाशं वस्त्रं च यासाम् ।

186213 हास्यरसाभिनये मुग्धैरट्टहासैर्विक्षिप्ताः परितः प्रक्षिप्ता दन्तेन्दुकिरणच्छटा
186214 याभिः ॥ ४१ ॥
186215
186216 मदाकुलितहुंकारा लीलासु तरलस्वराः ।
186217 एकपादतलाघातहेलाहतधरातलाः ॥ ४२ ॥
186218
186219 वीररसाभिनये मदाकलितहुंकाराः । करुणाद्भुतादिरसाभिनयलीलासु तरलस्वराः ।
186220 शृङ्गारमानाद्यभिनये एकपादतलाघातेन हेलया हतं ताडितं धरातलं
186221 याभिस्ताः ॥ ४२ ॥
186222
186223 स्रग्दामतारविगलत्कुसुमासारपाण्डुराः ।
186224 धारापातितविच्छिन्नहारमुक्तास्खलत्पदाः ॥ ४३ ॥
186225
186226 शृङ्गारकोपाद्यभिनये स्रग्दामविधूननेन तारैर्नक्षत्रैरिव विगलद्भिः
186227 कुसुमासारैः पाण्डुरा जलधारा इव पातिता ये विच्छन्ना हारास्तेषु दैवात्पदन्यासैः
186228 स्खलत्पदाः ॥ ४३ ॥
186229
186230 लोलाभरणसाकारं कामं ननृतुरङ्गनाः ।
186231 पेठुः स्फुटपदं विप्रा बन्दिनोऽप्यङ्गनाश्च ताः ॥ ४४ ॥
186232
186233 लोलैराभरणैः साकारं कामं दर्शयन्त्य इवेति शेषः । साकारं
186234 कृत्रिमाकारसहितं यथा स्यात्तथा कामं यथेच्छं ननृतुरिति वा ।
186235 पेठुर्यथाक्रमं वेदस्तवगीतानि ॥ ४४ ॥
186236
186237 पपुरुत्ताण्डवं पानं पानपा मदशालिनः ।
186238 भोज्यं बुभुजिरे चित्रं भूषिता भोजनार्थिनः ॥ ४५ ॥
186239
186240 तेषु पानपा अविप्राः पानं मध्वासवं पपुः । विप्रादयस्तु भोजनार्थिनो भोज्यं
186241 भोजनार्हं चित्रं नानाभक्ष्यादिवैचित्र्ययुक्तं चतुर्विधमन्नं बुभुजिरे ॥ ४५ ॥
186242
186243 सुधादिपरिलेपेन रञ्जिता गृहभित्तयः ।
186244 रेजू रामेन्दुभानेन पुष्पधूपविलेपनैः ॥ ४६ ॥
186245
186246 रामलक्षणस्येन्दोर्भानेन देहप्रभाचन्द्रिकया पुष्पधूपविलेपनैश्च रेजुः ॥ ४६ ॥
186247
186248 वासांसि वसिंताश्चित्राण्युत्तमस्रग्विभूषणाः ।
186249 चेरुः परिचराश्चेट्यश्चारुगन्धा नृपाध्वरे ॥ ४७ ॥
186250
186251 नृपस्य अध्वरे उत्सवयज्ञे ॥ ४७ ॥
186252
186253 देहयष्टिषु संयोज्य वनिता यक्षकर्दमम् ।
186254 जग्मुस्ताण्डवनर्तक्यः शृङ्गारात्माङ्गणान्तरम् ॥ ४८ ॥
186255
186256 कर्पूराकुरुकस्तूरीकङ्कोलैः समं घृष्टं चन्दनं यक्षकर्दमस्तं
186257 देहयष्टिषु संयोज्य विलिप्य ताण्डवनर्तक्यो वनिताः शृङ्गारात्म
186258 अलंकृतमङ्गणान्तरं राजसभाङ्गणमध्यं जग्मुः ॥ ४८ ॥
186259
186260 भवबहुलनिशावसानहर्षादिति घनमुत्सवमेव सप्तरात्रम् ।
186261 दशरथनृपतिः सदानभोगश्रियमकरोत्पदमक्षयं समेतः ॥ ४९ ॥
186262
186263 दशरथनृपतिः अक्षयं ब्रह्मपदं प्रपन्नः सन् भवः संसारस्तल्लक्षणा या
186264 बहुलनिशा कृष्णपक्षरात्रिस्तस्य अवसानं बोधसूर्योदयेन नाशस्तत्प्रयुक्तात्

186265 हर्षात् सप्तरात्रं इति वर्णितप्रकारं सदानभोगश्रियं दानभोगशोभासहितं
186266 घनमुपचितमुत्सवमेवाकरोत् ॥ ४९ ॥
186267
186268 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० नि० उ० महोत्सववर्णनं नाम
186269 चतुर्दशाधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २१४ ॥
186270
186271 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
186272 महोत्सववर्णनं नाम चतुर्दशाधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २१४ ॥
186273
186274 पञ्चदशाधिकद्विशततमः सर्गः २१५
186275
186276 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
186277
186278 भरद्वाज महाबुद्धे मम शिष्याधिनायक ।
186279 इति रामादयो ज्ञातज्ञेया निःशोकतां गताः ॥ १ ॥
186280
186281 रामादिवत्प्रबुद्धस्त्वं जीवन्मुक्तः सुखी वस ।
186282 इति वाल्मीकिना शिष्यो भरद्वाजोऽत्र शिष्यते ॥
186283
186284 इति अनया वर्णितया रीत्या रामादयो निःशोकतां गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥
186285
186286 एतामेव दृशं कान्तामवष्टभ्य यथासुखम् ।
186287 नीरागस्तिष्ठ निःशङ्को जीवन्मुक्तः प्रशान्तधीः ॥ २ ॥
186288
186289 त्वमपि एतामेव पूर्णब्रह्मात्मदृशमवष्टभ्य दृढमाश्रित्य तिष्ठ ॥ २ ॥
186290
186291 धीरनभ्यस्तसङ्गा हि रामादीनामिवानघ ।
186292 घनमोहनिमग्नापि विमूढापि न मुह्यति ॥ ३ ॥
186293
186294 इदं च मदुपदिष्टं ज्ञानं दुःसङ्गेन भोगासङ्गाभ्यासेन च यथा न नश्यति
186295 तहा रक्षेत्याशयेनाह - धीरिति ॥ ३ ॥
186296
186297 एवमेते महासत्त्वा जीवन्मुक्तपदं गताः ।
186298 राजपुत्रा राघवाद्या राजा दशरथादयः ॥ ४ ॥
186299
186300 दशरथादयो राजानः । सुपां सुलुगिति जसश्छान्दसो डादेशः ॥ ४ ॥
186301
186302 त्वं च पुत्र भरद्वाज स्वयमेवासि मुक्तधीः ।
186303 सत्यं मुक्ततरोऽस्यद्य श्रुत्वेमां मोक्षसंहिताम् ॥ ५ ॥
186304
186305 स्वयं स्वविचारेणैव रामवत्पूर्वं मुक्तधीरसि । अद्य तु इमां मोक्षसंहितां
186306 श्रुत्वा मुक्ततरोऽसि । संभावितस्वशङ्कापङ्कक्षालनादिति भावः ॥ ५ ॥
186307
186308 मोक्षोपायानिमान्पुण्यान्प्रत्यक्षानुभवार्थदान् ।
186309 बालोप्याकर्ण्य तज्ज्ञत्वं याति का त्वादृशे कथा ॥ ६ ॥
186310
186311 दृष्टपरमपुरुषार्थफलत्वादस्य शास्त्रस्य सर्वशास्त्रेभ्योऽभ्यर्हिततमत्वं
186312 मन्दाधिकारिष्वप्यभ्यासे फलोपधानसमर्थत्वं च दर्शयति - मोक्षोपायानिति
186313 । त्वादृशे मुख्याधिकारिणि फलोपधाने का कथा ॥ ६ ॥
186314
186315 यथा पदं पुण्यमनुप्रयाता महानुभावा राघवो विशोकाः ।
186316 वसिष्ठवाक्यप्रसरेण साधोगन्तव्यमाद्यं पदमेवमेव ॥ ७ ॥

हे साधो यथा वसिष्ठवाक्यानां हृदि प्रसरेण
सर्वसंशयसहिताज्ञाननाशान्महानुभावा रघवो रामादयः पुण्य।
जीवन्मुक्तपदमनुप्रयाताः सन्तो विशोकाः संपन्ना एवमेव त्वयाप्याद्यं
नित्यसिद्धब्रह्मभावलक्षणं जीवन्मुक्तपदं गन्तव्यं विशोकेन च
भाव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सतां नयेनोत्तमसेवया च प्रश्नेन चोदारकथागतेन ।
विन्दन्ति वेद्यं सुधियोऽप्रमत्ता वसिष्ठसङ्गादिव राघवाद्याः ॥ ८ ॥

तत्प्राप्तावन्येषामपि सत्सङ्गसेवाप्रश्नादिरेवोपायैत्याह - सतामिति । नयेन
शिक्षणेन उत्तमया लोभालस्यनिद्रादित्यागसहितया सप्रेमनिरन्तरसेवया ।
उदाराभिर्बोधोपायभूताभिः कथाभिराख्यायिकाभिः संगतेन तदुपदेशेन
सुधियोऽधिकारिणो वेद्यमात्मतत्त्वं विन्दन्ति लभन्ते । अप्रमत्तास्तदेकासक्ताश्चेत् ।
यथा वसिष्ठसङ्गाद्राघवाद्या अविदंस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

तृष्णावरत्राद्दृढबन्धबद्धा ये ग्रन्थयोऽज्ञस्य हृदि प्ररूढाः ।
सर्वे हि ते मोक्षकथाविचाराद्वाला ह्यबाला इव यान्त्यभेदम् ॥ ९ ॥

तृष्णालक्षणाया वरत्रायाश्चर्मरज्ज्वा दृढबन्धैर्बद्धा अज्ञस्य हृदि
प्ररूढा ये देहेन्द्रियादितादात्म्यसंसर्गाध्यासरूपा ग्रन्थयोये च
गृहपुत्रदारादिषु ममताभिनिवेशलक्षणाः
सर्वभूतेष्वैकात्म्यानुभवैकरस्याभावाद्रागद्वेषादिहेतवो ग्रन्थयस्ते सर्वे हि
अस्मान्मोक्षकथाविचारात् यथा बालाः स्त्रियः पूर्वं
बाल्यात्क्रीडाद्यभिनिवेशाद्रसानभिज्ञत्वाच्च भर्तृषु वैरस्ययुक्ता अपि कालेन
अबालाः प्रौढाः सत्यो भर्तृभिरभेदमैकरस्यं यान्ति
तद्वत्सर्वभूतेष्वभेदमैकरस्यं यान्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

मोक्षाभ्युपायान्सुमहानुभावान् ज्ञास्यन्ति ये तत्त्वविदां वरिष्ठाः ।
पुनः समेष्यन्ति न संसृतिं ते कोऽर्थः सुताऽन्येन बहूदितेन ॥ १० ॥

हे सुत पुत्रवदनुकम्प्य भरद्वाज मन्दाधिकारिणामपि श्रवणाभ्यासे
अज्ञाननिबर्हणसमर्थत्वात्सुमहानुभावानिमान्मोक्षाभ्युपायान्
गुरुपूर्वश्रवणेन ये ज्ञास्यन्ति ते तत्त्वविदां वरिष्ठाः सन्तः पुनः संसृतिं न
समेष्यन्ति । इयं मम संक्षिप्तपरमरहस्योक्तिः । अन्येन बहुना उदितेन कोऽर्थः किं
प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १० ॥

बहुश्रुता ये प्रविचार्य सम्यक्प्रबोधितार्थे कथया जनाय ।
सन्तो वदिष्यन्ति पुनः शिशुत्वं न ते प्रयास्यन्ति किमन्यवाक्यैः ॥ ११ ॥

इदानीं वक्तृणास्वपि गुरुमुखाद्विचार्यैव संप्रदायतोऽर्थं
सम्यग्ज्ञात्वाअन्येभ्यः श्रावयतामेव बोधफलावाप्तिर्नान्येषामिति नियमं
सूचयन्नाह - बहुश्रुता ये इति । अमुं ग्रन्थं ये सन्तो बहुश्रुतानां
गुरूणामग्रे स्वयं सम्यक्प्रविचार्य तत्संवादकथया ग्रन्थे सम्यक्प्रबोधितार्थे
सति पुनः पश्चात्स्वयमपि शुश्रूषवे जनाय संप्रदायतो वदिष्यन्ति ते शिशुत्वं
मौर्ख्यं पुनर्जन्म वा न प्रयास्यन्ति । अवश्यं तत्त्वज्ञानफलं
प्राप्स्यन्तीत्यर्थः । अन्यैः संप्रदायतोऽनधिगतैर्वाक्यैः श्रुतैः श्रावितैर्वा किम् ।
किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ये वाचयिष्यन्त्यनपेक्षितार्था ये लेखयिष्यन्ति च पुस्तकं वा ।
ये कारयिष्यन्त्यपि वाचकं वा व्याख्यातृयुक्तं शुभमार्यदेशे ॥ १२ ॥

186369 इदानीमर्थावगमं विनापि ग्रन्थपारायणस्य पुस्तकलेखनस्य
186370 वाचकवृत्तिकल्पनेन व्याख्यापनस्य च फलमाह - ये वाचयिष्यन्तीति द्वाभ्याम्|
186371 अनपेक्षितार्थाः व्युत्पत्त्यभावादर्थापेक्षारहिता अपि
186372 पारायणदक्षिणाद्रव्यानपेक्षा निर्लोभाश्च ये पुस्तकं वा लेखयिष्यन्ति | ये
186373 वृत्तिकल्पनेन व्याख्यातृपुरुषयुक्तं केवलं वाचकं वा कारयिष्यन्ति ते
186374 सकामाश्चेद्राजसूयस्य यज्ञस्य फलेन युक्ताः सन्तो मुहुर्मुहुः स्वर्गं
186375 प्रयास्यन्ति | उदारसत्त्वा निष्कामास्तूत्तमजन्म सद्गुरुसच्छास्त्रश्रवणादिकं प्राप्य
186376 तृतीयजन्मलाभेन मोक्षं प्रयास्यन्ति | लक्ष्मीमिवेत्युभयत्र दृष्टान्तः || १२ ||
186377
186378 ते राजसूयस्य फलेन युक्ता मुहुर्मुहुः स्वर्गमुदारसत्त्वाः |
186379 मोक्षं प्रयास्यन्ति तृतीयजन्मलाभेन लक्ष्मीमिव पुण्यवन्तः || १३ ||
186380
186381 इमां पुरा मोक्षमयीं विचार्य सुसंहितां सद्वचनाद्विरिञ्चः |
186382 प्रयुक्तवानेतदचिन्त्यरूपो भवन्त्यसत्याश्च न तस्य [सत्यवाच इति
186383 पाठष्टीकानुगुणः स एव साधुः |] वाचः || १४ ||
186384
186385 ईदृशमहाफलत्वमस्य ग्रन्थस्य कुतस्तत्राह - इमामिति | मया कृतामिमां
186386 मोक्षमयीं सुसंहितां पुरा पूर्वकाले अचिन्त्यरूपो विरिञ्चः सतां मुनीनां समाजे
186387 आमूलाग्रं स्वयं विचार्य एतद्वाक्यं सर्वान्प्रयुक्तवान् | किमेतत् | सत्यवाचो
186388 वाल्मीकेर्वसिष्ठस्य स्वस्य च वरदानं न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति इति
186389 सूचनार्थश्चकारः || १४ ||
186390
186391 मोक्षाभ्युपायाख्यकथाप्रबन्धे याते समाप्तिं सुधिया प्रयत्नात् |
186392 सुवेश्म दत्त्वाभिमतान्नपानदानेन विप्राः परिपूजनीयाः || १५ ||
186393
186394 एतच्छास्त्रसमाप्तौ गृहान्नधनादिदानं विप्रादिभ्योऽवश्यं कर्तव्यमित्याह ##-
186395 || १५ ||
186396
186397 देयं च तेभ्यः खलु दक्षिणादि चित्तेप्सितं स्वस्य धनस्य शक्त्या |
186398 मत्वानुरूपं कृतमेव सङ्गपुण्यं यथाशास्त्रमुपैत्यसौ तत् || १६ ||
186399
186400 स्वधनस्य मध्ये तेषां चित्तेप्सिता दक्षिणा यथाशक्त्या देया | असौ कर्ता
186401 तत्स्वकृतमेव् अवश्यं सज्जत इति सङ्गं पुण्यं फलात्मना
186402 यथाशास्त्रमुपैत्येवेति मत्वा विचिन्त्येत्यर्थः || १६ ||
186403
186404 एतत्ते कथितं कथाक्रमशतैर्बोधाय बुद्धैर्बृहच्छास्त्रं
186405 बृंहितब्रह्मतत्त्वममलं दृष्टान्तयुक्त्याञ्चितम् |
186406 श्रुत्वैतच्चिरनिर्वृतिं भज भृशं जीवद्विमुक्ताशयो लक्ष्मीं
186407 ज्ञानतपःक्रियाक्रमयुतां भुक्त्वाऽक्षयामक्षयः || १७ ||
186408
186409 हे भरद्वाज ते तव बुद्धेर्बोधाय कथाक्रमशतैर्बृहितं ब्रह्मतत्त्वं
186410 दृष्टान्तयुक्त्या अञ्चितमेतच्छास्त्रं मया कथितम् | एतच्छ्रुत्वा जीवन्नेव
186411 विमुक्ताशयः सन् लोकानुग्रहाय ज्ञानतपःक्रियाफलयुतां
186412 प्रारब्धभोगसत्कर्मफलभूतां योगज्ञानसिद्ध्यैश्वर्यलक्ष्मीमक्षयां
186413 चिरस्थायिनीं भुक्त्वा सदेहो विदेहश्च चिरनिर्वृतिं नित्यनिरतिशयानन्दरूपां
186414 मुक्तिं भृशं भजेत्याशीरन्ते मङ्गलार्था || १७ ||
186415
186416 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ०
186417 ग्रन्थप्रशंसातद्वाचनादिविधिर्नाम पञ्चदशाधिकद्विशततमः सर्गः || २१५ ||
186418
186419 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
186420 ग्रन्थप्रशंसातद्वाचनादिविधिर्नाम पञ्चदशाधिकद्विशततमः सर्गः || २१५ ||

षोडशाधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २१६ ॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

एतत्ते कथितं राजन्कुम्भयोनेः सुभाषितम् ।
अमुना तत्त्वमार्गेण तत्पदं प्राप्स्यसि ध्रुवम् ॥ १ ॥

अरिष्टनेमिसुरुचिकारुण्यादिकृतार्थता ।
वर्ण्यतेऽत्र गुरुभ्यश्च शिष्यैरात्मनिवेदनम् ॥

कुम्भयोनेर्वसिष्ठस्यागस्त्यस्य च रामादीन्सुतीक्ष्णं प्रति च सुभाषितम् । अमुना
एतद्ग्रन्थरूपेण ॥ १ ॥

राजोवाच ।

भगवन्भवतो दृष्टिर्भवबन्धविनाशनी ।
आलोकितो यया चाहमुत्तीर्णोऽस्मि भवाम्बुधेः ॥ २ ॥

राजा अरिष्टनेमिरुवाच वाल्मीकिं प्रति । दृष्टिः कृपाकटाक्षः ॥ २ ॥

देवदूत उवाच ।

इत्युक्त्वासौ ततो राजा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
उवाच वचनं मां तु मधुरं श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३ ॥

राजोवाच ।

देवदूत नमस्तुभ्यं कुशलं चास्तु ते विभो ।
सतां साप्तपदं मैत्रमित्युक्तं तत्त्वया कृतम् ॥ ४ ॥

मैत्रं मित्रभावः सप्तभिः पदैरनुगतैर्लभ्यत इति साप्तपदम् । शैषिकोऽण् । इति
यत्सद्भिरुक्तं तत्त्वया सत्यं कृतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीं गच्छ भद्रं ते देवराजनिवेशनम् ।
अनेन श्रवणेनाहं निर्वृतो मुदितोऽपि च ॥ ५ ॥

सर्वतापोपशमेन निर्वृतो निरतिशयानन्दलाभेन मुदितः ॥ ५ ॥

श्रुतार्थं चिन्तयन्नत्र स्थास्यामि विगतज्वरः ।
इत्युक्तोऽहं ततो भद्रे परं विस्मयमागतः ॥ ६ ॥

इति राज्ञा अहमुक्तः संस्तद्विनयादिगुणसंपदा परं विस्मयमागतः ॥ ६ ॥

न श्रुतं पूर्वमेवैतज्ज्ञानसारं श्रुतं मया ।
तेनैव मुदितश्चान्तः पीतामृत इवाधुना ॥ ७ ॥

स्वस्यापि सत्सङ्गवशेन श्रवणलाभात्कृतार्थता जातेत्याह - न श्रुतमिति ।
पूर्वं कदापि न श्रुतमपूर्वमेवैतज्ज्ञानसारं सत्सङ्गान्मया श्रुतम् ॥ ७ ॥

ततो वाल्मीकिमापृच्छ्य आगतोऽस्मि त्वदन्तिके ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं त्वया पृष्टं ममानघे ।

186473 इतः परं गमिष्यामि शक्रस्य सदनं प्रति ॥ ८ ॥
186474
186475 त्वदन्तिके त्वामुपदेष्टुमित्यर्थः। अनघे इति संबोधनेन
186476 निष्पापत्वादधिकारसंपत्तिं त्वयिदृष्ट्वा एतत्सर्वं ते तुभ्यमाख्यातमिति सूचितम्
186477 ॥ ८ ॥
186478
186479 अप्सरा उवाच।
186480
186481 नमोऽस्तु ते महाभाग देवदूत त्वया मम।
186482 श्रावितादर्थविज्ञानात्परां निर्वृतिमागता ॥ ९ ॥
186483
186484 परां निर्वृतिं सुखविश्रान्तिमागता अहमिति शेषः ॥ ९ ॥
186485
186486 कृतार्था वीतशोकास्मि स्थास्यामि विगतज्वरा।
186487 इदानीं गच्छ भद्रं ते यथेच्छं शक्रसंनिधौ ॥ १० ॥
186488
186489 अग्निवेश्य उवाच।
186490
186491 ततः सा सुरुचिः श्रेष्ठा तमेवार्थमचिन्तयत्।
186492 स्थिता सा हिमवत्पृष्ठे समीपे गन्धमादने ॥ ११ ॥
186493
186494 तमुपदिष्टं ब्रह्मात्मैक्यलक्षणमेवार्थम् ॥ ११ ॥
186495
186496 कच्चिदेतच्छ्रुतं पुत्र वसिष्ठस्योपदेशनम्।
186497 तत्सर्म्वधार्याथ यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १२ ॥
186498
186499 तत्सर्वमिति। मोक्षस्य कारणं कर्म ज्ञानं वा मोक्षसाधनम् इति त्वदीयसंदेहस्य
186500 तदवधारणे मूलापगमादेवोच्छेदसिद्धेरिति भावः ॥ १२ ॥
186501
186502 कारुण्य उवाच।
186503
186504 स्मृतिर्वाग्दृष्टिसत्ता च स्वप्ने वन्ध्यासुतेऽजले।
186505 मरीचिका यथा तद्वज्ज्ञानात्सांसारिकी स्थितिः ॥ १३ ॥
186506
186507 अत एव स्वस्य समूलसर्वसंशयविषयबाधाद्बाधितानुवृत्तिमात्रेण
186508 यथाप्राप्तानुवर्तनमेव जीवन्मुक्तस्य परिशिष्यत इति कारुण्य उवाच -
186509 स्मृतिरित्यादिना। अतीतानागते असन्निकृष्टे च विषये स्मृतिः
186510 परोक्षधीर्वाग्व्यवहारश्च व्रतमानविषये दृष्टिसत्ताप्रत्यक्षं च मम सांप्रतं
186511 तत्त्वज्ञानात्स्वप्ने प्रतीते वन्ध्यासुतविषये यथा निर्विषयास्तथा निर्विषयाः
186512 संपन्नाः। सर्वापि च सांसारिकी स्थितिः अजले मरुदेशे मरीचिका तथा तद्वत्संपश्चेति
186513 क्वापि विषये न कश्चिदपि संदेहः परिशिष्ट इत्यर्थः ॥ १३ ॥
186514
186515 मम नास्ति कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
186516 यथाप्राप्तेन तिष्ठामि ह्यकर्मणि क आग्रहः ॥ १४ ॥
186517
186518 रामादिवदेव यथाप्राप्तेन वर्णाश्रमोचितव्यवहारेण तिष्ठामि स्थास्यामि।
186519 अकर्मणि बलात्कर्मत्यागे ॥ १४ ॥
186520
186521 अगस्तिरुवाच।
186522
186523 इत्युक्त्वा नाम कारुण्य अग्निवेश्यसुतः कृती।
186524 प्राप्तकर्मा यथान्यायं काले काले ह्युपाहरत् ॥ १५ ॥

186525
186526 प्राप्तकर्मा विवाहेन प्राप्तकर्माधिकारः सन् काले काले यथोचितकाले
186527 स्नानदानाग्निहोत्रातिथिसपर्यादिकर्म उपाहरत् अनुष्ठितवानित्यर्थः। नामेति किलार्थे॥
186528 १५॥
186529
186530 संदेहोऽत्र न कर्तव्यः सुतीक्ष्ण ज्ञानकर्मणि।
186531 संशयाद्भ्रश्यते स्वार्थात्संशयात्मा विनश्यति॥ १६॥
186532
186533 हे सुतीक्ष्ण ज्ञानकर्मणि ज्ञानोत्तरं कर्मानुष्ठानविषये कर्म बन्धाय
186534 भविष्यतीति संदेहो न कर्तव्यः॥ १६॥
186535
186536 एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यमनेकार्थैक्यबोधनम्।
186537 नमस्कृत्य गुरुं प्राह अन्तिके विनयान्वितः॥ १७॥
186538
186539 अनेकेषां संदेहविषयविरुद्धानेककोट्यात्मकानां सांसारिकार्थानां
186540 पारमार्थिकब्रह्मतत्त्वात्मना सर्वविरोधत्यागेनैक्यबोधनं
186541 मुनेरगस्त्यस्यैतद्वाक्यं श्रुत्वा। अन्तिके समीपे॥ १७॥
186542
186543 सुतीक्ष्ण उवाच।
186544
186545 नष्टमज्ञानतत्कार्यं प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम्।
186546 साक्षिणि स्फुरिताभासे ध्रुवे दीप इव क्रियाः॥ १८॥
186547
186548 यस्मिन् सर्वसाक्षिणि परमात्मनि स्वयंज्योतिष्ट्वादेव नित्यस्फुरिताभासे ध्रुवे निष्क्रिये
186549 स्थिते सति नाट्यशालायां दीपे स्थिते सति तत्प्रकाशमुपजीव्य नटनर्तकादीनां क्रिया
186550 इव सर्वाः स्पन्दमूर्तयश्चित्तेहा लौकिकवैदिकक्रियाः प्रवर्तन्ते। यस्माच्च
186551 कटकादिभेदैः काञ्चनमिव पयसि तरङ्गालीव दृश्यभूः स्फुरति। इदं
186552 जगत्सर्वं तदेव नाणुमात्रमपि तदन्यक्रियाकारकफलादिपृथङ्निरूपयितुं
186553 शक्यत इति निश्चित्य यथा यस्मिन्नाश्रमे प्राप्तस्तद्व्यवहारमनुव्रताम्यनुवर्ते।
186554 छान्दसः पदव्यत्ययः॥ १८॥
186555
186556 सति यस्मिन्प्रवर्तन्ते चित्तेहाः स्पन्दपूर्विकाः।
186557 कटकाङ्गदकेयूरनूपुरैरिव काञ्चनम्॥ १९॥
186558
186559 पयसीव तरङ्गाली यस्मात्स्फुरति दृश्यभूः।
186560 तदेवेदं जगत्सर्वं पूर्णे पूर्णं व्यवस्थितम्॥ २०॥
186561
186562 यथाप्राप्तोऽनुवर्तामि को लङ्घयति सद्वचः।
186563 भगवंस्त्वत्प्रसादेन ज्ञातज्ञेयोऽस्मि संस्थितः॥ २१॥
186564
186565 कृतार्थोऽहं नमस्तेऽस्तु दण्डवत्पतितो भुवि।
186566 गुरोरुत्तीर्णता केन शिष्याणामस्ति कर्मणा॥ २२॥
186567
186568 इदानीं श्रीगुरुकृतस्य परमपुरुषार्थप्रापकज्ञानदानोपकारस्य जगति
186569 प्रत्युपकारोपायमपश्यंस्तच्चरणयोर्नमस्कृत्यात्मानं यावज्जीवं दास्याय
186570 निवेदयति - कृतार्थोऽहमित्यादिना॥ २२॥
186571
186572 कायवाङ्मनसा तस्माच्छिष्यैरात्मनिवेदनम्।
186573 गुरोरुत्तीर्णता सैव नान्या केनापि कर्मणा॥ २३॥
186574
186575 अन्येन केनापि कर्मणा गुरोरुपकारादुत्तीर्णता न॥ २३॥
186576

186577 स्वामिंस्तव प्रसादेन उत्तीर्णोऽहं भवाम्बुधेः ।
186578 आपूरितजगज्जालं स्थितोस्मि गतसंशयः ॥ २४ ॥
186579

186580 हे स्वामिन् अहं तव प्रसादेन भवाम्बुधेरुत्तीर्णः सन् पूर्णानन्दभावेन
186581 आपूरितजगज्जालं यथा स्यात्तथा स्थितोऽस्मि नात्र संशय इत्यर्थः ॥ २४ ॥
186582

186583 यत्सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति च स्फुटम् ।
186584 श्रुत्वा ह्युदीर्यते साम्नि तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ २५ ॥
186585

186586 अस्य ग्रन्थस्य सर्वोपनिषत्सारार्थोपबृंहणत्वान्मुमुक्षुभिरादरणीयतमत्वं
186587 सूचयन् सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत इति
186588 छान्दोग्योपनिषत्प्रदर्शितस्फुटतरोपायसहितज्ञानाधिगतसर्वात्मकसच्चिदानन्दाद्
186589 वयब्रह्मतत्त्वमनुसंधायान्ते मङ्गलार्थं नमस्यति - यत्सर्वमिति । यद्ब्रह्म
186590 साम्नि सामवेदे सर्व खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति श्रुत्या स्फुटमधिकारिणां
186591 करतलामलकवदपरोक्षं यथा भवति तथा परमतात्पर्येणोदीर्यते तस्मै
186592 तद्भावेन परिशिष्टायात्मने प्रत्यक्चिदानन्दघनाय नम इत्यर्थः ॥ २५ ॥
186593

186594 ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं द्वन्द्वातीतं
186595 गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
186596 एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं भावातीतं त्रिगुणरहितं
186597 श्रीवसिष्ठं नताः स्मः ॥ २६ ॥
186598

186599 गजवदनं शुभरदनं सज्जनभरणं समस्तगुणसदनम् ।
186600 सच्चित्सुखसारघनं सदयं हृदये सदा वन्दे ॥ १ ॥
186601

186602 निमज्ज्यान्तर्भक्त्यामृतरसवसिष्ठोक्तिजलधौ सद्र्था उन्नीता इह
186603 गुरुकटाक्षात्कतिपये ।
186604 विचिन्वानो ह्यन्तर्जलधिजठरं को नु कलयेदियत्तां रत्नानां प्रचुरतरयत्नैरपि
186605 कृती ॥ २ ॥
186606

186607 निरुपमनिजविस्तारं निःसंसारं नितान्तगम्भीरम् ।
186608 नित्यसुखामृतपूरं पारावारं परं स्वमेव भजे ॥ ३ ॥
186609

186610 ऋतुरसतुरगमही १७६६ शकविकारिशुभवत्सरस्य शिशिरर्तोः ।
186611 फाल्गुनसितसप्तम्यां भृगुरौहिणवृषभलग्नके सिद्धम् ॥ ४ ॥
186612

186613 वाक्यपुष्पाञ्जलिः सोऽयं मया भक्त्या समर्पितः ।
186614 धियः प्रेरकयोः श्रीमच्छिवयोः श्रीपदाब्जयोः ॥ ५ ॥
186615

186616 इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषु
186617 निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे बालकाण्डे द्वात्रिंशच्छतसाहस्र्यां संहितायां
186618 षोडशाधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २१६ ॥
186619

186620 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
186621 षोडशाधिकद्विशततमः सर्गः ॥ २१६ ॥
186622

186623 इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्य##-
186624 शिष्येण श्रीमदानन्दबोधेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचितः
186625 श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशः संपूर्णः ॥
186626

186627 समाप्तमिदं निर्वाणप्रकरणम् ।
186628

186629 || समाप्तोऽयं ग्रन्थः ||
186630
186631
186632 Hindi meaning
186633
186634
186635 ॥
186636 श्री गणेशाय नमः॥
186637 आदिकवि श्रीमद्वाल्मीकिमहामुनिप्रणीत
186638 परमहंस श्रीमद् आनंद बोधेन्द्र सरस्वती प्रणीत 'वासिष्ठ महारामायण' (तात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासहित) का हिन्दी अनुवाद
186639 वैराग्य प्रकरण
186640 पहला सर्ग सम्प्रदाय की विशुद्धि के लिए ऋषि-देव संवाद और उपोद्घात के लिए
186641 श्रीरामचन्द्रजी के अज्ञान के निमित्त का वर्णन। अनादि महामोहरूपी निशा में सोये हुए इस जगत् को बारबार दुःखरूपी भ्रमों से रचित; जन्म, जरा, व्याधि, मृत्यु, हर्ष, शोक, क्रोध आदि अनर्थों से व्याप्त; आध्यात्मिक, आधिदैविक और आधिभौतिक तीन तापरूपी दावानल से (वन की अग्नि से) चारों ओर घिरे हुए संसाररूपी महारण्य में मोहित, विवेकरहित और प्रबोध के उपाय के न मिलने के कारण दुःखी देखकर शास्त्ररूपी सूर्य के उदय से उसे (जगत् को) प्रबोधित करने के लिए भगवान श्रीब्रह्मदेव के आदेश से तथा अपने आप भी प्रवृत्त परमदयालु महर्षि श्रीवाल्मीकिजी रचे जानेवाले विशाल शास्त्र की, योगवासिष्ठ ग्रन्थ की निर्विघ्न समाप्ति एवं विशेषरूप से प्रचार के लिये श्रुति, स्मृति और सदाचार से प्राप्त तथा सम्पूर्ण विघ्नों के निर्मूलन में समर्थ सत्, चित् एवं आनन्दस्वरूप अद्वितीय परब्रह्म परमात्मा का प्रणामरूप मंगलाचरण करते हुए शास्त्र के विषय और प्रयोजन को तटस्थलक्षण और स्वरूपलक्षण द्वारा संक्षेप से दिखलाने के लिए पहले 'यतो वा' इस श्रुति से प्रतिपादित तटस्थलक्षणसिद्ध तत्पदार्थ परब्रह्म को नमस्कार करते हैं।
186642 सृष्टि के आरम्भ में आकाश आदि महाभूत एवं घट, पट आदि भौतिक पदार्थ जिस अद्वितीय वस्तु की सत्ता से अस्तित्व को प्राप्त कर आविर्भूत होते हैं, स्थितिकाल में जिसकी सत्ता से ही स्थित रहते हैं और प्रलयकाल में जिसमें लीन होते हैं उस सत्यस्वरूप (अपने में आरोपित सम्पूर्ण पदार्थों के पारमार्थिक स्वरूप एवं सब प्राणियों के हृदय में स्थित आत्मरूप) परमात्मा को नमस्कार है ॥१॥
186643 __सत्यस्वरूप के चिदेकत्वरस अनुभव द्वारा उपपादन करते हुए त्वम्पदार्थ जीव के तत्त्वभूत उसी स्वरूप को पुनः नमस्कार करते हैं।
186644 जिस चिदेकरस परमात्मा से ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय, द्दष्टा, दर्शन, द्दश्य, कर्ता, हेतु और क्रिया - ये सब व्यावहारिक पदार्थ आविर्भूत होते हैं। उस ज्ञाता आदि के साक्षी और परमार्थतः ज्ञानरूप से अवस्थित प्रत्यगात्मा को नमस्कार है (LI) ॥२॥
186645
186646 (m) अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इस जीवरूप आत्मा से प्रवेशकर जगत् की रचना करता हूँ। इस श्रुति के अनुसार बिम्बभूत कूटस्थ चैतन्य ही प्रतिबिम्बरूप से अन्तःकरणरूप
186647
186648 इस प्रकार 'तत्' और 'त्वम्' पदार्थ का शोधन करके तटस्थ लक्षण में पर्यवसित होनेवाले 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादि श्रुति से निर्दिष्ट निरतिशय आनन्दरूप परमपुरुषार्थभूत अखण्ड वाक्यार्थ
186649 को नमस्कार करते हैं।
186650 जिस प्रत्यागात्मस्वरूप परिपूर्ण निरतिशयानन्द-महासमुद्र से स्वर्ग आदि लोकों में अर्थात् देवताओं में और भूमि में अर्थात् चेतन-अचेतन सम्पूर्ण पदार्थों में न्यूनाधिकभाव से आनन्दलेश का अनुभव होता है और वास्तव में जिसका आनन्दलेशजीवों का जीवन (आत्मा) है, उस परमपुरुषार्थभूत ब्रह्मानन्द
186651 को नमस्कार है॥३॥
186652
186653 यों मंगलाचरण के साथ-साथ विषय आदि का प्रदर्शन करते हुए संक्षेपतः शास्त्रार्थ का प्रदर्शन किया। अब उसी शास्त्रार्थ का उत्पत्ति आदि से विस्तारपूर्वक निरूपण करने के लिए श्रोताओं के विश्वास की द्दढ़ता के लिए ग्रन्थकार महामुनि वसिष्ठ और भगवान् रामचन्द्रजी के संवाद के आरम्भ के
186654 पहले उपोद्घातरूप आख्यायिका कहते हैं।
186655 सुतीक्ष्ण नाम का कोई ब्राह्मण था। उसका हृदय अनेक प्रकार के सन्देहों से भरा था, अतएव उसने महामुनि अगस्त्य के आश्रम में जाकर उनसे सादर प्रश्न किया ॥४॥
186656
186657 सुतीक्ष्ण ने कहा : भगवन्, आप धर्म के तत्त्व को जानते हैं, सम्पूर्ण शास्त्रों का आपने भली भाँति मंथन किया है, मुझे एक बड़ा भारी संशय है, कृपा कर आप इसे दूर कीजिए।५॥
186658 क्या मोक्ष का (a) उत्पादक कर्म है ? अथवा ज्ञान ही मोक्ष का व्यंजक है ? या कर्म और ज्ञान दोनों मिलकर मोक्ष के साधन हैं? इन तीनों पक्षों में से निश्चय करके किसी एक कारण को कहिए॥६॥
186659
186660 'यत्र दुःखेन सम्भिन्नम्' इत्यादि श्रुति से स्वर्ग में नित्यत्व आदिका परिज्ञान होता है, वास्तव में अनेक श्रुतियों के साथ विरोध होने से स्वर्ग में नित्यत्व आदिका श्रवण आपेक्षिक है अर्थात् जितने
186661 उपाधि में प्रविष्ट होकर तप्त लोहपिण्ड में अग्नि के समान तादात्म्य के अध्यास से अन्तःकरण की जड़ता को दूरकर उसे प्रकाशन-सामर्थ्य देता हुआ ज्ञाता कहलाता है । वही चिनगारियों के समान अन्तःकरण की वृत्तियों को प्रकाशन-सामर्थ्य देने से ज्ञान कहलाता है। वृत्ति के विषयाकार होने पर स्वयं भी वृत्ति द्वारा विषयाकार हुआ-सा ज्ञेय कहलाता है। वही ज्ञानेन्द्रियों के द्वारा द्रष्टा कहलाता है। और इन्द्रिय सम्प्रयोग से उत्पन्न इन्द्रियवृत्ति के द्वारा दर्शन कहलाता है । वृत्ति के फलरूप से विषयों को व्याप्त कर तद्रूप से स्वयं भी द्दश्य-सा हो जाता है, अतः द्दश्य कहलाता है। कर्मेन्द्रिय, प्राण और शरीर के द्वारा कर्ता कहलाता है। फल का भोक्ता होने से क्रिया की उत्पत्ति में निमित्त होने के कारण हेतु कहलाता है। क्रिया की न्यूनता और अधिकता में 'मैं ही न्यून या अधिक हूँ' ऐसा क्रिया के विषय में अभिमान करने से क्रिया कहलाता है। उक्त अर्थ में 'एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता कर्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति' इत्यादि श्रुति प्रमाण है।
186662 परमपुरुषार्थभूत ब्रह्मानन्दही यहाँ मोक्षशब्द का अर्थ है। उसका पर्यवसान स्वर्ग में ही होता है, क्योकिं 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतंच तत्सुखं स्वःपदास्पदम्॥' जो किसी प्रकार के दुःख से सम्बन्धन रखनेवाला, निरतिशय, अविनाशी एवं अभिलाषा करते ही प्राप्त होनेवाला सुख है, उसी को स्वर्ग कहते हैं। इस श्रुति से तथा 'स स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' उस स्वर्ग को सभी लोग चाहते हैं।
186663 अनित्य या दुःखमिश्रित पदार्थ हैं, उनसे स्वर्ग अधिक स्थायी है और उसमें दुःख का मिश्रण भी कम है, अतः असम्भव होने से प्रथम प्रश्न निरर्थक है। रह गई द्वितीय और तृतीय प्रश्न की बात, उसमें चित्तशुद्धि के द्वारा कर्म के ज्ञानांग होने पर भी श्रुति-तात्पर्य के साथ विरोध न होने के कारण ज्ञान और कर्म को अभिन्न मान कर अगस्त्य मुनि सुतीक्ष्ण ब्राह्मण के प्रश्न का उत्तर देते हैं। __अगस्त्य मुनि ने कहा : जैसे आकाश में दोनों ही पंखों से पक्षी उड़ते हैं, एक से नहीं, वैसे ही ज्ञान और कर्म दोनों से परमपद की प्राप्ति होती है । तात्पर्य यह है कि जैसे आकाश-मार्ग से जानेवाले पक्षी अपने अभीष्ट देश में जाने के लिए दो पंखों के द्वारा ही उड़ कर जा सकते हैं, एक से नहीं; वैसे ही 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यादि श्रुति से जिस परमपदरूप कैवल्य का वर्णन किया गया है, उसको अधिकारी लोग अपने आत्मा में ही ज्ञान और कर्म दोनों से प्राप्त कर लेते हैं, अतः ज्ञान और (8) कर्म दोनों मोक्ष के कारण हैं ।।७॥
186664
186665 पूर्वोक्त अर्थ को द्दढ़ करने के लिए फिर कहते हैं।
186666 केवल कर्मों से या केवल ज्ञान से मोक्ष नहीं होता, किन्तु ज्ञान और कर्म दोनों से मोक्ष होता है, अतः ब्रह्मज्ञ बड़े बड़े मुनि कर्म और ज्ञान दोनों को मोक्ष के साधन मानते हैं। इसलिए अनुभव सिद्ध विषय में किसी प्रकार का सन्देह नहीं करना चाहिए ।।८॥
186667 इस विषय में एक प्राचीन इतिहास कहता हूँ : प्राचीन काल में सम्पूर्ण वेदों का ज्ञाता कारुण्य नाम का एक ब्राह्मण था, उसके पिता का नाम अग्निवेश्य था। गुरुजी से वेद और सभी वेदांग, शास्त्र आदि का पूर्णरूप से अध्ययन कर वह कारुण्य अपने घर आया ॥९-१०॥

186668 घर आकर वह सन्ध्यावन्दन आदि कोई कर्म नहीं करता था, बल्कि उनमें अनेक तरह के सन्देह करने लगा। अपने पुत्र को यों कर्मरहित अतएव निन्द्य देखकर अग्निवेश्य ने उसके हित के इस प्रकार के जैमिनिसूत्र से स्वर्ग ही मोक्ष है, ऐसा मालूम पड़ता है। इस प्रकार का मोक्ष ज्योतिष्टोम आदि कर्मों से ही हो सकता है, अतः मीमांसक-मत के अनुसार क्या कर्मही मोक्ष का कारण है ? ऐसा प्रथम प्रश्न का आशय है। 'न कर्मणा न प्रजया', 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः', 'ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति' इत्यादि श्रुतियों से यह ज्ञात होता है कि मुक्ति का ज्ञान से अतिरिक्त दूसरा कोई भी कारण नहीं हो सकता, अतः उपनिषत्मत के अनुसार क्या ज्ञान ही मोक्ष का कारण है ? ऐसा द्वितीय कल्प का भाव है। 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि', 'विद्यांचाविद्यांच यस्तद्वेदोभय सह' इत्यादि मन्त्रों से उसके ज्ञान और कर्म दोनों मिलकर कारण हैं, ऐसा ज्ञात होता है, अतः क्या ज्ञान-कर्म दोनों समुच्चयरूप से मुक्ति के कारण हैं ? यों तृतीय प्रश्न का आशय है।

186669 यहाँ ज्ञान और कर्म का समुच्चय मोक्ष का हेतु है, ऐसा प्रतिपादन नहीं किया गया है, किन्तु पहले कर्मानुष्ठान द्वारा चित्त की शुद्धि होने पर ज्ञान होता है, तदनन्तर मुक्ति होती है, यों ज्ञान में ही साक्षात् मुक्ति की हेतुता का प्रतिपादन किया गया है; इसलिए पक्षीका दृष्टान्त ज्ञान और कर्म के यौगपद्यांश में स्वरूपसमुच्चय में नहीं समझना चाहिए, किन्तु क्रमसमुच्चय में समझना चाहिए, क्योंकि प्रवृत्ति और निवृत्ति कर्तृत्व अकर्तृत्व एक समय में नहीं हो सकती, इससे भी ज्ञान से पहले कर्मों की अस्तिता अर्थतः प्रतीत होती है। जैसे दर्पण में किसी वस्तु का प्रतिबिम्ब पड़ने के पहले दर्पण का परिमार्जन और प्रकाश दोनों अपेक्षित होते हैं, क्योंकि उनके बिना उसमें प्रतिबिम्ब ही नहीं हो सकता, वैसे ही अविद्या-मल की निवृत्ति में चित्त की शुद्धि और प्रमाण से उत्पन्न होनेवाली शुद्धवृत्ति ये दोनों अपेक्षित हैं, क्योंकि अशुद्ध चित्तवाले को हजार बार श्रवण करने पर भी आत्मज्ञानरूप फल की प्राप्ति नहीं देखी जाती।

186670

186671 लिए ये वचन कहे : हे वत्स, यह क्या कर रहे हो? अपने कर्मों का पालन क्यों नहीं करते? भला बतलाओ तो सही यदि कर्म न करोगे, तो तुम्हें सिद्धि कैसे प्राप्त होगी? और यह भी बतलाओ कि तुम्हारी कर्मों में प्रवृत्ति क्यों नहीं होती? ॥११-१३॥

186672 अपने पिता के यों पूछने पर कारुण्य ने कहा : श्रुति और स्मृतियों ने जीवनपर्यन्त अग्निहोत्र, सन्ध्यावन्दन आदि प्रवृत्तिरूप धर्मों का विधान या प्रतिपादन किया है एवं 'धन से, कर्म से तथा प्रजाओं के उत्पादन से अमृतरूप मोक्ष प्राप्त नहीं होता, मुख्य-मुख्य यति लोग एकमात्र त्याग से मोक्ष प्राप्त करते हैं', ऐसे अर्थ का प्रतिपादन करनेवाली 'न धनेन' इत्यादि श्रुति मुक्तिप्राप्ति के लिए केवल त्याग को ही साधन बतलाती है। इसलिए पूज्यवर, इन परस्पर विरुद्ध अर्थों में से किसका मुझे अनुसरण करना चाहिए ? यों सन्देह में पड़कर मैं कर्मानुष्ठान से उदासीन हुआ हूँ॥१४-१६॥

186673 अगस्त्य ने कहा : भद्र, पिता से कह कर कारुण्य चुप हो गया, उस के पिता ने चुप-चाप बैठे हुए पुत्र से कहा॥१७॥

186674 अग्निवेश्य ने कहा : प्रिय पुत्र, मैं तुमसे एक सुन्दर कथा कहता हूँ, उसे सुनो। उसके अर्थ का मुझसे निश्चय करके तुम्हें जैसा अच्छा लगे वैसा करना ॥१८॥

186675 अप्सराओं में अत्यन्त सुन्दरी सुरुचि नामकी एक अप्सरा थी। वह मयूरों से आवृत्त हिमालय के शिखर पर बैठी थी, जहाँ पर कामसंतप्त किन्नरियाँ किन्नरों के साथ क्रीडा करती हैं और पापों का नाश करनेवाला श्रीगंगाजी का प्रवाह किलोंले मारता है । उसने आकाश-मार्ग से जा रहे इन्द्र के दूत को देखा । सुरुचि ने दूत से कहा : महाभाग, आप कहाँ से आ रहे हैं, अब कहाँ जाते हैं ? वह सब कृपापूर्वक मुझसे कहिये। दूत ने कहा : सुन्दरी,आपने बड़ा अच्छा प्रश्न किया। मैं आपके प्रश्न का यथावत उत्तर देता हूँ। धर्मात्मा राजर्षि अरिष्टनेमि अपने पुत्र को राज्य देकर तप करने के लिए वन में गया। वह राजा गन्धमादन पर्वत पर तपस्या कर रहा है। वही कार्य करके मैं आ रहा हूँ और अब वहाँ का वृतान्त कहने के लिए इन्द्र के पास जाता हूँ॥१९-२५॥

186676 अप्सरा ने कहा : भगवन, वहाँ पर कौन घटना हई, उसे मुझसे कहिये मैं आपसे विनयपूर्वक पूछती हूँ। मेरी अवहेलना न कीजिये ॥२६॥

186677 देवदूत ने कहा : हे सुन्दरी, सुनो, मैं विस्तार से तुम्हें वहाँ की घटना सुनाता हूँ। राजा अरिष्टनेमि गन्धमादन पर्वत में कठिन तपस्या कर रहा है, यह जानकर देवराज इन्द्र ने मुझे आज्ञा दी कि 'हे दूत, तुम अप्सराओं और विविध बाजों से सुशोभित, गन्धर्व, सिद्ध, किन्नर आदिसे विभूषित विमान को एवं ताल आदि से सज्जित सेना को लेकर अनेक प्रकार के वृक्षों से शोभित गन्धमादन पर्वत पर जाओ और राजा अरिष्टनेमि को विमान पर बैठा कर स्वर्गसुख भोगने के लिए अमरावती पुरी में ले आओ॥२७-३१॥

186678 देवराज इन्द्र की

186679 वैसी आज्ञा पाकर सम्पूर्ण सामग्रियों से युक्त उस विमान को लेकर मैं उक्त पर्वत गया। वहाँ पहुँच कर राजा के आश्रम में जाकर मैंने उनको देवराज इन्द्र की सब आज्ञा कह सुनाई। हे सुन्दरी, मेरे वचनों को सुनने के बाद संदेह में पड़कर राजा ने कहा : हे दूत, मैं आपसे पूछना चाहता हूँ, मेरे प्रश्न का उत्तर दीजिये । स्वर्ग में कौन गुण और दोष हैं ? उनका मेरे सामने वर्णन कीजिये । मैं उन्हें जानकर जैसी इच्छा होगी वैसा करूँगा ॥३२-३५॥

186680 देवदूत ने कहा : राजन्, पुण्य की सामग्री के अनुसार मनुष्य स्वर्ग में उत्तम फल भोगता है। उत्कृष्ट पुण्य से उत्कृष्ट स्वर्ग मिलता है, मध्यम पुण्य से मध्यम स्वर्ग मिलता है एवं कनिष्ठ पुण्य से तदनुरूप कनिष्ठ ही फलभोग मिलता है। इसमें हेरफेर नहीं होता। महाशय, पुण्य के तारतम्य के अनुसार स्वर्ग-स्थान और वहाँ के सुख का तारतम्य (उत्कर्ष और अपकर्ष) होता है।

186681 जिन्हें उत्तम स्वर्ग प्राप्त नहीं है, उनको उत्तम स्वर्गवालों की उत्कृष्टता असा प्रतीत होती है, समान स्वर्गवाले एक दूसरे के साथ ईर्ष्या, स्पर्धा, विद्वेष आदि करते हैं और उत्तम स्वर्गवाले अपनी अपेक्षा हीन स्वर्गवालों की हीनता अर्थात् अल्प सुख देखकर सन्तोष करते हैं। जब तक पुण्य-क्षय नहीं होता, तब तक स्वर्गवासी यों उत्तम, मध्यम और अधम सुख का अनुभव करते काल-यापन करते हैं। तदनन्तर पुण्यों के क्षीण होने पर इसी मनुष्य-लोक में आकर जन्म ग्रहण करते हैं। महाराज स्वर्ग में ये ही गुण

186682 और दोष विद्यमान हैं ॥३६-३९॥

186683 स्वर्ग के ये ही गुण और दोषों को सुनकर महाराज बोले : देवदूत, मैं ऐसे स्वर्ग-भोग की इच्छा नहीं करता। जैसे साँप पुरानी केंचुली को छोड़ देता है, वैसे ही मैं आज से महाउग्र तप करके इस घृणास्पद शरीर को छोड़ दूंगा। हे देवदूत, आप इस विमान को लेकर देवराज इन्द्र के समीप जैसे आये थे वैसे वापिस चले जाइये, आपको नमस्कार है॥४०-४२॥

186684 देवदूत ने कहा : सुन्दरी, राजा के यों कहने पर मैं वह निवेदन करने के लिए इन्द्र के पास गया। वहाँ जो वृत्तान्त हुआ था वह सब मैंने देवराज इन्द्र को कह सुनाया। राजा अरिष्टनेमि की स्वर्ग के प्रति विरक्ति, देखकर इन्हें बड़ा आश्चर्य हुआ। फिर महेन्द्र ने मधुर वाणी से मुझसे कहा : हे दूत, तुम फिर वहाँ जाओ और उस विरक्त, राजा को ब्रह्मज्ञान-प्राप्ति के लिए तत्त्वज्ञ महर्षि वाल्मीकि के आश्रम में ले जाओ और महर्षि वाल्मीकि से मेरा यह सन्देशा कहो कि महर्षिजी, इस विरक्त, विनीत और स्वर्ग के प्रति निस्पृह राजा को तत्त्वज्ञान का उपदेश दीजिये तत्त्वज्ञान के उपदेश से संसार-दुःख से पीड़ित वह क्रमशः मुक्ति को प्राप्त होगा। यह कह कर देवराज ने मुझे राजा के पास भेजा। मैंने वहाँ जाकर इन्द्र के सन्देश के साथ राजा को वाल्मीकिजी के समीप उपस्थित किया और राजा ने महर्षि से मोक्ष के साधन के विषय में जिज्ञासा की। तदनन्तर वाल्मीकिजी ने राजा से प्रीतिपूर्वक देश, धन, पुत्र, तप आदि के प्रश्न द्वारा आरोग्य-कुशल पूछा ॥४३-४९॥

186685 राजा ने कहा : भगवन् आप सब धर्मों के तत्त्वों को जानते हैं और जितने ज्ञातव्य विषय हैं उन सबके आप ज्ञाता हैं, मैं आपके दर्शन से कृतार्थ हूँ, यही मेरी कुशल है। भगवन् ! इस समय मैं जिज्ञासु और संसारदुःख से कातर हूँ। जिस भाँति विघ्न न आवे वैसे मुझे तत्त्व का उपदेश दीजिये। जिससे मैं संसार-बन्धनरूप पीडा से मुक्त हो जाऊँ॥५०-५१॥

186686 वाल्मीकिजी ने कहा : राजन्, सुनिए, मैं अखण्डतत्त्व-प्रतिपादक रामायण की कथा कहूँगा, यत्नपूर्वक उसे सुनकर एवं हृदय में धारण कर आप जीवन्मुक्त हो जायेंगे ॥५२॥

186687 उक्त रामायण वसिष्ठ-राम संवादस्वरूप है। (ज) वह मुक्ति का अद्वितीय उपाय और अत्यन्त कल्याणकारी है। हे राजेन्द्र, आप उसे समझने में समर्थ हैं और मैं भी उसे जानता हूँ, इसलिए मैं आपको उसे सुनाता हूँ। आप सावधान होकर सुनें ॥५३॥

186688 राजा ने कहा : हे तत्त्वज्ञानियों में श्रेष्ठ, राम कौन हैं ? उनका कैसा स्वरूप है? वे किस वंश में उत्पन्न हुए थे ? वे बद्ध थे अथवा मुक्त ? पहले आप मुझसे यही निश्चयकर कहने की कृपा करें ॥५४॥

186689

186690 (क) वसिष्ठ और राम के संवाद से यह सूचित होता है कि वसिष्ठ ने रामचन्द्रजी को उपदेश दिया था। वसिष्ठ गुरु थे और राम उनके शिष्य । इस कथा ने राजर्षि के मन में सन्देह उत्पन्न कर दिया कि अज्ञ जीव ही ज्ञान-प्राप्ति के लिए शिष्य होता है, किन्तु राम स्वयं सनातन ब्रह्म थे, वे क्यों शिष्य होंगे? वे कौन राम थे, क्या वे राम नाम के कोई जीव थे? या भगवान् के अवतार प्रसिद्ध राम थे, ऐसा सन्देह होने पर राजर्षि ने महर्षि से जिज्ञासा की कि आप किस राम की कथा कहेंगे उसे मुझसे कहिये।

186691

186692 वाल्मीकिजी ने कहा : निग्रहानुग्रहसमर्थ भगवान् श्रीहरिने शाप पालन के बहाने राजा के वेश में अवतार लिया था। वे सर्वज्ञ होने पर भी अपने भक्तों के वाक्यों को सत्य करने की इच्छा से साधारण मनुष्यों की भाँति अज्ञ हो गये थे॥५५॥

186693 राजा ने कहा : भगवन्, अपराधी व्यक्ति ही शाप का भाजन होता है एवं अपराध भी अपूर्णकाम और अल्पज्ञ व्यक्ति ही करते हैं, जो सच्चिदानन्दस्वरूप और चिद्घनमूर्ति परमेश्वर थे, उन्हें अभिशाप कैसे ? अतएव उनके प्रति अभिशाप होने का कारण क्या था और उनको किसने अभिशाप दिया ? यह आप मुझे बतलाइए ॥५६॥

186694 वाल्मीकिजी ने कहा : राजन् ! कामक्रोध रहित और परम ज्ञानी ब्रह्मा के मानसपुत्र सनत्कुमार एक समय ब्रह्मलोक में बैठे थे। उसी समय त्रैलोक्याधिपति भगवान् विष्णु वैकुण्ठ से वहाँ पधारे। सत्यलोक में निवास करेवाले अन्यान्य देवताओं के साथ ब्रह्मा ने अभ्युत्थान आदि से उनका सत्कार किया। केवल सनत्कुमार ने, अपने को निष्काम समझकर, उनका अभ्युत्थान आदि नहीं किया। यह देखकर भगवान् विष्णु ने कहा : सनत्कुमार, तुम अहंकारी हो, तुम्हारी चेष्टा गर्वसूचक है, इस कारण तुम कार्तिकेय नाम से विख्यात और कामासक्त होओगे॥५७-५९॥

186695 यह सुनकर सनत्कुमार ने भी अत्यन्त दुःखी होकर विष्णु को यह शाप दिया कि आपको भी सर्वज्ञता का परित्याग कर कुछ काल तक अज्ञ जीव की भाँति रहना पड़ेगा । महर्षि भृगु ने भी विष्णु द्वारा अपनी भार्या का विनाश देखकर क्रोधवश उन्हें यह शाप दिया था कि 'हे विष्णु, जैसे तुमने मुझे स्त्रीवियोगजनित दुःख से दुःखित किया, वैसे ही तुम्हें भी स्त्रीवियोगजनित दुःख का अनुभव करना पड़ेगा(M) ॥६०-६१॥

186696 पहले विष्णु ने जलंधर का रूप (0) धारण कर उसकी प्राणप्रिया भार्या
186697 m यहाँ पर यह पौराणिक कथा है कि पूर्व कल्प में ख्याति नाम की भृगुपत्नी ने विष्णु-शरीर में लीन होने के लिए भगवान् विष्णु की प्रार्थना की थी। भगवान् ने उसकी प्रार्थना पूर्ण की, परन्तु भृगु के मन में आया कि विष्णु ने हमारी स्त्री का विनाश किया, इसी से उन्होंने क्षुब्ध होकर विष्णु को उक्त शाप दिया।
186698 ब्रह्मवैवर्तपुराण में लिखा है कि गोलोकस्थ सुदामा नामक गोपाल राधा के शाप से जलंधर नाम से उत्पन्न हुआ और तुलसी नामकी गोपी धर्मध्वज राजा की पत्नी से उत्पन्न हुई थी। जलंधर ब्रह्मा के वरसे अवध्य हो गया था। ब्रह्मा किसी को भी नित्य अमर नहीं करते। मरने का एक न एक निमित्त रख छोड़ते हैं । यही बात उन्होंने जलंधर से भी कही थी कि तुम्हारी पत्नी के सतीत्व का नाश होने पर, तुम्हारा मरण होगा, अन्यथा तुमको कोई न मार सकेगा । बल से गर्वित जलंधर ने बलपूर्वक स्वर्ग का राज्य छीन लिया । ब्रह्मा, शिव आदि देवगण उसकी हरकतों को कहने के लिए वैकुण्ठ गये। भगवान् विष्णु ने शिव से उसके साथ युद्ध करने के लिए कहा। जलंधर के शिवजी के साथ युद्ध करने पर भगवान् विष्णु जलंधर के रूप में उसके घर गये और उसकी पत्नी का सतीत्व नष्ट कर दिया। इस प्रकार जलंधर की मृत्यु हो गई। वृन्दा को जब जलंधर की मृत्यु के बाद यह वृत्तान्त विदित हुआ, तो उसने विष्णु को पूर्वोक्त शाप दिया। किसी किसी पुस्तक में जलंघर के बदले शंखचूड़ नाम देखा जाता है। पद्मपुराण में जलंधर का उपाख्यान दूसरे प्रकार से लिखा गया है, यह ठीक है, परन्तु उसमें भी उसकी पत्नी का विष्णु द्वारा मोहित होना वर्णित है। दोनों पुराणों की कथाओं की आलोचना करने से प्रतीत होता है कि विष्णु ने वृन्दा को मोहित किया था और उससे वृन्दा का पातिव्रत्य नष्ट हुआ था। सर्वव्यापी और सर्वश्रेष्ठ विष्णु पुण्य और पाप
186699 से अलिप्त हैं, अतः उनका यह कार्य दोषयुक्त नहीं है।
186700 वृन्दा को विमोहित कर उसका पतिव्रत्य भंग किया, इसलिए वृन्दा ने भी उन्हें शाप दिया कि 'हे विष्णु, तुमने छल करके मेरा पातिव्रत्यभंग किया और मुझे संतापित किया, अतः मेरे वाक्य से तुमको भी स्त्रीवियोगजनित दुःख का अनुभव करना पड़ेगा॥६२॥
186701 भगवान ने जब नृसिंहरूप धारण किया था तब गर्भवती देवदत्त की भार्या ने उनका विकरालस्वरूप देखकर पयोष्णी नदी के किनारे प्राण छोड़ दिये थे। इसलिए उसके स्वामी देवदत्त ने भार्या के वियोग से दुःखी होकर यह शाप दिया कि आपने जैसे मुझे स्त्रीवियोग से दुःखी किया वैसे ही आप भी कुछ काल के लिए अपने स्वरूप को भूलकर स्त्रीवियोग से दुःखी होंगे। ॥६३-६४॥
186702 भक्तवत्सल भगवान ने इस प्रकार भृगु, सनत्कुमार, वृन्दा एवं देवदत्त द्वारा अभिशप्त होकर मनुष्यजन्म धारण किया और उनके शापानुसार तत्-तत् कार्य स्वीकार किये । अभिशापरूपी छल का कारण मैंने आपसे कहा। अब मैं प्रस्तावित कथा कहता हूँ, सावधान होकर सुनिये । भगवान् ने अपनी शक्ति के द्वारा शापमोचन में समर्थ होकर भी भक्तवत्सलता के कारण भक्तों की मर्यादा की रक्षा के लिए तत्-तत् कार्य किये । भृगु और वृन्दा के शाप से उनका स्त्रीवियोग और देवदत्त के शाप से गर्भवती सीता से वियोग हुआ । महाराज, जिस जिस कारण से भूतभावन भगवान् अभिशप्त हुए थे, वह सब आपसे मैं कह चुका हूँ। अब मोक्ष के उपायभूत साधनों के विषय में आपने मुझसे जो जिज्ञासा की है, उसके लिए बत्तीस हजार श्लोकों का योगवासिष्ठनामक महारामायण आपके निकट कहता हूँ॥६५-६६॥
186703
186704 पहला सर्ग समाप्त
186705 दूसरा सर्ग अधिकारी, षट्काण्डात्मक पूर्वरामायण के साथ इस ग्रन्थ का सम्बन्ध ब्रह्मा के आदेश से इस ग्रन्थ
186706 का निर्माण तथा मुक्तों की चर्या का वर्णन। 'मंगलादीनि मंगलमध्यानि' इत्यादि पातंजल महाभाष्य में दर्शित श्रुति के अनुसार रचे जानेवाले महाशास्त्र की निर्विघ्न परिसमाप्ति और प्रचार आदि के लिए मध्य में भी सर्वावभासक चिद्घनमूर्ति प्रत्यगभिन्न परब्रह्म का नमस्काररूप मंगलाचरण करते हुए ग्रन्थकार इस शास्त्र के विषय और प्रयोजन को भी अर्थतः कहते हैं।
186707 जो स्वर्ग में, भूमि में, आकाश में, हमारे अन्दर और बाहर निरन्तर विराजमान है, अर्थात् जिसकी सत्ता और प्रकाश से यह सम्पूर्ण प्रपंच सत्तावान् और प्रकाशित होता है, उस सर्वात्मा और सर्वावभासक परब्रह्म परमात्मा को नमस्कार है। (-)|१॥
186708 वाल्मीकिजी ने कहा : मैं इस संसाररूप कारागार में बद्ध
186709 (a) इस श्लोक के और भी अनेक अर्थ टीकाकारों ने किये हैं- जैसे 'पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्ततररूपम्' इस श्रुति में दर्शाया गया है, वैसे ही इस श्लोक में दिवि-ब्रह्माण्ड के सुवर्ण मय ऊपर के कपाल में, भूमौ - ब्रह्माण्ड के रजतमय नीचे के कपाल में, आकाश - उन दोनों के सन्धिभूत सूक्ष्म आकाश में और भीतर सूर्य, चन्द्र और अग्नि से भी जो अधिक प्रकाशित होता है, उस सब वस्तुओं के परमार्थस्वरूप अवभासात्मा परमात्मा को नमस्कार है। अथवा दिवि-द्योतनात्मक भूमानन्दरूप तुर्यस्वरूप में, भूमौ-दो अवस्थाओं की स्थूल-सूक्ष्म की उत्पत्तिभूमि में, आकाशे-अव्याकृत
186710
186711 हूँ, इससे मुझे मुक्त होना चाहिए, ऐसी जिसको मुक्ति की प्रबल इच्छा हुई है एवं जो अत्यन्त अज्ञानी नहीं है और जो अत्यन्त ज्ञानी भी नहीं है, वही इस शास्त्र के श्रवण में अधिकारी है ॥२॥
186712 ___ भाव यह है कि न अत्यन्त ज्ञानी और न अत्यन्त अज्ञानी इस शास्त्र का अधिकारी है, यह कहना ठीक है, किन्तु मैं कारागार में हथकड़ियों से बँधे हुए कैदी की नाईं अनादिकाल से बद्ध होकर परवशता, परिच्छिन्नता, जन्म, जरा, मरण आदि दुःख सागर में डूबा हुआ हूँ, इस दुःख की आत्यान्तिक निवृत्ति का उपाय एकमात्र आत्मज्ञान ही है, क्योंकि 'तरति शोकमात्मवित्' (आत्मा को जाननेवाला पुरुष ही दुःख से विमुक्त होता है।) यह श्रुति आत्मज्ञान ही मुक्ति का उपाय है, ऐसा कहती है। इसलिए मैं उस आत्मज्ञान का लाभ कर मुक्त होऊँ, इस प्रकार की उत्कट जिज्ञासा से युक्त जिसका निश्चय है, वह इस शास्त्र का अधिकारी है, ऐसे ही पुरुष को इस शास्त्र के श्रवण का फल मिलता है। निष्कर्ष यह निकला कि अनेक पुण्यों से जिसके राग आदि दोष क्षीण हो गये हैं और विवेक से जिसे आत्मा की जिज्ञासा हुई है, ऐसे विशेषरूप से आत्मा को न जाननेवाले अज्ञानी का ही इस शास्त्र में अधिकार है।
186713 शंका- जिसके राग आदिदोष नष्ट हो गये हैं, ऐसा त्रैवर्णिक इस योगवासिष्ठरूपशास्त्र में अधिकारी है, ऐसा यदि मानो, तो यह संन्यासपूर्वक वेदान्त श्रवण में ही अधिकारी है, ऐसा अवश्य स्वीकार करना पड़ेगा, क्योंकि पूर्वकाण्ड के (कर्मकाण्ड के) अनुष्ठान से चित्त के शुद्ध होने पर ही उत्तरकाण्ड में (वेदान्त में) अधिकार प्राप्त होता है, ऐसा 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादि श्रुति से सिद्ध है। और जो त्रैवर्णिक नहीं है, उसका अधिकार भी इसमें नहीं हो सकता, क्योंकि 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' इत्यादि श्रुति से उसके अधिकार का निषेध किया गया है। इस परिस्थिति में इस शास्त्र का अधिकारी कैसे सुलभ होगा?
186714 आकाश में, बहीः बहिःप्रज्ञ द्वारा भोग्य जाग्रत् में, अंतः अन्तःप्रज्ञ द्वारा भोग्य स्वप्न में एवं मरण, मूर्छा आदि अवस्थाओं में जो स्थूल सूक्ष्म कारणों के अभिमानी-रूप से, भोक्तृत्वरूप से, साक्षीरूप से और निष्प्रपंचपूर्णानन्दचिन्मात्रस्वभाव से नाना प्रकार का प्रतीत होता है, पर वस्तुतः चैतन्यस्वभाव ही है, उस सर्वात्मा परब्रह्म को नमस्कार है । अथवा कारणोपाधि में.
186715 भवस्थान कार्योपाधि में, जीवन्मुक्तिदशा में, निरुपाधि स्वरूप में एवं माया और अन्तःकरण की वृत्तियों में जो ज्ञानस्वभाव प्रकाशित होता है, उस सर्वोपाधि शून्य परमात्मा को नमस्कार है । अथवा दिवि प्रकाशस्वरूप तेज में, भूमौ-पृथिवी में, व्योम्नि-आकाश में, अन्त-अन्तरालस्थ जल और पवन में, बहिः बहिर्भूत अव्याकृत में तथा निरुपाधिक परमार्थरूप में जो अनुवृत्त होकर सन्मात्रस्वभाव परमात्मा भासता है, उस अवभासात्मक परमात्मा को नमस्कार है । अथवा बाहर तटस्थरूप को धारण कर पूज्य देवता आदि के रूप से देवलोक में देह के मध्य में रहकर पूजकरूप से भूलोक में और क्रिया, फल, साधन आदि के रूप से अन्तराल में स्वरूप की अज्ञानावस्था में परिच्छिन्नरूप से अन्यथा प्रतीत होकर भी तत्त्वदृष्टि के उदित होने पर जो परिच्छेद रहित प्रतीत होता है, उस सर्वात्मा त्रिविधपरिच्छेदशून्य परमात्मा को नमस्कार है । अथवा ऊपर, नीचे, मध्य में, पूर्व आदि दिशाओं में, शरीर के भीतर, भूत और भविष्यत् काल में जो अवभासात्मा मुझ तत्त्वज्ञानी को प्रतीत होता है,
186716 उस सम्पूर्ण प्रपंच के बाध के आश्रयभूत परमात्मा को नमस्कार है।
186717 समाधान - आपका कथन ठीक नहीं है, क्योंकि जैसे त्रैवर्णिकका त्रेताग्निसाध्य (आहवनीय, गार्हपत्य और दक्षिणाग्नि-इन तीन अग्नियों से साध्य) कर्म में अधिकार होने पर भी जो अनाहिताग्नि (जिन्होंने अग्न्याधान नहीं किया है) हैं, ऐसे पुरुषों द्वारा अनुष्ठेय स्मार्त कर्म में भी अधिकार है ही, वैसे ही श्रौतज्ञान के अधिकारी का भी असंन्यासी मुमुक्षु पुरुषों के अधिकार के समान इस ग्रन्थ में भी अधिकार है। और यह अधिकार तभी तक है, जब तक अज्ञान रहता है, क्योंकि यह योगवासिष्ठ शास्त्र स्मृति के समान वेदार्थ को ही विशद करता है।
186718 कहा भी है। वेदवेद्यो परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षाद् रामायणात्मना॥
186719
186720 अर्थात् केवल वेदों से जानने योग्य दशरथनन्दन परमपुरुष भगवान् रामचन्द्रजी के आविर्भूत होने पर वाल्मीकि महर्षि द्वारा रामायण के रूप में साक्षात् वेद का ही आविर्भाव हुआ। उसमें श्रीरामचन्द्रजी की कथा द्वारा पूर्वरामायण में उत्तरकाण्डसहित छः काण्डों से कर्मकाण्ड का निरूपण किया है और इस उत्तररामायण में याने योगवासिष्ठ में छः प्रकरणों द्वारा ज्ञानकाण्ड का निरूपण किया है। इस परिस्थिति में यह निष्कर्ष निकला कि जैसे कुछ स्मार्त कर्मों में- त्रैवर्णिकों के साथ स्त्री शूद्र आदि का भी अधिकार देखा जाता है, वैसे ही इस ग्रन्थ के श्रवण में भी पुराणश्रवण के समान त्रैवर्णिक और अत्रैवर्णिकसाधारण मुमुक्षुओं का अधिकार है। इस अर्थ में प्रमाणभूत 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः (ब्राह्मण को मुख्य श्रोता बनाकर चारों वर्गों को (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र-इन चारों वर्गों को) पुराण सुनावे), 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' (वेद को न जाननेवाला उस बड़ी वस्तु को परमात्मा को- नहीं पा सकता), 'तंव त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (उस उपनिषदेकगम्य पुरुष के विषय में पूछता हूँ) इत्यादि वचनों का 'वेद को न जाननेवाले का श्रौत ज्ञान में अधिकार नहीं है, इसी अर्थ में तात्पर्य है, ऐसा कुछ लोग कहते हैं। कुछ लोग कहते हैं कि 'वेद को न जाननेवाले को अपरोक्ष साक्षात्कार नहीं होता' इस अर्थ में उनका तात्पर्य है। कुछ लोगों का अभिप्राय यह है कि वेदपूर्वक प्राप्त हुआ आत्मज्ञान प्रशस्त होता

है, यही उन वाक्यों से प्राप्त होता है। जो भी हो, परन्तु 'स हि सर्वैर्विजिज्ञास्य आत्म वर्णैस्तथाऽऽश्रमैः' इत्यादि अनेक वचनों से ज्ञात होता है कि पुराण श्रवण से उत्पन्न साधारण ज्ञान में औरों का भी (त्रैवर्णिकेतरों का भी) अधिकार है। अधिकार के सिद्ध होने पर श्रौत आत्मज्ञान में जैसे कर्मकाण्ड में प्रतिपादित कर्मों के अनुष्ठान से उत्पन्न चित्त की शुद्धि हेतु है, वैसे ही यहाँ पर भी पूर्वरामायण में प्रदर्शित स्व-स्व वर्ण और आश्रम के कर्मों के अनुष्ठान से होनेवाली चित्त की शुद्धि जिज्ञासा के उत्पादन द्वारा हेतु है, यों पूर्व और उत्तररामायण में हेतु हेतुमद्भावसंगति का प्रदर्शन करते हुए सम्पूर्ण अनर्थ की निवृत्तिरूप अन्य प्रयोजन दिखलाते हैं।

186721 पहले जिसमें कथारूप उपाय है उस रामचरितवर्णनात्मक पूर्वरामायण का विचार कर जो मोक्ष के उपायभूत इन छः प्रकरणों का विचार करता है, वह बुद्धिमान् इस संसार में पुनः जन्म आदि दुःख को प्राप्त नहीं होता ॥३॥

186722

186723 तात्पर्य यह है कि पूर्वरामायण में जिस मर्यादापुरुषोत्तम भगवान श्रीरामचन्द्रजी की कथा का वर्णन किया गया है, वह कथा ही ज्ञानाधिकार को प्राप्त करानेवाले धर्म-तत्त्वज्ञान, धर्म का अनुष्ठान और

186724

186725

186726 ईश्वर में विश्वास के उपाय हेतु है अर्थात् सारी रामायण की कथा सुनने के बाद मनुष्य को धर्म का यथार्थ ज्ञान होता है, फिर वह उसका अनुष्ठान करता है और अनुष्ठान से निर्मल चित्त होने पर ईश्वर में उसे विश्वास होता है, इन तीनों के होने पर वह ब्रह्मज्ञान का अधिकारी होता है। अतः जिससे भगवान् की कथा का सविस्तर वर्णन किया है, उस पूर्वरामायण का पहले खूब अभ्यास और परिशीलन करने के बाद जो पुरुष इस योगवासिष्ठ में मोक्ष के लिए बतलाये गये छः प्रकरणों का विचार करेगा उसका फिर इस अनेकविध दुःखों से भरे हुए संसार में आगमन नहीं होगा अर्थात् वह मुक्त हो जायेगा। () ___ हे शत्रुनाशक, पहले छप्पन हजार श्लोकपरिमित पूर्व और उत्तर दो खण्डों से युक्त इस रामायण के अनादिकाल से अभ्यस्त राग, द्वेष आदि दोषों को दूर करनेवाले उत्तम-उत्तम उपदेशों से पूर्ण होने के कारण महाबलवान् (महासामर्थ्य से युक्त) रामकथारूप (रामचरितवर्णनरूप) पूर्वखण्ड की (चौबीस हजार श्लोक परिमित उत्तरकाण्ड सहित छः काण्डों की) रचना कर मैंने उसे अनुग्रह और प्रेम से एकाग्रचित्त होकर जैसे सागर रत्नार्थी को रत्न देता है, वैसे ही विनीत और मेघावी अपने प्रिय शिष्य भरद्वाज को दिया ॥४,५॥

186727 मेघावी भरद्वाज ने मुझसे पूर्वरामायण को प्राप्त कर सुमेरु पर्वतस्थ किसी वन में उसे ब्रह्मा को सुनाया ॥६|उसे सुनकर सबके पितामह भगवान् ब्रह्मा भरद्वाज के ऊपर बड़े प्रसन्न हुए और वरदान के बहाने जगत् के उद्धार के साधन मोक्षशास्त्र की रचना करनी चाहिये, यों उत्तम आशयवाले ब्रह्मा ने भरद्वाज से कहा : हे पुत्र, वर माँगो ॥७॥

186728 भरद्वाज ने कहा : हे भगवन् हे भूत, भविष्यत् और वर्तमान के स्वामी, जिससे यह जनता दुःख से मुक्त हो जाय, वह उपाय मुझसे कहिये। इसी वर में मेरी अभिरुचि है ॥८॥

186729 श्री ब्रह्माजी ने कहा : वत्स भरद्वाज, जो तुमने मुझसे पूछा है इस विषय में अपने गुरु श्रीवाल्मीकिजी के निकट जाकर उनसे प्रयत्न से विनयपूर्वक प्रार्थना करो। उन्होंने जिस अनिन्दित (निर्दोष) रामायण का आरम्भ किया है, उसी का श्रवण करने पर अधिकारी मनुष्य सम्पूर्ण मोह को (अनादि अविद्याजन्य अज्ञान को) पार कर जायेंगे। जैसे लोग महागुणशाली रामसेतु (.) द्वारा महापापसागर को पार कर जाते हैं वैसे ही महर्षि वाल्मीकि द्वारा रचित उत्तररामायण के श्रवण से ही दुस्तर मोहसागर अर्थात् इस संसारमहासागर को अनायास तर जायेंगे॥९,१०॥

186730 वाल्मीकिजी ने कहा : भगवन् ब्रह्मा भरद्वाज से यह कहकर उसके साथ मेरे आश्रम में आये। मैंने शीघ्र ही देवाधिदेव

186731 (6) मूल में जो कथोपायशब्द आया है, उसका अर्थ सप्तकाण्डयुक्त पूर्वरामायण (बालकाण्ड, अयोध्याकाण्ड इत्यादि क्रम से सात काण्डों से युक्त रामायण) है । यह अर्थ 'जिस ग्रन्थ की कथा में महर्षि वाल्मीकिजी ने ने धर्मतत्त्वज्ञान. धर्मानष्ठान और ईश्वरप्रपत्ति का निर्वाणज्ञान के उपायरूप से वर्णन किया है यह कथोपाय है इस व्युत्पत्ति के द्वारा लब्ध होता है। पहले सात काण्डों से युक्त पूर्वरामायण का श्रवण और उसके अर्थ या उसके उद्देश्य का विचार किया जाता है। उससे शम, दम आदि सिद्धि और सगुण ब्रह्म का आपाततः ज्ञान होता है तदनन्तर मनुष्य निर्गुण तत्त्व का अधिकारी होता है। वैसे अधिकारी के लिए ही वेदान्तवेद्य परब्रह्मप्रतिपादक इस ग्रन्थ का उपदेश है।

186732 (A) श्रीरामचन्द्रनिर्मित सेतु, जो सेतुबन्ध रामेश्वर के नाम से प्रसिद्ध है। शास्त्र में लिखा है कि रामसेतु का दर्शन करके जीव के ब्रह्महत्या आदि सब पाप छूट जाते हैं। 'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।' चूँकि रामसेतु सब पापों को छुड़ाता है, इसलिए वह महागुणशाली कहा गया है।

186733

186734 ब्रह्माजी की अभ्युत्थान, अर्घ्य, पाद्य आदि द्वारा पूजा की। तदनन्तर सब प्राणियों के हितैषी अतः सत्त्वगुणसम्पन्न (m) ब्रह्माजी मुझसे कहने लगे ॥११,१२॥

186735 हे मुनिश्रेष्ठ, पवित्र निर्दोष रामचरितवर्णनरूप रामायण का आरम्भ करके (यद्यपि आपको विस्तृत ग्रन्थ की रचना में बड़ा क्लेश होगा तथापि) जब तक उसकी समाप्ति न हो तब तक उसे न छोड़ दीजिए, उसे अवश्य ही पूरा कर डालिए |१३॥

186736 हे महर्षे जैसे शीघ्रगामी जहाज द्वारा दुर्लंघ्य महासागर अनायास उत्तीर्ण हो जाता है वैसे ही सब लोग इस उत्तररामायण द्वारा इस संसाररूप संकट (卐) से छुटकारा पा जायेंगे|१४॥

186737 इसीलिए हमारा अनुरोध है, आप लोगों के हित के लिए इस रामायण महाशास्त्र को शीघ्र प्रकाशित कीजिए। यह कहने के लिए (6) ही मैं (A) आपके पास आया हूँ॥१५॥

186738 जैसे क्षणभर के लिए जलराशि से उठी ऊँची लहर उसी क्षण में जल में लीन हो जाती है वैसे ही भगवान् ब्रह्मा यह कह कर उसी क्षण में मेरे उस पवित्र आश्रम से अन्तर्हित हो गये॥१६॥

186739 ब्रह्माजी के आने पर मुझे अत्यन्त विस्मय हो गया था, इसलिए उस समय मैं उनके वाक्य का मर्म नहीं समझ सका । उनके चले जानेपर मैंने चित्त में स्वस्थता प्राप्त कर स्वस्थ बुद्धि से वहाँ पर स्थित भरद्वाज से पूछा ॥१७॥

186740 वत्स भरद्वाज, ब्रह्माजी ने यह क्या कहा ? उसे मुझसे शीघ्र कहो। मेरे यों पूछने पर भरद्वाज ने मुझसे फिर कहा : महर्षे, भगवान् ब्रह्मा ने कहा कि आपने जैसे पहले चित्त को विशुद्ध करनेवाले रामायण की रचना की, इस समय भी वैसे ही सब लोगों के हित के लिए संसाररूपी समुद्र से तारने के लिए नौकारूप उत्तर रामायण की रचना कीजिए।।१८,१९॥

186741

186742 (पूर्वरामायण चित्तशुद्धिजनक होने के कारण लोकहितकारी है, उत्तररामायण मुक्तिप्रद होने के कारण लोकहितकारी है, इसलिए लोक हितार्थत्व दोनों में समान है।)

186743 भगवन् ! इस विषय में मेरी भी एक प्रार्थना है कि महामना रामचन्द्रजी, भरत, लक्ष्मण, शत्रुघ्न, यशस्विनी सीता, महाबुद्धि रामानुयायी मन्त्रिपुत्र आदि अन्यान्य परिवार के लोगों ने इस संसारसंकट में किस प्रकार व्यवहार किया? उसको कहिये। उन लोगों ने अज्ञानी जीव की तरह शोकयुक्त होकर कालयापन किया था या वे मुक्त जीव की तरह असंग रहे थे ?॥२०,२१॥

186744 भगवन्, किस प्रकार उन्होंने दुःखमार्ग का अतिक्रमण किया था, मुझे उसका विशदरूप से उपदेश दीजिए। मैं और संसार के अन्य मानव (आपके उपदेशश्रवण से कृतार्थ जनता) हम सभी वैसे ही आचरण करेंगे और वैसे आचरण कर संसारसंकट से मुक्ति प्राप्त करेंगे ॥२२॥

186745 महाराज, भरद्वाज ने बड़े आदर के साथ मुझसे कहने के लिए अनुरोध किया तब मैं भगवान् ब्रह्मा की आज्ञानुसार उससे कहने के लिए प्रवृत्त हुआ । मैंने

186746 (m) यद्यपि सृष्टि के समय ब्रह्मा में रजोगुण की अधिकता रहती है तथापि उस समय जगत् के उद्धार के लिए करुणायुक्त होने के कारण उनमें सत्त्वगुण की प्रचुरता हो गई, इसीलिए उन्हें 'महासत्त्व' कहा।

186747 (卐) 'संसारसंकटात्' इस अपादान पंचमी से, जिसने इसे पार कर लिया, उसके संसार का अत्यन्त विच्छेद हो जाता है, उसे फिर संसारप्राप्ति नहीं होती, यह सूचित होता है।

186748 (8) भाव यह है कि भरद्वाज के द्वारा आदेश या सन्देश भेजा जा सकता था, पर यह मैंने उचित नहीं समझा । कार्य की गुरुताका ध्यान रखते हुए मैं स्वयं ही आपके पास आया हूँ।

186749 (0) जगत्पूज्य ब्रह्मा।

186750

186751

186752 कहा : वत्स भरद्वाज, जो तुमने मुझसे पूछा है, उसे मैं विस्तार से तुमसे कहता हूँ, सावधान होकर सुनो । उसे सुनने से तुम्हारा आत्मतत्त्व का अज्ञानरूप मल दूर हो जायेगा और मन की वृत्ति निर्मल हो जायेगी ॥२३,२४॥

186753 महामते भरद्वाज, कमलनयन राम सम्पूर्ण विषयों को मिथ्या समझ कर उनमें आसक्ति का त्यागकर जैसे लोकयात्रा का निर्वाह करने से सुखी हुए थे, तुम भी वैसे ही व्यवहार करो, वैसा करने से सुखी हो सकोगे॥२५॥

186754

186755 महामना लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न, कौशल्या, सुमित्रा, सीता, दशरथ एवं राम के मित्र कृतास्त्र और अविरोध, पुरोहित वसिष्ठ, वामदेव,ये सभी परमज्ञानी थे। रामचन्द्रजी के धृष्टि, जयन्त, भास, सत्य अर्थात् सत्यवक्ता विजय, विभीषण, सुषेण, हनुमान् और सुग्रीव का अमात्य इन्द्रजित् ये आठ मन्त्री भी महामना, जितेन्द्रिय, समदर्शी, विषयों में आसक्ति से रहित, प्राप्त प्रारब्ध कर्मों के नाश की प्रतीक्षा करनेवाले एवं जीवन्मुक्त थे। हे वत्स भरद्वाज,ये लोग जिस प्रकार और जिस भाव से श्रुति और स्मृति में कहे गये होम, दान आदि श्रौत-स्मार्त

कर्म, आदान,प्रदान आदिलौकिक सब व्यवहार और इष्टचिन्तन
आदि विहित कर्म का अनुष्ठान करते थे, तुम भी यदि वैसे ही कर सको, तो तुम भी अनायास संसाररूपी संकट से मुक्त हो जाओगे ॥२६-३०॥
अधिक क्या कहूँ, उत्कृष्ट ज्ञानबल से युक्त व्यक्ति अपार संसारसागर में गिरने पर भी इस परम योग को प्राप्त कर इष्टवियोग से उत्पन्न शोक, दुःख, दीनता
आदि संकटों से मुक्त हो कर नित्य तृप्त हो जाता है॥३१॥

दूसरा सर्ग समाप्त
तीसरा सर्ग दृश्य के मार्जन के उपाय, वासनाभेद-निरूपण पूर्वक उनके लक्षण तथा श्रीरामचन्द्रजी की तीर्थ
यात्रा का विस्तार से वर्णन। जैसे जीवन्मुक्त श्रीरामचन्द्र आदि ने व्यवहार किया था वैसे ही तुम भी व्यवहार करो, ऐसा पूर्व सर्ग में कहा । भरद्वाज जीवन्मुक्तस्थिति की प्राप्ति के क्रम के वर्णन के श्रवण द्वारा ही श्रीरामजी की जीवन्मुक्तस्थिति-प्राप्ति के उपाय की जिज्ञासा करते हुए पूछते हैं।
भरद्वाज ने कहा : हे ब्रह्मन्, आप रामचन्द्रजी की कथा का अवलम्बन कर जीवन्मुक्त की स्थिति का अर्थात् लक्षण और लौकिक-वैदिक व्यवहार का वर्णन कीजिए, उसका श्रवण करके मैं परम सुखी होऊँगा (M) ।१॥

(m) टीकाकारों ने इस श्लोक के और प्रकार से भी अर्थ किये हैं। जैसे हे ब्रह्मन्, श्रीरामचन्द्रजी क्रम से जीवन्मुक्त हुए थे, ऐसी कल्पना कर मुझसे पहले से कहिये, जिस क्रम से मैं नित्य सुखी होऊँ। अथवा संवाद-कथा में श्रीरामचन्द्रजी को पहले से प्रश्नकर्ता और श्रीवसिष्ठजी को वक्ता बनाकर जैसे श्रुति जनक और याज्ञवल्क्य की कल्पना करके स्वयं ही संवादरूप से तत्त्व का बोध कराती है वैसे ही आप भी मुझे तत्त्वज्ञान कराइए । इस प्रकार तत्त्वज्ञरूप से कल्पित दशरथ आदि की पूर्वरामायण में मूढचर्या और मुक्ति का अभाव देखने एवं नित्यमुक्त श्रीरामचन्द्रजी के 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते' इत्यादि श्रुति से विरुद्ध शापमूलक अज्ञत्व आदि के वर्णन से भी कोई क्षति नहीं है, क्योंकि जैसे
भरद्वाज के यों पूछने पर महर्षि वाल्मीकिजी जीवन्मुक्ति का लक्षण, स्वरूप, साधन और फल द्वारा जीवन्मुक्तस्थिति का विस्तार करने की इच्छा से सुखपूर्वक ज्ञान होने के लिए पहले संक्षेप से मुक्ति का लक्षण और स्वरूप दिखलाते हैं।
श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : वत्स भरद्वाज, जैसे भ्रमवश रुपरहित आकाश में नीले, पीले आदि रंगों का भान होता है वैसे ही अज्ञानवश ब्रह्म में जगत् का भ्रम होता है। इसलिए प्रमाण और अनुभव से मैंने निश्चय किया है कि नीरूप आकाश में नीले, पीले आदि रंगों की भाँति ब्रह्म में कल्पित अत्यन्त असम्भावित जगत् का समूल अविद्या और उसके संस्कार के नाश द्वारा जैसे फिर स्मरण ही न हो उस प्रकार विस्मरण होना ही सबसे उत्कृष्ट मुक्ति का लक्षण और स्वरूप है (5)॥२॥

पूर्व श्लोक में मुक्ति के लक्षण और स्वरूप स्वानुभवसिद्ध दिखलाये, उनका अनुभव हमें क्यों नहीं होता? ऐसी शंका होने पर कहते हैं। _ भरद्वाज, जब तक दृश्य के अत्यन्त अभाव का ज्ञान नहीं होता अर्थात् सम्पूर्ण दृश्य प्रपंच भ्रान्तिकल्पित है, अतएव अत्यन्त असत् है, यह ज्ञान जब तक दृढ़तापूर्वक नहीं होता तब तक कोई भी किसी प्रकार मुक्ति के लक्षण और स्वरूप का ज्ञान प्राप्त करने में समर्थ नहीं हो सकता। सम्पूर्ण जगत् के अधिष्ठान प्रत्यगभिन्न आत्मतत्त्वके साक्षात् से ही दृश्य का अत्यन्त बाध हो सकता है। इसलिए
अविसंवादी आत्मज्ञान को उपाय से प्राप्त करो॥३॥

उसकी प्राप्ति का क्या उपाय है? इस पर कहते हैं।
वत्स, इस योगवासिष्ठरूप शास्त्र के ज्ञात होने पर उक्त ज्ञान असम्भव नहीं है, बल्कि संभव ही अनादि जीव को ब्रह्म अभेद बोध कराने के लिए श्रुति में ब्रह्म में कार्योपाधिप्रवेश द्वारा आगन्तुक जीवभाव की कल्पना की गई है वैसे ही यहाँ पर भी समझना चाहिये, इसलिए कोई विरोध नहीं है।
(ज) यद्यपि परोक्षज्ञानी को भी सुषुप्ति में और निर्विकल्प समाधि में दृश्य का विस्मरण होता है तथापि वह विस्मरण पुनःस्मरण नहीं है अर्थात् उसे सुषुप्ति और समाधि के अनन्तर फिर ब्रह्म में जगत् का भ्रम होता है । अथवा पुनःस्मरण का अर्थ 'पुनः स्मर्यतेऽनेन - फिर जिससे स्मरण किया जाय' इस व्युत्पत्ति से अन्तःकरण है। उक्त अन्तःकरण जिसमें नहीं है ऐसा विस्मरण-स्मरण का अभाव । यह द्वैत के प्रतिभासमात्र के अभाव का उपलक्षण है। अथवा विस्मरण के समान विस्मरण यह अर्थ है। जैसे विस्मृत विषय की अनुभवकर्ता के रहने पर भी प्रतीति नहीं होती वैसे ही चैतन्य के रहते हुए ही दृश्य की अप्रतीति विस्मरण है।
शंका : क्या परमार्थ सत्य दृश्य की ही जैसे सांख्यों की अभिमत मुक्ति में अप्रतीति होती है वैसे ही आपके अभिमत मुक्ति में भी अप्रतीति होती है ? समाधान : नहीं, हमारे मत में जगत् परमार्थ सत्य नहीं है, वह ब्रह्म में अध्यस्त है । शंका : वह भ्रम कैसे है, क्योंकि वह संस्कार से जन्य नहीं है। समाधान : वह पूर्व पूर्व जगत् के व्यवहार से उत्पन्न संस्कार से जन्य है । शंका : दोष से उत्पन्न न होने और अधिष्ठानशून्य होने से वह भ्रम नहीं है। समाधान : जैसे दूरत्व और अविचाररूप दोष से आकाश में नीले रंग का भ्रम होता है वैसे ही अविद्यारूप दोष से ब्रह्म में जगत् का भ्रम होता है। दृश्य का आत्यन्तिक उच्छेद मुक्ति का लक्षण है और आत्यन्तिक दृश्यविनाश से उपलक्षित चिन्मात्र में अवस्थान मुक्ति का स्वरूप है, यह निष्कर्ष निकला।

है। इस उद्देश्य से ही इस ग्रन्थ का निर्माण आरम्भ किया है। यदि तुम जब तक तत्त्व का निर्णय न हो, तब तक भक्ति और श्रद्धा के साथ इसका श्रवण करो, तो अवश्य ही तुम्हें तत्त्वज्ञान प्राप्त होगा, अन्यथा कदापि भ्रम का संशोधन नहीं होगा। भ्रमसंशोधन हुए बिना तत्त्वज्ञान हो ही नहीं सकता ॥४॥

उक्त अर्थ को ही अधिक विशद करते हुए कहते हैं।
हे अनघ, यह जगत् वस्तुतः मिथ्या है, यह आकाश में नीले, पीले आदि रंगों की भाँति आपाततः सत्य-सा प्रतीत होता है, किन्तु इस ग्रन्थ में दर्शित विचार से सहज में ही यह असत् (मिथ्या) है, यह प्रतीत हो जाता है ॥५॥

'अनुभूयते' इससे उक्त अनुभव क्या आत्मचैतन्य ही है या अन्य है ? अन्य तो हो नहीं सकता, क्योंकि चित् से अन्य, जड़ और विषय होने से, अनुभव के योग्य नहीं है। यदि आत्मा ही अनुभव है, तो वह पहले ही विद्यमान है, फिर शास्त्र की क्या आवश्यकता? ऐसी शंका पर कहते हैं।
यद्यपि आत्मा ही अनुभव है तथापि वह दृश्य के साथ सम्मिलित है, अतः उसका अनुभव नहीं होता, किन्तु मन की वृत्तिरूप आत्मतत्त्वसाक्षात्काररूप बोध द्वारा अविद्या का नाश होने से अविद्याजन्य दृश्य तीनों कालों में भी नहीं है, अर्थात् वह मायावी की माया के समान तीनों कालों में मिथ्या है। जो उसका द्रष्टा है वही सत्य है। यह सत् आत्मा ही सर्वत्र विराजमान और प्रकाशमान है॥६॥

चैतन्यस्वरूप आत्मा के सिवा जो कुछ दिखाई देता है, वह सब जड़ अतएव आत्मा में कल्पित और मिथ्या है, इस प्रकार दृश्य वस्तु का मार्जन अर्थात् अस्तित्वपरिहार हो जाय, तो नित्यसिद्ध आत्मरूप भी परमनिर्वृत्ति (निर्वाण नामक मोक्ष) उस ज्ञान से उत्पन्न-सी होती है। उक्त वृत्ति से हुआ केवल स्वरूपभूत अनुभव शास्त्र का फल है, यह भाव है।
अन्य शास्त्रों में दर्शित उपायों से ही मुक्ति क्यों न हो?
अन्यथा पूर्वोक्त उपाय का ग्रहण न करने पर अनादि अज्ञान से अन्धे अनात्मा का प्रतिपादन करनेवाले शास्त्ररूपी गड्ढों में ठोकर खा रहे-रागान्ध जनों के पतन के कारणभूत गर्ततुल्य तत् तत् शास्त्रों द्वारा निर्दिष्ट उपायों से ऐहिक और पारलौकिक विषयों में आसक्त होकर आचरण कर रहे अतएव विषयों के उपभोग के लिए बार बार जन्म ग्रहण कर रहे मूों को अनन्त ब्रह्मकल्पों से भी निर्वृत्ति (निर्वाण मोक्ष) नहीं मिल सकती। भाव यह है कि अनादि अज्ञान की ज्ञान से अतिरिक्त हजारों
साधनों से भी निवृत्ति नहीं हो सकती॥७॥

उपासना आदि अन्य उपायों से प्राप्त होनेवाले सालोक्य आदि और भी मोक्ष हैं, उनसे निर्वृत्ति क्यों नहीं होगी? _हे ब्रह्मन्, निःशेषरूप से वासनाओं का (जन्म के बीजों का) जो परित्याग (मूलोच्छेद) है, वह उत्तम (मुख्य) (2) मोक्ष कहा जाता है। उक्त मुख्य मोक्ष को

अविद्यारूप मल से रहित ज्ञानी ही प्राप्त कर सकते हैं, अन्य नहीं ॥८॥
186792
186793 वासनाओं के नष्ट होने पर वासनाओं के कारण रूप मन के अस्तित्व से फिर वासनाएँ पैदा हो
186794 (M) 'मच्' धातु बन्धन की निवृत्तिरूप अर्थ में रूढ़ है। वासनाएँ ही मुख्य बन्धन है। सालोक्य आदि मुक्तियों में वासनाओं का नाश नहीं होता, इसलिए उनमें मोक्षशब्द गौण है।
186795
186796 जायेगी, उनसे बन्धन भी होगा? ___ हे ब्रह्मन्, जैसे शीत के नष्ट होने पर हिमकण तुरन्त गल जाते हैं, वैसे ही वासनाओं के नष्ट होने
186797 पर वासनापुंजरूप चित्त शीघ्र नष्ट हो जाता है।९॥
186798
186799 मन के नष्ट होने पर भी स्थूल देहरूप बन्ध बना ही रहेगा?
186800 जैसे पिरोये हुए सूक्ष्म सूत्र से (धागे से) मोतियों का समूह स्थित रहता है वैसे ही पंचमहाभूतों से बना हुआ यह शरीर वासना से खड़ा है॥१०॥
186801
186802 इस प्रकार उपोद्घात से उत्कृष्ट मुक्ति का वर्णन कर प्रस्तुत जीवन्मुक्ति को कहने की इच्छा से उसके वर्णन में अपेक्षित वासनाद्वैविध्य (वासना दो प्रकार की है, ऐसा) कहते हैं।
186803 वासना दो प्रकार की कही गई है शुद्ध और मलिन । मलिन वासना जन्म की कारण है और शुद्ध वासना जन्म का नाश करती है और मोक्ष का साधन है ॥११॥
186804
186805 मलिन वासना का लक्षण कहते हैं।
186806 वासना बीजों के अंकुरित होने में अज्ञान ही सुक्षेत्र है। अज्ञानरूप सुक्षेत्र में जिसका कलेवर खूब विशाल हुआ है अर्थात् विषयों के अनुसन्धान के अभ्यास से खूब बढ़ी हुई, राग-द्वेष आदि से वृद्धि को प्राप्त होने के कारण घन (निविड़) अहंकाररूप क्षेत्र के स्वामी द्वारा भली भाँति पाली-पोषी गई अतएव शोभित इसी पुनर्जन्मकारिणी (बार-बार जन्म करानेवाली) वासना को पण्डित लोगों ने मलिन कहा है ॥१२॥
186807
186808 शुद्ध वासना का लक्षण कहते हैं।
186809 जो भूने हुए बीज के समान अंकुर उत्पन्न करने की शक्ति से शून्य होकर रहती है अर्थात् पुनर्जन्म की उत्पादक कारण न होकर केवल मात्र प्रारब्धवश देह आदि का अवलम्बन करके रहती है अर्थात् देहधारणमात्र से पर्यवसित होती है, वह शुद्ध वासना कही जाती है ॥१३॥
186810
186811 जैसे बीज के अन्दर पहले से ही विद्यमान और सूक्ष्म अंकुर समय, जल, मिट्टी आदि के सम्बन्ध से आविर्भूत हो जाते हैं वैसे ही वासनाओं के अन्दर पहले से ही विद्यमान आगामी जन्मपरम्परा काम, कर्म आदि निमित्त से आविर्भूत होती है, क्योंकि अत्यन्त असत् का जन्म ही नहीं हो सकता। ऐसी अवस्था में तत्त्वज्ञान द्वारा अविद्यारूपी क्षेत्र के जल जाने से उसके अन्तर्गत जन्मांकुर का नाश होने पर भी अपने प्रारब्ध से प्रतिबद्ध भूने हुए बीजों के समान केवल देहधारणमात्र ही जिसका प्रयोजन है ऐसी जो वासना
186812 अवशिष्ट रहती है, वह शुद्ध वासना है, यह भाव है।
186813 उक्त अर्थ को ही स्फुट करते हैं।
186814 पुनर्जन्म का निवारण करनेवाली शुद्ध वासना जीवन्मुक्त पुरुषों के शरीर में, चक्र में भ्रमण के समान, मृत संस्काररूप से रहती है अर्थात् देहधारणरूप कार्य से उनमें भी वासना के अस्तित्व का अनुमान होता है|१४॥
186815 जो लोग शुद्ध वासना से युक्त हैं, वे ही ज्ञातज्ञेय (जिन्होंने ज्ञातव्य पदार्थ को, ब्रह्म को जान लिया है) होते हैं, ज्ञातज्ञेय होकर वे फिर जन्मरूप अनर्थ के भाजन नहीं होते अर्थात् दुःखभाजन पुनर्जन्मपर विजय पाकर जीवन्मुक्त पद प्राप्त करते हैं वे ही वास्तव में बुद्धिमान् कहे जाते हैं। (जीवन्मुक्त का यह लक्षण फलित हुआ कि जिस वासना की तत्त्वज्ञान से पुनर्जन्मांकुर की उत्पादि
186816
186817
186818 शक्ति जल गई है ऐसी वासनामात्र से जिनका शरीरधारण किया गया है, वे जीवन्मुक्त पुरुष है।) (M) |१५॥
186819 हे महामति भरद्वाज, महाबुद्धि श्रीरामचन्द्रजी जिस प्रकार जीवन्मुक्ति पद को प्राप्त हुए, उसे मैं जीव के जरा और मरण की शांति के लिए तुमसे कहूँगा, सुनो। श्रीरामचन्द्रजी की परममंगलदायिनी इस कथा का श्रवण करो, इसके श्रवण से ही तुम सम्पूर्ण तत्त्व को जान जाओगे ॥१६,१७॥
186820 वत्स भरद्वाज ! राजीवलोचन श्रीरामचन्द्रजी ने गुरुकुल से लौटकर कुछ दिन भाँति-भाँति की लीलाओं द्वारा निर्भय होकर अपने घर में ही बिताये ॥१८॥
186821 तदनन्तर कुछ समय बीतने पर जब कि महाराज दशरथ पृथिवी का पालन करते थे, शोकरहित प्रजा बड़े आनन्द में थी। राज्य की सुव्यवस्था से प्रजाओं में ज्वरादि पीड़ा भी नहीं थी, भय, अकालमरण आदि अन्य पीड़ाओं की तो बात ही क्या थी? ॥१९॥
186822
186823 यह सूचित करने के लिए 'विगतज्वरम्' पद दिया है।
186824 उस समय महागुणशाली श्रीरामचन्द्रजी का मनतीर्थऔर पुण्याश्रमदेखने के लिए अत्यन्त उत्कण्ठित हुआ।()२०॥
186825 श्रीरामचन्द्रजीने पुण्य तीर्थों के दर्शनकार्यों विचार कर श्रीपितृचरणों के (श्रीमहाराज दशरथ के) निकट जाकर जैसे हंस नवीन कमलों का आश्रय लेता है वैसे ही पिताजी के नखरूपी केसर से सुशोभित चरणकमलों को ग्रहण किया ॥२१॥
186826 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : पिताजी ! तीर्थ, देवमन्दिर, वन और आश्रमों के दर्शन के लिए मेरा मन अत्यन्त उत्कण्ठित हो रहा है।।२२॥
186827 महाराज, मेरी इस प्रथम प्रार्थना को सफल (पूर्ण) करने की कृपा कीजिये इस संसार में कोई ऐसा नहीं है, जो प्रार्थी होकर आपके पास आया हो और उसकी अभिलाषा आपने पूर्ण न की हो ॥२३॥
186828 श्रीरामचन्द्रजी द्वारा यों प्रार्थित महाराज दशरथ ने कुलगुरु वसिष्ठजी के साथ परामर्श कर श्रीरामचन्द्रजी को, जिनकी यह प्रथम
186829 M जीवन्मुक्त पुरुषों द्वारा किये गये कर्म का फल उत्तर काल में भोग पैदा नहीं करता। इसी लिए उनके सम्पूर्ण कर्मों का भोग द्वारा क्षय हो जाता है।
186830 Cशंका : इस अध्यात्मशास्त्र में तीर्थयात्रा के वर्णन एवं आगे किये जानेवाले मृगयावर्णन का क्या सम्बन्ध है ? यदि कहिये किये श्रीरामचन्द्रजी के ही चरित हैं, इसलिए इनका यहाँ पर वर्णन किया गया है, तो ऐसी अवस्था में रामचन्द्रजी के जन्म आदि का भी यहीं पर वर्णन प्राप्त होगा और श्रीरामायण व्यर्थ हो जायेगा ? समाधान : 'कथोपायान् विचार्य' (२१३) इस श्लोक में अपने अपने वर्ण और आश्रमों के योग्य यज्ञादि कर्मों से उत्पन्न चित्तशुद्धि का ब्रह्मविद्याधिकार में उपयोग है, ऐसा कहा है। जो अवस्था, विद्या आदि सामग्री के न होने के कारण यज्ञ आदि का अनुष्ठान करने में समर्थ नहीं है, उसका आदि से भी यज्ञ से होनेवाली चित्तशुद्धि होने पर ब्रह्मविद्या में अधिकार सिद्ध होता है, क्योंकि 'एते भोमाम्मया यज्ञास्तीर्थरूपेण निर्मिताः' (ये स्थलमय और जलमय यज्ञ तीर्थरूप से बनाये गये हैं) इत्यादि वाक्य हैं। इस बात को सूचित करने के लिए तीर्थयात्रा का वर्णन किया । अतएव श्रीरामचन्द्रजी में वृद्धावस्था की कल्पना किये बिना आत्मजिज्ञासा का वर्णन किया उक्त अर्थ की सूचना में कोई आपत्ति नहीं है। मृगया का वर्णन पूर्वदृष्ट कौतूहलपूर्ण स्थानों को पुनः देखने की उत्कण्ठा भी आत्मजिज्ञासा में बाधक है, यदि उक्त कौतुक के अनुभव के बिना वह उत्कण्ठा दूर नहीं होती हो, तो उसका अनुभव करके ही या उसकी असारता के निश्चय द्वारा उस उत्कण्ठा को दूर कर जीव निर्विघ्न श्रवण आदि में संलग्न हो, यह विशेषबोधन के लिए है। इसलिए उसका वर्णन उचित है।
186831
186832 प्रार्थनाथी, तीर्थदर्शन के लिए बड़े असमंजस में पड़कर अनुज्ञा दे ही दी॥२४॥

186833 शुभ नक्षत्र और शुभ दिन में ब्राह्मणों द्वारा मंगलपाठ कराकर एवं मंगलमय वेश-भूषा से शरीर को अलंकृत कर, आशीर्वाद दे रहीं माताओं द्वारा पुनः पुनः आलिंगन कर खूब विभूषित किये गये श्रीरामचन्द्रजी भाइयों, वसिष्ठ द्वारा प्रेषित शास्त्रज्ञ ब्राह्मणों, कतिपय अपने प्रेमी श्रेष्ठ राजकुमारों के साथ तीर्थयात्रा के लिए अपने घर से निकले ॥२५-२७॥
186834 नगरललनाओं से भँवरों की पंक्ति के समान चंचल नेत्रों द्वारा बड़े आदर के साथ देखे जा रहे श्रीरामचन्द्रजी जब नगर से निकले तो नगरवासियों ने उनकी यात्रा के उपलक्ष में मंगल के लिए तूरीघोष से उनका अभिनन्दन किया|२८॥
186835 जैसे बर्फ की झड़ियों से हिमालय आच्छादित हो जाता है वैसे ही ग्रामीण महिलाओं के चंचल हाथों से बरसाई गई लाजा (धान आदि) की वृष्टि से उनका शरीर व्याप्त हो गया ॥२९॥
186836 श्रीरामचन्द्रजी ब्राह्मणों को दान, सम्मान आदि से अपने वश में करते, प्रजाओं के आशीर्वाद सुनते और दिशाओं के अन्त भागों को देखते हुए गहन वनों में खूब घूमे ॥३०॥
186837 तदुपरान्त अति श्रेष्ठ अपनी राजधानी कोशल से आरम्भ कर श्रीरामचन्द्रजी ने स्नान, दान, तप, ध्यान करते हुए पवित्रतम नदीतट, पुण्य वन, आश्रम, जंगल, देशों की सीमाओं में स्थित समुद्र और पर्वतों के तट, चाँदनी के समान स्वच्छ श्रीभागीरथी,नील कमल के तुल्य निर्मल श्रीयमुना, सरस्वती, सतलज, चिनाब, इरावती, केवल वेणी नदी, कृष्णा से मिली हुई वेणी, निर्विन्ध्या, सरयू, चर्मण्वती, वितस्ता, व्यास, बाहुदा, प्रयाग, नैमिषारण्य, धर्मारण्य, गया, काशी, श्रीशैल, केदारनाथ, पुष्कर, क्रमप्राप्त मानस सरोवर, उत्तर मानस, हयग्रीवतीर्थ, अग्नितीर्थ (ज्वालामुखी),महातीर्थइन्द्रधुम्नसर आदिपुण्य तीर्थ, सर, पुण्यतम नदियाँ, नद, तालाब आदि के सादर दर्शन किये। स्वामी कार्तिकिय, शालग्रामरूपी हरि, श्रीहरि के तथा महादेवजी के चौसठ स्थान, आश्चर्यमय विविध विचित्रताओं से पूर्ण चारों समुद्रों के तट, विन्ध्याचल और मन्दराचल के लतागृह (झाड़ियाँ), हिमालय आदि सात कुल पर्वत, बड़े बड़े महर्षियों, राजर्षियों, देवताओं और ब्राह्मणों के पवित्रतम और मंगलमय आश्रमों के बड़े आदर से दर्शन किये। दूसरों का सम्मान करनेवाले श्रीरामचन्द्रजी ने अपने भाइयों के साथ चारों दिशाओं के प्रान्तभागों (सीमाओं) एवं सम्पूर्ण पृथ्वी में पुनः पुनः (पहले दर्शन करने पर भी लौटते समय निकट में आये हुए स्थानों में कौतूहल से या उनकी अधिक महिमा प्रकट करने के लिए फिर फिर) भ्रमण किया।।३१-४१॥
186838 जैसे सम्पूर्ण दिशाओं में विहार कर श्रीशिवजी शिवलोक में (कैलास में) जाते हैं, वैसे ही तत् तत् स्थानों में स्थित देवता, किन्नर और मनुष्यों द्वारा सत्कृत श्रीरामचन्द्रजी इस सम्पूर्ण भूमण्डलको (जम्बूद्वीपरूप पृथिवी को) भली भाँति देखकर अपने घर अयोध्या लौट आये ॥४२॥
186839
186840 तीसरा सर्ग समाप्त
186841 चौथा सर्ग श्रीरामचन्द्रजी के तीर्थयात्रा से लौटने पर घर में मित्रों का आनन्द-समारोह तथा
186842 श्रीरामचन्द्रजी की आखेटचर्या आदि का वर्णन। श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज, नगरवासियों ने श्रीरामचन्द्र के ऊपर पुष्पांजलियों पर पुष्पांजलियाँ बरसाई। यों नगरवासियों द्वारा सत्कृत श्रीरामचन्द्रजी जैसे श्रीमान् जयन्त (इन्द्र का
186843
186844
186845 पुत्र) स्वर्ग में (अमरावती में) प्रवेश करता है वैसे ही अपने घर में प्रविष्ट हुए । तदुपरान्त प्रथम प्रवास से लौटे हुए रामजी ने पिताजी को, कुलगुरु वशिष्ठजी को, भाई-बन्धुओं को, ब्राह्मणों को, कुल के बड़े-बूढ़ों को यथायोग्य प्रणाम किया ॥१,२॥
186846 मित्रों ने भाइयों ने, पिता ने और ब्राह्मणों ने श्रीरामचन्द्रजी को बार बार आलिंगन किया । आलिंगन करनेवालों के प्रति यथायोग्य अभिवादन, प्रिय भाषण आदि सुन्दर व्यवहार करनेवाले श्रीरामचन्द्रजी हर्ष से फूले नहीं समाते थे।|३॥
186847 महाराज दशरथ के घर में श्रीरामचन्द्रजी के बाँसुरी की कोमल ध्वनि के समान मधुर प्रियवचनों से आह्लादित हुए लोग परस्पर दिशा-दिशा में घूमने लगे। या हर्ष से उत्पन्न व्यामोह से उन्हें दिग्भ्रम हो गया, यह अर्थ है|४॥
186848 श्रीरामचन्द्र के शुभागमन के उपलक्ष में आठ दिन तक बराबर आनन्दपूर्वक उत्सव होता रहा । उक्त उत्सव हर्ष से खूब प्रसन्न लोगों द्वारा किये गये गम्भीर कोलाहल से पूर्ण रहा ॥५॥
186849 तबसे श्रीरामचन्द्रजी भाँति-भाँति के देशाचारों का इधर उधर वर्णन करते हुए घर में ही सुखपूर्वक रहे ॥६॥
186850 श्रीरामचन्द्रजी नित्य प्रातःकाल शय्या का त्याग कर, विधिपूर्वक स्नान, सन्ध्या आदि कर्म करके सभा में बैठे हुए इन्द्रतुल्य अपने पिताजी का दर्शन करते थे और एक पहर तक श्रीवसिष्ठ आदि के साथ बैठकर ज्ञानपूर्ण विविध विचित्र कथाओं द्वारा बड़े आदर के साथ सत्संग कर तदनन्तर शिकार खेलने की इच्छा से, पिताजी की आज्ञा लेकर, बड़ी भारी सेना के साथ वनवराह, वनमहिष आदि से भरे हुए वन में जाते थे।७-९॥
186851 वहाँ से घर लौटकर स्नान आदि कर्म कर तथा मित्र और बन्धुओं के साथ भोजन कर मित्रों के साथ रात्रि बिताते थे|१०॥
186852 __श्रीरामचन्द्रजी तीर्थयात्रा से लौटकर लक्ष्मण और शत्रुघ्न के साथ प्रायः इस प्रकार की दिनचर्या करते हुए पिताजी के घर में सुखपूर्वक रहते थे। हे भरद्वाज, श्रीरामचन्द्रजी राजाओं के योग्य व्यवहार से मनोहर, सज्जनों के चित्त को चाँदनी के समान आनन्द देनेवाली, श्लाघनीय एवं अमृतद्रव के समान सुन्दर चेष्टा से कालयापन करते थे ॥११,१२॥
186853
186854 चौथा सर्ग समाप्त
186855 पाँचवा सर्ग श्रीरामचन्द्रजी केशरीर में कृशता आदि, वैराग्य आदि और राजा द्वारा उसके कारण की जिज्ञासा
186856 तथा श्री वसिष्ठजी के उत्तर का उपक्रम॥
186857 इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी की चित्तशुद्धि के लिए साधनभूत दिनचर्या का वर्णन कर उसके फलरूप वैराग्य की साधनसामग्री को कहने की इच्छा से उपक्रम करते हैं।
186858 वाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज, तदनन्तर किसी समय जब कि रामचन्द्रजी एवं रामानुयायी लक्ष्मण और शत्रुघ्न के पूरे सोलह वर्ष के होने में कुछ महीनों की कसर थी, भरत सदा अपने नाना के घर में आनन्दपूर्वक रहते थे और महाराज दशरथ सुचारुरूप से इस सम्पूर्ण पृथिवीमण्डल का पालन करते थे और महाप्राज्ञ एवं परामर्श करने में कुशलराजा राजपुत्रों के विवाह के लिए भी प्रतिदिन मन्त्रियों के साथ परामर्श करते थे। तीर्थयात्रा कर चुकने पर अपने घर में ही स्थित श्रीरामचन्द्रजी जैसे शरऋतु में निर्मल तालाब दिन-पर दिन सूखता जाता है वैसे ही दिन-पर दिन कृश होने लगे। जैसे भ्रमरपंक्ति
186859 से युक्त पाकावस्था में अधिक खिला हुआ सफेद कमल पीला हो जाता है, वैसे ही राजकुमार का विशाल नेत्रों से युक्त मुख पीला पड़ गया। कपोल में हाथ रक्खे हुए और पद्मासन से बैठे श्रीरामजी सदा चिन्ता से ग्रस्त चुपचाप और निश्चेष्ट रहते थे। उनका शरीर कृश हो गया था, चिन्ता उन्हें नहीं छोड़ती थी, वे सदा दुःखी और उदास रहते थे। चित्रलिखित के समान वे किसी से कुछ बोलते भी न थे॥१-७॥
186860 परिजनों के बार बार प्रार्थना करने पर कष्ट से स्नान, सन्ध्यावन्दन आदि अवश्य कर्तव्य दैनिक कर्म करते थे, उनका मुखकमल म्लान हो गया था ॥८॥
186861
186862 विविध गुणों के आगार श्रीरामचन्द्रजी को पूर्वोक्त चिन्ता आदि से युक्त देखकर उनके भाई लक्ष्मण और शत्रुघ्न भी उसी अवस्था को प्राप्त हुए ॥९॥
186863 सभी पुत्रों को दुःखी और कृश देखकर रानियों के साथ महाराज दशरथ को बड़ी चिन्ता हुई ॥१०॥
186864 हे भरद्वाज, महाराज 'पुत्र, तुम्हें कौन सी बड़ी चिन्ता है' इस प्रकार बड़ी मधुर वाणी से बार बार पूछते थे, परन्तु रामचन्द्रजी उनको कुछ भी नहीं बताते थे॥११॥
186865 पिताजी, मुझे कुछ भी दुःख नहीं है, - यह कहकर कमलनयन श्रीरामचन्द्रजी पिताजी की गोद में जाकर चुपचाप बैठ जाते थे|१२॥
186866 तदनन्तर महाराज दशरथ ने 'राम किसलिए खिन्न हैं यह वक्ताओं में श्रेष्ठ तथा सम्पूर्ण कार्यों के ज्ञाता श्रीवसिष्ठजी से पूछा ॥१३॥
186867 दशरथजी के यों पूछने पर विचार कर महर्षि वसिष्ठजी ने राजा से कहा : राजन्, इसमें कुछ कारण है, पर श्रीमन्, आप दुःखी न हों ॥१४॥
186868
186869 (यहाँ पर रामचन्द्रजी की चिन्ता का फल शुभ होगा, यह दर्शाने के लिए 'श्रीमन्' सम्बोधन है।)
186870 जैसे संसार में पृथिवी, जल आदि महाभूत सृष्टि और प्रलय के बिना छोटे-मोटे कारणों से वृद्धि और क्षयरूप विकार को प्राप्त नहीं होते, वैसे ही सत्पुरुष भी छोटे-मोटे कारणों से क्रोध, विषाद और हर्ष के वशीभूत नहीं होते॥१५॥
186871
186872 पाँचवाँ सर्ग समाप्त
186873 छठवाँ सर्ग विश्वामित्रजी का आगमन, राजा द्वारा उनका विधिवत् पूजन तथा ऋषि के आगमनजनित हर्षोद्रेक से

186874 'जो आप आज्ञा करेंगे उसका मैं विधिवत् पालन करूँगा' - यों प्रतिज्ञा॥
186875 वाल्मीकिजी ने कहा : भरद्वाज, जब मुनिवर वशिष्ठजी के यों कहने पर खेदयुक्त, सन्देहनिमग्न अतएव सन्देह के निर्णय के लिए कुछ काल की प्रतीक्षा करनेवाले महाराज दशरथ मौन हो गये थे और राजमहल में स्थित सभी महारानियाँ उदास होकर श्रीरामचन्द्रजी की चेष्टाओं पर (चेष्टाओं द्वारा उनके वैराग्य का कारण जानने के लिए) विशेषरूप से सावधान (सतर्क) थी। उसी समय लोकविख्यात महर्षि विश्वामित्र अयोध्याधिपति महाराज दशरथ को देखने के लिए गये । महामति महर्षि विश्वामित्र सदा यज्ञ,याग आदि धर्म कार्य ही किया करते थे। माया, वीर्य और बल से उन्मत्त राक्षसों ने उनके यज्ञ को सर्वथा विघ्वस्त कर डाला। जब वे अविघ्नपूर्वक यज्ञ समाप्त करने में समर्थ नहीं हए तब यज्ञ की रक्षा के लिए उनको राजा के पास जानेकी इच्छा हुई और राक्षसों के विनाश के लिए कटिबद्ध महातेजस्वी महर्षि विश्वामित्र अयोध्या नगरी में पहुँचे । वहाँ पहुँचकर राजा के दर्शन पाने की इच्छा से उन्होंने
186876
186877
186878 द्वारपालों से कहा : महाराज से शीघ्र जाकर कहो कि गाधिपुत्र विश्वामित्र आये हुए हैं ॥१-७॥
186879 उनके वचन सुनकर द्वारपाल राजमहल में गये । पूर्वोक्त वाक्य से प्रेरित द्वारपालों ने विलम्ब होने पर कहीं महर्षि शाप न दे डालें, इस भय से शीघ्र सभागृह में जाकर विश्वामित्रजी के आने का समाचार प्रधान यष्टिधारी से कहा । उसने त्वरा से सभामण्डप में राजाओं के मध्य में विराजमान महाराज को श्रीविश्वामित्रजी के आने का समाचार कह सुनाया ॥८,९॥
186880 महाराज, ड्योढ़ी पर प्रातःकाल के सूर्य के समान तेजस्वी, बड़े प्रभावशाली अग्नि की ज्वाला के तुल्य जटाजूट से सुशोभित, एक तपस्वी पुरुष खड़े हैं, जिन्होंने अपने तेज से उस प्रदेश को- ऊपर देदीप्यमान पताका तक और आसपास हाथी, घोड़े, पुरुष और आयुधों तक को-सुवर्णमय बना दिया है। महर्षि विश्वामित्रजी आये हैं। - ऐसा विनम्र वाणी से महाराज से कह रहे प्रधान यष्टिधारी के देखते ही उसके वचन सुनकर मन्त्रियों और सामन्तों के साथ महाराज सुवर्ण के सिंहासन से उठ खड़े हुए।१०-१४॥
186881 अनेक राजाओं द्वारा परिवृत्त वसिष्ठ और वामदेवजी के साथ महाराज पैदल ही जहाँ पर विश्वामित्रजी थे, वहाँ को चल दिये। उन्होंने ड्योढ़ी पर खड़े हुए मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रजी के दर्शन किये॥१५॥
186882 विश्वामित्रजी ब्रह्मवर्चस् से और क्षात्र तेज से सुसंपन्न थे। उनके दर्शन से ज्ञात होता था कि किसी निमित्त से मानों सूर्यदेव ही पृथिवी पर आ गये हों। बुढ़ापे के कारण सफेद और अधिक तप करने से रुक्ष जटाओं से उनके कन्धे ढके थे। अतएव वे सन्ध्याकाल के अरुण प्रभा से रंजित सफेद मेघ से आच्छादित पर्वत के समान प्रतीत होते थे। उनका शरीर सौम्य, सुन्दर, देदीप्यमान (अधिक तेजस्वी होने के कारण जिस पर दृष्टि सहसा नहीं ठहर सकती), प्रभावशाली, विनय से सम्पन्न, हृष्टपुष्ट हाथ, पैर आदि अवयवों से युक्त और कान्तिमान् था। उनके तेज से नेत्र और मन प्रसन्न होते थे, उससे भय का भी संचार होता था, वह प्रसाद गुण से युक्त था, अधिक होने के कारण शरीर से छलक रहा था और गम्भीर तथा अपरिच्छिन्न था । उक्त प्रसन्न-गम्भीर तेज से ऋषि की कान्ति अनुरंजित थी। उनके हाथ में चिरकाल से परिगृहित एक सुन्दर
186883 और चिकना कमण्डलु था। उनका चित्त स्निग्ध और प्रसन्न था। उनका हृदय दया से परिपूर्ण था, इसलिए भाषण आदि भी सुमधुर था और प्रसन्न दृष्टिपात अमृततुल्य था। वे जिधर दृष्टि डालते थे, उस तरफ के लोगों को मानों अमृत के रस से सींचते थे। उनके कन्धे में अवस्था के अनुरूप यज्ञोपवीत थे। उनकी भौहें सफेद और ऊँची थीं। दर्शकों के हृदय में अत्यन्त आश्चर्य का संचार कर रहे मुनिवर को देखकर राजा ने दूर से ही नम्र होकर उन्हें प्रणाम किया । नमने से राजा के मुकुट से मणियाँ पृथिवी पर बिखर गई। जैसे सूर्य इन्द्र का प्रत्यभिवादन करते हैं, वैसे ही विश्वामित्रजी ने भी मधुर और उदार वाणी द्वारा आशीर्वाद देकर राजा का प्रत्यभिवादन किया ॥१६-२५॥
186884 तदनन्तर वसिष्ठ आदि सभी ब्राह्मणों ने स्वागत आदि के क्रम से आदरपूर्वक उनकी पूजा की ॥२६॥
186885 महाराज दशरथ ने कहा : भगवन्, जैसे सूर्य अपने तेजोमय दर्शन द्वारा कमल के तालाबों पर अनुग्रह करते हैं, वैसे ही अनायास प्राप्त आपके अद्भूत तेजोमय दर्शनों से हम लोग अत्यन्त अनुगृहीत हुए हैं ॥२७॥
186886 महर्षे, जो अनादि (कारणरहित), क्षय रहित और अविनाशी परम पुरुषार्थरूप सुख है, आपके दर्शनों से वह सुख मुझे प्राप्त हुआ है ॥२८॥
186887 निस्सन्देह आज हमने पुण्य से धन्य पुरुषों के आगे स्थान प्राप्त कर लिया है, क्योंकि हम लोगों के उद्देश्य से आपका शुभागमन हुआ है॥२९॥
186888 यों महाराज दशरथ के समान ही कह
186889
186890 रहे महर्षि और अन्य राजा सभाभवन में आकर आसनों पर बैठ गये ॥३०॥
186891 महर्षि के शुभागमन से प्रसन्नवदन महाराज दशरथ ने महर्षि की तपस्यासम्पत्ति (विपुल तप) से भयभीत होकर दूसरे के द्वारा अर्घ्य के लिए जल मंगाने में भी अपराध की सम्भावना देखकर स्वयं जल लाकर उन्हें अर्घ्य दिया ॥३१॥
186892 महर्षि विश्वामित्र ने राजा के अर्घ्य को स्वीकार कर शास्त्र में वर्णित विधि से प्रदक्षिणा कर रहे राजा की भूरि भूरि प्रशंसा की ॥३२॥
186893 राजा दशरथ द्वारा पूजित विश्वामित्र बड़े प्रसन्न हुए। उनका मुखकमल खिल उठा। उन्होंने राजा से उनकी तथा राज्य के विभिन्न अंगो की कुशल पूछी और पूछा : आपका
186894 राजकोष तो परिपूर्ण है ? ॥३३॥
186895
186896 तदन्तर मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रजी ने प्रसन्नतापूर्वक महर्षि वसिष्ठजी से मिलकर वसिष्ठजी की पूजा की और उनसे यथायोग्य उनके शिष्य, आश्रम के मृग, पक्षी आदि की कुशल पूछी॥३४॥
186897 क्षण भर के लिए परस्पर मिलकर और यथायोग्य पूजा-सत्कार कर सभीको बड़ी प्रसन्नता हुई। वे राजमहल में अपने अपने आसनों पर बैठ गये। आमने सामने बैठने से उनका तेज परस्पर बढ़ गया। वे सब आपस में एक दूसरे से कुशल प्रश्न करने लगे। महामति विश्वामित्रजी के आसन पर बैठने के उपरान्त महाराज दशरथ ने उनके चरण पखारे, उन्हें दूसरी बार अर्घ्य दिया, गाय दी एवं चन्दन, पुष्प, वस्त्र अलंकार, दक्षिणा, फल और ताम्बूल से उनकी पुनः-पुनः पूजा की॥३५-३७॥
186898 विधिपूर्वक पूजकर प्रसन्नचित्त पुण्यात्मा राजा ने हाथ जोड़ कर विश्वामित्रजी से ये वाक्य कहे : भगवन्, मरणधर्मा जीव को अमृत लाभ से जैसा सुख होता है, दीर्घकाल की अनावृष्टि के अनन्तर वृष्टि के लाभ से किसान को जैसा आनन्द होता है एवं अन्धे को नयनप्राप्ति से जैसा हर्ष होता है हमारे लिए आपका शुभागमन वैसा ही, उससे भी बढ़कर आनन्दप्रद है। पुत्रविहीन व्यक्ति को धर्मपत्नी से पुत्रोत्पत्ति होने पर जैसा आह्लाद होता है, दरिद्र पुरुष को स्वप्न में दृष्ट धन का लाभ होने पर जैसा आनन्द होता है, वैसे ही आपका आगमन हमारे लिए सुखकारक है। मनुष्य चिरकाल से इच्छित मणि, मन्त्र, अभ्युदय आदि की प्राप्ति, प्रियतम भाई, पुत्र आदि के समागम और खोई गई वस्तु के लाभ से जैसे अनिर्वचनीय आह्लाद का
186899 अनुभव करते हैं, वैसे ही आपके आगमन से हमें आह्लाद हो रहा है ॥३८-४१॥
186900
186901 ब्रह्मन्, स्थलचर मनुष्य आदिको आकाश में उड़ने से जैसा आनन्द होता है, और मृत पुरुष के पुनः वापिस आ जाने से उसके बान्धवों को जैसा आनन्द होता है वैसे ही आपके आगमन से हमें आनन्द हो रहा है, आपका स्वागत हो ॥४२॥
186902 मुनिवर, ब्रह्मलोक में रहना किसको प्रीतिकर न होगा? वैसे ही प्रीतिकर आपका आगमन है अर्थात् जैसे ब्रह्मलोक में निवास करने की सबको स्पृहा रहती है, वैसे ही आपके आगमन की सभी को स्पृहा रहती है, मैं यह निश्छल सत्य आपसे कहता हूँ॥४३॥
186903 भगवन्, आप परम धार्मिक हैं, आपकी क्या अभिलाषा है ? मैं आपकी क्या सेवा करूँ ? ब्रह्मन् आप सत्पात्र हैं मेरे भाग्य से यहाँ आये हैं। भगवन्, आप पहले राजर्षि शब्द से अभिहित होते थे, इस समय तपस्या से ब्रह्मर्षित्व को प्राप्त हुए परमवर्चस्वी आप मेरे परम पूज्य हैं ॥४४,४५॥
186904 जैसे गंगाजल के स्नान से मुझे प्रसन्नता होती है, वैसे ही आपके दर्शन से प्रसन्नता हुई है। उक्त प्रसन्नता मेरे हृदय को शीतल कर रही है॥४६॥
186905 भगवन्, आपको न किसी वस्तु की अभिलाषा है, न किसी से भय है और न क्रोध ही है। आपमें राग (विषय-वासना) भी नहीं है। आधि-व्याधि आदि विपत्तियाँ भी नहीं है, फिर भी आप मेरे
186906
186907
186908 पास आये हैं, यह बड़ी आश्चर्य की बात है।४७॥
186909 हे तत्त्वज्ञशिरोमणे, आपके शुभागमन से मैं निष्पाप हो गया हूँ। अपने को पुण्यक्षेत्र में स्थित समझ रहा हूँ अर्थात् आपके आगमन से मेरा गृह भी पवित्र हो गया है। अधिक क्या कहूँ, मैं अपने को अमृतमय चन्द्रमण्डल में निमग्न समझ रहा हूँ॥४८॥
186910 मुने, मुझे प्रतीत हो रहा है कि आपका शुभागमन साक्षात् ब्रह्म का शुभागमन है। आपके आगमन से उत्पन्न पुण्य से मैं पवित्र हुआ हूँ, यश और अभ्युदय से अनुगृहित हूँ। आज आपके आगमन से उत्पन्न पुण्य से अनुरंजित मेरा जन्म सफल हो गया है और मेरा जीवन सार्थक हो गया है ॥४९,५०॥

186911 यहाँ आये हुए आपके दर्शन कर, पूजा कर और प्रणाम कर, जैसे चन्द्रमा को देखकर समुद्र अपने में नहीं समाता, तटसीमा को लाँघकर उछल पड़ता है, वैसे ही मैं भी अपने में फूला नहीं समा रहा हूँ ॥५१॥

186912 मुनिवर, आपका जो कार्य हो, जिस प्रयोजन से आप आये हैं, उसे आप किया ही समझिए, क्योंकि आप सर्वदा मेरे माननीय है॥५२॥

186913 गाधिनन्दन, अपने कार्य के विषय में आप विचार न कीजिए। भगवन्, पात्रभूत आपके लिए मुझे कुछ भी अदेय नहीं है । मेरा कार्य सिद्ध होगा या नहीं, इसका विचार आप मत कीजिए। मैं आपका कार्य सम्पूर्णरूप से धर्मतः करूँगा । आप मेरे परम देव है ॥५३,५४॥

186914 आत्मवित् महाराज दशरथ द्वारा विनयपूर्वक कहे गये श्रुतिमधुर सुमिष्ट वचनों को सुनकर प्रख्यातकीर्ति और विख्यात गुणवाले मुनिपुंगव विश्वामित्र परम प्रसन्नता को प्राप्त हुए ॥५५॥

186915

186916 छठवाँ सर्ग समाप्त

186917 सातवाँसर्ग राजा की प्रशंसा कर श्रीविश्वामित्रजी का अपने आगमन का प्रयोजन कहना तथा

186918 राक्षसों के विनाश के लिए श्रीरामचन्द्रजी को माँगना। वाल्मीकिजी ने कहा : भरद्वाज, महाराज के आश्चर्यपूर्ण उक्त विस्तृत वाक्य को सुनकर महामुनि विश्वामित्रजी के शरीर में रोमांच छा गये। उन्होंने पुलकित होकर राजा से कहा : महाराज, भूलोक में ऐसा वाक्य आपके ही योग्य है, क्योंकि आप महावंश में उत्पन्न हुए हैं और गुरु वसिष्ठजी के आज्ञाकारी हैं॥१,२॥

186919 महाराज, मैं जो कहना चाहता हूँ, उसके विषय में आप कर्तव्य का निश्चय कीजिए और धर्म का परिपालन कीजिए॥३॥

186920 पुरुषश्रेष्ठ, मैं सिद्धिलाभ के लिए यज्ञ आरम्भ करता हूँ। भीषण राक्षस मेरे यज्ञ में विघ्न करने के लिए आ जाते हैं|४॥

186921 जब-जब मैं यज्ञ द्वारा देवताओं का भजन पूजन करता हूँ तब तब राक्षस मेरे यज्ञ को छिन्न भिन्न कर देते हैं। मेरे बहुत बार यज्ञ आरम्भ करने पर राक्षस नायकों ने यज्ञभूमिको मांस और रक्त से पाट दिया। मेरे यज्ञों के यों विघ्नों द्वारा छिन्न भिन्न होने पर मेरा उत्साह जाता रहा। इस बार फिर मैंने यज्ञ का आरम्भ किया है, उसके प्रतीकार के लिए आपके पास आया हूँ॥५-७॥

186922 राजन्, क्रोध करके अर्थात् शापदान द्वारा उसका प्रतीकार करने की मेरी इच्छा नहीं होती, कारण कि क्रोधरहित होकर ही यज्ञानुष्ठान किया जाता है और क्रुद्ध हुए बिनाशाप देना नहीं बनता।।८॥

186923 राजन्, उक्त महायज्ञ समारम्भ में ऐसी मेरी यज्ञदीक्षा है। आपके अनुग्रह से निर्विघ्न यज्ञ समाप्त कर महाफल प्राप्त करूँगा, ऐसी आशा से मैं आपके समीप आया हूँ। राजन्, मैं अत्यन्त आर्त (दुःखी) और शरणार्थी हूँ, आपमेरी रक्षा कीजिए।प्रार्थियों को निराश करना सज्जनों का तिरस्कार है अर्थात् तिरस्कार

186924 के समानग्लानिकर है।९,१०॥

186925 राजन् आपके पुत्र श्रीरामचन्द्रजीमत्तसिंह के समानपराक्रमशालीअत्यन्त शोभासम्पन्न, महेन्द्र के समान शौर्य सम्पन्न और राक्षसों के विनाश में दक्ष हैं। अमोघ पराक्रमवाले काकपक्षधारीशूर-वीर अपनेज्येष्ठ पुत्र श्रीरामचन्द्रजी को आपमुझे दीजिए । मैं अपने दिव्य तेजसे इनकी रक्षा करूँगा ।यों मेरेतेज से सुरक्षित वेयज्ञ के विध्वंसक राक्षसों के शिर काटने के लिए समर्थ हैं॥१२,१३॥

186926 मैं भी निःसीम प्रभाव से युक्त और विविध अस्त्र,शस्त्र और विद्या देकर श्रीरामचन्द्र का कल्याण करूँगा। जिससे वे तीनों लोकों में पूज्य हो जायेंगे॥१४॥

186927 जैसे क्रुद्ध सिंह को देखकर मृग वन में पैदा हुए इरिण की (तृणविशेष की) ओट में खड़े नहीं हो सकते, वैसे ही वे राक्षस श्रीराम के सामने खड़े नहीं हो सकते॥१५॥जैसे क्रुद्ध सिंह के सिवा दूसरा कोई जीव मत्त हाथियों से नहीं लड़ सकता, वैसे ही श्रीरामजी के सिवा दूसरा पुरुष उनसे नहीं लड़ सकता। एक तो राक्षस ही बल से गर्वित, अत्यन्त पापी, युद्ध में कालकूटसे भी अधिक तीव्र, कुपित यम के समान अति दारुण हैं, उस पर फिर वे हैं खर दूषण के सेवक ।।१६,१७॥

186928 महाराज, जैसे मेघ की मुसलाधार वृष्टि को धूलि कण नहीं सह सकते, वैसे ही श्रीरामचन्द्रजी की बाणवृष्टि को राक्षस नहीं सह सकेंगे॥१८॥

186929 महाराज, आप यह मेरा पुत्र है ऐसा प्राकृत स्नेह न कीजिए, क्योंकि संसार में महात्मा पुरुषों के लिए कोई वस्तु अदेय नहीं है। महाराज, तपोबल से निस्सन्देह जानता हूँ और आप भी मेरे वचन से जानिये कि विघ्नकारी सम्पूर्ण राक्षस मरे हुए ही हैं, क्योंकि मेरे सदृश महामति पुरुषों की संदिग्ध विषय में प्रवृत्ति ही नहीं होती॥१९,२०॥

186930 मैं जानता हूँ, महातेजस्वीवसिष्ठजीजानते हैं और अन्यान्यमहात्मा भीजानते हैं कि कमलनयन श्रीरामचन्द्रजीमहात्मा (जीवोपाधि से अपरिच्छिन्न आत्मा ईश्वर) हैं, सामान्य पुरुष नहीं हैं॥२१॥

186931 यदिधर्म, महत्ता और यश की रक्षा करनी चाहिए, ऐसी आपकी वासना हो, तो मेरे इच्छित की सिद्धि के लिए श्रीरामचन्द्रजी को मुझे दीजिए। रामचन्द्रजी जिस यज्ञ में मेरे यज्ञ के विध्वंसक और सर्वविघ्नकारी राक्षसों को मारेंगे, मेरा यह यज्ञदस दिन में पूरा होगा ॥२२,२३॥अतएव हे महाराज, इस विषय में आपके वशिष्ठ आदिमन्त्री अनुमति प्रदान करें। उनकी अनुज्ञा से आप रामचन्द्रजी को मेरे साथ भेजिए ॥२४॥

186932 हे राघव, आप अवसरज्ञ हैं, जैसे मेरा यह यज्ञ का अवसर बीतनजाय वैसा कीजिए आपका कल्याण होगा, आपमन में शोक को जगह नदीजिए॥२५॥

186933 समय पर थोड़ा भी कार्य किया जाय, तो वह बहुत उपकारक होता है। असमय में बहुत भी उपकार किया जाय, तो वह निष्फल जाता है॥२६॥

186934 धर्मात्मा महातेजस्वी मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रजी यों धर्म-अर्थ से युक्त वाक्य कहकर चुप हो गये ॥२७॥

186935 महानुभाव राजा दशरथ महर्षि के उक्त वचन सुनकर युक्तियुक्त उत्तर देने के लिए कुछ काल तक चुपचाप बैठे रहे, क्योंकि जिसका मनोरथ पूर्ण न किया जाय ऐसा धीमान् पुरुष युक्तियुक्त कथन के बिना संतोष को प्राप्त नहीं होता ॥२८॥

186936

186937 सातवाँ सर्ग समाप्त

186938 आठवाँसर्ग राजा का श्रीरामचन्द्रजी में अधिक स्नेह होने के कारण उनमें युद्ध की अयोग्यता का वर्णन तथा रावण

186939 __ आदि के बल को जानकर राजा के विषाद का वर्णन। वाल्मीकिजी ने कहा : भरद्वाज, राजश्रेष्ठ दशरथ विश्वामित्रजी के उक्त वचन सुनकर एक क्षण के

186940

186941

186942 लिए चित्रलिखित की नाईं निश्चेष्ट हो गये और तदनन्तर दीन वचन कहने लगे॥१॥

186943 मुनिवर, कमलनयन श्रीराम अभी पूरे सोलह वर्ष का भी नहीं हुआ। मैं इसमें राक्षसों के साथ युद्ध करने की योग्यता नहीं देखता हूँ॥२॥

186944 प्रभो, यह मेरी पूर्ण एक अक्षौहिणी सेना है, जिसका मैं अधीश्वर हूँ। उसको लेकर मैं ही राक्षसों के साथ युद्ध करूँगा ॥३॥

186945 ये सभी सैनिक शूर, वीर, पराक्रमशाली और परामर्श देने में दक्ष हैं। मैं समरभूमि में धनुष, बाण लेकर समस्त सैनिकों की रक्षा करूँगा। जैसे सिंह मत्त हाथियों के साथ युद्ध करता है, वैसे ही इन शूर-वीर सैनिकों के साथ मैं महेन्द्र से बलिष्ट वीरों से भी युद्ध कर सकता हूँ ॥४,५॥

186946 श्रीराम बालक है, युद्ध से नितान्त अनभिज्ञ है और सेना का बलाबल नहीं जानता। इसने अन्तःपुर में क्रीड़ा के लिए कल्पित संग्राम छोड़कर अन्य रणभूमि नहीं देखी है। न यह उत्तम शस्त्रों से युक्त है, न उत्तम अस्त्रों से युक्त है और न युद्धविद्या में निपुण ही है। समरभूमि में असंख्य शूर-वीरों से कैसे युद्ध करना चाहिए, यह भी इसे ज्ञात नहीं है, युद्धनिपुणता तो दूर रही। केवल यह राजकुमारों के साथ पुष्पों से सुशोभित नगरोपवनों में, उद्यान के कुंजों में परिभ्रमण करना तथा भाँति-भाँति के पुष्पों से व्याप्त अपने महल के आँगन में क्रीड़ा करना जानता है। आजकल तो मेरे दुर्भाग्य से हिमसे कमल के समान कमलवदन श्रीराम अत्यन्त कृश और पीला हो गया है। वह न अन्न खा सकता है, न घर में घूम फिर सकता है। हृदयगत दुःख से व्याकुल होकर चुपचाप बैठा रहता है। मुनिश्रेष्ठ, उसके कारण मैं, मेरी रानियाँ, मेरे सेवकवर्ग सबके सब शरत्काल के मेघ के समान निःसार हो गये हैं॥६-१२॥शरीर से इतना सुकुमार, अवस्था से बालक मेरा बच्चा है। उस पर उसे मानसिक पीड़ा ने जकड़ रखा है। ऐसी परिस्थिति में उसे मैं निशाचरों के साथ लड़ने के लिए आपको कैसे दूँ|१३॥

186947

186948 यदि कहें कि आप तो धर्मलिप्सु हैं, आपको धर्मविरोधी पुत्रस्नेह से क्या प्रयोजन है ? इस पर कहते हैं।

186949 मुनीश्वर, बालांगना के अंग का संग, सुधारस का सेवन, राज्य का आधिपत्य आदि जितने प्रकार के सुख हैं, उन सबकी अपेक्षा मैं पुत्रस्नेहजनित सुख को अधिक महत्त्व देता हूँ अर्थात् पूर्वोक्त सुख धर्म के फल हैं, पर वे पुत्रस्नेहजनित सुख से बढ़कर नहीं हैं। तीनों लोकों में धार्मिकक लोग भी दीर्घकाल में सिद्ध होनेवाले परिश्रमसाध्य क्लेशकारी तपस्या आदि महारम्भों को पुत्रस्नेह से ही निःसन्देह करते हैं ॥१४,१५॥

186950 मुनिश्रेष्ठ, मनुष्य प्राण, धन-सम्पत्ति और स्त्रियों को छोड़ सकते हैं, मगर पुत्र को नहीं छोड़ सकते, यह प्राणियों का स्वभाव है|१६॥
186951 राक्षस बड़े क्रूर कार्य करनेवाले और कूट युद्ध में दक्ष हैं। श्रीरामचन्द्र उनके साथ युद्ध करें, यह कल्पना ही मेरे लिए अति असहनीय है।॥१७॥
186952 __ मुनिवर, मैं जीने की इच्छा करता हूँ, लेकिन रामचन्द्र से क्षणभर के लिए भी वियुक्त होकर मैं जी नहीं सकता।|१८॥
186953 भगवन्, मुझे उत्पन्न हुए नौ हजार वर्षों तक पुत्र की कामना सताती रही, तदुपरान्त बड़े कष्ट से मैंने इन चार बेटों को उत्पन्न किया है ।१९॥
186954 इन चारों में कमलनयन राम सर्वप्रधान है, उसके बिना उसके तीन भाई भी नहीं जी सकेंगे। जिसको ले जाने से अवशिष्ट तीनों का भी मरण अवश्यम्भावी है, उस श्रीराम को आपमृत्युरूप राक्षसों के समीप ले जा रहे हैं, तो चारों पुत्रों से हीन मुझे आप मरा ही जानिये॥२०,२१॥
186955 चार पुत्रों में से रामचन्द्र के ऊपर ही मेरा सर्वाधिक प्रेम है, क्योंकि वह सर्वज्येष्ठ और धर्मात्मा है। इसलिए राम को आप मत ले जाइये ॥२२॥
186956 मुने, यदि आपको राक्षसों की
186957
186958 सेना का संहार करने की इच्छा हो, तो मेरे साथ मेरी चतुरंगिणी सेना को ले जाइये ॥२३॥
186959
186960 उक्त राक्षसों में कितना बल है, वे किसके पुत्र हैं, कैसे रहते हैं, कितने हैं और उनके नाम क्या है ? यह सब स्पष्टरूप से मुझे सुनाइये।
186961 हे ब्रह्मन्, मुझे या शिशु राम को अथवा मेरे चारों बालकों को कूटयुद्ध में विशारद उन राक्षसों का प्रतीकार कैसे करना चाहिये और उन दुरात्मा राक्षसों के साथ महारण में कैसे रहना चाहिए, यह भी मुझसे कहिये । ये राक्षस बड़े बलगर्वित हैं ॥२५,२६॥
186962 साक्षात् कुबेर का भाई मुनि विश्रवा का पुत्र महाबलशाली रावणनामक राक्षस सुना जाता है। वह दुर्बुद्धि यदि आपके यज्ञ में विघ्न करता है, तो हम उस दुष्टात्मा के साथ युद्ध करने में समर्थ नहीं है ॥२७,२८|ब्रह्मन्, किसी समय किसी समुदाय में विपुल बल और सम्पत्ति से सम्पन्न पुरुष भूतों में उदय को प्राप्त होते हैं और काल पाकर विनाश को प्राप्त होते हैं ॥२९॥
186963 इस समय तो हम लोग रावण आदि शत्रुओं के सामने खड़े होने में सर्वथा असमर्थ हैं, यह ईश्वरीय नियम ही है|३०॥
186964 इसलिए हे धर्मज्ञ, अनुकम्पनीय मेरे पुत्र पर अनुग्रह किजिये और प्रार्थी के मनोरथ को पूर्ण न कर सकने के कारण अल्प भाग्यवाले मुझपर भी अनुग्रह कीजिये । आप
186965 हमारे परम देव हैं ॥३१॥
186966
186967 आपको ऐसा अधैर्य कैसे हुआ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
186968 देवता, दैत्य, गन्धर्व, यक्ष, पक्षी, नाग ये सब रावण से लड़ने के लिए असमर्थ हैं, मनुष्यों की तो बात ही क्या है ? रावण बड़े बलशालियों के बल को भी युद्ध में हर लेता है, उसके साथ संग्राम में लड़ने के लिए हम समर्थ नहीं हैं। उसके पुत्र इन्द्रजित् आदि के साथ भी हम नहीं लड़ सकते अथवा ऐसे बलशाली रावण का मेरे बच्चे क्या कर सकेंगे ?॥३२,३३॥
186969 जिस समय मान्धाता आदि राजाओं ने जन्म लिया था, यह काल वैसा नहीं है। इस समय में सज्जन ही निर्बल हैं। इस समय यह रघुवंशीय बालक (मैं) बुढ़ापे से शिथिल हो गया है अथवा श्रीरामचन्द्र बूढ़ों की भाँति शिथिल है ॥३४॥
186970 अथवा यदि आपके यज्ञ में विघ्न करनेवाला असुरश्रेष्ठ मधुपुत्र लवण है, तो भी मैं अपने बेटे को नहीं जाने दूंगा ॥३५॥
186971 अथवा यदि यम के सदृश सुन्द और उपसुन्द के पुत्र (मारीच और सुबाहु) आपके यज्ञ के विध्वंसक हैं, तो भी मैं अपने पुत्र को आपके साथ नहीं भेजूंगा ॥३६॥
186972
186973 तुम्हारे न देने पर भी तपोबल से श्रीराम को अवश्य ही ले जाऊँगा, ऐसा यदि विश्वामित्र कहें, तो इस पर कहते हैं।
186974 ब्रह्मन्, यदि श्रीराम को जबर्दस्ती ले जाओगे, तो उस कल्प में आपसे मैं ही मारा जाऊँगा, मरे बिना मैं अपनी निश्चित विजय नहीं देखता हूँ॥३७॥
186975 इत्यादि मधुर वचन कहकर, महाराज दशरथ मुनि के अभिमत (रामचन्द्रजी को भेजने) के विषय में और राक्षसवध के विषय में क्रमशः श्रीराम को भेजना चाहिए अथवा नहीं और राक्षसों का वध हो सकेगा या नहीं इत्यादि सन्देहरूप सागर की बड़ी तरंगों में निमग्न हो क्षणभर के लिए भी निश्चय नहीं कर सके । अतएव उस समय उनकी दशा उन्नत तरंगों से युक्त सागर में डूब रहे पुरुष की सी हो रही थी॥३८॥
186976
186977 आठवाँ सर्ग समाप्त२ ६
186978
186979 नौवाँ सर्ग राजा के निषेध करने पर श्रीविश्वामित्रजी का क्रुद्ध होना और श्रीवसिष्ठजी का श्रीविश्वामित्रजी के
186980 तपोबल और अस्त्र-बल के कथन द्वारा धीरे-धीरे राजा दशरथ को समझाना। वाल्मीकि ने कहा : हे भरद्वाज, अपने प्रिय पुत्र रामचन्द्रजी में अधिक स्नेह होने के कारण जिन वचनों को कहते समय दशरथ के नेत्र आँसुओं से भर गये थे, उनके ऐसे बचनों को सुनने के बाद क्रोधित होकर विश्वामित्र ने राजा से निम्ननिर्दिष्ट वाक्य कहा : मैं आपके आदेश का अवश्य पालन करूँगा' इस प्रकार पहले प्रतिज्ञा कर उसको छोड़ना चाहते हो, इसका मतलब यह होता है कि आप सिंह होकर मानों अब मृग बनने की इच्छा कर रहे हो ॥१,२॥
186981 राघवों के कुल की यह मर्यादा नहीं है अर्थात् इस प्रकार की झूठी प्रतिज्ञा करना या मिथ्या बोलना रघुवंशियों के लिए अनुचित (निन्दनीय) है । क्या शीतांशु चन्द्रमा की कभी उष्ण किरणें होती है ? हे राजन्, अपनी प्रतिज्ञा की पूर्ति करने में अपने को यदि असमर्थ पा रहे हो, तो मैं जैसे आया था वैसे ही वापस जाऊँगा। अपनी प्रतिज्ञा से च्युत होनेवाले हे दशरथ, तुम्हारा, अपने आत्मीयों के साथ, कल्याण हो ॥३,४॥
186982 वाल्मीकि ने कहा : उस महान् तपस्वी विश्वामित्र के क्रोधित होने पर सारी पृथ्वी काँपने लगी। सम्पूर्ण देवताओं को भय होने लगा ॥५॥
186983
186984 (पृथिवी अपने मन में यह सोचकर भय के मारे काँपने लगी कि दशरथ मेरे स्वामी हैं, उन्होंने अपनी प्रतिज्ञा का पालन न कर विश्वामित्र का बड़ा भारी अपराध किया है और अपराधी दशरथ को मैंने धारण किया है, अतः इस प्रकार के सम्बन्ध का विचार कर, मुझे भी अपनी अपराधिनी समझ कर कदाचित् शाप न दें। देवताओं को इस विचार से भय हुआ कि विश्वामित्र क्रोध में आकर अपने तप के प्रभाव से दूसरे रामचंद्र को उत्पन्न कर रावणवध के लिए उसीको यदि प्रेरित कर देंगे, तो बड़ा भारी अनर्थ होगा, क्योंकि नवीन रामचन्द्र के साथ हम लोगों का कोई सम्बन्ध नहीं है, अतः अन्त में वह हमारे ऊपर भी
186985 आक्रमण कर सकता है।) ___ जगत् के मित्र महामुनि विश्वामित्र को क्रोध से अभिभूत याने क्रोधपूर्ण देखकर धैर्य आदि गुणों से सम्पन्न, उत्तम व्रतों का अनुष्ठान करनेवाले बुद्धिमान् महर्षि वसिष्ठ निम्ननिर्दिष्ट वाक्य बोले ॥६॥
186986 वसिष्ठजी ने कहा : हे राजन्, तुम इक्ष्वाकु वंश में साक्षात् दूसरे धर्म के सदृश उत्पन्न हुए हो। अनेक प्रकार की लक्ष्मी से सम्पन्न हो, तीनों लोकों में सज्जनों के जो उत्तमोत्तम गुण हैं उनसे परिपूर्ण हो, धीर और प्रतिज्ञापालन आदि अच्छे व्रतों का अनुष्ठान करते हो, इसलिए तुम्हें धर्म का परित्याग नहीं करना चाहिए क्योंकि स्वर्ग, मृत्यु और पाताल-इन तीनों लोको में तुम अपने धर्माचरण से और यश से विख्यात हो ॥७,८॥
186987 तुम्हारे कुल में उत्पन्न हुए पहले के राजाओं ने प्रतिज्ञापालन आदि धर्मों का कितनी दृढ़ता के साथ परिपालन किया था, उसे स्मरण करो और तीनों लोकों में अभीष्ट प्राप्त करने में समर्थ महर्षि विश्वामित्र के वाक्य का आदरपूर्वक पालन करो। आपकी आज्ञा का पालन करूँगा' यों प्रतिज्ञा करके उससे अपना मुँह मोड़ लोगे, तो तुम्हारे सम्पूर्ण इष्ट, पूर्त (बावली, कूप, तालाब आदि)
186988 आदि धर्म नष्ट हो जायेंगे, इसलिए महामुनि विश्वामित्र के साथ श्रीरामचन्द्र को भेजो ॥९,१०॥
186989
186990 लोक में यह प्रसिद्ध है कि जैसे राजा भले-बुरे आचरण करते हैं, वैसे ही उनकी प्रजा भी आचरण
186991 करती है, इसलिए अपनी प्रजा को अच्छी शिक्षा देने के लिए तुम्हें अपनी प्रतिज्ञा का उल्लंघन नहीं करना चाहिये। यों महर्षि वसिष्ठ दशरथ को उपदेश देते हैं। __इक्ष्वाकुवंश में उत्पन्न होकर और स्वयं दशरथ जैसे राजा होकर भी यदि तुम अपने वचनों का पालन नहीं

करते हो तो भला बतलाओ कि इस संसार में दूसरा कौन प्रतिज्ञा का पालन करेगा? ॥११॥
186992 तुम्हारे जैसे विशिष्ट व्यक्तियों द्वारा चलाये गये व्यवहार से (नियम से) साधारण अज्ञानी भी मर्यादा का उल्लंघन नहीं करते, अतः अपनी प्रतिज्ञा का पालन न करना तुम्हारे लिए अत्यन्त अनुचित है।।१२॥
186993 इन्द्र के साथ में रक्खा हुआ अमृत अग्नि द्वारा चारों ओर रक्षित होने के कारण जैसे उसकी राक्षस लोग कुछ भी हानि नहीं कर सकते, वैसे ही पुरुषों में सिंह के समान अर्थात् पुरुषों में श्रेष्ठ श्रीविश्वामित्र द्वारा रक्षित होने पर, फिर चाहे अस्त्रविद्या में निपुण हों, चाहे न हो, श्रीरामचन्द्रजी को राक्षस लोग कुछ भी हानि नहीं पहुँचा सकेंगे॥१३॥
186994
186995 राजा के प्रति स्वयं कथित अर्थ की पुष्टि करने के लिए विश्वामित्र के लोकोत्तर प्रभाव का महर्षि वसिष्ठ वर्णन करते हैं।
186996 ये विश्वामित्र मुनि मूर्तिमान् साक्षात् धर्म, बड़े बड़े शक्तिशालियों में सबसे अधिक शक्तिशाली, संसार में सबसे अधिक बुद्धिमान् और तप के सर्वोच्च गृह हैं|१४॥
186997 चराचर तीनों लोकों में यह प्रसिद्धि है कि विविध अस्त्रविद्या में ये इतने निपुण हैं कि इस समय इनकी बराबरी करनेवाला दूसरा कोई नहीं है और न भविष्य में भी कोई होगा । महर्षि विश्वामित्र की समानता न सम्पूर्ण देवता कर सकते हैं, न अन्य ऋषि कर सकते हैं और न असुर, राक्षस, नाग, यक्ष और गन्धर्व ही कर सकते हैं।१५,१६॥
186998 विश्वामित्र जब राज्य करते थे, तब उनकी उग्र तपश्चर्या से सन्तुष्ट होकर रुद्र ने कृशाश्व द्वारा प्रसूत अस्त्र उन्हें दिये । प्रजापति के पुत्र रुद्र के समान संहार करने में वीर, दीप्तिमान् और शत्रुओं का निर्दलन करने में समर्थ वे कृशाश्व द्वारा प्रसूत अस्त्र (अस्त्ररूपी देव) विश्वामित्र को प्राप्त होकर अनुचर के समान उनकी सेवा करते हैं ॥१७,१८॥
186999
187000 उनमें प्रधान अस्त्रों को कहते हैं।
187001 दक्ष प्रजापति की जया और सुप्रभा नामकी दो अत्यन्त सुन्दर कन्याएँ थीं। उनके गर्भ से बड़े पराक्रमी और शत्रुओं द्वारा दुर्जय सौ पुत्र उत्पन्न हुए। उनमें जया ने पतिसेवा से वर पाकर देवसेना असुरों का वध करने में समर्थ हो, इसलिए यथेष्ट विहार करनेवाले पचास पुत्र अपने गर्भ से उत्पन्न किये और सुप्रभा ने शत्रुओं का दिल दहलानेवाले दुर्धर्ष और भयंकर आकारवाले अत्यन्त बली संघर्षनाम के अन्य पचास पुत्र उत्पन्न किये । राजन्, इस प्रकार के पराक्रमवाले महातेजस्वी और सारे जगत् को अपने योग के प्रभाव से हस्तामलकवत् देखनेवाले ये महानुभाव महर्षि विश्वामित्र हैं, अतः रामचन्द्रजी के इनके साथ जाने में तुम्हें मन में किसी प्रकार की व्याकुलता नहीं करनी चाहिए। क्योंकि हे साधो, महाप्रभावशाली ये मुनीन्द्र जिस पुरुष की सन्निधि में हो उसकी यदि मृत्यु भी प्राप्त हो, तो भी वह अमरभाव को प्राप्त हो जाता है, इसलिए तुम मूर्ख मनुष्य की नाईं दीन मत बनो॥१९-२३॥
187002 नौवाँ सर्ग समाप्त
187003
187004
187005 दसवाँसर्ग श्रीवसिष्ठजी के समझाने पर राजा दशरथ द्वारा श्रीरामचन्द्रजी को अन्तःपुर से बुलवाने के लिए प्रतिहार को भेजना, श्रीरामचन्द्रजी को उदास देखकर प्रतिहार का वापस आना, रामचन्द्रजी की
187006 अवस्था पूछने पर अनुचर का श्रीरामचन्द्रजी की विरागावस्था कहना। वाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज, महर्षि वसिष्ठजी के यों कहने पर राजा दशरथ ने प्रसन्नमन होकर अपने पुत्र श्रीरामचन्द्रजी को लक्ष्मण के साथ बुलाने के लिए प्रतीहार से कहा ॥१॥
187007 दशरथ ने कहा : हे प्रतीहार, अमोघ (सफल) पराक्रमवाले आजानुबाहु श्रीरामचन्द्र को महर्षि विश्वामित्र के यज्ञ की निर्विघ्न सिद्धि के लिए लक्ष्मण के साथ यहाँ शीघ्र ले आओ ॥२॥
187008 इस प्रकार राजा दशरथ द्वारा भेजा गया द्वारपाल अन्तःपुर में स्थित श्रीरामचन्द्रजी के निवासस्थान में जाकर और मुहूर्तमात्र में वापस आकर राजा से कहने लगा : अपनी भुजाओं से शत्रुसमूह का मर्दन करनेवाले हे देव, रात्रि होने पर भ्रमर जैसे कमल में उदास होकर बैठा रहता है, वैसे ही श्रीरामचन्द्रजी अपने निवासस्थान में अत्यन्त उदास होकर बैठे हुए हैं। थोड़ी देर में आता हूँ, ऐसा कहकर फिर किसी वस्तु का ध्यान करने लग जाते हैं, उनको इतनी ग्लानि हो गई है कि वे किसी के निकट ठहरना भी नहीं चाहते॥३-५॥
187009 श्रीरामचन्द्रजी के विषय में द्वारपाल द्वारा ऐसा समाचार पाकर राजा दशरथ प्रतीहार के साथ आये हुए श्रीरामचन्द्रजी के खास अनुचर से आश्वासन पूर्वक क्रमशः सब वृत्तान्त पूछने लगे : श्रीरामचन्द्रजी कैसे हैं और क्या कर रहे हैं ? यों पूछे जाने पर उस सेवक ने अत्यन्त उदास होकर राजा से ये वाक्य कहे : महाराज, आपके पुत्र श्रीरामचन्द्रजी को अत्यन्त कृश और खिन्न देखकर उनके विषय में हम लोग भी इतने दुःखी हो गये हैं कि हम लोगों का शरीर लकड़ी के समान हो गया है । अर्थात् हम लोगों का शरीर केवल अस्थिपंजर मात्र रह गया है॥६-८॥
187010 कमलपत्र के समान नेत्रवाले श्रीरामचन्द्रजी ब्राह्मणों के साथ जबसे तीर्थयात्रा कर घर वापस लौटे हैं, तब से वे अत्यन्त खिन्न रहते हैं। आम्लान (कुम्हलाये) शरीरवाले श्रीरामचन्द्रजी हम लोगों की बारबार प्रार्थना से अपने सन्ध्यावन्दन भोजन आदि कार्य कभी करते हैं और कभी नहीं भी करते हैं। स्नान, देवपूजन, दान, भोजन आदि में सदा उदास रहते हैं और प्रार्थना करने पर भी तृप्तिपर्यन्त भोजन नहीं करते॥९-११॥
187011
187012 जैसे मेघ की धाराओं के साथ चातक खेलकूद (क्रीड़ा) करता है, वैसे आँगन में झूला झुलानेवाली अन्तःपुर की चपल अंगनाओं के साथ श्रीरामचन्द्रजी कभी क्रीड़ा भी नहीं करते। जैसे थोड़े समय में स्वर्ग से गिरनेवाले पुरुष को स्वर्गीय भोग-सामग्री आनन्द नहीं देती, वैसे ही मुकुल के सदृश आकारवाले माणिकों से जड़ित सुन्दर केयूर और कटक भी उन्हें आनन्द नहीं देते। क्रीडा करनेवाली सुन्दर रमणियों के कटाक्षरूपी बाणों के समान बहनेवाले सुगन्ध पूर्ण पुष्प की वायु से युक्त लताओं के निकुंजों में भी सदा उदासीन विषण्ण रहते हैं। जो पदार्थ उपभोग में लोक और शास्त्र से अविरुद्ध, मनोहर, स्वादिष्ट
187013 और कोमल हैं, उनसे भी अश्रुपूर्णनेत्र के समान खिन्न हो जाते हैं ॥१२-१५॥
187014 हाव-भाव, लावण्य, विलास आदि से शोभित नृत्य करनेवाली अन्तःपुर की अंगनाओं को देखकर 'दुःखदायिनी ये सब क्या कर रही हैं। इस प्रकार उनके नृत्य आदि विलासों की ओर कटाक्ष करके श्रीरामजी उन कामिनियों की
187015
187016 निन्दा करते हैं। भोजन, शयन, यान (सवारी), विलास, स्नान, आसन आदि के निर्दोष होने पर भी उन्मत्त की तरह उनकी अवहेलना करते हैं। सम्पत्ति से, विपत्ति से, घर से और अन्यान्य व्यापारों से क्या होनेवाला है, क्योंकि ये सब असत् हैं, अधिक दिन तक रहनेवाले नहीं हैं, नश्वर हैं।' - ऐसा कह कर फिर चुप हो जाते हैं और एकाकी रहते हैं। परिहास से प्रसन्न नहीं होते, भोगों में आसक्त नहीं होते, कार्यो में सहयोग नहीं करते और किसी प्रकार के कार्यारम्भ में आस्था नहीं रखते, किन्तु मौन ही रहते हैं। जैसे चपल नेत्रवाली हरिणियाँ वृक्ष को आनन्द नहीं देती, वैसे ही जिनके केशों में पुष्प और रत्नों की मंजरियाँ लगी हैं, श्रृंगार की हाव-भाव आदि चेष्टाओं और कटाक्ष से जिनके नेत्र तिरछे हैं, ऐसी ललनाएँ उन्हें आनन्द नहीं देती॥१६-२०॥
187017 किसी उच्चवंशी पुरुष को, नीच जाति के पुरुषों में क्रीतदास होने पर जैसे एकान्त निर्जन प्रदेश और अरण्य आदि में रहना अच्छा लगता है, वैसे ही श्रीरामचन्द्रजी को एकान्त में, नदी के तीर में, दिगन्त में और निर्जन अरण्य प्रदेश में रहना अच्छा लगता है ॥२१॥
187018 राजन्, वस्त्र, पान, भोजन, दान आदि से विमुख होकर श्रीरामचन्द्रजी संन्यास धर्म से दीक्षित संन्यासी का अनुकरण कर रहे हैं अर्थात् संन्यासी जिस तरह किसी वस्तु का परिग्रह आदि नहीं करता, वैसे ही श्रीरामचन्द्रजी भी किसी वस्तु का परिग्रह आदि नहीं करते हैं विरक्त से रहा करते हैं ॥२२॥
187019 महाराज, रामचन्द्रजी जनशून्य देश में एकाकी होकर रहते हैं और वहाँ मन लगाकर न हँसते हैं, न रोते हैं और न गाते हैं, किन्तु पद्मासन लगाकर और अपने बांये हाथ में कपोल रखकर किसी ऊँची वस्तु का ध्यान लगाये बैठे रहते हैं । इष्ट और अनिष्ट पदार्थों के मिलने पर न हर्ष और विषाद करते हैं, न अभिमान करते हैं और न राज्य की इच्छा ही करते हैं ॥२३-२५॥
187020 हम लोग यह नहीं जानते कि वे कहाँ जाते हैं, क्या करते हैं, क्या चाहते हैं, किसका अनुसरण करते हैं। जैसे शरत् ऋतु की समाप्ति में वृक्ष की अवस्था होती है, वैसे ही श्रीरामचन्द्र प्रतिदिन दुबले-पतले और पीले होते चले जा रहे हैं और उत्तरोत्तर उनका वैराग्य बढ़ता ही चला जा रहा है ॥२६,२७|
187021 राजन्, सर्वदा श्रीरामचन्द्र का अनुसरण करनेवाले शत्रुघ्न और लक्ष्मण भी श्रीरामचन्द्रजी के समान दुर्बल हो रहे हैं, अर्थात् रामचन्द्रजी के ठीक प्रतिबिम्ब के समान हो रहे हैं ॥२८॥
187022 नौकरों के, राजाओं के और माताओं के बार बार पूछने पर भी 'कुछ नहीं' ऐसा प्रत्युत्तर देकर और अपने अभिप्राय की सूचक चेष्टाओं को न कर चुप हो जाते हैं। ॥२९॥
187023 अपने समीप के विवेकी मित्रों को यह उपदेश देते हैं कि इन ऊपर-ऊपर से सुन्दर दीखनेवाले क्षणिकसुखजनक विषयों से तुम अपना मन हटा लो अर्थात् क्षणिक असत् विषयों में अपना मन कभी मत लगाओ ॥३०॥
187024 अनेक प्रकार के आभूषणों से सुन्दर, विलासस्थान में अवस्थित रमणियों को अपने सामने खड़ी देखकर उनके प्रति स्नेहरहित श्रीरामचन्द्रजी विनाश की ही धारणा करते हैं। हम लोगों ने अपनी आयु परम पद की प्राप्ति के बिना यों ही निरर्थक अनेक तरह की चेष्टाओं के द्वारा व्यतीत कर दी, इस प्रकार मधुर

187025 और स्पष्ट वाणी से श्रीरामचन्द्रजी बार बार गान करते हैं । यदि कोई समीपस्थ अनुचर उन्हें यह कहे कि आप सम्राट हो, तो उसके कथन को उन्मत्तप्रलाप की नाईं समझकर दूसरी ओर चित्त करके हँसते हैं। किसी के वाक्य को न सुनते हैं और न सामने की वस्तु को देखते हैं । गुणादि से युक्त विस्मयोत्पादक उत्तम वस्तु के प्राप्त होने पर भी उसकी अवज्ञा करते हैं ॥३१-३४॥

187026

187027

187028

187029 यदि शंका हो कि गुणादि के उत्कर्ष से विस्मययोग्य वस्तु में विस्मय करना ही उचित है, अतः उसकी अवज्ञा करना ठीक नहीं है, तो इस पर कहते हैं।

187030 आकाशरूप महारण्य में जैसे आकाशकमलिनी असम्भव और विस्मयोत्पादक है, वैसे ही यह मन भी है, इसलिए श्रीरामचन्द्रजी को विस्मय नहीं होता है। (तात्पर्य यह है कि जिस मन में बाह्य विषय द्वारा विस्मय होता है, वह मन ही आकाशरूप महारण्य में या आकाशस्थित अरण्य में कमलिनीकी तरह स्वयं असम्भव और विस्मयजनक है। जैसे विवेकी पुरुष के मन में आकाशकमलिनी से विस्मय नहीं होता, क्योंकि वह जानता है कि आकाश में पहले अरण्य का होना ही असम्भव है फिर उसमें कमलिनी होगी कैसे? वैसे ही श्रीरामचन्द्रजी यह जानते हैं कि कूटस्थ असंग आत्मा में मन का संसर्ग ही असम्भव है और उसमें विस्मयादिका होना भी असम्भव है, अतः उनको किसी बाह्य पदार्थ से विस्मय नहीं होता ॥३५॥

187031

187032 श्लोकस्थ दो अपि शब्द आकाशअरण्य और आकाशकमलिनी की असंभावना सूचित करने के लिए हैं।

187033 जैसे मेघ की धाराएँ बड़े भारी पत्थर का भेदन नहीं कर सकती, वैसे ही कामदेव अनेक सुन्दर स्त्रियों के बीच में रहने पर भी श्रीरामचन्द्रजी के मन का अपने बाणों से भेदन नहीं कर सकता॥३६॥

187034 'आपत्तियों के प्रधान निवासस्थानरूप धन को क्यों चाहता है ?' - ऐसी शिक्षा देकर श्रीरामचन्द्रजी अपना सम्पूर्ण धन याचकों को दे देते हैं। और यह आपत्ति है, यह सम्पत्ति है, यह सब केवल कल्पनाओं से भरा हुआ, मन से उठा हुआ भ्रम है, ऐसे श्लोकों को खूब गाते हैं। 'हा मैं मर गया और मैं अनाथ हो गया, इस प्रकार लोक क्रन्दन तो करते हैं, पर वैराग्य को प्राप्त नहीं होते, यह बड़ा आश्चर्य है।' - ऐसा ही कहते हैं॥३७-३९॥

187035 रघुवंशरूप महाअरण्य में शाल वृक्ष के समान, शत्रुओं का मर्दन करने में समर्थ श्रीरामचन्द्रजी की ऐसी अवस्था देखकर हम लोगों को अत्यन्त खेद हो रहा है॥४०॥

187036 हे महाबाहो, इस प्रकार शोक से परिपूर्ण अन्तःकरणवाले श्रीरामचन्द्रजी के विषय में हमें क्या करना चाहिए, जिससे कि उनका शोक निवृत्त हो, यह हम नहीं जानते, अतः हे कमलनयन, हम लोगों को उपाय बतलाने के लिए आप ही हमारे दिग्दर्शक हों ॥४१॥

187037

187038 यदि यहाँ पर यह शंका हो कि राजनीति आदि व्यवहारों को जाननेवाले बड़े-बड़े विद्वानों द्वारा रामचन्द्रजी को उपदेश दिलाओ, जिससे उनका सारा मोह नष्ट हो जाय, तो इस शंका का अनुचर समाधान करता है।

187039 प्रभो, राजनीति आदि व्यवहारों के उपदेशक राजा और अच्छे ब्राह्मण पण्डितों को अपने आगेदेखकर रामचन्द्रजी अव्यग्र होकर उनकी हँसी उड़ाते हैं अर्थात् उनका किसी प्रकार का सम्मान न कर तिरस्कार करते हैं। बाह्य दृष्टियों से अनेक प्रकार का दीखनेवाला यह विस्तृत जगत् विनाशी ही है। यह अहमाकार वृत्ति से गम्य परमार्थ (परमात्मरूप) वस्तु नहीं है, किन्तु उससे भिन्न असत् वस्तु है, ऐसा निर्णय करके उसके जिज्ञासु होकर चुपचाप अवस्थित रहते हैं ।।४२,४३॥

187040 महाराज, बाह्य जगत् में अर्थात् शत्रु, आत्मीय, मित्र, राज्य और माता आदि में सम्पत्तिया विपत्तिमें रामचन्द्र किसी प्रकार की आस्था (विश्वास) नहीं करते। आस्था से, आशा से, इच्छा से और आत्मविश्रान्ति की प्राप्ति से शून्य ये रामचन्द्रजीन मूढ़

187041

187042 हैं और न मुक्त ही हैं, उन्हें ऐसा देखकर हम लोग बड़े दुःखी या अत्यन्त परितप्त होते हैं॥४४-४६॥

187043

187044 (आशा पराधीन विषयों में होती है और स्वाधीन विषयों में आस्था होती है, यों आस्था और आशा का भेद समझना चाहिए। रामचन्द्रजी में विवेक है, अतः वे मूढ नहीं कहे जा सकते और आत्मविश्रान्ति उनमें नहीं है, अतः मुक्त नहीं कहे जा सकते, इसलिए वे न मूढ हैं और न मुक्त हैं, ऐसा इस श्लोक से कहा गया है। धर्म से क्या होगा? माताओं से क्या होगा, इस विस्तृत राज्य से कौन प्रयोजन सिद्ध होगा, किसी झूठी वस्तु की इच्छा से क्या ? इस प्रकार का निश्चय करके प्राण त्याग करने की इच्छा कर रहे हैं अर्थात् राग आदि दोष ही जन्म और मरणरूप दुःख के कारण हैं, अतः मरने से ही मेरी मुक्ति होगी, यों निश्चय करके प्राण-त्याग करने के लिए उत्सुक हो रहे हैं, यह भाव है।) __ जैसे वृष्टि का प्रतिबन्ध होने पर चातक पक्षी अत्यन्त उद्विग्न हो जाता है, वैसे ही श्रीरामचन्द्रजी भोग, आयुष्य, राज्य, मित्र, पिता और माता के विषय में अत्यन्त उद्विग्न हो गये हैं॥४७॥

187045 महाराज,यों आपके पुत्र श्रीरामचन्द्रजी के ऊपर अनेक प्रकार की चिन्ता, कृशता आदि विविध शाखा-प्रशाखा के रूप से विस्तारपूर्वक आई हुई विपत्तिरूप लताका समूल उच्छेद करने में परम दयालु आप ही उद्योग करें॥४८॥

187046 हे प्रभो, उस प्रकार के स्वभाववाले श्रीरामचन्द्रजी को समग्र वैभवों से परिपूर्ण यह संसाररूपी जाल कृत्रिम और प्रतिकूल विष के समान प्रतीत हो रहा है ऐसे महामोह से मोहित श्रीरामचन्द्रजी को संसार-व्यवहार में प्रवृत्त कराने के लिए इस भूमण्डल में कोई भी महाशक्तिशाली नहीं है ॥४९,५०॥

187047 जैसे भास्कर (सूर्य) अपने भास्करपनको इस पृथ्वी पर गिरनेवाले अन्धकारका नाशकर सफल बनाता है, वैसे इस भूखण्ड में ऐसा कोई भी महामना समर्थ साधु पुरुष नहीं है, जो कि रामचन्द्रजी के मन में रहनेवाले अनेकविध दुःखदायी मोहरूप अन्धकारका विनाश कर अपने साधुपनको सफल बनावे॥५१॥

187048

187049 दसवाँ सर्ग समाप्त

187050 ग्यारहवाँसर्ग अनुचर के मुँह से श्रीरामजी की अवस्था सुनने पर विश्वामित्रजी का उनसे उदास होने का कारण पूछना।

187051 श्रीरामचन्द्रजी का वृत्तान्त सुनकर विश्वामित्रजी ने कहा : हे महाप्राज्ञ लोगों, श्रीरामचन्द्रजी यदि सचमुच ही ऐसी अवस्था को प्राप्त हुए हैं अर्थात् विरक्त, दुःखी और मोहित हुए हैं, तो जैसे मृगों का झुण्ड अपने यूथपति को लाता है वैसे ही आप लोग भी उन्हें शीघ्र मेरे पास ले आइये ॥१॥

187052 वैराग्य और विवेक से युक्त श्रीरामचन्द्रजी का यह मोह किन्हीं आपत्तियों से अथवा रागवश नहीं है, किन्तु यह महाफलदायक बोध ही है ॥२॥

187053 श्रीरामचन्द्रजी शीघ्र यहाँ आयें और यहीं पर जैसे वायु पर्वत में स्थित मेघ को उड़ा देता है, वैसे ही हम उनके मोह को तुरन्त दूर कर देंगे॥३॥

187054 उपाय द्वारा उक्त मोह के दूर कर देने पर श्रीरामचन्द्रजी हम लोगों की भाँति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यादि श्रुति में प्रसिद्ध परम पद अर्थात् अपनी आत्मा में विश्रान्ति को प्राप्त होंगे अर्थात् आत्माराम हो जायेंगे|४॥

187055 मोह के हट जाने पर श्रीरामजी अमृत पिये हुए पुरुष की नाईं ब्रह्मरूप, परमानन्दसम्पन्न, अपरिच्छिन्नज्ञानस्वरूप, विश्रान्तिसुखसम्पन्न और सन्तापशून्य हो जायेंगे उनका शरीर हृष्ट-पुष्ट बलिष्ठ और कान्तिमान् हो जायेगा ॥५॥

187056 माननीय श्रीरामचन्द्रजी तदनन्तर स्वस्थचित्त होकर अपने वर्ण और आश्रम के अनुरूप

187057

187058

187059 सम्पूर्ण व्यवहारों को निर्बाधरूप से करेंगे॥६॥

187060 मनन आदि से उत्पन्न ज्ञान की दृढ़तारूप बल से युक्त श्रीरामचन्द्रजी को लोक में कार्यतत्त्व और कारणतत्त्व का ज्ञान हो जायेगा अथवा लोगों के परम पुरुषार्थ

187061 और संसार-भ्रमण का भी विवेक से ज्ञान हो जायेगा अथवा लोकात्मक विराट्, अव्याकृत और हिरण्यगर्भ - ये परमार्थतः ब्रह्म ही हैं, उससे पृथक् नहीं हैं, यह ज्ञान हो जायेगा। तदुपरान्त उन्हें सुख, दुःख आदि नहीं होंगे और सुवर्ण और मिट्टी के ढेले में कुछ भी अन्तर प्रतीत नहीं होगा ।।७॥

187062 मुनिश्रेष्ठ श्रीविश्वामित्रजी के यों कहने पर राजा दशरथ का चित्त आह्लादित हो गया, उन्होंने श्रीरामचन्द्रजी को लाने के लिए फिर अन्य दूत भेजे ॥८॥

187063 द्वारपालों के गमन के अनन्तर श्रीरामचन्द्रजी पिताजी के निकट जाने के लिए, जैसे सूर्य पर्वत से उदित होता है वैसे ही अपने घर के आसन से उठकर थोड़े से अनुचरों और दो भाइयों (लक्ष्मण तथा शत्रुघ्न) के साथ जितने समय में राजा और मुनि का संवाद हुआ उतने ही समय में इन्द्र की स्वर्गभूमि के समान रमणीय पिताजी के पवित्रतम निवासस्थान में गये ॥९,१०॥

187064 श्रीरामचन्द्रजी ने देववृन्द से परिवृत इन्द्र के सदृश राजाओं के मण्डल के मध्य में विराजमान महाराज दशरथ के दूर से ही दर्शन किये । उनके अगल-बगल में बैठे श्रीवसिष्ठजी और विश्वामित्रजी उनसे प्रिय, हित और मधुर वार्तालाप कर रहे थे एवं चारों ओर, शास्त्रों के अर्थ का विस्तार करनेवाले नीतिज्ञ मन्त्री, मालाकार पंक्ति बाँधकर बैठे थे। यथायोग्य स्थान पर खड़ी हुई अतएव मूर्तिमती दिशाओं के सदृश, हाथ में सुन्दर चँवर ली हुईं ललनाएँ महाराज पर चँवर डुला रही थीं॥११-१३। इधर वसिष्ठ, विश्वामित्र आदि ऋषिवृन्द तथा महाराज दशरथ आदि राजवृन्द ने दूर से अपने निकट आ रहे साक्षात् कार्तिकेयके तुल्य रूपवान् और बलवान् श्रीरामचन्द्रजी को देखा ॥१४॥

187065 शान्ति और विवेक के हेतु सत्त्वगुण से सम्पन्न, सकलजनसेवनीय, असीम और व्यक्त आह्लादकता से युक्त श्रीरामचन्द्रजी विविध प्राणियों से व्याप्त, कलायुक्त चन्द्र द्वारा सेवनीय, अपरिमित और स्फुट हिमसे युक्त हिमालय के तुल्य दिखाई देते थे। उनका दर्शन बड़ा प्रिय लगता था, उनके शरीर के अवयव समविभक्त थे, आकृति बड़ी भव्य थी, उनका शान्त और सर्वमनोहर शरीर पुरुषार्थलाभ के (धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष प्राप्ति के) नितान्त योग्य था। वे बड़े विनीत और उदार थे। यौवन का आरम्भ होने पर भी उनके शरीर में यौवनोचित चंचलता नहीं थी किन्तु वृद्धोचित शान्ति (गम्भीरता) शोभा दे रही थी, अविवेक के नष्ट होने के कारण उनमें किसी प्रकार का उद्वेग नहीं था फिर भी उन्हें परमान्द प्राप्त नहीं हुआ था। देखते ही प्रतीत होता था कि उनकी अभीष्ट प्राप्ति प्रायः सन्निहित ही है॥१५-१७॥

187066 उन्होंने संसार की गतिविधि का विचार कर लिया था, वे पवित्रगुणवाले लोगों के आश्रय थे और गुणों ने मानों सत्त्वगुण के लोभ से उनका आश्रय लिया हुआ था। श्रीरामजी उदारस्वभाव शिष्ट और दर्शनीय थे। वे क्षोभरहित स्थिति से सम्पूर्ण साधनसम्पत्ति होने पर भी तत्त्वज्ञानरूप परमानन्द प्राप्त न होने के कारण अपने अन्तःकरणकोटर को (मनोरथ को) अपूर्ण-सा दिखा रहे थे॥१८,१९। इस प्रकार अनेक गुणों से परिपूर्ण और अत्यन्त निर्मल परिमित हार और वस्त्रों से सुशोभित श्रीरामचन्द्रजी ने दूर से ही चंचल और सुन्दर चूड़ामणि की (सिर के रत्न की) किरणों से देदीप्यमान अतएव भूकम्प से चंचल सुमेरु के सदृश सुन्दर मस्तक से प्रणाम किया ॥२०,२१॥

187067 जबकि विश्वामित्रजी 'रामचन्द्रजी को लाओ' यों रामचन्द्रजी के विषय में राजा से कह रहे थे, उसी समय कमलनयन श्रीरामचन्द्रजी श्रीपिताजी के चरणों में प्रणाम करने के लिए

187068 समीप में आये ॥२२॥

187069 श्रीरामचन्द्रजी ने पहले-पहले पिताजी को प्रणाम किया। तदुपरान्त माननीय पुरुषों द्वारा भी प्रधानरूप से सम्मानित वसिष्ठ और विश्वामित्रजी को प्रणाम किया ।।२३॥

187070 तदनन्तर ब्राह्मणों को, बन्धुओं को और अपने बड़े-बूढ़ों को प्रणाम किया। तदनन्तर राजाओं द्वारा किये गये प्रणामों को तनिक झुकाये गये मस्तक से, प्रसन्न दृष्टि से और मधुर वाणी से ग्रहण किया ॥२४॥

187071 समचित्त और देवतुल्य दर्शनीय श्रीरामचन्द्रजी मुनियों का आशीर्वाद ग्रहणकर पिताजी की पवित्र सन्निधि में पहुँचे ॥२५॥

187072 स्नेहमय राजा ने प्रणामशील रामचन्द्रजी का सिर सूंघकर आलिंगन किया और जैसे राजहंस कमल को चूमता है वैसे ही बार बार उनका मुँह चूमा ॥२६॥

187073 शत्रुतापन राजा ने श्रीरामचन्द्रजी की ही नाईं लक्ष्मण और शत्रुघ्न का भी आलिंगन और चुम्बन किया।॥२७|आलिंगन करने के पश्चात् राजा के 'वत्स, मेरी गोद में बैठो' यह कहने पर श्रीरामचन्द्रजी भूमि पर अनुचरों द्वारा बिछाये गये वस्त्र पर बैठ गये॥२८॥

187074 राजा दशरथ ने कहा : पुत्र तुम विवेकसम्पन्न हो एवं विविध कल्याणों के भाजन हो, तुम अविवेकियों की नाईं शिथिल बुद्धि से अपनी आत्मा को खिन्न मत करो। वत्स, वृद्धों की, ब्राह्मणों की और गुरुजनों की आज्ञा का पालन कर रहे तुम्हारे जैसे जनों को ही पवित्र पद प्राप्त होता है, किन्तु जो लोग मोह का अनुसरण करते हैं, उन्हें वह पद नहीं मिल सकता ॥२९,३०॥

187075 पुत्र, तभी तक आपत्तियाँ निर्बल होकर दूर रहती हैं, जब तक मोह को अवकाश नहीं दिया जाता। मोह को अवकाश मिलने पर तो

187076 वे बड़ी बलवती हो जाती हैं॥३१॥

187077 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे राजपुत्र, हे महाभूज, तुम बड़े शूरवीर हो, तुमने दुःख की परम्परा के जनक और कठिनाई से नष्ट होनेवाले इन विषयरूप शत्रुओं पर विजय पाली है॥३२॥

187078 ऐसे प्रभावशाली होने पर भी मूढ लोगों के योग्य विक्षेपरूप बड़ी तरंगों से महान् आवरणरूप शैत्य से युक्त मोहरूप समुद्र में अनात्मज्ञ (आत्मतत्त्व को न जाननेवाले) की भाँति क्यों निमग्न होते हो? ॥३३॥

187079 श्रीविश्वामित्रजी ने कहा : राजकुमार, चित्त द्वारा की गई चंचल नीलकमलों के तुल्य नेत्रोंकी चंचलताको छोड़कर कहिये कि आपके मोहका क्या कारण है ?॥३४॥

187080 जैसे घर को चूहे खोद डालते हैं, वैसे ही जो मन की व्यथाएँ आपके चित्तको दुःखी कर रही हैं। वे किसलिए हुई हैं, कितनी हैं,

187081 और कौनसी अभिलाषा के प्राप्त होने पर शान्त होगी?॥३५॥

187082

187083 मानसिक व्यथाओं के कारण जगत् में प्रसिद्ध ही हैं, उनके लिए प्रश्न क्यों करते हैं ? इस शंका पर कहते हैं।

187084 ठीक है मन की व्यथाओं के कारण प्रसिद्ध है, पर आप उन अनुचित व्यथाओंके उचित पात्र नहीं हैं । आपन्न (आपत्तियुक्त) अथवा दरिद्र ही उनका पात्र हो सकता है। आपकी सभी आपत्तियाँ आपके पिताजी के प्रताप से ही नष्ट हैं, अतः आपके द्वारा आपत्तियों में निरसनीय कुछ है ही नहीं और फिर आपकी आपत्तियाँ तो स्वतः ही निरस्त हैं॥३६॥

187085 हे अनघ ! जिस पदार्थकी आपको अभिलाषा हो उसे शीघ्र कहिये, वह आपको अवश्य मिलेगा, जिसकी प्राप्ति से फिर मानसिक व्यथाएँ आपको कष्ट नहीं पहुँचायेगी॥३७॥

187086 श्रीरामचन्द्रजी ने महामुनि श्रीविश्वामित्रजी के उक्त वाक्य को, जिसके गर्भ में अपनी अभिलाषाओं के अनुकूल प्रकाश निहित है, सुनकर खेद त्याग दिया, जैसे कि मेघ के गर्जने पर अपने अभिमत पदार्थों की सिद्धि का अनुमान करनेवाला मयूर खेद को छोड़ देता है ॥३८॥

187087

187088 ग्यारहवाँ सर्ग समाप्त

187089

187090

187091 बारहवाँसर्ग भोगों की दुःखरूपता, विषय आदि की असत्यता तथा सम्पत्ति की अनर्थहेतुता का वर्णन। वाल्मीकीजी ने कहा : हे भरद्वाज, मुनीन्द्र विश्वामित्रजी के यों पूछने पर रामचन्द्रजी धैर्य धारण कर उत्तम अर्थसे परिपूर्ण सुन्दर वचन बोले ॥१॥

187092 रामजी ने कहा : भगवन् यद्यपि मैं अज्ञानी हूँ, तथापि इस समय आपके पूछने पर सब कुछ कहूँगा, क्योंकि सत्पुरुषों के वचनों का कौन उल्लंघन कर सकता है ? ॥२॥

187093

187094 यों अपनी विनीत वाणी से मुनि को अपने वश में करके रामचन्द्रजी अपने वृत्तान्त के अनुवाद के बहाने से धर्मानुष्ठानजनित चित्त की शुद्धि से विवेक और वैराग्य होने पर मुझमें विचार का उदय हुआ, ऐसा कहते हैं। ___मैं यहाँ अपने पिताजी के घर में उत्पन्न हुआ, क्रम से बढ़ा और विद्या भी प्राप्त की। उसके बाद हे मुनिनायक, सत् आचरणों के अनुष्ठान में तत्पर होकर तीर्थयात्रा के लिए समुद्रपर्यन्त पृथ्वी के चारों

187095 ओर विचरा ॥३,४॥

187096 इस बीच में इस संसार पर आस्था को हरनेवाला यह विचार मेरे मन में उत्पन्न हुआ, जिसे मैं आपके सामने उपस्थित करता हूँ|५॥

187097 तीर्थयात्रा करने के अनन्तर मेरा मन उक्त विवेक से पूर्ण हो गया। उससे सब विषय परिणाम में नीरस हैं, ऐसी बुद्धि हुई और उस बुद्धि से मैंने विचार किया कि यह जो संसार का प्रवाह है, यह क्या सुख का हेतु हो सकता है ? अर्थात् इस विस्तृत संसार से कभी सुख नहीं मिल सकता, क्योंकि इसमें जो जीव उत्पन्न होते हैं, वे मरने के लिए ही उत्पन्न होते हैं और जो मरते हैं, वे जन्म के लिए ही मरते हैं, उनको कुछ भी सुख नहीं मिलता ॥६,७॥

187098

187099 (शास्त्रकारों ने भी 'मृतिबीजं भवेज्जन्म जन्म बीजं भवेन्मृतिः' यानी मरण में जन्म कारण है और जन्म में मरण कारण है, ऐसा कहा है।)

187100 इस विषय में यदिशंका हो कि भले ही जन्म और मरण दुःखरूप हों, परन्तु उनके बीच में जीवनदशा में सुख मिलता ही है, तो इस पर कहते है।

187101 चर और अचरों की चेष्टाओं से युक्त वैभवकाल में रहनेवाले ये जितने भोग के साधन पदार्थ हैं, ये सबके-सब अस्थिर याने क्षणिक हैं, ये आपत्तियों के ही स्वामी यानी मूल हैं और पाप के हेतु हैं पापस्वरूप हैं ॥८॥

187102

187103 (तात्पर्यार्थ यह है कि इस जगत् में दो प्रकार के प्राणी होते हैं एक चर यानी चलने फिरनेवाले और दूसरे अचर यानी जो चल-फिर नहीं सकते -वृक्षादि । उनमें चलने फिरनेवालों की भोग में प्रवृत्ति अपनी ही प्रवृत्ति और निवृत्ति से प्राप्त साधनों द्वारा होती है। और अचरों

की भोग में प्रवृत्ति दैव (प्रारब्ध) से प्राप्त साधनों द्वारा होती है। इस भोगप्रवृत्तिरूपचेष्टा से युक्त होने पर भी स्त्रक् (पुष्पमाला), चन्दन, अन्न, पान आदि जितने विषय हैं, वे सब शाश्वत सुख नहीं दे सकते, क्योंकि वे खुद ही अस्थिर हैं, अर्थात् जिस समय उनकी प्राप्ति होगी, उस समय सुख देते हैं और जिस समय उनसे वियोग होता है, उस समय दुःख देते हैं, इसलिए उनसे एक प्रकार के सुख की आशा ही नहीं की जा सकती, अधिक क्या कहें, ये विषय आपत्तियों के स्वामी हैं अर्थात् राग-द्वेष आदि बड़ी-बड़ी आपत्तियाँ उन्हीं से प्राप्त

187104

187105 होती हैं और शास्त्रों में जो निषिद्ध विषय हैं, वे तो स्वयं पापरूप ही हैं, अतः इन अस्थिर विषयों से सुख

187106 की अभिलाषा करना सर्वथा मूर्खता ही है।)

187107 लोहे की शलाकाओं के समान ये विषय परस्पर एक दूसरे से मिले जुले नहीं हैं, किन्तु केवल मन की कल्पना से उनका सम्बन्ध जबर्दस्ती माना जाता है अर्थात् यह मेरे उपभोग का साधन है, इससे मैं यह काम करूँगा, इस प्रकार की मन की कल्पना से उन विषयों का परस्पर क्रिया-कारणभाव से सम्बन्ध माना जाता है, इसलिए लोगों को सुखकारकरूप से उनका जो भान होता है, वह केवल अज्ञानमूलक मन से कल्पित ही है, इसलिए विषय दुःखरूप ही हैं,सुखरूप नहीं हैं ॥९॥

187108

187109 केवल विषयों का सम्बन्ध ही मन के द्वारा कल्पित नहीं है, किन्तु जीव के जन्म आदि भी मन के द्वारा ही कल्पित हैं, इसलिए दृश्यमान सम्पूर्ण जगत् मन से कल्पित ही है, यह कहते हैं।

187110 कृत्रिम वेष के समान दीखनेवाला यह सारा जगत् मन की कल्पनामात्र है और वह मन भी विवेकज्ञान होने पर शून्य-सा ही प्रतीत होता है, अतः मन से भी हम सुख की आशा नहीं कर सकते, फिर हम लोगों को इतने समय तक सुख होगा' इस प्रकार मोह में किसने डाल रक्खा है ?॥१०॥

187111 जैसे मरीचिका को जल समझकर मुग्ध मृग वन में बड़ी दूर तक इधर-उधर भटकते रहते हैं, फिर भी कुछ नहीं मिलता, वैसे ही मूढबुद्धि हम लोग इस संसार में असत् पदार्थों को सुख के साधन समझकर इधर-उधर खूब भटकते रहते हैं, पर हाथ कुछ नहीं लगता । यद्यपि हम लोग किसी के द्वारा बेचे नहीं गये हैं, तथापि बेचे गये प्राणियों के समान परवश होकर बैठे हुए हैं, अत्यन्त खेद है कि माया को जानते हुए भी हम मूढ़ ही हैं, क्योंकि उसकी कुछ चिन्ता नहीं करते॥११,१२॥

187112 इस संसाररूप प्रपंच में ये जो अभागे भोग हैं, वे कौन चीज हैं कि हम लोग उनके व्यर्थ मोह से या भ्रान्ति से बद्ध होकर अवस्थित हैं?॥१३॥

187113 जैसे अरण्य में किसी गड्ढे में गिरे हुए मूढ़ मृग बहुत काल के बाद यह जानते हैं कि हम गड्ढ़े के अन्दर गिर गये हैं, वैसे ही हम लोगों ने बहुत काल के बाद यह जाना कि हम व्यर्थ मोह में गिरे हुए हैं|१४॥

187114 मुझे राज्य से क्या ? इन भोगों से क्या ? मैं कौन हूँ और किसलिए आया हूँ ? जो मिथ्या है, वह मिथ्या ही रहे, क्योंकि उसके मिथ्या होने से किसका क्या बिगड़नेवाला है ? ॥१५॥

187115 हे ब्रह्मन्, जैसे यत्रतत्र भ्रमण करनेवाले पथिक की मरुभूमि से आस्था हट जाती है, वैसे ही मेरे इन सब विचारों से सभी भोग-साधन पदार्थों से मेरा चित्त हट गया है। इसलिए भगवन्, आप यह बतलाइये कि यह दिखनेवाला जगत् सर्वात्मना नष्ट अर्थात् असत् इसलिए हो जाता है कि सत् और असत् का विरोध है ? यदि जगत् असत् है, तो वह फिर कभी सत् होता है ? उसकी क्या वृद्धि होती है ? क्या जरा, मरण, आपत्ति, जन्म और सम्पत्ति ये सब आविर्भाव और तिरोभाव से पुनः पुनः बढ़ते रहते हैं ? मुनिवर ! देखिये, हम लोग उन तुच्छ भोगों से ऐसे जर्जर हो गये हैं, जैसे कि पर्वत के ऊपर के वृक्ष आँधी से जर्जर हो जाते हैं। जो बुद्धिमान् लोग हैं, वे भी कुछ नहीं कर रहे हैं, इसलिए विवेकी और अविवेकी सभी प्राणी जैसे अचेतन बाँस की वेणु पवन के द्वारा शब्द करती है, वैसे प्राण नामक वायु से प्रेरित होकर व्यर्थ ही शब्द करते हैं, उनसे कुछ भी नहीं होता। जैसे पुराना वृक्ष अपने खोखले में रहनेवाली उग्र अग्नि से जल जाता है, वैसे ही हे मुनिश्रेष्ठ मेरा इस दुःख से छुटकारा कैसे होगा, ऐसी चिन्तारूप अग्नि से मैं सदा जलता रहता हूँ॥१६-२१॥

187116 संसार के विविध दुःखरूप पाषाण से मेरा अन्तःकरण जर्जर हो गया है, मैं अपने मित्रों और लोक से डरकर

187117

187118 अश्रुपूर्ण नेत्रों से नहीं रो रहा हूँ, क्योंकि यदि मैं रोना आरम्भ करूँ, तो वे भी रोने लगेंगे॥२२॥

187119 अश्रुरहित शुष्क रोदन से प्रीतिशून्य अतएव हर्षादिशून्य मेरे मुख के कृत्रिम स्मित, अभिलाप आदि वृत्तियों को एकान्त में मेरा अन्तःकरणस्थ विवेक ही देखता है ।।२३॥

187120 जैसे कोई पूर्व अवस्था में अनेक प्रकार की सम्पत्तियों से सम्पन्न भाग्यवान् पुरुष दैव से आई हुई दरिद्रावस्था में अपनी पूर्वीय समृद्धि का स्मरण कर मुग्ध होता है। वैसे ही मैं भी प्रियतम विषयों की विनाशप्राय अवस्था का या सब प्रकार के दुःखों के उपशमरूप परमानन्द के अज्ञान की विकारभूत अवस्था का विचार कर इस सांसारिक चेष्टा से अत्यन्त मुग्ध हो रहा हूँ॥२४॥

187121 वंचना से भरपूर यह लक्ष्मी अन्तःकरण की वृत्तियों को मुग्ध करती है, गुणों को नष्ट करती है और अनेक तरह के दुःखों को देती है ॥२५॥

187122 धनियों को चिन्तारूप धार से खण्डशः काटने के लिए प्रवृत्त चक्ररूपी ये विविध धन मुझे आनन्द नहीं देते और स्त्री, पुत्रादि परिवार से परिपूर्ण घर उग्र आपत्तियों के घरों के समान मुझे आनन्द नहीं दे रहे हैं ॥२६॥

187123 जैसे भंगुर काष्ठ आदि से आच्छादित छोटे गर्त में गिरने के कारण प्राप्त क्षुधा, पिपासा आदि दोषों के और गिरना, बाँधा जाना आदि दुर्दशाओं के विचार से बन्धन में पड़े हुए हाथी को सुख नहीं होता, वैसे ही देह आदि पदार्थों के भंगुरत्वरूपहेतु से जनित अनेक प्रकार के दोषों और दुर्दशाओं का स्मरणकर मुझे सुख नहीं होता ॥२७॥

187124 अज्ञानरूपी रात्रि में अविचाररूपी निविड़ कुहरे से लोगों की ज्ञानरूपी ज्योति के नष्ट होने पर दूसरों को दुःख देनेवाले बड़े चतुर सैकड़ों विषयरूपी चोर सदा चारों ओर विवेकरूपी मुख्य रत्न को चुराने के लिए जीजान से लगे हुए हैं। युद्ध में उन्हें विनष्ट करने के लिए विद्वानों को (तत्त्वज्ञानियों को) छोड़कर कौन से योद्धा समर्थ हो सकते हैं ? तत्त्वज्ञानी ही उनका विनाश करने में समर्थ हैं, दूसरे नहीं, क्योंकि तम (अज्ञान और अन्धकार) का विनाश हुए बिना उनका वध होना असंभव है, यह भाव है ॥२८॥

187125

187126 बारहवाँ सर्ग समाप्त

187127 तेरहवाँसर्ग सब मूढ़ों को प्रिय और सदा भोगरूपी अनर्थ को देनेवाली लक्ष्मी की विविध दोषों द्वारा निन्दा।

187128 इस प्रकार विषयों की असारता का प्रतिपादन कर विषय-सम्पादन में हेतुभूत श्री-धनसम्पत्ति भी असार ही है, ऐसे प्रतिपादन करने के लिए इस सर्ग का आरम्भ करते हैं।

187129 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिश्रेष्ठ, इस संसार में धनसम्पत्ति स्थिर और विविध सुखों की हेतु होने के कारण उत्कृष्ट है, ऐसा मूढ व्यक्तियों ने ही मान रक्खा है, वस्तुतः वह न स्थिर है, और न उत्कृष्ट ही है। वह नितान्त अनर्थ देनेवाली और मोह की हेतु है अर्थात वध, बन्धन, नरक आदि विविध क्लेश देती है, तनिक भी सुख नहीं देती अथवा प्राप्त होने पर मोह में डालती है, नष्ट होने पर क्लेश देती है या गर्हित धन ही देती है, विवेक नहीं देती ।।१॥

187130 जैसे वर्षाकाल में नदी ऊपर को उछलने कूदनेवाली बड़ी बड़ी अनेक मलिन तरंगों को धारण करती है, वैसे ही उक्त सम्पत्ति उत्साह से बढ़े हुए अनन्त मनोरथों से युक्त अतएव अत्यन्त आकुल अनेक मूढ लोगों को अपने वशमें कर अपनी ओर खींचती है। हे मुनिवर, चिन्ताएँ श्री की पुत्रियाँ हैं। जैसे नदीसे असंख्य तरंगे उत्पन्न होती हैं, फिर वे वायु की सहायता से बढ़ती हैं, वैसे ही श्री से असंख्य चिन्तारूप पुत्रियों की उत्पत्ति होती है, तदुपरान्त

187131

187132 विविध दुश्चेष्टाओं द्वारा उनकी वृद्धि होती है ॥२,३॥

187133 जैसे अज्ञान से आग को पैर से कुचल कर जली हुई कोई अभागिन एक जगह चरण नहीं रख सकती, किन्तु हाथ-पैर पटकती हुई इधर-उधर घूमती है, उसकी चेष्टा एक सी नहीं रहती, वैसे ही श्री भी शास्त्रप्रतिपादित सदाचार से रहित पुरुष को प्राप्तकर इधर-उधर घूमती-फिरती है, कभी एक जगह स्थिर नहीं रहती॥४॥

187134 जैसे दिये की लौ छूने से दाह उत्पन्न करती है और काजल को धारण करती है, वैसे ही यह श्री भी जुआ, चोरी आदि से इसके कुछ हिस्से का क्षय होने पर श्रीमानों को सन्तप्त करती है और बीच में ही (अनवसर में ही) अपना या अपने उपभोक्ता का नाश कर डालती है|५॥

187135 दुःख से उपार्जित भी यह मूढ़ श्री राजाओं की प्रकृति के समान गुण और अवगुणों के विचार के बिना ही जो कोई उसके समीप में रहता है, उसीका अवलम्बन कर लेती है अर्थात् जैसे प्रायः मूढ राजा लोग धार्मिक गुणवानों के साथ प्रीति नहीं करते, जिस किसी समीपस्थ के साथ प्रीति कर लेते हैं, वैसे ही दुःख से उपार्जित भी यह श्री गुणवान् धार्मिकों के ही उपभोग के लिए नहीं होती, किन्तु गुण और अवगुणों के विचार के बिना जिसको समीप में पाती है उसी से लिपट जाती है ॥६॥

187136 जिन कर्मों का फल धन, राज्यलाभ आदि और लोभ, हिंसा, मिथ्याभाषण आदि दोषरूप सर्पविष के वेगोंके विस्तार के लिए होता है उन्ही युद्ध, जुआ, व्यापार आदि कर्मों से यह बढ़ती है; यज्ञ, दान आदि से नहीं, उनसे तो बढ़ने के बदले घटती है, क्योंकि उनमें इसका व्यय होता है|७॥

187137 तभी तक लोग अपने और पराये लोगों पर दया, दक्षिण्य, स्नेह आदि करते हैं, जब तक कि जैसै वायु से बर्फ कड़ा हो जाता है, वैसे ही श्री द्वारा वे कठोर नहीं हो जाते। सम्पत्ति प्राप्त होते ही लोग अपने

और पराये जनों पर दया और स्नेह का भाव छोड़कर कठोर बन जाते हैं, यह भाव है।॥८॥
जैसे धूलि की मुट्ठी मणियों को मलिन कर देती है, वैसे ही बड़े-बड़े विद्वान् शूरवीर, दूसरे के उपकार न भूलनेवाले, दक्ष और मृदुभाषी पुरुषों को भी धन-सम्पत्ति मलिन कर देती है।९॥
भगवन् सम्पत्ति की वृद्धि से दुःख ही होता है सुख नहीं होता अर्थात् जैसै विषलता केवल मृत्यु की ही कारण होती है, वैसे ही श्री भी सुख की कारण न होकर दुःख की ही कारण होती है। रक्षा करने पर भी वह मृत्यु के साधनों को जुटाती है। अर्थात् जैसे विषलता के समीप रक्षण, अवेक्षण आदि करने के लिए जानेपर भी मृत्यु लाभ की संभावना रहती है, वैसे ही सम्पत्ति की रक्षा करने पर भी अपने विनाश की पूरी सम्भावना है॥१०॥
__कोई-कोई श्रीमान् लोग भी बड़े धार्मिक और यशस्वी देखे जाते हैं ऐसी परिस्थिति में श्री की प्राप्ति होने तक ही गुणियों में गुण रहते हैं, यह कैसे कहा? इस पर कहते हैं।
हे मुने, इस लोक में लोग जिसकी निन्दा नहीं करते ऐसा श्रीमान्, आत्मश्लाघा न करनेवाला शूरवीर पुरुष और सब पर समानभाव से दृष्टि रखनेवाला स्वामी ये तीन पुरुष दुर्लभ हैं, अर्थात् श्रीमान् की किसी न किसी तरह लोग अवश्य निन्दा करते है शूर अवश्य ही अपनी प्रशंसा करता है, निग्रह और अनुग्रह में समर्थ स्वामी सब पर समदृष्टि नहीं हो सकता ॥११॥
हे मुनिवर, अज्ञ लोगों ने जिस श्री को सुख की हेतु समझ रक्खा है, वह दुःखरूप साँ की दुर्गम और भीषण गुफा है एवं महामोहरूपी हाथियों का आवास रूप विन्ध्याचल का मैदान है अर्थात् यह श्री महादुःखदायिनी और महामोह से आवृत्त करनेवाली है१२॥
सत्कर्मरूपी कमल के लिए रात्रि है। (जैसे रात्रि में कमल संकुचित हो जाते हैं, वैसे ही श्री प्राप्त होने पर सत्कर्मों का ह्रास हो जाता है), दुःख रूपी कुँई (कमलिनी) के लिए चन्द्रिका

(चाँदनी) अर्थात् जैसे चाँदनी में कमलिनी (नीलोत्पल) विकसित होती है, वैसे ही श्री के प्राप्त होने पर दुःखों का खूब विकास होता है और दयादृष्टिरूपी या परमार्थदृष्टिरूपी दीपक के लिए झकझोर वायु
और बड़ी-बड़ी तरंगों से युक्त नदी हैं। (जैसै झंझावात और तरंगों से युक्त नदी के झोकों से दीपक बुझ जाता है, वैसे ही श्री की प्राप्ति होने पर दयादृष्टि या परमार्थदृष्टि बन्द हो जाती है।)॥१३॥
यह भय और भ्रान्तिरूपी मेघ के लिए पुरोवात (पूर्वी हवा) है, (जैसै पूर्वी हवा मेघ की वृद्धि की हेतु है, वैसे ही श्री भी भय और भ्रान्ति की जननी है) विषादरूपी (खेदरूपी) विष को बढ़ानेवाली है, संशय और संक्षोभ आदि की क्षेत्र है और दुःखदायक भय को पैदा करने में सर्पिणी है या यह खेद के लिए भयरूपी भोग से (सर्पशरीर से) युक्त सर्पिणी है ॥१४॥
वैराग्यरूपी लताओं के लिए तुषार है, काम आदि चित्तविकाररूपी उल्लुओं के लिए अँधेरी रात है, विवेकरूपी चन्द्रमा के लिए राहू की दाढ़ है और सौजन्यरूपी कमल के लिए चाँदनी है अर्थात् जैसे तुषार से लताएँ सूख जाती हैं वैसे ही श्री प्राप्ति होने पर विवेक नष्ट हो जाता है एवं जैसे चाँदनी में कमल सिकुड़ जाते हैं खिलते नहीं वैसे ही सम्पत्ति प्राप्त होने पर सौजन्य का संकोच हो जाता है॥१५॥
यह श्री इन्द्रधनुष के समान चंचल (अचिरस्थायी) रंगों से मनोहर एवं बिजली के समान चपल और उत्पन्न होते ही नष्ट होनेवाली है और प्रायः जड़ (मूर्ख) ही इसके आश्रय है|१६॥
यह चपलता में जंगली नेवलियों से भी बढ़-चढ़कर है, दुष्कुल में सत्पन्न हुई है, अच्छे कुल में सत्पन्न नहीं है । वंचना में उग्र मृगतृष्णिका को जीतनेवाली है अर्थात् यह वंचना में इतनी दक्ष है कि वंचकतम मृगतष्णा को भी इसके सामने हार खानी पड़ी है|१७॥
अतिचपल होने के कारण क्षण भर भी एक स्थान पर न रहनेवाली यह जलतरंग और दीपशिखा से (दिये की लौ से) भी बढ़कर भंगुर है और अनगिनत दुर्दशाओं की जननी है।।१८। यह युद्ध के लिए उत्सुक मनुष्यरूपी गजेन्द्रों का विनाश करनेवाली सिंहनी के समान है। बड़ी शीतल तथा स्वयं तीक्ष्ण और तीक्ष्णहृदयवाले (क्रर हृदयवाले) लोगों के पास रहनेवाली तलवार के समान है।।१९॥
मृत्यु द्वारा हरे गये लोगों को चाहनेवाली, अनेक मानसिक व्यथाओं से व्याप्त (अनेक मानसिक व्यथाएँ जिसमें चोर के समान छिपी रहती है) अभव्य लक्ष्मी से दुःख को छोड़कर कुछ भी सुख मैं नहीं देखता ॥२०॥
जिस पुरूष की अलक्ष्मी द्वारा (सपत्नीरूप दरिद्रता द्वारा) स्वयं दूर निकाली गई चिरकाल तक सपत्नी द्वारा उपभुक्त उसी को फिर आदर से आलिंगन सा करती है, यह बड़े खेद की बात है, यह मानवती नहीं है, किन्तु निर्लज्ज है और इसकी दुष्टता कभी जाती नहीं॥२१॥
यह लक्ष्मी मनोहर है, अतएव चित्तवृत्ति को अपनी ओर खींचती है, मरण, पतन आदि के कारण साहसिक कर्मों से प्राप्त होती है और बिजली के समान क्षण भर में नष्ट हो जाती है, अतः यह सर्पो से लिपटी हुई गड्ढे में उत्पन्न हुई पुष्पलता के समान है॥२२॥

तेरहवाँ सर्ग समाप्त
चौदहवाँसर्ग काम आदि दोषों से दूषित तथा व्याधि, रोग और जरावस्था से पीड़ित मूर्ख के जीवन, यौवन और आयु की निन्दा ।
श्री के समान आयु भी सुखकर नहीं है, यह कहते हैं। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, जीव की आयु पत्ते के सिरे पर लटक रहे जलबिन्दु के (ओस के)
सदृश अस्थिर है, वह उन्मत्त के समान असमय में ही इस कुत्सित शरीर को छोड़कर चली जाती है, अर्थात् जैसे उन्मत्त पुरुष अपने अत्यन्त उपयोगी उपकरणों को, जब मन में आये, छोड़ कर चला जाता है, वैसे ही आयु भी शरीर को छोड़कर चली जाती है।।१॥
जिन लोगों के चित्त विषयरूपी सर्पों के संसर्ग से सर्वथा जर्जर (शिथिल) है और जिनमें दृढ़ आत्मविवेक नहीं है, उनकी आयु वृथा और क्ले शकर ही है ॥२॥

क्या ब्रह्मवेत्ताओं की आयु भी व्यर्थ और क्लेशजनक है ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
जो लोग ज्ञातव्य वस्तु को (ब्रह्म को) जान चुके हैं, असीम ब्रह्म में विश्रान्त हैं और जिनके जीवन में लाभ, हानि और सुख-दुःख में चित्तवृत्ति समान रहती है, उन महापुरुषों की आयु ही सुखदायक है ॥३॥
हे महामुने, हम लोग देह आदि को ही 'यह आत्मा है', ऐसा निश्चय कर बैठे हैं, हमें संसाररूपी मेघ में स्थित बिजली के समान चंचल आयु में सुख प्राप्त नहीं हुआ । वायु का घेरा हो सकता है, आकाश के टुकड़े टुकड़े किये जा सकते हैं और लहरें एक दूसरे में माला की नाईं गूंथी जा सकती है पर आयु में विश्वास नहीं किया जा सकता । शरत् ऋतु के बादल के समान स्वल्प, तेल रहित दीपक और तरंग के समान चंचल आयु गई हुई ही देखी जाती है ॥४-६॥
तरंग को, जल आदि में प्रतिबिम्बित चन्द्रमा को, बिजली को और आकाशकमल को हाथ से पकड़ने का मुझे विश्वास है, पर अस्थिर आयु में मेरा विश्वास नहीं है। तरंग, प्रतिबिम्बित चन्द्र आदि का ग्रहण असंभव है फिर भी उक्त असंभव बातें भले ही हो जायें, पर अस्थिर आयु में मेरा विश्वास नहीं होता यह भाव है ।।७॥
जैसे खच्चरी दुःख के लिए ही गर्भ धारण करती है, क्योंकि उसका पेट फाड़कर ही गर्भ निकलता है, ऐसी बात प्रसिद्ध है) वैसे ही जिसके मन की तृष्णाओं का विनाश नहीं हुआ है, ऐसे मूर्ख पुरुष व्यर्थ आयु को दुःख के लिए ही विस्तृत चाहता है। व्यर्थ आयु को विस्तृत चाहना खच्चरी के गर्भधारण के समान दुःखहेतु ही है, यह भाव है |८॥
इस संसार से संभ्रमण में वल्लीरूप शरीर सृष्टिरूपी सागर में जल का विकार फेन रूप है, जैसे सागर में जल का विकार फेन अस्थिर है, वैसे ही इस सृष्टि में यह शरीर अत्यंत अस्थिर है, इसलिए इसमें मुझे जीवन अच्छा नहीं लगता॥९॥
जिससे अवश्य प्राप्तव्य वस्तु की (परम पुरुषार्थ रूप मुक्ति की) प्राप्ति की जाती है, जिससे पीछे शोक प्राप्त नहीं होता और जो परम निर्वृत्ति (जीवन्मुक्ति) का स्थान है, वही उत्तम जीवन कहा जाता है|१०॥
वृक्ष भी जीते हैं और मृग-पक्षी भी जीते ही हैं, पर उसी पुरुष का जीना जीना है जिसका मन मनन के फलस्वरूप तत्त्वज्ञान से या वासना के क्षय से तुच्छ हो जाता है। जगत् में उनका ही उत्पन्न होना सफल है और वे ही प्रशंसनीय जीवन वाले हैं, जो फिर इस जगत् में जन्म नहीं लेते, शेष जीव तो चिरकाल तक जीने वाले गदहे के समान हैं अर्थात् गदहे के जीवन के समान उनका जीवन गर्हित है॥११,१२॥
अपवित्र देह में आत्मबुद्धि करनेवाले अविवेकी के लिए शास्त्र भाररूप है अर्थात् भार के समान व्यर्थ श्रम का ही कारण है । विषयानुरागी पुरुष के लिए तत्त्वज्ञान भार है, अशान्त पुरुष के लिए मन भार है और अनात्मवान् के लिए शरीर भार है ॥१३॥
दुर्बुद्धि पुरुष के लिए आयु, मन, बुद्धि, अहंकार तथा चेष्टाये सब भारवाहक के भार के समान दुःखदायक हैं। यह आयु श्रमनिवृत्तिसे रहित, पूर्णकामता से शून्य, आपत्तियों के घर और रोगरूपी पक्षियों का घोंसला है, इससे केवल सदा परिश्रम ही प्राप्त होता है ।।१४,१५॥
जैसे चूहा प्रतिदिन आलस्य का

त्यागकर लगातार धीरे-धीरे पुराने टीले को खोदकर नष्ट कर देता है। वैसे ही काल प्रतिदिन आलस्य का त्यागकर धीरे-धीरे आयु को क्षीण कर रहा है। जैसे बिल में आराम कर रहे, विष द्वारा सन्ताप देनेवाले भीषण सर्प वन की वायु का पान करतें हैं, वैसे ही शरीररूपी बिल में आरामसे बैठे हुए विष के समान दाह (सन्ताप) देनेवाले भीषण सर्पो के सदृश घोर रोग जीव की आयु का पान करते हैं।।१६,१७॥

187178 सदा लकड़ी का बुरादा गिरा रहे वृक्ष के भीतर रहनेवाले छोटे-छोटे दुष्ट दीमकों द्वारा पुराना पेड़ काटा जाता है, वैसे ही सदा पीब-रक्त और मल बहा रहे शरीर में रहनेवाले तुच्छ और दुष्ट रोग आदि दुःखों द्वारा चारों ओर से आयु काटी जा रही है |१८॥
187179 जैसे बिल्लीशीघ्र निगलने के लिए उत्कट अभिलाषापूर्वक चूहे को देखती है वैसे ही मृत्यु शीघ्र निगलने के लिए उत्कट अभिलाषापूर्वक सदा जीव की आयु की ताक में बैठी रहती है। जैसे बहुत भोजन करनेवाले पुरुष भक्षित अन्न को पचा डालता है, वैसे ही तुच्छ
187180 और गन्ध आदि गुण से युक्त वेश्यारूपी वृद्धावस्था जीव की शक्ति को क्षीण कर उसे जीर्ण कर देती है॥१९,२०॥
187181 जैसे कुछ ही दिनों में यह दुर्जन है, ऐसा जानकर सज्जन दुर्जन को अनादर पूर्वक छोड़ देता है, वैसे ही यौवनावस्था कुछ काल तक इस देह में वास कर थोड़े ही दिनों मे प्राणी को निरादर के साथ छोड़ देती है ॥२१॥
187182 जैसे लम्पट लोग (महाविषयी पुरुष) सौन्दर्य के अभिलाषी होते हैं वैसे ही विनाश का मित्र और वृद्धावस्था तथा मृत्यु का सहायक काल भी पुरुष और पुरुषकी आयु का सदा ग्राहक रहता है ॥२२॥
187183 हे मुनिवर, अधिक क्या कहें, जीवन्मुक्त पुरुषों द्वारा अनुभूत नित्य सुख और स्थिरता से सर्वदा के लिए त्यक्त, अति तुच्छ और गुणों से रहित संसार में ऐसी कोई वस्तु नहीं है, जैसी कि मृत्यु की ग्रास यह आयु है॥२३॥
187184
187185 चौदहवाँ सर्ग समाप्त
187186 पन्द्रहवाँसर्ग सब अनर्थ और ममता के मूल स्तम्भ अहंकार की निन्दा। इसी प्रकार अहंकार भी सुखकर नहीं है, बल्कि सम्पूर्ण दोष अभिमान से ही होते हैं, ऐसा कहते हैं।
187187 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, अज्ञानरूप निमित्त कारण से व्यर्थ ही अहंकार की उत्पत्ति हुई है और व्यर्थ ही वह चारों तरफ से बढ़ता है, उससे किसी पुरुषार्थ की सिद्धि नहीं होती। 'मिथ्यामयेन से यह दर्शाते हैं कि उसका उपादान कारण भी अज्ञान ही है अर्थात् वह अज्ञानमय है या 'मिथ्यामयेन ऐसे छेद करना चाहिए । दुष्ट अहंकार नामक शत्रु (काटनेवाले) रोग से मैं भयभीत हूँ |१॥
187188 संसार एक आकारवाला नहीं है। उसके विविध प्रकार हैं। साध्य, साधन, फल, प्रवृत्ति-ये सभी संसार के आकार हैं । उक्त विविध आकारवाला संसार अनादिकाल से लेकर जन्म, मरण, नरक आदि अनन्त दुःखपरम्पराका अनुभव करके भी फिर फिर उक्त दुःख परम्परा के हेतु तुच्छ सुखों को अनेक कष्टों से चाहनेवाले इसीलिए दीनों से भी दीन विषयलम्पट लोगों को निरन्तर राग-द्वेष आदि दोषों में विक्षिप्त और कलंकित करता है । यह सब अहंकार का ही प्रसाद है, दूसरे का नहीं ॥२॥
187189 अहंकार से ही विविध आपत्तियाँ- (शारीरिक कष्ट) होती हैं, अहंकार से ही अनेक भीषण मानसिक क्लेश होते हैं और अहंकार से ही विषयानुराग अथवा दुश्चेष्टाएँ होती है। मेरा रोग अहंकार ही है॥३॥
187190 मुनिवर, चिरकालिक परम
187191
187192 वैरी उक्त अहंकार का अवलम्बन करके न तो मैं भोजन करता हूँ और न जल पीता हूँ। विविध भोगों के भोग का तो कहना ही क्या है ? ॥४॥
187193 जैसे बहेलिया वागुरा को (मृगों को बाँधने का फन्दा अर्थात् जाल को) बिछाकर मृगों को पकड़ता है, वैसे ही अहंकाररूपी दोष ने संसाररूपी अँधेरी रात्रि में फैलाकर मन को मोहित करनेवाली यह माया बिछा रखी है।५॥
187194 जैसे पर्वत से खैर के वृक्षों की उत्पत्ति होती है, वैसे ही संसार में जितने चिरकाल स्थायी भीषण महादुःख हैं, उनकी उत्पत्ति अहंकार से ही हुई है ॥६॥
187195 अहंकार शमरूपी चन्द्रमा को निगलने के लिए राहूका मुँह है, गुणरूपी कमलों का विनाश करने के लिए तुषाररूप वज्र है और सब भूतों में समदर्शितारूपी मेघ के लिए शरदऋतु है अर्थात् जैसे चन्द्रमा को राहू निगल जाता है जैसे कमलों को हिमवर्षा नष्ट कर देती है और शरद्-ऋतु मेघों का विध्वंस कर डालती है, वैसे ही अहंकार शम, दया, दाक्षिण्य आदि गुण और सब पर समदृष्टि को नष्ट कर देता है, इसलिए मैं इस अहंकार का त्याग करता हूँ॥७॥
187196
187197 अहंकार का त्याग करने पर देहाभिमान, ममता आदि दोष स्वयं ही शान्त हो जाते हैं, ऐसा दर्शाते हैं।
187198 न मैं रामचन्द्र हूँ, न मुझे विषयों की अभिलाषा है और न मेरा मन ही है। मैं निर्वैर होकर बुद्ध के समान अपनी आत्मा में स्थित रहना चाहता हूँ। जैसे बुद्ध किसीको किसी प्रकार की पीड़ा नहीं पहुँचाते थे वैसे ही में भी किसी को किसी प्रकार की पीड़ा न पहुँचा कर आत्माराम होना चाहता हूँ॥८॥
187199
187200 'निन्द्योष्पि गुणो ग्रह्यः' इस न्याय से बुद्ध का उदाहरण दिया है या 'जितः ऐसा पाठ समझना चाहिए।
187201 अहंकार के वशीभूत होकर मैंने जो कुछ खाया-पिया, यज्ञ-याग आदि किया तथा इसके अतिरिक्त और जो कुछ कर्म किया, वह सब तुच्छ (असार) है, अहंकार से रहित होना ही सार वस्तु है ॥९॥
187202 ब्रह्मन्, यदि अहंकार रहता है, तो आपत्ति में मुझे दुःख होता है और अहंकार नहीं रहता, तो मैं सुखी रहता हूँ, इसलिए अहंकार रहित होना श्रेष्ठ है ॥१०॥
187203
187204 भोगसम्पत्ति से ही उद्वेगहीनता आदि क्यों नहीं होते इस शंका पर कहते हैं।
187205 मुनिवर, मैं अहंकार को त्याग कर शान्तचित्त होकर, उद्वेग को छोड़कर बैठा हूँ। भोग-समूह, भंगुर देह, इन्द्रिय, विषय आदि के अधीन हैं, इसलिए इनमें किसी एक के भी नष्ट होने पर उद्वेग की प्राप्ति दुर्वार होती है|११॥
187206 ब्रह्मन्, जब तक अहंकाररूपी मेघ उमड़ता रहता है तब तक तृष्णारूपी कुटज के फूल खूब खिलते रहते हैं और अहंकार रूपी मेघ के शान्त होने पर तृष्णा बिजली की लकीर के तुल्य, बुझी हुई दीपशिखा (दीपक की लौ) की तरह, बड़ी शीघ्रता से कहीं विलीन हो जाती है। जैसे मेघ गड़गड़ाहट के साथ गर्जता है वैसे ही अहंकाररूपी विशाल विन्ध्याचल में मन रूपी मत्त गजेन्द्र युद्धोत्साह के साथ या निविड़ शिलाओं के टूटने की ध्वनि के साथ गर्जता है॥१२-१४॥
187207 इस देहरूपी महाअरण्यमें उन-उन हेतुओंसे वृद्धि को प्राप्त यह निविड़ अहंकाररूपी मत्त सिंह निरन्तर भ्रमण करता है, उसीने इस जगत् समुदाय को बनाया है उसी ने पुण्य-पापादिरूपी बीज की वृद्धि से इस जगत् के विस्तार को प्राप्त किया है ॥१५॥
187208 जैसे लम्पट पुरुष मोतियों की माला गूंथ कर गले में पहने रहते हैं, वैसे ही अहंकार ने भी तृष्णारूपी तागे में जन्म परम्परारूप मोतियों की माला, गूंथ कर गले में धारण कर
187209
187210
187211 रक्खी है|१६॥
187212 महामुने, इस अहंकाररूपी परम शत्रु ने ही इस संसार में मन्त्र-तन्त्र से शून्य पुत्र, मित्र, कलत्र आदि वशीकरण, उन्मादन आदि के उपाय फैला रक्खे हैं ॥१७॥
187213 प्रबल शत्रु अहंकार का मूलोच्छेदपूर्वक निरास करने पर ये सभी मानसिक कष्ट बड़ी जल्दी अपने आप विलीन हो जाते हैं, थोड़ी-थोड़ी करके हो या तीव्र वेग से हो, हृदयाकाश में स्थित अहंकार रूपी मेघ के शान्त होने पर शान्ति का विनाश करनेवाला महामोह रूपी कुहरा न मालुम कहाँ विलीन हो जाता है ॥१८,१९॥
187214 हे ब्रह्मन्, मैं निरहंकार होकर भी मूर्खतावश शोक से दुःखी हो रहा हूँ इसलिए मेरी प्रार्थना है कि मेरे लिए
187215 जो विहित और हित हो, उसका मुझे उपदेश दीजिये ॥२०॥
187216
187217 इस प्रकार अहंकार, उससे होनेवाले अनर्थ और उसके उच्छेद के फल का वर्णन कर अहंकार के त्याग से उत्पन्न हुई अपनी श्रवणाधिकार-सम्पत्ति को कह रहे श्रीरामचन्द्रजी मुनि से उपदेश की प्रार्थना करते हैं।
187218 हे महानुभाव, सम्पूर्ण आपत्तियों के घर, शान्ति आदि गुणों से रहित हृदयस्थ अहंकार को में आश्रय देना नहीं चाहता । मैं विवेककी दृढ़ता से अहंकार रूपी लांछन को चारों ओर से दुःख से पूर्ण समझता हूँ। महामुने, जो कुछ मेरे सम्पादन के योग्य अवशिष्ट रह गया है, उसके साथ मुझे आत्मतत्त्व का उपदेश दीजिए ॥२१॥
187219
187220 पन्द्रहवाँ सर्ग समाप्त
187221 सोलहवाँ सर्ग श्रीरामचन्द्र द्वारा चित्त और मन के विविध दोषों का युक्तियों और दृष्टान्तों से विस्तारपूर्वक वर्णन।
187222 अहंकार के समान चित्त और मन भी सुखहेतु नहीं हैं, किन्तु दुःख हेतु ही हैं, ऐसा कहते हैं॥

187223
187224 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : 'हे मुनिवर, महापुरुषों की सेवा मुक्ति का द्वार है ऐसा वचन है, इसलिए सज्जनों (मुमुक्षुओं) द्वारा अवश्य करणीय महात्माओं की सेवा के बिना काम आदि दोषों से चित्त शिथिलता को (चंचलता को अर्थात् पुरुषार्थ साधन में अपटुता को) प्राप्त होता है । चंचल चित्त वायुप्रवाह में पतित मयूर की पूँछ के अग्रभाग की नाईं स्थिर नहीं रहता, इधर-उधर घूमता रहता है। मन भी प्राणवायु के अधीन और चंचल है, ऐसा आगे कहेंगे ॥१॥

187225
187226 उपर्युक्त कथन को ही दृष्टान्त द्वारा स्फुट करते हैं।
187227 अत्यन्त व्याकुल चित्त युक्त और अयुक्त विचार के बिना इधर-उधर दूर से भी दूर प्रदेश तक, ग्राम में कुत्ते की नाईं,घूमता है कहीं पर भी अपनी पूर्ति के उपाय को न पाकर दीन-हीन बना रहता है अर्थात् जैसे कुत्ते अपने उदर की पूर्ति के लिए व्यग्रचित्त होकर ग्राम में दूर से भी दूरतर प्रदेश में घूमते हैं, वैसे ही दोषों से तुष्ट चित्तवाले व्यक्ति भी वृथा ही इधर-उधर घूमते हैं, अभीष्ट वस्तु न पाकर दीन हीन बने रहते हैं।२॥
187228 पहले तो उसे कहीं पर कुछ मिलता ही नहीं। कदाचित् दैवयोग से प्रचूर धन प्राप्त होने पर भी न पाये हुए के समान वह अतृप्त ही रहता है जैसे करण्डक (बांस या बेंत से बना हुआ पात्र) जल से नहीं भरता, वैसे ही अन्तःकरण भी पूर्ण नहीं होता अर्थात् जैसे बांस की शलाका और बेंत की सीकों से बनी हुई टोकरी आदि पात्र जल से भरने पर भी पूर्ण नहीं होता, छिद्रों से जल के निकल जाने
187229 से उसमें कुछ भी जल नहीं रहता, वैसे ही व्यग्रचित्तवाले अशान्त लोगों का अन्तःकरण भी पूर्ण नहीं होता ॥३॥
187230 जैसे अपने सजातीयों के झुण्ड से बिछुड़ा हुआ एवं बन्धन में पड़ा हुआ मृग सुख को प्राप्त नहीं होता, वैसे ही सब प्रकार से शून्य (मिथ्या) नित्य दुराशारूप रज्जु से वेष्टित मन कभी सुख को प्राप्त नहीं होता ॥४॥
187231 हे मुने, तरंगों के समान चंचल वृत्ति को धारण कर रहा मेरा मन स्थूल और सूक्ष्म अवयवों के छेद के सिवा एक क्षण के लिए भी अपने स्थान पर स्थिरता को प्राप्त नहीं होता। विषयों के अनुसन्धान से विविध क्षोभ को प्राप्त हुआ मेरा मन मथनकाल में मन्दराचल के आघात से उच्चलित क्षीरसागर के जल के समान दसों दिशाओं में दौड़ता है, किन्तु सुख कहीं पर भी नहीं पाता ॥५,६॥
187232 भोगों की प्राप्ति के हेतुभूत उत्साहरूप कल्लोलों से जिसने डूबने लायक आवर्त बना रक्खे हैं,मायारूप (परवंचनारूप) मगरों से परिवेष्टित मनरूप महासमुद्र को अपने वश में करने के लिए मैं असमर्थ हूँ|७॥
187233 ब्रह्मन्, मनरूपी हरिण नरक की परवाह न कर भोगरूपी दूब के तिनकों की अभिलाषा से युक्त होकर तीव्र वेग से बहुत दूर तक दौड़ता है, अर्थात् जैसे मृगगर्त में गिरने की चिन्ता न कर दूबके तिनकों के लोभ से वेग के साथ बहुत दूर तक दौड़ते हैं, वैसे ही मेरा मन नरकपतन का भय छोड़कर भोगलाभ की आशा से बहुत दूर तक दौड़ता है ।।८॥
187234 जैसे समुद्र अपनी चंचलता का त्याग नहीं करता, वैसे ही चिन्तासक्त और चंचलस्वभाव मेरा मन भी स्थूल और सूक्ष्म अवयवों के विनाश का त्याग नहीं करता ॥९॥
187235 जैसे पिंजड़े में बँधा हुआ सिंह विविध चिन्ताओं से पूर्ण होकर चंचल चित्तवृत्ति से एक जगह स्थिर नहीं रह सकता, वैसे ही विविध चिन्ताओं से अतिचपल और चंचल वृत्ति से युक्त मेरा मन भी एक जगह धैर्य को नहीं प्राप्त हो रहा है|१०॥
187236
187237 चित्त स्वतः ही चपलस्वभाव है, विविध चिन्ताओं द्वारा और भी विचलित किया जाता है, इसलिए हठपूर्वक उसका विरोध करने पर भी वह धैर्य को प्राप्त नहीं होता, यह भाव है।
187238 जैसे हंस जल से दूध को निकाल लेता है, वैसे ही मेरा मोह रूपी रथ पर सवार मन भी इस शरीर से उद्वेगरहित समतारूप सुख को हर लेता है। अर्थात् उत्कर्ष और अपकर्ष औपाधिक हैं (उपाधिकल्पित हैं) अतएव परमार्थरूप से सब प्राणियों में आत्मा एकरूप से (m) विद्यमान है । जीवन्मुक्तों द्वारा उक्त प्रकार से अनुभूत आत्मा की एकरूपता ही समतासुख कही जाती है। मन के मोहाक्रान्त होने पर इस शरीर में पहले से प्राप्त भी उस समतासुख को मन ग्रस लेता है। और असार (तुच्छ) देहमात्र में
187239 आत्मभाव बच जाता है, यह भाव है॥११॥
187240 __ हे मुनिनायक, चित्त की आत्माभिमुखी वृत्तियाँ (स्वभाव) विविध द्वैत विषयों में आसक्तिकल्पनारूप शय्या पर सोई हुई हैं, वे बोध देनेवाले शास्त्र और आचार्य के उपदेश के बिना केवल अपनी बुद्धि से किये गये हजार बार के विचार से भी नहीं जागती। उन वृत्तियों के न जागने से व्याकुल हुआ मैं सन्तप्त हूँ॥१२॥
187241 जिसमें 'यह मैं हूँ' और 'यह मेरा है' इस प्रकार अन्योन्यतादात्म्याध्यास और अन्योन्य
187242 0 एकात्मविज्ञान ही अभय पद और समतासुख है। साम्यसुख ही नित्य और निरतिशय है। उससे अतिरिक्त जो कुछ है वह सभी असार और दुःखप्रद है। देहात्मविज्ञान सबसे बढ़कर असार है। इस शरीर में सार और असार दोनों विद्यमान हैं, परन्तु मोहग्रस्त मन असार का ही ग्रहण करता है, सार का ग्रहण नहीं करता।

187243
187244
187245 संसर्गाध्यासरूप दृढ ग्रन्थियाँ पड़ी हैं, ऐसे भोगस्पृहारूपी जाल में स्थित मैं अपने-आप चित्त द्वारा बाँधा गया हूँ, जैसे कि अनाज के दानों के लोभ से पक्षी बहेलिए द्वारा जाल से बाँधा जाता है।।१३॥
187246 मुने, जैसे दुःसह धूम और ज्वाला से युक्त अग्नि सूखे तृण को जला डालती है, वैसे ही विस्तारित कोपरूपी धूम से युक्त चिन्तारूपी ज्वाला से व्याप्त चित्त से मैं जलाया गया हूँ|१४॥
187247 जैसे क्रूर और तृष्णा के समान सदा भूखी कुत्ती के पीछे चलनेवाला कुत्ता शव को खा जाता है, वैसे ही निष्ठुर और तृष्णारूपी भार्या के पीछे-पीछे चलनेवाला चित्त अज्ञता को प्राप्त हुए मुझको खा गया है|१५॥
187248 ___ मुनिवर, जैसे तरंगों से चंचलवृत्तिवाला जल का वेग तट के वृक्ष को उखाड़ कर फेंक देता है, वैसे ही तरंग के समान चंचल वृत्तिवाले जड़ चित्तने मेरी भी दशा कर रखी है। धर्मकर्मों से स्वर्ग के प्राप्त होने पर अनवसर में ही स्वर्ग से गिरने के लिए अथवा स्वर्गप्राप्ति के हेतु धर्मकर्म के न होने पर सुखलेश से शून्य इसी लोक में कीट, पतंग आदि योनियोंमें भ्रमण करने के लिए चित्तने मेरी वह दशा कर रक्खी है, जैसे कि आँधी तृण की दशा करती है। आँधी भी आकाश में उड़ रहे तृण को भूमि पर पटक देती है और भूमि पर स्थित तृण को इधर-उधर उड़ा देती है॥१६,१७। इस संसाररूपी सागर से पार होने के लिए नित्य उद्योग कर रहे मुझ को यह कुत्सित चित्त इस भाँति रोकता है, जैसे कि जल के प्रवाह को बाँध रोकता है॥१८॥
187249 पृथिवी से (उर्ध्व प्रदेश से) पाताल को (अधः प्रदेश को) और पाताल से (अधः प्रदेश से) पृथिवी को (उर्ध्व प्रदेश को) जा रही रस्सी से लपेटे हुए घटीयन्त्र (रस्सी से जल आदि भार को खींचने के लिए एक ओर जिसमें रस्सी बँधी रहती है, दूसरी ओर पत्थर आदि भारी वस्तु बँधी रहती है, जिसे अरहट कहते हैं, कुएँ से जल निकालने का यन्त्र) के समान मैं इस कुत्सित चित्तरूप रस्सी से वेष्टित होकर कभी ऊपर जाता हूँ कभी नीचे गिरता हूँ॥१९॥
187250 जैसे बालकों को डराने के लिए कल्पित वेताल (विकरालस्वरूप) बालक को सत्य प्रतीत होता है, किन्तु बाल्यावस्था के बीतनेपर उसके लिए वह असत्य हो जाता है, वैसे ही अज्ञान से मुझे दुर्जय प्रतीत होनेवाला और विचार करने पर असत्यस्वरूप मन से मैं गृहीत हूँ जैसे कि बालक वेताल से गृहीत होता है |२०॥
187251 ब्रह्मन्, मन अग्नि से भी अधिक उष्ण, पर्वत से भी दुरारोह, वज्र से भी बढ़कर कठोर है, इसलिए मनरूपी ग्रह दुःख से भी गृहीत (वश में) नहीं हो सकता ॥२१॥
187252 जैसे मांसभक्षी चील, कौए आदि पक्षी मांस को देखते ही उसे खाने के लिए दौड़ पड़ते हैं हित और अहित का विचार नहीं करते, वैसे ही मन भी इन्द्रिय द्वारा देखे गये विषयों में टूट पड़ता है हित और अहित का विचार नहीं करता और क्षणभर में उससे विरत हो जाता है। जैसे बालक खिलौने को देखते ही उस पर टूट पड़ता है और थोड़ी देर के बाद उसे छोड़कर दूसरा खेल खेलने लगता है ॥२२॥
187253 हे तात, जैसे समुद्र जड़स्वभाव (जलरूप), चंचल, बड़े बड़े आवर्तों से (भौंरियों से) भरा और अनेक सर्प आदि हिंस्र जन्तुओं से पूर्ण है वैसे ही यह मन भी जड़,चंचल, विस्तीर्ण आवर्तरूपी वृत्तियों से युक्त और काम आदि छः शत्रुरूपी साँपों से व्याप्त है। जैसे समुद्र हाथी को दूर फेंक देता है वैसे ही मन भी मुझे दूर फेंक रहा है ॥२३॥
187254 हे साधो, समुद्र को पीने, सुमेरू पर्वत को लाँघने और अग्निभक्षण से भी चित्त को अपने वश में करना कठिन है अर्थात् समुद्रपान आदि महान कार्य हैं, पर उनके होने की सम्भावना हो सकती है, परन्तु मनका निग्रह करना उससे भी कठिन है |२४॥
187255 सम्पूर्ण पदार्थों का कारण चित्त ही है उसके अस्तित्व में तीनों लोकों का अस्तित्व है, उसके क्षीण होने पर तीनों
187256
187257 लोक नष्ट हो जाते हैं। हे मुने, इसलिए प्रयत्नपूर्वक मन की चिकित्सा करनी चाहिए अर्थात् रोग की तरह चित्त का अवश्य परित्याग करना चाहिए। हे मुनिवर, जैसे विन्ध्याचल आदि श्रेष्ठ पर्वत से अनेक वनों की उत्पत्ति होती है, वैसे ही मन से ही ये सैकड़ों सुख-दुःख उत्पन्न हुए हैं। ज्ञान से चित्त के क्षीण होने पर वे अवश्य ही नष्ट हो जाते हैं, ऐसा मेरा निश्चय है ॥२५,२६॥
187258 मुमुक्षु पुरुषों ने जिस चित्त के जीतने पर शम, दम आदि गुणों के स्वाधीन होने की, काम, कर्म और वासनारूप कलाओं से युक्त सत्त्व, रज और तम-इन तीन गुणों से सम्पन्न अविद्या के नाश की और निरतिशयानन्दरूप ब्रह्म की प्राप्ति की आशा की थी, उस शत्रुरूप चित्त को जीतने के लिए मैं तत्पर हुआ हूँ, अतएव वैराग्यसम्पत्ति से युक्त होने के कारण मैं जैसे चन्द्रमा मेघपंक्ति का अभिनन्दन नहीं करता वैसे ही जड़-मलिन विलासवाली लक्ष्मीका अभिनन्दन नहीं करता हूँ ॥२७॥

187259
187260 सोलहवाँ सर्ग समाप्त
187261 सत्रहवाँसर्ग दीनता, कृपणता और मृत्यु देनेवाली, सम्पूर्ण जगत् को मोह में डालनेवाली तथा
187262 अनेकविध पापों की जननी तृष्णा की निन्दा। रामचन्द्रजी ने कहा : परमप्रेमास्पद आत्मतत्त्व का तिरोधान होने के कारण अंधकारपूर्ण रात्रिरूपी दुरन्त तृष्णा से इस चेतनात्मक गगन में जीव में अनेक तरह की राग आदि दोष स्वरूप उल्लूओं की पंक्तियाँ स्फुरने लगती हैं ॥१॥
187263 जैसे ताप पहुँचानेवाली सूर्य की किरणें कीचड़ के रस और मृदुता का अपहरण करके कीचड़ को सूखा देती हैं, वैसे ही अन्तःकरण को सन्तप्त करनेवाली चिन्ताने मेरे रस और मृदुता का हरण कर या मुझे विनय और दाक्षिण्य से शून्य कर सूखा दिया है अर्थात् उक्त चिन्ताने मेरे विनयादि को नष्ट कर मुझे नीरस और कठोर बना दिया है ।।२॥
187264 व्यामोहरूप अन्धकार से व्याप्त विचारशून्य मेरे चित्तरूपी बड़े जंगल में ताण्डव-नृत्य करनेवाली आशारूपी पिशाचिकाका जोर-शोर से उदय हुआ है ।३॥
187265 तत्-तत् आर्त वचनों द्वारा रचित अश्रुरूपनीहार (ओस) कणों से युक्त और समीपस्थ सुवर्ण आदि की अभिलाषा द्वारा पाण्डुता का सम्पादन करने से उज्वल चिन्तारूपचने की मंजरी अर्थात् तृष्णा पूर्णरूप से विकसित हो रही है। तात्पर्य यह है कि नीहार से ही (तुषार से ही) चने के पौधे बढ़ते हैं, ऐसी प्रसिद्धि है, इसलिए जैसे रात्रिरचित नीहार के कणों से युक्त चने के पौधे की मंजरियाँ समीपस्थ धतूरे के बन से उज्जवल (शोभित) होकर विकसित होती हैं, वैसे ही अनेक तरह के दुःख-विलापों से जनित अश्रुबिन्दुओं से युक्त और समीपस्थ सुवर्ण आदि की अभिलाषा द्वारा उज्वल मेरी तृष्णा मानों विकसित हो रही है|४॥
187266 जैसे मध्य भाग को चंचल करनेवाली तरंग समुद्र में केवल भ्रमण करने के लिए ही विषम ऊर्ध्व नाट्य को प्राप्त होती है, वैसे ही चित्त को क्षुब्ध करनेवाली तृष्णा ने केवल अंतःकरण में निविड़ भ्रम पैदा करने के लिए ही अनेक कष्टों से पूर्ण धनोपार्जन के लिए उत्साह प्राप्त कराया है।।५॥
187267 बढ़े हुए अधिक्षेप, अनृप भाषण आदिरूप प्रचण्ड कल्लोल शब्दों से युक्त अतएव उक्त तरंगों से तरल आकारवाली और एक विषय से दूसरे विषय की ओर जानेवाली तृष्णारूपी नदी मेरे शरीररूपी पर्वत में बह रही है ॥६॥
187268 यद्यपि मैं अपनी चपलता को रोकने के लिए धर्ममेघा
187269
187270 समाधि आदि में तत्पर हूँ, तथापि जैसे आँधी जीर्ण तृण को कहीं अन्यत्र ले जाती है, वैसे ही कलुषित तृष्णा ने मेरे चित्तरूपी चातक को कहीं अन्यत्र-अयोग्य विषय - में ही प्राप्त करा दिया है ॥७॥
187271 मैं विवेक, वैराग्य आदि गुणों से युक्त पदार्थों के विषय में जिस जिस आस्था का (उत्साह का) आश्रय करता हूँ, उस उस आस्था को मेरी तृष्णा इस तरह काट देती है, जिस तरह चूहा वीणा के चर्मसूत्र को काट देता हैं। जैसे जल के आवर्त में (भौंरी में) पुराना पत्ता, वायु में लघुतृण और आकाश में शरत्कालीन मेघ यत्र-तत्र घूमते रहते हैं, वैसे ही मैं चिन्तारूपी चक्र में घूम रहा हूँ। जैसे जाल में फंसे हुए पक्षी अपने घोंसले में जाने के लिए असमर्थ होने से जाल में ही पड़े रहते हैं, वैसे ही अपने पारमार्थिक स्वरूप को प्राप्त करने में असमर्थ हुए हम लोग चिन्तारूपी जाल में मुग्ध हो रहे हैं।८-१०॥
187272 हे मुनिवर, तृष्णारूपी ज्वाला से मैं इस प्रकार दग्ध हो गया हूँ कि मुझे अमृत से भी अपने दाह की शान्ति की सम्भावना नहीं है। तृष्णारूपी उन्मत्त घोड़ी यहाँ से अतिदूर जाकर और फिर फिर वापस आकर बड़ी शीघ्रता से चारों
187273 ओर घूम रही है ।।११,१२॥
187274 धर्म और अधर्म के अनुसार नित्य स्वर्ग और नरक में गमन और आगमन करानेवाली, भोक्ता और भोग्य के तादात्म्याध्यास एवं संसर्गाध्यास से युक्त, जड़ पदार्थों से सम्बद्ध एवं विक्षुब्ध तृष्णा घटीयन्त्र के ऊपर लगी हुई रज्जु के समान है। उक्त रज्जु भी सदा ऊपर नीचे आती जाती रहती है,जल से सम्बन्ध रखती है, गाँठवाली है एवं चंचल रहती है। देह के भीतर मन में थी गई तथा किसी प्रकार किसीसे विच्छिन्न न की जानेवाली इस तृष्णारूपी रज्जु से बैल के समान ये मनुष्य अत्यन्त शीघ्रता से ऐहिक और आमुष्मिक (परलोक के) फल के हजारों साधनरूपी भार को वहन करते हैं॥१३,१४॥
187275 जैसे बहेलिये की स्त्री पक्षियों को फँसाने के लिए जाल बनाती है वैसे ही सदा आकर्षण स्वभाववाली तृष्णारूपी किराती ने लोगों को फँसाने के लिए यह पुत्र, मित्र, कलत्र आदिरूप जाल बनाया है।।१५॥
187276 यद्यपि मैं धीर हूँ, तथापि भयंकर काली रात्रि की नाईं तृष्णा मुझे डरा रही है, विवेकरूपी चक्षु से सम्पन्न हूँ फिर भी अन्धा बना रही है और आनन्दस्वभाव हूँ तो भी दुःख दे रही है। हजारों कुटिलताओं से पूर्ण, अंशतः सुख देनेवाले विषयों के लाभ से युक्त और परिणाम में वैर बन्धन आदिरूप विषय देनेवाली यह तृष्णा तनिक स्पर्श होने पर ही काली नागिन की नाईं उँस लेती है अर्थात् मोह में डाल देती है।।१६,१७॥
187277 पुरुषों के हृदय को भेदन करनेवाली, बन्धन, रोग आदि की या सारे प्रपंच की उत्पादक, दुर्भाग्य देनेवाली और दीनता से पूर्ण यह तृष्णा काली राक्षसी के सदृश है॥१८॥
187278 हे ब्रह्मन्, अनेक तन्त्रियों (तारों) और नाड़ियों से वेष्टित शरीर को धारण करनेवाली तृष्णा निरतिशय परमानन्द के लिए उपयुक्त नहीं है, अतः यह जीर्ण तुम्बीसे युक्त वीणा है । तात्पर्य यह है कि जैसे आलस्यवश अन्य तुम्बीका सम्पादन न करने के कारण विच्छिन्न तन्त्रियों से सम्पन्न वीणा उत्सव आदि मांगलिक कार्यों के लिए उपयुक्त नहीं होती, वैसे ही यह तृष्णा भी परमानन्द के लिए उपयुक्त नहीं है ॥१९॥
187279 नित्य अतिमलिन, परिणाम में दुःखप्रद उन्माद को देनेवाली, दीर्घ तन्त्रियों से युक्त तथा विषयों में घनीभूत स्नेह करनेवाली तृष्णा पर्वत की गुफा में उत्पन्न लतारूप ही है अर्थात् पर्वत गुफा में एक प्रकार की लता होती है, वह सूर्य के किरणों के न मिलने से अत्यन्त मलिन रहती है, उसका सेवन करने से परिणाम में उन्माद आदि दुःखप्रद व्याधियाँ होती है और वह अत्यन्त विस्तृत होती है। इसीलिए तृष्णा और उसकी समानता है। जैसे आम्र आदि उन्नत वृक्षों की शाखापर स्थित, सूख जाने के कारण अनेक
187280
187281 कण्टकों से आकीर्ण, पुष्पशून्य और फलरहित क्षीण मंजरी आनन्दप्रद नहीं होती, वैसे ही यह तृष्णा न आनन्दप्रद है, न सुखप्रद है और न फलप्रद है, किन्तु व्यर्थ-विस्तृत है, अमंगलकारिणी है और क्रूर है ॥२०,२१॥
187282 चित्त को अपने वश में करने में असमर्थ वृद्ध वेश्या के समान तृष्णा प्रत्येक पुरुष के पीछे दौड़ती है, पर उसे फल कुछ नहीं मिलता॥२२॥
187283 अनेक प्रकार के शोक, मोह आदि रसों से परिपूर्ण इस महान् संसारसमूह में भुवनरूपी विस्तृत नाट्यशाला में तृष्णा वृद्ध नर्तकी है अर्थात् करुण, हास्य और बीभत्स आदि रसों से युक्त नृत्यशाला में स्थित वृद्ध वेश्या के समान तृष्णा है॥२३॥
187284 संसाररूप विशाल जंगल में जरा, मरण आदि विकसित कुसुमों से युक्त एवं विनिपात और उत्पात आदि फलों की जननी तृष्णा विस्तृत विष लता है ॥२४॥
187285 तृष्णा जीर्ण नर्तकी के समान जिस कार्य के साधन में अशक्त है, (नर्तकी के पक्ष में) जहाँ जाने में असमर्थ है, वहाँ भी ताण्डवगति धारण करती है और उत्साह न होने के, निर्बल होने के कारण आनन्दरहित नृत्य करती है ॥२५॥
187286 चिन्तारूपी चपल मयूरी निहार में निहारसदृश मोहावरण में-नृत्य करती है, आलोक के आनेपर-विवेकरूप प्रकाश होने पर-शान्त हो जाती है, और असाध्य वस्तुओं में अपना कदम रखती है । मयूरी भी वर्षा में नृत्य करती हैं, शरत् में शान्त हो जाती है और दुर्गम स्थानों में गमन करती है। जैसे अन्यकाल में बहुत दिनों तक शून्य रहनेवाली और वर्षा में भी बीच-बीच में शून्य रहनेवाली नदी वर्षाकाल में जलकल्लोलों से प्रचुर होकर क्षण में ही उल्लास को प्राप्त होती है, वैसे ही चिरकाल तक शून्य, फल पानेपर भी मध्य-मध्य में शून्य यह तृष्णा जड़ पदार्थों में अनेक प्रकार के कल्लोलों से-आनन्दों से - पूर्ण होकर क्षण में ही उल्लसित हो जाती है ॥२६,२७॥
187287 जैसे क्षुधा और तृषा से व्याकुल चिड़िया फलशून्य वृक्ष को छोड़कर फलवाले अन्य वृक्षपर चली जाती है, वैसे ही यह तृष्णा एक पुरुष को छोड़कर अन्य पुरुष के पास चली जाती है ॥२८॥
187288 चंचल बन्दरीरूपी तृष्णा दुष्प्राप्य स्थान में भी अपना कदम रखती है, तृप्त होने पर भी फल की आशा करती है, एक स्थान पर अधिक कालतक नहीं ठहरती, अतः वह चपल बन्दरी है॥२९॥
187289 जैसे प्राणियों के कर्मों के अनुसार विधाता सदा चेष्टा करते हैं, वैसे ही यह तृष्णा भी शुभ कर्म का आरम्भ करके उसकी समाप्ति न करके अशुभ, अनुचित, असमंजस या प्रक्रमविरुद्ध सभी कार्यों का अनुसरण करती है, उपरत नहीं होती, किन्तु शुभाशुभ के लिए सर्वदा चेष्टा करती रहती है॥३०॥
187290 क्षण में पाताल में जाती है, क्षण में आकाश की ओर उड़ती है, क्षण में दिशारूप निकुंजों में घूमती है, इसलिए यह तृष्णा हृदयरूपी कमल में रहनेवाली भँवरी है ॥३१॥
187291 संसार में जितने दोष हैं उनमें एक तृष्णा ही दीर्घ काल तक दुःख देनेवाला दोष है, जो अन्तःपुर में रहनेवाले को भी भीषण संकट में डाल देती है॥३२॥
187292 परम-आत्मतत्त्वप्रकाश के साथ विरोध करनेवाली मोहरूप निहार से निविड़ मेघमालारूपी तृष्णा केवल जड़ता ही प्रदान करती है । मेघमाला भी सूर्यप्रकाश की विरोधिनी है, निहार से पूर्ण होती है और शैत्यरूप (शीतलतारूपी) जड़ता की दात्री है। अतः तृष्णा और मेघमालिका का साम्य उचित ही है॥३३॥
187293 जैसे अनेक पशुओं के बाँधने के लिए गले में लगी हुई रस्सियों से ग्रथित मालासदृश तिरछी विस्तृत रज्जु होती है वैसे ही सांसारिक व्यवहार में फँसे हुए प्राणियों के समूहों में मनों को चारों ओर से बाँधने के लिए यह तृष्णारूप रज्जु है ॥३४॥
187294 जैसे इन्द्रधनुष विस्मयोत्पादक अनेक प्रकार के रूपों से युक्त, विगुण-ज्या से रहित, लम्बा-चौड़ा, मेघाश्रित,शून्यात्मक आकाश में स्थित और स्वतः शून्य

अवस्तु है, वैसे ही यह तृष्णा भी विचित्र विषयों से अनुरंजित, असत् गुणों से युक्त, दीर्घ, मलिन पुरुष में आश्रित और शून्यात्मक मन में स्थित है ॥३५॥
तृष्णा गुणरूपी धान्यों के लिए वज्र है, फलरूप आपत्तियों के लिए शरत्ऋतु है, संवित्रुप-तत्त्वज्ञानरूप-कमलों के लिए हिम है-विघातिका है एवं अज्ञान के लिए दीर्घ हेमन्त की रात्रि है॥३६॥
तृष्णा संसाररूप नाटक में नटी है, प्रवृत्तिरूप घोंसले में रहनेवाली चिड़िया है, मनोरथरूप अरण्यों में रहनेवाली हरिणी है और स्मरको-कामदेव को बढ़ाने के लिए संगीतवीणा है॥३७॥
तृष्णा व्यवहाररूपी समुद्र की लहरी है, मोहरूपमत्त हाथियों की श्रृंखला है, सृष्टिरूप वटवृक्ष की सुन्दर लता है, दुःखरूप कमलीनियों की चन्द्रिका है, जरा, मरणरूप दुःखों की एक रत्नपेटिका है और सदा आधि,व्याधिरूप विलासों की मदमत्त विलासिनी है। तृष्णा को आकाशरूपी मार्ग की उपमा दी जा सकती है, क्योंकि जैसे आकाश कभी सूर्यप्रकाश से निर्मल हो जाता है, कभी मेघाच्छन्न होने पर कुछ-कुछ अँधियारी छा जाती है और कभी कुहरे से आवृत्त हो जाता है, वैसे ही तृष्णा भी कभी तनिक विवेकरूपी प्रकाश से निर्मल हो जाती है, विवेक न होने पर अज्ञान से मलिन और कभी कुहरे के तुल्य व्यामोह से व्याप्त हो जाती है ॥३८-४०॥

यों तृष्णा का वर्णन कर अब तृष्णा की शान्ति का फल कहते हैं।
जैसे गाढ़ अन्धकार से अँधेरी कृष्णपक्ष की रात्रि निशाचरों (राक्षसों) के प्रचार के अभाव के लिए विनष्ट हो जाती है अर्थात् राक्षसों का इतस्ततः गमन न हो, इसलिए बीत जाती है, वैसे ही तृष्णा भी देहप्रयुक्त परिश्रम की शान्ति के लिए (मुक्ति के लिए) नष्ट हो जाती है। अर्थात् तृष्णा की शान्ति होने से मुक्ति हो जाती है ॥४१॥
वेदान्त आदि अध्यात्मशास्त्रों के विचार से शून्य अतएव व्याकुलचित्त के संसारी लोग तभी तक मोह को प्राप्त होते हैं जब तक विषप्रयुक्त विसूचिका रोग के समान मृत्यु की हेतु तृष्णा पीछा करती रहती है अर्थात् लोग उसका त्याग नहीं करते॥४२॥

उसके त्याग का क्या उपाय है ? इस पर कहते हैं।
यहाँ पर चिन्ता का अर्थ विषयों का स्मरण है। उक्त चिन्ता के त्याग से संसारीजनों का दुःख नष्ट हो जाता है। विद्वानों ने चिन्तात्याग को ही तृष्णारूपी विसूचिका (हैजा) का मन्त्र (प्रतीकारक उपाय) कहा है॥४३॥
जैसे तालाब में रहनेवाली मछली घास-पत्ती, पत्थर-लकड़ी आदि सभी मेरा भक्ष्य है, ऐसा समझकर अन्त में भक्ष्ययुक्त बंशीको (मछली को फँसाने के काँटे को) भी मुँह में डालकर मछुवे द्वारा मारी जाती हुई फड़फड़ाती है वैसे ही तृष्णा भी तृण, पत्थर, काष्ठ आदि निखिल वस्तुओं को अपना भक्ष्य समझकर ग्रहण करती हुई अन्त में स्फूर्ति को प्राप्त होती है ॥४४॥
जैसे सूर्य की किरणें मुकुलित कमल को विकसित करा देती हैं, वैसे ही रोग, पीडा, स्त्री और तृष्णा भी धीर पुरुष को भी शीघ्र अधीरता को प्राप्त कर देती हैं। अर्थात् जैसे सूर्यकिरणें मुकुलितावस्था में गम्भीर (गहरे) कमल को खूब विकसित कर उत्तान (छिछला) कर देती है, वैसे ही तृष्णा भी धीर-अयाचित-व्रत-पुरुष को शीघ्र अधीर-याचना द्वारा लघु-बना देती है ॥४५॥
तृष्णा बाँस की लता के समान सदा अन्तःसारशून्य (भीतर से खोखली), ग्रन्थियों से युक्त (तृष्णाओं के पक्ष में दुराग्रहरूपी ग्रन्थियों से युक्त और बाँस के पक्ष में पोररूपी ग्रन्थियों से युक्त), बड़ी बड़ी चिन्ताओं और दुःखों से पूर्ण (बाँस के पक्ष में बड़े बड़े कोंपलों के काँटों से युक्त), मोती और मणियों पर प्रेम करनेवाली (बाँस के पक्ष में सर्वजनप्रिय मोतीरूपी

मणियों की उपलब्धि के स्थान) है अर्थात् जैसे बाँस की लताएँ सदा भीतर से खोखली रहती हैं, उनके बीच में बहुत सी गाँठें होती हैं, उनमें बड़े बड़े कोंपलों के काँटे होते हैं और सर्वजन मनोहर मोती उनमें उपलब्ध होते हैं, वैसे ही तृष्णाएँ भी खोखली, दुराग्रह से भरी, बड़ी चिन्ताओं और कष्टों से पूर्ण और मोती, मणि आदि धन सम्पत्ति में अति प्रेम करनेवाली होती हैं ॥४६॥

विवेक भी तृष्णा के नाश में हेतु हैं, ऐसा दर्शाते हैं॥

यह बड़े आश्चर्य की बात है कि ऐसी दुश्छेद्य विषयतृष्णा को भी ज्ञान सम्पन्न महानुभाव लोग विवेकरूपी निर्मल (तीक्ष्ण) तलवार से अनायास काट डालते हैं ॥४७॥
हे ब्रह्मन् जीवों के हृदय में स्थित तृष्णा जैसी तीक्ष्ण न तो तेज तलवार की घार है, न वज्राग्नि की चिनगारियाँ हैं और न बन्दूक की
गोलियाँ (छ) ही हैं ॥४८॥

अर्थात् तलवार की धार आदि बाह्य होने के कारण प्राणी के लिए कदाचित् ही अनर्थकारी होते हैं, पर हृदय में रहने के कारण तृष्णा सदा ही अनर्थकारिणी होती है, इसलिए वह तलवार की धार आदि से भी बढ़कर है, यह आशय है।
जैसे दीये की लौ मध्य में उज्जवल और अन्त में कृष्णवर्ण, अग्रभाग से तीक्ष्ण, स्नेह से युक्त, दीर्घदशायुक्त, प्रकाशमान और दुःस्पर्श होती है, विषयतृष्णा भी ठीक वैसे ही है अर्थात् जैसे दीये की लौ पहले उज्जवल होती है, अन्त में उसका अग्रभाग काला और तीखा हो जाता है, उसमें तेल रहता है, बड़ी बत्ती रहती है और सन्ताप इतना अधिक रहता है कि उसे कोई छू नहीं सकता, वैसे ही विषयतृष्णा भी पहले भोग और वैभव से उज्जवल रहती है, अन्त में तमोगुण और मृत्यु का कारण होती है, माता, स्त्री और पुत्र के स्नेह से दीर्घ और उत्कृष्ट बाल्य, यौवन और वार्धक्य अवस्थाओं से युक्त, प्रत्यक्ष और इष्टवियोग से उत्पन्न हार्दिक क्लेश से असह्य है।।४९॥
हे महर्षि, एकमात्र विषयतृष्णा ही मेरु के सदृश अति उन्नत, गौरवशाली, पराक्रमी, अयाचित व्रत से अटल एवं विद्वान् नरश्रेष्ठ को भी एक क्षण में याचना द्वारा दीन-हीन बनाकर तिनके के समान उपेक्षणीय और चंचल बना देती है ॥५०॥

किसी ने कहा भी है:
तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः । वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयिष्यति ॥
अर्थात् तृण से रुई हलकी होती है और रुई से भी याचक हलका है। रुई को हवा उड़ा ले जाती है, पर याचक मुझसे भी कोई याचना करेगा, यह समझकर हवा उसे नहीं उड़ाती॥

जैसे विन्ध्याचल अनेक बड़े बड़े अरण्यों से पूर्ण निबिडतारूपी जाल और घूलिपटल से आच्छन्न एवं भीषण अन्धकार और घने कुहरे से व्याप्त होता है, वैसे ही विषयपिपासारूपिणी तृष्णा भी अरण्यतुल्य अनेक बड़े बड़े साहस के कार्यों से युक्त, पतन हेतु होने से भयंकर, निबिड जाल की नाईं बन्ध में हेतुभूत आशारूपी रस्सी से और रजोगुण से बनी हुई एवं अज्ञानरूपी कुहरे से व्याप्त है अथवा 'संस्तीर्णगहना' पदका - एक ही विषयतृष्णा आशा, काम, लोभ, लम्पटता आदि के रूप से चौदहों भुवनों में व्याप्त और दुर्लक्ष्य है - ऐसा अर्थ है॥५१॥

तृष्णा कैसे विस्तीर्ण है, कैसे दुर्लक्ष्य है और कैसे एक है ? क्योंकि आश्रय, विषय और वाचक शब्द के भेद से आशा, काम, लोभ आदिरूप से तृष्णा भिन्न भिन्न है, ऐसी आशंका कर उक्त अर्थ का

दृष्टान्तपूर्वक प्रतिपादन करते हैं। __जैसे 'रसन' इन्द्रिय के रूप से शरीर में विद्यमान सब जलों के मध्य में (जल सामान्यमें) रहनेवाली एक ही माधुर्यशक्ति (नदी, समुद्र आदि में गिरने से) क्षीर, (गलाने से) उदक, (शब्द करने से) अम्बु, इस प्रकार क्रिया और वाचक शब्दों के भेद से विभिन्न चंचल तरंगों से संकुल जल में स्थित होकर दुर्लक्ष्य होती है, अर्थात् एक ही है ऐसा उसका ज्ञान नहीं होता, वैसे ही शरीर में विद्यमान तृष्णा एक होती हुई भी सम्पूर्ण भुवनों के भोग्य पदार्थों में व्याप्त होकर व्यवहार में दुर्लक्ष्य सी प्रतीत होती है- देहस्थित तृष्णा ने ही आशा, काम और लोभ का वेश धारण किया है, ऐसा स्पष्ट प्रतीत नहीं होता ॥५२॥

187334
187335 सत्रहवाँ सर्ग समाप्त
187336 अठारहवाँ सर्ग आधि, व्याधि आदि अनेक क्लेशों तथा जरा-मृत्यु से ग्रस्त अभिमान और
187337 तृष्णा के मूलकारण शरीर की निन्दा। तृष्णा भले ही दुःख की कारण हो, पर जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत्' (जीवित पुरुष अनेक मंगलों को देखता है) इस न्याय से भी शरीर सुख-भोग का स्थान है, ऐसी प्रसिद्धि है और शरीर पर सबका अतिशय प्रेम भी देखा जाता है, इसलिए शरीर सुख का कारण है, ऐसी शंका करके शरीर भी दुःख का ही कारण है, ऐसा उपपादन करते हैं।
187338 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : महर्षिजी, गीली आँतों (पेट में स्थित मल, मूत्र आदि की थैलियों) और नाड़ियों से व्याप्त परिणामशील और मरणधर्म जो शरीर संसार में सबके सामने प्रकाशित हो रहा है, वह भी केवल दुःखभोग के लिए ही है। अर्थात् मल, मूत्र, शुक्र और शोणित से आर्द्रनाड़ियों से परिव्याप्त, विविध प्रकार के विकारों से युक्त और पतनशील यह जीवदेह केवल दुःखभोग के लिए प्रकाशित हो रही है ॥१| युक्तिमार्ग का अवलम्बन करने पर स्पष्टरूप से ज्ञात होता है कि यह जीव शरीर दो रूपवाला है। प्राण आदि चार कोशों का आधार होने के कारण जिसमें आत्मचमत्कृति (अध्यस्त चैतन्यतादात्म्य) लिपटी-सी है, ऐसा यह शरीर अज्ञ होने पर भी अभिज्ञ के समान और अभव्य होने पर भी भव्य के समान प्रतीत होता है। यह न तो जड़ है और न चेतन ही है (M) ॥२॥
187339 चित् और जड़ दृष्टियों के मध्य में क्या यह शरीर आत्मकोटि में है (चेतन है) या अनात्मकोटि में है (जड़ है) ऐसा सन्देह होने पर निर्णय न होने से दुष्ट चित्त से युक्त एवं विवेक रहित होने से ही विमूढ आत्मावाला यह शरीर मोह ही पैदा करता है। अथवा 'प्रपश्यति' ऐसा पाठ होने पर अज्ञानी और विवेकी में से अज्ञानी इस देह में आत्मबुद्धि करने के कारण संसार को ही देखता है, पुरुषार्थ को नहीं देख पाता, क्योंकि वह
187340 (m) इस चित्-जड़संयुक्त देह का देहभाग अज्ञ है अर्थात् जड़ है। आत्मा इसका ज्ञाता है और वह अभिज्ञ है। अभिज्ञ के संयोग से यह जड़ देह अभिज्ञ के समान प्रतीत होता है। इसके ही अवलम्बन से मुक्ति प्राप्त होती है, इसलिए यह अभव्य-अमंगल-होने पर भी भव्य है। इसी कारण यह अन्यान्य जड़ों से विलक्षण एवं शुद्ध चेतनरूप आत्मा भी नहीं है।□सर्ग- १८]
187341
187342 चंचल एवं अशुद्ध चित्तवाला है|३॥
187343 यह शरीर अल्प खाने-पीने से आनन्द को प्राप्त होता है और अल्प शीत-उष्ण आदि के क्लेशको प्राप्त होता है, इसलिए शरीर के समान गुणहीन, शोचनीय (शोक करने योग्य) और अधम दूसरा कोई नहीं है ॥४॥
187344
187345 यह शरीर उपेक्षणीय है, यह दर्शाने के लिए वृक्ष के रूपक से उसका वर्णन करते हैं।
187346 यह शरीर वृक्ष के तुल्य है। दो भुजाएँ इसकी शाखाएँ हैं उन्नत कन्धा इसका तना है, दो नेत्र इसके खोखले हैं, मस्तक इसका बड़ा भारी फल है, यह दाँतरूपी पक्षियों के बैठने के स्तम्भ के समान उत्तम रीति से खड़ा है, यह दो कर्णरूपी कठफोड़वा पक्षियों की चोंच के आघात से जर्जरित (छिद्रयुक्त-सा) है, हाथ और पैर इसके सुन्दर पत्ते हैं, रोग आदि इसमें लता स्थानीय हैं। जैसे कुल्हाड़े आदि से वृक्ष काटा जाता है, वैसे ही शस्त्र आदि से इस शरीर का भी उच्छेद, किया जा सकता है, 'द्वा सुपर्णा' इस श्रुति में प्रसिद्ध (जीव और ईश्वररूप) पक्षियों ने जिसके हृदय में अपने निवास के लिए घोंसला बना रक्खा है, यह उत्पन्न और विनष्ट होनेवाले दाँतरूपी केसर से शोभित हासरूप पुष्पों से हर घड़ी अलंकृत रहता है अर्थात् जैसे वसन्त आदि फूल की ऋतु आने पर वृक्ष उत्पन्न हो हो कर मुरझानेवाले एवं केसर से शोभित होनेवाले फूलों से अलंकृत होता है, वैसे ही यह शरीर भी हर्ष के समय में उत्पन्न होकर नष्ट होनेवाले एवं दाँतरूपी केसरों से सुशोभित होनेवाले मन्दहाससे शोभित होता है। सुन्दर कान्तिरूपी छायावाला यह देहरूपी वृक्ष जीवरूपी यात्रियों का विश्राम-स्थान है। यह किसका आत्मीय (मित्र) और किसका शत्रु है ? इस देहरूपी वृक्ष में प्रेम और द्वेष करना व्यर्थ है अर्थात् देह के साथ जीव का कोई भी वास्तविक सम्बन्ध नहीं है, इसलिए यह किसी का आत्मीय नहीं है, अतः इसके प्रति आस्था और अनास्था ही क्या ? ॥५-८॥
187347
187348 यह शरीर सब लोगों में आत्मरूप से प्रसिद्ध है, इसको उपेक्षणीय कैसे कहते हैं ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
187349 पूज्यवर, संसार-सागर को पार करने के लिए पुनः पुनः गृहीत नौकारूपी देह में किसकी आत्मबुद्धि होगी? अर्थात् जैसे सागर को पार करने के लिए गृहीत नौका में किसी की आत्मसंभावना का संभव नहीं है, वैसे ही संसार को पार करने के लिए अर्थात् संसार से मुक्त होने के लिए बार बार गृहीत देह में किसकी आत्मभावना हो सकती है ? ॥९॥
187350 रोमरूपी असंख्य वृक्ष और इन्द्रियरूपी अनेक गड्ढों से
187351 युक्त देहनामक निर्जन वन में कौन पुरुष विश्वास को (यह चिरकाल तक निःशंक होकर रहने योग्य है, ऐसी प्रतीति को) प्राप्त होगा ? ॥१०॥
187352 पूज्य मुनिजी, साररहित तथा छिद्रयुक्त, मांस, नसें (स्नायु) और हड्डियों से वेष्टित और बाहर निकलने (मुक्त होने) के उपायभूत उपदेश (शब्द) से विरहित इस शरीररूपी नगाड़े में मैं बिल्ली की तरह रहता हूँ॥११॥
187353
187354 छः श्लोकों से देह का पाकड़ के वृक्ष के रूपक से निरूपण करते हैं।
187355 शरीररूपी पाकड़ का वृक्ष मुझे सुखकारक प्रतीत नहीं होता। यह संसाररूपी अरण्य में पैदा हुआ है, चित्तरूपी चपल बन्दर इसमें इधर उधर कूदता फाँदता है, चिन्तारूपी मंजरी से यह फूला हुआ है, महादुःखरूपी घुनों ने इसके चारों ओर छेद कर रक्खे हैं, तृष्णारूपी सर्पिणी का यह घर है, कोपरूपी कौए ने इसमें घोंसला बना रक्खा है, मन्द हासरूप प्रस्फुटित पुष्पों से यह शोभायमान है, शुभ और
187356
187357
187358 अशुभ (पुण्य और पाप) ये दो इसके महाफल हैं, भुजाएँ ही इसमें लताएँ हैं, हाथ ही पुष्पों के गुच्छे हैं, यह बड़ा भला लगता है, प्राणवायुरूप वायु से इसके सम्पूर्ण अवयवरूपी पत्ते हिल रहे हैं, सम्पूर्ण इन्द्रियरूपी चिड़ियाँ इसमें बसेरा करती हैं, सुन्दर घुटनों से युक्त अधोभाग इसका तना है, यह उन्नत है और यौवनकान्तिरूपी शीतल छाया से युक्त है। कामदेवरूपी यात्री इस पर बास करता है, सिर में उगे हुए खूब लम्बे सिर के केश उसके बरोह हैं। अहंकाररूपी गीध इसमें घोंसला बनाकर डटा है, यह भीतर से खोखला (छिद्रयुक्त) है। विविध वासनारूपी जटाओं से चारों ओर वेष्टित होने के कारण दुश्छेद्य है, व्यायामरूपी विस्तार से कोमलतारहित और रूक्ष भी है ॥१२-१७॥
187359
187360 महामुने, अहंकाररूपी गृहस्थ का महान् गृह यह कलेवर चाहे भूमि में गिरकर बदल जाय, चाहे चिरकाल तक स्थिर रहे, इससे मेरा क्या प्रयोजन? ॥१८॥
187361 इस देहरूपी अहंकार के घर में इन्द्रियरूपी पशु कतार बाँधकर खड़े हैं, तृष्णारूपी गृहस्वामिनी (घर की मालकिन) बार बार इधर उधर घूम रही है, कामदेवरूपी गेरु आदि रंगने के पदार्थों से सब अवयव रंगे गये हैं, इसलिए यह देह मुझे अभीष्ट नहीं है। पीठ की हड्डीरूपी (रीढ़रूपी) सहतीरों के परस्पर मिलने से जिसके भीतर बहुत थोड़ा स्थान रह गया है, आँतरूपी रज्जुओं से बँधा हुआ देहरूपी घर मुझे अभीष्ट नहीं है ॥१९,२०॥
187362 स्नायु (नस) रूपी रस्सियाँ जिसमें चारों ओर तनी हैं, रस, रक्तरूप जल से रचित गारे से लिपा गया, वृद्धावस्था (केश रोम आदि को सफेद करनेवाला बुढ़ापा) रूपी चूने से सफेद यह देहरूपी घर मुझे अभीष्ट नहीं है॥२१॥
187363 चित्तरूपी नौकर ने विविध चेष्टाओं द्वारा इसकी स्थिति इतनी मजबूत कर रक्खी है कि यह गिर नहीं सकता, मिथ्या और अज्ञान इसके अधारस्तम्भ हैं, दुःखरूपी बाल-बच्चों ने इसमें रो रोकर कुहराम मचाया है, सुख-शय्या (सुषुप्ति) से यह मनोहर है, दुश्चेष्टारूपी दाह-व्रण से पीड़ित दासी इसमें रहती है, ऐसा देहरूपी घर मुझे अभीष्ट नहीं है ॥२२,२३॥
187364
187365 हे मुने, यह देहरूपी गृह दोषपूर्ण विषयसमूहरूपी बर्तनों और अन्यान्य सामग्रियों से ठसाठस भरा हुआ है और अज्ञानरूपी क्षार से जर्जर है, भला बतलाइए तो सही, यह हमारा अभीप्सित कैसे हो सकता है ? टखने (एड़ी के ऊपर की गाँठ) रूपी आधारकाष्ठ स्थित पिण्डलीका घुटनारूप मस्तक जिसके स्तम्भका मस्तक है, लम्बी लम्बी दो भुजाएँरूपी आड़ी लकड़ियों से अत्यन्त दृढ़ यह देहरूपी घर मुझे अभीष्ट नहीं है। ब्रह्मन्, जिसमें ज्ञानेन्द्रियरूपी झरोखों के भीतर प्रज्ञारूपिणी गृहस्वामिनी क्रीड़ा कर रही है, चिन्तारूपी अनेक पुत्रियाँ जिसमें विद्यमान हैं, ऐसा देहरूपी घर मुझे अभीष्ट नहीं है। सिर के केशरूपी छादन (छाजन-छाने की घास-फूस) से आच्छादित, कर्णरूपी शोभाशाली चन्द्रशालाओं से (घूर ऊपर के कमरों से) युक्त तथा लम्बी लम्बी अँगुलीरूपी काठ के चित्रों से सुसज्जित देहरूपी घर मुझे पसन्द नहीं है ॥२४-२७॥
187366 जिसमें सम्पूर्ण अंगरूपी दीवारों में रोमरूपी निबिड़ (खूब घने) जौके अंकुर उगे हैं और पेटरूपी छिद्र है, ऐसा देहरूपी घर मुझे नहीं चाहिए ॥२८॥

187367 जिसमें नखरूपी मकड़ियों के जाले तने हैं, कुत्ती की नाईं भ्रमण, दीनता, कलह आदि करानेवाली क्षुधा जिसके अन्दर शोर मचाती है, जिसमें भीषण शब्द करनेवाला वायु सदा चलता रहता है, वायु का वेग भीतर प्रवेश करने और बाहर निकलने में सदा व्यग्र रहता है और इन्द्रियरूपी झरोखे सदा खुले हैं, इस प्रकार का देहरूपी घर मुझे अभीष्ट नहीं है। उक्त देहरूपी घर के मुँहरूपी दरवाजे पर जिह्वारूप वानरी सदा

187368 डटी रहती है, इससे उसकी भीषणता और बढ़ जाती है, दाँतरूप हड्डी के टुकड़े स्पष्ट दिखाई पड़ते हैं, अतः यह देहगृह मुझे अभीष्ट नहीं है ॥२९-३१॥

187369 त्वचारूपी चूने के लेप से (पलस्तर से) चिकना है, सम्पूर्ण सन्धियाँ इस घर के यन्त्र हैं, उनके संचार से (भ्रमण आदि से) यह चंचल है, मनरूपी सदा रहनेवाले चूहे ने इसे चारों ओर से खोदकर शिथिल और कूड़ा आदि से पूर्ण कर रक्खा है, अतः यह देहगृह मुझे नहीं झुंचता ॥३२॥

187370 क्षणभर में मन्दहासरूपी दीपों की प्रभा से उज्ज्वल एवं आह्लाद से देदीप्यमान और क्षणभर में अज्ञानरूपी अन्धकार से व्याप्त यह देहरूपी गृह मुझे भला नहीं लगता। यह देह सम्पूर्ण रोगों का घर, बुढ़ापे के कारण पड़नेवाली झुर्रियों और केशों की सफेदी का नगर है। इसमें मानसिक क्लेशों का ही प्रधानरूप से साम्राज्य है, अतः उनसे इसकी गहनता का कोई ठिकाना नहीं है, इसलिए यह देहरूपी घर मुझे अभीष्ट नहीं है । घोर अन्धकार से आच्छन्न दिशारूपी झाड़ियों से युक्त भीतर से शून्य अनेक गुहाओं से पूर्ण यह देहरूपी महाअरण्य है, इसमें इन्द्रियरूपी भालू भयप्रदर्शन करते हुए इधर उधर घूमते रहते हैं, अतः यह देहरूप अरण्य मुझे इष्ट नहीं है ॥३३-३५॥

187371 _हे मुनीश्वर, जैसे कोई निर्बल जीव कीचड़ में फंसे हुए हाथी को नहीं निकाल सकता, वैसे ही मैं भी इस देहरूपी गृह को धारण करने में असमर्थ हूँ॥३६॥

187372 क्या राजलक्ष्मी, क्या शरीर और क्या राज्य, क्या मनोरथ- इनमें से किसी से भी मेरा कुछ प्रयोजन नहीं है, क्योंकि थोड़े ही दिनों में काल उन सबका नाश कर डालता है अर्थात् नाशवान वस्तु से किसका क्या लाभ हो सकता है? ॥३७॥

187373 मुनिवर, रक्त और मांस से विरचित विनाशशील इस देह के बाहर और भीतर भली भाँति देखकर कहिए कि इसमें कौन-सी रमणीयता है ? ॥३८॥

187374 पूज्यवर, भला आप ही कहिये जो शरीर मरने के समय जीव के पीछे नहीं जाते जीव का त्याग कर देते हैं, उन कृतघ्न शरीरों पर ज्ञानवान् पुरुषों का क्या आदर हो सकता है? मदोन्मत्त हाथी के कानों के अग्रभाग की तरह चंचल और हाथी के कान के अग्रभाग में लटक रहे जलबिन्दु के समान विनाशशील यह शरीर मुझे छोड़े, उससे पहले ही मैं इसका त्याग कर देता हूँ। वायु के वेग से परिचालित कोमल पत्ते के समान चंचल यह शरीर आधि-व्याधिरूपी सैकड़ों काँटों से क्षत-विक्षत होने के कारण जर्जर हो जाता है। इस क्षुद्र स्वभाव, कटु और नीरस देह से हमारा किंचित्मात्र भी उपकार नहीं है। चिरकाल तक भाँति-भाँति के सुन्दर खाद्य और पेय पदार्थों को खा-पीकर नवीन पत्ते के समान कोमल कृशता को प्राप्त होकर स्वतः विनाश की ओर अग्रसर होता है। यह पामर शरीर पूर्व जन्मों में बारबार उपयुक्त ही भाव और अभावरूप सुख-दुःखों का पुनः पुनः अनुभव करता हुआ लज्जित नहीं होता। जब यह दीर्घकालतक लोगों पर अपना आधिपत्य जमाकर और विविध विभवों को पाकर न तो वृद्धि या उत्कर्ष को प्राप्त होता है और न स्थिरता को प्राप्त होता है, तब इसके परिपालन या परिक्षण से क्या लाभ ? यह शरीर बुढ़ापे के समय में बुढ़ापे को अवश्य प्राप्त होता है और मरने के समय मृत्यु को अवश्य प्राप्त होता है, यह नियम भाग्यवान् और दरिद्र दोनों के लिए समान है, उसमें किसी प्रकार का भेद नहीं है, किन्तु यह बात इस अधम देह को ज्ञात नहीं है। यह शरीर मूक कच्छप के (कच्छपों द्वारा-दुष्ट इन्द्रियों द्वारा-दुर्विषयरूपी कीचड़ का पान करनेवाले कछुए के) समान संसाररूप समुद्र के उदर में तृष्णारूपी छोटे बिल के अन्दर रहता है। अपनी आत्मा के उद्धार के अनुकूल इच्छा और चेष्टा भी इसमें नहीं है और गुरु के समीप में जाकर आत्मा के विषय में प्रश्न आदिरूप वाणी भी

187375

187376

187377 इसमें नहीं है। इस संसाररूपी महासागर में केवल जलना ही जिनका मुख्य प्रयोजन है, ऐसे हजारों देहरूपी काष्ठ भासित होते हैं, पर धीमान् जन उनमें से किसी को ही 'नर' कहते हैं, अर्थात् जो ज्ञानाग्नि द्वारा जलाया जा सकता है, वह देह ही नरदेह है॥३९-४७॥

187378 दुष्टतारूपी बड़े बड़े बंधनों से युक्त और दुश्चरितों से जिसका पतन अवश्यम्भावी है, ऐसी देहरूपी लता से विवेकी पुरुष का कुछ भी काम नहीं है।।४८| यह शरीर कीचड़ से भरे हुए पल्वलों में (तलैयों में) निमग्न मेंढक के समान विषय भोग में अत्यन्त निमग्न होकर वृद्धावस्था से आक्रान्त हो जाता है, किन्तु यह शीघ्र ही कहाँ जायेगा और किस प्रकार की दुर्दशाओं से ग्रस्त होगा, यह ज्ञात नहीं होता॥४९॥

187379 जैसे धूलिपटलयुक्त आकाशमार्ग से जा रही आँधी को कोई देख नहीं सकता, क्योंकि धूलि के कारण नेत्र बन्द हो जाते हैं, कुछ भी नहीं दिखाई देता, इस देहसमुदायकी चेष्टाएँ भी ठीक आँधी के ही अनुरूप हैं अर्थात् इसकी सब चेष्टाएँ नीरस (अनर्थकारिणी), और दर्शनशक्ति का नाश करनेवाली हैं। यह शरीर ही आँधीरूपी चपलता का मूल है, यही राजसी प्रवृत्ति का उत्पादन कर आत्मदर्शन में बाधक होता है ॥५०॥

187380 वायु की, दीपक की

187381 और मन की गति-उत्पत्ति और विनाश-जैसे अज्ञात है वैसे ही इस शरीर की उत्पत्ति, विनाश आदि अज्ञात हैं। यह क्या है, किस प्रकार से और कहाँ से आता है और कहाँ जाता है, इस बात को कोई नहीं जानता ॥५१॥

187382 जो लोग अनित्य शरीरों में नित्यत्व का आदर करते हैं और जो लोग संसार स्थिति के विषय में नित्यत्व का अभिमान करते हैं अर्थात् जो लोग शरीरों को तथा संसार को आशायुक्त, चिरस्थायी

187383 और सत्य मानते हैं वे मोह (अज्ञान) रूपी मदिरा से उन्मत्त हैं, उन्हें बार-बार धिक्कार है॥५२॥

187384

187385 न मैं देह का सम्बन्धी हूँ, न देह मैं हूँ, न मेरी देह है और न मैं ही देह हूँ, ऐसा विचारकर अर्थात् इदंतासे विशिष्ट घट आदि के समान जड़ देह यह मैं नहीं हूँ, ऐसा विचार कर परमात्मा में जिनका चित्त विश्रान्त है, वे लोग ही पुरुषोत्तम हैं ॥५३॥

187386 मान और अपमान से वृद्धि को प्राप्त हुई एवं प्रचुर लाभ से सुन्दर लगनेवाली दुष्ट दृष्टियाँ केवल शरीर में ही परमादर करनेवाले पुरुष को मृत्यु के वशीभूत कर देती है। शरीररूपी गड्ढे में रहनेवाली मनोहर भोगतृष्णारूपिणी पिशाचीने कपट से हमें संसार में पटककर हमारा सर्वस्व हर लिया- हमें ठग लिया है ॥५४,५५॥

187387 शरीर को ही सब कुछ समझनेवाली इस मिथ्याज्ञानरूपिणी राक्षसीने अकेली अतएव दीन-हीन प्रज्ञा (सुबुद्धि) को पूर्णरूप से ठग लिया, यह बड़े कष्ट की बात है ॥५६॥

187388 जब इस दृश्य प्रपंच में कोई भी वस्तु सत्य नहीं है, तब उसके मध्यवर्ती होने से यह शरीर भी सत्य नहीं है । अपने आप जले हुए (असत्य) शरीर से जनता ठगी जाती है, यह महान् आश्चर्य है ॥५७॥

187389

187390 यदि जनता को ठगने से इस शरीर का कोई प्रयोजन सिद्ध होता, तो किसी अंश में वह क्षन्तव्य भी होता, पर वह भी तो कुछ नहीं है, ऐसा कहते हैं।

187391 कुछ ही दिनों में वृद्धता को प्राप्त हुआ यह शरीररूपी पत्ते झरने के जलकणों (सीकरों) के समान अपने आप गिर पड़ता है- मृत्यु को प्राप्त हो जाता है॥५८॥

187392 समुद्र में उत्पन्न हुए जल के बुबुदों की नाईं इस शरीर का विनाश बहुत शीघ्र हो जाता है, यह संसार में परिभ्रमणरूपी जलभँवर में व्यर्थ ही प्रकाश को प्राप्त होता है । न तो संसार में परिभ्रमण से इसका कोई प्रयोजन सिद्ध होता है और न इससे किसी दूसरे का ही प्रयोजन सिद्ध होता है।५९॥

187393 मुनिश्रेष्ठ, यह शरीर मिथ्याभूत अज्ञान का विकार है

187394

187395 अज्ञानजनित है, स्वप्नरूपी भ्रान्तियों का आधार है और इसका विनाश सर्वथा स्पष्ट है, इसलिए इस शरीर के प्रति मेरा क्षणभर के लिए आदर भी नहीं है ॥६०॥

187396 जिस पुरुष ने बिजली में, शरत् ऋतु के मेघों में और गन्धर्वनगर में ये चिरस्थायी हैं, ऐसा निर्णय कर रक्खा है, वह इस क्षणभंगुर शरीर को भले ही चिरस्थायी माने॥६१॥

187397 किसका शीघ्र विनाश होता है, इस विषय में अपना अपना उत्कर्ष जताने के लिए हठ से प्रवृत्त हुए सम्पूर्ण पदार्थों में से सदा विनाशशील कार्यों में विजयी होनेवाले बिजली, शरत् ऋतु के मेघ आदि से भी, नाशक सामग्री के अधिक होने से, उत्कृष्ट इस शरीर को तृण से भी तुच्छ समझकर मैं परम सुखी हुआ हूँ॥६२॥

187398

187399 अठारहवाँ सर्ग समाप्त

187400 उन्नीसवाँसर्ग

187401 अज्ञान, क्षुधा, पिपासा, रोग, अशौच और चपलता से दूषित जानवरों की-सी अवस्थावाली बाल्यावस्था की निन्दा। देह की सभी अवस्थाएँ दुःखरूप नहीं हैं, क्योंकि उसकी बाल्यावस्था की सब लोग स्पृहा करते हैं, इससे प्रतीत होता है कि वह सुखमय है । 'तद्यथा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा महाकुमारो वा अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत' यह श्रुति भी बाल्यावस्था में अतिशय आनन्द का प्रतिपादन करती है, ऐसी शंका करके विस्तारपूर्वक बाल्यावस्था की अनर्थकारिता का प्रतिपादन करने के लिए प्रतिज्ञा करते हैं।

187402 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा :महर्षे, चंचल आकारवाले जरायुज, अण्डज, स्वेदज और उद्भिज्ज-इन चार शरीरों से पूर्ण और नानाप्रकार के कर्तव्यभाररूपी तरंगों से युक्त संसारसागर में मनुष्य जन्म पाकर भी बाल्यावस्था में केवल दुःख ही मिलता है। पहले मनुष्यजन्म ही

दुर्लभ है, वह किसी प्रकार पुण्य परिपाक से यदि प्राप्त भी हो गया, तो उसमें बाल्यावस्था अतिक्लेशकारक है ॥१॥

जिसकी पहले प्रतिज्ञा की थी, उसी अर्थ का विस्तार से वर्णन करते हैं।
अशक्ति (असामर्थ्य), आपत्तियाँ, खाने-पीने आदि की तृष्णा, मूकता, (बोल न सकना), मूढबुद्धिता (जान न सकना), क्रीड़ा, कौतुक आदि के विषय में अभिलाषा करना, न मिलने पर दीन हीन बन जाना और चंचलता- ये सब बाल्यावस्था में ही होते हैं ॥२॥
हाथियों के बन्धन-स्तम्भ के समान बाल्यावस्था अकारण क्रोध और रोदन से भीषण और दीनता से जर्जरित दशाओं में बन्धन है अर्थात् जैसे अकारण क्रोध, रोदन आदि से भीषण और दीनता से जर्जरित अवस्थाओं में हाथी का बन्धनस्तम्भ (आलान) बन्धन होता है, वैसे ही अकारण क्रोध, रोदन आदि से भीषण और दैन्य से जर्जरित अवस्थाओं में प्राणियों का बाल्यकाल भी बन्धन ही है ॥३॥
जैसी पराधीनताप्रयुक्त चिन्ताएँ बाल्यावस्था में जीव के हृदय को पीड़ित करती हैं, वैसी मरण में, बुढ़ापे में, रोगावस्था में, आपत्ति में एवं यौवनावस्था में नहीं करती ॥४॥
बाल्यावस्था में पशुपक्षियों की-सी चेष्टाएँ होती हैं, सभी लोग बालकों की भर्त्सना करते हैं, सचमुच चंचल बाल्यावस्था मरण से भी बढ़कर दुःखदायिनी है ॥५॥
सामने स्थित प्रतिबिम्ब के समान बाल्यावस्था में स्फुट और निबिड़ अज्ञान रहता है अथवा प्रत्येक

वैिराग्य प्रकरण क्षण में चित्त में तत् तत् विषयों का प्रतिबिम्ब पड़ने से अनेक प्रकार की भ्रान्तियाँ होती हैं, अतएव यह नाना प्रकार के संकल्पों से तुच्छ है । तत्-तत् संकल्पित विषयों के न मिलने से बाल्यावस्था में मन चारों ओर से कटा हुआ-सा और जीर्णशीर्ण-सा दुःखित रहता है, भला ऐसी बाल्यावस्था किसको सुखप्रद होगी ? ॥६॥
बाल्यावस्था में अज्ञानवश जल, अग्नि और वायु से सदा उत्पन्न होनेवाले भय से पद-पद में जैसा दुःख होता है, वैसा आपत्ति में भी किसीको न होगा अर्थात् बाल्यावस्था में आपत्ति से भी बढ़कर दुःख होता है ।।७॥
बालक बाल्यावस्था में निरन्तर विविध दुश्चेष्टाओं में-दुर्लीलाओं में, दुराशाओं में, दुरभिसन्धानों में और दुर्विलासों में सहसा पड़कर ये सार वस्तुएँ हैं, ऐसे महाभ्रम को प्राप्त होता है ॥८॥
बाल्यावस्था में बालक तुच्छ कार्य को भी नन्हे बच्चे या निपट पागल के कहने मात्र से बड़ा महत्त्व दे डालते हैं, अनेक दुश्चेष्टाएँ करते हैं और किसी प्रकार की भी प्रतिष्ठा को प्राप्त नहीं होते, इसलिए पुरुष की बाल्यावस्था, गुरु द्वारा किये गये ताड़न आदि से उत्पन्न दुःख भोगने के लिए ही है, सुख के लिए नहीं है। अर्थात् निष्फल कार्यप्रवृत्ति और सम्पूर्ण दुष्कर्मों का आवासरूप बाल्यकाल किसी प्रकार की भी शान्ति प्रदान नहीं करता, उक्त काल में प्रायः प्रतिक्षण गुरुजनों के समीप दण्डित होकर दुःखित होना पड़ता है और किसी प्रकार की भी प्रशंसा प्राप्त नहीं होती ॥९॥
जैसे उल्लू दिन में अन्धकारमय गड्ढों में छिपे रहते हैं, वैसे ही जितने दोष, जितने दुराचार, जितने दुष्कर्म और जितनी मानसिक चिन्ताएँ हैं, वे सब बाल्यावस्था में जीव के हृदय में छिपकर बैठे रहते हैं|१०॥
ब्रह्मन्, बाल्यावस्था रमणीय (सुखमय) है, ऐसी जो लोग कल्पना करते हैं, वे सब दुर्बुद्धि हैं, उन हतचित्त मूढबुद्धि लोगों को बार बार धिक्कार है॥११॥
जिसमें हिंडोले के समान चंचल मन विविध विषयों के आकार को प्राप्त होता है, तीनों लोकों में अत्यन्त अमंगल वह बाल्यावस्था किस प्रकार सुखकर हो सकती है ? मुनिवर, सम्पूर्ण प्राणियों की सभी अवस्थाओं की अपेक्षा बाल्यावस्था में मन दसगुना चंचल होता है। मन की चंचलता का अधिक होना अधिक दुःख का हेतु है अर्थात् जितना ही मन चंचल होगा, उतना ही अधिक कष्ट होगा, यह भाव है॥१२,१३॥
मन स्वभावतः चंचल है ही और बाल्यावस्था सम्पूर्ण चंचल पदार्थों में सर्वश्रेष्ठ है। उन दोनों का सम्बन्ध होने पर चंचलताप्रयुक्त अनर्थ से बचानेवाला कौन है ? अर्थात् कोई नहीं है। ब्रह्मन्, बाल्यावस्था से आक्रान्त चित्त से युवतियों के लोचनों ने, बिजलीने, अग्निकी ज्वालाओंने और तरंगों ने चंचलता सीखी है अर्थात् मन सम्पूर्ण चंचल पदार्थों में सर्वश्रेष्ठ है। सभी व्यवहारों में बाल्यावस्था और मन- ये दोनों सदा सहोदर भाई-से प्रतीत होते हैं, ये दोनों चंचल हैं- दोनों की स्थिति क्षणिक है । दुःखपूर्ण सम्पूर्ण दुर्व्यसन, सम्पूर्ण दोष
और सम्पूर्ण मानसिक चिन्ताएँ बाल्यावस्था में ही निवास करती हैं, जैसे कि मनुष्य धनवान् पुरुष के आश्रय में रहते हैं ॥१४-१७॥
यदि बालक को प्रतिदिन मन को प्रसन्न करनेवाली नई-नई वस्तुएँ न मिले, तो वह विष के समान असह्य चित्तविकृति से मूर्छा को प्राप्त हो जाता है। बालक कुत्ते के समान थोड़े से खाने पीने की वस्तु देने आदि से वश में आ जाता है, थोड़े से घुड़कने आदि से विकृत हो जाता है और अपवित्र में (विष्ठा आदि में) क्रीड़ा करता है अर्थात् जैसे कुत्ता थोड़ा-सा खाना देने या पुचकारने से वश में हो जाता है, थोड़ा-सा घुड़कने या छड़ी आदि दिखाने से बिगड़ जाता है और विष्ठा आदि से अपवित्र स्थानों में खेलता है, ठीक वैसे ही बालक भी है ।।१८,१९॥
जैसे वर्षा से भीगी हुई और धूप से

तपी हुई भूमि के ऊपर सदा भाप निकलती है, इधर उधर कीचड़ व्याप्त होता है और भीतर जल रहता है, वैसे ही बालक भी सदा आँसुओं से युक्त मुखवाला, कीचड़ से सना एवं मूढबुद्धि और अचेतन रहता है|२०॥
मनुष्य सदा दूसरों से डरने और भोजन करनेवाले, दीन-हीन, दृष्ट और अदृष्ट सब वस्तुओं की इच्छा करनेवाले एवं चंचल बुद्धि और शरीर से युक्त बाल्यकाल को केवल दुःख भोग के लिए धारण करता है। विवश बालक जब अपने संकल्प से इच्छित पदार्थों को नहीं पाता, तब अत्यन्त सन्तप्त होकर ऐसे दुःख को प्राप्त होता है कि मानों किसी ने उसके हृदय को काट डाला हो ॥२१,२२॥
मुनिवर, बालक को दुष्ट चेष्टाओं या दुष्ट मनोरथों से उत्पन्न और भाँति भाँति के वंचना के उपायों से
भीषण जो दुःख होते हैं, वे दूसरे किसी को नहीं होते॥२३॥
___ बाल्यावस्था से बढ़कर दुःख और किसी अवस्था या योनि में नहीं होते, यह आशय है।
जैसे प्रखर ग्रीष्म ऋतु से वनभूमि सन्ताप को प्राप्त होती है, वैसे ही बालक भी मनोरथों के विलास से युक्त बलवान् अपने मन से नित्य सन्ताप को प्राप्त होता है । बालक जब विद्यालय में पढ़ने जाता है, तब उसे बन्धनस्तम्भ में बँधे हुए हाथी के समान पराधीनता, बेंतों की मार आदि और भी बड़े बड़े भीषण कष्ट झेलने पड़ते हैं। बाल्यावस्था में असत्य पदार्थों में ही सत्यत्वबुद्धि होती है, अनेक प्रकार के मनोरथों का साम्राज्य छाया रहता है और हृदय बड़ा कोमल रहता है, अतएव बाल्यावस्था में अत्यन्त दीर्घ दुःख के सिवा सुख का लेश भी नहीं होता ॥२४-२६॥
किसी समय जब बालक भूख लगने से रोता है, तब तुम्हें खाने के लिए भुवन (लोक) दूंगी,यों माता या पिता के कहनेपर सन्तुष्ट होकर वह भुवन को ही खाने की इच्छा करता है। तुम्हें चन्द्रमारूप खिलौना देंगे, यों ठगनेपर आकाश से चन्द्रमा को हाथ में लेने की इच्छा करता है, ऐसी मूर्खता से पूर्ण बाल्यावस्था कैसे सुखकर हो सकती है? ॥२७॥

हे महामते, बालक के मन में शीत और ताप का अनुभव तो होता है, पर वह उनका निवारण नहीं कर सकता, इसलिए बालक और वृक्ष में क्या भेद है अर्थात् बालक वृक्ष के समान जड़ है|२८॥
बालक सचमुच पक्षियों के सदृश हैं, जैसे भूखे पक्षी आकाश में बहुत ऊँचा उड़ने की इच्छा करते हैं, वैसे ही भूखे बालक भी आहार लेने के लिए हाथों के सहारे उठने की इच्छा करते हैं, पर सामर्थ्य न होने से उठ नहीं सकते। जैसे पक्षियों को दूसरे से भय और आहार की चिन्ता प्रधानरूप से रहती है, वैसे बालक भी भय और भोजन में तत्पर रहते हैं।२९॥
बाल्यावस्था में गुरुओं से, माता-पिता से, अन्यान्य जनों से एवं अपने से बड़े बालक से भय बना रहता है, इसलिए बाल्यावस्था को यदि भय का घर कहा जाय, तो कोई अत्युक्ति न होगी ॥३०॥
महामुने, सम्पूर्ण दोषपूर्ण दशाओं से दूषित किसी की रोकटोक के बिना स्वच्छन्द विहार करनेवाले अविवेक का घर बाल्यकाल किसी के भी सन्तोष के लिए नहीं हो सकता ॥३१॥

उन्नीसवाँ सर्ग समाप्त
बीसवाँसर्ग लोभ, द्वेष, मद, ईर्ष्या, अभिमान और डाह से दूषित एवं काम आदि अनर्थों के घर यौवन की निन्दा।
बाल्यावस्था अतिमूर्खता, असामर्थ्य और परतन्त्रता आदि से दुःखपूर्ण भले ही हो, पर यौवन अवस्था में ये बातें नहीं है, उसमें नानाभोग भोगने से उत्पन्न आनन्द ही आनन्द रहता है, इसलिए वह

187441
187442 सुख की कारण है, ऐसी शंका करके यौवन की अत्यंत अनर्थकारिता का वर्णन करने के लिए कहते हैं।
187443 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, बाल्यावस्था के अनन्तर पुरुष बाल्यावस्था के अनर्थों को त्यागकर भोग भोगने के उत्साह से या आनेवाले कामरूप पिशाच से दूषितचित्त होकर नरकपात के लिए ही यौवनारूढ होता है । मूर्ख पुरुष यौवनावस्था में अनन्त चेष्टावाले अतएव चंचल अपने चित्त की राग, द्वेष आदि वृत्तियों का अनुभव करता हुआ एक दुःख से दूसरे दुःख को प्राप्त होता है अर्थात् दुःख परम्परा का भोग करता है ॥१,२॥
187444
187445 __ माण्डव्य ऋषि ने व्यवस्था कर रक्खी है कि चौदह वर्ष तक किये गये दुष्कर्मों से नरकप्राप्ति नहीं होती, इसलिए बाल्यावस्था से नरकपतन नहीं होता, लेकिन यौवनावस्था तो नरकपतन की ही हेतु है, यह भाव है।
187446 चित्तरूपी बिल में वास करनेवाला तथा अनेक प्रकार के भ्रमों को पैदा करनेवाला कामरूपी पिशाच विवश पुरुष के विवेक का तिरस्कार कर उसे अपने वश में कर लेता है|३॥
187447 जैसे निधि आदि को देखने के लिए बालकों के हाथ में रक्खा हुआ सिद्धांजन चंचल वृत्तिवाली नेत्रप्रभाओं के अनावरण को -भूमि, शिला आदि के व्यवधान को हटाकर निधि देखने की सामर्थ्य देता है, वैसे ही यौवनावस्था में अवश चित्त युवतियों के चित्त से भी चंचल नाना प्रकार की चिन्ताओं के कपाट खोल देता है अर्थात् यौवनावस्था में पुरुष को विविध चिन्ताओं का सामना करना पड़ता है|४॥
187448 मुनिवर, यौवनावस्था में स्त्री, जुआ, कलह आदि व्यसनों को उत्पन्न करनेवाले राग, लोभ आदि दोष- काम, चिन्ता आदि के वशीभूत चित्तवाला होने से काममय और चिन्तामय पुरुष को नष्ट कर डालते हैं और वे दोष यौवन द्वारा ही प्राप्त होते हैं। महानरक की हेतुभूत और सदा भ्रान्ति पैदा करनेवाली यौवनावस्था से जिन लोगों का विनाश नहीं हुआ, उनका दूसरे किसीसे विनाश नहीं हो सकता। श्रृंगार आदि नौ रसों से और कटु, तिक्त आदि छः रसों से पूर्ण आश्चर्यजनक अनेक वृत्तान्तों से परिपूर्ण भीषण यौवनभूमिको जिसने पार कर लिया, वही पुरुष धीर कहा जाता है ॥५-७॥
187449 क्षणभर के लिए देदीप्यमान, चंचल मेघों के गर्जन से युक्त बिजली के समान प्रकाशमान अमंगलमय यौवन मुझे पसन्द नहीं है। अर्थात् जैसे वर्षा ऋतु की रात्रि क्षण भर के लिए बिजली के प्रकाश से दैदीप्यमान हो उठती है और चंचल मेघों के गर्जन-तर्जन से गूंज उठती है, वैसे ही यौवनावस्था भी स्वल्पकाल के लिए उज्जवल है। घोर गर्जनाओं के समान अभिमानपूर्ण उक्तियों से युक्त अमंगलमय यह यौवन मुझे भला नहीं लगता । मुनिवर, भोग के समय मीठा अतएव बड़ा भला लगनेवाला, अन्त में दुःखदायी होने के कारण नीम के समान कडुवा, दोषरूप, निन्दा के हेतुभूत सम्पूर्ण दोषों का भूषण (सब दोषों में श्रेष्ठ), शराब के नशे के सदृश यौवन मुझे अच्छा नहीं लगता ॥८,९॥
187450 यौवन है तो निरा असत्य पर सत्य-सा प्रतीत होता है, शीघ्र ही लोगों को अपनी वंचना का शिकार बना डालता है-धोखा दे देता है-और स्वप्न में दृष्ट स्त्री के समान है, इसलिए यौवन मुझे नहीं रुचता|१०॥
187451 यौवन एक क्षणभर के लिए सुन्दर प्रतीत होनेवाली सम्पूर्ण वस्तुओं में, गन्धर्वनगर (0) के सदृश,
187452 (m) जिसे गन्धर्वनगर दिखाई देता है उसकी मृत्यु हो जाती है। इससे गन्धर्वनगर का दर्शन मरण का चिह्न है, यह सिद्ध है। इसलिए गन्धर्वनगर के पक्ष में 'सम्पूर्ण आयु के अन्त में' ऐसा अर्थ करना चाहिए।
187453
187454 सर्वश्रेष्ठ है और सभी लोगों को क्षणमात्र के लिए अच्छा लगता है, इसलिए यह मुझे अच्छा नहीं लगता ॥११॥
187455 प्रत्यंचा से छोड़ा गया बाण जितने समय में लक्ष्य का वेध करता है, केवल उतने समय तक सुखदायक, शेष सम्पूर्ण काल में दुःख देनेवाला और नित्य सन्तापरूपी दोष देनेवाला यौवन मुझे अच्छा नहीं लगता॥१२॥
187456 यौवन केवल आपाततः जब तक विचार न किया जाय तभी तक रमणीय प्रतीत होता है, इसमें शुद्धचित्तता का सर्वथा अभाव रहता है। यह वेश्या स्त्री के समागम के समान नीरस है, इसलिए मुझे अच्छा नहीं लगता।।१३॥
187457 जैसे प्रलयकाल में सबको दुःख देनेवाले बड़े-बड़े उत्पात चारों ओर से उमड़ पड़ते हैं वैसे ही युवावस्था में भी, सबको दुःख देनेवाले जो कोई कार्य हैं, वे सब समीप में आ जाते हैं अर्थात् युवावस्था में परदुःखदायी अनेक दुष्कर्म होते हैं|१४॥
187458 हृदय में अन्धकार करनेवाली यौवनयुक्त अज्ञान-रात्रि से विशाल आकारवाले भगवान् महादेवजी भी निश्चय भयभीत रहते हैं, इसीलिए ही वे सदा विवेक ज्ञान-रूपी चन्द्रमा को धारण करते हैं। यदि नहीं डरते, तो क्यों धारण करते? यह भाव है|१५॥
187459 यह यौवनकालीन मोहशुभ आचरण को भुलानेवाली एवं बुद्धि को कुण्ठित करनेवाली (बुद्धिनाश करनेवाली) भ्रान्तिकी प्रचुरमात्रा में सृष्टि करता है|१६॥
187460 जैसे वनाग्नि से वृक्ष जलाया जाता है, वैसे ही युवावस्था में प्रियतमा के वियोग से उत्पन्न दुःसह शोकाग्नि से जीव जलाया जाता है|१७॥
187461 बुद्धि दोषों के निराकरण से कितनी ही निर्मल क्यों न हो, कितनी ही उदार क्यों न हो और गुणों के आधान से कितनी ही पवित्र क्यों न हो, पर जैसे वर्षा ऋतु में नदियाँ मलिन हो जाती हैं, वैसे ही यौवन में मलिन हो जाती है अर्थात् जैसे निर्मल पवित्र,शीतल और मधुर जलवाली नदी वर्षा ऋतु में मलिन हो जाती है, वैसे ही निर्मल, उदार और पवित्र बुद्धि भी युवावस्था में मलिन हो जाती है॥१८॥
187462 बड़ी-बड़ी लहरों से युक्त भीषण नदी लाँघी जा सकती है, पर भोगतृष्णा से चंचल इन्द्रियोंवाली यौवन से अस्थिर चित्तवृत्ति वश में नहीं की जा सकती है॥१९॥
187463 वह मनोहारिणी कान्ता, उसके वे विशाल स्तन, वे मनोज्ञ हावभाव और वह सुन्दर मुख युवावस्थामें ऐसी-ऐसी अनेक चिन्ताओं से मनुष्य शिथिल हो जाता है |२०॥
187464 इस संसार में सज्जन लोग चंचल भोगतृष्णा से प्रपीडित युवा पुरुष का आदर-सत्कार नहीं करते, केवल यही बात नहीं है, किन्तु वे कटे हुए और सूखे तिनके के समान उसका तिरस्कार करते हैं ॥२१॥
187465
187466 मनस्वियों के लिए मानहानि मरण के समान क्लेशकारक है, इस अभिप्राय से कहते हैं।
187467 यौवन अभिमान से महागज के समान जड़ और दोषरूप मोतियों को धारण करनेवाले अविवेकी पुरुष के अधःपतन के लिए नित्य बन्धन का स्तम्भ है या जैसे आलान (हाथी को बाँधने का झूटा) मोतीवाले मदोन्मत्त गजराज के दर्प को चूर्ण कर देता है, वैसे ही यौवन भी अभिमान से मत्त और विविध दोषों से पूर्ण पुरुष का अधःपतन कर देता है । मुनिवर, खेद है कि मनुष्यों का यौवन वनस्वरूप है, प्रियतम स्त्री, पुत्र आदि इष्ट पदार्थों की अप्राप्ति और वियोग-जनित सन्ताप से पैदा हुआ शोष और रोदन उसके वृक्ष हैं, मन उक्त वृक्षों की बड़ी जड़ है और दोषरूपी साँप उन वृक्षों के खोखलों में निवास करते हैं ॥२२,२३॥
187468 मुनिवर, आप यौवन को दुष्ट चिन्तारूपी भ्रमरों का आवासभूत कमल समझिए। वह विषयसुखकणरूपी मधु-बिन्दुओं और रागादिरूपी केसरों से भरा हुआ है, और दुष्ट संकल्परूपी पंखुड़ियों से व्याप्त है । अर्थात् जैसे कमल के ऊपर भ्रमर मँडराते हैं, वह मकरन्द और केसर से खचाखच भरा रहता है और चारों ओर से पंखुड़ियों से घिरा रहता है, वैसे ही युवावस्था में मनुष्य के
187469
187470
187471 चित्त में अनेक दुष्ट चिन्ताएँ मँडराती है, बुरे संकल्प घेरे रहते हैं और विषयसुखकण और राग का साम्राज्य छाया रहता है॥२४॥
187472 यौवन पुण्य और पाप रूपी या लौकिक कार्यरूपी, पतन के हेतु होने से, कुत्सितपंखवाले, हृदयरूपी तालाब के तीरपर विचरनेवाले आधि-व्याधिरूपी पक्षियों का निवासस्थान है। नवयौवन असंख्य एवं वृद्धि को प्रात होनेवाली तुच्छ संकल्प-विकल्परूप लहरों का अवधिरहित (असीम) या अन्त में जरा आदि दुःख देनेवाला सागर हैं । अर्थात् जैसे असीम समुद्र असंख्य और क्रमशः वृद्धि को प्राप्त होनेवाली जलमय तरंगों का एकमात्र आश्रय है, वैसे ही अन्त में जरा, मरण आदि दुःख का स्थान नवयौवन भी असंख्य और लगातार बढ़नेवाली संकल्प-विकल्प-परम्परा का एकमात्र आश्रय है। जैसी संकल्प-विकल्प-परम्पराएँ यौवनकाल में होती हैं, वैसी अन्यकाल में नहीं होती, यह आशय है । यौवन आँधी के समान है। जैसे धूलि से अन्धकारपूर्ण आँधी मकड़ी के सम्पूर्ण जालों को तहस-नहस करने में सिद्धहस्त होती है, वैसे ही रजोगुण और तमोगुण से पूर्ण विषम यौवन सत्संगति, शास्त्राभ्यास आदि अनेक प्रयत्नों से उत्पन्न होनेवाले सद्गुणों की (प्रसाद, प्रकाश, विवेकदृष्टि की अभिवृद्धि आदि की) स्थिरता को नष्ट करने में बड़ा दक्ष है । यौवन अतिरूक्ष पांसुओं के (आँधी में उड़नेवाले धूलिकणों के) समान है। जैसे इधर-उधर उड़ रहे अपवित्र तृण-पत्तों से अधिक दुःखदायक अतिरूक्ष धूलिकण लोगों के मुँह को धूलि-धूसर कर देते हैं और आकाश में बहुत ऊँचे स्थान में चढ़ते हैं, वैसे ही विषयोन्मुख चंचल इन्द्रियों द्वारा अधिक कष्टदायक रूक्ष यौवन भी विषयवासना से उत्पन्न रोगों से लोगों के मुँह को घूसर (रक्तताशून्य सफेद) कर देता है और दोषों की परम सीमा में आरूढ होता है ॥२५-२८॥
187473 मनुष्यों का यौवनोल्लास (यौवन की अभिवृद्धि) दोषों को जगाता है, उत्पन्न करता है और गुणों का मूलोच्छेद करता है । अतएव वह पापों की वृद्धि करने के कारण पापों का विलास है॥२९॥
187474 मुनिवर, मनुष्यों का नवयौवन चन्द्रमा के सदृश है। जैसे चन्द्रमा कमल के पराग में आसक्त भँवरी को कमल में बाँधकर मोहित कर देता है, वैसे ही नवयौवन शरीर में ही चंचल बुद्धि को अभिमानरूप कोश में बाँध कर विमूढ़ कर देता है ॥३०॥
187475 शरीररूपी छोटे बन में उत्पन्न हुई बड़ी रमणीय यौवनरूपी मंजरी जब उत्कर्ष को प्राप्त होती है बढ़ती है तब अपने से संबद्ध मनरूपी भ्रमर को उन्मत्त कर डालती है। अर्थात् जैसे छोटी वाटिका या कुंज में उत्पन्न रमणीय फूलों का गुच्छा जब बढ़ता है, तब उसमें बैठे भँवरे को मोहित कर देता है, वैसे ही शरीर में उत्पन्न रमणीय प्रतीत होनेवाला यौवन मन को मोहित कर देता है॥३१॥
187476 मुनिवर, शरीररूपी मरुभूमि में कामरूपी सूर्य के ताप से प्रतीत हो रही यौवनरूपी मृगतृष्णिका के प्रति दौड़ रहे मनरूपी मृग विषयरूपी गड्ढे में गिर पड़ते हैं। अर्थात् जैसे मरुभूमि में सूर्य के ताप से प्रतीत हो रही मृगतृष्णा के प्रति जल की इच्छा से दौड़ रहे मृग गड्ढे

में गिर पड़ते हैं, वैसे ही शरीर में कामके सन्ताप से भासित यौवन के प्रति दौड़ रहा मन विषयों में फंस जाता है॥३२॥शरीररूपी रात्रि की चाँदनी, मनरूपी सिंह की अयाल (गर्दन के बाल) और जीवनरूपी समुद्र की लहरी युवावस्था से मुझे सन्तोष नहीं होता ॥३३॥
187477 जो यह युवावस्था है, यह देहरूपी जंगल में कुछ दिनों के लिए फली फूली शरदऋतु है, यह शीघ्र ही क्षय को प्राप्त हो जायेगी। अतएव इस पर आप लोगों को विश्वास नहीं करना चाहिए। (भगवान् श्रीरामचन्द्रजी का अपने अनुचरों के प्रति यह कथन है) ॥३४॥
187478
187479 उक्त अर्थ का ही छः श्लोकों से विशदरूप से वर्णन करते है।
187480
187481 जैसे अभागे पुरुष के हाथ से चिन्तामणि (अभीष्ट पदार्थ देनेवाला रत्न) तत्काल चला जाता है, वैसे ही शरीर से युवावस्थारूपी पक्षी जल्दी भाग खड़ा होता है|३५॥
187482 जब यौवन अपनी चरम सीमा में आरूढ हो जाता है, तब केवल नाश के लिए ही सन्तापयुक्त कामनाएँ वृद्धि को प्राप्त होती है ॥३६॥
187483 तभी तक राग-द्वेषरूपी पिशाच विशेषरूप से इधर-उधर घूमते-फिरते हैं, जब तक यह यौवनरूपी रात्रि सम्पूर्णतया नष्ट नहीं हो जाती। राग-द्वेष आदि सम्पूर्ण दोषों की जननी युवावस्था ही है, यह भाव है ॥३७॥
187484 जैसे विविध बालक्रीड़ाएँ करनेवाले, क्षणभर में नष्ट होनेवाले मरणासन्न पुत्र में लोगों की करुणा होती है, वैसे ही विविध चित्तविकारों (मनोरथों) से बढ़ी-चढ़ी, थोड़े समयतक रहकर नष्ट हो जानेवाली बेचारी युवावस्थापर भी करुणा करो। जो मनुष्य क्षणभर में विनष्ट होनेवाले यौवन से मूढतावश फूला नहीं समाता, वह मनुष्य होता हुआ भी निरा पशु ही है, क्योंकि वह महामूढ़ है। जो मनुष्य अभिमान युक्त अज्ञान के कारण मदोन्मत्त युवावस्था को उपादेय (सारयुक्त) वस्तु समझकर उस पर आसक्त होता है उस दुर्बुद्धि को शीघ्र ही पश्चात्ताप भोगना पड़ता है।३८-४०॥
187485 मुनिवर, इस जगत में वे लोग पूजनीय हैं, वे ही महात्मा हैं और वे ही पुरुष हैं, जिन्होंने अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आदि की हानि के बिना सुखपूर्वक यौवनरूपी संकट को पार कर दिया। बड़े-बड़े मगरों से पूर्ण सागर सुखपूर्वक तैरा जा सकता है, परन्तु रागद्वेष आदि रूप महातरंगों के कारण उमड़ा हुआ और अनेक दोषों से युक्त निन्दनीय यौवन के पार जाना कठिन है ॥४१-४२॥
187486
187487 बाल्यावस्था और वृद्धावस्था में अज्ञान और अशक्ति से पुरुषार्थ साधन नहीं हो सकता और युवावस्था विविध दोषों से पूर्ण होने के कारण पुरुषार्थ साधन के योग्य नहीं है, ऐसी परिस्थितिमें पुरुष को कभी भी साधनसम्पत्ति से मोक्ष की आशा नहीं है, ऐसी आशंका कर सम्पूर्ण यौवनों की निन्दा नहीं की जाती, किन्तु दुर्योवन की ही निन्दा की जाती है। सुयौवन का तो पुरुषार्थ में ही पर्यवसान होता है, ऐसा लक्षण द्वारा दिखलाते हुए उसकी दुर्लभता को दिखलाते है।
187488 ब्रह्मन् विनय से अलंकृत, साधुओं के आश्रम के समान शांतिप्रद, करुणापूर्ण और शम, दम आदि विविध गुणों से युक्त यौवन इस संसार में इस मनुष्य जन्म में भी वैसे ही दुर्लभ है जैसे कि आकाश में वन । अर्थात् जैसे आकाश में वन की स्थिति अतिदुर्लभ है, वैसे ही इस संसार में विनययुक्त, पूज्य मुनिजनों में रहनेवाला, दया से परिपूर्ण और शम, दम आदि गुणों से परिवृत सुयौवन मनुष्यजन्म में भी
187489 अतिदुर्लभ है, फिर अन्य योनियों में तो कहना ही क्या है ? ॥४३॥
187490
187491 बीसवाँ सर्ग समाप्त
187492 इक्कीसवाँसर्ग प्रत्यक्ष नरकसमूहभूत सम्पूर्ण अंगोंवाली तथा मनुष्यों के नरकपतन की हेतु स्त्रियों की निन्दा।
187493 जिन स्त्री-शरीरों में युवकों को रमणीयता की भ्रान्ति होती है, उनके स्वरूप को विवेचनपूर्वक दर्शाने के लिए इस सर्ग का आरम्भ करते हैं।
187494 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, नस और हड्डियों के ग्रथन से शोभित मांसमयी स्त्री के रथ, गाड़ी आदि के समान चंचल शरीररूप पिंजड़े में, जिसे युवक रमणीय-सा समझते हैं, वह कौन वस्तु
187495
187496 है ? अर्थात् कुछ नहीं है ॥१॥
187497
187498 उक्त अर्थ को ही विस्तार से विशद करते हुए पहले युवकों को जिन नेत्रों में हावभावरूप विलास की भ्रान्ति होती है, विवेक के होने पर उन नेत्रों की असारता (निन्दनीयता) दिखलाते हैं।
187499 हे प्रियजन, त्वचा, मांस, रक्त और अश्रुजल को अलग करके नेत्र को देखो, यदि वह रमणीय है, तो उस पर आसक्ति करो। यदि रमणीय नहीं है, तो क्यों व्यर्थ ही उस पर मोहित होते हो, अर्थात् नेत्र त्वचा, मांस, रक्त और आँसू इनसे अतिरिक्त वस्तु नहीं है, इन्हींके समुदाय का नाम नेत्र है, भला बतलाओ तो, त्वचा आदि में गर्हितता के सिवा रमणीयता क्या है? ॥२॥
187500 स्त्री का शरीर क्या है, उसका कुछ अंश केश है, कुछ अंश रक्त है और कुछ अंश मांस आदि हैं, इन सबमें रम्यता कहाँ है ? ये सब नितान्त घृणास्पद और हेय हैं, इस कारण विवेकसम्पन्न प्राज्ञ पुरुष को स्त्री के शरीर से क्या काम है ? अर्थात् वह उसे निन्दनीय ही समझते हैं, रमणीयता का लेश भी उसमें नहीं देखते॥३॥
187501 हे बन्धुगण, बहुमूल्य वस्त्र और कस्तूरी, केसर आदि के लेप से (उबटन, तेल आदि के मर्दन से) जो सम्पूर्ण मनुष्यों के शरीर कभी बारबार सुशोभित हुए थे, उन्हें समय पाकर गीध, सियार आदि मांसाहारी जीव नोच दबोच कर खाते हैं। यही उनका अंतिम परिणाम है।।४। जिस स्तनमण्डल पर सुमेरु पर्वत के शिखर से बहनेवाले गंगाजल के प्रवाह के सदृश मोतियों के हार की शोभा देखी गई थी और देखी जाती है, वही स्त्रीस्तन समय पाकर शीघ्र श्मशान-भूमि में एवं ग्राम और नगर से दूर निर्जन स्थानों में भात के छोटे पिण्ड के समान कुत्तों का ग्रास बनता है॥५,६॥
187502 जैसे वन में चरनेवाले गदहे या ऊँट के अंगरक्त,मांस
187503 और हड्डियों द्वारा बने हैं, वैसे ही स्त्री के अंग भी उन्हीं उपकरणों द्वारा बने हैं, फिर उसीके लिए इतना आग्रह (अधिक आदर) क्यों ? अर्थात् गदहे का शरीर जिस सामग्री से बना है, स्त्री का शरीर भी उसी तुच्छ और घृणित सामग्री से बना है, अतः वह भी उक्त जीवों के समान ही घृणित है ॥७॥
187504 केवल अविचार से ही लोगों ने स्त्री में रमणीयता की कल्पना कर रक्खी है, परन्तु मेरे मत से स्त्रीशरीर में अविचारजनित रमणीयता भी नहीं है, क्योंकि स्त्री में जो रमणीयता की प्रतीति होती है, उसका कारण एकमात्र मोह है। सीप में जो चाँदी की कल्पना होती है, वहाँ पर सीपरूप अधिष्ठान और अज्ञान दोनों रहते हैं, किन्तु यहाँ पर अधिष्ठान का अभाव है, अतएव यह केवल अज्ञानजनित ही है ॥८॥
187505 हे मुनीश्वर, मद से अनेक प्रकार का आनन्द देनेवाली और पतन, दंगा, फसाद आदि विविध अनर्थ करानेवाली मदिरा में और काम से विविध आनन्द देनेवाली और स्वयं काम विकार से युक्त स्त्री में क्या अन्तर है ? यह भाव है कि स्त्री काम द्वारा विविध प्रकार के उल्लासों को देती है, और स्वयं कामविकार से युक्त रहती है और मदिरा मादकशक्ति द्वारा विविध प्रकार के उल्लासों को देती है और स्वयं जव आदि के विकार से या स्खलन, कलह आदि विकार से युक्त है, इसलिए दोनों समान हैं, अर्थात् जैसे श्रेय चाहनेवाले पुरुष के लिए मदिरा हेय है, वैसे ही स्त्री भी हेय है ॥९॥
187506 मुनिजी, ललनारूपी आलान में (हाथी को बाँधने के स्तम्भ में) मदरूपी मोह से सोये जैसे मनुष्यरूपी हाथी परिपक्व (अंकुश के पक्ष में कठोर) शमरूपी अंकुश के प्रहारों से विवेक (हाथी के पक्ष में जागरण) को प्राप्त नहीं होते हैं । अर्थात् जैसे बन्धन-स्तम्भ में मद से सुप्तप्राय हाथी कठोर अंकुश के प्रहारों से नहीं जागता, वैसे ही स्त्री के समीप मोहवश सुप्तप्राय मनुष्य तीव्र शम, दम आदि से विवेक को प्राप्त नहीं होते॥१०॥
187507 जैसे काजल
187508
187509 को धारण करनेवाली अग्नि की ज्वाला, दाहक होने के कारण छूने के अयोग्य है और नेत्रों को प्रिय लगनेवाली अग्नि की ज्वाला तिनकों को जला डालती है, वैसे ही केश और काजल को धारण करनेवाली, छूने के अयोग्य, नेत्रों को सुखदायक (मनोहर) पापरूपी अग्नि की ज्वालारूप स्त्रियाँ मनुष्य को जला डालती हैं|११॥
187510 वासनाओं से पूर्ण होने के कारण आपाततः सरस मालूम पड़नेवाली लेकिन वास्तव में तो नीरस यहाँ स्थित स्त्रियाँ अतिदूरवर्तिनी यमपुरी में भीषण रूप से धधक रहीं नरकाग्नियों की उत्तम लकड़ियाँ है ॥१२॥
187511
187512 स्त्री लम्बी रात्रि के समान व्यर्थ है। जैसे रात्रि के चारों और व्याप्त अन्धकार ही केशों का जूड़ा है, चंचल तारे ही नेत्र हैं, पूर्ण चन्द्रबिम्ब ही मुख है, विकसित पुष्पराशि ही मन्द हास है, श्रृंगार आदि लीला से उसमें पुरुष चंचल रहते हैं, सोये रहने के कारण धर्म, विवेक,

वैराग्य आदि का विनाश होता है और वह लोगों की बुद्धि को गाढ़ मोह में डालती है, वैसे ही स्त्री के भी चारों और बिखरे हुए अन्धकार के समान श्याम केशों का जूड़ा रहता है, चंचल कनीनिकाओं से युक्त नेत्र होते हैं, पूर्ण चन्द्रमा के समान आह्लादक होने से अपनी और आकृष्ट करनेवाला मुख रहता है, पुष्पराशि के समान विशद हास रहता है, श्रृंगारादि की लीला से पुरुष उसमें विशेषरूप से आसक्त रहते हैं, वह धर्म विवेक, वैराग्य आदि कार्यों की विघातक है और बुद्धि को मोहित करने में तो वह बेजोड़ है, अतः सचमुच स्त्री लम्बी रात्रि के समान केवल आयु का ही नाश करती है, उससे किसी प्रयोजन की सिद्धि नहीं होती ॥१३,१४॥

स्त्री केवल पुरुषार्थ का ही नाश नहीं करती, किन्तु अनर्थकारिणी भी है, ऐसा कहते हैं।

स्त्री विष की लता के समान युवावस्था से रसीली (लता के पक्ष में फूलों से मनोहर) हाथरूपी पत्तों से (कल्लों से) सुशोभित, भ्रमरूपी नेत्रों के हावभाव से पूर्ण, फूलों के गुच्छे रूपी स्तनों को धारण करनेवाली फूलों के केसर के समान गौर वर्णवाली मनुष्यों की हत्याके सदृश अधःपतन में तत्पर और कामोन्माद से अपना सेवन करनेवाले लोगों को मूर्छा, मरण आदि विवशता को प्राप्त कराती है। आशय यह है कि जैसे विष की लता फूलों से मनोहर लगती है, नये नये लाल पत्तों से शुभोभित रहती है, भँवरों से व्याप्त रहती है, फूलों के गुच्छों को धारण करती है, फूलों के केसर से पीतवर्ण हो जाती है, मनुष्यों को मार डालती है और जो लोग कामजनित उन्माद से उसका सेवन करते हैं उन्हें मूर्छा या मृत्यु के वश में कर देती है, वैसे ही स्त्री भी युवावस्था से रसीली, सुन्दर हाथों से सुशोभित, भँवर की भाँति चंचल नयनों के कटाक्ष आदि से सम्पन्न, गुच्छों के समान मनोज्ञ स्तनों को धारण करनेवाली, फूलों के केसर के समान कांचनवर्णा, मनुष्यों के विनाश के लिए तत्पर है और स्वसेवियों को मूर्छा, मृत्यु आदि के वश में कर देती है। जैसे टुकड़े-टुकड़े करने की इच्छावाली रीछन (भालू की स्त्री) अपनी साँस से बिल में स्थित साँप को बिल से निकाल कर खा जाती है, वैसे ही लम्पट लोगों का धन और मन हरकर विनाश करने के लिए उत्कण्ठित स्त्री दिखावे के लिए किये गये मिथ्याभूत सत्कार द्वारा आश्वासन देकर मनुष्य को अपने वश में कर लेती है॥१५-१७॥

हे मुनिश्रेष्ठ, कामरूपी व्याध ने मूढबुद्धि मनुष्यरूपी पक्षियों को फँसाने के लिए स्त्रीरूपी जाल फैला रक्खे हैं, अर्थात् जैसे व्याध दाना चरने के लिए लालायित पक्षियों को फँसाने के लिए जाल बिछाते हैं, वैसे ही कामदेवने मूढ़मति (सांसारिक असत् विषयों को सच समझनेवाले) लोगों को फँसाने के लिए स्त्रियाँ, जाल की नाईं, इधर उधर बिखेर रक्खी हैं ॥१८॥

स्त्रीरूपी विशाल आलान में (हाथी को बाँधने के छूटे में) रतिरूपी (प्रेमरूपी) जंजीर से बँधा हुआ मनरूपी मदोन्मत्त हाथी गूंगे के समान चुपचाप बैठा रहता है, अर्थात् असमर्थ होने के कारण अपने छुटकारे के लिए किसी उपाय का अवलम्बन नहीं कर सकता|१९॥

दुष्ट वासनारूपी रस्सी से बँधी हुई स्त्री धनरूपी कीचड़ में विचरनेवाले संसाररूपी छोटे तालाब के मछलीरूपी पुरुषों को फँसाने के लिए बंशी में (मछलियों का पकड़ने के काँटे में) लगी हुई आटे की गोली है। अर्थात् जैसे मछुवे की बंसी में लगी गोली कीचड़ में इधर उधर चलनेवाली छोटे बरसाती तालाब की मछलियों को बन्धन में डालकर मरवा देती है, वैसे ही दुर्वासना से पूर्ण नारी धनलोलुप संसारी पुरुषों को बन्धन में डालकर नष्ट कर देती है|२०॥

जैसे घोड़ों के लिए अश्वशाला बन्धन है, हाथियों के लिए आलान बन्धन है और साँपों के लिए मन्त्र बन्धन है, वैसे ही पुरुषों के लिए नारी बन्धन है॥२१॥

हे मुनिवर, विविध रसों से पूर्ण भोग की भूमि यह विचित्र पृथिवी स्त्रियों के ही सहारे दृढ़ स्थिति को प्राप्त हुई है, इस संसार की हेतु स्त्री ही है, यदि स्त्री न होती, तो संसार कभी का विलीन हो गया होता ॥२२॥

दुखःरूपी जंजीर से युक्त सम्पूर्ण दोषरूपी रत्नों की पेटी (सन्दूक) रूप स्त्री से मुझे कुछ भी प्रयोजन नहीं है। स्त्री दोषरूपी रत्नों को रखने के लिए सन्दूक है और दुःख उसमें ताला बन्द करने के लिए जंजीर है, अतएव दुःखमय और दोषमय स्त्री की भला किस विवेकी को इच्छा होगी, यह भाव है ॥२३॥

स्त्री के मांसमय स्तन, नेत्र, नितम्ब (कमर का पिछला उभरा हुआ भाग) और भौंह में मैं क्या करूँ ? वे सब अतितुच्छ हैं, केवल मांस जैसी घृणित वस्तु से बने हैं॥२४॥

ब्रह्मन, स्त्री के किसी भाग में मांस की अधिकता है, किसी भाग में खून अधिक है और कहीं पर हड्डियाँ प्रचुरमात्रा में है, ऐसे घृणित उपादानों से उसका निर्माण हुआ है, वह भी चिर कालतक रहे सो बात नहीं है, किन्तुथोड़े ही दिनों में वह जीर्ण-शीर्ण हो जाती है। पूज्यवर, जिन्हें अदूरदर्शी पुरुषों ने बड़े लाड़-प्यार से पाला-पोसा वे प्रियतमाएँ समय पाकर श्मशान में छिन्न भिन्न होकर सोती हैं, अर्थात् कहीं उनका सिर पड़ा है, तो कहीं हाथ पड़े हैं, कहीं पैर पड़े हैं और कहीं दूसरे अंग॥२५,२६॥

ब्रह्मन्, प्रिया के जिस मुख में प्रियतम पति ने बड़े प्रेम से कपूर, कस्तूरी,गोरोचन, केसर, चन्दन आदि से भाँति-भाँति के तिलक आदि बनाये थे, वही मुख थोड़े दिनों में निर्जन वन में सूखता है ॥२७॥

उनके सिर के बाल राख से घूसर होने के कारण श्मशान के वृक्षों में चँवर जैसे मालूम पड़ते हैं और उनकी मांस और रक्त से शून्य सफेद हड्डियाँ पृथिवी में तारों के समान चमचमाती मालूम होती है॥२८॥

उनके शरीर के रक्त को धूलि सुखाती है और मांसाहारी जीव भी झुण्ड के झुण्ड उनपर टूटते हैं, उनके चाम को सियार नोच-नोचकर खाते हैं और उनका प्राणवायु आकाश में चला जाता है ॥२९॥

हे संसारस्थित लोगों, स्त्री के अंगों का थोड़े ही काल में होनेवाला यह परिणाम मैंने आप लोगों से कहा, उसमें आप लोग क्यों मोह कर रहे हैं? ऐसे नाशवान् स्त्री के शरीर की सुन्दरता और सत्यता का भ्रम निर्मूल है ॥३०॥

स्त्री क्या है ? पांच भूतों के समुदाय से बना हुआ अंगों का संगठन ही स्त्री है। तनिक भी विवेक-बुद्धिवाला पुरुष राग का वशवर्ती होकर उस पर कैसे आसक्त हो सकता है, अर्थात् जो अज्ञानी है, वे भले ही उसे सत् या उपादेय समझें पर ज्ञानी उसको कैसे उपादेय समझेगा ? ॥३१॥

जैसे शाखा-प्रशाखा से जटिल बहुत से कडुवे (कच्चे) और खट्टे (सूखे) फलों से लदी हुई सुताला लता (एक प्रकार की जंगली लता) बड़ी ऊँचाई तक फैलती है, वैसे ही मनुष्यों की

कान्तानुसारिणी (स्त्री के कारण होनेवाली) चिन्ता अनेक खट्टे (कुछ सुख से मिश्रित ऐहिक दुःख) फलों से पूर्ण होती हुई बहुत बड़े विस्तार को प्राप्त होती है। जैसे अपने यूथ से बिछुड़ा हुआ हाथी मोह को प्राप्त होता है । (किंकर्तव्य विमूढ़ हो जाता है), वैसे ही उक्त चिन्ता से व्याकुल अतएव उत्कट धनाभिलाषा से अन्य कहाँ जाऊँ, कहाँ घन मिलेगा, यों चिन्ताग्रस्त होकर मनुष्य अत्यन्त मोह को प्राप्त होता है। जैसे हथिनी को चाहनेवाला (हस्तिनी पर आसक्त) हाथी विन्ध्याचल के गड्ढे में (हाथियों को पकड़ने के लिए बनाये गये गड्ढे में) बाँधा जाता है, वैसे ही स्त्रीलम्पट पुरुष वध, बन्धनरूप बड़ी शोचनीय अवस्था को प्राप्त होता है॥३२-३४॥

जिसकी स्त्री है, उसको भोग की इच्छा होती है, जिसकी स्त्री नहीं है, उसे भोग की संभावना ही कहाँ है, स्त्री का यदि त्याग कर दिया तो जगत् का त्याग कर दिया, जगत् का त्याग करके सुखी होवे ॥३५॥

ब्रह्मन्, आपाततः (विचार के बिना) भले प्रतीत होनेवाले, भँवरे के पंखों की जड़ के समान चंचल और जिनसे मुक्त होना बड़ा कठिन है, ऐसे भोगों की, जन्म, मरण बुढ़ापा आदि के भयसे, मुझे तनिक भी इच्छा नहीं है; मैं इनसे विरत होता हूँ और ऐसा प्रयत्न करूँगा जिससे कि मुझे परम पद प्राप्त हो जाय ॥३६॥

इक्कीसवाँ सर्ग समाप्त

बाईसवाँसर्ग शोक, मोह, इष्टवियोग का दुःख, रोग आदि से परिपूर्ण तथा चिन्ता और

तिरस्कार के घर वृद्धावस्था की निन्दा। युवावस्था में काम आदि दोष बड़े प्रबल रहते हैं, इसलिए युवक को भले ही सुख न हो, किन्तु वृद्धावस्था में काम आदि दोषों के शान्त हो जानेपर एवं विनीत पुत्र, पौत्र आदि द्वारा घर में सेवा होने पर वृद्ध को अति आनन्द होता है, ऐसी शंका कर वृद्धावस्था में अनन्त दुःखों का विस्तार से वर्णन करने की इच्छा से पहले अपने बच्चों का नाश करनेवाले साँपों को दूसरे के बच्चों पर दया कैसे हो सकती है इस न्याय से वृद्धावस्था अति कठोर है, यह कहते हैं।

खेल-कूद कौतूहल आदि की अभिलाषा के पूर्ण न होने पर ही युवावस्था आकर जबर्दस्ती बाल्यावस्था को निगल जाती है, तदुपरान्त स्त्रीसंभोग आदि की इच्छा की पूर्ति न होने पर ही वृद्धावस्था आकर युवावस्था को स्वाहा कर देती है अतः इन दोनों की (युवावस्था और वृद्धावस्था की) परस्पर कठोरता को देखिये अर्थात् उसी शरीर में होनेवाली बाल्यावस्था को यौवन निगल गया अतएव यौवन कठोरतर हुआ, उक्त कठोरतर यौवन को निगलनेवाली वृद्धावस्था कठोरतम न होगी, तो क्या होगी? ॥१॥

पामर लोगों के परम प्रेमपात्र विषयसुख के गृहभूत शरीर को ही जो वृद्धावस्था नष्ट-भ्रष्ट कर देती है, उसमें सुख की आशा कहाँ ?

जैसे तुषाररूपी वज्र कमलों को नष्ट-भ्रष्ट कर देता है, जैसे आँधी शरदऋतु की ओस को (पत्तों के सिरे पर लटक रहे जलकण को) नष्ट कर देती है और जैसे नदी तट के वृक्ष को उखाड़ देती है, वैसे ही वृद्धावस्था शरीर को नष्ट कर डालती है। यदि विष का छोटा-सा टुकड़ा खा लिया जाय, तो वह

187546 जैसे थोड़ी देर में देह को कुरूप कर देता है, वैसे ही अंग-प्रत्यंग को शिथिल करनेवाली एवं वृद्धकेसे स्वरूपवाली वृद्धावस्था देह को शीघ्र (आते ही) कुरूप कर देती है। यदि वृद्धावस्था स्वयं वृद्धरूप न होती तो अन्यों को वृद्धरूप कैसे करती, ऐसे तर्क करके लोक में जरठरूपिणी कहा है।३॥

187547 जिनके सब अंग शिथिल और छिन्न-भिन्न हो गये हैं, और वृद्धावस्था से शरीर जर्जरित हो गया है, ऐसे सभी पुरुषों को स्त्रियाँ ऊँट के समान समझती है ॥४॥

187548 अनायास दीनता को प्राप्त करानेवाली वृद्धावस्था जब मनुष्य को पकड़ती है तब सौत से तिरस्कृत (पिटी गई) स्त्री के समान बुद्धि भागकर कहीं अन्यत्र चली जाती है|५॥

187549 नौकर-चाकर, पुत्र, स्त्रियाँ, बन्धु-बान्धव और सगे-सम्बन्धी सभी लोग वृद्धावस्था से काँप रहे मनुष्य का घृणित उन्मत्त पुरुष की नाईं उपहास करते हैं॥६॥

187550 जैसे गीध फलयुक्त शाखा और टहनियों के फैलाव के कारण अन्य पक्षियों के आक्रमण से रहित अति उन्नत पुराने वृक्षपर आता है, वैसे ही कुरूप, वृद्ध, गुण और सामर्थ्य से शून्य अतएव दीन वृद्ध पुरुष में बड़ी अभिलाषा आती है ॥७॥

187551 दीनतारूपी दोष से परिपूर्ण, हृदय में सन्ताप पहुँचानेवाली और सम्पूर्ण आपत्तियों की एकमात्र सहचरी बड़ी भारी तृष्णा वृद्धावस्था में बढ़ती जाती है ।।८। खेद है, परलोक में मैं क्या करूँगा, इस प्रकार का अतिभीषण भय, जिसका कोई प्रतीकार नहीं हो सकता, वृद्धावस्था में बढ़ता जाता है।९॥

187552 हे महर्षे, मैं कौन हूँ, बड़ा दुःखी-दीनहूँ, मैं क्या करूँ, कैसे करूँ, अच्छा चुपचाप मौन ही रहूँ, ऐसी दीनता वृद्धावस्था में प्राप्त होती है अर्थात् वृद्धावस्था में मैं दुःखी हूँ, मैं अकर्मण्य हूँ, मैं नितान्त हेय और तुच्छ हूँ, मैं क्या करूँ, मुझ में सामर्थ्य ही क्या है, किस प्रकार मैं अपना जीवननिर्वाह करूँ, मेरा बोलने से क्या प्रयोजन है, अच्छा, मैं मोन ही रहता हूँ, इत्यादि प्रकार की दीनता उदित होती है|१०॥

187553 वृद्धावस्था में, अपने आत्मीय जनों से मुझे किस प्रकार कब कुछ स्वादिष्ट भोजन प्राप्त होगा, ऐसी चिन्तारूपी दूसरी जरा सदा चित्त को जलाती रहती है ॥११॥

187554 वृद्धावस्था में भोजन की शक्ति होने पर पचाने की अशक्ति, पचाने की शक्ति होने पर भोजन की अशक्ति इत्यादि शक्तिहास से भोग की इच्छा तो बड़ी प्रबल हो उठती है, पर उपभोग नहीं किया जा सकता और हृदय सदा जलता रहता है ।।१२॥

187555 मुनिवर, जब विविध दुःखों से शरीर का अपकार करनेवाली, रोगरूपी साँपों से व्याप्त वृद्धावस्थारूपी जीर्ण बगुली शरीररूपी वृक्ष की चोटी पर बैठकर बासती है, उसी समय निबिड़ मूर्छारूपी अन्धकार को चाहनेवाला मृत्युरूपी उल्लू झटपट कहाँ से आया हुआ ही दिखाई देता है॥१३,१४॥

187556 जैसे सायंकाल की सन्ध्या के उत्पन्न होने पर अन्धकार उसके पीछे दौड़ता है अर्थात् सायंकाल होने के बाद अन्धकार इधर-उधर व्याप्त हो जाता है, वैसे ही शरीर में वृद्धावस्था को देखकर ही काल लेने के लिए समीप में दौड़ कर आता है |१५॥

187557 मुनिश्रेष्ठ वृद्धावस्था से कपास की नाईं फूले हुआ (सफेद केश और मूंछ-दाढ़ी से युक्त) देहरूपी वृक्ष को दूर से ही देखकर कालरूपी बन्दर बड़े वेग से उसकी और दौड़ता है अर्थात् जैसे फूलों से युक्त वृक्ष को दूर से ही देखकर बन्दर उसकी और दौड़ता है, वैसे ही वृद्धावस्था से सफेद हुए शरीर की ओर काल दौड़ता है|१६॥

187558 निर्जन नगर की यथा कदाचित् कुछ शोभा हो भी सकती है, जिसकी सबकी सब लताएँ कट चुकी है, वह वृक्ष भी कुछ शोभित हो सकता है, अनावृष्टि से पीड़ित देश की भी कुछ न कुछ शोभा हो सकती है, मगर वृद्धावस्था से जर्जरित शरीर की कुछ भी शोभा नहीं है, अर्थात् वह इन सब दृष्टान्तों से बढ़कर अभद्र है|१७॥

187559 जैसे शब्द करनेवाली गृध्री (गीध की स्त्री)

187560

187561 निगलने के ही लिए शीघ्र मांस के टुकड़े को पकड़ लेती है, वैसे ही खाँसीरूप शब्द करनेवाली वृद्धावस्था मनुष्य को निगलने के लिए ही वेग से पकड़ लेती है ॥१८॥

187562 जैसे बालिका उत्सुकता के साथ देखकर

187563 और सिर पकड़कर कमल के फूल को तोड़ लेती है, वैसे ही वृद्धावस्था भी बड़ी उत्सुकता के साथ देखकर और सिर पकड़कर देह को काट देती है, नष्टकर देती है ॥१९॥

187564 जैसे धूलि के कणों से कठोर

187565 और सी-सी कार करानेवाली (सी-सी शब्द करानेवाली) शिशिर ऋतु के तेज वायु वृक्ष के पत्तों को धूलि से ध्वस्त कर छिन्न-भिन्न कर देती है, वैसे ही शरीर में कम्प करानेवाली रूसीसे कठोर यह वृद्धावस्था शरीर को नष्ट कर देती है ॥२०॥

187566 वृद्धावस्था से तहस-नहस और जर्जरित शरीर तुषार (हिम) के कणों से व्याप्त अतएव म्लान (मुरझाये हुए) कमल की समानता को धारण करता है अर्थात् जैसे हिम समूह से आक्रान्त कमल मुरझा जाता है वैसे ही वृद्धावस्था से आक्रान्त शरीर भी जीर्ण-शीर्ण हो जाता है|२१॥

187567 यह वृद्धावस्थारूपिणी चाँदनी सिररूपी पर्वत के शिर से उदित होते ही वातरोग और खाँसीरोगरूपी कुमुदिनी को बड़े प्रयत्न से विकसित करती है अर्थात् जैसे उदयाचल से उदित होते ही चाँदनी यत्नपूर्वक कुमुदिनी को विकसित करती है वैसे ही प्रथम सिर में आविर्भूत हुई वृद्धावस्था वातरोग और खाँसी को खूब बढ़ा देती हैं ॥२२॥

187568 भगवन्, कालरूपी स्वामी वृद्धावस्थारूपी लवणादि चूर्ण से धूसर पुरुषों के सिररूपी कूष्माण्ड (कोहड़ा) को पका हुआ जानकर खा जाता है अर्थात् जैसे स्वामी (किसान या अन्य कोई गृहस्थ, क्योंकि वही उसको पैदा करता है, अतः वह स्वामी है) क्षार चूर्ण से धूसर कोहड़े को पका हुआ जानकर खा जाता है, वैसे ही काल भी मनुष्यों के सिर को वृद्धावस्था से सफेद हुआ देखकर खा जाता है|२३॥

187569 आयुरूपी प्रवाह के शीघ्र चलनेपर वृद्धावस्थारूपी गंगा लगातार प्रयत्नपूर्वक इस शरीररूपी तटवृक्ष की जड़ों को काट डालती है, अर्थात् जैसे प्रवाह तेज होने पर गंगा तीरस्थित वृक्ष की जड़ों को काटकर उसे गिरा देती है, वैसे ही आयु के पूर्ण होने पर वृद्धावस्था लगातार शरीर की जड़ों (शरीर के आधार बल आदि) को काटकर उसे गिरा देती है|२४॥

187570 पहले वृद्धावस्थारूपी बिल्ली यौवनरूपी चूहे को खाती है, फिर उद्धत होकर उसे शरीर का मांस खाने की इच्छा हो जाती है, तब तो उसकी उद्दण्डता का ठिकाना नहीं रहता ॥२५॥

187571 इस संसार में ऐसी अमंगलकारिणी कोई नहीं है, जैसे कि रोदन करनेवाली (शब्द करनेवाली) देहरूपी जंगल की सियारिन यह वृद्धावस्था है अर्थात् जैसा जंगल की सियारिन के वासनेसे अमंगल होता है वैसा किसीसे नहीं होता। यह वृद्धावस्था भी ठीक सियारिन के समान है, यह भी रोदन करनेवाली है और सबसे बढ़कर दुःखदायिनी है॥२६॥

187572 खाँसी और साँस के साँय-साँय शब्द से युक्त दुःखरूपी धुंआ और कालिख से पूर्ण यह वृद्धावस्थारूपी ज्वाला जलती है, जिसने इस देह को जला ही डाला अर्थात् गीली लकड़ियों के जलने पर ज्वाला सी-सी शब्द करती है और उसमें धुंआ और कालिख भी रहती है, अतएव जैसे सी-सी शब्द से युक्त और धूममय और कालिखपूर्ण ज्वाला काष्ठ को जला देती है वैसे ही कास श्वास की साँय-साँय से युक्त और दुःखमय यह () वृद्धावस्था भी देह को जला देती है॥२७|जैसे सफेद पत्तोंवाली और फूलों से लदी

187573 * वृद्धावस्था में नेत्रों की ज्योति के कुछ कम क्षीण होने पर धूममय प्रकाश दिखाई देता है और बहुत अधिक क्षीण होने पर अन्धकार हो जाता है, अतः धूममय और अन्धकारमय विशेषण भी जरा में लग सकते हैं।

187574

187575

187576 हुई छोटी लता, फूलों के बोझ को न सह सकने के कारण, टेढ़ी हो जाती है, वैसे ही सफेद सम्पूर्ण अंगों से युक्त मनुष्यों का छोटा-सा शरीर वृद्धावस्था से टेढ़ा हो जाता है ॥२८॥

187577 वृद्धावस्थारूपी कपूर से सफेद देहरूपी केले के पेड़ को कालरूपी हाथी निःसन्देह एक क्षण में उखाड़ कर फेंक देता है अर्थात् जैसे कपूर से सफेद केले के पेड़ को हाथी अनायास उखाड़कर फेक देता है वैसे ही मृत्यु भी वृद्धावस्था से सफेद देह को निःसन्देह क्षणभर में उखाड़कर फेंक देती है॥२९॥

187578 पीछे से आनेवाले मृत्युरूपी राजा की वृद्धावस्थारूपी सफेद चँवरो से युक्त चिन्ता-व्याधिरूपी अपनी निजी सेना पहले निकलती है। अर्थात् जैसे कोई राजा जब कहीं जाता है, तब चँवर से युक्त उसकी सेना पहले निकलती है वैसे ही यहाँ भी समझना चाहिए ॥३०॥

187579 मुनिवर, बड़े धैर्य से दुर्गम पहाड़ों की गुफाओं में बैठे हुए जिन लोगों को रण में शत्रु नहीं हरा सके, उन्हें भी वृद्धावस्थारूपी वृद्ध राक्षसी ने शीघ्र हरा दिया, यह आश्चर्य देखिये ॥३१॥

187580 वृद्धावस्थारूपी हिम से संकुचित (चारों और हिम से पूर्ण हो जाने के कारण कम अवकाशवाले) शरीररूपी गृह के मध्य में इन्द्रियरूपी बच्चे तनिक भी हिलने-डुलने को समर्थ नहीं हो सकते अर्थात् जैसे हिम से परिपूर्ण घर के अन्दर बालक इधर-उधर चल-फिर नहीं सकते, वैसे ही वृद्धावस्था से पूर्ण शरीर में इन्द्रियाँ अपना कुछ भी व्यापार नहीं कर सकती ॥३२॥

187581 लाठीरूपी तीसरे पैरसे युक्त, बारबार लड़खड़ा रही तथा खाँसी और अधोवायुरूपी मुरजसे (पखावज से) युक्त वृद्धावस्थारूपी स्त्री नाच कर रही है ॥३३॥

187582 गन्ध अर्थात् रागद्वेष आदि से चित्त को (दूसरे पक्ष में सभाको) वासित करनेवाला विषयभोग (और कस्तूरी आदि सुगन्धित पदार्थ) इस संसाररूपी राजा के व्यवहार से सम्बन्ध रखनेवाली और विषयभोग की कुटी आश्रय देहरूपी यष्टि के सिर पर बैठी हुई वृद्धावस्था नामक चँवरशोभा विराजमान है अर्थात् जैसे राजा के व्यवहार से सम्बन्ध रखनेवाली और कस्तूरी आदि सुगन्धि पदार्थों को रखने की यष्टि के ऊपर स्थित चमरश्री अपने अनुपम सौन्दर्य, सुगन्धित और मन्द मन्द वायु के प्रसारसे शोभित होती है, वैसे ही विषय भोग की

आश्रयभूत इस देह में सिर पर बैठी हुई वृद्धावस्था भी शोभित होती है ॥३४॥

187583 मुनीश्वर, वृद्धावस्थारूपी चन्द्रोदय से शुभ्र (सफेद और प्रकाशमय) शरीररूपी नगर में स्थित जीविताशारूप तालाब में मृत्युरूपी कुमुदिनी क्षणभर में विकास को प्राप्त होती है अर्थात् जैसे चन्द्रमा के उदित होने से प्रकाशमय नगर में स्थित तालाब में कुमुदिनी शीघ्र विकसित हो जाती है, वैसे ही वृद्धावस्था से सफेद हुए शरीर में स्थित जीविताशा में शीघ्र मृत्यु का आविर्भाव हो जाता है ॥३५॥

187584 वृद्धावस्थारूपी चूने के लेप से (पुताई से) शुभ्र शरीररूपी अन्तःपुर के (रनवास के) भीतर अशक्ति (सामर्थ्य का अभाव),पीड़ा और आपत्तिरूपी महिलाएँ बड़े चैन से रहती हैं ॥३६॥

187585 जिन जरायुज, अण्डज, स्वेदज और उद्भिज्जरूप चार प्रकार के शरीरों में पहले वृद्धावस्था आक्रमण करती है और उसके आगे मृत्यु अवश्य आनेवाली है, उन्हीं शरीरों में से एक इस शरीर में (उन शरीरों के सजातीय इस शरीर में) मुझ अतत्त्वज्ञ का क्या विश्वास हो सकता है ? पहले वृद्धावस्था का तदन्तर मृत्यु का ग्रास होनेवाले इस शरीर में मेरी तनिक भी आस्था नहीं है, यह भाव है ॥३७॥

187586 हे तात, जो वृद्धावस्था को प्राप्त होकर भी बना रहता है, उस दुष्ट जीवन के दुराग्रह से (दुरभिलाषा से) क्या प्रयोजन है अर्थात् कुछ भी नहीं, वह व्यर्थ ही है क्योंकि वृद्धावस्था इस पृथिवी में मनुष्यों की सम्पूर्ण एषणाओं का तिरस्कार कर देती है। अर्थात् वृद्धावस्था के आनेपर कोई भी पुरुष

187587

187588 अपनी किसी इच्छा को पूर्ण नहीं कर सकता, इसलिए दुःखप्रद दुष्ट जीवन की दुराग्रहपूर्वक इच्छा करना निष्फल ही है, यह भाव है॥३८॥

187589

187590 बाईसवाँ सर्ग समाप्त

187591 तेईसवाँसर्ग प्राणियों के पुण्य और पाप के बल से उत्कृष्ट अपनी चेष्टाओं द्वारा प्राणियों से

187592 कर्म करा रहे काल का वर्णन। इस प्रकार भोग्य श्री, भोगतृष्णा और भोगकाल के बाल्यावस्था, युवावस्था और वृद्धावस्था के दोषों का विस्तारपूर्वक वर्णन कर और ये अन्त में केवल असीम दुःख के ही कारण होते हैं, ऐसा उपपादन कर श्रीरामचन्द्रजीने ऐहिक और परलौकिक पदार्थऔर उनके फलों में अपना वैराग्य दर्शाया। अब काल आदि के स्वभाव के वर्णन द्वारा नित्य और अनित्य पदार्थों का विवेक दर्शाने के लिए भूमिका बाँधते हैं।

187593 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, मेरी यह भोग्य वस्तु है, मैं इसका भोग करनेवाला हूँ, ये भोग के उपकरण हैं, इस उपकरण से (साधन से) इस वस्तु को हस्तगत कर मैं चिरकाल तक इसका भोग करूँगा, मेरा यह मनोरथ आज पूर्ण हो गया, मुझे आशा है कि इस दूसरे मनोरथ को भी मैं शीघ्र प्राप्त कर लूँगा इत्यादि असंख्य मानसिक संकल्पविकल्पों द्वारा अनन्त व्यावहारिक वचनों से पूर्ण एवं तुच्छ शरीर में आत्मबुद्धि करनेवाले या अल्प वैषयिक सुख में पुरुषार्थ-बुद्धि करनेवाले मूढ़ों ने शत्रु, मित्र, उदासीन आदि भेदों से, हेय, उपादेय और उपेक्षणीय आदि भेदों से और तत्प्रयुक्त राग-द्वेषादि भेदों से संसाररूपी छिद्र में अन्यथाग्रहरूपी भ्रम को दुश्छेद्य बना दिया है ॥१॥

187594 जाल के समान दूर से ही आकृष्ट कर बाँधनेवाले विषयों तथा पिंजड़े के समान परिच्छिन्न स्थान में बाँधनेवाले देह के समूहरूप इस अवस्तुभूत संसार के प्रति विवेकियों को कैसे आदर हो सकता है ? दर्पण में प्रतिबिम्बित फल को बालक ही खाने की इच्छा करते हैं, विवेकी नहीं। भाव यह है कि जैसे दर्पण में प्रतिबिम्बित फल को खाने की इच्छा करना मूर्खता है, वैसे ही अवस्तुभूत इस संसार में आस्था करना मूर्खता ही है|२| इस प्रकार के अवस्तुभूत संसार में जिनको क्षुद्र सुख की आशा होती है, उनकी उस आशा को काल, जैसे तृण के सिरे से कुएँ में लटक रहे मकड़ी के जाले को चूहा पूर्णतया काट देता है वैसे ही, निःशेषरूप से काट देता है ॥३॥

187595 जैसे बडवाग्नि चन्द्रोदय आदि से उमड़े हुए समुद्र को नष्ट करती है, वैसे ही इस संसार में उत्पन्न हुई ऐसी कोई भी वस्तु नहीं है, जिसे यह सर्वभक्षी काल न नष्ट करता हो, अर्थात् जैसे बड़वाग्नि प्रतिदिन समुद्र को सोखती है, वैसे ही यह सर्वभक्षी काल भी प्रत्येक वस्तु को निगलता है॥४॥

187596 भयंकर रुद्ररूपी काल सर्वसाधारणरूप से इस सम्पूर्ण दृश्य प्रपंच को निगलने के लिए सदा उद्यत रहता है। असंख्य ब्रह्माण्डों को अपने उदरस्थ करने के कारण सर्वात्मता को प्राप्त हुआ, यह काल बल, बुद्धि और वैभव आदि से महान् भूतों के लिए एक क्षणभर भी नहीं ठहरता अर्थात् सबको तुरन्त नष्ट कर देता है॥५,६॥

187597 युग, वर्ण और कल्प नामक क्रियोपाधिक (क्रिया द्वारा प्राप्त) रूपों से काल अंशतः ही प्रकट है, उसका वास्तविक रूप कोई नहीं देख सकता। वह संसार की सम्पूर्ण वस्तुओं को अपने वश में करके बैठा है|७॥

187598 जैसे गरुड़ साँपों को निगल जाता है, वैसे ही काल भी जो अनुपम

187599

187600

187601 रूप से सम्पन्न थे, जो पुण्यात्मा थे और जो सुमेरु पर्वत के समान गौरवान्वित थे, उन्हें हड़प कर गया। यह काल बड़ा निर्दय, पत्थर के समान कठोर, बाघ आदि के समान क्रूर आरेके तुल्य कर्कश, कृपण

187602 और अधम है। आज तक ऐसी कोई वस्तु नहीं देखी गई, जिसे इस काल ने अपने गाल में न समा लिया हो।।८,९॥

187603 इसका चित्त सदा निगलने में ही लगा रहता है, यह एक को निगलता हुआ दूसरे को निगलता है। असंख्य लोग इसकी उदरदरी में समा चुके हैं, पर यह ऐसा पेटू है कि इसे तृप्ति ही नहीं हुई अर्थात् अब भी यह अपने उसी स्वाभाविक वेग से जीवों को लगातार निगलता जा रहा है|१०॥

187604 जैसे ऐन्द्रजालिक अपने विविध खेलों को आरम्भ करता है, उनका अन्त कर डालता है, उनको बिगाड़ देता है, कोई खाद्य पदार्थ बनाकर उसे खा जाता है और बरबाद कर देता है, वैसे ही यह काल भी अपने विविधरूपवाले संसाररूपी नृत्य को आरम्भ करता है, बन्द कर देता है, बिगाड़ देता है, खा जाता है और नष्ट कर देता है अर्थात् धन-सम्पत्ति आदि में जो कुछ भी हरण, नाश, व्यय आदि होते हैं, उन सबको हरणकर्ता, नाशकर्ता आदि के रूप से स्थित काल ही करता है, दूसरा नहीं ॥११॥

187605 जैसे तोता दाडिम के फल को तोड़कर उसके भीतर के बीजों को खा जाता है, वैसे ही यह काल भी इस जगत् में व्याकृतावस्था में स्थित भूतों को (जरायुज, अण्डज, स्वेदज और उद्भिज्ज भेद से चार प्रकार के प्राणियों को) नाश द्वारा असत् बनाकर, तोड़-मरोड़कर खा जाता है।।१२।।शुभ और अशुभ (पुण्य और पाप) रूप दाँतों से मनुष्यरूपी पत्तों को छिन्न-भिन्न करनेवाला अभिमानपूर्ण जनता के जीवसमूहरूपी महाअरण्य में रहनेवाला गजरूप यह काल बड़े जोर से चिंघाड़ता है अर्थात् जेसे महाअरण्य में रहनेवाला और अपने दाँतों से वृक्षों के पत्तों को छिन्न-भिन्न करनेवाला हाथी बड़े जोर से दहाड़ मारता है, वैसे ही पुण्य पापरूपी अपने दाँतों से प्राणियों को चबा डालनेवाला और दर्पपूर्ण जनता के जीवसमूहरूपी महाअरण्य का गज यह काल बड़े जोर से दहाड़ता है, गरजता है|१३॥

187606 अपंचीकृतपंचभूतों से उत्पन्न ब्रह्माण्डरूपी महान् और देवतारूपी फलों से युक्त वृक्षों से पूर्ण (अर्थात् ब्रह्मरूपी वनमें अंपचीकृत पंचभूतों से उत्पन्न अनेक ब्रह्माण्ड ही महान् वृक्ष हैं, और देवता ही ब्रह्माण्ड रूपी महावृक्षों के फल हैं) और मायिक जगत् रूप से युक्त (सप्रपंच) ब्रह्मरूपी महावन को (दुस्तर होने के कारण ब्रह्म को महावन कहा) पूर्णरूप से आवृत्त करके (ढंककर) यह काल बैठा है, क्योंकि काल के उदर में ही सब वस्तुओं की उत्पत्ति, स्थिति और विनाश देखा जाता है, यह भाव है|१४॥

187607 यह काल रात्रिरूपी भँवरों से चारों ओर व्याप्त और दिनरूपी मंजरियों से शोभित वर्ष, कल्प (ब्रह्मा का दिन) और कालरूपी (M) लताएँ बराबर बनाता रहता है पर इसे कभी कुछ भी परिश्रम नहीं होता, जिससे कि यह अपने व्यापार से विरत हो ॥१५॥

187608 मुनिवर, यह काल धूर्तों का सिरताज है, इसे कितना ही तोड़ो पर यह टूटता नहीं, जलाने पर जलता नहीं और दृश्य होने पर भी स्वरूप से नहीं दिखाई देता इसकी धूर्तता की सीमा नहीं है|१६॥

187609 सर्वव्यापक यह काल मनोराज्य के अनुरूप है। जैसे मनोराज्य एक पलक में किसी वस्तु के स्वरूप को हूबहू खड़ा कर देता है और किसीको बिलकुल विनष्ट कर डालता है, वैसे ही यह काल भी एक ही पलक

187610 निमेष की १ काष्टा, ३० काष्टा की १ कला, २० कला का १ क्षण, १२ क्षण का १ मुहूर्त, ३० मुहूर्त का १ अहोरात्र (रात्रि-दिन) इस प्रकार आजकल के मानसे १ कला =२/१५ मिनट या ८ सेकण्ड है।

187611

187612 में किसी वस्तु को सर्वांगपूर्ण बनाकर खड़ा कर देता है और किसी वस्तु को निःशेष विनष्ट कर देता है, इसलिए इन दोनों में कोई अन्तर नहीं है ॥१७॥

187613 यह काल अपने दुर्विलासों में विलास करनेवाली प्राणियों के कष्ट से ही परिपुष्ट हुई चेष्टारूपी भार्या द्वारा भौतिक देह, इन्द्रिय आदि द्रव्यो में तादात्म्याध्यास होने के कारण अपने वास्तविक स्वरूप को न जाननेवाले जीव को स्वर्ग और नरक में घुमा रहा है। यह काल बड़ा पेटू है, इसको सदा अपने पेट भरने की ही चिन्ता रहती है, चाहे तिनका हो, चाहे धूलि हो, चाहे इन्द्र हो, चाहे सुमेरु हो, चाहे पत्ता हो, चाहे समुद्र हो, सभी को अपने आधीन करने के लिए निगलने के लिए उद्यत रहता है।।१८,१९॥

187614 यह काल इतना क्रूर है मानों संसारभर की सम्पूर्ण क्रूरता इसी में कूट-कूट कर भरी गई है, यह लोभी इतना है कि संसारभर की लुब्धता इसे अपना घर बनाये है, सम्पूर्ण दुर्भाग्यों का यह आगार है और दुःसह चपलता भी इसीमें है अर्थात् यह सबसे अधिक क्रूर, बेजोड़ लोभी, नितान्त अभागा और महाचपल है॥२०॥

187615 जैसे बालक अपने आँगनमें खेलके गेंदों को बारबार उछालता है, वैसे ही यह क्रूरतम काल खेल के (मन बहलाव के) लिए सूर्य और चन्द्रमाको आदेश देकर आकाश में मानों खेलता है|२१॥

187616 प्रलयकाल में यह काल सब प्राणियों को नष्टकर और अपने शरीर को उनकी (सब प्राणियोंकी) हड्डियों की मालाओं से पैर तक ढाँककर खूब शोभित होता है॥२२॥

187617 प्रलय के समय निरंकुश चरित्रवाले इस काल के अंगों से निकले हुए वायुओं से विशाल सुमेरु पर्वत भूर्जपत्र के समान आकाश में फड़फड़ाता है अर्थात् चारों ओर से टूटने फूटने लगता है। बात यह है कि जैसे वायु से अतिकोमल भूर्जपत्र फटकर नष्ट हो जाता है, वैसे ही इस निरंकुशशिरोमणि के शरीर से निर्गत वायुओं से विशालतम सुमेरु पर्वत आकाश में उड़कर विशीर्ण हो जाता है ॥२३॥
187618 यह काल रुद्र का रूप धारण कर महेन्द्र का रूप धारण करता है, फिर ब्रह्मा का रूप धारण करता है, फिर इन्द्र होता है और फिर कुबेर होता है, और अन्त में कुछ भी नहीं अर्थात प्रलय में पर्यवसित हो जाता है ॥२४॥
187619 जैसे सदा परिपूर्ण सागर रात-दिन अपने में अन्य तरंगों को धारण करता हुआ पहले की बड़ी-बड़ी तरंगों को नीचेकर देता है अर्थात् अपनेमें विलीन कर देता है, वैसे ही तत्परतापूर्वक रात दिन अन्य नई-नई सृष्टियों को करता हुआ यह काल पूर्व की अति दैदीप्यमान सृष्टियों को नष्टकर देता है|२५॥
187620 यह काल महाकल्परूपी वृक्षों से देवता, मनुष्य और राक्षसरूपी पके हुए फलों को गिरा रहा है ॥२६॥
187621 यह काल प्राणिरूपी बहुत छोटे-छोटे मच्छरों से धुम्, धुम् ऐसा शब्द कर रहे और शीघ्र गिरनेवाले ब्रह्माण्डरूपी गूलर के फलों का बड़ा भारी वृक्ष है अर्थात् जैसे छोटे छोटे मच्छरों से गूंज रहे शीघ्र गिरनेवाले गूलर के फल गूलर के पेड़ में होते हैं, वैसे ही प्राणियों के शब्दों से गूंज रहे और शीघ्र गिरने वाले ब्रह्माण्डरूपी फलों का आश्रयभूत वृक्ष है, वैसे ही उक्त ब्रह्माण्डों का उत्पादक यह काल है, यह भाव है ॥२७॥
187622 तत्-तत् प्राणियों के शुभाशुभक्रिया (पुण्य-पाप) रूप प्रियतमा से युक्त काल सब के अधिष्ठानभूत चित्रप (चैतन्यरूप) चाँदनी के केवल सन्निधान से प्रकट हुई जगत् की सत्तारूपी कुमुदिनीयों से प्राणियों की क्रियारूप अपनी स्त्री अपने अद्वितीय स्वरूप को विनोदित करता है। विहारकौतुक से कालयापन ही विनोद है। यहाँ पर काल ही विहार करनेवाला है। विहार करनेवाला काल जिस काल का यापन करे ऐसा दूसरा काल प्रसिद्ध नहीं है, अतः स्वशरीर को ही विनोदित करता है, यह भाव है ॥२८॥
187623 जैसे महापर्वत (हिमालय) पृथिवीमें पूर्व और उत्तर की सीमा से शून्य प्रदेश में
187624
187625
187626 स्थित अपने शरीर का अवलम्बन करके खड़ा है वैसे ही यह काल भी अपरिच्छिन्न, आदि-अन्तरहित ब्रह्म में प्रतिष्ठित अपने स्वरूप का अवलम्बन करके स्थित है ॥२९॥
187627 यह काल कहीं पर (रात्रि आदि काले पदार्थों में) काले अन्धकार के तुल्य श्यामल, कहीं पर (दिन, चाँदनी, मणि आदि प्रकाशमान पदार्थों में) कान्ति से परिपूर्ण और कहीं पर (भण्डार और भीत आदि में) अन्धकार और कान्ति से शून्य अपने कार्य को करता हुआ स्थित है। यह विलीन हुए असंख्य प्राणिपूर्ण संसारों के सारभूत और सबका आधार होने से अत्यन्त भार से युक्त अपने स्वरूप से पृथिवी के समान ऐसा स्थित है कि इसकी जड़ कभी भी हिल नहीं सकती॥३०,३१॥
187628 सैकड़ों महाकल्पों से न तो इसे खेद होता है, न प्रसन्नता होती है, न यह आता है, न जाता है, न अस्त को प्राप्त होता है और न उदित होता है। यह काल अत्यन्त अनादरपूर्वक जगत् की रचनारूप लीला से अहंकार से रहित और सर्वत्र व्याप्त अपनी आत्मा का पालन ही करता है, उसका विनाश कभी नहीं करता ॥३२,३३॥
187629 यह काल लगातार रात्रिरूपी पंक से उत्पन्न हुई और मेघरूपी भँवरी से युक्त दिनरूपी लाल कमलों की श्रेणी का अपने आत्मरूपी तालाब में रोपण करता रहता है|३४॥
187630 यह लोभी काल पुरानी सम्मार्जनी (बुहारी) रूपी काली रात्रि को लेकर कनकाचल के (सुमेरु के) चारों ओर उससे गिरे हुए आलोकरूपी सुवर्ण के कणों को बटोरता रहता है। एक बार झाडू से बटोरने पर बहुत-सा सुवर्ण मिलनेपर भी यह सन्तुष्ट नहीं होता और लोभी इतना बड़ा है कि नई सम्मार्जनी भी नहीं ले सकता, यह भाव है ॥३५॥
187631 लोभी होने के कारण ही कार्यरूपी उँगली से दिशाओं के कोनों में सूर्यरूपी दीपक ले जाता हआ यह काल जगतरूपी घर में कहाँ पर क्या है? यह देखता है॥३६॥
187632 दिनरूपी पलकों से युक्त सूर्यरूपी नेत्र से ये बहुत अच्छी तरह पक गये हैं, यह देखकर जगत्पी पुराने वन से यह लोकपालरूपी फलों को तोड़कर खाता है॥३७| जगत्पी पुराने फूस के झोपड़े में प्रमाद से इधर-उधर गिरे हुए गुणवान् जनरूपी मणियों को यह काल महान् उदरवाले मृत्युरूपी सन्दूक में क्रमशः डालता है॥३८॥
187633 जो जनरूपी रत्नावली गुणों से (सूत्रों से) अत्यन्त पूर्ण हो जाती है, मानों अलंकार के लिए उसको अपने अवयवरूप सत्य, त्रेता आदि युगों में रखकर फिर उन्हें नष्ट कर देता है॥३९॥
187634 यह चंचल काल बीच-बीच में दिनरूपी हंसों से गुंथी गई तारारूपी केसर से पूर्ण रात्रिरूपी नीलकमलों की माला को पाँच ऋतुरूपी अंगुलियों से युक्त वर्षरूपी हाथ के प्रकोष्ठ में कंकण के समान नित्य धारण करता है।४०॥
187635 पर्वत, समुद्र, धुलोक और पृथिवीरूप चार श्रृंगवाले जगत्पी भेड़ों का हिंसक यह काल आकाशरूपी आँगनमें बिखरे हुए तारारूपी रक्त के बिन्दुओं को भी देखकर प्रतिदिन उन्हें चाटता है॥४१॥
187636 यह काल यौवनरूपी कमलिनी के लिए चन्द्रमारूप और आयुरूपी गज के लिए सिंहस्वरूप है। इस संसार में अत्यन्त तुच्छ या महान् ऐसी कोई वस्तु नहीं है, जिसका कि यह काल नाश न करता हो ॥४२॥
187637 जैसे जीव सुषुप्तिकाल में सब दुःखों का संहाकर अज्ञानमात्र के अवलम्बन से स्थिति करता है, वैसे ही जिसने जन्तुओं को पीसकर मृत्यु के मुँह में गिरा दिया है, ऐसे प्रलयरूपी क्रीडा के विलाससे पदार्थों का अभाव रूप यह काल भी अज्ञानावभासक अपने अधिष्ठानभूत ब्रह्मचैतन्य का अवलम्बन कर आत्मभूत उसीमें रमण करता है उससे पृथक् नहीं होता। इस प्रकार प्रलयकाल में विश्राम लेकर यह काल ही फिर सृष्टिकाल में संसार का कर्ता, भोक्ता, संहारक, स्मर्ता आदि सब पदार्थों के स्वरूप को प्राप्त हुआ है अर्थात् यह स्वयं ही कर्ता, भोक्ता संहारक,सुभग, दुर्भग आदि बना
187638
187639 है॥४३,४४॥
187640 बुद्धिकौशल से इस काल के रहस्य का किसीने निश्चय नहीं कर पाया है, पुण्य फल के उपभोग के अनुकूल सुन्दर रूप और पाप फल के भोग के अनुरूप कुरूप को धारण करनेवाले सम्पूर्ण शरीरों की सहसा सृष्टि, रक्षा और संहार करता हुआ यह प्रदीप्त हो रहा है। इस संसार के सम्पूर्ण जीवों में काल सबसे अधिक बलवान् है॥४५॥
187641
187642 तेईसवाँ सर्ग समाप्त
187643 चौबीसवाँ सर्ग मृगया में कौतूहल करनेवाले राजकुमार के रूपक से अपनी प्रियतमा कालरात्रि से युक्त काल का वर्णन।
187644 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिश्रेष्ठ, यह काल राजकुमार (5) के अनुरूप है। संसार में इसकी लीलाएँ बड़ी विकट है, इसके समीप एक भी आपत्ति नहीं फटक सकती और इसका पराक्रम विचार शक्ति के बाहर है। इस सर्ग में उक्त काल के ही चरित्र का वर्णन किया जाता है।।१॥
187645 इस जीर्ण-शीर्ण जगत्पी वनराजि में दीन-हीन और अज्ञानी प्राणीरूपी मृगों का शिकार कर रहे इस राजकुमाररूपी काल के लिए प्रलयकाल का महासागर क्रीड़ार्थ बनाई गई रमणीय बावड़ी है, जिसके एक भाग में बड़वानलरूपी सुन्दर कमल लहलहा रहे हैं। दधिसागर, क्षीरसागर सहित तथा कडुवे, तीखे और खट्टे विविध खाद्यों से पूर्ण सदा एकरूप से रहनेवाले चिरकाल से स्थित अनेक जगत् इस राजकुमाररूपी काल के कलेवे (नाश्ते के पदार्थ) हैं (*) ॥२-४॥
187646 चलने में बड़ी दक्ष अर्थात् शीघ्र चलनेवाली सब मातृगणों से युक्त और बाघिन के समान प्राणियों का नाश करनेवाली इस राजकुमाररूपी काल की प्रिय पत्नी कालरात्रि संसाररूपी वन में विहार करने के लिए नियुक्त है।५॥
187647 चंचल श्वेतकमल, नीलकमल और रक्तकमलों से परिवेष्टित मधुर जल से युक्त विशाल पृथ्वी ही इसके हाथ में मधुर (a) मद्य से पूर्ण विशाल पानपात्री (मद्य पीने का पात्र) है । गर्जनेवाले, भीषण ताल ठोंकनेवाले और केसरों से (गर्दन के बालों से) जिनका कन्धा ढका हुआ है वे नृसिंहदेव (विष्णु के अवतार) इसके भुजारूपी पिंजड़े में हिरण्यकशिपु आदि दानवों के हिंसारूपी क्रीड़ा के लिए बाज पक्षी बनाये गये हैं ॥६,७॥
187648 ब्रह्माण्डों की माला को धारण करने के कारण तुम्बों से बनाई गई वीणा के समान सुन्दर रूप और ध्वनि से युक्त (9) और शरद् ऋतु के आकाश के तुल्य स्वच्छ नीली कान्तिवाला संहार भैरव इसकी क्रीडा के लिए कोकिल का बच्चा बनाया गया है ॥८॥
187649 सदा टंकार शब्द करनेवाला और लगातार दुःखरूपी बाणों को उगलनेवाला उसका संहार नाम का धनुष चारों ओर चमचमा रहा है ॥९॥
187650 ब्रह्मन्, इस काल से
187651 म परब्रह्म सूर्य, चन्द्र आदि को भी प्रकाशित करता हुआ प्रदीप्त होता है अतः वह राजा कहलाता है। काल उसकी पटरानीरूप अनादि माया से उत्पन्न हुआ है और जगत्-रूपी युवराज सम्पत्ति का भोक्ता है अतः यह उक्त राजारूपी परब्रह्म का पुत्र-कुमार कहलाता है।
187652 * कड़वा, तीखा एवं दही से युक्त वासी कलेवा द्राविड़ों में प्रसिद्ध है।
187653 मद्य को सुगंधित बनाने के लिए एवं उसको सुशोभित करने के लिए मद्यपात्र भी कमलों से परिवेष्टित होता ही है।

187654 यद्यपि उसका स्वरूप और शब्द औरों को भीषण प्रतीत होते हैं, तथापि काल उससे भी भयानक है उसकी दृष्टि में वे मधुर ही हैं, यह दर्शाने के लिए वह सुन्दर रूप और ध्वनि से युक्त कहा गया है।
187655
187656
187657 बढ़कर विलास करनेमें प्रवीण कोई नहीं है, यह राजपुत्र रूपी काल स्वयं भी दौड़ता है और इसके लक्ष्यभूत प्राणी भी निरन्तर दौड़ते रहते हैं फिर भी इसका लक्ष्य (निशाना) नहीं चूकता। यह सबको ही दुःखरूपी बाणों से विदीर्ण करता रहता है । यह काल ही सबकी अपेक्षा श्रेष्ठ लक्ष्यवेधी (निशानेबाज) है। यह जीर्ण जगत् में बन्दर की भाँति चंचलवृत्तिवाले विषयलोलुप जनों को व्याकुल बनाता है और स्वयं उक्त प्रकार से विराजमान रहकर मृगया का आनन्द लेता है|१०॥
187658
187659 चौबीसवाँ सर्ग समाप्त
187660 पचीसवाँसर्ग कर्म और कर्मफलरूप दूसरे काल के अद्भुत नृत्यों का वर्णन। इस प्रकार महाकाल का राजपुत्र के रूपक द्वारा वर्णन कर उसके उपाधिभूत कर्मरूप काल का, उसके मनोविनोद के लिए, दो प्रकार के नर्तकरूप से कल्पना कर वर्णन करते हैं।
187661 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, इस संसार में दुश्चरित्रों के शिरोमणि पूर्वोक्त महाकाल से अन्य एक दूसरा काल है, अन्य काल होने पर भी यह पूर्वोक्तकाल का अवस्थाभेद है, उसका यहाँ पर वर्णन किया जाता है । वह इस लोक में प्राणियों की सृष्टि और संहार करता है, लोग उसे दैव (भाग्य) और काल भी कहते हैं ॥१॥
187662
187663 सूचीकटाह न्याय से पहले दूसरे का वर्णन करते हैं।
187664 मुनिश्रेष्ठ, स्वकर्मरूपी जिसका फलसिद्धि के अतिरिक्त न कोई दूसरा रूप देखा जाता है, न कर्म देखा जाता है और न कोई अभिलाषा देखी जाती है, उसीने, जैसे सूर्य का प्रखर ताप बरफ को पिघला कर नष्ट कर देता है, वैसे ही सुकुमार इन सम्पूर्ण प्राणियों को सर्वथा नष्ट कर दिया है। भाव यह है कि सभी अनर्थों की जड़ अपना कर्म ही है। जो यह विस्तीर्ण संसाररुपी मण्डल दिखाई दे रहा है, वह उस काल की नृत्यशाला है, वह इसमें खूब जी भर कर नृत्य करता है॥२-४॥
187665
187666 उक्त दो कालों में से प्रथम केवल शास्त्र से ही जाना जा सकता है, उस पर विश्वास दृढ़ करने के लिए उसका विस्तार से वर्णन करते हैं। ___ यह दैव पूर्वोक्त महाकाल की अपेक्षा तीसरा है। यह बड़ा उन्मत्त है, कृतान्त इस अतिभीषण नाम को धारण कर नरमुण्डधारी वेष में संसार में नृत्य करता है। मुनिजी, इस संसार में नृत्य कर रहे इस कृतान्त का नियतिरूपप्रिय भार्या में अत्यन्त अनुरागहै।।५।।कियेहए कर्मों के फल कीअवश्यम्भावितारूप नियम में बड़ा अनुराग है। यह किये हुए कर्मों का फल (0) अवश्य देता है, यह भाव है॥६॥
187667 चन्द्रमा की
187668 कला के समान सफेद शेषनाग और तीन धाराओं में विभक्त गंगा का प्रवाह ये दोनों उसके संसाररूपी वक्षस्थल में उपवीत और अवीत यज्ञोपवीतरूप (卐) में विद्यमान है। सूर्यमण्डल और चन्द्रमण्डल
187669 • दैव-प्राणियों को शुभ-अशुभ कर्म का फल देनेवाला अर्थात् फलोन्मुख भाग्य और काल-जो अवश्य फल को उत्पन्न करता है अर्थात् क्रियावस्था काल।यों एक ही काल का उत्तरावस्था और पूर्वावस्था के भेद से दो प्रकारों से वर्णन किया गया है। ॥
187670 गंगा की एक धारा स्वर्ग में बहती है, दूसरी पृथ्वी में और तीसरी पाताल में । ये तीन धाराएँ काल के गले में उपवीत यज्ञसूत्र के सदृश प्रतीत होती हैं । बाएँ कन्धे में स्थित यज्ञोपवित को उपवित कहते हैं और दक्षिण स्कन्ध में स्थित यज्ञोपवितको अवीत कहते हैं। शेषनाग उसका अवीतरूप में स्थित यज्ञसूत्र है।
187671
187672 उसके हस्ताभरण हैं और सुमेरू पर्वत उसके हाथ में स्थित लीलाकमल है। प्रलयकाल के सागर में धोया गया असीम आकाश उसका एकमात्र वस्त्र है। वह तारारुपी चित्र-विचित्र बिन्दुओं से व्याप्त है और प्रलय के पुष्कर और आवर्तनाम के मेघ उसके चंचल छोर हैं। इस प्रकार के कृतान्तरूप काल के सामने उसकी भार्या नियति आलस्यरहित होकर लगातार प्राणियों के समुचित भोगानुरूप कार्यारम्भ द्वारा नाचती है। नियति की क्रियाशक्ति कभी क्षीण नहीं होती और नृत्य करने के कारण उसके अंग प्रत्यंग सदा चंचल रहते हैं। उसका नाच देखनेवाले प्राणियों के जन्म और नाश से चंचल जगत्-मण्डलरूपी कोठरी में नाच रही उस नियति के अंगों में देवलोक सहित अन्य लोकों की पंक्ति सुन्दर भूषण हैं और पातालपर्यन्त आकाश उसका लम्बमान बड़ा भारी केशों का जूड़ा है। प्राणियों के रोदन के कोलाहल से गुलजार और नरक की अग्नियों से दैदीप्यमान नरकों की पंक्ति उसके पातालरूप चरण में स्थित मंजीरमाला पाजेब है और वह पापरूपी तागे से पिरोई गई है॥७-१३॥
187673 चित्रगुप्त प्राणियों के कर्मरूपी सुगन्ध को प्रकट करता है, अतः वह कस्तूरीस्वरूप है। उक्त कस्तूरीभूत चित्रगुप्त से क्रियारूपी सखी द्वारा उसके यमरूप कपाल में सुन्दर तिलक बनाया गया है । भाव यह है कि यम इस नियति का ललाट (0) है और चित्रगुप्त उसमें स्थित कस्तूरी तिलक है, उसे क्रियारूपी सखीने तैयार किया है। प्रलयकाल में काल की प्रिय पत्नी यह नियतिदेवी अपने पति काल के इंगितपूर्ण मुख के अभिप्राय को जानकर बड़ी चंचलता के साथ फिर नाचना आरम्भ कर देती है। इसके नाचने में चट्टानों के टूटने का सा घोर शब्द होता है। वह नियतिदेवी महाप्रलयों में नाचने के समय पृष्ठ भाग में गले से सीधी लटक रही माला में चंचल कार्तिकेय के वाहनरूप मृत मयूरों से शोभित होती है। लम्बमान चंचल जटाओं में चन्द्रमासे लांछित महादेवजी के मुण्डों से, जो तीन नेत्रों के बड़े-बड़े छिद्रों से निकल रहे विपुल भाँय-भाँय शब्द से भयंकर प्रतीत होते हैं, विकसित मन्दार के पुष्पों से शोभित श्रीपार्वतीजी के केशरूपी चँवरों से, ताण्डव के समय पर्वताकार हुए संहारभैरव के उदररूपी तुम्बों से और एक हजार सात छेदों (M) से युक्त इन्द्र की देहरूपी भिक्षापात्रों से (खप्परों से),जो नाचने के समय खनखन शब्द करते हैं, बड़ी शोभित होती है। सबका संहार करनेवाली यह नियति देवी सूखे हुए नर-कंकालरूपी खट्वांगों से (पाटियों से) आकाशमण्डल को पूर्णकर अपने को आपही भयभीत करती है। नाचने के समय हिल रही जीवों के भाँतिभाँति के मस्तकरूपी सुन्दर कमलों की माला से इसकी शोभा की सीमा नहीं रहती। प्रलय के समय नियतिदेवी के उद्धत प्रलयकाल के मेघरूपी डमरू के भीषण शब्दों से तुम्बुरु आदि गन्धर्व भागते हैं ॥१४-२१॥
187674
187675 नियति देवी के नृत्य और नृत्य की सामग्री का वर्णन कर उसके पति के भी नृत्य का वर्णन करते हुए उसके भूषणों को कहते हैं।
187676 यहाँ पर काल के ललाट और पैर-इन आदि और अन्त अंगों की भूषणकल्पना का ही वर्णन किया गया है, इसीसे उसके शरीर के अन्य अवयवों की भूषणकल्पना का भी यथायोग्य स्वयं अनुमान
187677 कर लेना चाहिये।
187678 ॥
187679 अन्य देहियों के शरीरों में नौ छिद्र प्रसिद्ध है, परंतु इन्द्र सहस्त्रक्ष (हजार नेत्रवाले) हैं। उनके शरीर में एक हजार छिद्र तो नेत्रों के हैं तथा सात छिद्र और हैं, इस प्रकार नौ छिद्रवाले प्रसिद्ध अन्य शरीरों से एक हजार सात छिद्रवाला इन्द्र का शरीर विलक्षण है।
187680 पूर्वोक्त नृत्यशाला के अन्दर नियति देवी का पति कृतान्त नृत्य करता है। कुण्डलभूत चन्द्रमण्डल से वह अति शोभित है और उसके केश तारे और चाँदनी से मनोहर आकाशरूपी पिच्छ से (मोरपंख से) अलंकृत है। उसके दाहिने कान में हिमालयरूपी हड्डी का बना अंगूठी के आकार का चमकदार कुण्डल है और बाँए कान में महान् सुमेरु पर्वत ही सोने का सुन्दर कुण्डल है। उसके चन्द्रमा और सूर्य ही उक्त दोनों ही कानों में गालों की शोभा को बढ़ानेवाले चंचल कुण्डल हैं । लोकालोकाचल पर्वत की श्रेणी उसकी कमर के चारों ओर लगी हई मेखला (करधनी) है। बिजली उसके हाथ का गोलाकार कंकण है और वह नृत्य के समय कभी इधर कभी उधर सरकता है। मेघ ही उसके रंग-बिरंग के वस्त्रों के टुकड़ों से बनी हुई कन्था है और वह वायु से सदा हिलती-डुलती हुई शोभित होती है। इसके गले में मुसल, पट्टिश, प्रास, शूल, तोमर और मुद्गरों से बनी हुई माला शोभा पा रही है, वे मूसल आदि ऐसे तीक्ष्ण हैं कि मानों पूर्व-पूर्व की जितनी सृष्टियाँ नष्ट हुई थी, उनसे निकले हुए मृत्यु ही इकट्ठे हो गये हों। यह माला शेषनाग के शरीररूपी महारस्सी से बँधे हुए, पूर्वोक्त राजपुत्ररूप काल के हाथ से गिरे हुए और जन्म-मरणशील जीवरूपी मृगों के बन्धन के लिए बिछाए गये जाल में गुंथी हुई है। सात समुद्रों की श्रेणी ही इसके बाहुओं के कंकण हैं, वे रत्नों की कान्ति से खूब चमकते हैं और सजीव मछलियाँ उनमें विद्यमान हैं ॥२२-२८॥
187681 ___अन्य लोगों के कंकणों में निर्जीव मछलियों की आकृति बनाई जाती है, पर इसके कंकणरूपी
187682 समुद्रों में सजीव मछलियाँ विद्यमान है, यह भाव है।
187683 शास्त्रीय और स्वाभाविक व्यवहाररूप आवर्त से (भँवर से) युक्त, रजोगुण पूर्ण तमोगुण से काली सुख-दुःखपरम्परा उसकी रोमावली के रूप में विराजमान हैं। इस प्रकार का वह कृतान्त प्रलयकाल में ताण्डव को उत्पन्न करनेवाली नृत्येच्छा (नाचने की इच्छा) का परित्याग करता है, अर्थात् उक्त नृत्यचेष्टा से विरत होकर चिरकाल तक विश्राम करता है। तदनन्तर ब्रह्मा आदि के साथ भूतों की फिर सृष्टि कर पुनः नृत्यलीला का विस्तार करता है। उसकी उक्त नृत्यलीला अंग-प्रत्यंग के अभिनय से पूर्ण है और वृद्धता, शोक, दुःख और तिरस्कार उसके आभूषण हैं। जैसे बालक गीली मिट्टी को लेकर नाना प्रकार के खिलौने आदि बनाता है और थोड़ी देर में उन्हें नष्ट-भ्रष्ट कर देता है, वैसे ही काल भी आलस्य रहित होकर चौदह भुवन, विविध देश, वन और असंख्य तथा विविध जीव और उनके सुन्दर श्रौतस्मार्तादिरूप आचार-विचारों की सृष्टि कर फिर उन्हें नष्ट कर देता है उक्त आचार-विचार सत्ययुग और त्रेतायुग में निश्चल रहते हैं तथा कलियुग और द्वापरयुग में चल हैं ॥२९-३२॥

पचीसवाँ सर्ग समाप्त

छब्बीसवाँसर्ग वैराग्य की उत्पत्ति के लिए विविध दोषों द्वारा कालाधीन संसार की अनेक दुर्दशाओं का वर्णन।

काल ऐसा करे उससे तुम्हारा क्या बिगड़ता है, ऐसी आशंका कर काल आदि सब वस्तुओं में आगे अपनी दोषदृष्टि दर्शानेवाले श्रीरामचन्द्रजी उसके फलभूत वैराग्य को दिखलाते हैं।

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिश्रेष्ठ, जब इस संसार में पूर्वोक्त काल आदि का इस प्रकार का चरित्र

है, तब भला बतलाइये तो सही इसमें मेरे जैसे मनुष्यों का क्या विश्वास हो सकता है ? मुनिवर, यह बड़े दुःख का विषय है कि शब्द आदि विषयों के विस्तार में दक्ष इन दैव आदि (पूर्व जन्म के कर्म आदि) से प्रपंच-रचनाओं द्वारा मोहित हुए हम लोग विक्रीत पुरुषों (गुलामों) के समान एवं वनमृगों के समान स्थित हैं अर्थात् जैसे विक्रीत पुरुष (क्रीतदास) अपनी इच्छा से कोई भी काम नहीं कर सकता और जैसे व्याधों द्वारा मधुर ध्वनि से विमोहित मृग कुछ भी चेष्टा नहीं कर सकते वैसे ही दैव आदि द्वारा मोहित हम लोगों की अवस्था है। यह काल सदा अपना पेट भरने में ही लगा है और इसका चरित्र बड़ा गर्हित है, यह जिन लोगों की भोगतृष्णा और जीविततृष्णा पूर्ण नहीं हुई है, उन्हें आपत्तियों से परिपूर्ण संसार में गिराता है । मुनिश्रेष्ठ, जैसे अग्नि उष्ण और प्रकाशपूर्ण ज्वालाओं से दाह्य पदार्थों को जला देती है, वैसे ही यह संहारकारी काल भी दुराशाओं से हृदय को जलाता है और दुष्ट चारित्र्य से बाहर भी जलाता है। कालमर्यादारूप कृतान्त की प्रिय भार्या इन्द्रियों की विषयों में प्रवृत्ति करानेवाली यह नियति, स्त्री होने के कारण, स्वभावतः चंचल है, यह समाधि में तत्पर लोगों के ऊपर भी हाथ फेर लेती है और उनके धैर्य की तो यह महाशत्रु है, उसे टिकने नहीं देती। जैसे साँप वायु को निगल जाता है, वैसे ही यह क्रूर कर्म करनेवाला कृतान्त तरूण शरीर को बुढ़ापे में पहुँचाकर सब प्राणियों को निरन्तर निगलता रहता है। यह काल निर्दयों का राजा है, किसी आर्त प्राणि के ऊपर भी दया नहीं करता। सब प्राणियों पर दया करनेवाला उदार पुरुष तो इस संसार में दुर्लभ हो गया है॥१-६॥

मुनिवर, संसार में जितने भी प्राणी हैं, उनमें किसीका भी ऐश्वर्य पूर्ण नहीं है, सभी तुच्छ ऐश्वर्य वाले हैं। जितने भी विषय हैं, वे सभी भयानक हैं। उनसे अनन्त दुःख की ही प्राप्ति होती है। आयु अत्यन्त चंचल है, उसके जाने में कुछ भी विलम्ब नहीं होता और बाल्यावस्था मोह में ही बीत जाती है। सभी संसारी पुरुष विषयों के अनुसन्धान से ही कलंकित (मलिनचित्त) है, बन्धु-बान्धव संसाररूप बन्ध के लिए रज्जुरूप हैं। सभी भोग संसाररूपी महारोग हैं, अर्थात् जैसे अपथ्यसेवन से रोग नष्ट नहीं होता, वैसे ही भोगों के सेवन से संसाररूपी महारोग बना रहता है, अतएव उन्हें मूर्तिमान महारोग ही समझना चाहिये । सुख आदि की तृष्णाएँ मृगतृष्णिका के अनुरूप हैं । इन्द्रियाँ ही अपनी शत्रु हैं, सत्य, ज्ञान आदिरूप वस्तु (ब्रह्म) अज्ञानवश असत्यता (देहादिता) को प्राप्त हो गई है। बन्धन का हेतु होने से मन आत्मा का शत्रु है एवं मन में 'अहम्' ऐसा अभिमान करने से मनोभूत हुआ उक्त आत्मा आत्मा को आत्मभूत मन से ही दुःखी करता है। अहंकार (अभिमानप्रधान अन्तःकरण) आत्मा के कलंक का कारण है, अर्थात् स्वरूप को दूषित कर देता है, बुद्धियाँ (अध्यवसायात्मक वृत्तियाँ) बड़ी मृदु हैं, आत्मनिष्ठा की दृढ़ता से रहित हैं, क्रिया अर्थात् शारीरिक प्रवृत्तियाँ क्लेशकारिणी हैं। लीलाएँ (मानसिक चेष्टाएँ) स्त्री पर ही केन्द्रित हो गई हैं, अर्थात् उनकी विषय केवल स्त्रियाँ ही हो गई हैं। वासनाओं के विषय ही लक्ष्य हो गये हैं याने विषयों की ओर ही वासनाएँ दौड़ती हैं । आत्मस्फूर्तिरूप चमत्कार नष्ट हो गये हैं, स्त्रियाँ दोषों की पताका के सदृश हो गई हैं और सम्पूर्ण विषय नीरस हो गये हैं। मुनिवर, सत् पदार्थ ब्रह्म कार्यकारण संघातरूपसे (देह, इन्द्रिय आदि रूप से) जाना जाता है, अर्थात् संसारी लोग देह, इन्द्रिय आदि को ही आत्मा समझते हैं, चित्त अहंकार में प्रविष्ट किया गया है अर्थात् लोगों का चित्त अहंकार से परिपूर्ण है, जितने पदार्थ हैं वे नाश से ग्रस्त हैं (विनाशी हैं)। उक्त अनित्य पदार्थों का जिसमें लय होता है, उस

आत्मा को कोई नहीं जानता। श्रेष्ठतम बुद्धि ने सभी के अन्तःकरणको व्याकुल कर रक्खा है, किसीका अन्तःकरण सुखी नहीं है, केवल दुःख ही दुःख छाया है, रागरूपी रोग दिन-दिन बढ़ रहा है, वैराग्य का कहीं पता नहीं है। आत्मदर्शनशक्ति रजोगुण से नष्ट हो गई है और तमोगुण बढ़ रहा है, सत्त्वगुण का कहीं पता नहीं है एवं तत्त्वपदार्थ अत्यन्त दूर है। जीवन अत्यन्त अस्थिर है, मृत्यु आने के लिए तत्पर ही है, धैर्य का सर्वथा विनाश हो गया है और लोगों का तुच्छ विषयों में अनुराग नित्य बढ़ता जा रहा है। मति मूर्खता से मलिन हो गई है, शरीर का अन्तिम परिणाम एकमात्र नाश ही है अर्थात् उसको अवश्य नष्ट होना है, शरीर में बुढ़ापा मानों प्रकाशित हो रहा है और पाप खूब दमदमा रहा है। दिन-प्रतिदिन जवानी प्रयत्नपूर्वक भाग रही है, सत्संगति का कहीं पता नहीं है, जिससे दुःख से छुटकारा प्राप्त हो जाय, ऐसी कोई गति नहीं है और सत्यता का उदय तो किसी में भी नहीं दिखाई देता। अन्तःकरण मोहजाल से अत्यन्त आच्छादित-सा हो गया है, दूसरे को सुखी देखकर होनेवाले सन्तोष का कहीं पता ही नहीं है, उज्ज्वल करुणा का उदय कहीं नहीं होता और नीचता न मालूम कहाँ से चली आ रही है। धीरता अधीरता में परिणत हो गई है, सम्पूर्ण जीवों का जन्म और मरण या उर्ध्वगमन और अधोगमन ही एकमात्र काम है, दुर्जन का संग पद-पद पर अतिसुलभ है, सज्जन की संगति अतिदुर्लभ है। सम्पूर्ण पदार्थ उत्पत्ति-विनाशशील हैं और वासना पदार्थों के नष्ट होने पर भी नष्ट नहीं होती। वही संसार में बन्धन करनेवाली है। काल नित्य प्राणियों के झुण्ड के झुण्ड को न मालूम कहाँ ले जाता है। दिशाएँ भी, जिन्हें काल से हरे जाने का भय नहीं है, नहीं दिखाई देती, नष्ट हो जाती हैं, देश भी अदेश हो जाता है अर्थात् नष्ट हो जाता है और पर्वत भी टूट जाते हैं, फिर मेरे सदृश जन्तु की स्थिरता में क्या विश्वास है ? सन्मात्रस्वभाववाला ईश्वर आकाश को भी खा जाता है, चौदहों भुवनों को नष्ट कर देता है और पृथिवी भी उसीसे नष्ट हो जाती है, फिर मेरे जैसे जीव की स्थिरता में क्या विश्वास है ? समुद्र भी सूख जाते हैं, तारे भी टूट पड़ते हैं और सिद्ध भी नष्ट हो जाते हैं, फिर मेरे जैसे जन की स्थिरता में क्या विश्वास है ? बड़े-बड़े पराक्रमी दैत्यों को भी ईश्वर नष्ट कर देता है, ध्रुव के जीवन का भी कोई निश्चय नहीं है और अमर भी (देवता भी) मारे जाते हैं, फिर मेरे जैसे जीव की स्थिरता में क्या विश्वास हो सकता है ? वह इन्द्र को भी अपने मुँह से चबा डालता है, यम को भी अपने कार्य से विरत कर देता है याने नष्ट कर देता है और उसीसे वायु भी अभाव को प्राप्त हो जाता है, फिर मेरे जैसे प्राणी में स्थिरता की क्या आशा ? चन्द्रमा भी शून्यता को (अभाव को) प्राप्त हो जाता है, सूर्य के भी खण्ड-खण्ड हो जाते हैं, और अग्नि भी भग्न हो जाती है अर्थात् शान्त हो जाती है, फिर मेरे जैसे प्राणी की क्या आशा है ? ब्रह्मा की भी अवधि है अर्थात् ब्रह्मा की भी समाप्ति का अवसर नियत है, अजन्मा विष्णु का भी संहार होता है और शिवजी भी नहीं रहते, फिर मेरे जैसे मनुष्य की स्थिरता की आशा केवल दुराशा ही है। काल का भी जो विनाश करता है, नियति को भी नष्ट कर डालता है, और अनन्तआकाश को नष्ट कर देता है, वह भला मुझे कहाँ छोड़ेगा, इस लिए मेरे जैसे जीवों की स्थिरता का कभी भी विश्वास नहीं हो सकता। जिसका कानों से श्रवण नहीं होता, वाणी से कथन नहीं होता और नेत्रों से दर्शन नहीं होता ऐसे अज्ञातस्वरूप एवं भ्रान्ति उत्पन्न करनेवाले किसी सूक्ष्म तत्त्व से चौदहों भुवन अपनी आत्मा में माया द्वारा दिखलाये जा रहे हैं। अहंकारांश को प्राप्त होकर सबके मध्य में निवास करनेवाला वह तत्त्व

तीनों लोकों में स्थित प्राणियों में से जिसे नष्ट नहीं करता, ऐसी कोई वस्तु है ही नहीं ॥७-३२॥

उसकी सर्वनाशकता का उपपादन करने के लिए निरंकुश स्वतन्त्रता कहते हैं।

जैसे पर्वत शिखर से वेगपूर्वक बहता हुआ जल गोल पत्थरों को नीचे की ओर ले जाता है, वैसे ही अवश (M) रथभूत सूर्य को ईश्वर चट्टान, पर्वत और परिखाओं में हाँकता है। जैसे पका हुआ अखरोट का फल कठिन छिलके से घिरा रहता है, वैसे ही वह मध्य में स्थित देवता, असुर आदिका निवास पृथ्वीरूप गेंद को देवताओं के निवासभूत ज्योतिश्चक्र से चारों ओर से व्याप्त किये हुए है। स्वर्ग में देवता, भूलोक में मनुष्य और पाताल में सर्पो की उसीने कल्पना कर रक्खी है, वह जब इच्छा होती है, तभी उन्हें जीर्ण शीर्ण दशा को प्राप्त करा देता है। भाव यह कि इस जगत् का अत्यन्त पराधीन होना बड़ा भारी दोष है, ऐसे अन्याधीन जगत् में आस्था करना मूर्खता ही है। जगत् के अधिपति के साथ हुए रण में विजयी अतएव पराक्रम पूर्ण कामदेव अनुचित रूप से जगत् को अपने वश में कर अपना प्रभाव दिखा रहा है। जैसे मत्त गजराच मद से चारों ओर दिशाओं को सुगन्धित करता है, वैसे ही वसन्तऋतु पुष्पवृष्टि द्वारा चारों ओर दिशाओं को सुगन्धित कर चित्त कोचंचल कर देती है। अनुरागयुक्त महिलाओं के चंचललोचनों के कटाक्ष विक्षेपके लक्ष्य बने हुए मन को महान् विवेक भी स्वस्थ नहीं कर सकता। दूसरों का उपकार करनेवाली, दूसरों के दुःख से अति सन्तप्त और अपनी आत्मा को शान्ति देनेवाली शीतल बुद्धि से युक्त ज्ञानी पुरुष हीसुखी है, ऐसा मेरा दृढ़ विश्वास है । उत्पन्न होकर नष्ट होनेवाले कालरूपी बड़वाग्नि के मुँह में गिरनेवाले जीवनरूपी सागर के तरंग के समान पदार्थों को कौन गिन सकता है? जैसे सागर में उत्पन्न होकर बड़वाग्नि के मुँह में गिरकर नष्ट होनेवाले अनेक कल्लोंलो को कोई गिन नहीं सकता वैसे ही संसार में उत्पन्न होकर काल के मुँह में गिरनेवाले असंख्य जीवों को गिन सकने की किसमें शक्ति है? दोषरूपी झाड़ियों में स्थित मृगों या पक्षियों के तुल्य सभी मनुष्य अज्ञान से दुराशारूपी जाल में बँधकर जन्मरूपी जंगल में विनष्ट हो गये हैं अर्थात् जैसे झाड़ियों में बैठे हुए मृग या पक्षी स्वाद लोलुपता के कारण अज्ञान से जाल में फँस कर नष्ट हो जाते हैं, वैसे ही दोषपूर्ण मनुष्य अज्ञान से दुराशाबद्ध होकर जन्मरूपी जंगल में नष्ट हो जाते हैं। इन संसारी लोगों की आयु विविध जन्मों में पूर्वोक्त दोषों से होनेवाले कुकर्मों से (काम्य और निषिद्ध कर्मों से) नष्ट हो जाती है। उनका फल जो स्वर्ग, नरक आदि है वह आकाश में वृक्ष हो और उस वृक्ष में लता भी हो, उस लता से गले में फाँसी देकर मनुष्य लटका दिया जाय, उसके समान अन्त में पतन करानेवाला ही है। उसकी निवृत्ति के लिए उपाय करना तो दूर रहा, परन्तु उसका विचार करनेवाले लोग भी हमें नहीं दिखलाई देते ॥३३-४२॥

ऋषिप्रवर, इस संसार में चंचल और मंद बुद्धि से युक्त लोग आज उत्सव है, यह सुहावनी ऋतु है, इसमें यात्रा करनी चाहिए, ये हमारे बान्धव हैं, विशिष्ट भोगों से युक्त यह सुख है, यों वृथा ही अनेक संकल्प-विकल्प कर नष्ट हो जाते हैं ॥४३॥

छब्बीसवाँ सर्ग समाप्त।

m' य आदित्ये तिष्ठन्' इत्यादि श्रुति से अपने में अधीष्ठित ईश्वर से प्रेरित होनेवाला एवं चट्टान, पहाड़ आदि दुर्गम स्थानों में किरणरूपी घोड़े के पैरों से चलते हुए से सूर्य में रथ की कल्पना की गई है।

सत्ताईसवाँसर्ग पूर्व में उक्त और अनुक्त मोक्ष के विरोधी पदार्थों में, वैराग्य के लिए, विस्तारपूर्वक दोषों का वर्णन।
पहले जो कहे जा चुके हैं और जो नहीं कहे गये, उन सम्पूर्ण पदार्थों में अन्यान्य दोषों को दर्शाते हुए अपने चित्त की शान्ति के कारणीभूत पदार्थ की अप्राप्ति को दर्शाते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, और सुनिए, वस्तुतः अत्यन्त अरमणीय पर जब तक विचार नहीं किया जाता है, तब तक रमणीय सा मालूम पड़ने वाले इस जगत् में जिस पदार्थ के प्राप्त होने से चित्त में शान्ति (पूर्णकामता) प्राप्त हो वैसा कोई भी पर्दाथ मेरी समझ में नहीं आता। विचार कर देखिए, बाल्यावस्था विविध प्रकार से कल्पित क्रीड़ाकौतुक में ही बीत जाती है, उसमें चित्त की स्थिरता का लेश भी नहीं रहता। तदुपरान्त यौवन पदार्पण करता है। यौवन में चित्तरूपी मृग स्त्रीरूपी गुफाओं में ही जीर्ण हो जाता है, उसमें भी चित्त में शान्ति नहीं रहती। तदनन्तर वृद्धावस्था के प्राप्त होने पर शरीर जीर्ण-शीर्ण हो जाता है, उस समय भी शान्ति नहीं रहती, यों पुरुषार्थसाधनाशून्य अतएव व्यर्थ आयु बिताने से मनुष्यों को केवल दुःख ही दुःख प्राप्त होता है, सुख-शान्ति का कहीं लेश भी नहीं है। वृद्धावस्थारूपी हिमवर्षा से नष्ट हुई शरीररूपी कमलिनी का परित्याग कर जब प्राणरूपी भ्रमर अतिदूर चला जाता है, तब मनुष्य का यह संसाररूपी सरोवर सूख जाता है ॥१-३॥
वृद्धावस्था आक्रान्त, जिसमें अनेक पलितादि नये-नये फूल खिले हैं और अत्यन्त जीर्ण मनुष्यों की शरीररूपी लता जब अत्यन्त पाक (परिणाम) को प्राप्त हो जाती है, तब यह मृत्यु को अति आनन्द देती है, अर्थात् जरा जीर्ण शरीर को देखकर मृत्यु को बड़ा आनन्द होता है, यह भाव है।४। इस लोक में तृष्णारूपी नदी निरन्तर बहती है, वह अपने प्रबल वेग से संसार के सम्पूर्ण अनन्त पदार्थों को निगल गई है और सन्तोषरूपी तटवृक्ष की जड़ों को खोदने में बड़ी दक्ष है । भाव यह कि संसार के अखिल और अनन्त पदार्थों को निगल कर भी इसे सन्तोष नहीं हुआ है। चर्म से आच्छादित यह शरीररूपी नौका संसाररूपी समुद्र में सुख दुःखरूपी तरंगों से व्याकुल और हलकी होने के कारण स्वयं भी इधर-उधर घूम रही है और इसीलिए नीचे डूबने के लिए तैयार है, पाँच इन्द्रियरूपी मगर भी इसके डूबने में सहायक हो रहे हैं, क्योंकि इसमें बैठे हुए जीव वैराग्ययुक्त और धैर्यशाली नहीं है। ऋषिजी, जिसमें तृष्णारूपी लताएँ ही अधिक हैं, ऐसे वन में घूमनेवाले ये मनरूपी बन्दर कामरूपी वृक्षों की सैकड़ों शाखाओं में घूमकर व्यर्थ ही आयु क्षीण करते हैं, उन्हें फल कुछ भी प्राप्त नहीं होता । अर्थात् काम विशाल वृक्ष समान है, वह तृष्णारूपी लताओं से आच्छादित भी है, उसकी असंख्य शाखा-प्रशाखाएँ हैं। मनरूपी बन्दर फल की इच्छा से उनमें निरन्तर पर्यटन करते हैं, मगर उन्हें इच्छित फल की प्राप्ति नहीं होती ॥५-७॥
महर्षे, जिन्हें आपत्तियों में दुःख और मोह प्राप्त नहीं होते, सम्पत्तियों में जिनके मन में तनिक भी अहंकार नहीं आता और स्त्रियों द्वारा जिनका अन्तःकरण दूषित नहीं होता ऐसे महान् पुरुष इस समय अतिदुर्लभ हैं। जब मैं वीरता के उत्कर्ष का विचार करता हूँ तब मुझे गजघटारूपी तरंगों से पूर्ण संग्रामसागर को जो तैरते हैं वे शूर प्रतीत नहीं होते, मैं उन्हीं को शूरवीर समझता हूँ, जो लोग मनरूपी तरंगों से पूर्ण इस वर्तमान देह, इन्द्रियरूपी सागर को विवेक, वैराग्य आदि द्वारा और भावी देह, इन्द्रियरूप सागर को

मूलअज्ञान के उच्छेद द्वारा भलीभाँति तैर जाते हैं। मगर ऐसा करना बड़ा कठिन है, क्योंकि उसके उपाय ही दुर्लभ हैं ।।८,९॥

कर्म ही देह, इन्द्रियरूपी सागर को तरने का उपाय है, ऐसी शंका पर कहते हैं। __ किसीकी कोई भी क्रिया संसार के आत्यन्तिक विनाशरूपफल को देनेवाली नहीं है। क्रियारूपी दुराशा पिशाची द्वारा जिसकी चित्तवृत्ति नष्ट हो गई है, ऐसा पुरुष जिस क्रिया का अवलम्बन कर विश्रान्ति को प्राप्त हो, ऐसी क्रिया कोई नहीं दिखाई देती,क्योंकि 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः' अर्थात् जैसे इस लोक में कृषि आदि कर्म से प्राप्त उपार्जित स्वर्ग आदि लोक भी क्षीण हो जाते हैं, ऐसी श्रुति है। अतएव कर्म सेजो फल उत्पन्न होता है, उसका अवश्य विनाशहोजाता है, ऐसा नियमलोक में देखा भी जाता है ॥१०॥

भाग्योदय हुए बिना कीर्ति, प्रताप, लक्ष्मी आदि छोटे-मोटे फल भी, धैर्य आदि के नाशक राग, लोभ आदि की प्रबलता के कारण, जब दुर्लभ होते हैं, तब महाफल मोक्ष तो भाग्योदय हुए बिना हो नहीं सकता, इसमें कहना ही क्या है ? इस अभिप्राय से कहते हैं।
जो महापुरुष कीर्ति से संसार को, प्रतापों से दिशाओं को, सम्पत्ति से याचकों और क्षमा, विनय, उदारता आदि सात्त्विक बल से (4) लक्ष्मी को पूर्ण करते हैं, कभी क्षीण न होनेवाले धैर्य से परिपूर्ण ऐसे महापुरुष पृथिवी में सुलभ नहीं है॥११॥

भाग्योदय होने पर सब जगह अभीष्ट वस्तु प्राप्त हो जाती है, इसलिए पुरुष का प्रयत्न विफल है, इस अभिप्राय से कहते हैं।
पहाड़ की शिलामय चट्टान के भीतर स्थित भी एवं वज्र से बने हुए घर के भीतर बैठे हुए भी भाग्यशाली पुरुष के पास सम्पूर्ण अणिमा आदि सिद्धियाँ और सम्पत्तियाँ बड़े वेग के साथ आ जाती हैं, जैसे कि आपत्तियाँ आती हैं अर्थात् जैसे बुरे दिनों में आपत्तियाँ अनायास प्राप्त हो जाती हैं, वैसे ही भले दिनों में सम्पत्तियाँ और सिद्धियाँ भी अपने आप वेगपूर्वक आ जाती हैं ॥१२॥
पूज्यवर, भ्रान्तिवश पुत्र, स्त्रियाँ, धन आदि जो सम्पूर्ण रसायन के समान सुखसाधन समझे जाते हैं, मृत्युकाल आने पर वे पुत्र आदि अतिरमणीय भोगजनक विषय कुछ नहीं करते, परन्तु विष की मूर्छा के समान अत्यन्त दुःखदायी ही होते हैं। शरीर की बाल्य आदि अवस्थाओं के अवसान में अर्थात् वृद्धावस्था में दुःखमय विषमावस्था को प्राप्त हुआ अतएव दुःखी जीर्ण पुरुष इस लोक में अपने पुण्यसंचयशून्य अतीत कर्मों का स्मरण कर दुःसह अन्तर्दाह से जलता है ॥१३,१४। मनुष्य जीवन के आरम्भ में कमाने की और भोगतृष्णा की प्रबलता से मोक्षमार्गका परित्याग कर केवल काम और अर्थ की चिन्ता से युक्त होता है और तदनुसारी कार्यों में वह समय को बिताता है। फिर वृद्धावस्था आने पर मयूर के चंचल पंखों के समान कम्पमान पुरुष का चित्त किस कर्म से शान्ति को प्राप्त हो? अर्थात् चित्त की शान्ति के साधनभूत कर्म तो उसने कभी किये ही नहीं, फिर उसका चित्त शान्त कैसे होगा ? ॥१५॥

जो लोग धर्मोपार्जन नहीं करते, उनके चित्त में भले ही शान्ति न हो; पर धर्मोपार्जन करनेवाले आप लोगों के मन में, धर्म के फल के लाभ से, शान्ति क्यों न विराजमान होगी? ऐसी आशंका कर धर्म के फल स्वर्ग, पुत्र आदि भी कोई सारवान् पदार्थ नहीं है, ऐसा कहते हैं।
• क्षमा, विनय, उदारता आदि से लक्ष्मी पूर्ण-सी प्रतीत होती है।

__अनात्मा में प्रीति करनेवाले लोग भाग्यवश प्राप्त हुए, सामने स्थित भी, नदीकी ऊँची तरंगों के समान शीघ्र नष्ट हो जानेवाले अतएव अप्राप्तप्राय क्रियाफल स्वर्ग आदि द्वारा वंचित होते हैं, ठगे जाते हैं। भाव यह कि वही लाभ सच्चा लाभ है, जो प्राप्त होकर नष्ट नहीं होता और जिससे अनर्थ नहीं होता, दूसरा लाभ तो केवल वंचनामात्र ही है, जैसे कि अल्पायु पुत्र की प्राप्ति और मछली को बंशी में लगे हुए खाद्य की प्राप्ति । उक्त लाभ से किसी प्रकार का आश्वासन नहीं हो सकता ॥१६॥

आसुरसम्पत्ति के विस्तारपूर्वक प्रदर्शन द्वारा पूर्वोक्त अर्थ को ही विशद करते हैं।
ये कार्य यहीं और अभी कर्तव्य हैं और ये अन्य प्रदेश और अन्य काल में करणीय हैं,यों जिन कार्यों की सदा चिन्ता बनी रहती है और अन्त में जिनका फल अनर्थ ही है। उन कार्यों का प्रयोजन स्त्रियों तथा अन्यान्य लोगों की प्रसन्नताका उत्पादन (मनोरंजन) ही है, पर वे देह के वृद्ध होने तक लोगों के चित्त को जबरदस्ती विवेक से भ्रष्ट कर देते हैं। जैसे वृक्षों के जीर्ण पत्ते जन्म लेकर शीघ्र नाश को प्राप्त हो जाते हैं, वैसे ही आत्म-विवेक से रहित लोग इस लोक में जन्म लेकर थोड़े ही दिनों में कहीं चले जाते हैं, अर्थात् विनष्ट हो जाते हैं। महाभाग, भला बतलाइए तो सही, मूढ़ व्यक्ति के सिवा कौन ज्ञानी जन विवेकी पुरुषों की सेवा और सत्कर्म से रहित दिन में इधर-उधर दूर तक घूम-फिरकर और सांयकाल
के समय घर में आकर रात्रि में सुख की नींद सोयेगा? दिन में विवेकियों की सेवा से रहित और सत्कर्मों से शून्य होने पर ज्ञानी को तो रात्रि में नींद ही नहीं आ सकती, पर अज्ञानी ही दिन में विवेकी जनों की सेवा और सत्कर्मों में शून्य होने पर भी इधर-उधर घूम-फिरकर सांयकाल में अपने घर में प्रवेश कर खूब सुख की नींद सोता है। सम्पूर्ण शत्रुओं के छिन्न-भिन्न होने पर और चारों ओर से धन-सम्पत्ति की वृष्टि होने पर जब पुरुष इन सांसारिक भोगों को भोगने लगता है तभीनमालूम कहाँसे आकर मृत्यु सामने खड़ी हो जाती है। इस संसार में सभी लोगों को किसी एक अनिर्देश्य अदभुत कारण से अभिवृद्धि को प्राप्त हुए, अत्यन्त तुच्छ और क्षणभर में जन्म लेकर नष्ट होनेवाले अर्थात् विनाशशील इन विषयों ने भ्रम में डाल रक्खा है, मोहित कर रक्खा है; अतएव वे लोग समीप में आई हुई मृत्यु को नहीं जानते, यह कम आश्चर्य की बात नहीं है। जिन लोगों ने विषयों पर आसक्ति, देह के लालन-पालन आदि द्वारा हृष्ट-पुष्ट-शरीर होना ही उचित समझा अर्थात् विवेक, वैराग्य आदि का अभ्यास नहीं किया, वे ठहरे निरे नरपशु । सब प्राणियों के परम प्रिय यजमानरूप प्राण उन्हीं नररूप पशुओं को (बकरों को) निन्दित कर्मरूपी यज्ञस्तम्भों में बाँधकर दोषरूपी कालिखसे उनका मुँह काला कर देते हैं। तदुपरान्त रोगरूपी ऋत्विजों द्वारा हनन,
अंगछेदन आदि से शरीर का नाश होने के कारण वे असत्प्राय हो जाते हैं॥१७-२२॥

भगवती श्रुति ने भी कहा है - 'असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत्' अर्थात् जो असत् देह आदि को ब्रह्म समझता है वह असत् ही हो जाता है। श्लोक में 'जनैडकाः पद है अर्थात् जनरूपी एडक (भेड़) किसी किसी यज्ञ में भेड़ों का बलिदान प्रसिद्ध है अथवा एडक शब्द की बकरे में लक्षणाकर नररूपी बकरा अर्थ कर लेना चाहिए(8)

भाव यह कि जैसे यजमान यज्ञकार्य की सिद्धि के लिए यज्ञस्तम्भ में बँधे हुए बकरे आदि का संस्कार करता है, तदुपरान्त ऋत्विक् उसका यथाविधि हनन और उसके अंग-प्रत्यांगों का छेदन करते हैं, वैसे ही परम प्रिय प्राण भी विषयभोग और देहपोषण आदि द्वारा अति परिपुष्ट लोगों को निन्दित कर्मों

इस संसार में यह चंचल जनता क्षण में नष्ट होनेवाली तरंगों की पंक्ति के समान न मालूम कहाँ से सदा बड़ी त्वरा के साथ आती है और जैसे आती है वैसे ही त्वरा के साथ न मालूम सदा कहाँ चली जाती है। 'कुतोऽपि' इस कथन से जहाँ से आती है और जहाँ चली जाती है, उस स्थान को हम जानना चाहते हैं, यह सूचित होता है ॥२३॥

जैसे चंचल भ्रमररूपी नयनों से युक्त (चंचल भ्रमरों से सेवित), लाल पत्तों से आच्छन्न विषवृक्ष पर चढ़ी हुई विषलताएँ देखनेमें अति सुन्दर होने के कारण पहले मनको हर लेती हैं बाद में प्राणनाशिनी होती हैं, वैसे ही मनुष्यों के प्राणहरण में तत्पर भ्रमर के समान चंचल नयनवाली और बिम्ब फल के समान होठोंवाली नारियाँ मनोहर होने के कारण पहले चित्त को चुरा लेती हैं फिर प्राणों को हर लेती हैं। जैसे तीर्थयात्रा या महोत्सव में बहुत से आदमियों का सम्मेलन होता है, वैसे ही मनुष्यलोक से या स्वर्ग आदि लोकों से व्यर्थ ही आये हुए और अमुक स्थानपर हम लोगों की भेंट होगीयों परस्पर संकेत और अभिप्राय से इकट्ठे हुए लोगों में परस्पर स्त्री, पुत्र, मित्र आदि व्यवहार होता है। यह व्यवहार माया नहीं है तो और क्या है ? संसार (जन्म-मरणकी परम्पराएँ) दीपकों के निर्वाण (बुझने) के अनुरूप है। जैसे दीपक रात्रिभर प्रचुर तेल और बहुत-सी बत्तियों का भक्षणकर अन्त में बुझ जाता है, वहाँ पर फिर उसका अस्तित्व प्रतीत नहीं होता अर्थात् प्रचुर तेल और बत्तियों का भक्षण करनेवाले अतिचंचल अतएव मिथ्याभूत क्षणिक दीपशिखा के निर्वाण-प्रवाह में पारमार्थिक वस्तुप्रतीत नहीं होती; वैसे ही बाल्य आदि सैकड़ों अवस्थाओं का भोग करनेवाले अत्यन्त स्नेह से (राग से) परिपूर्ण, अत्यन्त चंचल (क्षण-विध्वंसी) अतएव मिथ्याभूत संसार में कोई भी वस्तु पारमार्थिक नहीं है। यह संसार कुलालके (कुम्हार के) चाक के समान है। जैसे कुलाल के चाक के खूब जोर से घूमने पर भी असावधान आदमी को यह नहीं घूम रहा है, स्थिर है, ऐसा भ्रम होता है, वैसे ही यह संसारप्रवृत्तिरूप कुचक्र भी लोगों को भ्रम में डालता है। वास्तव में है तो यह वर्षा ऋतु के जल के बुबुदों के समान क्षणभंगुर पर असावधान लोगों की बुद्धि में अपनी चिरस्थायित्त्व की प्रतीति करा देता है। जैसे शरऋतु में कमल के सौन्दर्य, सुगंध आदि गुण शोभासे देदीप्यमान रहते हैं, किन्तु हेमन्त ऋतु में वे सब नष्ट हो में फँसाकर दोष से लांछित कर देते हैं। तदुपरान्त रोग उन पर आक्रमण कर उनका नाम-निशान मिटा देते हैं । संस्कृत टीकाकारों ने इस श्लोक के और भी अर्थ किये हैं। प्रिय प्राण, पोषण करनेवाले जिन नरपशुओं से स्वयं पुष्ट हुए, उन्हीं नरपशुओं को बलात्कार से निन्दित कर्मरूपी जाल में फँसाकर काल के (मृत्यु के) सम्मुख कर देते हैं अर्थात् काल को उपहार देते हैं, अतएव प्राण शरीर के विनाशक होने के कारण प्रिय नहीं हैं, किन्तु अप्रिय (शत्रु) ही हैं। इसमें निष्कर्ष यह निकला कि मनुष्य को केवल प्राणों के पोषण में ही तत्पर नहीं रहना चाहिए। अथवा - यद्यपि मूढ़ जन प्राणों के पोषण में सदा तत्पर रहते हैं तथापि वे प्रियप्राण (प्राणों के प्रति प्रेम करनेवाले) नहीं कहे जा सकते, क्योंकि वे तो उलटे मृत्यु के मुँह में डालनेवाले उपायों के आचरण द्वारा प्राणों के नाशक ही हैं। वास्तव में तत्त्वज्ञ पुरुष ही प्राणों पर प्रेम करनेवाले हैं। क्योंकि वे तत्त्वदृष्टि से प्राणों में नित्य आत्मभाव प्राप्त कर उनके रक्षक हैं । अतएव वे प्रिय-प्राण गर्हित कर्मों में फँसे हुए मूढ़ जनरूपी पशुओं का आदर नहीं करते। उत्तरार्द्ध से मूढ़ जनों की अपेक्षा शरीर के बाध से अपरिच्छिन्नता को प्राप्त हुए हैं, उनकी मूढ़ जनों की नाईं देह में आत्मबुद्धि नहीं हो सकती । मूढजनों की अपेक्षा तत्त्वज्ञों में यही विशेषता है।

जाते हैं, फिर उनसे न चित्त को शांति मिलती है और न घ्राणेन्द्रिय को तृप्ति ही मिलती है, वैसे ही यौवनावस्था में मनुष्य के जो कौमार्य और सौन्दर्य आदिगुणगणशोभा से उज्जवल रहते हैं, वे वृद्धावस्था में भाग्यवश विनष्ट होकर दुर्लभ हो जाते हैं, इसलिए उनमें विश्वास करना उचित नहीं है। इस संसार में बेचारा वृक्ष पृथिवी, जल, वायु आदि तत्त्वों के कारण, न कि किसी पुरुष द्वारा किये गये उपकार के कारण, जन्म, वृद्धि और फल-मूल आदि समृद्धि को प्राप्त होकर अपने देहधारण से छाया, पत्तियाँ, फूल फल आदि द्वारा बारबार लोगों का उपकार करता है, किसी का तनिक भी अपराध नहीं करता, फिर भी वह कुल्हाड़ियों से काटा जाता है। भला बतलाइए तो सही, ऐसे कृतघ्न संसार में पद-पद में जिससे अपराध हो सकते हैं और जिससे किसीका उपकार भी नहीं हो सकता, ऐसे मनुष्य के विषय में क्या विश्वास किया जा सकता है ? भाव यह कि यदि वह अपकार न भी करे, तो भी मृत्यु उसका नाश कर डालेगी। मृत्यु के घर में उपकारी और अपकारी के प्रति कोई भेदभाव नहीं है। आत्मीय जनों का संसर्ग विषवृक्ष के संसर्ग के तुल्य है। देखिये न ! विषवृक्ष देखने में बड़ा सुन्दर लगता है और आत्मीय जन भी आपाततः (विचार के बिना) सुन्दर प्रतीत होते हैं। जिस पुरुष का विषवृक्ष से सम्बन्ध होता है, उसको दाह और मूर्च्छा आदि होते हैं और आत्मीय जनका संसर्ग भी स्नेह और भोग आदि उत्पन्न करता है। विषवृक्ष जीवननाश का कारण है और आत्मीय जन भी जीवन के समान प्रिय आत्मज्ञान के विनाश का हेतु है। जैसे विषवृक्ष के संसर्ग से मूर्छा होती है, वैसे ही आत्मीय जनके संसर्ग से मूढ़ता प्राप्त होती है। अर्थात् इसका यही एक बड़ा भारी दोष है॥२४-३०॥

संसार की दृष्टियों में ऐसी कौन दृष्टियाँ हैं, जिनमें दोष का सम्बन्ध नहीं है। दिशाओं में कौन ऐसी दिशाएँ हैं, जिनमें दुःखदाह नहीं होता, कौन ऐसी प्रजाएँ (जन) हैं, जिन का नाश नहीं होता, कौन ऐसी लौकिक क्रियाएँ हैं, जिनमें छल नहीं होता अर्थात् सभी दृष्टियाँ दोषयुक्त हैं, सभी दिशाएँ दुःखदाह से पूर्ण हैं और सभी लोग विनाशी हैं और सम्पूर्ण लौकिक कार्यों में छल-कपट रहता है ॥३१॥

यदि शंका हो कि इस लोक के जनों के विनाशी होने पर भी ब्रह्मलोक को प्राप्त हुए लोगों का, जो कि कल्पआयु हैं, विनाश नहीं होता, तो इस पर कहते हैं।

व्यतीत और आनेवाले अनन्त कल्पों की संख्या का परिज्ञान नहीं होता, अतएव जैसे क्षण अनन्त हैं, वैसे ही कल्प भी अनन्त ठहरे, इसलिए विष्णु, रूद्र आदि की दृष्टि से कल्प भी क्षण ही हैं। अतएव ब्रह्मलोकवासी जन भी कल्प नामक क्षणभर जीनेवाले हुए । अवयवयुक्त कालसमूह में लघुत्व और दीर्घत्व बुद्धि एवं चिरजीवन और अचिरजीवन बुद्धि भी, द्रष्टा की कल्पना के अधीन होने से, असत्य है। तुल्यन्याय से ब्रह्माण्ड भी अनन्त कोटि ब्रह्माण्डों को देखनेवालों की दृष्टि में अणुरूप ही है, इसलिए अणुत्व और महत्त्वबुद्धि भी असत्य ही है|३२॥

इसी प्रकार प्रकृति की दृष्टि में सम्पूर्ण विकार भी असत्य ही प्रतीत होते हैं।

पर्वत वस्तुतः पाषाण ही हैं, पृथिवी मिट्टी ही है, वृक्ष काष्ठ ही हैं और मनुष्य मांस आदि ही हैं अर्थात् पर्वत पत्थर से अतिरिक्त वस्तु नहीं है, पृथिवी मिट्टी से अतिरिक्त नहीं है, वृक्षो में काष्ठ से भिन्न कुछ नहीं है और मनुष्य भी हाड़, मांस आदि के ही पुतले हैं, उनसे पृथक् उनमें कुछ नहीं है। यदि ऐसा है, तो उनमें पर्वत आदि विशेषबुद्धि क्यों होती है ? ऐसी शंका यदि हो, तो उस पर सुनिए-व्यवहार

के लिए मनुष्यों ने उनका नाम रख दिया है, वास्तव में वे पूर्वसिद्ध पाषाण आदि पदार्थों से भिन्न नहीं है। इसी प्रकार सब जगह तुल्य युक्ति से विकाररहित सम्पूर्ण जगत् प्रकृतिभूत एक ही वस्तु है, ऐसा युक्ति से प्रतीत होता है। अथवा यदि यह शंका हो कि पर्वत आदि विकार भले ही असत्य हों, उनके कारण पाषाण, मिट्टी आदि की असत्यता कैसे? उस पर कहते हैं। वे भी अपने कारण महाभूतों के विकार हैं, अतः असत्य हैं। इस भोग्यवर्ग में विकार से भिन्न कुछ भी नहीं है। विकार होने से ये विषय आदि सब मिथ्या हैं, इसलिए इन पर विश्वास ही नहीं करना चाहिए॥३३॥

पाषाण आदि केवल महाभूतमात्र हैं, ऐसा जो पहले कहा था, उसीको स्फुट करते हैं।

जल, वह्नि, वायु, आकाश और पृथिवी ये पाँच महाभूत ही परस्पर मिलकर गो, घट आदि विविध पदार्थों के रूप में अविवेकी पुरूषों द्वारा उनकी बुद्धि से प्रतीत होते हैं, यह बड़े खेद की बात है। विवेकदृष्टि से पृथक्-पृथक विभाग से संशोधन करने पर तो पंचभूत से अतिरिक्त कोई भी पदार्थ नहीं है अर्थात् अविवेकी पुरुष ही मोहवश पंचमहाभूतविकार जगत्को सत्य समझता है, पर जो विवेकी हैं, उनको तो इस जगत्में पंचमहाभूतसमुदाय से अतिरिक्त कोई वास्तविक पदार्थप्रतीत नहीं होता॥३४॥

यदि इस प्रकार सम्पूर्ण पदार्थों को असत्य मानें, तो मनुष्योंके व्यवहार और भोग कैसे होंगे? शुक्तिरजत से क्या कोई भी कड़ा बना सकता है ? इस शंका पर कहते हैं। __ मुनिवर, इस मिथ्यारूप जगत में व्यवहारकुशल विद्वान लोगों के मन में भी भोगचमत्कार को उत्पन्न करनेवाली जो व्यवहारचमत्कृतिप्रतीत होती है, वह कोई आश्चर्यजनक नहीं है, क्योंकि कदाचित् स्वप्न में मिथ्याभूत विषयों को देखकर भी उस प्रकार की चमत्कृति लोगों को होती है|३५॥

यदि भोगचमत्कार होता है, तो अभी क्यों विरक्त होते हो ? भोगों को भोगकर वृद्धावस्था में विरक्त होकर विचार किया जा सकता है, ऐसी आशंका होने पर भोगों में आसक्ति होने से वैराग्य और विचार दोनों दुर्लभ हैं, ऐसा कहते हैं।

इस युवावस्था में और आनेवाली वृद्धावस्था में आकाशलता के फल के समान मिथ्यारूप भी भोगासक्तिकल्पना जब अविचार के कारण वृद्धि को प्राप्त होती है तब भोग और उसके साधनों में आसक्त पुरुषों में परमात्मा के स्वरूप का निरूपण करनेवाली कथा ही उदित नहीं होती, निरन्तर उसका विचार करना तो दूर रहा ॥३६॥

187758 आसक्ति होने पर केवल पुरुषार्थ की हानि ही नहीं होती, प्रत्युत महान् अनर्थ भी होता है, ऐसा कहते हैं।

187759 जैसे पशु हरी-हरी लतारूप फल की प्राप्ति की इच्छा से ही पर्वतशिखर से गिर पड़ता है, वैसे ही उत्कृष्टभोगशाली पुरुषों का पद (समता या राज्य, धन आदि) प्राप्त करने की इच्छा करनेवाला पुरुष राग, लोभ आदि से मूढ़ अर्थात् प्रचुर राग और लोभ से अभिभूत अपने चित्त से आहत होकर पूर्वावस्था में ही पतनरूप गर्त में गिर जाता है, इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है । हे मुने ! आजकल के मनुष्य गड्ढे के वृक्षों के समान हैं, क्योंकि जैसे गड्ढे के वृक्ष के छाया, लता, पत्ते, फल फूल आदि गड्ढ़े में ही रह जाते हैं, अंशतः भी प्राणी उनका भोग नहीं कर सकते, वैसे ही मनुष्य भी अपने शरीर के पोषण के लिए ही अपनी विद्या, विनय, धन, सम्पत्ति आदि को व्यर्थ नष्ट कर देते हैं उनसे किसी

187760

187761

187762 दूसरे का उपकार नहीं होता ॥३७,३८॥

187763

187764 यद्यपि कहीं धार्मिक पुरुष हैं, तथापि विवेकी पुरुष तो अति दुर्लभ हैं, ऐसा कहने के लिए दो प्रकार के मनुष्यों को कहते हैं। __ जैसे कृष्णासार मृग गहन जंगलों में इधर-उधर भ्रमण करते हैं, वैसे ही मनुष्य भी कहीं पर दया उदारता, क्षमा, सौन्दर्य, विद्या, विनय आदि से युक्त सज्जन पुरुषों के समाज में और कहीं पर क्रोध, लोभ, निष्ठुरता आदि से परिपूर्ण पापासक्त दुराचारियों के साथ विहार करते हैं॥३९॥

187765

187766 लोगों की दुर्गति को देखकर दुःखित हुए श्रीरामचन्द्रजी लोगों की दुर्गति में कारणभूत दैव की निंदा करते हैं।

187767 महर्षे यह दैव अचेतन होने के कारण मृतक-समान है। यदि यह जीवित होता तो ऐसा निर्दय न होता। यह (दैव) इस संसार में प्रतिदिन फल से भीषण (भीषण क्लेश देनेवाले) आपाततः (विचार के बिना) भले प्रतीत होनेवाले राग आदि से अत्यन्त व्याकुल चित्तवाले लोगों से पूर्ण एवं अन्त में कष्टरूपी फल देने के कारण जिनका उदय दूषित है, ऐसे नूतन-नूतन कार्य करता है। उसके ये कार्य किन विवेकशील पुरुषों के मन को आश्चर्यचकित नहीं करते॥४०॥

187768

187769 संसार की अभद्रताका प्रतिपादन कर उसका उपसंहार करते हुए उससे होनेवाली अपने चित्त की उद्विग्नता दिखलाते हैं।

187770 आजकल स्वप्न के समान मिथ्याभूत इस संसार में विविध प्रकार के छल-कपटों से व्यवहार करनेवाले, विषयासक्त मनुष्य सर्वत्र सुलभ हैं, पर विवेकशील पुरुष अतिदुर्लभ हैं, और सम्पूर्ण कर्म अत्यन्त दुःखों से रहित साधनों अथवा फलों से शून्य हैं, अर्थात् ऐसी कोई क्रिया नहीं है, जिसके साधन अथवा फल अत्यन्त दुःख से रहित हों, सभी क्रियाएँ दुःखमय ही हैं। मुनिवर, समझ में नहीं आता है कि हम लोगों की जीवनदशा कैसे बीतेगी ॥४१॥

187771

187772 सत्ताईसवाँ सर्ग समाप्त

187773 अट्ठाईसवाँ सर्ग सम्पूर्ण भोग्य पदार्थों में विरसता की प्रतीति के लिए उनकी परिवर्तनशीलता का वर्णन। सब पदार्थों में निरन्तर परिवर्तन देखने से भी उनमें स्थायित्व का विश्वास नहीं हो सकता, ऐसा कहते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, यह जो कुछ भी स्थावर-जंगमरूप दृश्य जगत् दिखाई देता है, वह सब स्वप्न के समाज सम्मेलन के समान असत्य या अस्थिर है । मुनिजी, आज यहाँ पर सूखे समुद्र के सदृश गम्भीर जो यह विशाल गड्ढ़ा दिखाई देता है, वही कल मेघमाला से परिवेष्टित पर्वत बन जाता है और जो आज यहाँ पर विविध वनश्रेणियों से परिपूर्ण गगनगनचुम्बी महापर्वत दिखाई देता है, कुछ ही दिनों में वही समतल पृथिवी के रूप में या गम्भीर कुएँ के रूप में परिणत हो जाता है। आज जो शरीर रेशमी वस्त्र, माला और कुमकुम, केसर एवं कस्तूरी के विलेपन से विभूषित है वही कल वस्त्रशून्य (नंगा) होकर ग्राम या नगर से दूरवर्ती गड्ढे में सड़ेगा । जहाँ पर आज अद्भूत आचार-व्यवहारवाले

187774

187775 मनुष्यों की चहल-पहल से परिपूर्ण नगर दिखाई देता है, कुछ ही दिनों के बाद वहीं पर सूना अरण्य बन जाता है। जो पुरुष आज तेजस्वी है, अनेक सामन्तों पर शासन करता है, वही कुछ ही दिनों के बाद भस्मराशि (राख की ढेरी) बन जाता है। आज जो महाअरण्य विस्तार और नीलता में आकाशमण्डल को मात करता है, अर्थात् आकाश के समान विशाल और गहन होने के कारण आकाश के समान काला है, वही थोड़े दिनों में पताकाओं से आकाश को पाट देनेवाला महानगर बन जाता है। आज जो लताओं से वेष्टित अतएव भयंकर वनश्रेणी दिखाई देती है, वही थोड़े ही दिनो में जल और वृक्षों से शून्य मरूभूमि (रेगिस्तान) बन जाती है। जहाँ पर अगाध जल भरा रहता है, वे बड़े-बड़े तालाब और समुद्र, स्थल बन जाते हैं और स्थल जलाशय बन जाता है, बहुत कहाँ तक कहें, काष्ठ, जल और तृणों से युक्त यह सारा-का-सारा जगत् विपरीत अवस्थाको प्राप्त होता है। युवावस्था, बाल्यावस्था, शरीर और धनसम्पत्ति ये सब-के-सब अनित्य हैं। जैसे तरंग लगातार जल से तरंगरूपता को और तरंग से जलरूपता को प्राप्त होती है वैसे ही सब पदार्थ निरन्तर अपने पूर्व स्वभाव से अन्य स्वभाव को प्राप्त होते हैं। इस संसार में जीवन प्रखर वायु से पूर्ण स्थान में रक्खे हुए दीपक की लौ के समान अत्यन्त चंचल है और तीनों लोकों के सम्पूर्ण पदार्थों की चमक-दमक बिजली की चमकके सदृश क्षणिक है। जैसे भंडार घर में पुनःपुन भरने पर भी धान, गेहूँ आदि अन्नों की राशि प्रतिदिन के व्यय से रिक्त हो जाती है या खेत में बोई गई और पानी से सींची जाती हुई धान्यराशि अंकुर और पौधे के रूप से विपरीत अवस्था को प्राप्त होती है, वैसे ही ये विविध पदार्थ विपरीत अवस्था (परिवर्तन) को प्राप्त होते हैं। अतिशय आडम्बर से शोभित होनेवाली संसाररचना अत्यन्त कौशलपूर्ण नटी के समान है। यह नर्तक के आवेश में नटी के समान अपना अतिशय नृत्य कौशल प्रकट करने के लिए अंगपरिवर्तन द्वारा पद पद में भ्रम उत्पन्न करती है। मनरूपी वायु से परिचालित जीवरूप धूलि ही इस संसाररचनारूपी नर्तकी के वस्त्र हैं और प्राणियों को नरक में गिराना, स्वर्ग में पहुँचाना और पुनः इसी लोक में वापिस लाना ही इसके उत्तम अभिनय है, उनसे यह विभूषित है॥१-१४॥

187776 ब्रह्मन्, कटाक्षदर्शन के समान क्षणभंगुर व्यवहारपरम्परा से मनोहर यह संसाररचना कटाक्षपात और क्षणभंगुर नई नई कारीगरियों से मनोहर नृत्तासक्त नटी के समान अद्भुत गन्धर्वनगर के सदृश अनेक भ्रम उत्पन्न करती है और यह पुनः पुनः बिजलीरूप चंचल दृष्टि को फैलाती है अर्थात् जैसे ऐन्द्रजालिक स्त्री तन्त्र और मन्त्रों के विस्तार द्वारा लोगों के नयनों की दर्शनशक्ति को आच्छादित कर अवस्तु में वस्तु ज्ञान उत्पन्न कराती है, यह संसाररचनारूपी नर्तकी की दृष्टि भी वैसे ही बिजली से भी चंचल है अतएव यह नृतासक्त संसार रचना नृतासक्त नटी के समान है, इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है॥१५,१६॥

187777 महर्षिजी, आप विचार कर देखें वे उत्सव और वैभव से परिपूर्ण दिन, वे महापुरुष, वे प्रचुर सम्पत्तियाँ, वे यज्ञ आदि क्रियाएँ कहाँ हैं ? वे सब-के-सब हमारे दृष्टिपथ से दूर हो गये हैं, अब केवल उनकी स्मृति ही शेष रह गई है, वैसे ही हम भी थोड़े ही दिनों में चले जायेंगे, हमारी भी केवल स्मृति ही शेष रह जायेगी। यह गर्हित संसार प्रतिदिन नष्ट होता है और प्रतिदिन फिर उत्पन्न होता है। कितना काल बीत गया इसकी सीमा नहीं है, फिर भी आज तक इस निन्दत संसार का अन्त नहीं हुआ, यह बराबर चलता ही जाता है। मनुष्य पशु आदि योनि को प्राप्त होते हैं, पशु आदि मनुष्य-जन्म को प्राप्त होते हैं और देवता देवभिन्न योनियों में जन्म

187778

187779

187780 लेते हैं; भला बतलाइए तो सही, इस संसार में कौन वस्तु स्थिर है ? सभी का तो विपर्यास (परिवर्तन) दिखलाई दे रहा है। कालरूप सूर्य अपनी किरणों द्वारा रात-दिन पुनःपुनः प्राणियों की सृष्टिकर अनेक रात्रि और दिनों को बिताकर स्वयं रचित भूतों के विनाश की अवधि की प्रतीक्षा करता है। और को क्या कहें, ब्रह्मा, विष्णु, रूद्र आदि एवं सम्पूर्ण प्राणिवर्ग जैसे जल बड़वाग्नि का (M) अनुसरण करता है वैसे ही विनाश का अनुसरण करते हैं। कहाँ तक कहें, धुलोक, पृथिवी, वायु, आकाश, पर्वत नदियाँ, दिशाएँ ये सब के सब विनाश रूपी अग्नि के लिए सूखे काष्ठ हैं अर्थात् जैसे अग्नि को सूखे लकड़े को जलाने में कुछ भी विलम्ब नहीं होता, वैसे ही इनका विनाश होने में भी कुछ काल नहीं लगता। काल से भयभीत पुरुषों के धन-सम्पत्ति, बन्धु बान्धव, मृत्यु मित्र और ऐश्वर्य ये नीरस हो गये हैं। इस जगत् में विवेकशील पुरुषों को तभी तक ये पदार्थ अच्छे लगते हैं, जब तक कि विनाशरूपी दुष्ट राक्षस का स्मरण नहीं होता ॥१७-२४॥

187781 मुनिवर, इस संसार में क्षण भर में मनुष्य वैभवपूर्ण हो जाता है,क्षणभर में दरिद्र बन जाता है, क्षणभर में नीरोग हो जाता है और क्षण भर में ही रोग से आक्रान्त हो जाता है। गिरगिट के समान क्षणभर में रंग बदलनेवाले नश्वर जगत्पी भ्रम से कौन बुद्धिमान् जन मोहित नहीं हुए अर्थात् इस गर्हित जगभ्रम ने सभी को मोह में डाल रक्खा है ॥२५,२६॥

187782

187783 इस जगत् की अनियत स्थिति को ही उदाहरण द्वारा विशद करते है।

187784 आकाशमण्डल कभी निविड अन्धकार से आच्छन्न हो जाता है, कभी सुवर्णद्रव के समान उज्वल चाँदनी आदि से उभासित हो उठता है, कभी मेघरूपी नीलकमल की माला से परिवृत्त हो जाता है, कभी गम्भीरतर बादलों की गर्जना से परिपूर्ण हो जाता है, कभी मृकको नाईं सुनसान हो जाता है, कभी तारों की पंक्तियों से रंजित हो जाता है, कभी सूर्य की किरणों से विभूषित हो जाता है, कभी चाँदनीरूप आभूषण से अलंकृत हो उठता है और कभी पूर्वोक्त कोई भी पदार्थ उसमें नहीं रहते। क्या ये सब आकाश के स्वरूप है ? नहीं, वह तो रंग आदि से रहित है, केवल उक्त प्रकार के आकारों को धारण करता है, आकाश दृष्टान्तय है। इसका दाटन्तिक संसार भी इसी भाँति घोर मायामय (भ्रान्तिमय) है। संसार का स्वरूप ठीक आकाश के सदृश है। हे महर्षे, आगम और अपाय के वशीभूत

एवं क्षण में उत्पन्न और क्षण में नष्ट होनेवाली इस जगत्-स्थिति से कौन ऐसा पुरुष है, जो धीर होता हुआ भी इस संसार में भयभीत नहीं होता ॥२७-३०॥

187785

187786 मुने, क्षण में आपत्तियाँ आती है एवं क्षण में ही सम्पत्तियाँ प्राप्त होती हैं, केवल सम्पत्तियाँ और विपत्तियाँ ही नहीं, किन्तु क्षण में ही जन्म होता है और क्षणभर में ही मृत्यु हो जाती है । इस संसार मे कौन ऐसी वस्तु है, जो क्षणिक न हो अर्थात् सुस्थिर हो। जो पुरुष पहले अन्य था, वही थोड़े दिनों में अन्य प्रकार हो गया। भगवन्, सदा एकरूप में रहनेवाली सुस्थिर वस्तु यहाँ कोई भी नहीं है। कपास के खेत में नष्ट हुआ घड़ा कपास रूप में परिणत होकर पट (वस्त्र) बन जाता है और पट भी घटरूप बन जाता है, इस संसार में ऐसी कोई वस्तु नहीं देखी गई जिसका विपर्यास (परिवर्तन) नहीं होता। पुरुष

187787 0 मूल में स्थित वाड़वशब्द भागत्यागलक्षणा द्वारा अग्नि का प्रतिपादक है, क्योंकि अन्यथा प्रसिद्ध बड़वाग्नि जल को भी जला डालती है, इसलिए उसके दाह्य इन्धनों में शुष्क विशेषण अनुपयुक्त होगा।

187788 को परमात्मा वृद्धि को प्राप्त कराता है, विपरिणाम को प्राप्त कराता है, क्षीण करता है, नष्ट करता है

187789 और फिर जन्म को प्राप्त कराता है । क्रम से वृद्धि विपरिणाम, अपक्षय, विनाश और जन्म को प्राप्त हो रहे देहाभिमानी के समीप ये पाँच भावविकार भी चिरकाल तक नहीं रहते, रात्रि और दिन के समान निवृत्त हो जाते हैं अर्थात् विपर्यय को प्राप्त हो जाते हैं। भाव यह कि रात्रि और दिन के समान उत्पत्ति, स्थिति, वृद्धि, हास और विनाश क्रम से मनुष्य को प्राप्त होते है, प्राप्त होकर स्थिर, नहीं रहते, किन्तु पुनः पुनः परिवर्तित होते रहते हैं। बलवान् दुर्बल के द्वारा मारा जाता है, एक व्यक्ति भी सैकड़ों व्यक्तियों को धराशायी बना देता है एवं सामान्य व्यक्ति भी प्रभुता को प्राप्त हो जाते हैं। बहुत क्या कहें सारा जगत् ही परिवर्तनशील है। जैसे जल का वेग क्रिया के साथ संपर्क होने से तरंगों की पंक्तियाँ लगातार परिवर्तित होती हैं, वैसे ही यह जनता (चेतनप्राणिसमूह) भी जड़ प्राण, इन्द्रिय आदि के संसर्ग से निरन्तर परिवर्तित होती है। बाल्यावस्था थोड़े ही दिनों में चली जाती है, तदन्तर यौवन पदार्पण करता है, वह भी बाल्यावस्था के अनुसार थोड़े ही दिनों में चल बसता है, तदुपरान्त वृद्धावस्था आती है। देखिए, देह में भी एकरूपता (स्थिरता) नहीं है, बाह्य पदार्थों में तो एकरूपता की क्या आशा हो सकती है? जैसे नट हर्ष, विषाद आदि का अभिनय करता है, वैसे ही मन भी हर्ष, विषाद का अभिनय करता है, कभी वह किसी विषय को देखकर आनन्द को प्राप्त होता है, क्षणभर में ही अन्य को देखकर दुःखी बन जाता है और क्षणभर में सौम्य बन जाता है। जैसे बालक खेल क्रीड़ा में कभी कुछ, कभी कुछ वस्तु बनाता हुआ थकता नहीं, वैसे ही यह विधाता भी इधर दूसरी, उधर दूसरी और उधर दूसरी वस्तु को बनाता हुआ खेद को प्राप्त नहीं होता, कभी थकता नहीं। विधाता मनुष्यों को धान आदि के समान संचित कर बढ़ाता है, उनसे अन्य लोगों की (पुत्र-पौत्रादिरूप से) उत्पत्ति कराता है; फिर उनको मारकर खा जाता है। उनको खाने में उसे स्वाद मिल जाता है, फिर तो वह निरन्तर खाने के लिए अन्य लोगों की सृष्टि करता है। सृष्टि को प्राप्त मनुष्यों के पास हर्ष, विषाद आदि रात्रि और दिन की नाईं सदा आते जाते रहते हैं। उत्पन्न और विनष्ट होनेवाले संसारी पुरुषों की न तो आपत्तियाँ स्थिर रहती हैं और न सम्पत्तियाँ ही स्थिर रहती हैं। यह काल समर्थों को भी अनादर के साथ परिवर्तित करनेमें अति दक्ष हैं। यह प्रायः सब लोगों को आपत्ति में ढकेल कर क्रीड़ा करता है। कर्मों के एवं रसों के सम परिणाम और विषम परिणाम से विविध भाँति के तीनों लोकों के प्राणी समुदायरूप फल समयरूपी वायु द्वारा आन्दोलित होकर विस्तृत संसाररूपी वृक्षों से प्रतिदिन गिरते हैं ॥३१-४३॥

187790

187791 अट्ठाईसवाँ सर्ग समाप्त

187792 उनतीसवाँसर्ग श्रीरामचन्द्रजी का दोषदर्शन से सम्पूर्ण पदार्थों में स्ववैराग्यवर्णन एवं

187793 चित्त की शांति के लिए तत्त्वोपदेश की प्रार्थना॥

187794 श्रीरामचन्द्रजी इस प्रकार दोषदर्शन से अपने चित्त में तत्त्वज्ञानजनक वैराग्य दर्शाते हैं।

187795 श्रीरामचन्दजी ने कहा : मुनिवर, इस प्रकार दोषदर्शनरूपी वनाग्नि से मेरा चित्त दग्धप्राय हो गया

187796

187797

187798 है अर्थात् उसमें पहले जो जगत् के प्रति स्थायित्वबुद्धि भी थी या जगत् के प्रति प्रेम था, वह जल गया है, अतएव वह विवेक से परिपूर्ण है। जैसे जलाशयों में मृगजल का (सूर्यकिरणों में जलबुद्धि का) उदय नहीं होता (मरुभूमि में ही मृगतृष्णा की प्रतीति होती है) वैसे ही उक्तरूप मेरे चित्त में भोग की आशा का उदय नहीं होता । जैसे छोटे-छोटे नीम के पेड़ काल की अधिकता से अर्थात् उत्तरोत्तर तिक्त, तिक्ततर

187799 और तिक्ततम होते हैं वैसे ही यह संसार भी हमारे प्रति दिन-प्रति दिन अधिकाधिक कटुता को प्राप्त होता है अर्थात् जैसे जैसे काल व्यतीत होता है, वैसे वैसे यह संसार हमारे प्रति कटुप्राय होता जाता है। भगवन्, मनुष्य का चित्त करंज वृक्ष (卐) के फल के समान कठोरतम है। धर्म का अंशतः ह्रास और अधर्म की अंशतः वृद्धि होने के कारण उसमें दिन-प्रति-दिन दुर्जनता बढ़ती जाती है और सज्जनता क्षीण होती जाती है। सूखी हुई उड़द की छीमी को तोड़नेमें तो टंकार शब्द होता है पर संसार में दिन प्रतिदिन बिना टंकारशब्द के बड़ी शीघ्रता के साथ मर्यादा का भंग किया जा रहा है अर्थात् लोग संसार में उड़द की सूखी हुई छीमी के समान बड़ी शीघ्रता से मर्यादा भंग कर रहे हैं, केवल अन्तर इतना ही है कि छीमी को तोड़ने में शब्द होता है, पर मर्यादा को तोड़नेमें शब्द भी नहीं होता । मुनिश्रेष्ठ, विविध मानसिक चिन्ताओं से परिपूर्ण प्रचुर भोगों से युक्त राज्यों की अपेक्षा चिन्ताशून्य महात्माओं द्वारा स्वीकृत एकान्तसेवन कहीं अच्छा है। उद्यान के दर्शन या विहार से मुझे प्रसन्नता नहीं होती, स्त्रियों से मुझे सुख नहीं होता और धनप्राप्ति से मुझे हर्ष नहीं होता। मैं मन के साथ उपशान्त होना चाहता हूँ, यही मेरी प्रबल इच्छा है ॥१-६॥

187800

187801 शान्ति के सिवा दूसरा कोई भी सुखका साधन नहीं है, ऐसा कहते हैं।

187802 पूज्यवर, यह संसार सुखरहित और विनाशी है, तृष्णा (विषयवासना) बड़ी तीव्र है और चित्त की चंचलता की कोई सीमा ही नहीं है, उससे शान्तिलाभ की आशा दुराशा ही है, मैं कैसे निवृत्तिलाभ करूँगा, यही मैं सदा विचार करता हूँ। न मैं मृत्यु का अभिनन्दन करता हूँ और न जीवन का ही अभिनन्दन करता हूँ। जिस अवस्था में स्थित होने से मैं लोकसन्ताप से निर्मुक्त हो जाऊँ, उसी अवस्था का मैं अवलम्बन करना चाहता हूँ वह चाहे जीवनावस्था में प्राप्त हो, चाहे मरने के पश्चात् जब कभी हो, उसके लिए मैं व्यग्र नहीं हूँ। राज्य से मुझे क्या करना है, भोग से मेरा कौन प्रयोजन सिद्ध होगा, धन से मुझे क्या मतलब है, किसी प्रकार की चेष्टा से भी मेरा कोई प्रयोजन नहीं है। अहंकार वश इनकी उत्पत्ति होती है, मेरा वह अहंकार ही नष्ट हो गया है । इन्द्रियों का विषयों की आसक्ति से मुक्त होना बड़ा कठिन है, अतएव इन्द्रियाँ ठहरी कभी न सुलझनेवाली दृढ ग्रन्थियाँ । उन ग्रन्थियों द्वारा जन्म की पंक्ति रूपी चमड़े की रस्सी में बाँधे गये जीवों में से जो लोग उससे छुटकारा पाने के लिए यत्न करते हैं, वे ही श्रेष्ठ पुरुष है । जैसे हाथी अपने विशाल पैर के प्रहार से कमल को कुचल डालता है। वैसे ही कामदेव ने रमणियों द्वारा कोमल मन को मथ डाला है, नष्ट कर दिया है। मुनीश्वर यदि इस बाल्यावस्था में निर्मल बुद्धि से चित्त की चिकित्सा नहीं की गई, तो फिर चित्त की चिकित्सा का अवसर कब आयेगा ? क्योंकि जब तक भलीभाँति जड़ न जमी हो तभी तक छोटा-सा वृक्ष उखाड़ा जा सकता, जब वह बद्धमूल हो जाता है, तब तो उसे उखाड़ना बड़ा कठिन हो जाता

187803 'काँटेदार जंगली पेड़ है।

187804

187805 है, ऐसी लोकोक्ति है। कुटिल विषय ही विष है, प्रसिद्ध विष विष नहीं है, क्योंकि विष एक ही देह का अर्थात् जिस देह से उसका सम्बन्ध होता है, उसी का विनाश करता है मगर विषय तो अन्य जन्मों में भी देह को मृत्यु के मुँह में डालते हैं ॥७-१३॥

187806

187807 तत्त्वज्ञ पुरुष भी तो विषयों का भोग करते हुए सुखी आदि देखे जाते हैं, फिर उनमें कौन सी विशेषता है, ऐसी शंका होने पर कहते हैं।

187808 सुख, दुःख, मित्र, बन्धु, बान्धव, जीवन और मरण ये सब यद्यपि बन्धन के कारण है, तथापि ये ज्ञानी के चित्त के बन्धक नहीं होते, इसका कारण यही है कि ज्ञानी इनके वश में नहीं होते॥१४॥

187809 ____ अतः सम्पूर्ण दुःखों का मूलोच्छेदक होने के कारण ज्ञानी होना ही परम पुरुषार्थ है, अतः ज्ञानोपदेश

187810 की प्रार्थना करते हैं। __ हे ब्रह्मन्, हे तत्त्वज्ञशिरोमणे, इसलिए जैसे में ज्ञानी होकर शोक, भय और खेद से शीघ्र मुक्त हो जाऊँ, वैसा उपदेश मुझे शीघ्र दीजिये ॥१५॥

187811

187812 शीघ्र उपदेश देने के लिए अपने में अतिशय दुःख की असहिष्णुता और वैराग्य में उत्कण्ठा दिखलाते हैं।

187813 __ अज्ञता भीषण अरण्य के सदृश हैं, जैसे अरण्य में मृगों को फँसाने के लिए जाल बिछे रहते हैं, चारो ओर काँटे बिखरे रहते हैं, जगह-जगह ऊँची-नीची भूमि रहती है, वैसे ही अज्ञता भी विषयवासनारूपी जालों से परिवेष्टित है, दुःखरूपी कण्टकों से आकीर्ण है और सम्पत्ति-विपत्ति से या स्वर्गनरकपरम्परा से पूर्ण है, इसलिए उससे मैं शीघ्र मुक्त होना चाहता हूँ। मुनिवर, यदि कोई मुझे आरे से चीरे, तो मैं आरे के दाँतों की रगड़ सहने के लिए समर्थ हूँ, लेकिन सांसारिक व्यवहार से उत्पन्न एवं आशा और विषयों से हुए संघर्ष को मैं

सहने के लिए समर्थ नहीं हूँ। यह अभीष्ट है, यह सोचकर उसके निवारण में और यह इष्ट है, यह समझकर उसके सम्पादन में प्रवृत्ति-निवृत्तिव्यवहाररूप अविद्यारूप अंजन से उत्पन्न भ्रान्ति स्वभावतः चंचल चित्त को इस प्रकार कँपा डालती है जैसे वायु दीपक की लूर को कँपाती है। जीवसमूहरूपी मोती तृष्णारूपी अत्यन्त सूक्ष्म धागे में पिरोये गये हैं, साक्षीरूप चैतन्य के सम्बन्ध से एवं तैजस होने के कारण अत्यन्त देदीप्यमान मन ही उस माला में प्रधान (नायक) मणि है । वैराग्य आदि से सम्पन्न मैं जैसे रोषपूर्ण सिंह जाल को तोड़ डालता है, वैसे ही कालरूपी किटके आभूषण इस संसाररूपी हार को आपके उपदेश से उत्पन्न ज्ञान से-क्रोध, हिंसा आदि उग्र उपायों के बिना तोड़ता हूँ। तत्त्वज्ञशिरोमणे, हृदयकमल ही दुष्प्रवेश होने के कारण अरण्य है, उसमें शीत और आवरण का हेतु होने के कारण कुहरे के तुल्य और उसमें आत्मतत्त्व के अन्वेषण के लिए प्रवृत्त हुए मन के अन्धकार की नाईं विवेकरूपी नेत्र को बन्दकर देनेवाले अज्ञान को सुखकर उपदेशरूपी सूर्य से नष्ट कर दीजिये। महात्मन्, जैसे चन्द्रमा से रात्रि का अन्धकार नष्ट होता है, वैसे ही उत्तम पुरुषों की संगति से प्राप्त उपदेश से जिनका विनाश नहीं होता, ऐसी दुष्ट मानसिक चिंताएँ इस जगतीतल में हैं ही नहीं अर्थात् जैसे चन्द्रमा रात्रि के अन्धकार को नष्ट कर देता है, वैसे ही महात्मा पुरुषों की संगति से प्राप्त उपदेश भी सम्पूर्ण क्लेशों को नष्ट कर देता है॥१६-२२॥

अभी तुम बालक हो, इसलिए तुममें शम, दम आदि की दृढ़ता नहीं है। यदि तुम्हें हमने तत्त्वज्ञान

का उपदेश दे भी दिया, तो वह फलीभूत नहीं होगा, ऐसी शंका की निवृत्ति के लिए श्रीरामचन्द्रजी अपने में शम आदि की दृढ़ता दिखलाते हैं।

__ आयु वायु से टकराये हुए मेघों के समूह से टपक रहे जल के समान भंगुर है, भोग बादलों में चमक रही बिजली के समान चंचल हैं और यौवन में होनेवाले चित्तविनोद जल के वेग के समान चपल हैं, ऐसा शीघ्र विचार कर अर्थात् आयु, भोग, यौवन आदि में तृष्णा, चंचलता आदि दोषों से दुःख, नाश आदि अनर्थ जानकर उनका त्यागकर मैंने इस बाल्यावस्था में भी सम्पूर्ण दोषों से रहित शान्ति के लिए अपने हृदय के विषय में अटल अधिकार की मुहर दे रक्खी है ॥२३॥

भाव यह कि जैसे राजा अधिकार लोलुप बहुत से व्यक्तियों में से जिनसे लोभ, कायरता आदि दोषों के कारण राज्य में प्रजापीड़न, शत्रु द्वारा आक्रमण आदि की आशंका होती है, उन्हें छोड़कर किसी एक गुणवान और शक्तिशाली व्यक्ति को अधिकारमुद्रा सौंपता है, वैसे ही मैंने भी पूर्वोक्त प्रकार से समर्थ शान्ति के लिए अपने चित्त के विषय में दृढ़ अधिकार मुद्रा दे रक्खी है।

उनतीसवाँ सर्ग समाप्त

तीसवाँसर्ग अपने चित्त का उद्वेग दर्शा रहे श्रीरामचन्द्रजी द्वारा उसके निरास एवं

__ शांति के लिए उपदेश की प्रार्थना। हेतुओं द्वारा अपने चित्त की उद्विग्नता का विस्तारपूर्वक वर्णन कर रहे श्रीरामचन्द्रजी चित्तविश्रान्ति के हेतुभूत उपदेश की प्रार्थना करते हैं।

उक्त रीति से सैकड़ों अनर्थों से परिपूर्ण संसाररूपी अँधे कुँए के छिद्र में सम्पूर्ण प्राणियों को मग्न देखकर मेरा मन चिन्तारूपी कीचड़ में फँस गया है। मेरा मन घूम-सा रहा है और मुझे भय भी हो रहा है, अतएव मेरे अंग प्रत्यंग पुराने वृक्ष के पत्तों की नाईं काँप रहे हैं। जैसे निर्जन अरण्य में रहनेवाली दुर्बल भर्तृका मुग्धा नारी पद पद में भयभीत और शंकित रहती है, वैसे ही उत्कृष्ट सन्तोषदायक धैर्यरूपी माँकी गोद न मिलने के कारण व्याकुल हुई मेरी बालबुद्धि भी इस संसार में पद पद में भयभीत और सशंक हो रही है। जैसे मृगगण विषमस्थान में लटक रहे तुच्छ तृणों के लोभ से वंचित होकर गड्ढे में गिर पड़ते हैं, वैसे ही असार विषयों से वंचित ये अन्तःकरण वृत्तियाँ विक्षेपरूप दुखों की प्राप्ति के लिए दुःखरूप गड्ढे में गिरती है। अविवेकी पुरुषों की नेत्र आदि इन्द्रियाँ चिरपरिचित होने के कारण संसार की ओर ही पूर्णरूप से आकृष्ट है (संसार में ही उनकी दृढ़ वासना है), परमार्थ वस्तु के प्रति उनका तनिक भी आकर्षण नहीं है। अतएव वे बेचारी नेत्र आदि इन्द्रियाँ आत्मा के उद्धार में समर्थ नहीं हैं और अन्धकूप में गिरे हुए जीवों की नाईं दुःखी है। जैसे पति के अधीन कान्ता न तो उपराम को प्राप्त होती है और न स्वेच्छा से कहीं मन चाहे प्रदेश को ही जाती है, किन्तु पति के घर में ही रहती है, वैसे ही जीवरूपी पति की कान्ता चिन्ता भी न तो उपराम को प्राप्त होती है और न मन चाहे विषयों को ही प्राप्त होती है, किन्तु स्वपति जीव के प्रियस्थान हृदय में ही निवास करती है। जैसे मार्गशीर्ष मास के अन्त में लताएँ तुषार गिरने के कारण जीर्ण पत्तों को गिरा देती हैं, कुछ हरे पत्तों को धारण भी करती हैं, वैसे ही

विवेक से विषयों को तुच्छ समझकर उनका त्याग कर रही और रस के (ज) (राग के) शेष रहने के

कारण कुछ विषयों को धारण कर रही मेरी धृति संकट को प्राप्त हो गई है॥१-७॥

क्लेशदायिनी अपनी उसी अन्तरालावस्था का वर्णन करते हैं।

मेरी उक्त चित्त की अस्थिरता सांसारिक और पारमार्थिक सम्पूर्ण सुखों को गँवाकर स्थित है, क्योंकि संसारस्थिति आत्मा के विवेकमात्र से अर्थ बोध होने के कारण मुझे आधा छोड़कर आधा पकड़े हुए है अर्थात् न तो मैं पूर्ण ज्ञानी ही हूँ और न पूरा अज्ञानी ही, इसलिए अन्तराल में स्थित मुझे न ऐहिक सुख ही प्राप्त है और न पारमार्थिक ही। जैसे कटे हुए वृक्ष के ठूंठ द्वारा (स्थाणु द्वारा) अन्धकार में सत्य कोटि और असत्य कोटिरूप यह ठूँठ है या चोर है, इस प्रकार स्थिरत्व और अस्थिरत्व प्रकार के संशय से लोगों की बुद्धि वंचित (भ्रमित) होती है वैसे ही आत्मतत्त्व के निश्चय से रहित (आत्मतत्त्वनिश्चय में सन्देहयुक्त) मेरी बुद्धि भी यह तत्त्व है या यह तत्त्व है, इस प्रकार के सन्देह से वंचित हो रही है। जैसे देवता विविध भोगसामग्रियों से परिपूर्ण, भुवनों में विहार करनेवाले एवं शीघ्रगामी अपने विमान का परित्याग नहीं करते वैसे ही स्वभावतः चंचल नानाभोगसामग्रियों से परिपूर्ण भुवनों में परिभ्रमण से अधिक चपलता को प्राप्त मेरा मन भी चंचलता को नहीं छोड़ता है। मैं उसे जबरदस्ती रोकना चाहता हूँ, पर तत्त्वज्ञान न होने के कारण मैं ऐसा नहीं कर सकता हूँ। इसलिए हे मुनिनायक, परमार्थ सत्य, जन्म-मरण आदि दुःखों से शून्य, देहादि उपाधि से विरहित, भ्रम से रहित वह विश्रान्ति-स्थान कौन है, जिसे प्राप्त कर शोक नहीं होता। हमारे ही समान दृष्ट और अदृष्टरूप फलदायक सम्पूर्ण कर्मों के अनुष्ठाता एवं लौकिक व्यवहार में तत्पर जनक आदि महापुरुष कैसे उत्तम पद को प्राप्त हुए ? हे परसत्कारकारिन्, इस संसार में वह कौनसा उपाय है, जिससे कि संसाररूपी पंक अर्थात् पुण्य पापरूपी पंक काया शोकमोहरूपपंक का अनेक बार शरीर से सम्पर्क होने पर भी मनुष्य उससे लिप्त नहीं होता ? महामहिमाशाली, वीतराग एवं जीवन्मुक्त आप लोग किस दृष्टि का अवलम्बन कर इस संसार में विचरते हैं ? प्राणियों को भयभीत करने के लिए लुभा रहे नश्वर (0) विषय सर्पो के सदृश हैं, भला वे कल्याणकारी कैसे हो सकते हैं? मोहरूपी हाथी द्वारा विलोडित, काम आदिरूपी कीचड़ और सेवाल से व्याप्त प्रज्ञारूपी तालाब किस प्रकार अत्यन्त निर्मलता को प्राप्त हो? जैसे कमल के पत्ते से जल का सम्पर्क नहीं होता, वैसे ही संसारप्रवाह में व्यवहार करनेपर भी पुरुष बन्धन को प्राप्त न हो, इसका क्या उपाय है ? इस सम्पूर्ण दृश्य प्रपंच को तत्त्वदृष्टि से आत्मा के समान और बाह्यदृष्टि से तृण के समान देख रहे एवं कामादि वृत्तियों का स्पर्श न कर रहे पुरुष कैसे श्रेष्ठता को प्राप्त होते हैं ? जिसने अज्ञानरूपी महासागर पार कर लिया है, ऐसे किस महापुरुष के चरित्र का स्मरणपूर्वक आचरण कर मनुष्य दुःखी नहीं होता? अविनाशी होने के कारण प्राप्त करने के योग्य मोक्ष क्या है और कर्म उपासना आदि का उचित फल क्या है ? भला बतलाइए तो सही, इस विषम संसार में कैसे व्यवहार करना

म 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' (परमात्मा का साक्षात्कार कर इसका रस भी निवृत्त हो जाता है) इस भगवद्वचन के अनुसार परमात्मादर्शन के बिना रस की निवृत्ति नहीं हो सकती।

* मूलस्थित 'भंगुराकारविभवाः' का विषयपक्ष में - विनाशशील आधार और विभववाले और सर्पपक्ष में कुटिक आकार और विषशक्ति से युक्त, यह अर्थ है।

चाहिए ? प्रभो, मुझे तत्त्व का उपदेश दीजिये, जिससे मैं अव्यवस्थित ब्रह्मा की कृति जगत् की पूर्वापर वस्तु जानूँ अर्थात् जगत् के आदि और अन्त में अवशिष्ट रहनेवाला पारमार्थिक तत्त्व जानूँ । ब्रह्मन् जैसे मेरे हृदयरूपी आकाश के चन्द्ररूप साभार अन्तःकरण का मल (अज्ञान) हट जाय वैसा प्रयत्न आप निशंक होकर कीजिये । इस संसार में कौन वस्तु उपादेय (प्राप्त करने योग्य) है, कौन वस्तु अनुपादेय है और कौन वस्तु न उपादेय है और न अनुपादेय है। यह चंचल चित्त कैसे पर्वत के समान स्थिरता (शान्ति) को प्राप्त हो? सैकड़ों क्लेशों की सृष्टि करनेवाली यह निन्दित संसाररूपी महामारी किस पवित्रतम मन्त्र से अनायास शान्ति को प्राप्त हो ? जैसे पूर्ण चन्द्रमा अत्यन्त आनन्द देनेवाली शीतलता को प्राप्त करता है, वैसे ही मैं भी आनन्दरूपी वृक्ष की मंजरीरूप देशपरिच्छेद और कालपरिच्छेद से शून्य शीतलता को अपने हृदय में कैसे प्राप्त करूँ ? भगवन्, आप तत्त्वज्ञ और सज्जनशिरोमणि हैं, इसलिए अपने में पूर्णता को प्राप्त कर पूर्ण हुआ मैं जैसे इस लोक में फिर शोक को प्राप्त न होऊँ वैसा आप मुझे उपदेश दीजिये । महात्मन् जैसे वन में कुत्ते स्वल्प बल से युक्त जीवों की (क्षुद्र प्राणियों की) देह को अति पीड़ित करते हैं, वैसे ही विविध संशय सर्वोत्कृष्ट आनन्दमय ब्रह्मपद में आत्यन्तिक स्थिरता से रहित पुरुष को सदा अति पीड़ित करते हैं ।।८-२७॥

तीसवाँ सर्ग समाप्त

इकतीसवाँसर्ग सांसारिक जीवन वर्षाऋतु के मेघ के समान कुत्सित है,

अतः संसार निर्मुक्तिपूर्वक सुखपदप्रापक उपाय का प्रश्न । पूछे जानेवाले प्रश्नों के उपोद्घातरूप से संसार में जीवन की वर्षाऋतु के मेघरूप से कल्पना करते हैं।

187840 ब्रह्मन्, इस संसार में जीव की आयु ऊँचे वृक्षों के चंचल पत्तों में लटक रहे, जलकण (ओसबिन्दु) के सदृश क्षणभंगुर एवं शिवजी के आभूषणरूप चन्द्रकला के सदृश अत्यल्प है () (दुर्लक्ष्य होने के कारण यदि कहा जाय कि उसका अस्तित्व ही नहीं है, तो भी कोई अतिशयोक्ति न होगी), तुच्छ देह धानों के खेतों में बोल रहे मेढ़कों के गले के चमड़े के समान अस्थिर है, इष्ट-मित्र और बन्धु-बान्धवों का समागम सद्गति का प्रतिबन्धक होने के कारण जाल की नाईं तने हुए झाड़ियों के समूह के सदृश है, वासनारूपी पूर्वी वायु से वेष्टित, तुच्छ आशारूपी बिजली से विभूषित और मोहरूपी निविड़ कुहरे से जनित मेघों के खूब जोर से तर्जन-गर्जन, पूर्वक वज्रपात करनेपर, अति उग्र और चंचल लोभरूपी मयूर के ताण्डव नृत्य करने पर, अनर्थरूपी कुटजवृक्षों की कलियों के चटचट शब्दपूर्वक खूब विकसित होने पर, अतिक्रूरतम यमरूपी वनबिलाव के सम्पूर्ण प्राणिरूपी चूहों का अविरत संहार करने पर एवं लगातार मूसलाधार वृष्टि के किसी अनिर्दिष्ट स्थान से अपने ऊपर गिरने पर इस संसार में किस उपाय का

187841 वर्षाऋतु में पूर्ण चन्द्रमा का भी कठिनाई से यदा कदा ही दर्शन हो जाता है फिर कलामात्र अवशिष्ट कृष्णपक्ष की चतुर्दशी के चन्द्रमा की दुर्लक्ष्यता में तो कहना ही क्या है ? उसका दिखाई देना ही आश्चर्य है।

187842

187843 अवलम्बन करना चाहिए? कौन गति है ? किसका स्मरण करना चाहिए और किसकी शरण में जाना चाहिए (M) ? जिससे कि यह जीवनरूपी अरण्य भविष्य में अकल्याणकारी न हो॥१-६॥

187844 भगवन्, तपःशक्ति और ज्ञानशक्ति से जिनकी बुद्धि की कोई सीमा नहीं है, ऐसे आप सरीखे महात्मा अति तुच्छ वस्तु को भी दिव्य बना सकते हैं। यह सामर्थ्य पृथिवी में मनुष्यों में एवं स्वर्ग में देवताओं में कहीं भी नहीं है। देखिए न ! यह आपके ही तपोबल और ज्ञानबल का प्रभाव है कि त्रिशंकु को कुलगुरु श्रीवसिष्ठजी द्वारा दिया गया शाप आकल्पस्थायी स्वर्गरूप में परिणत हो गया एवं शुनःशेपकी मृत्यु दीर्घायु में परिणत हो गई। मुनिवर, यह निन्द्य संसार निरन्तर दुःखप्राप्ति से परिपूर्ण है, अतएव इसमें कुछ भी रस (स्वाद) नहीं है, कृपया बतलाइए कि यह किस उपाय से अज्ञाननिवृत्ति द्वारा सुस्वाद (सरस) बनता है ? जैसे फूलों से अत्यन्त रमणीय वसन्त के आगमन से पृथिवी मनोहर हो जाती है वैसे ही सम्पूर्ण दुःखों की एकमात्र कारण आशा के प्रसिद्ध स्वभाव से प्रतिकूल परिणामरूपी (पूर्णकामतारूपी) दुग्धस्नान से संसार रमणीयता को कैसे प्राप्त होता है अर्थात् किस उपाय का अवलम्बन करने से सम्पूर्ण दुःखों की एकमात्र कारण आशा के पूर्णकामता में परिणत होने पर पूर्णकामतारूपी दुग्ध स्नान से संसार सुखमय हो जाता है॥७-९॥

187845 महर्षे, काम से कलंकित मनरूपी चन्द्रमा विद्वान जनों द्वारा अनुभूत किस धोवन से (क्षालन से) धोया जाय जिससे कि उससे निर्मल (काम आदि मल से रहित) आनन्दरूपी चाँदनी उदित हो। जिसे संसार कीअनर्थकारिता का अनुभव है और जोऐहिक और लौकिक भोगों का विवेकजनित वैराग्य और दृढ़बोध द्वारा नाश कर चुका है, ऐसे किस महापुरुष की नाईं संसाररूपी वनश्रेणी में हमें व्यवहार करना चाहिए कृपया उसका निर्देश कीजिए। भगवन्, क्या करने से रागद्वेषरूपी महाव्याधियाँ एवं प्रचुरभोगों से परिपूर्ण दुःखदायिनी सम्पत्तियाँ संसाररूपी समुद्र में विहार करनेवाले प्राणी को क्लेश नहीं देतीं,कृपया उसे हमसे कहिए। हेधीर श्रेष्ठ ब्रह्मन,जैसे अग्नि में गिरने से भीपारद रस जलता नहीं, वैसे ही अग्नि के तुल्य सन्ताप देनेवाले संसार में पड़नेपर भी ज्ञानामृत से सुशोभित पुरुष किस उपाय का अवलम्बन करने से सन्ताप को प्राप्त नहीं होता, कृपया उसको मुझसे कहिए॥१०-१३॥

187846

187847 यदि व्यवहार से दुःख होता है तो व्यवहार का त्यागकर दीजिए ऐसी शंका होने पर कहते हैं।

187848 जैसे सागर में उत्पन्न हुए मछली आदि जलजन्तुओं के प्राण जल के बिना नहीं रह सकते हैं, वैसे ही व्यवहारों के सम्पादन के बिना इस संसार में स्थिति नहीं हो सकती॥१४॥

187849 ____ व्यवहार में भले ही दुःख हो, किन्तु यज्ञ-याग आदि शुभ कर्मों के अनुष्ठान में तो किसी प्रकार के

187850 दुःख की सम्भावना नहीं है, ऐसी शंका होने पर कहते हैं।

187851 जैसे अग्नि की ज्वाला दाहरहित नहीं हो सकती है, वैसे ही इस संसार में ऐसा कोई सत्कर्म नहीं है, जो राग-द्वेष से रहित हो तथा सुख-दुःख से वर्जित हो अर्थात् सम्पूर्ण सत्कर्मों में किसी न किसी प्रकार राग-द्वेष का सम्बन्ध और सुख-दुःख का संसर्ग है ही ॥१५॥

187852

187853 M जैसे अरण्य में प्राप्त आँधी, वृष्टि आदि से उत्पन्न क्लेश की निवृत्ति के लिए छाता, छप्पर, चट्टाई आदि उपाय हैं, पारदगुटिका, औषधिलेप आदिद्वाराशीघ्र वृष्टिरहित दूर देशमें गति (गमन) होती है, संकट से बचानेवाले मन्त्र या देवता आदि का स्मरण होता है, पर्वत की गुफा का आश्रय लिया जाता है, वैसे ही सांसारिक क्लेश की निवृत्ति के लिए भी क्या कोई उपाय, गमन, स्मरण और आश्रयण आदि साधन हैं ? यह अभिप्राय है।

187854

187855

187856 बाह्य व्यवहार रहे, वह हमारा क्या बिगाड़ सकता है, मनकी चंचलता ही परम दुःख है, अतएव जिससे उसकी चिकित्सा हो, वही उपाय कहिए, ऐसा कहते हैं।

187857 मुनिश्रेष्ठ, तीनों भुवनों में मन का विषयों से संसर्ग होना ही मन की सत्ता (अस्तित्व) है और उसका विषयों से सम्पर्क न होना ही उसकी सत्ता का विनाश (मन के अस्तित्वका अभाव) है और मन की सत्ता का विनाश सम्पूर्ण विषयों के बाधक तत्त्वज्ञान की उत्पत्ति में कारणभूत युक्ति के उपदेश के बिना नहीं हो सकता, इसलिए जब तक मुझ में तत्त्वज्ञान का उदय न हो तब तक मुझे उक्त युक्तिका बारबार उपदेश दीजिये। अथवा जिस युक्ति से, मेरे लोकव्यवहार में रत रहने पर भी, मुझे दुःख प्राप्त न हो, व्यवहार की उस उत्तम युक्ति का आप मुझे उपदेश दीजिये । युक्ति से मोह का (अज्ञान का) निराकरण पहले किस उत्तम चित्तवालेने किया और किस प्रकार किया ? जिससे चित्त पवित्र होकर परम शान्ति को प्राप्त होता है। मोह की निवृत्ति के लिए जो कुछ आपको जानकारी हो उसे कृपाकर कहिये, जिसके अवलम्बन से अनेक साधु-सन्त पुरुष निर्वाण को प्राप्त हो गये हैं ॥१६-१९॥

187858

187859 यदि मुझे उक्त युक्ति प्राप्त न होगी तो मैं मरणान्त अनशन आरम्भ कर दूंगा, जीवन के उपयोगी व्यवहार कदापि न करूँगा, ऐसा कहते हैं।

187860 ब्रह्मन्, यदि वैसी कोई युक्ति है ही नहीं अथवा उसके विद्यमान रहने पर भी कोई महात्मा पुरुष मुझको उसका स्पष्ट रीति से उपदेश नहीं करता है या मैं स्वयं ही विचार कर उस सर्वश्रेष्ठ शान्ति को नहीं पा सकता हूँ, तो सम्पूर्ण चेष्टाओं का त्यागकर निरहंकारता को प्राप्त हुआ मैं न तो भोजन करूँगा, न जल पीऊँगा, न वस्त्र पहनूँगा, न स्नान, दान, भोजन आदि कर्म ही करूँगा और न सम्पत्ति और आपत्ति की अवस्था में किसी प्रकार के कार्य का अवलम्बन करूँगा। मुनिवर, देहत्याग को छोड़कर मैं

187861 और कुछ भी नहीं चाहता हूँ। मैं सम्पूर्ण शंकाओं, मोह-ममता, डाह-द्वेष आदि से शून्य होकर भित्ति में लिखित चित्र की नाईं मौन रहता हूँ। तदुपरान्त क्रमशः श्वास-उच्छवास क्रिया का त्यागकर अवयवसंगठनरूपदेहनामक इस अनर्थका त्याग करता हूँ, इस देहरूप अनर्थ का न मुझसे कोई सम्बन्ध है, न मेरा इससे सम्बन्ध है और न मेरा और किसीसे सम्बन्ध है, मैं तेलरहित दीपक की नाईं शान्त होता हूँ। मैं सम्पूर्ण पदार्थों का परित्याग कर इस अनर्थरूप देह का त्याग करता हूँ। श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : जैसे मयूर बड़े-बड़े मेघों के सन्मुख केकावाणी (मयूर की वाणी) बोलकर, थकावट होने के कारण, चुप हो जाता है, वैसे ही निर्मल चन्द्रमा के सदृश मनोहर एवं तत्त्वविचार से उदार चित्तवाले श्रीरामचन्द्रजी यों कहकर वसिष्ठ आदि गुरुओं के सामने चुप हो गये॥२०-२७॥

187862

187863 इकतीसवाँ सर्ग समाप्त

187864 बत्तीसवाँसर्ग श्रीरामचन्द्रजी के वचनों को सुननेवाले लोगों के प्रचुर आश्चर्य का तथा देवताओं द्वारा की गई पुष्पवृष्टि का वर्णन ।

187865 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : कमल के सदृश नेत्रवाले राजकुमार श्रीरामचन्द्रजीके इस प्रकार मन के मोह को नष्ट करनेवाले वचन कहने पर वहाँ पर बैठे हुए सब लोग आश्चर्य सागर में गोता खाने लगे, श्रीरामचन्द्रजी की वाणी सुनने के लिए मानों खड़े हुए उनके रोंगटों से उनके कपड़े छिद गये, वैराग्य की

187866

187867 वासना से उनकी संसार की कारणभूत राग-द्वेष आदि सम्पूर्ण वासनाएँ नष्ट हो गई और वे क्षणभर के लिए अमृतसागर की तरंगों में ओत-प्रोत से हो गये। श्रीरामचन्द्रजी की वे वाणियाँ सुनने में समर्थ लोगों ने ऐसे ध्यान से सुनीं कि वे निश्चलता के कारण चित्रलिखित से प्रतीत होते थे और हार्दिक आनन्द से उनका वदन प्रसन्न था। वे सुननेवाले थे, सभा में स्थित वसिष्ठ, विश्वामित्र आदि मुनि, मन्त्रणा करने में निपुण जयन्त, दृयुष्टि आदि दशरथ के मन्त्री, दशरथ आदि राजा महाराज, पशु आदि देशों के शासक सामन्त, नगरवासी, भरत आदि राजकुमार, ब्रह्मवेत्ता ब्राह्मण, नौकर-चाकर, अमात्य, पिंजड़े में स्थित पक्षी, निश्चल क्रीडामृग (मनोविनोद के लिए पाले गये मृग),घास-दाना न चबा रहे घोड़े, अपने महल के झरोखे पर बैठी हुई, निश्चल अतएव आभूषणओं के शब्दों से रहित कौशल्या आदि रानियाँ, बगीचे की लताओँ में और महल के अग्रभाग में (कबूतर आदि के रहने के स्थान में) रहनेवाले, पंखों को तनिक भी न हिला रहे एवं चुपचाप पक्षी, आकाशचारी सिद्ध, गन्धर्व, किन्नर एवं नारद, व्यास, पुलह आदि मुनिश्रेष्ठ उक्त महानुभावों ने और उनसे अतिरिक्त देवता, दिक्पति देवराज आदि, विद्याधर तथा शेषनाग प्रभृति नागों ने श्री रामचन्द्रजीकी विचित्र अर्थों से परिपूर्ण वे उदारतम वाणियाँ सुनीं॥१-११॥

187868 रघुकुलरूपी आकाश के उज्ज्वल चन्द्रमा और चन्द्रमा के सदृश सुन्दर कमलनयन श्रीरामचन्द्रजी जब उक्त गम्भीर वचन कहकर चुप हो गये तब चारों ओर से उनकी प्रशंसा के पुल बँध गये, वाह वाह से आकाशगूंज उठा और साथ ही साथ सिद्धों ने आकाश से ऐसी घनी पुष्पवृष्टि की कि पुष्पवृष्टि के कारण चारों ओर चँदवा-सा बँध गया। उक्त मन्दार के पुष्पों के मध्य में विश्राम ले रही भँवरों की जोड़ी की गुनगुनाहट से गुलजार थी, पुष्पवृष्टि की मधुर सुगन्ध और सुन्दरता से मनुष्यों का चित्त उनके अधीन नहीं रह गया था। वह पुष्पवृष्टि क्या थी मानों आकाशवायु से गिराये गये तारों की पंक्ति थी, पृथिवी में गिरी हुई अप्सराओं के हास की छटा थी, बरस चुके अतएव तर्जन-गर्जन से रहित और बिजली से देदीप्यमान मेघों के छोटे-छोटे टुकड़ों की झड़ी थी, फेंके गये मक्खन के पिण्डों की

परंपरा थी, मोतियों के हारों की राशि के समान विशाल हिमवृष्टि थी, चन्द्रमा के किरणों की माला थी और क्षीरसागर के लहरों की श्रेणी थी। उस पुष्पवृष्टि में प्रचुर केसर से पूर्ण कमलों की अधिकता थी और उसके चारों ओर भँवरे मंडराते थे तथा वह स्पर्शसुखसूचक लोगों की सीत्कार ध्वनि से गा रहे, अतिसुगन्धित और मन्द होने के कारण सुख स्पर्शवाले वायु से कुछ-कुछ हिल रही थी। उस पुष्पवृष्टि में कहीं पर केतकी के फूल लहलहा रहे थे, तो कहीं पर सफेद कमलों की छटा शोभित हो रही थी, तो कहीं पर कुन्द के फूल अधिक मात्रा में गिर रहे थे और कहीं पर केवल नीले कमलों की ही वृष्टि हो रही थी। फूलों की लगातार वृष्टि से आँगन, घर, छत और चौतरे सबके सब भर गये थे, नगर के सभी नर-नारी ऊपर गर्दनकर पुष्पवृष्टि की छटा को देखते थे। मेघरहित होने के कारण नीलकमल के सदृश स्वच्छ आकाश से गिरी हुई वह पुष्पवृष्टि अभूतपूर्व थी, अतएव उसने सभी के चित्त को आश्चर्यमग्न कर दिया था । आकाश में अदृश्य सिद्धों द्वारा की गई उक्त पुष्पवृष्टि आधी घड़ी तक लगातार होती रही। सभा और सभा में स्थित लोगों को आच्छन्न कर उक्त पुष्पवृष्टि के बन्द होने पर सभा में स्थित लोगों ने सिद्धों का आगे कहा गया वार्तालाप सुना : हम लोग सृष्टि के आरम्भ से लेकर स्वर्ग के इस छोर से उस छोर तक अनेकानेक सिद्धों में विचर रहे हैं, पर हमने आज ही कानों को अमृत के समान प्रिय लगनेवाले या वेदों के सारभूत ये वचन

187869

187870

187871 सुने हैं । विरक्त होने के कारण रघुवंशदीपक श्रीरामचन्द्रजी ने जो उदार वचन कहे, उन्हें वाचस्पति भी नहीं कह सकते हैं। खेद है कि जिन लोगों ने ऐसे वाक्य नहीं सुने उनका जन्म वृथा है। यह बड़े सौभाग्य की बात है कि हमें श्रीरामचन्द्रजी के मुखारविन्द से निर्गत एवं चित्त को अत्यन्त आह्लादित करनेवाले ये वचन सुनने को मिले । श्रीरामचन्द्रजी ने शान्तिप्रद, अमृत के समान सुन्दर एवं जाति, कुल, चरित्र, धर्माभिज्ञता आदि द्वारा प्राप्त उत्तमता के द्योतक जो वचन आदरपूर्वक कहे, उनसे हमको भी तुरन्त 'स्वर्ग आदि के सुखों में कुछ भी सार नहीं है', यह ज्ञान हो गया है॥१२-२७॥

187872

187873 बत्तीसवाँ सर्ग समाप्त

187874 तैंतीसवाँसर्ग सभा में सिद्ध पुरुषों का शुभागमन और अपनी अपनी योग्यता के अनुकूल स्थान में बैठे हुए सिद्धों

187875 __ द्वारा श्रीरामचन्द्रजी के वचनों की प्रशंसा। सिद्धों द्वारा की गई श्रीरामचन्द्रजी के वचनों की श्लाघा को ही विश्कलित कर रहे महामुनि वाल्मीकिजी प्रश्न के उत्तर को सुनने की उनकी अभिलाषा और सभाप्रवेश आदिका वर्णन करने के लिए इस सर्ग का आरम्भ करते हैं।

187876 सिद्धों ने कहा : रघुकुलतिलक श्रीरामचन्द्रजी द्वारा उक्त इन पवित्रतम प्रश्नवाक्यों का महर्षि लोग जो निर्णय करेंगे, उसे अवश्य सुनना चाहिए । हे नारद, व्यास, पुलह आदि मुनिश्रेष्ठों और सम्पूर्ण महर्षियों, आप लोग उसे निर्विघ्न सुनने के लिए शीघ्र पधारो॥१-२॥

187877

187878 कल्याणकारी कार्यों में बहुत विघ्न उपस्थित हो जाते हैं, इसलिए विलम्ब करना उचित नहीं है, यह भाव है।

187879 जैसे भँवरे कमलों से खचाखच भरे हुए, सुवर्ण के सदृश पीले केसर से दैदीप्यमान एवं पवित्र कमलों के तालाब में चारों ओर से जाते हैं, वैसे ही हम लोग भी पवित्रतम, धन-सम्पत्तिसे परिपूर्ण अतएव सुवर्ण से चमचमा रही महाराज दशरथ की इस सभामें चारों ओर से जायें ॥३॥

187880 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : सिद्धों के यों कहनेपर विमानों पर रहनेवाले सम्पूर्ण दिव्य मुनिजन उस विशाल सभा में, जहाँ पर श्रीरामचन्द्र आदि थे, उतरे। उनके आगे-आगे वीणा बजा रहे देवर्षि श्रीनारदजी थे और जल से पूर्ण मेघ के समान श्याम वेदव्यासजी उनके पीछे थे ॥४,५॥

187881

187882 उन दोनों के मध्य में दिव्य मुनिजनों की परम्परा थी, यह आशय है।

187883 उक्त दिव्य मुनिमण्डली भृगु, अंगिरा, पुलस्त्य आदि मुनीश्वरों से विभूषित थी और च्यवन, उद्दालक, उशीर, शरलोम आदि मुनिजनों से परिवेष्टित थी। परस्पर के संघर्ष से उनके मृगचर्म मुड़कर कुरूप हो गये थे, रूद्राक्ष मालाएँ हिल रहीं थीं और सुन्दर कमण्डलु उनके हाथ में सुशोभित हो रहे थे। आकाश में तेज (ब्रह्मवर्चस्) के विस्तार से सफेद और लाल मुनियों की पँक्ति चमक रही तारागणों की पँक्ति के समान शोभित हो रही थी और परस्पर के तेज से उनके मुखमण्डल खूब दमक रहे थे अतएव वे सूर्यपँक्ति के सदृश प्रतीत होते थे। मुनिमण्डली ने परस्पर एक दूसरे के अंग-प्रत्यंग विविध वर्ण के कर रक्खे थे, अतएव वे विभिन्न रत्नों की राशि से दिखाई दे रहे थे। परस्पर एक दूसरे की शोभा

187884 बढ़ानेवाली मुनिमण्डली मुक्तावली के समान दिखाई दे रही थी, वह मुनिमण्डली क्या थी मानों दूसरी चाँदनी की छटा थी, दूसरी सूर्य- मण्डली थी और दीर्घकाल से एक स्थान में संचित पूर्णचन्द्रों की परम्परा थी। उस मुनिमण्डली में, तारागणों में सजल मेघ के समान एक और व्यासजी विराजमान थे, तारागणों में चन्द्रमा के सदृश दूसरी ओर नारदजी विराजमान थे, देवताओ में देवराज के सदृश महर्षि पुलस्त्य विराजमान थे और देवमण्डल में सूर्य के समान अंगिरा विराजमान थे। उक्त सिद्धसेना के आकाश से पृथिवी पर आने पर महाराज दशरथ की वह सम्पूर्ण सभा उनके स्वागत के लिए उठ खड़ी हुई। एकत्र हुए अतएव एक दूसरे की छवि को धारण किये हुए और दशों दिशाओं को प्रकाशमय कर रहे वे आकाशचारी और भूमिचर अतिशोभित हुए। उनमें से किन्हींके हाथ में बाँसकी लाठियाँ थी, किन्हींके हाथ में लीला-कमल थे, किन्हींके सिर में दूब के तिनके थे और किन्हींके केशो में चूड़ामणियाँ चमक रही थी, कोई जटाजूटों से कपिल हो रहे थे, किन्हीं का मस्तक, मालाओं से वेष्टित था, किन्हींकी कलाई में रुद्राक्ष की मालाएँ थी, किन्हीं के हाथ में मल्लिका की मालाएँ शोभित हो रही थी, कोई चीर वल्कलधारी थे, कोई सूक्ष्म रेशमी वस्त्र पहिरे थे किन्ही के अंग में मूंज की मेखलाएँ लटक रही थी और कोई मुक्तहारों से अलंकृत थे। वसिष्ठ और विश्वामित्र ने अर्घ्य, पाद्य और मधुरवचनों द्वारा क्रमशः सभी आकाशचारियों की पूजा की। आकाशचारी उन सिद्धों ने भी श्रीवसिष्ठ और विश्वामित्रजीकी अर्घ्य, पाद्य और मधुर वचनों द्वारा बड़े आदर के साथ पूजा की। तदुपरान्त महाराज दशरथने सिद्ध मण्डली का बड़े आदर से पूजन किया और सिद्धोंने कुशलप्रश्न द्वारा महाराज दशरथ का सत्कार किया । पूर्वोक्तप्रेमोचितदान, सम्मान आदि के वेग से परस्पर आदर-सत्कार प्राप्त कर सब आकाशचारी सिद्ध महात्मा और भूमिचर अपने-अपने आसनोंपर बैठ गये। सामयिक वार्तालाप,प्रशंसा और पुष्पवृष्टि द्वारा खूब सत्कार किया। पूर्वोक्त सिद्ध महात्माओं के मध्य में राज्यलक्ष्मी से विभूषित श्रीरामचन्द्रजी विराजमान हुए और वसिष्ठ, वामदेव, सुयज्ञ आदि मन्त्री, ब्रह्मापुत्र श्रीनारदजी, मुनिश्रेष्ठ व्यासजी, मुनिवर मरीचि, दुर्वासा, अंगिरा, क्रतु, पुलस्त्य, पुलह, मुनिराज शरलोम, वात्स्यायन, भरद्वाज, वाल्मीकि, उद्दालक, ऋचीक, शर्याति, च्यवन आदि अनेक वेद और वेदांगों के पारंगत, तत्त्वज्ञानी महात्मा विराजमान हुए। वसिष्ठ और विश्वामित्रजी के साथ देवर्षि नारद आदि ने जो कि गुरुमुख से विधिपूर्वक सांग वेदों का अध्ययन किये हुए थे, विनय से नतमस्तक श्रीरामचन्द्रजी से यह वाक्य कहा था : बड़े आश्चर्य की बात है कि राजकुमार श्रीरामचन्द्रजी ने कल्याण गुणों से (कहे जानेवाले उत्तमोत्तम सोलह गुणों से) शोभायमान, वैराग्यरससे परिपूर्ण एवं बड़ी उदार वाणी कही। उक्त वाणी में ये इस प्रकार के और ऐसे ही है, यों विचारकर वक्तव्य अर्थ व्यवस्था के साथ निहित हैं, पदार्थों का तत्त्वबोध भी है अर्थात् केवल कपोलकल्पना से पदार्थों की व्यवस्था नहीं की गई है, अतएव यह विद्वानों की सभा में स्थान पाने योग्य है, इसके वर्ण बिलकुल स्फुट हैं, यह वाणी उत्कृष्ट और विपुलभाव से गम्भीर है, हृदय को आनन्द देनेवाली है, पूज्य महात्माओं के योग्य है, चित्त की चंचलता आदि दोषों से रहित हैं, जैसे इसके वर्ण स्फुट हैं वैसे ही अर्थ भी स्फुट है, इसके सम्पूर्ण पद व्याकरण के नियमों से संस्कृत है, यह हितकारिणी है, ग्रस्त आदि दोषों से रहित है और तृष्णा के विनाश से उत्पन्न सन्तोष की सूचक है। श्रीरामचन्द्रजी द्वारा उक्त यह वाणी किसको आश्चर्यमग्न नहीं करती? सैंकड़ों में से किसी एक-आध

187885

187886

187887 की ही वाणी सम्पूर्ण वक्ताओं की अपेक्षा सर्वांश में उत्कृष्ट चमत्कार से परिपूर्ण अतएव अभीष्ट (विवक्षित) अर्थ को प्रकट करने में सर्वथा समर्थ होती है। राजकुमार, आपके बिना किस पुरुष की विवेकरूपी फल से सुशोभित, कुशाग्र के समान तीव्र प्रज्ञा विचार-वैराग्यरूपी पुष्प-पल्लवों से वृद्धिको प्राप्त होगी? श्रीरामचन्द्रजी के समान जिसके हृदय में असाधारण रीति से पदार्थों के तत्त्व का प्रकाश करानेवाली या अध्यस्त देह, इन्द्रिय आदि के साम्य से पृथक्कृत आत्मा का प्रकाश करानेवाली प्रज्ञारूपी दीपकशिखा (दीपज्योति) प्रज्वलित होती है, वही पुरुष है । और तो पुरुषार्थ के लिए असमर्थ अतएव स्त्रीप्राय हैं। पूर्वोक्त प्रज्ञा से हीन पुरुष रक्त, मांस आदि यन्त्ररूप देहमें आत्मबुद्धि होने से रक्त, मांस, अस्थि आदि यन्त्ररूपही शब्द, स्पर्श आदि पदार्थों का उपभोग करते हैं, उनमें 'सचेतन आत्मा नहीं है' यों उनमें चार्वाकता ही सिद्ध होती है, यह भाव है। अथवा यदि उनमें कोई सचेतन होता, तो वह अवश्य पुरुषार्थ के लिए यत्न करता। वे यत्न नहीं करते अतएव वे घट, भित्ति आदि के समान अचेतन ही हैं ऐसे होने के कारण संसार का विचार नहीं करते, वे निरे पशु हैं; वे पुनःपुनः ज्न्म, मरण, जरा आदि दुःखों को प्राप्त होते हैं। जैसे शत्रुनाशक श्रीरामचन्द्रजी विमल अन्तःकरणवाले हैं, वैसे निर्मल अन्तःकरणवाला अतएव पूर्वापर का विचार करनेवाला कहीं पर बड़ी कठिनाई से कोई विरला ही दिखाई देता है। जैसे लोक में उत्कृष्ट माधुर्यवाले फलों से लदे हुए मनोहर आकृतिवाले आमके वृक्ष विरले हैं, वैसे ही उत्कृष्ट माधुर्य से परिपूर्ण तत्त्वसाक्षात्कार से सम्पन्न एवं मनोज्ञ आकृतिवाले महापुरुष विरले ही हैं। जिससे जगत् का व्यवहार यथार्थरूप से देखा गया है ऐसा केवल स्वविवेक से ही तत्त्वदर्शनपर्यन्त चमत्कार आदरणीय बुद्धिवाले इसी राजकुमार में इसी अवस्था में देखा जाता है, यह महान् आश्चर्य है। देखने में सुन्दर, सरलता से चढ़ने के योग्य एवं फल फूल और पत्तों से सुशोभित वृक्ष सभी देशो में होते हैं, पर चन्दन के वृक्ष सर्वत्र नहीं होते। फल और पल्लवों से पूर्ण वृक्ष प्रत्येक वन में सदा मिलते हैं, पर अपूर्व चमत्कारवाला लोंग का वृक्ष सदा सर्वत्र सुलभ नहीं है। जैसे चन्द्रमा से शीतल चाँदनी उत्पन्न होती है, जैसे सुन्दर वृक्ष से बौर उत्पन्न होते हैं और जैसे फूलों से सुगन्ध परम्परा उत्पन्न होती है, वैसे ही श्रीरामचन्द्रजी से यह चमत्कार देखा गया है। हे द्विजश्रेष्ठ, अत्यन्त दुष्टात्मा दैव (पूर्वजन्म के कर्म) या उसका अनुसरण करनेवाले विधाता की सृष्टि से रचित इस निन्दित संसार में सार पदार्थ अत्यन्त दुर्लभ है। जो यशस्वी लोग सदा तत्त्व के विचार में

तत्पर होकर सार पदार्थ की प्राप्ति के लिए यत्न करते हैं, वे ही धन्य हैं, वे ही सज्जनशिरोमणि हैं और वे ही उत्तम पुरुष हैं। तीनों लोकों में श्रीरामचन्द्रजी के सदृश विवेकी एवं उदारचित्त न कोई है और न कोई होगा, ऐसा मेरा निश्चय है॥६-४५॥

श्रीरामचन्द्रजी के मनोरथ की पूर्ति अवश्य करनी चाहिए, इस बात को उनकी प्रशंसारूप उत्तम अधिकार की प्राप्ति के प्रख्यान द्वारा कहकर उसकी उपेक्षा करने में दोष कहते हैं।

सम्पूर्ण लोगों को गुण, शील, विनय आदि द्वारा और समुचित प्रष्टव्य बातों के रहस्य के उद्घाटन द्वारा आनन्दित करनेवाले श्रीरामचन्द्रजी के चित्त का तत्त्वजिज्ञासारूप मनोरथ यदि हमारे जैसे ज्ञानियों के उपदेश से परिपूर्ण नहीं हुआ, तो ये हमलोगही निश्चय हतबुद्धि होंगे अर्थात् हमारी अभिज्ञता निष्फल होगी, यह आशय है॥४६॥

तैंतीसवाँ सर्ग समाप्त

इति श्री योगवासिष्ठ हिन्दीभाषानुवाद में वैराग्य प्रकरण समाप्त।मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण

पहला सर्ग विचार द्वारा स्वयं ज्ञात और पिता द्वारा उपदिष्ट तत्त्वज्ञान में विश्वास न कर रहे

श्रीशुकदेवजी को जनक के उपदेश से विश्रान्तिप्राप्ति का वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने जिस शम, दम आदि साधनसम्पत्तिका वर्णन किया है, वह किस प्रकार से व्यवहार कर रहे मुमुक्षुओं को प्राप्त होती है और उससे किस प्रकार तत्त्वज्ञान की प्राप्ति होती है, इस प्रकार प्रत्येक का विवेचन कर उनके उपदेश के लिए दूसरे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरण का आरम्भ करते हुए श्रीवाल्मीकिजी बोले : इस प्रकरण में सर्वप्रथम, जिन्हें थोड़ा बहुत (अपरिपक्व) वैराग्य आदि साधन प्राप्त है, उनकी अधिकार सम्पत्ति हमें प्राप्त हो गई, इस भ्रान्ति से सहसा श्रवण आदि में प्रवृत्ति न हो, यह दर्शाने के लिए श्री शुकदेवजी की आख्यायिका द्वारा साधन सम्पत्ति की दृढ़ता का स्वरूप दर्शा रहे 'आचायदिव विद्या विदिता साधिष्ठं पापत्' (आचार्य से ही ज्ञात विद्या श्रेष्ठतम होती है) इस श्रुति के अनुसार कुलगुरू श्रीवसिष्ठजी को, श्रीरामचन्द्रजी को उपदेश देने के लिए, इतिहासस्मरण और तत्त्वोपदेश की भूमिका द्वारा उत्साहित कर रहे एवं स्वप्रयोजनसिद्धिरूप श्रवण के लिए शीघ्रता कर रहे श्रीविश्वामित्र ही पहले बोले, ऐसा कहते हैं।

सभा में आये हुए सिद्धों द्वारा बड़े दीर्घ स्वर से पूर्वोक्त वचन कहने पर अपने सामने स्थित एवं अधिकार की सीमा में स्थित श्रीरामचन्द्रजी से श्रीविश्वामित्रजी प्रीतिपूर्वक (4) बोले : हे ज्ञानियों में सर्वश्रेष्ठ रामचन्द्र, तुम्हारे लिए और ज्ञातव्य कुछ भी नहीं है, अर्थात् जो तुम्हें ज्ञात न हो और अवश्य ज्ञातव्य हो, ऐसी कोई वस्तु नहीं है। तुम सार और असार का विवेचन करने में अति दक्ष अपनी बुद्धि से सम्पूर्ण हेयोपादेयरहस्य को जान चुके हो अर्थात् उक्त बुद्धि से तुम्हें परमार्थसारभूत अखण्ड अद्वितीय चिद्घन परमात्मतत्त्व भी ज्ञात हो गया है॥१,२॥

यदि उक्त परमात्मतत्त्व का ज्ञान हो गया है, तो विश्रान्ति क्यों नहीं प्राप्त हुई?

स्वभावतः निर्मल तुम्हारे बुद्धिरूपी दर्पण में केवल तनिक अविश्वास और सन्देहरूपी मलिनता के निराकरण की आवश्यकता है, क्योंकि अपनी बुद्धि से परमात्मतत्त्व ज्ञात होने पर भी शास्त्र और आचार्य आदि के संवाद के बिना विश्वास नहीं होता। कहा भी है कि 'बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः' (भलीभाँति शिक्षित लोगों का भी चित्त अपने विषय में विश्वास नहीं करता)। भगवान वेदव्यासजी के सुपुत्र श्री शुकदेवजी की (M) बुद्धि की नाईं तुम्हारी बुद्धि ने भी ज्ञातव्य वस्तु को जान लिया है। अब केवल मात्र विश्रान्ति की उसे अपेक्षा है ॥३,४॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवान् श्री व्यासजीके पुत्र श्रीशुकदेवजी की अपने ही विचार से ज्ञातव्य तत्त्व में कैसे विश्रान्ति नहीं हुई और गुरु के उपदेश द्वारा

मुख्य अधिकारी दुर्लभ है, इसलिए रामचन्द्रजी में श्रीविश्वामित्रजी की प्रीति हुई और वे स्वयं ब्रह्मविद्या के महान् रसज्ञ थे, इसलिए आगे कही जानेवाली ब्रह्मविद्या की चर्चा में उनकी प्रीति थी,

अतएव वे प्रीति से बोले।

यहाँ पर श्रीवेदव्यासजी और श्री शुकदेवजी पूर्व द्वापर के अन्त में उत्पन्न हुए लिये जाते हैं, क्योंकि प्रत्येक द्वापर के अन्त में व्यासजी का अवतार होता है, यह प्रसिद्ध है।

[मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण प्राप्त संवादिनी बुद्धि से फिर कैसे उनको विश्रान्ति प्राप्त हुई ? ॥५॥

श्रीविश्वामित्रजी ने कहा : हे रामचन्द्र, मैं तुमसे श्रीव्यासजी के पुत्र शुकदेवजी का जीवनवृत्तान्त कहता हूँ, तुम इसे सुनो । यह तुम्हारे जीवनवृत्तान्त के तुल्य है और सुननेवालों के मोक्ष का कारण है। जो ये अंजन पर्वत के सदृश

और सूर्य के समान तेजस्वी श्रीव्यासदेवजी तुम्हारे पिताजी के बगल में सुवर्ण के आसन पर बैठे हैं, इनका चन्द्रमा के समान सुन्दर, महाबुद्धिमान, सर्वशास्त्रज्ञ और मूर्तिमान् यज्ञ के सदृश शुकदेवनामक पुत्र हुआ। तुम्हारे समान अपने हृदय में सदा बारबार इस लोकयात्रा का (संसारस्थिति का) विचार कर रहे उनके हृदय में भी ऐसा ही विवेक उत्पन्न हुआ । वे महामनस्वी श्रीशुकदेवजी अपने उस विवेक से चिरकाल तक भलीभाँति विचारकर परमार्थसत्यरूप अद्वितीय, चिद्घन परमात्मतत्त्व को प्राप्त हो गये। स्वयं प्राप्त परमात्मतत्त्वरूप वस्तु में उनका मन विश्रान्त नहीं हुआ, उन्हें आत्मतत्त्व में, यही वस्तु है, ऐसा विश्वास नहीं हुआ। विश्वास न होने से विश्रान्ति भी नहीं मिली। विश्रान्ति न मिलने में अविश्वास ही कारण है। जैसे वर्षा की भिन्न जलधाराओं में चातक प्रीति नहीं करता, उनसे विरत रहता है, वैसे ही केवल उनका मन चंचलता का त्यागकर जन्म-मरणरूपी महान दुःख के कारण विषयभोगों से विरक्त हो गया । एक समय निर्मलमति शुकदेवजी ने मेरु पर्वतपर एकान्त स्थान में बैठे हुए अपने पिता श्रीकृष्णद्वैपायनजी से बड़े भक्ति-भाव के साथ पूछा : पूज्यतम, यह संसाररूप आडम्बर () किस क्रम से उत्पन्न हुआ, कब यह उच्छिन्न होता है, यह कितना बड़ा है, कितने काल तक रहेगा और यह संसार है किसका ? क्या देह का है या इन्द्रियों का है या मन का है अथवा प्राण का है या देहेन्द्रियादिसंघात का है या उनसे अन्य विकारी का है अथवा निर्विकार चिन्मात्र का है ? ॥६-१४॥

पुत्र द्वारा यों पूछे जाने पर आत्मतत्त्वज्ञ महामुनि श्रीव्यासजी ने अपने पुत्र से सम्पूर्ण वक्तव्य आद्योपान्त भलीभाँति कहा। पिताजी के उपदेश के अनन्तर श्री शुकदेवजी ने यह सब तो मैं पहले ही जानता था, इससे कुछ अपूर्व बात नहीं ज्ञात हुई, यह सोचकर पिताजी के वाक्य का शुभबुद्धि से विशेष आदर नहीं किया ।भगवान् व्यासदेवजी ने भी पुत्रका ऐसा अभिप्राय जानकर उनसे फिर कहा : मैं उक्त तत्त्व से अतिरिक्त तत्त्व को नहीं जानता । पृथिवी में जनक नाम के महाराज हैं, वे ज्ञातव्य तत्त्व को भलीभाँति जानते हैं, उनसे तुम वेद्य (जानने योग्य) आत्मतत्त्व को भलीभाँति जान जाओगे॥१५-१८॥

पिताजी के यों कहने पर श्रीशुकदेवजी सुमेरू पर्वत से पृथिवी में आये और महाराज जनक से संरक्षित विदेहनगरीमें पहुँचे। द्वारपालों ने महात्मा जनकको सूचना दी कि राजन्, दरवाजे पर वेदव्यासजी के सुपुत्र श्रीशुकदेवजी स्थित हैं। जनकजी शुकदेवजी का चरित सुन चुके थे, अतएव सहसा उपदेश देने में श्रीव्यासजी के वाक्यों का जैसे अनादर किया वैसे ही मेरे उपदेश का अनादर होने से उनकी अकृतार्थता न हो, यह विचारकर उनके वैराग्य आदि साधनों की और विश्वास की स्थिरता की परीक्षा के लिए उपेक्षा के साथ, अच्छा, आये हैं, तो क्या हुआ? रहें। ऐसा कहकर सात दिन तक चुपचाप रह गये। सात दिन के अनन्तर उन्होंने शुकदेवजी को घर के आँगन के अन्दर प्रवेश कराने की अनुमति दी, वहाँ पर भी वे पूरे सात दिन तक वैसे ही उन्मना अर्थात् तत्त्वजिज्ञासा की उत्कण्ठा से अनादर की ओर कुछ ध्यान न देकर बैठे रहे। तदुपरान्त जनक ने शुक को अन्तःपुर में प्रवेश कराने की आज्ञा दी । वहाँ

2 अन्य की वंचना के लिए की गई कृत्रिम चेष्टा आडम्बर है।

पर भी जब तक तुम्हारी भोजन आदि द्वारा पूजा नहीं हो जाती तब तक राजा नहीं दिखाई देंगे, इस बहाने से राजाने चन्द्रमा के सदृश सुन्दर मुखवाले शुकदेवजी का अन्तःपुर में यौवनमदमत्त स्त्रियों द्वारा विविध भोगपूर्ण भोजनों से सात दिन तक लालन पालन किया। जैसे मन्द वायु बद्धमूल वृक्ष को नहीं उखाड़ सकता, वैसे ही वे भोग, वे दुःख व्यासदेवजी के पुत्र के मन को विकृत न कर सके । वहाँ पर पूर्ण चन्द्र के सदृश सुन्दर श्रीशुकदेवजी भोग और अनादर में समान (हर्ष-विषादरहित) अतएव स्वस्थ, वागादि इन्द्रियों को अपने वश में किये हुए एवं प्रसन्नमन रहे। इस प्रकार परीक्षा द्वारा श्रीशुकदेवजी के तत्त्वज्ञान होने तक स्थिर रहनेवाले विचार, वैराग्य आदि की दृढ़तारूपी स्वभाव को जानकर राजा जनक ने आदर से समीप में लाये गये प्रसन्नचित्त श्री शुकदेवजीको देखकर प्रणाम किया॥१९-२७॥

राजा ने बड़ी शीघ्रता से शुकदेवजी का स्वागत कर उनसे कहा : महाभाग, आपने जगत में प्रसिद्ध परमपुरुषार्थ के साधनभूत आवश्यक सभी कार्य कर डाले हैं, अतएव आप कृतकृत्य हैं । भगवन्, सम्पूर्ण सुखलव आत्मसुख के अन्तर्गत हैं, आत्मसुख के प्राप्त हो जाने से ही आपके सभी मनोरथ सिद्ध हो गये हैं। आपकी क्या इच्छा है ?

श्रीशुकदेवजी ने कहा : गुरुदेव, यह संसाररूपी आडम्बर किस क्रम से उत्पन्न हुआ है और कैसे इसका उच्छेद होता है, यह भलीभाँति मुझसे कहिये॥२८,२९॥

श्रीविश्वामित्रजी ने कहा :यों पूछने पर जनक ने श्रीशुकदेवजी से उसी तत्त्व का उपदेश दिया जिसका कि पहले उनके पिता महात्मा श्रीवेदव्यासजी ने दिया था। श्रीशुकदेवजी ने कहा : मैंने यह बात अपने विवेक से पहले ही जान ली थी

187917 और जब मैंने अपने पिताजी से पूछा, तो उन्होंने भी यही कहा। हे वक्ताओं में श्रेष्ठ महाराज, आपने भी यही बात कही। सम्पूर्ण उपनिषदों में स्थित महावाक्यों का भी यही अखण्ड वाक्यार्थ उपनिषद् के तात्पर्य का निर्णय करनेवाले सूत्र, भाष्य आदि शास्त्रों में दिखाई देता है । वह यह कि-यह निन्दित संसार अन्तःकरण से उत्पन्न हुआ है और अन्तःकरण का आत्यन्तिक विनाश होने से नष्ट हो जाता है, अतः यह निस्सार है; ऐसा तत्त्वज्ञानियों का निश्चय है (M) ॥३०-३३॥

187918

187919 अथवा-स्वप्रकाशरूप आत्मा में तीनों कालों में बाधित होने और मिथ्या होने के कारण यह संसार

187920 M उक्त श्लोक का विशद अर्थ यों है : स्व में अज्ञान से उपहित आत्मा में विविध प्रकार के प्रपंच की कल्पना करनेवाला विकल्प है अर्थात् अन्तःकरण, जो कि अनन्त काम, कर्म और वासनाओं के बीजों से परिपूर्ण है, सुषुप्ति अवस्था में केवल समष्टि तथा व्यष्टि संस्कारों से अवशिष्ट रहकर अव्याकृत में लीन हो जाता है और जीवभाव की उपाधि है । उस अन्तःकरण से प्रलय-क्रम से विपरीत क्रम से अर्थात् पहले अपंचीकृत आकाश आदि की उत्पत्ति के क्रम से समष्टिहिरण्यगर्भरूप से, तदनन्तर पंचीकरण द्वारा विराटरूप से, तदुपरान्त अन्नादि के क्रम से व्यष्टिस्थूलदेहरूप से और उसके अन्दर व्यष्टि लिंगदेहरूप से आविर्भूत हुआ यह निन्दित संसार महाअनर्थरूप है। यह केवल कर्म और उपासना के अनुष्ठान से व्यष्टिभाव की जननी वासना का विनाश होनेपर समष्टिहिरण्यगर्भरूप से अवशिष्ट रहता है तथा श्रवण आदि के परिपाक से उत्पन्न तत्त्वसाक्षात्कार से वासनासहित कार्यकारणरूप अविद्या का नाश होनेपर मूलोच्छेदपूर्वक अन्तःकरण का आत्यन्तिक विनाश होने के कारण सर्वथा नष्ट हो जाता है । मूलस्थित दग्धशब्द निन्दा का वाचक है।

187921

187922

187923 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण प्रथमतः दग्धप्राय अतएव निस्सार है, फिर साक्षात्काररूपी प्रलयाग्नि से, चारों ओर से परिवेष्टित होने पर कैसे रह सकता है, यह भाव है।

187924 श्री शुकदेवजी ने कहा : हे महाबाहो, जिसे मैंने स्वयं ही पहले विचार द्वारा जाना है, क्या वही सत्य तत्त्व है ? यदि वही सत्य तत्त्व है, तो वह जिस प्रकार निःसन्देहरूप से मेरे हृदय में जम जाय, उस प्रकार उसका मुझे उपदेश दीजिए। यह तत्त्वपदार्थ है या यह तत्त्वपदार्थ है, यों अविश्वास से नाना विषयों में चक्कर काट रहे चित्त ने मुझे भ्रम में डाल रक्खा है। चित्त द्वारा इस जगत् में भ्रमित मैं आपसे शान्तिलाभ कर सकूँगा ॥३४॥

187925 श्री जनकजी ने कहा : मुनिश्रेष्ठ, आपने स्वयं विचारपूर्वक जिस तत्त्व को जाना है और जिसका गुरुमुख से श्रवण किया है, उससे अतिरिक्त दूसरा कोई ज्ञातव्य तत्त्व नहीं है |३५॥

187926

187927 दृढ़ निश्चय होने के लिए पुनः उसी बात को कहते हैं। _हे शुकदेव, इस सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड में सर्वव्यापक, चिन्मय एकमात्र परम पुरुष परमात्मा ही है, उसके सिवा अन्य कुछ नहीं है। वही अद्वितीय परमात्मा अपने संकल्प से संसाररूप बन्धन में पड़ा है और जब वह संकल्परहित हो जाता है तब मुक्त हो जाता है|३५॥

187928 मुनिश्रेष्ठ, आपने ज्ञातव्य तत्त्व को भली-भाँति जान लिया है। आप बड़े महात्मा हैं, क्योंकि आपको तत्त्वनिश्चयदशा में भोग भोगने से पूर्व ही सम्पूर्ण दृश्यप्रपंच से वैराग्य हो गया है। भगवन्, आपबालक होते हुए भी विषयों के त्याग में शूरवीर होने के कारण महावीर हैं, अतएव दीर्घरोग के तुल्य भोगों से आपकी मति विरक्त हो गई है, अब आप क्या सुनना चाहते हैं? जिसे सुनने के लिए आप व्यग्र थे, आपके उस जिज्ञासित विषय को मैं आपसे कह चुका। इस समय क्या सुनने के लिए आप इच्छुक हैं ? उसे मुझसे कहिए। आपके पितृचरण व्यासजी सम्पूर्ण ज्ञानों के महासागर हैं और असीम तपस्या में संलग्न हैं, पर जैसे पूर्णज्ञानी आप हुए हैं वैसे पूर्ण ज्ञानी वे नहीं हुए हैं (O) ।श्री व्यासदेवजी का शिष्य मैं श्रीव्यासजी से भी बढ़कर हूँ, क्योंकि उनके पुत्र और शिष्य आप मेरे शिष्य हुए हैं। आपमें भोगों की इच्छा इतनी अल्प मात्रा में है कि उसका वर्णन नहीं किया जा सकता। उक्त भोगेच्छा की न्यूनता से आप मुझसे भी कहीं बढ़कर हैं। (M) ॥३७-४०॥

187929 ब्रह्मन्, आपको जो पाना था, उसे आपपा गये हैं। इस समय आपका चित्त परिपूर्ण है आप अब दृश्य वस्तु में निमग्न नहीं हैं, दृश्य वस्तु में निमग्न होना ही संसारपतन है, क्योंकि उदरमन्तरंकुरुते अथतस्य भयं भवति' (जोतनिक भी आत्मा में भेद करता है उसे भय होता है) ऐसी श्रुति है । अतः आप मुक्त हो गये हैं, इसलिए कोई और भी ज्ञातव्य वस्तु है, ऐसी भ्रान्ति का त्याग कीजिये ॥४१॥

187930

187931 महात्मा जनक द्वारा आप सर्वव्यापक चिन्मय अद्वितीय परमात्मा हैं - यों उपदिष्ट श्री शुकदेवजी दृश्यरूप मल से रहित परमात्मा में चित्तसमाधानपूर्वक चुपचाप स्थित हो गये। उनके शोक, भय, खेद, सब नष्ट हो गये, इच्छा न मालूम कहाँ चली गई एवं सब सन्देह कट गये । यों निस्संशय होकर श्री शुकदेवजी सात्त्विक देवताओं से आक्रान्त होने के कारण चित्तविक्षेप के हेतुओं के न रहने से समाधि के अनुकूल मेरु के शिखर पर समाधि के लिए गये। वहाँ वे दस हजार वर्ष तक निर्विकल्प समाधि लगाकर तेलरहित दीपक के समान परमात्मा में लीन हो गये-विदेहमुक्त हो गये। विषयासक्ति और उसके हेतु

187932 यह प्रशंसा निश्चय को दृढ़ करने के लिए है। M इस श्लोक में भी जो प्रशंसा की गई है, वह भी निश्चय की दृढ़ता के लिए ही है।

187933

187934 अज्ञान का विनाश होने से परम शुद्ध अतएव संचित और आगामी पुण्य और पाप के असंपर्क एवं विनाश से निर्मलस्वरूप और प्रारब्ध कर्मों का नाश होने के कारण अशुद्ध देह आदि की निवृत्ति होने से पावन हुए महात्मा श्रीशुकदेवजी निर्मल परमपावन परमात्मवस्तु में वासनारहित होकर जैसे जलबिन्दु समुद्र में मिल जाता है वैसे ही एकता को प्राप्त हो गये अर्थात् भेदक उपाधि के नष्ट होने पर वास्तव अखण्डैक्य

187935 को प्राप्त हो गये॥४२-४५॥

187936

187937 पहला सर्ग समाप्त

187938 दूसरा सर्ग श्रीरामचन्द्रजी को उपदेश देने के लिए प्रार्थित श्रीवसिष्ठजी को

187939 श्री विश्वामित्रजीका प्रोत्साहित करना। श्रीशुकदेवजी की आख्यायिका की प्रकृत में संगति दिखला रहे एवं श्रीरामचन्द्रजी को उपदेश देने के लिए श्रीवसिष्ठजी को उत्साहित कर रहे श्रीविश्वामित्र जी बोले : श्रीरामचन्द्र, जिस प्रकार व्यासपुत्र श्री शुकदेवजी के केवल मनोमालिन्य के मार्जन के लिए उपपत्तियुक्त उपदेश की आवश्यकता थी इसलिए उनका जनकके समीप में जाकर उपदेश ग्रहण करना आवश्यक हुआ था वैसे ही तुम्हारा भी मनोमालिन्य का मार्जन आवश्यक है ॥१॥

187940

187941 पूर्वोक्त बात का ही सम्पूर्ण मुनियों की सम्मति से समर्थन करने के लिए 'मुनीश्वराः' सब मुनियों का संबोधन है।

187942 हे मुनिवरों, श्रीरामचन्द्र ने ज्ञातव्य वस्तु सम्पूर्णतया जान ली है, क्योंकि सुमति श्रीराम को भोग रोगों की नाईं रुचिकर नहीं हो रहे हैं। जिसने ज्ञातव्य वस्तु को जान लिया है, उसके मन का यही निश्चित लक्षण है कि उसको फिर सम्पूर्ण भोग भले नहीं लगते। अज्ञान से उत्पन्न संसाररूपी बन्धन भोगों की वासना से दृढ़ हो जाता है और जगत् में भोगवासना के शान्त होने पर बन्धन भी क्षीण हो जाता है॥२,३॥

187943 हे राम, विद्वान लोग वासनाक्षय को 'मोक्ष' कहते हैं और विषयों में वासना की दृढ़ता को बन्ध कहते हैं अर्थात् जितनी ही विषयवासना क्षीण होती जायेगी, उतना ही संसार से (बन्धसे) छुटकारा मिलता जायेगा। वासना के सर्वथा क्षीण होने पर सर्वतः मुक्ति हो जाती है। मुनिवरों, मनुष्य को आत्मतत्त्व का आपात ज्ञान (सामान्य ज्ञान) प्रायः अल्प श्रवण आदि प्रयास से भी हो जाता है, (अर्थात् अपरोक्ष दृक्स्वरूप आत्मा का केवल दृश्य विवेक से भी अच्छा परिचय प्राप्त हो जाता है) पर विषयों में विराग तो क्लेश से ही होता है। जो व्यक्ति भलीभाँति (राग आदि से अप्रतिहत होकर) आत्मदर्शी होता है वही यथार्थ आत्मज्ञानी (तत्त्वज्ञान से उत्पन्न अविद्याध्वंसरूपी फलवाला) है,वहीयथार्थ ज्ञातज्ञेय (ज्ञातव्य तत्त्वका ज्ञाता) है और वही पण्डित है। सामान्यरूप से आत्मदर्शी पुरुष वैसा नहीं है, कारण कि उससे मूढ़ता बिलकुल नष्ट नहीं हो जाती। उक्त महात्मा पुरुष को भोग हठात् अच्छे नहीं लगते। जिसे यश, पूजा,लाभ आदि उद्देश्यों के बिना ही भोग अच्छे नहीं लगते वह सांसारिक जीवन्मुक्त कहलाता है, भाव यह कि दम्भ से जो भोग का त्याग किया जाता है, उससे इष्टसिद्धि नहीं होती॥४-८॥

187944

187945 वैराग्य, बोध और उपरति की अभिवृद्धि में वैराग्य आदि परस्पर सहायक हैं, अतः ज्ञान के अतिशय

187946

187947

187948 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण परिपाक से ही मूलोच्छेद होने के कारण आत्यन्तिक राग का नाश होता है, ऐसा कहते हैं।

187949 जैसे मरूभूमि में लता नहीं उगती वैसे ही जब तक ज्ञातव्य तत्त्व का ज्ञान नहीं होता तब तक विषयों में वैराग्य नहीं होता ॥९॥

इस प्रकार व्यतिरेकप्रकर्ष से अन्वयप्रकर्ष लक्षित होता है, अर्थात् ज्ञातव्य तत्त्व का ज्ञान होने पर ही विषयों में वैराग्य होता है, क्योंकि 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' ऐसा भगवान् का वचन है।
मुनिवृन्द, इसलिए आप लोग श्रीरामचन्द्रजी को निश्चय ज्ञातज्ञेय (जिसने ज्ञातव्य तत्त्व को जान लिया है) जानिये, क्योंकि इन्हें ये मनोहर विषय अनुरंजित (प्रसन्न) नहीं कर रहे हैं |१०॥

यदि श्रीरामचन्द्रजी तत्त्वज्ञानी हैं, तो उन्हें उपदेश देने के लिए श्रीवसिष्ठजी की वक्ष्यमाण (कही जानेवाली) प्रार्थना क्यों करते हैं, इस पर कहते हैं।
हे मुनिनायकों, श्रीरामचन्द्रजी जिस तत्त्व को जानते हैं, उसे श्रीगुरुमुख से यही वस्तु है, ऐसा सुनकर श्रीरामजी का चित्त अवश्य विश्रान्ति को प्राप्त होगा ही, अन्यान्य अधिकारी पुरुष भी उपदेश सुनकर विश्रान्ति को प्राप्त होंगे। इस प्रकार सबके उपकार के लिए हम वसिष्ठजी की प्रार्थना करते हैं, यह भाव है अथवा श्रीरामचन्द्रजी ने जिस तत्त्व को स्वयं विचार से जाना है, उसमें उन्हें यही वस्तु है, ऐसा दृढ़ विश्वास न होने के कारण वह अप्राप्त सा ही है, गुरुमुख से उसे सुनकर श्रीरामचन्द्रजी उसमें विश्वास होने के कारण अवश्य चित्तविश्रान्ति (M) को प्राप्त होंगे।॥११॥
जैसे शरत्काल की शोभा मेघरहित निर्मल आकाशमात्र की अपेक्षा करती है वैसे ही शरत-शोभा के समान निर्मल श्रीरामचन्द्रजी की बुद्धि द्वैतनिरास में विश्वास द्वारा केवल अद्वितीय चिन्मात्र के अवशेष की अपेक्षा करती है। यहाँ पर महात्मा श्रीरामचन्द्रजी की चित्तविश्रान्ति के लिए ये श्रीमान् भगवान वसिष्ठजी युक्ति का उपदेश देने
की कृपा करें॥१२-१३॥

यदि प्रश्न हो कि आप ही उपदेश क्यों नहीं देते? तो इस पर कहते हैं।
ये महात्मा सम्पूर्ण रघुवंशियों के नियन्ता (शिक्षक) तथा कुलगुरु, सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी एवं तीनों कालों में मोह आदि से अनभिभूत हैं। भगवन् वसिष्ठजी, आपके और मेरे वैर को शान्त करने के लिए
और महामति मुनियों के कल्याण के लिए, देवदार के वृक्षों से आवृत्त निषध पर्वत के शिखरपर, भगवान् ब्रह्माजी ने स्वयं पहले जिस ज्ञान का उपदेश दिया था, उसका आपको स्मरण है ? ब्रह्मन्, जिस युक्तिपूर्वक ज्ञान से यह सांसारिक वासना जैसे सूर्य के उदय से रात्रि नष्ट हो जाती है वैसे ही निस्सन्देह नष्ट हो जाती है आप उसी उपपत्तियुक्त ज्ञातव्य वस्तु का समीप में स्थित (शिष्यभूत) श्रीरामचन्द्रजी को शीघ्र उपदेश दीजिये, जिससे ये अवश्य विश्रान्ति को प्राप्त हो जायेंगे ॥१४-१८॥
भगवन्, यह
mअभिप्राय यह है कि श्रीरामचन्द्रजी परमतत्त्व को जानते ही हैं लोकहित के लिए वे गुरु उपदेश के प्रार्थी हैं। उनका आशय यह है कि इसी बहाने अन्यान्य अधिकारी जन भी उपदेश सुनकर मेरी नाईं चित्तविश्रान्ति को प्राप्त हों । अथवा श्रीरामचन्द्रजी परमतत्त्व क्या है ? इस बात को मन ही मन में खूब जानकर भी दृढ़ विश्वास के न होने के कारण अनात्मज्ञ के समान असुखी हैं, उन्हें विश्वास दिलाने के लिए कि यही तत्त्व है, उपदेश की आवश्यकता है। उपदेश देने के उपरान्त अविश्वास हट जायेगा और
परम विश्रान्ति प्राप्त हो जायेगी।

अल्पफल देनेवाला महान् परिश्रम नहीं है। श्रीरामचन्द्रजी निष्पाप हैं, अतः जैसे निर्मल दर्पण में प्रयत्न के बिना ही मुँह प्रतिबिम्बित हो जाता है, वैसे ही श्रीरामचन्द्रजी को प्रयत्न के बिना तत्त्वबोध प्राप्त हो जायेगा। सज्जनशिरोमणे, वही ज्ञान है, वही शास्त्रार्थ है और वही प्रशंसनीय पाण्डित्य है, जिसका कि विरक्त सशिष्य के लिए उपदेश दिया जाता है ॥१९,२०॥

पात्र में यदि उसका दान न किया जाय, तो व्यर्थ होने के कारण वह निन्दनीय ही होगा, यह भाव है।
वैराग्यशून्य असत् शिष्य के लिए जो कुछ भी उपदेश दिया जाय, वह कुत्ते के चमड़े से बने पात्र में रक्खे हुए गाय के दूध की नाईं अपवित्रता को प्राप्त हो जाता है। हे प्रभो, वीतराग, भय तथा क्रोध से रहित, अभिमानशून्य और पापविवर्जित आप जैसे महापुरुष जिसे उपदेश देते हैं, उसकी बुद्धि नित्य अपरोक्ष परमात्मतत्त्व में विश्रान्त हो ही जाती है ॥२१,२२॥
श्रीविश्वामित्रजी के यों कहने पर व्यास, नारद आदि सम्पूर्ण मुनियोंने भी उनके कथन की साधुवादपूर्वक खूब प्रशंसा की। तदुपरान्त महाराज दशरथ की बगल में बैठे हुए ब्रह्माजी के पुत्र अतएव ब्रह्माजी के समान महातेजस्वी महामुनि भगवान् वसिष्ठजी बोले। भाव यह कि वसिष्ठ जी ब्रह्माजी के पुत्र थे, अतएव वे ब्रह्माजी के तुल्य महातेजस्विता आदि गुणगणों से विभूषित थे, इसलिए दिव्य मुनियों की मण्डली के सम्मुख ब्रह्माजी की नाईं बोले ॥२४॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : मुनिवर, जिस कार्य के लिए आप मुझे आदेश देते हैं, उसे मैं निर्विघ्न करता हूँ। सामर्थ्य होते हुए भी सन्तों के वचन को टालने की किसमें शक्ति है ? जैसे लोग दीपक से रात्रि का अन्धकार दूर करते हैं, वैसे ही मैं श्रीराम आदि राजकुमारों के अन्तःकरण के अज्ञान को ज्ञान से शीघ्र दूर करता हूँ। पहले भगवान् ब्रह्मा ने संसाररूप भ्रम को दूर करने के लिए जिस ज्ञान का निषध पर्वतपर उपदेश दिया था, उसका मैं ज्यों का त्यों आद्योपान्त स्मरण करता हूँ ॥२५,२७॥
वाल्मीकिजी ने कहा : महात्मा श्रीवसिष्ठजी यों स्पष्टतया प्रतिज्ञा कर जैसे पहलवान् या नट भूषण, वस्त्र, अस्त्र-शस्त्र आदि सामग्री को लेकर उद्यत होता हुआ शोभित होता है वैसे ही प्रबोधप्राप्ति द्वारा शिष्य के अनुरंजन में उपायभूत दृष्टान्त, उपाख्यान, प्रमाण और तर्क आदि का अनुसन्धान, उत्साह आदि परिकरबन्धन से व्याख्याताओं के तेज को स्वीकार कर जगत् की अज्ञानता का विनाश करने के लिए मुख्यरूप से परमात्मा के बोधक शास्त्र को कहने लगे ॥२८॥

दूसरा सर्गसमाप्त
तीसरा सर्ग श्रीरामचन्द्रजी की शंका के निराकरण के बहाने स्थूल आदि जगत् के अध्यारोप और
अपवाद से प्रत्यगात्मरूप विषय की सिद्धि। इस प्रकार पूर्व वृत्तान्त का सम्पूर्णतया स्मरणकर विस्तारपूर्वक उसको कहने के लिए प्रस्तुत श्रीवसिष्ठजी सद्‌गुरुस्मरणरूप मंगल करते हुए एवं विद्या के सम्प्रदाय की शुद्धि को दर्शाते हुए शिष्य श्रीरामचन्द्रजी के ध्यान को अपनी ओर आकृष्ट करने के लिए पुनः प्रतिज्ञा करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रजी, पहले सृष्टि के आरम्भ में भगवान् श्री

[मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण ब्रह्माजी ने सांसारिक सकल दुःखों की निवृत्ति के लिए जिस ज्ञान का उपदेश दिया था,
उसीको मैं कहता हूँ, उससे अन्य नहीं ॥१॥

इससे संप्रदायशुद्धि कही।
इस प्रकार प्रतिज्ञापूर्वक अपने उपदेशश्रवण की ओर श्रीरामचन्द्रजी का ध्यान आकृष्ट किया गया, मन में अन्य जिज्ञासा के रहने पर श्रीगुरु के उपदेश पर ध्यान नहीं रहेगा, अतः सूचीकटाहन्याय से पहले उत्पन्न सन्देह की निवृत्ति के लिए प्रार्थना कर रहे श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, श्रीव्यासजी के अवशिष्ट लोगों के समान जीवभाव में दिखलाई देने से एवं शुकदेवजी की मुक्ति सुनने से उत्पन्न हुए इस सन्देह को पहले क्षणभर में दूर कर दीजिये, इस सन्देह की निवृत्ति के अनन्तर विस्तीर्ण मोक्षसंहिता को कहिएगा ॥२॥

उक्त सन्देह को ही दर्शाते हैं।
श्रीशुकदेवजी के पिता और गुरु महामति सर्वज्ञ ये व्यासजी कैसे विदेहमुक्त न हुए और इनके पुत्र श्रीशुकदेवजी कैसे मुक्त हो गये? ॥३॥

187990 यदि कहिए कि यह सन्देह ही नहीं बन सकता है, सो नहीं कह सकते, क्योंकि आत्यन्तिक दुःखविनाश से उपलक्षित (युक्त) निरतिशय स्वप्रकाशमात्र शेष रहना ही विदेहमुक्ति है और वही ज्ञान का फल है। वह यदि सर्वज्ञ श्रीव्यासजी को प्राप्त नहीं हुई, तो ज्ञान अनित्यफल हो जायेगा अर्थात् ज्ञान से मुक्तिरूप फल अवश्यंभावी न होगा। दूसरी बात यह भी है कि यदि ज्ञान से अज्ञान निःशेष नष्ट हो गया, तो भृगु आदि के समान जीवन नहीं रह सकेगा, क्योंकि अज्ञानरूप उपादान के नष्ट होने से कार्य नहीं रह सकता और जीवन न रहने पर ब्रह्मविद्या के उपदेश के न रहने से ब्रह्मविद्या का प्रवर्तक सम्प्रदाय ही विच्छिन्न हो जायेगा। यदि ज्ञान से अज्ञान उच्छिन्न न हुआ, तो मोक्षअभाव सिद्ध ही है। कर्म के तुल्य ज्ञान अदृष्ट के द्वारा मरण के पश्चात् फल नहीं देता, क्योंकि वह कर्म के तुल्य विधेय नहीं है, कारण कि ज्ञान तीनों कालों में अखण्डरूप से स्थित है, इस प्रकार जीवन्मुक्ति की सिद्धि नहीं हो सकती, यह सारांश है। इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी द्वारा पूछे गये भगवान् वसिष्ठ, जब तक श्रीरामचन्द्रजी बन्ध की अविद्याजन्यता, विद्या का स्वरूप और उसके साक्षी अपरिच्छिन्न सर्वाधार चैतन्यस्वरूप को नहीं जानते, तब तक जीवन्मुक्ति में इनका विश्वास नहीं हो सकता, इसलिए पहले उनका उपपादन कर, तदुपरान्त इनके प्रश्न का समाधान करूँगा, यों विचारकर सुबोध होने के कारण पहले साक्षी में स्थूलप्रपंचपरम्परा का अध्यारोप दिखलाते हैं।

187991 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : सम्पूर्ण जगत् का प्रकाशक सूर्य अर्क कहलाता है। सूर्य (M) आदि सम्पूर्ण जगत् का प्रकाशक परमात्मा परमार्क हुआ। उक्त परमार्क रूपी प्रकाशके अन्दर

187992 m ' यैन सूर्यस्तपति तेजसिद्धः', 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' अर्थात् जिस परमात्मारूप तेजसे दीप्त होकर सूर्य तपता है और उस तेजस्वरूप परमात्मा में न सूर्य प्रकाशित होता है, न चन्द्रमा और न तारे ही प्रकाश को प्राप्त होते हैं, इत्यादि श्रुति-स्मृतियाँ हैं ।

187993

187994 त्रिजगत्पी (अनन्त कोटि ब्रह्माण्डरूपी) त्रसरेणु (卐) स्थित हो होकर लीन हो गये हैं,

187995 उनकी गिनती नहीं हो सकती ॥४॥

187996

187997 इससे व्यास आदि भी असंख्य उत्पन्न होते हैं, यह सूचित हुआ।

187998 जो कोटि-कोटि त्रिजगत् इस समय विद्यमान हैं, उनमें भी कोई किन्हीं की गिनती नहीं कर सकता ॥५॥

187999

188000 परमात्मारूपी महासागर में जगत्सृष्टिरूपी जो तरंग होंगे, उनकी गिनती करने के लिए भी वाणी में सामर्थ्य नहीं है। इस कथन से भूत, भविष्यत् और वर्तमान जगत् का अध्यारोप दशार्या। पूछे गये विषयकी उपेक्षा कर अन्य विषय को कह रहे श्रीगुरुजीका गूढ़ आशय मैंने भली-भाँति जान लिया, यों गुरु की उत्साहवृद्धि के लिए अपनी कुशलता को सूचितकर रहे श्रीरामचन्द्रजी उक्त भूत, भविष्यत् और वर्तमान सृष्टियों में कुछ विलक्षणता कहते हैं।

188001 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : जो जगत्सृष्टिपरम्पराएँ अतीत हो गई हैं और जो आगामी हैं, उनका विचार करना तो ठीक है, परन्तु वर्तमान जो सृष्टियाँ हैं वे किसके सदृश हैं, अर्थात् वे न भूत के सदृश हैं और न भविष्यत् के सदृश हैं। वर्तमान सृष्टिपरम्परा में दोनों की समानता नहीं है, अतः उनकी श्रेणी में वर्तमान सृष्टि की विवेचना करना ठीक नहीं है। आशय यह कि यद्यपि वर्तमान सृष्टियाँ विशेषरूप से (तत्तद्यक्तित्वरूपसे) असंख्य हैं, तथापि कालतः पूर्व और उत्तर कालरूप-दोनों तटों का भान होने से भूत और भविष्यत् सृष्टि की अपेक्षा वे न्यूनसंख्यक होने के कारण विदित ही हैं। इस प्रकार आपने यह दर्शाया कि अनन्त आगन्तुकों का उपादान आत्मतत्त्व अनन्त, अद्वितीय, अनागन्तुक और चैतन्यस्वरूप है। यह मैं जान गया हूँ॥६,७॥

188002

188003 इस प्रकार अतिगूढ़ अभिप्राय के परिज्ञान द्वारा उसमें विशेष बात के कथन से श्रीराम द्वारा प्रोत्साहित पूर्वोक्त स्थूल प्रपंच के मिथ्यात्वबोधन के लिए सूक्ष्म प्रपंचमात्रता ही है, यों दर्शानेवाले वसिष्ठजी कहते हैं।

188004 पशु-पक्षी, मनुष्य, देवता आदि प्राणियों में से जो जिस स्थान पर और जब भी नाश को प्राप्त होता है, वह प्रत्यगात्मा उसी स्थान में तभी वक्ष्यमाण (कहे जानेवाले) त्रिजगत् को देखता है। अर्थात् न तो दूसरे स्थान में देखता है और न कालान्तर में ॥८॥

188005

188006 वह किस सामग्री से और किस स्वरूप से युक्त होकर देखता है? इस पर कहते हैं।

188007 आतिवाहिक (2) नामक चित्त, अहंकार, मन, बुद्धि, दस इन्द्रियों और प्राण से घटित वासनामय सूक्ष्मशरीर से अपने हृदयरूपी आकाश में ही वासनामय त्रिजगत् का अनुभव करता है और भ्रान्ति से वासनामय तत्-तत् शरीरों को क्रमशः प्राप्त होता है। वस्तुतः वह पूर्वोक्त

188008 म त्र्यणुक | परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः (ब्र.वै.पु.),अणुर्ती परमाणूस्यात्त्रसरेणुस्त्रयः (भा.३/१२/५) अर्थात् दो परमाणु = एक अणु और तीन अणु = एक त्रसरेणु ।

188009 अतिवहनम्-अतिवाहः अर्थात् धूम, अर्चिरादि मार्गों के अभिमानी देवताओं द्वारा परलोक में पहुँचाना, उक्त कर्म में जो दक्ष है, वह आतिवाहिक कहलाता है ।

188010

188011

188012 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण चिदाकाशस्वरूप अतएव जन्मादिविकाररहित है ॥९॥

188013

188014 शंका - तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति।

188015 (उस हृदय के अग्रभाग के प्रकाशन के साथ निकलता हुआ आत्मा चक्षु से या मस्तक से अथवा अन्यान्य शरीर-प्रदेशों से निकलता है, उसके निकलने पर प्राण भी उसका अनुसरण करता है) और 'उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि' (निकल रहे या स्थित) इत्यादि अनेक श्रुति और स्मृतियों के विरूद्ध मृत का अपने हृदय में ही परलोकदर्शन कैसे कहते हैं ?

188016 समाधान-कर्म और उपासना से होनेवाले भावी व्यवहारदृष्टि से वे श्रुतियाँ और स्मृतियाँ हैं अर्थात् कर्म और उपासना से होनेवाले भावी फल के अनुसार बाहर निकलने के मार्ग अनेक प्रकार के हैं, यह दर्शाने के लिए उक्त श्रुति और स्मृतियाँ हैं-जिसे सूर्यलोक में जाना होता है वह चक्षुसे, जिसे ब्रह्मलोक में जाना होता है वह ब्रह्मरन्ध्र से और जिसे अन्यान्य स्थानों में जाना होता है वह अन्यान्य शरीर के अवयवों से निष्क्रान्त होता है। यहाँ पर तो परमार्थदृष्टि से 'अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' (इस हृदयाकाश में द्यौ और पृथिवी भली-भाँति स्थित हैं) इस श्रुतिवाद के समान हृदय में ही परलोककी कल्पना की जाती है। आत्मा के व्यापक होने से उसका आवास हृदय भी अपरिच्छिन्न हुआ, अतः हृदय-साक्षीमें हृदयरूप परिच्छेद को दूरकर निष्क्रियत्व और प्रपंचमें केवल वासनामयत्व का ज्ञान कराने के लिए, परलोकके समान उत्क्रमण और गमन की भी वहीं पर (हृदय में ही) कल्पनामात्र से उपपत्ति हो सकती है, अतः उक्त श्रुति और स्मृति से कोई विरोध नहीं है।

188017 एक स्थान में दर्शाई गई युक्ति को सर्वत्र दर्शाते हैं।

188018 इसी प्रकार करोड़ों प्राणी मर चुके हैं, मरते हैं और मरेंगे, वे मृत्यु के पहले जीवन-दशा में जिस सम्पूर्ण जगत्का दर्शन करते हैं-दृश्यसमूह देखते हैं-उनमें से जिस दृश्य में उनकी वासना (संस्कार) जड़ पकड़ लेती है, मृत्युकाल में उनके हृदयाकाश में वही दृश्य उदित होता है, मरण के अनन्तर उन्हें वही दृश्य-जगत् (योनि) प्राप्त होता है (M) । सारांश यह कि यह सम्पूर्ण जगत् वासनाविशेष के विलाससे अतिरिक्त कुछ नहीं है ॥१०॥

188019

188020 इस प्रकार जगत् के वासनामय होने पर जो फलित हुआ अर्थात् परमार्थ दृष्टि से उसमें भ्रमरूपता प्राप्त हुई, उसका वर्णन करते हैं।

188021 यह जगत् संकल्प से निर्मित की नाईं, मनोराज्य के विलास की नाईं, इन्द्रजाल से रचित माला की नाईं, उपन्यास के अर्थ के प्रतिभास की नाईं, वातरोग से प्रतीत होनेवाले भूकम्प की नाईं, बालक को डराने के लिए कल्पित भूत की नाईं, निर्मल आकाश में कल्पित मुक्तावली

188022 m ' यद् यद् भवन्ति तदाभवन्ति' (व्याघ्र, सिंह आदि जो जो पहले हुए थे वे फिर आकर वे ही होते हैं । करोड़ों युगों का व्यवधान पड़ने पर भी संसारी जीव की पहले भावित वासना नष्ट नहीं होती) 'यं यं स्मरन् भावम्' (जिस-जिस भाव का स्मरणकर अन्त में जीवन त्याग करता है उस उस भाव को प्राप्त होता है) इत्यादि श्रुति और स्मृतियाँ इस विषय में प्रमाण हैं ।

188023

188024 की (मोतीमाला की) नाईं, नावकी गति से प्रतीत होनेवाली वृक्षों की गति की नाईं, स्वप्न में देखे गये नगर की नाईं, अन्यत्र दृष्ट के स्मरण से आकाश में कल्पित पुष्प की नाईं भ्रमकल्पित है। मृत पुरुष इसका अपने हृदय में स्वयं अनुभव करता है॥११-१३॥

188025

188026 ऐसी परिस्थिति में भगवान् वेदव्यासजी का वैधाच्य न स्वप्नादिवत् (जाग्रत् और स्वप्न आदि में अबाधितविषयत्व और बाधितविषयत्वरूप विलक्षणता है, अतएव जाग्रत-ज्ञान स्वप्नादिज्ञान के समान निर्विषय नहीं है) यह सूत्र कैसे संगत होगा एवं भोक्ता के जाग्रतकाल में स्वप्न से विपरीत जो चिरकाल तक नियत व्यवहार आदि होते हैं और जो उनमें सत्यता प्रतीत होती है, उसकी क्या गति होगी? इस पर कहते हैं।
188027 जीव ने जीवनावस्था में जो जगत् देखा था, मृत्यु के अनन्तर उसीका उसको स्मरण होता है और फिर जन्म होने पर उसीका वह अनुभव करता है। जगत् यद्यपि पूर्वोक्त प्रकार से असत् है, फिर भी अतिपरिचय से दृढ़ता को प्राप्त होकर जीवाकाश में प्रकाशित होता है॥१४॥
188028
188029 यही 'इहलोक' कहलाता है, यह अभिप्राय है। अव्यवस्थितस्वभाव का होने के कारण भी जगत् मिथ्या है, ऐसा दर्शाने के लिए कहते हैं।
188030 जन्म, जन्म से लेकर मरण तक की चेष्टाएँ और मरण का अनुभव करनेवाला जीव उसीमें इहलोक की कल्पना करता है, जैसा कि ऊपर बतलाया गया है और मरण के अनन्तर उसीमें परलोक की कल्पना करता है । वासना के अन्दर अन्य अनेक देह और उनके मध्य में और अन्यान्य देह इस संसार में,ये केले के तने त्वचा के समान एक के पीछे एक और एक के पीछे एक इस प्रकार शोभित होते हैं ॥१५,१६॥
188031
188032 इस प्रकार मिथ्यात्व के सिद्ध होने पर प्रपंच के निषेध से अवशिष्ट आत्मा की सिद्धि है, इस अभिप्राय से कहते हैं। __ न पृथिवी आदि पंच महाभूत हैं, न जगत् और जगत् का क्रम (सृष्टिक्रम) ही है अर्थात् ये सब मिथ्या है, फिर भी मृत और जीवित जीवों को इनमें जगत्-भ्रम होता है। ज्ञान के बिना इनका उच्छेद नहीं हो सकता । इस प्रकार प्रपंच के निषेध से अवशिष्य आत्मा की सिद्धि हुई ॥१७॥
188033
188034 मूलोच्छेद के बिना, केवल अपलापमात्रसे, उसकी निवृत्ति नहीं हो सकती, ऐसा मन में रखकर अविद्या में उच्छेद्यत्व को बतलाने के लिए सूक्ष्मरूप से व्युत्पादित प्रपंच में कारणीभूत
188035 अविद्यामात्रता ही है, ऐसा कहते हैं।
188036 मूढों द्वारा तैरने के अयोग्य, विविध शाखा-प्रशाखाओं से युक्त अतएव अनन्त यह अविद्या लगातार हो रहे सृष्टिरूप तरंगों से युक्त विशाल नदी है।॥१८॥
188037
188038 अविद्या आदि सम्पूर्ण पदार्थों की कल्पना का अधिष्ठान कहते हैं। हे राम, अतिविस्तृत परमार्थ सत्य (परमात्मा) रूपी महासागर में वे प्राचीन और नूतन सृष्टिरूपी तरंग बार-बार प्रचुरमात्रा में चक्कर काटते हैं, उत्पत्ति और लय को प्राप्त होते हैं उनमें से कुछ तो कुल, क्रम, मन और गुणों से सर्वथा समान होते हैं, कुछ आधी समानता
188039
188040
188041 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण रखते हैं और कुछ बिलकुल निराले (अत्यन्त विलक्षण) होते हैं ॥१९,२०॥
188042
188043 प्रस्तुत शंका के समाधान के उपोद्घात (भूमिका) रूप से जगत् की व्यवस्था और प्रस्तुत शास्त्र के विषय को कहकर शंका के समाधान का उपक्रम करते हैं।
188044 अठारह पुराण और महाभारत आदि के निर्माणरूप कार्यों से प्रसिद्ध यथोचित जन्म, शास्त्रविज्ञान और ब्रह्मविद्या से उपलक्षित सर्वशास्त्रविशारद ये वेदव्यासजी उक्त सृष्टिरूपी तरंगों में बत्तीसवें हैं, ऐसा मैं स्मरण करता हूँ॥२१॥
188045
188046 उन बत्तीसों में भी आवान्तर भेद कहते हैं।
188047 उन अनेक तरंगों से ब्रह्मविद्, ब्रह्मविद्वर, ब्रह्मविद्वरीयान् और ब्रह्मविद्वरिष्ठ इस प्रकार प्रसिद्ध चार भेदों में चतुर्थ स्थान में न पहुँचने के कारण अल्पबुद्धि बारह तरंग कुल, आकार, जीवन, चेष्टा आयु सर्वांश में समान हैं, दस ज्ञानादि विषय में भी समान हैं और शेष वंश में विलक्षण हैं (0)। पूर्वसदृश और उनसे विलक्षण व्यास तथा वाल्मीकि आगे होंगे, यही बात भृगु, अंगिरा और पुलस्त्य आदि अन्यान्य ऋषियों के विषय में दुहराई जा सकती है अर्थात् वे भी पूर्वसदृश और उनसे विलक्षण होंगे। मनुष्य, देवर्षि और देवता बार बार उत्पन्न और विलीन हुए हैं, होते हैं और होंगे। ये लोग पहले भी इस प्रकार के आकार से सम्पन्न थे, इस समय भी वैसे ही हैं इसके पश्चात् भी इस देह की अपेक्षा भिन्न-भिन्न देहों में जन्म ग्रहण करेंगे।॥२२-२४॥
188048 हे राम, ब्रह्मकल्प का अवयवरूप यह त्रेतायुग इस समय है। पहले अनेक बार हो गया है और आगे भी होगा। जैसे इन त्रेता युगों में कितनी ही बार तुमने रामरूप धारण किया था एवं आगे आनेवाले त्रेतायुगों में कितनी बार तुम रामरूप में अवतार लोगे, इसकी कोई सीमा नहीं है। मैं भी कितनी बार वसिष्ठमूर्ति धारण कर चुका हूँ, इस समय भी वसिष्ठरूप में विद्यमान हूँ और आगे भी कितनी ही बार वसिष्ठरूप में अवतीर्ण होऊँगा। इन रूपों में कोई पूर्व के तुल्य होंगे और कोई उनसे भिन्न । यही बात अन्यान्य साधारण लोगों के विषय में कही जा सकती है। मैंने अद्भूत कर्म करनेवाले दीर्घदर्शी महामुनि इन श्रीव्यासजी का क्रमशः यह दसवाँ अवतार देखा है अर्थात् इन्हें दस बार जन्मते देखा है। हे राम, हम लोग कितनी ही बार व्यास, वाल्मीकि के साथ एकत्रित हुए और कितनी ही बार ये हम लोग पृथक्-पृथक् उत्पन्न हुए। हम लोगों ने कभी सदृशरूप में और कभी भिन्नरूप में जन्म ग्रहण किया। हम लोग आगे भी कितनी बार भिन्न आकारों में और समान अभिप्रायों में जन्म ग्रहण करेंगे। कभी हम लोगों ने अभिज्ञ होकर जन्म ग्रहण किया है और कभी अनभिज्ञ होकर। ये व्यासजी इस जगत् में और
188049 तात्पर्य यह है कि सृष्टि के आरम्भ से श्रीरामचन्द्रजी के समय तक अनेक बार अनेक व्यास जन्मे हैं। उनमें सभी व्यास न द्वैपायन थे और न महाभारतादि के कर्ता थे। इसलिए कहा जा सकता है कि कोई-कोई वंश और कार्य में समान थे और कोई-कोई अर्धसमान थे इत्यादि । महाभारत आदि ग्रन्थों के कर्ता द्वैपायन व्यास प्रत्येक द्वापर में अवतीर्ण होते हैं । पूर्व मन्वन्तर के आरम्भ से लेकर वर्तमान वैवस्वत मन्वन्तर के आरम्भ तक ३२ द्वापर व्यतीत हो गये हैं, उनमें ३२ व्यासावतार हुए हैं। उन बत्तीस अवतारों में से इनके दस अवतार हमारे प्रत्यक्ष हैं और अन्यान्य अवतार परोक्ष में हुए हैं।
188050
188051 आठ बार उत्पन्न होकर महाभारतनामक इतिहास का प्रचार, वेदविभाग, कुलप्रथा का पालन
188052 और ब्रह्मा के अधिकार को प्राप्त कर विदेहमोक्ष को प्राप्त होंगे ॥२५-३०॥
188053
188054 श्रीव्यासदेवजी की वर्तमान काल में भी जीवन्मुक्तता दिखलाते हैं।
188055 इस समय भी ये श्रीव्यासजी वीतशोक, निर्भय, सब प्रकार की कल्पनाओं से शून्य, प्रशान्तचित्त, निर्वाण सुखको प्राप्त अर्थात् बन्धनसे विनिर्मुक्त हैं, अतएव ये जीवनमुक्त कहे गये हैं। कभीजीवन्मुक्तप्राणी वित्त, बन्धु, बान्धव, अवस्था, कर्म, विद्या, विज्ञान और चेष्टाओं से तुल्य होते हैं और कभी तुल्य नहीं होते, कभी सैकड़ों बार उनका जन्म होता है और कभी बहुत कल्पों में एक बार भी उनका जन्म नहीं होता। इस माया का अन्त नहीं है। जैसे तौलने के लिए पुनः पुनः बराबर तराजू में भरी जाती हुई धान्यराशि में पहले जिस क्रम से बीज रहे थे, उस क्रम से नहीं रहते, ऊपर नीचे हो जाते हैं वैसे ही यह बहुत से प्राणियों का समूह विपर्यासको (परिवर्तन को)-पूर्व जन्म के क्रम तथा अवयवसंनिवेश की अपेक्षा विपरीतक्रम और देहसंगठन को-प्राप्त होता है। कालरूप महासागर तरंग पूर्वजन्म के अवयव संगठन अथवा क्रम से भिन्न अवयवसंगठन अथवा क्रम से सृष्टि के रूप में आविर्भूत होते हैं ॥३१-३५॥
188056
188057 जीवन्मुक्त पुरुष योगबल से आधिकारिक विविध शरीर धारण करनेपर भी मुक्तिस्वरूपसे च्युत नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
188058 अविद्यारूपी आवरण से रहित विद्वान् समाहित चित्त, विकल्पविरहित स्वरूपभूत सार से ओतप्रोत अर्थात् चिन्मय एवं परम शान्तिरूपी अमृत से तृप्त रहता है। चंचलता, विकल्प, असार देहआदि रूपता, अशान्ति और अतृप्ति अविद्यारूपी आवरण से होती है उक्त आवरण के नष्ट हो जाने से चित्त समाहित हो जाता है विकल्प नष्ट हो जाते हैं, चिन्मयता प्राप्त हो जाती है और परमशान्तिरूपी सुधा से तृप्ति प्राप्त हो जाती है। निष्कर्ष यह कि जीवनमुक्ति ही ज्ञान का फल है और वह ज्ञान से ही होती है, अन्य कर्म आदि से नहीं ॥३६॥
188059

188060 तीसरा सर्ग समाप्त
188061 चौथा सर्ग मुक्तों के अनुभव से सदेह और विदेह मुक्तियों में समानता वर्णन और ज्ञान की
188062 दृढ़ता के लिए शास्त्रीय पौरुष की प्रशंसा। नित्यमुक्तस्वभाव आत्मा का अज्ञानरूप आवरण ही बन्धन है और ज्ञान से उसका विनाश ही मुक्ति है। जैसे यह चित्रलिखित बाघ है, सचमुच नहीं है, ऐसा ज्ञान हो जाने पर बाघ का डर नहीं रहता प्रत्युत उसे देखने में आनन्द ही आता है, वैसे ही अज्ञान के नष्ट हो जाने पर यह दृश्यमान व्यवहार कौतूहल का ही कारण होता है, अनर्थ का हेतु नहीं होता, इसलिए जीवन्मुक्ति और विदेहमुक्ति में कोई अन्तर नहीं है, इस प्रकार पूर्व शंका का समाधान करके प्रस्तुत आत्मतत्त्व का विस्तार से उपदेश देने के लिए पहले मूल की दृढ़ता के लिए पुरुषार्थ का समर्थन करते हैं।
188063
188064
188065 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण वसिष्ठजी ने कहा : हे सौम्य, जैसे समुद्र में जलकी निश्चलावस्था में और तरंगित दशा में जलत्व एक-सा ही है, उसमें किसी प्रकार का अन्तर नहीं है वैसे ही विदेहमुक्त और जीवन्मुक्त मुनिकी स्वस्वरूप में अवस्थिति तुल्य ही हैं ॥१॥
188066
188067 मुक्ति चाहे सदेह हो अथवा विदेह हो, वह विषयाधीन तो कदापि नहीं है। यदि मुक्ति स्वर्ग आदि के समान विषयाधीन होगी, तो वह भी उसी प्रकार विषयों के वैषम्य से अवश्य विषम होगी, यह भाव है। यदि कोई कहे कि फिर भी उक्त दोनों मुक्तियों में भोक्तृत्व और अभोक्तृत्व से जनित अन्तर तो है ही, क्योंकि सदेह मुक्ति में देहस्थिति भोग के लिए ही है, इस पर कहते हैं।
188068 जिसने सत्यत्वबुद्धि से भोगों का आस्वादन ही नहीं किया, उसमें भोग्य की अनुभूति कहाँ से होगी अर्थात् भोगों में सत्यत्वबुद्धि से भोक्तृत्व के अभिमान से भोग का आस्वादन करने पर भोगकृत अन्तर होगा, किन्तु असंग उदासीन आत्मैकत्वदर्शी में उक्त अभिमान ही नहीं है ॥२॥
188069
188070 तब ये सदेह कैसे हैं, इस पर कहते हैं।
188071 जीवनमुक्त मुनिश्रेष्ठ श्रीवेदव्यासजी को सदेह के सदृश केवल हम अपनी कल्पना से सामने देखते हैं, इन्हें अपने विदेहत्वनिश्चय के प्रति किसी प्रकार का विघ्न नहीं है। आशय यह कि यद्यपि हम लोग अपनी कल्पना से इन्हें सदेह-सा देखते हैं तथापि ये अपने निश्चय से विदेह ही हैं, अतएव अपने अनुभव से इनमें कोई अन्तर नहीं है। ज्ञानरूपी (चिन्मय) सदेहमुक्त (जीवन्मुक्त) और विदेहमुक्त में क्या भेद है ? अर्थात् अज्ञान ही भेदक है, उसके नष्ट होने पर केवल ज्ञान के अवशिष्ट रहने पर भेदक कौन है? कोई नहीं। जल की तरंगावस्था में जो जल है, वही सौम्यावस्था में (निश्चलावस्था में) भी है, उसमें कोई अन्तर नहीं है ॥३,४॥
188072
188073 जल में कदाचित् अस्वच्छता, मलिनता आदि से जनित अन्तर भी हो सकता है, ऐसी शंका से दूसरे दृष्टान्त द्वारा उक्त अर्थ का समर्थन करते हैं। ___ सदेह और विदेह मुक्ति में तनिक भी भेद नहीं है जैसे कि वेगवान् और वेगरहित वायु वायु ही है उसमें कुछ भी अन्तर नहीं है (A) ॥५॥
188074
188075 सदेहमुक्ति, विदेहमुक्ति, बन्धन, मुक्ति आदि व्यवहार भी कल्पना से ही होते हैं परमार्थ दृष्टि से नहीं होते - ऐसा कहते हैं।
188076 हमारी और श्री व्यासजीकी दृष्टि में सदेहमुक्ति अथवा विदेहमुक्ति परमार्थ वस्तु नहीं है, किन्तु द्वैतशून्य आत्मैक्य ही परमार्थ वस्तु है। उसकी प्राप्तिरूप ज्ञान-फल में कोई भेद नहीं है, इसलिए ज्ञान में अनित्यफलतारूप दोष की आशंका का अवसर ही नहीं है, ज्ञान का उदय होने पर देहपात की आपत्ति भी नहीं हो सकती, क्योंकि विरोधी अंश का ही ज्ञान से बाध होता
188077 0 इस श्लोक में अनन्तर कुछ पुस्तकों में - 'मयोक्तं केवलीभावं तत्तत्स्मरणजीवनम् । सदेहस्य विदेहस्य समतैव सदा शिवा ॥' यह श्लोक अधिक है। इसका यह अर्थ है-यदि कोई कहे कि वेगवान् वायु शीतल, वृक्ष, लहर आदि के कम्पका (चंचलता का) हेतु है और त्वचा इन्द्रिय से जाना जाता है और वेगरहित वायु उससे विपरीत है, इस प्रकार उन दोनों में भेद है ही, इसलिए भेदशून्य सदेह और विदेह मुक्ति में सस्पन्द और निःस्पन्द वायु का दृष्टान्त कैसे देते हैं ? उस पर कहते हैं ।
188078
188079 है, प्रारब्ध कर्म का फल होने से देहधारण प्रारब्धकर्म-फल ज्ञान के सदृश है और ज्ञानका उपजीव्य है, इसलिए देहधारण का ज्ञान के साथ किसी प्रकार का विरोध नहीं है, जैसे उपादानभूत निद्रा का नाश होने पर भी स्वप्न के संस्कारों की कुछ काल तक अनुवृत्ति देखी जाती है, वैसे ही अज्ञान का ज्ञान से विनाश होने पर जब तक प्रारब्ध कर्म रहता है तब तक देह
188080 आदि की स्थिति उपपन्न होती है, यह भाव है॥६॥
188081
188082 हे रामचन्द्र, आप सर्वत्र तत्-तत् द्रष्टान्तों के स्मरण का विवक्षित सारभूत अंश वस्तु की स्वरूप से अप्रच्युति हैं, ऐसा जानो, अविवक्षित कार्यभेदकृत विलक्षणता की कल्पना मत करो और कानों को अति प्रिय लगनेवाले, अज्ञानरूपी अन्धकार का विनाश करनेवाले, जिस उत्तम ज्ञान का मैं उपदेश दे रहा हूँ, उक्त प्रस्तुत ज्ञान को ही तुम सुनो ॥७॥
188083
188084 भाव यह कि उक्त दृष्टान्त एक अंश में है, सब अंशो में नहीं। यहाँ पर सदेहमुक्ति की और विदेहमुक्ति की एकता उपमेय है, उनके सादृश्य के लिए कथित सस्पन्द और निःस्पन्द वायु की एकता उपमान है उसका विवक्षित सारभूत अंश उपमेय के सादृश्य को उल्लसित करनेवाला केवलीभाव है, परिस्पन्द के त्याग से केवल एक अंश से - ऐक्यसादृश्यरूप से-उपमेय को उपमा का विषय समझो। ऐसी अवस्था में सदेहमुक्त और विदेहमुक्त की सदा कल्याणकारिणी समता ही है। इस प्रकार अवान्तर सन्देह के निवृत्त होने पर प्रस्तुत कथा का अवसर दर्शाते हैं। श्रीशुकदेव आदि शम, दम आदि साधनों से परिपूर्ण थे, अतएव उन्हें श्रवणका फल ज्ञान तदुपरान्त विदेहमुक्ति प्राप्त हुई, आधुनिक पुरुष उक्त साधनों का सम्पादन करने में समर्थ नहीं है; अतः उन्हें श्रवण का फल कैसे प्राप्त होगा? ऐसी शंका होने पर संसारमें ऐसा कोई पदार्थ नहीं है जो पुरुष के प्रयत्न से साध्य न हो, यह कहते हैं।
188085 हे रघुनन्दन, इस संसार में भली भाँति निरन्तर किये गये प्रयत्न से सबको सदा सब पदार्थ मिल सकते हैं। जहाँ कहीं प्रयत्न में विफलता देखी जाती है, वहाँ पर निरन्तर प्रयत्न का अभावही कारण है। शास्त्रविहित शारीरिक, वाचिक और मानसिक कर्मों से होनेवाली चित्तशुद्धि द्वारा जायमान ज्ञान की प्राप्ति होने पर हृदय में, चन्द्रमा के समान, काम, क्रोध आदि सन्ताप से शून्य जीवन्मुक्तिसुखमुद्रा उदित होती है। श्रुति भी कहती है-'स एको ब्रह्मणः आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य।' (कामनाशून्य ब्रह्म विद्वरिष्ठ का आनन्द और ब्रह्म का आनन्द एक ही है) और स्मृति भी है – 'यच्च कामसुखं लोके' (लोक में जो वैषयिक सुख है और जो महान् स्वर्गीय सुख है, वे दोनों तृष्णाक्षय से उत्पन्न परमानंद की सोलहवीं कला को भी प्राप्त नहीं होते) उक्त सम्पूर्ण सुख पुरुषप्रयत्न से ही प्राप्त हो सकता है, अन्य से (दैव आदि से) नहीं, इसलिए पुरुष को प्रयत्न पर ही निर्भर रहना चाहिए ।।८,९॥
188086
188087 भाग्य के प्रतिकूल होने पर पुरुषप्रयत्न व्यर्थ देखा जाता है और 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' ऐसा लोकप्रवाद भी है, अतः पुरुषप्रयत्न से फल की आशा करना दुराशा ही है, ऐसी शंका कर दैव का (भाग्य का) पौरुष में अन्तर्भाव और दुर्बलत्व के अभिप्राय से उसका खण्डन करते हैं। क्रिया द्वारा दूसरे देश में पहुँचाता हुआ और तृप्ति कराता हुआ, गमन, भोजन आदि
188088
188089
188090 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण पुरुषप्रयत्न प्रत्यक्षतः क्रियारूप फलवाला देखा गया है। दैव को प्रत्यक्षतः किसीने नहीं देखा । वस्तुतः वह कुछ है ही नहीं, अज्ञानमोहितमूढ पुरुषों की वह कोरी कपोलकल्पनामात्र है|१०॥
188091
188092 वह पौरुष (पुरुषप्रयत्न) क्या है, जिसकी आप इतनी बड़ी प्रशंसा करते हैं ? इस प्रश्नपर कहते हैं। __ शास्त्रज्ञ सज्जन पुरुषों द्वारा उपदिष्ट रीति से जो मानसिक, वाचिक और कायिक चेष्टा की जाती है, वही पौरूष है, वह सफल है, उससे भिन्न जो मन, वचन और शरीर की चेष्टा है वह उन्मत्त की चेष्टा है॥११॥

188093 जो मनुष्य जिस पदार्थ की अभिलाषा करता है, उसकी प्राप्ति के लिए यत्न भी करता है। यदि बीच में ही उसका त्याग न कर दे, तो वह क्रमशः उसको अवश्य प्राप्त करता है ॥१२॥
188094 ___ मूल में 'क्रमात्' पद कहीं पर विघ्नों द्वारा कार्य का विघात शास्त्रोक्त क्रम का त्याग करने से ही होता है' यह सूचित करने के लिए है। भाव यह कि सांगोपांग कर्म करने से अवश्य फलप्राप्ति होती है।
188095 उक्त नियम को ही विविध दृष्टान्तों से दृढ़ करते हैं। _कोई एक प्राणी ही पुरुषप्रयत्न से तीनों लोकों के महा ऐश्वर्य से अतिरमणीय इन्द्रपदवी को प्राप्त हुआ है। कोई चिदुल्ला (चित् उत्कर्ष से उत्कृष्ट) (4)प्राणी ही पौरुष प्रयत्न से कमलासन में स्थित होकर ब्रह्मा के पद को प्राप्त हुआ है। सारभूत अपने पुरुषार्थ से ही कोई पुरुष गरूड़ध्वज होकर पुरुषोत्तमता को प्राप्त हुआ है। अपने पुरुषार्थ से ही, कोई देही, अर्धनारीश्वर बनकर चन्द्रशेखरता को प्राप्त हुआ है। पौरुष दो प्रकार का है, एक पूर्वजन्म का और दूसरा इस जन्म का । आधुनिक पुरुषार्थ द्वारा पूर्व जन्म का पुरुषार्थ शीघ्र तिरस्कार को प्राप्त होता है ॥१३-१७॥
188096
188097 आधुनिक अल्प पुरुषार्थ अनेक करोड़ कल्पों से उपार्जित अनन्त प्राक्तन कर्मों पर विजय कैसे प्राप्त करता है? इस पर कहते हैं।
188098 निरन्तर प्रयत्न करनेवाले, दृढ़ अभ्यासवाले एवं प्रज्ञा और उत्साह से युक्त पुरुष प्रलय में अधिकार रखनेवाले देवताओं की पदवी को प्राप्त होकर महान् मेरू पर्वत तक को निगल जाते हैं, मटियामेट कर डालते हैं, प्राक्तन (पूर्व जन्म के) पौरुष की तो बात ही क्या है ? भाव यह कि यद्यपि प्राक्तन कर्म अनन्त हैं, फिर भी उनका मूल एक ही है उनके मूल का नाश करने से उन पर बड़ी आसानी से विजय प्राप्त की जा सकती है। श्रुति आदि से नियन्त्रित (श्रुत्यनुसारी) पुरुषार्थका ही अवश्य सम्पादन करनेवाली पुरुषकी जो निरन्तर उद्योगशीलता है, वही अभीष्ट सिद्धि देनेवाली होती है। शास्त्रविधि के प्रतिकूल पुरुषार्थ का उपार्जन करनेवाली पुरुष की उद्योगशीलता अनर्थकारिणी होती है।।१८,१९॥
188099
188100 M सत्त्वगुण की उत्कृष्टता से चैतन्य का उत्कर्ष होता है। ब्रह्माजी का सत्त्वगुण अन्यों की अपेक्षा उत्कृष्ट है, इसी कारण उनमें तन्मूलक चैतन्य भी सर्वोत्कृष्ट है। ब्रह्मा भी पूर्वकल्प में सामान्य जीव थे, तपस्या के बल से वे इस कल्प में ब्रह्मा हुए हैं।
188101
188102 महाधनी, प्रबल और महामति लोगों को प्राप्त होनेवाला पौरुष निर्धन, निर्बल और अल्पबुद्धिवाले लोगों को कैसे प्राप्त होगा? ऐसी शंका कर उनको भी स्वशक्ति के अनुरूप निरन्तर पौरूष से इस जन्म में या जन्मान्तर में विपुल धन आदि सम्पत्ति से उक्त पौरुष प्राप्त हो सकता है। किसी पुरुष की निरन्तरसुदशाया दुर्दशा नहीं रह सकती, इस अभिप्राय से शास्त्रीय प्रयत्न और शास्त्रीय प्रयत्न में ढिलाई करना-इन दोनों के फल में बड़ा अन्तर दिखलाते हैं।
188103 पुरुष जब शास्त्रीय यत्न को शिथिल करता है, तब स्वाभाविक रागादि दोषों से असन्मार्ग में आसक्ति होने के कारण दारिद्रय, रोग, बन्धन आदि दुर्दशा में, जबकि अपने हाथ आदि भी अपने काबू में नहीं रहते, अंगुलियों को खूब तोड़ मरोड़कर बनाये गये चुल्लू के चुल्लूभर जल से मुँह में पडे हुए एक बूंद जल को भी दुर्लभ होने के कारण अधिक समझता है, वही जब शास्त्रीय प्रयत्न में दृढ़ रहता है, तब धर्म के उत्कर्ष से प्रियव्रत महाराज के समान सात द्वीपों की एक छत्र आधिपत्य दशा में अवश्य पोषणीय पुत्र आदि के लिए यथायोग्य दायभाग का विभाग करने में समुद्र, पर्वत, नगर और द्वीपों से व्याप्त विशाल पृथ्वी को भी अधिक नहीं समझता ॥२०॥
188104
188105 चौथा सर्ग समाप्त
188106 पाँचवाँ सर्ग पौरूष के प्रबल होने पर अवश्य फलप्राप्ति में एवं दैव की पुरुषार्थ से
188107 __ अभिन्नता में युक्ति और दृष्टान्तों का प्रदर्शन। पूर्व में जो यह कहा था कि दैव पौरुष से अतिरिक्त नहीं है, दैव से पौरुष प्रबल है और पौरुष से ही पुरुषार्थ की सिद्धि होती है, उक्त सबका युक्ति से समर्थन करने के लिए प्रतिज्ञा करते हैं।
188108 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : जैसे नीला, पीला आदि रंगों की अभिव्यक्ति में प्रकाश ही मुख्य कारण है, वैसे ही शास्त्र के अनुसार कायिक, वाचिक और मानसिक व्यवहार करनेवाले अधिकारी पुरुषों के सब पुरुषार्थों की सिद्धि में प्रवृत्ति ही मुख्य कारण है ॥१॥
188109
188110 विद्या तृप्ति आदि के समान दृष्टफलक है, उसके साधन में शास्त्रीय नियम का क्या उपयोग है ? इस पर कहते हैं।
188111 पुरुष जिसकी केवल मन से इच्छा करता है, शास्त्रानुसार कर्म से नहीं करता, वह उन्मत्त की चेष्टा ही करता है, वह पुरुषार्थ का साधन नहीं है, बल्कि मोह का साधन है। सारांश यह कि यद्यपि विद्या दृष्टफलक है, तथापि विद्या के साधन में अशास्त्रीय नियम कारण नहीं हो सकता, क्योंकि अन्वयव्यतिरेक नहीं है। शास्त्रीय यत्न का शास्त्रीय ही फल होता है और अशास्त्रीय यत्न का अशास्त्रीय ही फल होता है, इस प्रकार औचित्य के बल से भी व्यवस्था की सिद्धि होती है। जो आदमी जैसा प्रयत्न करता है, वह वैसा ही फल पाता है। प्राक्तन (पूर्व जन्म का) स्वकर्म ही दैव कहलाता है, उससे अतिरिक्त दैव कुछ नहीं है। पौरुष दो प्रकार का
188112
188113
188114 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण है-एक शास्त्रानुमोदित और दूसरा शास्त्रविरूद्ध । उनमें शास्त्रविरुद्ध कर्म अनर्थ का कारण है और शास्त्रानुमोदित कर्म परमार्थवस्तु की प्राप्ति का कारण है। कहीं पर सम और कहीं पर असम प्राक्तन और ऐहिक दो पुरुषार्थ भेड़ों की तरह परस्पर लड़ते हैं, उनमें जो कम बलवाला होता है, वह नष्ट हो जाता है। इसलिए पुरुष को शास्त्रीय प्रयत्न से सज्जन महात्माओं के संग के द्वारा वैसा उद्योग करना चाहिए जिससे कि इस जन्म का पौरुष पूर्व जन्म के पौरुष को शीघ्र जीत ले॥२-६॥
188115
188116 'त्रिभिऋणैऋणवान् जायते' इस श्रुति से मनुष्य, देवता आदि का ऋणी, सुना जाता है और 'तस्मादेषां तन्न प्रियमेतन्मनुष्या विदुयुः' (इसलिए देवताओं को यह प्रिय नहीं है कि मनुष्य आत्मतत्त्वज्ञानी होवें) ऐसी भी श्रुति है, इसलिए वे देवता अवश्य विघ्न करेंगे, उनके विघ्न करने पर किया गया प्रयत्न ही विफल हो जायेगा, ऐसी आशंका कर कहते हैं।
188117 सम और विषम अपना और दूसरे का पुरुषार्थ- ये दोनों भेड़ों की तरह लड़ते हैं उन दोनों में जो अतिबलवान् होता है, वह जीत जाता है। भाव यह है कि दोषों के रहते ही देवता विघ्न कर सकते हैं, अपने प्रयत्न से दोषोंपर विजय पाने से उनकी विघ्नशक्ति कुण्ठित हो जाती है|७॥
188118
188119 शास्त्रीय मार्ग में यत्न कर रहे लोगों को भी कभी कभी रोगादि अनर्थ क्यों प्राप्त होते हैं? ऐसी आशंका होने पर कहते हैं। _जहाँ पर शास्त्रानुमोदित पौरुष से भी विघ्नबाधा प्राप्त होती है, वहाँ पर अनर्थकारी अपने पौरुष को बलवान् समझना चाहिए ।।८॥
188120
188121 उसको भी जीत लेना चाहिए यह भाव है।
188122 अपने उत्कृष्ट पौरुष का अवलम्बन कर दाँतों से दाँतों को पीस रहे पुरुष को अपने शुभ पौरुष से विघ्न करने के लिए उद्यत पूर्व जन्म के अशुभ पौरुष को जीत लेना चाहिए। यह प्राचीन पौरुष मुझे प्रेरित करता है, इस प्रकार की बुद्धि को बलपूर्वक कुचल डालना चाहिए, क्योंकि वह प्रत्यक्ष प्रयत्न से अधिक बलवान् नहीं है । तब तक पौरुष पूर्वक भलीभाँति प्रयत्न करना चाहिए जब तक कि प्राक्तन (पूर्वजन्म का) अशुभ पौरुष स्वयं (卐) (निःशेष) शान्त हो जाय। इस जन्म के गुणों से (शुभ पौरुष से) पूर्वजन्म का दोष (अशुभ पौरुष) अवश्य नष्ट हो जाता है, इसमें कोई सन्देह नहीं है। आज के गुणों से (लंघन आदि से) कल के दोष का (अजीर्ण आदिका) क्षय इसमें दृष्टान्त है। पूर्व जन्म के दुरदृष्ट का ऐहिक शुभ कर्मों से सदा उद्योगशील बुद्धि द्वारा तिरस्कार कर अपने में संसार को तरने के लिए सम्पादनार्थ (मुक्त्यर्थ) शम, दम, श्रवण आदि सम्पत्ति के लिए यत्न करना चाहिए। आलसी पुरुष गदहे से भी निकृष्ट है, अतएव उद्योगहीन होकर गर्दभ तुल्य नहीं बनना चाहिए, किन्तु स्वर्ग और मोक्ष की सिद्धि के लिए शास्त्रानुसार सदा यत्न करना चाहिए॥९-१४॥
188123 जैसे विष्णु असुरों द्वारा प्रयुक्त माया
188124 म 'स्वयम्' विशेषण निःशेषतता का सूचक है, अन्य से शान्ति होने पर उसके (शामक अन्य के) हटने पर फिर उसका उद्भव हो सकता है वह न हो इसलिए 'स्वयम्' यह विशेषण दिया है।
188125
188126 रूप पिंजड़े से स्वयं बलपूर्वक निकल गये। अथवा जैसे सिंह मनुष्यों से बनाये गये बन्धरूप पिंजड़े से स्वयं बलपूर्वक निकल जाता है, वैसे ही मनुष्यों को पौरुषरूप यत्न का अवलम्बन कर इस संसाररूप गर्त से स्वयं बलपूर्वक निकल जाना चाहिए। अपने शरीर को प्रतिदिन नश्वर देखें, पशुओं के साथ समानता को छोड़ दें अर्थात् पशुता का स्वीकार न करें, किन्तु सत्पुरुषो के योग्य साधु संगम और सत्शास्त्रों का अवलम्बन करे । जैसे कीड़ा घाव में पीव आदि द्रव पदार्थ का आस्वादन करता है, वैसे ही घर में स्त्री, अन्न, पान आदि द्रव और कोमल पदार्थों का आस्वादन लेकर सम्पूर्ण पुरुषार्थों के साधनभूत यौवन को व्यर्थ नहीं कर देना चाहिए। शुभ पुरुष प्रयत्न से शीघ्र शुभ फल प्राप्त होता है और अशुभ पुरुष प्रयत्न से अशुभ फल मिलता है। पूर्वजन्म के शुभ और अशुभ पुरुष प्रयत्न के सिवा

दैव नाम की कोई वस्तु नहीं है। जो मनुष्य प्रत्यक्ष प्रमाण का त्याग कर अनुमान प्रमाण का अवलम्बन करता है, वह अपनी बाहुओं को ये सर्प है, ऐसा समझकर उनसे भयभीत होकर भागता है। विश्वामित्र आदि श्रेष्ठ पुरुषों ने पुरुष प्रयत्न से ही पुरुषार्थ (परम लक्ष्य) प्राप्त किया था, इस बात को न जाननेवाले अतएव मुझे दैव प्रेरित कर रहा है, ऐसा कहनेवाले दुर्बुद्धियों का मुख देखकर लक्ष्मी लौट जाती है। इसलिए पहले पुरुष प्रयत्न से नित्यानित्यवस्तु विवेक आदिचार साधनों का अवलम्बन लेना चाहिए और आत्मज्ञानरूपी महान् अर्थवाले शास्त्रों का विचार करना चाहिए। शास्त्रानुसार श्रवण, मनन आदि चेष्टाओं द्वारा परमार्थभूत आत्मतत्त्वका विचार न कर रहे अतएव उक्त पुरुषार्थसाधन से शून्य मूढ पुरुषों की अनन्त नरकों की हेतु होने के कारण अतिदुष्ट भोगेच्छा के लिए धिक्कार है। अर्थात् ऐसे पुरुष शोचनीय हैं ॥१५-२२॥

188127 ___ "एव' पद योग्य जन्म का लाभ होने पर भी पुरुषार्थ की सिद्धि न करने पर फिर पुरुषार्थ सिद्धि की दुर्लभता का द्योतक है। श्रुति भी है-'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः' अर्थात् यदि अधिकारी मनुष्य ने आत्मतत्त्व को जान लिया, तो मनुष्यजन्म की ठीक सार्थकता है, यदि आत्मतत्त्व को नहीं जाना, तो बड़ा भारी विनाश है-अविच्छिन्न जन्म, मरण, नरक आदि की परम्परा प्राप्त होती है।

188128 इतने समय तक पुरुषार्थ करना चाहिए, इस प्रकार अवधिका ज्ञान न होने के कारण वह अनन्त है और उसमें अति परिश्रम भी है, अतः उसमें कैसे प्रवृत्ति हो? इस पर कहते हैं।

188129 पौरुष निरवधिक नहीं है, साक्षात्कार का उदय ही उसकी अवधि है । वह प्रयत्न की भी अपेक्षा नहीं करता ॥२३॥

188130 __क्योंकि प्रत्यक्षावगमं धर्नं सुसुखं कर्तुमव्ययम्' (अनेक जन्मों से संचित निष्काम कर्म का फल गुरुद्वारा प्रदर्शित विचार से युक्त वेदान्तवाक्य से सुखपूर्वक प्राप्त किया जा सकता है) ऐसी स्मृति है। ___ यदि शंका हो कि उक्त 'प्रत्यक्षावगमम्' इत्यादि वाक्य पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति' (पूर्णाहूति से सम्पूर्ण कामों को प्राप्त करता है) इसके समान प्ररोचनामात्र है, क्योंकि अधिक श्रम होने पर ही अधिक फल प्राप्त होता है, ऐसा नियम है, तो उक्त नियम पर

188131

188132

188133 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण अन्वयव्यभिचार दर्शाते हैं॥

188134 ____ बड़े भारी प्रयत्न से भी पत्थर से रत्न नहीं प्राप्त हो सकता और रत्न की परीक्षा में निपुण व्यक्तियों को परिश्रम के बिना भी प्रचुर लाभ होता दिखाई देता है । इस प्रकार व्यतिरेक व्यभिचार भी समझना चाहिए। जैसे जल से घड़ा परिमित है एवं जैसे लम्बाई चौड़ाई आदि परिमाण से वस्त्र परिमित है, वैसे ही पुरुषप्रयत्न भी परिमाणस्थ (आत्मतत्त्वसाक्षात्काररूपी फल की अवधि में स्थित) एवं परिमित है, अर्थात् उसकी अवधि (सीमा) तत्त्वसाक्षात्कार है। उक्त पुरुषप्रयत्न यदि सत् शास्त्र, सत्संग और सदाचार से युक्त होता है, तो अपना फल (तत्त्वसाक्षात्कार) देता है, यह उसका स्वभाव है। यदि वह सत्शास्त्र, सत्संग और सदाचार से रहित होता है, तो उससे फल की सिद्धि नहीं होती। पौरुष का यह स्वरूप है, इस प्रकार व्यवहार कर रहे किसी भी पुरुष का प्रयत्न भी विफल नहीं होता। दीनता और दरिद्रता से उत्पन्न दुःख से पीड़ित हुए नल, हरिश्चन्द्र आदि श्रेष्ठ पुरुष भी अपने पुरुषप्रयत्न से ही देवराज के सदृश हो गये हैं ॥२५-२७॥

188135

188136 यदि बहुत परिश्रम की अपेक्षा नहीं है, तो पीछे पौरुष करेंगे, इसी समय उसकी क्या आवश्यकता है ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।

188137 बाल्यावस्था से लेकर भलीभाँति अभ्यस्त शास्त्र, सत्संग आदि गुणों द्वारा पुरुषप्रयत्न से (4) स्वार्थ (तत्त्वसाक्षात्कार) प्राप्त होता है, सहसा किये गये शास्त्राभ्यास, सत्संग आदि से वह प्राप्त नहीं किया जा सकता। वे तो कोमल काँटे के समान हैं। भाव यह कि जैसे कोमल काँटे से पैर में चुभा हुआ काँटा नहीं निकाला जा सकता वैसे ही सहसा अभ्यस्त शास्त्र आदि से तत्त्वसाक्षात्कार नहीं किया जा सकता। हम जीवन्मुक्त लोगों ने इस बात को प्रत्यक्षतः देखा है, उसका अनुभव किया है, सुना और साधनों से उपार्जित किया है, जो लोग उसे दैवाधीन कहते हैं, वे मन्दमति हैं और विनष्ट हैं ॥२८,२९॥

188138

188139 यदि ऐसा है, तो सभी लोग क्यों यत्न नहीं करते, इस पर कहते हैं।

188140 अनर्थ (दुर्गति) का कारण होने या अर्थ (उन्नति) का विघातक होने के कारण अनर्थकारी आलस्य यदि जगत् में न होता, तो कौन पुरुष बड़ा धनी और विद्वान नहीं होता अर्थात् सभी धनी और विद्वान होते । आलस्य के कारण ही यह सागरपर्यन्त सम्पूर्ण पृथिवी निर्धनों और नरपशुओं से परिपूर्ण है। इसलिए आलस्य का परित्याग कर बाल्यावस्था से ही मनुष्य को सत्संग, शास्त्राभ्यास आदि में जुट जाना चाहिए, यही सर्वश्रेष्ठ मार्ग है ॥३०॥

188141

188142 यद्यपि अत्यन्त बाल्यावस्था से सत्संग आदि नहीं किये जा सकते फिर भी यौवनारम्भ से ही प्रयत्न करना उत्तम है, ऐसा कहते हैं।

188143 चपल बालकों द्वारा की गई क्रीड़ाओं से अति चंचल बाल्यावस्था के बीत जाने पर गुरुसेवा

188144 जब तक आत्मतत्त्वसाक्षात्कार नहीं होता तभी तक पुरुषप्रयत्न करना अतीव आवश्यक है। आत्मतत्त्वसाक्षात्कार होने पर पुरुष के प्रयत्न की समाप्ति हो जाती है, इसलिए पुरुषप्रयत्न असीम नहीं है, किन्तु ससीम है।

188145

188146 आदि में समर्थ भुजाओं से अलंकृत अवस्था से (यौवनावस्था से) लेकर पद-पदार्थ ज्ञान में निपुण (व्युत्पन्न) पुरुष गुरु, सतीर्थ्य, अपने से अधिक ज्ञाताओं के संग से अपने गुणों का (भक्ति, दया आदि का), दोषों का (राग-द्वेष आदि का) विचार (शान्ति आदि से अन्त में कल्याण होता है और राग आदि से अनर्थ की प्राप्ति होती है, इस प्रकार का पर्यालोचनरूप विचार) करें॥३१॥

188147 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : महामुनि श्रीवसिष्ठजी के यों कहने पर दिन बीत गया और सूर्य भगवान अस्ताचल के शिखर पर गये। मुनिसभा महामुनि वसिष्ठजी को प्रणाम कर सायं सन्ध्योपासना, अग्निहोत्र आदि करने के लिए स्नानार्थ चली गई और रात्रि बीतने पर सूर्योदय होते-होते श्रीवसिष्ठजी के पास पुनः आ गई (8) ॥३२॥

188148

188149 पाँचवाँ सर्ग समाप्त

188150 छठा सर्ग जहाँ प्रयत्न करने पर भी कार्य विनाश होने पर प्रबल दैव कार्य विनाशक माना जाता है,

188151 वहाँ पर विघातक अन्य पुरुष का प्रयत्न ही 'दैव' शब्द से कहा जाता है

188152 अथवा अपना प्राक्तन बलवान् पौरुष ही दैव कहा जाता है। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्र पौरुष से अतिरिक्त दैव कोई वस्तु नहीं है, इसलिए पूर्वजन्म में किया गया पुरुषप्रयत्न ही दैव है। अतएव मैं दैव के आधीन हूँ, स्वतन्त्र नहीं हूँ, ऐसी बुद्धि का सज्जन संगति एवं सत्शास्त्र के अभ्यास से सर्वथा परित्याग कर अधिकारी मनुष्य को इस संसारसागर से अपना उद्धार करना चाहिए। जैसा जैसा प्रयत्न होगा वैसा वैसा शीघ्र फल होगा, इसीका नाम पौरुष है और उसीको दैव भी कहते है, दैव और पौरुष में कोई अन्तर नहीं है। जैसे दुःख के समय में दुःख से 'हा कष्ट' कहा जाता है, वैसे ही 'हा कष्ट' शब्द का ही दूसरा पर्याय 'हा दैव' भी है अर्थात् दुःखरूप से परिणत अपना प्राक्तन कर्म'हा कष्ट' शब्द से कहा जाता है और वही 'दैव' है। दैव अपने प्राक्तन कर्म से भिन्न नहीं है। जैसे प्रबल पुरुष बालक को जीत लेता है, वैसे ही वह भी प्रबल पौरुष से जीता जा सकता है। जैसे कल का दुराचरण आज के सुन्दर सदाचरण से शुभता को प्राप्त होता है, वैसे ही प्राक्तन अशुभ कर्म की अशुभता वर्तमान शुभ कर्म से नष्ट हो जाती है। जो लोग तुच्छ विषयसुख के लोभ में पड़कर प्राक्तन कर्मरूपी दैव को जीतने के लिए प्रयत्न नहीं करते तथा सदा दैव के भरोसे बैठे

188153 इसकी व्याख्या यों भी है वाल्मीकिजी ने कहा, यह अरिष्टनेमि के प्रति देवदूत की उक्ति है. वाल्मीकिजी के उक्त प्रकार से भरद्वाज के प्रति कहने पर दिन अस्त हो गया, सूर्य भगवान अस्ताचल के शिखर चले गये एवं मुनियों की सभा वाल्मीकिजी को नमस्कार कर सायंकालीन सन्ध्योपासना, अग्निहोत्र आदि करने के लिए स्नानार्थ चली गई और रात्रि के बीतने के अनन्तर सूर्योदय होनेपर पुनःवाल्मीकिजी के पास आ गई । टीकाकार का कहना है कि यदि इस प्रकार अर्थ न किया जायेगा तो आगे तत्-तत् स्थलों में जो दशरथ सभा के उत्थान का वर्णन, आह्निक कर्मानुष्ठान वर्णन, रात्रि में राम आदि के साथ श्रुत अर्थ के चिन्तन का वर्णन, एवं प्रातः सूर्योदय

188154 आदि का वर्णन किया गया है, वह असंगत हो जायेगा।

188155

188156

188157 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण रहते हैं, वे बेचारे पामर और मूर्ख हैं॥१-६॥

188158

188159 जहाँ कहीं दैव की प्रबलता प्रसिद्ध है, वहाँ पर भी पौरुष की ही प्रबलता है, यह कहते हैं।
188160 यदि कहीं पर पुरुषप्रयत्न से किया गया कर्म दैव से (भाग्य से) विनष्ट हो जाय, तो वहाँ पर भी नाश करनेवाले के पौरुष को बलवत्तर समझना चाहिए ॥७॥
188161

188162 पुरुष के अधीन जो विषय हैं, उन्हीं में ऐसा हो सकता है, जो पुरुष के अधीन नहीं है, वे तो दैव पर ही निर्भर हैं - इस पर कहते हैं।
188163 जहाँ एक टहनी में लगे हुए दो फलों में एक फल खोखला (रसशून्य) होता है वहाँ पर उसके रस का उपभोग करनेवाले मनुष्य या कीड़े आदिका, पूर्वजन्म का या इस जन्म का, प्रयत्न ही (पौरुष ही) उसके रस का विनाशक होता है। यहाँ पर जगत् में संसिद्ध पदार्थ भी विनाश को प्राप्त हो जाते हैं, वहाँ पर विनाश करनेवाले का प्रयत्न अधिक बलवान् है, यह समझना चाहिए। पूर्वजन्म के और इस जन्म के कर्म (पौरूष) दो भेड़ों की भाँति परस्पर लड़ते हैं, उनमें जो बलवान् होता है, वही दूसरे को क्षणभर में पछाड़ देता है। राजवंश के न रहने पर मन्त्री आदि द्वारा प्रेरित अलंकृत हाथी किसी भिक्षुक को लाकर जो बलात् राजा बना देता है, वह मन्त्री, हाथी और नगरवासियों के प्रयत्न का महान् बल है । भाव यह कि भिक्षुक का राज्यप्राप्ति के अनुकूल पूर्वजन्म का पुण्य होने पर भी मन्त्री आदि का पौरुष भी उसमें अन्यतर कारण कहा जा सकता है। यदि मन्त्री लोग हाथी को भेजना आदि उद्योग न करते, तो भिक्षुक का लड़का कदापि राजा न हो सकता। निस्सन्देह मन्त्रियों का पुरुषप्रयत्न भिक्षुक के राज्यलाभ में सहकारी कारण है और भिक्षुक का बलवान् पुण्य मुख्य कारण है। यह अवश्य स्वीकार करना होगा कि पुरुषप्रयत्न ही एक ऐसी चीज है जो साधारण व्यक्ति को भी बड़ा से बड़ा पद प्रदान करा सकती है। जैसे पुरुषप्रयत्न से भक्षण करने योग्य अन्न को मुँह में दबाकर फिर दाँतों से चूर चूर किया जाता है वैसे ही बलवान् पुरुष पौरुषका अवलम्बन कर दुर्बल को पीस डालता है। अतः प्रयत्नशील महाबली पुरुषों के अल्प बलवाले पुरुष उपभोग होते हैं, इसलिए वे उनको ढेले के सदृश अपनी इच्छानुसार कर्म में नियुक्त करते हैं। असमर्थ और अल्पबुद्धि पुरुष बलवान् और बुद्धिमान् पुरुष के पौरुष को तत् तत् पुरुषप्रयत्न को, चाहे वह दृश्य हो चाहे अदृश्य, अपनी अज्ञानता के वश उसे 'दैव' या अदृष्ट समझता है। उन समर्थप्राणियों में जो अधिक बलवान् प्राणी होता है, वह औरों का नियन्ता होता है, यह बात सभी विद्यमान प्राणियों में परस्पर स्पष्ट है; दैव कोई वस्तु नहीं है, यह निश्चित है। भाव यह कि पूर्वोक्त समर्थ पुरुषों की अपेक्षा अधिक समर्थ अन्य पुरुष भी हैं, वे उनके उपर शासन करते हैं। अतएव वर्तमान प्राणियों में इस प्रकार पुरुषप्रयत्न ही दिखाई देता है, उससे अन्य कुछ नहीं दिखाई देता। अतः दैव कोई पदार्थ नहीं है, यही समझना युक्तियुक्त है। शास्त्र, मन्त्री, हाथी और नगरवासियों की एकमत्य को प्राप्त हुई स्वाभाविक बुद्धि ही भिक्षुक को राजा बनानेवाली और प्रजा की रक्षिका है।।८-१६॥
188164

188165 अन्य के पौरुष से अन्य को फल की प्राप्ति होने पर व्यभिचार की आशंका कर कहते हैं।
188166

188167 अथवा, जहाँ कहीं अलंकृत हाथी से भिक्षुक राजा बनाया जाता है, वहाँ पर भिक्षुक का पूर्वजन्म का प्रबल पौरुष भी कारण है। इस जन्म में किया गया प्रबल पुरुषप्रयत्न अपने बल से पूर्वजन्म के पौरुष को नष्ट कर देता है और पूर्वजन्मका प्रबल पौरुष इस जन्म के पौरुष को अपने बल से नष्ट कर देता है। वही पौरुष सदा विजयी होता है, जो उद्वेग से रहित है। इसी जन्म का ही पौरुष उद्वेगशून्य हो सकता है, पूर्वजन्म का नहीं; क्योंकि वह पहले ही विच्छिन्न हो चुका है, यह भाव है॥१७,१८॥
188168 दोनों (ऐहिक और प्राक्तन) पौरुषों में से ऐहिक पौरुष ही प्रत्यक्षतः बलवान् है, इसलिए जिस प्रकार युवक द्वारा बालक जीता जा सकता है, वैसे ही इस जन्म के प्रयत्नों द्वारा दैव (पूर्वजन्म का प्रयत्न) जीता जा सकता है ॥१९॥
188169

188170 ओले आदि गिरने से खेती के विनाश आदि में इससे विपरीत ही (पौरुष से दैव ही प्रबल) देखा जाता है, ऐसी आशंका करके उक्त दृष्टान्त भी हमारे अभीष्ट की ही सिद्धि करता है, ऐसा कहते हैं। ___ जैसे मेघ किसानों द्वारा वर्ष भर में कमाई गई खेती को एक ही दिन में विनष्ट कर देता है, यह मेघ का ही पुरुषार्थ है, वैसे ही और जगह भी समझना चाहिए जो अधिक प्रयत्न करता है, उसकी जीत होती ही है। वस्तुतः तो वहाँ पर भी किसान का पूर्व जन्म का पुरुषप्रयत्न ही अदृष्ट द्वारा कारण है । क्रमशः उपार्जित धन का विनाश हो जाने पर भी खेद नहीं करना चाहिए जहाँ पर अपना कुछ वश नहीं चलता, वहाँ पर क्या खेद करना? वहाँ पर पुनः उद्योग करना ही उचित है। जिस कार्य को हम लोग कर नहीं सकते, जो हमारी शक्ति के बाहर है, उसके लिए यदि हम दुःख करें, तो हमने मृत्यु का विनाश नहीं किया, वह कभी न कभी हमें मार डालेगा,यों सोच कर प्रतिदिन रोना चाहिए। इस संसार के सम्पूर्ण पदार्थ देश, काल, क्रिया
188171 और द्रव्य के अनुसार स्फूर्ति को प्राप्त होते हैं, जिस विषय में मनुष्य अधिक प्रयत्न करता है, उसमें विजयी होता है ॥२०-२३॥
188172

188173 जिस देश में जिस काल में प्रयत्न विफल हो जाय, उसका त्याग कर दूसरे देश में, दूसरे काल में, दूसरी क्रिया से और दूसरे द्रव्य से पुनः प्रयत्न करना चाहिए, क्योंकि पूर्व आदि दिशाओं में विघ्न आने पर भी श्रीविश्वामित्रजी के तप की उत्तर दिशा में सिद्धि हुई थी, यह
188174 तात्पर्य है।
188175 इसलिए अधिकारी मनुष्य को पुरुषार्थ का अवलम्बन कर, सत् शास्त्रों के अभ्यास और सत्संगति द्वारा बुद्धि को निर्मल बना कर संसाररूप सागर से अपना उद्धार करना चाहिए। ये इस जन्म और पूर्व जन्म के दोनों पौरुष पुरुषरूपी अरण्य में उत्पन्न फल देने में समर्थ वृक्ष हैं, उनमें से जो अधिक बलवान् होता है, वह विजयी होता है। यहाँ पर जड़ का उच्छेद होने से एक के सूखने पर दूसरे का उगना जय है। जो पुरुष अपने ऐहिक शुभ कर्मों से पूर्वजन्म के तुच्छ कर्म का विनाश नहीं करता, वह अज्ञानी जीव अपने सुख और दुःख में असमर्थ है, भाव यह कि ऐसे लोग अपने दुःख के परिहार में और सुख के उत्पादन में अत्यन्त उदासीन हैं। वह पुरुष ईश्वर की प्रेरणा से पुण्य और पाप के बिना ही स्वर्ग अथवा नरक को जाता है, वह सदा
188176

188177

188178 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण पराधीन रहता है, वह सचमुच पशु ही है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है। जो पुरुष उदार स्वभाव से प्रयत्न करने में कुशल और सदाचारी हैं, वे पुरुष जैसे सिंह अपने उद्यम से पिंजड़े से निकल जाता है, वैसे ही जगन्मोह से निकल जाते हैं। जो पुरुष कर्म का त्यागकर कोई पुरुष (ईश्वर) मुझे प्रेरित कर रहा है, इस प्रकार अनर्थकारिणी कुकल्पना में स्थित है, उसका दूर से ही त्याग कर देना चाहिए, वह नराधम है ॥२४-२९॥
188179

188180 (शंका - एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते' (यही उस पुरुष से अच्छे कर्म करवाता है, जिसका इस लोक से उद्धार करने की इच्छा करता है) ''य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनमन्तरो यमयति' (जो अन्तर्यामी आत्मा में स्थित होकर आत्मा का नियन्त्रण करता है), ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' (हे अर्जुन, ईश्वर सब प्राणियों के हृदय में स्थित है) इत्यादि श्रुति और स्मृतियों से विरुद्ध ईश्वर का अपलाप कर जीव की स्वतन्त्रता कैसे कहते हैं?
188181 समाधान - आप भी 'यथाकारी यथाचारी तथा भवति तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति (जैसा करता है वैसा होता है, साधुकर्मकारी साधु होता है और पापकर्मकारी पापी होता है), 'यजेत् जुहुयाद् दद्यात्' (यज्ञ करें, हवन करें, दान दें) 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' (आत्मा कर्ता है, क्योंकि कर्ता को अपेक्षित उपायों का बोध करानेवाला विधिशास्त्र निरर्थक हो जायेगा), 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः' (ईश्वर जीवों के न कर्तृत्व की सृष्टि करते हैं और न कर्मों की सृष्टि करते हैं) इत्यादि श्रुति और स्मृति से विरुद्ध जीवकी परतन्त्रता का प्रतिपादन कैसे करते हैं ? अस्वतन्त्र जीव कर्ता नहीं हो सकता, क्योंकि यदि अस्वतन्त्र को कर्ता मानेंगे, तो "स्वतन्त्रः कर्ता' इस शास्त्र से विरोध होगा। बलवान् ईश्वर की अधीनता में स्थित पुरुष सैकड़ों विधियों और हजारों निषेधों से न तो किसी कर्म में प्रवृत्त किया जा सकता है और न निवृत्त किया जा सकता है। दूसरी बात यह भी है कि ईश्वर द्वारा जबरदस्ती ब्रह्महत्या आदि दुष्कर्मों में प्रवृत्त कराया गया जीव कैसे अपराधी होगा और स्वयं ही लोगों को बुरे कर्मों में प्रवृत्त कराकर उन्हें नरकमें गिरा रहे भगवान् वैषम्य और नैघृण्य दोष के भागी क्यों न होंगे? और अन्तर्यामी ब्राह्मण के अन्त में 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता' इत्यादि से जीवके अपलाप द्वारा ईश्वरस्वातन्त्र्यका समर्थन कैसे संगत होगा? __यदि कहिये केवल अज्ञ पुरुष की दृष्टि का अवलम्बन कर कर्मकाण्डप्रवृत्ति में जीवस्वातन्त्र्यवाद है, उसको शिथिल कर सम्पूर्ण भूतों में एकात्म्यज्ञान के लिए प्रवृत्त विवेकदृष्टि का अवलम्बन कर ईश्वरस्वातन्त्र्यवाद है, उसके फलभूत ज्ञान से प्राप्त विवेकदृष्टि
188182 का अवलम्बन करके 'तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (यह ब्रह्म कारणशून्य, कार्यरहित, अनन्तर, अबाह्य, सर्वरूप से सबका अनुभव करनेवाला है), 'न कर्तृत्वं न कर्माणि' इत्यादि श्रुतिवाद और स्मृतिवाद है। जैसे स्वप्न और दर्पण आदि में काष्ठहस्ती के धावन को हस्ती की दृष्टि से देखने पर हस्ती ही दौड़ता है न कि काष्ठ, काष्ठ
188183

188184 की दृष्टि से देखने पर काष्ठ ही दौड़ता है न कि हस्ती, परमार्थदृष्टि से देखनेपर तो न हस्ती है, न काष्ठ है और न धावन क्रिया ही है, केवल अविकृत पुरुष, दर्पण आदि ही हैं, वैसे ही ये वाद है, तो मोक्ष के उपाय के प्रवर्तक श्रीवसिष्ठजी का प्रस्तुत उपदेश अज्ञ पुरुषों के लिए है, इसलिए यहाँ पर ईश्वरस्वातन्त्र्यवादका निराकरण उचित ही है। भगवान श्रीशंकराचार्यजी का भाष्य भी है-'तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोशास्त्राणि विधिनिषेधमोक्षपराणि' (इस अविद्यारूप आत्मा और अनात्मा के अन्योन्याध्यास का अवलम्बन कर सभी प्रमाण, प्रमेय आदि लौकिक व्यवहार और विधि, निषेध तथा मोक्षपरक सम्पूर्ण शास्त्र भी प्रवृत्त हैं)।
188185 इस प्रकार अज्ञानी जीव की दृष्टि से सिद्ध जीवस्वातन्त्र्य-पक्ष में प्राप्त कर्मों के अनुसार नियन्त्रण करनेवाले ईश्वर में वैषम्य और नैघृण्य दोष नहीं हैं, यह भाव है।
188186 __ संसार में हजारों जो व्यवहार हैं, उनमें लाभ और हानि हुआ करते हैं। उनमें राग और द्वेष का त्यागकर शास्त्रानुसार प्रयत्न करना चाहिए। कभी विच्छिन्न न हुई शास्त्रानुकूल अपनी मर्यादा का त्याग न कर रहे पुरुष को जैसे सागर में रत्न प्राप्त होते हैं, वैसे ही सम्पूर्ण

अभीष्ट प्राप्त होते हैं। जिनसे सुखप्राप्ति और दुःखनिवृत्ति होती है, उन अवश्य कर्तव्य कार्यों में प्रयत्नपूर्वक सदा तत्पर रहने को ही विद्वान लोग पौरुष कहते हैं, उक्त तत्परता यदि शास्त्रानुसार हो, तो वह परमपुरुषार्थकी साधक होती है । देहसंचालनरूप क्रिया से (गुरु सेवारूप कार्य से), सज्जनों के समागम एवं आत्मस्वरूप का प्रतिपादन करनेवाले सतशास्त्रों के अभ्यास से असंभावना, विपरीत भावना आदि दोषों के निराकरणपूर्वक तीक्ष्ण हुई बुद्धि से आत्मा का जो स्वयं उद्धार किया जाता है, वह स्वार्थसाधकता है। विद्वान लोग अन्तरहित एवं अज्ञानकृत विषमता से शून्य परमार्थ वस्तु को (ब्रह्म) जानते हैं । उक्त परमार्थ वस्तु जिनसे प्राप्त हो, उन शास्त्र और साधुओं की सदा सेवा करनी चाहिए। जो दोनों लोकों मे हित करनेवाला पुरुष प्रयत्न है, देवलोक के भोग से अवशिष्ट वही पूर्वजन्म का पौरुष देवलोक से यहाँ आये हुए पुरुष का 'दैव' कहलाता है। यह ठीक है, इसमें किसी प्रकार का सन्देह नहीं है

188187 और इसकी हम निन्दा भी नहीं करते हैं। जो लोग मूढ़ों द्वारा अपनी कपोलकल्पना से गढ़े हुए 'दैव' को मानते हैं, वे विनाश को प्राप्त हो गये हैं,यों हम उनकी निन्दा करते हैं। सदा अपने पुरुषप्रयत्न से ही दोनो लोकों में हित होता है, जैसे कलका दुष्कर्म आजके सत्कर्म से शोभा को प्राप्त होता है, वैसे ही वर्तमान जन्म के शुभ कर्मों से पूर्वजन्म के दुष्कर्म शोभा को प्राप्त हो जाते हैं। जो मनुष्य प्रयत्नपूर्वक शुभ कार्य में संलग्न होता है, उसका फल हाथ में रक्खे हुए

188188 आँवले के समान पौरुष से ही साफ देखा गया है। जो प्रत्यक्षका त्यागकर दैवरूप मोह में निमग्न होता है वह परम मूढ़ है। हे श्रीरामचन्द्र, इसलिए अपनी कोरी कपोलकल्पना से उत्पन्न अतएव मिथ्याभूत सम्पूर्ण कारण और प्रयोजनोंसे रहित 'दैव' की उपेक्षा कर अपने पौरुष का अवलम्बन करो ॥३०-३९॥

188189

188190 वह पौरुष क्या है, जिसके अवलम्बन के लिए आप उपदेश देते है? इस पर कहते हैं। वेद-शास्त्रों द्वारा और महापुरुषों के शुभ आचार से अति विस्तृत विविध देश धर्मों द्वारा१२६

188191

188192 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण समर्थित जो चित्तशुद्धिरूप और ज्ञानरूप अति प्रसिद्ध फल है, उसकी हृदय में अति उत्कट अभिलाषा होने पर उसको प्राप्त करने की इच्छा से चित्त में क्रिया होती है, उसके अनन्तर इन्द्रिय, हाथ, पैर आदि में क्रिया होती है, तब पुरुष श्रवण, मनन आदि करता है, इसीको पौरुष कहते हैं । अधिकारी पुरुषका जन्म पुरुषार्थकी सिद्धि होने पर ही सफल होता है, अन्यथा नहीं, यह जानकर सदा आत्मप्रयत्न में संलग्न रहना चाहिए। तदुपरान्त इस प्रयत्नपरायणता को सत्शास्त्रों के अभ्यास, सन्त महात्माओं और विद्वानों की सेवा द्वारा आत्मज्ञानरूप फलप्राप्ति से सफल बनाना चाहिए। यदि पौरुष का अवलम्बन किया जाय, तो वह अवश्य देव को जीत लेता है, इस प्रकार दैव और पौरुष के बलाबल के विचार से भव्य, शम, दम आदि साधनों से सम्पन्न एवं श्रेष्ठ पुरुषों की सेवा में नित्य संलग्न अधिकारी पुरुषों को श्रवण, मनन आदि द्वारा तत्त्वज्ञानकी प्राप्ति के लिए उद्यम करना चाहिए। यह अधिकारी जीव को इस जन्म में सम्पादन करने योग्य सहज पौरुष ही परम पुरुषार्थलाभ का हेतु है, ऐसा निश्चय कर सदा आनन्दमग्न सर्वोत्कृष्ट ब्रह्मवेत्ताओं कीशुश्रूषारूप अमोघ मधुर उत्तम औषधि

188193 से विविध जन्ममरणपरम्परारूप भवरोग को शान्त करें॥४०-४३॥

188194

188195 छठा सर्ग समाप्त

188196 सातवाँसर्ग प्रचुर उदाहरण और प्रत्युदाहरणों तथा युक्तियों से पौरुष की प्रधानता का समर्थन। दैव का निराकरण कर पहले जो पौरुषप्रधानता का समर्थन किया गया था, उसीको उदाहरण और प्रत्युदाहरण द्वारा दृढ़ करनेवाले श्रीवसिष्ठजी उपपत्तिपूर्वक हितोपदेशद्वारा अधिकारियों को पुरुषार्थ की ओर आकृष्ट करते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, रोगरहित, स्वल्प मानसिक पीड़ा से युक्त देह को प्राप्त कर आत्मा में इस प्रकार चित्त की एकाग्रता करे कि जिससे फिर जन्म ही न हो। जो पुरुष पौरुष से दैव को जीतने की इच्छा करता है, उसके इस लोक में और परलोक में सम्पूर्ण मनोरथ पूर्ण हो जाते हैं। जो लोग उद्यम का परित्याग कर दैव पर निर्भर रहते हैं, वे आत्मशत्रु अर्थ, धर्म, काम और मोक्ष का विनाश करते हैं। पुरुषार्थ और उसके साधनों की स्फूर्ति संवित्रस्पन्द है उससे उनके साधन की इच्छा से जन्य प्रयत्न मनःस्पन्द है अर्थात् दृढ़संकल्प, उससे कर्मेन्द्रियों और अंगों के संचालन की प्रवृत्ति इन्द्रियस्पन्द है अर्थात् कार्यप्रवृत्ति या अनुष्ठान में रत होना। बुद्धि, मन और कर्मेन्द्रियोंकी उक्त चेष्टाएँ पौरुष के रूप हैं उक्त पुरुषप्रयत्नों से ही संकल्पित फल की प्राप्ति होती है। साक्षी चेतन में पहले जैसी विषयाभिव्यक्ति (विषय ज्ञान) होती है, वैसी ही मन में क्रिया होती है, मन के व्यापार के अनुसार कर्मेन्द्रियों में व्यापार होता है, कर्मेन्द्रियों के व्यापार के अनुरूप शारीरिक क्रिया के अनुसार ही फल की सिद्धि होती है। लोक में लौकिक या वैदिक फल के लिए जहाँ जैसे जैसे पुरुषप्रयत्न की आवश्यकता होती है वहाँ वैसे ही पुरुषप्रयत्न के उपयोग से फल की

188197

188198 सिद्धि होती है यह बात बच्चों तक को विदित है। जैसे ध्यान आदि में मानसिक प्रयत्न ही प्रधान है, आसन तथा मौन उसके अंग हैं, स्तुति करने में वाचिक प्रयत्न प्रधान हैं, एकाग्रता

188199 और ध्येय देवता की अभिमुखता उसके अंग हैं, यात्रा आदि में कायिक प्रयत्न ही प्रधान है, वाणी और मन का नियन्त्रण उसके अंग हैं। कहीं पर दो दो प्रयत्न प्रधान रहते हैं, कहीं पर तीन प्रयत्न प्रधान रहते हैं, इस प्रकार सब जगह पौरुष ही देखा जाता है, दैव तो कहीं देखा नहीं गया, इसलिए वह असत् है । हे श्रीरामजी, पुरुषप्रयत्न से ही बृहस्पति देवताओं के गुरु बने और पुरुषार्थ से ही शुक्राचार्यने दैत्यराजों का गुरुत्वपद प्राप्त किया था । दीनता, दरिद्रता आदि दुःखों से पीड़ित हुए भी अनेक महापुरुष अपने पौरुष से (प्रयत्न से) ही महेन्द्र के सदृश ऐश्वर्यशाली हो गये हैं । हरिश्चन्द्र, नल, युधिष्ठिर आदि का इतिहास इस बात का साक्षी है । महासम्पत्तियों का उपभोग करनेवाले तथा उन विपुल वैभवों के अधिपति जिनका कि स्मरण करने में आश्चर्य होता है, नहुष आदि महापुरुष अपनेही पौरुषदोष से नरकगामी हुए, उत्कट पद से भ्रष्ट हुए। सभी प्राणी हजारों सम्पत्तियों

188200 और विपत्तियों को और विविध दशाओं को अपने भले बुरे पुरुषप्रयत्न से ही पार करते हैं। हे रामचन्द्रजी, शास्त्राभ्यास, गुरुउपदेश और अपना परिश्रम इन तीनों से ही पुरुषार्थ की सिद्धि देखी जाती है, लौकिक पुरुषार्थ अपने परिश्रम से ही सिद्ध होते है, यज्ञ, याग आदि अपने परिश्रम और शास्त्र की सहायता से सिद्ध होते हैं और ज्ञान अपने परिश्रम, शास्त्र की सहायता तथा गुरु के उपदेश से सिद्ध होता है, इस प्रकार की तीन सिद्धियाँ पुरुषार्थ से ही देखी जाती हैं, दैव से सिद्धियाँ कभी नहीं देखी गई। अपना अभ्युदय चाहनेवाला पुरुष अशुभ कर्मों में संलग्न मन को प्रयत्न से शुभ कर्मों में लगाये, यह सम्पूर्ण शास्त्रों के सारांश का संग्रह है । वत्स, जो वस्तु कल्याणकारी है, तुच्छ नहीं है (सर्वोत्कृष्ट है), जो विनाश रहित (अविनाशी) है, उसीका प्रयत्न से सम्पादन करो, ऐसा उपदेश गुरुजन सदा देते हैं। जैसे-जैसे मैं प्रयत्न करूँगा, वैसे वैसे ही मुझे शीघ्र फल प्राप्त होगा, ऐसा निश्चय करके मैं प्रयत्न से शुभ फल का भाजन हुआ हूँ, दैव से मेरा कुछ भी उपकार नहीं हुआ। पौरुष से पुरुषों को अभीष्ट पदार्थ प्राप्त होते हैं और पौरुष से बुद्धिमान् जनों के पराक्रम की वृद्धि होती है । दैव तो दुःखसागर में डूबे हुए दुर्बलचित्तवाले लोगों के आँसू पोंछना मात्र है और कुछ नहीं है, भाव यह कि दुःखी लोगों को समझाने बुझाने और ढ़ाढ़स बाँधने के लिए लोग दैव-दैव पुकारते हैं। लोक में प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से पुरुषप्रयत्न का फल अन्य देश में गमन आदि सब लोगों को सदा दिखाई देता है। यदि पुरुष पौरुष का अवलम्बन नहीं करे, तो उसका अन्य देश में गमन कैसे हो सकता है? जो पुरुष भोजन करता है वही तृप्त होता है, जो भोजन नहीं करता वह कभी भी तृप्त नहीं हो सकता, जो चलता है वही अन्य देश में पहुँचता है, गमन न करनेवालों की कदापि अन्य देशमें गति नहीं हो सकती, जो वक्ता है, वही बोल सकता है, जो अवक्ता है वह क्या बोलेगा ? इससे सिद्ध है कि पुरुषों का पुरुषप्रयत्न ही सफल है, दैव नहीं। पौरुष से ही बुद्धिमान् पुरुष बड़े भीषण संकटों को बात

188201

188202

188203 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण ही बात में पार कर जाते हैं, न कि पौरुषरहित (अकर्मण्यतारूप) दैव पर निर्भर होकर । जो पुरुष जैसा-जैसा प्रयत्न करता है, उसे वैसा-वैसा फल प्राप्त होता है, इस लोक में जो हाथ पर हाथ रखकर चुपचाप बैठा रहता है, उसे तनिक भी फल नहीं मिल सकता। हे राम, शुभ पुरुषार्थ से (पौरुष से) शुभ फल मिलता है और अशुभ पुरुषार्थ से अशुभ फल मिलता है, तुम्हें जैसे फल की अभिलाषा हो वैसे पुरुषार्थ का अवलम्बन कर उस फल के भागी बनो । पुरुषार्थी पुरुषों को देश और काल के अनुसार पुरुषप्रयत्न से कभी शीघ्र और कभी कुछ विलम्ब से जिस फल की प्राप्ति होती है, उसी को अज्ञानी उद्यमहीन व्यक्ति 'दैव' कहते हैं। न तो 'दैव' का नयनों से दर्शन होता है, न वह कहीं स्वर्ग आदि अन्य लोक में ही स्थित है। पुरुषार्थी का स्वर्गलोक में स्थित कर्मफल ही दैवनाम से पुकारा जाता है। इस लोक में पुरुष पैदा होता है, बढ़ता है, फिर वृद्ध होता है, पर उस पुरुष में जैसे वृद्धास्था, यौवन और बाल्यावस्था दिखाई देती है, वैसे दैव नहीं दिखाई देता । अपने अभीष्ट को प्राप्त करानेवाली कार्यमात्रतत्परता को विद्वान लोग पौरुष कहते हैं, उसीसे सब कुछ प्राप्त किया जाता है । एक स्थान से दूसरे स्थान की प्राप्ति पैरों के पुरुषार्थ से होती है, हाथ का किसी वस्तु को पकड़ना हाथ के पौरुष से होता है और इसी प्रकार अन्यान्य अंगों के अन्यान्य व्यापार (चेष्टाएँ) पौरुष से ही होते हैं, दैव से नहीं । अनभीष्ट पदार्थ की प्राप्ति करानेवाले कार्य में जो संलग्नता है, वह उन्मत्त की चेष्टा है, उससे कोई भी शुभ फल प्राप्त नहीं होता, अशुभ (नरकपात आदि) फल ही प्राप्त होता है। देहचालनपरम्परारूप गुरुसेवा और श्रवण आदि क्रिया से तथा सज्जनसंगति और शास्त्रपरिशीलन आदि से तीक्ष्ण हुई बुद्धि से जो स्वयं अपनी आत्मा का उद्धार किया जाता है, वही स्वार्थसाधकता है। अज्ञानकृत विषमता की निवृत्ति से उपलक्षित अनन्त आनन्दरूप अपने परमार्थ को जो जानते हैं और जिनसे उक्त आनन्द प्राप्त किया जाता है, उन शास्त्र और महात्माओं की प्रणिपातपूर्वक सेवा करनी चाहिए । बार-बार सज्जनसंगति का फल उनके तुल्य शील स्वभाव की प्राप्ति है और शास्त्राभ्यास का फल शास्त्र तात्पर्यज्ञान है । बुद्धि से सत् शास्त्राभ्यासरूप गुण होता और सत् शास्त्र के अभ्यास आदि से बुद्धि की वृद्धि होती है। जैसे वर्षाकाल में तालाब और कमल परस्पर की शोभा बढ़ाते हैं, वैसे ही चिरकाल के अभ्यास से मति और मति से शास्त्राभ्यास की वृद्धि होती है। भाव यह कि मनुष्य जैसे जैसे गुरुसेवा और शास्त्राभ्यास में तत्पर होता है वैसे वैसे उसका बोध बढ़ता है और जैसे-जैसे बोध की अभिवृद्धि होती है वैसे वैसे गुरु और शास्त्र में विश्वास बढ़ता है। उनकी वृद्धि होने पर सुख की वृद्धि होती है, तदनन्तर उत्तरोत्तर भूमिका में आरूढ़ होता है ॥१-२९॥

188204

188205 तत्त्वबोध की वृद्धि के लिए बहुत कालतक यत्न करना चाहिए ऐसा कहने के लिए उक्त बात को ही पुनः कहते हैं।
188206 बाल्यावस्था से लेकर पूर्णरूप से अभ्यस्त शास्त्र एवं सत्संग आदि गुणों से पौरुष द्वारा अपना हितकारी स्वार्थ सिद्ध होता है। भगवान विष्णु ने पौरुष से ही दैत्यों के ऊपर विजय
188207
188208 प्राप्त की, पौरुष से ही लोकों कि क्रियाएँ नियत की और पौरुष से ही लोकों की रचना की, दैव से नहीं । हे रघुनन्दन, इस जगत् में केवल पुरुषप्रयत्न ही पुरुषार्थ का हेतु है। यहाँ आप चिरकाल तक वैसा पौरुष कीजिये जैसे कि हे सौम्य, आप वृक्ष, सर्प आदि योनियों को प्राप्त
188209 न हों ॥३०-३२॥
188210
188211 सातवाँ सर्ग समाप्त
188212 आठवाँसर्ग पूर्व सर्ग में प्रचुर उदाहरणों द्वारा वर्णित दैवमिथ्यात्वका, उपजीव्यविरोध आदि युक्तियों से भी, समर्थन। ___ इस प्रकार दैव का निराकरण कर पौरुष की स्वतन्त्रता का समर्थन करनेपर भी विश्वास न होने के कारण भ्रम में पड़ रहे और पहले स्वयं विस्तार से वर्णित (A) एवं अनेक श्रुति, स्मृतिपुराण और इतिहास में प्रसिद्ध दैव का अपलाप करना कठिन ही नहीं असंभव है यों समझ रहे श्रीरामचन्द्रजी को मुखाकृति आदि से ताड़कर जब तक श्रीरामचन्द्रजी को दैव की स्वतन्त्रता में उपजीव्याविरोध नहीं दिखलाया जायेगा तबतक उन्हें विश्वास नहीं होगा, इसलिए उसको दिखलाने की इच्छा से श्रीवसिष्ठजी ने कहा:
188213 हे श्रीरामचन्द्र, जिसकी न जाति है या न अनुगत शरीर के अवयवों का संगठन ही है, न कर्म हैं, न चेष्टाएँ हैं और न किसी प्रकार का पराक्रम ही है उस दैव का कैसा स्वरूप है इस बात को निर्णयपूर्वक यथार्थरूप से कोई नहीं बतला सकता, चूँकि उसे बताना कठिन ही नहीं असम्भव है, इसलिए मिथ्याज्ञान के समान उसकी केवल लोकप्रसिद्धिमात्र है॥१॥
188214
188215 किस अधिष्ठान को लेकर दैवभ्रान्ति होती है? ऐसी शंका होने पर अधिष्ठान को दिखलाते हुए परस्पर व्यवहार का स्पष्टीकरण करते हैं।
188216 अपने कर्मफल की प्राप्ति होने पर इस कर्म का इस क्रम से अनुष्ठान किया था, इसलिए इस प्रकार फल प्राप्त हुआ, ऐसे जो वाग्व्यवहार होते हैं, वे ही दैवनामसे लोकमें प्रसिद्धि को प्राप्त हुए हैं। उन वाग व्यवहारों में मन्दबुद्धि पुरुष यह दैव है, इस प्रकार का भ्रान्ति से निश्चय करते हैं जैसे कि भ्रान्ति से रस्सी में यह सर्प है, ऐसा निश्चय गृहीत होता है। जैसे अतीत काल के दुष्कर्म वर्तमान काल के शुभ कर्मों से शोभा को प्राप्त होते हैं, वैसे ही पूर्वजन्म के दुष्कर्म इस जन्म के शुभ कर्मों से शुभफलप्रद हो जाते हैं, इसलिए पुरुष को प्रयत्नपूर्वक उद्योगी होना चाहिए। जिस मन्दमतिका मूढ़ों द्वारा अनुमान से सिद्ध दैव है, अर्थात् जो दुर्मति मूढ़ों द्वारा
188217 - वैराग्य प्रकरण सर्ग २५ में -
188218 अत्रैव दुर्विलासानां चूड़ामणिरिहाऽपरः । करोत्यत्तीति लोकेऽस्मिन् दैवं कालश्च कथ्यते ॥
188219 तेनेयमखिला भूतसन्ततिः परिपेलवा । तापेन हिममालेव नीते विधुरतां मृशम् ॥
188220 नृत्यतो हि कृतान्तस्य नितान्तमिव रागिणः । नित्यं यितिकान्तायां मुने परमकामिता ॥
188221
188222 (सर्ग २५)
188223
188224
188225 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण कल्पित दैवको मानता है, उस दुर्मति को मैं भाग्य से नहीं ही जलूँगा ऐसा निश्चय कर अग्निकुण्ड में कूद पड़ना चाहिए। यदि कर्ता धर्ता सब कुछ दैव ही है, तो पुरुष की चेष्टा से क्या प्रयोजन है ? स्नान, दान, उठना, बैठना, बोलना आदि सभी व्यापारों को दैव ही कर देगा। मनुष्य को शास्त्रोंका उपदेश देने से किस फलकी सिद्धि होगी, क्योंकि यह पुरुष तो बोलने के लिए भी स्वतन्त्र नहीं है दैव जैसा चाहता है वैसा उससे नाच नचाता है, फिर इस संसार में किसको क्या उपदेश दिया जाय ? इस लोक में शव को छोड़कर अन्य किसी में भी चेष्टाका अभाव नहीं देखा गया है, चेष्टा से ही फलप्राप्ति होती है, दैव से नहीं, इसलिए दैव निरर्थक है। मूर्तिरहति दैव मूर्तियुक्त पुरुष का सहकारी नहीं देखा जाता, इसलिए दैव निरर्थक है। जैसे लिखना, काटना आदि कार्यों में लेखनी, छूरा आदि और अंग परस्पर सम्बद्ध होते हैं, सम्बद्ध हुए दोनों में से एक में ही क्रियाकारिता देखी जाती है, दूसरे में नहीं, वैसे ही हस्त आदि के रहनेपर उनसे ही ग्रहण आदि क्रिया होगी दैव उनसे अन्यथा सिद्ध होने के कारण करण नहीं हो सकता और वातरोग आदि द्वारा हाथ आदि अंगों के नष्ट हो जाने पर दैव से कहीं पर कुछ नहीं किया जाता अतएव हाथ, पैर, मन, बुद्धि आदि के सदृश क्रिया के करणत्वरूप से भी दैव की कल्पना की आशा नहीं करनी चाहिए। बच्चे से लेकर विद्वानों तक को मन और बुद्धि के सदृश भी इस दैव का अनुभव नहीं होता, इसलिए भी दैव सदा असत् ही है, क्योंकि उस के अस्तित्व का किसी को भी अनुभव नहीं होता। किंच, दैव की सिद्धि में कर्ता आदि कारक बुद्धि ही प्रमाण है अथवा उससे पृथक् बुद्धि ? प्रथम पक्ष में कर्ता आदि ही दैव शब्द से कहे जायें तो देव केवल कर्ता आदि का दूसरा नाम ही ठहरा। द्वितीय पक्ष में क्रिया में उपयोग रहित किसी दूसरे की दैव इस नाम से व्यर्थ ही कल्पना करनी होगी। यदि कहिए कि सभी पाण्डित्य आदिरूप समान फल की अभिलाषा से पढ़ते हैं उनमें से कुछ ही को अध्ययनफल पाण्डित्य आदि प्राप्त होते है सबको नहीं, इस विषमता में किसी न किसी निमित्त की अवश्य कल्पना करनी चाहिए। कार्य की जो विषमता देखी जाती है वह दैव की कल्पना में प्रमाण है, यह कथन भी ठीक नहीं है, क्योंकि कार्यवैषम्य को दैव की कल्पना में प्रमाण मानो, तो कार्यवैषम्य से पूर्व जन्म के पौरुष की ही कल्पना क्यों नहीं करते? अप्रसिद्ध दैव की कल्पना की क्या आवश्यकता है? जैसे मूर्तियुक्त हम लोगों का अमूर्त आकाश से संयोग नहीं हो सकता वैसे ही अमूर्त दैव का अन्य कारण के साथ सम्बन्ध नहीं हो सकता, अतः मूर्त का ही परस्पर संयोग दिखाई देता है, अतः दैव कोई पदार्थ नहीं है। यदि प्राणियों को व्यापार में लगानेवाला दैव नामक कोई होता तो तीनों लोकों में सब प्राणी दैव ही सब कुछ करेगा ऐसा निश्चय कर सो जाते। दैव से प्रेरित हुआ मैं दैव के संकल्प से सिद्ध ऐसा कार्य करता हूँ, यह वचन आश्वासनमात्र है परमार्थतः दैव कोई पदार्थ नहीं है। मूर्ख लोगों ने अपने मन से दैव की कल्पना कर रक्खी है, जो लोग दैव पर निर्भर रहे उनका सर्वनाश ही हुआ है; बुद्धिमान् पुरुष तो पौरुष का अवलम्बन कर उत्तम पद को प्राप्त हुए हैं। भला कहिए तो सही जो लोग शूरवीर हैं, जो पराक्रमशाली हैं, जो बुद्धिमान् हैं और जो विद्वान हैं क्या वे इस लोक में दैव की प्रतीक्षा करते हैं ? ॥२-१७॥
188226
188227
188228 यदि कहिए ज्योतिषी जो ग्रहों का वर्णन करते हैं, वही दैव है, सो ठीक नहीं, क्योंकि ग्रह तो अपनी गतिविशेष से पौरुष और उसके फल का सूचन ही करते हैं, फल के कारण नहीं है, इस अभिप्राय से कहते हैं।
188229 ज्योतिषियों द्वारा जिसकी बहुत बड़ी आयु का निर्णय किया गया है, यदि वह सिर कटने पर भी जीवित रहे, तो दैव उत्तम कारण हो । हे रामचन्द्रजी, ज्योतिषियों ने जिसके विषय में यह बड़ा भारी विद्वान होगा ऐसा निर्णय किया है, वह यदि बिना पढ़ाये ही विद्वान् हो जाय, तब दैव को उत्तम कारण कहना चाहिए। हे राम, देखो, इन महामुनि श्रीविश्वामित्रजी ने दैव को दूर फेंककर पौरुष के अवलम्बन से ही ब्राह्मणत्व प्राप्त किया, अन्य उपाय से नहीं। हम लोगों ने एवं अन्यान्य और लोगों ने जो कि मुनि बने हैं, चिरकाल के प्रयत्न से ही आकाशगति प्राप्त की है ॥१८-२१॥
188230
188231 जो इन्द्र आदि देव हैं, वे भी पौरुष से पराजित हुए थे, यह बात प्रसिद्ध है। हिरण्यकशिपु आदि दैत्यराजों ने अपने पुरुषप्रयत्न के अवलम्बन से ही देवताओं को तहस-नहस कर तीनों भुवनों में साम्राज्य किया था और इन्द्र आदि देवराजों ने पौरुष के अवलम्बन से ही शत्रुसेना को काटकर और जर्जरितकर इस विशाल जगत् को दानवों से छीना था । हे रामजी, राल एवं मधुमक्खी का छत्ता आदि के लेपन आदिरूप प्रसिद्ध पौरुषयुक्ति से बाँस की टोकरी में चिरकाल तक बड़ी खूबी के साथ पानी रक्खा जाता है, इसमें पौरुष ही कारण है, दैव नहीं। आत्मीयजनों का भरण-पोषण, जबरदस्ती दूसरे के राष्ट्र को छीन लेना, क्रोध से दूसरे को दण्ड देना, भोग-विलास एवं अन्यान्य रोगादिनिवृत्ति आदिरूप परिश्रमसाध्य पुरुषार्थों के प्रति पराक्रम, मणि, मन्त्र और औषधि में जैसी शक्ति देखी जाती है वैसी दैव में शक्ति नहीं है, वे सब पौरुष से ही सिद्ध होते हैं। हे साधुचरित श्रीरामजी, सम्पूर्ण कारणों और कार्यों से रहित अपने भ्रम से बने हुए के सदृश मिथ्यारूप
188232 असत्य दैव की उपेक्षा कर तुम उत्तम पौरुष का अवलम्बन करो ॥२२-२६॥
188233
188234 आठवाँ सर्ग समाप्त

नौवाँसर्ग दैव के अपलाप की सिद्धि के लिए सफल कर्मों की मनोमात्रता और मन की चिदात्मताका वर्णन।

पुरुषप्रयत्न की स्वतन्त्रता को सिद्ध करने के लिए पहले कहीं पर 'दैव असत् है' ऐसा कहा और कहीं पर प्राक्तन प्रयत्न जनित कर्म ही दैव एवं पुरुष प्रयत्न कहलाता है, ऐसा कहीं पर यह ठीक नहीं है, क्योंकि 'दैव असत् है' इस प्रथम पक्ष को मानने से लोक और वेद में दैव की जो प्रबल प्रसिद्धि है, उसकी असंगति हो जायेगी और दुर्बल दैव के अभाव में उसकी अपेक्षा पुरुषप्रयत्न की प्रबलता का प्रतिपादन करनेवाली उक्ति के साथ विरोध होगा। प्राक्तन प्रयत्न जनित कर्म ही दैव है, इस द्वितीय पक्ष में तो 'दैव असत् है' इस प्रकार की दैव में असत्त्वप्रतिज्ञा का भंग हो जायेगा, आधुनिक प्रवृत्तियाँ भी पूर्वकर्म की फलरूपा हैं,अतः प्राक्तन कर्मों के

[मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण अनुकूल होने के कारण उनका विरोध न होने से 'आधुनिक प्रवृत्तियों से' पूर्वकर्मों का जय होता है, यह कथन भी विरुद्ध होगा एवं कर्मपरतन्त्र होने पर पुरुष की स्वतन्त्रता का भी विघात होगा, इस प्रकार के गूढ़ अभिप्रायवाले श्रीरामचन्द्रजी उसके तात्पर्य की जिज्ञासा से

वसिष्ठजी से पूछते हैं।

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, आप सम्पूर्ण धर्मों के ज्ञाता हैं, लोक में अत्यन्त विख्यात जो दैव है, वह क्या है ? यानी वह सत् है, या असत् ? उसे आप कृपया मुझसे कहिए ॥१॥

रामचन्द्रजी के पूछने पर उनके अभिप्राय को जानकर श्रीवसिष्ठजी भी दैव का अपलाप करनेवाली युक्तियों से ही जगत् के अपलाप द्वारा अद्वितीय आत्मतत्त्व को समझाने की इच्छा से 'पूर्वोक्त दोनों पक्षों में फलतः कोई भेद नहीं है, इस गूढ अभिप्राय से प्रथम पक्ष का अवलम्बन कर उक्त अर्थ को ही कहते हैं। __ वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, सम्पूर्ण कार्यों को करनेवाला पौरुष ही है, अन्य नहीं है एवं सम्पूर्ण फलों का उपभोक्ता भी पुरुषप्रयत्न है, उसमें दैव कारण ही नहीं है । वस्तुतः आत्मा स्वयं उदासीन है, अतः उसमें कर्तृत्व और भोक्तृत्व की किसी प्रकार भी उपपत्ति नहीं होती ॥२॥

ऐसा बोधन करने के लिए करणभूत पुरुषप्रयत्न में फलकर्तृत्वका कथन किया गया है, यह तात्पर्य है।

दैव न कुछ करता है, न भोग करता है, न उसका अस्तित्व है, न दिखाई देता है, एवं न तो विवेकी पुरुष द्वारा उसका आदर किया जाता है, पर अनादि रूढ़ भ्रान्ति से केवल मूढ़ों ने

उसकी कल्पना कर रक्खी है ॥३॥

निरालम्बत्वरूप अनुपपत्तिका परिहार करते हैं।

फल को अवश्य देनेवाले पुरुषप्रयत्न से सिद्ध वनिता आदि को पति और सपत्नी आदि से जो कुछ और अशुभ फल प्राप्त होता है, उसीका अवलम्बन कर दैवशब्द का लोक में व्यवहार होता है। अथवा पुरुषप्रयत्न द्वारा प्राप्त इष्ट और अनिष्ट वस्तु की जो इष्ट और अनिष्टरूपा प्राप्ति है, वह भी सदा लोगों द्वारा दैवशब्द से कही जाती है ॥४,५॥

श्रीवसिष्ठजी चार्वाक मत का प्रदर्शन करते हैं। ___ पुरुषप्रयत्न से होनेवाला जो अवश्य फल का भोग है, वही इस लोक में दैवशब्द से कहा जाता है॥६॥

अब महामुनि वसिष्ठजी सिद्धान्त बतलाते हैं।

हे रामचन्द्रजी, किसी पुरुष का कोई दैव ही भ्रान्त दृष्टि से आकाश को शून्य के सदृश या नील के सदृश बना देता है और विवेक दृष्टि से वैसा नहीं बनाता है अर्थात् दैव की सिद्धि भ्रान्ति से ही है, विवेक से नहीं। सिद्ध पुरुषार्थ से शुभ और अशुभ फल का उदय होने पर यह फल इस बीज के स्वरूप में पहले रहा' इस प्रकार जो कहा जाता है, वही दैव है। मेरी ऐसी बुद्धि थी और ऐसा मेरा निश्चय था यों कर्मफल के प्राप्त होने पर जो कहा जाता है, वही दैव है। इष्ट

और अनिष्ट फल के प्राप्त होने पर प्राक्तन कर्म ही इस प्रकार था । इस अभिप्राय को बतलानेवाला केवल आश्वासनमात्र ही दैव है ॥७-१०॥

दोनों कल्पों के अभेद का कथन करने से आशय को न जान रहे एवं प्रथम कल्प का उपक्रमकर द्वितीय कल्प से उपसंहार करने में विरोध को जान रहे श्रीरामचन्द्रजी अपने अभिप्राय को प्रकट करते हुए बोले।

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, हे सर्वधर्मज्ञ, जो प्राक्तन कर्म है वही दैव है, ऐसा आपने बार-बार कहा, फिर दैव है ही नहीं, इस प्रकार उसका आप अपलाप कैसे करते हैं यानी उसके अपलाप करने में आपका क्या अभिप्राय है ? ॥११॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्र, ठीक है, आप उन दोनों कल्पों के विरोध को जानते हैं, सुनिए, मैं आपसे सम्पूर्ण वृत्तान्त को कहूँगा, जिससे दैव है ही नहीं, यह आपकी बुद्धि स्थिर हो जायेगी। मनुष्यों के मन में पहले जो अनेक प्रकार की वासनाएँ हुई थीं, वे ही कायिक और वाचिक कर्मरूप से परिणत हुई क्योंकि 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति' यानी जिसका मन से चिन्तन करता है उसको वाणी से बोलता है और उसको कर्म से करता है । हे रामजी, प्राणी में जिस प्रकार की वासना होती है, वह शीघ्र ही वैसा कर्म करता है। अन्य प्रकार की वासना हो और अन्य कर्म करे यह बात नहीं बन सकती। गाँव में जाने की जिसकी इच्छा होती है वह गाँव में पहुँचता है

और शहर में जाने की जिसकी इच्छा होती वह शहर में पहुँचता है, जिसकी जिस विषय में अभिलाषा होती है वह उस विषय में प्रयत्न करता है। पूर्वजन्म में फल की उत्कट अभिलाषा से जो कर्म प्रबल प्रयत्न से किया जाता है वही इस जन्म में दैव शब्द से कहा जाता है अर्थात् पूर्वजन्म में फल की उत्कट अभिलाषा से किये गये कर्म का ही दूसरा नाम दैव है, अतः दैव कर्म से अतिरिक्त नहीं है ॥१२-१६॥

कर्मकर्ताओं के सभी कर्म इसी प्रकार होते हैं। अपनी प्रबल वासना ही कर्म है और वासना भी अपने कारणभूत मन से पृथक् नहीं है ॥१७॥

क्योंकि 'वाचारम्भणं विकारों नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (विकार और नाम केवल वाचारम्भणमात्र है, मृत्तिका ही (कारण ही) सत्य है) श्रुति में उक्त ऐसा न्याय है। यद्यपि वाचिक और कायिक भी कर्म देखे जाते हैं तथापि विचार करने पर वे भी केवल मनोवासनारूप ही हैं, ऐसा आगे कहा जायेगा, उसी के अनुसार सकल कर्म मनोवासनामात्र हैं, ऐसा कहा गया है।

मन पुरुष (परमात्मरूप) ही है, उससे पृथक् नहीं है, क्योंकि 'तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वी स्याम' (मैं मनस्वी होऊँ, इस अभिप्राय से उसने मन को बनाया) इस श्रुति से मन पुरुष का विवर्तरूप ही है, यह सिद्ध है।

हे सज्जनशिरोमणि श्रीरामजी, जो दैव है, वही कर्म है, दैव कर्म से पृथक् नहीं है, कर्म मन से पृथक् नहीं है और मन पुरुषरूप है और पुरुष परमार्थरूप से निर्विकार चैतन्यमात्ररूप ही है, इससे मन असत् ठहरा, मन के असत् होने से कर्म भी असत् ठहरा और असत् कर्मरूप दैव भी असत् हुआ, अतएव दैव नहीं है, यह फलितार्थ है॥१८॥

[मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक्, पश्यश्चक्षुः श‍ृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः ' इस श्रुति से अध्यास से मन आदि भाव से स्थित आत्मा की ही कर्म और कर्म के फलरूप से भी स्थिति है, इसलिए वही दैव है, ऐसा यदि कहो, तो वह दैव रहे उससे पुरुष की स्वतन्त्रता का विनाश नहीं होगा, इस आशय से कहते हैं।

मन आदि भाव को प्राप्त हुआ यह प्राणी ही अपने हित के लिए जैसा प्रयत्न करता है दैवनाम से प्रसिद्ध अपने कर्म से वैसा ही फल पाता है॥१९॥

188274 यदि मन अत्यन्त असत् है, तो उससे व्यवहार की सिद्धि कैसे होगी ? अत्यन्त असत् वन्ध्यापुत्र आदि से किसी व्यवहार की सिद्धि नहीं देखी जाती, ऐसी आशंका कर युक्ति से उसकी अनिर्वचनीयता को दर्शा रहे 'तदेतद्धृहयं मनश्चैतात्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानम्' (वही हृदय, मन, संज्ञान, अज्ञान, विज्ञान और प्रज्ञान है) इत्यादि श्रुति के अनुसार मन की ही

188275 दैव आदि संज्ञाएँ हैं। ऐसा कहते हैं।

188276 हे श्रीरामजी,मन, चित्त, वासना, कर्म, दैव और निश्चय ये सब सत्त्व था असत्त्व, चित्त्व या जडत्व, भेद या अभेद आदि से तत्त्वतः जिसका निश्चय नहीं हो सकता ऐसे मिथ्याभूत मन की (मनोरूपता को प्राप्त हुए पुरुष की) संज्ञाएँ कही गई हैं। यों पुरुष की स्वतन्त्रता सिद्ध हुई, ऐसा कहते हैं। हे रामचन्द्र, पूर्वोक्त नामोंवाला (मन, चित्त आदि संज्ञाओंवाला) पुरुष दृढ़ वासना से जैसा नित्य प्रयत्न करता है वैसा ही उसे पर्याप्त फल मिलता है। हे रघुकुलतिलक, इस प्रकार पौरुष से सब कुछ प्राप्त किया जा सकता है उससे अन्य से कुछ भी नहीं मिलता, इसलिए आपका पुरुषप्रयत्न शुभ फल देनेवाला हो ॥२०-२२॥

188277 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, पूर्वजन्म की वासनाएँ जैसे मुझे कार्य में लगाती हैं, वैसे ही मैं रहता हूँ, परवश मैं कर ही क्या सकता हूँ। अर्थात् पूर्वजन्म की वासनाओं के अधीन हुए मुझे स्वतन्त्रतापूर्वक कुछ करने की शक्ति कहाँ है, वासना मुझसे जैसा नाच-नचा रही है, वैसा नाच मैं नाचता हूँ ॥२३॥

188278

188279 इस समय प्राप्त हो रहे फल में भले ही तुम्हारी स्वतन्त्रता न हो, पर भावी फल के अनुकूल यत्न में तो स्वतन्त्रता है ही। सद्विद्या से संयुक्त जन्म से अनुमित पूर्वजन्म के सत्प्रयत्न की फलभूत पूर्व वासना केवल अपने विरुद्ध फलों की अवरोधिका है, अतएव उससे युक्त जन्म में भी यदि पुरुष की सत्प्रवृत्ति में स्वतन्त्रता न हुई, तो कर्म और ब्रह्मविद्यापरक शास्त्र ही व्यर्थ हो जायेंगे। अपने मन में ऐसा अभिप्राय रखकर श्रीवसिष्ठजी ने कहा। ___श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामजी, आप प्रस्तुत जन्म की हेतुभूत वासनाओं की अनुकूलता से ही अपने प्रयत्न से प्राप्त पौरुष द्वारा अक्षय श्रेय को प्राप्त होओगे, अन्यथा नहीं ॥२४॥

188280

188281 उक्त अर्थ का ही समर्थन करने के लिए वासनाओं का भेद दर्शा कर कहते हैं।

188282 पूर्वजन्म की वासनाएँ, दो प्रकार की होती हैं, एक शुभ और दूसरी अशुभ । उनमें से आपकी पूर्वजन्म की वासनाएँ या शुभ हो सकती हैं या अशुभ हो सकती हैं ॥२५॥

188283

188284 प्रथम पक्ष में कहते हैं। यदि आपकी पूर्वजन्म की वासनाएँ शुभ हों, तो पूर्वजन्म की शुभ वासनाओं द्वारा इस

188285

188286 समय भी आप शुभ वासनामें प्राप्त कराये जा रहे हैं, ऐसी अवस्था में शुभ वासनाओं द्वारा ही क्रमशः अविनश्वर पद को प्राप्त होंगे, इसमें कोई सन्देह नहीं है ॥२६॥

188287

188288 दूसरे पक्ष में कहते हैं।

188289 यदि आपकी पूर्वजन्म की वासनाएँ अशुभ हैं और वे आपको संकट की ओर ले जाती हैं, तो उन प्राक्तन अशुभ वासनाओं पर आपको प्रयत्नपूर्वक दृढ़ता से विजय प्राप्त करनी चाहिए। भाव यह कि वासनाओं का उद्बोध स्वतन्त्ररूप से नहीं होता, किन्तु किसी उद्बोधक के अनुसार ही होता है। यदि असज्जन की संगति आदि से कदाचित् एक आध अशुभ वासना उठे, तो उसका, उसके विरोधी साधु संगति, सत्-शास्त्र के अभ्यास आदि से विरोधी शुभ वासना की उत्पत्ति कराकर, तिरस्कार कर देना चाहिए ॥२७॥

188290

188291 __ 'यो मनसि तिष्ठन्मनोऽन्तरो यं मनो न वेद' इस श्रुति से मन को प्रेरित करनेवाला प्रज्ञानामक आत्मा दूसरा सुना जाता है उसके अधीन ही मनोवासनाएँ होती हैं, ऐसी परिस्थिति में सद्वासनाओं के उत्पादन में मेरी स्वतन्त्रता कहाँ है ? ऐसी शंका उठने पर कहते हैं।

188292 जो चेतनमात्र प्राज्ञ श्रुति में कहा गया है, वही आप हैं। आप जड़प सूक्ष्म, स्थूल देह नहीं हैं जिससे उससे अपने को पृथक् समझें, इसलिए चेतनरूप आपकी अन्य चेतन से भास्यता कहाँ है ? भाव यह कि यदि प्राज्ञ आप से पृथक् हो, तो चेतन का अन्य चेतन से प्रकाश न होने के कारण आपको प्रकाशित न करता हुआ वह सर्वज्ञ न होगा, इसलिए आप ही प्राज्ञ हो, इस प्रकार प्राज्ञ और आपमें अभेद सिद्ध हुआ ॥२८॥

188293

188294 चेतनरूप आपको कोई दूसरा चेतन प्रकाशित करता है, ऐसा यदि मानो, तो उसको भी दूसरा चेतन प्रकाशित करेगा, यों अनवस्था भी होगी, ऐसा कहते हैं।

188295 यदि आपको अन्य कोई प्रकाशित करता है, तो उस प्रकाशित करनेवाले को कौनप्रकाशित करेगा और उस दूसरे प्रकाशित करनेवाले को कौन प्रकाशित करेगा? उसको भी अन्य करेगा और उसको भी अन्य प्रकाशित करेगा, ऐसा माना जय, तो अनवस्था होगी। अनवस्था किसी भी वस्तु को सिद्ध नहीं कर सकती। यों सद्वासनाओं का उद्बोध करने में आपकी स्वतन्त्रता अक्षुण्ण है ॥२९॥

188296

188297 पुरुष की स्वतन्त्रता के साधन का फल कहते हैं।

188298 सन्मार्ग और असन्मार्ग से बह रही वासनारूपी नदी को अपने पुरुषप्रयत्न से अशुभ मार्ग से हटाकर शुभ मार्ग में लगाना चाहिए । हे बलवानों में श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, असत् मार्गों में उलझे हुए अपने मन को अपने पुरुषार्थ से बलपूर्वक शुभ मार्गों में लगाओ॥३०,३१॥

188299

188300 चित्तरूपी नदी दो प्रकार से बहती है पाप के लिए और पुण्य के लिए उन दो स्रोतों में से एक का निरोध होने पर दूसरे स्रोत में चित्तनदी दुगुने प्रवाह से बहती है, यह बात योगशास्त्र के अनुसार कहते हैं। ___अशुभ कर्म से (पापमार्ग से) निवारित मनुष्य का चित्त बालक की नाईं शुभ कर्म में (पुण्यमार्ग में) जाता है और पुण्यमार्ग से निवारित पापमार्ग में जाता है, इसलिए प्रयत्न के साथ पापमार्ग

188301

188302

188303 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण से चित्त को हटाना चाहिए ॥३२॥

188304 इस प्रकार पूर्वोक्त क्रम से चित्तरूपी बालक को शीघ्र रागादि दोषों के विश्लेषण से और स्वाभाविक समता में स्थापन से निर्दोष बनाकर धीरे-धीरे

188305 आत्मस्वरूप में निरोधरूप पौरुषप्रयत्न से लगावे ॥३३॥

188306 ___शीघ्र हठपूर्वक उसका निरोध न करें, ऐसा करने से उद्वेग से समाधि के टूटने का भय रहता है। भगवान् ने भी श्रीमुख से कहा है : 'शनैः शनैरुपरभेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया।' (धारणा से वश में की गई बुद्धि से मन को शनैः शनैः (अभ्यासक्रम के अनुसार न कि सहसा) बाह्य विषयों से विरत करे।) ___आपने पहले अभ्यास से चाहे शुभ वासनाओं को चाहे अशुभ वासनाओं को निविड़ बना रक्खा हो, किन्तु इस समय तो आप शुभ वासनाओं को ही दृढ़ कीजिए। भाव यह कि पूर्वजन्मों में यदि आपके अभ्यास से शुभ वासनाओं को ही दृढ़ किया होगा, तो इस समय भी शुभ वासनाओं को ही दृढ़ करने से शीघ्र फल प्राप्त होगा। यदि पूर्वजन्म में अशुभ वासनाओं को निविड़ बना रक्खा होगा, तो विरोधी वासनाओं के विनाश के लिए भी शुभ वासनाओं के

188307 दृढ़ीकरण की आवश्यकता है ॥३४॥

188308

188309 वासनाओं के अभ्यास की विफलता की शंका नहीं करनी चाहिए, क्योंकि पूर्ववासनाओं के अभ्यास का फल प्रत्यक्ष है, ऐसा कहते हैं।

188310 हे शत्रुनाशन, जब आपकी पूर्वजन्म की वासनाएँ अभ्यासवश घनीभाव को (निविड़ता को) प्राप्त हुई हैं, तब आप अभ्यास की सफलता को जानिए। हे पुण्यचरित, पूर्व की भाँति इस समय भी अभ्यासवश आपकी वासना घनीभाव को प्राप्त हो रही है, इसलिए शुभवासनाओं का ही अभ्यास कीजिए॥३५,३६॥

188311

188312 पूर्वजन्म की वासनाओं के घनीभाव में भी सन्देह कर रहे श्रीरामचन्द्रजी से कहते हैं।

188313 हे प्रिय, यदि पूर्वजन्म में अभ्यास से आपकी वासना घनीभाव को प्राप्त नहीं हुई, तो इस समय भी वह वृद्धि को प्राप्त नहीं होगी, इसलिए आप सुखी होइए। भाव यह कि पूर्वजन्म में अभ्यासवश वासनाएँ वृद्धि को प्राप्त नहीं हुई, इस जन्म में भी वे अभ्यासवश दृढ़ नहीं होगी, ऐसी अवस्था में आप राजकुमारोचित सुख पूर्वक व्यवहार कीजिए, दुर्वासनाओं की अभिवृद्धि से जनित अनर्थ की संभावना से आपको विषाद नहीं होना चाहिए ॥३७॥

188314

188315 यदि ऐसा है, तो शुभ वासनाओं की अभिवृद्धि के लिए मुझे क्यों उपदेश देते हैं ?

188316 राजकुमार, 'शुभ और अशुभ वासनाओं की सफलता में सन्देह होने पर भी आप अत्यन्त शुभ वासनाओं का ही संग्रह कीजिए। शुभ कर्मों के आचरण से शुभ वासना की अभिवृद्धि होने पर कोई दोष नहीं है ॥३८॥

188317

188318 जैसा कि न्याय है : शुभाशुभफलारम्भे सन्दिग्धेऽपि शुभं चरेत् । यदि न स्यात्तदा किं स्याद्यदि स्यान्नास्तिको हतः ॥

188319 शुभ और अशुभ कर्मों की फलदातृता में सन्देह होने पर भी शुभ का ही आचरण करना चाहिए। यदि फल नहीं हुआ, तो क्या बिगड़ा, यदि हुआ, तो नास्तिक के मुँह में कालिख लगी।

188320

188321 वस्तुतः तो इस विषय में सन्देह का अवसर ही नहीं है, क्योंकि अन्य स्थलों से भी अभ्यास में अभ्यस्यमानकी (जिसका अभ्यास किया जाता है उसकी) दृढ़ता की हेतुता देखी जाती है, ऐसा कहते है। ___ लोक में मनुष्य जिस-जिस विषय का अभ्यास करता है, उसी में निःसन्देह तन्मय हो जाता है, यह बात बाल कों से लेकर बड़े-बड़े विद्वानों तक में देखी गई है। हे श्रीरामचन्द्रजी, इसलिए आप परम ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिए परम पुरुषार्थ का अवलम्बन कर और पाँचों इन्द्रियों को अपने वश में कर शुभ वासना से युक्त होइए॥३९,४०॥

188322

188323 कितने समय तक शुभ वासना का अभ्यास करना चाहिए?

188324 भद्र जब तक गुरु के उपदेश, शास्त्राभ्यास और युक्ति, अनुभव आदि प्रमाणों से तत्पद का निर्णय न हो जाय और जब तक अव्युत्पन्न चित्तवाले आपको तत्पद का ज्ञान न हो जाय, तबतक शुभवासनाओं का आचरण कीजिए। तदुपरान्त जब जैसे क्षार में पकाने से वस्त्र आदि में लगे हुए मल आदि शिथिल हो जाते हैं वैसे ही आपके राग आदि दोष नष्ट हो जाय, परमतत्त्व का परिज्ञान हो जाय और मानसिक व्यथाएँ नष्ट हो जाय तब आपको निश्चय इस शुभ वासनासमूह का भी परित्याग कर देना चाहिए ॥४१,४२॥

188325

188326 पूर्वोक्त अर्थ का ही संक्षेप से उपसंहार कर रहे महर्षि वसिष्ठजी आचरण करने के योग्य शुभ का ही निर्देश करते हैं।

188327 महाभाग, आप श्रेष्ठतम पुरुषों द्वारा सेवित अति सुन्दर उन शुभ वासनाओं का अनुसरण कर, शुभ वासना से सम्पन्न बुद्धि से परमार्थ वस्तु का (परब्रह्म का) साक्षात्कार कीजिए और तदन्तर शुभ वासनाओं के अनुसरण का भी त्यागकर परम सत्य में स्थित होइए॥४३॥

188328

188329 नौवाँ सर्ग समाप्त

188330 दसवाँसर्ग ब्रह्माजी के और अपने जन्म का वर्णन एवं समस्त जनों की __ मुक्ति के लिए मेरा उपदेश है इसका ज्ञान की अवतरणिका के रूप में वर्णन। प्राक्तन पौरुष का ही नाम दैव है। उस पर आधुनिक पौरुष से भले ही विजय प्राप्त हो जाय । नियति तो, जो वैराग्य प्रकरण में कृतान्त की पत्नी कही गई है, अजेय है क्योंकि उसे श्रेष्ठ पुरुष भावी पदार्थों की अवश्यंभावरूप भवितव्यता और अप्रतिकार्य (अजेय) कहते हैं - 'अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद् यदि । तदा दुःखैन लिप्येरन् नलरामयुधिष्ठिराः । अर्थात् यदि अवश्य होनेवाली घटनाओं का प्रतीकार होता, तो नल, राम, युधिष्ठिर आदि दुःखी न होते। ऐसी परिस्थिति में पुरुष पर नियति का नियन्त्रण रहने के कारण पुरुष की स्वतन्त्रता कहाँ रही ?

188331 इस शंका का निवारण करने के लिए श्रीवसिष्ठजी ने कहा। हे रामचन्द्र, ब्रह्मतत्त्व सब जगह सच्चिदानन्दप्रकाशरूप से सबकी अनुकूलता तथा

188332

188333

188334 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण समतारूप से स्थित है। उससे सम्बन्ध रखनेवाली सम्पूर्ण पदोर्थों की सत्ता को ही नियति कहते हैं जिसका भविष्यत् काल के सम्बन्ध से भवितव्यता शब्द से व्यवहार किया जाता है। और सत्ता सर्वत्र उक्त रूप से स्थित ब्रह्मतत्त्व है। वही कारण और कार्य में क्रमशः नियामक और नियम्यरूप से रहती है। कारण है तो अवश्य कार्य होना चाहिए और कार्य है तो कारण अवश्य होना चाहिए, इस प्रकार का नियम नियति है । वह नियन्ता कारण आदि की नियन्तृता (कार्यादिनियामकता) है और नियम्य कार्य आदि की नियम्यता है। पूर्वकाल में नियत सत्ता कारणता है और पश्चात्काल में नियत सत्ता कार्यता है ॥१॥

188335

188336 वे दोनों देश-काल से विशेषित सत्तारूप ही हैं, यह भाव है। नियति सर्वानुकूल ब्रह्मसत्तारूप है, अतः पौरुष की सफलता के लिए भी नियति अनुकूल ही है, प्रतिकूल नहीं है, इस अभिप्राय से कथित चित्त को एकाग्र करने के उपाय के बोधक वचन को कहते हैं।

188337 इसलिए पौरुष का अवलम्बन कर श्रेय के लिए नित्य बन्धुरूप चित्त को एकाग्र करो, मेरे इस कथन को सुनो। इन्द्रियों को सदा विषयों की वासना बनी रहती है और वे मुक्ति से रहित ऐहिक और स्वर्ग आदि सुख में आसक्त रहती हैं, अतः जैसे वे विषय की वासना न करें वैसे प्रयत्न से इन्द्रियों को शीघ्र अपने वश में कर मन को सम कीजिए॥२,३॥

188338

188339 तदुपरान्त जो कर्तव्य है, उसका उपदेश देते हैं।

188340 इस लोक की सिद्धि (जीवन्मुक्ति) तथा परलोक की सिद्धि के (विदेहमुक्ति के लिए या मनुष्यलोक और स्वर्ग आदि लोकों में अधिकारियों की ज्ञानसिद्धि के लिए मैं पुरुषार्थरूप फल देनेवाली, मोक्ष के उपायों के उपदेश से परिपूर्ण तथा सारभूत जिस संहिता को कहूँगा, उसे सावधान होकर सुनिए। श्रीरामजी (0) अपुनर्ग्रहण के लिए (सर्वदा के लिए) संसारवासना को हृदय से विदा कर तथा उदार बुद्धि से परिपूर्ण शान्तिसुख और सन्तोषसुख का ग्रहण कर पूर्ववाक्य (कर्मकाण्ड श्रुतियों) और उत्तरवाक्यों के (उपासनापरक श्रुतियों के) अर्थ के विचार से सम्पन्न और विषयों द्वारा अविद्ध (वेध को प्राप्त न हुए) मन को आत्मानुसन्धान से युक्त और समरस (गुरु और शास्त्र द्वारा उपदिष्ट प्रकार की और अपने अनुभव की एकरसता के आस्वादन से युक्त) करके सुख और दुःख का नाश करनेवाले महान् आनन्द के एकमात्र कारणभूत इस मोक्ष के उपाय को, जिसे मैं अभी कहूँगा, आप सावधान होकर सुनिए। श्रीरामचन्द्रजी, आप सम्पूर्ण विवेकशील () पुरुषों के साथ इस मोक्षकथा को सुनकर उस दुःखरहित परमपद को प्राप्त होगे, जहाँ पर विनाश का भय नहीं है॥४-८॥

188341

188342 इस प्रकार सांगोपांग श्रवण की भूमिका रचकर श्रवणीय शास्त्र की (मोक्षकथा की) सिद्धि के लिए मोक्षकथा की प्राप्ति का प्रकार कहते हैं।

188343 • उक्त संहिता के सुनने में मन्दविरक्त का भी अधिकार नहीं है, यह सूचित करने के लिए अपुनर्ग्रहणाय' ऐसा कहा है।

188344 श्रवणशाला में अविवेकी प्रविष्ट भी न हो सकें, यह सूचित करने के लिए विवेकशील कहा।

188345

188346 श्रीरामजी, सृष्टि के आदि में भगवान् ब्रह्माजी ने सम्पूर्ण दुःखों का विनाश करनेवाली और बुद्धि को अत्यन्त शान्ति देनेवाली यह मोक्षकथा कही थी॥९॥

188347 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, सृष्टि के आरम्भ में भगवान् ब्रह्माजी ने किस लिए यह मोक्षकथा कही थी और यह कैसे आपको प्राप्त हुई, यह कृपाकर मुझसे कहिए ॥१०॥

188348

188349 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, घट-घट व्यापी, सबका आधार, अखण्ड चेतन, अविनाशी, सब प्राणियों में प्रकाशकरूप से स्थित एवं असीम मायिक विलासों का एकमात्र अधिष्ठान परमात्मा है। माया और माया के कार्यों के आविर्भाव और तिरोभाव में सदा एकाकार (निर्विकार) उस परमात्मा से विष्णु (सम्पूर्ण कार्यों में व्याप्त रहनेवाले ब्रह्माण्डरूप विराट) सूक्ष्मभूतों के क्रम से उत्पन्न हुए जैसे कि स्पन्दमान जल से परिपूर्ण निश्चलावस्था और चंचलावस्था में अप्रच्युत जल-स्वभाव सागर से तरंगें उत्पन्न होती हैं। उस विराट् पुरुष के हृदयरूपी कमल से परमेष्ठी की (चतुर्मुख ब्रह्मा की) उत्पत्ति हुई। सुवर्णाचल सुमेरु उस कमल की कर्णिका है, दिशाएँ दल हैं और तारे केसर हैं । हे श्रीरघुकुलतिलक, जैसे कि मन विविध विकल्पों की सृष्टि करता है वैसे ही वेद और वेदार्थ के महान् परिज्ञाता ब्रह्माजी ने देवताओं और मुनियों की मण्डली के साथ सम्पूर्ण प्राणियों की सृष्टि आरम्भ की। उन्होंने इस जम्बूद्वीप के एक भाग इस भारतवर्ष में लाभ और हानि से दुःखी, जन्म-मरण-शील एवं मानसिक और कायिक व्याधियों से पीड़ित विविध प्राणियों की सृष्टि की। प्राणियों

की इस सृष्टि में विविध विषयभोगरूपी व्यसनों से पूर्ण लोगों का क्लेश देखकर सम्पूर्ण लोकों की सृष्टि करनेवाले भगवान् ब्रह्मा को, जैसे पुत्र को दुःखी देखकर पिता को दया आती है वैसे ही, बड़ी दया आई। उन्होंने प्राणियों के कल्याण के लिए क्षणभर एकाग्रचित्त होकर विचार किया कि इन अल्पायु बेचारे जीवों के दुःख का अन्त किस उपाय से होगा? ऐसा विचार कर भगवान् ब्रह्माजी ने स्वयं तप, धर्म, दान सत्य और तीर्थों की सृष्टि की। हे रघुवर, तप आदि की सृष्टि कर श्रीब्रह्माजी ने पुनः स्वयं विचार किया कि सृष्टिप्रवाह में पड़े हुए लोगों के दुःख का तप आदि से समूल विनाश नहीं हो सकता। निर्वाण (मोक्ष) परम सुख है, जिसके प्राप्त होने पर जीवन तो फिर जन्म लेता है और न मरता है। वह निर्वाण ज्ञान से ही प्राप्त होता है। अतः जीव के संसारसागर से पार होने का एकमात्र उपाय ज्ञान ही है॥११-२२॥

188350

188351 तप, दान और तीर्थ संसारतरण के लिए 'न कर्मणा न प्रजया धनेन' (न कर्म से, न पुत्रोत्पादन से और न धनोपार्जन से ही मुक्ति हो सकती है) और 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः' (ये यज्ञ आदि कच्चे प्लव (छोटी डोंगी) हैं, इनसे संसारमुक्ति नहीं हो सकती) इत्यादि श्रुतियों में असाधन कहे गये हैं।

188352 इसलिए मैं इन दीन-हीन लोगों के दुःख के समूल विनाश के लिए नूतन (मजबूत) संसारसागरतरण का उपाय शीघ्र प्रकट करता हूँ। यों विचार कर कमल पर बैठे हुए भगवान् ब्रह्माजी ने मन से संकल्प कर मुझे, जो तुम्हारे सामने बैठा हूँ, पैदा किया। पुण्यमय श्रीरामजी, जैसे एक तरंग से शीघ्र दूसरी तरंग होती है वैसे ही मैं भी अनिर्वचनीय मायावश ही उत्पन्न

188353

188354

188355 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण हुआ और उत्पन्न होते ही तुरन्त पिताजी के समीप में उपस्थित हुआ। जिनके हाथ में कमण्डल एवं रुद्राक्ष माला शोभा पा रही थी, उन भगवान् ब्रह्माजी को कमण्डल और रुद्राक्षमाला से युक्त मैंने विनम्रतापूर्वक प्रणाम किया। मुझसे 'हे पुत्र, यहाँ आओ' कहकर उन्होंने अपने आसनरूप कमल की ऊपरी पँखुड़ी में सफेद बादलपर चन्द्रमा के समान मुझे अपने हाथ से बैठाया। मेरे पितृदेव ब्रह्माजी ने मृगचर्म पहन रक्खा था, उन्हींके अनुरूप मैं भी मृगचर्मधारी था। जैसे सुन्दर हंस सारस से कहे वैसे मृगचर्मधारी पितृदेव ब्रह्मा ने मृगचर्मधारी मुझसे कहा : हे पुत्र, जैसे चन्द्रमा में कलंक प्रविष्ट होता है वैसे ही वानर के समान चंचल अज्ञान एक मुहूर्त के लिए तुम्हारे चित्त में प्रवेश करे। वत्स रामचन्द्रजी, यों शीघ्र ब्रह्माजी से अभिशप्त हुआ मैं उनके संकल्प के अनन्तर ही अपना सारा निर्मल स्वरूप भूल गया। तदुपरान्त मैं जैसे किसी धनीका धन हर लेने से वह दीन-हीन हो जाता है वैसे ही दीन-हीन हो गया, तत्त्वविज्ञान से रहित और दुःख-शोकसे आक्रान्त मैं दिनपर-दिन जीर्णशीर्ण होने लगा। बड़े दुःख की बात है कि यह महाक्लेशदायक संसार नामक दोष कहाँ से मुझको प्राप्त हो गया ऐसा विचार करता था और किसी प्रकार की चेष्टा नहीं करता था। तदुपरान्त पूज्य ब्रह्माजी ने मुझसे कहा : पुत्र, तुम क्यों दुःखी हो? इस दुःख के नाशक उपाय को मुझसे पूछो । तदुपरान्त तुम अवश्य नित्यसुखी होओगे। तत्पश्चात् स्वर्णकमल की पँखुरी में बैठे हुए मैंने सम्पूर्ण लोकों के रचयिता श्रीब्रह्माजी से संसारदुःखकी औषधि पूछी। मैंने पूछा : भगवन्, यह महादुःखमय संसार जीव को कैसे प्राप्त हुआ और कैसे इसका विनाश होता है। यों मेरे द्वारा पूछे गये उन्होंने मुझको उस प्रचुर ज्ञान का उपदेश दिया, जिस परम पवित्र ज्ञान को जानकर मैं पिता के सर्वोत्कृष्ट तत्त्वज्ञान के समान परिपूर्णस्वभाव हो गया। तदुपरान्त जब कि मैंने ज्ञातव्य तत्त्व जान लिया था, अतएव मैं अपनी प्रकृति में स्थित हो गया था, तब जगत् के निर्माता, सबके कारण और उपदेशक ब्रह्माजी ने मुझसे कहा : पुत्र, मैंने शाप द्वारा तुम्हें अज्ञानी बनाकर समस्त अधिकारी लोगों की ज्ञान सिद्धि के लिए इस सारभूत ज्ञान का जिज्ञासु बनाया। वत्स, अब तुम्हारा शाप शान्त हो गया है, जैसे चिरकाल तक मल के संसर्ग से मानों सुवर्ण अभावता को प्राप्त हुआ सुवर्ण पुनः शोधन से पूर्वकालिक शुद्ध सुवर्ण रूपता को प्राप्त हो जाता है, वैसे ही तुम्हारा औपाधिक अज्ञान नष्ट हो गया है, अब उत्कृष्ट ज्ञान को प्राप्त हुए तुम मेरी नाईं अद्वितीय आत्मरूप हो गये हो॥२३-३९॥

188356 हे सज्जनशिरोमणे, इस समय तुम लोकानुग्रह के लिए भूलोक में जम्बूद्वीप के मध्य में स्थित भारतवर्ष में जाओ। वत्स, वहाँ पर महामति तुम कर्मकाण्डपरायण लोगों को क्रम से शोभित होनेवाले कर्मकाण्डक्रम से ही उपदेश देना, क्योंकि 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्' (कर्म परायण अज्ञानियों की बुद्धि में सन्देह उत्पन्न नहीं करना चाहिए) ऐसा न्याय है, और जो लोग विचारशील विरक्त और अतीन्द्रिय तत्त्व के ग्रहण में समर्थ हों, उन्हें

188357 आनन्ददायक ज्ञानमार्ग का उपदेश देना । रघुवंशशिरोमणि, इस प्रकार पिता ब्रह्माजी द्वारा आज्ञप्त मैं इस लोक में रहता हूँ और जब तक इस लोक में अधिकारी पुरुष रहेंगे, तब तक रहूँगा। इस लोक में मेरा कुछ भी कर्तव्य नहीं है, पर रहना चाहिए, यों विचार कर मैं अमनस्क

188358

188359 होकर यहाँ स्थित हूँ, अतएव अभिमानशून्य वृत्ति से रहता हुआ मैं अज्ञानियों की बुद्धि से कार्य करता हूँ, अपनी बुद्धि से तो कुछ भी नहीं करता, यह भाव है॥४०-४४॥

188360

188361 दसवाँ सर्ग समाप्त

188362 ग्यारहवाँसर्ग ज्ञानप्राप्ति का विस्तार, श्रीरामचन्द्रजी के वैराग्य की स्तुति और वक्ता तथा

188363 प्रश्नकर्ता के लक्षण आदि का प्रधानतः वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे पुण्यचरित, ज्ञान का पृथिवी पर अवतरण, अपने जन्म, ज्ञानावरोध, पुनः ज्ञानप्राति आदि और श्री ब्रह्माजी का कार्य यह सब मैं आपसे कह चुका हूँ। अब आपका चित्त महान् पुण्य के उदय से उस ज्ञान के सुनने के लिए अति उत्कण्ठित हो रहा होगा ॥१,२॥

188364 ___ उक्त पुण्यपरिपाक की किन लक्षणों से पहचान करनी चाहिए एवं उस लक्ष्यभूत पदार्थ के उपदेश की प्रणालियाँ कैसी है? इस बात को प्राचीन कथा के विस्तार के श्रवण द्वारा जानने के इच्छुक श्रीरामचन्द्रजी ने कहा :

188365 ब्रह्मन्, सृष्टि करने के अनन्तर भगवान् ब्रह्माजी की बुद्धि इस लोक में ज्ञान के अवतारण के लिए किस प्रकार हुई? कृपया उस प्रकार को विस्तार से कहिए॥३| श्रीवसिष्ठजी ने कहा : राजकुमार, जैसे सागर में तरंग बार बार उत्पन्न होती है वैसे ही प्रचुर क्रियाशक्ति से सम्पन्न ब्रह्मा अपने पूर्वजन्म की विद्या, कर्म और वासनाओं के प्रकर्ष सेपरम ब्रह्म में उत्पन्न हुए। उन्होंने विविध प्राणियों की सृष्टि करने के अनन्तर सृष्ट लोगों को इस प्रकार जन्म, मरण, नरक आदि से अपने अज्ञान के कारण दुःखी देखकर वर्तमान सृष्टि के दृष्टान्त से अतीत, वर्तमान और भविष्यकाल की सृष्टि की सम्पूर्ण अवस्थाओं का अनुमान कर लिया। विशेषरूप से स्वर्ग और मोक्ष के साधनों के अनुष्ठान के योग्य सत्ययुग आदि समय के क्षीण होने पर लोगों में सिक्का जमानेवाले अज्ञान का प्राबल्य देखकर भगवान् ब्रह्माजी को बड़ीदया आई। तदुपरान्त भगवान् ब्रह्माजी ने मेरी सृष्टि कर और बार बार उपदेश द्वारा मुझे ज्ञानसम्पन्न बनाकर लोगों के अज्ञान की शान्ति के लिए मुझे पृथिवी में भेजा। भगवान् ब्रह्मा ने इस लोक में जैसे मुझे भेजा वैसे ही सनक, सनन्दन, सनत्कुमार, नारद आदि अनेक अन्यान्य महर्षियों को अधिकार के अनुसार पुण्य कर्मकाण्ड के उपदेश और ज्ञानकाण्ड के उपदेश द्वारा मन और अज्ञान रूपी महाव्याधि के वशीभूत लोगों का उद्धार करने के लिए भेजा। प्राचीन काल में सत्ययुग के बीतने पर कालक्रम से पृथ्वी पर वैदिक या राग, लोभ आदि से अनुपहत कर्मकाण्ड का ह्रास होने पर कर्मकाण्ड के संचालन और मर्यादा के रक्षण के लिए पृथक् पृथक् देशों का विभाग कर राजाओं की कल्पना कीगई। पृथिवी में राजाओं की कल्पना होने पर राजाओं और प्रजाओं के धर्म का नियन्त्रण करने में समर्थस्मृतिशास्त्र और यज्ञ की विधि के प्रतिपादक श्रोतसूत्र औरगृह्यसूत्र तथा श्रौतगृह्यप्रयोगों का धर्म, अर्थ और काम की सिद्धि के लिए निर्माण किया गया। इस कालचक्र के परिवर्तित होने

188366

188367

188368 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण पर फिर कर्मकाण्डक्रम नष्टभ्रष्ट होगया,प्रतिदिनलोगभोजनमात्रपरायण और विषयों के अर्जन में तत्पर हो गये। ऐसी अवस्थामें राजाओं के देश या भोग्यपदार्थों के लिए परस्पर युद्ध होने लगे, इस प्रकार पृथ्वी में अनेक प्राणियों को दण्ड भोगना पड़ा (5)। पहले युद्ध के बिना ही पृथ्वी के पालन में समर्थ होते हुए भी तदनन्तर राजायुद्ध के बिना पृथिवीपर शासन करने के लिए समर्थ नहीं हुए, इसका फल यह हुआ कि प्रजाओं के साथ राजा दीनता को प्राप्त हो गये। भाव यह कि देह में आत्मत्त्वबुद्धि से युद्ध आदि में देह का नाश होने पर आत्मा का नाश हो जायेगा, इस भय सेवेदीनता को प्राप्त होगये। तदनन्तर उन लोगों की दीनता को दूर करने के लिए और आत्मज्ञान के प्रचार के लिए हम लोगों ने ज्ञानवर्धक बड़े-बड़े दर्शनों का उपदेश किया। इस अध्यात्म विद्या का पहले राजाओं में उपदेश हुआ तदनन्तर इसका और लोगों में प्रसार हुआ, इस कारण श्रीवेदव्यास आदि ने इसको राजविद्या कहा है। हे राघव, राजा लोग राजविद्या, राजगुह्य आदि नामों से प्रसिद्ध उत्तम अध्यात्मज्ञान को जानकर अत्यन्त आनन्द को प्राप्त हुए, तदनन्तर उनमें किंचित् भी दुःख नहीं रहा । कालक्रम से निर्मलकीर्तिवाले अनेक राजाओं के कीर्तिशेष होने पर इन महाराज श्रीदशरथजी से आप श्रीरामचन्द्र इस पृथिवी में उत्पन्न हुए हैं ॥४-१९॥

188369

188370 परन्तप, आपके अतिनिर्मल मन में 'श्मशानमापदं दैन्यम्' इत्यादिसे आगे कहे जानेवाले दृष्ट निमित्तों के बिना ही पवित्रतम ज्ञानोत्पादन समर्थ वह उत्तम वैराग्य उत्पन्न हुआ है॥२०॥

188371

188372 हे श्रीरामचन्द्र, सम्पूर्ण विवेकी पुरुषों में सर्वश्रेष्ठ रुप से विख्यात साधु का सब विषयों में दृष्टनिमित्तपूर्वक ही राजस (M) वैराग्य होता है। श्रीरामजी, सत्पुरुषों को भी आश्चर्य में डालनेवाला अपने विवेक से उत्पन्न आपका यह सात्त्विक (2) वैराग्य किसी निमित्त के बिना ही उत्पन्न हुआ है, ऐसा पहले कभी नहीं देखा गया है। बीभत्स (घृणाजनक) विषयों को देखकर किसको वैराग्य नहीं होता, किन्तु सत्पुरुषों का उत्तम वैराग्य विवेक से ही होता है। वे महापुरुष हैं, वे महाविद्वान हैं और उन्हीं का चित्तगंगाजल के समान निर्मल है, जिन्हें निमित्तके बिना ही वैराग्य होता है॥२१-२४॥

188373 हे परन्तप, केवल अपने विवेक से उत्पन्न तत्त्वपदार्थ के प्रति अभिमुखता से अन्य विषयों से विरक्त बुद्धि से युक्त पुरुष वैसा शोभित होता है जैसे कि वरमाला से युवा पुरुष शोभित होता है। विवेक से इस संसार रचना की दुःखरूपता का विचार कर जो लोग वैराग्य को प्राप्त होते हैं, वे ही श्रेष्ठ पुरुष हैं। अपने विलक्षण विवेकसे ही इस इन्द्रजालतुल्य प्रपंच का पुनः पुनः विचार कर हठपूर्वक इस मायिक बाह्य जगत् के साथ देह, इन्द्रिय, प्राण, मन, बुद्धि और अविद्या का परित्याग करना चाहिए। श्मशानभूमि, आपत्तियों और दीनता को देखकर किसे वैराग्य न होगा? वही वैराग्य परम श्रेयका साधन है, जो स्वतः

188374 अथवा मूलस्थित 'द्वन्द्व' शब्द का अर्थ शीतोष्ण आदि द्वन्द्व करना चाहिए । उनके परिहार में उपायभूत विषयों के सम्पादन के लिए प्राणी राजाओं के दण्डनीय हुए, कारण कि विषयों की सिद्धि धनमूलक है और धन के लिए राजाओं ने प्रजा पर कर लगाया।

188375 0 रजोगुण का कार्य दृष्ट दुःख के अनुभव से होता है अतएव राजस कहलाता है ।

188376 केवल विवेकमात्र से उत्पन्न हुआ है अतएव सात्त्विक है ।

188377

188378 उत्पन्न होता है। जैसे खूब जोता गया अतएव कोमल हुआ खेत बीज बोने के योग्य होता है वैसे ही स्वाभाविक वैराग्यरूपी अत्यन्त महत्त्व को प्राप्त हुए आप आत्मज्ञान के उपदेश के योग्य पात्र हैं ॥२५-२९॥

188379

188380 "तपःप्रभावाद् देवप्रसादाच्च' (तप के प्रताप से और देवता की प्रसन्नता से 'यस्य देवे परा भक्तिः ' (जिसकी देवता पर परम भक्ति होती है) और ईश्वरानुग्रहादेव पुसामद्वैतवासना। प्रसादादेव रुद्रस्य भवानीसहितस्य तु । अध्यात्मविषयं ज्ञानं जायते बहुजन्मभिः।' (ईश्वर की अनुकम्पा से लोगों की अद्वैतवासना होती है। श्रीभगवती पार्वती जी सहित भगवान् महादेवजी के प्रसाद से ही बहुत जन्मों के पश्चात् अध्यात्म ज्ञान होता है) इत्यादि श्रुति और स्मृतियों का अनुसरण करते हुए कहते हैं।

188381 परम प्रभु भगवान् श्रीमहादेवजी की प्रसन्नता से आप जैसे सज्जनों की शुभ बुद्धि विवेक की ओर अग्रसर होती है॥३०॥

188382

188383 "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' (उस परमात्मतत्त्व को ब्राह्मण लोग वेदाध्ययन, यज्ञ, दान और अविनाशी तप से जानने की इच्छा करते हैं) इत्यादि श्रुति के अनुसार कहते हैं। गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, अन्नप्राशन, चूड़ाकरण, उपनयन, चार वेदव्रत, समावर्तन, विवाह, पाँच महायज्ञों का अनुष्ठान, अष्टका, पार्वण, श्राद्ध, उपाकरण, उत्सर्जन, चैत्र और आश्विन में होनेवाली नवसस्येष्टि-ये सात पाकयज्ञ; अग्न्याधान, अग्निहोत्र, दर्श-पौर्णमास, चातुर्मास्य, आग्रयणेष्टि, निरूढ पशुबन्ध, सौत्रामणी- ये सात हविर्यज्ञ; अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडसी, वाजपेय, अतिरात्र, आत्मोर्याम - ये सात सोमयज्ञ, ये चालीस संस्कार और सब भूतों में दया, क्षान्ति, अनसूया, शौच, आयासाभाव, मांगल्य, कार्पण्यका अभाव, अस्पृहा ये आठ गुण जिसके हों वह सायुज्य को प्राप्त होता है-यों गौतमस्मृति में दर्शाये गये

188384 कर्मकाण्ड के क्रम से, विपुल तपस्यासे, इन्द्रिय, प्राण और मन के नियमन से, दान से, तीर्थयात्राओं से और चिरकाल तक विचार करने से पापराशि के क्षीण होने के अनन्तर परमात्मचिन्तन करनेपर काकतालीयन्याय से (कौए के आने और ताल के गिरने के समान) संयोगतः सम्पन्न साधनों के संमिलन से प्राणी की बुद्धि विवेक की ओर अग्रसर होती है॥३१,३२॥

188385

188386 ऐसी परिस्थिति में ब्रह्मजिज्ञासा के प्रयोजक विचार का उदय ही दुर्लभ है, यह भाव है।

188387 जब तक परमपद का साक्षात्कार नहीं करते तब तक चक्र के समान लोगों को घुमानेवाले राग-द्वेष आदि से आवृत्त लोग कर्मकाण्डपरायण होकर इस संसार में पुनः पुनः जन्म-मरणरूप परम्परा को प्राप्त होते हैं ॥३३॥

188388

188389 श्रुति भी है 'मन्तरे वर्तमान स्वयं धीराः' (अविद्या में स्थित अपने को पण्डित माननेवाले मूढ जन अन्धों से ले जाये जा रहे अन्धों की नाईं पतन को प्राप्त होते हैं)।

188390 इस संसार को असार और दुःखरूप जानकर और संसारमयी बुद्धि का परित्यागकर विद्वान्

188391

188392

188393 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण लोग बन्धन-स्तम्भ से निर्मुक्त हाथियों की नाईं परब्रह्म को प्राप्त होते हैं। हे श्रीरामचन्द्रजी, वह संसारसृष्टि विषम और असीम है। देहाध्यास से युक्त महान् जीव भी कृमि, कीट आदि के सदृश ही है। ज्ञान के बिना परम पद को प्राप्त नहीं हो सकते । रघुवंशशिरोमणि, विवेकी लोग ज्ञानरूपी नौका से ही सुदुस्तर संसारसागर को एक पलकभर में पार कर गये हैं। संसाररूपी सागर से जीव को पार करानेवाले वक्ष्यमाण (आगे कहे जानेवाले) ज्ञानरूप उपाय को विचाराभ्यासपरायण तथा विवेक, वैराग्य आदि से युक्त बुद्धि से एकाग्र होकर सुनिए । इस अनिन्दित ज्ञानयुक्ति के बिना अनन्त विक्षेपों से पूर्ण ये संसारिक दुःखभीतियाँ चिरकाल तक हृदय को सन्तप्त करती हैं। हे राघव, साधुजनों में शीत, वात,धूप आदि दुःखद्वन्द्व ज्ञानयुक्ति को छोड़कर किस उपाय से सह्य होते हैं ? अर्थात् ज्ञान से अतिरिक्त किसी उपाय से सह्य नहीं होते। जैसे अग्नि की ज्वालाएँ तृण को जला डालती है, वैसे ही मूढ पुरुष को पदपद में (क्षण-क्षण में) दुःख-चिन्ताएँ प्राप्त होती हैं और जला डालती है। जैसे वर्षाकाल में सींचे गये वन को अग्नि जला नहीं सकती, वैसे ही जिसने ज्ञातव्य वस्तु जान ली है, ऐसे विवेकशील प्राज्ञ पुरुषको मानसिक व्यथाएँ सन्तापनहीं पहुँचा सकती। शारीरिक और मानसिक पीड़ारूपी बवंडर से परिपूर्ण संसारूपी मरुस्थल में प्रसिद्ध वायु के तेज चलने पर भी तत्त्वज्ञानी पुरुष कल्पवृक्ष की नाईं उखाड़ा नहीं जा सकता यानी पीड़ित नहीं होता। इसलिए तत्त्वपदार्थ के ज्ञान के लिए बुद्धिमान् पुरुष को श्रुति आदि प्रमाण देने में अतिकुशल आत्मतत्त्वज्ञ बुद्धिमान् पुरुष से ही अनुगमन, साष्टांग प्रणाम, सेवा आदिरूप प्रयत्न से विनयपूर्वक प्रश्न करना चाहिए। जिज्ञासु द्वारा पूछे गये, श्रुति आदि प्रमाण देने में निपुण और विशुद्ध चित्त वाले वक्ता के वाक्य वैसे ग्रहण करने चाहिए जैसे कि रँगने के लिए घोले गये पक्के रंग में डुबाया गया वस्त्र रंग को पकड़ लेता है फिर उसे कभी नहीं छोड़ता ॥३४-४४॥

188394

188395 हे वक्ताओं में श्रेष्ठ श्रीरामजी, जो पुरुष तत्त्ववस्तु को नहीं जानता अतएव जिसका वचन ग्राह्य नहीं है, ऐसे पुरुष से जो प्रश्न करता है, उससे बढ़कर मूर्ख दूसरा कोई नहीं है। पूछे गये तत्त्वज्ञ प्रामाणिक वक्ता के उपदेश का जो प्रयत्न से आचरण नहीं करता, उससे बढ़कर नराधम दूसरा नहीं है। व्यवहार से वक्ता की अज्ञता और तत्त्वज्ञता का पहले निर्णय कर जो पुरुष प्रश्न करता है, वह प्रश्नकर्ता महामति है। जो मूर्ख (परीक्षा द्वारा) प्रकृष्ट वक्ता का निर्णय किये बिना प्रश्न करता है, वह अधम प्रश्नकर्ता है और वह आत्मज्ञानरूप महान् अर्थका पात्र नहीं हो सकता अर्थात् उसे कभी तत्त्वज्ञान प्राप्त नहीं हो सकता। प्राज्ञ पुरुष को चाहिए कि उक्त और अनुक्त का विवेचन कर निश्चय करने में जिसकी बुद्धि समर्थ हो और जो निन्दनीय न हो ऐसे पुरुष के लिए पृष्ट वस्तु का उपदेश दे पशु के जाड्य आदि धर्मों से युक्त अधम को कभी तत्त्व का उपदेश न दे॥४५-४९॥

188396 प्रश्नकर्ता की श्रुति आदि प्रमाणों से निर्णीत पदार्थ के ग्रहण की योग्यता का विचार किये बिना जो तत्त्व का उपदेश देता है, उसको प्राज्ञ पुरुष मूढ़तर कहते हैं ॥५०॥

188397 हे रघुनन्दन, आप अत्यन्त श्रेष्ठ प्रश्नकर्ता है और मैं उपदेश देना जानता हूँ, इसलिए हमारा यह समागम सदृश है । हे शब्दार्थ के ज्ञाता श्रीरामजी, जिस

188398

188399 पदार्थ का मैं उपदेश देता हूँ उसको आप 'यह तत्त्व वस्तु है' ऐसा निश्चय कर प्रयत्नपूर्वक अपने हृदय में ज्यों-का-त्यों पूर्णरूप से धारण कीजिए। हे श्रीरामचन्द्रजी, आप कुल, दया, दाक्षिण्य आदि गुणों और सदाचार आदि से महान् हैं, विरक्त हैं एवं तत्त्वज्ञ हैं, मुझसे जो कहा जायेगा वह जैसे वस्त्र में घोला हुआ रंग बैठ जाता है वैसे आपके हृदय के अन्तस्तर में बैठ जायेगा । आपकी उक्त पदार्थ के ग्रहण में निपुण मेघा है और परम तत्त्व का विचार करनेवाली प्रतिभा भी है। मेघा और प्रतिभा से सम्पन्न आपकी प्रज्ञा जैसे सूर्य की किरणें जल के अन्दर प्रवेश कर जाती हैं, वैसे ही प्रतिपाद्य अर्थ (तत्त्वज्ञान) में प्रवेश करती है। मैं जो कुछ कहूँ, उसे आप ग्रहण कीजिए और प्रयत्नपूर्वक उसे अपने हृदयमें स्थान दीजिए। यदि ऐसा आप न कर सकें, तो आपको मुझसे पूछना ही नहीं चाहिए, क्योंकि ऐसा पूछना निरर्थक है ॥५१-५५॥

188400 _हे श्रीरामचन्द्रजी, संसाररूपी वन का बन्दर मन बड़ा ही चपल है, उसको संस्कार द्वारा अपने वश में कर परमार्थतत्त्व का श्रवण करना चाहिए और फिर उसको प्रयत्न से हृदय में धारण करना चाहिए । विवेकशून्य, शास्त्र के अभ्यास से उत्पन्न ज्ञान से रहित एवं असाधु पुरुषों में प्रीति रखनेवाले पुरुष से अति दूर होकर चिरकालतक महात्माओं की सेवा करनी चाहिए। सदा सन्त-महात्माओं की संगति से विवेक उत्पन्न होता है। भोग और मोक्ष विवेकरूपी वृक्ष के ही फल कहे गये हैं। मोक्षद्वार के चार द्वारपाल कहे गये हैं -शम, विचार, सन्तोष और चौथा साधुसंगम । पहले तो इन चारों का ही प्रयत्नपूर्वक सेवन करना चाहिए। यदि चारों को सेवन की शक्ति न हो, तो तीनका सेवन करना चाहिए। तीनका सेवन न हो सकने पर दोका सेवन करना चाहिए। इनका भलीभाँति सेवन होने पर ये मोक्षरूपीराजगृह में मुमुक्षुका प्रवेश होने के लिए द्वार खोलते हैं। यदि दो के सेवनकी भी शक्ति न हो, तो सम्पूर्ण प्रयत्न से प्राणों की बाजी लगाकर भी इनमें से एक का अवश्य आश्रय लेना चाहिए। यदि एक वश में हो जाता है, तो शेष तीन भी वश में हो जाते हैं। जैसे अन्य तेजस्वियों में सूर्य सर्वश्रेष्ठ है वैसे ही विवेकवान् पुरुष सब लोगों में सिर के आभूषण के समान आदरणीय है। वह शास्त्र के श्रवण, मनन और निदिध्यासन का और ज्ञान का योग्य पात्र है। जैसे अधिक शीत पड़ने से जल घनीभूत होकर बर्फ बन जाता है, वैसे ही अविवेकियों की मूर्खता घनता को प्राप्त होकर अति कठिन हो जाती है॥५६-६३॥

188401 हे रघुकुलतिलक, आप तो जैसे सूर्य का उदय होने पर कमल विकसित होता है, वैसे ही सौजन्य आदिगुण एवं शास्त्रार्थ की दृष्टि से विकसित अन्तःकरणवाले हैं। हे सद्बुद्धि श्री रामजी, जैसे मृग आदि जन्तु ऊपर कान करके (कान खड़े करके) वीणा के शब्द को सुनते हैं वैसे ही आप इस ज्ञानमय वाणी को सुनने और समझने के योग्य हैं । हे श्रीरामचन्द्रजी, आप वैराग्य के अभ्यास आदि से सम्पूर्ण विनय आदि रूप सम्पत्तियों का उपार्जन कीजिये, जिनके प्राप्त होने पर नाश नहीं होता। पहले संसाररूप बन्धन से छुटकारा पाने के लिए शास्त्राभ्यास और सज्जनसंगतिपूर्वक तपस्या और इन्द्रियनिग्रह से प्रज्ञा को (विवेक के ग्रहण और धारण में निपुण बुद्धि को) ही बढ़ावें ॥५६-६७॥

188402

188403 प्रज्ञा की अभिवृद्धि में शास्त्राभ्यास ही उपाय है, इस अभिप्राय से कहते हैं।

188404

188405

188406 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण संस्कृत (विशुद्ध) बुद्धि से जो कुछ शास्त्र का अवलोकन, चिन्तन आदि किया जाता है, उसीको इस मूर्खता के विनाश का हेतु समझो। यह संसाररूपी विषवृक्ष आपत्तियों का एकमात्र घर है यह अज्ञानी पुरुष को सदा मोह में डालता है, इसलिए अज्ञान का यत्न से विनाश करना चाहिए। दुराशा से साँप की-सी कुटिल गति को धारण करनेवाली हृदय में हजारों विक्षेपरूप से व्याप्त मूर्खता से बुद्धि अग्नि में रक्खे हुए चमड़े की भाँति संकोच को प्राप्त होती है अर्थात् संकुचित कमल की नाईं मलिनता को प्राप्त होती है। जैसे मेघरहित और सम्पूर्ण निर्मल मण्डलवाले चन्द्रमा में दृष्टि प्रसन्नता को प्राप्त होती है वैसे ही यह पूर्वोक्त वस्तुदृष्टि (वस्तु यानी परमार्थरूप तत्त्व जिससे देखा जाता है) अर्थात् सूक्ष्मबुद्धि प्राज्ञ में, यथार्थवस्तु की एकरसता को प्राप्त होकर प्रसन्नता को प्राप्त होती है। जिसकी पूर्वापर के विचार से और अतिसूक्ष्म अर्थ के ग्रहण में अत्यन्त पटु तथा चतुरता से शोभित बुद्धि विकासयुक्त हो, इस लोक में वही 'पुरुष' कहा जाता है॥६८-७२॥

188407

188408 मेरी बुद्धि विकासयुक्त है या नहीं, यों सन्देह कर रहे श्रीरामचन्द्रजी को आश्वासन देते हुए श्रीवसिष्ठजी कहते हैं। _हे श्रीरामजी, आपभी विकसित, अज्ञान का त्याग कर रहे अतएव विशुद्ध शान्ति आदि गुणों से शोभित एवं परमतत्त्व के विचार से शीतल बुद्धि से विराजमान है ।।७३॥

188409

188410 ग्यारहवाँ सर्ग समाप्त

188411 बारहवाँसर्ग संसारप्राप्ति की अनर्थरूपता, ज्ञान का उत्तम माहात्म्य और

188412 राम में प्रश्नकर्ता के गुणों की अधिकता का वर्णन। _ अन्य लोगों के प्रति भी विवेक वैराग्य की अभिवृद्धि के लिए संसारप्राप्ति की अनर्थरूपता और ज्ञान के माहात्म्य को कहने के इच्छुक श्रीवसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी को प्रवृत्त करने के लिए आप में केवल विकासयुक्त बुद्धि ही नहीं है, किन्तु और भी अनेक गुण हैं तथा प्रश्नकर्ता

188413 के सम्पूर्ण लक्षण आप में घटते हैं, इस प्रकार प्रशंसा द्वारा प्रोत्साहित करते हुए बोले:

188414 हे रघुकुलकमलदिवाकर, आपका मन पूर्वोक्त गुणों से परिपूर्ण है और आप हमारे सामान्य हैं तथा आप प्रश्न करना जानते हैं, साधारणरूप से उक्त बात को भी विशेषरूप से आप जानते हैं, इसलिए मैं आदरपूर्वक आपको उपदेश देने के लिए उद्यत हुआ हूँ। रजोगुण और तमोगुण से रहित (रजोगुण से बुद्धि में चंचलता आती है और तमोगुण से आवरण होता है, इसलिए उक्त दोनों गुणों से शून्य होना आवश्यक है), इसीलिए शुद्ध सत्त्वगुणवाले परमात्मा की ओर प्रवृत्त होनेवाली बुद्धि को आत्मा में स्थापित कर अर्थात् स्वस्थ कर सुनने के लिए प्रवृत्त होईए। हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे समुद्र में रत्नसम्पत्ति (रत्नों से परिपूर्ण लक्ष्मी) रहती है वैसे ही प्रश्नकर्ता के सभी गुण आपमें विद्यमान हैं और वक्ता के (उपदेशक के) गुण मुझमें विद्यमान हैं॥१-३॥

188415 हे वत्स, जैसे चन्द्रमा के किरणों के संसर्ग से चन्द्रकान्त मणि आर्द्रता को

188416

188417 प्राप्त होती है, वैसे ही विवेक के संसर्ग से उत्पन्न वैराग्य को आप प्राप्त हुए हैं। जैसे कमल का चारों ओर फैले हुए एवं कभी नष्ट न होनेवाले दीर्घ तन्तुओं और सुगन्ध आदि से सम्बन्ध रहता है वैसे ही बाल्यावस्था से लेकर ही चिरकाल से शुद्ध आपका सब दिशाओं में फैले हुए एवं अविच्छिन्न शुद्ध सद्गुणों से सम्बन्ध है। इसलिए हे राघव, सुनिए, मैं आपसे यह मोक्षकथा कहूँगा, क्योंकि आप ही इस कथा के योग्य पात्र हैं अर्थात् श्रवणजनित प्रकृष्ट बोध के आधार हैं । शुद्ध (शुभ्र) कुमुदिनी चन्द्रमा के बिना विकासयुक्त नहीं हो सकती अर्थात् जैसे शुद्ध कुमुदिनी चन्द्रमामें ही (चन्द्रमा के उदित होने पर ही) विकसित होती है वैसे ही यह मोक्षकथा आप में ही विकास को प्राप्त होगी ॥४-६॥

188418

188419 इस कथा श्रवणरूप कार्य की अवधि कौन है ? ऐसी आशंका होने पर परम पदसाक्षात्काररूप विश्रान्ति ही उसकी विश्रान्ति है, इस अभिप्राय से कहते हैं।

188420 जो कोई कार्य हैं और जो कोई प्रमाण, प्रमेय आदि व्यवहार हैं, वे सब कार्य और वे सब व्यवहार परब्रह्म परमात्मा के दर्शन होने पर सर्वथा शान्त हो जाते हैं ॥७॥

188421

188422 उक्त विश्रान्ति में अविश्वास का निराकरण करते हैं।

188423 यदि विशुद्ध चित्तवाले पुरुष को विज्ञानरूप विश्रान्तिप्राप्तनहो, तो कौन विवेकशील पुरुष इस संसार में अनेक चिन्ताओं को सहेगा अर्थात् उनका सहननहो सकने से आपकीनाईंदेहत्याग के लिए उद्यत हो जायेगा । केवल बाह्य व्यवहार ही शान्त नहीं होते, किन्तु मानसिक व्यवहार भी शान्त हो जाते हैं। जैसे हिरण्यगर्भ की आयु की समाप्ति को प्राप्त होकर हिमालय आदि कुलपर्वतों की बड़ी-बड़ी चट्टानें कल्पान्त के सूर्यों के संसर्ग से चूर्ण-चूर्ण हो जाती हैं वैसे ही परमात्मा का साक्षात्कार होने पर सम्पूर्ण मानसिक प्रवृत्तियाँ लीन हो जाती हैं ।।८॥

188424

188425 भगवती श्रुति भी कहती है - 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥' (परब्रह्म परमात्मा का साक्षात्कार होने पर हृदय की ग्रन्थियाँ (काम आदि) टूट जाती हैं, सम्पूर्ण सन्देहों की निवृत्ति हो जाती है और सब कर्म क्षीण हो जाते हैं।) _ हे श्रीरामचन्द्रजी, संसाररूपी विष के आवेश से हुई विषूचिका (हैजा) बड़ी कष्टदायिनी है, वह पवित्रतम जीव और ब्रह्म के ऐक्यज्ञानरूपी गारुड़मन्त्र से शान्त होती है । विषभक्षण से भी विषूचिका होती है और वह विषसंशोधन से शान्त हो जाती है । उक्त मन्त्ररूपी परमार्थज्ञान (जीवब्रह्मैक्यज्ञान) संतों के साथ शास्त्रचिन्तन करने से प्राप्त होता है, इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है। इस अधिकारी जन्म में विचार करने पर अवश्य ही सम्पूर्ण दुःखों का विनाश होता है, ऐसा समझना चाहिए, इसलिए विचारवान् लोगों को अनादर दृष्टि से नहीं देखना चाहिए। जैसे साँप अपनी जीर्ण त्वचा का परित्याग कर सन्तापरहित और शान्त हो जाता है वैसे ही विचारवान् पुरुष मानसिक व्यथाओं की पेटी के समान इस सम्पूर्ण जगत् का त्याग कर सन्तापरहित और शान्तहृदय हो जाता है। सम्यग्दर्शनवान् पुरुष इस सम्पूर्ण जगत् को विनोद से इन्द्रजाल की नाईं देखता है, जिसे सम्यक् ज्ञान नहीं हुआ है, उसीके

188426

188427

188428 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण लिए यह जगत् परम दुःखदायी है। यह संसारानुराग अत्यन्त विषम (क्लेशदायक) है। यह निःशंक ही संसार में आये हुए पुरुषों को साँप के समान उँसता है, तलवार के समान काटता है, भाले के समान बेधता है, रस्सी के समान जकड़ देता है-हाथ-पैर बाँध देता है, अग्नि के समान जलाता है, रात्रि के समान अन्धा बना डालता है, सिर पर गिरे हुए पत्थर के समान मूर्छित कर देता है, विचारदृष्टि को हर लेता है, मर्यादा को नष्ट कर डालता है, पुरुष को मोहरूप अन्धकूप में गिरा देता है, इस संसार में तृष्णा मनुष्य को जर्जर कर डालती है अर्थात् जैसे रस निकालने के लिए सोम रगड़कर निचोड़ा जाता है वैसे ही मनुष्यों के अंग-प्रत्यंग को शिथिल कर डालती है । बहुत क्या कहें, ऐसा कोई दुःख नहीं है, जो संसारी पुरुष को प्राप्त न हो॥७-१४॥

188429 मल-मूत्र आदि के नगररूप शरीरों में (पुत्र, कलत्र आदि पोष्य जनोंमें) पुरुष को अनुराग से बाँधनेवाली यह विषयविषूचिका दुरुच्छेद्य (अकाट्य) है। यदि इसकी चिकित्सा न की जाय, तो आगे कही जानेवाली हजारों नारकीय दुर्गतियों को प्राप्त कराती है । जहाँ जीवों को पत्थर खाने पड़ते हैं, तलवारों से उनके टुकड़े-टुकड़े किये जाते हैं, पर्वतों की चोटियों से वे गिराये जाते हैं, पत्थरों से मारे जाते हैं, आग से जलाये जाते हैं, बर्फ से सदा तर रक्खे जाते हैं, अंग-प्रत्यंग कुल्हाड़े, कैंची आदि से काटे जाते हैं, चन्दन की नाईं पत्थरों पर घिसे जाते हैं, तलवार के समान तीक्ष्ण पत्तेवाले वृक्षों के वन में दौड़ना पड़ता है, घुनों का-सा व्यवहार होता है अर्थात् सर्वांग में काठ के यन्त्रों से पीड़ा पहुँचाई जाती है, तपाई गई लोहे की बड़ी-बड़ी जंजीरों से शरीर को लपेटा जाता है, काँटेदार झाड़ुओं से शरीर बुहारा जाता है (त्वचारहित किया जाता है), जिनसे सदा आग की लपटें निकलती रहती हैं, ऐसे युद्ध में छोड़े गये बाणों की धारावाहिक वृष्टि होती है, छाया और पानी के बिना ग्रीष्मकाल बिताना पड़ता है, अतिशीत धारागृहों में लगातार झरनों की वृष्टि होती है, पहले काटे गये सिर के पुनः उगने पर फिर-फिर उसका काटना होता है, सुखपूर्वक नींद की तो वहाँ बात भी नहीं होती, मुँह को ढककर श्वास-प्रश्वास भी रोक दिया जाता है, अंगों की निम्नता और उन्नतता से विसंष्ठुल (विषम अवयव) होने के कारण व्यवहार की अयोग्यता होती है,

यह सब महासम्पत्ति की अभिवृद्धि के समान सहना पड़ता है (a) ॥१५,१६॥
188430
188431 इस श्लोक का दूसरा अर्थ टीकाकारों ने यों किया है-पत्थर खाना, तलवार द्वारा अंगछेदन, पर्वत के शिखर से निपातन और पत्थरों की मार को हिमसेक की नाईं सहन करना पड़ता है; कुल्हाड़े और कैंची द्वारा हाथ, पैर आदि अंगों का कर्तन चन्दनलेप की भाँति सहना पड़ता है; असिपत्रवाले वृक्षों के वन में दौड़ना, घुन के समान काठ के यन्त्र में जकड़ा जाना तथा लोहे की गर्म जंजीरों से शरीर को लपेटना देहसंस्कार की नाईं सहना पड़ता है; अग्नि की ज्वाला को बरसा रहे भयानक बाणों की लगातार वृष्टि ग्रीष्मकाल में विनोद के लिए बनाये गये धारा-गृहों के फुव्वारों की वृष्टि के समान सहनी पड़ती है; शिर के कटने से हुई मृत्यु निद्रासुख के समान सहनी पड़ती है; मुँह बन्द करने से बलपूर्वक किया गया मूकीभाव स्वाभाविक मूकमुद्रा के समान सहना पड़ता है एवं अंगों की छोटाई-बड़ाई से उत्पन्न
188432 अकिंचित्करता महती सम्पत्ति की वृद्धि के समान सहनी पड़ती है।
188433
188434 दुःख देने के स्थान तो अनन्त हैं, उनकी तो गणना ही नहीं हो सकती, यह तो केवल दिङ्मात्र का प्रदर्शन है, यों दर्शाकर उसका उपसंहार करते हुए प्रकृत में उनके वर्णन की
188435 उपयोगिता कहते हैं।
188436 हे राघव, नश्वर देहों, परतन्त्रतापूर्ण एवं इस प्रकार की हजारों कष्टप्रद चेष्टाओं से अतीव क्लेशकारक इस संसार में अवहेलना (अनादर) नहीं करना चाहिए, आगे कही जानेवाली रीतिसे विचार करना चाहिए और वक्ष्यमाण रीति से ही निश्चय करना चाहिए कि शास्त्र के विचार से कल्याण होता है|१७॥
188437
188438 शास्त्र के विचार से कल्याण होता है, यह निश्चय कैसे हो? क्योंकि शास्त्रविचार में परायण माण्डव्य आदि की भी हजारों दुर्दशाएँ देखी गई हैं, इस शंका का परिहार करते हुए विद्या की दृष्टफलता का प्रतिपादन करते हैं।
188439 हे रघुकुलनन्दन, ज्ञानरूपी कवच से गुप्त शरीरवाले अतएव दुःख के सर्वथा अयोग्य भी ये ध्यानपरायण महामुनि, मन्त्रजपनिरत ऋषि, यज्ञ-याग आदि करनेवाले ब्राह्मण एवं जनक आदि राजा अज्ञानियों के समान मनोवृत्ति से होनेवाली पूर्वोक्त अनेक प्रकार की संसारपीड़ा का अनुभव करते हुए रहते हैं, ऐसा यदि तुम्हारा ख्याल है, तो वे कैसे सदा प्रसन्नचित्त रहते हैं ? ॥१८॥
188440
188441 उनकी स्थिति कैसी है?
188442 इस लोक में कौतुकरहित (कौतुक से-विषय के दर्शन और उपभोग में उत्साह से-शून्य), विविध विकल्पों से होनेवाले चित्तविक्षेपों से भी रहित, आत्मरूपी दीपक जिन्हें प्राप्त हो गया है, अतएव विशुद्ध बुद्धिवाले नरश्रेष्ठ जगत् में इस प्रकार पूर्णकामरूप से स्थित हैं, जिस प्रकार कि हरि, हर और ब्रह्मा आदि देवता स्थित हैं ।।१९॥
188443 गुरु आदि केसाथ विचार कर पदार्थ का परिशोधन होने पर पहले स्थूल आदि शरीरों में तादात्म्याध्यास से जो आत्मसादृश्य था, वह जिसका निवृत्त हो गया है, उस अधिकारी पुरुष को 'तत्त्वमसि' आदि वाक्यों के अर्थ के विचार से तत्त्व के ज्ञात होने पर, मनन द्वारा असंभावना और विपरीत भावना के निराकरण से
188444 अपरिच्छिन्न आत्मा के विदित होने पर, निदिध्यासन द्वारा विपरीतभावनाशून्य बुद्धि से ब्रह्म का साक्षात्कार होने पर मोह के नष्ट होने एवं अति निविड़ भ्रम ज्ञान के विलीन होने पर यह जगत् का भ्रमण मनोविनोद (आनन्दसाधन) ही है, दुःखकारी नहीं है ॥२०॥
188445 हे रामचन्द्रजी, और भी सुनिए, चैतन्यमात्रस्वभाव परमार्थ वस्तु के प्रसन्न होने और हृदय में उत्कृष्ट शान्ति का आविर्भाव होने पर सम्पूर्ण बुद्धिवृत्तियों के शान्तिरसास्वादरूप होने पर अन्तःकरण ब्रह्मरसास्वादपूर्वक विषमतारहित स्वभाव को प्राप्त होता है। तब बुद्धि से तत्त्व का साक्षात्कार होने पर यह जगत् का भ्रमण आनन्दमय हो जाता है, अतः जो आनन्दसाधनता कही, वह ठीक ही है। कटे हुए वृक्ष के समान जड़ शरीर रथ है, इन्द्रियों की विषयाभिमुख प्रवृत्ति घोड़ों की गतिचातुरी है, जिससे घोड़ों का इधर उधर परिचालन किया जाता है अर्थात् लगाम प्राणप्रधान मन है ऐसे रथ आदि के प्रापण से जिसे आनन्दरूप विषयप्राप्त होते हैं वह देही
188446
188447
188448 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण (आत्मा) समाधि में परमात्मा ही है। व्यवहारकाल में बुद्धि आदिके परिच्छेद से भले ही रथी सूक्ष्म हो। तत्त्व का साक्षात्कार होने पर इस प्रकार का शुद्ध, बुद्ध, आनन्दघन मैं विहार कर रहा हूँ, यों विशुद्ध दृष्टि से जगत् का भ्रमण रमण ही है-क्लेशकर नहीं है ॥२१,२२॥
188449
188450 बारहवाँ सर्ग समाप्त
188451 तेरहवाँसर्ग जीवनमुक्तिरूप फल के हेतु वैराग्य आदि गुणों का एवं शम का विशेषरूप से वर्णन। वैराग्य, शान्ति आदि साधनों का आगे वर्णन करनेवाले श्रीवसिष्ठजी इस समय प्रस्तुत जीवन्मुक्तिस्थिति का वर्णन करते हैं। _ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, इस दृष्टि का अवलम्बन कर सुबुद्धिमान् तत्त्वज्ञ महापुरुष इस संसार में ऐसे विचरते हैं, मानों उन्हें महान् साम्राज्य प्राप्त हो गया हो। वे लोग न तो अशुभ के लिए शोक करते हैं और न शुभ की कामना करते हैं अतएव वे उनके साधनों की भी याचना नहीं करते। वे सब कुछ करते भी हैं फिर भी कुछ नहीं करते। हेय और उपादेय के पक्षपात से रहित एवं अपनी आत्मा में स्थित वे असंग आत्मा के साक्षात्कार से निर्लेप रहते हैं, शास्त्रीय स्वच्छ कर्म करते हैं और सन्मार्ग में जाते हैं।॥१-३॥
188452 वे अन्य लोगों की दृष्टि से आते हैं और जाते हैं पर अपनी दृष्टि से न आते हैं और न जाते हैं, अन्य की दृष्टि से करते हुए एवं बोलते हुए भी अपनी दृष्टि से न करते हैं और न बोलते हैं ॥४॥
188453
188454 क्योंकि 'सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समना अमना इव' (तत्त्वज्ञ पुरुष अन्य की दृष्टि में चक्षुयुक्त होता हुआ भी अचक्षु के सदृश है और अन्य की दृष्टि से कर्णयुक्त होता हुआ भी कर्णरहित है, अन्य की दृष्टि से मनयुक्त होता हुआ भी मन से रहित-सा है) ऐसी
188455 श्रुति है।
188456 हेय और उपादेय से जो कोई यज्ञ-याग आदि कार्य हैं और जो कोई प्रमाण, प्रमेय आदि व्यवहार हैं, वे सब परमतत्त्व के ज्ञात होने पर क्षीण हो जाते हैं ॥५॥
188457 सम्पूर्ण अभिलाषाओं से रहित शान्तिपूर्ण तथा ब्रह्माकारत्व को प्राप्त मन चन्द्रबिम्ब में बैठे हुए स्वर्गी के समान चारों
188458 ओर से सुख को प्राप्त होता है॥६॥
188459 विषयों का बार-बार स्मरण करना और विषयों की प्राप्ति में कुतूहल ही विक्षेप के हेतु हैं, उनके अभाव में विक्षेपरहित सुख होता है। जैसे चन्द्रमा में अमृत नहीं समाता वैसे ही विषय मननरहित और सम्पूर्ण विषयकौतुक से शून्य सुखरूपता को प्राप्त हुआ मन आत्मा में ही नहीं समाता ॥७॥
188460 सुखरूपता को प्राप्त हुआ मन न तो मायिक विक्षेपों को करता है और न विक्षेपों की जननी वासना के प्रति दौड़ता है, किन्तु बालकों जैसी भ्रममूलक चंचलता का त्याग कर अनादिसिद्ध आत्मसुखरूप हो विराजमान होता है। इस प्रकार की स्थिति आत्मतत्त्व के साक्षात्कार से ही प्राप्त होती है, अन्य उपायों से नहीं ॥८,९॥
188461 इसलिए पुरुष को जीवनपर्यन्त विचार द्वारा आत्मा का ही पुनः पुनः श्रवण और मनन करना चाहिए, आत्मा का ही निदिध्यासन करना चाहिए एवं श्रवण और मनन तथा निदिध्यासन द्वारा□सर्ग- १३]
188462
188463 आत्मा का साक्षात्कार करना चाहिए, इसके सिवा पुरुष का और कुछ कर्तव्य नहीं है। जिस अधिकारी को अपने अनुभव, शास्त्रवचन और गुरु के उपदेशकी एकार्थनिष्ठता का निश्चय हो, उसे नित्य निरन्तर किये गये श्रवण, मनन आदि के अभ्यास से आत्मा का साक्षात्कार होता है। शास्त्र और उसके अर्थ की अवहेलना करनेवाले, तत्त्वज्ञानी पूज्य पुरुषों की उपेक्षा करनेवाले मूढ़ों की तुलना को कभी भी प्राप्त न हो, चाहे कितने ही बड़े क्लेश क्यों न भुगतने पड़ें। पृथ्वी में मनुष्यों को ज्वर आदि शारीरिक क्लेश से, विष से, आपत्तियों से और मानसिक चिन्ताओं से वैसा क्लेश नहीं होता जैसा कि अपने शरीर में स्थित एक मूर्खता से क्लेश होता है। जिन लोगों की बुद्धि में थोड़ी बहुत भी व्युत्पत्ति हो गई है, इस शास्त्र के सुनने से जिस प्रकार उनकी मूर्खता की निवृत्ति होती है वैसे अन्य किसी शास्त्र के श्रवण से नहीं होती। यह शास्त्र अतिसुखदायी है, यथायोग्य अनेक दृष्टान्तों से इसकी सुन्दरता कहीं अधिक बढ़ गई है और किसी भी शास्त्र से यह विरुद्ध नहीं है। जिसे आत्मा का साक्षात्कार अभीष्ट है, उस नरश्रेष्ठको अवश्य इसका श्रवण करना

चाहिए ॥१०-१५॥
188464 हे रामजी, जो दुस्तर आपत्तियाँ हैं और जो अति नीच कुत्सित योनियाँ हैं वे सब, जैसे खदिर से काँटे उत्पन्न होते हैं वैसे ही, मूर्खता से पैदा होती हैं। मिट्टी के पात्र को (सकोरे को) हाथ में लेकर चाण्डालों की टोली में भीख माँगने के लिए दर-दर घूमना अच्छा है, पर मूर्खतापूर्ण जीवन अच्छा नहीं है। निर्जन स्थान में, अति भयानक अन्ध कूप में एवं पेड़ों के खोखलों में अन्धा कीड़ा होना अच्छा है, पर अतिदुःखदायी मूर्खता अच्छी नहीं है। यह संसारी पुरुष मोक्ष के उपायभूत इस शास्त्ररूप प्रकाश को पाकर फिर मोहान्धकार में भी अन्धता को प्राप्त नहीं होता। तभी तक तृष्णा मनुष्यरूपी कमल को संकुचित करती है जब तक विवेकरूपी सूर्य की निर्मल प्रभा का उदय नहीं होता। हे राघव, संसारदुःख से छुटकारा पाने के लिए मेरे सदृश आत्मीयों के साथ गुरुपदेश और शास्त्र के प्रमाण से अपने स्वरूप को जानकर जैसे इस संसार में जीवन्मुक्त हरि, हर आदि विचरण करते हैं और जैसे अन्यान्य जीवन्मुक्त महर्षि विचरण करते हैं वैसे ही आप भी विचरण कीजिए। हे रघुकुलतिलक, इस संसार में, अनन्त दुःख हैं, सुख तिनके के टुकड़े के बराबर बिलकुल ही नगण्य हैं, इसलिए दुःखों से सराबोर (परिपूर्ण) सुखों में कभी भी आदर नहीं करना चाहिए । ज्ञानवान् पुरुष को पुरुषार्थ की सिद्धि के लिए जो वस्तु असीम और क्लेशलवविरहित है, उस ज्ञानरूप वस्तु को प्रयत्नपूर्वक प्राप्त करना चाहिए। हे रामजी, वे ही सज्जन परम पुरुषार्थ के भाजन हैं और वे ही पुरुष श्रेष्ठ हैं, जिनका सर्वोत्कृष्ट वस्तु में (परब्रह्म में) लीन मन परमशान्त है । जो दुरात्मा राज्य आदि सुखों में उत्तम भोगों के आस्वादमात्र से सन्तुष्ट हैं, उन्हें आप अन्धे मेढक समझिए। मेढक कुएँ में रहने से बाहर नहीं देख पाता, उसमें भी यदि अन्धा हो, तो कहाँ से देखेगा, यह भाव है। जो लोग वंचक, प्रबल दुराचारियों, वैषयिक सुखों का भोग करनेवाले और मित्र जैसे दिखाई देनेवाले वास्तव में शत्रुओं पर आसक्त हैं, वे लोग संकट से संकट को , दुःख से दुःख को, भय से भय को और नरक से नरक को प्राप्त होते हैं। वे लोग मूर्ख हैं और अज्ञान से उनकी बुद्धि मन्द पड़ गई है।
188465
188466
188467 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण 'सुख के पश्चात् दुःख होता है और दुःख के पश्चात् सुख होता है, घटीयन्त्र के समान लगातार भ्रमण कर रहा पुरुष पुनः पुनः सुख और दुःख को प्राप्त होता है' इत्यादि वाक्यों से सुख और दुःख की परस्पर विनाशिता कही गई है, अतः यह संसारी पुरुष कभी विश्रान्ति को प्राप्त नहीं होता। सुख और दुःख की अवस्था बिजली की चमक के समान क्षणभंगुर है। जो लोग आपके सदृश वैराग्ययुक्त, सम्यक् विवेकी और महात्मा हैं, भोग और मोक्ष के एकमात्र भाजन वे पुरुष वन्दनीय हैं। परम विवेक का अवलम्बन कर वैराग्य और अभ्यास से आपत्तिरूप यह भीषण संसार नदी पार करनी चाहिए। विष के समान तीव्र मूर्छा देनेवाले इन मिथ्याभूत वंचनोपायों में नहीं सोना चहिए । इस संसार को प्राप्त कर जो पुरुष अवहेलना से रहता है वह जल रहे तृणमय घर के विस्तार में गहरी नींद सोता है ॥१६-३३॥
188468 ___ संसार के सिवा कोई अन्य स्थान ही नहीं है, फिर किसका अवलम्बन करके संसार में अरति करनी चाहिए? ऐसी आशंका कर कहते हैं।
188469 जिसको प्राप्त कर पुनः नहीं लौटते और जिसे प्राप्त कर फिर शोक नहीं होता, वह उत्तम पद केवल बुद्धिमात्र से प्राप्य है, इसमें कुछ भी संशय नहीं है ॥३४॥
188470
188471 पुराणों में भी कहा है- असत्यस्मिन् जगन्नाथे अन्धीभूतमिदं भवेत् । सूर्पणेव विहीनत्वान्निरालोकं जगद् यथा । (यदि जगदधिपति परमात्मा न होते, तो सूर्य से विहीन अन्धकारपूर्ण जगत् के समान यह सब प्रपंच अन्धकारमय हो जाता ।) श्रुति भी है 'असन्नेव स भवति' (वह असत् ही हो जाता है जो ब्रह्म को असत् जानता है जो ब्रह्म है यों ब्रह्म की सत्ता को जानता है, उसे 'सत्' कहते हैं ।) सन्दिग्धे परलोकेऽपि वरं श्रुतिपथाश्रयः । यदि न स्यात् तदा किं स्याद्यदि स्यान्नास्तिको हतः॥
188472 (परलोक के सन्देहास्पद होने पर भी श्रुतिप्रतिपादित मार्ग का अवलम्बन करना उत्तम है, यदि परलोक न हो, तो उत्तम कर्म करने से अपना क्या बिगड़ा, यदि हो, तो नास्तिक के मुँह में थप्पड़ लगा।) इस न्याय से सन्देह करनेवाले के प्रति कहते हैं।
188473 यदि थोड़ी देर के लिए मान भी लिया कि ब्रह्म नहीं है तो भी उसके विचार से आपका कौन दोष होगा, यदि है, तो उसके विचार से आप संसारसागर को पार कर जायेंगे ॥३५॥
188474
188475 ऐसी अवस्था में सभी लोग मोक्ष के लिए प्रवृत्त क्यों नहीं होते, ऐसी शंका कर 'यावन्नाऽनुग्रहः साक्षाज्जायते परमेशितुः । तावन्न सद्गुरुं कश्चित् सच्छास्त्रं वाऽपि विन्दति॥' (जब तक साक्षात् परमेश्वर की असीम अनुकम्पा नहीं होती तब तक वह सद्गुरु या सत्शास्त्र को नहीं पाता) इत्यादिवचन से ईश्वर के अनुग्रह से प्राप्त होनेवाली मोक्षभाजनता से शोभित महान् लोगों की ही प्रवृत्ति मोक्षसाधन में होती है, सबकी नहीं, ऐसा कहते हैं।
188476 इस लोक में जब पुरुष की मोक्ष के उपाय के विचार में प्रवृत्ति होती है तब वह शीघ्र मोक्षभागी कहा जाता है। प्रवृत्ति का फल मोक्षाभागिता प्रवृत्तिरूप लिंग से अनुमेय है, यह भाव है ॥३६॥
188477
188478 देह, इन्द्रिय और विषय से शून्य केवलीभाव (अद्वैतभाव) में हेतु इस शास्त्र से क्या प्रयोजन
188479
188480 है, देह आदि के रहने पर ही दूसरे उपायों से भी स्वर्गादिसुख हो सकता है, ऐसी शंका कर कहते हैं।
188481 विनाशरहित, किसी प्रकारकी अशुभ आशंका से रहित, स्वस्थतायुक्त एवं विशिष्ट भ्रम से रहित सुख केवलीभाव के बिना तीनों भुवनों में कहीं नहीं है। स्वर्ग आदि विनाशी है, उनमें पतन की शंका सदा बनी रहती है और दूसरे के उत्कर्ष में चित्त अस्वस्थ भी बना रहता है, इसलिए केवली भाव ही पुरुषार्थ है। प्रवृत्त होने पर केवलीभावकी प्राप्ति होती है। केवलीभाव की प्राप्ति होने पर क्लेश नहीं होता। न धनसम्पत्ति उपकार करती है, न मित्र उपकार करते हैं और न बन्धुबान्धव ही उपकार करते हैं। न प्रणाम आदि, न तीर्थयात्रा आदि, न उपवास, तीर्थवास उपकार करते हैं, केवल एकमात्र श्रवण, मनन तथा निदिध्यासनरूप पुरुषप्रयत्न से एवं द्वैतवासनाविरोधी ब्रह्माकार दृढ़वासना के तुल्य विषयवाले कर्म से साध्य साक्षात्कार से हुए केवल मनोमात्ररूप द्वैतके मूलोच्छेदरूप जय से वह पद प्राप्त किया जाता है। देह, इन्द्रिय आदिसे आत्मा का पृथक्करणरूप विवेकमात्र से प्राप्त होनेवाला एवं श्रवण, मनन, निदिध्यासन से असम्भावनादिका निराकरणरूप विचार और एकाग्रता से निश्चय करने के योग्य वह उत्तम पद विषयों का त्याग कर रहे पुरुष द्वारा प्राप्त किया जाता है। सुखसेव्य आसन पर बैठे हुए
188482 और स्वयं उसका विचार कर रहे पुरुष को उक्त पद प्राप्त करके न तो शोक होता है और न फिर वह उत्पन्न ही होता है। उसको विद्वान लोग संसार में साररूप से प्रसिद्ध सुखों के आसारों का (वेगवती वृष्टियों का) मेघरूप परम अवधि कहते हैं और ध्यान करनेवालों में जिससे अत्युत्तम आनन्द रस का आविर्भाव होता है। - ऐसा परम रसायन कहते हैं॥३७-४३॥
188483 स्वर्ग और मनुष्यलोक में सम्पूर्ण भावों के विनाशशील होने से जैसे मृगतृष्णा में जल नहीं होता, वैसे इन दोनों में सुख है ही नहीं। इसलिए शान्ति और सन्तोष का एकमात्र साधन मन के विजय का विचार करना चाहिए। उससे परमात्मा में एकरसतारूप आनन्द प्राप्त होता है। राक्षस, दानव, देवता या मनुष्य को बैठते, चलते, गिरते, घूमते मन के विजय से उत्पन्न तथा प्रफुल्ल (विकसित) शमरूपी (शान्तिरूपी) पुष्पों से युक्त विवेकरूपी उत्कृष्ट वृक्ष का (कल्पवृक्ष
188484 का) फल (परम सुख) प्राप्त करना चाहिए ॥४४-४७॥
188485
188486 उक्त सुख के प्राप्त होने पर भी फिर व्यवहार में प्रसक्ति होने पर वह नष्ट हो जायेगा, इस शंका पर कहते हैं। ___ व्यवहार में संलग्न होने पर भी कार्यजन्य फल को न प्राप्त हो रहे पुरुष द्वारा आकाशस्थित सूर्य के समान परिपूर्ण होने पर भी हेय न होने के कारण उक्त परम सुख न तो छोड़ा जाता है और परिपूर्ण होने के कारण न चाहा जाता है अर्थात् जैसे आकाशस्थित सूर्य द्वारा परिपूर्ण होने पर भी कल्पवृक्ष का फल हेय न होने के कारण नहीं छोड़ा जाता और परिपूर्ण होने के कारण वे उसकी अभिलाषा भी नहीं करते, वैसे ही यहाँ भी समझना चाहिए ॥४८॥
188487
188488 मन के रहने पर चाह क्यों न होगी? इस पर कहते हैं। प्रशान्त, अतिनिर्मल, विश्रान्ति-सुख से पूर्ण, भ्रमरहित, स्पृहारहित और अभीष्टशून्य
188489
188490
188491 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण मन न तो किसी वस्तु की अभिलाषा करता है और न किसीका त्याग करता है। श्रीरामजी, पूर्व में उक्त भी इस समय विस्तारपूर्वक कहे जा रहे मोक्ष के द्वार-पर स्थित इन द्वारपालों को क्रमशः सुनिए, उनमें से एकपर भी आसक्ति होने से मोक्ष के द्वार में प्रवेश प्राप्त हो जाता है॥४९,५०॥
188492
188493 सुख की आशारूप तृषाताप के तुल्य दोषदशा से दीर्घ संसाररूपी मरुमण्डली शम से चन्द्रमा की प्रभा के समान शीतलता को प्राप्त होती है। शम से कल्याण प्राप्त होता है, शम परम पद है,शम शिव है,शम भ्रान्ति का निरास है।शम से तृप्त,शीतल और निर्मल

आत्मावाले एवं शम से जिसका चित्त विभूषित है, उसका शत्रु भी मित्र बन जाता है। शमरूपी चन्द्रमा से जिनका आशय अलंकृत है, क्षीरसागरों की नाईं उनमें परमशुद्धता उत्पन्न होती है अर्थात् जैसे क्षीरसागरों में अतिशुभ्रता विराजमान रहती है वैसे ही उनमें शुद्धता का साम्राज्य रहता है। जिन सज्जनों के हृदयरूपी कमलकोषों में शमरूपी कमल विकसित है, दो हृदयकमलवाले वे लोग भगवान् श्रीविष्णु के तुल्य हैं। भाव यह कि विष्णु भगवान् का हृदयकमल ही बाहर ब्रह्मा का आसन है, अतः वह दो प्रकार का है। जिनके कलंकरहित मुखचन्द्र में शम श्री शोभित होती है, अपने सौन्दर्यरूप गुणों से जिन्होंने अन्य लोगों के नेत्र, मन आदि इन्द्रियाँ अपने वश में कर ली हैं, वे कुलीनशिरोमणि हैं और वन्दनीय हैं। तीनों लोकों के मध्य में स्थित राज्यलक्ष्मी वैसे आनन्द के लिए नहीं होती जैसे कि (केवल आकार से ही) साम्राज्यसम्पत्ति के सदृश (न कि अन्य गुणों से) शम-सम्पत्ति आनन्द के लिए होती है। जो विविध दुःख हैं, दुःसह तृष्णाएँ हैं और दुष्ट मानसिक चिन्ताएँ हैं, वे सब शान्तचित्तवाले पुरुषों में इस प्रकार नाश को प्राप्त होते हैं, जैसे कि अनेक सूर्यों के प्रकाश में अन्धकार विनष्ट हो जाता है । शान्त (शमवान) पुरुष के दर्शन से सब प्राणियों का मन जैसी कौतुकपूर्ण प्रसन्नता को प्राप्त होता है, चन्द्रमा के दर्शन से वैसी प्रसन्नता प्राप्त नहीं होती। शान्तियुक्त और सब प्राणियों में प्रेम करनेवाले सज्जनतम पुरुष में परम तत्त्व स्वयं ही (अनायास) प्रसन्नता को (निर्मलता को) प्राप्त होता है। हे रामजी, जैसे प्राणियों का अपनी माता पर विश्वास होता, वैसे ही क्रूर, कुटिल और मृदु सब प्राणियों का शमवान पुरुष पर विश्वास होता है। पुरुष को इन्द्रपद प्राप्त होने पर अमृत के पान से और भगवान् विष्णु का पद प्राप्त होने पर लक्ष्मी के आलिंगन से वैसा सुख प्राप्त नहीं हो सकता, जैसा कि शम से अन्तःकरण में सुख प्राप्त होता है॥५१-६२॥

188494

188495 हे रामचन्द्रजी, सम्पूर्ण आधि और व्याधियों से ग्रस्त और तृष्णारूपी रस्सी से आक्रान्त मन को शमरूपी अमृत के सेकों से प्रकृतिस्थ कीजिए। शम से शीतल बुद्धि से जो कुछ कार्य करते हो, जो कुछ भोजन करते हो वह मन को अत्यन्त स्वादु लगता है। उक्त बुद्धि से भिन्न बुद्धि से जो कुछ कर्म किया जाता है एवं भोजन किया जाता है, वह स्वादु नहीं लगता है। हे रामचन्द्रजी, शमरूपी अमृतरस से आप्लावित मन ऐसे आनन्द को प्राप्त होता है कि उससे कटे हुए अंग भी उग जाते हैं, ऐसा मेरा निश्चय है। शमवान पुरुषका न पिशाच, न राक्षस, न

188496

188497 दैत्य, न शत्रु, न बाघ और साँप कोई भी द्वेष नहीं करते। जैसे बाण हीरे को नहीं छेद सकते, वैसे ही उत्कृष्ट शमरूपी अमृतकवच से जिसके सम्पूर्ण अंग-प्रत्यंग सुरक्षित है, उसे सम्पूर्ण दुःख पीड़ित नहीं कर सकते। अपने राजमहल में विराजमान राजाको भी वह शोभा प्राप्त नहीं हो सकती, जो शोभा स्वच्छ और शम से शोभायमान समबुद्धि से युक्त पुरुष को प्राप्त होती है। शान्त अन्तःकरणवाले पुरुष का दर्शन कर मनुष्य को जो अलौकिक आनन्द होता है, वह आनन्द अपने प्राणों से भी प्रियतरजन को देखकर नहीं होता। इस संसार में जो महात्मा शम से शोभित एवं सब लोगों द्वारा प्रशंसित समवृत्ति से सबके साथ सुन्दर वर्ताव करता है, उसीका जीवन सार्थक है, दूसरे का नहीं। शम से परिपूर्ण तथा उद्धतताशून्य मनवाला साधु पुरुष जो कुछ भी कर्म करता है, ये सम्पूर्ण प्राणी उसके उस कर्म की प्रशंसा करते हैं। जो पुरुष प्रिय और अप्रिय को सुनकर, छूकर, देखकर, खाकर और सूंघकर क्रमशः न तो प्रसन्न होता है और न खिन्न होता है, वह शान्त कहा जाता है। जो पुरुष प्रयत्न से इन्द्रियों को जीतकर सब प्राणियों में समान वर्ताव करता है और सुख आदि की न तो इच्छा करता है और न प्राप्त प्रारब्ध का त्याग करता है, वह शान्त कहा जाता है। दूसरे लोगों की कुटिलता को जानकर भी जिसमें बाहर-भीतर एक सी निर्मल बुद्धि से मोक्ष के उपायरूप कर्तव्य कार्य देखे जाते हैं, वह शान्त कहा जाता है। चन्द्रबिम्ब के समान कान्तिवाला जिसका मन मृत्यु, उत्सव और युद्ध में क्रमशः भय, अनुराग और क्रोध से सन्तापरहित रहता है, वह शान्त कहा जाता है। हर्ष और कोप के निमित्तवाले प्रदेशों में स्थित भी जो पुरुष वहाँ स्थित न हुए के तुल्य न हर्ष को प्राप्त होता है और न कोप करता है, किन्तु सुषुप्त पुरुष के समान स्वस्थ रहता है, वह पुरुष शान्त कहा जाता है। जिसकी अमृत के झरने के समान सुखप्रद और प्रसन्न दृष्टि सब जन्तुओं के ऊपर पड़ती है, वह शान्त कहलाता है । अतिशीतल अन्तःकरणवाला जो पुरुष व्यवहार करता हुआ भी सांसारिक विषयों में आसक्त नहीं होता और मूढ़ नहीं है, वह शान्त कहा जाता है। बड़ी-से-बड़ी आपत्तियों में भी तथा दीर्घकालतक रहनेवाले बड़े-बड़े प्रलय में भी जिसकी नश्वर देह आदि में अहंबुद्धि नहीं होती, वह पुरुष शान्त कहा जाता है। व्यवहार करते हुए भी जिस पुरुष की ब्रह्म के समान समरस या आकाश के समान विकार को प्राप्त न होनेवाली बुद्धि राग द्वेष आदि के सम्पर्क को प्राप्त नहीं होती, वह पुरुष शान्त कहा जाता है॥६३-८०॥

188498

188499 लोक में सम्पूर्ण गुणों में शम सर्वाधिक श्रेष्ठता से प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं।

188500 तपस्वियों में, विद्वानों में, यज्ञकर्ताओं में, राजाओं में, बलवान् पुरुषों में एवं अन्यान्य प्रचुर गुणों से विभूषित लोगों में शमयुक्त (शान्त) पुरुष ही अधिक शोभित होता है । जैसे चन्द्रमा से चाँदनी उदित होती है वैसे ही जिन गुणशाली सज्जनों का चित्त शमपूर्ण है, उनके हृदय से आनन्द का स्रोत उद्‌भूत होता है। सम्पूर्ण गुणों की अवधि (सीमा), पुरुषों का मुख्य भूषण एवं सम्पूर्ण गुणों की सम्पत्ति से युक्त शम संकटों में और भयपूर्ण स्थानों में भी विराजमान रहता है -संकट और भय से पुरुष को मुक्त कर देता । हे रघुनन्दन, दूसरों के द्वारा न चुराया जा सकनेवाला तथा पूज्यजनों द्वारा बड़ी सावधानता से सुरक्षित परम साधनभूत शमरूपी

188501

188502

188503 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण अमृत के अवलम्बन से अनेक महानुभाव जिस क्रम से परम पद को प्राप्त हुए हैं, आप भी सिद्धि के लिए उसी क्रम का अवलम्बन कीजिए॥८१-८४॥

188504

188505 तेरहवाँ सर्ग समाप्त

188506 चौदहवाँसर्ग साधुसंगम, सत् शास्त्र के अभ्यास और अन्तःकरण की शुद्धि से बुद्धि को

188507 प्राप्त एवं शम और सन्तोष के हेतु विचार की प्रशंसा। पूर्वोक्त रीति से शमनामक पहले मोक्षद्वारपाल का वर्णन कर विचार नामक दूसरे द्वारपाल का वर्णन करनेवाले वसिष्ठजी बोले :

188508 हे श्रीरामचन्द्रजी ! विषय, सन्देह, पूर्वपक्ष, सिद्धान्त और प्रयोजन का विभागपूर्वक ज्ञान रखनेवाले पुरुष को शास्त्रज्ञान से निर्मल परम पवित्र (विशुद्ध) बुद्धि से नित्य निरन्तर आत्मा का विचार () करना चाहिए ॥१॥

188509 बुद्धि विचार से सूक्ष्म तत्त्व के ग्रहण में निपुण होकर परम पद को देखती है, इसलिए विचार संसाररूपी महारोग की महौषधि है । अनन्त प्रवृत्तियों से चारों ओर से पल्लवित आकारवाला आपत्तिरूपी वन विचाररूपी आरों से काटे जाने पर फिर

188510 म विचार पाँच प्रकार के हैं, अर्थ और अनर्थ के कारण का विचार, सार और असार का विचार, हेय और उपादेय का विचार, प्रमाण के तात्पर्य का विचार एवं आत्मतत्त्वविचार । उक्त पाँच प्रकार के विचारों में स्वाभाविक प्रवृत्ति और विषयों में अनर्थकारिता और शास्त्रीय प्रवृत्ति एवं वैराग्य में

188511 पुरुषार्थहेतुता है, इस प्रकार अन्वय व्यतिरेक से परीक्षणरूप प्रथम विचार है । स्त्री, पुत्र और अपनी देह में स्वभाव से, बीज से और परिणाम से अशुचिता, विषमूत्ररूपता और अमंगलता का परीक्षणरूप

188512 और ब्रह्मलोकपर्यन्त सम्पूर्ण सुखों में अनित्यत्व तथा दुःखमिश्रितत्व आदि का परीक्षणरूप दूसरा विचार है। ये दोनों वैराग्य और मुमुक्षा के हेतु हैं । मुमुक्षा के अनन्तर भी मोक्षसाधन केवल कर्म है या केवल उपासना है या वे दोनों मिलकर हैं अथवा ज्ञानसमुच्चित कर्म और उपासना मोक्षसाधन हैं अथवा केवल ज्ञान ही मोक्ष का साधन है, इस प्रकार परीक्षणरूप तीसरा विचार है । ज्ञान ही मोक्ष का साधन है, ऐसा मान लेने पर भी सांख्य, वैशेषिक आदि का अभिमत ज्ञान मोक्षका साधन है या केवल श्रौत ज्ञान ही। श्रौत ज्ञान के मोक्षसाधन होने पर भी श्रुतियों का द्वैत में अथवा अद्वैत में, सविशेष या निर्विशेष आत्मा में या अनात्मा में तात्पर्य है, इस प्रकार परीक्षणरूप चौथा विचार है। वह श्रवण कहलाता है। श्रुति आदि प्रमाणों का अद्वितीय सच्चिदानन्दघन ब्रह्म में तात्पर्य होने पर भी अपनी आत्मा में परमार्थरूप से सच्चिदानन्दघनता हो सकती है या नहीं, इस विषय का रत्नपरीक्षान्याय से अनुभवी गुरु और सतीर्थ्य आदि के संवाद से जीव, ईश्वर और जगत्तत्त्व के परिशोधन से निश्चय होने तक परीक्षणरूप पाँचवाँ विचार है। उक्त पाँच विचारों में से आदि तीन का फल साधन चतुष्टय की सम्पत्ति है और अन्तिम दो का फल क्रमशः प्रमाण और प्रमेय में असम्भावना की निवृत्ति है। प्रथम तीन यद्यपि भाग्यवश स्वतः भी प्राप्त हो जाते हैं, तथापि अपनी प्रतीति को दृढ़ करने के लिए फिर गुरुशास्त्रपूर्वक उनकी प्राप्ति करनी चाहिए। अन्तिम दो तो गुरु और शास्त्र से ही प्राप्त होते हैं, इसीलिए ऊपर श्लोक में सर्वसाधारणरूप से 'शास्त्रावबोधामलया धिया' कहा है।

188513

188514 उत्पन्न नहीं होता। हे महाप्राज्ञ, बन्धुनाश आदि दुःख दूर हो और चित्त में शान्ति आये, वह मोह से व्याप्त है अर्थात् बुद्धि में स्फुरित नहीं होता । वहाँ पर विचार ही सज्जनों का परम आश्रय है अर्थात् उचित कर्तव्य के अनुसन्धान में हेतु है । दुःखसन्तरण के लिए विद्वानों के पास विचार के सिवा और कोई उपाय नहीं है, सज्जनों की मति विचार से अशुभ का त्यागकर शुभ को प्राप्त होती है। बुद्धिमानों के बल, बुद्धि, सामर्थ्य और समयोचित स्फूर्ति, क्रिया और उसका फल ये सब विचार से ही सफल होते हैं । यह युक्त है और वह अयुक्त है, इसके प्रकाशन में महादीपकरूप एवं अभीष्ट वस्तु की सिद्धि करनेवाले प्रचुर विचार का अवलम्बन कर संसाररूप सागर को पार करना चाहिए। हृदयस्थित विवेकरूप कमल को कुचल डालनेवाले महामोहरूपी हाथियों को विशुद्ध विचाररूपी सिंह मार डालता है। संसारसंतरण के उपाय से अनभिज्ञ लोग समय पाकर जो परमपद को प्राप्त हुए हैं, वह विचाररूप प्रदीप का ही उपायप्रकाशनजन्य सर्वोत्तम फल है । हे राघव, बड़े बड़े राज्य महती सम्पत्तियाँ भोग और अविनाशी मोक्ष ये सब विचाररूपी कल्पवृक्ष के फल है। इस संसार में महापुरुषों की विवेक से विकसित जो मतियाँ हैं वे जल में फेंकी गई तुम्बियों के समान विपत्ति में विषाद को प्राप्त नहीं होती। जो लोग विचार को उत्पन्न करनेवाली (विचारवती) बुद्धि से व्यवहार करते हैं, वे लोग अतिश्रेष्ठ फलों के पात्र होते हैं, इसमें कोई सन्देह नहीं है। विविध दुःख मूर्यों के हृदयरूपी वन में स्थित तथा मुमुक्षा को (मुक्ति की इच्छा के) सर्व प्रथम रोकनेवाले अविचाररूपी करंज वृक्ष की मंजरियाँ हैं अर्थात् जैसे करंज वृक्ष वन में उगते हैं और अपने बढ़ाव से दिशाओं को रोकते हैं वैसे ही अविचार मूर्खजनों के हृदय में वास करता है और मोक्ष की आशा को रोक देता है। उसी अविचार का फल दुःख है। हे रघुवंशमणे, आपकी अंजन के चूर्ण के ढेर के समान काली और मदिरा (शराब) के नशे में होनेवाले चिह्नों से-भ्रम और स्खलन आदिसे-युक्त

अविचाररूपी नींद नाश को प्राप्त हो। जैसे सूर्य निविड़ अन्धकारों में भी निमग्न नहीं होता, किन्तु स्वयं अन्धकार का विनाश कर सदा प्रकाशमान रहता है, वैसे ही सद्विचार में तत्पर पुरुष बड़ी-बड़ी आपत्तियों से युकत एवं अतिविस्तारयुक्त अज्ञानों में निमग्न नहीं होता। जिसके अतिनिर्मल मनरूपी तालाब में विचाररूप कमलराशि खिल जाती है, वह हिमालय की भाँति शोभा को प्राप्त होता है। अर्थात् शीलता, उन्नतता, स्थिरता आदि गुणों से हिमालय के सदृश शोभित होता है। हिमालय में भी निर्मल मानस सरोवर है और उसमें सदा कमल खिले रहते हैं। मूढ़ता को प्राप्त हुए जिस पुरुष की बुद्धि विचारशून्य है, उसके लिए चन्द्रमा से वज्र उत्पन्न होता है, जैसे मूर्खतावश बालक के लिए यक्ष (वेताल) उत्पन्न होता है। भाव यह है कि मन का देवता चन्द्रमा है और मन चन्द्रमा की नाईं प्रकाश के योग्य है, इसलिए मन में चांदनी के तुल्य ज्ञानजन्य सुख का ही आविर्भाव होना उचित है। जिस मूर्ख के मन में शोक, दुःख की उत्पत्ति होती है, उसके लिए चन्द्रमासे भी वज्र उत्पन्न होता है, जैसे कि बालक की मूर्खता से वेताल उत्पन्न होता है। विवेकशून्य अधम पुरुष निरन्तर दुःख-बीजों को रखने के लिए बनाया गया अति विशाल कुसूल (कोटिला) है एवं विपत्तिरूपी नवीन लताओं के विकास

188515

188516

188517 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण का कारण वसन्त है, ऐसे अधम पुरुष का दूर से त्याग कर देना चाहिए। जो कोई अपने को और दूसरों को दुःख देनेवाले कार्य हैं, जो कोई निषिद्ध कार्य है और जो मानसिक पीड़ाएँ हैं, वे सब अन्धकार से वेताल की नाईं अविचार से (अविवेक से) ही उत्पन्न होते हैं। हे रघुकुलतिलक, जिस पुरुष में विवेक नहीं है, वह निर्जन स्थान में उगे हुए वनवृक्ष के सदृश है और पुरुषार्थ के उपयोगी सत्कर्म करने में असमर्थ है, उससे सदा दूर रहना चाहिए निर्जन स्थान में उत्पन्न वृक्ष भी सज्जन बटोहियों (पथिकों) को छाया में आश्रय देना आदि कार्यों में असमर्थ रहता है। विचारपूर्ण अतएव आशा की अधीनता से विमुक्त अधिकारी प्राणियों का मन पूर्णचन्द्र की नाईं आत्मा में परम विश्रामसुख को प्राप्त होता है। जैसे उदित हुई चाँदनी अत्यन्त शोभा कर देती है और जल प्यासे प्राणी को शीतल कर देता है, वैसे ही देह में जब विवेकशीलता उदित होती है, तब वह सबको अत्यन्त विभूषित कर देती है और शीतल कर देती है। जैसे रात्रि में चन्द्रमा शोभित होता है अर्थात् रात्रि का असाधारण चिह्न चन्द्रमा शोभित होता है, वैसे ही अधिकारी ब्राह्मण आदि कुल में जन्म लिए हुए पुरुष की सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थरूप (मोक्षरूप) राजत्वप्राप्ति की सूचिका होने के कारण पताकाभूत शुद्ध बुद्धि का विचार चँवर-सा (असाधारण राजचिह्न-सा) शोभित होता है। विचार से ही क्रमशः जीवन्मुक्त हुए जीव दसों दिशाओं को दैदीप्यमान करते हुए सूर्य के तुल्य सुशोभित होते हैं, इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है, अपने प्रकाश से सूर्य अन्धकार का विनाश करते हैं और ये विचाररूपी प्रकाशसे अनेक प्राणियों के संसार-रूपी अन्धकारका विनाश करते हैं। जैसे रात्रि में बालकको बाहर न निकलने देने के लिए आकाश में कल्पित प्राणनाशक वेताल विचार से विनष्ट हो जाता है, वैसे ही अपने मन के अज्ञान से कल्पित स्वरूप का विनाशक यह संसार विचार से विलीन हो जाता है। जगत के सभी पदार्थ अविचार न करने से ही भले लगते हैं, सत्य पदार्थ की नाईं सुन्दर लगते हैं, वास्तव में उनका अस्तित्व नहीं है, इसीलिए वे विचार करने से पत्थर से तोड़े गये मिट्टी के ढेले की नाईं तहस-नहस हो जाते हैं, मिथ्या प्रतीत हो जाते हैं। यह संसाररूपी पुराना वेताल बड़ा दुःखप्रद है, पुरुषने अपने मन में स्थित अज्ञान से इसकी कल्पना कर रक्खी है, यह विचार करने से विलीन हो जाता है ॥२-२७॥

188518

188519 विचार का फल केवल भय की निवृत्ति ही नहीं है, किन्तु निरतिशय आनन्द की प्राप्ति भी उसका फल है, ऐसा कहते हैं।

188520 ब्रह्मकैवल्य को उत्तम फल जानो, जो कैवल्य सुखरूप है, जिसमें जगत् की विषमता का तनिक भी सम्पर्क नहीं है, जिसका कभी बाध नहीं होता और जो दूसरे के आधीन नहीं है। जैसे चन्द्रमा के उदय से शीतता का उदय होता है, वैसे ही विचार से उत्पन्न निरतिशय आनन्द के बल से चंचलता के कारण अज्ञान का विनाश होने पर निश्चल स्थिति से उदार आनन्दपूर्णतारूप निष्कामता का उदय होता है । अचल स्थिति ही सर्वश्रेष्ठ है । उक्त अचल स्थिति को देनेवाली चित्त में स्थित आत्मविचाररूपी महौषधि से सिद्ध हुआ पुरुष न तो अप्राप्त वस्तु की इच्छा करता है और न प्राप्त का त्याग करता है, कृतकृत्य हो जाता

188521

188522 है, यह अर्थ है ॥२८-३०|

188523 यदि चित्त विचार से उत्पन्न ज्ञान से नष्ट हो गया, तो जीवन ही नहीं रहेगा, यदि नष्ट न हुआ, तो फिर नाना विक्षेपों को उत्पन्न करेगा, ऐसी परिस्थिति में कृतकृत्यता तो मृगतृष्णा ही ठहरी, इस शंका पर कहते हैं।

188524 सच्चित् आनन्दघन परब्रह्म परमात्मा में लगे हुए अतएव अत्यन्त आभासता को प्राप्त हुए (जैसे मूंजे हुए बीज बीजाभास हो जाते हैं अर्थात् उनमें अंकुर पैदा करने की सामर्थ्य नहीं रह जाती, वैसे ही आभासता को प्राप्त हुए) चित्तविक्षेपहेतु वासनाएँ आकाश की नाईं अति विस्तीर्ण ब्रह्मभाव को प्राप्त हो जाती हैं, अतएव वह न तो विनाश को प्राप्त होता है जिससे कि जीवन ही न रहे और न राग, द्वेष आदि वृत्तियों से फिर उदय को ही प्राप्त होता है, जिससे कि विक्षेप हों (8)। क्योंकि ब्रह्मवेत्ता पुरुष विशाल जगत् को (जगत् में स्थित विविध विषयों को) केवल उदासीनता से देखता रहता है, उनमें आसक्त होकर मन नहीं लगाता केवल उदासीनता से देखता रहता है, उनमें आसक्त होकर मन नहीं लगाता और न सत्य या पुरुषार्थ समझ कर उनका उपभोग ही करता है और न सुषुप्ति अवस्था की तरह उपाधि की शान्ति से शान्त होता है, न स्वप्न की नाईं मनोवासनामय पदार्थों में आसक्त होता है और न मूढ़ जनों की जाग्रत् अवस्था के सदृश बाह्य विषयों के फन्दे में फँसता है तथा नैष्कर्म्यका अवलम्बन करता है और न कर्मों में ही उलझा रहता है। ब्रह्मज्ञ पुरुष पूर्ण सागर के समान शोभित होता है, वह गई हुई (नष्ट हुई) वस्तु की उपेक्षा कर देता है अर्थात् उसकी प्राप्ति के लिए यत्न नहीं करता और प्राप्त वस्तु का अनुसरण करता है, उसे क्षोभ नहीं होता और निश्चल नही होता है अर्थात स्वाभाविक व्यवहार का त्याग करता हआ निश्चल नहीं होता है। (समुद्र पक्ष में) समुद्र भी गये हुए लक्ष्मी, कौस्तुभमणि आदि वस्तु की उपेक्षा करता है, प्राप्त अन्यान्य रत्नों से अपना व्यवहार करता है, उसे मर्यादात्याग पर्यन्त क्षुब्धता नहीं होती और वह निश्चल भी नहीं होता। इस प्रकार पूर्ण मन से युक्त इसी शरीर में अनुभव में आ रहे जीवब्रह्मैक्यरूप योगवाले जीवन्मुक्त उदार महात्मा इस जगत् में विहार करते हैं, विचरते हैं। वे धीर महात्मा अपनी इच्छानुसार चिरकालतक इस संसार में निवास कर अन्त में देह, इन्द्रिय आदि उपाधि का त्याग कर अपिरिच्छिन्न विदेहकैवल्य को प्राप्त होते हैं। बुद्धिमान् पुरुष को आपत्ति में भी (कुटुम्ब आदि फन्दे में फँसे रहने पर भी) मैं कौन हूँ, यह संसार किसका है ? यों संसार से छुटकारा पाने के उपाय श्रवण आदि के अनुष्ठान के साथ स्वयं ही प्रयत्नपूर्वक विचार करना चाहिए । हे श्रीरामचन्द्रजी, राजा सफल चाहे निष्फल अवश्य कर्तव्य सन्धि, विग्रह आदि का निश्चय विचार से ही करता है, विचार के सिवा उसका __ अथवा इस श्लोक का अर्थ यों करना चाहिए । परब्रह्म परमात्मा में संलग्न अतएव ब्रह्मभाव को प्राप्त हुआ चित्त पूँजे हुए बीजों के समान न तो उगता है, जिससे कि विक्षेप का डर हो और न अनादि वासना से दृढ़ हुआ चित्त विषयसंस्कार से विनाश को ही प्राप्त होता है जिससे कि जीवन का असंभव हो।

188525

188526

188527 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण निश्चायक दूसरा मार्ग नहीं है। जैसे रात्रि में घट, पट आदि पदार्थों का परिज्ञान दीपक से होता है, वैसे ही पुरुषार्थप्राप्ति के हेतु वेद और वेदान्तसिद्धान्त के सारभूत धर्म तथा ब्रह्मतत्त्व का निर्णय विचार से ही किया जाता हैं। विचाररूपी सुन्दर नेत्र अन्धकार में नष्ट-सा (व्यर्थ सा) नहीं होता, अति तेजस्वी सूर्य आदि में कुण्ठित नहीं होता एवं जो वस्तु सामने नहीं है, व्यवहित है उसे भी देख लेता है। प्रसिद्ध नेत्र अन्धकार में नष्ट से हो जाते हैं प्रचुर तेजवाले सूर्य आदि को नहीं देख सकते, चकाचौंध होने के कारण कुण्ठित हो जाते हैं, एवं जो वस्तु व्यवहित है और दूर है उसे नहीं देख सकते। जो पुरुष विवेकान्ध (विवेकरूपी नेत्रों से हीन) है वह जन्मान्ध है, उस दुर्मति के लिए सब शोक करते हैं, जिस पुरुष को विवेक आत्मा की नाईं प्रिय है, वह दिव्यचक्षु है वह सम्पूर्ण वस्तुओं में श्रेष्ठ है, अर्थात् वह आपत्तियों पर विजय पाता है अथवा परम पुरुषार्थ (मोक्ष) को प्राप्त करता है।३१-४१॥

188528

188529 विचारों में भी जो सारभूत (श्रेष्ठतम) विचार है, उसका निर्देश करते हैं।

188530 परमात्मप्राय (सदा परमात्मा में संलग्न) महान् आनन्द की एकमात्र साधन आदरणीय विचारधारा का एक क्षण के लिए भी परित्याग नहीं करना चाहिए। जैसे परिपाक होने के कारण अत्यन्त माधुर्य से युक्त आम का फल महापुरुषों को भी अच्छा लगता है, वैसे ही विचार से रमणीय पुरुष तत्त्वज्ञोंको भी अच्छा लगता है, जिज्ञासुओं की तो बात ही क्या है? विचार से जिनकी मति अतिनिमल है और विचार से ही जिन्हें ज्ञानमार्ग में गमन ज्ञात है, वे अनेक दुःखमय गर्मों में (जन्म-मरणपरम्परा में) बार-बार नहीं गिरते । रोग, विष, शस्त्र की चोट आदि सैकड़ों दुःखों से शिथिल शरीरवाला रोगी वैसा नहीं रोता जैसा कि अविचार से जिसने अपनी आत्मा का प्रायः हनन कर दिया है, वह मूर्ख पुरुष विविध जन्म मरण परम्पराओं में रोता है। कीचड़ में मेंढ़क बनना अच्छा है, विष्ठा का कीड़ा बनना अच्छा है और अँधेरी गुफा में साँप होना अच्छा है, पर मनुष्य का अविचारी होना अच्छा नहीं है। अविचार सम्पूर्ण क्लेशों का अपना निजी घर है, सम्पूर्ण सज्जनों द्वारा तिरस्कृत है, एवं समस्त दुर्गातियों की चरम सीमा है, इसलिए उसका परित्याग कर देना चाहिए । महात्मा पुरुष को सदा विचारशील होना चाहिए, लोक में यह बात प्रसिद्ध है कि अन्धकूपरूप राग द्वेष आदि में गिर रहे लोगों का विचार अवलम्बन है। विचारपूर्वक स्वयं ही अपने आत्मा से राग, द्वेषादि प्रवाह में गिर रहे अपने आत्मा को जबरदस्ती स्थिरकर संसाररागरूपी सागर से अपने मनरूपी मृग को उतारना चाहिए ॥४२-४९॥

188531

188532 विचार के स्वरूप को दिखलाते हैं।

188533 मैं कौन हूँ (क्या देह आदि ही मैं हूँ या उनसे विलक्षण हूँ यों त्वं पदार्थ का विचार) और यह संसारनाम का दोष मुझे कैसे प्राप्त हुआ (यह संसाररूप दोष अधिष्ठान-ब्रह्म-में कैसे आ गया, यों तत्पदार्थका विचार) श्रुति, मुनि आचार्य तथा साम्प्रदायिक पुरुषों द्वारा प्रदर्शित न्याय से इस प्रकार परामर्श विचार कहलाता है। ब्रह्मा ने पत्थर का और अविचारशील दुर्बुद्धि का हृदय दुःख के (क्लेश के लिए ही बनाया है, (पत्थर के पक्ष में) घन से छेदन

आदि क्लेश से होनेवाले दुष्ट छेद के लिए ही बनाया है, अन्यत्र उसका कोई भी उपयोग नहीं है, क्योंकि वह अन्धे से भी अन्धा और मोह से अत्यन्त घना है। अन्धा देखे बिना कुएँ में गिरता है, दुर्बुद्धि का मन देखकर भी मोहवश नरक में गिरता है। (पत्थर के पक्ष में) जड़ होने से अन्धे से भी अन्धा है और कठोर होने से मोह से भी अधिक घना है। हे श्रीरामचन्द्रजी, इस व्यवहारभूमि में सत्य के ग्रहण और असत्य के त्याग को देख रहे विद्वानों को विचार के बिना उत्तम तत्त्व कुछ भी प्रतीत नहीं होता। विचार से तत्त्व का ज्ञान होता है, तत्त्वज्ञानसे विश्रान्ति (मनकी निश्चलता) होती है। विश्रान्ति से मन में जो शान्ति प्राप्त होती है, वही
सम्पूर्ण दुःखों का विनाश है ॥५०-५३॥

विस्तारपूर्वक कहे गये विचार का ही संक्षेपतः उपसंहार करते हैं -
श्रीरामजी, अतः पृथिवी में सभी लोग स्फुट विचारदृष्टि से ही वैदिक और लौकिक कर्मों में सफलता प्राप्त करते हैं, आत्मतत्त्व की आगे कही जानेवाली सप्तम भूमिकारूप उत्तम प्रकटता भी विचार से ही प्राप्त करते हैं, इसलिए शम, दम आदि साधनसम्पत्ति से युक्त आपको उक्त विचारशीलता रूचिकर हो ॥५४॥

चौदहवाँ सर्ग समाप्त
पन्द्रहवाँसर्ग वैराग्यकल्पवृक्ष की छाया के समान सुखकर शीतल तीसरे द्वारपाल सन्तोष का वर्णन । क्रम प्राप्त तीसरे द्वारपाल सन्तोष का वर्णन करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे शत्रुतापन श्रीरामजी, सन्तोष परम श्रेय (मोक्षसुख) कहा जाता है और सन्तोष स्वर्गसुख भी कहा जाता है, क्योंकि सन्तोषयुक्त पुरुष असीम विश्रान्तिसुख को प्राप्त होता है अर्थात् उसका विक्षेपदुःख सर्वथा निवृत्त हो जाता है। सन्तोषरूपी ऐश्वर्य से सुखी तथा चिरकाल से विश्रान्तिपूर्ण चित्तवाले शान्त पुरुषों को विशाल साम्राज्य भी पुराने तिनके का टुकड़ा-सा प्रतीत होता है, तुच्छ लगता है। हे श्रीरामचन्द्रजी, सन्तोषशालिनी बुद्धि दारिद्रता,वियोग आदि से संकटपूर्ण सांसारिक जीवन में भी उद्वेगयुक्त न होकर कभी भी सुख से विरहित नहीं होती। जो शान्त पुरुष सन्तोषरूपी अमृत के पान से तृप्त हुए हैं, उनको यह अतुल विषयभोगसम्पत्ति प्रतिकूल विष-सी लगती है । प्रचुर आनन्ददायक आस्वाद से युक्त तथा आशा, दीनता आदि दोषों का विनाशक सन्तोष जैसा सुख देता है, वैसा सुख ये अमृत-रस की लहरें नहीं देती । हे राघव, अप्राप्त वस्तु की आकांक्षाका त्याग करनेवाला, वस्तु के प्राप्त होने पर भी उसके मिथ्या होने के कारण पूर्ववस्था के (अप्राप्त अवस्था के) तुल्य अवस्था को प्राप्त अथवा उसकी प्राप्ति से होनेवाले हर्ष आदि के अभाव के कारण समता को प्राप्त और जिसमें कभी खेद और हर्ष नहीं देखे गये ऐसा पुरुष इस लोक में सन्तुष्ट कहा जाता है। जब तक मन स्वतः ही (किसी अन्य निमित्त से नहीं) आत्मा में ही (अन्य विषयों में नहीं) नहीं जाता तब तक मनरूपी बिल से लता की भाँति विविध आपत्तियाँ उत्पन्न

[मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण होती हैं अर्थात् जैसे गर्त से लताएँ पैदा होती हैं, वैसे ही मन से आपत्तियाँ उत्पन्न होती हैं। जैसे जल में स्थित कमल सूर्य की किरणों से अत्यन्त विकास को प्राप्त होता है, वैसे ही सन्तोष से शीतल चित्त शुद्ध विज्ञानदृष्टि से अत्यन्त विकास को प्राप्त होता है। जैसे म्लान (जल, धूलि और भाप से मलिन) दर्पण में मुख प्रतिबिम्बित नहीं होता, वैसे ही आशाकी परवशता से व्याकुल तथा सन्तोषशून्य चित्त में ज्ञान प्रतिबिम्बित नहीं होता। जिस मनुष्य रूपी कमल के विकास के लिए पूर्वोक्त सन्तोषरूपी सूर्य नित्य उदित है, वह मनुष्यरूपी कमल अज्ञानरूपी घनान्धकारयुक्त रात्रि से संकोच को प्राप्त नहीं होता। जिसका आधि और व्याधि से (दैहिक क्लेश और मानसिक क्लेश से) विमुक्त मन सन्तुष्ट है, वह प्राणी दरिद्र होता हुआ भी साम्राज्य सुख का भोग करता है ॥१-११॥

सन्तोष के पूर्वोक्त लक्षण का अनुवाद कर अन्य लक्षण कहते हैं।
जो पुरुष अप्राप्त विषय की अभिलाषा नहीं करता, क्रमशः प्राप्त सुख और दुःख का भोग करता है जगत् को आनन्द देनेवाले सदाचार से युक्त वह पुरुष सन्तुष्ट कहा जाता है॥१२॥

मुखकान्ति की विशिष्टता भी उसका लक्षण है, ऐसा कहते हैं
सन्तोष से अत्यन्त तृप्त पूर्णचित्तवाले और क्षीरसागर के समान शुद्ध महापुरुष के मुखपर लक्ष्मी सदा विराजमान रहती है। अपनी आत्मा में आत्मा से ही निरतिशयानन्दरूप पूर्णता का अवलम्बन कर पौरुष प्रयत्न से सम्पूर्ण विषयों की तृष्णा का त्याग कर देना चाहिए। क्रोध और सन्ताप के हेतु के न रहने के कारण शान्त और शीतल बुद्धि से चन्द्रमा के समान सन्तोषरूप अमृत से पूर्ण मनुष्य का मन सदा स्वयं स्थिरता को प्राप्त होता है। बड़ी बड़ी सम्पत्तियाँ, मृत्यु की तरह सन्तोष से जिसका मन परिपुष्ट है, ऐसे पुरुष के पास स्वयं प्राप्त होती हैं। यानी उसकी सेविकाएँ बन जाती है। जैसे वर्षाऋतु में धूलिकण स्वयं शीघ्र शान्त हो जाते हैं, वैसे ही अपनी आत्मा से आत्मा में सन्तुष्ट स्वस्थ पुरुष में सम्पूर्ण मानसिक व्यथाएँ शान्त हो जाती हैं ॥१३-१७॥

ऐसा होने पर भी आवरणरूप दुःखबीज से जो दुःख होता है, वह तो होगा ही। इस पर कहते हैं। _हे श्रीरामजी, पुरुष नित्य शीतल और कलंक से शून्य शुद्ध वृत्तिरूपी पूर्णता से चन्द्रमा के समान शोभित होता है। अर्थात् जैसे अमावस्या के दिन क्षीण चन्द्रमा कलंक से भिन्न नहीं दिखाई देता, अतः कलंक में मग्न-सा हो जाता है और सूर्य के समीप में उसकी शीतल वृत्ति नहीं रहती, वही चन्द्रमा पौर्णमासी के दिन सोलहों कलाओं से पूर्ण होने से कलंक का भी भासक होने के कारण कलंक से पृथक् हुई शुद्ध वृत्ति से शोभित होता है, वैसे ही पुरुष भी असन्तोषावस्था में अज्ञानरूपी कलंक में मग्न की नाईं आध्यात्मिक आदि तीनों तापों से जलाया-सा जाता है और सन्तोषामृतरूपी कलाओं से पूर्ण होने पर अज्ञानरूपी कलंक का साक्षी होने के कारण उससे अस्पृष्ट आत्मसुख से शीतल वृत्ति से शोभित होता है। जैसे पुरुष समता से सुन्दर पुरुष के मुख को देखकर सन्तोष को प्राप्त होता है, वैसे धन

के संचय से सन्तोष को प्राप्त नहीं होता । हे रघुनन्दन, जो पुरुषश्रेष्ठ इस लोक में गुणशाली पुरुषों द्वारा प्रशंसित समता से अलंकृत है, उसको आकाशचारी देवता और महामुनि भी बड़े भक्तिभाव से प्रणाम करते हैं ॥१८-२०॥

पन्द्रहवाँ सर्ग समाप्त
सोलहवाँसर्ग साधुसंगतिरूप चतुर्थ द्वारपाल का वर्णन तथा चारों में से
प्रत्येक के सेवन में भी पुरुषार्थहेतुता का वर्णन। साधुसमागमरूप चतुर्थ द्वारपाल का वर्णन कर रहे और चारों में से प्रत्येक के विषय में किया गया प्रबल पुरुषप्रयत्न पुरुषार्थपद है, ऐसा दर्शाते हुए श्रीवसिष्ठजी बोले : __ हे महामते, इस लोक में श्रेष्ठ साधुसमागम मनुष्यों के संसारसागर से उत्तरण में विशेषरूप से सब जगहों में (सम्पूर्ण अवस्थाओं में) उपकार करता है। साधुसंगतिरूपी वृक्ष के उत्पन्न हुए विवेकरूपी सफेद फूल की जो महात्मा रक्षा करते हैं, वे मोक्षफलरूप सम्पत्ति के भाजन होते हैं। साधु पुरुषों का समागम होने पर आत्मीय जन और धन से शून्य दुःखपूर्ण स्थान धन
और जन से परिपूर्ण हो जाता है, मृत्यु भी उत्सव में परिणत हो जाती है और आपत्तियाँ सम्पत्तियों की तरह मालूम होती है। इस संसार में आपत्तिरूपी कमलिनी के लिए हेमन्त ऋतुरूप और मोहरूपी कुहरे के लिए वायुरूप केवल श्रेष्ठ साधुसमागम ही सर्वोत्कृष्ट है। हे रामचन्द्रजी, आप साधुसमागम को बुद्धि को अत्यन्त बढ़ानेवाला, अज्ञानरूपी वृक्ष का उच्छेद करनेवाला और मानसिक व्याथाओं को दूर करनेवाला जानिए । जैसे उद्यान को सींचने से फल-फूलों के गुच्छे प्राप्त होते हैं, वैसे ही साधुसंगम से मनोहर और निर्मल विवेकरूपी परम दीप उत्पन्न होता है। साधुसंगतिरूपी विभूतियाँ नित्य बढ़नेवाले अविनाशी और बाध रहित उत्तम सुख को देती हैं। कितनी ही बड़ी आपत्ति को प्राप्त क्यों न हो और कितनी ही बड़ी पराधीनता को प्राप्त क्यों न हों फिर भी मनुष्यों को क्षणभर के लिए भी साधु संगति का त्याग नहीं करना चाहिए। साधुसंगति सन्मार्ग की दीपक है और हृदयान्धकार को दूर करनेवाली ज्ञानरूपी सूर्य की प्रभा है। जिसने शीतल और स्वच्छ साधुसंगतिरूपी गंगा में स्नान किया है, उसको दानों से, तीर्थों से, तपस्याओं से और यज्ञों से क्या प्रयोजन है ? जिनके राग नष्ट हो गये हैं, सन्देह कट चुके हैं एवं चिद्जड़ग्रन्थि नष्ट हो चुकी हैं, ऐसे साधु पुरुष यदि विद्यमान हैं, तो तप और तीर्थ करने से क्या प्रयोजन है? जैसे दरिद्र पुरुष मणियों को बड़े प्रेम से देखते हैं, वैसे ही जिनका चित्त विश्रान्तिसुख से परिपूर्ण है, ऐसे धन्य साधु पुरुषों के बड़े प्रयत्न से दर्शन करने चाहिए। जैसे अप्सराओं के समूह में विष्णु के समागम और अपनी सर्वोत्कृष्ट सुन्दरता से युक्त लक्ष्मी शोभित होती है, वैसे ही जिन बुद्धिमानों की मति सत्समागम रूप सौन्दर्य से युक्त है, वह भी सदा विराजमान रहती है। जिस धन्य पुरुष ने साधुसंगति का परित्याग नहीं किया, ब्रह्म की प्राप्ति के लिए प्रयत्न कर रहे लोगों में ब्रह्म की प्रथम प्राप्ति से वह अपनी

[मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण शिरोभूषणता (सर्वोत्कृष्टता) प्रसिद्ध कर लेता है। जिनकी अन्तःकरण और उसके धर्मों में तादात्म्यसंसर्गाध्यासरूप चिद्जड़-ग्रन्थि छिन्न-भिन्न हो गई है, उन ब्रह्मज्ञानी एवं सर्वसम्मत साधुओं की दान, सम्मान, सेवा आदि सब प्रयत्नों से सेवा करनी चाहिए, क्योंकि वे लोग भवसागर में डूबे हुए लोगों के तारण के उपाय हैं। जिन लोगों ने नरकरूपी अग्नि को बुझाने के लिए जल बरसानेवाले मेघरूप सन्त-महात्माओं को तिरस्कार की दृष्टि से देखा, वे लोग नरकरूपी अग्नि की सूखी लकड़ी बन गये, अर्थात् सूखी लकड़ियों की नाईं नरकाग्नि ने उन्हें जला डाला । सज्जनसंगतिरूपी औषधियों से दरिद्रता, मृत्यु, दुःख आदि विषयक सन्निपात समूल नष्ट हो जाता है॥१-१७॥

सम्पूर्ण द्वारपालों की एक ही साथ प्रशंसा करने की इच्छा से पूर्वोक्त का अनुवाद करते हैं।
सन्तोष, सत्संगति, विचार और शान्ति ये ही चार संसारसागर में मग्न हुए लोगों के तरने के उपाय हैं। सन्तोष सम्पूर्ण लाभों में सर्वश्रेष्ठ लाभ है, सत्संगति परम गति है, विचार परम ज्ञान है और शम परम सुख है अर्थात् सन्तोष के तुल्य कोई लाभ नहीं है, सत्संग के तुल्य कोई गति नहीं है, आत्मविचार के समान ज्ञान नहीं है और शान्ति के तुल्य और सुख नहीं है। ये चार संसार के समूल विनाश के लिए निर्मल उपाय हैं, इनका जिन्होंने खूब अभ्यास किया, वे मोहरूपी जल से लबालब भरे हुए संसारसागर से तर गये ॥१८-२०॥

__ यदि सबका अभ्यास करने की सामर्थ्य न हो, तो एक के उत्तम अभ्यास से भी चारों का अभ्यास हो जाता है, ऐसा कहते हैं। __ हे मतिमानों में श्रेष्ठ, उनमें से निर्मल उदयवाले एकका अभ्यास होने पर भी शेष चारों का अभ्यास हो जाता है। एक-एक भी इन सबकी उत्पत्तिभूमि है, जनक है, अतः सबकी सिद्धि के लिए एक का प्रयत्नपूर्वक आश्रय लेना चाहिए। जैसे तरंगों से शून्य (प्रशान्त) सागर में बड़े बड़े व्यापारिक जहाज बिना किसी धक्का-मुक्की के बड़ी सावधानी से चलते हैं, वैसे ही शान्ति से स्वच्छ पुरुष में सत्संगति, सन्तोष और विचार बड़ी सावधानी से प्रवृत्त होते हैं। जैसे कल्पवृक्ष के आश्रय में स्थित पुरुष को लौकिक सम्पत्तियाँ प्राप्त होती हैं, वैसे ही विचार, सन्तोष, शान्ति और साधुसंगति से सुशोभित पुरुष को ज्ञानसम्पत्तियाँ प्राप्त होती हैं। जैसे परिपूर्ण पूर्णिमा में सौन्दर्य आदि गुण प्राप्त होते हैं, वैसे ही विचार, शान्ति, सत्संगति और सन्तोष से युक्त मनुष्य में प्रसाद आदि गुण प्राप्त होते हैं। जो राजा सदा विचार के लिए मन्त्रियों को निमन्त्रित करता है या मन्त्रित सन्धि, विग्रह आदि पदार्थों को गुप्त रखता है, उस राजा को जैसे विजयलक्ष्मी प्राप्त होती है, वैसे ही सत्संग, सन्तोष, शान्ति और विचार से युक्त सद्बुद्धि पुरुष को ज्ञानसम्पत्ति प्राप्त होती है। इसलिए हे रघुकुलतिलक, पुरुषप्रयत्न से मन को नित्य अपने वश में कर इनमें से एक गुण का प्रयत्नपूर्वक उपार्जन करना चाहिए। प्रयत्नपूर्वक अपने चित्तरूपी हाथी को अपने वश में कर जबतक हृदय में एक गुण की प्राप्ति नहीं की जाती तबतक उत्तम गति दुर्लभ है। हे श्रीरामजी, जबतक आपका चित्त गुणों के उपार्जन के लिए आग्रहवान् न हो, तबतक प्रयत्नपूर्वक दाँतों को दाँतों से पीसना चाहिए

अर्थात् गुणार्जन के लिए अत्यन्त उद्योग करना चाहिए ॥२१-२९॥

सात्त्विक देव आदि जन्म के लिए प्रयत्न करना चाहिए, देव आदि जन्म प्राप्त होने पर बिना परिश्रम के ज्ञान होगा, इस शंका पर कहते हैं।
हे महाबाहो, आप चाहे देवता होइए या यक्ष होइए, पुरुष होइए अथवा वृक्ष होइए पर जब तक आपका चित्त गुणों के उपार्जन के लिए आग्रहवान् न होगा तब तक उत्तम गति का कोई उपाय नहीं है। फलदायक एक ही गुण के दृढ़ होने पर दोषाधीन चित्त के सम्पूर्ण दोष शीघ्र ही क्षीण हो जाते हैं ॥३०,३१॥

परस्पर विरोधियों में एकको वृद्धि होने पर उसके सजातीय कुल की वृद्धि होने से अन्य का क्षीण होना प्रसिद्ध ही है, ऐसा कहते हैं।
गुणों की अभिवृद्धि होने पर दोषों पर विजय पानेवाले गुणों की वृद्धि होती है और दोषों के बढ़ने पर गुणविनाशक दोष बढ़ते हैं । इस मनोमोहरूपी वन में, सब प्राणियों में वेगवती वासनारूपी नदी सदा बहती है, पुण्य और पाप उसके बड़े-बड़े तट हैं। अपने प्रयत्न से दूसरे तट का निरोध कर उक्त वासनारूपी नदी जिस तट की ओर फेंकी जाती है, उसी तट से बहती है, अतएव हे रामजी, आपको जैसा अभीष्ट हो, वैसा कीजिए। हे शुभमते, आप अपनी वासनारूपी नदी को मनरूपी वन में क्रमशः पुण्य तट की ओर प्रवृत्त कीजिए, ऐसा करने से
आप तनिक भी पापप्रवाह से नहीं बहाये जायेंगे ॥३२-३५॥

सोलहवाँ सर्ग समाप्त
सत्रहवाँसर्ग
प्रकरणों के क्रम से ग्रन्थसंख्या का वर्णन । इस प्रकार साधनों का वर्णन कर उक्त साधनों से सम्पन्न पुरुष को प्रस्तुत ग्रन्थ के श्रवण आदि से पुरुषार्थ-प्राप्ति दर्शा रहे श्रीवसिष्ठजी ग्रन्थप्रवृत्ति के क्रम का, प्रकरण आदि के विभाग से, वर्णन करने के लिए उपक्रम करते हैं।
पूर्वोक्त प्रकरण का विवेक (विवेक आदि गुणों की सम्पत्ति) जिसे प्राप्त हो गया है, वह पुरुष महान् है। जैसे राजा नीतिशास्त्र सुनने का अधिकारी है, वैसे ही वह भी ज्ञान की वाणी सुनने का अधिकारी है। जैसे मेघ के संसर्ग से विमुक्त आकाश शरत्काल के चन्द्रमा के योग्य होता है, वैसे ही मूर्तों के संग से मुक्त एवं निर्मल उदार पुरुष निर्दोष को (परम ब्रह्म को) प्रकाशित करनेवाले विचार का योग्य भाजन है॥१,२॥

श्रीरामचन्द्रजी में उक्त गुणों के अभाव की शंका का निराकरण करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, आप इन अखण्डित गुणगणों से परिपूर्ण हैं, अतएव आप आगे कहे जानेवाले मन के अज्ञान के विनाशक इस वाक्य को सुनिए। जिसका फलों के भार से खूब लदा हुआ पुण्यरूपी कल्पवृक्ष है, उसी पुण्यात्मा जीव का मुक्ति के लिए इसे सुनने के लिए उद्यम होता है। उक्त गुणों से सम्पन्न पुरुष ही मुक्ति के लिए अति पवित्र अन्य को बोध देनेवाले

[मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण उदार वचनों का पात्र होता है, अधम पुरुष नहीं । मोक्ष के साधन का प्रतिपादन करनेवाली
और सारभूत अर्थ से परिपूर्ण अतएव मोक्षदायिनी इस संहिता में बत्तीस हजार श्लोक है। जैसे गहरी नींद में सोये हुए पुरुष के सामने दिये के जलने पर यद्यपि सोये हुए पुरुष को प्रकाश की अभिलाषा नहीं रहती तथापि प्रकाश होता है, वैसे ही इस संहिता के श्रवण से, इच्छा न होने पर भी, मोक्ष का साधन ज्ञान अवश्य प्राप्त होता है। जैसे स्वयं दर्शन करके जानी गई और दूसरे के मुख से सुनी गई श्रीगंगाजी विविध योनियों में भ्रमण के हेतुभूत पाप और ताप की शान्ति द्वारा शीघ्र सुखप्रद होती है वैसे ही स्वयं परिशीलन करके जानी गई अथवा दूसरे के मुख से सुनी गई यह संहिता अज्ञान के विनाश द्वारा शीघ्र सुखप्रद होती है। जैसे रस्सी के अवलोकन से रस्सी में हुई सर्पभ्रान्ति नष्ट हो जाती है, वैसे ही इस संहिता के अवलोकन से (परिशीलन से) संसारदुःख नष्ट हो जाता है। इस संहिता में युक्तिसंगत अर्थवाले वाक्यों से परिपूर्ण, श्रेष्ठ-श्रेष्ठ दृष्टान्तों से भरी हुई आख्यायिकाओंसे युक्त तथा पृथक्-पृथक् रचे गये छः प्रकरण है। उनमें पहला प्रकरण वैराग्य नामक कहा गया है, जैसे निर्जल स्थान में भी
जल के सेक से वृक्ष बढ़ता है, वैसे ही उक्त वैराग्यप्रकरण से वैराग्य बढ़ता है। डेढ़ हजार श्लोकों से युक्त वैराग्यप्रकरण में निरूपण किया गया है। जिसके विचार करनेपर विषयों में दोष का ज्ञान होने से हृदय में ऐसी शुद्धता उत्पन्न होती है जैसे कि मणि को सान में चढ़ानेपर प्रकाश से उसमें स्वच्छता उत्पन्न होती है ॥३-१२॥

वैराग्य-प्रकरण के अनन्तर मुमुक्षु-व्यवहार नामक प्रकरण की रचना की गई है, इसमें एक हजार श्लोक हैं। यह प्रकरण युक्तियों से बड़ा सुन्दर है। इसमें मुमुक्षु पुरुषों के स्वभाव का वर्णन है। इसके पश्चात् दृष्टान्त और आख्यायिकाओं से भरे हुए ज्ञानप्रद उत्पत्तिप्रकरण की रचना की गई है। उस सात हजार श्लोक वाले प्रकरण में जगत् की 'अहम्' 'इदम्' स्वरूपवाली दृष्टाऔर दृश्य के भेद की विचित्रतारूप सम्पत्ति वास्तव में उत्पन्न न हुई भी भ्रम से उत्पन्न हुई-सी प्रतीत होती है, ऐसा वर्णन किया गया है। उक्त प्रकरण के सुनने पर श्रोता युष्मत्
और अस्मत् से युक्त, जिनका अर्थ भिन्न प्रतीत होता है, उन त्वंपद और अहंपद की एकार्थता के प्रतिपादक अनन्त ब्रह्माण्डों के विस्तार से युक्त तथा प्रत्येक ब्रह्माण्ड में लोकालोक पर्वत

188596 और आकाश से युक्त इस चराचर सम्पूर्ण जगत् को अपने हृदय में मूर्त द्रव्यता से रहित, भेदशून्य, अतएव पर्वत आदि पदार्थों से रहित, पृथिवी आदि भूतों से रहित, संकल्पमय (कल्पनामय) नगर के तुल्य असत्, स्वप्न में जो मनोमय पदार्थ दिखाई देते हैं, उनके तुल्य, मनोराज्य के समान स्थित, अर्थशून्य होने के कारण गन्धर्व नगर के सदृश, दो चन्द्रमाओं की भ्रान्तिके सदृश, मृगतृष्णा में जल की भ्रान्ति के समान समझता है तथा नाव आदि के चलने से पर्वत, वृक्ष आदि के चलनभ्रम के सदृश, सत्य पुरुषार्थ से शून्य, चित्त के मोह से कल्पित भूत के सदृश, निर्बीज होने पर भी (जगत् की बीज माया के मिथ्या होने से और आत्मा के निर्विकार होने से बीजरहित होने पर भी) प्रकाशमान, कथा के अर्थ के प्रतिभास के समान (कथा सुनने में आसक्ति होने से संस्कार द्वारा प्रत्यक्ष के सदृश कथा के अर्थ की प्रतीति होना लोक में

188597

188598 प्रसिद्ध है), आकाश में कल्पित मुक्तावली के सदृश, सुवर्ण में कंकणत्व आदि की नाईं एवं जल में तरंगत्व की नाईं (5) और आकाश में नीलिमा के सदृश असत् ही यह सदा उत्पन्न हुआ है, भीत (जिस पर चित्र बनाया जाता है) और विविध रंगों के बिना केवल प्रतीतिमात्र से (पूर्व अनुभव के स्मरणमात्र से) मनोहर एवं कर्ता से रहित चित्र जैसे स्वप्न में या आकाश में चिरकाल तक प्रतीत होता है तथा जैसे चित्रलिखित अग्नि अग्नि न होने पर भी अग्नि सी प्रतीत होती है, वैसे ही मिथ्याभूत यह प्रपंच जगत् शब्द के अनुरूप अर्थ को जाता है। (गच्छति) यानी विचार में नहीं ठहरता इस अर्थको-धारण करता है। तरंगों में भ्रान्ति से कल्पित नील कमलों की माला के तुल्य, पहले देखे गये स्मृतिपथ में आरूढ़ हो रहे नृत्य के समान मन में उत्थित, जैसे चित होकर सोये हुए पुरुष या कविको चक्रवाक के (चकवा पक्षी के) चीत्कार से पूर्ण आकाश को देखनेपर यह तालाब है, ऐसी उत्प्रेक्षा होती है, वैसे ही यह जगत् भी उत्प्रेक्षित है। ग्रीष्म ऋतु में पत्तों से शून्य, सूखे हुए और सारहीन अतएव छाया, शोभा आदि से रहित

188599 और फल आदि की समृद्धि से शून्य वन की नाईं, मरण के समय में व्यग्र हुए लोगों के मन की नाईं (मरण के समय व्यग्र हुए लोगों का मन भ्रम और मूर्छा से युक्त और अस्थिर रहता है, यह प्रसिद्ध है), पर्वतों की गुफाओं की तरह (गुफाएँ अन्धकार से भरी हुई, शून्य और भयंकर होती हैं, वैसे ही यह भी है), अन्धकारपूर्ण गुफामें प्रत्येक के नृत्य के सदृश, उन्मत्त पुरुषों की चेष्टाओं के सदृश, भीतमें लिखे हुए चित्र एवं खम्भे में खोदी हुई मूर्ति के समान तथा पंक आदि से बनाई गई प्रतिमा के सदृश पृथक्सत्ता से शून्य है, ऐसा समझता है। परमार्थ दृष्टि से यह प्रशान्त और अज्ञानरूपी कुहरे से शून्य ज्ञानरूपी शरत्काल के आकाश के सिवा अन्य कुछ नहीं है, अर्थात् अज्ञान के विकार के दूर होने पर यह नित्य निर्विशेष सच्चिदानन्द परब्रह्म में पर्यवसित हो जाता है। तदुपरान्त चौथा स्थितिप्रकरण कहा गया है, तीन हजार श्लोकवाले उस प्रकरण में प्रपंच और उसके अधिष्ठान तत्त्व का वास्तविक प्रतिपादन और कथाएँ प्रचुर मात्रा में हैं। ब्रह्म ही द्रष्टा और दृश्य भाव को स्वीकार कर इस प्रकार जगत्-रूप से और अहंरूप से स्थिति को प्राप्त हुआ है, ऐसा स्थितिप्रकरण में बतलाया गया है, दस दिशाओं के मण्डल की विशालता से दैदीप्यमान यह जगभ्रम चिरकाल से इस प्रकार वृद्धि को प्राप्त हुआ, यह बात उसमें भली-भाँति समझाई गई है। तदनन्तर पाँच हजार श्लोकों से विरचित परम पवित्र तथा विविध युक्तियों से अतिरमणीय पाँचवाँ उपशान्तिप्रकरण कहा गया है। उक्त प्रकरण में यह (जगत), मैं, तुम और वह यों उत्पन्न हुई भ्रान्ति इस प्रकार शांत होती है, यह बात अनेक श्लोकों से दर्शाई गई है । उपशान्तिप्रकरण के सुननेपर यह संसार जीवन्मुक्तिक्रम से क्षीण होता हुआ अंशतः अवशिष्ट रहता है। जैसे जीर्णशीर्ण चित्रलिखित सेना कुछ कुछ दिखाई देती है, वैसे ही जिसका भ्रमपूर्ण स्वरूप शान्त हो गया है ऐसी यह संसृति शतांश शेष रह जाती है ॥१३-३४॥

188600

188601 ॥

188602 कंकणता और तरंगता का सुवर्ण, जल के स्वरूप के बिना निरूपण नहीं हो सकता, अतः वे मिथ्या हैं, वैसे ही यह भी मिथ्या है।

188603

188604

188605 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण उत्तरोत्तर भूमिका की प्राप्ति होने पर अधिक विनाश होने से दृश्य और अदृश्य संस्कारमात्र से इसकी अवशिष्टता दृष्टान्तों से कहते हैं।

188606 यह संसार अन्य के संकल्प से विरचित होने के कारण अन्य के चित्त में स्थित अतएव मिथ्याभूत, जिसमें संकल्प करनेवाले पुरुष के पास बैठे हुए अन्य पुरुष के स्वप्न के युद्ध और वादविवाद से कुछ भी धन आदि वस्तु प्राप्त नहीं होती ऐसी, नगरश्री के समान है, मिथ्या होने के कारण संसार और उक्त नगरश्री दोनों तुल्य हैं, अतएव अन्य की क्रिया और शब्द के अविषय भी हैं, वह जैसे स्वप्न देखनेवाले की दृष्टि से कुछ स्पष्ट दृश्य है, किन्तु संकल्प करनेवाले की दृष्टि से तनिक भी दृश्य न होती हुई अपने आप शान्त हो जाती है वैसे ही यह संसार बना है, यह भाव है॥३५॥

188607 उससे भी अधिक शान्तिका प्रकर्ष होने पर अदृश्य अवस्था से अन्त में यह संसार शान्त हुए संकल्प से कल्पित मदोन्मत्त गजराज के समान निरंकुश मेघ की भीषण गर्जना के समान, जिस नगरका स्वप्न द्वारा निर्माण या संकल्प द्वारा निर्माण भूल गया है, उस नगर के समान भावी (बनाये जानेवाले) नगर की वाटिका में बच्चा पैदा करनेवाली बाँझ की स्त्री के समान शून्यस्वरूप से युक्त, उक्त वन्ध्या स्त्रीकी जिह्वा से कही जा रही अपने पुत्र के युद्ध आदि की वीररस पूर्ण कथा के अर्थ के अनुभव के तुल्य, जिस घर में चित्र नहीं लिखा गया उस घर की चित्रों से भरी हुई भीत की नाईं, जिसकी अर्थशून्य कल्पना विस्मृत होती जा रही है, उस कल्पित नगरी के सदृश, भावी फूलों के वन के आकाररूप वसन्त से रसरंजित तथा सम्पूर्णऋतुओं से युक्त होने पर भी अनुत्पन्न वन के स्पन्दन (उल्लास विकास) के सदृश अस्पष्ट आकारवाला तथा तरंगमालाओं के अपने में समा जाने से अतिनिश्चल जल से युक्त नदी के समान प्रतीत होता है ॥३६-३९॥

188608 तदुपरान्त निर्वाण नाम का छठा प्रकरण कहा गया है। शेष ग्रन्थ उसका परिमाण है अर्थात् बत्तीस हजार श्लोकों में से ऊपर गिने गये साढ़े सत्रह हजार श्लोकों से शेष साढ़े चौदह हजार ग्रन्थ उसका परिमाण है यानी इसकी श्लोक-संख्या साढ़े चौदह हजार है। यह प्रकरण ज्ञानरूपी महान् (दुर्लभ) पदार्थ को (परम पुरुषार्थ को) देनेवाला है। उसके ज्ञात होने पर मूलअविद्या का सर्वनाश होने से सम्पूर्ण कल्पनाएँ शान्त हो जाती हैं और मोक्षरूप कल्याण प्राप्त होता है। बहुत कल्पनाएँ सम्पूर्ण शान्त हो जाती है और मोक्षरूप कल्याण प्राप्त होता है । बहुत क्या कहें, उक्त प्रकरण के भली भाँति हृदयंगम होने पर जीव के सम्पूर्ण सांसारिक भ्रम विनष्ट हो जाते हैं और वह निर्विषय चैतन्य प्रकाशरूप अतएव सम्पूर्ण आधिव्याधियों से रहित तथा विगतस्पृह हो जाता है। उसकी सम्पूर्ण जगत्-यात्राएँ शान्त हो जाती हैं तथा कृतकृत्य होने से वह स्वस्थ हो जाता है जैसे हीरे का खम्भा अपने में किसी प्रकार के विकार के बिना ही अपने में प्रतिबिम्बित जनता और उसकी चेष्टाओं का आधार होता है वैसे ही आकाश तुल्य (सर्वव्यापक) उक्त जीव भी सबका आधार हो जाता है। मानों सम्पूर्ण जगत्-जलों के निगलने से अति तृप्ति को प्राप्त हो जाता है। उसके बाह्य इन्द्रियों के भोग और मानसिक भोग सब शान्त हो जाते हैं । वह आधिभौतिक आध्यात्मिक और आधिदैविक सम्पूर्ण विषयों में स्वीकार और परित्याग दृष्टि से

188609

188610 रहित हो जाता है अतएव देहयुक्त होने पर भी देह रहित सा संसार में रहने पर भी असंसारी हो जाता है, निविड़ पत्थर के हृदय की भाँति छिद्र रहित और वस्तुएँ भी जिसकी उपमा हों इस प्रकार का वह चैतन्यरूप सूर्य अपने अज्ञानसे कल्पित लोकों को आत्माकार वृत्ति से खूब प्रदीप्त हुए अपने प्रकाश से दीप्त करता हुआ भी (प्रकाशरूप होता हुआ भी) दृश्य पदार्थों के न होने से ही उनके प्रकाश के अविषय में निविड हुए अन्धकाररूप पत्थर के सदृश परम अन्धकारको प्राप्त हुआ-सा हो जाता है, उसकी जन्ममरणरूप संसार की दुष्ट लीलाएँ शान्त हो जाती हैं और आशारूपी हैजा नष्ट हो जाता है। उसका अहंकाररूपी पिशाच नष्ट हो जाता है तथा वह शरीर रहित होता हुआ भी देहवान् रहता है। भगवती श्रुति भी कहती है - 'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्व-वस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' (शरीर रहित होता हुआ भी नश्वर शरीरों में स्थित महान् विभु आत्मा को जानकर धीर पुरुष शोक नहीं करता) जैसे महान् मेरु पर्वत के किसी एक प्रदेश में फूलमें भँवरी बैठी रहती है वैसे ही उसके सिरके रोम के अग्रभाग में अर्थात् रोमकोटि के तुल्य परिच्छिन्न अविद्या के भी अग्रभाग में (एकदेश में) यह जगत्सम्पत्ति स्थित है ॥४०-४८॥

188611

188612 विस्तारशून्य प्रदेश में अतिविस्तारयुक्त जगत् की प्रतीति कैसे होती है। ऐसी शंका होने पर छोटे से दर्पण के अन्दर मेघ, ग्रह और नक्षत्रों से युक्त आकाश का समावेश सबको दिखाई देता है, अतः अज्ञान के लिए यह कोई कठिन काम नहीं है कि विस्तारशून्य प्रदेश में अतिविस्तारयुक्त जगत् दिखलाई दे, इस अभिप्राय से कहते हैं।

188613 चैतन्यघन परमात्मा अपने भीतर कल्पित आकाश में, परमाणु-परमाणु में हजारों जगतों को स्वयं बनाकर धारण करता है और स्वयं उन्हें देखता है। श्रीरामचन्द्रजी,महामतिजीवन्मुक्त पुरुष का हृदय परमात्मा ही है, उसकी विस्तीर्णता का माप करोड़ों हरि, हर आदि भी नहीं कर सकते। उनकी ऐसा करने की सामर्थ्य नहीं है, सो बात नहीं है, किन्तु सत्ता से, अनन्तता से और आनन्दस्वरूपता से जिससे बढ़कर उत्कृष्ट कोई वस्तु ही नहीं है, उस परमात्मा की अपरिच्छिन्नता पारमार्थिक ही है, आकाश आदि की तरह द्रष्टा पुरुष की शक्ति से कल्पित नहीं है, यह भाव है॥४९,५०॥

188614

188615 सत्रहवाँ सर्ग समाप्त

188616 अठारहवाँसर्ग मुख्य, अमुल्य और आनुषंगिक फलों के साथ इस ग्रन्थ के गुणों का निरूपण। इस प्रकार विषय और प्रयोजन से प्रकरणभेद का वर्णन कर सम्पूर्ण ग्रन्थ के गुणों का वर्णन कर रहे श्रीवसिष्ठजी तत् तत् दृष्टान्तों के उपन्यास में ग्राह्य अंश और तात्पर्य को, ग्रन्थ

188617 शैली के ज्ञान के लिए कहते हैं।

हे रघुवंशतिलक, जैसे जोते हुए उपजाऊ खेत में उचित समय में बोये गये उत्तम बीज से अवश्यम्भावी सत्फल प्राप्त होता है, वैसे ही पूर्वोक्त छः प्रकरणोंसे युक्त इस मोक्षसंहिता के

[मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण केवल हृदयंगम करने से ज्ञान प्राप्त होता है ॥१॥

अनेक शाखाओं के भेद से विभिन्न अनेक श्रुतियों के विद्यमान रहते उन्हें छोड़कर पुरुषबुद्धि से विरचित इसी को आप परम उपादेय क्यों कहते हैं ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
यदि पुरुषबुद्धि से विरचित शास्त्र युक्तियों द्वारा तत्त्व का निर्णायक हो, तो उसका भी ग्रहण करना चाहिए । युक्तियों द्वारा तत्त्व का निर्णय न करनेवाले आर्ष ग्रन्थ का (वेदका) भी त्याग करना चाहिए । पुरुष को सदा न्याय से युक्त (युक्ति-युक्त) का ही अनुसरण करना चाहिए। भाव यह कि यद्यपि श्रुतियाँ पुरुषबुद्धिविरचित शास्त्र की अपेक्षा अत्यन्त पूज्यतम हैं तथापि उनका अभिप्राय नितान्त गुढ़ है, अतः उनसे सहसा ज्ञान नहीं होता; इसलिए साधारण अधिकारियों को उनका ग्रहण नहीं करना चाहिए, सार के ज्ञाता सत्पुरुषों के अनुभवमूलक युक्तियों से पूर्ण इस शास्त्र का अभिप्राय अत्यन्त साफ है, अतः इससे शीघ्र ज्ञान होता है, इसका अवश्य सादर सेवन करना चाहिए। युक्तियों से पूर्ण वचन बालक का भी हो, तो उसको ले लेना चाहिए और युक्तियों से शून्य वचन ब्रह्माजी का ही क्यों न हो पर उसका तृण के समान त्याग कर देना चाहिए॥२,३॥

यदि कोई कहे कि पुरुषबुद्धि से विरचित शास्त्र ही ग्राह्य है, तो हमारे पूर्वजों के बनाये हुए ही किन्हीं अन्य ग्रन्थों को सुनेंगे, इसको क्यों सुने? इस पर कहते हैं।
जो पुरुष यह कुआँ हमारे बाप-दादों का बनाया हुआ है यह सोचकर सामने का गंगाजल छोड़कर कुएँ का जल पीता है, उस अतिरागी को कौन शिक्षा दे सकता है ? ॥४॥

अन्य की अपेक्षा इसमें अतिशय दिखलाते हैं।
जैसे प्रातःकाल होने पर अवश्य ही प्रकाश होता है, वैसे ही इसके भी केवल चित्त में स्थित करने मात्र से सुन्दर स्वच्छ विवेक होगा ॥५॥

गुडजिहिकान्याय से आनुषंगिक फलों को दर्शाने की इच्छा से श्रीवसिष्ठजी पहले शब्दव्युत्पत्तिरूप प्रथम फल कहते हैं।
विद्वान पुरुष के मुँह से अन्त तक इसका श्रवण कर और स्वयं ही मोटा-मोटी इसका ज्ञान प्राप्तकर विचार से धीरे-धीरे बुद्धि में संस्कार प्राप्त होने पर पहले उन्नत लता के समान सभा
को अत्यन्त विभूषित करनेवाली शुद्धवाक्यता हृदय में उत्पन्न होती है ॥६,७॥

अर्थव्युत्पत्तिरूपी चतुरता भी इसका दूसरा फल है, ऐसा कहते हैं। महत्त्वरूपी गुण से शोभित होनेवाली वह दूसरी चतुरता उत्पन्न होती है जिससे राजा और देवताओं के तुल्य पूजनीय विद्वान् भी बड़ा प्रेम करते हैं। जैसे सुन्दर नेत्रवाला पुरुष रात्रि के समय दीपक को हाथ में लेकर पदार्थों का ज्ञाता होता है वैसे ही उससे बुद्धिमान् पुरुष सर्वत्र पूर्वापर का ज्ञाता हो जाता है। जैसे शरद ऋतु से परिपूर्ण दिशा का कुहरा नष्ट हो जाता है, वैसे ही बुद्धि के लोभ, मोह आदि दोष शनैः शनैः अत्यन्त क्षीण हो जाते हैं । हे श्रीरामजी, आपकी बुद्धि मलरहित (निर्मल) हो गई है, अब आपको केवल विवेकाभ्यास की अपेक्षा है। अपने अभ्यास के बिना किया कुछ भी फल नहीं देता। विवेकाभ्यास से मन शरत्काल में

महान् सरोवर के तुल्य अतिप्रसाद से युक्त और मन्दर पर्वत से रहित समुद्र के समान क्षोभरहित हो जाता है। हे श्रीरामचन्द्रजी, इस ग्रन्थ के अभ्यास से जिसमें व्यामोहरूपी काजल की गन्ध भी नहीं है ऐसी रत्नदीपककी लौ के समान जिसका अज्ञानरूप आवरण नष्ट हो गया है अतएव पदार्थों के विभाग से युक्त प्रज्ञा अत्यन्त दैदीप्यमान हो जाती है। जैसे कवच और शिरत्राण आदि से सुसज्जित योद्धा को बाण छिन्न-भिन्न नहीं कर सकते, वैसे ही दीनता, दरिद्रता आदि दोषों से भरी हुई दृष्टियाँ इस ग्रन्थ के अभ्याससे धन आदि विषयों में असारता ज्ञात होने के कारण मर्मच्छेदन नहीं कर सकती। प्रस्तुत ग्रन्थ का ज्ञाता भयहेतुओं के सामने खड़ा क्यों न हो, फिर भी जैसे बाण पत्थर की चट्टान को नहीं काट सकते वैसे ही भीषण सांसारिक भय उसके हृदय को पीड़ित नहीं कर सकते। क्रमशः दैव और पौरुष की प्रधानता के हेतु जन्म और कर्मों की आदिता कैसे होगी अर्थात् संसार में जन्म के प्रथम होने पर पौरुष की प्रधानता और कर्म के प्रथम होने पर दैव की प्रधानता कैसे होगी? इत्यादि सन्देह दिन में अन्धकार की नाईं शान्त हो जाते हैं, कारण कि इस ग्रन्थ के सुनने से दोनों में (जन्म और कर्म में) अविद्यामूलक मिथ्यात्व का निश्चय हो जाता है। रात्रि की नाईं अविद्या के नष्ट होने एवं ज्ञानरूपी आलोक के प्राप्त होने पर सदा सब पदार्थों में शान्ति (राग-द्वेष आदि से क्षोभ न होना) हो जाती है। इस ग्रन्थका विचार करनेवाले पुरुष के हृदय में समुद्र की सी गम्भीरता, मेरु पर्वत की सी निश्चलता
और चन्द्रमा की सी शीतलता प्राप्त होती ॥८-१८॥

इस प्रकार आनुषंगिक (गौण) फलों को दर्शा कर मुख्य फल दर्शाते हैं।
भूमिका के क्रम से सम्पूर्ण विशेषताओं के शान्त होने पर पुरुष की वह जीवन्मुक्ति परिपुष्ट हो जाती है, जिसका वाणी से वर्णन नहीं हो सकता। जैसे सम्पूर्ण पदार्थों को शीतल करनेवाली तथा अत्यन्त प्रकाश करनेवाली शरत्कालकी चाँदनी अत्यन्त शोभा को प्राप्त होती है, वैसे ही इस ग्रन्थ का विचार करनेवाले पुरुष की सम्पूर्ण पदार्थों को शीतल करनेवाली तथा परमात्मा का दर्शन करानेवाली बुद्धि अत्यन्त प्रकाश को प्राप्त होती है । हृदयरूपी आकाश में शम से प्रकाशयुक्त विवेकरूप निर्मल सूर्य के उदित होने पर विविध अनर्थों के हेतु काम, क्रोध आदि धूमकेतु कभी उदित नहीं होते, इसमें कोई सन्देह नहीं है । जैसे शरदऋतु में वृष्टि करने में अनिच्छुक मेघमालाएँ उन्नत पर्वत में स्थित होती हैं, स्वच्छता को प्राप्त होती हैं और शान्त हो जाती हैं, वैसे ही इस ग्रन्थका विचार करने से विषयों में तृष्णारहित सौम्य पुरुष चंचलतारहित उन्नत स्वात्मपद में स्थित हो जाते हैं, शुद्धि को प्राप्त होते हैं और शान्त होते हैं। जैसे दिन होने पर पिशाचों की लीला समाप्त हो जाती है, वैसे ही दूसरों का द्वेष आदि करनेवाली मुख को दीन बनानेवाली कुटिल अश्लीलवचनताकी निवृत्ति हो जाती है। जैसे चित्र में लिखी गई लता को हवा नहीं कँपा सकती, वैसे ही धर्मरूपी (शम, दमरूपी अथवा (4) परमात्मरूपी) भीत जिसमें एकाग्रता पूर्वक लीन हुई अतएव धैर्यकी पराकाष्ठा को प्राप्त हुई बुद्धि को मानसिक व्यथाएँ (चिन्ताएँ) विचलित नहीं कर सकती।
- विश्वरूपी चित्र का आधार होने से धर्म में (परमात्मा में) भीत्तित्त्वका आरोप किया है।

[मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण तत्त्वज्ञानी पुरुष विषयों में आसक्तिरूपी मोहगर्त में नहीं पड़ता, भला बतलाईए तो सही, जिसे मार्ग ज्ञात हो गा वह गड्ढेकी ओर क्यों दौड़ेगा? जैसे पतिव्रता नारी अन्तःपुर के आँगन में ही प्रसन्न रहती है, इधर-उधर नहीं जाती, वैसे ही सत् शास्त्रों के परिज्ञान से उत्तम चरित्रवाले लोगों की बुद्धि शास्त्र के अनुकूल यथायोग्य प्राप्त कर्म में ही रमण करती है। असंगबुद्धिवाला पुरुष, करोड़ों लाख जगतों में जितने परमाणु हैं, उनमें से प्रत्येक ब्रह्माण्डों को अपने अन्तःकरण में देखता है, कारण कि उसे माया की अघटित घटनामें अत्यन्त पटुता का ज्ञान हो जाता है। मोक्ष के उपाय के ज्ञान से जब पुरुष शुद्ध अन्तःकरणवाला हो जाता है, तब उसे विविध भोग न तो क्लेश पहुँचाते हैं और न आनन्द ही देते हैं। प्रत्येक परमाणु में जो सम्पूर्ण सर्गवर्ग असंकीर्ण होकर जलतरंगों की नाईं आविर्भूत और तिरोभूत होते हैं, उन्हें असंगबुद्धि पुरुष देखता रहता है। वह प्राप्त हुए अनिष्ट कार्यों के लिए द्वेष नहीं करता और निवृत्त हुए इष्ट कार्यों की प्राप्ति के लिए इच्छुक नहीं होता, कार्य के फल आदि के स्वरूप का ज्ञाता होता हुआ भी वह उसे न जाननेवाले वृक्ष के समान रहता है। जो कुछ मिल गया उससे निर्वाह करनेवाला वह सर्वसाधारण लोगों की नाईं दिखाई देता है, इष्ट या
अनिष्ट वस्तु की प्राप्ति होने पर उसके चित्त में तनिक भी विकार नहीं होता। हे श्रीरामजी, इस सम्पूर्ण शास्त्र को बँचवा कर और मोटामोटी जानकर फिर तात्पर्य के पर्यालोचनपूर्वक प्रत्येक श्लोक का विवेचन कीजिए। इसे आप केवल उक्ति ही न समझिए, किन्तु ब्रह्मा आदि देवताओं के शाप और वरदान के समान इसका फल अवश्य प्राप्त होता है। माधुर्य तथा उपमा, यमक आदि अर्थालंकार और शब्दालंकारों से विभूषित कवितामय और रसमय यह सुन्दर शास्त्र आयास के बिना ही ज्ञात हो जाता है। इसमें दृष्टान्तों द्वारा अर्थ का प्रतिपादन किया गया है, थोड़ी बहुत भी व्युत्पत्तिवाला पुरुष इसे स्वयं ही जान लेता है। जो इसे स्वयं नहीं जान सकता, उसे पण्डित के मुखसे इसको सुनना चाहिए। इसके सुनने, विचार करने और जानने पर मनुष्य को मोक्षप्राप्ति के लिए तपस्या, ध्यान, जप आदि किसीकी भी आवश्यकता नहीं रहती, कारण कि तपस्या, ध्यान, जप आदि का फल इसके फल से गतार्थ हो जाता है, यह भाव है। इस ग्रन्थ का खूब अभ्यास करने एवं पुनः पुनः इसके पर्यालोचन से चित्तसंस्कारपूर्वक अपूर्व पाण्डित्य होता है। यद्यपि अन्य ग्रन्थों के

अभ्यासऐसे भी पाण्डित्य होता है, तथापि वह चित्तसंस्कारपूर्वक नहीं होता, इसलिए इस ग्रन्थ के विचार से जनित पाण्डित्य को अपूर्व कहा है। जैसे सूर्योदय से पिशाच स्वयं नष्ट हो जाता है, वैसे ही मैं और जगत् इस प्रकार का अतिप्रौढ़ द्रष्टा और दृश्यरूप पिशाच अनायास नष्ट हो जाता है, अर्थात् द्रष्टा और दृश्य दोनों के शान्त होने से चिन्मात्र शुद्ध आत्मा अवशिष्ट रहता है । मैं और जगत् इत्याकारक भ्रम नष्ट हो जाता है, केवल अधिष्ठान ही शेष रह जाता है, जैसे स्वप्न मोह के ज्ञात होने पर वह भ्रम पैदा नहीं करता, वैसे ही यह भी भ्रम पैदा नहीं करता । जैसे संकल्प द्वारा निर्मित नगर में पुरुष को हर्ष और विषाद नहीं होते अर्थात् संकल्पनिर्मित नगर के पूर्णतया बन जाने पर हर्ष नहीं होता और उसके भंग हो जाने से विषाद नहीं होता, वैसे

188648

188649 ही यह जगत्भ्रम कल्पनामात्र है, ऐसा ज्ञात होने पर फिर यह क्लेशकारक नहीं होता। यह चित्र लिखित सर्प है, वास्तविक सर्प नहीं है, यों ज्ञात होने पर चित्रसर्प चित्रसर्प दर्शनजनितभयप्रद नहीं होता, वैसे ही दृश्यरूपी सर्प का परिज्ञान होने पर यह सुखप्रद अथवा दुःखप्रद नहीं होता । जैसे यह चित्रलिखित सर्प है, ऐसा ज्ञान होने से चित्र सर्प की सर्पता नष्ट हो जाती है, वैसे ही संसार के यथार्थ स्वरूप का ज्ञान होने पर अधिष्ठानपरिशेषपूर्वक संसार शान्त हो जाता है॥१९-४१॥

188650

188651 यह प्रपंच अति विस्तीर्ण है, इसका करोड़ों कुदालियों से भी छेदन नहीं हो सकता यह अनायास कैसे नष्ट होगा? ऐसी शंका कर ज्ञान का प्रभाव ही वैसा है इस अभिप्राय से कहते हैं।

188652 फूलों और पल्लवों के (नवीन पत्तों के) मलने में (नख और सुई आदि से उन्हें छेदने में) भले ही कुछ प्रयत्न करना पड़े, पर परमपदप्राप्ति में तनिक भी यत्न नहीं करना पड़ता॥४२॥

188653

188654 ऐसी यदि बात है तो पहले पौरुष का समर्थन क्यों किया?

188655 ज्ञान के प्रतिबन्धक राग, असंभावना, विपरीतभावना आदि पुरुषापराध के निराकरण के लिए पौरुष का समर्थन किया है । फूल की पांखुड़ी के मर्दन में भी अंगो में व्यापार होता है, परमार्थपदप्राप्ति में तो बुद्धि व्यापार का भी रोध हो जाता है अंग-प्रत्यंगों के व्यापार की तो कौन कहे? सुखकर आसन में बैठे हए,यथायोग्य भोगों का भोग कर रहे, शास्त्रविरूद्ध मार्ग से विमुख एवं देश, काल तथा यथायोग्य सत्संग के अनुसार इस शास्त्र का तथा उपनिषद् आदि का सुखपूर्वक विचार कर रहे पुरुष को संसाररूप क्लेश से मुक्त कर देनेवाला ब्रह्मज्ञान प्राप्त होता है। जिसके प्राप्त होने पर पुरुष को फिर माता के उदर में निवास और प्रसवसमय के क्लेश नहीं भोगने पड़ते। ऐसे प्रशंसनीय और सुलभ शास्त्र के रहने पर भी जो पापात्मा नरक

188656 आदि क्लेशों से भयभीत न होकर भोगों में आसक्त है, वे अधम माता के मल के कीड़े हैं, उनका नाम लेना भी उचित नहीं है, क्योंकि वे आत्मघाती हैं॥४३-४७॥

188657 हे श्रीरामचन्द्रजी, मुझसे कहे जा रहे इस शास्त्र को आप सुनिए, यह शास्त्र जिनकी बुद्धि अत्यन्त परिशुद्ध है, उनका हृदयभूत है या विवेकबुद्धि से गृहीत होनेवाले सारतर पदार्थों की चरमसीमारूप है या इस शास्त्र का विषय बुद्धि से भी बढ़कर सारतर प्रत्यगभूत आत्मतत्त्व है और यह ज्ञान का विस्तार करनेवाला है। जिस दृष्टान्त से यह शास्त्र सुना जाता है और जिस संकेत से इस ग्रन्थ का यथार्थरूप से विचार किया जाता है, उस अवतरणिका को आप सुनिए। जिस अर्थ का अनुभव नहीं है, वह अननुभूत अर्थ है, इस शास्त्र में अननुभूत अर्थ में जिस दृष्ट अर्थ से सादृश्य से बोध किया जाता है, बोधोपकाररूप फलको देनेवाला उसको विद्वान् लोग दृष्टान्त कहते हैं। (दृष्टान्त - दृष्टः अन्तः सादृश्य बलेन प्रकृतार्थनिर्णयो येन सः। जिससे सादृश्य के बल से प्रस्तुत अर्थ का निश्चय होता है, वह दृष्टान्त है।) हे श्रीरामचन्द्रजी जैसे रात्रि में दीपक के बिना घर में स्थित घट,पट आदि पदार्थों का परिज्ञान नहीं होता वैसे ही दृष्टान्त के बिना अपूर्व (अननुभूत) अर्थ का परिज्ञान नहीं होता ॥४८-५१॥

188658

188659

188660

188661 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण दृष्टान्तों में विलक्षित सादृश्य के विवेक के लिए त्याज्य अंश को दिखलाते हैं।

188662 हे काकुत्स्थ, जिन जिन दृष्टान्तों द्वारा मैं आपको बोध करता हूँ वे सब स्मरण (जन्मवान्) अतएव मिथ्या हैं, ज्ञातव्य परमार्थ सत्य और कारण रहित (नित्य) है। मिथ्याभूत मिट्टी, सुवर्ण आदि से बने हुए दृष्टान्तों से ब्रह्म का बोध कराया जाता है। इससे जन्मत्त्व आदि दृष्टान्तधर्म हेय हैं, यह निष्कर्ष निकला ॥५२॥

188663

188664 परब्रह्म के दृष्टान्तों में ही यह नियम है, अन्य दृष्टान्तों में यह नियम लागू नहीं है। - ऐसा कहते हैं।

188665 केवल एक परब्रह्म को छोड़कर सम्पूर्ण उपमान और उपमेयों का कार्यत्व, कारणत्व आदि से सदृश्य पहले कहा गया है। भाव यह है कि जैसे विचार आदि से बिम्बका ग्राहक ज्ञान उत्पन्न होता है यह कहा जाता है, वैसे ज्ञान से बिम्ब उत्पन्न होता है, यह नहीं कहना चाहिए, क्योंकि ब्रह्म की उत्पत्ति नहीं कह सकते हैं ॥५३॥

188666

188667 जो पूर्व श्लोक में 'परम ब्रह्म को छोड़ कर' कहा है, उसे विशेषरूप से स्पष्ट करते हैं। मैं यहाँ ब्रह्मोपदेश में आपसे जो दृष्टान्त कहता हूँ, उसमें एक देश का साधर्म्य लेकर प्रस्तुत अर्थ का निर्णय किया जाता है। भाव यह कि जगद्रूप विवर्त के अधिष्ठान ब्रह्म के बोधन में सर्परूप विवर्त के अधिष्ठान का बोधक रज्जुदृष्टान्त अधिष्ठान का विवर्त होता है, केवल इसी एक अंश में दिया जाता है, दाटन्तिक ब्रह्म में रहनेवाले नित्यत्व, सुखित्व आदि सम्पूर्ण अंशों में नहीं ॥५४॥

188668

188669 दृष्टान्त का एक देश में ही ग्रहण क्यों होता है ? ऐसी कोई शंका न कर बैठे, इसलिए सर्वांश में सादृश्य की प्रसिद्धि ही नहीं है, इस अभिप्राय से कहते हैं।

188670 यहाँ ब्रह्मतत्त्व के ज्ञापन में जो-जो दृष्टान्त दिया जाता है वह स्वप्न में प्रतीत पदार्थ की नाईं मिथ्याभूत जगत् के अन्तर्गत ही है वास्तविक नहीं है, क्योंकि दूसरी परमार्थसत्य और चिदानन्दस्वरूप वस्तु है ही नहीं, यह आशय है॥५५॥

188671 ऐसा होने पर निराकार ब्रह्म में साकार दृष्टान्त कैसे ? ब्रह्म सद्वितीय है या अद्वितीय ? यदि सद्वितीय है, तो सिद्धान्त की हानि होगी। यदि अद्वितीय है, तो गुरु, शास्त्र आदि के अभाव से ज्ञान की उत्पत्ति नहीं होगी, इस प्रकार के विकल्पों से उत्पन्न मूर्खजनों की उक्तियों को अवसर नहीं मिलता ॥५६॥

188672

188673 - इससे दृष्टान्त के अनुमान द्वारा बोधक होनेसे दृष्टान्त, हेतु, व्याप्ति आदि के मिथ्या होने पर व्याप्यत्वासिद्धि, स्वरूपासिद्धि इत्यादि और प्रपंच से सम्बन्ध रखनेवाले हेतुओं से सत्यत्व आदि के साधनमें विरूद्धत्व आदि हेत्वाभासता के प्रयोजक दोष होगे, यों तार्किकों को विवाद के लिए अवसर भी नही दिया गया, ऐसा कहते हैं।

188674 असिद्ध, विरुद्ध आदि दूषण देने में दक्ष तार्किकों के दृष्टान्त-दोषों से, दूषणीय जगत् के स्वप्नतुल्य होने के कारण, वस्तु में कुछ भी दोष नहीं होता। साध्य की सिद्धि होने तक हेतु आदि जगत् के पदार्थों में जो बोध्यबोधक-व्यवहार होता है, वह व्यावहारिक सत्यतामात्र से भी उत्पन्न हो जाता है, यह भाव है ॥५७॥

188675

188676

188677 हेतु आदि भूत जगत् की स्वप्नोपमता का साधर्म्यप्रदर्शन द्वारा उपपादन करते हैं। __उत्पत्ति के पूर्वकाल में और विनाश के उत्तरकाल में अवस्तुभूत (अभावग्रस्त) यह जगत् वर्तमानकाल में भी विचार करने पर अवस्तुभूत ही है, अतः जैसे जाग्रत् पदार्थ हैं वैसे ही स्वप्न पदार्थ भी हैं, दोनों में मिथ्यात्व का साम्य है, यह बात बालकों तक की समझ में

188678 आ सकती है ॥५८॥

188679

188680 यदि शंका हो कि प्रतिभासिक सत्तावाले स्वप्न से व्यावहारिक सत्तावाले की तुलना कैसे हो सकती है? इस पर उन दोनों में परस्पर कार्यकारणता के प्रदर्शन से और लौकिक व्यवहार से तुलना है, ऐसा कहते हैं। ___ जाग्रत्काल में विजययात्रा करनी चाहिए अथवा नहीं, यों यात्रा के विषय में सन्देह होने पर देवताप्रार्थनापूर्वक सोये हुए पुरुष का स्वप्न में यात्रा करनी चाहिए ऐसा संकल्प होने पर चिरकाल तक पूजा, मन्त्रजप, स्तुति आदि से विजययात्रा के अनुकूल वर मिलने या शत्रुओं के प्रति मुनिशाप आदि देखने पर प्रातःकाल यात्रा करने से शत्रुओं पर विजय देखी जाती है और स्वप्न में औषधिकी प्राप्ति से जाग्रतावस्था में रोगशान्ति देखी जाती है । यों स्वप्नसादृश्य होने के कारण सम्पूर्ण जगत् की व्यवस्था स्वप्नरूप ही है, अतएव जाग्रत् में स्वप्नदृष्टान्त यथार्थ ही हैं। मोक्ष के उपायों की रचना करनेवाले महामुनि वाल्मीकि जी ने अन्य भी पूर्व रामायण आदि जिन ग्रन्थों की रचना की है, उनमें भी दृष्टान्तों की बोध्य के साम्य के बोधन में यही केवल एक व्यवस्था प्रसिद्ध है अर्थात् जिस अंश में साम्य संभव हो उसी अंश के साम्यज्ञापन में व्यवस्था प्रसिद्ध है

॥५९-६०॥
188681
188682 कोई कहे कि यदि ऐसा है, तो इस ग्रन्थ के श्रोता, जगत् की जो स्वप्न तुल्यता कही गई है, उसे सहसा क्यों नहीं जान लेते, इस विषय में विवाद क्यों करते हैं ? इस पर अध्यात्मशास्त्र के श्रवण से उत्पन्न संस्कार न होनेसे उन्हें जगत् में सत्यत्व-भ्रम है, अतः उन्हें शीघ्र जगत् की स्वप्नतुल्यता प्रतीत नहीं होती, ऐसा कहते हैं।
188683 सम्पूर्ण शास्त्र सुनने पर जगत् की स्वप्नतुल्यता ज्ञात होती है, उसका बोध शीघ्र नहीं कराया जाता, क्योंकि वाणी क्रमशः अपना कार्य करती है। शास्त्रश्रवण में जो लोग आलस्य करते हैं, उन्हें जगत् की स्वप्नतुल्यता प्रतीत नही होती, यह भावार्थ है। चूंकि यह जगत् स्वप्न, मनोरथ और ध्यान से कल्पित नगर के सदृश है इसलिए वे ही दृष्टान्त यहाँ पर दिये गये हैं, अन्य नहीं॥६१,६२॥
188684
188685 __ यदि जगत् में स्वप्नादि दृष्टान्त देने पर सर्वांश में साधर्म्य विवक्षित हो, तो ब्रह्म में भी कटक, कुण्डल आदि के उपादान सुवर्ण का दृष्टान्त देने पर, सुवर्ण कीसी परिणामिता क्यों न विवक्षित होगी? इस पर कहते हैं।
188686 बोध के लिए अपरिणामी ब्रह्म में जो परिणामी सुवर्ण आदि का दृष्टान्त दिया जाता है, वहाँ पर उपमाप्रयुक्त प्रयत्नों से सर्वांशमें सादृश्य नहीं हो सकता । भाव यह कि 'तदेतत् ब्रह्मापूर्वमनपरमबाह्यम्', 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादि श्रुतियों से चित् शक्ति के परिणाम शून्य,१७६
188687
188688 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण प्रतिसंक्रमरहित, शुद्ध और अनन्त होने, 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽम्' इत्यादि स्मृतियों से असंग, उदासीन ब्रह्म में परिणाम हेतु का स्पर्श न होने और चित् का जड़ के आकार में होना संभव नहीं है इत्यादि युक्तियों से ब्रह्म का परिणाम न होने के कारण अपरिणामी ब्रह्म में जो परिणामी सुवर्णादि के तुल्य कारणताकी उपमा दी जाती है वहाँ पर उपमाप्रयुक्त प्रयत्नों से भी सर्वांश में साधर्म्य का लाभ होना संभव नहीं है ॥६३॥
188689
188690 उक्त अर्थ को ही स्पष्ट करते हैं। विवादरहित बुद्धिमान् पुरुष को बोध के लिए उपमान से उपमेय का एक अंश में साधर्म्य स्वीकार करना चाहिए ॥६४॥
188691
188692 लोक में भी 'मणि दीपक के सदृश दिखाई देती है' इत्यादि स्थल में अविवक्षित अंश का सादृश्यज्ञान नहीं देखा जाता, ऐसा कहते हैं।
188693 पदार्थों के प्रदर्शन में प्रकाशमात्ररूप दीपक के सिवा स्थान (दिया), तेल, बत्ती आदि किसीका उपयोग नहीं होता। एकदेश में सादृश्य होने से उपमान उपमेय का ज्ञान कराता है; जैसे 'मणिर्दीप इव' (मणि दीपक के समान है) इस दृष्टान्त से उपमान दीप केवल प्रभा से (प्रकाश से) उपमेय मणि का बोध करा देता है॥६५॥
188694
188695 इस शास्त्र के सम्पूर्ण दृष्टान्तों का उपयोग कहते हैं।
188696 दृष्टान्त के अंशमात्र से बोध्य का (ज्ञेय ब्रह्म का) बोधोदय होने पर 'तत्त्वमसि' आदि महावाक्यों के अर्थ के निश्चय का उपादेयरूप से ग्रहण करना चाहिए। भाव यह कि स्वप्न आदि दृष्टान्तों से जगत् का मिथ्यात्व प्रतीत होने पर जीवात्मा के आकाश, सूर्य आदि दृष्टान्तों के और ब्रह्म के मिट्टी, सुवर्ण आदि दृष्टान्तों के भी पदार्थपरिशोधन द्वारा बोध्यरूप लक्ष्य अर्थ के लिए और उसका बोध होने पर कार्यसहित अविद्या के विनाश के लिए अवश्य उपादेय होने से सम्पूर्ण श्रुति, और शास्त्रों के महातात्पर्य का विषय 'अहं ब्रह्मास्मि' (मैं ब्रह्म हूँ) इस प्रकार का महावाक्य के अर्थ का निश्चय ग्राह्य है॥६६,६७॥
188697 ___'मैं गोरा हूँ, स्थूल हूँ' इत्यादि प्रत्यक्ष से, औषधपान, आरोग्यलाभ आदि प्रवृत्ति के फलदर्शनरूप लिंग से, अन्य के व्यवहार के साम्यरूप उपमान से, सम्पूर्ण व्यावहारिक महाजनवाक्यों से, "ब्राह्मणो यजेत्' (ब्राह्मण यज्ञ करे) इत्यादि श्रुति, स्मृति, धर्मशास्त्रों तथा अनेक तार्किकों की युक्तियोंसे देह और उससे भिन्न कर्तृत्व, भोक्तृत्व स्वभाववाला आत्मा जाना जाता है, ऐसी परिस्थिति में प्रत्यक्ष आदि अनेक प्रमाणों से विरुद्ध अर्थका केवल महावाक्य से कैसे ग्रहण करते हैं, ऐसी आशंका होने पर कहते हैं।
188698 कुतार्किकता को प्राप्त होकर विद्वानों के अनुभवका अपलाप करनेवाले अपवित्र देहात्मभावविषयक होने और अपवित्र कुत्ते, सूअर आदि की योनिप्रद होने के कारण अपवित्र विकल्पों से अर्थात् ब्रह्म प्रमाण सहित है या प्रमाण रहित ? यदि सप्रमाण है, तो अद्वैत की हानि होगी, यदि अप्रमाण है, तो प्रमेय की हानि होगी इत्यादि विकल्पों से परम पुरुषार्थ को प्राप्त करानेवाली प्रबुद्धता का विनाश नहीं करना चाहिए। देह आदि में जिस प्रकार आत्मत्व
188699
188700 का असंभव है, वह प्रकार आगे कहा जायेगा ॥६८॥
188701
188702 सभी लोग प्रतिबन्धशून्य स्वेच्छाविहारजनित सुख के प्रार्थी हैं, अतः दयालु परमहितैषी चार्वाक आदि का तथा स्त्री, पुरुष, मित्र आदिका विविध विचित्र दृष्टभोगसुखजनक स्वाभाविक स्वप्रीति के विषयों में प्रवर्तक संसार में सारता आदि का प्रतिपादक वचन कैसे हेय है ? तपस्याजनित क्लेश, संयम, धनव्यय तथा परिश्रम करानेवाले; इष्ट पुत्र, धन, स्त्री आदि का वियोग करानेवाला तथा संन्यास भिक्षाटन आदि हजारों दृष्ट अनर्थों से परिपूर्ण निर्विषय आत्ममात्रपरिशेषरूप परम दारिद्रयभूत मोक्षफल को देनेवाली जीवब्रह्म की एकता का बोधक होने से शत्रु के वाक्य से तुल्य अचेतन श्रुतिप्रतिपादित महावाक्य कैसे उपादेय है, ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
188703 ठीक है, विचार न करने से ही वैसा प्रतीत होता है। आपाततः वैरिरूप से ज्ञात हुए वेद का वाक्य विचार से तो नित्य निरतिशय आनन्द आत्मरूप परमपुरुषार्थ का अनुभव करानेवाला है, अतः अनुभवनिष्ठ हम लोगो में, वह सम्पूर्ण प्रमाणों में सर्वोत्तम है,यों समादृत है। परमार्थभूत वैदिक पुरुषार्थ से विरहित वचन यदि परम प्रिय स्त्रीका भी कहा हो, तो मरण, नरक, आदि अनेक अनर्थों का हेतु होने से प्रलापमात्र ही है, वह न तो वेद है, न आप्त पुरुष का वाक्य है
188704 और न प्रमाण ही है ॥६९॥
188705 ___ यदि ऐसी बात है, तो कपिल, कणाद, जैमिनि आदिने वेदार्थ के ज्ञाता होने पर भी, पुरुषार्थ और उसके उपायभूत तत्त्व का निरूपण अन्यथा ही कैसे किया और आप अन्यथा ही उसका निरूपण कैसे कर रहे हैं, आपके कथन में कौन-सी विलक्षणता है? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
188706 हे श्रीरामचन्द्रजी, जिस बुद्धिसे तत्त्वसाक्षात्कारजनित जीवन्मुक्तिरूप शुभ भाग्य होता है, वैसी हमारी बुद्धि है, उस बुद्धि से पूर्वोक्त रीति से अपरोक्षानुभवयोग्य परमपुरुषार्थ जिससे प्राप्त होता है, वैसी सम्पूर्ण श्रुतियों की-आध्यात्मिक शास्त्रोंकी-एक वाक्यता (एक महावाक्य के अर्थ में पर्यवसान) फलित होती है। उससे भिन्न श्रुति के तात्पर्य का अविषय, केवल तर्क आदि से ही पुष्ट (विकसित) सांख्य, कणाद आदि का ज्ञान है। हमारा प्रमाण उससे सर्वथा विलक्षण महावाक्यार्थरूप अपरोक्षानुभव योग्य अर्थवाला है, उनका वैसा नहीं है। भाव यह कि उनकी मति कुतर्कों से कुण्ठित हो गई है, अतएव वे श्रुति के तात्पर्य का निश्चय करने योग्य बुद्धि से विरहित है॥७०॥
188707
188708 अठारहवाँ सर्ग समाप्त
188709 उन्नीसवाँसर्ग दृष्टान्त के अर्थनिरूपण के सिलसिले में नित्य अपरोक्ष द्रष्टा,
188710 दृश्य आदि के साक्षी ब्रह्मरूप प्रमाणतत्त्व का शोधन। प्रासंगिकता समर्थन कर उससे सम्बद्ध प्रमाणतत्त्व का निर्णय करने के इच्छुक श्रीवसिष्ठजी
188711
188712
188713 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण ने कहा : हे श्रीरामजी, जिस अंश का विशेषरूप से प्रतिपादन करने की विवक्षा हो, उसीसे सादृश्य सब उपमानों में गृहीत होता है, उपमान और उपमेय में सर्वथा सादृश्य होने पर उपमान और उपमेय में क्या अन्तर रहेगा? भाव यह कि विशेष, अंश में ही सादृश्य गृहीत होता है, अन्यथा 'गाय के समान गाय है' इत्यादि स्थान में जाति आदि से भी सादृश्य की विवक्षा होने पर भेद न होने से उपमानमात्र का उच्छेद हो जायेगा ॥१॥
188714
188715 दृष्टान्त बुद्धि का फल कहते हैं।

188716 तत् और त्वं पदार्थ के परिशोधन के उपयोगी तत्-तत् दृष्टान्तबुद्धि होने पर अद्वितीय ज्ञानस्वरूप आत्मतत्त्वरूपशास्त्रार्थका (सम्पूर्ण वेदान्तों के तात्पर्यका विषय होने से आत्मतत्त्व शास्त्रार्थ है) ज्ञान होने से अर्थात् अद्वितीय आत्मतत्त्वविषयक अखण्डाकार वृत्ति का उदय होनेसे उससे अभिव्यक्त महावाक्यार्थभूत ब्रह्मस्वरूप से ही भली भाँति सिद्ध अज्ञान और उसके कार्य का विनाशरूप निर्वाण होता है। वही निर्वाण दृष्टान्तबुद्धि का फल कहा जाता है। इसलिए दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिकों के विविध विकल्पों का अर्थात् दृष्टान्तका दार्ष्टान्तिक से भेद और दृष्टान्त में दार्ष्टान्तिक के प्रचुरधर्मवत्त्वके प्रसंजक-क्या यह दृष्टान्त सर्वांश में है, या कुछ धर्मों के अंशमें इत्यादि-विकल्पों का कोई प्रयोजन नहीं है ॥२॥

188717

188718 तो किससे प्रयोजन है ? इस पर कहते हैं। जिस किसी युक्ति से (पदार्थ, लक्ष्यार्थ और तात्पर्यार्थ के ज्ञान के अनुकूल युक्ति से) महावाक्यार्थ का समाश्रय करना चाहिए ॥३॥

188719

188720 यदि कोई कहे कि सम्पूर्ण संसार की शान्ति होने पर उसके अन्तर्गत दृष्टान्त, युक्ति आदिका भी बाध होनेसे उनमें अभासता होगी, ऐसी आशंका पर फलसिद्धि के पश्चात् साधन की क्षति होना कोई दोष नहीं है, ऐसा कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, आप शान्ति को परम कल्याण समझिए, उसीकी प्राप्ति के लिए यत्न कीजिए। भोजनयोग्य भात यदि पक गया, तो उसके पाक में साधनभूत दृष्टान्त आदि के मिथ्या होने से क्या क्षति है ? ॥४॥

188721

188722 'औषधं पिब भ्रातुरिव ते शिखा वर्धिष्ते' (औषधि पीओ, भाई के समान तुम्हारी भी शिखा बढ़ जायेगी) इस प्रकार बालक की औषधि पीने में प्रवृत्ति के कारण और शिखा की वृद्धि में अकारण, इष्ट साधन होने से, एक अंश में सदृश उपमान और उपमेयों से बालक को औषधिपान में इष्टसाधनताज्ञान के (औषधि पीने से मेरा हित होगा इत्याकारक ज्ञान के लिए जैसे लोक में उपमा दी जाती है, वैसे ही एक अंश से सदृश अपरिणामी और परिणामी उपमान और उपमेयों से ज्ञातव्य सत् पदार्थ के बोध के लिए उपमा दी जाती है|५॥

188723

188724 प्रकृत स्थल में उपयुक्त होने के कारण अनात्मविषयक दृष्टान्त दे रहे श्रीवसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी को शान्ति आदि की प्राप्ति में प्रवृत्त करते हैं।

188725 विवेकशून्य बुद्धि वाले पुरुष को इस संसार में, पत्थर की चट्टान के बीच में उत्पन्न अत्यन्त मोटे अन्धे मेढक के समान भोगों में आसक्त नहीं होना चाहिए, किन्तु शान्ति आदि के लाभ के

188726

188727 लिए प्रयत्न करना चाहिए ॥६॥

188728 इस प्रकार के दृष्टान्तों द्वारा बोधित, पुरुष को प्रयत्नपूर्वक परम पद प्राप्त करना चाहिए और शान्तिप्रद शास्त्रों के अर्थ का परिज्ञाता तथा विचारवान् होना चाहिए। सत्-शास्त्रों के उपदेश, सज्जनता, बुद्धि, शास्त्रज्ञ और आत्मज्ञानियोंके समागम से पूर्व पूर्व अन्तरंग साधन क्रम से युक्त धर्मों (ब) गुरुसेवा आदि के उपयोगी धनों और शास्त्र के तात्पर्यविषयीभूत अर्थों के उपार्जनरूप कर्म में तत्पर बुद्धिमान् पुरुष को तबतक विचार करना चाहिए जबतक कि पुनः नष्ट न होनेवाली चतुर्थपदनामक (0) (सप्तमभूमिकाप्राप्तिरूप) शान्तिमय आत्मविश्रान्ति प्राप्त नहीं हो जाती । जो पुरुष सप्तमभूमिकाप्राप्तिरूप विश्रान्तिसुख से युक्त है और संसाररूपी समुद्र के पार हो चुका है, वह चाहे जीवित हो चाहे जीवनरहित हो, गृहस्थ हो या यति हो उसको ऐहिक फल और पारलौकिक फल कृत या अकृत कर्म से प्राप्त नहीं होते और श्रवण-मननरूप मनके विक्षेपों से उसका कोई प्रयोजन नहीं है, वह मन्दराचलरूप मन्थनदण्ड से रहित समुद्र के समान स्वस्थ रहता है ॥७-११॥

188729

188730 यह तो आप परस्पर विरुद्ध कहते हैं 'गृहस्थस्य तथा यतेः' इससे तत्-तत् आश्रम में नियत धर्मों में निष्ठ रहना चाहिए, ऐसा कहा, 'न कृतेऽकृतेनार्थः' इससे अनियतधर्मनिष्ठता कही और 'तत्र निर्मन्दर इवाऽर्णवः' इससे आत्यन्तिक विक्षेपकी निवृत्ति का प्रतिपादक दृष्टान्त दिया, ये सब कैसे संगत होंगे? ऐसी शंका कर जो पहले आत्मतत्त्व के विषय में एक अंश से साम्य ग्रहण करना चाहिए, ऐसा कहा, उसीके अभिप्राय से इसका उदाहरण दिया गया है, ऐसा कहते हैं।

188731 किसी एक अंश से उपमानों की उपमेयों के साथ बोध्य पदार्थ के बोधन के लिए समता होती है । बोध्य पदार्थ के बोध के उपयोगी होने के कारण इस बात पर अवश्य ध्यान देना चाहिए कि दूसरे के पक्ष का खण्डन करने के लिए ही चोंच की नाईं तनिक बोध को मुँह में लगाकर न बैठ जाना चाहिए, अपितु बोध को हृदय में प्रविष्ट करा देना चाहिए। अन्यथा स्वपुरुषार्थ का विनाश अनिवार्य हो जायेगा ॥१२॥

188732 हे श्रीरामजी, आपको जिस किसी भी युक्ति से ज्ञातव्य पदार्थ का ज्ञान अवश्य प्राप्त करना चाहिए, जो लोग बोधचंचु (अपूर्णबोध) हैं, वे परपक्ष खंडन में ही व्याकुल रहते हैं, अतएव युक्त और अयुक्तका विचार नहीं कर सकते ॥१३॥

188733

188734 लक्षणों द्वारा दो प्रकार के बोधचंचुओं का निर्देश करते हैं।

188735 हृदयरूपी संविदाकाश में विश्रान्त अनुभवस्वरूप आत्मरूप वस्तु में जो अनर्थबुद्धि करता है, वह पहला बोधचंचु है, भाव यह है कि ज्ञान के फलको जो अनर्थरूप से समझे, वह पहला 4 दिने दिने च वेदान्तश्रवणाद् भक्तिसंयुतात् । गुरुशुश्रूषया युक्तात् कृच्छ्राशीतिफलं लभेत् । यो यजेताऽश्वमेधेन मासि मासि शतं समाः । न यः क्रुध्येत सर्वस्य तयोरक्रोधनो वरः ॥

188736 इत्यादि स्मृति में प्रसिद्ध धर्मों का।

188737 "शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इस श्रुति में चतुर्थपदनामक शान्ति सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठा कही गई है।

188738

188739

188740 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण बोधचंचु है। जैसे निर्मल आकाश को मेघ मलिन कर देता है, वैसे ही अभिमानमूलक कुतर्कों से ज्ञान और उसके साधनों को विकल्पित करता हुआ जो मूर्ख अपने आत्मभूत बोध को अन्तःकरण में मलिन करता है, वह द्वितीय बोधचंचु है ॥१४,१५॥

188741

188742 प्रासंगिक बोधचंचु के लक्षण को कहकर प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों के तत्त्व के परीक्षणपूर्वक जीवकी अद्वितीय कूटस्थ चिन्मात्रस्वभावता के व्युत्पादन द्वारा व्यवहार में भी जीवन्मुक्त पुरुष की मन्दराचलशून्य समुद्र के दृष्टान्त से लब्ध निष्क्रियताका समर्थन करने के लिए कहते हैं। __ जैसे सम्पूर्ण जलों का आधार समुद्र है, वैसे ही सम्पूर्ण प्रमाणों के प्रामाण्य का आधारभूत प्रत्यक्ष ही मुख्य तत्त्व है, इसलिए उस प्रत्यक्षको ही तत्त्वतः आपसे कहता हूँ, उसे सुनिये। जैसे सब प्रमाणों की सार इन्द्रियाँ हैं, वैसे ही सम्पूर्ण इन्द्रियों का सार अपरोक्षज्ञान है, ऐसा श्रेष्ठ लोगों का कहना है, वही (अपरोक्षज्ञान) मुख्य प्रत्यक्ष है जो 'घटमहं जानामि' इस त्रिपुटीज्ञान से सिद्ध जो अवच्छेदभूत, आश्रयभूत और विषयभूत वस्तु है, वह भी प्रत्यक्ष कही गई है। व्यवहारभूमि में अनुभूति, वेदन और प्रतिपत्तिका नामाक्षरों के अनुसार 'प्रत्यक्ष' यह नाम किया गया है, वह साक्षी ही प्राणधारण के कारण जीव कहा जाता है। साक्षी ही वृत्तिरूप उपाधि से संवित् कहा जाता है। अहम्' इत्याकारक प्रतीति का विषय वही प्रमाता कहा जाता है, वही साक्षी जिस विषयाकारकी वृत्ति से (बाह्याकारवृत्ति से) आवरणभंग होने पर, आविर्भूत होता है वह पदार्थ (विषय) कहा जाता है, इस प्रकार साक्षी ही क्रम से त्रिविधता को प्राप्त होता है। जल जैसे तरंग आदि के रूप में प्रकाशित होता है, वैसे ही वही-परमात्मा नामक अद्वितीय, नित्य, सर्वव्यापक, सर्वावभासक चैतन्य ही-विविध भ्रमों को करनेवाले संकल्पविकल्पप्रधान अन्तःकरणों से जगत् के रूप में प्रकाशित होता है। सृष्टि के पूर्व में वह साक्षी एक और अकारणरूप से विराजमान था, तदुपरान्त सृष्टि आरम्भ में सृष्टिलीलावश सृष्टिभाव को प्राप्त हुए उसने अपने स्वयं ही कारणभाव का आविर्भाव किया अर्थात् आप ही अपना कारण हुआ ॥१६-२१॥

188743 यद्यपि एक ही में वास्तविकरूप से कार्यत्व और कारणत्व नहीं बन सकते तथापि साक्षी चेतन में कारणता अविचार (अज्ञान) जनित होने से सत् नहीं है, फिर भी जीव को सत् सी प्रतीत होती है। इस अज्ञानसंवलित आत्मरूप प्रकृति में जगत् अभिव्यक्त (प्रकट) हुआ है, इस प्रकार यह जगत् आरोपित है, यह भाव है ॥२२॥

188744 विचार (विचार से उत्पन्न आत्मसाक्षात्कार) भी अपने से उत्पन्न और परमार्थरूप से अपने से अभिन्न ही जगद्रूप शरीर को अज्ञान के विनाश द्वारा विनष्ट कर तत्त्वज्ञ पुरुषों को आत्मभूत अनावृत्त अपरिच्छिन्न परम पुरुषार्थ को प्राप्त कराता है ॥२३॥

188745

188746 तब तो उक्त विचार या अन्तिम साक्षात्कारवृत्ति मोक्ष में भी अवशिष्ट रहेगी, उसका अन्य से नाश मानने में अनवस्था होगी, इस पर कहते हैं।

188747 जब विचारवान् पुरुष आत्माकार हो जाता है तब विचार भी निवृत्त हो जाता है, तब निरुल्लेख (शब्द आदि का अविषय) एकमात्र ब्रह्म ही अवशिष्ट रह जाता है। इस प्रकार प्रपंच

188748

188749 के बाधित होने पर अपने बुद्धि, इन्द्रिय आदि के साथ इच्छा आदि से रहित मन के शान्त (वृत्तिशून्य) होने पर कार्य, अकार्य, इच्छा आदिका कुछ भी प्रयोजन नहीं रहता, क्योंकि बाधित का सत्यरूप से भान न होने के कारण प्रारब्धजनित क्रियाभास से क्रिया और

उसके फल का भोग नहीं होता, यह भाव है॥२४,२५॥

188750 इच्छादिरहित मन के शान्त होने पर कर्मेन्द्रिय आदि कर्म में, नहीं चलाये गये यन्त्रों की नाईं, प्रवृत्त नहीं होते। मनकी शान्ति होने पर कर्मेन्द्रियों के और उनकी प्रवृत्ति के निमित्त विषयस्फूर्ति के न होने से जीवमें चलन क्रिया का अभाव है, इस अभिप्राय से 'निर्मन्दर इवाम्बोधिः' (मन्थनदण्डरूप मन्दराचल से शून्य समुद्र के समान) यह दृष्टान्त दिया है। भाव यह कि अज्ञानियों की दृष्टि से चलनक्रिया का भान होने पर भी जीवन्मुक्तों की चलनक्रिया सिद्ध नहीं हो सकती॥२६॥

188751 जैसे काठ की नाली के भीतर लकड़ी के बने हुए दो भेड़ों को परस्पर भिड़ाने में भीतर रक्खी हुई और भीतर से खींची जाती हुई रस्सी कारण है वैसे ही मनरूपी यन्त्र के चलने में विषयों की स्फूर्ति कारण है ॥२७॥

188752

188753 मन के चलने में निर्विषय संवेदन हेतु नहीं हो सकता अतएव सविषय वेदन को मन के चलन का हेतु कहना होगा। ऐसी अवस्था में मनःस्पन्दन के पहले भी विषयों का अस्तित्व मानना होगा तथा पहले आप विषयों को मनोमय कह चुके हैं, अतः विषयसिद्धि से पहले मन की सिद्धि कहनी होगी, यों अन्योन्याश्रय दोष होगा, ऐसी शंका कर सबके संस्काररूप से मायाशबल चैतन्य के भीतर अधिष्ठान की सत्ता से स्थित होने के कारण सत् ही आविर्भूत होता है, ऐसा कहते हैं।

188754 जैसे स्पन्दन (चलन) वायु के ही अन्तर्गत है, वैसे ही रूप अवलोक, मनस्कार तथा पदार्थ या विषय इनसे परिपूर्ण जगत् वेदन के (विषयस्फूर्ति के) अन्तर्गत है। (बाह्य इन्द्रियों के द्वारा विषयग्रहण रूप अवलोक है एवं मन के द्वारा विषयानुसन्धान मनस्कार है) इन दोनों के ही विषय पदार्थ हैं। शुद्ध सर्वात्मवेदन कर्मपरिपाक की व्यवस्था से प्राणियों के कर्मभोग के लिए जैसे आविर्भूत होता है, उन्हीं का रूप धारणकर उत्पन्न हुआ-सा विस्तृत देश, काल, बाह्य और आभ्यन्तर पदार्थों के स्वरूप से शोभित होता है। सर्वात्मरूप विचार देह आदि दृश्यताभास को देखकर ही वही मेरा स्वरूप है यों अज्ञान से समझता हुआ जीवभाव से स्थित है। अपना रूप जहाँ, जैसे और जिस प्रकारका प्रतीत होता है वैसा ही वह हो जाता है। वह सर्वात्मा जहाँ जैसे उल्लास को प्राप्त होता है वहाँ शीघ्र वैसे ही स्थित होता है और तद्रूप जैसा शोभित होता है। हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे भ्रमवश रज्जु में सर्पज्ञान होता है वैसे ही जगत् और वह सर्वात्मा द्रष्टा मिथ्या दृश्य होकर प्रकाशित होते हैं, परन्तु जब विचार होने पर भ्रम निवृत्त हो जाता है तब सम्पूर्ण दश्य यथार्थ है, ऐसा बोध नहीं होता। चूँकि चिद्रूपी द्रष्टा सर्वात्मक है अतएव उसके दृश्य के तुल्य होना अयुक्त नहीं है प्रत्युक्त युक्तिसिद्ध ही है। द्रष्टा के स्वरूप में ही दृश्यभाव का भान होता है, अतएव दृश्यभाव वास्तविक नहीं है। इसलिए यह स्थित प्रत्यक्ष ही अकारण अद्वितीय ब्रह्म सिद्ध हुआ अनुमान आदि प्रत्यक्षपूर्वक होने से उसके अंश हैं। भाव यह कि सम्पूर्ण प्रमाणों का तत्त्व आत्मा ही है। सिंहावलोकन न्याय से दैव के निरास

188755

188756

188757 [मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण का स्मरण कराते हुए पौरुष का ही यह फल है। हे सज्जनशिरोमणि श्रीरामजी, परमार्थतः जो केवल अपने पूर्वजन्म का कर्म है, उसे दैव मानकर 'मैं उसके आधीन हूँ जैसा वह मुझसे करायेगा वैसा करूँगा' यों उसकी उपासना में तत्पर जो पुरुष है उससे कल्पित दैव को दूर भगाकर इन्द्रिय आदिकी विजय में शूर अधिकारी पुरुष अपने पौरुष से ही उस परम पद को अपने हृदय में ही प्राप्त करता है । हे श्रीरामचन्द्रजी जब तक आप स्वयं ही बुद्धि से उस अनन्तरूप, विशुद्ध परब्रह्म का साक्षात्कार नहीं करते तब तक आचार्यपरम्परा के परमार्थनिष्ठ

188758 और प्रमाणशुद्ध मत से विचार कीजिए॥२८-३५॥

188759

188760 उन्नीसवाँ सर्ग समाप्त

188761 बीसवाँसर्ग एक दूसरे को बढ़ानेवाले प्रज्ञाबुद्धि प्रकार, महापुरुषलक्षण और सदाचारक्रम का कथन। उक्त ज्ञान महापुरुषों में ही रहता है दूसरों में नहीं, और महापुरुष बनने में वक्ष्यमाण सदाचार ही कारण है, अतः सदाचार का वर्णन करने के लिए उपक्रम कर रहे श्रीवसिष्ठजी बोले।

188762 श्रीरामचन्द्रजी, पहले आर्यों के संसर्ग से प्राप्त उपदेश, आचरण, शिक्षण और युक्ति द्वारा बुद्धि को बढ़ाना चाहिए, तदनन्तर आगे कहे जानेवाले महापुरुष के लक्षणों से अपने में महापुरुषता का सम्पादन करना चाहिए। यदि सम्पूर्ण गुण एक पुरुष में न मिलें, तो इस संसार में जो पुरुष जिस गुण के द्वारा उन्नत प्रतीत होता है, वह उसी गुण के द्वारा दूसरे पुरुषों से विशिष्ट गिना जाता है, अतः उस पुरुष से शीघ्र उस गुण को प्राप्त कर अपनी बुद्धि को बढ़ाना चाहिए॥१,२॥

188763 हे श्रीरामजी,शम आदि गुणों से परिपूर्ण यह महापुरुषता यथार्थ ज्ञान के बिना किसी प्रकार की सिद्धि से प्राप्त नहीं होती। जैसे वृष्टि से नवीन अंकुर बढ़ते हैं, वैसे ही आत्मसुख के आविर्भाव से प्रशंसाके योग्य सत्पुरुषों के शम आदि आचार और अमानित्व आदि ज्ञान से वृद्धि को प्राप्त होते हैं ॥३॥

188764 जैसे अन्नात्मक घृत आदि से युक्त यज्ञों से धान आदि अन्नों की हेतु वृष्टि की अभिवृद्धि होती है, वैसे ही शम आदि गुणों से उत्तम ज्ञान की अभिवृद्धि होती है। यज्ञों से वृष्टि होती है, इस विषय में कहा भी है 'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' अर्थात् अग्नि में भली भाँति दी गई आहुति आदित्य को प्राप्त होती है, आदित्य से वृष्टि होती है, वृष्टि से अन्न होता है और अन्न से प्राणी होते हैं॥४,५॥

188765

188766 एक समय में परस्पर वृद्धि के अनुरूप दृष्टान्त को बतलाने के लिए उक्त वस्तु को ही पुनः कहते हैं।

188767 जैसे कमल के सौन्दर्य और शोभा आदि गुणों द्वारा सरोवर की और जल के शीतलता आदि गुणों द्वारा कमल की परस्पर वृद्धि होती है, वैसे ही शम आदि गुणोंकी ज्ञान से और ज्ञान की शम आदि गुणों से परस्पर अभिवृद्धि होती है ॥६॥

188768

188769

188770 इसी प्रकार ज्ञान और सदाचार भी परस्पर अभिवृद्धि के कारण हैं, ऐसा कहते हैं।

188771 ज्ञान की सत्पुरुषों के आचार से वृद्धि होती है और सत्पुरुष के आचार की ज्ञानसे वृद्धि होती है,यों ज्ञान और सत्पुरुष का आचार परस्पर एक दूसरे से अभिवृद्धि को प्राप्त होते हैं। शम, प्रज्ञा, महापुरुषता आदि से युक्त श्रवण आदि प्रयत्न के क्रम से बुद्धिमान् पुरुष ज्ञान और सदाचार का अभ्यास करे यानी उनका पुनः पुनः आवर्तन करे॥७,८॥

188772 हे श्रीरामचन्द्रजी, यहाँ जबतक ज्ञान और सदाचार का भली भाँति अभ्यास न किया जाय, तब तक उनमें से एक की भी पुरुष को सिद्धि नहीं होती ॥९॥

188773

188774 उनकी अभिवृद्धि का फल भी एक ही समय में होता है, इसे दृष्टान्तपूर्वक कहते हैं।

188775 जैसे पके हुए धान के खेत की रक्षा करनेवाली स्त्री को, जो कि पक्षियों को उड़ाने के लिए कोई दूसरा व्यापार नहीं करती है विस्तृत करतलध्वनि से युक्त गान से आयुषंगिक पक्षियों का निरास और गान का आनन्द एक ही काल में होता है वैसे ही ज्ञानप्राप्ति में विघ्नभूत राग, मान आदि के निराकरण से इच्छारहित अतएव कर्ता न होते हुए भी किये गये ज्ञान के हेतु श्रवण और सदाचार से कर्तारूप अर्थात् केवल श्रवण और सदाचारमात्र का कर्तारूप पुरुष आनुषंगिक विघ्नों के निरास द्वारा परम पद को प्राप्त होता है ॥१०,११॥

188776 हे रघुकुलतिलक, जैसे मैंने इस प्रकार के इस सदाचारक्रम का आपको उपदेश दिया है, वैसे ही इस समय आगे के प्रकरण में ज्ञानक्रम का आपको भलीभाँति उपदेश देता हूँ। यह शास्त्र कीर्ति देनेवाला, आयु बढ़ानेवाला और पुरुषार्थरूपी फल देनेवाला है, बुद्धिमान् पुरुष को इस शास्त्र का इसे जाननेवाले हितैषी गुरु से श्रवण करना चाहिए। जैसे निर्मली के चूर्ण का संसर्ग होने से मैला जल निर्मल हो जाता है, वैसे ही इसका श्रवण कर के बुद्धि को दर्पण की नाईं निर्मल करने के कारण आप अवश्य ही उस परम पद को प्राप्त होंगे॥१२-१४॥

188777

188778 केवल साधनों के बल से ही नहीं, किन्तु ज्ञातव्य तत्त्व के स्वभाव से भी आप परम पद को प्राप्त होंगे, ऐसा कहते हैं।

188779 मुनि का (प्रस्तुत साधनसम्पत्ति से मननशील पुरुष का) मन, जिसने ज्ञातव्य पदार्थ को जान लिया है, ऐसा होकर ज्ञातव्य पदार्थ के बलसे ही विवश हो परम पद को प्राप्त होता है। वह अज्ञान और उसके कार्य का तिरस्कार कर जागरूक हो अखण्डित उत्तम पद को नहीं छोड़ता, इसमें कुछ सन्देह नहीं है ॥१५॥

188780

188781 कहा भी है। देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते॥

188782

188783 अर्थात् जैसे सर्वसाधारण को देहात्मज्ञान होता है, वैसे ही जिसको आत्मा में ही देहात्मज्ञानका बाधक ज्ञान हो जाता है, वह पुरुष इच्छा न रहते भी मुक्त हो जाता है।
188784 बीसवाँ सर्ग समाप्त इति श्री योगवासिष्ठ हिन्दीभाषानुवाद में
188785 मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण समाप्त।
188786 उत्पत्ति प्रकरण
188787 पहला सर्ग
188788 केवल ज्ञान से ही आत्मा की मुक्ति होती है, कर्म और समाधि से नहीं।
188789 अज्ञात आत्मा ही स्वयं दृश्य की सृष्टि करता है इत्यादि का प्रतिपादन। मुमुक्षुव्यवहारप्रकरण के अनन्तर पूर्वोक्त साधनों से सम्पन्न अधिकारी के लिए 'तावद् विचारयेत् प्राज्ञो यावद् विश्रान्तिमात्मनि । संप्रयात्यपुनर्नाशां शान्तिं तुर्यपदामिघाम् ।।' (बुद्धिमान पुरुष को तब तक विचार करना चाहिए जब तक कभी नष्ट न होनेवाली सप्तमभूमिकाप्राप्तिरूप तथा आत्मा में विश्रान्तिरूप शान्ति नहीं प्राप्त होती।) इस प्रकार तत्त्वके साक्षात्कारपर्यन्त विचारका कर्तव्यरूप से विधान किया है। वैराग्यप्रकरण तथा मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणमें वर्णित सम्पूर्ण साधनों से सम्पन्न सर्वोत्तम अधिकारी श्रीरामचन्द्रजीके लिए उक्त विचार के प्रकार का 'अथोपदिश्यते सम्यगेवं ज्ञानक्रमोऽधुना।' यों प्रतिज्ञापूर्वक विस्तार से वर्णन करने के लिए प्रवृत्त हुए भगवान् श्रीवसिष्ठजी सृष्टिप्रकार के वर्णन द्वारा अद्वैत ब्रह्म का प्रतिपादन करने के लिए आरब्ध (आरंभ किये गये) उत्पत्तिप्रकरणका, सुखपूर्वक बोध के लिए, पहले संक्षेपमें तात्पर्य दर्शाने की इच्छासे जैसे'तद्वेदंत व्याकृतमासीत्' इत्यादि सृष्टिप्रतिपादक श्रुतिका अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि महावाक्यके बोधमें पर्यवसान है वैसे ही इस प्रकरणका भी 'दृष्टान्तस्यैकदेशेन बोध्यबोधोदये सति । उपादेयतया ग्राह्यो महावाक्यर्थनिर्णयः ॥' पूर्वोक्त रीति से महावाक्य के बोधमें पर्यवसान दिखलाते हैं -
188790 ब्रह्म ही जब 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि महावाक्य से उत्पन्न अखण्डाकार वृत्ति से अत्यन्त प्रदीप्त आत्मप्रकाश द्वारा स्वतत्त्व का साक्षात्कार कर लेता है, तब वह अपने वास्तविक नित्य, मुक्त और पूर्णस्वरूप से प्रकाशित होता है।
188791 भाव यह कि वह अपनी मुक्ति के लिए 'अहं ब्रह्मास्मि' आदि महावाक्यों से जन्य अखण्डाकार वृत्ति से अतिरिक्त किसी साधन की अपेक्षा नहीं करता।
188792 शंका - सो कैसे?
188793 समाधान - चूंकि स्वप्न में विविध विचित्र पदार्थों की नाईं यह देह, इन्द्रिय आदि तथा आकाश आदि बन्धरूप दृश्य प्रत्यगात्मभूत ब्रह्म में ही आविर्भूत होकर प्रकाशित होता है। जैसे स्वप्न बन्ध की निवृत्ति के लिए प्रबोध से अतिरिक्त साधन की अपेक्षा नहीं होती है वैसे ही आत्मतत्त्व के साक्षात्कार के लिए महावाक्यजन्य अखण्डाकार वृत्ति से अतिरिक्त साधन की अपेक्षा नहीं होती, यह भाव है। श्रुति भी है यद्ब्रह्मविद्यया सर्व भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद् यस्मात्तत्सर्वमभवत् (ब्रह्मविद्या से ब्रह्म श्रीपरमात्मा) जिससे ज्ञात होता है वह ब्रह्मविद्या है उससे हम 'सब' हो जायेंगे, ऐसा मनुष्य मानते हैं, ब्रह्म ने क्या जाना जिससे कि वह सर्व हुआ) ऐसा प्रश्न कर उत्तर दिया है 'ब्रह्म वा इदमग्रआसीत् तदात्मानमेवावेदहमस्मीति तस्मात्तत्वसर्वमभवत्' (यह ब्रह्म ही सृष्टि के पूर्व था, उसने 'अहं ब्रह्मास्मि' यों अपने को
188794
188795 जाना उससे वह सर्व हो गया) इस श्रुति में ब्रह्म स्वयं स्वतत्त्व के बोध से बन्धनशून्य और पूर्ण हो गया इस कथन से ब्रह्म ही स्वतत्त्वबोध से पहले द्वैत, प्रिय-अप्रिय दर्शन परिच्छेदरूप बन्ध का अनुभव-सा करता है। इससे बन्ध का मिथ्यात्व प्रत्यग् आत्मा का ब्रह्मत्व अतिस्पष्टरूप से ज्ञात होता है। जैसे वहाँ पर महावाक्य के अर्थ के उपपादक'तन्नमरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' (वह अव्याकृत आत्मा नाम और रूप से व्याकृत हुआ अर्थात् ऐसे व्यक्तिभाव को प्राप्त हुआ जिसमें नाम-रूप विशेष के निश्चय की मर्यादा है), 'स एष इह प्रविष्ट आनखोभ्यः (आत्मा देह में नखाग्रपर्यन्त व्याप्त है) इत्यादि पूर्ववर्ती सृष्टि और प्रवेश के प्रतिपादक अर्थवादभूत वाक्यों का-अज्ञातब्रह्ममात्रोपादानक (केवल अज्ञात ब्रह्म ही जिनका उपादान है) जगत् और जीवकी उत्पत्ति, स्थिति और विनाश इन तीनों कालों में ब्रह्म से अतिरिक्त सत्ता नहीं है, अतः वे मिथ्या ही हैं- यों उपपादन द्वारा अपने प्रधानभूत महावाक्य के तात्पर्य के विषय अद्वैत ब्रह्म में पर्यवसान है वैसे ही यहाँ पर भी समझना चाहिये, यह भाव है।
188796 शंका - वैसा हो उससे हमें क्या प्रयोजन है ?
188797 समाधान - "तद्' इत्यादि से । 'उस ब्रह्म को इस समय का जो हमारे समान अधिकारी श्रवण आदि उपायों से जिस प्रकार यथार्थरूप से 'मैं ही ब्रह्म हूँ' यों साक्षात्कार करता है, वह पूर्वोक्त पूर्ण, नित्य, मुक्त, ब्रह्मज्योतिस्वरूप मोक्षफल का भी जीतेजी अनुभव करता है। श्रुति भी है - तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तद्यथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' (देवता, ऋषि और मनुष्यों में जिस जिसने यथोक्त विधि से आत्मा का यथार्थ ज्ञान प्राप्त किया वही आत्मा (ब्रह्म) हो गया। 'ब्रह्म ही मैं हूँ' यों साक्षात्कार कर रहे ऋषि वामदेवजी को यह ज्ञान हुआ कि 'मैं मनु हुआ और मैं सूर्य हुआ' (○) ॥१॥
188798
188799 m संस्कृत टीकाकारों ने उक्त श्लोक से अनेक अर्थ किये हैं उनमें से कुछ नीचे लिखे जाते हैं।
188800 अथवा जो अज्ञात होने के कारण मुमुक्षुओं की जिज्ञासा का विषय है, सम्पूर्ण लोगों को जिसका आत्मरूपसे प्रत्यक्ष है, वह ब्रह्म वाचक शब्दसमूह और उससे प्रकाशित होनेवाले अर्थसमूह से 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' (नाम, रूप और कर्म ये तीन) इत्यादि श्रुति में प्रदर्शित द्वैतप्रपंच से अपृथक् अपने को देखता हुआ अपने में स्वप्न की नाईं, बन्धन, शोक मोह आदि से दुःखी प्रतीत होता है। जो अधिकारी उस प्रकार से प्रतीत होते हुए भी ब्रह्म को केवल आत्मा का ही परिशेष बतलानेवाले 'नेति नेति' इत्यादि वाक्य द्वारा द्वैतनिषेध से अवशिष्ट जानता है, वही ब्रह्म को यथार्थरूप से जानता है। आरोपित नाम, रूप आदि को देखनेवाला पुरुष उसे नहीं जान सकता यह भाव है।
188801 अथवा - 'वाग्' से वचन (बोलना), गमन आदि क्रियाप्रधान कर्मेन्द्रियाँ लक्षित होती हैं और 'भाः' से प्रकाशप्रधान ज्ञानेन्द्रियाँ लक्षित होती हैं। उक्त द्वारभूत ज्ञानेन्द्रि और कर्मेन्द्रियों से जो वस्तुतः ब्रह्म को भी देखता है वह स्वयं ब्रह्म होता हुआ भी आत्मा में स्वप्न की नाईं अब्रह्मभूत अन्यथा प्रतीत होता है, कारण कि बहिर्मुख पुरुष को तत्त्वदर्शन नही हो सकता, 'पराचि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्म् (परमात्मा ने इन्द्रियों को अनात्मविषयक बना कर उनकी हिंसा की, इसलिए जीव
188802
188803
188804 ___इस प्रकार उत्पत्ति-प्रकरण के संक्षिप्त अर्थ के प्रदर्शन द्वारा अवान्तर विषय के दिखलाने पर 'प्रपंच मिथ्या है' इत्याकारक ज्ञानरूप अवान्तर प्रयोजन से संबन्ध रखनेवाले पूर्वोक्त दूषण का परिहार भी अर्थात् हो गया, ऐसा कहते हैं।
188805 पीछे संक्षेप से प्रदर्शित और आगे विस्तार से कहे जानेवाले 'अध्यस्त पदार्थ का अधिष्ठान से पृथक् अस्तित्व नहीं है' इस न्याय से या अध्यारोपाअपवादन्याय से अध्यासक्रमसे दृश्यमान इस प्रपंचरूप सृष्टि के ब्रह्म रूप होने पर या सृष्टिके अपवादक्रम से ब्रह्ममात्र शेष रहने पर : तदेतद्भगवान् ब्रूहि किमिदं परिणश्यति । किमिदं जायते भूयः किमिदं परिवर्द्धते ॥
188806 इत्यादि से 'यह क्या है, किसका है और कहाँ पर स्थित है' यों आपने पीछे (१/१२/१७) जो सत् के नाशादि के असंभवका दूषण दिया, वह स्वतः ही निराकृत हो गया, क्योंकि सत् का नाश नहीं माना गया है, विनाशी की सत्ता नहीं मानी गई है, इसलिए आपने जो दोष दिया, उसका यह विषय ही नहीं है, यह भाव है ॥२॥
188807
188808 इस प्रकार अवान्तर विषय और प्रयोजन दिखला कर विस्तारपूर्वक कथन की प्रतिज्ञा करते हैं। उनसे अनात्मपदार्थों को ही देखता है) इत्यादि परमार्थपरक वाक्यों से उत्पन्न होनेवाले ज्ञान से सबका अधिष्ठान सन्मात्र जानता है, बाह्य इन्द्रियों की विषयप्रवृत्ति से मुक्त तथा प्रत्यङ्मुख हुआ वह ब्रह्म को जानता है। बाह्य दृष्टि से देखा गया ब्रह्म भी अनर्थ ही है और प्रामाणिक प्रत्यग् दृष्टि से देखा गया जगत् भी पुरुषार्थ के लिए होता है। यों सृष्टिविस्तार के बहाने प्रत्यग् दृष्टि के विकास कराने में ही इस ग्रन्थ का तात्पर्य है, यह भाव है। अथवा आगे कही जानेवाली उपदेश वाणियों से तथा दृष्टान्त, आख्यान और युक्तिरूप प्रकाशों से यह कहा जाता है कि ब्रह्मज्ञ ही परमार्थरूप से ब्रह्म है। ब्रह्मनाम का दूसरा कोई पदार्थ व्यवहित दूर प्रदेश में आत्मा से अतिरिक्त है, ऐसी भ्रान्ति नहीं करनी चाहिए। जो यह दृश्य प्रपंच है, वह स्वप्न की नाईं परमात्मा में अध्यस्त हुआ प्रतीत होता है, वह भी परमार्थ सत्य अन्य पदार्थ है, ऐसी भ्रान्ति को स्थान नहीं देना चाहिए। पूर्वोक्त ब्रह्मभाव और जगद्भाव में जो विवेकी अथवा अविवेकी 'मैं ब्राह्मण हूँ, मैं क्षत्रिय हूँ, मैं देवदत्त हूँ',यों स्वाभाविक लौकिक प्रसिद्ध मिथ्या स्वशब्दों से उत्पन्न या 'ब्रह्मैवाहम्' (मैं ब्रह्म ही हूँ) 'चिदेवाहम्' (मैं चित् ही हूँ) इत्यादि शास्त्रीय सत्य अर्थवाले स्वशब्दों से उत्पन्न ज्ञान से जैसा अपना स्वरूप जानता है वैसा ही पुनः पुनः अनुभव करता है। संसारी आत्मा को देखनेवाले को संसाररूप फल प्राप्त होता है और ब्रह्मात्मदर्शी को ब्रह्मभाव प्राप्त होता है, इसलिए जीव को ब्रह्मात्मदर्शी होना चाहिए, यह भाव है। अथवा यदि किसी को शंका हो कि 'यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वं सत्ता नियतिरूच्यते' तथा 'अस्त्यनन्तविलासानामाश्रयः सर्वसंश्रयः' (योगवासिष्ठ. १०/१ तथा ११ मुमुक्षु व्य.प्र.) इत्यादि से पूर्व में ब्रह्म का उपदेश हो ही चुका है। वहीं पर ब्रह्म का उपदेश देने पर शम, दम आदि के अभाव में चित्त की अस्थिरता होने पर चित्त की स्थिरता के साधन, शम, दम आदि और उनकी पुष्टि के लिए पौरुष का उपदेश दिया जा चुका है अब कोई भी उपदेष्टव्य वस्तु बची नहीं। यदि कहिये कि एक बार उपदिष्ट वाक्यों से उत्पन्न ज्ञान से ब्रह्म का भान नहीं होता, तो सैकड़ों बार उसका उपदेश देने पर भी वह वैसाका वैसा ही रहेगा। फिर पिष्टपेषणकी नाईं उसके पुनः पुनः उपदेश से क्या फल होगा? इस पर कहते हैं। जो ब्रह्मवेत्ता श्रोता पुरुष एक बार उपदिष्ट वाक्यों के अर्थप्रकाश से 'मैं ही ब्रह्म
188809

188810 हे बुध (8), मैं पीछे संक्षेप से दिखलाये गये सम्पूर्ण पदार्थों को प्रमाणों और अनुभव के अनुसार, वस्तु के अनुसार और स्वभाव के अनुसार क्रमशः विस्तारपूर्वक कहता हूँ, आप सावधान होकर सुनिए ॥३॥
188811
188812 'स्वप्न की नाईं आत्मा में आविर्भूत हुआ प्रतीत होता है' ऐसा जो पीछे कहा गया है, उसका तात्पर्य स्पष्ट करते हैं।
188813 जीवभाव को प्राप्त होकर जो जगत् को देखता है, वह स्वप्न की नाईं देखता है अर्थात् जैसे स्वप्नदर्शन विषय का बाध होने पर भी बाधित नहीं होता, वैसे ही जगदर्शन भी बाधित
188814 _ 'यथावस्तु' का-परीक्षा द्वारा जैसी वस्तु है उसके अनुसार, 'यथाक्रम' का साधन और युक्तियों के निरूपणपूर्वक और 'यथास्वभाव' का जैसा श्रोता का स्वभाव है अर्थात् श्रोता की बुद्धि की परिपक्वता के अनुसार, यह अर्थ करना चाहिए । अथवा 'यथावस्तु' से सृष्टि से पूर्व अवस्था का कथन है, क्योंकि उस समय सम्पूर्ण सन्मात्र ही था। 'यथाज्ञानम्' से सृष्टि के आरम्भ की उन्मुखता का कथन है, 'यथाक्रमम्' से स्थूलरूप से सृष्टि के क्रम का कथन है 'यथास्वभावम्' से जगत् के आरोप की दशा में भी वह अविकृतस्वभाव रहता है, इसका कथन है और 'सर्वम्' से ज्ञान से प्राप्त होनेवाले पूर्णभाव का कथन है, "तस्मात्तत् सर्वमभवत्' इस श्रुति में पूर्णभाव में सर्वशब्द देखा जाता है। 'बुध' इससे उत्तम अधिकार का स्मरण कराना श्रवण में आदर उत्पन्न करने के लिए है। हूँ, यों जानता है उसके ज्ञान का स्वप्न की नाईं प्रायः बाध हो जाता है, वह दृढ़ नहीं रहता या जैसे निद्रावशीभूत पुरुष अप्रसिद्ध अपने नक्षत्रनाम से धीरे धीरे पुकारे जा रहे वाक्य को ठीक ठीक नहीं समझ पाता वैसे ही एक बार उपदिष्ट वाक्य के अर्थप्रकाश से भी 'मैं ही ब्रह्म हूँ' ऐसा ज्ञान नहीं होता। वही पुरुष हे देवदत्त ! हे यज्ञदत्त ! यों चिरकाल के व्यवहार से प्रसिद्ध अपने नामके सम्बोधन से उत्पन्न ज्ञान से जो जानता है वही जानता है वैसा असंदिग्ध आत्मबोध ही अविद्या के उच्छेद में हेतु है, यह अर्थ है। वैसे दृढ़ निश्चय से युक्त अपरोक्ष अनुभव के लिए युक्तियों से फल की प्राप्ति होने तक पुनः पुनः उपदेश का अभ्यास करना चाहिए । अथवा- जैसे ब्रह्मको न जाननेवाला पुरुष जाग्रत् काल की भय आदि की चिरकालिक वासनाओं से वासित होकर स्वप्न में अविद्यावश निन्दा करना, धमकाना आदि भीषण वाणियों से भय से काँपना, भागना, गड्ढे में गिरना आदि से युक्त होकर दुःखी प्रतीत होता है, या जैसे उपासक पुरुष जाग्रद्काल की देहभाव वासना से वासित होकर स्वप्न में देवता के तुल्य, राजा के तुल्य स्तुति, प्रशंसा आदि की वाणियों से और क्रीड़ा, विमान पर चढ़ना, आकाशविहार करना आदि प्रतिभासे युक्त प्रतीत होता है वैसे ब्रह्मवेत्ता भी चिरकाल से भली भाँति अभ्यस्त श्रवण आदि से वासित होकर स्वप्न में यह सब ब्रह्म ही है', 'यह सब आत्मा ही है', 'मैं ही यह सब हूँ' इस प्रकार परमार्थ का प्रतिपादन करनेवाली वाणियों से और वास्तविक ब्रह्मभाव की प्रतिभासे दीप्त होता है, फलावस्था में भी स्वप्न की नाईं परलोकफल भी दृढ़ अभ्यस्त वासना के अनुसार होता है, इसका आगे लीलोपाख्यान आदि में उपपादन किया जायेगा। शंका - इसमें क्या प्रमाण है? समाधान - स्वप्न की नाईं परलोक फल भी वासना के अनुसार होता है, इस बात का 'जो स्वयं ही (न कि अन्य किसी की अपेक्षा से) ज्ञान कराते हैं, वे स्वशब्द हैं अर्थात् श्रुतियाँ उनसे उत्पन्न स्वतः प्रमाणभूत ज्ञान से निश्चय होता है । 'अख यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाद्यति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया
188815
188816
188817 नहीं होता। भाव यह कि ज्ञान की सत्यता में तात्पर्य है। 'अहम्' यों प्रत्यक् आत्मा के तादात्म्य से और 'त्वम्' यों अनात्मभाव से भासित हो रहा प्रपंचरूप भी स्वप्नसंसाररूप दृष्टान्त में भली भाँति सम्बद्ध है। भाव यह कि उसके मिथ्यात्व में तात्पर्य है। अथवा देह की स्वप्नतुल्यता भले ही हो पर बाह्य नामरूपात्मक जगन्मात्र की स्वप्नतुल्यता कैसे हो सकती है ? इस शंका पर कहते हैं। केवल बाह्यरूप आदि ही नहीं भासता है, किन्तु मैं रूप को देखता हूँ, यों त्रिपुटीभूत 'अहम्' अर्थसे संवलित त्वमर्थरूप प्रकाशित होता है वह साक्षिमात्रजन्य होने से स्वप्नसंसारदृष्टान्त में दाष्र्टान्तिक होता ही है। अध्यस्तविषयक ज्ञान में सत्य पदार्थ विषय नहीं होता है । भ्रम में अध्यस्त का ही भान होता है और कुछ भी किसी तरह भासित नहीं होता-इस सिद्धान्त के अनुसार बाह्य प्रमाणों के व्यवहारों में अर्थ के विसंवादमात्रसे भी व्यावहारिक प्रमाण्य का विघात नहीं होता है, यह भाव है।४। जिस प्रकरण में प्रायः मुमुक्षुओं के व्यवहारका वर्णन है, उसके अर्थात् मुमुक्षुव्यवहारप्रकरण के अनन्तर में इस उत्पत्ति प्रकरण का वर्णन करता हूँ ॥५॥
188818
188819 यदि शंका हो कि मैं संसाररूप बन्धन की निवृत्ति का उपाय चाहता हूँ, मेरा दृश्य को मिथ्या सिद्ध करनेवाले इस उत्पत्ति प्रकरण को सुनने से क्या लाभ? इस पर कहते हैं।
188820 __ हे श्रीरामजी, जब तक दृश्य है, तभी तक यह संसाररूप बन्धन है। दृश्य की निवृत्ति होने से बन्धन नहीं रह सकता। यह दृश्य जिस प्रकार उत्पन्न होता है, उसे आपक्रम से सुनिए ॥६॥
188821
188822 केवल दृश्य के अभावमात्र से बन्धन की निवृत्ति कही है, पर यह ठीक नहीं जँचता, क्यों कि उत्पत्ति, वृद्धि, नाश, स्वर्ग,नरक आदि बन्धन आत्मा के धर्मरूप से प्रतीत होते हैं, अतः
188823 मन्तेऽथो यत्र देव इव राजे-वाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः (स्वप्न में इस स्वप्नदर्शक पुरुषको शत्रु या अन्य चोर मारते-से हैं, वशीभूत-सा करते हैं, हाथी-सा इसको भगाता है, गड्ढे में गिरता-सा है, जो हाथी आदिरूप जाग्रत भय को देखता है, उसीको स्वप्न में भी देखता है, स्वप्न में भयके बिना भी मिथ्या ही उत्पन्न हुई अविद्या से भय मानता है। जिस काल में देवता के समान, राजा के समान मैं ही सब हूँ, ऐसा मानता है। जो यह सर्वात्मभाव है वही इसका परम लोक है), 'तद्य इह व्याघ्रो वा सिंहो वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति' (वे इस लोक में कर्म से प्राप्त जिस-जिस व्याघ्र आदि जाति को प्राप्त हुए थे, वे उस कर्मज्ञान की वासना से वासित होकर सत् में प्रविष्ट होकर भी फिर तद्-तद् भाव से उत्पन्न होते हैं), 'यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम्' 'मन कृतेनायात्यस्मिन् शरीरे' (जिस वस्तु का चिन्तन करता है, तन्मय हो जाता है, यह परम गुह्य है और संकल्प द्वारा ही इस शरीर में आता है) इत्यादि श्रुतियाँ तथा 'ययं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥
188824 तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुश्मर युद्ध च ॥
188825 (जिस जिस पदार्थ का स्मरण करते हुए शरीर का त्याग करता है, उसी भाव को प्राप्त होता है। इसलिए तुम सर्वदा मेरा स्मरण करो) इत्यादि स्मृतियाँ है। अभ्यासावस्था में जो पुरुष संसारी आत्मा को या ब्रह्मभाव को जानता है, वह फलावस्थामें भी उसको जानता है, इसलिए नित्य निरन्तर ब्रह्मानुभववासना को ही दृढ़ करना चाहिए, यह उत्पत्ति प्रकरण का तात्पर्यार्थ है इत्यादि।
188826
188827 उनका आत्मकोटि में अन्तर्भाव ठहरा, ऐसी स्थिति में दृश्य की निवृत्ति होने पर भी बन्ध की निवृत्ति नहीं होगी, इस शंका पर कहते हैं।
188828 इस संसार में जो उत्पन्न होता है, वही वृद्धि, क्षय, स्वर्ग और नरक को प्राप्त होता है एवं वही बन्ध और मोक्ष को प्राप्त होता है। उत्पत्ति, वृद्धि, विनाश, आदि धर्म आत्मा के नहीं हैं। अपने स्वरूप का परिज्ञान न होने से ही उसको उत्पत्ति आदिका भ्रम होता है, यह तात्पर्य है|७॥
188829 चूँकि अपने स्वरूप के अज्ञान से ही बन्ध है, अतः अपने स्वरूप के बोध के लिए आगे के ग्रन्थ से दृश्य प्रपंच का असंभव कहता हूँ। उत्पत्ति आदि का सम्बन्ध दृश्य संसार से है, आत्मा से नहीं। आत्मा तो दृश्य प्रपंच की उत्पत्ति से पहले जैसा था वैसा ही रहता है। अणुमात्र भी उसमें विकार नही आता ॥८॥
188830
188831 भगवती श्रुति भी कहती है : न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थता ॥
188832
188833 (न उत्पत्ति है और न प्रलय है, उत्पत्ति और प्रलय न होने से ही न बद्ध (संसारी जीव) है, न साधक है, न मोक्षार्थी है और न मुक्त है, यह परमार्थ बात है।)
188834 यही इस प्रकरण का प्रतिपाद्य अर्थ है, यह बात आगे कहे जानेवाले विस्तार की भूमिका के रूप में इस सर्ग में कही जाती है, ऐसा कहते हैं।
188835 हे राघव, आप पहले प्रकरण के उपोद्घात के लिए इस सर्ग में कहे जानेवाले अर्थ को सुनिए, तदुपरान्त मैं आपसे आपकी इच्छा के अनुसार इसको विस्तारपूर्वक कहूँगा ॥९॥
188836
188837 "पूर्वमेव हि यो यथा' इससे उक्त अर्थ की उपपत्ति के लिए प्रलयावस्था में अवशिष्ट आत्मस्वरूप को कहने के लिए कारण में पूर्वसृष्टि के लय के प्रकार को दृष्टान्तपूर्वक कहते हैं। ___ जो यह चराचर सम्पूर्ण जगत् दिखलाई देता है, वह सुषुप्ति में स्वप्न की नाईं कल्पान्त में (प्रलययकाल में) नष्ट हो जाता है ॥१०॥
188838 तदुपरान्त अमूर्त होने से क्रियारहित परिच्छेद (माप) से शून्य होने से अथाह (असीम), निर्धर्मिक (धर्मरहित) होने से संज्ञारहित और अज्ञानसे आवृत्त होने से अभिव्यक्ति से शून्य अथवा प्रपंच के संस्कार का आधार होने से अभिव्यक्ति से रहित केवल सत् नामक ही कोई वस्तु शेष रहती है, वह रूपरहित होनेसे न तो तेज है और न प्रकाशरूप होने से तम ही है ॥११॥
188839 विद्वानों ने व्यवहार के लिए (卐) उस सद्रूप सर्वव्यापक आत्मा के ऋत, आत्मा, पर, ब्रह्म, सत्य (4) इत्यादि अनेक नामों की
188840 म यहाँ पर उपदेश के योग्य शिष्य आदि को उपदेश देना व्यवहार है, उस व्यवहार के लिए।

188841 M वह सर्वश्रेष्ठ प्रमाणरूप श्रुति से जाना जाता है, अतः ऋत कहलाता है - 'यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चाति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति शब्दते॥' (चूँकि सम्पूर्ण पदार्थों को व्याप्त करता है, उनका ग्रहण करता है, भोग करता है और कभी नष्ट नहीं होता, इसलिए यह आत्मा कहा जाता है) वेदव्यासजी की इस उक्ति के अनुसार आत्मा, सत्यता के उत्कर्ष की अवधि होने से पर, स्वयं बृहत् होने से या जगत् के आकार को बढ़ानेवाला होने से ब्रह्म, विद्वानों को
188842 शास्त्रानुसार उसका अनुभव होता है, अतः सत्य कहलाता है ।
188843
188844
188845 कल्पना कर रक्खी है ॥१२॥
188846
188847 अब सृष्टि के आरम्भ में उसका मिथ्याभूत समष्टिजीवभाव कहते हैं।
188848 चैतन्यस्वभाव वही आत्मा अज्ञान से अन्य-सा, जड़-सा अर्थात् आकाश आदि के क्रम से उत्पन्न लिंगसमष्टिरूप होकर उसमें प्रवेश करने से 'वही हूँ' इस अभिमान से उसकी नाईं प्रतीत होता हुआ भावी जीवनामसे गर्हित बनाई गई जीवता को भ्रान्ति से प्राप्त-सा होता है ॥१३॥
188849
188850 इस प्रकार केवल ज्ञानशक्ति से होनेवाली सृष्टि को कहकर अब क्रियाशक्ति से युक्त ज्ञानशक्ति से साध्य सृष्टि को कहते हैं।
188851 तदनन्तर क्रियाशक्ति की प्रधानता से सम्पन्न प्राण के धारण से चंचलता को प्राप्त हुआ वह भौतिकलिंगात्मा संकल्प और विकल्प के मननसे जड़तावश मन्द होकर मन बन जाता है। जैसे निश्चल आकारवाला समुद्र चंचल आकारवाले तरंगभाव को प्राप्त होता है, वैसे ही वह मनरूप बन जाने से अपने महान् परमात्मभाव को भूलकर मन के संकल्प, विकल्प आदि धर्मों को अपने धर्म समझने लगता है। इस प्रकार समष्टि मनोभाव को प्राप्त हुआ हिरण्यगर्भनामक ब्रह्म स्वयं ही (दूसरे द्वारा बोध पाये बिना ही) पूर्ववासना के अनुसार विराट्-भाव को, भुवन आदि भावको और वहाँ पर स्वेदज, उद्भिज्ज, अण्डज और जरायुज रूप चार प्रकार के जीवभावों का नित्य संकल्प करता रहता है। उस सत्यसंकल्प से इस प्रकार इन्द्रजाल की नाईं यह विशाल सृष्टि फैलाई जाती है ॥१४-१६॥
188852
188853 यों हजारों अध्यारोपों से भी अधिष्ठान की पारमार्थिकता का विनाश नहीं किया जा सकता, यह दर्शाने के लिए दृष्टान्त देते हैं। ___जैसे सुवर्ण के बने हुए कटक (कड़ा) रूप सुवर्ण से कटक शब्द का अर्थ पृथक् नहीं किया जा सकता, वैसे ही परब्रह्म में जगत्-शब्दार्थ है, अर्थात् जगत् शब्द का अर्थ परब्रह्म से पृथक् नहीं किया जा सकता, क्योंकि दृष्टान्त की नाईं दोनों में भेद नहीं है। जैसे कटकरूपता सुवर्ण के स्वभाव के ही अन्तर्गत है कटकस्वभाव के अन्तर्गत नहीं है, वैसे ही परिच्छेद से रहित यह जगत् शब्दार्थ भी अनन्तस्वरूप ब्रह्म के स्वभाव के ही अन्तर्गत है नाशवान् अपने स्वभाव के अन्तर्गत नहीं है ॥१७-१८॥
188854
188855 यदि यह स्वतः नहीं है तो सत् की नाईं कैसे प्रतीत होता है ? इस शंका पर कहते हैं।
188856 जैसे मरुस्थल में मृगतृष्णा की नदी असत् चंचल तरंगों का सत् के नाई विस्तार करती है वैसे ही मन से यह इन्द्रजाल सरीखा जगत् सत् न होता हुआ भी सत् के समान बनाया जाता है ॥१९॥
188857
188858 अविद्या के अनुरूप नामों से अविद्या को दर्शाते हैं। सर्वज्ञ विद्वानों ने जिसके अविद्या, संसार, बन्धन, माया, मोह, महत्, तम (5) इत्यादि
188859 म विद्या से नाश्य होने के कारण वह अविद्या कही जाती है, ऊपर, नीचे और तिरछे गमन की
188860
188861 अनेक नामों की कल्पना की है। हे चन्द्रवदन, पहले मैं आपसे उस माया (बन्ध) का स्वरूप कह रहा हूँ, उसे आप सावधान होकर सुनिए। उसके श्रवण के अनन्तर आप मोक्ष के स्वरूप को समझ जायेंगे ॥२०,२१॥
188862
188863 ज्ञान द्वारा क्रमशः नष्ट होने और प्राप्त होने योग्य बन्ध और मोक्ष का स्वरूप बतलाते हैं।
188864 वस्तु, दृश्य प्रपंच का अस्तित्व द्रष्टा का बन्ध कहा जाता है। दृश्य के कारण ही द्रष्टा बन्धन में पड़ा है और दृश्य के हट जाने से मुक्त हो जाता है। असत्य स्वरूप त्वम्' 'अहम्' (मैं) इत्यादि जगत् दृश्य कहलाता है जबतक यह दृश्य रहता है तब तक मोक्ष नहीं हो सकता ॥२२,२३॥
188865
188866 कोई शंका करे कि यदि दृश्य का अभाव ही मोक्ष है, तो तत्-तत् काल में उपस्थित हुए दृश्य के 'यह नहीं है, यह नहीं है' इत्यादि निराकरण से ही रोग के निराकरण से आरोग्य की नाईं मोक्ष सिद्ध हो जायेगा, उसके निराकरणार्थ तत्त्वज्ञानप्राप्ति के लिए कष्ट उठाने की क्या
188867 आवश्यकता है ? इस पर कहते हैं।
188868 यह (दृश्य) नहीं है, यह (दृश्य) नहीं है इत्यादि व्यर्थ प्रलापों से इसका विनाश नहीं होता बल्कि संकल्प के हेतु 'यह दृश्य नहीं है' इत्यादि प्रलापों से दृश्यरूप व्याधि बढ़ती है। भाव यह है कि दृश्य रहते 'यह दृश्य नहीं है' यह प्रलाप बाधित हो जाता है, अतः वह विद्यमान दृश्य के विरोधी अन्य दृश्य के उत्पादन-संकल्प से उसके उत्पादन द्वारा पूर्व दृश्य का निराकरण करता है, ऐसा कहना होगा, ऐसी परिस्थिति में एक दृश्य के निराकरण के लिए दो दृश्यों की उत्पत्ति हो जाने से दृश्य बढ़ता ही है ॥२४॥
188869 हे विचारशील पुरुषों, दृश्य जगत के विद्यमान रहते सैकड़ों तर्कों से और तीर्थयात्रा तथा नियम आदि से भी दृश्यरूपी व्याधि की निवृत्ति नहीं होती, केवल इतना ही नहीं, किन्तु दूसरी दृश्य व्याधि प्राप्त हो जाती है। भाव यह कि इस दृश्यरूपी व्याधि की अनादर से उपेक्षा नहीं करनी चाहिए, बल्कि विचार द्वारा इसका बाध करना चाहिए ॥२५॥
188870 __ और दूसरी बात यह भी है कि यदि दृश्य स्वतः सत् माना जाय, तो सत् का बाध न होने से कभी भी मोक्ष नहीं हो सकेगा, ऐसा कहते हैं।
188871 यदि जगत् की वास्तविक सत्ता है, तो किसी के जगत् की निवृत्ति नहीं होगी, क्योंकि असत् पदार्थ की सत्ता नहीं होती और सत् का अभाव नहीं होता,यह अकाट्य नियम है ॥२६॥
188872
188873 यदि कोई कहे कि यह द्रष्टा पुरुष तप, ध्यान आदि के बल से दृश्यशून्य तथा दृश्य के समावेश के अयोग्य परमाणु के उदर आदि में जाकर रहता हुआ दृश्य से छुटकारा पा जायेगा, ऐसी अवस्था में मोक्ष का अभाव कैसे होगा? इस पर कहते हैं।
188874 आत्मा का तप आदि से भी परिज्ञान नहीं हो सकता । चिद्रूप आत्मा जिसको ज्ञात नहीं
188875 हेतु होने से संसार, अस्वतन्त्रता की जननी होने से बन्धन, मिथ्या होने से माया, भ्रम की हेतु होने से मोह, दुस्तर होने से महत् और स्वरूप का आवरण करनेवाली होने से तम कही जाती है।
188876
188877
188878 हुआ, वह द्रष्टा जहाँ कहीं भी (परमाणु के मध्य में भी) रहेगा वहाँ परमाणु के उदर में भी उसको दृश्य की प्रतीति होगी ही। भाव यह है कि जिसको आत्मतत्त्व का परिज्ञान नहीं है, वह जीव ही दृश्य का बीज है, परमाणु के उदर में भी भ्रान्ति से विशालता की प्रतीति में विरोध न होने से वहाँ पर भी उसके दृश्यरूप बन्धन का निवारण नहीं हो सकता ॥२७॥
188879
188880 उक्त का ही उपसंहार करते हैं।
188881 इसलिए दृश्य जगत् है और उसका तप, ध्यान और जप द्वारा जहाँ पर वह रहा वहीं पर उसे मिटा दिया और अन्य देश की प्राप्ति से उसका त्याग कर दिया, वह कथन बासी भात आदि के

188882 सड़ेजल से तृप्ति करने की नाईं है। हे श्रीरामचन्द्रजी, यदिदृश्यरूपजगत् है, तो उसका परमाणु के भीतर और चैतन्यरूपी आदर्श में भी वैसा ही प्रतिबिम्ब पड़ता है । भाव यह कि दृश्यरूपजगत् जैसे विशाल प्रदेश में विद्यमान है, वैसे ही परमाणु में एवं चेतन आत्मा में भी, बिना संकोच के, उसका प्रतिबिम्ब पड़ता है। दर्पण चाहे कहीं पर भी स्थित हो, उसमें जैसे पर्वत, समुद्र, पृथिवी, नदी के जल का प्रतिबिम्ब पड़ता है, वैसे ही चैतन्यरूपी आदर्श में (आत्मा में) भी पड़ता है। उसके अनन्तर उस प्रतिबिम्ब में पुनः दुःख प्राप्त होता है - जरा, मृत्यु और जन्म प्राप्त होते हैं। जैसे जाग्रत अवस्था में स्थूल तथा स्वप्न में सूक्ष्म भाव और अभाव का ग्रहण और सुषुप्ति में उनका त्याग होता है, वैसे ही यह अस्थिर संसार रहता है॥२८-३१॥

188883

188884 ज्ञान की अपेक्षा न करनेवाली निर्विकल्प समाधि से दृश्य के मार्जन की शंका कर कहते हैं।

188885 इस दृश्य जगत् का मैंने परिमार्जन कर लिया और यहाँ पर मैं समाधि में स्थित हूँ, समाधि में संसार के स्मरण का यह कभी क्षय न होनेवाला बीज है। भाव यह है कि जिसका स्मरण नहीं हुआ, उसका मार्जन नहीं हो सकता और उसका स्मरण होने पर तो समाधि

188886 का ही भंग हो जायेगा ॥३२॥

188887

188888 अतएव निर्विकल्प समाधि से भी दृश्य का मार्जन नहीं हो सकता, ऐसा कहते हैं।

188889 इस दृश्य प्रपंच के रहते निर्विकल्प समाधि नहीं हो सकती। निर्विकल्प समाधि होने पर ही तो चित्त के रहने पर चेतनता और चित्त का बाध होने पर तुर्यपद की उपपत्ति होती है। दृश्य के रहते तो निर्विकल्प समाधि का अवसर ही कहाँ ?॥३३॥

188890

188891 समाधि भले ही हो फिर भी संसार की निवृत्ति नहीं हो सकती, ऐसा कहते हैं।

188892 जैसे सुषुप्ति के (गाढ़ी नींद के) पश्चात् दुःखमय यह सारा जगत् प्राप्त हो जाता है, वैसे ही समाधि टूटने पर यह दुःखमय सम्पूर्ण जगत् ज्यों का त्यों भासमान प्रत्यक् आत्मा में प्राप्त हो जाता है, इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, फिर भी जब अनर्थ-प्राप्ति की संभावना रही तो क्षणमात्र की समाधि से क्या सुख? इसलिए समाधि से कौनसा प्रयोजन सिद्ध होता है ? यदि निर्विकल्प समाधि में कभी अव्युत्थान को प्राप्त हो, तो ज्ञान के बिना भी अक्षय सुख प्राप्त हो गया, ऐसा यदि कोई माने, तो वह निर्मल पद को कभी क्षीण न होनेवाली सुषुप्ति के तुल्य मानता है (2) ॥३४-३६॥

188893

188894 'अक्षयसुषुप्ताभ' से मूढ़ता का कभी उच्छेद न होने से उसमें अपुरुषार्थता सूचित होती है।

188895

188896 उक्त अन्य के आशय का उत्तर देते हैं।

188897 इस मनरूप दृश्य के रहते समाधिमें भले ही कोई कितना ही प्रयत्न क्यों न करे? फिर भी क्या उसे दृश्य प्राप्त नहीं होता, अवश्य प्राप्त होता है, क्योंकि जहाँ-जहाँ इसका चित्त जाता है, वहाँ-वहाँ चित्त से उत्पन्न होनेवाले जगत्भ्रमका भी निवारण नहीं किया जा सकता ॥३७॥

188898

188899 दूसरी बात यह भी है कि यदि द्रष्टा अज्ञानी होनेसे आत्मभिन्न पाषाण आदि की ही समाधि में जबरदस्ती भावना (चिन्तना) करे, तो वह समाधि के अन्त में फलकाल में भी पुनः दृश्यता को प्राप्त होता है। जिसमें केवल आत्मा का ही शेष रहता है, वह समाधि उसको प्राप्त नहीं होती है, ऐसा कहते हैं।

188900 यदि अज्ञानी द्रष्टा समाधि में समाधि के बल से लब्ध दुःखशून्य पाषाणता का चिन्तन करता रहता है तो समाधि के अन्त में उसको पुनः दृश्यता प्राप्त होती है ॥३८॥

188901

188902 समाधि द्वारा प्राप्त दुःखशून्य पाषाणता के प्राप्त होने पर भी स्थैर्यकी कोई आशा नहीं है, ऐसा कहते हैं।

188903 किसी की भी समाधिबल से प्राप्त दुःखशून्य पाषाणता के तुल्य निर्विकल्प समाधियाँ स्थिरता को प्राप्त नहीं होती, यह बात सभी समाधिनिष्ठ पुरुषों द्वारा अनुभूत है॥३९॥

188904

188905 यदि कोई शंका करे कि जिनकी समाधि रूढ (परिपक्व) नहीं हुई हो, उन्हें भले ही स्थिरता प्राप्त न हो, किन्तु जिनकी समाधि परमात्मभावापत्तिपर्यन्त रूढ़ है, उन्हें तो स्थिरता प्राप्त होगी, इस पर कहते हैं।

188906 परिपक्वता को प्राप्त होने पर भी पाषाणता के तुल्य अचेतन समाधियाँ शान्त, चिद्रूप, अज तथा अक्षयरूप नहीं हो सकती यानी उक्त पाषाणतुल्य समाधियाँ सम्पूर्ण संसार की निःशेष शान्तिरूप मोक्ष नहीं हो सकती ॥४०॥

188907

188908 इसलिए जिस बात को हम पहले कह आये हैं, वही सिद्ध हुई, ऐसा कहते हैं।

188909 इसलिए यदि यह दृश्य सत् है, तो यह कभी भी शान्त नहीं होगा, इसलिए तप, जप और ध्यान से दृश्य की निवृत्ति हो जायेगी, यह अज्ञानियों की केवल कल्पना ही है ॥४१॥

188910

188911 अविद्यायुक्त द्रष्टा में दृष्य की स्थिति का दृष्टान्त द्वारा साधन करते हैं॥

188912

188913 जैसे कमलगट्टे के अन्दर वह बीज विद्यमान है, जिसमें होनेवाली कमलिनी का लतारूप अन्तर्हित है, वैसे ही अज्ञानी द्रष्टामें वह दृश्य-बुद्धि रहती है, जिसमें भावी संसार अन्तर्हित है। जैसे पदार्थों में रस रहता है, तिल आदि में तेल रहता है और फूलों में सुगन्ध रहती है, वैसे ही द्रष्टामें दृश्य बुद्धि रहती ही है। कपूर आदि चाहे कहीं पर क्यों न हों, फिर भी जैसे उनसे सुगन्ध निकलती है, वैसे ही द्रष्टा चाहे कहीं पर क्यों न हो, फिर भी उसमें दृश्य रहता ही है। जैसे आपके हृदय में स्थित मनोराज्यबुद्धि केवल आपके अनुभव से ही देखी जाती है और जैसे स्वप्न तथा संकल्प आपही के अनुभव से देखे जाते हैं, वैसे ही दृश्य जगत् भी स्वानुभव से ही आपके हृदय में प्रतीत होता है। इसलिए जैसे चित्त द्वारा कल्पित

188914

188915

188916 पिशाच बालक को मार देता है, वैसे ही दृश्य रूपिका (0) (पिशाची) इस द्रष्टा को मार

188917 देती है यानी स्वरूप से भ्रष्ट कर देती है॥४२-४६॥

188918 ___ यदि सम्पूर्ण दृश्य हृदय में हैं, तो अभी सबको उसका अनुभव क्यों नहीं होता इस पर कहते हैं।

188919 जैसे बीज के भीतर स्थित अंकुर देश और काल से अपने को प्रकाशित करता है, वैसे ही दृश्यबुद्धि भी देश और काल से अपने स्वरूप को प्रकाशित करती है। जैसे अचिन्त्य कार्यवैचित्र्यशक्तिरूप चमत्कार बीज आदि के भीतर रहता ही है, वैसे ही चिन्मात्रस्वरूप आत्मा के ही उदर में चिद् और अचित् से सम्बद्ध अतीत, अनागत जगत् की सत्ता रहती है॥४७,४८॥

188920

188921 पहला सर्ग समाप्त

188922 दूसरासर्ग भौतिक देह को आत्मा समझनेवाला अज्ञानी मृत्यु का भोजन है, तत्त्वज्ञानी नहीं वह तो आकाशज द्विज की नाईं चिन्मात्रस्वरूप ही है, इसका कथन। काम और कर्म की वासना से पूर्ण अविद्योपहित आत्मा ही जगत् का बीज और मृत्यु का कारण है, विद्या द्वारा अविद्या का विनाश होने पर मृत्यु के वश नहीं होता, इस पूर्वोक्त अर्थ में विशेष दिखलाने के लिए जगत् के आदि स्रष्टा के स्वरूप के परिशोधन द्वारा आगे कहे जानेवाले उपदेश की उपोद्घातरूप आख्यायिका को कहनेवाले वसिष्ठजी बोले : हे राघव, इस आकाशज (0) विप्र के आख्यान को सुनिए जो कानों को विभूषित करनेवाला है और जिससे उत्पत्ति प्रकरण का आपको बहुत सरलता से बोध हो जायेगा ॥१॥

188923
188924 परम धर्मात्मा (M) आकाशज नामका एक ब्राह्मण है। वह सदा ध्यान में तत्पर और प्रजाओं के हित में रत है। जब वह बहुत काल तक जी गया, तब मृत्यु ने विचार किया - मैं अक्षय हूँ, मैं क्रम से सभी प्राणियों का संहार करता हूँ फिर मैं इस आकाशज विप्र को क्यों न खाऊँ । जैसे पत्थर पर तलवार की धार कुण्ठित हो जाती है, वैसे ही इस पर मेरी शक्ति कुण्ठित हो गई है, ऐसा विचार कर, वह मेरुपर्वत के मध्य में स्थित सत्यलोकनामक उसके
188925 स्त्री के वेष से पुरुषों को मोहित करके मारती हुई पिशाचियाँ रूपिका कहलाती हैं ।
188926 आकाश से - अध्यस्त अविद्यारूपी नीलता का आधार होनेसे आकाश तुल्य ब्रह्म से अथवा अविद्यावृत्त होनेसे स्वल्प प्रकाशवाले ब्रह्म से जो उत्पन्न है, वह आकाशज है अर्थात् लिंगसमष्टिरूप हिरण्यगर्भ।
188927 'तद्यथा कृताथ विजितायाधरेयाः संयन्ति' (जैसे एक कृतनामक पासे के जीते जाने पर अन्य द्वापर आदि पासे जीते जाते हैं) इत्यादि श्रुति के अनुसार हिरण्यगर्भपद प्रापक संवर्गविद्योपासनरूप धर्म में सम्पूर्ण प्रजाओं के धर्मों का अन्तर्भाव होने से वह परम धर्मात्मा कहा गया है।
188928
188929 नगर में उसे मारने के लिए गया। कोई भी समर्थ पुरुष अपना कर्म करने के लिए उद्यमका त्याग नहीं करते। उसके अनन्तर मृत्यु आकाशज विप्र के घरमें ज्यों ही स्वयं प्रविष्ट हुआ त्यों ही समाधि में उपस्थित होनेवाले विघ्नों को हटाने के लिए ब्रह्मा द्वारा प्रकाशरूप से स्थापित प्रलयाग्नि के तुल्य अग्नि मृत्यु को जलाने लगी। मृत्यु अग्नि की ज्वालाओं की परम्परा को चीरकर भीतर गया। उसने ब्राह्मण को देखकर यत्नपूर्वक उसे हाथ से पकड़ने की इच्छा की। जैसे बलवान् पुरुष भी संकल्प से कल्पित पुरुष को छूने में समर्थ नहीं होता, वैसे ही सामने विद्यमान उस ब्राह्मण को वह अपने सैकड़ों हाथों से भी पकड़ने में समर्थ नहीं हुआ ॥२-८॥
188930
188931 तदुपरान्त मृत्यु ने संशय को दूर करनेवाले यमराज के पास जाकर उनसे पूछा : हे विभो, मैं आकाशज ब्राह्मण को खाने के लिए क्यों समर्थ नहीं हूँ ? ॥९॥
188932 यमराज ने कहा : हे मृत्यो तुम अकेले अपने बल से किसी को मारने में समर्थ नहीं हो। जिसको तुम मारते हो उसके कर्म ही उसका मारण करते हैं। तुम्हारी अशक्ति में और कोई कारण नहीं है, इसलिए उसे यदि तुम मारना चाहते हो, तो यत्नपूर्वक उसके कर्मों को खोजो। उनकी सहायता से तुम उसे खा सकोगे॥१०,११॥
188933 तदनन्तर मृत्यु उसके कर्मों को खोजने के लिए तत्पर होकर सम्पूर्ण देशों, दिगन्तों, तालाबों, नदियों, दिशाओं, वनों, जंगलों, पर्वतों, समुद्रतटों, अन्यान्य द्वीपों, अरण्यों, नगरों, कस्बों, ग्रामों, सम्पूर्ण राष्ट्रों एवं रेगिस्तानोंमें घूमा अर्थात् किस देश में इसने पहले क्या कर्म किया, उसे ध्यानपूर्वक जानना अधिक यत्नसाध्य होने से तत्-तत् स्थानों में घूमा, केवल देश घूमने के लिए नहीं घूमा । इस प्रकार सम्पूर्ण भूमण्डल में घूमकर उद्यमी मृत्युने आकाशज विप्र के कोई भी मारक कर्म कहीं भी नहीं पाये जैसे कि वन्ध्यापुत्रको प्राज्ञ तथा कल्पित पर्वत को कल्पना करनेवाले पुरुष से अन्य पुरुष नहीं पा सकता । अनन्तर सम्पूर्ण अर्थों को जाननेवाले यमराज के पास आकर मृत्यु ने उनसे पूछा, क्योंकि सेवकों को सन्देह उपस्थित होने पर उनके प्रभु ही आश्रय होते हैं ॥१२-१६॥
188934
188935 मृत्यु ने कहा :प्रभो, आकाशज विप्र के कर्म कहाँ हैं, यह बात आप मुझसे कहिए। मृत्यु के यों पूछने पर धर्मराज ने चिरकालतक विचार कर उससे यह कहा ॥१७॥
188936
188937 धर्मराज ने कहा : हे मृत्यो, आकाशज के कोई भी (8) कर्म नहीं है, यह आकाशज विप्र केवल आकाश से ही उत्पन्न हुआ है। आकाश से जो उत्पन्न हुआ है, वह आकाश के समान निर्मल है। इसके मारण में मृत्यु की सहायता करनेवाले कोई कर्म (卐) ही नहीं है। जैसे वन्ध्या के पुत्र का और जैसे जिसका आकार उत्पन्न ही नहीं हुआ, उसका प्राक्तन कर्म से कोई सम्बन्ध नहीं रहता, वैसे ही इस आकाशज विप्रका प्राक्तन कर्म से तनिक भी सम्बन्ध नहीं है। अविद्या आदि कारणों का या निर्विकार तत्त्वके विकार के हेतुओं का अभाव होने से विकार का सम्बन्ध न होने के कारण वह आकाशरूप ही है। जैसे आकाश में महान् वृक्षका
188938 प्रारब्ध से प्राप्त फलों का उपभोग से ही क्षय होने, संचितों का ज्ञान से क्षय होने तथा आगामी कर्मों का बीज के अभाव से क्षय होने से कर्म ही नहीं हैं यह भाव है।
188939 ॥
188940 अथवा अभिमान, राग आदि अद्यतन कर्म, यह अर्थ है।
188941
188942
188943 अस्तित्व नहीं है, वैसे इसके पूर्व कर्मों का भी संभव नहीं है॥१८-२१॥
188944
188945 यदि शंका हो कि कायिक कर्म भले ही न हों, पर मानसिक कर्म तो उसके होंगे ही? इस पर कहते हैं।
188946 पूर्व कर्मों के अभाव से इसका चित्त अवश नहीं है, आज तक इसने मारण में मृत्यु के सहायक किसी मानस कर्म का संचय नहीं किया है। मन का व्यापार पूर्वदेह की व्यापारवासना के अधीन है ॥२२॥
188947
188948 ऐसे होने पर यह परब्रह्मस्वभाव से ही स्थित है, दृश्यस्वभाव यह नहीं है, ऐसा कहते हैं।
188949 इस प्रकार आकाशकोशरूप यह आकाशज ब्राह्मण निर्मल आकाशरूपी अपने कारण में नित्य स्थित है, इसके कोई भी कर्म नहीं हैं ॥२३॥
188950
188951 ऐसी अवस्था के प्राप्त होने पर तो पूर्व कर्मों का प्रसंग ही नहीं है, ऐसा कहते हैं।
188952 प्राक्तन कर्म इसके है नहीं, आजकल यह कुछ कर्म नहीं करता, इस प्रकार इस संसारमें यह केवल विज्ञानाकाशरूप है ॥२४॥
188953
188954 यदि कोई कहे कि यदि यह कुछ भी कर्म नहीं करता, तो हम लोगों को यह प्राण क्रिया से युक्त एवं कायव्यापारवान् कैसे दिखलाई देता है, इस पर कहते हैं। । इसका प्राणव्यापार या कायिक कर्म जिसको हम लोग देखते हैं, उसको हम लोग ही अपनी अज्ञानजनित भ्रान्ति से देखते हैं, लेकिन इसकी उसमें सत्यताबुद्धि नहीं है ॥२५॥
188955
188956 तो उसको यह मेरा देह है, इत्यादि बुद्धि कैसे होती? इस पर कहते हैं।
188957 चैतन्यरूप स्तम्भ में चैतन्यरूपिणी प्रतिमा 'मेरा आकार परम पद से (ब्रह्म से) भिन्न है' ऐसी वासना करती हई-सी स्थित है। मेरा यह स्वरूप वासनामात्र ही है, वास्तविक नहीं है, ऐसी उसकी बुद्धि है, यह अर्थ है ॥२६॥
188958 जैसे जल में द्रवत्व (तरलता) है, जैसे आकाश में शून्यता है और जैसे वायुमें स्पन्दता (गति) है, वैसे ही परमार्थरूपसे आकाशभूत यह विप्र परमपदमें स्थित है। इसके न आधुनिक कर्म हैं, न संचित कर्म हैं और न प्राक्तन कर्म हैं, इसलिए यहाँ पर यह संसारका वशीभूत नहीं है । सहकारी कारणों का अभाव होने पर जो उत्पन्न होता है, वह अपने कारण से भिन्न नहीं होता, ऐसा अनुभव है। कारण न होने के कारण यह स्वयम्भू है। हे मृत्यो, न तो इसने पहले कर्म किये थे और न यह आज कर्म करता है, भला बताओ तो सही यह तुमसे कैसे आक्रान्त होगा ?॥२७-३१॥
188959
188960 यदि शंका हो कि अन्य जीव भी तो इसके व्यष्टिरूप ही हैं, फिर वे कैसे मृत्यु से गृहीत होते हैं? इस पर कहते हैं।
188961 जिस जीव का पृथिवी आदि से रचित देह ही मैं हूँ ऐसा निश्चय है, वह मूढ़ पार्थिव देह ही होता है, यह ब्रह्मा जिस समय सत्यसंकल्पबुद्धि से मृत्यु की कल्पना करेगा, उसी समय तुम उसको पकड़ सकते हो। पृथिव्यादिमय देहका ग्रहण न करने से यह आकाशज ब्राह्मण देहवान् (आकारवान्) नहीं है, अतएव जैसे आकाश कैसी ही मजबूत रस्सी क्यों न हो नहीं बाँधा जाता, वैसे ही इसका भी ग्रहण किया ही नहीं जा सकता ॥३२,३३॥

188962
188963
188964 विकाररहित शून्य का विकार, अजका जन्म एवं सत् पृथिवी आदि की असत्ता कही, उसको असंभाव्य समझता हुआ मृत्यु बोला। ___ भगवन्, शून्य से अज की (अजन्मा की) कैसे उत्पत्ति होती है, यह बात मुझे समझाइए तथा पृथिवी आदि कैसे हैं ? नहीं हैं तो कैसे नहीं है, यह भी आप मुझे समझाइए ॥३४॥
188965
188966 परब्रह्म को आकाश कहा गया है और पृथिवी आदि की जो असत्वोक्ति है, वह शून्यता के अभिप्राय से नहीं है, किन्तु कार्य की कारण से पृथक् सत्ता नहीं है, इस अभिप्राय से है और इसी प्रकार अजका जन्मकथन विवर्त के अभिप्राय से है, परिणाम के अभिप्राय से नहीं है, इस
188967 आशय को सूचित करते हुए यमराज बोले:
188968 यह आकाशज ब्राह्मण न कभी उत्पन्न हुआ और न कभी विनष्ट हुआ। चूँकि यह ब्राह्मण परमार्थरूप से केवल प्रकाशात्मक विज्ञानस्वरूप है, इसलिए यह सदा ज्यों-का-त्यों रहता है, कभी विकृत नहीं होता ॥३५॥
188969
188970 आदि और अन्त में तन्मात्रा का (प्रकाशात्मक विज्ञानमात्र का) परिशेष रहने से वही इसका स्वाभाविक सत्य रूप है, इस आशय से कहते हैं। __ महाप्रलय होने पर कुछ भी अवशिष्ट नहीं रहता, उस समय केवल शान्त जरारहित, अनन्तस्वरूप, शून्य, नित्य उदित, सूक्ष्म, उपाधिशून्य परब्रह्म ही स्थित रहता है। तदुपरान्त सृष्टि के आरम्भकालमें वासना और अदृष्ट से परिपूर्ण जीवकी अविद्या से, इसके विज्ञानमात्र होनेसे, इसके निकट विषयभावसे पर्वततुल्य (पर्वत के समान जिसका निवारण नहीं हो सकता) विराट्प या चतुर्मुखरूप देह इस नाम से कथन के योग्य स्थूलरूप कुछ स्फुरित होता है, उस समय उक्त अविद्या से ही हम लोग काकतालीयके समान अकस्मात् स्वप्न की नाईं मिथ्याभूत उस आकारको देखते हैं ॥३६-३८॥
188971 । ऐसी परिस्थिति में अन्य की दृष्टि से अध्यस्तदेह आदि से इसकी निर्विकल्पताकी क्षति नहीं है, ऐसा जो हमने पहले कहा था, उसमें कुछ भी आंच नहीं आई, इस अभिप्राय से कहते हैं।
188972 वही यह निर्विकल्प ब्राह्मण सृष्टि के आदि में निर्विकल्प चिदाकाशरूप अपने स्वरूप का अवलम्बन कर आकाश में स्थित है। इसका न तो शरीर है, न कर्म है, न इसमें कर्तृत्व है और न वासना है। यह शुद्ध चिदाकाश, विज्ञानघन और सर्वव्यापक है। यह केवल आकाशरूप
188973 और तेज से प्रकाशरूप-सा है। इसकी प्राक्तन वासनाएँ तनिक भी नहीं है ॥३९-४१॥
188974
188975 चित् की बहिर्मुख प्रवृत्ति वेदना है | वेदनामात्र की सर्वथा शान्ति होने पर प्रातिभासिकरूपवाला भी यह दिखलाई नहीं देता। वेदना की शान्ति कैसे होती है, ऐसी आशंका कर कहते हैं।
188976 अधिष्ठान तत्त्व के ज्ञान से विषय का बोध होने पर विषयज्ञानरूपवेदनाएँ भी जैसे चिदाकाश है, वैसे ही चिदाकाशरूप से रहती हैं॥४२॥
188977
188978 जहाँ पर चित्स्वभाव वेदनाओं का सहन नहीं होता, वहाँ पर पृथिवी आदि के सहन की संभावना कैसे हो सकती है, इसलिए उस पर तुम्हारे आक्रमण की आशा नहीं है, ऐसा कहते हैं।
188979
188980
188981 इसमें पृथिवी आदि का संभव कैसा, कहाँ से और कैसे हो सकता है अर्थात् इसमें पृथिवी आदिका संभव नहीं है, इसलिए हे मृत्यो, तुम इसके ऊपर आक्रमण करने के लिए प्रयत्न मत करो। कोई भी पुरुष कभी भी आकाश को पकड़ नहीं सकता। श्रीयमराज के वचन सुनकर मृत्यु को बड़ा आश्चर्य हुआ और वह अपने घर लौट गया ॥४३-४४॥
188982 __आकाशज ब्राह्मण इस दूसरे नाम से उक्त ब्रह्मा ही इस आख्यायिका से दर्शाया गया है और जगत् मिथ्या है-ये दोनों बातें मैंने जान लीं, इसकी सूचना द्वारा गुरु को प्रसन्न कर रहे श्रीरामचन्द्रजी बोले:
188983 भगवन्, आपने मुझसे आकाशज ब्राह्मण के नाम से स्वयम्भू, अज, एकात्मा, जीवसमष्टिरूप ब्रह्मा ही कहा, ऐसी मेरी धारणा है॥४५॥
188984 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्र, आपका कथन सत्य है, मैंने आपसे आकाशज विप्र के नाम से ब्रह्मा का ही कथन किया है। प्राचीन समय में इन्हीं के लिए मृत्युने यम के साथ संवाद किया था। मन्वन्तरमें जब कि सम्पूर्ण प्राणियों का संहार कर रहा सर्वभक्षी मृत्यु बलवान् हुआ तब उसने स्वयं ब्रह्माजी पर आक्रमण करने का उद्योग किया। उसी समय धर्मराज यम ने मृत्यु को शिक्षा दी ॥४६॥
188985
188986 मृत्यु ने ऐसे विषय में, जिसमें उसकी शक्ति काम नहीं कर सकतीथी, क्यों उद्योग किया? इस शंका पर व्यसनिता के कारण ही उसने उद्योग किया, ऐसा कहते हैं।
188987 जो पुरुष नित्य जिस कामको करता है, उसीमें उसकी प्रीति होती है । ब्रह्मा चिदाकाशस्वरूप, संकल्पशरीर और पृथ्वी आदि से रहितमूर्तिवाला है, उसका शरीर मनोमात्र है, भला उस पर आक्रमण ही कैसे हो सकता है ? ॥४७-४९॥
188988 जो चिदाकाश के समान चमत्कारवाला और चिदाकाश के समान अनुभव स्वरूप है, वह चिदाकाश ही है, उसमें न कारणता है और न कार्यता है। आकाश में जैसे इन्द्रनीलमणि से बना औंधा रक्खा हुआ महान् कड़ाही के आकार-सा पदार्थ पृथिवी आदि से रहित प्रतीत होता है और जैसे संकल्प से निर्मित पुरुष पृथिवी आदि से रहित प्रतीत होता है, वैसे ही यह स्वयम्भू (ब्रह्मा) भी पृथिवी आदि से रहित प्रकाशित होता है। जैसे निर्मल आकाश में मोती की माला एवं संकल्प और स्वप्न में नगर पृथिव्यादि रहित ही प्रकाशित होते हैं, वैसे ही स्वयंभू पृथिव्यादि रहित ही प्रकाशित होता है। केवल परमात्मा में न दृश्य है और न द्रष्टा है, केवल चिन्मात्रस्वभावता ही है तथापि यह स्वयम्भू नाम से प्रकाशित होता है। यह संकल्पमात्र मन ही ब्रह्मा कहा जाता है, यही संकल्पाकाश पुरुष ब्रह्मा है, इसमें पृथ्वी आदि विद्यमान नहीं हैं ।।५०-५४॥
188989 ___ यदि कोई कहे कि निराकार संकल्प की पुरुषाकारता कैसे हो सकती है ? तो इस पर कहते हैं।
188990 जैसे चित्रकार के अन्तःकरण में स्थित चित्र देहरहित होने पर भी प्रतिमाकार प्रतीत होता है, वैसे ही चिदाकाश के स्वच्छ प्रतिबिम्ब का ग्राहक मन ब्रह्माकार प्रतीत होता है। भाव यह कि पहले चित्रकार अपने अन्तःकरण में एक प्रकार की चित्रप्रतिमा का संकल्प द्वारा निर्माण कर लेता है। तदनन्तर वैसा ही उसका बाहर चित्रण कर रहे चित्रकार के अन्तःकरणमें स्थित
188991
188992 संकल्पित चित्रप्रतिमा देहरहित होती हुई भी चित्रप्रतिमा के आकार से भासित होती है, वैसे ही चिदाकाश के प्रतिबिम्ब का ग्राहक स्वच्छ मन प्रजापति के (ब्रह्मा के) रूप से भासता है॥५५॥
188993 ___मन का स्वयम्भू के आकार में परिणाम वास्तविक नहीं है, किन्तु शुद्ध ब्रह्म ही अज्ञान से
188994 उस प्रकार विवर्त को प्राप्त होता है, यह कहते हैं।
188995 आदि, मध्य और अन्त रहित चिदाकाशरूप अद्वितीय ब्रह्म ही अपने संकल्प के कारण स्वयम्भूयों आकारवान्-सा तथा पुरुष-सा भासित होता है, वास्तवमें तो वन्ध्यापुत्र के समान उसका शरीर नहीं है ॥५६॥
188996
188997 दूसरा सर्ग समाप्त
188998 तीसरा सर्ग ब्रह्मा स्वयं मनोरूप है और उसका संकल्परूप यह जगत् है,
188999 इसलिए यह मनोराज्य के समान असत् ही है। 'मनोमानं च संकल्पः पृथ्व्यादिरहिताकृतिः।' इस प्रकार पीछे (यो.वा. ३-२-४९) कही गई रीति से ब्रह्मा को यदि मनोरूप मानें, तो मन के वासनासमूहरूप होने से 'प्राक्तनं वासनाजालं किंचिदस्य न विद्यते' (यो.वा.३-२-४१) यह कथन असंगत होगा, ऐसा समझ रहे श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : __ हे ब्रह्मन्, आपने जो ब्रह्माका मन शुद्ध पृथिवी आदि से रहित कहा, वह वैसा ही प्रसिद्ध है। परन्तु इस विषयमें शंका यह होती है कि यदि पृथिवी आदि से रहित मन ब्रह्मा है, यह सत्य है, तो जैसे आपके, मेरे, अन्य पुरुष के और पशु आदि के शरीर में पूर्वस्मृति कारण है वैसे ही ब्रह्मा के शरीर में पूर्वशरीर के त्याग के समय उत्पन्न स्मृति कारण क्यों नहीं है ? क्योंकि यं यं वाऽपि स्मरन् भावम्' इत्यादि स्मृति है। यदि ब्रह्मा के शरीर में प्राक्तन स्मृति है, तो प्राक्तन संस्कार और देह आदि का, जो उसकी उत्पत्ति के आधार हैं, वारण नहीं किया जा सकता॥१,२॥

189000
189001 ठीक है, पूर्व देह आदि की सिद्धि होने पर उससे अनुभूत को विषय करनेवाली स्मृति ब्रह्मा के शरीर में कारण होगी, पर पूर्व शरीर आदि की ही सिद्धि नहीं होती, ऐसा श्रीवसिष्ठजी
189002 कहते हैं। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, जिसका पूर्व जन्मों में उपार्जित कर्मों से युक्त पूर्व शरीर है, इस जन्म में उसी को संसारस्थिति की कारणभूत स्मृति हो सकती है। जब कि ब्रह्मा का प्राक्तन (पूर्वजन्म में उपार्जित) कर्म तनिक भी नहीं है, तो उनको पूर्वजन्म की स्मृति कहाँ से और कैसे होगी? ॥३,४॥
189003
189004 शंका : 'तद्धतल्लोकजिदेव' (वह यह प्राणदर्शन कर्मरहित यानी केवल भी लोकका साधन ही होता है) इत्यादि श्रुतियों से और जैसा संकल्पवाला इस लोकमें पुरुष होता है वैसा ही वह यहाँ से मरकर होता है, ऐसी व्यवस्था देखी गई है ऐसा जाननेवाला पुरुष क्रतु (अविचल अध्यवसाय) करे।' यों श्रुति में प्रदर्शित क्रतुन्याय से यह प्रसिद्ध है कि हिरण्यगर्भ का पद कर्म
189005
189006
189007 और उपासना के समुच्चय का फल है, फिर हिरण्यगर्भ की प्राक्तन देह की वासनाएँ नहीं है, यह कथन तथा हिरण्यगर्भ का मनोमय देह पृथिव्यादिमय नहीं है, यह कथन कैसे घट सकता है? क्योंकि 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' (हे सोम्य, मन अन्न का विकार है) इस सिद्धान्त से भी विरोध होता है।
189008 समाधान : ठीक है, अज्ञानी की दृष्टि से ही पूर्व देहकी वासनाओं की एवं मनकी अन्नमयता की प्रतीति होती है। परन्तु यन्मदन्यन्नास्ति कस्मानु बिभेमीति' (जब मुझसे अन्य कोई नही है तब मैं किससे डरूँ), 'ज्ञानमप्रतिधं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ।' (जिस प्रजापतिका अप्रतिबद्ध ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य और धर्म स्वाभाविक है।) इत्यादि श्रुति और स्मृति में प्रसिद्ध उसकी तत्त्वदृष्टि से तो भूत, वर्तमान और भविष्यत् प्रपंच न था, न है और न होगा यों जगत् का त्रैकालिक बाध होने के कारण उसमें पूर्व देह की वासना नहीं है, यह कहा गया है। बाधित की अनुवृत्ति होती है, इस पक्ष में तो मनमें और मनोमय ब्रह्मा के शरीरमें, जले हुए वस्त्रमें तन्तुमयता समान पृथिव्यादिमयता पूर्व की नाईं नहीं है, इसलिए कोई विरोध नहीं है। जब अबाधित अज्ञान के संकल्प से जनित नगर आदिकी सत्यता या भौतिकता नहीं है, तब तत्त्वज्ञान से बाधित तथा अनुवृत्त ब्रह्मा के मन के संकल्प से उत्पन्न विश्वकी सत्यता तथा भौतिकता नहीं है, इसमें तो कहना ही क्या? इस अभिप्राय से आगे कहे जानेवाले जगत् के मिथ्यात्व में उपायभूत होने के कारण तत्त्वदृष्टिका अवलम्बन कर ही प्राक्तन देह की वासनाओं का अपलाप किया गया है, यह भाव है।
189009 इसलिए ब्रह्मा का शरीर पृथिवी आदि कारण से शून्य है अथवा जीवका चित्त ही उसका एकमात्र कारण है। वह अपने कारण चिद्घन परब्रह्म परमात्मा से अभिन्न, स्वयम्भू और स्वयं आत्मरूप है। हे श्रीरामजी, इस स्वयम्भू ब्रह्मा की आतिवाहिक देह ही (5) है, अजन्मा की आधिभौतिक (स्थूल भूतों से उत्पन्न) देह हो ही नहीं सकती॥५,६॥
189010 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, सम्पूर्ण भूतों के (प्राणियों के) एक आतिवाहिक और दूसरा आधिभौतिक यों दो शरीर हैं, किन्तु ब्रह्मा का केवल आतिवाहिक शरीर ही क्यों है ? ॥७॥
189011 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, कारणयुक्त (पंचीकृत भूतों से उत्पन्न देह आदि से युक्त) सभी प्राणियों के आतिवाहिक और आधिभौतिक ये दो शरीर हैं, कारण न होने से (पंचीकृतभूतरूप कारण न होने से) अजन्मा हिरण्यगर्भ का केवल एक आतिवाहिक ही शरीर है ॥८॥
189012
189013 इसी बात को दूसरे प्रकार से कहते हैं।
189014 एक अज (हिरण्यगर्भ) सम्पूर्ण भूतों का परम कारण है। उसका कोई कारण नहीं है, इससे वह आतिवाहिकरूप एक देहवाला है, आतिवाहिक और आधिभौतिकरूप दो देहोंवाला नहीं है। प्रथम प्रजापति (ब्रह्मा) का भौतिक शरीर नहीं है। भौतिक शरीर न होने से इसका केवल आतिवाहिक ही शरीर है, अतः वह केवल चिदाकाशस्वरूप है, कारण कि आरोपित पदार्थ का
189015 म अतिवहन में-अर्चिरादि तथा धूमादि मार्ग से अन्य लोक में पहुँचाने में दक्ष हम लोगों के लिंग शरीर के सदृश, शरीर आतिवाहिक है।
189016 अधिष्ठान से अतिरिक्त स्वरूप नहीं होता ॥९,१०॥
189017
189018 यों उसके संकल्प से कल्पित जगत् भी उसका अधिष्ठानभूत चैतन्यमात्र ही है, यह अर्थ सिद्ध हुआ, यों कहने की इच्छा से कहते हैं। __ हे रामजी, पृथिवी आदि से शून्य, संकल्पमात्रशरीर चिदाकाशरूप आदि प्रजापति ने विविध प्रजाओं की सृष्टि की। वे प्रजा ब्रह्मा के संकल्प से अतिरिक्त कारणों से उत्पन्न नहीं हुई है, अतः वे भी चिदाकाशस्वरूप हैं। जिस उपादान कारण से जो उत्पन्न हुआ है वह तद्रूप ही होता है, यह बात कनककुण्डल आदि में सभीके द्वारा अनुभूत है॥११,१२॥
189019
189020 यों जगत् की ब्रह्ममात्रता सिद्ध हुई, यह भाव है। इससे जीवकी भी ब्रह्ममात्रता सिद्ध हुई, यह कहते हैं।
189021 चूँकि चित्तोपाधि जीव चित्तभ्रान्ति से चित्तमात्र होकर भी परमार्थरूप से निर्वाणमात्र परमबोधरूप चिदाकाश ही है, इसलिए वह भौतिक पुरुषता को प्राप्त नहीं होता । संकल्प शरीर यह ब्रह्मा संसारमें व्यवहार करनेवाले सम्पूर्ण भूतों में पहला प्रतिस्पन्द है, इसीसे ही अहंभाव का उदय हुआ है। इस प्रथम प्रतिस्पन्द से अभिन्न स्वरूपवाली (इससे उत्पन्न स्थूल प्रपंच के एतद्रूप होने से अभिन्न स्वरूपवाली) यह सृष्टि वायु से स्पन्द की सृष्टि की नाईं फैली हुई है। यह दृश्यमान सृष्टि प्रातिभासिक आकारवाले ब्रह्मा से उत्पन्न है, अतः प्रातिभासिकरूप है, फिर भी लोगों की दृष्टि में सत्यरूप से प्रतीत होती है। अथवा परमार्थरूप से चिन्मात्र आकारवाले ब्रह्मा से उत्पन्न चिन्मात्र आकारको धारण करती हुई भी यह सृष्टि जड़प से प्रतीत होती है। असद् वस्तु जो सत्यरूप से प्रतीत होती है, उसमें दृष्टान्त है-स्वप्नके अन्दर हुए दूसरे स्वप्न में स्त्रीका समागम । जैसे स्वप्न में स्त्रीसमागम का यदि स्वप्न देखा जाय,तो उससे धातुपात होता है, वैसे ही व्यवहार और प्रयोजन की सिद्धि की दृष्टि से असत्य पदार्थमें सत्यतुल्य व्यवहार हो सकता है। अतएव स्वप्न में स्त्रीसमागम-स्वप्न के सर्वथा असत्य होने पर उससे जैसे सत्य के समान प्रयोजन निष्पन्न होता है, वैसे ही प्रतिभासमात्र आकारवाले ब्रह्मा से उत्पन्न प्रतिभासरूपी यह सृष्टि भी सत्य के तुल्य प्रयोजन को सिद्ध करती है। जिसका शरीर पृथिवी आदिमय नहीं है और जो चिदाकाशरूप एवं शरीर रहित है,वह भूतों का अधिपति ब्रह्मा भ्रान्तिवश पुरुषाकृति एवं सदेह-सा प्रतीत होता है। ब्रह्माके दोरूप हैं-एक संवित्-रूप जो कि पारमार्थिक है और दूसरा संकल्परूप जो भ्रान्ति से है। यों संवित् और संकल्परूप ब्रह्मा परमार्थरूप से उदित नहीं होता और भ्रान्ति से उदित होता है। स्वरूपस्थिति जगत् की सत्ताके समान अविद्याके अधीन नहीं है, इसलिए न तो उसका उदय होता है और न विनाश ही। संकल्पपुरुष पृथिवी से रहित आकारवाला केवल चित्तमात्रशरीर ब्रह्मा ही तीनों जगतों की स्थिति का कारण है। उक्त ब्रह्मा का यह संकल्प प्राणियों के कर्मों के अनुसार जिस जिस प्रकार से विकास को प्राप्त होता है, जैसे कि आपका मन पर्वत के आकार को प्राप्त होता है, वैसे ही यह चैतन्यात्मा उसी प्रकार से प्रतीत होता है। भाव यह कि जब मन पर्वतभाव में होता है, तब पर्वताकार प्रतीत होता है, वैसे ही ब्रह्मा का संकल्प प्राणियों के कर्मों के अनुसार
189022
189023
189024 जब जिस प्रकार से विकसित होता है तब चिदात्मा वैसा प्रतीत होता है॥१३-२१॥
189025
189026 यदि ऐसा है, तो सब पदार्थों में संकल्पमय पर्वत से विलक्षण आधिभौतिकत्व, अर्थक्रियाकारित्व आदि का अनुभव कैसे होता है ? इस पर कहते हैं। __ अपने स्वरूप के दृढ़ विस्मरण और आतिवाहिक भाव के विस्मरण से आतिवाहिक ही सर्वथा असत्य पिशाच की नाईं आधिभौतिकरूप से प्रतीत होता है। जैसे कि पिशाच वास्तव में सर्वथा असत् होता हुआ भी भ्रमवश आकारवान्-सा प्रतीत होता है, वैसे ही लोगों को स्वरूप की दृढ़ विस्मृति से आतिवाहिक ही आधिभौतिकरूप से प्रतीत होता है ॥२२॥
189027
189028 तब तो ब्रह्मा को भी, हम लोगों की नाईं, आतिवाहिकभाव विस्मृत क्यों नहीं होता ? इस पर कहते हैं।
189029 यह ब्रह्मा का रूप मायाशबल ब्रह्म की प्रथमता (सम्पूर्ण स्थूल प्रपंच की अपेक्षा कारणभूत सूक्ष्मभूतता) है, सत्यसंकल्प होने के कारण उनमें स्वसंकल्प से वैसे ही प्रत्यक्ष आविर्भूत रहता है, अतः अन्धकार से आच्छादित न होने के कारण शुद्ध संवित्रुप प्रजापति को आतिवाहिक भाव की विस्मृति नहीं होती। इसलिए ब्रह्मा को आधिभौतिक से उत्पन्न हुई मृगतृष्णा के समान असत्य जड़तारूपी भ्रम देनेवाली पिशाचिका उत्पन्न नहीं होती॥२३,२४॥
189030 जब ब्रह्मा ही मनोमात्र है, पृथिवी आदिमय नहीं है, तब उससे उत्पन्न हुआ यह विश्व भी मनोमात्र ही है, जो जिससे उत्पन्न होता है, वह तद्रूप ही होता है, यह न्याय प्रसिद्ध है॥२५॥

इस प्रकार 'अन्नेन सोम्य शुगेनापो मूलमन्विच्छ' (हे सौम्य, अन्नरूप कार्य से कारण जल को खोजो) इस श्रुति में प्रदर्शित न्याय से जगत् मनोमात्र है और मन ब्रह्ममात्र है, इस प्रकार अद्वैत ब्रह्म फलित हुआ, ऐसा कहते हैं।
चूँकि अज के सहकारी कारण नहीं है, इसलिए उससे उत्पन्न हुए विश्व के भी कोई सहकारी कारण नहीं है। यहाँ पर कारण से कार्य में कोई भी वैचित्र्य नहीं है, इसलिए जैसे शुद्ध कारण है, वैसे कार्य भी शुद्ध ही है, ऐसा निश्चित हुआ॥२६-२७॥

इस प्रकार भेदक न होने के कारण कार्यकारणभाव के न होने से जगत् ब्रह्मस्वरूप ही है, यह सिद्ध हुआ, ऐसा कहते हैं।
इस विश्व में कार्यकारणता की तनिक भी उपपत्ति नहीं होती। जैसा परब्रह्म है, ठीक वैसे ही तीनों जगत हैं। द्रवत्व से अभिन्न स्वरूपवाले जलसे जैसे द्रवत्व का विस्तार होता है, वैसे ही मनोरूपता को प्राप्त हुए ब्रह्मा द्वारा जगत् से अभिन्न शुद्ध आत्मा से जगत् का विस्तार किया जाता है। जैसे असत् संकल्पनगर की मन से ही कल्पना होती है और जैसे असत् गन्धर्वनगर की मन से ही कल्पना होती है, वैसे ही यह असत्प समस्त विश्व केवल मन से ही कल्पित है ॥२८-३०॥

इस प्रकार जगत् के ही बाधित होने पर तत्त्वज्ञों को देह आदि में आधिभौतिकत्व की प्रतीति नहीं हो सकती, ऐसा कहते हैं।
जैसे तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में रस्सी में सर्पता नहीं है, वैसे ही इस जगत् में आधिभौतिकता

नहीं है। फिर प्रबुद्ध वे ब्रह्मा आदि आधिभौतिक देह आदि में कैसे रह सकते हैं? अर्थात् उनके
आधिभौतिक देह आदि नहीं है, इसमें तो कहना ही क्या है ? ॥३१॥

कैमुतिकन्याय से भी उक्त अर्थ को दृढ़ करते हैं।
ज्ञानी का आतिवाहिक (प्रातिभासिक) शरीर भी नहीं है, फिर उसकी आधिभौतिक देह का कथन कैसे हो सकता है ? ब्रह्मा के आकार को धारण करनेवाले मन नामक मनुष्य का मनोराज्य यह जगत् सत्यरूप-सा स्थित है। मन ही ब्रह्मा है, वह संकल्पात्मक अपने शरीर को विपुल बनाकर मन से इस जगत् की रचना करता है। ब्रह्मा मनःस्वरूप है और मन ब्रह्मस्वरूप है, मनमें पृथिवी आदि नहीं है। मन से पृथिवी आदि आत्मा में अध्यस्त हैं। कमलगट्टे के अन्दर कमलकी लता के समान हृदय के अन्दर सम्पूर्ण दृश्य पदार्थ विद्यमान हैं। (यदि कोई कहे कि पहले श्लोक से मन में पृथिवी आदि नहीं है, ऐसा कहा और इस श्लोक से मन में दृश्य पदार्थ हैं, ऐसा कहा, यों परस्पर विरुद्ध कैसे कहते है, तो इस पर कहते हैं।) चूंकि मन और दृश्य तथा इन दोनों का द्रष्टा अर्थात् साक्षीभूत आत्मा-इन दोनों का विवेक (पार्थक्य) किसीने कभी नहीं किया। जबतक उनका विवेक न किया जाय, तब तक अज्ञान का उच्छेद न होने से मनमें दृश्यवर्ग है ही, इसलिए ऐसा कहा है। अथवा मन और दृश्यदर्शन-इन दोनों का अभी उच्छेद नहीं हुआ है, इसलिए वैसा कहा गया है। निष्कर्ष यह निकला कि मनका उच्छेद ही दृश्यदर्शन का उच्छेद है। जैसे आपके हृदय में मनोराज्यबुद्धि अपने अनुभव से ही देखी गई है और जैसे स्वप्न तथा संकल्प आपके हृदयमें अपने अनुभवसे ही देखे गये हैं, वैसे ही आपके हृदय में दृश्यभू (दृश्यवर्ग) है। इसलिए जैसे चित्त द्वारा कल्पित पिशाच बालक को मार देता है, वैसे ही दृश्यरूपिणी रूपिका (पिशाची) इस द्रष्टा को मार देती है यानी स्वरूप से भ्रष्ट कर देती है ॥३२-३८॥

यदि सम्पूर्ण दृश्य हृदय में है, तो अभी सबको उसका अनुभव क्यों नहीं होता? इस पर कहते हैं। _ जैसे बीज के भीतर स्थित अंकुर देश और काल से अपने को प्रकाशित करता है, वैसे ही दृश्यबुद्धि भी देश और काल से अपने स्वरूप को प्रकाशित करती है ॥३९॥

यदि कोई कहे कि महान् प्रयास से दृश्यका मिथ्यात्व क्यों सिद्ध करते हो? उसके सत्य होने पर क्या क्षति है ? इस पर कहते हैं। _यदि दृश्यरूप दुःख सत् हो तो उसकी कभी शान्ति नहीं होगी, दृश्य की यदि शान्ति नहीं होगी, तो बौद्धों में केवलत्व की (मोक्ष की) सिद्धि नहीं होगी। दृश्य का अभाव होने पर बौद्धों में बोद्धृभाव स्थित भी हो, तो भी वह निवृत्त हो जाता है फिर मिथ्याभूत की निवृत्ति के विषय में तो कहना ही क्या है ? बौद्धों की केवलता को ही विमोक्ष कहते हैं ॥४०॥

तीसरा सर्ग समाप्त

चौथा सर्ग _ मुनिश्रेष्ठ श्रीवसिष्ठजी के उपदेश को सुनने के उपरान्त सभा का विसर्जन,
रात्रिके कृत्य, प्रातःकाल पुनः सभा में आगमन तथा चित्त के स्वभाव का वर्णन । श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : वत्स भरद्वाज, जब कि महामुनि श्रीवसिष्ठजी अपनी ज्ञानगर्भित एवं उत्कृष्ट वाणी से यों उपदेश दे रहे थे, उनके उपदेशको सुनने के लिए सब लोग एकाग्रचित्त और मौन साधे थे। उपदेश सुनने में सब लोग ऐसे लीन हो रहे थे कि किसीका कोई अवयव हिलता-डुलता ही न था, अतएव आभूषणों में लगे हुए घुघरूओं का शब्द शान्त था; पिंजड़े में बैठे सुग्गे, कबूतर, आदि पक्षियोंने भी अपनी स्वाभाविक क्रीड़ा (चहकना आदि) छोड़ दी थी। विलासपरायण रमणियाँ अपने हाव, भाव आदि विलासों को भूलकर प्रस्तरप्रतिमाओंकी नाईं बैठी थीं। राजभवनमें रहनेवाले सभी प्राणी चित्रभित्ति में लिखे हुए चित्र की नाईं निश्चल होकर बैठे थे। केवल दो घड़ी दिन शेष रह गया था, उस समय का प्रकाश बड़ा भला लगता था। जैसे-जैसे सूर्य की किरणें कम होती जाती थीं वैसे-वैसे लोग भी अपना दैनिक कामकाज कम कर रहे थे। मानों महर्षि के उपदेश को सुनने के लिए आई हुई, विकसित कमलों की सुगन्धि से सराबोर, मन्द-मन्द सायंकाल की शीतल वायु बह रही थी। महर्षिजीसे जो उपदेश सुना था, मानों उसको मननपूर्वक खूब अभ्यस्त करने के लिए सूर्य दिन की रचना के लिए स्वीकृत अपने भ्रमण का परित्याग कर जनशून्य एकान्त अस्ताचल के शिखर को चले गये थे। ज्ञानगर्भित उपदेश के सुननेसे उत्पन्न हुई अन्तःकरणको शीतल करनेवाली शान्ति के समान वनभूमियों में तुषारपात से अविषमता हो गई थी। भाव यह कि तुषार गिरने से सम्पूर्ण व्यापार छोड़ दिये थे। उस समय सभी वस्तुओं की छाया लम्बी हो गई जिससे मालूम होता था कि सभी वस्तुओंकी छाया अपनी गर्दन ऊँची कर मानों श्रीवसिष्ठजी के उपदेश को सुन रही हैं॥१-९॥
- इसी समय द्वारपाल सभा में आकर बड़े विनम्रभाव से महाराज दशरथ से बोला : देव स्नान, ब्राह्मण पूजा आदि का समय बहुत बीत चुका है ॥१०॥

तदुपरान्त श्रीवसिष्ठजी ने अपनी मधुर वाणीका उपसंहार कर महाराज से कहा : महाराज, आज आप लोग इतना ही सुनिए; शेष कल प्रातःकाल कहूँगा। - ऐसा कहकर वे मौन हो गये। उनके वचन को सुनकर राजाने 'तथास्तु' कहकर अपने ऐश्वर्य की वृद्धि की कामना से पुष्प, अर्घ, दक्षिणादान और यथायोग्य सम्मान द्वारा आदरपूर्वक देवता, ऋषि और मुनियों के साथ सम्पूर्ण ब्राह्मणों की पूजा की। तदुपरान्त राजवृन्द और मुनिमण्डली के साथ सारी सभा उठ खड़ी हुई। निःस्पृह मुनियों ने राजा द्वारा दिये गये बहुमूल्य रत्नों की उपेक्षा कर दी थी, अतएव वे मण्डलाकार आवृत्त थे। परस्पर के अंगों की धक्काधुक्की से लोगों के बाजूबन्ध और कड़े ठनक रहे थे। सब लोगों के वक्षःस्थल और स्तनान्तर हार तथा सुवर्णजड़ित रेशमी वस्त्रोंकी कान्ति से विभूषित थे। बोल रहे केशों के सदृश शेखर (सिर में तिरछी पहनी गई माला) के

मध्य में पहले विश्रान्त और इस समय प्रबुद्ध भँवरों की मधुर ध्वनि से लोगों का सिर 'धु घु' शब्दवाला हो रहा था। सुवर्ण के आभूषणों की कान्ति से लोगोंने दिशाओं को सुवर्णमय बना दिया था। चित्त में स्थित महामुनि की वाणी के अर्थ से सबकी चित्तवृत्तियाँ शान्त थी। उन सभ्यों में से जो आकाशचारी थे,वे आकाशको गये और भूलोकवासी थे वे भूमि में गये। सबने अपने-अपने घरों में जाकर दैनिक कृत्य किये । इसी बीच में जैसे यौवनमध्यस्था नारी जनकोलाहल के निवृत्त होने पर धीरे-धीरे पतिगृह में गई हुई दिखलाई देती है, वैसे ही जनसम्पर्क से शून्य काली रात्रि दिखाई दी। श्रीसूर्य भगवान् अन्य देश को प्रकाशित करने के लिए चले गये, कारण कि सर्वत्र प्रकाश करना ही सत्पुरुषों का व्रत है ॥११-२०॥
फूले हुए पलाश के वनों से पूर्ण वसन्तशोभा के समान उदित हुई तारागणों को धारण करनेवाली सन्ध्या चारों ओर से उद्भूत हो गई। जैसे निर्मल चित्तवृत्तियाँ निद्रासे आवृत्त चित्त में लीन हो जाती हैं, वैसे ही पक्षी आम, कदम्ब आदि वृक्षों की चोटियोंमें तथा ग्राम के मन्दिरों में और घरों में लीन हो गये ॥२१,२२॥
कुछ-कुछ, केसर की कान्ति के समान सुनहली सूर्य की कान्ति से सुशोभित मेघखण्डरूपी पीले वस्त्रवाला तारारूपी हार तथा श्रीसे युक्त पूर्वोक्त अस्ताचल सूर्य की कान्ति से विभूषित मेघों से युक्त एवं हार और श्री से युक्त अतएव समान धर्मवाले आकाश में प्रविष्ट

हो गया । जैसे पीतवस्त्रधारी हार और लक्ष्मी से युक्त श्रीविष्णु भगवान आवरणरहित तथा अपने अनुरूप ध्यान करनेवाले जनों के हृदयाकाश में प्रवेश करते हैं, वैसे ही अस्ताचल ने भी आकाशमें प्रवेश किया। समासोक्ति से यह भी प्रतीत होता है कि सन्ध्या के समय भगवान् का ध्यान करना श्रेष्ठ है। सन्ध्यादेवी के पूजा लेकर चले जाने पर मूर्तिमान् वेतालों की भाँति भीषण अन्धकार चारों ओर छा गया । तुषारकणवाही, वृक्षों के कोमल कोमल पत्तों को अनायास हिलाता हुआ और चारों ओर आस-पास विकसित कुमुदोंको सूचित करता हुआ मन्द, सुगन्ध और शीतल पवन बहने लगा। चारों ओर व्याप्त निबिड़ अन्धकाररूपी केशों से युक्त, कुहरे से आच्छन्न होने के कारण विधवा दिशाएँ लम्बायमान और गाढ़ अन्धकारके समान काले केशवाली तथा सदा रोने के कारण जिनके नेत्रकी तारिका स्फुट नहीं है, ऐसी विधवा स्त्रियों के समान परम अन्धकार (निपट अन्धेपन) को प्राप्त हो गई। तदुपरान्त चाँदनीरूपी दूधके प्रवाह से सम्पूर्ण भुवन को लबालब भर रहा अमृतमयमूर्ति चन्द्रमारूपी क्षीरसागर आकाशमें आया। जैसे राजाओंके चित्तसे, जिसने ज्ञानगर्भित उपदेशवाणियाँ सुनी थी, अज्ञता भागकर कहीं चली गई वैसे ही चन्द्रोदय से गाढ़ अन्धकार की राशियाँ भाग कर कहीं अदृश्य हो गई । जैसे श्रीवसिष्ठजी द्वारा उपदिष्ट विचित्र अर्थों ने श्रोताओं के चित्त में विश्राम लिया वैसे ही सम्पूर्ण ऋषि, मुनि, ब्राह्मण और राजाओं ने अपने-अपने निवासस्थानों में विश्राम किया। तदुपरान्त गाढ़ अन्धकार से परिपूर्ण अतएव यमराज (काल) के शरीर के सदृश काली रात्रि चली गई और उनके निवासस्थानों में कुहरे से सराबोर प्रातःकाल ने पदार्पण किया। आकाश में देदीप्यमान तारे प्रातःकाल के पवन से हरी गई पुष्पवृष्टियों की नाईं छिप गये और महात्माओं के मन में नूतन उत्पन्न हुई विवेकवृत्ति की नाईं अपनी कान्ति से लोगों के

189064

189065

189066 नयनों को खोलनेवाले श्रीसूर्यभगवान् ने दर्शन दिये । केसर की कान्ति के सदृश कुछ कुछ विचित्र सूर्य की सुनहली किरणों से विभूषित मेघखण्डरूपी पीतवस्त्र धारण किया हुआ उदयाचल सूर्य की अरूण कान्ति से विभूषित आकाशमें प्रविष्ट हो गया। प्रातःकाल का कृत्य समाप्त कर सभी स्वर्गवासी और भूलोकवासी अतीत दिन के ही क्रम से फिर सभास्थान में आये। जिस क्रम से पूर्वदिन लोग बैठे थे उसी क्रम से सारी सभा बैठी और जैसे वायु से रहित पद्मों से पूर्ण तालाब निश्चल रहता है, वैसे ही वह सभा बातकी बात में निश्चल और नीरव हो गई। तदुपरान्त कथा के प्रसंग का अवलम्बन कर श्रीरामचन्द्रजी ने मधुर वाणी से वक्ताओं में श्रेष्ठ महामुनि श्रीवसिष्ठजी से कहा : भगवन्, मन का स्वरूप कैसा है, यह मुझको बतलाइए, क्योंकि मन से यह सम्पूर्ण लोकमंजरी बनी है ॥२३-३७॥

189067 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे शून्य और जड़ आकारवाले भूताकाश का नाममात्र के सिवा कोई रूप नहीं है, वैसे ही शून्य और जड़ आकारवाले इस मन का कोई भी रूप नहीं दिखाई देता। अतएव मन के कार्य सम्पूर्ण पदार्थों में 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इत्यादि श्रुति से प्रतिपादित मिथ्यात्व की उपपत्ति होती है, यह भाव है ॥३८॥

189068

189069 मन की आकाशतुल्यता का ही उपपादन करते हैं।

189070 हे रामजी, प्रस्तावित मन क्या बाहर ओर क्या हृदय में कहीं पर भी सद्रूप से विद्यमान नहीं है। किंतु, जैसे आकाश सर्वत्र विद्यमान है, वैसे ही इसको भी सर्वत्र स्थित जानो। मृगतृष्णा में (प्यासे मृगों को मरुस्थल में सूर्य की किरणों में) प्रतीत होनेवाले जलकी नाईं मिथ्या वह जगत् मन से उत्पन्न हुआ है। इसका स्वरूप क्षणभर के संकल्प से दूसरे चन्द्रमा के भ्रम की नाईं भ्रमात्मक ही है अर्थात् भ्रमज्ञान ही उसका आकार है ॥३९,४०॥

189071

189072 यद्यपि परमार्थरूप से मन है ही नहीं, तथापि शास्त्रीय व्यवहार के लिए कल्पित उसका रूप कहते हैं।

189073 प्रत्यक्षस्थल में सामने विद्यमान और स्मरण आदि परोक्षस्थलमें अविद्यमान पदार्थ का जो दृश्यरूप-भान सब लोगों को होता है, वही मन है। जो पदार्थ का भान होता है, वही मन कहा जाता है, उससे अतिरिक्त मन नामक कोई भी वस्तु कदापि नहीं है ॥४१,४२॥

189074

189075 भाव यह कि निराकार चित् का जो पदार्थाकार अध्यास है, वही मन है। सामान्य वृत्तियों से उसका लक्षण कहकर असाधारण वृत्ति से भी उसका लक्षण कहते हैं।

189076 हे श्रीरामजी, संकल्प को ही आप मन जानिये। जैसे द्रवत्व से जल का और जैसे वायु से स्पन्द का भेद नहीं किया जा सकता । वैसे ही संकल्प से मन का भेद नहीं किया जा सकता ॥४३॥

189077

189078 उक्त बात को ही विषयभेदव्यवस्था के प्रदर्शन द्वारा दृढ़ करते हैं।

189079 हे श्रीरामजी, जिस विषय का संकल्प होता है, उसमें मन संकल्परूप से स्थित रहता है, अर्थात् जो संकल्प है वही मन है । संकल्प और मनका कदापि किसी से भेद नहीं किया गया है ॥४४॥

189080

189081

189082 यदि कोई कहे कि चित्से संवलित वृत्ति ही पदार्थभान कहा जाता है, ऐसी परिस्थिति में चित् के सत्य होने पर चिद्घटित मन कैसे मिथ्या है ? तो इस पर कहते हैं।

189083 पदार्थभान मिथ्याविषयाकार होने से मिथ्या अथवा चित्संवलित होने से सत्य आपकी विवक्षा के अनुसार भले ही हो, इसमें हमारा कुछ भी आग्रह नहीं है। मन केवल संकल्परूप ही है। जैसे संकल्परूप मन है, वैसे ही मन की समष्टि भी संकल्पस्वभाव ही है, वही सृष्टिकर्ता ब्रह्मा है ॥४५॥

189084

189085 यदि सर्वपदार्थाकार मन ही ब्रह्मा की देह है,तो उसकी अन्य स्रष्टव्य वस्तु ही क्या रही, इस शंका पर कहते हैं।

189086 आतिवाहिक देहरूपी (संकल्पमय देहरूपी) ब्रह्मा लोकमें मन कहा गया है, वही सूक्ष्म भूतों के ही मिश्रण से पंचीकरण द्वारा आधिभौतिक बुद्धिका (स्थूल देहज्ञान का) आधान करता है, यही उसका कर्तृत्व है ॥४६॥

189087 अविद्या, संसार, चित्, मन, बन्धन, मल, तम-ये सब दृश्य के पर्यायवाची शब्द हैं, ऐसा विद्वान् लोग कहते हैं ॥४७॥

189088 दृश्य से अतिरिक्त मन का कुछ भी स्वरूप नहीं है, यदि उत्पन्न दृश्य ही अविद्या और मन है, तो उनकी अनादिता कैसी? इस पर कहते हैं। यह दृश्य उत्पन्न ही नहीं हुआ है, ऐसा मैं आगे कहूँगा । जैसे कमलगट्टे के अन्दर कमल लता स्थित रहती है, वैसे ही महाचैतन्यरूप परमाणु के अन्दर यह जगत् स्थित है। जैसे प्रकाश का आलोक स्वभाव है, जैसे वायु का चांचल्य स्वभाव है

189089 और जैसे जल का द्रवत्व स्वभाव है, वैसे ही द्रष्टा में दृश्यत्व है। जैसे सुवर्ण में केयूरत्व है, जैसे मृगतृष्णा में जल है और जैसे स्वाप्निक नगर में भित्ति है, वैसे ही द्रष्टा में दृश्यबुद्धि है। इस प्रकार द्रष्टा में जो दृष्यत्व अभिन्न-सा स्थित है, उसको भी (उस मल को भी) तुम्हारे चित्तरूपी दर्पण से शीघ्र निवृत्त करता हूँ। दृश्य का अभाव होने पर इस द्रष्टामें जो अद्रष्टृता बलात् प्राप्त होती है, उसी को सन्मात्र चिद्रूप से अवशिष्ट आत्मा का केवली भाव जानो। चित्त के कैवल्यज्ञान द्वारा केवलीभाव को प्राप्त होने पर जैसे वायु के स्पन्दनरहित होने पर वन, जलाशय आदि में वायु-स्पन्दनप्रयुक्त चंचलता शान्त हो जाती है, वैसे ही केवलीभावापन्न मनमें राग, द्वेष आदि वासनाएँ शान्त हो जाती हैं। प्रकाश्य दिशा, भूमि, आकाश आदि सम्पूर्ण पदार्थों के न रहने पर जैसे प्रकाशका शुद्ध स्वरूप ही अवशिष्ट रहता है, वैसे ही तीनों जगत्, त्वम्, अहम्, इत्यादि दृश्यों के न रहनेपर विमलस्वरूप द्रष्टा का केवली भाव ही रहता है। जिसमें सम्पूर्ण पर्वत आदि का प्रतिबिम्ब नहीं पड़ा है, ऐसे दर्पण में जैसे केवल आत्मस्वरूपभूत दर्पणता ही रहती है, वैसे ही त्वम्, अहम्, यह जगत् इत्यादि दृश्य भ्रम के शान्त होने पर दृश्योन्मुखताशून्य द्रष्टा में केवलता ही रहती है।४८-५८॥

189090

189091 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, यह दृश्य यदि सत् है, तो इसकी निवृत्ति नहीं हो सकेगी, क्योंकि सत् की कभी निवृत्ति नहीं हो सकती। दुःखदायी दृश्यकी असत्ता हम लोगों को प्रतीत नहीं होती, इसलिए यह दृश्यरूपी महामारी कैसे शान्त होगी? दृश्यरूपी महामारी मन से जन्म आदि भ्रम को उत्पन्न करनेवाली और दुःखपरम्परा को देनेवाली है ॥५९,६०॥

189092

189093

189094

189095 यद्यपि जगत् असत् है, तथापि अविद्या से वह सत्-सा प्रतीत होता है। केवलीभाव का साक्षात्कार होने से अविद्या की निवृत्ति हो जानेपर वैसा भ्रम नहीं होता, यह गूढ़ अभिप्राय है। पहले जीवन्मुक्ति पानेवाले पुरुषों के अनुभवरूप प्रमाण से तथा अनिर्मोक्ष की आपत्ति से दृश्य में सत्यताविश्वास को निवृत्त कर रहे श्रीवसिष्ठजी विवर्तवाद का आश्रय कर बोले:

189096 हे रामजी, इस दृश्यरूपी पिशाच के विनाश के लिए, इस मन्त्र को सुनो, जिससे चेतनरूप से अभिमत देहरूपी यह पिशाच सर्वथा मर जायेगा और अचेतनरूप से अभिमत अन्तःकरण आदिरूप यह नष्ट हो जायेगा ॥६१॥

189097
189098 परिणामवाद में दोष दिखलाते हैं।
189099 हे राघव, जिस वस्तुका अस्तित्व है, उसका कदापि नाश नहीं हो सकता, इसलिए नष्ट हुआ भी वह बीजरूप से हृदयमें विद्यमान रहता है। भाव यह है कि परिणामवादमें उत्तर अवस्थाओं में पूर्व पूर्व अवस्थाओं का तिरोभावमात्र होता है, उच्छेद नही होता, कारण कि सत् का अभाव कभी नहीं हो सकता। ऐसी अवस्थामें नाशरूप षड् विकार से तिरोहित द्वैत के चित्त में अथवा प्रकृति में स्थित रहने से काम, कर्म, वासनारूप बीजसे पुनः उद्भव को कोई रोक नहीं सकता, अतः अनिर्मोक्ष प्रसंग होगा। दृश्यबुद्धि स्मृतिरूपी बीज से चिदाकाशमें फिर उत्पन्न होकर भुवन, पर्वत, आकाश आदि आकारवाले महान् दोषकी सृष्टि करती है। इस प्रकार अनिर्मोक्षरूप दोष होगा, पर उसका यहाँ पर सम्भव नहीं है, क्योंकि अनेक देवता, ऋषि, मुनि जीवन्मुक्त देखे जाते हैं ॥६२-६४॥
189100
189101 यह चिदात्मा स्वभिन्न प्रधान में स्थित दृश्य को अविवेक से अपने हृदय में स्थित देखता है, वही उसका यह संसार है। विवेकज्ञान के उदय से पूर्वोक्त अविवेकजनित अभिमान की निवृत्ति होने पर बाह्य पदार्थों के रहनेपर भी मोक्ष हो जायेगा, इस प्रकार सांख्य प्रक्रिया की
189102 आशंका कर कहते हैं।
189103 यदि इस जगत् आदि का अस्तित्व रहेगा, तो उससे किसीका भी मोक्ष नहीं होगा, वह (दृश्य) चाहे बाहर में स्थित हो, चाहे अन्तःकरणमें स्थित हो पर वह केवल स्वरूपनाश के लिए ही होता है॥६५॥
189104
189105 इसलिए अन्त में विवर्तवाद ही अवशिष्ट रहता है, ऐसा कहते हैं। इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, आप अतिभीषण इस प्रतिज्ञा को सुनिये, जिसका स्वरूप आप आगे के ग्रन्थ से भलीभाँति जान जायेंगे । सामने जो ये भौतिक आकाश आदि और अन्दर अहं आदि लक्षित होते हैं, वे सब व्यवहारदशा में जगत् हैं; किन्तु परमार्थदशा में ब्रह्म ही हैं । ब्रह्म के सिवा जगत्-शब्द का कोई दूसरा वास्तविक अर्थ नहीं है । जो कुछ भी दृश्य दिखाई देता है, वह सब अजर-अमर अव्यय परम-ब्रह्म ही है। प्रत्यगात्मा जो ब्रह्मैक्य है, वह पूर्ण में पूर्ण का प्रवेश है । चूँकि स्वप्न, जाग्रत् और सुषुप्ति - इन तीन अवस्थाओं से रहित ब्रह्म में आकाशादि जगत् स्थित है और आकाश में घट आदि उपाधियों के त्याग से आकाश ही उदित होता है, इसलिए ब्रह्म में ही ब्रह्म रहता है, अणुमात्र भी
189106
189107 उसका विकार नहीं होता है () । वास्तव में न यह दृश्य सद्रूप है, न द्रष्टा और न दर्शन ही सद्रूप है एवं न शून्य सद्रूप है न जड़ ही सद्रूप है और न बुद्धिप्रतिबिम्ब चैतन्य ही है किन्तु सर्वत्र व्याप्त यह ब्रह्म ही सद्रूप है।
189108 उक्त विवर्तवाद में पामर पुरुषों की असंभावना दिखलाते हुए श्रीरामचन्द्रजी ने कहा।
189109 भगवन्, आपका उक्त वचन 'वन्ध्या के पुत्र ने पर्वत को पीस दिया, खरगोश का सींग गाता है, शिला भुजाओं को फैलाकर ताण्डव नृत्य करती है, बालू से तेल निकलता है, पत्थर की प्रतिमाएँ वेद पढ़ती हैं और चित्र में लिखित मेघ गरजते हैं' - इन वचनों के सदृश प्रतीत होता है। सम्पूर्ण प्रामाणिक पुरुषों में सर्वश्रेष्ठ होते हुए भी आप जरा, मृत्यु आदि विविध दुःखों से परिपूर्ण पर्वत, आकाश आदिमय जगत् नहीं है, ऐसा अश्रद्धेय वचन विवेकशाली तथा अवंचनीय मुझसे कैसे कहते हैं ? भगवन्, जैसे यह जगत् न तो अनादिकाल से स्थित है, न उत्पन्न हुआ और न इस समय विद्यमान है, वैसे मुझसे कहिए, जिससे इसका निश्चय हो जाय ॥६६-७४॥
189110 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स राघव, मेरा वचन पूर्वपरसमन्वय से रहित नहीं है तथा शब्द करनेवाले वन्ध्यापुत्र के समान जैसे यह असत् प्रतीत होता है, वैसा में तुमसे कहता हूँ, सुनो। यह जगत् सृष्टि के आदि में उत्पन्न नहीं था, इसलिए उस समय इसका अस्तित्व सर्वथा नहीं था। जैसे स्वप्न आदि में नगर आदि की प्रतीति होती है, वैसे यह भी मन से उत्पन्न हुआ प्रतीत होता है। सृष्टि के आदि में अनुत्पन्न अतएव असत्-शरीर मनरूप यह जगत् जैसे अनुभूत होता है, वैसा मैं कहूँगा, आप सुनिये। मन क्षीण होनेवाले दृश्यरूप इस दोष का विस्तार करता है, जैसे कि स्वप्न असत् दृश्यरूपहोता हुए भी सत्-सा प्रतीत होनेवाले अन्य स्वप्न का विस्तार करता है। मन ही अपनी इच्छानुसार स्वयं देहकी कल्पना करता है, उसीने चिरकाल की भावना से विपुल होकर इस इन्द्रजालरूप दृश्य की रचना कर रक्खी है। केवल चंचलशक्तिमान् मन ही प्रकाशित होता है, भ्रमण करता है, गमनागमन करता है, प्रार्थना करता है, निमग्न होता है, संहार करता है, सांसारिक दशाप्रयुक्त अपकर्ष को प्राप्त होता है तथा कैवल्यरूप उत्कर्ष को प्राप्त होता है। यह सब मन की ही क्रीड़ा है। मन ही सम्पूर्ण संसार है। उससे पृथक् जगत् कुछ नहीं है |७४-८०॥
189111
189112 चौथा सर्ग समाप्त पूर्ण पदार्थ का प्रवेश और निर्गम कहना संभव नहीं है। ब्रह्म और आत्मा की एकता ज्ञात होनेपर ही पूर्ण में पूर्ण का प्रकाश (प्रवेश) हुआ कहा जा सकता है। जब तक ब्रह्मतत्त्व अज्ञात रहता है, तब तक उसमें रस्सीमें सर्पदर्शन के समान जगत्-दर्शन होता है । रस्सी में जैसी सर्पकी स्थिति है, वैसे ही ब्रह्म में जगत् की स्थिति है। जगत् नहीं है, यह ज्ञान ही जगत् की शान्तता है। शान्त में शान्त की स्थिति कहना उचित ही है। श्लोक में प्रथम शान्त शब्द ब्रह्म के लिए और द्वितीय शान्तशब्द जगत् के लिए उपात्त है । घटादि उपाधि के नष्ट होनेपर जैसे आकाश में आकाश का उदय हुआ कहा जाता है, वैसे ही जगत्-दर्शन के निवृत्त होनेपर ब्रह्म में ब्रह्म का उदय हुआ कहा जा सकता है। ब्रह्म में ही ब्रह्म का अवस्थान, इसका तात्पर्य यह है कि जगत् ब्रह्म से अतिरिक्त नहीं है।
189113
189114
189115 पाँचवाँसर्ग विश्व का मूल मन है, मन का मूल परमात्मा है, परमात्मा ही मन और समस्त जगत का मूल तत्त्व है, इस विषय का वर्णन। पूर्वोक्त प्रकार से मन के मिथ्यात्व वर्णन करने से प्रकरणार्थ के स्पष्ट होने पर मन के अधिष्ठान के तत्त्व की, उसके आरोप के प्रकार की और उसके मिथ्यात्व में हेतु की जिज्ञासा कर रहे श्रीरामचन्द्रजी बोले।
189116 हे मुनिश्रेष्ठ, इस मन के भ्रम में परमार्थभूत मूल क्या है, भगवन्, मायामय यह मन कहाँ से कैसे उत्पन्न हुआ ? ॥१॥
189117 ___सम्पूर्ण जगत् की उत्पत्ति के मूलभूत हेतु को छोड़कर मन के मूलभूत हेतु के पूछने में
189118 कहते हैं।
189119 हे प्रभो,मन की उत्पत्ति किससे हुई? यह पहले मुझसे संक्षेप से कहिए, अनन्तर अवशिष्ट वक्तव्य को कहियेगा । भाव यह है कि आदिभूत मनके मूल का परिज्ञान हो जानेपर सबके मूलका परिज्ञान हो ही जायेगा ॥२॥
189120
189121 उक्त दो प्रश्नों में पहला प्रश्न प्रधान है, इसलिए इस सर्ग की समाप्ति तक वसिष्ठजी ने पहले प्रश्न का उत्तर दिया। __श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, महाप्रलयावस्था में, जगत् के अतिसूक्ष्मरूप से स्थित होने के कारण, अपने कार्य में असमर्थ होने पर सम्पूर्ण दृश्यवर्ग की सृष्टि से पहले जगत् निर्विक्षेपावस्था में शेष रहता है। उस समय स्वयंज्योति, अजन्मा, प्रकाशमान, आनन्दघन सदा सर्वशक्तिमान् देवाधिदेव अविनाशी केवल परमात्मा ही रहते हैं। जिससे वाणियाँ भी निवृत्त हो जाती हैं, जिसे जीवन्मुक्त महात्मा जानते हैं और जिसकी आत्मा आदि संज्ञाएँ स्वाभाविक नहीं है किन्तु कल्पित हैं अर्थात् उसकी आत्मा आदि संज्ञाएँ अनारोपित स्वरूप से उत्पन्न नहीं है, किन्तु आरोपित धर्म से उत्पन्न हुई हैं। जिसे सांख्यदर्शन माननेवाले 'पुरुष' कहते हैं, वेदान्ती 'ब्रह्म' कहते हैं, विज्ञानवादी अत्यन्त निर्मल केवल 'क्षणिकविज्ञानरूप' कहते हैं और जिसे शून्यवादी 'शून्य' कहते हैं। भाव यह कि सभी वादियों के अपने-अपने बुद्धिवैभव से कल्पित विविध सिद्धान्तों का विषय वही है, सबके अधिष्ठानभूत उस परमात्मा के विषय में किसीको भी विवाद नहीं है। जो सूर्य के प्रकाशका भी प्रकाशक है, सदा सत्य बोलनेवाला, सत्य मनन करनेवाला, भोक्ता, द्रष्टा और कर्ता है । जगत् में सर्वदा विद्यमान होता हुआ भी असत् कर देनेवाली अविद्या से आवृत्त होने के कारण पामर पुरुषों की दृष्टि में जो असत् है, जो देहमें स्थित होने पर भी अविद्यावृत्त होने के कारण पामरों की दृष्टि में दूर स्थित है, सूर्य से उजियाले की भाँति जिससे वह चैतन्यरूपी प्रकाश होता है, सूर्य से किरणों के सदृश जिससे विष्णु आदि देवता उत्पन्न होते हैं एवं सागर से अनन्त बुबुदों की नाईं जिससे कोटि कोटि ब्रह्माण्ड उत्पन्न होते हैं॥३-९॥
189122 जैसे नदी, नाले आदि का जल महासागर
189123
189124 में ही गिरता है, वैसे ही सम्पूर्ण दृश्य पदार्थ प्रलय द्वारा जिसमें विलीन हो जाते हैं, जो दीपक की नाईं अपना और अपने में कल्पित अन्यान्य पदार्थों का प्रकाशक है। जो आकाश में, नाना शरीरों में, पत्थरों में, जल में, लताओं में, धूलिकणों में, पर्वतों में, वायु में और पाताल में स्थित है । जो अपने व्यापार में उद्यत पुर्यष्टक को (कर्मेन्द्रिय, ज्ञानेन्द्रिय, भूतमात्रा, प्राण, अविद्या, काम, कर्म और अन्तःकरण को) बाहर-भीतर अपने चैतन्य की व्याप्ति से चैतन्य युक्त करता है और जिससे मूक की गई जड़ शिलाएँ मानों ध्यान में बैठी हैं । चेतनों की चेतना में वही कारण है एवं अचेतनों की विचित्रतामें भी वही हेतु है, यह भाव है। आकाश को जिसने शून्य बना रक्खा है, पर्वतों को जिसने ठोस रूप दिया है, जल को जिसने तरल बना रक्खा है और जिसने अपने वशीभूत सूर्य को दीपक (प्रकाशक) बना रक्खा है॥१०-१३॥
189125 जैसे क्षीण न होनेवाले जल से भरे हुए मेघ से मूसलाधार वृष्टि होती है, वैसे ही कभी क्षीण न होनेवाले आनन्द से परिपूर्ण जिस परमतत्त्व से चित्र-विचित्र संसाररूपी मूसलाधार वृष्टि होती है। जैसे मरूभूमि में कभी दिखलाई देनेवाला कभी छिप जानेवाला मरीचिकाजल स्फुरित होता है, वैसे ही जिस अतिविस्तारयुक्त (व्यापक) तत्त्व में आविर्भाव-तिरोभावमय त्रिभुवनरूप लहरें स्फुरित होती हैं। प्रपंचरूप से विनाशी और स्वरूप से अविनाशी जो सब प्राणियों के अन्दर स्थित है। सूक्ष्म होने के कारण भीतर गुप्त और अतिमहत्तम होने

के कारण सबसे अतिरिक्त (निष्प्रपंचरूप से अवशिष्ट) भी जो सब पदार्थों में विद्यमान है॥१४-१६॥
189126 माया ही लता है, वह चिदाकाशमें (शुद्ध चैतन्य में) उत्पन्न हुई है, चित्त उसकी जड़ है, इन्द्रियाँ उसके पत्ते हैं
189127 और कोटि-कोटि ब्रह्माण्ड उसके सुन्दर फल हैं । वह मायारूपी लता वायुरूप जिससे परिचालित होती है। जो चैतन्यरूपी मणि प्रत्येक देहरूपी पेटी में प्रकाशित होती है और चन्द्रमा में किरणों की नाईं जिसमें ये अनेक जगत् स्फुरित हैं।१७,१८॥
189128 जैसे वृष्टि करनेवाले गम्भीर मेघ में मूसलाधार जलवृष्टि और प्रकाशमय बिजली स्फुरित होती है वैसे ही जिस आनन्दवर्षी शान्त और चिद्घन में जड़ पाँच भूत और चेतन विविध सृष्टियाँ स्फुरित होती हैं। जिसके प्रकाश से सब पदार्थ परस्पर आश्चर्य जनक कार्य करते है, जिससे असत्पदार्थ असत् हैं और सत् पदार्थ सत्त्व को प्राप्त हुआ। जो देवता, मनुष्य पशु, पक्षी आदि स्वरूप है, असंग
189129 और अनिच्छावाले अतएव शान्त भाव से अपनी आत्मा में स्थित जिसकी संनिधि में यह दृश्यवर्ग अत्यन्त जड़ होता हुआ भी क्रियावान् है॥१९-२१॥
189130 नियति अर्थात् सृष्टि के अवसर में अवश्य ही सृष्टि होनी चाहिए और प्रलय के अवसर में अवश्य ही प्रलय होना चाहिए इत्यादि नियम, उक्त नियम के अवच्छेदक देश और काल, उचित देश और काल में बोने पर बीजादि के अन्तर्गत कार्य का बीज के फूलने से चलन, बीज फोड़कर अंकुर आदि के निर्गमन द्वारा स्पन्दन और तदुपरान्त तना, शाखा, टहनियाँ, पत्ते आदि क्रमसे फलपर्यन्त जो जो व्यापार होते हैं वह सब क्रियाशब्दवाच्य हैं। इस क्रम से सम्पूर्ण पदार्थ जगत् से विलक्षण सत्तावाले (पारमार्थिक सत्तावाले) जिससे व्यावहारिक क्रिया करने में क्षमता को प्राप्त हुए हैं ॥२२॥
189131
189132 अथवा वही मायिक आकाश आदि पदार्थों के चिन्तन से व्योमादि भाव को प्राप्त हुआ है,
189133
189134
189135 उससे अतिरिक्त व्योमादिशब्दवाच्य कोई दूसरी वस्तु नहीं है, ऐसा कहते हैं।
189136 शुद्ध ज्ञानमय होने के कारण जो आकाश के चिन्तन से (मैं आकाश हूँ इस प्रकार विचार करने से) आकाशभाव को और पदार्थों के चिन्तन से पदार्थत्व को धारण कर स्थित है|२३॥
189137
189138 अब आरोपित के मिथ्यात्व में कारण कहते हैं।
189139 चूँकि यह निर्विकार अतएव उत्पत्ति, स्थिति आदि से शून्य ज्ञानमय अपने स्वरूप में स्थित और अद्वितीय ही है अतएव अनेक महान् ब्रह्माण्ड के समूहों को और विचित्र विविध लीलाओं को करता हुआ भी न कुछ कार्य करता है और लीला आदि चेष्टाएँ ही करता है। भाव यह कि जिस कार्य का उपादान निर्विकार होता है वह मिथ्या होता है,यों कार्य के मिथ्यात्वमें निर्विकारोपादनकत्व ही हेतु है ॥२४॥
189140
189141 पाँचवाँ सर्ग समाप्त
189142 छठा सर्ग ज्ञान से आत्मा की प्राप्ति होती है, कर्मों से नहीं;
189143 अतएव ज्ञानप्राप्ति के उपायों में प्रयत्न और क्रम का वर्णन । पूर्वोक्त रीति से जगत् के मूलकारण देवाधिदेवका वर्णन कर उसकी प्राप्ति के उपाय भूत ज्ञान के साधनों को कहने की इच्छा से श्रीवसिष्ठजी बोले :
189144 वत्स, देवों के देव ()इस परब्रह्म परमात्मा की प्राप्ति ज्ञान से ही हो सकती है, कर्मानुष्ठान से उत्पन्न क्लेशों से इसकी प्राप्ति कदापि नहीं हो सकती । ब्रह्म की प्राप्ति में ज्ञानरूपी अनुष्ठान का ही उपयोग है, ज्ञान से अतिरिक्त कर्म आदि का कोई उपयोग नहीं है। मरुस्थल में मरीचिका में जलभ्रम की निवृत्ति कोटि-कोटि कर्म करनेपर भी नहीं हो सकती, एकमात्र ज्ञान ही उसकी निवृत्ति में कारण देखा गया है ॥१,२॥
189145
189146 न बहुत नजदीक, न बहुत दूर, क्रिया के बिना प्राप्त होने के अयोग्य एवं विषम स्थान में स्थित फलकी प्राप्ति में क्रिया सफल हो सकती है, परमात्मा उक्त फलके सदृश नहीं है,
189147 इसलिए वह क्रिया द्वारा कदापि लभ्य नहीं है, ऐसा कहते हैं।
189148 परमात्मा दूर भी नहीं है, नजदीक भी नहीं है, सुलभ भी नहीं है, दुर्लभ भी नहीं है और दुर्गम स्थान में स्थित भी नहीं है किन्तु विस्मृत सुवणहार की नाईं ज्ञानरूप कौशल से अपने ही शरीर से प्राप्त होता है। परमात्मा की प्रप्ति में तपस्या, दान, व्रत आदि तनिक भी सहायता नहीं करते, केवल स्वरूप में विश्रान्ति को छोड़कर उसकी प्राप्ति में और कुछ भी साधन नहीं है ॥३,४॥
189149
189150 यदि कोई शंका करे कि परमात्मा की प्राप्ति में साधनभूत ज्ञान सर्वथा कर्म-निरपेक्ष कैसे है ? तो इस पर कहते हैं।
189151 (a) देव हिरण्यगर्भ, परब्रह्म आदि कारण होनेसे उसके भी देव हैं, इसलिए वे देवाधिदेव हैं।
189152
189153 ___ साधुसमागम तथा सत्-शास्त्रों के अभ्यास में तत्पर होना ही परम ब्रह्म की प्राप्ति में हेतु है, कारण कि अज्ञान-जाल का उत्पादक नित्यसिद्ध ब्रह्म जब चरमसाक्षात्कारवृत्ति में आरूढ़ होता है, तब वह अज्ञानजाल का नाशक होता है, उससे अतिरिक्त अन्य कुछ भी उसका बाधक नहीं होता ॥५॥
189154 ___ यदि कोई शंका करे कि तब तो दुःख की निवृत्ति में अथवा जीवन्मुक्ति में अन्य साधन होंगे? इस पर कहते हैं।
189155 यह परमात्मा सत् ही है, केवल इस प्रकार के ज्ञानमात्र से ही जीव को क्लेश नहीं होता और वह जीवन्मुक्तिको प्राप्त होता है ॥६॥
189156
189157 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (ब्राह्मण उसको वेदाध्ययन, यज्ञ, दान और अविनाशी तप से जानना चाहते हैं) यह श्रुति डिण्डिमघोष से यज्ञ, दान और तप को ज्ञान का साधन कहती है, 'किंचिन्नोपकरोति' (तप, दान, व्रत आदि तनिक भी सहायक नहीं होते हैं) यह कथन कठोरतम तप आदि के विधान की इच्छा से साधारण तप आदि पर लागू होता है ऐसा समझ रहे श्रीरामचन्द्रजी बोले: __ गुरुवर, स्वरूपभूत इस आत्मा के केवल ज्ञात होने से क्लेशदायक जन्म-मरण आदि उपद्रव फिर कभी नहीं होते हैं। यह महान् देवाधिदेव किस उपाय से अतिशीघ्र प्राप्त होता है ? यदि कहिए ज्ञान से प्राप्त होता है, तो कृपया बतलाइए कि वह ज्ञान किस दुष्कर तप से अथवा कितने प्रचुर क्लेश से प्राप्त होता है ?॥७,८॥
189158
189159 विविदिषा के (ज्ञान की इच्छा के लिए किये गये निष्काम कर्मों तथा अन्यान्य जन्मों में किये गये साधारण कर्मों के विविदिषा की उपपत्ति में ही क्षीण हो जाने से उत्कट विविदिषा होने पर श्रवण आदि प्रयत्न ही ब्रह्मज्ञान में उपयोगी होता है, तप आदि नहीं, यों मान रहे श्रीवसिष्ठजी बोले:
189160 राघव, वेदान्तश्रवण आदि अपने पौरुष प्रयत्न से विकास को प्राप्त हुए विवेक से ही उक्त देवाधिदेव के ज्ञान की प्राप्ति होती है, तप, स्नान, यज्ञ आदि कर्मों से नहीं। हे रघुवंशतिलक, राग, द्वेष, अज्ञान, क्रोध, मद और मात्सर्य का त्याग किये बिना तप, दान आदि क्लेश ही हैं, वास्तविक साधन नहीं है, क्योंकि चित्त में राग आदि का साम्राज्य रहने पर दूसरे को ठगकर जो धन उपार्जित किया जाता है, उसके दानसे उसीको फल मिलता है, जिसका कि वह धन है। चित्त के राग आदि से उपहत होने पर जो व्रत आदि किया जाता है, वह दम्भ कहा जाता है, उसका कुछ भी फल नहीं होता। इसलिए पौरुष प्रयत्न से मुख्य औषधि का उपार्जन करना चाहिए। वह मुख्य औषधि है-सत् शास्त्रोंका अभ्यास और सज्जनसंगति, जिनसे संसाररूपी व्याधि की निवृत्ति हो जाती है। इस संसारमें संपूर्ण दुःखों के विनाश की प्राप्ति में केवल एक पौरुष प्रयत्न ही साधन है, उसको छोड़कर दूसरा कोई भी उपाय नहीं हो सकता । हे श्रीरामचन्द्रजी, आत्मज्ञानकी प्राप्ति के लिए अपेक्षित वह पौरुष कैसा है? उसे आप सुनिए। जिससे राग-द्वेषरूपी विषूचिका सर्वथा निवृत्त हो जाती है। मुमुक्ष पुरुष-जिसमें लोक और
189161
189162

189163 शास्त्र से किसी प्रकार का विरोध नहीं है, ऐसी यथायोग्य (अपने कुलानुरूप) आजीविकासे सन्तुष्ट होकर-भोगवासना का परित्याग करे। अपनी हितकारिणी (卐) अनुद्विग्नता द्वारा यथासंभव (शक्त्यनुरूप) उद्योग से सर्वप्रथम सज्जनसंगति और सत्-शास्त्र के अभ्यास की शरण लेनी चाहिए। जो पुरुषप्रारब्धानुसार जो कुछ पदार्थ मिल गया, उससे सन्तुष्ट रहता है, शास्त्र एवं शिष्टों द्वारा निन्दित की उपेक्षा करता है और साधुसंगति तथा सत्-शास्त्र के अभ्यास में निरत रहता है, वह शीघ्र मुक्त हो जाता है। जिस महामति पुरुष ने विचारद्वारा अपने स्वरूप (आत्मतत्त्व) को जान लिया है, उस महापुरुष के ये ब्रह्मा, विष्णु, शंकर और इन्द्र अनुकम्पा पात्र होते हैं ॥९-१९॥

189164

189165 साधु कौन है ? ऐसी आकांक्षा होने पर कहते हैं।

189166 श्रुति और स्मृति से प्रतिपादित सदाचार में परिनिष्ठित सज्जन लोग जिसे साधु कहते हैं, वह यदि ज्ञान, वैराग्य आदि शुभ गुणों से विशिष्ट हो, तो वह साधु है। प्रयत्नपूर्वक उसकी

189167 शरण लेनी चाहिए ॥२०॥

189168

189169 सत्-शास्त्र कौन हैं ? ऐसी आकांक्षा होने पर कहते हैं।

189170 सम्पूर्ण विद्याओं में अध्यात्मविद्या (m) मुख्य है, उसकी उत्पत्ति के अनुकूल विचारात्मक वर्णन जिसमें हों, वह शास्त्र अर्थात् उपनिषत्, सूत्रभाष्य, गीता एवं इनके विवरणात्मक ग्रन्थ

189171 सत्-शास्त्र कहलाते है, उसके विचार से पुरुष मुक्त हो जाता है ॥२१॥

189172

189173 यदि कोई शंका करे कि अन्यान्य अनेक उपायों के विद्यमान रहते साधुसंगति और सत् शास्त्रकी ही क्यों प्रशंसा करते हैं? तो इस पर कहते हैं।

189174 जैसे निर्मली के चूर्ण के संसर्ग से जलका मैल नष्ट हो जाता है और जैसे योग के अभ्यास से लोगों की बाह्य मनोवृत्तियाँ विनष्ट हो जाती हैं, वैसे ही सत्-शास्त्र और साधुसंगति से उत्पन्न विवेक से विद्या के विरोधी राग, द्वेष आदि सहसा विनष्ट हो जाते हैं ॥२२॥

189175

189176 छठा सर्ग समाप्त

189177 सातवाँसर्ग हिरण्यगर्भ आदि जगत्का मूल कारणभूत जिस देवाधिदेव का पहले वर्णन हो चुका है,

189178 सम्पूर्ण उपाधियों से शून्य उसके तत्त्व का वर्णन। प्रस्ताव द्वारा जिज्ञासित साधन के ज्ञात होने पर प्रस्तुत जगत्कारण के वास्तविक स्वरूप को जानने की इच्छा से श्रीरामचन्द्रजी बोले:

189179 ब्रह्मन्, हिरण्यगर्भ आदि के कारणभूत जिस प्रत्यगात्मरूपदेव का आपने पहले वर्णन किया है, जिसका ज्ञान होने पर पुरुष विमुक्त हो जाता है, वह देवाधिदेव कहाँ स्थित है तथा उसे मैं कैसे प्राप्त कर सकता हूँ, यह आप मुझे बतलाने की कृपा कीजिए॥१॥

189180 श्रीवसिष्ठजी ने कहा :

189181 म यह नहीं हो सकता, इस प्रकार का वैराग्य उद्विग्नता है, उसके त्याग द्वारा ।

189182 m आत्मा को उद्देश्य करके प्रवृत्त विद्या (ज्ञान) अध्यात्मविद्या है।

189183

189184 हे रघुकुलदीपक, जिस देवाधिदेव का मैंने वर्णन किया है, वह दूर नहीं रहता। चैतन्यमात्ररूप

189185 से विख्यात वह नित्य शरीर में ही (ज) स्थित है। चिन्मात्र यह सम्पूर्ण विश्व है ॥२॥

189186

189187 शंका- क्या वह देह से परिच्छिन्न ही है?

189188 समाधान - नहीं, वह सर्वव्यापक विश्वरूप है। सम्पूर्ण पदार्थों के अधिष्ठानरूप से सर्वव्यापिता दिखलाने के लिए उसको विश्वरूप कहा है, यह भाव है। केवल एकमात्र इसीकी सत्ता है। विश्वात्मक द्रष्टा नहीं है अर्थात् उससे अतिरिक्त विश्व की सत्ता नहीं है ॥३॥

189189

189190 केवल कार्यात्मक विश्व ही उससे पृथक् नहीं है, यह बात नहीं है, किन्तु विश्व की कारण माया भी, माया के गुणों के (सत्त्व, रज और तम के) अभिमानी ब्रह्मा, विष्णु, रूद्र आदि देवताओं के साथ, उससे पृथक् नहीं है, इस आशय से कहते हैं।

189191 चिन्मात्रस्वरूप यही महादेव है, चिन्मात्रस्वरूप यही विष्णु है, चिन्मात्रस्वरूप यही सूर्य है और चिन्मात्रस्वरूप यही चतुर्मुख ब्रह्मा है अर्थात् उक्त चिन्मात्र से इनकी पृथक् सत्ता नहीं है|४॥

189192

189193 चिन्मात्र का (चेतनाश्रय) विश्व यह अर्थ होता है। वह लोकमें सबको भलीभाँति विदित है और वही पुरुषार्थप्राप्त करानेवाला है, ऐसी अवस्था में उसके उपदेश की कोई आवश्यकता नहीं है, ऐसा समझ रहे लोगों के अभिप्राय को प्रकट करते हुए श्रीरामचन्द्रजी ने शंका की।

189194 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : जब बालक भी यह जगत् चेतनमात्र है, ऐसा कहते हैं, तो इस विषय में उपदेश की क्या आवश्यकता रही? ॥५॥

189195

189196 यह कर्ता क्विप प्रत्यय नहीं है, किन्तु भाव में (चेतनम्-चित्-ज्ञान) क्विप् प्रत्यय है। ऐसी परिस्थिति में उक्त दोषके लिए अवसर नहीं है अर्थात् उक्त जगत् को चेतनाश्रय सर्वसाधारण लोग जानते है, पर ज्ञानरूप (ब्रह्मरूप) नहीं जानते, इसलिए उपदेश की

189197 आवश्यकता है; इस अभिप्राय से श्रीवसिष्ठजी पूर्वोक्त विकल्प की निन्दा करते हैं।

189198 वत्स श्रीरामचन्द्रजी, आपने जो विश्व को चिन्मात्र अर्थात् चेतन जाना है, ऐसी दशामें आपने भवभीतिनाशक कुछ भी उपाय नहीं जाना, क्योंकि कर्तामें क्विप् प्रत्यय से निष्पन्न चित् और चेतन शब्द समानार्थक ही हैं, कारण कि नन्द्यादिल्युत् प्रत्यय भी कर्ता में ही होता है। उनका अर्थ होता है-चितिकर्ता । नित्य चितिमें कर्तृत्वका सम्भव नहीं है, इसलिए अनित्य मनोवृत्तिमें प्रतिफलित चित् का ग्रहण करनेपर उसके आश्रयभूत अन्तःकरण को आत्मा समझनेवाला जीव ही चित्शब्द से कहा गया है । वह बहिर्मुख होने से विषयों को ही सार पदार्थ समझता है, अतएव पशु है, इससे ही जन्म, मरण आदि भय भीतर बैठे हुए से बाहर निकलते हैं ॥६,७॥

189199

189200 यदि कोई कहे कि जीव मूर्तस्थूल शरीर से अतिरिक्त है। मूर्तस्थूलशरीरातिरिक्तत्वेन उसके ज्ञान से ही जरा, मरण आदि का विनाश हो जायेगा, क्योंकि अशरीरंवाव सन्तं प्रियाप्रिये

189201 यह सामान्य अभिव्यक्ति से शरीर में और विशेषरूप से शरीर के अन्दर हृदयकमल में भलीभाँति अभिव्यक्त होता है ।

189202

189203

189204 न स्पृशतः (शरीररहित उसको प्रिय और अप्रिय स्पर्श नहीं करते) ऐसी श्रुति है, इस शंका पर कहते हैं।

189205 बहिर्मुख होने के कारण बाह्य विषयों को ही सार समझनेवाला यह जीव मूर्तस्थूल शरीर से शून्य होता हुआ भी कृतकृत्य नहीं होता, क्योंकि अज्ञानी है, स्वयं चेतनीय मनरूप और अनर्थरूप बनकर स्थित है, अतः यह दुःख का ही भाजन है ॥८॥

189206

189207 'अशरीरम्' इत्यादि पूर्वोक्त श्रुति का तो-स्थूल, सूक्ष्म और कारण नामक तीन देहों से रहित को प्रिय और अप्रिय स्पर्श नहीं करते, ऐसा अर्थ नहीं है, कारण कि स्वप्न में स्थूल देहका अभाव होने पर भी प्रिय और अप्रिय देखे जाते हैं, यह अभिप्राय है।

189208 किस प्रकार के जीव के ज्ञान से कृतार्थता होती है ? ऐसा यदि कोई प्रश्न करे तो उसपर कहते हैं।

189209 चेत्य (दृश्य) पदार्थों से जो सर्वथा मुक्तता (छुटकारा पाना) है अथवा जो अचेत्य (चेतनीय से भिन्न) पदार्थ की ओर प्रवणता (आकर्षण) है, () वह जीव की पूर्णावस्था है, उसको जानकर जीव फिर शोक नहीं करता ॥९॥

189210
189211 इस विषय में श्रुतिरूप प्रमाण उपस्थित करते हैं।
189212 उस परब्रह्म परमात्मा का साक्षात्कार होने पर मूलाज्ञान के विनाश से इस जीव की मूलाज्ञान की कार्य अन्तःकरण में तादात्म्याध्यासरूप हृदयग्रन्थि टूट जाती है, उसके नाश से तन्मूलक सम्पूर्ण सन्देह भी छिन्न-भिन्न हो जाते हैं और संचित आदि सम्पूर्ण कर्म विनष्ट हो जाते हैं॥१०॥
189213
189214 यदि ऐसी बात है, तो चित्तनिरोधरूप योग से ही जीव की चेत्य पदार्थों की ओर प्रवणता रोकी जा सकती है, फिर उसके लिए ज्ञानार्थ प्रयास की क्या आवश्यकता है? इश शंका पर कहते हैं।
189215 चेत्य का (दृश्य का) ज्ञान से समूल विनाश किये बिना जीव का दृश्य पदार्थों के प्रति आकर्षण नहीं रोका जा सकता। भला बतलाइये, ज्ञान के बिना दृश्य जगत् का उच्छेद ही कैसे हो सकता है ? भाव यह कि ज्ञान के बिना पूर्वोक्त ब्रह्मस्वरूपसमाधि नहीं हो सकती॥११॥
189216
189217 इसी प्रकार ज्ञान के बिना मोक्ष भी दुर्लभ है, ऐसा कहते हैं।
189218 जो मोक्षनामक अचेत्य चित्स्वरूप है, वह पूर्वोक्त चेत्य के (दृश्य के) असम्भव के बिना (ज्ञानद्वारा समूल बाध के बिना) कैसे प्राप्त हो सकता है ? जबकि समाधि में केवल ब्रह्मस्वरूपोन्मुखता भी दृश्य के बाध से ही होती है, तब मोक्ष में दृश्यस्वरूप के बाध की
189219 आवश्यकता के विषय में कहना ही क्या है ?॥१२॥
189220
189221 श्रीरामचन्द्रजी के निम्ननिर्दिष्ट दोनों प्रश्नलोक असंगत हैं, ऐसी किसीको शंका हो सकती है, क्योंकि 'चेतनं राम संसारोजीव एष पशुःस्मृतः' इस श्लोक में जीव के स्वरूप का और उसके आधार मन के मूल कारण का प्रतिपादन पहले हो चुका है, इसलिए पहले श्लोक के लिए
189222 जीव की चेत्यनिर्मुक्तता मुक्त्यावस्था में होती है और अचेत्योन्मुखता समाधि-अवस्था में होती है।
189223
189224 अवकाश नहीं है और ब्रह्म का स्वरूप इस सर्ग के प्रथम श्लोकमें पूछा गया है, इसलिए ब्रह्मस्वरूप के प्रश्न के लिए कहा गया दूसरा श्लोक भी निरवकाश है। हाँ ठीक है, जैसे प्रश्न सरसरी दृष्टि से प्रतीत होता है, वैसा श्रीरामचन्द्रजीको अभिप्रेत नहीं है, किन्तु यह आक्षेप है। उनका आशय यह है कि जीव ही संसार है' यह कथन व्याहत है, क्योंकि जीवको ब्रह्मप्राप्ति होने पर ब्रह्म भी संसारी हो जायेगा। यदि जीवको ब्रह्म प्राप्ति नहीं हुई, तो ब्रह्मप्राप्ति के साधन ज्ञान, शास्त्र आदि व्यर्थ हो जायेंगे। इसलिए जीवका रूप अन्य (संसार से अतिरिक्त) ही कहना चाहिए। दूसरी बात यह है कि जीव का आधार ब्रह्म ही है या अन्य कोई ? प्रथम पक्ष में ज्ञान द्वारा ब्रह्म में अध्यस्त सम्पूर्ण द्वैत के साथ ब्रह्म का भी बाध होने पर वरघातन्याय प्राप्त होगा। दूसरे पक्ष में अद्वैत ब्रह्म का व्याघात होगा, यों समझ रहे श्रीरामचन्द्रजी बोले :
189225 ब्रह्मन्, जिस जीव के ज्ञान होने पर संसार का विनाश नहीं होता। आकाश के समान कल्पित रूपवाला, बहिर्मुख होने के कारण विषयों को ही सार समझनेवाला तथा अज्ञानी वह जीव किस आधार में स्थित है ? और कैसा है ? ॥१३॥
189226
189227 यानी उसका संसारकोटि में समावेश है या आत्मकोटि में? यह अर्थ है।
189228 ब्रह्मन् यदि जीव का संसारकोटि में ही समावेश है, तो उसका जो संसाररूपी सागर से तारण करनेवाला है और जिसका साधुसमागम और शास्त्र के अभ्यास से साक्षात्कार होता है, वह कैसा है ? उसे आप मुझसे कहिए। सागर को ही सागर से कोई तार नहीं सकता, इसलिए जीव का संसारित्वकथन व्याहत है॥१४॥
189229
189230 आपका यह कथन ठीक होता, यदि जीव ही संसारी होता और जीव ही अपने ज्ञान से मुक्त होता अथवा जीव ही तात्त्विक आत्मा होता, किन्तु यह बात तो है नहीं, क्योंकि ऐसा मानने से 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' (यह सब पहले ब्रह्म ही था, 'मैं ब्रह्म हूँ' यों ब्रह्म ने अपने को ही जाना, इससे वह सब हो गया) इस श्रुति में ब्रह्म को ही अपने अज्ञान से संसार होता है और अपने ज्ञान से मुक्ति होती है, इस कथन से विरोध होता है और नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इससे प्रतिपादित अन्य चेतन के निषेधसे विरोध होता है। जब ब्रह्म ही 'अनेन जीवेनात्मना' इत्यादि श्रुति से इदंकारका आस्पद और कल्पित होने से अनात्मभूत, संसारकोटि में प्रविष्ट तथा भ्रम से आत्मरूपसे गृहीत जीवरूप से उसके धर्मों द्वारा 'मैं जीव हूँ' ऐसा मानता हुआ संसार को प्राप्त होता है, तब जीवकी ही संसारिता फलित होती है। ऐसी अवस्थामें जीवका बाध होने पर भी वरघातन्यायकी प्राप्तिरूप दोष नहीं होता, ऐसा अपने मन में रखकर पहले जो स्वयं कहा था, उसीको दृढ़ कर रहे श्रीवसिष्ठजी ने कहा :
189231 हे श्रीराम, जो यह चेतन जीव विविधशरीररूपी जंगल में पतित और विशीर्ण है, इसे जो लोग आत्मा समझते हैं, वे लोग पण्डित (शास्त्रीय प्रज्ञासे सम्पन्न) होते हुए भी अज्ञानी हैं। हे राघव, जीव ही संसारी है और उसीको दुःखपरम्पराओं का अनुभव होता है, अतएव जीव के ज्ञात होने पर कहीं पर कुछ ज्ञात नहीं होता । यदि परमात्मा का ज्ञान हो जाता है,
189232
189233
189234 तो जैसे विष के वेग के शान्त होने पर विषूचिका शान्त हो जाती है, वैसे ही दुःखपरम्परा भी नष्ट हो जाती है ॥१५-१७॥
189235
189236 यों जब श्रीरामचन्द्रजी की शंका का समाधान हो चुका, तब वे सर्ग के आरम्भमें जो प्रश्न किया था और जो प्रसंगपात्र कथनोपकथनसे व्यवहित हो गया था, उसे फिर स्पष्टरूप से
189237 पूछते हैं।
189238 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, कृपा करके परमात्मा यथार्थस्वरूप मुझसे कहिये, जिसका साक्षात्कार होने पर मन सम्पूर्ण मोहों से छुटकारा पा जायेगा ॥१८॥
189239
189240 निर्विषय ज्ञान अप्रसिद्ध है, अतः वह निर्विषय, अनावृत्त और अपरोक्ष चिद्रूप है, ऐसा कहनेपर भी वह अनुभव में आरूढ़ नहीं हो सकता, इसलिए जैसे वह अनुभवारूढ़ हो, वैसे कहते हैं। ___ श्री वसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, एक पलक भर में एक देश से दूर अन्य देशमें प्राप्त संवित् (ज्ञान) का निर्विषय मध्यवर्ती यानी निकट और दूर देश के मध्य में स्थित जो स्वरूप है, वही परमात्मा का रूप है। भाव यह कि शाखा के अग्रभागमें चन्द्रमा के दर्शनमें नेत्र द्वारा निर्गत अन्तःकरणाभिव्यक्त अपरोक्ष ज्ञान शाखा प्रदेश से लेकर दूर चन्द्र प्रदेशतक एक पलक भर में पहुँच जाता है। शाखा प्रदेश से लेकर चन्द्र-प्रदेश तक उक्त ज्ञानकी अनुस्यूतता माने बिना शाखा और चन्द्रमा का एक साथ ज्ञान नहीं हो सकता, उसकी उपपत्ति के लिए शाखा से चन्द्र तक ज्ञान की अनुस्यूतता अवश्य माननी चाहिए। वहाँ पर शाखा और चन्द्र प्रदेशमें ज्ञानके सविषय होने पर भी बीचमें उक्त ज्ञानका जो स्वरूप है, वह निर्विषय अपरोक्ष चिद्रूप से प्रसिद्ध है, वही परमात्मा का भी रूप समझना चाहिए। जिस ज्ञानरूप महासागर में नाश आदि विकार के बिना ही अपने अधिष्ठान में मिथ्यात्व को प्राप्त होनेवाले संसारका
189241 अत्यन्त अभाव ही है, वह परमात्मा का स्वरूप है ॥१९,२०॥
189242
189243 उक्त को ही पुनः स्पष्ट करते हैं। जिसमें द्रष्टा, दर्शन, दृश्य ये सम्पूर्ण क्रम रहते हुए भी नित्य अस्त को प्राप्त हो जाते हैं, जो आकाश न होता हुआ भी अपरिच्छिन्न होने से आकाश से उपमित होता है, वह परमात्मा का रूप है। जगत्-स्वभाव से शून्य होता हुआ भी जो सम्पूर्ण पदार्थों के याथात्म्यभूत स्वरूप से पूर्ण होने के कारण अशून्य-सा है, अविद्यमान भी जगत् जिसमें स्थित है यानी सद्भाव को प्राप्त हुआ है तथा विविध सृष्टियाँ जिसके प्रवाह हैं, ऐसे अज्ञान के रहने पर जो विद्यमान होता हुआ भी उपयोग न होने के कारण शून्य की नाईं स्थित है, वह परमात्मा का स्वरूप है। महाचिन्मय होने से यानी महाचित्प्रचुर होने से जो अस्थूल आदि धर्मवाला है, फिर भी अज्ञानी लोगों की दृष्टि में पाषाण की नाईं स्थूल है, जो अजड होता हुआ भी जड़ की भाँति अन्दर स्थित है, वह परमात्मा का स्वरूप है। बाह्य यानी अधिभूत और अधिदैव तथा आभ्यन्तर यानी अध्यात्म- जो जो पदार्थ प्रसिद्ध है, उनसे युक्त सम्पूर्ण जगत् जिससे आद्यासित तादात्म्यसम्बन्ध को प्राप्तकर सत्-असत् इस प्रकार की व्यवहारयोग्यतारूप स्वरूपसत्ता

189244
189245 को प्राप्त होता है, वह परमात्मा का स्वरूप है। जैसे प्रकाश का आलोक और आकाश का शून्यत्व आत्मरूप से स्थित है, वैसे ही यह जगत् जिसमें स्थित है अर्थात् जो इस जगत् का आत्मरूप है, वह परमात्मा का रूप है ॥२१-२५॥
189246
189247 जो वस्तु प्रमाणों द्वारा जैसे जानी जाती है उसकी वैसी ही सत्ता होती है, अन्य रूपसे नहीं । ब्रह्म तो प्रमाणों द्वारा जाना नहीं जाता, अतः वह सद्रूप है, यह निश्चय कैसे किया जा सकता है और जगत् प्रमाणों द्वारा सत्-रूप प्रतीत होता है, वह असत् है, यह निश्चय कैसे किया जा सकता है ? इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं। ___श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, परमात्मा सत् है, यह कैसे प्रतीत हो और इतना विशाल तथा विविध प्रमाणों द्वारा सिद्ध इस जगत्-नामक दृश्यका असंभव कैसे प्रतीत हो ?॥२६॥
189248
189249 'ब्रह्मप्रमाणों द्वारा नहीं ज्ञात होता' इस कथन की सिद्धि नहीं होती, क्योंकि यदिप्रतिबन्धक न हों, तो महावाक्यों द्वारा उसका ज्ञान होता है। प्रतिबन्धक का नाश तो ब्रह्म में अध्यस्त द्वैत मिथ्यात्व ज्ञान से ही होता है, क्योंकि जहाँ पर रज्जु में सर्प का भ्रम होता है, वहाँ पर जब तक सर्पका निषेध न हो तब तक रज्जु का ज्ञान नहीं हो सकता, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी बोले:
189250 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे रूपहीन आकाश में नील, पीत आदि रूप देखे जाते हैं, वैसे ही चिन्मय ब्रह्म में यह जगत्-भ्रम उत्पन्न हुआ। उक्त जगभ्रम के अत्यन्त अभाव के ज्ञानमें यदि अत्यन्त दृढ़ता हो तभी ब्रह्म का पूर्वोक्त रूप ज्ञात होता है, अन्य कर्म से नहीं। दृश्य के अत्यन्त अभाव के सिवा दूसरी कोई उत्तम गति नही है। 'यथाःस्थितेः' यानी नाश आदि विकार के बिना ही अपने अधिष्ठानमें मिथ्यात्व को प्राप्त होनेवाले इस दृश्य जगत् का अत्यन्त अभाव होने पर जो अवशिष्ट रहता है, उस परमार्थ वस्तुका बोध होता है; बोध होने से वह बोद्धाका आत्मा ही हो जाता है। दृश्य जगत् के अभाव के बिना चिन्मय ब्रह्मका बुद्धिमें प्रतिबिम्ब कभी नहीं पड़ सकता । ब्रह्म बुद्धि में प्रतिबिम्बित होकर अपना आवरण करनेवाले अज्ञानका नाश कर तात्त्विकरूप से प्रतीत होता है। अध्यस्त द्वैत प्रपंचको सत्य समझनेवाली बुद्धि में ब्रह्मका प्रतिबिम्ब नहीं पड़ सकता, क्योंकि विरोधी द्वैत से आक्रान्त बुद्धिमें अद्वैत का प्रतिबिम्ब पड़ना संभव नहीं है ॥२७-३०॥
189251
189252 शंका - जब द्वैत का प्रतिबिम्ब नहीं पड़ता उस अवस्थामें उक्त बुद्धिमें ब्रह्म का प्रतिबिम्ब पड़े।
189253 समाधान - नहीं, जैसे दर्पण कभी भी किसी-न-किसी प्रतिबिम्बका ग्रहण किये बिना नहीं रहता, वैसे ही बुद्धि द्वैतप्रतिबिम्बके ग्रहण के बिना नहीं रह सकती; ऐसी अवस्था में द्वैतप्रतिबिम्ब के रहते उसमें अद्वैत का प्रतिबिम्ब नहीं पड़ सकता । वत्स श्रीरामजी, जब तक जगत्-नामक इस दृश्यका मिथ्यात्व सिद्ध न हो जाय, तब तक परमतत्त्व को (ब्रह्म को) कभी कोई नहीं जान सकता ॥३१॥
189254
189255 अपने मन में कुछ विशेष बात को रखकर श्रीरामचन्द्रजी दूसरा प्रश्न उठाते हैं। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, इतने बड़े ब्रह्माण्डरूप दश्यसमूह की असत्ता कैसे हो
189256
189257
189258 सकती है, हाँ; जैसे कि आपने कहा वह हो सकता, यदि ब्रह्म में जगत् अध्यस्त होता । परन्तु ब्रह्म में जगत् का अध्यास ही नहीं बन सकता, क्योंकि चिन्मात्ररूप होनेसे सूक्ष्म ब्रह्म में इतने बड़े ब्रह्माण्डों से विस्तृत स्थूल प्रपंच का अध्यास होना असंभव है, क्या कहीं सरसों के अन्दर मेरु पर्वत समा सकता है ? ॥३२॥
189259 जैसा कि ऊपर कहा गया है, सूक्ष्म चिन्मात्र ब्रह्म में विशाल जगत् का अध्यास होना सरसों के पेटमें सुमेरु के समा जाने के समान असम्भव है, वह कथन ठीह होता यदि जगत् की स्थूलता विचार सह होती, किन्तु जगत् की स्थूलता ही विचारसह नहीं है। जब आपकी जगत् में स्थूलता प्रतीति को ही हम लोग युक्तियों द्वारा दीर्घ कालमें शिथिल करेंगें, तब हमारा कथन आपके हृदयमें जम सकेगा, इस अभिप्राय से श्रीवसिष्ठजी बोले : वत्स श्रीराम, यदि आप अनुद्विग्नचित्त होकर कुछ दिनों तक साधुसंग और सत्-शास्त्रों के अभ्यासमें परायण रहेंगे, तब मैं एक क्षण में जैसे ज्ञान होने पर मृगजल नष्ट हो जाता है, वैसे ही आपके इस दृश्य को विनष्ट कर दूंगा। दृश्य का अभाव होने पर द्रष्टता भी शान्त हो जायेगी, केवल बोध ही अवशिष्ट रह जायेगा ॥३३,३४॥
189260
189261 दृश्य द्वैतका अभाव होने पर केवल द्रष्टाका ही अभाव नहीं होता, किन्तु द्वित्व और एकत्व का भी अभाव हो जाता है, ऐसा उपपादन करते हैं।
189262 इस दृश्य के रहने पर द्रष्टुत्व रहता है और द्रष्टा के रहनेपर दृश्यत्व रहता है। द्वित्व आदि के अत्यन्त प्रसिद्ध रहनेपर उनकी व्यावृत्ति के लिए एकत्व की कल्पना होती है। व्यावर्त्य ही जब प्रसिद्ध नहीं है, तब किसकी व्यावृत्ति के लिए उसकी कल्पना की जाय । एकत्व का योग होने पर ही द्वित्व होता है। उक्त दो में से एक के अभाव में दोनों की ही सिद्धि नहीं होती। द्वित्व, एकत्व, द्रष्टुत्व और दृश्यत्वका क्षय होने पर केवल सन्मात्र ही अवशिष्ट रहता है॥३५,३६॥
189263
189264 दूसरे प्रकार से भी दृश्यके परिमार्जनकी प्रतिज्ञा करते हैं।
189265 हे श्रीरामजी, दृश्य के अत्यन्त अभाव-ज्ञान से आपके मनरूपी दर्पण से मलरूपी दृश्य अहन्तादिरूप सम्पूर्ण जगत् को परिमार्जित कर देता हूँ यानी पोंछ देता हूँ। अस्त पदार्थ की सत्ता नहीं होती और सत् का अभाव नहीं होता। जो वस्तु स्वभावतः नहीं है, उसके परिमार्जन में कौनसा-क्लेश है ? जो यह विस्तृत जगत् दिखाई देता है, यह पहले उत्पन्न नहीं हुआ है, यह चिन्मात्र होने के कारण निर्मल आत्मा में ही कल्पित है, अतः ब्रह्मरूपही है, उससे अतिरिक्त इसकी सत्ता नहीं है। जगत्-नाम से न यह उत्पन्न हुआ है, न है और न दिखाई देता है। जैसे सुवर्ण में कल्पित कटकत्व आदि का सुवर्णदृष्टि से ही बाध हो जाता है, वैसे ही ब्रह्म में कल्पित इसका ब्रह्मदृष्टि से ही बाध हो जाता है। अतः इसके परिमार्जन में कौन-सा श्रम है ? मैं विविध युक्तियों द्वारा इस विषय को विस्तारपूर्वक इस तरह कहूँगा जैसे कि अबाधित तत्त्व
189266 आपको स्वयं ही अनुभूत हो जायेगा ॥३७-४१॥
189267
189268 जो वस्तु उत्पन्न ही नहीं हुई, उसका सत्त्वरूप से ग्रहण ही असत् है, ऐसा कहते हैं।
189269 जो पहले उत्पन्न ही नहीं हुआ, उसका यहाँ अस्तित्व कैसे हो सकता है ? मरूस्थल में जलपूर्ण नदी की सत्ता तथा द्वितीय चन्द्रमा में ग्रहत्व का कैसे संभव है। इसलिए जैसे वन्ध्या
189270
189271 का पुत्र नहीं है, जैसे मरुभूमि में जल नहीं है और जैसे आकाश में वृक्ष नहीं है, वैसे ही जगभ्रम भी नहीं है। हे श्रीरामजी, जो कुछ यह दिखाई देता है, वह सब निर्मल ब्रह्म ही है, इसको मैं आगे केवल उपदेश से ही नहीं आख्यान आदि युक्तियों से भी कहूँगा । उदारबुद्धे, तत्त्वज्ञ पुरुष जिस बात को युक्तियों द्वारा सिद्ध करते हैं, उसकी उपेक्षा करना उचित नहीं है। जो मूढबुद्धि पुरुष युक्तियुक्त तत्त्व का अनादर कर युक्तिशून्य वस्तु में आग्रह करता है, उसे विद्वान् लोग अज्ञ ही समझते हैं ॥४२-४५॥
189272
189273 सातवाँ सर्गसमाप्त
189274 आठवाँसर्ग पूर्वोक्त तत्त्वका ज्ञान सत्शास्त्रों से ही होता है अन्य से नहीं,
189275 सत्शास्त्रोमें भी यह ग्रन्थ तुरन्त फलदायक है, यह कथन। श्री वसिष्ठजी ने वक्ष्यामि युक्तितः ऐसी पहले जो प्रतिज्ञा कीथी, उसीको श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं :
189276 भगवन्, जो आपने कहा कि 'यदिदं दृश्यते राम तद्ब्रह्मैव निरामयम्' (हे श्रीराम्, जो यह जगत् दिखलाई देता है, यह निर्मल ब्रह्म ही है) यह किस युक्ति से जाना जाता है, किस प्रकार यह सिद्ध होता है और कैसे युक्तियों द्वारा इसके अनुभूत होने पर कुछ ज्ञातव्य शेष नहीं रहता ? ॥१॥
189277 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, यह मिथ्याज्ञानरूपी विषूचिका चिरकाल से बद्धमूल है, इसीका नाम जगत् और अविचार है, यह ज्ञान के बिना निवृत्त नहीं होती। मैं आपसे बोध की प्राप्ति के लिए आगे कही जानेवाली जिन विविध आख्यायिकाओं को कहूँगा, हे साधो, उनको यदि आप सुनेंगे तो आप अवश्य मुक्त हो जायेंगे, इसमें संशय नहीं है। यदि न सुनेंगे, उद्विग्न स्वभाववाले होने के कारण बीच में ही उठकर चले जायेंगे, तो पशुओंकी नाईं सत्शास्त्रके श्रवण में अयोग्यतावाले आपको कुछ भी प्राप्त नहीं होगा ॥२-४॥
189278
189279 यदि श्रीरामचन्द्रजी को यह संशय हो कि महात्माओं को भी जो तत्त्व दुर्लभ है, वह मेरे सदृश मन्दमति को कैसे प्राप्त होगा? तो इस पर कहते हैं।

189280 जिसको जिस पदार्थ की चाह होती है, वह उस पदार्थ की प्राप्ति के लिए वैसा ही प्रयत्न करता है, उसे वह पदार्थ अवश्य प्राप्त होता है, बशर्ते यदि वह बीच में श्रान्त होकर उससे विरत न हो जाय । हे श्रीरामचन्द्रजी, यदि आप सज्जनसंगति और सत् शास्त्रों के अभ्यास में तत्पर होओगे, तो कुछ ही महीनों में, नहीं नहीं कुछ ही दिनों में परम पद को प्राप्त हो जाओगे। महामते, जिन शास्त्रों में आत्मज्ञान का मुख्यरूप से प्रतिपादन है, उन शास्त्रों में यह महारामायणनामक शास्त्र ही सर्वश्रेष्ठ है। इस सर्वोत्तम इतिहास का श्रवण करने से बोध प्राप्त हो जाता है, यह शास्त्र सम्पूर्ण इतिहासों का सार कहा गया है। अतः इस शास्त्र के सुनने पर कभी क्षीण न होनेवाली जीवन्मुक्ति स्वयं उदित होती है, अतएव यही सबसे पवित्रतम है। जैसे स्वप्न आदि में स्वप्न के रहने पर ही 'यह स्वप्न है' ऐसा ज्ञान होने पर स्वप्नमें सत्यत्वभान

189281

189282

189283 निवृत्त हो जाता है, वैसे ही इस शास्त्र के विचार से यथास्थित ही दृश्य जगत् अस्त को प्राप्त हो जाता है। आत्मबोध के लिए अपेक्षित जो जो उत्कृष्ट युक्तियाँ इस ग्रन्थ में हैं, वे दूसरे ग्रन्थ में नहीं है। जो यहाँ पर नहीं है, वह कहीं भी नहीं है। इसीलिए विद्वान् जन इसको सम्पूर्ण विज्ञान शास्त्ररूपी धनों का कोशगृह (खजाना) कहते हैं। जो पुरुष नित्य इसका श्रवण करता है, उस उत्कृष्ट बुद्धिवाले पुरुष की बुद्धि अन्य ग्रन्थों के अभ्यास से उत्पन्न बोध की अपेक्षा उत्कृष्ट बोध को प्राप्त होती है, इसमें कोई सन्देह नहीं है। दुर्भाग्यवश जिस पुरुष को यह शास्त्र रुचिकर नहीं होता, वह ज्ञान का प्रतिपादन करनेवाले अन्य किसी शास्त्र का विचार करे, इसमें हमारा कोई द्वेष नहीं है ।।५-१४॥

189284

189285 यदि शंका हो कि इस शास्त्र के अतिशयमें हेतु क्या है, तो इस पर कहते हैं।

189286 जैसे उत्तम औषधिके सेवन से निरोगिता स्वयं प्राप्त होती है, वैसे ही इस शास्त्रका श्रवण करनेपर जीवन्मुक्ति स्वयं अनुभूत होती है ॥१५॥

189287

189288 इस शास्त्र के सुनने पर श्रोता पुरुष जीवन्मुक्ति का स्वयं ही अनुभव करता है, यह जो हमने कहा है, वह वर और शाप के समान यथार्थ ही है,अन्यथा नहीं हो सकता है, यह भाव है।

189289 हे रामजी, प्रस्तुत ग्रन्थ की आत्मविचारात्मक कथा से ही आपका यह संसाररूपी क्लेश नष्ट हो जायेगा । धन, दान, तपस्या, द्वैतशास्त्रों के श्रवण, कर्मकाण्डरूप वेद और द्वैतवेदशास्त्ररूप वाक्यप्रबन्ध से उक्त यज्ञ, याग, होम आदि सैकड़ों प्रयत्नों से भी आपका यह संसाररूप क्लेश नष्ट नहीं होगा ॥१६,१७॥

189290

189291 आठवाँ सर्ग समाप्त

189292 नौवाँसर्ग जीवन्मुक्ति के लक्षण तथा सर्वात्मताका वर्णन और

189293 जगत् का प्रलय होने पर अवशिष्ट आत्मस्वरूपका प्रतिपादन। आत्मविचार भी जब तक आत्मज्ञान न हो जाय, तब तक निरन्तर एकाग्र मन से करना चाहिए। कदाचित् मास दो मास में कर लिया या नित्य करने पर भी बीच-बीचमें अन्यान्य व्यापार करते रहे, इस प्रकार नहीं करना चाहिए, क्योंकि 'आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' (जो आत्मा में ही क्रीड़ा करनेवाला, आत्मा में ही रमण करनेवाला, ध्यान, वैराग्य आदि क्रियावाला है, वह ब्रह्मज्ञानियोंमें श्रेष्ठ है) 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' (आत्मनिष्ठ मोक्ष को प्राप्त होता है) ऐसी श्रुति है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी बोले :

189294 हे रामजी, जिनका चित्त निरन्तर आत्मा में ही लगा है और आत्मा की प्राप्ति में ही जिनका जीवनव्यापार है, जो नित्य परस्पर आत्माका ही बोध कराते हुए प्रसन्न होते हैं और उसके विषयमें वार्तालाप करते हुए आनन्दमग्न होते हैं। केवल ज्ञानसाधन श्रवण, मनन आदिमें ही जिनकी एकतानता है और जो सदा आत्मज्ञानका ही विचार करते हैं, उन महात्माओं की वह जीवन्मुक्ति उदित होती है, जो देह छुटने से शुद्ध मुक्ति ही है, अन्य नहीं है॥१,२॥

189295

189296

189297 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, विदेहमुक्त और जीवन्मुक्त का लक्षण आप मुझसे कहिये। जिससे कि मैं शास्त्ररूपी नेत्र से उत्पन्न की गई बुद्धि से वैसा ही होने के लिए प्रयत्न करूँ॥३॥

189298 __ पहले जीवन्मुक्ति होती है, तदुपरान्त विदेहमुक्ति होती है, परन्तु श्लोक में श्रीरामचन्द्रजी ने पहले विदेहमुक्ति का लक्षण पूछा है, पश्चात् जीवन्मुक्ति का । पाठक्रम से अर्थक्रम बलवान् होता है, इस न्याय से पाठ क्रम का उल्लंघन करके श्रीवसिष्ठजी ने पहले जीवन्मुक्ति के

189299 लक्षण का प्रतिपादन किया।

189300 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जिन कर्मोंका शास्त्र में निषेध नहीं है, उनको करते हुए भी जिस पुरुष का यथास्थित यह विश्व परमार्थ दृष्टि से निवृत्त होकर आकाश की नाईं शून्य हो जाता है, दर्पण में स्थित नगर की नाईं प्रतीत होता हुआ भी है ही नहीं, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है । जो व्यवहार करता हुआ ही 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इस भगवद्वचन के अनुसार जाग्रत् अवस्था में भी सुषुप्त के समान निर्विकार रहता है, बोधनिष्ठता को प्राप्त वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। जिसकी मुखकान्ति क्रमशः सुख और दुःख में उदित और अस्त नहीं होती अर्थात् जिसकी मुखकान्ति सुख में विकसित और दुःख में म्लान नहीं होती और जो कुछ मिल गया उससे जीवननिर्वाह करता है, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। जो निर्विकार आत्मा में सुषुप्त के समान स्थित रहता हुआ भी अविद्यारूपी निद्राका विनाश होने से आत्मामें सदा जागरूक रहता है। देह, इन्द्रिय आदि का बाध हो जाने से इन्द्रियों द्वारा पदार्थों की प्रतीतिरूपी जाग्रत अवस्था जिसकी नहीं है और जिसका ज्ञान वासनारहित है, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। बाहर अनुराग, द्वेष, भय आदि का यथायोग्य नट की नाईं आचरण करता हुआ भी जो अन्दर आकाश की नाईं निर्विकार है तथा निरावरण स्वरूप आत्मा में स्थित है, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। जिसमें अहंकार नहीं है और कर्म कर रहे अथवा न कर रहे जिसकी बुद्धि कर्तृत्व और अकर्तृत्व के अभिमान से लिप्त नहीं होती, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। जो चिदात्मा के अर्ध आरवणभंग से तीनों लोकों का प्रलय और अर्द्ध-आवरण से तीनों लोकों की उत्पत्ति देखता है एवं जो अपनी आत्मा में सम है, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। जिससे अन्य लोगों को भय नहीं है और जिसको लोगों से भय नहीं है यानी हर्ष, क्रोध और भय के हेतु अज्ञानाभिमान से रहित होने के कारण जिससे अन्य लोग भयभीत नहीं होते और स्वयं जो अन्य लोगों से भयभीत नही होता, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। जिसकी संसारविषयक सत्यताबुद्धि निवृत्त हो गई है, जो दूसरों की दृष्टिमें देह आदि अवयवों से युक्त होता हुआ भी निरवयव है और जो सचेतन होता हुआ भी चित्तरहित है, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। राग आदि के विषय पदार्थों में भी पूर्णात्मा (आत्मबुद्धि) होकर जो पुरुष सम्पूर्ण पदार्थों में व्यवहार करता हुआ भी राग आदि से ताप को प्राप्त नहीं होता, वह जीवन्मुक्त है ॥४-१३॥

189301

189302 अब पहले पूछे गये जीवन्मुक्तका लक्षण कहने के लिए भूमिका बाँधते हैं। हे राम, जैसे वायु अपनी सहज चंचलता का परित्याग करने के उपरान्त स्थिरता को प्राप्त

189303

189304

189305 होता है, वैसे ही पूर्वोक्त जीवन्मुक्त पुरुष देह छूटने के अनन्तर यानी प्रारब्ध कर्मों के क्षीण होने पर जीवन्मुक्तिपदका त्याग कर विदेहमुक्ति में प्रवेश करता है ॥१४॥

189306

189307 सर्वप्रथम जीवन्मुक्तता का विद्वानों द्वारा अनुभूत स्वरूपलक्षण कहते हैं। जिस पुरुष को विदेहमुक्ति प्राप्त हो जाती है, उसका फिर कभी न उदय (वृद्धि) होता है और न ह्रास ही होता है। वह न तो शान्त ही होता है (और न अशान्त ही होता है), वह व्यक्त भी नहीं है, अव्यक्त भी नहीं है, दूरस्थ भी नहीं है और निकटस्थ भी नहीं है अर्थात् सर्वव्यापी है। वह आत्मरूप नहीं है, यह भी नहीं कह सकते अर्थात् वह आत्मरूप ही है और आत्मा से भिन्न देह, इन्द्रिय आदिरूप नहीं है, यह भी नहीं कह सकते, क्योंकि सर्वस्वरूप होने से सब

189308 कुछ वही है॥१५॥

189309

189310 लोकदृष्टि से उसका सर्वात्मरूप तटस्थलक्षण कहते हैं।

189311 वही सूर्य बनकर जगत् को प्रकाश और धूप देता है, विष्णु बनकर सबका पालन-पोषण करता है, रुद्र बनकर सबका संहार करता है और ब्रह्मा बनकर विविध सृष्टियाँ करता है। वही आकाश बनकर वायुस्कन्धों को (ऊपर स्थित उनचास वायुरूप स्तरों को) तथा ऋषि, देव और असुरों को धारण करता है, वही सुमेरु और हिमालय बनकर इन्द्र आदि लोकपालों को धारण करता है। वही भूमि बनकर कभी विच्छिन्न न होनेवाली इस जनमर्यादा की रक्षा करता है और वही तिनके, झाड़ियाँ और लताएँ बनकर विविध फल देता है।

वही जल और अग्निका आकार धारण कर बरसता है और जलता है, वही चन्द्रमा बनकर अमृत बरसाता है, हलाहल विष बनकर मृत्यु पैदा करता है। वही प्रकाश बनकर दिशाओं को प्रकाशित करता है और तम बनकर अन्धकारको फैलाता है, शून्य होकर व्योमरूपता को प्राप्त होता है तथा पर्वत बनकर वायु आदिके वेग को रोकता है। वही अन्तःकरण में स्फुट अभिव्यक्त चैतन्य द्वारा जंगम जगत् की और अनभिव्यक्त चैतन्य द्वारा जड़ाकृति बनकर स्थावर जगत् की रचना करता है। वही समुद्र बनकर पृथिवीरूपी स्त्री को, जैसे कड़ा स्त्रीको परिवेष्टित करता है वैसे ही,परिवेष्टित करता है । आवरणरहित चैतन्य रूप बनकर चैतन्य के प्रकाश से व्याप्त तीनों जगतों से लेकर त्र्यणुकपर्यन्त सम्पूर्ण पदार्थों का विस्तार करता हुआ भी स्वयं शान्त (निर्विकार) ही रहता है। अधिक क्या कहें, जो कुछ यह दृश्य इस समय प्रकाशित हो रहा है यानी वर्तमानमें स्थित है, जो कुछ पहले प्रकाशित हुआ था, यानी भूतकालमें स्थित था और जो कुछ आगे प्रकाश को प्राप्त होगा यानी जो भविष्यकाल में स्थित होगा वह सम्पूर्ण दृश्य यही है, इससे अतिरिक्त कहीं कुछ नहीं है ॥१६-२३॥

189312

189313 पुरुष को समदृष्टि प्राप्त करने में अनेकानेक विघ्नबाधाएँ उपस्थित होती है, अतः समदृष्टि दुर्लभ है। जब समदृष्टि दुर्लभ है, तब मुक्ति की दुर्लभता घरी धराई है, ऐसा समझ रहे मुक्ति की प्राप्ति के उपाय के प्रति उत्कण्ठित श्रीरामचन्द्रजी ने कहा :

189314 भगवन्, कृपा करके कहिए कि जैसा आपने कहा है, वैसा मैं कैसे हो सकता हूँ? क्योंकि मेरी दृष्टि विषम है। ऐसी अवस्था में मुक्ति दुष्प्राप्य है। यदि यथाकिंचित प्राप्त भी हो जाय,

189315

189316 तो उसमें चित्त को स्थिर रखना कहीं कठिन है। वह हाथमें आकर भी स्थायी नहीं हो सकती, ऐसा मेरा निश्चय है ॥२४॥

189317 यों उत्कण्ठित हुए श्रीरामचन्द्रजी को मुक्तिप्राप्ति के उपाय के उपदेश द्वारा धीरज देते हुए श्रीवसिष्ठजी बोले : श्रीरामचन्द्रजी, यह मुक्ति कही जाती है, इसे ब्रह्म कहते हैं तथा यह निर्वाण कहा जाता है, वह कैसे प्राप्त होता है, इसको मैं कहता हूँ आप सुनिए । वत्स, तुम, मैं, वह, यह इत्यादि भावों से युक्त जो यह दृश्य दिखाई देता है, वह यद्यपि सत्-रूप से प्रतीत होता है, तथापि वन्ध्यापुत्र के तुल्य उसकी अत्यन्त अनुत्पत्ति के ज्ञानसे, यह मुक्ति प्राप्त होती है ॥२५,२६॥

189318

189319 ब्रह्मप्राप्ति होने के अनन्तर ब्रह्मभाव से संसारप्राप्ति ही क्यों नहीं होगी? क्योंकि ब्रह्म सर्वात्मरूप है, यों भगवती श्रुति कहती है, ऐसी श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।

189320 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ज्ञानियों में श्रेष्ठ, विदेहमुक्त पुरुष जब त्रैलोक्यरूपता को प्राप्त होते हैं, तब वे संसारभाव को ही प्राप्त हुए, ऐसा मैं समझता हूँ॥२७॥

189321

189322 दृश्यमान जगत्की पूर्वोक्त अत्यन्त अनुत्पत्तिका ही अवलम्बन कर श्रीवसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजीकी शंका का निराकरण करते हैं।

189323 श्रीवसिष्ठजीने कहा : वत्स श्रीरामजी,यदि त्रैलोक्य हो, तो वे (विदेहमुक्त) त्रैलोक्यताको प्राप्त हों। जहाँ पर त्रैलोक्यशब्द का कोई अर्थहीं नहीं हो सकता, वहाँ पर यह ब्रह्म (विदेहमुक्त) त्रैलोक्यरूपता को प्राप्त हुआ, इस प्रकार आपके द्वारा शंकित अर्थकी प्रतीति ही कैसे हो सकती है ? इससे सिद्ध हुआ कि वन्ध्यापुत्र शब्द के अर्थ की कल्पना की नाईं जगत्शब्द के अर्थ की कल्पना नहीं हो सकती। यह सम्पूर्ण जगत् सजातीय और विजातीय भेद से शून्य, निर्विकार, आकाश के समान निर्मल चिन्मात्र ब्रह्म ही है, क्योंकि सम्पूर्ण जगत् के पदार्थों में

189324 सन्मात्रता की प्रतीति होती है ॥२८-३०॥

189325

189326 यदि ज्ञानदृष्टि से पर्यालोचन किया जाय, तो ब्रह्ममें अध्यस्त जगत् की असत्ता स्पष्टतया प्रतीत हो जाती है, इस बात का दृष्टान्तों द्वारा अनुभव कराते हैं।

189327 वत्स, मैंने सोने के कड़े में, बहुत विचार करके भी, विशुद्ध सुवर्ण के सिवा 'कटक' नामक कोई वस्तु कहीं नहीं देखी । जल-तरंगमें जल के सिवा मैं कुछ नहीं देखता हूँ और जहाँ पर तरंग नहीं दिखाई देती, वहाँ पर भी जलके सिवा कुछ नहीं है । भाव यह है कि जलकी चाहे तरंगावस्था हो, चाहे अतरंगावस्था हो, दोनों जलके सिवा अन्य कुछ वस्तु नहीं है । वायु से भिन्न स्पन्दत्व नाम की कोई वस्तु कभी कहीं पर नहीं देखी गई, स्पन्द (वायु की गति) सदा वायुरूप ही है, इसलिए ब्रह्म से जगत् अतिरिक्त नहीं है, किन्तु ब्रह्मरूप ही है। जैसे आकाश में शून्यत्व, मरूभूमि में ताप ही जल और प्रकाश तेजरूप है, वैसे ही त्रैलोक्य ब्रह्म ही है ॥३१-३४॥

189328

189329 श्री गुरुजी ने जो दृष्टान्त दर्शाये, उन पर भलीभाँति विचार कर श्रीरामचन्द्रजीको गुरुजी द्वारा कथित अर्थमें जो संभावना हुई उसे दो श्लोकों से बतलाते हुए तथा उसमें विपरीतभावनारूप विक्षेप के होने के कारण फिर असंभावना आदि विकल्पों के उदय से अस्थिर□२२६

189330

189331 मन द्वारा उस उपदेश से उक्त तत्त्व का धारण करने में असमर्थ-से होते हुए-श्रीरामचन्द्रजी उसके अवधारण के उपाय पूछते हैं।

189332 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, जिस युक्ति से दृश्यमान जगत् के बाध द्वारा मुक्ति प्राप्त हो उस उत्तम युक्तिका मुझे उपदेश दीजिये । परस्पर एक संख्यामें प्राप्त हुए यानी बाध के अवधिरूप से अवशिष्ट स्वप्रकाश आत्मभावको प्राप्त हुए द्रष्टा और दृश्य में द्वितीयता के अभाव के स्थिर होने पर निर्वाण (मुक्ति) शेष रहती हैं। इसलिए जिससे दृश्य जगत् का अत्यन्त अभाव (बाध) हो और जगत्का बाध होने पर कूटस्थ ब्रह्म का ही बोध हो, उस उपाय को मुझसे कहिए। उक्त बात किस युक्ति से ज्ञात होती है और कैसे स्थिर होती है, हे मुनिश्रेष्ठ, इसके स्थिर होने पर फिर कुछ भी साध्य (कर्तव्य) शेष नहीं रहता ॥३५-३८॥

189333

189334 श्रुत अर्थ की एक बार संभावना होने पर पुनः पुनः चिरकाल तक उसका अभ्यास ही उसके अवधारण का उपाय है, ऐसा श्रीवसिष्ठजी बोले।

189335 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, चिरकाल से बद्धमूल यह अज्ञानरूपी विषूचिका (हैजा) विचाररूपी मन्त्र से समूल नष्ट हो जाती है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है। कोई चाहे कि मैं तुरन्त एक क्षण में इसे नष्ट कर दूँ, तो उसका वैसा चाहना ठीक नहीं, क्योंकि एक क्षण में शीघ्र इसका नाश होना कठिन ही नहीं असंभव है, जैसे कि पर्वत शिखर पर चढ़े हुए पुरुष के लिए जिसके चारों ओरसे नीचे गिरना तुल्य ही है, ऐसै पर्वतमें एक ही समय में चढ़ना और उतरना कठिन ही नहीं असम्भव है। वैसा ही यहाँ पर भी समझना चाहिए। अतएव आपकी यह जगभ्रान्ति पुनः पुनः अभ्याससे, युक्तियों से तथा दृष्टान्तों द्वारा जैसे शान्त हो जाय वैसे मैं कहता हूँ, आप सुनिए । हे श्रीरामचन्द्रजी, आपको बोध की प्राप्ति होने के लिए जिस आख्यायिका को कहूँगा, हे सज्जनशिरोमणे, उसको यदि आप सुनेंगे, तो ज्ञानी होकर अवश्य मुक्त ही हो जायेंगे, इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है। प्रलयाख्यायिका के अनन्तर मैं आपसे जगत् की उत्पत्तिका क्रम कहूँगा । हे रामजी, जो जो उत्पन्न होता है, वही मुक्त होता है अर्थात् बन्धशून्य स्वरूप से स्थित होता है । उत्पत्ति-प्रकरण यानी जगदुत्पत्तिक्रम । वह निर्विकार ब्रह्म ही जिसका उपादान है, ऐसा जगत् विवर्त ही है, ऐसा फलित होता है, इस प्रकार बन्धके मिथ्या होने पर मोक्ष स्वतःसिद्ध ठहरा, यही उत्पत्तिप्रकरण के वर्णन का अभिप्राय है। इस प्रकार यह जगभ्रान्ति कभी उत्पन्न न हुई तथा शून्यरूप होती हुई भी प्रतीत होती है, इस उत्पत्तिप्रकरण में अब यही मैं आपसे कहूँगा ॥३९-४४॥

189336

189337 उक्त अर्थ का ही प्रलयाख्यायिका द्वारा समर्थन करने के लिए प्रकरणान्तर का आरम्भ करते हैं।

189338 विविध प्रकार की वस्तुओं में परिपूर्ण तथा देवता, असुर, किन्नर, आदि से अधिष्ठित सम्पूर्ण जो कुछ भी यह सचराचर जगत् दिखाई देता है, वह रूद्र आदिका भी तिरोधान करनेवाले महाप्रलय में असद् एवं अदृश्यस्वरूप होकर न मालूम कहाँ चला जाता है, विनष्ट हो जाता है, उसके अनन्तर नाम और रूप से रहित शान्त गम्भीर केवल 'सत्' ही अवशिष्ट

189339

189340 रहता है, जो अनन्तरूप से स्थित है। वह न तेज है और न व्याप्त अन्धकार ही है। न वह शून्य ही है, न आकारवान् ही है, न दृश्य है, न दर्शन है और न भूत-भौतिक पदार्थसमूह ही है । नामरहित होनेसे वह अव्यपदेश्यस्वरूप है (उसके स्वरूप का निर्वचन नहीं किया जा सकता) और पूर्ण से भी पूर्णतर आकारवाला है । न वह व्यक्त है, न अव्यक्त है, न व्यक्ताव्यक्त है, न वह कालसम्बन्ध ही है और न कालसम्बन्धवान् ही है। वह दृश्यशून्य, चिन्मात्र, अनन्त, अजर, शिव, आदि, मध्य और अन्त से रहित, कारणशून्य और निर्दोष है। जिसमें यह सम्पूर्ण जगत् चित्र, भ्रान्ति आदि में देखे गये मुक्तामय हंस की नाईं प्रस्फुरित हुआ है और जो व्यक्त और अव्यक्त दोनों अवस्थाओंमें अनुगत है, वह केवलरूप देव अध्यारोपदृष्टि से जगद्रूप है और अपवाद दृष्टि से जगद्रूप नहीं है ()। जिसके न कान है, न जीभ हैं, न नासिका है, न त्वचा है और न नेत्र हैं फिर भी वह सदा सभी जगह सुनता है, स्वाद लेता है, सूंघता है, छूता है और देखता है। जिस प्रकाश से पूर्वोक्त सद्

189341 और असद्रूप प्रपंच दिखाई देता है, वह चैतन्यरूप आलोक भी वही है । अज्ञान के रहनेपर विविध सृष्टियाँ करनेवाला वही है और अज्ञानकी निवृत्ति होने पर आदि और अन्त से शून्य स्वरूप को पाकर चित्प्रकाशस्वरूप भी वही है ॥४५-५३॥

189342
189343 इसी प्रकर जीवन्मुक्तदशा में बाधित जगत् का आभासरूप दर्शन भी वही है, ऐसा कहते हैं।
189344 जैसे योगी खेचरी मुद्रा में दो भौहों के बीच में दृष्टि रखने पर अऽन्मिलित नेत्र से दृष्य भौहों के मध्यमें नेत्रों की कालीपुतलीको लगा कर अस्फुट होने के कारण सदा आभासरूप जगत् को देखते हैं, वैसे ही जो आकाशरूप सदाभासस्वरूप को देखता है, वह भी सद्रूप ही है। जैसे खरगोश के सींग कोई कारण नहीं है, वैसे जिस सर्वव्यापक का कोई दूसरा कारण नहीं है और जैसा जल का तरंग समूह कार्य है, वैसे ही जिस सर्वकारण का यह जगत् कार्य है॥५४,५५॥
189345
189346 इस प्रकार उसको सम्पूर्ण जीवों के लय के आधार तत्पदार्थस्वरूप से दर्शाकर अब त्वंपदार्थरूप से उसे दर्शाने के लिए कहते हैं।
189347 सामान्यरूप से सभी जगह दैदीप्यमान परन्तु अन्तःकरण में आवरणशून्य होने के कारण सदा विशेष अभिव्यक्ति द्वारा दैदीप्यमान और विद्यमान जिस चिन्मात्ररूपी दीपक की दीप्ति
189348 a 'दृष्टमौक्तिकहंसवत्' इस पद का संस्कृत टीकाकार ने एक और अर्थ भी किया है, वह यों है। हंस मोती खाते हैं, अतः उनका सम्पूर्ण शरीर मोतियों का ही परिणाम ठहरा । उनको देखने से पहले सहसा यही प्रतीति होती है कि ये मोती हैं, जब समीप जाकर विशेषरूप से देखा जाता है, तब ये मोती नहीं है, किन्तु हंस हैं, ऐसा निश्चय होता है । तात्पर्य यह हुआ कि जैसे विशेषतः अगृहीत मुक्ताभोजी हंसरूप द्रव्य में अध्यारोपदृष्टि से मुक्तारूपता की और अपवाददृष्टि से अमुक्तारूपता की प्रतीति होती है, वैसे ही अध्यारोपदष्टि से व्यक्ताव्यक्तानुगत देव जगद्रूप है और अपवाददृष्टि से जगद्रूप नहीं है।
189349
189350
189351 से तीनों जगत् प्रकाशित होते हैं, ये प्रकाशमय सूर्य आदि भी जिसके बिना अन्धकारसदृश हैं
189352 और जिसके रहनेपर ही तीनों जगद्रूपी मृगतृष्णाएँ प्रवृत्त होती हैं। जैसे रात में जली हुई लकड़ी को घुमाने पर चक्राकारता दीख पड़ती है, वैसे ही इसके मनोभावको प्राप्त होने से विक्षोभयुक्त होने पर यह जगत्-शोभा उदित हो जाती है और प्रत्यक्त्व को प्राप्त होने से निःस्पन्द (विक्षोभरहित) होने पर जगत्शोभा उदित नहीं होती। जगत् की सृष्टि और संहार जिसके विलास हैं, जो महान् सर्वव्यापक और स्पन्दस्वरूप तथा अस्पन्दस्वरूप है एवं जिसका पारमार्थिक स्वरूप निर्मल और अक्षय है। वायु की स्पन्दमयी और अस्पन्दमयी सर्वगामिनी सत्ता की नाईं जिसकी स्पन्दमयी और अस्पन्दमयी सर्वगामिनी सत्ता व्यवहारवश नाम से ही भिन्न-सी है, वस्तुतः भिन्न नहीं है। भाव यह कि पूर्वोक्त स्पन्द और अस्पन्द सद्रूपता और पूर्णता रूप ही हैं, उससे अतिरिक्त जो अन्यथाभाव है, उसकी विवर्तवश जनित सत्ता केवल नाम से ही भिन्न है, वस्तुतः भिन्न नहीं है। जो सदा ही जागा रहता है, जो सदा ही सोया रहता है और जो सभी जगह सदा न सोया रहता है और न जागा रहता है। जिसका अस्पन्दस्वरूप शिव और शान्त यानी परम मंगलमय है और जिसका स्पन्दस्वरूप शिव और शान्त यानी परम मंगलमय है और जिसका स्पन्दस्वरूपतीनों जगतों की स्थिति है। यों स्पन्द और अस्पन्द का विलास ही जिसका स्वरूप है। जो एक (अद्वितीय) और परिपूर्णस्वरूप है। जैसे पुष्पों में सुगन्धि सार है, वैसे ही सम्पूर्ण विनाशी पदार्थों में जो साररूप से स्थित है। विनाशी पदार्थों का विनाश होने पर भी जो अविनाशीस्वरूप से स्थित रहता है। सम्पूर्ण वस्तुओं का प्रत्यक्ष करनेवाली वृत्तियों में प्रकाशरूप से स्थित होता हुआ भी शुक्ल वस्त्र में स्थित शुक्लता की नाईं वृत्तिविषयत्वरूप से गृहीत नहीं होता, जो वाग् आदि इन्द्रियों से रहित होने के कारण मूक के सदृश होता हुआ भी सम्पूर्ण वाणियों की प्रवृत्ति में कारण होने से मूक नहीं है, जो मनरूप विकार से रहित होने के कारण पाषाण के तुल्य होता हुआ भी मन्ता (मननक्रियाकारी) है, जो नित्यतृप्त होता हुआ भी भक्षण करता है, जो क्रियातीत होता हुआ भी कर्ता है, अंगरहित होने पर भी सम्पूर्ण लोगों के अंग ही जिसके अंग हैं, अतएव जिसकी हजारों भुजाएँ हैं और हजारों नेत्र आदि हैं। जिसके शरीर का कुछ भी गठन नहीं है, फिर भी जिसने इस जगत् को व्याप्त कर रक्खा है। जो इन्द्रियबल से विहीन है, फिर भी सम्पूर्ण इन्द्रियव्यापार करता है, जो मननशून्य है, फिर भी ये प्रसिद्ध जगद्रूप कारीगरियाँ जिसकी कृतियाँ हैं, जो कि मनके बिना नहीं हो सकती। जिसके अदर्शन से भ्रमजनित संसाररूपी सर्प की भीतियाँ होती है, जिसका साक्षात्कार होने पर सम्पूर्ण भवभीतियाँ चारों दिशाओं में भाग जाती हैं। जैसे दीपक के रहने पर नाट्य आदि क्रियाएँ होती हैं, वैसे ही अपरिच्छिन्न प्रकाशरूप अतएव साक्षीरूप जिस कूटस्थ के रहते स्पन्दपूर्वक चित्तचेष्टाएँ प्रवृत्त होती हैं। जैसे समुद्र से तरंगसमूहभूत बड़ी बड़ी लहरें निकलती हैं, वैसे ही जिससे घट-पटाकार सैकड़ों हजारों पदार्थ प्रवृत्त होते हैं, जैसे कड़ा, बाजूबन्द, केयूर तथा नूपुरों से उनका कारण सुवर्ण अन्य-सा प्रतीत होता है, वैसे ही प्रसिद्ध शतशत पदार्थों के भ्रम से जो अन्य-सा प्रतीत होता है । जो तुमसे साक्षात्कृतस्वरूप होता
189353
189354 हुआ त्वद्रूप ही एक है, मुझसे साक्षात्कृतस्वरूप होता हुआ मद्रूप ही एक है और अन्य जनों द्वारा साक्षात्कृतस्वरूप होता हुआ तत्तत् रूपही एक है तथा जो अज्ञातस्वरूप होता हुआ न त्वद्रूप है, न मद्रूप है और न अन्य जनरूप है। जैसे जल में क्षण में नष्ट होनेवाली तरंगों की पंक्ति स्फुरित होती है, वैसे ही जिससे अनन्य होती हुई भी अन्य-सी, पृथक् न होती हुई भी पृथक्-सी, प्रथमतः सिद्ध हुई भी उत्पन्न हुई-सी यह विनाशशील दृश्यपरम्परा स्फुरित होती है। जिससे काल के छः भावविकार, दृश्य की दृश्यता तथा इष्टप्राप्ति एवं अनिष्ट परिहारविषयक विविध मनोरथ होते हैं, ये तीन जिसकी दीप्ति से जगत् के प्रकाशरूप ही हैं, उससे अन्य कुछ नहीं है। हे राम, आप क्रिया, रूप, रस, गन्ध, शब्द, स्पर्श, चेतन को यत्स्वरूप होकर जानते हो, वह चिद्रूप भी वही है और जिससे जानते हो, वह भी वही है। द्रष्टा, दर्शन और दृश्य के मध्य में साक्षीरूप से जो स्थित है। स्वात्मभूत उसको एकाग्र मन से उपाधियों से पृथक् करके हे साधो आप समझिए॥५६-७५॥
189355
189356 इस प्रकार तत् और त्वं पदार्थ का निर्देश कर अन्त में वाक्यार्थ का निर्देश करते हैं।
189357 हे श्रीरामजी, जन्म और जरा से रहित, अनादि, नित्य, मंगलमय, निर्मल, अमोघ, सबके वन्दनीय, अनिन्द्य, सम्पूर्ण सम्बन्धों से रहित, सम्पूर्ण कारणों के कारण, अनुभवरूपी विश्वात्मक साक्षीरूप जो ब्रह्म है, वही तुम हो (5)॥७६॥
189358
189359 नौवाँ सर्ग समाप्त
189360 दसवाँ सर्ग पूर्वोक्त ब्रह्मलक्षण में विरोध की -सी संभावना कर उसके परिहार द्वारा
189361 उक्त ब्रह्म-लक्षण के तात्पर्य का वर्णन। महाप्रलय में जो सद्रूप कुछ अवशिष्ट रहता है, 'वह न तेज है और न तम है' इत्यादि विरुद्ध स्वरूप को असंभावित समझकर वसिष्ठजी की उक्ति के तात्पर्य को जानने के लिए उत्सुक श्रीरामचन्द्रजी दोनों में से एक अर्थ की संभावना करते हुए प्रश्न की भूमिका बाँधते हैं। __ श्रीरामजी ने कहा : महाप्रलय होने पर जो यह 'सत्' अवशिष्ट रहता है, वह आकाररहित है, इसमें तो संशय ही नहीं है, लेकिन वह शून्य नहीं है, यह कैसे? वह प्रकाश स्वरूप नहीं है, यह कैसे ? तमोरूप नहीं है, यह कैसे ? न भास्वर ही है, यह कैसे? तथा न चिद्रूप ही है, यह कैसे? अथवा वह जीव कैसे नहीं हो सकता, वह बुद्धितत्त्व कैसे नहीं है अथवा मन कैसे नहीं है, वह कैसे कुछ नहीं है और कैसे सब कुछ है, आपकी इस वचनभंगी से मेरे मन में मोह-सा उत्पन्न हो गया है ॥१-४॥
189362 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, आपने
189363 'कारणं कारणानाम्' इससे तत्पद के वाच्य अर्थ का निर्देश है, 'अजमजर०' यहाँ से लेकर 'सकलकलनशून्यम्' तक तत्पद के लक्ष्य अर्थ का निर्देश है। 'विश्वं वेदनम्' से तीनों अवस्थाओं के द्रष्टुतारूप त्वंपद के वाच्य अर्थ का निर्देश है और 'अवेद्यं वेदनम्' से वेद्य तीनों अवस्थाओं से निर्मुक्तत्वरूप त्वंपद के लक्ष्य अर्थ का निर्देश है।
189364
189365
189366 मेरे आशय को ठीक न समझ कर यह प्रश्न किया है, अतएव यह विषम (टेढ़ा) प्रतीत हो रहा है। जैसे सूर्य अपने स्वभाविक प्रकाश से रात्रि के अन्धकार को विनष्ट कर देता है, वैसे ही मैं भी अपने अभिप्राय के उद्घाटन द्वारा आपके सन्देह को छिन्न-भिन्न कर देता हूँ। वत्स श्रीरामजी, महाप्रलय होने पर जो सत् अवशिष्ट रहता है, वह वैसा शून्य नहीं है, जैसा कि आप समझते हैं, इसी को मैं कहता हूँ, आप ध्यान देकर सुनिए । जैसे न गढ़ी गई प्रतिमा खम्भे में स्थित रहती है, वैसे ही यह विश्व उसमें स्थित है, अतः वह शून्य नहीं है। भाव यह कि जैसे खम्भे में न गढ़ी गई प्रतिमा की खम्भे की सत्ता से अतिरिक्त सत्ता न होने से खम्भे की सत्ता से ही वह स्थित रहती है, इसलिए जब कि वह खम्भे में नहीं गढ़ी गई, तब भी उसमें उसकी स्थिति का विनाश नहीं होता। इसी प्रकार यह प्रचुर भोगों से पूर्ण जगत्-नाम का प्रपंच व्यवहारतः सत्य और परमार्थतः असत्य भले ही हो, इसमें हमारा आग्रह नहीं है, पर जिस अधिष्ठान में इसका भान होता है, वहाँ पर इसकी शून्यता नहीं है, कारण कि शून्य का न तो आरोप हो सकता है और न वह अधिष्ठान ही हो सकता है। जैसे वह खम्भा, जिसमें कि प्रतिमा नहीं गढ़ी गई है, प्रतिमाशून्य नहीं है, वैसे ही ब्रह्म भी जगत्शून्य नहीं है। शिल्पी के कौशल से प्रत्येक खम्भे में प्रतिमा की अभिव्यक्ति हो सकती है, अतः जिसमें प्रतिमा नहीं खोदी गई, वह खम्भा प्रतिमाशून्य नहीं कहा जा सकता, अतः तत्पद (ब्रह्म) जगत् से शून्य नहीं है, यह कथन ठीक ही है ॥५-९॥
189367

189368 यदि कोई शंका करे कि उस समय यदि जगत् का अस्तित्व है, तो वह प्रलयकाल नहीं कहा जा सकता। यदि जगत् का अस्तित्व नहीं है, तो शून्यता प्राप्त ही हो गई, इस प्रकार से सत्त्व और असत्त्व के व्याघात को दृष्टान्त द्वारा हटाते हैं। ___जैसे शान्त (विक्षोभ शून्य-अचंचल) जल में लीन वीचिकी (लहर की) न तो सत्ता है और न असत्ता है अर्थात् उसमें न वीचि है, यह कह सकते हैं और न नहीं है, यह कह सकते हैं, वैसे ही ब्रह्म में लीन यह जगत् भी न शून्य है और न अशून्य है, अर्थात् अनिर्वचनीय है, अथवा शून्य और अशून्य दोनों कल्पनाओं के अधिष्ठान परमार्थ वस्तु (ब्रह्म) को प्राप्त हुआ है ॥१०॥

189369

189370 यदि कोई कहे कि खम्भे में प्रतिमा के समान प्रलयकाल में जगत् है, तो उसके विषय में वादियों को संशय क्यों होता है, स्तम्भ की प्रतिमा के विषय में तो किसी को सन्देह नहीं होता? इस पर कहते हैं। __ पेड़ को चीर कर बनाये गये खम्भे में प्रतिमा का निर्माण हो सकता है, कारण कि जहाँ शिल्पी अपना शिल्प करे, ऐसा स्थान, दिन आदि काल तथा बसुला अदि सभी उपकरण वहाँ विद्यमान हैं, अतएव खम्भे में प्रतिमा की सत्ता की संभावना की जा सकती है, किन्तु अनन्त (देशतः, कालतः और परिमाणतः अपरिच्छिन्न यानी देश, काल परिमाण-इन तीन प्रकार के परिच्छेदों से रहित) ब्रह्म में उक्त सामग्री का सर्वथा अभाव है, अतः प्रलयकाल में जगत् की सत्ता के विषय में वादियों को सन्देह होता है॥११॥

189371

189372 यदि कोई कहे कि उक्त प्रकार से दोनों में यदि समानता नहीं है, तो स्तम्भप्रतिमा का

189373

189374 दृष्टान्त कैसे दिया ? इस पर कहते हैं।

189375 पूर्वोक्त स्तम्भप्रतिमा आदि ब्रह्म में जगत् की सत्ता है' इस एक अंश से (उसकी सत्ता के अस्तित्वरूप अंश से) दृश्य हैं, अतः उसी अंश में उपमान हैं, सर्वथा दृष्टान्त नहीं। भाव यह कि जैसे खम्भे में प्रतिमा की सत्ता है, वैसे ही ब्रह्म में जगत् की सत्ता है, केवल इसी अंश में स्तम्भप्रतिमा का दृष्टान्त है, अन्य अंशों में नहीं ॥१२॥

189376

189377 पूर्वोक्त रीति से ब्रह्म में जगत् की सत्ता भले ही हो, किन्तु जगत् की उत्पत्ति और विनाश की जो कि परस्पर विरोधी हैं, उसमें एक ही काल में सत्ता कैसे मानी जा सकती है ? इस प्रकार शंका कर जगत् के उदय और विनाश की उनके धर्मी जगत् से अतिरिक्त सत्ता नहीं मानी गई है, इसलिए उनकी धर्मिसत्ता से पृथक् सत्ता के (धर्मी से पृथक् सत्ता के) निरास के विषय में संभावना ही नहीं है, इस अभिप्राय से कहते हैं। ___ वास्तव में यह जगत् परब्रह्म से न कभी उदित होता है और न उसमें अस्त को प्राप्त होता है, केवल सद्ब्रह्म ही पूर्वोक्त रीति से अपने स्वरूप में स्थित है।॥१३॥

189378 ___यदि कोई कहे कि यदि शून्य नहीं है, तो 'नोदेति', 'न शाम्यति' इस प्रकार शून्यार्थक

189379 नञ् से उसका उल्लेख कैसे किया? तो इस पर कहते हैं।

189380 उसकी जो शून्यरूप से कल्पना की जाती है, वह अशून्य की अपेक्षा से है और शून्य की अपेक्षा अशून्य की कल्पना है। यदि केवल एकमात्र शून्य या अशून्य ही होता, तो शून्य और अशून्य की कल्पना ही कैसे हो सकती ? भाव यह कि प्रतियोगी में (जिसका अभाव कहा जाता है वह प्रतियोगी है) अशून्यता की कल्पना कर उस कल्पित अशून्यता की अपेक्षा से अन्य वस्तु में उसकी शून्यता (अभाव) की कल्पना होती है और कल्पित शून्यता की अपेक्षा से प्रतियोगी में अशून्यता की कल्पना होती है, इस प्रकार जिनकी कल्पना परस्पर सापेक्ष है, ऐसी शून्यता और अशून्यता हो ही कैसे सकती हैं ?॥१४॥

189381

189382 इस प्रकार 'न शून्यं कथमेतत्स्यात्' इत्यादि से उक्त प्रथम प्रश्न का समाधान कर अब 'न प्रकाशः कथं भवेद्' इत्यादि से उक्त दूसरे प्रश्न का समाधान करते हैं।

189383 जलरूप इन्धन के या पार्थिव इन्धन के व्यय से भौतिक सूर्य, अग्नि, चन्द्रमा, तारा आदि के प्रकाश का संभव है, किन्तु अव्यय ब्रह्म में वह प्रकाश कैसे? ॥१५॥

189384 इसीलिए 'न प्रकाशः' कहा है। इससे 'वह कैसे भास्वर नहीं है?' इस प्रश्न का भी समाधान हो गया।

189385 अब 'कथं वा न तमोरूपम्' ? इस तृतीय प्रश्न का समाधान करते हैं।

189386 सूर्य आदि महाभूतों के अभाव से तम उत्पन्न होता है। पृथिवी आदि महाभूतों के प्रकाश का विरोधी होता हुआ वह दूसरे के प्रकाश से प्रकाशित होनेवाले पृथिवी आदि में ही कहा जा सकता है अर्थात् 'तम' यह व्यवहार पृथिवी आदि में ही होता है |१६॥

189387

189388 स्वप्रकाश ब्रह्म में तम की स्थिति कदापि नहीं हो सकती। इसलिए 'न तमः कथन उचित ही है। यहाँ पर 'तु' शब्द मायारूपी तम की व्यावृत्ति के लिए है।

189389 ब्रह्म की स्वप्रकाशता की अनुभव से सिद्धि करते हैं।

189390

189391

189392 चिदाकाशरूपी इस ब्रह्म का प्रकाश स्वानुभवैकगोचर है, अर्थात् ब्रह्म के प्रकाश के लिए अन्य साधन की आवश्यकता नहीं है, किन्तु वह केवल स्वानुभव से ही होता है। जो सर्वान्तर आत्मा है, उसका वही अनुभव कर सकता है, अन्य नहीं। यद्यपि बुद्धि आदि का अनुभव अन्य से होता है, तथापि जो बुद्धि आदि का आन्तर है, उसका वही अनुभव कर सकता है, उसके लिए अपने से अतिरिक्त अनुभव की अपेक्षा नहीं करता ॥१७॥

189393

189394 अन्यथा अनवस्थादोष प्राप्त होगा, यह अर्थ है। दूसरे और तीसरे प्रश्न के उत्तर का जो उपपादन किया गया, उसीका उपसंहार करते हैं।

189395 हे श्रीरामचन्द्रजी, जरा और मरण से वर्जित यह परम पद तम और प्रकाश से शून्य है, यह बात उक्त प्रकार से जाननी चाहिए। धनरूपी जगत्सत्ता के कोशगृह (धनागार) रूपी ब्रह्म को आप आकाश के मध्य के समान ही स्वच्छ जानिए ॥१८॥

189396 जैसे बिल्व (बेल) फल और बिल्व-फल के उदर में कुछ भी अन्तर नहीं है, वैसे ही ब्रह्म और जगत् में तनिक भी भिन्नता नहीं है । जैसे जल के अन्दर तरंग और मिट्टी के अन्दर घड़ा है, वैसे ही जिस ब्रह्म में जगत् की सत्ता है, वह शून्य कैसे हो सकता है॥१९,२०॥

189397

189398 यदि कोई शंका करे कि जल के अन्दर स्थित पृथिवी अपने आधार जलरूप नहीं देखी जाती और घड़े आदि के अन्दर स्थित जल अपने आधारभूत घट आदिरूप नहीं देखा जाता, फिर ब्रह्म के अन्दर स्थित जगत ही अपने आधार ब्रह्मरूप कैसे?

189399 आपने जो पृथिवी, जल आदि दृष्टान्तरूप से उपस्थित किये हैं, वे सम नहीं हैं, किन्तु विषम हैं, क्योंकि वे सदा साकार ही दिखाई देते हैं और ब्रह्म आकाशसदृश निराकार है, निराकार ब्रह्म के अन्दर विलीन यह जगत् ब्रह्म के सदृश ही निराकार है ॥२१॥

189400

189401 उक्त अर्थ को ही स्पष्ट करते हैं।

189402 इसलिए आकाश से भी निर्मल चिदाकाश ब्रह्म जैसा निराकार है, वैसा ही निराकार उसके अन्दर स्थित 'जगत्' शब्द का अर्थभूत दृश्य प्रपंच भी है। जैसे मिर्चा खानेवाले पुरुष के बिना मिर्च के अन्दर विद्यमान तीक्ष्णता (कड़ुवेपन) का परिज्ञान नहीं हो सकता, वैसे ही चिदाकाश में दृश्यता के बिना चिन्मात्रता का ज्ञान नहीं हो सकता । भाव यह कि यद्यपि दृश्य से अतिरिक्त ही सत्य (चिन्मात्र) दर्शनरूप से (साक्षीरूप से) प्रसिद्ध है, तथापि दृश्य का अभाव होने पर वह दर्शनत्वव्यवहार के योग्य ही नहीं होता। इसलिए चिदात्मक ब्रह्म में चेत्य से (दृश्य से) अतिरिक्तरूप चित् हुआ भी अचित् ही है। चिद् और अचित् परस्पर सापेक्ष हैं, अचित् के सर्वथा अभाव में चित् भी अचित् ही है। भाव यह कि जगत् का लय होने पर चित् की जगद्विषयतारूप चित्ता निवृत्त हो जाती है, अतएव प्रत्यगात्मा में चिद् आदि शब्द लक्षणा से प्रवृत्त होते हैं । यह जगत्ता भी वैसे ही है, भाव यह कि जैसे जगत् का लय होने पर चित् की जगद्विषयतारूप चित्तता निवृत्त हो जाती है । वैसे ही चिद्विषयकत्वरूप जगतकी जगत्ता भी निवृत्त हो जाती है। बाह्य घट, पट आदि विषय तथा आभ्यन्तर सुख, दुःख आदि ब्रह्ममात्रस्वरूप होने के कारण ब्रह्ममय ही हैं, उससे

189403

189404 भिन्न नहीं है, इसलिए यथास्थित, सुषुप्तिरूप और तुर्यरूप (5) सम्पूर्ण विश्व ब्रह्मरूप ही है। इसलिए सम्पूर्ण संस्कारों का कोषरूप सुषुप्तात्मक योगी लौकिक व्यवहार करता हुआ भी संस्काररहित ब्रह्म ही है ॥२२-२६॥

189405 ___आकाररहित ब्रह्मरूप से साकार जगत् की सत्ता कैसे है, ऐसी आशंका कर जैसे विभिन्न आकारवाली लहरों की एकाकार जलरूपसे स्थिति है, वैसे ही साकार जगत् की निराकार ब्रह्मरूपसे स्थिति में कोई विरोध नहीं है, इस अभिप्राय से कहते हैं।

जैसे निश्चल (शान्त होने के कारण प्रसन्न) आकारवाले जल में चंचलाकार बड़ी लहरें विद्यमान रहती हैं, वैसे ही आकाररहित ब्रह्म में यह विश्व निराकाररूप से स्थित हैं ॥२७॥

इस प्रकार उपाधिभूत जगत् का कारण से अपृथक्त्व कहते हैं।
जो पूर्ण ब्रह्म से औपाधिक भेद द्वारा जीवरूप से उत्पन्न होता है, वह परमार्थतः पूर्ण ही है और जो पूर्ण है, वह निराकार है, क्योंकि साकार पूर्ण नहीं हो सकता ॥२८॥

शंका : यदि वह पूर्ण है, तो जीवरूप से क्यों प्रतीत होता है ?
समाधान : जो वह विश्वरूप से प्रतीत होता है, वह उसने अपने स्वरूपलाभरूप प्रयोजन की सिद्धि के लिए दिखलाया है। क्रमशः अधिकारी के शरीर की प्राप्ति से अपने तत्त्व के साक्षात्कार द्वारा अज्ञानसे तिरोहित अपने स्वरूप के लाभ के लिये वह जीवभावसे प्रतीत होता है, यह भाव है।
पूर्ण से पूर्ण ही आविर्भूत होता है, पूर्ण में स्थित वह पूर्ण ही है, अतः विश्व उत्पन्न ही नहीं हुआ और जो उत्पन्न हुआ है वह तत्स्वरूप ब्रह्म ही है। चेत्य का (दृश्य का) संभव न होने से उस चिद्‌घन आनन्द में जगत्शब्दार्थता ('जगत्' शब्द का अर्थ) एकरस हो गई, पृथक् नहीं रही, जब आस्वाद लेनेवाला ही नहीं है, तब मिर्चे में कडुवेपन की क्या संभावना ? अर्थात् वह नहीं के बराबर है। दृश्य प्रपंच के ब्रह्म में एकरस होने के कारण ही ब्रह्म में चित्ता, चेत्यता आदि सर्वथा असत्य होते हुए भी सत्य-से प्रतीत होते हैं। इस प्रकार उपाधिका अभाव होने पर प्रतिबिम्बभूत जीव की प्रतिबिम्बयोग्यता कहाँ ? जब उपाधि हो और उसमें प्रतिबिम्ब पड़े तब प्रतिबिम्बभूत जीवभाव की सत्ता हो, उपाधि ही जब नहीं है, तब प्रतिबिम्बभूत जीवभावता ब्रह्म में कहाँ ? अतः वह जीव भी नहीं है, यह कथन उचित ही है। इससे 'जीवो वा न कथं भवेत्' इस शंका का निराकरण हुआ॥२९-३१॥

जीव अणुपरिमाण या मध्यमपरिमाण है, पुण्य-पाप आदि से दूषित होने के कारण अशुचि है और कर्मानुसार प्राप्त विषयों का भोक्ता है, परन्तु ब्रह्म उससे सर्वथा विपरीत है, अतः वह
जीव कैसे हो सकता है, ऐसा कहते हैं।
वह परमाणु से भी अधिक सूक्ष्म, अत्यन्त सूक्ष्मसे भी सूक्ष्म, अत्यन्त शुद्ध अत्यन्त शान्त और आकाश के मध्य से भी बढ़ कर निर्मल है। देश, काल और परिमाण से उसके स्वरूपका
卐 आगे कही जानेवाली सात भूमिकाओं में से प्रथम से ले कर पाँचवी भूमिका तक पहुँचे हुए योगियों का जगत् सुषुप्त है तथा छठी और सातवीं भूमिका में पहुँचे हुओं का विश्व तुर्य है।

परिच्छेद नहीं हो सकता, अतएव वह अत्यन्त विस्तृत (सर्वव्यापक) है। उसका न आदि है, न मध्य है और न अन्त है और वह स्वयं प्रकाशस्वरूप है एवं उसका भासक भी कोई नहीं है, वह स्वप्रकाश है ॥३२,३३॥

__ जो अपने में विषयप्रकाशनरूप चिद्रूपता को भी सहन नहीं कर सकता, वह अनुकूल और प्रतिकूल विषयभोक्तृत्वरूप जीवता को कैसे सहन कर सकेगा, ऐसा कहते हैं।
जहाँ पर चिद्रूपताका ही लाभ नहीं हो सकता, वहाँ पर चित्तताकार जीवता और वासना कैसे रह सकती हैं ॥३४॥
चिद्रूप का उदय न होने से ही उसमें जीवता है ही नहीं और इसी कारण बुद्धिता, चित्तता, इन्द्रियता और वासना भी नहीं है। इससे "कथं न बुद्धितत्त्वं स्यात्कथं वा न मनो भवेत् इन शंकाओं का भी निरास हुआ ॥३५॥

सम्पूर्ण प्रश्नों का समाधान करने पर फलित अर्थका उपसंहार करते हैं।
इस प्रकार महाभूत-भौतिक पदार्थोंसे पूर्ण भी जरामरणशून्य ब्रह्मतत्त्व हमारी दृष्टि से आकाश से भी अधिक शून्य और निर्विकार स्थित है॥३६॥

इस प्रकार प्रश्नों का समाधान होने पर शंकाशून्य चित्त में जिस रूप से उसका अपरोक्ष ज्ञान हो सके, उस असाधारण रूपको पहिचानने के लिए श्रीरामचन्द्रजी फिर पूछते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, अनन्त चिदाकार उस परमार्थतत्त्वका कैसा रूप है ? भलीभाँति उसका बोध प्राप्त होने के लिए उसको मुझसे फिर कहिए। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, महाप्रलय होने पर सम्पूर्ण कारणों का भी कारण अपरोक्ष परमब्रह्म अवशिष्ट रहता है, उसका मैं वर्णन करता हूँ, आप सुनिए, समाधि में मन का विषयों से निरोध द्वारा वृत्ति का क्षय होने पर लकड़ियों के समाप्त होने पर अग्नि की नाईं मन के स्वरूप का भी नाश करके जो नाम-रूप-शून्य स्वप्रकाश सद्रूप अवशिष्ट रहता है, वही उस परमार्थ वस्तु का रूप है। निर्विकल्प समाधि के आरम्भ में दृश्य जगत की सत्ता नहीं रहती, दृश्य के अभाव से द्रष्टा भी विलीन हुए की नाईं प्रतीत होता है, यों ज्ञेय, ज्ञाता और ज्ञान इस त्रिपुटी के लय का साक्षीरूप जो ज्ञान अवशिष्ट रहता है, वही उस परमार्थ वस्तु का रूप है। समाधि-व्युत्थान होने के पहले जो आगे जीव-स्वरूप होनेवाली है, उस चितिका अचेत्योन्मुख (चिन्मात्र में प्रवण) जो चिन्मात्र, निर्मल और निर्विकाररूप है, वह उस परमात्मा का रूप है। शरीरमें वायु आदि का स्पर्श होने पर भी चित्त के रहते-रहते अर्थात् दूधमें मिले हुए जलके समान ब्रह्म में एकरस होने के कारण तिरोभूत चित्त को कुछ न गिनकर स्पर्श आदि के अनुभव के बिना प्रतीत होनेवाला जो रूप है, वही उस परमात्मा का रूप है ॥३७-४२॥

अब उक्त रूप योगाभ्यास से रहित पुरुषों के भी अनुभवमें जैसे आरूढ़ हो, वैसा उसका प्रतिपादन करते हैं। ___ हे अनघ, जिसमें स्वप्नदर्शन नहीं है, जो मच्छर, खटमल आदि द्वारा जनित बीच बीच में विच्छेद से रहित है, मनकी विश्रान्ति का हेतु, सुषुप्तिरूप मनकी जड़ता से हीन गाढ़ निद्रा का जो रूप है, वही उस परमात्मा का रूप प्रलयकाल में अवशिष्ट रहता है। जैसे आकाशका

तात्त्विक रूप शून्यत्व है, शिलाका घनत्व है और वायुका अन्तर्बहिःपूर्णत्व है, वैसे ही उसी दृश्यभिन्न और दृश्यरहित चिदाकाश परमात्मा का जो रूप हो, वही वह है। बहुत क्या कहें सम्पूर्ण जीवित जीवों की चेत्य (दृश्य) और चित्त का परित्याग करने पर स्वभावतः जो स्थिति अवशिष्ट रहती है, वह शान्त उत्कृष्ट सत्ता उस आदिपुरुष का रूप है। चित्-प्रकाश अन्नमयकोषपर्यन्त आत्मरूप से व्याप्त है, अन्नमय, मनोमय, प्राणमय, विज्ञानमय और आनन्दमय-इन पाँच कोषों में प्रत्येक कोषका विवेक-पूर्वक विचार करने से आनन्दमय कोष सब कोषोंका आन्तर ठहरता है और आनन्दमय कोषका आन्तर ब्रह्म है, अतः द्रष्टकोटि में सर्वान्तरभूत चित्प्रकाशरूप आनन्दमय कोषका भी आन्तर होने से जो मध्य है (5)। और दृश्यकोटि में मूर्त प्रपंच के सारभूत सूर्यरूप प्रकाश का, अमूर्त प्रपंच के सारभूत भूताकाशका अथवा लिंगसमष्टिरूप अव्याकृत आकाशका आन्तर होने से जो मध्य है (A) तथा चाक्षुष आदि वृत्तियों के भीतर स्फुरणरूप से विद्यमान होने से जो उक्त वृत्तियोंका मध्य है (0) क्रमशः जो आनन्द, सत् और चिद्रूप है, उसीको ज्ञानी जन ब्रह्म का रूप जानते हैं। बुद्धिवृत्तिका, पदार्थों के स्फुरणका, विषयका और अज्ञानका साक्षीरूप आदि और अन्त से शून्य जो ज्ञान है, वह उस परमात्मा का रूप है। जिसका रूप कभी उदित नहीं हुआ यानी नित्य अनुदित रूपवाला होता हुआ भी जगत् जिससे उदित-सा होता है, जिससे अभिन्न होता हुआ भी बिलकुल भिन्न-सा प्रतीत होता है, वह परमात्मा का पारमार्थिक रूप है। मायिक व्यवहारोंमें संलग्न हुए भी जिसकी (ज्ञानी की अथवा ईश्वर की) पाषाण के सदृश जो निश्चल स्थिति है और निरवकाश (सूराख आदि से शून्य) होते हुए भी सम्पूर्ण जगत् को अपने में अवकाश देने से जो व्योमता (सावकाशता) है, वही परमात्मा का रूप है ॥४३-४९॥

वेद्य (ज्ञेय) आदि त्रिपुटी के जन्म आदिका हेतु जो सच्चिदानन्दात्मक रूप है, वही वह है, - ऐसा कहते हैं।
ज्ञेय,ज्ञान और ज्ञाता-इन तीन रूपोंवाला सामने विद्यमान यह प्रपंच जिससे आविर्भूत होता है, जिसमें स्थित रहता है और जिसमें लीन हो जाता है, वही उसका परम दुर्लभ रूप है ॥५०॥

उसमें जो निमित्तकारणता है, वह परिणामरूप से नहीं है, किन्तु विवर्तरूप से है, ऐसा कहते हैं। है तैतिरीय उपनिषद् में-अन्नमय आदि सब कोषों के आन्तर आनन्दमय कोष को दिखलाकर 'तस्य प्रियमेव शिरः । मोदः दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा। इस श्रुति द्वारा आनन्दमय कोष का भी आन्तर ब्रह्म दर्शाया गया है।
Mबृहदारण्यक उपनिषत् में-'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च' इस प्रकार आरम्भ कर 'तस्यैतस्य मूर्तस्य रसो य एष तपति तस्यैतस्यामूर्तस्य रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, इससे मूर्त और अमूर्त रूप का सार दिखला कर 'अर्थात् आदेशो नेति नेति' इससे मूर्त

और अमूर्त के आरोप का अधिष्ठान ब्रह्म उनका आन्तर है, यह बात उनके (मूर्त और अमूर्तके) निषेध से दिखलाई है।'
189442 तलवकारोपनिषत् में- 'प्रतिबोधविदितं मतम्' इस वाक्य से ब्रह्म सम्पूर्ण बुद्धिवृत्तियोंका आन्तर कहाया है।
189443
189444 बुद्धि आदि से रहित महादर्पण रूप जिसमें ज्ञेय, ज्ञान, ज्ञाता रूप जगत् प्रतिबिम्बित होता है, वही उसका सर्वश्रेष्ठ परम रूप है। स्वप्न और जागरण से निर्मुक्त सुषुप्तरूप जो मन है, वही महाचित् का रूप है, वही दृश्य का प्रलय होने पर स्थावर और जंगम पदार्थों में अवशिष्ट रहता है। स्थावर पदार्थों का मन, बुद्धि आदि से शून्य जो रूप है यानी अचलस्वभाव, वह यदि बोधमय (चेतनायुक्त) हो जाय, तो उनके मन, बुद्धि आदि से निर्मुक्त उस बोधरूप की परमात्मा से तुलना की जा सकती है ॥५१-५३॥
189445 प्रलयावस्था में ब्रह्मा, सूर्य, विष्णु, हर, इन्द्र, सदाशिव आदि के विलीन होने पर सम्पूर्ण उपाधियों का विलय होने से विश्व के संसर्ग से रहित निर्विकल्परूप, चैतन्यमात्र, परमशिव केवल वही एक शेष रहता है ॥५४॥
189446
189447 दसवाँ सर्ग समाप्त
189448 ग्यारहवाँसर्ग सत्प अधिष्ठानवश प्रलयकाल में भी जगत् की सत्ता का प्रतिपादन और
189449 स्वतः तो सृष्टिकाल में भी उसकी सत्ता के अभाव का प्रतिपादन। प्रलयकाल में यह जगत् है' इस प्रकार विशेषरूप सत्ता से जगत् की निवृत्ति होने पर भी ब्रह्मरूप सामान्य सत्ता के अवशिष्ट रहने से जगत् की ब्रह्मरूप से सत्ता भले ही हो, किन्तु सृष्टिकाल में तो जगत् की प्रलयकाल से विलक्षणता सबको स्पष्ट ही दिखाई देती है, अत: जगत् की स्वतन्त्र सत्ता भी दूसरी माननी ही पड़ेगी। ऐसी अवस्थामें उक्त स्वतन्त्र सत्ता से युक्त जगत ब्रह्म में वर्तमान न होता हुआ अन्यत्र स्थित है, ऐसी संभावना भी नहीं रोकी जा सकती, क्योंकि आप पहले 'नाऽभावो विद्यते सतः' से सत् की असत्ताका स्वयं वारण कर चुके हैं। इसलिए प्रलयकालमें जहाँ पर जगत् स्थित रहेगा, वहीजगत् का आश्रय माना जायेगा, उसका आप मुझे उपदेश दीजिए, इस आशयसे श्रीरामचन्द्रजी बोले :
189450 ब्रह्मन्, चौदह भुवन, देवता, मनुष्य, असुर, पशु, पक्षी, कीट, पतंग आदि असीम विस्तारवाला अतिस्पष्टरूप से दिखाई देनेवाला, प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से दृढ़ीकृत यह जगत्, जिसका आप ब्रह्म में अभाव कहते हैं, महाप्रलय होने पर किसमें स्थित रहता है, उसे कृपा करके मुझसे कहिए ॥१॥
189451 ___ यदि सम्पूर्ण पदार्थों की उत्पत्ति के समय अपनी अलग सत्ता के साथ जगत् का कहींसे आगमन होता, तो प्रलयकालमें जगत् का अन्य स्थानमें गमन और अन्यमें स्थिति होती; किन्तु वन्ध्यापुत्रकी नाईं अपनी पृथक् सत्ता से उसका आगमन ही नहीं है, इस आशय से
189452 श्रीवसिष्ठजी कहते हैं :
189453 वत्स श्रीरामचन्द्रजी, आपके प्रश्न का उत्तर मैं पीछे दूंगा पहले आप यह बतलाइये कि वन्ध्यापुत्र कहाँ से आता है, कैसा है, और कहाँ जाता है एवं आकाश में स्थित वन कहाँ से
189454 आता है और किसमें समा जाता है ? ॥२॥
189455
189456 दृष्टान्त और दार्ष्ट्रान्त में विषमता (असमानता) कीशंका करते हुएश्रीरामचन्द्रजी ने कहा :
189457
189458 भगवन्, वन्ध्यापुत्र और आकाशवन न तो इस समय हैं और न आगे होंगे। फिर उनकी कैसी दृश्यता और कैसी नास्तिता? ॥३॥
189459
189460 तात्कालिक सत्ता, भविष्यत्कालिकसत्ता और प्रत्यक्षवेद्यता भी उक्त वन्ध्यापुत्र और आकाशवन में नहीं है, अतः जगत् और उनमें विषमता है। उनके प्रतियोगी की सत्ता प्रसिद्ध नहीं है, अतः उनकी नास्तिता भी नहीं कही जा सकती यह भाव है। ठीक है, किन्तु जगत् की भी तो न वर्तमानकालिक सत्ता है, न भविष्यत्कालिक सत्ता है और न वह दृश्य ही है, इस प्रकार जगत् का वन्ध्यापुत्र और आकाशवन के साथ सादृश्य है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी बोले :
189461 वत्स, जैसे वन्ध्यापुत्र और आकाशवन की त्रैकालिक सत्ता नहीं है वैसे ही इस सम्पूर्ण जगत् आदि दृश्य की भी त्रैकालिक सत्ता नहीं है ॥४॥
189462
189463 सत्ता न होने पर जगत् के उत्पत्ति आदि भी सिद्ध नहीं होते ऐसा कहते हैं।
189464 हे रामजी, न तो यह जगत् उत्पन्न हुआ है और न विनाशी ही है। जिसकी पहले सत्ता ही नहीं है उसकी उत्पत्ति कैसी और उसमें विनाश शब्द की ही क्या कथा है ? ॥५॥
189465
189466 जगत् की उत्पत्ति प्रत्यक्ष प्रमाण से सिद्ध है, अतएव प्रथम तो उत्पत्तिमान् जगत् का वन्ध्यापुत्र उपमान नहीं हो सकता, दूसरे अत्यन्त असत् कहीं उपमान नहीं देखा जाता, अतः परिशेष से विकल्परूप वन्ध्यापुत्र आदि के ज्ञानको जगत् का उपमान मानना पड़ेगा। उसका जन्म और नाश होता है, इसलिए उसका जगत् के साथ सादृश्य भी हो सकता है, इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
189467 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन, वन्ध्यापुत्र और आकाशवृक्ष की तो कल्पना होती ही है। वह जैसे जन्म और नाश से युक्त है, वैसे ही यह जगत् भी जन्म और नाश से युक्त क्यों नहीं होगा? ॥६॥
189468 __ वन्ध्यापुत्र और आकाशवृक्ष का ज्ञान (विकल्परूप) उपमान हो सकता यदि वह उपमेयरूप जगत् के बीच में पड़ा न होता। उपमेयरूप जगत् के मध्यपतित होने पर वह उपमान नहीं हो सकता। इसलिए अपारमार्थिक सत्तावाले जगत् का मेरे द्वारा दिया गया ही उपमान ठीक है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी ने उत्तर दिया :
189469 दृश्य किसी अन्य पदार्थ के साथ तुलना (उपमा) करने की इच्छा तो है पर उपमेयभूत दृश्य पदार्थ से अतिरिक्त उपमान न मिलने के कारण उसकी किसीसे उपमा ही नहीं की जा सकती ॥७॥
189470
189471 उपमेय कोटि में प्रविष्ट जिन किन्हीं पदार्थों से उसको जो उपमा दी जाती है वह अनन्वयालंकार का उदाहण है, वैसे ही आपकी यह उक्ति भी है।
189472 ___ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥
189473 यह उक्ति इनका कोई उपमान ही नहीं है इस प्रकार अनुपमत्व में पर्यवसित होती है वैसे ही आपका यह कथन भी अनुपमत्व में पर्यवसित होगा, इसलिए वन्ध्यापुत्र और आकाशवृक्ष
189474
189475
189476 के विकल्परूप ज्ञान को दृष्टान्त मानना ठीक नहीं है। अतः यह सिद्ध हुआ कि जगत् की पृथक सत्ता मेरे द्वारा कही गई वन्ध्यापुत्र की सत्ता के समान ही है। दूसरी बात जो आपने यह कही है कि असत् दृष्टान्त भी नहीं हो सकता है इस पर सुनिए, असत् यद्यपि सत् का दृष्टान्त नहीं देखा जाता फिर भी उसके असत् के दृष्टान्त होने में कोई विरोध नहीं है, क्योंकि वन्ध्यापुत्रके समान आकाशपुष्प असत् है, ऐसे प्रयोग देखे जाते हैं। जिसका प्रत्यक्षरूप से अनुभव हो रहा है, उसकी असत्ता कैसे? ऐसी शंका कर प्रत्यक्षसे प्रतीत हो रहे पदार्थकी भी, विचार करनेपर बाध देखने से, असत्ता बहुत से दृष्टान्तों में प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं।
189477 जैसे सुवर्ण के कड़े में स्पष्टतः भली भाँति दिखाई दे रहा भी कटकत्व नामका कोई पदार्थ नहीं है, वैसे ही प्रत्यक्षतः अनुभूयमान भी यह जगत् परमें (ब्रह्म में) नहीं है। जैसे आकाश में उपलम्यमान शून्यत्व आकाश से भिन्न नहीं है, वैसे ही ब्रह्म में प्रत्यक्षतः उपलम्यमान भी यह जगत् ब्रह्म से भिन्न नहीं है। जैसे काजल से कालिमा पृथक् ज्ञात नहीं होती, हिम से शीतलता पृथक् ज्ञात नहीं होती वैसे ही परम पदमें (ब्रह्म में) पृथक् गृहीत होनेवाला जगत् नहीं है। जैसे शीतलता चन्द्रमा से और हिम से (बरफ से) पृथक् नहीं होती वैसे ही ब्रह्म से भी यह जगत् पृथक् नहीं है। जैसे मरूभूमि में प्रतीयमान नदी में जल नहीं है, अथवा जैसे प्रतीयमान द्वितीय चन्द्रमा में चन्द्रत्व नहीं है, वैसे ही सर्वविध मलों से रहित ब्रह्म में अनुभूयमान जगत् भी नहीं है। कारण के न रहने से जो स्वयं पहले भी नहीं था, वह वर्तमान काल में भी नहीं है, अतः उसका नाश ही कैसा? ॥८-१३॥
189478
189479 कारण का असंभव कैसे है? उसे कहते हैं।
189480 जैसे छाया का कारण धूप नहीं हो सकती, वैसे ही पृथिवी आदि जड़ वस्तु का जड़ता से रहित ब्रह्म कारण नहीं हो सकता अर्थात् जड़का ही जड़ परिणाम हो सकता है, कहीं भी स्वविरुद्ध परिणाम नहीं देखने में आता, यह भाव है ॥१४॥

परिणामी कारण न होने से यह परिणामी कार्य नहीं है, अतः परिणामदृष्टि से यह कुछ उदित नहीं है, यद्यपि विवर्तदृष्टि से विरूद्ध का भी आरोप हो सकता है, तथापि विवर्त का कारणभूत ब्रह्म ही जगत् रूपसे अवस्थित है, अतः जगत् की कार्यरूप से पृथक् सत्ता नहीं है ॥१५॥

यदि शंका हो कि अज्ञान ही जगत् का परिणामी कारण है, फिर कारण के अभाव से यह जगत् कार्य नहीं है, इस प्रकार पूर्व श्लोंकमें कारण का अभाव कैसे कहा? इस पर कहते हैं। __ जो अज्ञान ही जगदाकार से परिणत होता है, यह कहा जाता है, उसका यह तात्पर्य नहीं है कि जैसे दूधका परिणाम दही होता है, वैसे अज्ञान का परिणाम जगत् है, बल्कि अज्ञान संवित् को (ज्ञान को) ही जगत्प से दर्शाता है अर्थात् संवित्का ही जगत् के रूप से विवर्त कराता है। अज्ञानका परिणाम संवित् का विवर्त ही है, यह बात स्वप्नमें प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं। स्वप्न में जो जगत् (स्वाप्निक प्रपंच) दिखाई देता है, वह संवित् का विलास ही है। (संवित्का विवर्त ही है), उससे अतिरिक्त नहीं है|१६॥

उक्त विषय को ही स्पष्ट करते हैं।

__ स्वप्न में स्वप्न देखनेवाले पुरुष के अन्तःकरण में जो स्वाप्निक जगत् की भ्रान्ति होती है, वह जैसे संवित्-विकास ही है, वैसे ही सृष्टि के आरम्भ में ब्रह्म में यह जगत्-विकास हुआ है, ब्रह्म से अतिरिक्त जगत् नाम की कोई वस्तु ही नहीं है|१७॥

अतः पहले जो जगत् ब्रह्ममात्र है, ऐसी प्रतिज्ञा की गई थी, वह सिद्ध हुई, ऐसा कहते हैं।
यह जो कुछ प्रपंच दिखलाई देता है, यह सदा ही आत्मा में स्थित है। न तो यह कभी कुछ भी उदित होता है और न कभी तनिक भी नष्ट होता है। जैसे द्रवत्व जल है (तरलता और जलमें कोई भेद नहीं है), जैसे स्पन्दन वायु है (कम्पन और वायुमें भेद नहीं है) और जैसे प्रकाश आभास है। (प्रकाश और आभास में कोई अन्तर नही है), वैसे ही ये तीनों जगत् ब्रह्म ही है (त्रिजगत् और ब्रह्ममें कोई अन्तर नहीं है)। जैसे स्वप्न देखनेवाले पुरुष के अन्दर विद्यमान चैतन्य ही नगर-सा प्रतीत होता है, वैसे ही परमार्थ स्वरूप में परमात्मा ही जगत् सा प्रतीत होता है ॥१८-२०॥

जगत् की जो प्रतीति हो रही है, यह बड़ी दृढ़ है और स्वप्न की प्रतीतिपूर्णरूप से अभिव्यक्त न होने के कारण कोमल (अदृढ़) है, अतः दोनें में आकाश-पाताल का अन्तर है और दूसरी यह बात भी विचारणीय है कि द्रष्टा और दृश्य का सम्बन्ध स्वाभाविक है, अतः उसका निवारण होना कठिन ही नहीं, प्रत्युत असम्भव है, अतः मुक्तिका सम्भव ही नहीं है, यों श्रीरामचन्द्रजी
शंका करते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, यदि यह दृश्यरूपी विष पूर्वोक्त रीति से स्वप्न की प्रतीति के समान मिथ्या है, तो यह इतनी सुदृढ़ प्रतीति से युक्त कैसे हो गया, अर्थात् प्रलय होने तक इसमें ऐसी सुदृढ़ प्रतीति रहती है कि व्यवहार में किसी प्रकार की गड़बड़ी नहीं होने पाती, इसका क्या कारण है ? दृश्य के विद्यमान रहते द्रष्टा (दर्शक) का निवारण नहीं किया जा सकताअर्थात् दृश्य यदि रहेगा, तो उसका द्रष्टा भी अवश्य रहेगा और द्रष्टा यदि रहेगा, तो दृश्य भी अवश्य रहेगा। भाव यह कि दृश्य और द्रष्टा परस्पर सापेक्ष हैं । दृश्य तभी कहा जा सकता है, जबकि उसका दर्शक हो और द्रष्टा तभी कहा जा सकता है, जब कि उसके दर्शन का विषय (दृश्य) हो । दृश्य और द्रष्टा दोमें से एक के अस्तित्व में दोनों का बन्धन है और दोनों में से एक का भी क्षय हो जाय तो दोनों की मुक्ति हो जाती है, पर ऐसा होना ही असम्भव है ॥२१,२२॥

क्यों असम्भव है ? ऐसा यदि कोई कहे, तो इस पर कहते हैं।
जब तक मूलाविद्या के विनाश से दृश्य के आत्यन्तिक क्षय का (सर्वथा उच्छेद का) ज्ञान न हो, तब तक द्रष्टा में दृश्यत्व का अस्तित्व अनिवार्य है, इसलिए मुक्ति नहीं हो सकती॥२३॥

यदि कोई कहे कि दृश्य के आत्यन्तिक क्षयका परिज्ञान भले न हो। उसकी क्या आवश्यकता है ? किन्तु उत्पन्न हुए दृश्यका विद्यासे विनाश हो, इस पर कहते हैं।
यदि दृश्य प्रपंच की पहले उत्पत्ति और पीछे उसका विनाश मानो, तो संस्काररूप से स्थित दृश्य का पुनः पुनः उद्भवरूप अनर्थकारी बन्ध कभी विनष्ट ही नहीं हो सकता ॥२४॥

दृश्यप्रदेश के परित्याग से ही दृश्य के असम्भव की उपपत्ति हो अर्थात् जहाँ पर दृश्य नहीं

है, वहाँ पर दृश्य के असम्भव की उपपत्ति हो, इस शंका का समाधान स्वयं आप ही पहले कर चुके हैं, ऐसा कहते हैं। __ जैसे स्वच्छ दर्पण चाहे कहीं पर भी स्थित क्यों न हो, उसमें प्रतिबिम्ब पड़ता ही है, वैसे ही चैतन्याश्रय द्रष्टा में सर्वस्मृतिमय प्रतिबिम्ब अवश्य पड़ता ही है|२५॥
यदि पहले से उत्पन्न न हुए दृश्य का स्वयं अस्तित्व न होता, तो द्रष्टा की दृश्यस्वभाव से मुक्ति हो सकती, परन्तु जगत् उत्पन्न नहीं है, यह बात अनुभव में नहीं आती, अतः द्रष्टाकी दृश्यस्वभाव से निर्मुक्ति नहीं हो सकती, यह भाव है॥२६॥
हे ज्ञानियों में सर्वश्रेष्ठ, इसलिए मेरी मुक्ति के असंभव की आशंका को युक्तियों द्वारा दूर कर जब तक दृश्य के अत्यन्त असम्भव का मुझे दृढ़ परिज्ञान न हो जाय, तब-तक आप मुझे उपदेश दीजिये ॥२७॥
___ स्वप्न-प्रतीति से जगत-प्रतीतिवैषम्य की जो श्रीरामचन्द्रजी ने आशंका की थी, श्रीवसिष्ठजी उसके समाधानकी, आगे कही जानेवाली सृष्टी की आख्यायिका से, प्रतिज्ञा करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : यह जगत् ब्रह्मात्मक ही है, उससे अतिरिक्त नहीं है। जगतप से असत् होता हुआ भी जिस प्रकार सत्-प्रतीत होता है, उसको मैं आपसे बड़ी लम्बी (मण्डपोपाख्यान आदि से बढ़ाई गई) आख्यायिका से कहता हूँ, आप सुनिये । आशय यह कि यद्यपि इस जगत्की प्रतीति बड़ी दृढ़ है, तथापि यह असत् होता ही सद्रूप से प्रतीत होता है, इस अंशमें इसकी स्वप्न से समता है ही। रह गई दृढ़ प्रतीति की बात, सो तो चिरकाल से बद्धमूल होने के कारण है । तब तक सुनिये, जब तक कि पूर्वजों के व्यवहार के प्रतिपादक वाक्यों से उन लम्बी आख्यायिकाओं में वर्णित तत्त्व आपके हृदय में, तालाब में धूलि के समान, न बैठ जाय ॥२८,२९॥

उसीसे आपकी दूसरी शंका निवृत्त हो जायेगी और दूसरी शंका की निवृत्ति होने पर आपको शान्ति मिलेगी और लोकव्यवहार भी सिद्ध होगा, ऐसा कहते हैं।
आपको भ्रान्ति से जो यह जगत् की सत्ता दिखलाई दे रही है, इसके अत्यन्त अभाव को (सर्वथा अभाव को) जानकर, आप अद्वितीय अखण्ड ब्रह्म के ध्यान में संलग्न हो लौकिक व्यवहार करेंगे। जिनका प्रयोजन रहने पर ग्रहण होता है और प्रयोजन न रहने पर त्याग होता है, ऐसे स्थूल, सूक्ष्म आदि विषयोंमे (विषयों के अनुसार) चंचल और स्थिर व्यवहारदृष्टियाँ आपको इस प्रकार पीड़ित नहीं कर सकेगी, जिस प्रकार कि बाण पर्वत को विद्ध नहीं कर सकते। हे रघुकुलतिलक, जिसका पहले विस्तारसे वर्णन किया है, वही यह केवल एक (अद्वितीय) आत्मा है। इसके सिवा दूसरी कल्पना ही नहीं है। इस द्वितीय-कल्पना से शून्य आत्मा में यह जगत् जिस प्रकार उत्पन्न हुआ है, उसको मैं आगे आपसे कहूँगा । ये सम्पूर्ण जगत् उस आत्मा से आविर्भूत हुए हैं ॥३०-३२॥

शंका - क्या जैसे ये तटस्थ ईश्वर से भेद से आविर्भूत हैं, वैसे ही इससे भी भेद से आविर्भूत हुए हैं? अर्थात् जैसे अन्याभिमत स्रष्टा ईश्वर से भिन्नतया सृज्य पदार्थों का

आविर्भाव माना जाता है वैसे ही आपके अभिमत स्रष्टा आत्मा से भिन्नतया जगत् का आविर्भाव हुआ है?
समाधान - नहीं, वह महान् आत्मा ही समष्टिव्यष्टिरूप बाहर इन्द्रियों द्वारा दिखाई देनेवाला दृश्यदर्शनप्रकाराकार और अन्दर मननप्रकाराकार होकर स्वयं ही उदित होता है और विलीन होता है। भाव यह कि वास्तव में उसका उदय और विनाश तो होते नहीं, पर अज्ञानतः भ्रान्ति से उसके उदय और विनाश की प्रतीति होती है ॥३३॥

189519
189520 ग्यारहवाँ सर्गसमाप्त
189521 बारहवाँसर्ग आगे अपवाद से सम्पूर्ण सृष्टिका अत्यन्त अभाव कहने के लिए
189522 ___ अपवादानुरूप अध्यारोपभूत सृष्टिका विस्तार से वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने पहले जिस विषय की प्रतिज्ञा की थी, उसको कहने के लिए भूमिका बाँधते हुए बोले: ___ वत्स श्रीरामचन्द्र, सर्वोत्तम, शान्त और परम पवित्र इस पद से (ब्रह्म से) यह सम्पूर्ण विश्व जैसे आविर्भूत हुआ है, उसे आप उत्तम बुद्धि से (क्षोभशून्य एकाग्र मन से) सुनिये ॥१॥
189523
189524 जैसे सुषुप्त आत्मा ही स्वप्न-सदृश प्रतीत होता है, वैसे ही ब्रह्म ही सृष्टि की नाईं प्रतीत होता है। (यह कल्पना दृष्ट के अनुसार है।) स्वप्न केवल एक पुरुषकी वासना का कार्य है, अतः स्वप्नप्रतीति दृढ़ नहीं होती और प्रपंच सम्पूर्ण जीवों की वासना से उत्पन्न है, अतः उसकी प्रतीति सुदृढ़ है, इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजीकी पूर्वोक्त शंका के परिहार के अभिप्राय से कहते हैं। __ उसका अधिष्ठान सर्वात्मक (सर्वसुषुप्तसमष्ट्यवस्थ और सर्वप्रलयावस्थ) ब्रह्म है। इस विषय में आप क्रम को सुनिये ॥२॥
189525 चूँकि यह सम्पूर्ण विश्व स्वभावतः सदा अनन्तप्रकाशरूप तथा अनन्तचैतन्यस्वरूप ब्रह्म का सत्तामात्ररूप (5) है, इसलिए वही मानों चेत्यता को (दृश्यताको) प्राप्त होता है, यों अग्रिम श्लोक से सम्बन्ध है ॥३॥
189526
189527 पहले उसमें 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति' (उसने संकल्प किया कि मैं लोकोंकी सृष्टि करूँ) इस श्रुति से सिद्ध ईक्षणभाव को दिखलाते हैं।
189528 आकाश से भी सूक्ष्म और निर्मल जो बोध है, वह भावी (होनेवाले) नाम और रूपों के अनुसन्धान से कुछ अनुमितरूपवाला होकर सम्पूर्ण स्रष्टव्य (सृष्टि करने योग्य) विषयों में संकल्पपूर्वक अहंकाराध्यास के बिना प्रतीत होता है। अतएव वही स्वयं अपने स्वरूप में मानों किंचित् चेत्यता (दृश्यता) को प्राप्त होता है ॥४,५॥
189529
189530 ईक्षणवृत्ति और ईक्षणवृत्ति के विषयरूप उपाधियों से उसमें ईश्वरभाव और जीवभाव को दर्शाते हैं। म चैतन्यरूप ब्रह्म की सत्ता ही उसका परमार्थरूप है, उसकी सत्ता से अतिरिक्त उसका रूप नहीं है ।
189531
189532
189533 तदुपरान्त वह परम सत्ता ही ईक्षणात्मक वृत्ति से युक्तचेतना में (उक्त ईक्षणात्मक वृत्ति में अभिव्यक्तचैतन्य में) उन्मुख होकर यानी ईक्षणवृत्तिसहितचेतनाप्रधानहोकर वाणी के व्यवहार के विषयधर्मों से युक्त होने के कारण वाणी से प्राप्य (ज्ञेय) होने से यानी वाणी के व्यवहार के योग्य होने से 'चित्' नाम के योग्य ('सर्वज्ञईश्वर' नाम के योग्य) होती है। पीछे चिरकाल की अनुवृत्ति से जिसकी ईक्षणवृत्ति अत्यन्त धन हो गई है और जिसने उक्त ईक्षणवृत्ति के विषय सूक्ष्म प्रपंचस्वरूपतारूप परिच्छेद स्वीकार कर लिया है एवंभूत वही परमसत्ता जब परम पदका त्याग करती है तब भावीप्राणधारणरूपउपाधिवाले जीव, हिरण्यगर्भ आदि नामवाली होती है।६,७॥
189534
189535 वैसे होने पर भी ब्रह्मसत्ता स्वरूप से विनष्ट नहीं होती, ऐसा कहते हैं।
189536 उस समय ब्रह्मसत्ता ही केवल भावना से संसारोन्मुख होती है, विकार आदि क्रिया से नहीं ॥८॥
189537
189538 शंका - सो कैसे?
189539 समाधान - ब्रह्मस्वभाव ही ऐसा है। भाव यह है कि उक्त ब्रह्मसत्ता का स्वभाव ही है कि वह केवल भावनामात्र से (संकल्पमात्र से) संसारभाव को प्राप्त होती है, उसमें किसी प्रकारका विकार होकर वह संसारभाव को प्राप्त होती है, यह बात नहीं है।
189540 शंका - तो उसका जीवभाव कैसे होता है ? समाधान - रज्जु में सर्प की नाईं उसीमें जीवभाव का उदय होता है।
189541 अब श्रीमहामुनि वसिष्ठजी महाभूतों की सृष्टि को कहने की इच्छा से पहले आकाश की सृष्टि कहते हैं। __ जीवभाव का उदय होने के अनन्तर अन्य भूतों को अवकाश देनेवाली होने के कारण शून्यप्रायः (प्रायः रिक्त) आकाशसत्ता उदित होती है, जो कि सूर्य आदि की सृष्टिके पश्चात् होनेवाले आकाश आदि नामों के अर्थ को (आकाश यानी आसमन्तात्-काशते प्रकाशते यानी चारों ओर जो प्रकाशित है, इत्यादि अर्थको) देती है और शब्द आदि गुणों
189542 की कारण है॥९॥
189543
189544 पूर्वोक्त हिरण्यगर्भरूप जीव के अहन्ताभिमान की और तबसे लेकर द्विपरार्द्धपरिमित ब्रह्मा की आयुरूप कालकी सृष्टि को कहते हैं।
189545 आकाशसत्ता के अनन्तर भावी (होनेवाले) नामों के अर्थरूप से जगत्स्थिति की मुख्य बीजभूत अहन्ता (अहंकार) कालसत्ता के साथ उदित होती है ॥१०॥
189546
189547 __ उक्त आकाश, अहंकार और काल की सृष्टि हिरण्यगर्भ से नहीं होती, किन्तु हिरण्यगर्भरूप उपाधि से उपहित परमात्मसत्ता से ही होती है, क्योंकि वही सबकी हेतु है, ऐसा कहते हैं।
189548 उस परमशक्ति (परमात्मसत्ताका) स्वसंकल्पमात्ररूप यह प्रकाशमान असदात्मक दृश्य प्रपंच सत् की नाईं उससे उदित होता है । इसके उदयसे परमात्मसत्तामें किसी प्रकारका विकार नहीं होता, यह सूचन करने के लिए 'स्वसंवेदनमात्रकम्' कहा है ॥११॥
189549
189550 'मैं आकाश होऊँ' इस अहंकार से (अभिमान से) जिसका स्वरूप प्रायः आकाश-सा
189551
189552 हो जाता है ऐसी संवित् आकाशकार्य (वायु आदि) विषयक संकल्परूपी वृक्ष की बीज है। अतएव उससे परिच्छिन्न स्पन्दशक्तिप्रधान होने के कारण अहंकार का एक अंश-सा वायु आविर्भूत होता है ॥१२॥
189553
189554 आकाशाहंकारोपाधि से उपहित परमात्मसत्ता ही जब सम्पूर्ण शब्दोंके बीज-भूत शब्द तन्मात्र रूप बनने का संकल्प करती है, तब उसीसे शब्द तन्मात्राकी उत्पत्ति होती है, ऐसा कहते हैं। ___ आकाश में अहन्ताबुद्धिवाली परमात्मसत्ता शब्दतन्मात्र के संकल्पसे ('मैं शब्द तन्मात्रा होऊँ' इस संकल्प से) अतिसूक्ष्म आकाशभाव से कुछ घन होकर शब्दतन्मात्रा होती है (a) ॥१३॥
189555
189556 वेद आदि सम्पूर्ण शब्दों का शब्दतन्मात्रा उपादान है, ऐसा कहते हैं।
189557 भावी (होनेवाले) नामों का अर्थभूत तथा शब्दसमूहरूपी वृक्षका बीज वह शब्दतन्मात्रा ही विस्तार को प्राप्त किया गया पदवाक्यप्रमाणनामक वेदसमूह है ॥१४॥
189558 इस प्रकार वेदरूपता को प्राप्त हुए परमात्मा से, जो कि शब्दसमूह से निर्मित पदार्थसमूहरूप परिणाम (कार्य) का विस्तार करते हैं, जगत् की उत्पत्ति होगी। भाव यह कि 'स भूरिति व्याहरत् स भुवमसृजत' उसने 'भूः' कहा, अनन्तर पृथिवीकी सृष्टि की) ''एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृन्' (प्रजापतिने 'एत' इससे देवताओंकी, 'असृग्रम्' से मनुष्योंकी और 'इन्दवः' से पितरों की सृष्टि की) इत्यादि श्रुतियों से यह प्रसिद्ध है कि वेदमे जो शब्दसमूह से सिद्ध पदार्थ हैं, उन्हींका परमात्मा विस्तार करते हैं ।।१५॥
189559 इस प्रकार वायुपर्यन्त जिसका परिवार है, ऐसी वह चिति जीवशब्द से कही जाती है। वही भावी नाम-रूपसमूह से मूर्तिमान् जीवों के समूहरूपी वृक्ष की बीज है अर्थात् सम्पूर्ण मूर्त्याकार पदार्थ (जीव) उसीसे उत्पन्न होते हैं ॥१६॥
189560
189561 वह (परमात्मा) व्यष्टिप्राणरूप से आध्यात्मिक सम्पूर्ण क्रियाओंका हेतु है, ऐसा कहते हैं।

चौदह भुवन हैं। प्रत्येक भुवनमें प्राणियोंका आकार-प्रकार भिन्न भिन्न है। अतएव चौदह भुवनों के भेद से चौदह प्रकार के प्राणी पूर्वोक्त प्राणवायु के कारण अपने से (ब्रह्म से) व्याप्त होकर ब्रह्माण्डोदररूप विविध गर्तों में घूमते फिरते हैं ॥१७॥

वही चैतन्य जब 'मैं वायु हूँ' इस अभिमान से युक्त होता है तब वह सम्पूर्ण स्पर्शों का उपादान-कारण स्पर्शतन्मात्रारूप और आवह, प्रवह आदि उनचास वायुओंके विभाग से सम्पूर्ण पदार्थोंकी चेष्टा का कारण होता है, ऐसा कहते हैं।
यद्यपि 'मैं वायु हूँ' इस अभिमान के पूर्व उक्त चैतन्य का न 'वायु' नाम था और न उसमें
यद्यपि सांख्यदर्शन, पुराण आदि में तन्मात्राओं से भूतों की उत्पत्ति कही गई है, तथापि 'आत्मन आकाशः सम्भूतः', 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादि श्रुतियों में ब्रह्म ही आकाश आदि भूतों का साक्षात् उपादान सुना गया है और तद्यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य' इत्यादि श्रुति में सामान्य शब्द विशेष शब्दों का कारण सुना गया है, अतएव आकाश से ही सामान्य शब्द रूप शब्दतन्मात्रा की उत्पत्ति कही गई है।

चलनादि क्रिया ही थी, तथापि 'मैं वायुहूँ' इस प्रकार अपने में वायुत्व के व्यापारवान् (चलनादि व्यापारसे युक्त) होकर स्पर्शतन्मात्रा की भावना से ('मैं स्पर्शतन्मात्रा होऊँ' इस संकल्प से) वही शीघ्र स्पर्शतन्मात्रा हो जाता है। वह (स्पर्शतन्मात्रा) विविध स्पर्शरूपी वृक्ष का बीज है तथा उनचास प्रकार के वायुओं का विस्तार उसमें सूक्ष्मरूप से निहित है। उसीसे सम्पूर्ण भूतों में चलनादि क्रियारूपी स्पन्द उत्पन्न होता है ।।१८,१९॥
__वायु की उत्पत्ति के पश्चात् तेज की उत्पत्ति कहते हैं।
तदुपरान्त 'मैं प्रकाशरूप होऊँ' इस भावना से उसीमें (चैतन्य में ही) प्रकाश की उत्पत्ति होती है। प्रकाशरूपता को प्राप्त अनुभवरूप चैतन्यसे ही रूपतन्मात्रा की उत्पत्ति होती है, जो कि सम्पूर्ण भावी पदार्थों के नाम और रूप की प्रकाशक है। सूर्य, अग्नि, बिजली, चन्द्रमा, नक्षत्र आदि रूप वह तेज प्रकाशरूपी वृक्ष का बीज है। उससे (तेज से) विविध रूपों के भेद द्वारा संसार का विस्तार होता है ॥२०,२१॥

तदुपरान्त जल की उत्पत्ति कहते हैं।
वह तेजस्वरूपता को प्राप्त चैतन्य मानों जलके विविध रस मैं ही हूँ, इस प्रकार अपनी जलरूपता की (अथवा परिच्छिन्नता की भावना करता हुआ जलरूपता को प्राप्त होता है। जलरूप मूर्त द्रव्य (पदार्थ) का जिह्वा से आस्वाद लेने पर यह मीठा है' इस प्रकार का जो स्वाद है, वह सम्पूर्ण रसों का एकमात्र उपादान होने से रसतन्मात्रा कहलाता है। वह रसरूपी वृक्षका बीज है और भावी जलके विविध आकारों को धारण करनेवाला है। इन्द्रिय
और विषयरूप से परस्पर रस का आस्वाद लेने पर विषयों में अनुराग आदि की उत्पत्ति से पुनः पुनः विषयों के उपार्जन में प्रवृत्तिरूप संसार का उससे प्रसार होता है ॥२२,२३॥

तदनन्तर पृथिवी की सृष्टि कहते हैं।
जलभाव को प्राप्त परमात्मा 'मैं पृथिवी ही हूँ' यों संकल्परूप होने से जिसका स्वरूप आगे होनेवाला है, उस पृथिवी का संकल्पनात्मक होकर संकल्परूप अपने गुणों से अपने को गन्धतन्मात्रा देखता है । अर्थात् 'मैं गन्धतन्मात्रा होऊँ' अपने इस संकल्पनात्मक गुण से गन्धतन्मात्रा हो जाता है ॥२४॥

अब पृथिवी की सृष्टि का उपयोग बतलाते हैं।
भावी (आगे होनेवाले) ब्रह्माण्डगोलकरूप से या ज्योतिषशास्त्र में प्रसिद्ध भूगोलरूप से वह मनुष्य आदि के विविध आकाररूप वृक्षका बीज है । सम्पूर्ण चर और अचर जीवों के
आधारस्वरूप उक्त पृथिवी से संसार का प्रसार होता है ॥२५॥

उक्त रीति से उत्पन्न पाँच भूतों के संमिश्रण से ब्रह्माण्डाकार का विकास कहते हैं।
चैतन्य के पूर्वोक्त रीति से पाँच भूतों में अहन्ता (अहंकारभाव) को प्राप्त होने पर उक्त चैतन्य से ब्रह्माण्डाकार प्रतीत हो रहे भूततन्मात्रा अर्थात् शब्दतन्मात्रा, स्पर्शतन्मात्रा, रूपतन्मात्रा, रसतन्मात्रा और गन्धतन्मात्रा परस्पर से संमिश्रण से, जलमें बुबुदों की नाईं, स्वयं ब्रह्माण्डाकार से परिणत होते हैं ॥२६॥

कितने समय तक वे संमिश्रणभाव में स्थित रहते हैं, ऐसी आकांक्षा होने पर कहते हैं।
ये पाँच भूत इस प्रकार संमिश्रण को प्राप्त हुए हैं, जिस प्रकार विनाश होने तक (महाप्रलयपर्यन्त) पृथक् और शुद्ध नहीं पाये जा सकते ॥२७॥

जितनी वस्तुओं का स्थूलरूप से आविर्भाव हुआ, वे सब पहले ब्रह्मसत्ता से विद्यमान थी, इस बात को दृष्टान्तपूर्वक कहते हैं।
जैसे वट के अतिसूक्ष्म बीज के अन्दर विशाल वटवृक्ष स्थित है, वैसे ही ये ब्रह्माण्ड भी अव्याकृत आकाश के अन्दर केवल संविद्रूप से स्थित है॥२८॥

यदि किसीको आशंका हो कि भूततन्मात्रा अतिसूक्ष्म हैं, अतएव स्थानाभाव उनमें स्थूल पदार्थों का रहना विरूद्ध प्रतीत होता है, इस पर कहते हैं।
तन्मात्राओं की स्थूल पदार्थों की वास्तव में स्थिति नहीं है, किन्तु उनसे उनकी केवल मायिक उत्पत्ति दिखलाई देती है और फिर वे शाखा-प्रशाखा के भेद से विविध विस्तार को प्राप्त होते हैं और क्षण में ही विलीन हो जाते हैं। पूर्वोक्त मायिक उत्पत्ति का प्रदर्शन अतिसूक्ष्म वस्तु में भी होता है, यह भाव है ॥२९॥

तन्मात्राओं के उक्त रीति से स्थूल हो जानेपर भी उनके सूक्ष्म-रूप की क्षति नहीं होती, क्योंकि जिस अधिष्ठान में विवर्त होता है, उसका विकार नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
वे विवर्त की ओर अग्रसर होते हैं यानी विवर्त से स्थूलता को प्राप्त होते हैं, पर वास्तव में विवर्तरहित अपने सूक्ष्मतम स्वरूप में ही रहते हैं। विकाररहित चेतन से सम्बद्ध होने के कारण क्षण में ही पिण्डीभाव (स्थूलता) को प्राप्त होते हैं। यदि यह स्थूलभाव तन्मात्राओं का परिणाम होता, तो जैसे कद्दू के बड़े होने में समय लगता है, वैसे ही इनकी स्थूलता में समय लगता, यह भाव है ॥३०॥

इस सर्ग में पहले जो विषय कहा गया है, उसका स्मरण कराते हुए इस सर्ग का उपसंहार करते हैं।
यह तन्मात्रासमूह, जिसका पहले विस्तार से वर्णन किया गया है, संकल्पस्वरूप चैतन्य ही है, उससे अतिरिक्त नहीं है; कारण कि चैतन्य ही 'मैं अमुक हूँ' इस अभिमान से तत्-तत् स्वरूप हुआ है। चैतन्य अपने स्वरूप से तो निराकार ही है, पर संकल्परूप से वह अपने को त्रसरेणुसदृश (स्थूलरूप) देखता है ॥३१॥

जो पहले यह कहा था कि ब्रह्म ही जगत् के आकार में परिणत होता है, वह पूर्वोक्त रीति से सिद्ध हुआ, ऐसा कहते हैं। __ दृश्यमान जगत् के मूल पंचभूततन्मात्रा ही हैं, पंचतन्मात्राओं का मूल मायाशक्ति ही है, जिसका परमात्मा से तनिक भी व्यवधान नहीं है और जो जगत् की स्थिति में कारण है। इस प्रकार चिद्घन अज परमात्मा ही मायाशक्ति द्वारा जगत् का बीज है। माया के हट जाने पर वही सदा अनुभवारूढ़ होता है, इस लिए यह दृश्यमान जगत् चेतनरूप ही है ॥३२॥

बारहवाँसर्ग समाप्त

तेरहवाँसर्ग ब्रह्म के जीवभाव तथा देह आदि की प्राप्ति का वर्णन। जैसे सुषुप्ति अवस्था में जीवप्रयोजक उपाधियों का (अन्तःकरण आदि का) विनाश होने से वे मायाशबलब्रह्मभाव को प्राप्त होती हैं, वैसे ही प्रलयावस्था में विलय होने से मायाशबल ब्रह्मभाव को प्राप्त हुई जीवप्रयोजक उपाधियों के फिर आविर्भावक्रम को श्रीवसिष्ठजी हेतुपूर्वक कहते हैं। __श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, सर्वव्यापक सम और असम (विकार से होनेवाली विषमता से शून्य होने के कारण सम-एकरस-और मायाशबल होने के कारण विषम) अधिष्ठानरूप उत्पन्न न हुए आकाश, तेज और तम आदि के कारणसत्तास्वरूप (जब कि आकाश, तेज, तम आदि की उत्पत्ति नहीं हुई थी तब उनकी कारणरूप सत्ता ब्रह्मसत्ता से अतिरिक्त नहीं थी) चिद्घन परब्रह्म में दृश्य अंश के प्रकाश से (1) पहले दृश्यत्व (विषयभाव) की कल्पना उदित होती है, क्योंकि चैतन्य का विषय को प्रकाशित करना स्वभाव ही है। तदुपरान्त चितिशक्ति के प्रकाशन से उक्त चिदात्मा में चित्त की कल्पना उदित होती है, जिसका अध्यास किया जाता है, उसीका प्रकाशन करना चितिका स्वभाव ही है। उक्त चिति के अध्यास के विषय सम्पूर्ण पदार्थों से पूर्व विद्यमान है, अतएव वही सबके प्रति निमित्त है। तदनन्तर विषयों के साथ उसके सम्बन्ध का प्रकाश होने से उक्त चिदात्मा में जीवत्व की कल्पना उदित होती है । 'मैं केवल विषयरूप हूँ' ऐसा अभिमान होने के कारण उक्त चिदात्मा में अहंभावकी कल्पना उदित होती है। तदुपरान्त उक्त अहंभाव की अभिवृद्धि होने से उक्त चिदात्मामें बुद्धिभाव की कल्पना उदित होती है। इस प्रकार धर्मों की सिद्धि होने पर शब्दादितन्मात्राओं से युक्त वही मनःस्वरूप हो जाता है। भाव यह कि जैसे स्वप्न में संस्काररूप से अपने अन्तर्गत शब्द आदि विषयों का मनन होता है, वैसे ही संस्काररूप से अपने अन्तर्गत शब्दादिविषयमात्राओं के मनन से वही चिदात्मा शब्दादिविषयमात्राओं से युक्त मन बन जाता है ॥१-४॥

मनोभावापन्न चिदात्मा की स्थूलदेहभाव-प्राप्ति कहते हैं।
संस्काररूप से स्थित शब्दतन्मात्राओं का स्पर्शादितन्मात्राओं के साथ संमिश्रण करने से पंचीकरणरूप से आध्यात्मिक महाभूतरूपी (स्थूलदेहभाव को प्राप्त हुए) मन से ही यह महावृक्षरूपी अतिविशाल चराचर प्रपंच इस प्रकार दिखाई देता है। जैसे स्वप्न में इच्छा न रहते भी नगर बन जाता है, वैसे ही इच्छा के बिना ही पूर्वोक्त रीति से शीघ्र बना हुआ यह जगती महान् वृक्ष महाकाशरूपी महारण्य में पुनः पुनः उत्पन्न होकर नष्ट हो जाता है। यह बोये बिना ही उगा हुआ जगद्रूपी करंज वृक्षों (कंजा) की झाड़ियों का बीज है, इसे
卐 जब विषय और करणों की सिद्धि हो जाय, तब चेतयितृत्वस्वरूप जीव की सिद्धि होती है, इसलिए चिदात्मा में पहले विषय और करणों का अध्यास दर्शाया है ।

मिट्टी, जल, प्रकाश, वायु आदि किसीकी भी आवश्यकता नहीं है । भाव यह कि अन्यान्य बीजों को उगने के लिए भूमि, जल, सूर्यताप आदि की आवश्यकता होती है, पर यह उनसे विलक्षण है, इसे किसीकी भी आवश्यकता नहीं है, और यह बोये बिना ही उगता है । तदनन्तर जैसे स्वप्न देखनेवाला पुरुष अपने से अनुभूयमान नगर को उत्पन्न करता है, वैसे ही यह चिदात्मा भी पृथिवी आदिकी उत्पत्ति करता है । वस्तुतः स्वरूप से तो असंग चिदात्मक ही रहता है, वह जहाँ कहीं पर भी स्थित हो, जगद्रूपी अंकुर का त्याग करता ही है (जगद्रूप अंकुर को उत्पन्न करता है) । पंचभूत तन्मात्राएँ जगत् की बीज हैं और पंचतन्मात्राओं का बीज अविनाशी चिदात्मा है । जो बीज है, वही फल होता है, क्योंकि कार्य और कारणका अभेद है)। इसलिए श्रीरामचन्द्रजी, आप जगत् को ब्रह्मरूप जानिये। इस प्रकार सृष्टि के आरम्भमें ये पंचभूततन्मात्राएँ, जो कि चिदात्मा की विषयप्रकाशनशक्ति से स्वस्वरूपभूता हैं, महाकाश में कल्पित हैं, वास्तविक नहीं है। यद्यपि ये ही पंचभूततन्मात्राएँ परस्पर संमिश्रण से स्थूलता को प्राप्त होकर इस सम्पूर्ण स्थूल प्रपंच का विस्तार करती हैं, तथापि ये आकाशमें प्रतीयमान रूप की भाँति अपनी कल्पना के अधिष्ठान चिदात्मा में स्थित होने के कारण ही सत् हैं, स्वतः सत् नहीं है, क्योंकि जिसका असिद्ध पदार्थ से साधन किया जाता है, वह कभी सिद्ध नहीं होता, यह निश्चित है। जो स्वरूप काल्पनिक है यानी वास्तविक नहीं है, वह कैसे सत्य हो सकता है ? ॥५-१२॥

शंका - ब्रह्म में अध्यस्त पंचभूततन्मात्राओं की ब्रह्ममात्रता भले ही हो, पर उनके कार्य जगत् की ब्रह्ममात्रता कैसे?
समाधान - यदि 'ये ब्रह्मस्वरूप हैं' इस बुद्धि से पंचभूततन्मात्राएँ ब्रह्मस्वरूपा हैं, तो पंचतन्मात्राओं के कार्य स्थूल पांच महाभूत भी ब्रह्म ही हैं, उससे अतिरिक्त नहीं, क्योंकि कार्य और कारण की एकता दिनके समान प्रसिद्ध है। इससे यह सिद्ध हुआ कि चिरकाल से बद्धमूल तीनों जगत् ब्रह्म ही हैं।
शंका - यदि उनमें भेद नहीं है, तो अभिन्न पदार्थोंमें कार्यकारणभाव का व्यवहार कैसे होता है ? __ समाधान - जैसे सृष्टि के पूर्व में ये कारणभूत पंचतन्मात्राएँ स्वरूपभूत स्थूल प्रपंच के प्रति कारणरूप से स्फुरित होती हैं, वैसे ही आज भी वे आगे होनेवाले अपने स्वरूप के प्रति ही कारण होती हैं, अतः उनमें कार्यकारणभावका व्यवहार होता है।
इस प्रकार यह जगत् न कभी उत्पन्न होता है और न उत्पन्न हुआ दिखाई देता है। जैसे संकल्प और मनोरथ द्वारा निर्मित नगर असत् होता हुआ भी सत्-सा प्रतीत होता है, वैसे ही ब्रह्माकाशरूपी परमप्रकाश आत्मा में जीवाकाशत्व असत् होता हुआ भी सत्-सा प्रतीत होता है। वस्तुतः चिदात्मा में पृथिवी आदिका संभव नहीं है, अतएव जैसे आकाशमें गन्धर्वनगर, घटाकाश, महाकाश आदि परिच्छिन्न आकाश आकाश से ही कल्पना द्वारा उत्पन्न हुआ है वैसे ही यह आकाशात्मा जीव भी कहा गया है (यानी परम प्रकाशरूप महाकाश में उत्पन्न

हुआ है), ऐसा ज्ञान से विशुद्धान्तःकरणवाले लोग देखते हैं ॥१३-१७॥

ब्रह्म के 'जीवोऽहम्' इस प्रकार के साधारण अभिमानसे समष्टिजीवभावको कहकर अब विशेष अभिमान से व्यष्टिजीवभाव द्वारा स्थूलदेहपर्यन्त तादात्म्य के आरोप के क्रम का विस्तार
से प्रतिपादन करने के लिए कहते हैं।
वत्स, जीवाकाश जिस प्रकार से इस देह को प्राप्त होता है, उस प्रकार को अब आप मुझसे सुनिए। चिदात्मा परमेश्वरमें कल्पित समष्टिजीवाकाश अतिविस्तृत होता हुआ भी मैं चिनगारी की नाईं अत्यन्त सूक्ष्म तेज का कणहूँ, इस प्रकार भावना करने से वैसा ही (अणुरूप ही) अपने को जानता है। इसी अभिप्राय से श्रुति ने कहा है - 'यथा अग्नेः क्षुद्रा विस्फुल्लिंगा व्युच्चरन्तयेवमेवास्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' (जैसे अग्नि से छोटी-छोटी चिनगारियाँ निकलती हैं, वैसे ही इस आत्मा से ये सब जीव आविर्भूत होते हैं)। आकाश में आत्मरूप से जिस स्थूलता का चिन्तन करता है, भावना द्वारा तद्रूप ही अपने को स्थूलरूप सा समझता है। जैसे संकल्प से कल्पित चन्द्रमा सत् नहीं है, वैसे ही जिसकी भावना करता है, वह स्वरूप सत् नहीं है, फिर भी सत्-सा प्रतीत होता है, उसीकी भावना करने से यह द्रष्टा-दृश्यरूप से स्थित है ॥१८-२०॥
स्वप्न में अपने मरणज्ञान के समान एक ही वह चिदात्मा द्वितीयता को प्राप्त होता है, पूर्वोक्त अतिसूक्ष्म तेजःकणस्वरूपता का परित्याग कर तारों के सदृश स्थूलता को मानों प्राप्त करता है अर्थात् यही उसकी भूत तन्मात्राओं से संवलित लिंगात्मता है। संकल्पित अर्थ की भावना से तथा विश्वात्मक होने से 'सोऽहम्' इस प्रकार वह
तारकाकार आत्मा ही स्वात्मा हुआ ॥२१,२२॥

यह लिंगदेहज्ञान और भावी स्थूलदेहज्ञान चित्तकल्पना से ही होता है, ऐसा कहते हैं।
जैसे स्वप्न देखनेवाला पुरुष स्वप्न में पथिक बन जाता है, वैसे ही वह चित्त की कल्पना से मैं लिंगदेहाकार और भावी स्थूलदेहाकार हूँ, इस ज्ञान को धारण करता है। जैसे चित्त विषयाकारता को प्राप्त होता है यानी स्वप्न और मनोरथमें बाहर स्थित भी विषय बाह्यरूप का त्याग कर भीतर अन्तःकरणात्मना प्रतीत होता है, वैसे ही भावना करता हुआ यह चिदात्मा तद्रूपता को प्राप्त होता है, तदुपरान्त उपाधि से भीतर कल्पित आकाश में अपने स्वाभाविक रूप का त्याग करके बाह्य रूपता को प्राप्त करता है। जैसे बाहर स्थित भी, पर्वत दर्पण में भीतर स्थित-सा प्रतीत होता है, जैसे सर्वत्र व्यवहार करने में (यातायात में) समर्थ शरीर कूपजलमें प्रतिबिम्बित होकर कूपमें ही व्यवहार करनेवाला प्रतीत होता है, जैसे दूर से सुनने के योग्य गुहास्थित दीर्घशब्द गुहा आदि में ही स्थित रहता है, बाहर नही निकलता, जैसे स्वप्न और मनोरथमें संवित् देह में ही स्वप्न आदि देखती है, वैसे ही पूर्वोक्त स्फुल्लिंगसदृश उपाधि में स्वरूप से कल्पित तारका में स्थित चिदात्मा वासनामय देहादिका अनुभव करता है। तारकाकाशरूपी कोश में स्थित यह वासनामय देह आदि व्यवहारदृष्टि से विचार करनेपर बुद्धि, चित्त आदि रूप ही है, क्योंकि वह बुद्धि, चित्त आदि का परिणाम है और परमार्थदृष्टि से विचार करने पर तो वह ज्ञान, सत्ता और आनन्दरूप ही है। तदुपरान्त जीव 'मैं देखू' इस

189632
189633 भावना से आकाशमें विस्तार को प्राप्त होता है। जिन दो छिद्रों से वह भावी विषयों को देखता है उसका नाम नेत्र पड़ता है, जिससे विषयों को छूता है वह त्वचा नाम से विख्यात होती है, जिससे शब्दादि विषयों को सुनता है उसका नाम कान होता है और जिससे गन्ध आदि को सूंघता है वह नाक कहलाता है। वह अपने में अपने को देखता है (अनुभव करता है)। उसकी जो रसनेन्द्रिय है, वह पीछे जीभ नामसे प्रसिद्ध होती है, जिससे श्वासप्रश्वास आदि क्रिया होती है वह वायु उसके प्राण, अपान आदि से प्रसिद्ध होता है, उसकी जो चेष्टाएँ हैं वे कर्मेन्द्रियाँ होती हैं। इस प्रकार बाह्य विषयों और मानसिक विषयों की भावना कर रहा मनोमय शरीरधारी अतिसूक्ष्म जीव आकाशमें स्थित रहता है। पूर्वोक्त प्रणाली से उक्त तेज के कण में स्थूलता का अध्यास करता हुआ ब्रह्म ही जीवनामधारी होता है। यों जीवशब्द का अर्थभूत हुआ वह चिदात्मा ही विविध कल्पनाओं से, जो असत्य होती हुई भी सत्य-सी प्रतीत होती हैं, पूर्ण हो गया है। मनोमय शरीर ब्रह्म ही स्थूलदेहाकार (M) बनकर यानी चिनगारी के आकार से लेकर बाह्य स्थूल विषयाकार पर्यन्त, जो स्वयं रचना की, तद्रूप बनकर अपनी रचना के अन्त में आवरण आदि से युक्त ब्रह्माण्ड को देखता है। कोई जीव जल के मध्य में स्थित ब्रह्माण्ड में 'अहम्' भावका ज्ञान होने से ब्रह्माण्ड को जानता है और कोई ब्रह्माण्ड के मध्यवर्ती ब्रह्मा के शरीर में 'अहम् ' भावना का ज्ञान होने से ब्रह्मा को जानता है। भाव यह कि चिनगारी से लेकर बाह्य स्थूल विषयाकार पर्यन्त स्वकल्पना को अपने संकल्पानुसार कोई ब्रह्माण्डरूप से जानता है और कोई हिरण्यगर्भरूप से। तदनन्तर आगे होनेवाले ब्रह्माण्ड की कल्पना को भी देखता है और उसका अनुभव भी करता है। मनोमय शरीरधारी जीव मन को ही आत्मा समझता है। अतएव आत्मरूप मन से अपने संकल्प के अनुसार गर्भरूपी घर (गर्भवासनिमित्त होने से गर्भगृह), देश, काल, कर्म, द्रव्य आदि कल्पनाओं की भावना करता हुआ नाम आदि का निर्माता मनोमय देहधारी वह ईश्वर ही स्वकल्पित तत् तत् नामों से पदार्थों को और अपने को
189634 भी असत्य जगभ्रममें बाँधता है । भाव यह कि जीवभावापन्न ईश्वर ही मन से देश, काल आदि विविध पदार्थों की कल्पना कर देश, काल आदि नामों की सृष्टि करता है और उन नामों से उन पदार्थों का सम्बन्ध स्थापित कर उनको और अपने को जगद्रूप भ्रम में बाँधता है। जैसे स्वप्न में आकाश में उड़ना असत्य है, वैसे ही मनोमय देहधारी परमात्मा पूर्वोक्त असत्य जगद्रूप भ्रममें मिथ्या ही विकासको प्राप्त होता है। इस प्रकार पूर्व में उत्पन्न न हुआ ही यह मनोमय देहधारी प्रजापति आदि स्वयम्भू उदित हुआ है। इस ब्रह्माण्डाकार भ्रम के होने पर भी कुछ भी नहीं हुआ है, कुछ भी पैदा नहीं हुआ है और न कुछ दिखाई ही देता है। केवल निर्मल अनन्त ब्रह्माकाश ही है । मनोरथ से कल्पित नगर के तुल्य यह जगत्प्रपंच सत्-सा प्रतीत होता हुआ भी सत् नहीं है। स्वयं उदित हुआ यह प्रपंच उस चित्र के सदृश है, जिसकी न तो किसी चितेरे ने तुलिका आदि बाहरी सामग्रीसे रचना की, न जिसमें विविधरंग भरे, न मानसिक
189635 चित्तदेहाम्बराकृतिः = जिसका सूक्ष्म मनोमय शरीर स्थूलता से स्थूल देहाकार बन गया है, वह है-चित्तदेहाम्बराकृति ।
189636
189637
189638 प्रयत्न से ही जिसका निर्माण हुआ, न किसीको अनुभव ही हुआ और जो न सत्य ही हो, फिर
189639 भी सत्य सा प्रतीत होता हो ॥२३-४२॥
189640
189641 तब जगत् को अदृष्ट संस्कार आदि सामग्रीसे उत्पन्न हुआ क्यों न माना जाय? इस शंका पर कहते हैं।
189642 महाकल्प के अन्त में ब्रह्मा (हिरण्यगर्भ) आदि मुक्त हो जाते हैं, इसमें तो कोई सन्देह ही नहीं है, इसलिए वर्तमान जन्म में ब्रह्मा की पूर्व जन्म की स्मृति तो जगत् की उत्पत्ति में कारण हो नहीं सकती ॥४३॥
189643
189644 भाव यह है कि ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्याऽन्ते कृतात्मानः प्रतिशन्ति परं पदम्॥
189645
189646 (ब्रह्मलोक में गये हुए कर्मी महाप्रलय होने पर ब्रह्मा के साथ एकीभूत होकर परम पद में प्रवेश करते हैं यानी मुक्त हो जाते हैं) तथा 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् (प्रारब्ध कर्मों की अवस्थिति तक जीवन्मुक्तरूप से अधिकारियों की अवस्थिति रहती है, तदनन्तर वे विदेहमुक्ति को प्राप्त करते हैं) इत्यादि स्मृति और सूत्र में प्रदर्शित न्याय से महाकल्प के अन्त में उन पूर्व कल्प के ब्रह्मा आदि की मुक्ति हो जाती है, ऐसा निश्चय किया गया है। इसलिए, ब्रह्मा के अदृष्ट संस्कार से आगे के जगत् का निर्माण नहीं हो सकता। जो उपासक कल्प के आरम्भ में हिरण्यगर्भ आदि के पद को प्राप्त करता है, उसने पहले कभी यह विचित्र जगत् बनाया नहीं है, इसलिए उसे जगत् के निर्माण का अनुभव न होने से उससे संसार का संभव नहीं है, इसलिए जगत् को संस्कार से उत्पन्न नहीं कह सकते, किन्तु वह स्वप्न और इन्द्रजाल आदि के समान अकस्मात् उत्पन्न हुआ है, अतएव मिथ्या ही है, इसलिए जैसा संकल्पमय ब्रह्मा है, वैसे ही उससे उत्पन्न यह जगत् भी संकल्पमय ही है। यदि कोई शंका करे कि अनादि साक्षीरूप चेतन के अनुभव से जनित जगत् के निर्माण के संस्कार से जगत् की उत्पत्ति हो? तो इस पर कहते हैं।
189647 यदि पृथिवी आदि की सृष्टि के विषय में अनादि अनुभव को कारण मानो, तो साक्षीवेद्य होने के कारण स्वप्नानुभूत पदार्थ जाग्रतावस्था में जैसे (मिथ्या) होते हैं अनादि साक्षी के संस्कार से उत्पन्न जगत् भी वैसा (मिथ्या) ही हो जायेगा। जैसे स्वयम्भू (हिरण्यगर्भ) वर्तमान काल में जिसका स्मरण हो रहा है, ऐसे अतीत पदार्थ की नाईं शून्यमात्रस्वरूप है, वैसे ही उससे उत्पन्न जगत् भी शून्यमात्र स्वरूप है। जैसे किसी देश और किसी काल में जल से तरलता भिन्न नहीं होती है अर्थात् जल और द्रवता (तरलता) अभिन्न पदार्थ है, वैसे ही किसी देश और किसी काल में परमात्मा में जगत्सृष्टि का भेद नहीं है अर्थात् सृष्टि परमात्मा से भिन्न नहीं है। यह सृष्टि भ्रम से ही प्रौढ़ प्रतीत होती है, वास्तवमें केवल (जगत्-वैषम्य से रहित) परमात्मा ही स्थित है, उससे अतिरिक्त कुछ नहीं है । अत्यन्त निर्मल चिदात्मा ही ब्रह्माण्ड-सा प्रतीत होता है। इस प्रकार यह दृश्य (जगत्), जिसका आत्मामें विशेषरूप से भ्रम हुआ है, शान्त, आधाररहित, आधेयशून्य, अद्वैत तथा द्वैत व्यवहार न होने के कारण ही􏰀सर्ग- १४]
189648
189649 व्यावर्त्य न होने से एकत्व संख्यासे भी रहित ब्रह्मरूप ही है। यद्यपि जगत की भ्रान्ति होती है फिर भी उत्पन्न कुछ नहीं हुआ है। चारों ओर से शून्य, निर्मल चिदाकाश ही स्वरूप से स्थित है, न उसमें सम्पूर्ण संसार है, न उसका कोई आधार है, न कोई उसका आधेय है, न दृश्य है, न द्रष्टृत्व है, न ब्रह्माण्ड है, न ब्रह्मा है और न कहीं मदान्ध मोहान्ध जलरूपी गजघटा है। न जगत् है और न पृथिवी है। यह सम्पूर्ण दृश्य निर्मल ब्रह्म ही है। उक्त चिदात्मा ब्रह्म अपने में अपने से स्वयं विकास को प्राप्त होता है। तरल होने के कारण जैसे जल ही अपने में आवर्तरूप से प्रतीत होता है, आवर्त (भँवर) कोई पृथक् पदार्थ नहीं है, वैसे ही चिद्रूप होने के कारण आत्मा में आत्मा ही जगत्-सा प्रतीत होता है, जगत् कोई पृथक् पदार्थ नहीं है, यों यह असत् होता हुआ भी भ्रान्तिवश सत्-सा प्रतीत होता है ॥४४-५२॥
189650
189651 जैसे स्वप्न में प्रतीत हुआ असत् अपना मरण जाग्रत में बाधित हो जाता है, वैसे ही अज्ञानावस्था में प्रतीयमान यह दृश्य प्रपंच ज्ञान होने पर बाधित हो जाता है।
189652 पूर्वोक्त रीति से अपवाददृष्टि द्वारा स्वरूपतः जगत् की असत्ता का प्रतिपादन किया गया है, अब अधिष्ठानदृष्टि से भी उसकी असत्ता का प्रतिपादन करते हैं।
189653 अथवा ब्रह्मस्वरूप होने के कारण यह दृश्य प्रपंच निर्मल, परिपूर्ण, अद्वितीय, आदि और अन्त से शून्य चिदाकाशस्वरूप ब्रह्म ही है। उससे अतिरिक्त इसकी सत्ता ही नहीं है॥५३॥
189654
189655 सिंहावलोकन न्याय से पूर्वोक्त सम्पूर्ण विषय का पुनः संक्षेप से निरूपण कर उपसंहार करते हैं।
189656 परब्रह्म में कल्पित स्वयम्भू प्रजापति शून्य ही है। जो एकरस परमात्मा है, उसीका स्वयं असत् प्रजापतिरूप से आभास होता है, क्योंकि प्रजापति का मनोमय शरीर है पंचभौतिक शरीर नहीं है। ये पृथिवी आदि मनोमयशरीरवाले प्रजापति के संकल्पमात्र है, अतएव ये भी असत्य है। जैसे कभी उत्पन्न न हुआ खरगोश का सींग सत्य नहीं है, वैसे ही ये भी सत्य नहीं है ॥५४॥
189657
189658 तेरहवाँ सर्ग समाप्त
189659 चौदहवाँ सर्ग पूर्व सर्ग में वर्णित जीवभावमें परिच्छेद आदि सन्देहों का
189660 युक्ति से खण्डन कर केवल मात्र ब्रह्मैक्य का वर्णन। सबसे पहले समष्टि (हिरण्यगर्भ), उससे उत्पन्न विराट और व्यष्टि जीव इस प्रकार के परिच्छेद के खण्डन के लिए श्रीवसिष्ठजी पूर्वोक्त विषय के अनुवाद द्वारा भूमिका बाँधते हैं।
189661 जैसा कि पहले सर्ग में कहा गया है, उसके अनुसार अहन्ता आदि दृश्यसमूहभूत जगत् का अस्तित्व तनिक भी नहीं है, क्योंकि वह उत्पन्न ही नहीं हुआ है और जिसका अस्तित्व है, वह परमात्मा ही है। जैसे निश्चल सागर में जल स्पन्दता को (चंचलताको) प्राप्त होता है, वैसे ही सृष्टि के आरम्भमें परमप्रकाशरूप परमात्मा ही मैं जीव हूँ'इस प्रकार स्वयं जीवता की भावना
189662

करता है। जैसे देह के अन्दर विद्यमान चेतनवृत्ति स्वप्न में देखे गये या मनोरथ द्वारा कल्पित पर्वत, नगर आदि में आत्मीयता के भ्रम से प्रेम करती है, वैसे ही अपनी आकाशरूपता (परमप्रकाशरूपता) का त्याग किये बिना ही संकल्परूप चिवृत्ति वक्ष्यमाण विराट् में आत्मत्वभ्रान्ति से मानों प्रेम करती है, यही मेरी आत्मा है, इस भ्रम से उसको मानों अपने प्रेमका पात्र समझती है। चिदात्मा की जो विराट्प देह है, वह पृथिवी आदिसे शून्य है, अर्थात् पांचभौतिक नहीं है, किन्तु मनोमय ही है (संकल्पजन्य ही है) अतएव वह चिन्मात्र निर्मल आकाशस्वरूप ही है, उससे पृथक् नहीं है । यदि स्वप्न में देखा गया पर्वत अक्षय (चिरस्थायी) हो और स्वप्न में दृष्ट नगर चिरकाल तक रहे, तो उनसे इस प्रपंचरूप विराट् देह की तुलना हो सकती है और सचमुच यह प्रपंच चित्रकारका चित्त यदि स्थिर हो और उसमें वासनामय स्थिर चित्र बने तो उसमें कल्पनालिखित सेना के सदृश है। बहुत कहाँ तक कहें, यह महान् खम्भों की उन प्रतिमाओं के सदृश है, जो कि गढ़ी नहीं गई है, ऐसे ही और भी अनेकों उपमानों से इसकी उपमा हो सकती है। मान लीजिये, यह प्रपंच चिदाकाशरूपी सुन्दर खम्भे में नहीं गढ़ी गई एक प्रतिमा है। आदि प्रजापति का भी, जो 'स्वयम्भू' इस नाम से सबसे पहले विख्यात हुआ, कोई कारण नहीं है, क्योंकि उसके पूर्वजन्म के कर्म नहीं है। क्यों नहीं? ऐसी शंका के लिए यहाँ अवकाश ही नहीं है, क्योंकि हम पहले ही कह आये हैं कि महाप्रलय होने पर पूर्वकल्प के सभी प्रजापति मुक्त हो जाते हैं, अतः उनमें प्राक्तन (पूर्वजन्म का) कर्म कैसे रह सकता है? जैसे आवरणरहित दर्पण आदि में प्रतिबिम्बरूप से पड़ी हुई दीवार आदि का स्वरूप दिखाई देता हुआ भी असत् होने से अदृश्य (दर्शनयोग्य नहीं) है, वैसे ही प्रजापति दृश्य होता हुआ भी सत् न होने से अदृश्य ही है और विकारशून्य चिदात्मा में कल्पित है। निर्विकार चिदात्मा में द्रष्टा, दृश्य तथा दर्शन, स्रष्टा, सृष्टि तथा सर्जन एवं भोक्ता, भोग्य
और भोग इन सम्पूर्ण त्रिपुटियों का संभव ही नहीं है, अतः स्रष्टा प्रजापति असत् है। सबका निषेध होने पर भी शब्द और अर्थों की शून्यता नहीं है, कारण कि यह प्रत्यगातमा ही सम्पूर्ण शब्द और अर्थों का आत्मरूप से स्थित है। जैसे एक दीपक से अनेक दीपक उत्पन्न होते हैं (जलाये जाते हैं) वैसे ही सम्पूर्ण जीव उसीसे आविर्भूत होते हैं ॥१-१०॥

विराट् घनसंकल्पस्वरूप है, उसका कार्य होने से व्यष्ट्यात्मक जीव भी संकल्प ही है, पृथिवी आदि पंचभूतों से निर्मित नहीं है, ऐसा कहते हैं। __ जैसे संकल्परूप हिरण्यगर्भ से मिथ्या होने के कारण अत्यन्त शून्य संकल्परूप विराट उत्पन्न हुआ है तथा जैसे मिथ्याभूत स्वप्न से अन्य मिथ्याभूत स्वप्न उत्पन्न होता है, वैसे ही पृथिवी आदि से शून्य संकल्पात्मक विराट् से संकल्परूप जीव उत्पन्न हुआ है ॥११॥

व्यष्टि और समष्टि दोनों एकस्वभाव हैं। एकस्वभाव होने के कारण दोनों की एकता को सिद्ध कर उससे ब्रह्मैक्य सिद्ध हुआ है, ऐसा कहते हैं।
सहकारी कारणों के न रहने से जो निःसहाय (एकाकी) ही प्रतीत होता है, उस विराट् से जिन व्यष्ट्यात्मक जीवों का आविर्भाव होता है, वे आत्मस्वरूप ही हैं, उससे भिन्न नहीं,

क्योंकि एकमात्र वृक्ष से विस्तार को प्राप्त हुई शाखायें वृक्ष से भिन्न नहीं देखी जाती, यह भाव है|१२॥
सहकारी कारणों के न रहने पर कार्य और कारण एक ही यानी अभिन्न ही रहता है, पृथक् नहीं, अतः सहकारी कारण से शून्य चैतन्य से जनित सर्गभ्रम भी परस्वरूप (चैतन्यस्वरूप) ही है, उससे भिन्न नहीं है । ब्रह्म ही सर्व प्रथम होनेवाला हिरण्यगर्भ है, हिरण्यगर्भ ही विराटात्मा है, विराट् ही सृष्टिस्वरूप है इस प्रकार से वह चिदात्मा जीवरूप से स्थित है, जिससे असत् पृथिवी आदि उत्पन्न होते हैं अतः सम्पूर्ण जगत् ब्रह्म के सिवा अन्य कुछ नहीं है, यह भाव है ॥१३,१४॥
__व्यष्टि, समष्टि और उन दोनों की मूलभूत वस्तु के एक होने पर व्यष्टि और समष्टि का मिथ्यात्व और उनकी मूलभूत वस्तु का सत्यत्व कैसे कहते हैं ? यही क्यों नहीं कहते कि मूलभूत वस्तु और समष्टि अवास्तव (मिथ्या) है और प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से सिद्ध व्यष्टि विभाग सत्य है, क्योंकि सेना या समाज आदि स्थलों में समष्टि की निवृत्ति होने पर भी अवशिष्ट व्यष्टि से समष्टि की सत्यता देखी जाती है, इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी बोले :
भगवन्, क्या एकमात्र (परिमित) जीव है या अनन्त जीवों की राशि है या पर्वत के समान अनन्त आत्माओं का समुदायभूत जीवपिण्ड है ? तात्पर्य यह है कि व्यष्टिमात्र को सत्य मानें, तो व्यष्टिभूत एक जीव ही एकबुद्धि से परिमित होने के कारण या एक देश में रहने के कारण अथवा परस्पर संघर्ष से एक संघातरूप होने के कारण कल्पितरूप समष्ट्यात्मा हो सकता है|१५॥

व्यष्टि जीव को मानकर कल्पित समष्टि माननी चाहिए, अन्यथा मेघ की वृष्टिधार के समान, समुद्र के जलकणों के समान और अग्नि की चिनगारियों के समान समष्टि की उत्पत्ति मानने पर समष्टि के अनित्य होने से कृतहानि और अकृतप्राप्ति रूप दोष होगा, इस आशय
से कहते हैं। __मेघ से वृष्टिधाराओं के समान, समुद्र से जलकणों के समान, तपाये हुए लोहे के गोले से चिनगारियों के समान ये जीव किससे आविर्भूत होते हैं ? भाव यह कि जिससे आविर्भूत होते हैं, उसकी उपपत्ति नहीं हो सकती ()॥१६॥

भगवन्, मेरी शंका को दूर करने के लिए मुझसे जीवसमूह का निर्णय कीजिए। विशेषरूप से जानने की इच्छा से मैंने आपके कथन के विपरीत प्रश्न आपसे किया है। मन्दबुद्धि होने के कारण मैं आपके आशय को नहीं समझ सका, इसलिए नहीं किया है, वैसे ही।
जो पूर्व में आप मुझसे कह आये हैं, उसे प्रायः सामान्यरूप से मैं समझ गया हूँ, उसीको अब आप विशेषरूप से स्फुट कीजिये ॥१७॥

केवल एकमात्र ब्रह्म ही है, यह सिद्ध करना हमारा प्रयोजन है, उक्त प्रयोजनकी सिद्धि के लिए हमने एक ब्रह्मरूप अधिष्ठान में अनेक कल्पना करने से लाघव है, यह सोचकर
अनुपपत्ति में कारण है - समष्टि की यदि उत्पत्ति मानोगे, तो समष्टि का जन्य होने के कारण विनाश हो जाने से कृतहानि-अकृताम्यागमरूप दोष होगा।

समष्टिजीवकी कल्पना कर उससे उपहित व्यष्टि जीवकी कल्पना कही है। हमारी यह कल्पना व्यष्टि और समष्टि में से किसी एककी सत्यता के लिए या जीवों की उत्पत्ति आदिका प्रतिपादन करने के लिए नहीं है, इसलिए इस विषयमें आपकी शंका के लिए अवकाश ही नहीं है, इस
आशय से श्रीवसिष्ठजी बोले: __ हे वत्स,जब एक भी जीव नहीं है, तब जीवों की राशियों का तो सम्भव ही कहाँ है? आपका पूर्वोक्त प्रश्न ऐसा ही उपहासास्पद है, जैसे कोई कहे कि खरगोश का सींग उड़कर जाता है। भाव यह कि यदि खरगोश के सींग का संभव हो, तो वह उड़ कर जाता है या स्थिर रहता है, ऐसा सन्देह हो, जब खरगोश के सींग की ही सत्ता नहीं है, तब उसकी गतिविधि के विषय में संशय करना उपहास्य नहीं तो और क्या है ? जब जीव हो, तब उसकी राशि या संघात की कल्पना हो, जीव ही जब असत् है, तब उसके विषय में अन्यान्य कल्पनाओं का अवकाश ही कहाँ है? हे राघव, न तो एक जीव है, न जीवों का समूह है और न पर्वताकार कोई जीवसंघात ही है। हे श्रीरामचन्द्रजी, सम्पूर्ण दृश्य आभासों से युक्त कोई भी जीव-प्रतिभास चिदात्मा में नहीं है, ऐसा आपको दृढ़ निश्चय हो। केवल एकमात्र शुद्ध, चिद्घन, सर्वव्यापक निर्मल ब्रह्म ही है, वह सर्वशक्तिसम्पन्न होने से जिन कल्पनाओं की भावना करता है, स्वंय तद्रूप हो जाता है। जैसे लता क्रम से अपनी कोरकितावस्था और प्रफुल्लितावस्था को देखती है, वैसे ही ब्रह्म भी उन उन संकल्पात्मक वृत्तियों के क्रम से प्राप्त हुए आभासों के प्रवेश से ही मूर्त अथवा अमूर्तरूप से आविर्भूत कल्पनाको शीघ्र देखता है। विकास को प्राप्त हो रही अपनी सत्ता को ही जीव, बुद्धि, क्रिया, स्पन्द, मन, द्वित्व, एकत्व आदि रूप से ज्ञानविषय करता है अर्थात् उक्त रीति से विकास को प्राप्त हो रही अपनी सत्ता को ही जीव आदि रूप से जानता है॥१८-२३॥

इस प्रकार से इसका (ब्रह्म का) विकास केवल अविद्या से ही होता है, स्वतः नहीं, अविद्या की निवृत्ति हो जानेपर तो विक्षेपशून्य स्वरूपमात्र से इसकी अवस्थिति रहती है, ऐसा कहते हैं।
उक्त ब्रह्मसत्ता में जब अज्ञानरूप आवरण रहता है, तब वह पूर्वकथनानुसार विविध रूपों को प्राप्त होती है। बोध से तो वह ब्रह्म ही है। आत्मज्ञान से अज्ञान का विनाश हो जाता है, पर आत्मज्ञान की प्राप्ति दुर्लभ है ॥२४॥
__अज्ञान जब निवृत्त होता है, तब निवृत्त हुआ अज्ञान किस रूप से रहता है ? ज्ञानरूप से उसका शेष रहना तो सम्भव नहीं है, क्योंकि एक तो ज्ञान अज्ञान का कारण नहीं है, जिससे कि वह ज्ञानरूप से रहे। दूसरी बात यह है कि ज्ञान और अज्ञान में परस्पर विरोध है, इस कारण भी वह ज्ञानरूप से नहीं रह सकता। किसी अन्य के रूप से उसका परिशेष रहता है, यह भी नहीं बन सकता, क्योंकि अन्य वस्तु शेष ही नहीं रहती, ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
जैसे अन्धकार से आच्छन्न स्थान में दीपक लेकर अन्धकार को देखने से अन्धकार न मालूम कहाँ भाग जाता है, उसके मूल का पता नहीं लगता है, ठीक इसी प्रकार ज्ञान होने पर
अज्ञान न मालूम कहाँ चला जाता है ? उसका कुछ भी पता नहीं लगता ॥२५॥

189696 जिस विषय का पहले विस्तार से उपपादन कर आये हैं, उसीका अब उपसंहार करते हैं।
189697
189698 इस प्रकार अखण्ड, अनवच्छिन्न, अनादि, अनन्त तथा सर्वशक्तिमान् जीवात्मा, जो कि कभी बाधित न होनेवाले महाचैतन्यरूपी सारभूत अंश से परमार्थतः रूपवान् है, ब्रह्म ही है, उससे भिन्न नहीं है ॥२६॥
189699 ब्रह्म सब प्रकार से - देश, काल और परिमाण से अपरिच्छिन्न है, अतः वास्तव में उसका कहीं पर भी भेद नहीं है और जो उसमें भेदकल्पना होती है, वह वही है, उससे अतिरिक्त नहीं है, क्योंकि ऐसा ही सर्वत्र अनुभव होता है, भाव यह है कि जैसे वन के सम्पूर्ण वृक्षों को काट देने पर वृक्षों द्वारा प्रतीत होनेवाला प्रकाश का भेद चला जाता है, वैसे ही विषयभेद के हट जाने पर विषयभेद कल्पनाप्रयुक्त भेद भी चला जाता है |२७॥
189700
189701 श्रीवसिष्ठजी ने जो कहा, उसको स्वीकार कर, श्रीरामचन्द्रजी जैसा कि आप कह आये हैं, वैसे ही यदि व्यष्टि और समष्टि जीवों का अभेद माना जाय, तो समष्टि की इच्छा (सत्यसंकल्प) जैसे अमोघ है, वैसे ही व्यष्टि जीवों की इच्छा भी समष्टि का धर्म होने से अमोघ हो जायेगी, ऐसी परिस्थिति में अमुक को भोग और अमुक को मोक्ष होता है, ऐसी शास्त्र की व्यवस्था नहीं बनेगी, क्योंकि सत्यसंकल्प होने से जो-जो चाहेगा, वही हो जायेगा ऐसी शंका करते हैं।
189702 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, आपका कथन ठीक है, उसको मैं स्वीकार करता हूँ। पर इसमें मुझे एक सन्देह होता है। वह यह कि एक जीव की जैसी इच्छा होती है, वैसी ही इच्छा जगत् के अन्यान्य सम्पूर्ण जीवों की क्यों नहीं होती? क्योंकि महाजीव तो एक ही है, उसीके अनुसार सब जीवों में एक ही इच्छा होनी चाहिए, यह भाव है ॥२८॥
189703
189704 ब्रह्म पहले सत्यसंकल्पवाले समष्टिजीवभाव को प्राप्त होता है, तदनन्तर अपने संकल्प के अधीन रहनेवाले व्यष्टिजीवभाव को प्राप्त होता है। समष्टिजीव के संकल्प से विरुद्ध अर्थ में व्यष्टिजीवों की सत्यसंकल्पता की सिद्धि नहीं होती, यों श्रीरामचन्द्रजी की शंका का समाधान कर रहे श्री वसिष्ठजी बोले :
189705 वत्स, व्यष्टिविभाग से पहले व्यष्टिविभाग से रहित सर्वशक्तिसम्पन्न महाजीवरूप वह ब्रह्म 'मैं ही सदा सब जीवों में सत्यसंकल्प होऊँ' - ऐसी इच्छा करता है। वह जिस किसी वस्तु की इच्छा करता है, वह उस महात्माको सदा शीघ्र प्राप्त हो जाती है। उसने पहले अपने सत्यसंकल्पत्व और दूसरों की इच्छा के निरोध की इच्छा की, तदुपरान्त व्यष्टिविभाग का उदय हुआ, फिर उसने व्यष्टिविभाग को प्राप्त हुए अपने अंशभूत जीवों का क्रियाक्रम दण्ड, चक्र आदि बाहरी सामग्री से इस प्रकार घुमाने से घट आदि कार्य की उत्पत्ति होती है, इस प्रकार का क्रियाक्रम बनाया । केवल संकल्प से उनके कार्य की सिद्धि नहीं होती, यह भाव है ॥२९,३०॥
189706
189707 अन्य महर्षियों का भी तो, क्रियाक्रम के बिना, संकल्प से ही कार्य सम्पन्न होते देखा जाता है, सो कैसे?
189708 उक्त क्रियाक्रम के बिना व्यष्टि जीवों के कार्य की उत्पत्ति नहीं होती है, इस बात के निश्चित होने पर जो कहीं पर महर्षि आदि व्यष्टि जीवों की क्रियाक्रम के बिना इच्छा से ही
189709
189710
189711 कार्य की उत्पत्ति होती है, वहाँ पर प्रधान (समष्टिजीव) की ही इच्छा से कार्य होता है, इसका यह संकल्प सिद्ध हो, ऐसी प्रधान की ही इच्छा वहाँ पर हेतु होती है, यह भाव है। यह नियम जन्मरहित ब्राह्मी शक्ति ने ही बनाया है ॥३१,३२॥
189712 जिस जीव की (महर्षि आदि की) इच्छा कार्य को उत्पन्न करती है, वह प्रधान शक्ति की अपेक्षा करके ही कार्य को उत्पन्न करती है, प्रधान शक्ति के नियम के अनुष्ठान के बिना कार्य की उत्पत्ति नहीं हो सकती है ॥३३॥
189713
189714 उक्त क्रियाक्रम की भी फल सिद्धि प्रधान के संकल्प के अधीन ही है, ऐसा कहते हैं।
189715 यदि प्रधान शक्ति का नियम फलसिद्धि (कार्यसिद्धि) के अनुकूल न होगा, तो कार्यों की हेतुभूत चेष्टाओं का भी कहीं पर फल नहीं होगा, क्योंकि कार्यजनक चेष्टाएँ भी शक्ति के ही अधीन हैं ॥३४॥
189716 __ इस प्रकार निष्कर्ष यह निकला कि ब्रह्म ही महाजीव है और महाजीव ही व्यष्टिजीव और समष्टि जीव है, यों उपसंहार करते हैं।
189717 इस तरह ब्रह्म ही अजन्मा और अविनाशी महाजीव है तथा महाजीव ही जीवों की व्यष्टि और समष्टि रूप दो कोटियाँ हैं, उससे अतिरिक्त कुछ नहीं है ॥३५॥
189718
189719 पहले विस्तार से कही गई बातों को ही, सरलता से उनका ज्ञान हो इसलिए, संक्षेप से दिखलाते हैं।
189720 ब्रह्म ही विषयों के संकल्प से (चिन्तन से) जीव होता है और जन्ममरणरूप संसार को प्राप्त होता है। विषयसंकल्प का त्याग करने से फिर वैषम्यरहित ब्रह्मस्वरूप को प्राप्त हो
189721 जाता है ॥३६॥
189722
189723 जीवों को ब्रह्मभाव की प्राप्ति या तो उपासना द्वारा समष्टिजीवभाव (हिरण्यगर्भ भाव) प्राप्तिपूर्वक क्रमशः होती है या ज्ञान से साक्षात् होती है, - ऐसा कहते हैं।
189724 जैसे ताँबा आदि धातुओं की सुवर्णता रस और औषधियों द्वारा पाकक्रम से होती है या पारस के सम्बन्ध से क्रम के बिना ही तुरन्त हो जाती है, वैसे ही व्यष्टि जीवों की पूर्वोक्त ब्रह्मभावरूप महाजीवता या तो समष्टिजीव के क्रम से (पहले वे उपासना द्वारा हिरण्यगर्भपद को प्राप्त होते हैं, तदुपरान्त हिरण्यगर्भ के साथ ब्रह्मभाव को प्राप्त होते हैं, इस क्रम से) या बिना क्रम से (ज्ञान से साक्षात् ब्रह्मभाव को प्राप्त होते हैं) उदित होती है॥३७॥
189725
189726 यदि भलीभाँति विचार किया जाय, तो जीवभाव और जगत् भाव वास्तव में एक प्रकार का चित् का चमत्कार मात्र ही है, कोई अतिरिक्त वस्तु नहीं है, - ऐसा कहते हैं।
189727 यद्यपि पूर्वोक्त रीति से इस प्रत्यक्-चैतन्यरूप महान् आकाश में यह जीव, जगत् आदि समुदाय असत् ही है, तथापि उक्त महान् आकाश में चित् (संवित्) का चमत्काररूप चिदात्मा ही जीव आदिरूप से सत् की नाईं उदित होता है। चिति का चमत्कार जो स्वयं ही भविष्यत् नाम, देह आदि भाव को प्राप्त होता है, उसके अहंकार को भावना कहते हैं ॥३८,३९॥
189728
189729 चिति का चमत्कार क्या है ? इस प्रश्न पर चमत्कार के विषय में कहते हैं। जगत् के संस्कार से संस्कृत (जगत् की वासना से वासित) माया में प्रतिबिम्ब पड़ने के
189730
189731 कारण जगत् की वासना से वासित माया के साथ एकरूप होकर चित् का जो अपने स्वरूप का आस्वाद है, वही चित्-चमत्कार है और वही यह असीम भुवनविस्तार है, वह चिन्मय होने से आत्मचित् में प्रतीत होता है। चिति ने जिसका आस्वाद लिया, वह अविनाशिनी चिति यद्यपि वास्तविक चिति से भिन्न नहीं की जा सकती, फिर भी अपनी शक्ति से ही परिणाम, विकार आदि शब्दों से पुकारा जाता है अर्थात् अज्ञानी जन उसे वास्तविक चित् का परिणाम, विकार आदि समझते हैं। चिति द्वारा अपने स्वरूपभूत प्रकाश का और अपने द्वारा प्रकाशित होनेवाले विषयों का एकरूपता को प्राप्त जो स्वाभाविक आस्वादन है, वही 'जगत्' इस भ्रम से स्थित है। भाव यह कि चिति अपना और चेत्य का स्वभाव से जो स्वाद लेती है, ऐसा स्वाद कि जिसमें चित् और चैत्य का पार्थक्य तनिक भी प्रतीत नहीं होता, वही स्वाभाविक स्वाद भ्रान्तिवश
189732 जगत्प से प्रतीत होता है ॥४०-४२॥
189733
189734 तथापि पहले अहन्ता का दर्शन होता है, तदुपरान्त अहन्ता द्वारा किये गये परिच्छिन्न जगत्रूप की प्रतीति होती है, - ऐसा कहते हैं।
189735 चिति की आकाश से भी सूक्ष्म जो शक्ति चारों और फैली है, वह स्वभाव से ही पहले इस अहन्ता का दर्शन करती है। उस समय जैसे जल में जल से जल ही बुबुदे या लहररूप में प्रतीत होता है, वैसे ही यह चिति भी आत्मा में आत्मा से स्वयं ही जो अतिसूक्ष्म अहन्तारूप में स्फुरित होती है तथा बाहर स्थूलता का अधिकाधिक उत्कर्ष करने पर अन्त में जो ब्रह्माण्डाकार बन जाती है, उस अणुरूप अहन्ता को देखती है।४३,४४॥

इस कथन से यह सिद्ध हुआ कि चित् के चमत्कार का ही 'जगत् यह नाम रक्खा गया है, जगत् कोई पृथक् वस्तु नहीं है, ऐसा कहते हैं।
चमत्कार करना (चमकना) चित् का स्वभाव ही है । चमत्कार करनेवाली चिति अपने स्वरूप में स्वयं जो सुन्दर चमत्कार करती है, उसी का नाम जगत् रख दिया गया है।४५॥

चिति अहंकार की कल्पना करती है, अहंकार में तन्मात्रादिरूप जगत् की कल्पना होती है। ऐसी परिस्थिति में जिससे दूसरे की कल्पना होती है, वही अवशिष्ट रहता है, ऐसा कहते हैं।
हे रामचन्द्रजी, चित् से अहंकार की कल्पना होती है और अहंकार से चेत्य की (तन्मात्रादि जगत्की) कल्पना होती, ऐसी अवस्था में कल्पना चित् से अतिरिक्त नहीं है, अतएव तन्मात्रादि जगत् भी चित् ही है। उसमें द्वित्व और एकत्व कहाँ हैं? भाव यह कि जब द्वितीय हो, तब द्वित्व रहे, द्वित्व के अभाव में व्यावर्त्य न होने के कारण एकत्व भी नहीं है ॥४६॥

सत्य और असत्य कल्पनाओं के मध्य में 'त्वम्' 'अहम्' इस प्रकार चेतन के परिच्छेद की जो कल्पना है, उसीका त्याग करना कठिन है, उसका त्याग यदि हो जाय, तो उक्त कल्पनाओं में अवशिष्ट सद् वस्तु स्वयं सन्मात्र हो जाती है, क्योंकि तब विकल्प करनेवाला कोई रहता ही नहीं है, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, जीवभाव के प्रति कारणभूत वासना, कर्म आदि का त्याग होने पर

'त्वम्', 'अहम्' इत्यादि चेतनपरिच्छेद का त्याग कीजिये । सत् और असत् कल्पनाओं के मध्य में जो बच जायेगा, वही सत् होगा ॥४७॥
__ ज्ञान से दृश्य और दृश्य की सत्ता का नाश होने पर पूर्वसिद्ध जो अधिष्ठानसत्ता है, वह ज्यों-की-त्यों उदित होती है, जैसे कि मेघों के हट जाने पर निर्मल आकाशसत्ता उदित होती है, ऐसा कहते हैं।
जैसे चित् ने पहले अपनी जैसी सत्ता का ग्रहण किया था, वही सर्वाधिष्ठानसत्ता ज्ञान होने पर ज्यों-की-त्यों उदित होती है, जैसे कि मेघों के हट जाने पर पूर्वसिद्ध आकाश की निर्मल सत्ता उदित होती है। सत् और असत् इस प्रकार के सत्ता भेद को हम नहीं जानते ॥४८॥

पूर्वोक्त रीति से बतलाये गए निष्प्रपंचत्व को (प्रपंच के अभाव को) अनुमान से भी दृढ़ करते हैं। __ मन की चेष्टारूप (संकल्परूप) सूक्ष्म जगत् शून्य ही है और देवताओं का (इन्द्रिय और उनके अधिष्ठाता देवताओं का) निवासभूत साकार और स्थूल जो विश्व है, वह भी शून्य ही है, क्योंकि दोनों चित् के चमत्काररूप हैं, उससे भिन्न नहीं हैं ॥४९॥

उक्त अनुमान में व्याप्ति आदि की सिद्धि के लिए उदाहरण (दृष्टान्त) आदि दिखलाते हैं।
जो वस्तु जिस वस्तु की विलास (विकार) होती है, वह उससे कभी भी भिन्न नहीं होती, अवयवयुक्त जल आदि के कार्य तरंग आदि में भी ऐसा देखा गया है, फिर निरवयव चित् के कार्य में तो कहना ही क्या है? वहाँ तो अवश्य ही ऐसा है, यह भाव है॥५०॥

उपर्युक्त कथन से यह निष्कर्ष निकला कि नाम और रूप से रहित तथा अपरिच्छिन्न (असीम) चित् का जो रूप है, वही जगत् का वास्तविक रूप है, ऐसा कहते हैं।
सदा अचेतन्य (रूपरहित), नामरहित और सर्वव्यापक चित् का जो रूप है, वही रूप चित्स्फुरणरूपी (चिद्विलासरूपी) जगत् का है ॥५१॥

__ यदि कोई इसे चिद्रूप न देखकर जगद्रूप देखे, तो भी यह जगद्रूप रचना चित् की ही रचना है, ऐसा कहते हैं। __ मन, बुद्धि, अहंकार, पंच महाभूत, पर्वत, दिशाएँ इत्यादि जो अनेक रचनाएँ हैं, वे चित् ही हैं, उससे भिन्न नहीं हैं, क्योंकि जगत् की स्थिति चिद्रूप ही है॥५२॥

यों जगत् के चिन्मय (चैतन्यमय) होने पर जगत् चिति का धर्म ही सिद्ध होता है, ऐसा कहते हैं। __ हे रामजी, चिति का धर्म जो चितित्त्व है, उसीको आप जगत् जानिये, चितित्त्व (चिद्धर्म) जगत् से अतिरिक्त नहीं है। यदि चितित्त्व को जगत्त्व से भिन्न मानो, तो चिति अचित् (चित् से भिन्न) हो जायेगी। भाव यह कि अपने धर्मभूत चितित्त्व को (जगत् को) प्रकाशित करने के कारण ही उसका नाम चिति पड़ा है। यदि चितित्त्व जगत्त्व न माना जायेगा, तो उक्त प्रयोजन के अभाव में वह चिद् से भिन्न कही जायेगी। इस प्रकार चित् और चितित्त्व का (जगत् का) कल्पनारूप ज्ञान से भेद है, वास्तव में कोई भेद नहीं है, ऐसी परिस्थिति

में जगत् कहाँ से होगा? ॥५३॥

पहले वर्णित जगत् की चिन्मात्रता का, वचनभंगी से भलीभाँति बोध कराने के लिए, फिर वर्णन आरम्भ करते हैं।
प्रकाश की बीजभूत चिति का जो स्वकीय अन्तश्चमत्कार (पदार्थों की प्रथम शक्ति प्रकाशनशक्ति) है, वह जीव और जीव की उपाधिभूत तन्मात्र बनकर जगत् के वेश से स्थित है ॥५४॥

तदुपरान्त चित्त से अहंकारशक्ति का स्फुरण ही स्पन्दशक्ति प्राण के साथ मिलकर जीवशब्द से कहा जाता है, ऐसा कहते हैं।
चित् का चित्त से (संकल्प द्वारा) अपनी शक्ति का विकास रूप जो अहंकार है, वह स्पन्दशक्ति प्राण से युक्त होकर भविष्य में 'जीव' नाम को प्राप्त होता है ॥५५॥

वैसा होने पर भी चित् के स्वभाव में अन्तर नहीं आता, ऐसा कहते हैं। यद्यपि चित् का चित्त्वरूप से (जीवभाव-जगत्भावरूप से) विकास अपने विकार अहन्ता आदि से अवच्छेद्य (परिच्छेद के योग्य) होकर अपने द्वारा बनाये जानेवाले जीव आदिनामक हो गया है, तथापि उपाधि आदि से अवच्छिन्न रूप का, उपाधि के मिथ्या होने से, अस्तित्व नहीं है। जब उसका अस्तित्व है ही नहीं, तब भेद का प्रसंग कहाँ से होगा?॥५६॥

चित्-शक्ति और स्पन्दशक्ति के भेद से चित्शक्तिरूप अहंकार और स्पन्दशक्तिरूप प्राण इन उपाधियों से युक्त जीवकृत भेद है ही, इस शंका पर कहते हैं।
चितिरूपी (चित्प्रधान) कर्ता यानी अहंकार और स्पन्दरूपी (स्पन्दप्रधान) कर्म यानी प्राण में कोई भेद नहीं है। चित् का स्पन्दमात्र ही तो कर्म (प्राण) है। क्या कर्ता भी कभी अपनी क्रिया से भिन्न होता है ? चित् और स्पन्द से संवलित ही जीव कहा गया है, अतः जीवप्रयुक्त
भेद नहीं है, यह भाव है॥५७॥

चित्त, मन, इन्द्रिय आदि भाव में भी जीवकृत भेद नहीं होता, क्योंकि जीव का उपाधिरूप मन ही विभिन्न गोलकों के (इन्द्रियों के चिह्न आँख, कान, नासिका आदि) भेद से इन्द्रियरूप हुआ है, ऐसा कहते हैं। __ जीव चित् का चित्तपरिस्पंदरूप (संकल्परूप) है और पुरुषों का चित्त भी संकल्परूप ही है और मन भी तत् तत् गोलकों के भेद से इन्द्रियरूप होकर नानारूप होता है॥५८॥

पूर्वोक्त रीति से जगत् और जीवकृत भेद का खण्डन करने पर निष्कर्ष कहते हुए उपसंहार करते हैं।
चूँकि अति तुच्छ कार्य-कारण आदिभावरूप जगत् चित् से अतिरिक्त नहीं है, अतः वह पूर्वोक्त रीति से चित्-प्रकाश की छटा(एक हिस्से) की तरह ही है, उससे भिन्न सत्ता और स्फूर्तिवाला नहीं है, इसलिए वह प्रत्यगात्मरूप ही ठहरा, यह भाव है॥५९॥

उक्त ज्ञान होने पर सम्पूर्ण अनर्थों की निवृत्ति हो जाती है, ऐसा दर्शाते हैं। तदनन्तर सच्चिदानन्दरूप मैं न काटा जा सकता हूँ, न जलाया जा सकता हूँ, न सड़ाया

जा सकता हूँ और न सुखाया जा सकता हूँ, मैं अविनाशी, सर्वव्यापक, स्थिर स्वभाववाला अतएव अचल (चलन आदि क्रिया से रहित) हूँ, ऐसा ज्ञान होता है ॥६०॥

यह न जानने से ही द्वैतवादी इस विषय में वादविवाद करते हैं, पर हम लोगों को इसमें विवाद नहीं है, ऐसा कहते हैं।
जैसे अपने भ्रम से (भ्रान्ति से) औरों को भ्रम में डाल रहे लोग विवाद करते हैं () वैसे ही अद्वितीय अखण्ड चित्घन परमात्मा के विषय में भ्रान्त द्वैतवादी वाद-विवाद करते हैं, परन्तु हम लोग तो भ्रमरहित हो गये हैं, अतएव हमारे लिए विवाद का अवसर ही कहाँ है ॥६१॥

अज्ञ और अभिज्ञ लोगों की दृश्य प्रपंच के विषय में जो मूर्त (साकार) और अमूर्त भावना है, उसीसे उसमें सत्यत्व और असत्यत्व से उत्पन्न द्वैत और अद्वैत भेद है अर्थात् आत्मज्ञानी दृश्य को, स्वप्न की भाँति अमूर्त होने के कारण, असत्य मानते हैं, अतः उनकी दृष्टि में अद्वैत है और अज्ञानी उसे मूर्त देखने के कारण सत्य समझते हैं, अतः उनकी दृष्टि में द्वैत है, ऐसा कहते हैं।
अज्ञ लोगों की दृष्टि से मूर्त प्रतीत होनेवाले अतएव सत्य दृश्यमें विकार आदि द्वैतकी प्रतीति होती है, आत्मज्ञानी की दृष्टि से अमूर्त (निराकार) अतएव स्वतः असत्य चिदाकाशरूपी दृश्यमें विकार आदि द्वैत की प्रतीति नहीं होती है ॥६२॥
चिद्रूपी वसन्त की शोभाभूत माया दृश्यमें आसक्तिरूप (अनुरागरूप) जल के सिंचन से चिपी वृक्षमें काल आदि नामक अपनी मंजरीको, जो कि आकाशमें (प्रथम उत्पन्न आकाश नामक भूतमें) विकास को प्राप्त होती है, फैलाती है। भाव यह कि जैसे वसन्तशोभा जलके सिंचन से वृक्षोमें, ऊँची ऊँची टहनियोंमे, सुन्दर बौरको उत्पन्न करती है, वैसे ही चित् की शक्ति माया दृश्य प्रपंचमें आसक्तिवश चित् में प्रथम उत्पन्न आकाश में विकास को प्राप्त काल
आदि को फैलाती है॥६३॥

जैसे ब्रह्म स्वाधीन कल्पनाओं के क्रमसे जगद्भाव और जीवभावको प्राप्त हुआ है, वैसे ही स्वाधीन बोध क्रमसे सत्-चिदानन्दघन अपने स्वरूप में स्थित होता है, ऐसा कहते हैं।
चित् संवित् स्वयं अपने स्वरूप में किसी प्रकार का विकार आये बिना ही विचित्र आकाशके रूप में आविर्भूत होती है। तदुपरान्त चिति स्वयं ही आकाश से उत्पन्न होनेवाला वायु होकर विलक्षण स्पन्द (कम्पन) के साथ आविर्भूत होती है । तदनन्तर आगे कहे जानेवाले तेज की उत्पत्ति के उपरान्त चिति स्वयं जलतत्त्व बनकर विचित्र विकास को प्राप्त होती है। उक्त जल तलाब, तलैया आदिके जल से भिन्न था, क्योंकि पृथिवीकी सृष्टि से पहले तालाब आदिसे उसका सम्बन्ध नहीं हो सकता । जलकी सृष्टि होने के बाद चिति स्वयं ही सुवर्ण, रजत आदि विचित्र धातुओं से परिपूर्ण पृथिवीतत्त्व को-देवता, असुर,
अथवा ऐसा अर्थ करना चाहिए - अपने भ्रमण से चक्राकार घूमने से और लोगों को भ्रमयुक्त समझ रहे भ्रमि (भ्रमण) करनेवाले लोग 'तुम भ्रमण कर रहे हो', यों विवाद करते हैं, ऐसा अर्थ भी प्रतीत होता है, क्योंकि स्वयं चक्कर खा रहे लोगों को अन्य लोग या वस्तुएँ घूमती प्रतीत होती हैं।

मनुष्य आदि के देहभाव को प्राप्त हुई ॥६४,६५॥

सम्पूर्ण जगत् को आह्लादित करनेवाला चन्द्रमा भी वह स्वयं ही हुई, ऐसा कहते हैं।
सदा उदित चितिही स्वयं अपने विचित्र रसवाले उल्लासों से (पृथिवी में होनेवाले औषधरस भी चन्द्रमा के ही अधीन हैं, अतएव उन उल्लासों से) युक्त चाँदनी (चन्द्रमा) और महान् चिदालोकरूपी प्रकट तेज भी हुई ॥६६॥
चिति स्वयं अपने (चैतन्यरूप ब्रह्म के) ज्ञान से ही दृश्य प्रपंच के विनष्ट होने पर उदित हुए अपने पूर्ण भाव को प्राप्त होकर स्थित होती है और स्वयं ही जड़तावश स्थावर आदिजड़ पदार्थों में अहम्भाव करने से सुषुप्तपदको (अज्ञानताको) प्राप्त होती है ॥६७॥

जो बात पहले ऊपर कही जा चुकी है, उसीको संक्षेप में कहते हैं। चिन्मय ब्रह्म ही अविचारदशा में स्पन्दस्वभाव (श्वासोच्छ्वास क्रिया करनेवाले) प्राण आदि में आत्मत्व की कल्पना करने पर यानी अज्ञानवश स्पन्दस्वभाव प्राण ही मैं हूँ, ऐसी कल्पना करने पर संसारी होता है। विचार करने से जब मैं चित् ही हूँ, यों चित्ता का उदय हो जाता है, तब अपने स्वभावभूत चित् में ही स्थित होता है ॥६८॥

चिन्मय का संसार है या नहीं है? यदि है, तो उसमें संसारापत्ति हो जायेगी। यदि नहीं है, तो उसका असत्ता से सम्बन्ध हो जायेगा, ऐसी आशंका करके ब्रह्म की सत्ता से जगत् का सदा
अस्तित्व ही है और अपनी सत्ता से तो उसका असत्त्व ही है। ऐसा कहते हैं।
जगत् चिद्रूपी तेज का आलोक रूप है, ब्रह्मसत्ता से उसका अस्तित्व ही है और जगत् सत्ता से अभाव ही है। चिद्रूपी आकाश की शून्यतारूप जगत् है भी और नहीं भी है, यानी ब्रह्मसत्ता से उसकी सत्ता है और जगत सत्ता से अभाव है। जगत चिदरूपी आलोक का महान्प भूत है, ब्रह्मसत्तासे उसकी सत्ता है और जगत् सत्ता से अभाव ही है। जगत् चित् रूपी वायु का स्पन्दनस्वरूप है, उसका अस्तित्व है भी और नहीं भी है यानी ब्रह्मसत्ता से उसका अस्तित्व है और जगत् सत्ता से अभाव है। जगत् चिद्रूपी सूर्यालोक (सूर्यप्रकाश) से जनित दिवसरूप है, वह है भी और नहीं भी है। यह जगत्भ्रम चिद्रूपी काजल का देवबिन्दुरूप है यानी तेलके जलने पर जैसे काजल ही अवशिष्ट रहता है, वैसे ही जगत् का बाध होने पर चिति ही अवशिष्ट रहती है इस अभिप्राय से चिति को काजल कहा है, जैसे तेल का कार्य काजल है, वैसे ही जगत् का कार्य चिति है, इस आशय से नहीं ॥६९-७१॥
___ यह त्रिजगत्श्रेणी चिद्रूपी अग्नि की उष्णता है यानी जैसे अग्नि का उष्णता से भेद नहीं है, वैसे ही चित् का जगत् से भेद नहीं है, जगत् चित् -रूपी शंख की शुक्लता है। और जगत् चित् रूपी पर्वत का मध्यभाग है यानी जैसे पर्वत और पर्वत के उदर में कोई भेद नहीं है, वैसे ही चिद् से जगत् भिन्न नहीं है। जगत् चिद्रूपी जल का द्रवत्वरूप है, जगत् चिद्रूपी ईख की मिठास है, जगत् चितपी दूध का मक्खन है, जगत् चिद्रूपी हिम (बर्फ) की शीतलता है, जगत् चिद्रूपी ज्वालाओं का ताप है, जगत् चितपी सरसों का तेल है, जगत् चित् रूपी नदी की लहर है, जगत् चिद्रूपी शहद का माधुर्य है, जगत् चिद्रूपी सुवर्ण का कंकण है,

जगत् चिद्रूपी फूलों की सुगन्धि है और चिद्रूपी लता का प्रथम फल है। चित्सत्ता ही जगत्सत्ता है और जगत् सत्ता ही चिद् का स्वरूप है ॥७२-७५॥

सर्वत्र चित् से भिन्न सत्तावान् होने से ही जगत् चिद्धर्म माना गया है, ऐसा स्पष्टरूप से कहते हैं।
जैसे आकाश में यद्यपि भ्रमवश नीलिमा की प्रतीति होती है, पर वस्तुतः वह है नहीं, वैसे ही इस चिद्घन परमात्मा में यद्यपि भ्रान्ति से भेद और विकार आदि की प्रतीति होती है, पर वस्तुतः इसमें भेद आदि है नहीं। इस प्रकार ये तीनों भुवन यद्यपि असत् हैं, तथापि पूर्वोक्त रीति से सन्मय (चिन्मय) होने के कारण ये सद् हैं, यह भाव है।
यदि पूर्वोक्त रीति से सन्मय होने के कारण ही जगत् की सत्ता है, चित् सत्ता से जगत् की सत्ता अतिरिक्त नहीं है। तो जगत् की असत्ता दूसरी हेतु होगी, इस शंका पर कहते हैं।

अधिष्ठानरूप होने के कारण कल्पित पदार्थ की सत्ता और असत्ता अभिन्न ही है। भाव यह कि कल्पित की सत्ता और असत्ता कल्पित के अधिष्ठान से अतिरिक्त कहीं नहीं देखी गई है। अतः जगत् की असत्ता अतिरिक्त पदार्थ है,यह कथन ठीक नहीं है।॥७६॥

सावयव और निरवयव पदार्थों की कैसे अभिन्न सत्ता होगी? यों कह रहे और विद्वानों के अनुभव का अलाप कर रहे तार्किकों (नैयायिकों) को धिक्कार देते हैं।
चिन्मय में अवयव और अवयवी शब्दों का अर्थ खरगोश के सींग के समान असत् है । जिन लोगों ने विद्वानों के अनुभव के अपलाप के लिए अवयव और अवयवी इन शब्दों के अर्थों की कल्पना कर रक्खी है, उन तार्किकों को धिक्कार है॥७७॥

उक्त विषय में युक्तिविरोध भी कहते हैं। चिन्मय होने के कारण जिसमें पर्वत, सागर,पृथिवी, नदी-नद और उनके अधिष्ठाता देवताओं के साथ जगत् पूर्वोक्त रीति से नहीं रहता है, उसमें अन्य का (अवयव आदिका) भ्रम कैसे हो सकता है, यह भाव है ।।७८॥
शिला के (पत्थर के) हृदय के (मध्य के) समान अत्यन्त निबिड़ (ठोस) होती हुई भी चिति स्फटिक आदि के समान स्वच्छ ही है। अतएव जैसे स्फटिक शिला अपने अन्दर प्रतिबिम्बित नगर, पर्वत आदि के आकार को धारण करती है, वैसे ही वह भी शान्त (मिथ्या होने के कारण असद्रूप) सम्पूर्ण प्रपंच को चिदाकाशरूप अपने स्वरूप में धारण करती है ॥७९॥

सम्पूर्ण प्रपंच शान्त कैसे है, इस पर कहते हैं।
सम्पूर्ण पदार्थों के अधिष्ठानभूत चिदाकाश में यह भूताकाशजनित वायु आदि सम्पूर्ण प्रपंच प्रतीत होता है । जब असंगस्वभाववाले भूताकाश में ही उसके कार्य वायु आदि का सम्बन्ध नहीं है, तब चिदाकाश में इस प्रपंच के सत्ता, असत्ता, त्वत्ता, मत्ता आदि सम्बन्ध कैसे होंगे? कदापि नहीं हो सकते ॥८॥

ऐसा यदि है, तो चित् में असत् जगत् के आकार का भान कैसे होता है, इस पर कहते हैं। जैसे पत्तों के अन्दर रेशों की पंक्तियों का आकार फैला रहता है, वैसे ही चिति स्वभाव से

ही अपने से भिन्न और अभिन्न रूप इस जगत् को अपने अन्दर धारण करती है यानी जैसे पत्ता रेशों की रेखाओं के समूह के आकार को जो कि पत्ते से अलग उत्पन्न न होने के कारण असत् ही है और भिन्न तथा अभिन्नरूप से पत्ते में स्थित है, धारण करता है।८१॥
__जगवूप विकार का निर्विकार चिदाकाश उपादान है, अतएव जगत् असत् है, ऐसा अब तक कहा। अब हजारों मिथ्या विकल्परूप चित्तोंके समष्टि भूत हिरण्यगर्भ से उत्पन्न होने के कारण भी जगत् मिथ्या है, ऐसा कहते हैं।
संसार में जितने कार्य दृष्टिगोचर होते हैं, उन सम्पूर्ण कार्यों के अखिल कारणों का ब्रह्मा (हिरण्यगर्भ) आदि कारण है, चित्त से उत्पन्न मनोरथ से होनेवाले विकल्प असत् होते हैं, अतएव चित्त स्वभाव से ही कारण अभावरूप है (कारण नहीं है) । उक्त कारण अभावरूप चित्त ही ब्रह्मा है । अतः यह सिद्ध हुआ कि जैसे चित्त के कार्यभूत मनोरथ से होनेवाले विकल्प असत् हैं, वैसे ही उक्त ब्रह्मा से उत्पन्न जगत् मिथ्या है। यदि किसी को यह शंका हो कि चेत्य के (जगत् के) असत् होने पर चित् का भी असत्त्व हो जायेगा, क्योंकि चित् स्वस्वरूपभूत चेत्यसे अतिरिक्त नहीं है, इस पर कहते हैं कि चित् की असत्ता वाणी मात्र से भी सिद्ध नहीं हो सकती, क्योंकि चित् अनुभव से सिद्ध है। अनुभव से विरुद्ध अर्थ में वाणी प्रमाण नहीं होती, यह भाव है ॥८२,८३॥

यदि जगत् स्वतः (अपनी सत्ता से न कि ब्रह्मसत्ता से) सत् होता, तो ज्ञान आदि सहस्त्रों उपायों से भी उसका विनाश कदापि नहीं हो सकता, क्योंकि सत् का आत्यन्तिक (समूल) विनाश तो कभी हो ही नहीं सकता। ऐसी दशा में उसके पुनः आविर्भाव का वारण न हो सकने
से कभी किसी का मोक्ष ही नहीं हो सकेगा, इस आशय से कहते हैं।
जो है, उसका बीज से अंकुर की नाईं अवश्य ही उदय होता, यह बात एक बार नहीं हजारों बार देखी गई है, इससे यह सिद्ध हुआ कि जगत् की स्वतः सत्ता नहीं हैं ॥८४॥

यदि दृश्य प्रपंच की सत्ता में आपका बड़ा ही आग्रह हो, तो अनुभव से (ज्ञान से) चित् और दृश्य के भेद को हटाकर दृश्य को परमपदरूप चिन्मय जानकर उक्त चिन्मय की सत्ता से ही दृश्य के भेद को हटाकर दृश्य को परमपदरूप चिन्मय जानकर उक्त चिन्मय की सत्ता से ही दृश्य की सत्ता को स्वीकार कीजिये, ऐसा कहते हैं।
हे रामजी, गगन में सर्वथा भेदशून्य गगन के समान इस महाचिति में सर्वथा भेदरहित यह त्रिभुवन है । इसलिए आप अनुभव से यह सम्पूर्ण दृश्य परमपदरूप चिन्मय है, ऐसे निश्चयवाले होइए । मुनि के इत्यादि कह चुकने पर दिन बीत गया । सूर्य अस्ताचल को चले गये । मुनियों की सभा सायंकाल के आवश्यक सन्ध्योपासना, अग्निहोत्र आदि कर्म करने के लिए स्नानार्थ उठ गई रात्रि के बीतने पर प्रातःकाल सूर्य के उदय होते ही पुनः मुनियों की सभा आकर बैठ गई ॥८५,८६॥

चौदहवाँ सर्ग समाप्त

पन्द्रहवाँसर्ग बार-बार दृष्टान्त और विविध युक्तियों द्वारा चित् और चेत्य के अभेद का
ज्ञान कराने के लिए मण्डपाख्यान का आरम्भ । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुवर, यह जगत् चिदाकाशरूप ही है। शंका : यदि यह चिदाकाशरूप ही है, तो इसकी पृथक् प्रतीति कैसे होती है ?
समाधान : जैसे निर्मल आकाश में भ्रमवश मोतियों का समूह प्रतीत होता है वैसे ही भ्रमवश इसकी भी पृथक् प्रतीति होती है। चिदाकाशरूप आत्मा ही जैसे जगत् हुआ है, वैसे दृष्टान्त मैं आपसे कहता हूँ, सुनिये ॥१॥
त्रिजगत्पी प्रतिमा गढ़े बिना ही प्रतीत-सी होती है, क्योंकि जैसे पत्थर के खम्भे में प्रतिमा गढ़े बिना ही प्रतीत-सी होती है, क्योंकि जैसे पत्थरके खम्भे में प्रतिमा गढ़ी जाती है वैसे चितरूपी खम्भे में न तो वह (त्रिजगतरूपी प्रतिमा) गढ़ी गई है और न उसका कोई गढ़ने वाला शिल्पी ही है। भाव यह कि प्रथम तो चित् से अतिरिक्त कोई चेतन प्रसिद्ध ही नहीं है, जो चित्पी खम्भे में उसे गढ़े और दूसरी बात यह भी है कि निर्विकार और असंग चित्पी खम्भेका पत्थर के खम्भे के समान उत्कर्तन (तराशना) नहीं हो सकता ॥२॥
जैसे समुद्र में जल का स्पन्द (स्फुरण) जलस्वभाव से च्युत हुए बिना ही लहर-सा प्रतीत होता है, वैसे ही चिन्मय ब्रह्म में भ्रमवश जगत् की प्रतीति होती है ॥३॥

यद्यपि मूढ़ पुरुषों की दृष्टि में जगत् विशाल प्रतीत होता है, पर वास्तव में, विद्वानों की दृष्टि में, ऊँचे झरोखों और चिमनियों की राह से घर में पैठे हुए दण्डाकार सूर्य-किरणों में नाच रहे अणुओं से भी जगत् छोटा है, ऐसा कहते हैं।
जैसे अणुओं की अपेक्षा पहाड़ स्थूल (विशाल) हैं, वैसे ही जगत्प्रतीति की अपेक्षा झरोखे से अन्दर पैठी हुई धूप का झरोखे के छेद के अनुसार बना हुआ दण्ड और मूसल के समान जो आकार है, उसमें दिखाई देनेवाले अत्यन्त छोटे-छोटे कण भी स्थूल हैं । जब इतने सूक्ष्म रजकण जगत् के भान की अपेक्षा स्थूल हैं, तब उसकी अपेक्षा औरों के स्थूलतम होने में तो सन्देह ही क्या है? (a) |४॥

उक्त अर्थ की ही उपपत्ति करने के लिए जगद्प्रतीति और चित् में सूर्य की दीप्ति और उसमें स्थित अणुओं से विलक्षणता दर्शाते हैं।
ब्रह्म से पृथक्रूप से यानी ब्रह्म के भेद से जगत् का भान नहीं होता, परन्तु झरोखे से भीतर पैठा हुआ सूर्य का किरण समुदाय और उसमें स्थित अणुओं का समुदाय भेद की
उक्त श्लोक का संस्कृत टीकाकारों ने निम्नलिखित अर्थ भी किया है : जगत का प्रकाशक साक्षीरूप चित् प्रकाश सूर्य के प्रकाश से और उसके अंदर प्रतीत होनेवाले अणुओं से भी सूक्ष्म है। झरोखे से अंदर पैठी हुई सूर्य की दीप्ति से (धूप से) और झरोखे के छेद के अनुसार दंडाकार बनी हुई धूप में स्थित रजकणों से भी जगत का अवभासक चित्प साक्षी सूक्ष्म है, ऐसा सूक्ष्म जैसे कि पर्वतों की अपेक्षा परमाणु सूक्ष्म है।

प्रतीति कराता है ॥५॥

189860 ब्रह्म के भेद से जगत् का भान नहीं होता है, इस कथन में प्रत्यक्षानुभव से विरोध का परिहार करते हैं। __ जैसे स्वप्न और संकल्प (मनोरथ) में अनुभूत घट, पट आदि पदार्थ जाग्रत के पदार्थ जैसे पार्थिव (भौतिक) नहीं होते, वैसे ही चिदाकाशरूपी परब्रह्म में प्रतीत होते हुए भी ये जगत् पृथिवी आदिरूप (भौतिक) है ही नहीं। जैसे मरुभूमि में नदी के समान प्रतीत हो रहीं सूर्य की किरणों में (मृगतृष्णा में) कदापि जलका संभव नहीं है वैसे ही विज्ञानाकाशरूपी (चिदाकाशरूपी) इस जगत् में मूर्तता का (साकारता का) स्वीकार कदापि नहीं हो सकता ॥६,७॥

189861 जैसे मरुभूमि में भ्रान्तिरूपिणी नदी प्रतीत होती है, वैसे ही पूर्वोक्त रीति से आकार रहित अतएव मनोरथ से कल्पित नगर के तुल्य इस जगत् में भ्रान्तिरूपिणी (भ्रमवश) दृश्यता प्रतीत होती है ॥८॥

189862 जगत् की जो दृश्यता है, साक्षीरूप चैतन्य में एक ओर उसे और दूसरी ओर स्वप्न को रख कर सार और असार का विवेक करने वाले बुद्धिरूप काँटे (तुला) से तोला जाय, तो जैसे जाग्रत में स्वप्न कल्पनाशून्य (असत्) हो जाता है, वैसे ही कल्पनाशून्य होकर वही शून्यरूप से या ब्रह्मरूप से प्रतीत होती है॥९॥

189863

189864 ___ अज्ञानियों की दृष्टि से ही ब्रह्म आदि शब्दों के अर्थ से जगत् शब्दके अर्थ का भेद है, तत्त्वज्ञानी लोगों की दृष्टि से नहीं, ऐसा कहते हैं।

189865 जगत्शब्द के अर्थ के भाजन अज्ञ लोगों के विज्ञान के सिवा जगत् ,ब्रह्म और आत्मशब्दों के अर्थ में कोई भी भेद नहीं है, भाव यह कि जगत्शब्द का ब्रह्मशब्द के अर्थ से अतिरिक्त अर्थ अज्ञानियों को प्रतीत होता है, पर वास्तव में जगत्, ब्रह्म और स्व (आत्म) शब्दों के अर्थ में भेद है ही नहीं ॥१०॥

189866

189867 जब जगत् और ब्रह्म में कोई भेद ही नहीं है, तब तत्त्वज्ञानियों को जगत् की अपेक्षा (जगत् से अतिरक्त) जगत् के साक्षी का दर्शन कैसे होता है, ऐसी शंका होने पर जैसे शून्यरूप आकाश सूर्य प्रकाश प्रतीत होता है, वैसे ही शून्य रूप जगत् के प्रति तत्त्वज्ञानियों का जगत् साक्षी-दर्शन है ऐसा कहते हैं। __ जैसे रूप शून्य आकाश के प्रति सूर्य का प्रकाशकत्वदर्शन है, वैसे ही अचेतन (चेत्यसंसर्गरहित) चिन्मात्ररूप इस जगत् के प्रति इसके साक्षी का भान होता है।

189868 शंका - तब साक्षी चैतन्य की अपेक्षा (साक्षीचैतन्य से अतिरिक्त) जगत् की प्रतीति कैसे होती है?

189869 समाधान - जैसे संकल्प से कल्पित मेघ सत्यमेघ के प्रति (असत्) है, वैसे ही जगत् दर्शन चैतन्य के प्रति (असत्) है॥११॥

189870

189871 यदि शंका हो कि दृश्य अत्यन्त मलिन है, वह अति स्वच्छतम चिन्मात्र कैसे हो सकता है? तो इस पर प्रतीति काल में ही बाह्य (बाहर के) और आन्तर (मानसिक) दृश्यों की मलिनता प्रतीत होती है। जब उनका तिरोभाव हो जाता है, तब परस्पर की अपेक्षा यानी

189872

189873

189874 मलिनता और स्वच्छता दो में से केवल स्वच्छतमता ही शेष रह जाती है, ऐसा कहते हैं।

189875 जैसे जाग्रत्काल के सुन्दरनगर के प्रति स्वप्न का नगर स्वच्छ है, वैसे ही संकल्प से उत्पन्न (काल्पनिक) और स्वाप्निक जगत् के प्रति यह जाग्रत् प्रपंच भी स्वच्छ है। भाव यह कि इसकी अस्वच्छता तभी तक है जब तक यह प्रतीत होता है। इसका तिरोभाव होने पर परम स्वच्छता ही शेष रह जाती है। अतएव अत्यन्त मलिन दृश्य की अति स्वच्छतम चिन्मात्रता कैसे? इस शंका के लिए अवसर ही नहीं है ॥१२॥

189876 इस कथन से यह निष्कर्ष निकला कि अचेत्य (चेत्यभिन्न) चिद्रूप यह जगत् केवल व्योम (आकाश) ही है। चिन्मय व्योम और जगत् शब्द पर्यायवाची हैं। इनका चित् से अतिरिक्त कोई अर्थ नहीं है ।।१३॥

189877 इसलिए यहाँ जगत् आदि कुछ भी दृश्य उत्पन्न नहीं हुआ है, नाम और रूप से रहित चिद्रूप ब्रह्म ज्यों-का-त्यों (स्वरूप में किसी प्रकार के विकार से रहित) स्थित है|१४॥

189878 उक्त रीति से मायारूप आकाश में स्थित यह जगत् आवरण शून्य चिदाकाश ही है। यह चित् से अणुमात्र भाग का और अणुमात्र परिमाण का पूरक (पूर्तिकरनेवाला) नहीं है । भाव यह कि परिच्छिन्न जगत् का चित् से अभेद मानो, तो चित्त की भी परिच्छन्नजगन्मात्रता हो जायेगी, ऐसी शंका नहीं करनी चाहिए, क्योंकि अत्यन्त सूक्ष्म अन्तःकरण की वृत्ति और चित्त की वासना से परिच्छन्न सूक्ष्मतम चिद्भाग में भी सम्पूर्ण जगत् के परिच्छेद का भान होता है, इस कारण उक्त अणुतम चेतन में समा सकने योग्य जगत् जब उक्त अणुतम चित् का पूरक नहीं होता, तब अखण्ड ब्रह्मचैतन्य का वह पूरक हो और उससे ब्रह्म में परिच्छिन्नजगन्मात्रता है यह तो अत्यन्त असंभव है|१५॥

189879

189880 यदि किसी को शंका हो कि विशालतम जगत् आकाश के समान शून्यप्राय चित्त की वासनाओं में कैसे अन्तर्भूत हो सकता है, तो इस पर कहते हैं। ____ आकार के स्वीकार से रहित (अमूर्त) यह जगत् स्वच्छ आकाश रूप ही है, यह आकाश में मनोरथ से कल्पित (काल्पनिक) विचित्र नगर की नाईं आकाश में स्थित है ॥१६॥

189881

189882 पूर्व में जो उपदेश दिया गया है, उसके विषय में रामचन्द्रजी को सन्देह, अज्ञान और अनिश्चय है, यह रामचन्द्रजी की चेष्टाओं से जानकर उन्हें दूर करने के लिए श्रीवसिष्ठजी उक्त अर्थ की उपपत्ति करनेवाली सैकड़ों कथाओं से युक्त मण्डपाख्यान को सुनाने के लिए प्रतिज्ञा करते हैं। _हे रामजी, इस विषय में आप कानों का विभूषण रूप मण्डपाख्यान को सुनिये, जिससे मेरे द्वारा उपदिष्ट यह विषय आपके चित्तमें बिना किसी सन्देह के बैठ जायेगा ॥१७॥

189883 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, सत्-चिदानन्दमय ब्रह्म के बोध की सिद्धि के लिए सम्पूर्ण मण्डपाख्यान संक्षेप से शीघ्र मुझसे कहिये, जो कि बोध की वृद्धि करता है ॥१८॥

189884 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, प्राचीन काल में इस भूतल में पद्म नामका राजा हुआ। वह राजा था इसलिए लक्ष्मी की उसके पास कोई कमी न थी, उसके पुत्र भी बहुत थे और वह विवेकी भी था । जैसे खिला हुआ कमल तालाब को सुगन्धित करता है और उसकी शोभा बढ़ाता है, वैसे ही वह भी अपने कुल की कीर्ति रूपी सुगन्धि और सुन्दरता

189885

189886 का हेतु होने से कुल रूपी सरोवर का प्रफुल्ल कमल था ।।१९॥

189887 जैसे समुद्र अपनी वेलारूपी मर्यादा का पालन करते हैं, कभी उसका उल्लंघन नहीं करता, वैसे ही वह अपनी वर्णाश्रम मर्यादा का पालन करता था, जैसे सूर्य अन्धकार का विनाशक है, वैसे ही वह अपने शत्रुओं का विनाशक था, जैसे चन्द्रमा कुमुदिनी को (कुईं को) प्रफुल्लित करता है, वैसे ही वह अपनी सहधर्मिणीरूपी कुमुदिनी को प्रफुल्लित (प्रसन्न) रखता था, जैसे अग्नि तिनकों को भस्म कर देती है वैसे ही वह दोषों का शत्रु था, जैसे सुमेरु पर्वत देवताओं का आश्रय (निवासस्थान) है वैसे ही वह विद्वद्वन्द का आश्रय था, संसाररूपी सागर में उसके यशरूपी चन्द्रमा की चाँदनी सदा छिड़की रहती थी, जैसे मानसरोवर हंसों का आवासस्थान है वैसे ही वह व्यास दाक्षिण्य आदि सद्गुणों का आवास था, जैसे निर्मल (मेघमुक्त) सूर्य कमलों को विकसित कर देता है, वैसे ही वह कमल को (राजलक्ष्मी को) विकसित करता था यानी उत्कर्ष को पहुँचता था। जैसे वायु लताओं को कँपा देता है, वैसे ही वह संग्रामभूमि में लता तुल्य अपने शत्रुओं का हृदय दहला देता था, अतएव वह रणगर्वित शत्रुके मनरूपी हाथी के मर्दन में सिंहसदृश था (अथवा जैसे सिंह हाथी को अपने चंगुल में कर लेता है, वैसे ही वह अपने मन को अपने वश में रखनेवाला था), वह सम्पूर्ण विद्याओं का प्यारा था और सम्पूर्ण चमत्कारमय गुणों का आगार (खान) था। जैसे समुद्रमंथन के समय घूम रहे (नाच रहे) मन्दराचल ने समुद्र को विक्षुब्ध (विलोडित) कर दिया था, वैसे ही उसने दैत्यों की सेना को अनेक बार विक्षुब्ध कर दिया था (मथ डाला था), जैसे वसन्तु ऋतु विविध प्रकार के फूलों की जननी है, वैसे ही वह विविध विलासों का जनक था और सुन्दरता में दूसरा कामदेव था, जैसे वायु लता के मन्द-मन्द नर्तन का हेतु है वैसे ही वह विविध लीलाओं के विलास का हेतु था, जैसे भगवान् श्रीहरि ने अन्य लोगों से असाध्य पृथिवी का उद्धार आदि कठिन कार्य किये थे, वैसे ही अन्य लोगोंसे असाध्य कठिन से कठिन कार्य करने में वह कटिबद्ध रहता था, जैसे चन्द्रमा कुमुदिनी को विकसित करता है, वैसे ही वह सज्जनता को विकसित करता था और जैसे अग्नि तुच्छ लताओं को जला डालती है, वैसे ही वह दुष्टतारूपी विषलताओं का दाहक था । राजा पद्म की स्त्री का नाम लीला था । वह वनितोचित सम्पूर्ण विलासों में दक्ष और बड़ी सुन्दरी थी। वनिताओं के सम्पूर्ण सौभाग्य उसे प्राप्त थे, अतएव वह पृथिवी में अवतीर्ण दूसरी लक्ष्मी थी। लीला पतिसेवा के जितने प्रकार हो सकते हैं, उन सबमें निपुण थी और बड़ी मधुरभाषिणी थी। उसका आनन्दपूर्वक मन्द-मन्द गमन था और रूप दसरे चन्द्रमा के उदय के सदश उज्ज्वल था | उसका कमल-सा मुँह भ्रमर जैसे अलकों से अतिमनोहर लगता था, उसका शरीर बड़ा गौर था

189888 और उसमें कान के आभूषणों की दीप्ति से पीली छटा छटकती थी अतएव वह कर्णिका से (कमल के बीच के हिस्से से) पीली तथा चलने-फिरने वाली सफेद कमलिनी सी प्रतीत होती थी। जैसे मूर्तिमती वसन्त शोभा रसशालिनी (फूलों के रस शहद से शोभित होने वाली) होती है, वैसे ही वह भी रसशालिनी (अपने पति पर अत्यधिक प्रेम से शोभित

189889

189890

189891 होनेवाली) थी, जैसे वसन्तशोभा प्रवालहस्ता और पुष्पाभा (प्रवाल-पल्लव ही जिसके हाथ हैं और पुष्प ही जिसकी कान्ति है।) होती है, वैसे ही वह भी प्रवालहस्ता और पुष्पाभा (पल्लव के सदृश रक्त हाथवाली और फूलों की कान्ति की नाईं कान्तिवाली) थी। जैसे गंगाजी का जल अतिनिर्मल होता है, वैसे ही उसकी देह निर्मल थी, जैसे ब्रह्मद्रवस्वरूप गंगाजी के जल के स्पर्श से आनन्द (जन्ममरणजनित क्लेश से मुक्ति) होता है, वैसे ही उसके स्पर्श से आनन्द होता था, गंगाजल के समान वह पवित्र थी और जैसे गंगाजी हंस विलासिनी (जिसमें हंस क्रीड़ा करते हैं) हैं, वैसे ही वह भी हंसविलासिनी (हंसगति) थी, अतएव वह भूमि में अवतीर्ण मूर्तिमती गंगाजी ही थी। सबको आनन्द देनेवाला राजा पद्म भूतल का कामदेव (2) था, उसकी चिरकाल तक सेवा शुश्रुषा करने के लिए मानों वह दूसरी रति उत्पन्न हुई थी। पतिपरायणा लीला राजा के दुःख में दुःखी होती थी, सुख में सुखी होती थी, राजा की चिंता से चिन्तायुक्त होती थी, सचमुच वह राजा के प्रतिबिम्ब के सदृश थी, परंतु जब राजा कभी क्रुद्ध होते थे, तो वह केवल भयभीत ही होती थी, क्रुद्ध नहीं होती थी, एकमात्र इसी अंश में उसमें प्रतिबिम्बतुल्यता न थी ॥२०-३१॥

189892

189893 पन्द्रहवाँ सर्ग समाप्त

189894 सोलहवाँ सर्ग कितने ही विषयों का भोग क्यों न किया जाय, पर उनसे तृप्ति कदापि नहीं हो सकती और अन्त में

189895 दुःख ही रहता है। यदि देवता भी चाहें कि विषयभोग से तृप्ति हो और दुःख शेष न रहे,

189896 तो वे भी इस विषय में सफल नहीं हो सकते औरों की बात ही क्या है ? श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, लीला बड़ी पतिपरायणा नारी थी, पति के सिवा अन्य किसी में उसका प्रेम न था। उस अनन्यप्रिया नारी के पति राजा पद्म ने भूतल की अप्सरा अपनी प्रिया लीला के साथ प्रेमपूर्वक नीचे कहे जानेवाले उद्यान आदि विविधस्थानों में खूब विहार किया। ऐसा विहार कि इसमें बनावटी प्रेम की गन्ध भी न थी। वाटिका-बगीचों के निकुंजों में, तमाल के घने वनों में, लताओं से वेष्टित वनों में जोकि फूलों से आच्छादित होने से बड़े रमणीय लगते थे, अन्तःपुर में सजी फूलों की शय्या में, विविध प्रकार के फूलों से सुशोभित गलियों में, वसन्त ऋतु में बगीचों में डाले गये हिंडोलों में, जल-क्रीड़ा के लिए बने हुए पोखरों में, चन्दन-वृक्षों से अलंकृत पर्वतों में, सन्तानक वृक्षों की (एक प्रकार के कल्पवृक्षों की (5)) छाया में, कदम्ब वृक्षों के गृहों में, नीम की सुखद छाया में, कोकिल की काकली से गुलजार और खिले हुए कुन्द और पारिजात के फूलों की भीनी सुगन्ध से मन को हरनेवाले वसन्त ऋतु के वनों में, अनेक वनों के मुलायम तृणों से आच्छन्न मैदानों में, इधर-उधर

189897 राजा पद्म सौन्दर्य में कामदेव के तुल्य था, पर कामदेव वियोगियों को दुःख देता है, पर वह सभी को आनन्द देता था, इससे वह कामदेव से विशिष्ट था ।

189898 卐 उक्त कल्पवृक्ष राजापद्म को अपने प्रभाव से या इन्द्र के प्रसाद से प्राप्त हुए थे।

189899

189900 छनक रहे बड़े-बड़े जलकणों की तेजवृष्टि करनेवाले झरनों में, अनेक पर्वतों के मणि, माणिक्यमय शिलाखण्डों में, देवता और ऋषियों के आवासभूत दूर-दूर के पवित्र आश्रमों में, चाँदनी से संफुल्ल कुमुवतियों में (खिली कुईं से भरे तालाबों में), सूर्यातप से विकसित कमलिनियों में (कमल के तालाबों में), काले कालीन के समान मृदु दूर्वाकुरों से आच्छन्न, भाँति-भाँति के फूलों से व्याप्त तथा विविध फलों से लदे वृक्षों से सुशोभित वनोंमें सुरतों से, विविध विषयों के अभिलाषों से, आपस के निबिड़ प्रेम रस से प्रचुरमात्रा में होने वाले हाव भावों से, ग्रामीण किस्से-कहानियों से, ऐतिहासिक उपाख्यानों से, पासा, चौपड़, शतरंज आदि विविध प्रकार से दयूतों से, नाटिकाओं आख्यायिकाओं और विद्वानों की ही समझ में आनेवाले (गूढाशय) श्लोकों की विविध मालाओं के वेष्टनों से, अंगों में भाँति-भाँति के आभरणों के विन्यास से, विलासपूर्वक चंचल गमनों से, विचित्र रसवाले भोजनोंसे, आर्द्र कुमकुम (केसर) और कर्पूर से युक्त ताम्बूलों के चर्वणोंसे, फूलों, लताओं और गुंजाओं से जिनमें देह का आच्छादन किया जाता है ऐसे नख के व्रणों से, दौड़कर एक दूसरे को छूना आदि नाना क्रीड़ाओं से, माला द्वारा परस्पर प्रहार करने से, घर में पुष्पों से सुशोभित हिंडोले में अन्योन्य झूलने से, नौका विहार, हाथी, घोड़ों और शिक्षित ऊँटों की सवारी से, जलक्रीड़ा से, आपस में एक दूसरे पर जलप्रक्षेप से, नृत्य, गीत, लास्य तथा ताण्डव से विभूषित और वीणा, ढोल आदि वादन से युक्त संगीत से, गीत, कथा और आलापों से तथा उद्यानों में, नदी तीर के वृक्षों में, सुन्दर वीथियों में, अन्तःपुर में और महल में फूलों से सुसज्जित दोलाओं द्वारा झूलने से देवताओं की तरुणता के सदृश तरुणता से सुन्दर राजा पद्म ने भूतल की अप्सरा लीला के साथ प्रेमपूर्वक विहार किया। इस प्रकार सुख में पली हुई राजा पद्म के प्राणोंसे भी प्रिय मृगनयनी लीला ने एक समय विचार किया कि यह युवा और अत्यधिक सुन्दर पृथ्वीपति मेरा प्राणों से भी प्रिय पति है, यह कैसे अजर और अमर हो? विशालस्तनवाली मैं फूलों की सेज से सुशोभित महलों मे इसके साथ सैकड़ों युगो तक अपनी इच्छा के अनुसार कैसे विहार करूँ? आज से लेकर तप, जप, यह, यम-नियम आदि चेष्टाओं से मैं वैसा प्रयत्न करती हूँ जैसे कि यह चन्द्रवदन राजा अजर और अमर हो जाय । मैं ब्रह्मज्ञानी, तपस्वी और विद्यावृद्ध ब्राह्मणों से पूछती हूँ कि मनुष्यों का मरण कैसे नहीं होगा, ऐसा विचार कर उसने ज्ञानी वृद्ध विद्वानों को बुलाया और उनकी पूजा कर उनसे बड़े विनय से बार-बार पूछा : पूज्यवृन्द, मेरा और मेरे पति का अमरत्व कैसे होगा ? ॥१-२३॥

189901 ब्राह्मणों ने कहा : देवि, तप, जप, यम-नियमों से सिद्धों की सम्पूर्ण सिद्धियाँ प्राप्त हो सकती है, पर अमरत्व कदापि प्राप्त नहीं हो सकता ॥२४॥

189902 ब्राह्मणों के मुख से यह बात सुनकर अपने प्रिय के वियोग से भयभीत लीला ने अपनी बुद्धि से ही फिर यह बात विचारी कि यदि दैवयोग से पति से पहले मेरा शरीर छूट गया, तो मैं सम्पूर्ण दुःखों से निर्मुक्त होकर आत्मा में सुखपूर्वक स्थित हो जाऊँगी। यदि मेरा पति मुझसे हजार वर्ष पहले मर गया, तो मैं वैसा प्रयत्न करूँगी जैसे कि उसका जीव घर से बाहर नहीं जा सकेगा ॥२५-२७॥

189903 मेरे पति का जीव जिसमें घूमता रहे, ऐसे अन्तःपुर के खण्ड में सदा भर्ता

189904

189905

189906 द्वारा देखी जाती हुई मैं सुखपूर्वक निवास करूँगी॥२८॥

189907 अपने इस संकल्प की सिद्धि के लिए आज से ही मैं ज्ञान रूपा सरस्वती देवी का जप, तप आदि से, जब तक वह प्रसन्न न हो, पूजन करती हूँ ॥२९॥

189908 ऐसा विचार करके वह सुन्दरी अपने पति से पूछे बिना ही विधिपूर्वक (a) उग्र तपस्या करने लगी। तीसरी-तीसरी रात के बाद वह सदा पारणा करती थी, देवता, ब्राह्मण, गुरु, विद्वान् और ब्रह्मज्ञानी लोगों की पूजा में तत्पर रहती थी॥३०,३१॥

189909 इस कर्म का फल अवश्य होगा, ऐसी आस्तिकबुद्धि और सदाचार सम्पन्न तथा क्लेश का निवारण करनेवाली लीला ने अपने शरीर को स्नान, दान, तपस्या और ध्यान में सदा तत्पर कर दिया। वह पहले जैसे समयमें, जैसी लगन से, जैसी शास्त्र की विधि के अनुसार और जैसे क्रम से पति की सेवा-शुश्रुषा करती थी उसमें किसी प्रकार का हेर फेर किये बिना पति को सन्तुष्ट करती गई। लेकिन उसने पति के समक्ष अपने उपवास का भेद प्रकट नहीं किया ॥३२,३३॥

189910 इस तरह नियमपूर्वक रह कर पतिपरायणा उस नारी ने जब तक सौ त्रिरातव्रत पूर्ण नहीं हुए, तब तक लगातार क्लेश के साथ तपस्या की । सौ त्रिरात्रव्रतों की पूर्ति होने पर लीला द्वारा अर्ध्य, पाद्य, स्नान, गन्ध, पुष्प आदि बाहरी उपचारों से पूजित और ध्यान आदि भीतरी उपचारों से सत्कृत भगवती सरस्वती ने प्रसन्न होकर उससे कहा : वत्से, तुम्हारी अविच्छिन्न (अटूट) और पतिभक्ति से ओतप्रोत (सराबोर) तपश्चर्या से मैं तुम पर अति प्रसन्न हूँ, अतः तुम्हें जिस वस्तु की चाह हो, वह मुझसे लो॥३४,३५॥

189911 रानी ने कहा : भगवती आप जन्म और जरारूपी अग्नि की ज्वालाओं से उत्पन्न सन्तापरूपी रोग को दूर करने के लिए शीतल चन्द्रकान्ति (चाँदनी) रूप हैं, आपकी जय हो यानी आपके चरणों में मेरा विनम्र प्रणाम है। माता, आप निबिड़ हृदयान्धकार (अज्ञान) रूपी अन्धकार का विनाश करने में सूर्य-प्रकाश के तुल्य हैं। माँ, हे सारे जगत् की माँ, मैं बड़ी दीन-हीन हूँ, मेरी रक्षा कीजिये । हे देवी, ये दो वर मुझे दीजिये, जिनकी मैं आपसे प्रार्थना करती हूँ। माँ, उनमें से पहला वर तो यह कि जब मेरे पतिदेव का शरीर छूट जाय, तब उनका जीव मेरे इसी अन्तःपुर के प्रासाद (महल) से बाहर न जाय। हे महादेवी, दूसरा यह कि जब जब वरदान के लिए आपके दर्शन की मैं प्रार्थना करूँ, तब तब आप मुझे दर्शन दे॥३६-४०॥

189912 यह सुनकर जगत् की माँ सरस्वती, जैसा तुम चाहती हो तुम्हारी इच्छानुसार वैसा ही हो, ऐसा स्वयं कह कर, जैसे समुद्रमें लहर उठ कर

189913 'या स्त्री भर्त्राऽननुज्ञाता उपवासव्रतं चरेत् । आयुष्यं हरते भर्तुर्मृता नरकमृच्छति ॥' (जो स्त्री पति की आज्ञा के बिना उपवास व्रत करती है, वह पति की आयु को हरती है और मर कर नरक में गिरती है) इत्यादि स्मृतियों द्वारा स्त्री का पति की आज्ञा प्राप्त किये बिना उपवासव्रत आदि निन्दित है अतः उसे यथाशास्त्र (विधिपूर्वक) कैसे कहा? ऐसी शंका नहीं करनी चाहिए, क्योंकि 'प्रत्यक्षं व परोक्षं वा सदा भर्तृहितं चरेत् । व्रतोपवासानयमैरुपचारैश्च लौकिकैः ।।' (स्त्री प्रत्यक्ष में अथवा परोक्ष में व्रत, उपवास, नियम और लौकिक उपचारों से सदा पति का हित करे) इस स्मृति के अनुसार यह सिद्ध है उक्तशास्त्र में कही गई निन्दा पतिहित से अतिरिक्त अपने काम्य उपवासों के लिए है,

189914 अतः कोई दोष नहीं है।

189915

189916 विलीन हो जाती है, वैसे ही अन्तर्धान हो गई॥४१॥

189917 इष्टदेवी के सन्तुष्ट होने के उपरान्त वह राजमहिषी जैसे गीत सुनने से हिरनी मारे खुशी के फूली नहीं समाती, वैसे ही मारे खुशी के आनन्द से विभोर होगयी॥४२॥

189918 पक्ष (पखवाड़ा) जिसका नेमिटक (अन्तिम गोलाकार हिस्सा) है, मास(महीना) जिसका मध्यकटक (बीच का गोलाकार हिस्सा) है और ऋतु जिसका नाभिकटक (बीच का गोलाकार हिस्सा है) है, दिन जिसके आरे हैं यानी पहिये में लगी तिरछी सीकचें है और वर्ष

जिसका अक्षदण्ड है और क्षण जिसकी नाभि (बीच का छेद) है, ऐसे वेग गामी कालरूपी चक्र (पहिये) के चलने पर अर्थात् क्षण, दिन, पक्ष, मास, ऋतु और वर्ण के क्रम से काल बीतने पर सूखे पत्ते के रस के समान उसके पति की चेतना देखते-ही-देखते शरीर में अन्तर्हित हो गयी। रणभूमि में शत्रुओं के प्रहारों से घायल राजा अन्तःपुर में मर गया। राजा के मरने पर रानी लीला जैसे जल न रहने से कमलिनी मुझ जाती है, वैसे ही अत्यन्त, म्लानवदन हो गई। विष के तुल्य उष्ण निःश्वास से उसका किसलय (नई कोंपल) सदृश अधरपल्लव कुम्हला गया, वह बेचारी बाण से विध्द होने के कारण छटपटा रही हिरनी के समान मरणावस्था को प्राप्त हो गई। जैसे जले दीपक के प्रकाश से सुशोभित घर दीपक के बुझ जाने पर अन्धकार से व्याप्त हो जाता है, वैसे ही राजा के मर जाने पर रानी लीला अत्यन्त शोकाकुल हो गई। जैसे प्रवाह के सूख जाने पर नदी क्षीण हो क्षार से यानी रेह से धूसर हो जाती है, वैसे ही पतिके नष्ट होने पर वह सुन्दरी हतप्रभ हो क्षण भर में कृश हो गई। पहले पति का सम्मान करनेवाली और पति की मृत्यु से मरने को तैयार वह वियोगिनी बाला चकवी की नाईं क्षण में विलाप करती और क्षण में मूक हो जाती । तदुपरान्त जैसे तालाब के सूखने से व्याकुल हुई मछली के ऊपर ग्रीष्म के अन्त में हुई पहली वृष्टि कृपा करती है, वैसे ही पति की मृत्यु से अत्यन्त व्याकुल रानी लीला के ऊपर आकाशवाणी ने कृपा की, कारण कि पहले अनेक जन्मों से आराधित होने के कारण वह उसके ऊपर कृपालु थी॥४३-५०॥

सोलहवाँ सर्ग समाप्त

सत्रहवाँसर्ग अन्वय और व्यतिरेक द्वारा नूतन वर्तमान और प्राक्तन पूर्वजन्म की सृष्टियों की,

केवल मनोविलास होने से, तुल्यता का प्रतिपादन। सरस्वती ने कहा : वत्से, अपने पति के शव को फूलों के ढेर में छिपाकर रक्खो। ऐसा करने से फिर तुम इस पतिको प्राप्त करोगी। न तो फूल ही मुझायेंगे और न तुम्हारे पतिका यह शव ही विनष्ट होगा याने सड़ेगा या सूखेगा । फिर यहाँ थोड़े दिनों में तुम्हारा स्वामी बन जायेगा और इसका जीव, जो कि आकाश की नाईं निर्मल है, तुम्हारे अन्तःपुरके प्रासाद से शीघ्र बाहर नहीं निकलेगा ॥१-३॥

आकाशवाणी का उक्त वचन सुनकर जैसे जलके सूख जानेसे मुझा रही कमलिनीको नई वृष्टिका जल तसल्ली देता है, वैसे ही भ्रमरोंके सदृश नेत्रवाली रानी लीलाके पास आकर उसके बन्धु-बान्धवोंने उसे धैर्य दिया ॥४॥

फूलों के ढेर में प्रच्छन्न अपने पति के शव को अन्तःपुर में ही रखकर कुछ धैर्य को प्राप्त हुई रानी लीला निधि से युक्त होने पर भी निधिके अपने उपयोग में न आने के कारण भोग, ऐश्वर्य से वंचित दरिद्रा-सी रही । भाव यह कि निधि के रहनेपर भी कारणवश उसके उपयोग में न आने के कारण जैसे निधानिनी दरिद्रा (भोगैश्वर्य से वंचित) रहती है, वैसे ही पति के रहने पर भी निश्चेष्ट होने के कारण उपयोग में न आने से वह भोगैश्वर्य से वंचित रही। लीला ने मारे क्लेश के उसी दिन अर्धरात्रि में, जबकि सभी परिजन घोर निद्रा में सोये थे, उसी अन्तःपुर के प्रासाद में शुद्ध ध्यान से युक्त अन्तःकरण से ज्ञानरूपिणी सरस्वती देवी का आवाहन किया । देवी ने उसके पास आकर उससे कहा : वत्से, तुमने मेरा स्मरण क्यों किया और क्यों तुम इतनी शोकाकुल हो रही हो? दुःख के कारण ये संसाररूपी भ्रम, मृगतृष्णा में जल की नाई, मिथ्या ही प्रतीत होते हैं, यानी जैसे मृगतृष्णामें जलप्रतीति मिथ्या है, वैसे ही ये दुःखजनक संसाररूपी भ्रम मिथ्या हैं ॥५-८॥

लीला ने कहा : देवी, मेरे पति कहाँ हैं, क्या करते हैं और कैसे हैं, यानी सुखी हैं या दुःखी ? मुझे आप उनके समीप ले चलिये । मैं उनके बिना अकेले नहीं जी सकती ॥९॥

इस लोक की कल्पना के समान परलोक की कल्पना का भी अधिष्ठान केवल चित् ही है, यह दिखलाने के लिए देवी सरस्वती चिदाकाशको चित्ताकाश और भूताकाशसे पृथक्कर दिखलाती है।

__ सरस्वतीजी ने कहा : सुन्दरी, एक वासनामय चित्ताकाश है, दूसरा शुद्ध चिदाकाश है और तीसरा सुप्रसिद्ध व्यावहारिक भूताकाश है। इन दोनों से सर्वथा शून्यको तुम चिदाकाश जानो यानी इन दोनों की सन्धि में दो से शून्य चिदाकाश स्पष्टरूप से लक्षित होता है॥१०॥

उक्त चिदाकाश ही अपना आवरण करनेवाले अज्ञान से संकलित होकर जब प्रतीत होता है, तब वही मिथ्याभूत जगत्-रूपसे शीघ्र दिखलाई देता है, वही दुःख आदिका अनुभव करता है, ऐसा कहते हैं।

तुमने जो अपने पति के रहने का स्थान आदि पुछा है, वह वस्तुतः चिदाकाश कोशरूपही है, उससे अतिरिक्त नहीं है। अतः चिदाकाश का एकाग्र मन से जब चिन्तन किया जाता है, तब पृथक् विद्यमान न होता हुआ भी वह यहींसे शीघ्र दिखाई देता है और वहाँ जाकर उसका

अनुभव भी किया जाता है ॥११॥

देवी उसके लिए चिदाकाशका परिचय कराती है।

हे सुभगे, संवित् के एक पलक में एक देश से दूसरे देश को प्राप्त होने पर संवित् का जो मध्य है, उसीको तुम चिदाकाश जानो () ॥१२॥

___ अतः तुम्हारी चिदाकाश की प्राप्ति ही चिदाकाशरूप से स्थित पति के समीप में गमन है, क्योंकी उसीमें तुम्हारे पति का परलोक कल्पित है, इस अभिप्राय से देवी कहती हैं।

3 विस्तृत व्याख्यान उ.प्र. सर्ग २९ में देखिये ।

भद्रे, यदि तुम सम्पूर्ण संकल्पों का परित्याग कर उक्त चिदाकाश में ही मनको एकाग्र करती हो, तो तुम सर्वात्मक उस प्राप्तव्य तत्त्वको अवश्य प्राप्त हो जाओगी ॥१३॥

उसकी प्राप्ति कैसे होती है? ऐसी आशंका होने पर उसकी प्राप्तिका उपाय बतलाती हैं।

हे सुन्दरी, उक्त तत्त्व यद्यपि जगत्के अत्यन्त अभाव की प्रतीति से (4) ही प्राप्त होता है, अन्यथा प्राप्त नहीं होता, क्योंकि 'नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय' ऐसी श्रुति है। फिर भी तुम मेरे वरसे उसे शीघ्र प्राप्त हो जाओगी ॥१४॥

श्री वसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, ऐसा कह कर सरस्वती देवी अपने दिव्य लोक को चली गई और लीला को वर के प्रभाव से अनायास ही निर्विकल्प समाधि लग गई। जैसे चिड़िया अपने घोंसले को छोड़कर आकाश में उड़ जाती है वैसे ही उसने लोहे के पिंजड़े के समान दुर्भेद्य अन्तःकरण के साथ अपने स्थूल देहका त्याग कर दिया। (9) रानी ने निर्विकल्प समाधि द्वारा चिदाकाशमें स्थित होकर अपने अन्तःपुर के प्रासाद के उस आकाश में ही अपने पति मृत महाराज को देखा । वह अपनी वासना और कर्मों के अनुसार शरीर, घर आदि सम्पत्ति से सम्पन्न था, अनेक राजाओं से सुशोभित सभामण्डपमें सिंहासन पर आरूढ़ था, बन्दीगण 'आपकी जय हो', 'आप चिरंजीव हों' कहकर उसकी स्तुति कर रहे थे, वह उपस्थित राज्य और सेना का कार्य करने में व्यस्त हो रहा था, पताकाओं से व्याप्त राजधानी के जिस सुन्दर घर में राजा बैठा था, उसके पूर्व दरवाजेपर असंख्य मुनि और श्रेष्ठ ब्राह्मण स्थित थे, दक्षिण दरवाजे पर असंख्य राजा महाराज थे, पश्चिम दरवाजे पर असंख्य स्त्रियाँ थीं, उत्तर दरवाजे पर असंख्य रथ, हाथी और घोड़ों की भीड़ लगी थी। राजा ने एक गुप्तचर की जबानी दक्षिण देश के युद्ध की गति विधिका निर्णय किया ॥१५-२१॥

सब देश के राजा उसके अधीन थे, यह दर्शाते हैं। कर्णाटक देशाधिपति ने उसके पूर्वदेश की व्यवहारमर्यादा को अक्षुण्ण बना रक्खा था, सुराष्ट्र देशाधिपति ने उत्तरापथ में सम्पूर्ण म्लेच्छोंको उसके अधीन कर रक्खा था, मालंकाधिपतिने उसके लिए पश्चिम देशोंको आक्रन्त कर रक्खा था, दक्षिण समुद्रके तटसे आया हुआ लंका का दूत उसका मनोविनोद कर रहा था, पूर्व सागर के तटवर्ती महेन्द्र पर्वत का सिद्ध उससे हजारों मुहानों के विस्तारसे आश्चर्यमयी गंगाजीका वर्णन कर रहा था, उत्तर सागर के तटसे आया हुआ दूत गुह्यकों का वृत्तांत कह रहा था और जिस दूतने पश्चिम सागरका तट देखा था, वह अस्ताचलके रीति-रिवाजों को कह रहा था ॥२२-२५॥

कतार लगाकर खड़े हुए असंख्य राजाओंकी कान्तिसे उसका सारा आँगन जगमगा रहा था, उसकी यज्ञशाला में वेदमन्त्रों का उच्चारण कर रहे ब्राह्मणों ने तुरही, रणसिंगा आदि उत्तम बाजेके शब्दको दबा दिया था, उसके वनगज बन्दियों के तीव्र शोर-गुल की प्रतिध्वनि कर रहे थे, उसकी संगीतशाला के गायन और वादन के शब्दोंसे आकाश गूंज रहा था, चारों ओर घोड़े, हाथी और रथों के ठट्ट

तत्त्वज्ञान से अज्ञान का विनाश होने पर द्वैत का उदय न होना ही जगत् की अत्यन्त अभावसम्पत्ति है। यहाँ देहत्याग से स्थिर चित्त द्वारा अभिमान का त्याग ही विवक्षित है। मरण के समान बाहर निर्गमन नहीं।

लगे थे, उनके एवं पैदल चलनेवाली जनताके चलनेसे उड़ी हुई धूलरुपी बादलों से आकाश छा गया था। वह स्वयं पुष्प, कपुर और धूप से युक्तथा और उसके पर्वताकार प्रासाद सुगन्धिसे सराबोर थे। सम्पूर्ण मण्डलों से भेंटरूप धनको लाकर जो राजकीय कोषको परिपूर्ण रखते हैं, उन सेवकों के लिए उसने अनेक प्रकार के शासन बना रखे थे। उसके अपने यशरूपी कर्पूर के ढेर के तुल्य मेघरूपी अतिशुभ्र पर्वत अम्बरमें उत्पन्न हुए थे। स्वर्गलोक और भूलोक के स्तम्भभूत अपने अद्वितीय प्रतापसे उसने सूर्य को भी मात कर दिया था, उसके अनेक सामन्त आरम्भ में मन्दगति से चलनेवाले गुरूतर कार्यों में व्यग्र थे और उसके शिल्पी लोग नाना नगरों के निर्माण में संलग्न थे। इस प्रकार विविध राजकार्यों में व्यस्त राजाको लीला ने देखा। इसके अनन्तर जैसे कुहरा आकाशरूपी अरण्यभूमिमें गिरे, वैसे ही वासनामात्रशरीर होनेसे आकाशरूपिणी चिदाकाशनिष्ठारूप विपुल आरम्भवाली लीला वासनामय होने के कारण आकाशरूप राजाकी सभा में प्रविष्ट हुई॥२६-३१॥

वहाँ वह सबके आगे घूमती थी, परन्तु वहाँ पर स्थित पुरूषों ने अपने आगे घूम रही केवल संकल्पसे कल्पित कामिनी की नाईं, नहीं देखा । जैसे दूसरेके मनोरथ से रचित नगरको दूसरा नहीं देख सकता, वैसे ही अपने आगे आगे घूम रही लीला को किसीने भी नहीं देखा। वहाँ लीला ने अपने उन्हीं पुराने सब लोगोंको सभामें बैठे देखा, जिन्हें वह पहले देखती थी, मानों वे सब-के-सब राजाके साथ ही एक नगर से दूसरे नगर में चले गये हों। जो पहले जहाँ पर बैठते थे वे उसी जगह पर बैठे थे, उन्हीं के सदृश उनका आचरण था । लीला ने, जिन्हें वह पहले देखती थी, उन्हीं बालकों को, उन्हीं विदूषकों को और उन्हीं अनुचरोंको, तथा उनसे मिलते-जुलते सेवकों को देखा ॥३२-३६॥

वासनामय स्वप्न की नाईं वासनामय जगत् में सब पहले के सदृश ही हों ऐसा कोई नियम नहीं है, - ऐसा कहते हैं। - इसके बाद उसने उनसे भिन्न कुछ नये पण्डितों और मित्रों को देखा, उसे कुछ व्यवहार भी पहले से भिन्न दिखाई दिये, अनेक पुरवासी एवं अन्यान्य जन भी भिन्न थे। उसने दिनमें दोपहर के समय घने जंगलों से व्याप्त दिशाएँ देखी और चन्द्रमा तथा सूर्य से युक्त आकाश देखा, जिसमें बादलों की गड़गड़ाहट और वायु की सनसनाहट हो रही थी, वह वृक्ष, नदी, पर्वत, नगर, ग्रामों से विभूषित था और उसमें अनेक जंगल थे, जिनमें विविध नगरों की रचना की गई थी। वहाँ पर उसने सोलह वर्ष के राजा को देखा, जो पूर्वजन्म की वृद्धावस्था से निर्मुक्त था और पूर्वजन्म की सम्पूर्ण जनता को तथा सब नगरवासियों को देखा । उन्हें वासनामय नगरमें देखकर लीला को चिन्ता ने घेर लिया। उसे सन्देह हुआ कि क्या उस नगर में रहनेवाले सभी मर गये हैं? फिर वह सरस्वती देवी के प्रसाद से उत्पन्न प्रबोधसे एक क्षण में अपने पहले के अन्तःपुर में आई । वहाँ आधी रात में उसने अपने अनुचरों को वैसे ही सोये देखा, जैसे कि वह उनको छोड़ गई थी। तदुपरान्त उसने घोर निद्रा में सोई हुई अपनी सखियों को जगाया और कहा कि मुझे अत्यन्त दुःख हो रहा है, इसलिए आप लोग मुझे सभा स्थान में ले जाईए । यदि मैं राजा के सिंहासन के समीप में बैलूं और सदस्यों को देखू, तो मैं जीवित रह

सकती हूँ अन्यथा मेरा मरण ही जानिये। रानी के यों कहने पर वह सारा-का-सारा राजपरिवार जाग उठा और यथायोग्य अपने अपने काममें जुट गया। जैसे सूर्य की किरणें लोगों को अपने अपने व्यवहार में लगाने के लिए पृथिवी पर आती हैं, वैसे पहरेदार नगरवासी सदस्यों को लेने के लिए गये। जैसे शरत् ऋतु के दिन वर्षाकाल के बादलों से मलिन आकाश को स्वच्छ कर देते हैं, वैसे ही अपने कार्य में दक्ष सेवकों ने सभामण्डप को खूब साफ-सुथरा कर दिया। आश्चर्य देखने के लिए आये हुए तारागणों के समान अन्धकाररूपीजलकोपी चुकी दीपपंक्तियाँ आँगन में जगमगा उठी । जैसे प्रलयकाल में सूखे हुए समुद्रों को जीवों की सृष्टि से पहले होनेवाली जल वृष्टि प्रवाह से पूर्ण कर देती है, वैसे ही जनता ने राजा के आँगन को प्रवाह के समान आ रहे अपने संघ से भर दिया। जैसे प्रलय के अनन्तर त्रैलोक्य के पुनः उत्पन्न होने पर लोकपाल अपनी-अपनी दिशाओं में अधिष्ठित हो जाते हैं, वैसे ही निर्दोष मन्त्री और सामन्तगण अपने-अपने स्थान पर आ डटे । चारों ओर बिखेरे हुए कपूर के समान निबिड़ तुषार के संसर्ग से शीतल और खूब खिले हुए फूलोंसे निकल रहे मकरन्द की सुगन्ध से सुगन्धित वायु बहने लगी। जैसे ऋष्यमूक पर्वत पर अपने पुत्र सुग्रीव के ऊपर अनुग्रह करने लिए आये हुए सूर्य के सन्ताप से पीड़ित मेघपंक्तियाँ हिमालय आदि पर्वतों में आश्रय लेती हैं, वैसे ही सफेद वस्त्र पहने हुए प्रतीहार (द्वारपाल) सभामण्डप के प्रान्तों में (ओर छोर में) ये खड़े हो गये। जैसे प्रलयकाल के प्रचण्ड वायु से विध्वस्त होकर तारागण गिरते हैं, वैसे ही अपनी कान्ति से अन्धकारपटल का विनाश करनेवाले फूल तेज वायु के झोंकों से पृथिवी पर गिरने लगे। जैसे हंस प्रफुल्ल कमलों से व्याप्त सरोवर को भर देते हैं, वैसे ही महाराज के अनुयायियों ने सभामण्डप को ठसाठस भर दिया। जैसे कामदेव के चित्त में रति वैठती है या जैसे कामदेव से विकृत चित्त में शृंगारचेष्टाएँ आसन जमाती हैं, वैसे ही रानी लीला सिंहासन के पास में बिछाये हुए नूतन स्वर्णमय चित्रासन पर बैठ गई। लीला ने पहले की नाईं यथायोग्य स्थानों में बैठे हुए, पहले के ही सब राजाओं, गुरुओं, माननीयों, मित्रों, सदस्यों, सहचरों, सम्बन्धियों और बन्धुबान्धवों को देखा । राजा के राष्ट्र के सभी लोगों को यथापूर्व ही देखकर लीला की प्रसन्नता का ठिकाना न रहा और सबके जीवन का निश्चय होने से उदित हुई चन्द्रमा की-सी कान्ति से वह सुशोभित हो गई ॥३७-५७॥

सत्रहवाँ सर्ग समाप्त

अठारहवाँसर्ग समाधि में देखी गयी सृष्टि और पहले की सृष्टि दोनों दृश्य होने के कारण

समानरूप से मिथ्या हैं चिन्मात्र ही सत्य हैं। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, 'अत्यन्त दुःखदायी इस चित्त को इस प्रकार बहला रही हूँ',यों ईशारे से राजाओं को अपना अभिप्राय समझा कर रानी लीला सभाभवन से उठ गई। अन्तःपुर में जाकर अन्तःपुर के प्रासाद में फूलों से आच्छन्न अपने पति के पास□२७६

पहुँची और विचार करने लगी : अहो, यह बड़ी विचित्र माया है, ये हमारे पुरवासी मनुष्य समाधि में देखे गये प्रदेश में और बाहर अवकाशयुक्त हमारे नगर में भी स्थित हैं। ताल, तमाल आदि वृक्षों से व्याप्त ये पर्वत भी जैसे वहाँ दिखाई दे रहे थे, वैसे ही यहाँ भी दिखाई दे रहे हैं, आश्चर्य, यह किसी ने माया फैला रक्खी है। जैसे पर्वत दर्पण में भीतर और बाहर भी प्रतीत होता है, वैसे ही चित्तरूपी आदर्श में भीतर और बाहर भी यह सृष्टि प्रतीत हो रही है। इनमें कौन भ्रान्तिमयी सृष्टि है तथा कौन वास्तविक सृष्टि है ? इस सन्देह को मैं, सरस्वती देवी से, उनकी पूजा करके यों पूछती हूँ जैसे कि सन्देह बिलकुल न रहे। ऐसा निश्चय करके लीला ने सरस्वती देवी की पूजा की और तुरन्त ही सरस्वती देवी को कुमारी रूप में अपने सामने उपस्थित देखा । सिंहासन पर बैठी हुई परमार्थ महाशक्तिरूप देवी के सन्मुख होकर लीला ने भूमि पर बैठ कर देवी से पूछा॥१-८॥

लीला ने कहा : हे देवी, उत्तम लोग अनुकम्पनीय (करुणा के पात्र) पुरुष पर क्रुद्ध नहीं होते, आपने ही सृष्टि के आरम्भ में यह उत्तम नियम बनाया है। इसलिए हे परमेश्वरि मैं आपके सन्मुख विनम्र होकर जो यह पूछती हूँ, उसे आप मुझसे कहिये, पहले आपने मेरे ऊपर जो वरदानरूप अनुग्रह किया है, वह सफल हो । इस जगत् नामक प्रपंच का आदर्श (चिदादर्श) आकाशसे भी अधिक निर्मल है, करोड़ों-करोड़ों योजन जिसका एक छोटा सा अवयव है। जिसमें वचन अखण्डितार्थ हैं यानी संसर्गरूप से बोधक नहीं हैं ऐसा चिद्घन, मृदु, सम्पूर्ण ताप का नाश करने के कारण शीतल, आवरणशून्य और सम्पूर्ण व्यवहारों में सर्वप्रथम स्फुरित होने वाला चैत्यभिन्न चित् कहा गया है। जिस आत्मादर्श में दिशाएँ, काल, सब कार्यों की उत्पत्ति, उत्पन्न हुए पदार्थों की आकाश में अवकाश प्राप्ति, अवकाश मिलने पर आलोक और नेत्र आदि द्वारा प्रकाश और प्रकाशित पदार्थों के 'इससे यह कार्य यों उपपन्न हुआ और यह इस प्रकार व्यवहार के उपयुक्त है' इस प्रकार का नियतिक्रमये सब देशतः और कालतः विस्तृत विकाररूप विलक्षणता को प्राप्त होकर प्रतिबिम्ब की नाईं भीतर प्रतीत होते हैं। त्रिजगत्-रूप प्रतिबिम्ब बाहर और भीतर स्थित है, उन दोनों में से यानी आन्तर और बाह्यमें से कौन सृष्टि अकृत्रिम (सत्य) है और कौन कृत्रिम (मिथ्या) है ? ॥९-१४॥

श्रीदेवीजी ने कहा : हे सुन्दरी, सृष्टि की अकृत्रिमता कैसी है और कृत्रिमता कैसी है, यह मुझसे भलीभाँति कहो॥१५॥

लीला ने कहा : हे देवि, जैसे मैं यहाँ पर बैठी हूँ और आप भी स्थित हैं, इसे मैं अकृत्रिम सृष्टि समझती हूँ तथा जहाँ पर इस समय मेरे पति हैं, उस सृष्टि को मैं कृत्रिम समझती हूँ, क्योंकि वह मिथ्याभूत है, अपनी स्थिति के लिए अपर्याप्त देश, काल और व्यवहार की पूर्ति नहीं करती। जैसे दर्पण आदि में प्रतिबिम्बित और स्वप्न में देखा गया पर्वत देश, काल और व्यवहार का पूरक नहीं है। (M) ॥१६,१७॥

दर्पण में प्रतिबिम्बित पर्वत की स्थिति के लिए, दर्पण रूप देश पर्याप्त नहीं है, जितने समय में पर्वत की तादृश रूप-रेखा बनती है, वह काल उसके लिए पर्याप्त नहीं है और उससे आरोहण अवहोरण आदि व्यवहार भी नहीं होता । वह अपनी स्थिति के लिए अपूर्ण अत्यन्त अल्प देश-काल व्यवहार की पूर्ति नहीं करता, वैसे ही वह सर्ग भी अपनी स्थिति के लिए अपर्याप्त अत्यन्त अल्प

तुम्हारे पति की जो वासनामय सृष्टि है, उसका कोई कारण है या नहीं? यदि उसे अकारण कहो, तो उसकी उत्पत्ति नहीं होगी। यदि सकारण मानों, तो वह कारण कृत्रिम है या अकृत्रिम। कृत्रिम कारण मानो, तो यह सृष्टि उसकी कारण है या अन्य सृष्टि ? अन्य सृष्टि तो कोई प्रसिद्ध है नहीं, अतः पहला पक्ष ही शेष रहा, ऐसी दशा में कृत्रिम सृष्टि का कारणभूत यह सर्ग भी कृत्रिम ही ठहरेगा, क्योंकि कहीं पर भी भिन्न सत्तावाले कार्य और कारण नहीं देखे गये हैं अतः इन दो सृष्टियोंमें परस्पर विलक्षणता नहीं है, इस आशय से देवीजी ने कहा : ___अकृत्रिम सृष्टि कभी उत्पन्न नहीं होती, कहीं पर भी कारण से सर्वथा भिन्न कार्य उत्पन्न
नहीं होता ॥१८॥

उक्त नियम में लीला ने व्यभिचार की शंका कर कहा।

189975 लीला ने कहा : माता, कारण से कार्य सर्वथा विलक्षण दिखाई देता है, मिट्टी का ढेला अपने में जल आदि धारण नहीं कर सकता पर उस से उत्पन्न घड़ा जल धारण करने में समर्थ दिखलाई देता है, ऐसी परिस्थिति मे जैसे कार्य और कारण में तुल्य सामर्थ्य का नियम नहीं है
189976 वैसे ही समानसत्ता का भी नियम नहीं है, यह आशय है॥१९॥
189977
189978 उपादान कारण की विचित्रता से या सहकारी और निमित्त कारणोंकी विलक्षणता से मिट्टी के ढेले और घड़े में विलक्षणता भले ही है, जिस वस्तु का एक ही उपादान और निमित्त कारण है उसमें दीपक से अन्य दीपक के समान कारण से विलक्षणता नहीं दिखलाई देती। प्रस्तुत दो सृष्टियाँ भी वैसी हैं, इस आशय से देवी लीला की शंका का समाधान करती हैं।
189979 श्रीदेवीजी ने कहा : जो कार्य उपादान और सहकारी कारणों से उत्पन्न होता है, उसमें मृत्तिका, दण्ड, चक्र आदि असाधारण कारणों से कुछ विलक्षणता दिखाई देती है ॥२०॥
189980
189981 तुम्हारे पतिदेव की जो वासनामय सृष्टि है, उसमें तो असाधारण कारण से विलक्षणता की कल्पना की नहीं जा सकती, क्योंकि दोनों समानरूप से माया, काम, कर्म और वासनामूलक हैं, इस अभिप्राय से कहती हैं। __ हे सुन्दरी, प्रत्यक्ष दीख रही इस सृष्टि के अन्तर्गत पृथिवी आदि में से तुम्हारे पति की सृष्टि का कारण क्या है ? उसे कहो, जिससे कि उसमें विलक्षणता आये? भौतिक पदार्थों की बीज से इस भूमण्डलसे उत्पत्ति हुई है, वैसे ही उस भूमण्डल से उत्पत्ति हुई है, अतः भौतिक पदार्थों में भी कोई विलक्षणता नहीं है ॥२१॥
189982
189983 यहाँ की भूमि आदि से वहाँ की भूमि आदि की उत्पत्ति हो, ऐसी शंका होने पर कहती है।
189984 यदि भूतल आदि यहाँ से उड़कर वहाँ गया है, तो यहाँ भूतल कैसे रहेगा? वहाँ गये बिना कार्य उत्पन्न नहीं हो सकता है और इसको कारण मानने पर भी सहकारी कारण कौन हैं अर्थात् कोई नहीं है ॥२२॥
189985
189986 यहाँ के सहकारी कारणों के न रहने पर भी वहाँ (समाधि में दृष्ट सृष्टि में) जो सामग्रीरूप सहकारिता उत्पन्न होती है, यानी यदि सहकारी कारण न होता, तो कार्य की ही उत्पत्ति न देश, काल और व्यवहार की पूर्ति नहीं करता है, अतः मिथ्या है।
189987
189988
189989 होती ! यों अन्यथानुपपत्त्या कल्पित होती है, वह पूर्व सृष्टि के कारण काम, कर्म, वासना और अविद्या से भिन्न नहीं है, अतएव विलक्षणताकी सिद्धि नहीं होती, यह बात सब के अनुभव में आती है ॥२३॥
189990 __सत्यरूप इस सृष्टि के अनुभव से जनित संस्कार से पैदा हुए पुरोवर्ति विषय रहित स्मृतितुल्य स्वप्न के सदृश मेरे पति की सृष्टि हो, यों अन्य प्रकार से लीला विलक्षणताकी शंका करती है।
189991 लीला ने कहा : हे देवी, मेरे पति की वह (पूर्व के अनुभव से जनित संस्कार से पैदा हुई) स्मृति ही इस प्रकार वृद्धि को प्राप्त हुई कि वह स्मृति ही इस सृष्टिकी कारण है, उसी से यह सर्ग हुआ है, ऐसा मेरा निश्चय है ॥२४॥
189992 श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे, तब तो पहले जन्म में देखी गई सृष्टि के संस्कार द्वारा तुम्हारे पतिकी सृष्टि हुई। संस्कार से उत्पन्न ज्ञान को स्मृति कहते हैं, उसमें विषय सामने नहीं रहता, पुरोवर्ती विषयसे शून्य होने के कारण स्मृति शून्यरूपा है, वैसे ही तुम्हारे पतिकी सृष्टि भी शून्यरूप ही ठहरी, क्योंकि वह भी स्मृति के सदृश पूर्व सृष्टि के संस्कार से जन्य है ॥२५॥
189993
189994 उक्त बात पर विचार कर लीला जान गई, अतः देवी के आशय के अनुसार बोली।
189995 लीला ने कहा : हे देवी, जैसे आपने मेरे पतिकी सृष्टि को भी स्मृत्याकाशमय कहा है, वैसे ही मैं इस सर्ग को भी स्मृत्याकाशमय समझती हूँ, इससर्ग की स्मृत्याकाशमयता में वह (समाधि में दृष्ट) सर्ग दृष्टान्त है ॥२६॥
189996 लीला की बात का समर्थन करते हुए देवी ने कहा : पुत्री, तुमने बहुत ठीक कहा है, वह असत् (मिथ्याभूत) सर्ग जैसे तुम्हारे पति के उन-उन सर्गभावों से प्रकाशमान प्रतीत होता है, वैसे ही यहाँ पर यह सर्ग भी तत्-तत् सर्गों से प्रकाशमान प्रतीत होता है, वस्तुतः यह असत् है, यह मैं देखती हूँ ॥२७॥
189997 लीला ने कहा : माता, जैसे इस सृष्टि से मेरे पति की भ्रमात्मक अमूर्त सृष्टि हुई, जगत्-भ्रम की निवृत्तिके लिए, वैसा मुझसे कहिये ॥२८॥
189998
189999 यह सृष्टि भी पूर्व सृष्टि के संस्कारों से जन्य भ्रान्तिरूप ही है, यों उक्त अर्थ के उपपादन के लिए देवी मण्डपोपाख्यान के आरम्भ की प्रतिज्ञा करती हैं।
190000 श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे, जैसे पूर्व सृष्टि की स्मृति से उत्पन्न केवल भ्रमस्वरूप की स्वप्नभ्रम-तुल्य यह सृष्टि प्रतीत होती है, वैसे मैं कहती हूँ, सुनो॥२९॥
190001 चिदाकाश में अज्ञान से आच्छन्न भाग में तत्रापि स्रष्टा के अन्तःकरण के एक कोने में संसाररूपी जीर्ण मन्दिर है, जो आकाशरूपी काँच के टुकड़े के समान नीले छत्राकार संस्थान से आच्छादित है, जिसमें मेरूपर्वत रूपी स्तम्भ में लोकपालों की स्त्रियाँ प्रतिमाओं के तुल्य विराजमान हैं, चौदह भुवन जिसके अन्तर्गृह (कमरे) हैं, जिसके तीनों भुवनों के मध्यभागरूप तीन गड्ढे हैं, सूर्य जिसका दीपक है॥३०,३१॥
190002 जिसमें स्थित पंचभूत रूपी दीमकों के वल्मीक (वामी) सदृश नगरों से व्याप्त पर्वतरूपी मिट्टी के ढेले हैं और जो अनेक पुत्रों से युक्त वृद्ध ब्रह्मा का निवासस्थान है, जो जीव रूप कोशकारानामक कीड़ों (विलनी) से संयुक्त आकाश में रहनेवाले सिद्धों के
190003
190004 समूहरूप मच्छरों से सदा 'धूं धूं'-सा शब्द करता रहता है, बादलरूपी गृह-घूम (खरों के धुएँ) के पटल से जिसका कोना व्याप्त रहता है, जिसमें वायुमार्गरूपी महावंश में स्थित वैमानिक (विमानचारी) देवता आदि कीड़े हैं, जो सुर असुर आदिरूपी उद्धत बालकों की कीड़े के कोलाहलसे सदा खूब शब्दायमान रहता है, भू आदि लोकों के मध्यवर्ती नगर और ग्राम रूपी जल से जिसका भूभाग सिंचित है और पाताल, भूलोक और स्वर्गलोकरूपी प्रकाशमान कोठरियों से युक्त है। उस संसाररूपी पुराने मन्दिर में आकाशरूपी कमरे के किसी एक कोने में पर्वतरूपी मिट्टी के ढेले के तले एक छोटा सा पर्वतग्राम रूपी गड्ढा है। नदी, पर्वत और वनोंसे घिरे हुए उस ग्राम में स्त्री पुत्रों से युक्त और नीरोग अग्निहोत्री ब्राह्मण रहता था। उस धर्मात्मा ब्राह्मण के पास गाय आदि दूध देनेवाले अनेक पशु थे। वह राजभयसे सर्वथा निर्मुक्त था और सम्पूर्ण वर्णाश्रमियों का आतिथ्य सत्कार करता था ॥३२-३८॥
190005
190006 अठारहवाँ सर्ग समाप्त
190007 उन्नीसवाँसर्ग
190008 राजा पद्म के इस सर्ग का जन्म राजा के दर्शन, राज्य की इच्छा और दृढ़संकल्प से हुआ, इसका पूर्वजनम के वृत्तान्त से वर्णन। श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे, वह ब्राह्मण वित्त, वेष, अवस्था, कर्म, विद्या, वैभव और आचरणों से वसिष्ठ के सदृश था, पर इक्ष्वाकु कुल का पौरोहित्य और श्रीरामचन्द्रजी को उपदेश आदि की वसिष्ठ की चेष्टाओं से रहित था ।।१॥
190009 उसका नाम भी वसिष्ठ ही था, उसकी चाँद-सी सुन्दर अरुन्धती नाम की पत्नी थी, वह थी भूमिरूपी आकाश की दूसरी अरुन्धती थी। वित्त, वेष, अवस्था, कर्म, विद्या, वैभव और आचरणों से वह भी अरुन्धती के तुल्य थी, पर जीवस्वरूप से (ब्रह्मरूप से) स्थिति से वह अरुन्धती के तुल्य नहीं थी। भाव यह कि प्रसिद्ध वसिष्ठ और अरुन्धती तत्त्वज्ञानी होने से जीवनमुक्त थे, किन्तु उक्त अरुन्धती और वसिष्ठ को आगे के जन्म में ज्ञान होने वाला था, अतएव वे उस समय अज्ञानी होने के कारण बद्ध थे। उसका प्रेम अकृत्रिम था और विलासपूर्वक मन्थरगमन तथा कमल के विकास की नाईं मनोहर हास था । वह सुन्दरी संसार में उसकी सर्वस्व थी। वह ब्राह्मण दुर्वांकुरों से आच्छन्न समथर भूमिवाले उस पर्वत शिखर पर बैठा था, उसने पर्वत के नीचे शिकार खेलने की इच्छा से सारे साज-बाज के साथ जा रहे राजा को देखा । उसकी सेना का इतना बड़ा कोलाहल हो रहा था, जिससे मेरुपर्वत के विदारण की शंका होती थी। वह राजा अपने चँवरों और पताकाओं से लताओं के वन को चन्द्रमा की किरणों से व्याप्त कर रहा था, सफेद छातोंसे आकाशको चाँदी का फर्श बना रहा था, घोड़ों की नालों से खोदने के योग्य भुमि से उत्पन्न हुई धूलिके पटल से उसने आकाश को ढक दिया था,पर वह स्वयं हाथियों की पीठ पर रक्खी हई सूर्य की किरणों और वायु को रोकनेवाली सोने चाँदी और मोतियों से अलंकृत अम्बरों से रक्षित था यानी अम्बारी में स्थित होने के कारण धूलि से आवृत नहीं हुआ था। उसके सैन्य के कोलाहल से
190010
190011

190012 दसों दिशाओं के मृग आदि प्राणियों के झुण्ड दिग्भ्रम होने के कारण जल की भौंरी के तुल्य भाग रहे थे और उसके सुवर्ण और मणियों के बने हुए हार, बाजूबन्द आदि आभरणों की कान्ति छिटक रही थी। उस राजा को देखकर उस ब्राह्मण के (वसिष्ठ के) मन में यह विचार आया कि अहा ! सम्पूर्ण सौभाग्यों से उद्भासित नृपता (राजा होना) बड़ी रमणीय है। मैं कब पैदल सेना, रथ, हाथी, घोड़े, पताका, छत्र और चँवरों से दस दिशा रूपी कुंज को पूर्ण करने वाला राजा होऊँगा, कब कुन्दनामक फूल के मकरन्द से सुगन्धित पवन मेरे अन्तःपुर की स्त्रियों के सुरतकाल के श्रम से उत्पन्न स्वेद बिन्दुओं को पीयेंगे और मैं कब अपनी पतिव्रता रानियों के मुखमण्डल को कर्पूर मिश्रित चन्दन से और दिशाओं के मुखमण्डल को कर्पूर तुल्य अपने विपुल यश से चन्द्रमा के उदयके तुल्य दीप्तिमय करूँगा। तब से नित्य अपने धर्म में तत्पर आलस्यरहित वह ब्राह्मण जीवनभर इस प्रकार के संकल्प से युक्त हुआ। तदुपरान्त जैसे सरोवर के जल में स्थित कमल को शिथिल करने के लिए कटिबद्ध तुषाररूपी वज्र कमल को प्राप्त होता है, वैसे ही शरीर शैथिल्ययुक्त वृद्धावस्था उस ब्राह्मण के शरीर को जर्जर बनाने के लिए उनके पास आई। जैसे वसन्त ऋतु के बीतनेपर प्रचण्ड ग्रीष्मकाल के सन्ताप के भय से लता मुा जाती है, वैसे ही जब उसके मरने का समय समीप आया तब उसकी पत्नी को बड़ा क्लेश हुआ। तदनन्तर उस सुन्दरी ने तुम्हारी नाईं मेरी बड़ी आराधना की। अमरत्व प्राप्त होना कठिन है, यह जानकर उसने यह वर माँगा : हे देवि, मेरे मृत पतिका जीव मेरे घर से बाहर जाये ही नहीं। चूँकि उसने वैसी प्रार्थना की थी, अतः मैंने उसकी प्रार्थना स्वीकार कर ली। तदुपरान्त काल पाकर उसका पति मर गया और उसी घर के आकाश में जीवाकाशरूप से (5) स्थित रहा । यद्यपि वह स्वयं आकाशरूप ही है तथापि पूर्वजन्म के दृढ़ संकल्प से परम शक्तिमान् राजा बन गया। उसने अपने प्रभाव से पृथिवी पर विजय प्राप्त कर ली, प्रताप से स्वर्गलोक को व्याप्त कर दिया, उसकी कृपा से पाताल लोक का पालन होता था, यों तीनों लोक उसके अधीन हो गये। वह शत्रुरूपी वृक्षों के नाश के लिए प्रलयाग्नि था (4) स्त्रियों का मन हरने के लिए कामदेव था, विषयरूपी वायुओं के लिए मेरुपर्वत था (0) सज्जनरूपी कमलों के विकास के लिए सूर्य था, जैसे दर्पण में पदार्थ प्रतिबिम्बित होता है, वैसे ही सम्पूर्ण शास्त्र उसमें प्रतिबिम्बित थे, याचकों को मुँह-माँगा देने के लिए वह कल्पवृक्ष था, उत्तम ब्राह्मणों के लिए वह बैठने का पीढ़ा था यानी वह सदा ब्राह्मणों के चरणों में नतमस्तक रहता था और धर्मरूपी चन्द्रमा के लिए पूर्णिमा था। अपने घर के मध्य के आकाश में वासनावच्छिन्न ब्रह्माकाशमय अतएव भूताकाशस्वरूप उस ब्राह्मण के मरने पर उसकी पत्नी वह ब्राह्मणी

190013 卐 अन्तःकरण की वासनाओं से अवच्छिन्न ब्रह्म जीवाकाश है, तद्रूप से ।

190014 M वनाग्नि से जले हुए वृक्षों के फिर पनपने की आशा रहती है पर प्रलयाग्नि से विनष्टों का फिर प्ररोह कदापि नहीं हो सकता, वैसे ही वह शत्रुओं का समूल नाश करनेवाला था।

190015 * जैसे वायु मेरु को विचलित नहीं कर सकते, प्रत्युत स्वयं टकरा कर रुक जाते हैं, वैसे ही वह विषयों से अप्रकम्प्य और विषयों का विष्टम्भक था ।

190016

190017 शोक से अत्यन्त कृश हो गयी अतएव सूखी हुई उड़द की छीमी के समान उसके हृदय के दो टुकड़े हो गये। पति के साथ मरी हुई वह ब्राह्मणी अपने देह का परित्याग कर परलोक पहुँचाने में समर्थ मानस शरीरसे पतिके पास पहुंच गई। जैसे नदी नीची भूमि में पहुँचती है, वैसे ही अपने पति के पास पहुँचकर वसन्त ऋतु में उत्पन्न हुई मंजरी के समान वह शोक रहित (प्रफुल्लित) हो गई। उस पर्वतग्राम में मरे हुए इस ब्राह्मण के घर हैं, भूमि, वृक्ष आदि स्थावर सम्पत्तियाँ हैं, उसको मरे हुए आज आठवाँ दिन है और उसका जीव पर्वतके ग्राम के गृहमण्डप में स्थित है ॥२-२८॥

190018

190019 उन्नीसवाँ सर्ग समाप्त

190020 बीसवाँसर्ग प्राक्तन जन्म के चरितों के सुनने के उपरान्त भी ऐसा होना सम्भव नहीं है,

190021 यों सन्देह में पड़ी हुई लीला को दृष्टान्त और युक्तियों से देवी का प्रतिबोधन। श्रीदेवीजी ने कहा : हे सुन्दरी, वही ब्राह्मण आज राजा होकर तुम्हारा पति बना है और जो अरुन्धती नाम की ब्राह्मणी थी, वह तुम हो ॥१॥

190022 नूतन चकवा और चकवी की नाईं और पृथिवी में उत्पन्न हुए शिव और पार्वती की नाईं सुन्दर दम्पती वे ही तुम दोनों यहाँ पर राज्य करते हो ॥२॥

190023

190024 पूर्वोक्त कथा का उपसंहार कर रही देवीजी समाधि दृष्ट सृष्टि और इस सृष्टि के समान पहले की और सृष्टियाँ भी भ्रम ही हैं, ऐसा कहती हैं। __मैंने तुम्हारे पूर्वजन्म का सम्पूर्ण सृष्टिक्रम कहा, उसका ब्रह्म का जीव भाव भ्रम ही मूल है, अतएव भ्रम मूलक होने से वह भ्रान्तिमात्र ही है यानी ब्रह्म का जीवभाव भ्रम से अतिरिक्त नहीं है ॥३॥

190025

190026 उत्तरोत्तर भ्रम में पूर्व-पूर्व भ्रम हेतु है, ऐसा दर्शाती हैं।

190027 इस पूर्व भ्रम से चित्ताकाश में प्रतिबिम्बित यह भ्रमरूप सर्ग स्वदृष्टि से असत्य ही है अथवा अधिष्ठान दृष्टि से सत्य है जो आप दोनों के संसाररूपी भ्रम का नाशक है ॥४॥

190028

190029 यो भ्रमरूप होने के कारण सभी सर्ग समान ही हैं, ऐसा कहते हैं।

190030 उस भ्रमरूप पूर्वसृष्टि से कौन सृष्टि भ्रान्तिरूप होगी और कौन भ्रान्ति से शून्य होगी? इसलिए भ्रान्तिमय सृष्टि होती नहीं है ॥५॥

190031 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, श्रीदेवीजी के उक्त वचन सुनकर रानी लीला के सुन्दर विशाल नयन आश्चर्य से विकसित हो गये, वह विलासपूर्वक मन्द-मन्द बोली ॥६॥

190032 लीला ने कहा : आपका वचन तो सत्य है, वह इस प्रकार विरुद्ध कैसे हुआ ? कहाँ ब्राह्मण का जीव अपने घर में है और कहाँ इतने बड़े विशाल प्रदेश में हम लोग स्थित हैं यानी वे दम्पती हम कैसे हो सकते हैं ? वैसा यह दूसरा लोक, वह विस्तृत भूमि, वे विशाल पर्वत, वे दसों दिशाएँ, जिनमें मेरे स्वामी स्थित हैं, कैसे घर के अन्दर प्रतीत हो सकता है ? सरसों के भीतर मदोन्मत्त ऐरावत हाथी बाँधा गया,

190033

190034

190035 परमाणु के भीतर मच्छर ने सिंहों के झुण्ड के साथ युद्ध किया, कमलगट्टे के अन्दर मेरु स्थापित है और भँवरें के बच्चे ने उसे निगल लिया, स्वप्न के मेघ की गर्जना को सुनकर मयूर बड़ा विचित्र नाच करते हैं, इत्यादि कहना जैसे असमंजस है, वैसे ही हे देवेशि घर के अन्दर पृथ्वी लोक और पर्वत हैं, यह कहना भी असमंजस है। हे देवि, जिस प्रकार से इसकी उपपत्ति हो, वैसा हम से निर्मल बुद्धि से कहिए, क्योंकि अपने प्रसाद से अनुगृहीत जनों की बड़े लोग कभी उपेक्षा नहीं करते ॥७-१२॥

190036 श्रीदेवी ने कहा : सुन्दरी, मैं मिथ्या नहीं बोल रही हूँ, तुम इस विषय को भली-भाँति चित्त देकर सुनो, हम लोग वेदोक्त 'मिथ्या नहीं बोलना चाहिए' इत्यादि नियमों का उल्लंघन नहीं करते ॥१३॥

190037 दूसरों के द्वारा भिद्यमान (उल्लंघन किये जा रहे) जिस (वेदमर्यादा) का मैं संस्थापन करती हूँ, यदि उसका मैं ही उल्लंघन करूँ तो उसका पालन दूसरा कौन करेगा? ॥१४॥

190038 राजा बनने की वासना से उपहित चिदात्मारूप उक्त गाँव के ब्राह्मण का वह जीवात्मा उसी अपने निवास स्थान में आकाश में इस व्योमरूप महानराष्ट्र को देखता है ॥१५॥

190039 __यदि वे ही हम दोनों हैं, तो हम लोगों को उक्त वृत्तान्त का स्मरण क्यों नहीं होता और मरण का स्वरूप क्या है ?

190040 हे अंगने, जैसे जाग्रत्-स्मृति स्वप्न में नष्ट हो जाती है और अन्य स्मृति उदित होती है, वैसे ही तुम लोगों की पूर्व जन्म की स्मृति नष्ट हो चुकी है और उससे विपरीत स्मृति उत्पन्न हुई है, यही मरण है॥१६,१७॥

190041 जैसे स्वप्न में त्रिभुवन है, जैसे संकल्प में तीनों जगत् हैं, जैसे कथा का अर्थरूप संगम है, जैसे मरुभूमि में जल है और जैसे संकल्प और दर्पण में अन्दर स्थित भूमि है, वैसे ही उस ब्राह्मण के घर की पर्वत, वन और नगर से युक्त यह भूमि असत्य है। इसलिए सत्य, ज्ञान चिदाकाश के कोश-कोटर में यह असत्यभूत घनसृष्टि पंचकोश के

190042 अन्तर्गत सत्य चिद्योमरूप निमित्त से सत्य-सी प्रतीत होती है।।१८,१९॥

190043

190044 पूर्व सर्ग के असत्य होने पर भी इस सर्ग में क्या आया ? इस पर कहती हैं।

190045 भद्रे, असत्यरूप कारण से जो उत्पन्न होता है, वह स्मृतिरूप होने के कारण असत्य ही है, क्योंकि मृगतृष्णा से कल्पित सरिता में तरंग भी सत् नहीं होता। हे भद्रे, उक्त देहाकाशरूप कोश में स्थित तुम्हारा यह घर, मैं, तुम और यह सब केवल चिदाकाशरूप ही हैं॥२०,२१॥

190046

190047 सम्पूर्ण प्रपंच के मिथ्या और केवल चिन्मात्र के परिशेष में अनुभव से सिद्ध दृष्टान्त के द्वारा अनुमान प्रमाण कहते हैं।

190048 स्वप्न, भ्रम और मनोरथ के अपने-अपने अनुभव, दीपक के समान, यहाँ पर बोध करने के लिए मुख्य प्रमाण हैं ॥२२॥

190049

190050 इस सृष्टि से केवल गृहाकाश ही नहीं मरता यह बात नहीं है, किन्तु उसके एक देश में स्थित जीवाकाश का एक देश भी नहीं मरता है, इसलिए यह मिथ्या है, ऐसा कहते हैं।

190051 ब्राह्मण के घर के अन्दर ब्राह्मण का जीव है, उस जीवाकाश में, कमल में भ्रमर की नाईं, समुद्र नद-नदी और वनों से परिपूर्ण यह पृथिवी है॥२३॥

190052 जैसे निर्मल आकाश में कुण्डल के

190053

190054 आकार के केशों का भ्रम होता है वैसे ही उक्त पृथिवी के किसी एक निर्मल कोने में नगर, देह आदि की प्रतीति होती है ॥२४॥

190055 _जैसे गर्भ से खच्चरी के पेट का विनाश हो जाता है वैसे अनेक सर्गों में उत्पन्न होने से ब्राह्मण के उक्त घर के विनाश की शंका नहीं करनी चाहिये, ऐसा कहती हैं।

190056 उस ब्राह्मण के घर के अन्दर इस सृष्टि के उत्पन्न होने पर भी वह घर अभी ज्यों का त्यों बना ही है, विनष्ट नहीं हुआ। उस विप्रगृह के उदाहरण से आश्चर्य के लिए कौन स्थान है, क्योंकि त्रसरेणु के अन्दर भी जगत्-समुदाय स्थित-सा है। 'स्थित-सा' यह कथन मिथ्या होने के कारण त्रसरेणु के अन्दर जगत् का रहना कोई आश्चर्य की बात नहीं है, यह दर्शाने के लिए है॥२५॥

190057 ___आकाश आदि जगत् की सृष्टि में पूर्वकालिक (आकाश आदि जगत् की सृष्टि के पूर्वकी) निरवकाशता की विरोधिनी नहीं है, परमाणु से अवच्छिन्न (अतिसूक्ष्म) चिदात्मा में भी जगतों

190058 का सम्भव होने से असंभव की शंका निरवकाश ही है, ऐसा कहती है।

190059 भद्रे, परमाणु रूप चिदात्मा में भीतर-भीतर अनेक जगत् विद्यमान हैं, फिर उक्त चिदात्मा में ब्राह्मण के घर की असंभावना तुम क्यों करती हो? ॥२६॥

190060 लीला ने कहा : हे देवी, आज से आठ दिन पहले उस ब्राह्मण की मृत्यु हुई थी और हमें उत्पन्न हुए अनेक वर्ष बीत चुके हैं, हे माँ, वे ही दम्पती हम हैं, यह कैसे हो सकता है ? ॥२७॥

190061 श्रीदेवी ने कहा : सुन्दरी, जैसे देशदैर्ध्य नहीं है, वैसे ही कालदैर्ध्य भी है ही नहीं, इस विषय को युक्तिपूर्वक तुमसे कहती हूँ, तुम सावधान होकर सुनो ॥२८॥

190062 जैसे यह जगत्-सृष्टि की प्रतीति कल्पनामात्र है, वैसे ही यह क्षण, कल्प आदि की प्रतीति भी कल्पनामात्र ही है, वास्तविक नहीं है। क्षण, कल्प आदिरूप सम्पूर्ण जगत् त्वम्', 'अहम्' इत्यादि अध्यास के अधीन स्वजन्मरूप भ्रमवाले पुरुषों को ही प्रतीत होता है, उक्त प्रतीति के क्रम को मैं तुमसे यथार्थरूप से कहूँगी, तुम सुनो। पतिव्रते, जब जीव क्षण भर मिथ्याभूत मरण-मूर्छना का अनुभव कर, पूर्वजन्म के पदार्थों को भूल कर अन्य पदार्थों को देखता है, तभी आकाशरूपी वह चिदाकाश में, पलक भर में, यह मैं आधेयस्वरूप हूँ और इस आधार में स्थित हूँ, ऐसा स्मरण करता है यानी उसके चित्त में उक्त संस्कार उद्‌भूत होता है। और वह देखता है कि मेरा यह शरीर हस्त, पाद आदि से सम्पन्न है। जैसा उसके चित्त में संस्कार रहता है, वैसा ही वह अपने शरीर को देखता है। इस पिता का मैं पुत्र हूँ, मुझे इतने वर्ष हो गये हैं, ये मेरे रमणीय भाईबन्धु है और यह मेरा रमणीय घर है। मैं उत्पन्न हुआ, बालक हुआ, बढ़ा और अब ऐसा हूँ और ये सब मेरे बन्धु-बान्धव भी मेरे तुल्य ही उत्पन्न हुए बालक हुए, बढ़े और अब मेरे सदृश ही विचरण करते हैं ॥२९-३५|

190063 बन्धु-बान्धव देह के सम्बन्धीरूप से कल्पित है, अतः वे देह के सम्बन्धी भले ही हों पर उनमें आत्मीयत्व कैसे? इस शंका पर कहते हैं।

190064 यद्यपि बन्धु-बान्धव वस्तुतः देहसम्बन्धी हैं, तथापि देहरूपता को प्राप्त हुए चित्ताकाश और आत्माकाश का अत्यन्त दृढ़ तादात्म्याध्यास होने से वे वस्तुतः परकीय होते हुए भी

190065

190066

190067 आत्मीय भी होते हैं, ऐसा होने पर जीव के चित्त के संसार में देहरूपता को प्राप्त होने पर भी कुछ भी उत्पन्न नहीं हुआ, केवल निर्मल आकाश ही स्थित है, जैसे स्वप्न में स्वप्नद्रष्टा में विद्यमान चिति ही रहती है, वैसे दृश्य प्रपंच में भी चिति ही है भाव यह है कि जैसे स्वप्न देखनेवाले पुरुष में विद्यमान चिति ही स्वप्न में दिखाई देनेवाले पदार्थों के आकार को प्राप्त होती है, वैसे ही चिति ही दृश्य पदार्थों के आकार में प्रतीत होती है, चिति से अतिरिक्त कुछ नहीं है। चूंकि स्वप्न में द्रष्टा और दृश्यरूप से कल्पित विभिन्न पदार्थों में अदृश्यरूप से व्याप्त चिति कल्पित द्रष्टा और दृश्यरूप विविध पदार्थों का बोध होने पर एकरस चिति रूप से पुनः दृष्टिगोचर होती है, अतः कुछ भी उत्पन्न नहीं हुआ। वह चिति जैसे स्वप्न द्रष्टा, दृश्य आदिरूप में उदित होती है, वैसे ही परलोक के द्रष्टाओं द्वारा देखी जाती हुई परलोक में उदित होती है और जैसे परलोक में उदित होती है, वैसे ही इस लोक में उदित होती है। इसलिए वास्तव में असत् किन्तु भ्रमवश सत्-से प्रतीत होनेवाले स्वप्न, परलोक और इस लोक में तनिक भी भेद नहीं है, वे परस्पर ऐसे अभिन्न हैं जैसे कि जल में उत्पन्न हुई लहरें एक दूसरे से अभिन्न रहती है। चूँकि यह विश्व जल में लहरों के समान चिति में भ्रमवश प्रतीत हो रहा है, अतः यह उत्पन्न ही नहीं हुआ है, उत्पन्न न होने के कारण यह अविनाशी है, क्योंकि जो उत्पन्न नहीं होता, उसका नाश नहीं होता, यह अकाट्य नियम है । इसका तात्त्विक रूप आत्मा ही है, अतएव जगद्रूप से इसका अस्तित्व नहीं है और जिसका भान होता है, वह चैतन्य ही है। भाव यह है कि सम्पूर्ण प्रमाणों से अधिष्ठान चैतन्य का ही भान होता है, क्योंकि वही अज्ञात और अबाधित होने से प्रमाणों के योग्य है, जड़ नहीं, क्योंकि उसमें (जड़ में) आवरण कार्य न होने से प्रमाणों की प्रवृत्ति का फल नहीं है। चेत्य (विषय) शून्य परमाकाशरूपिणी चिति जैसी है, चेत्ययुक्त परमाकाशरूपिणी चिति भी ठीक वैसी ही है। भाव यह है कि आरोपित चेत्य से अधिष्ठान में किसी किस्म का दूषण नहीं आता, अतएव जैसे जल से बीचि भिन्न नहीं है, वैसे ही चिति से चेत्य अतिरिक्त नहीं है। जल में बीचित्व खरगोश के सींग के समान ही है। भाव यह कि रसतन्मात्रा ही जल का यथार्थरूप है, उसमें बीचित्व नहीं है, क्योंकि उसका जीभ से ग्रहण नहीं होता, जो जल में चक्षु से बीचि के आकारका ग्रहण (प्रत्यक्ष) होता है, वह अन्य भूतों के सम्बन्धरूप उपाधि से उत्पन्न औपाधिक है, अतएव जल में बीचित्व खरगोश के सींग के समान असत् है, यह जो कहा वह ठीक ही है। वैसे ही यद्यपि चिति अपने स्वरूप से सर्वथा अप्रच्युत है फिर भी चेत्यभावापन्न-सी प्रतीत होती है, इससे यह सिद्ध हुआ कि दृश्य पदार्थ है ही नहीं । जब दृश्य पदार्थ नहीं है तब द्रष्टृ और दृश्य बुद्धि कैसे होगी? दृष्टा और द्रश्य परस्पर सापेक्ष हैं, जब दृश्य नहीं है, तो द्रष्टु कैसे? यह भाव है। मरणरूप अज्ञान के अनन्तर ही देश, काल, कर्म,क्रम, उत्पत्ति, माता, पिता, भाई बन्धु, अवस्था, ज्ञान, स्थान, अभिलाषा, बन्धु-बान्धव, चाकर, चेष्टा सूर्योदय और सूर्यास्त के अनुसार त्रिजगत्पी दृश्य की शोभा जीव की बुद्धि में आरूढ होती है। चिति उत्पन्न हुए बिना ही मैं उत्पन्न हुई यों विचार करती है और वासना के अनुरूप देश, काल, कर्म, द्रव्य, मन, बुद्धि, इन्द्रिय आदि को देखती है और

190068

190069 मरने के अनन्तर तुरन्त ही अपना शरीर युवावस्था में दिखने पर भी जैसे पुष्प के बाद फल का उदय होता है वैसे ही बाद में वासनामय क्रम उदय होता है॥३६-४८॥

190070 यह मेरी माता है, यह पिता है, मैं बालक हुआ इत्यादि अनुभूत या अननुभूत जो स्मृतिमय क्रम है, वह इसके बाद उत्पन्न होता है, जैसे कि फूल के बाद फल का उदय होता है। और एक ही पलक में मेरा कल्प बीत गया, ऐसा अनुभव करता है। राजा हरिश्चन्द्र की एक रात बारह वर्ष की हुई थी, स्त्रीवियोगी पुरुषों को एक दिन वर्ष के समान मालूम होता है। जैसे स्वप्न में मैं मरा, उत्पन्न हुआ, यह दूसरा मेरा पिता है, ऐसी प्रतीति होती है, वैसे ही लोक में भी मैं मरा, पुनः उत्पन्न हुआ, यह मेरा पिता है, जिस भोग का भोग नहीं किया, उसको मैंने भोग लिया, ऐसी बुद्धि और भुक्त भोगों में मैंने इनका भोग नहीं किया, ऐसी प्रतीति मुग्ध लोगों में देखी जाती है॥४९-५२॥

190071

190072 ___ अविद्या से केवल असत्-प्रतीति ही नहीं होती, किन्तु सत् से विपरीत भान होना भी प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं।

190073 नशे में और स्वप्न में रिक्त स्थान भी समृद्ध-सा यानी लोगों की भीड़ से ठसाठस भरा हुआ प्रतीत होता है, विपत्ति उत्सव के सदृश मालूम होती है और वंचना भी लाभ ज्ञात होती है॥५३॥

190074 जैसे मिर्च के बीज के किनके में विद्यमान तीक्ष्णता डण्ठलों में अपने स्वरूप को व्यक्त किये बिना ही भीतर स्थित है, वैसे ही जिस अज में स्वरूपभूत यह सम्पूर्ण विश्व उसकी सत्ता से ही विद्यमान है, उस आत्मा में बन्धन और मोक्ष दृष्टि कहाँ से होगी और कैसे होगी? यानी किस निमित्त से होगी और स्वरूपतः कैसे होगी? वे सर्वथा असंभावित हैं, यह भाव है ॥५४॥

190075

190076 बीसवाँ सर्ग समाप्त

190077 इक्कीसवाँ सर्ग विचारपूर्वक देखा जाय तो स्थूल सूक्ष्म है, सूक्ष्म अविद्या है और अविद्या भी चिन्मात्र ही है,

190078 यों देवी द्वारा लीला का प्रतिबोधन। श्रीदेवीजी विशेषरूप से प्रतिपादन करने के लिए पूर्वोक्त अर्थ का ही विस्तार करती हैं।

190079 श्रीदेवीजी ने कहा : जैसे नेत्र खोलने से सम्पूर्ण रूपों की प्रतीति होती है, वैसे ही मृत्युरूप मोह के अनन्तर जीव को शीघ्र सम्पूर्ण जगतों का पूर्णरूप से भान होने लगता है। देश-काल-सम्बन्धमय, आकाशमय (गन्धर्वनगर आदि), धर्ममय (स्वर्ग आदि), कर्ममय (घर आदि) और प्रलयपर्यन्त स्थिर रहनेवाले पृथिवी आदि अनन्त जगत् उसके सन्मुख

190080 आविर्भूत होते हैं ॥१,२॥

190081
190082 मायिक स्मरणाभास और अनुभवाभास में प्रसिद्ध स्मरण और अनुभव से विलक्षणता दर्शाते हैं।
190083 जो वस्तु कभी अनुभूत नहीं है और जो दृष्टिगोचर नहीं हुई है, वह भी स्वप्न में अपने मरण की नाईं मुझसे अनुभूत है और दृष्ट है, इस प्रकार तुरन्त स्मरण में आती है ।
190084
190085
190086 मायाकाश में प्रकाशमान आवरणरहित यह जगत्-नामक कल्पनारूप नगरी निःसीम भ्रान्ति ही है । वासना ही यह जगत्, यह सृष्टि, इस प्रकार विलास को प्राप्त होती है, समीप में स्थित और वर्तमान कालिक में यह दूरस्थित और भूतकालीन है, यों देश और काल के विप्रकर्षरूप से और सनातन और निष्क्रिय में क्षण, उनकी आवृत्तिरूप घड़ी, मुहूर्त, दिन, पक्ष, मास और वर्ष आदिरूप से विपर्यास (भ्रम) ही उक्त वासनाका केवल एकमात्र स्वरूप है। इस प्रकार ज्ञान अननुभूत और अनुभूतरूप से दो प्रकार का है, वह पूर्वकारणों से रहित ही और चिद्रूप ही प्रवृत्त होता है ॥३-६॥
190087
190088 जो अनुभव में नहीं आया है, उसमें अनुभूतत्व भ्रान्ति कहाँ देखी गई है? इस पर कहते हैं।
190089 अननुभूत में (जो अनुभव में आरुढ़ नहीं हुआ है, उसमें) इसका हमने अनुभव किया, ऐसी प्रतीति अन्तःकरण में होती है, जैसे कि स्वप्न और भ्रमदशा में अन्य के पिता में ये मेरे पिता हैं ऐसी स्मृति होती है ॥७॥
190090
190091 यदि कोई कहे कि संसार अनादिकाल से चला आ रहा है, इस अनादि संसार में सब कुछ अनुभूत ही है, अतएव यह, जिसमें 'स एवायं यः पूर्वमनुभूतः पदार्थः' जिस पदार्थ का पहले अनुभव किया था, वही यह पदार्थ है) इत्याकारक तत्ता का लोप है, ऐसी स्मृति ही है, भ्रान्ति नहीं है, तो इस पर कहते हैं।
190092 कभी प्रजापति की प्रथम सृष्टियों में स्मृतित्व का त्याग कर केवल अनुभवरूप से ही रहता है, उसके पश्चात् क्रमशः स्मृतिरूप से प्रतीत होता है ॥८॥
190093
190094 पूर्व अनुभूत का ही भान होता है, ऐसा कोई नियम नहीं है, ऐसा कहती है।
190095 हे सुन्दरी, तीनों भुवन आदि यह दृश्य प्रपंच किन्हीं लोगों की स्मृति में पहले अनुभव में आरूढ़ होकर स्थित है और किन्हीं की स्मृति में पूर्व में अनुभव में आरूढ़ हुए बिना ही स्थित है।।९॥
190096 काकतालीय के समान किन्हीं चिदणुओं को पूर्व में अननुभूत ब्रह्मत्व, स्मरण के बिना ही, प्रतीत होता है। भाव यह है कि जैसे कौए का जाना और ताल-फल का गिरना, इन दोनों का कार्यकारणभाव नहीं है, किन्तु काकगमन और फलपतन आकस्मिक है, वैसे ही कुछ चैतन्य परमाणुओं को मैं ब्रह्मा हूँ, यह स्मरण पूर्वानुभव के बिना ही अवभासित होता है । उसको पूर्वजन्म के प्रजेशत्व (ब्रह्मात्व) का स्मरण होता है, यह तो कह नहीं सकते, क्योंकि 'सहसिद्धं चतुष्टयम्' (तत्त्वज्ञान, सृष्टिकरणसामर्थ्य आदि ब्रह्मा के स्वाभाविक धर्म हैं) इत्यादि स्मृति से ब्रह्मा में अवश्य ज्ञानोदय होने पर उसका पुनर्जन्म नहीं हो सकता ॥१०॥
190097
190098 वासनाओं की राशि ही चित्त है, चूँकि संसार वासनाराशिरूप चित्तमय है, अतः चित्तके विनाश से आत्यन्तिक निर्वासनारूप विस्मृति ही मोक्ष है, यह सिद्ध हुआ, ऐसा कहती है।
190099 विश्व का आत्यन्तिक विस्मरण मोक्ष कहलाता है। मोक्ष में किसी को भी प्रिय और अप्रिय कुछ नहीं होते, क्योंकि 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः (मुक्त पुरुष को प्रिय और अप्रिय स्पर्श नहीं करते) ऐसी श्रुति है॥११॥
190100 अहन्ता और जगत् की मूलभूत अविद्या के बाध
190101
190102 के बिना यह अनुत्पादमयी (नित्य) विमुक्तता उदित ही नहीं होती। कभी उत्पन्न हुए और रज्जू रूप से स्थित सर्पशब्द और सर्परूप अर्थ के भाव को जाने बिना रज्जू में सर्प का भ्रम शान्त होने पर भी शान्त नहीं होता। भाव यह है कि रज्जू में जो सर्प भ्रम होता है, उसकी आत्यन्तिक निवृत्ति तभी हो सकती है, जब कि सर्प शब्द और सर्परूप अर्थ का होने पर भी फिर वह उदित हो जाता है, आत्यन्तिक निवृत्ति ही उसका एकमात्र उपाय है ॥१२,१३॥
190103 ___ यदि कोई कहे कि योग से मन की वृत्तिका शमन होने से ही वह शान्त हो जायेगा, ज्ञान की
190104 उसके लिए क्या आवश्यकता है, इस पर कहती है।
190105 जो विक्षेपरूपअंशकीशान्तिसे आधाशान्त हुआयानीपूर्णतया निवृत्त नहीं हुआ, वह शान्त नहीं होता, क्योंकि समाधि से व्युथान होने पर वह फिर मूढ़ पुरुष को विक्षेपार्थरूप से प्रतीत होता है, क्योंकि मूढपुरुषको एक पिशाचकी निवृत्तिहोनेपर दूसरा पिशाच दिखाई देता है|१४॥
190106
190107 ज्ञान से ही इस संसार सागर से निस्तार हो सकता है, ऐसा कहती हैं।
190108 यह विशाल संसार पर ब्रह्म ही है, यह निश्चय है। अविद्या के बाध से यदि यह प्रकाशित होता है, तो प्रकाशित ही रहता है यानी फिर उसके आवरण आदि कीशंका नहीं रहती है।।१५।
190109 जो पहले यह कहा था कि यह सर्ग ब्राह्मण-ब्राह्मणी के सर्ग में अभ्यस्त वासनाओं से उत्पन्न है, उसमें लीला अनुपपत्ति की आशंका करती है।
190110 लीला ने कहा : देवी, ब्राह्मण और ब्राह्मणी रूप सर्ग में इस सर्ग का कारणभूत संस्कार, पूर्व में अनुत्पन्न स्मरणयोग्य के पूर्वानुभव के बिना, कैसे उत्पन्न हुआ? इस समय (राजसर्ग में) जो वस्तुएँ हैं, वे पहले (ब्राह्मण-ब्राह्मणीरूप सर्ग में) नहीं थीं, अतः उस समय उनका अनुभव हुआ यह नहीं कहा जा सकता। पूर्व अनुभव न होने के कारण संस्कार रूपवासना उस समय नहीं हो सकती, यह भाव है|१६॥
190111 श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे, केवल संस्कार ही वासना नहीं है, आगे मैं संस्कार से अतिरिक्त (अनादि अविद्याशक्तिरूप) वासना भी तुमसे कहूँगी। यदि संस्कार को भी तुम सृष्टि में आवश्यक मानती हो, तो सर्वज्ञ ब्रह्मा को भावी वस्तुओं का भी अनुभव हो सकता है, अतः उन्हीं का संस्कार उक्त सर्ग का कारण है, ऐसा मान लो। अपनी देह की सृष्टि आदि में तो उनका भी संस्कार कारण नहीं हो सकता है। यदि कहो कि उनसे पूर्व जो ब्रह्मा रहे, उनका संस्कार उनकी देह की सृष्टि में कारण है, वह भी ठीक नहीं है, क्योंकि वे तो पूर्वकल्प की समाप्ति में ही मुक्त हो चुके ॥१७॥
190112
190113 जिनका इस समय स्मरण हो रहा है, उन वस्तुओं के ब्राह्मणसृष्टि में न रहने से भी उनके स्मरण का (संस्कार का) सम्भव नहीं है, ऐसा कहती है।
190114 पहले स्मरणयोग्य पदार्थ थे ही नहीं। पूर्वकल्प के ब्रह्मा के शरीर आदि की वासना से युक्त मायोपहित चैतन्य की ही तादृश आकार से स्थिति होने से वही इस प्रकार के अपूर्व ब्रह्मा आदि के रूप से विवर्त को प्राप्त होता है ॥१८॥
190115
190116 पूर्व कल्प के ब्रह्मा की वासना से युक्त अविद्या का अविद्या के अधिष्ठानभूत तत्त्व के ज्ञान से बाध होने पर जो होता है, उसे कहती हैं।
190117
190118 ।
190119 पूर्वकल्प के प्रजापति से अब मैं प्रजापति हुआ, इस प्रकार काकतालीय के समान (अकस्मात्) कोई प्रतिभामय (काल्पनिक यानी मनोमय)प्राणी (ब्रह्मा) उत्पन्न होता है ॥१९॥
190120
190121 चूँकि ब्रह्मा स्वयं कल्पनामय है, अतएव उसका और उसकी सृष्टि का बाध होना युक्ति युक्त है, इस आशय से कहती है।
190122 जगत् के इस प्रकार उदित होने पर भी कभी कुछ भी उदित नहीं हुआ, केवल चिदाकाश ही स्थित है॥२०॥

190123 पूर्व अनुभव से उत्पन्न संस्कार से जनित अथवा अनादि अविद्याशक्तिरूप अन्य वासना से उत्पन्न हिरण्यगर्भ की अथवा अन्य किसीकी स्मृतिरूप इस सृष्टि का कारण परमपद (मायाशबल ब्रह्म) है। शुद्ध ब्रह्म में तो कार्यकारणभाव आदि भेद की गन्ध भी नहीं है, ऐसा कहती हैं। चिदाकाश में यह कार्यकारणभाव एक ही है यानी अभिन्न ही है। भाव यह कि शुद्ध चिद् में कार्यकारणभाव की गन्ध भी नहीं है॥२१॥

190124

190125 कार्य-कारणविकल्प अविचाररूप माया द्वारा किया गया है, विचार करने पर उसका बाध हो जाता है, यह दर्शाने के लिए विचार करती हैं। __कार्य (पट आदि) और कारण (तन्तु आदि) ताना, बाना आदि सहकारी कारणों से होंगे, क्योंकि उनकी उत्पत्ति में यदि वे उपकारण न होंगे, तो सहकारी कारण ही क्यों कहलायेंगे? उपकारक रूप कार्य भी वैसे ही सहकारी कारणों से होगा, इस प्रकार अनवस्था हो जायेगी । उक्त अनवस्था दोषवश उपकार न होने से कार्य-कारण भावका बाध होने पर कार्यकारण-कल्पना के अधिष्ठानभूत तन्तु आदि का अभेद शान्त नहीं होता, क्योंकि भेद का कारण कोई नहीं है ॥२२॥

190126

190127 युक्ति से ऐसा भले ही हो, पर यह बात अनुभव में कैसे आरूढ़ हो सकती है, उसके लिए श्रीदेवीजी प्रत्यग्दृष्टि का व्युत्पादन करती हैं। __स्मर्यतेऽनेन इति स्मरणम्' इस व्युत्पत्ति से स्मरण चित्संवलित व्यष्टि और समष्टि अन्तःकरण है, उसीको आप वेदन जानिये और वह मायाशबल ईश्वर का कार्य है। वहाँ पर मायोपाधि और अन्तःकरणोपाधिका भेद प्रतीत होने पर उससे उपहित अधिष्ठानरूप सन्मात्र में भी भेदकल्पना होने से कार्य के अस्तित्व का जन्म कारणसत्ता के अधीन है, इस भ्रम से पूर्व अवस्थावाले सद्रूप कारण को यह उत्तरावस्थावाला कार्य है, ऐसा जो तुम जानती हो, वैसा जानना ठीक नहीं है, किन्तु माया और उसके कार्य की उपेक्षा कर उन दोनों में अनुगत सन्मात्र महाचिद्रूपका ही स्मरण (वेदन) जानो। उस पूर्वोक्त लक्षणवाले प्रत्यग्दर्शन से कार्यकारणता तो बाधित हो गई, बच गया केवल कार्य और कारण शब्द । वह भी इस दृष्टि से देखने पर वास्तव नहीं है। इस प्रत्यग्दृष्टि का स्वराज्यसिद्धि में खूब स्पष्टरूप से उपपादन किया गया है।

190128 पिण्डावस्थाघटत्वे मनसि कलयतो हेतुकार्यत्वधी: स्यात्

190129 मृन्मात्रं यद्वदेकं स्फुटमभिमृशतो नैव हेतुर्न कार्यम् । तद्वन्मायिप्रपंचौ झटिति कलयतो ब्रह्म विश्वस्य हेतु: सन्मात्रं त्वेकरूपं पुटु परिमृशतो नैव मायी न विश्वम् ॥

190130

190131

190132 (जैसे मन में मिट्टी का पिंड और घटत्व का ग्रहण (ध्यान) कर रहे पुरुष की हेतुत्व और कार्यत्व बुद्धि होती है, केवल मिट्टी का पिंड का ही ध्यान कर रहे पुरुष की दृष्टि में न कार्य है और न कारण है, वैसे ही मायावान् और प्रपंच का ध्यान कर रहे पुरुष की दृष्टि में ब्रह्म विश्व का हेतु है, यह प्रतीति होती है, एकरूप सन्मात्र का ध्यान कर रहे पुरुष की दृष्टि में नमायावान् है और न विश्व ही है।

190133 वार्तिक में भी कहा है :

190134 तस्मात्संभावनामात्रः संसारः प्रत्यगात्मनि।

190135 उक्तेऽर्थे संशयश्चेत् स्यात् प्रत्यग्दृष्ट्या निरीक्ष्यताम् ॥

190136 इसलिए संसार प्रत्यगात्मा में संभावनामात्र है। उक्त अर्थ के विषय में यदि सन्देह हो तो प्रत्यक्-दृष्टि से देखिये ॥२३॥

190137

190138 इस प्रकार प्रपंचाभाव अक्षुण्ण स्थित है, यों उपसंहार करती है।

190139 इस तरह कुछ भी उत्पन्न नहीं हुआ है, जो कुछ जगत् आदि दृश्यरूप से प्रतीत होता है, यह भी चित् ही है। केवल चिदाकाश स्वात्मभूत चिदाकाश में स्थित है, क्योंकि 'स्वे महिम्नि स्थितः' (अपने स्वरूप में स्थित है) ऐसी (1) श्रुति है॥२४॥

190140

190141 प्रत्यग्-दृष्टि से प्रबुद्ध हुई लीला ने कहा।

190142 लीला ने कहा : हे देवी, जैसे प्रातःकाल की प्रभा लोगों को जगत् की स्फुटरूप शोभा दिखलाती है, वैसे ही आपने मुझे बड़ी श्रेष्ठ दृष्टि दिखलाई है। इस समय जब तक मैं अभ्यास न होने के कारण इस दृष्टि में व्युत्पत्ति प्राप्त न कर लूँ, तबतक आप मेरी इस उत्कण्ठा को नष्ट कीजिये ॥२५,२६॥

190143 हे देवी, जिस घर में वह ब्राह्मण ब्राह्मणी के साथ रहता था, उस सृष्टि में पर्वतीय ग्राम में मुझे ले चलिये, उसे मैं देखती हूँ॥२७॥

190144 श्रीदेवीजी ने कहा : सुन्दरी, परम पवित्र जो चेत्यशून्य चिन्मय दृष्टि (कारण ब्रह्मरूपता) है, उसका अवलम्बन कर इस आकारका त्याग कर निर्मल होओ। भाव यह कि उसके अवलोकन के लिए समाधि द्वारा पहले की नाईं इस शरीर का भूल जाना परम आवश्यक है। तदनन्तर तुम मायाकाशरूप चिदाकाश में स्थित उस सृष्टि को अवश्य प्राप्त होओगी जो कि भूमि में स्थित मनुष्यों के संकल्प (मनोरथ)

190145 की नाईं और आकाश के अन्तःपुर की नाईं है ॥२८,२९॥

190146

190147 तुम्हारे पूर्वोक्त प्रकार से निर्मल होने पर हम दोनों साथ-साथ किसी प्रकार के प्रतिबन्ध

190148 'केचन' के स्थान में 'काचन' पाठ बहुधा उपलब्ध होता है। उक्त पाठ में ऐसा अर्थ करना चाहिए। विश्व का आत्यन्तिक विस्मरण मोक्ष कहा जाता है, उक्त अवस्था में प्रिय और अप्रिय नहीं होते, क्योंकि 'अशरीरं बाबा' ऐसी श्रुति है । क्यों नहीं होते ऐसी आकांक्षा होने पर कहती हैं 'काचन' । मोक्षावस्था में जो चिति अवशिष्ट रहती है, वह किसकी है, विषय की है या भोक्ता की है ? जिसके कारण प्रिय और अप्रिय होंगे? भगवती श्रुति ने भी कहा है- 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्' (जिस मोक्ष दशा में इसका सब कुछ आत्मा ही हो गया, वहाँ किसको किससे देखेगा) इत्यादि।

190149

190150

190151 से शून्य उस सृष्टि को देखेंगे। उस सृष्टि के दर्शनरूप महल के द्वार में यह शरीर का बड़ा भारी प्रतिबन्ध है, इस शरीर के रहते उसका दर्शन कदापि नहीं हो सकता, यह भाव है।

190152 लीला ने कहा : हे देवी, इस शरीर से दूसरी सृष्टि क्यों प्राप्त नहीं होती? इसमें क्या युक्ति है ? इस बात को कृपाकर आप मुझसे कहिये ॥३०,३१॥

190153 श्रीदेवीजी ने कहा : वत्से, ये जगत् मायामय होने के कारण अमूर्त हैं, लेकिन मिथ्याज्ञान से आप लोग इन्हें मूर्तिमान् मान बैठे हैं जैसे कि सुवर्ण को लोग अँगूठी समझ लेते हैं जैसे अंगूठी का आकार धारण किये हुए सुवर्ण में अंगूठीपना नहीं है वैसे ही जगत् का रूप धारण किये हुए ब्रह्म में भी जगत् नहीं है । यह जगत् आकाश (शून्य) ही है, यहाँ पर जो कुछ दिखलाई देता है, वह ब्रह्म ही है, जैसे धूलि के विरोधी समुद्र में प्रतिबिम्बरूप धूलि दिखलाई देती है वैसे ही ब्रह्म में भ्रमवश माया दिखाई देती है ॥३२-३४॥

190154

190155 उक्त अर्थ में प्रमाणों की असंभावना का मूलोच्छेद करने के लिए दृढ़तर प्रमाणों को दिखलाते हैं।

190156 यह सम्पूर्ण प्रपंच झूठा है और ब्रह्म सत्य है, अद्वितीय आत्मरूप । इस विषय में उपनिषत् वाक्य, गुरुजन और अपना अनुभव प्रमाण है ॥३५॥

190157 ब्रह्म ही ब्रह्म को देखता है ब्रह्म से भिन्न कदापि ब्रह्म को नहीं देख सकता, ब्रह्म की ही इस प्रकार की यह आवृत सत्ता सृष्टि के नाम से लोक में प्रसिद्ध हुई है ॥३६॥

190158 ब्रह्म और जगतों की कारणता और कार्यता नहीं हो सकती है, क्योंकि सम्पूर्ण सहकारी कारणों का अभाव है ॥३७॥

190159 अभ्यास न होने के कारण जबतक तुम्हारी भेदबुद्धि शान्त नहीं होती, तबतक तुम निश्चय अब्रह्मरूप (ब्रह्मभिन्न देह आदि में आत्मबुद्धि करने के कारण देह आदिरूप) हो, अतएव तुम ब्रह्म को नहीं देख सकती । ब्रह्मज्ञान का बार-बार अभ्यास करने के कारण उक्त अर्थ में (अद्वैत ब्रह्म में) जो अत्यन्त व्युत्पन्न हो गये हैं, ऐसे हम लोग उस परम पद का साक्षात्कार करते हैं॥३८,३९॥

190160 मनोरथ से गढ़े गये नगर के समान मेरा शरीर आकाशमय (शुद्धचित्ताकाशमय) है, इस देह से मैं ब्रह्मरूपी उस परम पद को अपने अन्तःकरण में ही देखती हूँ॥४०॥

190161 भद्रे, जैसे मैं देखती हूँ, वैसे ही ये ब्रह्मा आदि भी विशुद्ध चित्तरूपी देह से ब्रह्मदर्शन के योग्य हैं, वे ब्रह्मरूप जगत् और जगत् के व्यवहारों की ब्रह्म के एक देश में स्थिति देखते हैं। 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' (उसका एक हिस्सा सम्पूर्ण भूत हैं और अमृत तीन भाग

द्योतनात्मक स्वरूप में हैं) ऐसी श्रुति है ॥४१॥

यह देह केवल अन्य सृष्टि के दरवाजे पर जाने में ही प्रतिबन्धक नहीं है। किन्तु तत्त्वज्ञान का भी प्रतिबन्धक है, ऐसा कहती हैं। ___ बेटी, अभ्यास न होने के कारण ब्रह्मरूपता को प्राप्त न हुआ तुम्हारा आकार कलनस्वरूप (कलन यानी अन्तःकरण में जो चिदाभास तत्स्वरूप) स्थित है, अतएव तुम प्रकरणप्राप्त ब्रह्म को और उक्त पर्वतीय ग्राम को नहीं देखती हो ॥४२॥

इस देह से उसकी जो प्राप्ति नहीं होती, उसमें हेतु है, उसका संकल्पजन्य होना इस बात

को कैमुतिक न्याय से दृढ़ करती हैं।
जब अपने संकल्प से (मनोरथ से) निर्मित नगर अपने शरीर से प्राप्त नहीं हो सकता, तब दूसरे के संकल्प से विरचित नगर को अन्य देह कैसे प्राप्त करेगी? यानी यह संभव नहीं है॥४३॥
हे कार्यज्ञों में श्रेष्ठ सुन्दरी, इसलिए इस देह का परित्याग कर तुम चिद्व्योमरूपिणी हो जाओ। चिद्व्योमरूपिणी होकर तुम तुरन्त उसको देखोगी, अतएव तुम शीघ्र वही कार्य करो॥४४॥
देह से साध्य अथवा देह से असाध्य जो संकल्प नगर का व्यवहार उसके उपभोग के प्रति संकल्पनगर सत्य है, यानी व्यवहारक्षम है। पर देह से साध्य अथवा देह से असाध्य अन्य किसी व्यवहार के लिए सत्य नहीं है॥४५॥

ब्रह्मा के संकल्प से उत्पन्न इस जगत् का हमारे संकल्प से जनित (सांकल्पिक) नगर से कोई अन्तर नहीं है क्योंकि संकल्पजन्यत्व दोनों में समान ही है फिर उनमें परस्पर विलक्षणता कैसे हो गई ? ऐसा प्रश्न उपस्थित होने पर अनादि नियतिरूप ईश्वर की इच्छास्वरूप मायाशक्ति से उनमें विलक्षणता हुई है - ऐसा श्रीदेवीजी कहती हैं।
प्रथम सृष्टि में यह जगत्भ्रान्ति जैसी दृढ़ता को प्राप्त हुई थी, तभी से लेकर यह ईश्वरेच्छारूप मायाशक्ति वैसे ही दृढ़ता को प्राप्त हुई है, भाव यह कि हमारे द्वारा संकल्पित नगर और ब्रह्मा द्वारा संकल्पित जगत् की विलक्षणता में अनादि ईश्वरेच्छारूप मायाशक्ति ही हेतु है ॥४६॥
लीला ने कहा : हे देवि आपने कहा है कि ब्राह्मण और ब्राह्मणी के जगत् में तुम और हम साथ ही जाते हैं, पर माता, मैं पूछती हूँ कि हम लोग साथ-साथ कैसे जायेंगे। इस शरीर को यहाँ पर रखकर शुद्ध सत्त्व का अनुसरण करनेवाले चित्त से मैं उस आकाशमय सृष्टि में जाऊँगी, पर आप अपनी इस देह से वहाँ कैसे जाओगी? ॥४७,४८॥
श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे, जैसे तुम्हारा संकल्पमय आकाशवृक्ष सांकल्पिक सत्ता से सत् होता हुआ भी वास्तविक सत्ता से शून्यात्मक ही है, न वह आवरण करनेवाली भीत आदि की नाईं मूर्तिमान् है, न वह आवरण से रोका जा सकता है और न आवरणभूत दीवार का भेदक है, क्योंकि शून्यस्वरूप जो ठहरा । शुद्ध सत्त्वगुण का कार्य हमारा शरीर आदि चिद्रूप का ही वैसा (शरीराकार) प्रतिभान है, इस कारण परब्रह्म से तनिक ही उसमें भेद है । जैसे जले हुए वस्त्र में वस्त्राकार वस्तुतः उसकी भस्म ही है वैसे ही अस्मद्देहाकार वस्तुतः ब्रह्म ही है, यह भाव है ॥४९,५०॥
मेरा यह शरीर इस प्रकार का है, अतएव तुम्हारी नाईं इसका परित्याग करके मैं नहीं जाती हूँ। जैसे वायु गन्ध को प्राप्त होती है वैसे ही इसी देह से मैं ब्राह्मण-ब्राह्मणी के उस प्रदेश को प्राप्त होऊँगी॥५१॥

यदि ऐसी बात है तो मेरे पति की संकल्पजनित सृष्टि से इसका (मेरी देहका) संयोग कैसे हुआ, इस पर देवीजी कहती हैं। __ जैसे जल जल में मिल जाता है, अग्नि अग्नि से मिल जाती है, वायु वायु से मिल जाती है, वैसे ही यह तुम्हारी देह मनोमय देहों से और अन्य वस्तुओं से मिल जाती है ॥५२॥

तब तो मेरा शरीर भी वस्तुतः मनोमात्र होने से आपके शरीर का सजातीय ही ठहरा,

इसलिए आपके शरीर से अभिन्न होकर या आपके शरीर से संयुक्त होकर वहाँ क्यों नहीं जा सकता है? इस पर कहती हैं। __ पृथिवी का विकार पार्थिव कहलाता है, पार्थिवत्व से जो जाना जाय वह पार्थिवत्वसंवित् है, यानी तुम्हारा शरीर वह अपार्थिव संवित् यानी उससे विरुद्ध चिन्मात्र स्वरूप मेरे शरीर से कदापि अभेद या संयोग को प्राप्त नहीं हो सकता। क्या काल्पनिक पर्वत और सत्य पर्वत का परस्पर आघात (टकराना) कहीं हो सकता है ? कहीं नहीं॥५३॥

मेरा शरीर भी तो मानस ही है, इसके मानस होने से यह पार्थिव कैसे? इस पर कहती हैं।
तुम्हारा यह चित्तमय शरीर आतिवाहिक ही है। जैसे स्वप्न में, दीर्घकालिक ध्यान में, भ्रम से संकल्प होने पर और गन्धर्वनगर में आतिवाहक चित्तमय पदार्थ आधिभौतिकरूप से प्रतीत होता है, वैसे ही तुम्हारे सरीखे लोग आतिवाहक चित्तमय देह को चिरकाल के अभ्यास से
आधिभौतिक समझ बैठे हैं ॥५४,५५॥

तो कब इसके पार्थिवभाव की (पृथिवी विकारता की) निवृत्ति होगी? इस प्रश्न पर देवीजी कहती हैं।
जब समाधि के अभ्यास से तुम्हारी वासना अल्प हो जायेगी, तब फिर आतिवाहिक भाव तुम्हारे शरीर में प्राप्त होगा ॥५६॥

अन्य लोगों के स्थूलदेह का नाश दिखलाई देता है, अतएव जीवन्मुक्त के शरीर का भी नाश ही संभावित है, उसके आतिवाहिक होने की संभावना नहीं है, इस आशय से लीला पूछती हैं।
समाधि के अभ्यास से जब 'हमारा शरीर आतिवाहिक (सूक्ष्म) है' यह प्रतीति दृढ़ हो जाती है, तब यह स्थूल देह उक्त सूक्ष्म दशा को (अतिवाहिकता को) प्राप्त होता है, अथवा विनष्ट हो जाता है॥५७॥

तत्त्वज्ञानी का शरीर ज्ञान से बाधित हो जाता है, अतः वह जले हुए वस्त्र के समान है ही नहीं। केवल पूर्वकाल की वासनामात्र से वस्त्राभास की नाईं प्रतीत होने पर भी वासना के और सूक्ष्म होने पर उससे भी अधिक सूक्ष्म हो जाता है, इसलिए वह आतिवाहिकता (सूक्ष्मता) को ही प्राप्त होता है, विनाश को प्राप्त नहीं होता, इस आशय से देवी ने उत्तर दिया।
जो वस्तु है उसीमें नाश और नाश के अभाव का क्रम होता है जो पदार्थ वास्तव में है ही नहीं, उसका नाश कैसा? ॥५८॥

बेटी, यथार्थज्ञान होने से रस्सी में सर्प की भ्रान्ति के निवृत्त होने पर सर्पका विनाश नहीं हुआ और हुआ यह कथन क्या प्रयोजन रखता है यानी जब सर्प था ही नहीं तब उसके विनाश
और अविनाश की कथा काक दन्त गणना के समान निष्फल है ॥५९॥
__जैसे सत्य के परिज्ञान से रज्जु में सर्प नहीं दिखलाई देता वैसे आतिवाहिक शरीर के ज्ञान से आधिभौतिक शरीर नहीं दिखाई देता। कल्पित दृश्य प्रपंच पहले था, ज्ञान से उसकी समूल निवृत्ति हो गई है, इस प्रकार की व्यवहार-कल्पना स्थूल दृष्टि से ही होती है, तत्त्वद्रष्टि से तो

190203 उसकी भी संभावना नहीं है, ऐसा कहती हैं।
190204 कल्पना यदि किसी के द्वारा समर्थित हो, तो उसकी भी ज्ञान से निवृत्ति हो जाती है, जो शिला है ही नहीं, उसका भी तो उपयोग किया ही गया है, काल्पनिक पदार्थों का भी अज्ञानदशा में उपभोग देखा ही जाता है, ज्ञान होने पर उनकी निवृत्ति हो जाती है, यह भाव है॥६०॥
190205
190206 गौड़पादाचार्य ने भी कहा है: विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते॥
190207
190208 (विकल्प- गुरु, शिष्य, शास्त्र आदि निवृत्त हो जाता है, यदि वह किसी के द्वारा कल्पित हो। जैसे यह प्रपंच रज्जू में सर्प के समान भ्रान्ति है वैसे ही शिष्य आदि भेद विकल्प भी भ्रम ही है, वह ज्ञान प्राप्ति से पहले उपदेश के लिए उपात्त है, उपदेशार्थ यह वाद यानी शिष्य, शासक, शास्त्र आदि होता है, उपदेश के कार्यभूत ज्ञान के उत्पन्न होने के उपरान्त तत्त्व के ज्ञात होने पर द्वैत नहीं रहता) ॥६१॥
190209
190210 तब आप लोग अपने शरीर को कैसे देखते हैं, यह प्रश्न होने पर देवीजी कहती है।
190211 परम ब्रह्म से परिपूर्ण ये देह आदि पांच कोश, जो कि एक एक के अन्दर प्रविष्ट महिमा में स्थित परम ब्रह्म ही हैं, ऐसा हम लोग बिना किसी विघ्नबाधा के देखते हैं। हे भद्रे, तुम ऐसा
190212 नहीं देखती हो, क्योंकि तुम्हें अभी दृढ़ तत्त्वज्ञान नहीं हुआ है॥६२॥
190213 __ यदि शंका हो कि चिति तो अदृश्य है, यह दृश्यसत्त्वरूपता को कैसे प्राप्त हुई, तो इस पर कहते हैं।
190214 हिरण्यगर्भ की सृष्टि में उसे दर्शन का विषय बना रही चिति का चित्त्व धर्म होता है। जब पंचीकरण के द्वारा कल्पना से स्थूलरूप की कल्पना हुई तब सभी से लेकर एक अनुगत तत्त्व दृश्यके अनुरोध से स्वयं भी दृश्यभूत अपने को भ्रान्ति से देखता है ॥६३॥
190215
190216 जो पहले यह कहा था कि कलन नामक प्रथम विकार के अधीन ही तो सम्पूर्ण कल्पना होती है, उस कलना में ही लीला अनुपपत्ति की शंका करती है।
190217 लीला ने कहा : देवी, देश और काल आदि के विभागसे रहित नित्यविद्यमान परतत्त्व में (ब्रह्म में) कलन (ईक्षण) नामक प्रथम विकार का अवसर ही कहाँ है ? भाव यह है कि पूर्वकाल में स्थित दूध उत्तरकाल में दही के आकार में परिणत होता है। दही होने पर दूध विद्यमान नहीं रहता देश-काल सम्बन्धशून्य नित्य विद्यमान ब्रह्म में कलन का अवसर ही नहीं है ॥६४॥
190218
190219 तुमने ऊपर जो दोष कहा है, वह विकार को सत्य मानने पर ही होता है, मिथ्या मानने पर नहीं होता, इस प्रकार लीला द्वारा उपस्थापित दोषका देवीजी परिहार करती हैं।
190220 जैसे सुवर्ण में कटकत्व (वलयत्व) है ही नहीं, जैसे जल में तरंगत्व है ही नहीं और जैसे स्वप्न के नगर और मनोरथ से कल्पित नगर आदि में सत्यता है ही नहीं, वैसे ही सत्-चित् आनन्द ब्रह्म में कल्पनासे अतिरिक्त स्वरूप एवम् निर्दोष उसके स्वभाव से पृथक् कोई भी वस्तु नहीं है। जैसे आकाश में धूलि नहीं है वैसे ही परब्रह्ममें कलन नामक प्रथम विकार नहीं हैं। विषयशून्य, शान्त अविनाशी अद्वितीय ब्रह्म सर्वत्र व्याप्त है॥६५-६७॥
190221
190222
190223
190224 जो कुछ भी यह दृश्य प्रपंच प्रतीत हो रहा है, वह सब ब्रह्म का विशुद्ध विकास है। पर जैसे श्रेष्ठ चन्द्रकान्त मणि भ्रमवश काचकी नाईं प्रतीत होती है वैसे ही ब्रह्म के विशुद्ध विकास की दृश्यरूप से प्रतीति हो रही है॥६८॥
190225
190226 अब लीला उक्त भ्रम का कारण पूछती है।
190227 लीला ने कहा : हे देवि, कृपाकर आप बतलाइए कि हम लोगों को इतने सुदीर्घ काल तक किसने द्वैत और अद्वैत के विविध विकल्पों द्वारा भ्रम में डाल रक्खा है ? ॥६९॥
190228
190229 विचार से बाध्य होने के कारण विचार विरोधी अविचार शब्द से वाच्य मोह ने ही उक्त भ्रम में लोगों को डाल रक्खा है, यों देवी उसका समाधान करती है।
190230 श्रीदेवीजी ने कहा : चंचले, तुम अविचार से व्याकुल होकर चिरकाल से भ्रान्त हो। अविचार स्वभाव से उत्पन्न है, विचार से उसका विनाश होता है । विचार से अविचार पलकभर में ही निवृत्त हो जाता है । यह (अविचाररूप) अविद्या विचार से बाधित होकर ब्रह्मसत्ता हो जाती है, इसलिए अविद्या का अस्तित्व नहीं है। इसलिए न तो अविचार है, न अविद्या है, न बन्धन है और बन्धन न होने से न मोक्ष ही है, इसलिए यह जगत् केवल अबाधित शुद्ध बोध ही है ॥७०-७२॥
190231 कितने काल तक तुमने इसका विचार नहीं किया, इसीलिए तुम्हें बोध नहीं हुआ, अतएव तुम ब्रह्म में भ्रमशालिनी हो, इसीलिए व्याकुल हो ॥७३॥
190232 ज्ञान से द्वैतवासना का बाध होने पर तत्त्ववासना का शेष रहना ही वासना की अल्पता है, वही मुक्ति का बीज है, वह अब तुम्हारे चित्त में पड़ गया है, अतएव विवेकशालिनी तुम आज से प्रबुद्ध हो और विमुक्त हो ॥७४॥
190233
190234 यदि कोई कहे कि फिर द्वैतवासना का अंकुर हो जायेगा, तो उस पर कहती है।
190235 संसार नामक यह दृश्य पहले ही जब उत्पन नहीं हुआ तब लोगों को उसकी वासना कैसे होगी? और वासना भी क्या है ? भाव यह कि न वासना है और न जगत् ही है, फिर वासना से द्वैत का प्ररोह कैसे ? ॥७५॥
190236 अध्ययनरूप परम निर्विकल्प समाधि के मन में आरूढ़ होने पर द्रष्टा, दृश्य और दृष्टि का अत्यन्त अभाव होने पर, हृदय में इस वासनाक्षयरूप बीज के कुछ अंकुरित होने पर राग, द्वेष आदि दृष्टियाँ क्रमशः उदय को प्राप्त नहीं होंगी और संसार की उत्पत्ति भी निर्मूल हो जायेगी एवं निर्विकल्प समाधि परम स्थिरता को प्राप्त होगी। इस प्रकार निर्विकल्प समाधि के स्थिर होने से कुछ समय के बाद मायाकाश और उसके कार्यों के अधिष्ठानस्वरूप निर्मल आत्मा के अवलम्बनसे (साक्षात्कार से) तुम भ्रान्तिज्ञान रूप कालिमा से रहित अतएव कलंकशून्य होकर सम्पूर्ण प्राणियों की भ्रान्तियों का, उनकी कार्यभूत वासनाओं का और उनकी कारण अविद्या का अवसान भूत (बाध की अवधिरूप) मोक्षरूप हो जाओगी ॥७६-७९॥
190237
190238 इक्कीसवाँ सर्ग समाप्त
190239
190240 ___२९५ बाईसवाँसर्ग
190241 तुरीय अवस्था, जीवन्मुक्त की स्थिति, वासनाओं के क्षयका उपाय और उसके अभ्यास का प्रतिपादन। परिपक्व ज्ञान होने से पूर्व कही गई स्थूल देहता की निवृत्ति और आतिवाहिकता की प्राप्ति को दृष्टान्तों द्वारा बतलाने के लिए देवीजी प्रस्तुत होती है।
190242 श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे, यद्यपि स्वप्नावस्था में स्वप्न के शरीर का अनुभव होता है, तथापि यह स्वप्न है, इस परिज्ञान से जैसे स्वप्नदेह वास्तविक नहीं रहती, मिथ्या ठहरती है, वैसे ही यद्यपि इस स्थूलदेह का पहले अनुभव होता है, तथापि वासनाओं का क्षय होने से यह स्थूल शरीर बाधित हो जाता है।।१॥
190243 जैसे स्वप्न के ज्ञानसे स्वप्न देह लापता हो जाती है, वैसे ही वासनाओं के क्षीण होने से जाग्रत देह (स्थूलदेह) भी शान्त हो जाती है, नष्ट हो जाती है ॥२॥
190244 जैसे स्वप्न में प्रतीयमान स्वप्नदेह का और मनोरथ द्वारा कल्पित कल्पनामय देह का विनाश होने पर इस देह का (जाग्रत देह का) भान होता है, वैसे ही जाग्रद्भावना का (स्थूलदेह में अहंभावना का) समूल उच्छेद हो जाने पर आतिवाहिक देह का उदय होता है। जैसे स्वप्नावस्था के वासनारूपी बीज () से निर्मुक्त होने पर सुषुप्ति का उदय होता है यानी जब तक स्वप्न में वासना रहेगी, तब तक सुषुप्ति का आविर्भाव नहीं हो सकता, वैसे ही जाग्रदवस्था के वासनारूपी बीजों से शून्य होने पर जीवन्मुक्ति का उदय होता है ॥३,४॥
190245 ___यदि कोई शंका करे कि जीवन्मुक्तों में भी वासना है ही, क्योंकि यदि उनमें वासना न होती, तो उनका भोजन आदि व्यवहार ही नहीं बनता, इस पर कहते हैं। __जीवन्मुक्त पुरुषों की जो वासना है, वह वासना नहीं है, किन्तु सम्पूर्ण शुद्धवासनाओं के बाध के

अवधिभूत अधिष्ठानसत्त्व का ही शुद्धवासना यह नाम है। जैसे कि 'जला हुआ कपड़ा' यह भस्म का ही नाम है, वह सम्पूर्ण वासनाओं में अनुगत (अनुस्यूत) सामान्य सत्ता ही शुद्ध वासनारूप से कही जाती है, यह भाव है॥५॥

190246

190247 मूर्छा और सुषुप्ति में अवान्तर भेद दर्शाते हैं।

190248 जिस निद्रा में वासनाओं का उद्भव न हो या तिरोभाव हो जाय, उसका नाम सुषुप्ति है, जिस जागरण में वासनाओं का आविर्भाव न हो या तिरोभाव हो जाय, उसको घन मोह (मूर्छा) कहते हैं। भाव यह कि अनुद्भुतवासना निद्रा सुषुप्ति है और आविर्भूतवासना जागरण मोह यानी मूर्छा है ॥६॥

190249 जिसमें वासनाओं का सर्वथा क्षय हो जाता है, ऐसी निद्रा 'तुर्य' शब्द से कही जाती है, यहाँ पर 'निद्रा' पद की विवक्षा नहीं है, क्योंकि जागरणावस्था में भी परम पद

190250 श्लोकस्थ 'निर्मुक्तवासनाबीजे' का अर्थ जिसमें वासनारूपी बीज स्पष्ट नहीं है यानी तिरोहित है, ऐसा करना चाहिए न कि जिसमें वासनारूपी बीज उच्छिन्न हो गया है, ऐसा अर्थ करना चाहिए, क्योंकि ऐसा अर्थ करने से सुषुप्ति के अनन्तर पुनः स्वप्न की प्राप्ति नहीं होगी। ऐसे ही निर्वासनाबीज का अर्थ भी जिसमें सम्पूर्ण वासनारूपी बीज बाधित है, ऐसा करना चाहिए ।

190251

190252

190253 का ज्ञान होने पर और ज्ञान से समूल वासनाओं का विनाश होने पर तुर्यावस्था होती हैं। जीवित पुरुषों की वह जीवावस्था जिसमें कि वासनाओं का सर्वथा अभाव रहता है जीवन्मुक्ति कहलाती है, उसे अमुक्त (बद्ध) पुरुष नहीं जान पाते हैं। जैसे सूर्य के ताप से बर्फ जलरूप में परिणत हो जाती है, वैसे ही शुद्ध वासनाओं के अवधि अधिष्ठानभूत सत्त्व में संलग्न यानी समाधि के अभ्यास से चिरकाल तक उसमें स्थित तथा क्षीणवासना वाला मन आतिवाहिकता को (सूक्ष्मता को) प्राप्त होता है। आतिवाहिकता को प्राप्त, व्युत्थानकाल में और व्यवहारकाल में भी आत्मज्ञान सम्पन्न मन अन्यान्यसृष्टियों के और अन्यान्य जन्मों के चित्तों से और देव आदि के योग्यशरीरों से एकरूप में मिल जाता है, जो मन आतिवाहकता को प्राप्त नहीं है और सदा ज्ञानसम्पन्न नहीं है, वह उनसे नहीं मिलता। खूब अभ्यास करने से जब तुम्हारा यह अहंभाव (अहंकार) शान्त हो जायेगा, तब तुम्हारी स्वाभाविक चिद्रूपता, जो कि दृश्यप्रपंच की चरम अवधिभूत है, उदित हो जायेगी। जब तुम्हारा आतिवाहिकताज्ञान सर्वदा के लिए स्थायी हो जायेगा, तब तुम संकल्प से अदूषित अतएव पवित्र लोकों को देखोगी। भद्रे, इसलिए तुम वासनाओं का जैसे क्षय हो वैसा प्रयत्न करो। जब तुम्हारा वासनाक्षय चरम सीमा को प्राप्त हो जायेगा, तब तुम जीवन्मुक्त हो जाओगी ॥७-१३॥

190254

190255 पूर्वोक्त पर्वत का जो छोटा-सा गाँव है, उसको देखने की इच्छा से प्रतिबद्ध चित्त में बोध की पूर्ति या वासनाओं के क्षयार्थअभ्यास नहीं हो सकता है, इस आशय से कहती हैं।

190256 जब तक तुम्हारा यह अतिशीतल (शान्तिप्रद) बोधरूपी चन्द्रमा पूर्ण नहीं होता, तब तक तुम इस देह को रखकर अन्यान्य लोकों को देखो ॥१४॥

190257

190258 मेरी देह का अवस्थापन किसलिए किया जाय, आपकी देह के संसर्ग से यह भी क्यों नहीं जा सकती? इस शंका पर देवीजी कहती हैं। ___ व्यवहारों में अथवा गमन आदि कर्मों में मांसनिर्मित देह मांसनिर्मित देह से ही संयोग को प्राप्त हो सकती है, मांस देह चित्तशरीरसे कदापि सम्बन्ध को प्राप्त नहीं हो सकती ॥१५॥

190259

190260 क्या वरदान की नाईं या शाप की नाईं आपके वचन से ही मेरा माँसमय शरीर आपके शरीर से सम्बन्ध को प्राप्त होगा? इस शंका पर श्रीदेवीजी 'नहीं', ऐसा समाधान करती है।

190261 अत्यन्त अनभिज्ञ बालकों से लेकर सिद्ध पुरुषों तक प्रसिद्ध सबके अनुभव से सिद्ध यथास्थित अर्थ का ही मैंने अनुवाद किया है, वर और शाप की नाईं किसी अपूर्व अर्थ का जबरदस्ती प्रतिवादन नहीं किया है|१६॥

190262

190263 यदि वस्तु का स्वभाव, जो कि लोकसिद्ध है, विपरीत नहीं हो सकता, तो वासनाओं के क्षीण होने पर भी इस स्थूलदेह की आतिवाहिकता की सम्भावना नहीं की जा सकती, ऐसी शंका कर श्रीदेवीजी कहती हैं।

190264 ज्ञान के प्रचुर अभ्यास से सांसारिक वासनाओं का विनाश होने पर यही स्थूल देह चित्तशरीर यानी आतिवाहिक शरीर हो जाती है, इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है ॥१७॥

190265

190266 जीवों का परलोकगमन भी आतिवाहिक देह से होता है, यह प्रसिद्ध है, मृत स्थूलदेह की

190267

190268 जो यहीं पर स्थिति देखी जाती है, ऐसी अवस्था में यह कैसे सम्भव हो सकता है कि एक ही काल में एक ही जीव का आतिवाहिक भाव जीवन हो और स्थूलभाव से मरण हो? ऐसी शंका कर श्रीदेवीजी इसका समाधान करती हैं।

190269 मरणकाल में इसी देह में उदित होनेवाली उक्त आतिवाहिकता को न तो कोई मरनेवाला देखता है और न जीवित ही देखता है, क्योंकि 'तद् यथा पेशस्कारी पेश सो मात्रामादाया' (जैसे सुवर्णकार सुवर्ण का टुकड़ा काटकर पहले की रचना से नवीन अच्छी से अच्छी दूसरी शक्ल बनाता है, वैसे ही परलोक जाने का इच्छुक यह आत्मा भी इस वर्तमान शरीर को नष्ट कर, अचेतनता को प्राप्तकर पितृलोकगमनोपयोगी, गन्धर्वलोकगमनोपयोगी या देवसम्बन्धी या प्रजापतिलोक प्रापक अथवा ब्रह्म प्रापक या अन्य भूतों के सम्बन्धी दूसरे नूतन शरीर को बनाता है) ऐसी श्रुति है। उक्त श्रुति के अनुसार पारलौकिक देहनिर्माण के लिए मर रहे पुरुष का अपने अज्ञान से कल्पित देहारम्भक भूतों के अंशों से संवलित होकर ही परलोक में गमन होता है, अतः उन मात्राओं का भी, जो कि उसको नहीं दिखाई देती, आतिवाहिक भावों से विरोध नहीं है। अज्ञान से कल्पित पंचभूतमात्र का अंश जो अज्ञान शरीर है, उसको और लोग मरता हुआ देखते हैं। यह अवास्तविक देह न तो मरती है और न जीती है। स्वप्न और संकल्प के भ्रम में मरण और जीवन क्या हैं? यानी उनमें कुछ भी वास्तविकता नहीं है, वे भ्रममात्र हैं। इसलिए इस विषय में विरोध है, ऐसी शंका नहीं करनी चाहिए ॥१८,१९॥

190270 जैसे मनोरथ से कल्पित पुरुष में जीवन और मरण असत्य ही है। भाव यह कि संकल्पकल्पित पुरुष ही जब वास्तविक नहीं है, तब उसके मरण और जीवन की वास्तविकता की क्या कथा है ? वैसे ही बेटी उस शरीर में भी मरण और जीवन अवास्तविक ही प्रतीत होते हैं |२०॥

190271 लीला ने कहा: देवी, आपने मुझे उस निर्मल ज्ञान का उपदेश दिया है, जिसके श्रवणमात्र से ही दृश्य रूपी महामारी शान्त हो जाती है। माँ, इस विषय में मेरे ऊपर अनुग्रह कीजिये, कृपया यह बतलाइए कि वह अभ्यास कौन है (उसका क्या स्वरूप है) और कैसा है (उसका क्या लक्षण है) तथा किस प्रकार पुष्ट होता है और उसके पुष्ट होने पर क्या होता है ?॥२१,२२॥

190272 श्रीदेवीजी ने कहा : वत्से, जो भी प्राणी जब जब भी, किसी कार्य को करता है, अभ्यास के बिना कभी सिद्ध नहीं होता। भाव यह कि अभ्यासकी प्रत्येक कर्म में आवश्यकता है ॥२३॥

190273

190274 सर्वप्रथम देवीजी अभ्यास का स्वरूप बतलाती हैं।

190275 असंदिग्धरूप से अपनी बुद्धि में जमाने के लिए उसका चिन्तन करना, अन्य ज्ञाता पुरुष की बुद्धि से संवाद करने के लिए उसकी चर्चा करना, परस्पर अज्ञात अंश के ज्ञान के लिए आपस में उसका उपदेश देना, सदा उसीमें मनोयोग देना, इसे विद्वान् लोग ज्ञान का अभ्यास कहते हैं (卐) ॥२४॥

190276

190277 दृढ़ वैराग्य आदि उसके लक्षण हैं, यह बात विरक्त पुरुषों की स्तुति द्वारा कहते हैं। 卐उसका चिन्तन करने, उसकी चर्चा करने और आपस में उसी का बोधन करने से असंभावना की निवृत्ति होती है और सदा उसी में परायण रहने से विपरीत भावना की निवृत्ति होती है, ये अभ्यास के फल हैं।

190278

190279

190280 जो विरक्त महात्मा पुरुष मुक्ति के लिए अपने अन्तःकरण में यत्नपूर्वक विषय वासनाओं के क्षय की भावना करते हैं (अपने अन्तःकरण में विषयवासनाओं का जैसे विनाशहो, वैसा यत्न करते हैं), वे पृथिवी में सर्वश्रेष्ठ हैं और उन्हींका जन्म सफल है। उदारतारूपी (सम्पूर्ण सामग्रीपरित्यागरूपी) सुन्दरता से एवं वैराग्य रस से सम्पन्न अतएव सदा आनन्द की वृष्टि करनेवालीबुद्धिजिन पुरुषों में उत्पन्न हुई है,वेसर्वश्रेष्ठ अभ्यासी (अभ्यासवाले) हैं ॥२५,२६॥

190281
190282 श्रवण आदि में निरत होना भी ज्ञानाभ्यास का लक्षण है, ऐसा कहती हैं।
190283 जो लोग युक्ति से यानी प्रमाणतत्त्व के निर्धारण के अनुकूल तथा प्रमेयतत्त्व के निर्धारण के अनुकूल युक्ति से और अध्यात्म तत्त्वका प्रतिपादन करनेवाले शास्त्रों से ज्ञाता और ज्ञेय वस्तु के अत्यन्त अभाव की प्राप्ति में (बाध में) यत्न करते हैं, वे ब्रह्माभ्यासी है ॥२७॥
190284
190285 कालों में दृश्य के बाध ज्ञान की आवृत्ति भी ब्रह्माभ्यास है, ऐसा कहती है।
190286 यह जगत् है, यह मैं हूँ' इत्याकरक दृश्य सृष्टि आदि में उत्पन्न ही नहीं हुई, अतः वह सदा है ही नहीं, यह ज्ञानाभ्यास कहा गया है ॥२८॥
190287 दृश्य प्रपंच के असंभव के ज्ञान से राग, द्वेष आदि का विनाश होने पर मनन से उत्पन्न विद्या की वासना के परिपाक से उत्पन्न हुई जो आत्मरति (आत्मप्रेम) है, वह ब्रह्माभ्यास है॥२९॥
190288
190289 यह सम्पूर्ण दृश्य मिथ्या है, इस प्रकार के दृढ़ज्ञान से राग आदि का विनाश होने पर ही वह (आत्मरति) ज्ञानोपयोगिनी होती है, अतः उक्त राग आदि का उच्छेद होने पर ही वह ब्रह्माभ्यास है, अन्यथा नहीं, ऐसा कहते हैं।
190290 दृश्य के असंभव का ज्ञान हुए बिना उत्पन्न जो राग, द्वेष आदि का अपक्षय है, वह तप कहलाता है, अतएव वह ज्ञान नहीं है, वह तप वृथा द्वेषआदि के रोकने से उत्पन्न दुःख को ही बढ़ाता है॥३०॥
190291 __अभ्यास के हेतुओं का प्रतिपादन कर अब श्रीदेवीजी अभ्यास का फल दिखलाती हुई दो श्लोकों से सर्ग का उपसंहार करती हैं।
190292 चरमसाक्षात्काररूप ज्ञान और उसका ज्ञेय ब्रह्म भी दृश्य असंभवबोध (दृश्य का असंभव जिससे या जिसमें होता है, ऐसा बोध) कहा जाता है, उसके अभ्यास से मुक्ति होती है, इस प्रकार के अभ्यास का फल महान् अभ्युदय है।३१॥
190293 वत्से, जैसे शरद् ऋतु में हिम के समान शीतल ओस के सेंक से कुहरा बिलकुल विनष्ट हो जाता है, वैसे ही चित्त में पूर्वोक्त रीति से अभ्यस्त, सम्पूर्ण तापों (त्रिविध तापों) की शान्ति के हेतु होने से बरफ के समान शीतल विवेकबोध रूपी जल के निरन्तर सिंचन से संसाररूपी कृष्ण पक्ष की (अन्धेरी) रात्रि में उत्पन्न हुई मोहरूपीगाढ़ नींद निवृत्त हो जाती है॥३२॥
190294 महर्षि वाल्मीकिजी के इतनी कथा कह चुकने पर दिन बीत गया, सूर्य भगवान् अस्ताचल शिखर की ओर अग्रसर हो गये और भरद्वाज आदि मुनियों की सभा वाल्मीकिजी को प्रणाम कर सायंकाल के सन्ध्या-वन्दन आदि कृत्यके लिए स्नानार्थ चली गई एवं रात्रि बीतने पर सूर्य के उगते-उगते मुनि-मण्डली सभास्थान में आ गई॥३३॥
190295
190296 बाईसवाँ सर्ग समाप्त
190297
190298
190299 तेईसवाँसर्ग पर्वत-ग्राम को देखने की इच्छा से समाधि द्वारा स्थूल देह का परित्याग कर
190300 देवीजी और लीला का विशाल आकाश में गमन-वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, वे दोनों उत्तम देवियाँ यानी सरस्वती और लीला उस रात्रि में परस्पर प्रश्नोत्तर कर जब कि सब सेवक सो गये थे, महल के दरवाजों और खिड़कियों में मजबूत और भाँति-भाँति के अर्गल लग गये थे, ड्योढ़ियों पर पहरेदार सावधान होकर पहरा दे रहे थे, फूलों की राशियों से निर्गत एवं घनीभूत सुगन्धि से अन्तःपुर भर गया था, अम्लान मालारूपी वस्त्रों से आच्छन्न राजा के शव के समीपस्थ आसन पर बैठ गई। उनके कलंकशून्य पूर्ण चन्द्रमा के तुल्य मुखमण्डल से सारा अन्तःपुर जगमगा उठा । वे दोनों (4) समाधिस्थ हो इस प्रकार निश्चलता से बैठ गई कि प्रतीत होता था मानों वे रत्न के खम्भे में खुदी हई दो मूर्तियाँ हैं एवं दिवार में लटकाये गये दो चित्र हैं। सम्पूर्ण इन्द्रियों को उनके विषयों से संकोच को (निवृत्तिको) प्राप्त हुई उन दोनों की सम्पूर्ण दुश्चिन्ताएँ गायब हो गई, अतएव वे सायंकाल के समयकी दो कमलिनियों की नाईं थी, जिनके चारों ओर परिमल व्याप्त रहता है। शरद ऋतु में वायु शून्य पर्वत में गिरी हुई दो मेघ पंक्तियाँ जैसे शुद्ध (सफेद), शान्त (शीतल) और कम्पन शून्य होती हैं, वैसे ही वे भी अत्यन्त शुद्ध, शान्त और स्पन्दन शून्य हुई। चूंकि उन्हें निर्विकल्प समाधि लग गई थी, अतएव उनको देह आदि अनात्मवस्तुओं का प्रतिसन्धान नहीं रह गया था। जैसे सुन्दर दो कल्पलताएँ वसन्तआदि ऋतु के प्राप्त होने पर पहले के रस का त्याग करती हैं, कारण कि पुराने पत्तों का सूखना आदि सभी को दिखलाई देता है, वैसे ही उन्होंने भी बाह्य ज्ञान का त्याग कर दिया था ॥१-७॥
190301
190302 दृश्य के आत्यन्तिक उपशम से (विनाश से) निर्विकल्प समाधि होने पर तत्त्वसाक्षात्कार से समूल त्रैकालिक दृश्यबाध ही परिनिष्ठित हेतु है, ऐसा कहते हैं।
190303 पहले जब उन दोनों को 'मैं जगत् इस प्रकार भ्रान्तिरूप दृश्य की अत्यन्ताभावरूप अनुत्पत्ति का ज्ञान हुआ, तब उन दोनों का दृश्यरूपी यह पिशाच अत्यन्त विनष्ट हो गया। जैसे समाधि में त्रैकालिक दृश्य का बाध होता है, वैसा सभी काल में त्रैकालिक दृश्य का बाध हम लोगों के अनुभव से सिद्ध है, ऐसा श्रीवसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी को सम्बोधन कर कहते हैं।
190304 अनघ, असत् (मिथ्या) होने के कारण ही हम लोंगों की दृष्टि से यह जगत् प्रतीत होने पर मृगतृष्णा में जल की नाईं और प्रतीत न होने पर खरगोश के सींग की नाईं है, क्योंकि जो पदार्थ पहले नहीं था वह वर्तमान काल में भी नहीं है, यह स्पष्ट है ॥८-१०॥
190305
190306 M देवी सरस्वती का ज्ञानदेह है, उसीसे वे विचरण कर सकती थीं, फिर उन्हें समाधिस्थ क्यों होना पड़ा, ऐसी शंका नहीं करनी चाहिए, क्योंकि लीला को समाधि सिखलाने के लिए वह समाधिस्थ हुई थी। उक्त योग गुरु के सिखाये बिना प्राप्त नहीं हो सकता, अतः लीला के समाधिस्थ होने में सहयोग हो, इसलिए देवीजी ने समाधि ली।
190307
190308
190309 दृश्य का अस्त होने पर वे कैसे नहीं, इस शंका पर श्रीवसिष्ठजी कहते हैं।
190310 सूर्य, चन्द्रमा, तारे आदि सम्पूर्ण पदार्थों से अत्यन्त शून्य केवलमात्र आकाश सृष्टि के आरम्भ में यानी वायु की उत्पत्ति से पूर्व और प्रलयकालके आने पर (वायुपर्यन्त पदार्थों का प्रलय होने पर) जैसे केवलस्वभाव से स्थिर रहता है, वैसे ही वे दोनों अंगनाएँ दर्शन से विमुक्त
190311 शान्त और केवल स्वभाव हुई ॥११॥
190312
190313 आगे सर्ग में कहे जानेवाले आकाशगमन में देवी सरस्वती और लीला के देहवैलक्षण्य को कहते हैं। __ ज्ञानदेवी सरस्वती ने पूर्वतन ज्ञानदेह से ही आकाश में विचरण किया और राजमहिषी लीला ने मानव देह के अभिमान का परित्याग कर ध्यान और ज्ञान के अनुरूप दिव्यदेह का
190314 अवलम्बन कर आकाशमें विचरण किया ॥१२॥
190315 __ वह दूर आकाश में गमन की कल्पना अपने घर के मण्डप के वित्तेभर आकाश में ही हुई न कि बाहर, ऐसा कहते हैं।
190316 सचमुच वे दोनों बहुत दूर गई सो बात नहीं है, किन्तु उन्होंने उबुद्ध हुए पूर्वसंकल्प संस्कार-ज्ञान से बिलस्तभर गृहाकाश में ही चढ़कर सर्वगामी ज्ञान में आरोहण और आकाशगमन के अनुरूप चिदाकाशमूर्ति का अवलम्बन किया ()|१३॥
190317 उसके अनन्तर सुन्दर नयनवाली और वनितोचित विलासों से मनोहर वे दोनों ललनाएँ विषयज्ञान के स्वभाव से (विषयानुसार व्यवहार कल्पना के कारण) यहाँ से अत्यन्त दूर आकाश में गई ॥१४॥
190318 तदुपरान्त उसी घर में स्थित होकर 'हम लोग आकाश में संचरण करें' इत्याकारक चित्प्रधान मानस कल्पनावृत्ति से दूर से अतिदूर तथा करोड़ों योजन विस्तीर्ण आकाश में उन्होंने संचरण किया। भाव यह कि लीला और सरस्वती पहले ही अपने मन में 'हम लोग आकाशमार्ग से जायेंगे' यों संकल्प करके समाधिस्थ हुई थी। इसी कारण उन्हें समाधि अवस्था में तदनुरूप चित्तदेह के प्राप्त होने पर आकाश में उड़ने का अनुभव होने लगा ॥१५॥
190319
190320 चिदाकाश देह की प्राप्ति होने पर भी चित्त में स्थित पूर्व संकल्पित दृश्य के अनुसन्धान की अनुपपत्ति होती है। उक्त समाधिकाल में वे दोनों संकल्प-संस्कारोंसे पूर्ण चित्त के साथ एकी भाव को प्राप्त हो गई थी, इस कारण से वे पूर्वसंकल्पित दृश्य का दर्शन कर तृप्त

हो गई, इसी को दूसरे प्रकार से कहते हैं।

190321 समाधि अवस्था में आकाश देहयुक्त भीवे दोनों ललनाएँ पूर्वसंकल्पित दृश्य के अनुसन्धान से युक्त चित्तस्वरूपता को प्राप्त अपने स्वभाव से परस्पर अपने आकार के दर्शन स्नेहपूर्ण सखियाँ हुई॥१६॥

190322

190323 तेईसवाँ सर्ग समाप्त के इस विषय में दो मत हैं एक मत यह है कि योगी लोग समाधि द्वारा स्थूल देह से बाहर निकल कर सूक्ष्म देह से बाहर पर्यटन करते हैं। दूसरा मत यह कि योगी लोग देह से बाहर नहीं निकलते, मात्र स्थूल देह के अभिमान का परित्याग कर और हृदय से लेकर कंठ तक बिलस्तभर नाड़ी में स्थित होकर या आरोहण कर सर्वव्यापी ज्ञान प्राप्त करते हैं एवं उसी ज्ञान से वेलोगस्वर्ग, मृत्यु, पाताल आदिलोकों का दर्शन करते हैं।

190324 चौबीसवाँसर्ग जा रही ज्ञप्ति देवी और लीला का असीम विश्व के वैचित्र्य के

190325 विलासों से परिपूर्ण आकाशरूप मार्ग का वर्णन॥

190326 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्र, एक-दूसरे का हाथ पकड़कर जा रही धीरे धीरे ऊपर चढ़कर अत्यन्त दूर ऊर्ध्वस्थान में गई हुई उन दोनों सखियों ने आकाशको देखा। आकाश तरंगित प्रलयकाल के एकमात्र समुद्र के समान गंभीर, निर्मल और स्निग्ध (बाधाशून्य), मन्द, सुगन्ध और शीतल वायु के संसर्ग से सुखभोग का दाता, शून्यतारूपी जलमें अवगाहन करने से अत्यन्त आनन्ददायक अथवा जगत् शून्यतारूप ब्रह्मजलमें पहले पहल निर्गमन करने से प्राणीरूपी भ्रमरोंको आह्लादित करनेवाला कमलरूप, शान्त, अत्यन्त स्वच्छ, गम्भीर और सज्जन के मन से भी बढ़कर प्रसन्न था॥१-३॥

190327 चन्द्रमा के मध्य के सदृश उज्ज्व ल उन दोनों ने दिशाओंमें सुमेरु आदि पर्वतोंके शिखरों में स्थित शुभ्र मेघों के विशाल कलेवर के भीतर विद्यमान महलों में विश्राम किया। कहीं पर (चन्द्रमण्डल के समीप में) चन्द्रमण्डल से निकलकर उन दोनों ने सिद्ध और गन्धर्वो के गले में पड़ी हुई मदारमालाओं की अति सुगन्धि से मनोहर, मंद और सुगन्धित वायु में विचरण किया, कहीं पर प्रचुर ताप का विनाश करनेवाले बिजलीरूपी लाल कमलों से व्याप्त तथा जल से पूर्ण होने के कारण मन्दगामी मेघमण्डल में स्नान किया जैसे कि लोग प्रचुर ताप का अन्त करनेवाले बिजली के तुल्य उज्ज्वल कमलों से पूर्ण तालाब में स्नान करते हैं ॥४-६॥

190328 जैसे दो भँवरियाँ करोड़ों मृणालांकुरोंसे व्याप्त कमल के तालाबों में भ्रमण करती हैं, वैसे ही उन्होंने भी विविध भूतलों के हिमालय आदि पर्वतरूपी मृणालों के (कमल के पौधे का मूल) करोड़ों अंकुरों से युक्त दिशाओं में भ्रमण किया ॥७॥

190329 कहीं पर आकाशगंगा के शीकरों को धारण करनेवाले और वायु से विकसित मेघमण्डलरूपी मण्डप में धारागृह की फुहारों की बुद्धि से उन्होंने भ्रमण किया। तदुपरान्त अपनी शक्ति के अनुसार धीरे-धीरे चलनेवाली एवं मध्य-मध्य में विश्राम ले रहीं उन दोनों ललनाओं ने शून्य देश में अनेक ब्रह्माण्डों की रचनाओं से व्याप्त आकाशमंडल को देखा । यद्यपि सरस्वती देवीने उक्त आकाशमण्डल को पहले देखा था, तथापि दोनों ने परस्पर मिलकर पहले उसे नहीं देखा था। जितने प्राणियों के हेतुभूत गर्भच्छिद्र हैं, वे सब उसीके अंश हैं, कोटि-कोटि जगतों से लगातार भरा जाता हुआ भी वह चारों ओर शून्य रहता है। उन्होंने उसे ऊपर ऊपर आदि सुन्दर विमानोंसे युक्त, विचित्र आभरणों के सदृश और अलग-अलग बने हुए अनेक विशाल भुवनों से आवृत्त देखा। मेरु आदि सात कुलपर्वतों के, जिन्होंने चारों ओर से आकाश को भर रक्खा था, पद्मरागणिके तटों के प्रकाशों, उसका मध्यभाग उन्हें प्रलयकाल की अग्नि के सदृश प्रतीत हुआ। उक्त पर्वतों की मुक्तामय चोटियों के प्रभापुंज से वह हिमालयकी चोटी के समान भली प्रतीत होती थी और स्वर्णमय मेरु पर्वत मैदानों की कान्तियों से वह स्वर्णमय मैदान के सदृश चमकता था। पूर्वो की बड़ी-बड़ी मरकतमणियों की (हरित्-मणियों की)

190330

190331

190332 आभाओं से घास के हरे मैदानों की हरियाली के सदृश हरियालीसे युक्त था, कहीं-कहीं पर नयनवान् लोगों की दृष्टि का और नील,पीत आदि रूपों का विनाश करनेके लिए कटिबद्ध गाढ़ अन्धकार से अन्धकारित था। पारिजात के वनों के ऊपर उड़ रहे विमानों का स्थानभूत वह कहीं पर समीप में स्थित लोगों की दृष्टि से पारिजात वन की मंजरी-सा ज्ञात होता था और दूरस्थित लोगों की दृष्टि से वैडूर्यमणि से बने हुए भूतल के तुल्य मालूम पड़ता था। कहीं पर उसमें मनके समान वेगवाले महासिद्धों ने वायुके संचार के वेग को जीत लिया था यानी मन से भी अधिक शीघ्र चलनेवाले सिद्धों ने अपने वेग से वायु के वेग को नीचा दिखा दिया था और कहीं पर विमानरूपी घरों में बैठी हुई अप्सराओं के गायन और वादन की 'धुम्, धुम् ' ऐसी ध्वनिसे पूर्ण था। कहीं पर तीनों लोकोंके श्रेष्ठ-श्रेष्ठ प्राणियों के गमनागमन से ठसाठस भरा था और कहीं पर देवता और दैत्यों के वृन्द से, जिन्होंने कि आपस में एक दूसरे के गमनागमन को नहीं देखा था, उसमें परस्पर टक्कर लगने से बड़ी घबराहट पैदा हो रही थी। कहीं उसके कोने में कूष्माण्ड, राक्षस पिशाचों की मण्डली बैठी थी और कहीं पर आवह, प्रवह आदि वायु के भेदों के महान् वेग से वैमानिकों के (विमान से चलने वाले देवताओंका) दल बढ़ रहे थेयानी बड़ी तेजी से भ्रमण कर रहे थे। उसमें कहीं पर विमानोंके शीघ्र चलने की ध्वनि (सरसराहट

190333 और धड़धड़ाहट) का दबने से बादलों के शब्द सुनाई देता था, कहीं पर सूर्य आदि ग्रह और नक्षत्रों के घनसंचार से (एक दूसरे से सटकर गमनागमन करने से), वायु को रोकनेवाला ज्योतिश्चक्र नामक यन्त्र चल रहा था, कहीं पर निकटवर्ती सूर्य के आतप की उष्णतासे झुलसे हुए सिद्धों ने (एक प्रकार की देव योनि को सिद्ध कहते हैं), जो कि तपस्या, योग और रसायन आदि से पूर्ण सिद्ध नहीं थे, अपना-अपना स्थान छोड़ दिया था, कहीं पर सुन्दर विमान सूर्य के तीक्ष्ण ताप से जल रहे थे और सूर्य के घोड़ों के मुख पवन से अस्त-व्यस्त हो रहे थे। कहीं पर लोकपाल और अप्सराओं के पैरों से गमन और अन्यान्य अंगों से उनके तत् तत् उचित आचरणोंसे वह चलवस्तु के तुल्य चंचल था, कहीं पर देवियों के अन्तःपुर में जली हुई धूप के धुएँ से उत्पन्न मेघरूपी वस्त्र से आच्छन्न था, कहीं पर उसमें इन्द्र ,चन्द्र आदि द्वारा स्वर्गसे यानी स्वर्गशब्दवाच्य अपने अपने लोकसे बुलाई गई, अतएव औरों की उपेक्षा करके मैं पहले जाऊँ मैं पहले पहुँचूं इस अभिमान से दौड़ रहीं देवियों के अंगों से आभरण गिरे हुए थे। उन अप्सराओं को चाहनेवाले इन्द्र आदिके तुल्य अणिमा आदि विशेष सिद्धियों से शून्य अन्यान्य स्वर्गस्थ पुरुषोंके उग्र तेज को क्रोध, ईर्ष्या आदि द्वारा तिरोभूत करने वाले तमोबल (तमोगुण प्रबलता) के तुल्य नीला था। बलवान् सिद्धों का परस्पर टकराकर (धक्का-धुक्की के साथ) जो गमनागमन था, उससे मेघ चकनाचूर हो जाते, अतएव मानों उनके गमनागमन से होनेवाले अपने विनाश के भय से उन्होंने पास में स्थित हिमालय आदि पर्वतों के शिखरों में आश्रय ले लिया। मेघों के पर्वतों के शिखरों में जाने से पर्वत ऐसे मालूम होते थे, मानों उन्होंने वस्त्र पहन रक्खे हैं। अतएव कहीं पर उसके पासमें स्थित हिमालय, मेरु,मन्दराचल आदि सवस्त्र से प्रतीत होते थे। कहीं पर जैसे चंचल लहरों से समुद्र व्याप्त होता है, वैसे ही समूह के समूह एक

190334

190335 साथ उड़ रहे अतएव चंचल कौए, उल्लू, गीध, चातक आदि पक्षियों और नाच रही डाकिनियों (पिशाच योनि विशेषों) से वह व्याप्त था। कहीं पर कुत्ते, कौए, ऊँट और गदहे के तुल्य अनेक प्रकार के विलक्षण मुँहवाली निष्प्रयोजन (2) सैकड़ों कोस जाकर लौट रहीं गमनागमन में प्रवृत्त योगिनियों से आवृत्त था। कहीं पर लोकपालों के आगे ही स्थित (0) अन्धकार के तुल्य दृष्टि के प्रसार को रोकनेवाले, धुएँ के तुल्य धुमैले, मेघरूपी मन्दिर में सिद्ध और गन्धर्वकि जोड़े सुरत क्रीड़ा कर रहे थे। कहीं पर आकाशमार्ग से चलनेवाले देववृन्द, स्वर्ग में गाये जा रहे उद्दीपन करनेवाले मनोहर गीतों और दिव्य स्तुतियोंसे उन्मत्त और कामपीड़ासे व्याप्त वे कहीं पर ग्रह-नक्षत्रों के गृहभूत ज्योतिश्चक्र के लगातार चलने पर सूर्य आदि की गति से शुक्लपक्ष और कृष्णपक्ष का कालविभाग उसमें दृष्टिगोचर हो रहा था। कहीं पर अनेक प्रकार के वायुसमूहों में से एक वायुसमूहरूप उक्त ज्योतिश्चक्रमें बनाये गये निखात (गड्ढे) के अन्दर गंगाजी का जल बह रहा था, कहीं पर देवताओं के बालक अनेक प्रकार के आश्चर्यमय कौतुकों के दर्शन में व्यावृत होकर घूम रहे थे , कहीं पर वज्र, चक्र, त्रिशूल, तलवार और शक्ति के अधिष्ठाता देवगण मूर्तिमान होकर संचार कर रहे थे। कहीं पर वह बिना भीत के भवनों से परिपूर्ण था, कहीं पर उसमें नारद और तुम्बुरु ऋषि गायन कर रहे थे, कहीं मेघों के संचारप्रदेश मे पुष्करावर्तक आदि महामेघों के प्रलयकालीन वृष्टि रूप महान् आरम्भ से उसमें हलचल मची थी और कहीं पर तो प्रलयकाल के मेघ चित्र में लिखित के तुल्य निश्चेष्ट और गर्जनध्वनि-शून्य थे। कहीं पर काजल के महान् पर्वतों के तुल्य सुन्दर मेघ उड़ रहे थे, तो कहीं पर सुवर्ण के द्रव के समान मनोज्ञ सूर्य के ताप को दूर करनेवाले मेघों का जमघट था और कहीं पर दिशाओं के दाह से उत्पन्न सन्ताप से पूर्ण था। ऋष्यमूक पर्वतपर पूर्व रामायण में वर्णित प्रकार से बरस रहे मेघ ही उसके वस्त्र थे। कहीं पर शून्यता रूपी जल से पूर्ण वह निश्चल सागर के सदृश था। कहीं पर उसमें वायु प्रवाहरूपी नदी में बड़े बड़े वायुयान ही बहाये जा रहे तिनके और पत्तों के सदृश दिखाई देते थे,कहीं पर उड़ रहे भँवरों की पीठ की त्वचा की कान्ति के तुल्य कान्तिवाला और निर्मल था और कहीं पर वर्षाकाल की पर्वतीय नदियों के सदृश (समान रंगवाले) वायु में स्थित धूलि के प्रवाहों से वह मटमैला प्रतीत होता था, कहीं पर विमानों पर वैठे हुए देवताओं की कान्तिसे उसकी रूपरेखा चित्रविचित्र (चितकबरी) हो रही थी। कहीं पर निरन्तर नृत्य करनेवाले मातृमण्डल से परिवृत्त था, तो कहीं पर कभी नष्ट न होनेवाले, उन्मत्त और विक्षुब्ध योगीश्वरियों के नौ गणों से युक्त था। कहीं शान्त, समाधिस्थ अतएव परमपद में विश्रान्त (ब्रह्मनिष्ठ) मुनियों से परिवेष्टित था । कहीं पर जिसने क्रोध

190336 योगिनियों को अणिमा आदि सिद्धियाँ प्राप्त रहती हैं, अतः उन्हें अपने स्थानमें बैठे बैठे अभीष्ट वस्तु प्राप्त हो सकती है, अतएव उनका दूरगमन प्रयास निरर्थक है।

190337 तत् तत् दिशाओं के अधिनायक लोकपाल दिशाओं के अन्त तक रहते हैं, अतएव वह उनके सामने ही स्थित फिर भी वे उस मेघ मन्दिर के अधिक घन और काला होने के कारण उसकी क्रीड़ाएँ नहीं देख सकते थे।

190338

190339

190340 आदि का अत्यन्त परित्याग कर दिया है, ऐसे साधु-महात्मा के चित्त के समान मनोहर और सम (卐) था। कहीं पर उसमें किन्नर, गन्धर्व और देवताओं की पत्नियाँ गायन कर रही थीं, कहीं पर वह अचल (स्थिर) नगरों से व्याप्त था, तो कहीं पर उसमें चल रहे सुन्दर-सुन्दर पुरों की (त्रिपुर आदि के सुन्दर पुरों की) प्रचुरता थी। कहीं पर वह शिवजीके नगरों से परिपूर्ण था, तो कहीं पर उसमें ब्रह्माजी के महान् नगर विराजमान थे। कहीं पर उसमें माया द्वारा निर्मित नगर विद्यमान थे, तो कहीं पर भविष्य में बनाये जाने वाले तो, कहीं पर चलता फिरता चन्द्र रूपी सरोवर विराजमान था तो कहीं पर निश्चल (जो चलने फिरनेवाला नहीं है) सरोवर की छटा देखते ही बनती थी,कहीं पर सिद्धगण धूम रहे थे, कहीं पर चन्द्रोदय की शोभा छटक रही थी तो कहीं पर सूर्योदयका आनन्द अपना अनोखा समा बाँध रहा था, कहीं पर रात्रि के गाढ़ अन्धकार ने अपनी निराली छटा दिखा रक्खी थी,कहीं पर सन्ध्याकालीन किरणों से लाल हो रहा था, तो कहीं पर कुहरे से मलिन हो रहा था, कहीं पर बरफ के समान सफेद मेघों से शुभ्र था, तो कहीं पर पानी बरसा रहे मेघों से

आच्छन्न था, कहीं पर भूमि के तुल्य आकाशमें (आवरणशून्य प्रदेश में) लोकपाल बैठे थे,तो कहीं पर अनेक देवता और दैत्य ऊपर नीचे जानेमें व्यावृत थे और कहीं पर पूर्व, पश्चिम, उत्तर और दक्षिण दिशाओं में संचार (भ्रमण) करनेवाले देव, दानव आदि से ठसाठस भरा था। कहीं पर लाखों कोशों तक भी पर्वतों का नाम निशान नहीं था और कहीं पर (लोकालोक पर्वत के अगल-बगल में) कभी नष्ट न होनेवाले अन्धकार से आवृत्त अतएव पत्थर के भीतरी हिस्से के सामान ठोस था,तो कहीं पर उसमें महान् तेज का कभी विनाश नहीं होता था, अतएव उस भाग में वह सूर्य और अग्नि के तुल्य तेजस्वी था, कहीं पर चन्द्र आदि गृहों में बरफ की चट्टान के मध्यभाग की नाईं चारों तरफ शीतल था। कहीं पर दैत्यों के भय से उखाड़ कर ले जा रहे देवताओं के अनुचरों द्वारा कल्पवृक्ष-लताका वन पुरस्कृत था, कहीं पर दैत्यों द्वारा छिन्न-भिन्न देवताओं का उन्नत नगर गिर रहा था, तो कहीं पर स्वर्गस्थ लोगोंके, पुण्यक्षय के पश्चात्, पतन से आग की रेखा की नाईं अंकित था (M) । कहीं पर वह सैकड़ों धूमकेतुओं के उदय और परस्पर संमर्द से वस्त्र की भाँति निबिड़ित (आच्छन्न) था, कहीं पर सूर्य, चन्द्र आदि शुभग्रहों से उसका श्रेष्ठ उर्ध्वमण्डल आक्रान्त था, कहीं पर वह रात्रि के अन्धकार से आवृत्त था, कहीं पर दिन के प्रकाश से चमक रहा था, कहीं पर उसमें जलपूर्ण मेघमण्डल अपना गर्जन-तर्जन दिखा रहा था, तो कहीं पर जलशून्य निर्मल मेघ चुप लगाये थे, कहीं पर उसमें स्थित शुभ्र मेघखण्डरूपी पुष्प शय्या वायु द्वारा अतस्ततः बिखेर दी गई थी। कहीं पर वह ज्ञानीजन के हृदय की नाईं दृश्य पदार्थों से अत्यन्त शून्य, स्वच्छ अज्ञानरूपी मेघ के व्यवधान से रहित, आनन्दरूप, 卐 महात्मा का चित्त भी सब पर सम होता है और वह भी सम यानी विषमता से शून्य (निर्बाध) था। LO पुण्य क्षीण होने पर स्वर्गस्थ लोग जब मर्त्यलोक में गिरते हैं तो उनके गिरने के समय उनके प्रचुर तेज से आकाश में आग की सी तेज रेखा खिंच जाती है जैसे कि ऊँचे स्थान से बड़े वेग से जलती हुई लकड़ी फेंकी जाय, तो आग की रेखा सी बन जाती है ।

190341

190342 कोमल, शान्त और धूलिकणों से रहित था (4)। मानों वह आकाशवासियों का खेत था, जैसे खेतों में मेढक बोलते हैं और जल भरा रहता है, वैसे ही उसमें शुक्रशब्द से उपलक्षणविधया उक्त आकाशचारियों के वाहनरूपी मेढ़क द्वारा शब्द करते थे और शून्यतारूपी जल से वह पूर्ण था। कहीं पर विद्याधरी देवियों के वाहन मयूर, हेमचूड आदि पक्षियों से, जिन्होंने कि उसमें अपने अपने घोंसले बना रक्खे थे, व्याप्त था। कहीं पर मेघमण्डल के अन्दर कार्तिकेय के वाहन मयूरों का झुण्ड उसमें नाच कर रहा था, कहीं पर वह अग्नि के वाहन शुकों से (a) हरी घास के मैदान केतुल्य हरा था। कहीं पर उसमें यमराज के वाहन भैंस की महिमा से (बृहत्कलेवररूप महिमा से) मेघ छोटा-सा प्रतीत होता था, कहीं पर सूर्य के घोड़ों ने हरे घास की आशंका से काले काले बादलों को निगल डाला था। कहीं पर देवताओं के नगर से व्याप्त था, कहीं पर दैत्यों के नगरों का तांता लगा था, वे लोग एक दूसरे के नगर को नहीं पा सकते थे, क्योंकि उनके नगरों के बीच में पहाड़ों में भी छेद करने में समर्थ यानी अतिबलवान् वायु का आवास था। कहीं पर कुलाचलों के (मेरु आदि सात कुल पर्वतों के) तुल्य विशाल काय नाच रहे भैरवों से जगमगा रहा था, कहीं पर पंखवाले महान् पर्वतों के तुल्य विनायक नृत्य कर रहे थे। कहीं पर पर्वत घड़घड़ाहट और वायु के झोकों के साथ पंखों से उड़ते थे, कहीं पर गन्धर्वो का नगर था, जिसमें झुण्ड की झुण्ड अप्सराएँ निवास करती थीं। कहीं पर मेघ उड़ रहे पर्वतों द्वारा छिन्न-भिन्न तथा लाखों वृक्षों द्वारा छाते के समान ऊपर ताने गये थे, कहीं पर वह माया द्वारा निर्मित आकाश कमलिनी (कमलयुक्त सरोवर) के जल से शीतल था। कहीं पर वायु चन्द्रकिरणों के संसर्ग से शीतल और आह्लादकारी था, तो कहीं सूर्यकिरणों से तप्त वायु से (लू से) पर्वत, पेड़ और मेघ जल रहे थे। कहीं पर वायु के अत्यन्त शान्त होने के कारण बिलकुल सन्नाटा छाया था, कहीं पर पहाड़ों के समान विशालकाय मेघों के सैकड़ों शिखरसमूह उदित हो रहे थे। कहीं पर उसमें वर्षाऋतु के उद्दाम और निबिड़ मेघमण्डल के गर्जन की गड़गड़ाहट हो रही थी, कहीं पर प्रवृत्त (हो रहे) देवासुरसंग्राम के कारण जाना बड़ा कठिन था। कहीं पर आकाशकमलिनी में रहनेवाली हंसी अपने मधुर स्वर से ब्रह्माजीके वाहन हंस का आह्वान करती थी, कहीं पर वायु मन्दाकिनी के तीर की कमलिनियों की सुगन्धि चुरा रहा था गंगादि पुण्य नदियों की सन्निधि होने से मछली, मगर, केकड़े, वेतस (बेंत के वृक्ष) कछुए देवताओं का शरीर धारण कर उड़ते थे। भूगोल के चारों ओर सूर्य के घूमनेपर पृथिवी की छाया भी घूमती है, जब सूर्य पाताल में जाता है, तब पृथिवी की छाया ऊपर को फैलती है, काली होने से वही काक ठहरी, उसके आक्रमणों से किन्हीं किन्हीं मण्डलों में चन्द्र और सूर्य मण्डल में ग्रहण लगा था। कहीं पर विमानचारी देवताओं द्वारा अपनी अंगनाओं के विस्मय के

190343 * ज्ञानी के हृदय में भी सम्पूर्ण विशेषण लगाने चाहिए। वह दृश्य पदार्थों में आसक्ति से शून्य, स्वच्छ, अज्ञानरूपी आवरण से रहित, आनन्दमय, कोमल, शान्त और रजोगुण से रहित होता है।

190344 A यद्यपि सर्वत्र अग्नि का वाहन मेष ही प्रसिद्ध है, तथापि यहाँ के कथन से अग्नि का वाहन शुक भी है, ऐसा जानना चाहिए ।

190345

190346

190347 लिए रचित मायिक सृष्टि के वायुओं द्वारा मायानिर्मित फूलों का बन हिलाया जाता था, अतएव गिर रहे पुष्परूपी हिम की लगातार वृष्टि से विमानचारी देवताओं की अंगनाएँ भयभीत हो रही

190348 थीं ॥८-६४॥

190349 _इस प्रकार आकाश का वर्णन करने पर लोगों को आकाशचारियों के वैभव में राग न हो, इसलिए उन्हें तुच्छ करते हुए कहते हैं।

190350 वे दोनों ललनाएँ जिसमें गूलर के फल के अन्दर के छोटे छोटे मशकों की नाईं त्रिजगत् मध्यवर्ती प्राणिवर्ग घूम रहा था, ऐसे आकाश को ऊपर तक लाँघकर फिर पृथ्वीतल में जाने के लिए उद्यत हुई॥६५॥

190351 चौबीसवाँ सर्ग समाप्त

190352 पचीसवाँसर्ग सरस्वती देवी और लीला द्वारा दृष्ट सात समुद्र और सात द्वीपों से परिवेष्टि,

190353 ब्रह्माण्डरूप आवरण से युक्त अपूर्व भुवन का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्र, आकाश-मण्डल से पर्वतग्राम को जा रहीं उन दोनों ललनाओं ने अपूर्व भूमितल को देखा, जो कि सरस्वती के मन में था यानी जिसको सरस्वती लीला को दिखलाना चाहती थी॥१॥

190354

190355 उसी भूमितल का ब्रह्माण्डरूपी पुरुष के हृदयकमलरूप से वर्णन करते हैं।

190356 वह महीतल ब्रह्माण्डरूपी पुरुष का विशाल हृदय कमल था, आठों दिशाएँउसकी पंखुड़ियाँ थी, पर्वतरूपी केसरों से ठसाठस भरा था, मन को आकर्षण करनेवाली सुगन्धि से उसकी मनोहरता कहीं अधिक बढ़ी चढ़ी थी। सरिताएँ ही उसकी अवान्तर शाखाएँ (केसर की अवान्तरशाखाएँ) थी, कारण कि वे केसररूप पर्वतों से निकली थी, हिमकण ही उनके नाल के बीच में स्थित मधुबिन्दु थे, रात्रि उसकी भँवरी थी (रात्रिरूपी भँवरी से वह भ्रमियुक्त था), असीम प्राणीवर्ग उसके मशकथे (प्राणीसंघरूप क्षुद्र पतिंगों से वह व्याकुल था)।भोग्य वस्तुओं के गुण उसके नालदण्ड के भीतर के तन्तु थे, उनसे वह व्याप्त था, जल प्रवाह को बहानेवाले पाताल आदि बिल उसके सुन्दर नालछिद्र थे, उनसे वह परिवृत्त था और सूर्य के प्रकाश से अत्यन्त कान्तिवाला था। श्रृंगार आदि नौ रस उसके मकरन्द थे, उनसे वह सरस था, आकाश में घूम रहा हंस (सूर्य) उसका हंस था, ब्रह्माकी रात्रिरूप रात्रि में (प्रलयकाल में) संकोच को प्राप्त होता था (CA), पातालरूपी पंक में निमग्न शेषनाग उसका मृणाल दण्ड था। कभी आश्रयभूत (3) महासागर के कम्पन से उक्त भुवनरूपी हृदयकमल की पँखुरीरूप दसों

190357 कमलों का रात्रि में संकोच को प्राप्त होना प्रसिद्ध है, उक्त कमल प्रलयरूपी रात्रि में संकोच को प्राप्त होता है।

190358 'तद्यदपांशर आसीत्तत्समहन्यतसा पृथिव्यभवत्' (जोजल काशर-घनीभूत भागथा वह संहत होकर पृथ्वी हुआ) यह श्रुति इसमें प्रमाण है, तथा पुराणों में भी यह बात आई हुई है कि भगवान् वराह ने पृथ्वी का उद्धार कर जल के ऊपर उसकी स्थापना की थी, इससे पृथ्वी का आश्रय महासागर कहा गया है।

190359

190360 दिशाएँ कम्पित हो जाती थी, नाल के अधोभाग में स्थित अनन्त दैत्य दानव ही उसके अनन्त काँटे थे, उसका मृणालकन्द सन्ततिरूपी प्राणियों की बीजभूत, संयोग से सुकुमार, असुरों के स्त्रीसमूहरूपी मृणालकलिका आदि वल्लरी द्वारा प्राप्त करने योग्य महाबीज स्थानीय मेरु आदि पर्वतों का हृदय के समान जीवन का हेतु था । उस भुवनरूप कमल में उन्होंने विशालकर्णिका को देखा, जो जम्बुद्वीप नाम से प्रसिद्ध थी। उसमें सरिताएँ ही केसर की

190361 अवान्तर शाखाओं के नालदण्ड थे, नगर और ग्राम ही उसमें केसर थे। वह जम्बुद्वीपरूपी कर्णिका उत्तुंग सात कुल पर्वतरूपी बीजों से (कमलगट्टों से) बड़ी भली लगती थी। मध्यवर्ती अत्यन्त उत्तुंग महामेरुरूपी बीज से (कमलगट्टे से) आकाश को स्पर्श कर रही थी, सरोवर उसके ओस की बूंद थे। वन और जंगल उसके पराग थे तथा कर्णिका के अगल-बगल के स्थानों में चारों ओर मण्डल के मध्य में रहनेवाला जनसमुदायही अलिवृन्द था । वह (जम्बूद्वीप नामक कर्णिका) प्रत्येक पूर्णिमा में उमड़नेवाले, चारों दिशाओं में स्थित तथा सौ योजन विस्तीर्ण समुद्ररूपी भ्रमरों से व्याप्त थी। आठों दिशारूपी पंखुरियों में स्थित दिक्पालों के

190362 सहित सागर उसके षट्पद थे। उसके भद्राश्व, केतुपाल आदि नौ भाइयों ने, जो कि राजा थे, नौ विभाग किये थे, तथा वह लाखों योजन विस्तीर्ण थी और रजःकणों से व्याप्त थी। अनेक जनपद (देश) समूह उसके स्थिर हिमकण के सीकर थे। वह जम्बूद्वीपरूपी कर्णिका इस द्वीप से (0) दुगने परिमाणवाले क्षारसमुद्र से, शंखवलय से मणिबन्ध की नाईं, चारों ओर घिरी हुई थी। तदनन्तर उससे भी दुगुने देह को धारण कर रही शाकनामक द्वीपरेखा से घिरी हुई जगद्रूप पद्मलता से व्याप्त थी, तदनन्तर उससे भी (शाकद्वीप से भी) दुगुने आकार धारण करनेवाली स्वादु और शीतल नवीन क्षीरसे पूर्ण समुद्ररेखा से यानी क्षीरसागर से व्याप्त थी। तदनन्तर क्षीरसागर से भी दुगुने आकार को धारण कर रही अनेक जनों से अलंकृत कुशनामक द्वीपरेखा से वेष्टित थी। तदनन्तर कुशद्वीप से भी दुगुने आकारवाली दधिसमुद्र की रेखा से, जो सतत देवताओं के समूहों को तृप्त करती है, वेष्टित थी, तदनन्तर दधिसमुद्र से भी दुगुने परिमाणवाली कौंचनामक द्विपरेखा से, नवीन राजनगरी की तरह, घिरी हुई थी। तदनन्तर कौंचद्वीप से दुगुने आकारवाली घृतसमुद्र की

रेखा से घिरी थी, तदतन्तर घृतसमुद्र से दुगुने एवं सुरासमुद्र से परिवृत होने के कारण पापपूर्ण शाल्मलीद्वीपरेखा से वेष्टित थी। तदनन्तर जैसे शेषनाग की देहरूपी लता से भगवान् श्रीकृष्ण की मूर्ति वेष्टित रहती है, वैसे ही पुष्प के समान अतिशुभ्र सुरासमुद्र की रेखा से वेष्टित थी, तदनन्तर सुरासमुद्र से परिमाण में दुगुनी गोभेदक नामक द्वीपरेखा से (मणिप्रधान प्लक्षद्वीपरेखा से) परिवेष्टित थी, तदनन्तर उससे भी दुगुनी इक्षुसमुद्र की रेखा से जो हिमवान् के शिखर के समान शुद्धथी, आवृत्तथी। तदनन्तर इक्षुसागर से दुगुने परिमाणवाले पुष्करद्वीप की रेखा से घिरी हुई थी, तदनन्तर इससे भी दुगुने

190363 'द्वीपाद द्विगुणम्' इत्यादि यद्यपि पौराणिक प्रक्रिया से विरुद्ध है तथापि अन्य ब्रह्मांड को लेकर वैसा कहा गया है यह सृष्टि को मायिक सिद्ध करने में मुख्य तात्पर्य होने के कारण वैसा कहा गया है यह समझना चाहिए।

190364

190365

190366 परिमाणवाले स्वादुजल के समुद्र से घिरी हुई थी। तदनन्तर वह कर्णिका उक्त स्वादुजलसमुद्र से दशगुना अधिक परिमाणवाले पातालतलगामी गड्ढों के समूहरूप निखातवलय से (निम्नदेशरूपवलय से),जो पाताल में जानेवालों का महाभयप्रद मार्ग है, वेष्टित थी। तदनन्तर इससे भी दशगुना अधिक परिमाणवाले चारों दिशाओं में आकाशपर्यन्त गर्तों के समूह से भी अत्यन्त भयंकर, दूसरे अर्धभाग में उन्म्लान यानी सूर्य के प्रकाश के न मिलने से ग्लानि को अप्राप्त तथा दूसरे यानी ऊपर के अर्धभाग में सूर्य के प्रकाश के संयोग से अन्धकारके न रहने के कारण म्लानप्राय अन्धकाररूपिणी नीलकमलों की पंक्ति से खचित था विविध प्रकार के माणिक्यों के शिखररूपी रक्तकमल और श्वेतकमलों से युक्त लोकालोक पर्वतरूपी अतिउत्तुंग विशाल और सौरभ्यादि गुणों से श्रेष्ठ माला से परिवेष्टित थी अतएव तीनों जगतों की लक्ष्मी की लटकी रचना की नाईं सुशोभित हो रही थी। तदनन्तर इससे भी दशगुना अधिक परिमाणवाले अज्ञात जीवसंचार नामवाले अरण्य से वह आवृत्त थी। अनन्तर अज्ञातभूतसंचार नामक जंगल से भी दशगुना अधिक परिमाणवाले अपरिमित जल से, आकाश के समान, चारों दिशाओं में वह व्याप्त थी। तदनन्तर अपरिमित जल से भी दशगुना अधिक परिमाणवाले, मेरु आदि पर्वतों को भी द्रवीभूत करने में (प्रलय करने में) समर्थ भीषण ज्वालाओं से वेष्टित थी। तदनन्तर ज्वालाओं से भी अधिक दशगुने परिमाणवाले मेरु आदि पर्वतों के समूह को तिनके और धूलिकण के सदृश ले जा रहे यानी अतिसामर्थ्यवान, बड़े- बड़े पर्वतों में विस्फोट पैदा करनेवाले, अन्य भूतों के वेग को हरनेवाले मूर्त पदार्थों से प्रतिघात न होने के कारण शब्दरहित एवं बह रहे प्रलयकाल के वायु से चारों ओर परिवृत था। तदनन्तर पूर्वोक्त सब से भी दशगुना बड़े केवल एक शून्यरूपी आकाश से चारों ओर घिरा था। तदनन्तर सौ करोड़ योजन परिमाणवाली खूब घनी दोहरी सुवर्णमय ब्रह्माण्ड की दीवारों से व्याप्त था। इस प्रकार सागर, महापर्वत, लोकपाल, स्वर्ग, आकाश और भूतल से परिवेष्टित जगत् का मध्य देखकर लीला ने तुरन्त पृथिवी में अपने मन्दिर का आधारभूत गिरिग्राम का अवकाश देखा ॥२-३५॥

190367

190368 पचीसवाँ सर्ग समाप्त

190369 छब्बीसवाँसर्ग अपने घर में अपने पुत्र आदि आत्मीयों को देखकर और उनका विलाप सुनकर उनके ऊपर लीला का अनुग्रह तथा जगत् के तत्त्व का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, वे दोनों ललनाएँ राजा पद्म जिसमें रहता था, उस ब्रह्माण्डमण्डल से निकल कर दूसरे ब्रह्माण्डमण्डल में, जिसमें उस वसिष्ठनाम के ब्राह्मण का घर था, पूर्वोक्त रीति से पहुँची ॥१॥

190370 तदुपरान्त उन दोनों सिद्ध ललनाओं ने अन्य लोगों के दृष्टिगोचर हुए बिना ही ब्राह्मण का निवासभूत मण्डप अपना घर इस प्रकार देखा । गृहस्वामी के मर जाने के कारण उसमें दासियाँ शोक से व्याकुल थी, औरतों के मुँह आँसुओं की धाराओं से सराबोर थे, आँसू और धूलि से मलिन होने और आभूषण और तिलक से शून्य होने के

190371

190372 कारण सबके मुँह पर घनी उदासी छाई थी, अतएव सबके मुँह उस कमल के तुल्य थे, जिसकी पँखुड़ियाँ झड़ गई हों । ब्राह्मण के आस्पदभूत उस ब्रह्माण्ड के प्रायः सभी नगर उत्सवशून्य थे, अतएव वह महर्षि अगस्त्यजी द्वारा पिये गये समुद्र के समान, ग्रीष्म ऋतु से मुझाकर जर्जर हुए उद्यान की नाईं और बिजली गिरने से जले हुए वृक्ष के तुल्य आँखों को चीरता और वायु से छिन्न भिन्न हुए मेघ के समान तुषारपात से जले हुए कमल के समान एवं उस दीप के समान जिसका कि तेल और बत्ती चुक गई हो, अदर्शनीय था ॥२-५॥

190373 वह घर गृहपति के वियोग से हतप्रभ हो गया था, उसकी मुखकान्ति करुणा से (शोक को बढ़ानेवाले एक प्रकार के भाव से) फीकी पड़ गई थी, अतएव वह आसन्न मृत्युवाले पुरुष की नाईं दिखाई देता था। वह चिरकाल की अनावृष्टि से धूलिधूसर देश की नाईं रूखा था और था उस बन के समान विरुप जिसके वृक्षों के पुराने सब पत्ते झड़ गये हों॥६॥

190374 वत्स श्रीरामचन्द्रजी, अब सुन्दरी लीला निर्मल ज्ञान का चिरकालतक अभ्यास करने से देवताओं की नाईं सत्यसंकल्प और सत्यमनोरथ हो गई थी। उसने संकल्प किया कि मुझे और देवी सरस्वती को ये मेरे बन्धुबान्धव साधारण स्त्री के वेष में देखें। उसके यों संकल्प करने के उपरान्त घर के लोगों ने वहाँ पर लक्ष्मी और पार्वती के तुल्य दो अंगनाओं को देखा। उन्होंने अपनी कान्ति से उस घर को जगमगा रक्खा था, सिरसे लेकर पैर तक भाँति-भाँति की अनेक अम्लान (न कुम्हलाई हुई) मालाओं के परिवेष्टन से उनकी सहज सुन्दरता कहीं अधिक बढ़ी चढ़ी थी, अतएव दो वसन्तलक्ष्मियों के सदृश उन्होंने अपने सहज सौरभ से वन और उपवनों को सुगन्धित कर दिया था। ये दो ललनाएँ क्या थी अपनीचाँदनीरूपसुधा से सम्पूर्ण औषधियों को पूर्ण कर रहे, शीतल तथा आह्लादसुखदेनेवाले उदित हुए दो चन्द्रमा थे। वे दोनों लटक रहे अलकरूपी लताओं की संनिधि में चंचल होने के कारण भ्रमररूप से परिणत लोचनों द्वारा विलोकनों से नील कमलों से मिश्रित मालतीपुष्पों के (ज) पुंजों को मानों बरसा रही थी। पिघलाये गये सुवर्ण के रस को बहानेवाली नदी के वेग के सदृश मनोहर अपने शरीर की कान्ति के प्रवाह से उन्होंने आसपास के बनों को सुवर्णमय बना दिया था। वे दोनों ललनाएँ क्या थी, शरीर की प्राकृतिक (स्वाभाविक) शोभारूपी लक्ष्मीकी क्रीड़ा के लिए बनाये गये झूले के समान विलास करनेवाले अपने सौन्दर्यरूपी समुद्र की श्रेष्ठ तरंगें थी। कमल की नाईं लाल हाथों से युक्त चंचल दो भुजलताओं से नूतन नूतन स्वर्णमय कल्पवृक्षलताओं के बन की सृष्टि कर रही थी। भाव यह कि उन दोनों में प्रत्येक भुजलताओं

190375 और उनके अग्रभाग में स्थित लाल हाथों के हिलने-डुलने के कारण प्रतिक्षण विन्यासभेद से पहले कल्पित वन की अपेक्षा नूतन कल्पवृक्षलतावन का निर्माण कर रही थी। उनके चरण क्या थे, अमृदित (न मसले हुए) और अम्लान (न कुम्हलाये हुए) फूल और कोमल पल्लव थे और स्थलकमल की पँखुरियों की माला थी। ऐसे कोमल और लाल चरणों से वे भूमितल का स्पर्श नहीं करती थी। वे अपने दृष्टिपातरूप अमृत के सेंक से सूखे हुए अतएव सफेद रंग के

190376 卐 कटाक्षों की नील से मिश्रित शुभ्र छबि होती है, अतएव उनकी नील कमलों से मिश्रित मालती के पुष्पों के रूप से उत्प्रेक्षा की गई है।

190377

190378

190379 ताल और तमाल के वृक्षों के खण्डों में नूतन नूतन पल्लवों को पैदा कर रही थी। तदनन्तर ज्येष्ठशर्मा ने घर के अन्यान्य जनों के साथ वनदेवियों के लिए नमस्कार' कहकर पुष्पांजलि छोड़ी। घर में उनके पैरों पर पुष्पांजलि ऐसे गिरी जैसे कमल की लता के कमलों पर हिमजल के सीकरों (छोटे छोटे बिन्दुओं) की वृष्टि गिरती है।॥७-१९॥

190380 ज्येष्ठशर्मा आदि ने कहा : हे वन-देवियों, आप लोगों की जय हो, मालूम होता है कि आप दोनों हमारे दुःख को निवृत्त करने के लिए आई हैं, क्योंकि प्रायः दूसरों की रक्षा करना ही सत्पुरुषों का स्वभाव है ॥२०॥

190381 ज्येष्ठशर्मा के यह कहने के बाद उन वन-देवियों ने बड़े आदर से पूछा आप लोग अपना दुःख कहिये, जिस दुःख से ये सभी लोग दुःखी दिखाई देते हैं। उन ज्येष्ठशर्मा आदि सबने क्रमशः उक्त वन-देवियों से ब्राह्मणदम्पतियों का मरणरूप दुःख कहा॥२१,२२॥

190382 ज्येष्ठशर्मा आदि ने कहा : हे देवियों, इस स्थान में अतिथिसत्कार करनेवाले ब्राह्मणदम्पती रहते थे, उनका आपस में बड़ा स्नेह था, वे द्विजातियों की मर्यादा के स्तम्भ के समान आधार थे और पुत्रपौत्र आदि सन्तति के जनक थे। वे हमारे माता-पिता इस समय पुत्र, इष्ट-मित्र और पशुओं के सहित घर का त्यागकर स्वर्ग में चले गये हैं। इसी कारण हमें यह सारा जगत् शून्य दिखलाई देता है ॥२३,२४॥

190383 पूर्णः पूर्ण जगत्पश्येत् कामुकः कामुकं जगत्। आतोऽप्यार्तिमयं विश्वं लुब्धो लुब्धं स्वचित्तवत् ।

190384 (पूर्ण पुरुष अपनी चित्तवृत्ति के अनुसार सम्पूर्ण जगत् को पूर्ण देखता है, कामी पुरुष अपनी चित्तवृत्ति के अनुसार सारे जगत् को कामी देखता है, दुःखी पुरुष अपनी चित्तवृत्ति के अनुसार सम्पूर्ण जगत् को दुःखमय देखता है और लोभी पुरुष अपनी चित्तवृत्ति के अनुसार सम्पूर्ण जगत् को लोभी देखता है।) इस न्याय के अनुसार उन्होंने कहा :

190385 हे देवियों, देखिये, पक्षी घर के ऊपर बैठकर प्रतिक्षण आकाश में अपनी देह को पटकते हुए मृतक के प्रति भक्ति से मधुर शब्दों द्वारा शोक प्रकट करते हैं। सब पर्वत दीर्घ गुर-गुर

190386 शब्दरूपी विलाप से पूर्ण गुहारूपी मुखों से युक्त और व्याकुल होकर नदीरूपी आँसूकी धाराओं से रोते हैं । दिक्पाल देवताओं के आलापरूप रोदन करनेवाली, तपे हुए निःश्वास वायु से मलिन एवं जिनके मेघों ने (स्तनों ने) आकाश का (वस्त्रका) त्यागकर दिया है, ऐसी दिशारूपी अंगनाएँ अत्यन्त कृशता को प्राप्त हुई है। ग्रामवासी सम्पूर्ण लोगों के सर्वांग मारे शोक के भूमि में लोटने, छाती पीटने आदि से क्षतविक्षत हो गये हैं, चारों ओर करुण रस का स्रोत बहानेवाले मुक्त कण्ठ रुदन से सब जर्जरित हो रहे हैं, कोई भी भोजन ग्रहण नहीं करता, सभी दीन-हीन दशा में हैं और सभी मरने के लिए प्रस्तुत हैं। प्रतिदिन वृक्षों के गुच्छरूपी लोचनकोशों से ओसरूपी अश्रुबिन्दु शोक से (धूप से) गर्म होकर नीचे गिरते हैं। जिनमें जनों का संचार शान्त है एवं धूलि से मलिन सड़कें आनन्दरहित एवं शून्य हृदय विधवा के समान हैं। कोयल और भ्रमरों के शब्द से विलाप करनेवाली, वृष्टिरूपी बाष्प से आहत और अत्यन्त उष्ण निःश्वासवाली लताएँ पल्लवरूपी हाथों से अपने शरीर को पीटती हैं। ये झरने शोक से अति सन्तप्त होकर बड़े भारी गर्त के शिलातल में अपने सौ टुकड़े करने के लिए गिर रहे हैं। गाढ़

190387

190388 अन्धकार (शोक) से व्याप्त, हर्ष की चर्चा से शून्य एवं जिसके अन्दर स्थित बर्तन आदि सामग्री तहस-नहस है ऐसे घर निस्सन्देह गतश्री (शोभाविहीन) होकर अरण्यरूप में परिणत हो गये हैं। भ्रमरों के गुंजार से रोदन कर रहे उद्यान के फूलों से सुन्दर आमोदनामक दुर्गन्ध निकल रही है। भाव यह कि उद्यानों के पुष्पों से यद्यपि सुन्दर सौरभ निकल रही है फिर भी नासिका को दुःखदायी होने से शोकार्त पुरुष दुर्गन्धि कह कर उसकी निन्दा करते हैं। बसन्त ऋतु के वृक्षों को सुशोभित करनेवाली लताएँ दिन-प्रतिदिन विरस और कृश होकर गुच्छरूपी लोचनों को संकुचित करती हुई शीर्ण-विशीर्ण हो रही हैं। नहर और नदियाँ सागर में अपने शरीर को डुबाने के लिए गमनाकुल होकर पृथिवी में अपने शरीर को कलकलनिनादपूर्वक दोलायमान कर रही है। ये बावड़ियाँ पहले लोगों के स्थान, जल मरना आदि व्यवहार से अत्यन्त चपलता को धारण करती थी, किन्तु अब इनमें मच्छर के गिरने से होनेवाले स्पन्दकी भी संभावना नहीं है, यों निस्पन्दभाव से स्वस्वरूप में समाधिनिष्ठ हुई जैसी स्थित है। हे देवियों, जिस प्रदेश में किन्नरियाँ, गन्धर्व, विद्याधर और देवताओं की अंगनाएँ गायन कर रही हैं, उस स्वर्ग प्रदेश को आज हमारे माता और पिता ने अलंकृत किया है, इसमें कुछ सन्देह नहीं है। हे देवियों, हमारे शोक का विनाश कीजिये । महानुभावों का दर्शन कभी निष्फल नहीं होता, इसलिए हमें आशा है कि आप अवश्य हमारे शोक का विनाश करोगी। जैसे जल सूख जाने पर कमलिनी नम्र होकर अपने पल्लव से मुलग्रन्थि का (जड़का) स्पर्श करती है, वैसे ही पुत्र के ऐसा कहने के पश्चात् लीला ने अपने हाथ से उसके मस्तक का स्पर्श किया। जैसे वर्षा ऋतु के मेघों के संसर्ग से पर्वत ग्रीष्म ऋतु के सन्ताप का त्याग करता है, वैसे ही लीला के उस स्पर्श से ज्येष्ठशर्मा ने दुःखदुर्भाग्यरूपी विपत्ति का त्याग किया। उन देवियों के दर्शन से घर भर के सब लोग देवताओं की नाईं दुःखरहित और लक्ष्मीवान् हो गये ॥२५-४२॥

190389

190390 श्रीरामचन्द्रजी को यह शंका हुई कि लीला तो सत्यसंकल्प थी, अतएव उसने पहले के (ब्राह्मण और ब्राह्मणी के जन्म के) माता के शरीर से ही पुत्र के आश्वासन के लिए दर्शन क्यों नहीं दिया? उसी शंका को वे व्यक्त करते हैं।

190391 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, लीलादेवी ने पुत्र ज्येष्ठशर्मा को माता के शरीर से दर्शन क्यों नहीं दिया? इस विषय में मेरे मोह का (अज्ञान का) आप निराकरण कीजिये ॥४३॥

190392

190393 लीला के पुत्र के घर में आगमन 'प्रपंच मिथ्या है इसकी परीक्षा के लिए हुआ था, पुत्रस्नेहप्रयुक्त तो हुआ नहीं था। पुत्र आदि संसार में मिथ्यात्व ज्ञान होने पर पुत्रस्नेह कहाँ रहा, अतः तत्त्वज्ञान के पश्चात् मूलाविद्या के बाध के अनन्तर वर्तमान शरीर से अतिरिक्त भौतिक शरीर धारण करने का कोई हेतु नहीं था। इसलिए लीलाने पूर्व शरीर धारण नहीं किया, यों उपपत्ति सहित उत्तर देने के लिए श्रीवसिष्ठजी भूमिका बाँधते हैं।

190394 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, जिस अज्ञानी पुरुष ने मिथ्या पृथिवी आदि का संघातरूप शरीर पृथिवी आदि के बोध से सत्य जान लिया, उसकी दृष्टि में वस्तुतः केवल अद्वितीय चिदाकाश ही भ्रान्ति से पिण्डरूपता को धारण करता है। तत्त्वज्ञ पुरुष की दृष्टि में तो उसका

190395

190396

190397 हेतु अज्ञान न होने से केवल अद्वितीय चिदाकाश ही स्थित रहता है॥४४॥

190398 जैसे बालक को भ्रम से पुरुष का ज्ञान न होने से, वेताल प्रतीत होता है, वैसे ही भ्रमवश पृथिवी आदि का ज्ञान होने से असत् ही पृथिवी आदि सत् से प्रतीत होते हैं (*)॥४५॥

190399 जैसे स्वप्नावस्था में पृथिवी आदिरूप से प्रतीत पदार्थ यह स्वप्न है, ऐसा ज्ञान होने पर क्षणभर में अपृथिवी आदि रूप हो जाते हैं, वैसे ही जाग्रदवस्था में भी स्पष्ट है । भाव यह कि भ्रमवश जाग्रदवस्था में पृथिवी आदिरूप से प्रतीत पदार्थ ज्ञान होने के उपरान्त तुरन्त अपृथिवी आदिरूप हो जाते हैं । पृथिवी आदि यदि आकाशरूप से जाने जाय, तो ये आकाश ही हैं, ऐसा अनुभव होता है। देखिये न! विक्षिप्त लोगों को दरवाजे के सदृश प्रतीत होनेवाली स्फटिककी दीवारों पर शून्य में जैसा उद्यम दिखाई देता है यानी उन्हें दरवाजे समझकर वे घुसने की चेष्टा करते हैं। स्वप्नावस्था में नगर शून्यरूप से प्रतीत होता है और सम पृथिवी गर्तरूप से प्रतीत होती है। स्वप्न की अंगना यद्यपिशून्य है, सत् नहीं है, तथापि वह मनुष्यों की पादसंवाहन आदि क्रिया करती है। यदि आकाश की पृथिवी आदिरूप से प्रतीति हो गई, तो आकाश क्षणभर में पृथिवी आदि हो जाता है। मूर्च्छावस्था में किसी किसी को परलोक भी प्रत्यक्ष दिखाई देता है। बालक आकाश को ही वेताल, मर रहा पुरुष आकाश में वन, अन्य पुरुष उसे कुण्डलाकार केशों का गोला रूप और दूसरा पुरुष उसको मोतियों का समुदाय रूप देखता है। भयभीत, पागल, आधा सोया और आधा जागा हुआ पुरुष तथा नौका द्वारा चलनेवाले पुरुष सदा ही आकाश में वेताल, वन और वृक्ष आदि देखते हैं और तत्प्रयुक्त पलायन आदि कार्य का अनुभव करते हैं। इससे यह सिद्ध हुआ कि इन पदार्थों का अपनी अपनी भावना के अनुसार अभ्यास से उत्पन्न हुआ शरीर है, परमार्थतः कोई एक (नियत) शरीर नहीं है। लीला ने तो भ्रान्तिरूप से (मिथ्याप्रपंचरूप से) उदित हुआ आकाश ही दृश्य पदार्थरूप से प्रतीत होता है, यों पृथिवी आदि की नास्तिता (अभाव) रूप यथार्थ वस्तु का ज्ञान प्राप्त कर लिया था। ब्रह्मरूप एक चिदाकाशमात्र के ज्ञान से सम्पन्न मुनि के पुत्र, मित्र, कलत्र आदि कौन, कैसे, कहाँ से और कब होंगे? दृश्य पहले ही उत्पन्न नहीं हुआ, जो प्रतीत होता है, वह अनादि अनन्त परब्रह्म ही है, इस प्रकार यथार्थ ज्ञानवाले लोगों की राग-द्वेषदृष्टियाँ कैसे हो सकती है ? |४६-५५॥

190400

190401 यदि लीला का अपने पुत्र आदि पर स्नेह नहीं था, तो उसने उनके सिरपर हाथ कैसे फेरा? इस शंका पर कहते हैं।

190402 __ ज्येष्ठशर्मा के सिर पर लीला ने जो हाथ फेरा, वह पुत्रप्रेम का फल नहीं था, किन्तु ज्येष्ठशर्मा के भावी कल्याण के लिए जिसमें पूर्वजन्म के पुण्य और उनका फल तत्त्वज्ञान स्थित है, ऐसी सर्वाधिष्ठानभूत चिति का ही विवर्तरूप फल था।॥५६॥

190403 हे श्रीरामचन्द्रजी, बोध

190404 जैसे बालक को असत् ही वेताल, पुरुष में वेताल बुद्धि होने से, सत् प्रतीत होता है, वैसे ही पृथिवी आदि के न होने पर भी भ्रान्तिवश अधिष्ठानभूत ब्रह्म में पृथिवी आदि का बोध होने से असत् भी पृथिवी आदि सत्-से प्रतीत होते हैं ।

190405

190406 पहले जैसे ही पदार्थों का चिन्तन करता है, वैसे ही पदार्थ शीघ्र आभासित होते हैं। बोध स्वयं आकाश से भी सूक्ष्म तथा अत्यन्त शुद्ध है। बोध ही सर्वत्र पदार्थसंघ है, स्वप्नों में और कल्पित नगरों में यह बात शतशः अनुभूत है ॥५७॥

190407

190408 छब्बीसवाँ सर्ग समाप्त

190409 सत्ताईसवाँसर्ग आश्चर्यमग्न लीला द्वारा फिर अपने पति के दर्शन की अभिलाषा व्यक्त करना तथा

190410 सरस्वती देवी के उपदेश से बोध प्राप्त कर अपने पर्व जन्मों का वर्णन करना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, उस पर्वतशिखर के ग्राम में उस ब्राह्मण के घर के मण्डपाकाश में ही वहाँ पर ज्येष्ठशर्मा आदि के सामने स्थित वे दोनों ललनाएँ शीघ्र अन्तर्हित हो गई। हम लोगों पर वनदेवियों ने अनुग्रह किया, ऐसा विचार कर ज्येष्ठशर्मा आदि घर के लोगों का दुःख मिट गया और वे अपने गृहकृत्य में संलग्न हो गये । तदुपरान्त गृहमण्डपाकाश में अन्य लोगों की दृष्टि में अन्तर्हित विस्मय से चुपचाप-सी बैठी हुई व्योमरूपिणी लीला से व्योमरूपा (शून्यरूप संकल्पशरीरवाली) सरस्वती ने कहा ॥१-३॥

190411

190412 लोक में प्रसिद्ध है कि दूसरे के संकल्पशरीर को दूसरा नहीं देख सकता, ऐसी अवस्था में संकल्पशरीरधारिणी उन दोनों का संवाद कैसे हो सकता है? श्रीरामचन्द्रजी की इस शंका को उनकी आकृति से भाँपकर स्वयं श्रीवसिष्ठजी समाधान करते हैं।

190413 लोक में जिनका देवता के प्रसाद आदि से उषा और अनिरुद्ध की नाईं समान ही परस्परसंवादी संकल्प या स्वप्न हुआ, उनका उस संकल्प और स्वप्न में परस्पर संवाद जैसे संवाद के अनन्तर होनेवाली क्रियारूप में परिणत होता है, वैसे ही लीला और ज्ञप्तिदेवी का संवाद भी हुआ ॥४॥

190414 जैसे स्वप्न और संकल्प में पृथिवी आदि अधिभूत और नाड़ी, प्राण आदि से उपलक्षित शरीर के बिना भी संवाद की प्रतीति होती है, वैसे ही अधिभूत (पृथिवी आदि) और अध्यात्म (नाड़ी, प्राण) आदि से उपलक्षित शरीर के बिना भी उनकी वह संवादप्रतीति हुई ॥५॥

190415

190416 श्रीवसिष्ठजी प्रसंगतः बीच में आई हुई शंका का समाधान कर प्रस्तुत कथा को कहते हैं।

190417 श्रीसरस्वतीजी ने कहा : भद्रे, तुमने ज्ञातव्य वस्तु सम्पूर्णतया जान ली है, द्रष्टव्य पदार्थ देख लिये हैं, इस प्रकार की यह ब्रह्मसत्ता है। बताओ, अब और क्या तुम पूछती हो ?॥६॥

190418 लीला ने कहा : देवीजी, मेरे मृत पति का जीव जहाँ पर राज्य करता है, वहाँ पर मुझे उन लोगों ने क्यों नहीं देखा, जैसा कि यहाँ पर मेरे पुत्र ने मुझे देखा? इसका क्या कारण है ?॥७॥

190419 श्रीसरस्वतीजी ने कहा : वत्से, उस समय अभ्यास न होने के कारण तुम्हारा द्वैतज्ञान (प्रपंच सत्य है इत्याकारक ज्ञान) निःशेष नष्ट नहीं हुआ था। जो पुरुष भेदक अविद्या के उच्छेद से अद्वैत को प्राप्त नहीं हुआ है, उसका सत्यसंकल्पत्व आदि क्रियाओं से कैसे सम्बन्ध हो सकता है ? धूप में बैठे हुए पुरुष को छाया में बैठे हुए पुरुष का शीतलता का अनुभव कैसे हो सकता

190420

190421
190422 है? ॥८,९॥
190423 हे सुन्दरी, जब अभ्यास न होने के कारण मैं लीला देह ही हूँ, ऐसा तुम्हारा दृढ़ संस्कार विनष्ट नहीं हुआ था, तब तुम्हारी सत्यसंकल्पता उत्पन्न नहीं हुई थी। आज तुम सत्यसंकल्प हो गई हो, इसलिए मुझे मेरा पुत्र देखे' तुम्हारी यह अभिलाषा सफल हुई है॥१०,११। इस समय यदि तुम अपने पति के समीप में जाओ, तो उसके साथ तुम्हारा सम्पूर्ण व्यवहार पहले की नाईं (जबकि वह जीवित था उस समय के समान) होगा ॥१२॥
190424
190425 यो प्रत्यक्ष दर्शन और उपदेश द्वारा सरस्वती देवीसे निर्दिष्ट अर्थ में लीला की असंभावना की शंका निवृत्त हो गई, अतएव वह मण्डपाकाश के अन्दर ही अपने पति के दोनों परलोकों की तथा हजारों ब्रह्माण्डों की उत्पत्ति का अनुवाद करती हुई फिर अपने पति के मण्डल को दिखलाने की प्रार्थना करती है।
190426 लीला ने कहा : देवि, इसी मन्दिर के आकाश में मेरे पतिदेव ब्राह्मण हुए, इसी में मरे और फिर इसी में उत्पन्न होकर राजा हुए ॥१३॥
190427 अन्य भूमण्डलरूप उनका वह संसार भी यही मन्दिराकाश है, इसमें उनकी राजधानी के नगर में मैं उनकी (राजा पद्मकी) रूप से स्थित हूँ॥१४॥
190428 यहीं पर उस अन्तःपुर में मेरे पतिदेव राजा पद्म की मृत्यु हुई थी, इसी अन्तःपुराकाश में उस नगर में वे राजा हुए|१५॥
190429 वे पृथिवीतल में अनेक नगरों के अधिपति हो गये। पारमार्थिक ब्रह्म में कल्पित मायिक चलन आदि विकार इस प्रकार से इस मण्डपाकाश में ही व्यवस्थित है। जैसे दोने के अन्दर सरसों की राशि रहती है, वैसे ही इसीगृहाकाश में सम्पूर्ण ब्रह्माण्डभूमियाँ स्थित हैं, ऐसा मैं मानती हूँ। कहीं पास में स्थित अपने पति के मण्डल को सदा अतिनिकटवर्ती
190430 समझती हूँ, उसे मैं यहाँ पर जैसे देखू, वैसा उपाय आप कीजिये ॥१६-१८॥
190431
190432 इस मण्डपाकाश में केवल आधुनिक पदार्थ ही नहीं है, किन्तु अतीत, आगामी सभी पदार्थ हैं। उन पदार्थों में तुम्हारे अनेक जन्मों के अनेक पतियों के शरीर हैं, सबका दर्शन एक साथ होना तो असम्भव है, उनमें से तुम्हें कौन-सा दिखलाऊँ, इस अभिप्राय से देवीजी ने कहा।
190433 श्रीदेवीजी ने कहा : हे पुत्रि, हे भूतल की अरुन्धती, इस समय तुम्हारे तीन पति हुए अथवा सैकड़ों पति हुए । अत्यन्त संनिकट तीन पतियों में से वसिष्ठ ब्राह्मणरूप पति तो जलकर भस्म हो गया है और पद्मराजारूप पति फूलमालाओं की राशि से ढका हुआ शवरूप से अन्तःपुर में स्थित है॥१९,२०॥
190434 इस संसारमण्डप में तुम्हारा तीसरा पति वसुधाधिपति है, वह संसाररूपी महासागर में प्रविष्ट होकर भ्रम को प्राप्त हो गया है|२१॥
190435 भोगरूपी बड़ी बड़ी लहरों की कल्पनाओं द्वारा विक्षिप्त हो गया है, इसी कारण उसकी बुद्धि मलिन हो गई है। बुद्धि की मलिनता से बुद्धि के अन्दर प्रतिबिम्बित उसकी चित्तवृत्ति भी प्रायः शिथिल हो गई है, वह संसाररूपी सागर का कछुआ बन गया है ॥२२॥
190436 अनेकानेक कठिनतर राजकार्यों को करता हुआ भी वह इस संसाररूपी भ्रम में सोया पड़ा है, जड़ होने के कारण जागता नहीं है।।२३॥
190437 मैं राजा हूँ, मैं भाँति भाँति के भोगों का भोक्ता हूँ, मैं सिद्ध हूँ, बलवान् हूँ, सुखी हूँ, इस प्रकार की अज्ञानरूप बड़ी रस्सी से वेष्टित होकर अस्वतन्त्रता को प्राप्त हो गया है। हे सुन्दरी, कहो,
190438
190439 तुम्हें उन तीनों में से, जैसे आँधी सुगन्धपरम्परा को एक वन से दूसरे वन में ले जाती है, वैसे ही किस पति के समीप ले जाऊँ ? ॥२४,२५॥
190440 वत्से, वह अन्य ही संसार है, अन्य ही ब्रह्माण्डमण्डप है, वहाँ अन्य ही विविध व्यवहार होते हैं।२६॥
190441 यद्यपिवे पूर्वोक्त संसारमण्डल इस मण्डपाकाश में अधिष्ठानभूत चिद्दृष्टि से पास में ही स्थित हैं, तथापि सांसारिक दृष्टि से उन में कोटि-कोटि योजन दूरी का अन्तर (व्यवधान) है ॥२७॥
190442 इन संसारमण्डलो का पारमार्थिक स्वरूप तो मण्डप के मध्य में स्थित केवल चिदाकाश ही है, यह तुम पुनः पुनः अनुभव करो। इन संसारमण्डलों में एक नहीं कोटि कोटि मेरु और मन्दर पर्वत स्थित हैं। जैसे झरोखे आदि से घर के अन्दर गई हुई सूर्यकिरणों में त्रसरेणु स्फुरित होते हैं, वैसे ही महाचैतन्य के परमाणु में विभिन्न विविध सृष्टियाँ निर्बाधरूप से स्फुरित होती है। इस प्रकार (पूर्वदर्शित ब्रह्माण्ड के समान ही) वे ब्रह्माण्ड भी यद्यपि बड़े बड़े द्वीप, समुद्र, भुवन आदि से विशाल ही है, तथापि चिद्वृष्टिरूप तुला से उन्हें देखा जाय, तो वे वटबीजों के बराबर भी नहीं होते हैं। जैसे आकाश में भ्रमवश वन की नाईं विविध प्रकार के रत्नों का निर्मल प्रकाश प्रतीत होता है, वैसे ही वस्तुतः पृथिवी आदि भेद से रहित ही चिति अविद्याजनित दृढ़ वासना से जगद्रूप प्रतीत होती है ॥२८-३१॥
190443
190444 भ्रान्ति से जगत् की प्रतीति होने पर भी वस्तुभूत आत्मा में कभी भी कुछ भी नहीं हुआ ऐसा कहती है।
190445 चित् का ही भ्रमवश इस जगत् आदिरूप से विकास होता है। अतः सृष्टि के आदि में ही पृथिवी आदि कुछ नहीं हुआ, अतः उससे आत्मा में कभी कुछ भी ह्रास, वृद्धि आदि विकार नहीं हुआ ॥३२॥
190446 जैसे तालाब में लहरें हो होकर पुनः होती हैं, वैसे ही विचित्र आकारवाले काल, काल के अवयव दिन, रात्रि आदि, ब्रह्माण्ड एवं उनके अवयव भुवन आदि देश महाचिति में हो होकर पुनः होते हैं॥३३॥
190447 लीला ने कहा : हे जगन्माता, जैसा आप कहती हैं, यह बात ठीक वैसी है। मुझे इस समय स्मरण हुआ है कि यहाँ पर यह मेरा जन्म राजस है, तामस या सात्त्विक नहीं है। इस जन्म में दुःख और परिताप की प्रचुरता है और 'मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः' (रजोगुणप्रचुर लोग मध्यलोक में रहते हैं) ऐसी स्मृति भी है, इससे निश्चय है कि मेरा यह जन्म राजस है । इस कल्प के आरम्भ में जब अन्तःकरणरूप उपाधि की उत्पत्ति होने के अनन्तर उसमें प्रतिबिम्बरूप से मैं अवतीर्ण हुई तबसे आज तक मेरे विभिन्न योनियों में आठ सौ जन्म बीत चुके हैं, उन्हें मैं आज पुनः साक्षात् देख-सी रही हूँ यानी स्पष्टरूप से उनका स्मरण कर रही हूँ। हे देवि, पहले किसी दूसरे संसारमण्डल में विद्याधरलोकरूप कमल की भँवरी मैं विद्याधरराज की पत्नी हुई। तदुपरान्त दुर्वासनाओं से कलुषित हृदयवाली मैं मानुषी (स्त्री) हुई, तदनन्तर दूसरे संसारमण्डल में मैं पन्नगराज की कामिनी हुई। तदनन्तर मैं कदम्ब, कुन्द, जामुन और करंजों के वन में रहनेवाली, वृक्षों के पत्तों के वस्त्र पहननेवाली काली भिलनी हुई। तदनन्तर वन की वासना से मूढ़ हुई यानी धर्ममर्यादा को न जाननेवाली अतएव दुष्कर्मों के संचय से उद्धत हुई मैं फूलों के गुच्छेरूप नेत्रवाली, पत्तेरूपी हाथवाली, वन में
190448
190449
190450 विलास करनेवाली पुण्य आश्रम की गुलुच्छ लता हुई, तदनन्तर मुनियों के संसर्ग से पवित्र होकर मैं वनाग्नि से जलकर उन्हीं (पहले जिनके आश्रम में लता हुई थी) महामुनि की कन्या हो गई। तदुपरान्त पुरुषत्वरूप फल देनेवाले जो कर्म मैंने किये थे, उन पहले जन्मों में संचित कर्मों के फलस्वरूप मैं सौराष्ट्र देश में पूरे सौ वर्षोंतक श्रीमान् राजा हुई। तदुपरान्त राजा के परद्रव्यहरण आदि दुष्कर्मों से तालीवृक्ष के तले स्थित किसी जलाशय प्रदेश में नौ वर्ष तक कुष्ठ और विकलांग नेवली हुई। हे देवि, तदनन्तर मैंने आठ वर्ष सुराष्ट्र देश में दुष्ट तथा अज्ञ ग्वालों की ताड़न, अनुधावन आदि क्रीड़ा के साथ गाय योनि में जन्म लेकर बिताये । उक्त गाय योनि में जन्म का अनुभव करने में मेरा अज्ञान ही कारण हुआ। तदुपरान्त मैं पक्षियोनि को प्राप्त हुई। पक्षियोनि में मैंने अकारण वैरसे ही व्याधों द्वारा बिछाये गये जालों को दुष्ट द्वैतवासनाओं के समान बड़े क्लेश से छिन्न भिन्न किया। तदनन्तर मैं भ्रमरी हुई, मैंने कमल के मुकुलों के (कलियोंके) मध्य में भरपेट केसर खाकर कर्णिका के (कमल के छातोंके) मध्यरूप शय्या में भ्रमर के साथ एकान्त में विश्राम किया। तदुपरान्त मैं मनोहर नेत्रवाली हरिणी हुई। हरिणी योनि में मैंने किरातों द्वारा मर्माहत होकर ऊँचे ऊँचे शिखरों से युक्त रमणीय वनस्थलियों में भ्रमण किया। तदुपरान्त मैं मछली हुई। मत्स्ययोनि में समुद्र के बड़े बड़े कल्लोलों द्वारा बहाई जा रही मैं दिग्भ्रम होने पर जब मछुओं के फन्दे में आ गई, तो मैंने मछुओं द्वारा लट्ठी आदि से अपने मुँह पर किये गये प्रहारों को बड़ी बड़ी लहरों और कछुओं की पीठ की हड्डीपर गिरने से व्यर्थ होते देखा। तदनन्तर मैं पुलिन्दी हुई। उक्त जन्म में चर्मण्वती नदी के किनारे मधुर स्वर गायन कर रही मैं संभोग के पश्चात् नारियलों के रस का आसव पीती थी। तदुपरान्त मैं सारसी हुई। कमलिनी में प्रेमयुक्त भ्रमरी की नाईं निश्चल रहती हुई मैंने संभोगकाल के सीत्कार से मधुरस्वरपूर्वक यथेच्छ कामचेष्टाओं से सारसराज अपने पति सारस को खूब प्रसन्न किया । तदनन्तर चंचलवदन और चंचलनयनवाली मैंने ताली और तमालों के निकुंजों में मदयुक्त कटाक्ष दर्शन से उत्पन्न कामोद्दीपन से पति का अवलोकन किया। तदुपरान्त मैं अप्सरा हुई। स्वर्ग में भी मुझ अप्सरारूपी कमलिनी ने भ्रमररूपी देवताओं को स्वर्ण के द्रव (रस) के संघात के तुल्य मनोहर अंगरूपी पिंजरों से आलिंगन अधरपान आदि द्वारा खूब सन्तुष्ट किया। उसी अप्सरा के जन्म में मणि, सुवर्ण, माणिक्य, मोतियों से जड़ी भूमिवाले कल्पवृक्षों के वनों से पूर्ण मेरुपर्वत में युवकों के साथ रमण किया। तदनन्तर समुद्र की बड़ी बड़ी तरंगों से आकुल, जलप्राय प्रदेशों से युक्त, फूलों के गुच्छों से शोभित लताओं से वेष्टित समुद्र के तटवर्ती वनों की गुफाओं में चिरकालतक मैं कछुईरूपसे रही। चंचल लहरियों से परिपूर्ण सरोवरों में मैंने अपने चंचल वस्त्र की नाईं शुभ्र पक्षों की पंक्तियों पर कमल के भ्रम से बैठे हुए भ्रमरों के झूलने के साधन राजहंसिनीत्व का अनुभव किया यानी मैं राजहंसिनी बनी मेरे वस्त्र के समान शुभ्र चंचल परों पर कमल के भ्रम से बैठे हुए भँवरों ने झूला खेला। झूल रहे एक सेंमर के पत्ते में चंचल हुए अनेक मच्छरों में से एक मच्छर वहाँ से गिर गया, फिर वहाँ न बैठ सकने के कारण वह बेचारा झूला खेलने से वंचित रहा, उसकी यह दयनीय

190451
190452 अवस्था देखकर, यद्यपि मैं हँसी थी तथापि उस मच्छर की दयनीय दशा के संस्कार से ही मैं मरी अतएव मच्छर बनकर दीन हीन दशा में मुझे रहना पड़ा, क्योंकि प्राणी जिस जिस भाव का स्मरण करते हुए प्राण त्याग करता है, उसकी वासना से वासित होकर वह उसी भाव को प्राप्त होता है, ऐसा भगवान् का वचन है। तदुपरान्त मैंने जलवेतस्की लीला से यानी जलवेतस् की योनि में बड़ी बड़ी लहरियों से व्याप्त पर्वतीय नदियों में चपल तरंगों के अग्रभाग के चुम्बन द्वारा भ्रमण किया ॥३४-५६॥
190453
190454 स्थावरपर्यन्त अधम योनियों में जन्म कहकर अब उत्तम जन्मों को भी कहती है।
190455 पहले मैंने गन्धमादन पर्वत में स्थित मन्दारवृक्षों के निकुंज में कामपीड़ित विद्याधर के कुमारों को अपने चरणों पर गिराया था, कामपीड़ित विद्याधर कुमारों ने मेरा अनेक प्रकार से
190456 अनुनय विनय किया था ॥५७॥
190457
190458 वहाँ पर भी दुःखप्रचुरता दर्शाती हैं।
190459 जैसे चाँदनीचन्द्रबिम्ब में लोट-पोट लेती है, वैसे ही उक्त विद्याधर कुमारों के वियोगजनित दुःख से पीड़ित होकर मैं कपूर के चूर्ण से भरपूर शय्याओं में चिरकाल तक लेटी रही। तराजू के पलड़े की नाईं ऊर्ध्वगति (ऊपर उठना) और अधोगति (नीचे गिरना) से व्याकुलचित्त एवं संसाररूपी विशाल नदी की चंचल तरंगरूप मैंने वातहरिणी के (वातप्रेमीनामक एक प्रकार की हरिण जाति के) दुर्वारगमनक्रम से (a) भाँति-भाँति के सैकड़ों दुःखों से युक्त अनेक योनियों में भ्रमण किया ॥५८,५९॥
190460
190461 सत्ताईसवाँ सर्ग समाप्त
190462 अट्ठाईसवाँसर्ग दृष्ट प्रपंच के असत्य होने से चिदाकाश की सत्यता और पर्वत तथा गिरिग्राम का विस्तार से वर्णना
190463 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, वज्र के समान दृढ़ पूर्वोक्त रीति से अनेक करोड़ योजन भलीभाँति पुष्ट मध्यभागवाले अत्यन्त निबिड़ ब्रह्माण्ड की दीवार से वे अबलाएँ कैसे निकली। भाव यह कि स्वप्न में मिथ्याभूत दीवार भी गमन की प्रतिरोधक देखी गई है, अतः उस प्रकार की दृढ़ और घन दीवार से निकलना असंभव प्रतीत होता है ॥१॥
190464 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, कहाँ ब्रह्माण्ड है, कहाँ उसकी दीवार है और कहाँ उसमें वज्र के तुल्य कठोरता है ? राजरानी लीला और सरस्वती देवी दोनों ही वस्तुतः उसी अन्तःपुर के आकाश में स्थित थी। उसी पर्वतग्राम में उसी गृहाकाश में पूर्वोक्त वसिष्ठनामक ब्राह्मण विदूरथ होकर राज्य के ऐश्वर्यका भोग करता है। उसने राजा पद्म बनकर उसी मण्डपाकाश के कोने को जो कि केवल शून्यमात्र है, चार सागरों से परिवेष्टित भूतल समझा वह वसिष्ठ और वह अरुन्धती दोनों उस शून्यस्वरूप मण्डपाकाश में चारों समुद्र पर्यन्त पृथिवी उसमें
190465 2 ऐसी प्रसिद्धि है कि वातप्रेमी मृग स्वभावतः वायु की गति के अनुसार सम-विषम प्रदेशों में दौड़ता है, उसे कोई रोक नहीं सकता।
190466
190467
190468 राजधानीरूप नगर और राजधानी में राजमहल का अनुभव करते हैं (M)। वह अरुन्धती ही लीलानाम की राजरानी (पटरानी) हुई, उसने सरस्वती देवी की उपासना की। तदनन्तर वह सरस्वती देवी के साथ अद्भुत दर्शन से रमणीय आकाश को लाँघ कर गृहोदरवर्ती बिलस्तभर आकाश में ही दूसरे ब्रह्माण्ड को प्राप्त हुई और तदनन्तर पहले ब्रह्माण्ड से उसमें आकर गिरिग्राममन्दिररूप अपने घर में आई। जैसे कि शय्या में सोया हुआ पुरुष एक स्वप्न से दूसरे स्वप्न को प्राप्त करता है, शय्या में ही विविध देशों में विविध स्वरूपों से भ्रमण करता है । आकाशरूप यह सब भ्रान्तिमात्र ही है, न ब्रह्माण्ड है, न संसार है, न दीवार आदि है और न दूरी है। उनका अपना चित्त ही केवल वासनामात्र से तत् तत् विविध पदार्थों के व्यवहार का स्वरूप धारण कर वैसा प्रतीत होता है । कहाँ ब्रह्माण्ड है और कहाँ संसार है ? निरावरण और निस्सीम इस चिदाकाश की ही उन्होंने अपने चित्त से कुछ (ब्रह्माण्डरूप) कल्पना की । जैसे आकाश ही स्पन्द के सम्बन्ध से वायुरूप से कल्पित होता है, वैसे ही उन्होंने चिदाकाश की ही अपने चित्त से ब्रह्माण्डरूप से कल्पना की। सभी जगह सदा अनादि अविनाशी चिदाकाश ही व्याप्त है। जिसे उसका ज्ञान नहीं है, उसकी दृष्टि में वह स्वयं चित् होने से अपने में अपने से ही जगत् सा प्रतीत होता है । जिसने उसको जान लिया, उसकी दृष्टि में यह जगत् आकाश से भी शून्य है और जिसने नहीं जाना, उसकी दृष्टि में यह जगत् वज्र के समान कठोर पर्वत के तुल्य है। जैसे स्वप्न में घर में ही दैदीप्यमान नगर की प्रतीति होती है, वैसे ही असद् ही यह जगत् चिदाकाश में प्रतीत होता है। जैसे मरुभूमि में असत् जल की प्रतीति होती है, जैसे सुवर्ण में अविद्यमान कटकत्व की प्रतीति होती है, वैसे ही असत् यह दृश्य प्रपंच आत्मा में सत् सा प्रतीत होता है। - ऐसा कहती हुई वे दोनों सुन्दर ललनाएँ सुन्दर गति से घर के बाहर निकली। उन्हें ग्रामवासी नहीं देख पाते थे और वे सामने के पर्वत को देख रही थी। वह उत्तुंग पर्वत गगनचुम्बी था, सूर्यमण्डल को स्पर्श करता था, रंग-बिरंग के सम्पूर्ण फूले हुए विचित्र वनों से निर्मल था तथा उसमें अनेक झरनों का कलकल निनाद हो रहा था और वन के पंछी चहचहा रहे थे। उसमें ऊँचे ऊँचे वृक्षों की मंजरियों के पुंजों से पिंजर (लालिमा या भूरापन लिये हुए पीलेपन से युक्त) अतएव रंग-बिरंग के मेघमण्डल थे, इसलिए वह सुन्दर मेघों से युक्त था, उसमें गुलुच्छ लताओं की डालियों में पक्षी और सारस बसेरा ले रहे थे। बड़े मजबूत जलवेंतसों की झाड़ियों से नदियों के तट सुरक्षित (गिरने से बचे) थे, चट्टानों के गड्ढे में पैदा हुई लताओं को, जिन्होंने भली भाँति वृक्षों का अवलम्बन नहीं किया था, वायु खूब हिला रहा था, नचा रहा था। शिखर के वृक्षों ने, जिनकी आगे आगे की टहनियाँ फूलों से व्याप्त थी, आकाश की दीवार के सदृश बादलों को ढक रक्खा था । वेग से बह रही
190469 वसिष्ठ नामक ब्राह्मण और अरुन्धती ही विदूरथ की वासना से उत्पन्न पद्म और लीला की अन्तरात्मता को प्राप्त हुए थे। लीला की अन्तरात्मा को प्राप्त अरुन्धती अनुभव करती है, यह मानकर वर्तमानकाल का निर्देश उत्पन्न होता है।
190470
190471 विशाल नदी का स्रोत ही उसकी मुक्तामाला था। उस पर्वत के नदीतट हिल रहे वृक्षों के वृन्दों से युक्त वन समूह से व्याप्त थे, अतएव सदा वायु से वेष्टित रहते थे । उसका प्रान्तभाग विविध वनों से व्याप्त था, अतएव छाया से सदा ठण्डक रहती थी ॥२-२२॥
190472
190473 पर्वत का वर्णन कर पर्वतग्राम का वर्णन करते हैं।
190474 तदनन्तर उन दोनों ललनाओं ने उस समय वहीं स्वयं पर्वतग्राम को देखा, वह आकाश से गिरे स्वर्ग के एक भाग के समान रमणीय था, उसमें रहटों के चलने का शब्द हो रहा था, जहाँ तहाँ कमलों से युक्त अनेक पोखरे बने थे, पक्षियों के कलरव से सारा नगर गुलजार था और उसमें क्रीड़ा के लिए बने हुए उत्तम निम्नस्थान और जलप्रदेशथे। गोचरभूमि में चल रहीं गायों के रांभने से उसके सम्पूर्ण निकुंज शब्दायमान हो रहे थे, और कुंजों झाड़ियों, छायादार सघन हरे घास के मैदानों से वह युक्त था। उसमें सूर्य की किरणों का प्रवेश बड़ी कठिनाई से होता था, वह शिलाओं तथा नीहार से भस्मलिप्त की नाईं धूसर था। ऊँची-ऊँची मंजरियों से जटा की नाईं लम्बायमान उसकी कतिपय शिखाएँ थी । चट्टानों के मध्य में जल के टकराने से जिनमें मोती के सदृश बिन्दु उछल रहे थे ऐसे झरनों ने उसमें मन्दराचल से मथे जाते हुए क्षीरसागर के जल की शोभा का स्मरण करा रखा था। फल और फूलों से लदे होने के कारण बड़े अच्छे प्रतीत होनेवाले आँगन के वृक्षों से वह व्याप्त था। वे वृक्ष ऐसे प्रतीत होते थे मानों पुष्पराशि को लाकर खड़े हो रहे हों। उसमें चंचल तरंगों को मुखरित करनेवाले पवनों द्वारा हिलाये गये, मकरन्द से व्याप्त वृक्ष भी अतिथियों पर फूल बरसाते थे फिर प्रेमपूर्ण अतिथि सत्कार करनेवाले मनुष्यों से वह अधिष्ठित था इसमें कहना ही क्या है ? बराबर पाषाणों से गिर रहीं जल की दो की टंकारध्वनि से, गुलेल और धनुष के शब्द के तुल्य होने के कारण, भय के योग्य न होने पर भी भयभीत अतएव छिपेहुए पक्षियों ने उसमें कुछ कलरव कर रक्खा था। वह नदी में उत्तुंग लहरों में बैठे हुए और तरंग के जलबिन्दुओं के आस्वादन से शान्त चित्त एवं नक्षत्रों के परिवर्तन के समान परिवर्तनवाले हंसों से परिवृत था। ऊँचे-ऊँचे ताल वृक्षों पर बैठे हुए कौओं को देखकर ये हमारे कलेवेको खा न जाये, इस प्रकार शंकित हुए बालकों द्वारा प्रातःकाल का खाना पच जाने के बाद हम इसे खायेंगे इस बुद्धि से उसमें आमिक्षा (छेना) छिपाई गई थी। उस नगर में बालकों ने फूलों के ही मुकुट आदि सिर के आभूषण और वस्त्र पहने थे, उस नगर के आस-पास खजूर, नींबु, जम्बीर के निबिड़ वन थे, अतएव वह सदा शीतल रहता था ॥२३-३३॥
190475
190476 उस नगर में रहनेवाली भील आदि दरिद्रों की स्त्रियों का वर्णन करते हैं।
190477 उसमें दरिद्र, नीच और आलसी लोगों की स्त्रियाँ अलसीकी शाखाओं को ही, सुलभ होने के कारण, वस्त्ररूप में पहननेवाली, बौरों का कर्णफूल पहनी हुई एवं भूख और प्यास से कृश होकर गलियों में घूमती थी। नदियों की लहरों के आपस में टकराने के शब्द से लोगों का आलाप नहीं सुनाई पड़ता था, शिल्प आदि कार्य करने की दक्षता न होने के कारण भयभीत मूर्ख और आलसी लोग एकान्त में बैठा रहना चाहते थे। दही से मुँह, हाथ और
190478
190479

190480 कन्धों को पोते हुए, कोमल कोमल छोटी लताओं को लिये हुए, गोबर और कीचड़ में सने हुए बालकों से उक्त नगर के चौतरे भरे थे। उसमें बालूमय तटभूमि नदी के तटवर्ती सिवार की लताओं को झूले के समान हिलनेवाले तरंगों से बहाये जाते हुए जल की रेखाओं से अंकित थी। उसमें दही और दूध की घन सुगन्ध से उन्मत्त होकर मक्खियाँ मन्थरगति थी और अपनी इच्छित वस्तु खाने के लिए रो रहे बेचारे पराधीन बालकों का मुँह आँसुओं की धाराओं से जर्जरित हो रहा था। दासियों के हाथ के कंकण गोबर से सने हुए थे, अतएव उनपर गुस्सा होकर खुले हुए केशों को बाँधने में लगी हुई स्त्रियों को देखकर लोग उनकी हँसी कर रहे थे। उसमें पहाड़ी कौए शान्त मुनियों द्वारा डंडे और ढेले आदि से उड़ाने से कहीं उन्हें चोट न लग जाय इस कारण फूलों अथवा पत्तों द्वारा उड़ाये जानेपर भी पूजा के अक्षत खाने के लिए फिर फिर उड़ रहे थे। घरों और गलियों के दरवाजों पर उसमें कठिन पीली कटैया के पेड़ बखेरे थे। घर के समीप के गर्तों को कुंजों से, जो प्रफुल्लित और शोभायमान थी, प्रतिदिन प्रातःकाल टखनों तक आँगनों में फूल बरसाये गये थे। उसके जंगल घास चर रहे भाँति भाँति के मृग और पक्षियों से पूर्ण थे, गुंजाफल के निकुंजों में जमे हुए घास के हरे हरे तिनकों में मृगों के बच्चे सोये थे (卐) ॥३४-४२॥

190481 एकान्त स्थान में सोये हुए बछड़े के एक कान के कम्पन से मक्खियाँ उड़ रही थी, गोपों (गौओं को पालनेवाले अहीर आदि) द्वारा उच्छिष्ट यानी जूठा छोड़े हुए दही में और मुँह के आसपास मक्खियाँ भिनभिना रही थी। उस गाँव के सम्पूर्ण घरों में मधुमक्खियों का क्षय करके मधु संचित किया गया था, फूले हुए अशोक के वनों में लाह से रँगे हुए सुन्दर क्रीड़ामन्दिर बने हुए थे। सीकरों की (छोटे-छोटे जलकणों की) झड़ी लगानेवाले वायु से नित्य आर्द्र होने के कारण सभी वृक्ष प्रफुल्ल थे, फूलों के भार से लदे थे, कदम्बों की कलियों से उसमें सम्पूर्ण छादन तृण ओतप्रोत थे। केतकी के फूलने में जो लताएँ बाधक थी, उन लताओं के काट डालने के कारण निर्बाधरूप से फूले हुए केतकियों के समूह से सारा गाँव सफेद हो रहा था। उस ग्राम के किसी किसी प्रदेश में जल की नाली द्वारा जल गुरु गुरु शब्द करता हुआ बहता था । मेघमण्डल उसके झरोखों से निकलकर बड़ी-बड़ी अट्टालिकाओं में विश्राम लेते थे। जल से लबालब भरे हुए अनेक पोखरों में पूर्ण चन्द्रमा के समान खिले हुए कमलवनों से उसकी शोभा की सीमा न रह गई थी। उसमें सघन वृक्षों की छाया से शीतल साफ सुथरे हरे मैदान थे और सम्पूर्ण हरी-रही घास के सिरों पर जो ओस की बूंदें थी, उनमें तारों का प्रतिबिम्ब पड़ रहा था । लगातार गिर रहे खिले फूलों की वृष्टि से और हिमवृष्टि से उस ग्राम के सब मकान सफेद हो गये थे। उस ग्राम के सब वृक्ष भाँति-भाँति की मंजरियों, फूलों, पत्तों और सुन्दर फलों से लदे थे। उस घर की कोठरी के अन्दर छिपे हुए बादलों में युवतियाँ सोती थी और अट्टालिकाओं में स्थित

190482 म यहाँ पर गाँव का वर्णन चल रहा है । 'गाँव' शब्द गाँव की सीमा और भूमि के सहित गाँव का वाचक है, इसलिए उसके अन्तर्गत गोचरभूमि, जंगल, निकुंज आदि का वर्णन करने पर भी कोई विरोध नहीं है।

190483

190484 मेघ की बिजली से लोगों को दीपक जलाने की आवश्यकता न रहती थी, क्योंकि दीपक की आवश्यकता बिजली से पूरी हो जाती थी। उस गाँव में सब घर गुफाओं की वायु की झंकार से मेघ की नाईं गरजते थे, घरों के आसपास चकोर, हारीत और हिरन घूमते थे, अतएव वे बड़े मनोहर लगते थे। खिले हुए कन्दल पुष्पों से निःसृत प्रचुर सुगन्धि से परिपूर्ण मन्द मन्द बहने के लिए उद्यत वायु द्वारा उसके वृक्ष और लताओं के पल्लव चंचल थे। सुग्गा, मैना और लवा की बोली रूपी क्रीड़ा में ललनाएँ तल्लीन थीं। चक्रवाक, कोयल, पहाड़ी कौओं के कोलाहल का चारों ओर समां बँधा था। साल, ताड़, तमाल और कमल तथा उनके नीले फलों का, जिधर देखो उधर, ताँता बँधा था। वहाँ पर लताओं के वलयाकार वेष्टन से वृक्ष परिवेष्टित थे। उक्त गिरिग्राम के मन्दिरों की शोभा का पूर्णरूप से वर्णन कौन कर सकता है? वे चंचल पल्लववाली असंख्य लताओं के सन्तान के आश्रय थे, खिले हुए कन्दल के फूलों की सुगन्धि से सराबोर थे, उनके मण्डपों में ताली, तमाल आदि के पत्ते नाचते, बाग में खिले हुए फूलों के वृक्षों से उनमें बड़ी ठण्डक रहती थी, उनकी गौएँ रँभाती हई जल में तैरने में आकुल थी, उनके आसपास चारों ओर के लललहाते हुए धान के खेतों और फूलों के बगीचों से उनकी शोभा कहीं अधिक बढ़ गई थी, तट के वृक्षों की कतार से नदी का प्रवाह छिप गया था, फूली हुई सघन लताओं के अग्रभाग ही उसके वितान (चँदवे) थे बगीचों के कुन्द पुष्पों के मकरन्द की (पुष्परस की) भीनी-भीनी सुगन्ध से वे सुगन्धित थे, सुगन्धि से अन्धे बने हुए भ्रमरों ने गिरिग्राम के घरों के आस-पास के कमलों को आच्छन्न कर दिया था, उन घरों ने अपनी सुन्दरता से इन्द्र भवन को नीचा दिखा दिया था, कमलों के पराग से उन्होंने आकाश को सुनहला बना दिया था, उनमें वेग से बह रही गिरिनदी का घर-घर शब्द सदा बना रहता था, कुन्दपुष्प के समान सभेदमेघों की छवि से वे देदीप्यमान हो रहे थे, अटारियों पर आरूढ़ फूली हुई विशाल लताओं के वे आश्रय थे, उन घरों में परस्पर क्रीड़ा से चंचल मधुर ध्वनिवाले पक्षियों का आवास था, तुरन्त खिले हुए पुष्पों की पँखुड़ियों से युवकों की शय्या पूर्ण थी, स्त्रियाँ पैर के अंगूठे तक लटकी हुई मालाएँ पहनी थी, सभी जगह सुन्दर-सुन्दर नूतन अंकुर उगे थे, जिनसे वे घर दन्तुल से (जिसके छोटे-छोटे दाँत निकले हो ऐसे) प्रतीत होते थे, अत्यन्त सुशोभित सुन्दर लताओं से सरकण्डे घिरे थे, उगी हुई कोमल-कोमल लताएँ और कमलों की उनमें भरमार थी, स्थिर मेघरूपी वस्त्रों से घरों के कमरे आच्छादित (वितानयुक्त) थे, ओस की बूंदरूपी मोतियों की लहरों से युक्त हरी घास के मैदानों से जहाँ-तहाँ उनकी बड़ी ख्याति थी, अटारियों में रुके हुए मेघ की बिजली से घरों में स्त्रियाँ आकुल हो रही थी, नील कमलों से निर्गत सुगन्धि से उनकी सुन्दरता कहीं अधिक बढ़ गई थी, वहाँ की गौएँ रंभाने से बड़ी भली लगनेवाली और हरी घास को चरने में संलग्न थी, घर के आँगन में सुन्दर मृग निःशंक आ जा रहे थे, उक्त घर निबिड़ जलबिन्दुओं की वृष्टि करनेवाले झरनों से युक्त थे, अतएव वृष्टि की भ्रान्ति से उनमें मयूर अपना नृत्य करते थे, वे सुगन्धि से मत्त की नाईं भ्रान्त पवन से ताड़ित अतएव विकलता को प्राप्त हुए

190485

190486

190487 थे, दीवारों में उगी हुई औषधिरूपी (ज्योतिर्लतारूपी) अग्नि से वे घर दीपकों को भूल गये थे, औषधियों से ही उनमें दीपकों का काम चल जाता था, पक्षियों के कलरव से परिपूर्ण अनेक घोंसलों से वे घर व्याप्त थे, सैकड़ों झरनों के अविरत कलरव से लोगों की बोल चाल छिप गई थी, मोतियों की लरी के समान सुन्दर बिन्दुओं के गिरने से उनके सम्पूर्ण वृक्ष, लता, तृण और पल्लव शीतल थे और उनके फूलों का विकास कभी बन्द नहीं होता

190488 था ऐसे गिरिग्राम के मंदिरों की शोभा का वर्णन कौन कर सकता है ? ॥४३-६३॥

190489

190490 अट्ठाईसवाँ सर्ग समाप्त

190491 उनतीसवाँ सर्ग लीला के पूर्व जन्मों के चरित्रों की प्रत्यभिज्ञा का वर्णन तथा लोकों की

190492 राशियों से मण्डित आकाशमें गमन वर्णन। जैसे आत्मज्ञानी अतएव शान्त पुरुष में भोगश्री और मोक्षश्री प्राप्त होती है, वैसे ही सुशीतल सुरम्य उस गिरिग्राम में वे दोनों देवियाँ पहुँची। इतने समय में उक्त अभ्यास से लीला केवल शुद्ध ज्ञानरूपदेहवाली होने के कारण भूत, भविष्यत् और वर्तमानरूपतीनोंकालों को भलीभाँति देखनेवाली हो गई थी। तदनन्तर उसे संसार की प्राक्तन जन्ममरणरूप सम्पूर्ण गतियों का अनायास ही स्मरण होने लगा ॥१-३॥

190493 लीला ने कहा : हे देवि, इस देशको देखकर आपके प्रसाद से मैं यहाँ पर अनेक पूर्वजन्मों की सब विविध चेष्टाओं के स्मरण करती हूँ। पहले मैं यहाँ पर बूढ़ी ब्राह्मणी हुई थी। मेरा सारा शरीर नसों से व्याप्त और कृश था। केश सफेद थे। सूखे हुए कुशो की नोंक से छिदने के कारण मेरी हथेली जर्जरित थी। मैं अपने पतिदेव के कुल की वृद्धि करनेवाली भार्या थी। बहुत से बच्चों की माता और अतिथियों का सत्कार करनेवाली गृहिणी थी । देवता और सन्त महात्माओं की भक्त थी। मेरा शरीर घी और दही-दूध से लथपथ रहता था। मैं भात पकाने की बटलोही, यज्ञ-चरु को पकाने के पात्र, अन्यान्य पात्रों और सामग्री को मांज, धो-पोंछकर साफ-सुथरा रखती थी। मेरा प्रकोष्ठ (पहुँचा) सदा अन्न से सनी हुई एक काँच की चूड़ी से युक्त रहता था। मैं जमाई, बेटी, भाई, पिता और माता की सदा पूजा-अर्चा करती थी। देहपात होने तक घर के ही काम-धाम में मेरे दिन रात बीतते थे। मैं पुत्र, बहू और नौकर-चाकरों से शीघ्र काम करने के लिए, तुमने बहुत देरी में स्नान किया, तुमने क्यों देरी लगाई, तुम क्यों विलम्ब कर रहे हो, इत्यादि वचन कहती रहती थी

190494 और स्वयं कार्य में व्यग्र रहती थी। मैं कौन हूँ और यह संसार कहाँ तक सच्चा है ? इस बातका कभी स्वप्न मे भी मैंने विचार नहीं किया था। मेरे पतिदेव भी मेरी नाईं घर में अत्यन्त आसक्त थे, उनकी बुद्धि विशुद्ध नहीं हुई थी, वे कोरे श्रोत्रिय थे। मैं समिध, शाक और कण्डों के संग्रह में नित्य दत्तचित्त रहती थी। मेरा शिराओं से (नसों से) भरा दुबला-पतला शरीर मैले कम्बल से ढका रहता था। मैं कभी बछिया की कनपटी के कीड़े निकालने में तत्पर रहती तो कभी घर के पास से शाकके खेतों को सींचन के लिए सींचनेवाले नौकरों को पुकारती थी, कभी जल की

190495

190496 लहरों की अन्तिम सीमारूप तटों मे उगे हुए हरी हरी घास के तिनकोंसे बछियों की तृप्ति करती थी। प्रतिक्षण घर के दरवाजे पर लेपन और ऐपन दिया करती थी। घर के नौकर चाकरों को विनय, सदाचार आदि सिखलाने के लिए कुछ दीनता के साथ 'ऐसे लोगों के घर में इस तरह के अविनीत नौकर-चाकर कैसे रहते हैं ऐसा लोग कहेंगे,यों जन-निन्दा का दिग्दर्शन कराया करती थी। मर्यादा के नियमरूप समुद्र की वेलासदृश मैं स्वयं कभी भी अपने कर्तव्य से भ्रष्ट नहीं होती थी, यों अपने चरित्र से भी उन्हें शिक्षा दिया करती थी॥४-१४॥

190497

190498 ब्राह्मणी जन्म में इस तरह चिरकाल से कार्य में व्यावृत लीला की बुढ़ापे के आक्रमण से कान में बहिरापन, शिरःकम्पन, कूबड़ापन, लाठी लेकर चलने की नौबत आनेपर जो दशा हई, उसका वह वर्णन करती है। ___ मैं वहाँ पर पुराने पत्ते के समान वर्णवाले शरीर का जो एक कान, शिर के कम्पन से झूलने के कारण, वहीं ठहरा झूला, उसमें चढ़ी हुई सी, टेकने की लट्ठी के उठाने पर उससे ताड़न करने के योग्य सी, बुढ़ापे से भयभीत-सी, अन्तिम जीवन वृत्ति से चिह्नित सी हुई। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : यह कहकर पर्वत ग्राम के मध्य में भ्रमण कर रही लीला ने घूम रही सरस्वती देवी को विस्मयपूर्वक दिखलाया हे देवि, पाटल वृक्षों से अत्यन्त सुशोभित यह मेरी पुष्पवाटिका है। यह मेरी उद्यान मण्डप की अशोकवाटिका खिली हुई है। यह पोखरा है, जिसके तट के पेड़ों में बछड़े बँधे हैं। यह कर्णिका नाम की मेरी बछिया है, इसने मेरे वियोग दुःख से घास छोड़ दी है। यह बेचारी मेरी पनिहारि है, मेरे वियोग-दुःख से इसे अपना काम करने की फुर्ती नहीं है, यह धूलि से पूर्ण है। आज पूरे आठ दिन हो गये हैं इसकी आँखका पानी नहीं सूखा, बेचारी लगातार रोती है॥१५-१९॥

190499 हे देवि,यहाँ पर मैंने भोजन किया । यहाँ पर निवास किया,यहाँ पर मैं बैठी, यहाँ सोई, यहाँ जल पिया, यहाँ दिया और यहाँ फल, अन्न आदि लाई। यह मेरा ज्येष्ठशर्मा नाम का पुत्र घर में रो रहा है। यह मेरी दुधार गाय जंगल में हरी घास चर रही है। वसन्त के आरम्भ में होली जलाने के लिए बनाया गया, भस्मसे धूसर, पाँच खिड़कियोंवाला यह बरामदा पाँच ज्ञानेन्द्रियोंसे युक्त मेरी देह के समान मेरा प्रिय है, इसे देखो। मानों स्वयं चढ़कर पली हुई तितलो की की लताओं से छत में वेष्टित बड़ी बड़ी नसोंसे वेष्टित मेरे शरीर के सदृश यह रसोई घर है। संसार में मेरे बन्धनरूप से बन्धुबान्धव, अग्नि और काष्ठ ला रहे हैं, सदा रोने के कारण इन बेचारों की आँखें लाल हो गई हैं और बाजूबन्दों में ये रुद्राक्ष धारण किये है ॥२०-२४॥

190500 यह गृहमण्डप दिखाई देता है, जो कि शिलामय तट भूमि में फूलों के गुच्छों को सदा टक्कर देनेवाली, तटवर्ती लताओं के पत्तों को छूनेवाली, आस पास के हरे मैदानों तथा सुन्दर लताओं को सीकरों से व्याप्त करनेवाली एवं शिला पर टक्कर लगने से फेनयुक्त और नीलकमल की गन्ध से सुवासित जलकणों से पूर्ण लहरों से ढका हुआ है, मध्याह्न के सूर्य की किरणराशियों को भी बर्फ के सदृश शीतल करनेवाले, फूले हुए है, मध्याह्न के सूर्य की किरणराशियों को भी बर्फ के सदृश शीतल करनेवाले, फूले हुए फूलों की राशि पर मँडराने वाले भ्रमरों के मुंजार से उत्कण्ठित ऐसे बीच बीच में संनिविष्ट फूले हुए पलाश वृक्षों

190501

190502

190503 की छबि से युक्त अतएव मूंगों के वृक्षों के तुल्य प्रतीत होनेवाले एवं पुष्पराशि का विकास करनेवाले तटवर्ती वृक्षों से व्याप्त ग्रामीण नहर से, जिसके प्रवाह में बह रहे आम आदि फलों को लेने में ग्रामीण लड़कियाँ अतिव्यग्र हैं, जो प्रचुर कलकल शब्द करनेवाली जलभौंरियों से मदमत्तसी प्रतीत होती है, घिरा हुआ है, बड़ी तेजी से बहनेवाले जल से जिसके पत्थर घुले हुए हैं, सघन पत्तेवाले वृक्षों की निबिड़ छाया से जो सदा शीतल है, फूली हुई लताओं के परिवेष्टन से बड़ा भला प्रतीत होता है और खिल रही गुलुच्छलता से जिसकी खिड़कियाँ आच्छन्न हैं। इसमें मेरे पतिदेव जीवाकाश होने के कारण निष्क्रिय होते हुए भी चार सागरपर्यन्त पृथिवी के स्वामी बन कर रहते थे। हाँ, मुझे स्मरण हुआ कि दृढ़ संकल्पवाले इन्होंने पहले मैं शीघ्र राजा होऊँ, ऐसी अभिलाषा की थी, इसलिए हे देवी, आठ ही दिनों में इन्होंने समृद्धिशाली राज्य प्राप्त किया, जो कि चिरकाल की प्रतीति देनेवाला था ॥२५-३४॥

190504 जैसे आकाश में वायु अदृश्य होकर रहता है और जैसे वायु में सुगन्धि अदृश्य होकर रहती है वैसे ही इस घर के आकाश में यह मेरे पति का जीव राजा रहता है। यहीं अंगुष्ठमात्र गृहाकाश में ही स्थित परमार्थ वस्तु (परब्रह्म) को भ्रम से मैंने करोड़ों योजन विस्तृत मेरे पति का राज्य समझा। हे देवी, हम दोनों चिदाकाश ही हैं,मेरे पतिदेव का राज्य जो कि हजारों पहाड़ों से पूर्ण है, आकाश में स्थित है, यह बहुत बड़ी माया फैली हुई है । हे देवी पति के नगर में पुनः जाने की मेरी इच्छा है, इसलिए आइये वहाँ चले। उद्योगियों के लिए क्या दूर है ?॥३५-३८॥

190505 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, देवी से यह कहकर नतमस्तक हुई लीला झटपट गृह मण्डप में प्रवेश कर देवी के साथ चिड़िया की नाईं तलवार के तुल्य नीले आकाश में उड़ी। पीसे हुए अंजन के ढेर के सदृश श्याम, निश्चलसागर के समान मनोहर, भगवान् श्रीविष्णु की अंगकान्ति के तुल्य श्यामल, भँवरे की पीठके सदृश निर्मल कान्तिवाले आकाशको लाँघकर, प्रवह आदि उनचास वायुओं के लोक को लाँघ कर, तदनन्तर सूर्यमार्ग और चन्द्रमार्ग का उल्लंघन कर, ध्रुवलोक के ऊपर पहुँचकर, सिद्धों के लोक में जाकर, सिद्धों के लोक को लाँघकर,स्वर्गमण्डल से ऊपर चढ़कर, ब्रह्मलोक में जाकर तुषितों (नित्यसन्तुष्टों) के लोक में (वैकुण्ठ में) पहुँचकर, तदनन्तर क्रमशः गोलोक, शिवलोक और पितृलोक का अतिक्रमण कर, विदेह और सदेह मुक्तोंके अतिदूरवर्ती लोक को पार कर अत्यन्त दूर जाकर लीला कुछ प्रबुद्ध हुई। दूर जाकर जब नीचे चन्द्रमा, तारा आदि कुछ भी नहीं दिखाई देते थे, दिशारूपी गर्तों को भरनेवाला एकमात्र सागर के सदृश, पत्थरके मध्यभाग के समान ठोस,निश्चल और गम्भीर अन्धकार ही अन्धकार था, तब उसने पीछे अतीत आकाशस्थल को देखा ॥३९-४६॥

190506 लीला ने कहा : हे देवि, सूर्य आदि का तेज नीचे कहाँ चला गया, पत्थर के मध्यभागके समान निबिड़ अतएव मुट्ठी में लेने योग्य यह अन्धकार कहाँ से आ गया है ? कृपया यह मुझसे कहिये ॥४७॥

190507 श्रीदेवी ने कहा : भद्रे, तुम कितने दूर आकाशमार्ग मे आ गई हो, जहाँ से सूर्य आदि तेज दिखाई ही नहीं देते हैं। जैसे बड़े भारी अन्धे कुएँ के नीचे विद्यमान जूगनूँ बहुत दूर ऊपर बैठे हुए पुरुष को नहीं दिखाई देता है वैसे यहाँ से बहुत नीचे स्थित सूर्य भी नहीं दिखाई देता॥४८,४९॥

190508 लीला

190509

190510 ने कहा : देवीजी, ओ हो ! क्या हम लोग इतने दूर मार्ग में आ गये, जिससे सूर्य तक परमाणु के समान नीचे तनिक भी दिखाई नहीं देता है। माँ, इससे आगे दूसरा मार्ग कौन और कैसा होगा और उसमें कैसे जाना होगा? हे देवि, यह सब आप मुझसे कहिये ॥५०,५१॥

190511 श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे, इसके बाद आगे ब्रह्माण्डसंपुट के ऊपरके कपाल में तुमको जाना है, चन्द्रमा आदि जिस ब्रह्माण्डसंपुट के ऊपर के कपाल के धूलिकण से उत्पन्न हुए हैं॥५२॥श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, जैसे दो भ्रमरियाँ पर्वत के छिद्ररहित (ठोस) भाग को प्राप्त होती हैं, वैसे ही इस प्रकार आपस में प्रश्नोत्तर कर रहीं वे दोनों ललनाएँ ब्रह्माण्डसंपुट के ऊपरवाले खप्पर पर पहुँची ॥५३॥

190512 वे वहाँ से, जैसे कोई आकाश से निकले वैसे ही अनायास निकली। जो वस्तु सत्यता के अध्यवसायमें स्थित हो यानी यह वस्तु सत्य है ऐसे अध्यवसाय से युक्त हो, वह वज्र के समान ठोस होती है और जो उक्त अध्यवसाय से युक्त नहीं है वह मिथ्यात्वबुद्धि से बाधित हो जाती है। लीला का विज्ञान आवरणशून्य था, अतएव उसने ब्रह्माण्डसंपुटके ऊपरवाले कपाल के बाद ब्रह्माण्ड के आर पार अत्यन्त भाखर जलादि आवरण को व्याप्त देखा । ब्रह्माण्ड से दस गुना जल वहाँ पर है, वह जैसे अखरोट के ऊपर उसका बाहरी छिलका उसे व्याप्त करके रहता है, वैसे ही ब्रह्माण्ड को व्याप्त करके स्थित है। उसके बाद उससे दसगुनी अग्नि है, उसके बाद उससे दसगुना वायु था, उसके अनन्तर उससे दसगुना आकाश है तदनन्तर शुद्ध चिदाकाश है। उस परमाकाश में वन्ध्यापुत्र के वृत्तान्तों की नाईं, आदि, मध्य और अन्त की कल्पनाएँकुछ भी उदित नहीं होतीयानी वह अपरिच्छिन्न है। वह अद्वितीय, असीम, शान्त, कारण रहित, भ्रमशून्य, आदि अन्त और मध्यरहित है एवं अपनी महिमा में स्थित है। यदि उस निर्मल चिदाकाश में कल्पपर्यन्त बड़े भारी वेग से ऊपर से पत्थर नीचे को गिरे और नीचे से गरुड़ ऊपर को बड़े वेग से कल्पपर्यन्त उड़े और उनके बीच में उनका सन्धान करने में समर्थ वायु एक वेग से दाएँ-बाएँ दोनोंओर से बहे, तो वह भी उनसे मिल नहीं सकता फिर चारों ओर से उसके अन्त पाने की तो बात ही क्या है? वह चारों ओर से असीम

190513 और अपरिच्छिन्न है॥५४-६०॥

190514

190515 उनतीसवाँ सर्ग समाप्त

190516 तीसवाँसर्ग जैसे ब्रह्माण्ड का पहले वर्णन किया गया है वैसे ही और उसी प्रकार के विचित्र करोड़ों ब्रह्माण्डों को लीला ने चिदाकाशमें परमाणु के तुल्य देखा इसका वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : पृथिवी, जल, अग्नि, वायु और आकाश के उत्तरोत्तर दसगुने बड़े आवरणों को एक क्षण में लाँघकर लीला ने पूर्वोक्त परिमाणसहित अविद्याशबलित चिदाकाश देखा, उक्त आकाश में जैसे यह ब्रह्माण्डरूप जगत् विस्तृत है वैसे ही सम्पूर्ण ब्रह्माण्डों को भी उसने विस्तृत देखा ॥१,२॥

190517 जैसे आकाश में, धूप में, करोड़ों त्रसरेणु दृष्टिगोचर होते हैं वैसे ही लीला ने सब ब्रह्माण्डों में वैसे आवरणवाली करोड़ों सृष्टियों को देखा, जो कि स्वप्रकाश□३२६

190518

190519 अधिष्ठान चैतन्य से भासित थी। अविद्यारूप जल से परिपूर्ण महाकाशरूपी महासागर में महाचैतन्य के स्फुरणरूप द्रवीभाव से उत्पन्न असंख्य ब्रह्माण्डरूपी बुबुदों को लीला ने देखा ॥३,४॥

190520 ___ इस प्रकार के हजारों करोड़ ब्रह्माण्ड हैं, क्योंकि प्रधान यानी अधिष्ठान चैतन्य सर्वगामी है, इसलिए वे तिरछे, ऊपर, नीचे, सब जगह स्थित हैं, इस पुराणवचन के अनुसार कहते हैं।

190521 उसने तत्-तत् ब्रह्माण्डों के अभिमानी जीवों के ज्ञानानुसार उनमें से कुछ को नीचे गिरते हुए, कुछको ऊपर उड़ते हुए, कुछ को तिरछे चलते हुए और कुछ को निश्चलरूपसे स्थित देखा । जिन-जिनकी जहाँ-जहाँ पर जैसी भावना हुई, उन-उन की दृष्टि में वहाँ-वहाँ पर वैसा-वैसा रूप उदित हुआ। यह अनुभव करनेवालों की दृष्टि से कहा गया है, वास्तव में चिदाकाश में और ब्रह्माण्डमें भी कुछ नहीं है, न तो ऊपर का प्रदेश है, न नीचे का प्रदेश है

190522 और न ब्रह्माण्डों के गमन-आगमन ही हैं, किन्तु वाणी और मन का अगोचर दिग्विभाग आदि सब द्वैतों से रहित दूसरी ही वस्तु है, इसलिए जो ब्रह्माण्डों का वर्णन किया है, वह अज्ञानी लोगों की दृष्टि के अभिप्राय से किया है, ऐसा समझना चाहिए। स्वयं संवित् ही अविद्यासे उत्पन्न अपने संकल्पों से, बालकों के संकल्पों की नाईं उत्पन्न सी होती है और उत्पन्न होकर शान्त सी होती है ॥५-८॥

190523

190524 यदि अधिष्ठानतत्त्व में दिग्विभाग नहीं है, तो अध्यस्त में भी नहीं होगा, क्योंकि अध्यस्त केवल अधिष्ठान दशा में स्थित रहता है, ऐसा नियम है, इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।

190525 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन, यदि अधिष्ठानतत्त्वमें ही पहले ऊर्ध्व, अधः, तिर्यक नहीं था, तो कल्पना द्वारा प्रतीत हो रहे जगत् में क्या नीचे होगा, क्या ऊपर होगा और क्या तिरछा होगा अर्थात् अधिष्ठानमें कल्पित जगत्में अधः, ऊर्ध्व और तिर्यक् का संभव कैसे है ? ब्रह्मन्, यह आप कृपापूर्वक मुझे समझाइये ॥९॥

190526

190527 यह जगत् मायिक है, अतः मायिक प्रपंचमें इस प्रकार के नियम का व्यभिचार दोषावह नहीं है, इस अभिप्राय से पहले श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं।
190528 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, जैसे आकाश में भ्रमवश केशों का कुण्डलाकार गोला दिखलाई पड़ता है वैसे ही अज्ञान से दूषित दृष्टिवाले पुरुष को असीम महान् चिदाकाशमें सम्पूर्ण
190529 आवरणोंसे युक्त ये ब्रह्माण्ड प्रतीत होते हैं ॥१०॥
190530 __अथवा सब वस्तुएँ ईश्वरेच्छाधीन हैं, इसलिए पूर्वोक्त नियम का उल्लंघन दोषदायक
190531 नहीं है, इस अभिप्राय से श्रीवसिष्ठजी कहते हैं। __अस्वतन्त्र होने के कारण सभी पदार्थ वेग से इधर-उधर भाग रहे हैं। उनमें परस्पर आकर्षण होने के कारण वे गिरते नहीं है। भाव यह है कि जैसे कदम्ब के फूल के केसरों की आधारभूत जो कर्णिका है, उसकी अपेक्षा से ही उनके मूलदेश की कल्पना होती है, वैसे ही ब्रह्माण्डों में जितने पदार्थ हैं, उन सबकी पृथिवी मूलदेश मानी जाती है। यहाँ पर ऐसी शंका नहीं करनी
190532 _____
190533 चाहिए कि वास्तविक अधो देश का अस्तित्व न होने से फल की डंठी से गिरे हुए फल के गुरु (वजनदार) होने से नीचे गिरने में कोई हेतु नहीं होगा। क्योंकि गुरुत्व विषयों का कोई अन्य गुण नहीं है, जैसे विषयों में अपनी-अपनी इन्द्रिय की आकर्षण शक्ति ही गुरुत्व है। अतएव बाह्य दिग्विभाग न होने के कारण अत्यन्त गुरुतम ब्रह्माण्ड नहीं गिरते हैं और न उनके आवरण भूत जल आदिसे उनका विश्लेषण ही होता है। इसलिए अधिष्ठान चैतन्य में दिग् विभाग की आवश्यकता ही नहीं है, इस आशय से दूसरा समाधान करते हैं।
190534 ब्रह्माण्ड में महापृथिवीरूप जो ब्रह्माण्ड का भाग है वह सम्पूर्ण भौतिक पदार्थों के नीचे है और उससे अन्य आकाश भाग ऊपर है, ऐसी कल्पना है ॥११॥
190535
190536 वह प्रकार ज्योतिश्चक्र के आधारभूत खगोल से भूगोल को चारों ओर से वेष्टित माननेवाले ज्योतिषशास्त्रकारों को भी मान्य है, यह दर्शाने के लिए उनके द्वारा उदाहृत दृष्टान्त करते हैं। ___ जैसे गोल पत्थर या ढेले में चींटियाँ चिपकी रहती हैं, जिस ओर चींटियों के पैर होते हैं वह नीचे का भाग है और जिधर पीठ रहती है वह ऊपर का भाग है, वैसे ही दसों दिशाओं में संलग्न लोगों के पैर नीचे को ही होते हैं और पीठ ऊपर को होती है, यह सब सूर्यसिद्धान्त में कहा गया है ॥१२॥
190537
190538 इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी की शंका का समाधान कर प्रस्तुत ब्रह्माण्डों की विचित्रता का वर्णन करने के लिए भूमिका बाँधते हैं।
190539 किन्हीं ब्रह्माण्डों के अन्दर की भूमि वृक्षों ओर वामियों से व्याप्त है। उनमें मनुष्यों का नामनिशान नहीं है और निर्मल आकाश देवताओं, नरभिन्न और नरतुल किंपुरुषों और दैत्यों से आक्रान्त है। जैसे पका हुआ अखरोट का फल त्वचा से (छाल से) वेष्टित रहता है वैसे ही कुछ ब्रह्माण्ड तुरन्त कल्पनात्मक चार प्रकार के प्राणियों के साथ ही ग्राम, नगर, पर्वतों से युक्त होकर उत्पन्न हुए हैं। जैसे विन्ध्याचल के विशाल वन में हाथी पैदा होते हैं, वैसे ही परमात्मा के मायाशबलस्थान में ब्रह्माण्डरूपी त्रसरेणु उत्पन्न होते हैं ॥१३-१५॥
190540
190541 जैसे ब्रह्माण्ड चिदाकाश के सामने अणुवत् सूक्ष्म है वैसे ही किसी दूसरे पदार्थ के सामने चिदाकाश भी क्यों न परमाणुतुल्य सूक्ष्म हो? इस शंका पर कहते हैं।
190542 स्थितिकाल में सम्पूर्ण पदार्थ चिदाकाश में रहते हैं, सृष्टिकाल में उससे उत्पन्न होते हैं, प्रलय में सब उसी में लीन हो जाते हैं। ऐसी परिस्थिति में सब दिशाओं में सब कालो में और सब वस्तुओं में वहीं है,उससे अतिरिक्त कोई नहीं है। वही नित्य सर्वमय आत्मा है, उस प्रकार का वह किसके प्रति अणु होगा ? किसी के प्रति भी वह अणु नहीं हो सकता है, यह अर्थ है|१६॥
190543 शुद्ध बोधरूप तथा परम प्रकाश के सागर चिदाकाश में ब्रह्माण्डनामक लहरें नित्य उठकर विलीन होती हैं ॥१७॥
190544
190545 उनमें कुछ ब्रह्माण्ड अव्याकृत ही भीतर हैं, ऐसा कहते हैं।
190546 पूर्व कल्प के सम्पूर्ण संकल्पों के बीज लिंगरूप उपाधि का क्षय होने पर अन्धकारस्वरूप रात्रियों के समान अव्याकृत कुछ ब्रह्माण्ड भीतर स्थित हैं। जलमें तरंगों की नाईं शून्यतारूप
190547
190548
190549 सागर में उनकी प्रकर्ष से तर्कना होती है। 'कैसे असत् से सत् उत्पन्न होगा ?' इत्वर्थक श्रुति युक्ति से वे हैं ऐसी तर्कना की जाती है, यह अर्थ है ॥१८॥
190550 किन्हीं ब्रह्माण्डों के भीतर प्रलय समाप्त होनेवाला घर-घर शब्द प्रवृत्त है, स्वाभाविक अज्ञान से विषयों में प्रीति से व्याकुल हुए अन्य लोगों ने न उसे कभी सुना और न जाना ही, क्योंकि वे स्वाभाविक अज्ञान से विषयों में जो प्रीति होती है उससे आकुल हैं। अन्य ब्रह्माण्डों में प्राथमिक कल्प, युग आदि के आरम्भ में प्रथम उत्पन्न प्राणियों द्वारा दूषित न होने के कारण शुद्ध भुवनोंमें जैसे जल से सींचे हुए बीजों के कोष से सफेद अंकुर निकलता है वैसे ही सृष्टि होती है। किन्हीं ब्रह्माण्डों में महाप्रलय की प्राप्ति होने पर जैसे सन्ताप लगने से हिमकण गलते हैं, वैसे ही सूर्य, अग्नि और बिजलियाँ पहले भुवनों को जलाकर स्वयं गलने लगते हैं। कुछ ब्रह्माण्ड आधार भूमि को न पाकर कल्पपर्यन्त गिरते ही रहते हैं, जब तक कि बिलकुल चूरचूर होकर फिर न पैदा हों ॥१९-२२॥
190551
190552 शंका - पहले आप ब्रह्माण्डों के पतन का असम्भव कह चुके हैं, उसकी क्या गति होगी?
190553 समाधान - वे ब्रह्माण्डपतन संवित्मय हैं। ऐसे ब्रह्माण्डों में पतन का कोई विरोध नहीं हैं। कुछ ब्रह्माण्ड आकाश में केशों के गोले की नाईं निश्चल से स्थित हैं और स्पन्दात्मक वासना से उत्पन्न हुए कुछ ब्रह्माण्ड वायु से स्पन्दन की नाईं प्रतीत होते हैं ॥२३॥
190554
190555 यदि कोई शंका करे कि 'धाता यथा पूर्वमकल्पयत् (ब्रह्मा ने पूर्व सृष्टि के अनुसार ही ब्रह्माण्डों की रचना की) यह श्रुति सम्पूर्ण सृष्टियों की एकरूपता का वर्णन करती है, उससे विरुद्ध सृष्टियों की विलक्षणता का प्रतिपादन कैसे करते है ? इस पर कहते हैं।
190556 उक्त श्रुति पूर्व कल्प में जैसी ब्रह्मा की सृष्टि थी वैसी ही दूसरी, तीसरी आदि सृष्टियाँ होती हैं, ऐसा प्रतिपादन करती है। वेद-शास्त्रों से सम्बन्ध रखनेवाले पूर्व जन्म के कर्म-ज्ञान के अनुष्ठानरूप सदाचार से ब्रह्मभाव को प्राप्त हुए ब्रह्मा का पहले की सृष्टि के अन्य सृष्टिकर्ताओं की सृष्टि से विलक्षण रूप से उदित होने पर आगे के कल्पों की सृष्टियों का आरम्भ भी पूर्व की नाईं हो, लेकिन अन्य सृष्टिकर्ताओं का सृष्टि की अपेक्षा इसका क्रम अनियत ही ठहरा । इस प्रकार सृष्टियों की विलक्षणता सिद्ध हुई ॥२४॥
190557
190558 'परम पिता परमेश्वर को अपनी-अपनी तपस्या से प्रसन्न कर आपस में एक दूसरे को जीतने की इच्छा करनेवाले ब्रह्मा, विष्णु, शिव परस्पर से उत्पन्न होते हैं, इस प्रकार पुराणों में ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र की कल्प के भेद से परस्पर से उत्पत्ति कही गई है। जिस कल्प में जो उत्पादक होगा, उसकी प्रधानता होने पर उनके गुणोंके भेद से कभी सत्त्वगुण की प्रधानता होगी, कभी रजोगुण की और कभी तमोगुण की प्रधानता होगी, यों सत्त्व आदिगुणों की प्रधानता के कारण भी सृष्टि में विचित्रता का होना, इस आशय से कहते हैं।
190559 कुछ ब्रह्माण्डों के ब्रह्मा ही सृष्टिकर्ता हैं, कुछ के विष्णु ही अधिपति हैं, कुछ के रुद्र, भैरव, दुर्गा, विनायक आदि अध्यक्ष हैं, क्योंकि उनके महात्म्य का वर्णन करनेवाले पुराणों में वे भी ब्रह्मा के नियन्ता कहे गये हैं। कुछ ब्रह्माण्डों में मृग, पक्षी आदि जन्तु किसी के
190560
190561 नियन्त्रण के बिना ही स्वच्छन्द रहते हैं ॥२५॥
190562 कुछ ब्रह्माण्ड विचित्र सृष्टि और विचित्र अधिपतिवाले हैं, कुछ ब्रह्माण्ड प्राणियों के कर्म और वासनाओं के विलक्षण होने से एवं सृष्टिकर्ताओं की इच्छा और ज्ञान के विचित्र होने से पशु-पक्षियों से ही भरे हैं, कुछ ब्रह्माण्ड केवल एकमात्र समुद्र से भरे हैं, कुछ जीव-जन्तुओं से शून्य हैं, कुछ ब्रह्माण्ड शिला के तुल्य निबिड़ हैं, कुछ के अन्दर कीड़े-ही-कीड़े हैं, कुछ में देवताओं का ही आवास है और कुछ में मनुष्य ही प्रचुरमात्रा में रहते हैं, कुछ कभी नष्ट न होनेवाले अन्धकार से आवृत्त हैं, उनमें वैसे ही प्राणी दृग्गोचर होते हैं, क्योंकि उल्लुओं का अँधेरे में दर्शनव्यवहार देखा जाता है; कुछ सदा प्रकाश से पूर्ण हैं, उनमें वैसे ही प्राणी दृष्ट होते हैं। कुछ गूलर के फल की तरह मच्छरों से परिपूर्ण हैं, कुछ ब्रह्माण्डों का मध्यभाग सदा शून्य रहता है, कुछ के जीव गतिशून्य हैं । पूर्वोक्त प्रकार की सृष्टिसे पूर्ण कुछ दूसरे ब्रह्माण्ड आकाश से पूर्ण पर्वत की नाईं योगियों की सविकल्पकज्ञानविषयता को भी प्राप्त नहीं होते। आकाश से पूर्ण पर्व के समान आकाश शून्य स्वभाव है और महाकाश तो वैसा विस्तृत है कि यदि विष्णु आदि अपनी आयुभर यदि कितना बड़ा है, यह जानने के लिए दौड़े तो भी उसकी सीमा नहीं जान सकते ॥२६-३१॥
190563
190564 यदि कोई शंका करे कि भले ही अनन्त ब्रह्माण्ड हों और परस्पर विलक्षण भी हों, लेकिन उनके बाहर स्थित जलादि आवरण को, उनको धारण न करने के कारण उनका विश्लेषण क्यों नहीं होता, ऐसी शंका कर पूर्वोक्त आकर्षण शक्ति का अवलम्बन कर उनका विश्लेषण नहीं होता, ऐसा समाधान करते हैं।

190565 अपने स्वभाव से ही प्रत्येक ब्रह्माण्डगोलक की भूतों को आकृष्ट करनेवाली एक प्रकार की शक्ति वलय में जड़े हुए रत्न के समान चारों और से व्याप्त कर स्थित हैं, इस कारण उनका विश्लेषण नहीं होता ॥३२॥
190566
190567 अपनी अशक्ति स्थापन के बहाने जगत विस्तार वर्णन का उपसंहार करते हैं।
190568 महामते, जगत् के वर्णन के विषय में हमारी बुद्धि का जो सम्पूर्ण वैभव था, उसे हम दिखला चुके हैं। उसके बाद जो जगत् है, वह हमारी बुद्धि का विषय नहीं है। उसके वर्णन
190569 की मुझमें शक्ति नहीं है ॥३३॥
190570
190571 मुझमें अन्यान्य जगत् के वर्णन की शक्ति न होने से इतने ही जगत् है, ऐसा नहीं सोचना चाहिए किन्तु अन्य लोगों द्वारा अदृष्ट (अज्ञात) अनन्त जगत् हैं, क्योंकि माया में अनन्त जगतों की सृष्टि करने की असीम सामर्थ्य है, ऐसा दृष्टान्तपूर्वक कहते हैं।
190572 भीषण अन्धकार से व्याप्त बड़े भारी अरण्य में जैसे मदोन्मत्त भूतगण परस्पर एक दूसरे के स्वरूप को देखे बिना नाच करते हैं, वैसे ही अविद्या से आवृत ब्रह्म में बहुत से महाजगत् स्फुरित होते हैं ॥३४॥
190573
190574 तीसवाँ सर्ग समाप्त
190575
190576 इकतीसवाँसर्ग फिर लीला के अन्तःपुर को देखने की इच्छा, अन्यान्य ब्रह्माण्डों के प्रेक्षण, शूरवीरों के चिह्नों से-कवच, शिरस्त्राण आदि से-सन्नद्ध सेना के निरीक्षण का वर्णन। अपने पूर्वजन्म के संसार से निकलकर पूर्वोक्त रीति से अनन्तकोटि ब्रह्माण्डों की विचित्रता को देखती हुई वे उनमें से किसी ब्रह्माण्ड में झटपट प्रविष्ट हुई वहाँ उन्होंने अन्तःपुर को देखा, वहाँ वे चिरकाल तक नहीं रही, तुरन्त ही निकल आई। उस अन्तःपुर में पुष्पराशि से परिपूर्ण महाराज का महान् शव रक्खा था, शव के पास समाधि में आरुढ़ चित्तवाला लीला का शरीर बैठा था,शोक के कारण रात्रि के बहुत दीर्घ होने से उसमें लोग थोड़ी-थोड़ी सुषुप्ति से (गाढ़ निद्रा से) युक्त थे, धूप, चन्दन, कपूर और कुमकुम की सुगन्धि से वह भरा था। उसको देखकर पति के दूसरे संसार को जाने की लीला को इच्छा हुई, लीला संकल्पमात्र देह से अन्तःपुर में ही स्थित पूर्वोक्त मण्डपाकाश में पहुँची। संसार रूप आवरण को तोड़कर और ब्रह्माण्ड के खप्पर को फोड़कर कुछ विस्तृत पति के संकल्प संसार में प्रविष्ट हुई। वह उक्त देवी से साथ फिर आवरणों से युक्त विस्तीर्ण ब्रह्माण्डमण्डप में वेग से पहुंची और उसमें प्रवेश कर जैसे सिंहिनी अन्धकार और मेघों के कारण पंकयुक्त की नाईं स्थित पर्वत की गुफा को देखती है वैसे ही उसने अपने पति देव के संकल्पजगत् को देखा जो कीचड़ से भरी हुई तलैया के समान था। चिदाकाशमय उन दोनों देवियों ने ब्रह्माण्ड के मध्यवर्ती शून्यात्मक जगत् में जैसे दो चींटियाँ पके हुए अतएव कोमल बिल्वफल में प्रवेश करती है, वैसे प्रवेश किया। वहाँ पर अन्यान्य लोकों, अनेकों पर्वतों और आकाश को लाँघकर वे विविध पर्वतों और समुद्रों से परिपूर्ण भूमितल पर आयी। तदनन्तर मेरु पर्वत से अत्यन्त सुशोभित और नौखण्डो में विभक्त जम्बूद्वीप में जाकर भारतवर्ष में लीला के स्वामी के राज्यमें पहुँची। इसी समय पृथिवी के भूषणस्वरूप उस राज्यमें किसी एक राजा ने (सिन्धुराजा ने), अपने सहायभूत सामन्तों से जिसकी शक्ति काफी बढ़ी-चढ़ी थी, आक्रमण किया था। उक्त सिन्धुराज के साथ संग्राम छिड़ने पर उक्त संग्राम को देखने लिए आये हुए तीनों लोकों के जीवों की आकाश में बड़ी भीड़ लगी थी। भय-शंका रहित होकर आई हुई उन देवियों ने आकाशचारी सिद्ध गन्धर्वों से आक्रांत उस आकाश को मेघमण्डल से घिरा हुआ सा देखा । वह सिद्ध, चारण, गन्धर्व और विद्याधरगण से युक्त था, शूर-वीर पुरुषों के ग्रहण में उतावली करने वाली स्वर्गलोक की अप्सराओं से आवृत था, उसमें उन्मत्त भूत, राक्षस और पिशाच रुधिर और मांस के लिए ताक में बैठे थे, उसमें ऐसी पुष्पवृष्टि हो रही थी कि उससे विद्याधरों की स्त्रियों के हाथ भर गये थे, युद्धदर्शन में अत्यन्त अभिलाषावाले अस्त्र-शस्त्रों केआघात से अपना बचाव करने के लिए पर्वत के तटों पर बैठे हुए वेताल (एक प्रकार के भूत), यक्ष और कूष्माण्डों से वह परिवृत था, अस्त्रों के मार्गभीत समीपवर्ती आकाश भाग से, स्वरक्षार्थ, सम्पुर्ण भूतगण उसमें भाग रहे थे, पौरुषाभिमान से क्षुब्ध योद्धागण दर्शकों का आमोद-प्रमोद कर रहे थे। सब लोग परस्पर
190577
190578 निकटवर्ती भीषण संग्राम की चर्चा कर रहे थे, क्रीड़ा में हास और विलासों में उत्कण्ठित सुन्दरियों ने अपने हाथों में चँवर ले रक्खे थे। अत्यन्त धर्मात्मा होने से अन्य लोगों के दृष्टिगोचर न हो सकने वाले योगबल से श्रेष्ठ मुनियों द्वारा देवताओं के स्तोत्र जगत् की शान्ति के लिए वहाँ पढ़े जा रहे थे, अनेक लोकपालों द्वारा अप्सराओं से सम्बन्ध रखनेवाली अवसरोचित स्तुतियाँ की जा रही थी, भाव यह कि अप्सराएँ हमें छोड़कर नूतन योग्य कान्तों का अनुसरण न करें, यों लोकपाल उनकी स्तुति कर रहे थे। स्वर्ग में स्थान पाने योग्य शूरवीर पुरुषों को लाने में व्यग्र इन्द्र के योद्धाओं से वह चमक रहा था, उसमें शूरवीर पुरुषों के लिए ऊँचे ऊँचे लोकपाल नामक यानी ऐरावत आदि हाथी सजाए गये थे, स्वर्ग की ओर आ रहे रणभूमि में आहत शूरों के आगत-स्वागत रूप सम्मान में गन्धर्व और चारण कटिबद्ध थे, वहाँ शूरवीर पुरुषों पर आकृष्ट होनेवाली अप्सराएँ कटाक्षों से अच्छे-अच्छे योद्धाओं को देखती थी, वह वीर पुरुषों के बाहु दण्डों का आलिंगन करने में क्षुब्ध सहस्त्रों स्त्रियोंसे भरा था, शूर पुरुषों के शुभ्र यश ने वहाँ पर सूर्य को चन्द्रमा बना दिया था, भाव यह कि यश की शीतलता से उष्णता के दब जाने से सूर्य चन्द्र सा मालूम होता था ॥१-२२॥
190579
190580 प्रसंगवश शूर आदि के लक्षण को जानने की इच्छा से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
190581 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, शूर शब्द कैसे योद्धा का वाचक है ? कौन योद्धा स्वर्ग का अलंकार है और कौन डिम्भाहव योद्धा है ? यद्यपि यहाँ पर डिम्भाहव योद्धा कहीं पर न तो उक्त ही और न किसी प्रकार सूचित ही है तथापि यहाँ पर उसके लक्षण के प्रश्न को, स्वर्ग के अलंकार रूपी शूर से भिन्न होने के कारण,प्रासंगिक जानना चाहिए।२३॥
190582 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, शास्त्रों में प्रतिपादित सदाचार से युक्त राजा के लिए रणभूमि में जो युद्ध करता है, वह चाहे रण में मृत्यु को प्राप्त हो, चाहे विजयी हो, वह शूर है और शूरोचित लोक का भाजन है। पूर्वोक्त विधि से विपरीत यानी असदाचारी राजा के लिए जिसने प्राणियों का अंगच्छेदन किया है, वह यदि रण में मृत्यु को प्राप्त हो, तो वह डिम्भाहव में मारा गया कहलाता है और वह नरकगामी होता है ॥२४,२५॥
190583
190584 उक्त अर्थ को ही विशेषरूप से स्पष्ट करते हुए कहते हैं। जिस स्वामी का आचरण शास्त्रानुकूल नहीं है, उसके लिए जो पुरुष रणभूमि में युद्ध करता है, वह यदि संग्राम-भूमि में मरे, तो उसको शाश्वत नरक की प्राप्ति होती है|२६॥
190585 जो यथासंभव शास्त्रप्रतिपादित विधि के अनुकूल और लोकाचार के अनुकूल आचरण करनेवाला होकर रण में युद्ध करता है और वैसे ही सदाचारी स्वामी का भक्त हो, वह शूर कहलाता है ॥२७॥
190586 सुमते, गाय के रक्षण के लिए, ब्राह्मण के रक्षण के लिए, मित्र के रक्षण के लिए, शरणागत के रक्षण के लिए युद्ध रूप उपाय द्वारा जो मृत्यु को प्राप्त होता है, वह स्वर्गालंकार है॥२८॥
190587 अवश्य परिपालनीय (रक्षणीय) अपने देश की मुख्यवृत्ति से रक्षण में जो राजा सदा उद्यमी है, उसकी विजय के लिए जो युद्ध करते हैं वे वीर हैं और उन्हें वीरों का लोक प्राप्त होता है ॥२९॥
190588 प्रजाओं के प्रति सदा कुछ न कुछ उपद्रव करने वाले राजा अथवा राजा से
190589
190590
190591 भिन्न जमींदार आदि राजा के लिए जो युद्ध में मरते हैं, वे निस्सन्देह नरकगामी होते हैं॥३०॥
190592
190593 शास्त्रानुकूल आचरण न करनेवाले का आश्रय लेना ही नरक का हेतु है, उस पर यदि वह प्रजाओं के प्रति उपद्रव करनेवाला हो, तो उसका आश्रय लेना नरक का हेतु है, इसमें कहना ही क्या है ? इस आशय से फिर पूर्वोक्त बात को कहते हैं।
190594 शास्त्रानुकूल आचरण न करनेवाले और प्रजा को पीड़ित करनेवाले राजाओं अथवा राजाओं से भिन्न मालिकों की विजय के लिए जो रण में छिन्न-भिन्न शरीर होकर मरते हैं, वे निश्चय नरकगामी होते हैं ॥३१॥
190595
190596 धार्मिक स्वामी का आश्रित होने पर भी यदि अधर्म से युद्ध करता हुआ योद्धा मारा जाय, तो उसको स्वर्ग प्राप्त नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
190597 यदि धर्मपूर्वक युद्ध हो, तो युद्ध में मृत योद्धा की स्वर्ग में स्थिति होती है। यदि अधर्म्य युद्ध से मारे गये पुरुष को स्वर्ग प्राप्त हो, तब तो मत्त पुरुष परलोक के भय से रहित होकर अत्यन्त अधर्म्य युद्ध से भी दूसरे लोगों को नष्ट कर डालें ॥३२॥
190598
190599 यदि ऐसी बात है, तो 'परप्राणान् निजप्राणैः पणीकृत्योद्यतायुधः । यत्र यत्र हतः शूरः स्वर्गस्तत्र पदे पदे ॥
190600 (अपने प्राणोंसे दूसरे के प्राणों की बाजी लगाकर शस्त्र को उठाकर शूर जहाँ जहाँ भी मारा जाय वहाँ उसे पद पद पर स्वर्ग है) इत्यादि साधारण लोकप्रवादों की क्या गति होगी? इस पर कहते हैं।

190601 शूर जहाँ-जहाँ पर भी मारा जाय, वहाँ उसे पद पद पर स्वर्ग है' इत्यादि अवश लोगों की उक्तियाँ हैं, किन्तु धर्म के लिए युद्ध करनेवाला पुरुष शूर है, शास्त्र का तो यही निश्चय है॥३३॥

190602 जो लोग शास्त्रप्रतिपादित आचरणवाले प्रभुओं के लिए खश की धार को सहते हैं, वे शूर कहे जाते हैं शेष लोग डिम्भाहव में मारे गये कहे जाते हैं ॥३४॥

190603 उनके लिए रणभूमिमें

190604 और आकाश में शूरता को प्राप्त महाबलशाली को प्रिय कहने वाली सुरांगनाएँ उत्कण्ठित होकर खड़ी रहती हैं|३५॥

190605 विद्याधरों की अंगनाओं के मधुर और मन्द मन्द गायन से गुलजार, मंदार के फूलों की मालाओं के गूंथने में व्यग्र कामिनियोंसे युक्त और जिसमें देवता और सिद्धों के सुन्दर सुन्दर विमानों की पंक्ति विश्राम ले रही थी, ऐसा आकाश, उत्सव के लिए बहुत बढ़ी चढ़ी शोभासे युक्त सा अत्यन्त शोभित था ॥३६॥

190606

190607 इकतीसवाँ सर्ग समाप्त

190608 बत्तीसवाँसर्ग संकल्पमय विमान में बैठी हुई सरस्वती देवी तथा लीला द्वारा देखी गई

190609 लड़ने के लिए उत्सुक शस्त्र-अस्त्र से सुसज्जित दो सेनाओं के वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे सौम्य, तदनन्तर शूरवीर प्रिय लिए उत्कण्ठापूर्वक नृत्य कर रहीं अप्सराओं से पूर्ण आकाश में स्थित सरस्वती देवीसे युक्त लीला ने पृथिवी में अपने पतिदेव से अपने राष्ट्रमण्डल में सुरक्षित, चतुरंगिणी सेना परिवृत, सिंह, भालू, बिच्छू, राक्षस आदि

190610

190611 का आवास होने के कारण दूसरे आकाश की नाईं किसी विशाल वन में दो महासागरों के तुल्य परस्पर सब प्रकार से क्षुब्ध दो सेनाओं को देखा। वे मत्त सेनाएँ महान् कार्योद्योगों से युक्त थी, दोनों पक्षों के दो राजा उनमें विद्यमान थे, युद्धके लिए वे सुसज्जित थी, कवच, सिरस्त्राण, हरवा हथियार से लैस थी, अतः दैदीप्यमान अग्नि की नाईं वे बड़ी अद्भुत प्रतीत होती थी, पहले प्रहार-पात को देखने के लिए क्षुब्ध असंख्य नेत्र उन्हें देख रहे थे, दोनों सेनाओं में प्रहार के लिए उठाई गई चमचमाती हुई तलवार धाराएँ ही मानों जलधाराएँ ठहरी उन्हें लोग सह रहे थे, कुल्हाड़े, बर्छ, बन्दूक, तोप और मुद्गर आदि अस्त्र-शस्त्र चमचमा रहे थे, गरुड़ के परों से बिक्षुब्ध वन संघात के समान दोनों सेनाएँ चंचल थीं, उनमें उदयकाल के सूर्य के सुनहले आलोक (प्रकाश) के समान सोने के कवच दैदीप्यमान हो रहे थे, योद्धा और प्रतियोद्धा द्वारा एक दूसरे के मुखदर्शन से उत्पन्न हुए कोप से परस्पर अस्त्र-शस्त्र उठाये गये थे, योद्धा और प्रतियोद्धा एक दूसरे के ऊपर टकटकी लगाकर देखने के कारण भीत में लिखे गये चित्र से मालूम होते थे,खूब लम्बी खींची हुई दो सेनाओं के बीच की रेखा रूपी मर्यादा से (सीमा से) दोनों सेनाओं की स्थिति नियत कर दी गई थी, बड़ी भारी दो सेनाओं में एकत्रित योद्धाओं के अनिवार्य हल्ले-गुल्ले के कारण लोगों कों परस्पर आलाप नहीं सुनाई देता था, राजा की आज्ञा के बिना पहले वार न हो, इस शंका के कारण बहुत देरी तक दोनों सेनाओं में रणदुन्दुभी शान्त था,प्रायः अपने-अपने स्थान में श्रेणीबद्ध योद्धारूपीप्रधान अवयववाली सम्पूर्ण सहायक सेनाओं से दोनों सेनाएँ परिपूर्ण थीं, जैसे प्रलयकाल के महावायु से विक्षुब्ध एकमात्र समुद्र दो विभागों में विभक्त होता है, वैसे ही वे दोनों सेनाएँ केवल दो धनुष परिमाण के जनशून्य मध्यभागरूपी एक पुल से विभक्त थीं, उसमें दोनों पक्षों के राजा अपने शरीर पर वेग से उपस्थित हुए संकट की चिन्ता से ग्रस्त थे, दोनों सेनाओं में डरपोक लोगों की हृदयरूपी गुफा बोल रहे मेढ़क के कण्ठ की त्वचा की नाईं फरफरा रही थी, दोनों पक्षों मे असंख्य सैनिक प्राणरूपी सर्वस्व का त्याग करने के लिए उद्यत थे, कान तक खींचे गये बाण समूहरूपी प्रवाह को छोड़ने के लिए धनुर्धारी तत्पर थे, प्रहार करने की आज्ञा की प्रतीक्षा में असंख्य सैनिक चित्रवत् निश्चल खड़े थे, परस्पर योद्धा और प्रतियोद्धा में युद्ध की उत्कण्ठा से उत्पन्न अतिशय क्रोध से बँधी हुई भ्रुकुटियों से दोनों सेनाएँ दुष्प्रेक्ष्य हो गई थीं,योद्धा और प्रतियोद्धा के परस्पर अभिघात से कवचों की कर्णकटु टंकार ध्वनि हो रही थी, वीर योद्धाओं की मुखाग्नि से जले हुए से अतएव काले मुखवाले डरपोक लोग छिपने के लिए पहाड़ों की खोह ढूँढ़ रहे थे, परस्पर युद्ध के दर्शन पर्यन्त जिनका जीवन निश्चित था, दोनों पक्षों में हाथी और मनुष्य खड़े हुए रोंगटों से व्याप्त होने के कारण ऊपर की ओर ऊँचे और अगल-बगल बढ़े हुए थे,प्रथम प्रहार की आज्ञा की प्रतीक्षा में व्यग्र चित्त होने से दोनों सेनाओं में कोलाहलका शब्द शान्त था, अतएव वे जिसके नरनारी गाढ़ नींद में सोये हैं, ऐसे नगर के तुल्य प्रतीत होती थीं, शंखों, तुरहियों और दुन्दुभियों का शब्द शान्त था, सब धूलिकण और बादल क्रमशः भूमितल और आकाश में लीन थे, भागने में तत्पर डरपोक लोगों ने सेना के अलंकाररूपी शूरवीरों को पीछे

190612

190613

190614 छोड़ दिया था, बड़े-बड़े मगरों का और मछलियों का जिसमें युद्ध हो रहा हो, ऐसे सागर की नाईं उस सेनाओं की छवि छिटक रही थी, पताकाओं में लगी हुई चमकदार झालरों ने आकाश के तारों को जीत लिया था, झुण्ड के झुण्ड हाथियों द्वारा ऊपर उठाई गई सैंडों ने आकाश के मध्यको वन बना डाला था ॥१-१९॥

190615 आकाश में तैर रहीं चंचल प्रकाशराशियों से सकल शस्त्र-अस्त्र पूँछ से युक्त से हो रहे थे, दुन्दुभी आदि के 'धम्, धम्' शब्दोंसे और मुखवायु से होनेवाले शंख आदि के शब्दों से दोनों सेनाओं का आकाशमण्डल शब्दायमान था ॥२०॥

190616

190617 अब दोनों सेनाओं के प्रवेशमार्ग के भेद से विभिन्न व्यूहरचना का वर्णन करते हैं।

190618 कहीं पर चक्राकार व्यूह का निर्माण करनेवाले पुरुषों से, दूर्दान्त दैत्यों पर आक्रमण किये हुए देवताओं की नाईं, दोनों सेनाएँ दैदीप्यमान थीं, कहीं पर उनमें गरुड़व्यूह के निर्माण से सों के समूह (श्लेषवश हाथियों के झुण्ड) वेग के साथ भाग रहे थे, श्येन के व्यूह से प्रतिपक्षियों का सेनाशिविर दो भागों में विभक्त किया गया था, अतएव दोनों सेनाओं में गगनभेदी कलकलशब्द हो रहा था, कहीं पर परस्पर बाहुओं में जोर की टक्कर लगने के कारण वेग से सबके सब समूह भूमि में गिर रहे थे, कहीं पर व्यूहरचना से आगे निकले हुए वीरों के विविध सुन्दर शब्द हो रहे थे, कहीं पर हाथों द्वारा उठाने से उत्पन्न हुए उल्लास से मत्त की नाईं मुद्गर नाच रहे थे, कहीं पर काले-काले शस्त्रास्त्रों की किरणों से मानों उत्पन्न हुए मेघों ने सूर्य को तिरोहित कर दिया था, कहीं पर वायु द्वारा कँपाये गये पल्यूलों के (एक प्रकार की घास के) सूत्कार के (वायु के संघर्ष से उत्पन्न सूत् इत्याकरक शब्द के) समान बाणों की ध्वनि हो रही थी, प्रलय करने में समर्थ अनेक पुष्करावर्त आदि मेघों से मानों दोनों सेनाएँ अग्रभाग में संघीभूत होकर स्थित थी, वे दोनों सेनाएँ प्रलय के वायु के विक्षुब्ध एकमात्र सागर के समान उदित हुई थी, तुरन्त कटे हुए, अतएव फड़फड़ाते हुए महामेरु के दो परों के समान थी, अत्यन्त शोभायुक्त वायु से कँपाये गये चचंल पर्वत के समान थी, पातालरूपी गर्त से निकले हुए क्षुब्ध अन्धकार की नाईं थी, पर्वत के समान थी, पातालरूपी गर्त से निकले हुए क्षुब्ध अन्धकार की नाईं थी, उन्मत्त नृत्य से चंचल और दैदीप्यमान तटवाले लोकालोक पर्वत की नाईं थी और पृथिवी को तोड़कर उदित हुए महानरकों के संघात की नाईं थी। मानों वे दोनों सेनाएँ चंचल बर्छ, मूसल, तलवार और कुल्हाड़ों के किरणों से काले से प्रतीत हो रहे सूर्यप्रकाशरूपी जल के प्रवाह से सम्पूर्ण भूवनकोष को एकमात्र अगाध सागर बनाने के लिए उद्यत थी॥२१-२८॥

190619

190620 बत्तीसवाँ सर्ग समाप्त

190621 तैंतीसवाँसर्ग संकल्पजनित विमान में स्थित सरस्वती और लीला द्वारा देखे गये दोनों सेनाओं के संग्राम का वर्णन।

190622 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन् इस युद्ध का कुछ संक्षेप से मुझसे वर्णन कीजिए, क्योंकि इन उक्तियों से श्रोता के कानों को बड़ा आनन्द मिलता है ॥१॥

190623 श्रीवसिष्ठजी ने कहा :

190624

190625 रामचन्द्रजी, तदुपरान्त वे देवियाँ उस संग्राम को देखने के लिए वहीं पर रोके गये मन से कल्पित सुन्दर स्थिर विमान पर चढ़ी । इसी बीच में उन दोनों सेनाओं की परस्पर मुठभेड़ होने पर शत्रु की सेना से प्रलयकालीन सागर के कल्लोलकी नाईं निर्भय योद्धा निकला। कोई योद्धा पर उसके प्रहार करने की इच्छा करने पर लीला के पूर्वजन्म के पति राजा विदूरथ ने, उसके व्यवहार को सहन करने में असमर्थ होकर, पर्वत के शिखर पर पत्थर के समान उसकी छाती पर मुद्गर से प्रहार किया। तदुपरान्त दोनों सेनाओं में प्रलयकाल के सागर के वेग से अग्नि की (अग्नि सदृश शस्त्रास्त्रों) और बिजली की (बिजली की तरह शस्त्रों की कान्ति की) वृष्टि करता हुआ शस्त्रसंपात होने लगा ॥२-५॥

190626 ऐसा घमासान युद्ध हुआ कि आकाश में तैर रहे अस्त्र-शस्त्रों की चंचल धार के अग्रभाग से आकाशमण्डल रेखांकित सा प्रतीत होता था, उसमें हो रहे कण-कण शब्द के बीच में धनुषों के टंकार का शब्द सुनाई देता था, वीरों के हुंकार से मिलने के कारण अधिकाधिक गम्भीर होता हुआ उसका शब्द ग्रीष्म ऋतु के अन्त के मेघ के गर्जनशब्द को अपने में छिपा देता था, धनुस से छूटी हुई बाणधारा के अग्रभाग में प्रतिबिम्बित सूर्य की किरण उसमें वितान का काम दे रही थी, बाण

190627 और तलवार के वारों से बज रहे कवचों से टंकार के साथ आग की चिनगारियाँ उड़ती थी, रण-स्थल के आकाश में परस्पर आघात से छिन्न-भिन्न हुए तलवार आदि शस्त्रों के टुकड़े पक्षियों की भाँति उड़ रहे थे, वीरों की भूजारूपी वृक्षों के इतस्ततः संचार से युद्ध भूमिका नभस्तल जैसी प्रतीत होती थी, मानों उसमें चलने फिरनेवाले बन घूम रहे हों। उसमें धनुषों की राशियों के टंकार से देवंगनाएँ मारे भय के भाग रही थीं, उसने बड़े भारी कोलाहल शब्द से मेघ के शब्द को भँवरे की गूंजार सा छोटा कर दिया था, जैसे परमात्मभावापन्न होने से निर्विकल्पसमाधि पुरुष बाह्य शब्द आदि का अनुभव नहीं करते है, वैसे ही वह रणसंग्राम भी बाह्य शब्द आदि का अनुभव नहीं करता था, (कहा भी है : योगी समाधि में जब तक बाह्यशब्द आदि का अनुभव करता है तब तक वह सविकल्प

समाधि है उसके बाद यानी जब बाह्य शब्द आदि का अनुभव नहीं करता, वह निर्विकल्प समाधि है) ॥६-१०॥

190628 उसमें अर्धचन्द्राकार नोकवाले बाणों की लगातार वृष्टि से शूरवीरों के सिर और हाथ काटे गये थे, परस्पर के कन्धों की टक्कर से बज रहे कवचों से वह युद्धस्थल डरावना था, शस्त्रों के भीषण संघट्ट से उत्पन्न कर्णकटु टंकार ध्वनि वीरों के हुँकार से मन्द पड़ गई थी - तिरस्कृत हो गई थी, खड्गधारा तरंगरूपी मेघों से उस युद्धभूमि के सभी दिगमुख दन्तुर से (कुछ ऊँचे से) मालुम पड़ते थे, उस घमासान युद्ध में तलवार के प्रहार से शत्रु को क्रोध होने पर उसके सर को काटने के लिए प्रवृत्त हुए हाथ को सिर के न मिलने से झग्-झग् शब्द मुष्टि में पकड़ने के योग्य-सा होता था, वहाँ पर चिरकाल तक बाहुओं पर ताल ठोंकने वाले शूरवीर लोगों के ताल ठोंकने से चट-चट शब्द मानों गिर पड़ते थे, वहाँ पर शीघ्रता से म्यान से निकल रही तलवारों का लोहे की म्यान के संघर्ष से उत्पन्न हुए सीत्कार शब्द से युक्त जल रहे स्फुल्लिगों की सण सण ध्वनि होती थी, तेजी से लक्ष्यदेश की ओर जा रहे लक्ष्य देश में

190629

190630

190631 जाकर फैलनेवाले शरोंकी उसमें खर-खर ध्वनि हो रही थी, वीरों के कटे हुए कण्ठों से धग् धग् शब्द के साथ प्राण और और खून निकल रहा था, कटे हुए बाहुओं, सिरों और तलवार के टुकुड़ों से आकाश पट गया था, कवच में टक्कर लगने से निर्गत दीप्त अग्नि की जटातुल्य ज्वालाएँ वीरों के केशों का स्पर्श कर रही थी, परस्पर टक्कर लगने से बज रही और कटकर गिर रहीं तलवारों का जो झण-झण शब्द हो रहा था, उसने शूरों के चित्त को प्रफुल्लित

190632 और शरीर को रणोत्साह से दुगना बना दिया था, बच्र्छा से छिन्न-भिन्न हाथियों की देह से उत्तरंगित रक्त प्रवाह बहता था, हाथियों के दाँतों के टूटने से हुए दीर्घतम चीत्कारशब्द से वह अत्यन्त भीषण प्रतीत होता था, मूसल के प्रहारसे चूर-चूर हुए लोगों की कष्टमय कातर हाहाकार ध्वनि हो रही थी, कटकर आकाश में तैर रहे शूरों के सिर रूपी पद्मों के समूह से आकाश बिलकुल आच्छन्न था, कटकर आकाश में फेंकी गयीं वीरभुजाएँ ही उसमें सर्पराज थे और चारों ओर आच्छन्न धूलिमय ही मेघ थे, जिनके अस्त्र-शस्त्र कट गये थे, ऐसे पुरुषों द्वारा अस्त्र-शस्त्र के काटने का बदला चुकाने के लिए केशाकेशि युद्ध हो रहे थे, परस्पर द्वारा परस्पर के नखों से आँखें, नाक, कान, ओठ और कन्धे नोचे जा रहे थे, जिन महामल्लों के अस्त्र कट चुके थे, वे क्रीड़ापूर्वक बाहुयुद्ध से विजय प्राप्त कर रहे थे, शस्त्रों की चोट से गिर रहे मदोन्मत्त हाथियोंसे कंपाये गये घायल होने के कारण दौड़ने में असमर्थ लोग पृथिवी में वेग से लोट रहे थे, शब्दायमान रथ के वेग से बने हुए मार्गों में क्षत-विक्षत योद्धाओं के शरीर से निकल रहे खून की नदी बह रही थी॥११-२१॥

190633 चतुरंगिणी सेना के संचलन से उड़ी हुई धूली से वहाँ पर चारों ओर कुहरा छा गया था, चमचमा रहे अस्त्र-शस्त्र चल रहे थे, एकत्रित प्रचुर कोपयुक्त सेनारूपी सागर का प्रतिक्षण गर्जन हो रहा था, उन्मत्त हास और विलासवाले काल से असंख्य योद्धा चबाए जा रहे थे, मदोन्मत्त पर्वत तुल्य विशालकाय गजराजों ने अपने गर्जन के सामने सागर के गर्जन को तुच्छ बना दिया था, वहाँ वृक्ष, गर्त और तटोंके सहारे शत्रुओं पर वार कर रहे लोगों को मारने के लिए छोड़े गये शक्ति, तलवार और मुद्गर वृक्ष, गर्त आदि में रुक जाते थे, योद्धारूपी पर्वत के मध्यभाग बाणरूपी मकड़ी के जालों से निरन्तर गूंथे हुए थे, मेघों के आक्रमणों से या मेघों में विश्रान्त बिजली आदि से पताकाओं के वस्त्र और चँवर छिन्नभिन्न हो गये थे, वहाँ पर क्षेपणीयन्त्रों से (एक प्रकार के गुलेलोंसे) फेंके गये पत्थरों और चक्रों से पक्षी आदि आकाशचारी बहुत दूर भाग गये थे, मरने के लिए छटपटा रहे क्षतविक्षत शरीर (बुरी तरह घायल) योद्धाओं के कराहने से वहाँ तेज घर घर शब्द हो रहा था, कुठारों के आघातों से योद्धाओं के मस्तक कट रहे थे, बहुत ऊँचे आकाश में उड़े हुए चमचमा रहे खड्गों के टुकड़ों से आकाश तारों से भरा प्रतीत होता था, पूरे बल से छोड़े गये शक्ति नामक आयुधों के संघात से काटे गये हाथियों से भूमि पट गई थी ॥२२-२७॥

190634 वहाँ सेनादर्शन से व्याकुल हुई वेतालों की स्त्रियाँ मुद्गर छोड़ रही थी, आकाश में ऊँचे उठाये हुए शूरवीरों के तोमर (गँडासे) तोरणमाला से प्रतीत होते थे, भुशुण्डी से छिन्नभिन्न तलवरों के टुकड़ों का समूह आकाश का केशजाल सा मालूम होता था, वहाँ पर दैदीप्यमान भालों

190635

190636 की छबि भालों के समूहरूप वेणुवन में छोड़ी हुई वनाग्नि के सदृश आकाश में चमक रही थी॥२८,२९॥

190637 वहाँ पर अपने सैनिकों की तलवार और छूरियों की कुशल वृष्टि से सन्तुष्ट हुए राजाओं द्वारा उनका सम्मान किया जा रहा था, शूलों पर टँगे हुए अच्छे अच्छे शूरों को ग्रहण करने के लिए अप्सराएँ उद्यमशील थी, हिमवृष्टि से गल रहे कमलों के तुल्य गदाओं के गिरने से योद्धाओं के मुँह गिर रहे थे, भालों से जबरन् कुचल दिये गये योद्धाओं की दुःखप्रद चेष्टाओं से भीषण दृश्य हो रहा था, चक्रों और आरों के प्रहार से घोड़े, मनुष्य और हाथी छिन्न भिन्न किये गये थे, अनेक कुल्हाड़ो के वारों से मदोन्मत्त हाथियोंका समूह गिर रहा था। वहाँ पर बड़ी-बड़ी लट्ठियोंसे गौओं की भाँति हाँकने से कोई योद्धा छिप गये थे, कोई भाग रहे थे, तथा वृक्ष, भीत और ढालसे अपने को ओझल कर रहे थे, क्षेपणीयन्त्र से फेंके गये पत्थरों से रथों और वृक्षों में लगी हुई पताकाएँ चूरचूर हो गई थी, तलवार से जिनके दण्ड काटे गये थे ऐसे छत्रों और वीरोंके कर्णाभरण रूप कमलों से सारा रणस्थल सफेद था, अस्त्रों के क्षेपणजनित क्षोभ से सैन्यक्षोभ शान्त हो गया था, सैनिकों के क्षोभ की वहाँ कोई गिनती नहीं थी, कबन्धों के (सिर कटने पर भी चलनेवाले धड़ों के) आलिंगनों से जीवित रथ नायकों के गिरने से नियन्त्रण न होने के कारण बे राह चलनेवाले रथ आदि से आसपास चलनेवाले अनेक योद्धा पीसे जा रहे थे, अंकुशयुक्त महावतों के अंकुश के आघात से आहत होने पर भी युद्ध में प्रहार करनेवाले वीर हाथियों को भगा रहे थे, कुल्हाड़ों के वार से मदोन्मत्त असंख्य हाथी गिर रहे थे, पाशों के युद्ध में विशारद वीर चारों ओर अपने प्राणों की बाजी लगा रहे थे, छूरों से पेट को काटने के कारण हृदयकमल गिर रहे थे और योद्धा धराशायी हो रहे थे, त्रिशूलों के बल से उन्मत्त शुरवीर प्रबल योद्धा नाच कर रहे थे, दौड़ रहे धनुर्धारियों के सम्पूर्ण दल अस्फूट और मधुर गीत गा रहे थे, भिन्दिवाल के अयालों के आडम्बर और अहंकारपूर्ण वचनों से वहाँ पर नट नृसिंहवेष का अनुकरण कर रहे थे, मल्ल लोगों की वज्रमुष्टि से पीसे गये अन्य योद्धाओं का वहाँ पर तांता लगा था, सुन्दर पट्टिश आकाशमार्ग में बाज की नाईं उड़ रहे थे, शूर पुरुषों के रथों, हाथियों और घोड़ों की पताकाएँ अंकुशों से खींची जा रही थी, शत्रुओं के बीच में अचल रहने वाले शूरवीर योद्धा हलों द्वारा किये जा रहे युद्ध में मारे गये और काटे गए लोगों की अवहेलना करने में व्यग्र थे॥३०-४०॥

190638 बड़े-बड़े ताड़ के वृक्षों के समान ऊँचे पुरुषों से, जो कि हाथ में कुदाली लिए थे, वनभूमियाँ खोदी गई और सम की गई थी, जहाँ तक बाण फेंका जा सकता है, उससे केवल दूने प्रदेश में युद्ध संचार के सुभीते के लिए लोग हटा दिये गये थे, चट्टानों की पंक्तियाँ काट छाँटकर बराबर कर दी गई थी। आरों के दोनों बगलों से मत्त मातंग काट डाले गये थे, संग्रामरूपी ऊखलमूसल से योद्धारूपी धानों को कूटनेवाले मुसलयुद्ध प्रवृत था। वहाँ अस्त्रों की कान्ति की श्रृंखलारूप जाल में सेनारूपी पक्षी फाँसे गये थे, चंचल तलवार को हाथ में लिए हुए वीरों की तलवारों से वे वैवस्वत के यानी यमराज के घरों में पहुँचाये गये थे, अर्थात् यम ही व्याधों का राजा है, यदि ऐसा न होता तो सेनारूप पक्षी उसके आँगन में क्यों पहुँचाए जाते।

190639

190640

190641 युद्धभूमि में गिरे हुए श्रेष्ठ योद्धाओं को गणशः ले जा रहे व्याघ्र आदि हिंसक जीवों के घोर गर्जन से रण-स्थल पूर्ण था, नख जिसमें प्रधान हैं, ऐसे अंगुष्ठों से निकाले जा रहे बाणों के वेग के रण रण शब्दों से, जैसे मिर्च से चटनी में जायका आ जाता है वैसे ही, अन्य सम्पूर्ण शब्द रंजित हो रहे थे, सैनिकों द्वारा घड़े में भरकर फेंकी गई अग्नि से तनिक जले हुए प्रतिपक्ष के योद्धा शस्त्र-अस्त्र तानकर खड़े हो रहे थे और प्रति-पक्ष के सैनिकों द्वारा फेंकी गई उक्त अग्नि से अधिक जल जाने के कारण योद्धा अशक्ति से शस्त्र त्याग कर रहे थे, प्रतिपक्ष सैनिकों द्वारा घड़े में रखकर छोड़े गये तपे हुए अंगारों से योद्धाओं की आँखें जाती है उक्त सैनिकों द्वारा छोड़े गये घड़े में स्थित विषमिश्रित जल से योद्धा गिर रहे थे। लोहे के बाणों की वृष्टि रूप सुन्दर जल को वर्षाने वाले वीरसंघरूपी मतवाले मेघों के विलास से कबन्धरूपी मयूर जिसमें नाच करते थे और वेग से घूम रहे मत्त मातंगरूपी पर्वतों से परिवेष्टित वह संग्राम-संघर्ष प्रलयकाल के सदृश हुआ ॥४१-४७॥

190642

190643 तैंतीसवाँ सर्ग समाप्त

190644 चौंतीसवाँसर्ग संग्राम दर्शकों के मुँह से प्रकारान्तर से पुनः युद्ध के ही चमत्कार का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, वहाँ युद्ध लिप्त राजाओं, युद्धेच्छु योद्धाओं, मन्त्रियों और आकाशमार्ग से संग्राम को देखने वाले देव, गन्धर्व आदि के मुँह से ये वचन प्रादुर्भूत हुए।१॥

190645 जिसमें हंस, सारस आदि पक्षी उड़ रहे हैं और कमल हिल रहे हैं ऐसे तालाब के समान शूरवीर पुरुषों के मस्तकों से व्याप्त आकाश तारांकित सा (सितारों से व्याप्त सा) मालूम पड़ता है ॥२॥

190646 देखिये, रुधिरबिन्दुओं की राशिरूपी सिन्दूर से लाल हुए वायु के कारण

190647 ये मेघ और सूर्य किरण मध्याह्न में सायंकाल के से (लाल से) प्रतीत होते हैं ॥३॥

190648 __ कोई दर्शक दूर से बाणसमुदाय पराल की भ्रांति होने से पूछता है।

190649 भगवन्, यह आकाश परालराशि से परिपूर्ण हुआ है क्या? नहीं, भगवन यह पराल नहीं है, ये वीर पुष्पों के बाणराशिरूप मेघ हैं ॥४॥

190650 रुधिर से पृथिवी में जितने रणरेणू (रणभूमि के धूलिकण) सींचे जाते हैं, उतने हजार वर्षों तक योद्धाओं का स्वर्ग में आवास होता है। भाई, मत डरो, नील कमल की पंखुड़ी के तुल्य कान्तिवाली ये तलवारें नहीं हैं, ये वीरों के निरीक्षण करनेवाली जयलक्ष्मी के नेत्रविभ्रम हैं ॥५,६॥

190651 वीर पुरुषों का आलिंगन करने के लिए सस्पृह सुरांगनाओं के जघनस्थल में स्थित मेखलाओं को शिथिल करने के लिए कामदेव तत्पर हो गया है |७॥

190652 सुन्दर भुजलताओं से मनोहर, लाल पल्लवों के सदृश कोमल हाथों से युक्त, पारिजात आदि, पुष्पमंजरियों के दर्शन से जिनके नेत्र आह्लादित हैं, आसव की अत्यन्त सुगन्धि से सुगन्धित, मधुर सुर से गा रही नन्दनवन की देवियाँ तुम्हारे आगमन की आशंका से नाचने के लिए तत्पर हो गई हैं।८,९॥
190653 जैसे ग्रामीण सुन्दरी अपने कटाक्ष निरीक्षणों से अपने पति के अन्तःकरण को अधीर कर देती है, वैसे ही यह सेना कठिन कुल्हाड़ों से
190654
190655 प्रतिपक्षी सेना को काट रही है। खेद है, मेरे पिताजी का दैदीप्यमान कुण्डल से युक्त सिर भाले से काल के अष्टग्रह की नाईं सूर्य के निकट भेज दिया गया है ॥१०,११॥
190656 पैरों तक लटकी हुई जंजीर में गूंथे हुए दो बड़े बड़े पत्थरों से युक्त चित्र दण्डनामक चक्र को वेग से घुमा रहा ऊपर को बाहू फैलाया हुआ यह योद्धा यम की नाईं प्रतीत होता है, दक्षिण दिशा से चारों ओर सेना का संहार करता हुआ इधर आता है, अतः चलो, जहाँ से हम आये थे वहीं चलें (यह डरपोक की डरपोक के प्रति उक्ति है) ॥१२,१३॥
190657 देखिये, तुरन्त कटे हुए कण्ठच्छिद्रों में डुबकी लगा रहे सफेद चीलों से व्याप्त, युद्ध के बाजे के ताल से उछल रहे कबन्ध रणभूमि में नाच रहे हैं ॥१४॥
190658 देवगणों की गोष्ठियों में परस्पर यह चर्चा चली थी कि कौन धीर पुरुष, कब, कैसे और किसलिए स्वर्ग आदि लोकों में जायेंगे ॥१५॥
190659 अहो, यह विक्रान्त योद्धा, जैसे सागर मत्स्य और मगर के समूहों से युक्त नदियों को निगल जाता है वैसे ही मत्स्याकार और मकराकार व्यूहवाली सन्मुख आई हुई सेनाओं को निगलता है|१६॥
190660 हाथियों के गण्डस्थलोंमें बिखरे हुए धाराकार बाणों की पंक्तियाँ पर्वतों के शिखरों पर गिरी हुई सम्पूर्ण वृष्टियों के समान शोभित होती हैं ॥१७॥
190661 हा, भाले ने मेरा सिर काटा, ऐसा कहने की इच्छा कर रहे मेरे कट कर उड़े हुए सिर ने स्वर्गारोहण के उत्सव को देखने से मैं जी गया न कि मरा, यों हर्षपूर्वक जो आकाश में वचन कहा, उसे पक्षी के विरूत की नाईं लोगों ने सुना । जो यह सेना क्षेपणीयन्त्रसे निकले हुए पत्थरों की वृष्टि से हमें सींचती है, उसे जंजीरों के जाल से जबरदस्ती बाँध दो, ऐसा एक योद्धा दूसरे योद्धा से कहता था॥१८,१९॥
190662 पहले की पत्नी अप्सरा बन कर रणभूमिमें मारे गये पति को वलीपलित से निर्मुक्त यानी देवभूत जानकर ग्रहण कर रही है, यह देवताओं की उक्ति है |२०॥
190663 भालों के समूहों की प्रभाएँ मानों वीरों के स्वर्ग में चढ़ने के लिए बनाई गई स्वर्ग पर्यन्त फैली हुई सीढ़ियाँ हैं ॥२१॥
190664 जो योद्धा की पत्नी स्वतः सुन्दर और स्वर्णाभरणों से सुन्दर पति के वक्षःस्थल में मरी हुई देखी गई थी, वह यह अप्सरा होकर भर्ता की खोज में तत्पर दिखाई देती है। जैसे महाप्रलय के कल्लोलों से सुमेरु पर्वत आहत होता है, वैसे ही उद्धत मुष्टिवाले योद्धाओं से हमारी सेना मारी जाती है, बड़ा खेद है, यह कातर पुरुष की उक्ति है। हे मूढ़ों, आगे बढ़कर लड़ो अपने घायल सैनिकों को ले जाओ, अधमों, इन बेचारों को पैरों के प्रहार से मत कुचल डालो केशपाश की रचना में व्यग्र अत्यन्त उत्कण्ठित अप्सराओं के समुदाय में दिव्य शरीर से समीप में प्राप्त हुए इस योद्धा को देखिये । जिनमें सुवर्णसदृश कमल विकसित हुए हैं, ऐसे मन्दाकिनी के तटों में छाया, जल और वायु से दूर से आये हुए इस रणयोद्धाओं को विश्राम कराओ ॥२२-२६॥
190665 विविध आयुधों की चोट लगने से टुटी हुईं असंख्य बड़ी-बड़ी हड्डियाँ, जो कि कणत्कार से (कण-कण शब्द से) शब्दायमान हैं, आकाशमें व्याप्त तारिका सी प्रतीत होती हैं। जीवरुपी नदी प्रवाह वाले, बाणरूपी जलवाले तथा चक्ररूपी आवर्तवाले आकाशरूपी सागर में बड़े बड़े पर्वत भी अणुरूपताको प्राप्त हो रहे हैं ॥२७,२८॥
190666 ग्रहों के मार्ग में घूमनेवाले राजाओं के सिरोंने आकाशको जिसमें बह रहे
190667
190668
190669 वायु से कमल चंचल हैं, ऐसा कमलों का तालाब बना दिया है । देखिए न, अस्त्र-शस्त्रों की किरणें ही उक्त सिररूपी कमलों की लताओं के नालदण्ड है, उनसे लगी हुई तलवारें उनके पत्ते हैं, त्रिशूल, भाले आदि उनके काँटे हैं, पताकाओं के वस्त्र उनके मृणालों के अंगभूत बड़े पत्ते हैं और बाणरूपी भँवरे उनमें लगे हैं ॥२९,३०॥
190670 जैसे पर्वतों में पिपीलिकाएँ लीन हो जाती हैं तथा जैसे पुरुषों के वक्षस्थलों में स्त्रियाँ लीन हो जाती हैं, वैसे ही मरे हुए हाथियों के ढेर में डरपोक लोग लीन होते हैं ॥३१॥
190671 विद्याधरों की अंगनाओं के अलकों को अनुकूलरूप से हिलानेवाले अतएव अभूतपूर्व उत्तम सौन्दर्य से सम्पन्न कान्त के मिलन के सूचक मन्द मन्द वायु बहते हैं। भाव यह कि वायु घर से आ रही विद्याधरों की अंगनाओं के अलकों को उल्लासित करने के कारण अनुकूल होने से शकुनरूप हैं । अतएव मनोरथसिद्धि के सूचक हैं ॥३२॥
190672 उड़ रहे आकाश में स्थित छत्रों ने मानों चन्द्रमा का सम्पादन किया, यशरूप मूर्ति से चन्द्रमा ने भूमि में शुभ्र छातों का सम्पादन किया ॥३३॥
190673 जैसे सोया हुआ पुरुष एक निमेष में स्वप्ननगर को प्राप्त होता है, वैसे ही योद्धा भी मरणकाली न मूर्छा के बाद एक निमेष में अपने कर्मरूपी शिल्पी द्वारा निर्मित दिव्य शरीर को प्राप्त हुआ ॥३४॥
190674 आकाशरूपी सागर में त्रिशूल, शक्ति, तलवार और चक्रों की व्यग्र वृष्टियाँ मछलियों और मगरों से व्याप्त-सी स्थित हुई॥३५॥
190675 बाणों से काने गये सफेद छत्ररूपी कलहंसों से आकाशस्थल संचित लाखों पूर्णेन्दु-बिम्बों से आवृत सा प्रतीत होता है। आकाश में उड़े हुए सुन्दर घर-घर शब्द करने वाले चँवरो से आकाश वायु के वेग से जिनकी स्थिरता क्षुब्ध हो गई हो, ऐसे तरंगों के समूह की कान्तिवाला बनाया जा रहा है । अस्त्र-शस्त्रों से काटे गये तथा आकाशरूपी खेत में फेंके गये छाते, चँवर और पताका-वृन्द यशरूपी धानों के पेड़ों की नाईं दिखाई देते हैं॥३६-३८॥
190676 हे कुशलिन्, जैसे फलने के लिए तैयार धानों की शोभा को आकाशमें उड़ रहे टिड्डियों का दल नष्ट कर देता है, वैसे ही समीप में आ रही शक्तियों की वर्षा आकाश में उड़ रहे बाणों से नष्ट की गई है, देखो ॥३९॥
190677 कठिन कवच से उत्पन्न हुई यह भूजदण्डों को फैलाये हुए योद्धा के तलवार की वार की ध्वनि ही मानों मृत्यु की हुंकार है ॥४०॥
190678 इस जनक्षय के अवसर में तलवार आदि अस्त्र-शस्त्र रूपी प्रलयकाल के वायु से परास्त, दाँतरूपी झरने के जल से युक्त (झरनों की नाईं दाँत बाहर निकले रहते हैं और सफेद होते हैं अतः झरनों के साथ दाँतों की तुलना की गई है) घायल हाथी ही पर्वतों की तरह प्रतीत होते हैं ॥४१॥
190679 हा, खेद है, रुधिर के महान् तालाब में चक्र, रथारोही वीर, सारथि और घोड़ों से युक्त तथा शस्त्रास्त्र से परिपूर्ण रथरूपी नगर रुद्धगति होकर छटपटा रहा है । नाच रही कालरात्रि, वीरों की भुजाओं, हाथियों की सूंड़ों और कवचरूपी वीणा के तारों में तलवार के
190680 आघात से उत्पन्न वादनशब्दों से मानों वीणा बजाती है ॥४२,४३॥
190681 मनुष्य, हाथी, घोड़े और गदहों से जो खून के झरने निकले उनके बिन्दुओं से सराबोर वायु से लाल हुई दिशाओं को देखो ॥४४॥
190682 जैसे मेघ में बिजली का प्रादुर्भाव होता है, वैसे ही कालीजी की केशराशि के समान काले अस्त्र-शस्त्रों की किरणरूपी मेघ से युक्त आकाश में बाणरूपी कलियों के
190683
190684 समुदाय की माला प्रादुर्भूत हुई है ॥४५॥
190685 असंख्य, रुधिर से लथपथ, टूटे-फूटे भूखण्डों और अस्त्र-शस्त्रों से व्याप्त भुवन अग्निलोक की नाईं चारों ओर से उठी हुई ज्वालाओं से युक्त सा प्रतीत होता है। उस युद्ध स्थल में परस्पर एक दूसरे को काटने और छेदन के लिए उद्यत हस्तसमूहों से भुशुण्डी (एक प्रकार का अस्त्र) शक्ति, त्रिशूल, तलवार, मूसल और भालों की वृष्टियाँ गिरती थी॥४६,४७॥
190686 हटने में असमर्थ अनेक योद्धाओं में एक शूरवीर द्वारा अतिशय हस्तलाघव से प्रहार करने के कारण जिसमें राक्षसों की माया के तुल्य शूरों की चेष्टाएँ हैं, क्रोध से निरीक्षण करनेवाली योद्धाओं की बुद्धि है, ऐसे रण को स्वप्न के समान सामने देखता हूँ| स्वप्न पक्ष विनाश के अनुकूल छेदन, भेदन, संचलन आदि से रहित स्वाप्निक पदार्थों में एकमात्र जागरण से प्रहार किया जाता है यानी बाधा पहुंचाई जाती है, इसलिए वह राक्षसों की माया के तुल्य मिथ्या है और उसमें आत्मप्रज्ञा आवेश से दर्शन करती है। घायल योद्धाओं के क्षोभ से प्रसन्न हुआ रणभैरव अन्यान्य शब्दों के संमिश्रण से रहित निरन्तर अन्योन्य के प्रहार से उत्पन्न झंकारों से मानों गायन करता है ॥४८,४९॥
190687 कटे हुए छाते ही जिसमें तरंग से प्रतीत हो रहे हैं, ऐसा परस्परयुद्ध में प्रयुक्त अस्त्र-शस्त्रों के प्रचुर चूर्ण से परिपूर्ण रणभूमिरूप सागर बालूकामय ही हो गया है ॥५०॥
190688 जिसने मधुर फैलनेवाले और तुरही आदि बाजों की प्रतिध्वनियों से वेग के साथ लोकपालों के लोक को भर दिया है, ऐसा रणरूपी यह पर्वत प्रलयकाल में युद्ध में कठोर हुए दो सेनारूपी परों के प्रबल परस्पर प्रतिकूल संचलन से आकाश में उड़ने के लिए तैयार हुआ-सा प्रतीत होता है ॥५१॥
190689 बड़े खेद की बात है, अत्यन्त कठिन कवचों को बिना तोड़े ही कवचों में उनके टकराने से आकाश में उड़ी हुई बिजली के सदृश अग्नि की ज्वालाओं से तपे हुए बाण जो कि केंकार ध्वनि के साथ विस्तारित प्रत्यंचा से छोड़े गये हैं, अतएव शब्द कर रहे हैं, समीपवर्ती

पर्वत की शिलाओं को छेदकर धारण करते हैं । कठिन कवचों पर निष्फल हुए अपने प्रबल बाणों के लिए शोक कर रहे वीरों की यह उक्ति है॥५२॥
190690 हे मित्र, युद्ध से हुई थकावट से आपकी युद्धेच्छा शान्त हो गई है, अतः आपसे मैं निर्दोष हित की बात करता हूँ उसे सुनिए। जब तक जल रही अग्नि से उज्ज्वल बाण हम लोगों के अंगो को भंग नहीं करते, तब तक चलो, शीघ्र दौड़कर इधर से चले जायें, क्योंकि यह चौथा प्रहर यम का ही दिन है॥५३॥
190691
190692 चौंतीसवाँ सर्ग समाप्त
190693 पैंतीसवाँसर्ग समुद्र, वन, प्रलय आदि विविधरूपकों से चतुरंगिणी सेना के संग्राम का विस्तार से वर्णन। पहले समुद्र के रूपक से संग्राम का वर्णन करने के लिए वसिष्ठजी कहते हैं।
190694 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, मानों उड़ने के लिए तैयार घोड़े ही जिसमें तरंग का रूप धारण किये हुए थे, ऐसा वह संग्रामरूपी सागर उद्धत ताण्डव नृत्य करनेवाले उन्मत्त के तुल्य हुआ ॥१॥
190695 उक्त रणसागर में इधर-उधर बिखरे हुए छातेरूपी समुद्रफेन
190696
190697
190698 में अटके हुए सफेद बाणरूपी छोटी-छोटी मछलियों के समूह थे, घुड़सवार सैनिक रूपी उछल रही चंचल कल्लोलोंसे (बड़ी लहरों से) उसके कोटरों में हलचल मची थी, भाँति भाँति के अस्त्रशस्त्ररूपी नदियों में बने हुए सैनिकरूपी आवर्त (जलभौंरी) उसमें भ्रमण कर रहे थे, उसमें मदोन्मत्त हाथियों के दलरूपी आमूल चंचल मन्दराचल थे, चमचमा रहे सैकड़ों चक्ररूपी आवर्तों के भ्रमण से उनसे (चक्रों से) काटे गये सिररूपी तिनके उसमें घूम रहे थे, धूलिरूपी बादलोंने उक्त रणसमुद्रमें चल रही तलवारों की प्रभारूपी जल को पी डाला था (5) ॥२-४॥
190699 मकराकार व्यूहों के (एक प्रकार के सेना संनिवेशों के) विस्तार से योद्धासमुदायरूपी नौकाएँ भग्न और अभग्न थी, जैसे जल-सागर में बड़े विशाल मगरों के कारण कुछ नौकाएँ नष्ट और कुछ अनष्ट रहती हैं, वैसे ही उक्त रणसागर में मकराकार सेना व्यूह के विस्तार से कुछ योद्धा भग्न थे और कुछ अभग्न थे। बड़ी भारी गड़गड़ाहट करनेवाले रथादिरूपी आवर्त के शब्द से उक्त रणसागर में बड़ी बड़ी पर्वतों की कन्दराएँ प्रतिध्वनित हो रही थी॥५॥
190700 जैसे सागर में मछलियों के समूहों से उत्पन्न हुए सर के (काश के) बीजों के ढेर की नाईं सरसों के आकार के सफेद अण्डे बिखरे रहते हैं, वैसे ही उक्त संग्रामभूमि में मरे हुए लोगों के समूह से उन्हें छिन्न-भिन्न कर निकले हुए बाणरूपी सरसों की छिमियाँ बिखरी थी, अस्त्र-शस्त्ररूपी प्रधान लहरों ने पताकारूपी छोटी लहरों के मण्डल को छिन्न-भिन्न कर दिया था, तलवार आदि शस्त्र रूपी जलसे निर्मित मेघ के समान अस्थिर आवर्त उक्त रणसागर के कुण्डल थे, मारे क्रोध के शीघ्र चलनेवाली सेना ही उसमें तिमि और तिमिंगिल (4) (महामत्स्य जाति) थे, वह रणसागर लोहमय कवचों को धारण की हुई इधर-उधर चलती हुई सेनारूपी जल से भीषण था, कवचरूपी जल के आवर्त की पंक्ति के मध्य में सैनिकों के भूषण प्रतिबिम्बित थे॥६-८॥
190701 बाणरूपी जलकणों के कुहरे से दसों दिशाएँ अन्धकार पूर्ण थी, उस रणसागरने अपने निर्घोष से सम्पूर्ण शब्दों को असंवेद्य कर दिया था, अतएव उसमें एकमात्र निबिड घुघुम शब्द होता था। गिरने और उछलने से व्यग्र सिरों के खण्ड ही उसमें जलकण थे, आवर्तरूपी चक्रों के समूहों में योद्धारूपी काष्ठ घूम रहे थे॥९,१०॥
190702 क्लेशकारक टंकारवाले धनुषरूपी सों के छेदन में योद्धा तत्पर थे, निशंक होकर पाताल से मानों निकल रहे सैनिकरूपी लहरों से युक्त था ॥११॥
190703 गमन और आगमन में तत्पर अनन्त पताका और छत्र ही उसमें फेन थे, बह रही रुधिर की नदी के वेग में रथरूपी वृक्ष बहाये जा रहे थे ॥१२॥
190704 रुधिर के बड़े-बड़े बुबुद
190705 म जैसे सागर के जल को मेघ पी डालते है, वैसे ही वहाँ पर धूलिपटल ने घूम रही तलवारों की प्रभा को पी डाला था, यानी छिपा दिया था। यहाँ पर आच्छादन की नीलरूप से कल्पना की गई है।
190706 अस्ति मत्स्यस्तिमि म शतयोजनविस्तृतः । भरतधृतवाक्य । अस्ति मत्स्यस्तिमि म तथा चास्ति तिमिंगलः । तिमिगिनिलोऽप्यस्ति तद्रिलोऽप्यस्ति राधवः ॥
190707 रामायणवाक्य ।
190708 (यानी तिमि नाम की मछली सौ योजन की है, उसको निगलनेवाली मछली का नाम तिमिंगिल है और तिमिंगिल को निगलनेवाली मछली भी है, जो राधव कहलाती है।)
190709
190710 हाथी के सदृश हो गये थे, सेनारूपी प्रवाह में हाथी-घोड़े-रूपी जल-जन्तु वहाँ इधर उधर चल रहे थे ॥१३॥
190711 वह रणसागर संग्रामयुक्त अम्बरग्राम के (गन्धर्वनगर के) सदृश मनुष्यों के लिए बड़ा आश्चर्यकारी हुआ। वह संग्राम क्या थे, एक प्रकार का प्रलय ही था, प्रलयकाल के भूकम्प से कँपाये गये पर्वतों के सदृश चंचल था, उसमें पक्षी तैरती तरंगों के समान थे, गजघटारूपी तट गिर रहे थे । भयभीत हरिण रूपी सेना का घुघुर शब्द प्रलयकालीन वज्रनिर्घोष के तुल्य था, इधर से उधर सरसराते बाणों की पंक्ति से सैकड़ों शलभों के (पतंगों के) समान सैनिक गिर रहे थे, दौड़ते हुए घोड़े ही जिसमें मृग थे, बाणों के संघात ही अथवा बाणधारी योद्धा ही उसमें वनपूर्ण भूमि थी, उसमें चल रहे सैनिकरूपी भ्रमरों का गुंजार हो रहा था, बज रहीं तुरहीरूप गुहाओं से उसका विस्तार कहीं अधिक बढ़ा चढ़ा था, सेनायुक्त गज आदि ही उसमें मेघ थे, लुढ़क रहे योद्धा ही उसमें सिंह थे, चतुरंगिणी सेना के संचार से उड़ी हुई धूलि मेघरूप में परिणत हो गई थी, सैनिकरूपी पर्वत उसमें गल रहे थे, महारथों के अवयव चूरचूर होकर गिर रहे थे, तलवारें अपना प्रताप दिखा रही थी, पदचिह्नरूपी फूलों की राशियाँ उड़ रही थी, पताकाओं और छातों ने मेघों का रूप धारण कर रक्खा था, हाथी बह रही रुधिर की नदी के प्रवाह में गिरने के कारण चिंघाड़ रहे थे, इस प्रकार का वह समररूपी प्रलय जगत को निगलने में बड़ी तत्परता से प्रवृत हुआ। उसमें ध्वजाओं, छत्रों और पताकाओं से युक्त रथरूपी नगर इधर-उधर अस्त व्यस्त हो रहे थे, वीरों के ऊपर गिर रहे अस्त्र-शस्त्रों के समूहरूपी अनेक दैदीप्यमान सूर्य तप रहे थे, घोर प्राणपीड़ा से सब लोगों के मन सन्तप्त हो रहे थे, वीरों के धनुषरूपी पुष्करावर्तों (प्रलयकाल के मेघों) से निकली हुई बाणवृष्टिरूपी मूसलाधार वृष्टि से वह चारों ओर व्याप्त था, चमचमा रहीं तलवारों की सान में तीखी की गई धाररूपी बिजली से सारा आकाश परिवेष्टित था, उसमें कटे लोगों के शरीरों से निकले हुए रूधिर के समुद्र में हाथी रूपी पर्वत डूब गये थे । आकाश में फैले हुए नीचे गिर रहे अन्य रुधिरबिन्दुओं से मिलकर स्थूल हुए (रूधिरबिन्दु) ही उसमें तारे थे, अनेक चक्रों की परम्परारूपी छोटी नदियों से, जो कि मेघप्रदेश में घूमने पर प्रचुर भौंरीवाली प्रतीत होती थी, आकाशमण्डल और मेघ भरे थे, वहाँ अस्त्रशस्त्ररूप प्रलयाग्नि से जले हुए सैनिक परलोकगमन कर रहे थे, शस्त्रास्त्रों की वृष्टिरूपी वज्र से भूतलरूपी निर्मल पर्वत आच्छन्न थे, उसमें गजराजरूपी पर्वतों की राशियों के गिरने से जनसमूह चूर-चूर हो गया था॥१४-२५॥
190712 सैनिकरूपी मेघों ने निबिड बाणवृष्टिरूपी वर्षा से महीतल और आकाशमण्डल को आच्छन्न कर दिया था, क्रमशः महासेनारूपी सागर के संक्षोभ से (क्रोध से) उत्पन्न संघट्ट से चारों ओर पलायन होने लगा ॥२६॥
190713 जैसे उग्र झंझावात से उड़ाये गये जल के साँपों से समूद्र के गर्भ में स्थित पर्वत व्याप्त होता है, वैसे ही परस्पर एक दूसरे को काटने में व्यग्र, मानों शस्त्र बरसानेवाले प्रलयोत्पात में उत्पन्न हुए शस्त्रों से रणभूमि व्याप्त थी॥२७॥
190714 परस्पर एक दूसरे को काटने से शब्द कर रहे और झुण्ड के साथ दसों दिशाओं में घूम रहे दैदीप्यमान त्रिशूल, तलवार,
190715
190716
190717 चक्र, बाण, शक्ति, गदा, तोप, भाले आदि ने प्रलयकाल के तीक्ष्ण वायु से कँपाये जा रहे (झकझोरों के साथ हिलाये जा रहे) पत्थर, वृक्ष, शस्त्र आदि पदार्थों के विलास को धारण किया ॥२८॥
190718
190719 पैंतीसवाँ सर्ग समाप्त
190720 छत्तीसवाँसर्ग समान अस्त्र-शस्त्रों से द्वन्द्वयुद्ध और पूर्व आदि देशों के साथ
190721 उन देशों के अधिपतिरूपसहायकों का वर्णन । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, मेघपंक्तियाँ जिनमें विश्राम ले रही थी ऐसे हाथियों के शवरूपी पर्वतों में अति उन्नत होने के कारण स्थित बाणराशियों के शिखरसदृश होने पर, घायल हुए सम्पूर्ण डरपोक योद्धाओं के दसों दिशाओं की ओर भागने पर, यक्ष, राक्षस और पिशाचों के रुधिर के समुद्रों में जलक्रीड़ा करने पर, गर्ज रहे मेघों की नाईं सच्चरित्रता, तेजस्विता और बल से परिपूर्ण, धर्मनिष्ठ, शुद्ध, अपने कुल के कमलरूप यानी अपने यश आदि से कुल की प्रतिष्ठा बढ़ानेवाले और युद्ध में पीठ न दिखानेवाले महावीरों के द्वन्द्व युद्ध हुए। वे द्वन्द्व युद्धों के कर्ता वीरगण नदियों के प्रवाहों के समान परस्पर मिलते थे॥१-४॥
190722 जैसे पंजर पंजर के साथ मिलता है, हाथियों का झुण्ड हाथियों के झुण्ड के साथ बड़े वेग से मिलता है, जैसे वन से युक्त पर्वत वन युक्त अन्य पर्वत के साथ मिलता है, वैसे ही दोनों पक्षों के वीर परस्पर बड़े वेग से मिले ॥५॥
190723 जैसे सागर में तरंगों के समूह से तरंगों का समूह शब्दपूर्वक मिलता है वैसे ही उस युद्ध में घोड़ों के समूह से घोड़ों का समूह शब्दपूर्ण वेग से मिला ॥६|जैसे वायु से चंचल बाँसों का समूह वायु से हिलनेवाले बाँसों के समूह के साथ लड़ता है वैसे ही नरसेना ने अपने

समान आयुधवाली नरसेना से लड़ाई की ॥७॥

190724 जैसे उड़ा हुआ असुरनगर देवनगर से अपने अंग-प्रत्यंगों को चूरचूर करे, वैसे ही रथों के समूह ने रथों के समूह से अपने अंग-प्रत्यंगों को खूब चूरचूर किया|८| जिसने बाणों से आकाश पाट दिया है ऐसे धनुर्धरों की सेना से सरसराते हुए असंख्य बाणों की मूसलाधार वृष्टिसे अद्भुत मेघों का निर्माण करते हुए युद्ध किया ॥९॥

190725 जब उन विषमायुधवाले युद्धों में युद्धरूपी प्रलयाग्नि भड़की तब भयभीत चित्तवाले योद्धा लोग किसी न किसी बहाने से भागने लगे॥१०॥

190726 परस्पर युद्ध के लिए संगत हुए चक्रधारी लोगों ने चक्रधारी लोंगों से, धनुर्धारियों ने धनुर्धारियों से, तलवार से लड़नेवाले लोगोंने तलवारधारियों से, भुशुण्डी धारण करनेवाले लोगों ने भुशुण्डी-धारियों से, मुसलों से युद्ध करने में विशारद योद्धाओं ने मुसलधारियों से, भाले धारण करनेवालों ने भाला धारण किये हुए योद्धाओं से, ऋष्टि नामक हथियार से लड़नेवालों ने ऋष्टिधारियों से, बल्लोंसे लड़नेवालों ने बल्लधारियों से, मुद्गरधारियों ने मुद्गरधारियों से, गदाधारण किये हुए योद्धाओं ने गदाधारियों से, शक्ति से युद्ध करनेवालों ने शक्तिधारियों से, शूल चलाने में दक्ष योद्धाओं ने शूलधारियों से,प्रासों को (भालों को) चलाने में निपुण योद्धाओं ने प्रासधारियों

190727

190728 से, कुल्हाड़ों के वार में प्रसिद्धि प्राप्त योद्धाओं ने कुल्हाड़ाधारी योद्धाओं से, दण्डधारियों ने बाँसों के बड़े-बड़े डण्डों को हाथों में उठाये हुए योद्धाओं से, पत्थरों से लड़नेवाले योद्धाओं ने पत्थरों से लड़नेवाले योद्धाओं से, पाश (जाल) धारी योद्धाओंने पाशधारियों से, कील धारण करनेवाले योद्धाओं ने कील धारियों से,छूरे धारण करनेवाले योद्धाओं ने छूरी धारण करनेवाले योद्धाओं से, भिन्दिपाल धारण करनेवाले योद्धाओं ने भिन्दिपालधारियों से, वज्ररूप मुष्टि को धारण करनेवाले योद्धाओं ने वज्ररूपी मुष्टि को धारण करनेवाले योद्धाओं से, अंकुशों से उद्यत यानी अंकुशयुद्ध में विशारद योद्धाओं ने अंकुशधारी योद्धाओं से, हल से युद्ध करने में अभिज्ञ योद्धाओं ने हलधारियों से, त्रिशूलधारियों ने त्रिशूलधारियों से, कवच की नाईं लोहे की जंजीरों के जालीदार कोट श्रृंखलाजाल कहलाता है, उसको पहने हुए घुड़सवार योद्धाओं ने जालदार कवच पहने हुए घुड़सवारों से ऐसे युद्ध किया जैसे कि प्रलयकाल में विक्षुब्ध महासागर की आकाश-पाताल एक करनेवाली बड़ी-बड़ी लहरों की घटाएँ आपस में टकराती हैं ॥११-१७॥

190729 वह युद्धाकाशरूपी एकमात्रसागर अति सुशोभित हुआ। उसमें वार करने के लिए व्याकुल चक्रों की राशियाँ ही आवर्त थे, वायु बाणरूपी जलकणों से युक्त थे, आयुधरूपी मगर इधर-उधर घूम रहे थे॥१८॥

190730 पृथिवी और अन्तरिक्ष का मध्यभाग रूपी वह सागर अमर (जीवित) लोगों से दुस्तर हुआ, उसमें चमचमा रहे हथियाररूपी तरंगों की शाखा-प्रशाखाओं से जलचररूपी योद्धा व्याकुल थे॥१९॥

190731 आयुध विद्या, बुद्धि, बल, शूरता, अस्त्रशस्त्र, घोड़े, रथ और धनुष ये आठ जिनके अप्रतिहत हैं, ऐसे योद्धाओं की सेना पूर्व में प्रतिपादित द्वन्द्वशः मिले हुए दो पक्ष होने से दोनों की सेनाओं में आधे-आधे भाग में कुपित होकर स्थित रही, क्योंकि दोनों राजा विदूरथ और सिन्धुराज उनके अनुकूल ही स्थित रहे । अथवा यह मानना चाहिए यक्ष, राक्षस पिशाच और असुर एक ओर, देवता, गन्धर्व, किन्नर और विद्याधर एक ओर यों आठ दिव्य पुरुषों का समूह भावी जय और पराजय के अनुसार दो पक्षों में बँटकर सम्पूर्ण सेना के आधे आधे भाग से कुपित होकर स्थित हुआ, क्योंकि वे दो राजे भी तदनुरूप अदृष्ट से युक्त थे॥२०॥

190732 ___ अब विदूरथ और सिन्धुराज के सहायक लोगों का पूर्व आदि दिशाओं के भेद से क्रमशः वर्णन करने की श्रीवसिष्ठजी प्रतिज्ञा करते हैं।

190733 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, मध्यदेश आदि की गणना में पूर्व दिशा से लीला के स्वामी महाराज पद्म की सहायता के लिए आये हुए नीचे कहे जानेवाले देशों के अधिपतियों को मैं आपसे कहता हूँ, आप सुनिये॥२१॥

190734 पूर्व दिशा के कोशल, काशी, मगध, मिथिला, उत्कल, मेखल, कर्कर, मुद्र, संग्रामशौण्डक, मुख्य, हिम, रुद्रमुख्य, ताम्रलिप्त, प्राग्ज्योतिष, अश्वमुख, अम्बष्ठ, पुरुषादक, वर्णकोष्ठ, सविश्वोत्र, कच्ची मछली खानेवाले, व्याघ्र सदृश मुखवाले, किरात सौवीर और एकपादक इन चौबीस देशों के सहायक आए थे। माल्यवान् नामक पर्वत, शिवि, आंजन, वृषल, ध्वज, पद्म तथा उदय पर्वत इस सात पर्वतों के सहायक आये। पूर्व-दक्षिण दिशा से लीला के पति पद्म के विन्ध्य पर्वत के पूर्वभाग के देश, चेदि, वत्स,

190735

190736

190737 दाशार्ण, अंग, बंग, उपबंग, कलिंग, पुण्ड, जठर, विदर्भ, मेकल, शवरानन, शवरवर्ण, कर्ण, त्रिपुर, पूरक, कण्टकस्थ, पृग्दीपक, कोमल कर्णान्ध्र, चौलिक, चर्मण्वती के निकटवर्ती, काकक, हेमकुड्य, श्मश्रुधर, बलिग्रीव, महाग्रीव, किष्किन्धा और नारिकेली इन सत्ताईस देशों और चार पर्वतों के निवासी वीरगण सहायक थे॥२२-२९॥

190738 हे रामजी, दक्षिण दिशा में लीला के पति के सहायक वीर नरपतियों का मैं उल्लेख करता हूँ, सुनो। विन्ध्य, कुसुमापीड़, महेन्द्र, दर्दुर, मलय, सूर्यवान, समृद्धिशाली अनेक गणराज्य, अवन्तीनाम से प्रसिद्ध, शाम्बवती, दशपूरक, कथाचक्रार, ईषिक, आतुरकच्छप, वनवासोपगिरि, भद्रगिरि, नागर, दण्डक, गणतन्त्रराज्य, जनतन्त्रराज्य, साह, शैव, ऋष्यमूक, कर्कोट, वनबिम्बल, पम्पानिवासीगण, कैरकदेशीय, कर्कवीरक, स्वेरिक, यासिक, धर्मपत्न, पांचिक, काशिक, तृणखल्लूल,याद, ताम्रपर्णक,गोनर्द, कनक,दीनपत्तन, ताम्रीक दम्फर, आकीर्णक, सहकार, ऐणक, वैतुण्डक, तुम्बवनाल, अजिनद्वीप, कर्णिकाकार, कर्णिक, शिवी, कोंकण, चित्रकूट, कर्णाट, मण्टवटक, महाकटकिक, आन्ध्र, कोलपर्वत, आवन्कि, विचेरिक, चण्डायत्त, देवनक, क्रौंच, वाह, शिलाक्षारोद, भोनन्द, मर्दन, मलय इन तिरसठ देशों और छः पर्वतों के निवासी तथा लंका के राक्षस ॥३०-३९॥

190739 पश्चिम और दक्षिण दिशा के मध्य में महाराज्य, सुराष्ट्र, किन्थुस सौवीरस शूद्र, आभीर, द्रविड़, कीकट, सिद्धखण्ड, कालिरूहस सुमेरु पर्वत, रैवतक पर्वत, यकज्छ, मयवर, जिसमें यवन रहते थे, ये चार पर्वत, बालीकस मार्गणावन्त, धम्र, तुम्बक, लाजगण और उक्त दिशा के पर्वत के निवासी, तथा समुद्रतट के और तोकनि देश के निवासी, हे श्रीरामचन्द्रजी, ये सब पूर्वोक्त लीला के पति के पक्ष के थे ॥४०-४३॥

190740 अब हे श्रीरामचन्द्रजी, लीला के पति के विपक्ष में स्थित वीरों और उनके देशों को मैं आपसे कहता हूँ, सुनिये । पश्चिम दिशा में ये बड़े-बड़े पर्वत हैं - मणिमान्, शैलेन्द्र, कुरापर्णगिरि, बन, अर्कह , मेघफल, चक्रवान् और अस्ताचल ॥४४,४५॥

190741 हे श्रीरामचन्द्रजी, काश तथा ब्राह्मण के समूहों के अन्तक पंचननामकजल और भारक्षतथ, पारक, शान्ति, शैब्य, आरमरकार, अच्छ, अगुहुत्व, अनियम, हैहय, सुह्मगाय, ताजिक और हुणक, दक्षिण और उत्तर में कतक देश के निकट में कर्क, गिरिपर्ण और अवम इन्होंने सब वर्ण धर्मों की मर्यादा का सवर्था त्याग कर दिया है, इसलिए ये म्लेच्छ कहलाते हैं ॥४६-४८॥

190742 हे श्रीरामचन्द्रजी, उसके अनन्तर दो सौ योजन तक पृथिवी जनपदों से शून्य है, और उसके अनन्तर महेन्द्रपर्वत है, जिसकी भूमि मुक्तमयी तथा मणिमयी है।॥४९॥

190743 सैकड़ों पर्वतों से युक्त आश्वनामक पर्वत है, उसके अनन्तर भयंकर महासमुद्र है, जिसके तट पर पारियात्रनामक पर्वत है॥५०॥

190744 पश्चिम और उत्तर दिशा के अन्तराल भाग में, जो पर्वतप्राय है, वेणुपति और नरपति देश है, जहाँ नित्य उत्सव हुआ करते हैं॥५१॥

190745 फल्गूणक, माण्डव्य, अनेकनेत्रक, पुरुकुन्द, पार, भानुमण्डल, भावन, वन्मिल, नलिन और इसके पश्चात् दीर्घ केश, अंग, हस्त पाल आदि से युक्त मनुष्यवाले होने के कारण दीर्घनाम के देश हैं तथा रंग, स्तनिक, गुरुह और लुह नामवाले देश हैं, इसके अनन्तर अतुल स्त्रीराष्ट्र है, जहाँ गाय, बैल तथा सन्तान को भी खा जाते हैं। इसके अनन्तर उत्तर

190746

190747 दिशा में हिमवान, क्रौंच और मधुमान् नाम पर्वत हैं ॥५२-५४॥

190748 इनके अनन्तर कैलास, वसुमान् और मेरुपर्वत हैं, उनके सहायक पर्वत श्रेणियों में ये मनुष्य रहते हैं-मद्र, वारेव, यौधेय, मालव और शूरसैनिक ॥५५॥

190749 इसके अनन्तर ये क्षत्रिय और देश हैं, राजन्य, अर्जुनातनय, त्रिगर्त, एकवाद, क्षुद्र, आमबल और अस्ताचलवासी, अबल, ब्रखल, शाक, क्षेम,धूर्ति, दशप्रकार के नाग, अवसनी, अदण्ड, अहन्यसह,धानद, सरक, वाटधान, अनन्तर द्वीप के निवासी, गान्धारस वन्ति और सुर, इसके अनन्तर दक्षशिला, बीलव, गोधनी, इसके अनन्तर पुष्करावर्त देश की यशोवती नाम की पृथिवी है। इसके अनन्तर नाभिमती भूमि है और उसके वाद तिक्षा तथा कालवराभूमि है और काहक तथा सुरभूतिपुर नामक नगर हैं, तदनन्तर रतिकादर्श, अन्तरादर्श पिंगल एवं पाण्डव्य के निवासी जन और यमुना के तीरवासी यातुधानक, नांगन, हेमताल, स्वमुख तथा हिमालय, वसुमान्, क्रौंच और कैलास ये पर्वत हैं। तदुपरान्त देशरहित अस्सीयोजन विस्तृत भूमि है। तदनन्तर पूर्व और उत्तर दिशा के अन्तराल के क्रमशः इन देशों को सूनिये कालूत, ब्रह्मपुत्र, कुणिद, खादिन, मालव, रन्ध्रराज्य, वन, राष्ट्र, केडवस्त, सिंहपुत्र, वामन सावाकत्, जापलवह, कामिर, दरद, अभिसासद, जार्वाक, पलोल, कुवि, कौतुिक, किरात, यामुपात, दील तदुपरान्त स्वर्ण भूमि है, तदनन्तर अतिसुशोभित देवस्थल भूमि है, उसके बाद गन्धर्वराज विश्वावसु का उत्तम मन्दिर है, तदनन्तर कैलासभूमि है, तदनन्तर मंचुवन नामका पर्वत है, तदनन्तर विद्याधर और देवगणों की विमान के सदृश अभिराम भूमि है॥५६-६७॥

190750

190751 छत्तीसवाँ सर्ग समाप्त

190752 सैंतीसवाँसर्ग देशों के नामों के साथ मध्यदेशीय लोगों का तथा उनके जय और पराजय का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, वेग से काटे गये मनुष्य और हाथियों से भीषण रण में, जिसमें सैनिक लोग पहले मैं पहले मैं' इस होड़ से झुण्ड के झुण्ड विपक्ष सेना में टूट रहे थे, प्रयत्न से प्रवेश कर रहे पूर्वोक्त और उनसे अतिरिक्त भी अनेक लोग अग्नि में प्रवेश कर रहे पतींगों के समान भस्म हो गये । इस युद्ध में दूसरे यानी मध्य देश के लोग मैंने नहीं कहे, लीला के स्वामी के पक्षभूत उन लोगों को मैं कहूँगा, आप सुनिए। वे थे तद्देहिक, शूरसेन, गुड़, अश्वघनायक, उत्तमज्योतिभद्र, मदमध्यमिकादि, सालूक, अकोद्यमालास्य, दौर्शेय, पिप्पलायन, माण्डव्य, पाण्डुनगर, सौग्रीवादि, गुरुग्रह, पारियात्र, कुराष्ट्र, यामुन, उदुम्बर, राज्यनामक, उज्जिहान कालकोटिक, माथुर, पांचाल, धर्माख्य तथा उत्तर

और दक्षिण पांचालक, कुरुक्षेत्र और सारस्वतनिवासी वीर सैनिक गण ॥१-७॥
190753
190754 जो पहले ये और दूसरे रण में भस्म हो गये, ऐसा कहा था, उसी को देशों के नामों का विभाग कर सर्ग की समाप्ति पर्यन्त कहते हैं।
190755 उज्जयिनी की रथपंक्ति कुन्तिदेशवासी और पंचनददेशवासियों द्वारा छोड़े गये शस्त्रों से
190756
190757
190758 भयपूर्वक काँपती और दौड़ती हुई बड़े भारी पर्वतप्रपातों में गिर पड़ी।।८| वस्त्रवती के लोगों द्वारा काटे गये अतएव भूमि में गिर रहे कोशब्रह्म की सीमा के लोग हाथियों द्वारा कुचल दिये गये॥९॥
190759 बाण की भूमि के लोगों ने दाशपुर के शूरों को, जिनके कन्धे और पेट शस्त्रों से काट डाले गये थे, जीतकर आठ कोश तक उनका पीछा किया और संयोगवश मार्ग में प्राप्त तालाब में उन्हें डुबा दिया|१०॥
190760 विदीर्ण (फाड़े गये) पेट से निकली हुई अपनी अँतड़ीरूपी रस्सियों में उलझे हुए अतएव मन्दगति हुए शान्तिदेशवासियों को मार्ग के पिशाचों ने चबा डाला॥११॥
190761 प्रचण्ड रणघोष करनेवाले भद्रगिरिनिवासियों ने, जो कि संग्रामरूपी यज्ञ में दीक्षित थे, मरदेशवासी योद्धाओं को कछुओं की भाँति पृथिवी के गड्ढों में फेंक दिया। जिन्होंने पहले बड़े बड़े शत्रुओं को भगाया था, ऐसे दण्डिकानगरी निवासियों को, जिनके शरीरों से रुधिर बह रहा था, हैहयवंशियों ने यों भगाया जैसे कि वायु के वेग से वातप्रेमीनामक हरिण भागते हैं। हाथियों के दाँतों से विचूर्णित दरददेशनिवासियों को, जिन्होंने अपने शत्रुओं को विनष्ट कर दिया था, रुधिर की महानदी पेड़ के पल्लवों की भाँति बहा ले गई। अर्धचन्द्राकार बाणों से छिन्नभिन्न घायल अधमरे चीननिवासियों ने अपने लिए भारस्वरूप बने हुए अपने शरीरों को सागर के अर्पण कर दिया ॥१२-१५॥
190762 कर्णाट देश के दक्ष योद्धाओं द्वारा वायु में फेंके गये भालों से जिनके कन्धे कट गये थे, ऐसे नलददेश के शूर तारों के समूह की नाईं विशीर्ण हो गये॥१६॥
190763 मगरों के समूह के सदृश गजराजों ने जिनके शस्त्रास्त्र बड़े वेग से छिन्न भिन्न कर दिये थे, ऐसे दाशक और शक केशाकेशि युद्ध के लिए (एक दूसरे का झोटा पकड़ कर जो युद्ध होता है उसे केशाकेशि युद्ध कहते हैं) सन्नद्ध होकर सिंहनाद करते थे॥१७॥
190764 पाशदेशवासियों द्वारा छोड़े गये श्रृंखलाजाल से भयभीत दाशार्णलोग जैसे बेंत कीझड़ियों की जड़ों में रहनेवाली मछलियाँ कीचड़ में छिप जाती है वैसे ही रक्त रूपी कीचड़ में छिप गये। तंगण लोगों के ऊपर उछले हुए खड्गों और शंखशतनामक शस्त्रों ने रणभूमि में गुर्जरसेना के विनाश से गुर्जरस्त्रियों के केशों का लुंचन करा दिया ॥१८,१९॥
190765 जैसे वीरों के आयुधों के सदृश कान्तिवाले मेघ अपनी बूंदों से जंगलों को सींचते हैं, वैसे ही जिन्होंने कानों की भाँति अस्त्र-शस्त्रों को खड़ा किया था, ऐसे सैनिकों के संघ से निकली हुई वीरायुधप्रभारूपी बिजलीसे मेघवत् प्रतीत हो रहे निगुड़देशियों ने गुहदेशीय योद्धाओं के प्रति बाणों की धाराएँ बरसाई ॥२०॥
190766 भुशुण्डीनामक हथियार के मण्डल की कान्ति से कालिमा को प्राप्त सूर्य ही ठहरा एक उत्पात (0) (अशुभ सूचक चिह्न), उससे भयभीत आभीर देशवासियों पर शत्रु ऐसे टूटे, जैसे हरी घास पर गौओं का झुण्ड टूट पड़ता है ॥२१॥
190767 वत्स श्रीराम, ताम्रों (एक प्रकारके यवनों) की संग्राम के लिए तत्पर सेनारूपी कान्तकांचनप्रिया (जिसे पति और सुवर्ण प्रिय है) नायिका गौड़देश योद्धाओं द्वारा नखक्षत और भासकदेशवासियों ने रणभूमि में वृक्षों और पहाड़ों को तहस नहस कर देने 2 यदि चन्द्र इवाऽऽदितयः सच्छिद्रो रश्मिमण्डलः । कृष्णरक्तान्तपर्यन्तस्तज्जनक्षयलक्षणम् ॥
190768 यदि सूर्य चन्द्रमा की नाईं हो, या किरणमण्डल में छेद दिखाई दे अथवा रवि मण्डल चारों ओर काला या लाल हो जाय, तो उसे मनुष्यों के विनाश का हेतु समझना चाहिए।
190769
190770 वाले शब्दायमान असंख्य चक्रों के वारों से या चक्रों द्वारा छेदन से तंगणदेशवासियों को किनका किनका बनाकर कंक (सफेद चील) और गीधों में बिखेर दिया। गौड़ सैनिकों के अस्पष्ट बोल के शब्द को, जो बड़ी-बड़ी लाठियों के भ्रमण से उपलक्षितथा, सुनकर गोतुल्य गान्धरदेशवासी द्रविड़ों की नाईं भाग गये॥२२-२४॥
190771 पर्वतों से नदी की नाईं उतरते हुए शकों के समुदाय ने, जो कि काली पोशाक पहनने के कारण आकाशस्थित सागर के तुल्य था, पारसियों को रात्रि के निबिड़ अन्धकार का भ्रम कर दिया ॥२५॥
190772 वहाँ पर सफेद पोशाक पहने हुए पारसियों के साथ युद्ध करनेवाले शकों के हथियार मन्दर पर्वत के आलोडन से ऊपर को उछले हुए अत्यन्त स्वच्छ क्षीरसागर के मध्य में मन्दराचल के वनों की नाईं दिखाई दिये और दर्शक लोगों को शत्रुरूपी हिमालय के शिखर में हिमालय के वनों की नाईं दिखाई दिये॥२६॥
190773 भूमिस्थित लोगों ने शस्त्रसमुदाय को मेघों की नाईं आकाशमण्डल में उड़ा देखा, आकाश में स्थित लोगों ने उसे सागर में अन्य तरंगों के प्लवन (तैरने) की नाईं देखा । लोगों ने आकाशरूपी वन को सफेद छातों से सैकड़ों चन्द्रों से युक्त सा देखा, बाणों से टिड्डियों से अत्यन्त व्याप्त सा देखा और शक्तियों से निरवकाश देखा ॥२७,२८॥
190774 केकयदेशवासियों ने अपने शत्रुओं को वीरपान में (4) रोदन करनेवाले बना दिया, क्योंकि अपने सगे-सम्बन्धियों का विनाश होने से वीरपान के समय उनका रोना स्वाभाविक हुआ और कंक देशवासियों ने अपने शत्रुओं को चीलों के झुण्ड से आक्रान्त आकाश में उद्धूलितमस्तकवाले बना दिया।॥२९॥
190775 विजयप्राप्तिपर कोलाहल करनेवाले अंगदेशवासियों ने किरात सैनिकरूपी कन्याओं की विदेहता को (अंगरहितत्व और कामप्राबल्य को) प्राप्तकर भैरवों की नाईं अत्यन्त गर्जना की ॥३०॥
190776 माया से पक्षी बने हुए अदृश्य समुद्री मनुष्यों ने फैलाये हुए अपने परों से तद्देहकवासी लोगों पर ऐसा आक्रमण किया जैसा कि क्षुभित झंझावात धूलिकणों पर आक्रमण करता है ॥३१॥
190777 युद्ध से उन्मत्त, खूब कँपाये गये और शस्त्रास्त्र तथा रण की पोशाक का त्याग किये हुए नर्मदातीरवासियों ने ऐसा नृत्य, हास और गान किया, जिससे मनोविनोद होता था। समीप में आई हुई शक्तियों की वृष्टि, जिसमें छोटी छोटी घण्टियाँ बज रही थी, साल्वदेशवासियों के बाणरूपी वायु से कम्पित होकर बिन्दुओं के आकार में परिणत हो गई। शैव्यदेशवासी गणों को कुन्तिदेशवासी वीरगण घुमाये जा रहे भालों से विघटित, विखण्डित और विनष्ट कर विद्याधरों के तुल्य स्वर्ग में ले गये ॥३२-३४॥
190778 धरा पर यानी युद्धभूमि पर आक्रमण करनेवाली धीरप्रकृति अहीनदेश की सेना ने अपने सोल्लास गमन से ही पाण्डुनगर के वीरगणों को लुण्ठित कर दिया ॥३५॥
190779 मदोन्मत्त की नाईं चलनेवाले पंचनददेश के वीरों ने तद्देहकवासी योद्धाओं को, जो भालों, हाथी के दाँतों और वृक्षरूपी हथियारों से युद्ध करने में कुशल थे, जैसे हाथी पर्वतों को खोद डालते हैं वैसे ही कतल कर दिया ॥३६॥
190780 नीपदेशवासियों द्वारा चक्रों से काटे गये अतएव घोड़ों के साथ पृथिवी में गिरे हुए ब्रह्मावत्सनदेश के सैनिक आरों से काटे गये, फूले हुए वृक्षों की नाईं प्रतीत होते थे। जठरदेशीय योद्धाओं से प्रेरित (फेंके गये) कुल्हाड़ों ने श्वेतकाकदेश
190781 रणसमाप्ति में या रण के आरम्भ में जो आसवपान होता है, वीरपान कहा जाता है।
190782
190783
190784 के योद्धाओं के सिर काट डाले और जठरदेशीयों की सेना को पास में स्थित मद्रदेश के राजा ने बाणरूपी अग्नि से जला डाला ॥३७,३८॥
190785 काष्ठदेशीय योद्धारूपी पंक में (कीचड़ में) बन्धनस्तम्भ के बिना ही फँसे हुए अतएव जर्जर हुए मतंगजदेशीय सैनिकरूपी मतंगज (हाथी) युद्धभूमि के चारों ओर ऐसे विनाशको प्राप्त हुए जैसे कि अग्नि में डाले हुए काष्ठ भस्म होते हैं॥३९॥
190786 त्रिगर्तदेश के योद्धाओं से पकड़े गये मित्रगर्तदेशीय योद्धा तिनके की नाईं ऊपर को घूमकर नीचे मस्तक हो भागने के लिए पाताल के अन्तस्तल में प्रविष्ट हुए । मन्दगति वनिलदेशीय वीर मन्दवायु से अस्थिर हुए महासागर के तुल्य स्फूर्तिमान् मगधदेश की सेना में ऐसे निःशेषरूप से मग्न हो गये जैसे कि कीचड़ में बूढ़े हाथी मग्न हो जाते हैं ॥४०,४१॥
190787 समरभूमि में चेदिदेशीय वीरों ने जैसे मार्ग में गिरे हुए फूलों की सुकुमारता को धूप हर लेती है वैसे ही तंगणदेश के योद्धाओं की चेतना को हर लिया यानी उन्हें निष्प्राण बना दिया। पौरवदेश के योद्धाओं के शब्दको भी सहन न करनेवाले और उन्हें यमराज की नाईं पीट रहे कोसलदेशवासियों पर पौरवों ने गदाओं, भाले, बाणों, शक्तियों की अतिवृष्टि की। उनमें से जो भालों से अंगों के कटने पर भी शत्रुओं के शौर्य के विषय में किसी प्रकार के विस्मय से रहित अतएव गीले और गाढ़े रुधिर से बालसूर्य से हुए, वे पर्वत में मूंगे के वृक्षों की नाईं दौड़ते थे॥४२-४४॥
190788 उसमें से अर्द्धचक्राकार बाणों के समूह आदि प्रबल हथियाररूप वायु से जिनके शरीर कम्पित हो गये थे, वे भँवरों के दल से सुशोभित मेघों की नाईं घूमते थे॥४५॥
190789 बाणरूपी मूसलाधार वृष्टि की धाराओं को धारण करनेवाले मेघों के तुल्य, बाण समूहरूपी ऊन से परिपूर्ण भेड़ों के सदृश, बाणव्यूहरूपी अतएव गर्जनकारी हाथी घूमते थे। कन्दाक स्थल के मनुष्य, हाथी आदि प्राणी वनराज्य नामक देशके वीरों से ऐसे निर्बल कर दिये गये कि केवल खिंचनेमात्र से धागे के समान टूट गये । जन्तु खूब जोर से खींचे गये कच्चे सूत की नाईं टूट गये, छिन्न-भिन्न हो गये ॥४६-४७॥

190790 खाईरूपी गड्ढे में टकराने से रथों के चक्रों के टूटने पर इन रथों के मस्तकों पर प्रहार करनेवाले शत्रुओं के समूह ऐसे टूटे जैसे वनपूर्ण पर्वतों पर मेघ गिरते हैं ॥४८॥
190791 शाल का वन और तालका वन युद्ध में परस्पर दो जनसमूहों के सम्मेलन से महावनरूप में परिणत युद्धस्थान को प्राप्त होकर और वहाँ बाहुच्छेदन और मस्तकच्छेदन को प्राप्त होकर क्रमशः ऊँचे तालवृक्षप्राय और स्थाणुओं का वन हुआ। भाव यह कि शालों के चारों ओर की शाखाओं के काटने पर ताल सरीखे पेड़ हो जाते हैं और तालों की चोटी काट देने से स्थाणुता ही बच जाती है,अतः शालका वनजोतालवन बना और जो तालवन स्थाणुओं का वन बना वह ठीक ही बना ॥४९॥
190792 उन्मत्त यौवनवाली नन्दनवन की सुन्दरियाँ सुमेरु पर्वत के वन और उपवनों में धीर वीर पुरुषों से संगत होकर अत्यन्त प्रसन्न हुईं ॥५०॥
190793 प्रचुर कोलाहल (सिंहनाद) से पूर्ण उत्तम सेनारूपी वन तभीतकशोभित हुआ जब तक कि प्रलयकाल की अग्नि की ज्वाला के सदृश ज्वालावाला शत्रुदल नहीं आया । कामरूप आदि देशों के योद्धाओं के साथ, जिनमें पिशाचों का आधिक्य था, युद्ध के लिए संगतहुए दाशार्ण देश के योद्धा, पिशाचों द्वारा शस्त्रों के हर लेने और घायल होने पर बछड़ों की भाँति भागते हुए राह में[सर्ग-३८]
190794
190795 कर्णदेश के योद्धाओं को मार कर निकल गये॥५१,५२॥
190796 जिसने तालाबों को भरनेवाले झरनों को सुखा दिया ऐसे ग्रीष्म, ऋतु के प्रभाव से जैसे कमल अपनी कान्ति को खो बैठते हैं वैसे ही तांजिगीयवनदेशीय योद्धाओं के प्रताप से काशिदेश के योद्धाओं ने, जिनके कि स्वामी मर चुके थे, कान्ति खो दी। मेखल देशवासियों ने तुषाकदेशीय योद्धाओं के ऊपर बाण, शक्ति, तलवार और मुद्गरों की वृष्टि की। नरकदेशीय योद्धाओं द्वारा शस्त्रास्त्रों से आक्रान्त कटकच्छेलनदेश के योद्धा भी भाग गये ॥५३,५४॥
190797 अपने स्थान में ही बैठकर युद्ध करनेवाले धीर वीर प्रस्थवासदेश के वीरों से आवृत (घेरे गये) कौन्तक्षेत्र के योद्धा दुष्ट पुरुषों से आक्रान्त सद्गुणों की नाईं अत्यन्त अशक्तता को प्राप्त हुए॥५५॥
190798 द्विपिदेश के योद्धा, जिन्होंने कमल तोड़े हैं उन पुरुषों की नाईं, अपने भालों से बाहुधानदेश के योद्धाओं के मस्तक को एक क्षण में लेकर (काट कर) भागकर तुरन्त चले गये ॥५६॥
190799 सरस्वती नदी के तीरवर्ती देशों के योद्धा शामतक लगातार परस्पर युद्ध करते हुए शास्त्रार्थ में पण्डितों की नाईं न तो श्रान्त हुए (थके)
190800 और न पराजित ही हुए। खर्वदेशवासी क्षुद्र योद्धा यद्यपि भाग कर चले गये थे तथापि लंका में रहनेवाले सहायभूत राक्षसों द्वारा परावर्तित हुए, फिर तो वे जैसे बुझी हुई अग्नि लकड़ियों से भड़क उठती है वैसे ही परम प्रताप को प्राप्त हुए ॥५७,५८॥
190801 श्रीवसिष्ठजी प्रस्तुत संग्राम वर्णन का उपसंहार करते हुए कहते हैं : हे श्रीरामचन्द्रजी, मैं कितना कहूँ, यह श्रेष्ठ इतना विस्तृत है कि वासुकि (शेषनाग) भी आकुलतापूर्वक (शीघ्रता से) अपनी दो हजार जिह्वाओं
190802 से इसका पूर्ण वर्णन करने के लिए समर्थ नहीं है ॥५९॥
190803
190804 सैंतीसवाँ सर्ग समाप्त
190805 अड़तीसवाँसर्ग सायंकाल में दोनों सेनाओं के युद्ध से निवृत्त होने पर
190806 भूत-प्रेतों से भीषण और बीभत्स रणभूमि का विस्तार से वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, भुजास्फोट करने वाले विजयी वीरों से पराजित योद्धाओं के त्रास से परिपूर्ण अतिभीषण संग्राम में अन्धकार के आगमन से सूर्य भगवान् के वृद्ध होने पर, शरीर के घावों से रुधिर प्रवाह को रोकनेवाले कठिन लौह कवचों के रुधिरक्लेद को बहाने पर, पत्थर रूपी ओलों से स्वच्छ पाषाणवृष्टि के एक पक्ष में ऊपर जाने और दूसरे पक्ष में नीचे गिरने पर, नदियों में कमलपंक्तियों के संकुचित होने पर, परस्पर फल के (बाण की नोक में लगे हुए लोहे के टुकड़े के) अग्रभाग में हुए आघात से उत्पन्न अग्नि कणरूपी सीकरों को (जलकणों को) धारण करनेवाली बाणनदियों के समीप में और दूर जाने पर, आयुधों की राशिरूपी मन्दाकिनियोंसे, जिनमें कटे हुए सिररूपी पद्म बह रहे थे, जो चक्ररूपी आवर्तों से पूर्ण और तरंगयुक्त थी, आकाशरूपी सागरके भर जाने पर, वायु के समान शब्द कर रहे शस्त्रों से परिपूर्ण होने के कारण अत्यन्त निबिड़ बैठने की जगह की लालिमा को बढ़ाने के कारण वर्षा ऋतु के आरम्भ के सन्देह से वानरों को काम पीड़ा देनेवाले मेघों से सिद्धों को
190807
190808
190809 प्रलय का सन्देह होने पर, आठवें भागरूप अवस्था में हुई लालकान्ति से वीर की नाईं तनुता (क्षीणता) को प्राप्त हुआ। सेनाएँ, जिनके घोड़े और हाथी थक गये थे और हथियारों की कान्ति क्षीण हो गई थी, दिन के साथ ही मन्दप्रतापवाली हो गई यानी जैसे दिन का प्रताप मन्द हुआ वैसे ही सेनाओं का प्रताप भी मन्द पड़ गया ॥१-७॥
190810 तदुपरान्त सेनापतियों ने मन्त्रियों के साथ विचार कर एक दूसरे के पास रण बन्द करने के लिए दूत भेजे॥८॥
190811 रणभूमि में श्रमवश सभी के यन्त्र, शस्त्रास्त्र तथा पराक्रम मन्द पड़ गये थे, सभी ने समय पर रणसमाप्ति का अनुमोदन किया ॥९॥
190812 तदुपरान्त दोनों सेनाओं का एक एक योद्धा महान् रथ के पताकदण्डकी चोटी पर रक्खे हुए लम्बे बाँस के खम्भे पर ध्रुव की नाईं चढ़ा॥१०॥
190813 जैसे रात्रि सम्पूर्ण दिशाओं में किरणों से विशाल शुभ्र चन्द्रमा को घुमाती है, वैसे ही उसने चारों ओर सफेद वस्त्र हिलाया जो 'युद्ध बन्द कीजिये' इसका सूचक था ॥११॥
190814 तदुपरान्त महाप्रलयकी निवृत्ति होने पर पुष्करावर्तनामक मेघों की नाईं दुन्दुभियाँ बजने लगीं, उनके निनाद से सम्पूर्ण दिक्मण्डल मुखरित हो उठा॥१२॥
190815 विशाल आकाशमण्डल में स्थित बाण आदि अस्त्र-शस्त्रों की नदियाँ मानस सरोवर से सरयू आदि नदियों की नाईं बेरोकटोक गिरने लगी ॥१३॥
190816 जैसे भूकम्प के बाद वनस्पन्द मन्द पड़ जाता है और जैसे शरद् ऋतु में समुद्र का लहराना कम हो जाता है, वैसे ही वीर योद्धाओं के बाहुरूपी वृक्षों के संचार धीरे धीरे मन्द हो गये ॥१४॥
190817 तदनन्तर जैसे प्रलय के अन्त में प्रलयकालीन एकमात्र समुद्र जलप्रवाह चारों दिशाओं में बहता है, वैसे ही दोनों सेनाएँ रणभूमि से निकलने लगी ।।१५॥
190818 जिससे मन्दराचल निकाला गया है, ऐसे क्षीर समुद्र के समान प्रशान्त और आवर्तों से (जलभौंरियों से) रहित सेना धीरे धीरे अव्याकुलता को प्राप्त हुई॥१६॥
190819 थोड़ी देर में जैसे जैसे सैनिक निकलते गये, वैसे वैसे रणभूमि पूतनेश्वरी के पेट के समान भीषण और अगस्त मुनि द्वारा पिये गये सागर के समान शून्य (रिक्त) ही हो गई। सारी रणभूमि मुर्दों से पटी थी, जहाँ तहाँ रुधिर के नद बह रहे थे, घायल एवं मरणासन्न सैनिकों के रोदन और कराहने से वह पूर्ण थी अतएव वनमक्खियों की भनभनाहट से भरे हुए वनमक्खियों के वन के सदृश लगती थी, बह रही रुधिर नदियों के प्रवाह और तरंगों के शब्द से उसमें घर घर ध्वनि हो रही थी, रो रहे, चिल्ला रहे अधमरे लोगों द्वारा पुकारे गये जीवित पुरुष बड़े व्यग्र थे, मरे हुए और अधमरे लोगों के शरीरों से चू रहे खून के झरने बह रहे थे, सजीव (अधमरे) पुरुषों की पीठ में पड़े हुए शवों (मुर्दो) में स्पन्दन का भ्रम होता था, मत्त मातंगों के शवों के ढेर की चोटी पर मेघखण्ड विराजमान थे, वहाँ अनेक रथ जहाँ तहाँ बिखरे थे, अतएव वह रणस्थल उस महावन के तुल्य प्रतीत होता था, जिसमें आँधी से वृक्ष ढह गये हों, वहाँ बह रही रुधिर नदी के प्रवाह में हाथी, घोड़े बह रहे थे, बाण, शक्ति, ऋष्टि, मुसल, गदा, भाले और तलवारों से सारी रणभूमि पटी थी, काठी, शरीर के रक्षक चमड़े के टुकड़े और कवचों से सारा भूतल व्याप्त था, शवों के शरीर, पताका, चँवर और घाव बाँधने की पट्टियों से आच्छन्न था, साँपकी फन के समान जिनका आगे का हिस्सा ऊँचा था और जिनमें छलनी के समान चारों ओर छिद्र किये गये थे ऐसे तरकसों में वायु इस प्रकार शब्द करता था जैसे कि
190820
190821 कीचक की (एक प्रकार के बाँस की) झाड़ियों में करता है, वहाँ पर पिशाच शवों की राशिरूप पुआल के बिछौने पर सोये थे॥१७-२४॥
190822 सिर पर धारण किये हुए शिरोरत्नों और अंगदों (बाजू-बन्दों)की जगमगाहट से सैकड़ों इन्द्रधनुष उसके चारों ओर उगे थे, कुत्ते और सियार अपने पंजों से खून से लथपथ अंतड़ीरूपी लम्बी रस्सी को खींच रहे थे, जिनका जीवन कुछ कुछ शेष है, ऐसे दाँतों से चिरे हुए पुरुष वहाँ पर रुधिर से परिपूर्ण खेत में घर्घर् शब्द कर रहे थे, सजीव नररूपी मेंढक रुधिरके कीचड़ में सर्वथा निमग्न थे, चित्रकंचुक के सदृश सैंकड़ों आँखों के समूह वहाँ पर निकले हुए पड़े थे, वहाँ पर सैकड़ों रक्तनदियाँ बह रही थी जो भुजा और जंघा रुपी काष्ठ समूह से बड़ी भीषण थी, रो रहे बन्धुओं से सारी रणभूमि व्याप्त थी, जहाँ देखो वहीं मरे और अधमरे मनुष्यों का ढेर लगा था, बाण, अस्त्र-शस्त्र, रथ, घोड़े, हाथी और काठियों से सारी रणभूमि आच्छन्न थी, वहाँ नाच रहे कबन्धोंके बाहुदण्डमण्डल से आकाशमण्डल नीचा किया गया था, हाथियों के मद, मेदा और वसा की गन्ध से नाक में पीड़ा होती थी और नाक बहने लगती थी, जिन्होंने अपने तालू (जबड़े) ऊपर को किये थे ऐसे अधमरे हाथी और घोड़ों से अपने अल्पजीवित की रक्षा की जा रही थी, बह रही रुधिर नदी की लहरों के हार से नगाड़े बज रहे थे, मरे हुए हाथी एवं घोड़े रूपी मगर खून की सैकड़ों नदियों में ऊपर तैर रहे थे, वहाँ पर मर रहे नरों के फूत्कार से मुखमें भरे हुए खून के फव्वारे बाहर निकाले जा रहे थे, जिनका जीवन थोड़ा शेष है और मुँह और नेत्रों में बाण भरे हए हैं, ऐसे लोग वहाँ पर रो चिल्ला रहे थे वहाँ पर खून पिण्डभार्या के (0) वसा की दुर्गन्धि से युक्त
190823 और वायु लगने से धनीभूत हुआ था, ऊपर की ओर सैंड किये हुए अधमरे गजराजों की सूंड़ों से कबन्ध आक्रान्त थे, सवारों के मर जाने के कारण अनियन्त्रित (नियन्त्रणरहित) हाथी, घोड़ों ने ऊँचे-ऊँचे कबन्धों को गिरा दिया था, रो रहे, चिल्ला रहे और गिर रहे शवों से

खूब खून उछल रहा था, मरे हुए पति के गले में आलिंगन करके स्थित कुलांगनाओं ने दैवात् प्राप्त शस्त्रघात से प्राण त्याग किया था, अग्निसंस्कार आदि के योग्य शवों के लाने के लिए स्वामी का आदेश पाकर शिविरों में प्रविष्ट सेना में से गये हुए रणभूमि में अलग-अलग प्रवेश करने में भयभीत होने के कारण इकट्ठे हुए बड़ी जल्दी से कार्य कर रहे बहुत से बटोहियों ने अपने अपने आत्मीयों के शवों को वहाँ पर पहचाना । शवों को ले जाने-वाले लोगों की स्वभीष्टशवान्वेषणत्वरा से सारी रणभूमि, जिन्होंने अपने हाथों से सजीव लोगों को खींचा है ऐसे सेवकों से, व्याप्त थी॥२५-३५॥

वहाँ पर सैकड़ों रुधिर-नदियाँ बह रही थी, उनमें केश ही सेवाल थे, मुख ही कमल थे, चक्र ही आवर्त थे। रक्त के महानद बह रहे थे जो ऊपर तैर रही बड़ी-बड़ी तरंगों से पूर्ण थे, अधमरे मनुष्य शरीर में लगे हुए हथियारों को निकालने में व्यग्र थे, विदेशमें मरे हुए लोगों के अंगभूषण, हाथी और घोड़े शोक से रोदनपूर्वक दिये गये थे। वहाँ पर लोग मरते समय पुत्र, इष्ट मित्र, माता, देवता और परमेश्वर का स्मरण करते, हा हा ही ही' आदि कराहना मर्मपीड़ा को सूचित करता था, पराक्रम दर्शाये बिना ही मर रहे दुर्भाग्य

पेट की बाईं ओर स्थित एक मांस की ग्रन्थि पिण्डभार्या कही जाती है।

से आक्रान्त कितने ही शूरवीर अपने भाग्य को कोस रहे थे, हाथियों के साथ युद्ध करने में असमर्थ हाथियों के आगे स्थित मृतप्राय शरीरवाले योद्धा कहीं कुचल न जायें, इस भय से देवताओं की प्रार्थना करते थे॥३६-३९॥

मर रहे योद्धाओं पर अशुर लोगों ने पादाघातादिरूप महती अवज्ञा से जो अपराध किया, उससे वे भाग रहे थे, अतएव वे रुधिर के आवर्तों से युक्त होने के कारण भीषणतम स्थानों में भी बिना किसी हिचक के जाने को तैयार थे॥४०॥

मर्मच्छेद करनेवाले बाणों के प्रहार से उत्पन्न पीड़ा से जन्मान्तरों की पापराशि का अनुमान होता था, भाग रहे कबन्धों को बाँधकर वेतालों ने रुधिरपान के लिए अपने मुखों को प्रवृत्त किया था, रूधिर के बड़े-बड़े तालाबों में तैर रहे छत्र, ध्वज और सुन्दर चँवर ही वहाँ पर कमल थे, रक्त के तालाबों में संध्याकाल की लालिमा के प्रतिबिम्बित होने पर लाल तेजसमूह रूप रक्त कमल को वह (समरभूमि) चारों ओर बिखेर रही थी। वह रणभूमि क्या थी, आठवाँ रुधिरपूर्ण समुद्र था, रथ और रथों के पहिए उसमें क्रमशः पर्वत और आवर्त थे, पताकारूपी फेन-समूह से वह युक्त था, सुन्दर चॅवर ही उसमें बुबुद थे। उसमें रथ औंधे गिरे हुए थे, अतएव वह भूमिके कीचड़ में घुसे हुए नगर के तुल्य प्रतीत होता था, जिसमें उत्पात वायुसे (भीषण अन्धड़ से) वृक्ष तोड़े-मरोड़े गये हों ऐसे घने वन के समान, प्रलयकाल में जले हुए जगत् के सदृश

और महामुनि श्रीअगस्त्यजी द्वारा पिये गये समुद्र के समान लगता था, अतिवृष्टि से उजड़े हुए देश के तुल्य उससे मनुष्य हट गये थे॥४१-४५॥

आभूषणों, बाणों, भालों से सारा युद्धस्थल व्याप्त था, भुशुण्डी के समूहों का वहाँ चारों ओर ढेर लगा था, वहाँ पर सैकड़ों मदोन्मत्त हाथियों के आकार के मुर्दे और सैकड़ों महान् अजगरों के आकार के तोमर और मुद्गर थे॥४६॥

बह रही रुधिर की नदी के अगल बगल लगे हुए मुर्दो पर गड़े हुए कुन्त ही उन्नत वृक्ष थे, वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे, मानों चट्टानों के ऊपर उगे हुए घने ताल के झुरमुट हों। हाथियों के विभिन्न अंगों में चुभे हुए हथियारों के समूह रूपी वृक्षों के किरण रूपी फूल वहाँ पर जहाँ तहाँ बिखरे थे, सफेद चीलों द्वारा खींची गई अंतड़ीरूपी रस्सियों से युद्ध भूमिका आकाशमण्डल मानों जालों से छा गया था॥४७,४८॥

रुधिर की नदी के तीर पर लगे हुए ऊँचे ऊँचे भाले ही उसमें ऊँचे ऊँचे वन वृक्ष थे और रुधिर के कुण्डों के ऊपर स्थित पताकाएँ ही कमलवृन्द थे। रुधिर के कीचड़ में फँसे हुए जन अपने अपने मित्रों को पुकारते थे। मत्त मातंगों के शवों से कुछ निकले हुए अंगभग्न लोगों द्वारा युद्धभूमि कातर दृष्टि से देखी गई थी, हथियारों से जिनकी लताएँ कट गई थी ऐसे वृक्षों से कबन्धों का सन्देह होता था, रुधिर की नदियों में बह रहे हाथियों के मस्तक और अम्बारी ही वहाँ पर नौकाएँ थी॥४९-५१॥

रुधिर के प्रवाह में चमक रहे सफेद वस्त्र ही वहाँ पर फेन समूह था, चलने के लिए आज्ञप्त और शीघ्रता करनेवाले सेवकों द्वारा वहाँ पर मनुष्य पहिचाने जा रहे थे॥५२॥

कबन्ध और नये नये दानव इधर उधर गिर रहे थे। ऊपर को खड़े हुए बड़े बड़े छेदवाले चक्रों के समूह द्वारा सेना से भाग रहे पुरुष काटे गये थे। वहाँ पर रुधिरके शब्द से युक्त 'भन् भन्' और 'फूत्कार' रूप अधमरे प्राणियों के शब्द हो रहे थे, चील आदि पक्षी शिलाओं पर गिर रही रक्तधारा को पीने के लिए अपने परों की धूलि उड़ा

रहे थे। वहाँ पर सुन्दर ताड़ के वृक्षों के समान और ताड़ से भी ऊँचे वेतालों ने ताल शब्द के साथ ताण्डव नृत्य आरम्भ कर दिया था अतएव वह स्थान और संकटपूर्ण हो गया था, औंधे गिरे हुए (अस्त-व्यस्त) रथों की लकड़ियों के अन्दर जीवित योद्धा थोड़ा बहुत छिपे हुए थे॥५३-५५॥

शवों के ढेर के अन्दर विद्यमान जीवित योद्धा से स्पन्दयुक्त शव वहाँ पर स्पन्दन की भीति देते थे यानी मालूम होता था कि शव में स्पन्दन क्रिया हो रही है। रुधिर के कीचड़ से जिनका मुँह भरा था और थोड़ा सा जीवन जिनमें शेष था, ऐसे शवों पर वहाँ बड़ी तरस आती थी॥५६॥

जिन योद्धाओं में कुछ ही जीवन शेष था, उन्होंने खाने के लिए गर्दन उठाए हुए कुत्ते और कौओं को बड़े क्लेश से देखा यानी उन्हें भक्षणोन्मुख देखकर उन्हें बड़ा दुःख हुआ, जहाँ तहाँ एक ही मांसपिण्डों को खाने के लिए उत्सुक कौए, कुत्ते, गीदड़ आदि का युद्ध एवं तज्जनित कोलाहल हो रहा था और जहाँ तहाँ एक ही मांस-पिण्ड के लिए युद्धेच्छा से मरे हुए मांसाहारी जीव कौए, कुत्ते, गीदड़ आदि बिखरे पड़े थे॥५७॥

वह रणभूमि क्या थी मृत्यु का उद्यान था। मर कर इधर उधर गिरे हुए असंख्य घोड़े, हाथी,नर, नरपति, रथ और काटी गई ऊँटों की गरदनों से निकले हुई रुधिर के प्रवाह से सुन्दर अनेक नदियाँ वहाँ पर बह रही थी, खून से लथपथ (गीले) हथियार ही लताएँथी। उक्त रणोद्यान प्रलयकाल में शैलयुक्त जगत् के समान सम्पूर्ण विध्वस्त हो गया था॥५८॥

__ अड़तीसवाँ सर्ग समाप्त

उनतालीसवाँ सर्ग सूर्य के अस्तसमय का, राक्षस और वेतालों से परिपूर्ण सन्ध्या का और

रात्रि में अत्यन्त बीभत्स रणभूमि का वर्णन। श्रीवशिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, तदुपरान्त अस्त्र-शस्त्रों के तेज से जिसका पराक्रम मन्द पड़ गया है, ऐसे रक्त से लथपथ वीर के समान स्वच्छ आकाश में मन्द प्रतापवाले अस्तचलोन्मुख अतएव लाल सूर्य को काल ने समुद्र में डुबा दिया ॥१॥

पहले आकाशरूपी दर्पण में प्रतिबिम्बित रणभूमि के रुधिर की कान्ति ने सूर्यरूप अश्वारोही का सिर कटने पर आकाश का त्याग कर दिया। क्षणभर के लिए सन्ध्या ने आगमन किया ॥२॥

पृथिवी, पाताल, आकाश और दशों दिशाओं से प्रलयकाल के समुद्र की जलराशि के तुल्य वेताल आये, जो सम्पूर्ण दिशाओं का परिवेष्टन करने से वलयाकार प्रतीत होते थे और खूब करताल बजा रहे थे। सान में रखकर खूब तेज की गई अन्धकाररूपी तलवार से दिनरूपी गजराज का मस्तक काटने पर सन्ध्यारागरूपी रुधिर से लाल तारामण्डलरूपी गजमौक्तिक बिखर पड़े ॥३,४॥

जैसे प्राणरहित, मोह से अन्धकारमय और जीवनावस्था में जीवन से प्रेम करनेवाले मृतकों के हृदयों में प्राणों द्वारा शब्दायमान कमल संकोच को प्राप्त होते हैं, वैसे ही हंस आदि जीव जिनसे हट गये हैं, अन्धकार से अन्धे बने हुए जलपूर्ण तालाबों में पहले भँवर आदि के कारण शब्द कर रहे कमल संकोच को प्राप्त हो गये|५॥

जिनके पंख देह से सटे थे और जो क्लेश से

ऊपर को अपनी गर्दन किये थे, ऐसे पक्षीगण मृत योद्धाओं के शरीरों में आयुधों की नाईं घोंसलों में क्षणभर में निद्रादेवी की गोद में पहुँच गये थे॥६॥

जैसे वीरों के पक्ष में विजयलक्ष्मी का हृदय खिल जाता है, वैसे ही समीपवर्ती चन्द्रमा के सुन्दर आलोक (चाँदनी) से युक्त कुमुद आदि फूलों का हृदय खिल उठा । जैसे रणभूमि रुधिर रूपी जल से परिपूर्ण होती है, उसमें योद्धाओं के अंगों में बाण छिपे रहते हैं और मुखरूपी कमल म्लान रहते हैं, वैसे ही कमलों के तालाब सन्ध्या की लालिमा के प्रतिबिम्बित होने से लाल जल से भरे थे, कमलों में भँवरे बन्द थे और उनके मुख के तुल्य कमल संकुचित हो गये थे॥७,८॥

ऊपर आकाशरूपी तालाब तारारूपी कुमुदों से (कुँईयों से) विभूषित हुआ और नीचे का जलतालाब कुमुदरूपी ताराओं से चमकने लगा ॥९॥

जैसे बाँध से रहित जल चारों ओर फैल जाता है, वैसे ही अन्धकार में पहले बिछुड़े हुए फिर मिलने पर भी पहिचान न सकने के कारण एक दूसरे से डरे हुए जीव चारों ओर भागते थे। गा रहे वेतालों के झुण्ड से रणस्थली परिपूर्ण थी और उसमें जहाँ-तहाँ नर कंकालों के अंक में बैठे हुए और बस रहे सफेद चील और कौए अठखेलियाँ करते थे। रणभूमि में काष्ठ की अनेक चिताएँ जल रही थी, उनकी ज्वालाओं से युक्त वह तारागणों से परिवेष्टित आकाशमण्डल के समान दमक रही थी, वहाँ पर पक रहे तथा पच पच शब्द कर रहे मेदा और मांस से पूर्ण अग्नि थी, सर्वांग की हड्डियों के टूटने से शब्द करती हुई अनेक चिताएँ वीरों की नाईं प्रधानरूप से प्रकाशमान थी, वेतालों की स्त्रियाँ जल-क्रीड़ाओं की तरह चिताओं में छिर रही थी। वह कुत्ते, कौए, यक्ष और वेतालों के कर्णकटु कोलाहलों से

भीषण थी, प्राणियों के गमन और आगमन से उड़ते हुए वनों की तरह थी, डाकिनियाँ वहाँ पर रुधिर, मांस,चर्बी, और मेदा के हरण में व्यग्र थी। वहाँ पर पिशाचों ने जोमांस खाया था, वह उनके ओठों से गिर रहा था, बीच-बीच की चिताओं में पिशाचों द्वारा खून से भरे हुए शव देखे जा रहे थे, पूतनाएँ अपनी गोद में बड़े-बड़े शवों को ले जा रही थी। वहाँ पर उद्धत नृत्य में उग्र कुष्माण्डों के (ऊँचे पेटवाले पिशाचों के) मण्डल के बड़े-बड़े उदर थे, शवों के मुख के पास प्रलाप की नाईं 'छम-छम' ज्वाला के शब्द हो रहे थे, मेदा और रुधिर के गीले धुएँ से वह रणभूमि मेघयुक्त सी थी। वहाँ पर रूपिका (एक प्रकार की पूतना) बह रही रुधिर नदी के वेग में जमकर खड़ी हुई अतएव भूचरी सी मालूम पड़ रही थी। वहाँ पर नाना प्रकार के वेताल शवपिंजरों को खींचने में अपने कुल के अनुरूप किलकारियाँ भर रहे थे। मरे हुए हाथियों के उदररूप पालने में वेतालों के बालक सो रहे थे। एकान्त रण-प्रदेश में राक्षस अपनी पानक्रीड़ा में व्यस्त थे॥१०-१९॥

190856 मदोन्मत्त वेतालों में परस्पर कलह होने पर चिताओं के आधे जले काष्ठों द्वारा हुए उनके संग्राम से सारी रणभूमि जगमगा उठी। वहाँ वायु बह रहे रुधिर और वसा की मिश्रित गन्ध से युक्त था एक प्रकार की पूतनाओं की पेटिकाओं से निकले हुए रट रट शब्द हो रहे थे। आधे पकेहए शव के आस्वादन में लब्ध यक्षों का कलह बढ रहा था। बंग कलिंग, अंग, तरंग आदि देशों के पुरुषों के ऊँचे-ऊँचे शरीरों में राक्षस और चील आदि पक्षी (मांसभक्षणार्थ) चिपट रहे थे। तारापात के तुल्य दाँतों से हँस रही रूपिकाएँ संमुखस्थित

190857

190858 मूर्तिमती ज्वालाओं से युक्त-सी प्रतीत हो रही थी। रुधिर के मारे उछलकर भूमि में गिर रहे वेतालों के बीच में खून पीनेवाली पूतनाएँ परिहास कर रही थी। वहाँ पर योगिनीगण के नायक पिशाचों द्वारा आहत होकर समीप में आ रहे थे, चारों ओर बिखरी हुई आँतड़ीरूपी महावीणाओं द्वारा वादन किया जा रहा था। वहाँ पर पिशाचों की वासना से पिशाच बने हुए मनुष्य उछल कूद रहे थे, पूतना के दर्शन से जनित अपूर्व भय से अच्छे-अच्छे योद्धा मृतप्राय हो रहे थे, कहीं पर वेतालों और राक्षसों के आनन्दोत्सव मनाये जा रहे थे, पूतनाओं के कन्धों से गिरे शवों से निशाचर भी भयभीत हो रहे थे, आकाशसे टकरानेवाले अपूर्व भूतों के पिटारों से सारी रणभूमि व्याप्त थी। वहाँ मर रहे मनुष्य के मांस को बड़े प्रयत्न से छीन रहे थे, भक्ष्यकी अपेक्षा रखनेवाले अपने पक्षों में वहाँ पर शवों की राशि बिखेरी गई थी। लोमड़ियों के मुख से निकली हुई अग्नि की ज्वालाओं से पूर्ण संज्ञा को प्राप्त हुए और खून से लथपथ पुरुषों से चारों ओर रणभूमि ऐसी प्रतीत होती थी, मानों नये-नये अशोक-पुष्पों के गुच्छे उड़ रहे हों।२०-२८॥

190859 वहाँ पर वेतालों के बालक कबन्धों के कटे हुए कन्धों में क्रीड़ा-व्यग्र थे। यक्ष, राक्षस, पिशाच आदि के आकाश में उड़ रहे उल्मुक (अर्धदग्ध काष्ठ) दीप्त हो रहे थे॥२९॥

190860 वहाँ पर आकाश, पर्वतों के निकुंज और गुफाओं के मध्य में पिण्ड के समान घने तमोरूप मेघों का समूह था। चंचल प्राणियों के वेग से आकुल अतएव प्रलयकाल के वायु से लोक, लोकोंमें रहनेवाले जल और उनके उपकरण जिसमें कँपाये गये हैं, ऐसे ब्रह्माण्डों के तुल्य वह रणांगण था ॥३०॥

190861

190862 उनतालीसवाँ सर्ग समाप्त

190863 चालीसवाँसर्ग राजा विदूरथ के सोने पर सरस्वती और लीला का गृहप्रवेश और आतिवाहिक देह का तत्त्व वर्णन। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामचन्द्रजी, निशाचरों के कारनामों से अत्यन्त घोर रणांगण में यमदूतों और निकृष्ट श्रेणी के जीवों की (भूत, पिशाच आदि की) चेष्टाओं के दिन में मनुष्यों के यथोचित आचरण की नाईं पूर्वोक्त प्रकार से सम्पन्न होने पर हाथ से पकड़ने के योग्य यानी निबिड़ अन्धकार राशि से जिस में साफ साफ दीवारें बनी थी ऐसे रात्रि रूपी घरमें भक्ष्य पदार्थों की प्रचुरमात्रा में प्राप्ति होने पर वस्त्र पसार कर माँगना जिनसे कोशों दूर भाग गया था ऐसे भूतगणों के क्रीड़ा करने पर निद्रा से आक्रान्त दशों दिशाओं में अन्धकार का संचार होने पर कुछ खिन्न से हुए उदाराशय लीलापति ने प्रातःकाल के कार्य में सलाह देने में दक्ष मन्त्रियों के साथ भी विचार किया, तदन्तर चन्द्रमा के सदृश आकारवाले बर्फ के सदृश शीतल शयन पर नेत्र कमलों को बन्दकर एक क्षण में निद्रा की गोद में विश्राम लिया ॥१-५॥

190864 तदनन्तर उन दोनों ललनाओं ने पूर्वोक्त मण्डपाकाश को छोड़कर उस घर में जैसे वायु सुराखों से कमल की कली के अन्दर प्रवेश करता है, वैसे ही झरोखों के सुराखों से प्रवेश किया ॥६|श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : विद्वन्मूर्धन्य, इतना बड़ा चार हाथ का यह स्थूल शरीर कमल की ताँत के समान सूक्ष्म सुराख से कैसे जल्दी प्रवेश कर गया ? ॥७॥

190865 श्रीवसिष्ठजी ने

190866

190867

190868 कहा : हे अनघ, जिसको यह भ्रम रहता है कि यह शरीर आधिभौतिक है, उस पुरुष का यह शरीर सूक्ष्म छिद्र से नहीं जा सकता ।।८॥

190869 इस शरीर ने मुझे यहाँ प्रवेश करने से रोक दिया, अतः इस छिद्र में मैं नहीं समा सकता, क्योंकि मनुष्य शरीर का स्वभाव ऐसा ही है। जिसकी ऐसी बुद्धि पैनी आत्मा को स्थूल देह स्वरूप समझती है, वह अगमन का ही अनुभव करता है ॥९॥

190870 किन्तु जिस पुरुष को, स्थूल मनुष्य देह में तादात्म्यबुद्धि न होने और मेरा एकमात्र आतिवाहिक (सूक्ष्म) शरीर है, यह निश्चय होने के कारण, पहले की दृढ़वासनाओं से अत्यन्त सूक्ष्म छिद्र में भी जाने में समर्थ हूँ, ऐसा सैकड़ो बार अनुभूत है, वह पुरुष उत्तरकाल में स्थूल देह की अनुरुप निरोध आदि क्रियाओं से युक्त कैसे हो सकता है ? क्योंकि वह अतिसूक्ष्म छिद्र में गमन करनेवाले चेतन का अंशस्वरूप ही है|१०॥

190871

190872 बाहर भी वस्तुशक्ति का स्वभाव वैसे ही एकरूप देखा गया है, ऐसा कहते हैं।

190873 जैसे जल कभी ऊपर को नहीं जाता और अग्नि कभी नीचे को नहीं जाती, वैसे चिति का भी जैसा स्वभाव है, वैसी ही वह रहती है ॥११॥

190874

190875 स्थूल देह में आत्मबुद्धि न रखनेवाले योगी, पिशाच आदि को भी जब स्थूलदेहजनित निरोधदुःख नहीं होता, तब द्वैतमात्र के अध्यास से रहित तत्त्वज्ञानियों को वह दुःख नहीं होता, इसमें तो कहना ही क्या है ? इस आशय से कहते हैं।

190876 छाया में बैठे हुए पुरुष को ताप का अनुभव कहाँ से हो सकता है ? परमात्मा का यथार्थ ज्ञान होने पर उससे अतिरिक्त पदार्थ का किसी को अनुभव नहीं होता ॥१२॥

190877

190878 अधिष्ठान रूप ज्ञान में स्थूलता, सूक्ष्मता आदि शक्तियों का आविर्भाव होने पर भी चित्त में स्थूलत्व आदि कैसे प्राप्त होते हैं ? इस पर कहते हैं।

190879 जैसी संवित् है, वैसा ही चित्त है, संवित् ही चित्तरूपता को प्राप्त हुई है। यदि किसी को यह सन्देह हो कि उसका अन्यथाभाव (संवित् आकारता) कैसे होता है ? तो इस पर कहते हैं। बड़े भारी प्रयत्न से वह फिर अन्य अवस्था को प्राप्त की जाती है|१३॥

190880

190881 ज्ञानप्रयत्न से अन्यथाभाव का उदाहरण देते हैं।

190882 यह 'रज्जू' है,यों प्रयत्नपूर्वक रज्जुपदार्थ का निश्चय होने पर रज्जू में सर्पज्ञान निवृत्त हो जाता है, अन्यथा (प्रयत्न न होने पर) वह ज्यों-का-त्यों बना रहता है|१४॥

190883

190884 _जैसे चित्त संवित्-शक्ति का अनुसरण करती है, वैसे ही चेष्टा भी चित्त का अनुसरण करती है, यह भी प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं।

190885 जैसी संवित् होती है, वैसा ही चित्त होता है और जैसा चित्त रहता है वैसी चेष्टाएँ भी होती हैं, यह बालक तक को सुविदित है, फिर दूसरे को यह क्यों न सुविदित होगा? ॥१५॥

190886

190887 स्थूल शरीर के समान आतिवाहिक चित्तशरीर का भी निरोध क्यों नहीं होता इस पर कहते हैं।

190888 जो स्वप्न के पुरुष की नाईं और मनोरथ निर्मित प्रतिमा की नाईं केवल आकाशमात्रशरीर है (शून्यात्मकशरीर है) उसे कौन कैसे रोक सकता है ? ॥१६॥

190889

190890

190891 यदि कोई शंका करें कि भौतिक शरीर ज्ञानबलसे चित्त शरीर कैसे बन जाता? इस शंका पर कहते हैं।

190892 वास्तव में सभी लोगों का सभी जगह चित्तमात्र ही शरीर है, किन्तु कहीं पर हृदय में स्थित ज्ञान के बल से वह कहीं आता हुआ-सा प्रतीत होता है। आता हुआ-सो प्रतीत होता है, वह भ्रम है, वास्तव में प्राणी चित्त से अतिरिक्त नहीं है, यह भाव है ॥१७॥

190893

190894 प्राणियों की चित्त से पृथक् सत्ता नहीं है, इसका उपपादन करते हैं।
190895 परमात्मा की इच्छा के अनुसार ही सब प्राणियों के उत्पत्ति, विनाश आदि होते हैं, जो कि आदि सृष्टि में स्वाभाविक अज्ञान अथवा स्वाभाविक कर्म से उत्पन्न होते हैं, स्थूल भूत और भौतिक पदार्थ द्वैत कहलाते हैं, उनका मेल यानी एकदेहभावना ऐक्य होता है। उसमें कारण है पंचीकरण, वह बाद में होता है ॥१८॥
190896
190897 चित्त और अव्यक्त का भी शुद्ध चित्त से पृथक् अस्तित्व नहीं है, ऐसा कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, आप चित्ताकाश, चिदाकाश और तीसरा भूताकाश इन तीनों को एक ही समझिए, क्योंकि अधिष्ठानसत्ता के बिना उनका स्फुरण ही नहीं होता। यानी जिसका स्फुरण जिसकी सत्ता के अधीन है, वह उससे अतिरिक्त नहीं होता, ऐसा नियम है, यह भाव है ॥१९॥
190898
190899 यद्यपि स्थूलशरीर और चित्तशरीर दोनों ही अधिष्ठान सत्ता के अधीन सत्तावाले हैं, फिर भी स्थूल शरीर से सूक्ष्म शरीर में विशेषता है, वह यह कि वह निरोध का हेतु नहीं है, ऐसा कहते हैं।
190900 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप इस चित्तशरीर को ऐसा समझिये कि इसने सम्पूर्ण पदार्थों में आविर्भावशक्ति प्राप्त की है। कहीं पर भी इसके लिए रोकटोक नहीं हो सकती, क्योंकि उसका उदय (आविर्भाव) संवेदन यानी पूर्व वासना और कर्म का अनुसरण करनेवाले पदार्थों की स्फूर्ति के अनुसार होता है, उसका स्वभाव बाहर की वस्तु का अनुसरण करना नहीं है, क्योंकि संवेदन के अनुसार ही उसकी इच्छा होती है। भाव यह कि वह रजतरूप से ज्ञात शुक्ति (सीप) की भी इच्छा करता है, शुक्ति का अनुसरण कर उसकी उपेक्षा नहीं करता ॥२०॥
190901
190902 निष्कर्ष यह कि स्थूल शरीर बाह्य वस्तुओं का अनुसरण करता है, अतः उसका निरोध होने पर भी संवेदनेच्छामात्र के अनुसारी चित्तशरीर का निरोध नहीं हो सकता सब पदार्थों में उसका आविभार्व प्राप्त ही है, यह जो कहा था, उसीका विस्तार से प्रतिपादन करते हैं।
190903 चित्तशरीर त्रसरेणु के भीतर प्रविष्ट हो जाता है, आकाश के मध्य में स्थित होता है, अंकुर के कोष में लीन हो जाता है और पल्लव में रस बन जाता है । जलवीचियों में (लहरों में) उल्लास करता है और शिलाओं के मध्य में नाचता है । मेघ बन कर जल बरसाता है, शिला बन कर एक जगह स्थिर होता है, जब इच्छा होती है तब आकाश में जाता है, पर्वतों के अन्दर स्थित होता है, जिसमें तनिक अवकाश नहीं है ऐसा परमाणु बन जाता है, वह
190904
190905
190906 उत्पत्ति प्रकरण रूप रंगों को धारण कर रहा पर्वत बन जाता है ऐसा पर्वत कि जो पृथिवी को धारण करता है, दृढमूल है और आकाशचुम्बी है, ऐसा पर्वत केवल बाहर ही नहीं होता, किन्तु देह के अन्दर भी होता है (卐) कभी आकाश बन जाता है, कभी जैसे समुद्र अपने से अभिन्न आवर्त (पानी का भँवर) रचनाओं को धारण करता है, वैसे ही यह चित्तशरीर अपने स्वरूप से अभिन्न करोड़ों ब्रह्माण्डों को चारों ओर धारण करता है ॥२१-२५॥
190907 जिसका कर्मानुसारी प्रबोध उद्वेग से विपर्यस्त नहीं हुआ ऐसा चित्तशरीर सर्ग के आदि में आकाशादि क्रम से महान् (ब्रह्माण्डात्मा) होकर तदुपरान्त प्रारब्ध कर्मानुसारिणी प्रवृत्ति को जानता है ॥२६॥
190908 जैसे मृगमरीचिका आदि में मिथ्या जल का उदय होता है एवं जैसे स्वप्न में यह स्फुरण वन्ध्यापुत्र है ऐसे भ्रम का उदय होता है, वैसे ही यह आकाशात्मा भी स्वनिष्ठ असत्यबुद्धि द्वारा महान् (ब्रह्माण्डात्मा) होकर प्रस्तुतता को प्राप्त हुआ है ॥२७॥
190909
190910 सूक्ष्मतम चित्त ही सम्पूर्ण जगत् है, सर्वशक्तिशाली है उसको जब तक तत्त्व का परिज्ञान हो जाता है, तब वही व्यवहार में सर्वत्र अप्रतिहत और स्वतन्त्र हो जाता है, ऐसा आपने कहा। इस पर हमारी जिज्ञासा है कि क्या हम लोगों का प्रत्येक चित्त ऐसी शक्ति रखता है या नहीं ? प्रथम पक्षमें प्रत्येक पुरुष के चित्त में भिन्न-भिन्न रूप से विद्यमान जगत् सद् हो जायेगा । द्वितीय पक्ष में चित्त से उत्पन्न न हुआ जगत् चित्त से विलक्षण ही होगा, क्योंकि वैसे ही सब लोग देखते हैं, या ऐसी परिस्थिति में ज्ञान से चित्त का विनाश होने पर भी जगत् की अनुवृत्ति ही होगी, इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
190911 महाराज, जो शक्ति आपने कही उस शक्ति से युक्त हम लोगों का चित्त है अथवा नहीं? पहले पक्ष में प्रत्येक चित्त में भिन्न जगत् सद्रूप क्यों नहीं होगा और दूसरे पक्ष में वह चित्त से अतिरिक्त क्यों न होगा, क्योंकि ऐसा ही सब लोग देखते हैं ॥२८॥
190912
190913 पूर्वोक्त पक्षों से प्रथम पक्ष का ही अंगीकार कर श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं।
190914 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, हर एक का जो चित्त है वह इस प्रकार की शक्ति से सम्पन्न है, प्रत्येक चित्त में जगत् का भ्रम पृथक् पृथक् रूप से उदित हुआ है। क्षण के तुल्य अनेक जगत् किसी की दृष्टि में निमेष भर में उत्पन्न होते हैं और विनष्ट होते हैं और किसी की दृष्टि में कल्प से उत्पन्न और विनष्ट होते हैं इसमें आप क्रम सुनिये ॥२९,३०॥
190915 जिस मृत्युरूपी मूर्छा का हरेक आदमी अनुभव करता है, हे सुमते, उसे आप महाप्रलयरूपी रात्रि समझिये, महाप्रलयरूपी रात्रि का अन्त होने पर सभी लोग अलग अलग सृष्टि का विस्तार करते हैं। जिसका जैसा ज्ञान और जैसे कर्म होते है, वह तदनुरूप सृष्टि का दर्शन
190916 और अनुभव करते है, भाव यह कि जैसे रोगी चित्त-व्यामोह से पर्वतों का नृत्य देखता है, वैसे ही जीव अनादिस्वाभाविक अविद्या के प्रभाव से उत्पन्न तीन अवस्थाओं के संकल्पों को देखता है ॥३१,३२॥
190917 महाप्रलयरूप रात्रि का अवसान होने पर जैसे समष्टिचित्तशरीर
190918 फ़देह के अन्दर पर्वतभाव आदि स्वप्न में प्रसिद्ध ही है, इन्द्रजाल आदि में बाहर भी चित्त शरीर का पर्वतभाव देखा जाता है ।
190919
190920 हिरण्यगर्भ समष्टिभोग्यप्रपंच का विस्तार करते हैं, वैसे ही व्यष्टिचित्त शरीर प्रत्येक जीव भी मृत्यु के अनन्तर अपने-अपने भोग्य स्वप्नादि व्यष्टि-प्रपंच का विस्तार करता है यानी अनुभव करता है॥३३॥
190921
190922 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति' (जिसका मन से स्मरण करता है, उसे वाणी से बोलता है, उसे कर्मेन्द्रियों से करता है) इस श्रुति से और सब लोगों के अनुभव से स्मृति के तुल्य सम्पूर्ण क्रियाएँ एकवस्तुविषयक हैं, यह निश्चित है, स्मृति भी यदि स्मृति का कारण अनुभव सत्य हो तो यथार्थ होती है और उसके कारणभूत अनुभव के मिथ्या होने पर असत्य होती है। ऐसी परिस्थिति में हम लोगों में भ्रान्ति प्रचुरमात्रा में विद्यमान है और हम लोगोंका संकल्प असत्य है, अतः हमारी स्मृति के यथार्थ होने के कारण उससे उत्पन्न कतिपय स्वप्न आदि प्रपंच भले ही मिथ्या हों, किन्तु हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) सर्वज्ञ होने से भ्रान्ति शून्य हैं
190923 और सत्यसंकल्प हैं, अतः उनकी स्मृति यथार्थ कदापि नहीं हो सकती, फिर उनके द्वारा सृष्ट प्रपंच मिथ्या कैसे? इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
190924 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, जैसे व्यष्टि जीवों को मरने के बाद तुरन्त स्मृति से अपने द्वारा रचित सर्ग का अनुभव होता है, वैसे ही समष्टि जीव (ब्रह्मा) भी चिरकालिक महाप्रलय के बाद अपनी यथार्थ स्मृति से सृष्ट प्रपंच का अनुभव करते हैं, अतः उनकी स्मृति से उत्पन्न प्राक्तन सत्य पदार्थ ही था, कल्प के सत्य विश्व के कारण हो सकते हैं, अतः विश्व अकारण नहीं है। विश्व ब्रह्मा से अतिरिक्त कारण से शून्य है, ऐसी जो पहले प्रतिज्ञा की थी, उस मत का व्याघात हुआ, यह भाव है ॥३४॥
190925
190926 जैसा आप (श्रीरामचन्द्रजी) कहते हैं, वैसा होता, यदि ब्रह्मा की आदि सृष्टि यथार्थ अनुभव से उत्पन्न सृष्टि की हेतु स्मृति होती तो पहले पहल हिरण्यगर्भपद को प्राप्त हुए उपासक को उक्त स्मृति नहीं हो सकती, कारण कि उसकी स्मृति उपासना से प्राप्त संस्कार से उत्पन्न है, यथार्थ अनुभव से उत्पन्न नहीं है। पूर्व जन्म की उपासना व्यष्टि की ही है। व्यष्टिका समष्टिभाव चिन्तन यथार्थानुभव नहीं है। इसलिए यथार्थ उपासना के संस्कार से उत्पन्न स्मृति से जन्य होने के कारण आदि सर्ग में सत्यत्व का प्रसंग नहीं आ सकता। पहले कल्प के कोई भी सर्वज्ञ पुरुष द्वितीय कल्प में नहीं कर सकते, क्योंकि सभी पहले कल्प में ही मुक्त हो चुके। द्वितीय कल्प में आदि सृष्टि की हेतुभूत स्मृति पूर्वकल्प की सृष्टि में अनुभूत मिथ्या पदार्थ विषयक ही है, इसलिए कहीं भी सृष्टिसत्यता का प्रसंग नहीं हो सकता, इस
190927 आशय से श्रीवसिष्ठजी समाधान करते हैं।
190928 वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, महाप्रलय में सभी हरि, हर आदि विदेह मुक्ति को प्राप्त हो जाते हैं, अतः पूर्वसर्ग की स्मृति का संभव ही कहाँ है ? ॥३५॥
190929 तत्त्वज्ञानी हम लोग भी अवश्य मुक्त हो जाते हैं फिर ब्रह्मा आदि क्यों न विदेहमुक्त होंगे ? श्रीरामजी, इस लोक में आपके सदृश जो अन्य जीव हैं, उनकी मृत्यु और उत्पत्ति के हेतुभूत सृष्टि में पूर्वजन्म के मिथ्या पदार्थों के वासनानुभव से जन्य ही स्मृति कारण होती है,

क्योंकि

190930

190931

190932 उनका मोक्ष नहीं होता ॥३६,३७॥

190933 ___ यदि श्रीरामचन्द्रजी को यह शंका हो कि हिरण्यगर्भ की सृष्टि प्रकृति से महत्, अहंकार आदि क्रम से होती है, ऐसा पुराण आदि में सुना जाता है। जीव की सृष्टि की समता कैसे हो सकती है, तो उसमें भी प्रकृति, महत् आदि के भ्रम का उपपादन करते हैं। ___ मृत्युरूपी मूर्छा के अव्यवहित उत्तर क्षण में अन्दर तनिक तनिक उन्मेष होता हुआ (स्फुरित होता हुआ) भी बाहर जो जीव उन्मेषरहित ही रहता है, पुराण आदि शास्त्रों में

190934 उसकी वह अवस्था 'प्रधान' यानी मूलप्रकृति कही गई है॥३८॥

190935

190936 'आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' (आकाश में ही वह ओत और प्रोत है) इत्याति श्रुति से आकाशादि शब्द भी उसमें प्रसिद्ध हैं, ऐसा कहते हैं।

190937 पूर्वोक्त मूलप्रकृति आकाश प्रकृति नाम से भी शास्त्रों में कही गई है, यह अव्यक्त यानी मूल प्रकृति जड़ भी है और अजड़ भी है। चित् का प्रतिबिम्ब पड़ने और न पड़ने से जड़ाजड़ है अर्थात् स्वभावतः जड़ है और चित्प्रतिबिम्ब पड़ने से अजड़ (चेतन) है । वह विश्वबीज मूलप्रकृति ही संस्मृति और अस्मृति की यानी सृष्टि और संहार की भी मूल कारण है और वही भव के उदय और अन्त की अवधि है ॥३९॥

190938 वही व्योमात्मक प्रकृति जब प्रबुद्ध यानी चित्प्रतिफलित होती है अर्थात् जब उसके अहंकार का उदय होता है तब तदवस्थ आकाश से पाँच तन्मात्रा, दिशा, काल, भूत आदि सम्पूर्ण सूक्ष्म भाव उत्पन्न होते हैं ॥४०॥

190939 तदनन्तर वे ही कुछ स्थूल होकर पाँच इन्द्रियरूप से उबुद्ध होते हैं। वे ही स्वप्न और जाग्रत में देहरूपसे ज्ञात होते हैं, वही जीव का आतिवाहिक स्वरूप है॥४१॥

190940 चिरकालिक प्रत्यय से कल्पना द्वारा स्थूल हुआ वह आतिवाहिक स्वरूप बालक की नाईं मैं आधिभौतिक हूँ, इस प्रतीति को धारण करता है ॥४२॥

190941 तदुपरान्त स्थूल देह के आश्रित चक्षु आदि के आधीन स्थित हुई तत्-तत् देश और काल के पदार्थों की कल्पनाएँ उदित न होती हुई भी वायु की स्पन्दन क्रिया के तुल्य प्रादुर्भूत होती हैं ॥४३॥

190942 मिथ्या ही यह जगत्-भ्रम इस प्रकार बुद्धि को प्राप्त हुआ है। यद्यपि

190943 स्वप्न में स्त्रीसंगम के तुल्य इसका अनुभव होता है तो भी यह असत् ही है।

190944 शंका : यदि यह असत् ही है तो इसका अनुभव कैसे होता है ?

190945 समाधान - जैसे स्वप्न में स्त्री के संगम का अनुभव होने पर भी वह असत् है, वैसे ही यद्यपि इसका अनुभव होता है फिर भी यह असत् ही है ॥४४॥

190946

190947 जहाँ पर वह प्राणी मरता है, वहाँ उसी को शीघ्र देखता है, वहीं पर इस भुवनाभोग को इसी प्रकार से स्थित देखता है ॥४५॥

190948 आगन्तुक देह आदि रूप से आत्मवान् हुआ सा व्योमरूपी जीव आगन्तुक देह आदि को आत्मा समझकर निर्मल चिदाकाश में ही 'यह मैं हूँ, "यह जगत् है इस व्योमरूपी भ्रम का अनुभव करता है॥४६॥

190949

190950 उक्त जगभ्रम का ही विस्तार से प्रतिपादन करते हैं।

190951 उस जगभ्रम का अनुभव करता है, जो इन्द्र आदि देवताओं, अमरावती आदि श्रेष्ठ नगरों, मेरु आदि उनके पर्वतों, सूर्य, चन्द्र और सितारों से बड़ा मनोहर है, जरा (बुढ़ापा),

190952

190953 मरण, दुश्चिन्ताएँ, शारीरिक क्लेश आदि से परिपूर्ण मर्त्यलोकरूप खोखले से युक्त है, इसमें अपनी इष्ट वस्तु के संपादन में और अनिष्ट वस्तु के निवारण में स्थूल सूक्ष्म चर-अचर सभी प्राणी उद्योगशील हैं, दिन, रात, कल्प, क्षण और प्रलय समुद्र, पर्वत, नदियों और उनके अधिपतियों (अधिष्ठाता देवों) से युक्त हैं। जिस जगभ्रम में मैं इस स्थान में इस पिता से उत्पन्न हुआ हूँ, ऐसा निश्यच रहता है, यह मेरी माता है, यह मेरी धन-सम्पत्ति है, ऐसी दृढ़ वासना जागरुक रहती है, यह मेरा पुण्य है, यह पाप है, ऐसी कल्पना बद्धमूल रहती है, मैं पहले बच्चा था, किन्तु आज युवक हूँ, ऐसी प्रतीति रहती है, यों हृदय में विलास को प्राप्त हो रहे जगभ्रम को देखता है ॥४७-५०॥

190954

190955 अब प्रत्येक जीव के उसी संसार का वनसमूह रूपसे वर्णन करते हैं।

190956 यह संसाररूपी वन समूह प्रत्येक जीव में उदित हुआ है । उक्त संसार रूप वनखण्ड में तारे ही फूल हैं, काली मेघघटा ही चंचल पल्लव हैं, इधर उधर चल फिर रहे मनुष्य ही मृगों के झुण्ड हैं, देवता और दैत्य ही पक्षीगण हैं, आलोक्य प्रकाशपूर्ण दिन ही फूलों का रज यानी पराग है, रात्रि ही बड़े घने कुंज (लतागृह) हैं। वह समुद्ररूपी बावड़ी से पूर्ण है, सुमेरु आदि पर्वत उसके ढेले हैं, चित्तरूपी कमलबीज यानी कमलगट्टे के भीतर संस्काररूप से बैठी हुई चित्तवृत्तियाँ ही उसमें अंकुर हैं॥५१-५३॥

190957 जहाँ पर यह जीव मरता है, वहीं पर इस प्रकार से वर्णित वनखण्ड को एक क्षण में देखने लगता है। इस प्रकार प्रत्येक जीव में उदित हुए जगद्रूप वनखण्डों में पर्वतश्रेणियों, समुद्रसमुदायों, द्वीपों और लोकों को ब्रह्म के अन्दर देखनेवाले अनेक करोड़ ब्रह्मा, रुद्र, इन्द्र, देवता, विष्णु और सूर्य चले गये हैं यानी नष्ट हो गये हैं ॥५४,५५॥

190958 इस प्रकार ये मिथ्या ब्रह्माण्ड की सष्टियाँ अनेक बार बीत चुकी हैं,बीतेंगी और बीतती हैं, जो ब्रह्म में आविर्भूत हुई हैं, उन्हें गिनने की किस में सामर्थ्य है ? ॥५६॥

190959

190960 इस प्रकार प्रपंच के आरोपक्रम का वर्णन कर अब क्रमशः अपवाद का वर्णन करते हैं।

190961 इस प्रकार कुड्यमय (दीवार के तुल्य स्थूल) जगत् मन के संकल्परूप मनन से अतिरिक्त है ही नहीं, क्योंकि 'त्रीणि रूपीणीत्येव सत्यम्' ऐसी श्रुति है। (0)

190962 शंका - स्थूल पदार्थ स्थिर स्वभाववाले होते हैं और मन तो चंचल है, ऐसी अवस्था में विश्व की मनोमात्रता कैसे?

190963 समाधान - यद्यपि बाहर विश्व स्थिर प्रतीत होता है तथापि मनन करने में मन से

190964
- छान्दोग्योपनिषद् ६-४-१ में कहा है - त्रिवृत्कृत अग्नि का जो लाल रूप लोक में प्रसिद्ध है उसे अत्रिवृत्कृत तेज का रूप जानो, जो, अग्नि का शुक्लरूप है, उसे त्रिवृत् न किये गये जल का रूप जानो और जो अग्नि का काला रूप है, उसे अत्रिवृत्कृत पृथ्वी का रूप जानो। ऐसी अवस्था में जिसे तुम तीन रूपों से अतिरिक्त ॱअग्नि समझते थे, उस अग्नि का अग्नित्व गया यानी उक्त तीन रूपों का विवेक होने से पहले जो तुम्हारी अग्निबुद्धि थी वह अग्निबुद्धि गई और अग्निशब्द भी गया क्योंकि वह नाममात्र है, तीन रूप ही सच हैं। जैसे उक्त स्थल में तीन रूप से पृथ्वी अग्नि नहीं है, वे तीन रूप ही सत्य है, स्थूल अग्नि सत्य नहीं है, वेसे ही प्रकृत में मन से अतिरिक्त स्थूल विश्व नहीं है।

190965

190966

190967 अपनी इच्छानुसार जाना जाता हुआ भीतर अस्थिरस्वभाव ही प्रतीत होता है, मनसे मलिन होने पर मलिन सा और मनोरथ आदिमें उत्पन्न कर दूसरी जगह रक्खा जाता हुआ सा सभी लोगों द्वारा अनुभूत होता है, उसी का इस समय आप अपने अनुभव से विचार कीजिए॥५७॥

190968

190969 मन के स्वरूप का जब विचार करते हैं, तब वह साक्षी से अतिरिक्त नहीं ठहरता और साक्षी भी ब्रह्म से भिन्न नहीं है, यों एकमात्र परिपूर्ण चित् का ही परिशेष रहता है, ऐसा कहते हैं।

190970 जो अखण्ड आनन्दस्वरूप चिदाकाश है, वही मन कहा गया है, चिदाकाश से अतिरिक्त मन नहीं है और जो चिदाकाश है वही परम पद है।।५८॥

190971

190972 उक्त बात का ही दृष्टान्तों से समर्थन करते हैं।
190973 जो जल है वही आवर्त है यानी आवर्त जल से अतिरिक्त नहीं है, किन्तु आवर्त वस्तु सत् (यथार्थ) नहीं है, वैसे ही द्रष्टा ही दृश्य की नाईं स्थित है दृश्य कोई वास्तविक पदार्थ नहीं है ॥५९॥
190974 चिदाकाश का अभूत असत्य अथवा अनादि मायाकाश में अथवा सूक्ष्म भूतों के कार्यभूत चित्ताकाश में जो जीवरूप से स्फूरण है, वही नाम और रूप से नानास्वरूप को प्राप्त होनेवाला जगत् कहा जाता है। जैसे कि ऐन्द्रजालिक की मणिका आकाश में कचन (स्फुरण) बहुत प्रकार के गन्धर्वनगररूप छिद्रों से युक्त सा होता है। भाव यह कि उक्त चिदाकाश ही तत्त्व यानी परमार्थ वस्तु है॥६०॥
190975 मुझसे जिसका अर्थ (अधिष्ठान सन्मात्र) ज्ञात है वह जगत् शब्द परम अमृत (नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, अमृत, अद्वय, ब्रह्म) है और आपसे जिसका अर्थ (आरोपितसत्ता) ज्ञात है ऐसा जगत्-शब्द परम अमृत है ही नहीं। जो 'त्वम्' और 'अहम्' शब्द की अभिलाषा करते है, वह जगत् प्रमाता भी मुझसे जाना गया परम अमृत है और आपका जाना गया जगत् प्रमाता अमृत है ही नहीं ॥६१॥
190976
190977 उक्त का उपसंहार कर उसका प्रकृत में सम्बन्ध जोड़ते हैं।
190978 इससे यह निश्चित हुआ कि लीला और सरस्वती देवी का शरीर आकाशवत् सूक्ष्म था अतएव सर्वत्र जा सकती थी। उनके अत्यन्त सूक्ष्म छेद में भी प्रवेश करने में कोई रोकटोक नहीं हो सकती थी, वे दोनों निष्पाप और परमात्मा के तुल्य विशुद्ध थी॥६२॥
190979 अपनी स्पृहा
190980 और कामना के अनुसार सदा यत्र तत्र आकाश में आविर्भूत होती थी, इस कारण से राजा विदूरथ के घर में उनका गमन हुआ॥६३॥
190981 चिदाकाश का सर्वत्र सम्भव है, कहीं पर भी उसका प्रतिरोध नहीं होता। वही कलन होकर यानी मानसिक विषयों का अवधारण करने तक बाहर प्रसरण करनेवाला बनकर यथार्थ ज्ञान होता है। उस आतिवाहिक देह को सूक्ष्म ही कहते हैं, उसे कौन पुरुष किसलिए और किस प्रकार से रोक सकता है, यानी उसका निरोध किसी प्रकार भी नहीं हो सकता ॥६४॥
190982
190983 चालीसवाँ सर्ग समाप्त
190984
190985
190986 इकतालीसवाँसर्ग सोकर जागे हुए राजा द्वारा घर में प्रविष्ट हुई देवियों का पूजन तथा राजा के वंश का पूर्वजन्म की स्मृति का और ज्ञप्ति द्वारा आत्मोपदेश का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी,उन दो देवियों के प्रविष्ट होने पर राजा पद्म के घर के भीतरी भाग दो चन्द्रमाओं के उदय होने पर जैसा प्रकाश होता है, वैसे प्रकाश से वह सुन्दर हो गया ॥१॥
190987 उसमें स्पर्श होने पर बड़े भले लगनेवाले और निर्मल सुगन्धिवाले मृदु मन्दार पवन बहने लगे। उन देवियों के प्रभाव से राजा के सिवा घर के अन्य नर नारी निद्रायुक्त हो गये ॥२॥
190988 वह सुन्दरता में नन्दन वन के तुल्य हो गया, व्याधि, पीड़ा उससे दूर हो गई, वसंत के उल्लाससे युक्त वन की नाईं और प्रातः काल के खिले हुए कमल की नाईं रमणीक हो गया ॥३॥
190989 चन्द्रमा के द्रव के समान शीतल उनकी देह के कान्ति पटल से, अमृत से सिक्त हुए की नाईं, आह्लादित होकर वह राजा जाग उठा ॥४॥
190990 उसने दो आसनों पर बैठी हुई मेरु के दो शिखरों पर उदित हुए दो चन्द्रबिम्बों की नाईं, दो अप्सराओं को देखा। राजा को बड़ा विस्मय हुआ, एक क्षणभर अपने मन में विचारकर जैसे शेषशय्या से चक्रपाणि भगवान् गदाधर उठते हैं, वैसे ही वह शयन से उठा॥५,६॥
190991 उसने सोते समय इधर-उधर अस्त-व्यस्त हुए माला, हार और धोती को अपने-अपने स्थान पर ठीक किया, सिरहाने के पास रक्खी हुई फूल की टोकरी से दास की नाईं स्वयं ही खूब फूले हुए फूल अंजलि में लिये और भूमि में ही पद्मासन बाँधकर बड़े विनयभाव से देवियों से यह कहा॥७,८॥
190992 हे देवियों, आपकी जय हो, आप दोनों जन्म, दुःखमयजाल और त्रिविधतापरूपी दाह-दोष को दूर करने के लिए चन्द्रकान्ति (चाँदनी) हैं, बाह्य और आभ्यन्तर अन्धकार के विनाश करने के लिए सूर्य के प्रकाशरूप हैं ॥९॥
190993 यह कहकर राजा ने, जैसे कमल थे वैसे ही, उनके चरणकमलों पर पुष्पांजलि अर्पित की॥१०॥
190994 देवी सरस्वती ने, लीला के प्रति राजा का जन्मवृत्तान्त कहने के लिए, संकल्प से पास में स्थित मन्त्री को जगाया। जागे हुए मन्त्री ने अप्सराओं के सदृश मनोहररूपवाली दो देवियों को देखर उन्हें प्रणाम किया और उनके चरणों में पुष्पांजलि अर्पित कर बड़े विनय से उनके आगे उपस्थित हुआ ॥११,१२॥
190995 देवी ने राजा से कहा : हे राजन्, आप कौन हैं, किसके पुत्र हो और कब यहाँ उत्पन्न हुए ? इस प्रश्न को सुनकर मन्त्री ने उत्तर दिया ।।१३॥
190996 हे देवियों, यह आप लोगों का ही प्रसाद है कि जो मैं आपके सामने भी बोलने में समर्थ हो रहा हूँ। अतः हे देवियों, आप लोग मेरे स्वामी का जन्म सुनिए ॥१४॥
190997 पहले ईक्ष्वाकु वंश में उत्पन्न हुए राजा श्रीमान् कुन्दरथ थे, 'उनके कमल के सदृश विशालनेत्र थे और उन्होंने अपने बाहुओं की छाया से आच्छादित की नाईं शत्रुओं और दरिद्रता से जनित दुःख के निवारण द्वारा पृथिवी का पालन किया। उनका चन्द्रमा के सदृश सुन्दर मुख वाला भद्ररथ नाम का लड़का हुआ। उसका विश्वरथ नाम का लड़का हुआ । विश्वरथ का बृहद्रथ नाम का लड़का हुआ । उसका सिन्धुरथनामक लड़का हुआ। सिन्धुरथ के लड़के का नाम शैलरथ पड़ा। शैलरथ से कामस्थ
190998
190999
191000 नाम का पुत्र उत्पन्न हुआ । कामरथ से महारथ पैदा हुआ। महारथ का विष्णुरथ लड़का हुआ। उसका लड़का नभोरथ हुआ। ये हमारे स्वामी राजा नभोरथ के महान् पुण्यपुंजों से समुद्रसे चन्द्रमा की नाईं उत्पन्न हुए हैं, पूर्ण चन्द्रमा के समान इनकी निर्मल आकृति है, जैसे चन्द्रमा अपनी अमृतस्राविणी किरणों से लोगों को आह्लादित करते है, वैसे ही इन्होंने अमृततुल्य अपने स्नेह, मधुरता, उदारता, दया आदि गुणगणों से लोगों को तृप्त कर दिया है। ये माता सुमित्रा की कोख से उनके महान् पुण्यपुंजों से, श्रीपार्वतीजी से गुह की नाईं, उत्पन्न हुए हैं। इनका शुभ नाम विदूरथ है। इनके विरक्त और मोक्षेच्छु पिताश्री, जब ये दस ही वर्ष के थे, इन्हें राज्य देकर तप करने के लिए वन में चले गये थे॥१५-२०॥
191001 हे देवियों, तभी से लेकर ये धर्मपूर्वक भूतल का पालन कर रहे हैं। आज हमारे पुण्यरूपी वृक्ष के फलने पर आप यहाँ प्राप्त हुई हैं ॥२१॥
191002 हे देवियों बड़े भारी तप आदि सैकड़ों क्लेशों से भी आपके दर्शन मिलना कठिन हैं। इस प्रकार दर्शनप्रदानरूप आपके प्रसाद से ये महाराज श्रीमान् विदूरथ आज अत्यन्त पवित्र हो गये हैं, यह कहकर जब मन्त्री चुप हो गये और राजा नीचे मुखकर भूमि में पद्मासन बाँधकर चुपचाप बैठे थे तब 'राजन्, आप विवेक से स्वयं अपने पूर्वजन्म का स्मरण कीजिए' यह कह रही सरस्वती ने उनके मस्तक पर हाथ से स्पर्श किया। देवी के स्पर्श करने के अनन्तर पद्म का हृदयान्धकार यानी माया विनष्ट हो गई॥२२-२५॥
191003 देवी सरस्वती के स्पर्श करने पर राजा पद्म का हृदय बाहर-भीतर प्रकाशपूर्ण हो गया। राजा ने अपने पूर्व जन्मों के वृत्तान्त का, जो कि स्फुरित होता हुआ सा अन्तःकरण में स्थित था, स्मरण किया ॥२६॥
191004 राजा ने लीला के विलास (कर्तव्य) के साथ-साथ शरीर और एकच्छत्र राज्य के त्याग को, कभी पहले अनुभवपथ में आरूढ़ न हुए भी देवी सरस्वती के वृत्तान्त को, लीला की अत्युन्नति को और अपने वृत्तान्त को जाना । उसे जानकर राजा समुद्र में गोते लगाता हुआ सा विस्मय में पड़ गया। उसने अपने मन में कहा, बड़े खेद की बात है कि संसार में यह माया फैलायी गई है॥२७,२८॥
191005 इस समय इन देवियों की कृपा से मुझे इसका परिज्ञान हुआ है। राजा ने कहा : हे देवियों, यह क्या बात है कि मुझे मरे एक ही दिन हुआ है, पर यहाँ मेरी आयु बीत चली है, मुझे पैदा हुए सत्तर वर्ष व्यतीत हो गये हैं। मुझे इस जन्म के अनेक कार्यों का जो स्मरण हो रहा है मुझे अपने पितामह की जो याद आ रही है, मैं अपनी बाल्यावस्था का जो स्मरण करता हूँ, युवास्था का जो स्मरण करता हूँ, मित्रों की मुझे जो स्मृति हो रही है, बन्धुबान्धव आदि परिवार का जो स्मरण हो रहा है, सो कैसे?
191006 __ अधिष्ठान चिन्मात्र ही सम्पूर्ण प्रपंच का तत्त्व है यानी यथार्थ स्वरूप है, वही अपना स्वरूप है उससे अतिरिक्त सब मायामात्र है, यों तत्त्व उपदेश करने के लिए पहले दूर देश और काल में स्थित अन्य लोक में गमन भ्रम का निवारण कर रही सरस्वती देवी ने कहा :
191007 राजन्, मरणरूपी महामोहमयी मूर्छा के बाद तुरन्त उसी क्षण में तुम्हारे इसी घर के, उसके अधिष्ठानभूत चिदाकाश के मायारूप आवरण से तिरोहित होने पर, गिरिग्रामवाले ब्राह्मण के घर के अन्दर स्थित होने पर उक्त पद्मलोकान्तर में उसी राजमहल में उसमें भी
191008
191009 प्रधान राजसदन के अन्दर आकाश में ही यह ब्रह्माण्डमण्डप है। उस ब्रह्माण्डमण्डप के अन्दर यह प्रत्यक्ष देखा जाता हुआ तुम्हारा जन्म आदि आपाततः प्रतीत हो रहा है ॥२९-३३॥
191010
191011 शंका - तो क्या वही ब्रह्माण्ड जगत् इस प्रकार प्रतीत होता है ?

191012 समाधान - नहीं, प्रत्येक यानी भिन्न-भिन्न जगद्-रूपी घर ब्राह्मणगृह के अन्दर है और मेरे भक्त तुम्हारा जीव भी ब्राह्मण के घर के अन्दर है॥३४॥
191013
191014 उसी ब्राह्मणगृह में उसी मण्डप में उसका (तुम्हारे जीव का) भूतल है उसी घर के अन्दर यह परिदृश्यमान पाद्मसंसारमण्डल है। वहीं पर तुम्हारा यह महा-समृद्धिशाली घर स्थित है, वहीं पर निर्मल आकाशके तुल्य निर्मल तुम्हारे चित्तमें व्यवहार भ्रम का विस्तार करनेवाला यह दृश्य प्रपंच प्रतीति को प्राप्त हुआ है। व्यवहारभ्रम परम्परा की विस्तारकता का, जो कि सबको अनुभूत है, उल्लेख करते हैं। जैसे कि यह मेरा जन्म है, मेरा इक्ष्वाकु कुल है, ये इस नाम के मेरे पिता, पितामह आदि पहले हुए थे। मैं उत्पन्न हुआ, बालक रहा, जब मैं दस वर्ष का था, मेरे पिता यहाँ पर राज्य में मेरा अभिषेक कर संन्यासी हो बन को चले गये। तदुपरान्त दिग्विजय करके राज्य को कण्टकशून्य (शत्रुविहीन) बनाकर इन मन्त्रियों और नागरिकों के साथ मैं पृथिवी का पालन करता हूँ, यज्ञक्रिया करते और धर्मपूर्वक प्रजा का पालन करते-करते मेरी अवस्था के सत्तर वर्ष व्यतीत हो गये हैं। इस समय शत्रुसेना ने मेरे ऊपर चढ़ाई कर रक्खी है। उसके साथ मेरा भीषणयुद्ध चल रहा है, युद्ध करके मैं घर आया हूँ, इस घर में यथापूर्व स्थित हुआ हूँ। ये देवियाँ मेरे घर में प्रकट हुई हैं, मैं इनका पूजन करता हूँ। यह निश्चित बात है कि पूजित देवता मनोकामना पूरी करते हैं। इन दोनों में से एक देवी ने जैसे सूर्य की प्रभा कमल को विकास देती है वैसे ही मुझे यहाँ पर ऐसा ज्ञान दिया जो पूर्व जन्मस्मृतिप्रद है, इस समय मैं कृतकृत्य हो गया हूँ, मेरे सन्देह कट गये हैं॥३५-४४॥
191015 मैं सम्पूर्ण दुःखों के उपरत होने से शान्त होऊँगा, निरतिशय सुख की समृद्धि होने से मुक्त होऊँगा, केवल एकरस सुख ही होकर मैं स्थित होऊँगा, इस प्रकार की प्रचुर शाखा-प्रशाखाओं से युक्त भ्रान्ति, जो कि नाना प्रकार के आचार विहारों और लोकान्तर में गमन से युक्त है, फैली है। पहले जिस मुहूर्त में तुम मृत्यु को प्राप्त हुए, उसी समय यह प्रतिभा अपने-आप तुम्हारे हृदय में उदित हुई। जैसे नदी का प्रवाह एक आवर्त का त्यागकर शीघ्र ही दूसरे आवर्त का ग्रहण करता है यानी बनाता है, वैसे ही चित्तप्रवाह भी एक सृष्टिका त्यागकर दूसरी सृष्टि का ग्रहण करता है। जैसे आवर्त भी अन्य आवर्त से मिला हुआ और कभी बिना मिला हुआ प्रवृत्त होता है वैसे ही यह सृष्टि भी जाग्रत में अन्य जीवों की सृष्टि से युक्त और स्वप्न में अमिश्र यानी अन्य जीवों की सृष्टि से रहित है, उस मरण मुहूर्तमें चिद्रूप सूर्य जो तुम हो तुम्हारी प्रतिभा को प्राप्त हुआ असद्रूप यह जगज्जाल उपस्थित हुआ है। जैसे स्वप्न के एक मुहूर्त के अन्दर सैकड़ों वर्षों की भ्रान्ति होती है॥४५-५०॥
191016 जैसे मनोरथ में जीवन और मरण होते हैं, जैसे गन्धर्वनगर में भीत और भीत को शोभित करनेवाले चित्रों की प्रतीति होता है, जैसे नौका के वेग से चलने पर वृक्ष और पर्वतों का कम्पन (चलन) प्रतीत होता है, जैसे अपने वात, पित्त आदि धातुओं का सन्निपात
191017
191018
191019 होने पर पर्वतों का चलना प्रतीत होता है और जैसे स्वप्न में अपने शिर का काटना दिखाई देता है, जो पूर्व में कभी अनुभूत नहीं है और जो अव्यवहार्य है, वैसे ही विस्तृत रूपवाली अतएव दुरुच्छेद्य यह प्रपंच भ्रान्ति भी मिथ्या ही है ॥५१-५३॥
191020
191021 तब परमार्थ वस्तु क्या है ? ऐसी जिज्ञासा होने पर देवी कहती है।
191022 वास्तव में न तो तुम कभी उत्पन्न हुए हो और न तुम कभी मरे हो, किन्तु विशुद्ध विज्ञानस्वरूप शान्त तुम अपने सच्चिदानन्द स्वरूप में स्थित हो॥५४॥
191023
191024 दृश्य के मिथ्या होने पर दृश्यसंवलित चिदाभासरूप दृश्यदर्शन भी मिथ्या ही है, यों विषयशून्य केवल चिन्मात्र का शेष है, इस अभिप्राय से देवी कहती है।
191025 तुम इस समस्त प्रपंच को देखते से हो, वास्तव में कुछ भी नहीं देखते, क्योंकि विषयी जीव ही नहीं है, तब देखोगे क्या? किन्तु तुम ही निर्मल महामणि के समान और भास्कर सूर्य आदि के समान अपने स्वरूप में अपने से नित्यसर्वात्मभाव से प्रदीप्त होते हो। वस्तुतः न तो यह भूतल सत् है, न यह तुम (प्रत्यक्ष दिखाई दे रहा विदूरथदेह) सत् हो, न ये पर्वत हैं, न ये ग्राम हैं, और न ये तुम्हारे परिजन, शत्रु ही सत् हैं, न हम लोग ही सत् हैं ॥५५,५६॥
191026
191027 अल्पतर में महत्तर वस्तुका न समा सकना ही प्रपंच के मिथ्यात्व का कारण है, इस आशय से कहते हैं।
191028 गिरिग्राम के ब्राह्मण के मण्डपाकाश में सभार्य लीलापति से युक्त यह भास्वर (देदीप्यमान) जगत् प्रतीत होता है। उसमें बहुत से भवनों से सुशोभित लीला की राजधानी है। उक्त ब्राह्मण के गृहाकाशमें इस प्रकार से जाना गया यह जगत् है । जिस घर में इस समय हम लोग बैठे हैं, वह उस जगत् में प्रतीत होता है। इस प्रकार मण्डपों का जो आकाश है, वह आकाश आदि से शून्य निर्मल (ब्रह्म) ही है। उसी प्रकार मण्डपों में न पृथिवी है
191029 और न नगर ही है, न वन है, न पर्वतश्रेणियाँ हैं, न मेघ, नदियाँ और सागर ही हैं। केवल चिन्मात्रपूर्ण उस ब्रह्मरूप मिथ्या घर में मिथ्या पुरुष विहार करते हैं । न लोग देखते हैं, न राजा हैं और न पर्वत हैं ॥५७-६१॥
191030
191031 लोग नहीं देखते हैं, इस कथन से मन्त्री, सेवक आदि स्वप्न में ऐसे देखे गये लोगों के तुल्य हो जायेंगे, पर यह तो संभव नहीं है, ऐसी शंका से राजा ने पूछा।
191032 विदूरथ ने कहा : हे देवि, यदि ऐसा है, तो मेरे ये अनुचर यहाँ पर कैसे सत्य हैं॥६२॥
191033 वे मेरे सदृश्य सत्यस्वभाव आत्मा में जीवभाव से युक्त हैं अथवा नहीं। जगत् स्वप्न के पदार्थ की नाईं प्रतीत होता है। मेरे स्वप्ननर आदि सत्स्वभाव मुझ में कैसे सत्य होंगे और कैसे न होंगे? यह आप मुझसे कहिये ॥६३॥
191034 __यदि अज्ञानियों की दृष्टि से जीवभाव से उनकी सत्यता पूछते हो, तो वह सत्यता तुम्हारी भी नहीं। तत्त्वदृष्टि से अधिष्ठान चिन्मात्ररूप से उनकी सत्यता पूछते हो, तो वह उनकी भी है ही, इस आशय से देवीजी ने उत्तर दिया।
191035 श्रीसरस्वतीजी ने कहा : हे राजन्, जिन लोगों को ज्ञातव्य वस्तु ज्ञात हो चुकी है और
191036
191037 जो शुद्ध बोधस्वरूप हैं, ऐसे चिदाकाशरूपी पुरुषों की दृष्टि से यह जगत् समबन्धी कुछ भी पदार्थ सत् नहीं है। जो शुद्ध बोधस्वरूप है, उसे जगभ्रम कहाँ से हो सकता है ? रस्सी में सर्प भ्रम के निवृत्त हो जाने पर फिर सर्पभ्रम कहाँ से होगा ? जगभ्रम असत्य है, यह जब भलीभाँति ज्ञात हो गया, फिर उसकी सत्ता कैसे? मरुभूमि में प्रतीत होनेवाले मृगजल के स्वरूप का परिज्ञान होने पर फिर उसमें जलबुद्धि कैसे हो सकती है ? स्वप्नकाल में, जाग्रत से अपने स्वरूप के परिज्ञात होने पर अपना मरण कैसे सत्य हो सकता है ? अपनी स्वप्नावस्था में अमृत पुरुष को ही अपने मरण का भय होता है। मेघरूप आवरण का विनाश होने पर जैसे शरत्कालीन आकाशकी शोभा स्वच्छ हो जाती है, वैसे ही आत्मज्ञान से अज्ञानरूप आवरण का विनाश होने पर जिसका हृदय स्वच्छ और स्फुरित होती हुई आत्मप्रभासे धवल और आत्मैक्यापत्ति से पूर्णता रूप विस्तार को प्राप्त हुआ है, ऐसे शुद्ध और तत्त्ववेत्ता पुरुष की बुद्धि में अज्ञानियों की दृष्टि में होनेवाली 'मैं' और 'जगत्' ऐसी प्रतीति वस्तुतः नहीं है, वह केवल वाचिक व्यवहारमात्र है। महर्षि वाल्मीकिजी के इतनी कथा कह चुकने पर दिन बीत गया, सूर्य भगवान् अस्ताचल-शिखर की ओर अग्रसर हो गये और भरद्वाज आदि मुनियों की सभा वाल्मीकिजी को प्रणाम कर सायंकाल के सन्ध्यावन्दन आदि कृत्य के लिए स्नानार्थ चली गई एवं रत्रि बीतने पर सूर्य के उगते उगते मुनिमण्डली सभा स्थान में आ गई॥६४-६९॥
191038
191039 इकतालीसवाँ सर्ग समाप्त
191040 बयालीसवाँसर्ग अज्ञानावस्था में जगत् और स्वप्न की सत्यता का तथा वरदानपर्यन्त अवशिष्ट कथा का वर्णन।
191041 तत्त्वज्ञ की दृष्टि से जगत् की असत्यता का विस्तार से वर्णन कर उसको दृढ़ करने के लिए अज्ञानियों की दृष्टि से उसकी अत्यन्त दृढ़ सत्ता कहते हैं।
191042 जिस पुरुष की आत्मतत्त्व में दृढ़ व्युत्पत्ति नहीं हुई और बुद्धि में बोध का उदय नही हुआ उसके लिए यह जगत् असत् भी परमार्थ सत् है; क्योंकि लोक में जो अर्थ क्रियाकारी है, उसीकी सत्यरूप से प्रसिद्धि होती है, यह भाव है ॥१॥
191043 ___ असत् पदार्थ की अज्ञानी के प्रति अर्थ क्रियाकारिता कहाँ देखी गई है ? ऐसी जिज्ञासा होने पर कहते हैं। ___ जैसे असत् वेताल भी बालक को मृत्यु पर्यन्त सब दुःखों का देनेवाला है, वैसे ही मूढ़मति को सत् की नाईं प्रतीत हो रहा यह असत् जगत् मृत्युपर्यन्त सब दुःखों का देनेवाला है। जैसे मरूभूमिस्थित सूर्य का प्रकाश ही अज्ञ मृगों की दृष्टि में सत्यजलरूप से प्रतीत हुआ मृगों के भ्रम का कारण होता है, वैसे ही असत्य ही यह जगत् मूढ़मतिकी दृष्टि में सत्य-सा प्रतीत होता है॥२,३॥
191044 जैसे प्राणियों की असत्य स्वप्नमृत्यु ही सत्यरूपिणी होकर अर्थक्रियाकारिणी शोक, रोदन आदि अर्थक्रियाकारिणी होती है वैसे मूढबुद्धियों को यह जगत शोक, मोह आदि देनेवाला
191045
191046
191047 है|४॥

191048 जिस पुरुष को कटक, कुण्डल आदि में अनुगत सुवर्ण का परिज्ञान नहीं है, उसको जैसे कनक के कटक में कटक-ज्ञान ही होता है, सुवर्णज्ञान नहीं होता, वैसे ही अज्ञपुरुष की नगर, गृह, पर्वत गजराज आदि से व्याप्त वह दृश्यदृष्टि ही है, अन्य परमार्थदृष्टि (सर्वानुगत ब्रह्मदृष्टि) नहीं है ॥५,६॥
191049 जैसे विकृतदृष्टिवालों को आकाश में मुक्तावली (मोतियों की माला), मोर पंख से और कुण्डलाकार केशों का गोला आदि असत्य होते हुए भी सत्य से प्रतीत होते हैं, वैसे ही अज्ञानियों को यह जगत् असत्य होता हुआ भी सत्य-सा प्रतीत होता है ७॥
191050 अहन्ता आदि से युक्त इस विश्व को दीर्घ स्वप्न समझो, यहाँ पर अपने से अतिरिक्त सत्य जन स्वप्नदृष्ट अन्य पुरुषों के तुल्य हैं।
191051 शंका - यदि ऐसा है, तो ये शास्त्र-प्रतिपादित याजन, प्रतिग्रह, उपदेश आदि अर्थक्रियायोग्य सत्य हैं, ऐसा शास्त्र में क्यों स्वीकार किया गया है ?
191052 समाधान - जैसे वे सत्य हैं, वैसा सूनो, कहते हैं- सर्वाधिष्ठान शान्त और निरतिशय सत्य निर्मल अचेत्य-चिन्मात्र वपूसर्वत्र व्याप्त परमाकाश है। वह सर्वव्यापक, सर्वशक्तिमान, सर्वात्मक स्वयं जहाँ-जहाँ जैसे-जैसे उदित होता है (जैसी अर्थक्रियाकारिता के योग्य
191053 आविर्भूत होता है) वहाँ-वहाँ वैसे रहता है।८-१०॥
191054
191055 जाग्रत में जैसे शास्त्रीय अर्थक्रिया के योग्य वह आविर्भूत हुआ, किन्तु स्वप्नमें वैसे अर्थक्रिया के योग्य आविर्भूत नहीं हुआ, यह अवान्तर विशेष होने पर भी उसके सद्रूप में कोई विशेष नहीं है, ऐसा कहते हैं।
191056 इस कारण द्रष्टा स्वप्नपुर में जिन पुरवासियों को नर रूप से जानता है, वे तुरन्त ही उसके नर ही हो जाते हैं ॥११॥
191057 स्वप्न का विकास यानी सुषुम्नानाड़ी का छिद्र, उसके भीतर स्थित स्वप्नाध्यस्त विपुलाकाशमें परिवर्तन और चित्तकी वासना के अनुसार तत्-तत् पदार्थों के रूप से विवर्तता को प्राप्त हुआ द्रष्टा का जो चित् स्वरूप है, वही भावित होता हुआ 'नर' यों नाम को प्राप्त हुआ है ॥१२॥
191058
191059 स्वप्न और जाग्रत दोनों अवस्थाओं में भी आत्मा में नरता आदि के अवबोध में और अध्यस्त सत्यतावबोध में अन्योन्यतादात्म्यसंसर्गाध्यास ही हेतु है, ऐसा कहते हैं।
191060 सत्य स्वप्रकाश अपरोक्ष चैतन्य के तादात्म्य से जनित संसर्गाध्यास से नरता सी ज्ञात होती है, अतः चित् के बल से स्वप्न और जाग्रत में अध्यस्त तत्-तत् धर्मों की आत्मा में सत्यता प्रसिद्ध होती है ॥१३॥
191061
191062 इस प्रकार स्वप्न और जाग्रत् के दृश्यपदार्थ परस्पर मिलित माया और उसके अधिष्ठानात्मक सत्य और अनृत हैं, ऐसा कहा गया, ऐसी अवस्था में स्वप्नपदार्थ केवल अनृतमात्र हों, उनमें सत्यांश के प्रवेश से क्या लाभ है ? ऐसी श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
191063 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, यदि जाग्रत-पुरुष अधिष्ठान की सत्ता से सत्य न हों तो व्यवहार में विसंवाद और कर्मकाण्ड का अप्रामाण्यआदि दोष होंगे, इसलिए वे सत्य हों, परन्तु केवल मायास्वरूप स्वप्न में कल्पित स्वप्न पुरुष उस प्रकारके सत्य न हों, तो क्या दोष है ?
191064
191065 तात्पर्य यह है कि भगवान् व्यासने 'मायामात्रं तु कात्स्येनाऽनभि-व्यक्तस्वरूपत्वात्' (स्वप्न केवल मायास्वरूप ही है, क्योंकि उसकी साकल्येन अभिव्यक्ति नहीं होती) इस सूत्र से स्वप्न को केवल मायामात्र कहा है, ऐसी अवस्था में जाग्रत् जगत् की स्वप्नतुल्यता कैसे ? ॥१४॥
191066
191067 स्वप्नपदार्थब्रह्म के तुल्य वस्तुतः सत्य नहीं हैं, इतना ही कहा जा सकता है अधिष्ठानरहित होने के कारण अधिष्ठान सत्यता से सत्य नहीं होते, ऐसा नहीं कहा जा सकता है, क्योंकि प्रत्यक्ष प्रमाण से विरोध है, ऐसा श्रीवसिष्ठ जी कहते हैं।
191068 स्वप्न में स्वप्ननगरवासी लोग वस्तुतः सत्य नहीं हैं, इस विषय में प्रत्यक्ष प्रमाण को ही मुझसे सुनो, अन्य प्रमाण को जानने की कोई आवश्यकता नहीं है । अत्यन्त असत् पदार्थ वन्ध्यापुत्र आदि का प्रत्यक्ष नहीं होता, किन्तु स्वप्नपदार्थों का प्रत्यक्ष होता है, अतः वे अत्यन्त
191069 असत् नहीं हैं ॥१५॥
191070
191071 स्वप्न यदि अत्यन्त असत् है, तो जाग्रत् प्रपंच के असत्त्व का निवारण नहीं हो सकेगा, क्योंकि वह भी तो हिरण्यगर्भ का स्वप्नरूप ही है, इस आशय से कहते हैं।
191072 सृष्टि के आदि में स्वयं प्रजापति स्वप्नसदृश आभास से सम्पन्न थे, वे ही अनुभवरूपी हिरण्यगर्भ है यानी संस्कारीभूत ज्ञान समष्टिरूपी है, अतएव उनके संकल्प से उत्पन्न हुआ
191073 यह विश्व भी स्वप्नसदृश है ॥१६॥
191074
191075 इस प्रकार जगत् की स्वप्नतुल्यता और पूर्वोक्त सत्यता हुई, ऐसा कहते हैं।
191076 इस प्रकार यह विश्व स्वप्न है, उसमें जैसे मेरी दृष्टि में आप सत्य हैं क्योंकि अपनी सत्यता का आप अपलाप नहीं कर सकते, वैसे ही अन्य लोग भी आपकी दृष्टि और मेरी दृष्टि से सत्य हैं, इसी प्रकार स्वप्न में अन्य मनुष्यों की भी अपने अपने अनुभव के अनुसार स्वप्न सत्यता सिद्ध है। ये नगर और नगरवासी स्वप्न में यदि सत्य न हों, तो स्वप्नाकार इस जाग्रत् में भी वे तनिक भी सत्य न होगे। तुम्हारी दृष्टि में मैं जैसे सत्यात्मा हूँ, मेरी दृष्टि में वैसे ही सब सत्य हैं, स्वप्नसदृश संसारमें पदार्थों की परस्पर सिद्धि के लिए ऐसी प्रमा है। जैसे इस विपुल स्वप्न रूपी संसारमें तुम्हारी दृष्टि में मैं सत्य हूँ और मेरी दृष्टि में तुम भी सत्य हो, वैसे ही सारे स्वप्नों में क्रम है ॥१७-२०॥
191077 ___ यदि ऐसा है, तो स्वप्नद्रष्टा के जागने पर भी स्वप्न प्रपंच की जाग्रत्प्रपंच की नाईं अवस्थिति होगी? ऐसी श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
191078 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, स्वप्नद्रष्टा की नींद खुलने पर दृष्टा का वह स्वप्नपत्तन सद्रूप होने से वैसा ही रहता है। आपके कथन से मेरी ऐसी धारणा हो गई है ॥२१॥
191079
191080 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, जैसा आप कहते हैं, वह ठीक है, सत्यरूपहोने से स्वप्नपत्तन स्वप्नद्रष्टा के जागने पर भी वैसा ही रहता है, क्योंकि वह अधिष्ठान सन्मात्रस्वभाव यानी सत्य ही है ॥२२॥
191081 ___ अगर ऐसा है, तो जाग्रत-पदार्थ की नाईं स्वप्नपदार्थों का भी अन्य स्वप्नों में व्यवहार संवाद होगा, ऐसी श्रीरामचन्द्रजी की जिज्ञासा को चिह्नों से ताड़कर देशान्तर और कालान्तर
191082
191083
191084 की अनुवृत्ति से अनेक जाग्रत्-पदार्थों में भी असंवाद है ही, पृथ्वी, आकाश, नाम, जाति आदि कतिपय पदार्थों की अनुवृत्ति का संवाद स्वप्न में भी है ही, इसलिए जाग्रत और स्वप्न में कोई भी अन्तर सिद्ध नहीं किया जा सकता, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी कहते हैं अथवा स्वप्न के पदार्थ यदि सत्य हों, तो जाग्रत में भी उनकी अनुवृत्ति होनी चाहिए। - श्रीरामचन्द्रजी की ऐसी शंका को ताड़कर श्रीवसिष्ठजी कहते हैं।
191085 आपकी शंका रहे, यदि आप स्वप्न के पदार्थों की जाग्रत्काल के बाहरी देश और काल में अनुवृत्ति नहीं होती, इसलिए उन्हें असत्य समझते हैं, तो जिसे आप जाग्रत् मानते हैं, उसकी भी तो आभ्यन्तर स्वप्न देश और काल में अनुवृत्ति नहीं होती यानी वह भी स्वाप्निक देशकाल का पूरक नहीं होता, ऐसी अवस्था में दोनों की स्वप्नतुल्यता समान ही है ॥२३॥
191086
191087 इस प्रकार अधिष्ठानसत्ता से स्वप्न और जाग्रत् के सत्य होने पर भी सम्पूर्ण यानी जाग्रत् और स्वप्न देश तथा काल के पूरक न होने से स्वतः उनकी सत्यता नहीं है, इसलिए दोनों का मिथ्यात्व तुल्य है, ऐसा कहते हैं।
191088 इस प्रकार यह सब स्वप्न और जाग्रद्रूप प्रपंच सत्य नहीं है, किन्तु अधिष्ठान सत्ता से सत्य सा प्रतीत होता है। स्वप्नस्त्रीसंगम की नाईं मिथ्या ही अपने में आसक्ति कराकर जीव को मोहित करता है ॥२४॥
191089 __ संवित् सम्पूर्ण यानी स्वप्न और जाग्रत् देश और काल की पूरक होने से सत्य है और मायाशक्ति से सर्वत्र सर्वपदार्थरूप से स्फुरण सामर्थ्य भी उसमें है, ऐसा कहते हैं।
191090 सब वस्तु देह के अन्दर और सर्वत्र विद्यमान है संवित् जैसा जानती है, वह वैसे अपने को ही देखती है ॥२५॥
191091 जैसे कोश में जो धन रहता है, उसको उसका द्रष्टा अवश्य जानता है, वैसे ही चिदाकाश में सब कुछ है, उसका चिदाकाश ही अनुभव करता है ॥२६॥

191092
191093 तदुपरान्त देवी सरस्वती ने राजा विदूरथ को ज्ञानरूपी अमृत के सेंक से विवेक युक्त बनाकर उनसे यह कहा : राजन्, यह सब पूर्वोक्त तत्त्वज्ञान लीला की प्रीति के लिए ही मैंने तुमसे कहा । तुम्हारे इच्छित पदार्थ की सिद्धि हो, लीला ने पूर्वोक्त जगन्मिथ्यात्व की दृष्टान्तभूता मण्डप के अन्दर तुम्हारी ब्रह्माण्डकल्पनारूपी दृष्टियाँ देख ली हैं ॥२७,२८॥

191094
191095 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीमान्, मधुर अक्षरों से युक्त वाणी से देवी सरस्वती से 'तुम्हारे ईच्छित पदार्थकी सिद्धि हो' यह कहने पर उक्त कथन के तात्पर्य को जाननेवाले राजा विदूरथने श्रीदेवीजी से कहा ॥२९॥

191096 देवीजी, मैं साधारण मनुष्य हूँ, थोड़ा सा दान दे सकता हूँ, फिर भी किसी याचक को मेरा दर्शन हो जाय, तो वह निष्फल नहीं जाता। आप तो महाफल देनेवाली हो, फिर आपका दर्शन कैसे निष्फल हो सकता है ? हे देवी, जैसे मनुष्य एक स्वप्न से दूसरे स्वप्नमें जाता है, वैसे मैं अपनी पूर्वतन देह का त्याग कर दूसरे लोक में शीघ्र आऊँगा । हे माता, आपकी शरण में आया हूँ, मुझे आप दयापूर्ण दृष्टि से देखिये । हे वरदायिनी, महान् लोगों की भक्त पर अवहेलना शोभा नहीं देती। जिस लोक में मैं जाऊँगा, उसी लोकमें मेरा यह मन्त्री और यह अविवाहिता कन्या आवें, ऐसी मेरे ऊपर दयादृष्टि कीजिये ॥३०-३३॥

191097
191098
191099 श्रीसरस्वतीजी ने कहा : हे पूर्वजन्म के मण्डलपति, आइये और लीला की भक्ति और भाग्य के अनुरूप पदार्थों की समृद्धि से अत्यन्त मनोहर राज्य का आप निशंक होकर भोग कीजिये। हम लोगों ने कभी भी याचकों की अभिलाषा का प्रत्याख्यान नहीं किया और न किसी ने उसे देखा ही है ॥३४॥

191100
191101 बयालीसवाँ सर्गसमाप्त

191102 तैंतालीसवाँ सर्ग अभीष्ट वरदान, राजधानी पर शत्रुपक्ष का आक्रमण और नगरदाह तथा

191103 ___ जल रहे नगरवासियों की विविध चेष्टाओं का वर्णन। राजा द्वारा जिज्ञासित भावी बात को भी स्पष्ट कह रही देवी सरस्वती ने अवशिष्ट वरदान देने के लिए कहा।

191104 श्रीसरस्वती जी ने कहा : राजन्, इस समय इस भीषण रण में आपको अवश्य मरना होगा और पूर्वजन्म का राज्य आपको मिलेगा, यह सब तुम्हें प्रत्यक्ष ही होगा ॥१॥

191105 राजन् अविवाहित राजकुमारी को और मन्त्री को पूर्वजन्म का नगर प्राप्त होगा और आपको शवरूप वह शरीर प्राप्त होगा ॥२॥

191106 राजन्, हम लोग जैसे आये थे, वैसे ही जाती हैं, लेकिन आप, राजकुमारी और मन्त्री मरकर वायुरूप होकर यानी आतिवाहिक देहरूप होकर उक्त पूर्वजन्म के प्रदेश में आओगे ॥३॥

191107
191108 अश्व आदि की गति के समान देशदैर्ध्य की अपेक्षा नहीं होती, इस आशय से देवीजी कहती हैं।

191109 यह आतिवाहिक देह की गति मनोरथ की गति के सदृश मण्डप के अन्दर संवृत आकाश में भी सुदूर सी हो सकती है। घोड़े की गति अन्य प्रकार की है, गधे और ऊँट की गति दूसरे प्रकार की है, जिसके गण्डस्थल से मदधारा बह रही हो ऐसे मदोन्मत्त हाथी की गति दूसरे ही प्रकार की है । भाव यह कि आतिवाहिक देह की गति मनोरथ की गति की नाईं दूर देश में भी और अदूर देश में भी अदृश्य है। अश्व आदि की गति वैसी नहीं है, क्योंकि अश्व आदि स्थूल और परिच्छिन्न हैं ॥४॥

191110 मधुर भाषण करनेवाले श्रीसरस्वती देवीजी और राजा में परस्पर यह वार्तालाप हो ही रहा था कि एक भयचकित पुरुष ने वहाँ राजा के पास प्रविष्ट होकर और ऊँचे स्थान पर खड़े होकर कहा : महाराज, तरंगाकुल सागर के समान बाण, चक्र, तलवार, गदा और मुद्गरों की वृष्टि करनेवाली बड़ी विशाल शत्रुसेना हमारी राजधानी पर चढ़ आई है। वह बड़े उत्साह से सम्पन्न है और प्रलय की वायु से उड़ाये गये कुल पर्वतों की शिलाओं के सदृश गदा, शक्ति और भुशुण्डियों की वृष्टि करती है॥५-७॥

191111 पर्वताकार नगर में आग लगी है उसने अपनी ज्वालाओं से चारों दिशाओं को व्याप्त कर रक्खा है। वह चट चट शब्दों से उत्तम नगरी को जलाती हुई तहस नहस कर रही है। आकाश में प्रलयकाल की मेघ घटा के सदृश धुएँ के महान् पर्वत छाये हुए हैं,

191112
191113
191114 मालूम होता है कि वे अपनी पूरी ताकत से उड़ने के लिए तैयार हुए गरुड़ हैं ॥८,९॥

191115 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, वह पुरुष राजा से यह सब कह ही रहा था कि बाहर दारुण चीत्कारों से परिपूर्ण बड़ा भारी कोलाहल पूरी ताकत के साथ कानों तक खीचें गये बाणों की वृष्टि करनेवाले धनुषों का था, चिंघाड़ रहे अत्यन्त मदोन्मत्त और बलवान् हाथियों का था, नगर में चट चट शब्दों के साथ खूब जल रही आग की ज्वालाओं का था, जिनकी स्त्रियाँ और बालबच्चे जल गये थे ऐसे पुरवासियों के महान् हाहाकार, स्पन्दमान अग्निज्वालाओं की प्रज्वलित शिखाओं के धग्-धग् शब्द, इधर उधर तैर रहे अंगारों के शब्दों के साथ लोगों द्वारा उच्चारित टंकार उत्पन्न हुआ ॥१०-१३॥

191116 तदुपरान्त दोनों देवियों ने यानी सरस्वती देवी तथा लीला ने, मन्त्री और राजा विदूरथ ने अपने महल के झरोखे से घोर रात्रि में अपने नगर को देखा जिसमें बड़े भारी कोलाहल हो रहे थे ॥१४॥

191117 वह नगर प्रलयकाल में अत्यन्त विक्षुब्ध पूर्ण समुद्र के सदृश वेगवाले भीषण हथियाररूपी मेघतरंगों से पूर्ण शत्रु के दलबल से भरा था प्रलयकालीन अग्नि से जल रहे मेरुपर्वत के सदृश खूब चमकदार और आकाश को छूनेवाली बड़ी बड़ी ज्वालाओं की शिखाओं से जल रहा था ॥१५,१६॥

191118 उक्त नगर लूटने के समय दूसरों को डराने के लिए महामेघों की गर्जना के सदृश अपनी डाँटफटकार से बढ़े-चढ़े कोलाहल से पूर्ण डाकुओं के शोरगुल से भयानक था । पुष्करावर्त मेघों के सदृश विशाल और भयावह धुएँ के बादलों से उसका आकाश आच्छन्न था। आकाश में उड़ रहे और स्वर्ण के सदृश अग्रकान्ति वाले ज्वालापुंजों से वह ठसाठस भरा था यानी तिल रखने को भी ऐसी जगह नहीं थी, जहाँ ज्वाला न हो, इधर से उधर छनक रहे आधे जले हुए काष्ठरूपी उग्र यानी उत्पातसूचक तारों से उसका आकाशचंचल था, वहाँ पर ज्वालाओं के परिवर्तन से हुए अन्योन्य देश के विनिमय से गृहों के समूहरूपी बड़े-बड़े अग्नि के पर्वत जल रहे थे॥१७-१९। उस नगर में मरे हुए सैनिकों में से बचे हुए कुछ सैनिकों का नगर प्रवेश हो रहा था, जिनमें अंगारे फैले हुए थे ऐसे मेघच्छिद्रों से वह नगर उपलक्षित था, जिन्होंने बड़े हृदयविदारक रोदन के साथ जनसमूहों को जला डाला था, ऐसे शत्रुओं द्वारा उस नगरमें जोर जोर से गर्जना की जा रहा थी, वह आग की चिनगारियों और अर्धचन्द्राकार बाणों से अत्यन्त निरवकाश था, वहाँ बहुत से शस्त्रों और शिलाओं से अधजले पुरवासियों के झुण्ड गिर रहे थे, रणभूमिमें हाथियों की टक्कर से शूरवीर योद्धा चूरचूर हो गये थे, नगर के मार्ग, भाग रहे चोरों का सिर काटने से उनके द्वारा रखे गये धन से आकीर्ण थे, वहाँ अंगारों के समूहों से गिर रहे नर-नारियों का हृदयविदारक रोदन हो रहे था, जले हुए काठ के टुकड़े चट चट शब्द के साथ इधर-उधर गिर रहे थे, बड़े-बड़े अलात यानी जले हुए काष्ठों के चक्राकार समूहोंसे आकाशतल ऐसा मालूम पड़ता था, मानों उसमें सौ सूर्य उगे हों, अंगारों की आग से सम्पूर्ण पृथिवीतल व्याप्त था, जले हुए अग्निकाष्ठों (अगर) के साथ बाँस के बड़े-बड़े डंडे केंकार शब्द कर रहे थे, जले हुए जीवों के करुणक्रन्दन से सब सैनिकों का हृदय दहल रहा था, वहाँ पर

191119
191120 राज्यश्री का ऐसा दाह होने पर, जब कि केवल धूलि ही शेष रह गई थी, अग्नि प्रबल और तुप्त हुई, सर्वभक्षी अग्नि पूर्वोक्त प्रकार से सम्पूर्ण नगर को ग्रास करने में बड़ी उद्योगशील थी वहाँ पर अकस्मात् ही दैवयोग से प्राप्त सर्वस्वहरण और दस्युओं द्वारा कुण्ठन से और कठिनतम (क्रूरतम) अग्नि से घर रोदन कर रहे थे, असंख्य लोगों के भोजन के लिए पर्याप्त अन्न के अग्नि द्वारा भस्म हो जाने पर वहाँ पर किसी की अवशिष्ट इन्धनमात्र में स्पृहा हो रही थी ॥२०-२७॥

191121 तदुपरान्त राजा विदूरथ ने वहाँ पर योद्धाओं की तथा उन लोगों का, जिनका देखते देखते स्त्री, पुत्र, घर, द्वार आदि सर्वस्व स्वाहा हो गया था और इधर-उधर भाग रहे थे, वाणियाँ सुनी ॥२८॥

191122 उनमें से किसीने किसीको सम्बोधन कर कहा : खेद है, अधिक रस होने से (जलाधिक्य से) हरे-भरे अतएव सन्ताप को दूर करनेवाले ऊँची जगह के हमारे घररूप वृक्षों को या हमारे घर के समीप के वृक्षों को उखाड़ फेंकने के लिए विपत्तिरूप प्रचण्डवायु रण से खड़खड़ शब्द के साथ आई ॥२९॥

191123 हाय, पहले तुषार की ठण्ड से ठिठुरी हुई, बाद में आग की झपटों से झुलसी हुई स्त्रियाँ हाथियों के शरीरों में लीन हो गई, जैसे कि जिन्होंने ज्ञानाग्नि से स्थूल आदि देह जला डाले हैं और त्रिविधसंताप दूर करने के कारण हिम से भी शीतल हैं ऐसी विज्ञानसूक्तियाँ महान् पुरुषों के मन में लीन होती हैं ॥३०॥

191124 हाय हाय, युवतियों के केश बन्धन रूपी तिनकों में लगी हुई और वीररूपी वायु द्वारा फेंकी गई शस्त्राग्नि सूखे हुए पत्ते के ढेर की नाईं जलती है॥३१॥

191125 देखो, आवर्तों से और नदी के प्रवाहभेदों से विशाल, ऊपर को बहनेवाली धुम्ररूपी यमुना आकाशगंगा से मिलने के लिए दौड़ी जा रही है ॥३२॥

191126 देखो, यह ऊपर को जानेवाली धुम्रनदी, जिसमें अधजले काठ जल रहे हैं और चिनगारियाँ ही बुबुदों की तरह प्रतीत हो रही हैं, विमानों से यात्रा करनेवाले देवता, गन्धर्व आदि को अन्धा बना रही है ॥३३॥
191127 हे पुत्री, इस बेचारी के माता, पिता, भाई, जमाई और दूध पीने वाले बच्चे इस घर में जल गये हैं। इसे भी अग्नि के न रहने पर भी उनके विरहरूपी अग्नि में जली हुई ही समझो ॥३४॥
191128 जल्दी निकलो, तुम्हारा अँगार की नाईं जला हुआ यह घर, प्रलयकाल में सुमेरु की नाईं अपने स्थान से गिरने के लिए तैयार है |३५॥
191129 अहा, बाण, पत्थर, शक्ति, भाले, प्रास, तलवार, आदि शस्त्रास्त्र झरोखों के जालरूपी सन्ध्याकालीन मेघवृन्द में टिड्डियों की नाईं घुस रहे हैं ॥३६॥
191130 जैसे समुद्र से जलप्रवाह खूब धधकती हुई ज्वालाओं से युक्त बड़वानल में प्रवेश करते हैं, वैसे ही मारे भय के आकाशमें उड़ने की इच्छा करनेवाली नगरी में शस्त्रास्त्रों की वृष्टियाँ प्रवेश कर रही हैं ॥३७॥
191131 अग्नि की ज्वालाएँ ऊँचे-ऊँचे महलों के शिखरों में स्थित बड़े-बड़े मेघों को धुआँ-सा बना रही हैं, नगरी में सजल तालाब, बावड़ी और उद्यान आदि रागियों के हृदय की नाईं सूख रहे हैं ॥३८॥
191132 हाथी चिंघाड़ते हुए इन वृक्षपंक्तियों को ये हमारे बन्धनस्तम्भ के सजातीय हैं, इस रोष से मानों कटकट शब्द के साथ गिरा रहे हैं ॥३९॥
191133 घरों के आस-पास के वृक्षों के फूल, फल और लता आदि जल गये हैं, उनमें शोभा नाममात्र को भी नहीं रह गई है । वे उन गृहस्थों की३७६
191134
191135 नाईं, जिनका कि सर्वस्व जल गया है, दीनता को प्राप्त हो गये हैं। हाय, माता-पिता से बिछुड़े हुए घने अन्धकार में अपने घरों को खोज रहे बालक बाणों से परिपूर्ण सड़कों पर दीवार के गिरने से मर गये । रणभूमि में वायु से उड़ाये गये और अंगारों को बरसानेवाले घर के छप्पर से हथिनियाँ भीषण चिंघाड़ के साथ डरती थी ॥४०-४२॥
191136 हाय हाय, बड़ा कष्ट है किसी पुरुषके तलवार से कटे हुए, कड़े उल्मुक(अधजले काठ) से युक्त कन्धे में वज्र की नाईं यह यन्त्रपाषाण गिरा ॥४३॥
191137 हाय हाय, व्याकुल हुए भीषण गाय, घोड़े भैंस, हाथी, ऊँट, कुत्ते, सियार और भेड़ो ने मार्ग को रोकनेवाला युद्ध सा आरम्भ कर दिया है,
191138 जरा देखिये तो सही ॥४४॥
191139
191140 आग की ज्वालाओं से झुलस जाने के भय से गीले वस्त्र पहनकर घरों से निकल रही स्त्रियों का वर्णन करते हैं।
191141 _जलबिन्दुसमूहरूपी भ्रमरों से परिवेष्टित अतएव पटपट शब्द करनेवाले वस्त्रों से युक्त और हाथ, पैर और मुँह रूपी स्थलकमलों से बनी हुई सी स्त्रियाँ रोती हुईं जाती हैं ॥४५॥
191142 देखो, अशोक के फूलों की कान्ति को धारण कर रही ज्वालाओं की लपटें स्त्रियोंके अलकों को ऐसे चाट रही है, जैसे ऊँट लटकी हुई पेड़ों की शाखाओं को या दैवात् उसमें लटकी हुई सर्पिणियों को चाटता है। हा हा , खेद है, अग्नि की शिखा मृगछौने के नेत्रों के तुल्य नेत्रवाली नायिकाकी भ्रमरों के परोंके सदृश काली नेत्रराजियों पर जैसे कोई कुमार्गी में विश्राम ले वैसे विश्राम लेती है॥४६,४७॥
191143 स्वयं जल रहा भी पुरुष अपने स्त्री-पुत्र आदिके बिना घर से नहीं निकलता। ओहो बड़ा खेद है कि प्राणियों का स्नेह बंधन कटना कठिन है॥४८ जिसने बल के वेग से जल रहे अँगारों से सना हुआ अपना बन्धनस्तम्भ तोड़ डाला, अतएव उसको खींचने के समय जिसकी सूंड जल गई थी; ऐसा हाथी क्रोध से भाग कर लोगों को पुष्कर देनेवाले यानी कमल देनेवाले तालाब में जाकर वहाँ डूब गया। (3)धुआँ मेघों के मार्ग में यानी वृष्टि करने के अधिकारी आकाशस्थान में पहुँचकर और मध्य में चंचल अग्निज्वालारूपी तड़ित लता से युक्त होकर जलरहे अंगाररूपी बाणों की वृष्टि करता है। राजन्, आकाशमें जिसमें चिनगारियाँ चमक रही हैं, आवर्त (जलभौंरी) की सी वृत्तियाँ हो रही हैं, शिखररूपी तरंगें उछल रही हैं, ऐसा धुआँ आकाश में रत्नों से भरा हुआ, आवर्तों से व्याप्त और तरंगमालाओं से घिरे हुए समुद्र के तुल्य प्रतीत होता है। ज्वालाओं की कोटियों के प्रकाशसे उज्जवल हुआ आकाश ऐसा प्रतीत होता है मानों मृत्यु ने उत्सव के लिए कुमकुम केसर से रँगा हुआ सन्दूक दिशारूपी बहुओं को दिया है। सच्चारित्र्य से विपरीत यह बड़ा अनुचित हो रहा है कि हाथों में आयुध लिये हुए शत्रुवीरों द्वारा राजरानियाँ भी पकड़ी जा रही हैं। इन राजरानियों की दशा का क्या वर्णन करें, ये मार्ग में खूब फूलों की वृष्टि करनेवाली चंचल मालाओं और पुष्पराशिसे
191144 पुष्कर सँड़ को भी कहते है और कमल को भी । चूँकि उसका पुष्कर (सैंड) जल गया था, अतएव उसका पुष्कर (कमल) देनेवाले तालाब में पुनः पुष्कर प्राप्ति के लिए जाना उचित ही है, यह श्लेषमूलक उत्प्रेक्षा है।
191145
191146 युक्त हैं, अधजला केशभार इनके वक्षस्थल और स्तनमण्डल पर बिखरा है। वायु के कारण फरफरा रहे वस्त्र से इनकी कमर और जंघाएँ कुछ खुली दीख रही हैं, गिर रहे माणिक्यजड़ित कड़ोंसे इन्होंने पृथिवीमण्डल को आच्छन्न कर दिया है। इनके टूटे हुए हारों से निर्मल मोती बिखर रहे हैं, इनके पहले कभी न देखे गये स्तनमण्डल के समीप में उदित हो रही सुवर्णकान्ति दृष्टिगोचर होती है। कुररी के शब्द की नाईं कर्कश इनकी रोदनध्वनि से रण का शब्द फीका पड़ गया है। धारावाहिक रूप से निरवच्छिन्न निकली हुई रोदनध्वनियों से इनकी पेट की पसलियाँ टूट सी गई हैं, अतएव ये इस समय क्या कर्तव्य है और क्या अकर्तव्य है, इसका विवेक करने में असमर्थ हैं। इनके ये कहीं भाग न जाय, इस भय से एक दूसरे से बँधे हुए हाथ रक्त, कीचड़ और आँसुओं से सने हुए हैं। काँख में हाथ डाले हुए पुरुष इन्हें जबरदस्ती ले जा रहे हैं। इस संकट के समय कौन हमारा प्राणकर्ता होगा,यों कातरदृष्टियोंसे ये नीलकमलों की वृष्टि कर रही हैं, इन्होंने दया से अपने पक्ष के सैनिकों को रुलाया है। भसींड़े के समान स्वच्छ और निर्मल अँघामूल से जो कि स्वच्छ वस्त्रों के अन्दर कुछ-कुछ दिखाई दे रहे हैं आकाश नलिनी सी प्रतीत हो रही है, इनकी मालाएँ, वस्त्र, आभूषण और अंगराग सभी अस्थिर हैं, लम्बी-लम्बी और चंचल अलकलताएँ (केश) आँसूओं से सनी हुई है, ये आनन्द यानी विषयसुखरूपी मन्दराचल से मथे जा रहे कामरूपीसागर से उत्पन्न हुई मानों राजाओं की मूर्तिमती सम्पत्तियाँ हैं, अथवा राजा अर्थात् चन्द्रमा उससे युक्त लक्ष्मियाँ हैं ॥४९-६१॥
191147
191148 तैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
191149 चौवालीसवाँसर्ग अन्तःपुर की बरबादी को सुनकर राजरानी को भयभीत देखकर राजा का
191150 युद्ध के लिए घर से निकलने का और लीला के तत्त्व का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इसी बीच में राजरानी, जिसके शरीर के रोमरोमसे यौवन छलक रहा था, जैसे लक्ष्मी कमल के कोटर में प्रवेश करती हैं, वैसे ही राजा के घर में प्रविष्ट हुई, जिसमें लीला और सरस्वती देवी स्थित थी। राजरानी की मालाएँ और वस्त्र चंचल थे, छिन्न-भिन्न हारलता से वह व्याकुल थी, सखियाँ और दासियाँ उसके पीछे चल रही थी और वह भयविह्वल थी । चन्द्रमा के तुल्य सुन्दर उसका मुँह था, सम्पूर्ण अंग भसीड़े के समानगौर थे, उसका स्तनमण्डल श्वासोच्छ्रास से हिल रहा था, उसके दाँत सितारों से मिलते जुलते थे, वह मूर्तिमती बिजली के तुल्य थी॥१-३॥
191151 राजमहल में प्रविष्ट होने के अनन्तर जैसे अप्सरा भूतसंग्राम में संलग्न देवराज से निवेदन करे, वैसे ही उसकी एक सखी ने राजा से निवेदन किया ॥४॥
191152 महाराज, देवी, (पट्टरानी) अन्तःपुर से हम लोगों के साथ भागकर जैसे वायु के झोंके से विताड़ित लता वृक्ष की शरण लेती है, वैसे ही आपकी शरण में
191153 आई है। महाराज, आपकी अन्यान्य रानियों को, जैसे महासागर की बड़ी-बड़ी लहर तटवर्ती वृक्षों में आश्रित लताओं को हर ले जाती हैं, वैसे ही अस्त्रशस्त्र से सुसज्जित बलवान् शत्रु हर
191154
191155
191156 ले गये हैं। अचानक आये हुए उद्धतशत्रुओं ने अन्तःपुर के संरक्षार्थ नियुक्त अधिकारियों को ऐसे चकनाचूर कर डाला जैसे कि सहसा झौंके के साथ आई हुई भीषण आँधी सुन्दर वृक्षोंको चकनाचूर कर डालती है॥५-७॥
191157 वर्षाऋतु के बढ़ने के कारण विपुल कलकल नाद करनेवाला जलप्रवाह जैसे कमलों को छिन्न-भिन्न कर मटियामेट कर डालता है, वैसे ही दूर से निःशंक होकर आये हुए शत्रुओं ने रात्रि के समय हमारे नगर को लूटखसोट डाला है।॥८॥
191158 धुएँ की वृष्टि कर रही, तेज धक्-धक् शब्द करनेवाली तथा साँप की नाईं लपलपा रही ज्वालाओं से युक्त अग्नि ने तथा तलवारों को लिये हुए असंख्य शत्रुसैनिकों ने हमारे नगर में प्रवेश किया। उनके अत्याचार का कहाँ तक वर्णन करें जैसे धीवर रो रही चिल्ला रही कुररी को (एक प्रकार के मृग या पक्षी को) जबरदस्ती पकड़ कर ले जाता है, वैसे ही वे क्रूर शत्रुसैनिक विविध हावभावों से सम्पन्न रानियों को, जो रो रही और चिल्ला रही थी, जबरदस्ती घसीट ले गये हैं ॥९,१०॥
191159 महाराज, इस प्रकार जो यह शाखा-प्रशाखाओं के विस्तार से युक्त आपत्ति हम लोगों के ऊपर आई है, उसका समूल निवारण करने में केवल महाराज ही समर्थ है। महारानी की सखी के मुँह से यह सुनकर राजा ने देवियों की (सरस्वती और लीला की) ओर देखकर कहा : देवियों, चूँकि ऐसा विपत्तियोंका पहाड़ हमारे परिजनों पर टूट पड़ा है, अतः मैं युद्ध करने के लिए समरभूमि में जाता हूँ। आप क्षमा करें। मेरी अनुपस्थिति में मेरी यह पत्नी आप लोगों के चरणकमलों की सेवा करेगी, आप इसकी रक्षा करना, ऐसा अभिप्राय है॥११,१२॥
191160 ऐसा कह कर राजा, जिसकी आँखें शत्रुओं के अत्याचार से लाल हो गई थी, जैसे मत्त हाथियों ने जिसका वन छिन्न भिन्न कर दिया हो ऐसा सिंह गुहा से निकले वैसे घर से निकला ॥१३॥
191161 प्रबुद्ध लीला ने अपनी आकृति के तुल्य आकृतिवाली सुन्दरी लीला को दर्पण में प्रतिबिम्ब को प्राप्त हुई सी देखा ॥१४॥

191162 प्रबुद्ध लीला ने कहा : हे देवी, जो मैं हूँ, वही यह कैसे ? जो मैं युवावस्था में थी वही मैं इस रूप में कैसे स्थित हूँ ? इसमें क्या रहस्य है ? यह कृपाकर मुझसे कहिये। भाव यह है कि मैं अपने आपसे भिन्न नहीं हो सकती और अतीत अवस्था की स्थिति का भी सम्भव नहीं है, फिर यह अघटित घटना कैसे? ॥१५॥

191163

191164 दूसरी यह बात मुझे संशय में डाल रही है कि मन्त्री आदि में भेद प्रतीति और वे ही ये हैं, ऐसी प्रत्यभिज्ञा भी विरुद्ध है, ऐसा कहती है। __ हे देवि, ये मन्त्री आदि नागरिक तथा बल और वाहन से युक्त योद्धा सभी वे ही हैं, ये लोग सभी जैसे यहाँ पर स्थित हैं, वैसे ही वहाँ पर भी स्थित हैं ॥१६॥

191165 हे देवि, जैसे दर्पण में बिम्बप्रतिबिम्बरूप से वस्तु बाहर और भीतर भी रहती है, वैसे ही ये सभी वहाँ पर और यहाँ पर कैसे स्थित हैं ? क्या वे चेतन हैं ? भाव यह कि ये दर्पण में स्थित प्रतिबिम्ब की नाईं वे ही यदि यहाँ प्रतिबिम्बित हुए हैं, तो अचेतन होंगे, चेतन कैसे हो सकते हैं ? ॥१७॥

191166

191167 चितिशक्तियाँ अचिन्तनीय हैं, तुल्य कर्मों से उद्बोधित पदार्थों का कहीं पर समान ही आविर्भाव होता है, यों देवी दृष्टिसृष्टिवाद का अवलम्बन कर समाधान करती है।

191168 श्रीदेवी ने कहा : हे लीले, भीतर जैसा ज्ञान उदित होता है, वैसा ही क्षणभर में बाहर

191169

191170 पदार्थों का अनुभव होने लगता है। जैसे मन स्वप्न आदि में चित्त द्वारा अनुभूत जाग्रत् पदार्थों के आकार को प्राप्त हो जाता है, वैसे ही चिति अध्यास द्वारा चेत्याकारता को प्राप्त होती है ॥१८॥

191171

191172 जैसा संस्कारात्मक जगत् स्वरूप चित्तमें और चितिमें है, वैसा ही वह उदित होता है। भोगकर्ता के अदृष्ट से उद्बोधित (प्रेरित) मायासंवलित चित्शक्ति अघटित वस्तु को गढने में समर्थ है, यह भाव है। ऐसी परिस्थिति में देशकालकी स्वल्पता और विपुलताका विरोध भी हट गया, ऐसा कहती है।

191173 देश और काल की अल्पता या विपुलता तथा विचित्रता पदार्थ जन्य नहीं है। यदि वह पदार्थजन्य होती, तो पदार्थ के स्वभाव के विरुद्ध नहीं होती॥१९॥

191174 बाह्य पदार्थ आभ्यन्तर से प्रतीत होते हैं, इसके लिए दृष्टान्त खोजने के वास्ते दूर भटकने की आवश्यकता नहीं है। इस विषय में स्वाप्निक पदार्थ दृष्टान्त है, जो सभी को अनुभूत है । चैतन्य में अध्यस्त होने के कारण चैतन्य का आभ्यन्तर जगत् बाह्य सा प्रतीत होता है, इस विषयमें स्वप्न पदार्थ दृष्टान्त है, क्योंकि स्वप्न चेतन आत्मा ही पदार्थाकार हो जाता है। जो स्वप्न और मनोरथ के नगर का भीतर स्फुरण होता है, वह चेतन का ही स्फुरण है ॥२०॥

191175

191176 चिरकाल से अभ्यास होने के कारण यह जगत् बाह्य नाम से ही व्यक्त होकर सत्यका-सा स्थित है, उस समय जैसी वासनावाला तुम्हारा पति उस नगर में मरा था, उसी भावना से युक्त होकर उसी पदार्थ को यहीं पर प्राप्त हुआ है। वे प्राणी बारबार अनुभूत होते हुए भी उसी आकार के अन्य ही हैं। इस राजा की चित्सत्ता से ये स्वप्न और संकल्प की सेना की नाईं सद्रूप ही हैं। स्वाप्न वस्तु से जाग्रद्वस्तु की इतनी ही विलक्षणता है कि वह अविसंवादिरूप से सब पुरुषों के लिए समानरूप से अर्थक्रियाकारिता में समर्थ है।

191177 केवल इतने से जाग्रत् की सत्यता की सिद्धि नहीं हो सकती, ऐसा कहते हैं।

191178 क्योंकि चन्द्रमा की प्रदेशिका (बिलस्तभर दिखना) और इन्द्रजाल आदि में भी सब को असंवादी यथार्थ प्रतीति होती है, पर वह सत्य नहीं है ॥२१-२३॥

191179

191180 भला बताओ तो सही जाग्रत पदार्थों की सत्यता कैसी? उत्तरकाल में (जाग्रत् में) बाधित होने से स्वप्न को यदि असत्य कहो तो जाग्रत में उक्त असत्यता समानरूप से विद्यमान है, क्योंकि नाश और बाध होने पर वस्तु में कोई अन्तर नहीं आता। ___ तात्पर्य यह कि स्वप्न पदार्थों का जाग्रत काल में बाध होता है, तो जाग्रत्-पदार्थों का उत्तरकाल में नाश होता है, एक का नाश होता है और दूसरे का बाध होता है पर असत्यता में कोई अन्तर नहीं है, इस आशय से कहते हैं। ___ यदि यह कहो कि उत्तरकाल में (जाग्रत में) भंगुर (बाधित) होने से स्वाप्न पदार्थ असत् है, ऐसा तो यह सारा ही जाग्रत जगत् है, इसलिए इस जाग्रत् जगत् में अनास्तिता (सत्यता) क्या अधिक है? स्वप्न में जैसे जाग्रत् असत्य है, वैसे हीजाग्रत् में स्वप्न भीअसद्रूप है ॥२४,२५॥

191181

191182 दूसरी बात यह भी है कि परस्पर काल में असत्ता भी दोनों मे समान है, यानी जाग्रत्काल

191183

191184

191185 में जैसे स्वप्न की असत्ता है वैसे ही स्वप्नकाल में जाग्रत् की भी असत्ता है, ऐसा कहा है।

191186 नाश में भी बाध की नाईं परस्पर के काल में न रहना समान है, ऐसा कहते हैं।

191187 जन्मसमय में मृत्यु असद्रूप है और मृत्युसमयमें जन्म भी असन्मय है, नाश में अवयवों के विसरणशील होने के कारण द्रव्य का विनाश होता है, बाध में अनुभूति के बल से द्रव्य विनष्ट होता है, इस प्रकार निमित्त भेद होने पर भी विशरण में विशेष नहीं है, यह भाव है ॥२६॥

191188

191189 पहले दोनों की सत्यता का उपपादन किया था, यहाँ पर असत्यता का उपपादन किया, यों दोनों की ही अनिर्वचनीयता तुल्य है ऐसा कहते हैं।

191190 इस प्रकार यह स्वप्न और जाग्रत् जगत् न सत् है और न असत् है, केवल भ्रान्तिमात्र ही प्रतीत होता है।

191191 इस प्रकार सृष्टिकाल और प्रलयकालमें अवशिष्ट सद्रूप ब्रह्म सिद्ध हुआ, ऐसा कहते हैं।

191192 महाकल्प का अन्त होने पर और आज भी और आगे भीयानी अतीत वर्तमान और अनागत युगों में भी जो कभी भी नहीं था, नहीं है और नहीं होगा, वह स्वरूपतः नहीं है, किन्तु उसका कल्पना का अधिष्ठान ब्रह्म ही है; अतः वही जगत् है, भासमान अब्रह्मरूप जगत् नहीं है। उसी ब्रह्म में ये सृष्टिनामक भ्रान्तियाँ विकास को प्राप्त होती हैं, जैसे कि आकाशमें केशोण्ड्रक (केशों का वर्तुलाकार गोला) प्रतीत होता है, पर वास्तव में वह आकाश से अतिरिक्त नहीं है, आकाश रूप ही है। ये सृष्टियाँ परब्रह्म में वास्तव में स्फुरण को भी नहीं सी प्राप्त होती हैं।

191193 चिदाकाश को नहीं ही प्राप्त होती हैं, ऐसा कहना चाहिए था, सदृशार्थक 'इव' शब्द का प्रयोग प्रपंच के समान ब्रह्म से अतिरिक्त प्रपंच का अभाव भी मिथ्या है, यह सूचन करने के लिए है।

191194 जैसे समुद्र में लहर उत्पन्न होती हैं, वैसे ही परब्रह्म में ये सृष्टियाँ उत्पन्न हो होकर महापवन में (आँधी में) धूलिकणों के समान लीन हो जाती है। इसलिए त्वम्, अहम्, जगत् इस प्रकार विभागस्वरूप भ्रान्तिमय प्रतीत होनेवाले, मृगतृष्णा जलरूप तथा जलाये गये वस्त्र की भस्म के तुल्य प्रपंच में कौन सा आदर है ?

191195 शंका : पूर्वोक्त रीति से अत्यन्त तुच्छ विषयों का बाध होने पर भी भ्रान्तिरूप ज्ञान के स्वरूप का बाध न होने से उससे द्वैत होगा ही।

191196 समाधान : विषय बाध होने पर भ्रान्तियाँ (भ्रम-ज्ञान) ब्रह्म से अतिरिक्त नहीं रहती, वे भ्रान्तियाँ परम पद रूप ब्रह्म ही हैं। भाव यह है कि निर्विषय ज्ञानों का परस्पर से और ब्रह्म से भेद करानेवाला कोई है नहीं, इसलिए वे ब्रह्ममात्र ही हैं॥२७-३१॥

191197 जैसे घने अँधेरे में बालक को जो भूत की भ्रान्ति होती है, वह अन्धकार ही है, भूत नहीं है, वैसे ही जन्म, मरण और मोहरूप यह जगत् अज्ञान (आवरण और विक्षेप) ही है और उसीसे विस्तार को प्राप्त हुआ है। यह सब महाकल्प से अर्थात् ब्रह्मज्ञान से सब पदार्थों के बाधरूप वैज्ञानिक प्रलय से बाध्य है। इस सबके शान्त होने पर जो अवशिष्ट रहता है, वही ब्रह्म है । जगत् ब्रह्म से पृथक् अतिरिक्त सत्य नहीं है एवं ब्रह्मरूप होने के कारण अत्यन्त असत्य भी नहीं है। भाव यह कि

191198

191199 अधिष्ठानभूत ब्रह्म की सत्ता ही दृश्य के सत्य, असत्य आदि सम्पूर्ण पक्षों को रोकती है। अथवा यह जगत् सत्य और असत्य दो रूपवाला भी नहीं हो सकता, क्योंकि एक वस्तु दो विरुद्ध रूपवाली नहीं हो सकती। उक्त तीनों विरुद्ध पक्षों में ब्रह्म का, विरोध के बिना, सम्भव होने से, यह जगत ब्रह्म ही है। आकाश में, परमाणु के मध्य में और द्रव्य आदि के अणु के

अतिसूक्ष्म अन्तर्भाग में जहाँ-जहाँ जीवाणु स्थित होता है, वहाँ-वहाँ इस जगत को अपना शरीर जानता है॥३२-३४॥

वासना के बल से आत्मा में अनात्मा का अध्यास होनें मे दृष्टान्त कहते हैं।
पहले अग्नि से भिन्न होता हुआ भी उपासक 'मैं अग्नि हूँ' इस प्रकार उपासनरूप अपनी भावना के क्रम से उदित हुआ यानी उपासना के फलरूप से आविर्भूत उष्णता का जैसे अनुभव करता है, वैसे ही विशुद्ध चैतन्य आत्मा इस जगत् को आत्मभूत देखता है। जैसे सूर्योदय होने पर घरमें त्रसरेणु घूमते हैं, वैसे ही परमाकाश में ये ब्रह्माण्डरूपी त्रसरेणु घूमते हैं। जैसे वायु में स्पन्द और आमोद (गंध) स्थित है और आकाश में शून्यता स्थित है, वैसे ही स्थूलता से शून्य यह विश्व परब्रह्म में स्थित है। अवयवों से शून्य ब्रह्म के आविर्भाव, तिरोभाव, उपादान, त्याग, स्थूल, सूक्ष्म, चर और अचर ऐसे भाग हैं । इस समय साकार विश्व के निराकारत्वज्ञान के लिए उन्हें आपको वैसी अपनी आत्मा से अभिन्न से यानी आत्मा के
अनवयव से आपको जानना चाहिए। इस प्रकार अपनी भावना के क्रम से उत्पन्न हुआ यह विश्व यथास्थित है॥३५-४०॥
अनन्य (अभिन्न) रूप से ब्रह्म में स्थित यह विश्व विश्वशब्द के अर्थों से रिक्त नहीं होगा। भाव यह है कि विश्वशब्द का पर्यवसान पूर्णार्थता में है और पूर्ण रिक्त नहीं हो सकता है। रज्जु में सर्प भ्रान्ति के समान न यह सत्य है और न असत्य है, किन्तु अनिर्वचनीय है, मिथ्याज्ञान से यह सत्य प्रतीत होता है और विचारपूर्वक देखने से असत्य ही है, भाव यह है कि भ्रान्तिज्ञान से अनुभूत पदार्थ सत्य नहीं होता और वस्तुतत्त्व का निर्धारणात्मक ज्ञान, जो कि मर्मज्ञान से अनुभूत पदार्थ का बाधक है, सत्यका निषेध नहीं करता, जिससे कि असत्य हो । परम कारण ही स्वरूपभूत चैतन्य से माया से आवृत होने के कारण जीवत्व को प्राप्त हुआ, अतः जीवत्व भी अनिर्वाच्य है ॥४१,४२॥
हे रामचन्द्रजी, चिरकाल के विचाराभ्यास से हुए दृढ़ अनुभव से जीवत्व को वैसा ही स्पष्टरूप से जानता है। यह संसार सत्य हो अथवा असत्य हो, चिदाकाश में ही यह स्फुरित हो रहा है, चिदाकाश के सिवा अन्य कोई भी वस्तु कहीं भी सत् नहीं है ॥४३॥
___ जीव की जो भोगेच्छा है, वही संसार की उत्पादिका है। इस अंश में सत्यत्व और मिथ्यात्व की उपयोगिता नहीं है, विषय चाहे सत्य हों, चाहे असत्य हों उनकी अनुरंजना ही संसार की उत्पत्ति और स्थिति की मूल कारण है, जीव पहले स्वेच्छा से उत्पन्न विषयों की अनुभूति से अनुरंजित होता है, तदनन्तर पूर्वानुभूत सब विषयों का पुनः अनुभव करता है, ऐसा कहते हैं।
जीवाणु स्वेच्छाभूत अनुभूतियों से इस जगत् को रंजित करता है। कुछ अनुभूतियाँ पूर्व अनुभूतियों से ही शीघ्र अनुभव में आती हैं, कुछ पूर्व में अनुभव न होने पर भी समान प्रतीत

होती हैं और कुछ कहीं पर असम ही प्रतीत होती हैं। वे ही ये हैं,यों कभी कहीं पर अर्धसम भी वे प्रतीत होती हैं ॥४४,४५॥
असत्य अनुभूतियाँ जीवाकाश में सत्यसी प्रतीत होती हैं। वैसे ही कुलवाले, वैसे ही सदाचारवाले, वैसे ही उच्च जन्मवाले, वैसी ही चेष्टावाले वे ही मन्त्री
और पुरवासी तुम्हारी प्रतीति में आते हैं। वे परमार्थस्वरूप आत्मा में वे ही हैं,यों अत्यन्त सत्य हैं और अपने अपने देश, काल और चेष्टा की दृष्टि से तुल्य हैं ॥४६,४७॥

सभी जगह ऐसी ही चैतन्य की स्थिति है, ऐसा कहते हैं। जिसका आत्मस्वरूप सर्वगामी है, ऐसी प्रतिभा की यही स्थिति है।
शंका : ईश्वर की प्रतिभा के अनुसार पदार्थों का निर्माण पहले सुना गया है, जीवप्रतिभा तो अर्थानुसार ही उदित होती है, यदि ऐसा न माना जाय,तो मनोरथ से कल्पित पदार्थ सबके प्रति समानरूप से सत्य हो जायेंगे। इसलिए केवल राजा की प्रतिभामात्र से पदार्थों की सिद्धि कैसे होगी और उसमें अन्य जीवों की समानरूप से व्यवहार योग्यता कैसे होगी?
समाधान : राजारूप आत्मा में जैसी सन्मयी यानी सर्वसाधारण के लिए सत्यपदार्थवाली प्रतिभा उदित होती है, वैसे ही उससे पहले सर्वसाधारण भोक्ताओं के अदृष्ट से अव्याकृत आकाशरूप ईश्वर में सत्यसंकल्परूप प्रतिभा उत्पन्न होती ही है, इसलिए पूर्वोक्त दोष के लिए अवकाश नहीं है ॥४८॥

पूर्वोक्त रीति से प्रतिभा के प्रतिबिम्ब से उत्पन्न हुई यह लीला तुम्हारे सरीखे शील, सदाचार, कुल और शरीर से युक्त प्रतीत होती है। सर्वव्यापक संविपी दर्पणमें प्रतिभा प्रतिबिम्बित होती है। वह जहाँ पर जैसी होती है, वहाँ पर वैसी ही सदा उदित होती है, उसका अन्यथाभाव कदापि नहीं होता। सर्वान्तर्यामी ईश्वर की प्रतिभा जो भीतर है, वही स्वयं बाहर भी कार्य करती है, इसलिए चित् रूपी दर्पण में प्रतिबिम्ब होने से यह तुम्हारे सदृश स्थित है। तात्पर्य यह है कि उसी के बाह्य होने के कारण सम्पूर्ण पदार्थों में सामान्यदृश्यता की उपपत्ति होती है। आकाश, उसके अन्तर्गत भुवन, भुवन के अन्तर्गत पृथिवी, उसके अन्तर्गत यह तुम मैं और राजा ये सब चिन्मात्रस्वभाव में यानी प्रत्यग्रूप ही हैं। इसी प्रकार और भी तत्त्वज्ञ पुरूष सब पदार्थों को चिदाकाशरूपी बिल्वफल की सत्तामात्र जानते हैं, वे सब चिदाकाश से अतिरिक्त नहीं हैं। हे लीले, तुम भी वैसे ही जानो। उक्त ज्ञान से स्वस्वभाव में स्थित होकर तुम यहाँ
अत्यन्त होकर (विक्षेपशून्य होकर) रहो ॥४९-५२॥

चौवालीसवाँ सर्ग समाप्त
पैंतालीसवाँ सर्ग लीला को दूसरे वररूप राजा पद्म की प्राप्ति तथा जीवों को
अपने-अपने संकल्पों के अनुसार फल-प्राप्ति का वर्णन। श्रीसरस्वतीजी ने कहा : भद्रे, तुम्हारा पति यह विदूरथ रणभूमि में देह का त्याग कर उसी अन्तःपुर में पहुँच कर राजा पद्मरूप होगा ॥१॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामचन्द्रजी,

श्रीदेवी का यह वचन सुन कर देवी के सामने बैठी हुई उस नगर में रहनेवाली लीलाने नम्रतापूर्वक हाथ जोड़ कर देवी से कहा : भगवती सरस्वती देवी की मैंने नित्य ही पूजा परिचर्या की है। सरस्वती देवी जब तब सदा रात में मुझे स्वप्न में दर्शन देती है। हे देवी, जैसी वह है, ठीक वैसी ही आप हैं, अतः मालूम होता है कि वही आप हैं। इसलिए हे वरानने, दीन के ऊपर दया करके मुझे आप वर प्रदान कीजिये ॥२-४॥
___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, द्वितीय लीला के यों कहने पर देवी सरस्वतीजी ने उसके भक्तिभाव से किये गये ध्यान और पूजन का स्मरण कर, प्रसन्न होकर उस नगर में रहनेवाली लीला से यह कहा : भद्रे, तुम्हारी जीवनभर की अनन्यभक्ति से, जो कभी भी विच्छिन्न नहीं हुई, मैं तुमसे सन्तुष्ट हूँ, तुम्हें जो इच्छा हो, वह वरदान मुझसे माँगो। उस प्रदेश में रहने वाली लीला ने कहा : हे देवि रणभूमि से देह का परित्याग कर जहाँ पर मेरे पति रहेंगे, मैं इसी देह से वहाँ पर उनकी पत्नी होऊँ ॥५-७॥
श्रीदेवीजी ने कहा : हे पुत्री, तुमने चिरकालतक अनन्यभक्ति से प्रचुर पुष्प-धूप-दीप-युक्त पूजन-सामग्री से मेरा सांगोपांग पूजन किया है, अतः जैसा तुम चाहती हो, वैसा ही होगा |८॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, तदनन्तर उस वर के लाभ से उस देश में रहनेवाली लीला के सन्तोष से प्रफुल्लित होने पर उसकी स्थूल शरीर से पतिलोकप्राप्ति और मेरी स्थूलदेह का त्याग कर पतिलोकप्राप्ति हुई, यह अन्तर कैसे ? इस सन्देह से जिसकी चित्तवृत्ति चंचल हो गई थी, ऐसी पूर्वलीला ने देवी से कहा : हे देवी, जो लोग आपके सदृश सत्यकामनावाले और सत्यसंकल्प ब्रह्मरूपी हैं, उनके सब अभीष्ट शीघ्र ही सिद्ध होते हैं। हे ईश्वरी, आपने सत्यकामता के बल से उसी स्थूल शरीर से मुझे गिरिग्रामरूप इस लोकान्तर में क्यों नहीं पहुँचाया ? ॥९-११॥

मुझमें स्वतः कोई कामना नहीं है, क्योंकि मैं पूर्णकाम हूँ। प्राणियों के कर्म के अनुसार होनेवाली मेरी कामना प्राणियों के कर्मों से ही व्यवस्थित है, इस आशयसे देवी लीला की शंका
का समाधान करती है।
श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे, मैं किसी का कुछ भी नहीं करती, जीव स्वयं अपने सम्पूर्ण ईच्छित पदार्थों को शीघ्र सम्पादित करता है।।१२॥
संविन्मात्र की अधिष्ठात्री देवी मैं सरस्वती प्राणियों के भावी शुभ फल को वरदान द्वारा प्रकाशित करती हूँ। प्रत्येक जीव में पूर्वजन्म के काम, कर्म और वासना से अवच्छिन्न चिदात्मरूप जीवशक्ति-स्वरूपिणी तत्-तत् कार्य की बीजभूत माया से संवलित जो चित्-शक्ति है, वही फल का उत्पादन करती है ॥१३॥

191237 ___ उसीके अनुसार ही मैं फल देती हूँ, ऐसा कहती है।
191238 जिस जिस जीव की जो शक्ति जैसे जैसे उदित होती है,उस-उस को वैसा वैसा फल देनेवाली वह कर्मानुष्ठान की हेतुभूत कामना के विषयरूप से स्फुरित होती है। मेरी आराधना कर रही तुम्हारी तब यदि 'इस संसार में मेरी मुक्ति होती, तो क्या ही अच्छा होता' ऐसी चिरकाल तक जीवशक्ति उदित हुई॥१४,१५॥
191239 भद्रे,पूर्वोक्तभिन्न प्रकार से मेरे द्वारा प्रबोधित हुई तुम उक्त युक्ति से बोध द्वारा जिसका अज्ञानरूपी आवरण निकल गया है ऐसे निर्मल
191240
191241
191242 आत्मावस्थितिरूप भाव को प्राप्त की गई हो॥१६॥
191243 'मैं मुक्त होऊँ' इस प्रकार की भावना से चिरकाल तक युक्त तुम इस पूर्वप्रदर्शित युक्ति द्वारा मुझसे प्रबोधित हुई हो, अपनी चितिशक्ति के प्रभाव से उस यानी सदा भावित अर्थ को ही प्राप्त हुई हो॥१७॥
191244 जिस-जिस का पुरुषप्रयत्न चिरकाल तक जैसा उदित होता है, वह समय पाकर उस उस को वैसा-वैसा फल देता है ॥१८॥
191245 अपनी चित्-शक्ति ही तपस्या बन कर या देवता का रूप धारण कर स्वेच्छा से आकाश से फल गिरने की नाईं (मिथ्यारूप) फल देती है।॥१९॥
191246 स्वसंवित् (जीवशक्ति) प्रयत्न के बिना कभी कुछ भी फल नहीं दे सकती, इसलिए तुम जैसा फल चाहती हो वैसा कर्म करो, कर्मानुसार ही फल मिल सकता है|२०॥
191247 यह निश्चित है कि सर्वान्तर्यामी चिद्भाव (चित्सत्ता) ही पहले रम्य यानी शास्त्रविहित अथवा अरम्य यानी शास्त्रनिषिद्ध जिस कर्म का विचार करता है और प्रयत्न करता है, बाद में उसीकी फलरूप श्री उदित होती है, ऐसा तुम विचार करो और विचार
191248 से जो पवित्रतम पद है, उसको जानकर उसमें स्थित होओ ॥२१॥
191249
191250 पैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
191251 छियालीसवाँ सर्ग राजा विदूरथ का विराट् सेना के साथ युद्ध के लिए प्रयाण और
191252 रणभूमि में प्रवेश पूर्वक युद्धारम्भ का वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, उस राजमहल के अन्दर जब वे तीन ललनाएँ इस प्रकार की बातचीत कर रही थी, तब क्रोध के साथ घर से निकल कर राजा विदूरथ ने क्या किया ? ॥१॥
191253 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, राजा विदूरथ अपने महल से निकला
191254 और जैसे चन्द्रमा तारामण्डल से परिवेष्टित होता है, वैसे ही वह सेनारूप परिवार से परिवेष्टित हुआ, उसके सम्पूर्ण अंग-प्रत्यंग कवच और अस्त्र-शस्त्रों से सुसन्नद्ध थे, हारआदि आभूषण अपने-अपने स्थानों में शोभा पा रहे थे, वह जयकार की तुमुल ध्वनि के साथ महेन्द्र के समान घर से निकला । योद्धाओं को तत् तत् कार्य का आदेश देता हुआ, मन्त्रियों के मुँह से व्यूहरचना की स्थिति या देश की रक्षा-व्यवस्था को सुनता हुआ और वीरगणों का निरीक्षण करता हुआ रथ पर चढ़ा । सुमेरु पर्वत के शिखर के आकार के समान उस रथ का आकार था । मोती और मणियों से वह विभूषित था और पाँच पताकाएँ उसमें फहरा रही थी, अतएव तह उत्तम स्वर्गलोक के विमान के सदृश था, उसमें पहिये और अगल बगल की भीत में जड़ी हुई सोने की कीलें चमक रही थी, मोतियों की झनकार से उसका विशाल अग्रभाग बड़ा सुन्दर प्रतीत हो रहा था ॥२-६॥
191255 वह रथ आठ घोड़ों से जुता हुआ था, वे घोड़े सुन्दर गर्दनवाले थे, अश्वों के सम्पूर्ण शुभ लक्षणों से युक्त थे, उत्तम जाति के थे, फुर्तीले और दुबले पतले थे, जबसे यानी उड़ने के वेग से मानों वे आकाश में देवताओं का प्रवहन कर रहे थे, वेग में वायु को न सहनेवाली अपनी विविध तीव्र गतियों से अपने पिछले देह भाग को आगे के देह भाग से मानों ले जा रहे थे, मानों आकाश को पी रहे थे,
191256
191257 सम्पूर्ण पूनम के चन्द्र के समान चँवरों की कान्ति से युक्त थे और अपनी हिनहिनाहट से दिशाओं के अन्तराल को पूर्ण कर रहे थे॥७-९॥
191258 तदुपरान्त मदोन्मत्त हाथी रूपी मेघों के चिंघाड़ से बढ़ा चढ़ा हुआ और पर्वतों के शिखरोंमें गूंजने से कठोर नगाड़ों का शब्द होने लगा ॥१०॥
191259 उक्त ध्वनि मदोन्मत्तसैनिकों द्वारा किये गये कोलाहल से, हथियारों को टकराने से प्रचुरमात्रा में हो रही रथ आदि में लगी हुई छोटी-छोटी घंटियों की ध्वनियों से, धनुषों की टंकारसे, बाणों की सरसराहट से, परस्पर के शरीरसे टकराये हुए कवचों की झनझनाहट से, जल रही अग्नि की कड़कड़ाहट से, दुःख भरी रोदन ध्वनि से, योद्धाओं में से एक दूसरे को पुकारने से और बन्दियों द्वारा वीरों का उत्साह बढ़ाने के लिए निन्दा करने से युद्ध के बिना ही हुए मानसिक घाव से कातर हुए लोगों के रोदन से व्याप्त थी। उसने सम्पूर्ण ब्रह्माण्डरूपी बिल को पत्थर के समान ठोस बना दिया था यानी सारा ब्रह्माण्डमण्डल उक्त ध्वनि से भर गया था और उसने दसों दिशारूपी निकुंजों को पूर्ण कर दिया था, अतएव वह भीषण ध्वनि हाथ से पकड़ने के योग्य सी हुई ॥११-१४॥
191260 हे श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर अतिस्थूल बन कर आदित्य के मार्ग को ढाँकने की इच्छा करनेवाला भूमण्डल ही धूलि के वेष से आकाश में उड़ने को तत्पर होकर उठा यानी आकाशमें घनी धूलि छा गई॥१५॥
191261 उक्त धूलिपटल से वह महान् नगर मानों गर्भवास को प्राप्त हुआ। रजोगुण की अधिक मात्रावाले यौवन से स्वभाविक मूढ़ता की नाईं उक्त रजसे अन्धकार निबिड़ हो गया ॥१६॥
191262 जैसे दिवस के आविर्भाव से दीपों की कान्ति नष्ट हो जाती है, वैसे की तारागण कहीं विलीन हो गये, रात्रि में होनेवाले चंचल भूत - पिशाचों की कतार ने बल पकड़ा। उस महायुद्ध को दो लीलाओं ने तथा राजा विदरथ की कन्या ने, जिन्हें देवी सरस्वती ने दिव्यदृष्टि दी थी, विदीर्ण हो रहे हृदय से बड़े क्लेश से देखा ॥१७,१८॥
191263 जैसे एकमात्र समुद्र के जलप्रवाहों से बड़वानल शान्त हो जाता है वैसे ही राजा विदूरथ के प्रयाण के अनन्तर नगर को लूट-खसोट रहे राजा सिन्धु के सैनिकों के हथियारों और बाणों से उद्‌भुत हो रहे कटकट शब्द शान्त हो गये ॥१९॥
191264 अपनी सेना को शत्रुवाहिनी के साथ भिड़ाने के लिए ले जा रहे राजा विदूरथको अपनी सेना और शत्रु सेना का बलाबल ज्ञात नहीं हुआ। जैसे अपने परों से उड़ा हुआ सुमेरु पर्वत प्रलयकालीन एकार्णव में प्रवेश करे, वैसे ही उसने भी शत्रु के और अपने बल का अन्तर जाने बिना ही शत्रु के दल-बल में प्रवेश किया ॥२०॥
191265 राजा विदूरथ के परबल में प्रविष्ट होने के उपरान्त 'चट' 'चट' शब्द के साथ साफ सुनाई दे रही प्रत्यंचाध्वनि होने लगी, शत्रुओं की सेना के झुण्ड के झुण्ड, जिन्होंने अपने हथियारों की कान्ति के मेघ बना डाले थे, इधर उधर घूमने लगे॥२१॥
191266 अनेक शस्त्रास्त्ररूपी पक्षीगण आकाश का आश्रय कर यानी आकाशमें उड़कर इधर-उधर घूमने लगे। जिन्होंने शत्रुओं के प्राण ले लिये थे, अतएव पाप से मानों जो मलिन हो गई थी, ऐसी शस्त्रों की चमचमाहट इधर-उधर फैलने लगी। शस्त्रों के परस्पर टकराने से उत्पन्न हुई आग अधजले काठ की नाईं जलने लगी। बाणरूपी धारा-प्रवाहों की वृष्टि कर रहे वीररूपी जलधर गर्जने लगे। आरों के समान निष्ठुर हथियार वीरों के अंग
191267
191268
191269 प्रत्यंगों में घुसने लगे। तलवारों के प्रहार पट पट शब्द के रूप से आकाश में उड़े। शस्त्रास्त्रों की अग्निरूपी दीपमालाओं से अन्धकार तुरन्त विनष्ट हो गया। सारी सेनाएँ नूतन बाण रूपी रोंगटों से व्याप्त हो गई। यम की आराधनारूप यात्रोत्सव के लिए कबन्धरूपी नटों की पंक्तियाँ उठने लगी। रणोत्सव की आभूषणरूप युवती पिशाचियाँ रण की भीषणता का खूब ऊँचे स्वर में गान करने लगी ॥२२-२६॥
191270 हाथियों के दाँतों के परस्पर टकराने से उत्पन्न हुए टंकार बड़ी तेजी से ऊपर को गये, आकाश में क्षेपणी से निकले हुए पत्थरों की महानदियाँ बहने लगी । आँधी द्वारा फेंके गये सूखे वनपत्तों के समान शव गिरने लगे, मृत्यु की वृष्टि करनेवाले रणरूपी पर्वत से लाल नदियाँ निकलने लगी ॥२७,२८॥
191271 खून के पनालों से धूल के कण शान्त हो गये और हाथियों के टकराने से उत्पन्न अग्नि से अन्धकार मिट गया, एक मात्र युद्ध का ही ध्यान करने से अन्योन्य की वाणियाँ शान्त हो गयी और मरने के दृढ़ निश्चय से भय शान्त हो गया ॥२९॥
191272 शब्दशून्य, भ्रमरहित अतएव वायु आदि से आकुलतारहित मेघ के समान केवल युद्ध हुआ, तलवाररूपी लहरों की टंकार ही उसमें सुनाई पड़ती थी॥३०॥
191273 उसमें खट-खट शब्द के साथ बाणवृष्टि बह रही थी, टक टक शब्द के साथ भुशुण्डियाँ गिर रही थी, झण झण शब्द के साथ महान्-महान् शस्त्र टकरा रहे थे, उक्त शस्त्रों से अतिरिक्त तिम-तिम शब्द से युक्त वह दुस्तर युद्ध हुआ ॥३१॥
191274
191275 छियालीसवाँ सर्ग समाप्त
191276 सैंतालीसवाँ सर्ग सिन्धुदेश के राजा का शत्रुपर विजय पाने में हेतुकथन, सूर्योदय और

191277 रण का क्रम वर्णन तथा दोनों राजाओं का विविध मन्त्रास्त्रों द्वारा युद्ध वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामचन्द्रजी, जब कि उक्त भीषण समर-संगम हो रहा था, दोनों लीलाओं ने भगवती सरस्वती देवी से फिर यह पूछा ॥१॥
191278 हे देवि, आपके सन्तुष्ट होने पर भी हमारे पति इस रणभूमि में, जिसमें से हाथी भाग रहे हैं, अकस्मात् विजय क्यों नहीं प्राप्त करते, कृपा कर कहिये ॥२॥
191279 श्रीसरस्वतीजी ने कहा : पुत्रियों, राजा विदूरथ के शत्रु इस राजा सिन्धु ने विजय के लिए चिरकाल तक मेरी आराधना की थी, राजा विदूरथ ने विजय की कामना से मेरी आराधना नहीं की थी, इसलिए यही (राजा सिन्धु ही) विजय प्राप्त करेगा और राजा विदूरथ पराजित होगा। सम्पूर्ण प्राणियों के हृदयान्तर्गत संवित् ही मैं (ज्ञप्ति) हूँ। उस ज्ञप्तिरूप मुझे जो पुरुष जब जैसा प्रेरित करता है, यानी काम, कर्म और वासना के बल से बल देने में प्रवृत्त करता है, तब उसका वैसा फल सम्पादन करती हूँ यानी तत्-तत् फलरूप से विवर्तित होती हूँ॥३,४॥
191280
191281 उक्त अर्थ को ही स्पष्ट करती हैं।
191282 जो मुझे जैसे प्रेरित करता है, उसके लिए में तत्फलस्वरूप होकर स्थित होती हूँ। मेरा यह स्वभाव अग्नि की उष्णता के समान अन्यथा नहीं होता ॥५॥
191283 बाले, राजा विदूरथ ने
191284
191285 'मैं मुक्त ही होऊँ' इस बुद्धि से मेरी, जो कि प्रतिभारूपिणी है, आराधना की है, इसलिए
191286 वह मुक्त होगा ॥६॥
191287
191288 बाले से अप्रबुद्ध लीला को सम्बोधन किया गया है। प्रबुद्ध लीला को 'बाले' से सम्बोधन सम्भव नहीं है क्योंकि लीला प्रबुद्ध हो चुकी है। ___ राजा विदूरथ का शत्रु जो सिन्धुनामक राजा है, उसने स्वयम् 'मैं जय से शत्रु को पीड़ित करूँ' इस संकल्प से मेरी पूजा की थी॥७॥
191289 हे बाले, इसलिए राजा विदूरथ उस देह को पाकर तुम्हारे और इस भार्या के साथ समय आने पर मुक्त होगा और इसका शत्रु राजा सिन्धु इसको मारकर विजयी हो पृथ्वीतल में स्वयं राज्य करेगा ।।८,९॥
191290 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, दो देवियाँ यों कह रही थी कि जूझ रही दो सेनाओं का आश्चर्यमय युद्ध देखने के लिए मानों भगवान् भास्कर उदयाचल में आरूढ़ हुए॥१०॥
191291 जिन तिमिर संघातों ने (अन्धकार समुदायों ने) रात्रि में (सन्ध्या में) तारों की भाँति राक्षस, पिशाच आदिजीव संघों को वैरिरूपी विदूरथ की सेना की नाईं प्रकट किया था, वे न मालूम कहाँ चले गये ॥११॥
191292 नीला आकाश
191293 और पर्वतश्रेणियाँ धीरे-धीरे प्रकट होने लगी। सम्पूर्ण भुवन काजल के सागर में से निकाला हुआ-सा शोभित हुआ ॥१२॥
191294 रणभूमि में श्रेष्ठवीरों पर रुधिर छटा की नाईं शैलों पर सुवर्ण के द्रव समान सूर्य किरणें गिरी॥१३॥
191295 तदुपरान्त आकाश और रणभूमि दोनों आकाश में उड़ी हुई और भूमि पर गिरी हुई वीरों की भुजाओं से ऐसे प्रतीत होते थे,मानों उनमें सर्प घूम रहे हैं, परस्पर प्रभा से दोनों ऐसे प्रतीत होते थे कि मानों उनमें सोना बिखेरा है, आकाश में उड़ रहे
191296 और भूमि पर गिरे हुए कुण्डलों से आकाश और धरती तक ऐसा मालूम पड़ता था मानों उनमें रत्नराशियाँ बिखेरी हों, सिरों से कमलपूर्ण तालाब- से प्रतीत होते थे, हथियारों से मानों गैंड़ों से निबिड़रूप से भरे से मालमू होते थे, बाणों से ऐसे लगते थे कि मानों वे टिड्डियों के दल से व्याप्त हों, रक्तकान्ति से वे स्थिरसन्ध्या से युक्त से मालूम होते थे, शवों से सिद्ध पुरुषों से पूर्ण हारों से साँप की केंचुल से भरे से, कवचों से प्रदीप्त और संकटग्रस्त से प्रतीत होते थे। आकाश में उड़ रही और भूमि में गिरी हुई पताकाओं से मानों उनमें लताएँ लहलहा रही हों, जंघाओं से मानों उनमें वन्दनवार बनाये गये हों, हाथ और पैरों से वे पल्लवयुक्त से प्रतीत होते थे, बाणों से शर के वन के सदृश लगते थे, शस्त्रों की किरणों से हरी दूब से हरे भरे मैदान से प्रतीत होते थे, शस्त्रों के समूहोंसे केतकी के फूलों से युक्त से प्रतीत होते थे, हथियारों के समूहों से व्याप्त वे उन्मत्त भैरव से प्रतीत होते थे, शस्त्रास्त्रों के टकराने से उत्पन्न हुई अग्नि से प्रफुल्ल अशोक के वन के तुल्य प्रतीत होतेथे, समुद्र की नाईं 'घुघु' महाशब्दवाले, प्रातःकाल के सूर्य से प्रतीत आयुधवाले भाग रहे सिद्ध नायकों से सौवर्ण नगराकार प्रतीत होते थे,प्रास, तलवार, शक्ति, चक्र, ऋष्टि और मुद्गरों के उत्पतन और निपतन से आकाश प्रतिध्वनित हो रहा था, बह रही रुधिर नदी के प्रवाह से शवों के झुण्ड के झुण्ड बहाये जा रहे थे, भुशुण्डी, शक्ति, कुन्त, तलवार, शूल तथा पत्थरों के उत्पतन और निपतन से आकाश और रणभूमि पट गई थी, शूल और अन्यान्य शस्त्रास्त्रों के आघात से आच्छन्न कबन्ध वहाँ पर गिर रहे थे
191297
191298
191299 उत्पत्ति प्रकरण और काल के सदृश कराल ताण्डव करनेवाले वेताल हल-गल शब्द कर रहे थे॥१४-२२॥
191300 __ इस प्रकार आकाश और रणभूमि का वर्णन कर सिन्धु और विदूरथ का द्वैरथ (जिसमें केवल दो ही रथ हैं) युद्ध का वर्णन करते हैं। ___परस्पर के युद्ध से अपने-अपने योद्धाओं का विनाश हो जाने से शून्य रणभूमि में जैसे स्वर्ग में आकाश के चिह्नभूत सूर्य और चन्द्रमा दिखाई दें, वैसे ही राजा विदूरथ और राजा सिन्धु के प्रदीप्त और चंचल दो रथ दिखाई दिये । वे दोनों रथ चक्र, शूल, भुशुण्डी, ऋष्टि, प्रास और अन्यान्य हथियारों से खचाखच भरे थे और उनमें प्रत्येक में एक-एक हजार वीर सवार थे। विस्तृत शब्दवाले अपने-अपने पैतरों से अपनी इच्छानुसार घूमतेथे, उनके चीत्कार युक्त महान् पहिये से अनेक मृत और घायल सैनिक चूर-चूर किये गये थे, मदोन्मत्त हाथी की चाल से वे रुधिरनदियों को, जो केशरूपी सेवाल से पूर्ण थी, रथों के चक्र ही जिनमें चक्रवाक
191301 और जल में प्रतिबिम्बित चन्द्र थे, तैरते थे, उन्होंने चल रहे पहियों के आघात से हुई व्यथावश घायल हाथियों को गिरा डाला था, उनमें मणि और मोतियों के झनकार ही रण में प्रवृत्त कूबरों के (रथ के अग्र भाग के) शब्द हो रहे थे, वायु के आघात से फरफरा रही पताका के अग्रभाग में पट-पट शब्द हो रहे थे, जिन वीरों के सैनिक कातर थे ऐसे अनेक महावीर उनके पीछे चल रहे थे, वे रणभूमिमें चल रहे भाले, बाणों, धनुषों, शक्तियों, प्रासों, कीलों और चक्रों की धाराओं को उगल रहे यानी वृष्टि कर रहे थे॥२३-२९॥
191302 रणभूमि के कुण्डल के समान अलंकाररूप रथों के परिवर्तनरूप मण्डल में एक क्षणभर आवृत्ति कर युद्ध में वे दोनों संमुख परस्परकी क्रिया के व्यत्यास से शोभित होते थे। बाणरूपी धारासमूह और प्रास रूपी ओलों के गिराने
191303 और उनको सहने के लिए की गई ध्वनि होने पर दोनों ही परस्पर तरंगित सागर और मेघों की नाईं गर्जते थे। परस्पर आघात-प्रतिघात कर रहे उन दोनों भूमि के नरश्रेष्ठों के पत्थरके मूसल के सदृश बाण आकाश में फैलते थे॥३०-३२॥
191304 उन बाणों में से कुछ के मुँह तलवार के सदृश थे, कुछ के मुँह मुद्गरके सदृश थे, कुछ के मुँह चक्रों के तुल्य थे, कुछ के मुँह कुल्हाड़े के सदृश थे, कुछ के मुँह शूल और शिलाओं के सदृश थे, कुछ के मुख त्रिशूलाकार और कोई महाशिला के समान स्थूलाकार थे, वे सब बाण आकाश में फैलते थे॥३३,३४॥
191305 उस समय प्रलयकालीन वायु से गिराये गये पत्थरों के समूहों की नाईं बाण उन पर गिरते थे। सिन्धुराज और विदूरथ का परस्पर संमिलन प्रलयकाल में बढ़े हुए दो समुद्रों के परस्पर संमिलन विलास के तुल्य हुआ ॥३५॥
191306
191307 सैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
191308 अड़तालीसवाँसर्ग सिन्धु और विदूरथ के संग्राम का, जो कि विचित्र माया को उत्पन्न करनेवाले मन्त्रास्त्रों से विश्व को मोहित करनेवाला था, विस्तार से वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामचन्द्रजी, राजा विदूरथ सामने खड़े हुए उन्नत मस्तक
191309
191310 राजा सिन्धुको पाकर मध्याह्नकालीन सूर्य के तुल्य कोप से व्याप्त हुआ|१॥
191311 जैसे प्रलयकालीन वायु का आघात सुमेरु के तन को टंकार से युक्त करता है, वैसे ही राजा ने अपने धनुष को, जिसने चिरकाल से दिक्मण्डल को मुखरित कर रक्खा था, टंकार से युक्त किया यानी ताना ॥२॥
191312 जैसे प्रलयकालीन सूर्य अपनी किरणों को छोड़ता है, वैसे ही रोष के आवेग से प्रवृत्त राजा ने तरकसरूपी रात्रि में बँधे हुए बाणों की परम्परा को छोड़ा॥३॥
191313 उसकी प्रत्यंचा से एक ही बाण जाता था, पर वह आकाशमें जाते-जाते हजार हो जाता था और लाख होकर गिरता था, भाव यह कि राजा का हस्तलाघव इतना बढ़ा-चढ़ा था कि एक बाण के बाद ही पलकभर में हजार बाण आकाश में दिखाई देते थे और गिरने तक उनकी संख्या लाखों तक पहुँच जाती थी॥४॥
191314 राजा सिन्धु की भी शक्ति और हस्तलाघव राजा विदूरथ के समान ही थे। उनकी ऐसी आश्चर्यमय धनुर्युद्ध में कुशलता स्वाभाविक नहीं थी, किन्तु वर देने वाले भगवान् श्रीविष्णु के वरदान से वह प्राप्त हुई थी॥५॥
191315 प्रलयकालीन वज्रों की नाईं प्रचण्डशब्द करनेवाले मूसलाकार मूसलनाम के उन बाणों ने आकाशतल को आच्छन्न कर दिया ॥६॥

191316 आकाश में शब्दायमान सोने के बाणों की कतार प्रलयकालीन पवन से पीड़ित अतएव शब्द कर रही और गिर रही तारावली के समान शोभित हुई ॥७॥
191317 जैसे समुद्र से जलप्रवाह सदा निकलते रहते हैं और जैसे सूर्य से किरणें निरन्तर निकलती रहती हैं, वैसे ही राजा विदूरथ से बाणों की मूसलाधार वृष्टि निरन्तर निकलती गई ।।८॥
191318 विदूरथ से वे ऐसे निकलते थे, जैसे आँधी से खूब हिलाये गये महावृक्ष से फूल गिरते हैं, जैसे खूब तपाये गये और पीटे गये लोहपिण्डों से चिनगारियाँ निकलती हैं, जैसे वृष्टि करनेवाले मेघ से धाराएँ निकलती हैं, जैसे झरने से जलकण निकलते हैं और जैसे उसके नगर में पूर्वोक्त अग्नि महादाह से चमकदार चिनगारियाँ निकले ॥९,१०॥
191319 उन दोनों योद्धाओं के धनुषों के चट-चट शब्द को सुन रही दोनों सेनाएँ शान्त सागरके समान स्तब्ध हो गई॥११॥
191320 जैसे सागर की ओर गंगाप्रवाह बहते हैं, वैसे ही युद्ध में राजा सिन्धु की ओर घरघर शब्द से युक्त वेग वाले बाणों के प्रवाह बहते थे॥१२॥
191321 धनुषरूपी मेघ से चमक रहे सोने के फाल (अग्रभाग) वाले बाणों की वृष्टि 'शव'-'शव' शब्द करती हुई निरन्तर निकलती थी॥१३॥
191322 उस नगर में रहनेवाली लीला ने राजा सिन्धु को (सागरको) भरने के लिए जा रहे बाणों की गंगा के उस प्रवाह को झरोखे से देखकर और उस बाणसंघीत से अपने पति में विजय की आशा कर मारे आनन्द से विकसित मुखारविन्दवाली होकर देवी से निम्नलिखित वाक्य कहा ।।१४,१५॥
191323 हे देवि, आपकी जय हो, ये हमारे स्वामी विजय प्राप्त कर रहे हैं, आप देखिये, इस बाणवृष्टि से, औरों की तो बात ही क्या है, मेरु भी चूर-चूर हो सकता है|१६॥
191324 पति में गाढ़ प्रेम होनेके कारण आकुलतापूर्वक उसके ऐसा करने पर तथा युद्धदर्शन में व्यग्र दो देवियों के मनुष्य देह में आत्मबुद्धि करनेवाली उस नगर में निवास करनेवाली लीला के ऊपर हँसने पर जैसे जनुऋषि ने गंगाजी को पी डाला था, वैसे ही सिन्धुरूपी बड़वानल ने अगस्त्य स्थानापन्न हुए बाणरूपी दाह से राजा विदूरथ के बाणसागर को पी डाला।।१७,१८॥
191325 राजा सिन्धु ने अपनी बाणवृष्टि से उस बाण समूह रूपी महामेघ को
191326
191327
191328 कणशः काट कर फिर उसे महीन धूलि बनाकर आकाशरूपी सागर में फेंक दिया। जैसे बुझे हुए दीप की गति नहीं जानी जाती यानी दीपक कहाँ गया, यह ज्ञात नहीं होता, वैसे ही उस बाणसमुदाय की गति किसीको ज्ञात नहीं हुई॥१९,२०॥
191329 राजा सिन्धु ने बाणों की उस वेगवती वृष्टि को तहस-नहस कर रण में अतिशय अनुराग होने से शरीर (शवशरीर) रूपी जल को धारण करनेवाले सैकड़ों शवोंसे युक्त मेघ को आकाश में फैलाया ॥२१॥
191330 जैसे प्रलयकालीन मत्त पवन साधारण मेघ को उड़ा देता है वैसे ही राजा विदूरथ ने भी उसे अपने उत्तम-उत्तम बाणों से तुरन्त उड़ा दिया॥२२॥
191331 दोनों राजाओं ने इस प्रकार बाणवृष्टि से, प्रहार और प्रतीकार से, एक दूसरे के अस्त्र को व्यर्थ करने से और एक दूसरे को लक्ष्य बनाने से एक प्रहर बिता दिया॥२३॥
191332 तदुपरान्त राजा सिन्धु ने गन्धर्वो की मित्रता से प्राप्त विमोहनास्त्र का धनुष में सन्धान किया, उससे विदूरथ के सिवा उसके पक्ष के सब लोग मोह को प्राप्त हो गये । विमोहनास्त्र से राजा विदूरथ के सैनिकों के अस्त्र-शस्त्र और वस्त्र अस्त-व्यस्त हो गये थे, मूंह से वचन नहीं निकलता था, मूंह और नेत्रों में विषाद छा गया था तथा वे मृत से हो गये अथवा चित्रलिखित से हो गये थे॥२४,२५॥
191333 सम्मोहनास्त्र से उत्पन्न मोह के विदूरथ से भिन्न लोगों को मन्द बनाते न बनाते राजा विदूरथ ने प्रबोधास्त्र उठाया। प्रबोधास्त्र के सन्धानसे प्रातः काल में कमलिनी की (कमलसर की) नाईं सब लोग जाग उठे, तब तो जैसे सूर्य मन्देह नाम के राक्षस पर क्रुद्ध होता है, वैसे ही राजा सिन्धु विदूरथ पर क्रुद्ध हुआ यानी लाल पीला हुआ ॥२६,२७॥
191334 तदनन्तर उसने (सिन्धु ने) भीषण नागास्त्र उठाया, जो कि पाशबन्धन द्वारा दुखदायी था, नागास्त्र से आकाश पर्वताकार साँपों से व्याप्त हो गया। मृणालों से (कमल की जड़ों से) जैसे तालाब विलास को प्राप्त होता है,वैसे ही सफेद साँपों से भूमि विलसित हुई,सब के सब पर्वत काले सर्परूपी कम्बलों से आच्छन्न हो गये, ये सभी पदार्थ विष की गर्मी से खेद को प्राप्त हुए और पर्वतों तथा वनों की विशालता से युक्त भूमि व्याकुलता को प्राप्त हो गई । विष की विषमता के सूचक, आग की चिनगारियों से पूर्ण और हिमशीतल तथा स्निग्धपदार्थों को भी रूखे और गर्म कर देनेवाले वायु भस्म से पृथक् किये गये अंगारों से व्याप्त होकर बहते थे॥२८-३१॥
191335 तदनन्तर महास्त्रवेत्ता राजा विदूरथ ने सौपर्ण (गारुड़) अस्त्र को उठाया । गरुड़ास्त्र से पर्वतोंकी नाईं विशालकाय गरुड़ उदित हुए। उन्होंने सम्पूर्ण दिशाओं को सुपर्णमय (सर्पमय) बना दिया, सब दिशाएँ उनसे छा गई और परों द्वारा परवाले पर्वतों के तुल्य अपने उड़ने के वेग से उन्होंने प्रलयकाल का वायु उत्पन्न कर दिया। अपने श्वासके वेग से फुफकार मार रहे साँपों को खींच लिया तथा महान् घुर, घुर शब्द से समुद्र के कुछ हिस्सों को भर दिया था ॥३२-३४॥
191336 जैसे महामुनि श्री अगस्त्यजी ने भूमि को भरनेवाले (प्लावित कर देनेवाले) कष्टके साथ इधर उधर सरक रहे चंचल प्रवाहवाले समुद्र को पी डाला था, वैसे ही उस गरुड़ास्त्र ने भूमि को आच्छन्न करनेवाले इधर उधर कष्ट के साथ सरक रहे सर्परूपी प्रवाह को पी डाला ॥३५॥
191337 काले सर्परूपी कम्बलों से निर्मुक्त भूमण्डल ऐसा शोभित हुआ, जैसा कि वराह भगवान् द्वारा चिरकाल से उद्भूत अतएव वारि राशि से
191338
191339 निकाला हुआ भूमिमण्डल शोभित हुआ था। तदुपरान्त वह गरुड़ों की महती वाहिनी, जैसे वायु के झोंकों से दीपसमुदाय अदृश्य हो जाता है, जैसे शरद् ऋतु से मेघमण्डल लुप्त हो जाता है, जैसे वज्र के भय से पक्षयुक्त मैनाक आदि पर्वत संघात सामने से अदृश्य हो जाता है, जैसे स्वप्नदृष्ट नगर लुप्त हो जाता है और मनोरथ से कल्पित नगर तथा जलप्रवाह या नगरों की परम्परा विलुप्त हो जाती है, वैसे ही, न मालूम कहाँ चली गई॥३६-३८॥
191340 तदुपरान्त राजा सिन्धु ने अन्धा बनानेवाले अन्धकार को पैदा करनेवाले तमोस्त्रकी सृष्टि की। उससे काला और शिला के मध्य के समान घना अन्धकार बढ़ा । अन्तरिक्ष और भूमिमण्डल के मध्य में फैला हुआ वह घना अन्धकार एकमात्र सागर सा हो गया, उसमें दोनों राजाओं की सेनाएँ मछलियाँ सी हुई और उनके अंग-प्रत्यंग में लगे हुए मणिगण तारे-से हुए॥३९,४०॥
191341 अन्धकार के प्रसार से जगत् स्याही के पंक के सागर के तुल्य हो गया और अंजनपर्वत के उपादानरूप धूलिकणों के साथ उत्पन्न हुए प्रलयवायुओं से व्याप्त सा हो गया। सब लोग मानों अन्धे कुएँ में गिर गये थे, चारों दिशाओं के, कल्पान्तकाल की नाई, सब व्यवहार नेस्तनाबूद हो गये थे॥४१,४२॥
191342 तदुपरान्त मंत्रों में श्रेष्ठ राजा विदूरथ ने ब्रह्माण्डमण्डल में दीपकतुल्य प्रकाश करनेवाले सूर्यास्त्र की सृष्टि कर गुप्तमन्त्रणा की कोई अपेक्षा किये बिना ही जगत् को सचेष्ट कर दिया॥४३॥
191343 तदनन्तर सूर्यरूपी अगस्त्य ने अपने किरणों से अन्धकार के सागर को, ऐसे पी डाला जैसे निर्मल शरद् ऋतु काले मेघों को पी डालती है ॥४४॥
191344 अन्धकाररूपी वस्त्र से उन्मुक्त सुन्दर मेघों से युक्त निर्मल दिशाएँ वस्त्ररहित रमणीय स्तनमण्डल से संपन्न कान्ताओं की नाईं, राजा के सन्मुख सुशोभित हुई ॥४५॥
191345 उनके मध्य में सज्जनों के अन्तःकरण में लोभरूपी काजल-समूह से मुक्त बुद्धि के समान सम्पूर्ण वनपंक्तियाँ प्रकट हो गई ॥४६॥
191346 तदनन्तर क्रोध से व्याकुल राजा सिन्धुने एक क्षण में महाभयंकर राक्षसास्त्र का प्रयोग किया ॥४७॥
191347 राक्षसास्त्र के प्रयोग से दसों दिशाओं से बड़े भयानक और कठोर वनराक्षस निकल आये । वे पातालमें रहनेवाले दिग्गजों की फुफकार से विक्षुब्ध (तरंगित) सागरों के तुल्य थे। उनकी जटाएँ कपिल रंग की और ऊपर को खड़ी थी, चट चट शब्द कर रहे थे, उनकी भीषण जीभ लप लपा रही थी, अतएव वे ऊपर उठनेवाली लाल ज्वालाओं से युक्त, चट चट शब्द कर रही थी, जिसमें काली, कराली, मनोजव, सुलोहिता आदि सात उग्रज्वालाएँ लपलपा रही हों, ऐसी गीले काठवाली अग्नि के समान धूम्रवर्ण के थे। वे आकाश में जलभौंरी की नाई घूमते थे, भीषण चीत्कार शब्द टंकार करते थे, अतएव वे अग्नि के सन्ताप से युक्त (जल रहे) और महान् धुएँ से चंचल उल्मुकधारियों के सदृशथे॥४८-५०॥
191348 दाढ़रूपी मृणालों से आक्रान्त मुखों से और कीचड़ से मलिन चक्षु आदि इन्द्रियों से युक्तरोमरूपी सेवाल से युक्त शरीरवाले वे खराब पल्वलों के (छोटे तालाबों) तटों की नाईं उदित हुए थे। खराब पल्लवों के तट मृणालों और कीचड़ तथा कमलगट्टों से व्याप्त रहते हैं और सेवाल भी उनमें रहता है॥५१॥
191349 जैसे सजल मेघ गरजता है, सूर्य, चन्द्र, तारे आदि ज्योतियों को निगल जाता है और बिजली से युक्त होता है, वैसे ही गरज रहे और लोगों को निगल रहे मानों जगत् को
191350
191351
191352 निगलने के लिए ब्रह्मा द्वारा रचे गये से वे जटाजाल रूप बिजली से युक्त थे॥५२॥

191353 इसी समय युद्धभूमि में लीलापति राजा विदूरथ ने दुष्ट भूतों का विनाश करनेवाला नारायणास्त्र, प्रयोग करनेके लिए, उठाया ॥५३॥
191354 इस श्रेष्ठ अस्त्र के उदित होते ही सूर्य के उदित होने पर जैसे अन्धकार विलीन हो जाता है, वैसे ही राक्षसों की वे विविध शस्त्रास्त्र परम्पराएँ विलीन हो गई। नारायणास्त्र के प्रयोगों से तीनों भुवन राक्षसों की महती सेना से शून्य हो गये। अतएव जैसे शरद ऋतु में मेघों से निर्मुक्त अतएव निर्मल आकाशशोभित होता है, वैसे ही राक्षस सेनाशून्य त्रिभुवन शोभित हुआ॥५४,५५॥
191355 तदनन्तर राजा सिन्धु ने आग्नेयास्त्र, जिसने आकाशको प्रज्वलित कर दिया था, छोड़ा, उससे दिशाएँ प्रलयकालीन अग्नि से जलाई गई सी जलने लगी॥५६॥
191356 धूम्ररूपी मेघों के संघात से आच्छन्न सम्पूर्ण दिशाएँ आकाश में गूंथे हुए पाताल के अन्धकारसे आकुल सी हो गई ॥५७॥
191357 जले हुए पर्वत सोने के से लगते थे और फूले हुए और अत्यन्त घने चम्पा वृक्षों के वनों से युक्त से लगते थे॥५८॥
191358 आकाश, पर्वत और दिशामण्डल मृत्यु के उत्सव में कुमकुम से सींची गई मालाओं की नाईं अग्नि की ज्वालाओं के जाल से जटिलता को प्राप्त हो गये यानी व्याप्त हो गये। हजारों आकारवाले नौकावेगों से सागर से आये हुए और आकाशचुम्बी बड़वानल से मानों जगत् के अग्निरूपी अद्वैतकी (अग्निरूपताकी) संभावना करती हुई जनता जलाई गई॥५९,६०॥
191359 राजा विदूरथ ने आग्नेय अस्त्र को जीतकर रिपु सिन्धु पर भी जैसे यह अस्त्र प्रहार करे वैसे पूजा करके वारुणास्त्र का प्रयोग किया ॥६१॥
191360 उस अस्त्र के प्रयोग से शरों के मार्ग के अवकाश में दसों दिशाओं से चारों ओर के अन्धकार के प्रवाह की नाईं, द्रवरूप पर्वतों की नाईं, आकाश के भाग की नाईं, स्थिरगति (निश्चल) बादलों की नाईं, महासागर की नाईं और ऊपर से नीचे को लुढ़काई गई कुलपर्वतों की चट्टानों की नाईं जलप्रवाह आने लगे॥६२,६३॥
191361 वे जलप्रवाह क्या थे मानों बाणों के मार्गभूत आकाश में उड़े हुए तमाल वृक्षों के झुण्ड थे, आपस में एक दूसरे से पिरोई हुई रात्रियाँ थी, लोकालोक पर्वत की तलहटी से निकले हुए असंख्य काजल के अन्धकार रूपी ढेर थे आकाश के दर्शनों की तीव्र इच्छावाली विशालकाय पाताल की गुफाएँ थी, जिनकी स्वभावतः विशाल देह महान् घुरघुर शब्द के वेग से और भी अधिक बढ़ गई थी॥६४,६५॥
191362 जैसे भुवनव्यापिनी काली रात सन्ध्या को शीघ्र ही पी डालती है, वैसे ही जल संघात ने उन्मत्त उस अग्निसंघात को पी डाला । जलराशि ने महान् विस्तार को प्राप्त उस अग्नि को पीकर जैसे व्यक्त (प्रकट) होती हुई निद्रा श्रम से श्रान्त शरीर को भर देती है, वैसे ही पहले ज्वालाओं से व्याप्त भुवनतल को भर दिया॥६६,६७॥
191363 पूर्व अस्त्र द्वारा की गई अपनी मलिनता को हटानेवाले तथा उनसे विरुद्ध अस्त्रवेत्ताओं ने परस्पर ऐसे मायिक अस्त्रमोह किये, जिन्हें वे अपने सामने स्वयं देखते थे और शत्रु के विनाशरूप फल द्वारा उनका अनुभव भी करते थे॥६८॥
191364 तदनन्तर जल से राजा सिन्धु के अपनी सेना की रक्षा करनेवाले अस्त्रशस्त्र समूह और श्रेष्ठ योद्धा तिनकों की नाईं बह चले और राजा सिन्धु का रथ भी जलप्रवाह में तैरने लगा। इसी बीच राजा सिन्धु को शोषणास्त्र का स्मरण हुआ। उसने आपत्ति से बचानेवाले तथा देव से प्राप्त शररूपी शोषणास्त्र का धनुष में
191365
191366 सन्धान किया ॥६९,७०॥
191367 सूर्य के उदय से रात्रि की नाईं शोषणास्त्र से जलमयी माया शान्त हो गयी जो मर चुके थे वे, मरे ही रह गये, किन्तु भूमितल सूख गया ॥७१॥
191368 तदनन्तर मूर्ख के क्रोध के सदृश लोगों को क्लेश पहुँचा रहा सूर्यताप, जोकि सूखे हुए पत्तों से इधर उधर चारों
191369 ओर व्याप्त विशाल वनों से अधिक कठोर हुआ था, खूब बढ़ने लगा ॥७२॥
191370 दिशाओं की चमचमा रहे सुवर्ण के द्रव की नाईं सुन्दर शरीर शोभा ऐसी भली मालूम होती थी मानों राजाओं की उत्तम स्त्रियों के शरीर में लगा हुआ केसर आदि का अंगलेप हो । शोषणास्त्र से राजा सिन्धु के विरोधी ग्रीष्म ऋतु की वनाग्नि के खूब सन्तप्त कोमल-कोमल पल्लवों की नाईं ताप से होनेवाली मूर्छा को प्राप्त होने लगे ॥७३,७४॥
191371
191372 तदुपरान्त रणभूमि की भयंकरता के बढ़ने पर राजा विदूरथ ने फ्रेंकार की (प्रत्यंचाशब्द की) शोभा से व्याप्त धनुष को तान कर उसमें पर्जन्यअस्त्रका अनुसन्धान किया। एक स्थान में ढेर लगा कर रक्खी हुई रात्रियों की नाईं जलपूर्ण होने के कारण मन्दगामिनी मेघपंक्तियाँ तमाल वनों के आकाशमें उड़ने की लीला से उदित हुई। उक्त मेघपंक्तियाँ जलराशि से नमने के कारण उन्नत नहीं थी, गर्जन और तर्जन से उनका गमन बड़ा उद्दाम था, तिरछे विस्तार से अमन्थर और स्वाभाविक विस्तार से कुण्ठित गतिकी नाईं संकुचित सम्पूर्ण दिशामण्डल मानों उनके कुण्डल हो गये थे। विकीर्ण (इधर उधर बिखेरे गये) जलबिन्दुओं और शीतलता से सुखदायक, मेघाडम्बर को भिन्न करनेवाले और मूसलाधार वृष्टि से व्याप्त वायु बहने लगे। अप्सराओं के कटाक्ष विक्षेप के तुल्य चपल बिजली आकाश में ऐसी चमकती थी, मानों सोने के साँप किसी बहुत बड़ी आपत्ति से बड़ी उतावली के साथ निकल रहे हों।७५-७९॥
191373 दिशाएँ, जिनकी कन्दराएँ मेघों के गर्जन की बढ़ी चढ़ी प्रतिध्वनियों से व्याप्त थी और जिनमें मेघगर्जन सुनने के पश्चात् 'हमारे सामने यह कौन गरज रहा है,यों क्रोधपूर्वक सामने दौड़े हुए हाथियों, सिंहों और रीछों के प्रतिगर्जन से विपुल कोलाहल हो रहा था, घूमने लगी ॥८०॥
191374 ओले गिरने की कष्टदायक टं टं ध्वनियों से कठिन खूब वेगवाली वृष्टि बड़ी-बड़ी मूसलाधारों से गिरने लगी। वह वृष्टि क्या थी मर्मस्थान और नसों को तोड़ने का ध्वनियोंसे कठिन (क्रूर) यम की ही दृष्टि थी॥८१॥
191375 पहले मेघों के युद्ध के लिए मानों शूरवीरता को धारण किया हुआ सा अग्नि के तुल्य गर्म पृथिवी की वाष्प पाताल से निकली ॥८२॥
191376 तदुपरान्त परमात्मा के बोधरूप निरतिशय आनन्दप्रवाह से सांसारिक वासनाओं की नाईं मृगतृष्णा को पैदा करनेवाले आतपसन्ताप (प्रचण्ड सूर्य प्रकाश) पर्जन्यास्त्र से एक पलक भर में शान्त हो गया ॥८३॥
191377 सारा भूमण्डल कीचड़ से सन गया अतएव उसमें चलना भी दूभर हो गया । राजा सिन्धु जलधाराओं से ऐसा पूर्ण हो गया जैसा कि जलराशि से समुद्र भर जाता है। यों जलधाराओं से व्याप्त सिन्धु राजा ने वायव्य अस्त्र का प्रयोग किया । वायव्यास्त्र ने आकाशरूपी कोटर को (खोखले को) वायु से पूर्ण कर दिया और वह स्वयं प्रलयकाल के नृत्य में मत्त और गा रहे भैरव के सदृश भीषण था यानी उसमें सांय-सांय शब्द और कम्पन प्रचुर मात्रा में हो रहा था ॥८४,८५॥
191378 दसों दिशाओं में प्रबल आँधी बहने लगी। जैसे वज्र गिरने से लोगों के शरीर में
191379
191380
191381 दर्द होता है, वैसे ही उक्त आँधी ने प्राणियों के अंगों को व्यथित कर डाला, बड़ी-बड़ी शिलाओं के टुकड़ों को तोड़-फोड़ डाला, योद्धाओं के प्रलय काल की सूचना करनेवाले एवं योद्धाओं के प्रतियोद्धाओं द्वारा किये गये बड़े-बड़े टंकारों से यानी शिलाओं को तोड़ने की ध्वनियों से टंकवाले से अर्थात् पत्थरों को तोड़ने के हथियारों से (घनोंसे) युक्त-सी थी॥८६॥
191382
191383 अड़तालीसवाँ सर्गसमाप्त
191384 उनचासवाँसर्ग पर्वतास्त्र, वज्रास्त्र, ब्रह्मास्त्र और पिशाचास्त्र का,
191385 जिसमें पिशाचों की विविध लीलाएँ थी, विस्तार से वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, तुषार से सने हुए वायु बहने लगे, उन्होनें वन के पल्लवों को अस्त-व्यस्त कर दिया, वन के वृक्षों को कँपा दिया और जितने मूर्तिमान् पदार्थ थे, उनके मस्तकों में धूलि को लीला से आपीड़ (शिरोभूषण) बना दिया |१॥
191386 उक्त वायुओं ने वृक्षों के झुण्ड के झुण्ड को पक्षियों की नाईं आकाश में उड़ा दिया, बड़े-बड़े योद्धाओं को पृथिवी में पछाड़ दिया और आकाश में उड़ा दिया बड़े-बड़े महलों की अटारियों के हिस्से को चूर-चूर कर दिया और बादलरूपी भीत को छिन्न भिन्न कर दिया। उस भीषण वायु से राजा विदूरथ का रथ भी जैसे जीर्ण पत्ता नदी के वेग से बहाया जाता है, वैसे ही बहाया गया ॥२,३॥
191387 तदुपरान्त महास्त्रवेत्ता राजा विदूरथ ने पर्वतास्त्र का त्याग किया, वह मानों मेघ-जल के साथ आकाश को भी ग्रसने के लिए उद्यत था ॥४॥
191388 उस पर्वतास्त्र के प्रहार से सर्वत्र व्याप्त वायु ऐसे शान्ति को प्राप्त हुआ जैसे कि तत्त्वज्ञान होने से, मायारूप कारण का नाश होने के कारण, उसके कार्य विराट् सूत्रात्मा शान्त हो जाता है|५॥
191389 जैसे अनेक लोगों के शवों के ढेर में करोड़ों कौए गिरते हैं, वैसे की पहले वायु के कारण आकाश में गई हुई वृक्षपंक्तियाँ पृथिवी में गिरी ॥६॥

191390 दिशाओं के सूत्कार (निःश्वास के शब्द), डात्कार (लूटपाट के शब्द), भांकार (भीषण शब्द) और उत्कार शब्द शान्त हुए, नगर, गाँव, वन और लताओं के निरर्थक वर्णनवचन विध्वस्त होते हैं ॥७॥
191391 जैसे सागर ने प्राचीन कालमें अपने ऊपर इधर-उधर उड़ते हुए पंखवाले मैनाक आदि पर्वतों को देखा था, वैसे ही राजा सिन्धु ने आकाश से पत्ते के तुल्य गिर रहे पर्वतों को देखा ॥८॥
191392 तदुपरान्त राजा सिन्धु ने दीप्त वज्रास्त्र की सृष्टि की। उससे जैसे अग्नि लकड़ियों को जला डालती है वैसे ही बड़े-बड़े पर्वतरूपी अन्धकार को गिरा रहे वज्रों के झुण्ड के झुण्ड निकले ॥९॥
191393

191394 उन्होंने (वज्रों ने अपने करोड़ों मुखों द्वारा कर्तन से (काटने से) पर्वतों के शिखरों को ऐसे गिरा दिया जैसे कि आँधी फलों को गिरा देती है।।१०॥
191395 तदनन्तर राजा विदूरथ ने वज्रास्त्र की शान्ति के लिए अन्यान्य अस्त्रों का अतिक्रमण कर ब्रह्मास्त्र का प्रयोग किया। उसके अनन्तर ब्रह्मास्त्र और वज्रास्त्र दोनों एक साथ शान्त हो गये ॥११॥
191396 फिर तो राजा सिन्धु ने अँधियारी रात्रि के समान काले पिशाचास्त्र का प्रयोग किया। उससे अत्यन्त भीषण पिशाचों
191397

191398 की पंक्तियों की पंक्तियाँ निकली। उन पिशाचों की पंक्तियों से जैसे सन्ध्या के समय कोई आदमी भयभीत हो काला हो जाता है, वैसे ही दिन भी भय से मानों काला हो गया। अन्धकार के समूह की तरह पिशाच भुवन में व्याप्त हुए। उनमें से कोई भस्म के (जले हुए) स्तम्भों के तुल्य काले थे, कोई ताड़ के पेड़ के सदृश ऊँचे थे, किन्हीं का कोई रूपही न था यानी अदृश्य थे। किन्हीं के केश ऊपर को खड़े थे, कोई बड़े दुबले पतले थे, कोई मूछ-दाढीवाले थे, कोई काले थे, किन्हीं का शरीर ग्रामीण पुरुषों की नाईं बड़ा गन्दा था, कोई आकाशचारी थे, कोई केवल अपवित्र लोगों के दृष्टिगोचर होते थे, किन्हींके हाथ में हड्डी, नर-मुण्ड आदि वस्तुएँ थी, कोई चंचल थे, कोई दीन-हीन थे, कोई वज्र और तलवार से भी बढ़कर क्रूर थे, कोई ग्रामीण दरिद्रों की नाईं दीन-हीन थे, वृक्ष, कीचड़, रथ्या (जलप्रवाह) के भीतर और शून्य घर में उनका निवास था और वे बड़े चंचल थे। उनमें से कोई अपनी जिह्वाओं को लपलपा रहे थे, किन्हीं का स्वरूप प्रेतों के तुल्य था, किन्हीं का अंग काला था, कोई बिजली के तुल्य स्वरूपवाले थे यानी कभी दिखाई देते थे और कभी छिप जाते थे। मदोन्मत्त उन लोगों ने मरने से बचे हुए शत्रु के सैनिकों को पकड़ना आरम्भ किया। वहाँ पर उसके सैनिकों की बुरी हालत हुई। किन्हीं के अस्त्र-शस्त्र, छिन्न -भिन्न हो गये थे और किन्हीं की चेतना शक्ति नष्ट हो गयी थी, किन्हींके हथियार कवच अलग हो गये थे, कोई मारे भय के दुबके हुए थे और कोई बारबार ठोकर खाकर चल रहे थे। वे सब नयन, मुख, पैर और अन्यान्य अंगों से भाँति भाँति
191399 की भूताविष्ट-चेष्टाएँ कर रहे थे। उनमें से कुछ ने कौपीन और वस्त्रों का त्याग कर दिया था, कुछ के ऊपर के और नीचे के वस्त्रहीन अंग संकुचित थे, कुछ खड़े होकर मल-मूत्र का त्याग कर रहे थे और कुछ ने नाचना आरम्भ कर दिया था॥१२-२०॥
191400 राजा सिन्धु की पिशाचसेना जब राजा विदूरथ के ऊपर आक्रमण करना चाहती थी, तभी राजा विदूरथ ने, जो बड़ा बुद्धिमान था, उसे माया जान लिया ॥२१॥
191401 राजा विदूरथ पिशाचों से संग्राम करने की माया को जानताथा, उसमाया द्वारा उसने पिशाचों की उस सेना को शत्रु सेना से भिड़ा दिया ॥२२॥
191402

191403 तदनन्तर राजा विदूरथ के अपने सैनिक तो स्वस्थ हो गये और शत्रु के सैनिक पिशाचों से आविष्ट होकर उनकी सी गतिविधिवाले हो गये । राजा विदूरथ ने कोप से उसके सहायक दूसरे रूपिकास्त्र का प्रयोग किया॥२३॥
191404 खड़े हुए केशवाली गड्ढे से घुसी हुई विकराल नेत्रवाली तथा चंचल कटिभाग और स्तनमण्डल से युक्त रूपिकाएँ (अनेक पूतनाएँ) भूतल और आकाश से उत्पन्न हुई। उनमें से किसी की जवानी उभरी हुई थी, कुछ बुढ़ियाँ थी, कुछ बड़ी मोटी थी
191405 और कुछ का शरीर जीर्ण-शीर्ण यानी कृश था, किन्हींके जघन अपने स्वरूप के अनुरूप थे और किन्हींके स्वरूप के अनुरूप नहीं थे, किन्हींकी नाभियाँ बड़ी घृणित थी, गुप्त अंग भी आवृत नहीं थे, कुछने अपने हाथों में नररक्त से पूर्ण खप्पर ले रक्खा था, अतएव उनका शरीर सन्ध्याकाल के मेघ के समान लाल था, आधा चबाये हुए माँस और खून को बहा रहे ओठों के प्रान्तों से उनका मुँह व्याप्तथा।।२४-२६॥
191406 वे पिशाचियाँ विविध प्रकार की अंगचेष्टाएँ कर रही थी, वे भाँति-भाँति के अनम्र लोगों को नवाने में समर्थ थी और उनके मुँह, जंघा,
191407
191408

191409 कमर, पसली, भुजाएँ और अन्यान्य अंग शिलाओं की नाईं कठोर और साँपों की नाईं टेढ़े मेढ़े थे। उन्होंने बच्चोंके शवों की नरमाला पहन रक्खी थी, हाथ से वे मनुष्यों की आँत रूपी रस्सी को खींचती थी, उनमें से किसी का मुँह कुत्ते जैसा किसी का कौए जैसा और किसी का उल्लू जैसा था। उनके मुँह, चिबुक (ठोड़ी) पेट गहरे थे॥२७,२८॥
191410 उन्होंने उन दुर्बल पिशाचोंको दुष्ट बच्चों की नाईं पतिरूप से पकड़ लिया, तदुपरान्त रूपिकाओं और पिशाचों की वह सेना एक में मिल गई ॥२९॥
191411 वे क्रीड़ारस में अत्यन्त मग्न, नाचने के कारण उठाने मुँह, अंग और नयनवाले थे, परस्पर एक दूसरे के ऊपर आक्रमण कर रहे थे तथा परस्पर दौड़ रहे थे। उन्होंने बड़ी जिह्वा बाहर निकाल रक्खीथी, नाना प्रकार के मुँह के विकारसे युक्तथे, रुधिरमुण्ड के भार से वे आक्रान्त थे, परस्पर एक दूसरे की प्रसन्नता के लिए वे शवों को ले जा रहे थे॥३०,३१॥
191412 वे रुधिररूपी जलमें बार-बार डूबकर ऊपर को उबरते थे, उनके शरीर बह रहे खून से लथपथ अतएव दैदीप्यमान थे, पेट, भुजाएँ, कान, ओठ और नासिका- ये अंग बड़े लम्बे थे। रुधिर और माँस के कीचड़ में वे परस्पर लोट-पोट कर रहे थे और मन्दराचल से मथे जा रहे क्षीरसागरके से विपुल कोलाहल से वे व्याप्त थे॥३२,३३॥
191413 जैसे ही पहले राजा विदूरथ ने राजा सिन्धु की माया का संचार (उसकी माया को लौटाकर उसी के ऊपर डालना) किया था, वैसे ही राजा सिन्धु ने भी जानकर बड़ी शीघ्रता और फुर्ती के साथ उसकी माया का
191414 संचार उसी के ऊपर कर दिया ॥३४॥
191415

191416 तदुपरान्त पिशाचास्त्र से उत्पन्न पिशाच और रूपिकाओं की सेना की सहायता के लिए राजा सिन्धु ने वैतालास्त्र का प्रयोग किया, उससे वेतालों के आवेश से चलाये गये मुर्दों के झुण्ड के झुण्ड, जिनमें कुछ तो सिर रहित थे और कुछ सिर सहित थे, उत्पन्न हुए ॥३५॥
191417 तदनन्तर पिशाच, वेताल, रूपिका और भीषण कबन्धों से परिपूर्ण वह भीषण सेना पृथिवी को निगलने में समर्थ हुई॥३६॥
191418

191419 तदुपरान्त राजा विदूरथ ने भी पहले प्रयोग करने के कारण शिक्षक तुल्य राजा सिन्धु पर उस माया को लौटाकर राक्षसास्त्र की सृष्टि की, उक्त राक्षसास्त्र तीनों लोकों को ग्रसने में तत्पर हुआ। चारों ओर से पर्वताकार महाकाय राक्षसों का आविर्भाव हुआ, मालुम होते थे कि मानों नरक ही देहधारण कर पाताल से निकले हों। तत्पश्चात् देवता और असुरों को भयभीत करने वाली बड़ी भीषण राक्षससेना, जिसमें गरज रहे राक्षसों के महान् सिंहनादरूपी बाजे से कबन्ध नाच रहे थे, उत्पन्न हुईं। वह सेना मेदा और मांसरूप उपदंश से (मद्य के ऊपर रुचनेवाली वस्तु यानी चाट से) भरी थी, रुधिररूपी मद्य से रंगी थी और मत्त कूष्माण्ड, वेताल और यक्षों के ताण्डव से (नृत्य से) बड़ी भली लगती थी॥३७-४०॥
191420 कूष्माण्डों के उद्धतनृत्य में दण्डपाद से (पैरों को इधर उधर नचाने के एक प्रकार से) विक्षुब्ध रूधिर की उठी हुई तरंगों से सींचे गये प्राणियों से उक्त सेना ने रुधिर के प्रवाह पर पुल बाँध रक्खा था, उक्त पुलकी कान्ति संध्याकाल के मेघ की प्रचुर लालिमा से भी करोड़ गुना अधिक था॥४१॥
191421

191422 उनचासवाँ सर्ग समाप्त
191423

191424 पचासवाँसर्ग दो वैष्णवास्त्रों का युद्ध, दोनों राजाओं का रथरहित होना और राजा विदूरथ की मृत्यु का वर्णन।
191425 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, समयोजित प्रतिभा रखनेवाले लोगों में सर्वश्रेष्ठ, महान् उदार और अधिक धैर्यशाली राजा सिन्धु ने उस समय जब कि वह भीषण संग्राम हो रहे थे, शत्रु की सम्पूर्ण सेना के विनाशके लिए तथा अपनी सेना की पिशाचों से हुई पीड़ा की शान्ति के लिए सब अस्त्रों के राजा असाधारण श्रीवैष्णवास्त्र का, जो कालरुद्र के समान संहारकारी था, स्मरण किया ॥१,२॥
191426 राजा सिन्धु ने वैष्णव अस्त्र से अभिमन्त्रित कर जो शर अपनी प्रत्यंचा से छोड़ा उसके फल के अग्रभागसे उल्मूक (उल्का) आदि निकलने लगे। उससे निकली हुई बड़े, बड़े चक्रों की पंक्तियों ने दिशाओं को सैकड़ों सूर्यों से युक्त सा बना दिया, अभिमुख आ रही गदाओं की पंक्तियों ने आकाश को सैकड़ों गदाकार बाँस के नये अंकुरों (पौधों) से युक्त कर दिया, सौ धारवाले वज्रों की पंक्तियों ने आकाश को तिनकों के समूह से व्याप्त बना दिया, कमलदलों के कलियों के आकार की अनेक शाखाओं से युक्त पट्टिशों की पंक्तियों ने आकाश को कटे हुए वृक्षों से व्याप्त सा कर दिया, चोखी धारवाले बाणों की पंक्तियों ने आकाश को फूलों की जाली से युक्त सा कर दिया और काली आकृतिवाले खड्गों की कतारों ने आकाश को पत्तों की राशि से व्याप्त कर दिया ॥३-६॥

191427 तदनन्तर दूसरे राजा ने यानी विदूरथ ने भी वैष्णव अस्त्र की शान्ति के लिए वैष्णव अस्त्र का ही, जो कि शत्रु की पराक्रम स्थितिके अनुरूप था, प्रयोग किया ॥७॥
191428 उससे भी बाण, शक्ति, गदा, प्रास, पट्टिश आदिरूप जलवाली अस्त्रों की नदियाँ निकलीं, जिन्होंने पहले के वैष्णवास्त्रप्रयुक्त अस्त्र-शस्त्रों को छिन्न-भिन्न कर दिया था। आकाश में उन शस्त्रास्त्रों की नदियों का धुलोक और पृथिवी के मध्यवर्ती अवकाशका भी विनाश करनेवाला तथा श्रेष्ठ कुलपर्वतों को भी चूर-चूर कर देनेवाला युद्ध हुआ ॥८,९॥
191429
191430 उक्त शस्त्रास्त्रों की नदियों के ही युद्ध का विस्तारसे वर्णन करते हैं।
191431 उस युद्ध में शर से (वैष्णवास्त्र से अभिमन्त्रित बाण से) निकले हुए शूल, तलवार और कटार से पट्टिश (किर्च के आकार के एक प्रकार के लोहे के हथियार) चूर चूर हो गये थे, मूसलों के विस्तार तथा प्रास और शूल से शक्तियाँ (शक्ति नाम का शस्त्र) काट कर टुकड़े टुकड़े की गई थी और बाण समूह रूप जलनिधि के मंथन में समर्थ मुद्गर ही मन्दर का काम कर रहे थे। वहाँ गदाओं के मुखसदृश अग्रभागों से टक्कर लग रही थी तथा जिनके अस्त्रों का निवारण करना महाकठिन था, उन प्रतियोद्धाओं के अनुरूप प्रमाण और प्रभाववाली तलवारें थी । उस युद्ध में अपनी-अपनी सेनाओं के विध्वंसरूप अशुभ की शान्ति के लिए भालेरूपी चन्द्रमण्डल घूम रहे थे, यम वहाँ पर प्रासों के प्रसार से कुपित थे, अतएव उन्होंने लोगों का क्षय करना आरम्भ कर दिया था। उस युद्ध में चक्रों से ऊपर को खड़े किये गये अस्त्र-शस्त्र कुण्ठित किये गये थे, सम्पूर्ण आयुधों का क्षय हो रहा था, उसके शब्द से ब्रह्माण्ड
191432
191433
191434 मानों फूटता था, प्रहारों से कुलाचल भी छिन्न-भिन्न हो रहे थे। जैसे मैंने विश्वामित्र के अस्त्र का निवारण किया था, वैसे ही परस्पर एक दूसरे के घात-प्रतिघात का निवारण करनेवाले लड़ रहे उन दो वैष्णवास्त्रों की बाणवृष्टि ने सब प्रकार के शस्त्रों के समूह को काट डाला, वज्रों ने अकाट्य पर्वतों को काटकर जीर्ण-शीर्ण कर दिया ॥१०-१४॥
191435 वहाँ पर शूल और पत्थर कीलों की नाईं तीक्ष्ण थे, शत्रुभेदन रूप कार्य से उनकी खूब प्रशंसा होती थी और वे तेज दौड़ने से हुई फुफकार से सुशोभित थे। वहाँ भुशुण्डियों ने (एक प्रकार
191436 के शस्त्रों ने) भीषण भिन्दपालों के घने ढेर पर विजय पाई थी। सबका संहार करने में समर्थ भगवान् शंकर के तुल्य पराक्रमशाली शिवशूल को उसके तुल्यही दूसरे शूलने कुण्ठित कर डाला था, निकलते ही तुरन्त काटे गये हथियारों की टेढ़ी-मेढ़ी गतियाँ हो रही थी। फूट रहे चट-चट शब्द ने गंगाजी के प्रवाह को रोक दिया था और अस्त्र-शस्त्रों के चूर के ढेर रूपी महान् धूम्र से चँदवा तन गया था ॥१५-१७॥
191437 वहाँ पर परस्पर के शस्त्रास्त्रों के टकराने से घूम रहे जाल की नाईं बिजलियाँ प्रदीप्त होती थी, कलकल शब्द से ब्रह्माण्ड मानों फूटा जा रहा था, प्रहार से बड़े-बड़े कुलपर्वत छिन्न-भिन्न हो गये थे, परस्पर जूझ रहे अस्त्रों की शरवृष्टि ने शस्त्रास्त्रों के ढेर को काट कर गिरा दिया था पर्वत की नाईं निश्चल राजा विदूरथ मेरे द्वारा विश्वामित्र के अस्त्रों के निवारण की नाईं केवल अस्त्रनिवारणमात्रसे स्थित थे,उनकी ऐसी स्थिति केवल कालक्षेप का उपाय था ॥१८,१९॥
191438 मेरे सामने इसकी क्या हस्ती है, यों राजा विदूरथ की अवहेलना से राजा सिन्धु के स्थित होने पर राजा विदूरथने सिंधु के ऊपर वज्र-निर्घोषयुक्त अग्नेय अस्त्र छोड़ा। उक्त आग्नेय अस्त्र ने सूखी हुई घास के ढेर की नाईं राजा सिन्धु के रथ को जला दिया। इसी बीच में जब कि अस्त्र-शस्त्रों से आकाश ऐसा पट गया था कि कहीं पर भी सुराख दृष्टिगोचर नहीं होता था, जो राजा सन्नद्ध था वह तो वर्षा ऋतु की नाईं बाणों की वर्षा करता था और जो दूसरा राजा था वह मेघ से बढ़ाई गई नदी की नाईं बहता था। दोनों राजाओं के पहले प्रयुक्त दो बलवान् वैष्णवास्त्र क्षणभर के लिए परस्पर भीषणतम युद्ध कर दो बलवान् योद्धाओं की नाईं शान्त हो गये । इसी बीच में जैसे वनाग्नि वन को जलाकर गुहा से निकले हुए सिंह को प्राप्त होती है, वैसे ही आग्नेयास्त्र की अग्नि राजा सिन्धु के रथ को जलाकर सिन्धु को प्राप्त हुई। राजा सिन्धु ने हस्तलाधव से आग्नेयास्त्र को वारुणास्त्र से शान्त कर दिया और अपने जले हुए रथ को छोड़कर पृथिवी पर आकर ढाल और तलवार से लैस हो गये। राजा सिन्धु ने नेत्रों के पलक गिरने भर में शत्रु के रथ के घोड़े के खुरों को कमलनाल की नाईं बड़ी फुर्ती से काट दिया। अब तो राजा विदूरथ भी रथ रहित हो गये, अतएव उन्होंने भी हाथ में ढाल-तलवार ली ॥२०-२६॥
191439 अब तो दोनों के हाथों में एक से हथियार हो गये और उत्साह भी दोनों का एक- सा था, वे दोनों अपने-अपने वार के लिए समय ढूँढ़ने के लिए पैंतरे बदलने लगे । परस्पर प्रहार कर रहे उन दोनों की तलवारें वार करते करते आरों के तुल्य हो गई थी। दोनों सेनाओं में तलवारें यम की दन्तपंक्तियों के सदृश प्रजा को (सैनिकों को) चबा रही थी। राजा विदूरथ ने उक्त
191440
191441 तलवार का त्याग कर शक्ति ली और उसे शत्रु के ऊपर छोड़ा। वह शक्ति मथे जा रहे समुद्र के जल की नाईं गम्भीर घर-घर शब्द से युक्त प्रलय आदि बड़े-बड़े उत्पातों को सूचित करने वाली वज्रपात के समान आई और राजासिन्धु की छाती पर गिरी, वह ऐसी गिरी जैसे कि अप्रिय पति के वक्षस्थल पर उसे न चाहनेवाली भार्या गिरती है, उस शक्ति के प्रहार से राजा सिन्धु के प्राण गये नहीं, किन्तु केवल उसकी छाती से हाथी की सूंड़ से जलधारा की नाईं खून की धारा बही चन्द्रमा से नष्ट किये गये अन्धकार की नाईं उसे (सिन्धु को) राजा विदूरथ से भग्न किया हुआ देखकर उस देशकी लीला बड़ी प्रसन्न हुई उसके आनन्द का पार न रहा । उसने पूर्वलीला से कहा : हे देवी, देखो, नृसिंह रूप हमारे पति ने हिरण्यकशिपुरूपी महाबलवान् इस सिन्धु को शक्ति के शिखरमयी नखों से मार दिया है। जैसे तालाब के बीच में खड़े हुए हाथी की सैंड से फुफकारपूर्वक जलधारा गिरती है, वैसे ही इसके चूर्ण-विचूर्ण वक्षस्थलसे 'चुल-चुल' शब्द के साथ खून निकल रहा है। हा बड़े दुःख की बात है कि लाये गये रथ पर चढ़ने के लिए वह ऐसा तैयार हो गया है, जैसे कि सोने के मेरुशिखर पर पुष्करावर्त मेघ चढ़ता है। हे देवि देखो, इसका यह रथ मुद्गर से चूर चूर कर दिया गया है । हे देवि, ये हमारे स्वामी लाये गये रथ में बैठने के लिए उद्यत हैं । अर्जुन की बाणवर्षा से निवातकवचनामक दानवों की सुवर्ण निर्मित नगरी की नाईं घूम रहे उस रथ को आप देखिये ॥२७-३६॥
191442 हा बड़े खेद की बात है कि जैसे इन्द्र अपने शत्रु पर प्रहार करने के लिए वज्र को देखते हैं यानी ग्रहण करते है, वेसे ही सिन्धु ने हमारे स्वामी पर प्रहार करने के लिए मूसल को देखा यानी ग्रहण किया । हमारे स्वामी मूसलरूप हथियार वाले राजा सिन्धु को चकमा देकर बड़ी फुर्ती से रथ पर सवार होकर वेग से हट गये हैं। हाय बड़ा कष्ट उपस्थित हुआ। इस राजा सिन्धु ने बड़े वेग से हमारे स्वामी के रथ को, जो कि सेवाल आदि से हरे रंग के तालाब की नाईं हरा है और वृक्ष की नाईं ऊँचा है और पताका से चिह्नित होने के कारण प्लव से (एक प्रकार के पक्षी से) युक्त है, पीड़ित कर यानी बाणवृष्टि से छिन्न भिन्न कर बाणों की वृष्टियों से हमारे पति विदूरथ को व्यथित कर दिया ॥३७-३९॥
191443 यह हमारे पति को, जिनके रथ की पताका कट गई है, रथ ध्वस्त हो गये है, घोड़े मर गये हैं, सारथि कट गया है, धनुष और कवच कट गये हैं और सब अंग-प्रत्यंग छिन्न-भिन्न हो गये हैं अतएव बड़े घबराये हुए हैं, शिलाफलक के समान दृढ़ (जिसका फटना संभव नहीं है) हृदय में और स्थूलतम मस्तक में वज्र के समान कठोर बाणोंसे घायलकर पृथिवी पर गिरा रहा है ॥४०,४१॥
191444 बड़े क्लेश से होश में आकर सारथि द्वारा लाये गये अन्य रथ में चढ़ रहे हमारे पति के सिन्धु द्वारा तलवार से काटे गये कन्धे को देखो। कन्धा कटने के कारण हमारे पति, जैसे घन से तोड़े गये पद्मरागमणिके पर्वत से लाल कान्ति निकलती है वैसे ही, खूब रुधिर बहा रहे हैं। ओ हो, अब तो बड़ा भारी कष्ट आया, जैसे आरे से वृक्ष काटा जाता है वैसे ही इस सिन्धु ने तीखी तलवार की धार से हमारे पति की पिण्डलियाँ काट डाली। हा, मैं मारी गई हूँ, जलाई गई हूँ, मर गई हूँ और लथेड़ी गयी हूँ| मेरे पति की दोनों जंघाएँ
191445
191446
191447 कमलनाल की नाईं काट दी गई हैं।' - ऐसा कहकर पति की अवस्था को देखकर दुःखी हुई
191448 और पति के प्रति उसका जो अत्यन्त प्रेम था, उससे और भय से कातर होकर वह कुल्हाड़े से काटी गई लता की नाईं मूर्छित होकर पृथिवी पर गिर पड़ी। यद्यपि विदूरथ की दोनों जंघाएँ कट गयी थी, तथापि शत्रु पर प्रहार करता हुआ ही वह छिन्नमूल (जिसकी जड़ कट गई हो) वृक्ष की भाँति रथ के नीचे गिरने को तैयार हुआ। वह गिरना ही चाहता था कि सारथि उसे सँभालकर रथ से ही घर की ओर भगा ले गया (M) । जब सारथि राजा विदूरथ को भगा ले गया तब उद्दण्ड राजा सिन्धु ने विदूरथ के कंठ में तलवार से वार किया। तलवार के वार से उनका आधा कंठ कट गया तदनन्तर आधे कटे गलेवाले विदूरथ का सिन्धु ने पीछा किया । राजा विदूरथ जैसे सूर्य की किरणें कमल में प्रवेश करती हैं, वैसे ही अपने घर में प्रविष्ट हुआ, लेकिन राजा सिन्धु सरस्वती के प्रभाव से परिपूर्ण उस घर में ऐसे प्रवेश नहीं कर सका जैसे कि मदोन्मत्त मच्छर महाज्वाला के भीतर नहीं घुस सकता ॥४२-४९॥
191449
191450 सारथि ने राजा विदूरथ को, जिसके वस्त्र, कवच और शरीर तलवार से काटे गये गले के छेद से बुबुद ध्वनि के साथ निकल रही रक्तधाराओं से सने थे,घर में ले जाकर सरस्वती के सामने सुखपूर्वक मरण के योग्य कोमल बिस्तर में रखा और शत्रु भी घर में प्रवेश न कर सकने के कारण लौट गया ॥५०॥
191451
191452 पचासवाँ सर्ग समाप्त
191453 इक्यावनवाँसर्ग राजा विदुरथ के वध से राष्ट्रविप्लव तथा सिन्धु के राज्य में

191454 प्रतिष्ठित होने पर फिर राज्य की सुव्यवस्था का विस्तार से वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, युद्ध में प्रतिद्वन्द्वी राजा सिन्धु के हाथ से राजा विदूरथ मारे गये-राजा विदूरथ मारे गये, इस प्रकार का शोरगुल मचने पर सारा राष्ट्र भयभीत हो गया। वहाँ भाँडे-बर्तन आदि सामग्री से लदी हुई गाड़ियों पर गाड़ियाँ इधर उधर भाग रही
191455 सारथि की राजा को भगा ले जाने में जो प्रवृत्ति हुई, उसका कारण है । वह यह कि यदि राजा रण में अभिमुख मरता तो 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिवाडयोगयुक्तश्च रणे चाऽभिमुखो हतः॥
191456 (इस लोक में दो पुरुष सूर्यमण्डलभेदी है, कौन दो ? योगयुक्त परिवाट और रणमें शत्रु के सामने लड़ता हुआ मारा गया योद्धा) इस स्मृतिवचनसे रण में अभिमुख मरे हुए सूर्यमण्डलभेदी विरक्त सूर की मुक्ति होने पर और सूर्यमण्डलभेदी अविरल शूर की 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे; परस्याऽन्ते कृतात्मनः प्रविशन्ति परं पदम् ॥
191457 (प्रलय प्राप्त होने पर वे सब ब्रह्मा के साथ कृतार्थ होकर परमपद में प्रवेश करते हैं यानी मुक्त हो जाते हैं ।) इस वचन के
191458 अनुसार क्रम मुक्ति होने पर 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते - (मनुष्यलोकरूप आवर्त में नहीं लौटते) इस श्रुति के अनुसार दूसरे कल्प में उसकी पुनरावृत्ति न होने पर पूर्वजन्म में पद्मशरीर से अवशिष्ट प्रारब्ध के भोग की सिद्धि नहीं होगी, इस कारण सरस्वती के संकल्प और वरदान के बल से ही सारथि की राजा के यश और मोक्ष के प्रतिबन्धरूप भगाने में प्रवृत्ति हुई।□सर्ग- ५१]
191459
191460 थी, रो रहे भूखे प्यासे स्त्री और बालबच्चों को लेकर भाग रहे नागरिकों की अपार भीड़ लगी थी, राष्ट्र उत्पात मचने के कारण भाग रही और रो रही अनेक युवतियाँ मार्ग में डाकुओं द्वारा हर ली गई थी, आपस में एक दूसरे को लूटने खसोटने में व्यग्र हुए लोगों को आपस का भी बड़ा भारी भय लगा रहता था, शत्रु के राष्ट्र की असैनिक जनता और सैनिकों के विजयप्रयुक्त ताण्डवकी वृद्धि से सारा विदूरथ राष्ट्र कोलाहल युक्त था, स्वामियों के मर जाने के कारण निरंकुश हुए हाथी, घोड़े और वीरों की टक्कर से असैनिक जनता गिर रही थी, कोषगृह का (खजानों का) विनाश करते समय किवाड़ों को तोड़ने से उत्पन्न हुआ 'घर घर' शब्द आकाश में फैला हुआ था, वहाँ पर प्रबल परपक्षी योद्धाओं ने लूटे गये असंख्य रेशमी वस्त्रों को लपेटकर कोषगृह के रक्षक सैनिकों को तिरस्कृत कर दिया, मरी हुई राजरानियाँ चोरों द्वारा छूरों से काटी गई खून से लथपथ अपनी आँतड़ियों से उलझी हुई थी, राजा के अन्तःपुर में डोम चाण्डालों के झुण्ड के झुण्ड विश्राम ले रहे थे, राजगृह से लूटपाट द्वारा हस्तगत किये गये राजा के भोजनयोग्य स्वादु अन्नों के भोजन में गँवार लोग जुटे थे, सोनेकी सिकड़ियों को पहने हुए बालक योद्धाओं की लातें और ठोकरें खा कर रो रहे थे, अपरिचित युवक अन्तःपुर की महिलाओं के केशपाश को खींच रहे थे, चोरों के हाथों से मार्ग में गिरे हुए बहुमूल्य रत्नों से बटोही लोग दन्तुर-से (ऊँचे दांतवाले की नाईं से) उज्ज्वल हो रहे थे। हाथी, घोड़े और रथों को छीनकर लाने में सामन्त लोग व्याकुल हो रहे थे, राजा सिन्धु के पुत्र के राज्याभिषेक कार्य का आदेश देने में मन्त्री आदि ऊँचे राजकर्मचारी बड़े तत्पर थे, राजधानी के निर्माण केलिए अच्छे अच्छे कारीगर सन्नद्ध थे, बनाये गए झरोखों के छेदों में सिन्धुराज की रानियाँ अपूर्व नगर की सुन्दरता देखने के लिए प्रवेश कर रहींथी,सैकड़ों'जय जय' उदघोषों के साथ नगर में प्रवेशित सिन्धुराज के पुत्रका, जिसका तुरन्त अभिषेक हुआ था, उस राष्ट्र में बड़ा प्रभाव था, राजा सिन्धुने वहाँ पर जो नई राजव्यवस्था चलाई थी, उसे सिन्धुपक्ष के राजाओंने शिरोधार्य कर लिया था, अन्यान्य गाँवों में छिपकर रहनेवाले पूर्व राजा के पक्षपाती (प्रीतिपात्र) लोग शत्रु को पता लगने पर वहाँसे भी भाग रहे थे, चोरों के बड़े भारी गिरोहने लूटपाट करने के लिए मार्गों में लोगों का आना-जाना रोक रक्खा था, महाप्रतापी राजा विदूरथ के विरह से दिनमें धूप तुषार से सनी हुई-सी ठण्डी मालूम होती थी, मरे हुए बन्धु-बान्धवों के लिए रोने-धोने से और मरे हुए जनों के लिए किये गये तूरे शब्द से पिण्ड के सदृश हाथसे पकड़ने योग्य शब्द वहाँ हो रहा था ॥१-१४॥
191461 तदुपरान्त वहाँ पर पृथ्वी के एकच्छत्र अधिपति राजा सिन्धु की जय हो, ऐसी घोषणा करते हुए प्रत्येक नगर में लोग भेरियाँ बजाने लगे॥१५॥
191462 पुत्र के राज्याभिषेक के बाद जैसे प्रलय के अन्त में जगत् की सृष्टि करने के लिये मनु भगवान जगत् में प्रवेश करते हैं, वैसे ही राजा सिन्धु ने, जो कि विजयजनित गर्व से उन्नत मस्तक था, दूसरे मनु की नाईं राजधानी में प्रवेश किया॥१६॥
191463 राजा सिन्धु के नगर में प्रवेश करते ही सिन्धु के नगर में दसों दिशाओं से कर (भेंट) हाथी घोड़े से यों प्रवेश करने लगे (आने लगे) जैसे समुद्र में रत्नों की राशियाँ प्रवेश करती हैं । मन्त्रियों ने प्रत्येक दिशा में और प्रत्येक सामन्त (अधीन राजा) के पास
191464
191465
191466 राजकीय नियम, चिह्न और आदेश तुरन्त भेज दिये ॥१७,१८॥
191467 थोड़े ही समय में देश देश में नगर नगर में जीवन, मरण और सम्मान के विषय में यमके-से कठोर नियम बन गये ॥१९॥
191468 नियम बनने के उपरान्त पलक भर में, देश में उपद्रव के बादलों की जो घटा छाई थी, वह उत्पात वायु (अंधङ-बवंडर) के समाप्त होने पर जैसे वायु के जोर से होनेवाले तृण, पत्ते और धूल का घूमना शान्त हो जाता है, वैसे ही सब शान्त हो गई ॥२०॥
191469 महाप्रलय से मथने के समय भीषण जलभौरियों से भरा हुआ तरंगित क्षीरसागर मन्दराचल को निकाल देने से जैसे शान्त हो गया था वैसे ही अराजकता के समय उत्पातपूर्ण सारा देश दसों दिशाओं के साथ शान्त (विनयपूर्ण) हो गया ॥२१॥
191470 सिन्धु के देश की सुन्दरियों के मुखरूपी कमल की भ्रमरपंक्तियों के तुल्य अलकों को धीरे धीरे हिला रहे वायु मुखकमल के मधुबिन्दुरूप स्वेदजल के कणों को लेने से मत्त और मन्दगति होने के कारण आकुल होकर उक्त सुन्दरियों के मुखकमलों की शीतलता और सुगन्धि आदि मंगलमय गुणों से सम्पूर्ण देश से सन्ताप, दुर्गन्धि
191471 आदि अशुभ गुणों को नष्ट करते हुए बहने लगे॥२२॥
191472
191473 इक्यावनवाँ सर्ग समाप्त
191474 बावनवाँसर्ग राजा विदूरथ की मृत्यु, संसार की असत्यता और उस देश की लीला की वासनारूपता का वर्णन। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इस बीचमें, अपने सामने मृत्युशय्या पर लेटे हुए मूर्छित अपने पति को श्वासमात्रशेष (जिसमें जीवित के चिह्नों में केवल श्वास ही शेष रह गया था) देखकर देवी सरस्वती से कहा :माँ,यह मेरा पति यहाँ पर देह का त्याग करने के लिए उद्यत है। श्रीसरस्वतीजी ने कहा : भद्रे, इस प्रकार के महान् उद्योग से परिपूर्ण, राष्ट्र में उथल पुथल मचा देनेवाले, अत्यन्त अद्भुत व्यापारों से भरे हुए इस संग्राम के शुरू होने, चलने और समाप्त होने पर कहीं पर न तो राष्ट्र या महीतल कुछ भी रहा और न नष्ट हुआ। इस प्रकार का यह स्वप्नरूप जगत् है। पूर्वोक्त गिरिग्राम के ब्राह्मणगृह के मण्डप के अन्दर रक्खे हुए राजा पद्म के शव के निकटवर्ती मण्डपाकाश में तुम्हारे पति का यह पृथ्वीरूपी राष्ट्र प्रतीत होता है, अन्तःपुर के घर के अन्दर अनेक राष्ट्रों से युक्त यह ब्रह्माण्ड है॥१-५॥
191475 विन्ध्याद्रि के ग्राम में वसिष्ठनामक ब्राह्मण के घर का मध्यभाग स्थित है, वसिष्ठनामक ब्राह्मण के घर में शवयुक्त गृहरूप जगत् स्थित है, शवगृहरूप जगत् के पेटमें यह घर रूपी ब्रह्माण्ड स्थित है। इस प्रकार यह त्रिजगत्, जिसमें अनेकानेक व्यापार होते रहते हैं, भ्रम ही है तथा विन्ध्याद्रि के छोटे से ग्राम में घर के अन्दर आकाशकोशमें सागर और पृथ्वी दृष्टिगोचर होते हैं, तथा यह भ्रम तुमसे, मुझसे, इससे (दूसरी लीला से) तथा तुम्हारे पति से युक्त है, एक के भीतर दूसरा उत्पन्न हुआ, यह भी कल्पना ही है, वस्तुतः चैतन्य में ही यह विकास को प्राप्त हुआ है। अपना आत्मा ही इस जगद्रूप से व्यर्थ विकास को प्राप्त होता है अथवा कहीं भी इस जगत्प से विकास को प्राप्त नहीं होता। भाव यह कि विषय के मिथ्या होने से चैतन्य में विषयसंवलित
191476
191477 रूप भी है ही नहीं। ऐसी अवस्था में निर्विषय चैतन्य ही अवशिष्ट रहता है, वही मुख्य ज्ञातव्य है, इसलिए तुम नाश और उत्पत्ति से शून्य उस परम पद को जानो ॥६-९॥
191478 स्वयंप्रकाश, शान्त, निर्विकार वही (चैतन्य ही) मण्डपघर के अन्दर अपने चिन्मात्र स्वभाव से उदित अपनी आत्मामें जगत्-रूप से प्रतीत हुआ है, उससे अतिरिक्त दूसरी वस्तु नहीं है, ऐसी विद्वानों में प्रसिद्धि है॥१०॥
191479 __ मण्डप के अन्तर्गत आकाश में भी जब जगत् नहीं है, तब शुद्ध चिदाकाश में जगत् नहीं है, इसमें तो कहना ही क्या है ? इस आशय से कहते हैं।
191480 इस प्रकार अनेक व्यापारों से पूर्ण प्रतीत होनेवाले उन मण्डपों के भी अन्दर शून्य आकाश ही है, जगभ्रम नहीं है ॥११॥
191481
191482 अति क्षुद्र वस्तु के अन्दर विशाल वस्तु का समावेश नहीं हो सकता, अतएव अल्पवस्तु में बृहत्पदार्थ की प्रतीति यदि भ्रम है, तो अत्यन्त बृहत् ब्रह्म का मण्डप के अन्दर समावेश होना सम्भव नहीं है, फिर शास्त्र और आचार्य के उपदेश से वहाँ पर ब्रह्म की प्रतीति भ्रम क्यों नहीं होगी? ऐसी शंका कर उपजीव्यविरोध होने से ऐसी शंका नहीं करनी चाहिए, यह कहते हैं।
191483 जब भ्रम का कोई द्रष्टा ही नहीं है, तब भ्रम में भ्रमता ही कैसे होगी, इसलिए भ्रम की सत्ता है ही नहीं और जो है, वह निर्विकार परम (चैतन्य) ही है ॥१२॥
191484
191485 भ्रम को देखनेवाला दूसरा नहीं है, तो भ्रम ही भ्रम को देखे? इस पर कहते हैं।
191486 भ्रम असत् दृश्य है। दृश्य द्रष्टा पुरुष के व्यापार के फल का आधार होता है यानी द्रष्टा जो कुछ व्यापार करता है उस व्यापार का फल जिसमें रहता है, वह दृश्य है। अपने में अपने आप कोई भी व्यापार नहीं कर सकता, क्योंकि एकमें कर्तुत्व भी रहे और कर्मत्व भी

रहे, यह विरुद्ध है, इसलिए दृश्य भ्रम की द्रष्टा और दृश्य दो दशाएँ नहीं हो सकती हैं। द्रष्टा के अभाव में दृश्य की सत्ता और स्फूर्ती भी सिद्ध नहीं हो सकती। यह द्रष्टा और दृश्य के क्रम का अभाव द्वैतदशा में दूषण है और अद्वैतदशा में तो वह भूषण है, ऐसा कहते हैं। अद्वैत में द्रष्टा और दृश्य के क्रम का अभाव होने से वहाँ पर स्वभावतः है |१३॥
191487 आप उस परम पद को, जो नाश और उत्पत्तिरहित, स्वयंप्रकाश,शान्त, आदि और निर्विकार है, जगत्-रूप से प्रतीत जानो।।१४॥
191488
191489 अति अल्प स्थान में बृहत्तर वस्तु का समावेश न हो सकना भी दृश्यका ही दूषण है। सर्वाधिष्ठान चैतन्य का दूषण नहीं है, इस आशय से कहते हैं। ___ मण्डप गृह के भीतर अपने स्वभाव से उदित आत्मारूप अपने घर में लोग अपने अपने व्यवहार के अनुकूल प्रशस्त प्रदेश की व्यवस्था कर विहार करते हैं, संचार करते हैं, यह कम आश्चर्य नहीं ॥१५॥
191490 वहाँ पर तत्त्वज्ञ पुरुषों को न तो जगत् की प्रतीति होती है और न किसी सृष्टि का ही अनुभव होता है, उक्त तत्त्वज्ञों के अनुभवरूप प्रत्यक्ष प्रमाण से यह निश्चित होता है कि अहंकार का साक्षीरूप अविनाशी चिदाकाश ही अज्ञानी की दृष्टि से जगत्-रूप से स्थित है॥१६॥
191491
191492 अनुमान प्रमाण से भी उक्त बात को सिद्ध करते हैं।
191493
191494
191495 __ मेरू आदि पर्वतों के समुदाय से युक्त वह सम्पूर्ण दृश्य निराकार ज्ञानरूप ही है, यह जैसा दिखाई देता है, वैसा स्थूलरूप नहीं है, क्योंकि उसका जहाँ पर समावेश नहीं हो सकता, अत्यन्त अल्प प्रदेश में तत्त्वज्ञों को उसकी प्रतीति हुई है, जैसे देह के अन्दर स्वप्न में देखा गया महानगर ॥१७॥
191496
191497 स्वप्न में सबके अनुभव से सिद्ध व्याप्ति को दिखलाते हैं। 'स्वप्नः कण्ठे समाविशेत्' इस श्रुति के अनुसार कण्ठ से लेकर हृदय तक बिलस्त भर स्थान में आत्मचैतन्य को ही पर्वतसमुदायों से पूर्ण वज्र की नाईं कठिन लाखों जगत् के रूप में स्वप्न में सभी देखते हैं ॥१८॥
191498 जैसे बहुत से केले के कोमल पत्ते तह के साथ अल्प स्थान में संनिविष्ट रहते हैं, वैसे ही अत्यन्त सूक्ष्म चैतन्य में अनन्त जगत् रह सकते हैं।॥१९॥
191499 जैसे देह के अन्दर स्वप्नमहानगर दिखलाई देता है, वैसे ही चिदणु में तीनों जगत् हैं, उसके अन्दर भी चिदणु है, उनमें भी प्रत्येक में जगत् है |२०॥
191500 हे भद्रे, उनमें से जिस जगत् में यह पद्म राजा शवरूप में स्थित है, वहाँ तुम्हारी सौत यह लीला उसके पहले ही चली गई है ॥२१॥
191501 यह लीला ज्यों ही तुम्हारे सामने मूर्छा को प्राप्त हुई, त्यों ही तुम्हारे पति राजा पद्म के शव के निकट जा पहुँची है।।२२॥
191502 लीला ने कहा : हे देवि, यह लीला वहाँ पर पहले देहधारिणी कैसे हो गई, जिस स्थिति में यह मेरी सौत है, उस स्थिति को प्राप्त होकर यह कैसे स्थित है। राजा पद्म के राजमहल में रहने वाले लोग इसका कैसा रूप देखते हैं और इसको क्या कहते हैं, यह सब संक्षेप से आप मुझसे कहिये ॥२३,२४॥
191503 श्री देवीजी ने कहा : भद्रे, सुनो, जैसे तुमने मुझसे पूछा है, वह सब में संक्षेप से तुमसे कहती हूँ, यह तुम्हारा ही, जो दूसरी लीला बनी हुई हो, वृत्तान्त है, इससे तुमको निश्चय हो जायेगा और इससे मरण, परलोकगमन आदि को भी, जिनको देखना कठिन है, तुम देख सकोगी। तुम्हारा पति महाराज पद्म नगर आदि के रूपसे दिखाई दे रही जो यह जगन्मय भ्रान्ति है, खूब विस्तार को प्राप्त हुई इस जगन्मय भ्रान्ति को ही उसी शवगृह में देखता है॥२५,२६॥
191504 यह जो युद्ध तुमने देखा है, यह स्वप्नयुद्ध के समान भ्रान्तियुद्ध ही था, यह लीला भी, जिसके बारे में तुमने पूछा है, भ्रान्ति ही है, ये जो लोग हैं, वे जन्म आदि विकार से रहित आत्मा ही हैं, यहाँ जो मरण होता है, वह भ्रम ही है और यह संसार भी इस प्रकार भ्रमात्मक ही है। इसी भ्रम से राजा पद्म की लीला भार्यारूप से स्थित रही। तुम और वह दोनों सर्वांग सुन्दरी ललनाएँ स्वप्नमात्र ही हो। जैसे राजा की आप दोनों सुन्दरियाँ स्वप्नमात्र हैं, वैसे ही आपका पति यह राजा पद्म और स्वयं मैं भी स्वप्नमात्र ही हूँ। भद्रे, यह सम्पूर्ण जगत् की शोभा ऐसी ही (भ्रममात्र ही) है। यहाँ पर यह सब दृश्य भी भ्रान्तिमात्र ही कहा गया है। यदि यह जान लिया जाय, तो पुरुष दृश्य शब्द के अर्थ का (दृश्य में द्रष्टा के कर्मत्व का) त्याग कर देता है॥२७-३०॥
191505 इस प्रकार यह (लीला), तुम, यह संसार स्थिति और यह राजा ये सब भ्रान्तिरूप ही हुए हैं, आत्मा की पूर्णता होने से केवल मैं आत्मा सत्यता को प्राप्त हूँ। ये राजा लोग और हम परस्पर अनुग्राह्य और अनुग्राहकरूप से परिचलित होकर इस प्रकार महाचिद्घन की मिथ्या कल्पना स्थिति से बन गये हैं, वैसे ही यह लीलारूप रानी बन गई है,
191506
191507 क्योंकि महाचिद्घन (परम चेतन) की स्थिति सर्वात्मक है। यह लीला, जो कि मनोहर हासरूपी विलास से अलंकृत है, हावभावरूप लीला से चंचल मुँह से युक्त है, नव यौनव से सुशोभित है, बड़ी दक्ष, सुन्दर आचरणों से मन को लुभानेवाली, मीठे और अनमोल वचन बोलनेवाली, कोकिला के सुर के सदृश सुन्दर सुरवाली, यौवन मद से मन्दगति, नीले कमल की पंखुड़ियाँ के तुल्य विशाल नेत्रवाली, गोल और विशाल छाती से युक्त, सोने के सदृश गोरे अंगोंवाली, पके हुए बिम्बफल के सदृश लाल ओठवाली और बड़ी रमणीय है, तुम्हारे संकल्परूप पद्म की जब मनोवृत्ति से उसकी वासना हुई, तब तुम्हारे सदृश आकारवाली यह चैतन्य रूप चमत्कार में स्थित हो गई ॥३१-३६॥
191508 तुम्हारे पति के मरने के अनन्तर ही तुरन्त तुम्हारे संकल्परूप तुम्हारे पति ने इसे अपने सामने देखा ॥३७॥
191509
191510 यदि यह वासनामयी थी, तो मेरे पतिने इसको सत्यरूप से कैसे अनुभव किया, इस पर कहती हैं।
191511 जब चित्त अभ्यासवश दृढ़वासना से आधिभौतिक (व्यावहारिक) पदार्थ का अनुभव करता है, तब अनुभव से वह परमार्थ सत्य हो जाता है, परन्तु वस्तुतः दृश्य ही प्रातिभासिक है॥३८॥
191512 जब चित्त आधिभौतिक (व्यावहारिक) पदार्थो को विवेकज्ञानाभ्यास से परमार्थसत्य नहीं जानता, तब उसकी वासना से सत्य (दृढ़) प्रपंच में प्रातिभासिकता का निश्चय होता है ॥३९॥
191513 मरणज्ञान से पुनर्जन्मरूप भ्रम होने पर तुमको इस राजा ने पत्नीरूप से जाना और वासनामय अन्य लीलारूपता को प्राप्त हुई तुमसे संगत हुआ ॥४०॥
191514 इस प्रकार इस राजा ने तुमको अपनी वासनारूप ही देखा और तुमने राजा को अपनी वासनामय ही देखा। तुम भी आत्मा में पहले जैसे तीन ब्रह्माण्डों की ब्रह्म में स्थिति दर्शाई है, वैसे ही स्थित हो, क्योंकि आत्मा सर्वत्र व्यापक है यानी सब वासनाओं में व्याप्त है, इसलिए ब्रह्म का सर्वाकार विवर्त उत्पन्न होता है।॥४१॥
191515 चूँकि ब्रह्म सर्वव्यापक है, अतएव जब जहाँ पर जैसी वासना होती है, तब वहाँ पर वह तुरन्त वैसा ही हो जाता है और विक्षेप शक्ति से (वैसा ही) उसका अनुभव करता है। ब्रह्म सर्वत्र सम्पूर्ण शक्तियों से युक्त है, अतएव जहाँ पर जिस जिस रूप से भोक्ता के अदृष्टवश जिस शक्ति का आविर्भाव कराता है, वहाँ पर वह वैसा ही होता है और दृढ़ आग्रहरूप वासना के कारण वैसी ही उसकी प्रतीति होती है ॥४२,४३॥
191516 जब इन दो दम्पतियों का मरणानुकूल मूर्छा का क्षण आया, तभी इन्होंने सबका, जो आगे कहा जायेगा, वासना के जाग्रत् होने के कारण अपनी कल्पना से अनुभव किया कि ये हमारे पिता है और ये हमारी माताएँ हैं, यह हमारा देश है, यह हमारी धनसम्पति है, यह हमारा कर्म है
191517 और ऐसा कर्म हमने पूर्वजन्म में किया था। इस प्रकार हम लोगों का विवाह हुआ और इस प्रकार हम दोनों एकता को प्राप्त हुए। इनकी वह जनता भी, जो कि कल्पनात्मक ही है, भोगकर्ता के अदृष्ट से सत्यता को (अर्थक्रियाकारिता को) प्राप्त हुई है, वैसी ही स्वप्नप्रतीति यहाँ पर प्रत्यक्ष दृष्टान्त है, स्वाप्निक पुरुष भी स्वप्नकाल में सत्यता को (अर्थक्रियाकारिता को) प्राप्त होते ही हैं। लीले, इस प्रकार के अभिप्राय से युक्त लीला ने मेरी आराधना की
191518
191519
191520 थी कि मैं कभी विधवा न होऊँ और मैंने भी उसे वरदान दिया था। इस कारण वह बालिका यहाँ पर पहले ही मर गई है॥४४-४८॥
191521
191522 इस वासनात्मक लीला ने और मैंने क्यों आपकी आराधना की और क्यों आप हमपर प्रसन्न हुई? इस पर कहती है। ____ मैं, व्यष्टिचेतन जो आप लोग हैं, आपकी समष्टिचेतना (हिरण्यगर्भचेतना) हूँ और आप लोगों की कुलदेवी होने से सदा पूजनीय हूँ, अतएव स्वतः ही सब कुछ करती हूँ॥४९॥

191523
191524 पहले यह कैसे प्राप्त हुई इसका उत्तर देकर अब यह देहधारिणी कैसे हुई? इस अंश का उत्तर देती है।
191525 वासनामय इस लीला के देह से निकलने की इच्छावाले अंगुष्ठपरिमाण वाले जीवने प्राणवायु का रूप धारण किया (卐) तदनन्तर मन से तत् तत् पदार्थों की प्राप्ति के लिए उत्सुक होकर नाडीमार्ग से देहका परित्याग किया यानी 'तस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा' (उसके हृदयका अग्रभाग प्रद्योतित (प्रकाशित) होता है, उस आत्मज्योतिरूप प्रद्योतन से यह आत्मा नेत्रों से, सिर से अथवा अन्यान्य शरीरभागों से निकलता है) इस श्रुति में कहे गये क्रम से नाडीमार्ग द्वारा देह का परित्याग किया। तदनन्तर वासना के कारण पूर्वजन्म के स्मरण से मरणमूर्छा के बाद जीवरूप से स्थित इस लीला ने इसी (ब्रह्माकाश या भूताकाशरूप) घर में बुद्धि में संकल्पित आगे कहे जानेवाले शरीर में गमन और कुमारीरूप प्राप्ति आदि पदार्थ देखे ॥५०,५१॥
191526 चन्द्रमण्डल के सदृश मुखकान्तिवाली और मृग के तुल्य विशाल नेत्रवाली यह लीला, जिसकी सूर्य की किरणों से कमलिनी की नाईं वासनारूपी कलियाँ खिल गई थी, जो लावण्यमयी होने के कारण स्वयं पति के लिए उपभोग की वस्तु थी और स्वयं भी सुन्दर पति का उपभोग करना चाहती थी, भावनावश पूर्वदेहकी स्मृति से, स्वप्न में जैसे, पद्मब्रह्माण्डमण्डल के भीतर जाकर पति से संयुक्त हो गई॥५२॥
191527
191528 बावनवाँ सर्ग समाप्त
191529 तिरपनवाँ सर्ग लीला के गमनमार्गका, स्वामी पद्म की प्राप्तिका तथा आकाशमार्ग में
191530 _अज्ञानियों की गति के अभाव का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, तदुपरान्त यह (लीला), जिसे सरस्वती देवी से वरदान मिला था, पूर्व वर्णित वासनामय शरीर से ही अपने स्वामी राजा पद्म को पाने के लिए आकाशमार्ग से आगे कहे जानेवाले भुवनों में जाती है, स्मरण से देहादिभाव को प्राप्त कर
191531 म 'प्राणं तेजसा युक्तः सहात्मना यथा संकल्पितं लोकं नमति' (प्राण तेज से युक्त होकर आत्मा के साथ संकल्पानुसार तत्-तत् लोक को जाता है) इस श्रुति से यह सिद्ध होता है कि उत्क्रमण प्राणों के अधीन है 'प्राणं तर्हि वागप्येति' (तब वाणी का प्राण में लय होता है) इत्यादि श्रुतियों से सब करणों का प्राण में लय होने से उसने प्राणवायु का रूप धारण किया ।
191532
191533 पतिमिलन की सम्भावना से प्रबल कामवेदनावाली तथा छोटे से आकारवाली वह आनन्दपूर्वक आकाश में चिड़िया की नाईं उड़ी। वहाँ पर उसको सरस्वती देवी के द्वारा भेजी गई उसकी कन्या ऐसे मिली, मानों वह उसके संकल्परूपी महान दर्पण से उसके सामने निकल आई हो ॥१-३॥
191534 कुमारी ने कहा : हे सरस्वती देवी की सखी, मैं तुम्हारी कन्या हूँ, हे सुन्दरी,
191535 आपका स्वागत हो। मैं तुम्हारी प्रतीक्षा में ही यहाँ आकाशमार्ग में स्थित हूँ॥४॥
191536
191537 लीला ने कहा : हे देवता के शरीर को प्राप्त हुई वत्से, हे कमललोचने, मुझे मेरे पति के समीप में ले जाओ।
191538 यदि कुमारी कहे कि तुम्हें पति की चाह है, तो तुम भले ही मेरे पिताजी के पास जाओ मैं वहाँ क्यों जाऊँ? इस पर लीला कहती है। ___ महान् लोगों का दर्शन कभी भी निष्फल नहीं जाता, मेरी भलाई के लिए मैंने जो कहा उसे करो, यह तात्पर्य है ॥५॥
191539
191540 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, 'देवी ! आइए, वहींपर हम दोनों जाते हैं, यह कहकर वह कुमारी लीला के आगे हो गई और आकाश में मार्ग दिखलाने लगी ॥६॥
191541 उस कुमारी के पीछे-पीछे चलती हुई लीला, जैसे होनेवाले शुभ और अशुभ को सूचित करनेवाली ब्रह्माकी रची हुई हस्तरेखा प्राणियों के हाथ के तलवे को प्राप्त होती है, वैसे ही ब्रह्माण्ड के छिद्ररूप निर्मल आशा को प्राप्त हुई। तदनन्तर लीला पहले मेघमार्ग को लाँघकर प्रवह, आवर आदि वायुसमूह के मार्ग में पहुँची, तदुपरान्त सूर्यमार्ग से निकलकर, नक्षत्र मार्ग को लाँघकर और शीघ्रता से वायु, इन्द्रदेव और सिद्धों के लोकों का तथा ब्रह्मा, विष्णु और शिवजी के लोकों का भी अतिक्रमण कर वह ब्रह्माण्डकपाल में पहुँची ॥७-९॥
191542 जैसे घड़े के भीतर रक्खे हुए हिमजल की शीतलता घड़े के फूटे बिना भी बाहर निकल आती है, वैसे ही वासनामयी वह लीला भी ब्रह्माण्ड से बाहर निकल गई॥१०॥
191543
191544 लीला का यह गमन केवल उसकी मन की कल्पना ही थी, इसका स्मरण कराते हैं।
191545 संकल्पमात्रदेहवाली लीला को अपने संकल्प के स्वभाव से उत्पन्न इस प्रकार के गमनरूप भ्रम का अपने अन्दर ही अनुभव करती है |११॥
191546 ब्रह्मा आदि के लोकों को लाँघकर ब्रह्माण्ड के कपाल में पहुँचकर तदुपरान्त ब्रह्माण्ड के पार पहुँची हुई लीला जल आदिरूप आवरणों को पारकर अपार मायासंवलित चिदाकाश के मध्य में पहुँची। वह इतना विशाल है कि यदि गरूड़ अत्यन्त वेग से सदा उड़ते रहें तो वे भी सैकड़ों करोड़ कल्पोंमें उसके ओर-छोर का पता नहीं लगा सकते तो, औरों की बात ही क्या है ? उसमें लाखों ब्रह्माण्ड लाखों क्या असंख्य ब्रह्माण्ड हैं, वे ऐसे ही हैं जैसे महान् वन में असंख्य फल होते हैं, उन ब्रह्माण्डों ने भी आपस में एक दूसरे को कभी नहीं देखा ॥१२-१४॥
191547 उनमें से एक में, जो कि उसके सामने था और विस्तृत आवरण से युक्त था, जैसे छोटा कीड़ा बेर को छेदकर भीतर घुसता है, वैसे ही उसे छेदकर वह उसमें प्रविष्ट हुई। फिर ब्रह्मा, इन्द्र, विष्णु आदि के दैदीप्यमान लोकों को लाँघकर आकाश के नीचे राजा पद्म के समृद्ध भूमण्डल में पहुँची ॥१५,१६॥
191548 भूमण्डल में राजा पद्म के राज्य में
191549
191550
191551 और उसके नगर में पहुँचकर तत्पश्चात उस मण्डप में प्रविष्ट होकर फूलों से ढके हुए शव के समीप में बैठ गई।१७॥
191552 इतने में ही सुन्दरी लीला ने कुमारी को नहीं देखा, जैसे ज्ञान होने पर माया कहीं चली जाती है, वैसे ही वह कहीं चली गई ॥१८॥
191553 शवरूपी अपने पति का मुख देखकर लीला ने अपने तर्क से उसे सत्य समझा। संग्राम में सिन्धु के हाथ से मारा गया वह मेरा स्वामी वीरों को प्राप्त होनेवाले इन लोकों में पहुँचकर क्षण भर के लिए आराम से सोता है॥१९,२०॥
191554 मैं श्रीदेवीजी के वरदानरूप प्रसाद से सदेह ही (अपने प्राक्तन स्थूल देह से युक्त ही) इस प्रकार यहाँ पर आई हुई हूँ। मैं बड़ी धन्य हूँ, मेरे समान दूसरी कोई भी भाग्यशालिनी नहीं है, ऐसा विचारकर अपने हाथ में सुन्दर चँवर लेकर लीला जैसे धुलोक चन्द्र से भूमिमण्डल को पंखा झलता है वैसे ही, झलने लगी यानी अपने पति के ऊपर चँवर डुलाने लगी॥२१,२२॥
191555 प्रबुद्ध लीला ने कहा : हे देवि, वे नौकर-चाकर, वे दासियाँ और वह राजा उसे कैसे जान पाये ? वे उसे किस बुद्धि से क्या कहते थे और वह बुद्धि कैसे उत्पन्न हो सकती है यानी वे उसको किस नाते से पुकारते थे और वह नाता कैसे सिद्ध हो सकता है ? यह सब हमसे कहिये। भाव यह है कि राजा को यदि अपने पूर्वजन्म के वृत्तान्त का विस्मरण न भी हुआ हो तो भी अविवाहित स्त्री का ग्रहण शिष्ट पुरुषों द्वारा गर्हित होने के कारण राजा उसका ग्रहण नहीं कर सकते, यह सब कथा मुझसे आप कहिये ॥२३॥
191556
191557 यदि सभी को ऐसी प्रतीति हो कि यह कोई नई आई है तभी उक्त दोष आ सकता है। सत्यसंकल्पवाले हमारे प्रभावसे वैसी प्रतीति ही नहीं होगी, इस प्रकार देवी पूर्वोक्त शंका का समाधान करती है।
191558 वह राजा, वासनामयी लीला और उनके नौकर-चाकर सभी आपस में एक दूसरे को एकमत से ही देखते हैं यानी जैसे राजा की रानी के प्रति 'यह मेरी पत्नी है', यह बुद्धि है, वैसे ही रानी की राजा के प्रति 'यह मेरा स्वामी है', यह मति है और जैसे नौकरों के प्रति उनकी ये हमारे नौकर हैं, एसी मति है वैसे ही नौकरों की भी ये हमारे मालिक हैं, ऐसी मति है, क्योंकि उनकी ऐसीप्रतीति होने में चार हेतु हैं - पहला हेतु है - सत्यसंकल्पवाले हम दोनों का प्रभाव, दूसरा हेतु है-साक्षीरूप चिदाकाश का ऐसा स्फूरण जिससे कि सबकी एकमति हो और जो प्रत्येक की बुद्धि के, जल में सूर्य के प्रतिबिम्ब के समान, भीतर पैठा है, तीसरा हेतु है - ब्रह्मचैतन्य का भोक्ता के अदृष्ट के अनुसार तत् तत् रूप में विवर्त होना और चौथा हेतु 'उनका महानियति के (इसे ऐसा ही होना चाहिए, इस प्रकार के ईश्वर के संकल्प के) अधीन में रहना, यानी सत्य संकल्पवाले इन लोगों के प्रभाव से सबकी बुद्धि में प्रतिबिम्ब की नाईं स्थित चिदाकाश के ऐकमत्यानुकूल स्फुरण से, भोक्ता के अदृष्टानुसार ब्रह्मरूप महाचैतन्य का तादृश विवर्त होने से और 'इसको ऐसा ही होना चाहिए' इस

प्रकार के भगवान् के संकल्प के अधीन होने से उनकी परस्पर एक मति थी। यह मेरी सहज (साथ उत्पन्न हुई) पत्नी है, यह मेरी सहज रानी है, यह मेरा सहज नौकर है। इस आश्चर्यमय वृत्तान्त को आदिसे लेकर अन्त तक पूरे-का-पूरा तुम्हारे, मेरे और इसके (विदूरथ की पत्नी लीला के) सिवा दूसरा
191559
191560 कोई भी नहीं जान पायेगा ॥२४-२७॥
191561 प्रबुद्ध लीला ने कहा : हे देवी, यह मधुरभाषिणी लीला, जिसे आप पति के पास पहुँच गई कहती है, आपके वरदान के प्रताप से इस स्थूल शरीर से ही पति के पास क्यों नहीं गई ? ॥२८॥
191562 श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे जैसे छाया धूप को नहीं पा सकती, वैसे ही अज्ञानी (आत्मा के ज्ञान से शून्य) लोग पुण्यों के प्रभाव से प्राप्त हुए शुभ लोकों को नहीं पा सकते। प्रथम सृष्टि में सत्यसंकल्पवाले ईश्वर, हिरण्यगर्भ आदि ने ऐसी मर्यादा कर छोड़ी है, जैसे कि सत्य वस्तु मिथ्या वस्तु से तनिक भी नहीं मिलती है, जैसे कि भाष्य है-जहाँ (सत्य पदार्थ में) जिसका (मिथ्या पदार्थ का) अध्यास है,वह (सत्य) अध्यस्त (मिथ्या पदार्थ) के गुण और दोषों से अणुमात्र भी लिप्त नहीं होता ॥२९,३०॥
191563
191564 यदि लीला यह पूछे कि इसे आपके वरदान के बल से अस्थूल आत्मा का ज्ञान क्यों नहीं हुआ? इस पर देवीजी कहती हैं।
191565 जब तक बालक के मन में वेताल का निश्चय रहता है, तब तक उसमें वेताल के अभाव की बुद्धि का उदय कैसे हो सकता है ? ॥३१॥
191566 जब तक आत्मा में अज्ञानरूपी ज्वर की गर्मी रहती है, तब तक विवेकरूपी चन्द्रमा की शीतलता पूर्वरूप से कैसे उदित हो सकती है ? ॥३२॥
191567 मेरा शरीर पृथिवी आदि से निर्मित है, मेरी आकाश में उत्तम गति नहीं हो सकती, जिसके अन्तःकरण में ऐसे निश्चय की जड़ जमी हुई है, उसमें अन्य प्रकार का (उक्त निश्चय से विपरीत) निश्चय कैसे हो सकता है ? ॥३३॥
191568 अतएव लोग विवेकज्ञान से, प्रचुर पुण्य से और
191569 वरदान से इस (तुम्हारे सदृश) पुण्य शरीर से परलोक में जाते हैं ॥३४॥
191570
191571 आतिवाहिक देह के मिलने पर स्थूल में अहंभाव की निवृत्ति कैसे होती है? इस शंका पर देवीजी कहती हैं।
191572 जैसे सूखा हुआ पत्ता जल रही अग्नि में गिरते गिरते तुरन्त ही जल जाता है, वैसे ही यह स्थूल देह अहंकार-वासनामय आतिवाहिक देह को प्राप्त होते ही नष्ट हो जाता है॥३५॥
191573
191574 वर और शाप भी पूर्वजन्म की वासना और कर्म के अनुसार ही कर्म और वासना के उद्बोधकरूप से प्राणियों को मिलते हैं, यह बात स्मृति के दृष्टान्त से श्रीदेवीजी कहती हैं।
191575 जैसे पहले से खूब अभ्यस्त होने पर भी तुरन्त संस्कार का उद्बोध न होने से चिरकाल तक जिसमें चिन्तन करने की आवश्यकता होती है, ऐसे अनुवाद आदि को जब कोई आदमी प्रतीक के कथन द्वारा स्मरण कराता है, तब जिसे स्मरण होता है वह पुरुष कहता है-जैसा आपने स्मरण कराया वैसा ही मैंने उसका स्मरण किया, यों जैसे स्मरण होता है वैसे ही वर और शाप के अभ्युदय से वासना और कर्म की स्मृति होती है ॥३६॥
191576
191577 यदि कोई शंका करे कि अर्थक्रियाकारी स्थूल देह का तत्त्वज्ञान से कैसे बाध होता है ? इस पर तत्त्वदृष्टि से स्थूलदेह में अर्थक्रिया का ही अभाव है, ऐसा श्रीदेवीजी कहती हैं।
191578 रस्सी में जो सर्प की भ्रमात्मक प्रतीति होती है, वह सर्पका कार्य कैसे कर सकती है ? जो पदार्थ स्वस्वरूप से है ही नहीं, उसकी कार्यकारिता कैसे हो सकती है? ॥३७॥
191579
191580 यदि स्थूल देह है ही नहीं, तो यह देह मर गई, ऐसा सबको क्यों अनुभव होता है ?
191581
191582
191583 इस पर कहती हैं। _ 'यह मर गया' इत्याकारक मिथ्या पदार्थ का जो सबको अनुभव होता है वह अनुभव खूब बढ़े हुए पूर्व जन्म के अभ्यास के संस्कार से होता है।३८॥
191584 जब यह जगत्-जाल खूब अनुभूत हो जाता है, तब भ्रमात्मक स्मरण बराबर अभ्याससे सुगम हो जाते हैं। इस प्रकार का यह सृष्टि का अभ्यास वर या शाप देनेवाले हिरण्यगर्भ या ईश्वर द्वारा हमारे वासना, कर्म आदि से निरपेक्ष होकर नहीं बनाया गया है अर्थात् हमारी वासना और कर्म से सापेक्ष होकर ही बनाया गया है॥३९॥
191585 __यदि किसी को यह शंका हो कि संसार यदि आन्तर वासनामय है, तो वह बाह्य कैसे प्रतीत होता है, तो उसका दृष्टान्तपूर्वक समाधान करते हैं।
191586 जिन्हें तत्त्वज्ञान नहीं हुआ है यानी जो अज्ञानी हैं और जो बाहर भूतसमूह को देखते हैं, उनको संसार का भीतर ही अनुभव होता है, जैसे कि दूर में प्रतीत हो रहा अध्यस्त दूसरा चन्द्रबिम्ब भी आन्तर अनुभूत होता है इसी युक्ति से कल्पित ये संसृतियाँ भी आन्तर ही हैं, बाह्य नहीं हैं ॥४०॥
191587
191588 तिरपनवाँ सर्ग समाप्त
191589 चौवनवाँसर्ग सब पदार्थों की नियति, मरणक्रम, भोग और कर्म, गुण एवं आचार के अनुसार आयु के मान का वर्णन। __श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे, इसलिए जो लोग तत्त्वज्ञानी हैं अथवा जिन लोगों ने योग के अभ्यास से जन्य परम धर्म का आश्रय लिया है, वे ही आतिवाहिक लोकों को प्राप्त होते हैं, अन्य लोग नहीं ॥१॥
191590
191591 यदि कोई शंका करे कि आतिवाहिक ब्रह्मादि के लोकों में भी यहाँकी नाईं चिरकाल के अभ्यास आदि से भौतिक देहता का उदय क्यों नहीं होता? तो इस पर कहती हैं। __ आधिभौतिकदेहता मिथ्या (भ्रमरूप) है, वह स्थूल की अपेक्षा सत्य (3) यानी पुण्य के उत्कर्ष से प्राप्त आतिवाहिकरूप सत्य में कैसे स्थिति को प्राप्त हो सकती है ? छाया धूप में कैसे रह सकती है ? भाव यह कि जैसे धूप में छाया की स्थिति नहीं हो सकती, वैसे ही
191592 आतिवाहिकरूप सत्य में आधिभौतिक देहता नहीं रह सकती॥२॥
191593
191594 यदि ऐसा है तो लीला का पद्म की प्राप्ति के बाद आधिभौतिक शरीर कैसे उत्पन्न हुआ ? इस शंका पर कहती है।
191595 लीला को न तो तत्त्वज्ञान ही हुआ था और न उसने योगाभ्यास से उत्पन्न परम धर्म का ही
191596 2 'अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' (अग्नि से अग्नित्व गया, शुक्ल, कृष्ण और लोहित ये तीन रूप ही सत्य हैं ।) 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यः' (प्राण सत्य हैं, प्राणों का यह सत्य है) इत्यादि श्रुतियों से कहा गया है कि सूक्ष्म में त्रिवृत्करण आदि से स्थूल अध्यस्त है, अतः स्थूल की अपेक्षा सूक्ष्म सत्य है।
191597
191598 अवलम्बन किया था, इसलिए वह केवल पति के कल्पित नगर में गई॥३॥
191599
191600 देवी के उक्त कथन को स्वीकार कर राजा की मृत्यु देखने से सूचित जीवन के नियम और अनियम की अनुपपत्ति देख रही लीला ने कहा।
191601 प्रबुद्ध लीला ने कहा : हे देवि, यह लीला राजा पद्म के पास चली गई, ऐसा जो आपने कहा, यह आपके कथनानुसार वैसा ही हो, इसमें मुझे कोई अनुपपत्ति नहीं दिखती। जरा अपनी आँखों से देखिये, यह मेरे पति प्राणों का त्याग करने लगे हैं, इस विषय में इस समय

क्या करना चाहिए यानी इसकी उपपत्ति कैसे है? ॥४॥
191602
191603 यहाँ पर प्रश्न का 'इस समय मुझे क्या करना चाहिए।' ऐसा अभिप्राय नहीं है क्योंकि ऐसा मानने से एक तो अन्य प्रश्नों से असंगति आती है और दूसरा प्रश्न के उत्तर में देवीजी ने लीला के कर्तव्य कार्य का उपदेश नहीं दिया है।
191604 देह आदि भाव पदार्थों के जीवन, सौख्य आदि तथा दुःख दौर्मन्य (दौर्बल्य) आदि अभावों में पहले नियम कैसे आया और फिर मरण,जन्म आदि से सूचित अनियम भी कैसे आ गया ॥५॥
191605
191606 यदि कोई कहे कि नियम न हो, अनियम ही रहे, तो इस पर कहते हैं।
191607 यदि अनियम मानोगे, तो जल का शीतलता ही स्वभाव, अग्नि का उष्णता ही स्वभाव इत्यादि की सिद्धि कैसे होगी? घटादि पदार्थों में रहनेवाली सत्ता (भावरूपता का नियम) कैसे होगी, अग्नि आदि में उष्णता और पृथ्वी आदि में स्थिरता कैसे होगी? हिम आदि में शीतलता कैसे होगी, काल, आकाश आदि की नित्यता कैसे होगी, भाव का (सत्य रजत आदि का) ग्रहण, अभाव (शुक्ति रजत आदि का) त्याग कैसे होगा ? पृथिवी आदि की स्थूलता और मन, इन्द्रिय आदि की सूक्ष्मता ही है, इन नियमों का दर्शन कैसे होगा? अपनी ऊँचाई के कारण के रहते भी तिनका, झाड़ी, मनुष्य आदि वस्तुओं शाल, तमाल आदि वृक्षों के तुल्य अत्यंत ऊँचाई को नहीं पाती, इष्ट अनिष्ट सभी जगह नियमन होने से सर्वत्र अविश्वास ही क्यों न होगा? ॥६-८॥
191608 - सभी जगह ऐसा ही नियम होता, यदि जगत केवल सत्य स्वभाव होता और सभी जगह अनियम ही होता, यदि जगत असत्य (मायामात्र स्वभाव) होता किंतु जगत की सत्य और असत्य से सम्मिलित माया प्रकृत है, इसलिए नियम भी सत्य और असत्य स्वभाव होकर भोगकर्ता के अदृष्ट के अनुरूप चित्-विवर्त की व्यवस्था से रहते हैं, ऐसा समाधान करने की इच्छावाली देवीजी उसके लिए शुद्ध चित् के विवर्त का क्रम कहती है। __ श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे, महाप्रलय होने पर, जब कि सब पदार्थों का विनाश हो जाता है, अनन्त चिदाकाशरूपी शान्त सत् बुद्धरूप ब्रह्म ही केवल रहता है। पर वह जैसे स्वप्न में अन्तःकरणावच्छिन्न चैतन्य सर्पता तथा आकाशगमन आदिका अनुभव करता है, वैसे ही चिद्रूप होने के कारण मैं तेज का कण (शुद्ध चित् से व्याप्त होने के कारण चमकदार सूक्ष्म भूत) हूँ, ऐसा समझता है॥९,१०॥
191609 वह तेज का कणरूप ब्रह्म अपने से अपने में स्थूलता को प्राप्त करता है यानी अपनी कल्पना से स्थूलता का लाभ करता है, वही स्थूल यह दृश्यमात्र
191610
191611
191612 ब्रह्म कहा गया है, जो असत्य होता हुआ भी सत्य-सा प्रतीत होता है।।११॥
191613 उक्त ब्रह्माण्ड के भीतर स्थित हिरण्यगर्भनामक ब्रह्म 'सहसिद्ध चतुष्टयम्' इस पूर्वोक्त स्मृति के अनुसार अन्तुर्मुखतारूप अंश से यह मैं ब्रह्म हूँ, यह जानता है और बाह्यवासनारूप दूषित अंश से प्राणियों के कर्म के अनुरूप सृष्टि के संकल्परूप से मनोराज्य करता है, वही सत्यसंकल्परूप मनोराज्य यह जगत् है।।१२॥
191614 उस पहली सृष्टि में जो संकल्पवृत्तियाँ जहाँ पर जैसे (नियम अनियमरूपसे) विकास को प्राप्त हुई वे वहाँ पर वैसी ही आज भी ज्यों-की-त्यों निश्चल (बिना हेर-फेर के) स्थित है|१३॥
191615
191616 भाँति-भाँति की वासनाओं से भरे हुए मन में, वैसा संकल्पोदय होने पर भी आत्म-चैतन्य का मन के संकल्पानुसार विवर्त कैसे होता है? इस शंका पर देवीजी कहती हैं।
191617 चित्त जिस जिस प्रकार से स्फुरित होता है, चैतन्य भी स्वयं ही उस प्रकार से स्फुरित होता है, क्योंकि आत्मचैतन्य का यह स्वभाव ही है कि वह स्वच्छ उपाधि में प्रतिफलित होता है। इसलिए कुछ भी पदार्थ अनियत स्वभाववरूप से उत्पन्न नहीं होते॥१४॥
191618
191619 मायाशबल ब्रह्म में अनादिकाल से नियतरूप से स्थित विश्व के आविर्भाव से भी 'नियति' की सिद्धि होती है, इस आशय से कहते हैं।
191620 प्रलयकाल में भी विश्वरूपी (विराट) सम्पूर्ण वस्तुओं से शून्य नहीं हो सकता । यदि ऐसा हो जाय तो उसमें कारणता ही नहीं रहेगी, कारण कि सोना कटक, कंकण, कुण्डल, रुचक, पिण्डत्व आदि सब आकारों का त्याग करके कैसे रह सकता है ? भाव यह है कि सब आकारों का उसमें अन्तर्भाव है, अतः वह किसीका भी त्याग नहीं कर सकता ॥१५॥
191621 सृष्टि के आरम्भ में स्वयं ही आत्मचैतन्य जैसे अपनी सत्ता से (शीतलता, उष्णता आदिरूप से) अपने में हिम, अग्नि आदि के आविर्भाव को प्राप्त हुआ वह वैसे ही आजतक ज्यों-का-त्यों अविचलरूप से स्थित है|१६॥
191622
191623 यदि मायाशबल ब्रह्म अपनी अधिष्ठान-सत्ता का त्याग करेगा, तो मायान्तर्गत नियमों की असत्ता हो जायेगी, लेकिन यह अशक्य है, ऐसा दिखलाती हुई देवीजी उपसंहार करती है।
191624 इसलिए माया शबल ब्रह्म अपनी सत्ता का त्याग करे, यह संभव नहीं है, जब चिति है, तब उसीसे (चित् की सत्ता से ही) इस नियति का अपलाप नहीं किया जा सकता ॥१७॥
191625
191626 नियति के अविपर्यास में (उलटफेर न होने में) पृथ्वी आदि की स्थिति ही दृष्टान्त है, इस आशय से कहती हैं। __ यद्यपि पृथ्वी आदि दृश्य प्रपंच आकाशरूपी (शून्य) है, तथापि वह सृष्टि के आरम्भ में जहाँ पर जिस रूपसे आविर्भूत हुआ था, वह आज भी अपनी मर्यादा से तनिक विचलित नहीं हो सकता ॥१८॥
191627
191628 जीवननियति का मरणनियति से जो विपर्यास है, उसके सभी को दिखाई देने से कहती है।
191629 जीवननियम का मरणनियम से जो विपर्यास है, उसके सिवा जो चिति जहाँ जिस प्रकार आविर्भूत हुई है, वह अभ्यासवश दृढ़ प्रतीति होने के कारण स्वयं विचलित नहीं होती यानी
191630
191631 ज्यों-की-त्यों बनी रहती है ॥१९॥
191632
191633 ऊपर जो कुछ कहागया है, वहमायिक दृष्टि का अवलम्बन करके कहा गया है परमार्थदृष्टि से तो जब जगत् की ही सत्ता नहीं है, तब नियति की क्या कथा है? इस आशय से कहती हैं।
191634 जगत् पहले उत्पन्न ही नहीं हुआ। शंका - यदि जगत् उत्पन्न नहीं हुआ, तो उसका अनुभव कैसे होता है ?
191635 समाधान- जो कुछ यह अनुभव में आ रहा है, यह चिदाकाश का ही तादृशरूप से विकास है, स्वप्न में स्त्रीसंग की नाईं यानी स्वप्न में जैसे अन्तःकरणावच्छिन्न चैतन्य का ही तादृश आकार से स्फुरण होता है, वैसे ही यहाँ पर भी समझना चाहिए|२०॥
191636 इस प्रकार असत्य होता हुआ भी सत्य के तुल्य प्रतीत होनेवाला यह प्रातिभासिक जगत् स्थित है, इस प्रकार का नियति का स्वभाव है और ऐसे जीवन मरण आदि पदार्थों के अनुभव हैं ॥२१॥
191637
191638 नियति शब्द के अवयवार्थपर ध्यानपूर्वक विचार करने से भी यही अर्थ सिद्ध होता है, ऐसा कहती है।
191639 सृष्टि के आरम्भ में जो चेतनविकासपरम्परा जैसे आविर्भूत हुई (बद्धमूल हुई) उसे आज तक भी कोई दूसरा टससे-मस नहीं कर सका, अतएव वह नियति कही जाती है ॥२२॥
191640
191641 उक्त अर्थ को ही उदाहरण देकर दर्शाती है।
191642 सृष्टि के आरम्भ में चिदाकाश, जिसने आकाशरूप से स्फुरण को स्वीकार किया था, आकाशरूपता को प्राप्त हुआ, कालरूप से स्फुरणका स्वीकार कर चिदाकाश ही कालरूपता को प्राप्त हुआ, जलरूप से स्फुरण का स्वीकार कर चिदाकाश ही ऐसे जल के रूप में स्थित हुआ जैसे कि स्वप्न में पुरुष अपने में ही जलत्व को देखता है। स्वप्न की नाईं चिति ही तत् तत् रूप को प्राप्त हुई है। तत् -तत् रुप को प्राप्त होने पर भी वह ज्यों-की-त्यों बनी रहती है यानी अपने स्वरूप से च्युत नहीं होती, क्योंकि चित् के चमत्कार की यानी माया के चातुर्य से यह प्रपंच असत्य होता हुआ ही अपने में सत्यता की बुद्धि उत्पन्न कराता है ॥२३-२५॥

191643 जैसे स्वप्न, संकल्प और ध्यान में असत् वस्तु को ही अन्तःकरण अपनी कल्पना से जानता है, वैसे ही आकाशत्व, जलत्व, पृथिवीत्व, अग्नित्व और वायुत्व भी असत् है, चिति स्वयं अपनी कल्पना से इनका अनुभव करती है ॥२६॥
191644
191645 इस प्रकार अन्य नियमों की व्यवस्था करके जीवननियति भी कर्मों के भेद से नियत अवधिवाली ही ईश्वर के संकल्प से रची गई है, इसलिए मरने के पश्चात उसका भंग नहीं होता है, यह दिखलाने के लिए कर्मफलों के अनुभवक्रम का निरूपण करने के लिए प्रतिज्ञा करती है।
191646 मरण के बाद (मरने तक जिनका फल प्रारब्ध है, उन कर्मों के प्रतिबन्धक होने के कारण उस देह के संचित कर्म फल देने में समर्थ नहीं होते, मरने पर प्रतिबन्धक के हट जानेसे वे फल उत्पन्न करने में समर्थ होते हैं, यह सूचित करने के लिए मरणानन्तर' कहा गया है) कर्मफलों के अनुभव का क्रम सुनो, इसके सुनने से तुम्हारे सब सन्देह मिट जायेंगे और तुम्हारे मुँह से लोक में प्रसिद्ध होकर यह और लोगोंमें आस्तिक बुद्धि उत्पन्न करके मरने पर उनके लिए भी
191647
191648
191649 कल्याणकारी सिद्ध होगा ॥२७॥
191650 पहली सृष्टि में सत्य, त्रेता, द्वापर और कलियुग में पुरुषों की क्रमशः चार सौ, तीन सौ, दो सौ और एक सौ वर्ष की जो आयु स्थिर हुई थी, उसके न्यूनाधिक होने में भी अवान्तर नियम सुनो ॥२८॥
191651 आयु के निमित्तभूत अपने कर्मों की देश, काल, अनुष्ठान और द्रव्य की अशुद्धि और शुद्धि तथा न्यूनता और अधिकता मनुष्यों की आयु में कारण है। आयु के हेतुभूत कर्मों में देश आदिकी अशुद्धि से वैगुण्य आने से फल की न्यूनता होती है और देश आदि की अधिक शुद्धि से अधिक फल होता है, यह भाव है ॥२९॥
191652
191653 इसी प्रकार विहित कर्मों का अनुष्ठान न करना भी आयु के ह्रास का कारण है, ऐसा कहती हैं। ___ अपने कर्मरूप धर्म का ह्रास होने पर मनुष्यों की आयु क्षीण होती है, स्वकर्मधर्म की वृद्धि होने पर बढ़ती है, स्वकर्मधर्मका शास्त्रानुसार (जितना शास्त्र में कहा गया है उतना ही) अनुष्ठान होने पर उसमें कमी-बेशी न करनेपर सम ही (उस युगमें जितनी नियत है उतनी ही) रहती है॥३०॥
191654
191655 विहित का आचरण न करने के समान निषिद्ध का आचरण करना भी आयु के ह्रास का हेतु है, ऐसा कहती हैं।
191656 बाल्यावस्था में मृत्यु देनेवाले कर्मों से देही बाल्यावस्था में ही मर जाता है, युवावस्था में मृत्यु देनेवाले कर्मों से युवावस्था में मर जाता है और वृद्धावस्था में मृत्यु देनेवाले कर्मों से वृद्ध होकर मरता है ॥३१॥
191657 जो पुरुष शास्त्र में जैसा कहा गया है, उसका उल्लंघन किये बिना आरम्भ किये गये अपने धर्म का अनुष्ठान करता है, वह पुण्यात्मा शास्त्रमें वर्णित पूर्ण आयु का भाजन होता है ॥३२॥
191658 इस प्रकार अपने कर्मों के अनुसार जीव अन्त्य दशा को प्राप्त होता है, आयु की समाप्ति को प्राप्त हुए पुरुष को मर्मको पीड़ा पहुँचानेवाली वेदनाओं का प्रत्यक्ष अनुभव होता है ॥३३॥
191659 प्रबुद्ध लीला ने कहा : हे चन्द्रमुखी देवि, मुझसे आप संक्षेप से मरण का वृत्तान्त कहिये, क्या मरण सुखरूप है अथवा दुःखरूप है और मरने के बाद क्या होता है ? लीला के पूछने का मतलब यह है कि पूर्ववर्णित मरणदुःख सबको समान होता है या किसीको सुख भी होता है और मरने के बाद क्या सबकी एकसी गति होती है या योगियों की विशिष्ट गति होती है ? ॥३४॥
191660 श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे, मुमूर्षु (मरने के इच्छुक) पुरुष तीन प्रकार के होते हैं-मूर्ख, धारणा का (नाभि में, हृदयमें, कण्ठमें, भौंहों के बीचमें और ब्रह्मरन्ध्र में नियत अवधि तक प्राण और मन के निरोध का) अभ्यासवाला तथा युक्तिमान यानी जिसे अपनी इच्छा के अनुसार उत्क्रमण में (निर्गमन में), परकायप्रवेश में, अपने अभीष्ट लोक की प्राप्ति के मार्गभूत नाड़ी द्वारा विशेष प्रकार से निकलने और प्रवेश करने में निपुणताका अभ्यास हो गया हो। उनमें बिचला धारणानिष्ठ पुरुष क्रम से युक्ति का अभ्यास कर देह का त्याग कर देह के अन्त में सुखपूर्वक जाता है, युक्तिमान् पुरुष वैसा ही रहकर सुख को प्राप्त होता है और जिस पुरुष को न तो धारणा का अभ्यास है और न युक्ति ही उसके पास है, ऐसा मूर्ख पुरुष विवश होकर दुःख को ही
191661
191662 प्राप्त होता है ॥३५-३७॥
191663 वासना के आवेशवश पराधीनचित्त हुआ अतएव विषयों का ही चिन्तन करनेवाला पुरुष कटे हुए कमल की नाईं अत्यंत दीनता को प्राप्त होता है, जिसकी बुद्धि शास्त्रों से संस्कृत नहीं है और जो असज्जनों की संगति करता है, वह मरने पर अग्नि में गिरे हुए पुरुष की नाईं अन्तर्दाह का अनुभव करता है। उस अविवेकी का कण्ठ जब कफ से 'घर, घर' शब्द करता है और दृष्टि तथा वर्ण विरूप हो जाते हैं, तब वह बड़ा दयनीय होता है॥३८-४०॥
191664 वह परम अन्धकार को प्राप्त होकर प्रकाश से वंचित रहता है, क्योंकि दिन में उसके लिए तारे उगे रहते हैं, उसका आकाश अत्यन्त तिमिराच्छन्न रहता है, उसके चारों ओर दसों दिशाओं में मेघ व्याप्त रहते हैं, मर्मपीड़ा से वह व्याप्त रहता है,उसकी दृष्टि चक्कर खाती रहती है, पृथिवी उसके लिए आकाश बन जाती है, आकाश पृथिवी बन जाता है, दिशाएँ उसे घूमती हुई प्रतीत होती हैं, समुद्र में बहाया जाता हुआ-सा, आकाशमें ले जाया जाता हुआ-सा, अंधे कुएँ में गिरा हुआ-सा, शिला के अन्दर घुसाया-हुआ-सा, प्रबल निद्रा को प्राप्त होता हुआ-सा पराधीन रहता है। अपने दुःखों को कहने की इच्छा होने पर भी वाणी का स्तम्भ हो जाने से उसके मुँह से अक्षर नहीं निकलते, वह हृदयमें काटा हुआ-सा, आकाशमार्ग से गिरता हुआ-सा, प्रबल आँधी में डाला हुआ-सा, तेज दौड़नेवाले रथमें बैठा हुआ-सा, हिमशिला की नाईं गलता हुआ-सा, अपने को उदाहरण बनाकर लोगों में संसार-दुःख का व्याख्यान करता हुआ-सा, पत्थर को फेंकने के यन्त्र से घुमाया हुआ-सा, वायुयन्त्र में रक्खा हुआ-सा, भ्रमियन्त्र (ची आदि) में घुमाया हुआ सा, रस्सीसे खींचा हुआ-सा, जल की भौंरी में घूमता हुआ सा, शस्त्रयन्त्र (आरे आदि में या अन्य प्रकार की काटने की मशीन) में रखा हुआ-सा, तृष्णाकी नाईं जलाया जाता हुआ-सा, बह रहे पर्जन्यवायु में बैठकर जलप्रवाह के साथ समुद्र में गिरता हुआ-सा, चक्रआवर्तरूप असीम आकाशरूप छिद्र में गिरता हुआ-सा, पृथिवीकी विपर्यास दशा का अनुभव करता हुआ-सा स्थित होता है। निरन्तर चारों ओर से नीचे गिरते हुए और ऊपर उछलते हुए समुद्र की नाईं अस्थिर रहता है, निःश्वास के शब्द के श्रवण से उसके सब इन्द्रियरूपी व्रण उद्‌भ्रान्त हो जाते हैं ॥४१-५०॥
191665 जैसे सूर्य के अस्त होने पर मन्द-मन्द प्रकाशवाली दिशाएँ काली हो जाती हैं, वैसे ही उसकी सम्पूर्ण इन्द्रियों की शक्तियाँ धुंधली पड़ जाती हैं यानी उनकी तत्-तत् विषयों को ग्रहण करने की शक्ति मन्द पड़ जाती है॥५१॥
191666 जैसे पश्चिम सन्ध्या के (सायंकाल की सन्ध्या के) बाद नष्ट हुई नेत्रशक्ति आठों दिशाओं में पूर्वापर को नहीं जानती, वैसे ही क्षीणता को प्राप्त हुई उसकी स्मृति पूर्वापर को नहीं जानती ॥५२॥
191667 उसका मन मोह होने के कारण कल्पना शक्ति का त्याग करता है, इसलिए अविवेकवश महामोह में गिरता है ॥५३॥
191668 जब देही अल्प मूर्छा को प्राप्त होता है, तब उसके प्राण अंग-प्रत्यंगों को नहीं थामते जब वह प्राणों को भी नहीं चला सकता तब वह गाढ़ मूर्छा को प्राप्त होता है ॥५४॥
191669 मोह यानी अपने स्वरूप का परिचय न रहना, संवेदन यानी विषयवासनाएँ और भ्रम यानी अन्यथा ज्ञान ये जब एक दूसरे से पुष्ट होते हैं,
191670
191671
191672 तब इनसे जीव पाषाणता को (पाषाण की नाईं जड़ता को) प्राप्त होता है, यह नियम आदि सृष्टि से चला आ रहा है। प्रबुद्ध लीला ने कहा : हे देवि, सिर, हाथ, चरण, मलमूत्रके द्वार, नाभि और हृदय इन आठ अंगों से युक्त यह देह भी पीड़ा, मोह, मूर्छा, भ्रम, व्याधि और अचेतना को क्यों प्राप्त होता है ? ॥५५,५६॥
191673 श्रीदेवीजी ने कहा : भद्रे ! ईश्वर ने, जिनमें क्रियाशक्ति की प्रधानता है, इस प्रकार संकल्परूप कर्म का विधान किया है, वह यह कि इस समय में (बाल्यावस्था में, युवावस्था में, और वृद्धावस्था में) इतने काल तक भोगने योग्य इस प्रकार का दुःख मुझसे अभिन्न जीवको हो ॥५७॥
191674 "वह मुझे प्राप्त हो' इस अपने संकल्प के स्वभाव से उत्पन्न दुःख को स्वयं ही जीवरूप से देहादि उपाधि में अपने चित्त के स्वभाव से कल्पित वृक्षों के झुरमुट की नाईं प्रवेशकर उसका भोग करता है । उसके दुःखभोग में दूसरा कारण नहीं है ॥५८॥
191675 जब नाडियाँ पीड़ावश हुए संकोच-विकास से खाये और पीये गये पदार्थों के रस को विषमता के साथ ग्रहण करती हैं, तब समान नाम का वायु खाये-पीये गये पदार्थों के रस के समीकरणरूप अपने काम को छोड़ देता है ॥५९॥
191676 जब नाड़ियों में प्रविष्ट वायु बाहर नहीं आते और बाहर निकले हुए वायु उनमें प्रवेश नहीं करते तब नाड़ियों के व्यापार के रुकनेपर पुरुष नाड़ी शून्य हो जाता है अतएव चक्षु आदिका स्पन्दन न होने से स्मरण ही भीतर रहता है, इन्द्रियज्ञान नहीं रहता ॥६०॥
191677 जब वायु न तो प्रवेश ही करता है और न बाहर ही निकलता है, तब शरीर की नाड़ियों से शून्य हो जाने के कारण पुरुष मृतक कहलाता है ॥६१॥
191678 मुझे इतने काल में नाश को प्राप्त होना चाहिये इस प्रकार की पूर्वजन्म के संकल्प से युक्त और नियति द्वारा प्रेरित जो संवित् है, वह भी नाश को प्राप्त हो जाती है ॥६२॥

191679

191680 यदि कोई कहे कि उक्त नियति का नाश होने पर जगत् के व्यवहार का ही भंग हो जायेगा। इस पर कहती है।

191681 'इस प्रकार का जो मैं हूँ, मुझे इस स्थान में इस प्रकार जन्म लेना होगा, इस आकारवाली आदि सृष्टि में उत्पन्न हुई सत्यसंकल्प के संस्कार से युक्त माया कभी भी नाश को नहीं प्राप्त होती, मुक्ति होने पर काल के साथ ही उसकी भी निवृत्ति होती है, उससे पूर्व नहीं, यह भाव है ॥६३॥

191682

191683 अविद्यायुक्त जीवचैतन्य के स्वरूप का विचार करने पर भी यही प्रतीत होता है कि जबतक मोक्ष न हो जाय, तब तक जन्म, मरण आदि की निवृत्ति नहीं होती, ऐसा कहते हैं। ___संवित् का वेदन यानि स्वभाव व्यतिरेकरहित (विश्लेषशून्य) है, इसलिए जन्म और मरण स्वभावसंवति से पृथक् नहीं है यानी जब तक आविधक जीवचैतन्य रहेगा, तब तक जन्म और मरण से छुटकारा नहीं है, वे उसके स्वभावरूप ही हैं, हाँ, मुक्ति होने पर काल के साथ ही उनसे छुटकारा होता है॥६४॥

191684

191685 सांसारिक जीव के संवित् प्रवाह का वर्णन करते हैं। जैसे नदी में जल कभी आवर्तयुक्त यानी अस्थिर अतएव मैला होता है और कभी स्थिर

191686

191687 अतएव निर्मल हो जाता है, वैसे ही यह चेतन (सांसारिक जीव) भी कभी सौम्य (निर्मल) और कभी राग द्वेष आदि से कलुषित हो जाता है॥६५॥

191688 जैसे लम्बी दूब आदि की लताओं के बीच बीच में गाँठें होती हैं, वैसे ही चेतनसत्ता के मध्य में जन्म और मरण होते हैं ॥६६॥

191689 ऊपर जिसका वर्णन किया है, वह सब भ्रान्तदृष्टि है, परमार्थदृष्टि तो यह है कि चेतन पुरुष न तो कभी जन्म लेता है और न कभी मरता है, क्योंकि श्रुति ने कहा है- 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (परमार्थदर्शी न तो जन्म लेता है और न मरता है) भ्रान्त पुरुष ही स्वप्नकाल के

191690 भ्रम के तुल्य इसे (जन्म, मरण आदि को) देखता है ॥६७॥

191691

191692 चेतन की अमरणस्वभावता का युक्ति से उपपादन करते हैं।

191693 चेतनामात्र ही तो पुरुष है, वह कब और कहाँ नष्ट हो सकता है ? यदि पुरुष को चेतन से अतिरिक्त मानो, तो बताओ क्या देह पुरुष होगा या प्राण पुरुष होगा या इन्द्रियाँ पुरुष होगी अथवा मन पुरुष होगा या बुद्धि, अहंकार, चित्त पुरुष होंगे या उनके अधिष्ठाता देवता पुरुष होंगे अथवा अविद्या पुरुष होगी? इन सभी पक्षों में पुरुषरूप से माने गये देह आदि जड़ों द्वारा चेतनरूप पुरुष से जन्य प्रकाश से होनेवाले सम्पूर्ण व्यवहार न हो सकेंगे। अतएव चेतनामात्र ही पुरुष है, यह पक्ष अटल रहा ॥६८॥

191694

191695 चेतन का मरण सिद्ध नहीं हो सकता, जिसने चेतन का मरण देखा हो, ऐसा कोई साक्षी ही नहीं है, फिर जिसका कोई साक्षी ही नहीं है, उसकी सिद्धि कैसे हो सकती है?

191696 इतना संसार बीत गया, आजतक चेतन को मरा हुआ किसने देखा? जरा उसका नाम तो बतलाइये क्या चेतन का मरण विनाश है या दूसरी देह की प्राप्ति है ? यदि उसका मरण विनाश है, तो वह अपने आप होता है या दूसरे से? प्रथम पक्ष तो बन नहीं सकता, क्योंकि विनाश विरोधी करता है, अपनेमें अपना विरोध कैसे ? दूसरा पक्ष भी नहीं बन सकता, क्योंकि असंग चेतना का दूसरे से विनाश हो ही नहीं सकता। यदि चेतनका मरण अन्य देह की प्राप्ति है, तो वह भी कोई मरण है ? देह तो लाखों मरते हैं और चेतन ज्यों-का-त्यों अविनाशी बना रहता है ॥६९॥

191697

191698 यदि चेतन की मृत्यु हुई तो बड़ा भारी अनर्थ प्राप्त होगा, यों दर्शाते हुए चेतन की मृत्यु का खंडन करते हैं।

191699 प्रत्येक देह में भिन्न-भिन्न चेतन हैं, इसमें कोई प्रमाण नहीं है, प्रत्युत 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इस श्रुतिरूप प्रमाण से सब देहों में एक ही चेतन है, वह सिद्ध होता है। वह एक चेतन यदि मर जाय, तो समष्टि और व्यष्टि का चित्त, जिसकी सत्ता और स्फूर्ति उसीके अधीन है, कैसे नहीं मरेगा? यानी अवश्यमर जायेगा। समष्टि और व्यष्टि के चित्त के मर जाने पर चित्तमात्ररूप जगत् की उपादानशून्य सत्ता नहीं रह सकती। इसलिए एक के मरने पर यहाँ सब भूतों की मृत्युरुप दोष अनिष्ट नहीं होगा क्या ? ॥७०॥

191700

191701 यदि कोई पूछे तब जन्म-मरण, जिनका सबको अनुभव होता है, क्या हैं यानी उनका स्वरूप क्या है ? इस पर कहते हैं।

191702

191703

191704 जिसका यानी जन्म-मरण का जीव अनुभव करता है, वह केवल वासना का चमत्कार है। उसीके (वासनाचमत्कार के ही) जीवन और मरण दो नाम रख दिये हैं।७१॥

191705 इस प्रकार न तो कोई मरता है और न कोई पैदा होता है। केवल जीव अपनी वासनारूपी जलभौंरी के गड्ढे में गिरता है।।७२॥

191706 दृश्य का सर्वथा असंभव होने से यह वासना है ही नहीं, इस प्रकार के विचार से दृढ़ (मजबूत) ज्ञाता (अन्तःकरण) अवश्य नष्ट हो जाता है।।७३॥

191707 वैराग्य आदि साधनों से सम्पन्न अधिकारी जीव गुरुमुख से श्रवण आदिके अभ्यास से प्रतीत हो रहे जगत्-प्रपंच को यह परमार्थरूप से उदित नहीं हुआ है, यों तत्त्वज्ञान से देख कर मूल के (अज्ञान के) कटने से सर्वथा द्वैतवासना से शून्य होकर विमुक्त हो जाता है,यों विमुक्त आत्मस्वरूपही यहाँ परमार्थ वस्तु है, उससे अतिरिक्त सब असत् है ॥७४॥

191708

191709 चौवनवाँ सर्गसमाप्त

191710 पचपनवाँसर्ग आदि सृष्टि से लेकर जीव की विचित्र संसारगतियों का तथा

191711 जीवकर्मानुसारी ईश्वर की स्थिति का वर्णन। प्रबुद्ध लीला ने कहा : हे देवेशि, जैसे जन्तु (प्राणी) मरता है और जैसे फिर पैदा होता है, उसीको (पूर्वकथित को ही) फिर आप मुझसे विस्तार से कहिये । उसका परिणाम यह होगा कि बारबार सुनने से वैराग्य बढ़ेगा और उससे ज्ञान की वृद्धि होगी। श्री देवीजी ने कहा : भद्रे, नाडियों की गति रूक जानेपर जब कि प्राणी प्राणवायुओं की विसंस्थिति (चलनस्वभाव से विपरीत स्थिति) अर्थात् गत्यवरोध को प्राप्त होता है, तब उसकी चेतना शक्ति,

191712 अन्तःकरणरूप उपाधि का लय हो जाने से, शान्त-सी हो जाती है ॥१,२॥

191713

191714 वस्तुतः चेतना कहीं शान्त नहीं होती है, ऐसा कहते हैं।

191715 चेतन मल के सम्पर्क से रहित तथा नित्य है, न तो उसका उदय होता है और न विनाश। वह चर-अचर सब जीवों में, आकाश में, पर्वत में, अग्नि में और वायु में स्थित है। मतलब यह कि कोई पदार्थ या स्थान उससे शून्य नहीं है ॥३॥

191716

191717 इससे यह सिद्ध हुआ कि मरण देह का धर्म है, आत्मा का धर्म नहीं है, ऐसा मानते हैं।

191718 प्राणवायु की गति रुकने से जब शरीर में स्पन्द (चेष्टा) शान्त हो जाता है, तब यह देह, जिसका दूसरा नाम जड़ है, 'मृत' कहलाती है ॥४॥

191719 जब यह देह मुर्दा बन जाती है, प्राणवायु अपने कारणरूप महावायु में लीन हो जाता है, तब वासनारहित चेतन आत्मतत्त्व में लीन हो जाता है यानी प्राण तेज के साथ प्राज्ञ आत्मा में लीन हो जाते हैं, उपाधि का विनाश होने पर जीव भी वासनाओं के साथ परमात्मरूप से स्थित हो जाता है॥५॥

191720

यदि जीव परमात्मरूप से स्थित हो जाता है, तो वह मुक्त होकर ब्रह्म ही हो गया, फिर उसे जीव कैसे कहते हैं ? इस पर कहते हैं।
पुनर्जन्म में बीजभूत वासना से युक्त सूक्ष्म (अणुपरिच्छिन्न) है, उसका नाम जीव कहा

जाता है, वस्तुतः जीव ब्रह्म से भिन्न नहीं है। अतएव वासनावश उसको अपने स्थान में ही परलोक गमन आदि का भ्रम होता है।
वास्तव में उसका परलोकगमन आदि नहीं होता। इस आशय से मण्डपाकाशन्याय का स्मरण कराते हैं।
वह वहीं पर राजा पद्म के शवागार में मण्डपाकाश में ही रहता है।६॥
देह के मरण से ही लौकिक व्यवहार करनेवाले लोग उसे प्रेत कहते हैं। चेतन वासनाओं से युक्त होकर पुष्प आदि की सुगन्ध से मिले हुए वायु के समान रहता है। इस (पूर्वजन्म के) देह आदि दृश्य का त्याग कर अन्य देह आदि के दर्शन में जब रहता है, तब वह जीव स्वप्न की नाईं तथा मनोरथ की नाईं स्वयं ही परलोकगमन, परलोक, वहाँ के भोग्य आदि वासनामय नाना आकारों को धारण करता है॥७,८॥

उसी भ्रम को नये सिरे से क्रमशः कहना आरम्भ करते हैं।
उसी प्रदेश के अन्दर पूर्व जन्म की नाईं जब उसे स्मृति होती है तभी (तुरन्त) मरणकाल की मूर्छा के बाद अन्य शरीर को देखता है॥९॥

यदि कोई कहे कि छोटे से मरण-प्रदेशमें यथा कथंचित् अन्य शरीर की कल्पना हो सकने पर भी दूरगमन, विस्तारयुक्त परलोक आदि का समावेश वहाँ कैसे हो सकता है ? तो इस पर कहते हैं।
आत्मा में विपुल एक आकाश अथवा आकाश और पृथ्वी दोनों ही या करोड़ों लाख ब्रह्माण्ड एक साथ एक ही समय समा सकते हैं, फिर आत्मा में इस सम्पूर्ण प्रपंच का सम्भव क्यों नहीं होगा? अर्थात् अवश्य है ही, क्योंकि आत्मा असीम है और माया अघटितघटनामें पटु है। ऐसी स्थिति में आत्मस्वरूप का विचार कर अत्यल्प प्रदेश में भी अन्य लोक का (परलोक आदि
का) समावेश कहा गया है, केवल उसी प्रदेश के अभिप्राय से नहीं कहा है (卐)।
अब भिन्न-भिन्न गति को कहने के लिए देवीजी प्रेतों का विभाग करती हैं -
हे सुन्दरी, प्रेत छः प्रकार के होते हैं, उनके आगे कहे जानेवाले भेद को सुनो-साधारण पापी, मध्यम पापी और बड़े भारी पापी, साधारण धर्म वाले, मध्यम धर्मवाले तथा उत्तम धर्मवाले। इनमें से प्रत्येक में किसी के दो भेद होते हैं और किसीके तीन भेद होते हैं।१०-१२॥

उनमें से पहले और तीसरे की गति कहते हैं।
कोई बड़ा भारी पातकी एक वर्ष तक मरणमूर्जा का अनुभव करता है, पत्थर के मध्य की नाईं ठोस और मूढ रहता है|१३॥
बहुत समय के बाद चेतना को प्राप्त होकर चिरकाल तक वासनारूपी नायिका के उदर से उत्पन्न होकर कभी नष्ट न होनेवाले नारकीय दुःख का भोगकर
इस श्लोक का द्वितीय अर्थ यों है - यदि उस प्रदेश में मार्ग, परलोक आदि हैं, तो उन्हें दूसरे लोग क्यो नहीं देखते, मृतक ही क्यों देखता है ? आकाश और पृथ्वी दो, आकाश, सूर्य, चन्द्रमा आदि से युक्त सारा जगत् मृत परुष की आत्मा में मेघघटा की नाईं खूब पुष्ट हुआ है, अन्य की दृष्टि से तो केवल आकाश ही है, अतः अन्य को नहीं दिखाई देते हैं।

एक दुःख के बाद दूसरे दुःख को प्राप्त होता हुआ वह महापापी सैकड़ों योनियों को खूब भोगकर कभी संसाररूपी स्वप्न में शान्ति को (महापापों के फलकी समाप्ति को) प्राप्त होता है, यानी उसके पापफलों का अन्त होता है ॥१४,१५॥
अथवा वे मृत्यु-मोह के अन्त में सैकड़ों जड़-दुःखों से व्याकुल वृक्ष आदि योनियों का, जो कि उसके हृदय में स्थित है, भोग करते हैं और फिर नरक में अपनी-अपनी वासनाओं के अनुरूप विविध दुःखों का अनुभव कर चिरकाल तक भूतल में विविध योनियों में उत्पन्न होते हैं॥१६,१७॥

मध्यम पापी की गति को कहते हैं।
और जो मध्यम पापी है, वह मरणमूर्छा के पश्चात् पत्थर के उदर की (मध्य भाग की) नाईं घनी मूर्छा का कुछ कालतक अनुभव करता है। तदुपरान्त जब उसे चेतना प्राप्त होती है, तब वह कुछ काल में या उसी समय तिर्यग् आदि क्रम से योनियों को भोगकर संसार में प्राप्त होता है ॥१८,१९॥

साधारण पापी की गति बतलाते हैं।
कोई साधारण पापी मरते ही अपनी वासनाओं के अनुसार प्राप्त हुए अविकल मनुष्य शरीर का अनुभव करता है, क्योंकि 'उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्' (पुण्य और पापों से मनुष्यलोक को प्राप्त होता है) ऐसी श्रुति है|२०॥
वह स्वप्न की नाईं और मनोरथ की नाईं, वैसा अनुभव करता है और उसी क्षण में उसकी स्मृतियाँ (जैसा कि पहले कहा गया है) उदित होती है ॥२१॥

सर्वश्रेष्ठ महापुण्यात्माओं की गति कहते हैं।
किन्तु जो सर्वश्रेष्ठ महापुण्यात्मा हैं, वे मरणजनित मूर्छा के बाद पुण्य वासना के उदय से स्वर्गलोक, विद्याधरलोकका सुख भोगते हैं। महापुण्य के फल के उपभोग के बाद थोड़ा-बहुत पापकर्म यदि हो, तो उसके अनुरूप फल को इलावृत्त, किंपुरुष आदि खण्डों में भोगकर मनुष्य लोक में सज्जनों के धनवान् घर में जन्म लेते हैं ॥२२,२३॥

मध्यम धर्मात्माओं की गति कहते हैं।
जो मध्यम धर्मात्मा हैं, वे मरणमूर्छा के बाद आकाश-वायु से वेष्टित होकर भाँति-भाँति के वृक्ष, लता और पल्लवों से व्याप्तनन्दनवन, चैत्ररथ आदि दिव्य उद्यानों में किन्नर, किंपुरुष, यक्ष आदि के शरीर से जाते हैं, वहाँ पर अपने पुण्यकर्मों का सुन्दर फल भोगकर वायु, वृष्टि आदिसे पृथिवी में धान, गेहूँ, जौ आदि में प्रवेशपूर्वक अन्न बनकर ब्राह्मण आदि के हृदय में प्रवेशकर वीर्यरूप से स्त्रियों के गर्भ में प्राप्त होते हैं ॥२४,२५॥

इससे साधारण धर्मात्मा की भी गति प्रायः कही गई, ऐसा मानते हुए उपसंहार करते हैं।
प्रेत अपनी वासना के अनुसार मरणमूर्छा के अन्त में अपने हृदय में इस अवस्था का क्रम से और क्रम के बिना भी अनुभव करता है॥२६॥

अब उनका मरण आदि अध्यारोपक्रम विशेषरूप से दर्शाते हैं।
प्रेत पहले हम लोग मरे, तदनन्दर दाह, दशाहकृत्य आदि के क्रम से हम लोगों का शरीर बना, यह जानते हैं। तदनन्तर वे जानते हैं कि हाथों में कालपाश लिए हुए ये यमदूत हैं, इन

यमदूतों द्वारा ले जाया जा रहा मैं, जो कि पाथेय श्राद्ध आदि से तृप्त किया गया हूँ, एक वर्ष में यमपुरी को जाता हूँ॥२७,२८॥
उनमें से जो महापुण्यवान होते हैं, वे बड़े मनोहर देवलोक के विमान और उद्यानों को 'ये हमारे कर्मों से बार-बार प्राप्त होते हैं', ऐसा जानते हैं ॥२९॥
महापापी पुरुष बर्फ की चट्टानें, काँटे, गड्ढे और तलवार की नाईं तीक्ष्ण पत्तों से भरपूर वन, जो कि हमारे दुष्कर्मों से उत्पन्न हैं, हमें प्राप्त हो रहे हैं, ऐसा जानते हैं|३०॥
मध्यम पुण्यवाले पुरुष जानते हैं कि यह मार्ग, जिसमें बड़े आनन्द के साथ पैदल चला जा सकता है, ठण्डी
और हरी-हरी दूब जमी है, मनभावनी छाया से युक्त है और स्थान-स्थान पर बावडियाँ बनी हैं, मेरे सामने स्थित है ॥३१॥
मध्यम पापीजनों को यह अनुभव होता है कि यह मैं यमपुरी में आ पहुँचा, ये सर्वलोकप्रसिद्ध यमराज हैं और यहाँ चित्रगुप्त आदिने मेरे कर्मों का विचार किया ॥३२॥

यह अध्यारोपक्रम स्वप्न के समान प्रत्येक पुरुष का भिन्न भिन्न है, ऐसा कहते हैं।
जैसे प्रतीत होते हैं, वैसे ही स्थित यानी सत्य-से सब घट, पट आदि पदार्थ और उनकी तत्-तत् अर्थ क्रिया (जल का आनयन आदि) से दैदीप्यमान, विशाल संसारभाग प्रत्येक को प्राप्त होता है॥३३॥

परमार्थदृष्टि से यदि देखा जाय, तो आत्मा से अतिरिक्त कुछ भी नहीं है।
आकाश की नाईं स्वरूपरहित में स्थित जगत्-प्रपंच, जिसमें लम्बे देश, लम्बे काल और लम्बी क्रियाओं की प्रतीति होती है, कुछ भी नहीं है, किन्तु सम्पूर्ण अध्यारोपों से शून्य आत्मा ही है॥३४॥
'मुझे यमराज ने अपने कर्मों के फलों का भोग करने के लिए इस दिशा में जाने की आज्ञा दी है, इसलिए यमसभा से मैं शीघ्र सुन्दर सुन्दर भोगों से युक्त स्वर्ग में जाता हूँ या नरक में ही जाता हूँ॥३५॥
यमराज ने जिस स्वर्ग का भोग करने के लिए मुझे आज्ञा दी थी उस (स्वर्ग) का मैंने भोग कर लिया है अथवा यमराज ने जिस नरक का भोग करने के लिए मुझे आदेश दिया था उसका मैंने भोग कर लिया है। यमनिर्दिष्ट ये पशु आदि योनियाँ मैंने भोग ली हैं। इस समय मैं मनुष्य संसार में आविर्भूत होता हूँ॥३६॥
यह मैं कभी धान का अंकुर हुआ, फिर बढ़कर पौधा हुआ, पत्ते लगे, गाभ हुआ, धान की बाल हुआ, इस क्रम से बीज बनकर रहा।
___ शंका-स्वर्ग, नरक और विविध योनियों के भोग की नाईं व्रीह्यादिभाव (धान के अंकुर
आदि होना) भी क्या उसका अनुभव सिद्ध है? ___ समाधान - नहीं, भविष्यकाल में प्राप्त होनेवाले मनुष्य शरीर में श्रुति, पुराण आदि से उत्पन्न बोध से उसे अपने व्रीह्यादिभाव का परिज्ञान होता है ॥३७॥
__यदि किसीको शंका हो तो उस समय उसे अपने व्रीह्यादिभाव का अनुभव क्यों नहीं होता? इस पर कहते हैं। __उस अवस्था में शरीर न होने से उसकी इन्द्रियाँ और अन्तःकरण मूर्च्छित रहता है। उसी अवस्था में वह पिता के शरीर में भुक्त अन्न द्वारा प्रवेश कर वीर्य बनता है। तदुपरान्त वह माता के उदर में गर्भ बनता है। अपने पूर्वकर्मों के अनुसार सुख, सौभाग्य, आरोग्य और सुन्दर

स्वभाव से युक्त अथवा दुःख, दुर्भाग्य, रोग तथा विषम स्वभाव से युक्त मनोहर आकृतिवाला बालक होता है ॥३८,३९॥
तदुपरान्त वह चन्द्रमा के समान घटने बढ़नेवाले चंचल और मनोहर तथा कामोन्मुख (नारीपरायण) यौवन का अनुभव करता है, फिर कमल के मुँहमें गिरे हुए तुषाररूपी वजकी नाईं बुढ़ापे का अनुभव करता है यानी जैसे कमल के उपर तुषाररूपी वज्र गिरकर उसे मुरझा देता है, वैसे ही बुढ़ापे से जर्जर हो जाता है॥४०॥
उसका इतने में छुटकारा नहीं होता, उसके बाद भी व्याधिरूपी मरण का अनुभव करता है फिर वह मरणजनित मूर्छा को प्राप्त होता है, तदनन्तर बन्धुओं द्वारा दिये गये पिण्डों से स्वप्न के समान प्राप्त देहग्रहण का अनुभव करता है॥४१॥
फिर वह पूर्वोक्त रीति के अनुसार यमलोक में जाता है, फिर वैसे ही विविध योनियों की प्राप्ति में भ्रमक्रमका पुनः पुनः अनुभव करता है ॥४२॥
आकाश में आकाशरूपी जीव इस प्रकार के वेगवान परिवर्तन का मोक्ष होने तक पुनः पुनः अनुभव करता है ॥४३॥

त्वं पदार्थ जीव में भ्रान्ति हो सकती है, इसलिए उसमें भले ही यह अध्यारोपक्रम हो, तत्पदार्थ ईश्वर में तो भ्रान्ति हो नहीं सकती, अतः उसमें जगत् का अध्यारोपक्रम कैसे? इस प्रकार तत्पदार्थ ईश्वर की शुद्धि को जानने के लिए लीला पूछती है।
प्रबुद्ध लीला ने कहा : हे देवि, आदि सृष्टि में जैसे यह भ्रम होता है, वैसा मुझसे कृपापूर्वक पुनः कहिये, जिससे कि मेरे बोध की वृद्धि हो ॥४४॥

ईश्वर की भ्रान्ति से जगत् का अध्यारोप नहीं होता, किन्तु परमार्थघन ईश्वर का ही माया अध्यारोपित रूप से विवर्त होता है। अनावृत चैतन्य को जो अध्यस्त का भान होता है, वह भ्रम नहीं है, किन्तु असत्य की सत्यरूप से प्रतीति भ्रम है। सर्वज्ञ होने के कारण ईश्वर को सदा पदार्थों की प्रतीति होने पर भी उनमें सत्यताकी प्रतीति नहीं होती, क्योंकि वे ईश्वर के प्रति स्वस्वरूप के परिज्ञानरूप बोध से बाधित रहते हैं। इस प्रकार तत्पदार्थ में अध्यारोप होने से कोई दोष नहीं है, इस आशय से देवी तत्पदार्थ में अध्यारोप का उपपादन करती हैं।
पर्वत परमार्थघन चैतन्य हैं, वृक्ष परमार्थघन हैं, पृथिवी परमार्थघन है और आकाश परमार्थघन है ॥४५॥
सर्वस्वरूप होने के कारण उस चिदात्मा परमेश्वर का जहाँ पर जैसा विवर्त होता है, परमाकाश शुद्धस्वरूप वह ईश्वर ही वहाँ वहाँ पर हम लोगों की दृष्टि से स्वप्न की कल्पना करनेवाले पुरुष की नाईं जीवसमष्टिरूप आदि प्रजापति बनकर सृष्टि करने योग्य पदार्थों के संकल्परूप से जैसे भी आदि लोकरूप विवर्त से स्फुरित हुआ, वैसे ही आज भी व्यवस्था ज्यों-की त्यों स्थित है ॥४६,४७॥

यदि यह माना जाय कि संकल्प से उत्पन्न हुई जगत्सत्ता से यह जगत्सत्ता भिन्न है, तो इस पक्ष में भी उसकी (संकल्पजनित जगत्-सत्ता की) प्रतिबिम्बतुल्य होने के कारण वह मिथ्या ही है, ऐसा कहती है।
संकल्पजनित स्फुरण रूप पदार्थों का पहला विवर्त बिम्बरूप ठहरा, उससे जो प्रतिबिम्ब हुआ वह आज भी वैसा ही स्थित है ॥४८॥

जगत्सृष्टि में स्थावर-जंगम विभाग जैसे हुआ, उसमें निमित्त कहती है।
देहों का जो छिद्र स्थान है, उसमें प्रविष्ट हुआ वायु शरीरों में चेष्टा उत्पन्न करता है, उससे यह जीता है, ऐसा कहा जाता है। सृष्टि के आदि में ही जंगम प्राणियों में इस प्रकार की यह स्थिति उत्पन्न हुई, इसी कारण चेतन होते हुए भी वृक्ष आदि चेष्टाशून्य हैं। भाव यह कि उनमें छिद्र नहीं है, अतएव वायु उनमें प्रविष्ट हो चेष्टा उत्पन्न नहीं करता, इसलिए वे चेतन होते हुए भी निश्चेष्ट हैं ॥४९,५०॥

इसी प्रकार चेतन और अचेतन के विभाग की कल्पना करने में भी निमित्त कहती हैं।
यह चिदाकाश ही (ईश्वर ही) प्रतिबिम्ब होकर आविर्भूत औपाधिक जीव विभाग को करता है, वही अंश संवित् (चेतन) होता है, शेष अध्यारोपित है, वह चेतन नहीं है, किन्तु अचेतन ही है ॥५१॥
__उसका बुद्धि के द्वारा स्थूल में प्रवेश और स्थूल में चक्षु आदि की प्राप्ति होने से बाह्य व्यवहार की क्षमता आती है, ऐसा कहती है।
बुद्धि में प्रविष्ट हुआ चिदाकाश बुद्धि के लिए मनुष्यशरीररूप दूसरे उपाधिभूत नगर में प्रविष्ट होकर अपने में अधिरूढ़ बुद्धि को चक्षु आदि के गोलक में पहुँचता हुआ चाक्षुष आदि बुद्धिवृत्तियों द्वारा बाह्य पदार्थों का अनुभव करता है।
शंका - चक्षु आदि ही साक्षात् चित् में अध्यस्त होने से चित् (चेतन) है, अतः वे जीवभूत शरीर में रहकर व्यवहार करें, बुद्धिरूप उपाधि से युक्त जीव मानने की क्या आवश्यकता है?

191811 समाधान - नहीं, ऐसा नहीं हो सकता, सम्पूर्ण इन्द्रियाँ स्वयं ही चेतन जीवभूत नहीं है, क्योंकि चैतन्य में अध्यारोपमात्र से ही कोई चेतन नहीं होता। यदि ऐसा माना जाय, तो घट आदि पदार्थ को भी चेतन मानना होगा ॥५२॥
191812
191813 बुद्धि ही जीव की उपाधि है, अन्य नहीं है, इस नियममें तो सम्पूर्ण पदार्थों की शक्ति का व्यवस्थापक चित्तका संकल्प ही कारण है, इस आशय से देवीजी कहती हैं।
191814 आकाश शून्यता शक्ति से युक्त होकर स्थित है, पृथिवी सब पदार्थों को धारण करने की शक्ति से स्थित है, जल सब पदार्थों को तर करने की शक्ति से युक्त है। तात्पर्य यह कि चितिशक्ति स्वेच्छा से जिसका जैसा संकल्प करती है, वह अपने शरीर को वैसा ही जानता है॥५३॥
191815 इस प्रकार सर्वात्मक चेतन ही जंगमरूप से जंगम का (चरका) और स्थावररूप से स्थावरका (अचर का) संकल्प करता हुआ सबके स्वरूप से स्थित है।॥५४॥
191816 इसलिए जो जंगम् जगत् है, उसको उसने अपने संकल्प के अनुसार जैसा जाना वैसा ही वह आज तक स्थित है ॥५५॥
191817 जिन वृक्ष, शिला, पेड़-पौधों, तृण आदि को स्थावररूप से जड़ जाना, वे आज भी वैसे ही स्थित हैं। न तो जड़ कोई पृथक है और न चेतन ही पृथक् है, इस प्रकार तत् पदार्थ का भेद नहीं है, यह भाव है। इन पदार्थों में उत्पत्ति, स्थिति और नाश में भेद नहीं है, क्योंकि जो वस्तु असत् है, उसमें भेद कैसा?
191818 शंका - जड़ वस्तु में अनुगत जो सद्वस्तु है, उसमें भेद हो।
191819
191820
191821 समाधान - सत्तासामान्य में भी भेद नहीं है॥५६,५७॥
191822
191823 यदि कोई कहे कि सब वस्तु केवल चिदेकरस ही है, फिर उसमें उससे विरुद्ध जाड्य, रूप, नाम आदि भेदों का अनुभव सबको कैसे होता है ? तो इस पर कहती हैं।
191824 जो अन्तःकरण में स्थित संवित् है, उन्हीं के वृक्षों के, पर्वतों के जाड्य, नाम और रूप आदि भेदों की रचना की है, ऐसी यथार्थ स्थिति है। तत्-तत् पदार्थों के भीतर स्थित प्रत्यक् चैतन्य में अविद्या अध्यस्त बुद्धि की कल्पना से ही यह स्थावर, जंगम आदि या जाड्य, नाम, रूप आदि भेद होते हैं, यह भाव है ॥५८॥
191825 प्रत्यक् चैतन्य ही उक्त स्थावर, आदि बुद्धि के 'मैं स्थावर हूँ' यों व्यवस्थित रूप से अन्दर रहने के कारण 'हम जंगम पदार्थों से भिन्न यानी स्थावर हैं' इस कथन और अभिमान के विषय होकर अन्य (वृक्ष, पर्वत आदि) संकेतों से स्थित है। यानी प्रत्यक्-चैतन्य ही 'मैं स्थावर हूँ' इस वासना से स्थावर नाम आर अभिमान को प्राप्त है। अपनी अपनी आन्तरिक संवित् (प्रत्यक् चैतन्य) ही बुद्धि का रूप धारण करती है, वह बुद्धि ही तत्-तत् कृमि, कीट, पतंग आदि विविध अर्थ और उनके वाचक शब्दों की कल्पना के भेद रूप से स्थित है ॥५९,६०॥
191826 जैसे उत्तर सागर के तीर में निवास करनेवाले लोग दक्षिण सागर के किनारे पर रहनेवाले लोगों के विषय में कुछ नहीं जान सकते, वैसे ही प्रत्यक्चैतन्य के बिना किसी भी पदार्थ में सत्ता और स्फूर्ति नहीं आ सकती। ये सब संविद्रूप ही हैं उससे भिन्न नहीं है। जैसे दक्षिण सागर और उत्तर सागर की जनता का दृष्टान्त दिया गया है, वैसे ही सब स्थावर और जंगम पदार्थ अपने प्रत्यक्-साक्षिक अनुभव में लीन हैं अतएव वे अन्य की बुद्धि से कल्पित पदार्थों का ज्ञान नहीं प्राप्त कर सकते। जब वे परस्पर एक दूसरे से व्यवहार करते हैं, तब उन्हें आपस में संकेत की आवश्यकता पड़ती है ॥६१,६२॥
191827
191828 इस प्रकार सच्चिप ब्रह्म में असत्त्व, जाड्य, वायु, आकाश आदि की कल्पना की भी उपपत्ति हो सकती है, उसका होना असंभव नहीं है, ऐसा कहते हैं।
191829 जैसे पत्थर के मध्य में उत्पन्न हुए मेढक और पत्थर से बाहर स्थित मेढक एक दूसरे की कल्पना में असत् और जड़ हैं, वैसे ही परस्पर स्थावर पदार्थों में भी समझना चाहिए। जैसा यह दृष्टान्त है, वैसे ही प्रलयकाल में माया में लीन सर्वात्मक और सर्वगत समष्टि चित्त, जो कि जगत् की सूक्ष्मावस्थाका रूप है, सर्वप्रत्यक्रूप चिदाकाश से सृष्टि के आरम्भ में जिस प्रकार स्फुरित हुआ, वह आज भी जैसा-का-तैसा स्थित है। जो स्पन्दनरूप से स्फुरित हुआ वह वायु है और वह आज भी यहाँ पर स्थित है। जो छिद्ररूप से स्फुरित हुआ वहा आकाश है, उसमें स्पन्दरूप सर्वक्रियाशक्तिस्वरूप वायु स्थित है। उक्त वायु से सब पदार्थों की चेष्टाएँ ऐसे होती हैं जैसे कि सुखे हुए तिनके, पत्ते आदि पदार्थों में वायु से कम्पन होता है ॥६३-६५॥
191830
191831 वस्तुतः स्थावर और जंगम दोनों पदार्थों में चित्त समानरूप से विद्यमान है, पर वायु के स्पन्दन और स्पन्दन के अभाव से उनमें विशेष है, ऐसा कहते हैं -
191832 चित्त तो परमार्थरूप से स्थावर और जंगम दोनों में स्थित है, पर जंगम में वायु से स्पन्दन
191833
191834 (चेष्टाएँ) होते हैं और स्थावर में नहीं होते॥६६॥
191835
191836 इस नियम में भी पूर्वकथित नियति ही हेतु है, ऐसा कहते हैं।
191837 भ्रान्तिमय विश्व में इस प्रकार के चेष्टायुक्त या चेष्टाशून्य सब पदार्थ सृष्टि के आदि से संवित् में किरणों की नाईं स्फुरित हुए थे, वे आज भी वैसे ही स्थित हैं॥६७॥
191838
191839 प्रस्तुत विषय को कहने के लिए पूर्वपृष्ठ प्रसंगप्राप्त तत्त्वज्ञान का उपसंहार करते हैं।
191840 सम्पूर्ण पदार्थ स्वभाव के विलास और असत्य होने पर भी जैसे सत्य-से प्रतीत होते हैं, वह सब मैंने तुमसे कह दिया है। देखो मैं समझती हूँ कि यह राजा विदूरथ मरकर फूलों की माला से आच्छादित शवभूत राजा पद्म के हृदय में स्थित पद्मकोश में प्रवेश करनेकी इच्छा से जाता है ॥६८,६९॥
191841 प्रबुद्ध लीला ने कहा : हे देवी, किस मार्ग से यह शवमण्डप में जाता है, इसको देखती हुई ही हम दोनों शीघ्र जावें ॥७०॥
191842 श्री देवीजी ने कहा : भद्रे, पद्मशरीर में 'अहम्' वासनारूप अन्तःकरण में स्थित मार्ग का अवलम्बन कर यह चिन्मय मैं दूसरे लोक में जाता हूँ', ऐसी भावना से जाता है। जिस मार्ग से जाना तुम्हें सहमत हो, उसी मार्ग से हम दोनों जाती हैं, एक दूसरे की इच्छाका विघात स्नेह-सम्बन्ध का हेतु नहीं होता है॥७१,७२॥
191843 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, श्रेष्ठ राजा की पुत्री लीला के विशुद्ध हृदय में परमार्थदृष्टिरूप आत्मतत्त्व के पूर्वोक्त कथा द्वारा सब सन्तापों के निवृत्त होने पर विबोधरूप सूर्य के आविर्भूत होने पर राजा विदूरथ चित्त के परमात्मा में विलीन होने से जड़ (अनुसन्धानरहित) यानी मरण के लिए मुर्छित हो गया ॥७३॥
191844
191845 पचपनवाँ सर्ग समाप्त
191846 छप्पनवाँसर्ग राजा विदूरथ का वासनामय यमपुरी में गमन, लीला और सरस्वती देवीजी द्वारा
191847 उसका अनुगमन और पूर्व शरीर की प्राप्ति का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इस बीचमें राजा विदूरथ के नेत्र स्पन्दशून्य हो गये थे, ओठ सूख गये और सफेद हो गये थे। तथा सम्पूर्ण इन्द्रियों के मूर्छित होने पर केवल एक तनिक प्राण ही उसके शरीर में अवशिष्ट रह गया था। उसकी कान्ति पुराने पत्ते के समान पीली पड़ गई थी और मुख की छबि नष्ट हो गई थी तथा भँवरे की ध्वनि के तुल्य श्वासध्वनि से वह मुखरित था । मरणमूर्छारूपी महान् अन्धकारपूर्ण कुएँ में उसका मन डूब गया था, उसकी नेत्र आदि सम्पूर्ण इन्द्रियों की वृत्तियाँ अन्दर लीन हो गई थी, वह चेतनाशून्य था। चित्रलिखित पुरुष की नाईं उसका केवल आकार ही शेष रह गया था। पत्थर में खुदी हुई मूर्ति की नाईं उसके सम्पूर्ण अवयव निश्चेष्ट थे। बहुत क्या कहें, जैसे आकाश में उड़नेवाला पक्षी गिरनेवाले अपने निवासभूत वृक्ष को छोड़ देता है, वैसे ही प्राण ने उत्क्रमण करने के लिए अवलम्बित थोड़े से ही प्रदेश से उस राजा के शरीर को छोड़ दिया॥१-५॥

जैसे घ्राणवृत्ति से उपहित संवित् वायु में स्थित सूक्ष्म गन्ध का अनुभव करती है, वैसे ही दिव्यदृष्टिवाली उन४२६

दोनों देवियों ने आकाश में गये हुए उस जीव को देखा ॥६॥
वह जीवसंवित् गगनमण्डल में अतिवाहिक प्राणवायु से मिलकर वासना के वशवर्ती होकर आकाश में दूर जाने लगी ॥७॥
तदुपरान्त उन दोनों स्त्रियों ने जैसे भँवरियाँ वायु में मिले हुए सुगन्धलेश का अनुगमन करती हैं, वैसे ही उसी जीवसंवित् का अनुगमन किया ॥८॥
तदनन्दर मुहूर्तभर में मरणमूर्छा के शान्त होने पर जैसे वासनामय शरीर से स्वप्न आविर्भाव होता है, वैसे ही आकाश में वासनामय देह से जीवचेतन प्रबुद्ध हुआ ॥९॥
उसने यम के दूतों को और उनसे ले जाये जा रहे अपने वासनामय शरीर को देखा तथा बन्धुओं के और्ध्वदेहिक पिण्डप्रदान से उत्पन्न हुए-से अपने स्थूल शरीर को देखा। तदनन्तर वह अतिदूर (जिसकी यात्रा एक वर्षमें पूरी होती है) दक्षिण मार्ग में स्थित तथा प्राणियों के कर्मफलों को प्रकट करनेवाली यमपुरी में पहुँचा, जो कि बहुत से प्राणियों से घिरी थी॥१०,११॥ उसके यमपुरी में पहुँचने के पश्चात् यम ने उसके कर्मों पर विचार कर आज्ञा दी कि इसने पापकर्म कभी किये ही नहीं यानी इसका एक भी पाप कर्म नहीं है। सदा लोभ आदि दोषों के सम्पर्क से रहित तथा पुण्य कर्मों का अनुष्ठान करनेवाला यह श्रीसरस्वती देवीजी के वरदान से बढ़ाया गया है यानी इसके पुण्यों की वृद्धि की गई है। इसका पूर्वजन्म का मुर्दा शरीर फूलों से वेष्टित मण्डपाकाश में है, यह वहाँ जाकर उस शरीर में प्रवेश करे और आप लोग मेरी आज्ञा का अनुसरण करनेवाले चित्त से इसे छोड़ दें ॥१२-१४॥
तदनन्तर क्षेपणीयन्त्र (एक प्रकार के गुलेल) से गिरे हुए पत्थर के समान आकाशभाग में उसे छोड़ दिया। फिर तो जीवकला, लीला और श्रीसरस्वती देवी ये तीनों मूर्तिमती थी, तथापि राजा विदूरथकी जीवकलाने उन्हें नहीं देख पाया, वे दोनों तो राजा की जीवकला को देखती ही थी। उक्त जीवकलाका ही अनुगमन कर रही वे दोनों आकाश को लाँघकर अन्यान्य लोकों का अतिक्रमण कर जगद्रूपी घर से (ब्रह्माण्ड से) निकलकर दूसरे जगत् के (ब्रह्माण्ड में) पहुँची। दूसरे ब्रह्माण्ड के भूलोक से आकर अपने सत्यसंकल्प से रूप धारण करनेवाली वे दोनों देवियाँ राजा विदूरथ की जीवकला के साथ राजा पद्म के नगरमें पहुँचकर जैसे कमलमें वायु और सूर्य की प्रभा प्रवेश करती है और सुगन्धि वायु में प्रवेश करती है, वैसे ही एक क्षण में स्वच्छन्दता के साथ लीला के अन्तःपुर के मण्डप में प्रविष्ट हुई॥१५-१९॥

राजा विदूरथ की पत्नी द्वितीय लीला के जीव को उसकीलड़की ने मार्गप्रदर्शन कराया यह पहले कहा गया है, राजा विदूरथ के जीव को किसने मार्ग दर्शाया यह नहीं कहा। यदि कोई मार्गपरिदर्शक नहीं था, तो उसे मार्ग का परिज्ञान कैसे हुआ? यह सन्देह होने पर श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, राजा विदूरथ का जीव शव के निकट घर में कैसे पहुँचा? उस मृत शरीरवाले को मार्ग का परिज्ञान कैसे हुआ? ॥२०॥

पूर्व शरीर की वासना के पूर्ण होने के पहले ही बीचमें बलवान् प्रारब्ध से अन्य जन्म की सृष्टि हो गई, भोग से उस प्रारब्ध का क्षय होने पर पूर्व वासना के उद्भव से जैसे आया था वैसे मार्ग की प्रतीति होती है, अतः मार्गदर्शक की अपेक्षा नहीं है ऐसा उत्तर देते हैं।

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, उस जीवकी वासना के अन्दर शवरूप पद्मशरीर में अहंभाव था, अतएव उसके हृदय में वह सब मार्ग आदि स्फुरित हो जाता है, इसलिए वह उस घर को कैसे प्राप्त नहीं होगा? जैसे वट का बीज मिट्टी, जल आदि अंकुरोत्पत्ति की सामग्री मिलने पर स्वयं अंकुररूप से उत्पन्न हो रहे वटवृक्ष का अपने भीतर ही अनुभव करता है, वैसे ही सूक्ष्म जीवोपाधिभूत अन्तःकरण के अन्दर आविर्भूत वासनाओं के रूप से स्थित भ्रान्तिरूप असंख्य जगत् को कौन नहीं देखेगा? उसको दिखाने के लिए किसी परिदर्शक की आवश्यकता नहीं है, यह भाव है॥२१,२२॥
जैसे सजीव वटबीज अपने अन्दर अंकुर का अनुभव करता है, वैसे ही चित्कला जीव भी अपने स्वभावभूत त्रैलोक्य का (तीनों लोकों का) अपने अन्दर अनुभव करता है ।।२३॥
जैसे अन्य स्थान में स्थित पुरुष दूर देशान्तर में स्थित अपने निधान की (भूमि में गाढे हुए धन की) निरन्तर सदा मन से भावना करता हुआ भलीभाँति देखता रहता है, वैसे ही सैकड़ों जातियों से युक्त भी और भ्रम में पड़ा हुआ भी जीव अपनी वासना के
अन्दर अन्तर्हित अपने अभीष्ट को देखता है॥२४,२५॥

पहले जो यह कहा था कि जीवने बन्धुओं के पिण्डप्रदान से उत्पन्न हुए अपने शरीर को देखा, उसे सार्वत्रिक न समझते हुए श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : गुरुवर, जिसे पिण्ड नहीं दिया जाता, उसमें पिण्डदानादि वासना का हेतु नहीं है, अतएव पिण्डदानादि वासना से रहित आकृति वाला वह जीव कैसे सशरीर होता है ? ॥२६॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, बन्धुओं द्वारा पिण्ड चाहे दिया जाय अथवा न दिया जाय, परन्तु यदि प्रेत में 'मुझे पिण्ड दिया गया' ऐसी वासना उदित हो जाय, तो उक्त वासना से ही पुरुष को पिण्डदान का फल शरीर लाभ हो जाता है। शास्त्र में पिण्डप्रदान की विधि पिण्डप्रदान को बन्धुओं का कर्तव्य कहती है यानी मृतक के बन्धुओं को अवश्य पिण्डप्रदान करना चाहिए, यह बतलाती है । वस्तुतः वह विधि बन्धुओं को फल देती है, पर मृतक को भी वासनारूप फल मिलता है, इस शास्त्रसंवाद से दोनों को ही उसका फल प्राप्त होता है, यह प्रसिद्ध है ॥२७|जैसा चित्त होता है, वैसा ही जन्तु होता है, इसमें 'यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत् सनातनम्' (जैसा चित्त होता है, तदनुरूप ही चित्तमय पुरुष होता है यह सनातन रहस्य है) इत्यादि श्रुतियाँ तथा विद्वानों के अनुभव प्रमाण हैं, जो विदेह और सदेह योगियों में प्रसिद्ध हैं अथवा जीवित और मृत जीवों में कहीं पर भी इस नियम में उलट फेर नहीं होता, इसलिए चित्त ही संसार है, उसकी प्रयत्नपूर्वक शुद्धि करनी चाहिए ॥२८॥
मुझे मेरे बन्धुबान्धवों ने पिण्ड दिया, इस बुद्धि से जिसे पिण्ड नहीं दिया गया, वह भी पिण्डप्रदान के फल का भागी होता है। मुझे बन्धु बान्धवों ने पिण्ड नहीं दिया, इस बुद्धि से पिण्डप्रदान करने पर भी पिण्ड प्रदान का फल नहीं मिलता ॥२९॥
इन पदार्थों की सत्यता भावना के अनुसार होती है और भावना भी अपने कारणभूत पदार्थों से उत्पन्न होती है। बन्धुओं द्वारा पिण्डप्रदान करनेपर अवश्य ही मृत पुरुष में पिण्डदान किया, ऐसी भावना उदित होती है, यह बात शास्त्र बतलाते हैं ॥३०॥

जैसे प्राणी की वासना से (गरुड़ की उपासना करनेवाले पुरुष की अपने में गरुड़भावना करने से) सर्पका विष भी अमृत बन जाता है यानी पच जाता है, वैसे ही असत्य पदार्थ भी, सत्यरूप से भावना करने से, सत्य हो जाता है, यानी काँटा चुभनेपर यदि यह भ्रम हो जाय कि मुझे साँपने काट लिया, तो असत्य भी सर्पदंश मरण आदि कार्य कर डालता है, यह भाव है॥३१॥
वत्स श्रीरामचन्द्रजी, आप अपने मन में यह अटल निश्चय कर लीजिये कि कारणभूत भावना के बिना कभी भी किसी पदार्थ की प्रतीति नहीं होती,जिसको जब जो पदार्थप्रतीति होगी, वह किसी न किसी भावना से होगी, कारण यदि सत्य हो, तो कार्य की सत्यता हो सकती है पर भावना तो सत्य नहीं है, सत्य कारण के बिना उत्पन्न हुआ कार्य भी नहीं ही है, अतएव शुद्ध ब्रह्म ही वस्तुतः है, ऐसे निश्चयवान् होओ ॥३२॥

कारण की असत्ता में कार्य क्यों उत्पन्न नहीं होता, इस विषय में कहते हैं।
कारण के बिना कार्य की उत्पत्ति महाप्रलयपर्यन्त न तो कहीं देखी गई और न सुनी गई है। सर्वथा कार्य की सत्ता कारण की सत्ता के अधीन है, यही बात सब प्रमाणों से सिद्ध होती है, यह भाव है।
शंका - तो क्या ब्रह्म सत्ता भी कारणाधीन है?
समाधान - नहीं, जो स्वतः उदित यानी नित्य स्वप्रकाश ब्रह्म है, उसको छोड़कर अन्य सब वस्तुएँ कारणाधीन हैं। भाव यह है कि अनित्य सत्ता में ही कारणसत्ता की अपेक्षा होती है, नित्य सत्ता में नहीं होती ॥३३॥

इस प्रकार शुद्ध चिन्मात्र ही भ्रान्ति से वासना और वासनाजन्य जगद्रूपसे भासित होता है, यह कहते हैं।
चिन्मात्र ही वासना का रूप धारण करता है, चेतन जैसे स्वप्न में पदार्थों का रूप धारण कर लेता है, वैसे ही वह चिति ही पदार्थों के रूप को धारण करती है। वही कार्यकारणता को प्राप्त होती है, वही गमनरहित होकर स्थित होती है यानी स्थावररूप से स्थिर होती है॥३४॥

'सपिण्डोऽस्मीति संविदा' (मैं सपिण्ड हूँ यानी पिण्डप्रदान से युक्त हूँ, इस भावना से) इत्यादि से पहले जो यह कहा था कि प्रेत की वासना के अनुसार ही प्रेत को शरीर आदि फल प्राप्त होता है, उसमें आगे किये जानेवाले आक्षेपों की गुंजाइश होने से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, जो मैंने पुण्यकर्म नहीं किये, अतः मेरे पास धर्म नहीं है, इस भावना से युक्त होकर मरा, उसके बन्धु-बान्धव यदि प्रचुर कर्म करके उसके अर्पण कर दें, तो वह धर्म, प्रेतवासना से विरोध होने के कारण, निष्फल हो जायेगा । अथवा बन्धु-बान्धुवों की वासना के प्रबल होने से निष्फल नहीं होगा । उन दोनों वासनाओं में सुहृद-वासना, धर्म होनेसे, सत्य है और प्रेत की वासना असत्य है, वासना की प्रबलता में प्रयोजक क्या है ? भोक्तृनिष्ठता या सत्यार्थता यानी भोक्ता में स्थित वासना बलवती है या सत्य वासना बलवती है। प्रथम पक्ष में यानी प्रेत की वासना को प्रबल मानो, तो कृतहानि दोष होगा यानी बान्धवों द्वारा किया गया धर्म निष्फल हो जायेगा। यदि बन्धु

बान्धवों की वासना प्रबल है, तो अर्थ की सत्यता हुई और वासना कोई वस्तु नहीं रही। वासना से ही सब कुछ होता है, यह जो पूर्व में कहा था, उसका व्याघात होगा, इस प्रकार उभयतः पाशा रज्जु है, यह आशय है ॥३५,३६॥

शास्त्रोक्त देश और काल में शास्त्रोक्त अनुष्ठान से शास्त्रानुसारिणी सुहृदवासना शास्त्रप्रमाण से प्रबल है। प्रेतवासना केवल लौकिक होने से दुर्बल है, इसलिए शास्त्रही वासना की प्रबलता में कारण है, अर्थसत्यता प्रबलता में हेतु नहीं है, योंगूढ़ अभिप्रायवाले श्रीवसिष्ठजी समाधान करते हैं।

श्रीरामजी ! देश, काल, कर्म और द्रव्य की सम्पत्ति से भावना उत्पन्न होती है, वह जिस फलरूप विषय में उत्पन्न होती है, दोनों में से वही विषय विजयी होता है॥३७॥

धर्म-दान के प्रतिपादक शास्त्रप्रमाण से यह कल्पना होती है कि प्रेत के अन्त:करणमें उसी समय (धर्मसमर्पणकाल में ही) "मैं अमुक धर्मवान हूँ' ऐसी वासना उत्पन्न होती है, ऐसा कहते हैं।

धर्म देनेवाले की वासना हुई हो, तो उस भावना से क्रमशः प्रेत की मति पूर्ण होती है यानी शास्त्रवचन के प्रामाण्य से ही दाता की वासना के अनुसार प्रेत को अवश्य फल मिलता है ॥३८॥

शंका -प्रेत यदि पाखण्डी हो और वेद के ऊपर द्वेष, नास्तिकता आदि अशुभवासना से उसका अन्तःकरण दूषित हो, तो बन्धु-बान्धवों द्वारा धर्मसमर्पण करनेपर भी उसे फल मिलता है या नहीं?

समाधान - नहीं मिल सकता, यदि प्रेत की बुद्धि शुभ हो, तो तभी उसे बन्धुओं द्वारा समर्पित धर्म का फल मिल सकता है। यदि वासना की प्रबलता में अर्थसत्यत्व हेतु हो, तो उसे भी धर्मफल की प्राप्ति होगी, यह भाव है।

इसलिए पूर्व प्रकरण में मैंने पुरुषप्रयत्न की प्रबलता को सिद्ध कर शुभ कर्मों का अभ्यास ही सदा करना चाहिए, यह कहा है, ऐसा कहते हैं।

इस प्रकार परस्पर के विजय से अतिबलवान् पुरुषप्रयत्न जीतता है, इसलिए शुभ प्रयत्न द्वारा शुभाभ्यास करना चाहिए ॥३९॥

यदि देश, काल आदि सहकारी कारणों के बल से धर्म और उसकी वासना आदि का उदय माना जाय, तो 'सदेव समोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्' (हे सोम्य, यह पहले एक और अद्वितीय सत् ही था) इस श्रुति से आदि सृष्टि में देश, काल आदि सहकारी कारण तो थे ही नहीं, उनके अभाव में वासना की उत्पत्ति कैसे होगी? वासना की उत्पत्ति न होने से वासनामय जगत् की उत्पत्ति ही नहीं होगी। ऐसी परिस्थिति में 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' (उसने संकल्प किया कि मैं प्रजारूप से बहुत होऊँ) इत्यादि श्रुतियों से विरोध होगा, इस आशय से

श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन् देश, काल आदि से यदि वासना उत्पन्न होती है, तो महाकल्प के अनन्तर की सृष्टि में देश, काल आदि कहाँ थे? सहकारी कारणों से वासनारूप

कारण के रहने पर ही यह जगत् उत्पन्न होता है। महाकल्प के बाद होनेवाली सृष्टि के आदि में देश, काल आदि सहकारी कारण तो थे नहीं, फिर वासना होगी कहाँसे ॥४०,४१॥

आपने जो मेरे प्रति कहा वह अभीष्ट ही है, विरुद्ध नहीं है। 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधक : । न मुमुक्षुर्नवै मुक्त इत्येषा परमार्थता ।।' (न प्रलय है, न सृष्टि है, न कोई बद्ध है, न साधक है, न मुमुक्षु है और न मुक्त है, यही परमार्थता है) 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमन पर' (कारण रहित, कार्यरहति, अस्थूल) अनणु और अह्रस्व ब्रह्म है) इत्यादि अनेक श्रुतियों का जगत् की अनुत्पत्ति में तात्पर्य दिखाई देता है, बड़े भारी प्रयत्न से इसी अर्थ का बोध कराना अभीष्ट भी है। 'सोऽकामयत बहु स्याम्' इत्यादि सृष्टिप्रतिपादक श्रुतियों का भी प्रतीत हो रहे द्वैत की असत्यता का उपपादनपूर्वक पहले उपक्रान्त मुक्तिफल देनेवाले निष्प्रपंच आत्मा का ज्ञान कराने में ही तात्पर्य है। सृष्टि आदि में तात्पर्य नहीं है, इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी के कथन का अनुमोदन करते हुए श्रीवसिष्ठजी ने कहा।

श्रीरामचन्द्रजी, जो तुम यह कहते हो, वह ठीक ऐसा ही है, महाप्रलयरूप सृष्टि के आदिभूत परमार्थ सत्य आत्मा में कोई भी देश, काल कभी नहीं थे। सहकारी कारणों का अभाव होने पर यह दृश्यप्रतीति नहीं है, न तो यह कभी उत्पन्न हुई, न कभी इसका स्फुरण होता है; यों दृश्य का सम्भव न होने से ही यह जो कुछ भी दिखाई देता है, वह स्वचिद्रूप निर्विकार ब्रह्म ही इस रूप में है, ब्रह्म से अतिरिक्त कुछ भी नहीं है। इस बात को हम आगे आपसे सैकड़ों युक्तियों से कहेंगे ही, इसीलिए यह हमारा प्रयास है । फिलहाल आप वर्तमान कथा को पूरी सुन लीजिये ॥४२-४५॥

पूर्ववर्णित प्रणाली से राजा पद्म के नगर में आयी हुई लीला और सरस्वती देवीजी ने राजा पद्म के महल को देखा । उसका भीतर का भाग अत्यन्त मनोरम था, चारों और फूलमालाएँ बिखरी थी, अतएव वसन्त के समान शीतल था, राजधानी के लोगों से, जिनकी राजकार्य करने की फूर्ती ढीली पड़ गई थी, वह राजप्रासाद युक्त था । उस राजमहल में उन राजकर्मचारियों के साथ रक्खे हुए मन्दार, कुन्द आदि की मालाओं और फूलों से ढंके हुए शव को भी उन्हों ने देखा, उस महल में मन्दार और कुन्द के फूलों की मालाओं से ढका हुआ वस्त्रों से लपेटा हुआ शव रखा था, शव की शय्या के सिरहाने पर सुन्दर पूर्ण कुम्भ आदि मांगलिक पदार्थ रक्खे थे, घर के दरवाजे और खिड़कियों की अर्गलाएँ बन्द थी, दीपकों का उजियाला मन्द पड़ रहा था, अतएव स्फटिक की भाँति साफ सुथरी गृहभित्तियाँ कुछ मैली हो गई थी, घर के एक भाग में, सोये हुए लोगों के मुख के निःश्वास से वह महल व्याप्त था ॥४६-४९| वह महल सम्पूर्ण चन्द्रमा के कलासहित उदय प्रकाशित होने के कारण बाहर बड़ा सुन्दर था, उसने अपनी सुन्दरता से इन्द्रभवन की सौन्दर्यसमृद्धि को जीत लिया था और भीतर ब्रह्मा के उत्पत्तिकमल के (भगवान के नाभिकमल की कौंढ़ी के) मध्य के समान सुन्दर था शब्दशून्य होने के कारण मूक-सा (गूंगे सा) स्थित था और चन्द्रमा के समान रमणीय था ॥५०॥

छप्पनवाँ सर्ग समाप्त

सत्तावनवाँसर्ग दूसरी लीला का दर्शन, लीला के देह की असत्यता और

योगियों के शरीर में आतिवाहिकता के उदय का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, श्रीरामजी, तदुपरान्त वहाँ पर उन्होंने विदूरथकी शवशय्या के एक छोर पर स्थित लीला को देखा, जो पहले मरी थी और उनसे पहले आ गई थी, उसका हूबहू पहले का-सा वेष, पहले का-सा आरचण और पहले का-सा ही शरीर था, क्योंकि पहले उसमें वैसी ही वासनाएँ थी। उसकी आकृति भी पूर्वजन्म की आकृति से सर्वथा मिलती थी, रुपवान् सम्पूर्ण अंग-प्रत्यंगों से वह युक्त थी, पहले के जैसे उसके अवयव और चेष्टाएँ थी,जैसे पूर्वजन्म में उसने वस्त्र पहन रक्खे थे, वैसे ही वस्त्रों से उसका तन ढका था, पूर्वजन्म के ही सदृश आभरणों से वह विभूषित थी, केवल अन्तर इतना ही था कि पहले वह राजा विदूरथ के घर में थी, अब राजा पद्म के घर में स्थित थी। वह चँवर लिए हुए थी और बड़ी सुरुचि से राजा के ऊपर चँवर डुला रही थी, जिसमें चन्द्रमा उदित हो रहे हों, ऐसे धुलोकको नाईं वह पृथिवी को जगमगा रही थी, वह मौन थी, उसने अपने चन्द्रवदन को बायें हाथ की हथेली के सहारे लटका रक्खा था, अतएव वह एक ओर को कुछ नमी हुई थी, आभूषणों के किरणरूपी पत्र, लता और पुष्पों से वनस्थली-सी थी, अपने दर्शनों से (दृष्टिपातों से) मानों मालती के फूल और नीलकमलों की वृष्टि कर रही थी, अपने अंग-प्रत्यंगों के लावण्य से आकाश में उदित सब चन्द्रमाओं की सृष्टि कर रही थी, राजा पद्मरूपी विष्णु की लक्ष्मी

के सदृश थी, पुष्पों की राशि से उदित हुई वसन्तशोभा के तुल्य थी, अपने पति के मुखकमल को टकटकी लगाकर देख रही थी, उसकी सभी चेष्टाएँ रम्य थी, मुखचन्द्र कुछ मलिन था, अतएव वह जिस रात्रिमें चन्द्रमा मलिन हो, उस रात्रिके तुल्य थी॥१-८॥
उन दोनों ने उस सुन्दरीको (द्वितीय लीला को) देखा, पर उसने उनको नहीं देखा, क्योंकि वे दोनों सत्यसंकल्प थी, पर वह सत्यसंकल्परूप से आविर्भूत नहीं हुई थी॥९॥

लीला ने पहले जिस स्वरूप को छोड़ा था, उसे उसीका अन्वेषण करना चाहिए था, क्योंकि वह आवश्यक था, उसे छोड़कर विदूरथ और लीला के दर्शन का ही पहले वर्णन क्यों किया? इस प्रकार सन्देह होने पर श्रीरामचन्द्रजी जिज्ञासा करते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : प्रभो, पूर्वलीला उस राजमहल के एक भाग में अपनी स्थूल देह को रखकर ज्ञप्ति के साथ ध्यान से (समाधि से) गई, ऐसा पहले वर्णन हो चुका है। इस समय वहाँ पर लीला की उस देह का वर्णन क्यों नहीं किया ? उस देह का क्या हुआ अथवा वह कहाँ गई ? यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥१०,११॥

आतिवाहिकता बुद्धि का उदय होने से एवं तत्त्वज्ञान से उस देह के बाधित होने के कारण ही लीला द्वारा अपनी देह के दर्शन का वर्णन नहीं किया। जिनकी (अज्ञानियों की) दृष्टि से वह बाधित नहीं हुआ, उनकी दृष्टि से अग्रिम सर्ग में उस देह के मरण, दाह आदि का वर्णन किया

जायेगा। इस प्रकार वक्ष्यमाण उस देह के मरण, दाह आदि को छिपाकर तत्त्वज्ञान कराने के लिए उसकी असत्यता का ही प्रतिपादन कर रहे श्रीवसिष्ठजी ने उत्तर दिया।
श्री वसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, लीला का वह शरीर था ही कहाँ ? फिर उसकी सत्यता की बात ही कैसे? मरूभूमि में जलबुद्धि (जल की भ्रान्ति) के तुल्य वह भ्रान्ति ही थी। यह सम्पूर्ण जगत आत्मा ही है, ऐसी दशा में देह आदि की कल्पना कैसी? जो कुछ आप देखते हैं वह आनंदरूप सद्ब्रह्म ही है, वही चित् है॥१२,१३॥
जैसे-जैसे यह पूर्वलीला क्रमशः बोध में परिपक्वतारूप परिणाम को प्राप्त हुई, वैसे-वैसे बोध से परब्रह्म में उसका शरीर हिम की नाईं गल गया यानी बाधित हो गया ॥१४॥
(आतिवाहिक देहवाले को समय पाकर रस्सी में सर्प की नाईं 'मैं आधिभौतिक देहवाला हूँ।' ऐसा भ्रम उदय हुआ है।) (M)
केवल उसी देह की आधिभौतिकता बाधित नहीं हुई, किन्तु भूमि आदि सम्पूर्ण वस्तुओं की भी आधिभौतिकता नष्ट हो गई। 'अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रुपाणीत्येव सत्यम्' (अग्नि की अग्निता गई, शुक्ल, कृष्ण और रक्त-ये तीन रूप ही सत्य हैं, यानी इन तीन रूपों से अतिरिक्त अग्नि में जो अग्नित्व की प्रतीति तुम्हें हुई थी, वह नहीं रही) इस श्रुति से उनकी स्थूलता का बाध होने से केवल आतिवाहिकता अवशिष्ट रहती है, इस आशय से कहते हैं। __ आतिवाहिकताबुद्धि से यानी सूक्ष्मतम समष्टिमनोमात्रत्वबुद्धि से तत्त्वदृष्टि द्वारा लीला ने जो दृश्य देखा, उसीका पहले भ्रान्ति से पृथिवी आदि नाम रक्खा, वही आधिभौतिक है|१५॥
भूमि आदि रूप आधिभौतिक प्रपंच खरगोश के सींग की नाईं वास्तविक रूप से न शब्दतः
और न अर्थतः ही सत्यस्वरूप है॥१६|जिस मनुष्य को स्वप्न में मैं हरिण हूँ, ऐसी बुद्धि हुई, वह क्या अपनी मृगता का विनाश होने पर मृग को खोजता है। भाव यह है कि बाधित वस्तु के अन्वेषण में किसीकी प्रवृत्ति ही नहीं हो सकती॥१७॥
भ्रान्त पुरुष की दृष्टि में भ्रमवश असत्य वस्तु का तुरन्त आविर्भाव होता है और सत्य वस्तु तिरोहित होती है, परन्तु सर्प की भ्रान्ति के मिट जाने पर भी क्या फिर रस्सी में सर्प का भ्रम हो सकता है? कदापि नहीं ॥१८॥

__ यों अज्ञ मन की समष्टि ने ही इस आधिभौतिक प्रपंच की कल्पना कर रक्खी है, ऐसा फलितार्थ कहते हैं।
प्रत्येक ब्रह्माण्ड के भिन्न-भिन्न असंख्य मनसमूहों के मध्य में किसी एक मन-समूह की यह यानी इस ब्रह्माण्ड की स्थूलत्वभ्रान्ति वृथा प्रसिद्धि को प्राप्त हुई है और वह मिथ्या एवं निर्बीज है ॥१९॥
सभी अज्ञ पुरुष, जो कि जन्म और मरण से युक्त देहको ही आत्म समझते हैं, स्वप्न के तुल्य प्राप्त होनेवाली इस सृष्टि का अनुभव करते रहते हैं, जैसे कि चक्कर काटता हुआ बालक भूमि के मण्डल के भ्रमण का अनुभव करता है ॥२०॥
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, जीवितावस्थामें वर्तमान, अपने आत्मस्वरूपको प्राप्त हो रहे अथवा मरे हुए योगी के आतिवाहिकता को प्राप्त शरीर को सब लोग देखते हैं यह कैसा व्यवहार है। श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का आशय यह है कि यदि योगी का शरीर आधिभौतिक
- कुछ पुस्तकों में यह पाठ अधिक है।

नहीं है तो जब वह जीवित रहता है या आत्मस्वरूप को प्राप्त होता है यानी मुक्ति को प्राप्त होता है अथवा मर जाता है, तो आतिवाहिकता को प्राप्त हुए उसके शरीर को लोग कैसे देखते हैं ? न तो आतिवाहिक शरीर लोगों के दृष्टिगोचर होता है और न मुक्तिकाल में अवशिष्ट ही रहता है॥२१॥

योगियों का मरना दो प्रकार का होता है एक तो प्रारब्धभोग के लिए अपनी इच्छानुसार विविध शरीरों की कल्पना और दूसरा सम्पूर्ण प्रारब्ध का विनाश होने पर विदेहकैवल्य की
प्राप्ति। प्रथम मरण में पूर्वशेष नहीं रहता, ऐसा कहते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, जैसे स्वप्नों में, आतिवाहिक देहमें एक देह का (मृग भावका) त्याग कर अन्य देह की (मनुष्यादि भाव की) कल्पना, जो कि अनित्य है, पूर्वदेह के परिशेष के बिना ही होती है वैसे योगियों को भी प्रारब्ध भोग के लिए एक देह से दूसरी देह की प्राप्ति सदा पूर्वदेह के परिशेष के बिना ही होती है ॥२२॥

दूसरे में भी पूर्वदेह का परिशेष नहीं रहता है, यह दृष्टान्तपूर्वक कहते हैं।
जैसे धूप में हिमकण, शरत्काल के आकाश में सफेद मेघ यद्यपि दिखाई देता है वैसे ही योगी का शरीर भी दिखाई देता हुआ भी अदृश्यताको प्राप्त होता है यानी उसके भी परिशेष
का भ्रम स्वल्पकालव्यापी होता है ॥२३॥

धीरे-धीरे क्षय को प्राप्त होता है और अन्य लोग उसे देखते हैं, इसमें भी कोई नियम नहीं है, क्योंकि किन्हीं योगियों के 'इसका तुरन्त नाश हो' इस प्रकार के संकल्प से उसका तुरन्त नाश होना भी असंभव नहीं है, ऐसा कहते हैं।
__ 'तुरन्त नष्ट हो जा', ऐसे संकल्प से किसी योगी का शरीर, आकाश में अपने सामने से वेग के साथ उड़े हुए पक्षी के समान योगियों को भी नहीं दिखाई देता साधारण लोगों की तो बात ही क्या है ? जीवनावस्था में भी 'ये मुझे ऐसा देखें' ऐसे उसके (योगी के) सत्यसंकल्पवश ही लोग योगी की देह को देखते हैं न कि उसकी देह के आधिभौतिक होने के कारण देखते हैं, यह तात्पर्य है ॥२४॥
___ अथवा इस विषय को यों हृदयंगम करना चाहिये कि यद्यपि योगी जनों को अपनी दृष्टि से अपने शरीर की आतिवाहिकता का ही अनुभव होता है किन्तु उस शरीर के दर्शनसुख का उपभोग करानेवाले अदृष्ट से युक्त अज्ञानी लोगों की वासना से उसकी भौतिकता, मृत्यु आदि की कल्पना हो सकती है, इसलिए कोई विरोध नहीं है, इस अभिप्राय से श्रीवसिष्ठजी कहते हैं। ___कोई पुरोवर्ती पुरुष कभी कहीं पर अपनी वासना से उत्पन्न भ्रम से 'यह मर गया' यों देखते हैं, कोई जीवित देखते हैं। अतएव विदेहमुक्त श्रीशुकदेवजी का परीक्षित की सभा में दर्शन होना और भागवतकथा का उपदेश देना संगत होता है|२५॥

दूसरी बात यह है कि योगियों को जब ज्ञानप्राप्ति होती है, उसी समय उनकी देह आदि का बाध हो जाता है, इसलिए उनकी दृष्टि से उनकी जीवितदशामें भी उनका शरीर नहीं

191959 रहता है, ऐसा कहते हैं।
191960 देह में आत्मबुद्धि केवल भ्रान्ति ही है, आत्मतत्त्व का ज्ञान होने से उनकी अपने में वह भ्रान्ति रस्सी का ज्ञान होने से रज्जु में सर्पबुद्धि के समान नष्ट हो जाती है ॥२६॥
191961 हे श्रीरामचन्द्रजी, जरा ध्यान देकर विचार तो कीजिये देह क्या थी, किसकी थी, किसकी सत्ता रही, किसका विनाश हुआ और कैसे हुआ ? जो वस्तु वास्तव में थी, वही केवल रह गई, एकमात्र अज्ञान चला गया। भाव यह कि ज्ञान होने पर जो वस्तु शेष रह गई वही वास्तविक है
191962 और जो चली गई, वह सब अज्ञान ही (भ्रम ही)था ॥२७॥
191963
191964 श्रीवसिष्ठजी के उक्त कथन से श्रीरामचन्द्रजी को यह शंका हुई कि यदि योगियों की देह बाधित होती है तो बाधित का अन्य रूप में परिणाम हो नहीं सकता, अतः कहना होगा प्रारब्ध भोग के लिए दूसरा ही आतिवाहिक शरीर उत्पन्न होता है। ऐसी अवस्था में उसका दूसरा जन्म हो गया फिर वह जीवन्मुक्त कहाँ रहा? इतना ही नहीं 'न स भूयोऽभिजायते' (वह फिर जन्म नहीं लेता) इत्यादि शास्त्र से विरोध भी हुआ। उक्त शंका के समाधान के लिए वे गुरुजी से पूछते हैं।
191965 श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, क्या योगी का आधिभौतिक शरीर ही आतिवाहिक बन जाता है अथवा दूसरा ही आतिवाहिक शरीर उत्पन्न होता है । यदि प्रथम पक्ष मानिये, तो बाधित शरीर का दूसरे शरीर में परिणाम होना सभी प्रमाणों से विरुद्ध है। यदि दूसरा पक्ष मानिये तो ज्ञान का फल मुक्ति है, यह शास्त्रसिद्धान्त बाधित होता है। दोनों ही प्रकारों से अनुपपत्ति होने के कारण मैं सन्देहरूपी तेज धारा में बह सा रहा हूँ, कृपया मेरे संशय को दूर कीजिये ॥२८॥
191966
191967 त्रिवृत्करण श्रुति सूक्ष्मदेह से उपहित ब्रह्म में स्थूल शरीर के अध्यास का बाध कराती है 'त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इस श्रुति से स्थूल का बाध होने पर सूक्ष्म का परिशेष कहा गया है, इसलिए जो दोष आपने दर्शाया उसके लिए वहाँ अवकाश ही नहीं है। हमने बहुत बार पहले भी आपको यह विषय समझा दिया है, उसका भी जरा स्मरण कीजिये, यों उक्त शंका का समाधान करते हुए श्रीवसिष्ठजी कहते हैं।
191968 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, सुनिये, जिसे आप आधिभौतिक शरीर का आतिवाहिकरूप से परिणाम कहते हैं, वह परिणाम नहीं है, किन्तु ज्ञानोत्पत्ति से स्थूल देह के बाधित होने पर पहले से सिद्ध स्थूल शरीर के अधिष्ठानभूत सूक्ष्म शरीर का अवशेष है। हे श्रेष्ठतम, यह बात मैं आपसे बहुत बार कह चुका हूँ, इसे आप क्यों हृदयंगम नहीं कर रहे हैं ? केवल आतिवाहिक ही देह है, यहाँ आधिभौतिक देह है ही नहीं ॥२९॥
191969 आतिवाहिक देह के ही अभ्यास से वह आधिभौतिकता बुद्धि प्राप्त होती है। जब आधिभौतिकता बुद्धि शान्त हो जाती है तब पहले विद्यमान आतिवाहिकता ही रह जाती है|३०॥
191970 तब प्रबुद्ध पुरुष के निर्मल बोध से गुरुता, कठिनता इत्यादि का जो असत् आग्रह है वह भी, स्वप्न देखनेवाले मनुष्य के निर्मल बोध से स्वप्न के नगर के गुरुत्व, कठिनत्व आदि के समान चला जाता है।३१॥
191971 जैसे
191972
191973 स्वप्न में यह स्वप्न है, इस ज्ञान से क्लेश आदि का भार हल्का हो जाता है वैसे ही तब योगी का शरीर हल्का रूई के फाहे के सदृश हो जाता है यानी वह सर्वत्र गमन में समर्थ हो जाता है॥३२॥
191974 जैसे स्वप्न में यह स्वप्न है, इस परिज्ञान से शरीर हल्का हो जाता है वैसे ही बोध होने से स्थूल के सदृश प्रतीत हो रहा यह शरीर आकाश में गमनसमर्थ हो जाता है ॥३३॥
191975 ___ जब दृढ़तर स्थूल वासनावाले अज्ञानी पुरुषों को भी स्थूलशरीर के शव होकर दाह आदि द्वारा नष्ट होने पर पूर्ववर्ती सूक्ष्म शरीर की प्राप्ति होती है तब वासनाशून्य ज्ञानी जनों को स्थूल शरीर का बाध होने पर स्वाभाविक सूक्ष्म शरीर की प्राप्ति होती है, इसमें कहना ही क्या है? ऐसा कहते हैं। __ जैसे अनेक दिनों के संकल्प से प्राप्त देह को आत्मा समझनेवाले और उसी देह में दृढ़ आत्माभिमान करनेवाले लोगों को इस देह के शव होकर जलाये जाने पर अवश्य सूक्ष्म शरीर प्राप्त होता है वैसे ही योगियों को जीवितावस्था में ही अतिशय ज्ञान होने से सूक्ष्म शरीर प्राप्त होता है ॥३४,३५॥
191976 स्वप्न में संकल्पात्मा ही हूँ स्थूलस्वरूप नहीं हूँ, ऐसी (5) स्मृति के उदित होने पर जैसे (यानी अपनी इच्छा के अनुसार आकाश में विहार करने में समर्थ) शरीर प्राप्त होता है वैसे ही यह सूक्ष्म शरीर भी योगी को बोध से प्राप्त होता है॥३६॥
191977
191978 यदि किसीको यह शंका हो कि अपनी देह तो सबको परम प्रिय है, उसका नाश करनेवाला ज्ञान अनर्थ नही है, तो और क्या है? उस पर कहते हैं।
191979 जैसे रस्सी में सर्प की प्रतीति भ्रान्ति है, वैसे ही यह स्थूलदेहप्रतीति भ्रम ही है। उस भ्रम के नष्ट होने पर अपना क्या नष्ट हुआ और उत्पन्न होने पर अपना क्या उत्पन्न हुआ ? भाव यह कि शुक्तिरजत का विनाश होने पर क्या कभी कोई शोक करता है ?॥३७॥
191980
191981 इस प्रकार प्रासंगिक वस्तु का निर्णय होने पर प्रस्तुत कथा के विषय में ही श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
191982 _हे प्रभो, पूर्व लीला और नूतन लीला का पद्म के घर में समागम होने के बाद पद्म के घर में रहनेवाले लोग लीला को, जो आतिवाहिक देह होने के कारण दिखाई नहीं दे सकती थी, ये लोग मुझे देखें, इस सत्यसंकल्प के कारण यदि देखते हैं, तो उसके बाद उसे क्या समझते हैं ? क्या यह वही पूर्व पद्मपत्नी है, यह जानते हैं, अथवा कोई अपूर्व देवी आ गई है, यों ज्येष्ठशर्मा आदि के समान विस्मययुक्त हुए, यह अर्थ है॥३८॥श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, वे लोग यह रानी यहाँ दुःख-पूर्वक स्थित है, इसकी यह दूसरी सखी कहीं से आ गई है, ऐसा जानते हैं ॥३९॥
191983
191984 यदि यह शंका हो कि दूसरी लीला पहले-पहल आई थी, अतः उसके विषय में यह कौन है, कहाँ से आई है, यह सुचरित्र है या व्यभिचारिणी है, सत्य है या असत्य है, ऐसा सन्देह उन लोगों को क्यों नहीं हुआ ? उस पर कहते हैं।
191985 卐 ऐसी स्मृति स्वप्न में योगियों को ही होती है, उन्हींके अनुभव से सिद्ध है । पामर पुरुषों के अनुभव से सिद्ध नहीं है।
191986
191987
191988 यहाँ पर इनको सन्देह कौन-सा होगा ? क्योंकि पशु तो अविवेकी होते ही हैं, जैसा देखा उसीके अनुसार व्यवहार करने लगते हैं। इनको विचार ही कहाँ ? ॥४०॥
191989
191990 उनके विचार के अनुदय में हेतु क्या है, ऐसा यदि कोई कहे, तो स्थूल में अभिनिवेश तथा सार, दाय, सूक्ष्मता आदि से शून्यता हेतु है, ऐसा दृष्टान्त से सूचित करते हैं।
191991 जैसे वृक्ष को नष्ट करने के लिए जोर से फेंका गया ढेला वृक्ष में पहुँचकर स्वयं अपना ही नाश करता है बाण की नाईं भीतर नहीं घुसता और न कीचड़ के पिण्ड की नाईं वृक्ष से चिपट जाता है और न पत्थर के समान तनिक भी आघात पहुँचाकर स्वयं फिर उपघात के योग्य ही बना रहता है, किन्तु शीघ्र नष्ट हो जाता है, वैसे ही वे लोग भी, ज्ञान न होने के कारण, वस्तुतः पशु (अजारूप पशु) यानी विचार करने में असमर्थ हैं, क्योंकि 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' (जो अन्य देवता की उपासना करता है, यह अन्य है और मैं अन्य हूँ इस प्रकार वह पशु की भाँति अज्ञानी है) ऐसी श्रुति है। उनके विचार के अनुदय में केवल अज्ञान ही कारण नहीं है, किन्तु शरीर, काम, कर्म, वासना आदि भी उनके पशु के तुल्य ही होते हैं, इसलिए उनमें विचार का उदय न होना ठीक ही है॥४१॥
191992
191993 जो विचार करते हैं, उनमें क्रमशः आधिभौतिकता की प्रतीति बोध से बाधित हो जाती है, अतः उनमें आधिभौतिकता की प्रतीति रहती नहीं फिर सन्देह आदि की प्रसक्ति तो दूर रही, इस आशय से उपसंहार करते हैं।
191994 जैसे स्वप्नशरीर बोध से (जागरण से) न जाने कहाँ चला जाता है, अतः वह असत्य ही है वैसे ही आधिभौतिक भी बोध होने पर कहीं चला जाता है यानी विलीन हो जाता है, अतः वह भी असत्य ही है ॥४२॥
191995
191996 दृष्टान्त प्रसंग से श्रीरामचन्द्रजी स्वाप्नविषय का मूलाज्ञान के बाध के बिना आत्यन्तिक बाध नहीं है, वह कहाँ छिपकर रहता है, वह स्थान कौन है, ऐसा पूछते हैं।
191997 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, वह स्वप्नरूपी पर्वत बोध होने पर कहाँ रहता है, मेरे इस सन्देह को जैसे वायु शरत्काल के मेघ को नष्ट कर देता है, वैसे ही आप दूर कीजिये॥४३॥
191998
191999 स्वप्न जगत् और मनोरथजन्य प्रपंच जाग्रत् वासना से संचित अविद्या से उपहित जीव की संवित् से उत्पन्न है, इसलिए जिससे उसकी उत्पत्ति है, उसीमें उसका तिरोभाव होता है, ऐसा श्रीवसिष्ठजी समाधान करते हैं।

स्वप्नभ्रान्ति में और मनोरथ में पर्वत आदि पदार्थ से स्पन्दन (गति) वायु में अन्तर्भूत होते हैं वैसे ही संवित् के अन्दर विलीन हो जाते हैं।४४॥
जैसे स्पन्दरहित वायु के अन्दर वह स्पन्द विलीन हो जाता है वैसे ही अनन्यस्वरूप (अन्य तात्त्विक स्वरूपहीन) ये स्वाप्निक पदार्थ संवित् के मलकी नाईं आवरक अपने उपादानभूत अज्ञान में ही प्रवेश करते हैं ॥४५॥
स्वप्न आदि पदार्थों के अवभास से संवित् ही खूब स्फुरण को प्राप्त होती है स्फुरण को प्राप्त न होती हुई वह संवित्, जो कि स्वप्न पदार्थरूप है, पदार्थों के साथ एकता को प्राप्त होती है॥४६॥
जैसे द्रवत्व और जल में भेद नहीं है और जैसे स्पन्द (चलन) और वायु में भेद नहीं

है वैसे ही संवित् और स्वाप्न पदार्थों में भेद कदापि नहीं पाया जाता है। भाव यह है कि संवित् ही अज्ञात होकर कर्मवश कभी स्वाप्निक पदार्थों के रूप में स्फुरित होती है, विवेक होने पर स्वाप्न पदार्थ और संवित् में कोई अन्तर नहीं रहता ॥४७॥

जो उसमें अन्य-सा प्रतीत होता है, वह अविद्या ही है, वही संसार है, ऐसा कहते हैं।
जो उसमें अन्य-सा प्रतीत होता है, वह सबसे बढ़कर अज्ञान है, उसे ही 'संसार' कहा गया है, वह मिथ्याज्ञानरूप ही है॥४८॥
सहकारी कारणों का अभाव होने से स्वप्न में संवित्
और स्वप्न के पदार्थों का भेद निरर्थक ही है। भाव यह कि स्वाप्निक पदार्थ लोकप्रसिद्ध दण्ड, चक्र आदि सहकारी कारणों से उत्पन्न न होने के कारण भी असत् है ॥४९॥

यदि ऐसी बात है तो सहकारी कारणवाले जगत् प्रपंच में सत्यता प्राप्त हुई? इस शंका का समाधान करते हैं।
जैसा संवित्रुप स्वप्न है वैसा ही यह जाग्रत् भी संवित्रुप ही है, इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है। स्वप्न में असत्य नगर की प्रतीति होती है और सृष्टि के आदि में असत् जगत् का भान होता है। भाव यह है कि यद्यपि इस समय सहकारी आदि हैं तथापि आदि सृष्टि में अज्ञानोपहित हिरण्यगर्भ की संवित् से अतिरिक्त कुछ नहीं था, अतः जगत् की स्वप्नतुल्यता हो गई॥५०॥

प्रपंच को यदि सत्य मानो, तो उसमें भी संवित् के समान चित्त्व हो जायेगा, ऐसी स्थिति में उसमें चिद्विषयत्व का व्याघात हो जायेगा, ऐसा कहते हैं।
स्वप्नता यानी स्वरूप के अज्ञान से उदित हुए प्रपंच को यदि सत्य मानो, तो वह संविद् भास्य नहीं होगा और दूसरी बात यह भी है कि संवित् का सत्ता से व्यभिचार नहीं है और पदार्थों का उससे व्यभिचार होता है, इसलिए वे सत्य नहीं हो सकते, ऐसा कहते हैं। संवित् की नित्यसत्यता और स्वप्न पदार्थों की असत्यता है, अतएव प्रपंच सत्य नहीं हो सकता है॥५१॥

"तत्त्वज्ञान से बाध्य होने के कारण भी यह प्रपंच सत्य नहीं है, ऐसा कहते हैं।
जैसे जागरण होने पर स्वप्न का पर्वत तुरन्त शून्यता को प्राप्त हो जाता है, तनिक भी अवशिष्ट नहीं रहता, वैसे ही तत्त्वज्ञान होने पर आधिभौतिक (प्रपंच) बोधाभ्यास क्रम से या सहसा ईश्वर के अनुग्रह से असत् यानी शून्य हो जाता है ॥५२॥

ऐसी अवस्था में श्रीशुकदेवजी का सूर्यमण्डलगमन और दधीचि आदि ऋषियों के मृतक शरीर का दर्शन लोगों को कैसे हुआ? इस शंकापर कहते हैं।
निकट स्थित लोग आतिवाहिकता को प्राप्त हुए (यानी जिसका आधिभौतिक शरीर बाध हो चुका है, ऐसे) तत्त्वज्ञानी को 'यह उड़ गया अथवा यह मर गया' ऐसा देखते हैं, क्योंकि वे स्वाभाविक अज्ञान से विनष्टप्राय हैं। भाव यह कि अपने अज्ञान से कल्पित देह को ही वे देखते हैं, ज्ञानी की देह को नहीं देखते ॥५३॥

उक्त अर्थ को अनुमानप्रमाण से भी दृढ़ कर रहे श्रीवसिष्ठजी दो श्लोकों से प्रकरण का उपसंहार करते हैं।
ये द्वैतदृष्टिवाली (द्वैतदर्शनवाली) सृष्टियाँ मिथ्या दृष्टियाँ हैं, क्योंकि मोहदष्टियाँ हैं

यानी अज्ञान से उनका दर्शन होता है । ऐन्द्रजालिक की केवल माया का दर्शन करनेवाले की भ्रान्ति (उसमें सत्यत्वभ्रम) सबको होती है और स्वप्न में जिनका अनुभव होता है, वे पदार्थ अर्थशून्य हैं, यह भी सबको प्रसिद्ध है ॥५४॥
पूर्व-पूर्व पदार्थों के भेदरूपी भ्रम का दर्शन करनेवाले पुरुष में दृढ़तर भेदसंस्कार का उदय होने से प्राणों के उत्क्रमण के पूर्व क्षण में उत्पन्न भावी भोगों के अनुकूल पदार्थों की प्रतीति होने पर बिलकुल स्पष्ट जो ये सृष्टिकी प्रतीतियाँ हैं, ये यद्यपि केवल मनोमात्रनिष्ठ हैं, तथापि मृगतृष्णा की नदी के प्रवाह की नाईं मिथ्या उदित हुई हैं और भ्रान्ति से बाह्य-सी प्रतीत होती हैं, वे वास्तव में मन के बाहर नहीं हैं ॥५५॥

सत्तावनवाँ सर्ग समाप्त
अट्ठावनवाँसर्ग समय, समाधि में स्थित लीला की देह का विनाश,
लीला के साथ सम्भाषण और राजा पद्म के पुनः जीने का वर्णन। इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी के प्रासंगिक प्रश्नों का समाधान कर प्रकृत कथा के अवशिष्ट अंश का वर्णन करनेवाले श्रीवसिष्ठजी सर्ग की समाप्ति तक की कथा के लिए भूमिका बाँधते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इसी बीच में श्रीसरस्वती देवीजी ने अमूर्त मन की चेष्टा के समान राजा विदूरथ के जीव का अपने सत्यसंकल्प से निरोध किया ॥१॥
लीला ने कहा : हे देवि, इस पाद्म सृष्टि में इस मन्दिर में मेरी समाधि में और राजा पद्म की शवावस्था में कितना समय व्यतीत हुआ? ॥२॥
श्रीसरस्वती देवीजी ने कहा : भद्रे, इस सृष्टि में, इस राजमहल में एक महीना व्यतीत हुआ। ये तुम्हारी दो दासियाँ, जो तुम्हारी देह की रक्षा के लिए सावधान थी, अब सोती हैं ॥३॥

लीला के शरीर का, जो अज्ञान से कल्पित तथा लीला को स्वानुभवसिद्ध था, यद्यपि तत्त्वज्ञान से बाध हो चुका था, फिर भी वह शेष प्रारब्ध के भोग के लिए प्रतीत हो रहा था। पहले उसकी आतिवाहिकता का वर्णन किया गया, अब दूसरों के अज्ञान से कल्पित और दूसरों के अनुभव से सिद्ध लीला के शरीर का वृत्तान्त कहते हैं।
हे सुन्दरी, यहाँ पर तुम्हारी देह का क्या वृत्तान्त हुआ? इसे तुम सुनो । तुम्हारा शरीर पन्द्रह दिनों में पसीने से तर होकर प्राणायाम से प्रदीप्त हुई जठराग्नि से तपकर भाप बन गया। तदनन्तर सूके हुए पल्लव के समान निर्जीव होकर भूमि में गिर पड़ा, फिर काष्ठ और दिवार के समान निर्जीव और बर्फ के समान शीतल शव (मुर्दा) बन गया *। तब मन्त्रियों ने आकर शिथिल अंग प्रत्यंग और खुला मुँह देखने से 'यह स्वयं ही मर गई' ऐसा निश्चयकर उस शव को घर से बाहर किया। बहुत क्या कहें, उसे श्मशान में ले जाकर चन्दन के काष्ठों से बनी * राजा के शरीर में विकार न आने का कारण देवी सरस्वती का 'यह ऐसा निर्विकार बना रहे।' ऐसा सत्य संकल्प और राजा का उस शरीर से भोग्य अदृष्ट है, यह समझना चाहिए।

चिता में रखकर घृत के साथ उसे सहसा जला डाला ॥४-७॥
तदनन्तर तुम्हारे परिवार ने महारानी मर गई,यों जोर से रो-पीटकर सम्पूर्ण और्ध्वदेहिक क्रिया की। इस समय यहाँ पर तुमको सशरीर आई हुई देखकर उन्हें यह परलोक से लौट आई, ऐसा महान् आश्चर्य होगा ।।८,९॥
हे पुत्री, तुम अपने सत्यसंकल्पवश अत्यन्त स्वच्छ आतिवाहिक शरीर से, जिसे मनुष्य नहीं देख सकते, दिखाई देती हो, इसलिए तुम्हारे दर्शन से लोगों को और आश्चर्य होगा ॥१०॥

192045 __ यदि किसीको यह शंका हो कि दिव्य शरीर पूर्वदेह के आकारवाला नहीं होगा, तो लोगों को उसमें 'यही वह है' ऐसी प्रत्यभिज्ञा नहीं हो सकेगी, इसलिए उसका पूर्व शरीर के सदृश आकार होना आवश्यक है, उसके पूर्व शरीर के आकारवाला होने में क्या बीज है ? इस शंका की निवृत्ति के लिए उसके पूर्व शरीराकार होने में हेतु कहती है।
192046 हे वत्से, अपने शरीर के प्रति तुम्हारी जैसी वासना थी, वही तुम्हें रूप प्राप्त हुआ, इसलिए तुम्हारा शरीर पूर्व शरीर के सदृश हुआ॥११॥
192047
192048 यदि मुझे उस देह की वासना थी, तो राजा की नाईं मुझे वही देह क्यों नहीं मिला ? इस पर कहती हैं। __सब लोग अपनी वासना के अनुसार ही सब पदार्थों को देखते हैं, इस विषय में बालक का वेतालदर्शन अनुरूप दृष्टान्त है, जैसे अपनी वासनाके अनुसार स्तम्भ आदि में बालक को वेताल की भ्रान्ति होती है, वैसे ही तुम्हें अपनी वासनाके अनुसार यह शरीर प्राप्त हुआ है और राजा को अपनी वासना के अनुसार वही शरीर मिला। हे सिद्धसुन्दरी, इसमें कारण यह है कि तुम आतिवाहिक देहवाली हो गई हो । पूर्वजन्म के देह को तो तुम भूल चुकी हो, अतएव उस पर तुम्हारी वासना नहीं रही। जिस ज्ञानी पुरुष की आतिवाहिक दृष्टि बद्धमूल हो जाती है, दूसरों को आधिभौतिकरूप से दिखाई देता हुआ भी उसका शरीर आकाश में शरत्काल के मेघ की नाईं शान्त हो जाता है ॥१२-१४॥
192049 जिनमें आतिवाहिकता बद्धमूल है, ऐसे सभी शरीर जलरहित शरत्कालीन मेघ के तुल्य और गन्धहीन पुष्प की तरह होते हैं ॥१५|वासनायुक्त (2) पुरुष में आतिवाहिकभाव के बद्धमूल होने पर जैसे यौवनावस्था में गर्भ में निवास विस्मृत हो जाता है, वैसे ही आधिभौतिक देह का विस्मरण हो जाता है। आज इकतीसवें दिन हम इस मण्डपाकाश में प्राप्त हुई हैं। इस समय प्रभातकाल होने पर मैंने ही इन दासियों को निद्रा से मोहित कर दिया है ॥१६,१७॥
192050 हे लीले, आओ, तबतक अपने सत्य संकल्प के विलास से इस लीला को अपना स्वरूप दिखायें और हमारा मानवोचित व्यवहार प्रवृत्त हो ॥१८॥
192051 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इन हमको (लीला
192052 और सरस्वती देवी को) विदूरथ की पत्नी लीला देखे,यों सरस्वती देवी के चिन्तन करते ही वहाँ पर सरस्वती और लीला दृश्य हो गई ॥१९॥
192053 उनके दृश्य होने के बाद विदूरथ-लीला
192054 * वासना का अत्यन्त उच्छेद होने पर आतिवाहिक देह की कल्पना भी नहीं हो सकती है, यह सूचन करने के लिए वासनायुक्त कहा है।
192055
192056
192057 की आँखोंमें चकाचौंध हो गई। उसने अपने घर को उनके तेजःपुंज से देदीप्यमान देखा ॥२०॥
192058 द्रव से शीतल दीप्ति के कारण चन्द्रमा के बिम्बसे निकाले गये-से और उनकी कान्तिरूपी द्रवसे युक्त भित्तिवाला होनेके कारण सोने के द्रव से (पानी से) धोये गये-से घर को देखकर
192059 और आगे लीला और सरस्वती देवीजी को देखकर बड़े वेगसे उठकर वह उनके चरणोंपर गिर पड़ी ॥२१,२२॥
192060 हे देवियों, आप मेरी विजयके लिए यानी कल्याणके लिए आई हैं और आप जीवन देनेवाली हैं आपकी जय हो । आपकी सेविका मैं यहाँ पर पहले प्राप्त हुई हूँ। उसके ऐसा कहने पर पूर्ण यौवनवाली वे तीनों माननियाँ जैसे मेरुके शिखरों में लताएँ बैठती हैं, वैसे ही सोने के आसनों पर बैठ गई ॥२३,२४॥
192061 श्रीसरस्वती देवी ने कहा : हे पुत्रि, पहले से आरम्भ कर तुम यह बताओ कि तुम यहाँ कैसे आई, रास्ते में कहाँ पर क्या आश्चर्यकारी घटना घटी और तुमने क्या देखा ? विदूरथ की लीला ने कहा : हे देवि, उस समय विदूरथ के गृहप्रदेश में कल्पान्त की ज्वाला से मुर्छित द्वितीया तिथि की चन्द्रकला के समान मैं मूर्च्छित हो गई तदनन्तर चंचल नेत्रपलकवाले नेत्रों को बन्दकर मूर्छा में पड़ी हुई मुझको भला या बुरा कुछ भी ज्ञात नहीं हुआ ॥२५-२७॥
192062 हे परमेश्वरी, तदनन्तर मरणमूर्छाके बाद मैं क्या देखती हूँ कि वासना से परिकल्पित देह के तुल्य देहसे मैं अध्यास से आविर्भूत हुई हूँ, भूताकाश में उड़ी हूँ, तदनन्तर भूताकाश में वायुरुपी रथ में बैठी हूँ। तदनन्तर सुगन्धि के लेश की नाईं वायुरूपी रथ मुझे यहाँ इस घर में लाया ॥२८,२९॥
192063 तदुपरान्त मैंने इस महल को देखा जो नायक (शवरूप राजा पद्म) से अलंकृत था, इसमें दीपक जलते थे, बड़ा स्वच्छ
192064 और बहुमूल्य शयन से युक्त था, जब मैं इस पति को देखने लगी तो क्या देखती हूँ कि यह विदूरथ फूलों से आच्छादित होकर फूलों के वनमें वसन्त के समान सोता है। मैंने सोचा अधिक संग्राम करने से उत्पन्न परिश्रम से यह खिन्न है, अतः यह गाढ़ नींद में सोता है, इसलिए उसकी इस निद्रा में मैंने विघ्न नहीं डाला यानी इसे नही जगाया। इसके बाद ही इस भूमि में आप दोनों देवियों का शुभागमन हुआ इत्यादि जैसा मेंने अनुभव किया था, हे कृपाकारिणि, वैसा ही आपसे कह दिया है ॥३०-३३॥
192065 श्रीसरस्वती देवीजी ने कहा : हे हंस के समान गमनवाली और सुन्दर लोचनवाली दोनों लीलाओं, हम शवशय्या से इस राजा को उठावें, ऐसा कहकर सरस्वती देवी ने जैसे कमलिनी सुगन्धि छोड़ती है वैसे ही पूर्व संकल्प से रोके हुए राजा के जीव को छोड़ा । वायु के सदृश आकारवाला जीव उसकी नासिका के निकट गया । जैसे वायु बाँस के छेद में प्रवेश करता है, वैसे ही उसने नासिकारन्ध्र में प्रवेश किया। जैसे सागर अपने अन्दर अनन्त मणियों को धारण करता है, वैसे ही अनन्त वासनाओं को वह धारण करता था। जैसे अनावृष्टि होने पर मुरझाया हुआ कमल अच्छी जलवृष्टि होने पर मनोहर कान्ति से युक्त हो जाता है, वैसे ही जीव के अन्दर जानेपर पद्म का पहले मुरझाया हुआ मुख कान्तियुक्त हो गया ॥३४-३७॥
192066 उसके सब अंग सरस (हरेभरे) होकर ऐसे शोभित होने लगे, जैसे कि पर्वत की लताएँ वसन्त आने पर शोभित होती हैं ॥३८॥
192067 पूर्णचन्द्रमावाली पौर्णमासी की रात्रि में सोलहों कलाओं से पूर्ण चन्द्रमा की नाईं शोभित हुआ
192068
192069 और मुखरूपी चन्द्रकिरणों से पृथिवी को खूब प्रकाशित करता था ॥३९॥
192070 जैसे वसन्त सुवर्ण के तुल्य उज्ज्वल कान्तिवाले अपने पल्लवों को संचालित करता है, वैसे ही राजा पद्म ने अपने हरे भरे (सजीव) कोमल अंगों को संचालित किया ॥४०॥
192071 निर्मल चंचल तारिकावाले अपने सुन्दर नेत्रों को उसने यों खोला जैसे भुवन (भुवनात्मा हिरण्यगर्भ विराट्) अपने नेत्ररूपी चन्द्रमा और सूर्य को उन्मीलित करता है ॥४१॥
192072 राजा, जिसका शरीर शोभित हो रहा था, विन्ध्याचल के समान बुद्धिमान था, उठा और मेघ के घोष के समान गम्भीर ध्वनि से उसने 'कौन है ?' कहा : दोनों लीलाओं ने उसके आगे जाकर महाराज आज्ञा कीजिये' कहा ॥४२,४३॥
192073 उसने नम्र दो लीलाओं को अपने सामने उपस्थित देखा । उन दोनों का एक-सा व्यवहार एक-सा आकार, एक-सी रूप रेखा, एक-सी मर्यादा, एक-से वचन, एक सा उद्योग, एक-सा आनन्द और एक-सा अभ्युदय था ॥४४॥
192074 उसने देखते हुए तुम कौन हो और यह कौन है तथा यह कहाँ से आई है, ऐसा पूछा, उससे पूर्व लीला ने कहा : हे देव, जो मैं कहती हूँ, उसे आप सुनें, मैं आपकी पूर्व जन्म की सहधर्मिणी लीला हूँ जैसे शब्द अर्थ का वाचक होने से अर्थसे मिलती है, वैसे ही मैं आपसे संबद्ध होकर स्थित हूँ ॥४५,४६॥
192075 यह लीला तुम्हारी दूसरी पत्नी है, मैंने तुम्हारी क्रीड़ा के लिए (उपभोग के लिए) इसका उपार्जन किया है, यह सुन्दरी प्रतिबिम्बमयी है ॥४७॥
192076 हे देव, यह स्वर्णसिंहासन के सिरहानेपर बैठी हुई है, इसकी आप रक्षा कीजिये । यह सरस्वती देवीजी हैं, जो तीनों लोकों की जननी और कल्याणकारिणी है ॥४८॥
192077 हम लोगों के पुण्यों की प्रचुरता से यह साक्षात् यहाँ पर उपस्थित हैं। हे राजन्, ये ही हम दोनों को परलोक से यहाँ लाई हैं ॥४९॥
192078 कमल के तुल्य विशाल नेत्रवाला राजा यह सुनकर उठकर देवी के चरणों में गिर पड़ा। उसके वस्त्र और मालाएँ लटक रही थी, हे देवि, हे सबका कल्याण करनेवाली देवी, सरस्वतीजी आपको नमस्कार है, हे वरदायिनी, बुद्धि दीजिये, दीर्घ आयु दीजिये और धन दीजिये।
192079 राजा के यह कह चुकने पर देवी सरस्वतीने अपने हाथ से उसका स्पर्श किया।
192080 श्री सरस्वतीजी ने कहा : हे पुत्र, दीर्घायु, धन आदि ईच्छित पदार्थों से खूब सम्पन्न होओ। तत्त्वबुद्धि से प्राप्त अपने पारमार्थिक स्वरूप स्थिति से युक्त होओ। सम्पूर्ण आपत्तियाँ और समस्त पापबुद्धियाँ विनाश को प्राप्त हों, अनन्त सुख तुम्हें प्राप्त हों, तुम्हारे राज्य में सम्पूर्ण जनता सदा आनन्दित रहे और सकल सम्पत्तियाँ स्थिर होकर सदा विलास करें॥५०-५३॥
192081
192082 अट्ठावनवाँ सर्ग समाप्त
192083 उनसठवाँसर्ग राजा के जी उठने के हर्ष से नगर और अन्तःपुर में उत्सव, जीवन्मुक्त राजा पद्म और ___ दो लीलाओं का चिरकाल तक राज्यभोग और तदुपरान्त मुक्तिका प्रतिपादन।

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, देवी सरस्वती पूर्वोक्त प्रकार से राजा ने जो वर माँगा था, 'उसे ऐसा ही हो' यह कहकर यानी देकर वहीं पर (राजमहल में ही) अन्तर्धान को प्राप्त हो

गई तथा प्रातःकाल में कमलों के साथ सब लोग जागे ॥१॥

राजा ने उस लीला का बारबार आलिंगन किया और लीला ने भी मरकर फिर वापिस आये हुए राजा का बार-बार बड़े आनन्द से आलिंगन किया। उस समय उस राजमहल का क्या कहना था । उसमें सभी लोग आनन्द में मस्त थे, गाने और बाजों की ध्वनि से वह गूंज रहा था, उसमें सभी लोगों में मद और काम ने अपना सिक्का जमा रक्खा था। जय-जयकार की ध्वनि और मांगलिक पुण्याहवाचन के घोष से वह मुखरित था, सन्तुष्ट और हृष्टपुष्ट लोगों से भरा था, राजपुरुषों से उसका आँगन ठसाठस भरा रहता था, उस पर सिद्ध और विद्याधरों से छोड़ी गई हजारों पुष्पवृष्टियाँ बरसती थी, वहाँ ढोल, पखावज, काहल (कार्णाल नाम का एक प्रकार का बाजा यानी बड़ा ढोल) शंख और नगारे बजते रहते थे, अपनी बड़ी-बड़ी सैंडों को उठाये हुए हाथियों के झुण्ड की चिंघाड़ से वह भीषण लगता था। उसका आँगन उद्धत नृत्य करनेवाली नर्तकियों से पूर्ण था अतएव उसमें विचित्र ध्वनि हो रही थी। परस्पर एक को दूसरे की टक्कर लगने से राजा के लिए उपहार ला रहे लोगों के उपहार वहाँ पर गिर रहे थे, गिर रहे उपहारों से वह नीचा ऊँचा हो गया था, फूलों की सिर की मालाओं और उत्सव के साज-बाजों से भरपूर विविध लोगों के इधर उधर आने जाने से वह बड़ा भला लगता था, मंत्रियों, अधीन राजाओं और नगरवासियों से बिखेरे गये फूलों, मालाओं और मोतियों से चारों ओर आच्छन्न होने के कारण ऐसा लगता था, मानों उसे रेशमी वस्त्र पहनाये गये हों, नर्तकियों के लाल-लाल हाथों से, जो आकाश में नाच रहे थे, बड़े-बड़े कमलोंवाले तालाब के सदृश प्रतीत होता था। खूब प्रसन्न (सुखी) स्त्रियों के कानों के कुण्डल, उनके विशेषरूप से गर्दन घुमाने से, झूल रहे थे, इधर उधर चलने-फिरनेवाले लोगों के पैर पड़ने से फूलों का कीचड़ बड़ा भला प्रतीत होता था ॥२-९॥

वहाँ पर शरत्काल के तुल्य सफेद रेशमी वस्त्रों के चँदवे तने थे, रूपवती ललनाओं के मुखों से उक्त महल के आँगनों में लाखों चन्द्रमा नाच रहे थे यानी सुन्दरियों के प्रतिबिम्बित मुखरूपी लाखों चन्द्रमा उसके आँगन में नाच रहे थे। पूर्व लीला परलोक से रानी को यानी दूसरी लीला को और महाराज पद्म को लाई। इस प्रकार की सैकड़ों प्रबन्धों के रूप में प्रस्तुत गाथाओं का देश देशान्तर में लोग गान करते थे॥१०,११॥

राजा पद्म ने अपने मरण आदि की कथा को, जो संक्षेप से कही गई थी, सुनकर नौकरों द्वारा लाये गये चार सागरों के जल से स्नान किया । तदुपरान्त राज्यप्राप्ति के लिये अनेक प्रयास करनेवाले नहुष को गिराकर जिसने फिर राज्य प्राप्त किया था, ऐसे देवराज का देवताओंने जैसे अभिषेक किया था, वैसे ही राजा पद्म का ब्राह्मणों ने, मन्त्रियों ने और राजाओं ने अभिषेक किया () प्रथम लीला, द्वितीय लीला और राजा, जो जीवन्मुक्त और महाज्ञानी थे, सुरतों की नाईं पूर्ववृत्तान्तों की कथाओं द्वारा रमण करते थे। राजा पद्म

- जैसे चिरकाल के प्रवास से आये हुए राजा का पुनः राज्याभिषेक मंगल के लिए होता है, वैसे ही परलोक से लौटे हुए राजा पद्म का पुनः अभिषेक मंगलार्थ किया गया।

को पूर्वोक्त रीति से सरस्वती के प्रसाद से और अपने पौरुष से वह तीनों लोकों का कल्याण प्राप्त हुआ। राजा ने जो सरस्वती की प्रसन्नता, पुनर्जीवन और राज्य प्राप्त किया, वह तो दैव से ही मिला, अपने पौरुष से मिला नहीं, ऐसी श्रीरामचन्द्रजी की शंका को ताड़कर श्रीवसिष्ठजी की यह उक्ति है। सरस्वती की आराधना आदिरूप अपने पौरुष से सरस्वती का प्रसाद प्राप्त हुआ। उसका प्रसाद काकतालीय के समान आकस्मिक नहीं है, यह भाव है ॥१२-१५॥

दोनों लीलाओं से युक्त प्रशंसनीय राजा पद्म ने, जिसे श्रीसरस्वती देवीजी द्वारा उपदिष्ट ज्ञान से भलीभाँति आत्मतत्त्व का ज्ञान हो चुका था, वहाँ पर अस्सी हजार वर्ष तक राज्य किया। वे जीवन्मुक्त, जिनका आत्मतत्त्वज्ञान खूब बद्धमूल हो गया था, इस प्रकार अस्सी हजार वर्ष तक राज्य करके विदेहमुक्ति को प्राप्त हुए ॥१६,१७॥

अपने राज्य का, जो प्रजाओं के नित्य अभ्युदय से दोषरहित था, शास्त्रानुसारी होने के कारण विद्वानों के भी मन को हरनेवाला था, अपनी कुलपरम्परा की मर्यादा के योग्य था, भोग, यश और धर्म देनेवाला होने के कारण अपने लिए भी हितकर था, लोगों के चित्त के अनुरंजन में दक्ष था, अतएव सम्पूर्ण लोगों को सन्तोष देनेवाला था, चिरकाल तक पालनकर वे सुन्दर दम्पती विमुक्त हो गये ॥१८॥

उनसठवाँ सर्ग समाप्त

साठवाँसर्ग लीलोपाख्यान के प्रयोजन का विस्तार से वर्णन और काल आदि की

समता और विषमता के कारण का निर्देश। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, यह पवित्र लीलोपाख्यान, दृश्यरूप दोष की निवृत्ति के लिए, मैंने आपसे कहा। यानी दृश्य नहीं है, इस प्रकार के ज्ञान से यदि मन से दृश्य का परिमार्जन हो गया, तो परम निवृत्ति प्राप्त हो गई, ऐसी जो प्रकरण के आरम्भ में प्रतिज्ञा की गई थी, उसकी सिद्धि ही लीलोपाख्यान का मुख्य प्रयोजन है। अब आप जगत् की सत्यता का त्याग कीजिये ॥१॥

___ यदि किसी को यह शंका हो कि जगत् में सत्यता के त्यागमात्र से उसकी निवृत्ति कैसे होगी?

दृश्य की सत्ता शान्त ही है यानी है ही नहीं, जब दृश्यसत्ता है ही नहीं, तब उसके शमन का क्या उपयोग ? विद्यमान के मार्जन के लिए प्रयास किया जाता है, जो है ही नहीं, उसके परिमार्जन के लिए प्रयास कैसा? ॥२॥

ज्ञानी पुरुष आकाशरूप ज्ञान से ज्ञेयस्वरूप दृश्य को पूर्वोक्त रीति से अपवाद द्वारा अखण्ड ब्रह्म में एकरसता को प्राप्त हुआ जानकर आकाश के सदृश निर्मल रहता है ॥३॥

__ दृश्य तो जड़ है, उसकी ज्ञानघन ब्रह्म में एकरसता कैसे ? ऐसी आशंका कर आदि सृष्टि में चिन्मात्रस्वरूप ब्रह्माने अपने में ही दृश्यरूप विवर्तकी कल्पना की, इसलिए जैसे

जलरूप ओलों में कठिनता का विरोध नहीं है, वैसे ही दृश्य की चिद्रूपता में विरोध नहीं है, ऐसा कहते हैं।

पृथिवी आदि से रहित प्रकाशरूप ब्रह्म ने यदि इसकी कल्पना की तो अपने में ही की, उससे अतिरिक्त उसका दूसरा उपादान है नहीं, इसलिए इसके चिद्रूप होने में कोई विरोध नहीं है ॥४॥

यदि कोई कहे कि जैसे ओलों की कठिनता प्रयत्न के बिना ही शान्त हो जाती है, वैसे ही प्रयत्न के बिना ही दृश्य का विनाश क्यों नहीं होता? इस पर कहते हैं।

सृष्टिवेत्ता (सृष्टिकर्ता) ब्रह्मचैतन्यरूप नदी में उसकी एक भागरूप जो जीव संवित् है, वह जिस प्रकार की प्रवृत्ति के प्रवाह से जिस तरह के कार्यकारणफलभाव के लिए प्रयत्न करती है, वैसे कार्यकारण के फलभाव से छोड़ी गई वह अपने प्रयत्न के अनुसार वैसे ही व्यवस्थित होती है, जब तक उससे विरुद्ध निवृत्ति प्रयत्न से वह रोकी नहीं जाती, तब तक निवृत्त नहीं होती है ॥५॥

यदि कोई शंका करे कि इस जगत् की रचना ब्रह्माजी ने की है, जीव की क्या ताकत कि इसे रोक दे, महाराजाधिराज ने जिस कार्य के लिए आज्ञा दे दी हो, भला वह साधारण आदमी के यत्न से रोकी जा सकती है? इस पर कहते हैं। ___ यद्यपि चिदाकाशरूप स्वच्छ ब्रह्म में चिदाकाश का जो मायिक अवभास है, वही जगत्य से प्रतीत होता है, इसलिए जगत् ब्रह्म से रचा गया है, तथापि वह जगत् जिसका ब्रह्मभाव अपरिच्छिन्न है, उस पुरुष के प्रति वैसा प्रतीत नहीं होता, किन्तु बुद्धि आदि परिच्छिन्न उपाधियों के कारण अत्यन्त परिच्छिन्न जीव के प्रति ही वह वैसा प्रतीत होता है, क्योंकि उसके प्रयत्नों से उत्पन्न कर्मफलों के भोग के लिए ही वह ब्रह्म में कल्पित है और जब उसके प्रयत्न से बोध होता है, तब दृश्य का परिमार्जन अवश्य होता ही है ॥६॥

ऐसी परिस्थिति में सत्ता, नियति, वासना आदि से भी जगत् की रक्षा नहीं हो सकती, इस आशय से कहते हैं।

इस प्रकार इस व्यर्थभ्रमरूप दृश्य की क्या सत्ता है, कौन-सी वासना है, कौन आदर है, क्या नियति है और क्या अवश्यम्भाविता कही जाय । भ्रम के सत्ता आदि की क्या संभावना है, यह भाव है |७॥

यह सब यद्यपि मायादृष्टि से जैसा दिखाई देता है, वैसे ही ज्यों-का-त्यों स्थित है, तथापि परमार्थदृष्टि से इसका संभव नहीं है, माया से उत्पन्न होने के कारण यह सम्पूर्ण सृष्टि माया ही है और माया भी तो वास्तविक नहीं है ।।८॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, आपने मुझे, जैसे वनाग्नि से जले हुए तृणों की दाह की शान्ति होने पर, फिर पनपने के लिए चन्द्रमा की कला उगती है वैसे ही, संसारताप से सन्तप्त लोगों को शान्तिविवेक की प्राप्ति के लिए यह दृष्टि दर्शाई है ॥९॥

हर्ष की बात है कि आज चिरकाल में अखण्ड ज्ञातव्य पदार्थ जिस प्रकार जाना जाता है, जैसा उसका स्वरूप है, जिस तरह का वह है, जिन प्रमाणों से ज्ञेय होता है, जब जाना जाता है, यह सब मुझे ज्ञात हुआ|१०॥

हे द्विजश्रेष्ठ, जगत्तत्त्वका

विचार कर रहा मैं उपाधि के शान्त होने से शान्त-सा हो रहा हूँ, नित्य निर्वाणस्वरूप की प्राप्ति से आनन्दसागर में डूब-सा रहा हूँ, यह आश्चर्यमय लीलोपाख्यान श्रुति द्वारा प्रदर्शित ज्ञानो में उपबृंहणरूप है यानि श्रुति द्वारा प्राप्त ज्ञान को बढ़ानेवाला है|११॥
भगवन्, कृपा करके आप मेरे इस सन्देह को निवृत्त कीजिये, क्योंकि आप सर्वज्ञ हैं। आपके वचनरूपी अमृत कर्णरूपी पात्रों से पीकर मैं तृप्त नहीं होता यानी मुझे उसे पीने की इच्छा बनी रहती है॥१२॥
वह पूर्वोक्त काल, जो लीला के पति के तीन जन्मों में बीता, वह कहीं तो (गिरिग्राम में तो) आठ दिन-रात रूप कहा गया है, कहीं (पद्म-जन्म में) एकमासरूप कहा गया है, कहीं (विदूरथजन्म में) बहुत वर्षवाला कहा गया है, इस प्रकार क्या विभिन्न ब्रह्माण्ड हैं या एक ही ब्रह्माण्ड में मनुष्यों का वर्ष, देवताओं का दिन (अति अल्पकाल) होता है, किसीको (क्षुद्र जन्तुओं को) वह बड़ा विशाल प्रतीत होता है, और किसीको (ब्रह्माको) क्षण प्रतीत होता है, यों क्या एक ही काल, देश, लोग आदि के भेद से विरुद्धरूप से (छोटे बड़े रूप से) स्थित है क्या? पदार्थसत्ता के एकरूप होने पर प्रतीति में भेद कैसे आता है ? यह भाव है। हे भगवन्, यह सब आप अनुग्रहपूर्वक यथार्थरूप से मुझसे कहें, जैसे ढेले में गिरा हुआ जलबिन्दु कहीं विलीन हो जाता है, वैसे ही 'देशदैर्घ्यं यथा नास्ति कालदैर्घ्यं तथैव हि इत्यादि से आपके कह
चुकनेपर भी एक बार के श्रवण से वह स्थिरता को नहीं प्राप्त होता है ॥१३-१५॥

यदि जैसी पदार्थों की सत्ता है, उसीके अनुसार प्रतीति हो, तो यह विरोध हो सकता है, अनिर्वचनीय पदार्थों की सत्ता ही प्रतीति के अनुसारिणी होती है उसमें जितने द्रष्टा (देखने वाले) हैं, उनके प्रति पदार्थ भिन्न भिन्न होते हैं, कालवैषम्यरूपभेद नहीं है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, जिस-जिस पुरुष को जिस समय जिस प्रकार से जिस जिस पदार्थ की प्रतीति होती है, वह-वह उस समय उस प्रकार से उस-उस पदार्थ का अनुभव करता है। सदा ही यह जीवन का साधन है, यह ज्ञात होने से विष भी अमृतता को प्राप्त होता है, देखिये न यह हमारे जीवन का साधन है, इस प्रकार की दृढ़ प्रतीति होने से विष के कीड़े विष से ही जीते हैं, यदि कहिये कि प्रमाद से यह हमारा खाद्य है, यह सोचकर जो आदमी विष खा लेता है, वह क्यों मरता है ? सुनिये, विष के कीड़ों की नाईं उसका विष में यह हमारा जीवन का साधन है, ऐसा चिरकाल से दृढ़ विश्वास नहीं है, दूसरी बात यह भी है कि उसको ऐसा पक्का संस्कार रहता है कि विष खाने से मृत्यु होती है। विष में जीवनसाधनता के दृढ़ निश्चय का अभाव और मरणहेतुता का निश्चय होने से उसकी मृत्यु होती है। यह मित्र है, ऐसी दृढ़भावना करने से शत्रु भी मित्रता को प्राप्त हो जाता है॥१६,१७॥
इन पदार्थों के स्वरूप की जैसी भावना की, वही (भावित स्वरूप ही) चिरकाल के अभ्यास से नियति के वश में आ गया है। चिरकाल से अभ्यस्त भावना का अनुसरण करनेवाली पदार्थों की अर्थक्रियाकारिता नियति है ॥१८॥
चिति का स्फुरण स्वभाव है, जैसे और जिस रूप में उसका स्फुरण होता है, वह शीघ्र उसी रूप में हो जाती है, क्योंकि वैसा होने में उसका स्फुरणस्वभाव होना ही एकमात्र

कारण है। भाव यह कि चित् स्फुरणस्वभाव ही है, उसके पदार्थविशेषाकार होने में द्रष्टा का संस्कार कारण है। यों एक ही संवित् में किसीका संस्कार के अनुसार क्षण का आरोप होता है और किसीका कल्प आदिका आरोप होता है, इस प्रकार कोई विरोध नहीं है। यदि किसी पुरुष को एक क्षण में सैकड़ों कल्पों की प्रतीति होती है, तो क्षण ही उसके लिए कल्प होता है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है। यदि किसीको कल्प में निमेषता का ज्ञान हो जाता है, तो कल्प ही उसके लिए निमेष बन जाता है, क्योंकि चित् स्फुरणरूपा है॥१९-२१॥

लोक में भी यह प्रकार प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं।
दुःखी (वियोगी) पुरुष को जो रात्रि कल्प-सी लम्बी प्रतीत होती है, वही रात्रि सुखी पुरुष को क्षण के तुल्य हो जाती है। स्वप्न में एक क्षण कल्प बन जाता है और कल्प क्षण बन जाता है। जरा ध्यान दीजिये एक क्षण के स्वप्न में पुरुष देखता है-मैं मर कर पैदा हुआ, जवान हुआ, यौवनावस्था में स्थित हुआ, मैं सौ कोश गया, ऐसा स्वप्न में सबको अनुभव होता है ॥२२,२३॥
राजा हरिश्चन्द्र को एक रात्रि बारह वर्ष की प्रतीत हुई थी, लवणासुर ने एक रात्रि में सौ वर्ष की आयु का भोग किया था। जो मनु की आयु है,वह आत्मा का मनन करनेवाले प्रजापति का एक मुहूर्त है। जो ब्रह्मा की आयु है, वह आत्ममननशील विष्णुका एक दिन है, विष्णु की जो आयु है, वह शिवजी का एक दिन है, पर जिस पुरुषने ध्यान से अपने चित्त पर विजय पा ली है यानी जो निर्विकल्प समाधि में स्थित है, उसके लिए न दिन हैं और न रात्रियाँ । आत्म के चिन्तन में मग्न योगी की दृष्टि में न पदार्थ सत्य हैं और न जगत् ही सत्य है। मधुर पदार्थ की भी यदि यह तीखा है, यह तीखा है, ऐसी भावना की जाय, तो वह भी तीखा हो जाता है, यदि तीखे की यह मधुर है, यह मधुर है, इस प्रकार की भावना की जाय, तो वह मधुर हो जाता है। हे महाबाहो, शत्रु ही क्यों न हो यदि यह मित्र है, मित्र है, यों मित्रबुद्धि से उसकी भावना की जाय, तो वह मित्र बन जाता है, मित्र ही क्यों न हो, यह शत्रु है, ऐसी बुद्धि से उसकी भावना की जाय तो शत्रु बन जाता है । यह सारा जगत् भावना का खेल है, जैसी भावना होती है, वैसा ही दिखाई देता है। शास्त्राध्ययन, जप आदि जिन पदार्थों का पहले अभ्यास नहीं रहता, उनमें भावना के अभ्यास से स्वाधीनता प्राप्त होती है। नौका से यात्रा करनेवाले चक्कर आने से पीड़ित लोगों की भावना से पृथिवी घूमती है। भावनाभ्रमजनित पीड़ा से रहित तट में स्थित लोगों की दृष्टि से तो वह नहीं घूमती, जैसे स्वप्न देखनेवालों की दृष्टि में शून्य स्थान भी जनाकीर्ण प्रतीत होता है, वैसे ही भावना करने से भी शून्य स्थान लोगों से भरा हुआ-सा प्रतीत होता है॥२४-३१॥
भावना से आकाश पीला, नीला या सफेद प्रतीत होता है, मोहवश उत्सव भी आपत्ति के सदृश दुःखदायी होता है। छोटे-छोटे बालक अपने खेल कूद के उत्सवों में कभी-कभी रोते दिखाई देते हैं॥३२॥
अविचारी पुरुष का जहाँ पर दीवार खड़ी है, वहाँ पर भी शून्य का (दीवाररहित का) सा व्यवहार देखा गया है, अविद्यमान भी यक्ष मूढ़ लोगों के प्राणों को हर लेता है। भाव यह कि जो पदार्थ असत्य है, उनमें कार्य करने की क्षमता लोक में प्रसिद्ध है, वेताल वस्तुतः है नहीं, पर वह मूढ़ लोगों के प्राणहरणरूप कार्य को कर ही लेता

है॥३३॥
देखिये न, स्वप्न में देखी गई स्त्री भावनावश जागरण काल की तरह आनन्ददायिका होती है, जो पदार्थ जिस रूप में आभासित हुआ, वह उसी रूप में स्थिर होता गया । जगत्
असत् ही है।
शंका - यदि जगत् असत् ही है, तो उसे सरासर मिथ्या ही कहना चाहिए।
समाधान - सरासर झूठा भी नहीं है, किन्तु अव्याकृत आकाशरूप है, क्योंकि कार्य कारण से अतिरिक्त नहीं है। वह अव्याकृत आकाश ही अपने अधिष्ठानभूत चिदात्मा में सौ हाथ के मिथ्या नटके, जो मेघ की छाया से कल्पित है, नाच के (एक प्रकार के अभिनय के)
सदृश जगत् की विलक्षणता के रूप से विस्तार को प्राप्त हुआ है ॥३४,३५॥

सम्पूर्ण मन की समष्टि और व्यष्टि का कार्य होने से भी जगत् असत्य ही है, ऐसा कहते हैं। जिस बालक ने अपने मिथ्याज्ञान से पिशाच की कल्पना कर रक्खी है, उसका जो स्पन्ददर्शन है, उसके तुल्य मनोमात्र आकृतिवाला यह जगत् आकाश में मानस स्पन्द ही है, वास्तविक नहीं है॥३६॥
यह जगत् वस्तुतः मूर्तिमान् नहीं है, अतः किसी दूसरे का अवशेष नहीं करता, जो इसका अवरोध करे, ऐसी दूसरी वस्तु भी इसमें नहीं है और मायामात्र ही है, ऐसा होने पर भी स्पष्टरूप से प्रतीत हो रहा है, इसलिए तत्त्वज्ञानी लोग इसे न सोये हुए पुरुष को हुआ अपूर्व स्वप्नदर्शन मानते हैं। जैसे अपने स्फुरण के अनुकूल व्यापार से रहित स्तम्भ अपने स्वरूप में प्रतिमारुप को प्रकट करता है, वैसे ही परमार्थ महास्तम्भ (सर्वाधिष्ठान चैतन्य) भी वैसा होकर, वैसी ही सृष्टि को सृष्टिकाल में देखता है ॥३७,३८॥
जैसे स्वप्न में मेरे समीप में महायोद्धाओं से छेड़ा गया पुरुष जागने पर भी सुषुप्त के सदृश अज्ञानमात्रस्वभाव ही है, वास्तविक नहीं है, वैसे ही ब्रह्मा की सृष्टि भी जाग्रत् होने पर भी सुषुप्त के सदृश ही है ॥३९॥
जैसे शिशिर ऋतु के अन्त में (वृक्ष आदि के पत्र गिरने के समय) आगे वसन्त में पत्र, पुष्प आदि के रूप मे होनेवाले तिनके, पत्ते, झाड़ी, लता आदि से युक्त रस अपनी उपादानभूत भूमि में स्थित होता है, वैसे ही परम पद में यानी सच्चिदानन्दघन परब्रह्म में यह सृष्टि स्थित है ॥४०॥
जैसे सोने के अन्दर द्रवत्व विद्यमान है, पर लोगों को दृष्टिगोचर नहीं होता, अग्नि का संयोग होने पर प्रकट हो जाता है, वैसे ही अत्यन्त सूक्ष्म परम पद में यह सृष्टि स्थित है। प्राणियों को उनके कर्मोंका फलभोग कराना ही उसका प्रयोजन है, जब प्राणियों का भोगजनक अदृष्ट उदित होता है, तब यह सृष्टि प्रादुर्भूत हो जाती है। जैसे अंगों का (अवयवों का) गठन आत्मरूप अंगी से अभिन्न है यानी अंगों की अंगी से पृथक् सत्ता नहीं है, वैसे ही आत्मरूप अखण्ड ब्रह्म से यह जगत् भी अनन्य (अभिन्न) है। जैसे स्वप्न में किसी आदमी का

किसी दूसरे आदमी के साथ युद्ध हुआ। स्वप्न काल में स्वप्न देखनेवाले के प्रति सद्रूप और अन्य के प्रति असद्रूप भी वह युद्ध स्वप्नद्रष्टा का आत्मा ही है, उससे अतिरिक्त नहीं है, वैसे ही मायाकाश में स्थित आत्मरूप यह जगत् भी मायिक दृष्टि से सत् होता हुआ भी तात्त्विक दृष्टि से असत् ही है ॥४१-४३॥

महाकल्प और सृष्टि के आदि में यह जगत् चित्स्वभाव ही है, असत् पदार्थ ही पीछे कारण में लीन

होता है, वास्तविक नहीं, इससे यह सिद्ध हुआ कि जगत् असत् है, उसका कारण चित् ही महाप्रलय और सृष्टि में रहता है, उससे अतिरिक्त सत् कुछ नहीं है ॥४४॥

सम्पूर्ण जगत् के आकार में परिणत पूर्व-पूर्व हिरण्यगर्भ में अहंबुद्धि की कल्पनारूप उपासना के संस्कार से उत्पन्न स्मृति से कल्पित होने से भी जगत् अधिष्ठानभूत सन्मात्रसे अतिरिक्त नहीं है, ऐसा कहते हैं।

इस ब्रह्मा के मुक्त होने पर यदि स्मृति से उत्पन्न हुआ अन्य ब्रह्मा हो, तो भी स्मृतिरूप ज्ञान से उत्पन्न सृष्टि में ज्ञप्तिमात्रता है ही॥४५॥

जैसे अन्यान्य ब्रह्माण्डों में रहनेवाले प्राणियों के अलग-अलग वासना, कर्म आदि हैं, वैसे ही एक नगर में रहनेवालों में प्रत्येक प्राणी के भी वासना कर्म आदि विचित्र हैं, इसलिए स्वप्न के तुल्य जाग्रत में भी क्रम की विलक्षणताका आरोप क्यों नहीं होता? यानी सभीको भिन्न भिन्न क्रम से प्रतीति क्यों नहीं होती, इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।

भगवन्, नगरवासी, मन्त्री आदि सभी को विदूरथ के कुल का क्रम एक-सा ही क्यों प्रतीत हुआ? इसमें क्या कारण है ?॥४६॥

सृष्टिकर्ता के संकल्प से विहित अन्य जीवों की प्रतीतिप्रधान जीव की प्रतीति की अनुवर्तनी हो, इत्याकारक जो नियति है, वही सबको विदूरथकुलक्रम के एक-सा प्रतीत होने में हेतु है, ऐसा कहते हैं।

जैसे छोटे-मोटे वायु के झोंके बड़े बवंडर का अनुसरण करते हैं, वैसे ही सब प्रतीतियाँ मुख्य चित् का ही अनुवर्तन करती हैं ॥४७॥

उसके अनुरूप फल देनेवाला भोक्ता के अदृष्ट का संयोग भी उसमें हेतु है, ऐसा कहते हैं।

सबका एकरूप से सम्पादन करनेवाले अदृष्टने इन सब संविदों का राजा प्रजा, नगरवासी और मन्त्रियोंका परस्पर के अनुसार स्फुरण किया है ॥४८॥

इस प्रकार के उच्च कुल से उत्पन्न हुआ यह हमारा स्वामी है, राजा विदूरथ के नगर के पदार्थ और उनका भोग करनेवाले लोग मानों इस प्रकार स्फुरित हुए थे॥४९॥

यदि कोई शंका करे कि चित् तो उदासीन है। उसके अध्यस्त पदार्थ प्रतीतिरूप स्फुरण में क्या हेतु है, तो यह शंका ठीक नहीं है, क्योंकि उसमें स्फुरण स्वाभाविक है, जिनका स्फुरण स्वाभाविक नहीं है, उन्हीं विषयों के स्फुरण में हेतु का अन्वेषण ठीक है। जैसे उदासीन चिन्तामणि के प्रकाशों के प्रसार में हेतु की अपेक्षा नहीं है, किन्तु उससे विभिन्न पदार्थों को उत्पन्न करने में ध्यान करनेवाले लोगों के मनोरथ की विचित्रता की अपेक्षा है, वैसे ही यहाँ भी है, ऐसा कहते हैं।

चित् के स्फुरण के लिए हेतु खोजने की जरूरत नहीं है, क्योंकि वह स्वभावतः होता है, जैसे महामणि से (चिन्तामणि से) कान्तियों का प्रसार अपने आप होता है, वैसे ही चित् का स्फुरण भी स्वतः होता है। जिन वस्तुओं का स्फुरण स्वतः नहीं होता जैसे कि चिन्तामणि से विविध विचित्र पदार्थों की प्राप्ति । उसमें प्रार्थी लोगों के विचित्र मनोरथों की अपेक्षा होती है यानी चित् के स्फुरण में कोई कारण नहीं है, किन्तु विचित्र पदार्थों के रूप से स्फुरण में जीवों

का अदृष्ट कारण है॥५०॥

पहले तदनुकूल संकल्पवैचित्र्य की उत्पत्ति भी पूर्वोक्त रीति से ही होती है, ऐसा कहते हैं।

मैं इस प्रकार के कुलाचार में इस प्रकार का राजा होऊँ, यह जैसे चिन्तामणि से कान्ति स्वतः निकलती है, वैसे ही विदूरथरूपी जीव चैतन्य से मनोरथ उत्पन्न हुआ। जिस जिस सृष्टि में जब जब जो जो और जितने जीव हुए होंगे और हैं, वे सब चेतन के सर्वव्यापक होने के कारण अन्योन्य के लिए दर्पणरूप हो गये। भाव यह है कि जैसे दर्पण एक दूसरे के अन्दर पड़े हुए प्रतिबिम्बों को ग्रहण कर लेते हैं, वैसे ही अनेक जीवचैतन्यो में समान विषय के आरोपक्रम

से परस्पर के अन्तर्गत प्रतिबिम्बग्राहकता आ जाती है ॥५१,५२॥

ऐसी अवस्था में बिम्ब के रहते प्रतिबिम्ब हटाया नहीं जा सकता, फिर निर्विकल्पतारूप मोक्ष की प्राप्ति कैसे होगी, ऐसी आशंका कर कहते हैं।

पूर्वोक्त जीवसंविदों में जोही जीवसंवित्यानी ब्रह्माकारवृत्ति तीव्र वेगवाली और विषयदोष से अविचलित होकर मोक्षपर्यन्त एक रूपवाली होती है, वही सर्वोत्कृष्ट परमस्थिरतारूप (ब्रह्मरूप से स्थिरत्वरूप) मोक्ष को प्राप्त होती है अन्य नहीं ॥५३॥

बलवान् चिद्-विलासों की परस्पर अनुवृत्ति से स्वभाव चित्तरूपी आदर्श में अपने आपप्रतिबिम्बित होते हैं। जगदाकार अथवा ब्रह्माकार के जीवचैतन्यप्रतिबिम्बित होने में तीव्रवेगवत्तारूप बलवान् तत्-तत् आकार के चिदविलास ही नियामक हैं, यह भाव है॥५४॥

यदि कोई शंका करे कि यदि ऐसी बात है, तो जगत् के प्रति आकर्षण चिरकाल से अभ्यस्त है, उसीमें तीव्र वेग होगा, ऐसी स्थिति में मोक्ष के प्रति आशा दुराशा ही हो जायेगी, इस पर कहते हैं।

यह व्यवहार में सभीको अनुभूत है कि जो वेग किसी प्रकार के प्रयत्न के बिना उत्पन्न होता है, उसकी अपेक्षा प्रयत्न से उत्पन्न होनेवाला वेग प्रबल होता है, इसलिए प्रयत्न से संपादित ब्रह्माकार वेग ही जगदाकार चिद्विलास पर विजय पाता है। सत्यसंविद् और असत्यसंविद्-इन दोनों में सत्यसंवितों में ही प्रबलता दिखाई देती है, अतः ब्रह्माकार संवित् ही जगदाकार वेग को ग्रहण कर लेती है, जैसे सागरगामिनी महानदी अपनी सहायक छोटी मोटी नदियों को अपने अधीन कर लेती है, वैसे ही यहाँ पर भी समझना चाहिए ॥५५॥

यदि कोई कहे कि भले ही ब्रह्माकार संवित् की, अतिवेगवत्ता होने से, विजय हो, लेकिन जब मन्द अधिकार और मध्य अधिकारवश चित्त स्थिर न होने से बीच-बीच में ब्रह्माकारता और विषयाकारता का उदय होगा, तब दोनों के समबल होने से किसीकी भी जयपराजय की आशा नहीं करनी चाहिए, इस पर कहते हैं।

जो अधिकारी उक्त दोनों आकारों में समानवेगवाले हैं, वे भी दोनों आकारों में सदा समानवेगवाले नहीं रह सकते, किन्तु इन दोनों आकारों में जब एक यानी ब्रह्माकार स्थिर होकर उत्कर्ष को प्राप्त होता है और दूसरा बाह्याकार विलीन हो जाता है, तब वे लोग श्रवण आदि की आवृत्तिरुप प्रयत्न करते हैं। तब उन्हें भी क्रमशः अभ्यास बढ़ने से ब्रह्माकार में तीव्र

वेग का उदय होने एवं विषयाकार के विलीन होने से अन्य का विजय सिद्ध हो जाता है॥५६॥

इस प्रकार प्रसंगप्राप्त मोक्ष के अभाव की आशंका का निवारण कर जो विषय छिड़ा था उसीका यानी प्रत्येक जीव में सम, विषम सकल विचित्रताओं का ही अवलम्बन कर कहते हैं। ___ उपाधिवश प्राप्त हुई परिच्छिन्नता का अपने में आरोप करने से परमाणुकणरूपजीवसमूह के प्रति पूर्वोक्त प्रकार की सम, विषम हजारों सृष्टियों के भ्रान्तिवश उत्पन्न होने पर, स्थित होने पर और विनष्ट होने पर वास्तव में किसी जीवरूपी कण को न तो दौड़ धूप करने से कुछ वस्तु प्राप्त हुई और न उदासीन होकर बैठे रहने से ही

कुछ वस्तु अप्राप्त हुई। भाव यह कि जो वस्तु है ही नहीं, वह न तो प्राप्ति के योग्य है और न अप्राप्ति के योग्य । अतः (जब कुछ वस्तु है ही नहीं तब) यह सब व्यवधानरहित (निरावरण) शान्त चिदाकाश ही है, उससे अतिरिक्त कुछ नहीं है ।यह स्वप्न प्रतीत होता है, ऐसा स्वप्न कि जिसमें विवेकदृष्टि का अभाव है और निद्रा भी नहीं है, इसके अधिष्ठानरूप आत्मा का साक्षात्कार होने पर तो पहले भली भाँति
अनुभूत होता हुआ भी यह असन्मय ही हो जाता है ॥५७-५९॥

विवेकदृष्टि से प्रपंच की पृथक् सत्ता का अभाव कह कर मायिक दृष्टि से भी उसकी पृथक् सत्ता नहीं है, ऐसा कहते हैं।
जैसे पत्ते, फूल, शाखा आदि अंशों से युक्त वृक्ष एकरूप से ही स्थित है, वैसे ही अनन्त सर्वशक्तिरूप परमात्मा एकरूप से ही स्थित है॥६०॥

जीवों की दृष्टि से भी बोध होने तक ही वह भिन्नरूपवाला प्रतीत होता है, बोध होने पर विस्मृति के कारणभूत अज्ञान के हट जाने से वह एकरूप ही रहता है, ऐसा कहते हैं।
बोध होने तक ही प्रमाता, प्रमेय, प्रमाण आदि मायिक रूपवाला अविनाशी अज पर (परब्रह्म) जब जान लिया जाता है, तब विस्मृति के हेतु अज्ञान के हट जाने से फिर कभी किसीको भी विस्मृत नहीं होता, एक अद्वितीयरूप से प्रतीत होता है॥६१॥

___ माया से भेद के अवभासित होने पर भी शुद्ध की वास्तविक एकरूपता से स्थिति का कोई विरोध नहीं है, इस आशय से उपसंहार करते हैं।
जैसे निर्मल जल चाहे तरंगित हो चाहे निश्चल, दोनों अवस्थाओं में जल के स्वरूप में कोई भेद न आने से एकरूप ही है, वैसे ही साक्षीरुप से अज्ञान को प्रकाशित करनेवाला, दिशा और कालरूपी होता हुआ भी परमार्थरूप से सदा शुद्ध, जिसमें सम्पूर्ण विकारों के उदय और नाश नहीं रह गये हैं ऐसा आत्मरूप पदार्थ आदि, अन्त और मध्य से रहित होकर एकरूप से स्थित है॥६२॥
केवल विशुद्ध बोधमात्रस्वरूपवाले ब्रह्म की स्वरूपभूत विभा (प्रकाश) ही जैसे आकाश में उसकी अपनी शून्यता (आकाश की शून्यता) ही तन्मलिनता, मोतियों के समूहरूप, बालों के वर्तुलाकार गोले की आकारता और बड़े-बड़े कड़ाहों की आकारता से प्रतीत होती है, वैसे ही द्वैत और ऐक्यविषयक संकल्पविकल्प करनेवाले मन से और उसके मूलभूत अविद्या, काम, कर्म, वासना आदि वश 'अहं मम त्वं तव' इत्यादि जगत् के रूप से प्रतीत होती है ॥६३॥

साठवाँ सर्ग समाप्त

इकसठवाँसर्ग तत्त्वज्ञान प्राप्तिरूप प्रयोजन की सिद्धि के लिए एवं जगत् के पदार्थों में वैराग्य होने के लिए सृष्टि की असारता और असत्यता का अन्यान्य युक्तियों द्वारा वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, परब्रह्म को मैं देह हूँ, इत्याकारक अहंभाव से रहित देह में अहंभाव के कारण के बिना भी 'अहम्' ऐसी भ्रान्ति और परमाणु तथा क्षण के मध्य में इस जगत् की, जो कि बड़ा विस्तृत और चिरकालव्यापी प्रतीत होता है, स्थिति का कोई कारण नहीं है, फिर भी उसमें 'जगत्' ऐसी भ्रान्ति जैसी कल्पना और युक्ति से उदित होती है, इसे आप मुझसे फिर ऐसे ढंग से कहिये कि मेरी समझ में आ जाय ॥१॥

यद्यपि 'महाकल्पान्तसर्गादौ चित्स्वभावमिदं वपुः' इत्यादि से इसे आप कह चुके हैं, तथापि जिन युक्तियों के द्वारा ठीक ठीक समझ में आ जाय, उन युक्तियों से मुझसे कहिये, यह भाव है। जितनी भी भ्रान्तियाँ हैं, वे सब स्वरूपचैतन्य के मध्य में सन्निविष्ट हैं, इसी मुख्य युक्ति
को पहले श्रीवसिष्ठजी कहते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, चूँकि ज्ञानी सब प्रकार की सकल भ्रान्तियों को स्वरूपचैतन्य के अन्दर ही स्थित सदा जानता है, कभी भी उससे अतिरिक्त कोई भी भ्रान्तियाँ नहीं है, अतः सब सर्वात्मक ही है। वह समता ही है। सबके सर्वात्मक होने पर तनिक भी विषमता शेष नहीं रहती। जब विषमता नहीं है, तब जन्म आदि विकारों की उपपत्ति कहाँ ? इसलिए अज (परमात्मा) ही वस्तुतः है, इस जगत् की भ्रान्ति कारण बिना हुई है, ऐसा जो कहा, वह ठीक ही कहा, यह भाव है ॥२॥

यदि किसीको यह शंका हो कि चैतन्य के अन्दर प्रतीत होनेमात्र से सब पदार्थों की सर्वात्मता कैसे सिद्ध हो सकती है ? उसका उत्तर यह दिया जाय कि एकमात्र चित् के (चैतन्य के) तादात्म्य से पदार्थों का स्फुरण होता है, अतः सब पदार्थ सर्वात्मक (चैतन्यात्मक) हैं, तो यह उत्तर भी ठीक नहीं जंचता, क्योंकि घटज्ञान, पटज्ञान इस प्रकार विभिन्न विषयों के तादात्म्य से चैतन्य में भी भेदज्ञान होता है, अतः वह भी भिन्न हो जायेगा, इस आशंका के समाधान के लिए कहते हैं।
चित् का भेद नहीं है । सब बोध, चाहे वे अर्थों के हों चाहे शब्दों के, ब्रह्म ही है। चित् भी ब्रह्म से अतिरिक्त नहीं है। विषयनिष्ठ भेद के सम्बन्ध से चित् में भेद प्रतीत होता है, विषय का निस्सारण होने पर चित् में भेद नहीं रहता।
शंका - उक्त अनुभव में विषयाकारता की प्रतीति होती है, अतः उसमें विषय के तुल्य भेद क्यों नहीं होता? ___ समाधान - सम्पूर्ण विषयरूप शब्दार्थ और उनके अवयवरूप जो तत्-तत् आकार हैं, वे बोधों के नहीं हैं, क्योंकि चित् में जड़ आकार के रहने में कोई युक्ति नहीं है। जो आकार अनुभव में आता है, वह वृत्ति का ही है; बोधों का नहीं, यह तात्पर्य है ॥३॥

पूर्वोक्त रीती से चिद् में भेद का निरास होने पर जड़ के भेद का निरास करना भी कठिन नहीं है, क्योंकि जड़ भेद की सत्ता और स्फूर्ति चित् से अतिरिक्त नहीं है, ऐसा दृष्टान्तपूर्वक कहते हैं। ___ जैसे कटकता सुवर्ण से पृथक् नहीं है और जैसे तरंगता जल से पृथक् नहीं है, वैसे ही
जगत् भी ईश्वर से पृथक् नहीं है ॥४॥

जगत् के चित् से अभिन्न होने पर भी यदि कोई प्रश्न करे कि कारण के बिना जगत् कैसे उत्पन्न हुआ उसके उत्तर में यही कहना होगा कि जैसे कटक आदि का कनक कारण है, वैसे ही जगत् का कारण चित् है, इस शंका पर कहते हैं।
ईश्वर (चित्) ही जगद्-रूप हुआ है, यह जगत् ईश्वर का विवर्त है। यदि जगत् का ईश्वर से भेद होता, तो ईश्वर उसके प्रति कारण नहीं हो सकता, यह भाव है।
शंका - तो क्या जगद्रूप ही ब्रह्म है। ___ समाधान - नहीं, ईश्वर में जगद्रूप ही नहीं है। भाव यह कि विवर्त की पृथक् सत्ता नहीं होती। इसी प्रकार कटक कुण्डल आदि भी सुवर्णात्मक ब्रह्म के विवर्त ही हैं, सुवर्ण में कटक आदि पृथक् नहीं हैं, क्योंकि विवर्तकी पृथक् सत्ता नहीं होती, यह ऊपर कहा गया है॥|

यदि कोई शंका करे कि एक की अनेकात्मता में विरोध होगा, तो उस पर समानसत्तावाले अनेक अवयवों के साथ एक अवयवी का समानसत्तावाला तादात्मय लोक में जब विरुद्ध नहीं है, तब कल्पित (न कि वास्तविक) अनेकों से वास्तविक ब्रह्मैक्य अविरुद्ध है, इसमें तो कहना ही क्या ? इस आशय से कहते हैं।
जैसे अनेक अवयवों का समुदायभूत अवयवी का रूप लोक में अविरुद्ध है, वैसे ही अनवयवभूत यानी नित्य चित् की एकात्मता कल्पित अनेक रूपों से अविरुद्ध है । एकात्मा होने पर सबको सर्वात्मता का लाभ होने से अनेकता हट जाती है, इससे भी विरोध का
अभाव ही है ॥६॥

तो सबके अनुभव से सिद्ध 'जगत्' और 'अहम्' ऐसी भेदप्रतीति कैसे होती है ? इस पर कहते हैं।
सब प्राणियों में अन्दर स्थित समानकालिक जो ब्रह्मस्वरूपमात्र का अज्ञान है, वही परम ब्रह्म में 'जगत्' और 'अहम्' इस प्रकार भेद से प्रतीत होता है यानी यह भेदप्रतीति अज्ञानकल्पित है, वास्तविक नहीं है ॥७॥
जैसे स्फटिकशिला के भीतर, भेद न होने पर भी प्रतिबिम्बित वनपंक्तियों की स्थिति विरुद्ध नहीं है, वैसे ही चिद्घन परब्रह्म में उससे अभिन्न 'जगत्' और 'अहम्' भेदप्रतीति विरुद्ध नहीं है। भाव यह कि स्फटिकशिला में प्रतिबिम्बरूप वनपंक्तियाँ स्फटिकशिला से

अतिरिक्त नहीं है, फिर भी भेद से उनका सन्निवेश उनमें प्रतीत होता है, जिसमें किसी प्रकार का विरोध नहीं है, वैसे ही ब्रह्म से अभिन्न ही यह जगत् ब्रह्म में भेद से प्रतीत होता है ।।८॥
192233 जैसे तरंगशून्य जल के अन्दर तरंगें स्थित हैं, वैसे ही सृष्टिशब्दार्थ से शून्य परब्रह्म के अन्दर सृष्टियाँ स्थित हैं॥९॥
192234
192235
192236 यदि किसीको यह जिज्ञासा हो कि जैसे विलीन तरंगें महाजल में अवयवरूप से रहती हैं अथवा अवयवी समवायसम्बन्ध से अवयवों में रहता है, वैसे ही ब्रह्म में जगत् की स्थिति तो नहीं है ? इस पर कहते हैं। _ न तो सृष्टि में समवायसम्बन्ध से परब्रह्म रहता है और न सृष्टि ही अवयवरूप से परब्रह्म में रहती है। वास्तव में अवयव और अवयवी में भी परस्पर की आधारता उत्पन्न नहीं होती है। विचार कीजिए, अवयवों में समवायसम्बन्ध से रहता हुआ प्रत्येक अवयव में सर्वांश से रहता है अथवा कुछ अवयवों को लेकर? प्रथम पक्ष में प्रत्येक अवयव में अलग-अलग अनेक अवयवी हो जायेंगे। ऐसी स्थिति में गाय के कान में भी सम्पूर्ण गाय रहेगी, अतः उसके दोहन आदि कार्य होने लगेंगे और अवयवों का विश्लेषण होने पर भी अवयवी का जाति के समान नाश नहीं होगा। दूसरे पक्ष में अनवस्था से अनन्त अवयव होने के कारण मेरु और सरसों में साम्य हो जायेगा । तात्पर्य यह है कि जब प्रत्येक अवयव में कुछ अवयवों को लेकर अवयवी रहता है, ऐसा यदि माना जाय, तो जिन अवयवों को सद्भाव मानना पड़ेगा, फिर उन उन अवयवों में
192237 भी मानना होगा, ऐसी स्थिति में अनवस्थित अनन्त अवयव मानने होंगे, फलतः मेरु और रसों में समान परिमाण की प्रसक्ति होगी, क्योंकि दोनों के अवयव अनन्त हैं। इसी प्रकार अवयव भी अवयवी में क्या एक भाग में रहते हैं या सर्वांशमें? पहले पक्ष में अनवस्था दोष होगा। द्वितीय पक्ष में अन्य अवयवों का समावेश न होने से तथा अद्वितीय ब्रह्म में अवयवों का सम्बन्ध नहीं होने से सम्पूर्ण द्रव्यों की निरवयवत्वापत्ति हो जायेगी, इसलिए अवयव और अवयवी की अनवयवों से ही यह सत्ता है, यह सिद्धान्त है॥१०॥
192238
192239 दृष्टि-सृष्टिवाद के उपपादनक्रम से भी जगत् की चित् से अभिन्नता का अनुभव श्रीवसिष्ठजी करा रहे हैं यद्यपि चैतन्य निष्क्रिय (व्यापारशून्य) है, तथापि अविद्या में उसके प्रतिबिम्बित होने से वह अन्यथा अपनी कल्पना करता है, ऐसा कहते हैं।
192240 परमार्थ चिद्रूप ब्रह्म, दर्पण में आँखों का प्रतिघात होने से अपने मुँह की नाईं, अविद्या में प्रतिबिम्बित अपनी संवित् से अपने चिन्मात्रस्वरूप प्रपंच के रहस्यभूत अज्ञानावृत अपने स्वरूप
192241 की ही ऐसी कल्पना करता है, जैसे कि वायु अपने में स्पन्द की कल्पना करता है ॥११॥
192242
192243 उसी समय अपने कारण में लीन हुए शब्दतन्मात्रा का आकाशरूप से आविर्भाव होता है।
192244 यह शब्दतन्मात्रा, जो पहले अपने कारण में लीन थी, सर्वशक्तिमती माया से संवलित ब्रह्मरूप को धारण कर चित्त से अन्तःकरण में उसी क्षण में संकल्प के समान चिद्रूप आकाश
192245 के तुल्य स्फुरित होती है, वही आकाश की उत्पत्ति है ॥१२॥
192246
192247 वही (आकाशता को प्राप्त हुआ ब्रह्म ही) स्वयं अपने में स्वसत्तात्मक वायुता का, जिसके अन्दर स्पर्शतन्मात्रा का संस्कार उबुद्ध हो गया, ऐसे अनुभव करता है, जैसे कि पवन अपने में स्वयं स्पन्दता का (स्पन्दनक्रिया का) अनुभव करता है|१३॥
192248 पवनात्मा को प्राप्त हुआ ब्रह्म ही स्वयं अपनी सत्तात्मक तेजस्ताको, जिसके मध्य में तेजस्तन्मात्रा का उन्मेष हो चुका है, ऐसे प्राप्त होता है, जैसे कि तेज स्वयं प्रकटता को प्राप्त होता है|१४॥
192249 तेजस्ता को प्राप्त
192250
192251
192252 हुआ ब्रह्म ही स्वयं निजसत्तात्मक जलत्व को, जिसके अन्दर रसतन्मात्रा स्थित है, ऐसे प्राप्त होता है, जैसे जल स्वयं द्रवता को प्राप्त होता है ॥१५॥
192253
192254 यदि कोई शंका करे कि जिस क्षण में नेत्रों के पलक खोलते हैं, उसी क्षण में तुरन्त ही जगत् का भान होता है। इस भान में आरोपक्रम की प्रतीति नहीं होती, ऐसी अवस्था में दृष्टिसृष्टि की उपपत्ति कैसे? इस पर कहते हैं।
192255 यह चित् का चमत्कार ऐसा है कि इसकी प्रतीति का तराजू में जोखे हुए की नाईं कठिनाई से लक्ष्य करने योग्य निमेष के लाखवें हिस्से के तुल्य है, इस तरह का भी जो संवित् का जगदाकार स्फुरण है, वह करोड़ों कल्पों तक रहनेवाली सृष्टियों की परम्परा बन जाता है। चित् के स्फुरण में काल से अपरिच्छिन्न निमेष के लक्षतम (लाख) हिस्से का आरोप अथवा करोड़ों कल्पों का आरोप मायिक है, इसलिए वास्तविक में उसमें कोई विरोध नहीं है, यों
192256 आरोपक्रम की कल्पना हो सकती है, यह भाव है॥१६,१७॥
192257
192258 जो अशुद्ध, जड़, देश और काल से परिच्छिन्न, दोषयुक्त, उत्पत्तिविनाशशील और काल में स्थित है, वह काल से परिच्छिन्न होता है, ब्रह्म तो ऐसा है नहीं, इसलिए कहते हैं।
192259 एक बार प्रकाशित न कि बीच बीच में रुक रुककर प्रकाशित यानी नित्य स्वप्रकाश, सृष्टि और प्रलय जिसके अन्तर्गत हैं, जन्म और विनाश से रहित तथा विक्रिया आदि दोषशून्य ब्रह्म निराधार स्थित है॥१८॥
192260
192261 यदि कोई कहे कि उसके मध्य में यदि सृष्टि और प्रलय निहित है, तो अपवर्गभी सृष्टियुक्त या प्रलययुक्त, यों विविध प्रकार का होना चाहिए, एक प्रकार का नहीं, इस पर कहते हैं।
192262 परमार्थ सत्य वस्तु के ज्ञात होने पर अपवर्ग होता है। उक्त परमार्थ वस्तु सृष्टियुक्त होने पर भी विषमता से रहित ही है। यदि उसका परिज्ञान न हो, तो परमार्थतः सृष्टिशून्य भी वह सृष्टिरूप होती है ॥१९॥
192263 चैतन्यरूप जो ब्रह्म है, उसको ज्ञानी लोग अपने आत्मरूप से अपने में जैसा जैसा जानते हैं, वैसा-वैसा यानी उस उस प्रकार का वह ब्रह्म आत्मा में होता है यानी माया से तत् तत् सब आकारों को धारण करता है, क्योंकि वह सर्वानुगुण मायारूप शक्ति से युक्त है ॥२०॥
192264
192265 जगत् भी यदि शास्त्रीय चिद्विलासरूप दृष्टि से देखा जाय, तो परमार्थ सत्य ब्रह्म ही है। ब्रह्म भी यदि बहिर्मुख चक्षु आदि और मन से उत्पन्न वृत्ति से देखा जाय, तो असत्य जगत् ही है ऐसा कहते हैं।
192266 यदि जगत् परमार्थदृष्टि से देखा जाय, तो चिद् का विलास होने से तथा चित्यानुभवरूप होने से वह सत्य ही है। यदि ब्रह्म भी मन से संयुक्त ज्ञानेन्द्रियों से देखा जाय, तो वह भी असत्य ही है, क्योंकि वह सम्पूर्ण नामों को प्राप्त हुआ है। भाव यह है कि वाणी के अगोचर ब्रह्म का वाणी का गोचर वह रूप सत्य नहीं हो सकता ॥२१॥
192267 जैसे वायु में चलन से पहले असत् के तुल्य वायु में आविर्भाव होने से सत् के तुल्य स्थित है, चलन के समय वायु की सत्ता का परिज्ञान होने से सत्य वायु में केवल स्थिरता से रहने के कारण असत्य-सा स्थित रहता है,
192268
192269 वैसे ही यह सृष्टि भी असत्प मूल अज्ञान में अधिष्ठानसत्ता से सत्कल्प तथा सत्य भी अधिष्ठान में असत्य मायारूपहोने से असत्य सी स्थित है।।२२।।जैसे तेज के अन्दर आलोकता (चमक) अनन्य (अभिन्न) होती हुई भी भिन्न प्रतीत होती है, वैसे ही चिद्घन ब्रह्म में असत्यरूप विश्व की शोभा सत्य प्रतीत होती है|२३॥
192270 जैसे खिलौना बनाने के लिए तैयार की गई गीली मिट्टी में न बनाये गये खिलौने रहते हैं, जैसे खिलौने बनाने के लिए प्रस्तुत काठ में खिलौने स्थित हैं और जैसे स्याही के चूर्ण में अक्षर स्थित रहते हैं, वैसे ही परब्रह्म में सृष्टियाँ स्थित हैं। ब्रह्मतत्त्वरूप मरुभूमि में त्रिजगत्पी मृगतृष्णा यद्यपि असत्य है, फिर भी मायावश सत्य-सी प्रतीत होती है यानी जैसे मरुभूमि में मृगतृष्णा अनन्य (अभिन्न) होती हुई भी अन्य-सी स्फुरित होती है वैसे ही ब्रह्मतत्त्व में असत्य भी यह त्रिजगत् सत्य प्रतीत होता है॥२४,२५॥
192271 भ्रमवश चिदाभासरूप जीव बना हुआ ब्रह्म सर्ग को ही अपना आत्मा जानता है और तत्त्वदृष्टि से परब्रह्म से अनन्य (अभिन्न) होने के कारण नहीं जानता है, जैसे कि बीज अपने अन्दर स्थित वृक्ष को नहीं जानता ॥२६|जैसे दूध में मिठास, मिर्चे में कडुवापन, पानी में तरलता (द्रवता) और वायु में चलन अभिन्नरूप से रहता है, वैसे ही परमात्मा में यह असत् विनाशिस्वरूप सर्ग चिद्रूप होकर स्थित है । यद्यपि यह परमात्मा से भिन्न नहीं है, तथापि अज्ञानवश भिन्न-सा लगता है। परब्रह्मरूपी सर्ग का जगत् के रूप से जो स्फुरण हुआ है, यह अकारण है, इसलिए वह ब्रह्मरूपी मणि से भिन्न नहीं है ॥२७-२९॥
192272

192273 यदि यह जगत् अकारण ही है, तब तो उत्पन्न ही नहीं हुआ, फिर उसका अनुभव कैसे होता है?
192274 वासना, चित्त, जीव आदि का अनुभव उत्पन्न हुआ है।
192275 शंका - उसके उदय न होने का क्या उपाय है?
192276 समाधान- मन का नाश होने से वह उदित नहीं होता यानी मनोनाश ही उसके अनुदयका हेतु है।
192277 शंका-मनोनाश कैसे होता है?
192278 समाधान- मनोनाश ज्ञानयोग में दृढ़ अभ्यासरूप पुरुषप्रयत्न से होता है|३०॥
192279 कोई भी वस्तु कहीं भी और कभी भी न तो पैदा होती है और न नष्ट होती है। सब शान्त अविनाशी चिद्घन शिला के समान ठोस ब्रह्म ही है, इस श्लोक से अभिनयपूर्वक ज्ञानयोग का आकार
192280 दर्शाया ॥३१॥
192281
192282 जब तक चित्त रहेगा, तब तक परमाणु के पेट में भी सृष्टि की परम्परा का निवारण नहीं किया जा सकता, ऐसा कहते हैं।
192283 परमाणु में चित्त से भ्रान्तिमय हजारों सृष्टियों के समूह के समूह उत्पन्न होते हैं, उनमें भी प्रत्येक परमाणु में सृष्टियाँ होती हैं, पर परमाणु के अन्दर सृष्टियों के समूह की समावेशपूर्वक स्थिति कैसे हो सकती है? यानी परमाणु के अन्दर सृष्टियों के समूह की स्थिति असंभव है। वह कभी किसी प्रकार भी युक्त नहीं है, अतः मिथ्या ही है, यह अर्थ है ॥३२॥
192284
192285
192286
192287 अनिर्वचनीय मायाशक्ति के रूप से स्थिति तो तरंग आदि दृष्टान्त में भी समान है, ऐसा कहते हैं।
192288 जैसे जल के भीतर तरंग आदि गुप्त और अगुप्त रहते हैं, वैसे ही जीव में जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति आदि शक्तियाँ भीतर स्थित हैं॥३३॥
192289
192290 यदि पुरुष की भोगों के प्रति तनिक भी अरूचि हो गई, तो वह उतने से ही ऊँचे पद को प्राप्त हो गया, ऐसा श्रुति कहती है। स्मृति को भी उद्धृत करते हैं। __ पुरुष जैसे-जैसे विरक्त होता है वैसे वैसे मुक्त होता है, इसलिए (ज्ञान-वैराग्य की दृढ़ता से) 'अहम्' इस प्रकार देह आदि का ज्ञान न करता हुआ यानी उनको न देखता हुआ कौन जन्ममरण भ्रान्ति को प्राप्त होगा, कोई भी नहीं ॥३४,३५॥
192291 जो लोग परा (ईश्वर चैतन्यरूप) अपरा (जीवचैतन्यरूप) क्रमशः ईश्वरचैतन्यरूप परा चिति को नामरूपात्मक जगत्कल्पनारूप उपाधि से रहित और जीवचैतन्यरूप अपरा चिति को चराचर देह आदिरूप निकृष्ट उपाधियों से शून्य और जन्म आदि विकारों से शून्य जानते हैं, वे संसारपर विजय पाते हैं यानी मुक्त हो जाते हैं ॥३६॥
192292
192293 परब्रह्म में व्यष्टि जीवरूप प्रकट अद्वितीय 'चिति' ऐसे रहती है, जैसे द्रवभूत जल के अन्दर आवर्त की रेखा रहती है, वही अहंकार से युक्त होकर इन जगतों को धारण करती है, परमात्मा में न तो जगत् सद्रूप है और न असद्रूप है। व्यष्टि के तुल्य समष्टि में भी अहंकार और संकल्प से-इन दोनों के कारण ही-अपने भीतर संसार की कल्पना होती है, ऐसा दिखलाते हुए उपसंहार करते हैं ॥३७॥
192294
192295 अहंकारमयी पद्मयोनि की भावनारूपी चिति संकल्प के भेद से जगत् की रचना करती है। शंका - समष्टि चिति में व्यष्टि चिति की अपेक्षा क्या विशेष है?
192296 समाधान - समष्टिचिति हम लोगों के समान बहिर्मुख नहीं है, किन्तु अन्तर्मुख ही है, अनन्त (विष्णु) भगवान् के निमेष के करोड़वें हिस्सेरूप काल में युगान्तरूप (बहत्तर हजार यानी सात करोड़ बीस लाख दिव्यवर्षरूप) अपनी आयु का अनुभव करती है, अहो माया क्या नहीं कर सकती ! ॥३८॥
192297
192298 इकसठवाँ सर्ग समाप्त
192299 बासठवाँसर्ग पहले जगत् की भ्रान्तिमात्रताका वर्णन तदुपरान्त जीवन्मुक्ति आदि की
192300 सिद्धि के लिए महानियति का वर्णन । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, परमाणु के लाखवें हिस्से की कल्पनामें हजारों ब्रह्माण्ड और निमेष के लाखवें हिस्से की कल्पना में हजारों कल्प दिखाई दे रहे हैं जो इस ब्रह्माण्ड के समान ही सर्वथा सत्य-से प्रतीत होते हैं ।।१॥
192301 उनमें भी हर एक के अन्दर प्रत्येक परमाणु में इसी प्रकार की ब्रह्माण्डकल्पना और कल्प-कल्पना होती है, फिर उनके अन्दर
192302
192303 इस प्रकार इस कल्पना की कहीं समाप्ति नहीं है, यह अनन्त है, अतएव यह भ्रान्ति ही है, वह भ्रान्ति ही जगद्रूप से भासित हो रही है। वर्तमान, आनेवाली और अतीत सृष्टि-परम्पराएँ, जैसे जलराशि अपने अन्दर आवर्तों की परम्पराओं को धारण करती है तथा बहती है वैसे ही प्रातिभासिक सत्ता को धारण करती हैं और बहती हैं ॥२,३॥
192304 इस महामरुरूपी जगत् में जैसे मरूभूमि में तटवर्ती वृक्षों और लताओं से गिरे हुए फूलों की कतार से भरी हुई मिथ्या नदी प्रतीत होती है, वैसे ही सृष्टि शोभा भी मिथ्या ही है यानी मरूभूमि में पहले जलनदी ही मिथ्या है फिर उसके तटवर्ती वृक्ष और लताएँ एवं उनके द्वारा बरसाये गये फूलों का समुदाय कहाँ ? सारी की सारी परम्परा मिथ्या है, वैसे ही यह सृष्टिशोभा भी मिथ्या परम्पराओं से पूर्ण है॥४॥
192305 स्वप्न और इन्द्रजाल के नगर के तुल्य, औपन्यासिक नगर और पर्वत के तुल्य, मनोरथ से कल्पित पुर और पर्वत के सदृश अथवा संकल्प के तुल्य असत्य ही यह सृष्टियों के अनुभव की भूमि प्रतीत होती है|५॥
192306
192307 तत्त्वज्ञान होने से सम्पूर्ण भ्रान्तियों के निवृत्त होने पर तत्त्वज्ञानियों की देहस्थिति का संभव नहीं है, ऐसी श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ज्ञानियों में सर्वश्रेष्ठ, पूर्वोक्त प्रकार के सम्यक् विचार से एक अद्वितीय ब्रह्म के अभेद से निर्विकल्प आत्मज्ञान होने पर तत्त्वज्ञानियों के भी शरीर यहाँ पर किसलिए रहते हैं? यदि कहिये दैव से आक्रान्त राजा बलि आदि के समान वे यहाँ रहते हैं, तो
192308 वह भी नहीं हो सकता, क्योंकि तत्त्व-ज्ञानियों के ऊपर देव की क्या दाल गल सकती है, क्योंकि 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति' (तत्त्वज्ञानी पुरुष का अकल्याण करने में देवता समर्थ नहीं होते क्योंकि वह देवताओं का आत्मभूत ही है) यह श्रुति तत्त्वज्ञानी के विषय में देवताओं की असामर्थ्य कहती है। कृपया बतलाइए कि उनके शरीरों
192309 की स्थिति में कौन प्रबल कारण है ? ॥६,७॥
192310
192311 प्राणियों की अदृष्ट शक्ति को साथ लेकर ईश्वरसंकल्परूप महानियति ही जैसे सम्पूर्ण व्यवहारों की व्यवस्था करती है, वैसे ही वही विद्वानों (ब्रह्मवेत्ताओं) के शरीर की भी स्थिति में कारण होती है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं।
192312 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, यहाँ पर सम्पूर्ण जगत् के सुव्यवस्थित व्यवहार से रूपवती-सी ब्राह्मी चित्शक्ति है, जिसे नियति कहते हैं, वह अवश्यम्भाविनी और सम्पूर्ण कल्पों में रहनेवाली है ॥८॥
192313
192314 वह महानियति कबसे है और कैसे उसका रूप है? इस पर कहते हैं।

सृष्टि के आदि में (अग्नि) आदि को इस प्रकार से (उष्णता, ऊर्ध्वज्वलन आदि स्वभाव से) सदा रहना चाहिएयों परमात्मा ही स्वयं संकल्पात्मवृत्तिरूपपदार्थवैचित्र्य को अप्रतिहतरूप से प्राप्त होता है, वही नियति है|९॥
वही नियति परमात्मा से अभिन्न होने से सम्पूर्ण जगतों की स्थिति, प्रकाश-सामर्थ्य, विवेक, क्रिया, जन्म, अर्थक्रिया आदि की हेतु होने से क्रमशः महासत्ता, महाचिति, महाशक्ति, महादृष्टि, महाक्रिया, महोद्भव, महास्पन्द नामों से कही

जाती है। सब जगत् इस प्रकार तृणों के समान परिवर्तित होते हैं, क्रूर स्वभाववाले दैत्य, सौम्य आकारवाले देवता, विशालाकार पर्वत, सर्प आदि यों उसने कल्पपर्यन्त व्यवस्था कर रक्खी है॥१०-१२॥

परमार्थ दृष्टि से ब्रह्मसत्ता के समान व्यवहार में वह भी अव्यभिचरित है, ऐसा कहते हैं। यद्यपि ब्रह्मसत्ता का व्यभिचार और आकाश में चित्रलेखन अत्यन्त असंभावित है तथापि उसका कभी (अज्ञानावस्था में) अनुमान हो सकता है, परन्तु नियति की स्थिति विपरीत हो, इसका तो अनुमान करना भी संभव नहीं है ॥१३॥

यह बात व्यावहारिक दृष्टि से कही गई है, तात्त्विक दृष्टि से तो ब्रह्म, नियति और सर्ग शब्द के अर्थ में कोई भेद नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
तत्त्वज्ञानी विरंचि आदि अज्ञानियों के बोध के लिए ब्रह्म ही वह नियति और यह सर्ग है, ऐसा कहते हैं ॥१४॥
___ यदि कोई शंका करे कि ब्रह्म अचल है और सृष्टि चंचल है, इसलिए उन दोनों की एकता कैसे हो सकती है? उस पर कहते हैं।
जैसे आकाश में वृक्ष आकाश को पूर्ण करके स्थित है, वैसे ही यह सृष्टि आदि, मध्य और अन्तरहित तथा अचल ब्रह्म को पूर्ण करके स्थित है, अज्ञ की दृष्टि से चल के सदृश दिखाई देती है ॥१५॥

यदि कोई कहे कि हिरण्यगर्भ ने इस नियति को कैसे जाना, जिससे कि उन्होंने नियति के अनुसार ही सृष्टि की? इस पर कहते हैं।
जैसे स्फटिकशिला के अन्दर प्रतिबिम्बित वनपंक्तियाँ रहती हैं, वैसे ही मायाशबल ब्रह्म में स्थित हिरण्यगर्भ ने जैसे सोया हुआ पुरुष अपने में स्वाप्नकल्पना के आधार आकाश को देखता है, वैसे ही नियतिरूपी भावी सृष्टि को देखा ॥१६॥
जैसे अंगी देह में अंगों को देखता है, वैसे ही हिरण्यगर्भ चित्स्वभाव होने के कारण नियति, आदिसृष्टि आदिरूप अंगों को देखता है ॥१७॥
दैव नाम से प्रख्यात यह (नियति) जो मोह से अभिभूत न होने से शुद्ध ईश्वरसंकल्परूप है, जगत् की व्यवस्थारूप से भूत, भविष्य एवं वर्तमान काल में स्थित सम्पूर्ण पदार्थों को खूब आक्रान्त कर स्थित रहती है |१८॥
अमुक पदार्थ में इस प्रकार स्पन्द होना चाहिए, अमुक को भोक्तृता पद प्राप्त होना चाहिए, इससे इस प्रकार अवश्य होना चाहिए, इस प्रकार दैव ही नियति है ॥१९॥
यही (महानियति ही) पुरुषचेष्टा, सम्पूर्ण तृण, पेड़, पौधे, झाड़ियाँ आदि है, यही सम्पूर्ण पृथिवी, जल, तेज वायु आकाश-पाँच भूतस्वरूप जगत् है और यही काल, क्रिया आदि स्वरूप है ॥२०॥
इससे पुरुष की अदृष्टसम्बन्धिनी सत्ता (फलावश्यम्भावरूप स्थिति) लक्षित होती है। जब तक तीन भुवन हैं, तब तक यह व्यवस्था है। प्रलय होने के पश्चात् ये दो सत्ताएँ एकात्मता से (अभेद से) स्थित होती हैं ॥२१॥
मनुष्य को अपने पौरुष से ही नियति सत्ता और पुरुषअदृष्ट सम्बन्धिनी सत्ता दोनों सत्ताओं को बनाना चाहिए। नियति और पौरुष भी इसी प्रकार प्राणी के अदृष्ट से निर्वाह्य हैं, इस क्रम से

इस प्रकार की नियति स्थित है ॥२२॥

बहुत क्या कहें, आपके शिष्यभाव से पूछने में मेरे द्वारा उपदिष्ट अर्थ के अनुष्ठान में भी नियति ही कारण है, ऐसा कहते हैं।
__ हे रामजी, आपको मुझसे पूछना चाहिए, इस विषय में भी दैवपौरुषनिर्णय ही हेतु है। आपको मेरे द्वारा उक्त पौरुष का पालन करना चाहिए, यह भी नियति कृत ही है। जो मुझे दैव खिलायेगा, इस प्रकार कोई मनुष्य दैव का अवलम्बन कर पौरुष प्रयत्न को न कर अजगर की वृत्ति धारण कर चुपचाप बैठा रहता है, वह भी उसके अनुरूप पूर्व जन्म के कर्मों से उद्बोधित नियति के कारण ही होता है, यह निश्चय है॥२३,२४॥
यदि पहले भी कोई पुरुष निर्व्यापार ही रहेगा, तो बुद्धि नहीं होगी, बुद्धि से होनेवाले कार्य भी नहीं होंगे, कार्य से होनेवाले विकार नहीं होंगे और विकारों के गाय आदि से शरीरों के आकार नहीं होंगे। इस विषय में श्रुति भी प्रमाण है- 'यङ्केतन्न कुर्यात् क्षीयेत ह' (यदि कर्म न करेगा तो क्षीण हो जायेगा) इस प्रकार पुरुषकर्ममूलक ही कल्पपर्यन्त व्यवहारस्थिति होनी चाहिए, इस प्रकार नियति के कारण ही सब पदार्थ स्थित हैं, यह अर्थ है ॥२५॥
इसकी स्थिति ऐसी ही होनी चाहिए इस प्रकार की अवश्यभवितव्यतारूप नियति का रूद्र आदि की बुद्धि द्वारा भी उल्लंघन नहीं किया जा सकता ॥२६॥
बुद्धिमान् पुरुष ऐसा निश्चय कर पौरूष का कभी त्याग न करे, क्योंकि नियति पौरुषरूप से ही नियामिका होती है, यानी पूर्वजन्मों में किया गया पौरुष ही वर्तमान जन्म में नियतिरूप होकर इसे ऐसा ही होना चाहिए' ऐसा नियम करता है ॥२७॥

यद्यपि नियति और पौरुष शब्द का एक ही अर्थ है, फिर भी उपाधिभेद से उनमें भेद व्यवहार होता है, ऐसा कहते हैं।
पुरुष के प्रयत्नरूप से अविवक्षित (अनिच्छित) केवल ईश्वर के संकल्पमात्र से नियति कही जाती है, वही पुरुषप्रयत्न से सृष्टिफल से उपहित होकर पौरुष कही जाती है, क्योंकि पुरुष के प्रयत्न के आकार में परिणत न हुई नियति निष्फल है और पौरुषात्मिका सफल है। भाव यह है कि नियति पुरुषार्थ रूप फलप्रदान में असमर्थ है, अतः निष्फल है और पौरुष पुरुषार्थरूप फलप्रदान में समर्थ है अतः सफल है ॥२८॥

यदि कोई शंका करे कि जो पुरुष पौरुषशून्य होकर अजगरवृत्ति से रहे, उसको भी तो तृप्ति आदि फललाभ होता है, ऐसा देखा गया है, इस पर कहते हैं। _सचमुच देखा गया है, तथापि मुँह में ग्रास डालने और निगलने आदि कर्म से ही देखा गया है, जो नियति से मुझे तृप्ति हो जायेगी, यों सोचकर मूक बनकर अकर्मण्य होकर पौरूषशून्य रहता है, वह कदापि तृप्त नहीं हो सकता। जो वह क्षुधासे व्याकुल होकर कुछ काल तक जीता है, वह प्राणचलन आदि पुरुषप्रयत्न से ही जीता है। पौरुष के बिना कदापि तृप्ति आदि नहीं हो सकते, यह भाव है ॥२९॥
यदि निर्विकल्प समाधि में चित्त को शान्तिप्रदान करनेवाला प्राणनिरोध करता रहता है और उस प्रयत्न से साधु (तत्त्वज्ञानी) होकर यदि मुक्ति पा जाता है, तो वह मुक्तिप्राप्ति भी प्राणनिरोध आदि पौरुष का ही फल है, इसलिए पौरुष के बिना

किसी भी फल की प्राप्ति नहीं हो सकती॥३०॥
इसलिए शास्त्रीय पौरुष में तत्पर होना श्रेयका कारण होने से साधनरूप से श्रेयस्कर है और अत्यन्त अकर्मण्यतारूप मोक्ष फलरूप से श्रेय है-इन फल और साधनरूप श्रेयों की अपेक्षा ज्ञानियों का पक्ष सबल है, यानी कार्यसहित अविद्या के विनाश में समर्थ है, इस तरह दुःखरहित ही उनकी नियति है ॥३१॥
जो यह दुःखरहित नियति है, वह यदि ब्रह्मसत्ता की आभा में यानी स्फूर्ति में प्रयत्न से स्थिर की जाय, तो वही परम शुद्ध नामक परमगति जिसे श्रुति 'सा काष्टा सा परा गतिः' कहती है, प्राप्त ही हो गई, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है।॥३२॥
जैसे पृथ्वी के अन्दर स्थित जलकी सत्ता (द्रवता) तृण, लता, वृक्ष, झाड़ियोंसे स्फुरित होती है, वैसे ही सर्वव्यापक ब्रह्म ही पूर्वोक्त नियति के विलासों से, जो कभी नष्ट नहीं होते, स्फुरित होता है ॥३३॥

बासठवाँ सर्ग समाप्त
तिरसठवाँसर्ग ब्रह्म मायाशक्ति के विलास से जिस प्रकार सर्वस्वरूप से और
सर्वतः स्फुरित होता है उसका प्रतिपादन। 'नित्यादिविलासैर्ब्रह्मैव विस्फूर्जति' ऐसा जो कहा, सो किसके कारण ? इस शंका पर

192360 कहते हैं।
192361 श्रीवशिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, चूँकि यह मायाशबल ब्रह्म सम्पूर्ण वस्तुओं के रूपसे, सम्पूर्ण कालों में सम्पूर्ण देशों में सब पदार्थों का रूप धारण करने में सामर्थ्य युक्त है अतएव सर्वाकार सर्वज्ञ होने के कारण सबका नियमन करने में समर्थ है अतएव सर्वेश्वर, सर्वव्यापक
192362 और सर्वस्वरूप है ॥१॥
192363
192364 दूरत्व और तटस्थता का वारण करने के लिए 'सर्वगम् सर्वम्' ये दो विशेषण हैं। यदि कोई शंका करे कि उसमें विप्रकर्ष और तटस्थता क्यों नहीं है, इस पर कहते हैं
192365 यह आत्मा है और सर्वशक्तिशाली है यानी आत्मा होने से और सर्वशक्तिशाली होने से यह विप्रकर्ष और तटस्थता से शून्य है।
192366 शंका - यदि वह सबका आत्मा और सर्वशक्तिशाली है तो सबको सर्वत्र प्रकट क्यों नहीं करेगा?
192367 समाधान - सबको सर्वत्र-प्रकट नहीं करता, क्योंकि सर्वशक्तिशाली होने पर भी कहींपर यानी अन्तःकरणरूप उपाधि में जीवरूप से प्रवेश होने पर चित्शक्ति को प्रकट करता है, कहीं पर (सात्त्विक उपाधि में) प्रवेश करने से शान्ति को प्रकट करता है, कहीं पर (तामस उपाधि में) प्रवेश करने से जड़शक्ति को प्रकट करता है, कहीं पर (राजसोपाधि में) राग, लोभ आदि वृत्तियों का उल्लास प्रकटता है, कहीं पर कुछ यानी मिश्रित गुणों का कार्य होने से विशेष रूप से कथन के योग्य प्रकट करता है और सुषुप्ति और प्रलय में कुछ
192368 भी प्रकट नहीं करता ॥२॥
192369
192370
192371 विभिन्न स्थानों में उसके विभिन्नरूपसे प्रकट होने में उसकी सत्यसंकल्पता ही कारण है, ऐसा कहते हैं।
192372 जिस स्थान में, जिस काल में जिसकी जिस प्रकार से यह भावना करता है, वहाँ पर उस समय उसको वैसा ही देखता है|३॥
192373
192374 शक्तियों के आर्विभाव के अनुरूप ही इसकी विचित्ररूप से स्थिति है, ऐसा कहते हैं।
192375 सर्वशक्तिमान् परमात्मा से जो जो शक्ति जैसे उदित होती है वह वैसे ही स्थित है। तब वह शक्ति स्वभाव से ही नाना प्रकार के रूपवाली होती है।
192376 शंका- यह शक्ति और शक्तिमान् के भेद की कल्पना व्यवहारदृष्टि से ही है या परमार्थरूप से भी है?
192377 समाधान - शक्ति और शक्तिमान् के भेद की कल्पना व्यवहारदृष्टि से ही है परमार्थदृष्टि से नहीं। परमार्थदृष्टि से तो ये शक्तियाँ आत्मरूप हैं। बुद्धिमानों ने लौकिक व्यवहारकी सिद्धि के लिए इस प्रकार भेद की कल्पना कर रक्खी है, आत्मा में तनिक भी भेद नहीं है॥४-६॥
192378
192379 जैसे सागर में छोटी-बड़ी तरंग और जल का, कंकण, बाजूबन्द से सोने का और अवयव तथा अवयवी का परस्पर भेद वास्तविक नहीं है, वैसे ही यह आत्मभेद वास्तविक नहीं है, किन्तु व्युत्पादक पुरुष की बुद्धि से परिकल्पित है|७॥
192380 क्योंकि रज्जु आदि पदार्थ जिस प्रकार से यानी सर्प के आकार से प्रतीत होता है, वह उसी प्रकार का विवर्तरूप से होता है, न कि परमार्थरूप से, क्योंकि यह सर्प आदि रज्जु आदि के न तो बाहर उदित होता है और न भीतर ॥८॥
192381 सर्वसाधारण को प्रकाशित करनेवाला साक्षिचैतन्य भोक्ता के अदृष्ट से उबुद्ध होकर कहींपर कुछ ही वस्तु को भ्रान्ति से देखता है, न तो सब ठौर उसीको देखता है और न स्वरूप को ही देखता है ॥९॥
192382 यदि परमार्थदृष्टि से देखा जाय, तो यह विस्तृत प्रपंच ब्रह्म ही है। किन्तु मिथ्याज्ञानवाले व्यक्तियों ने शक्ति और शक्तिमान्, अवयव और अवयवी, इस प्रकार से भेदकी कल्पना कर रक्खी है, यह भेद पारमार्थिक नहीं है|१०॥
192383 इस प्रकार मिथ्याज्ञान से उपहित चिति, चाहे शास्त्रानुकूल हो, चाहे शास्त्र-विरुद्ध, जिसका कर्तव्यत्वेन संकल्प करती है, उस विषय में उद्युक्त होती है, अभिनिवेश से तत्-तत् विहित या निषिद्ध कर्म करके उसके फलभोगकाल में उसको देखती है। प्रथम सृष्टिसंकल्प से लेकर भूत-भौतिक देहों से भोग्य आदि सृष्टि से पुरुषभोगपर्यन्त सकल प्रपंचरूप ब्रह्मचिति ही प्रतीत हो रही है, अन्य कुछ भी नहीं है ॥११॥
192384
192385 तिरसठवाँ सर्ग समाप्त
192386 चौसठवाँसर्ग भोग्य की विचित्र शक्तियों के आविर्भाव का निरूपण तथा भोक्ता की जीवत्वप्राप्ति के क्रम का वर्णन।
192387 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जो यह घट-घटव्यापी स्वयंप्रकाश, कारणों का भी कारण, महामहिमाशाली, विशुद्ध, जन्म और विनाश से रहित आत्मज्ञानान्दरूप
192388
192389
192390 परमात्मा है, शुद्ध चैतन्यस्वरूपी इसी परमात्मानन्द से 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इस श्रुति से नामरूपविस्पष्टकरणरूप जगत्-सृष्टिसे पहले जीवोपाधि लिंगसमष्टि की उत्पत्ति से जीव उत्पन्न होता है, वही उपाधि की प्रधानता से चित्त कहलाता
192391 है, उससे यह जगत् उत्पन्न हुआ है ॥१,२॥
192392 ___ अखण्ड अद्वितीय स्वप्रकाश ब्रह्म में सखण्ड सद्वितीय जीवसत्ता कैसे उत्पन्न हो सकती हैं, इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
192393 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, ब्रह्म होने के कारण अत्यन्त अपरिच्छिन्नतारूप वृद्धि को प्राप्त, स्वानुभव से वेद्य अद्वितीय ब्रह्म में छोटा-सा जीव पूर्वसिद्ध ब्रह्मता से विरुद्ध पृथक् सत्ता को कैसे प्राप्त होता है ? ॥३॥
192394 ___ सत्यस्वरूप अविद्यासम्बन्धशून्य ब्रह्म में परमार्थदृष्टि से जीवसत्ता का सम्भव नहीं है, किन्तु अविद्यासंवलित ब्रह्म में जीवसत्ता होने में कोई विरोध नहीं है, इस प्रकार विभाग करके कहने की इच्छा करनेवाले श्रीवसिष्ठजी पहले ब्रह्म के साधारण स्वरूप को कहते हैं। ___श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, यहाँ पर विशुद्ध व्यापक ब्रह्म है, जिसमें द्वैतप्रतीतियाँ असत् हैं, जो असीम चैतन्यस्वरूप, अविनाशी और आनन्दस्वरूप है। एवं जो आत्मज्ञानी नहीं है, उनके लिए उसका स्वरूप बड़ा भयंकर है। जैसे कि वृद्ध पुरुषों ने कहा है - 'अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्व योगिनाम् । योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ।' (यह अस्पर्श योग सर्वयोगियों के लिए दुर्दर्श है, भयशून्य में भय देखनेवाले योगी इससे भयभीत होते हैं) ॥४॥
192395
192396 उनमें से पहले को दर्शाते हैं।
192397 उसका जो सम, परिपूर्ण, शुद्ध, चिह्नरहित सत्स्वरूप है, जिसका कि ज्ञानी भी निर्देश नहीं कर सकते, वह शान्त परम पद है५॥
192398 उसीका मोक्ष होने तक, उद्भव बीज की सत्ता होने से, उदित हुआ-सा उपाधिस्वभाव से जो चलनशक्त्यात्मक (प्राणधारणरूप) संविदात्मक
192399 सत्त्वरुप है, वह जीवशब्द से कहा जाता है ॥६॥
192400
192401 उसीमें सब नाम और रूपों का व्याकरण होता है, ऐसा कहते हैं।
192402 परम आदर्शरूप चिदाकाश में अनुभवरूप इन अनन्त जगज्जालपरम्पराओंका प्रतिबिम्ब पड़ता है |७॥
192403
192404 जगत् की विचित्रता की कल्पना के अनुरूप क्रियाशक्तिप्रधान प्राण बनना ही चित् का जीवभाव है, इसमें दृष्टान्त देते हैं।

192405 हे श्रीरामचन्द्रजी, निर्मल चिदाकाश का प्राणाधीन चलनाध्यास होने से स्वाभाविक निष्क्रियता के छिप जानेपर जो अल्पसंवेदन यानी परिच्छेद भ्रान्ति (अहम्) उदित होता है, वही जीव है ।।८,९॥
192406
192407 जीवात्मा का जीवत्व जबतक मोक्ष नहीं होता, तबतक स्वाभाविक है, ऐसा कहते हैं। जैसे वायु का चलन स्वाभाविक है, जैसे अग्नि की उष्णता स्वाभाविक है और हिम की
192408
192409 शीतलता स्वाभाविक है, वैसे ही आत्मा का जीवत्व भी स्वाभाविक है ॥१०॥
192410 चिद्घन जो आत्मतत्त्व है, उसका स्वयं अपने स्वरूप के अपरिज्ञान के कारण जो अल्पज्ञान-सा (ज्ञानस्वरूप की परिच्छिन्नता-सी) है, वही जीव नाम से पुकारा जाता है। जैसे अग्नि की चिनगारी अपने को उद्दीप्त करनेवाले घी, तेल आदि की अधिकता से अपनी स्वाभाविक प्रकाशकता को प्राप्त होती है, वैसे ही वही जीव क्रमशः वासना की दृढ़तासे अहंकारता को प्राप्त होता है॥११,१२॥
192411 जैसे दर्शक पुरुष द्वारा अपने नेत्रों के गोचर न होनेवाले आकाशभाग में दौड़ाया गया नेत्र जहाँ तक पहुँच सकता है, वहाँ तक नीलिमा नहीं देखता जहाँ पर पहुँच कर आगे बढ़नेमें असमर्थ होता है, वहाँसे आगे उसका मार्ग नीला न होने पर भी उसे नीला दिखाई देता है, वैसे ही अहन्ता से रहित भी जीवकी अपने अगोचर अपनी आत्मा में अहंभावना होती है॥१३॥
192412 जैसे आकाश अपनी निबिड़ता से (घनतासे) नीलिमा को प्राप्त होता है, वैसे ही अपने पूर्व संकल्प के संस्कार से जाग्रत हुई अपने में अध्यस्त इस इन्द्रनील शिला के सदृश निबिड़ता से जीव अहंकार को ग्रहण करता है ॥१४॥
192413 वायु के स्पन्द के समान स्फुरित हुआ अहंभाव आत्मा का दैशिक और कालिक परिच्छेद करता है, तथा स्वयं संकल्पवश उसने देह आदि का आकार धारण कर रक्खा है ॥१५॥
192414
192415 पूर्वोक्त चित्त आदि भेद अहंभावाध्यासमूलक है, ऐसा कहते हैं।
192416 वही अहंकार संकल्पोन्मुख होकर अहंकाररूपसे रुद्र, चित्तरूप से विष्णु और जीवरूप से ब्रह्मा नाम से प्रसिद्ध है तथा क्रमशः उनके (रुद्र आदि के) ही मन, माया, प्रकृति-ये क्रियानाम हैं। उनमें संकल्पात्मक चित्त (ब्रह्मा) संकल्प से भूततन्मात्राओं की कल्पना करता हुआ चेतनात्मक पूर्व अवस्था से अवश्य च्युत होता है और जड़ प्रपंचरूप होता है। पंचभूत तन्मात्रता को प्राप्त हुआ वह चित्त (ब्रह्मा) तेजःकण बन जाता है। ब्रह्मभाव से अत्यल्प होने के कारण उसे कण कहा है। जिसमें अभी जगत् उत्पन्न नहीं हुआ ऐसे आकाश में वह तेजःकण मन्द प्रकाशवाले तारे के सदृश प्रतीत होता है॥१६-१८॥
192417 जैसे बीज अपने स्पन्दन से धीरे धीरे अंकुरित होता है, वैसे ही अपने स्पन्दन से धीरे-धीरे पंचतन्मात्राओं की कल्पना करने के बाद चित्त तेजःकणता को धारण करता है ॥१९॥
192418
192419 पूर्वकल्प में विराट में आत्मोपासना करने से संस्कृत हुए जीव को स्थूलसमष्टिरूप हिरण्यगर्भता प्राप्त होती है, उससे अन्यको, व्यष्टि देहमें अहंभाव का संस्कार होने से, व्यष्टिस्थूल देह में अहंभाव प्राप्त होता है, इस प्रकार अन्तर कहते हैं।
192420 जैसे जल जमने के कारण हिमरूप से तथा ओले के रूप से घनता (कठिनता) को प्राप्त होता है, वैसे ही अण्डनाम को प्राप्त हुआ वह तेजःकण, जिसके अन्दर श्रीब्रह्मा विराजमान रहते हैं,पूर्व जन्ममें मैं अण्ड हूँ, यों अण्डरूप से आत्मभावना करने से अण्डता को प्राप्त होता है|२०॥
192421 कोई (जो उपासक नहीं है) और पुण्यात्मा ही, इस प्रकार दिव्य देह आदि की भावना से झटपट देव आदि की देह को प्राप्त होता है, देवादिदेह, जो 'अहम्' नहीं है, उसमें अहंभावरूप भ्रान्ति को प्राप्त होता है, तथा गन्धर्यों से या अन्य देवताओं से सुरक्षित अमरावती आदि
192422
192423
192424 नगरों में निवास करता है ॥२१॥
192425 कोई पापी पुरुष अपने संकल्प से स्वयं वृक्ष आदि स्थावर योनिको प्राप्त होता है, कोई पशु-पक्षी आदि जंगम योनियों में प्राप्त होता है, कोई राक्षस, पिशाच आदि खेचर योनियों में जाता है, अपने संकल्पानुसार सबको स्वतः ही तत्-तत् योनियाँ प्राप्त होती हैं। सृष्टि के आदि में प्रथम उत्पन्न ही ब्रह्मारूपी जीव, जिसकी सूक्ष्म देह समष्टिरूप उपाधि है और अपने संकल्प से ही जिसकी उत्पत्ति हुई है, क्रमशः विरंचिका पद प्राप्त कर अपने संकल्प से अण्ड के भीतर जगत् की सृष्टि करता है ॥२२,२३॥
192426
192427 ब्रह्मा की सत्यसंकल्पता में पूर्व कल्प के सत्यसंकल्प ब्रह्मा ही मैं हूँ यह उपासना हेतु है, ऐसा कहते हैं।
192428 पूर्वकल्प के सत्यसंकल्प ब्रह्मा की तादात्म्योपासना से उत्पन्न हुए ये ब्रह्मा जिस पदार्थ का संकल्प करते हैं, उसे तुरन्त अपने सत्यसंकल्पतारूप स्वभाव के कारण उत्पन्न हुआ ही देखते हैं ॥२४॥
192429
192430 पहले चिदात्मा नामरूपात्मक दो धर्मवाले जगत्की प्रख्याति में कारण होता है, चलन (क्रिया), विकार आदि में पश्चात्-भावी कर्म कारण होता है, ऐसा कहते हैं।
192431 वे यानी ब्रह्म चैतन्यस्वभाव से सर्वकारणत्व और ब्रह्मत्व को प्राप्त हुआ है, पीछे संसार के कारण होकर कर्म के निर्माण में होते हैं ॥२५॥
192432 जैसे जल से फेन (गाज) निकलता है, वैसे ही चिदात्मा से स्वभावतः चित्त (जीव) आविर्भूत होता है, जैसे नाव आदि की रस्सियों से जलसे निकला हुआ फेन पीछे बँधता है, जल नहीं बँधता है, वैसे ही पीछे जीव ही देहबन्धक कर्मों से
192433 बन्धनको प्राप्त होता है, चिदात्मा बन्धन में नहीं पड़ता ॥२६॥
192434
192435 लोक में देखा जाता है कि जो कोई कर्म करता है, वह पहले संकल्प करता है, तदुपरान्त व्यापार से घट आदि की रचना करता है, इससे पूर्वोक्त क्रम की सिद्धि में कोई भी सन्देह नहीं हो सकता, इस अभिप्राय से कहते हैं।
192436 किसी कल्पना (रचना) का मूल कारण संकल्प है, संकल्प के बिना रचना हो ही नहीं सकती, इसलिए आत्मा ही जीव बनकर निष्क्रिय (निर्व्यापार) आत्मासे क्रमशः पृथक् होकर कर्म करता है ॥२७॥
192437
192438 पीछे होनेवाले कर्म पहले जीव में बीज में अंकुर के तुल्य वासना रूप से स्थित का ही आविष्कार करते हैं, किसी अपूर्व का आविष्कार नहीं करते हैं, इस आशय से कहते हैं। __ जैसे बीज में स्थित जीव अपने जीवित को, जिसने सूक्ष्मरूप से पहले अपने अन्दर अंकुर को धारण कर रक्खा है, धारण करता है, पीछे अंकुर, पत्ते, तना, शाखा, टहनियाँ, पल्लव, पुष्प और फल के क्रम से नानात्व को प्राप्त होता है, वैसे ही हिरण्यगर्भ जीव अनेकता को प्राप्त होता है॥२८॥
192439 जो अन्य व्यष्टि-जीव हैं, वे भी इसी प्रकार अपने में वासनारूप से स्थित ही आकृति को (देह आदि के आकार को) प्राप्त हुए हैं। उनमें अन्तर इतना ही है कि वे हिरण्यगर्भ जीव के संकल्प के पहले उत्पन्न हुए ब्रह्माण्ड में देह को, जिसके माता-पितादिरूप भूत आश्रय हैं, प्राप्त होते हैं ॥२९॥
192440 तदनन्तर जन्म और मृत्यु के कारण बने हुए अपने कर्मों से
192441
192442 ऊपर (ऊँच योनियों में) या नीचे (नीच योनियों में) प्राप्त होते हैं। चित् का जो स्पन्दन है, वह कर्म कहलाता है। सारांश यह कि इस लोक में चित् का जो स्पन्दन (स्फुरण) है, वही शुभाशुभरूप कर्म है, वही दैव भी कहलाता है और वही चित्त है। जैसे वृक्षसे उसके अवयवरूप शाखा, पत्ते, फूल, फल आदि पहले उत्पन्न होकर फिर फिर होते हैं, वैसे ही कारणभूत ब्रह्म से चित्स्पन्दरूप शुभाशुभकर्मवश भोक्तारूप प्राणियोंका समुदाय तथा उनके आधार और भोग्य भुवनों की फिर-फिर उत्पत्ति होती है ॥३०,३१॥
192443
192444 चौसठवाँ सर्ग समाप्त
192445 पैंसठवाँसर्ग मन का, भोग्यसमुदायका और भोक्ता के मूल का तत्त्व चिन्मात्रशेष है, यह प्रदर्शन। सम्पूर्ण कल्पनाएँ चित् से अतिरिक्त नहीं है, यह कहने के लिए मूलभूत मन की उत्पत्ति और स्थिति कारणसत्तारूप होने से कारणमात्ररूप ही है, ऐसा कहते हैं।
192446 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, परमकारण से ही मन पहले उत्पन्न हुआ है, वह मनन स्वभाववाला है। जो कुछ भोग्य पदार्थ हैं, वे सब तदात्मक यानी मनोमय हैं। जो कोई दृश्य पदार्थ हैं, वे मन में ही स्थित हैं, वह मन भी परमकारण में स्थित हैं, यह इस प्रकार

होता है और यह इस प्रकार नहीं होता, इस प्रकार के भाव और अभाव के विषय में वह झूले के समान दायें और बायें घूमता है। जैसे पहले अनुभव में आई हुई सुगन्ध स्मरण करने पर वहाँ पर विद्यमान न होने पर भी मनोरथ से देखी जाती है, वैसे ही उस मन से सत् और असत् के तुल्य प्रतीत होनेवाली यह सृष्टि देखी जाती है॥१,२॥

___ मन ही जब भेददर्शन को कराता है तब मन के हट जानेपर केवल एक आत्मा के प्रतिष्ठित रहने से मन से कल्पित भेद भी हट जाता है, ऐसा कहते हैं।

मन के हट जाने पर ब्रह्म, जीव, मन, माया, कर्ता, कर्म, और जगत् की प्रतीतियों का कोई भेद नहीं रहता, केवल सब द्वैतों के एकमात्र आश्रय परमात्मा स्थित रहते हैं ॥३॥

भेद के नष्ट हो जानेपर अवशिष्ट आत्मस्वरूप को दिखलाते हैं।

जिसके विस्तार का आर-पार नहीं है, इस प्रकार के संविपी जल के असीम प्रसारों से चिदेकार्णव यह आत्मा स्वयं विजृम्भित (विकसित) होता है ॥४॥

__ चित् और जगत् का बाध होने पर कैसे सत् का परिशेष होता है? ऐसीशंका कर जगत् स्थिर

और अस्थिर इन दो अंशों से संयुक्त होने के कारण सत् और असद्रूप है, अस्थिर अंश का बाध होने पर स्थिर अंश के परिशेष रहने में कौन अनुपपत्ति है, इस आशय से कहते हैं।

अस्थिर होने के कारण असत्य तथा अवभासित होने के कारण सत्य यह मनोमय जगत् स्वप्न के समान सत् और असद्रूप है। जैसे स्वप्न के अस्थिर विषयांश का बाध होने पर स्थिर जो स्वप्नद्रष्टा है, उसका परिशेष दिखाई देता है, वैसे ही यहाँ पर भी समझना चाहिए ॥५॥

यद्यपि जगत् अत्यन्त असत् है, तथापि उसका कभी बाध नहीं दिखाई दिया, ऐसी आशंका

कर उसकी बाधयोग्य अनिर्वचनीयता कहते हैं। __जगत् न तो सत् है, न असत् है और न उत्पन्न हुआ है, केवल चित्त का भ्रम है यानी मिथ्या है।

शंका - यदि वह मिथ्या है, तो उसमें बहुतों को एकाकारता कैसे प्रतीत होती है?

समाधान - सामाजिकों को विविध बुद्धियों की एकाकारताभ्रम वैसे ही होता है, जैसे ऐन्द्रजालिक की माया से क्षुब्ध हुए अनेक लोगों को इन्द्रजाल से बनी वस्तु में एकाकारता प्रतीति होती है ॥६॥

तब यह चिरकाल तक कैसे स्थिर रहता है ? इस पर कहते हैं।

जैसे भलीभाँति न देखने से स्थाणु में (ठूंठ में) व्यर्थ ही पुरुषप्रतीति होती है, वैसे ही मन द्वारा की गई आसक्ति के बल से संसार नामका यह लम्बा स्वप्न अज्ञों को प्राप्त हुआ है।।७॥

यदि कोई शंका करे कि आत्मा अपने परिपूर्णानन्दस्वभावसे च्युत करनेवाले तथा सम्पूर्ण दुःखों के निदानभूत अपने मनोभाव का ही क्यों शोक नहीं करता?

जैसे बालक स्वयं वेताल की कल्पना कर उससे होनेवाले भय के भली भाँती मन में जम जाने पर भय से परिपूर्णचित्त होने के कारण भय की हेतुभूत वेताल की कल्पना पर शोक नहीं करता, वैसे ही आत्मविषयक अज्ञान तथा अनात्माओं के दर्शन से चित्तभाव को प्राप्त हुआ भी आत्मा चित्तभाव से प्राप्त हुए अनर्थों के लिए शोक नहीं करता ॥८॥

चिदात्मा का विषयोन्मुखतारूप स्वभाव ही विविध अनर्थों की जड़ है, ऐसा कहते हैं।

नामरहित, सम्पूर्ण दिशाओं को अतिक्रान्त करनेवाला यानी सर्वव्यापक आत्मा का विषयोन्मुखतारूप स्वभाव होने से उससे चित्त की उत्पत्ति होती है, चित्तसे जीवत्व की उत्पत्ति होती है, जीवत्व से अहंभाव की उत्पत्ति होती है, अहंभाव से चित्तता होती है, चित्त की विषय तन्मात्रा से इन्द्रियाँ, उनसे देह आदि का भ्रम, देह आदि में (आत्मत्वभ्रम से) 'अहं मम' इस अभिमान से बीजांकुर के समान नानाकार्यपटु देह, कर्म; उनसे स्वर्ग और

नरक तथा बन्ध और मोक्ष होते हैं ॥९-११॥

यह सारी-की सारी अनर्थपरम्परा जीव और ब्रह्म में भेदभ्रम से उत्पन्न हुई है, उन दोनों की एकता के बोध से उक्त भ्रम के बाधित होने पर बाधित हो जाती है, इस अभिप्राय से भेद का निषेध करते हैं।

चिदात्मा (ब्रह्म) और जीव में जैसे भेद नहीं है, वैसे ही जीव और चित्त में भी भेद नहीं है, जैसे ही जीव और चित्त में भेद नहीं है, वैसे ही देह और कर्म में भी भेद नहीं है॥१२॥

सम्पूर्ण शास्त्रों के विचाररहस्य को एक उक्ति से संक्षेपतः कहते हैं।

वस्तुतः कर्म ही देह है, कर्म से भिन्नसत्ताविशिष्ट देह नहीं है, और देह ही चित्त है, वह चित्तही अहंकार विशिष्ट जीव है, वह जीव ही ईश्वरचैतन्य है, वह आत्मा मंगल और सर्वात्मक

है, यह सब एक पद से कहा गया है॥१३॥

पैंसठवाँ सर्ग समाप्त

छासठवाँ सर्ग द्वैत की केवल मनोमात्रता तथा इष्ट वस्तु के त्याग से और

ज्ञान से अज्ञानसहित मन के क्षय का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार जैसे दीपक से अनेकता को प्राप्त हुए सौ दीपक होते हैं, वैसे ही अद्वितीय परम वस्तु (चिदात्मा) ही अनेकता को प्राप्त होता है। अथवा केवल चेत्य (विषय) ही अनेक नहीं हुआ है, किन्तु पूर्वोक्त रीति से चित् में प्रत्येक उपाधि के भेद से अनेकत्व-सा हो गया है॥१॥

जैसे चित् के अधीन जीवत्व की कल्पना से बन्ध होता है, वैसे ही चित्त के अधीन विचार और तत्त्वज्ञान से मुक्ति भी होती है, इस गूढ़ आशय से कहते हैं।

यदि पुरुष अपने अन्तःकरण में द्वैत के आग्रह से रहित, यथास्थित (अनारोपितरूप) तथा नामरूप से शून्य आत्मा का विचार करता है, तो वह वैसा ही उसे देखता है, तब वह शोक नहीं करता ॥२॥

यदि कोई शंका करे कि विचार से चित्त की शान्ति होने पर कैसे सब द्वैत की शान्ति होती है ?

जीव चित्तमात्र ही है, चित्त से अतिरिक्त नहीं है, चित्त के हट जाने पर यह जगत् शान्त (विनष्ट) हो जाता है, जैसे जिस पुरुष के चरण जूते से आवृत्त रहते हैं, वह समझता है कि सारी पृथिवी चमड़े से आच्छन्न है वैसे ही जिसका चित्त से छुटकारा हो जाता है उसकी दृष्टि में जगत् असत् है।३॥

192492 जैसे केले के वृक्ष में पत्तों को छोड़कर और कुछ भी नहीं रहता, वैसे ही जगत् में भी केवल भ्रम को छोड़कर और कुछ नहीं रहता॥४॥
192493 पैदा होता है, बालक बनता है, जवान होता है, फिर बुढ़ापे को प्राप्त होता है, मरण, स्वर्ग और नरक को प्राप्त होता है, यह सब भ्रमवश चित्त का नाच है॥५॥
192494 जैसे आकाश में अनेक हजार बुबुद्के आकार की भ्रान्ति उत्पन्न करने में शराबकी सामर्थ्य है, वैसे ही ब्रह्माण्डरूपी अनन्त बुबुद्रुप तथा आत्मा से अभिन्न संसार को उत्पन्न करने में चित्त की सामर्थ्य है ॥६॥
192495 जैसे मल से कलुषित नेत्र एक चन्द्र में द्वित्व देखता है, वैसे ही चित्तकी कला यानी भ्रान्तिजननशक्तिसे आक्रान्त यानी पराधीन की गई जीवचिति परमात्मामें द्वित्वको देखती है |७॥
192496 जैसे शराब आदि के नशे में मस्त हुआ पुरूष नशे के कारण वृक्षों को घूमते हुए देखता है, वैसे ही जीवचिति चित्त से विक्षुब्ध (कल्पित) संसारों को देखती है ॥८| जैसे बालक खेलकूद में भ्रमण से जगत् को कुलालके चाक के समान घूमता हुआ देखते हैं, वैसे ही जीव चित्त से इस दृश्य को देखते हैं, इसमें सन्देह नहीं है। जब जीवचिति द्वित्वका अनुभव करती है, तब द्वैत और ऐक्य का भ्रम होता है । जब चिति द्वैत का अनुभव नहीं करती तब द्वैत और ऐक्यका विनाश हो जाता है॥९,१०॥
192497 जिसका अनुभव होता है, वह चित्से अतिरिक्त जड़प नहीं है, यानीप्रतीतिकाल में भी द्वैतसत्ता नहीं है।
192498
192499
192500 शंका : तब चित्त की शान्ति कैसे होती है?
192501 समाधान : चित्त से अतिरिक्त जड़प कुछ नहीं है, यों दृश्यकी शान्ति होने पर विषय न रहनेपर निरिन्धन (काष्ठशुन्य) अग्नि के समान चित्त स्वयं शान्त हो जाता है ॥११॥
192502
192503 पुरूष जीवन्मुक्त कब होता है, इस शंका पर कहते हैं।
192504 जब पुरूष चिद्घन परमात्मा से एकता को प्राप्त होकर निश्चल रहता है, चाहे वह समाधिमें लीन हो चाहे व्यवहार करता हो, तब संशान्त कहा जाता है॥१२॥
192505
192506 अल्पज्ञ जीवकी चिद्घन के साथ एकता होने पर सर्वज्ञता ही होगी निर्विषयतारूप संशान्ति नहीं होगी, ऐसा यदि कोई कहे, तो उसपर कहते हैं। __अत्यल्प चिति विषय का अनुभव करती है, घन चिति विषय का अनुभव नहीं करती है, जैसे कि थोड़ा पागल पुरूष का चित्त चमक उठता है, लेकिन अत्यन्त पागल व्यापारशुन्य होकर रहता है। __ भाव यह है कि चित्की सविषयता केवल चित्त्वसे नहीं होती किन्तु अविद्याविक्षेपयुक्त चित्त्ववश होती है।
192507 उक्त सविषयता ज्ञान तथा समाधिकी दृढ़ता से उबुध्ध हुई चिद्घन की एकता से अविद्याविक्षेपके हट जानेपर दूर हो जाती है। जो ईश्वर आदिकी सर्वज्ञता है, वह भी मायिक ही है, वास्तविक नहीं है, अतः कोई दोष नहीं है।।१३॥
192508 जिसका ध्यान निरन्तर चिद्घन के सिवा अन्य विषयमें नहीं रहता है, अतएव चिद्घनरूप परमपदमें आरूढ़ यानी निर्विकल्प समाधि तथा आत्मसाक्षात्कार से युक्त चित्तका नैरात्म्य (स्वरूपशून्यता), शून्यवेद्य (निर्विषयता)
192509 आदि पर्यायशब्दोंसे प्रतिपादन होता है|१४॥
192510
192511 चित् में चेत्यता, जड़ता, संसारिता आदिकी कल्पना भी चित्त के कारण ही होती है, चित्तके शान्त होने पर चित्में उक्त चेत्यता, जड़ता आदि दूर हो जाते हैं ऐसा कहते हैं।
192512 चिति चित्त के व्यापार द्वारा ही चेत्यताको प्राप्त होती है और 'मैं उत्पन्न हूँ, जीवित हूँ, देखती हूँ, संसार को प्राप्त होती हूँ', इस प्रकारके असत्य भ्रमको देखती है|१५॥
192513
192514 चेतन चित्त के व्यापारस्वभावसे अतिरिक्त नहीं है, वह समाधि तथा ज्ञानके अभ्यास से भले ही उपरत हो जाय, किन्तु चित्त कहाँ उपरत हुआ? यानी अनुपरत ही रहा, ऐसी शंका पर कहते हैं। __ चेतन चित्त के स्वभाव से अतिरिक्त नहीं है, जैसे कि स्पन्द को छोड़कर वायु का दूसरा स्वभाव नहीं है। जैसे उष्णता के हट जाने पर अग्नि शान्त हो जाती है, वैसे ही व्यापार के नष्ट हो जाने पर चित्त अवशिष्ट नहीं रहता, क्योंकि चेतनव्यापार के सिवा चित्त के अन्दर किसी दूसरे स्वरूप का कोई अनुभव नहीं करता ॥१६॥
192515 __इस प्रकार चित्त के हट जाने पर चित् में चैत्य का प्रकाशन होने से और जो वस्तुप्रकाशमान नहीं है, उसका साधक कोई दूसरा न होने के कारण उसकी असिद्धि होने से वह नष्ट रूप ही है, ऐसा कहते हैं।
192516
192517 चित् से जिस किसीका अनुभव होता है, वह चेत्य है, रज्जु में सर्पभ्रम के तुल्य प्रतीत होनेवाले उसे अविद्याभ्रम कहते हैं ॥१७॥
192518 इस संसारनामक व्याधिका केवल ज्ञानमात्र से प्रतीकार हो सकता है, यह चित्तका एक व्यापारमात्र है, इसमें किसी प्रकारका आयास नहीं है। यदि आप सबका परित्याग कर वासनामय चित्त से रहित होकर स्थित हों, तो एक ही पलक में मुक्त हो जायेंगे, उसमें किसी प्रकार का सन्देह नहीं है ॥१८,१९॥
192519 जैसे सम्यग्-दर्शन से रज्जु में सर्पभ्रम निवृत्त हो जाता है, वैसे ही प्रत्यक्मुख होकर स्वतत्त्वदर्शन से यह संसार नष्ट हो ही जाता है|२०॥
192520 जिस वस्तु की अभिलाषा हो, उसका सर्वथा त्याग कर यदि पुरुष से रहा जा सके, तो मोक्ष उसे प्राप्त ही है, केवल इतने में कौन-सी दुष्करता यानी कठिनाई है ॥२१॥
192521 जब इस संसार में महामहिमाशाली पुरुष अपने प्राणों का भी तृण के समान परित्याग कर देते हैं, तब जिस वस्तु की केवल अभिलाषा है, उस वस्तुका परित्याग करने में कृपणता कैसी? जिस वस्तु की अभिलाषा हो, उस वस्तु का अपने चित्त से परित्याग कर प्राप्त वस्तु का कर्मेन्द्रियों से आसक्तिरहित होकर ग्रहण करते हुए और नष्ट वस्तु का शोक न करते हुए आप स्थित रहिए॥२२,२३॥
192522 जैसे हाथ में रक्खा हुआ बिल्वफल अथवा सामने स्थित पर्वत सबके प्रत्यक्ष ही रहते हैं, तिरोहित नहीं रहते, वैसे ही उक्तलक्षण तत्त्ववेत्ता की जन्मादि विकारशून्य ब्रह्मता अत्यन्त प्रत्यक्ष ही है, किसीसे तिरोहित नहीं है ॥२४॥
192523 जैसे प्रलयकालीन एक असीम समुद्र तरंगों से अनेक प्रकार का प्रतीत होता है, वैसे ही अप्रमेय आत्मा ही जगद्रूप से आविर्भूत होकर अज्ञ लोगों की दृष्टि से प्रतीत हो रहा है, वही ज्ञान से अभिव्यक्त होकर मोक्षरूप पुरुषार्थ को देता है और अज्ञात होकर पहले तो सम्पूर्ण अनर्थों के कारणभूत चित्तता (मनोभाव) के लिए होता है, तदनन्तर चिरबन्धन के लिए होता है ॥२५॥
192524
192525 छासठवाँ सर्ग समाप्त
192526 सड़सठवाँसर्ग
192527 भोक्ता जीव के स्वरूपका प्रतिपादन। समष्टि की प्रधानता से उक्त जीव को व्यष्टि की प्रधानता द्वारा स्पष्टरूप से जानने की इच्छा करनेवाले श्रीरामचन्द्रजी फिर पूछते हैं।
192528 भगवन् ! मन की सृष्टि करके 'मैं मन हूँ' यों मन के तादात्म्य का अपने में अध्यास करने से मनस्ता के योग्य यह जीव परमात्मा का क्या है? क्या परमात्मा का अंश है ? अथवा कार्य है ? किंवा वह (परमात्मरूप) ही है ? यदि परमात्मा ही है, तो अपने में वह कैसे उत्पन्न हुआ? यानी क्या परिणाम से उत्पन्न हुआ या विवर्त से? यदि अपने में परिणाम से उत्पन्न हुआ है तो अनित्य हो जायेगा। यदि विवर्त से उत्पन्न हुआ है, तो वह बाध्य हो जायेगा। यदि अपने में उत्पन्न नहीं हुआ है, तो भोक्ता की सिद्धि नहीं होगी, क्योंकि परमात्मा से अतिरिक्त द्वितीय कोई है नहीं और परमात्मा में अशना (भूख) आदि का अभाव श्रुति स्वयं कहती है, इसलिए परमात्मा को भोक्ता कह नहीं सकते। यदि भोक्ता कोई अन्य है, तो वह कौन है ?
192529
192530
192531 क्या परमात्मा सजातीय है या विजातीय है यों एक भी पक्ष संगत नहीं होता, इसलिए मेरे सन्देह को हटाने के लिए आप पुनः कहिए ॥१॥
192532
192533 जिसकी अनन्त और अचिन्त्य शक्तियाँ हैं, ऐसी मायाशक्ति से युक्त ब्रह्म, जो कि परमार्थरूप से अविकृत और अद्वितीय है, मायावश द्वितीयता को (भेद को) प्राप्त हुए-से अपने में विविध औपाधिक विकारों का आरोप कर असंख्य जीवों के वेश से और सर्वज्ञ ईश्वररूप से क्रीड़ा करने में समर्थ है, इसलिए पूर्वोक्त कोई भी दोष प्राप्त नहीं होता इस आशयसे श्रीवसिष्ठजी समाधान के लिए भूमिका बाँधते हैं।
192534 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, सदा सब शक्तियों से परिपूर्ण ब्रह्म सब कुछ करने के लिए समर्थ है । वह जहाँपर जिस शक्ति से प्रस्फुरित होता है, वहाँ पर वह अपने को उसी शक्ति से सम्पन्न देखता है ॥२॥

192535 सबका आत्मा ब्रह्म अनादिकाल से जिस चेतनरूपिणी को यानी चित्त के संस्कार से उपहित (उपाधियुक्त) चैतन्य को (जीवशक्तिको) स्वयं जानता है, वह इस समय 'जीव' नाम से पुकारी जाती है और वही संकल्परूपिणी है|३॥
192536
192537 अपने में स्वाभाविक द्वितीयता (भेद) ही आगे होनेवाले संसार की प्रवृत्तिका मुख्य कारण है, पहले-पहले के संकल्पों की वासनाओं से युक्त जीवचैतन्य तो केवल पीछे होनेवाली विचित्रता का कारण है, ऐसा कहते हैं।
192538 आत्मा में स्वाभाविक द्वितीयता संसार का मुख्य कारण है, पूर्व पूर्व संकल्पों की वासनाओं से वासित जीवचिति तो पीछे जन्म, मरण आदि नाना भावों की कारण होती है॥४॥
192539
192540 इसीसे मेरे प्रश्न के अवशिष्ट अंशका भी उत्तर हो चुका, यों सोच रहे श्रीरामचन्द्रजी उक्त जीवके जन्म-मृत्यु आदि के हेतु दैव, कर्म आदि को वस्तुतः जानने के लिए पूछते हैं।
192541 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिश्रेष्ठ, आपके कथनानुसार जीवके स्वरूप के हृदय में प्रतिष्ठित होने पर मैं आपसे पूछता हूँ कि दैव किसको कहते हैं, कर्म किसे कहते हैं तथा कारण क्या कहा जाता है ? ॥५॥
192542 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जैसे आकाश में स्पन्दस्वभाववाला और अस्पन्दस्वभाववाला वायु ही है, उससे अतिरिक्त कुछ नहीं है, वैसे ही इस संसार में स्पन्दस्वभाववाला (रजोगुणप्रधान माया से उपहित) तथा अस्पन्दस्वभाव वाला (शुद्ध) चिन्मात्र ही है, उससे अतिरिक्त अन्य कुछ नहीं है, वह चेतन स्पन्द से उल्लासयुक्त (सृष्टि में तत्पर) होता है और स्पन्द न होने से शान्त ही रहता है ॥६॥
192543 ___ उक्त दो प्रकार के चिन्मात्रों में से प्रथम यानी स्पन्दस्वभाव (रजोगुणप्रधान माया से उपहित) चित् का विवरण करते हैं।
192544 चित् द्वारा अपने स्वाभाविक चित्त्व की ही अविद्यावश यदि विषय के आकार में कल्पना (भावना) की जाय, तो चित्ताकार (विषयाकार) बना हुआ अपना स्वाभाविक चित्त्व ही विद्वानों द्वारा स्पन्द कहलाता है, यदि चिति अपने स्वाभाविक चित्त्वकी दृश्यत्वरूप से भावना नहीं करती है, तो उक्त स्वाभाविक चित्त्व अस्पन्द कहलाता है |७॥
192545
192546 स्पन्द से चित् की प्रपंचरूपता और अस्पन्द से निष्प्रपंचरूपता ऐसा निष्कर्ष होने पर
192547
192548 स्पन्द का ही जीव, कारण, कर्म, दैव आदि नाम से निर्देश होता है, ऐसा तात्पर्यार्थ कहते हैं।
192549 चिति स्पन्द से सृष्टिरूप में स्फुरित होती है और स्पन्द के अभाव से अविनाशी ब्रह्मरूप है। जीव, कारण, कर्म आदि चित् के स्पन्द के ही नाम हैं। भाव यह कि वह चैतन्य ही प्राणस्पन्द की विवक्षा (प्रयोजन) से जीव कहलाता है, अपने भीतर स्थित कार्यों के
192550 आविर्भावरूप स्पन्द की विवक्षा से कारण कहा जाता है, शरीर आदि के स्पन्द की विवक्षा से कर्म कहलाता है। कर्म ही, जो कि सूक्ष्म अवस्थावाला, चिरकाल से स्थित और फल के आरम्भ में तत्पर होता है, दैव कहा जाता है ॥८॥
192551
192552 जीव, कारण, कर्म और दैव की ज्ञानरूप ब्रह्म की सत्ता के अवलम्बन से ही सत्ता और अपना कार्य करने की क्षमता है, ऐसा कहते हैं।
192553 फलतः जो ही ज्ञानरूप है, वही उक्तरूप से चित् का स्पन्द (स्फुरण) है और वही जीव, कारण और कर्म नामवाला है एवं वह संसार का बीज है ॥९॥
192554
192555 जो यह पूछना था कि यदि जीव परमात्मा ही है, तो वह परमात्मा में कैसे उत्पन्न हुआ ? उसका उत्तर कहते हैं।
192556 जिसने भेद की कल्पना कर रक्खी है, ऐसे चिदाभास के कारण (बुद्धि में आत्मा के प्रतिबिम्ब के कारण) चित्स्पन्द सृष्टिकाल में तत्-तत् विविध कर्मों के अनुसार पहले मरने के समय बुद्धि में प्राप्त हुए देवता, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि के शरीरों को और पूर्व के संकल्पों के अनुसार विविध भोग्य पदार्थरूपता को प्राप्त होता है। चित् का आभास यानी स्वीय अविद्या में प्रतिबिम्ब स्फुरित होकर जो द्वैत होता है उसी द्वैत से अर्थात् उक्त द्वित्वभाव से शास्त्र में उक्त क्रम से शरीर की उत्पत्ति होती है, इसलिए चित्स्पन्द ही अपने संकल्प के अनुसार सृष्टि के
192557 आदि में विविध भोग्य आकारों को प्राप्त होता है, यह भाव है |१०॥
192558
192559 विविध हजारों योनियों को देनेवाले कर्म, कारण और दैव को प्राप्त हुआ कोई चित्स्पन्द, जिसकी शास्त्रीय प्रवृत्ति मन्द है, चिरकाल में मुक्ति पा जाता है, किसीको मुक्ति पाने में हजारों जन्म बीत जाते हैं और कोई, जिसे ज्ञानाधिकार प्राप्त हो गया है, एक ही जन्म में मुक्त हो जाता है।११॥
192560 जिस प्रकार की उपाधि से मिल जाय उस रूप से स्फुरण चित् का स्वभाव है जैसे कि प्रकाश नीले कपड़े में नीला, लाल में लाल और पीले में पीला होता है। उक्त स्वभाव के कारण ही चिति देह के जन्म के कारण अन्नरसों से, उनके द्वारा पिता-माता के शरीरों से ऐक्य को प्राप्त होकर धीरे धीरे स्वर्ग मोक्ष, नरक, वध, बन्ध आदि के कारणभूत देहभाव को प्राप्त होती है |१२॥
192561 सुवर्ण में कटकत्व, केयूरत्व आदि के समान काठ और ढेले के समान जड़ देह में जन्म, वृद्धि आदि छ: भावविकारों से उत्पन्न भेद रहता है । देह आदि उपाधियाँ पंचमहाभूतों की विकार हैं,पंचभूतों में भी पीछे-पीछे के पंचमहाभूतपूर्व पूर्व महाभूतों के विकार हैं, यों उनके अखण्डाकाशमात्र होने पर सत्य भेद का अवकाश नहीं है, इस आशय से सुवर्ण-कटक दृष्टान्त दिया गया है ।।१३॥
192562
192563 इस प्रकार भेद के मिथ्या होने पर भी जो जन्म आदि भेदज्ञान होता है, वह मन का भ्रम ही
192564
192565
192566 है, ऐसा कहते हैं।
192567 न तो यह नानात्व (भेद) अभी उत्पन्न हुआ है और न इसका स्वरूप ही सत् है तथापि मनका भ्रम इसे देखता है, जैसे भ्रम से पीड़ित पुरुष धूमते हुए नगर के पतन का अनुभव करता है, वैसे ही मनोभ्रम में भी मैं उत्पन्न हुआ, स्थित रहा, मरा इस प्रकार अनुभव करता है॥१४॥
192568
192569 जितने भेदज्ञान हैं, उनका मूल 'अहम्, मम' यह भेदकल्पना ही है, उसके भी परमात्मा के स्वरूपका अज्ञान और भोग की आशाका संस्कार क्रम से मूल हैं, इस अभिप्राय से कहते हैं।
192570 परमार्थ वस्तु का दर्शन न होने के कारण विवश हुआ चित्त 'अहम्, मम' इत्यादिरूप संसार को देखता है, जो असद्रूप ही है ॥१५॥
192571
192572 उक्त विषय में आगे कहे जानेवाले लवणोपाख्यान का दृष्टान्तरूप से निर्देश करते हैं।
192573 जैसे मधुराधिपतिराजा लवण का अपने में 'मैं चाण्डाल हूँ' ऐसा भ्रम हुआ था, वैसे ही यह जगत्-स्थिति, जो कि चित्त की भ्रान्तिरूप है, स्फुरित होती है॥१६॥
192574 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे जल तरंगरूप से स्फुरित होता है, वैसे ही मन की भ्रान्ति का प्रचुर उल्लासरूप यह सब जगप से स्फुरित होता है|१७॥
192575 जैसे सौम्य (निश्चल यानी तरंगरहित) समुद्र से पहले थोड़ा थोड़ा जल का संचलन होता है यानी तरंग उठती हैं, वैसे ही मंगलमय कारणभूत परमात्मासे पहले चैतन्यकल्पनोन्मुखी (सृष्टि के उन्मुख) चिति (चेतनशक्ति) उदित होती है॥१८॥
192576 चिति-रूपी जल ब्रह्मरूपी समुद्र में स्फुरण से (संचलन या स्पन्दन से) जीवरूपी आवर्तता को धारण करता है तथा चित्तरूपी तरंगों को धारण करता हुआ बुबुद्रूपी सृष्टियों की रचना करता है ॥१९॥
192577 हे सौम्य श्रीरामचन्द्रजी, अपने बोधमात्र से मायाबन्धनका विनाश करनेवाले या सिंह के सदृश अचिन्तनीय शक्तिवाले ब्रह्म का जो माया से देहधारण है, वही आत्मस्थित संविदाभास जीव के सदृश स्थित है, वही स्वयं विषयरूप-सा होकर स्थित है, उससे पृथक् नहीं है, यह भाव है॥२०॥

192578
192579 जिन उपाधियों से जीव, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार आदि शब्दों का भेद है, उनको कहते हैं।
192580 वह चिति ही चिदाभास से जीव, संकल्प करने से मन, निश्चय करने से बुद्धि, स्मरण करने से चित्त, अभिमान करने से अहंकार तथा विक्षेपशक्तियुक्त होने से माया कहलाती है॥२१॥
192581 ___उनमें संकल्पप्रधान मन पहले शब्द आदि सूक्ष्म भूतों की (तन्मात्राओं की) कल्पना कर
192582 जगत् की कल्पना करता है, ऐसा कहते हैं।
192583 मन पहले भूततन्मात्राओं की कल्पना करता है, तदनन्दर इस जगत् का विस्तार करता है, जो कि गन्धर्वनगर के तुल्य असत्य होता हुआ भी सत्य-सा प्रतीत होता है ॥२२॥
192584
192585 मन से कल्पित वस्तु मनसूबों से बनी हुई वस्तु के समान मिथ्या ही है, ऐसा कहते हैं।
192586 जैसे आकाश में दृष्टि के विस्तार से मोतियों की मालाओं का दर्शन होता है और जैसे स्वप्न में नगर आदि का भ्रम होता है, वैसे ही यह चित्त से कल्पित संसार भ्रम ही है॥२३॥
192587
192588
192589 जगत् का साक्षी तो नित्य शुद्ध ही है, ऐसा कहते हैं। विशुद्ध, क्षुधा, पिपासा आदि के अभाव से नित्यतृप्त-सा, शान्त तथा समस्थित आत्मा इस चित्तनामक स्वप्नभ्रमको न देखता हुआ भी देखता-सा है ॥२४॥
192590 उस शुद्ध आत्मा का इन्द्रियों द्वारा बाहर निकलना जाग्रत कहा गया है, भीतर अहंभाव से युक्त उसीका हृदयसे कण्ठ तक निकलना स्वप्न कहा गया है, स्मरण के बीज वासनामात्र से हृदय में स्थिति सुषुप्ति है, केवल चिन्मात्ररूप से स्थिति तुर्यावस्था है ॥२५॥
192591 इस प्रकार शोधित प्रत्यगात्मा की अत्यन्त शुद्ध सन्मात्र ब्रह्मात्मा में परिणति से निर्विकार जो स्थिति है, वही तुर्यातीत पद है, उस पद में स्थित पुरुष फिर शोक नहीं करता है ॥२६॥
192592
192593 अशोधित तत्पदार्थमें स्थिति की शंका का निवारण करने के लिए उसका शोधन 'तज्जलानिति शान्त उपासीत' इस श्रुति से परिदर्शित रीति के अनुसार दिखलाते हैं।
192594 उसमें यह सब उदित होता है, उसीमें रहता है और उसीमें लीन हो जाता है, न तो यह ब्रह्म जगत्-रूप है और न उसमें जगत् का सम्बन्ध है, जैसे दृष्टि के विस्तार से आकाश में मुक्तावली का भ्रम होता है, वैसे ही मायावश इस जगत् का भ्रम होता है ॥२७॥
192595
192596 यदि उसमें जगत् का कोई संसर्ग नहीं है, तो श्रुति ने उसे जगत् का हेतु कैसे कहा?
192597 जैसे वृक्ष की उन्नति में (वृद्धि में) अवरोधक (रुकावट डालनेवाला) न होने से आकाश वृक्ष की उन्नति का कारण है, वैसे ही चैतन्यसमुद्र परमात्मा जगत्-सृष्टिका कर्ता न होने पर भी उसका अवरोधक न होने से कर्ता कहा जाता है। भाव यह कि माया द्वारा रचित सृष्टिका केवल निवारण न करनेमात्र से उसमें कर्तृत्व का उपचार होता है ॥२८॥
192598 जैसे लोहे का बना हुआ दर्पण सन्निधिमात्र से प्रतिबिम्बका हेतु होता है, वैसे ही चेतनमय परमात्मा सन्निधिमात्र से पदार्थप्रतीति में कारण होता है। जैसे बीज, अंकुर, पत्ते आदि के क्रम से फल होता है, वैसे ही चिन्मात्र चित्त, जीव आदि के क्रम से मन होता है ॥२९,३०॥
192599 ___ यदि किसीको शंका हो कि प्रलयकाल में सबका लय होने पर चिति सदा वैसी ही स्वस्थ
192600 क्यों नहीं रहती, तो इस पर कहते हैं।
192601 स्वर्गप्राप्ति के लिए किये गये पुण्य कर्म का स्वर्ग में भोग कर चुकने पर उसमें से जो अवशिष्ट अंश रह जाता है, वह अनुशय है। जैसे उक्त अनुशयवाले जीव से युक्त वृष्टि का जलबिन्दु वृक्ष, धान, गेहूँ के पेड़-पौधों में प्रविष्ट होकर फिर बीज होता ही है, उदासीन (बीज होने से विरत) नहीं होता, वैसे ही जीव की वासना से वासित चिति भी चेत्य, चित्त
192602 आदि की सृष्टि के रूप से फिर होती ही है, उसे छोड़कर स्वस्थ नहीं होती॥३१॥
192603
192604 यदि कोई शंका करे कि जैसे बीज में सूक्ष्मरूप से स्थित वृक्षका और उसके बीज का बोध हो चाहे न हो, पर उसमें जो वृक्षजननशक्ति है, वह नष्ट नहीं होती वैसे ही चित्तात्मता को प्राप्त हुए जगत् और ब्रह्म का भी तत्त्वतः बोध हो चाहे न हो कोई अन्तर न होगा, ऐसी परिस्थिति में बोध की विफलता होगी, इस पर कहते हैं।
192605 यद्यपि वृक्ष तथा बीज का बोध हो अथवा न हो, परन्तु सूक्ष्मरूप से बीज के मध्य में
192606
192607
192608 स्थित जो वृक्ष और बीज हैं, उनकी वृक्षजननशक्ति नष्ट नहीं होती है, यह भेद प्रत्यक्ष दिखलाई देता है तथापि चित्तभूत जगत् और ब्रह्म में यह बात है ही नहीं यानी चित्तभूत जगत् और ब्रह्म का वास्तविक बोध हो जानेपर वृक्ष और बीज के समान उनमें सृष्टिजननशक्ति नहीं रहती है। क्योंकि बीज और वृक्ष के बोधमात्र से वास्तविक अखण्डित स्वरूप व्यक्त नहीं होता, ब्रह्मबोध से तो दीपक से रूपशोभा के समान वह चिन्मात्र के आलोक से दिखाई देनेवाला तत्त्व व्यक्त हो जाता है, यानी और बातों में समानता होने पर भी उन दोनों में इतनी विलक्षणता है ॥३२,३३॥
192609 ____ बोध की ऐसी सामर्थ्य कैसे है ? यदि कोई ऐसी शंका करे, तो उसपर बोध, विचारजन्य होने के कारण, तत्त्वावगाही है, इस आशय से कहते हैं।
192610 जैसे धरती का जो-जो स्थान खोदा जाता है, वह आकाश हो जाता है, वैसे ही जिस जिस आविद्यक (अविद्याकृत) घट, पट आदि का विचार किया जाता है, वह अधिष्ठानभूत सन्मात्र हो जाता है ॥३४॥
192611 जैसे स्फटिक के अन्दर प्रतिबिम्बित वन आदि यह प्रतिबिम्ब है, ऐसा जाने बिना सत्य प्रतीत होता है, वैसे ही शुद्ध ब्रह्म के अन्दर अद्वितीय भी यह जगत् भिन्न-सा प्रतीत होता है |३५॥
192612 जैसे एक अखण्ड स्फटिकशिला फल, पत्ते, लता, झाड़ी
192613 और उनके आधार तथा उनके अन्तर्गत बीजरूप से स्थित है, वैसे ही यह ब्रह्म जगद्रूप से स्थित है ॥३६॥
192614
192615 इस प्रकार वर्णित जीव, मन, बुद्धि और अहंकारस्वरूप जगत् की मायामात्रता को सुनकर आश्चर्यमग्न हुए, गुरुवचनों में विश्वास होने के कारण स्वयं अनुवाद द्वारा उसका अनुमोदन करते हुए पंचभूत और तन्मात्राओं के इन्द्रियों सहित समष्टि, व्यष्टि, और स्थूल-शरीरभाव के उत्पत्तिक्रम को जानने के लिए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
192616 भगवन्, अहो बड़े आश्चर्य की बात है कि यह जगत् स्वयं असत् हो कर भी सत्-सा प्रतीत होता है, क्षुद्र होता हुआ भी यह कैसा विस्तृत, कैसा स्वस्थ और कैसा स्पष्ट प्रतीत होता है ? यह कम आश्चर्य की बात नहीं है ॥३७॥
192617 जिस प्रकार ब्रह्म में प्रतिभासस्वरूप और ओस के बिन्दु के समान तन्मात्रारूप गुण से युक्त यह ब्रह्माण्ड स्फुरित होता है, वह मैंने आपसे सुना । पर जैसे यह यथार्थस्वभावसिद्ध आत्मवस्तु से विपुलता को यानी समष्टि, व्यष्टि, स्थूलदेहता को प्राप्त होता है और जैसे व्यष्टि, समष्टि का उपभोग करनेवाला
192618 वैश्वानररूपवाला होता है, वैसा आप मुझसे कहिए ॥३८,३९॥
192619
192620 पूर्वोक्त प्रश्न का उत्तर देने के लिए सर्वप्रथम अत्यन्त असम्भावित अनिर्वचनीय स्थूलतापर्यन्त सम्पूर्ण वासनाओं से वृद्धि को प्राप्त हुए जीवभाव के आविर्भाव को दृष्टान्तपूर्वक दिखलाते हैं।
192621 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, जीव अत्यन्त असंभावित, अत्यन्त अननुभूत और अनन्य होता हुआ भी पहले अनुभूत-सा प्रतीत होता है। जैसे वास्तव में विकसित अंग से शून्य वेताल भी बालक के हृदय में विकसित अंगवाला होकर स्पष्टरूप से उदित होता है, वैसे
192622

ही स्वस्वभावरूप जीवता परब्रह्म में उदित होती है।४०,४१॥

जो वस्तु अनुभूत नहीं है, उसका मनन नहीं हो सकता तथा अनुभव प्रमाण और प्रमेय के अधीन है, इसलिए मनोभाव के निमित्त प्रमाण और प्रमेयकी वासनाओं की उत्पत्ति कहते हैं। __ वह जीवता, जो मानमेयरूप, शुद्ध, सत्य होती हुई असत्य के समान स्थित है, ब्रह्म से भिन्न न होती हुई भी भिन्न-सी प्रतीत होती है, ब्रह्म का बृंहणात्मक जो स्वरूप है, तद्रूप है॥४२॥
जैसे ब्रह्म शीघ्र जीव, जिसका कल्पना ही स्वरूप है, हो जाता है, वैसे ही जीव मननवासना से उत्पन्न होने के कारण मन बन जाता है ॥४३॥
वह मन पंचतन्मात्राओं का मनन करने से अपने को पंचतन्मात्रारूप में आविर्भूत देखता है, यानी पंचतन्मात्राओं का मनन करने से पंचतन्मात्रा बन जाता है, यह भाव है। अविच्छिन्न द्युपवाला और अतिसूक्ष्म वह पंचतन्मात्रात्माशीघ्र चिदाकाश में स्फुरित होता है और उसके स्वतःप्रकाशमान होने पर अपनी सूर्य के समान प्रकाशमान अपरिच्छिन्न चित् दृष्टि द्वारा ओस के बिन्दु के सदृश ब्रह्माण्डरूप
और मनुष्य आदि के देहरूप को अपने में देखता है ॥४४,४५॥

उसमें पहले शब्द और अर्थ के विभाग की स्फूर्ति से मोहाक्रान्त अहन्ताध्यास और तदनन्तर संसारतत्त्वस्मरण होता है, ऐसा कहते हैं। __ जीव 'मैं क्या हूँ', यों तात्त्विक रूप से या मनुष्य आदि के आकाररूप से विशेषतया ज्ञान को प्राप्त नहीं होता है, मोहाक्रान्त संवित् को पहले देखता है, तदुपरान्त पुरुषार्थविचार के साथ हजारों पूर्व जन्मों के स्मरण से गर्भ में जगत् और तत्त्वशब्द के अर्थ को तथा ज्ञान को देखता है॥४६॥

जीव की क्रमशः इन्द्रियों की कल्पना को कहते हैं।
तदनन्तर शरीरपिण्ड में अस्फुट अहंभाव के ज्ञान से शरीर के मुखरूप एकदेश में भावी रसनेन्द्रिय और उसके विषय रस के नाम से उपलक्षित रसनेन्द्रिय का क्षणभर में वह जीव अनुभव करता है॥४७॥
तदनन्त शरीरपिण्ड में अस्फुट अहंभाव के ज्ञान से चक्षुरिन्द्रिय और उसके विषय रूप की ओर उन्मुख हुआ जीव शरीर के एक देश चक्षुगोलक में भावी नेत्रनाम से उपलक्षित चक्षुरिन्द्रिय होता है ॥४८॥
तदनन्तर शरीरपिण्ड में अस्फुट अहंभाव के ज्ञान से घ्राणेन्द्रिय के दर्शन के संकल्प से घ्राण हो जाता है, इस प्रकार श्रोत्र आदि के भाव में भी जबतक वह स्थित रहता है, तबतक शब्द आदि दृश्य का उपभोग करने का उसका स्वभाव हो जाता है॥४९॥
इस प्रकारका वह जीवात्मा धीरे-धीरे काकतालीयन्याय के अनुसार पूर्ववासना से कल्पित स्वयं विशिष्ट देहादिसन्निवेश का अनुभव करता है॥५०॥

श्रोत्र आदि इन्द्रियों के द्वारा उसका शब्द आदिभोग होने पर तत्-तत् इन्द्रियों में तादात्म्याध्यास के विषय में कहते हैं। __असत् होता हुआ भी सत् और सत्त्वसम्पन्न उस इन्द्रियादिसंघात के श्रोत्ररूप देहैकदेशता को श्रवण रूप क्रिया के लिए वह प्राप्त होता है। स्पर्शभावरूप त्वगिन्द्रिय-रूप देहैकदेशता को स्पर्शक्रिया के लिए प्राप्त होता है । रूपभाव यानी चक्षुरिन्द्रिय-रूप देहैकदेशता को ४७६

दर्शनरूप क्रिया के लिए देखता है, घ्राणेन्द्रियरूप देहैकदेशता को गन्धग्रहणक्रिया के लिए प्राप्त होता है ॥५१-५३॥
इस प्रकार उक्त और अनुक्त भावमय इन्द्रियों से भावमय देह में बाह्य पदार्थोंकी सत्ता को प्रकट करने में समर्थ भावी इन्द्रियनामक छिद्र को देखता है॥५४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार आदि जीव यानी समष्टिरूप और अद्यतन (व्यष्टि) जीव का प्रतिभासस्वरूप आतिवाहिक ही शरीर उत्पन्न होता है ॥५५॥

ब्रह्म के ही अज्ञान से विविध आतिवाहिक देहों की प्राप्ति होती है और ज्ञान से आतिवाहिक देहों का नाश हो जाता है, ऐसा कहते हैं।
आतिवाहिक देह की यह परा सत्ता अवर्णनीय ही है। वह सत्ता ब्रह्म के अपरिज्ञानसे मानों आतिवाहिकता को प्राप्त होती है और ब्रह्मरूप सत्य आत्मा के परिज्ञान से उसका आतिवाहिक भाव नष्ट हो जाता है॥५६॥
जब ब्रह्म के परिज्ञान से प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय आदि ब्रह्मस्वरूप ही हैं, तब आतिवाहिक देहों की उक्तिका क्या प्रसंग है ? यानी वे तो ब्रह्मस्वरूप हैं ही। भाव यह है कि आतिवाहिक देहादि द्वारा अध्यारोप और अपवाद की कल्पना भी व्युत्पत्याधायक व्यवहारदृष्टि से ही है, परमार्थदृष्टि से नहीं है॥५७॥

भेदज्ञान से आतिवाहिक ब्रह्म से अन्य प्रतीत होता है और ब्रह्मत्वज्ञान से तो वह आतिवाहिक ब्रह्म ही है। यदिज्ञानानुसार ही वस्तु की सिद्धि है तो ब्रह्मत्वज्ञान और अन्यत्वज्ञान में विशेष क्या हुआ? तो इस पर कहते हैं ?
ब्रह्मत्वज्ञानरूप संवित् भ्रान्तिजन्य नहीं है, अतः ब्रह्मत्वज्ञान प्रमात्मक है और अन्यत्वज्ञान भ्रमात्मक है ॥५८॥

यदि ऐसा है, तो चिदेकरस ब्रह्म में अज्ञान का सम्पर्क न होने से अज्ञान न होने के कारण जीवभेद की कल्पना ही नहीं होगी अथवा ब्रह्मैकत्व ही स्वतःसिद्ध होगा, अपने से अतिरिक्त मोक्षरूप फल और उसके प्रापक विचार का संभव ही नहीं है, तो प्रवृत्ति कैसे होगी? ऐसी श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, अज्ञान का असम्भव होने से अथवा ब्रह्मात्मैकता की स्वतःसिद्धि होने से क्या मोक्ष है और क्या विचार है ? इसलिए भेदकल्पनाएँ विफल हैं॥५९॥

क्या यह प्रश्न तात्त्विक वस्तु को जानकर किया गया है अथवा बिना जाने। यदि जानकर किया गया है, तो विचार की अनर्थकता से हमें कोई आपत्ति नहीं है, यदि बिना जाने किया गया है तो इस प्रश्न का अवसर ही नहीं है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी समाधान करते हैं। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, सिद्धान्तकाल में ही आपका यह प्रश्न सुशोभित हो सकता है। अकाल में उत्पन्न फूलों की माला कितनी भी सुन्दर क्यों न हो, शोभा नहीं देती। क्योंक उससे उत्पातजनित अनर्थों की आशंका से भय होता है॥६०॥
जैसे अत्यन्त शोभायमान भी अकाल-पुष्पमाला तत्काल में उपभोग सुख देने के कारण सार्थक भी क्यों न हो, तथापि औत्पातिक अनर्थों की जननी होने के कारण लोगों को हर्षित नहीं कर सकती, अतः वह अनर्थकारिणी ही है, वैसे ही परिपाकदशा को (सिद्धदशा को) जो जीव प्राप्त न हो, उसके

विषय में अकालोत्पन्न उक्ति अनर्थकारिणी ही होती है। पूर्व श्लोक में जो बात अर्थान्तरन्यास से सिद्ध की गई थी, वह इस श्लोक में उपमा द्वारा सिद्ध की गई है॥६१॥
इस लोक में हेमन्त आदि काल धान आदि के अंकुरों की उत्पत्ति की प्रतिकूलता और जव आदि के अंकुरों की उत्पत्ति की अनुकूलता का दाता देखा जाता है, क्योंकि सम्पूर्ण पदार्थों का काल द्वारा ही फल से सम्बन्ध होता है॥६२॥

इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी की मध्यपाती शंका का मखौल से ही समाधान कर 'अनाख्येययम्' यहाँ तक जो बात कही थी, उसी के अनुसार आतिवाहिक देहों की समष्टिसे उपहित हिरण्यगर्भ में पितामहत्व की कल्पना करते हैं।
इस प्रकार समष्ट्यात्मा जीवात्मा यानी हिरण्यगर्भ समय पाकर अपने में उन्नति को प्राप्त हुए पितामहत्व का अनुभव करता हुआ उपासना के परिपाक से फलीभूत उपास्यरूप से स्थित होता है॥६३॥

वह प्रणव के उच्चारण से और उसके अर्थ के परिज्ञान से सम्पूर्ण प्रपंच की सृष्टि करता है, ऐसा कहते हैं।
ऊँकार के उच्चारण और तदर्थ के परिज्ञान से जो संकल्प करता है, तुरन्त तन्मय हो जाता है अर्थात् संकल्पानुसार पदार्थों को प्रकट देखता है ॥६४॥

इस प्रकार व्यष्टि के संकल्प के अनुसार समष्टि का संकल्पस्वरूप यह जगत् मिथ्या ही है, ऐसा फलितार्थ कहते हैं।

192667 व्यापक आकाश में यह सब तलमलिनत्व आदि के समान कल्पित है और जब मेरु आदि पर्वतों की उन्नत आकृति भी आकाश ही है, फिर छोटों मोटोंकी तो बात ही क्या है, क्योंकि वायु आदि के क्रम से सम्पूर्ण जगत् आकाश में ही आरोप द्वारा वृद्धि को प्राप्त हुआ है, अतः

192668 उसमें और तलमलिनता आदि में क्या अन्तर है? ॥६५॥

192669

192670 इस प्रकार सृष्टि का प्रतिपादन प्रपंच के मिथ्यात्व का बोधन करने के लिए ही है, वास्तविक सृष्टि के प्रतिपादन के लिए नहीं है, इस अभिप्राय से 'न निरोधो न चोत्पत्तिः' इत्यादि श्रुति के आशय को अभिव्यक्त करते हैं।

192671 यहाँ न तो कोई वस्तु उत्पन्न होती है और न कोई विनष्ट होती है, ब्रह्म ही जगद्रूपी गन्धर्वनगर के आकार से स्फुरण को प्राप्त होता है॥६६॥

192672

192673 जीवत्व भी जगत्कोटि में ही है, ऐसा दर्शाने के लिए जगत् की सत्ता जीवसत्ता के तुल्य है, ऐसा कहते हैं।

192674 जैसे हिरण्यगर्भ आदि जीवों की सत्ता सदसन्मयी यानी यौक्तिक दृष्टि से विचारसहन नहीं कर सकती, वैसे ही नीचे कीट, पतंग आदि तक और ऊपर देवयोनिपर्यन्त सबकी सत्ता विचार सहन नहीं कर सकती ऐसी ही है यानी अनिवर्चनीय ही है॥६७॥

192675

192676 परमार्थदृष्टि से तो कहते हैं। ब्रह्मा से लेकर कीट, पतंगपर्यन्त प्रसिद्ध संवित्ति (वृत्त्यात्मक ज्ञान) से अनुभवारूढ भी

192677

192678

192679 उत्पत्ति प्रकरण यह संवत्संभ्रम असत् ही है, क्योंकि इसका सम्यक् ज्ञान से बाध हो जाता है॥६८॥

192680

192681 'आब्रह्मकीटसंवित्तेः' इस अंश का उपपादन करते हैं। जैसे ब्रह्मा उत्पन्न होता है, वैसे ही कीड़ा भी उत्पन्न होता है। शंका - कीड़े में क्षुद्रकर्मता कैसे?

192682 समाधान - भौतिक मालिन्य के आधिक्य से कीड़ा क्षुद्र कर्म करता है। जीव में जो ही विषयोन्मुख चैतन्यरूप जीवन है, वही उसमें पौरुष है, वही फलरूप में पर्यवसन्न होनेवाला कर्म है, वह कर्म ही पौरुष है। यानी उपाधि का अनुसरण करनेवाली जीवता है और जीवता का अनुसरण करनेवाला पौरुष है, पौरुष ही फलपर्यवसायी कर्म है और उक्त कर्म ही पौरुष है॥६९,७०॥

192683

192684 उन दो में सुकृतरूप सार के उत्कर्ष की चरम सीमा का फल ब्रह्मता (ब्रह्मा का पद) है, और दुष्कृतरूप सार के उत्कर्ष की चरम सीमा का फल कीटता (कीड़े का पद) है, इस प्रकार वैचित्र्य के कारण भिन्न होने पर भी दोनों में अज्ञानचिन्मात्रप्रयुक्त जो द्वैत-भ्रान्ति है और ज्ञानमात्र से उसका विनाश होता है, ये दोनों में समान ही हैं, ऐसा कहते हैं।

192685 ब्रह्मा का पुण्य से आविर्भाव होता है, और कीड़े का पाप से। चिन्मात्र के अज्ञान से भ्रान्ति होती है और उसके ज्ञान से भ्रान्ति का क्षय हो जाता है |७१॥

192686

192687 । यदि कोई शंका करे कि जब तक प्रमाता प्रमाण से प्रमेयरूप द्वैत का अनुभव करता है, तब तक द्वैत है और उसके नष्ट होने पर ऐक्य ही है, इस प्रकार सबका क्रमशः द्वैत और ऐक्यस्वभावत्व ही वास्तविक क्यों न मान लिया जाय, इस पर कहते हैं।

192688 द्वैत मातृ (प्रमाता) और मान (प्रमाण) से प्रमेय नहीं है, क्योंकि मातृ, मान आदिरूप द्वैत को भी अन्य मातृ, मान आदि की अपेक्षा होने के कारण अनवस्थापत्ति हो जायेगी। मातृ, मान आदिकी चिन्मात्रता होने पर द्वैत और ऐक्य के साधक अन्य का अभाव होने से द्वैत और ऐक्यवाद खरगोश के सींग और आकाशकुसुम के तुल्य हैं ॥७२॥

192689

192690 यदि शंका हो कि मान से मेय यदि द्वैत नहीं है, तो करोड़ों कुदालों से दुर्भेद्य भुवन आदिभाव दृढ़तारूप द्वैत कैसे प्रतीत होता है, तो इस पर कहते हैं। - ब्रह्मानन्दरूप आत्मा ही बन्धन में डालनेवाला भुवन आदि भाव की दृढ़ता रूप द्वैत है, ऐसा भ्रान्ति से प्रतीत होता है, जैसे रेशम के कीड़े द्वारा अपनी लार की दृढ़तारूप बन्धन का अनुभव किया जाता है, वैसे ही आत्मा के द्वारा भी स्वबन्धक भुवनभावदृढ़ता रूप द्वैत का अनुभव किया जाता है।॥७३॥

192691

192692 यदि बन्धन स्वकल्पित ही है, तो प्रत्येक पुरुष में उसकी अभिलाषा के अनुसार ही कल्पना होगी, अनिष्टकल्पना नहीं होनी चाहिए, ऐसी आशंका पर कहते हैं।

192693 सब मनों के समष्टिरूप ब्रह्मा ने भोक्ता के कर्मानुसार जिस जिस वस्तु को जिस प्रकार स्रष्टव्यरूप से देखा और जैसे कार्य के लिए उसकी कल्पना की, वह वस्तु अन्य जीवों द्वारा वैसी ही देखी जाती है क्योंकि नियति का ऐसा निश्चय है॥७४॥

192694

192695

192696 वट के बीज से वटका अंकुर होता है, कुटज के बीज से वट का अंकुर नहीं होता और बुबुद कुछ ही निमेष तक रहते हैं, ब्रह्माण्ड महाकल्प तक रहता है, इस प्रकार हेतु, फल आदि की नियति के बल से भी अपनी इच्छा के अनुसार कल्पना नहीं की जा सकती, ऐसा कहते हैं। _जो वस्तु जिससे उदित हुई है, उसके बिना वह उदित नहीं होती। निमेष भर कोई रहे या कल्प भर कोई रहे, यह नियति का निश्चय है ॥७५॥

192697

192698 हम लोगों की अस्वतन्त्रता के प्रभाव से और नियति द्वारा निर्धारित शक्ति, काल आदि की व्यवस्था के देखने से यह जगत् सत्य ही है, ऐसा भ्रम नहीं करना चाहिए, ऐसा कहते हैं।

192699 यह जगत् मिथ्या ही उत्पन्न हुआ है और मिथ्या ही वृद्धि को प्राप्त होता है, भोगकाल में यह मिथ्या ही रोचक प्रतीत होता है और मिथ्या ही विलीन होता है ॥७॥

192700

192701 तीन सर्गों में पद्यों द्वारा जो अर्थ विस्तारपूर्वक कहा गया है, उसीको गद्यों द्वारा संक्षेप से दिखलाते हैं।

192702 शुद्ध सर्वव्यापक ब्रह्म अनन्त और अद्वितीय है, भ्रान्तिवश अशुद्ध-सा असत्-सा,नाना सा, असर्वव्यापक-सा ज्ञात होता है॥७७॥

192703 जैसे जल भिन्न है और तरंग भिन्न है, ऐसी मूर्खों की कुकल्पना से अवास्तविक भेद प्रतीत होता है, वैसे ही जो यह जगत् का भेद प्रतीत होता है, वह भी अवास्तविक है केवल अज्ञानियों ने उसकी कल्पना कर रक्खी है। जल का तरंग परिणाम है, यह माना जाय तो विवर्त स्फुट नहीं होगा, इसलिए दूसरा दृष्टान्त देते हैं। जैसे रज्जुमें सर्प की स्थिति है, वैसे ही ब्रह्म में ही शत्रु और मित्र के समान विरुद्ध और अविरुद्ध कभी भी अपने स्वभाव का परित्याग न करनेवाली भेदाभेदशक्तियों की स्थिति है। जैसे जल तरंगों की कल्पना से द्वित्व का विस्तार करता है, जैसे सुवर्ण कटक की कल्पना से द्वित्व का विस्तार करता है, वैसे ही उसी अद्वितीय प्रत्यक् आत्माने मानों द्वित्व का विस्तार कर रक्खा है। अतः उस आत्मा से स्वयं अन्य आत्मा का अनुभव होता है ।।७८,७९॥

192704 इस ब्रह्म से निर्विकल्प जगत् का स्फुरण हुआ, वही सविकल्पता को प्राप्त होकर मन बन गया, उसने अहंभावकी कल्पना की। यह पहले निर्विकल्प प्रत्यक्षरुप था, वह मन होता है, शीघ्र 'अहम्' शब्द के अर्थ की भावना करने से 'अहम्' होता है ॥८०॥

192705 तदनन्तर मन और अहंकार से अनुभव के अनुसार स्मृति उत्पादित हुई, मन, अहंकार और स्मृति-इन तीनों ने स्मृति द्वारा अनुभूत यानी अनुभवानुसार स्मरण किये गये तन्मात्राओं की कल्पना की (सृष्टि की), तन्मात्राओं में चित्तरूप जीवने ब्रह्मरुप उपादानकारण से अनन्तब्रह्माण्डों से विस्तृत संसारसागर की काकतालीयन्याय से कल्पना की ।।८१॥

192706

192707 पूर्व में जिसका वर्णन किया गया है, उस सृष्टिक्रम का लोक भी ठीक ऐसे ही स्वप्न में अनुभव करते हैं, ऐसा कहते हैं।

192708 मन जिस वस्तु की कल्पना करता है, उसको देखता है।

192709 शंका - स्वप्न के पदार्थप्रातिभासिक असत् होते हैं, वे व्यावहारिक सत् पदार्थों के दृष्टान्त

192710
192711
192712 कैसे हो सकते हैं ?
192713 समाधान - चिरकाल से उस पदार्थ की भावना से युक्त चित्त जिस वस्तु की कल्पना करता है, वह सत् हो चाहे असत् हो, उसको अवश्य देखता है। दर्शन से सत्य के समान प्रतिभासित हुआ वह शीघ्र व्यवहारोपयोगी बन जायेगा ।।८२॥
192714
192715 सड़सठवाँ सर्ग समाप्त
192716 अड़सठवाँसर्ग कर्कटीनामक राक्षसी का तथा सम्पूर्ण प्राणियों को मारने की इच्छा से की गई
192717 उसकी उग्र तपस्या का वर्णन। विस्तार और संक्षेप से पहले वर्णित अर्थ को दृढ़ करने के लिए 'कर्कट्युपाख्यान' नामक इतिहास द्वारा राक्षसीका किरातराज तथा मन्त्री के साथ हुए संवाद को कहने की इच्छा से कर्कट्युपाख्यान का अवतरण करते हैं।
192718 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी इसी विषयमें राक्षसी द्वारा कथित अनेक प्रश्नों से युक्त इस प्राचीन इतिहास को कहते हैं, जिसमें कि तात्त्विक विचारसे सम्पूर्ण जगत् स्थित है।१॥
192719 हिमालय पर्वत के उत्तर बगल में काजल के पंक से या काजल के पर्वत से बनाई गई प्रतिमा के समान काली, उग्र कर्म करनेवाली कर्कटीनाम की राक्षसी थी। उसके दो नाम थे-एक विसूचिका और दूसरा अन्यायबाधिका । वह विन्ध्याचल के समान शरीर से शुष्क और बड़ी कृशता को प्राप्त हुई थी। वह बड़ी बलवती थी, उसके नेत्र अग्नि के सदृश देदीप्यमान थे, उसका शरीर इतना विशाल था कि वह आकाश और पृथिवीके मध्यवर्ती भाग को अपने शरीर से आधा भर देती थी। वह नीले वस्त्र पहनती थी और ऐसी काली थी कि मालूम पड़ता था मानों मूर्तिमती अँधेरी रात हो । कुहरारूपी वस्त्र से वह आच्छादित रहती थी, बड़े विशाल बादल ही उसके उत्तरीय वस्त्रका काम देते थे, वह जलसे भरे मेघमण्डल के समान उल्लास को प्राप्त हुई थी, कभी नष्ट न होनेवाले अन्धकार के समान काले उसके केश थे, सदा रहनेवाली बिजली की रेखा के समान उसके नेत्र थे, उसकी पिण्डलियाँ तमाल के पेड़ के समान लम्बी थी, वैदूर्यमणि के रंग के समान रंगवाले तथा सूप के अग्रभाग के आकार के समान आकारवाले उसके नख थे, भस्म और तुषार के समान उसका हास था, मांसरहित अनेक नरकंकालरूपी फूलों की माला ही उसका अलंकार था, सर्वांगमें खूब पिरोई गई नरमाला से वह विराजमान थी, वेतालों के साथ नाचने के आवेश में उसके काले-काले नरकंकालरूपी कुण्डल दायें-बायें हिलते थे, उसका विशाल भुजमण्डल का अग्रभाग सूर्य को पकड़ने के लिए उत्कण्ठित-सा था, इससे बड़ा भयावना प्रतीत होता था ॥२-८॥
192720 उस कर्कटी का शरीर अत्यन्त विशाल था, अपनी जाति के अनुरूप आहार उसे नहीं मिलता था, अतएव उसकी जठराग्नि वडवानल की नाईं अतृप्त-सी रहती थी॥९॥
192721 वह महोदरी कर्कटी वड़वानल की जिह्वा के समान कभी भी तृप्त नहीं हुई। उसने एकबार
192722
192723 विचार किया-यदि मैं जम्बूद्वीप में रहनेवाले सब प्राणियों को जैसे सागर जलराशि को निगलता है, वैसे ही सदा और प्रत्येक श्वास में निगलूँ, तो जैसे जल बरसने से मृगतृष्णा शान्त हो जाती है, वैसे ही मेरी क्षुधा शान्त हो सकती है। जिस युक्ति से आपत्ति में जीवित रहा जाय, वह युक्ति विरुद्ध नहीं है, परन्तु मन्त्र, औषधि, तप, दान, देवपूजा आदि से सुरक्षित सम्पूर्ण जनों को एक साथ बे-रोक-टोक कौन बाधित कर सकता है ? भाव यह है कि एक साथ सब लोगों को निगलने की युक्ति अशक्य होने से विरुद्ध ही है॥१०-१३॥
192724
192725 तो मेरी सर्वजनग्रसन मनोरथ सिद्धि कैसे होगी? इस शंका पर वह स्वयं कहती है।
192726 कभी परिश्रान्त न होनेवाले चित्त से मैं परम तप करूँ, जो वस्तु दुर्लभ होती है, वह भी उग्र तपस्यासे प्राप्त हो जाती है, ऐसा मन में विचार कर सम्पूर्ण जन्तुओं को मारने की इच्छा से उसने हिमालय पर्वतका, जहाँ अन्य प्राणी नहीं जा सकते, तपके लिए स्मरण किया। उसके नेत्र स्थिर बिजली के समान थे, वह हाथ, पैर से युक्त आकृतिवाली काली मेघमाला के समान उस पर्वत के शिखर पर चढ़ी ॥१४-१६॥
192727 वहाँ जाकर तप करने के लिए निश्चय कर उसने स्नान किया, तदनन्तर सूर्य और चन्द्रमा के समान प्रदीप्त और निश्चल नेत्रवाली वह कर्कटी एक पैर से खड़ी रही। पत्थर से बनाई हुई प्रतिमा के समान शीत और ताप में लीन उस कर्कटी के क्रमशः दिन, पक्ष, मास, ऋतु बीत गये। उस कर्कटीने मेघमाला के समान अपनी आकृति को स्थिर किया, उसका शरीर काला था, वह उपर को चलती थी, और उसके केश भी उपर को खड़े थे, अतः मालूम पड़ता था कि वह आकाश को निगलने के लिए उत्पन्न हुई है॥१७-१९॥
192728 शीत, उष्ण और धूलि से रुक्ष वायु से शिथिल हुए उसके कृश अंगों की लटक रही त्वचा ही उसका वस्त्र था, एक बड़ी सेना के सदृश उसका आकार था,शब्दायमान वायुओं द्वारा हिलाये गये और खड़े केशरूपी अन्धकारपटल से तारा रूपी मुक्तामाला को धारण कर रही उसको देखकर वर देने के लिए ब्रह्माजी उसके पास आए ॥२०॥
192729
192730 अड़सठवाँ सर्ग समाप्त
192731 उनहत्तरवाँसर्ग कर्कटी राक्षसी को मनोवांछित वर देकर तथा गुणी लोगों की
192732 रक्षा के लिए मन्त्र कहकर ब्रह्माजी का अपने लोक में जाना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, एक हजार वर्ष तक इस प्रकार कठिन तपस्या करने पर ब्रह्माजी उसके पास वर देने के लिए आये।
192733 शंका : कर्कटी अत्यन्त दुःशील थी, उसको अतिदुर्लभ ब्रह्माजी का प्रसाद कैसे प्राप्त हुआ? ___ समाधान : दारुण तपस्या सिद्धि के लिए होती ही है, तप की सिद्धि होने पर और तो और विषयुक्त अग्नि भी शीतल हो जाती है, तपस्या से कुछ भी असाध्य नहीं रहता, यह भाव है॥१॥
192734 वह मन से ही ब्रह्माजी को प्रणाम कर वैसे ही स्थित रही, उसने मन में विचार किया कि
192735
192736
192737 मेरी भूख की शान्ति के लिए कौन वर उत्तम होगा ॥२॥
192738 हाँ, जो वस्तु मुझे माँगनी चाहिए उसकी मुझे स्फूर्ति हो गई। भगवान् ब्रह्माजी से यह एक वर माँगूंगी कि मैं रोगरूपा और लोहमयी जीवयुक्त सूचिका होऊँ। ब्रह्माजी के इस वरदान से दो प्रकार की सजीव सूचिका होकर जैसे नासिका से आकृष्ट सुगन्धि प्राणियों के हृदय में अलक्ष्यरूपसे प्रविष्ट हो जाती है, वैसे ही सब प्राणियों के हृदय में एक साथ प्रविष्ट हो जाऊँगी। इस उपाय से अपनी अभिलाषा के अनुसार मैं सम्पूर्ण जगत् को अपनी क्षुधा की निवृत्ति के लिए निगल जाऊँगी, संसार में क्षुधानिवृत्ति से बढ़कर दूसरा कोई आनन्द नहीं है ॥३-५॥
192739 इस प्रकार विचार कर रही तथा शान्ति, दम, दया आदि तपस्वियों के स्वभाव के विरुद्ध हिंसा की इच्छा होने के कारण तपस्विविपरीतस्वभाववाली कर्कटी की वज्रपात के तुल्य अभिलाषा को देखकर ब्रह्माजी ने उससे कहा ॥६॥
192740 हे कर्कटि, तुम राक्षसरूपी कुलपर्वत की मेघमाला हो, उठो, तुम्हारे लिए मैं सन्तुष्ट हुआ हूँ। तुम्हें जो वर चाहिए, माँगो ॥७॥
192741 कर्कटी ने कहा : भगवन्, आप अतीत, अनागत, वर्तमान सबके नियन्ता है, यदि आप मुझे वरदान देना चाहते हैं, तो मुझे ऐसा वरदान दीजिए कि जिससे मैं रोगरूपा और लोहमयी जीवयुक्त विसूचिका होऊँ ॥८॥
192742 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, 'जैसा तुम चाहती हो, वैसा ही हो।' - ऐसा कहकर ब्रह्माजी ने फिर उससे कहा : तुम उपद्रवों से युक्त सूचिका ही नहीं, किन्तु 'वि' उपसर्ग के साथ विसूचिका होओगी ॥९॥
192743 अपनी अलक्ष्य माया द्वारा सब लोगों की तुम हिंसा करोगी, जिनका आहारविहार समुचित नहीं है, दुष्ट देशों में रहते हैं, ऐसे मर्यादारहित मूर्ख तथा दुष्ट लोगों की तुम हिंसा करोगी। प्राणों द्वारा अपान वायु के स्थान से हृदय तक प्रवेश कर हृदयपद्म, प्लीहा आदि के पीड़न द्वारा वायुरूपी विसचिका व्याधि होओगी,शास्त्र में प्रतिपादित सदाचार में निष्ठा रखनेवाले पुरुषों को या उससे रहित पुरुषों को तुम प्राप्त करोगी॥१०-१२॥
192744 किन्तु सदाचारियों की चिकित्सा के लिए यह मन्त्र मैं कहता हूँ। ब्रह्माजी ने कहा : हिमालय पर्वत के उत्तर पार्श्व में कर्कटीनामक राक्षसी, जिसके विसूचिका तथा अन्यायबाधिका (अन्यायमार्ग में चलनेवाले पुरुषों को पीड़ित करनेवाली) ये दो नाम हैं, उसका मन्त्र यह है- 'ॐ ह्रीं ह्रां रीं रां विष्णुशक्तये नमः (4) | परब्रह्मरूप विष्णुशक्ति को नमस्कार है। हे सबके नियमन की शक्तिवाली, हे आद्यविष्णुशक्ति, तुम दूसरी अपनी अंशभूत रोगात्मक इस विष्णुशक्तिको ॐकारवाच्य कारणस्वरूप में भलीभाँति लीन करो और अपने स्थान में ले जाओ। जैसे चावल आदि पकाने से तुरन्त कोमल हो जाते हैं, वैसे उसे कोमल करो, दही के समान उसे मथो, इस स्थान से अन्य स्थान में ले जाओ, जो प्रकार मैंने कहे हैं - उनसे अथवा उनसे अन्य प्रकारों
192745 भगवान् विष्णु की दो शक्तियाँ हैं-पहली मायाशक्ति, जिसके अधीन अन्य सब शक्तियाँ हैं और दूसरी शक्ति माया के अधीन जो प्रत्येक वस्तु में रहती है तथा सात्त्विक आदि भेदों से भिन्न हैं, उसमें तामसी संहारशक्ति के अंशभूत प्राणियों के दुष्कर्म के फलजननशक्तिरूप रोग हैं, उनकी निवृत्ति के लिए आद्य मायाशक्ति की प्रणव, माया आदि पाँच रहस्य बीजों से सम्बोधन कर प्रार्थना की जाती है 'ॐ' इत्यादि से ।

से इसे दूर करो इस प्रकार आदि शक्ति की प्रार्थना कर अब उसके अधीन स्थित रोगशक्ति की प्रार्थना करते हैं। तुम अपने स्थान हिमालय को जाओ। तदनन्तर रोगी से कहते हैं-जो तुम अपने पूर्वजन्म के दुष्कृत से पीडित थे, रोग से तिरस्कृत थे, मृत्यु से खींचे जा रहे थे, अब मन्त्र की सामर्थ्य से अमृत से पूर्ण चन्द्रमण्डल को मेरी भावना से प्राप्त हुए हो, जैसे प्रदीप्त अग्नि में हविस् का प्रक्षेप किया जाता है, वैसे ही पूर्ण चन्द्रमण्डल में भावना द्वारा रोगी का प्रक्षेप करना चाहिए, यह मन्त्रस्थ 'स्वाहा' पदसे सूचित होता है, इस मन्त्र को मन्त्रसिद्ध पुरुष बाँये हाथ के मध्य में बाँधकर रोगी पुरुषका उस हाथ से युक्त होकर मार्जन करे। मन्त्ररूपी मुद्गर से पीडित, कर्कश रोदन करनेवाली और हिमालय की ओर भागी हुई कर्कटी की भावना करे॥१३-१५॥

जिसके हृदय में रसायन है ऐसे चन्द्रमा में रोगी पुरुष की स्थिति की भावना करे और यह भावना करे कि रोगी जरा और मरण से रहित हो गया, सम्पूर्ण मानसी व्यथाओं से मुक्त हो गया और समाहित हो गया ॥१६॥

साधु पुरुष पवित्र होकर आचमन करके एकाग्र चित्त हो क्रमशः इस उपाय से सम्पूर्ण विसूचिका का विनाश करता है ॥१७॥

इस प्रकार आकाश में स्थित दिव्यरूपधारी ब्रह्माजी, जिनका सिद्धमन्त्र आकाशचारी सिद्धों द्वारा ग्रहण किया था और अपने अन्यान्य कार्यों के लिए आये हुए इन्द्र जिन्हें प्रणाम कर रहे थे,

अक्षयमायावाले अपने नगर को गये ॥१८॥

उनहत्तरवा सर्ग समाप्त

सत्तरवाँ सर्ग कर्कटी का क्रमशः शरीरकी सूक्ष्मतापूर्वक दो सूचिकाओं के रूप में

गमनवर्णन और उसका प्राणियों के शरीर में प्रवेश वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, तदुपरान्त पर्वत के शिखर के समान विशाल, कज्जलाकार मेघघटा के समान बड़ी काली वह राक्षसी सूक्ष्मता को प्राप्त होने लगी। पहले वह मेघाकार हुई, तदनन्तर उसका देह-प्रमाण वृक्षकी शाखा के तुल्य हुआ, तदुपरान्त वह मनुष्य के आकारवाली हुई, फिर उसका स्वरूप केवल हाथभर का बन गया, तदनन्तर वह एक बिलस्त भर का हुआ, उसके बाद वह केवल एक अंगुलमात्र रह गई, तदनन्तर उड़द की छीमी के बराबर हुई और फिर वह सूचिका बन गई। सूचिका बनने के बाद जैसे संकल्पादि अणुता को (अलक्ष्यता को) प्राप्त होता है, वैसे ही शिखर के समान विशाल आकारवाली वह रेशमी वस्त्र सीने योग्य अत्यन्त सूक्ष्म सुई बनकर पद्मकेसर के समान सुन्दरी हुई॥१-४॥

वह सूक्ष्म लोहविकार होकर तथा अनायसी (रोगरूप) जीवयुक्ता सूचिका होकर शोभित हुई। महाभूत, कर्मेन्द्रिय, ज्ञानेन्द्रिय, प्राण, अन्तःकरण, अविद्या, काम, कर्मके संघातरूप पुर्यष्टक से चली हुई वह आकाश में जाती थी और निवास करती थी, वह सूची तो दिखाई ही देती थी, पर उसमें लोहा नाममात्र भी नहीं था। अनेक भ्रमों के बीचमें उसका यह स्वल्प-सूचीरूप से दिखाई देना भी एक प्रकारकी भ्रान्ति ही थी॥५,६॥

मन के मनन से (भावना से) युक्त यह

सूची सूर्यकिरणों के भीतर में प्रवेश करने से सुन्दर रत्नसूचे के समान और वैदूर्यमणि की किरणलेखा के समान चिकनी दिखाई देती थी॥७॥

वह पवन से उड़ाई गई काजल के मेघ के पिण्ड की लेखा के समान थी, उसके शरीर के अनुरूप छोटे मस्तक में अत्यन्त छोटे-छोटे सुराखों में स्थित नेत्रों की स्वच्छ ज्योतिरूपी कनीनिका विराजमान थी॥८॥

सूक्ष्म पुच्छाग्र से अणु (परमाणु के सदृश) मुख की प्रसन्नतापूर्वक वरदान से प्राप्त होनेवाले अत्यन्त अभीष्ट अपने सूचीरूप के लिए पूर्व के अपने विशाल शरीर की निवृत्ति हो, इसलिए मानों उसने पहले मुनि की तपस्या की थी, दूरसे देखने पर खूब प्रकाशित हो रहे नेत्रों की सन्धिका ज्ञान न होने से एक दीप के समान देखी गई वह, सूचीरूप शरीर का दर्शन न होने से, केवल आकाशरूपता को प्राप्त हुई थी। पहले विपुल देहावस्था में जो आकाश उसने निगल रक्खा था, देह में स्थित उस आकाश का सूक्ष्म शरीर की प्राप्ति होने पर अपने मनोज्ञ मुख से मानों वमन कर रही थी॥९,१०॥

टिमटिमाते हुए नेत्रों से दृश्य वह दूर-दूर फैले हुए दीपक की किरणों के समान सूक्ष्म थी, अतएव बड़ी एकाग्रता के लिए जिन्होंने अपनी आँखें अत्यन्त संकुचित कर रक्खी थी, ऐसे देखनेवालों की दृष्टि से वह दिखाई देती थी। तुरन्त स्नान करने से पृथक्-पृथक् हुए बालकों के केशों के समान उसका विलास था, बाह्य संचार करने के कौतुक से मृणाल को तोड़नेपर उसके बीचसे निकले हुए तन्तु के समान और मूलाधार से ब्रह्मरन्ध्र का भेदन कर बाहर निकली हुई सूर्यमण्डलाभिमुख होकर स्थित ब्रह्मनाड़ी की (सुषुम्ना नाड़ी की) तरह वह उस समय सुन्दरी प्रतीत होती थी ॥११,१२॥

उसकी चक्षु आदि इन्द्रियशक्तियाँ प्रत्येक नियत स्थान में स्थित थी, मानों उसका लिंगदेह ही बाहर सूची के आकार में स्थित था। जैसे ज्ञानियों का आलयविज्ञानसन्तान स्वमात्रगोचर होता हआ भी अन्य से अलक्ष्य रहता है, और जैसे तार्किकों का धारावाहिक ज्ञानसन्तान, साक्षीका स्वीकार न होने से अलक्षित रहता है, वैसे ही वह भी दूसरों से अलक्षित थी ॥१३॥

अत्यन्त अलक्ष्य होने के कारण ही मानों वह शून्यवादियों के मत में प्रसिद्ध अर्थों की जननी और आकाश की जो नीलिमा है, तद्रूप थी और निःशब्द थी। इस प्रकार लोहसूचिकाका वर्णन कर अब रोगरूपिणी सूचिका उसका अनुसरण करती है। उस लोहरूप सूचिका का अदृश्य और जीवयुक्त रोगरूपिणी सूचिका, जो कि तत् तत् पदार्थाकार मनोवृत्तिमें प्रतिफलित चिदाभास के समान धर्मवाली थी, सदा अनुगमन करती थी। जैसे विनाशावस्था को प्राप्त सूक्ष्म दीपज्योति दृष्टिगोचर नहीं होती और स्पर्श करने पर उसके अन्दर तीक्ष्ण दाहक शक्ति प्रतीत होती है, वैसे ही यद्यपि वह सूचीभाव को प्राप्त हुई राक्षसी अत्यन्त अदृश्य थी, फिर भी उसके अन्दर वासना आदि ज्यों-की-त्यों विद्यमान थी, उसमें किसी प्रकार का परिवर्तन नहीं हुआ था ॥१४,१५॥

अब सुखोपयोगी न होने से उस कर्कटी नामक राक्षसी के तपस्याफलका उपहास करते हैं।

वह कर्कटी जगत् के प्राणियों को निगलने के लिए सूचीरूपता को प्राप्त हुई, उसका जगत् को निगलने का वह आदर ही उपयुक्त नहीं हुआ, क्योंकि सूचिकावस्था में जब उदर ही नहीं रहा तब निगलती कैसे? उसने इस बात का विचार ही नहीं किया, अहो यह उसकी मूर्खता की

पराकाष्ठा ही है|१६॥

उसने जगत् को निगलने का विचार तो किया,पर सूचीरूप तुच्छताका विचार नहीं किया । केवल एकमात्र जगद्ग्रसनरूप अभिलाषाको देख रही उसका संकल्प निरर्थक ही रहा। उस मूढ़मति कर्कटीने बिना विचारेही सूची बनने की अभिलाषा की। निरर्थक बुद्धिवाले प्राणियों में पूर्वापर का विचार नहीं रहता ॥१७,१८॥

विचार करने योग्य चित्त के रहते उसे पूर्वापर विचारणा कयों नहीं हुई, इस पर कहते हैं।

ईच्छित विषयमें लगा हुआ चित्त ईच्छित वस्तु में दृढ़ प्रयत्न की अनुल्लंघनीय सामर्थ्य से भावना द्वारा पूर्व निर्मल अवस्था से अन्य अवस्था को यानी कालुष्य को प्राप्त होता है, जैसे कि निर्मल दर्पण निःश्वासवायु से मलिनता को प्राप्त होता है।।१९॥

स्थूल शरीर को छोड़कर सूचीभाव को प्राप्त हुई उस राक्षसीका महामरण भी यानी महादुःख भी सुखरूप ही हुआ, क्योंकि उसका स्वार्थ में दृढ़ अनुराग था।॥२०॥

एक वस्तु में अत्यन्त अनुराग करनेवाले लोगों की विषम अवस्था को तो देखिए,राक्षसी ने अपनी इच्छासे अपने शरीर का तृणवत् त्याग कर दिया, एक वस्तु में अत्यन्त तृष्णा होने से अन्य प्रतीतियाँ नष्ट हो जाती हैं। जगत्-ग्रास में अत्यन्त अभिलाषा होने से राक्षसी ने अपने देहविनाश को भी नहीं देखा ॥२१,२२॥

एक वस्तु में अत्यन्त अनुराग करनेवाले अज्ञानी को अपना नाश भी सुख देता है, सूचिका बनी हुई राक्षसी देहरहित होने पर भी सन्तुष्ट ही रही॥२३॥

प्रसंगप्राप्त नीति का वर्णन कर प्रस्तुत विषय का अनुसरण करते हुए जीवयुक्त सूचिकानामक व्याधि के स्वरूप का वर्णन करते हैं।

लोहमयी सूची से संलग्न जीवयुक्त विसूचिका अन्य सूचिका हुई। वह व्योमात्मिका, निराकार और आकाशके समान सूक्ष्म स्वभावयुक्त लिंग शरीरवाली थी, वह तेज के सूक्ष्म प्रवाह के समान कान्तिवाली तथा प्राणतन्तु के तुल्य, कुण्डलीनी शक्ति के सदृश तथा सूर्य

और चन्द्रमा की छोटी-छोटी किरणों के समान सुन्दरी थी। उस कर्कटी की पापात्मक अतएव तलवार की धार के सदृश क्रूर मनोवृत्ति लोहमय सूची से पृथक् ही थी। वह फूल की सुगन्ध के समान अत्यन्त सूक्ष्मरूप से प्राणियों के भीतर प्रवेश कर हिंसादिचातुरी के सम्पादन से मूर्तिमती होकर जीवरूप से प्रकट होतीथी। दूसरे लोगों के प्राणों का अनुसरण कर अपनी परम मनोरथ सिद्धि में परायण थी॥२४-२७॥

192782 इस प्रकार उस कर्कटी की दो प्रकार की सूचिकारूप देह उत्पन्न हुई। वह कुहरेरूपी वस्त्र के सदृश सूक्ष्म और कपास के (सूती) वस्त्र के समान कोमल थी। उन दो शरीरों से मनुष्यों के हृदयों में प्रवेश कर उन्हें पीड़ित करती हुई वह क्रूर राक्षसी दसों दिशाओं में घूमती थी॥२८,२९॥

192783

192784 संकल्प की अघटितघटनामें यही दृष्टान्त है, ऐसा कहते हैं।

192785 सभी लोग अपने संकल्प से लघु होते हैं और अपने संकल्प से महान् होते हैं। इसी न्याय के अनुसार संकल्प से ही कर्कटीने अपने भीषण शरीर का त्यागकर सूचीकारूपता का स्वीकार किया। क्षुद्र चित्तवाले लोग तुच्छ पदार्थ की प्रार्थना करते हैं। राक्षसी ने सूची के स्वभाव के

192786 तुल्य स्वभाववाले पिशाचीत्व की तपस्या से अभिलाषा की ॥३०,३१॥

192787

192788

192789

192790 यदि कोईशंका करे कि तपस्या से पवित्र हुई उस राक्षसीने दूसरे लोगों को पीड़ा पहुँचानेवाले सूचीरूप शरीर की प्रार्थना क्यों की? अर्थात् ऐसी प्रार्थना उसके लिए योग्य कैसे हो सकती है ? इस पर कहते हैं।

192791 पुण्यशरीरवाले जीवों की भी जाति के उचित वासना शान्त नहीं होती। इसीलिए सूक्ष्म सूचीरूपी पिशाचीत्व का कर्कटी ने उपार्जन किया ॥३२॥

192792 उसके दिशा-विदिशामें घूमनेपर उसकी सर्वसाधारण कर्कटीदेह को, जो कि अविद्या से कल्पित थी, महावायुओं ने शरत्कालीन मेघ के समान छिन्न-भिन्न कर दिया ॥३३॥

192793

192794 अब विसूचिका का चरित्र विस्तारपूर्वक कहते हैं।

192795 जो कोई जीव पहले किसी रोग से आक्रान्त होने के कारण क्षीणकाय हुआ हो या विशालकाय हुआ हो उसके अन्दर प्रवेश करके वायु में छिपी वह लोहसूची भयंकर विसूचिकारूप रोग में परिणत हो जाती है । किसी लघुकाय, स्वस्थ और बुद्धिमान् पुरुष के अन्दर जीवयुक्त सूचिकारूप से प्रवेश करके दुर्बुद्धिरूपा हो जाती है ॥३४,३५॥

192796 इस प्रकार किसी पुरुष में दुर्बुद्धिरूप से हृदय में स्थित होकर तृप्त होती है और किसी पुरुष में मन्त्र, औषधि, तप आदि पुण्य उपाय से उसकी निवृत्ति की जाती है। दोनों शरीरों से आकाश और भूमितल में जाती हुई वह बहुत वर्षों तक इधर उधर घूमती रही॥३६,३७॥

192797

192798 उसके तिरोधान का स्थान कहते हैं।

192799 भूमि में वह धूलिकणों से तिरोहित रहती है, हाथ में अंगुलियों से तिरोहित रहती है, आकाश में प्रभा से तिरोहित रहती है और वस्त्रमें सूत से तिरोहित रहती है ॥३८॥

192800

192801 देह के बीच में भी इसके तिरोधान के स्थान कहते हैं।

192802 देह के अन्दर स्थित आँतरूपी नदी में, व्यभिचार आदि दोष से दुष्ट उपस्थेन्द्रिय में, ऊसर आदि भूमि के धूलिकणों से धूसर अंगों में, हस्त, पाद आदि की रेखारूपी सूखी नदीके गड्ढों में और छोटे-छोटे रोमरेखारूपी पुराने तृणों में तिरोहित रहती है ॥३९॥

192803 पीड़ित लोगों को उच्छ्वसित करनेवाली और अन्दर सद्भाव से रहित वह विसूचिका सौभाग्य से हीन और कान्तिरहित शरीर में, मक्खियों, रूक्ष दुर्गन्धवायुओं से युक्त हरे तृणों से आवृत्त देश में तथा बिल्व, आम्र आदि श्रेष्ठ वृक्षों से रहित देश में रहती है। पशु, मनुष्य आदिकी बड़ी बड़ी हड्डियों से व्याप्त, आँधी आदि से नित्य कम्पन होने के कारण अत्यन्त स्फुरित होनेवाले, आत्मनिष्ठ अतएव निर्मल तथा हिम के समान दूसरों का सन्ताप हरनेवाले सत्पुरुषों से रहित मैले, कुचैले और अपवित्र वस्त्रवाले अशिष्ट लोगों के संचार में आनेवाले देश में, जहाँ पर खोखलों मे और काटे हुए वृक्षों के अग्रभाग में क्रमशः मधुमक्खियाँ और कोयल, कौए निवास करते हैं, अत्यन्त शीत होने के कारण रूक्ष तेज हवा सांय-सांय शब्द करती है, अतएव कम्प के कारण अंगुलिरूपी शाखाएँ चंचल रहती हैं तथा जहाँ पर घनीभूत कुहरे का संचार रहता है ऐसे स्थानों में, जिनकी अंगुलियाँ कटने के कारण व्रणपूर्ण हैं ऐसे लोगों के निवासस्थानो में, जहाँ पर हिमकण पिघलते रहते हैं, लोगों के पैरों के चिह्नों में युक्त स्थान

192804

192805 में, बामियों में, पर्वतों में, जहाँ पर जलभ्रान्ति होती है, ऐसे मरुप्रदेशों में, नखप्रधान बाघ, भालू आदि में तथा अजगर आदि में भीषण जंगलों में, जहाँ पर इधर उधर भाग रहे अत्यन्त भयभीत और जुओं से गर्हित बटोही लोग रहते हैं उन प्रदेशों में, कुत्सित स्वरूपवाले एवं सूखे हुए शरीरवाले पिशाच आदिसे पान के बीड़ों के समान चबाए गये पुराने पत्तों से भरे हुए

192806 और दुर्गन्धियुक्त जल के गड्ढों में, जिन मार्गों के बीच में कुल्या (नहर) आदि के गड्ढों में रहते हैं, शीत वायु से पूर्ण पथिकों के विश्राम-स्थानों में, चबाये जुओं के पेटमें स्थित मनुष्यों के रक्त से जिनके ओठ भरे हैं, ऐसे जंगली मनुष्य, वानर आदि के नखरूपी मुखवाले अंगुलिसमूह से आक्रान्त सम्पूर्ण देहप्रदेशमें तथा भूमि के पूर्वोक्त भिन्न-भिन्न स्थानों में वह जाती थी॥४०-४६॥

192807 जिन नगरों में अनेक प्रकार की हाथी, घोड़े आदि की रचना चित्र विचित्र वस्त्र रहते हैं, उन नगरों मे वह जाती थी और वहाँ अत्यन्त लम्बे मार्ग में गमनागमन से वह परिश्रम को प्राप्त होती थी॥४७॥

192808 सूचिकास्वभाव होने के कारण वह नगरों में और गाँवों में सड़कों और गलियोंमें फेंके हुए यानी अव्यवस्थितरूपसे पड़े हुए कपास के सूतों और उनमें गुंथे हुए काँचमणि आदि अलंकारो को केवल धारण (ग्रथन) करती थी और ज्वर आदि से पीड़ित प्राणियों के शरीररूपी वन में साँड के समान विहार करती थी यानी जैसे हृष्टपुष्ट साँड अपने सींगों से बामी आदि को खोदता हुआ इधर-उधर घूमता है, वैसे ही वह सूचिका भी मनुष्य के शरीर का उन्मथन करती हुई घूमती थी॥४८॥

192809 जैसे किसीके द्वारा सीने के लिए हाथ में ली गई चिरकाल तक सीने के लिए पिरोये हुए धागे को मुख से खींचनेवाली सुई मानों थककर थोड़ी देर के लिए सीनेवाले के हाथ से गिरी हुई विश्राम करने के लिए कहीं अलक्षित होकर लीन हो जाती है, वैसे ही यह सूचिका भी थी॥४९॥

192810 __यदि कोई शंका करे कि सीनेवाले हाथ को ही उस सुई ने क्यों नहीं छेदा ? तो इस पर कहते हैं। __वह क्रूर होती हुई भी अपने योग्य सीवनरूप कर्म में (सीने में) ही लगी रहती थी, क्योंकि सीना ही सुई का स्वभाव है, अतएव उसने सीनेवाले के हाथ को छेदा नहीं । यदि वह सुई सीनेरूप अपने स्वभाव को छोड़ दे यानी प्रगट न करे, तो अपने क्रूर स्वभाव को भी बाहर प्रगट न कर सकेगी, क्योंकि जैसे उसका सीना स्वभाव है, वैसे ही अपने क्रूर स्वभाव को प्रकट करना भी स्वभाव है ॥५०॥

192811 जैसे बड़ी भारी शिला नाव द्वारा इधर उधर ले जाई जाती है, वैसे ही वृद्धावस्था में स्थित आशा के समान वह लोहमयी सूचिका जीवयुक्त सूचिका के सहारे दिशाओं में घूमती थी। जैसे धान आदि की भूसीका कण अपने भ्रमण को प्रगट करनेवाली पवनशक्ति से दिगन्तों में घूमता है, वैसे ही वह लोहमयी सूची भ्रमण को प्रकट करनेवाली अन्तःकरण की सत्ता से दिशाओं में घूमती थी ॥५१,५२॥

192812 दूसरों के द्वारा गुंथे गये महीन तागे को अपने मुँह से खाती हुई-सी अतएव दूसरे लोगों के द्वारा प्राप्त कराये गये उदरपूर्ति के उद्यम से वह मानों स्वस्थ हृदय हुई॥५३॥

192813 सूचीने पहले भी दूसरे लोगों के वध से होनेवाले उदरपूर्ति की इच्छा से ही तपसे क्लेश को प्राप्त हुए

192814

192815

192816 अपने मन को उल्लसित किया था, इसलिए मानों वह निरन्तर मुख में गिर रहे अपने इच्छित सूक्ष्म तागे में स्तम्भित रहती थी ॥५४॥

192817 ___ अब सूची द्वारा मूर्खतापूर्वक किया गया तप तागे से गिरे हुए चीथड़ों को पिरोने के लिए ही हुआ, अपने उदरपूरण के लिए नहीं हुआ यह उत्प्रेक्षापूर्ण अर्थजो कहा गया था, वह लोकप्रसिद्ध सामान्योक्तिका दृष्टान्त हो गया, ऐसा कहते हैं।

192818 चिरकाल से दरिद्रता, कृशता आदि से परिपीड़ित कुल को क्रूर लोग भी दया से पुष्ट करते हैं, इस विषय में विचार करने की कोई आवश्यकता ही नहीं है, यहाँ इस अर्थ में दृष्टान्त सूची द्वारा भरा गया जीर्ण शीर्ण वस्त्र प्रत्यक्ष देखा गया है॥५५॥

192819

192820 सूची ने अपने उदर की पूर्ति क्यों नहीं की? इस पर कहते हैं।

क्योंकि सूची ने तागे के अग्रभाग के भीतर अप्रवेश के योग्य छिद्ररहित (अवकाश रहित) हृदय को तपस्या से प्राप्त किया तथा तत्त्वबोधभाग्यशाली होने के कारण सूर्यकान्ति के समान अभिज्ञता के प्रकाश अपने बुद्धिप्रकाश को भी पट आदि के सीवन से ही व्याप्त किया यानी अपने भोग के लिए अर्जित नहीं किया ॥५६॥

इसलिए उसको बड़ा पश्चात्ताप हुआ, ऐसा कहते हैं।
अपनी तपस्या से, जिसने उसके पेट को क्षीण कर दिया था, अकस्मात् प्राप्त हुई सूचिरूपता से मूर्तिमती हुई वह सूचिका राक्षसी बड़ा सन्ताप करती थी॥५७॥

यदि उसको पश्चाताप हुआ तो क्या वह प्राणियों के विघात से विरत हो गयी? नहीं, ऐसा कहते हैं।
यद्यपि उसको पश्चात्ताप हुआ था, तथापि नदी के प्रवाह के वेग के तुल्य अपने राक्षसस्वभाव से और प्रकृत सूचीभाव से भी, जिसका प्राणियों के वेधन में आग्रह था, प्राणियों के वेधन के लिए ही अपने स्वभाव के अनुरूप प्रचारित-पहले उद्यत की गई और फिर व्यवहार में लाई गई-भी वह वेध को करती ही थी॥५८॥

अतएव केवल सूची के स्वभाव से होनेवाले कार्यों को भी वह करती ही है, इस प्रकार के पूर्वोक्त अर्थको दृष्टान्तपूर्वक कहते हैं।
जैसे पुत्र, कलत्र आदि में दीर्घ वासनारूप तन्तु मरण के समय में उबुद्ध होकर तत्-तत् वासना के अनुसार स्त्री आदि शरीरों में जीवचेतना को संचारित करता है, वैसे ही यह सूची भी निपुण वेधन से तत्-तत् वस्त्रों में सूत्र को संचारित करती है ॥५९॥
इसलिए वस्त्रों में दर्जी द्वारा वेधपूर्वक चलाई जा रही वह उनके नेत्रोंके सामने अपने मुख को वस्त्र में छिपाकर दौड़ती सी देखी जाती है। पिशुन (चुगलीखोर), चोर आदि दुर्जन लोग अपने मुखको दिखाये बिना ही परमर्मभेदी होते हैं, अतः उसने भी यह जो काम किया, वह दुष्टोंका-सा ही है ॥६०॥
किसी समय गले में लटकाये गये दुपट्टे के सूतमें पिरोई गई वह अपने छेदरूपी नेत्र से स्त्रियोंका मुख'इनका कैसे भेदन करूँ' इस अभिप्राय से देखती है। जो लोग क्रूर होते हैं, उनकी एकमात्र यही अभिलाषा रहती है॥६१॥
वह मृदु और स्निग्ध कौशेय वस्त्र में तथा कठिन और रुक्ष क्षौम

वस्त्र में (वल्कल में) तुल्यवृत्ति से प्रवेश करती है। कौन मूर्ख गुण और अवगुण का विचार करेगा ॥६२॥
अंगूठे की अंगुली से दबाई गई और लम्बे सूत्र को धारण कर रही वह सूची भीतर न समा रही अंतड़ियों को बाहर उगलती हुई-सी दिखाई देती है ॥६३॥
सूत में पिरोई गई तीक्ष्ण भी वह सूची सरस और निरस सभी पदार्थों में हृदयशून्यतावश विशेष का अवधारण न करती हुई अतएव रसास्वाद से रहित होकर सूचीस्वभाव से ही घुसती है ॥६४॥

अपराध के बिना दण्ड पाने के कारण इसकी दुर्गति को तो देखिए, ऐसा कहते हैं। निष्ठुर भाषण आदि शब्द न करती हुई भी वह मुखमें तागे से गुंथी गई है। अन्य को सन्ताप देने में समर्थ होती हुई भी वह स्वयं ही सन्तापयुक्त बुद्धि से युक्त है, सुवेधिता यानी छिद्रयुक्त होने पर भी वह हृदयरूपी छिद्र से रहित है। जैसे कोई राजपुत्री भी अभागिनी हो जाती है, वैसे ही यह भी अभागिनी हो गई है॥६५॥

इसकी दुर्दशा होना ठीक ही है, ऐसा कहते हैं।
चूँकि वह सूचिका अपने अपकार के बिना ही दूसरों का मरण चाहती है, इसलिए उस पाप के कारण अपनी बुद्धि से ही वह तागे में बँधकर अपने कर्मरूप जाल में ही लटकती रहती है॥६६॥
भाग्यवश सीनेवाले के हाथ से गिरी हुई उसके अथवा किसी दूसरे के हाथ से स्पर्श करने के अयोग्य स्थान में कुत्सित श्याम वर्णवाले अधोरोमोंके साथ मानों मैत्री प्राप्त कर उनके साथ सोती है, अपने स्वरूप के अनुकूल मित्र किसको अच्छा नहीं लगता ॥६७॥

इसलिए मूों की चित्तवृत्ति के साथ भी संगति उसे अच्छी लगती है, ऐसा कहते हैं।
मूढ़ लोगों की वृत्तियों से मिली हुई वह प्राकृतजनों में रहती है, अपनी अनुरूप संगति को कौन छोड़ सकता है ? ॥६८॥

यदि कोई कहे कि उसकी अन्य लोहसूचियों के साथ भी साम्य होने के कारण, कभी उनके साथ अगर वह लोहार के पास चली जाय, तो क्या करती है ? तो इस पर कहते हैं।
लोहारों की प्राप्ति होने पर लोहारों द्वारा तपाने के लिए अग्नि में डाली गई वह सूचिका उनकी धौंकनी के वायु से इधर-उधर होकर उन्हें छोड़कर अदृश्य हो जाती है और आकाशकी
ओर मुख करके भाग जाती है ॥६९॥

उसका प्राणियों के प्राण आदि वायुओं द्वारा देह के अन्दर संचार होता है, ऐसा कहते हैं।
प्राण और अपान वायु के प्रवाह में स्थित होकर लोगों के हृदयकमल के अन्दर संचरण करनेवाली यह महाघोर दुःखप्रद कर्मशक्तिरूप ही मानों सजीव होकर उदित हुई है। समान वायु के विपरीत होने पर भी समान के साथ चलनेवाली, उदानवायुके विपरीत होने पर भी उदान के साथ चलनेवाली और व्यान वायु में स्थित होकर सर्वांग में संचरण करनेवाली और विविध व्याधियों को उत्पन्न करनेवाली यह सूचिका हृदयमें, कण्ठमें शुलरोगात्मक वायु में प्रवेश करके विवर्णता (पांडुरोग) और उन्माद रोग को उत्पन्न करती है ॥७०-७२॥
प्रायः कम्बल आदि सीने के समय गडरियों के हाथ में स्थित वह सूचिका कभी उन लोगों के उनके टुकड़ों के खोखलों में सोती है, कभी बालकों के हाथ, अंगुली आदिरूप अपने शयन के वेधन

में कौतुक करती है ।।७३॥
पैर में घुसकर रक्तपान के उपार्जन से सन्तुष्ट होती है, फूलों के गुच्छों की माला पिरोने के समय अधिक भोजन करनेवाली भी अल्प भोजन से तृप्त हो जाती है। मलपंकयुक्त मूलाधार कोशमें बैठी हुई चिरकालतक नीचे मुख करके सोई रहती है, अपने इच्छानुरूप स्थान को पा कर कौन फिर उसे छोड़ सकता है ? क्रूरता से दूसरों के प्राणहरणपर्यन्त वेधनों से अपने को दूषित दिखलाती है।
शंका - यदि उसका कोई स्वार्थ नहीं था, तो उसकी अन्य लोगों के मारण में प्रवृत्ति क्यों
समाधान - नीच लोगों को कलह करना उत्सव से भी अधिक सुखदायी होता है। भाव यह कि जिन दुष्टों को दूसरों को पीड़ित करने की सामर्थ्य न होने पर भी दूसरों से कलह करने में सुख होता है, उनको दूसरे को मारने में सुख हो, इसमें तो कहना ही क्या है ? ॥७४-७६॥
__थोड़े से रक्तकणों के आस्वाद के लोभ से इसकी दूसरों को मारने में प्रवृत्ति हो सकती है ? इस पर कहते हैं।
आधी कौड़ी की प्राप्ति से भी कृपण को बड़ा हर्ष होता है, प्राणियों का अहंकार-चमत्कार दुरुच्छेद्य है, यानी उसका विनाश नहीं किया जा सकता ॥७७॥
वह सूचिका मूढ़ अपनी आत्मा द्वारा किये जा रहे जीवसूची और लोहसूची इन दो अपनी सूचिकाओं से होनेवाले वेधन से सब प्राणियों के मरण की तर्कना करती है। मूढों की आवश्यक स्वार्थमें यदि मूढता उदित न हो, तो वह बड़े आश्चर्य की बात है। यह मेरा परमारणरूप कार्य पहले (वस्त्र सीने के समय) वस्त्र के तन्तुओंका भेदन करनेसे अभ्यस्त है, इस कारण यह शीघ्र सम्पन्न हो रहा है, इस प्रकार अपने चातुर्य के अनुसंधान से अपने मन में अत्यन्त प्रसन्न होती है ।।७८,७९॥
जैसे मिट्टी में घिसने के बिना चुपचाप रक्खी हुई सुई जंग लगने के कारण मलिन हो जाती है, वैसे ही सूचिका भी यदि परमारणरूप अपराध न करे, तो उसे व्याधिरूपी दुःख हो जाता है। यह सूचिका सूक्ष्म अतएव अदृश्य होकर शरीर को काटनेवाली है और क्षणभर

में विस्मृति को प्राप्त हो जाती है । तीक्ष्ण भेद करनेवाली दैवचेष्टा (औत्पात्ति की चेष्टा के) समान क्रूर है ॥८०,८१॥
मर्मस्थान के आच्छादनभूत उत्तरीय वस्त्र के तन्तु के वेधनमात्र से दूसरे को मार दिया, ऐसा समझकर आप सन्तोष को प्राप्त होती है। जिस नाश को करने से दुर्जन हर्ष को प्राप्त होता है, उसी नाश से वह भी हर्ष को प्राप्त होती है, कीचड़ में वह डूबती है, आकाश में वह उड़ती है, आकाशचारी वायुओं से दिशाप्रान्तों में विहार करती है। भूतल में, वनमें और धूलिकणों में भी, अन्तःपुर के घर में पलंगपर बिछाए गये बिस्तर की नाईं सोती है, मनुष्यों के हाथ में और कान में स्थित या कानरूप कमल में और भेड़ों के रोमों की राशि में इच्छानुसार सोती है, काठ और मिट्टी की बनी हुई भित्तीयों के छिद्र में समा जाती है और प्राणियों के हृदय में ऐसे समा जाती है जैसे कि मणि, मन्त्र आदि द्रव्यों की शक्ति से और आत्मशक्ति से मायावी अथवा योगी सर्वत्र यथेच्छ विहार करता है। श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : वत्स भरद्वाज, मुनि के इतना कह चुकनेपर दिन समाप्त हो गया, सूर्य भगवान् अस्ताचलको गये, मुनियों की सभा

महामुनि को नमस्कार कर सायंकालीन सन्ध्या आदि के लिए स्नानार्थ चली गई, रात्रि समाप्त होने पर दूसरे दिन सूर्य के किरणों के साथ फिर मुनि-सभा आ गई ।।८२-८४॥

सत्तरवाँ सर्ग समाप्त

इकहत्तरवाँ सर्ग सूचिकारूप को प्राप्त होकर अपने पूर्व शरीर का स्मरण कर रही

कर्कटी के पश्चात्ताप का विस्तारपूर्वक वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, इसके बाद वह कर्कटी नामकी राक्षसी चिरकालतक सब जाति के मनुष्यों के मांसों का आस्वादन करनेपर भी तृप्ति को प्राप्त नहीं हुई, यों तो पहले ही दिन एक रुधिरबिन्दु से वह तृप्त हो गई, क्यों कि सूचिके भीतर कितना समा सकता है ? किन्तु तृष्णापूर्ण उस सूचीका मरना अत्यन्त कठिन है। उसने विचार किया कि बड़े खेद की बात है, मैं क्यों सूची बनी, मैं बहुत छोटी हूँ, मेरी खाने की शक्ति अतिअल्प है, एक ग्रास भी मेरे पेटमें नहीं समाता, मैं बड़ी दुर्बुद्धि हूँ, मेरे वे विशाल अंग कहाँ गये, काले मेघ के समान विशाल वे मेरे अंग वन में पत्ते के समान विलीन हो गये। इस मन्दभाग्या मुझ में वसा से सुगन्धित स्वादु मांसरस का ग्रास थोड़ा भी नहीं समाता । मैं कीचड़ के अन्दर डूब जाती हूँ
और पृथ्वीमें गिर जाती हूँ, मनुष्यों के पैरों के समूहों से कुचली जाती हूँ और शुक्र से मलिन हूँ; मैं मारी गई हूँ, मैं अनाथ हूँ, मुझे आश्वासन देनेवाले मित्र, बन्धु आदि नहीं है, मेरा कोई आधार नहीं है, मैं एक दुःख से दूसरे दुःख में और एक संकट से दूसरे संकट में पड़ती रहती हूँ, न मेरी कोई सखी है, न कोई मेरी दासी है, न मेरी माता है, न मेरा पिता है, न मेरा बन्धु है, न मेरे नौकर चाकर हैं, न मेरा भाई है, न मेरा पुत्र है, न मेरा शरीर है, न रहने का स्थान है, न कोई उपजीव्य है और न एक स्थान में मेरा आवास ही है। मैं वन के जीर्ण-शीर्ण पत्ते के समान घूमती फिरती हूँ, मैं आपत्तियों के सम्मुख खड़ी रहती हूँ, अत्यन्त भीषण स्थानों में प्रविष्ट हूँ, मैं चाहती हूँ कि मैं मर जाऊँ, पर वह (मृत्यु) भी मुझे प्राप्त नहीं होती ॥१-१०॥
मैं बड़ी मन्दबुद्धि हूँ, जैसे कोई मूढ पुरुष काँच समझकर चिन्तामणि को हाथ से छोड़ दे, वैसे ही मैंने अपना शरीर छोड़ दिया। मोह को प्राप्त होता हुआ मन पहले दुर्बुद्धिको आश्रय देता है, फिर स्वयं ही अनर्थों की परम्परारूपसे विस्तार को प्राप्त होता है ॥११,१२॥
कोई लोग कभी मुझे डोरे से पिरोकर धुएँ के घरों में रख देते हैं, ऐसी हालत में मुझे धुएँ के उपर रहना पड़ता है। कभी मैं मार्ग में गिर पड़ती हूँ और गिरने पर गदहे, ऊँट आदि के खुरों द्वारा रगड़ी जाती हूँ। कोई लोग नरकुल आदि तृणों के भीतर मुझे डाल देते हैं। मेरी दुःखपरम्परा का कोई ठिकाना है ? ॥१३॥
मैं नित्य दूसरे की चाकरी बजाती हूँ, दूसरे जब मुझे चलाते हैं, तब मैं चलती हूँ, अत्यन्त दीनता को प्राप्त हुई मैं अत्यन्त परवश हो गई हूँ, तुच्छ के यानी भीतर स्थित रक्त आदि के आस्वाद की मुझे इच्छा होती है, परन्तु वह इच्छा भी वेधनरूपिणी ही है यानी उसका फल केवल वेधन ही है, क्योंकि न मुझे पेट है और न जिह्वा है। मैं बड़ी मन्दभागिनी हूँ, मेरा

दुर्भाग्य भी बड़ा अभागा है॥१४,१५॥

वेताल की शान्ति करनेवाला कर्म करनेपर वेतालोदय हो गया, यह लोकोक्ति मेरे ऊपर ही पूरी तरह से घटी, ऐसा कहती है।
गई तो थी वेताल की शान्ति के लिए, पर उससे विशाल वेताल उत्पन्न हो गया। तप करने के लिए प्रवृत्त हुई मेरा तपस्या से सर्वनाश हो गया । मन्दमति मैंने उस प्रकार का वह विशाल शरीर क्यों छोड़ा? अथवा जिस प्रकार की बुद्धि होने पर सर्वथा नाश होता है, उस प्रकार की अशुभ मति नाश के समय उत्पन्न होती ही है॥१६,१७॥
कीड़े के शरीर से भी सूक्ष्म, अवान्तर में (मार्ग में) भाग्यवश धूली में डूबी हुई और धूलिराशि से आवृत्त मेरा कौन उद्धार करेगा ? मुझे देखना ही मुश्किल है, इसलिए मेरा कोई उद्धार करनेवाला नहीं है ॥१८॥

यद्यपि स्थूलदर्शी पुरुष तुम्हारा उद्धार करने में समर्थ नहीं है, क्योंकि तुम उनके दृष्टिगोचर नहीं हो सकती, किन्तु सूक्ष्मदर्शी योगी तुम्हारा उद्धार करेंगे, ऐसी यदि कोई शंका करे, तो उस पर कहती है।
जैसे पर्वत के उपर रहने वाले लोगों की बुद्धि में ग्राममार्ग के तृणों का स्फुरण होना सम्भव नहीं है, वैसे ही सूक्ष्मदर्शी योगियों की बुद्धि में मेरे जैसे हतभाग्य लोगों का स्फुरण कैसे हो सकता है ? ॥१९॥

यदि कोई कहे कि तुमको स्वयं अपना उद्धार करना चाहिए, तो इस पर कहती हैं।
अज्ञानसागर में डूबी हुई मेरा उद्धार कहाँ हो सकता है ? खद्योत (जुगनूँ) का सेवन करनेवाले अन्धे पुरुष को पदार्थों का दर्शन कदापि नहीं होता ॥२०॥
इसलिए कितने समय तक आपत्तियों से परिपूर्ण होकर मुझ मन्दभागिनी को आपत्तिरूपी गड़ढ़ों में पड़ा रहना पड़ेगा, यह मैं नहीं जानती ॥२१॥
मैं कब काजल के महाशैल की प्रतिमा के समान प्राणियों के संहार और अवष्टम्भ के द्वारा भार उतारने के लिए आकाश और पृथ्वी की स्तम्भता को प्राप्त करनेवाली होऊँगी। मेघमाला के समान भुजाओंवाली स्थिर बिजली के समान नेत्रवाली, कुहरे के समूह ही जिसके वस्त्र हैं, ऊँचे ऊँचे केशों से जिसने आकाश को नाप दिया है तथा जिसने खूब लम्बे उदररूपी मेघ के दर्शन से मयूरों को नचा दिया है इस प्रकार की, और लम्बायमान चंचल स्तनवाली, काली, श्वासवायु से जिसके स्तन हिलते हों ऐसी, अट्टहास के विलासरूपी दग्ध वन के धूलि के पटलों से आच्छादित सूर्यमण्डल को रोकनेवाली, यमराज के समान सम्पूर्ण प्राणियों के ग्रसन के लिए जिसने कार्य आरम्भ किया था, इस प्रकार की भीषण आकृति को धारण करनेवाली, अग्नि के समान देदीप्यमान, उखल के समान गहरे नेत्रवाली, सूर्य की किरणमाला का अपहरण करनेवाली तथा एक पर्वत से दूसरे पर्वतपर, एक शिखर से दूसरे शिखरपर पैर रखकर चलनेवाली मैं कब होऊँगी? कब बड़े भारी गड्ढे के समान देदीप्यमान वह बड़ा भारी मेरा उदर होगा ? शरत्काल के मेघों के समान स्थूल मेरी नखपंक्तियाँ कब होंगी । कब मेरा हास बड़े बड़े बलवान् राक्षसों के भी हृदयको विदीर्ण करने में समर्थ होगा, कब मैं अपने नितम्बरूपी बाजों के वादन से महारण्य

में खूब प्रसन्न होकर नृत्य करूँगी, मज्जारूपी आसव के बड़े बड़े घड़ों से भरे हुए प्राणियों के मांस और हड्डियों की राशियों से कब मैं लगातार अपने विशाल उदर का पोषण करूँगी, कब मैं बड़े-बड़े जीवों के रूधिर को पीकर उन्मत्त हुई अत्यन्त आनन्द को प्राप्त होऊँगी, तदनन्तर निद्रा की गोद में सो जाऊँगी ॥२२-३०॥
जैसे सोना अग्नि में अपने देदीप्यमान स्वरूप को भस्म बना देता है, वैसे ही मैंने ही कुतपरूपी अग्नि में अपने उस श्रेष्ठ प्राचीन
शरीर को भस्म कर दिया और सूचिता को स्वीकार किया ॥३१॥

कहाँ अंजनपर्वत के सदृश दिक्-तटों को पूर्ण करनेवाला मेरा वह विशाल शरीर और कहाँ मकड़ी की टाँगों के समान सूक्ष्म और तिनके के समान कोमल यह सूचिता ? अर्थात् दोनों शरीरों में महान् अन्तर है॥३२॥
जैसे अज्ञ पुरुष स्वर्ण के बाजूबन्द को पा कर भी 'यह मिट्टी है' ऐसा समझकर उसका त्याग कर देता है, वैसे ही इस सूचिता के लोभ से मैंने अपने देदीप्यमान शरीर का त्याग कर दिया ॥३३॥
कुहरे से पूर्ण विन्ध्याचल की गुफा के सदृश हे मेरे विशाल उदर, आज तुम सिंह के सदृश अपने आविर्भाव से तुम्हारे वियोग से उत्पन्न हुई हाथी के सदृश व्यथाओं का क्यों अन्त नहीं करते हो ? ॥३४॥
अपने भार से पर्वत के शिरों को तोड़फोड़ देनेवाली हे मेरी भुजाओं ! चन्द्रमारूपी उज्ज्वल नखों से इस चन्द्रमा को देवभाग पुरोडाश समझकर तुम क्यों नहीं पीड़ित करते? |३५॥
काँचमणियों की मालाओं से शून्य होने पर भी हिमालय के तटके समान सुन्दर हे मेरे वक्षस्थल, तुमने आज वह रोमों का वन नहीं धारण किया, जिस में सिंह आदि बड़े-बड़े जानवर जुओं के समान प्रतीत होते थे, इसलिए मुझे तुम्हारे लिए खेद है॥३६॥

192901 अँधेरी रात्रि के अन्धकाररूप शुष्क लकड़ियों को जलानेवाले हे मेरे नेत्रों, तुम आज अपनी दृष्टिरूपी ज्वालाओं की लपटों से दिशाओं को क्यों नहीं अलंकृत करते हो? हे मेरे कन्धे, हे मेरे बन्धु, तुम पृथ्वी में नष्ट हो गये हो, मैंने तुम्हारा त्याग कर दिया है, कालने तुमको पर्वतों की शिलापर पीस डाला है एवं घिस डाला है॥३७,३८॥
192902 प्रलयाग्नि से दग्ध चन्द्रबिम्ब के समान मनोहर हे मेरे मुखचन्द्र, तुम आज अपनी किरणों से क्यों नहीं तप रहे हो ? ॥३९॥
192903 वे बड़े मेरे हाथ कहाँ चले गये, इसका मुझे बड़ा पश्चात्ताप है, मैं आज मक्खियों के पैरों से हिलाई जानेवाली महासूची बन गई हूँ। उग्र करंज से युक्त, जिसमें अनेक कन्द हो, ऐसे गर्त के समान सुन्दर हे मूत्रद्वार तथा विन्ध्यारण्य के समान विशाल हे नितम्बम्बि ! मैं तुम्हारे लिए शोक करती हूँ॥४०,४१॥
192904 कहाँ वह मेरा गगनचुम्बी आकार और कहाँ यह अत्यन्त सूक्ष्म नवीन सूचीरूपी शरीर, कहाँ उसका धुलोक और पृथ्वी के मध्यवर्ती रन्ध्र के तुल्य वह मुखरूपी गर्त और कहाँ यह सूचीका मुख, कहाँ बहुत से मांस के भार से विशाल पूर्व का मेरा ग्रास और कहाँ आज जल के बिन्दु से भोजन ? मैं अत्यन्त सूक्ष्म हो गई हूँ, अहो यह सब आत्मक्षय के लिए नाटक स्वयं मैंने अपने आप ही किया है॥४२॥
192905
192906 इकहत्तरखाँ सर्ग समाप्त
192907
192908
192909 बहत्तरवाँसर्ग सूची के भीषण तप का वर्णन और उससे आश्चर्य मग्न इन्द्र का नारदोक्ति से निश्चय-कथन।
192910 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, इस प्रकार शोकमग्न हुई उस सूची ने मौन होकर, अत्यन्त निश्चलतापूर्वक (एकाग्रता से) पूर्वोक्त रीति से अपने देहादिका और आगे कहे जानेवाले प्रकार का चिन्तन कर फिर उसी देह के लाभ के लिए मैं शीघ्र तपस्विनी होऊँ, ऐसा निश्चय किया। तदनन्तर पहले चित्तमें स्थित लोगों की हत्या का त्यागकर उसी हिमालय के शिखर में, जिसमें पहले वह रहती थी, तपश्चर्या के लिए गई॥१,२॥
192911
192912 उसने पहले आत्मा में (अपने में) मन से कल्पित जो सूचिता है, उसीको देखा।
192913 शंका : क्रियाशक्ति रहित आत्मा में (अपने में) सूचिता का दर्शन होने पर भी उसमें गमनक्रिया की सिद्धि कैसे हुई?
192914 समाधान - प्राणवायुरूप उस जीवयुक्त सूची ने अपने उपाधिभूत प्राणों से मन से कल्पित लोहसूची में प्रवेश करके अपने में ही मनोमय लोहसूची की कल्पना की, तदनन्तर उसने अपने में ही मनोमय सूचिता को देखा और प्राणवायुरूप शरीर होकर वह हिमालय के शिखर में गई। तात्पर्य यह हुआ कि लोह सूची और जीवसूचीका अन्योन्य तादात्म्याध्यास होने से यह कर्कटी प्राणवायुरूपशरीरवाली होकर क्रियाशक्ति को पाकर हिमालय के ऊपर गीध के शरीरमें प्रवेश करके गई, अतः आत्मा में क्रियाशक्ति न होने पर भी असंगति नहीं है॥३,४॥
192915 सम्पूर्ण प्राणियों से रहित, वनाग्नि की लपटों से पूर्ण, सूर्य के ताप से रूक्ष, धूलि से धूसरित, तृण रहित और विपुल उस विशाल-स्थान में बड़ी-बड़ी इन्द्रनीलमणि की शिलाओं के समान कान्तिवाली वह मानों अभ्युदित होकर स्थित हुई। वह मरुभूमि में अकस्मात् उत्पन्न होकर सूखी हुई तृणशिखा के समान प्रतीत होती थी। अत्यन्त सूक्ष्म एक पैर के एक सूक्ष्म हिस्से से उर्वर पृथ्वी में खड़ी हुई उसने अपनी कल्पना से एक पैररूप तप करना आरम्भ किया। भाव यह कि यद्यपि दो पैरवाले लोगों के समान एक पैर का परित्याग कर एकपादतारूप तप करना उसके लिए संभव नहीं था, क्योंकि सूची को दो पैर हैं नहीं, तथापि अपनी कल्पना से ही कल्पित दो भागों में से आगे के अर्ध भाग का परित्याग करने से एकपादतारूप -एक पैर से स्थितिरूप-तप करना उसने आरम्भ किया। अत्यन्त सूक्ष्म पैर के तलुवे से (अत्यन्त तीखे अग्रभाग से) पृथ्वी की धूलि को भी पीड़ित करनेवाली वह सूची सामने और दोनों अगल-बगलरूप तीन भागों में फैली हुई दृष्टि को सम्पूर्ण विषयों से प्रयत्नपूर्वक हटाकर उपरको मुख करके स्थित हुई॥५-८॥
192916
192917 ऊपर को मुख करने पर दृष्टि के चारों ओर से हट जानेपर भी धूलिरूपी तथा छोटे-छोटे पत्थरकणरूपी संकट में उसके पैर की स्थिरता कैसे हुई? इस पर कहते हैं।
192918 कृष्णता (कृष्णलोहमयत्व), क्रूरता, तीक्ष्णता (तीक्ष्णताग्रत्व) सर्वांगव्याप्ति, मुख से वायु के भक्षण से और विष्टम्भरूप उक्त यत्न से रेणुरूपी तथा छोटे-छोटे पत्थरो के संकट में वह प्रयत्न से अपने पैर को स्थिर रखती थी। भाव यह कि अत्यन्त दृढ़ होने के कारण
192919
192920 ही उसकी स्थिरता सिद्ध हुई ॥९॥
192921 उस सूची ने जंगल में मारे भूख के क्षुब्ध हुई अतएव अपने समीप में आनेवाले जंगल के बटोहियों को दूरसे देखने के लिए उठाई हुई गर्दन से युक्त, पुच्छ से तृण, पत्ते आदि के अग्र भाग में स्थित और वायु से भी चंचल होनेवाली ऐसी-तृणजलौका का अनुकरण किया ॥१०॥
192922
192923 सूचिका के छिद्र से निकली हुई धूप भी, सूचिकाकार होने के कारण, उसकी सखी हुई, ऐसी उत्प्रेक्षा करते हैं।
192924 उसके मुख के छेद से निकली हुई सूर्य की किरण पृष्ठभाग की रक्षा करनेवाली और सूची के समान आकारवाली सखी हुई॥११॥
192925 अत्यंत क्षुद्र भी अपने आत्मीय जीव में लोगों को प्रेम होता है, किरण ने भी शुद्ध होने के कारण सूची में सखीभाव को धारण किया।१२॥
192926 उस सूची की अपनी छाया भी दूसरी तापसी सखी हुई, सूची के समान मलिन उस छायासूची को उसने अपनी पृष्ठरक्षिका बनाया ॥१३॥
192927
192928 उन तीनों सूचियों के परस्पर शिर और मूल के गूंथने से परस्पर सम्बंध होने के कारण मानों उन्होंने परस्पर की अनुकूलता का आचरण किया, ऐसी उत्प्रेक्षा करते हैं।
192929 पृष्ठरक्षक सूर्यकिरणरूप सखी का लोहसूची के साथ तथा द्वारभूत लोहसूची से भलीभाँति निकली हुई छायासूची के साथ, जिसका कि सूर्यकिरणों का गिरना ही नेत्र है, ग्रथन करने पर उन्होंने परस्पर द्वारा करने योग्य स्थिरता की सहायता में दृढ़ता की, इसलिए उनका वैसा करना उत्तम हुआ|१४॥
192930 इस प्रकार तपस्या कर रही सूची को अपने सामने देखकर पेड़, लता आदि को भी सद्‌बुद्धि प्राप्त हो गयी। महातपस्विनी सूची को देख करके किसको तप करने की उत्कंठा नहीं होगी॥१५॥
192931 तप करने के लिए स्थिर अपनी मनोवृत्ति के समान उत्पन्न हुई उस सूची को पेड़, लता आदि ने अपने फल-फूलों से वासित वायु खिलाया, क्योंकि उसके मुख से झंकार शब्द निकलता था और शब्द के साथ भोजन करना पामर लोगों में प्रसिद्ध है॥१६॥
192932 __ भाग्यवश द्रुमलता आदि ने फूल के पराग से सूची के मुख को ढक दिया, ऐसी उत्प्रेक्षा करते हैं।
192933 जो पहले उत्पन्न हुए थे, जो भविष्य में होंगे और जो देवताओं के लिए नहीं हैं वे सब फूलों के पराग इस सूची को देने चाहिए, इस उत्साह से मानों पेड़, लता आदि ने उसके मुख को भर दिया ॥१७॥
192934
192935 भाग्यवश उसके छेद में वायु से प्रेरित माँस आदि के अपवित्र कणों के प्रवेश की इन्द्र द्वारा किये गये विघ्नरूप से और प्रविष्ट हुए उनका जो बहिर्गमन है, उसकी उसके अनिगरणरूप से
192936 उत्प्रेक्षा करते हैं। __ तदनन्तर इन्द्र द्वारा भेजे गये और वायु से प्रेरित आमिष (मांस) के कण को, जो कि उसके छिद्ररूपी मुख में प्रविष्ट हो रहा था, उसने नहीं निगला ॥१८॥
192937 दृढ़ निश्चय होने के कारण उसने उन पुष्परजों को और मांसकणों को नहीं निगला, अन्तःसार होने के कारण क्षुद्र लोग भी तप में आनेवाले विघ्नों की निवृत्तिरूप प्रयोजन को प्राप्त करते हैं।१९॥
192938 अपने मुँह
192939
192940
192941 में स्थित फूल के परागों को भी वह नहीं पीती है, यह देखकर वायु को सुमेरूपर्वत को उखाड़ने

192942 से भी बढ़कर आश्चर्य हुआ ॥२०॥
192943
192944 इस प्रकार अन्य विघ्नों से भी वह अपने कार्य से विचलित नहीं हुई, ऐसा कहते हैं।
192945 यद्यपि वह कीचड़ से सिर तक हजारों वर्षों तक ढकी गई थी, प्रचुर जल से हजारों वर्षों तक पूर्ण की गई थी, आँधी द्वारा वह हजारों वर्ष तक उड़ाई गई थी, वनाग्नि से हजारों वर्षों तक जलाई गई थी और ओले आदि के गिरने से तोड़ी फोड़ी गई थी, बिजली के तड़कने से हजारों वर्षों तक भ्रान्त हुई थी, मेघों से हजारों वर्ष तक क्षुभित की गई थी, तथापि दृढ़ निश्चयवाली वह तपस्विनी विषमूर्जासे सोई हुई की नाईं अणुमात्र भी विचलित नहीं
192946 हुई ॥२१-२३॥
192947
192948 इस प्रकार तप कर रही उसके पापों का क्षय होने से और चिरकाल तक चित्त की एकाग्रता से उसको विचार-पूर्वक ज्ञान उत्पन्न हुआ, ऐसा कहते हैं। ___ बाह्य व्यापारों से निवृत्त हुई सत्य, सुचेतन अपने स्वरूप का विचार कर रही उसके बहुत देश-काल के बीतने पर उसकी आत्मा ही ज्ञानप्रकाशरूप अर्थात् आत्मसाक्षात्कारवृत्ति से प्रदीप्त बोधरूप हो गई। पर और अवर को देखनेवाली (परब्रह्मसाक्षात्कारवती) वह सोपसर्गा सूची निर्मल हो गई और परम पावन हो गई। तपस्या से पापों के क्षीण होने पर अपने सुख को सूचित करनेवाली उस सूचीने पैनी बुद्धि से स्वयं ही ज्ञातव्य तत्त्वका ज्ञान प्राप्त कर लिया ॥२४-२६॥
192949 इस प्रकार उसने ऊपर को मुख करके हजारों वर्ष तक कठोर तपस्या की, जो चतुर्दश महालोकों को सन्ताप देनेवाली थी॥२७॥
192950 उसकी प्रलयाग्नि के समान भीषण तपस्या से हिमालय पर्वत जल उठा, तदनन्तर उसने जगत् को प्रज्वलित किया ॥२८॥
192951 तदनन्तर इन्द्र ने यह जगत् किसकी तपश्चर्या से आक्रान्त है, - ऐसा नारदजी से पूछा। नारदजी ने इन्द्र से सूची की तपश्चर्या कही : सात हजार वर्ष तक बड़ी भारी तपश्चर्या करनेवाली महाविज्ञानरूप देहवाली इस सूचीने तपश्चर्या की, उससे यह जगत् प्रज्वलित हुआ है ॥२९,३०।॥
192952 हे इन्द्र, भगवान् रुद्र की संहारशक्ति के समान सूची की तपस्या से हाथी निःश्वास छोड़ रहे हैं, पर्वत विचलित हो रहे हैं, विमान से चलनेवाले देवता वगैरह गिर रहे हैं, सागर तथा मेघ सूख रहे हैं तथा सूर्य के साथ दिशाएँ मलिन हो रही हैं॥३१॥
192953
192954 बहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
192955 तिहत्तरवाँसर्ग जीवयुक्त सूची के भोगविस्तार का पुनःवर्णन, तदनन्तर इन्द्र की प्रेरणा से चारों ओर वायु का सूची-अन्वेषण वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, इन्द्र ने कर्कटीनामक राक्षसी के क्रूर वृतान्त को आद्योपान्त सुनकर फिर नारदजी से पूछा, क्योंकि उसके वृत्तान्तको सुनने में इन्द्र को कौतूहल हो गया था॥१॥
192956 इन्द्र ने कहा : हे मुनिवर, उक्त सूचीरूपी पिशाचता को तपश्चर्या से प्राप्त
192957
192958 कर के हिमालय की बन्दरी-सी उस कर्कटी ने किन-किन भोगों का भोग किया ? ॥२॥
192959 नारदजी ने कहा : हे देवराज, अत्यन्त क्षुद्र पिशाचता को प्राप्त हुई उस जीवयुक्त सूची का लोहे की सूची आश्रयथी, लोहसूचीरूपी आश्रय का त्याग करके आकाश में चलनेवाले वायुरूपी रथ में बैठी हुई और प्राण-वायुके मार्ग से प्राणियों की देहमें प्रविष्ट हुई वह सब पापियों के मांस, मेदा, वसा और रक्त की आँतों के सूराख से भीतर चिरकालतक लीन होकर ऐसे स्थित रही, जैसे कि छिद्र से भीतर प्रवेशकर पक्षी स्थित रहता है॥३-५॥
192960 जिस नाड़ी में रोगों का आश्रयभूत बाह्यवायु भरा रहता है, उस नाड़ी को प्राप्त होकर उसने उस नाड़ी में अत्यन्त उत्कट शूलरूपी वेदना ऐसे उत्पन्न की, जैसे कि दक्षिणामूर्ति के विशाल वटवृक्षकी नाड़ीमें शैवशूल गाड़ा गया था ॥६॥
192961 उसने उन प्राणियों के शरीर और इन्द्रियों से उन्हीं प्राणियों के भोजनयोग्य बहुत भोजन तथा अन्यान्य नरमांस आदि का उपभोग किया ॥७॥
192962 पति के वक्षःस्थल में जिन्होंने मछली आदिके आकार के पत्रों को संक्रामित किया है, ऐसे कपोलों से युक्त और कान्त के आलिंगन से जिसकी मालाएँ मर्दित हो गई हों, ऐसी मुग्ध बाला के समान वह सोई रही यानी मुग्ध बाला के सुख का भी उसने अनुभव किया । कल्पवृक्षों के पुष्पों से भी श्रेष्ठ अतएव द्विगुण सुगन्धवाले कमलों से पूर्णशोकरहित वनभूमियों में पक्षीके शरीर में प्रविष्ट हुई उसने लम्बी उड़ान मारी। भँवरी के शरीर में प्रविष्ट होकर भ्रमर के साथ विहार करती हुई उसने खूब सुगन्धित मन्दारवृक्ष के मकरन्द (पुष्परस) रूपी आसव का देवताओं के पर्वतों के वनों में पान किया, संग्राम में वेग से चमक रही तलवार की धार जैसे वीर पुरुषों को चबा डालती है, वैसे ही गीध की देहमें प्रविष्ट हुई उसने क्षतरूपी गर्तों से युक्त शवों के शरीर चबा डाले ॥८-११॥
192963 जैसे वायु-लेखा दिशाओं में नीचे और ऊपर उड़ती है, वैसे ही सम्पूर्ण प्राणियों के शरीरों की नाड़ियों में तथा काँच के समान नीले आकाश में वह ऊपर नीचे उड़ती थी। जैसे समष्टि प्राणवायुका स्पन्द विराट् के हृदय में स्फुरित होता है, वैसे ही प्रत्येक देहरूपी घर में उसका स्फुरण होता था ॥१२,१३॥
192964
192965 यदि कोई शंका करे कि प्रत्येक देहरूपी घर में उसने कैसे विहार किया ? तो उस पर कहते हैं।
192966 सम्पूर्ण प्राणियों के शरीरों में जैसे प्राणवायु अपना व्यापार करता है, वैसे ही चित् शक्तियाँ भी उनमें भासित होती हैं, जैसे गृहिणी अपने घर में दीपप्रभा से भासित होकर व्यवहार करती है, वैसे ही पूर्वोक्त चित्शक्ति रूपी प्रभा से भासित होकर उसने प्रत्येक प्राणी के शरीररूपी घर में विहार किया ॥१४॥
192967 जैसे जल में द्रवशक्ति विहार करती है, वैसे ही उसने रुधिर में विहार किया, जैसे समुद्र में आवर्तशक्ति विहार करती है, वैसे ही उसने प्राणियों के पेट में विहार किया । जैसे विष्णु भगवान् सफेद शेषनाग पर सोते हैं, वैसे ही वह सफेद मेदा में चिरकाल तक सोई रही। जैसे पाचनशक्ति अमृतका आस्वादन लेती है, वैसे ही वायुरूप हुई उसने अंग के गन्ध का आस्वादन लिया ॥१५,१६॥
192968 वायुरूप हुई उसने वृक्ष, लता, औषधि आदि के रस (निर्यास) आदि का उपभोग किया और हिंसा से इकट्ठे
192969
192970
192971 किये हुए काले, पीले आदि अशुद्ध रसों का उपभोग किया, इसके बाद 'मैं जीवमयी सूची होऊँ' इस प्रकार खम्भे के समान अटल तपश्चर्या के संकल्प से तपस्विनी वह सूची चेतना, पावनी और शुद्ध हो गई॥१७,१८॥
192972 मारुतरूपी तेज घोड़ेवाली, वायुरूप से बह रही, दिशाओं में व्याप्त उस लोहमयी सूचीने अदृश्य होकर अनन्त प्राणियों की देहों से पान किया, भोजन किया, विविध प्रकार की क्रीड़ाएँ की, दान दिया, दिलाया, आहरण किया (छीन लिया), नाच किया, गाया और निवास किया ॥१९,२०॥
192973 अदृश्य, शरीररहित तथा समष्टि और व्यष्टि के मन और पवनरूप देहवाली आकाशरूपी उस सूचीने जो न किया, ऐसा कोई काम नहीं है, अर्थात् सभी उसने किया । यद्यपि वह सर्वत्र भ्रमण में समर्थ थी, फिर भी कुछ प्राणियों के रक्त के आस्वाद के लोभ से मत्त हुई उसने प्राणियों के आयुष्य के लिए नियत कालरूपी आलान स्तम्भ का (बन्धन स्तम्भ का) आश्रय ले कर हथिनी की नाईं थोड़े से प्रदेश में भ्रमण किया । कल्लोलों से (बड़ी-बड़ी लहरोंसे) खूब कँपाई गई देहरूपी नदियों में बड़े वेग से प्राणियों का देह से वियोग करनेवाली उस मदोन्मत्त सूचिका ने मगर के समान खूब आचरण किया ॥२१-२३॥
192974 मेदा और मांस को निगलने में असमर्थ हुई वह अपने हृदय में इस प्रकार रोई, जैसे कि धनाढ्य वृद्ध, रोगी आदि पुरुष भोजन की शक्ति न होने के कारण रोते हैं ॥२४॥
192975 जैसे नर्तकी रंग-स्थल में अपने शरीर में पहने हुए कंकण, बाजुबन्द आदि को नचाती है, वैसे ही उसने अपने द्वारा पीड़ित बकरी, ऊँट, हरिण, हाथी, घोड़े, सिंह, बाघ आदि को चिरकालतक खूब नचाया ॥२५॥
192976 बाहर उनचास वायुओं के स्तरों में और भीतर प्राणवायुओं में एकता को प्राप्त हुई अतएव वायु की गति से विवश हुई वह जैसे वायुओं के अन्दर सुगन्धि रहती है, वैसे ही उनके भीतर स्थित रही ॥२६॥
192977 मन्त्र, औषधि, तपस्या, दान, देवपूजा आदि से आहत हुई वह पर्वतनदी की ऊँची तरंगों के समान बाहर भाग जाती थी। बुझी हुई दीपक की ज्योति के समान अन्तर्धान-गति से जिसकी गति जानी नहीं जा सकती ऐसी वह शीघ्र लोहसूची में छिप जाती है और वहाँ पर जैसे बच्चा माता की गोद में विश्रान्ति को प्राप्त होता है, वैसे ही विश्रान्ति-सुख को प्राप्त होती है ॥२७,२८॥
192978 अपनी अपनी वासना के अनुसार सभी अपने पद की इच्छा करते हैं। राक्षसी ने सूचीको ही अपना पद बनाया, क्योंकि उसका सूची के समान तीक्ष्ण स्वभाव था । जीवसूची सम्पूर्ण दिशाओं में विहार करके भी आपत्ति में अपने ही पदभूत लोह-सूची को प्राप्त होती है,

जैसे कि जड़ पुरुष आपत्ति में अपने ही स्थान को प्राप्त होता है । इस प्रकार प्रयत्न करती हुई, दसों दिशाओं में घूमती हुई उस जीवसूची को मानसिक तृप्ति तो यथाकथंचित् प्राप्त हुई, किन्तु शारीरिक तृप्ति उसे कभी प्राप्त नहीं हुई। धर्मी के रहते धर्म रह सकते हैं, धर्मी के अभाव में धर्म कैसे रह सकते हैं? जिसका शरीर रहता है, उसीका शरीर तृप्त होता है ॥२९-३२॥

इसके बाद अपने प्राक्तन तृप्त शरीर के स्मरण से उदरपूर्ति से प्राप्त होनेवाले सुखको चाहनेवाली उस सूचीका हृदय दुःखित हुआ। तदनन्तर अपने प्राचीन शरीर की प्राप्ति के लिए मैं कठोर तपस्या करूँगी,

ऐसा दृढ़ निश्चयकर, तप के लिए स्वयं देश का निर्णय कर वह आकाश में उड़नेवाले जवान गीध के हृदय में प्राणवायु के मार्ग से प्रविष्ट हुई, जैसे कि घोंसले में सोनेवाली चिड़िया घोंसले के छिद्र में प्रविष्ट होती है ॥३३-३५॥

अपने भीतर प्रविष्ट रोगसूचिता से अधिष्ठित तथा सूची से प्रेरित किया गया उक्त गीध अपने में प्रविष्ट हुई सूची के ईच्छित कार्य को करने के लिए तत्पर हुआ ॥३६॥

जैसे वायु से प्रेरित मेघ पर्वत को प्राप्त होता है, वैसे ही अपने भीतर प्रविष्ट हुई सूची द्वारा प्रेरित वह गीध सूचीरूपी पिशाची का निवृत्तिकाल उपस्थित होने पर जहाँ जानेका उसने विचार किया था, उस पर्वत में गया ॥३७॥

जैसे योगी अपनी बुद्धिवृत्ति को सम्पूर्ण संकल्पों से रहित परम पद में स्थापित करता है, वैसे ही उस गीध ने उस निर्जन महावन में उस सूची को रक्खा ॥३८॥

वह एक ही पैर के प्रान्त से स्थित लोहसूची पर्वत के शिखरपर गीध द्वारा प्रतिष्ठापित देवप्रतिमा के समान हुई ॥३९॥

धूलीकणरूपी घर में स्थित स्थाणु के सिर में एक अत्यन्त सूक्ष्म पैर से पर्वत शिखर में मयूर के समान ऊपर को गर्दन करके वह खड़ी हुई॥४०॥

गीध-द्वारा स्थापित की गई और खड़ी हुई स्नेहमयी सूचीको देखकर जीवयुक्त सूचिका गीध के शरीर से बाहर निकलने के लिए तत्पर हुई ॥४१॥

बाहर निकलने के लिए जिसकी बुद्धि अत्यन्त उत्सुक थी ऐसी जीवसूची वायु से नासिका से प्राणवायु के साथ मिलने के लिए उत्सुक सुगन्धि के समान उस गीध के देह से बाहर निकल आई ॥४२॥

जैसे भारवाही पुरुष भार को छोड़ करके सुखी होकर अपने स्थान को जाता है, वैसे ही गीध भी विसूचिका को उतार कर अपने देशको चला गया, उस समय जिस पुरुष की व्याधि निवृत्त हो गई हो, ऐसे पुरुष के समान स्वस्थ हुआ ॥४३॥

उस जीवसूची ने तपस्या के लिए लोहसूची को आधार बनाया, पदार्थों का खूब विचार कर किया गया यथोचित विनियोग शोभित होता है ॥४४॥

अमूर्त पदार्थ की किसी आधार के बिना तपस्या आदि क्रियाएँ सिद्ध नहीं हो सकती, यह विचार कर वह जीवसूची लोहसूचीरूपी आधार में एकनिष्ठ होकर तपस्या करने के लिए प्रस्तुत हुई ॥४५॥

जैसे पिशाची सेंमर के वृक्ष को चारों ओर से व्याप्त कर लेती है और जैसे आँधी सुगन्धि के लेश को व्याप्त कर लेती है, वैसे ही जीवसूचीने लोहसूची को सर्वांश से व्याप्त कर लिया ॥४६॥

हे इन्द्र, तदनन्तर तभी से लेकर यह दीर्घ तपस्या करनेवाली सूची बहुत वर्षों से उक्त जंगल में तप कर रही है ॥४७॥

हे कर्तव्यार्थ का निर्णय करने में परम कुशल देवराज, उसको वरदान द्वारा ठगने के लिए आप प्रयत्न कीजिए, क्योंकि उसकी तपस्या चिरकाल से परिपालित लोक को जलाने में अत्यन्त समर्थ है ॥४८॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामजी, इस प्रकार उक्त सूचीका वृत्तान्त नारदजी से सुनकर इन्द्र ने सूची को देखने के लिए वायु को दसों दिशाओं में भेजा ॥४९॥

तदनन्तर वायु का दिव्यदृष्टिरूप ज्ञान उसको देखने के लिए गया यानी वायुने दिव्यदृष्टि से गन्तव्य दिशा का आलोचन किया। तदनन्तर आकाशमार्ग को छोड़कर वायु ने शीघ्रता के साथ भूमि में पर्यटन किया ॥५०॥

शीघ्रता से युक्त वायु की संविद् ने (देवताने) एक अंश से ही सम्पूर्ण दिशाओं का पर्यालोचन कर सर्वोत्कृष्ट

ब्रह्मज्योति के समान बिना किसी विघ्नबाधा के सहसा सब कुछ देख लिया ॥५१॥

सब कुछ देख लिया, यह जो कहा उसका विस्तार करते हैं।

सात समुद्रों के और भूमिके अन्त में लोकालोक पर्वत की करधनीरूप, प्राणियों से रहित स्वर्णमय भूमि को उसने देखा, तदनन्तर मणिमयाकार पुष्कर द्वीप को देखा, जो स्वादु जल के समुद्र से घिरा था और पर्वतों की सन्धि में स्थित देशों और दिशाओं से युक्त था, उसके बाद पुष्करद्वीप के अन्तर्गत पर्वतों में वृत्ताकार गोमेदद्वीप को देखा, जो सुरासमुद्र से घिरा था, उस देश में रहनेवाले जलचरों से वह व्याप्त था, इससे उस देश के प्राणियों की जल और स्थल दोनों में समानरूप से संचरण-सामर्थ्य प्रतीत होती है। तदनन्तर उसने मध्यवर्ती देशों से पूर्ण क्रौंच द्वीप को देखा, जो इक्षुदकसमुद्र से घिरा था, उपद्रवरहित था, पर्वतश्रेणियों से व्याप्त था एवं उर्वरा पृथ्वी का वह पीठस्वरूप था। तदनन्तर उसने वृत्ताकार श्वेतद्वीप को देखा, वह क्षीरसागररूप मोतियों से जटित कंकण से घिरा था, मध्य में त्रिलोकीनाथ विष्णु भगवान से अधिष्ठित था, उसमें अवान्तर प्राणी एवं भिन्न भिन्न खण्ड थे। तदनन्तर जिसके मध्यवर्ती मन्दिर, नगर घृतसमुद्र से परिवेष्टित थे ऐसे कुशद्वीप को उसने देखा, उसमें बड़े बड़े पर्वत और उनकी संधि में स्थित देशथे। तदनन्तर उसने दधिसमुद्ररूपी करधनी से सीमित आकाश ही जिसका नगर रूपी उदर है, ऐसे शाकद्वीप को देखा, जिसकी सीमा में अन्यान्य देश थे। जम्बूद्वीप में महामेरू को, जो कुलपर्वतों से परिवेष्टित था, जिसके प्रान्तमार्ग में अन्यान्य देश थे और क्षारसमुद्र से घिरा था, देखा ॥५२-५९॥

पहले वायुसंविद् (वायुदेवता) वातस्कन्धों से (उनचास वायुओं के स्तरों से) अवतीर्ण हुई। जहाँ से वायु की संवित् अवतीर्ण हुई, उसी मार्ग से वायु भी अनायास अवतीर्ण हुआ ॥६०॥

सूचिका का अन्वेषण करता हुआ वह वायु जम्बूद्वीप को देखकर हिमालय के उस शिखर में पहुँचा जहाँ पर वह तपस्विनी सूची थी॥६१॥

अत्यन्त ऊँची शिखर की चोटी में, जहाँ वह सूची तप कर रही थी, उस महावन में वह गया, वह महावन दूसरे आकाश के समान विस्तृत था और प्राणियों के संचार से रहित था। सूर्य के अति निकट होने के कारण उसमें तृण, लता आदि के समूह उत्पन्न ही नहीं हुए थे। वह रजोगुणमयी संसार-रचना के समान रजोमय था यानी धूली से भरा था। वह मृगतृष्णारूपी नदियों के समूह से पूर्ण होनेवाले समुद्र के तुल्य था, इन्द्रधनुष के तुल्य मृगतृष्णारूपी सैकड़ों नदियाँ उसमें थी, वह इतना विस्तीर्ण और असीम था कि लोकपाल भी (इन्द्र आदि भी) अपनी दृष्टि से उसकी सीमा जानने में असमर्थ थे और उसके अवान्तर देश अनेक थे, दोनों ओर जोर के वायु के यानी आँधी के चलने से बह रहे धूलिपटल ही उसके कुण्डल थे, सूर्य के किरणरूपी केसर से उसका सर्वांग लिप्त था और चन्द्रकिरणरूपी चन्दन उसमें लगा था, वह आकाश की विलासयुक्त नायिका के समान था और आकाश को वायुरूपी सूत्कार (कान्त के आलिंगन से जनित सुख को अभिव्यक्त करनेवाले ध्वनि) सुनाती थी॥६२-६६॥

वह वायु, जिसका विशाल शरीर व्याप्त अनन्त दिशाओं का पूरक था, सात द्वीपों से और समुद्रों से किये गये मुद्रण से ऊपर को व्याप्त हुए एकदेश के आश्रयभूत पृथ्वीरूप पीठ पर चारों ओर विहार􀀀सर्ग-७४]

करके दीर्घमार्ग में चलने के कारण थका था, अतः उसने भँवर के समान शरीरवाले आकाश में लटकी हुई-सी उन्नत पर्वत स्थली को प्राप्त कर विश्राम लिया ॥६७॥

तिहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

चौहत्तरवाँ सर्ग उस तपस्विनी सूची को देखकर वायु का इन्द्र के समीप में जाना, सूची को वर देने के लिए ब्रह्मा से इन्द्र की प्रार्थना और सूची के ज्ञान का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, जिसमें पूर्ववर्णित महान् वन था, उस उन्नत शिखर की उस भूमि में उन्नत शिखर की मध्य शिखा के समान उठी हुई सूची को वायुने देखा । वह एक पैर से तप कर रही थी, अपने सिर की गर्मी से सूख रही थी और सदा निराहार थी तथा उसकी उदर-त्वचा मानों सूखे हुए पिण्ड के समान हो गई थी॥१,२॥

एक बार खुले हुए मुख से धूप और वायु का ग्रहण कर ये मेरे अन्दर नहीं समा रहे हैं,यह दर्शाती हुई सी वह उनको बार बार बाहर निकाल रही थी, प्रचण्ड सूर्य की किरणों से वह सूख गई थी और वन के रूक्ष वायुओं से उसका शरीर जर्जर हो गया था, अपने स्थान से वह विचलित नहीं होती थी और चन्द्रमा की किरणें उसे स्नान कराती थी । अन्य को स्थान न दे रहे एक रजःकण से उसका मस्तक आच्छन्न था, अतएव उसकी रजःकण से वह अपनी कृतार्थता को प्रकाशित कर रही थी, भाव यह है कि सूची के मस्तक पर दूसरे रजःकण का समावेश तो हो नहीं सकता था इसी कारण अन्य रजोजातीय रजोगुण को और उससे सहचरित तमोगुण को स्थान न दे रहे रजःपरमाणुरूप हेतु से वह अपनी कृतार्थता का अनुमान करा रही थी॥३-५॥

वह पूर्वोक्त महाअरण्य द्वारा वृक्ष, लता, झाड़ियाँ, मृग आदि अपने विभवरूप पदार्थों को अन्य अरण्यों को देकर चिरकाल की तपस्या द्वारा सूचीरूप से पैदा की गई शिखा के समान स्थित थी। उसके बाद योग का परिपाक होने के कारण जिन्होंने अपने मस्तक में प्राणों को स्थापित किया है, ऐसे योगियों के जटाजूट की लटके समान वह स्थित थी॥६॥

यहाँ पर सूची की, तप के उपक्रम में अत्यन्त सूक्ष्म होने के कारण, उस महान् वन की शिखा के रूप से उत्प्रेक्षा (तुलना) की गई है और चिरकाल के तप से उत्पन्न तेज की वृद्धि होने पर पुंजीभाव की विवक्षा से उसकी महाअरण्य के जटाजूट के रूप से उत्प्रेक्षा की

गई है। __ उस सूची को देख कर वायु के आश्चर्य का ठिकाना न रहा, उसको प्रणाम कर और चिरकाल तक उसे देखकर अत्यन्त भयभीत की नाईंवह उसके पास आया ।।७॥
महातपस्विनी सूची किसलिए तपश्चर्या करती है, यह पूछने का उसको साहस नहीं हुआ, क्योंकि वह उसकी तेजोराशि से अभिभूत हो गया था, भगवती महासूची का महातप अत्यन्त आश्चर्यकारी है, केवल यही सोचता हुआ वायु आकाश में चला गया ।।८,९॥
मेघमार्ग को लाँघकर और उन चास वायुओं के स्तरों का अतिक्रमण कर सिद्धों को अपने से नीचे करके सूर्यमार्ग में प्राप्त होकर विमानों से यानी वैमानिकप्रधान नक्षत्र लोक के ऊपर चढ़कर वह इन्द्रपुरी में पहुंचा।

सूची के दर्शन से अति पुनीत हुए वायु का इन्द्र ने आलिंगन किया ॥१०,११॥
इन्द्र के पूछने पर वायु ने देववृन्द से परिवृत्त और सभामें बैठे हुए इन्द्र से कहा : जिस कार्य के लिए आपने मुझे आदेश दिया था, वह सब मैंने देखा।।१२॥
हे महेन्द्र, जम्बूद्वीप में अत्यन्त उन्नत हिमालय नाम का पर्वतराज है, जिसके साक्षात् भगवान् चन्द्रशेखर जमाई हैं, उसके उत्तर तरफ के बड़े शिखर के ऊपर महातेजस्विनी तपस्विनी सूची खड़ी होकर भीषण तपस्या कर रही है, उसकी तपस्या का बहुत क्या वर्णन करूँ? उसने मुझसे वायु आदिका भी भोजन न हो, इसलिए अपने उदरके छिद्र को लोहपिण्ड बनाकर नष्ट कर डाला है ॥१३-१५॥
उसने शीत और वायु के निगलने की निवृत्ति के लिए मुख को, जिसके अत्यन्त छोटे छिद्र के संकोच का निवारण किया जा चुका था, खोलकर धूलिकणों से भर दिया॥१६॥
उसकी घोर तपस्या से हिमालय अपनी हिममयता का त्यागकर अग्निमय लोहपिण्ड बनकर दुःसेव्य हो गया है, इसलिए शीघ्र उठिए, हम सभी लोकपितामह ब्रह्माजी के पास उसके वरदान के लिए जायें, यह निश्चय समझिए कि यदि उसकी उपेक्षा की जायेगी तो उसका वह घोर तप लोगों के अनर्थ के लिए ही होगा ॥१७,१८॥
इस प्रकार वायु के अनुरोध से इन्द्र देवताओं के साथ ब्रह्मलोक में गये, वहाँ जाकर उन्होंने भगवान् ब्रह्मा की प्रार्थना की ॥१९॥
__ मैं सूची को वर देने के लिए हिमालय के शिखर में जाता हूँ, यों ब्रह्माजी के आश्वासन देनेपर इन्द्र स्वर्ग को लौट आये ॥२०॥
इतने समय में (सात हजार वर्षों में) वह सूची अति पवित्र हो गई थी, उसने अपने तप के ताप से देवलोक को सन्तप्त कर दिया था ॥२१॥

इस सर्ग की समाप्ति में सूची के तप का वर्णन कर रहे श्रीवसिष्ठजी निर्जन वन में किये गये सूची के तप की केवल उसकी छाया ही साक्षिणी थी, ऐसा कहते हैं। __ अत्यन्त बढ़ रही तपस्या में स्थित उस सूची को उसकी छायाने, विकास को प्राप्त हुई मुखरन्ध्र में प्रविष्ट सूर्यकिरणरूपी दृष्टि से, तब तक देखा जब तक तपस्या करनेका उसने संकल्प किया था।॥२२॥
रेशम के तार के समान अत्यन्त सूक्ष्म सूचीने अपनी स्थिरता से मेरू को भी जीत लिया, उसके द्वारा जीता गया वह मेरु कहीं लज्जा से समुद्र में डूबता तो नहीं है, इस अभिप्राय से उसको देखने के लिए मानों दिन के आदि और अन्त भागों में उसने दीर्घता धारण कर उसके दर्शन का त्याग किया। उसकी छायाने दोनों सन्ध्याओं में और रात्रिमें क्यों उसके दर्शन का परित्याग किया, ऐसी यदि किसीको शंका हो, तो उस पर उपर्युक्त समाधान है, यह समझना चाहिए ॥२३॥

तो मध्याह्न में क्यों वह उसके मूल में छिप जाती थी? इस पर कहते हैं।
अन्य समय में दूर से गौरव के साथ देख रही वह मध्याह्न के समय तापके भय से मानों सूची के उदर में प्रविष्ट हो जाती थी, अतएव उस समय उसने उसके दर्शन का त्याग किया ॥२४॥
वह छाया सूची को देखती थी और बड़े तीक्ष्ण सूर्य के ताप से उसके अंगों में मग्न हो जाती थी, यह बात ठीक भी है, लोग संकट के समय गौरवप्रयुक्त सत्कार को भूल ही जाते हैं ॥२५॥
छायासूची, तापसूची और लोहसूची यों तीन रूप धारण की हुई

उसने अपनी तपस्या से पवित्र हुए परस्पर के मध्यवर्ती त्रिकोणदेशको असी, वरणा और गंगा इन तीनों के मध्य में स्थित वाराणसी के समान पवित्र बना दिया ॥२६॥
सूखने के कारण अदृश्य, श्यामा, शुक्ला-इन तीन वर्णोंवाली सूचीरूपी सरिता से परिवेष्टित जो वहाँ पर वायु, धूली-कण आदि थे, वे भी परम मुक्ति को -अपने साथ संसर्ग करनेवाले प्राणियों को मुक्तिरूप फल देनेवाली या दोषों से मुक्त करनेवाली पवित्रता को-प्राप्त हो गये ॥२७॥
हे राघव, प्रत्यग्ज्ञान का स्वयं ही विचार करके जिसने परम कारण ब्रह्मका साक्षात्कार कर लिया था, ऐसी वह सूची आज प्रबुद्ध हो गई। अपनी युक्तियों से विचार द्वारा आत्मपरिचय का अनुसरण करना ही एकमात्र मुख्य गुरु है, अन्य गुरु मुख्य नहीं है। यद्यपि 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इत्यादि श्रुति है, तथापि वह 'दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या' इत्यादि अन्य श्रुति के
अनुसार शिष्यप्रज्ञा का ही अनुसरण करती है ॥२८॥

चौहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
पचहत्तरवाँसर्ग ब्रह्माजी के प्रसन्न होने पर भी ज्ञान होने के कारण सूचीका वरलाभ के लिए चुपचाप रहना तथा
ब्रह्माजी के वरदान से फिर उसकी देहप्राप्ति का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, बोध होने के अनन्तर एक हजार वर्ष में ब्रह्माजी उसके पास आये। उन्होंने आकाश से 'हे पुत्रि, तुम वरदान लो' - यह कहा ॥१॥
सूची केवल जीवकलामात्र से युक्त थी, उसमें कर्मेन्द्रियाँ कोई थी नहीं, इसलिए उसने ब्रह्माजी से कुछ भी नहीं कहा, केवल अपने मन में विचार करती रही ॥२॥

उसके विचार-प्रकार को ही स्पष्टरूप से कहते हैं। __ मैं पूर्ण हो गईहूँ, मेरे सब सन्देह कट गये हैं, मैं वर से क्या करूँ, मैं शान्त हूँ, परम निर्वाण को प्राप्त हो गई हूँ। मुझे अब अन्य वरदान से क्या प्रयोजन है ?॥३,४॥
जैसे मैं यहाँ पर स्थित हूँ वैसे ही परमार्थरूपा मैं स्थित रहूँ, केवल परमार्थरूप सत्यकला को छोड़कर अन्य पदार्थों से मेरा क्या प्रयोजन है ? ॥५॥
जैसे कि बालिका अपने संकल्प से उत्पन्न वेताल से युक्त होती है, वैसे ही इतने समय तक मैं अपने ही संकल्प से उत्पन्न अविवेक से युक्त थी॥६॥
इस समय मेरा यह अविवेक आत्मविचार द्वारा अपने आप शान्त हो गया है। अब प्राप्त हुए इष्ट और अनिष्ट पदार्थों से मेरा कौन प्रयोजन है ? ॥७॥
इस प्रकार के निश्चय से युक्त, कर्मेन्द्रियों से रहित, उस सूची को चुपचाप अवस्थित देखकर कर्मफल की अवश्यंभाविता का नियमन करनेवाले ईश्वरसंकल्प से युक्त भगवान् ब्रह्माजी खड़े रहे। प्रसन्न हुए ब्रह्माजी ने उस विरक्त सूची से फिर यह कहा : हे पुत्रि! तुम वरदान लो, कुछ समय तक भूतल में विविध भोगों का अनुभव कर तदनन्तर तुम परम पद को प्राप्त होओगी। जिस नियति के स्वरूप का हम लोगों से भी परिवर्तन नहीं हो सकता, उसका तुम्हारे लिए यही निश्चय है ॥८-१०॥
फले हुए इस तप से तुम्हारा संकल्प सफल हो, फिर तुम स्थूलशरीर होकर इस पर्वत में हिमालय-वन की

राक्षसी होओ|११॥
जैसे पहले बीज के अन्दर रहनेवाली वृक्षत्वजाति महवृक्षस्वरूप व्यक्ति से वियुक्त रहती है, वैसे ही मेघ के समान आकारवाले जिस शरीर से तुम पहले वियुक्त हुई हो। हे पुत्रि ! जैसे अंकुर-स्थिति जल के सिंचन से लतारूप में परिणत हो जाती है, वैसे ही अन्तर्बीजरूपिणी (सूची के अन्दर बीजरूप से अवस्थित) तुम फिर उस शरीर से युक्त हो जाओगी ॥१२,१३॥
जलशून्य होने के कारण शुभ्र स्पन्दरहित शरत्कालकी मेघमण्डली के समान ज्ञानी होने के कारण तुम लोक में किसी को पीड़ा नहीं पहुँचाओगी। सदा ध्यान में मग्न रहनेवाली तुम जब कभी लीलावश निर्विकल्प समाधि से व्युत्थित होओगी, तब न्याय से भूतों की बाधा करोगी यानी प्राणियों को दुःख दोगी, तब व्यवहारात्मक ध्यान धारणा की आधारभूत, वातस्वभाववाली देह के चलन से इधर उधर घूमनेवाली और अपने राक्षसजाति के उचित अशास्त्रीय हिंसा आदि कर्मरूप स्पन्द की विरोधिनी होकर तुम अपनी क्षुधा की निवृत्ति के

लिए न्यायपूर्वक प्राणियों को पीड़ित करोगी॥१४-१७॥
193059 तुम न्यायवृत्ति होओगी और अन्याय करनेवालों को नष्ट करोगी, जीवन्मुक्त होने के कारण अपने विवेक का एकमात्र पालन करोगी ॥१८॥
193060 यह कहकर देवाधिदेव ब्रह्माजी आकाश से चले गये और सूची भी 'ब्रह्माजी ने जो कुछ कहा वह मुझे प्राप्त हो, उसमें मेरा क्या विरोध है और उनके वरदान के निवारण में मेरा अनुराग क्यों हो' यह विचार कर पहले अपने मन में पूर्व शरीराकार हुई यानी पूर्व शरीर का उसने पहले अपने मन में स्मरण किया ॥१९॥
193061
193062 मन की कल्पना के अनुसार स्थूल शरीर का आविर्भाव हुआ, यह कहते हैं। __ पहले बिलस्त भर हुई, फिर उसका आकार हाथ भरका हुआ, तदनन्तर पेड़ की शाखा के तुल्य उसका शरीर बन गया, फिर वह मेघघटाकार हो गई, इस प्रकार वह सूची एक पलक भर में अपने संकल्पवृक्ष की कणिका के (बीजके) अंकुरक्रम से जिसकी अवयवरूपी लता उत्पन्न हो गई हो ऐसी बन गई|२०॥
193063 उसके शरीर से अविकल शक्तिसम्पन्न तत् तत् अंग, इन्द्रियों के गोलक, ज्ञानेन्द्रियाँ और कर्मेन्द्रियाँ, जो पहले तिरोहित बीजसमूहरूप थी, संकल्पवृक्षों के वन के फूलों की नाईं चारों ओर से भलीभाँति उत्पन्न हुई। मन की कल्पना से उत्पन्न होने के कारण वे मिथ्या ही हैं, यह अर्थ है ॥२१॥
193064
193065 पचहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
193066 छिहत्तरवाँसर्ग देह को प्राप्त करके समाधि में बैठी हुई छः महीने में क्षुधित होकर समाधि से उठी हुई
193067 कर्कटी का वायु के वचन से किरातों के देश में जाना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, सम्पूर्ण अवयवों के प्रादुर्भूत होने के बाद यह कर्कटी नाम की राक्षसी सूक्ष्म होकर भी फिर ऐसे स्थूलता को प्राप्त हुई जैसे वर्षाकाल की मेघपंक्ति सूक्ष्म होती हुई भी स्थूलता को प्राप्त होती है ॥१॥
193068 स्वात्मभूत ब्रह्माकाश को प्राप्त करके फिर उसका अनुसन्धान कर कुछ प्रसन्न हुई उसने ब्रह्मबोध से चिरकाल से
193069
193070 बद्धमूल बृहद्राक्षसभाव को केंचुल के समान छोड़ दिया यानी जैसे साँप केंचुल छोड़ता है वैसे ही उसे छोड़ दिया ॥२॥
193071 निष्प्रपंच आत्मा का अपनी वृत्तिधारा द्वारा आश्रय लेकर बद्धपद्मासन से स्थिर और आत्मध्यान में परायण वह पर्वत के शिखर के समान वहीं पर बैठी रही ॥३॥
193072 तदनन्तर छ: महीने में जैसे वर्षाकाल में बड़े भारी मेघ के निर्घोष से मयूरी बोध को (कामोद्बोधको) प्राप्त होती है, वैसे ही ध्यान से बोध को प्राप्त हुई यानी समाधि से व्युत्थित हुई ॥४॥
193073 समाधि से जागी हुई वह बहिर्वृत्ति होकर क्षुधा से पीड़ित रही, जब तक देह रहती है, तब तक देह के स्वभाव क्षुधा, तृषा आदि की निवृत्ति नहीं होती ॥५॥
193074 __तदनन्तर चिन्तन हेतु मन से उसने विचार किया कि मैं किसे निगलूँ ? मुझे अन्याय के साथ दूसरे जीव का भोग नहीं करना चाहिए, जो सज्जनों द्वारा निन्दित है और जो न्यायोपार्जित नहीं है उस भोजन से देहियों के मरण को मैं उत्तम समझती हूँ॥६,७॥
193075 यदि न्यायोपार्जित भोजन के बिना इस शरीर का मैं परित्याग कर दूं, तो कोई अन्याय नहीं होगा, क्योंकि न्यायरहित थोडासा भी अन्न यदि ग्रहण किया जाय, तो वह विष हो जाता है। जो वस्तु लोकसम्मत रीति से प्राप्त नहीं है, उसके भोजन से क्या फल सिद्ध होगा? मुझे न तो जीवन से कोई लाभ है और न मरने से मेरी कोई हानि है ॥८,९॥
193076 मैं देह आदि भ्रम जिसका भूषण है, ऐसी मनोमात्र थी, वह भ्रम (मनोमात्रत्व) मेरा शान्त हो गया, अब मेरे
193077 जीवन और मरण का भ्रम कहाँ रहा ? ॥१०॥
193078
193079 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, मौन होकर बैठी हुई उसने राक्षसस्वभाव का परित्याग करने से सन्तुष्ट हुए वायु द्वारा कही गई वाणी आकाश से सुनी ॥११॥
193080 हे कर्कटी, तुम मूढ (अज्ञानी) लोगों के पास जाओ और ज्ञान से उन्हें शीघ्र उबुद्ध करो, अज्ञानियों का उद्धार करना ही महान् पुरुषों का एकमात्र स्वभाव है। जो पुरुष तुम्हारे द्वारा बोध को प्राप्त कराया जाता हुआ भी बोध को प्राप्त नहीं होगा, अपने विनाश के लिए ही उत्पन्न हुआ वह तुम्हारा न्यायोचित ग्रास होगा ॥१२,१३॥
193081 ___ वायु के वचन को सुनकर 'आपने मेरे ऊपर अनुग्रह किया ।' - यह कहकर वह धीरे से उठी और पर्वतशिखर से क्रमशः नीचे उतरने लगी । पर्वत की ऊर्ध्वभूमि का शीघ्र उल्लंघन कर और पर्वत की समीपस्थ भूमि के तट में जाकर हिमालय पर्वत के अधोभाग में स्थित किरातों के मण्डल में पहुँची ॥१४,१५॥
193082 उसमें अन्न, पशु, जन-समुह, धन, हरे तृण, औषध और मांस प्रचुर मात्रा में था, असंख्य कन्दमूल, पेय वस्तु, मृग, कीट, पक्षी आदि की भी कमी नहीं थी॥१६॥
193083 तदनन्तर रात्रि में, जब कि अत्यन्त निबिड़ अन्धकार से मार्ग-भूमि व्याप्त थी, जले हुए और काजल से लिप्त पर्वत के समान आकारवाली वह निशाचरी हिमालय पर्वत की तलहटी में स्थित सुन्दर देश में गई ॥१७॥
193084
193085 छिहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
193086
193087
193088 सतहत्तरवाँसर्ग पहले रात्रि का वर्णन, तदनन्तर कर्कटी को राजा और मन्त्री का दर्शन और
193089 उनसे कर्कटी की प्रश्न करने की इच्छा का विस्तार से वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, इस बीचमें, जब कि वह किरातों के देश में गई, अत्यन्त अँधेरी रात्रि थी, उसका पिण्ड के तुल्य घनीभूत अन्धकार हाथ से पकड़ा जा सकता था, (वह रात्रि क्या थी, कर्कटीकी सखी थी) नीले मेघरूपी वस्त्रों से वह आच्छादित थी, अमृत को कोई लूट न ले, इस भय से उसके आकाश से चन्द्रमा भाग गया था, तमालों के घनीभूत वनों को वह मानों एकत्रित कर रही थी, अतएव अत्यन्त पुष्ट थी, उसके नेत्रका काजल चारों ओर उड़ता और काला कर देता था, पर्वत के गाँवों में लताएँ अति निबिड़ थी, अतः तारों की ज्योतिका भी प्रवेश नहीं होता था, अतएव अत्यधिक अन्धकार होने के कारण बुढ़िया के समान वह मन्दगति थी, घरों के आँगनोंसे अत्यन्त घने नगर में नवयुवती नायिका के समान दीपिकाओं से इधर उधर संचार करती थी, आँगनों में वायु द्वारा उसने दीपकों को टेढ़ा कर दिया था, वह पिण्डीभूत अन्धकार के तुल्य थी, झरोखों के टेढ़े छिद्रों से निकली हुई छोटी दीपरश्मियों से वह शोभित हो रही थी, वह कर्कटीकी सखी सी थी, उसमें पिशाच नाच रहे थे, मदोन्मत्त वेतालों को नरकंकालों की लूट से वह रोकती नहीं थी, अतएव प्रतीत होता था कि मानों उसने काष्ठ के समान मौन धारण कर रक्खा है, सोये हुए मृग आदि प्राणियों से और निबिड़ कुहरे से वह अलंकृत थी, उसमें मन्द मन्द वायु के स्पर्श से ओस के कण भले मालूम पड़ रहे थे। तालाबों में बड़े-बड़े गर्तों के मुँह पर वह कौओं और मेढकों से व्याप्त थी, उसमें अन्तःपुरों में क्रीडा के समय स्त्रीपुरुषों के मुख परस्पर आलाप कर रहे थे, जंगलों में प्रलयकालीन अग्नि की तरह ज्वालायुक्त वनाग्नि से वह चमक रही थी, उक्त रात्रि में खेतों में जल के सेक से अनेकों साही के पर घुस रहे थे, जो कि पुराने हो जाने के कारण उनकी पीठ से गिर गये थे। आकाश में आँखों के तुल्य प्रतीत हो रहे और स्पन्द व्यापारसे अलग-अलग हुए सैंकड़ों नक्षत्र उसमें व्याप्त थे, वनों में तेज बह रहे वायु से उसमें फूल, फल और वृक्ष गिर रहे थे और वृक्षों के खोखलों के अन्दर उल्लुओं का शब्द सुनकर उसमें कौओं की बोली बन्द हो गई थी, तस्करों द्वारा चारों ओर घिर गये ग्रामीण लोगों के रोदन से वह अति भीषण मालूम पड़ती थी, जंगल में वह जंगल के समान स्तब्ध थी और नगर में सब नागरिक उसमें सोये हुए थे। वनों में खूब वायु बह रही थी और घोंसलों में पक्षी निर्व्यापार होकर सोये थे॥१-११॥
193090 ___ गुफाओं में सोये हुए सिंहों से वह पूर्ण थी, कुंजों में हिंस्रजीवों और हरिणों से भरी थी, आकाश में तुषार-कणों से वह व्याप्त थी और वन में मौनयुक्त थी उसका स्वरूप काजल के बादल के मध्यभाग के समान और काँचपर्वत के मध्य के तुल्य काला था। पंक के पिण्ड के मध्य के समान वह निबिड़ थी और इतनी निबिड़ थी कि मालूम पड़ता था मानों तलवार से वह काटी जाय । अत्यन्त अन्धकार से वह परिपुष्ट थी, प्रलयकाल के वायुसे विक्षुब्ध हुए काजल
193091
193092 के पर्वत के तुल्य चंचल थी, प्रलयकालीन एकमात्र समुद्र के पंक के पर्वत के मध्यभाग के समान वह स्थूल थी, कोयलों की भट्टी के समान वह निबिड़ काली थी, महाअज्ञान के समान वह घनी थी और भौंरों की पीठ और परों के समान उसकी श्यामल कान्ति थी॥१२-१५॥

193093 उस समय यानी उस भीषण रात्रि में किरातों के नगर का विक्रम नामक राजा, जो बड़ा धैर्यवान् था, अपने नगर से, जिसमें सब नागरिक सो गए थे, मन्त्री के साथ बाहर निकला । वह वीरोचित रात्रि-चर्यासे दस्यु आदि के वध के लिए भीषण जंगल में गया । उस कर्कटीने जंगल में घूमते हुए उन राजा और मन्त्रीको, देखा जिन्होंने केवल धैर्यरूपी अस्त्र धारण कर रक्खा था और जो ग्राम से बाहर स्थित ग्राम के देवता वेताल के दर्शन के लिए उत्सुक थे। उनको देखकर उसने विचार किया : 'बड़े हर्ष की बात है कि आज मुझे भोजन मिल गया है, ये दोनों मूढ अतएव
193094 अनात्मज्ञ हैं, इन दोनों का शरीर पृथ्वीका भाररूप है॥१६-१९॥
193095
193096 अनात्मज्ञ पुरुष इस लोक में और परलोक में विनाश और दुःख के लिए जीवन धारण करता है। इसलिए मूढ का यत्नपूर्वक विनाश कर देना चाहिए। अनर्थका परिपालन करना उचित नहीं है ॥२०॥
193097 अपने यथार्थ स्वरूप को न देख रहे मूढ़ का मरण ही जीवन है यानी जीवन से मरण अच्छा है। मरण से इस मूढ़ का अभ्युदय होता है, क्योंकि उसे पाप की प्राप्ति नहीं होती। ब्रह्मा ने सृष्टि के आदि में यह नियम कर रक्खा है कि अनात्मज्ञ मूढ पुरुष घातक पशुओं का भोजन हो ॥२१,२२॥
193098 इसलिए मेरे भोज्य बने हुए इन दोनों को मैं आज ही खा डालूँगी। अभागा जीव ही हाथ में आये हुए निर्दुष्ट पदार्थ की उपेक्षा करता है|२३॥
193099 शायद ये दोनों गुणयुक्त महाशय हों, गुणवान् नरका विनाश करना मुझे स्वभावतः अच्छा नहीं लगता ॥२४॥
193100 इसलिए मैं इन दोनों की परीक्षा करती हूँ, यदि ये उस प्रकार के गुणों से युक्त होंगे, तो मैं उनको नहीं खाऊँगी, क्योंकि मैं गुणियों की कभी हिंसा नहीं करती ॥२५॥
193101 जो पुरुष स्वाभाविक (अक्षय) सुख, कीर्ति और आयु को चाहता हो, उसे चाहिए कि वह सम्पूर्ण अभीष्ट पदार्थों के दान से गुणी पुरुषों की पूजा करे॥२६॥
193102 भले ही मैं इस देह के साथ नष्ट हो जाऊँ, पर गुणवान् को मैं नहीं खाऊँगी, क्योंकि गुणवान् सज्जन लोग अपना जीवन देकर भी लोगों के चित्त को सुख पहुँचाते हैं। अपना जीवन देकर भी गुणवान् लोगों के जीवनकी रक्षा करनी चाहिए, गुणवान् लोगों की संगतिरूपी औषधि से मृत्यु भी मित्र बन जाता है॥२७,२८॥
193103 जब राक्षसी होकर भी मैं गुणवान् की रक्षा करती हूँ, तब अन्य कौन पुरुष गुणवान् पुरुष को गले का निर्मल हार नहीं बनायेगा ॥२९॥
193104
193105 __ जो देही (प्राणी) उदार गुणों से युक्त होकर इस संसार में विहार करते हैं, धरातल के चन्द्रमारूप वे अपनी संगति से लोगों को अत्यन्त आह्लादित करते हैं ॥३०॥
193106 गुणी पुरुषों का तिरस्कार करना मरण है और गुणवान् की संगति करना जीवन है। गुणिसंगतिरूपी जीवन से स्वर्ग, अपवर्ग आदि फल सिद्ध होते हैं, इसलिए कमल के समान नेत्रवाले इन लोगों में कितना ज्ञान है, यह जानने के लिए मैं इनकी कुछ प्रश्नों से परीक्षा करूँगी ॥३१,३२॥
193107 पहले यह गुणवान् है या निर्गुण है, इस प्रकार गुण के सम्बन्ध का विचार कर तदनन्तर गुणीको अपने से
193108
193109
193110 श्रेष्ठ समझ कर यदि वह गुणों से हीन हो, तो शास्त्रोक्त दृष्टि से भलीभाँति विचार कर उसको शास्त्रोक्त दण्ड दे । यदि गुणों से अपने से वह श्रेष्ठ हो, तो उसे दण्ड न दे॥३३॥
193111
193112 सतहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
193113 अठहत्तरवाँ सर्ग भीषण वाक्यों से भी भयभीत न हुए राजा का कर्कटी को देखना और
193114 मन्त्री द्वारा समझाई गई कर्कटी का प्रश्न करना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, तदुपरान्त राक्षस-कुलरूपी महावन की मंजरीरूप वह राक्षसी अन्धकारमें मेघघटा के समान खूब जोर से गरजी । गरजने के बाद मेघगर्जन के बाद वज्रनिर्घोष के समान शब्दतः (हुंकार से) भीषण होने पर भी अर्थतः अनिष्ठुर यह वचन उसने कहा : अरे घोर अरण्यरूपी आकाशमार्ग में सूर्य और चन्द्रमा के सदृश तथा सब भूतों के आधारभूत महामायारूपी अन्धकारपूर्ण गुफाके अन्दर बैठे हुए कीटों के समान तुम कौन हो, तुम कोई महाबुद्धि हो या अल्पबुद्धि हो? एक क्षणमें मेरे ग्रासको प्राप्त हुए मरणयोग्य तुम यहाँ आये हो॥१-४॥
193115 राजा ने कहा : अरे भूत, तुम कौन हो? और कहाँ रहते हो? अपनी देह को दिखलाओ। भँवरी के गुंजन के सदृश तुम्हारी इस वाणी से कौन डर सकता है ?॥५॥
193116 किसी वस्तु में अभिलाषा रखनेवाले लोग अपनी अभिलाषा के विषय पदार्थपर सिंह के समान पूर्ववेग से टूटते हैं। अपने क्रोध को छोड़ो, भीषण कार्यवाली अपनी शक्ति को दर्शाओ । हे सुव्रत, तुम क्या चाहते हो? कहो, मैं तुमको तुम्हारी अभीष्ट वस्तु देता हूँ अथवा कोपपूर्ण शब्दों से या विभीषिका से क्या प्रयोजन है ? या तुम्ही हमसे डरते हो? तुम शीघ्र दूसरे को दिखाई देनेवाले शरीर की कल्पना करनेवाली शक्ति से अपनी आकृति और शब्द के साथ हमारे सामने खड़े होओ, जो लोग शीघ्र कार्य नहीं कर सकते, उनका आत्मनाश के सिवा और कुछ सिद्ध नहीं होता॥६-८॥
193117 राजा के वैसा कहनेपर 'राजा ने बहुत उत्तम कहा।' - ऐसा मन में विचाकर वह उन लोगों के प्रकाश के लिए और अधैर्य के लिए गरजी और हँसी ॥९॥
193118 उसके गरजने और हँसने के बाद राजा और मंत्री ने उसे देखा, उसने अपनी भीषण ध्वनि से दसों दिशाओं को पूर्ण कर दिया था और अपने अट्टहास की दशन कान्तियों के घनीभाव से अपनी आकृति को उनके सामने प्रकट कर दिया था, वह प्रलयकाल के मेघ के वज्र के टकराने से घिसी हुई पर्वतस्थली के समान थी, अपने नेत्ररूपी बिजलियों और शंख की बनी हुई चूड़ीरूपी बकपंक्तियों से उसने आकाशको उज्ज्वल बना रक्खा था, अन्धकाररूपी एकमात्र सागर में वह बड़वानलकी प्रदीप्त ज्वालाओं की लपटों के समान थी। उसके गरज रही घनघटा के आटोप के समान विशाल काले कन्धे थे । कटकटा रहे दाँतों से उत्पन्न हुए भय से हाहाकार के साथ उसने निशाचर, चोर, व्याघ्र आदि को मार डाला था, आकाश और पृथ्वी को मानें वह काजल से
193119 धारण कर रही थी और फिर लीला से उल्लासको प्राप्त हो रही थी, उसके केश ऊपर को खड़े थे, उसका सारा अंग मोटी मोटी नसों से भरा था और उसकी बिल्ली के समान पीली-पीली
193120
193121 आँखें थी, वह ऐसी काली थी मानों अन्धकार से ही उसकी रचना हुई हो, यक्ष, राक्षस और पिशाचों को भी वह मरण आदि का भय देती थी। देहरन्ध्र में प्रविष्ट हो रहे श्वासवायु के झंकारशब्द से वह बड़ी भयावनी लगती थी। मूसल, ऊखल, उल्मुक (अधजला काष्ठ), हल
193122 और टुटे फूटे सूप उसके शिरोभूषण थे, वह प्रलयकाल में दैदीप्यमान वैदूर्य पर्वत की शिखर स्थली के समान थी, जिसने अपने हास से विश्व के अधिपति दानव मार डाले थे ऐसी कालरात्रि (शिवदूति के) के समान वह उदित हुई थी। मानों मेघयुक्त शरत्-काल का आकाशरूपी महावन ही देह धारण करके आया हो, मानों वह बड़े-बड़े मेघों से युक्त मूर्तिमती खूब अँधेरी रात्रि थी। शरीर धारण करके पृथ्वी की पीठ के समान उठी हुई थी, वह ऐसी लगती थी मानों चन्द्र एवं सूर्य के साथ युद्ध करने के लिए राहु के द्वारा धारण की गई देह हो । उसके इन्द्रनील मणि के समान अत्यन्त काले, जल से भरे दो मेघों के समान तथा ऊखल आदि के हारों के धारण करनेवाले काले स्तन थे॥१०-१९॥
193123 वह जले हुए काठ से चिह्नित और जले हुए काठ के समान थी और उसका विशाल शरीर था, वृक्षों के तुल्य, स्पन्दरहित था, नसों से व्याप्त सुन्दर भुजलताओंसे उसका आकार और भी अधिक बढ़ गया था |२०॥
193124 उसको देखकर वे महाबलशाली राजा और मन्त्री पूर्ववत् बिना किसी क्षोभ के खड़े रहे। ऐसी कोई वस्तु नहीं है,
193125 जो कि सत्य और मिथ्याका विवेक रखनेवाले के चित्त को मोह में डाल सके ॥२१॥
193126 __ यदि तुम महाबलशालिनी हो, तो छोटे कार्य के लिए इतना कोप करना युक्त नहीं है, यों शांति से समाधान करने की इच्छा से मन्त्री कहते हैं।
193127 मन्त्री ने कहा : हे महाराक्षसी, यह तुम्हारा अत्यन्त कोप किसलिए है ? भाव यह कि केवल वचनमात्र से मिलनेवाले आहार-लाभ के लिए क्रोध और साहस आदि की आवश्यकता नहीं है। अथवा क्षुद्र जीव तुच्छ कार्य के लिए भी अत्यन्त घटाटोप करते हैं यानी तुम यदि लघु हो, तो तुम्हारे क्रोध से हमको किसी तरह का भय नहीं है, यह भाव है। तुम कोप को छोड़ो, तुम्हारा यह उद्योग उत्तम नहीं है। अपना कार्य सिद्ध करनेवाले बुद्धिमान् पुरुष साम से (शान्ति से) सिद्ध होनेवाले विषय में दण्डका प्रयोग नहीं करते हैं ॥२२,२३॥
193128 हे अबले ! तुम्हारे जैसे हजारों मच्छर हम लोगों की धीरतारूपी आँधी से तिनके और सूखे हुए पत्तों के समान उड़ाये गये हैं। इसलिए भी तुम्हारा दण्डप्रयोग करना उचित नहीं है ॥२४॥
193129
193130 यदि राक्षसी की ओर से प्रश्न हो कि मेरी स्वार्थसिद्धि कैसे होगी? तो इस पर कहते हैं।

193131 इस कोपरूपी उपाय का त्यागकर समता से स्वच्छ हुई बुद्धि से और प्राज्ञ के व्यवहार के योग्य युक्ति से प्राज्ञ पुरुष अपना स्वार्थ सिद्ध करते हैं ॥२५॥

193132

193133 कार्य की सिद्धि में सन्देह होने पर भी उक्त अनादि नियम से सिद्ध सामरूप उपाय का त्याग नहीं करना चाहिए, फिर कार्य की सिद्धि का निश्चय होने पर तो कहना ही क्या है ? ऐसा कहते हैं।

193134 अपने ही व्यवहार से कार्य सिद्ध हो अथवा न हो, सामका ही व्यवहार करना चाहिए, यह महानियति का (पण्डितों को शान्ति से ही व्यवहार करना चाहिए, इस अनादि नियमका)

193135

193136

193137 निश्चय है, इस विषयमें भ्रान्तपुरुषोचित कोप का अवसर ही कहाँ है ? ॥२६॥

193138 कहो, तुम्हें किस वस्तु की अभिलाषा है, तुम प्रार्थिनी होकर क्या चाहती हो? हम लोगों का याचक जन स्वप्न में भी निराश होकर दूसरे के पास नहीं गया है । मन्त्री के यों कहने पर उस राक्षसी ने सोचा, इन दोनों महापुरुषों का धैर्य और बुद्धिबल बड़ा निर्मल है॥२७,२८॥

193139 ये कोई सामान्य पुरुष नहीं है, यह कोई विचित्र चमत्कार है, मेरा अन्तःकरण इनके वचन और मुखदर्शन से यानी प्रसन्नता आदि चिह्नों से तत्त्वनिश्चय करता है कि हो न हो ये अवश्य ज्ञानी हैं ॥२९॥

193140 वचन, मुखदर्शन आदि से ज्ञानियों के अन्तःकरण परस्पर ऐसे एक हो जाते हैं जैसे कि नदियों के जल संगम से एक होते हैं ॥३०॥

193141 इन लोगों ने मेरा अभिप्राय जान लिया और मैंने इनका अभिप्राय जान लिया है। इन लोगों का मुझे विनाश नहीं करना चाहिए, ये आत्मज्ञ होने के कारण स्वयं अविनाशी हैं। निश्चय ये लोग आत्मज्ञानी होंगे, मिथ्यात्व के निश्चय से जीवनमरणव्यवहार का जिसने त्याग कर दिया है, ऐसे आत्मज्ञानी के सिवा दूसरे पुरुष की बुद्धि मृत्युतुल्य भय के उपस्थित होने पर इस प्रकार निर्भय नहीं हो सकती॥३१,३२। इसलिए जो मुझे कुछ सन्देह हुआ है, उसे इनसे पूछती हूँ। जो लोग विद्वान पुरुष को पाकर अपने सन्देह के निराकरण के लिए उससे प्रश्न नहीं करते वे अधम पुरुष हैं, ऐसा विचार कर प्रश्न के लिए अवसर खोजती हुई वह अकाल में प्रलय के मेघ के निर्घोष के समान अपने हास को रोककर बोली ॥३३,३४॥

193142 हे पापरहित धीर पुरुषों, मुझे बतलाइए कि आप लोग कौन हैं ? निर्मल चित्तवाले ज्ञानी पुरुषोंकी, दर्शनसे ही, मैत्री हो जाती है|३५॥

193143 मंत्री ने कहा : हे राक्षसी, ये किरातों के राजा हैं, मैं इनका मन्त्री हूँ। हम लोग तुम्हारे सरीखे घातक जीवों को दण्ड देने के लिए रात्रिचर्या में उद्यत हैं। राजा का रात दिन दुष्टों को दण्ड देना धर्म है। जो दुष्ट अपने धर्म का परित्याग करते हैं, वे विनाशरूपी अग्नि के इन्धन होते हैं॥३६,३७॥

193144 राक्षसी ने कहा : राजन्, तुम्हारा मन्त्री दुष्ट है यानी तुम दुष्टमन्त्रीवाले हो। और दुष्टमन्त्रीवाला राजा भविष्णु नहीं होता। अच्छे राजा से युक्तमन्त्री आदरणीय होता है और सन्मन्त्री से युक्त राजा आदरणीय होता है॥३८॥

193145 योग्य मन्त्रीको चाहिए कि वह राजा को विवेकी बनाये। विवेकसे राजा श्रेष्ठताको प्राप्त होता है, जैसा राजा होता है, वैसी उसकी प्रजा होती है। सम्पूर्ण गुणगणों में से अध्यात्मज्ञान सर्वोत्तम है। उक्त अध्यात्मज्ञान को जाननेवाला राजा प्रशस्त राजा होता है और अध्यात्मज्ञानी मन्त्री मन्त्रविद् (विचार के रहस्य को जाननेवाला) होता है ।।३९,४०॥

193146

193147 प्रभुता और समदृष्टिता राजविद्या से प्राप्त होते हैं, उस राजविद्याको जो नहीं जानता है, वह न तो मन्त्रि है और न राजा है। यदि आप लोग अध्यात्मज्ञानी हैं, तब तो अच्छा है और आप लोग उत्तम कल्याण को प्राप्त होंगे। यदि आप लोग अध्यात्मज्ञानी नहीं हैं। तो आप प्रजाओं के भी अकल्याणकारी हैं, इसलिए अपनी प्रकृति के अनुसार मैं तुम लोगों को खा जाऊँगी ॥४१,४२॥

193148 एक ही उपाय से मेरे पाप से तुम लोग मुक्त हो सकते हो। जैसे बालक अपनी माता पिताके प्रीतिपात्र होते हैं, वैसे ही तुम लोग मेरे प्रीतिपात्र होओगे, यदि मेरे ठोस प्रश्नों का बुद्धि से विचार करोगे ॥४३॥

193149 हे राजन् अथवा हे मन्त्रिन्, इन प्रश्नों

193150

193151 को सुनो, इन प्रश्नों के उत्तर के लिए ही मैं अत्यन्त अर्थिनी हूँ, मेरी अभिलाषा को पूर्ण करो - देने के लिए स्वीकृत अर्थ को न देता हुआ कौन पुरुष इस लोक में विनाशकारी दोष से युक्त नहीं होता? ॥४४॥

193152

193153 अठहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

193154 उन्नासीवाँसर्ग कर्कटी का अनात्मज्ञ पुरुषों के लिए वज्र के तुल्य और

193155 आत्मज्ञानी पुरुषों के लिए मनोज्ञ बहत्तर प्रश्न करना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, पूर्वोक्त कथन के अनन्तर राजा के अपने प्रश्नों को कहो, यों अनुमति देनेपर राक्षसी ने प्रश्न करना आरम्भ किया। इन प्रश्नों को आप सुनिये ॥१॥

193156 राक्षसी ने कहा : राजन्, एक होते हुए भी उपाधिवश अनेक संख्यावाले, (अपरिच्छिन्न होने के कारण) समुद्र के तुल्य एवं (दुर्लक्ष्य होने के कारण) अणु के तुल्य किसके भीतर लाखों ब्रह्माण्ड समुद्र के भीतर बुबुदके समान लीन होते हैं ? ॥२॥

193157 कौन वस्तु आकाशरूप (शून्य) और अनाकाशरूप (अशून्य) है ? लौकिक पुरुषों की दृष्टि में जो कुछ नहीं है और तत्त्वज्ञोंकी दृष्टि में कुछ है, ऐसी कौन वस्तु है ? कौन मैं हूँ और कौन अहंरूप से स्थित तुम हो? कौन न चलता हुआ भी चलता है, कौन स्थित न होता हुआ भी स्थित होता है ? कौन चेतन होता हुआ भी पाषाण के समान अचेतन है ? कौन आकाश में दृश्यरूप आश्चर्यजनक चित्र को बनाता है ? अग्नि का त्याग न करता हुआ ही कौन अदाहक अग्नि है ? अग्नि भिन्न किससे निरन्तर अग्नि उत्पन्न होती है ? हे राजन्, चन्द्रमा, सूर्य, अग्नि और ताराओं से भिन्न होता भी कौन अविनाशी प्रकाशक है ? नेत्रगोचर न होनेवाले किससे प्रकाश होता है ? जन्मान्ध लता, पेड़, झाड़ी, अंकुर आदि का और जिनकी इन्द्रियाँ आविर्भूत नहीं हुई हैं, ऐसे अन्यान्य पदार्थों का कौन उत्तम आलोक है ? आकाश आदिका कौन उत्पादक है ? और सत्ता को सत्ता प्रदान करनेवाला कौन है ? कौन जगद्रूपी रत्न का कोष है और जगत् किस मणिका कोश है ? कौन अणु तम का प्रकाशक है और किस अणु का ज्ञानियों की दृष्टि से अस्तित्व होते हुए भी अज्ञोंकी दृष्टि से अभाव है ? कौन अणु दूर में होता हुआ भी समीप में है? कौन अणु होता हुआ भी निमेष है ? कौन प्रत्यक्ष होता हुआ भी अज्ञों की दृष्टि से असद्रूप है ? कौन चेतन होता हुआ भी अचेतन है ? कौन वायु होता हुआ भी वायु से भिन्न है ? कौन शब्द होता हुआ भी शब्दभिन्न है ? कौन सब है और कुछ भी नहीं है? कौन अहं होकर भी अहं नहीं है? पहले अनेक जन्मों में अपनी आत्मा के रूप से प्राप्त होकर भी कौन अज्ञान से आवृत्त होने के कारण अलभ्य-प्राय होने से सैकड़ों प्रयत्नों से प्राप्त होने योग्य है ? जो अज्ञों को कुछ प्राप्त नहीं होता और ज्ञानियों को पूर्ण रूप से प्राप्त होता है॥३-१२। किसने स्वस्थ और जीवित होते हुए भी अपने आत्मा का अत्यन्त विस्मरण कर दिया ? कौन अणु अपने भीतर मेरु को धारण करता है ? कौन त्रिभुवन को तृण बनाता है ? किस अणुपरिमाण ने सौ

193158

193159

193160 योजन पृथ्वी को पूर्ण कर दिया ? कौन अणु होता हुआ ही सैकड़ों योजनों में भी नहीं समा सकता? कौन केवल अपने दृष्टिपात से जगती बालक को नचाता है या किस अणु के अन्दर पर्वतों के समूह विद्यमान हैं ? कौन अपनी अणुताका त्याग न करता हुआ मेरु से भी बढ़कर स्थूल आकृति धारण करता है ? बाल के अग्रभाग के शतांश स्वरूपवाला कौन अणु उन्नत पर्वत के सदृश बन जाता है ? कौन अणु प्रकाश और अन्धकार को प्रकट करनेवाला दीपक है ? किस अणु के उदर में सम्पूर्ण वृत्तिअवच्छिन्न ज्ञान के लव हैं ? कौन अणु मधुर आदि रससे रहित होता हुआ भी सदा स्वाद देता है, सबका त्याग करते हुए किस अणुने सब वस्तुओं का स्वीकार कर रक्खा है ? ॥१३-१८॥

193161 अपने स्वरूप के आच्छादन में असमर्थ किस अणुसे यह सम्पूर्ण जगत् आच्छादित (व्याप्त) है ? लय से तिरोहित हुआ भी जगत् किस अणु की सत्ता से सत्ता को प्राप्त होकर फिर सृष्टिकाल में आविर्भूत होता है ? ॥१९॥

193162 जिसके अवयव उत्पन्न ही नहीं हुए हैं, ऐसा कौन अणु सैकड़ों हाथ और लोचनों से युक्त है ? वह कौन अणु है, जो निमेषमात्र होता हुआ भी महाकल्प और सैकड़ों करोड़ों कल्परूप है? ॥२०॥

193163 किस अणु में, बीज में वृक्ष की तरह, अनुत्पन्न अनेक जगत् प्रलयकालमें भी स्थित रहते हैं ? सृष्टि के आरम्भ में जिनकी बीजपरम्परा की अवधि अव्यक्त है, ऐसे सम्पूर्ण बीज, सृष्टिकाल में जगद्रूप से विकसित किये गये भी, किसमें सदा ही अनुदित रहते हैं? बीज के अन्दर वृक्ष की तरह निमेषरूप किसके अन्दर, कल्प स्थित है ? कौन तत्-तत् कारकों का प्रवर्तन न करते हुए भी यानी क्रियारहित होने के कारण कारकव्यापारयितृत्वरूप कर्तृत्व का आश्रय न करके भी कर्ता है ? भोग्य की सिद्धि के लिए बाह्यदृष्टि से अपनी आत्मा को दृश्य बनाता हुआ कौन द्रष्टा है ? और नेत्ररहित होता हुआ भी कौन बाह्यदृष्टि से अपने आत्मरूप दृश्य को देखता है ? ॥२१-२३॥

193164 कौन ज्ञान से दृश्य का विनाश कर दृश्य की असिद्धि के लिए अखण्डित अपनी आत्मा को देखता हुआ दृश्य को नहीं देखता? कौन पुरुष अपनी आत्मा को (द्रष्टा को), वृत्ति को और दृश्य को, जैसे चक्षुदृश्य को अवभासित करता है वैसे ही, अवभासित करता है? जैसे सुवर्ण से कटक आदि होते हैं, वैसे ही द्रष्टा, दृश्य और दर्शन-ये तीनों किससे उत्पन्न हुए हैं ? ॥२४,२५॥

193165 जैसे समुद्र से तरंग, द्रवता आदि भिन्न नहीं है, वैसे ही यह सब किससे पृथक् नहीं है? जैसे जलराशि से जलतरंगत्व भिन्न है, वैसे ही यह जगत्प द्वैत किसकी इच्छासे पृथक् है ? जैसे जलराशि से द्रवता भिन्न नहीं है, वैसे ही देश, काल आदि से अनवच्छिन्न अद्वितीय

अतिसूक्ष्म होने के कारण असत्-सा प्रतीत होनेवाले वस्तुतः सद्रूप किससे द्वैत भी अपृथक् यानी अभिन्न है ? ॥२६,२७॥

193166 द्रष्टा, दर्शन और दृश्यरूप उद्‌भुतावस्था और तिरोहितावस्थावाले तीनों जगतों को कौन सर्वदा अपने भीतर रखकर स्थित है, जैसे कि बीज वृक्ष को अन्दर रखकर सदा स्थित रहता है ? ॥२८॥

193167 अतीत, वर्तमान

193168 और भावी जगत्-समूह, जो कि एक बड़ा भारी भ्रम है, सदा समस्वरूप (विकाररहित) किसके अन्दर, बिज के अन्दर वृक्ष के समान, स्थित है? ॥२९॥

193169 जैसे बीज वृक्षरूप से और जैसे वृक्ष बीजरूपसे उदित होता है, वैसे ही कौन अपने स्वरूप को न छोड़ता हुआ जगद्विकाररूप से

193170

193171 उदित होता है ? ॥३०॥

193172 हे राजन्, जिसकी दृढ़ता के सामने महामेरु कमलनाल के तन्तु के समान अत्यन्त अदृढ़ है, अथवा जिसके संकल्प से उक्त तन्तु भी महामेरु के तुल्य हो जाता है, ऐसी किस वस्तु के अन्दर करोड़ों मन्दराचल विद्यमान हैं ? ॥३१॥

193173 अनेक चेतनों से युक्त इस विश्व का किसने सृष्टि द्वारा विस्तार किया है ? किसकी शक्ति से शक्तिसम्पन्न होकर तुम व्यवहार करते हो, प्रजाओं का पालन करते हो और दण्डनीयों को दण्ड देते हो? सबके सृष्टि आदि व्यवहार किसके बलपर होते हैं? यह भाव है। किसके दर्शन से तुम निर्मल दृग्रुप होकर उससे भिन्न नहीं होते हो अथवा सदा तद्रूप ही होते हो। उस वस्तु को मुझसे अपनी मृत्यु को छुड़ाने के लिए तुम कहो । मेरा यह संशय, जो कि चन्द्र का कुहरे के समान, स्वात्माकारवृत्ति का आवरणभूत है, सर्वथा नष्ट हो । जिसके आगे प्रश्न करने पर मूलअज्ञानसहित संशय नष्ट नहीं होता, वह पुरुष कहीं भी ज्ञानीशब्दवाच्य नहीं होता। क्रम से कहे गये छोटे-मोटे संशयों को अगर तुम निवृत्त नहीं करोगे, तो दोनों ही राक्षसीके जठरानल के इन्धनता को, बिना किसी विघ्न बाधा के, क्षणभर में प्राप्त होओगे ॥३२-३४॥

193174 तुमको खाने के बाद प्रचुर जठराग्नि से सम्पन्न मैं तुम्हारे जनपदों को एक क्षण भर में निगल जाउँगी, उक्त प्रश्नों के उत्तरप्रदान से तुम्हारी अपने साथ सब प्रजाका पालन करने के कारण सुराजता बनी रहेगी, ऐसा में समझती हूँ, मूरों की (अनात्मज्ञानियों की) भोगलम्पटता की अधिकता उनके नाश के लिए ही होती है। अगर मैं तुम्हारा भक्षण न भी करूँ, तो भी तुम्हारा राज्य के अन्त में नरकपात अवश्य ही होगा । प्रचण्ड मेघनिर्घोषके उल्लास के समान प्रकट वाणी से ऐसा कहकर शरत्काल की निर्मल मेघमण्डली के समान भीतर शुद्ध और बाहर से कटु बोलनेवाली अत्यन्त विकटाकार वह राक्षसी चुप हो गई ॥३५,३६॥

193175

193176 उन्नासीवाँ सर्ग समाप्त

193177 अस्सीवाँसर्ग पहले मन्त्री द्वारा उक्त राक्षसी के प्रश्नों का क्रम से और

193178 व्युत्क्रम से सूक्ष्म उपपत्तियों द्वारा यथायोग्य समाधान । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, अँधेरी रातमें महाअरण्य में महाराक्षसी के इस प्रकार अनेक प्रश्न करनेपर आगे कहे जानेवाली रीति से महामंत्री ने उत्तर दिया। मंत्री ने कहा : हे मेघतुल्य राक्षसी, जैसे सिंह मदोन्मत्त हाथी को छिन्नभिन्न करता है, वैसे ही मैं तुम्हारे अनुक्रमरूप प्रश्नोंको युक्तियों द्वारा छिन्न-भिन्न करता हूँ॥१,२॥

193179

193180 सम्पूर्ण प्रश्नों का खण्डन करने के लिए उनका पहले हृदय दिखलाते हैं।

193181 सोने के कमल के समान पीले नेत्रवाली हे राक्षसी, तुमने प्रश्न जाननेवाले के समझने योग्य इन वचनों से परमात्मा काहीप्रतिपादन किया है। नामरहित होने के कारण तथा आभ्यन्तर और बाह्य मन, चक्षु, श्रोत्र आदि छः ज्ञानेन्द्रियों का अविषय होने के कारण आकाश से भी सूक्ष्म चिन्मात्र आत्मा का ही तुमसे अणुशब्द से व्यवहार किया है। इसमें 'कस्याऽणोरम्बुधेः'

193182

193183

193184 इस प्रश्न में स्थित अणु शब्द का अभिप्राय खोला गया है ॥३,४॥

193185

193186 किस अणु के अन्दर लाखों ब्रह्माण्ड लीन होते हैं, इस प्रश्न का समाधान करते हैं। परम चिदणु के अन्दर अज्ञानियों की दृष्टि से सत्-सा और ज्ञानियों की दृष्टि से असत्-सा स्थित यह जगत् बीज के मध्य में वृक्ष की सत्ता के समान स्फुरित होता है, इससे 'अणौ जगन्ति तिष्ठन्ति कस्मिन् बीज इव द्रुमः' इस प्रश्नका भी उत्तर हो गया।

193187 सम्पूर्ण वस्तुओं की सत्ता अनुभव सत्ता के अधीन है, उसको यदि अन्य के अधीन मानें, तो अनवस्था होगी, अतः स्वतःसिद्ध अनुभव सत्ता से ही सब भाव सत्ता को प्राप्त हुए हैं। इससे 'सदिवासदिवापि वा' इत्यादि से किये गये सत्ता का सत्ताप्रद कौन है ? इस प्रश्न का

193188 समाधान हुआ ॥५,६॥

193189

193190 'किमाकाशमनाकाशम्' इत्यादि प्रश्न का समाधान करते हैं।

193191 वही अनन्त चिदणु परमात्मा बाह्यशून्य होने के कारण आकाशस्वरूप है और चेतनरूप होने के कारण अनाकाशरूप (अशून्यस्वरूप) है। ('न किंचित्किंचिदेव किम्' इस प्रश्न का समाधान करते हैं।) अतीन्द्रिय होने के कारण वही अनन्त परमाणु कुछ नहीं है यानी लौकिक दृष्टि से अप्रसिद्ध है ॥७॥

193192 __कुछ होता हुआ भी यह दृश्य जिसके स्वरूपापन्न होने पर कुछ नहीं रहता वह क्या है ? ऐसा यदि प्रश्न का आशय माना जाय, तो उस पर कहते हैं।

193193 सर्वात्मक होने से साक्षात् किये गये अपने स्वरूप से ही सब जीवों के निगीर्ण (लय) होने पर वही कुछ न कुछ रह जाता है यानी आत्मा से अतिरिक्त कुछ अवशिष्ट नहीं रहता। एक की जो अनेकता उदित होती है, वह प्रातीतिक है, वास्तविक नहीं है, इससे एक होता हआ अनेक कौन है, इसका उत्तर हो गया। जैसे सुवर्ण ने विक्षेपशक्ति से कटक आदि को प्रकट किया है, वैसे ही उसी चिदणुने द्रष्टा, दर्शन आदि को विक्षेपशक्ति से प्रकट किया है, इससे कटकादीनि हेम्नेव' इस प्रश्न का उत्तर भी हो गया ॥८॥

193194

193195 'कोऽणुः तमःप्रकाशः स्यात्' इत्यादि प्रश्नों में बार बार प्रयुक्त 'अणु' शब्द का भी वही अभिप्राय है, जिसे हम पहले कह आये हैं।

193196 परम प्रकाशरूपी यह अणु सूक्ष्म होने के कारण चक्षु का अविषय है, सर्वात्मक होता हुआ भी मन और पाँचों इन्द्रियों का अविषय होकर स्थित है, अतः अणु कहलाता है ॥९॥

193197 __ 'कौन अणु है और नहीं भी है', इस प्रश्न में उक्त नहीं है' अंश बाधित ही है, यों उक्त अंश को दूषित करते हैं। ___जो सर्वात्मक है, वह शून्य कदापि नहीं हो सकता, क्योंकि वह है नहीं, ऐसा कहनेवाला

193198 और मनन करनेवाला आत्मा ही तो है यानी उक्त आत्मा ही वक्ता और मन्ता के रूप में प्रसिद्ध है। अपने आत्मा का अपलापन हो सकने के कारण उसकी नास्तिता नहीं कही जा सकती है, यह भाव है॥१०॥

193199

193200 सत्पदार्थ का असत् से विरोध है, इससे भी उसे असत् कहना युक्त नहीं है, ऐसा कहते हैं।

193201

193202 किसी भी युक्ति से सत् वस्तु की असत्ता सिद्ध नहीं की जा सकती।

193203 शंकाः यदि वह है, तो उसका दर्शन क्यों नहीं होता? समाधान : यद्यपि पृथक् रूप से उसका दर्शन नहीं होता, फिर भी सबमें अनुगत सद्रूप से, जो कि आवरण से गुप्त है, सर्वात्मा वह दिखलाई पड़ता है, जैसे कपूर अपनी सुगन्धि से प्रतीत होता है, वैसे ही सबमें व्याप्त वह प्रत्यक्रूप से प्रतीत होता है॥११॥

193204

193205 कौन सब है और कुछ भी नहीं है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।

193206 चिन्मात्र वही अणु सब है। जो अपरिच्छिन्न है, वह परिच्छिन्न सर्वस्वरूप कैसे होगा? मन और इन्द्रियों की वृत्तियों से नानाप्रत्यय होने से मन से परिच्छिन्नरूप से ही वह सर्वात्मक है और इन्द्रियातीत होने के कारण निर्मल वही चिदणु'न किंचित्' (कुछ भी नहीं) इस रूप में स्थित है।॥१२॥

193207

193208 __ अथवा एक होते हुए भी अनेक संख्यावाले किसके अन्दर लाखों ब्रह्माण्ड लीन होते हैं, इस अभिप्राय से तुम्हारा वह प्रश्न है, ऐसा कहते हैं। __ वही एक है और सम्पूर्ण सत्त्वों में आत्मप्रतीति होने से अनेक भी है। किस समदृष्टि के अन्दर यह जगत् सदा स्थित है, इस प्रश्न का उत्तर यह है। वही इस सम्पूर्ण जगत् को धारण करता है। कौन जगद्रूपी रत्नों का कोष है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं। और वही जगत् का कोष भी है॥१३॥

193209

193210 जैसे जलराशि से ऊर्मियाँ (लहरें) पृथक् नहीं हैं, वैसे ही किससे यह जगत् पृथक् नहीं है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं॥

193211

193212 चित्तरूपहोने से विकारी उस चेतनरूपी महासागर में चित्त-विकल्पस्वरूपये त्रिजगद्रूपी तरंगें ऐसे स्फुरित हो रही है जैसे कि द्रव होने के कारण जल में आवर्त स्फुरित होते हैं। इससे 'कस्येच्छया पृथक् चाऽस्ति' इस प्रश्न का उत्तर भी हो गया ॥१४॥

193213

193214 देश, काल आदि से अनवच्छिन्न अद्वितीय असत् के सदृश किस सत् से द्वैत भी अपृथक् है, इस शून्यात्मक और अशून्यात्मक उक्ति का तात्पर्य कहते हैं।

193215 चित्त, इन्द्रिय आदि से लभ्य न होने के कारण वह अणु शून्यस्वरूप के (असत् के) तुल्य है, व्योमरूपी होता हुआ भी स्वानुभवलभ्य होने से अशून्य (सत्) है ॥१५॥

193216 मैं अद्वैतज्ञान से आत्मस्वरूप ही होकर त्वदात्मा (आपका स्वरूप) हो गया हूँ और तुम भी आत्मस्वरूप से मदात्मा (मेरे स्वरूप) बन गये हो। यह सब अहन्ता और भवता के प्रतिसन्धान की व्यवहारदशा में होता है। परमार्थदशा में तो वह आत्मा न त्वद्रूप है या न मद्रूप है, किन्तु बोधरूप बृहद्शरीरवाला ही है ॥१६॥

193217 त्वन्ता और अहन्तारूप सबका बोध से निगरण कर न तुम हो और न मैं हूँ और न सब है, अथवा वही स्वयं सब कुछ होता है |१७॥

193218

193219 चलता हुआ भी कौन नहीं चलता है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।

193220 अणु होता हुआ भी आकाश की नाईं हजारों योजनों में व्याप्त वह चलता हुआ भी नहीं चलता है, स्वप्न के समान कल्पना से हजारों योजन उस अणु के अन्दर स्थित हैं ॥१८॥

193221

193222

193223

193224 कौन स्थित न रहता हुआ भी स्थित रहता है, इसका भी उत्तर उसी ढंग से देते हैं।

193225 गया हुआ भी यह नहीं जाता, प्राप्त हुआ भी नहीं आया, क्योंकि देश और काल उसकी सत्ता से सत्तावाले आकाश कोश के अन्दर ही स्थित हैं।१९॥

193226 गमन द्वारा प्राप्त होनेवाला देश जिसके शरीर के अन्दर ही स्थित है, वह कहाँ जाय? क्या माता अपनी गोद में सोये हुए बच्चे को दूसरी जगह खोजती है ? ॥२०॥

193227 गम्य (गमन के योग्य) महादेश जिस सबके रचयिता के अन्दर स्थित है, यह कैसे कहाँ जाय? जैसे जिसका मुँह बँधा है, ऐसे घड़े को अन्य देश में ले जाने पर उसमें स्थित आकाश के गमन और आगमन नहीं होते, वैसे ही उपाधि के गमन और आगमन से आत्मा के गमन और आगमन नहीं हो सकते ॥२१,२२॥

193228

193229 'कौन चेतन होता हुआ भी पाषाण है' इस प्रश्न का यदि चेतनरूप और जड़प विरुद्ध दो रूपवाला कौन है यह अर्थ हो, तो उत्तर देते हैं।

193230 स्वभावतः जड़ एवं आत्मतादात्म्याध्याससे चेतन बने हुए देह आदि में प्रकाशस्वभावता और जड़ता अनुभव-सिद्ध है, अज्ञान से उसका विवेक न होने के कारण वह जड़ और बोध उभयरूपवाला होता ही है ॥२३॥

193231

193232 जब चेतन भीपाषाण के समान घनरूपकौन है, यह यदिप्रश्न का अर्थ हो, तब पारमार्थिक आत्मरूप चिद्घन ही वह है, ऐसा कहते हैं।

193233 हे राक्षसी, जब वह चिन्मात्र अचेतन पाषाण की सत्ता का एकात्मरूप से अवलम्बन करता है तब वह चेतन ही पाषाण के तुल्य अचेतन हो जाता है ॥२४॥

193234

193235 आकाश में विचित्र चित्र बनानेवाला कौन है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।

193236 आदि और अन्त से रहित परमाकाश में चिन्मात्र परमात्मा ने यह विचित्र त्रिजगत्पी चित्र, जो कि मिथ्या होने के कारण अनिर्मित-सा ही है, बनाया है ॥२५॥

193237

193238 अग्निता का त्याग नहीं करता हुआ कौन अदाहक अग्नि है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।

193239 आत्मसत्ता से अग्नि की सत्ता है, इसलिए अग्नि के आकार का त्याग किये बिना ही सर्वव्यापक वह दाह नहीं करता है, भाव यह कि आत्मसत्ता से ही अग्नि की सत्ता है,उसके सर्वगत होने के कारण सबमें स्थित भी वह जलाता ही नहीं है, इससे वह सर्वगत नहीं है, ऐसा नहीं समझना चाहिए, क्योंकि वह सब पदार्थों का अग्नि के समान प्रकाशक है ॥२६॥

193240

193241 किस अग्नि से अग्नि की उत्पत्ति होती है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।

193242 दैदीप्यमान उज्ज्वल आकारवाले आकाश से भी निर्मल उससे देदीप्यमान चेतनस्वरूप अग्नि उत्पन्न होती है ॥२७॥

193243

193244 चन्द्रमा, सूर्य, अग्नि और तारों से भिन्न होता हुआ भी कौन अविनाशी प्रकाशक है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं। __ जो अपने ज्ञान से सूर्य आदि के प्रकाश का भी प्रकाशक है और महाकल्प के प्रलय कालीन मेघों से भी जो नष्ट नहीं होता, वह आत्मप्रभारूप अविनाशी प्रकाश है ॥२८॥

193245

193246 नेत्रों से नहीं गृहीत होनेवाले किससे प्रकाश प्राप्त होता है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।

193247

193248 नेत्रों से नहीं प्राप्त होनेवाला और अनुभवरूप, हृदयरूपी घर को प्रदीप्त करनेवाला, सबको सत्ता देनेवाला जो अनन्त परमप्रकाश कहा गया है, उससे प्रकाश प्राप्त होता है। हम लोगों का प्रकाश (अहंकार आदि का प्रथन) मन और पाँचो ज्ञानेन्द्रियों के अविषय आत्मा से प्रवृत्त होता है। जैसे कि गाढ़ अन्धकार में स्थित पुरुष भी 'तुम कहाँ हो', यह पूछने पर 'मैं यहाँ पर हूँ', ऐसा कहता है। जिस प्रकाशक से आलोक, दीप आदि के बिना भी देह, इन्द्रिय आदि की अपरोक्ष प्रतीति सर्वानुभवसिद्ध है ॥२९,३०॥

193249

193250 लता गुल्म आदिका, जो कि जन्मान्ध हैं और अन्यान्य जीवों का भी कौन उत्तम आलोक है, इस प्रश्न का उत्तर कहते हैं।

लता, झाड़ी, अंकुर आदिका, जो कि इन्द्रियरहित हैं, अपने सन्निधानमात्र से पालन करनेवाला उनकी ऊँचाई और उनके फलों का साक्षी अनुभवात्मा प्रकाश ही उनका प्रकाशक है ॥३१॥

आकाश आदि का जनक कौन है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
काल, आकाश, क्रिया आदिकी सत्ता और जगत् उस ज्ञानस्वरूप में हैं, व्यवहारदृष्टि से वही सबका स्वामी, कर्ता, पिता, भोक्ता है, परमार्थदृष्टि से आत्मा होने के कारण वह कुछ भी नहीं है ॥३२॥

कौन जगद्रूपी रत्नों का कोश है, इसका उत्तर देते हैं। अपनी अणुता का त्याग न करता हुआ वह अणु जगद्रूप रत्नों का भंडार है। किस मणिका कोश यह जगत् है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय आदिरूप जगत् अद्वितीय ब्रह्म में नहीं है, इसलिए सम्पूर्ण जगत् में सर्वत्र वही केवल भली भाँति स्फुरित होता है, ऐसी अवस्था में इस जगद्रूपी पिटारीमें वह परममणि स्थित है ॥३३,३४॥

कौन अणु तम और प्रकाश है, इसका उत्तर देते हैं -
दुर्बोध होने के कारण वह अणु तम है और चिन्मात्र होने के कारण प्रकाश-स्वरूप है। अब कौन अणु है और नहीं है, इस पर कहते हैं। ज्ञानरूप होने के कारण वह सत् है और इन्द्रियातीत है, अतः असत् है ॥३५॥

कौन अणु दूर में है और समीपमें भी है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं। । इन्द्रियों से प्राप्त न होने के कारण वह दूर में है, चैतन्यरूप होने के कारण दूर नहीं है यानी समीप में है। कौन अणु होता हुआ ही महापर्वत है, इस प्रश्न का उत्तर कहते हैं। करणों के बिना ही सभी लोगों को 'अहम्, अहम्' इस प्रकार सामने स्थित पर्वत के समान अपरोक्षरूप
से उसका ज्ञान होता है, अतः इसीको, जो कि अणु है, तुमने पर्वत कहा है॥३६॥

जो कि अणु है, इस अंश के तात्पर्य को स्फुट करते हैं।
जो यह जगत् भासित होता है, वह चेतन का स्फुरणमात्र ही है, इसलिए पर्वत आदि सत्य नहीं है, अतः अणु में ही मेरुता प्रतीत होती है॥३७॥

निमेष होता हुआ भी कौन कल्प है, इस प्रश्न का उत्तर कहते हैं।
वही अणु निमेष की तरह भासित होता है, अतः निमेष कहा जाता है, वही कल्प के समान प्रतीत होता है, अतः उसमें कल्पशब्दका व्यवहार होता है ॥३८॥
निमेष ही एक कल्प में जितनी क्रियाएँ होती हैं उन क्रियाओं के विलास से युक्त प्रतीत होता है ॥३९॥

__ जैसे कि मन में ही अनेक करोड़ों योजन में फैला हुआ नगर प्रतीत होता है। पूर्वोक्त अर्थ में असंभावना की निवृत्ति के लिए दूसरा दृष्टान्त देते हैं।
निमेष के अन्दर कल्प का उदय होता है, जैसे कि अत्यन्त निर्मल दर्पण के अन्दर बड़े भारी नगरका आविर्भाव होता है॥४०॥
जिस अत्यन्त सूक्ष्म अणुमें ही निमेष, कल्प, पर्वतसमूह
और अनेक करोड़ योजन विद्यमान हैं, यानी अपने मिथ्यात्व का अवलम्बन कर प्रविष्ट होते हैं उसमें द्वैत और ऐक्य कहाँ ? यानी द्वैत और एकता का भी मिथ्यात्व से ही उसमें समावेश है ॥४१॥
एक क्षण में ही मैंने इस कार्य को पहले किया था,यों कालदीर्घता का बुद्धि में स्फुरण होता है तथा क्षण में ही असत्य में सत्यता और सत्य में असत्यता यानी व्यावहारिक सत्यता
और प्रातिभासिक असत्यता होती है, इसमें दृष्टान्त स्वप्नरूपी भ्रम है॥४२॥

इसमें लोकानुभव और आख्यायिका का उदाहण देते हैं।
दुःख में काल दीर्घ प्रतीत होता है और सुख में सदा अतिअल्प प्रतीत होता है, यह सबके अनुभव से सिद्ध है। हरिश्चन्द्र को एक रात बारह वर्षकी-सी लम्बी प्रतीत हुई थी।॥४३॥

चित्तवृत्ति के अनुसार ही चित् की प्रतीति होती है, वस्तु के स्वभाव के अनुसार नहीं, ऐसा कहते हैं।
जो सत्यस्वरूप, सत्य निश्चय चित्तवृत्ति में उदित होता है, वही सुवर्ण में कटक आदि के समान चित् का प्रतिभास है ॥४४॥

तो वास्तविक तत्त्व क्या है? इस पर कहते हैं।
न निमेष है, न कल्प है, न सामीप्य (नजदीकी) है और न दूरता है, इस प्रकार चिद् अणु की प्रतिभा ही अन्यान्य वस्तुओं की नाईं स्थित है, उसके अतिरिक्त कुछ नहीं है ॥४५॥

इस प्रकार और पदार्थ भी नहीं है, क्योंकि विरुद्ध पदार्थों में अधिष्ठानभूत चित् का भेद न होने से भेद नहीं है, ऐसा कहते हैं।
प्रकाश और अन्धकार, दूर और अदूर, क्षण और कल्प-इनका एकमात्र चित् ही शरीर है, अतः इनमें परस्पर तनिक भी भेद नहीं है ॥४६॥

कौन प्रत्यक्ष है और असद्रूप है, इस प्रश्न उत्तर कहते हैं।
इन्द्रियों का सार यानी अपने कर्म में सामर्थ्य देनेवाला तत्त्व है, अतः प्रत्यक्ष है और इन्द्रियों से उसका प्रत्यक्ष नहीं हो सकता, अतः अप्रत्यक्ष यानी असद्रूप है अथवा प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से ज्ञेय दृश्य में आरोप से इसका उदय होने के कारण यह प्रत्यक्ष है, ऐसा कहते हैं। दृश्य होने के कारण इसका उदय होता है, इसलिए यह चेता द्रष्टा प्रत्यक्ष है॥४७॥

यदि वही दृश्यस्वरूप है, तो दृश्य हेय है, ऐसा कैसे कहते हो? इस शंका पर कहते हैं।

जब तक कटक-प्रतीति रहती है, तब तक स्वर्णता नहीं-सी रहती है, जब तक दृश्यता की प्रतीति रहती है, तबतक वह वास्तविक चिदेकरसता नहीं-सी रहती है, और दृश्यरूप से परमपुरुषार्थता उसमें है नहीं, इसलिए दृश्यता हेय कही गई है ॥४८॥
___ अतएव दृश्यरूप से उसकी कल्पना न करने पर और कल्पना करके भी दृश्यरूप से न देखने पर दृश्य के ब्रह्मरूप होने से परमपुरुषार्थता सिद्ध होती है, इस आशय से कहते हैं।
जैसे कटकता की कल्पना न करने पर और करने पर भी उसका दर्शन न करने पर सुवर्णता व्याप्त रहती है, वैसे ही दृश्यता की कल्पना न करने पर और कल्पना करने पर भी उसका दर्शन न करनेपर केवल निर्मल शुद्ध ब्रह्म ही दिखाई देता है ॥४९॥

'असद्रूप कौन है' इस प्रश्नांश का तात्पर्य कहते हैं।
सर्वात्मक होने के कारण ही वह सद्रूप है यानी सर्वानुगत सद्रूप से उसकी प्रतीति होती है, अतः वह सद्रूप है। उसका दर्शन पृथक्प से हो ही नहीं सकता, अतः वह असद्रूप है। 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इस श्रुति में ऐसा व्यवहार देखा जाता है। 'किं चेतनमचेतनम्' इस प्रश्न का उत्तर कहते हैं। चित्स्वरूप होने के कारण वह चेतन है, उसमें विषयरूप का संभव न होने से भी विषयरूप से वह प्रतीत होता है, अतः तुमने उसको अचित् कहा है ॥५०॥

उसमें विषय के अभाव का ही उपपादन करते हैं। चित् स्फुरणमात्र ही जिसका स्वरूप है, चित्प्रतिभा स्वरूप वायु से कँपाये गये वृक्षके समान अत्यन्त अस्थिर (या वृक्षाकार विद्युत् के समान अत्यन्त असत्) इस जगत् में चैतन्य की आश्रयता और विषयता कैसे ? जैसे प्रचुर ताप का भासन मृगतृष्णा है, वैसे ही प्रचुर अद्वैतरूप चित् का स्फुरण यह जगत् है ॥५१,५२॥
सूर्य की किरणों से आगे कहे जानेवाले काँचन आदि का जो सूक्ष्मतर निर्माण निर्विघ्नता से होता है, उस निर्माण में जैसे अस्तिता नास्तिता हैं, वैसे ही ब्राह्म कल्प आदिरूप जगत् की अस्तिता नास्तिता है, इसलिए उसमें चिबुद्धि या चैत्यबुद्धि कैसे यानी उक्त बुद्धियाँ निर्विषय ही हैं॥५३॥

__ माया से जैसे सूर्य-किरणों के लेश से युक्त आकाश में स्वर्ण स्फुरित होता है, वैसे ही यह जगत् भी स्फुरित हुआ है, इसमें चित्कल्पना या चैत्यकल्पना कैसे हो सकती है, जैसे स्वप्ननगर में, गन्धर्वनगर में या संकल्प से कल्पित नगर में दीवार का ज्ञान न सत् है और न असत् है, वैसे ही दीर्घ भ्रमरूप इस जगत् को जानो ॥५४,५५॥

जगत् इस प्रकार भ्रान्तिसिद्ध हो, उससे क्या ? इस पर कहते हैं।
इस प्रकार के जगत् के मिथ्यात्व के उपपादक न्यायों की पुनः पुनः भावना करनारूप अभ्याससे निर्मल हुए मन से पारमार्थिक वस्तु ब्रह्म का दर्शन कर चुके पुरुष की अविद्याका नाश होने पर चिदाकाश में फिर संसार प्रविष्ट नहीं होता यानी उसकी पुनरावृत्ति नहीं होती ॥५६॥

अथवा विषयरूप भेदक के ज्ञान से ही आत्मा विभिन्न-सा प्रतीत होता है, वस्तुतः भिन्न नहीं है, क्योंकि वैसा ही ब्रह्म से लेकर कीटपर्यन्त सभी प्राणियों को दृढ़ अनुभव होता

है, ऐसा कहते हैं।
भेदक दृश्य के ज्ञान के बिना धरती और आकाश का कोई भेद नहीं है, ब्रह्मा से लेकर कीट-पतंग पर्यन्त को पहले जैसा अनुभव हुआ था, वह वैसा ही बना हुआ है॥५७॥

यदि भेद नहीं है, तो धरती आदि की भेदप्रतीति कैसे होती है, इस पर कहते हैं।
जैसे कि प्रभापिण्ड में यौक्तिक दृष्टि से अनिर्वचनीय प्रभाएँ स्फुरित होती हैं वैसे ही चिदाकाश में वे पूर्वोक्त भेदप्रतीतियाँ सत्ता के बिना ही प्रतीत होती है ।।५८॥

इस प्रकार युक्तिपूर्वक प्रसंगप्राप्त 'किं चेतनमचेतनम्' इस प्रश्न का उत्तर देकर शेष प्रश्नों का उत्तर देनेका भार राजा पर छोड़ते हुए मन्त्री मन्त्री को शायद इन प्रश्नों का उत्तर ज्ञात ही न हो', इस शंका की निवृत्ति के लिए उनमें से दो एक का उत्तर कहने की इच्छा से द्वैतमिथ्यात्व के उपवर्णन द्वारा 'द्वैतमप्यपृथक्कस्मात्' इत्यादि प्रश्नका उत्तर देते हैं।
द्वैतवासना से वासित बुद्धिवृत्ति के अन्तर्गत आत्मप्रकाशका जो भेदप्रकटन शक्तिरूप स्वचमत्कार है, उसके सम्बन्ध से प्रतीत हुआ भी द्वैत अपृथक् ही है, क्योंकि वृक्ष के आत्मा बीज की नाईं वह परम आत्मप्रकाश सर्वात्मक है ॥५९॥

'वृक्षात्मबीजवत्' इस दृष्टान्त का विवरण करते हुए 'कोऽन्त/जमिवाऽन्तस्थं स्थितः कृत्वा त्रिकालगः' इस प्रश्न का उत्तर कहते हैं।
एकरूप बीज पृथक्भूत और अपृथक्भूत अपने भीतर स्थित वृक्षाकार को बनाकर जैसे स्थित है, वैसे ही शान्त ब्रह्म भी आकाशकोश के तुल्य असंख्य जगत् की रचना करके स्थित है ॥६०॥

"आकाशकोशवत्' इस कथन का तात्पर्य कहते हैं।
जैसे बीज के भीतर स्थित वृक्ष की, अतिसूक्ष्म होनेके कारण स्थिति, आकाशतुल्य है, वैसे ही ब्रह्म के भीतर स्थित जगत् का आत्मा साक्षी है, अतः जगत् की साक्षी से पृथक् प्रतीति न होने के कारण, चिद्रूप से ही स्थिति है, इस प्रकार चैतन्य का भेदक न होने के कारण उसको आकाश कोश की उपमा दी गई है ॥६१॥

इसीसे सब प्रश्नों का उत्तर प्रायः हो गया, ऐसा सूचित करते हुए सब प्रश्नों की परमतात्पर्य-विषयभूत अद्वितीयचिन्मात्र-परमार्थस्थिति का प्रदर्शन करते हुए उपसंहार करते हैं।
शान्त, सर्वात्मक, जन्मरहित, अद्वितीय,आदि और मध्य से शून्य, शान्तबुद्धि पुरुषों से ही माया और माया के कार्यरूप मल का परिहार करने से परिशोधित होनेवाला एकत्व गुण से रहित जो चारों ओर बृहत् होने के कारण निरंकुशरूप से विकसित होता है, ऐसा निर्मल ब्रह्म ही है, उसमें किसी प्रकार की कल्पना का किसी प्रकार भी सम्भव नहीं है ॥६२॥

अस्सीवाँ सर्ग समाप्त

इक्यासीवाँ सर्ग राजा का क्रम से अवशिष्ट प्रश्नों का उत्तर देना तथा विशेषज्ञ होने के कारण कहींपर
___मन्त्री द्वारा कहे गये प्रश्नों में युक्ति-प्रदर्शन। राक्षसी ने कहा : हे राजन्, आपके मन्त्री की परमार्थोक्ति अत्यन्त पवित्र है, यह कम आश्चर्यकी बात नहीं है। अब कमल के समान विशाल नेत्रवाले ये राजा (आप) मेरे प्रश्नों का उत्तर कहें। भाव यह कि मन्त्री के वचनों में चमत्कार देखकर ही राजा भी तत्त्वज्ञ है, इस बात के ज्ञात होने पर भी राजा के कथन में अधिक चमत्कार होगा, यह समझकर राजा के वचनों को सुनने के लिए राक्षसी ने राजा से कहने का अनुरोध किया ॥१॥

राजा राक्षसी के अभिप्राय को जानकर सब प्रश्नों के मुख्य तात्पर्यविषय ब्रह्म को विरोधाभासोक्तिपूर्वक चमत्कारातिशय से दर्शाते हैं।
जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति इन तीन अवस्थाओं को विषय करनेवाली जगत्प्रतीतिका (द्वैतका) अभाव यानी निवृत्ति (तत्त्वज्ञान) ही, जिसका परम दर्शन है, जो सम्पूर्ण संकल्पों का त्यागरूप है या सब संकल्पों की विरामभूमि है, जो तन्मात्रनिष्ठता रूप चित्त संयमका फलस्वरूप है, जिसके मायिक संकोच और विकाससे जगत् के प्रलय और सृष्टि होते हैं, जो वेदान्तवाक्यों का निष्ठारूप (तात्पर्यरूप) है और जो स्वयं वाणी का अगोचर है, सत्ता और असत्ता, भान और अभान इन दो कोटियों के मध्यमें स्थित यानी अनिर्वचनीय अतएव आदि और अन्त में असत्कोटि से ग्रस्त होने पर भी मध्य में दैशिक परिच्छेद से कहीं पर है और कहींपर नहीं है, इस प्रकार कोटिद्वयमय यह चराचर जगत् जिसकी चित्तमयी लीला है, विश्वात्मक होने पर भी जिसकी अखण्डता वस्तुतः खण्डित नहीं होती, उस सन्मात्र

शाश्वत ब्रह्म को तुम पूछ रही हो ॥२-५॥
यह ब्रह्माणु अपने को वायुरूप से देखकर माया के विवर्त से वायु हुआ है, इसलिए वह अन्यथाग्रहणरूप ज्ञान भ्रान्तिकी महिमा है, परमार्थतः वह अवायु है और भ्रान्तिदर्शन से वायु है। यानी जो वायु है, वह वस्तुतः केवल शुद्ध चेतन ही है उससे अतिरिक्त दूसरी वस्तु नहीं है ॥६॥

"कः शब्दोऽशब्द एव च' इत्यादि प्रश्न का समाधान करते हैं।
इसी प्रकार वही शब्दसंवेदन द्वारा शब्द एवं उक्त शब्द भ्रान्तिदर्शनमूलक होने से शब्द नहीं है यानी भ्रान्तिवश उसका शब्दरूप से दर्शन होता है, परमार्थ दृष्टि से वह अशब्द है, अतएव शब्द और शब्दार्थकी दृष्टि से वस्तुतः वह बहुत दूर है ॥७॥

'कः सर्वं न च किंचिच्च' इत्यादि प्रश्न का उत्तर कहते हैं।
वही अणु सब है और कुछ भी नहीं है। 'कोऽहं नाहं च किं भवेत्' इसका समाधान करते हैं-'सोऽहं' इत्यादि से । वही मैं हूँ और कुछ भी नहीं हूँ। अहंकार के हटने के कारण वह मैं हूँ
और तद्रूप से मैं नहीं हूँ, इस प्रकार वास्तव और अवास्तव विचित्रता में क्या कारण है, इस पर कहते हैं । सर्वशक्तिस्वरूप इस अणु की ही प्रतिभा एकमात्र इसमें कारण है, उसकी

भ्रान्तिप्रतिभाशक्ति अवास्तविक रूपकी स्फूर्ति में और वास्तवप्रतिभाशक्ति वास्तवरूप की अभिव्यक्तिमें कारण है, यह अर्थ है ॥८॥

'किं प्रयत्नशतप्राप्यम्', 'लब्धं न किंचिद्भवति' इन प्रश्नों का उत्तर देते हैं। __ आत्मा सैंकड़ों प्रयत्नों से अप्राप्य है, उसके प्राप्त होने पर कुछ भी प्राप्तव्य नहीं रहता। वही परम प्राप्तव्य है और कुछ भी नहीं है। भाव यह है कि यह आत्मरूप होने के कारण पहले ही लब्ध है, इसलिए उसकी प्राप्ति में प्रयत्न की सफलता नहीं है, उससे बढ़कर कोई उत्कृष्ट फल नहीं है, इस आशय से तुमने उक्त प्रश्न किया है ॥९॥

तो क्या ज्ञानरूप प्रयत्न निष्फल ही है, इस शंका का परिहार करते हुए 'किन्तु सर्वं न लम्पते' इसका तात्पर्य कहते हैं।
तब तक जन्मरूपी वसन्तों में संसाररूपी लता चिरकालतक विकास को प्राप्त होती है, जब तक संसार के मूल अज्ञान का नाश करनेवाला ज्ञान उदित नहीं होता। भाव यह कि जब तक संसार के मूल अज्ञान का नाश नहीं हुआ, तब तक प्राप्त हुआ भी आत्मतत्त्व पूर्णरूप से प्राप्त नहीं हुआ। बोध से तो उसका पूर्णरूपसे लाभ होता है, इसलिए ज्ञानरूपी प्रयास व्यर्थ नहीं है ॥१०॥

'स्वस्थेन जीवितेनोच्चैः' इस प्रश्न का समाधान करते हैं।
जैसे मरूभूमि में सूर्य प्रकाश जलबुद्धि से अपना अपहरण करता है, वैसे ही साकार भाव को प्राप्त होकर दृश्यता को प्राप्त होते हुऐ स्वस्थ इसी अणुने अपने वास्तविक रूपका अपहरण किया है ॥११॥

किस अणु से मेरुपर्वत अपने अन्दर किया जाता है और त्रिभुवन तृण बनाया जाता है, इन प्रश्नों का उत्तर देते हैं।
वह संविद्रूपी अणु अपने अन्दर मेरू को रखता है और त्रिभुवनको तृण के समान तुच्छ बनाता है।
शंका : यदि मेरू को वह अपने अन्दर रखता है, तो मेरु बाहर कैसे दिखाई देता है ?
समाधान : भीतर स्थित ही मेरु को बाहर मानों वमन करके मायात्मकरूप से बाहर दिखलाता है यानी अन्दर स्थित मेरू की ही बाहर स्थित की नाईं कल्पना करके उसको बाह्य दिखाता है चिदणु के अन्दर जो जो वस्तु है, वह बाहर दिखाई देती है, इस विषयमें कामी पुरुषों का संकल्प से कल्पित अपनी प्रेयसी का आलिंगन आदि दृष्टान्त है । भाव यह कि संकल्प से सिद्ध स्त्री और उसका आलिंगन यद्यपि अन्दर है फिर भी बाह्यसंस्कार जनित होने के कारण 'बाहर-सा देखता हूँ' यह कामियों को अनुभव होता है॥१२,१३॥
आदि सृष्टि में सर्वशक्ति चिति जिस रूप से आविर्भूत हुई, इस समय की सृष्टि में भी यह सम्पूर्ण को वैसे ही देखती है। भाव यह कि ईख के अथवा बाँस आदि के पहले पर्व से जिस प्रकार शाखा, पत्ते आदि निकलते हैं, उसी प्रकार दूसरे तीसरे आदि पर्यों से भी स्वतः निकलते हैं, यह नियम है वैसे ही आदि सृष्टि के संकल्प में पर्व से जैसे तत्तत् जीवों की सृष्टि हुई वैसे ही इदानीतन

सृष्टि में भी दूसरे तीसरे पर्यों से स्वतः तत्-तत् सृष्टि हुई यह नियम है। आशय यह है कि
आदिसर्ग में प्रवृत्त नियति ही अन्दरस्थित मेरु आदि के बाहर प्रदर्शन में हेतु है|१४॥
आविर्भूत हुए चित्तवाले जिसके अन्दर जो-जो वस्तु जैसे प्रतिभासित होती है, उसको वह वैसे ही देखता-सा है, इसमें बच्चे का मन दृष्टान्त है। यानी बच्चे के हृदय में जो वस्तु (स्थाणु वेताल आदि) जैसे प्रतिभासित होती है, उसको वह वैसे ही यानी सत्य ही देखता है |१५॥

किस अणुमात्र से सौ योजन की पृथ्वी पूर्ण हुई है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
देशतः परमाणुरूप, वस्तुतः चिन्मात्र अणु और कालतः अतिसूक्ष्मतम, इस प्रकार देश, वस्तु और काल इन तीन प्रकारके परिच्छेदों की कल्पना के भी अवधिभूत इस अणु से सारा विश्व चारों ओर से परिपूर्ण है ॥१६॥

कौन अणु होता हआ भी सैंकड़ों योजनों में नहीं समाता, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
सर्वव्यापक होने से, अनादि होने से और रूपरहित होने से निराकार यह अणु ही सैकड़ों योजनों में भी नहीं समाता है यानी उक्त अणु सर्वव्यापक है, अनादि है, रूपरहित है, फिर भी सैकड़ों योजनों में नहीं समाता है|१७॥
जैसे धूर्त लंपटपुरुष मुग्ध स्त्रीजनों को सुन्दर भूविकारों, नयनों द्वारा निरीक्षणों और विविध प्रकारकी चेष्टाओं से अपने वशमें कर अपनी ओर आकृष्ट करता है, वैसे ही शुद्ध चिदालोक पर्वत और तृणों से युक्त जगत् को अपना अभिनय दर्शा कर सदा नचा रहा है ॥१८,१९॥

किस अणु के उदर में पर्वतों की घटाएँ विद्यमान हैं, इसका उत्तर देते हैं।
जैसे वस्त्र अपने अन्दर स्थित मेरु आदि के चित्रको बाहर करके मानों आच्छादित करता है, वैसे ही उस अणु ने ही अनन्तरूप होने के कारण भीतर स्थित मेरु आदि को बाहर करके मानों संवित् से वेष्टित कर रक्खा है (卐) |२०॥

अपनी अणुता का त्याग नहीं करता हुआ कौन अणु मेरु से भी विशाल आकारवाला है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
यद्यपि यह चेतन आत्मा बाल के अग्रभाग के शतांश से भी सूक्ष्मस्वरूपवाला परम अणु है तथापि देश, काल आदि से अनवच्छिन्न होने के कारण मेरू से भी विशाल है ॥२१॥

प्रत्येक प्रश्न में आत्मा के लिए अणु शब्द का राक्षसी ने जो प्रयोग किया है, उसका मंत्री ने जो अभिप्राय कहा, वही कर्कटीका भी अभिप्राय था और उसने उसे स्वीकार भी कर लिया, ऐसा निश्चय कर राजा अपनी विशेषज्ञता दिखलाने के लिए मन्त्री द्वारा निरूपित अणुशब्दार्थ

को दूषित करते हैं।
शुद्ध चिदाकाशस्वरूप परब्रह्म का परमाणु से साम्य करना मेरु के साथ सरसों की साम्योक्ति के समान मुझे अच्छा नहीं लगता, यानी जैसे मेरु के साथ सरसों की तुलना नहीं
म वस्त्र बुनकर उसमें पर्वत आदि की तस्वीर बनाई जाती है । वह चित्ररूप पर्वत वस्त्रवेष्टित कहा जा सकता है, क्योंकि वस्त्रको लपेटने पर उसके बीचमें चित्रभूत पर्वत की स्थिति होती है। चित्रभूत पर्वत जैसे मिथ्या है वैसे ही आत्मचैतन्य में चित्रित जगद्-ब्रह्माण्ड भी मिथ्या है।

हो सकती वैसे ही शुद्ध संवेदनरूप आकाशात्मा परमात्मा के साथ परमाणु की तुलना नहीं हो सकती। भाव यह कि वह अपिरिच्छिन्न है, अतः केवल सूक्ष्मता के कारण परिच्छेद के उत्कर्ष के अवधिस्वरूप परमाणु के सादृश्य का अवलम्बन कर गौणी वृत्ति से (लक्षणा द्वारा) वह अणु नहीं कहा जा सकता है ॥२२॥

यदि ऐसा है, तो 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' इत्यादि श्रुतियों में उसका अणुरूप से उपदेश कैसे किया गया ? ऐसी यदि कोई शंका करे, तो सर्वशक्तिमान् होने के कारण महत्त्व के समान अणुत्व का भी माया द्वारा अपने में निर्माण कर वह स्थित है, अत: मुख्य वृत्ति से ही अणुशब्द का उसमें प्रयोग है, सादृश्यवश लाक्षणिक अणुशब्द का प्रयोग नहीं है, ऐसा कहते हैं। ___ मायाशबल ब्रह्म अपने में ही अणुताका निर्माण कर अणुरूप से स्थित है। अतः जैसे सुवर्ण में सुवर्णनिर्मित कटकत्व आदि से समता नहीं हो सकती वैसे ही प्रकृत में स्वनिर्मित अणुत्व से सौक्ष्म्यात् समता नहीं हो सकती । इस प्रकार 'बालाग्र शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।भागो जीवः स विज्ञेयः' इत्यादि श्रुतियाँ और बालाग्रशत भागात्मा इत्यादि तुम्हारी उक्ति भी संगत होती है ॥२३॥

कौन अणु प्रकाश और तमका दीपक है, इस प्रश्न का उत्तर कहते हैं।
पूर्वोक्त अनुभवरूप परमात्मा दीपक है, क्योंकि आत्मा के सिवा किसीमें भी स्वतन्त्रता से प्रकाश करनेका सामर्थ्य नहीं है और कभी भी आत्मा का अभाव नहीं होता। उसका अभाव है कहना 'मैं नहीं हूँ' कहने के बराबर है। प्रकाश और अन्धकार दोनों का प्रकाशक है, यदि इस आत्मदीपकके बिना ही प्रकाश अथवा अन्य (तम) होगा, तो उसकी सत्ता का लोप हो जायेगा, उससे वह असत् ही हो जायेगा ॥२४॥

दूसरी बात यह भी है कि यदि उसकी असत्ता हो जाती, तो जगत् अन्धा हो जाता, ऐसा कहते हैं। ___ यदि सूर्य आदि सम्पूर्ण जगत केवल मात्र जड हो जायेगा, तो रूप किमात्मक होगा और प्रकाश कहाँ होगा और क्या होगा? ॥२५॥

चिदणु ने अपने में ही तेज, तम आदि की कल्पना कर रक्खी है, इसलिए प्रकाश उसके अधीन है, ऐसा कहते हैं।
शुद्ध सन्मात्र चित्स्वरूप, जो स्वतः आत्मा में स्थित था, उसी को अणुने बाहर स्थित तेजरूप से देखा ॥२६॥

यदि कोई शंका करे कि सूर्य, चन्द्र आदि से भी प्रकाश की सिद्धि हो सकती है, फिर चिदणु ने क्या विशेष किया ? इस पर कहते हैं। ___ सूर्य, चन्द्र और अग्नि का तेज अपने कारण अज्ञान से भिन्न नहीं है, अपने कारण अज्ञानसे उनमें इतना ही भेद है कि उनकी वर्ण में शुक्लता और उष्णता है और जाड्योंमें तो कोई भेद नहीं है, अतः उनसे प्रकाशकी क्या आशा ? ॥२७॥
काला कुहरा छा जाने पर यह मेघ है, ऐसा

व्यवहार होता है, अतः मेघ और कुहरे में जितना भेद होता है प्रकाश और तममें भी उतना ही
भेद है, उनका स्वतः कोई भेद नहीं है, यही वस्तुस्थिति है ॥२८॥

चित् के अधीन प्रकाश से सत्तावान् होने के कारण भी प्रकाश और तम का भेद नहीं है, ऐसा कहते हैं। __इन जड़ प्रकाश और तम के प्रकाश के लिए यह चित्सूर्य तपता है, उसकी सत्ता से सत्तावाले होकर ये एकता को प्राप्त हुए हैं ॥२९॥

चैतन्य का तो कहींपर भी अप्रकाश नहीं हो सकता, ऐसा कहते हैं। चिद्रूपी एक सूर्य रात-दिन आलस्यशून्य होकर बाहर-भीतर शिलाओं के अन्दरतक भी अस्त और उदय से रहित होकर तपता है|३०॥
उसीसे जीव की यह प्रसिद्ध त्रिलोकी भासित होती है। प्रकाशित होती है, जो अनेक प्रकार के भोगों और भोगसाधन सामग्रियों से पूर्ण है
और कुटी के समान संकुचित कोठरियों से युक्त है ॥३१॥
___ यदि आत्मा से तम का प्रकाश होता है, तो उसका तमसत्व ही नष्ट हो जायेगा, क्योंकि जिन वस्तुओं का अप्रथनरूप (अप्रकटन) स्वभाव है, उसका नाश हुए बिना उनका प्रथन (प्राकट्य) नहीं किया जा सकता, इस शंका पर कहते हैं। __ वह परमात्मा स्वतत्त्व के प्रतिभास से शून्य चैतन्य द्वारा तम के स्वरूपभूत तमस्त्वका विनाश किये बिना तमको कार्य के लिए क्षुब्ध करता है, उससे सम्पूर्ण जगत्-भूत तमका
आभास होता है॥३२॥
जैसे तप रहे सूर्य से पद्म और नील कमलों का विकास होता है, वैसे ही चित्ने प्रकाश और तमकी सत्ता को प्रकट किया है । भाव यह कि तमकी सत्ता का प्रकट करनेवाला होने के कारण भी वह तमकी निवृत्ति नहीं करता है॥३३॥
जैसे सूर्य रात्रि और दिन को बनाता हुआ अपनी आकृतिको दर्शाता है, वैसे ही चिति ही आविर्भाव और तिरोभावरूप प्रकाश और तमकी सृष्टि करके अपनी आकृति को दर्शाती है॥३४॥

किस अणु के उदर में सम्पूर्ण अनुभवरूपी अणु हैं, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
जैसे शहद के रस के अन्दर पत्र, पुष्प और फलों की शोभा विद्यमान रहती है, वैसे ही चिदणु के अन्दर सम्पूर्ण अनुभवरूपी (वृत्ति से अवच्छिन्नज्ञानरूपी) अणु विद्यमान हैं। जैसे वसन्त ऋतु से वन-भागों का सौन्दर्य प्रकट होता है, वैसे ही इस चिदणुसे ये सम्पूर्ण अनुभवरूपी
अणु उदित होते हैं ॥३५,३६॥

कौन अणु मधुर आदि रसों से शून्य होने के कारण स्वादरहित भी अत्यन्त स्वाद देता है, इसका उत्तर देते हैं।
अत्यन्त सूक्ष्म होने के कारण अत्यन्त अस्वादु भी यह परमात्मारूपी अणु समग्र स्वादों की सत्ता का एकमात्र हेतु होने के कारण स्वयं स्वाद को प्राप्त होता है ॥३७॥

सम्पूर्ण जलों के अन्तर्गत रसके आविर्भाव का वही निमित्त है, इसलिए भी वह स्वाद देता है, ऐसा कहा जा सकता है, यह कहते हैं।
जैसे दर्पण में प्रतिबिम्ब रहता है, वैसे ही जल में जो कोई भी रस स्थित है। वह उसीके५२६

कारण है, उसके बिना स्वतः उसकी सत्ता नहीं रह सकती ॥३८॥

193430
193431 सबका त्याग कर रहे किस अणुने इस सम्पूर्ण जगत् को आश्रित कर दिया है, इसका उत्तर कहते हैं।
193432 सम्पूर्ण जगत का त्याग कर रहे चिन्मात्र परमाणु ने यह सब विश्व आश्रित (आच्छादित) कर रक्खा है ॥३९॥
193433
193434 अपने स्वरूप के भी आच्छादन में असमर्थ किस अणु ने इस सम्पूर्ण जगत को आच्छादित कर रखा है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं। __परिच्छिन्न होकर अपने स्वरूप के तिरोधान में असमर्थ इस चिदणुने सम्पूर्ण जगत् को
193435 चँदवे की नाईं अपनी उत्कृष्ट चित्ताणुता को फैलाकर आच्छादित किया है ॥४०॥
193436
193437 उक्त अर्थ के आशय को ही विशेष रूप से स्फुट करते हैं।
193438 जैसे हाथी दूब के वन में तनिक भी, क्षणभर भी अपने स्वरूप को आच्छादित नहीं कर सकता, वैसे ही शून्याकृति परमात्मा यद्यपि अपने स्वरूप को छिपाने में समर्थ नहीं है। तथापि उसने विश्व को चारों और से आक्रान्त कर रक्खा है, जैसे बालक जागकर धानकणों की रक्षा करता है, सोकर नहीं करता वैसे ही ज्ञात होकर यह परमात्मा जगदन्तःपातीजीवों की आत्मलाभ से रक्षा करता है॥४१॥
193439
193440 इस प्रकार के प्रकाशस्वरूप पूर्णात्मा की बालक के तुल्य आत्मविस्मृति कैसे हो सकती है, इस पर कहते हैं। _उसकी माया अपार है, माया की सामर्थ्य से ही यब सब आश्चर्य कर आत्मविस्मृति आदि होते हैं ॥४२॥
193441
193442 प्रलय से तिरोहित भी जगत् किस अणु की सत्ता से सत् होकर पुनःजीवित होता है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
193443 जैसे वसन्तऋतु में पत्ते आदि को उत्पन्न करनेवाले रस आदि के उद्बोध से वनराजि विचित्र हो जाती है, वैसे ही प्रलय से लीन हुआ जगत् भी चिन्मात्र के अवलम्बन से जीता है यानी प्रलय में भी चित्-सत्ता से ही जगत् संस्कार शेष रहता है॥४३॥
193444
193445 यदि प्रलय में और सृष्टि में भी ब्रह्म की सत्ता से ही जगत् जीवित रहता है, तो प्रलय की अपेक्षा सृष्टि में क्या विशेषता है ? जिससे फिर सृष्टि का आविर्भाव होता है, इस शंका पर कहते हैं।
193446 जैसे वसन्त ऋतु के रस के उल्लास से वनभाग विचित्र हो उठता है, इसी प्रकार चित्त सत्ता ही स्वतः सम्पूर्ण जगद्रूप से उदित होती है। भाव यह कि प्रलय में चित्त-सत्ता पृथक् नहीं रहती और सृष्टि में रहती है, प्रलय की अपेक्षा सृष्टि में यही विशेषता है॥४४॥
193447
193448 इस प्रकार चित् और जगत का तत्त्वतः भेद नहीं है, ऐसा कहते हैं।
193449 इस जगत् को सत्य चिन्मय ही आप जानिए, जैसे कि पल्लव, निकुंज आदि वसन्त रस ही हैं, उससे अतिरिक्त नहीं है ॥४५॥
193450
193451
193452 जिसके अवयव उत्पन्न ही नहीं हुए, ऐसा कौन अणु सैंकड़ों हाथ, सिर, लोचन आदि से युक्त है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं। ___ सदा अवयवों के बिना उदित हुआ भी यह परमाणु ही सम्पूर्ण अवयवियों का यानी उद्भिज्ज, स्वेदज, अण्डज और जरायुज इन चार प्रकार के सम्पूर्ण प्राणियों का सार यानी
193453 आत्मा होने से सैकड़ों, हाथ, सिर, लोचन आदि से युक्त है॥४६॥
193454
193455 कौन निमेष होता हुआ भी महाकल्प और करोड़ों कल्परूप है, इस प्रश्न का उत्तर कहते हैं।
193456 स्वप्न में जैसे बुढ़ापा और बाल्यावस्था का बोध होता है, वैसे ही चिदणु से निमेषांश का ज्ञान और सैकड़ों कल्पों के समूह का आभास प्रतीत होता है। इसलिए वह अणु निमेष होता हुआ भी सैकड़ों करोड़ों कल्पों का समूह है । सम्पूर्ण अभाससत्ताओं के विलास से यह एक प्रतिभा का विकास है॥४७,४८॥
193457 जैसे स्वप्न में भोजन न करनेपर भी 'मैंने अच्छा भोजन कर लिया' इस प्रकारकी प्रतीति होती हैं, वैसे ही निमेष में कल्पों का निश्चय होता है। भोजन किये बिना 'मैंने भोजन कर लिया' इस प्रकार के ज्ञान से युक्त पुरुष स्वप्न में अपने मरण के तुल्य विविध वासनाओं से पूर्ण देखे जाते हैं ॥४९,५०॥
193458
193459 किस अणु में बीज में वृक्ष के समान सम्पूर्ण जगत् स्थित हैं, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
193460 चिदात्मरूप परमाणु में सम्पूर्ण जगत् स्थित हैं और उसीसे ही जगत् की प्रतीतियाँ प्रवृत्त होती हैं॥५१॥
193461 जो वस्तु जहाँ पर है, वह वहाँ से उत्पन्न होती है और तद्रूपही है, जैसे स्तम्भ में बनी हुई प्रतिमा स्तम्भरूप ही है, उससे भिन्न नहीं है । आकारवाले पदार्थ में ही विकार आदि देखे जाते हैं और आकाररहित निर्मल आकाशमें विकार आदि नहीं देखे जाते हैं ॥५२॥
193462
193463 सृष्टि के समय जिनकी बीजपरम्परा की अवधि अव्यक्त है, ऐसे सब बीज सृष्टि के समय जगद्रूप से विकसित होकर किसमें अनुस्यूत हैं ? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
193464 जैसे बीज में वृक्ष रहते हैं, वैसे ही चित् में अतीत, इस समय वर्तमान और आगे होनेवाले सभी भूत सदा विद्यमान रहते हैं ॥५३॥
193465
193466 जैसे बीज के अन्दर वृक्ष रहता है, वैसे ही किस निमेष के अन्दर कल्प स्थित है? इस प्रश्न का तात्पर्य कहते हैं। ___ जैसे चावल और उसके अवयव धान की त्वचा से चारों ओर वेष्टित रहते हैं, वैसे ही निमेष और कल्पइस अणु से वेष्टित हैं और यह अणु चेत्यरूप कल्प और निमेषों से अपने एकदेशका आश्रय ले करके स्थित है, क्योंकि ʽʽविष्टम्भ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेनस्थितो जगत्' इत्यादि भगवान् का वचन है॥५४॥
193467
193468 "क: प्रयोजन-कर्तृत्वमप्यनाश्रित्य कारकः' (अक्रिय होने के कारण कारक व्यापारयितृत्वरूप कर्तृत्व का आश्रय न ले करके भी कौन कर्ता है) इस प्रश्न का उत्तर कहते हैं।
193469 सम्पूर्ण जगत् में भोक्तृत्व, कर्तृत्व आदि से तनिक भी स्पृष्ट नहीं हुआ उदासीन के तुल्य
193470
193471
193472 स्थित यह आत्मा कर्ता न होता हुआ भी कर्ता है।५५॥शुद्ध चैतन्यरूप परमाणु से यह जगत्सत्ता उदित हुई है और क्रिया और भोग के सम्बन्ध के बिना ही परमाणु में कर्तुत्व और भोक्तृव स्थित हैं॥५६॥
193473
193474 उसका क्रिया और भोग से सम्बन्ध क्यों नहीं है? इस पर कहते हैं।
193475 जगत् सदा हि किसीसे कुछ नहीं बनाया जाता है और न लीन होता है, क्योंकि क्रिया का विषय जगत् अत्यन्त असत् है ॥५७॥
193476

शंका : यदि ऐसा है तो असत् दृश्य का खण्डन वेदान्तों में किसलिए किया जाता है ?
समाधान : व्यावहारिक यौक्तिक दृष्टि से वेदान्तों में दृश्यका खण्डन किया गया है, परमार्थदृष्टि से नहीं किया गया है।
परमार्थ दृष्टि कैसी है, यह प्रश्न होने पर उसे दर्शाते हैं।
हे राक्षसी, ब्रह्म से भासित होनेवाला यह सब दृश्यादि चिदाकाशकोशस्वरूप ही है, इसका केवल जगत्रुप से शब्दतः व्यवहार हुआ है, ऐसा तुम जानो ॥५८॥

कौन नेत्ररहित द्रष्टा दृश्य की सिद्धि के लिए अपने स्वरूप को दृश्यता को प्राप्त कर अपने को दृश्यरूप से देखता है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं। __ चिद्रूपी अणु दृश्य की सिद्धि के लिए अन्दरस्थित चित् के चमत्कार को यानी चिद् में व्याप्त मायाशक्ति को, जो कि उसकी आत्मा में स्थित है, बाह्यप्रपंचरूप से अपने में धारण करता है ॥५९॥
__ यदि कोई शंका करे कि ब्रह्म तो 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' इस श्रुति के अनुसार आन्तर-बाह्यभेदशून्यरूप से ज्ञात है अतः उसमें 'वह आन्तर चित्चमत्कृतिको बाह्यप्रपंचरूप से धारण करता है।' यह कथन कैसे संगत हो सकता है? तो इस पर कहते हैं। __ बहिष्ठत्व और अन्तस्थत्व - ये तीनों जगतों में अधिकारी प्राणियों के उपदेशके लिए कल्पित हैं और शब्द में ही इनकी स्थिति है, वस्तु में नहीं; क्योंकि वस्तु चिदेकस्वरूप है, उसमें बहिष्ठत्व, अन्तस्थत्व इत्यादि भेद की कल्पनाका सम्भव ही नहीं है ॥६०॥

'दृश्य की सिद्धि के लिए अपने को दृश्यता को प्राप्त करता हुआ यहाँ तक के प्रश्नांशका तात्पर्य कहकर अवशिष्ट अंशका तात्पर्य कहते हैं।
नित्य अपरोक्ष भी आत्मा अविद्या से आवृत्त न होने के कारण अन्तःकरण अवच्छेद सदा स्फुरित हो रहा है अतः उस स्फुरण के अभिमान से द्रष्टा है और बाह्य विषयों के अवच्छेद से आवृत्त होने के कारण अदृष्टविषय यानी नेत्रज्ञों से दृश्य होकर नेत्र द्वारा निर्गत अन्तःकरणप्रणाली से बाहर जाकर सत् ही आत्मस्वरूप को असत् घटादिरूप-सा स्थित देखता है यानी स्वात्मभूत चित् से ही प्रकाशित करता है, नेत्र से नहीं, क्योंकि नेत्र तो केवल द्वारमात्र हैं, इसलिए अनेत्रवान् कहा है ॥६१॥

सत् ही असत् के समान स्थित है, ऐसा जो ऊपर कहा था, उसका उपपादन करते हैं। द्रष्टा असत् अतएव अवास्तव दृश्यत्व को प्राप्त ही नहीं होता।

शंका : क्यों दृश्यत्व को प्राप्त नहीं होता?
समाधान : जो वस्तु आत्मा में तनिक भी नहीं है, तत्ताको परमात्मा कैसे प्राप्त होगा, कारण कि सत् असद्रूप नहीं हो सकता ॥६२॥

इसी प्रकार द्रष्टता भी मिथ्याभूत दृश्यसापेक्ष होने के कारण मिथ्या ही है, ऐसा कहते हैं।
नेत्र द्वार होने के कारण लोचन (देखनेवाले) नहीं है, किन्तु अपरोक्ष आत्मचैतन्य ही लोचन हैं, क्योंकि 'वह चक्षु का चक्षु है', इत्यर्थक श्रुति है, वह आत्मचैतन्य आविर्भाव से लेकर पुनः तिरोभाव से वासनाभावान्त अपने शरीरभूत दृश्य को बाह्यरूप बनाकर उसके दृश्यरूप से स्वयं उदित है यानी द्रष्टरूप से उसने अपनी कल्पना कर रक्खी है ॥६३॥

इस प्रकार परस्पर सापेक्ष कल्पनावाले होने के कारण वे दोनों ही मिथ्या हैं ऐसा कहते हैं।
जैसे पुत्र के बिना पितृता का संभव नहीं है और जैसे ऐक्य के बिना द्वित्व का संभव नहीं है वैसे ही द्रष्टता के बिना दृश्यता का किसी प्रकार भी सम्भव नहीं है॥६४॥
द्रष्टा ही दृश्यता को प्राप्त होता है और दृश्यके बिना द्रष्टत्वका सम्भव नहीं है, जैसे कि पिता के बिना पुत्रका सम्भव नहीं है और भोक्ता के बिना भोग्यता का संभव नहीं है। जैसे विशुद्ध सुवर्ण का कटक आदि के निर्माण में सामर्थ्य है, वैसे ही द्रष्टा का दृश्यविनिर्माण में सामर्थ्य है ही, क्योंकि वह चेतन है ॥६५,६६॥
जैसे सुवर्णमय कटक सुवर्ण के निर्माण में समर्थ नहीं है, वैसे ही दृश्य द्रष्टा के निर्माण में समर्थ नहीं है, क्योंकि वह जड़ है ॥६७॥
चित् चेतन है, अतएव वह जैसे सुवर्ण कटकभ्रम को उत्पन्न करता है, वैसे ही दृश्यभ्रमका निर्माण करता है। उक्त दृश्य असत् होता हुआ भी अज्ञानवश सत्-सा प्रतीत होता है। दृश्य अज्ञानमात्रसे उत्पन्न है, जब तक अज्ञान रहता है, तब तक उसकी स्थिति रहती है ॥६८॥

यदि द्रष्टा ही दृश्यता को प्राप्त होता है, तो यह द्रष्टा ही है, यों दृश्य की प्रतीति क्यों नहीं होती? इस पर कहते हैं। _जैसे कटकत्व की प्रतीति होने पर सुवर्ण की सुवर्णता सत्य होने पर भी स्फुटरूपसे स्फुरित नहीं होती, क्योंकि मूढ़ की बुद्धि में सुवर्णता का स्फुरण नहीं होता, वैसे ही द्रष्टा के दृश्यरूप से स्थित होने पर द्रष्टा का स्वरूप स्फुरित नहीं होता ॥६९॥

तब तो द्रष्टा का स्फुरण न होने पर दृश्य द्रष्टनिरपेक्षतावाला ही क्यों न होगा? ऐसी यदि कोई आशंका करे, तो ऐसा माननेपर दृश्य में जो द्रष्टाकी उपजीवकता है, उसका अभाव हो जायेगा, इसलिए ऐसा मानना उचित नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
जैसे कटकरूप में प्राप्त होने पर सुवर्ण अपनी पूर्वसिद्ध कनकता का उपजीवन करता है वैसे ही दृश्यरूप से स्थित होता हुआ द्रष्टा अपनी द्रष्टता का उपजीवन करता है७०॥

कटकत्व की प्रतीति होने पर जैसे सुवर्ण की सुवर्णता सत्य होती हुई भी स्फुरित नहीं होती, यह कहना अयुक्त है, क्योंकि यह कटक सुवर्ण है, इस प्रकार समानाधिकरण प्रतीति में दोनों की सत्ता का प्रतिभास होता है, वैसे ही मैं द्रष्टा हूँ, इस प्रतीति में भी दोनों की (दृश्य और द्रष्टाकी) समानाधिकरण्य से प्रतीति होती है, ऐसा यदि कोई कहे, तो उसपर कहते हैं।

। जैसे दूर स्थित विषय में यह पुरुष है या पशु है, इस पुरुषप्रतीतिकी उत्कट कोटिवाले संशय में पुरुषत्व का प्रतिभास नहीं होता, इसीप्रकार समानाधिकरण्य प्रतीतियों में भी उभयांश की एक प्रतीति में प्रमेयता नहीं हो सकती ॥७१॥
द्रष्टा अपने को दृश्य देखता हुआ अपने स्वरूप को नहीं देखता, द्रष्टा की दृश्यत्वापत्ति होने पर द्रष्टा की सत्ता असत् हो जाती है। भाव यह कि द्रष्टा बहिर्मुख वृत्ति से दृश्य को देखता है और अन्तर्मुखदृष्टि से द्रष्टा को देखता है, चित् की एक ही समय दृश्य और द्रष्टा इन दोनों के प्रति उन्मुखता नहीं हो सकती॥७२॥

कौन ज्ञान से दृश्य के नष्ट हो जाने के कारण अखण्डित अपने आत्मा को दृश्य की असिद्धि के लिए सामने देखता हुआ दृश्य को नहीं देखता, इस प्रश्न का उत्तर कहते हैं।
बोध से जिसका दृश्यभाव गलित हो गया है, ऐसे द्रष्टाकी सत्ता ही अवभासित होती है, जैसे कि कटक के प्रति अनुसन्धान न करनेपर सुवर्ण की अकटकता ही भासित होती है ।।७३॥

दृश्य का दर्शन न होने पर भी द्रष्टा का दर्शन अपरिहार्य है, इसलिए आत्यन्तिक दृश्य का अदर्शन कैसे सिद्ध होगा? इस पर कहते हैं।
दृश्य के रहते द्रष्टा रहता है और दृश्य द्रष्टा के रहते भासित होता है। दोनों के बिना एक भी भासित नहीं होता, अतः इन द्रष्टा और दृश्य के बीच में एक भी नहीं है, जैसे कि छत्र के हट जानेपर छाया हट जाती है, वैसे ही दृश्य के नष्ट होने पर द्रष्टा का भी अपाय हो जाता है, इसलिए दृग्मात्र का परिशेष रहता है७४| शुद्ध संविद्रूप आत्मा से इस सबका यथावत् ज्ञान प्राप्त करके वाणियों का अविषय शुद्ध कुछ ही अवशेष रहता है ।।७५॥

193519 द्रष्टा का, दर्शन का और दृश्य का कौन अवभासन करता है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
193520 इस चित्परमाणुरूप दीपक ने सब द्रष्टा, दर्शन और दृश्य को अवभासित किया । जैसे सुवर्ण कटक आदि को अपने में लीन कर लेता है, वैसे ही इस द्रष्टा दर्शन और दृश्य को किसने
193521 अपने में लीन कर लिया है ?
193522 इस प्रश्न का पूर्वोक्त दृष्टान्तों के उपन्यास द्वारा ही अर्थात् परिहार करते हैं।
193523 जैसे असत्स्वरूप उत्पन्न हुए कटक आदि को सुवर्ण अपनेमें लीन कर लेता है, वैसे ही चित्परमाणुरूप दीप से प्रकाशित प्रमाता, प्रमाण और प्रमेयरूप इन तीनों को विद्वान् (ब्रह्मज्ञानी) निगल जाता है॥७६,७७॥
193524
193525 किससे कोई पृथक् नहीं है? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
193526 जैसे जल, भूमि आदि पाँचभूतों से भौतिक पदार्थ तनिक भी पृथक् नहीं हैं, वैसे ही इस स्वभावरूप अणुसे कुछ भी पृथक् नहीं है॥७८॥
193527
193528 दृश्य की अपृथकता का युक्ति से भी अनुभव कराते हैं।
193529 सर्वगामी अनुभवरूप होने से और सबका अनुभवरूप होने से एकत्व के अनुभव का न्याय जब दृढ़ हो जाता है तब इसकी सबके साथ एकता सिद्ध है ॥७९॥
193530 किसकी इच्छा से यह पृथक् है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
193531 जैसे जलराशि से तरंगता पृथक् नहीं है, वैसे ही इच्छानुरूप सम्पत्तिवाले इसकी इच्छासे
193532
193533 भावित अर्थों की एकता पृथक् नहीं है।।८०॥
193534
193535 देश, काल आदि से अनवच्छिन्न, असत् होते हुए भी सत् किससे द्वैत भी अभिन्न है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
193536 देश, काल आदि से अनवच्छिन्न केवल अद्वितीय परमात्मा ही है, सबका आत्मा होने के कारण सबसे अभिन्न है तथा अनुभवरूप होने के कारण स्वतः सर्वानुभवरूप ही है, जड़ नहीं है ॥८१॥
193537
193538 'असत् भी सत् रूप किससे' पूर्वोक्त इस अंश का तात्पर्य कहते हैं।
193539 जिनमें आत्मसत्ता संदिग्ध नहीं है, ऐसे चेतनों का आत्मा होने के कारण यह सत् है और चक्षु आदि द्वारा देखने पर ज्ञात नहीं होता, अतः इस सर्वरूप महान् आत्मा में लौकिक सद्रूप द्वैत और ऐक्य नहीं है, इसलिए यह श्रुति में असत् कहा गया है, वास्तव में असत्ता के अभिप्राय से असत् नहीं कहा गया है ।।८२॥
193540
193541 यदि कोई शंका करे कि द्वैत अन्यसापेक्ष होने के कारण मिथ्या हो, ऐक्य तो दूसरे किसीकी अपेक्षा नहीं करता, अतः वास्तव ही है, ऐसी अवस्था में ऐक्य उसमें नहीं है, यह कैसे कहा? इस पर कहते हैं।
193542 यदि कोई दूसरा हो, तब एककी एकता हो, द्वैत और ऐक्य की, छाया और धूप के समान, परस्पर एक की दूसरे से सिद्धि होती है, अतः ऐक्य की अन्यनिरपेक्षता कैसे? ॥८३॥
193543
193544 द्वितीय की व्यावृत्ति के लिए कल्पित संख्यारूप एकत्व भी द्वितीयसापेक्ष होने से द्वित्व आदि के समान ही है, इस आशय से कहते हैं।
193545 जहाँ पर दूसरा नहीं है, वहाँ पर एककी एकता कैसे? एकता के असिद्ध होने पर दोनों ही नहीं है ॥८४॥
193546
193547 जैसे जलराशि से द्रवता पृथक् नहीं है, वैसे ही किससे द्वैत भी पृथक् नहीं है, इस प्रश्नांश का विवरण करते हैं। - इस प्रकार परमार्थ तत्त्व के द्वैत और ऐक्य-शून्यरूप से स्थित होने पर जो द्वैत और ऐक्य से युक्त-सा तथा द्वैत और ऐक्य-सा दिखाई देता है, उससे द्वैत और ऐक्य रूप वैसे ही भिन्न नहीं है जैसे कि जलराशि से द्रव भिन्न नहीं है।॥८५॥
193548
193549 द्रष्टा, दर्शन, दृश्यरूप सदसद् त्रिजगत्को, जैसे बीज अपने अन्दर वृक्ष को रखता है वैसे ही, अपने अन्दर रखकर कौन स्थित है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
193550 जैसे पृथ्वी, जल आदि के साम्य से पूर्व अवस्था से च्युत न हुए बीज के अन्दर वृक्ष स्थित रहता है, वैसे ही सत्त्व, रज और तम के साम्य से अपनी पूर्व अवस्था से च्युत न हुए ब्रह्म के अन्दर नाना प्रकार के आरम्भ और स्फुरण से संयुक्त यह जगत् स्थित है। जैसे सुवर्ण से कटकता अपृथक् है, वैसे ही ब्रह्म से द्वैत भी अपृथक् है, ऐसा भली भाँति जिसको ज्ञान हो चुका है, ऐसे पुरुष का ज्ञानरूप ही तो द्वैत है और ज्ञान सत् ही है, सन्मय नहीं है।।८६,८७॥
193551 जैसे जल की द्रवता जलसे पृथक् नहीं है, वायु का स्पन्दन वायु से पृथक् नहीं है तथा आकाश
193552
193553
193554 की शून्यता आकाश से पृथक् नहीं है, वैसे ही द्वैत ईश्वर से पृथक् नहीं है ।।८८॥
193555 द्वैत और अद्वैतकी प्रतीति दुःखरूप प्रवृत्ति की सिद्धि के लिए ही है, निवृत्ति के लिए नहीं है और जो इन द्वैत और अद्वैत की उत्तम अप्रतीति है, वह परमपद है ॥८९॥
193556
193557 भूत, भावी और वर्तमान जगत् किसके अन्दर रहता है ? इस प्रश्न का उत्तर कहते हैं।
193558 भूत, भविष्यत् आदि जगत् शास्त्रीय प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय और प्रमितिरूप ही है और लौकिक रीति से द्रष्टा, दर्शन और दृश्य-त्रिपुटीरूप ही है, इससे अधिक नहीं है। वह सब जगत् साक्षीभूत चित्परमाणु में स्थित है॥९०॥
193559 जैसे पवन अपने ही शरीर में स्पन्द को उत्पन्न कर देता है और लीन भी कर लेता है, वैसे ही इस आत्मरूप अणु सुमेरुने अपने शरीर में इस जगद्रूपी अणु को बहुत बार उत्पन्न किया और लीन भी किया ॥९१॥
193560
193561 यह जगत् बृहद्भ्रम है, इस अंश का उपपादन करते हैं।
193562 यह आत्मचिति मायाशबल होने के कारण माया है अथवा मायावी यानी लोगों को मोह में डालनेवाले लोगों की माया से भी श्रेष्ठ है, क्योंकि परमाणु के अन्दर ही तीनों लोकों की परम्परा है, इसलिए दर्पण के अन्दर प्रतीत हुए पर्वत के समान वह है ही नहीं, अतः वह बृहद्भ्रम ही है ॥९२॥
193563 ___ यदि 'एक अद्वितीय ब्रह्म ही है' इस श्रुति से माया की भी असत्ता प्रतिपादित है, तो जगत् चिदणु ही है, कोई दूसरी वस्तु नहीं है, इसलिए जगत्प्रतीति महाभ्रम ही है, इस आशय से कहते हैं।
193564 यदि आत्मस्वरूप सदा मायाशून्य ही है, तो सर्वदा आत्मस्वरूप ही स्थित है, इस पक्ष में भी जगत्स्थिति चिन्मात्रपरमाणुत्वमात्र ही है, उससे पृथक् नहीं है ।।९३॥
193565
193566 जैसे बीज के अन्दर वृक्ष रहता है, वैसे ही यह जगत् किसके अन्दर स्थित है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।

193567 जैसे बीज, जिसके अन्दर महान् वृक्ष है, पात्र के अन्दर रहता है, वैसे ही यह अणु, जिसके अन्तर्गत अनेकों जगत् विद्यमान हैं, अपनी समता का त्याग न कर स्थित है। 'बीजं भाण्डोदरे' यह दृष्टान्त परमाणु के अन्तर्गत ब्रह्मचित् में भी सम्पूर्ण जगत् की उत्पादनशक्ति भरी हुई है, यह सूचन के लिए है ॥९४॥
193568
193569 बीज के अन्दर जैसे वृक्ष रहता है, इस अंश का वर्णन करते हैं। __ जैसे बीज के अन्दर फल पल्लवों से युक्त वृक्ष का विस्तार स्थित है और वह परमार्थदृष्टि से (योगपरिष्कृत दृष्टि से) देखा जाता है, वैसे ही चिदणु के अन्दर अनेक शाखा प्रशाखाओं से स्थित यह जगत् परमार्थदृष्टि से (ब्रह्मदृष्टि से) देखा जाता है।९५॥
193570 जैसे बीज के अन्दर अपने शाखा, फल, फूल आदि का त्याग न करता हुआ वृक्ष स्थित है, वैसे ही चिदणु के अन्दर यह विशाल जगत् स्थित है॥९६॥
193571
193572 अपनी एकता का त्याग न करता हुआ उदित न हुआ भी कौन उदित होता है, इस प्रश्न में स्थित 'स्वमेकमजहद्रूपम्' इन अंशों का उपपादन करने के लिए अध्यारोपित स्थूल, सूक्ष्म
193573
193574 आदि प्रपंचका खण्डन करते हैं।
193575 बीज के अन्दर वृक्षके समान चित्परमाणु के अन्दर स्थित द्वैतरूप जगत् को जो अद्वैत देखता है, उसीका दर्शन दर्शन है यानी वही तत्त्वज्ञानी है, वस्तुतः न द्वैत है, न अद्वैत है, न बीज है, न अंकुर है, न स्थूल है, न असत्ता है, न यह सौम्य है, न क्षुभित है, चिदणु के अन्दर तीनों जगत्, आकाश, वायु आदि भी कुछ नहीं है । न जगत् है, न अजगत् है, केवल एक सर्वोत्कृष्ट उत्तम चिति है।
193576 कौन उदित न होता हुआ भी उदित होता है, इस अंश का उपपादन करते हैं। ___ वह चिति सर्वात्मिका है, वह जहाँ जिस रूपसे (प्राक्तन वासना के अनुसार) उदित होती है, वहाँ पर सृष्टि प्रतिभारूपसे आविर्भूत होती है। उदित न होता हुआ भी यह एकात्मा परमाणु अपने संकल्प से विकास को प्राप्त होकर निष्प्रपंचस्वरूप आकाश में समग्र वस्तुरूप से स्थित है ॥९७-१०१॥
193577
193578 उक्त अर्थ में दृष्टान्त देते हैं।
193579 जैसे वृक्ष बीजों को उत्पन्न करता हुआ और वृक्षस्वभाव को न हटाता हुआ स्वबीजरूप से उदित होता है, तदनन्तर भूमि को प्राप्त होता है, वैसे ही परम तत्त्व भी जगद्रूप से उदित होता है और अपने उदय से जगत्ता को यानी जन्ममरण आदि की कल्पना को प्राप्त होता है।१०२॥
193580 उन दोनों में विशेषता इतनी ही है कि वृक्ष बीजरूप से ही विकारी नहीं है, किन्तु वृक्षरूप से भी विकारी है, क्योंकि दोनों रूपों से उसमें विकाररूप विषमता देखी जाती है, आत्माणु तो असंग अद्वितीय होने के कारण सबके त्याग में तत्पर है और सर्वानुगत सद्रूप होने के कारण सबके अत्याग में तत्पर है और निर्विकार ही सदा रहता है॥१०३॥
193581 ___हे राजन्, जिसकी अपेक्षा स्थूल होने के कारण बिसतन्तु (कमल-नाल का तंतु) महामेरू
193582 है, वह कौन है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
193583 परमाणु की अपेक्षा स्थूल होने के कारण बिसतन्तुमहामेरू है, क्योंकि बिसतन्तु दृष्टिगोचर होता है और परमाणुता नेत्र से दृश्य नहीं है ॥१०४॥
193584
193585 दृष्टान्त में उक्त का दाष्र्टान्तिक में समन्वय करते हुए 'ऐसे किसके उदर में करोड़ों मेरुमन्दर हैं' इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
193586 __ परमाणु के भी अन्दर आत्मरूप ब्रह्म की अपेक्षा बिसतन्तु भी महामेरु है और उसी के अन्दर चिद्घन परमार्थस्वभाव करोड़ों मेरु पर्वत स्थित हैं ॥१०५॥
193587
193588 यह त्रिजगत् किसके द्वारा निर्मित है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं। जैसे आकाश द्वारा गन्धर्व नगर आदि दृश्य नाना विचित्र प्रपंचरूप से बनाया गया भी चारों ओर निर्मल शून्यता को यानी आकाशस्वरूपता को प्राप्त ही है, वैसे ही उस एक महान् और परमाणु से विश्व अपंचीकृत पंचभूतों के रूप से विस्तारित है, पंचीकरण द्वारा ब्रह्माण्ड और भुवनरूप से बनाया गया है, उन ब्रह्माण्ड और भुवनों में देव, मनुष्य, असुर, तिर्यक् भेद से उत्पन्न किया गया है और उनके भोग के लिए तत्-तत् विषयों के भेद से रचा गया है॥१०६॥
193589
193590
193591 'किसके दर्शन से निर्मलदृष्टि होकर तुम उससे अन्य नहीं होते अथवा सदा ही तद्रूप होते हो' इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।
193592 चित्संमिश्रिति जड़ अविद्यामात्ररूप होने के कारण सुषुप्ति के सदृश, स्वकाल में भी यानी द्वैतावस्था में भी सत्ता और स्फूर्ति के व्यवहार की सिद्धि के लिए सच्चिदानन्दैकरस होने से अत्यन्त सुन्दर अपने स्वरूप अर्थात् अधिष्ठान आत्मतत्त्व का त्याग न किये हुए द्वैत ने जब यथास्थित आत्मतत्त्व के ज्ञान से स्थिति, गमन और आगमन से मुक्त ऐक्य को प्राप्त किया तब क्षुद्र जगत् परमार्थ पिण्डरूप ही रह जाता है इस प्रकार वह ब्रह्मैकस्वभावता से स्थित है। इसलिए मैं संसाररूप नहीं हूँ, किन्तु सदा अद्वितीय ब्रह्मरूप ही हूँ, यह भाव है॥१०७॥
193593
193594 इक्यासीवाँ सर्ग समाप्त
193595 बयासीवाँसर्ग प्रसन्न हुई कर्कटी का राजा और मन्त्री को मन्त्र देना और उनका समाधि से व्युत्थित हुई इसके लिए वध्य लोगों का भोजनरूप से अर्पण करना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार राजा के मुख से सुनकर उस वन की बन्दरीरूपी कर्कटी राक्षसी ने अपनी राक्षस जाति के योग्य मात्सर्यप्रयुक्त चपलताका, जिसका कि ज्ञात ब्रह्मपद ही मूलोच्छेदपूर्वक नाश है, त्याग कर दिया। वह बाह्यदृष्टिरूपसन्ताप से रहित अन्तःशीलता को प्राप्त होकर ऐसे विश्रान्ति को प्राप्त हुई जैसे कि चन्द्रिका (चाँदनी) से युक्त कुमुदिनी और वर्षाकालकी मयूरी अन्तःशीतलताको प्राप्त होकर विश्रान्ति को प्राप्त होती है। उसको राजा की उस वाणी से अत्यन्त आनन्द हुआ। जैसे आकाश में मेघों के शब्द से गर्भधारण करने पर बगले की पंक्ति को आनन्द होता है॥१-३॥
193596 राक्षसी ने कहा : अहो, आप दोनों की बुद्धि बड़ी पवित्र मालूम पड़ती है, जो कभी अस्त न हो ऐसे ज्ञानरूपी सूर्य से वह भासित है। जैसे चन्द्रमण्डल से निकली हुई चाँदनी शुद्ध, शीतल और समरस होती है वैसे ही यह मैं आप लोगों की बुद्धि से वाणी द्वारा निकली हुई विवेकामृत कणिकाको सुनकर शुद्ध शीतल और समरस हो गई हूँ, हे राजन्, आपके सदृश जो विवेकी पुरुष हैं, वे जगत् के पूज्य हैं और सेवाकरने योग्य हैं, ऐसा मैं समझती हूँ, जैसे चन्द्रमासे कुमुदिनी विकसित होती है, वैसे ही मैं आप लोगों के सत्संग से विकसित हो गई हूँ॥४-६॥
193597 जैसे सूर्य की किरणों के संसर्ग से कमलों का विकास होता है और कुसुमों के संसर्ग से सुगन्धि प्राप्त होती है, वैसे ही सत्संगति से कल्याण प्राप्त होता है। महात्माओं की संगति से फिर दुःख नहीं होता, जिसके हाथ में दीपशिखा हो क्या ऐसा पुरुष अन्धकार से तिरस्कृत हो सकता है? ॥७,८॥
193598 मैंने भूमि के सूर्य के सदृश आप दोनों को इस जंगल में पाया है, आप दोनों पूजनीय हैं, इसलिए शीघ्र कहिए, मैं आप लोगों की कौन शुभ इच्छा पूरी करूँ॥९॥
193599 राजा ने कहा : हे राक्षसकुलकानन की मंजरी, इस नगर में हृदयशूल सदा प्राणियों को अत्यन्त पीड़ा पहुँचाता है ॥१०॥
193600 चूँकि मेरे राज्य में सारी-की-सारी जनता दृढ़ विसूचिका से युक्त होकर सन्तप्त है, इसीलिए मैं अपनी रात्रिचर्या
193601
193602 करने के लिए निकला हूँ, जब मनुष्यों के हृदय में शूलादि रोग औषध द्वारा शान्त नहीं हुआ तब मैं तुम्हारे सरीखे पुरुषों द्वारा कहे गये मन्त्र की अभिलाषा से घर से बाहर निकला हूँ॥११,१२॥
193603 मूढ़ लोगों का विनाश करनेवाले तुम्हारे तुल्य व्यक्ति के निग्रह के लिए मेरी प्रवृत्ति हुई है। वह इस समय सर्वथा सम्पन्न हो गई है। हे शुभे, तुम मेरा इतना ही वचन स्वीकार कर लो कि अब तुम किसीके भी प्राण न लेना । राक्षसी ने कहा : बहुत ठीक है, हे प्रभो, आजसे लेकर मैं निश्चित ऐसा ही करूँगी। मैं सच कहती हूँ, अब मैं किसीकी हत्या नहीं करूँगी॥१३-१५॥

193604 राजा ने कहा : हे प्रफुल्लित कमल के सदृश नेत्रवाली राक्षसी, दूसरे जीवों की देह से अपना जीवन-निर्वाह करनेवाली हे कर्कटी, यदि ऐसा है, तो मेरे अभीष्ट अहिंसा के व्रत में स्थित हुई तुम्हारे शरीर का निर्वाह कैसे होगा ?॥१६॥
193605 राक्षसी ने कहा : हे राजन्, हिमालय पर्वतमें छः मास के बाद समाधि से उठी हुई मुझे भोजन के संकल्प से आज यह भोजनेच्छा हुई है। इस समय उसी शिखर पर जाकर, समाधि लगाकर अपनी इच्छानुसार सजीव प्रतिमा के समान मैं सुख से रहती हूँ। अमृतरूप आत्मा की भावनावाली समाधि लगाकर मैं अपने शरीर को इच्छानुसार जीवित रखती हूँ। उसके अनन्तर मैं अपने शरीर का त्याग करूँगी, ऐसा मेरा निश्चय है॥१७-१९॥
193606 हे राजन्, अब मैं अपने शरीर के परित्याग तक प्राणियों की हत्या नहीं करूँगी, इसलिए मेरे इस वचन को सुनो॥२०॥
193607 राजन्, हिमालयनामक पर्वत है, जो शरत्काल की चाँदनी के समान शुभ्र है एवं उत्तर दिशा के मध्य में पूर्व और पश्चिम सागर का अवगाहन कर स्थित है|२१॥
193608 पहले लोहे की मेघघटा के समान कर्कटी नामकी मैं उस पर्वतमें स्वर्णशिखर के गुफारूपी घर में रहती थी। मैंने जनता को मारने की इच्छा से जीवों के प्राणको हरनेवाली सूचीरूपी विसूचिका होने के लिए ब्रह्माजी को तप से प्रसन्न किया। ब्रह्माजी से वरदान प्राप्त कर मैंने बहुत वर्षों तक विसूचिकारूप से जीवों को क्लेशप्रदान द्वारा जनताका विनाश किया। तब 'गुणी लोगों की हिंसा न करना', यों ब्रह्माजी ने गुणी लोगों की हिंसा न करने के लिए महामन्त्र दिया । मैं उस मन्त्र के अधीन होकर स्थित हूँ॥२२-२५॥
193609 उस मन्त्र को तुम लो, उससे लोक में सम्पूर्ण हृदयशूल शान्त हो जायेंगे, मेरे द्वारा की गई पीडा की तो बात ही क्या है ? मैंने जगत् में पहले खूब हिंसा की। मैंने पहले खून चूसने से लोगों के हृदय को खूनरहित कर दिया । उससे लोगों की नाडियाँ खून से रहित हो गई हैं ॥२६,२७॥
193610 मारकर, रक्त और मांस को चूसकर जो बहुतसे लोग मैंने छोड़े, रक्तसंचार से रहित नाडीवाले उन लोगों से जो लोग उत्पन्न हुए वे भी वैसे ही हुए यानी किसी प्रकार उनका जीवन रहनेपर भी उनके वंशजों में भी रक्तरहितता हुई, इसलिए हिंसा अत्यन्त अनर्थकारिणी है ॥२८॥
193611 हे राजन्, यह विसूचिकामन्त्र तुमको प्राप्त हुआ ही समझो, क्योंकि सत्त्वयुक्त जो पुरुष हैं, उनके लिए कुछ भी दुःसाध्य नहीं है। इसलिए हे राजन्, दुष्ट नाडियों के अन्दर शूलरोग की शान्तिके लिए ब्रह्माजी ने जो मन्त्र कहा था, उसको आप शीघ्र ग्रहण कीजिए। हे राजन्, आओ नदी के समीप चलें, वहाँ पर तुम्हारे ऊपर खूब प्रसन्न हुई मैं आचमन कर पवित्र हुए तुम दोनों को उक्त मन्त्र देती हूँ॥२९-३१॥
193612 वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार उस रात्रि में
193613
193614
193615 राक्षसी, मन्त्री और राजा तीनों, जिनमें परस्पर मित्रता हो गई थी, नदीके निर्जन तट पर गये तब अन्वय और व्यतिरेक से राक्षसी की मैत्री को जानकर आचमन किये हुए वे दोनों राक्षसीके शिष्य होकर बैठे, तदुपरान्त उक्त राक्षसी ने ब्रह्माजीके द्वारा उपदिष्ट जप से सिद्धि देनेवाला वह विसूचिकामन्त्र क्रमशः उनको स्नेहपूर्वक दिया। तदनन्तर उन राजा और मन्त्री से, जिनके साथ उसकी मित्रता हो गई थी, विदा होकर जब वह राक्षसी चलने लगी, तब राजा ने उससे कहा ॥३२-३५॥
193616 हे विशालशरीरवाली, तुम हमारी गुरु और सखी बन गई हो, इसलिए हे सुन्दरी, हम लोग तुम्हारे भोजन के लिए यत्न से तुम्हें निमन्त्रित करते हैं। हमारे ऊपर प्रसन्न हुई तुम हमारी बिनती को अस्वीकार करने के लिए योग्य नहीं हो, सज्जनों की मित्रता दर्शनसे ही बढ़ती है। अत्यन्त सौभाग्ययुक्त और मनोहर छोटे आकार को बनाकर हे भद्रे, आप हमारे घरमें आइए और वहाँ आनन्दपूर्वक रहिए ॥३६-३८॥
193617 राक्षसी ने कहा : राजन्, मुग्धा युवती का रूपधारण करनेवाली मेरे लिए भोजन देने में आप समर्थ हैं,पर राक्षसरूप धारण करनेवाली मुझ को आप किससे तृप्त करेंगे? राक्षस अन्न ही मेरे लिए सन्तोषप्रद होता है और सामान्य लोगों का भोजन मेरे सन्तोष के लिए नहीं होता, क्योंकि यह मेरा स्वभाव बहुत काल से परिपक्व हो गया है, अतः जब तक मेरी देह रहेगी, तब तक यह हट नहीं सकता ॥३९,४०॥
193618 राजा ने कहा : हे अनिन्दिते, सोने के हारों से विभूषित स्त्रीका रूप धारण करनेवाली तुम मेरे घरमें जब तक तुम्हारी इच्छा हो, कुछ दिनों तक रहो ॥४१॥
193619 तदनन्तर सैंकड़ों-हजारों पापियों, चोरों और दण्डनीयों को अपने राज्य से लाकर मैं तुम्हारा अनुरूप भोजन दूंगा ॥४२॥
193620 स्त्रीके सुन्दर रूप का परित्याग कर राक्षसी का शरीर धारण कर तुम सैकड़ों दण्डनीय पुरुषोंको, जो कि इकट्ठे किये रहेंगे, उठाकर हिमालय पर्वत के शिखर पर ले जाना और वहाँ पर सुखपूर्वक उन्हें खाना । जो अधिक भोजन करते हैं, उनको एकान्त में भोजन करना बड़ा रूचिकर होता है॥४३,४४॥
193621 भोजनसे तृप्त होकर थोड़ी निद्रा लेकर फिर तुम समाधिस्थ हो जाओ। समाधि से व्युत्थित होकर फिर आकर दूसरी बार अन्य वध्यजनों को ले जाओगी। धर्मतः इन लोगों की हिंसा हिंसा नहीं है, स्वधर्म से हिंसा ही इनके लिए महती कृपा के समान है। अवश्य तुम समाधि से उठकर मेरे पास आओगी, क्योंकि असज्जनों की भी बढ़ी हुई मित्रता निवृत्त नहीं होती ॥४५-४७॥
193622 राक्षसी ने कहा : हे मित्र, तुमने बहुत ही युक्तियुक्त कहा है, हे राजन्, मैं तुम्हारे कथनानुसार ही करती हूँ। मित्रता से प्रवृत्त हुए पुरुष के वचनका कौन अभिनन्दन नही करता? ॥४८॥
193623 वसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, ऐसा कहकर वह राक्षसी वहाँ पर सुन्दर स्त्री बन गई। उसने हार, बाजूबन्द, कड़े, रेशमी वस्त्र और सुन्दर मालाएँ धारण कर ली ॥४९॥
193624 'हे राजन्, आओ चलें', - ऐसा कहकर वह राक्षसी रात्रि में पहले चलने के लिए तैयार हुए उक्त राजा और मन्त्री के पीछे-पीछे चली। इसके बाद राजा के महलमें पहुँचकर एक-दूसरे के साथ आदर भाव रखनेवाले उन्होंने एक सुन्दर घर में बैठकर परस्पर कथा आदि से सारी रात बिता दी॥५०,५१॥
193625 प्रातःकाल होने पर वह राक्षसी सती-साध्वी स्त्रीकी लीला से अन्तःपुर में स्थित हुई और राजा एवं मन्त्री अपने-अपने कार्य में लगे ॥५२॥
193626 तदुपरान्त राजा ने अपने
193627
193628 मण्डल में से तथा दूसरे लोगों के नगरों से भी तीन हजार दण्डनीय लोगों को इकट्ठा कर दिया, उन्हें इकट्ठा करने के उपरान्त राजा ने वे सब उस राक्षसी को दे दिये। वह रात्रिमें फिर वैसी ही भयंकर काली राक्षसी बन गई। उन तीन हजार वध्यों को उसने अपने भुजमण्डल में ऐसे ग्रहण किया जैसे कि मेघमाला अपने मध्यमें लटक रही धाराओं को ग्रहण करती है। फिर जैसे कोई दरिद्रा सुवर्ण को पाकर राजा से अनुमति लेकर चली जाती है, वैसे ही पूतना, राक्षस, पिशाच आदि में बृहत्काय होने के कारण श्रेष्ठ वह राक्षसी राजा से अनुमति लेकर उसी हिमालय शिखर पर चली गई ॥५३-५६॥
193629 वहाँ सुखपूर्वक भोजन करके खूब तृप्त हुई तीन दिन तक
193630 लगातार सोकर जागरण से स्वस्थ हुई उसने फिर समाधि ले ली॥५७॥
193631 वह पाँच या चार वर्षों में समाधि से जागृत होती थी और तदनन्तर समाधि से उठने के बाद फिर राजा के पूर्वोक्त वचन से प्रतिसंगम की इच्छा होने पर राजा के पास जाती थी॥५८। वहाँ परस्पर विश्वासपूर्ण कथाएँ करती हुई कुछ काल तक रहकर उन वध्योंको लेकर फिर अपने स्थान हिमालय को जाती॥५९। वह राक्षसी आज भी पूर्वोक्त रीति से ही जीवन्मुक्त होने के कारण उसी हिमालय पर्वत के वनमें कभी यानी व्युत्थान होने पर लौकिक व्यवहार करनेवाली कभी समाधि में एकमात्र ज्ञान में लीन चित्तवाली होकर बैठी है। उस किरातों के राजा के काल आने पर सकल एषणाशून्य मन से विदेहकैवल्यरूप परम शान्ति को प्राप्त होने पर उसके वंशजों की, जो उस समय उस राष्ट्र के अधिपति थे, मित्रता से पूर्व की नाईं अपने ग्रासभूत वध्यों को खाती हुई चिरकाल से स्थित है॥६०॥
193632
193633 बयासीवाँ सर्ग समाप्त
193634 तिरासीवाँसर्ग समाधि से चिरकाल तक व्युत्थित नहीं हुई वह कर्कटी किरातमण्डल में
193635 कन्दरादेवीरूप से प्रतिष्ठित हुई-यह वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, उस किरातमण्डल में जो-जो राजा होते हैं, उन सबके साथ उस राक्षसी की अत्यन्त मैत्री रहती है।।१॥
193636 यह योगसिद्ध राक्षसी वहाँ पर जो बड़े-बड़े उत्पात, पिशाच आदिका भय, और रोग उत्पन्न होते हैं, उन सबकी निवृत्ति करती है ॥२॥
193637 बहुत वर्षों के बाद ध्यान से विरत हुई वह किरातमण्डल में आकर इकट्ठे किये हुए समस्त वध्य जन्तुओं को खाती है। आज भी वहाँ पर जो लोग वध्य होते हैं, उन्हें राजा उसके लिए ले आता है। अपने मित्रका सन्मान करने के लिए कौन उद्योगशील नहीं होता? उसके ध्यान में बैठ जाने पर और किरातमण्डलमें चिरकाल तक न आने पर लोगों ने विविध दोषों की शान्ति के लिए कन्दरा नामकी उस देवीकी, जिसका दूसरा नाम मंगला था, नगर में गगनचुम्बी राजमहल के ऊपर मूर्तिरूप से स्थापना की। तबसे लेकर उस मण्डलका जो भी राजा होता है, वह भगवती कन्दरा की प्रतिष्ठा करता है यानी काल से पूर्वप्रतिमा के नष्ट होने पर नयी प्रतिमाकी स्थापना करता है ॥३-७॥
193638 जो अधम राजा कन्दरा देवीकी प्रतिष्ठा नहीं करता,

अनेक उपद्रव आदि उसकी प्रजाको यत्नपूर्वक नष्ट करते हैं ॥८॥
उसके पूजन से मनुष्य उत्पात, रोग आदि की शान्तिरूप सम्पूर्ण फलको प्राप्त होते हैं और जो पूजन नहीं करते, वे अपनी अपनी वासना से उत्पन्न हुए अनर्थ को प्राप्त होते हैं ॥९॥
वध्य जनों की बलि से उस देवीकी पूजा की जाती है, वह प्रतिमा आज भी वहाँ पर स्थित है, अन्यत्र भी यदि वह चित्र में लिखित हो, तो भी उक्त फल देती है ॥१०॥
सम्पूर्ण लोगों को बालक, बछड़े, धन, धान्य
आदि वैभव और सम्पत्तियाँ देनेवाली, सम्पूर्ण वध्यजनों को ग्रसनेवाली, परम बोधवती, चिरकाल से अनुवृत्त देवीरूपा वह कर्कटी किरातजनों के मण्डल में स्थित है ॥११॥

तिरासीवाँ सर्ग समाप्त
चौरासीवाँसर्ग राक्षसी के कर्कटी नाम में हेतु, उपदेश से अर्थ की कल्पना और दृष्टान्त कथन का उपयोग कथन।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, मैंने आपसे हिमालय की राक्षसी कर्कटी का यह अनिन्दित आख्यान आदि से अन्त तक यथावत् कहा ॥१॥
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन, हिमालय पर्वतकी गुफामें वह राक्षसी कैसे कर्कटी नाम से उत्पन्न हुई यह मुझसे आप यथार्थरूप से कहिए । भाव यह कि उसकी कृष्णवर्णता और कर्कटी नाम होने में क्या हेतु है ? ऐसी रामचन्द्रजी ने आशंका की ॥२॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, राक्षसों के अनेक वंश हैं, उनमें कोई स्वभावतः सफेद हैं, कोई काले हैं, कोई हरे हैं और कोई उज्ज्व ल हैं|३॥
कर्कट के (केकड़े के) सदृश होने से एक राक्षस का नाम कर्कट पड़ा। उससे उत्पन्न हुई काली कर्कट के समान आकृतिवाली वह राक्षसी कर्कटी कहलाई। विश्वरूपके (जगत्तत्त्वके) निरूपण के प्रस्तुत होने पर अध्यात्मविषयक उक्तियों के सिलसिले में कर्कटी के प्रश्नों का स्मरण होने से मैंने इसका वर्णन आपसे किया ॥४,५॥

कही गई आख्यायिका की प्रकृत में योजना करते हैं।
अनुत्पन्न हुआ ही यह जगत् आदिअन्तरहित परमकारण अद्वितीय ब्रह्म से उत्पन्न हुआ सा प्रकाशित होता है।६। जैसे जलराशि में उठ रही (वर्तमान), अतीत और अनागत तरंगें भिन्न-अभिन्नरूपसे स्थित हैं, वैसे ही परब्रह्म में वर्तमान अतीत और अनागत सृष्टियाँ अन्य अनन्य रूप से स्थित हैं ॥७॥

यदि वर्तमान सृष्टियाँ अतीत और अनागत सृष्टियों के तुल्य हैं, तो उनमें अर्थक्रियाकारितारूप विशेष कैसे है ? इस पर कहते हैं।
जैसे काष्ठों में न जलता हुआ भी अग्नि बन्दरों के शीतनिवारणरूप अर्थक्रियाकारिता को करता है वैसे ही नित्योदित और नित्यस्थित ब्रह्म ही कर्ता-सा होकर इन अनेक जगतों को करता है फिर भी वह अपनी समता, सौम्यत्व आदि का त्याग नहीं करता यानी वर्तमान सृष्टि में जो अर्थक्रियाकारिता है, वह भ्रम ही है, क्योंकि वास्तव में अतीत, अनागत सृष्टियों की नाईं वर्तमान सृष्टि में भी अर्थक्रियाकारिता उक्त रीति से नहीं है। हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे

काष्ठ में मिथ्याही शालभंजिकाबुद्धि उदित होती है, वैसे ही अनागत ही यह सृष्टि आगत-सी प्रतीत होती है ॥८-१०॥
जैसे बीज में फल आदि (अंकुर आदि) अभिन्न होता हुआ भी भिन्न-सा उदित होता है, वैसे ही चित् में अन्य न होता हुआ भी यह चेत्य अन्य-सा उदित हुआ है।।११॥
बीज से लेकर फलपर्यन्त अनुस्यूत एक द्रव्यसत्ता का विच्छेद न होने के कारण फल और बीज में कोई भेद नहीं है। जल और तरंगों के समान चित् और चेत्य में भी कोई भेद नहीं है ।।१२॥
किसी अविचार से उत्पन्न हुआ भेद इन में उपपन्न (प्राप्त) नहीं हो सकता, क्योंकि जिस किसी कारण से भ्रान्तिवश उत्पन्न हुआ भेद विचार से नष्ट हो जाता है॥१३॥
हे रामजी, यह तो भ्रान्ति ही है, यह जैसे किसी कारण के बिना आई वैसे ही जाये। प्रबुद्ध होकर आप उस ब्रह्म को जान जायेंगे। इस समय आप इस भ्रान्ति का त्याग कीजिए। मेरे वाक्यों के श्रवण से भ्रान्तिरूप ग्रन्थि के टूट जाने पर तदनन्तर यद्यपि आप ज्ञान, शब्द, अर्थ इनके भेद को नहीं जानेंगे, तथापि मेरे उपदेश की तात्पर्यगोचर वस्तु को स्वयं ही जान जायेंगे। चित्त से ही यह सम्पूर्ण अनर्थ उत्पन्न हुआ है। चित्त, वह चित्तजनित अनर्थ और चित्तजननी अविद्या ये सब मेरे कथन के श्रवणमात्र से आपके शान्त हो जायेंगे, इसमें सन्देह नहीं है॥१४-१६॥

जगत् की उत्पत्ति आदि के निरूपण का भी प्रयोजन निष्प्रपंच वस्तु का ज्ञान ही है, इस आशय से कहते हैं।
सम्पूर्ण जगत् ब्रह्म से ही उत्पन्न हुआ है और लय द्वारा ब्रह्म को ही प्राप्त होता है, मेरी वाणियों द्वारा प्रबुद्ध होकर आपइस अनिन्दिततत्त्वको पूर्ण रूप से जानेंगे|१७॥श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, यदि भेद असत् ही है, तो ब्रह्म से ही सब कुछ उत्पन्न हुआ, इस प्रकार की आपकी उक्ति में तथा 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादि श्रुति में 'तस्मात्' यह भेदप्रतिपादिका पंचमी और सब परब्रह्म से अभिन्न ही है, यह अभेदप्रतिपादक वाक्य दोनों कैसे? यानी दोनों की उपपत्ति नहीं होती। तात्पर्य यह हुआ कि लक्ष्य और अलक्ष्य के भेद तथा उनके प्रतियोगियों के अभाव में शब्द की प्रवृत्ति नहीं होगी, ऐसी अवस्था में लक्षण द्वारा लक्ष्यबोधनरूप व्यवहार की असिद्धि होने से उपदेश ही नहीं बनेगा ॥१८॥

तात्कालिक भेद की कल्पना करने या व्यावहारिक दृष्टि से सिद्ध भेद आदि के उपादान से शब्दप्रवृत्ति हो सकती है, अतः बिम्ब-प्रतिबिम्बरूप व्यवहार की नाईं उपदेश की उपपत्ति हो सकती है, इसलिए उक्त दोष नहीं है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी की उक्त शंका का परिहार करते हैं। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, शास्त्रों में उपदेश के लिए शब्दों की कल्पना की गई है अथवा लोकसिद्ध अर्थों से उत्पन्न व्यावहारिक भेद का उपजीवी शब्द ही प्रतियोगी,
अभाव, संख्या, लक्षण और पक्षरूप होता हुआ तत्-तत् स्थल में प्रवृत्त होता है॥१९॥

कल्पित पदार्थ से प्रयोजनयुक्त व्यवहार की सिद्धि लोक में भी देखी जाती है। ऐसा कहते हैं।
व्यवहार से ही यह भेद देखा जाता है यानी भेद व्यावहारिक है, वास्तविक नहीं है, जैसे

बालक को वेताल की कल्पना होती है, वैसे ही व्यवहार के लिए इस भेद की कल्पना की गई है। जहाँ पर यानी स्वप्न या गन्धर्वनगर आदि में द्वैत और ऐक्य नहीं है, वहाँ पर भी इस प्रकार का लक्षण आदि व्यवहार है, अतः सत्यसंकल्पों के उपदेश आदि व्यवहार में संकल्प का विनाश कैसे हो सकता है ? ॥२०,२१॥
_तुमको उपदेश देने के लिए मैंने ही अपने संकल्प से कार्य, कारण आदि भेद की कल्पना कर रक्खी है, ऐसा कहते हैं। ___अज्ञानियों को प्रबुद्ध करने के लिए कार्यकारणभाव, स्वस्वामिभाव, हेतु हेतुमद्भाव, अवयव-अवयविभाव, भेदाभेद परिणाम आदि का भ्रम, भावों के विविध विलास, विद्या और अविद्या, सुख-दुःख इत्यादि रूप मिथ्या संकल्पों की कल्पना की गई है, सत्य वस्तु में वस्तुतः कोई भेद नहीं है ॥२२-२४॥

यह व्यवहार उपदेश्य वस्तु का ज्ञान न होने से ही है यानी अज्ञानावस्था में ही है, प्रबोधावस्था में नहीं है, इसलिए अद्वैत की हानि नहीं है, ऐसा कहते हैं।
यह भेदवाद परतत्त्व के अज्ञान से ही है, परमार्थ वस्तु के ज्ञात होने पर द्वैत नहीं रहता। उसके ज्ञात होने पर तो सम्पूर्ण कल्पनाओं से शून्य अशब्द ही केवल अवशिष्ट रहता है ॥२५॥

193682 _हे श्रीरामचन्द्रजी, समय आनेपर बोध को प्राप्त हुए आप परमतत्त्व आदि और अन्त से रहित, विभागशून्य, एक अखण्ड और सर्वात्मक है, ऐसा जानेंगे ॥२६॥
193683 जिन लोगों को तत्त्व का परिज्ञान नहीं हुआ है, ऐसे अज्ञ पुरुष अपने विकल्पों से उत्पन्न हुए तर्कों से अद्वैत के विषय में विवाद करते हैं, उपदेश से तत्त्ववस्तु के ज्ञात होने पर द्वैत नहीं रहता, यह सम्पूर्ण
193684 भेदवाद जबतक वेदान्ततत्त्वका उपदेश नहीं होता, तभीतक रहता है ॥२७|
193685 द्वैत भले ही न हो, पर विवाद का असम्भव कैसे हो सकता है, इसपर कहते हैं। द्वैत के बिना वाच्यवाचक का परस्पर बोध नहीं हो सकता।
193686 शंका - यदि द्वैत के बिना परस्पर वाच्यवाचकसम्बोधरूप विवाद नहीं हो सकता, तो द्वैत ही हो।
193687 समाधान - द्वैत का वास्तव में सम्भव ही नहीं है, क्योंकि वह वेतालकल्पना के समान कल्पित है, इसलिए मौन ही सिद्ध होता है ॥२८॥
193688
193689 यदि द्वैत नहीं है, तो 'यतो वा' इत्यादि ब्रह्मलक्षणबोधक श्रुतिवाक्य में 'पंचमी' आदि विभक्ति के अर्थ भेद का परिज्ञान नहीं होना चाहिए, इस पर कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, पंचमी आदि से अवगत वचोभेद का (द्वैतका) परित्याग कर 'यतो वा इमानि' इत्यादि लक्षणवाक्य से उत्पन्न बुद्धि को अखण्ड महावाक्यार्थ में यानी तत्त्वमस्यादि महावाक्यार्थभूत ब्रह्म में ही निष्ठावाली यानी पदों के वाच्य और लक्ष्य अर्थों की व्युत्पत्ति के द्वारा पर्यवसन्न कर यह जो कुछ मैं आपसे कहता हूँ, उसे सुनिये॥२९॥
193690 मन गन्धर्वनगर की नाईं जिसका हम निर्वचन नहीं कर सकते, ऐसे किसी हेतु से यानी अनिवर्चनीय अज्ञान से उत्पन्न हुए इसजगत् नामक अपने विजृम्भण (विकास) का, विस्तार करता है जो केवल भ्रांतिमात्र है॥३०॥
193691
193692
193693 उक्त अर्थ में आगे कही जानेवाली आख्यायिका का दृष्टान्त के रूप से अवतरण करते हैं।
193694 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे चित्त इस जगन्मायाको फैलाता है, वैसा यह (आगेका) दृष्टान्त, जिस पर केवल दृष्टि देने से ही दान्तिक का परिज्ञान हो जाता है, मैं आपसे कहता हूँ, सुनिये॥३१॥
193695 हे श्रीरामचन्द्रजी, जिस दृष्टान्त को सुनकर यह सम्पूर्ण दृश्य भ्रान्तिमात्र ही है, ऐसा स्वयं निश्चय करके आप वासनाओं का परित्याग कर देंगे॥३२॥
193696 केवल मनकी कल्पना द्वारा बने हुए इन सम्पूर्ण तीनों लोकों का परित्याग कर शान्तस्वरूप होकर आप स्वात्मा में ही स्थित होंगे ॥३३॥
193697 मेरे द्वारा उपदिष्ट अर्थ के अवधान में स्थित आप विवेकरूपी औषधि मात्रा से मनोव्याधि की चिकित्सा करने के लिए प्रयत्न भी करेंगे ॥३४॥
193698 ऐसी अवस्था में यानी वक्ष्यमाण (कही जानेवाली) आख्यायिका की प्रणाली से ऐसा निश्चय होने पर चित्तही जगद्रूप से विकास को प्राप्त हुआ है,जैसे बालू के अन्दर तेल नहीं रहता, वैसे ही शरीर आदि की सत्ता नहीं है। राग, द्वेष आदि क्लेशों से दूषित यह चित्त ही संसार है। जब उनसे पुरुष मुक्त होता है तब संसार का नाश कहा जाता है ॥३५,३६॥
193699
193700 लौकिक और शास्त्रीय जितने साध्य, पालनीय आदि पदार्थ हैं, उनके रूप से चित्त ही विकास को प्राप्त हुआ है, अन्य कोई पदार्थ नहीं है, ऐसा कहते हैं। __ चित्त ही साध्य, पालनीय, विचारणीय, आर्यवत् करणीय, आहार्य, व्यवहार्य, संचार्य
193701 और आदरपूर्वक धार्य सब कुछ है (4)॥३७॥
193702 इन तीनों जगतों की कल्पना का आकाशरूप चित्त सम्पूर्ण दृश्य को अपने अन्दर धारण करता है, तथा वही समय पर देह, इन्द्रिय आदि के तत्-तत् व्यापार करने पर 'मैं व्यापार करता हूँ', इस प्रकार अहन्ता के प्रवाह की नाईं बढ़ता है ॥३८॥
193703
193704 चित्त के दो अंश है-उनमें एक चैतन्य अंश की प्रधानता से दृष्टतारूप सर्वकल्पनाओं की बीजभूत अहन्ता है और दूसरा जड़ांश की प्रधानता से दृश्यभ्रान्तिरूपता है, ऐसा कहते हैं।
193705 चित्त का जो चैतन्य अंश है, वही सम्पूर्ण पदार्थों का बीज है और जो इसका जड़ भाग है, वह जगत् है और वही भ्रम है॥३९॥
193706
193707 उक्त अर्थ का पूर्वोक्त सृष्टिक्रम के स्मरण द्वारा उपपादन करते हैं।
193708 सृष्टि के आरम्भमें यह सब पृथ्वी आदि अविद्यमान यानी असत् ही थे, इनको आकार रहित ब्रह्मा स्वप्न के समान देखते हुए भी नहीं देखते हैं ॥४०॥
193709
193710 ब्रह्मा कैसे देखते है? इस पर कहते हैं। Mसाधनों के सिद्ध होने पर भी जो सिद्ध न हुआ हो, वह साध्य है। जो पहले से सिद्ध हो, वह पालनीय है। असिद्ध अनेक साधनों के प्राप्त होनेपर प्रयत्न की गुरुता और लघुता के विचार से साधनों का सम्पादन कर पीछे सिद्ध होनेवाला जो कार्य है, वह विचार्य है। उसमें भी जो केवल शिष्टों के सम्मत उपायों द्वारा सेव्य होता है, वह आर्यवत् करणीय है। अन्य देश में सिद्ध ही जो अपने घर में लाने योग्य है, वह आहार्य है। अपने घर में स्थित ही जो क्रय-विक्रय आदि के उपयुक्त हो, वह व्यवहार्य है । क्रय विक्रय के उपयोगी पदार्थों में भी हाथी, घोड़े, रथ आदि संचार्य हैं। भूषण आदि धार्य हैं।
193711
193712
193713 पर्वत आदिरूप स्थूल विराट्-देह को सृष्टि, स्थिति और प्रलयमें एक-सी साक्षी संवित् से, सृष्टि आदि को जड़ संवित् से यानी जड़ में अहंभावनारूप वैश्वानर संवित् से, सूक्ष्म यानी लिंगसमष्टिसूत्रात्मक हिरण्यगर्भ-देह को सूक्ष्मसंवित् से (उक्त देहमें अहंभावनासंवित् से) इस प्रकार तीनों देहों को शून्य ही वे देखते हैं, वास्तव में नहीं देखते हैं॥४१॥
193714 जैसे सूर्यतेज से सौम्य और निर्मल जल व्याप्त रहता है, वैसे ही सर्वव्यापी आत्मा से अपना चेत्यस्वरूपभूत मन व्याप्त है, चित् की व्याप्ति के कारण उसमें सर्वार्थबीजता है ॥४२॥
193715
193716 चित् की व्याप्ति से ही चित्त को अविचार से जगत्-दर्शन और विचारसे आत्मदर्शन होता है, ऐसा कहते हैं।
193717 चित्तरूपी बालक अज्ञानवश जगद्रूपी मिथ्या वेताल को देखता है, यदि उसमें बोध उत्पन्न किया जाय, तो वह अपने निर्विकार उत्कृष्ट स्वरूप को देखता है ॥४३॥
193718
193719 इस प्रकार शुद्धात्मा ही चित्तभाव द्वारा दृश्यभाव को प्राप्त-सा हुआ है, यह फलित अर्थ निकला। उक्त फलितार्थ की पुष्टि के लिए आगे कही जानेवाली कथाकी अवतरणिका देते हैं।
193720 जिस प्रकार आत्मा द्वैत और एकत्वभ्रम करनेवाली दृश्यताको प्राप्त होता है, उसे आप सुनिये, मैं वक्ष्यमाण (कही जानेवाली) कथा द्वारा उसे कहता हूँ॥४४॥
193721 __ ऐन्दवोपाख्यान के दृष्टान्त से जगत में मनोमात्रता का निश्चय कैसे होगा ? इस पर कहते हैं।
193722 ऐन्दवोपाख्यान के दृष्टान्तों से युक्त, मधुर और युक्तियुक्त पदार्थों से पूर्ण वाणी द्वारा जो मैं कहता हूँ, वह शंका को दूरकर श्रोता के हृदयको-जलमें तेल के समान चारों ओर फैलकर-व्याप्त कर देता है ।।४५॥
193723
193724 उक्त अर्थ का ही व्यतिरेक से उपपादन करते हैं। जिस वाक्य में दृष्टान्त का उल्लेख नहीं रहता, मनोहर पद नहीं रहते, जो वर्णों के स्फुट न रहने के कारण श्रोत्रेन्द्रिय से गृहीत नहीं हो सकता, क्रोधावेशके कारण क्षुब्ध होकर जिसके वर्ण अपने स्थान से च्युत हुए हों, जिसमें अक्षर पूर्वरूप से न हों (खण्डित हों), ऐसा वाक्य श्रोता के हृदय में असर नहीं करता। वह जैसे भस्म में होमा गया घृत व्यर्थ जाता है, वैसे ही निष्फलता को प्राप्त होता है॥४६॥
193725
193726 ___ व्यतिरेक दृष्टान्त से कहे गये अर्थ का अन्वयदृष्टान्त से उपपादन करते हुए निगमन करते हैं। __ जो आख्यान यानी विविध कथाओं से युक्त बड़ी-बड़ी महाभारत आदि कथाएँ हैं, उनसे छोटी जो-जो कथाएँ हैं और अभिज्ञ पुरुषों के अनुरंजन के योग्य जो-जो काव्य, नाटक, अध्यात्मनिबन्ध आदि शब्द से और अर्थ से मधुर हैं, अथवा जो-जो श्रोत्रेन्द्रियका प्रमेय है, वे सब दृष्टान्तों के और लोकप्रसिद्ध प्रमाणदृष्टियों के कथन से ही ऐसे प्रकाशता को प्राप्त होते हैं, जैसे कि चन्द्रमासे लोक प्रकाशता को प्राप्त होता है ॥४७॥

चौरासीवाँ सर्ग समाप्त

पचासीवाँसर्ग सृष्टि करने की इच्छा कर रहे ब्रह्मा का दस ब्रह्माण्डों को देखना,
वहाँ के एक सूर्य द्वारा उनके यथार्थ तत्त्वका वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, मुझसे जो यह पहले ब्रह्माने कहा था, उस सबको मैं ब्रह्मा से कहे गये ऐन्दवोपाख्यान द्वारा आपसे कहता हूँ, क्योंकि आप मुझसे पूछ रहे हैं ॥१|पहले मैंने भगवान् ब्रह्मा से पूछा था, हे ब्रह्मन्, ये सब ब्रह्माण्ड कैसे उत्पन्न होते हैं ? मेरे प्रश्नों को सुनकर 'तुमने जो पूछा उसे मैं तुमसे कहूँगा ।' - ऐसी प्रतिज्ञा कर लोकपितामह ब्रह्मा ने ऐन्दवोपाख्यान से युक्त ये गम्भीरार्थक वचन मुझसे कहे ॥२,३॥
ब्रह्माजी ने कहा : वत्स श्रीवसिष्ठ, जगद्द्राव को धारण करनेकी शक्तिवाला यह मन ही इस प्रकार सब पदार्थों के रूप में स्फुरित होता है, जैसे कि जलाशयमें विशालता को प्राप्त विचि बड़े-बड़े आवर्तों के रूप से जल ही स्फुरित होता है ॥४॥
पहले किसी कल्प में कल्प के आरम्भ में जागे हुए और संसार की सृष्टि करनेवाले मेरा जो कुछ वृत्तान्त हुआ, उसे आप सुनिये ॥५॥
किसी समय कल्प के अन्त में सम्पूर्ण जगत् का संहार करके अकेले मैंने ही एकाग्र और स्वस्थ होकर कल्पान्तरूपी रात्रि को बिताया। प्रातःकाल यानी कल्प के आरम्भमें जाग कर यथाविधि सन्ध्योपासन आदि करके सृष्टि करने के लिए आकाश में मैंने अपनी विशाल दृष्टि लगाई॥६,७॥
दृष्टि लगाते ही अत्यन्त विस्तृत अन्तरहित असीम शून्य आकाशको मैंने देखा । वह न तो अन्धकार से व्याप्त था और न तेज से । मैं सृष्टि की कल्पना करूँ, ऐसा निश्चय करके मैंने सूक्ष्म चित्त से उस द्रष्टव्य वस्तु का शुद्धतापूर्वक निरीक्षण करना आरम्भ किया ॥८,९॥
इसके बाद मैंने विस्तृत आकाश में अलग-अलग स्थित, विविध व्यापारों से युक्त एवं वहाँ के विष्णु आदि के द्वारा की गई पालन आदि की व्यवस्था से निष्कण्टक ब्रह्माण्डों को देखा ॥१०॥
उन ब्रह्माण्डों में मेरे प्रतिबिम्ब के तुल्य पद्मकोश में रहनेवाले और राजहंसों पर बैठे हुए दस ब्रह्मा स्थित थे ॥११॥
उन पृथक् पृथक् स्थित सर्गों में, जिनमें चतुर्विध प्राणिवर्ग उत्पन्न हो रहा है, जलों को जाल के समान बाँधनेवाले अवग्रह आदि से रहित जल देनेवाले मेघो में और जगतों में महानदियाँ बहती हैं, सागर गरजते हैं, सूर्य तपते हैं, वायु आकाश में इधर-उधर परिभ्रमण करते हैं, स्वर्गमें
देवता विविध क्रीड़ाएँ करते हैं, पृथ्वीमें मनुष्य क्रिडाएँ करते हैं, दानव और नाग पातालों में स्थित है ॥१२-१४॥
कालचक्र में गुंथी हुई शीत, ग्रीष्म, वर्षा आदि स्वभाववाली सब ऋतुएँ अपने अपने अवसर पर फलों से पूर्ण होकर पृथ्वी को चारों ओरसे भूषित करती हैं। प्रत्येक दिशा में सभी वर्गों में विहित और निषिद्ध आचार का प्रतिपादन करने वाली तथा स्वर्गनरकरूप फल का प्रतिपादन करनेवाली स्मृतियाँ प्रौढ़ता को प्राप्त हुई हैं। भोग और मोक्षरूप फल को चाहनेवाले सम्पूर्ण प्राणी अपनी-अपनी इच्छानुसार अवसर-अवसर पर अपने अपने प्रवृत्तिक्रम के अनुसार यत्न करते हैं ॥१५-१७॥
सात लोक, सात द्वीप,

समुद्र, पर्वत, जिन्हें काल विनाश की ओर ले जानेवाला है यानी विनाशी है, बड़े कोलाहल से युक्त होकर स्फुरित होते हैं। तम कहीं पर अनावृत्तदेश में हासता को प्राप्त होता है, कहीं पर पर्वतगुहा आदि में अत्यन्त स्थिररूप से स्थित है और कहीं पर सब झाड़ियों में तेजके कणों से मिश्रित होकर स्थित है ॥१८,१९॥
जिसमें आकाशरूपी नीलोत्पल के मध्यमें मेघरूपी भ्रमर घूम रहे हैं तथा चमकते हुए तारासमूहरूपी केसरसे पूर्णता को प्राप्त जगत् सरोवर के सदृश स्थित है |२०॥
कल्पान्त की तरह निबिड़ कुहरा मेरु की झाड़ियों में ऐसे स्थित है, जैसे कि सेमल की निर्मल रूई उसकी गुठली के अन्दर रहती है ॥२१॥
लोकालोक पर्वत ही जिसकी श्रृंखला है, शब्द करते हुए अर्णव ही जिसके भूषण के शब्द हैं, अन्धकार के टुकड़े ही जिसमें इन्द्रनील मणिकी प्रभाएँ हैं, अपने भीतर स्थित रत्नों से जो विराजित है, धान आदि के बीज ही प्राणियों द्वारा आस्वादित होने के कारण जिसकी अधर-सुधा हैं और प्राणियों के शब्द ही जिसके मधुर अस्फुट वाग्विलास हैं, इस प्रकार की पृथ्वी अपने अन्तःपुरमें नायिका के समान भुवनाभोग में स्थित है ॥२२,२३॥
संवत्सरलक्ष्मी के कण्ठ में धारण की गई अन्धकार और प्रकाशरूपी श्वेतकमल और नीलकमलों से बनी हुई माला के अन्दर प्रविष्ट अतएव उसके पराग के तुल्य बिजली, नक्षत्र आदि से व्याप्त होने के कारण हल्दी के लेप के तुल्य रात्रिसमूहरूप अंगराग रंजित खूब गौर कण्ठ, वक्षःस्थल, उदर, त्रिवली, नाभि आदि अंगों की पंक्ति की तरह धुलोक दिखाई देता है ॥२४॥
भुवनरूपी गर्भों में स्थित बहुत से प्राणी जिनमें बीजके (दाडिमबीजके) तुल्य हैं, ऐसे लोक (ब्रह्माण्ड), जो तेजोयुक्त होकर प्रकाशित हो रहे हैं, दाडिमों की तरह दिखाई देते हैं ॥२५॥
तीन प्रवाहोंवाली ऊर्ध्व लोक में और अधोलोक में गमन और आगमन करनेवाली गंगा नदी, जो कि चन्द्रमा की कला के समान निर्मल है, जगत् के यज्ञोपवीत के समान स्फुरित होती है ॥२६॥
दिशारूपी लताओं में तडिद्रूपी फूलों से युक्त मेघरूपी पल्लव वायु से टकरा कर इधर-उधर घूमते हैं, नष्ट होते हैं और फिर उत्पन्न होते हैं ॥२७॥
समुद्र, भूमि और आकाशका आश्रयभूत जगत् वितानों से (विस्तारों से) शोभित होनेवाली गन्धर्वनगर की उद्यानलता के समान शोभित है, वास्तविक नहीं है। भाव यह कि प्रतिभासित जगत् मिथ्या ही है ॥२८॥
उन भुवनों के मध्य में गूलर के फल के मध्यमें स्थित छोटे छोटे मशकों के समान देवता, असुर, नर, नाग आदि संघशः धू धू शब्द करते हुए स्थित हैं ॥२९॥
उन लोकों के मध्य में युग, कल्प, क्षण, लव, कला, काष्ठा आदि से युक्त अतर्कित सबके विनाश की प्रतीक्षा करनेवाला काल बहता है ॥३०॥
इस सबका अपने परम शुद्ध चित्त से विचार कर मैं अत्यन्त विस्मय को प्राप्त हुआ कि यह क्या है और कैसे है ? ॥३१॥
जिस मायाजाल को चर्मचक्षुसे मैंने कुछ भी नहीं देखा, उस अतुल मायाजाल को मैं मन से आकाश में देखता हूँ, यह कैसे हुआ ? ॥३२॥
इसके बाद चिरकाल तक उस अतुल मायाजाल को देखकर मैंने मन से ही उस भुवन के आकाश से एक सूर्य को सत्यसंकल्प से अपने समीप बुलाकर पूछा ॥३३॥
हे सूर्य, हे देवाधिदेव, हे महाद्युते, तुम आओ, तुम्हारा

स्वागत हो, ऐसा मैंने पहले उससे कहा फिर यह निम्ननिर्दिष्ट प्रश्न पूछा ॥३४॥
तुम कौन हो, यह तुम्हारा जगत् कैसे उत्पन्न हुआ एवं इससे अतिरिक्त और जो नौ जगत् हैं, वे कैसे उत्पन्न हुए ? हे भगवन्, यदि आप इसको जानते हों, तो मुझसे कहिये ॥३५॥
ऐसा मेरे पूछने पर और मुझे देखकर ये इस लोकके ब्रह्मा हैं, यो उन्होंने मुझे पहचान लिया । तदनन्तर मुझे नमस्कार करके अनिन्दनीय पदों से युक्त वाणी से सूर्य ने मुझसे कहा : हे भगवन्, आप इस दृश्य प्रपंच के नित्य कारणता को प्राप्त हैं, क्या आप इसके वृत्तान्त को नहीं जानते, जो कि मुझसे पूछते हैं ? ॥३६,३७॥
हे सर्वव्यापिन्, यदि मेरे वाक्य-सन्दर्भ को सुनने में आपको कौतुक हो, तो आपके द्वारा जिसका संकल्प नहीं किया गया था, ऐसी अपनी उत्पत्ति को आपसे कहता हूँ, सुनिये ॥३८॥
हे महात्मन्, आप सर्वशक्तिमान् होने के कारण व्यवहार में ईश्वर रूप से व्यवहृत होते हैं और परमार्थदृष्टि से तो आप महात्मा हैं, यह सत् है या असत् है, यों तत्त्वतः बोध न होनेके कारण विमोहित करनेवाली और निरन्त जगत् की रचना करनेवाली तथा कभी सत् कभी असत् कहीं पर सत् कहीं पर असत् यों देश और काल से परिच्छिन्न जगत् की सत्ता दर्शाने में कुशल कलाओं से जो चारों ओर से व्याप्त है वह मन ही तत्-तत् रूप में स्फुरित हो रहा है, यह आप जानिये ॥३९॥

पचासीवाँ सर्ग समाप्त
छियासीवाँसर्ग स्त्रीसहित इन्दु की तपस्या से दस ऐन्दवों की उत्पत्ति और
उनमें सबसे ज्येष्ठ के उपदेश से उनकी ब्रह्माहंभावना का वर्णन। सूर्य ने कहा : हे देवाधिदेव ब्रह्माजी, कल्पनामक आपके अतीत दिन जम्बूद्वीप के एक कोने में स्थित कैलास पर्वत के निम्नप्रदेश में सुवर्णजटनाम से प्रसिद्ध जो प्रदेश है, वहाँ पर आपके पुत्रोंने, जिनकी

अनेक सन्तानें उत्पन्न हो गई थीं, अपनी सन्तति के विकास के लिए बड़े सुन्दर प्रचुर सुख से पूर्ण मण्डल की कल्पना की ॥१,२॥
193770 वहाँ पर कश्यपगोत्रोत्पन्न अत्यन्त धर्मात्मा ब्रह्मज्ञानियों में श्रेष्ठ अत्यन्त शान्त इन्दुनामक ब्राह्मण हुआ ॥३॥
193771 अपने वर्ग के लोगों में वहाँ नित्य निवास कर रहे उस महात्मा की प्राणों के तुल्य प्रिय कोई भार्या थी, जैसे मरूभूमि में तृण उत्पन्न नहीं होता, वैसे ही उसमें उसके कोई पुत्र उत्पन्न नहीं हुआ जैसे सीधी, सफेद तथा अत्यन्त शुद्ध काशकी लता पुष्प फलशून्य होने के कारण शोभित नहीं होती, वैसे ही उसकी सर्वगुणसंपन्न भार्या भी पुत्ररहित होने के कारण शोभित नहीं हुई | पुत्र न होने के कारण अत्यन्त खिन्न हुए वे दोनों दम्पती पुत्रप्राप्ति के लिए तपस्यार्थ कैलास पर्वत के ऊर्ध्व शिखर में, उत्पन्न हुए नूतन वृक्षों के समान, आरूढ़ हुए। प्राणियों से रहित निर्जन उस कैलास पर्वत के शिखर पर वृक्ष की स्थिति के समान स्थितिवाले वे दोनों केवल जल पीकर घोर तपस्या करने लगे। सायंकाल के समय केवल एक चुल्लू जल पीकर निश्चल वृक्ष की वृत्ति का अवलम्बन कर खड़े रहते थे। वे तब तक वृक्ष के समान खड़े रहे, जब तक
193772
193773
193774 कि त्रेता और द्वापर दोनों ही युग बीत गये । तदुपरान्त देवाधिदेव भगवान चन्द्रशेखर उन दोनों पर प्रसन्न हुए ॥४-१०॥
193775 जैसे दिन के सूर्य तेज से सन्तापित कुमुदों के लिए चन्द्रमाका उदय होता है, लता और वृक्षों से युक्त वनप्रदेश में वसन्त का आगमन होता है, वैसे ही जिस प्रदेश में वे ब्राह्मणदम्पती तप कर रहे थे, वहाँ शंकर भगवान् उपस्थित हुए। वे दोनों दम्पती वृषभपर आरूढ़ उमासहित शशिमौलि भगवान् को देखकर ऐसे विकसितवदन हुए, जैसे कि चन्द्रमा को देखकर दो कुमुद विकसित होते हैं । उन दोनों ने हिम के तुल्य विमलदेहवाले देवाधिदेव भगवान् शंकर को ऐसे प्रणाम किया जैसे कि द्यौ और पृथ्वीमें स्थित मनुष्य उदित हुए परिपूर्ण चन्द्रमा को प्रणाम करते हैं । मलयपवन से कँपाए गये नूतन पल्लवों से युक्त आम्र आदि वृक्षों के मुख से समान शब्द कर रहे भ्रमर, कोकिल आदि की ध्वनि को अपनी ध्वनि से तिरस्कृत करते हुए शिवजी मृदु और सौन्दर्य से अत्यन्त उत्कृष्ट स्मित से अधर को हिलाते हुए निम्नलिखित वचन बोले। शिवजी ने कहा : हे विप्र, तुम मुँहमाँगा वर माँगो । मैं तुम्हारे ऊपर प्रसन्न हूँ, वसन्त ऋतु के रस से आक्रान्त अतएव हरेभरे वृक्ष के समान तुम खूब प्रसन्न होओ। ब्राह्मण ने कहा : हे भगवन्, हे देवाधिदेव मेरे मंगलमय कर्म करनेवाले महामति दस पुत्र हों, जिससे फिर मुझे शोक पीड़ित न करे। श्रीसूर्य ने कहा : जो तुम चाहते हो वह वैसा ही हो, ऐसा कहकर भगवान् शंकर आकाश में अन्तर्हित हो गये जैसे कि तरंगों से विशाल शरीरवाला समुद्र गरज कर अन्तर्हित हो जाता है। तदनन्तर शिवजी से वर पाकर अत्यन्त सन्तुष्ट हुए देवताओं के तुल्य वे दम्पती जैसे शिव और पार्वतीजी आकाश को गये, वैसे ही अपने घर को गये। वहाँ पर वह ब्राह्मणी उदार गर्भवाली हुई, जैसे जल से काली मेघघटा परिपूर्णगर्भवाली होकर शोभित होती है, वैसे ही पूर्णगर्भा वह ब्राह्मणी शोभित हुई। तदनन्तर अवसरपर यानी दसवें महीने में प्रतिपदा के चन्द्रमा की तरह कोमल भोले-भाले दस बालकों को-जैसे कि पृथ्वी नूतन अंकुरों को उत्पन्न करती है वैसे ही उसने उत्पन्न किया । जैसे वर्षा ऋतु में नूतन मेघ वृद्धि को प्राप्त होते हैं, वैसे ही ब्राह्मणसंस्कार से सम्पन्न वे बालक थोड़े ही समयमें बड़े तेजस्वी होकर वृद्धि को प्राप्त हुए। सात वर्षकी अवस्था में उन्होंने सम्पूर्ण शास्त्रों का ज्ञान प्राप्त कर लिया ॥११-२२॥
193776 जैसे निर्मल नक्षत्र आकाश में अपने तेज से शोभित होते हैं, वैसे ही वे वहाँ पर अपने तेजसे शोभित हुए। तदुपरान्त बहुत समय बीतनेपर उनके वे माता पिता अपने शरीर का त्यागकर उत्तम गति को प्राप्त हुए, क्योंकि वे प्रधानतम सद्गतिरूप ब्रह्म के ज्ञाता थे। पिता और माता के देहावसान के बाद माता और पिता से रहित दस बालक अत्यन्त खिन्न हुए और अपने घर का परित्याग कर कैलास पर्वत के शिखर पर गये। पिता, माता आदि बान्धवों से रहित अतएव दुःखी उन लोगों ने वहाँ पर विचार किया - इस जगत् में अत्यन्त सुख क्या है ? यह विचार कर उन्होंने अपने आपस में यह कहा : हे भाइयों, ऐहिक और पारलौकिक सुख के उपायरूप से कौन वस्तु स्वीकार करने योग्य है, ऐहिक सुखका कारण न होने पर भी परिणाम में दुःख न देनेवाला क्या है ? ॥२३-२६॥
193777 क्या महत्त्व है, क्या ऐश्वर्य, क्या अत्यन्त शुभ महावैभव
193778
193779 है ? क्या इन लोगों का ऐश्वर्य भी कोई ऐश्वर्य है ? क्योंकि सर्वसाधारण गृहस्थों और ग्राम के नायकों की अपेक्षा सामन्त अधिक ऐश्वर्यवान् है । सामन्त की सम्पत्ति कौनसी सम्पत्ति हैं? क्योंकि राजा लोग उनके ऐश्वर्य से कहीं अधिक ऐश्वर्य-सम्पन्न हैं? राजाओं की सम्पत्ति भी कौन सम्पत्ति है ? क्योंकि उनकी अपेक्षा सम्राट् कहीं अधिक ऐश्वर्यवान् है। वह महेन्द्रत्व भी क्या वस्तु है, जो ब्रह्माके मूहूर्तमें नष्ट हो जाता है। जो वस्तु प्रलयमें नष्ट नहीं होती है, ऐसी कौन शोभन वस्तु यहाँ है ? ॥२७-२९॥
193780 जब वे भाई परस्पर वैसा कह रहे थे, इतनेमें जैसे मृगयूथ से एक मृग अन्य मृगों से कहता है वैसे ही महामति ज्येष्ठभ्राता ने, जिसकी वाणी अत्यन्त गम्भीर थी, यह वचन कहा ॥३०॥
193781 सम्पूर्ण ऐश्वर्यों में जो कल्पान्त तक यानी प्राकृत प्रलयपर्यन्त नष्ट नहीं होता, हे भाइयो, वही ब्रह्मात्व (हिरण्यगर्भता) यहाँ मुझे रूचती है और कोई वस्तु मुझे रूचिकर नही है ॥३१॥
193782
193783 भाग्यवश उन सबकी भी उसीमें रूचि हुई, ऐसा कहते हैं।
193784 उसके इस वचनका उन सब इन्दुनामक ब्राह्मण के उत्तम पुत्रों ने अनेक साधुवादपूर्वक अपने अपने वचनों से अभिनन्दन किया ॥३२॥
193785
193786 रुचि होने के कारण उसका उपाय पूछते हैं।
193787 और उन्होंने कहा : हे तात, जरा, मरण आदि सम्पूर्ण दुःखोंका जहाँ पर विनाश है, ऐसे पद्मासनरूप जगत्-पूज्य ब्रह्मत्व को (हिरण्यगर्भत्व को) हम शीघ्र कैसे प्राप्त होंगे? ॥३३॥
193788 __जिज्ञासु अपने भाईयों को हिरण्यगर्भ अहंग्रह उपासना का सपरिकर उपदेश देने की इच्छा कर रहे उनके ज्येष्ठभ्राता ने पहले उसकी अंगभूत मरणपर्यन्त धारणा की दृढ़ता का उपदेश दिया, ऐसा कहते हैं।
193789 उस ज्येष्ठ भाई ने उन विपुल तेजस्वी भाइयों से फिर कहा : तुम सभी लोग, जो मैं कहूँ, उसका अनुसरण करो। मैं पद्मासन में स्थित दैदीप्यमान ब्रह्मा हूँ, अपने तेज से मैं सृष्टिकर्ता और संहारकर्ता हूँ, इस प्रकार तुम लोग चिरकालतक ध्यान करो। 'ज्येष्ठ भाई के ऐसा कहनेपर जो आप कहते हैं, वैसा ही हम लोग करेंगे।' - ऐसा कहकर वे सर्वश्रेष्ठ ब्राह्मणपुत्र अपने बड़े भाई के साथ ही हिरण्यगर्भोपासना से होनेवाले फलमें अत्यन्त राग होने के कारण ध्यानासीन होकर बैठ गये॥३४-३६॥
193790 चित्रपट में लिखे हुए-से ध्यानासक्त उन्होंने अपने अन्दर स्थित मन से ही बड़े आदर के साथ यह विचार किया ॥३७॥
193791 खूब खिले हुए कमल के कोश का मुख ही मेरा उन्नत आसन है, मैं ब्रह्माहूँ, मैं जगतों का रचयिता, कर्ता,भोक्ता, महेश्वर यानी नियन्ता हूँ, यज्ञमूर्तिरूप मेरे अन्दर यज्ञ करनेवाले महर्षि और शिक्षादि अंग एवं पुराण आदि उपांगों से युक्त सरस्वती तथा गायत्री के सहित वेदमूर्तिमान् होकर स्थित हैं। लोकपालों से परिवृत्त, सिद्ध मण्डलों के संचार से सुशोभित, उत्कृष्ट सौभाग्यशाली और देवांगनाओं के गान आदि की ध्वनि से विभूषित स्वर्ग मेरे अन्दर है। पर्वत, द्वीप, समुद्र और वचनों से अलंकृत त्रिलोकीरूपी नायिका के कानों का कुण्डलरूपी भूमण्डल मेरे भीतर है ।।३८-४१॥
193792 दैत्य, दानवों से जिसका उदर परिपूर्ण है, ऐसा पाताललोक देवताओं की अप्सराओं से व्याप्त घर के समान गगनकोटर (घर)
193793
193794
193795 मेरे अन्दर स्थित है॥४२॥
193796 यह महाबाहु इन्द्र, जोप्रजाओंको अलंकार प्रदान करनेवाले राजाओं में सर्वोत्तम है, त्रैलोक्यरूपी नगरी का अकेले पालन करता है और पवित्र यज्ञों का भोक्ता है, मेरे अन्दर है।।४३॥
193797 कान्तियों के जालरूपी पाशों से दिशाओं को बाँधकर रसों के आदान के लिए ये प्रचुर किरणोंवाले बारह सूर्य चैत्र आदि मासों के क्रम से मेरे अन्दर तप रहे हैं ॥४४॥
193798 ये शुद्धवृत्तिवाले लोकपाल न्याययुक्त होने के कारण महती मर्यादाओं से लोककी ऐसे रक्षा कर रहे हैं, जैसे गोपाल गायों की रक्षा करते हैं।४५॥
193799 जैसे जलों की तरंगें आविर्भूत होती हैं, तिरोभूत होती हैं, विविध विभव आदि से विराजित होती हैं, वैसे ही ये प्रजा प्रतिदिन आविर्भूत होती हैं, विनष्ट होती हैं, विविध प्रकार के वैभव से सुशोभित होती हैं और दरिद्रता, दोष आदि से इनका पतन होता है । यह भुवनेश्वर मैं इस सृष्टि की रचना करता हूँ और संहार करता हूँतथा आदरणीय होकर पारमार्थिक स्वस्वरूप में स्थित हूँ, अतएव उपराम को प्राप्त होता हूँ॥४६,४७॥
193800 यह संवत्सर बीता,यह युगभी कूच कर गया,यह सृष्टि का समय है, यह संहारका समय है,यह कल्प बीत चुका है, यह ब्रह्मा की रात्रि फैली है, मैं आत्मा में यानी स्वस्वरूप में स्थित हूँ, पूर्णात्मा हूँ, परमेश्वर हूँ॥४८,४९॥
193801 इसके अनन्तर वे दस ऐन्दव ब्राह्मण इस प्रकार क भावित बुद्धि से पत्थर में खुदी हुई प्रतिमाओं की तरह बद्धासन होकर पर्वत के तुल्य अटलरूप से स्थित हुए।५०॥
193802 हे ब्रह्मन्, तदनन्तर कुशासन में स्थित वे दस ऐन्दव, अपने में ब्रह्मा की कल्पना होने पर जिनकी अन्य तुच्छ वृत्तियाँ विनष्ट हो गई थी और जिन्होंने ब्रह्मा का क्रम (हिरण्यगर्भस्थान) प्राप्त कर लिया था, निरन्तर अत्यन्त सुशोभित हुए॥५१॥
193803

छियासीवाँ सर्ग समाप्त

सत्तासीवाँसर्ग मन से ब्रह्मा बने हुए उन लोगों की देह के राक्षसों द्वारा भक्षण करनेपर उनकी

संहार और सर्ग में वैसी ही स्थिति रही, यह वर्णन। श्रीसूर्य ने कहा : हे पितामह, तदनन्तर वे ऐन्दव ब्राह्मण उस उपासनाक्रममें बहुत भावना करने से भुवन, प्राणी, ग्राम आदिकी सृष्टि, पालन, संहार आदि तत्-तत् कर्मों से आपके समान व्यग्र चित्तवाले उसीमें अत्यन्त आसक्त होकर तब तक स्थित रहे, जब तक कि उनके कृश शरीर सूर्य के सन्ताप और वायु से चिरकाल तक सूखकर पुराने पत्ते के समान विनष्ट हो गये ॥१,२॥

वन में रहनेवाले मांसभक्षी पशु-पक्षियोंने, जैसे बन्दर सुन्दर फलों को खाते हैं वैसे ही, इधर उधर लुढ़के हुए उनके शरीरों को खा डाला ॥३॥

तदनन्तर वे ऐन्दव ब्राह्मण, जिन्होंने अपनी ब्रह्मता में यानी 'मैं ब्रह्मा हूँ' ऐसी भावना कर रक्खी थी और जिनका बाह्य व्यापार विरत था, तब तक स्थित रहे, जब तक अवशिष्ट चार युगों के अन्त में कल्प नष्ट हुआ॥४॥

तदनन्तर कल्प के क्षीण होने पर और बारह आदित्यों के तपने पर,पुष्करावर्तनामक प्रलयकारी मेघों के खूब गर्जन-तर्जन के साथ वृष्टि करनेपर, कल्पान्त के वायुओं के बहनेपर, एकमात्र महार्णव के स्थित होने पर और सब प्राणियों के क्षीण होने पर वे ऐन्दव अपने मन से

कल्पित ब्रह्माण्ड में सृष्टि आदि में व्यग्र होकर स्थित रहे॥५,६॥

तदनन्तर हे विभो, जब आप रात्रि के अतिक्रमण की प्रतीक्षा कर रहे थे और सम्पूर्ण स्थिति का संहार करके योगनिद्रा से आत्मा में स्थित थे, तब भी वे वैसे ही यानी सर्गादिव्यापार में व्यग्र होकर स्थित रहे।।७॥

आज जब आप प्रलयरूप रात्रि से जागे और आपने संसार की सृष्टि करने की इच्छा की, उस समय भी वे उसी क्रम से स्थित हैं।।८॥

हे भगवन्, इस प्रकार ये दस ऐन्दव ब्राह्मण दस ब्रह्मा हो गये। उन दसों के मनोरूप आकाशमें ये दस ब्रह्माण्ड स्थित हैं ॥९॥

इतने ग्रन्थ से 'कथमिदं जातम्' (कैसे यह उत्पन्न हुआ) इस प्रश्न का उत्तर देकर 'कस्त्वम्' (तुम कौन हो) इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।

हे ब्रह्मन्, उन ऐन्दव सर्गों से एक ब्रह्माण्ड छिद्रभूत आकाशरूप मन्दिर में भूलोक में (तीनों लोकों में) कालविभागरूप कर्ममें नियुक्त मैं एक सूर्य हूँ॥१०॥

हे ब्रह्मन्, यह दस ब्रह्माओं की सृष्टि मैंने आपसे कही और आकाश में दस ब्रह्माओं की उत्पत्ति भी कही, अब आप जो करना चाहते हैं, उसे कीजिये, क्योंकि उनकी सृष्टियों के रहते भी आपकी सृष्टि से कोई विरोध नहीं है ॥११॥

यदि कोई कहे विरोध क्यों नहीं है ? इस पर केवल मन की कल्पना होने से उनका सर्ग असत्य ही है, इस आशय से कहते हैं।

हे उत्तम, अनेक प्रकार की कल्पनाओं द्वारा आकाश को वेष्टित करनेवाला, बाह्य और आभ्यन्तर करणों का जाल के सदृश बन्धनरूप, आसक्ति से मोहित करनेवाला जो यह जगत दृश्य उत्पन्न हुआ है, वह सब उनके चित्त में भ्रान्तिमात्र ही है, वस्तुतः कुछ नहीं है ॥१२॥

सत्तासीवाँ सर्ग समाप्त

अट्ठासीवाँसर्ग ब्रह्मा की अनासक्ति से सृष्टि-सिद्धि का वर्णन तथा मन से दृढ़ बद्धमूल हुए कार्य की अन्य उपायों से अनिवृत्ति का वर्णन। श्री ब्रह्माजी ने कहा : हे ब्रह्मज्ञानियों में श्रेष्ठ वसिष्ठजी, 'हे ब्रह्मवित्तम ब्रह्माजी, वे दस ब्राह्मण ही दस ब्रह्मा हैं', ऐसा मुझसे कहकर भानु चुप हो गये॥१॥

तदनन्तर उसके कथन को बहुत देर तक अपने मन से विचारकर मैंने कहा : हे भानो, मैं और क्या सृष्टि करूँ, यह आप मुझसे शीघ्र कहिए ॥२॥

हे सूर्य, जहाँ पर ये दस ब्रह्माण्ड विद्यमान हैं, वहाँ पर मेरी सृष्टि से

और क्या प्रयोजन सिद्ध होनेवाला है, इसको आप कहिए ॥३॥

हे महामुने, मेरे ऐसा कहने पर भानु ने अपनी बुद्धि से चिरकाल तक विचार कर इस विषय में यह युक्तियुक्त वचन मुझसे कहा ॥४॥

सूर्य ने कहा : हे प्रभो, आपको किसी प्रकार की इच्छा नहीं है, किसी प्रकार की चेष्टा करने की आवश्यकता नहीं है, आपको सृष्टि से क्या प्रयोजन है ? हे जगत्पते, फिर भी जो सृष्टि आप करते हैं, वह आपका केवल मनोविनोद मात्र है५॥

हे प्रभो, निष्काम आपसे किसी प्रकार के मानसिक व्यापार के बिना ऐसे सृष्टि होती है, जैसे कि निर्मनस्क सूर्य से जलादित्यरूप सूर्य का प्रतिबिम्ब होता है|६॥

भगवन्, शरीर वपू अवयवसन्निवेश के त्याग में और उसमें अहम् अभिमान से राग करने में भी आपका भाव निष्काम है, वह न शरीरग्रहण से कुछ प्रेम करता है और न शरीरत्याग से द्वेष करता है।।७॥

हे प्राणियों के पालक, फिर भी जैसे सूर्य दिन का संहार करके फिर दिन की सृष्टि करते हैं वैसे ही आप विनोद के लिए ही सृष्टि करते हैं |८॥

आसक्तिरहित यह जगत्-सृष्टि करना मेरा कर्तव्य ही है, यह सोचकर केवल मनोविनोद के लिए जगत्सृष्टिमें आपकी प्रवृत्ति होती है, किसी अपनी स्वार्थ की अभिलाषा से नहीं ॥९॥

हे महेश, अपना नित्यकर्म सृष्टि अगर आप नहीं करेंगे, तो नित्यकर्मोंके परित्याग से अतिरिक्त और क्या अदृष्ट आपको प्राप्त होगा ? ॥१०॥

इसलिए सत्पुरुष को आसक्ति किये बिना जो कर्तव्य प्राप्त हुआ हो, उसे करना चाहिए, जैसे कि कलंकरहित स्वच्छ दर्पण प्रतिबिम्बक्रिया को करता है|११॥

जैसे आत्मज्ञानियों की अप्राप्त कर्म करने में कामना नहीं होती है वैसे ही प्राप्त कर्म के त्यागमें भी कामना नहीं होती, क्योंकि कामनात्याग का कोई हेतु देखने में नहीं आता, इसलिए परमार्थरूप से कुछन करनेके कारण सुषुप्ततुल्य और प्रतीतिरूपसेतो करने के कारण स्वप्नतुल्य निष्काम बुद्धि से प्राप्त हुए कार्य को कीजिये ॥१२,१३॥

हे जगत्प्रभो, इन ऐन्दवों की सृष्टि से अपने पुत्र, पौत्र आदि सम्पत्ति की वृद्धि देखने से यदि आप सन्तोष को प्राप्त हो, तो हे देवाधिदेव ये ऐन्दव ब्राह्मण भविष्यमें भी सृष्टि से सन्तुष्ट होनेवाले आपको सन्तुष्ट करेंगे ॥१४॥

उनकी सृष्टि से मुझे सन्तोष हो, तथापि मेरी सृष्टि उनसे गतार्थ क्यों नहीं है? इस पर कहते हैं।

भगवन्, आप अन्य की इन सृष्टियों को चित्तरूपी नेत्र से ही देखते हैं, चक्षुसे नहीं देखते। उनकी सृष्टि करनेवाला तो अपनी की हुई सृष्टि को 'मैंने यह रचा' यों अपने नेत्र से ही जानता है, इसलिए आपके नेत्रगोचर होनेवाली आपकी सृष्टि अन्य की सृष्टि से गतार्थ नहीं है|१५॥

तब तो ऐन्दव द्विजों की सृष्टि को ही मैं अपनी आँखों से देखू, इस पर कहते हैं।

हे परमेश्वर, जिस पुरुष ने मन से सृष्टि की, वही चर्मचक्षु से उस सृष्टि को देख सकता है, दूसरा नहीं देख सकता ॥१६॥

यदि ऐसा है, तो मेरे मन से दिखाई देनेवाली यह ऐन्दव सृष्टि वृथा है और मेरे प्रतिकूल है; इसलिए इसका मुझे विनाश कर देना चाहिए, इस पर कहते हैं। __ इन दस ब्रह्माण्डों का और इनके रचयिता दस ब्रह्माओं का कोई भी विनाश नहीं कर सकता, क्योंकि ये चित्त

की दृढ़ता से बहुत काल से स्थित हैं ॥१७॥
193850 जो कर्म इन्द्रियों द्वारा किया जाता है, उसका विनाश हो सकता है, पर मन के निश्चय से किए हुए कर्म को कोई भी विनष्ट नहीं कर सकता ॥१८॥
193851 हे ब्रह्मन्, प्राणी के मनमें जो निश्चय बद्धमूल हो गया, उसका उसके बिना दूसरा निवारण नहीं कर सकता ॥१९॥
193852 बहुत काल से जिस वस्तु का अभ्यास किया गया हो तथा मनसे दृढ़ निश्चय किया गया हो, उसका महात्माओं के शाप से भी विनाश[सर्ग-८९]
193853
193854 नहीं हो सकता, देहका भले ही विनाश हो जाय, पर वह ज्योंका त्यों बना रहता है|२०॥
193855 जो वस्तु बद्धमूल है और मनमें चारों ओर से आरूढ़ है, तद्रूप ही पुरुष होता है, उसका दूसरा रूप नहीं है। उसके बोध के सिवा अन्य उपाय शिला के टुकड़ों के समूहों को सींचने के तुल्य सर्वथा निष्फल है, ऐसी मेरी धारणा है ॥२१॥
193856
193857 अट्ठासीवाँ सर्ग समाप्त
193858 नवासीवाँसर्ग बद्धमूल मन की अन्य प्रयत्नों से अविचलता का इन्दु और अहल्या की मनोवृत्ति से कथन द्वारा वर्णन।
193859 भानु ने कहा : भगवन्, मन ही जगतों का रचयिता है, समष्टिभावापन्न मन ही परम पुरुष यानी हिरण्यगर्भ है। लोकमें जो कार्य मनसे किया गया हो, वही कृत है और शरीर द्वारा किया गया कुछ भी कृत नहीं है ॥१॥
193860 मन की सामर्थ्य देखिए, ऐन्दव साधारण ब्राह्मण होकर भी मनकी भावना से ब्रह्मा के पद को प्राप्त हुए।।२॥
193861 मन से मैं तुच्छ देह हूँ' ऐसी भावना करने पर नर देहता को (जन्म, मरण आदि धर्मवत्ताको) प्राप्त होता है, और देहभावना से यदि युक्त न हो, तो जन्म, मरण आदि से पीड़ित नहीं होता ॥३॥
193862 बाह्यदृष्टि यानी देह आदि में आत्मबुद्धि करनेवाले पुरुष को देह में सुख, दुःख आदि की प्राप्ति होती है, अन्तर्मुख होने के कारण (चेतन आत्मा को आत्मा समझने के कारण) योगी को देहमें प्रिय और अप्रिय का ज्ञान नहीं होता॥४॥
193863 इसलिए यह निश्चित हुआ कि सम्पूर्ण भ्रमों से पूर्ण जगत् मन से ही उत्पन्न हुआ है, इस विषय में इन्द्रका अहल्या के साथ जो वृत्तान्त हुआ हे, वह दृष्टान्त है ।।५॥
193864 ब्रह्माजी ने कहा : भगवन् भानुजी, यहाँ पर कौन अहल्या है और हे तमोनाशिन् ! कौन इन्द्र है? जिनका वृत्तान्त सुननेपर पवित्र दृष्टि प्राप्त होती है ॥६॥
193865 सूर्य ने कहा : हे देव, सुना जाता है, प्राचीन समय में मगध देश में इन्द्रद्युम्न नामका राजा हुआ, जो पुराण में प्रख्यात राजा इन्द्रद्युम्न के समान प्रतापी था। जैसी चन्द्रमाकी रोहिणी भार्या है वैसी ही उसकी चन्द्रमण्डलकी कान्ति के समान कान्तिवाली कमल के तुल्य विशाल नेत्रवाली अहल्या नामकी भार्या थी॥७,८॥
193866 उसी नगर में सम्पूर्ण विटों में श्रेष्ठ और विटविद्यामें कुशल इन्द्रनामक कोई विट ब्राह्मणकुमार रहता था ॥९॥
193867 पटरानी अहल्या ने कहीं पर कथा के प्रसंग से पहले अहल्या (गौतमपत्नी) इन्द्रकी इष्ट हुई थी, ऐसा सुना था ॥१०॥
193868 ऐसा सुनकर अहल्यानामक राजा की पत्नी इन्द्रनामक विटपर अनुरागिणी हुई। तदनन्तर मुझपर आसक्त वह इन्द्र मुझ अहल्या के पास क्यों नहीं आता इस प्रकार वह उत्कण्ठित हुई ॥११॥
193869 वह बाला कमलनालों के समूह तथा केले के पल्लवों के बिछौने पर वनमें जैसे कटी हुई लता सन्तप्त होती है, वैसे ही अत्यन्त सन्तप्त होती थी ।।१२॥
193870 जैसे ग्रीष्म ऋतुमें सन्तप्त वनभूमि में मछली तड़पती है वैसे ही सकल राजसम्पत्तियों में उसे खेद होता था यानी सम्पूर्ण राजविभूतियाँ उसको भली नहीं लगती थी॥१३॥
193871 यह इन्द्र है, यह इन्द्र है, इस प्रकार वह प्रलाप करती थी। कामदेव की पराधीनता को प्राप्त हुई उसने लज्जा का भी परित्याग कर दिया था|१४॥
193872 उसकी वैसी दुरवस्था देखकर
193873
193874
193875 दुःखित हुई उसकी एक सखी ने उससे बड़े प्रेम के साथ कहा : प्रिये, इन्द्र को मैं बिना किसी प्रकार की विघ्नबाधा के तुम्हारे समीप लाती हूँ। तुम्हारे इष्ट को तुम्हारे समीप लाती हूँ। यह सुनकर उसकी आँखें विकसित हो गई, जैसे मुरझाई हुई नलिनी (कमल) के पैर पर गिरती है, वैसे ही वह सखी के पैरपर गिर पड़ी। तदनन्तर दिन के बीतने पर जब सन्ध्या हुई तब उसकी वह सखी इन्द्रनामक उस ब्राह्मणबालक के पास गई॥१५-१७॥
193876 वह सखी इन्द्र को युक्तिपूर्वक समझा-बुझाकर रात्रिमें अहल्याके निकट शीघ्र ले आई। तदनन्तर किसी एक गुप्त घरमें बहुतसी फूलमालाएँ और अंगराग से विभूषित वह अहल्या जैसे गौतमपत्नी अहल्या इन्द्र के साथ रतिको प्राप्त हुई थी वैसे ही उस इन्द्रनामक विट के साथ रति को प्राप्त हुई॥१८,१९॥
193877 जैसे वसन्त लता को रस से अपने अधीन करता है, वैसे ही हार, केयूर आदि से मनोहर उस विट से, वह तरूणी सुरतोचित क्रीडाओं द्वारा अपने वश में की गई। तदनन्तर इन्द्रनामक विटपर अनुरक्त हुई सम्पूर्ण जगत् को तन्मय देखती हुई उसे समस्त गुणों से पूर्ण अपना पति
193878 रूचिकर नहीं हुआ॥२०,२१॥
193879 कुछ समय के बाद राजा को उस अहल्या के मुखरूपी आकाश को प्रकाशित करनेवाली इन्द्रानुरागिता ज्ञात हुई ॥२२॥
193880 जितने समय तक वह इन्द्रका ध्यान करती थी, उतने समय तक उसका मुख ऐसा शोभित होता था, जैसे कि पूर्ण चन्द्रमा से विकसित कुमुद सुशोभित होता है ॥२३॥
193881 इन्द्रकी भी समस्त इन्द्रियाँ उसपर आसक्त थी, अतः वह बड़ा व्याकुल रहता था, उसके बिना कहीं पर भी एक क्षण नहीं रह सकता था।॥२४॥
193882 तदुपरान्त अत्यन्त प्रगाढ़ स्नेह होने के कारण प्रकाशरूप से कामचेष्टावाले उन लोगों का दुर्विनय, जो कि अत्यन्त व्यथा पहुँचानेवाला था, राजा के कानों तक पहुँचा ॥२५॥
193883 राजा ने उनका परस्पर अत्यन्त आसक्तिवाला भाव देखकर बहुत से दण्डों से उन दोनों का शासन किया ॥२६॥
193884 उन दोनों को हेमन्त ऋतुमें तालाब में छोड़ा, फिर भी वे बड़े सन्तुष्ट होकर हँसते थे, वहाँ उन्हे तनिक भी दुःख नहीं हुआ ॥२७॥
193885 तदनन्तर राजा ने उनसे पूछा : "हे दुर्मतियों, तुम खिन्न हो या नहीं', जलाशय से निकाले गये उन दोनों ने राजा से कहा : हे राजन्, परस्पर की अनिन्दित मुखकान्तिका स्मरण करके यहाँ पर हम लोगोंने परस्पर बद्धप्रेम अपनी आत्मा को नहीं जाना॥२८,२९॥
193886 चूँकि हम लोगों का संग यानी मन का सम्बन्ध निःशंक है यानी पृथक् होने की शंका से रहित है, इसलिए हे राजन्, आपके द्वारा किये गये उत्पीड़न आदि दण्डों में अंगों के छेदन से भी हम लोग हर्षित रहते हैं, खिन्न नहीं होते॥३०॥
193887 तदनन्तर वे भाड़ में (भड जे की भट्ठी में) झोंके गये, वहाँ पर भी प्रसन्न ही रहे। उन्होंने पहले की तरह राजा से कहा : परस्पर की स्मृति से हर्षित होकर वहाँ पर भी हम सुखी रहे। तदुपरान्त हाथी के पैरों में बाँध दिये गये। वहाँ पर भी पूर्ववत् वे प्रसन्न रहे। परस्पर स्मृति से हर्षित होकर उन्होंने राजा से फिर वैसे ही कहा। कोड़ों से पीटे गये फिर भी वे खिन्न न हुए, पहले की तरह फिर भी उन्होंने राजा से कहा । राजा से दिये गये अन्यान्य दण्डों से पुनः पुनः निकाले गये उन्होंने पूछने पर फिर-फिर वैसे ही उत्तर दिया। इन्द्र ने राजा से कहा : राजन्, सम्पूर्ण जगत् मेरे लिए दयितामय है, दुःखहेतु शरीरच्छेदन आदि मुझे कुछ भी दुःख नहीं देते। हे राजन्,
193888
193889 इसका भी सम्पूर्ण जगत् मन्मय हो गया है, इसलिए अन्य पीडन से भी हम लोगों को कुछ दुःख नहीं होता है। हे राजन्, मैं मनोमात्र हूँ और मन ही पुरुष कहा गया है॥३१-३६॥
193890 यह देह मन का विस्तारमात्र ही देखा जाता है। यदि कहिए मैं मन को ही दण्ड से नष्ट कर डालूँगा, तो उसपर कहते हैं-एक काल में प्रयुक्त अनेक दण्डों से इस वीर मन का तनिक भी भेदन नहीं किया जा सकता। हे राजन् वे किसकी और कैसी शक्तियाँ हैं, जिनसे वे भी मन, जिनका कि तद्भावापरित्तरूप निश्चय अनुभूत है, भिन्न किये जाते हों । देह चाहे वृद्धि को प्राप्त हो, चाहे नष्ट भ्रष्ट हो जाय, किन्तु विचारित (भावित) अर्थ के अभिमुख हुआ मन पूर्ववत् स्थिर रहता है। हे राजन्, अपने इष्ट अर्थ चिरकाल से अभिनिविष्ट (आग्रहयुक्त) और उसमें स्थित मन को शरीर में स्थित भाव और अभाव पीड़ित करने के लिए समर्थ नहीं होते । हे राजन्, तीव्रवेगवाले मन से जो वस्तु भावित होती है, उसीको पुरुष स्थिररूप से देखता है, शरीर द्वारा किये गये कार्य को नहीं देखता। हे राजन्, महात्माओं की वर, शाप आदि कोई भी क्रियाएँ तीव्रवेग से युक्त मन को उसके अभीष्ट पदार्थ से विचलित नहीं कर सकती। जैसे मृग महा पर्वत को विचलित नहीं कर सकते, वैसे ही पुरुष तीव्रवेग से युक्त मन को अपने अभीष्ट पदार्थ से विचलित करने में समर्थ नहीं होते। जैसे बहुत ऊँचे देवालयमें भगवती देवी प्रतिष्ठित होती है, वैसे ही यह सुन्दरी मेरे मनःकोष में प्रतिष्ठित है। मेरे जीवनकी रक्षा करनेवाली इस प्रिया से युक्त मैं दुःख का अनुभव वैसे ही नहीं करता, जैसे कि शिखर पर स्थित मेघमाला से युक्त पर्वत ग्रीष्मऋतु की

तपन का अनुभव नहीं करता । हे राजन्, मैं जहाँ-जहाँ रहता हूँ अथवा गिरता हूँ, वहाँ पर इच्छित पदार्थ के लाभसे अतिरिक्त तनिक भी किसीका अनुभव नहीं करता । अहल्यारूप प्रिया नामवाले मनसे इन्द्र नामक मन ही भलीभाँति संबद्ध होकर यानी एक ही मन दो वेषों से अहल्या और इन्द्ररूप से दृढ़ता से सम्बद्ध होकर स्वभाव से अतिरिक्त अन्य विषयको प्राप्त नहीं होता यानी सैंकड़ों प्रयत्नों से भी उसका स्वभाव दूसरे रूप में परिणत नहीं किया जा सकता। हे राजन्, धीर का मन एक कार्यमें निविष्ट (एकाग्र) होता है। वह महात्माओं के वर और शाप के प्रभाव से भी मेरु की तरह चलित नहीं होता। देह वर और शाप से अन्यता को प्राप्त होती है, किन्तु धीर मन सम्पूर्ण विक्षेपों के विजिगीषु के रूप से स्थिर रहता है ॥३७-४९॥

यदि कोई कहे की देह ही मन का कारण है, देह उत्पीड़न होने पर मनका उत्पीड़न क्यों नहीं होता? __ हे राजन्, ये दिखाई दे रहे प्राणियों के शरीररूपी टुकड़े, जो कि वृथा उत्पन्न हुए हैं, मन के कारण (उत्पादक) नहीं है, किन्तु मन ही इन शरीरों का ऐसा कारण है, जैसे जल सम्पूर्ण वनों की लताओं के रस का कारण होता है॥५०॥
हे महात्मन्, मन आत्मा का पहला भोगायतन है, यह समझिए और उसने जगत् में सम्पूर्ण शरीरों की कल्पना कर रक्खी है। इस पुरुष का वह आद्य भोगायतन मन जहाँ-जहाँ पर 'अहम्' इस अभिमान से आविर्भूत होता है, उससे तत्-तत् शरीर का आकार उत्पन्न होता है, अन्य नहीं होता ॥५१॥

उक्त अर्थ का ही दृष्टान्त द्वारा उपपादन करते हुए कहते हैं।
हे सुभग, मन को ही मुख्य अंकुर जानिये । उससे वृक्षके पल्लव आदि के तुल्य पुरुष की देह उत्पन्न हुई है, फैली है। अंकुर के नष्ट होने पर फिर पल्लव शोभा उदित नहीं होती, किन्तु पल्लवों के क्षीण होने पर अंकुर का कदापि नाश नहीं होता ॥५२॥

इसीलिए देह का नाश होने पर भी पुनः पुनः देह की उत्पत्ति होती है, किन्तु चित्त का नाश होने पर कैवल्य ही होता है, फिर उत्पत्ति नहीं होती, ऐसा कहते हैं। __देह के नष्ट होने पर भी मन अनेक देहों को उत्पन्न करता है, जैसे कि स्वप्नभूमि में चित्त नये-नये स्वप्नों को दर्शाता है और चित्त के नष्ट होने पर तो शरीर किसीका भी उत्पादन नहीं करता, इसलिए सम्पूर्ण पदार्थों के हेतुभूत चिन्तामणि के सदृश मनकी परमपुरुषार्थसाधनरूप से रक्षा कीजिए। अपनेतुच्छ क्रोध आदिके कारण उसका विनाशन कीजिए,यह अर्थ है॥५३॥

जो बात पहले कही थी, उसीका समुचितरूप से अनुवाद कर उपसंहार करते हुए दण्ड में प्रयत्न की विफलता को दर्शाते हैं।
हे राजन्, प्रिय युवती मेरे मन में स्थित है, अतएव प्रत्येक दिशामें उसको मैं देखता हूँ और नित्य आनन्द में हूँ। तुम्हारे नगर के अन्तर्गत तुम्हारे सेवक आदि में जो मुझे दुःख देनेवाले कशाघात, शस्त्राघात आदि हैं, उनके फलभूत दुःखको एक क्षणभर अथवा बहुत देरी तक मैं कुछ भी नहीं देखता ॥५४॥

नवासीवाँ सर्ग समाप्त
नब्बेवाँसर्ग भरतमुनि के शाप से उनके देहों के नष्ट होने पर भी उनके मनकी तन्मयता नष्ट न हुई, यह वर्णन।
भानु ने कहा : हे ब्रह्मन्, तदनन्तर इन्द्रनामक विट के ऐसा कहनेपर कमल के तुल्य नेत्रवाले उस राजा ने समीपमें स्थित भरत नाम के ऋषिजी से कहा ॥१॥
राजा ने कहा : हे भगवन्, आप सम्पूर्ण धर्म के मर्म को जाननेवाले हैं। मैं मेरी पत्नीका अपहरण करनेवाले इस दुरात्मा के मुख में अत्यन्त घृष्टता देखता हूँ॥२॥
हे महामुने, आप इसके पाप के अनुरूप इसे शीघ्र शाप दीजिए, क्योंकि यदि इसको दण्ड न दिया जाय, तो मारने योग्य पुरुष के त्याग से वही पाप होता है, जो कि अवध्य के वध से होता है, इसलिए इसे दण्ड देना आवश्यक है ॥३॥
श्रेष्ठ राजा के ऐसा कहनेपर मुनिवर भरत ने उस दुरात्मा के पापका पूर्वापर से यथायोग्य विचार कर, हे दुर्बुद्धे ! पति के द्रोह से पतित इस पापिन के साथ तू विनष्ट हो जा', ऐसा शाप दे दिया ॥४,५॥
तदनन्तर उन दोनों ने राजा और भरत के प्रति यह वचन कहा : तुम दोनों अत्यन्त दुर्मति हो, क्योंकि तुम लोगोंने अपने शाप से अपना कठिन तप नष्ट किया है और तुम लोगों के शापदान से हमारा कुछ भी होनेवाला नहीं है। हम लोग मनरूपी हैं, देह के नष्ट होने पर भी हम लोगों का कुछ भी नष्ट नहीं होगा। तुम निश्चित समझो, मनका कोई कहीं पर भी विनाश नहीं कर सकता, क्योंकि वह अत्यन्त सूक्ष्म है, चिन्मय है और अन्य लोगों से दुर्लक्ष्य

है॥६-८॥
भानु ने कहा : ब्रह्मन्, अत्यन्त प्रगाढ़ स्नेह से जिनका मन सम्बद्ध है, ऐसे वे दोनों शाप से वृक्ष से गिरे हुए पल्लवों की तरह पृथ्वी पर गिर पड़े यानी मर गये॥९॥
तदनन्तर दृढ़ विषयराग से बँधे हुए वे दोनों गयोनि में गये, तदनन्तर वे दृढ़ विषयराग से बद्ध होने के कारण फिर पक्षी हो गये ॥१०॥
तदनन्तर बहुत जन्मों के बाद हे प्रभो, हमारे ब्रह्माण्ड में परस्पर सम्बन्ध की भावनावाले वे दोनों तपस्यामें निरत बड़े पुण्यात्मा ब्राह्मणदम्पती हुए।११॥
भरत का वह शाप उनके शरीरमात्र के विनाश में समर्थ हुआ और मनके निग्रहमें समर्थ नहीं हुआ। वे आज भी उसी मोह संस्कार के कारण जहाँ-जहाँ उत्पन्न होते हैं, वहाँ दम्पती ही होते हैं ॥१२,१३॥
अकृत्रिम प्रेमरस से पूर्ण उनके उस सुन्दर स्नेह को देखकर वृक्ष भी प्रेमरस से
युक्त होकर श्रृंगारचेष्टायुक्त होते हैं, फिर औरों की तो बात ही क्या है ?॥१४॥

नब्बेवाँ सर्ग समाप्त
इक्यानबेवाँसर्ग भानु को मनु बनाकर ब्रह्मा की सृष्टि का और ऐन्दवों की सृष्टि के समान
विश्व की मनोमात्रविलासता का निरूपण। भानु ने कहा : हे भगवन्, चूँकि भरत का शाप मनोनिग्रह में समर्थ नहीं हुआ, इसलिए मैं यह कहता हूँ, मन अत्यन्त कठिन शापों से भी निग्रह के अयोग्य और अभेद्य है।।१॥
इसलिए ऐन्दवों की सृष्टियों का विनाश आप नहीं कर सकते, चूँकि आप महात्मा हैं, इसलिए आपके लिए उनका विनाश करना अयुक्त भी है ॥२॥
हे नाथ, इस संसार में और विविध संसारों में वह कौनसी वस्तु है, जो कि महात्मा और सबके स्वामी आपकी दीनता के लिए हो? यानी मेरी सृष्टि वृथा है, ऐसा समझकर आपको दीनता का अवलम्बन नहीं करना चाहिए ॥३॥
मन जगतों का कर्ता है, मन पुरुष कहा गया है। जो मनके निश्चय से किया गया है, उसका द्रव्य, औषधि, दण्ड आदि से विनाश नहीं किया जा सकता। जैसे कि मणि के प्रतिबिम्ब का विनाश नहीं किया जा सकता, इसलिए ये ऐन्दव द्विज यहाँ पर देदीप्यमान अपनी सृष्टि भ्रान्तियों के साथ स्थित रहें ॥४,५॥

तब मेरी सृष्टि के लिए अवकाश कहाँ है ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
आप इस अनन्त स्वचित्ताकाश में प्रजा की सृष्टि करके स्थित होइए, क्योंकि चित्ताकाश, चिदाकाश और परमाकाश, ये तीनों अनन्त हैं और ये तीनों चिदाकाश से प्रकाशित हैं। हे जगत्पते, आप एक, दो, तीन अथवा बहुत सृष्टियों को कीजिए और इच्छानुसार अपनी आत्मा में स्थित होइए। ऐन्दवों ने आपका क्या ग्रहण किया है? ब्रह्माजी ने कहा : हे महामुने, तदनन्तर ऐन्दव जगतों के विषयमें भानु के ऐसा कहने पर चिरकाल तक विचार कर मैंने यह कहा : हे भानो, तुमने बहुत युक्तियुक्त कहा, क्योंकि पूर्वोक्त चार प्रकार का आकाश विस्तृत है, मन भी विस्तृत है और चिदाकाश भी विस्तृत है, इसलिए अपने अभिमत नित्यकर्मरूपी सृष्टि को मैं करता हूँ ॥६-१०॥
हे भास्कर, मैं शीघ्र अनेक प्राणियों के समूहों की रचना करता हूँ,

इसलिए हे भगवन्, आप ही शीघ्र मेरे पहले मनु होइए ॥११॥
मेरे द्वारा प्रेरित होकर आप अपनी इच्छानुसार सृष्टि कीजिए । तदुपरान्त हे तपस्विश्रेष्ठ, महा तेजस्वी सूर्य ने मेरे इस वाक्य को स्वीकार कर अपने दो स्वरूप बना डाले। पहले के एक स्वरूप से वह ऐन्दवसृष्टि में सूर्यता को प्राप्त हुए व्योममार्गगामी होकर उन्होंने उस स्वरूप से दिनपरम्परा का निर्माण किया और दूसरे स्वरूप से शीघ्र मेरे लोकका मनुत्व स्वीकार कर मेरी अभीष्ट तत्-तत् सब सृष्टियों की रचना की ॥१२-१५॥
हे मुने, यह सब मैंने आपसे महात्मा मनका स्वरूप कहा तथा मनकी सर्व कारिता और सामर्थ्य का वर्णन किया ॥१६॥
जो-जो वस्तु इस चित्त में स्फुरण को प्राप्त होती है, वह सब आविर्भाव को, स्थिरता को और सफलता को प्राप्त होती है॥१७॥
साधारण ब्राह्मण होकर भी मनकी भावना के कारण ऐन्दव ब्राह्मण ब्रह्मता (ब्रह्मा के पद) को प्राप्त हुए, यह मन का सामर्थ्य है ॥१८॥
जैसे ऐन्दव जीव चिद्भाव से चित्तत्व को प्राप्त कर चित्तत्व से हिरण्यगर्भता को प्राप्त हुए, वैसे ही हम भी चिद्भाव से चित्तत्व को और चित्तत्व से ब्रह्मता को प्राप्त हो गये। चित्त प्रतिभासस्वरूप है, उसका जो प्रतिभासन है, वही देहादिरूप से प्रतीत होता है। इसलिए देहादि मन ही हैं । देहप्रतीति चित्त से अन्य नहीं है। चित्त अपने में विविध कल्पनाओंसे युक्त है और वह उनकी रचना करता है। यदि कोई कहे कि यदि ऐसा है, तो सबका मन एकसी ही कल्पना क्यों नहीं करता, तो यह शंका युक्त नहीं है, क्योंकि काम, कर्म और वासना के अनुसार जिस समय जिसके लिए जैसा संभव होता है, उस समय उसके लिए उतना ही उस प्रकार होता है, जैसे कि मिर्चा कटुता से ही अपने अन्दर परिणाम को प्राप्त होता है, निम्ब तिक्तरूप से परिणत होता है और द्राक्ष मधुरता से ही ये सब अपने अपने संस्कार से व्यवस्थित हैं, वैसे ही मन भी तत्-तत् समय में तत्-तत् वस्तु की अपने में ही रचना करता है॥१९-२१॥

इसलिए सब लोग मैं देवता हूँ, मैं मनुष्य हूँ इत्यादि देह के नाम से अपने को कहते हैं, एकरूप से नहीं कहते हैं, ऐसा कहते हैं।
इसलिए चित्त के समान प्रतीत आतिवाहिक सूक्ष्म देह को ही स्थूलता की भ्रान्ति से युक्त होने पर लोग तत्-तत् देह के नाम से कहते हैं ॥२२॥
सूक्ष्म वासनावाला यह चित्त जीव कहलाता है और स्थूलताभ्रम से युक्त यह चित्त देह कहलाता है, इस भेद के क्रम से जिसमें तीनों देहों का (कारण, सूक्ष्म तथा स्थूल देहों का) चमत्कार विनष्ट हो गया, उस जीवको आप परब्रह्म ही समझिए ॥२३॥
हे वसिष्ठजी, इस प्रकार तन्तुओं से पट की तरह किसीकी भी देह चित्त से पृथक् नहीं है। न मैं हूँ, न अन्य है, यह सब विचित्र चित्त ही स्थित हैं। ऐन्दवों की संवित् के समान असत् ही चित्त सत्ता को प्राप्त हो गया है ॥२४॥

उनके द्वारा दूसरी सृष्टि की गई है, यह भी मेरे चित्त की ही कल्पना है, इसलिए वह सृष्टि भी मैं ही हूँ, ऐसा कहते हैं।
जैसे ऐन्दवों का मन ब्रह्मा है, वैसे ही यह मैं भी मन की कल्पना से ब्रह्मा होकर स्थित हूँ, उनके द्वारा की गई संकल्पात्मक सृष्टि भी मैं ही हूँ। कोई चित्त का विलासरूप यह मैं ब्रह्मारूप

से स्थित हूँ। परमात्मा ही सम्पूर्ण प्रपंचों से शून्य चिदाकाश से मानों पृथक् होकर देहादिरूप से प्रतीत होता है, ऐसा जानो ॥२५,२६॥
परमार्थरूपिणी शुद्ध चिति ही इस प्रकार भावना करने से जीव, तदनन्तर मन होकर व्यर्थ इस प्रकार देहता का अनुभव करती है ॥२७॥
चिद् वपु चेतन परमात्मा ही ऐन्दवों के संसार की नाईं सर्वात्मरूप से प्रतीत होता है जैसे अपने अज्ञान से उत्पन्न हुआ स्वप्न दीर्घकालिक होकर जाग्रतस्वरूप प्रतीत होता है वैसे ही चैतन्यस्वरूप परमात्मा सर्वात्मरूप से प्रतीत होता है ॥२८॥
चूँकि सूक्ष्मतम वासनामय शब्दतन्मात्राओं के अध्यास से इस जगत् की उत्पत्ति हुई है, इसलिए यह ऐन्दवों के चित्ताकाश के समान ही उत्पन्न हुआ है। यह दो चन्द्रमाओं के भ्रम के तुल्य असत् ही है ॥२९॥

यदि उदासीन चित्त से ही इस सबकी उत्पत्ति है, तो देहादि में अहन्ता के अभिमान से यह अनुदासीनरूप कैसे प्रतीत होता है ? इस पर कहते हैं।
जो अहंरूप उदासीन-स्वभाव अनुभूत होता है, वह सत् नहीं है, क्योंकि सर्वत्र चित्त के कार्यों में उसका दर्शन नहीं होता और वह असद् भी नहीं है, क्योकि असद् की उपलब्धि नहीं होती, इसलिए वह सत्ता-असत्तारूप है यानी सतरूप होने से वह सत् ही है, असत्स्वरूप होने से वह असत् ही है, कहीं पर उसकी प्रतीति होती है, अतएव वह सत्-सा प्रतीत होता है, कहींपर उसकी उपलब्धि नहीं होती, अतः असत्स्वरूप है यों विरूद्धस्वभाववाला प्रतीत होता है, इसलिए वह मायिक ही है, यह अर्थ है ॥३०॥

इस प्रकार जड़ाजड़ विरूद्धस्वभाव होने से भी मन मायिक ही है, ऐसा कहते हैं।
संकल्परूपी विपुलाकार मन को जड़ और अजड़-स्वरूपजानिए, ब्रह्मरूप होने के कारण वह अजड़ है और दृश्यरूप होने से जड़ है ॥३१॥

वह कब दृश्यरूप होता है और कब ब्रह्मरूप होता है ? यदि ऐसी किसीको शंका हो, तो इस पर कहते हैं। __मन दृश्य के अनुभव कालमें दृश्यकी तरह स्थित रहता है। सत्य आत्मा के सद्भाव में ब्रह्म के अनुभव से अतिरिक्त उसका विलास नहीं रहता, अतः ब्रह्म ही है, जैसे सुवर्ण में कटकत्व हाथ के अलंकरणरूप कार्य की दृष्टिसे सुवर्ण से पृथक् होता हुआ भी सुवर्णदृष्टि से सुवर्ण ही रहता है, वैसे ही मन भी ब्रह्मरूप से स्थित रहता है॥३२॥

इस प्रकार जगत् भी जड़ाजड़रूप विरूद्धस्वभाव होनेसे मायिक ही है, ऐसा कहते हैं।
ब्रह्म सर्वमय है; इस प्रकार सभी जड़ और सभी चिन्मय ही है । ब्रह्मा से लेकर स्तम्ब (चींटी) पर्यन्त सम्पूर्ण जगत् जड़ाजड़ धर्मशून्य है । युक्तिरूप दृष्टि से देखने पर एकमें उक्त उभयविधता असंभव है, ऐसा बोध होता है सही, पर परमार्थदृष्टि से तो वह धर्मशून्य है। अर्थात् परम तत्त्व में जड़त्व और चेतनत्वरूप किसी भी धर्म की स्थिति सिद्ध नहीं हो सकती ॥३३॥

यह जड़ है अथवा यह चेतन है यह व्यवस्था अनुपलब्धि के समय होती है या उपलब्धि के बाद? पहले पक्ष में उपलब्धि का ही सम्भव न होने से उसकी सत्ता सिद्ध होती ही नहीं है,

उसकी जड़ता और अजड़ता का विचार तो दूर रहा, इस आशय से कहते हैं।
वृक्ष आदि पदार्थ चिन्मय नहीं है, अतः उनकी उपलब्धि का सम्भव नहीं है, क्योंकि सदृश वस्तुओं की (प्रमातृचैतन्य और प्रमेयचैतन्य की) सदृश सम्बन्ध से वृत्तिद्वारक ऐक्य सम्बन्ध से उपलब्धि होना प्रसिद्ध है। केवल जडैक्यरूपवाद में तो प्रमेयचैतन्य ही नहीं है, फिर उसके उपलम्भ (प्रत्यक्ष ज्ञान) का संभव कैसे ? ॥३४॥

भाव यह है कि विषयावच्छिन्न चैतन्य और मनोवच्छिन्न चैतन्य के इन्द्रिय द्वारा अभिन्न यानी अपृथक् होने पर प्रत्यक्ष ज्ञान होता है। जो वस्तु दूर है, इन्द्रियगोचर नहीं है, उसका अनुमान आदि से ज्ञान होने पर भी वह परोक्ष है प्रत्यक्ष नहीं है। यही दर्शनशास्त्र की प्रक्रिया यहाँ पर दर्शाई गई है।
दूसरे पक्ष में कहते हैं।
प्रमेय का उपलम्भ में अन्तर्भाव होने पर उपलम्भ के विषय पदार्थ की चित्स्वभावता ही अवशिष्ट रहती है, इसलिए इस सबको अजड़ ही यानी चेतन ही समझो, क्योंकि पूर्वोक्त दो चैतन्यों का (प्रमातृचैतन्य और प्रमेयचैतन्य का) वृत्तिद्वारक ऐक्यलक्षण सम्बन्धसे ही उपलम्भ होता है, ऐसी अवस्थामें उपलम्भन होने पर तथा उपलम्भ होने पर जड़चेतनभेद दुर्घट है ॥३५॥

जड़ और चेतन के भेद के दुर्घट होने पर जो फलित अंश निकला, उसे कहते हैं।
जैसे महामरु में पत्ते, लता आदि नहीं रहते, वैसे ही अनिर्देश्य पदमें जड़त्व, चेतनत्व आदि शब्दार्थ नहीं है ॥३६॥

उस चित् की चेत्याकार कल्पना ही मनस्त्व है। उसीमें जड़ाजड़ विकल्प होता है, उस जड़ाजड़ के विकल्प का विवेक ही निर्मनस्कता है, इस आशय से कहते हैं।
चित् की जो चेत्याकार कल्पना है, वही मनस्त्व कहा गया है, उसमें जो चिद्भाग है, वह अजड़ है और चेत्यांश में जाड्य (जड़त्व) है॥३७॥
इसमें चिद्भाग ज्ञानांश है और चेत्यभाग जड़ दिखाई देता है। इस प्रकार जगभ्रान्तिको देखता हुआ जीव चंचलता को प्राप्त होता है यानी इसमें चैतन्यरूप आत्मांश की विस्मृति होनेसे जड़स्वरूप जीव-जगत्का भ्रम उत्पन्न हुआ है॥३८॥
चित्त में स्थित चित्स्वभाव ही चित्त और जगत् इस भेद से दो प्रकार का किया गया है। इसलिए एकमात्र चिबुद्धि से ज्ञात यह सम्पूर्ण जगत् चित् ही है और द्वैतबुद्धि से ज्ञात भी यह जगत् चित् ही है ॥३९॥
निर्विभाग भी चेतन अन्यरूप दृश्यरूप से स्वगतभेदतुल्य अपने शरीर को देखकर भ्रमसे आर्त होकर भटकता है॥४०॥
वास्तव में यहाँ न भ्रान्ति है, न भ्रान्तियुक्त पुरुष है, यह निश्चय है, किन्तु परिपूर्ण सागर के तुल्य स्थित हुई चिति ही जगभ्रान्ति आदिरूप से जानती है यानी अनुभव करती है ॥४१॥
इस चिति का सर्वरूप (जगद्रूप) जाड्य भी चिति ही है, क्योंकि उस जाड्य में तुमको चित्त्वका अनुभव होता है, यदि उसे अचिदेकस्वभाव ही माना जाय, तो उसका स्फुरण नहीं होगा और स्फुरण न होनेसे जाड्य की भी सिद्धि नहीं होगी, जैसे जड़में अवबोध है, वैसे ही चेतनमें जड़भाग भी है, ज्ञानका अंश चिद्भाव है और जड़ता का उदय अहन्ता है ॥४२॥

यदि कोई शंका करे कि अहन्ता में जड़ता कैसे है ? तो उसपर ब्रह्म से व्यावृत्त होने के कारण वह जड़ है, ऐसा कहते हैं।
पर तत्त्व में अहन्ता आदि तनिक भी नहीं है, क्योंकि वह चिदेकरस है, जैसे जलमें लहर आदि पृथक् नहीं हैं, वैसे ही वह केवल संविदेकरस है॥४३॥

इसीलिए अहन्ताकी असत्ता भी है, ऐसा कहते हैं।
आविर्भाव को प्राप्त हुआ जो चैत्य है, उसे अहन्ता से दिखाई देनेवाला जानो, वह मृगतृष्णका के जलके अनुरूप है। वस्तुतः वह है ही नहीं। सम्पूर्ण द्वैत का बाध होने पर भी विनष्ट न होनेवाले आत्मतत्त्व को अहन्ता का अनाश्रय जानिये और उस निरामय ज्ञानरूप चित्स्वभाव को ही लोग वासना से घनीभूत अहन्तादिरूप से जानते हैं, जैसे कि शीतलता को ही घनीभाव होने पर हिम रूप में देखते हैं।४४,५५॥
स्वप्न में अपने मरण के तुल्य चेतन ही जाड्य को प्राप्त करता है। सबके आत्मस्वरूप होने के कारण सम्पूर्ण शक्तियों का आविष्कार करता हुआ चेतन ज्ञान की दृढ़ता के बिना समता को प्राप्त नहीं होता॥४६॥
पदार्थ आदिरूप से सर्वरूप मन ही वृद्धि को प्राप्त होता है, नाना प्रकार का चित्रपी यह आतिवाहिक देह आकाश के समान निर्मलाकृति है॥४७॥

इसका किस प्रकार ज्ञान हो सकता है? इसका उपाय कहते हैं।
स्थूल देह आदिरूप तीन देहों की प्रतिभारूपता का त्याग कर रहे अधिकारी चित्तको ही प्रतिभासात्मक (प्रातिभासिक) चित्तका स्वयं विचार करना चाहिए ॥४८॥

विचाररूप शोधन करने पर चित्त क्या होता है? यह कहते हैं।
चित्तरूपी ताँबे का शोधन करनेपर जब वह परमार्थरूप सुवर्णताको प्राप्त होता है, तब निरतिशय आनन्द की उपलब्धि होती है। यदि कोई कहे तब देह आदिका भी शोधन करना चाहिए, उससे भी पुरुषार्थ क्यों प्राप्त नहीं होता? इस पर कहते हैं। देहरूप पत्थरके टुकड़ों
का शोधन करने से क्या लाभ है ? अर्थात् देह आदिका शोधन वृथा है ॥४९॥

देह आदि असत् है, इसलिए भी वे शोधनयोग्य नहीं है, ऐसा कहते हैं।
जो वस्तु वर्तमान रहती है, उसका शोधन होता है, उसका शोधन फलवान् है, आकाश में कल्पित वृक्षोंको शोधे जाते किसने देखा ? यदि देहादि अविद्या सत्य हो, तो उसका शोधन हो सकता है।५०॥
अतएव आत्मा आदि शब्द देह में प्रयुक्त किये गये भी श्रुतिमें देहवाची नहीं देखे गये,क्योंकि श्रुति असत्य अर्थका प्रतिपादन नहीं करती है, जो असत्य का आग्रह करनेवाले देहमें दृढ़ आत्मबुद्धि करनेवाले चार्वाक आदि पामर हैं, वे आत्मादि देहवाची ही हैं, ऐसा कहते हैं। जो उनकी प्रामाणिक वस्तु का तनिक भी उपदेश करते हैं, वे पुरुशपशु हैं ॥५१॥

यदि कोई कहे अमूर्त चित्त मूर्त देहभाव को कैसे प्राप्त हुआ ? तो उसकी भावना से ही प्राप्त हुआ, ऐसा कहते हैं।
यह मन जैसी भावना करता है, तुरन्त वैसा ही हो जाता है, यहाँ पर ऐन्दव अहल्या और कृत्रिम इन्द्र आदि के निश्चय दृष्टान्त है॥५२॥

उक्त अर्थ का ही स्पष्टरूप से प्रतिपादन करते हुए उपसंहार करते हैं।
प्रतिभासस्वरूप चित्त जब जब जिस रूप से स्फुरित होता है तब तब उस प्रकार के देह के रूप से उदित होता है। यह देह नहीं है, 'अहम्' रूप से प्रसिद्ध अहंकार भी नहीं है, इसलिए तुम एकरस स्वस्वरूप का ज्ञान प्राप्त कर इच्छाशून्य होकर स्थित होओ। जैसे बालक किसी युक्ति से यक्षरहित देह में प्राप्त होकर भी यक्ष, उसकी भीषणता आदि कल्पना से भयको प्राप्त होता है वैसे ही यह मनुष्य आदिका शरीर है, यह प्रत्यक्ष देहभोग्य प्रपंच है यों अपनी कल्पना से यह आत्मा ही देह होता है और यही सम्पूर्ण भोग्य होता है। उन उन भावों को प्राप्त होने से देह आदिके नाश के पश्चात् नाश को प्राप्त होता है ।।५३,५४॥

इक्यानबेवाँ सर्ग समाप्त
बानबेवाँसर्ग पुनः शंका कर मन की अमोघ शक्ति की दृढ़रूप से स्थापना का तथा ___ पुरुषप्रयत्न की दृढ़ता होने पर यथेष्ट कार्याचरण में सामर्थ्य का वर्णन । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुकुलदीपक, भगवान् ब्रह्माजी ने मुझसे यह सब कहा । मैंने उनके पूर्वकथित वाक्य में अनुपपत्ति दर्शा कर फिर उनसे पूछा ॥१॥
भगवन्, आपने ही शाप, मन्त्र आदि की शक्तियाँ अमोघ हैं, ऐसा कहा है, फिर आपने ही उन्हें मोघ (व्यर्थ) कैसे कर डाला? ॥२॥
देखा गया है कि शाप द्वारा और मन्त्र की शक्ति द्वारा प्राणियों के मन, बुद्धि, इन्द्रियाँ आदि सभी मूढ़ हो जाते हैं। देखिये न, शापसे अजगर बने हुए राजा नहुषकी स्ववंशज भीम को उँसने में प्रवृत्ति हुई थी। वैसे ही शाप से राक्षस बने हुए अतिधार्मिक राजा सौदासकी बुद्धि के व्यामोहसे ब्राह्मणवध आदि पाप में प्रवृत्ति हुई थी। शाप से गन्धर्वराज की धृतराष्ट्र जन्म में चक्षुरिन्द्रिय का विनाश हुआ था, ऐसा एक-आध जगह ही नहीं, अनेक जगह देखा गया है ॥३॥

194018 ऐसा मानने से वरदान एवं शाप के कार्य में विरोध भी आता है, इस आशय से कहते हैं।
194019 जैसे ये वायु और स्पन्दन अभिन्न हैं, तेल और तिल अभिन्न हैं और जैसे अग्नि और उष्णता अभिन्न हैं वैसे ही मन और देह भी अभिन्न ही हैं, क्योंकि मन ही तो देह है। तात्पर्य यह है कि मन पर ही यदि वरदान या शाप का आक्रमण नहीं होता है, तो उससे अभिन्न देहमें भी उसका आक्रमण नहीं होना चाहिए ॥४॥
194020
194021 देह मनकी अपेक्षा न्यून सत्तावाली है, अतएव उस पर शाप आदि का आक्रमण होने पर भी मन पर शाप आदि का आक्रमण नहीं होता, यों विवर्तवाद का अवलम्बन कर उक्त दोषके परिहार की आशंका करते हैं। __यदि कहिए यहाँ देह कोई पदार्थ ही नहीं है, केवल मनसे ही स्वप्न, मृगतृष्णा और दूसरे चन्द्र के तुल्य उसका मिथ्या ज्ञान होता है॥५॥
194022
194023 तो उसमें भी दूसरा दोष दर्शाते हैं।
194024
194025 दोनो में से एक का नाश होने पर दोनों का ही नाश अवश्य होना चाहिए। जैसे मनका विनाश होने पर देहका नाश देखा जाता है, वैसे ही देहका नाश होने पर मन का विनाश भी हो सकता है, इस प्रकार देह की मनकी अपेक्षा न्यून सत्ता सिद्ध नहीं होती बल्कि नेत्र आदि से अदृश्य होने पर प्रत्यक्षका विषय होनेसे स्वप्न आदि के समान मनकी ही देह की अपेक्षा न्यून सत्ता सिद्ध होती है,यों रज्जु का विनाश होने पर सर्प की अवस्थिति की भाँति देह का विनाश होनेसे मनकी अवस्थिति का सम्भव नहीं है, यह भाव है। हे प्रभो, मन शाप आदि दोषों से कैसे आक्रान्त नहीं होता अथवा कैसे आक्रान्त होता है ? हे परमेश्वर, यह आप कृपापूर्वक मुझसे कहिए ॥६,७॥
194026
194027 पहले विरोध को दूर करने के लिए वर और शाप की प्रबलतोक्तिकी औत्सर्गिकता बहुधा दृष्ट होनेके कारण अवश्य माननी चाहिए। इसकी उपपत्ति करने के लिए कर्म से उपोद्बलित पौरुषप्रबलताका, जो वर और शाप की भी हेतु है, स्मरण कराते हैं।
194028 श्री ब्रह्माजी ने कहा : ब्रह्माण्ड में ऐसी कोई वस्तु नहीं है, जो शुभ कर्मानुसारी शुद्ध पौरुष से मनुष्यों को प्राप्त न हो सके ॥८॥
194029
194030 मेरा पूर्व कथन स्थूलका ही विनाश देखा गया है, सूक्ष्मका नहीं, इस लोकदृष्ट के अनुसार है, यह कहने के लिए भिन्न स्वभाववाले दो देहों को दर्शाते हैं।
194031 इस जगत् में ब्रह्मा से लेकर स्थावरपर्यन्त सदा समस्त जातियाँ और सब प्राणी दो शरीरवाले हैं।९॥
194032 उनमें एक तो मनोमय शरीर है, जो शीघ्र कार्य करनेवाला और सदा चंचल है। दूसरा मांसमय शरीर है, जो अकिंचित्कर है|१०॥
194033 उक्त दो शरीरों में मांसमय शरीर सभी लोगों को प्रत्यक्षरूप से ज्ञात है। उस पर शाप तथा अभिचार आदि कृत्या, शस्त्र, अस्त्र, विषआदि का
194034 आक्रमण होता है। यह मांसमय शरीर मूकप्राय, असमर्थ, दीन-हीन, क्षणमें नष्ट होनेवाला, पद्मपत्र में स्थित जल के समान चंचल तथा दैव (प्राक्तन कर्म) आदिके कारण स्थित है। यहाँ पर प्राणियों का मननामक दूसरा जो यह शरीर है, वह तीनों लोकों में प्राणियों का स्वाधीन होता हुआ भी स्वाधीन नहीं है ॥११-१३॥
194035
194036 उसकी स्वाधीनता की, हेतुप्रदर्शनपूर्वक, उपपत्ति करते हैं।
194037 यदि वह अपने पौरूषका आश्रय लेकर और कभी नष्ट न होनेवाले अपने धैर्यका अवलम्बन लेकर खड़ा होता है, तो सम्पूर्ण दुःख आदि उस पर आक्रमण नहीं कर सकते हैं; दुःख आदि के हेतुओं से वह अदूषित रहता है ॥१४॥
194038 __जैसे उस पर दुःख का आघात नहीं होता वैसे ही उसकी सुखकी अभिवृद्धि भी बढ़ती है, ऐसा कहते हैं।
194039 प्राणियों का मनोमय शरीर जैसे जैसे प्रयत्न करता है वैसे वैसे वह स्वनिश्चय के फल का भाजन होता है|१५॥
194040
194041 मांसमय देह का यह क्रम नहीं है, ऐसा कहते हैं। मांसमय देह का कोई भी पौरुषक्रम सफल नहीं होता, मनोमय देह की सम्पूर्ण चेष्टाएँ
194042
194043
194044 सफल होती हैं ॥१६॥
194045
194046 विषयदोष से मन दूषित होता है, अन्य दोष से नहीं, ऐसा कहते हैं।
194047 चित्त सदा पवित्र विचार का स्मरण करता है, इसलिए जैसे पत्थरमें बाण निष्फल होते हैं वैसे ही उसमें शाप आदि निष्फल हैं|१७॥
194048
194049 शरीर जल में, अग्नि में, चाहे कीचड़ में गिर पड़े, किन्तु मन जिसका ध्यान करता है, तुरन्त उसीको प्राप्त होता है|१८॥
194050 सम्पूर्ण देह आदि भावों का विनाश होने पर भी प्रयत्न समृद्ध होकर बिना किसी प्रकार की विघ्नबाधा के फल देता है । वह जो देता है वह मन ही मनका फल देता है, क्योंकि पौरुष भी तो मन से अभिन्न है॥१९॥
194051 ___ जब विषयदोष में भी मन की दृढ़ता होने पर दुःखका दर्शन नहीं होता, तब पवित्र विषयमें मनकी दृढ़ता होने पर दुःख का दर्शन नहीं होता, इसमें कहना ही क्या है ? इस आशय से इन्द्रोपाख्यान आदिक का स्मरण कराते हैं।
194052 पौरुष बल से अपने अन्दर चित्त को प्रियामय बनाकर कृत्रिम इन्द्रको उस भीषण दुःखपीड़ा का तनिक भी अनुभव नहीं हुआ ॥२०॥
194053 शूल के अग्रभाग में स्थित माण्डव्य ऋषिने अपने पुरुषप्रयत्न से मनको रागरहित और दुःखशून्य बनाकर सम्पूर्ण क्लेशों पर विजय पाई यानी क्लेशों को क्लेशरूपसे नहीं जाना । ऋषिमाण्डव्य की कथा महाभारत आदि में प्रसिद्ध है ॥२१॥
194054 अन्ध कुएँ में गिरे हए दीर्घतपा नामके ऋषि को मानसिक यज्ञों से स्वर्ग प्राप्त हआ। ऋषि दीर्घतपा भी यज्ञ करनेकी इच्छासे यज्ञ की सामग्रीका संग्रह करने के लिए आश्रम से निकले। अकस्मात् किसी अन्धे कुएँ में गिर पड़े। वहाँ यज्ञकाल के अतिक्रमण का प्रसंग होने पर मन से ही उन्होंने यज्ञ किया। उससे इन्द्र प्रसन्न हुए। उन्हें कुएँ से निकालकर अपने लोक को ले गये । यह कथा महाभारत में प्रसिद्ध है ॥२२॥
194055 मनुष्य होते हुए भी इन्दु के पुत्रोंने पुरुषोद्योगसे (पौरूषसे) ध्यान द्वारा ब्रह्मता (ब्रह्मा का पद) प्राप्त की। उनकी ब्रह्मता का मैं भी खंडन नहीं कर सकता। और भी जो सावधान धीर देवता, महर्षि हैं, वे चित्त से अपनी उपासना का तनिक भी त्याग नहीं करते हैं ॥२३,२४॥
194056 जैसे कमलों की चोट पत्थर को नहीं तोड़ सकती वैसे ही मानसिक व्यथाएँ, शाप और पापदृष्टिवाले राक्षस, पिशाच आदि अपने ध्येय पदार्थ में एकाग्र चित्त का तिरस्कार नहीं कर सकते॥२५॥
194057 जो कोई (राजा सौदास, नहुष, विश्वामित्र आदि) शाप, काम, क्रोध आदि मानसिक व्यथा रूपी बाणोंसे खण्डित हुए, उनका मन उपासना में अदृढ़पौरुष वाला और ज्ञानमें भी असमर्थ था, ऐसा मेरा तर्क है ॥२६॥
194058
194059 विवेक और पौरुष से दृढ़ मनमें तो इच्छित पदार्थ की क्षति नहीं होती, ऐसा कहते हैं।
194060 इस संसार में सावधान मनवाला कोई भी पुरुष स्वप्न में अथवा जाग्रत में कभी भी दोषों से जरा भी जड़ीभूत नहीं हुआ॥२७॥
194061 इसलिए पुरुष इस संसार में पुरुषप्रयत्न के साथ मन से ही मन को, अपने से ही अपने को पवित्र मार्ग में लगाये ॥२८॥
194062 हे मुनिजी, जो वस्तु मन को प्रतिभासित होती है, वही अत्यन्त यथार्थ-सी ही होती है। एक क्षण में ही मन वेताल की नाईं स्थूल हो जाता है ॥२९॥
194063

194064
194065 यदि कोई कहे कि ऐन्दवों का पूर्वतन मनुष्य आदि भावका प्रतिभास भी तो दृढ़ रहा, अतः उनकी मनुष्यादिभाव में स्थिति क्यों नहीं हुई? उस पर कहते हैं।
194066 जैसे कुलाल की (कुम्हार की) घटनिर्माणक्रिया के अनन्तर घड़ा अपनी मृत्पिण्डदशा का त्याग कर देता है, वैसे ही पुरुष उत्तर पदार्थ की वासना के अनन्तर ही पूर्व की स्थिति का त्याग कर देता है। भाव यह कि आगे की दृढ़वासना से पिछली वासना का विनाश हो जाता है॥३०॥
194067
194068 यदि कोई कहे पूर्ववासना के नाश से क्षीण हुई उपासना कैसे अन्य कार्य को कर सकती है ? तो इस पर कहते हैं।
194069 हेमुनिजी, जैसे चंचल जल क्षणभरमें ऊँची तरंगके रूप में प्राप्त होता है, वैसे ही स्पन्दमात्र मन एक क्षण में ही भावितपदार्थता को प्राप्त होता है। विरोधीका विनाश करने तक ही अपने कार्य में विलम्ब होता है, उसके बाद तो कोई विघ्न न रहने से एक क्षण में उपासनाजनित वासना के विषयीभूत पदार्थता को प्राप्त होता है, इसलिए उसका नाश नहीं होता ॥३१॥
194070
194071 यदि ऐसा है तो प्रलयकालमें आपके विरुद्ध सृष्टि की कल्पना कैसे हुई? इस पर कहते हैं। जिस पुरुष के नेत्र में विकार है, यानी जिसने अपनी अंगुलीसे दृष्टि बन्द की है (आँख को दबाई है), उसे जैसे दो चन्द्र देखने का अनुभव होता है, वैसे ही मन केवल अनुसन्धान से सूर्य के बिम्ब में भी रात्रि को देखता है (M) ॥३२॥
194072
194073 सृष्टिकर्तृत्व की तरह सृष्टिभोक्तृत्व भी मनमें ही है, ऐसा कहते हैं
194074 यह मन भावना से जिसे देखता है, झटपट फलरूप में परिणत हुए उसीका हर्ष और विषाद से उपभोग करता है, इसलिए जो कर्ता है, वही भोक्ता है॥३३॥
194075
194076 पूर्वोक्त अर्थ को उदाहरण द्वारा दर्शाते हैं।
194077 अनुसन्धान यानी भोक्ता के अदृष्ट से उद्बोधित संस्कार का अनुसारी मन चन्द्रमामें भी सैंकड़ों अग्निज्वालाओं को देखकर दाह को प्राप्त होता है और जलकर दुःखी होता है। यह बात विरही पुरुषों में प्रसिद्ध है, यह अर्थ है|३४॥
194078 भोक्ता के अदृष्ट से उद्बोधित संस्कार का अनुसारी चित्त क्षार मिट्टी में रसायन को (मधुर आदि विविध रसों को) देखकर और उनका पानकर परमतृप्ति को प्राप्त होता है, मारे हर्ष के प्रसन्न होता है और नाचता है। ऊँट, बकरी आदि आक, नींब आदि के पत्ते भी बड़े चाव से खाते देखे जाते हैं ॥३५॥
194079 अनुसन्धान का अनुसरण करनेवाला मन आकाश में भी महावन को देखकर उसको काटता है और काटकर फिर उसमें वृक्ष लगाता है। हे वत्स वसिष्ठ, इस प्रकार मन जिस इन्द्रजाल की रचना करता है, उसीको शीघ्र देखता है। यह जगत् न सत् है और न असत् है, ऐसा जानकर विविध भेदों से युक्त परिच्छिन्न दृष्टिका तुम परित्याग करो ॥३६,३७॥
194080
194081 बानबेवा सर्ग समाप्त
194082 M उनकी सृष्टि में आपकी सृष्टि में स्थित कुछ वस्तु न तो अनुकूल है और न प्रतिकूल है उसमें उनके अनुसन्धानमात्र की अपेक्षा होती है, इसलिए प्रलयकाल में भी उसका विरोध नहीं है, यह भाव है।
194083
194084
194085 तिरानबेवाँसर्ग ब्रह्म से मन की उत्पत्ति, उससे तैजस ब्रह्मा की उत्पत्ति, उससे मोहवश अहंकार की उत्पत्ति तथा उससे विश्वकी उत्पत्ति का वर्णन। पूर्वोक्त मनःपूर्वक सृष्टिक्रम का विस्तार से प्रतिपादन करने की इच्छा करनेवाले श्रीवसिष्ठजी ब्रह्मा के संवाद का उपसंहार करते हैं।
194086 वत्स श्रीरामजी, भगवान् ब्रह्माजी ने यह सब मुझसे पहले कहा था, वही आज मैंने आपसे कह दिया है ।।१॥
194087 अव्याकृत नामरूपवाले उस ब्रह्म से चारों ओर से अतिसूक्ष्म होनेके कारण नामसम्बन्ध के अयोग्य निर्विकल्प ज्ञान से प्रकाशित सम्पूर्ण प्रपंच उत्पन्न होता है। वह समय पाकर संकल्पविकल्परूप मननकी सामर्थ्य की उत्पत्ति से स्वयं घनता को प्राप्त होकर मन बन जाता है ।।२॥
194088 उक्त मन तन्मात्ररूप सूक्ष्म भूतों की कल्पनापूर्वक स्वाप्न शरीर के समान वासनामय पुरुष का आकार धारण करता है। उस वासनामय पुरुषाकाररूपी उपाधि से उपहित आत्मा तेजप्रधान लिंगशरीरसमष्टिरूप उपाधिवाला होने से तैजस हो जाता है। उसीने अपना 'ब्रह्मा' यह नाम किया ॥३॥
194089
194090 इसलिए हे श्रीरामजी, जो यह परमेष्ठी (ब्रह्मा) है, उसीको आप मनरूप तत्त्व जानिए।
194091 मनरूप तत्त्व के आकारवाले भगवान् ब्रह्मा संकल्पमय होने के कारण जिस वस्तु का संकल्प करते हैं, उसीको देखते हैं ॥४,५॥
194092
194093 यदि कोई शंका करे कि उनके संकल्प से जगत् की उत्पत्ति भले ही हो, पर जीवों का उसमें अभिमान कैसे होता है ? तो उस पर कहते हैं।
194094 तदनन्तर उन्होंने इस अविद्या की (5) कल्पना की। वह अनात्मा में आत्माभिमानरूप है। इस रीति से उस ब्रह्मा ने पर्वत, तृण, समुद्र रूप इस जगत् की क्रम से कल्पना की। यद्यपि इस क्रम से चिदेकरस ब्रह्मतत्त्व से यह सृष्टि आई है, तथापि तार्किक लोगों को अन्य से यानी जड़ प्रधान, परमाणु आदि से यह प्राप्त हुई है, ऐसी प्रतीति होती है॥६,७॥
194095
194096 एक-एक के अनेक उपादानों की कल्पना में गौरव है, अतएव परमाणुओं से जगत् की सृष्टि हुई है, यह तार्किकों का मत युक्त नहीं है। किसी कर्ता के बिना जड़ प्रधान से जगत् की विचित्र रचना नहीं हो सकती और असंग उदासीनमें कर्तृत्व की उपपत्ति नहीं हो सकती, अतएव प्रधान को जगत् का कारण माननेवाले सांख्योंका मत उचित नहीं है। चित् का जड़ के आकारमें परिणाम नहीं हो सकता, इसलिए विज्ञान को जगत् का कारण माननेवाले विज्ञानवादी बौद्धों का मत ठीक नहीं है। शून्य कहींपर भी कारण नहीं देखा जाता, अतः शून्य को कारण माननेवाले शून्यवादी बौद्धों का मत भी अयुक्त है। इन पूर्वोक्त सभी पक्षों में कोई प्रमाण न होने से यह सृष्टि परमाणु, प्रधान आदि से नहीं हुई है, यह निश्चय होने पर श्रुतिरूप प्रमाण से और लाघव से भी अनिर्वचनीय मायारूप शक्तिवाले ब्रह्म का यह विवर्त है, यह मत ही शेष
194097 म यहाँ पर अविद्यापद से अन्यथाग्रहणलक्षण अध्यासरूप कार्याअविद्या लेनी चाहिए ।
194098
194099 रहा, इस आशय से कहते हैं।
194100 इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे समुद्र से तरंगों की उत्पत्ति होती है वैसे ही तीनों लोकों के मध्यवर्ती सम्पूर्ण पदार्थों की उत्पत्ति उक्त ब्रह्म से हुई है।।८॥
194101 जगत् की उत्पत्ति का प्रकार इस तरह दर्शाया गया है। चूँकि जगत् ब्रह्म का विवर्त ही है, अतएव परमार्थतः उत्पन्न न हुए जगत् में जो ब्रह्म का चित्तरूपी चैतन्य है, वह अहंकारसमष्टिरूप उपाधि में ब्रह्म प्रविष्ट-सा है ऐसी कल्पना कर ब्रह्मताको (परमेष्ठिता को) प्राप्त होता है॥९॥
194102 जो अन्य (व्यष्टिअहंकारोपाधि से उपहित) चिदाभास हैं, वे सब सर्वशक्तिमान् ब्रह्म से अभिन्न ही हैं|१०॥

194103 जब यह जगत् विस्तार को प्राप्त होता है तब वे ही पितामहरूप (ब्रह्मारूप) मन से सर्वप्रथम उल्लास को प्राप्त होते हैं, वे ही सब पृथक् पृथक् चिदाभाव उपाधि की असंख्यता से असंख्य और संसरणशील जीव कहे जाते हैं ॥११,१२॥
194104 वे चिदाकाश से ही उत्पन्न होकर मायाकाश में तन्मात्रोपाधियों के (भूतमात्रोपाधियों के) साथ मिलकर आकाश में स्थित आवह, उद्वह आदि भेदों से भिन्न वायुओं के उनचास स्तरों के मध्यवर्ती चौदह लोकों में जिस प्रकार की भूत जाति में रहने से जिस प्रकार की वासना और कर्म से अभिनिविष्ट होते हैं। उसी भूतजाति के प्राणशक्ति द्वारा स्थावर या जंगम शरीर में प्रविष्ट होकर रज-वीर्यरूप बीजता को प्राप्त होते हैं॥१३॥
194105 तदुपरान्त योनि से जगत् में उत्पन्न होते हैं। तदनन्तर काकतालीयन्याय के सम्बन्ध से उत्पन्न वासनाप्रवाह के अनुसार अपने कर्मफल के भागी होते हैं ॥१४॥
194106 तदनन्तर शुभ
194107 और अशुभ वासनाओं से युक्त पुण्य-पाप कर्मरूपी रस्सियों से जिनका लिंग शरीर बँधा है, ऐसे वे जीव घूमते हुए उत्तम लोकों में जाते हैं अथवा नरकों में गिरते हैं|१५॥
194108
194109 ___ कर्म और कर्मों की वासना में इच्छा ही कारण है, इसलिए सब जीव काममय ही हैं, ऐसा कहते हैं।
194110 ये सब प्राणियों की जातियाँ इच्छारूप ही हैं, श्रुति भी यही कहती है, 'काममय एवायं पुरुषः' (यह पुरुष काममय ही है) ॥१६॥
194111 कोई जीव जिनको हजारों वर्षों के बाद तत्त्वज्ञान होनेवाला है, कर्मरूपी ब\/डर से भ्रान्त होकर पर्वतों के मध्य में वन के पत्तों की नाईं संसार में पड़ते हैं और इधर उधर लुढ़कते हैं, तदनन्तर मुक्त हो जाते हैं। भाव यह है कि जब तक मोक्ष नहो तब तक इच्छा के अनुसार जन्मपरम्परा होती रहती है|१७॥
194112 कोई जीव, जो कि चित्सत्ता के अज्ञान से मोहित रहते हैं, अतएव असंख्य जन्मवाले हैं, चिरकाल से जन्म लेकर इस संसार में सैकड़ों कल्पों तक उत्पन्न होते हैं। कोई जीव जिनके कुछ अमनोहर जन्मान्तर बीत चुके हैं और जो इस समय शुभ कर्मों में तत्पर होकर इस जगत् में विहार कर रहे हैं, वे थोड़े ही जन्मों में मुक्त हो जायेंगे॥१८,१९॥
194113 जैसे वायु से उड़ाये गये समुद्र के बिन्दु समुद्र में प्रवेश करते हैं, वैसे ही जिन्होंने तत्त्वज्ञान प्राप्त कर लिया है, ऐसे कोई जीव परम पद को पहले ही प्राप्त हो गये हैं। इस प्रकार परमपदरूप ब्रह्म से सम्पूर्ण जीवों की उत्पत्ति यहाँ हुई है। यह उत्पत्ति आविर्भाव (प्रकट होना) और तिरोभाव से (छिपने से) क्षण भंगुर है, विविध जन्मों से शोभायमान है, वासनारूपी विषय की विषमता से हुई व्याकुलतारूपी ज्वर को धारण करती
194114
194115
194116 है, अनेक दुःखों से पूर्ण अनर्थकारी कार्यों का सत्कार करनेवाली है, अनेक दिशाओं, अनेक देशों, अनेक कालों में विविध पर्वतों की गुफाओं में कर्मफल का भोग कराती है, रची गई उत्तम विचित्रताओं से उसने चारों और भ्रमों का निर्माण कर रक्खा है, परमार्थरूप से वह असत्य है॥२०-२३॥
194117 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस संसाररूपी जंगल की जीर्ण-शीर्ण लताका विक्षुब्ध मन ही शरीर है। यदि यह तत्त्वज्ञानरूपी कुल्हाड़ी से काट दी जाय, तो जैसे कटी हुई लता फिर नहीं पनपती वैसे ही फिर नहीं पनपती है ॥२४॥
194118
194119 तिरानबेवाँ सर्ग समाप्त
194120 चौरानबेवाँ सर्ग उपाधि तथा गुणों की विचित्रता से शीघ्र और विलम्ब से
194121 मुक्त होनेवाली बारह प्रकार से भिन्न जीवजातियों का वर्णन। किन्हीं जीवों की शीघ्र मुक्ति होती है और किन्हीं की विलम्ब से होती है, इस पूर्वोक्त मुक्ति के विभाग में भावभंगिमा से श्रीरामचन्द्रजी की विशेष जिज्ञासा ताड़ कर उसे विस्तारपूर्वक कहने के लिए श्रीवसिष्ठजी कहते हैं।
194122 वत्स श्रीरामचन्द्रजी, सात्त्विक, तामस और राजस भेदसे उत्तम, अधम और मध्यम जीवोपाधिरूप पदार्थों की विविध भुवनों में जो उत्पत्तियाँ पहले कही हैं, उनका यह (आगे कहा जानेवाला) विभाग है, उसे मैं कहूँगा, आप सुनिए ॥१॥
194123
194124 (१) इदंप्रथमता (२) गुणपीवरी (३) ससत्त्वा (४) अधमसत्त्वा (५) अत्यन्ततामसी (६) राजसी (७) राजससात्त्विकी (८) राजसराजसी (९) राजसतामसी (१०) राजसात्यन्ततामसी (११) तामसी (१२) तामससत्त्वा (१३) तमोराजसी और (१४) अत्यन्ततामसी आगे कहे जानेवाले इन १४ भेदों में अन्तिम दो भेदों का पाँचवें और नवें भेद में अन्तर्भाव होने के कारण १२ भेद बचते हैं।
194125 उनमें से पहली इदं प्रथमतानामक उत्पत्ति को दर्शाते हैं। जिस जीव को पहले कल्प के अपने अन्तिम जीवजन्म में शम, दम आदि सर्वसाधन गुणसम्पत्ति प्राप्त होने पर भी श्रवण, मनन आदि का लाभ न होने या बलवान् विघ्न रहने से ज्ञान उत्पन्न नहीं हुआ, वह जीव इस कल्प में प्रथम जन्म में ही ज्ञानलाभ के योग्य बनकर उत्पन्न होता है । उस श्रेणी के जीवका वह जन्म इदं-प्रथम नाम से विख्यात होता है। यह इदंप्रथमता पूर्वकल्प के शुभाभ्यास का फल है ॥२॥
194126
194127 दूसरी जीवजाति को दर्शाते हैं।
194128 वही यदि पूर्वजन्म में वैराग्य कम होने के कारण उत्तम-उत्तम लोकों की प्राप्ति के लिए किये गये उपासनारूपशुभकर्मों से युक्त हो, अतएव विचित्र संसार की वासना से भोगव्यवहारवाली हो, तो भोगों से वासना का क्षय होने पर कतिपय (दस या पन्द्रह) हीजन्मों में मोक्ष को प्राप्त करा देती है, इस कारण वह गुणपीवरी कही गई है,क्योंकि वह शान्ति, राग आदिगुणों से युक्त है।।३॥
194129
194130
194131 तीसरी जीवजाति को कहते हैं।
194132 हे श्रीरामचन्द्रजी, विविध प्रकार के सुख-दुःखरूपी फलों के प्रदानरूपी मुख्य हेतुओं से पूर्वकल्प के पुण्य और पापका अनुमान करानेवाली जो जीवजाति है, उसको बुद्धिमान् पुरुष 'ससत्त्वा' कहते हैं। वह भी क्रम से सत्त्वगुणकी वृद्धि होने पर लगभग सौ जन्मों में मोक्षभागिनी होती है, यह अर्थात् प्रतीत होता है ॥४॥
194133
194134 चौथी जीवजाति को कहते हैं।
194135 जो जीवजाति विचित्र संसारकी वासनाओं से युक्त हो, अत्यन्त कलुषित यानी पूर्वकल्प में संचित अत्यधिक दुष्कर्म और दुर्वासनाओंसे मलिन हो और भाँति-भाँति के भले और बुरे फलों के प्रदानरूप हेतुओं से पूर्वकल्प के धर्म और अधर्म का अनुमान कराती है, इस कारण उसे सज्जन पुरुष 'अधमसत्त्वा' कहते हैं ॥५,६॥
194136
194137 पाँचवी जीवजाति को कहते हैं।
194138 पूर्वोक्त लक्षणवाली उत्पत्ति ही यदि अध्यात्मशास्त्रसे विमुख होनेके कारण असंख्य अनन्त जन्मों के बाद इस कल्प में, जिसमें मोक्षप्राप्ति संदिग्ध हो यानी किसी प्रकार मोक्ष की संभावना हो, ऐसी हो, तो उसे अत्यन्ततामसी कहते हैं ॥७॥
194139
194140 छठी जीवजाति को कहते हैं।
194141 हे नृपश्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, पुरुष की जो उत्पत्ति पूर्वकल्प की वासनाओंके अनुरूप हो, अतएव वैसे ही कार्य करनेवाली हो, इस कल्पके दो तीन जन्मों के मध्य में मनुष्य आदिरूप हुई हो, तदनुसार स्वर्ग, नरक आदि में पहुँचानेवाली और संदिग्धमोक्षा हो, वह लोकमें 'राजसी' कहलाती है।
194142 सातवीं जीवजाति को दर्शाते हैं।

वह उत्पत्ति जब राजस दुःखों के अनुभव से उत्पन्न वैराग्य की समृद्धि से जिसका ज्ञानप्राप्ति योग्य जन्म संनिकट है, ऐसी होती है। महामति मुमुक्षुओं द्वारा उसी जन्म में मरनेमात्रसे वह मोक्षयोग्य कही जाती है । उसको मैंने उक्त कार्य हेतुक अनुमान से राजससात्त्विकी कहा है।।८-१०॥

आठवीं जीवजाति को दर्शाते हैं।
वही यदि उक्त मनुष्यजन्मों से भिन्न यक्ष, गन्धर्व आदि के जन्मों से क्रमशः ज्ञानप्राप्ति द्वारा मोक्षभागिनी हो, तो उस प्रकार की उत्पत्ति को उसके ज्ञाता विद्वान् राजसराजसी कहते हैं ॥११॥

नवीं जीवजाति को दर्शाते हैं।
वही यदि चिरकाल की अभिलाषावाली होने से सैकड़ों जन्मों से मोक्षभागिनी हो और वैसे ही यानी राजस, तामस फलको देनेवाले उपासना आदि कर्मका आरम्भ करनेवाली हो, तो उस जीवजाति को सज्जनों में राजसतामसी कहा है ॥१२॥

दसवीं जीवजाति को दर्शाते हैं।

यदि वही उत्पत्ति, जिसमें हजारों जन्मों से भी मोक्ष पाने में सन्देह हो और राजस, अत्यन्त तामस आदि फल को देनेवाले उपासना आदि कर्मों के आरम्भवाली हो, तो उसको राजसात्यन्ततामसी कहते हैं ॥१३॥

ग्यारहवीं जीवजाति को कहते हैं।
कल्प के आदि में हिरण्यगर्भ में मनुष्यों की जो उत्पत्ति है, जिसमें अनेकों जन्म भोगे गये हों और मोक्ष दूसरे कल्पमें होनेवाला हो, उसे महर्षियोंने तामसी उत्पत्ति कहा है ॥१४॥

बारहवीं को कहते हैं।
वह तामस उत्पत्ति यदि तामस जन्म से ही मोक्षकी भागिनी हो और तामस फल प्राप्त करानेवाले उपासना आदि कर्मों से शोभित होनेवाली हो, तो उसे जानकार विद्वान लोग तामससत्वा कहते हैं ॥१५॥

दानव, राक्षस, पिशाच आदिजन्म में सत्त्वगुणकी अभिवृद्धि होने से प्रह्लाद, कर्कटी आदिकी ज्ञानप्राप्ति प्रसिद्ध है, यह भाव है। राजसतामसी पहले कही जा चुकी है, उसके कार्य के हेरफेर से तेरहवीं जीवजाति को कहते हैं।
यदि रजोगुण-तमोगुण प्रचुर फलों से युक्त कुछ जन्मों के बाद ही मोक्षभागिनी उत्पत्ति हो, तो ऐसा होने पर वह रजस्तमोगुणबहुला उत्पत्ति तमोराजसनाम से प्रसिद्धि प्राप्त करती है॥१६॥
जो उत्पत्ति पहले के हजारों जन्मों से युक्त और आगे आनेवाले सैंकड़ों जन्मों से भी मोक्ष के अयोग्य है, उसको इसीलिए उत्पत्तिविभाग जाननेवाले विद्वान् तामसतामसी कहते हैं॥१७॥
जो उत्पत्ति पहले लाखों जन्मों से युक्त है और आगे भी लाखों जन्मों से जिसमें मोक्षप्राप्ति में सन्देह है, ऐसी उत्पत्ति अत्यन्ततामसी कहलाती है॥१८॥
जिसकी परिपूर्णता कुछ प्रचलित हुई है, ऐसे समुद्र से जैसे लहरें उठती हैं, वैसे ही ये सम्पूर्ण भूतजातियाँ ब्रह्म से उत्पन्न हुई है॥१९॥
अपने तेज से जिसका कलेवर चंचल हुआ है, तेजःस्वरूप दीपक से जैसे किरणें निकलती हैं, वैसे ही ये सभी जीवराशियाँ ब्रह्म से ही निकली हैं |२०॥
जैसे प्रज्वलित अग्नि से उसकी ज्वालाओं के बल से उत्पन्न हुई चिनगारियाँ उत्पन्न होती हैं वैसे ही ब्रह्म से ये सब प्राणिवर्ग उत्पन्न हुए हैं। जैसे चन्द्रमा के बिम्बसे किरणें निकलती हैं वैसे ही मन्दारकी मंजरीके सदृश ये सम्पूर्ण जीवराशियाँ उस ब्रह्म से ही उदित हुई हैं॥२१,२२॥
जैसे वृक्ष से वृक्षरूप विविध शाखाएँ उत्पन्न होती हैं वैसे ही ये सम्पूर्ण दृश्यराशियाँ ब्रह्म से ही उत्पन्न हुई हैं ॥२३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे सुवर्ण से कड़ा, बाजूबन्द आदि आभूषण उत्पन्न होते हैं वैसे ही सभी जीवश्रेणियाँ ब्रह्म से उत्पन्न हुई हैं॥२४॥
जैसे निर्मलकान्तिवाले झरने से
जलबिन्दु निकलते हैं वैसे ही सभी जीवराशियाँ ब्रह्म से उत्पन्न हुई हैं ॥२५॥

इस प्रकार अंशांशिभाव की कल्पना द्वारा ब्रह्म से जीवों की अभेदयोग्य दिखला कर उपाधिकी असत्यता के प्रदर्शन द्वारा अभेद दिखलाते हैं।
हे श्रीरामजी, जैसे घटाकाश, बटलोई का (पतीली का) आकाश, छिद्राकाश आदि आकाश की ही रचनाएँ हैं वैसे ही अजन्मा परब्रह्म की ही सम्पूर्ण प्राणिवर्गरूप में कल्पना हुई है॥२६॥

जैसे जल के सीकर (छोटे छोटे जलबिन्दु), जलभौरियाँ, लहरें और बड़े जलबिन्दु जलसे ही उत्पन्न होते हैं वैसे ही ये सम्पूर्ण लोकरचनाएँ परमपद ब्रह्म से ही उदित हुई हैं ॥२७॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे सूर्य के तेजसे मृगतृष्णाकी नदियाँ उत्पन्न होती हैं वैसे ही सम्पूर्ण दृश्यसृष्टियाँ ब्रह्म से ही उत्पन्न हुई हैं ॥२८॥
जैसे चन्द्रमा की चाँदनी चन्द्रमासे पृथक् नहीं है और जैसे तेजकी प्रभा तेजसे भिन्न नहीं है वैसे ही ये सब दृश्य पदार्थ द्रष्टा ब्रह्म के स्वरूप से अतिरिक्त नहीं है॥२९॥
इस प्रकार ये विविध प्राणियों के वर्ग जिससे उत्पन्न होते हैं, उसीमें उपाधि के लयसे अभेद को प्राप्त हो जाते हैं ॥३०॥
इनमें कोई प्राणिवर्ग चिरकाल से जन्म मरण आदि भोग रहे हैं और हजारों जन्मों के बाद वे लीन होंगे और किन्हीं के अभी कुछ ही जन्म व्यतीत हुए हैं,यों उनकी व्यवस्थिति है।३१॥
वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार भगवान् परब्रह्म परमात्मा की इच्छा से व्यवहार करनेवाले, उपाधिरूप शोभावाले, विलक्षण विलक्षण रूपों से युक्त पूर्वोक्त प्राणिवर्ग अग्नि से निकली हुई चिनगारियों के समान विविध जगतों में आते हैं, जाते हैं, एक जन्म से दूसरे जन्म में भ्रमण करते हैं और फिर उत्पन्न होते हैं ॥३२॥

चौरानबेवाँ सर्ग समाप्त
पंचानबेवाँसर्ग अज्ञानीजनों के बोध के लिए न कि वस्तुतः कर्म और कर्ता की सहोत्पत्ति का आशंकापूर्वक समर्थन। __कल्प के आरम्भ में ब्रह्म से ही सम्पूर्ण जीवजातियों का आविर्भाव होता है, इस कथन के बहाने ब्रह्म ही उपाधियों में जीवरूप से प्रविष्ट है, वह दर्शाया । ऐसी परिस्थिति में आगन्तुक जीवभावमें प्राक्तन कर्म हेतु नहीं कहा जा सकता, कारण कि प्राक्तन कर्म की सिद्धि तभी हो सकती है जब प्राक्तन कर्ता रहेगा। प्राक्तन कर्ता की सिद्धि के लिए यदि जीवको अनादि माने, तो ब्रह्म के पूर्वोक्त औपाधिक जीवभाव का समर्थन नहीं हो सकेगा, यों दोनों प्रकार ही प्राप्त हुए दोषका दृष्टिभेद के अवलम्बन से परिहार करनेवाले गूढ़ आशयवाले श्रीवसिष्ठजी यौक्तिक दृष्टि से कर्म और कर्ता की सहोत्पत्ति पक्ष को दर्शाते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जैसे वृक्ष से फूल और उसकी सुगन्धि साथ ही साथ प्रकट होते हैं वैसे ही परस्पर अभेदकल्पना से अभिन्न आदिमें प्रकट हुए ॥१॥

भगवान् ने भी श्रीमुखसे कहा है - 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते' भगवान् न लोगों के कर्तृत्व की सृष्टि करते हैं, न कर्मोकी सृष्टि करते हैं और न कर्मों के फल के संयोग की सृष्टि करते हैं, किन्तु जीवकी अविद्यारूप

प्रकृति स्वयं कर्म आदिरूप से प्रवृत्त होती है। उनके आविर्भाव में और अभेदाध्यासमें जीवों
का स्वभाव नामसे प्रसिद्ध अपना अज्ञान ही कारण है, यों दृष्टान्तपूर्वक कहते हैं। __जैसे अज्ञानी लोगों की दृष्टि में विस्तृत निर्मल आकाशमें नीलिमा स्फुरित होती है वैसे ही सब संकल्पनाओं से रहित निर्मल ब्रह्म में अज्ञ लोगों की दृष्टि में ये जीव स्फुरित हुए हैं ॥२॥

अतएव यह सृष्टिवाद अज्ञानी के संमत व्यवहारभूमि में ही है, परमार्थपद में नहीं है

ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, जहाँ पर अज्ञानी लोगों का व्यवहार देखा जाता है, वहींपर जीव ब्रह्म से उत्पन्न हुए हैं, ऐसी उक्तियाँ स्थित हैं ॥३॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

(न प्रलय है, न उत्पत्ति है, न बद्ध (संसारी जीव) है, न साधक है, न मुमुक्षु है और न मुक्त है, यह परमार्थता है।) तदतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्ममयमात्मा ब्रह्म सर्वानभूः' इत्यादि श्रुति से लभ्य परमार्थ दृष्टि से तो न जगत् की न जीवोंकी या कर्मों की उत्पत्ति आदि का प्रतिपादन किया जा सकता है। अथवा न उनके निषेधका ही प्रतिपादन किया जा सकता है, ऐसा कहते हैं। __ हे राघव, जहाँ पर ज्ञानी पुरुषों का व्यवहार है वहाँ यह ब्रह्म से उत्पन्न हुआ और यह उत्पन्न नहीं हुआ यह कथन शोभा नहीं देता है ॥४॥

यदि ऐसा है, तो ऐसी अवस्थामें परमार्थका उपदेश देनेवाले शास्त्रमें अज्ञानियों की दृष्टिसे उपपन्न होनेवाले सृष्टि आदि के कथन का क्या प्रयोजन है? उस पर कहते हैं।
हेरामचन्द्रजी,जब तक कोई द्वितीय कल्पना प्रसिद्धि को प्राप्त न की जाय, तब तक लोकमें उपदेश्य, उपदेशक और उपदेशशोभित नहीं होते। इसलिए भेददृष्टि से शोचनीय द्वैतकल्पना का व्यवहारकाल तक-जब तक कि निश्चय से प्रमेय का निर्णय न हो जाय तब तक-संशय के साथ अंगीकार कर यह ब्रह्म है ये जीव है,यों वाणीका उपदेश दिया जाता है ॥५,६॥

लोक में अभ्युपगम्यवाद (काल्पनिकवाद) बहुधा देखा जाता है, ऐसा कहते हैं। इस प्रकार लोक में अभ्युपगम्यवाद देखा गया है।
शंका : यदि द्वैत का अंगीकार कर लिया, तो उसका खंडन क्यों करते हैं ?
समाधान : असंग अद्वितीय ब्रह्म से जगत् उत्पन्न होता है, ऐसा पहले उपदेश देनेपर जो उससे उत्पन्न होता है, वह तद्रूप ही है, क्योंकि उत्पत्ति के पहले अपने उपादान कारणमें स्थित वही आविर्भावदशा में भी हेतुगत होनेके कारण तन्मात्र होता हुआ भी भ्रान्तिज्ञान से
पृथक्-सा प्रतीत होता है, अतः द्वैत बाधित होता है, यह अर्थ है ॥७॥

ब्रह्म की उपादानता तो तीनों कालों में उसीमें उत्पन्न होकर लीन होने के कारण सिद्ध है, ऐसा कहते हैं। ___ मेरू और मन्दर के तुल्य बहुत-सी जीवराशियाँ पुनः पुनः उत्पन्न होकर उसी परमतत्त्व में लीन हो गई है। उसके बाद जैसे विविध दिशाओंमें वृक्षों में पल्लव लगते हैं वैसे ही ये अनन्त जीवराशियाँ हजारों की संख्यामें उस परमपदमें उत्पन्न होकर स्फुरित होती हैं जैसे वसन्त ऋतुमें नूतन अंकुर उत्पन्न होते हैं वैसे ही आगे भी उस परमपदमें ये जीवसमूह उत्पन्न होंगे। जैसे ग्रीष्म ऋतु में वसन्त ऋतु के रस लीन हो जाते हैं वैसे ही फिर उसीमें लीन हो जायेंगे। वे और अन्य अनेक जीवराशियाँ सदा उस परमपदमें स्थित रहती हैं, उसीसे उत्पन्न होती हैं और उसीमें लीन हो जाती हैं ॥८-११॥

हे रामचन्द्रजी, जैसे पुष्प और सुगन्धि अभिन्न हैं वैसे ही पुरुष (कर्ता) और कर्म अभिन्न हैं। ये परमात्मा से उत्पन्न हुए हैं और फिर उसीमें शनैः-शनैः लीन हो जाते हैं। ये दैत्य, नाग, मनुष्य, देवता इस जगत् में वस्तुतः उत्पन्न न होते हुए भी वासनारूप भूतमात्रउपाधियों से उत्पन्न होते हैं, और तुरन्त स्फुरित होते हैं यानी गमन आदि क्रिया से युक्त होते हैं। इससे जन्म और कर्म की सहोत्पत्ति और अभेद प्रत्यक्ष दिखलाई देता है ॥१२,१३॥

उनकी उत्पत्ति में न कर्म हेतु है और न और कुछ हेतु है, क्योंकि जब पहले कर्ता रहेगा तब न कर्म होंगे, इसलिए परिशेष से केवल पूर्वोक्त अज्ञान ही उनकी उत्पत्तिमें निमित्त है, ऐसा कहते हैं। __ हे सज्जनशिरोमणे श्रीरामजी, उन दैत्य, नाग, मनुष्य, देवता आदि संसारभ्रमण में आत्मस्वरूप के विस्मरण के सिवा अन्यान्य जन्मरूपी फल देनेवाला दूसरा कोई हेतु नहीं दिखाई देता ॥१४॥

तात्पर्य यह है कि कर्ता की अनादिता तो कही नहीं जा सकती, क्योंकि कर्तृत्व को यदि स्वाभाविक धर्म मानें, तो जैसे अग्नि की अनादि स्वभाववाली उष्णता हजारों उपायों से मिटाई नहीं जा सकती वैसे ही अनादि स्वभाववाले कर्तृत्वका भी हजारों उपायों से परिहार नहीं किया जा सकेगा। ऐसी अवस्थामें मोक्ष कथमपि नहीं हो सकेगा। यदि कर्तृत्वको औपाधिक मानो, तो वह उपाधि अविद्या है अथवा अन्य कुछ है ? पहले पक्षका फलतः सिद्धान्त के परिशेष पक्षमें ही अन्तर्भाव हो गया। किंच, अविद्या आत्मा में कर्तृत्व का आपादन स्वतः करती है अथवा अन्य किसीकी सहायता से ? स्वतः तो कर नहीं सकती, क्योंकि अविद्या में स्वतः कर्तृत्वापादन होने पर सुषुप्ति, मूर्छा और प्रलय में भी आत्मा में कर्तृत्व की आपत्ति होगी। यदि कहिये अन्य की अपेक्षासे अविद्या कर्तृत्वका आपादन करती है, तो जिसकी मुखापेक्षी होकर अविद्या कर्तृत्व का आपादन करती है वही उपाधि होगी, अविद्या उपाधि न होगी। उपाधि की तो कोई उपाधि होती नहीं। दूसरे पक्षमें भी यानी उपाधि अविद्या से अन्य है, इस पक्षमें भी वह उपाधि अविद्याकी कार्य है या स्वतन्त्र है? स्वतन्त्र है इस पक्षमें यदि वह अनादि है, तो सुषुप्ति और प्रलयमें भी कर्तृत्व का आपादन करेगी। यदि सादि हैं, तो उससे उपहित कर्तृत्व भी सादि ही होगा, यों अनादि कर्तृसिद्धि नहीं होगी। उपाधि अविद्याकार्य है, इस पक्षमें
भी यही दोष है, इसलिए यद्यपि आत्मा नित्य है तथापि कर्तृ-उपाधिसम्बन्ध के प्रतिकल्प और प्रतिदिन भिन्न अभेद भी होता है। उसमें आत्मविस्मरण ही बीज है, यह पक्ष ही यौक्तिक दृष्टि से अवशिष्ट होता है। इस पक्ष में आगे अनुपपत्ति दर्शानेवाले श्रीरामचन्द्रजी उसके अनुकूल भूमिका रचने के लिए शास्त्र का लक्षण कहते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, प्रामाणिक दृष्टिवाले (अलौकिक यानी धर्म और ब्रह्म में प्रमाणभूत श्रुति से जिनकी दृष्टि उत्पन्न हुई है) वीतराग मनु आदि ने धर्माधर्मरूप अर्थ में स्वमूल श्रुति से विवाद न करनेवाले (श्रुत्यविरोधी) मीमांसा के न्यायों से निर्णय करके जो जो स्मृति, पुराण कल्पसूत्र, इतिहास आदि रचे हैं वे 'शास्त्र' नाम से कहे जाते हैं। भाव यह कि

श्रुतियाँ और श्रुतिमूलक स्मृतियाँ आदि अलौकिक अर्थ में प्रमाण हैं |१५॥

इसी प्रकार सदाचार भी प्रमाण है, यह कहने के लिए सन्तों का लक्षण कहते हैं।
जो अत्यन्त विशुद्ध सत्त्वगुणसे युक्त हैं, दुःखदायी विषयों से विचलित नहीं हो सकते हैं, राग, द्वेष आदि से रहित हैं एवं शब्द से जिसका निर्वचन नहीं हो सकता, ऐसी निरतिशय आनन्दरूप ब्रह्म की साक्षात्कारकला से सम्पन्न हैं, वे सन्त कहे गये हैं ॥१६॥
पूर्वोक्त लक्षणवाले सन्तों का सदाचार और श्रुतिस्मृतिरूप शास्त्र ये दो ही जिन्हें आत्मतत्त्व का ज्ञान नहीं हुआ, उन शिष्टों के सब कर्मोंकी सिद्धि के लिए यानी धर्मतत्त्व और ब्रह्मतत्त्व के ज्ञान के लिए सदा दो नेत्र हैं ॥१७॥
जो पुरुष स्वर्ग और मोक्ष के उपयोगी सम्यग् व्यवहार के लिए शास्त्रका अनुसरण नहीं करता, उसका सब शिष्ट पुरुष बहिष्कार कर देते हैं और वह दुःख में निमग्न हो जाता है । हे प्रभो, इस लोकमें प्रामाणिक पुरुषोंमें और वेदमें सदा इस प्रकार की प्रसिद्धि है कि कर्म और कर्ता हेतु और फलरूप से संसृष्ट हैं यानी कर्म और कर्ताका कार्य कारणभाव है॥१८,१९॥

194228 बीज और अंकुर के सदृश कर्म से कर्ताकी सृष्टि होती है और कर्ता से कर्म का निर्माण होता है, वह न्याय लोक और वेदमें प्रसिद्ध है। जैसे बीज से नूतन अंकुर उत्पन्न होता है, वैसे ही कर्म से जन्तु उत्पन्न होता है। जैसे अंकुर से पुनः बीज होता है, वैसे ही जन्तु से कर्म होता है ॥२०,२१॥
194229
194230 कर्म के समान प्राक्तन वासना भी कर्ता की उत्पत्ति में हेतु है, ऐसा कहते हैं। जिस वासना से जीव संसाररूपी पिंजड़े में प्रविष्ट किया जाता है, उस वासना के अनुरूप उसे फल का भी अनुभव होता है ॥२२॥
194231
194232 इस प्रकार भूमि का रचकर कर्ता और कर्म की साथ साथ उत्पत्ति होती है, इस पक्षपर आक्षेप करते हैं। __ ऐसी अवस्था में जन्म के निमित्तभूत कर्म के बिना परमपदरूप ब्रह्म से प्राणियों की उत्पत्ति आपने कैसे कही?॥२३॥
194233 भगवन्, आपने इस सहोत्पत्ति पक्षसे इन जीव और कर्मों की जगत् में प्रमाणों द्वारा प्रसिद्ध परस्पर हेतुफलता का तिरस्कार कर दिया है ॥२४॥
194234 अद्वय होने के कारण अपने से अतिरिक्त कारणशून्य मायाशबल ब्रह्ममें आकाश आदि से लेकर स्थूलदेहपर्यन्त भोगायतन की सृष्टि कर्मों का फल है और उसके फलरूप (कार्यभूत) हिरण्यगर्भ आदि स्थूल सूक्ष्म उपाधियों में भोग और उसकी सामग्रीकी सृष्टि फल है, यों लोकमें प्रसिद्ध इन दोनों प्रवादों का आपने खण्डन कर दिया। कर्मों के निष्फल होने पर नरक आदिका भय न होनेके कारण लोकमें सांकर्य (संकरता) होने पर जैसे बड़े मत्स्य छोटे मत्स्य को निगल जाते हैं वैसे ही बलवानों द्वारा हीनबलों की हिंसा होगी, यों नाश ही अवशिष्ट रहेगा ॥२५,२६॥
194235 भगवन्, इसलिए आप यथार्थतः मुझसे कहिए कि किया हुआ कर्म फलरूप से अवश्य परिणत होता है या नहीं? मेरे इस महान् संशय को आप दूर कीजिए। आप तत्त्वज्ञों में सर्वश्रेष्ठ हैं, इसलिए आपमें ही मेरे संशय को दूर करने की सामर्थ्य है ॥२७॥
194236
194237 इस प्रकार रामचन्द्रजीके आक्षेप करने पर प्रामाणिक आक्षेप की प्रशंसा करते हुए उसके
194238
194239 समाधान की प्रतिज्ञा करते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, मुझसे आपने जो यह सुन्दर प्रश्न किया, यह बहुत ही अच्छा किया। सुनिए, मैं आपसे कहता हूँ, जिससे अवश्य ज्ञान का उदय होगा ॥२८॥
194240
194241 सहोत्पत्ति पक्षमें भी (कर्ता और कर्मकी साथ उत्पत्ति होती है, इस पक्षमें भी) जैसे कोई दोष न आये वैसा उपपादन करने के लिए भूमिका बाँधते हैं।
194242 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत् कर्मणा करोति' (जिसका मनसे ध्यान करता है, उसे वाणी से बोलता है, उसे कर्म से करता है) इस श्रुति से मनका क्रियाकौशल-प्रतिसन्धानरूप से जो यह विकास है, वही कर्मोंका प्रसिद्ध कारण है।
194243 शंका : क्रियाकौशलरूप से मन का विकास ही कर्मों का कारण है, यह आप कैसे जानते हैं ?
194244 समाधान : मन के विकास के बाद ही क्रियासिद्धिरूप फल देखा जाता है, जिसमें मनका सहयोग नहीं है, ऐसी देहचेष्टा का कोई फल नहीं दिखाई देता है ॥२९॥
194245
194246 मन के विकास के बाद ही फल होता है, यह जो कहा था, उसे उदाहरण द्वारा दर्शाते हैं।
194247 आदि सृष्टि में परमपदरूपी ब्रह्म से जभी मनरूप तत्त्व उत्पन्न हुआ तभी मनरूप उपाधिवाले आविर्भूत समष्टि व्यष्टि जीवों का कर्म भी उदित हुआ और जीव प्राक्तन वासना के अनुसारी देहवाला होने से देहमें अहंभाव से स्थित हुआ । इस विषयमें श्रुति भी 'तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति' (उसने मैं मनसे मनस्वी होऊँ, इस अभिप्राय से मनकी रचना की) मन के जन्म के अधीन ही आत्मन्विता से कथित देहित्व और संचरण रूप कर्म दिखलाती है। 'यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति' यह दूसरी श्रुति भी है। इससे मन ही कर्ता है,
194248 आत्मा कर्ता नहीं, यह दिखलाने के लिए मैं सहोत्पत्ति यानी पुरुष और कर्म की सहोत्पत्ति पक्ष दर्शाया है, यह भाव है॥३०॥
194249
194250 इस प्रकार कर्ता और कर्म के अभेद कथन से भी कर्म मनोधर्म ही है, आत्मधर्म नहीं है। यदि कर्म आत्मधर्ममाना जायेगा, तो उसके कूटस्थत्व स्वभावसे विरोध होगा, यह उसे मनोधर्म कहने में तात्पर्य है, इसे दृष्टान्तपूर्वक दिखाते हैं।
194251 जैसे परस्पर अभिन्न पुष्प और सुगन्धिका भेद नहीं है वैसे ही परस्पर अभिन्न कर्म और मनका भेद नहीं है॥३१॥
194252
194253 यदि कोई कहे कर्म शब्द का यज्ञ लिया जाता है, या उससे उत्पन्न अदृष्ट? उनमें पहला देह का धर्म है, दूसरा भोग्य में समवाय सम्बन्ध से रहता है, ऐसी अवस्था में उसकी मनोधर्मता कैसे? इस पर कहते हैं।
194254 इस जगत् में कर्मसंस्काररूपसे मनमें स्थित क्रिया ही अदृष्ट के फलरूप से आविर्भूत होकर देह, स्वर्ग, नरक आदिरूप होती है। इस प्रकार उस कर्म का आश्रय देह भी पहले मन ही था। 'सविज्ञानोभवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति' इस श्रुति से भावी देहाकारता के अभिमानको प्राप्त हुए ही मन का पूर्व देह से उत्क्रमण सुना जाता है। आतिवाहिक (सूक्ष्म) देह की ही वासना के बल से स्थूलदेहाकार में कल्पना होती है, ऐसा पहले कह आये हैं, इसलिए मनही कर्म है॥३२॥
194255
194256
194257
194258 इस प्रकार तुम्हारे द्वारा कहा गया कर्मों की निष्फलता का दोष भी हट गया, क्योंकि मनका कार्यभूत सम्पूर्ण प्रपंच कर्मफल है, इस आशय से कहते हैं।
194259 वह (ऐसा) कोई पर्वत नहीं है, वह कोई आकाश नहीं है, वह समुद्र नहीं है, वह लोक नहीं है, जहाँ पर किये हुए अपने कर्मोंका फल न हो॥३३॥
194260 सावधान होकर किया गया सांगोपांगरूप से विराजमान कर्म चाहे वह ऐहिक हो चाहे प्राक्तन हो, पौरुष ही प्रयत्न है, वह कभी निष्फल नहीं होता ॥३४॥
194261
194262 भाव यह है कि अविद्या से उत्पन्न हुआ मन ही क्रियाशक्तिसम्पन्न और चैतन्यरूप आत्मा का उपाधि होने से कर्ता और भोक्ता है और वह 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' (हे सौम्य, मन अन्नमय है), "तन्मनोऽकुरुत' (उसने स्रष्टव्य के आलोचनके योग्य मनःशब्दवाच्य संकल्प आदि रूप करण की रचना की), 'त्रीण्यात्मनेऽकुरुत मनो वाचं प्राणम्' (मन, वाणी और प्राण इन तीन अन्नों की अपने लिए सृष्टि की) इत्यादि श्रुतियों से और पूर्वोक्त युक्ति से यद्यपि प्रत्येक कल्पमें और प्रतिदिन उत्पन्न होकर लीन होता है, तथापि प्रतिदिन आविर्भूत होकर रात्रिमें छिप रही दीवार की छाया के समान तथा दर्पण को सामने से हटाने पर छिप रहे मुख के प्रतिबिम्ब के समान वही यह है, इस प्रकार अबाधित प्रत्यभिज्ञारूप प्रमाण से और उपहित आत्मा की एकता से उसका भेद नहीं होता, यों वह अनादि भी है। नाश शून्यतापत्ति नहीं है, अथवा उत्पत्ति असत् की सत्ता नहीं है, जिससे कि प्रतिदिन सुषुप्ति में उसके नाश से भेद हो। सत्कार्यवाद का आश्रय लेने से अविद्या बीजरूप से विद्यमान ही प्राक्तन कर्ता और कर्म की तथा उनके फल आकाश आदि की सहोत्पत्ति मानने पर भी कृतहानि और अकृत-प्राप्तिरूप दोष की आपत्ति नहीं होती, न शास्त्र के प्रामाण्य का बाध होता है, अथवा न मात्स्यन्याय की प्राप्ति होती है और न जन्म और कर्म की कार्यकारणताके नियम का खण्डन होता है और तिरोभूत अवस्थावाला और आविर्भूत अवस्थावाला मन ही अविद्या है, यह मानने से जीवों की उत्पत्ति में परिशेष से एकमात्र अज्ञानको मैंने जो हेतु कहा है, वह भी विरूद्ध नहीं है। यदि कोई कहे कि कर्ता और कर्म की सहोत्पत्ति और अभेद कहनेका फल क्या है?
194263 जैसे कृष्णता का क्षय होने पर काजल स्वयं क्षीण हो जाता है, चलनात्मक कर्म का नाश होने पर मन का क्षय हो जाता है। भाव यह कि कर्म और मनमें से एक का विनाश चाहनेवाले पुरुष को चलनात्मक प्राण के अथवा मनके निरोधरूप हठयोग या राजयोग का अभ्यास करना चाहिए, यही उनका फल है ॥३५॥
194264 कर्म का नाश होने पर मनका नाश हो जाता है, मनका नाश होने पर कर्मका अभाव हो जाता है। योग से जनित तत्त्वसाक्षात्कार से अविद्या का नाश होने पर दोनों का आत्यन्तिक विनाश होता है अन्यथा नहीं होता, इस आशय से कहते हैं। यानी कर्म नाश होने पर मनोनाश या मनोनाश होने पर कर्म का अभाव मुक्तपुरुष का होता है; जो मुक्त नहीं है, उसका कदापि नहीं होता ॥३६॥
194265 अग्नि और उष्णताकी भाँति सदा अभेद से मिले हुए दोनों में से-चित्त और कर्म में से एक का अभाव होने पर दोनों ही विलीन हो जाते हैं ॥३७॥
194266
194267

194268 एक का विनाश होने पर दूसरे का विनाश होता है, इसमें उपपत्ति दर्शा रहे श्रीवसिष्ठजी उपसंहार करते हैं।
194269 हे श्रीरामचन्द्रजी, चित्त को सदा स्पन्दरूप विलास को प्राप्त होकर एकमात्र स्पन्दरूप (विहित और निषिद्ध के आचरण द्वारा पुण्य-पाप धर्माधर्मरूप में परिणत हुआ) कर्म जानिये
194270 और कर्म भी पुण्यपाप के फलके भोग के अनुरूप स्पन्दरूप विलास को प्राप्त होकर चित्तरूप में परिणत होता है। अतएव लोक में वे दोनों चित्त और कर्म धर्म और कर्म शब्द से कहे जाते हैं ॥३८॥
194271
194272 पंचानबेवाँ सर्ग समाप्त
194273 छानबेवाँसर्ग कर्मों की विलक्षणता से नाना प्रकार की आकृति धारण करनेवाले मन के विविध नामों का प्रतिपादन तथा उसकी शुद्धि के लिए तत्त्व का निरूपण। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामचन्द्रजी, मन क्या है ? मन पहले अनुभव में आई हुई वस्तुओं की केवल भावना है, जो विकल्पना या विभावना शब्द से भी पुकारी जाती है। यह भावना स्पन्दरूप धर्म से युक्त होकर विहितप्रतिषिद्धरूपा क्रिया में परिणत होती है। अत्यन्त सूक्ष्म होने के कारण अदृष्टभावापन्न उस क्रिया के जन्मान्तर आदिरूप फल का सब जन्तु अनुसरण करते हैं ॥१॥
194274 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, मन जड़ होता हुआ भी अजड़ के सदृश आकृतिवाला है, उसका संकल्पारूढ़ रूप (आकार) आप विस्तारपूर्वक कहने की कृपा कीजिए ॥२॥
194275 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : रघुवर, सर्वशक्तिशालिनी माया से शबलित असीम
194276 आत्मतत्त्वका पहले रचित संकल्पशक्तिवाला जो रूप है, उसको लोग मन कहते हैं ॥३॥
194277
194278 लोगों के आधुनिक व्यवहार में भी मन का रूप प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं।
194279 यह खम्भा है या पुरुष है, यों विकल्पव्यवहारमें सत्-असत् दोनों कोटियोंमें जो भाव झूले की नाईं झूलता है और दोनों कोटियों में स्मृतिपूर्वकता को प्राप्त होता है, यानी दोनों पक्षों में अवस्थित होता हुआ भी एक पक्षमें स्थिर नहीं होता, उसे विद्वान मन का रूप कहते हैं ॥४॥
194280
194281 आत्मा के चिद्रूप होने के कारण सदा भासित होने पर भी मैं आत्मा को नहीं जानता यह प्रतीति और अकर्ता आत्मा में कर्तृत्व की प्रतीति जिससे होती है, वह मन है, ऐसा कहते हैं।
194282 चैतन्यस्वरूप होते हुए भी पुरुष को जिससे मैं आत्मा को नहीं जानता हूँ , और अकर्ता होते हुए भी मैं कर्म कर रहा हूँ, ऐसा निश्चय नियतरूप से होता है, वह मन का स्वरूप है॥५॥
194283
194284 स्पन्दरहित (निष्क्रिय) मन में इस लक्षणकी अव्याप्ति की आशंका कर कहते हैं।
194285 इस लोक में जैसे गुणीका गुण से हीन होना संभव नहीं है, वैसे ही मनका भी कल्पनात्मक क्रियाशक्ति से रहित होना सम्भव नहीं है॥६॥
194286 जैसे परस्पर भिन्न हुए अग्नि और उष्णता का अस्तित्व नहीं रह सकता वैसे ही भिन्न हुए कर्म और मनका तथा जीव और मनका अस्तित्व नहीं रह सकता अर्थात् जैसे अग्नि और उष्णता अभिन्न है, वैसे ही कर्म और मन तथा जीव५७६
194287
194288 और मन भी अभिन्न हैं॥७॥
194289 एकमात्र संकल्परूप विविध विस्तार से शोभित होनेवाले फलजनक चित्तरूपी कर्म ने स्वयं ही इस नानाविध विश्व का विस्तार कर रक्खा है, जो मायामय, कारणशून्य, विविध रचनाओं से युक्त और वासना की कल्पनाओं से व्याप्त है।।८,९॥
194290 जैसे यहाँ पर स्थित ही ऐन्दवों ने हम लोग सत्य लोकमें स्थित हैं, ऐसी कल्पना की थी वैसे ही जिससे जहाँपर जिस वासना का जैसे आरोप किया जाता है, वहाँ पर फल देनेवाली उस वासना की कल्पनाओं से यह विश्व व्याप्त है, यह स्पष्ट हुआ|१०॥
194291 उस वासनारूपी वृक्ष का कर्म बीज है, मन की गति शरीर है और सुख-दुःख आदि फल देनेवाली विविध क्रियाएँ उसकी शाखाएँ हैं, यह शास्त्र में कहा जाता है और फलतः इसका अनुभव भी होता है॥११॥
194292
194293 यदि कोई कहे कि कर्म कर्मेन्द्रियों का वृत्तिरूप है, वह मनसे कैसे हो सकता है ? तो इस पर कहते हैं।
194294 मन जिसका अनुसन्धान करता है, उसीका सम्पूर्ण कर्मेन्द्रियवृत्तियाँ सम्पादन करती है, इसलिए कर्म मन कहा गया है॥१२॥
194295 __मन ही सर्वेन्द्रियता को धारण करता है, इसलिए यह दोष नहीं है, यह दर्शाते हुए मनके
194296 नामों को दिखलाते हैं। __ मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त, कर्म, कल्पना, संसृति, वासना, विद्या,प्रयत्न, स्मृति, इन्द्रिय, प्रकृति,माया, क्रिया, केवल इतनी ही नहीं और भी अनेक विचित्र शब्दोक्तियाँ ब्रह्म में कल्पित हैं। ये शब्दवैचित्र्य के सिवा और कुछ भी नहीं है। संसारमें कल्पित आगे कहे जानेवाले भिन्न भिन्न प्रवृत्तिनिमित्त (शब्दों की अर्थबोधनशक्ति के प्रयोजक यानी शक्यताअवच्छेदक) ही इनके कारण हैं ॥१३,१४॥
194297 अकस्मात अपने स्वरूप का विस्मरण होने से जिसे अपने अपरिच्छिन्न दृष्टापन का (चिदेकरसता का) अनुभव नहीं हो रहा है, अतएव बाह्य कल्पना में उन्मुख चिति के ये सब नामान्तर किये गये हैं ॥१५॥
194298
194299 बाह्य कल्पना में उन्मुख चित् में प्रवृत्तिनिमित्त के भेद से योगरूढ़ि से पूर्वोक्त मन, बुद्धि आदि नामों की पर्यायता को, प्रत्येक के निर्वचन द्वारा, विशेषरूप से जाननेकी इच्छा कर रहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं। ___ ब्रह्मन्, चिद्घन ज्ञानघन परमात्मा के ये मन आदि पर्याय, जिनके विचित्र यौगिक अर्थकी कल्पना की गई है, कैसे प्रसिद्धि को प्राप्त हुए हैं ॥१६॥
194300
194301 इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न करनेपर क्रमशः पूर्वोक्त पन्द्रहों नामों की व्याख्या करने की इच्छावाले श्रीवसिष्ठजी पहले 'मन' नामकी व्याख्या करते हैं।
194302 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, अविद्यावश मानों कलंकता को प्राप्त हुआ परम चेतन ही जब कभी स्फुरण रूप को प्राप्त होकर यह इस प्रकार का है, या यह इस प्रकार का नहीं है' यों विकल्परूपसे नाना प्रकार का होता है, तभी वह मनरूपसे स्थित होता है, इसलिए उसका 'मन' नाम होता है|१७॥
194303
194304 उक्त शुद्ध चेतन जब पहले ही या विकल्प के बाद विशेष भावना प्राप्त कर उक्त विकल्पकी
194305
194306 दो कोटियों में से एक कोटिके अनुसन्धान का निश्चय कर सुस्थिर हो स्थित होता है, तब यह वस्तु ऐसी ही है, इस प्रकार का निर्धारण करने में समर्थ'बुद्धि' नाम से कहा जाता है॥१८॥
194307 __जब तुच्छ देह आदि में आत्माभिमान करने से अपनी सत्ता मानता है, तब अभिमान से 'अहंकार' कहा जाता है। अहंकार ही सकल अनर्थों का मूल होनेसे संसार में बन्धन करनेवाला है|१९॥
194308 जब वह शुद्ध चेतन पूर्वापर के अनुसन्धानका त्यागकर बालक की नाईं एक विषय का त्यागकर दूसरे विषयका स्मरण करता है, तब 'चित्त' नाम से कहा जाता है|२०॥
194309 चूँकि कर्ता एकमात्र स्पन्दधर्म से युक्त होता है, अतः जब उक्त शुद्ध चेतन ही वास्तवमें असत् स्पन्दरूप गुण से कर्ता को गुणी करता है, और स्पन्द के फल का (शरीर और उसके अवयवों का अन्य देश में संयोग का) सम्पादन करने के लिए दौड़ता-सा है, तब कर्म कहा जाता है ॥२१॥
194310 काकतालीय न्याय से (अकस्मात्) अन्य वस्तु के लिए अवकाश से रहित अपने स्वरूप के ज्ञानका त्याग कर यानी अपनी पूर्णता को भूलकर जब अपनी इच्छित परिच्छिन्नताकी कल्पना करता है, तब कल्पना नाम से प्रसिद्ध होता है |२२॥
194311 जब शुद्ध चेतन जो पहले देखा गया हो अथवा न देखा गया हो, उसकी 'पहले मैंने इसे देखा है' इस निश्चय से हृदयमें अभिलाषा करता है, तब सृति (संसृति) नामसे कहा गया है ॥२३॥
194312 जब शुद्ध चेतन तिरोभूत हुई पद, पदार्थ और उनकी शक्तियों के स्वरूप से शून्यप्राय अति सूक्ष्मभावमें रहता है और उसकी अन्य चेष्टाओंका अन्त हो जाता है, तब वह वासना' नामसे ख्यात होता है|२४॥

जब शुद्ध चेतन अविद्यारूप कलंक से युक्त होने के कारण उत्पन्न हुई दूसरी दृष्टि (प्रपंचप्रतीति) तीनों कालों में अविद्यमान ही है, ऐसे बोध को प्राप्त होता है, तब विद्या कहा जाता है ॥२५॥

'विस्मृतिर्मलमेव च' इस पाठ में दो नामों का साथ ही व्याख्यान करते हैं।
जब शुद्ध चेतन आत्मस्वरूप के अत्यन्त अदर्शन के लिए स्फुरण को प्राप्त होता है, तब वहमल नाम से पुकारा जाता है, आत्मस्वरूप का विस्मरण करता है, अतः 'विस्मृति' कहलाता है यह अर्थ है ॥२६॥

अथवा मिथ्या विकल्पों से विविध प्रकार के विक्षेप करता है, अतः विस्मृति कहलाता है। आवरणशक्ति की प्रधानता से मल और विक्षेपशक्ति की प्रधानता से विस्मृति कहलाता है, यह भाव है। 'प्रयत्नः स्मृतिरेव च' इस पाठ में तो अपने विनाश यानी अदर्शन के लिए स्फुरित होता है यत्न-सा करता है, अतः प्रयत्न कहलाता है और विविध वस्तुओं का स्मरण कराता है; इसलिए स्मृति कहलाता है, यों यथाकथंचित् व्याख्या करनी चाहिए। __मनःस्वरूप हुआ वह शुद्ध चेतन जब सुनकर, छूकर, देखकर, भोजन कर, सूंघकर, विचारकर यानी श्रवण आदि क्रियाओं से कार्यकारण के स्वामी जीवभाव को प्राप्त हुए परमेश्वर को आनन्दित करता है यानी भोगों द्वारा प्रसन्न करता है, तब वह इन्द्रिय कहलाता है ॥२७॥
अलक्षित परमात्मा में सम्पूर्ण दृश्यजाल की उपादन से अभिन्न कर्तारूप से रचना करता है, अतएव वह सब पदार्थों की प्रकृति कहा जाता है ॥२८॥
जब वह शुद्ध चेतन सत् को शीघ्र असत्ता को प्राप्त करता है और असत् को (देहादि को) प्रमाणसत्ता के बिना सत्ता को प्राप्त

करता है, इसलिए सत्ता और असत्ता का विकल्परूप होने से माया कहलाता है॥२९॥
संसार
और उसकी बीजरूपता को प्राप्त हुआ वह शुद्ध चेतन दर्शन, श्रवण, स्पर्श, रसन, घ्राण आदि क्रियाओं के करने से लोकमें क्रिया नाम को प्राप्त होता है।३०॥
अविद्यावश कलंकयुक्त हुई अतएव बाह्य कल्पना के उन्मुख वस्तुतः प्रकाशस्वरूप चिति के ये मन आदिपर्याय (नामान्तर) हैं॥३१॥
चित्तरूपता को प्राप्त हुए अतएव प्रस्तुत संसारपद को पहुँचे हुए शुद्ध चेतनके अपने ही सैंकड़ों संकल्पों से ये नामान्तर योगरूढ़िको प्राप्त हुए हैं ॥३२॥

एक ही शुद्ध चेतन के मन, बुद्धि आदि संख्याभेदों की कल्पना कैसे हुई? इस पर कहते हैं।
चूँकि चिति 'मैं चेतनीयहूँयानी मैं अज्ञहूँ' इस प्रकार स्वयं अनुभव के योग्य जो अज्ञानरूपी कलंक अथवा चेतनीयों से (विषयों से) प्राप्त जो द्वैतवासनारूपी कलंक उनकी सन्निधि से अपने पूर्व स्वरूप की विकलता से आकुल-सी होकर देह आदि जड़समुदाय के उन्मुख होती है, अतः उसके मन, बुद्धि आदि संख्याभेद की कल्पना होती है ॥३३॥

पूर्वोक्त भेदकल्पना को, पुनः विवेचनकर, कहते हैं।
वह शुद्ध चित् लोक में 'जीव' नामसे कही जाती है, 'चिति' कही जाती है और वही 'बुद्धि' कही जाती है । अथवा इस विषय को यों मनोगत करना चाहिये कि परमात्मपद से च्युत हुई अतः अज्ञानरूपी कलंकवाली संवित् की ही इस प्रकारकी नाना संकल्पनाओं को विद्वानों ने ये भिन्न नाम दे रक्खे हैं ॥३४,३५॥

वह जीव कहा जाता है, इस कथन से मनमें चेतनताकी प्राप्ति होने से अन्य दर्शनोंमें और लोकमें भी उसकी जड़ता की प्रसिद्धि होने से सन्देहमें पड़ रहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
ब्रह्मन्, मन क्या जड़ है अथवा चेतन है ? हे तत्त्वज्ञ, इस प्रकार का मेरे मनमें एक निश्चय नहीं होता है॥३६॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, मन न तो केवल जड़ है और न केवल चेतन ही है। वास्तवमें, संसारदशामें मलिन हुई अजड़ दृष्टि (चिति ही) मन शब्द से कही जाती है अर्थात् चेतन और जड़का संमिश्रणरूप होने से मन चेतन और जड़ इनमें से अन्यतर नहीं है। परमार्थरूप से तो 'मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव' (मनन करता हुआ मन होता है ये उसके कर्मप्रयुक्त नाम हैं) इत्यादि श्रुति में आत्मा के ही कर्मप्रयुक्त नामों में मनशब्द की गणना से चेतन द्रष्टा ही संसारदशामें उपाधि मलिनता का अनुभव करता है,
अतः मन कहा जाता है॥३७॥
__ मन जैसे चित् और अचित् से विलक्षण है वैसे ही वह सत् और असत् से भी विलक्षण है, ऐसा कहते हैं।
सत् और असत् के मध्य में वर्तमान यानी न सत् और न असत्, प्रत्येक प्राणीमें भिन्न भिन्न, जगत् का कारणरूप जो अनिर्मल रूप है, वह चित्तनाम से पुकारा जाता है॥३८॥

अथवा आत्मा की अज्ञात सत्ता ही मन है, ऐसा कहते हैं।
शाश्वत (अविनाशी) एकरूप निश्चय के बिना जो आत्मा की स्थिति है, वह चिति कही गई है। उससे यह जगत् उत्पन्न हुआ है । म्लानरूपवाली चिति की जो जड़ और अजड़

दृष्टियों के मध्यमें झूले की नाईं अपनी कल्पना है, वही मन कहा जाता है।
हे श्रीरामजी, चित् का बाहर औपाधिक चलनरूप मलिन और भीतर साक्षिचैतन्य के आवरणरहित होनेसे अविद्यारूप कलंक से शून्य जो रूप है, वह मन कहा जाता है। वह न जड़ है और न चेतन है, किन्तु जड़ और चेतन से विलक्षण है॥३९-४१॥
उसके ये अहंकार, मन, बुद्धि, जीव आदि तथा अन्य भी विचित्र नाम कल्पित हुए हैं। जैसे नट अनेक विविध रूपों को प्राप्त होता है वैसे ही मन भी अन्यान्य कर्मों को प्राप्त होता हुआ अनेक नामों को धारण करता है ॥४२,४३॥
जैसे एक ही मनुष्य रसोई बनाने से पाचक, पढ़ाने से पाठक, गाँवका प्रधान होने से मुखिया यों विलक्षण अधिकारों के कारण विचित्र और विकृत (तत्-तत् कार्य का प्रकाश करनेवाले) नामों को प्राप्त होता है वैसे ही मन भी कर्मवश उक्त नामों को प्राप्त होता है॥४४॥
हे रघुवर, जो मैंने ये चित्तकी संज्ञाएँ कही हैं, उन्हींको अन्यान्य वादियों ने अपनी सैंकड़ों कपोलकल्पनाओं से अन्य प्रकार से कहा है ॥४५॥
अपने-अपने तर्कों के अभिमत द्रव्यत्व, गुणत्व आदि बुद्धि का मनमें आरोप कर अपनी इच्छा से उन्होंने मन, बुद्धि, इन्द्रिय
आदि के विचित्र नामभेद किये हैं ॥४६॥

उनके कल्पनाप्रकारों का विभाग कर दिखलाते हैं। किसी वादी के मत में मन जड़ है, किसीके मत में जीव से भिन्न है, किसीके मतमें अहंकारनाम से उसका निर्देश है और किसीके मतमें वह बुद्धि कहा गया है। हे श्रीरामचन्द्रजी, अन्तःकरण के एकरूप होने के कारण उसकी संकल्प आदि भिन्न-भिन्न वृत्तियों की सृष्टि से हुए अहंकार, मन, बुद्धि आदि भिन्न नाम जो मैंने आपसे कहे हैं, उनकी नैयायिकों ने अपनी बुद्धि के विकल्पों से अन्यथा कल्पना कर रक्खी है। वे कहते हैं - द्रव्यविशेष विभु आत्मा अहंकार (अहंप्रत्ययविषय) है, मन अणु है, वह आत्मसाक्षात्कार में कारण है और बुद्धि आत्मा का गुण है और तीन क्षणों तक रहती है। परन्तु यह उनकी अपनी कपोलकल्पना ही है। वस्तुतः ऐसा है नहीं। सांख्यों ने इनकी अपेक्षा भिन्नरूप से उनकी कल्पना की है। वे कहते हैं - सत्त्वगुण, रजोगुण और तमोगुणरूप प्रकृति का अन्तःकरणरूप पहिला परिणाम जिसका दूसरा नाम महत्तत्त्व भी है, बुद्धि है, उसका परिणाम अहंकार दूसरा तत्त्व है। मन ग्यारह इन्द्रियों के अन्तर्गत और सोलह विकारों के मध्यवर्ती है। चार्वाकों ने उनकी दूसरी ही कल्पना की है। वे कहते हैं-शरीरका ही चैतन्यरूपी गुण बुद्धि है, शरीर ही अहंकार आत्मा है तथा उसका पूर्वापरप्रतिसन्धान मन है। मीमांसकों में कोई मन को व्यापक द्रव्य मानतें हैं और कोई अन्नमय मानते हैं, उनके मतमें जड़बोधात्मक अहंकाररूप आत्मा का चिदंश बुद्धि है। जैनों के मत में मध्यमपरिमाणवाला चैतन्य रूप जीवास्तिकाय ही अहंकार है, उसका विषयाभिलाष मन है और अर्थप्रतीति बुद्धि है। इसी प्रकार बौद्ध, वैशेषिक, पांचरात्र, पातंजल, माहेश्र, नाकुल आदिने अपनी-अपनी विलक्षण कपोलकल्पनाओं से उक्त अहंकार, मन, बुद्धि आदिकी

194354 अन्यथा कल्पना की है॥४७-५०॥
194355
194356 सभीका अपनी-अपनीमति के अनुसार परमात्मतत्त्वनिर्णय ही भावी फल है ऐसा कहते हैं।
194357
194358
194359 जैसे अनेक पथिकों का एक ही नगर गन्तव्य होता है, वैसे ही राजस, तामस, मलिनसत्त्व, और अर्धमलिनसत्त्वप्रधान लोगों के योग्य देश और कालमें उत्पन्न हुए उक्त सभी लोगोंका तत्-तत् बुद्धि के अनुसार फलरूप से स्थित होने में समर्थ-पारमार्थिक पदहीगन्तव्य है ॥५१॥
194360 __ यदि एक ही परम पद प्राप्तव्य है, तो वे परस्पर विवाद किसलिए करते हैं ? इस पर कहते हैं। __परम पद में आरूढ़ होने की इच्छा करनेवाले वे परमार्थ वस्तु के अज्ञान से अपरमार्थ वस्तु में (अनात्म वस्तु में) यह परमार्थ है, यों विपरीत ज्ञान होने से विविध विकल्पों से (इदमित्थं इदमनित्थं यों) विवाद करते हैं॥५२॥
194361 जैसे पथिक अपनी-अपनी बुद्धि और रूचि के अनुसार (a) अपने अपने गन्तव्य मार्गकी प्रशंसा करते हैं वैसे ही रजोगुणप्रधान, तमोगुणप्रधान, मलिनसत्त्वप्रधान लोगों के उचित देश, कालमें उत्पन्न हुए वादी भी अपने-अपने पक्ष की प्रशंसा करते हैं। भाव यह कि उक्त काल आदि का अनुसरण करनेवाले उन लोगों की अपने
194362 अपने पक्ष में अभिरूचि होती है, अतः वे स्वस्वपक्ष की प्रशंसा करते हैं ॥५३॥
194363
194364 क्या मुमुक्षु पुरुषों के लिए भी उनके द्वारा कही गई युक्तियाँ उपादेय हैं ? इस पर, "नहीं, मुमुक्षुओं के लिए उनकी युक्तियाँ उपादेय नहीं है, ऐसा कहते हैं। __ हे रामचन्द्रजी, फल की इच्छा से फलसाधन कर्ममें जिनका चित्त आसक्त है, ऐसे लोगों के लिए उन्होंने अपनी कल्पना से प्रसूत तत्-तत् पदार्थों से अपनी-अपनी वैचित्र्य युक्तियाँ मिथ्या ही कही हैं, वे प्रमाणों में सर्वश्रेष्ठ प्रमाण उपनिषत् के सम्मत नहीं है, यह अर्थ है॥५४॥
194365
194366 यों उनके मिथ्या होने पर परिशेष से हमारे द्वारा कही गई युक्तियाँ ही प्रामाणिक है ऐसा कहते हैं।
194367 जैसे कोई ही पुरुष स्नान, दान, प्रतिग्रह आदि क्रियाओं को करता हुआ स्नायी, दाता, प्रतिग्रहीता आदि विचित्र नामों को प्राप्त होता है, वैसे ही वह मन भी विचित्र कार्य करता है, अतः कार्य के अनुसार जीव, वासना, मन आदि नाना नामों से कहा जाता है ॥५५,५६॥
194368
194369 अपने द्वारा कही गई युक्तियों में लोकानुभवका संवाद दिखलाते हैं।
194370 यह सब चित्त ही है, ऐसा सभी लोगों को अनुभव होता है, क्योंकि यदि मनुष्य के चित्त न हो, तो वह लोक को देखता हुआ भी कुछ नहीं देखता है। मनयुक्त पुरुष ही भली-बुरी वस्तु को सुनकर, स्पर्शकर, देखकर, भोजन कर, सूंघकर अन्तःकरणमें हर्ष अथवा विषाद को प्राप्त होता है, मनरहित नहीं ॥५७,५८॥
194371 जैसे आलोक रूपप्रकाशों का कारण है, वैसे ही मन
194372 उनकी बुद्धि की विचित्रता यानी भेद ही उक्त कलह में हेतु है । रुचिवैचित्र्य का कारण है, देश, काल, पात्र आदि का भेद | कोई पुरुष रजोगुणप्रधान है, तो कोई तमोगुणप्रधान है, कोई मलिनसत्त्वप्रधान है, कोई अर्धमलिनसत्त्वप्रधान है। मुख्य बात तो यह है कि जो जैसा जानता है, वह वैसा ही कहता है और करता है। उनमें से निर्मलसत्त्वप्रधान ऋषियों के श्रौत ज्ञान से जो विज्ञेय है, वही अभ्रान्त है। एवं जो केवल अपनी बुद्धि से कल्पित है, यह भ्रान्त है, परंतु काकतालीयन्याय से वह भी कभी अभ्रान्त हो जाता है।
194373
194374 सब पदार्थों का कारण है, जिस पुरुष का चित्त बँधा रहता है, वह बन्धन में पड़ता है और जिसका चित्त मुक्त है, यानी वासनारहित है, मैं मुक्त हूँ, यह निश्चयवाला है, वह मुक्ति को
194375 प्राप्त होता है ॥५९॥
194376 __अतएव वादियों को अपनी-अपनी वासना के अनुसार मनमें जाड्य और चैतन्य का अनुभव
194377 उत्पन्न होता है ऐसा कहते हैं।
194378 हे श्रीरामजी, जो मनको जड़ कहता है, उसके मनको आप जड़ोंमें सर्वोच्च जड़ समझिये, जिसका मन चेतन है, वह मनको जड़ नहीं जानता है। यानी जो मनको चेतन जानता है उसका मन जड़ नहीं है॥६०॥
194379 जो यह मन पूर्वोक्त रीति से उत्पन्न हुआ, तत्त्वज्ञ लोग उसे न तो चेतन है और न जड़ है, ऐसा जानते हैं। उससे विविध सुख, दुःख और चेष्टाओं से पूर्ण यह जगत् उत्पन्न हुआ है॥६१॥
194380 मन के अद्वितीय ब्रह्माकार होने पर संसार का विलय हो जाता है। कलुष जल के सदृश मलिन चिद्रूप मन संसार का कारण है। मलिन चिद्रूप मनों से (समष्टिभूत मनरूप हेतुओं से) भ्रान्तिवश जगत् उत्पन्न हुआ है ॥६२॥
194381
194382 'कलुषित जल के समान मलिन चिद्रूप मन' इस कथन का तात्पर्य कहते हैं।
194383 हे श्रीरामचन्द्रजी, इसलिए न तो चेतन मन संसार का कारण है और न पत्थर के समान जड़ मन ही संसार का कारण है। जैसे नील, पीत आदि रूपों का न 'भासन' शब्दसे कहा जानेवाला केवल तेज कारण है और न पृथिवी आदि कारण हैं, किन्तु त्रिवृत्करण द्वारा मलिन हुआ तेज उनका कारण है, वैसे ही केवल जड़ और केवल चेतन मन जगत् में पदार्थों का कारण नहीं है, किन्तु जड़चेतन मिश्रित मन पदार्थों का कारण है ॥६३,६४॥
194384
194385 मन की असत्ता में जगत् का निरूपण नहीं होता, इसलिए भी जगत् मनोमात्र है, ऐसा कहते हैं।
194386 यदि चित्त से पृथक् जगत् नहीं है, तो जिसका चित्त लीन हो गया उसकी दृष्टि से जगत् क्या है? यानी कुछ भी नहीं। क्योंकि चित्त का लय होने पर सब प्राणियों का सारा जगत् लीन हो जाता है। इसलिए सम्पूर्ण जगत् चित्तमात्र ही है ॥६५॥
194387 जैसे एक ही काल ऋतुविशेषों के आविर्भावसे विचित्र आकार धारण करता है, वैसे ही एक ही मन विचित्र कर्मों के उद्रेक से विचित्र आकार धारण करता हुआ विविध नामों से प्रसिद्ध होता है॥६६॥
194388 यदि मन के सम्बन्ध के बिना अहंकार, इन्द्रिय और क्रियाएँ शरीर को क्षोभित करें, तो जीव आदि मनसे पृथक् हों। वादियों ने किन्हीं-किन्हीं दर्शनोंमें यानी अपने-अपने शास्त्रोंमें मनके जो भेद तर्क से कहे हैं, वे कुतर्क करनेवालों से कहे गये हैं, प्रामाणिक वेदव्यास आदि द्वारा नहीं कहे गये हैं॥६७,६८॥
194389
194390 उनकी कुतर्क की उत्पत्ति में कारण कहते हैं।
194391 हे श्रीरामचन्द्रजी, ये तत्त्वज्ञानी वेदव्यास आदि द्वारा कभी कहींपर न तो कहे गये हैं और न ज्ञात हैं। उक्त कुतर्कों की उत्पत्ति में अज्ञान, साम्प्रदायिकशिक्षाशून्यता तथा मनरूपी देव की स्वाभाविक कुतर्कशक्तियाँ कारण हैं, क्योंकि मनमें सब जगह दौड़नेवाली सब शक्तियाँ विद्यमान हैं ॥६९॥
194392
194393
194394
194395 __ तर्कों के स्थिर न होने से उनको सदा संशय ही होगा, व्यवस्थित एक पक्षका निर्णयभेद कैसे होगा? इस पर कहते हैं।
194396 जभी शुद्ध चित् में तनिक भी जड़शक्ति उदित होती है तभी वैचित्र्य प्राप्त होता है, भाव यह कि अपनी-अपनी कल्पना से कल्पित तर्कमें श्रद्धाजाड्य होने से उसमें वैचित्र्य होता है ॥७०॥

194397
194398 यदि कोई कहे कि आपके पक्षमें भी तो आपका श्रद्धा जाड्य हेतु क्यों नहीं है? ऐसी शंका होने पर यह पक्ष मेरी स्वबुद्धि से कल्पित नहीं है, किन्तु यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्' (जैसे मकड़ी अपने जालेको अपने से ही तानती है और अपने में लीन कर लेती है, जैसे पृथिवीमें औषधियाँ होती हैं, जैसे सत् (जीवित) पुरुष से केश और रोम निकलते हैं वैसे ही अक्षर से विश्व की उत्पत्ति होती है) इत्यादि श्रुतियों से सिद्ध है, इस आशय से कहते हैं।
194399 जैसे चेतन मकड़ी से जड़ तन्तु उत्पन्न होता है वैसे ही नित्यप्रबुद्ध परम पुरुष ब्रह्म से मन उत्पन्न होता है॥७१॥
194400
194401 वादियों का श्रुति में तो आदन है नहीं, इसलिए उनकी अविद्यावश अपनी अपनी भावना ही स्थिर हुई है कि उन्होंने मनके ही नामरूपभेदों की भ्रमसे कल्पना की है ऐसा कहते हैं।
194402 वादियों की अविद्यावश चित्तभावनाएँ स्थिति को प्राप्त हुई हैं यानी वादियोंकी मति श्रुति से परिशुद्ध नहीं है, इसलिए उन्होंने उक्त अज्ञानके वशवर्ती होकर अपनी अपनी मनोभावना को ही ठीक या अकाट्य समझा। इसलिए उन्होंने चित्तभावको प्राप्त हुए चैतन्य में भ्रान्तिवश नाम आदि भेद की कल्पना की है॥७२॥
194403
194404 उक्त अर्थ को स्पष्ट करते हुए उपसंहार करते हैं।
194405 यह मलिन चेतन ही जीव, मन, बुद्धि, अहंकार इन रूपों से ख्याति को प्राप्त हुआ है, वही इस जगत् में चेतन, चित्त और जीव संज्ञाओंसे कहा जाता है। जो वस्तु है, वह विवाद का विषय नहीं है, केवलमात्र नाम और कल्पना में विवाद है ॥७३॥
194406
194407 छानबेवाँ सर्ग समाप्त
194408 सत्तानबेवाँसर्ग मन की सम्पूर्ण पदार्थों के आकारमें अवस्थिति का तथा
194409 चित्ताकाश, चिदाकाश और भूताकाश का विस्तार से निरूपण । गुरु वसिष्ठजी ने पूर्वोक्त रीति से जब मनका कार्य, मनका स्वरूप और मन के विभिन्न नाम विविध प्रकारों से श्रीरामचन्द्रजीको बतलाये, तब जो उन्होंने समझा था, उसे, गुरु की बुद्धि से संवाद करने के लिए, स्वयं श्रीमुख से श्रीरामचन्द्रजी उसे दर्शाते हैं।
194410 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन् पूर्व प्रदर्शित आपके वाक्यार्थसे 'यह ब्रह्माण्डरूपी आडम्बर मन से ही आविर्भूत हुआ है, अतः जगत् मनका ही कर्म है' यह तात्पर्य मुझे प्रतीत
194411
194412 होता है॥१॥
194413
194414 श्रीरामचन्द्रजी ने जो तात्पर्य समझा वह ठीक समझा यों उसका अनुमोदन करने के लिए श्रीवसिष्ठजी संक्षेप और विस्तार से कहते हैं।
194415 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जैसे मरुप्रदेशका प्रचण्ड सूर्य के प्रकाश तेजस्विता की अप्रतीति के हेतु मृगतृष्णाजल को स्वीकार करता है वैसे ही दृढ़ भावना से उपरक्त हुए मन ने ही देदीप्यमान आत्मा की अप्रतीति के हेतु अज्ञानजाड्य का अंगीकार किया है ॥२॥
194416 ब्रह्मात्मक इस जगत् में मन मुख्य आकृति को (जगद्रूप स्थितिको) प्राप्त हुआ है यानी मन ही ब्रह्मात्मक जगत्का संस्थापक है। कहीं पर वह नररूप से उदित हुआ है, तो कहीं पर देवरूप से उत्पन्न हुआ है, कहीं पर दैत्यरूप से उसका विकास हुआ है, तो कहीं पर वह गन्धर्वता को प्राप्त हुआ है, कहीं पर यक्षके रूप से उसका उदय हुआ है और कहींपर किन्नररूप से वह स्थित है ॥३,४॥
194417 हे श्रीरामचन्द्रजी, मेरा यह दृढ़ निश्चय है कि विविध प्रकार के आचार, आकाशप्रदेश, ग्राम, नगर आदिरूप अपनी विस्तृत आकृति से (विचित्र ढाँचे से) मनही विराजमान है। ऐसी अवस्था में शरीरसमूह तृण, काठ, लता आदि के तुल्य हैं, उनके विचार से क्या प्रयोजन निकल सकता है ? हमे तो केवल मनका ही विचार करना चाहिए। भाव यह है कि जैसे पृथ्वी आदि भूतों के तत्त्व को जानने की इच्छा करनेवाले के लिए तण, काठ आदि प्रत्येक विचार करने योग्य नहीं है, वैसे ही मनके तत्त्वके जिज्ञासुओं के लिए शरीरों के समूहों का विचार करना अनावश्यक है ॥५,६॥
194418
194419 इस प्रकार कर्ता और कर्म के स्वरूप के ज्ञात होने पर उनके शोधनद्वारा उनके अधिष्ठान भूत आत्मा को दिखलाने के लिए कहते हैं।
194420 मेरा मत है कि मनने ही विविध रचनाओं से व्याप्त इस विशाल सम्पूर्ण जगत् का विस्तार किया है। मनसे भिन्न केवल परमात्मा ही अवशिष्ट रहता है, यानी परमात्मा से भिन्न सब कुछ मन के अन्तर्गत है ॥७॥
194421
194422 आत्मा सर्वातीत होता हुआ सर्वव्यापक और सर्वाधार है।
194423 मन आदि में गति आदि क्रियाएँ परमात्मा के प्रभावसे ही होती हैं, स्वतः नहीं होती, ऐसा कहते हैं।
194424 आत्मा के प्रसाद से ही मन संसार में दौड़ता है, यानी संसाररूप में प्रस्पन्दित होता है ॥८॥
194425 मन का शोधन प्रकार कहते हैं।
194426 मेरा निश्चय है कि मन ही कर्म है और मनही तत्-तत् शरीरसमूहका कारण है। मन ही उत्पन्न होता है और मरता है। इस प्रकार के भावविकार आत्मा में नहीं है ॥९॥
194427 विचार से मन ही विलय को प्राप्त होगा । मनके केवल विलयमात्रसे श्रेय होगा । भ्रम उत्पन्न करनेवाले मननामक कर्म का क्षय होने पर जीव मुक्त कहा जाता है, फिर इस संसार में उत्पन्न नहीं होता ॥१०,११॥
194428
194429 इस प्रकार मन से जगत् की उत्पत्ति भले ही हो, किन्तु कूटस्थ चिन्मात्र स्वभाववाले ब्रह्म
194430 1000
194431
194432
194433 से मनकी तो उत्पत्ति नहीं हो सकती। तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वी स्याम्' (उसने मनस्वी होऊँ, इस आशय से मन की सृष्टि की) इस श्रुति से मनकी सृष्टि बुद्धिपूर्वक सुनी जाती है। मनकी उत्पत्ति से पहले बुद्धि का सम्भव नहीं है। जो वस्तु मनसे पर्यालोचित नहीं है, उसमें अध्यवसाय कहीं पर नहीं देखा जाता, ऐसी श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
194434 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, आपने जीवों की जो तीन प्रकार की जातियाँ (ज) कही है और सद्-असद् रूप मनको उनका मुख्य कारण कहा है, किन्तु मुझे इस विषय में आशंका है कि बुद्धिशून्य शुद्ध चित्-नामक तत्त्वसे जगद्रूप चित्रका चितेरा मन कैसे उत्पन्न हुआ और कैसे जगद्रूप विस्तार को प्राप्त हुआ ? ॥१२,१३॥
194435
194436 इस आशंका का भी आगे कहे जानेवाले दृष्टिभेद के अभिप्राय से सत्कार्यवादका अवलम्बन कर समाधान करने की इच्छा करनेवाले श्रीवसिष्ठजी उसके उपयोगी तीन आकाशों की कल्पना दर्शाते हैं।
194437 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, चित्ताकाश, चिदाकाश और तीसरा भूताकाश ये तीन आकाश विद्यमान है, जिनका उदर अत्यन्त विस्तीर्ण है|१४॥
194438 ये तीनों आकाश अपने सब कार्यों में साधारण हैं, सब स्वकार्यों में अनुगत हैं, अतएव उनके हेतु हैं। इससे अद्वैतहानिकी शंका करना उचित नहीं है, क्योंकि इनकी पृथक् सत्ता नहीं मानी गई है । कारण कि शुद्ध चित्-तत्त्व की शक्ति से ही उन्होंने अपनी सत्ता प्राप्त की है यानी शुद्ध चित् की सत्ता से

उनकी सत्ता पृथक् नहीं है |१५॥

तीनों आकाश जब एक ही सत्तावाले है, तो चिदाकाशमें क्या विशिष्टता है ? ऐसी स्वयं आशंका कर उसकी विशिष्टता दर्शाते हए चिदाकाश को मायाशबल दर्शाते हैं।
जो आभ्यन्तर बुद्धि आदि और बाह्य घट-पट आदि वस्तुओं की उत्पत्ति और विनाशका साक्षी तथा बाहर और भीतर स्थित सब वस्तुओं का व्यापक है, वह चिदाकाश कहा जाता है॥१६॥

चित्ताकाश का लक्षण कहते हैं।
जो सब व्यवहारों का हेतु होने से सब प्राणियों का हितकारी है, जो सब कार्य और कारणों का नियन्ता होने से श्रेष्ठ है, जो काल का विभाग करनेवाला है एवं जिसने अपनी कल्पना से इस सकल जगत् का विस्तार कर रक्खा है, वह चित्ताकाश कहा जाता है॥१७॥

भूताकाशका लक्षण कहते हैं।
दस दिक्मण्डलों में जिसका विशाल कलेवर व्याप्त है और जो वायु और मेघों का आश्रय है, वह भूताकाश है॥१८॥
__ चिदाकाश सन्निधानमात्र से उनका (चित्ताकाश और भूताकाशका) निमित्त है, ऐसा दिखलाते हैं।
म यद्यपि श्रीवसिष्ठजी ने पीछे बारह प्रकार की जीवजातियाँ कही हैं, तथापि उनका सात्त्विक, राजस और तामस रूप त्रिविधता में अन्तर्भाव मानकर यहाँ तीन प्रकार की जीवजातियाँ कही हैं।

भूताकाश और चित्ताकाश-ये दोनों चिदाकाश के बल से उत्पन्न हुए हैं जैसे दिन अपने संनिधानमात्र से विविध कार्योंका कारण है, वैसे ही चिदंश भी संनिधानमात्र से सबका कारण है ॥१९॥

जड़ अंश के मन के आकार में परिणत होने के कारण मनके प्रति मुख्य उपादान होने पर भी मन में चित् और जाड्य दोनों का अनुभव होने से चित् स्वलित जड़ ही मनोभाव में परिणत होता है, ऐसा कहते हैं। __ हे श्रीरामजी, चित् का 'मैं जड़ हूँ, मैं जड़ नहीं हूँ' इत्याकारक जो मलिन निश्चय है,
उसीको आप मन जानिए। उसीसे आकाश आदि उत्पन्न हुए हैं ॥२०॥
__ यह मनकी सृष्टि आदि की कल्पना अज्ञानी को उपदेश देने के लिए है, वास्तविक नहीं है, परमार्थदृष्टि से शुद्ध चित् से न कुछ उत्पन्न हुआ अथवा न नष्ट हुआ, इसलिए किसी प्रकार के आक्षेप का कोई अवसर नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
तीन आकाशों की कल्पना जिसे आत्मतत्त्व अज्ञात है, उस पुरुष के लिए है। उसीके उपदेश के लिए उनकी कल्पना की गई है। आत्मतत्त्व के ज्ञाता पुरुष के लिए उनकी कल्पना नहीं की गई है॥२१॥
प्रबुद्ध पुरुषों की दृष्टि में तो सब प्रकारकी कल्पनाओंसे रहित, सर्वव्यापक, सर्वात्मक तीनों कालों में एकरस एकमात्र परम ब्रह्म ही विराजमान है॥२२॥
विविध वाक्यसन्दर्भोसे परिपूर्ण द्वैत और अद्वैत के भेदोंसे अज्ञानी पुरुषको ही उपदेश दिया जाता है, ज्ञानीजनको कदापि नहीं।।२३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, जब तक आपको ज्ञान नहीं हआ तभीतक इन तीनों आकाशों की कल्पना है और तभी तक मैं आपको उपदेश देता हूँ ॥२४॥
जैसे मरूभूमि में निपतित वनाग्निसदृश सूर्य के ताप से मृगतृष्णाकी (मरूभूमि में मिथ्या जलप्रवाह की) भ्रमवश अज्ञों की दृष्टि में उत्पत्ति होती है वैसे ही अविद्याकलंकसे युक्त चिदाकाश से भूताकाश, चित्ताकाश आदि उत्पन्न हुए हैं ॥२५॥

कार्यों में मलिनता दिखलाई देती है अतएव चित्त शुद्ध चित् का कार्य नहीं है ऐसा कहते हैं।
चैतन्य पहले अविद्यारूप मालिन्य को प्राप्त होता है तदनन्तर चित्तता को प्राप्त होकर व्याकुल चित्तरूप वह तीनों लोकरूप इन्द्रजाल की रचना करता है ॥२६॥

चित्त एकमात्र अज्ञानियों द्वारा दृश्य होने से अज्ञानकार्य है, इससे निश्चित है कि अज्ञानीकी दृष्टि से ही बन्ध है, तत्त्वज्ञकी दृष्टि से तो आत्मा नित्यमुक्त ही है, ऐसा कहते हैं। __जैसे व्यावहारिक लोग यानी अज्ञानी पुरुष (जिन्हें तत्त्वज्ञान नही हुआ या जो शास्त्रदर्शी नहीं है) अज्ञान की अधिकता से सीपके टुकड़े में रजतदृष्टि करते हैं वैसे ही अतत्त्वज्ञ लोग चिदात्मक मलिन तत्त्व को चित्तरूप से देखते हैं, तत्त्वज्ञ नहीं देखते। अपने में स्थित अज्ञान से
ही बन्ध होता है और बोध के बलसे मोक्ष होता है ॥२७॥

सत्तानबेवाँ सर्ग समाप्त

अट्ठानबेवाँसर्ग पूर्वोक्त विषयका स्पष्टरूप से ज्ञान होने के लिए चित्ताख्यानका वर्णन तथा
चित्त के तत्त्व के विचार से चित्त के विनाश का कथन। यद्यपि आत्मा नित्यमुक्त है, तथापि उसको अपने स्वरूप के अज्ञानसे 'मैं मन हूँ' इस भ्रान्ति से बन्धनप्रतीति हुई है, इस प्रकार के निर्णय के लिए ज्ञात आत्मा से मन की उत्पत्ति विस्तारपूर्वक कही गई। यह कथन रोगनिर्णय के लिए रोग कारणभूत अपथ्य भोजन की उक्ति के सदृश है। मनस्तत्त्व का निर्णय होने पर अब उसकी चिकित्सा का प्रयत्न करना ही आवश्यक है, फिर निदानचिन्ता का कोई प्रयोजन नहीं है, इस आशय से कहते हैं। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, मन चाहे जिस किसीसे उत्पन्न हुआ हो, चाहे उसका स्वरूप जो कुछ भी हो, बुद्धिमान मनुष्य को चाहिए कि उसे प्रयत्नपूर्वक अपनी मुक्ति के लिए आत्मा में समाहित करे ॥१॥

मन को आत्मा में समाहित करने का फल कहते हैं।
हे रघुकुलतिलक, परमात्मामें समाहित चित्त वासनारहित अतएव शुद्ध हो जाता है। चित्त के वासना शून्य एवं शुद्ध होनेके अनन्तर मन कल्पनाहीन होकर आत्मता को प्राप्त
हो जाता है ॥२॥

यदि कोई शंका करे कि केवलमात्र चित्त के निरोध से बाह्य और आभ्यन्तर सकल द्वैतरूप बन्ध की निवृत्ति कैसे होगी? इस पर कहते हैं।
हे रामजी, यह सारा चराचर जगत् चित्त के अधीन है, इसलिए हे रघुवर, यह स्पष्ट है कि बन्ध और मोक्ष भी चित्त के अधीन हैं॥३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस विषयमें मेरे द्वारा कहे जा रहे अति उत्तम चित्ताख्यान को, जिसे पहले ब्रह्माजी ने मुझसे कहा था, आप प्रयत्नपूर्वक सुनिए ॥४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, मृग, पक्षी आदिसे रहित, बड़े-बड़े विक्षेपों से परिपूर्ण, अतिभयंकर बड़ी विशाल एक अटवी (4) है, वह इतनी विशाल है कि उसमें सैंकड़ों योजन भूमि परमाणु की भाँति अतिसूक्ष्म प्रतीत होती है|५॥
उस महाटवी में महाकाय अतिभयंकर तथा हजारों बाहुओं और हजारों नेत्रों से युक्त एक पुरुष रहता है। उसकी बुद्धि कभी ठिकाने नहीं रहती है। मैंने देखा-हजारों बाहुओंसे बहुत से मुद्गर को लेकर अपनी पीठपर स्वयं ही प्रहार कर रहा वह भाग रहा है। स्वयं ही अपने ऊपर दृढ़ प्रहारों से प्रहार कर रहा वह भयभीत होकर सैंकड़ों योजनों तक दौड़ रहा है। रोते-रोते भाग रहा वह इधर-उधर बहुत दूर जाकर परिश्रान्त, परवश हो गया, चलने से जर्जरित पैर और अन्यान्य अंगवाला और विवेकरूपी दृष्टिसे रहित वह विवश होकर शीघ्र महान् कूप में गिर पड़ा। वह कूप अन्धकार से कृष्णपक्षकी रात्रि की नाईं भीषण था, ऐसा भीषण कि ज्ञात होता था मानों वह आकाश का खूब गहरा कोट हो॥६-१०॥
तदनन्तर चिरकाल के बाद उस अँधेरे कुएँ से बाहर आया और फिर अपने आप

- अटवी आदि शब्दों का तात्पर्यार्थ अगले सर्ग में ग्रन्थकर्ता स्वयं ही कहेंगे।

पूर्ववत् मुद्गरों के प्रहारों से अपने को पीटता हुआ भागने लगा। तदुपरान्त बहुत दूर जाकर जैसे पतंगा आगमें प्रवेश करता है वैसे ही वह अनेक दूसरे काँटों से भी भरपूर करौंदों की लताओं से खूब आच्छन्न थोड़ी छायावाले दुःखपूर्ण करौंदे के वनकी झाड़ीमें प्रविष्ट हो गया। उस करौंदे के वन से थोड़ी ही देरमें बाहर निकल कर फिर मुद्गरों के प्रहारों से अपने ऊपर प्रहार करता हुआ भयका कोई दूसरा निमित्त न होने पर भी अपने से आप ही भागने लगा। फिर बहुत दूर जाकर चन्द्रमा की किरणों के समान शीतल बड़े मनोहर केले के वनमें बड़ा प्रसन्न हुआ-सा प्रविष्ट हुआ। क्षणभरमें उस केलेके वनसे बाहर निकल कर फिर अपने ऊपर अपने
आप प्रहार करता हुआ दौड़ने लगा। फिर अति दूर जाकर विवेकदृष्टि से शून्य वह पुरुष, जिसके अंग-प्रत्यंग जर्जरित हो गये थे, जल्दी से उसी अँधेरे कुएँ में घुस गया। अँधेरे कुएँ से बाहर निकल कर केले के वन में प्रविष्ट हो गया। केले के वन से गड्ढे के समान गहरे करौंदे के वन की झाड़ी में प्रविष्ट हुआ। करौंदे के वन से अँधेरे कुएँ में गिरा, कुएँ से निकल कर दूसरे केले के वन में प्रवेश कर रहा और अपने ऊपर स्वयं प्रहार कर रहा वह स्थित था॥११-१८॥
मैंने इस प्रकार के आचरण से युक्त उसको चिरकालतक विवेकदृष्टि से देखकर तथा अपने योगबल से पकड़ कर हठात् मुहूर्तभर के लिए मार्ग में रोका और उससे पूछा तुम कौन हो, यह अपने ऊपर प्रहार आदि किसलिए कर रहे हो, यहाँ पर तुम्हें किस वस्तु की अभिलाषा है तथा तुम क्यों व्यर्थ मोह में पड़े हो? ॥१९,२०॥
__ हे श्रीरघुनन्दन, मेरे यों पूछने पर उसने कहा : हे मुनिजी, मैं कोई नहीं हूँ और मैं यह कुछ भी नहीं करता हूँ।२१॥
तुमने मुझे नष्ट-भ्रष्ट कर दिया है, इसलिए तुम मेरे शत्रु हो। तुमसे देखा गया मैं दुःख के लिए और सुख के लिए नष्ट हुआ हूँ, - ऐसा कहकर अपने विह्वल अंगों की ओर देखकर जैसे मेघ जंगलमें वृष्टि करता हुआ बड़े जोर से शब्द करता है वैसे ही भोगों से तृप्त न हुआ वह दीन-हीन पुरुष भी बड़े जोरसे रोने लगा ॥२२,२३॥
एक क्षण में वहाँ पर रोना समाप्त कर वह अपने अंगों को देखकर हँसने और गरजने लगा॥२४॥
अट्टहास करने के बाद उस आदमीने मेरे सामने ही अपने उन अंगों का क्रमशः त्याग कर दिया। पहले उसका संकल्पात्मक सिर गिरा,जो कि सम्पूर्ण अनर्थों का मूल होने के कारण अतिभीषण था। तदनन्तर विकल्पाशयरूपी भुजाएँ गिरी। तत्पश्चात् विषयाभिनिवेशरूप वक्षःस्थल गिरा । उसके बाद तृष्णारूपी उदर नष्ट हुआ। इसके पश्चात् वह पुरुष उन अंगों का-एक क्षण में क्रमानुसार ज्ञान से अज्ञानका बाध होता है, इस नियतिशक्ति से-त्यागकर कहीं जाने को तत्पर हुआ। किसी गन्तव्य स्थानका निर्देश न होने के कारण वह निःस्वरूप हो गया, यह समझना चाहिए। फिर मैंने एकान्त में वैसे ही दूसरे पुरुषको देखा वह भी स्वयं अपने ऊपर अपनी बड़ी स्थूल बाहुओंसे स्वयं प्रहार करता हुआ भाग रहा था। पहले कुएँ में गिरा । कुएँसे निकलकर फिर दौड़ने लगा। फिर अन्ध कूपमें गिरा फिर पीड़ित होकर दौड़ा, फिर करौंदे के वनरूप गड्ढेमें प्रविष्ट हुआ। तदुपरान्त एक क्षण के लिए शीतल केले के वन में प्रविष्ट हुआ। कभी दुःख को प्राप्त होता और कभी सन्तोष को प्राप्त होता हुआ वह फिर अपने ऊपर स्वयं प्रहार करता,

इस प्रकार का आचरण करनेवाले पुरुष को आश्चर्यपूर्वक चिरकाल तक देखकर मैंने उसे योगबल से पकड़ा और वैसे ही पूछा। उसीसे वह पुरुष भी क्रमशः रो और हँसकर तथा अंगों से रहित होकर अदृश्य हो गया। तदनन्तर ज्ञान से अज्ञानका नाश होता है, इस नियति की शक्तिका विचार कर निःस्वरूपतापत्ति को प्राप्त होने के लिए तत्पर हुआ। फिर मैंने उसी प्रकार के दूसरे पुरुष को एकान्त में देखा, वह भी उन लोगों के समान स्वयं अपने ऊपर प्रहार करता हुआ दौड़ रहा था ॥२५-३४॥
दौड़ते-दौड़ते अन्धकाराच्छन्न बड़े भारी कुएँ मैं गिर पड़ा। उसकी प्रतीक्षा के लिए मैं वहाँ पर बहुत देर तक टिका रहा ॥३५॥
जब वह शठ बहुत समय बीतने पर भी कुएँसे नहीं निकला तब मैं चलने के लिए उठा। इतने में मुजे फिर वैसा ही दूसरा पुरुष दिखाई दिया। वह भी उसीके आकार का था और वैसे ही कुएँ आदि में गिर रहा था। उसे झटपट योगबल से पकड़कर मैंने उससे पूछा । हे कमलनयन श्रीरामचन्द्रजी, उन्हीं के समान उसने भी मेरे प्रश्न को कुछ नहीं समझा। वह मूढ, 'हे पापी, हे दुष्ट ब्राह्मण, तुम कुछ नहीं जानते हो', ऐसा मुझसे कहकर अपने कार्य में तत्पर होकर चला गया। इसके बाद उस महाअरण्य में विचरण कर रहे मैंने बहुतसे वैसे दोषकारी पुरुषों को देखा । उनमें कुछ तो मेरे द्वारा प्रबोधित होकर स्वप्रभ्रम की नाईं पूर्वोक्त स्वरूपनाशरूप उपशम को प्राप्त हुए, कुछ लोगों ने मेरे उपदेश की शव के शरीर के समान उपेक्षा और घृणा की और कोई लोग अन्धकूपमें गिरकर फिर उनसे बाहर निकले। कोई शीतल केले के वनसे बहत समय बीतने पर भी बाहर नहीं निकले यानी वहीं ज्ञान प्राप्त कर मुक्त हो गये। कोई विशाल करौंदे के वन के गुल्ममें दीर्घकाल तक छिपे रहे॥३६-४२॥
काम्य धर्मों में तत्पर कोई पुरुष कहींपर भी स्थिरता को प्राप्त नहीं होते हैं। हे रघुकुलदीप, इस प्रकारकी वह विस्तृत महाटवी आज भी विद्यमान है, जिसमें इस प्रकार वे पुरुष स्थित हैं। आपसे सब व्यवहारवाली वह महाटवी आपने देखी है। हे श्रीरामजी, बुद्धिरूपी सार वस्तु के अप्रौढ़ होने के कारण आपको उसका स्मरण नहीं होता है। उक्तमहाटवी यद्यपि बड़ी भयंकर विविध प्रकार के काँटों से परिपूर्ण, निबिड़ अन्धकार से व्याप्त और घोर है तथापि अधिकारी द्विजाति आदि जन्ममें साधनसम्पत्तिरूप सुख पाकर भी अभाग्यवश जिन्हें परमात्मबोध नहीं हुआ ऐसे लोग विषयासक्ति से उसका फूलों से परिपूर्ण उद्यानवाटिका के समान सेवन करते हैं ॥४३-४५॥

अट्ठानबेवाँ सर्ग समाप्त
निन्यानबेवाँसर्ग पूर्व सर्ग में कहे गये चित्ताख्यान का क्रम और और व्युत्क्रमसे तात्पर्य वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन् - वह महाटवी कौन है, मैंने उसे कब और कैसे देखा, वे पुरुष कौन हैं और अपने शरीरपर प्रहार करने तथा कुएँ और करौंदे के वन आदि में प्रवेश करने के लिए वे क्यों उद्यत हुए (8)? ॥१॥

किसी पुस्तक में 'किंतत्कर्तृकृतोद्यमाः' ऐसा भी पाठ है । उक्त पाठ में श्रीरामचन्द्रजी का

वास्तव में ब्रह्म ही मिथ्याभूत स्वर्ग, नरक आदि वैचित्र्य की कल्पना से संसाराटवी है और उसकी कल्पना करनेवाले मन ही वे पुरुष हैं, इसलिए वे लोग कोई दूर के मैंने कहे हैं, सो बात नहीं है, ऐसा कहते हैं।
श्री वसिष्ठजी ने कहा : हे रघुनाथजी, हे महाबाहो, आप सुनिये, मैं आपसे सब कहूँगा। हे श्रीरामचन्द्रजी, न तो वह महाटवी कहीं दूर है और न वे मनुष्य ही दूरवर्ती हैं। हे रामचन्द्रजी, अतिगंभीर और अपार (अनन्त) लोकों से पूर्ण जो यह संसारपदवी है, उसे आप परमार्थदृष्टि से उसकी सत्ता न होने के कारण शून्य और भ्रान्तिदृष्टि से तो उसकी सत्ता होने से विविध विकारों से पूर्ण महाटवी जानिये ॥२,३॥
___यदि कोई शंका करे कि कब वह शून्य होती है अथवा ऐसी वह किस उपाय से प्राप्त होती है, तो इस पर कहते हैं।
यह जब अद्वितीय वस्तु से (ब्रह्म से) ही पूर्ण होती है, अन्य वस्तु से इसका कोई संपर्क नहीं रहता है तभी यह शून्य सी होती है । इस प्रकार की (शून्य-सी) यह 'तत्-त्वम्' पदार्थशोधनात्मक केवल विचाररूपी प्रकाश से प्राप्त होती है ॥४॥
उसमें जो ये विशाल कलेवरवाले पुरुष घूमते है, उन्हें आप बड़े भारी क्लेश में डूबे हुए मन जानिये । जो यह 'मैं' उनका द्रष्टा हूँ, वह विचार (तत्-त्वम्-पदार्थशोधनरूप विचाररूप) है, हे पुण्यमय, उक्त विचाररूप मैंने उनको देखा है और किसीने उन्हें नहीं देखा है ॥५,६॥
जैसे सूर्य निरन्तर प्रकाश से कमलों को प्रफुल्लित करता है वैसे ही उन्हीं मनों को विवेकरूप में प्रबुद्ध करता हूँ॥७॥
हे महामते, उनमें से कई एक मन विवेक के प्रसाद से तत्त्वज्ञानको प्राप्त कर मनोभाव का नाश होनेसे मुक्ति को प्राप्त हुए हैं|८॥
उनमें से कई मन अज्ञानवश विवेकरूप मेरा अभिनन्दन नहीं करते हैं। विवेकरूप मेरा तिरस्कार करने से यानी विचारकी उपेक्षा करने से वे कुओं में ही नीचे गिरते हैं ॥९॥
हे रघुकुलमणे, जो ये मैंने अन्धकूप कहे हैं, वे घोर नरक हैं। जो मन केले के वन में प्रविष्ट हुए हैं, उन्हें आप एकमात्र स्वर्ग में प्रीति रखनेवाले मन जानिये, यानी जो मैंने कदली के वन कहे हैं, वे स्वर्ग हैं। हे रामचन्द्रजी, जो अन्धे कुओं के अन्दर प्रविष्ट हुए फिर उनसे निकले नहीं, उन्हें आप महापातकी चित्त जानिये। हे रघुवर, केले के वनों में स्थित जो मन वहाँ से चिरकाल बीतनेपर भी नहीं निकले, वे प्रचुरपुण्यराशि से सम्पन्न चित्त हैं । हे रघुनन्दन, जो करौंदे के वनमें जाकर उससे बाहर नहीं निकले, वे मनुष्यभावमें परिणत चित्त हैं। मनुष्यजन्म में कोई तत्त्वज्ञान प्राप्त कर () बन्धन से मुक्ति आशय यह है कि स्वतः अपने लिए अनिष्ट स्वशरीरप्रहार आदि में प्रवृत्ति नहीं हो सकती, इसलिए कहना होगा कि वह प्रवृत्ति किसी दूसरे से हुई 'किस उनके कर्तासे (जबरदस्ती वैसे अनिष्टमें नियुक्त करनेवाले किस हेतुभूत से) वे स्वतः अपने ऊपर प्रहार आदिमें उद्यत हुए- यह अर्थ है। 'कश्चाऽसौ तत्कर्ता कितत्कर्ता तेन कृतोद्यमाः' ऐसा समास करना चाहिए।
म मनुष्य देह में वैराग्य आदिका विशेषरूप से संभव है, इसलिए मनुष्यदेह में ज्ञान का अधिकार मुख्य है, यह सूचित करने के लिए 'संप्रबुद्धनि' (तत्त्वज्ञान को प्राप्त हुए) कहा है।

पा गये हैं। उनमें से कई एक मन से बहुत रूप धारण कर एक योनिसे दूसरी योनि में प्रवेश करते हैं, वे मन भूमि में मनुष्य आदि रूपसे स्थित होते हैं, नरकों में गिरते हैं और स्वर्ग में जाते हैं॥१०-१५॥
जो वह करौंदे का वन है, उसे कुटुम्बस्नेह से युक्त, दुःखरूपी कण्टकों से व्याप्त तथा पुत्रैषणा, वित्तैषणा और लोकैषणा से पूर्ण मनुष्यजन्म कहते हैं ॥१६॥
जो मन करौंदे के वन में प्रविष्ट कहे गये हैं, उन मनों को आप मनुष्ययोनि में उत्पन्न हुए और वहीं पर रमे हुए यानी विषयों के स्वादमें तत्पर हुए जानिये ॥१७॥
हे रघुकुलदीपक, चन्द्रमा की किरणों की नाईं शीतल जो कदलीवन पीछे कहा गया है, उसे चित्त को प्रसन्न करनेवाला स्वर्ग जानिये ॥१८॥
उनमें से कई एक मन शास्त्र द्वारा विहित, ध्येय तत्त्व में मन लगानारूप धारणाप्रधान उपासनात्मक तपसे ग्रह, सप्तर्षि, ध्रुव आदिका शरीर धारण करते हैं, वे औरों की अपेक्षा तेज और भोग की अधिकता से और तत्त्वज्ञानसे अभ्युदययुक्त होकर चिरकाल से स्थित हैं ॥१९॥
जिन अज्ञानी पुरुषोंने बुद्धि अथवा चित्त से विचाररूप मेरी उपेक्षा की यानी विचारोद्योग नहीं किया, ऐसा मैंने जो कहा, वह उन अज्ञानी मनोंने अपने विवेकका तिरस्कार किया। तुमसे देखा गया मैं विनष्ट हो गया हूँ तुम मेरे शत्रु हो, जो यह कहा, वह तत्त्वज्ञान से जर्जरित हो रहे (गल रहे) चित्त ने विलाप किया ॥२०,२१॥
हे रामचन्द्रजी, जो मैंने कहा कि पुरुषने बड़े तार स्वर से बहुत रोदन किया, वह भोगसमूह का त्याग कर रहे मनने रोदन किया । जिसे आधा विवेक प्राप्त हो गया है, परमपद प्राप्त नहीं हुआ है, ऐसे चित्त को भोगों का त्याग करने में अत्यन्त परिताप होता है ॥२२,२३॥
बड़े खेद की बात है, इन अंगोंका परित्याग कर कहाँ जाऊँ, यों रो रहे थोड़े बहुत विवेक को प्राप्त हुए मनने बड़ी करुणा से अपने अंग देखे ॥२४॥
जिसे आधा विवेक प्राप्त हो गया है, निर्मल पद प्राप्त नहीं हुआ, ऐसे चित्त को अपने स्नेह, लोभ आदि अंगों का त्याग करते बड़ा परिताप होता है॥२५॥
मेरे परिज्ञान (तत्त्वज्ञान) से पुरुष ने आनन्दमय हास किया, ऐसा जो मैंने कहा, वह चित्त को, जिसे पूर्ण विवेक हो गया था, आनन्द प्राप्त हुआ ॥२६॥
जिसे पूर्णरूप से विवेक की प्राप्ति हो गई है तथा जिसने संसारस्थितिका परित्याग कर दिया है, ऐसे चित्त को अपने रूपका परित्याग करते महान् आनन्द होता है ॥२७॥
हँस रहे पुरुष ने उपहासपूर्वक अपने अंग-प्रत्यंग देखे, ऐसा जो मैंने कहा था, उसका यह अर्थ है कि मनने अपनी वंचना के निमित्त लोभ, स्नेह आदि देखे ॥२८॥
मिथ्या विकल्पों से कल्पित विषयों से मैं चिरकालतक ठगा गया, यों उपहास से चित्त ने अपने अंगों की ओर देखा । मन जब विवेक प्राप्त कर विस्तृत पदमें (परम पद में) विश्रान्त होता है तब प्राक्तन अपनी दीनता के आधार विषयों को हँसता हुआ दूरसे देखता है। मैंने उस पुरुष को योगबल से पकड़कर बड़े जतन से पूछा, इसका मतलब विवेक जबरदस्ती चित्त को व्याप्त करता है, यह दर्शाने में है ॥२९-३१॥
छिन्न भिन्न हुए अंग मेरे सामने अन्तर्हित हो गये, ऐसा जो मैंने कहा उससे चित्त के बिना अर्थसहित
आशा शान्त हो जाती है, यह दर्शाया है। भाव यह कि मन का बाध होने पर विषयों के साथ विषयों की आशा भी निवृत्त हो जाती है, यह दर्शाया है॥३२॥
जो मैंने पुरुष के हजारों नेत्रों

और भुजाओं का वर्णन किया है, उससे चित्त की असंख्य आकृतियाँ हैं, यह दर्शाया है॥३३॥
जो यह वर्णन किया है कि पुरुष अपने-आप अपने ऊपर प्रहार करता है, वह विविध कुकल्पनारूपी आघातों (प्रहारों) से मन अपने ऊपर प्रहार करता है, यह दर्शाया है। अपने ऊपर प्रहार करता हुआ पुरुष अपने से भागता है यह जो वर्णन किया है, उससे अपने वासनारूपी प्रहारों से मन भागता है, यह दर्शाया है। मन अपने-आप अपनी इच्छा से अपने ऊपर प्रहार करता है और स्वयं भागता है, अज्ञान की महिमा को तो देखिये । यद्यपि मनों में ब्रह्मपद का ज्ञान प्राप्त करने की स्वरूपयोग्यता है, तथापि सभी मन अपनी-अपनी वासना से सन्तप्त हैं यानी विक्षोभित हैं; अतएव स्वयं ही भागते हैं॥३४-३७॥
जो यह दुःख विस्तार को प्राप्त हुआ है, उसको मन ही स्वयं बढ़ाता है। फिर स्वयं ही बन्धन में पड़ता है वैसे ही मन अपने संकल्पवासनाजालों से स्वयं ही बन्धन में पड़ता है।३८,३९॥
जैसे बालक अपने ऊपर पड़नेवाले अनर्थ (दण्ड) की कोई परवाह न कर नानाविध दुर्लीलाओं से खेलता है
और अनर्थको प्राप्त होता है वैसे ही चंचल मन भी अपने भावी दुःखकी ओर कुछ भी ध्यान न देकर जैसे-जैसे अनर्थको प्राप्त होता है वैसे-वैसे दुष्ट लीलाओं द्वारा खेल करता है॥४०॥

इस विषय में लौकिक गाथा का उदाहरण देते हैं।
जैसे आधे चीरे हुए खम्भे में डाली हुई कील को उखाड़नेवाला वानर, यह ध्यानमें न रखकर कि कील निकालने से काठ के छिद्र के बीचमें स्थित मेरे वृषण दब जायेंगे, दुःख पाता है, वही दशा मन की भी है (0)॥४१॥

__ यदि कोई कहे कि योग आदि से निरूद्ध चित्त भी विक्षेपों द्वारा यदि भागता है, तो परमपद प्राप्तिरूप इष्टसिद्धि कैसे होगी? इस पर कहते हैं।
एक बार के निरोध से इष्टसिद्धि नहीं होती है, किन्तु चिरकालतक निरोधकी रक्षा करने से और चिरकालतक असंग अद्वितीय आत्मा की भावनासे अभ्यासवश तुच्छता को प्राप्त (ज्ञान से बाध्य) होकर फिर मन शोक नहीं करता है ॥४२॥

मन ही प्रमाद और विवेक से बन्ध और मोक्ष को धारण करता है, यह फलित अर्थ कहते हैं। मन के प्रमाद से विविध दुःख पर्वतके शिखर के समान बढ़ते हैं और विवेक से जैसे सूर्य के सामने बर्फ गल जाता है वैसे ही सब दुःख जल जाते हैं॥४३॥
यदि मन शास्त्रों के अर्थज्ञानसे उत्पन्न हुई श्लाघनीय वासना से सराबोर होकर राग आदि विषयों में निरोधसे जीवनपर्यन्त
जंगल में बढ़ई आदि बड़े-बड़े बल्लों को आरे से चीरते हैं। चीरने के समय आरा सरलतासे आर पार आ-जा सके इसलिए चीरे हुए काठ के मध्य में कील दे दी जाती है। किसी समय की घटना है कि चीरनेवाले लोग एक बड़े बल्लेको आधा चीरकर उसके बीचमें एक कील देकर भोजन करने के लिए अन्यत्र चले गये थे। एक चंचलबुद्धि वानर उस चीरे हुए बल्ले पर बैठकर उस कील को हाथ से हिलाने लगा। उसके अण्डकोष चीरे हुए बल्ले के बीच में थे। बार-बार कील को हिलाने से कील निकल गई, उससे मध्य में स्थित उसके वृषण दब जाने से वह मर गया। इस मरणरूपी दुःख का उसने जैसे स्वयं आवाहन किया, वैसे ही मन भी नाना प्रकार के दुःखों का स्वयं आवाहन करता है।

मुनि की नाईं रमता है, तो बाद में तत्त्वज्ञान से परम पवित्र, जन्म आदि विकारों से शून्य अतएव तीनों प्रकारके तापों के स्पर्श से रहित परिपूर्ण ब्रह्मपद को प्राप्त कर उसमें स्थित यानी जीवन्मुक्त पुरुष को प्रलय आदि बड़ी-बड़ी आपत्तियोंमें भी शोक नहीं होता, क्योंकि 'तरति शोकमात्मवित्' (आत्मज्ञानी पुरुष शोक को पार कर जाता है) ऐसी श्रुति है॥४४॥

निन्यानबेवाँ सर्ग समाप्त
सौवाँसर्ग मन की शक्ति से ब्रह्म की सर्वशक्तिता का तथा एकमात्र अज्ञानसे अद्वितीय ब्रह्म में बन्ध, मोक्ष आदिकी कल्पना का वर्णन। __ बन्ध और मोक्ष की कल्पना मनके अधीन ही है, ऐसा जो पीछे कहा था, उसमें उपपत्ति दिखलाते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जैसे सागर से जलकी विकाररूप और जलसत्ता की विवर्तरूप तरंगें उठती हैं वैसे ही परमपदरूप ब्रह्म से यह चित्त आया है, जो कि अब्रह्मभूत अज्ञानका विकार और शुद्ध ब्रह्म का विवर्त है॥१॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे तरंगसत्ता जलकी सत्ता से अतिरिक्त नहीं है ऐसा समझनेवाले पुरुषों की दृष्टि में तरंग समुद्र से भिन्न नहीं है, वैसे ही इस लोकमें ज्ञानी (चित्त की सत्ता ब्रह्मकी सत्ता से भिन्न नहीं है, यह जाननेवाले) पुरुषों का चित्त ब्रह्म ही है, उससे भिन्न नहीं है ।।२॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे जल और तरंगमें, जलसत्ता को न देख रहे पुरुष को, भेद प्रतीत होता है वैसे ही अज्ञानी पुरुषों का मन संसारभ्रम का कारण है ॥३॥
___ उपदेश्य, उपदेशक, शब्द, अर्थ आदि शास्त्रीय व्यवहारकी कल्पना भी अज्ञानियों का अवलम्बन करके ही है, तत्त्वदृष्टि से नहीं है, ऐसा कहते हैं।

अज्ञानियों के पक्ष में केवल उनके उपदेश के लिए वाच्य-वाचक सम्बन्ध से उत्पन्न भेद की कल्पना की जाती है ॥४॥

अज्ञात ब्रह्म ही सम्पूर्ण जगत् का कारण है, ज्ञात नहीं, इस आशय से अज्ञात ब्रह्मकी ही सर्वशक्तिशालिता का उपपादन करते हैं।
नित्य परिपूर्ण अविनाशी परमब्रह्म सर्वशक्तिशाली है। उस सर्वव्यापक ब्रह्म में जो नहीं है, ऐसी कोई वस्तु नहीं है|५॥
भगवान् सर्वशक्तिशाली हैं, उनको जब जो शक्ति रूचती है, सर्वव्यापी वे उसी शक्तिको कार्यरूप में प्रकट करते हैं॥६|हे रामचन्द्रजी, जरायुज, अण्डज, स्वेदज और उद्भिज्ज-इन चार प्रकार के प्राणियों में ब्रह्म की चित्-शक्ति दिखाई देती है। वायुओंमें ब्रह्म की स्पन्दनशक्ति, पत्थरमें जड़शक्ति, जलमें द्रवशक्ति, अग्निमें तेजःशक्ति, आवरणरहित होनेके कारण आकाशमें शून्यशक्ति यानी सर्वावरणशक्ति और जगत्स्थितमें भावशक्ति ('है' इस प्रकार की व्यवहारयोग्यता) है॥७,८॥
ब्रह्म की सर्वशक्ति दसों दिशाओं में ओत-प्रोत दिखाई देती है। विनाशों में उनकी विनाशशक्ति दिखाई देती है, शोकयुक्त

पुरुषोंमें शोकशक्ति, प्रसन्न जीवमें आनन्दशक्ति, योद्धामें वीर्यशक्ति, विविध सृष्टियों में सर्गशक्ति,प्राकृत प्रलयमें प्रकृतिमें उनकी सर्वशक्तिता है, क्योंकि वही सब कार्योंकी बीजभूत है॥९,१०॥
जैसे वृक्ष के बीजमें फल, फूल, लता, पत्ते, शाखा, प्रशाखाएँ और तने से युक्त वृक्ष रहता है, वैसे ही यह जगत् ब्रह्म में स्थित है ॥११॥

ब्रह्म के प्रथम कार्य चित्त में चित्त्व और जड़ता दिखाई देने से भी अज्ञात ब्रह्म ही जगत् का कारण है, इस आशय से कहते हैं।
चित्ता और जड़ता के मध्य में स्थित मन, जिसका दूसरा नाम जीव है, अज्ञान साक्षी के कारण ही ब्रह्म के मध्य में दिखाई देता है ॥१२॥

चूँकि वृक्ष, झाड़ी आदि दृश्य प्रपंच अज्ञातचिद्विवर्त है, अतः एकमात्र चित् ही तत्त्व है, ऐसा कहते हैं।
विविध वृक्ष, लता, झाड़ियाँ, पल्लव और पेड़,पौधे आदि अज्ञात तत्त्वमें यह नाना कल्पना है, अतः निर्विकल्प चिन्मात्र ही है ॥१३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, अब इस जगत् को और 'अहम्' रूप से भासित हो रहे जीवतत्त्व को आप ब्रह्मरूप ही देखिये, वह ब्रह्म से अतिरिक्त नहीं है। वह आत्मा सर्वव्यापक है और उसका अनन्तस्वरूप नित्य प्रकाशमान है॥१४॥

ब्रह्म ही तत्-तत् शक्तियों से भ्रान्तिवश मन आदि शब्दों से पुकारा जाता है, वह ब्रह्म से अतिरिक्त नहीं है, ऐसा कहते हैं।
वह जब तनिक मननशक्तिको धारण करता है, तब मन कहलाता है। जैसे आकाशमें भ्रमवश मोर के पंखों की प्रतीति होती है और जलमें आवर्तबुद्धि होती है, वैसे ही ब्रह्म में मनकी प्रतीति होती है। आत्मा में जीव और मन यह केवल प्रतीतिमात्र ही है, वास्तविक नहीं है। जो यह मनका मननात्मक रूप उदित हुआ है, वह ब्राह्मी शक्ति ही है। इसलिए हे रिपुसूदन, वह ब्रह्म ही है, उससे अतिरिक्त नहीं है। शक्ति और शक्तिके कार्य में अभेद है, अतः 'इदम्' (यह) यों सामने स्थितरूप से, 'तत्' (वह) यों परोक्षरूपसे और 'अहम्' (मैं) यों प्रत्यगात्मा के अभेद से प्रतीत हो रहा तीन प्रकार का जो दृश्यविभाग है, वह प्रातिभासिक ही है, वास्तविक नहीं है ॥१५-१७॥

__ यदि कोई शंका करे कि काम, कर्मवासना आदि भी द्वैतप्रपंच के हेतु सुने जाते हैं, ऐसी अवस्थामें ब्रह्मशक्ति ही प्रपंचकी हेतु है, यह कैसे कहा? इस पर कहते हैं। ___ मन के यानी जीव के और ब्रह्म के भेद आदि भ्रममें अन्यान्य काम आदि जो कुछ भी परम कारण लोक में कहे गये है, मन में ही आविर्भाव और तिरोभाव होने के कारण सदसदात्मक उन सबको विज्ञ पुरुष सर्वशक्तिशाली ब्रह्म की पूर्वोक्त ब्रह्मता (बृहणशक्ति) ही जानते हैं, वे उससे अतिरिक्त नहीं है ॥१८॥

यदि कोई शंका करे कि काम आदि मनके धर्म हैं, वे ब्रह्ममें स्थित कैसे हो सकते हैं, जिससे कि वे ब्रह्मशक्ति कहे जाय? इस पर कहते हैं।
जैसे मन का सत्तात्मक ब्रह्मरूप नाम संसर्गाध्याससे मनमें स्थित है अथवा जैसे वसन्त

आदि ऋतुओं की शक्तियाँ वृक्ष आदि में स्थित हैं वैसे ही मनके धर्म भी ब्रह्म में स्थित हैं ॥१९॥

यदि सभी मनोधर्म ब्रह्मशक्तियाँ हैं, तो सबका सब जीवों में संमिश्रण क्यों नहीं होता? इस पर कहते हैं। ___ यद्यपि पृथिवी में सब ऋतुओं के फूलों की शक्ति व्याप्त है तथापि वह जैसे तत्-तत् प्रदेशों के बीजों के संस्कार आदिके नियमभेद से तत्-तत् कालमें व्यवस्था के साथ ही फूल आदि को धारण करती है, सबको एक साथ धारण नहीं करती, वैसे ही लोकों की सृष्टि करनेवाले ब्रह्म भी चित्त की शक्तियों को व्यवस्थासे ही धारण करते हैं; सबको सांकर्य (संकरता) से धारण नहीं करते हैं |२०॥
जैसे देश, काल आदि की विलक्षणतासे पृथ्वीतल से धान आदि के पौधे उगते हैं वैसे ही ब्रह्म से भी कहीं-कहीं पर कभी ही उक्त चित्तशक्तियाँ व्यवस्थासे आविर्भूत होती हैं ॥२१॥

___ यह प्रतियोगी, भेद, संख्या, रूप आदिस्वरूप जगत् की विचित्रता कल्पना द्वारा मानकर दर्शाई गई है, परमार्थदृष्टि से यह मनशब्द से कल्पित ब्रह्मका प्रतिभासमात्र ही है। जो केवल प्रतिभासमात्र है, उसमें वास्तविकताका संभव नहीं है। अतः प्रतिभासिक यह जगज्जाल न तो उत्पन्न हुआ है, न कुछ है और न कोई किसीसे इसे देखता है। पूर्वोक्त जगद्वैचित्र्य मनशब्द से कल्पित ब्रह्म से उत्पन्न हुआ है, अतः केवल ब्रह्मरूप ही है, ऐसा आप जानिये; यों श्रीवसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजीसे कहते हैं।
प्रतिभास से जो उत्पन्न हुआ है वह उत्पन्न नहीं हुआ है, क्योंकि प्रतिभासिक (मृगतृष्णा आदि) में वास्तविकता नहीं हो सकती है; अथवा न किसीको किसी दूसरे करण आदि से कोई देखता है। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत तत् केन कं पश्येत्' (जिस अवस्थामें इसका सब आत्मा ही हो गया वहाँ पर किसको किससे देखे) ऐसी श्रुति है। प्रतियोगी, भेद, संख्या, रूप आदि जो कुछ पदार्थजात है, उनकी कल्पना मनःशब्दकल्पित ब्रह्म से होती है, अतः उनको आप ब्रह्म ही जानिये ॥२२,२३॥
इस मनका जैसा-जैसा प्रतिभास होता है वैसा वैसा ही यह हो जाता है, इसमें ऐन्दव (0) ब्राह्मण दृष्टान्त हैं ॥२४॥
जैसे निश्चल और निर्मल जलराशिमें अपने-आप स्पन्द (कम्पन) होता है वैसे ही परमात्मा में यह जीव भी उत्पन्न हुआ है, यही संसार का कारण है, भाव यह है कि जगत्की कल्पना करनेवाला जीव ही जब ब्रह्म से भिन्न नहीं है तब उससे कल्पित जगत् ब्रह्म से भिन्न कैसे होगा? ॥२५॥
जैसे सागर का जल कल्लोल, लहर और तरंगके रूप में चारों ओर स्थित रहता है वैसे ही ज्ञानीकी दृष्टि में यह सारा प्रपंच परिपूर्ण ब्रह्म ही चारों ओरसे विद्यमान है, प्रपंच परिपूर्ण ब्रह्म से अतिरिक्त नहीं है। जैसे विविध तरंगों से व्याप्त विशाल सागर में जलसे अतिरिक्त कोई कल्पना नहीं है यानी जल से अतिरिक्त कुछ नहीं है, एकमात्र जल ही है; वैसे ही परम ब्रह्ममें नामरूपात्मक दूसरी सत्ता नहीं है, किन्तु एक ही सत्ता है। जो यह जगज्जाल उत्पन्न होता है, नष्ट होता है, गमन करता है, स्थित होता है वह ब्रह्ममें ब्रह्म ही ब्रह्म से
ऐन्दवों का आख्यान पीछे कहा गया है।

अवास्तविकरूप से भासित होता है ॥२६-२८॥
जैसे प्रचंड सूर्य के प्रकाश अपनेमें ही मृगतृष्णारूप से स्फुरित होता है वैसे ही नामरूप रहित ब्रह्म भी अपने आप जगद्वैचित्र्यरूप से स्फुरित होता है ॥२९॥
करण, कर्म, कर्ता, जन्म, मरण, स्थिति, सब ब्रह्म ही है, उसके सिवा कोई दूसरी कल्पना है ही नहीं ॥३०॥
न लोभ है, न मोह है, न तृष्णा है और न अत्यन्त आसक्ति है। आत्मा में आत्मा का लोभ कैसा अथवा आत्मा में आत्मा की तृष्णा या मोह कैसे हो सकता है ? दूसरे के अभावमें लोभ, मोह आदिकी प्राप्ति ही नहीं हो सकती है, यह भाव है॥३१॥
यह सारा जगत् आत्मा ही है। जो कुछ यह कल्पनाक्रम है, वह सब आत्मा ही है, बहुत क्या कहें, जैसे सुवर्ण अंगद (बाजूबन्द) रूपसे उदित होता है, वैसे ही आत्मा मनरूपसे उदित हुआ है॥३२॥

जैसे बन्धु ही क्यों न हो, यदि यह मेरा बन्धु है, ऐसा ज्ञान न हो तो शीघ्र ही अबन्धु हो जाता है, वैसे ही अज्ञानसे आवृत्त जो परम धाम (परब्रह्म) है, वही चित्त और जीव नामसे कहा जाता है, यानी अज्ञानवश ब्रह्म में ही जीवभाव, चित्तभाव आदि उदित हुए हैं ॥३३॥
अशून्य भी आकाश जैसे अपनी शून्यता प्रकट करता है, वैसे ही अज्ञानावृत्त चिन्मय आत्माने अपनी कल्पनासे स्वयं जीवत्व प्रकट किया है ॥३४॥
आत्मा ही इस जगत् में अनात्मभूत अहंकार के अभेद से अनात्मा की नाईं जीवरूपसे विराजमान है। जैसे दृष्टि के दोष से एक ही चन्द्रमा दो रूपों से प्रकट होता है, वैसे ही अज्ञानवश वह आत्मा ही दो रूपों से प्रकट होता है । द्वितीय रूप से (विषयरूप से) वह असत् है और परमार्थरूप से सत् है|३५॥
व्यामोहजनित बन्ध-मोक्षशब्दार्थदृष्टियों का आत्मा में अत्यन्त असम्भव है, तथा आत्मा सत्य है, इस कारण कहाँ आत्मा बद्ध होता है और कहाँ मुक्त होता है यानी आत्मा के बन्ध और मोक्ष की कल्पना अज्ञान स्फुरित है ॥३६॥
जिसका बन्धन होना कभी सम्भव नहीं है, उसकी 'मैं बद्ध हूँ' यह कुकल्पना नहीं है तो और क्या है ? जिसका बन्ध काल्पनिक है, उसका मोक्ष भी मिथ्या ही है, वास्तविक नहीं है, तब मोक्ष कैसा? भाव यह कि परमार्थदृष्टिसे कल्पनाप्रसूत बन्ध और मोक्ष दोनों तुच्छ हैं ॥३७॥

क्योंकि - न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥
ऐसी श्रुति है।
चूँकि पहले यौक्तिक दृष्टि से काल्पनिक अनिर्वचनीय बन्ध का विस्तार से उपपादन किया गया है, अतएव काल्पनिक होते हुए भी बन्ध की तुच्छत्वउक्ति को सहन न कर रहे
श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
हे प्रभो, आप पहले विस्तार से कह आये हैं कि मन जिस निश्चय को प्राप्त होता है, वही हो जाता है। उसमें कुछ भी अन्तर नहीं पड़ता है। इससे यहाँ काल्पनिक बन्ध नहीं है, यह
आपने कैसे कहा ? ॥३८॥
__यौक्तिकदृष्टि की लौकिकदृष्टि की दृढ़ता का विघटन करने के लिए परमार्थदृष्टि के द्वाररूप से कल्पना की गई है, इसलिए वहींपर उसकी विश्रान्ति नहीं है, किन्तु श्रुति द्वारा प्रतिपादित बन्ध की तुच्छतादृष्टि में विश्रान्ति है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं।

__श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जैसे स्वप्नकी कल्पना जाग्रतदृष्टि से तुच्छ हो जाती है, वैसे ही अज्ञानियों की यह बन्ध की कल्पना मिथ्या है, इसलिए उनकी दूसरी मोक्षकल्पना भी मिथ्या ही उदित हुई है ॥३९॥
पूर्वोक्त रीति से तुच्छ अज्ञानसे ही बन्ध और मोक्षकी दृष्टियाँ उत्पन्न हुई है। 'नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः' (असत् की सत्ता नहीं होती और सत् का अभाव नहीं होता, इन दोनों का ही निर्णय तत्त्वदर्शियोंने देखा है) इस स्मृतिके विरोधसे सत्-असत् के मध्यवर्ती अनिर्वचनीयता में यौक्तिक दृष्टिकी विश्रान्ति नहीं हो सकती है, अतएव हे महामते, वस्तुतः न तो बन्ध है और न मोक्ष है ॥४०॥
हे महामते, जिसकी बुद्धि प्रबुद्ध है, यानी जो ज्ञानी है, उसके प्रति रज्जुमें सर्पकी कल्पना के तुल्य बन्ध-मोक्षकी कल्पना अवास्तविक (तुच्छ) है, पूर्वोक्त अनिर्वचनीयता तो अबुद्धमतियानी अज्ञानी के प्रति ही है, ज्ञानी के प्रति नहीं है॥४१॥
हे रघुवर, बुद्धिमान् को (ज्ञानीको) बन्ध,मोक्ष आदिका संमोह कुछ भी नहीं होता है, मोहजनित बन्ध, मोक्ष आदि अज्ञानी को ही होते हैं ॥४२॥

पूर्वोक्त अर्थ में बालकाख्यायिका की अवतारणा करते हुए श्रीवसिष्ठजी उपसंहार
करते हैं।
_हे सुन्दरतम श्रीरामचन्द्रजी, पहले मन हुआ, तत्पश्चात् बन्ध और मोक्षकी दृष्टि हुई, तदनन्तर प्रपंचकी रचना हुई, जिसका कि भुवन नाम पड़ा इत्यादि यह बन्ध की स्थिति बालक के लिए धाय से कही गई आख्यायिका के समान बद्धमूल हुई है ॥४३॥

सौवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ एकवाँसर्ग वस्तुतः अर्थशून्य होती हुई भी संकल्प से सैकड़ों विकल्पवाली सृष्टि का
बालकाख्यायिकारूप दृष्टान्त वर्णन। संकल्प-विकल्प रूप मन का संकल्प ही मूल है। संकल्प का निरोध करने पर मूल का उच्छेद हो जाने के कारण विकल्पों के न उठने पर निर्विकल्प पद में स्थिति प्राप्त होती है, यह सूचन करने के लिए पूर्व सर्ग में अवतारित बालकाख्यायिका को सुनने की इच्छा करने वाले श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिश्रेष्ठ, बालकाख्यायिका का दृष्टान्त लोक में किस प्रकार का कहा जाता है। मनके वर्णन में कारण रूप उसे आप कृपा कर क्रमशः मुझसे कहिये ॥१॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, किसी युक्तायुक्तविचारशून्य बालक ने अपनी धाय से कहा : धाय, मन बहलानेवाली कोई कथा सुनाओ ॥२॥
महामते, उस बालक के मनोविनोद के लिए धाय ने सरल और कोमल पदों से युक्त आख्यायिका कही ॥३॥
कहीं अत्यन्त असत् नगर में तीन बड़े सुन्दर राजकुमार थे। वे बड़े मनस्वी, धार्मिक और शौर्य सम्पन्न थे। जैसे आकाश में जलमय तारे होते हैं वैसे ही उस विस्तीर्ण शून्य नगर में वे रहते
_____
थे। उनमें से दो उत्पन्न ही नहीं हुए और एकमाँ के गर्भमें भी स्थित नहीं हुआ। किसी समय, जब कि दुर्भाग्यवश उनके बन्धु-बान्धव मर गये थे, दुर्भिक्ष आदि से मलिनवदन हुए अपने नागरिकों के समाज से किसी उत्तम दूसरे नगर की प्राप्ति के लिए निकले । जैसे आकाश से परस्पर मिले हुए बुध, शुक्र और शनैश्चर निकलते हैं वैसे ही विशाल वदनवाले वे तीनों राजकुमार उस शून्य नगर से निकले। शिरीष के फूल के समान उनके अंग सुकुमार थे, अतएव पीछे से सूर्य के संताप से सन्तप्त हुए वे ग्रीष्म के सन्ताप से सन्तप्त हुए पल्लवों की नाईं मार्ग में मुरझा गये ॥४-८॥
खूब तपी हुई मार्ग की बालू से उनके चरणकमल जल गये, अतएव यूथसे अलग हुए मृगों की नाईं हा तात! आदि कहकर वे शोक कर रहे थे। कुशके अग्र भाग से उनके चरण विध्ध गये थे। सूर्य के प्रचण्ड ताप से अंगो के सब जोड़ शिथिल हो गये थे। उनका सर्वांग धूलि से धूसर हो गया था। लम्बे मार्ग को तय कर उन्होंने मार्गमें फूलों की मंजरियों से व्याप्त, फल और पल्लवोंसे अलंकृत तथा मृग और पक्षियों के निवासभूत तीन पेड़ पाये। जिन तीन वृक्षोंमें से दो वृक्ष तो बिलकुल भी उत्पन्न नहीं हुए थे, सुखसे चढ़ने योग्य तीसरे वृक्ष का बीज भी न था ॥९-१२॥
वे बहुत थके थे, अतएव एक वृक्ष के नीचे उन्होंने ऐसे विश्राम लिया जैसे कि स्वर्ग में पारिजात वृक्ष के नीचे इन्द्र, वायु और यम विश्राम लेते हैं।।१३॥
अमृत के तुल्य सुस्वादु फल खाकर, उनका रस पीकर और गुलुच्छ नाम की लताके बोरों से माला पिरोकर तथा बहुत देर तक वहाँ आराम कर वे वहाँ से चले गये। फिर बहुत दूर जाकर मध्याह्न होने पर उन्हें तीन नदियाँ मिली, जो लहरों से चंचल और मुखरित थी। उनमें एक नदी बिल्कुल सूखी ही थी और दोमें जैसे अन्धे के नेत्रगोलकों में दर्शनेन्द्रिय नहीं होती है वैसे ही तनिक भी जल न था ॥१४-१६॥
जो नदी अत्यन्त सूखी थी, उसमें उन्होंने सूर्य की धूप से पीड़ित लोगों की तरह बड़े प्रेम से ऐसे स्नान किया जैसे कि गंगाजी में ब्रह्मा, विष्णु और महेश स्नान करते हैं। इच्छित नगर की प्राप्ति के लिए उत्सुक वे राजपुत्र चिरकाल तक जलक्रीड़ा कर, दूध के तुल्य स्वच्छ जल पीकर वहाँसे चले। तदुपरान्त सायंकाल के समय जब कि सूर्य भगवान् अस्ताचल पर लटक रहे थे तब उन्हें पर्वत के तुल्य ऊँचा नगर मिला जिसकी अभिनव रचना आगे होनेवाली थी॥१७-१९॥
उस नगर में ऊपर तो पताकाएँ व्याप्त थी और नीचे कमलके तालाब भरे हुए थे। नीले आकाश के सदृश सुन्दर जलाशय थे। उस नगर के नागरिकों के दलके-दल गाना गा रहे थे, उनके स्वरों के आरोहावरोहक्रम दूर से ही सुनाई दे रहे थे॥२०॥
उस नगर में उन्होंने तीन रमणीय उत्तम भवन देखे, वे मणि और सुवर्ण के घर हिमालय पर्वत के शिखरों के समान विशाल थे॥२१॥
उनमें दो भवन तो बने ही न थे, एक बिना दीवार का था। दीवाररहित सुन्दर भवन में वे तीनों पुरुष प्रविष्ट हुए॥२२॥
उक्त भवन में शीघ्र प्रवेशकर और बैठ कर विहार कर रहे सुन्दर मुख-कमलवाले उन राजकुमारों को तपे हुए सोने से बनी तीन बटलोहियाँ मिली। उनमें से दो के तो दो टुकड़े हो गये थे और एक चूर-चूर हो गई थी। उन महाबुद्धियों ने चूर-चूर हुई बटलोही को ग्रहण किया ॥२३,२४॥

बहुत-सा भोजन करनेवाले उन राजकुमारों ने उस बटलोही में निनानबे और एक कम सौ द्रोण (एक द्रोण = १५

कि.ग्रा.) चावल पकाये । उक्त राजकुमारों ने तीन ब्राह्मणों को भोजन करने के लिए निमन्त्रण दिया। उनमें से दो तो देहरहित थे और एक का मुँह ही न था। वत्स, जिसका मुँह न था, उसने सौ द्रोण अन्न खा डाला । ब्राह्मण के भोजन करने से जो अन्न बच गया था, वह उन तीनों राजकुमारोंने खाया । उसे खाकर उन राजकुमारों को बड़ी तृप्ति हुई। हे पुत्र, उस भावी नगर में वे तीन राजकुमार सुख शान्ति से स्थित हैं और मृगया से क्रीड़ा करते हैं यानी शिकार खेलते हैं ॥२५-२८॥
हे अनघ वत्स, यह बड़ी सुन्दर आख्यायिका मैंने तुमसे कही है। इसे तुम हृदयंगम करो। इससे तुम अवश्य पण्डित हो जाओगे ॥२९॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, धाय ने यह सुन्दर बालकाख्यायिका कही है, इस सुन्दर आख्यायिका से बालक को भी बड़ा आनन्द हुआ ॥३०॥
हे कमलनयन श्रीरामचन्द्रजी, मैंने आपके लिए यह बालकाख्यायिका चित्ताख्यान के अनन्तर प्रवृत हुई जो जगत्प्रतीति ही विकल्पमात्रत्व कथा है, उसके उदाहरण रूप से कही है। विकल्पमात्ररूप यह संसार रचना बालकाख्यायिका के समान दृढ़तापूर्वक कल्पित उग्र संकल्पों से दृढ़ता को प्राप्त हुई है, वस्तुतः यह कुछ नहीं है ॥३१,३२॥
हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, विकल्परूपी जालों से परिपूर्ण यह प्रातिभासिक संसार रचनाबंध, मोक्ष आदि की सैंकड़ों कल्पनाओं के रूप से वृद्धि को प्राप्त होती है ॥३३॥

विकल्प संकल्पों के कार्य हैं, यानी संकल्पजनित हैं, अतः संकल्प से पृथक् उनकी सत्ता नहीं हैं, इस आशय से कहते हैं।
वस्तुतः एकमात्र संकल्प के सिवा यहाँ और कुछ नहीं है। जो विकल्परूप प्रतीत होता है, वह सब संकल्प के कारण ही प्रतीत होता है। जो विकल्प समूह का भान होता है, वह कुछ भी नहीं है, अथवा कुछ है, कुछ नहीं है अर्थात् रज्जु सर्प के तुल्य मिथ्या है, कुछ है यानी भ्रान्ति का आधार चैतन्य है ॥३४॥
किंच, यह धुलोक, पृथिवी, वायु, आकाश, पर्वत, नदियाँ, दिशाएँ आदि सभी आत्मा के स्वप्न के समान संकल्पमय चित्त के संकल्प से विकसित (स्फुरित) हैं॥३५॥
जैसे तीन राजपुत्र, तीन नदियाँ और भविष्यत् नगरमें और और संकल्प रचना हुई वैसे ही यह संसार स्थिति भी संकल्पमय ही है ॥३६॥
एकमात्र जलस्वरूप चंचल समुद्र अपने स्वरूपभूत जल में अपने आप स्फुरित होता है वैसे ही एकमात्र संकल्प ही चारों ओर स्फुरित हो रहा है ॥३७॥
पहले परमात्मा से एकमात्र संकल्प उदित हुआ । वही संकल्प जैसे दिन सूर्य के व्यापारों से और लोगों के विविध व्यापारों से विस्तारको प्राप्त होता है वैसे ही विस्तार को प्राप्त हुआ है ॥३८॥

केवल संकल्प के त्यागमात्र से निर्विकल्प स्वरूप में स्थिति होती है, ऐसा दर्शाते हुए उपसंहार करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, संकल्प रूपीजालों की रचना ही सम्पूर्ण जगत है। संकल्प को ही आप राग आदि चित्तवृत्तियाँ और समस्त विषय जानिये। आपएकमात्र संकल्पका पूर्णरूप से परित्याग कर निर्विकल्प आत्मज्ञान का जो कि संकल्प के परित्यागका एकमात्र हेतु है, अवलम्बन कर शान्ति को प्राप्त होइए॥३९॥

एक सौ एकवाँ सर्ग समाप्त

एकसौदोवाँसर्ग अहंकार और संकल्प के विनाश के उपाय का, अनात्मवर्ग के विवेक का तथा
परमात्मा की नित्यता का निरूपण। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, जैसे बालक अपने संकल्प से ठूँठ आदि में वेताल आदि की कल्पना कर भयभीत होता है वैसे ही अज्ञानी पुरुष अपने संकल्प से परमात्मा में नवरात्मा के संकल्प से मोह को प्राप्त होता है, ज्ञानी पुरुष मोह को प्राप्त नहीं होता ॥१॥

क्षयसंकल्पात् (क्षीयते इति क्षयो नश्वरात्मा तत्संकल्पात् यानी नश्वरात्माके संकल्प से) इस हेतु वचनमें संकल्प का कौन कर्ता है और कौन कर्म है यह विशेषरूप से जानने की इच्छा कर कहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
ब्रह्मवेत्ताओं में सर्वश्रेष्ठ, संकल्पित नश्वरात्मा कौन है और किसने उसका संकल्प किया ? जिससे इस आत्मा ने बिना किसी कारण के संसारभ्रान्ति का ग्रहण किया है ॥२॥

भावयह है कि क्या नित्य आत्मा नश्वर आत्मा का संकल्प करता हैया नश्वर आत्माहीनश्वर आत्मा का संकल्प करता है? पहला पक्ष बन नहीं सकता, क्योंकि नित्य आत्मा अपने स्वभाव से विपरीत का संकल्पनहीं कर सकता है यानीवहनश्वर आत्मा का संकल्पयिता नहीं हो सकता। दूसरापक्ष भीनहीं बन सकता, क्योंकि उसमें आत्माश्रयदोष विद्यमान है।जबनश्वरात्मा उत्पन्न हो जाय तब नश्वरात्मा का संकल्प करेगा? और सुनिए, संकल्पित नश्वर आत्मा भी क्या जड़ है अथवा चेतन है? पहला पक्ष हृदय अंग नहीं होता, क्योंकि यदि वह जड़ होगा, तो आत्मा के साथ उसका अभेद नहीं हो सकेगा। दूसरा पक्ष भी ठीक नहीं अँचता, क्योंकि यदि वह चिद्रूप है, तो संकल्प का विषय नहीं हो सकेगा। यद् यद् भवन्ति तदा भवन्ति (पहले इस लोक में जो जो हुए थे वही फिर यहाँ आकर होते हैं) इस श्रुति (0) के अनुसार पूर्वजन्मों के सिंह, बाघ आदिप्राणि समुदायमें आत्मभाव की वासना से वासित 'असत्' शब्दवाच्य अविद्या से उपहित परमात्मा ने चित-अचित्-सम्मिश्रणात्मक सिंह व्याघ्र आदि में अहंकारात्मक नश्वर आत्मा का संकल्प किया है, इसलिए जिन दोषों की आपने सम्भावना की है, वे कोई भी नहीं हैं, इस आशय से श्री वसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का समाधान करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, जैसे अज्ञ बालक मिथ्या वेताल की कल्पना
- पूरी श्रुति इस प्रकार है-'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद् यद् भवन्ति तदा भवन्ति' जो अपनी सद्रूपता का ज्ञान प्राप्त किये बिना ही सत् में प्रविष्ट होते हैं वे इस लोक में जिन कर्मों से प्राप्त हुई व्याघ्र आदि जिस, जिस जाति को प्राप्त हुए थे - 'मैं व्याघ्र हूँ, मैं सिंह हूँ' इत्यादि रूप से स्थित थे- वे पूर्व कर्म, ज्ञान की वासना से युक्त होकर सत् में प्रविष्ट होने पर भी उस भाव से ही फिर आकर होते हैं। पुनः सत् से आकर बाघ या शेर या भेड़िया या सुअर या कीड़ा या पतंगा अथवा डाँस या मच्छर जो लोक में पहले हुए थे वही फिर आकर होते हैं। हजारों करोड़ों युग बीतने पर भी संसारी जीव की जो वासना पहले भावित थी,
वह नष्ट नहीं होती।

करता है, वैसे ही सिंह, बाघ आदि प्राणियों में अहंभाव की वासना से वासित यानी पूर्वकल्प में जीवभाव को प्राप्त हुए अहंकार के संस्कार से संस्कृत अविद्या से उपहित परमात्मा ने तत्-तत् कल्प में मिथ्या अभिमान और मिथ्या नाम धारण करनेवाले नश्वर आत्मा की कल्पना की है ॥३॥

यदि कोई शंका करे कि अहंकार की आत्मस्वभावता ही क्यों न हो, उसका मिथ्यात्व कैसे? इस पर कहते हैं।
जब एकमात्र परिपूर्ण परमवस्तु ही स्थित है, तब यह अहंकार नाम का कौन है और कहाँ से कैसे उदित हुआ है ? अद्वितीय पूर्ण परमवस्तु से अतिरिक्त अहंकारनामक कोई वस्तु नहीं है, यह भाव है॥४॥
भेदरहित परमात्मामें वास्तव में अहंकार है ही नहीं। जैसे भ्रान्तिवश तीव्र सूर्य के प्रकाश में मृगतृष्णा की प्रतीति होती है वैसे ही भ्रान्तिवश परमात्मा में अहंकार का भान होता है|५॥
मनरूपी चिन्तामणि की बड़ी भारी कार्यसमूहसृष्टि संसाररूप से देखी जाती है।
शंका : तो क्या मन ही संसार की रचना करने में स्वतन्त्र है ?

समाधान : नहीं, आत्मा का आश्रय ले करके वह स्वयं संसाररूप में स्फुरित होता है जैसे कि जलका अवलम्बन करके जल ही तरंग रूप से स्फुरित होता है ॥६॥

इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, आप असद्विषयिणी भ्रान्ति का त्याग कीजिये और सत्यार्थविषयक तथा सत्य सम्यक् दर्शन का अवलम्बन कीजिये जो कि आनन्ददायक है ।।७॥

असद्विषयक भ्रम के त्याग और सद्विषयक सम्यक् दर्शन के आश्रय के लिए कौन उत्तम उपाय है, ऐसी जिज्ञासा होने पर कहते हैं।
श्रीरामजी, आप विचाररूपी अपने धर्म से सम्पन्न और मोह के वेग से हीन बुद्धि से सत्य तत्त्व का विचार कीजिये और असत्य का त्याग कीजिये ॥८॥
आप वास्तव में बँधे नहीं हैं, फिर भी 'मैं बँधा हूँ'ऐसा मानकर आप व्यर्थ ही क्यों शोक कर रहे हैं ? आत्मतत्त्व का जो कि असीम है, क्या, किससे और कैसे बाँधा जा सकता है अर्थात् जब एक अद्वितीय असीम आत्मतत्व ही है तब फिर कौन किसके द्वारा कैसे बद्ध होगा ? ॥९॥
अद्वितीय परमात्मा में भेद और अभेद की भ्रान्ति हो रही है। इस सकल प्रपंच के बाध द्वारा ब्रह्ममात्र शेष होने पर कौन बद्ध और कौन मुक्त होता है ? सम्पूर्ण प्रपंच के ब्रह्ममात्र शेष होने पर बद्ध-मुक्त की कोई कथा ही नहीं है॥१०॥
___ छेदन और भेदन के अयोग्य ब्रह्म का साक्षात्कार होने पर देह के छेदन, भेदन आदि से होनेवाले दुःख का भी अवसर नहीं आता है फिर अन्य क्लेशों की तो बात ही क्या है, ऐसा कहते हैं।
जब तक ब्रह्म साक्षात्कार नहीं होता, तभी तक देह आदि के पीड़ित होने पर पीड़ा से रहित भी जीव पीड़ा से युक्त सा प्रतीत होता है। अंग के कट जाने पर कोप करता है, पर जब
आत्मा का दर्शन हो जाता है तब ये नहीं होते । परमात्मा में भेद, अभेद, छेदन, भेदन आदि विकार एवं उनसे होनेवाली पीड़ा कुछ भी नहीं है॥११॥
जैसे धौंकनी के जल जाने पर वायु□सर्ग - १०२]

नष्ट नहीं होती वैसे ही देह के नष्ट होने पर, कटने पर या क्षीण होने पर आत्मा की कोई क्षति नहीं होती है॥१२॥
देह चाहे नष्ट हो चाहे अभ्युदय को प्राप्त हो इससे हमारी कौन हानि हुई ? फूल के छिन्न-भिन्न हो जाने पर आकाश में रहनेवाली फूल की कौन महक नष्ट हुई ? ॥१३॥
शरीर रूपी कमलमें सुख-दुःखरूपी तुषारपात भले ही होता रहे, उससे आकाश में उड़नेवाले भ्रमररूपी हम लोगों की कौन हानि प्राप्त हुई ? ॥१४॥
देह चाहे गिर पड़े, चाहे उठ खड़ा हो अथवा दूसरे आकाश में चला जाय । मेरा स्वरूप तो उससे बिलकुल भिन्न है, अतः यह मेरी कौन- सी क्षति है ॥१५॥
हे श्रीरामजी, जैसे मेघ और वायु का सम्बन्ध है जैसे भँवर और कमल का सम्बन्ध है वैसे ही आपके शरीर और आपकी आत्मा का सम्बन्ध है, आत्मा और शरीर का सम्बन्ध मानने पर भी लेपरहित आत्मा में देहप्रयुक्त दुःख आदि की प्राप्ति नहीं होती है, यह भाव है॥१६॥

दूसरी बात यह है कि यदि शरीर आदि समस्त जगत् को एकमात्र मन ही मानो, तो भी मन के रहते शरीर आदि के नाश से होने वाला शोक उचित नहीं है। यदि उन्हें एकमात्र आत्मा माना जाय, तो ऐसी स्थिति में तो शरीर आदि के नाश से होनेवाले शोक आदि की कथा ही नहीं उठती है, इस अभिप्राय से कहते हैं। _हे श्रीरामचन्द्रजी, मन सम्पूर्ण जगत् का स्वरूप है । मनकी हेतु आद्या शक्ति यानी आदिकारण चिदात्मा है वह मन से भी बढ़कर है, वह कभी भी नष्ट नहीं होता है, उसके नाश की भ्रान्ति सर्वथा अनुचित है|१७॥

आत्मा के नाश की भ्रान्ति ही सब शोकों की जड़ है, अतः उसका पुनः वारण करते हुए कहते हैं।
हे महामते, यह जो आत्मा है यह न तो नष्ट होता है और न जाता है। इसका कदापि विनाश नहीं होता, आप इसके विनाश के भय से क्यों वृथा सन्ताप करते हैं ? ॥१८॥
जैसे मेघ के छिन्न-भिन्न होने पर वायु तथा कमल के सूखने पर भंवर विस्तीर्ण आकाश में चला जाता है वैसे ही देह का क्षय होने पर आत्मा असीम आकाश में चला जाता है ॥१९॥
इस संसार मे विचरण कर रहे (आवागमनरत) प्राणी का ज्ञानरूपी अग्नि के बिना मन तक नष्ट नहीं होता, आत्मा के विनाश की तो कथा ही क्या है ?॥२०॥
बटलोई और बेर का जो न्याय है और घड़े और आकाश का जो न्याय है, वही न्याय विनाशी और अविनाशी देह और आत्मा का है। जैसे बटलोई के फूटने पर बेर हाथ में आ जाता है वैसे ही देह के नष्ट होने पर जीव वासनाकाश को प्राप्त हो जाता है। जैसे घड़े के फूटने (चूर-चूर होने) पर घटाकाश महाकाश में स्थित हो जाता है वैसे ही देह के विनष्ट होने पर यह निर्दोष देही (जीव) परमात्मा में स्थित होता है ॥२१-२३॥
जीवों का मनोमय शरीर देश और काल से तिरोहित है तथा मरण रूपी वस्त्र से बार-बार आच्छन्न रहता है । ठगनेवाले इस मनोमय देह के नष्ट होने पर क्या क्लेश? यानी क्लेश करना उचित नहीं है ॥२४॥

मरण क्या है? इस प्रश्न पर कहते हैं।

हे महाबाहो, मरण देश और काल का तिरोधानमात्र ही है। देश-काल का तिरोधानमात्र मरण होने पर मूढ पुरुष क्यों भयभीत होता है? यह निश्चित समझिये कि अपना नाश तो कोई देख ही नहीं सकता है। घर आदि में अपने अन्तिम समय दूसरों की दृष्टि से अपना छिप जाना ही मरण है, आत्मनाश मरण नहीं है, यह भाव है॥२५॥
इसलिए हे रामचन्द्रजी, जैसे आकाश में उड़ने के लिए उत्कण्ठित पक्षीका बच्चा, जिसके पंख जम गये हों, अपने आवरणरूप अण्डे के छिलके का त्याग करता है वैसे ही आप 'अहम्' रूप से मिथ्या ही स्थित वासना का त्याग कीजिये ॥२६॥
यह वासना इष्ट और अनिष्ट में अनुराग और द्वेष से अभिनिवेशरूप बन्धन करनेवाली मानसी शक्ति है। इसी ने व्यर्थ भ्रान्ति से स्वप्न के समान यह कल्पना की है। यह वासना अविद्याविलास होने से अविद्या है। इसका अन्त होना बड़ा कठिन है, यह केवल दुःख के लिए ही बढ़ती है। इसके स्वरूपका परिज्ञान न होने से ही यह असद्रूप इस प्रपंच का विस्तार करती है ॥२७,२८॥
जैसे कुहरा होने पर भ्रान्त पुरुष आकाश को कुहरे से मलिन यानी अनिर्मल देखते हैं वैसे ही भ्रान्त यह मानसी वृत्तिरूप वासना स्वच्छ आत्मा को तुच्छ के समान देखती है, क्योंकि ऐसे देखना मन का स्वभाव ही है ॥१९॥
इस मानसी शक्ति ने ही इस विशाल जगत् को दीर्घकालीन स्वप्न के तुल्य असत् होते हुए भी विविध व्यापारों से पूर्ण सत् के समान उदित बनाया है|३०॥
जैसे तिमिर आदि दोष से दूषितनेत्र आकाश में मोर के पंख, केशों के वर्तुलाकार गोले के आकार के चन्द्रमा, सूर्य आदि के बिम्ब के विभावनामात्र में कर्ता होता है वैसे ही इसका स्वरूप जगत् के आकार की भावनामात्रमें ही कर्तृता को प्राप्त हुआ है, उससे अतिरिक्त के निर्माण प्रसिद्ध नहीं है, अतः वही जगत् के नाम से सिद्ध हुआ है॥३१॥

अतएव अविचारजनित द्वैत की भावनामात्र से सिद्ध जगत् का विचारजन्य ज्ञानमात्रसे लय होता है, इसलिए विचार अवश्य करना चाहिए, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामन्द्रजी, जैसे सूर्य अपने ताप से बर्फ की चट्टान के स्वरूप को नष्ट कर देता है वैसे ही आप विचार से इस मानसी शक्ति के स्वरूप को नष्ट कर दीजिए॥३२॥
जैसे शीत के अभाव को चाहनेवाले सूर्य के अपने उदयमात्रसे शीत का नाश हो जाता है वैसे ही मन के नाश की इच्छा करनेवाले पुरुष का केवल विचार से मनोनाशरूप अभिलाषा सिद्ध हो जाती है ॥३३॥

एक मन के नष्ट होने पर भी फिर अविद्या से मन आदिरूप बन्ध की उत्पत्ति हो जायेगी, ऐसी आशंका कर कहते हैं। ___ बड़े-बड़े अनर्थों से पूर्ण अविद्यारूपी मेघमाला जब आत्मतत्त्व के परिज्ञान से शून्य होती है, तभी जैसे शम्बर नामका असुर विविध माया करता है, वैसे ही इन्द्रजालकल्पनारूप असत् सुवर्ण की वृष्टि करती है, किन्तु जब उसे आत्मस्वरूप का परिज्ञान हो जाता है, तब निःस्वरूप हा जानेके कारण वह असत् की वृष्टि नहीं करती है॥३४॥

इस प्रकार मन ही चिरकाल तक जगत्-रूप से नाचकर अन्तमें विद्यारूप परिणाम से अविद्या के साथ अपना विनाश कर देता है, यह फलित अर्थ कहतें हैं।
इस अपनी विनाश क्रिया को मन ही स्वयं भली-भाँति करता है, मन आत्मवध रूप

(स्वसंहाररूप) नाटक को (स्वरचित नाटक को) देखकर मारे आनन्द के खूब नाचता है। केवल अपने विनाशके लिए चित्त आत्मा का दर्शन करता है, पर दुर्बुद्धि यह मन उपस्थित हुए अपने विनाश को नहीं जानता है ॥३५,३६॥
मन के विनाश का उपाय खोज रहे विवेकी पुरुषों के मनोनाश को मन स्वयं अपने संकल्प से शीघ्र सिद्ध कर देता है, मनोनाश के लिए तपस्या आदि क्लेश उपयोगी नहीं हैं ॥३७॥
विवेक से संस्कृत (शुद्ध) हुआ मन अपने पूर्वकालीन संकल्पविकल्प-अंश का परित्याग कर ब्रह्माकार विस्तारवाला आत्म-साक्षात्कार वृत्ति रूप अपना परिणाम करता है। हे श्रीरामचन्द्रजी, मन का विनाश होना परमपुरुषार्थ की प्राप्ति है और सब दुःखों के समूल नाश का उदय है। इसलिए आप मन के नाश के लिए प्रयत्न कीजिये, मन के बाह्य व्यापार में प्रयत्न मत कीजिये ॥३८,३९॥
__उक्त अर्थ की उपेक्षा करने पर अनर्थ की प्राप्ति होती है, यह दर्शाते हुए उपसंहार करते हैं।
अति सघन दुःख-सुख रूप वृक्षों के झुण्डों से भरपूर, क्रूर कालरूपी विषैले साँप से युक्त, दुरुच्छेद्य इस संसाररूपी असिपत्रवन में यह विवेकहीन मन ही एकमात्र प्रभु - दुखों का, जिनका आर-पार नहीं है, हेतु -तथा संसारी जीवों की विपदाओं का एकमात्र कारण है॥४०॥
श्री मुनिजी के ऐसा कहने पर दिन बीत गया भगवान् सूर्य अस्ताचल में डूब गये, सब मुनियों की सभा महामुनि को नमस्कार कर सायंकाल की सन्ध्यावन्दन अग्निहोत्र आदि विधि के लिए उठ गई और रात बीतने पर दूसरे दिन सूर्य की किरणों के साथ फिर सभा आ गई॥४१॥

एक सौ दोवाँ सर्गसमाप्त
एक सौ तीनवाँसर्ग विवेकहीन मन जिन-जिन अनर्थों की सृष्टि करता है, मुमुक्षु के विवेक के लिए उन सबका वर्णन ।
अनर्थों की सृष्टि करने के लिए ही परमात्मा से मन की सृष्टि हुई है, यह दर्शाते हैं।
जैसे सागर से उसकी बड़ी-बड़ी लहरें उठती है वैसे ही परमात्मा से चित्त उत्पन्न हुआ है, जैसे तरंग स्वस्वभाव से विशालताको प्राप्त होती है वैसे ही मन स्वस्वभाव से विशालताको प्राप्त होकर चारों ओर भुवन का विस्तार करता है ॥१॥

मन में वस्तु के स्वभाव से विरुद्ध कल्पना करने की सामर्थ्य है, ऐसा दर्शाते हैं।
मन ह्रस्व को (नेत्र के समीप में स्थित अंगुली आदि को) अतिविस्तृत सूर्य मण्डल आदि के आच्छादकरूप से कल्पना कर शीघ्र दीर्घ बना देता है, अतिदीर्घ सूर्यमण्डल आदि को ह्रस्व (छोटा) बना देता है। इसी प्रकार आत्मा और अनात्मा के स्वरूप की विनिमयकल्पना भी मन ही करता है। वह अनात्म देह आदि को अपनी कल्पना द्वारा आत्मा बना डालता है और उसी प्रकार आत्मा को अन्य (अनात्मा) बना डालता है। जो वस्तु केवल एक बिलस्त भर की होती है, उसको मन शीघ्र स्वयं उत्पन्न हुई कल्पना द्वारा पर्वतराज हिमालय के समान प्रकाशमान (विशालकाय) बना डालता है॥२-३॥

__मन को ऐसी सामर्थ्य कहाँ से प्राप्त हो गई, ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
उल्लसित मन परमपदरूप ब्रह्म की सत्ता से सत्ता को प्राप्त हुआ है, यह पलक भर में विविध संसारों की रचना कर देता है और पलक भर में उन्हें मटियामेट कर डालता है॥४॥
जो कुछ भी स्थावर जंगम (चराचर) जगत् दिखाई देता है, सम्पूर्ण पदार्थों से भरा हुआ यह सारा जगत् चित्त से ही उदित हुआ है।।५॥
जैसे नट एक पात्र के आकार से दूसरे पात्र के आकार को धारण करता है वैसे ही देश, काल, क्रिया और द्रव्य की शक्ति से व्याकुल हुआ मन चंचल होने के कारण एक वस्तु के आकार से दूसरी वस्तु के आकार को प्राप्त होता है॥६|वह सत् पदार्थ को असत् बना देता है और असत् को सर्वथा सत् बना डालता है। तदनुरूप ही सुख-दुःखों का ग्रहण करता है ॥७॥
चंचल मन कर्म द्वारा उपस्थापित भोग्य पदार्थ को जब जैसे जिस किसी कल्पना के ढंग से, चाहे वह अनुकूल हो चाहे प्रतिकूल हो, ग्रहण करता है तब हाथ, पैर आदि कर्मेन्द्रियसंघ उसके अनुसार ही ग्रहण या त्याग में प्रवृत्त होता है यों सभी व्यवहारो में मन की स्वतन्त्रता है, यह तात्पर्य है|८॥
तदनन्तर भोग्य पदार्थों को उपस्थित करनेवाली वह क्रिया ही चित्त द्वारा कल्पित फलाफल यानी सुख-दुःख को एक क्षण में वैसे ही देती है जैसे समय पर सींची गई लता फल प्रकट करती है॥९॥
हे रामचन्द्रजी, जैसे बच्चा घर में मिट्टी से नाना प्रकार के खिलौनों को बनाता है, वैसे ही मन जगद्रूप विकल्पों की सृष्टि करता है|१०॥

यह जगत् एकमात्र मन की कल्पना है इसमें कोई पदार्थ वास्तविक नहीं हो सकता, ऐसा कहते हैं।
इस कारण मन की सम्पूर्ण जनरूप से जो क्रीड़ा है उस क्रीड़ा में मनुष्य देहरूप कीचड़ में जो रूप सत्य सा कल्पित है, वह क्या कुछ सत्य हो सकता है ? अर्थात् कुछ भी सत्य नहीं है ॥११॥
जैसे ऋतुओं का निर्माण करनेवाला काल वृक्ष की अन्यरूपता कर देता है वृक्ष को विलक्षण बना देता है, वैसे ही चित्त ही इन सब पदार्थों को विलक्षण बनाता है ।।१२॥
जैसे मनोरथ में, स्वप्न में और संकल्पकल्पनाओं में अनेक योजन भूमि गोपद के समान अति अल्प प्रतीत होती है, वैसे ही अपनी लीलाओं में चित्त कल्प को क्षण बना देता है और क्षण को कल्प बना देता है, इसलिए सम्पूर्ण देश-कालक्रम को सभी लोग चित्त के अधीन मानते हैं॥१३,१४॥

यदि कोई शंका करे कि यदि मन ही सबकी सृष्टि में समर्थ है, तो हमारी इस समय सम्पूर्ण पदार्थों की सृष्टि करने में असामर्थ्य कैसे? इस पर कहतें है।
रजोगुण का आधिक्य होने पर तीव्रता और तमोगुण की अधिकता होने पर मंदता, इस प्रकार वेग के भेद से आहार की वृद्धि से पुष्टि होने पर बहुत्व और आहार के न्यून होनेसे क्षीणता होने पर अल्पता इनके भेद से तत्-तत् वस्तुओं की सृष्टि के अनुकूल उपासना आदि में विलम्ब होने से मन में प्राप्त हुई जो सर्ग की (सृष्टि की) अशक्ति है, उससे हम मन की वास्तविक सर्वसृष्टिशक्ति का अपलाप नहीं कर सकते॥१५॥
जैसे वृक्ष से पल्लव (नये-नये पत्ते) उत्पन्न होते हैं वैसे ही मोह, भ्रम, अनर्थ, देश, काल, गमन और आगमन ये सब मन से ही उत्पन्न होते हैं॥१६॥
जैसे जल ही सागर है और जैसे अग्नि ही उष्णता है वैसे ही विविध

व्यापारों से पूर्ण संसार चित्त ही है, उससे अतिरिक्त नहीं है। भाव यह है कि कार्य कारण से अभिन्न होता है, अतः चित्त का कार्य यह संसार भी चित्त रूप ही है|१७॥
कर्ता, कर्म और करण से युक्त द्रष्टा, दर्शन और दृश्य से सम्पन्न तथा भोक्ता, भोग्य और भोगरूप जो यह नौ प्रकार का संसाररूपी अनर्थ प्राप्त हुआ है यह सब चित्त ही है ॥१८॥

__सब चित्त ही है, यह जिस उपाय से दिखलाई देता है, उसे दिखलाते हुए उपसंहार करते हैं।
जैसे सुवर्ण परीक्षा करनेवाला पुरुषबाजूबन्द, मुकुट, कड़ा, हार आदि आभरणों से कल्पित नाना स्वरूप का त्याग कर एकमात्र काँचन में बुद्धि का प्रणिधान करने से सुवर्ण की परीक्षा करने पर वास्तव सुवर्ण को देख सकता है, बाजूबन्द आदि के रचनावैचित्र्यमें

जिनकी बुद्धि फँसी है, वे वास्तविक सुवर्णतत्त्व को नहीं देख सकते, वैसे ही विवेकी पुरुष भी जगतों को तदन्तर्गत भुवनों को और उनके अन्तर्गत वन आदि सब वस्तुओं को आत्मभेदों से (स्ववैचित्र्यों से) चित्त स्वयं प्राप्त हुआ है, अतः ये चित्तमात्र ही हैं, चित्त से अतिरिक्त वस्तु नहीं है, ऐसा देखते हैं, अविवेकी ऐसा नहीं देख पाते॥१९॥

194771

194772 एक सौ तीनवाँ सर्ग समाप्त

194773 एक सौ चौथा सर्ग लवणाख्यान में पहले देश, राजा और सभा का वर्णन तथा

194774 सभा में ऐन्द्रजालिक के घोड़े का दर्शन और राजा के विस्मय का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरघुवंशमणे, यह जगद्रूप इन्द्रजाल जिस प्रकार चित्त के अधीन है यानी चित्त की कल्पना के अधीन है, उसे समझाने के लिए यहाँ पर मैं आपसे एक उत्तम उपाख्यान कहूँगा, आप सावधान होकर सुनिये ॥१॥

194775 इस भूमण्डल में अनेक वनों से व्याप्त, धन-जन से सुसमृद्ध 'उत्तरापाण्डव' नाम का एक विशाल देश है। उसके अत्यन्त घने और गहन वनों में तपस्वी शान्त चित्त से निवास करते थे अर्थात् बाघ, चोर आदि का कहीं कोई उपद्रव न था । उसके नगरों के उपवनों में विद्याधारियाँ लताओं के हिंडोले बनाकर झूलती थी। उस देश के सब पर्वत वायु से उड़ाई गई कमल के केसर राशि से पीले पड़ गये थे। शोभायमान फूलों की राशि से पूर्ण वनश्रेणी ही उसका अवतंस (शिरोभूषण यानी सिर पर तिरछी माला) था ॥२-४॥

194776 उसके गाँवों के चारों ओर करौंदे के फूल, झाड़ियाँ और फूलों के

194777 गुच्छों से भरे हुए जंगल थे। ऊँचे-ऊँचे खजूर के पेड़ों से उसके बहुत से गाँव आच्छन्न थे। लोंगों के घु, घुशब्द से आकाश गूंजता था। उत्तम पीले रंग की मणियों की श्रेणी के सदृश पके हुए धानोंके खेतों से सारा देश पीला दिखता था। नीलकण्ठ के शब्द से खूब गूंजे हुए वन और जंगलों से वह देश सुशोभित था, सारसों के शब्द के वेग से उसके फूलों के केसर से कनकमयसे कानन मुखरित थे। तमाल और पाटल के वृक्षों से विचित्र प्रकार के नीले पर्वतों के छोटे-छोटे गाँव उसके कुण्डल थे। रंग-बिरंग के पक्षियों के कलरव से उसमें बड़ी मधुर और अव्यक्त

194778

194779

194780 ध्वनि हो रही थी। नदी के किनारे पर खूब खिले हुए मीठी नीव के वृक्षों से वह सारा देश लाल था धान के खेतों में गा रही युवतियों से उसमें मन्मथ का आवाहन हो रहा था। फूल और फलों में, उनके शिथिल वृन्त (डंठी) को गिराने के लिए, बह रहे वायु से उसमें फूलरूपी मेघ कँपाये जा रहे थे । मेरु पर्वत की गुफाओं से जिसके सिद्ध, चारण और बन्दी निकल गये थे, ऐसे लावण्य को स्वर्ग से लाकर मानों वह देश बनाया गया था॥५-१०॥

194781 उसके केलों के मण्डपों में किन्नर और गन्ध्रव गाते थे। मन्द-मन्द वायु के शब्दों से वह बड़ा रमणीय था । फूलों से भरे हुए उपवनों से वह सफेद था ॥११॥

194782 उक्त उत्तरापाण्डवनामक देश में हरिश्चन्द्र कुल में उत्पन्न हुआ परमधार्मिक लवण नामक राजा था। वह भूमि में सूर्य के सदृश तेजस्वी था। जिसके यशरूपी फूलों की शिरोमालाओं से शुभ्र मध्यभागवाले शैल विभूति से विभूषित भगवान् शंकरजी के वृषभ आदिके समान सुशोभित हो रहे थे॥१२,१३॥

194783 उसके प्रधान-प्रधान शत्रुजन तलवारों से टुकड़े-टुकड़े करके काटे गये अतएव निःशेष हो गये थे। उसके शत्रुओं के सेवकों को उसके स्मरण से ही ज्वर हो आता था ॥१४॥

194784 धार्मिक पुरुषों के रक्षक उदार कर्मों से भरे हुए जिसके चरित का श्री हरि के चरित की नाईं चिरकाल तक लोग स्मरण करेंगे। जिस राजा के गुणों के गीतों को अप्सराएँ पर्वतराज हिमालय के शिखरों पर स्थित देवमन्दिरों में प्रचुर रोमांचों से युक्त होकर आज भी गाती है जिसके गुणों के गीतों का जिन्हें स्वर्गीय सुन्दरियों ने गाया था और लोकपालों ने चिरकाल तक सुना था, ब्रह्मा के हंस सुन्दर अभ्यास से अपनी ध्वनियों द्वारा अनुकरण करते हैं ॥१५-१७॥

194785 हे रामचन्द्रजी, जिसका उदार चमत्कार अन्य राजाओं के तुल्य नहीं था यानी उनसे कहीं अधिक बढ़ा-चढ़ा था, जिसकी दीनतारूपी दोष से युक्त क्रिया न तो स्वप्न में भी देखी गई थी और न सुनी गई थी॥१८॥

194786 कुटिलता तो वह जानता ही न था, अविनीतता तो उसने देखी भी न थी। जैसे ब्रह्मा रुद्राक्षमाला को सदा धारण करते हैं, वैसे ही उसने निरन्तर उदारता धारण की थी। किसी समय, जब सूर्य आकाश में उस स्थान पर पहुँच गये थे जहाँ पहुँचने पर चार दण्ड दिन चढ़ता है, वह सभागृह में सिंहासन पर विराजमान हुआ ॥१९,२०॥

194787 जैसे चन्द्रमा आकाश में उदित होते हैं, वैसे ही जब उक्त राजा सभागृह में सिंहासन पर विराजमान हो गया तब सामन्त राजाओं की सेनाएँ वेग के साथ प्रविष्ट होने लगी, स्त्रियाँ गाने लगी, अन्यान्य राजा यथास्थान बैठ गये, आनन्ददायक वीणा और बाँसुरी की मधुर ध्वनि मन को हरने लगी, सुन्दर चँवर हाथ में ली हुई स्त्रियाँ विलासपूर्वक राजा के ऊपर चँवर डुलाने लगी और शुक्र के समान प्रखरमति मन्त्रिमण्डल यथास्थान बैठ गया, जब प्रविष्ट राजकार्य मन्त्रियों द्वारा प्रस्तुत हो रहे थे, चतुर वार्तावाहक दूत देश की खबर सुना चुके थे, पवित्र महाभारत आदि इतिहासमय पुस्तक पढ़ी जा रही थी

194788 और विनम्र बन्दीगण सामने पवित्र स्तुतियाँ पढ़ रहे थे, जैसे मेघ, जिसने होनेवाली वृष्टि से बिजली की चमक-दमक आदि आटोप को धारण किया है, पृथ्वी में प्रवेश करता है वैसे ही किसी ऐन्द्रजालिक ने उस सभा में प्रवेश किया॥२१-२६॥

194789 जैसे पर्वत के समीप के छोटे पर्वत में स्थित फलों से लदा हुआ वृक्ष जिसकी ऊपर की भूमि भली मालूम होती है ऐसे सुन्दर पर्वत

194790

194791 को प्रणाम करता है वैसे ही मुकुट से जिसकी गर्दन सुशोभित हो रही थी ऐसे सुन्दर राजा को उसने प्रणाम किया ॥२७॥

194792 जैसे छायादार, ऊँचे तनेवाले, फूलों से सुशोभित और फलों से लदे हुए वृक्ष के आगे बन्दर प्रवेश करता है वैसे ही वह सुन्दर कान्तिवाले, उन्नत कन्धेवाले, फूलों से सुशोभित हो रहे तथा फलशाली राजा के सामने प्रविष्ट हुआ ॥२८॥

194793 जैसे भँवरा सुगन्धयुक्त कमल से मधुर स्वर से बोलता है वैसे ही अत्यन्त चपल और धनलोलुप उसने ऊपर को गर्दन किये हुए तथा सुगन्ध अतएव सुखकारी श्वासवायुवाले राजा से कहा : राजन्, यहाँ पर आप एक आश्चर्ययुक्त मिथ्या कौतुक क्रीड़ा को सिंहासन में बैठे हुए ही इस प्रकार देखिये, जिस प्रकार कि आकाश में स्थित चन्द्रमा आश्चर्यपूर्ण पृथिवी को देखता है॥२९,३०॥

194794 यह कहकर उसने भ्रम उत्पन्न करनेवाले मोरपंख के मोरछल को घुमाया जो कि नानाविध रचनाओं के कारण परमात्मा की माया के तुल्य था । जैसे देवविमान में स्थित इन्द्र अपनी धनुषलता को (इन्द्रधनुष को) देखता है वैसे ही राजा ने तेज के कणों से विराजित उस मोरछल को देखा॥३१,३२॥

194795 इसी समय एक अश्वपालक जैसे मेघ सितारों से पूर्ण आकाश में प्रविष्ट होता है वैसे ही सभा में प्रविष्ट हुआ॥३३॥

194796 अत्यन्त वेगवान् सौम्य घोड़ा उसके पीछे ऐसे चला जैसे स्वर्ग की ओर जा रहे अतिप्रसन्न वदन इन्द्र के पीछे उच्चैःश्रवा नामक घोड़ा जाता है। जैसे क्षीरसागर ने उच्चैःश्रवा से युक्त होकर इन्द्र से कहा था वैसे ही उसने उस घोड़े को लाकर राजा से कहा ॥३४,३५॥

194797 हे राजन्, उच्चैःश्रवा के तुल्य इस उत्तम अश्व को आप देखिये । वेग से उड़ने में यह मूर्तिमान् वायु की तरह है। हे प्रभो, हमारे स्वामी ने इसे आपके समीप भेजा है, क्योंकि उत्तम पदार्थ महान् पुरुषों के समर्पण से अधिक सुशोभित होता है॥३६,३७॥

194798 जैसे मेघनिर्घोष के शान्त होने पर चातक मेघ से कहते हैं वैसे ही उसके ऐसा कहने पर ऐन्द्रजालिक ने कहा ॥३८॥

194799 हे प्रभो, जैसे सूर्य अपने प्रताप से अधिक शोभायुक्त पृथिवी पर विचरण करते हैं वैसे ही इस सुन्दर घोड़े पर सवार होकर आप सम्पूर्ण भुवन में विचरण कीजिए। उसके ऐसा कहने पर जैसे मयूर गर्दन उठाकर घोर शब्दवाले मेघ को देखता है वैसे ही राजा ने गर्दन ऊँची करके उस घोड़े को देखा ॥३९,४०॥

194800 देखने के अनन्तर चित्र में लिखित आकार के तुल्य आकारवाला राजा निर्निमेष दृष्टि से घोड़े को देखता हुआ भीत में लिखे हुए चित्र के तुल्य निश्चल हो गया। जैसे समुद्र पीने के लिए उद्यत हुए अगस्त्य की दृष्टि से क्षुब्ध होकर, अपने भीतर स्थित पर्वत रूपी मीनों के साथ भय से स्तम्भित होकर स्थित हुआ था वैसे ही राजा क्षण भर देखकर सिंहासन में ही आँख बन्द करके स्थित हो गया ॥४१,४२॥

194801 दो मुहूर्त तक राजा आत्मा में ध्यानासक्त के समान ऐसे स्थित हुआ जैसे कि वीतराग और बाह्यदृष्टि शून्य मुनि परमानन्द में स्थित होता है ॥४३॥

194802 अपने पराक्रम से बलवानों पर जिसने विजय पायी थी, ऐसे उस राजा को किसी ने नहीं जगाया क्योंकि वे सोचते थे ये किसी बड़ी भारी चिन्ता का अपनी बुद्धि से चिन्तन कर रहे हैं ॥४४॥

194803 जिनमें चन्द्रमा की किरणें स्तम्भित हों, ऐसी रात्रियों की नाईं केवल वहाँ पर चँवर डुलानेवाली महिलाएँ निश्चल सफेद चँवरवाली हो गईं यानी उन्होंने चँवर डुलाना बंद कर दिया।॥४५॥

194804 जैसे मिट्टी से

194805

194806

बने हुए निश्चल केसर और दलवाले कमल शोभित होते है वैसे ही विस्मयपूर्ण निश्चल वे सब सभासद शोभित हुए॥४६॥

जैसे वर्षा ऋतु की समाप्ति में आकाश में मेघ का गर्जन शान्त हो जाता है वैसे ही सभामण्डप में धीरे-धीरे कोलाहल शान्त हो गया। जैसे कि भगवान् विष्णु के असुरयुद्ध में पीड़ित होने पर देवताओं को चिन्ता होती है वैसे ही सन्देहसमुद्र में डूबे हुए बुद्धिमान् मन्त्री परम चिन्ता को प्राप्त हुए ॥४७,४८॥

राजा के आँख बन्द करके बैठने पर अति आश्चर्य से निरुत्साह हुई भय और मोह से दुःखी सभामण्डप की जनता ने जिसमें कमल मुकुलित हैं ऐसे कमल वन की शोभाधारण की ॥४९॥

एक सौ चौथा सर्ग समाप्त

एक सौ पाँचवाँसर्ग मोहरहित प्रकृतिस्थ राजा के प्रति सभासदों का मोह हेतु के विषय में

प्रश्न के अनन्तर राजा की उक्ति के आरम्भ का वर्णन। वसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, जैसे वर्षाकाल के जल से मुक्त हुआ उत्तम कमल विकसित हो जाता है वैसे ही दो मुहुर्त में राजा बोध को प्राप्त हो गया ॥१॥

जैसे भूकम्प के समय विशाल वन और शिखरों के अग्रभागों से युक्त पर्वत अपने शरीर को कँपाता है वैसे ही जाग कर बाजूबन्द और शिरोमालासे विभूषित राजा ने आसन से अपने शरीर को कँपाया। पाताल हस्ती के (पृथिवी को धारण करनेवाले दिग्गज के) क्षुब्ध होने पर जैसे हिमालय कम्पित होता है वैसे ही प्रबुद्ध होकर आसन के ऊपर वह कम्पित हुआ ॥२,३॥

जैसे प्रलयकाल में क्षुब्ध हुए मेरु को कुलपर्वत अपने तटों से सम्हालते हैं वैसे ही गिर रहे उस राजा को सामने स्थित मन्त्री आदि ने अपनी भुजाओं से सम्हाला ॥४॥

मन्त्री आदि सन्मुखवर्ती पुरुषों द्वारा सम्हाले जा रहे व्याकुलबुद्धि उस राजा ने चन्द्रमा का उदय होने पर उछल रहे समुद्र के जल की शोभा धारण की॥५॥

जैसे डूब रहे कमल के कोश के अन्दर स्थित भ्रमर मन्द-मन्द ध्वनि करता है वैसे ही उस राजा ने यह कौन प्रदेश है और यह किसकी सभा है ? यों धीरे-धीरे कहा ॥६॥

तदनन्तर जैसे राहू से ग्रस्त सूर्य से नलिनी, जिससे भ्रमरियाँ शब्द कर रही हों, आदर के साथ आश्वासन वचन कहती है वैसे ही सभा ने 'हे देव,यह आप क्या कह रहे हैं';यों बड़े आदर के साथ राजा से कहा |७॥

तदनन्तर जैसे प्रलयकाल में भयभीत श्री मार्कण्डेय मुनिजी से देवता पूछते है हैं वैसे ही सन्मुखवर्ती मन्त्रियों ने राजा से पूछा ।।८॥

महाराज, आपकी ऐसी हालत होने पर हम अत्यन्त व्याकुल हैं। यद्यपि मन अभेद्य है तथापि भ्रम उसका भेदन किसी कारण के बिना कर डालते हैं।९॥

आपातरमणीय और परिणाम में विरस भोगों में जैसे पामर जनोंका मन ललचाता है वैसे ही किन विकल्पों में आपका मन मोह को प्राप्त हुआ ॥१०॥

उदार वृत्तान्तवाली विद्वत्वर्चाओं के विषय में परिशीलन करने से शीतल अतएव निर्मल आपका मन भयों में क्यों निमग्न हो रहा है ?॥११॥

किस प्रकार का मन मोह योग्य है ? ऐसी जिज्ञासा होने पर कहते हैं।

तुच्छ विषयों में आसक्त अतएव विषय के छिन्न-भिन्न होने पर छिन्न-भिन्न सा और विषय से जर्जरित सा मन लोकव्यवहारों में मोह को प्राप्त होता है, पर विवेक से परिष्कृत मन कदापि मोह को प्राप्त नहीं होता ॥१२॥

देहाभिमान से विवेकरहित अवस्थाओं में इस मन की स्त्री, पुत्र आदि के विषय में एक धारा से जो वृत्ति उदित हुई, उसी वृत्ति की ओर यह दौड़ता है|१३॥

आपका मन तो अतुच्छ (अविनाशी) वस्तु का अवलम्बन करता है। धीर, प्रबुद्ध

और गुणों से मनोहर है फिर भी वह छिन्न-भिन्न सा दिखाई देता है, यह बड़े आश्चर्य की बात है। जिस मन ने विवेक का अभ्यास नहीं किया और जो देश-काल का वशवर्ती है, वह मन्त्र और औषधि का वशीभूत होता है। उदार वृत्तिवाला मन मणि, मन्त्र और औषधि के वश में नहीं होता ॥१४,१५॥

जिसको नित्यविवेक प्राप्त है, विवेक से परिष्कृत उसके चित्त को क्या छिन्न भिन्नता और जर्जरता कम्पित कर सकती है ? क्या आँधी कभी भी मेरु को कँपा सकती है ? अर्थात् जैसे आँधी का मेरुपर्वत को कँपाना सम्भव नहीं है, वैसे ही विवेकी पुरुष के विवेक से विशुद्ध हृदय को विशीर्णता कम्पित नहीं कर सकती ॥१६॥

इस प्रकार अपने आत्मीयलोगों से अनुकूल वाणियों द्वारा आश्वासित राजा के मुख को कान्ति ने ऐसे विभूषित किया जैसे पौर्णमासी के दिन पूर्णता चन्द्रमा को विभूषित करती है|१७॥

वह राजा, जिसके लोचन प्रफुल्लित थे, मनोहर मुख से युक्त होकर ऐसे सुशोभित हुआ जैसे कि हेमन्त ऋतु के बीत जाने पर फूलों के समुह से युक्त वसन्त उल्लसित होकर सुशोभित होता है॥१८॥

जैसे डूबने के लिए तैयार चन्द्रमा आकाश में राहू को देखकर भय से और आश्चर्य से खिन्नमुखवाला होता है वैसे ही राजा ऐन्द्रजालिक को देखकर अतिभय और आश्चर्य से खिन्न और पूर्वापर सब वृत्तान्तों के अनुसन्धान से युक्त मुखवाला होकर सुशोभित हुआ। तदनन्तर ऐन्द्रजालिक को देखकर हँसते हुए राजा उससे जैसे सर्प को मार डालनेवाले नेवले को देखकर छोटे साँपके वेष में छिपा हुआ नागराज उससे कहता है वैसे ही कहा ॥१९,२०॥

अरे बिना विचारे काम करनेवाले ऐन्द्रजालिक, मायारूपी जाल से जटावाले तुमने यह क्या किया? जिससे निश्चल

और प्रसन्न सागर के सदृश मेरा मन एक क्षण में अप्रसन्नता को प्राप्त होता है। भगवान् के सैंकड़ों पदार्थों की शक्तियाँ विचित्र हैं, जिन्होंने अत्यन्त शक्तिशाली मेरे चित्त को मोह में डाल दिया है, यह कम आश्चर्य नहीं है। लोकप्रसिद्ध सम्पूर्ण व्यवहारों के सिद्धान्तरहस्य के ज्ञाता हम कहाँ और मन को मोह में डालनेवाली इस समय अनुभूत ये विस्तृत आपत्तियाँ कहाँ ? ॥२१-२३॥

बुद्धिमानों का भी मन चाहे उसने महा ज्ञान का अभ्यास कितना ही क्यों न कर लिया हो, देह के रहते कभी क्षण भर के लिए स्वप्नरूपी इन्द्रजालों का मोह धारण करता है। हे सभासदों, इस आश्चर्यकारी आख्यान को आप लोग सुनिये, जो ऐन्द्रजालिक ने यहाँ पर एक मुहूर्त में मुझे दर्शाया है। मैंने इसमें एक मुहूर्त में बहुत सी चंचल कार्य दशाओं को देखा, जैसे कि बलि द्वारा प्रसादित ब्रह्मा ने, जिन्होंने इन्द्र की सृष्टि को विनष्ट नहीं किया था, एक मुहूर्त इन्द्र की सृष्टि का माया कौतुक देखा था (M) ॥२४-२६॥

ऐसा कहकर जब सब

M पहले किसी समय बलि ने इन्द्र को असहाय अवस्था में पा लिया। वह अपने बल से इन्द्र

सभासद राजा की ओर टकटकी लगाकर देख रहे थे तब मुस्कुराते हुए राजा ने विचित्र वृत्तान्त कहना आरम्भ किया ॥२७॥

आगे कही जानेवाली कथा के उपोद्घातरूप से पहले सर्वजनप्रसिद्ध भूमि के अन्तर्गत अपने स्वदेश की सत्ता का अनुवाद करते हैं।

राजा ने कहा : हे सभासदों, विविध विचित्र वस्तुओं से ठसाठस भरी हुई, तालाब, नदी, नद, नगर और पर्वतों से व्याप्त तथा कुलपर्वत और समुद्रों से युक्त इस पृथ्वी में विविध विभवों से परिवेष्टित यह प्रदेश है ॥२८॥

एक सौ पाँचवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ छठा सर्ग

उक्त घोड़े द्वारा वन में पहुँचाये गये राजा का चाण्डाल कन्या के साथ विवाह वर्णन। राजा ने कहा : हे सभासदों, इस पृथिवीमण्डलका सगा भाई सा यह देश, जो विविध वन और नदियों से युक्त है, आप सब लोगों के सन्मुख विद्यमान है। इस प्रदेश में यह मैं राजा, जो कि नगरवासियो का प्रिय हूँ, जैसे इन्द्र स्वर्ग में सभा के बीच में रहता है वैसे ही इस सभा के बीच में बैठा था॥१,२॥

जैसे पाताल से मायावी मय दानव अपने-आप निकल आवे वैसे ही यह कोई ऐन्द्रजालिक दूर से आ पहूँचा, यह भी सबको विदित है।३॥

जैसे प्रलयकाल के वायु से युक्त मेघ इन्द्रधनुषरूपी लता को घुमाता है वैसे ही इसने आज यहाँ पर तेज से व्यूह यह मोर-पंखे का मोरछल घुमाया ॥४॥

194851 सामने बैठा हुआ मैं उस चंचल मोरछल को देखकर अकेले इस घोड़े की पीठ पर अपने आप सवार हो गया। उस समय मेरा मन कुछ भ्रान्त-सा हो गया था ।।५॥
194852 तदनन्तर जैसे प्रलयकाल में उत्पातवश हिल रहे पर्वत पर सवार होकर पुष्करावर्तनामक मेघराज चलता है वैसे ही चल रहे उस सुन्दर घोड़े पर सवार हुआ मैं चला ॥६॥
194853 जैसे अत्यन्त बढ़े हुए प्रलयकालके समुद्र की बड़ी लहर फले-फूले खेतों की ओर जाने लगती है वैसे ही मैं अकेला बड़े वेग से शिकार खेलने के लिए जाने को तैयार हुआ । जैसे आपातरमणीय विषयों के भोगाभ्यास से जड़ चंचल मन अज्ञानी पुरुष को दूर ले जाता है वैसे ही वायु के समान तेज दौड़नेवाला वह घोड़ा मुझे बहुत दूर ले गया। तदुपरान्त यति के मनके के समान शून्य (विषयरहित) और स्त्रियों के चित्त के समान तुच्छ अथवा विषम तथा प्रलयकाल में जले हुऐ ब्रह्माण्ड के समान भीषण वन में मैं पहुँचा। वहाँ पक्षी नाममात्र को भी न थे, वहाँ का शीत अत्यन्त दुःसह था, वृक्षों का कहीं नामनिशान न था, तथा जल का भी पूरा अभाव था।
194854 को पीड़ित कर ले जाना चाहता था, पर इन्द्र ने अपनी माया से स्वसेना की सृष्टि कर मायाबन्धन द्वारा बलि को मोहित कर दिया। तब बलि ने अपने बन्धनमोचन के लिए स्तुति से ब्रह्मा को प्रसन्न किया । ब्रह्मा ने वहाँ उपस्थित होकर इन्द्र की सृष्टि का विनाश करना चाहा, किंतु इन्द्र के प्रार्थना करने पर ब्रह्माजी ने इन्द्र की सृष्टि का ध्वंस नहीं किया और एक मुहूर्त तक इन्द्र की सृष्टि की माया क्रीड़ा देखी थी, ऐसी पौराणिक कथा है।
194855
194856 उस विशाल अरण्य का कहीं ओर-छोर न था। मेरा घोड़ा थक गया था। दूसरे आकाश के समान और आठवें अर्णव के (स्वादुदक समुद्र के बाद आठवें समुद्र यानी पूर्व वर्णित भूमि के परिखारूप गर्त के) समान सूखे हुए पाँचवें सागर के समान (जम्बूद्वीप में चारों दिशाओं में चार सागरों की प्रसिद्धि है मानों वह पाँचवा सागर था) वह शून्यगर्तवाला था, तत्त्ववेत्ता के ब्रह्माकार चित्त के समान अपरिच्छिन्न था, मूर्ख के क्रोध के समान दुर्गम था, उसमें कभी कोई प्राणी पहुँचा न था और न कभी तृण पल्लव ही उगे थे। ऐसे भयंकर जंगल को पाकर मुझे बड़ा दुख हुआ। जैसे अन्न-फल-बन्धु-बान्धवों से रहित दरिद्रता को प्राप्त होकर दुःख पा रही ललना स्थित होती है, वैसे ही फैल रहे मरुमृगतृष्णा के जल से जहाँ पर दिशाओं के मुख आप्लावित हो रहे थे, ऐसे स्थान में स्थित अति दुःखी हो रहे मैंने सूर्यास्त होने तक सारा दिन वहाँ पर बिताया ॥७-१४॥
194857 जैसे विवेकी पुरुष संसार का अतिक्रमण करता है, वैसे ही दुःखी हुए मैंने मध्य-रहित और विस्तीर्ण उस अरण्य को किसी प्रकार बड़े क्लेश से लाँघा, जैसे सूर्य जिनके घोड़े श्रान्त हो गये हों, आकाशगमन से अस्ताचल के शिर को प्राप्त होते है वैसे ही इस वेगशाली घोड़े से उस जंगल को क्रमशः लाँघकर वहाँ पर प्राप्त हुआ, जामुन और कदम्ब ही जिनमें प्रचुरमात्रा में थे ऐसे जिन खण्डों में बटोहियों के बान्धवों की नाईं मधुर कलरव करनेवाले पक्षी उड़ रहे थे ऐसे खेतों में कहीं-कहीं धानों की बात ऐसे ही दृष्टिगोचर हो रही थी जैसे कि कुटिल पुरुष के हृदय में अधर्म से उपार्जित धन से आनन्द वृत्तियाँ उदित होती हैं ॥१५-१८॥
194858 पूर्व नीरस अरण्य से यह कुछ सुखकर था। अत्यन्त दुःखों से परिपूर्ण मरण से प्राणियों को व्याधि कुछ सुखकर प्रतीत होती ही है॥१९॥
194859 जैसे एकमात्र समुद्र में विहार करने के बाद मार्कण्डेयजी श्री विष्णु भगवान् से अधिष्ठित श्रेष्ठ वटवृक्ष को प्राप्त हुए थे, वैसे ही मैं भी वहाँ पर जंभीर के पेड़ के नीचे पहुँचा। जैसे सूर्य के सन्ताप से सन्तप्त पर्वत नीली मेघघटा का अवलम्बन करता है वैसे ही वहाँ पर उस वृक्ष के तने से सटी हुई लता का घोड़े के त्याग के लिए मैंने अवलम्बन किया। जैसे मनुष्य के गंगाजी की शरण लेने से पाप राशि भाग जाती है वैसे ही मेरे उस लता के सहारे लटकने पर वह घोड़ा भाग गया। मैं दीर्घकाल का पथिक था, अतः थक कर चूर हो गया था। वहाँ पर मैंने चिरकाल तक ऐसे विश्राम लिया जैसे सूर्य अस्ताचल पर्वत की गोद में कल्पवृक्ष के नीचे विश्राम करते हैं ॥२०-२३॥
194860 सम्पूर्ण संसार के व्यवहारों के साथ सूर्य भगवान मानों विश्राम करने के लिए अस्ताचल रूपी आँगन में प्रविष्ट हो गये । रात्रि द्वारा धीरे-धीरे सारे भुवन के मध्यभाग के ग्रसे जाने पर और जंगल में रात्रि के व्यवहारों का राज होने पर जैसे पक्षी अपनी चोंच को डैनों के बीच में छिपाकर घोंसले में छिप जाता है, वैसे मैं एक वृक्ष के पत्ते और तिनकों से युक्त कोमल खण्डित खोखले में छिप गया ॥२४-२६॥
194861 विषधर सर्प से जिसका विवेक ढंसा गया है अतएव गल रही स्मृतिवाले मृत्यु के वशीभूत पुरुष की नाईं, बेचे गये दीन-हीन के सदृश और अन्धेरे कुएँ में डूबे हुए व्यक्ति के तुल्य मोह में डूबे हुए मेरी कल्प के समान वह रात्रि ऐसे बीती जैसे एकमात्र प्रलयकालीन सागर में बह रहे श्री मार्कण्डेय मुनि जी की प्रलयरात्रि बीती थी। उस काल में न मैंने स्नान किया, न देवताओं की पूजा की और न भोजन ही किया। आपत्तियुक्त लोगों की प्रथम श्रेणी में स्थित हो रहे मेरी किसी प्रकार केवल वह रात्रि बीती ॥२७-२९॥
194862 उस भीषण रात्रि में नींद का तो मुझसे स्पर्श भी नहीं हुआ,धैर्य भी मेरा न मालुम कहाँ चला गया था, मैं पल्लवों के साथ काँप रहा था ऐसी शोचनीय अवस्थावाले मेरी वह रात्रि दुस्तर अति लम्बाई के साथ किसी प्रकार तो बीती॥३०॥
194863 तदनन्तर जैसे मैं अपने मुँह, नेत्र और तारिका के साथ मलिनता को प्राप्त किया गया था वैसे ही अन्धकार घटा के सितारों, चन्द्रमा और कुँई के फूलों के साथ खूब मलिनता को प्राप्त किये जाने पर और दीर्घ जंगल में वेतालों के सिंहनाद के शान्त होने पर दुःसह शीत की व्यथा से युक्त प्राणियों के दाँतों की पंक्तियों की खटखटाहट और चीत्कारों से क्लेश में पड़े हुए मेरा ही उपहास कर रही पूर्व दिशा को मैंने देखा जिसने मद्यपान से अरुणता प्राप्त की थी॥३१-३३॥
194864 एक क्षण के बाद जैसे अज्ञानी को ज्ञान प्राप्त होता हो और जैसे दरिद्र को सुवर्ण मिले वैसे ही मैंने पूर्व दिशा के ऐरावत नामक दिग्गज पर सवार होने के लिए (उससे ऊपर उगने के लिए) तत्पर सूर्य को आकाश में देखा ॥३४॥
194865 उस समय उठ कर मैंने जैसे सन्ध्या के समय नृत्य में अनुराग रखने वाले शंकर भगवान् गज चर्म को झाड़ते हैं - इधर उधर फटकारते हैं वैसे अपना बिछौना झाड़ा। जैसे काल जगत्पी कुटिया में, जिसमें प्रलयकालमें भूतसंघ जल गये, विहार करता है वैसे ही मैं उस अतिविस्तीर्ण वनस्थली में विहार करने के लिए उद्यत हुआ। जैसे मूर्ख के शरीर में कोई मनोहर गुण नहीं दिखाई देता वैसे ही उस जीर्ण जंगल में मुझे एक भी प्राणी नहीं दिखाई दिया ॥३५-३७॥
194866 वहाँ पर केवल 'चीं ची चूं चूं 'यों चहचहा रहे पक्षी निशंक होकर निष्फल वनप्रदेश में परिभ्रमण से अपनी जाति चपलता प्रकट करते हुए फुदक रहे थे। तदुपरान्त जब सूर्य आकाश के आठवें हिस्से में चढ़ चुके थे यानी लगभग चार दण्ड दिन चढ़ गया था और लताएँ, जिनके ओसबिन्दु सूख गये थे, अतएव मालूम होता था मानों स्नान कर चुकी हों, उस समय घूम रहे मैंने सिर पर भात का थाल रक्खी हुई एक कन्या को देखा जैसे कि दानव ने अमृत के सुन्दर घड़े को धारण की हुई माधवी (मोहिनी रूप धारण किये हुए भगवान) को देखा था। उसके नेत्रों की तारिका बड़ी चंचल थी, स्वरूप काला और काले ही वस्त्र पहिने थी। जैसे चंचल सितारे रूपी नेत्रों से युक्त तथा अन्धकार रूपी वस्त्रों को धारण करनेवाली काली रात्रि के पास चन्द्रमा जाता है वैसे ही वहाँ पर मैं उसके समीप गया ॥३८-४१॥
194867 मैंने उससे कहा : हे बाले, इस भारी संकट में पड़े हुए (卐) मुझे शीघ्र यह भात दो, दीन पुरुषों का दुःख हरने से सम्पत्तियाँ वृद्धि को प्राप्त होती है ॥४२॥
194868 हे बाले, जैसे पुराने पेड़ में खोखले में रहनेवाली व्याई (m) हुई काली साँपिन वृद्धि को प्राप्त होती है
194869 卐 'जिसपुरुष के प्राणों पर संकट उपस्थित हुआ हो वह यदि जिस किसी से अन्नलेकर खाता है, तो जैसे कमल के पत्ते को जल का स्पर्श नहीं होता वैसे ही उसको भी पाप का स्पर्श नहीं होता' इत्यर्थक स्मृति है। M वह अपने अण्डों तक को खा जाती है। ' प्रसूता विशेषण भूख की अनुचित कारिता का द्योतन करने के लिए है। जैसे व्याई हुई साँपिन अपने अण्डे तक को खा डालती है, भला इससे बढ़कर अनौचित्य और क्या होगा ? वैसे ही भूख भी क्या-क्या अनौचित्य नहीं करा डालती है ?
194870
194871 वैसे ही मेरे पेट में यह प्राणान्तकारिणी भूख की ज्वाला वृद्धि को प्राप्त हुई है॥४३॥
194872 जैसे लक्ष्मी प्रयत्नपूर्वक की गई प्रार्थना से पापी को धन नहीं देती है वैसे ही मेरी इस प्रकार की प्रार्थना से भी उसने मुझे कुछ नहीं दिया ॥४४॥
194873 तथापि मैं अन्न प्राप्ति की आशा से चिरकाल तक उसका अनुगामी बना रहा। मेरे छाया के समान एक प्रदेश से दूसरे प्रदेश में उसके पीछे-पीछे चलने पर उस रमणी ने मुझसे कहा : हे हारकेयुरधारिन् भद्र पुरुष, आप मुझे पुरुष, अश्व और गज का भक्षण करनेवाली राक्षसी के तुल्य अत्यन्त क्रूर चाण्डालिन जानिये ॥४५,४६॥
194874 हे राजन्, जैसे ग्रामीण जन से, जिसकी इच्छा पूरी न हुई हो, सुन्दर सौजन्य कोई पा नहीं सकता वैसे ही केवल याचनामात्र से आप मुझसे भोजन नहीं पा सकते हैं। यह कह चुकने के अनन्तर पद-पद पर हाव-भाव के साथ चल रही, वृक्षों के निकुंजों में छिप रही तथा अपनी अभिलाषा के सूचक कटाक्ष आदि चेष्टाओं से विनम्र हुई उसने मुझसे यह कहा : यदि तुम मेरे पति बनते हो, तो मैं यह भोजन तुम्हें देती हूँ; क्योंकि पामर लोग प्रेम के बिना किसी वस्तु से उपकार नहीं कर सकते। जैसे श्मशान भूमि में वेताल भूखा और धूलि से धूसर रहता है वैसे ही यहाँ खेत में भूखा और धूलि से सना हुआ मेरा पिता, जो चाण्डाल है, बैलों को चला रहा है यानी खेत जोत रहा है। उसके लिए यह अन्न है, आपमें मेरा भर्तृत्व यदि स्थिर हो जाय, तो इस अन्न को आपको दे सकती हूँ, क्योंकि प्रिय पुरुषों की प्राणों से पूजा करनी चाहिये । तदुपरान्त मैंने उससे कहा : हे सुव्रते, मैं तुम्हारा पति होता हूँ, आपत्ति में वर्ण,धर्म और कुलाचारों का कौन विचार करता है ?॥४७-५२॥
194875 मेरे प्रतिज्ञा करने के उपरान्त जैसे प्राचीन काल में मोहिनीरूप धारण किये हुए भगवान् ने आधा अमृत इन्द्र को दिया वैसे ही उसने आधा भात मुझे दे दिया। उसीको मैंने क्षुधा की पीड़ा से बहुत समझा॥५३॥
194876 मोह से मेरा चित्त हरा जा चुका था, अतएव मैंने वह भीलों के ग्राम का भात खाया और जामुन का रस पीया और वहाँ पर विश्राम भी किया ॥५४॥
194877 जैसे मेघों से काली वर्षाऋतु सूर्य को छिपा देती है वैसे ही वह श्यामल कामिनी मुझे वहाँ पर छिपाकर बाहर स्थित प्राण के समान हाथ से लेकर कुत्सित काली आकृतिवाले दुष्कर्मकारी अतिस्थूल तथा भयानक पिता के पास जैसे नारकीय व्यथा अवीचिनामक नरक में पहुँचती है वैसे ही पहुँची॥५५,५६॥
194878 वह मुझ पर अनुरक्त थी, अतः जैसे अन्य भ्रमर पर अनुरक्त भँवरी हाथी के कान में मधुर ध्वनि से अपनी अभिलाषा कहती है वैसे ही उसने अपनी अभिलाषा उस चण्डाल के (अपने पिता से) कान में मधुर ध्वनि से कही : पिताजी, यह मेरा पति हो, इसकी आप अनुमति दीजिये। उसने उससे अच्छा कहकर दिन बीतने पर जैसे काल अपने दो किंकरों को बाँधता है वैसे ही उसने बैलों को बाँध दिया । कुहरे और मेघ से कपिल दिशाओं के धूलि-धूसर होने पर वेतालों के निवासस्थान भूत उस वन से हम तीनों चले। जैसे वेताल श्मशान से दूसरे बड़े श्मशान में पहुँचते हैं वैसे ही सन्ध्या के समय हम लोग उस विशाल वन से एक क्षण में भीलों की बस्ती में पहुँचे। वहाँ पर कटे हुए बन्दर, मुर्गे और कौए टुकड़े-टुकड़े करके रक्खे थे, खून से सींची हुई भूमि में मक्खियाँ भनभना रही थी॥५७-६१॥

194879
194880 सूखने के लिए फैलाए हुए गीले आँतरूपी रस्सी के जाल पर मांसाहारी पक्षी टूट रहे थे, घर के बगीचों में खड़े जंभीर के पेड़ों पर बैठे पक्षीगण कलरव कर रहे थे, सूख रहे बड़े भारी वसा (चर्बी) के पिण्डों से पूर्ण बाहर के दरवाजे की कोठरी में पक्षियों की चहल-पहल हो रही थी, नेत्रों के गोलक से निकले हुए रुधिर से लथपथ चमड़ों से रुधिरबिन्दु टपक रहे थे, बालकों के हाथ में स्थित मांसपिण्ड में मक्खियों के दल भनभना रहे थे, बूढ़े और बलिष्ठ चाण्डालों द्वारा शोरगुल मचानेवाले बालक डाँटे-डपटे जा रहे थे। जैसे प्रलयकाल में मृत प्राणियों से पूर्ण जगत् में यम के अनुचर प्रवेश करते हैं वैसे ही हम तीनों उस भयंकर भीलों की बस्ती में गये। उसमें चारों ओर नसें और आँतें बिखरी थी। मैं उस नये श्वसुर के घर में बैठा, जहाँ बड़े आदर के साथ बहुत से केले के पत्तेरूपी आसन बिछाये गये थे। खून के समान लाल आँखवाले श्वसुर ने यह जमाई है, ऐसा मेरी सास से कहा, टेढ़ा देखनेवाली मेरी सास ने उसके कथन का अभिनन्दन किया। तदनन्तर कुछ विश्राम कर, चर्म के आसन पर बैठकर इकट्ठा किया हुआ विविध प्रकार का चण्डालोचित भोजन मैंने इस प्रकार खाया जैसे पापी पुरुष अनेक प्रकार के संचित पापों का भोग करता है। मैंने बहुत से प्रेमालाप खूब सुने, जो अनन्त दुःखों के बीज थे, कुछ मनोहर भी न थे एवं जिनमें किसी प्रकार का आकर्षण भी न था ॥६२-६९॥
194881
194882 तदुपरान्त किसी दिन, जब कि मेघहीन आकाश में नक्षत्र दमक रहे थे, जैसे पाप नारकीय पीड़ा देता है वैसे ही काले वर्णवाले उस चण्डाल ने वह काली कलूटी भयानक कुमारी कन्या चण्डालोचित मद्य, मांस आदि के संचय के साज-सरअंजाम, वस्त्र और धन के समर्पण के साथ मुझे दी॥७०,७१॥
194883 इस विवाहोत्सव में जिन्हें मदिरा और आसव का मद चढ़ा था, खूब जोर से नगाड़े बजा रहे थे, ऐसे चण्डाल लोग नाच विलास करते हुए मूर्तिधारी ब्रह्महत्या आदि पापराशियों के तुल्य बड़े वेग से मेरे चारों ओर भाँति-भाँति के शब्द
194884 करते थे॥७२॥
194885
194886 एक सौ छठा सर्ग समाप्त
194887 एकसौसातवाँ सर्ग वहाँ पर पूरे साठ वर्ष तक निवास करते हुए राजा का चण्डालोचित कार्य से जीवनयापन वर्णन।
194888 राजा ने कहा : हे सभासदों, इस विषय में मैं बहुत क्या कहूँ विविध उत्सवों से युक्त विवाह से मेरा चित्त वशीभूत था। तब से लेकर मैं वहाँ पर पूरा चण्डाल बन गया ॥१॥
194889 सात रात के उत्सव के बाद क्रमशः आठ मास बीतने पर मेरी वह पत्नी रजःस्वला हो गई। तदुपरान्त उसने गर्भधारण किया। उसने जैसे विपत्ति दुःखदायिनी क्रिया को उत्पन्न करती है वैसे ही एक दुःखदायिनी कन्या को जन्म दिया। वह विपुल मूर्खचिन्ताके समान बहुत जल्दी बढ़ने लगी। तदनन्तर जैसे दुर्बुद्धि आशारूपी पाशों की रचना करनेवाले अनर्थ को उत्पन्न करती है वैसे ही तीन वर्षों के बाद उसने आशारूपी पाशके निर्माण करनेवाले अशोभन नामक पुत्र को उत्पन्न किया। फिर उसने कन्या को जन्म दिया, तदनन्तर फिर पुत्र को। इस प्रकार परिवारवाला मैं उस वन में बूढ़ा भील बन गया। जैसे ब्रह्महत्या करनेवाले पुरुष नरक में चिन्ता के साथ विविध यातनाओं को बिताता है वैसे ही उसके साथ वहाँ पर मैंने बहुत वर्ष बिताये। जैसे बूढ़ा कछुआ छोटी तलैया में चिरकाल तक चक्कर काटता रहता है वैसे ही शीत, वायु, ताप आदि के कष्ट से पीड़ित मैं वन में फिरता रहा ॥२-७॥
194890 कुटुम्ब के पालन की चिन्ता से नष्ट हुई अतएव जल रही बुद्धि से मैंने जलती हुई दिशाओं के समान अनेक क्लेशकारी कार्यों को देखा ॥८॥
194891 तीसी की छाल से बने हुए अनेक वर्षों से काम में लाने के कारण जीर्ण-शीर्ण वस्त्र के ऊपर पिण्डी को (करड़े, तिनके आदि से बनाई गई पिण्डी, जिसे सिर पर रखकर बोझ उठाया जाता है) धारण करनेवाले मैंने वन में लकड़ियाँ ढोई, जो मूर्तिमान् दुष्कर्म के समान था॥९॥
194892 लुओं से भरे हुए, जीर्णशीर्ण, पसीने से तर अतएव दुर्गन्ध से युक्त कौपीनमात्र ही मेरा एकमात्र वस्त्र था। इस प्रकार एकमात्र कौपीन धारण करनेवाले मैंने धवलीक नामक वृक्षों के तले विश्राम लेकर अनेक वर्ष बिता दिये ॥१०॥
194893 जैसे हेमन्त ऋतु में मेढक वन के मध्य में छिपजाता है वैसे ही जाड़ा और शीतवायु से जर्जरित और कुटुम्ब के भरण-पोषण में उत्कण्ठित मैं वन के अन्दर छिपा रहा । नाना प्रकार के कलह कल्लोलों के सन्ताप से पिघले हुए खून की बूंदें, आँसुओं के बहाने, मैंने अपनी आँखों से छोड़ी॥११,१२॥
194894 भीगे हुए जंगल में पाषाणों की गुफारूपी कुटियों में मेघ से भीषण वे रात्रियाँ बीती जिनमें एकमात्र वराह का मांस ही भोजन को मिलता था|१३॥
194895 काले मेघों से निबिड़ता को प्राप्त हुए सब बीजों को अंकुरित करनेवाले वर्षाकाल के बन्धुओं के दुर्भव से और सदा होनेवाले कलहों से बीतने पर सब जगह शंका करनेवाले अतएव दुःखी चित्तवाले मैंने तोतली वाणी बोलनेवाले बालकों के साथ अनेकों वर्ष दूसरे चाण्डाल के घर में बिताये ॥१४,१५॥
194896 चण्डाली के कलह से दुःखी हुए अतएव क्रुद्ध चण्डालों के अत्यन्त तर्जन-भर्त्सन से मेरा मुख ऐसा जीर्ण-शीर्ण हो गया, जैसे कि राहु के दाँतों से चन्द्रमा जीर्ण-शीर्ण हो जाता है|१६॥
194897 नारकी पुरुषों से लाई गई और नारकी पुरुषों के हाथ भेजी गई नरक की अंतड़ियों की नाईं बाघ की मांसपेशियाँ, छोटे किये हुए ओठ से, मैंने चबाई ॥१७॥
194898 हिमालय की कन्दराओं से निकली हुई बड़ी भयंकर हेमन्त की लहरों, शिशिर में जलकणों की तेज वृष्टियों और बरफ की राशियों को मैंने वस्त्ररहित शरीर से सहन किया। ये सब इतनी भीषण थी कि मालूम पड़ता था मानों यमराज ने बाण छोड़े हों। बुढ़ापे से जीर्ण और मूढ़ हुए अकेले मैंने पुण्यों की नाईं अनेक वृक्षों की जड़ खोद डाली । चण्डाल होने के कारण मुझे कोई छूता न था और मेरी स्त्री भी परले सिरे की डाकिन थी, अतः जंगल में हँड़िया आदि मिट्टी के बर्तनों में बड़ी लगन से पकाया हुआ मांस मैंने खाया। अपने तेज के नाश के लिए भाँति-भाँति के मुख के विकार करनेवाले मैंने अपने मांस की नाईं मृग और भेड़ का मांस अन्य लोगों से खरीदा । उनमें से कोमल-कोमल मांस को निकालकर और लोहे के पात्र में पकाकर विन्धायाचल के निवासी भीलों की बस्तियों में अधिक लाभ के लिए बेचा। वह मांस क्या था, मानों हजारों जन्मान्तरों में उदित हुआ मेरा पाप ही था॥१८-२३॥
194899 बेचने से बचे हुए मांस को चण्डालों के घरों के आस-पास के बागों में सूखने के लिए मैंने फैला दिया। वह अपवित्र मल, मूत्र आदि से व्याप्त था। रौरव नरक में पड़े हुए की तरह अत्यन्त दुर्दशा को प्राप्त हुए अतएव विन्ध्याचल की झाड़ियों के बन्धु से बन रहे मैंने सन्ध्या के ऊपर स्नेह से रहित यानी कन्द, मूल, मांस आदि के अर्जन में विघ्न डालनेवाले सन्ध्याकाल की विद्वेषिणी बुद्धि से कुदाली को ही देखा अन्य किसी को नहीं देखा, जो पोषक होने के कारण उस समय मित्रता को प्राप्त हुई थी ॥२४,२५॥
194900 जिस दुर्दशा में लाठियों के आघात से कुत्ते आदि के उपद्रव को दूर करनेवाले और भीलों के तुल्य शरीरवाले मैंने कुग्राम के अन्धे लोगों के खाने योग्य कोदो आदि मोटे-मोटे अन्न से परम्परा सम्बन्ध से दैव द्वारा प्राप्त पुत्र, स्त्री आदि का भरण-पोषण किया। जिनके पत्ते मुसलाधार वृष्टि से शब्द करते थे ऐसे सूखे हुए ताड़ के पेड़ों के तले वन-वानरों के साथ जाड़े के मारे दाँतों को खटखटाते हुए मैंने रात्रियाँ बिताई। उस समय शीत से आक्रान्त मेरे शरीर में रोमों ने सूची के अग्रभाग का आकार धारण कर रक्खा था। और वर्षा ऋतु में वे मेघ के बिन्दुओं को मोतियों के तुल्य धारण करते थे॥२६-२८॥
194901 क्षुधा से पीड़ित और क्षीण उदरवाले मैंने मेघ के खण्ड के समान तुच्छ बकरे के मांस के टुकड़े के लिए जंगल में अपने परिवार के साथ बड़ा भारी कलह किया।॥२९॥
194902 वन में शीत से मेरे दाँत बजते थे और मारे जाड़े के मेरी आँखें तिरछी हो गई थी। मेरा शरीर स्याही से भी अधिक काला हो गया था। यह सब होने से मैं पिशाचों का सगा-सम्बन्धी बन गया था|३०॥
194903 जैसे प्रलयकाल में जगत् का भलीभाँति विनाश करने के लिए फाँस (फंदा) हाथ में लिए हुए काल घूमता है वैसे ही मैं मछलियों को मारने के लिए नदी के किनारे-किनारेबंसी लेकर घूमा।।३१॥
194904 बहुत उपवास होने के कारण तुरन्त काटे हुए मृग के वक्षस्थल से तत्काल गरमा-गरम खून माता के स्तन के दूध के समान मैंने पिया ॥३२॥
194905 श्मशान में बैठे हुए खून से लथपथ तथा श्मशानभूमि में स्थित अपवित्र मांस, बलि आदि खानेवाले मुझसे वन के वेताल ऐसे भागे मानों वे चण्डिकाओं से भगाये गये हों। मैंने वन में मृग और पक्षियों के बन्धन के लिए जाल ऐसे फैलाये जैसे कि लोग अपनी वृद्धि के लिए पुत्र, स्त्री, कुटुम्ब आदि की आशा का जाल फैलाते हैं ॥३३,३४॥
194906 मैंने अपने मायारूपी जालों से लोगों को और डोरे के जालों से पक्षियों को क्लेश पहुँचाया और अपने पापमय जीवन से दिशाओं को दूषित किया।॥३५॥
194907 ऐसे पापकर्म के रहते भी मैंने पापाचरण में ही मन लगाया और पापकर्म में ही आशा ऐसे बढ़ाई जैसे वर्षा ऋतु में नदियाँ बढ़ती हैं। जैसे भालु (卐) के श्वास से साँप दूर भाग जाता है वैसे ही सबुद्धि मुझसे दूर चली गई थी। जैसे साँप केंचुल का परित्याग कर देता है वैसे ही मैंने दया का परित्याग कर दिया था ॥३६,३७॥
194908
194909 卐 भालु (रिच्छ) अपने श्वास से साँप को बिल से बाहर खींचकर खा डालता है, ऐसी प्रसिद्धि है।
194910
194911 जैसे ग्रीष्म ऋतु के अन्त में आकाश वेग से वृष्टि करनेवाले एवं गर्जन-तर्जन करनेवाले काले मेघ का अंगीकार करता है वैसे ही वेग से बाणों की वृष्टि करनेवाली एवं गर्जन करनेवाली क्रूरता का मैंने अंगीकार किया ॥३८॥

194912 जैसे लोगों से काटकर दूर फेंकी गई खूब फूली हुई खराब मंजरी को, जिसकी गन्ध अत्यन्त उत्कट हो, गड्ढा स्वीकार लेता है वैसे ही उत्पन्न दुःसह अनेक आपत्तियाँ मैंने चिरकाल तक धारण की जो बहुत विस्तार से युक्त और अन्यान्य जनों से त्यक्त थी। इतने समय तक इसका भोग करना चाहिये, इस प्रकार का नियत काल ही' जिनके क्षेत्रभेद का विभाग करनेवाला है ऐसी नारकी उत्कट भूमियों में मैंने पापरूपी बीजों की मुठ्ठियाँ बोई, जिन्हें मोह ही वर्षा के तुल्य बढ़ाता है॥३९,४०॥

194913 विन्ध्याचल की गुफाओं में रहनेवाले मैंने जाल आदि मृगों को फँसाने के साधनों से मृगों पर अपना निर्दयतापूर्वक ऐसा पराक्रम दिखाया जैसा कि काल प्राणियों पर दर्शाता है। जैसे श्रीविष्णु भगवान् शेषनाग के

194914 शरीर पर शयन करते हैं वैसे ही मैं, जिसका विवेक नष्ट हो गया था, चामरी के कण्ठरूपी भीत पर सिर रख कर सोया ॥४१,४२॥

194915 चंचल चरण और वस्त्रवाले, तथा शब्दपूर्वक धूम जिसमें उल्लसित हो रहा है ऐसे मेरे शरीर ने, पक्षियों से जिसके समीपस्थ पर्वत और आकाश चंचल हो, गरजते हुए व्याघ्र आदि से जिसका रूप उल्लसित हो, ऐसे कुहरे से आच्छन्न विन्ध्याचल के जलमय प्रदेश की शोभा धारण की। जैसे भगवान् वराह ने पृथिवी को, जिसमें असंख्य जीव चल रहे थे, सहा था यानी अपने ऊपर धारण किया था वैसे ही काले शरीरवाले मैंने ग्रीष्म ऋतु में सुँओं के झुंड से पूर्ण कन्था को बहुत दिनों तक अपने कन्धे पर सहा यानी धारण किया। बहुत बार मैंने वन में धधकती हुई अग्नि से बहुत से प्राणियों को भस्म कर डाला था, अतएव मैंने जिसने प्रलय की अग्नि से जगत् को खा डाला, उस काल का अनुकरण किया। जैसे स्त्रीप्रसंग का व्यसनी पुरुष रोगों को उत्पन्न करता है अथवा जैसे दुष्ट ग्रह या दुराग्रह वैर, कलह आदि अनर्थों की सृष्टि करता है वैसे ही मेरी पत्नी ने दुःख और सुख रूप बच्चों को उत्पन्न किया।।४३-४६॥

194916 राजा के लड़के उसमें भी इकलौते लड़के अतएव दोषों से अत्यन्त निबिड़ मैंने तब कल्प के सदृश साठ वर्ष बिताये ॥४७॥

194917 हे सभासदों, दुर्वासनारूपी बेड़ी से बँधे हुए अभागे मैंने वहाँ पर आप लोगों को जितना समय मालूम हुआ, उसकी अपेक्षा कहीं अधिक समय तक क्रोधावेश से भद्दी-भद्दी गालियाँ दी, आपत्तियो में खूब जोर से रोया, रूखा-सूखा मोटा अन्न खाया,भीलों की टूटी-फूटी गन्दी टोली में निवास किया ॥४८॥

194918

194919 एक सौ सातवाँ सर्ग समाप्त

194920 एक सौ आठवाँसर्ग राजा के चण्डालों की उस बस्ती में बहुत वर्षों तक निवास करते समय अनावृष्टि से उत्पन्न दुर्भिक्ष से देश की दुर्दशा का वर्णन। राजा ने कहा : हे सभासद्वृन्द, तदनन्तर क्रमशः समय बीतने पर मेरी आयु वृद्धावस्थासे जर्जरित हो गई, मेरा मुँह तुषार से लदे हुए घास के तिनकों के तुल्य सफेद दाढ़ी-मूंछ से आच्छन्न हो गया ।१॥

194921 जैसे वायु से प्रेरित जीर्ण-शीर्ण पत्ते उड़ते हैं वैसे ही कर्मरूपी वायु से प्रेरित सुखयुक्त और दुःखयुक्त मेरे दिन बीतने लगे॥२॥

194922 जैसे युद्ध में बाणों के समूह लगातार आते और जाते हैं वैसे ही सुख-दुःख, लड़ाई- झगड़ा, अकरणीय चोरी, सीनाजोरी आदि कार्य आने-जाने लगे।३॥

194923

194924 मेरा चित्त कल्लोलों से भरे हुए समुद्र के समान भ्रान्त हो गया था, मैं सदा विकल्पों की कल्पनारूपी भँवर में पड़ा रहता था, जैसे पक्षी आकाश में किसी अवलम्बन के बिना उड़ता है वैसे ही में किसी अवलम्बन के बिना आकाश में चलता था और बिलकुल जड़ हो गया था।॥४॥

194925 चिन्ताओं से व्याप्त चल रहे चक्र में आरूढ़ होने से मेरे भ्रान्त हो जाने पर और कालरूपी सागर में भौंरियों के साथ बहाये जा रहे तृण के तुल्य किसी अवलम्बन के बिना स्थित होने पर विन्ध्याचल की भूमि के वन के कीड़े और एकमात्र उदर भरना ही जिसका मुख्य काम है, ऐसे दो बाहुवाले गर्दभरूप मेरे इस प्रकार वहाँ पर अनेक वर्ष बीते । मैं शव की नाईं अपनी भूपताको भूल चुका था। जिसके पंख कट गये हो ऐसे पर्वत के समान बड़ी वेगवाली चाण्डालता पूर्णरूप से मुझमें स्थिर हो चुकी थी। जैसे प्रलयकाल संसारको तहस-नहस कर डालता है, जैसे वनाग्नि जंगल को राख कर देती है, जैसे सागर की लहर तट को मटियामेट कर डालती है, जैसे वज्र सूखे वृक्ष को जला डालता है, वैसे ही अनवसर में ही जिसमें लोगों का परलोकगमन होता है ऐसा दुर्भिक्ष क्रोधी चण्डालों की मण्डली से परिपूर्ण अन्न, तृण, पत्ते और जल के अभाव से युक्त विन्धाचल के जलप्राय प्रदेश में आया॥५-९॥

194926 मेघ समुह बरसते न थे, देखते ही नष्ट हो जाते थे। यह भी मालूम नहीं, वे कहाँ रहते थे, कपड़े से छने हुए से अत्यन्त सूक्ष्म अंगार-कणों से मिश्रित वायु बहती थी। वनस्थलियाँ शून्य थी, सूखे हुए मर्मरशब्द करनेवाले पत्तों से वे युक्त थी और चारों ओर वनाग्नि से परिवेष्टित थी, अतएव मालूम पड़ता था मानों बहुत दिनों से उन्होंने संन्यास ले रक्खा हो ॥१०,११॥

194927 अनवसर में उत्पन्न हुआ दुर्भिक्ष बड़ा भीषण हुआ। उसमें वनाग्नि उद्दाम गति से फैली थी। सम्पूर्ण वन सुखाये गये थे। तृण और लताओं की भस्म ही शेष रह गये थे। सबके अंग धूलि से धूसरित हो गये थे। सब मानव मारे भूख के व्याकुल थे। उस दुर्भिक्ष में अन्न, तृण और पानी का कहीं नाम न था। सब नगर और ग्राम उसमें उत्कृष्ट अरण्य बन गये थे॥१२,१३॥

194928 उस दुर्भिक्षकाल में प्रतीत हो रहे मृगतृष्णा के जल में भैंसों का यूथ नहा रहा था। जंगल का आकाश वायु से उड़ाये गये जलकणों को भी धारण नहीं करता था। 'पानी' शब्दमात्र के श्रवण से लोगों के झुण्ड के झुण्ड उत्कण्ठित होते थे। सूर्य के ताप के विस्तार से उत्पन्न हुए शोषसे सब मनुष्य दुःखी हो रहे थे। घास-पत्ती खाने के उद्योग से अत्यन्त क्षुभित हुए लोगों का उस दुर्भिक्ष में जीवन चला गया था। अपने शरीर को चबाने की अभिलाषा से दाँत परस्पर एक-दूसरे को काटते थे। यह मांस है, ऐसी शंका से खैर के उग्र अग्नि-कणों के समूह को लोग निगल गये थे। मण्डक की (एक प्रकार के पकवान की) भ्रान्ति से निःसार वन के पत्थरों के टुकड़ों को भी लोग निगल गये थे। माता, पुत्र, पिता आदि परस्पर के स्नेह से दुःखी होकर प्राणों के भय से लिपटे थे। मांसाहारी पक्षियों के पेट में पूरी निगली गयी सुन्दर सारिकाएँशब्द करती थी। परस्पर अंगों के काटने से सम्पूर्ण धरातल रुधिर से सिक्त था मदोन्मत्त और क्षुभित हाथी शेरों को निगलने के लिए सन्नद्ध थे ॥१४-१९॥

194929 गुफाओं में हमें कोई निगल न जाय इस आशंका से एक-एक करके घूम रहे सिंहों से उसकी भीषणता कहीं अधिक बढ़ गई थी। परस्पर एक दूसरे को मारने लिये उद्यत हुए लोगों के मल्ल चरित्र को वह धारण करता था ॥२०॥

194930 उस भीषण दुर्भिक्ष में पत्तों से रहित पेड़ों को अंगारों से भरी हुई तेज आँधी उड़ा रही थी। प्राणियों के रुधिर को पीने के लिए उत्कण्ठित बिलार गेरू आदि धातुओं की तट भूमि को चाटते थे। अग्नि की ज्वालाओं के घन घटाटोप से वह दुर्भिक्ष काल आवर्त से और वनवायु से युक्त था। सभी जगहों में चटचट शब्द कर रही अग्नि की ज्वालाओं से सबके-सब जंगल उसमें पीले पड़ गये थे॥२१,२२॥

194931

194932 जिन झाड़ियों में वनाग्नि से अजगर जल गये थे, उनसे उठे हुए धुएँ से, जो उनके अधिक फलने-फूलने के लिए दी गई धूप के तुल्य प्रतीत होता था, सब पेड़ और झाड़ियाँ हृष्टपुष्ट हो गई थी। वायु के झोंके से परिवेष्टित वनाग्नि की ज्वालाओं से सन्ध्याकालीन मेघ के तुल्य सारा आकाश आच्छन्न था ॥२३॥

194933 उस दुर्भिक्ष में चारों ओर उद्दाम हाहाकार मचा था, वनाग्नि से उड़ी हुए भस्म से बिना दण्ड के छाते तने हुए थे, मारे भूख के रो रहे नर-नारियों के आगे दीन-हीन बालक रो-चिल्ला रहे थे, संभ्रान्त पुरुष दाँतों से बड़े-बड़े शवों के मांस को काट रहे थे, मांस के छोटे-छोटे टुकड़ों को बड़े वेग से निगलने के कारण लोग खून से तर अपनी अंगुलियों को निगल रहे थे ॥२४,२५॥

194934 उस दुर्भिक्ष में लोग नीले पत्ते और लताओं की आशंका से धुएँ की निविड़ छबि को पीते थे। आकाश में घूम रहे गीध आकाश में उड़ रहे अंगार रूपी मांस खण्ड को निगल रहे थे यानी आकाश में अंगारे इधर-उधर उड़ रहे थे, उन्हें यह मांस पिण्ड है, यह समझकर गीध निगलते थे। परस्पर एक दूसरे के अंग को काटनेवाले लोगों के पलायन से वहाँ बड़ी व्याकुलता हो रही थी, जोर से धधकती हुई अग्नि की भड़भड़ाहट से लोगों के हृदय और पेट फट रहे थे, गहरे गड्ढों में प्रवेश कर रहे वायु के झनकार के समान भीषण वनाग्नि की लपटें धधक रही थी, भयभीत अजगरों की फुफकार से वहाँ वृक्षों पर अंगार उड़ रहे थे॥२६-२८॥

194935 जो विन्ध्याचल का प्रदेश पहले बड़ा मनोहर था, वह इस प्रकार के प्राणि-विनाशकारी दुर्भिक्ष को पाकर, अनवसर में जिसमें देश नष्ट हो रहे हैं, शुष्क कोटरवाला होकर प्रलयकाल में उगे हुए बारह सूर्यों की अग्नि से जले हुए जगत् की तुल्यता को प्राप्त हुआ। वह देश, जहाँ पर धधक रही अग्नि से जटायुक्त हुए वृक्षों में बह रही हवा के संचार से लोग बहुत पीड़ित थे, अग्नि, सूर्य और सूर्य-पुत्र शनैश्वर की क्रीड़ाभूमिरूपी घर की तुलना को प्राप्त हुआ ॥२९,३०॥

194936

194937 एक सौ आठवाँ सर्ग समाप्त

194938 एक सौ नौवाँसर्ग दुर्भिक्ष पीड़ित विन्ध्यप्रदेश से स्त्रीसहित निकले हुए पुत्र की आपत्ति देखकर अग्नि में प्रवेश करने के लिए इच्छुक राजा का जागकर सदस्यों से संवाद । राजा ने कहा : हे सभासदों, उस समय उक्त कष्टदायिनी दैव की प्रतिकूलता के, जो अत्यन्त सन्ताप देनेवाली थी, अतएव यदि उसे अकाल में प्राप्त घोर प्रलय कहा जाय तो कोई अत्युक्ति न होगी, सिर पर पड़ने पर जैसे शरद् ऋतुमें आकाश से मेघ कहीं दूसरे प्रदेश में चले जाते हैं वैसे ही कोई लोग अपने परिवार बन्धु-बान्धवों के साथ निकल कर दूसरे देश में चले गये ॥१,२॥

194939

194940 जैसे वन में काटे गये वृक्ष वहीं पर जीर्णशीर्ण हो जाते हैं वैसे ही कितने लोग, जो अपने पुत्र, स्त्री, श्रेष्ठ बन्धुओं को अपने शरीर के अवयवों की नाईं छोड़ नहीं सकते थे, वहीं पर तहस-नहस हो गये ॥३॥

जैसे अपने घोंसले से निकले हुए पक्षियों को, जिनके पंख नहीं निकले हों, बाज खा जाते हैं, वैसे ही अपने घर से निकले हुए कितनों को बाघ, भालू आदि जंगली जानवर चट कर गये ॥४॥
पतंगों की नाईं कोई लोग जली हुई आग में प्रविष्ट हो गये, कोई पहाड़ से लुढ़की हुई शिलाओं की भाँति गड्ढों में गिर गये ॥५॥
मैं तो उन श्वसुर आदि मित्रों को छोड़कर मेरे पीछे चल सकने में समर्थ केवल अपने कुटुम्ब को लेकर बड़ी कठिनाई से उस दुर्भिक्ष पीड़ित देश से निकल आया॥६॥
अग्नि, वायु, बाघ आदि हिंसक जीवों और सर्प आदि की आँखों में धूल झोंककर यानी उनसे बचकर मैं मृत्यु के भय से सपत्नीक निकल आया ॥७॥
उस देश की सीमा में पहुँचकर वहाँ एक ताड़ के पेड़ के तले अपने कन्धे से बच्चों को, जो विविध अनर्थों के समान भीषण थे, उतारकर मैंने चिरकाल तक विश्राम किया। मेरी दशा बड़ी शोचनीय थी, रौरव नरक से निकले हुए पुरुष के सदृश मैं थका था और ग्रीष्म ऋतु के प्रचुर वनाग्नि के सन्ताप से पीड़ित मैं जल रहित कमल के सदृश मुरझाया था। तदुपरान्त चण्डाल की पुत्री के (मेरी पत्नी के) उस पेड़ के तले विश्राम लेने, दो लड़कों को छाती से लगाकर सो जाने पर पृच्छक नाम का एक लड़का मेरे आगे बैठा था, जो सबसे छोटा और बड़ा भोलाभाला होने के कारण हम दोनों का बड़ा दुलारा था। उसने दीन होकर और आँखों में
आँसू भरकर मुझसे कहा : पिताजी मुझे जल्दी खाने के लिए मांस और पीने के लिए रुधिर दीजिये । बार-बार ऐसा कहता हुआ वह नन्हा-सा बच्चा प्राणान्तिक अवस्था को प्राप्त हुआ
और मारे भूख के बार-बार रोने लगा ।।८-१३॥

मैंने उससे बार-बार कहा : बेटा, मांस नहीं है। फिर भी वह मन्दमति मुझे मांस दीजिये कहता ही रहा ।।१४॥
तदुपरान्त पुत्र के प्रति गहरे स्नेह से मूढ़ बने हुए अतएव अत्यन्त दुःखी मैंने उससे कहा : बेटा, पका हुआ मेरा मांस खाओ। फिर 'दो' कहकर अत्यन्त भूखे और मेरे शरीर से चिपक रहे उसने मेरा मांस खाना भी स्वीकार कर लिया ॥१५,१६॥
स्नेह और करुणा से मोह में पड़े हुए तथा अत्यन्त दुःखित हुए मैंने, जो कि उस तीव्र आपत्ति को सहने में समर्थ न था, बच्चे की उस पीड़ा को देखकर सब दुःखों से छुटकारा पाने के लिए और उस काल के योग्य सहृत् मरण के लिए मन में निश्चय किया ॥१७,१८॥
वहाँ पर लकड़ियों को इकट्ठी कर मैंने चिता बनाई। वह चिता चटचट शब्दों से मेरी अभिलाषा करनेवाली-सी स्थित हुई। उस चिता में जैसे ही मैं अपने को फेंकने लगा वैसे ही इस सिंहासन से राजा रूप में बड़े वेग से चलित हुआ। तदनन्तर तुरी के शब्द से और जय घोष से मैं जगाया गया। इस प्रकार ऐन्द्रजालिक ने जैसे अज्ञान जीव की सैंकड़ों दशाओं से युक्त मोह उत्पन्न करता है वैसे ही यह मोह मुझमें उत्पन्न किया । अत्यन्त तेजस्वी राजाधिराज लवण के यह कह चुकने पर ऐन्द्रजालिक एक क्षण में वहीं पर अन्तर्हित हो गया। आश्चर्य से आँखें तरेरते हुए सदस्यों ने राजा से कहा : राजन्, जिसको धन की इच्छा नहीं हैं, वह ऐन्द्रजालिक नहीं हो सकता । यह संसार की स्थिति समझानेवाली कोई दैवी माया है ॥१९-२४॥
संसार मनोविलासमात्र है। यह इस माया में प्रतीत होता है । सर्वशक्ति, भगवान विष्णु का विलासरूपी मन ही जगत् है ॥२५॥
सर्वशक्तिशाली विधाता की सैंकड़ों विचित्र शक्तियाँ हैं, जिनसे विवेकशील मन को भी वे मन से मोहित करते हैं ॥२६॥
जिन्हें लोक का वृत्तान्त भलीभाँति ज्ञात है, ऐसे ये महीपति कहाँ और पामर लोगों की मनोवृत्ति जानने योग्य यह बड़ा भारी संभ्रम कहाँ ? विधाता की माया से ही यह अघटित घटना घटी है ॥२७॥
ऐन्द्रजालिक की इच्छा नहीं है। यह मनमें मोह डालनेवाली माया है । ऐन्द्रजालिक तो नित्य धन की प्राप्ति के लिए प्रयत्न करते हैं। उनका दूसरा कोई प्रयोजन नहीं होता। वे तो बड़े प्रयत्न से धन माँगते हैं, वे अदृश्य नहीं हो जाते । इन दो हेतुओं से सन्देहाकुल हम लोग सन्देहसागर के तटरूप निर्णय को प्राप्त हुए हैं ॥२८,२९॥
___ यह आख्यायिका न तो बालकाख्यायिका के समान कल्पित कथा है और न दूसरे के मुँह से सुनी है, बल्कि प्रत्यक्ष देखी हुई सच्ची घटना है, ऐसा कहते हैं।
वत्स श्रीरामचन्द्रजी, उस समय उस सभा में मैं उपस्थित था, इसलिए यह सब मैंने अपनी आँखों से देखा है, दूसरे के मुँह से नहीं सुना है ॥३०॥
हे महात्मन् इस प्रकार बहुत सी कल्पनाओं से बद्धमूल (जिसने अपने कलेवर की वृद्धि की है) अतएव फल, पल्लव और शाखाओं से विस्तार को प्राप्त वृक्ष के समान मन आत्मा के स्वरूप को छिपाकर स्वयं सर्वोत्कर्ष में स्थित है। विचारजनित ज्ञान से मन को निर्वासनिकतारूप शम को प्राप्त करा देने से मन के आत्मस्वभाव होने पर भेदक उपाधि का बाध हो जाने से आप परम पवित्र पद को प्राप्त हो जायेंगे ॥३१॥

एक सौ नौवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ दसवाँसर्ग __ मन के वैभव के वर्णन द्वारा मन के शमन के उपाय का वर्णन। मन वासनामय है, अतएव वासनाओं का आत्यन्तिक उच्छेद ही मन के शमन का उपाय है। वासना के आत्यन्तिक उच्छेद का उपाय शास्त्राभ्यास, आचार्योपदेश और अपने अनुभव से सकल दृश्य और अपने अनुभव से सकल दृश्यपदार्थ एकमात्र मन की भ्रान्ति रूप हैं, यह निश्चयपूर्वक सप्तम भूमिकारोहपर्यन्त ज्ञान को परिपक्व करनेवाला मनोनिरोध ही है, यह कहने के लिए जड़ से मन के स्वरूप का शोधन करते हुए श्री वसिष्ठजी कहते हैं। __ वत्स, परम कारण यानी चैतन्यसंवलित अज्ञान से ही सर्वप्रथम शुद्ध चेतन चेत्यपदवी को प्राप्त हुआ, वस्तुतः वह चेत्य पदवी को प्राप्त नहीं है, क्योंकि वह निर्विकार है॥१॥

श्लोकस्थ 'आदौ से यह सूचित होता है कि जब चित् के प्राथमिक चेत्यपदपात अज्ञाननिमित्तक है तब तन्मूलक द्वैतदर्शन भी अज्ञान निमित्तक है, यह इसलिए सिद्ध हुआ। चिति के चेत्य पद में पड़ने से ही 'पदार्थप्रथा' नाम को प्राप्त होकर नाम-रूप की विचित्रता से चिति कलुषता को प्राप्त हुई है। वह कलुषी भाव ही वासना का पहला अंकुर है, यह भाव है।
इस प्रकार की वस्तु स्थिति वाले पदार्थों के नाम-रूपवैचित्र्याभास भ्रमों के, जो कि है ही नहीं, क्रमशः वृद्धि को प्राप्त होने पर वह चिति अपनी स्वाभाविक पूर्णता को भूलकर, असत् मनोरूपता को प्राप्त होकर अनादिकाल से लेकर जन्म, मरण आदि भ्रमों से मोह में पड़ती है। भाव यह कि चेतन का चेत्योन्मुख होना ही अनर्थों की जड़ है, इसलिए उसीका निरोध करना चाहिए ॥२॥
इस प्रकार अति तुच्छ वासनारूपी सहस्त्रों दोषों से म्लान हुई मनोवृत्तिरूप से स्थित वह चिति जैसे बालिका वेतालों का विस्तार करती है वैसे ही असत् ही दुःखों का खूब विस्तार करती है|३॥
जैसे सकलंक असत् मनोवृत्ति चेतन के दुःख की वृद्धि करती है वैसे ही वासनाओं का क्षय हो जाने पर वासनारूपी कलंक से निर्मुक्त स्वाभाविक सद्रूप मनोवृत्ति ही इस तरह महादुःख को शून्य करती है जिस तरह सूर्य की प्रभा अन्धकार को दूर कर देती है यानी बोध से महादुःख का बाध कर देती है ॥४॥

उक्त अर्थ की संभावना से मनकी अघटित घटना शक्ति को कहते हैं।
मन दूर को समीप बना देता है और समीप को दूर कर देता है। जैसे छोटा बच्चा चिड़ियों के बच्चों में अपना पराक्रम दिखाता है वैसे ही मन प्राणियों में अपना प्रभाव दिखाता है॥५॥
जैसे भ्रान्त पथिक को दूर से स्थाणु भी पिशाच प्रतीत होता है वैसे ही वासनाओं वाले अज्ञानी चित्त को अभय में (जहाँ भय नहीं है वहाँ भी) भय होता है ॥६॥
कलंक से (वासनाओं से) मलिन हुआ मन मित्र में शत्रुत्व की शंका करता है। देखिये न ! नशे में चूर हुआ प्राणी पृथिवी को घूमती हुई देखता है ।।७॥
मन के व्याकुल होने पर चन्द्रमा से वज्र की उत्पत्ति होती है। अमृत ही क्यों न हो यदि यह विष है, ऐसी बुद्धिसे उसका पान किया जाय तो अवश्य विष का कार्य मूर्छा, मरण आदि होता है ॥८॥
वासनाओं से परिपूर्ण मन गन्धर्वनगर को, जो असत् है, सत् के समान देखता है और जाग्रत को स्वप्न के सदृश देखता है ॥९॥
मन की उत्कट वासना प्राणी के मोह की एकमात्र कारण है। उसी को प्रयत्न के साथ मूलोच्छेदपूर्वक जड़ से उखाड़ फेंकना चाहिए ॥१०॥
वासनारूपी जाल से खींचा गया मनुष्यों का मन रूपी हिरन संसाररूपी वन की झाड़ी में अत्यन्त विवशता को प्राप्त होता है ।११॥
जिस विचार ने जीव की ज्ञेय पदार्थों की वासना का उच्छेद किया, मेघों के आवरण से रहित सूर्य के प्रकाश के तुल्य उसका प्रकाश विराजमान है॥१२॥

पहले मन ही मेरी देह है अन्य देह नहीं है, ऐसा सदा अभ्यास करना चाहिए, ऐसा कहते हैं।
इसलिए तुम नर को मन ही समझो, देह न समझो। देह जड़ है। मन को न लोग जड़ कहते हैं और न अजड़ कहते हैं ॥१३॥
हे रघुवर, जो मन ने किया, उसी को आप किया हुआ समझिये । हे पुण्यमय जिसका मन ने त्याग किया उसीको त्याग किया हुआ जानिये । एकमात्र मन ही यह सारा जगत् है और मन ही भूमि का प्रान्त है। मन ही आकाश है, मन ही भूमि है, मन ही वायु है, मन ही

महत्तत्त्व है। मन यदि सूर्य आदि पदार्थों में प्रकाशादिरूप से युक्त न हो, तो सूर्योदय होने पर भी ये प्रकाश आदि कदापि न हों ॥१४-१६॥

194982 जिसका मन मोह को प्राप्त होता है, वह मूढ़ कहा जाता है। शरीर के मोह को प्राप्त होने पर शव को कोई मूढ़ नहीं कहता है ॥१७॥

194983 मन जब देखता है चक्षु हो जाता है, जब सुनता है तब श्रोत्रता को प्राप्त होता है, स्पर्श करने से वह त्वग्भाव को प्राप्त होता है, सूंघने से वह घ्राणता को प्राप्त होता है, रस का स्वाद लेने से जिह्वा बन जाता है। नाटक में जैसे एक ही नट वेशभूषा के परिवर्तन से नाना आकारों को प्राप्त होता है वैसे ही देह में इन पूर्वोक्तविचित्र वृत्तियों में मन की ही अनुवृत्ति होती है॥१८,१९॥

194984 मन छोटे पदार्थ को बड़ा बना देता है, सत्य पदार्थ में असत्ता स्थापित कर देता है। स्वादिष्ट वस्तु को कटु बना देता है और शत्रु को मित्र बना डालता है ॥२०॥

194985 जो वृत्तिवर्ती चित्त का प्रतिभास है यानी चैतन्य द्वारा उज्ज्वलित मन की घट,पट आदि विषयाकार वृत्ति है, वही प्रत्यक्षनामक प्रमाण है, क्योंकि लोक में तथा शास्त्र में ऐसा ही अनुभव है॥२१॥

194986 प्रतिभास के कारण ही स्वप्न से व्याकुल चित्तवाले हरिश्चन्द्र की एक रात बारह वर्ष की हो गई। चित्त के प्रभाव से ही ब्रह्मलोक में गये हुए राजा इन्द्रद्युम्न का एक मुहुर्त एक युग में बीत गया। यदि हरिस्मरण आदि रूप मनोहर चित्तवृत्ति का उदय हो, तो घोर रौरव नरक दुःख भी सुखरूप में परिवर्तित हो जाता है जैसे कि प्रातः मुझे अवश्य राज्य प्राप्त होनेवाला है, इस बात का जिसे प्रमाणों में निश्चय है और जिसके हाथ-पैर हथकड़ी और बेड़ी से भलीभाँति बँधे हैं, उसका बन्धन दुःख के बदले सुख रूप में परिवर्तित हो जाता है॥२२-२४॥

194987 जैसे डोरे के जल जाने पर मोती की माला टूट जाती है वैसे ही मन के जीत लेने पर सब इन्द्रियाँ वश में आ जाती है|२५॥

194988 हे श्रीरामचन्द्रजी, मन की इससे बढ़कर पदार्थों की विपरीत कल्पना की सामर्थ्य और क्या कही जाय? देखियेन,मन सब जगह स्थित, समत्व,स्वच्छत्व, निर्विकारत्व, सूक्ष्मत्व आदि स्वभाववाली, साक्षिस्वरूप, सब पदार्थों में अनुगत, चेत्य पदार्थों से अभिन्न, चिन्मात्ररूप, आत्मसत्तामात्र से स्थित, वाग् आदि सब क्रियाओं से रहित भी ब्रह्म को देहतादात्म्य की कल्पना से देह के तुल्य और जड़ बनाकर अन्तःकरण में काम, संकल्परूप भ्रान्ति से और बाहर पर्वत, नदी, समुद्र, आकाश, नगर आदि की लीला से कल्पना कर व्यर्थ ही घूमता है ॥२६-२८॥

194989

194990 यदि किसी को यह शंका हो कि मूढ़ मन भले ही अन्यथा कल्पना करे परन्तु विचार से जागरुक हुआ मन अन्यथा कल्पना नहीं करेगा, ऐसी परिस्थितिमें विचार जागरुक मनके विनाश की चिन्ता से क्या प्रयोजन है, इस पर कहते हैं।

194991 विवेक से जागरुक हुआ मन भी यद्यपि स्त्री-अधर आदि वस्तु अस्वादु और उच्छिष्ट है तथापि उसे राग आदि से अभीष्ट अमृत के तुल्य स्वादु बना डालता है। यदि अभिलाषा न हो तो अमृत को भी विष के तुल्य हेय बना डालता है क्योंकि विरक्त पुरुषों की अमृत में भी हेयताबुद्धि देखी ही जाती है ॥२९॥

194992

194993 तत्त्वज्ञान होने पर मन क्यों नहीं घुमाता है ? इस पर कहते हैं। जिन्होंने पूर्णता का साक्षात्कार नहीं किया, उन्हींका मन पदार्थों में अभिमत आकारवाले आत्मचमत्कारभूत रूपकी सृष्टि करता है, तत्त्ववेत्ताओं का मन नहीं करता, क्योंकि मिथ्याबुद्धि से बाधित मनोविलासों में उनकी चमत्कार दृष्टि नहीं होती है, यह अभिप्राय है|३०॥

194994 चित् शक्ति से प्रस्फुरित मन स्पन्दों में वायुता को प्राप्त होता है, प्रकाशों में प्रकाशता को प्राप्त होता है, द्रवों में द्रवता को प्राप्त होता है, पृथिवी में कठिनता को तथा 'नहीं है' इस प्रकार जिनका ग्रहण होता है, उन शून्य वस्तुओं में शून्यता को प्राप्त होता है यों चित् शक्ति से स्फुरित हुआ मन सर्वत्र अप्रतिहर स्वच्छन्दता को प्राप्त होता है। देश और काल के बिना ही मन सफेद को काला कर देता है और काले को सफेद कर डालता है । इस चित्तकी इस प्रकारकी अद्भुत शक्ति देखिये ॥३१-३३॥

194995 मन यदि अन्य स्थान में संलग्न हो, तो खूब चबाये गये स्वादिष्ट भोजन तक का जिह्वा को स्वाद प्रतीत नहीं होता है, इससे अधिक आश्चर्य

194996 और क्या होगा ? ॥३४॥

194997

194998 जो वस्तु चित्त द्वारा देखी गई वही दृष्ट है। यदि चित्त ने नहीं देखी, तो सामने स्थित होने पर भी वस्तु दृष्ट नहीं होती।

194999 चक्षु आदि इन्द्रियों की मन ने ही अपने में कल्पना कर रक्खी है, ऐसा कहते हैं।

195000 जैसे अँधेरे में छायावैचित्र्यरूपनीलता की कल्पना होती है वैसे ही उसने अपने में इन्द्रियों का निर्माण कर रक्खा है॥३५॥

195001 यद्यपि इन्द्रियों द्वारा आलोचित आकार को धारण करने से मन इन्द्रियों के कारण साकार है और इन्द्रियाँ मनके अधीन पदार्थ की आलोचक होने से मन से साकार हैं, इस प्रकार दोनों में समता है तथापि मन उत्कृष्ट है, क्योंकि मन से इन्द्रियाँ उत्पन्न हुई हैं, इन्द्रियों से मन उत्पन्न नहीं हुआ है ॥३६॥

195002

195003 उस मन की मूढ़ आत्मकोटि में गणना कर 'अहम् यों उसका आत्मरूप से ग्रहण करते हैं, किन्तु तत्त्वज्ञानी देहकोटि में उसकी गणना कर जड़ देहरूप से उसका ग्रहण करते हैं। अतएव निर्विकार आत्मा के ज्ञाता वे महात्मा वन्दनीय हैं, ऐसा कहते हैं।

195004 मूढ़ो की दृष्टि से चित्त और शरीर का अन्धकार और प्रकाश के समान अत्यन्त भेद है। जिन महात्माओं की दृष्टि से मूढ़दृष्टि से अत्यन्त भिन्न चित्त और शरीर का ऐक्य है, उन महापण्डितों को ज्ञातव्य तत्त्व का ज्ञान हो गया है, अतएव वे सबके वन्दनीय है ॥३७॥

195005

195006 अतएव उनमें काम आदिका विकार नहीं देखा जाता है, ऐसा कहते हैं। जिसका बालों का जूड़ा सुगन्धित फूलोंसे सुशोभित है और जिसने हाव-भाव से कटाक्ष मारे हैं ऐसी नायिका मनरहित पुरुष के शरीर से चिपट भी जाय, तो उसकी दृष्टि में काठ और भीत के तुल्य है यानी तनिक भी विकार पैदा करने में सक्षम नहीं है ॥३८॥

195007

195008 इसी प्रकार दुःख-निमित्तों से दुःखरूप विकार भी उनको नहीं होता है ऐसा कहते हैं।

195009 वीतराग नाम के मुनि ने मन के अन्यत्र संलग्न होनेके कारण वन में मांसाहारियों द्वारा चबाये गये हाथ को नहीं देखा, जो कि ध्यान के समय गोद में पसारा था॥३९॥

195010 मुनि के मन की भावनाएँ, जो अभ्यास की अधिकता से उत्पन्न की जाती हैं, बड़े-से-बड़े दुःखों को सुख बनाने के लिए तथा सुखों को दुःखरूप में परिणत करने लिए अनायास ही समर्थ होती हैं ॥४०॥

195011 मन कहीं और जगह में उलझा हो, तो बड़े जतन से कही जा रही कथा भी ऐसे छिन्न-भिन्न हो जाती है जैसे कि कुल्हाड़ी से काटी गई लता छिन्न-भिन्न हो जाती है। यदि मन पर्वतके शिखर पर आरूढ़ हो, तो घर में बैठा हुआ जीव भी स्वप्न में सफेद मेघों से युक्त कन्दराओं की भ्रान्ति के दुःख का अनुभव करता है ॥४१,४२॥

195012 स्वप्न में मनके उल्लास को प्राप्त होने पर हृदय में ही निर्मित नगर, पर्वत आदि विस्तीर्ण आकाश में निर्मित नगर, पर्वत आदि के सदृश अपने-अपने कार्य को करने में समर्थ दिखाई देते हैं॥४३॥

195013 चंचल समुद्र जैसे अपने में लहरों की कतार को फैला देता है वैसे ही मन स्वप्न में अपने से विक्षिप्त हृदय में ही पर्वत और नगरों की परम्परा का विस्तार करता है। जैसे समुद्रान्तर्वर्ती जल तरंग, आवर्त और छोटी-छोटी लहरों के रूप में परिणत होता है वैसे ही देह के मध्यवर्ती मन भी स्वप्न के आवेश से पर्वत और नगरों की श्रेणि के रूप में परिणत होता है॥४४,४५॥

195014 जैसे पत्र, लता, पुष्प, फलों की शोभा अंकुर से अतिरिक्त नहीं है यानी अंकुर से ही उत्पन्न है वैसे ही जाग्रत्, स्वप्न आदि विभ्रम मनसे अतिरिक्त नहीं हैं यानी मन के ही कार्य हैं॥४६॥

195015 जैसे सुवर्ण की प्रतिमा सुवर्ण से भिन्न नहीं है वैसे ही क्या जागत् और क्या स्वप्न की विविध क्रियाएँ चित्त से पृथक् नहीं हैं? जैसे जलकी धारा, सीकर, तरंग, बुबुद् आदि शोभा दिखाई देती है यानी एक ही जल, धारा आदि अनेक रूपों में प्रतीत होता है वैसे ही मनकी यह विचित्र विभववाली नाना विचित्रता है, इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है। जैसे शृंगार आदि के आवेश से नट विलक्षण-विलक्षण वेषों के आविर्भाव को स्वीकार करता है वैसे ही यहाँ पर अपनी चित्तवृत्ति ही राग के आवेश से जाग्रत और स्वप्न दृष्टि से आविर्भाव को प्राप्त होती है ॥४७-४९।॥

195016 जैसे राजा लवण में भ्रमवश चण्डालता स्फुरित हुई थी वैसे ही यह विशाल जगत् मन का स्फुरणरूप ही है।५०॥

195017 मन जिस किसी का संकल्प करता है शीघ्र वही हो जाता है। इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, स्फुरणरूप मन को आप जैसा चाहते हैं वैसा कीजिये ॥५१॥

195018 यह मन विविध नगर, नदी, पर्वत रूपता को प्राप्त होकर देहियों के अन्दरस्थित होकर ही जाग्रत-स्वप्नमयजगत का विस्तार करता है ॥५२॥

195019 जैसे भ्रान्ति वश लवण राजा चण्डालता को प्राप्त हुआ था वैसे ही चित्त भ्रमवश देवत्व से दैत्यता को प्राप्त होकर नागता से (गजता या सर्पता से) वृक्षता या पर्वतता को प्राप्त होता है। जैसे पितृत्व से पुत्रता को प्राप्त हुआ मनुष्य अपने संकल्प से नरता से नारीत्व को प्राप्त होता है वैसे ही अपने संकल्प से मन शीघ्र प्रत्येक वस्तु के रूप को प्राप्त होता है॥५३,५४॥
195020 मन चिरकाल से अभ्यस्त संकल्प से ही मरता है और संकल्प से ही फिर उत्पन्न होता है और स्वतः आकृतिरहित होने पर भी जीवाकार को प्राप्त होता है ॥५५॥
195021 विस्तृत मनमें, जिसमें मनन द्वारा मूढ़वासना अत्यन्त मोह को प्राप्त हुई है, संकल्प से जन्मस्थान, सुख-दुःख रहते हैं। वे देश और काल के कारण कभी प्रचुर हो जाते हैं अथवा कभी स्वल्प हो जाते हैं ॥५६,५७॥
195022 जैसे कोल्हू आदि यन्त्र से तिलों के पेरने से तेल सदा के लिए स्पष्ट हो जाता है वैसे ही चित्त के अन्दर घनीभूत सुख-दुःख मन की वृत्ति से स्फुटता को प्राप्त होते हैं ॥५८|
195023 यदि कोई शंका करे कि देश, काल और कर्म की विचित्रता से ही सुख-दुःख आदि की विचित्रता प्रसिद्ध है, फिर मननरूप मन की वृत्ति से (संकल्प से) सुख की विचित्रता होती है, यह कैसे कहते हैं, तो इस पर कहते हैं।
195024 हे श्रीरामचन्द्रजी, संकल्प ही देश और काल के नाम से कहा जाता है, क्योंकि संकल्प के कारण ही देश और काल की स्थिति है। भाव यह कि देश और काल स्वल्प ही क्यों न हों यदि मन से उनके प्राचुर्य का संकल्प किया जाय, तो उनकी विपुलता का अनुभव होता है तथा विषय कितना भी तुच्छ क्यों न हो मन उसे उत्तम समझे, तो उसमें अधिक अनुराग देखा जाता है। इससे देश और काल की स्थिति संकल्प से ही है, यह जो कहा वह ठीक कहा है॥५९॥
195025
195026 इसी प्रकार शरीर भी मन के संकल्प के अधीन ही है, ऐसा कहते हैं॥
195027
195028 मनः शरीर के संकल्प के सफल होने पर ही स्थूल शरीर शान्ति को प्राप्त होता है, उल्लसित होता है, आता है, जाता है, प्रसन्न होता है, शब्द करता है, स्वयं स्वन्त्ररूप से कुछ नहीं करता है ॥६०॥
195029 जैसे पतिव्रता नारी अपने संकल्प से उदित विविध विस्तृत उमंगों से अन्तःपुरके आँगन में विलास करती है वैसे ही मन इस देह में अपने संकल्प से कल्पित विविध विस्तृत उमंगों से विलास करता है ॥६१॥
195030
195031 मन के निग्रह के उपाय को, फल के साथ, दर्शाते हैं।
195032 इसलिए जो पुरुष विषयों के अनुसन्धान में मन को स्वतन्त्रता नहीं देता, उसका मन गजबन्धनस्तम्भ में बँधे हुए हाथी के समान विलय को प्राप्त हो जाता है॥६२।।
195033 जैसे स्तम्भनास्त्र से स्तब्ध हुआ शत्रु किसी प्रकार की चेष्टा नहीं करता है वैसे ही जिसका मन सद्वस्तु के सिवा अन्यत्र कुछ चेष्टा नहीं करता, वही परमार्थ रूप से उत्तम पुरुष है, उससे अतिरिक्त पुरुष कीचड़ के कीड़े हैं।६३॥
195034 हे निष्पाप, एक स्थान में स्थित जिसका मन निश्चल हो गया है, वह ध्यान से सर्वोत्तम पदयानी ब्रह्म से संगत हो गया यानी ब्रह्मीभूत हो गया।।६४॥
195035 जैसे मन्दराचल के निश्चल होने पर क्षीरसागर शान्त हो जाता है वैसे ही मन के संयम से संसारभ्रान्ति शान्त हो जाती है॥६५॥
195036 भोगसंकल्प के विलासों से जो जो मानसिक वृत्तियाँ उदित होती हैं, वे ही संसाररूपी विष वृक्ष के अंकुर के बीज हैं॥६६॥
195037 मद और मोह से मन्दमति और मूढ़ ये पुरुषरूपी दुष्ट भँवर चित्तरूपी चंचल कमल को (संसाररूपी दुष्ट नदी से बहाये जा रहे कमल को) घेरकर घूमते हुए महाजड़ता के प्रवाहरूप जलवेग से युक्त, बवंडरके चक्करों से घूमनेवाले, प्रबल दूसरी चिन्ता से कटे हुए और चिरकाल तक निष्फलता प्राप्त होने से देह के साथ नष्ट हुए चिन्तारूपी चक्रभ्रमण में गिरते हैं ॥६७॥
195038
195039 एक सौ दसवाँ सर्गसमाप्त
195040 एक सौ ग्यारहवाँसर्ग यत्न से अभिमत वस्तु के तथा अहन्ता - ममता के त्याग का और चित्त पर विजय पाने के उपाय का तथा चित्त की एकाग्रता का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, मैं इस चित्त रूपी महाव्याधि की चिकित्सा की महौषधि को आपसे कहूँगा, जो स्वाधीन है, अवश्य पुरुषार्थ को सिद्ध करती है, बड़ी मीठी और अव्यर्थ है, सुनिये॥१॥
195041 प्रिय बाह्य विषय का परित्याग कर एकमात्र आत्माकारवृत्तिधारारूपी अपने ही पौरुष प्रयत्न से चित्तरूपी वेताल पर शीघ्र विजय प्राप्त की जाती है ॥२॥
195042
195043
195044 अभिमत वस्तु त्याग रूपी पहली भूमिका को दृढ़ बनाना चाहिये, इस अभिप्राय से कहते हैं।
195045 अभिमत वस्तु का त्याग करता हुआ जो पुरुष राग आदि चित्त की व्याधि से रहित होकर रहता है, वह मन को इस प्रकार जीत ही चुका जिस प्रकार कि सुन्दर दाँतवाला हाथी खराब टूटे-फूटे दाँतवाले हाथी को जीत लेता है ॥३॥
195046 आत्ममात्राकार-वृत्तिधारारूपी प्रयत्न से चित्तरूपी बालक की राग, चपलता आदि रोगों के प्रतिकार द्वारा रक्षा की जाती है, वह अवस्तु से हटाकर वस्तु में (तत्त्व में) लगाया जाता है और बोधित किया जाता है॥४॥
195047 हे मननशील श्रीरामचन्द्रजी, आप चिन्तारूपी अग्नि में तपाये गये मन रूपी लोहे को शास्त्राभ्यास और सत्संग से धीर तथा सन्तापरहित मन रूपी लोह शस्त्र से काट डालिये। जैसे बालक लाड़ प्यार और भय से किसी प्रयत्न के बिना इधर-उधर जहाँ चाहो वहाँ लगाया जा सकता है वैसे ही चित्त भी शम-दम आदि उपायों से जिधर चाहो उधर लगाया जा सकता है, इसलिए चित्त पर विजय प्राप्त करने में कौन सी कठिनाई है ? उत्तरकाल में अभ्युदयरूप फल देनेवाले समाधि के अभ्यासरूप कर्म में लगे हुए मन को पुरुष अपने पुरुषप्रयत्न से ही चिदात्मा के रूप से एकता को प्राप्त कराये ॥५-७॥
195048
195049 अविरक्त लोगों की निन्दा करते हैं। जिसको अपने अभीष्ट वस्तु के विषय में वैराग्यवृत्ति मुश्किल हो गई हो, जो अपने आधीन और परम हितकर है, उस पुरुष रूपी कीड़े को धिक्कार है ॥८॥
195050 अपनी वृद्धि से अरमणीय वस्तु की परम रमणीयब्रह्मरूप से भावना करके जैसे कोई बड़ा नामी पहलवान बच्चे को अनायास पछाड़ देता है, जीत लेता है वैसे ही मन पर अनायास विजय प्राप्त ही जा सकती है॥९॥
195051 अपने पौरुष प्रयत्न से शीघ्र ही मन पर विजय प्राप्त की जा सकती है, चित्तरहित पुरुष (जिसका चित्त स्वतन्त्र नहीं है, वह पुरुष) प्रयास के बिना शीघ्र ही ब्रह्म में पैर रखता है यानी ब्रह्म को प्राप्त करता है ॥१०॥
195052 जो लोग केवल अपने चित्त का निग्रह नहीं कर सकते, जो कि स्वाधीन और सहज साध्य है, वे पुरुषों में गीदड़ हैं, उनको बार-बार धिक्कार है॥११॥
195053 एकमात्र अपने पौरुष से प्राप्त होने वाले अपने अभीष्ट का परित्याग रूपी मन के निग्रह मात्र के बिना शुभ गति नहीं है।।१२॥
195054 एकमात्र मन के मारण से प्राप्त होने वाले आत्मतत्त्व-साक्षात्कार से स्वराज्य सुख के विरोधी मोह आदि शत्रुओं से रहित अतएव अचल अनादि अनन्त स्वराज्य की इसी जीवन्मुक्त देह में आप निःशंक होकर प्रतिज्ञा कीजिये॥१३॥
195055 अपने अभीष्ट मोक्षसुख का निवेदन करनेवाले प्रधान साधन रूप मन के निग्रह के बिना गुरुउपदेश, शास्त्राभ्यास, मन्त्र आदि साधन तृण के तुल्य असार हैं। यहाँ गुरुउपदेश, शास्त्राभ्यास आदि की निन्दा में तात्पर्य नहीं हैं, किन्तु मन के शमन की स्तुति में तात्पर्य है |१४॥
195056 श्रीराम, जब संकल्प परित्यागरूप तीक्ष्ण शस्त्र से मूल के साथ चित्त का उच्छेद हो गया, तभी पुरुष सर्वस्वरूप सर्वव्यापी शान्त ब्रह्म हो जाता है|१५॥
195057 अपने संवेदन द्वारा इस संकल्परूप अनर्थ का निग्रह होने पर तदनन्तर शान्ति आदि साधनों से सम्पन्न जीवन्मुक्ति होने पर अधिकारी पुरुष के शरीर में कौन क्लेश है ? अर्थात् कुछ नहीं है॥१६॥
195058
195059
195060
195061 यदि कोई शंका करे कि दैव के प्रतिकूल होने पर कैसे कार्य सिद्धि होगी? इस पर कहते हैं।
195062 हे रामचन्द्रजी, मूढ़ पुरुषों से संकल्प से कल्पित दैव का अनादर कर पुरुषार्थ रूप आत्मसंवेदन से अपने चित्त को अचित्त बना दीजिये । यानी संकल्प-विकल्प रहित बना दीजिये ॥१७॥
195063

195064 अचित्तता की प्राप्ति में कौन उपाय है ? यह पूछने पर उसे कहते हैं। चित्त को बहुत काल तक उस किसी एक महापदवी को (ब्रह्मरूपता को) प्राप्त हुआ बनाकर पीछे साक्षात्कार वृत्ति से आविर्भूत हुई चिति से मन के साथ अविद्या का बोध होने से चिद् से भक्षित करके चित्त से भीपर परिपूर्ण चिन्मात्ररूपहोओ,यह अर्थ है । पहले आप चिन्मात्रभावना से युक्त होइए। चिन्मात्रभावना की स्थिरता के लिए अतिसावधान बुद्धि से युक्त होइए। तदनन्तर चित्त को चित् से ग्रस्त करके किसी प्रकार की व्याकुलता से रहित होकर चित्त से पर आत्मा का धारण कीजिये ॥१८,१९॥

195065 परम पौरुष का अवलम्बन करके चित्त को अचित्त बनाकर उस महापदवी को (परब्रह्मरूपता को) प्राप्त होइए, जहाँ पर नाश नहीं होता है |२०॥

195066 हे श्रीरामचन्द्रजी,जैसे दिग्भ्रम होने पर पश्चिम दिशा में यह पूर्व दिशा है,यह संवेदनविपर्यासरूपी बुद्धि, जो उस समय बिलकुल स्थिर रहती है, विवेक स्थिरता रूपी पुरुषप्रयत्न से जीती जा सकती है वैसे ही मन भी पुरुषप्रयत्न से ही शीघ्र जीता जा सकता है ॥२१॥

195067

195068 चिरकाल से मन के निग्रह में लगा हुआ पुरुष उद्वेग होने से उसका परित्याग न कर बैठे, इसलिए उसके उत्साह को बढ़ाते हुए कहते हैं।

195069 उद्वेग न होना राज्य आदि संपत्ति का कारण है, अनुद्वेग से जीव के मनोजय की सिद्धि होती है जिस मनोजय से तीनों लोकों का विजय भी तृण के सदृश सहज हो जाता है ॥२२॥

195070

195071 राजलक्ष्मीरूप सुख देने वाले युद्ध में शस्त्रच्छेदनरूप क्लेश होता है, स्वर्गरूप सुख में भरकर ऊर्ध्वगमन और वहाँ से अधःपतनरूप क्लेश होता है। मनोजयरूप सुख में तो कोई भी क्लेश नहीं है, ऐसा कहते हैं।

195072 जिसमें शस्त्रास्त्र से, अंगच्छेदन, उर्ध्वगमन, अधःपतन आदि कुछ भी नहीं होते, उस स्वभावमात्र की व्यावृत्ति में कौन सा क्लेश है? ॥२३॥

195073 जो नराधम अपने मन के निग्रह में भी समर्थ नहीं हैं, वे व्यवहारावस्थाओं में कैसे व्यवहार करेंगे? ॥२४॥

195074

195075 समाधि, सुषुप्ति आदि में जन्म, मरण आदिदुखों का अनुभव नहीं होता और व्यवहारकाल में मनोवृत्तिपूर्वक ही जन्म, मरण आदि दुखों का अनुभव होता है, अतः सिद्ध हुआ कि संसार मनोवृत्तिमात्र है, यह दर्शाते हैं।

195076 मैं पुरुष हूँ, मैं मरा हूँ, मैं उत्पन्न हुआ हूँ और मैं जीता हूँ इत्यादि कुदृष्टियाँ चपल चित्त की असत् ही उदित हुई वृत्तियाँ प्रतीत होती हैं। यहाँ पर न कोई मरता है न उत्पन्न होता है। मन अपने मरण और अपने लोकगमन की स्वयं कल्पना करता है ॥२५,२६॥

195077 इस लोक से मन परलोक में जाता है और वहाँ अन्यरूपसे स्फुरित होता है। वे मरण और परलोकगमन जब तक मोक्ष नहीं होता तब तक मन को प्राप्त होते हैं, इसलिए पुरुष को मरण का भय कैसे ? ॥२७॥

195078

195079

195080 इस लोक में इस लोक के रूप से मन विचरण करे और परलोक में परलोक रूप से विचरण करे, इसलिए जब तक मोक्ष न हो तब तक चित्त ही तत्-तत् रूप से विद्यमान कहते हैं। इस संसार का चित्त से अतिरिक्त रूप नहीं है॥२८|

195081 लोग भाई, सेवक आदि के मरने पर व्यर्थशोक करते हैं, वह निर्विकार अपने चैतन्य से पृथग्भूत अपना चित्त ही है, ऐसा मेरा निश्चय है ॥२९॥

195082 ___ अतः परमात्मा में समूल चित्त का विनाश कर देना ही मुक्ति का उपाय है, अन्य उपाय नहीं है, ऐसा कहते हुए उपसंहार करते हैं। ___ अन्यसत्तानिरपेक्षसत्तावाले (जिसकी सत्ता किसी अन्य सत्ता की अपेक्षानहीं करती) सबके हितकारी, मायारूपी मलिनता से रहित सब प्रमाणों में सर्वश्रेष्ठ प्रमाणरूप श्रुति द्वारा बोधित परमात्मा में चिद्भावमात्र से परिशेषरूप चित्त के उपशमन के सिवा मुक्ति का दूसरा उपाय ही नहीं है। इस बात का ऊपर के स्वर्ग आदि लोकों में,नीचे के पाताल आदि लोको में और अन्यान्य द्वीपों में तत्त्वदर्शी विद्वानों ने एक बार नहीं अनेक बार विचार कर निश्चय किया है|३०॥

195083

195084 चित्तोपशमन के सिवा मोक्ष का दूसरा उपाय है ही नहीं, यह निश्चित है। मन के विलय का उपाय समाधि की परिपाकावस्था से शोधित मन में अपरोक्ष रूप से आविर्भूत ब्रह्मात्मक बोध ही है, इस आशय से कहते हैं।

195085 सर्वश्रेष्ठ प्रमाणरूप श्रुति से बोधित सत्य सर्वव्यापक तथा मायाकलंकरहित बोध के हृदय में उदित होने पर मन के विलयमात्र से परमशान्ति प्राप्त होती है । अत्यन्त विस्तीर्ण दहराकाशरूपी ब्रह्मचित् में चरमवृत्ति से प्रदीप्त चितपी तलवार की धारा से मन को बिना किसी संदेह से मारो। ऐसा करने से मानसिक चिन्ता आपको बन्धन में नहीं डालेगी॥३१,३२॥

195086

195087 आपाततः रमणीय विषयों में दोषानुसंधान से अरमणीयतादृष्टि पहले करनी चाहिये, इस आशय से कहते हैं।

195088 यदि आपाततः रम्य-से प्रतीत होनेवाले स्त्री-पुत्र आदि को आपने अरमणीय जान लिया तब तो चित्त के सब अंग-प्रत्यंग निश्चय ही कट गये, ऐसा मेरा विश्वास है ॥३३॥

195089

195090 काटने योग्य मन के अंग-प्रत्यंग बतलाकर अब मन के शरीर को बतलाते हैं।

195091 यह दिखाई दे रहा पिता द्वारा उत्पादित देह और यह देह से सम्बन्ध रखनेवाला घर, खेत आदि, जिसका कि पहले पिता ने उपार्जन किया था, 'मेरा है ऐसा जो भ्रम है, केवल यही मन का शरीर है। जैसे कोई वस्तु हँसिया से काटी जाती है वैसे ही यह मन शरीर भावना न करना रूप शस्त्र से काटा जाता है। जैसे शरद ऋतु में आकाश में बिखरे हुए बादल के टुकड़े वायु से उड़ाये जाते हैं वैसे ही पूर्वोक्त अहम्, मम इत्यादि कल्पना न करने से मन उड़ाया जाता है, नष्ट किया जाता है ॥३४,३५॥

195092 अपने अधीन, अकठिन (अनायाससाध्य), अति स्वच्छ, असंकल्पन में (कल्पनाभाव में) कौन-सा भय है ? जहाँ पर शस्त्र, अग्नि, आँधी आदि होते हैं, वहीं पर भय होता है ॥३६॥

195093 यह कल्याणकारी है, यह नहीं है, यह बात बालकों तक में प्रसिद्ध है, इसलिए जैसे कोई विज्ञ पुरुष बालक पुत्र को भले कार्य में लगाता है वैसे ही पण्डित को चाहिये मन को उत्तम कल्याण में लगाये ॥३७॥

195094 अक्षय (जिसका नाश होना कठिन है), अनवीन (अबाल यानी अभिमानी), मनरूप सिंह को जो कि संसार की वृद्धि करता है, जो लोग मारते हैं, वे इस संसार में सबसे बढ़कर उत्कर्ष को प्राप्त होते हैं और अन्य लोगों को भी उपदेश द्वारा निर्वाण पद देनेवाले होते हैं ॥३८॥

195095

195096 मन ही महाभय है और मन पर विजय ही अभय पद है, ऐसा कहते हैं।

195097 संकल्परूपी क्लेश से बड़ी भीषण, भ्रान्ति उत्पन्न करनेवाली ये विपत्तियाँ मरुभूमि में मृगतृष्णिका के समान उत्पन्नहोती हैं॥३९॥

195098 भले हीप्रलयकालकीवायुबहे, भलेहीचारों समुद्र एकहोजाय और भलेहीबारह सूर्य एक साथत,परजिसके मनकाशमनहोगया है, उस पुरुष की कोई भी हानि नहीं होती है।४०॥

195099 मनरूपी बीज से सुख-दुःख और शुभ-अशुभरूपी ये संसारखण्ड (संसार रूपी वन) उत्पन्न होते हैं, इन वनखण्डों के सातों लोक पल्लव हैं॥४१॥

195100 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप परमात्मपदरूप सिंहासन लगाकर एकमात्र संकल्प के अभाव से सिद्ध होनेवाले, समग्र सिद्धियाँ देनेवाले,असंकल्परूपसाम्राज्य में स्थितहोइये ।जैसे अंगार के विनाश की इच्छा करनेवाले यानीजलते हुए अंगार के विनाशसेतापशान्तिरूपसुख को चाहनेवाले पुरुष को काठ को क्रमशः भस्म करता हुआ, अतएव क्षीण होता हुआ अंगार तापका उपशमन आनन्द देता है वैसे ही क्षीण हो रहा मन क्रमशः अति उत्तम आनन्द देता है।४२,४३॥

195101

195102 संकल्प की वृद्धि होने पर चिद्अणु के मध्य में लाखों ब्रह्माण्डों की कल्पना हो सकती है, ऐसा कहते हैं।

195103 यदि मन संकल्पों द्वारा वासनायुक्त हो, तो अणु के अन्दर भी लाखों ब्रह्माण्ड साफ और अलग-अलग दिखाई दे सकते हैं ॥४४॥

195104 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप एकमात्र संकल्परूप अपने वैभव से, जिसने ब्रह्माण्ड आदि करोड़ों पदार्थों की भलीभाँति रचना की है, अतएव एकमात्र संकल्प से ही जन्म, मरण आदि अत्यन्त अनर्थों का जिसने निर्माण किया है, ऐसे मन को निरन्तरभावित, संकल्परहित, एकमात्र सन्तोषरूप वैभव से जीतकर विजय को (सर्वोत्कर्ष) प्राप्त होइये॥४५॥

195105 आत्मज्ञानियों की भी अभिमत, परम पवित्र, वैषम्यवृत्तिरहित विमनस्तता से और शान्त की गई बहुत विपुल अहन्ता से भी अन्दर में जो जन्म आदि विकारों के रहित यह (तत्त्व) अवशिष्ट है, वही आपको प्राप्य हो॥४६॥

195106

195107 एक सौ ग्यारहवाँ सर्ग समाप्त
195108 एक सौ बारहवाँसर्ग चिन्मात्र वासना के अभ्यास से तथा एकमात्र उसी के दृढ़ निश्चय से चित्तक्षय के उपायभूत वासनात्याग का वर्णन। वासनाक्षय के लिए द्वैत में मन के तीव्र वेग का निरोध करना चाहिए और चिन्मात्राकार में तो मन के वेग को बढ़ाना चाहिए, यह कहने के लिए मन का अपने तीव्र वेग के अनुसार फलसम्पादनरूप स्वभाव है, ऐसा कहते हैं।
195109 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जिस पदार्थ में जिस-जिस अभिलाषा के लिए जैसे-जैसे प्रकर्ष से मन तीव्र वेग से युक्त होता है उस पदार्थ में उसी वेग से तत्-तत् अभिलाषा को देखता है ॥१॥
195110 हे सौम्य, जल के बुदबुदे के समान यह मन का तीव्र वेग उपेक्षा करने से स्वभावतः उत्पन्न होता है और रोकने के प्रयत्न से शान्त होता है, क्योंकि उसकी उत्पत्ति में कोई निमित्त नहीं है ॥२॥
195111
195112 'स्वभावतः ऐसा जो कहा है, उसका उपपादन करते हैं।
195113 जैसे बर्फ का शीतलता रूप है और काजल का कालिमा रूप है वैसे ही एकमात्र तीव्र रूपिणी तीव्र चंचलता मन का रूप है ॥३॥
195114 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, अत्यन्त चंचल इस मन के तीव्र वेग का मुख्य कारण वेग का यानी चंचलता का बल से कैसे निवारण हो सकता है? ॥४॥
195115 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इस संसार में कहीं पर भी चंचलता से हीन मन दिखाई नहीं देता। जैसे अग्नि का धर्म उष्णता है वैसे ही मन का धर्म चंचलता है॥५॥
195116 जो यह जगत् कारण मायासंवलित चैतन्य में स्थित चंचल क्रियाशक्ति है, उसीको आप मन रूप से परिणत हुई जगदाडम्बररूप शक्ति जानिये। जैसे स्पन्दन और अस्पन्द के बिना वायु के अस्तित्व का अनुमान नहीं होता वैसे ही चंचल स्पन्द के बिना चित्त का अस्तित्व नहीं है॥६,७॥
195117 जो मन चंचलता रहित है, वह मृतक मन कहा जाता है, वही तप और शास्त्र का सिद्धान्तरूप मोक्ष कहा जाता है|८॥
195118 मन के केवल विनाशमात्र से दुःख की शान्ति प्राप्त होती है और मन के संकल्पनमात्र से परम दुःख प्राप्त होता है। उठा हुआ चित्त रूपी राक्षस विपुल दुःख को उत्पन्न करता है, इसलिए मोक्ष सुख के लिए उसको प्रयत्नपूर्वक गिराओ॥९,१०॥
195119 हे श्रीरामचन्द्रजी, मन की जो चंचलता है, वह अविद्या नाम से कही जाती है। वासनापद नामक उस अविद्या का विचार से विनाश करो।।११॥
195120 अविद्या और वासनारूप उस चित्तसत्ता के बाह्य विषयों के अनुसन्धान त्याग के विलीन होने पर निरतिशय सुख प्राप्त होता है॥१२॥
195121
195122 इस प्रकार वक्तव्य विषय के उपयोगीरूप से मन की चांचल्यधर्मता का समर्थन कर वास्तविक और अवास्तविकरूप द्विस्वरूपता को, अवास्तवांशकी हेयता दिखलाने के लिए और वास्तविकरूप की प्रतिष्ठा के विनाश के वारण के लिए, कहते हैं।
195123 हे श्रीरामचन्द्रजी, सत् और असत् का जो मध्य है और चित्त्व और जाड्य का जो मध्य है, वह दोनों में दोलायमान स्थितिवाला मन कहा जाता है |१३॥
195124 जड़ता के अनुसन्धान से बिगड़ा हुआ चित्त बद्धमूल हुई जाड्यात्मकता से दृढ़ाभ्यासवश जड़ता को प्राप्त होता है॥१४॥
195125 विवेक के अनुसन्धान से बद्धमूल हुई चिदंशात्मता से मन दृढ़ाभ्यासवश चिन्मात्रता को प्राप्त होता है |१५॥
195126 पौरुष प्रयत्न से, चाहे वह शास्त्रीय हो, चाहे स्वाभाविक, जिसी पद में मन लगाया जाता है, उस पद को प्राप्तकर अभ्यासवश तद्रूप हो जाता है|१६॥
195127 फिर पुरुषप्रयत्न का अवलम्बन कर, चित्त को चित्त से आक्रान्त कर, शोक रहित पद को पाकर निःशंक होकर स्थिर होइये ॥१७॥
195128 हे श्रीरामचन्द्रजी, संसार की भावना से डूबा हुआ मन यदि मन से ही जबरदस्ती नहीं उबारा जाता है, तो उसको उबारने का उससे अन्य उपाय नहीं है ।।१८॥
195129 हे श्रीरामचन्द्रजी, आपके मन का भली-भाँति निग्रह करने में आपका मन ही समर्थ है। भला, जो स्वयं राजा नहीं है, वह राजा के निग्रह में कैसे समर्थ हो सकता है? जो लोग संसाररूपी सागर के वेग में तृष्णारूपी ग्राह से ग्रस्त हैं और आवर्तों से दूर बहाये जा रहे हैं, उन लोगों के लिए अपना मन ही नौका है ॥१९,२०॥
195130 परम बन्धन जालरूप मन को अपने मन से ही काट कर जिसने अपनी आत्मा को नहीं छुड़ाया, उसकी मुक्ति अन्य से नहीं हो सकती ॥२१॥
195131 बाह्य पदार्थों का मनन ही जिसका नाम है, ऐसी हृदय को वासित करनेवाली जो जो वासना उदित होती है, विद्वान् पुरुष उस-उस वासना का मिथ्यात्व के अनुसन्धान से त्याग करे । तदनन्तर जैसे उष्णता के क्षीण होने पर अग्नि शान्त हो जाती है वैसे ही वासना का क्षय होने पर मन के साथ अविद्या का क्षय हो जाता है ॥२२॥
195132
195133 वासना के त्याग में क्रम दिखलाते हैं।
195134 हे श्रीरामचन्द्रजी, भोग्यपदार्थों की वासना का त्याग कर आप भेदवासना का त्याग कीजिये। तदनन्तर चित्त और चेत्य का त्यागकर विकल्प रहित होकर सुखी होइए। भावना की भावना न करना ही वासनाक्षय है । वही मनोनाश और अविद्यानाश कहा जाता है। अर्थात् जिस अविद्या के आवरण से पूर्णतया अनुभव नहीं होता, उसका तत्त्वसाक्षात्कार से त्याग कर सुखी होइये। साक्षात् अथवा चित्त द्वारा साक्षी से जिस किसी का ज्ञान होता है वहाँ पर संवेद्यता का असंवेदन ही उत्कृष्ट मनोनाशरूप निर्वाण है, यह संक्षिप्त अर्थ है, ऐसे कहते हैं : जो कुछ जाना जाता है उसमें जो परम असंवेदन है, वह असंवेदन ही निर्वाण सुख है और संवेदन से दुःख होता है ॥२३-२५॥
195135
195136 वह वेद्य का अवेदन पुरुष के प्रयत्न से होता है, ऐसा कहतें हैं।
195137 वह वेद्य का अवेदन पुरुष के अपने प्रयत्न से ही क्षणमात्र में होता है । वेद्य का अवेदन कल्याण के लिए होता है, इसलिए अपने प्रयत्न का नित्य अभ्यास करे ॥२६॥
195138 आपके मन में जो-जो विषय और उनके उपाय अभीष्ट हैं, उनको आप अवास्तविक जानकर, बीज के मुख से निकल रहे अंकुरों के तुल्य राग आदि जिसके मुख से निकल रहे हैं, ऐसे मन का भी अज्ञान और वासनाबीजों के साथ त्याग कर, परिपूर्ण आत्मा के अनुभव से तृप्त होकर हर्ष और शोक को प्राप्त न होइये ॥२७॥
195139
195140 क्योंकि 'मत्वा धीरोहर्षशोकौ जहाति' (अध्यात्मयोगी चित्त के आत्मा में समाधि की प्राप्ति से परमात्मा का साक्षात्कार किया हुआ धीर पुरुष हर्ष व शोक का त्याग करता है) ऐसी श्रुति है।
195141 एक सौ बारहवाँसर्ग समाप्त
195142 एक सौतेरहवाँसर्ग विविध विचारों से पुष्ट हुए, सम्पूर्ण दुर्वासनाओं का समूल नाश करनेवाले तथा द्वैतमिथ्यात्वबुद्धि से बद्धमूल हुए तत्त्वज्ञान का वर्णन । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, चूँकि यह वासना नित्य असत्य होती हुई ही उदित हुई है, इसलिए दो चन्द्रमाओं की भ्रान्ति के समान उसका त्याग करना उचित है।
195143
195144 अविद्या विवेकविज्ञानहीन पुरुषों में परमार्थ सत्य के समान दृढ़तररूप से विद्यमान है, किन्तु जो लोग विवेकविज्ञान से सम्पन्न हैं, उनमें तो अपरमार्थ होने के कारण वन्ध्यापुत्र के तुल्य नाम मात्र ही उसका अंगीकार है, अतः वह कहाँ है ? ॥१,२॥
195145 हे श्रीरामचन्द्र, आप अज्ञानी मत बनिये, आप ज्ञानवान् बनिये, भलीभाँति विचार कीजिये, आकाश में दूसरा चन्द्रमा है ही नहीं, पर भ्रान्ति से उसकी मिथ्या प्रतीति होती है।३॥
195146 यहाँ पर तत्त्व के (अद्वितीय ब्रह्म के) सिवा न कोई भाव पदार्थ है और न अभाव है। जैसे विशाल समुद्र में जलराशि के सिवा अन्य कुछ नहीं है वैसे ही संसार में ब्रह्म के सिवा अन्य भाव या अभाव पदार्थ नहीं है ॥४॥
195147 ये भाव और अभाव पदार्थ असन्मय हैं। अपने संकल्प के सिवा इनका दूसरा रूप नहीं हैं। इनका आप देहादिबन्धनों से रहित, सर्वव्यापक, नित्य, शुद्ध ब्रह्म में आरोप मत कीजिये ॥५॥
195148
195149 बन्धन की जड़ कर्तृत्वाभिमान है, इसलिए पहले उसी का त्याग कीजिये, ऐसा कहते हैं।
195150 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप कर्ता नहीं हैं, फिर आपकी इन क्रियाओं में ममता क्यों हैं ? जब एक अद्वितीय ब्रह्म के सिवा दूसरा कोई है ही नहीं, तो कौन किसको किससे और कैसे करे? भाव यह कि केवल एकमात्र से साध्य कोई क्रिया प्रसिद्ध नहीं है ॥६॥

195151 हे ज्ञानियों में श्रेष्ठ श्रीरामजी, 'मैं अकर्ता हूँ' ऐसा अभिमान भी आप मत कीजिये। अकर्तृत्वरूप से अभिमान करने पर प्राप्त होने योग्य अपने यत्न से साध्य क्या फल है ? अर्थात् कुछ भी नहीं है, अतएव अकर्तृत्वाभिमान भी व्यर्थ है, यह भाव है। इसलिए हे निष्पाप, आप अभिमान से रहित होकर स्वस्थ होइये ॥७॥
195152 हे रघुवर, अभिमान का अभाव होने पर कर्ता होते हुए भी आप उसमें आसक्त न होने के कारण अकर्ता भी है, इसी प्रकार अकर्ता होते हुए भी उसमें भी अभिमान न होने पर अकर्तृत्व में भी आसक्तिरहित होने से कर्ता भी हैं।
195153 शंका : तो, क्या मैं अज्ञानी के सदृश कर्ता हूँ?
195154 समाधान : नहीं, आप में अज्ञानी कर्ता के समान स्पन्दनरूप कर्तृत्व कैसे? यानी अस्पन्द आत्मा का साक्षात्कार कर चुके आप में अज्ञानी कर्ता के समान देह के स्पन्दन से आत्मस्पन्दनभ्रमरूप कर्तृता की प्रसक्ति नहीं है ॥८॥
195155
195156 क्रिया के फल के मिथ्या होने से कर्म में आसक्ति ही युक्त नहीं है, यों तर्क से भी दृढ़ करते हुए कहते हैं।
195157 यदि क्रिया का फल सत्य होता तो कर्तृता (क्रिया) उपादेय होती और यदि क्रिया का फल मिथ्या होता तो क्रिया हेय होती, क्योंकि एकमात्र उपादेय में ही लोगों की आसक्ति होती है। क्रियाफल के मिथ्या होने पर क्रिया में आसक्ति उचित नहीं है । इन्द्रजाल के समान सभी मायामय और अवास्तविक है, उनमें कौन आस्था है और कैसे हेय और उपादेय दृष्टियाँ हो सकती है? ॥९,१०॥
195158 हे श्रीरामचन्द्रजी, जो यह संसार की बीजकणिका अविद्या है, वह यद्यपि विद्यमान नहीं है तथापि विद्यमान-सी विशालता को प्राप्त हुई है॥११॥
195159 जो यह कृत्रिम वेषवाली सारविहीन संसाररूप घट-शरावों को उत्पन्न करनेवाली चक्रिका (कुम्हार की छोटी चाक) है, उसे आप चित्त को मोह में डालनेवाली वासना जानिये ॥१२॥
195160 वह सुन्दर बाँस की लता के समान भीतर में पोली है यानी उसके अन्दर का हिस्सा असार है। नदी की लहरों की परम्परा के तुल्य यदि वह भली भाँति काटी भी जाय, तो भी नष्ट नहीं होती है । वह हाथ से ग्रहण करनेपर भी ग्रहण नहीं की जा सकती, अत्यन्त कोमल होती हुई भी झरने के प्रवाह के समान उसका अग्रभाग अत्यन्त तीखा है (झरने का प्रवाह तटवृक्ष का छेदन करने के कारण तीक्ष्णाग्र होता है) । यद्यपि वह कार्य करने में समर्थ कारणकलाप के तुल्य प्रतीत होती है तथापि सत्य पुरुषार्थ में उसका कोई उपयोग नहीं होता । सत्य तरंगों से शून्य स्वप्न की तरंगिणी के सदृश, मृगतृष्णा की नदी के तुल्य प्रतीति मात्र से शोभायमान वह आकार में ही परिनिष्ठित है, अर्थक्रिया में परिनिष्ठित नहीं है ॥१३-१५॥
195161 जिस प्रस्तुत चक्रिका के प्रसाद से उत्पन्न हुए सब पदार्थ कहीं पर टेढ़े है, कहीं पर साफ हैं, कहीं पर लम्बे, कहीं पर बौने, कहीं पर स्थायी और कहीं पर चंचल हैं, इसलिए परस्पर भेद को प्राप्त हुए हैं॥१६॥
195162 यद्यपि यह भीतर से पोली (निस्सार) है तथापि सार से सुन्दर सी लगती है । यद्यपि वह कहीं पर भी स्थित नहीं है, तथापि यहाँ सभी स्थानों में दिखाई देती है ॥१७॥
195163 वह यद्यपि जड़ ही है तथापि मन की चंचलता को धारण करती हुई चैतन्यमयी (चेतन) सी प्रतीत होती है। यद्यपि एक पलकभर भी वह कहीं स्थिर नहीं होती, तथापि अपने में स्थिरता की आशंका पैदा करती है ॥१८॥
195164 सत्त्वगुण से अग्नि की ज्वाला के समान शुद्ध वर्णवाली होने पर भी वह तमोगुण से स्याही के समान भीतर में कृष्णवर्णवाली है। परमात्मा की सन्निधि से उसमें चलनक्रिया है और उन्हीं के साक्षात्कार से उसका विनाश हो जाता है ॥१९॥
195165 निर्मल आत्मप्रकाश में प्रकाश की आवरक होने के कारण वह मलिन हो जाती है और अन्धकार में भी विराजमान रहती है। यद्यपि मृगतृष्णा के समान शुष्क कान्तिवाली है, तथापि विविध वर्गों से विलसित होती है। वह काली-साँपिन के समान टेढ़ी, विष से भरी हुई, दुबली-पतली, बड़ी कोमल, दुःख की हेतु होने से अत्यन्त कर्कश, नारी के समान चंचल, तृष्णा के समान लोलुप है। स्नेह का विनाश होने पर दीपक की लौ से समान अपने-आप शीघ्र नष्ट हो जाती है, स्नेह के बिना भी सिन्दूर की बुकनी की रेखा के समान रागवती होकर विराजमान होती है ॥२०-२२॥
195166 जैसे जल की आशा से बिजली मेघ में रहती है वैसे ही बिजली के तुल्य चंचल उसने जड़ आशा से अपनी स्थिति कर रक्खी है । वह मूढ़ लोगों में त्रास पैदा करनेवाली टेढ़ी बिजली के समान उदित हुई है। बिजली के समान अत्यन्त भंगुर वह बड़े यत्न से पकड़कर जलाती है यानी सन्ताप दुःख में डालती है, हो होकर लीन हो जाती है और खोजने पर भी नहीं मिलती है ॥२३,२४॥
195167 यह अकाल में उत्पन्न हुए फूलों की माला के समान बिना किसी प्रयत्न और प्रार्थना के ही प्राप्त हुई है, देखने में मनोहर होती हुई भी बड़े-बड़े अनर्थों को देती है और मोक्षरूप कल्याण के लिए अभिनन्दित नहीं है यानी कल्याण में बाधा पहुँचाती है। विविध भ्रम उत्पन्न करनेवाली यह जब अत्यन्त विस्मृत होती है, तभी अति सुख प्राप्त होता है । कल्पना द्वारा जब पुनः पुनः इसका अनुसन्धान किया जाता है तब दुःस्वप्नों की कल्पना के समान यह अनर्थदायिनी ही होती है। यह प्रतिभास से बड़े-बड़े तीनों जगतों को एक मुहूर्त में उत्पन्न कर धारण करती है और संहार कर डालती है। इसने राजा लवण के एक मुहूर्त को अनेक वर्ष बना डाला और राजा हरिश्चन्द्र की एक रात को बारह वर्ष कर दिया ॥२५-२८॥
195168 कान्तारूपी विभव से शोभित होने वाले विरही पुरुषों की एक रात इसी के प्रभाव से एक वर्ष सी लम्बी हो जाती है ॥२९॥
195169 जिसके प्रसाद से, एकमात्र भ्रम ही जिनका स्वभाव है, ऐसे पुरुषों में सुखी पुरुष को समय अल्प मालूम होता है और दुःखी पुरुष को दीर्घ प्रतीत होता है|३०॥
195170 जैसे प्रकाश के कार्यों में दीपक की अपने संनिधानमात्रसे कर्तृता है, वैसे ही उसकी अपनी केवल सत्ता से ही इन वृत्तियों में कर्तृता है, वस्तुतः कर्तृता नहीं है ॥३१॥
195171 ___ इसकी वास्तव में कर्तृता क्यों नहीं है यदि ऐसी कोई जिज्ञासा करे, तो उसमें कर्तृत्व की योग्यता न होने के कारण वह कर्ता नहीं है, ऐसा कहते हैं।
195172 जैसे चित्र में लिखी गई नितम्ब, स्तन आदि अंगों से युक्त स्त्री गृहकार्य आदि करने में समर्थ नहीं होती वैसे ही पहले अनुभूत पदार्थों की वासनारूप यह अविद्या कुछ भी करने की योग्यता नहीं रखती। मनोराज्य के समान यह एकमात्र आकार से प्रकाशमान है। वास्तविकता का तो इसमें नामनिशान भी नहीं है। यद्यपि यह लाखों शाखा प्रशाखाओं से युक्त मालूम होती है, तथापि परमार्थरूप से यह कुछ भी नहीं है ॥३२,३३॥
195173 जैसे अरण्य में मृगतृष्णा मिथ्या ही स्वरूपाडम्बर से युक्त है, वास्तव में कुछ नहीं है, वैसे ही यह मिथ्या स्वरूपाडम्बर से युक्त है
195174 और उन्हीं भोले-भाले मृगों को यह ठगती है, मनुष्यों को नहीं ठगती जैसे मृगतृष्णा मृगों को ही ठगती है, मनुष्यों को नहीं ठगती वैसे ही यह भी मृगों की नाईं अज्ञ जीवों को ही ठगती है, ज्ञानी पुरुषों को नहीं ठगती है। यह जल की फेनराशि के समान उत्पन्न होते ही नष्ट होनेवाली है और प्रवाहरूप से नित्य है। पाले के समान चंचल आकारवाली है। इसे पकड़ने जाओ, तो कुछ भी हाथ नहीं लगता ॥३४,३५॥
195175 भयंकर आकृतिवाली, रजोगुण के आधिक्य से धूसरवर्णवाली तथा जिसने हठात् अपने से भुवनमध्यको आक्रान्त किया है, ऐसीयह प्रलयकाल के बवंडर के समान है। बवंडर की भी आकृति भीषण होती है, धूलि से वह धूसर होता है और जबरदस्ती भुवनमध्य को आक्रान्त कर लेता है॥३६॥
195176 इसने परमात्मा को गर्भ में कर रक्खा है यानी आवृत कर रक्खा है, अतएव शरीर में लगने से दाह और क्लेश देनेवाली, जिसने जल को गर्भ में धारण किया है, ऐसी घूपपंक्ति के समान यह शरीर में लगने से दाह और क्लेश देनेवाली लोकों को आक्रान्त कर (तिरस्कृत कर) घूमती है। यह खूब लम्बी और जल से बनी हुई मेघकीधारा के समान है और तृण समुह से दृढ़ रस्सी के समान असार(नाजुक) संसरणशील संसार से दृढ़ है। कवियों द्वारा कल्पनामात्र से वर्णित जलात्मक लहरों की श्रेणि के समान, कीचड़ में प्रौढ़ कमलों की श्रेणि के समान और बहुत से छेदों से युक्त कमलनाल के समान यह जड़ात्मक, पाप में प्रौढ़ और विविध छिद्रों से युक्त है॥३७-३९॥
195177 लोग इसे बढ़ाने में तत्पर दिखते हैं पर यह बढ़ती नहीं है, विषमिश्रित मोदक के स्वाद के समान यह आपाततः मधुर मालूम होती है, पर अन्त में महाभीषण रूप धारण करती है।४०॥
195178 बुझी हुई दीपक की लौ के समान बाधित हुई यह न मालुम कहाँ चली जाती है। भाव यह कि बाधित पदार्थ के स्वरूप का एक दो की तो बात ही क्या हजारों वादी भी यदि चाहें तो, निरूपण नहीं कर सकते हैं। तुषार से निकलती हुई धूपपंक्ति के समान आगे से दिखाई देती है, पर पकड़ने पर कुछ भी हाथ नहीं आती॥४१॥
195179 जैसे बिखेर कर देखी गई परमाणुओं की धूलिमुष्टि कुछ भी प्रतीत नहीं होती, वैसे ही यह भी कुछ भी प्रतीत नहीं होती। आकाश की नीलिमा जैसे बिना किसी कारण के दृष्टिगोचर होती है वैसे ही यह अकारण दिखाई देती है ॥४२॥
195180 द्विचन्द्र के भ्रम के समान यह उत्पन्न हुई है, स्वप्न के समान विविध भ्रम उत्पन्न करती है, जैसे नौका से यात्रा करने वाले लोगों को स्थाणु (ठूठ) में स्पन्द की (गति) प्रतीति होती है, वैसे ही यह उदित हुई है।॥४३॥
195181 जब यह चित्त को दूषित कर डालती है तब व्याकुल हुए लोगों को दीर्घकाल तक मिथ्या लम्बे संसार स्वप्न का भ्रम होता है॥४४॥
195182 इसके द्वारा आत्मा के दूषित होने पर यानी आवरण द्वारा असत्प्राय किये जाने पर मन में भाँति-भाँति की भ्रान्तियाँ, समुद्र के तरंगों की नाईं, उत्पन्न होती हैं और नष्ट होती हैं।४५॥
195183 मनोहर और सत्य ब्रह्म को वह असत्रूप से (जगतरूप से) देखती है, अमनोहर और असत् जगत् को सत्से (ब्रह्मरूप से) देखती है॥४६॥
195184 विषयरूप रथ पर बैठी हुई यानी विषयाकार बनी हुई उद्भूतवासनारूप महाबलवती यह अविद्या, जैसे जाल पक्षियों पर आक्रमण करता है, वैसे ही शीघ्र मन पर आक्रमण करती है यानी मनको मोह में डालकर बाँधती है ॥४७॥
195185
195186 यह अविद्या ही माता और पत्नी का रूप भी धारण करती है, ऐसा कहते हैं।
195187 यह अविद्या कृपा से अश्रुपूर्ण नेत्रवाली तथा जिसके स्तनों से दूध की धारा बह रही हो, ऐसी माता तथा गृहिणी के समान बड़े आनन्द के साथ होती है ॥४८॥

चाँदनी के रूप में परिवर्तित अमृत बिन्दुओं से जिसने तीनों लोकों को तृप्त किया है, ऐसे अमृत से अत्यन्त आर्द्र, पूर्ण चन्द्रमा के बिम्ब को भी यह एक क्षण में विष बना देती है॥४९॥

अन्ध बनानेवाली इस अविद्या से वाणी आदि सब कर्मेन्द्रियों से रहित स्थाणु (ठूंठ) भी उन्मत्त शब्दवाले वेतालों के नाचने, कूदने आदि का भ्रम उत्पन्न करते हैं ॥५०॥

इसीके प्रताप से सन्ध्या आदि कालों में ढेले, पत्थर और भीत साँप, अजगर आदि की भ्रान्ति से देखे जाते हैं ॥५१॥

इसीके प्रताप से जैसे दो चन्द्रमाओं का दर्शनरूप भ्रम होने पर एक चन्द्रमा दो रूप से दिखाई देता है, वैसे ही एक ही वस्तु दो रूपों को प्राप्त होती है, जैसे स्वप्न में अपना मरण दूर होता हुआ भी समीप में प्राप्त होता है, वैसे ही दूर की वस्तु नजदीक में आ जाती है, जैसे संहाररुद्रकी अभीष्ट प्रलयरात्रि दीर्घ होती हुई भी क्षणरूप में परिवर्तित हो जाती है वैसे ही दीर्घ काल क्षणता को प्राप्त होता है, जैसे प्रिया के विरह से दुःखी पुरुषों का एक क्षण वर्ष की तरह प्रतीत होता है वैसे ही एक क्षण वर्ष-सा मालूम होता है ॥५२,५३॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, ऐसी कोई वस्तु नहीं है, जिसका यह उद्धत अविद्या निर्माण न करती हो। यद्यपि यह अपनी सत्ता में भी दरिद्र है तथापि इसकी सामर्थ्य तो देखिये । यह क्या क्या नहीं कर डालती है ? जैसे विवेकबुद्धि से विषयबुद्धि का निरोध किया जाता है वैसे ही विवेकबुद्धि से प्रयत्नपूर्वक वासनारूप अविद्या का शीघ्र निरोध करना चाहिये, जैसे स्रोतों को रोकने से नदी सूख जाती है वैसे ही इसके निरोध से यह मन रूपी नदी सूख जाती है ॥५४,५५॥

__ इस प्रकार आश्चर्यसागर में डाले गये श्रीरामचन्द्रजी अविद्या के स्वरूप का पर्यालोचन करने से विस्मित होकर उसका वर्णन करते हुए अपने विस्मय को प्रकट करते हैं।

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, यह अविद्या अविद्यमान (असत्) है, अतिसुकुमार अंगवाली है, अत्यन्त तुच्छ है यानी वास्तविकता तो इसे छू तक नहीं गई और मिथ्या भावनारूप है। इस बला ने सारे जगत् को अन्धा बना रक्खा है, यह कम आश्चर्य की बात नहीं है॥५६॥

इसका न कोई लाल, पीला,हरा आदि रूप है और न कोई आकार है, सुन्दर चैतन्य से भी यह हीन है, यह असत् है तथापि मृगतृष्णा की नदी के समान यह नष्ट नहीं होती। इस निगोड़ी ने सारे जगत् को अन्धा कर रक्खा है, यह बड़े आश्चर्य की बात है ॥५७॥

यह आलोक से (आत्मप्रकाश से) नष्ट हो जाती है और अन्धकार के मध्य में खूब चमकती है, अतएव यह उल्लू के नेत्रों के सदृश है। इसने जगत् को अन्धा बना रक्खा है, यह बड़े अचम्भे का विषय है॥५८॥

एकमात्र क्रियाशक्ति की यह आश्रय है, अतएव केवल कुत्सित कर्म करती है, भगवत्तत्त्वसाक्षात्कार को तो यह फूटी आँख से भी नहीं देख सकती है और ज्ञानशक्तिशून्य होने के कारण अपनी देह को भी नहीं जानती है। इसने सम्पूर्ण जगत को अन्धा बना डाला है, यह आश्चर्य है॥५९॥

जैसे पामर की स्त्री अत्यन्त दीन-हीन आचार और धर्मवाली और नित्य अन्धकार से (अज्ञान से) ढकी रहती है वैसे ही इसका भी आचार और धर्म अत्यन्त दीन-हीन है,यह पामर लोगों की प्रिय है और सदा असती है, इसने समग्र जगत् को अन्धा बना डाला है, यह बड़े खेद की बात है ॥६०॥

सदा अनन्त दुःखों से आकुल मृत के तुल्य अतः संज्ञाहीन इसने इस जगत् को अन्धा बना रक्खा है॥६१॥

इस अविद्या के काम और कोप ही सुदृढ़ अंग है, तमोगुण की अधिकता से यह बड़ी क्रूर है, ज्ञान का उदय होने पर यह शीघ्र ही शरीररहित हो जाती है, अतएव यह काम और कोप से सुघन अंगवाली, अंधेरे की अधिकता होने से अतिक्रूर, मरने पर तुरन्त शरीर रहित होने वाली किसी निशाचरी दीनहीन नारी के तुल्य है। बड़े अचम्भे की बात है कि इसने जगत् को अन्धा बना रक्खा है॥६२॥

आत्मा के विषय में जो अन्धरूप मूढ़ है, वे ही इसके आश्रय हैं, यह जड़ है, अपनी जड़ता से जीर्णशीर्ण है, दुःखसे दीर्घ प्रलाप करनेवाली है, अतएव पूर्वोक्त निशाचरी दीन-हीन स्त्री के तुल्य है। इसने जगत् की आँखों में धूल झोंक रक्खी है, यह कम अचम्भे की बात नहीं है। यह अविद्या पुरुष के साथ ऐक्याध्यास से पुरुष की संगिनी है तथा विविध विचित्र विषयों की कल्पन क्रिया से पुरुष का भोग संपादन करने के कारण पुरुष की अनुरागिणी है। स्वतत्त्वविचारों में भाग रही इसने पुरुष को अन्धा बना डाला है, यह कम विचित्र नहीं है ॥६३,६४॥

जो पुरुष के साक्षात्कार को तनिक भी सहने के लिए समर्थ नहीं है, उस आवरण करनेवाली अविद्यारूप स्त्री से पुरुष अन्धा बनाया गया है, यह बड़े अचम्भे की बात है ॥६५॥

न जिसमें चेतना ही है और जो नष्ट न होने पर भी नाश को प्राप्त होती है, उस कर्कश स्त्रीरूपी अविद्या से पुरुष अन्धा किया गया है, यह बड़े आश्चर्य का विषय है ॥६६॥

पूर्व वर्णित वासनामयी अविद्या का उपसंहार कर रहे श्रीरामचन्द्रजी अविद्या के उच्छेद का उपाय पूछते हैं।

भगवन्, असंख्य दुश्चेष्टारूप विलास करनेवाली, मरण, जन्म आदि सुख-दुःख प्राप्त करानेवाली, विषम, तथा मनरूप गुहागृह में जिसने वासना बाँध रक्खी है ऐसी यह अविद्या किस उपाय से नष्ट होती है ? ॥६७॥

एक सौ तेरहवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ चौदहवाँसर्ग

अविद्या के विनाश के उपायभूत आत्मदर्शन का, विशुद्ध आत्मस्वरूप का तथा असंकल्प से वासनाक्षय का वर्णन। वासना के क्षय के उपाय को पूछकर तन्मूलक अविद्या रूप आवरण के विनाश का उपाय पूछते हैं।

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, अविद्या के प्रतापसे उत्पन्न हुआ, अत्यन्त सघन आवरणरूप जो यह पुरुष का महान् अन्धत्व (अंधता) है, उसका विनाश कैसे होता है ?॥१॥

इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी के पूछने पर वसिष्ठजी पहले अविद्या के क्षय का उपाय कहते हैं।

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जैसे सूर्य के दर्शन से पाला एक क्षण में नष्ट हो जाता है, वैसे ही आत्मतत्त्व के साक्षात्कार से यह अविद्या नष्ट हो जाती है। यह अविद्या तभी तक संसाररूपी पर्वत के ढूहों में (टीलों में), जो कि सघनकाँटेरूपी दुःखों से भरे हैं, अपने साथ प्राणियों को अधःपात द्वारा लुढ़काती है, जब तक कि इसका विनाश करनेवाली और मोह को दूर करनेवाली आत्म-साक्षात्कार की इच्छा स्वयं उत्पन्न नहीं हुई ॥२-४॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे धूप का आस्वाद लेने की इच्छा करनेवाली छाया का आत्मविनाश हो जाता है, वैसे ही परब्रह्म परमात्मा के दर्शन कर रही इस अविद्या का आत्मविनाश हो जाता है॥५॥

जैसे सभी दिशाओं में बारह सूर्यों के एक साथ उदित होने पर छाया अपने आप विनष्ट हो जाती है वैसे ही सर्वव्यापक ज्ञानस्वरूप परब्रह्म परमात्मा का साक्षात्कार होने पर यह अविद्या अपने-आप नष्ट हो जाती है ॥६॥

कारणरूप अविद्या के विनाश का उपाय कहकर अब कार्यरूप अविद्या की जय के उपाय को कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, बाह्य पदार्थों में इच्छामात्र का नाम अविद्या है। इच्छामात्र का विनाश मोक्ष कहा जाता है, क्योंकि भगवती श्रुति कहती है- 'यदा' सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते॥' अर्थात् जब मनुष्य के हृदय में स्थित सब अभिलाषाएँ छूट जाती हैं तब मरणधर्मा जीव अमृत हो जाता है और यहाँ पर ब्रह्म का आस्वाद लेता है। उक्त मोक्ष एकमात्र संकल्प के अभाव से सिद्ध होता है|७॥

मनरूपी आकाश में शुद्ध चैतन्यरूपी सूर्य का उदय होनेसे कामवासना रूपी रात्रि के थोड़ा बहुत क्षीण होने पर अविद्यारूपी आवरण क्षीण हो जाता है ।।८॥

जैसे सूर्य भगवान् का उदय होने पर अँधेरी रात न मालूम कहाँ चली जाती है वैसे ही विवेक के उदित होने पर अविद्या न मालूम कहाँ छिप जाती है ? ॥९॥

जैसे वेताल की दृढ़तर वासना से वासित बालक का सन्ध्या के समय वेतालसंकल्प अपने-आप हठात् बढ़ने लगता है, वैसे ही अपनी दृढ़तर विषयवासना से चित्त का बन्धन मजबूत होता जाता है|१०॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, जो कुछ भी यह दृश्य वस्तुसंघात है, वह अविद्या है और वह अविद्या आत्मचिन्तन से नष्ट हो जाती है, कृपया बतलाइये वह आत्मा कैसा है ? ॥११॥

श्री वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, विषयों के संसर्ग से रहित, सामान्य (卐) से रहित अर्थात् विक्षेप और आवरण से रहित तथा जिसका वाणी द्वारा वर्णन नहीं हो सकता, ऐसा जो चित्-तत्त्व है, वह परमेश्वर आत्मा है ॥१२॥

卐 सामान्य (अविद्या) क्योंकि वह सब पदार्थों की कारण है, अतः 'सामान्य' शब्द से कही गई है।

उक्त आत्मा की असंभावना के निवारणके लिए कार्यसहित अविद्या के उसमें बाध दर्शाते हैं।

हे पुण्यचरित श्रीरामचन्द्रजी, ब्रह्मा से लेकर पेड़ पौधों तक जो यह तृण आदिरूप जगत् है, वह सब सदा आत्मा ही है, अविद्या तो है ही नहीं ॥१३॥

यह सब नित्य, चैतन्यघन, अविनाशी, अखण्ड ब्रह्म ही है, मन नामकी कोई दूसरी कल्पना है ही नहीं। इन तीनों जगतों में न कोई जन्म लेता है और न कोई मरता है और न जन्म, मरण आदि भावविकारों का कहीं पर अस्तित्व ही है। अद्वितीय, केवल प्रकाशस्वरूप,

सबमें अनुगत, सत्य , अखण्ड और विषय संसर्गशून्य चिन्मात्र ही यहाँ पर है।।१४-१६॥
उस नित्य, सर्वव्यापक,शुद्ध, चैतन्यघन, किसी प्रकार के उपद्रवों से रहित, शान्त, सर्वत्र समदृष्टि, निर्विकार, प्रकाशमान आत्मा में जो यह आवरणसहित चिति चित्स्वभाव के विपरीत यानी जड़ता, परिच्छेद आदि स्वभाववाले चेत्य (विषय) की स्वयं कल्पना कर दौड़ती है, वह विक्षेप से मलिन हुई चिति ही मन नाम से कही गई है ॥१७,१८॥
जैसे समुद्र से तरंग उठती है, वैसे ही सर्वशक्तिशाली सर्वत्रगामी महात्मा इस मन रूपी देवता से पदार्थों की विभागकल्पनाशक्ति उत्पन्न हुई है|१९॥
अद्वितीय सर्वव्यापक शान्त आत्मा में यह सृष्टि कुछ भी नहीं है। यह परमात्मा में केवल संकल्प से उत्पन्न हुई है|२०॥
चूँकि यह संकल्प से उत्पन्न हुई है, अतः जैसे अग्नि की ज्वाला जिससे उत्पन्न हुई उसी वायु से शान्त होती है, वैसे ही संकल्प से ही इसका विनाश होता है ॥२१॥
इस अविद्या ने पुरुष के उद्योग से होने वाले संकल्प से विषयभोग की आशा का रूप धारण किया है। निदिध्यासन की परिपुष्टतारूप पुरुषप्रयत्न से सिद्ध साक्षात्कार से बद्धमूल एकमात्र
असंकल्पन से यह अविद्या विलीन हो जाती है ॥२२॥

बन्धन और मोक्ष भी मन के ही धर्म हैं, आत्मा के धर्म नहीं हैं, ऐसा कहते हैं। ___'मैं ब्रह्म नहीं हूँ' इस प्रकार के दृढ़ संकल्प से मन को बन्धन प्राप्त होता है। यह सब ब्रह्म ही है' इस प्रकार के दृढ़ संकल्प से मन मुक्त होता है । संकल्प ही मजबूत बन्धन है और संकल्प का अभाव मुक्ति है। हे श्रीरामचन्द्रजी, 'मैं ब्रह्म नहीं हूँ' इस संकल्प को 'यह सब ब्रह्म ही है' इस संकल्प से जीतकर जैसा चाहते हो वैसा करो॥२३,२४॥
यद्यपि इस आकाश में जो सुवर्ण के कमलों से भरी हुई, चंचल नीलमणिरूपी भँवरों से गुलजार, दिशाओंको सुगन्धित करनेवाली, खूब बड़े-बड़े, प्रकट स्वरूपवाले मृणालरूपी भुजाओं से प्रकाशमान चन्द्रमा की किरणों का उपहास कर रही ऐसी कमलिनी(कमलों से भरा हुआ तालाब) नहीं है, फिर भी उसकी जैसे बालक अपने मनोरथ से विलास के लिए खूब दृढ़ रूप से कल्पना कर लेता है, वैसे ही इस दो प्रकार की अविद्या की, जो कि इस प्रकार विकल्पसमूहों के तुल्य असत्य ही है तो भी सत्य के तुल्य प्रतीत होती है, मुढ़जनों ने अत्यन्त क्लेश के लिए ही दृढ़रूप से कल्पना कर रक्खी है। यह संसाररूपी बन्धन में डालनेवाली है और बड़ी चंचल है ॥२५-२८॥

बन्ध-कल्पना के भेदों को विस्तारपूर्वक दर्शाते हैं।
मैं कृश हूँ, अति दुःखित हूँ, बन्धन से जकड़ा हुआ हूँ, हाथ, पैर आदि अवयवों से युक्त हूँ, इस भावना के अनुरूप व्यवहार से जीव बन्धन में पड़ता है॥२९॥

बन्धन से मोक्ष पाने की उपाय भूत कल्पना को दिखलाते है।
न मैं दुःखित हूँ, न मेरी देह है, बन्धन किस आत्मा को प्राप्त हो सकता है, इस भावना के अनुरूप व्यवहार से जीव को मुक्ति प्राप्त होती है |३०॥
न मैं मांस हूँ, न मैं हड्डियाँ हूँ, मैं तो देह से उत्कृष्ट कुछ और ही हूँ जिसके हृदय में ऐसा दृढ़ निश्चय है, वह क्षीण अविद्यावाला कहा जाता है॥३१॥

अविद्या आदि कल्पनाओं के दूसरे दृष्टान्त कहते हैं।
हे रघुवर, जैसे पृथिवी तल पर खड़ा हुआ पुरुष बढ़ी-चढ़ी अपनी कल्पना से अत्यन्त ऊँचे सुमेरु पर्वत के अगले हिस्से के नीलमणि के शिखरोंकी कान्ति की अथवा सूर्यकिरणों से जिसका भेदन नहीं हो सकता ऐसी आकाश के ऊपर स्थित अन्धकार राशि की आकाश की स्वाभाविक कालिमा के रूप से कल्पना करता है, वैसे ही अज्ञानीजनों ने अनात्मामें आत्मभावनारूप इस अविद्या की कल्पना की है, प्रबुद्ध पुरुषों ने नहीं की है ॥३२-३४॥
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, यह आकाशकी नीलता न तो सुमेरु पर्वत के नीलमणि के शिखरों की प्रभा है और न अन्धकार की कान्ति है, क्योंकि यदि उसे सुमेरु पर्वत के नीलमणिमय शिखर की छाया मानें, तो सुमेरु पर्वत के पद्मराग आदि मणियों के भी शिखर हैं, उनकी भी कान्ति दिखाई देनी चाहिये, पर वह नहीं दिखाई देती, इसलिए यह कल्पना ठीक नहीं है। यदि उसे सूर्यकी किरणों से दुर्भेद्य अन्धकार राशि मानें, तो ब्रह्माण्ड के ऊपर और नीचे के कपाल सुवर्णमय और रजतमय हैं।' तदण्डमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम्'इस प्रकार पुराणों में ब्रह्माण्ड की महाप्रकाशता सुनी जाती है। ऊपर-ऊपर सत्यलोक आदि अत्यन्त चमकदारलोकों से यह ब्रह्माण्ड खप्पर व्याप्त है। व्यवधान के न रहने पर आदित्य आदि की किरणों का सम्बन्ध नहीं रोका जा सकता, बीच में अन्धकार का संभव नहीं है, तब कहिये कि वह आकाश की नीलता (M) किसकी है? ॥३५॥

दृष्टि फैलाने पर ऊपर आकाश में प्रगाढ़ कालिमा-सी प्रतीत होती है, पर आकाश में कोई रंग नहीं है, कारण कि आकाश नीरूप है। इसलिए पण्डित लोग अनुमान करते हैं कि आकाश की जो नीलता है वह औपाधिक है यानी वह आकाश से भिन्न किसी दूसरी वस्तु की प्रभा या प्रतिच्छाया है। इस विषय में योगियों की कल्पना यों है- सुमेरु से ऊपर के शिखर इन्द्रनील मणिमय हैं, उन्हींकी कान्ति छिटक कर ऊपर आकाश में जाकर नीलता दिखलाती है। ज्योतिषी लोग कहते हैं- अतिदूरता के कारण सूर्य की किरणें ब्रह्माण्ड खप्पर के समीप में स्थित अन्धकार का विनाश नहीं कर सकती, इस कारण उस अन्धकार की प्रतिच्छाया को ही भूमि में स्थित लोग देखते हैं। अन्य विद्वान् कहतें हैं- यह नीलिमा ऊपर को छिटकी हुई पृथिवी की छाया द्वारा होती है। इन तीनों कल्पनाओं में कोई भी कल्पना श्रीरामचन्द्रजी को संगतरूप से प्रतीत नहीं हुई। अतएव इस नीलता का वास्तविकरूप जानने की इच्छा करनेवाले श्रीरामचन्द्रजी से वसिष्ठजी ने उसके उत्तर में कहा : जीवों की दृष्टिशक्ति के कुण्ठित होने पर अर्थात् सामर्थ्यशून्य होने पर वस्तुदर्शन का अभावरूप अन्धकार स्फुरित होता है । वही वस्तुदर्शन के अभावरुप तम आकाश की कालिमारूप से अज्ञानियों को प्रतीत होता है।

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : शून्य आकाश की नीलता गुण के समान स्थित नहीं है, पद्मराग आदि दूसरे रत्नों की प्रभा आकाश में नहीं दिखाई देती, इसलिए वह सुमेरु पर्वतके नीलमणिमय शिखरों की प्रभा भी नहीं है। ब्रह्माण्ड तेजोमय है और तेज प्रचुर है एवं ब्रह्माण्ड के मध्यवर्ती आकाश का ऊपरी भाग प्रकाश से व्याप्त है, इसलिए यहाँ पर अन्धकार का सम्भव नहीं है ॥३६,३७॥

इस प्रकार दोनों पक्षों का अनुवाद कर सिद्धान्त पक्ष को कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, अविद्या की अनुरूप सखी के समान असन्मयी यह केवल विपूल शून्यता ही दिखाई देती है।३८॥
नेत्रों की ही अपनी दर्शनशक्ति का क्षय होने पर जो वस्तुस्वभाव से अन्धकार उदित हुआ है, वह आकाश की नीलता के रूप से दिखाई देता है॥३९॥
यह जानकर जैसे आकाश में दिखाई देती हुई भी कालिमा 'यह कालिमा नहीं है' ऐसी बुद्धि होती है, वैसे ही अविद्या रूपी अन्धकार को भी जानिये ॥४०॥

प्रासंगिक प्रश्न का समाधान कर प्रस्तुत विषय को कहते हैं।
जैसे आकाशकमलिनी का निग्रह संकल्प का अभाव है, वैसे ही विद्वानों ने संकल्प के अभाव को अविद्या का निग्रह कहा है। संकल्प का अभाव सहज प्रतीत होता है, कठिन नहीं है॥४१॥
जगत् के इस भ्रम का जो कि आकाश की नीलिमा की तरह उत्पन्न हुआ है, फिर जिसका स्मरण न हो, ऐसा विस्मरण ही मैं उत्तम समझता हूँ॥४२॥
'मैं नष्ट हो गया इस संकल्प से जैसे स्वप्न में दुःख से नष्ट होता है और 'मैं जाग गया हूँ' इस संकल्प से स्वप्न दुःख के नाश को प्राप्त होता है, सुख को प्राप्त होता है, वैसे ही विषय के संकल्प से मन मूढ़ता को प्राप्त होता है । प्रबोधरूप उदार संकल्प से बोधमय ब्रह्मभाव की ओर अग्रसर होता है॥४३,४४॥
'मैं अज्ञानी हूँ' ऐसे संकल्प से यह अनादि अविद्या एक क्षण में उदित होती है और विस्मरण के यानी संकल्पवासनाओं के मूलोच्छेद से नित्य नष्ट हुई यह नष्ट हो जाती है।
आत्मा के अदर्शन से अत्यन्त भारयुक्त यानी बढ़नेवाली सब पदार्थों को उत्पन्न करनेवाली और सम्पूर्ण प्राणियों को मोह में डालनेवाली यह अविद्या अपरिच्छिन्न आत्मस्वरूप की प्राप्ति होने पर नष्ट हो जाती है ॥४५,४६॥
___ मन का निरोध करने पर भी इन्द्रियों से वासना का उद्भव क्यों नहीं होता, ऐसी यदि कोई
शंका करे, तो इस पर कहते हैं।

195267 जैसे मन्त्री लोग राजा की आज्ञा को एक क्षण में पूरी कर देते हैं, वैसे ही मन जिस विषय का अनुसन्धान करता है सम्पूर्ण इन्द्रिय वृत्तियाँ उसको क्षणभर में कर डालती हैं। इसलिए जो पुरुष बाह्य पदार्थों में मन का अनुसन्धान नहीं करता, वह ब्रह्माहंभावनारुप यत्न से शान्ति को प्राप्त होता है।४७,४८॥
195268
195269 उक्त अहंभावनारूप प्रयत्न कैसे करना चाहिये, उसीको दर्शाते हैं।
195270 जो यह पहले भी नहीं था, वह आज भी नहीं है। जो यह भासित होता है, वह शान्त, अद्वितीय, निर्विकार, निर्दोष ब्रह्म है॥४९॥
195271 ब्रह्म से अतिरिक्त कहीं पर कोई किसी प्रकार का किसी कारण के लिए मननीय दुसरा नहीं है, अत: निर्विकार आदि-अन्तरहित पूर्णरूप से स्थित होइए ॥५०॥
195272 परम पौरुष का अवलम्बन कर प्रयत्न के साथ उत्तम बुद्धि से विषयभोग की आशा की भावना को समूल चित्त से उखाड़ कर फेंक दीजिये॥५१॥
195273 आत्मतत्त्व का अज्ञान हीजरा, मरण आदि का कारण है। जो जो वस्तु कार्य-रूप से उदित होती है, वह सब सैंकड़ों आशारूपी जालों से वासना ही विस्तार को प्राप्त होती है, वह वास्तविक नहीं है॥५२॥
195274 ये मेरे पुत्र हैं, मेरा धन है, यह मैं हूँ, यह मेरा घर है, इस प्रकार के इन्द्रजाल से यह वासना ही वृद्धि को प्राप्त होती है ॥५३॥
195275 जैसे जल में वायु द्वारा तरंग रूपी सर्प की कल्पना की जाती है, वैसे ही इस अनन्य वासना द्वारा इस शून्य शरीर में ही अहंभावरूप सर्प की कल्पना की गई है ॥५४॥
195276 हे तत्त्वज्ञ श्रीरामचन्द्रजी, परमार्थदर्शन से मेरा', 'मैं' ये दोनों ही नहीं हैं। आत्मतत्त्व के सिवा कोई भी वस्तु कभी भी सत्य नहीं है ॥५५॥
195277 आकाश, पर्वत, धुलोक, पृथिवी, नदियों की श्रेणियाँ, ये सब दृष्टिसमकालिक सृष्टि से पुनः पुनः उत्पन्न होते हैं। वही यह अविद्या अन्य के समान विचित्र परिवर्तित होती है॥५६॥
195278 यह अज्ञानमात्र से उत्पन्न होती है और ज्ञान से नष्ट हो जाती है। त्रिविध परिच्छेदवाली यह अविद्या रज्जु में सर्प की भ्रान्ति की नाईं सन्मात्र से भ्रान्ति से प्रतीत होती है ॥५७॥
195279 हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञानी की दृष्टि में यह अविद्या नहीं है। आकाश, पर्वत, समुद्र, पृथिवी, नदीरूप जो यह अविद्या है, वह अज्ञ के लिए है । ज्ञानी की दृष्टि में तो आकाश आदि रूपसे ब्रह्म ही अपनी महिमा से स्थित है ॥५८
195280 रज्जु में सर्प की प्रतीतिरूपी प्रातिभासिक और व्यावहारिक ये दो विकल्प अज्ञ द्वारा ही कल्पित हैं। ज्ञानी ने तो एकमात्र स्वतःसिद्ध ब्रह्मदृष्टि का ही निर्णय किया है। हे रामचन्द्रजी, आप अज्ञानी मत होइये, ज्ञानी बनिये, संसारवासना का नाश कीजिये, अनात्म देह आदि में आत्मभावना से अज्ञ की नाईं आप क्यों रोते है ? ॥५९,६०॥
195281
195282 अनात्मा देह आदि में आत्मतत्त्व की भ्रान्ति ही सब दुःखों का निदान है, इसलिए पहले देह में आत्म भ्रान्ति का ही वारण करते हैं।
195283 हे श्रीरामचन्द्रजी, यह जड़, मूक शरीर आपका क्या है ? जिसके लिए अवश होकर सुख और दुःख द्वारा आप अभिभूत हो रहे हैं॥६१॥
195284 जैसे काष्ठ और लोह परस्पर मिले रहने पर भी एक नहीं हैं और जैसे बेर और बर्तन परस्पर अत्यन्त संयुक्त होने पर भी अभिन्न नहीं हैं वैसे ही देह और आत्मा भी परस्पर संयुक्त होने पर भी अभिन्न नहीं हैं ॥६२॥
195285
195286 आत्मा देहरहित है, इसलिए उसके जन्म, मरण आदि की संभावना भी नहीं है, ऐसा कहते हैं। ___ जैसे धौंकनी के जल जाने पर धौंकनीके अन्दर स्थित वायु का दाह नहीं होता, वैसे ही देह का नाश होने से आत्मा नष्ट नहीं होता ॥६३॥
195287 हे राघव, मैं दुःखी हूँ, मैं सुखी हूँ, इस भ्रान्ति को मृगतृष्णा के तुल्य समझ कर छोड़ो और सत्यतत्त्व का अवलम्बन करो ॥६४॥
195288 यह क्या अचम्भे की बात नहीं है ? जो सत्य ब्रह्म है, उसे तो लोग भूल गये हैं और जो असत्य अविद्यानामक वस्तु है उसका सबको अत्यन्त स्मरण हो गया है॥६५॥
195289 हे रामचन्द्रजी, आप अविद्या को यानी आत्मविस्मरण को खूब बढ़ने का मौका न दीजिये। इस अविद्या द्वारा चित्त के दूषित होने पर यहाँ पर अनन्त अपार दुःख होते हैं॥६६॥
195290
195291 अविद्या असम्भावित हजारों अनर्थों को उत्पन्न करती है, ऐसा कहते हैं। मिथ्या होती हुई भी अनर्थ करनेवाली, मन के संकल्प से पुष्ट हुई, अन्त में महामोहरूप फल देने वाली, दुःखदायिनी इस अविद्या से अमृतरस से सराबोर चन्द्रबिम्ब में भी रौरव नरक की कल्पना करके पुरुष नारकीय दाह, शोष आदि दुःखों का अनुभव करता है ॥६७,६८॥
195292 इससे जल की तरंग, कमल, जलबिन्दु, छोटी-छोटी लहरों से युक्त तालाबों में मृगतृष्णा से भरी हुई मरुभूमि का दृश्य दिखाई देता है ॥६९॥
195293 इसीसे आकाश में नगर की रचना, आकाश से गिरना, आकाश में उड़ना आदि भ्रम, जो विचित्र और सुख-दुःख देनेवाले हैं, स्वप्न में पुरुषों से अनुभूत होते हैं ॥७०॥
195294 यदि यह अविद्या चित्तको संसारवासनाओं से पूर्ण न करे, तो यहाँ जाग्रत्, स्वप्न आदि के भ्रम आत्मा को आपत्ति को प्राप्त कैसे करायें ॥७१॥
195295 मिथ्या ज्ञान के बढ़ने पर स्वप्न और उपवन की भूमियों मैं रौरव, अवीचि आदि नरकों की अनर्थकारी यातनाएँ देखी जाती हैं।७२॥
195296 इस अविद्या से वेधित चित्त कमलनाल के अत्यन्त सूक्ष्म तन्तु में भी एक क्षण में समस्त संसार-सागररूपी अनर्थकारी भ्रम देखता है ॥७३॥
195297 इससे चित्त के अभिभूत होने पर राज्य में ही स्थित पुरुष उन-उन यातनाओं को प्राप्त होते हैं, जो चाण्डालों के भी योग्य नहीं हैं ॥७४।
195298 इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, संसाररूप बन्धन में डालनेवाली और सम्पूर्ण द्वैताकाररूपी रंग से युक्त वासना को त्यागकर स्फटिक के समान रागरहित होकर स्थित होइये ॥७५॥
195299 व्यवहार के कार्य कर रहे आपकी अनुराग के विषयों में आसक्ति न हो, जैसे कि विचित्र प्रतिबिम्बों का ग्रहण कर रहे स्फटिक की रंग के विषय में आसक्ति नहीं होती। हे रामचन्द्रजी, निरतिशयानन्दरूप होने से परम कौतुकमय ब्रह्म का जो साक्षात्कार कर चुके हैं यानी जो तत्त्वज्ञ हैं, उनकी संगति में पुनः-पुनः विचार करने से दीप्त हुई, अतएव सर्वत्र समदर्शन आदि सुशीलवाली असंग बुद्धि से यदि आप सदा व्यवहार करते हैं, तो आप अविद्याप्रयुक्त जन्म, मरण आदि भ्रमों से रहित हैं यानी नित्यमुक्त स्वरूप हैं। तब आपकी किसी जीवन्मुक्त महाभाग्य ब्रह्मा, विष्णु अथवा शंकरजी के साथ तुलना नहीं हो सकती है ॥७६,७७॥
195300
195301 एक सौ चौदहवाँ सर्ग समाप्त
195302 एक सौ पन्द्रहवाँसर्ग श्रीरामचन्द्रजी का बोध से आश्चर्य वर्णन, माया और उसके नाश की स्थिति, राजा लवण की आपत्ति के कारण का निरुपण । श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : भगवन्, महात्मा श्रीवसिष्ठजी के ऐसा कहने पर कमल की पंखुड़ी के समान विशाल नेत्रवाले श्रीरामचन्द्रजी विकसित पद्म के समान सुशोभित हुए। जैसे अन्धकार के नष्ट होने पर सूर्य भगवान् के दर्शन से कमल प्रसन्न होकर शोभा को प्राप्त होता है, वैसे ही समाधान से सन्तुष्ट हुए श्रीरामचन्द्रजी अज्ञान के नष्ट होने पर प्रफुल्लित अन्तःकरणवाले होकर शोभा को प्राप्त हुए । बोध से उत्पन्न हुए आश्चर्य से मन्द-मन्द मुस्कुराहट से जिनका मुखकमल प्रकाशमान है, ऐसे श्रीरामचन्द्रजी ने दाँतों की किरणरूपी सुधा से धोई हुई यह वाणी कही॥१-३॥
195303 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, जो अविद्या है ही नहीं, उसने सब लोगों को वश में कर लिया, यह बड़े आश्चर्य की बात है। यह कथन तो कमल के नाल से उत्पन्न हुए तन्तुओं से पर्वतों को बाँधने के तुल्य है ॥४॥
195304 जो अविद्या से तीनों जगतों में असद् ही सत्य की तरह स्थित है, यह तो तृणमात्र तीनों जगतों में वज्रता को प्राप्त हो गया ॥५॥
195305 त्रिभुवन रूप आँगन में स्थित इस संसारमायारूप नदी का स्वरूप मेरे ज्ञान के लिए फिर कहिए ॥६॥
195306 हे महात्मन्, और दूसरा यह सन्देह, जो मेरे हृदय में बैठा है, वह यह है कि वह महाभाग राजा लवण किस प्रकार आपत्ति को प्राप्त हुए ? ॥७॥
195307 हे ब्रह्मन्, और तीसरा प्रश्न यह है कि काठ और लोह के समान परस्पर संयुक्त, मल्ल और मेष के समान परस्पर के आघातों से आक्रान्त देह और देही हैं, इन दो में से कौन-सा शुभ और अशुभ फल का एकमात्र भाजन संसारी है ? ॥८॥
195308 चौथा सन्देह यह है कि राजा लवण को उस प्रकार की बड़ी भारी आपत्ति देकर चंचल कार्य करनेवाला वह ऐन्द्रजालिक क्यों चला गया और वह कौन था?॥९॥
195309
195310 इस प्रकार पूछे गये श्रीवसिष्ठजी विवेक की दृढ़ता में प्रकृष्ट हेतु होने का कारण पहले तृतीय प्रश्न का समाधान करते हुए अर्थतः प्रथम प्रश्न का भी समाधान करते हैं।
195311 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे निष्पाप रामचन्द्रजी, इस संसार में काष्ठ और भीतके समान जड़ देह कुछ भी नहीं है यानी वास्तविक नहीं है। स्वप्न के प्रकाश की नाईं इस चित्त ने कल्पना कर रक्खी है। इससे यह निष्कर्ष निकला कि अचेतन होने से और असत् होने से शरीर

कर्मफल का भोक्ता नहीं हो सकता ॥१०॥

195312

195313 तो भोक्ता कौन है ? इस पर कहतें है : जीवता को प्राप्त हुआ चित्त भोक्ता है।

195314

195315 शंका : चित्त भी तो जड़ है, अतः वह भोक्ता कैसे?

195316 समाधान : चिदाभास के तादात्म्य को प्राप्त हुए चित्त में जाड्यरूप दोष नहीं रहता । उक्त चित्त का भोक्तृत्व में आग्रह है और वह बन्दर के बच्चे के समान चंचल है ॥११॥

195317

195318 वही जीव है, ऐसा कहते हैं।

195319 नाना प्रकार के शरीरों को धारण करनेवाला कर्मफल का भागी जो यह देही है, वह अहंकार, मन, जीव आदि पर्यायों से कहा जाता है ॥१२॥

195320 हे राघव, अप्रबुद्ध जीव के ये अनन्त सुख-दुःख होते हैं और प्रबुद्ध के नहीं होते। शरीर के भी ये सुख-दुःख आदि नहीं होते॥१३॥

195321 अज्ञानी मन, जिसने नाना प्रकार की संज्ञाओं से अनेक कल्पनाएँ कर रक्खी हैं, अनेक प्रकार की वृत्तियों में प्रवेश करता हुआ विचित्र-विचित्र आकार को प्राप्त हुआ है। जब तक मन अज्ञ रहता है तभी तक निद्रित रहता है और स्वप्न में नाना प्रकार के भ्रमों को देखता है, लेकिन ज्ञानी मन कदापि इन विविध विभ्रमों को नहीं देखता । अज्ञाननिद्रा से पीड़ित हुआ जीव जब तक अज्ञानरूप निद्रा से जगाया नहीं जाता तब तक अभेद्य संसाररूप स्वप्न भ्रम को देखता है॥१४-१६॥

195322 जैसे दिन के प्रकाश से विकसित होने वाले कमल के मध्यका अन्धकार नष्ट हो जाता है, वैसे ही प्रबुद्ध हुए मन का सम्पूर्ण अन्धकार विलीन हो जाता है। चित्त अविद्या, मन, जीव, वासना, कर्मात्मा-इन नामों से विद्वानों द्वारा जो कहा जाता है वह देही दुःख का भोक्ता है। देह जड़ है, अतएव देह दुःखभोग के योग्य नहीं है। जीव ही अविचारवश दुःखी होता है। अविचार सघन अज्ञान से होता है, इसलिए सम्पूर्ण दुःखों का कारण अज्ञान है॥१७-१९॥

195323 जैसे रेशम का कीड़ा रेशम के कोश से बन्धन को प्राप्त होता है, वैसे ही जीव भी अविवेक रूपी दोष से शुभ और अशुभ धर्मों का भाजन बना है। अविवेकरूप रोग से बँधा हुआ, विविध वृत्तियों से युक्त मन अनेक आकारों में विहार द्वारा चक्र के समान घूमता है। इस शरीर में मन ही उदय को प्राप्त होता है, रोता है, मारता है, खाता है, जाता है, बोलता है और निन्दा करता है, शरीर कभी भी कुछ नहीं करता है ॥२०-२२॥

195324 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे घर में घर का मालिक अनेक प्रकार की क्रियाएँ करता है, किन्तु घर कुछ भी नहीं करता, वैसे ही देह में जीव विविध चेष्टाएँ करता है, जड़ देह कुछ नहीं करता ॥२३॥

195325 सब सुख-दुःखों में और सब कल्पनाओं में मन ही कर्ता है और मन ही भोक्ता है। मन को आप जीव जानिये ॥२४॥

195326 यह राजा लवण मन के भ्रम से जिस प्रकार चाण्डलता को प्राप्त हुआ, इस उत्तम वृत्तान्त को मैं आपसे कहूँगा, आप सावधान होकर सुनिये । हे श्रीरामचन्द्रजी, मन ही शुभ अथवा अशुभ फलका भोग करता है, इस बात को आप जिस प्रकार समझ जायेंगे वैसे मैं आपसे कहता हूँ, आप सुनिये ॥२५,२६॥

195327 हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, प्राचीन काल में हरिश्चन्द्र के कुल में उत्पन्न राजा लवण ने एकान्त में बैठकर बहुत दिनों तक मन से विचार किया : मेरे पितामह बड़े महानुभाव थे। उन्होंने राजसूययज्ञ किया था। मैं उनके कुल में उत्पन्न हुआ हूँ। मैं मन से उस यज्ञ को करता हूँ, ऐसा मन से विचारकर आदरपूर्वक सब सामग्रियाँ इकठ्ठी कर राजा ने राजसूययज्ञ की दीक्षा ली। उसने ऋत्विजों को बुलाया, श्रेष्ठ मुनियों की पूजा की, यज्ञ में आने के लिए देवताओं से प्रार्थना की और अग्नि प्रज्वलित की ॥२७-३०॥

195328 अपने उपवन के भीतर मन से अपनी इच्छा के अनुसार यज्ञ कर रहे राजा का देवता, ऋषि और ब्राह्मणों की पूजा से पूरा एक वर्ष बीत गया ॥३१॥

195329 ब्राह्मण आदि प्राणियों को सर्वस्व दक्षिणा देकर राजा अपने ही उपवन में दिन के अन्त में जाग उठा ॥३२॥

195330 इस प्रकार राजा लवण ने सन्तुष्ट मन से ही राजसूययज्ञ किया, इसलिए उसी को यज्ञ का फल होना उचित है।३३॥

195331 इससे सिद्ध हुआ कि चित्त को ही सुख-दुःख का भोक्ता पुरुष जानिये, इसलिए मन के शोधनरूप सत्य उपाय में मन को लगाइए । मन ही क्रियाशक्ति की प्रधानता से कर्ता, करण और क्रिया है। वह क्रिया ही सुखदुःखरूप फल के रूप में परिणत होती है। चिदाभास की व्याप्ति से उस फल का भोक्ता मन ही है इसलिए भोक्तृत्व कर्तृत्व का प्रवाह ही मायारूपी महानदी का स्वरूप है। इस तरह प्रथम प्रश्न का विषय भी इस सन्दर्भ से दिखलाया गया है, चतुर्थ प्रश्न के उत्तर का समाधान आगे के सर्ग में होगा ॥३४॥

195332

195333 _इस प्रकार रामचन्द्रजी के प्रश्न का समाधान कर देवता आदि सदस्यों के प्रति विस्तार से वर्णित अर्थ का निचोड़ कहते हैं। _हे देवताओं, यह मनरूपी पुरुष काल आदि के परिच्छेद से रहित पूर्ण आलम्बन में स्थित होकर पूर्ण होता है और नित्य नष्ट होने वाले काल आदि से परिच्छिन्न देह आदि देश में स्थित होकर देहभाव की प्राप्ति से नष्ट हो जाता है। इसलिए 'मैं देह हूँ' ऐसी जिनकी नश्वर देह में अहंभावना है, उनसे कोई प्रयोजन नहीं है । शास्त्राभ्यास और आचार्योपदेश से उत्पन्न सम्यक् विचार के परिपाक से सारासार विवेकवाले चित्त को 'मैं देहादिस्वभाव कभी नहीं हूँ' मैं पूर्णानन्दप्रकाश, एकरस ब्रह्म ही हूँ' ऐसा ज्ञान होने पर ब्रह्मीभूत अधिकारी के सब दुःख समूल नष्ट हो जाते हैं, कभी भी उत्पन्न नहीं होते। सूर्य की किरणों से प्रफुल्लित होने पर कमल के संकोच, जड़ता और अन्दर स्थित अन्धकार आदि चिर काल के लिए नष्ट हो ही जाते हैं ॥३५,३६॥

195334

195335 एक सौ पन्द्रहवाँ सर्ग समाप्त

195336 एकसौसोलहवाँसर्ग चौथे प्रश्न के समाधान के लिए पूर्वोक्त अर्थ के दृष्टान्तरूप से

195337 उपोद्घातसहित योग भूमिका का वर्णन। चौथे प्रश्न का उत्तर जानने की इच्छा कर रहे श्रीरामचन्द्रजी चौथे प्रश्न के उत्तर में सहायक दूसरे प्रश्न के उत्तर में प्रमाण पूछते हैं।

195338 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे प्रभो, राजा लवण ने अपने चाण्डालत्वकी कल्पना रूप ऐन्द्रजालिक द्वारा दिखलाये गये मायाजाल में राजसूयप्रयुक्त अनिष्ट फल पाया, यह जो आपने इतिहास कहा, इसमें क्या प्रमाण है ? प्रत्यक्ष प्रमाण तो हो नहीं सकता, क्योंकि यह मेरे मानसिक राजसूययज्ञ का फल है, इसे लवण राजा जान नहीं सकता ॥१॥

195339

195340 यद्यपि अन्य लोगों के लिए उसमें प्रमाण का अवसर नहीं है तथापि योगबल से मुझे वह प्रत्यक्ष है। इसलिए मेरे प्रत्यक्ष से ही और लोगों में भी उसकी प्रसिद्धि है ऐसा वसिष्ठजी समाधान करते हैं। ___ श्री वसिष्ठजी ने कहा : जब ऐन्द्रजालिक राजा लवण की सभा में आया, उस समय मैं वहाँ पर विद्यमान था । यह सब कुछ मैंने प्रत्यक्ष देखा ॥२॥

195341 उस ऐन्द्रजालिक के चले जाने पर सभासदों ने और राजा लवण ने बड़े प्रयत्न से मुझसे पूछा कि यह क्या हुआ ? लवण और सभासदों के पूछने पर योगबल से देखकर और विचारकर मैंने वहाँ पर उनसे जो ऐन्द्रजालिक का अभिप्राय कहा था, वह आपसे कहूँगा, आप सुनिये ॥३,४॥

195342 राजसूययज्ञ करनेवाले लोग बारह वर्षतक आपत्ति रूप दुःख को प्राप्त होते हैं, जिसमें विविध प्रकार की व्यथाएँ होती हैं ॥५॥

195343 हे श्रीरामचन्द्रजी, इसलिए इन्द्र ने राजा लवण के दुःख के लिए ऐन्द्रजालिक का वेष धारण किये हुए देवदूत को आकाश से भेजा । राजसूययज्ञ करनेवाले उस राजा लवण को महाक्लेश देकर वह देवता और सिद्धों से सेवित आकाश मार्ग में चला गया ॥६,७। इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, राजा लवण ने राजसूययज्ञ का फल रूप वह क्लेश पाया, यह प्रत्यक्ष ही है। इसमें सन्देह नहीं है । मन विलक्षण-विलक्षण क्रियाओं को करता है और भोग करता है। हठयोग से मन रूप रत्न को घिसकर राजयोग से शुद्ध कर निर्विकल्प समाधि से उसको सूर्य के ताप से बर्फ के टुकड़े की नाई विलीन कर आप तत्त्व साक्षात्कार से परम श्रेय को प्राप्त होंगे। चित्त को ही सब प्राणियों के आडम्बर को करनेवाली अविद्या जानिये। विविध प्रकारकी विचित्र रचनाओं की प्रकृतिभूत इन्द्रजाल के तुल्य जो वासना है उससे अविद्या इसको उत्पन्न करती है। अविद्या, चित्त, जीव, बुद्धि शब्दों में वृक्ष और तरु शब्दों की भाँति भेद नहीं है, ऐसा जानकर चित्त को ही कल्पनाशून्य कीजिये । चित्तविमलतारूप सूर्यबिम्ब के उदित होने पर कलंकयुक्त विकल्पों से उत्पन्न हुए दोषरूपी अन्धकार का नाश हो जायेगा। यदि कोई शंका करे कि अपने चित्त का लय होने पर या अपनी अविद्या का क्षय होने पर अपने अदृष्ट उपार्जित अपनी अविद्या के कार्य की ही निवृत्ति होगी, सबके अदृष्ट से उपार्जित अविद्या के कार्य की निवृत्ति नहीं होगी, क्योंकि अपना चित्त उनके कार्य का कारण नहीं है, इस पर सब के अदृष्ट से उपार्जित कार्य और सबके उपभोग्य सब अविद्या कार्य ही है, सर्वात्मक आत्मदर्शन से उनका दर्शन हो जाता है, सब आत्मभूत किया जाता है, सबका त्याग किया जाता है और सबका विनाश किया जाता है, इसमें तनिक भी असम्भावना नहीं करना चाहिये, इस आशय से कहते हैं : चित्त विमलतारूप सूर्य के उदित होने पर वह वस्तु नहीं है, जो न देखी जाती हो, वह वस्तु नहीं है, जो आत्मस्वरूप न की जाती हो, वह वस्तु नहीं है, जिसका परित्याग न किया जाता हो, क्योंकि वह वस्तु नहीं है जो आत्मीय न हो, वह वस्तु नहीं है जो परकीय न हो, सब आत्मीय होता है, सब परकीय होता है, सब सदा सब होता है, यह परमार्थ स्थिति है।।८॥

195344

195345 इसमें मधुब्राह्मण श्रुति प्रमाण है :

195346 "इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु'(यह पृथिवी सम्पूर्ण भूतों के लिए मधु है और इस पृथिवी के लिए सब भूत मधु हैं) इत्यादि। ___इसलिए समाधि के परिपाक से उत्पन्न होने वाले बोध से मन और मन के कार्यभूत प्रपंच का और अविद्या का एकरस ब्रह्मात्मभाव शेष रहता है, ऐसा पद्य द्वारा उपसंहार करते हैं।

195347 जैसै जल में रक्खे हुए कच्चे, रंग-बिरंग के मिट्टी के बर्तन एक पिण्ड बन जाते हैं वैसे ही दृश्य पदार्थ समूह, उनको विषय करनेवाला विचित्र वृत्तिरूप बोध और उससे उपहित सब जीव एक यानी ब्रह्मैकरस हो जाते हैं ॥९॥

195348

195349 गुरू की उक्ति का निचोड़ अर्थ अनुवादपूर्वक दिखलाते हुए श्रीरामचन्द्रजी अपनी बुद्धि के द्वारा तर्कित उपायोंसे मन का विनाश होना सम्भव नहीं है, ऐसा समझते हुए मन के उच्छेद का दूसरा उपाय जानने के लिए गद्य से पूछते हैं।

195350 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे महात्मन्, इस प्रकार मन का विनाश होने पर सम्पूर्ण दुःखों का विनाश हो जायेगा, आपने कहा, पर यह चित्त तो अत्यन्त चपलवृत्ति है, इसका विनाश कैसे हो सकता है? ॥१०॥

195351

195352 मन के उच्छेद का उपाय कहने के लिए श्रीवसिष्ठजी प्रतिज्ञा करते हैं।

195353 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुकुलभूषण, मन के शमन के लिए आप युक्ति सुनिये, जिसको जानकर आप अपनी इन्द्रियों के संचार के अगोचर ब्रह्ममें मनोवृत्ति धारा को प्राप्त होंगे॥११॥

195354

195355 यदि श्रीरामचन्द्रजी शंका करें, जिस मन का अनादि संसार में कभी नाश हुआ ही नहीं, उसके विनाश की संभावना कैसे हो सकती है ? इस पर उसके विनाश की संभावना के लिए बीच-बीच में उसके नाश की प्रसिद्धि को और परिणामी स्वभाव होने से अन्य प्राणियों की तुल्यता को दिखलाने के लिए पूर्वोक्त सात्त्विक आदि भेद से त्रिविध जीवसृष्टि का स्मरण कराते हैं।

195356 यहाँ पर ब्रह्म से सब भूतों की (卐) त्रिविध (सात्त्विक, राजस और तामस तीन प्रकार की) उत्पत्ति जो पहले कही है, उसका यहाँ पर स्मरण करना चाहिये ॥१२॥

195357

195358 यद्यपि बारह प्रकार की जीवजातियाँ पहले कही गई हैं तथापि बारहों जातियों का सात्त्विक, राजस और तामस भेदों में अन्तर्भाव होने से यहाँ तीन प्रकार की कही गई हैं अथवा आध्यात्मिक, आधिदैविक और आधिभौतिक भेद से यहाँ तीन प्रकार की जीवजातियाँ कही गई हैं । उन तीनों प्रकारों की सृष्टियों का मूल कारण हिरण्यगर्भ का मन ही है। हिरण्यगर्भ के मन के संकल्पानुसार और मन भी उनके कारण हैं, ऐसा पहले कहा जा चुका है।

195359

195360 अपने संकल्प की विचित्रता से ब्रह्माण्डाकार में परिणित हिरण्यगर्भ के मन का विनाश प्रलयमें प्रसिद्ध है, क्योंकि उसके कार्य भौतिक पदार्थों का विलय देखा जाता है। इसलिए वह भी नश्वर है ऐसा अनुमान किया जा सकता है। इस प्रकार मूलकारण मन में विनाशस्वभावता का निश्चय होने पर उसके तुल्य स्वभाव होने के कारण हमारे मन में भी उक्त विनाशस्वभावता की संभावना की जा सकती है, इस आशय से कहते हैं।

195361

195362

195363

195364 ___ आद्य मन की कल्पना से चतुर्मुखाकार देहवाला मैं हूँ, इस प्रकार की जो ब्रह्मारूपिणी संकल्पमयी कल्पना है तद्रूप होकर वह जिसका संकल्प करती है, उसीको देखती है, क्योंकि वह सत्यसंकल्प है। उसीसे भुवनरूपी आडम्बर की कल्पना होती है ॥१३॥

195365

195366 हम लोगों का जन्म, मरण आदि संसार भी उसी की कल्पना है, ऐसा कहते हैं।

195367 जगत् में जन्म-मरण, सुख-दुःख, मोह आदि संसार की कल्पना करती हुई, चार हजार युगवाले अपने दिनों में तत्-तत् अनुकूल रचनाओं द्वारा निर्मित देवता, असुर आदि के अनन्त नामों से भारपूर्वक स्थित होकर जैसे धूप में रक्खा हुआ बर्फ का टुकड़ा अपने कारण तेज में लीन हो जाता है, वैसे ही वह भी शेषशय्याशायी भगवान् विष्णु में स्वयं विलीन हो जाती है॥१४॥

195368 फिर सृष्टिकाल में भगवान के नाभिकमल से आविर्भूत होकर दूसरे कल्प की सृष्टि के रूप से पूर्व की कल्पना उत्पन्न होती है और फिर कल्पान्त में लीन हो जाती है और फिर उदित होती है । इस प्रकार जब तक अधिकारप्रापक प्रारब्ध का क्षय नहीं होता, तब तक संसार के प्रवाह में बहते हुए प्रारब्ध का क्षय होने पर स्वतः स्फुरित हुए आत्मबोध से अपने आप शांत हो जाती है॥१५॥

195369

195370 इस प्रकार अन्य हिरण्यगर्भो के मन में भी नश्वरता प्रमाणसिद्ध है, ऐसा कहते हैं।

195371 इस ब्रह्माण्ड में भी प्रत्येक परमाणु में करोड़ों ब्रह्माण्डों की कल्पना है, इसलिए अनन्त ब्रह्माण्डकोटियाँ और अन्य ब्रह्मण्डों में भी व्यतीत हो गई होगी और हैं, जिनकी संख्या नहीं है॥१६॥

195372

195373 जैसे समष्टि मन पुरुष के प्रयत्न से होने वाले उपासना और ज्ञान से वृद्धि को प्राप्त होते हैं और शान्त होते हैं, वैसे ही व्यष्टि जीवों के मन भी जन्म-मरण के हेतु काम, कर्म, वासना और संकल्पों से बढ़ते हैं। निरोध और ज्ञानाभ्यास के प्रकर्ष से शान्त हो जाते हैं, इसलिए मनोनाश असम्भावनीय नहीं है, इस आशय से सृष्टिकाल से लेकर मोक्ष पर्यन्त जीवसृष्टि का संक्षेप और विस्तार से वर्णन करते हैं।

195374 पूर्वोक्त समष्टि कल्पना के परमात्मा में स्थित होने पर व्यष्टि जीव जैसे परमात्मा में स्थित होने पर व्यष्टि जीव जैसे परमात्मा से आकर जीता है और मुक्त होता है, उसे सुनिये ॥१७॥

195375

195376 संक्षेप से सूचित अर्थ का व्याख्यान करने की इच्छावाले श्रीवसिष्ठजी पहले 'ईश्वरादागत्य (ईश्वर से आकर) इस अंश का विवरण करते हैं।

195377 प्रलयकाल में उपाधि का विलय होने से अव्याकृत में लीन हुए जीवों की संस्कारमात्र से अवशिष्ट मनःशक्ति-पहले अव्याकृत से शब्दतन्मात्ररूप आकाशशक्ति का आविर्भाव होने पर पहले से उत्पन्न उसी आकाशशक्ति का अवलम्बन करके स्वयं भी उदित होकर पवनशक्तिरूप स्पर्शतन्मात्र की उत्पत्ति होने पर पवन में स्थित पवनता के अनुसरण करने वाली हो- ईषत् चलनरूप घनसंकल्पता को प्राप्त होती है॥१८॥

195378 तदनन्तर पहले प्राप्त रूप, रस और गन्धरूप तन्मात्रा के क्रम से अपंचीभूत पंचतन्मात्रता को प्राप्त होकर मन, बुद्धि, अहंकार, चित्तरूप व्यवहार हेतु जीवोपाधिता को प्राप्त हो पूर्वोक्त मनःशक्ति वृद्धि को प्राप्त होकर प्रकृति होती है। पंचीकृत स्थूल प्रकृति होकर पंचीकृत आकाश, वायु, तेजोरूपता के संकल्प से हिम, वृष्टि आदि जड़पता को प्राप्त होकर धान, गेहूँ आदि औषधियों में प्रवेश करती हुई अन्न होती है। पुरुषों द्वारा उपभुक्त होकर वीर्यरूपता को प्राप्त होकर कलल, बुबुदादि के क्रमसे प्राणियों को गर्भदशा की प्राप्ति होती है ॥१९॥

195379 तदनन्तर उससे जीव उत्पन्न होता है। जन्म के अनन्तर कदाचित् पुण्य की अधिकता से वह कर्म और ज्ञान का अधिकारी पुरुष होता है ॥२०॥

195380 उस पुरुष को पैदा होते ही बचपन से लेकर विद्याध्ययन करना चाहिये और तत्त्वज्ञानी गुरु का अनुगमन करना चाहिये ॥२१॥

195381 तब क्रमशः पुरुष को तुम्हारे तुल्य विवेक, वैराग्य आदि साधन सम्पत्ति होती है। चित्तवृत्तिकी स्वच्छदृष्टि से पुरुष को संसाररूपी अनर्थ हेय है और मोक्षोपाय उपादेय है, ऐसा विचार उत्पन्न होता है॥२२,२३॥

195382

195383 गद्यों द्वारा उक्त अर्थ के सारांश को पद्य से कहकर उपसंहार करते हुए उक्त प्रकार के पुरुषमें आत्यन्तिक मनोनाश की उपायभूत योगभूमिका का अवतरण करते हैं।

195384 अन्यान्य साधनों से वृद्धि को प्राप्त हुए पूर्व विवेक से युक्त, निर्मल सत्त्वगुणमयी ब्राह्मणादि उत्तम जातिवाला मैं हूँ यों अभिमान रखनेवाले अधिकारी पुरुष के अटल होने पर परमपुरुषार्थ के लिए आगे कही जानेवाली सात प्रकार की योगभूमिका, जो कि चित्त को ज्ञान द्वारा प्रकाशमान करनेवाली है, क्रमसे (चित्त की उपरमताके तारतम्य के क्रम से) आविर्भूत होती है ॥२४॥

195385
195386 एक सौ सोलहवाँ सर्ग समाप्त
195387 एकसौ सत्रहवाँसर्ग ज्ञानभूमि के भेदों के उपोद्‌घातरूप से सात प्रकार की अज्ञानभूमिका का प्रसंगतः वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, सिद्धि देनेवाली सात योगभूमिकाएँ कैसी हैं, हे सर्वतत्त्ववेत्ताओं में श्रेष्ठ मुनिजी, यह सब मुझसे संक्षेप में कहिए ॥१॥
195388
195389 श्रीरामचन्द्रजी द्वारा पूछे गये ज्ञानभूमिका के बोध के लिए उपयोगी अज्ञानभूमिका के भेद को पहले कहने की इच्छा करनेवाले श्रीवसिष्ठजी ज्ञान और अज्ञान की भूमिकाओं को अलग अलग करके दिखाते हैं। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, अज्ञानभूमिका और ज्ञानभूमिका दोनों सात प्रकार की हैं, किन्तु इन दोनों के ही असंख्य अन्यान्यभेद होते हैं यानी गुणों की विचित्रता से ये दोनों असंख्य भेदों में विभक्त होती हैं। स्वाभाविक प्रवृत्तिरूप पुरुषप्रयत्न और भोग में राग की दृढ़तारूप रसावेश ये दोनों अज्ञानभूमिका की स्थिरता के मुख्य कारण हैं और शास्त्रों में उक्त नियम से श्रवण मननरूप पुरुषप्रयत्न तथा मुमुक्षादृढ़तारूप रसावेश (मोक्ष ही परमसुख है इस प्रकार की विवेचना से मोक्षरस का रसिक होना) ये दो ज्ञानभूमिका की स्थिरता के हेतु हैं और सबका अधिष्ठान (आधार) ब्रह्म उन दोनोंका आधार है एवं उसकी ही सत्ता से उन दोनों का अस्तित्व है। तथा उसके प्रकाश के उत्कर्ष और अपकर्ष से उक्त दोनों भूमिकाओं में ह्रास और वृद्धि देखी जाती है एवं उन-उन कारणों से ये सब भूमिकाएँ अपने-अपने विषय से बद्धमूल होकर अपने-अपने अनुरूप संसार स्थित दुःखरूप तथा संसार से मुक्ति निरतिशयानन्द-प्राप्तिरूप उत्तम फल को उत्पन्न करती हैं। जैसे नीचे की भूमिका के सात पद उत्तरोत्तर रजोगुण, तमोगुण और दुःख से पूर्ण नरक पर्यन्त हैं तथा ऊपर की भूमिका के उत्तरोत्तर सत्त्वगुण, सुख और ज्ञान से पूर्ण सत्यलोक पर्यन्त सात पद हैं तथा क्रममुक्ति उनका फल है वैसे ही ये अज्ञानभूमिका और ज्ञानभूमिका भी हैं यह अर्थ है ॥२,३॥
195390 उनमें से पहले आप सात प्रकार की अज्ञानभूमिका को सुनिये । तदनन्तर आप सात प्रकार की ज्ञानभूमिका को सुनेगें ॥४॥
195391
195392 पहले दोनों भूमिकाओं में से प्रत्येक का फलतः साधारण लक्षण कहते हैं।
195393 स्वरूप में स्थिति मुक्ति है एवं अहन्ता की प्रतीति उसकी च्युति है ('अहं' यह बोध होने पर ही स्वरूपावस्थितिरूप मुक्ति च्युत हो जाती है इस कारण बद्ध अवस्था प्राप्त होती है) क्योंकि 'अहम्' का उदय होने पर स्वरूपस्थितिरूप मुक्ति की विस्मृति होती है। संक्षेपतः यही तत्त्वज्ञ और अतत्त्वज्ञ का लक्षण है॥५॥
195394
195395 उसमें पहले का लक्षण स्पष्ट करते हैं।
195396 जो राग-द्वेष का उदय न होने से शुद्ध सन्मात्र ज्ञानरूप से विचलित नहीं होते हैं, उनमें अज्ञता की संभावना नहीं हैं ॥६॥
195397 जो स्वरुप से भ्रष्ट होने के कारण चेत्य अर्थ में (विषय में) चिति का मग्न होना है, इससे बढ़कर मोह न तो कोई हुआ और न होगा ॥७॥
195398 चित्त के एक पदार्थ से दूसरे पदार्थ में जाने पर यानी पूर्व विषय से हटकर अन्य विषय में जाने के पहले बीच में जो मननरहित स्थिति है वह स्वरूपस्थिति कही जाती है । सब प्रकार की कल्पनाओं से शून्य, जड़ता और निद्रा- इन दो अवस्थाओं से निर्मुक्त तथा शिला के मध्य के तुल्य (जैसे पत्थर का मध्य निश्चल होता है उसके सदृश) जो स्थिति है, वह स्वरूप की स्थिति कही गई है।८,९॥
195399 अन्दर अहन्तांश के और बाहर भेद के विनष्ट और शान्त होने पर तथा दोनों जगह निस्पन्द होने पर स्वप्रकाश चित् का जो विकास है, वही स्वरूप है यह सिद्धान्त है । उस प्रत्यक् चैतन्य में अज्ञान का अनादि रूप से अध्यास किया गया है। इस समय उस अज्ञान की इन भूमिकाओं को आप सुनिये- बीजजाग्रत, जाग्रत, महाजाग्रत, जाग्रत्स्वप्न, स्वप्न, स्वप्नजाग्रत और सुषुप्ति इस प्रकार सात तरह का मोह है। यह सात प्रकार का मोह परस्पर संश्लिष्ट होकर बहुत से नामों को धारण करता है। सात प्रकार के मोहों में से प्रत्येक का लक्षण आप सुनिये । सृष्टि के आदि में अथवा जागरण के आदि में मायाशबल चैतन्यसे प्राणधारण आदि क्रियारूप उपाधि से भविष्य में होनेवाले चित्त, जीव आदि नामशब्दों और उनके अर्थों का भाजनरूप तथा वक्ष्यमाण जाग्रत का बीजभूत जोप्रथम चेतन (चिदाभाससंवलित स्वरूप) है, वह बीजजाग्रत कहलाता है॥१०-१४॥
195400 यह ज्ञान की नूतन अवस्था है। अब आप जाग्रत संसार को सुनिये । नवप्रसूत बीजजाग्रत के बाद 'अयं स्थूलदेहोऽहम्' (यह स्थूल देह मैं हूँ) 'इदं देहभोग्यजातं मम' (यह देह-भोग्यसमूह मेरा है) ऐसी जो अपने में प्रतीति है, उसे ही जाग्रत कहते हैं। यह अवस्था महाजाग्रत से विलक्षण हैं, क्योंकि इसमें पूर्व के अनुभव का अभाव है। यह देह मैं हूँ', 'यह भोग्य वस्तुजात मेरा है' इस जाग्रत प्रतीति के जन्म के अनन्तर उदय को प्राप्त हुआ अथवा पूर्वजन्म के सजातीय संस्कार के उद्बोधसे अच्छी तरह उदित हुआ, अतएव अभ्यास से दृढ़, अर्थात् जैसे ब्राह्मणादिजन्म में तुल्यता रहने पर भी जन्मान्तर के अभ्यास से किसी में ब्राह्मणोचित क्रियाओं में विशेष आग्रह तथा निपुणता देखी जाती है, सबमें ऐसी बात नहीं देखी जाती, अतः ऐहिक या जन्मान्तरीय दृढ़ाभ्यास से दृढ़ता को प्राप्त हुआ जो पूर्वोक्त जाग्रत्प्रत्यय है, उसीको महाजाग्रत कहते हैं।
195401 जाग्रत्स्वप्न का लक्षण कहते हैं।
195402 जाग्रत पुरुष का अनभ्यास से अदृढ़ अथवा दृढ़ाभ्यास से दृढ़ जो तन्मयात्मक मनोराज्य है, उसी को जाग्रतस्वप्न कहते हैं। जैसे राजा लवण को हुआ था।
195403 चन्द्रदर्शन, शुक्तिरूप्य आदि की भ्रान्तियाँ भी जाग्रत स्वप्न के ही भेद हैं, ऐसा कहते हैं।
195404 दो चन्द्रमाओं का दर्शन, सीप में चाँदी की प्रतीति, मृगतृष्णा आदि भेद से अभ्यासवश आग्रहभाव को प्राप्तकर स्वप्न अनेक प्रकार का होता है।
195405 स्वप्न का लक्षण कहते हैं।
195406 जिसे मैंने अल्पकाल तक देखा, जो सत्य भी नहीं हैं, इस तरह की निद्रा के मध्य में अथवा निद्रा के अन्त में निद्राकाल में अनुभूत पदार्थों की जो प्रतीति है, उसे स्वप्न कहते हैं, वह स्वप्न अज्ञ पुरुष के महाजाग्रत में स्थित स्थूल शरीर के कण्ठ से लेकर हृदयपर्यन्त नाड़ी प्रदेश में होता है॥१५-२०॥
195407
195408 स्वप्न के उक्त लक्षण के उपपादन के लिए पुन: स्वप्न का ही विशेषणों द्वारा वर्णन करते हैं।
195409 चिरकाल तक दर्शन के अभाव से अविकसित महाशरीरवाला दृढ़ अभिमान या चिरकाल तक स्थायित्व की कल्पना द्वारा जाग्रभाव से प्ररूढ़ हुआ वह स्वप्न महाजाग्रत की तुलना को प्राप्त हुआ है, जैसे महाराज हरिश्चन्द्र का बारह वर्ष महाजाग्रत् के तुल्य हो गया था। यह देह का नाश होने पर या नाश न होने पर भी होता है। दैववश देह के नाश होने पर भी उसी तरह आगे अनुवृत्त होता है, इसलिए श्लोक में 'क्षते देहे' ऐसा कहा है।
195410 सुषुप्ति का लक्षण कहते हैं।
195411 पूर्व छहों अवस्थाओं का परित्याग करने पर जो जीव की जड़ अवस्था है, वह सुषुप्ति है यानी पूर्व छहों अवस्थाएँ कर्मफल की भोगभूमिरूप होने से कर्मज हैं, सुषुप्ति तो उद्‌भूत कर्मो का भोग से क्षय होने पर दूसरे कर्मों का अनुदय होने पर और मध्यकाल में शेष रहनेसे अज्ञानउपहित चैतन्यशेषरूपा ही है, जो जीव की जड़ावस्था है। वही जड़ावस्था होने वाले दुःखोंका अनुभव करानेवाली वासना तथा कर्मों से पूर्ण सुषुप्ति कही जाती है।
195412 सुषुप्तिकाल में कारण में विलीन जगत् की वासनारूप से सत्ता रहती है, अन्यथा फिर इसकी उत्पत्ति कैसे होती? इस आशय से कहते हैं :
195413
195414 ये तृण, ढेले, शिला आदि सब पदार्थ उस अवस्था में भी परमाणु के प्रमाण से रहते हैं। उपसंहार करते हैं। हे श्रीरामचन्द्रजी, मैंने आपसे अज्ञान की ये सात अवस्थाएँ कहीं हैं ॥२१-२४॥
195415
195416 उनमें एक एक के अन्दर दूसरी-दूसरी का आविर्भाव होने से परस्परसंमिश्रण से अनन्त भेद होते हैं, ऐसा कहतें हैं।
195417 इनमें नाना विभववाली एक एक की सैंकड़ों शाखाएँ हैं । चिरकाल तक बद्धमूल हुई जाग्रत्स्वप्नावस्था जाग्रदवस्था में ही मिलती है। उक्त अवस्था नाना पदार्थों के भेद से खूब विकास के साथ वृद्धि को प्राप्त होती है। इस जाग्रदवस्था को प्राप्त हुई जाग्रत्स्वप्न अवस्था के भी अन्दर महाजाग्रद्दशारूप प्रतीतियाँ पृथक्-पृथक् हैं। उनके भी अन्दर जैसे नदी के भीतर गिरनेवाले जलभँवर में नौका भ्रमण को प्राप्त होती है यानी चक्कर काटती है, वैसे ही जीव एक मोह से दूसरे मोह को प्राप्त होते हैं ॥२५-२७॥
195418 कोई सृष्टियाँ दीर्घकाल तक स्वप्न जाग्रत् रूपसे स्थित हैं, कोईं सृष्टियाँ स्वप्न जाग्रत् हैं और अन्य जाग्रत स्वप्न हैं ॥२८॥
195419

195420 यों वर्णित अज्ञानभूमिका का उपसंहार कर रहे श्रीवसिष्ठजी उससे उतरने का उपाय कहते हैं। __ इस प्रकार सात प्रकार की अज्ञानभूमिका का मैंने वर्णन किया। यह अज्ञानभूमिका विविध विकारों से तथा अन्यान्य जगतों के भेदों से अवश्य त्याज्य है। पूर्व में कही गई एवं आगे कही जानेवाली सुन्दर विचारणाओं से प्रत्यंगमात्र एकरस आत्मा का दर्शन होने पर इस अविद्याभूमिका से आप अवश्य बाहर निकल जायेंगे॥२९॥

195421

195422 एक सौ सत्रहवाँ सर्ग समाप्त

195423 एक सौ अट्ठारहवाँसर्ग मोक्षपर्यन्त सात प्रकार की ज्ञानभूमिका का अपने-अपने लक्षणों के साथ भलीभाँति वर्णन।

195424 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, सात प्रकार की इस ज्ञानभूमिका को आप सुनिये । अभ्यास क्रमसे अनुभव में आई हुई इस ज्ञानभूमिका से फिर आप अज्ञानरूपी कीचड़ में नहीं फँसेंगे ॥१॥

195425

195426 यदि कोई शंका करे कि योगशास्त्र में यम, नियम आदि आठ अंगों के भेदों से भिन्न जो योगभूमिकाएँ प्रसिद्ध है क्या वे ही तो ये नहीं है? इस पर कहते हैं, वे ये नहीं हैं। ___ योग-सांख्यवादी बहुत भेदों से युक्त योगभूमिकाओं को कहते हैं, उन योग भूमिकाओं का फल तुच्छ सिद्धि है । वे औरों को अभीष्ट हैं । मुझे तो ये ज्ञानभूमिकाएँ ही अभीष्ट हैं, क्योंकि ये परम पुरुषार्थरूप कल्याण देनेवाली हैं ॥२॥

195427

195428 ज्ञेय क्या है अथवा ज्ञान क्या है ? जिसकी भूमिकाओं का आप वर्णन करते हैं, ऐसी जिज्ञासा होने पर उसका लक्षण कहते हैं॥

195429

195430 अखण्डाकार चित्तवृत्ति में आरूढ़ ब्रह्म अज्ञान का निवर्तक होने से ज्ञान कहा जाता है, उक्त ज्ञान सात भूमिकावाला है। अज्ञान की निवृत्ति होने पर उसी ब्रह्म का औपचारिक नाम ज्ञेय या मुक्ति है, इस प्रकार उपचार से एक ही ब्रह्म दो प्रकार का कहलाता है। ज्ञेय या मुक्ति नाम की स्वस्थ अवस्था तो सात भूमिकाओं के अनन्तर प्रतिष्ठित है ॥३॥

195431

195432 पूर्वापर अवस्थाओं से कल्पित अवान्तर प्रवृत्ति निमित्तभूत भेद के, जो कि मिथ्याभूत है, नष्ट होने पर अवबोध और मोक्ष पदों की ब्रह्मरूप एकार्थमात्र में निष्ठा होने से पर्यायरूपता सिद्ध हुई, क्योंकि उक्त प्रकार का जीव फिर उत्पन्न नहीं होता, जिससे कि उन दोनों में भेद होने से पर्यायता न हो, इस आशय से कहते हैं। ___ सत्यावबोध और मोक्ष ये दोनों ही पर्यायवाचक शब्द हैं, क्योंकि जिस जीव को सत्य अवबोध हो जाता है, उसे फिर इस संसार में जन्म लेना नहीं पड़ता इससे सिद्ध हुआ कि जो सत्यावबोध है, वही मोक्ष है ॥४॥

195433 पहली ज्ञानभूमिका शुभेच्छा कही गई है, दूसरी का नाम विचारणा है, तीसरी तनुमानसा कही जाती है, चौथी सत्त्वापत्ति है, उसके बाद पाँचवी असंसक्ति नाम की योगभूमिका है, छठी पदार्थाभावनी है एवं सातवीं तुर्यगा कहलाती है। मुक्त मन के अन्त में स्थित है। उसमें फिर शोक नहीं होता। हे श्रीरामचन्द्रजी, इन सात भूमिकाओं के पृथक्-पृथक् लक्षणों को आप सुनिये ॥५-७॥

195434 मैं मूढ़ होकर ही क्यों स्थित हूँ, विचारित वेदान्तवाक्यों से और गुरुजनों से परमतत्त्व को देखूगा, इस प्रकार की साधन चतुष्टय सम्पत्तिपूर्वक जो इच्छा है, उसे विद्वान् लोग शुभेच्छा कहते हैं । निष्कर्ष यह निकला कि निषिद्ध कृत्यों के त्याग, निष्काम दान आदि के अनुष्ठान से उत्पन्न, संन्यास साधनचतुष्टयसम्पत्ति से युक्त मुक्तिपर्यन्त रहनेवाली, श्रवण आदि में प्रवृत्ति के फलरूप आत्म-साक्षात्कारकी उत्कट इच्छा ही पहली भूमिका है ॥८॥

195435 शास्त्राभ्यास, गुरुओं के साथ संसर्ग, वैराग्य और अभ्यासपूर्वक जो प्रवृत्ति (5) है, वह विचारणा नाम की ज्ञानभूमिका है॥९॥

195436 विचारणा और शुभेच्छा से साधन चतुष्टय सम्पत्तिपूर्वक किये गये श्रवण और मननसे युक्त निदिध्यासन से मन की शब्द आदि विषयों में असक्ततारूप जो तनुता (सविकल्प समाधिरूप सूक्ष्मता) है, वह तनुमानसा नामक भूमिका कही गई है। उक्त भूमिका में मन अत्यन्त सूक्ष्म हो जाता है, इसलिए वह तनुमानसा कही गई है|१०॥

195437

195438 卐 गुरूसेवा, भिक्षान्नभोजन, शौच आदि यतिधर्मपालनसहित श्रवण मनन ही यहाँ पर सदाचार है, अन्य सदाचार चित्तशुद्धिमात्र का हेतु है अतः वह पहले ही सिद्ध है।

195439

195440 योगशास्त्र में भी कहा गया है : श्रोत्रादिकरणैर्यावच्छब्दादिविषयग्रहः । तावद्ध्यानमितिप्रोक्तं समाधिः स्यात्ततः परः ॥

195441

195442 अर्थात् जब तक श्रोत्र आदि इन्द्रियों द्वारा शब्द आदि विषयों का ग्रहण होता है तब तक ध्यान कहलाता है, तदनन्तर यानी श्रोत्र आदि इन्द्रियों से शब्द आदि विषयों का ग्रहण न होने पर समाधि होती है।

195443 शुभेच्छा, विचारणा और तनुमानसा - इन तीन भूमिकाओं के अभ्यास से बाह्य विषयोंमें संस्कार न रहने के कारण चित्त में अत्यन्त विरक्ति होने से माया, माया के कार्य और तीन अवस्थाओं से शोधित, सबके आधार, सन्मात्ररूप आत्मा में क्षीर में जलके तुल्य ज्ञान, ज्ञाता, ज्ञेयभाव के विनाश से साक्षात्कारपर्यन्त जो स्थिति यानी निर्विकल्प समाधिरूपा स्थिति है, वह सत्त्वापत्ति है, क्योंकि उसमें मन परमात्मसत्त्व रूप से स्थित हो जाता है। इस भूमिका में जीव ब्रह्मवित् कहा जाता है ॥११॥

195444 शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसा, सत्त्वापत्ति इन चार ज्ञानभूमिकाओं के अभ्यास से बाह्य और आभ्यन्तर विषयाकारों से और उनके संस्कारों से असम्बन्धरूप समाधिपरिपाक से चित्त में वृद्धि को प्राप्त हुआ निरतिशयानन्द, नित्य अपरोक्ष, ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कार रूप चमत्कार जिसमें उत्पन्न हुआ है, ऐसी पाँचवीं ज्ञानभूमिका असंसक्ति नाम की कही गई है। यद्यपि उत्तम अधिकारियों को द्वितीय भूमिका में भी शब्दजन्य अपरोक्षज्ञान से साक्षात्कार होना प्रसिद्ध है तथापि पाँचवीं भूमिका में द्वैत संस्कार के अत्यन्त उच्छेद से उत्पन्न अत्यन्त उत्कर्ष का और चतुर्थ भूमिका के अन्तमें उत्पन्न साक्षात्कार की पाँचवीं भूमिका में दृढ़तरता की उपपत्ति का सूचन करने के लिए 'रूढ़ चमत्कार का विशेषण है। अतएव चौथी भूमिका के अन्त में कहीं पर पाँचवीं भूमिका को प्राप्त हुआ पुरूष ब्रह्मविचार कहलाता है। इस ज्ञानभूमिका में अविद्या और अविद्या के कार्यों का संसर्ग बिलकुल नहीं रहता, अतएव यह असंसक्ति नाम की भूमिका कही जाती है ॥१२॥

195445

195446 इसी भूमिका के अत्यन्त परिपाक से आगे की दो भूमिकाएँ होती है, इस आशय से कहते हैं। __ पाँच भूमिकाओं के अभ्यास से आत्मारामरूप से दृढ़ स्थिति होती है। बाह्य और आभ्यन्तर पदार्थों की भावना न होने से यह भूमिका पदार्थाभावनी कहलाती है।॥१३॥

195447

195448 यदि इस भूमिका में पदार्थों की भावना नहीं होती है, तो देहयात्रा कैसे सम्पन्न होगी? इस पर कहते हैं।

195449 चिरकाल तक दूसरे के द्वारा किये गये प्रयत्न से इसमें अर्थों की प्रतीति होती है, इसलिए पदार्थाभावनानामक यह छठी भूमिका कही जाती है। इस भूमिका में स्थित पुरुष ब्रह्मविद्वरीयान् कहलाता है। पूर्वोक्त छः भूमिकाओं का बहुत दिनों तक अभ्यास होने से दूसरे के प्रयत्न से भी भेद की प्रतीति न होने से जो एकमात्र स्वरूप में स्थिति है उसे तुर्यगा नामकी गति यानी ज्ञानभूमिका जानिये । 'तुर्यं जाग्रदाद्यवस्थात्रयनिर्मुक्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' (जाग्रद् आदि तीन अवस्थाओं से रहित शिव, अद्वैत, चौथा तुर्य माना गया है) इस श्रुति से उस प्रकार के विद्वान् के अनुभव से सिद्ध ब्रह्म को प्राप्त होता है यानी जिस अवस्था में आत्मरूप से अखण्ड ब्रह्म का अनुभव करता है, वह तुर्यगा अवस्था है उसको जो प्राप्त हो चुका, वह ब्रह्मविद्वरिष्ठ कहा जाता है। उक्त ब्रह्मविद्वरिष्ठ ब्रह्मविद्, ब्रह्मविद्वर और ब्रह्मविद्वरीयान् में चौथा है । उसे यह अवस्था प्राप्त होती है, इसलिए यह तुर्यगा कहलाती है । यह तुर्यावस्था जीवनमुक्त पुरुषों में इसी देह में विद्यमान रहती है। इस अवस्था के बाद विदेहमुक्ति का विषय तुर्यातीत ब्रह्म ही है, अतः भूमिकाओं में उसकी गणना नहीं की जाती ॥१४-१६॥

195450 हे श्रीरामचन्द्रजी, जो महापुरुष सातवीं भूमिका को प्राप्त हो गये हैं, वे आत्माराम और महात्मा परम महत् पद को प्राप्त हो चुके हैं ॥१७॥

195451 जीवन्मुक्त पुरुष सुख-दुःख में निमग्न नहीं होते। केवल देहयात्राके लिए छठी और सातवीं भूमिकाओं में कुछ कार्य करते भी हैं अथवा नहीं भी करते ॥१८॥

195452

195453 करते हैं या नहीं भी करते, इस कथन से किसी को उनके यथेष्टाचार की शंका न हो जाय, इसलिए यथेष्टाचार की शंका का खण्डन करते हुए अपना अभिप्राय प्रकट करते हैं।

195454 पूर्वोक्त महात्मा पास में स्थित पुरुषसे बोधित होकर तत्-तत् आश्रमों में स्थित पुरुषों के आचारक्रम से प्राप्त हुए सदाचार का ही आचरण करते है, जो कि फल की आसक्ति से दूषित नहीं रहता है। तात्पर्य यह निकला कि उक्तपुरुषों की यथेष्टाचार में आसक्ति नहीं हो सकी। कहा भी है : ‟विदितब्रह्मतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि । शुनां तत्त्वविदां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे॥

195455 (यदि तत्त्वज्ञानियों की यथेष्टाचार में प्रवृत्ति हो, तो कुत्तों और तत्त्वज्ञानियों के अपवित्र पदार्थ के भक्षण में कौन भेद होगा?)॥१९॥

आसक्तिरहित व्यवहार से पुरुष को सुख-दुःख की प्राप्ति नहीं होती, इसको दृष्टान्तपूर्वक कहते हैं। ___अपने आत्मा में रमण करने के कारण जगत् के व्यवहार जीवन्मुक्तों को ऐसे ही सुख नहीं देते, जैसे कि गाढ़ निद्रा में सोये हुए पुरुषों को अत्यन्त सुन्दर रूपवाली स्त्रियाँ सुख नहीं देती हैं |२०॥

ये सात ज्ञानभूमिकाएँ विद्वानों को ही प्राप्त होती हैं । पशु, स्थावरादि अथवा म्लेच्छादिचित्तवाले (देहमें आत्मबुद्धि करनेवाले) मनुष्यों को नहीं प्राप्त होती॥२१॥

जो पशु (हनुमान् आदि), म्लेच्छ (धर्मव्याध आदि) (प्रह्लाद, कर्कटी आदि असुर) भी इस ज्ञानदशा को प्राप्त हुए हैं, वे भी सदेह अथवा विदेह मुक्त ही हैं, इसमें संदेह नहीं है। चित् और अचित् की ग्रन्थि का विच्छेद ही ज्ञान है। उसके प्राप्त होने पर मुक्ति हो जाती है, क्योंकि मृगतृष्णा में जलबुद्धि, शुक्ति में रजतबुद्धि का जो बाध है, तद्रूप ही वह है॥२२-२३॥

जो लोग यद्यपि दूसरी-तीसरी भूमिकाओं में या चौथी भूमिका में ज्ञान का उदय होने से आवरण का नाश होने पर मोह से भलीभाँति पार हो गये, तथापि प्रबल प्रारब्धप्रयुक्त विक्षेप के कारण परमपावन पद को प्राप्त नहीं हुए यानी आत्यन्तिक मोहनाश से उपलक्षित, निरतिशयानन्द, पूर्णरूप, विदेह कैवल्य को प्राप्त नहीं हुए, आत्मप्राप्ति में संलग्न वे लोग इन भूमिकाओं में स्थित हैं॥२४॥

एक ही जन्म में कुछ लोग क्रमशः सब भूमिकाओं को प्राप्त होते हैं, कोई दो या एक भूमिका को प्राप्त होते हैं, कोई (सनकादि) एकमात्र सातवीं भूमिका में स्थित रहते हैं, कोई तीन भूमिकाओं में स्थित रहते हैं, कोई अन्तिम भूमिका में चले जाते हैं कोई चार भूमिकाओं को प्राप्त होते हैं, कोई दो भूमिकाओं में स्थित रहते हैं, कोई लोग ज्ञानभूमिका के किसी एक हिस्से (आधा, तिहाई या चौथाई) तक रह जाते हैं, कोई साढ़े तीन भूमिकाओं तक पहुँचते हैं, कोई साढ़े चार, दूसरे साढ़े छः भूमिकाओं को प्राप्त होते हैं। पूर्वोक्त ज्ञानभूमिकाओं में विचर रहे विवेकी पुरुष भूमात्मा के दर्शन से बाह्य और आभ्यन्तर इन्द्रियाँ, उनके विषय और उनके आधारभूत शरीर के होनेवाले आध्यात्मिक आदि भेदों से भिन्न ताप के बाधरूप आत्मा के अन्तःप्रवेश में उद्योगशील हैं ॥२५-२८॥

इन्द्रियों के साथ मन पर विजय पाना ही सब शत्रुओं की जयों से उत्कृष्ट जय है, स्वात्मसाम्राज्य ही सब राज्योंसे बढ़कर राज्य है, अन्य राज्यश्रेष्ठ नहीं है, ऐसा कहते हैं।

वे लोग बड़े धीर उत्तम राजा हैं, जो इन दशाओं में सर्वोत्कर्षरूप से स्थित हैं। इन दशाओं में स्थिति के आगे दिग्गजों की घटाओं के सहित सब शत्रुयोद्धाओं की पराजय तृण के तुल्य नगण्य है ॥२९॥

इन भूमिकाओं में जिनकी जीत होती है यानी उत्कृष्ट स्थान होता है वे निश्चय ही महात्मा हैं, वे ही वन्दनीय है उन्होंने इन्द्रियरूपी शत्रुओं पर विजय पाई है। जिसने राजसूय यज्ञ किया, जो अकेला ही सारी पृथिवी का अधिपति है, राजाओं पर शासन करता है, वह सम्राट यानी 'युवा स्यात् साधु युवाद्यापकः । आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः। तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः ।' (अवस्था में युवा, केबल युवा ही नहीं रोगादिविहीन युवा, शास्त्रवेत्ता, उत्तम शास्त्रोपदेशक, दृढ़देहवाला और बलवान् हो एवं धन से पूर्ण समस्त पृथिवी यदि उसके आधीन हो उसका जो आनन्द है वही मनुष्य के पक्ष में एक पूर्ण आनन्द है।) इस श्रुति द्वारा कहे मानुष आनन्द से पूर्ण और विराट भी यानी देवानन्द की परम अवधि भी जिस सप्तम भूमिका में तृणतुल्य तुच्छ हो जाती हैं उससे बढ़कर विदेह कैवल्य सुख को यहीं पर वे प्राप्त होते हैं ॥३०॥

एक सौ अट्ठारहवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ उन्नीसवाँसर्ग मायिक रूप का निराकरण कर एकमात्र सन्मात्रत्व का प्रदर्शन और

भूमिकाओं में स्थिर करने के लिए युक्ति के विस्तार से वर्णन। उसके लिए परमात्मा को सहज स्वकीय पूर्णानन्द स्वप्रकाशरूपता का विस्मरण होने पर मायिक जीवभाव और जगत्भाव के आरोप से विविध दुःख, शोक आदि की प्राप्ति होने में दृष्टान्त कहते हैं।

जैसे सुवर्ण सब जगह सब कालों मे एकमात्र सुवर्णस्वभाव है लेशमात्र भी उसमें सुवर्णशून्यता नहीं है, फिर भी वह अपने में कल्पित अंगूठी की भ्रान्ति से अपनी सुवर्णरसता को (एकमात्रसुवर्णरूप को) न देखकर बाहरी मन के संसर्ग से होनेवाली कांस्यता की कल्पना से 'मैं सोना नहीं हूँ' यों रोता है (यद्यपि जड़ सुवर्ण का रोदन सम्भव नहीं है तथापि 'अँगूठी' शब्द के व्यवहार से अथवा स्वामी के रोदन से सुवर्णरोदन का व्यवहार होता है) वैसे ही आत्मा भी अहन्ता से रोता है ॥१॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिजी, सुवर्ण में अंगूठी की भ्रान्ति का उदय कैसे होता है और आत्मा में अहन्ता कैसे होती है ? दृष्टान्त और दाष्टान्तिक इन दोनों को आप युक्ति द्वारा स्पष्टरूप से कहने की कृपा कीजिये ॥२॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, सत् के उत्पत्ति और विनाश स्वतःसिद्ध द्रष्टा द्वारा देखे जा सकतें है असत् के उत्पत्ति और विनाश कदापि नहीं, इसलिए सत् के ही उत्पत्ति और विनाश को आपको पूछने चाहिये ॥३॥

___अहन्ता और अंगूठीपना कभी भी सत् नहीं है, इसलिए उनके उत्पत्ति और नाश भी नहीं हो सकते। जायते, अस्ति, वर्द्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यति- इन छः भावविकारों में बीच के चार सत् के ही होते हैं असत् के नहीं। वैसे ही उत्पत्ति और विनाश भी सत् के ही होते है, असत् में शक्ति ही कहाँ है कि वह उत्पत्ति क्रिया का और नाश क्रिया का आधार बने। यदि असत् के उत्पति और नाश हों, तो असत् के धर्म उत्पत्ति और विनाश भी असत् हो जायेंगे। ऐसी अवस्था में वे देखे नहीं जा सकते, क्योंकि सत्का असत् से सम्बध नहीं हो सकता, इसलिए सत् ही सुवर्ण अथवा ब्रह्म अंगूठी या अहन्तादि के वेष से उत्पन्न होता है, यह भाव है। ___ त्याग और ग्रहण आदि क्रिया का सम्बन्ध भी सत् का ही देखा जाता है, असत् का नहीं देखा जाता, ऐसा कहते हैं।

यदि तुम्हें सुवर्ण लेना हो, तो तुम मूल्य देकर सुवर्ण के लिए अंगूठी लो। इस प्रकार मध्यस्थ पुरुष द्वारा कहे गये खरीदने वाले पुरुष के मूल्य देने पर बेचनेवाला पुरुष बहुत मूल्य से जो सुवर्ण देता है वह सत्य ही है, इसमें कोई संशय नहीं है। इसी प्रकार ब्रह्म ही सम्पूर्ण व्यवहारों का विषय है। उससे अन्य का तनिक भी व्यवहार में निरूपण नहीं किया जा सकता, यह भाव है ॥४॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, यदि सुवर्ण ही खरीदना, बेचना आदि सम्पूर्ण व्यवहारों का विषय है, तो उसमें प्रतीत हो रहे अँगूठी आदि के आकार का सुवर्ण से अतिरिक्त क्या स्वरूप होगा और वह किस प्रकार होगा, जो कि अंगूठी आदि शब्दों से कहा जाता है। इसके निश्चय से मैं ब्रह्म के स्वरूप को जान जाऊँगा |५॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी,असत के रूपरहित रूप का यदि निरूपण किया जाता है, तो उसे आप बाँझ के लड़के के आकार और गुणों का निरूपण कहिये। भाव यह है कि सुवर्ण में जो अँगूठीयकत्व है वह अविचार से ही है, विचार करने पर तो वह कुछ भी नहीं है ॥६॥

अंगूठीपना जो है वह केवल भ्रान्ति है वह असत्स्वरूपिणी माया है।

यदि असत् का रूप कहा जाय तो वह अविचार समय तक रहनेवाली माया का रूप ही है, ऐसा कहते हैं।

यदि उसको विचारकर देखा जाय, तो वह नहीं दिखाई देती यानी तुच्छ हो जाती है। इसलिए वह इस माया का ही रूप है ॥७॥

ऐसी ही प्रसिद्धि दूसरे माया कार्य में दिखलाते हैं।

मृगतृष्णा के जल में और दो चन्द्रमाओं के भ्रम में और अहन्ता आदि में यही रूप है, जो कि विचार करने पर दृष्टिगोचर नहीं होता ॥८॥

जो पुरुष सीप में चाँदी से आकार को देखता है, वह चाँदी के अणुमात्र कण को एक क्षण के लिए भी कहीं पर नहीं प्राप्त करता है। जैसे सीप में चाँदीपना और जैसे मरुभूमि में जल अविचार से ही प्रतीत होता है, वैसे ही असद्वस्तु ही अविचार से सत्-सी प्रतीत होती है॥९,१०॥

जो वस्तु नहीं है, उसकी असत्ता विचार करने पर प्रकाशित होती है। यदि विचार न किया जाय, तो मृगतृष्णा में जलबुद्धि की तरह वह स्फुरित होती है जैसे कि सीप में रजतभाव का दर्शन होता है। यदि सीप का दर्शन न हो, तो वह रजतरूप में प्रतीत होती है। असत् ही सत्कार्य करनेवाला और स्थिर होता है ॥११॥

यदि कोई शंका करे, असद् वस्तु की सत्कार्यकारिता और स्थिरता कहाँ देखी गई है ? तो इस पर कहते हैं।

वेताल की भ्रान्ति से उत्पन्न हुआ भय, रोदन आदि बालकों के मरण के लिए होता है ॥१२॥

जैसे बालू में तेल आदि नहीं है वैसे ही सुवर्ण में केवल सुवर्णता को छोड़कर अन्य अंगूठीयकत्व, कटकत्व आदि नहीं है। यहाँ पर न तो कुछ सत्य है और न मिथ्या है यानी सत्य ही अर्थक्रियाकारी है अथवा मिथ्या ही अर्थक्रियाकारी है, यह कोई नियम नहीं है। जो वस्तु अधिष्ठानसत्ता में

जैसे प्रतिभासित होती है वैसे ही वह अर्थक्रियाकारी होती है। जैसे कि बालक को असत् यक्ष के दर्शन आदि से विकार आदि होते हैं॥१३,१४॥

सद्वस्तु हो चाहे असद्वस्तु हो, जो हृदय में सुदृढ़रूप से जम गई, वही अर्थक्रियाकारी होती है। जैसे कि यह अमृत है, इस प्रकार विश्वास होने पर विषसे भी अमृतकार्य होते हैं |१५॥
यह परम अविद्या है, यही माया है और यही संसार है, जो कि प्रतिष्ठारहित असत् अहन्त्व की भावना होती है। जैसे सुवर्ण में अंगूठीयकत्व आदि नहीं हैं वैसे आत्मा में अहन्त्व आदि नहीं है। इस प्रकार स्वच्छ, शान्त, बन्धन आदिसे रहित परमात्मा में अहन्ता असत् ही है, परमार्थ वस्तु नहीं है॥१६,१७॥

ब्रह्म से अतिरिक्त सब अवस्तु है यह बात 'अथातो नेति नेति', '"स एष नेति नेत्यात्मा', 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनन्तरमबाह्मम्', 'नेह नानास्ति किंचन', 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इत्यादि द्वैत का निषेध कहनेवाली हजारों श्रुतियों से सिद्ध है, इस
आशय से कहते हैं। __ कालातीत परमात्मा में सर्वकाल सम्बन्ध रूप न सनातनता है, न कोई विरंचिता है, न कोई ब्रह्मण्डता है, न कोई प्रजापतिता है, न कोई अन्यलोकता है, न कहीं पर स्वर्गादिता है, न मेरुता है, न असुरता है, न मनस्त्व है, न देहता है, न कोई महाभूतता है, न कहीं कारणता है, न भूत, भविष्यत् और वर्तमान कालों की कल्पना है, न भाव वस्तु है, न अभाव वस्तु है, त्वत्ता, अहन्ता, आत्मता, तत्ता, सत्ता, असत्ता कोई भी नहीं है, न कहीं पर भेद की कल्पना है, न राग है और न राग का कार्य रंजन ही है॥१८-२१॥
सब जगत् का पारमार्थिक रूप शान्त यानी अधिष्ठानसन्मात्र, निराधार, अविनाशी, कल्याणमय, दोष आदि से रहित, इन्द्रियों से अग्राह्य, नामरहित, कारण रहित ब्रह्म ही है । वह न तो उत्पत्ति रूप भावविकार से युक्त है, न नाशनामक भावविकारवाला है, न मध्य के भावविकारों से युक्त है और न सब है, सर्वरूप भी वही है। मन वचन से उसका ग्रहण नहीं होता। वह शून्य से भी शून्य और सुखसे भी बढ़कर सुख है ॥२२,२३॥

इस प्रकार निष्प्रपंच पारमार्थिक एकरस ब्रह्म का बोध कराने पर भी उसमें चित्तवृत्तिको स्थिर करने की शक्ति न होने से उससे लौटकर फिर विपरीत भावना से कातर हुए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, यद्यपि मैंने इस समय सर्वत्र शम, सर्वरूप ब्रह्म को जान लिया है तथापि फिर मुझे यह सृष्टि क्यों दिखाई दे रही है, इसे आप कृपा कर बतलाइये। भाव यह है कि ज्ञान से अज्ञान का नाश होने पर अज्ञानमूलक जगत् का भी बाध हो गया, इसलिए फिर जगत् की प्रतीति युक्त नहीं है ॥२४॥

यदि आपको तत्त्व ज्ञात हो गया, तो फिर जो यह जगत् की प्रतीति है वह ब्रह्ममान ही है। निमित्त भूत अज्ञान का नाश होने से ही जगत्भेद और सृष्टि नाम का नाश हो गया, इस
आशय से श्रीवसिष्ठजी परिहार करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, परम तत्त्व सर्वोत्कृष्ट शान्त स्वस्वभाव में ही स्थित है उससे च्युत नहीं है। इस प्रकार पूर्णात्मभाव होने से सृष्टि और सृष्टि का नाम इदन्ता से इस ब्रह्म में कभी नहीं हैं, किन्तु स्वस्वभाव से ही हैं ॥२५॥
महार्णव के जल में जल के तुल्य परमेश्वर में यह सृष्टि स्थित है। भेद इतना ही है कि जल द्रव होने से चलनशील-सा है और ब्रह्म निष्क्रिय है ॥२६॥
सूर्य आदि की ज्योति के तुल्य वह स्वप्रकाश है भेद इतना ही है कि सूर्य आदि की ज्योति अपने में दीप्त होती है, किन्तु परमपद दीप्ति क्रिया को प्राप्त नहीं होता, क्योंकि दीप्ति क्रिया सूर्य आदि का स्वभाव है, परमपद को तो लोग निष्क्रिय कहते हैं ॥२७॥
जैसे नीचे-ऊपर छोड़कर समुद्र के मध्य में जल ही जल रहता है वैसे ही चित् होने से परम पद वह परम ही नाना रूप से स्फुरित होता है |२८॥
आपका बोध परिपक्व नहीं है, इसलिए आपकी दृष्टि में चिद्रूप परमतत्त्व मानों चेत्यता को प्राप्त होता है और सृष्टिरूप से उसकी प्रतीति होती है। वह सृष्टि ही ज्ञान का परिपाक होने पर अविनाशी ब्रह्म स्वरूप हो जाती है। कारण कि उस समय अज्ञानियों द्वारा देखा गया यह भेद ऐसे ही बिलकुल नहीं रहता जैसे कि आकाश का दूसरा आकाश नहीं है, यदि आकाश का दूसरा आकाश माना जाय, तो अनवस्था हो जायेगी एवं परमार्थ का दूसरा परमार्थ नहीं है, इसलिए सर्गशब्द ब्रह्म का ही नाम है, ऐसा विद्वानों का निश्चय है ॥२९,३०॥

चित्त के आत्यन्तिक विनाश का अभाव ही आपके पुनः सृष्टिदर्शन में हेतु है, इस आशय से कहते हैं।
अत्यन्त शान्त परमपद में चित्त से ही सर्ग की प्राप्ति होती है और चित्त के अभाव से ही सर्ग का नाश होता है। जैसे कि सुवर्ण में कटक, कुण्डल आदि का भ्रम होता है। चित्त की शान्ति का उदय होने पर विद्यमान सृष्टि भी असत् हो जाती है और चित्त का उदय होने पर असत् सृष्टि भी अपने-आप सत्ता को प्राप्त हो जाती है । अभिमानयुक्त चित्त ही सृष्टिभ्रमण रूप भ्रान्ति है और चित्त अभाव को ही सर्वतः शान्त परमपद जानिये, वह परमपद जड़ नहीं है ॥३१-३३॥

ज्ञानियों को भी व्युत्थानदशा में चित्तभास का उदय होने पर सर्गभान कैसे होता है ? इस पर कहते हैं।
तत्त्वदृष्टि से भेदरहित सृष्टि भी प्रातिभासिक भेद से भिन्न सी ऐसे प्रतीत होती है जैसे शिल्पियों की मिट्टी की बनी हुई पुरुषाकार सेना युद्धादि पुरुषार्थ करनेवाली सी प्रतीत होती है॥३४॥

परमार्थिक दृष्टि होने पर तो यह जगत् पूर्ण ब्रह्म ही अवशिष्ट रहता है, इस पर पूर्णमिदं पूर्णमदः पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाऽवशिष्यते' इस श्रुति को अर्थतः दिखलाते हैं।
यह पूर्ण उत्पत्तिरहित, नाशशून्य अतएव अन्य विकाररूपी दोषोंसे रहित है, क्योंकि पूर्ण परमात्मा ही चारों ओर की व्याप्तियों से पूर्ण है। इसलिए पूर्ण होकर पूर्ण ही सदा बना रहता है, अणुमात्र भी अपूर्णता को प्राप्त नहीं होता। जो यह सृष्टि दिखाई देती है, वह ब्रह्म ही ब्रह्म में स्थित है। जैसे आकाश आकाश में विश्रान्त है वैसे ही शान्त शिव में शान्त शिव स्थित है॥३५,३६॥
दर्पण में प्रतिबिम्बरूप से स्थित नौ योजनवाले दीर्घ नगर में जैसे दूरता और समीपता दोनों हैं, वैसे ही ईश्वर में दूरता और समीपता का क्रम है॥३७॥
इस प्रकार सत् का ही असत् विश्व के आकार से भान होनेसे तत्त्वदृष्टि से सत् ही उदित हुआ है और अतत्त्व दृष्टि से असत् ही उदित हुआ है, क्योंकि अभेद का भान होने से वह सत् की तरह प्रतीत होता है
और भेद का दर्शन होने पर वह अवस्तु होने से असन्मय हो जाता है॥३८॥
यह सृष्टि दर्पण में प्रतिबिम्बित नगर के तुल्य है और मृगतृष्णा के जल के समान प्रकाशमान है तथा दो चन्द्रमाओं के भ्रम के सदृश प्रतीत होती है, इसलिए इस सृष्टि में कौन-सी सत्यता है ॥३९॥
जैसे ऐन्द्रजालिक पुरुषों द्वारा दूसरे को मोह में डालने के लिए अभिमन्त्रित औषधि के चूर्ण के उड़ाने से आकाश में नगर भ्रान्ति हो जाती है वैसे ही ज्ञानरूप ब्रह्म में संसार सत्य और मिथ्या भासित होता है यानी अधिष्ठान-सत्ता से सत्य और स्वतन्त्ररूप से असत् भासता है॥४०॥

जब तक वासना के सहित अविद्या का विनाश सप्तम भूमिकारोहण पर्यन्त नहीं हुआ, तब तक विक्षेपदुःख तत्त्वज्ञ लोगों को भी प्रतीत होता है। इसलिए जीवन्मुक्ति सुख को चाहनेवाले लोगों को भूमिका का अभ्यास करना चाहिए, इस आशयसे उपसंहार करते हैं।
जब तक विचाररूपी अग्नि से अविद्यारूपी पुरानी लता समूल नहीं जली, तब तक वह बहुत सी शाखाओं और लताओं के प्रतानों से व्याप्त सुख-दुःख रूपी विविध वनों को उत्पन्न करती है ॥४१॥

एक सौ उन्नीसवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ बीसवाँसर्ग राजा लवण का विन्ध्यस्थित पूर्वदृष्टि शबरों के गाँव में फिर जाकर चण्डाली सास के साथ संवाद ।
सुवर्ण की अंगूठी के दृष्टि से वर्णित जगत् की ब्रह्मविवर्तता उसकी परीक्षा कर चुके लवण के अनुभव से सिद्ध है। आपको भी विचार करके जगत् की ब्रह्मविवर्तता का प्रत्यक्ष करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, सुवर्ण में कल्पित अंगूठी के तुल्य मिथ्या कही गई अविद्या की विचारमात्र से क्षयोन्मुख आश्चर्यभूतता कैसी है, इसे आप सुनिये। राजा लवण, जिसका पहले वर्णन कर चुके हैं, वैसे भ्रम को उस समय देख कर दूसरे दिन उस महाअरण्य में जाने के लिए तत्पर हुए ॥१,२॥
जिस महावन में मैंने दुःख देखा, चित्त रूपी दर्पण में स्थित उस महावन का मैं स्मरण करता हूँ। विन्ध्य में शायद वह कहीं मुझे मिल जाय ॥३॥

195533 यों विचार कर राजा मन्त्रियों के साथ दक्षिण दिशा को गये। पुनःदिग्विजय के लिए मानों विन्ध्यपर्वत को प्राप्त कर राजा लवण ने जैसे सूर्य सम्पूर्ण आकाश मार्ग में भ्रमण करते हैं वैसे ही पूर्व, दक्षिण और पश्चिम महासमुद्रों की तटभूमियों में कौतूहल से भ्रमण किया ॥४,५॥

195534 इसके अनन्तर एक प्रदेश में आगे आई हुई चिन्ता के समान उस उत्कट महावन को परलोकभूमि के समान राजा ने देखा ॥६॥

195535 वहाँ पर विचर रहे राजा ने पहले अनुभूत वे सब वृत्तान्त देखे, पूछे और पहचाने एवं राजा के आश्चर्य की सीमा न रही।।७॥

195536 कौतूहल से भरे हुए राजा लवण ने उन व्याधों को और चण्डालों को पहचाना तथा आश्चर्यमग्न होकर फिर-फिर इधर-उधर भ्रमण किया ॥८॥

195537 तदनन्तर महावन में पहुँचकर उस वन के धुएँ से भरे हुए एक छोर पर उसी गाँव में पहुँचा, जिसमें वह विशालकाय चण्डाल हुआ था।९॥

195538 वहाँ पर उसने पहले से परिचित उन उन पुरुषों के, पूर्वदृष्ट उन स्त्रियों को पहले अनुभूत उन छोटी-छोटी झोंपड़ियों को और उन उन भूमितटों को देखा, जिनका आकार-प्रकार भाँति-भाँति का था और जिनमें अनेक लोग निवास करते थे|१०॥

195539 दुर्भिक्ष में (अकाल में) दुर्दशायुक्त हुए उन उन पूर्वानुभूत वृक्षों को, उन अपने अनुगामियों को, उन उन प्रदेशों को, उन व्याधों को और बन्धुशून्य अपने पुत्रों को देखा । आँसू बहा रही, क्लेश सहती हुई अन्यान्य बूढ़ी सहेलियों के बीच में दुर्भिक्ष के समय विकट वन में नष्ट-भ्रष्ट हुए अपने बन्धु-बान्धवों के असंख्य दुःखों का वर्णन कर रही एक बुढ़िया, अन्य वृद्धों की अपेक्षा जिसके नेत्रों से अधिक आँसुओं की धाराएँ बह रही थी, फटी पुरानी कथरी जिसने ओढ़ रक्खी थी, जिसके स्तन सूख गये थे, शरीर सूखकर तिनका हो गया था, उस दुर्भिक्षरूपी प्रचण्ड वज्र से लाये गये देशमें बड़े करुण क्रन्दन के साथ यों रो रही थी॥११-१३॥

195540 हे पुत्रि, तुम्हारा सारा वदन पुत्रों से ढका होगा, तीन दिन तक भोजन न मिलने के कारण तुम्हारा शरीर जर्जर हो गया होगा, जैसे तलवार अपने कोश में प्रवेश करके स्थित हो जाती है, वैसे ही अपने कोश में स्थित हुए राजा ने प्राण के समान प्रिय तुम लोगों को, जिनके कि शरीर दुर्भिक्ष से जर्जर हो गये थे, कैसे और कहाँ छोड़ा ? ॥१४॥

195541

195542 इस समय राजा लवण के कुटुम्ब के पोषण के लिए किये गये साहस कर्मका स्मरण करती हुई कहती है।

195543 हे पुत्र, मेघ की नाईं ऊँचे पहाड़ पर ताड़ के पेड़ पर चढ़कर और उसके फल को लेकर उतरते समय दोनों हाथों के अन्य कार्यमें लगने यानी खाली न रहने के कारण फल को लेने में असमर्थ होने से, जिसने दाँतों के बीच में लाल पके हुए फल को रक्खा था, अतएव उस समय प्राप्त हुए वेष से श्रीहनुमान्जी का अनुकरण करनेवाले तथा गुंजा के फलों की माला को धारण करनेवाले तुम्हारे अभाग्यवश फिसलने पर निकटवर्ती दूसरे ताल की शाखा का अवलम्बनरूप साहस का मुझे स्मरण होता है ॥१५॥

195544 कदम्ब और जम्बीर के पेड़ों तथा लौंग और गुंजा की लताओं के निकुंजों के (झाड़ियों के) भीतर छिरकर चल रहे बाघ को भी भय में डालनेवाले अपने पुत्र के (जमाई के) बाघ को मारने के लिए छलाँग मारकर चलने को फिर मैं कब देखूगी ॥१६॥

195545

195546 इस समय अपनी लड़की के ऊपर मोहित हुए उसकी मुखशोभा का स्मरण कर वर्णन करती है।

195547 आसवपान आदि के समय अपनी परम प्रिया के मुख से बड़ी प्रीति के साथ जिसे मांस का टुकड़ा प्राप्त हुआ था, ऐसे मेरे दुलारे बेटेरूप (जमाता)तुम्हारे उस मांस के टुकड़े को चबाते समय तमाल के सदृश काली दाढ़ी से नीले चिबूक के (ठोड़ी के) एक भाग में जो शोभा से सने हुए विलास हुए, वे इस सारे जगत् में विलास करनेवाले कामदेव के सारे मुँह में नहीं हो सकते हैं ॥१७॥

195548

195549 इस समय पति के साथ अपनी लड़की के मरण की संभावना करती हुई कहती है।

195550 जैसे वन में तमाल की लता को फूलों के गुच्छों के साथ बलवान् पवन उड़ा ले जाता है, वैसे ही हो न हो मेरी पुत्री को, जो कि वर्ण में यमुना के तुल्य है, उस शूर-वीर पतिके साथ यम भगा ले गया है|१८॥

195551 गुंजा के फलों की मालारूपी हार धारण करनेवाली, उन्नत और विशाल स्तन मण्डल से युक्त अंगवाली, वायु से उड़ रहे काजल के तुल्य चंचल वर्णवाली लता, बेर और जामुन के दानों के तुल्य दाँतवाली हे पुत्री, तुम्हारा मुझे बड़ा दुःख है॥१९॥

195552 हे चन्द्रमा के समान सुन्दर राजकुमार, तुम्हारे लिए मुझे बड़ा शोक है, तुमने एक से एक बढ़कर सुन्दरी उन अन्तःपुर की विलासिनी रानियों को छोड़कर मेरी (एक साधारण भीलनी की) लड़की से प्रेम किया, किन्तु दुर्भाग्यवश वह भी तुम्हारे लिए चिरस्थायिनी नहीं हुई ॥२०॥

195553 संसाररूपी नदी के सुन्दर तरंगरूप कर्मपरिपाकोंने, जिनके लिए उपहास उचित है, क्या गर्हित फल पैदा नहीं किया, जो कि महाराज का चण्डाल की तुच्छ कन्या से संयोग करा दिया ॥२१॥

195554 जैसे दुर्भाग्य के दिन आने पर बहुत मनोरथों से युक्त आशा धन के साथ नष्ट हो जाती है, वैसे ही भयभीत हिरनी के सदृश विशाल नेत्रवाली वह मेरी लड़की तथा मदोन्मत्त शेर के समान बलशाली वह मेरा जमाई दोनों एक साथ विनष्ट हो गये ॥२२॥

195555

195556 अब अपने भाग्य को कोसती है।

195557 हे सखियों, बड़े क्लेश की बात है कि मेरे पतिदेव मर चुके हैं, अभी जल्दी मेरी लड़की मर गई है, इस दुर्देश में मैं पड़ी हुई हूँ, बड़ी दरिद्र हूँ, चण्डाल जाति में पैदा हुई हूँ, बड़े संकट में फँसी हूँ, मुझे आप साक्षात् भय जानिए, मैं महती विपत्ति में हूँ। अनाथ मैं नीच के अपमान करने से उत्पन्न हुए क्रोध की, क्षुधा से पीडित हुए पुत्र, कलत्र आदि पोषणीय लोगों के आहार के विषय में अवश्यभावी शोक की और भी इसी प्रकार के अन्यान्य दुःखों की एकमात्र घर रूप नारी बनाई गई हूँ ॥२३,२४॥

195558

195559 इस समय अपने सदृश अन्य जनकी भी निन्दा करती हुई कहती है।

195560 भाग्य से सताये गये, बन्धु-बान्धव हीन, मुर्ख और बड़ी भारी मानसिक व्याधिभूमि में उत्पन्न हुए (सदा मानसिक चिन्ता से युक्त) इस प्रकार के प्राणी का जो जीवन है, जो मरण है और जो महाआपत्ति है, उसकी अपेक्षा स्वतः जीवरहित पाषाण आदि उत्तम हैं|२५॥

195561 जैसे वर्षा ऋतु में जनों से रहित तथा पृथिवी के एक देश में स्थित पर्वत के सैंकड़ों शाखाओं और रस से व्याप्त तृण उल्लास को प्राप्त होते हैं वैसे ही स्वजनों से रहित, अत्यन्त गर्हित देश में रहनेवाले पुरुष के सैंकड़ों शाखा प्रशाखाओं से पूर्ण अनन्त दुःख उल्लास को प्राप्त होते हैं ॥२६॥

195562 इस प्रकार विलाप कर रही तथा चण्डालता को प्राप्त हुए अपने पोषणीय लोगों में सबसे बड़ी-बूढ़ी उस स्त्री को दासियों द्वारा समझा बुझाकर राजा ने उससे पूछा : यहाँ पर क्या घटना घटी है, तुम कौन हो, तुम्हारी लड़की कौन है और कौन तुम्हारा लड़का है ?॥२७॥

195563 तदुपरान्त आँसुओं से भरे हुए नेत्रवाली उसने कहा : पुष्पसघोष नामका यह गाँव है, यहाँ पर पुष्पक नाम का मेरा पति हुआ। उसकी चन्द्रमा के तुल्य एक लड़की हुई। जैसे बेचारी करभी (गदही या ऊँट) वन में फूटे हुये शहद के घड़े को प्राप्त हो, वैसे ही उसने भाग्यवश यहाँ पर आये हुए इन्द्र के तुल्य राजा को दुर्भाग्यसे पति पाया। उसके साथ चिरकालतक सुख का उपभोग कर उसने लड़कियाँ और लड़के पैदा किये, इस वन की गुफा में वह पेड़ के सहारे स्थित हुई लौकी की लता के सदृश वृद्धि को प्राप्त हुई ॥२८-३०॥

195564

195565 एक सौ बीसवाँ सर्ग समाप्त

195566 एक सौ इक्कीसवाँ सर्ग चण्डाली द्वारा उक्त वृतान्त को सुनकर विस्मित हुए राजा लवण के घर आ जाने पर वसिष्ठजी के कथन से उस वृत्तान्त का श्रीरामचन्द्रजी को विनिश्चय। चण्डाली ने कहा : हे राजन्, कुछ काल बीतने पर इस ग्राम में वृष्टि के न होने से अत्यन्त भयंकर तथा मनुष्यों को नष्ट करनेवाला दुर्भिक्ष का दुःख उपस्थित हुआ ॥१॥

195567 इस महान् दुःख से ग्राम के सभी लोग निकलकर दूर चले गये तथा शेष सब लोग मर गये ॥२॥

195568 हे प्रभो, हे सुन्दर, उस दुर्भिक्ष तथा बन्धुओं के मरण से इस वन में हम अभागिनियाँ शून्य होकर नेत्रों से अश्रुधारा बहाती हुई शोक कर रही हैं ॥३॥

195569 उस वृद्धा के मुख से यह सुनकर राजा अत्यन्त विस्मित हुए और मन्त्रियों के मुख को देखकर चित्रलिखित के समान स्तब्ध हो गये ॥४॥

195570 उस अपूर्व आश्चर्य का राजा ने पुनः विचार किया, तदनन्तर बार-बार पूछा और इससे राजा को बड़ा आश्चर्य हुआ ॥५॥

195571 लोक में ऊँच, नीच आदि विविध भावों को देख चुके राजा लवण दया से पूर्ण हो गये, उन्होंने समुचित दानसम्मान से उन भीलों के दुःख का निवारण किया । वहाँ चिरकाल तक निवास कर तथा दैव की गति का विचार कर घर लौटे और पुरवासियों से वन्दित होते हुए उन्होंने घर में प्रवेश किया ॥६,७॥

195572 प्रातःकाल उस राजा ने विस्मित होकर सभाभवन में मुझसे पूछा : हे मुने, यह स्वप्न मैंने प्रत्यक्ष कैसे देखा ? ॥८॥

195573 मैंने राजा के प्रश्न का यथार्थरूप से समाधान किया और उनके हृदय से संशय को इस तरह मिटा दिया जिस तरह वायु मेघ को आकाश से दूर करता है ॥९॥
195574 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार यह अविद्या बड़ी भ्रम देनेवाली है, यह अतिशीघ्र पूर्ण रीति से सत् को असत् तथा असत् को निरा सत् बना देती है|१०॥
195575 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, कृपा कर यह बतलाइये कि यह स्वप्न कैसे सत्य अर्थात् जाग्रतकाल के अनुभव का विषय हो गया ? बड़े भ्रम के समान यह बात मेरे मन में बैठती नहीं है ॥११॥
195576 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इन सभी बातों का अविद्या में सम्भव है, देखिये न, स्वप्न तथा संभ्रम आदि में घट में पटता दीख पड़ती है ॥१२॥
195577 जैसे दर्पण के भीतर स्थित पर्वत दूर होता हुआ भी निकट प्रतीत होता है वैसे ही अत्यन्त दूर की वस्तु भी निकट की तरह प्रतीत होती है। सुख की नींद से बीती हुई रात्रि के तुल्य दीर्घकाल भी शीघ्रता को प्राप्त हो जाता है ॥१३॥
195578 जैसे स्वप्न में अपना मरण प्रतीत होता है, वैसे ही अत्यन्त असम्भव भी संभव हो जाता है। स्वप्न में आकाशगमन के तुल्य अत्यन्त असत् भी सत् सा प्रतीत होता है। चक्राकार घूमने पर पृथिवी के भ्रमण के तुल्य अत्यन्त स्थिर वस्तु भी चलने लगती है और मदसे विक्षुब्ध चित्तवाले से देखी गई वस्तु के समान अचल वस्तु भी चंचलता को प्राप्त होती है ॥१४,१५॥
195579 वासनायुक्त चित्त पूर्णरूपसे जिस वस्तु की जैसी भावना करता है, उस वस्तु का वैसा ही शीघ्र अनुभव करता है, वह वस्तु न सत् है अथवा न असत् है ॥१६॥
195580 अहन्त्व आदि रूप मिथ्या ज्ञान जिस समय उदय को प्राप्त हुआ, उसी समय आदि, मध्य तथा अन्त से हीन असंख्य भ्रम उदय को प्राप्त हो गये ॥१७॥
195581 सब पदार्थों का विपरिणाम मन के प्रतिभास से ही होता है, इसीलिए क्षण कल्पता को प्राप्त होता है तथा कल्प क्षणता को प्राप्त होता है ॥१८॥
195582 जिसकी मति विपरीत हो गई है, वह प्राणी अपने को भेंड़ा समझता है और वासना से भेंड़ा भी अपने में सिंहता को धारण करता है॥१९॥
195583 विषम भ्रम को देने वाले अविद्या, मोह, अहन्त्व आदि समान हैं, क्योंकि ये सब चित्त के विपर्यासरूप फल की सम्पत्ति के हेतु हैं ॥२०॥
195584
195585 यद्यपि सब पदार्थ अविद्या से कल्पित ही हैं तथापि उत्तर व्यवहार से पूर्व व्यवहार का संवाद होने से सत्यत्व और असंवाद होने से मिथ्यात्व व्यवहार होता है, न कि परमार्थ विचार से। इस पर कहते हैं।
195586 कोई कौआ एक ताड़ के वृक्ष में जा रहा था। ताड़ के वृक्ष से कौए का संयोग होते ही दैववश उसका फल नीचे गिरा, इसे ही काकतालीय न्याय, अर्थात् आकस्मिक घटना कहते हैं। चित्त के संस्कारवश काकतालीय न्याय से बिना किसी कारण के महान् आरम्भवाले व्यवहारों का परस्पर एक दूसरे से संवाद होता है ॥२१॥
195587
195588 राजा लवण के व्यवहार में किस रीति से संवाद हुआ; उसे कहते हैं।
195589 उस भीलों की टोली में पहले किसीका जो चण्डाली विवाहादि सम्पन्न हुआ था, वही राजा लवण के मन में प्रतिभासित हुआ। वह सत् हो या असत् हो । अतएव संवाद का भ्रम हुआ, यह अर्थ है ॥२२॥
195590
195591
195592 जिस तरह अनुभूत वस्तु की विस्मृति होती है उसी तरह अननुभूत वस्तु का स्मरण भी दोषावह नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
195593 जैसै विस्तारपूर्वक की हुई क्रिया को चित्त भूल जाता है वैसे ही की हुई क्रिया का भी 'मैंने इसे नहीं किया' यों स्मरण करता है। यद्यपि भ्रान्ति में राजा लवण को अनुभव ही हुआ था, स्मृति नहीं हुई थी तथापि अनुभव, स्मृति आदि में जो अवान्तर भेद है, वह भी कल्पनामात्र है; इसलिए वह विचारसह नहीं है, यह सूचित करने के लिए ऐसा कहा है ॥२३॥
195594 इसी प्रकार स्वप्न में देशान्तरगमन में प्राकृत पुरुष भी भोजन करने पर मैंने भोजन नहीं किया, ऐसा समझता है ॥२४॥
195595
195596 प्रतिभास और संवाद का पूर्वापरभाव भी कल्पनामात्र है, अतः व्यवस्थित नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
195597 विन्ध्य पर्वत के चण्डालों के ग्राम में ऐसा व्यवहार (चण्डालीविवाहादि) होता है, यह बात राजा लवण की प्रतिभा में आ गई थी। जैसे स्वप्नमें पूर्व की कथा प्रतिभा में आ जाती है॥२५॥
195598 अथवा राजा लवण ने जो स्वप्नभ्रम देखा था, वही भ्रम विन्ध्यपर्वत के चण्डालों के चित्त में संविद् को प्राप्त हुआ था ॥२६॥
195599
195600 प्रतिभा के भेद की कल्पना भी विचारसह नहीं है, क्योंकि एक में उत्पन्न हुई प्रतिभा का दो में भान हो सकता है, इस आशय से कहते हैं।
195601 राजा लवण की प्रतिभा विन्ध्यपर्वत के चण्डालों के हृदय में आरूढ़ हुई थी, अथवा विन्ध्यपर्वत के चण्डालों की प्रतिभा राजा लवण के चित्त में आरूढ़ हुई थी॥२७॥
195602
195603 प्रतिभा और प्रतिभा के विषय के संवाद में दृष्टान्त कहते हैं।
195604 जैसे बहुत कवियों के मनों की उत्प्रेक्षा से रचित काव्य शब्द तथा अर्थ से समान होते हैं, वैसे ही लवण और चाण्डालों के भ्रान्तिरूप स्वप्न में भी देश, काल और क्रिया भी समान हैं॥२८॥
195605
195606 क्या इस तरह का व्यवहार अत्यन्त असत् है ? इस शंका पर 'नहीं' ऐसा कहते हैं। उस व्यवहारदशा की सत्ता भी प्रतिभास से ही है।
195607 अधिष्ठान चेतन की सत्ता से ही सब वस्तुओं की सत्ता है, स्वतन्त्र किसी की सत्ता नहीं है, इस आशय से कहते हैं। __ सब पदार्थों की सत्ता अधिष्ठानभूत चेतनसत्ता से अतिरिक्त नहीं है। अधिष्ठान चेतन की सत्ता ही भूत, वर्तमान तथा भविष्य के प्रपंचो में व्याप्त हुई इस तरह अधिष्ठानसत्ता से भिन्न भासित होती है, जिस तरह जल में तरंग तथा बीज में वृक्ष उससे भिन्न भासते हैं ॥३०॥
195608 अधिष्ठानसत्ता से भिन्न जो पदार्थों की सत्ता है उसकी सत्यता और असत्यता न सत् है, और न असत् है, यह निश्चित है, क्योंकि श्रुति ने 'न तत् सदासीत् नोऽसदासीत् कहा है। सत्त्व के संवेदन से वह सत् है तथा सत्त्व के असंवेदन से वह असत् है। उसकी सत्ता और असत्ता भ्रान्ति और संवेदन के अधीन हैं, यह अर्थ है ॥३१॥
195609
195610 भ्रम का विषय अविद्यामात्र है, इसलिए फलतः असत्य ही है, इस आशय से कहते हैं।
195611 वस्तुतः अविद्या कोई वस्तु नहीं है जैसे कि बालू में तेल आदि वस्तु नहीं है। क्या सुवर्ण का कटक (कंकण) सुवर्ण से अतिरिक्त कोई वस्तु है ? अर्थात् कुछ नहीं है॥३२॥
195612
195613 सत् वस्तु के सम्बन्ध से वह वस्तु क्यों नहीं हैं ? इस पर कहते हैं।
195614 अत्यन्त असत् अविद्या का सम्बन्ध सत् आत्मा से उत्पन्न नहीं हो सकता, क्योंकि परस्पर सदृशों का ही सम्बन्ध होता है, यह अपने अनुभव से स्पष्ट है।३३॥
195615 पार्थिवत्व तथा द्रवत्व से अत्यन्त विषम लाख और काठ आदि का जो परस्पर सम्बन्ध है, वह अत्यन्त असदृशों के परस्पर सम्बन्ध में उदाहरण नहीं हो सकता, क्योंकि वे एक अविद्या के ही स्फुरणरूप हैं, अतः सदृश हैं, यह अर्थ है ॥३४॥
195616 __यदि सब पदार्थ चिन्मय ही मान लिये जायें तो चिद्रूप से तुल्य सब पदार्थों के साथ चित् का
195617 सम्बन्ध उत्पन्न है, यह कहते हैं।
195618 चूँकि सब पदार्थमय हैं, इसलिए पाषाण आदि पदार्थ चित् के समान हैं चित् के साथ सम्बन्धवश वे चित् से प्रकाशित होते हैं ॥३५॥
195619

195620 चित् के सम्बन्ध से पदार्थों का भान होता है, इस पक्षमें भी दोष कहते हैं।
195621 यदि जगत् के सभी पदार्थ चिन्मात्रमय-सन्मात्रमय हैं, तो वे स्वप्रकाशता के बल से ही परस्पर प्रकाशित होते हैं। न कि किसी अन्य चेतन से जैसे दीपक को अपना प्रकाश करने के लिए अन्य दीपक की अपेक्षा नहीं होती है वैसे ही उनको भी अपने प्रकाश के लिए दूसरे चेतन
195622 की अपेक्षा नहीं हैं ॥३६॥
195623
195624 पूर्वोक्त दोनों प्रकारों को दो श्लोकोंसे फिर स्पष्ट कहते हैं।
195625 अत्यन्त विषम पदार्थों का निरन्तर (साक्षात्) सम्बन्ध नहीं हो सकता है तथा परस्पर सम्बन्ध के बिना परस्पर अनुभव भी नहीं हो सकता है ॥३७॥
195626 चिद्रूप से सदृश परमात्मरूप वस्तु में चिन्मयरूप से सदृश जगत्प वस्तु अणुमात्र भी भेदक अचिद् वस्तु के अभाव से अखण्ड स्वप्रकाशमात्र एकता को प्राप्त कर उसकी ही सामर्थ्य से अर्थात् एकत्व से ही अपनी एकरूपता प्रकट करती है, अन्यथा नहीं ॥३८॥
195627 ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञानरूप दृश्य त्रिपुटी के रूप से चेतन ही उदित हुआ है, ऐसा जो मूढों का अनुभव है, वह चित् और जड़ के अभेदसम्बन्ध से नहीं बन सकता है, क्योंकि चित् और जड़ की एकता विलक्षणतावश कहीं हो ही नहीं सकती ॥३९॥
195628
195629 चित् और जड़ के भेदसम्बन्ध से भी उक्त अनुभव उत्पन्न नहीं हो सकता, इस आशय से कहते हैं।
195630 एक त्रिपुटीरूप चित्र में चित् और जड़ दोनों भेदसम्बन्ध से भी कभी नहीं मिल सकते।
195631 चिन्मय पदार्थों का चित् के साथ सम्बन्ध हो सकता है इस पक्ष को लेकर भी उक्त अनुभव उत्पन्न नहीं हो सकता, यह कहते हैं।
195632 चिन्मयत्वरूप सादृश्य से यद्यपि चित् की उपलब्धि होती है, तथापि चित् की उपलब्धि होने पर भी चिद्रूप वेदनांशकी ही उपलब्धि हुई न कि वेद्यांश की, क्योंकि भेदक अचिद् वस्तु के अभाव से वेद्यत्वरूप की सिद्धि असम्भव है। अतएव वेद्य और वेदन दोनों अंशों की उपपत्ति नहीं होती है, यह अर्थ है ॥४०॥
195633
195634 यदि कोई कहे कि जैसे जाड्यरूप धर्म के कारण साम्य होने पर भी काठ, पत्थर, मिट्टी आदि का एक घर के अवयवरूप से सम्बन्ध होता है और जैसे जलमय होनेसे सजातीय जिह्वा तथा रस का सम्बन्ध होता है, वैसे ही चिद्रूप होने से सदृश होने पर भी ज्ञान तथा ज्ञेय का सम्बन्ध हो सकता है, इस पर कहते हैं।
195635 काठ, पत्थर आदि जो भिन्न-भिन्न पदार्थ हैं, वे चिद्रूप नहीं हैं, क्योंकि काठ आदि जड़ पदार्थगृह आदि पदार्थों के रूप से परिणत होते हुए अनुभूत होते हैं। चेतन कभी परिणामी नहीं होता है, यह अर्थ है ॥४१॥
195636 __ जलमय होने से सजातीय जिह्वा और रस से स्पष्ट उदित हुआ रसास्वाद भी जो कि परिणामी है, जिह्वा से ही अनुभूत होता है।
195637 किंचित् अभिन्न का ही ऐक्य सम्बन्ध होता है, उसका दोनों पक्षों में सम्भव नहीं है, ऐसा कहते हैं।
195638 किंचित् अभिन्न का जो ऐक्य है, उसे ही आप सम्बन्ध जानिये । वह अत्यन्त असमान जड़ और चेतन का नहीं हो सकता, इसलिए पत्थर आदि पदार्थ जड़ नहीं हैं किन्तु चेतन ही पत्थर, दीवार आदि रूपवाला है, इसलिए परमार्थदृष्टि से एकीभाव को प्राप्त हुआ चैतन्य ही सत्य है, द्रष्टा, दृश्य आदि भाव भ्रम हैं, क्योंकि काठ, पत्थर आदि सब पदार्थ चिन्मय ही हैं ॥४२-४४॥
195639
195640 यदि काठ, पत्थर आदि अशेष पदार्थ परमार्थ चिन्मय ही है, तो चिद्रूप काठ, पत्थर आदि का गृहरूप से साथ सम्बन्ध कैसे देखा जाता है ? इस पर कहते हैं।
195641 परमार्थरूप में कल्पित काठ,पत्थर आदि रूप से ही गृहादि पदार्थों के साथ उनका सम्बन्ध देखा जाता है, न कि वास्तविक चिद्रूप से चूँकि अनन्त ब्रह्म ही सब प्रकारों से युक्त होकर सब के तुल्य भासित होता है, इसलिए यह विश्व परमार्थमय ही है, इस तरह उत्तर श्लोक से इसका अन्वय जानना चाहिए ॥४५॥
195642 हे तत्त्ववेत्ताओं में श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, इस विश्व को आप सन्मात्र ही समझिये। यह विश्व मिथ्यात्वग्रहणरूप चित् के चमत्कार द्वारा सैंकड़ों, लाखों भ्रमों से पूर्ण हैं। वह चित् का चमत्कार परमार्थतः किसीसे पूर्ण नहीं है। जैसे मनुष्यों के संकल्प से नगर में निवास करनेवाले जन देश और काल के अवरोध के लिए परस्पर चेष्टा नहीं करते वैसे ही सृष्टि को भी अवस्थित जानिये। भेद का बोध होने पर ही सृष्टि तथा अहन्त्व आदि भ्रम का उदय होता है। जैसे सुवर्णज्ञान का परित्याग करने पर कटक आदि का भ्रम होता है। सुवर्ण में कटक आदि का भ्रम मिथ्या ही है, क्योंकि वे सुवर्ण के ही देश से देश तथा सुवर्ण की सत्ता से ही सत्ता प्राप्त करते हैं ॥४६-४९॥
195643 जैसे कटक आदि बड़े भेदवाला सुवर्ण भेददृष्टि और भेददर्शन का त्याग करने पर एकमात्र निर्मल सुवर्ण ही है यानी उसकी पृथक् सत्ता नहीं है, वैसे ही द्रष्टा और दर्शन का परित्याग होने पर अविद्या पृथक् नहीं हैं॥५०॥
195644 बोध की एकता से ही यह सृष्टि सद्रूप विश्व को असत् बनाती है अथवा असद् विश्व को सत् के साथ एकरसता को प्राप्त कराती है। जैसे मिट्टी की बनी हुई सेना मिट्टीबुद्धि से विचित्र होने पर भी विचार दृष्टि से मिट्टीमात्र की तरह मृन्मयी ही है॥५१॥
195645 जिस प्रकार तरंग आदि सब वस्तु एकमात्र जल ही हैं, काठकी बनी हुई पुतलियाँ एकमात्र काठही हैं और घट आदि सब वस्तु मिट्टीमात्र है उसी प्रकार तीनों जगत् का भ्रम एकमात्र ब्रह्म ही है ॥५२॥
195646
195647 घट आदि पदार्थों में अनुस्यूत सारभूत मिट्टीस्वरूप के तुल्य द्रष्टा आदि त्रिपुटी में अनुस्यूत साक्षी चिन्मात्र को त्रिपुटी के निराससे दिखाते हैं।
195648 द्रष्टा का दृश्य और दर्शन के साथ सम्बन्ध होने पर फूलों में सूत्र की तरह सबके मध्य में अनुगत द्रष्टा, दर्शन और दृश्य से वर्जित जो द्रष्टा का शुद्ध रूप है, वही इस त्रिपुटी में व्याप्त परब्रह्म है। इस वाक्य से अखण्य वाक्यार्थ दिखलाया गया है, ऐसा समझना चाहिए ॥५३॥
195649
195650 उस ब्रह्म की त्रिपुटीशून्यता कब सिद्ध होती है ? इस पर कहते हैं। चित्त के एक विषय से दूसरे विषय में जाने पर मध्य में जाड्यस्फुरण से शून्य चेतन का जो शुद्ध रूप है, उसमें आपतन्मय होइये॥५४॥
195651 जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति-इन तीन अवस्थाओं से रहित चित्तवृत्ति से शून्य जो आपका सनातन शुद्ध चेतन रूप है, उसमें आप तन्मय होइये ॥५५॥
195652 एक जड़ता का परित्याग कर जो कूटस्थ चिद्घनमात्र है, आप समाधिस्थ होकर अथवा व्यवहार करते हुए सर्वदा उसमें तन्मय होइये ॥५६॥
195653
195654 यदि कोई कहे कि व्यवहार में रहने वाले की तन्मयता कैसे हो सकेगी? इस पर कहते हैं।
195655 इस संसार में किसी का न तो कुछ उदित होता है और न लीन होता है अर्थात् व्यावहारिक वस्तु की सत्ता ही नहीं है। इसलिए समाधिस्थ होकर या व्यवहार करते हुए स्वस्थ होकर सुखपूर्वक स्थित होइये । व्यवहारदशा में भी परमार्थ दृष्टि का ही अनुवर्तन कीजिये, यह भाव है॥५७॥
195656 आत्मा किसी देह में न तो किसी की इच्छा करता है और न किसी से द्वेष करता है; इसलिए आप स्वस्थ होकर आशंकाहीन हो स्थित होइये। देह की वृत्तियों में मत गिरिये ॥५८॥
195657
195658 जिस तरह अप्राप्त वस्तु में चित्त की अनासक्ति स्वतः सिद्ध है, उसी तरह वर्तमान वस्तु में भी मिथ्यात्वदृष्टि से अनासक्तिका सम्पादन करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
195659 जैसे आप अप्राप्त ग्राम के ग्राम्यव्यवहार में आसक्तिरहित हैं वैसे ही सत्य आत्मा में स्थित होकर चित्त की वृत्तियों में मिथ्यात्वदृष्टि से आसक्ति रहित होइये ॥५९॥
195660 जैसे दूर देश में स्थित मनुष्य रहता हुआ भी असत् के तुल्य है और जैसे काठ और पत्थर समीप में होने पर भी चेतन हीन होने से ही आसक्ति, अभिमान आदि के अयोग्य हैं, वैसे ही आप चित्त को जानिये, क्योंकि आत्मरूप से विचार करने पर अचित्तता ही विद्वानों के अनुभव से सिद्ध है॥६०॥
195661 जैसे शिला में जल नहीं है, जैसे जल में अग्नि नहीं है, वैसे ही अपनी आत्मा में (जीवात्मा में) चित्त नहीं है, फिर वह परमात्मा में कैसे रह सकता है ?॥६१॥

195662
195663 जब चित्त असत् है, तो उसके कार्य सुतरां असत्य हैं, ऐसा कहते हैं। विचार करके देखने पर जो कुछ नहीं है, उसके द्वारा जो कुछ करते हैं वह भी कृत नहीं है, ऐसा मानकर चित्त से परे होइये ॥६२॥
195664
195665 शुद्ध आत्मा का अशुद्धचित्त का अनुवर्तन भी अनुचित है, इस आशय से कहते हैं।
195666 अत्यन्त अनात्मभूत चित्तवृति का जो अनुवर्तन करते हैं, वे प्रत्यन्त देशवासी म्लेच्छों का अनुवर्तन क्यों नहीं करते ? 'तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्वयानि' (प्रत्यन्तवासी जनों में पाप निहित है, इसलिए उनका स्पर्श नहीं करना चाहिये, उनके स्थान में नहीं जाना चाहिये, अन्यथा पापरूप मृत्यु को हम लोग प्राप्त होंगे) इस श्रुति के अनुसार म्लेच्छादि का अनुसरण करना निषिद्ध है, यह भाव है॥६३|
195667 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप इस चित्त रूपी चण्डाल का निरन्तर दूर से ही निरादर करके मिट्टी की बनी हुई जड़ मूर्ति के तुल्य स्वस्थ होकर आशंकाहीन स्थित होइये । यथार्थ में चित्त है ही नहीं, यही मुख्य पक्ष है अथवा उत्पन्न हुआ भी हो, तो वह मर गया है, आज मृतक होकर ही पदार्थों को देखता है यानी मिथ्या देखता है, ऐसा निश्चय करके आप पत्थर के बने हुए पुरुष की तरह निश्चल होइये ॥६४,६५॥
195668 आत्मविचार करने से अथवा चित्त का विचार करने पर यह चित्त नहीं है। आप वस्तुतः चित्तहीन हैं, इसलिए आप ऐसे अनर्थभूत व्यर्थ चित्त के साथ क्यों दुःखी होते हैं ? अत्यन्त असत्य चित्त रूपी यक्ष ने जिन लोगों को अपने वश में कर लिया है, उन सुकुमार मतिवालों के लिए चन्द्रमा से वज्र उत्पन्न हुआ है ॥६६,६७॥
195669 इसलिए चित्त का दूर से ही परित्याग करके आप जो हैं, वही होकर स्थिर होइये और मननरूपी उत्तम युक्ति तथा ध्यान से युक्त होइये ॥६८॥
195670
195671 अधिकारियों के प्रोत्साहन के लिए मूढ़ों की निन्दा करते हैं।
195672 जो मूर्ख असत्य चित्त का अनुवर्तन करते हैं, आकाशताड़न में समय बितानेवाले उन मूों को धिक्कार हैं ॥६९॥
195673 तत्त्वज्ञान में कुशल होकर पहले व्यपगतमन यानी चित्तहीन होइये, तदनन्तर तत्त्वज्ञान से निर्मलात्मा होकर संसार से परे हो जाइये।
195674 इसी बात को दृढ़ करने के लिए श्रीवसिष्ठजी विचारविशुद्ध अपना अनुभव कहते हैं।
195675 मैंने तत्त्वज्ञान के लिए बहुत काल तक मन का विचार किया तथापि निर्मल आत्मा में मानसरूपी मल कुछ नहीं पाया। इसलिए मानसमल कोई वस्तु नहीं हैं। मेरे वाक्य से भी आप स्वस्थचित्त होइये, यह अर्थ है |७॥
195676
195677 एक सौ इक्कीसवाँ सर्ग समाप्त
195678 एक सौ बाईसवाँसर्ग पहले पुरुष का ज्ञानभूमिका के उदयक्रम का वर्णन तदनन्तर शोक, मोह आदि के निराकरण द्वारा श्रीरामचन्द्रजी का बोधन। पहले उत्पन्न हुए कुछ विकसित बुद्धिवाले यानी इस जन्म में या जन्मान्तर में किये गये कर्मों से शुद्धचित्त हुए पुरुष को इस प्रकार सत्संग में तत्पर होना चाहिए ॥१॥
195679
195680 सत्संग से साधनचतुष्टयसम्पत्ति के साथ अध्यात्मशास्त्र से सम्बन्ध होता है, वही पहली भूमिका है, ऐसा कहते हैं।
195681 अनवरत प्रवाह में पड़ा हुआ यह अविद्यारूपी नदियों का समूह शास्त्र और सज्जन (संतजन) के संसर्ग के बिना नहीं तरा जा सकता है॥२॥
195682 उससे विवेकपूर्वक पुरुष को यह हेय है और यह उपादेय है, यह विचार उत्पन्न होता है ॥३॥
195683 तब वह पूर्वोक्त शुभेच्छा नाम की ज्ञानभूमिका में अवतीर्ण होता है ॥४॥
195684
195685 शुभेच्छा नाम की ज्ञानभूमिका में विजय प्राप्त करने से दूसरी भूमिका की प्राप्ति दर्शाते हैं। तदुपरान्त विवेकवश विचारणा नाम की ज्ञानभूमिका में आता है॥५॥
195686 दूसरी भूमिका के विजय से तीसरी भूमिका में अवतरण होता है, ऐसा कहते हैं।
195687 सम्यग् ज्ञान से असम्यग्वासना का त्याग कर रहे पुरुष का मन संसार की वासनाओं से तनुता को प्राप्त होता है ॥६॥
195688
195689 उसके द्वारा तनुमानसा नाम की तीसरी ज्ञानभूमिका में अवतीर्ण होता है |७॥
195690 चौथी भूमिका के अवतरण का प्रकार कहते हैं।
195691 जभी योगी के सम्यग् ज्ञान का उदय होता है, तभी शुद्ध, सत्य आत्मा में स्थितिरूप चौथी ज्ञानभूमिका सत्त्वापत्ति प्राप्त होती है ॥८॥
195692 उसके कारण जब वासना सूक्ष्मता को प्राप्त हो जाती है, तभी योगी असंसक्त कहा जाता है, कर्मफल से बन्धन में नहीं पड़ता है ॥९॥
195693 तदनन्तर वासनाओं के तनु होने के कारण पुरुष सदा ही अन्तर्मुखरूप रहने से ब्रह्माहंभाव की वासना के बढ़ने के कारण बाह्य पदार्थों के क्रम से विस्मरण रूप भावना की तनुता का अभ्यास करता है|१०॥
195694
195695 कितने काल तक भावना की तनुताका अभ्यास करना चाहिए, इस प्रश्न पर कहते हैं।
195696 जब तक समाधिस्थ हो, चाहे समाधि से व्युत्थित हुआ हो, चाहे असत् संसार वस्तुओं में स्थित हो, अपनी आत्मा में ही क्षीणमन होने के कारण अभ्यासवश बाह्यवस्तुओं को करता हुआ भी नहीं देखता है, अतएव रूचि से उनका सेवन नहीं करता है, न कभी उसका स्मरण करता है, सूक्ष्म वासनावाला होने के कारण केवल बालक या उन्मत्त अथवा आधा सुप्त और आधा प्रबुद्ध के समान स्नान, भोजन आदि कर्तव्य को दूसरे की इच्छा से करता है, तब तक उसका अभ्यास करे।११॥
195697 अत्यन्त सूक्ष्म ब्रह्म में जिसने अपने चित्त को एकरस कर दिया है, ऐसा योगी उसके द्वारा पदार्थाभावनी नाम की योगभूमिका में आरूढ़ होता है ॥१२।
195698 पूर्वोक्त प्रकार से ब्रह्म में जिसका चित्त लीन हो गया है, ऐसा योगी कुछ वर्षों तक अभ्यास करके दूसरों की इच्छा से कार्यानुसार कभी स्नान, भोजन आदि बाह्य क्रियाओं को करता हुआ भी उसकी भावना को सर्वथा छोड़ देता है। स्वयं ही तुर्य आत्मा हो जाता है। छठी भूमिका तक चित्त की ब्रह्माकारता के स्थिर होने पर कुछ न कुछ प्रयत्न की अनुवृत्ति रहती है, सातवीं भूमिका में तो प्रयत्न की सर्वथा निवृत्ति होने से स्वाभाविक प्रतिष्ठा यानी ब्रह्मनिष्ठा हो जाती है, यह विशेष है। वही पुरुष जीवन्मुक्त कहा जाता है ॥१३॥
195699
195700 यद्यपि पूर्व की भूमिकाओं में भी जिन्होंने ब्रह्म का साक्षात्कार कर लिया है, वे जीवन्मुक्त ही हैं तथापि उनमें कभी प्रबल प्रारब्ध से प्राप्त कराये गये प्रिय, अप्रिय का सम्बन्ध होता है, अतः उनमें मुख्य जीवन्मुक्ति सुख नहीं है। सातवीं भूमिका में योग के परिपाक से उत्पन्न पुण्य के प्राचुर्य से, जो अति प्रबल है, तिरस्कृत हुआ प्रारब्ध कर्म केवल जीवन व्यवहार के आभास में पर्यवसित होता है, हर्ष, शोक आदि को उत्पन्न करने के लिए नहीं होता है, इस आशयसे उसका लक्षण पद्य से कहते हैं। __ जीवन्मुक्त पुरुष प्राप्त हुई वस्तु का अभिनंदन नहीं करता यानी किसी वस्तु के प्राप्त होने पर प्रसन्न नहीं होता और खोई हुई वस्तु के लिए शोक नहीं करता। जो कुछ प्राप्त हो गया, केवल उसीका भय, आशंका से रहित होकर अनुवर्तन करता है|१४॥
195701
195702 आप तो अत्यन्त शुद्ध चित्तवाले हैं, इसलिए आपने दूसरी भूमिका में ही अपने ही विचार से प्रत्यगात्मतत्त्व का ज्ञान प्राप्त कर लिया है, इस आशय से कहते हैं।
195703 हे श्रीरामचन्द्रजी, आपने सबका अन्तर्यामी ज्ञातव्य तत्त्व जान लिया है, क्योंकि आपकी वासना सम्पूर्ण कार्यों से तनुता को प्राप्त हो गई है ॥१५॥
195704 चाहे आप सदा ही समाधिस्थ रहें, चाहे लोकव्यवहार करते रहें, आप शोक अथवा हर्ष को प्राप्त न हों, क्योंकि आप शोक, मोह आदि दोषों से रहित आत्मा ही हैं ॥१६॥
195705 हे श्रीरामचन्द्रजी, स्वयंप्रकाश, निर्मल, सर्वव्यापक, अविनाशी आत्मरूप आपमें सुख और दुःख का अवसर कहाँ तथा जन्म-मरण का अवसर कहाँ ? ॥१७॥

195706
195707 यदि कोई शंका करे, आत्मबोध से जन्म-मरण आदि से होनेवाले शोक पर भले ही विजय प्राप्त हो जाय, किन्तु बन्धु-बान्धवों के संग से होनेवाले शोक पर कैसे विजय प्राप्त की जा सकती है, इस पर कहते हैं।
195708 आपके कोई बन्धु नहीं हैं, फिर क्यों आप बन्धु से उत्पन्न दुःख के लिऐ शोक करते हैं ? यह आत्मा अद्वितीय है, इसमें बन्धु-बान्धवों का अवसर ही कहाँ ? ॥१८॥
195709 आप बन्धुओं की देह को शोक के योग्य कहते हैं अथवा आत्मा को? पहला पक्ष नहीं बन सकता, क्योंकि देह के भस्मीभूत होने पर केवल परमाणु का समूह दिखाई देता है, वह तो अचेतन होने के करण शोक के योग्य नहीं है। दूसरा पक्ष भी ठीक नहीं है, क्योंकि यदि आत्मा नष्ट होता है और उदित होता है, यह मान लिया जाय, तो उसकी सर्वव्यापकता न रहेगी तथा अन्य देश और अन्य काल में उसके भिन्न होने की आपत्ति प्राप्त होगी, अतः आत्मा न तो मरता है और न उदित होता है|१९॥
195710 आप अविनाशी हैं फिर भी मैं विनष्ट होऊँगा, इस प्रकार शोक क्यों करते हैं ? आत्मा मृत्यु का निवासभूत नहीं है और निर्मल है, अतएव उसमें विनाश का प्रश्न ही कैसे उठ सकता है ? ॥२०॥
195711 जैसे घट के फूटकर टुकड़े होने पर घटाकाश का विनाश नहीं होता, वैसे ही इस शरीर के नष्ट होने पर आत्मा का विनाश नहीं होता ॥२१॥
195712 जैसे सूर्य की किरणों पर प्रतीत हो रही मृगतृष्णा रूपी नदी के नष्ट होने पर धूप नष्ट नहीं होती, वैसे ही देह के नष्ट होने पर आत्मा नष्ट नहीं होता ॥२२॥
195713 व्यर्थ भ्रान्तिरूप पदार्थों की इच्छा ही आपके हृदय में क्यों उदित होती है? आत्मा अद्वितीय है, ऐसी अवस्था में वह दूसरी किस किस वस्तु की अभिलाषा करेगा? ॥२३॥
195714 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस जगत् में सर्वशक्ति परमात्मा में ही ये सब शक्तियाँ स्थित है। ऐसी कोई सुनने योग्य, छूने योग्य, देखने योग्य, श्वास लेने योग्य, सूंघने योग्य दूसरी वस्तु नहीं है, जो आत्मा से भिन्न हो ॥२४॥
195715
195716 यदि कोई शंका करे, जैसे धूप में मृगतृष्णा भ्रम की शक्तियाँ हैं, वैसे ही यदि ब्रह्म में जगत् की शक्तियाँ है तो वे भिन्न होगी, इस पर कहते हैं।
195717 जैसे आकाश में शून्यता है यानी शून्यता आकाश से पृथक् नहीं है, वैसे ही सर्वशक्तिमान्, व्यापक, व्यक्त आत्मा में ये सब शक्तियाँ हैं यानी उससे पृथक नहीं हैं ॥२५॥
195718
195719 अत्यन्त असत् जगत् के उदय में क्या बीज है ? ऐसी यदि कोई शंका करे, तो जगत् की उत्पत्ति में एकमात्र चित्त ही बीज है, उसीको कहते हैं।
195720 हे श्रीरामचन्द्रजी, यह पूर्वोक्त त्रिलोकीरूपी ललना चित्त से ही उदित हुई है। इसने सात्त्विक, राजस और तामस तीन प्रकार के जन्मों से संसार में भ्रम उत्पन्न कर रक्खा है॥२६॥
195721
195722 चूँकि यह चित्त से उत्पन्न हुई है, इसलिए चित्त के क्षय से ही इसका क्षय होता है, ऐसा कहते हैं।
195723 वासनाक्षयनामक मनःप्रशमन के सिद्ध होने पर कर्मों की (क्रियाशक्तियों की) निवासभूत यह माया नष्ट हो जाती है॥२७॥
195724 संसाररूपी विशाल चाक के बीच में स्थित कील पर आरूढ़ तिरछे काट में लगी हुई, ऊपर और नीचे के चाक को वहन करनेवाली रज्जुरूपी यह वासना है, हे श्रीरामचन्द्रजी आप प्रयत्नपूर्वक इस वासना का नाश कीजिये। इस संसाररूपी चक्की में पृथिवी नीचे का चाक है, मेरू पर्वत उसकी कील है और ज्योतिर्मण्डल ऊपर का चाक है और यह जगत् वासना से बँधा हुआ है ॥२८॥
195725 जब तक इस माया का ज्ञान नहीं होता, तब तक यह बड़े-बड़े मोहों को देती है। जब इसका ज्ञान हो जाता है, तो इसका नाम भी अनन्त यानी ब्रह्म हो जाता है, यह सुखदायिनी और ब्रह्मदायिनी हो जाती है ॥२९॥
195726 यहाँ पर संसार का भोग करके अपनी लीलाभूत ब्रह्मविद्या से ब्रह्म का स्मरण कर ब्रह्म से आई हुई यह फिर ब्रह्म में ही लीन हो जाती है ॥३०॥
195727 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे तेज से प्रकाश उत्पन्न होता है, वैसे ही कल्याणमय, रूपरहित, अप्रमेय, निर्दोष ब्रह्म से सब भूत उत्पन्न हुए हैं । जैसे पत्ते में विविध रेखाएँ होती हैं, जैसे जल में अनेक लहरें उठती हैं, जैसे सुवर्ण में कटक आदि का आविर्भाव होता है और जैसे अग्नि में उष्णता आदि धर्म होते हैं, वैसे ही वासनाअवच्छिन्न ब्रह्म में यह सारा त्रिलोक स्थित है, उसी से उत्पन्न हुआ है और तद्रूपही है॥३१-३३॥
195728 वही सब भूतों का आत्मा ब्रह्म कहा जाता है, उसका ज्ञान होने पर सारे जगत् का ज्ञान हो जाता है। तीनोंलोकों में वही ज्ञाता है, क्योंकि 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा (उससे भिन्न कोई द्रष्टा नहीं है) ऐसी श्रुति है। शास्त्रोपदेश आदि व्यवहार के लिए विद्वान् लोगों ने उसी सर्वव्यापक तत्त्व के चित्, ब्रह्मा और आत्मा इत्यादि नामों की कल्पना की है। प्रिय और अप्रिय विषयोंका इन्द्रियों के साथ कभी संयोग होने पर भी उनमें मिथ्यात्व बुद्धि होने के कारण हर्ष और शोक से रहित यह शुद्ध जीन्मुक्तानुभूति ही वह प्रसिद्ध अविनाशी चिदात्मा है। मूढ़ जिसका अनुभव करते हैं, ऐसा संसार स्वभाववाला आत्मा नहीं है ॥३४-३६॥
195729
195730
195731
195732 हर्ष और शोक से रहित ऐसा जो पहले कहा, उसका उपपादन करने के लिए कहते हैं।
195733 आकाश के समान अत्यन्त स्वच्छ उस चिदात्मा में यह जगत् भिन्न के तुल्य प्रतिबिम्बित होता है। शुद्ध साक्षी के द्वारा उसका प्रिय और अप्रिय विभाग से विवेक नहीं हो सकता इसलिए प्रिय और अप्रिय के विभाग के विवेक के वास्ते उन दोनों से भिन्नरूप से मध्य में अन्तःकरण प्रतिबिम्बित होता है, वही प्रिय और अप्रिय के विकल्पों द्वारा मोह आदि जो भाव हैं, उन्हें प्राप्त होता है। आत्मा लोभ, मोह आदि भावों को प्राप्त नहीं होता है। वे यानी जगत्, जगबुद्धि और जगबुद्धिप्रयुक्त लोभ, मोह आदि भेद के बिना ही उस चिदात्मा में प्रतिबिम्बित हैं, इसलिए वे परमार्थतः परमात्मरूप ही हैं। जैसै दर्पण से अपृथक् दर्पण के अन्दर दिखाई दे रहे पर्वत, वन, नदी आदि हैं, वैसे ही परमात्मा में ये भी प्रतिबिम्बित हैं॥३७,३८॥
195734
195735 ऐसी अवस्था में जिन मूढ़ों को देह में आत्मबुद्धि है, उन्हींको भय, दुःख आदि होते हैं, आपको तो नहीं होने चाहिए, ऐसा कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, आप तो देहरहित निर्विकल्प चिदाकाश हैं, इसलिए आपको लज्जा, भय, विषाद, आदि से मोह कैसे उत्पन्न हुआ ?॥३९॥
195736 जैसे दुर्बुद्धि मूर्ख पुरुष विकल्पों से अभिभूत होता है, वैसे ही देहरहित आप देह से उत्पन्न होनेवाले असत्स्वरूप इन लज्जा आदि से कैसे अभिभूत होते हैं ? ॥४०॥
195737 देह के नष्ट होने पर अखण्ड चैतन्यरूप अज्ञानी का भी विनाश नहीं होता। आप तो ज्ञानी हैं, आपका कहना ही क्या है ?॥४१॥
195738
195739 अज्ञानी का भी नाश नहीं होता, ऐसा जो पूर्व में कहा है उसके उपपादन के लिए देह से अतिरिक्त चिदात्मा को सिद्ध करते हैं।
195740 जो चित्त गमनागमन की स्वतन्त्रता होने से सर्वत्र जाता है, आलम्बनरहित सूर्य के मार्ग में भी जिसके संचार का निरोध नहीं होता वह चित्त ही पुरुष (पुरि शेते इति पुरुषः) संसारी आत्मा है, शरीर पुरुष नहीं हैं। हे श्रीरामचन्द्रजी, शरीर चाहे रहे या न रहे, तीनों लोको में पुरुष ही- चाहे वह ज्ञानी हो या अज्ञानी स्थित रहता है। शरीर के नष्ट होने पर उसका नाश नहीं होता ।।४२,४३॥
195741
195742 अब असंसारी आत्मा को दर्शाने के लिए चित्त को भी देहकोटि में रखकर देह को ही प्रिय और अप्रिय का स्पर्श होता है, ऐसा कहते हैं।
195743 हे श्रीरामचन्द्रजी, जो आप इन विविध दुःखों को देखते है, वे सब देह के ही हैं, इन्द्रियों द्वारा गृहीत न होनेवाले चिदात्मा के नहीं हैं ॥४४॥
195744 मन के अगोचर होने के कारण जो यह चिदात्मा शून्य की तरह स्थित है, वह सुख और दुःखों से व्याप्त कैसे हो सकता है ? ॥४५॥
195745
195746 यदि कोई शंका करे कि देह के नष्ट होने पर जीव कहाँ जाता है ? तो इस पर कहते हैं।
195747 जैसे भ्रमर कमल से उड़कर आकाश में जाता है वैसे ही यह जीव नष्ट हुए देह के अभिमान का त्याग कर पहले अपने आधारभूत परमात्मा में ही जाता है।
195748 मनःप्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्। (मन प्राण में लीन होता है, प्राण तेज में लीन होता है और तेज परमात्मा में लीन होता है।) इस श्रुतिप्रमाण से मन,प्राण आदि उपाधियों से विहीन होने से जीव बिम्बभूत ईश्वरैक्य को प्राप्त होता है।

शंका : ईश्वैक्य को प्राप्त होकर वह मुक्त क्यों नहीं होता?
समाधान : वह चिरकाल से अभ्यस्त भेदवासना को प्राप्त हुआ है यानी भेदवासना का मूलोच्छेद करनेवाले ज्ञान का उदय न होने से उसकी मुक्ति नहीं होती ॥४६॥

यदि आप शंका करे कि यदि जीव प्रतिबिम्ब है, तो उसकी उपाधि से अतिरिक्त सत्ता न होने से वह असत् ठहरा और उपाधि का नाश होने से उसका नाश हो जायेगा। भले ही ऐसा हो, तथापि आप जीव नहीं हैं। जीव के न रहने पर अथवा नाश होने पर आपको शोक नहीं करना चाहिए, ऐसा कहते हैं। _वह प्रसिद्ध आत्मतत्त्व यानी जीव यदि असत् हो, तो इस आपके देहपिंजर के नष्ट होने पर आपका क्या नष्ट हुआ और आप किसलिए शोक करते हैं ?॥४७॥
वस्तुतः प्रतिबिम्ब बिम्ब ही है, क्योंकि उपाधि में प्रवेश रूप भेद की कल्पना से बिम्ब की ही प्रतिबिम्बरूप से प्रतीति होती है अन्यथा जड़ उपाधि का कार्य होने पर चिदाभास भी जड़ हो जायेगा, अतः संसार का भान नहीं होगा, इसलिए आप जीव को उसकी उपाधियों के परित्याग द्वारा सत्य ब्रह्म ही समझिये। भ्रान्ति से प्राप्त हुए नश्वर देह आदि भाव का अनुभव न कीजिये । पूर्ण ब्रह्मभाव से तृप्त होने के कारण इच्छारहित और निर्दोष आत्मा में कोई इच्छा नहीं है ॥४८॥

यदि कोई शंका हो कि यदि उसमें इच्छा नहीं है, तो इच्छा के बिना उसकी सृष्टि की सिद्धि कैसे होगी? तो इस पर कहते हैं।
सबके साक्षी सर्वत्र शम, निर्मल, निर्विकल्प, चिदात्मा में ये सब जगत् बिना किसी प्रकार की इच्छा के ऐसे प्रतिबिम्बित होते हैं जैसे कि दर्पण में पर्वत, वन, नगर आदि । जैसे सुन्दर मणि में किरण स्वयं दिखाई देती हैं वैसे ही सबके साक्षीभूत, सर्वत्र शम, निर्मल, निर्विकल्प चिदात्मा में जगत् स्वयं दिखाई देते हैं ॥४९,५०॥
जैसे दर्पण और बिम्ब का सम्बन्ध इच्छा न होने पर भी होता है वैसे ही आत्मा और जगत् का भेदाभेद रूप सम्बन्ध इच्छा के बिना ही होता है यानी भानमात्र से भेदसम्बन्ध और यथार्थरूप से अभेद है। जैसे सूर्यके केवल उदय होनेसे जगत् के कार्य होते हैं वैसे ही केवल चित् की सत्ता से ही इस जगत् की उत्पत्ति होती है॥५१,५२॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार के हमारे उपदेश से इस जगत् की स्थिति का मूर्ताकार निवृत्त हो गया। आप लोगों के भी चित्त में आकाश के समान यह शून्य हो गई॥५३॥
जैसे दीपक की केवल सत्ता से प्रकाश स्वभावतः होता है वैसे ही चित्तत्त्व की केवल सत्ता से स्वभावतः जगत् की स्थिति होती है ॥५४॥
_ इस प्रकरण में जो अर्थ विस्तार से कहा है, उसको संक्षेप से दर्शाते हुए श्रीवसिष्ठजी प्रकरण का उपसंहार करते हैं।
पहले परमात्मतत्त्व से मन उदित हुआ। उसने जैसे शून्य आकाश असत् नीलताका, जिसका कि सब लोगों के अनुभव से अधोमुख किया हुआ मनोहर इन्द्रनीलमणि के कड़ाहे की तरह यह नील आकाश दीख रहा है, इस तरह उपमा और उत्प्रेक्षा द्वारा- सुन्दर वाग्व्यवहार होता है, विस्तार करता है, वैसे ही अपने विविध विल्कपों से इस जगत् का विस्तार किया ॥५५॥

इसलिए निमित्त का नाश होने पर नैमित्तिक का भी नाश होने से निर्मल एकमात्र आत्मा ही शेष रहता है, ऐसा कहते हैं।
संकल्पों का क्षय होने से चित्त के नष्ट होने पर संसार मोह रूपी पाला नष्ट हो जाता है। जैसे शरद् ऋतु आने पर आकाश स्वच्छ होता है वैसे ही चित्त के गलित होने पर अन्तःकरण अद्वितीय जन्मरहित अनन्त प्रत्यगात्मस्वभाव हो जाता है ॥५६॥

व्यष्टिभ्रमकल्पना की तरह समष्टिसृष्टिकल्पना में भी आविर्भाव और तिरोभाव मन के ही अधीन हैं, ऐसा दर्शाते हैं।
सब प्राणियों के कर्मों की समष्टिरूप और समष्टिकर्मशक्तिप्रधान मन पहले उत्पन्न होता है। उसके बाद मन में चित् का प्रतिबिम्ब पड़ने से ब्रह्मा, मनु आदि रूप सृष्टिकर्ताओं के शरीरों को स्वीकार करके वह संकल्पवश विविध प्रकार के इस जगत् की व्यर्थ ही सृष्टि करता है, जैसे कि अज्ञानी बालक व्यर्थ वेताल के शरीर की कल्पना करता है॥५७॥

इसलिए सम्पूर्ण दृश्य व्यष्टि-समष्टि भेद से कल्पित मनोमात्र ही है। मन अज्ञान कार्य होने से असत् है। असत् का ही अधिष्ठानभूत साक्षी की सत्ता और स्फूर्ति के बल से जो स्फुरण है, वह उत्पत्ति है, इस रीति से जगत् के जन्म आदि विवर्तों की उपादानता ब्रह्म का तटस्थ लक्षण हुआ। उससे निष्प्रपंच, सच्चिदानन्द, एकरस, पूर्णब्रह्म ही लक्षित होता है, जो परमार्थभूत है। ऐसा सब सृष्टि श्रुतियों का तात्पर्यार्थ, यह सिद्ध हुआ, ऐसा कहते हैं।
अज्ञानकार्यभूत मन स्वयं ही अपने अधिष्ठानभूत चैतन्य में वृद्धि को प्राप्त होने से स्फुरित जगद्रूप से सामने विद्यमान सा साक्षी द्वारा दिखाई देता है। जैसे पूर्ण महासागर में उसकी सत्ता से ही सिद्ध हुई अपरिच्छिन्न जलपंक्तियाँ सामने दिखाई देती हैं, उत्पन्न होती हैं और लीन हो जाती है वैसे ही मन साक्षीभूत चेतन में स्वयं पुनःपुनः उत्पन्न होता है और लीन हो जाता है ॥५८॥

एक सौ बाईसवाँ सर्ग समाप्त योगवासिष्ठभाषानुवाद में उत्पत्ति प्रकरण समाप्त
आदिकवि श्रीमद्वाल्मीकिमहामुनिप्रणीत श्री योगवासिष्ठ महाशमायण
भाग-१ (वैराश्य प्रकरण, मुमुक्षु-व्यवहार प्रकरण और उत्पत्ति प्रकरण)
परमहंस श्रीमद् आनंद बोधेन्द्र सरस्वती प्रणीत 'श्रीवासिष्ठ महारामायण' (तात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासहित) का हिन्दी अनुवाद
सासारामजी
तयाआ
अमदावाद
श्री योग वेदान्त सेवा समिति
संत श्री आसारामजी आश्रम संत श्री आसारामजी बापू आश्रम मार्ग, अमदावाद-380005. फोन : (079) 27505010-11.
आश्रम रोड, जहाँगीरपुरा, सूरत-395005. फोन : (0261) 2772201-2. वन्दे मातरम्रोड, रवीन्द्र रंगशाला के सामने, नई दिल्ली-60. फोन : (011) 25729338, 25764161.
__ पेरूबाग, गोरेगाँव (पूर्व), मुंबई-400063. फोन : (022) 26864143-44. e-mail : ashramindia@ashram.org web-site : www.ashram.org
रु.115.00
आमुखMARATHI
Sad
कलियुग के बेचारे मानव में शारीरिक क्षमताएँ नहीं हैं, मानसिक सच्चाइयाँ नहीं हैं, बौद्धिक ऊँचाइयाँ नहीं हैं फिर भी 'श्री योगवासिष्ठ महारामायण' जैसा ऊँचा ग्रंथ उसे पढ़ने-सुनने को मिल रहा है, यह उसका कितना सौभाग्य है ! आज त्रेतायुग (जिस युग में वसिष्ठजी द्वारा भगवान श्रीरामजी को यह उपदेश दिया गया था) जैसा शरीर नहीं है, त्रेतायुग जैसी सामाजिक व्यवस्था नहीं है तथा वैसी मानसिक पवित्रता और सच्चाई भी नहीं है। लेकिन त्रेतायुग और सतयुग में सत्संग के विचार द्वारा ८ श्रीरामजी जैसों को, श्रीरामजी के गुरुओं को, तत्कालीन लोगों को जो सत्यस्वरूप परमात्मा का ज्ञान, ९.परमात्म-शांति और परमात्म-पद की प्राप्ति होती थी, वही परमात्म-ज्ञान, परमात्म-शांति और परमात्म
पद इस युग में भी हम पा सकते हैं । अपितु उन युगों की अपेक्षा इस युग में और सरलता से पा सकते हैं । कलियुग में मनुष्य शरीर से, मन से तथा बुद्धि से भी गरीब हो गया है। वह ज्यादा समय मन को E एकाग्र और मौन नहीं रख सकता। परमात्मा ने कलियुग में ऐसी व्यवस्था की है कि मनुष्य थोड़ा-सा
साधन करे तो भी उसे बहुत सारी उपलब्धियों की प्राप्ति हो जाय । परमात्मा से मुलाकात करने हेतु मेरे गुरुदेव के गुरुदेव ने जितना परिश्रम किया, जितनी तपस्या की, उससे कम परिश्रम में मेरे गुरुदेव को परमात्मा की मुलाकात हुई। लेकिन मेरे गुरुदेव को जो तप-तितिक्षा सहनी पड़ी, उसका हजारवाँ हिस्सा

195789 भी मुझे गुरु-प्रसाद पाने हेतु सहन नहीं करना पड़ा। फिर भी मुझे जो सहन करना पड़ा, उतना मेरे EF साधकों को नहीं करना पड़ रहा है और सहज में ही उन्हें साधना का मार्ग मिल रहा है।
195790 भगवान श्रीरामजी का विवेक मात्र १६ वर्ष की उम्र में जग गया और वे विवेक-विचार में खोये रहने लगे। उन्हीं दिनों यज्ञों का ध्वंस करनेवाले मारीच आदि राक्षस महर्षि विश्वामित्रजी के भी यज्ञ में विघ्न
195791 डालकर उन्हें तंग कर रहे थे। विश्वामित्रजी ने सोचा कि 'राजा दशरथ धर्मात्मा हैं। मैं उनसे मदद लूँ।' २ वे अयोध्या गये। राजा दशरथ को जैसे ही खबर मिली कि विश्वामित्रजी आये हैं, वे सिंहासन से तुरंत
195792 उठ खड़े हुए और स्वयं उनके पास जाकर उनके चरणों में दंडवत् प्रणाम किया। राजा दशरथ इतना आदर करते थे आत्मज्ञानी महापुरुषों का !
195793 दशरथजी ने विश्वामित्रजी को तिलक किया, उनकी आरती उतारी, फिर पूछा ः "मुनिशार्दूल ! मैं आपकी क्या सेवा करूँ?"
195794 विश्वामित्रजी बोले : 'जो मैं माँगूंगा वह दोगे?'' "महाराज ! मैं और मेरा राज्य आपके चरणों में अर्पित है।" "यह नहीं चाहिए। आपके सुपुत्र श्रीराम और लक्ष्मण मुझे दे दो।'
195795 यह सुनकर राजा दशरथ मूर्छित हो गये, फिर होश में आने पर बोले : 'महाराज ! यह मत माँगो, कुछ और माँग लो।"
195796 विश्वामित्रजी क्रोधित होकर बोले : "अच्छा, खाली घर से साधु खाली ही जाता है। अभागा आदमी क्या जाने साधु की सेवा? कौन अभागा मनुष्य साधु के दैवी कार्य में सहभागी हो सकता है ? हम यहचले।' B. दशरथजी घबराये कि संत रूठकर, नाराज होकर चले जायें, यह ठीक नहीं है । वसिष्ठजी ने भी दशरथजी को समझाया कि "विश्वामित्रजी के पास वज्र जैसा तपोबल है। ये स्वयं समर्थ हैं राक्षसों को शाप देने में, लेकिन संत लोहे से लोहा काटना चाहते हैं, सोने से नहीं। विश्वामित्रजी आपके राजकुमारों द्वारा ताड़का आदि का वध करायेंगे और उन्हें प्रसिद्ध करेंगे। इसलिए राम-लक्ष्मण को विश्वामित्रजी को अर्पण करने में ही आपकी शोभा है।"
195797 राजा दशरथ ने कहा : "श्रीराम तो विवेक करके संसार से उपराम हो गये हैं।"
195798 वसिष्ठजी ने कहा: "साधो-साधो ! जब श्रीरामजी का विवेक जगा है तो हम उन्हें ज्ञानी बनाकर भेज * 5 देंगे, कर्मबंधन से पार करके भेज देंगे। वे ब्रह्मज्ञानी होकर राज्य करें।"
195799 B भगवान श्रीरामजी को आदर के साथ राजसभा में लाया गया और वहाँ उन्होंने अपने हृदय के म
195800 विचार प्रकट किये। इन्हीं विचारों का वर्णन 'श्री योगवासिष्ठ महारामायण' के पहले प्रकरण "वैराग्य । प्रकरण' में किया गया है। फिर वसिष्ठजी और विश्वामित्रजी ने श्रीरामजी के वैराग्य की सराहना की और
195801 जैसे बीज बोकर सिंचाई की जाती है, वैसे उनको उपदेश देकर उनमें संस्कार सींचे । इन उपदेशों का 5 वर्णन दूसरे प्रकरण 'मुमुक्षु व्यवहार प्रकरण' में किया गया है। फिर 'सृष्टि का मूल क्या है और जगत
195802 की उत्पत्ति कैसे हुई ?' - इसका उपदेश दिया गया, जिसका वर्णन तीसरे प्रकरण 'उत्पत्ति प्रकरण' में किया गया है। फिर अनात्मा से उपराम होकर आत्मा में स्थिति करने का उपदेश दिया गया, जिसका वर्णन चौथे प्रकरण 'स्थिति प्रकरण' में किया गया है। फिर उपदेश का सिलसिला बढ़ता गया और सुख दुःख में समता का अभ्यास करने और परमात्मा में विश्रांति पाने का उपदेश दिया गया, जिसका वर्णन पाँचवें प्रकरण 'उपशम प्रकरण' में किया गया है। जैसे तेल खत्म हो जाने पर दीया बुझ जाता है, निर्वाण हो जाता है, वैसे ही मन को हमारी सत्ता न मिलने से उसकी दौड़, भटकान खत्म हो जाती है अर्थात् मन का निर्वाण हो जाता है। इसीका उपदेश आखिरी छठे प्रकरण 'निर्वाण प्रकरण' में दिया गया है।
195803 जो दुःखमय संसार की चोटों से बचकर परम सुख, परमशीतलता का अनुभव करना और अपना कर्तव्य निर्लेप भाव से निभाना चाहते हैं, उन सभीके लिए 'श्री योगवासिष्ठ महारामायण' बहुत अच्छा है।
195804 स्वामी रामतीर्थ ने इसका बार-बार अध्ययन किया और वे इसके ज्ञान में, आत्मानुभव में इतने मस्त हुए कि अपने देश में तो आत्मशांति का प्रसाद बाँटा ही लेकिन अमेरिका भी गये और वहाँ के प्रेसीडेंट रुजवेल्ट ने उनसे बड़ीशांतिपायी। यह सद्ग्रंथपढ़कर मनन करने से व्यक्ति स्वयं भी शांति पाता है, परमात्मा में सराबोर हो जाता है तथा दूसरों को भी शांति देने की क्षमता उसमें आ जाती है। स्वामी रामतीर्थ बोलते थे : "राम (स्वामी रामतीर्थ) के विचार से अत्यंत आश्चर्यजनक और सर्वोपरि श्रेष्ठ ग्रंथ, जो इस संसार में सूर्य के तले कभी लिखे गये, उनमें से 'श्री योगवासिष्ठ' एक ऐसा ग्रंथ है जिसे पढ़कर कोई भी व्यक्ति इस मनुष्यलोक में आत्मज्ञान पाये बिना नहीं रह सकता।"
195805 'श्री योगवासिष्ठ महारामायण' बार-बार विचारने योग्य है। वेदांत ग्रंथ दो प्रकार के होते हैं : एक होते हैं प्रक्रिया ग्रंथ और दूसरे होते हैं सिद्धांत ग्रंथ।
195806 पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश- इन पाँच स्थूल भूतों तथा सूक्ष्म भूतों की जानकारी, स्थूल भूतों का से स्थूल शरीर कैसे बना? सूक्ष्म भूतों से सूक्ष्म शरीर कैसे बना? चैतन्यस्वरूप आत्मा इनसे पृथक् कैसे मी है ?- इस प्रकार जो ग्रंथ विभिन्न चरणों में, प्रक्रियात्मक ढंग से परब्रह्म-परमात्मा की समझ देते हैं, उन ग्रंथों - को कहा जाता है 'प्रक्रिया ग्रंथ' । जैसे - पंचीकरण, विचारसागर, विचार-चंद्रोदय, पंचदशी आदि।
195807 'श्री योगवासिष्ठ महारामायण' सिद्धांत ग्रंथ है। इसमें कहानियाँ, संवाद, इतिहास - सब कहे गये हैं और घुमा-फिराकर वही सिद्धांत की सारभूत बात कही गयी है। पुराणों में राजा हरिश्चंद्र आदि पूर्वकालीन श्रेष्ठजनों के प्रेरक चरित्रों और उनकी रसमय धर्मचर्चाओं के द्वारा सत्य को समझाया गया है। इस प्रकार पुराणों में कथा-प्रसंग अधिक आते हैं और सार बात (आत्मा-परमात्मा की बात) का कहीं-कहीं संकेत है, परंतु 'श्री योगवासिष्ठ' में कदम-कदम पर सार बात है।
195808 वसिष्ठजी कहते हैं : "जिसका अंतःकरण मुक्ति के लिए खूब लालायित हो, सत्कर्म करके खूब शुद्ध हो गया हो तथा ध्यान करके खूब एकाग्र हो गया हो उसे यह उपदेश सुननेमात्र से आत्मसाक्षात्कार हो जायेगा। जिन लोगों को इस ग्रंथ में, इस ज्ञान में प्रीति नहीं है, वे अपरिपक्व हैं। उनको चा उपवास. तीर्थाटन. दान यज्ञ होम हवन आदि करें। इन्हें करके जब उनका अंतःकरण परिपक्व होगा. तब उनको इसमें रुचि होगी।"
195809 - परम पूज्य संत श्री आसारामजी बापू SH *(स्वामी रामतीर्थ, अरण्य संवाद (लेख व उपदेश), आठवाँ भाग, पृष्ठ क्र. : १२३)
195810 विषय-सूची

असत् ही है। ४. मुनिश्रेष्ठ श्रीवसिष्ठजी के उपदेश को सुनने के उपरान्त सभा का विसर्जन, रात्रि के कृत्य,
प्रातःकाल पुनः सभा में आगमन तथा चित्त के स्वभाव का वर्णन। ५. विश्व का मूल मन है, मन का मूल परमात्मा है, परमात्मा ही मन और समस्त जगत का मूल तत्त्व
है, इस विषय का वर्णन। ६.ज्ञान से आत्मा की प्राप्ति होती है, कर्मों से नहीं; अतःज्ञानप्राप्ति के उपायों में प्रयत्नवक्रम का वर्णन । ७. हिरण्यगर्भ आदि जगत् का मूल कारणभूत जिस देवाधिदेव का पहले वर्णन हो चुका है, सम्पूर्ण
उपाधियों से शन्य उसके तत्त्व का वर्णन। ८. पूर्वोक्त तत्त्व का ज्ञान सत्शास्त्रों से ही होता है अन्य से नहीं, सत्शास्त्रो में भी यह ग्रन्थ तुरन्त
फलदायक है, यह कथन। ९. जीवन्मुक्ति के लक्षण तथा सर्वात्मता का वर्णन और जगत् का प्रलय होने पर अवशिष्ट
आत्मस्वरूप का प्रतिपादन। १०. पूर्वोक्त ब्रह्मलक्षण में विरोध की-सी संभावना कर उसके परिहार द्वारा उक्त ब्रह्म-लक्षण के
तात्पर्य का वर्णन। ११. सत्रुप अधिष्ठानवश प्रलयकाल में भी जगत् की सत्ता का प्रतिपादन और स्वतः तो सृष्टिकाल ___ में भी उसकी सत्ता के अभाव का प्रतिपादन । १२. आगे अपवाद से सम्पूर्ण सृष्टि का अत्यन्त अभाव कहने के लिए अपवादानुरूप अध्यारोपभूत
सृष्टि का विस्तार से वर्णन। १३. ब्रह्म के जीवभाव तथा देह आदि की प्राप्ति का वर्णन। १४. पूर्व सर्ग में वर्णित जीवभाव में परिच्छेद आदि सन्देहों का युक्ति से खण्डन कर केवल मात्र
ब्रह्मैक्य का वर्णन। १५. बार-बार दृष्टान्त और विविध युक्तियों द्वारा चित् और चेत्य के अभेद का ज्ञान कराने के लिए
मण्डपाख्यान का आरम्भ। १६. कितने ही विषयों का भोग क्यों न किया जाय, पर उनसे तृप्ति कदापि नहीं हो सकती और अन्त
में दुःख ही रहता है। यदि देवता भी चाहें कि विषयभोग से तृप्ति हो और दुःख शेष न रहे, तो वे
भी इस विषय में सफल नहीं हो सकते औरों की बात ही क्या है ? १७. अन्वय और व्यतिरेक द्वारा नूतन वर्तमान और प्राक्तन पूर्वजन्म की सृष्टियों की, केवल मनोविलास
होने से, तुल्यता का प्रतिपादन। १८. समाधि में देखी गयी सृष्टि और पहले की सृष्टि दोनों दृश्य होने के कारण समानरूप से मिथ्या
हैं चिन्मात्र ही सत्य है। १९. राजा पद्म के इस सर्ग का जन्म राजा के दर्शन, राज्य की इच्छा और दृढ़संकल्प से हुआ, इसका
पूर्वजन्म के वृत्तान्त से वर्णन। २०. प्राक्तन जन्म के चरितों के सुनने के उपरान्त भी ऐसा होना सम्भव नहीं है, यों संदेह में पड़ी हुई
लीला को दृष्टान्त और युक्तियों से देवी का प्रतिबोधन। २१. विचारपूर्वक देखा जाय तो स्थूल सूक्ष्म है, सूक्ष्म अविद्या है और अविद्या भी चिन्मात्र ही है, यों
२४६

ई

VIII

३१७

देवी द्वारा लीला का प्रतिबोधन। २२. तुरीयावस्था, जीवन्मुक्त की स्थिति, वासनाओं के क्षयका उपायव उसके अभ्यास का प्रतिपादन। २३. पर्वत-ग्राम को देखने की इच्छा से समाधि द्वारा स्थूल देह का परित्याग कर देवीजी और लीला
का विशाल आकाश में गमन-वर्णन। २४. जा रही ज्ञप्ति देवी और लीला का असीम विश्व के वैचित्र्य के विलासों से परिपूर्ण आकाशरूप
मार्ग का वर्णन। २५. सरस्वती देवी और लीला द्वारा दृष्ट सात समुद्र और सात द्वीपों से परिवेष्टि, ब्रह्माण्डरूप आवरण
से युक्त अपूर्व भुवन का वर्णन। २६. अपने घर में अपने पुत्र आदि आत्मीयों को देखकर और उनका विलाप सुनकर उनके ऊपर
लीला का अनुग्रह तथा जगत् के तत्त्व का वर्णन । २७. आश्चर्यमग्न लीला द्वारा फिर अपने पति के दर्शन की अभिलाषा व्यक्त करना तथा सरस्वती
देवी के उपदेश से बोध प्राप्त कर अपने पूर्व जन्मों का वर्णन करना। २८. दृष्ट प्रपंच के असत्य होने से चिदाकाश की सत्यता और पर्वत तथा गिरिग्राम का विस्तार से वर्णन। २९. लीला के पूर्व जन्मों के चरित्रों की प्रत्यभिज्ञा का वर्णन तथा लोकों की राशियों से मण्डित
आकाश में गमन वर्णन। ३०. जैसे ब्रह्माण्ड का पहले वर्णन किया गया है वैसे ही और उसी प्रकार के विचित्र करोड़ों ब्रह्माण्डों
को लीला ने चिदाकाश में परमाणु के तुल्य देखा इसका वर्णन। ३१. फिर लीला के अन्तःपुर को देखने की इच्छा, अन्यान्य ब्रह्माण्डों के प्रेक्षण, शूरवीरों के चिह्नों से
कवच, शिरस्त्राण आदि से सन्नद्ध सेना के निरीक्षण का वर्णन। ३२. संकल्पमय विमान में बैठी हुई सरस्वती देवी तथा लीला द्वारा देखी गई लड़ने के लिए उत्सुक
शस्त्र-अस्त्र से सुसज्जित दो सेनाओं के वर्णन। ३३. संकल्पजनित विमान में स्थित सरस्वती और लीला द्वारा देखेगये दोनों सेनाओं के संग्राम का वर्णन। ३४. संग्राम दर्शकों के मुँह से प्रकारान्तर से पुनः युद्ध के ही चमत्कार का वर्णन। ३५. समुद्र, वन, प्रलय आदि विविधरूपकों से चतुरंगिणी सेना के संग्राम का विस्तार से वर्णन। ३६. समान अस्त्र-शस्त्रों से द्वन्द्वयुद्ध और पूर्व आदि देशों के साथ उन देशों के अधिपतिरूप सहायकों
का वर्णन। ३७. देशों के नामों के साथ मध्यदेशीय लोगों का तथा उनके जय और पराजय का वर्णन। ३८. सायंकाल में दोनों सेनाओं के युद्ध से निवृत्त होने पर भूत-प्रेतों से भीषण और बीभत्स रणभूमि
का विस्तार से वर्णन। ३९. सूर्य के अस्तसमय का, राक्षस और वेतालों से परिपूर्ण सन्ध्या का और रात्रि में अत्यन्त बीभत्स
रणभूमि का वर्णन। ४०. राजा विदूरथ के सोने पर सरस्वती और लीला का गृहप्रवेश और आतिवाहिक देह का तत्त्व वर्णन। ४१. सोकर जागे हुए राजा द्वारा घर में प्रविष्ट हुई देवियों का पूजन तथा राजा के वंश का पूर्वजन्म की
स्मृति का और ज्ञप्ति द्वारा आत्मोपदेश का वर्णन। ४२. अज्ञानावस्था में जगत् और स्वप्न की सत्यता का तथा वरदानपर्यन्त अवशिष्ट कथा का वर्णन।

AU

विस्तारपूर्वक वर्णन। ७२. सूची के भीषण तप का वर्णन और उससे आश्चर्यमग्न इन्द्र का नारदोक्ति से निश्चय-कथन। ७३. जीवयुक्त सूची के भोगविस्तार का पुनःवर्णन, तदनन्तर इन्द्र की प्रेरणा से चारों ओर वायु का
सूची-अन्वेषण वर्णन। ७४. उस तपस्विनी सूची को देखकर वायु का इन्द्र के समीप में जाना, सूची को वर देने के लिए ब्रह्मा
से इन्द्र की प्रार्थना और सूची के ज्ञान का वर्णन। ७५. ब्रह्माजी के प्रसन्न होने पर भी ज्ञान होने के कारण सूची का वरलाभ के लिए चुपचाप रहना तथा
ब्रह्माजी के वरदान से फिर उसकी देहप्राप्ति का वर्णन। ७६. देह को प्राप्त करके समाधि में बैठी हुई छः महीने में क्षुधित होकर समाधि से उठी हुई कर्कटी का
वायु के वचन से किरातों के देश में जाना। ७७. पहले रात्रि का वर्णन, तदनन्तर कर्कटी को राजा और मन्त्री का दर्शन और उनसे कर्कटी की
प्रश्न करने की इच्छा का विस्तार से वर्णन। ७८. भीषण वाक्यों से भी भयभीत न हुए राजा का कर्कटी को देखना और मन्त्री द्वारा समझाई गई
कर्कटी का प्रश्न करना। ७९. कर्कटी का अनात्मज्ञ पुरुषों के लिए वज्र के तुल्य और आत्मज्ञानी पुरुषों के लिए मनोज्ञ बहत्तर
प्रश्न करना। ८०. पहले मन्त्री द्वारा उक्त राक्षसी के प्रश्नों का क्रम से और व्युत्क्रम से सूक्ष्म उपपत्तियों द्वारा
यथायोग्य समाधान। ८१. राजा का क्रम से अवशिष्ट प्रश्नों का उत्तर देना तथा विशेषज्ञ होने के कारण कहीं पर मन्त्री द्वारा
कहे गये प्रश्नों में युक्ति-प्रदर्शन। ८२. प्रसन्न हुई कर्कटी का राजा और मन्त्री को मन्त्र देना और उनका समाधि से व्युत्थित हुई इसके
लिए वध्य लोगों का भोजनरूप से अर्पण करना। ८३. समाधि से चिरकाल तक व्युत्थित नहीं हुई वह कर्कटी किरातमण्डल में कन्दरादेवीरूप से प्रतिष्ठित

DY

XT
५३८

५५४

हुई-यह वर्णन। ८४. राक्षसी के कर्कटी नाम में हेतु, उपदेश से अर्थ की कल्पना और दृष्टान्त कथन का उपयोग कथन। ८५. सृष्टि करने की इच्छा कर रहे ब्रह्मा का दस ब्रह्माण्डों को देखना, वहाँ के एक सूर्य द्वारा उनके
यथार्थ तत्त्व का वर्णन। ८६. स्त्रीसहित इन्दु की तपस्या से दस ऐन्दवों की उत्पत्ति और उनमें सबसे ज्येष्ठ के उपदेश से
उनकी ब्रह्माहंभावना का वर्णन। ८७. मन से ब्रह्मा बने हुए उन लोगों की देह के राक्षसों द्वारा भक्षण करनेपर उनकी संहार और सर्ग में
वैसी ही स्थिति रही, यह वर्णन। ८८. ब्रह्मा की अनासक्ति से सृष्टि-सिद्धि का वर्णन तथा मन से दृढ़ बद्धमूल हुए कार्य की अन्य
उपायों से अनिवृत्ति का वर्णन। ८९. बद्धमूल मन की अन्य प्रयत्नों से अविचलता का इन्दु और अहल्या की मनोवृत्ति से कथन द्वारा
वर्णन। ९०. भरतमुनि के शाप से उनके देहों के नष्ट होने पर भी उनके मनकी तन्मयता नष्ट न हुई, यह वर्णन। ९१. भानु को मनु बनाकर ब्रह्मा की सृष्टि का और ऐन्दवों की सृष्टि के समान विश्व की
मनोमात्रविलासता का निरूपण। ९२. पुनः शंका कर मन की अमोघ शक्ति की दृढ़रूप से स्थापना का तथा पुरुषप्रयत्न की दृढ़ता होने
पर यथेष्ट कार्याचरण में सामर्थ्य का वर्णन। ९३. ब्रह्म से मन की उत्पत्ति, उससे तैजस ब्रह्मा की उत्पत्ति, उससे मोहवश अहंकार की उत्पत्ति तथा
उससे विश्व की उत्पत्ति का वर्णन। ९४. उपाधि तथा गुणों की विचित्रता से शीघ्र और विलम्ब से मुक्त होनेवाली बारह प्रकार से भिन्न
जीवजातियों का वर्णन। ९५. अज्ञानीजनों के बोध के लिए न कि वस्तुतः कर्म और कर्ता की सहोत्पत्ति का आशंकापूर्वक
समर्थन। ९६. कर्मों की विलक्षणता से नाना प्रकार की आकृति धारण करनेवाले मन के विविध नामों का प्रतिपादन
तथा उसकी शुद्धि के लिए तत्त्व का निरूपण। ९७. मन की सम्पूर्ण पदार्थों के आकारमें अवस्थिति का तथा चित्ताकाश, चिदाकाश और भूताकाश
का विस्तार से निरूपण। ९८. पूर्वोक्त विषय का स्पष्टरूप से ज्ञान होने के लिए चित्ताख्यान का वर्णन तथा चित्त के तत्त्व के
विचार से चित्त के विनाश का कथन। ९९. पूर्व सर्ग में कहे गये चित्ताख्यान का क्रम और और व्युत्क्रम से तात्पर्य वर्णन। १००. मन की शक्ति से ब्रह्म की सर्वशक्तिता का तथा एकमात्र अज्ञान से अद्वितीय ब्रह्म में बन्ध, मोक्ष
आदि की कल्पना का वर्णन। १०१. वस्तुतः अर्थशून्य होती हुई भी संकल्प से सैंकड़ों विकल्पवाली सृष्टि का बालकाख्यायिकारूप
दृष्टान्त वर्णन। १०२. अहंकार और संकल्प के विनाश के उपाय का, अनात्मवर्ग के विवेक का तथा परमात्मा की

५८८

६०३

६१०

६२१
XII
नित्यता का निरूपण। १०३.विवेकहीन मन जिन-जिन अनर्थों की सृष्टि करता है, मुमुक्षु के विवेक के लिए उन सबका वर्णन। १०४. लवणाख्यान में पहले देश, राजा और सभा का वर्णन तथा सभा में ऐन्द्रजालिक के घोड़े का
दर्शन और राजा के विस्मय का वर्णन। १०५. मोहरहित प्रकृतिस्थ राजा के प्रति सभासदों का मोह हेतु के विषय में प्रश्न के अनन्तर राजा की
उक्ति के आरम्भ का वर्णन। १०६. उक्त घोड़े द्वारा वन में पहुँचाये गये राजा का चाण्डाल कन्या के साथ विवाह वर्णन। १०७. वहाँ पर पूरे साठ वर्ष तक निवास करते हुए राजा का चण्डालोचित कार्य से जीवनयापन
वर्णन। १०८. राजा के चण्डालों की उस बस्ती में बहुत वर्षों तक निवास करते समय अनावृष्टि से उत्पन्न
दुर्भिक्ष से देश की दुर्दशा का वर्णन। १०९. दुर्भिक्ष पीड़ित विन्ध्यप्रदेश से स्त्रीसहित निकले हुए पुत्र की आपत्ति देखकर अग्नि में प्रवेश
करने के लिए इच्छुक राजा का जागकर सदस्यों से संवाद । ११०. मन के वैभव के वर्णन द्वारा मन के शमन के उपाय का वर्णन। १११. यत्न से अभिमत वस्तु के तथा अहन्ता - ममता के त्याग का और चित्त पर विजय पाने के
उपाय का तथा चित्त की एकाग्रता का वर्णन। ११२. चिन्मात्र वासना के अभ्यास से तथा एकमात्र उसीके दृढ़ निश्चय से चित्तक्षय के उपायभूत
वासनात्याग का वर्णन। ११३. विविध विचारों से पुष्ट हुए, सम्पूर्ण दुर्वासनाओं का समूल नाश करनेवाले तथा द्वैतमिथ्यात्वबुद्धि
से बद्धमूल हुए तत्त्वज्ञान का वर्णन। ११४. अविद्या के विनाश के उपायभूत आत्मदर्शन का, विशुद्ध आत्मस्वरूप का तथा असंकल्प से
वासनाक्षय का वर्णन। ११५. श्रीरामचन्द्रजी का बोध से आश्चर्य वर्णन, माया और उसके नाश की स्थिति, राजा लवण की
आपत्ति के कारण का निरुपण। ११६. चौथे प्रश्न के समाधान के लिए पूर्वोक्त अर्थ के दृष्टान्तरूप से उपोद्घातसहित योग भूमिका
का वर्णन। ११७. ज्ञानभूमि के भेदों के उपोद्घातरूप से सात प्रकार की अज्ञानभूमिका का प्रसंगतः वर्णन। ११८. मोक्षपर्यन्त सात प्रकार की ज्ञानभूमिका का अपने-अपने लक्षणों के साथ भलीभाँति वर्णन। ११९. मायिक रूप का निराकरण कर एकमात्र सन्मात्रत्व का प्रदर्शन और भूमिकाओं में स्थिर करने
के लिए युक्ति के विस्तार से वर्णन। १२०. राजा लवण का विन्ध्यस्थित पूर्वदृष्टि शबरों के गाँव में फिर जाकर चण्डाली सास के साथ
संवाद। १२१. चण्डाली द्वारा उक्त वृतान्त को सुनकर विस्मित हुए राजा लवण के घर आ जाने पर वसिष्ठजी
के कथन से उस वृत्तान्त का श्रीरामचन्द्रजी को विनिश्चय । १२२. पहले पुरुष का ज्ञानभूमिका के उदयक्रम का वर्णन तदनन्तर शोक, मोह आदि के निराकरण
द्वारा श्रीरामचन्द्रजी का बोधन।

६५० ६५३

आध्यात्मिकता का आखिरी सोपान है - श्री वसिष्ठजी का उपदेश । यह एकदम ऊँचा है, विहंग मार्ग है । यह अगर जम जाय न, तो सुनते-सुनते बात बन जाय और जिनको नहीं जमती वे बार-बार सुनें तो उन्हें बहुत फायदा होगा । धनवान या निर्धन होना, विद्वान या अविद्वान होना, सुंदर या कुरूप होना - ये शाश्वत नहीं हैं।
सुरूपता या कुरूपता यह २५-५० साल के खिलवाड़ में दिखती है। शाश्वत तो आत्मा है और उस पर न कुरूपता का प्रभाव है न सुरूपता का, न विद्वत्ता का प्रभाव है न अविद्वत्ता का । तरंग चाहे कितनी भी बड़ी हो लेकिन है तो अंत में सागर में ही लीन होनेवाली और चाहे कितनी भी छोटी हो लेकिन है तो पानी ही । ऐसे ही बाहर से आदमी चाहे कितना भी बड़ा या छोटा दिखता हो किंतु उसका वास्तविक मूल तो चेतन परमात्मा ही है। उस चेतन परमात्मा के ज्ञान को प्रकट करने का काम यह ग्रंथ करता है।
यह वह ग्रंथ है जिससे स्वामी रामतीर्थ को, घाटवाले बाबा को, मेरे गुरुजी (स्वामी श्री लीलाशाहजी महाराज) को और दूसरे अच्छे-अच्छे उच्चकोटि के महापुरुषों को अपने आत्मा की मुलाकात हुई । इसे पढ़ने-सुनने एवं विचारने से श्रीरामजी का अनुभव, मेरे गुरुजी का अनुभव तुम्हारा अनुभव हो जायेगा और 'सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म । ब्रह्म सत्यस्वरूप, ज्ञानस्वरूप और अनंत है तथा मेरा ही स्वरूप है' - ऐसा साक्षात्कार हो जायेगा।
स्वामी रामतीर्थ बोलते थे: "राम (स्वामी रामतीर्थ) के विचार से अत्यंत आश्चर्यजनक और सर्वोपरि श्रेष्ठ ग्रंथ, जो इस संसार में सूर्य के तले कभी लिखे गये, उनमें से 'श्री योगवासिष्ठ' एक ऐसा ग्रंथ है जिसे पढ़कर कोई भी
व्यक्ति इस मनुष्यलोक में आत्मज्ञान पाये बिना नहीं रह सकता।"
- परम पूज्य संत श्री आसारामजी बापू
॥
श्री गणेशाय नमः॥
आदिकवि श्रीमद्वाल्मीकिमहामुनिप्रणीत
परमहंस श्रीमद् आनंद बोधेन्द्र सरस्वती प्रणीत 'श्रीवासिष्ठ महारामायण' (तात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासहित) का हिन्दी अनुवाद
स्थिति प्रकरण
पहला सर्ग
प्रसिद्ध चित्र से जगद्रूप चित्र की विलक्षणता वर्णनपूर्वक सांख्य आदि के मतों का खण्डन कर ब्रह्ममात्रता का साधन । __ उत्पत्ति प्रकरण में 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (जिससे ये भूत उत्पन्न होते हैं) इत्यादि सृष्टि प्रतिपादक सब श्रुतिवाक्यों का अद्वितीय ब्रह्म में जगत के अध्यारोप प्रदर्शन द्वारा तटस्थलक्षणरूप से तात्पर्यदर्शनपूर्वक जगत और जीव के भेद का खण्डन कर प्रत्यग् ब्रह्मैकरसता का बोध कराया। अब 'येन जातानि जीवन्ति' (उत्पन्न होकर जिससे जीवित रहते हैं), 'येन द्यौः पृथिवी दृढा' (जिससे धुलोक और पृथिवी दृढ़ हैं), 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' (हे गार्गि, इसी अक्षर की आज्ञा में नियमित होकर सूर्य और चन्द्रमा अपना-अपना कार्य करते हैं), 'को होवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवानन्दयाति' (यदि यह सर्व साक्षिभूत हृदयाकाश में स्थित बुद्धि गुहा में निहित आनन्दरूप आत्मा न होता, तो कौन निश्वास क्रिया करता और कौन उच्छ्वास क्रिया करता, यही आत्मा लोक को आनन्दित करता है) 'भीषास्माद्वातः पवते' (इसके भय से वायु बहता है), ҆एको दाधार भुवनानि विश्वा' (जो अकेले सम्पूर्ण भुवनों को धारण करते हैं), 'य एको जालवानीशत ईशनीभिः परमशक्तिभिः' (जो अद्वितीय मायावी ईशनीनामक परमशक्तियों से इन लोकों के ऊपर शासन करता है), 'अनुज्ञाता ह्ययमात्मास्य सर्वस्य स्वात्मानं ददाति' (अनुज्ञा करनेवाला यह आत्मा इस

सब जगत को अपनी आत्मा देता है यानी अपनी सत्ता से सत्तावान करता है) इत्यादि वर्तमान जगत की स्थिति के निर्वाह का प्रतिपादन करनेवाली श्रुतियों का और 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् (हे सोम्य, सृष्टि के पहले यह सत् ही था), 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (यह जगत सृष्टि के पूर्व में अद्वितीय आत्मा ही था) इत्यादि प्रलयकाल में जगत की सत्ता के निर्वाह का प्रतिपादन करनेवाली श्रुतियों का भी पुरुषों की बुद्धि की विचित्रता से उत्पन्न हुए विविध तात्पर्यों के उत्प्रेक्षण से युक्त भ्रान्तिजनित वैचित्र्य के निरास द्वारा सच्चिदानन्दैकरस ब्रह्म में सच्चिद्रूपता के उपपादन द्वारा और तटस्थ लक्षण के तात्पर्य के प्रदर्शन द्वारा विस्तारपूर्वक उपपादित ब्रह्मैक्यज्ञान को स्थिर करने के लिए स्थिति प्रकरण का आरम्भ करते हुए भगवान श्रीवसिष्ठजी उत्पत्ति प्रकरण के साथ स्थिति प्रकरण की संगति दर्शाते हुए कहते हैं :

196077 हे श्रीरामचन्द्रजी, उत्पत्ति प्रकरण के बाद आप इस स्थिति प्रकरण को सुनिये । उत्पत्ति स्थिति में हेतु है, इसलिए इन दोनों प्रकरणों की हेतु मद्भाव संगति है। एककार्यत्वरूप संगति भी दोनों की है, ऐसा कहते हैं। जो स्थिति प्रकरण ज्ञात होने पर निर्वाणपद (मुक्ति) देता है।१॥

196078

196079 जगदुत्पत्ति में मिथ्यात्व दर्शाने के लिए पहले जो युक्ति दिखलाई हैं, वे स्थिति प्रकरण में समान हैं, ऐसा अतिदेश से दर्शाते हैं।

196080 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार जगतरूप से स्थित इस सम्पूर्ण दृश्य को और अहम् को आप आकाररहित भ्रान्तिमात्र और असन्मय जानिये ॥२॥

196081 साधारण अन्य चित्र का कोई कर्ता होता है, वह रंग आदि उपकरणों से बनता है, भीत आदि आधार में बनाया जाता है, पर यह जगद्रूप चित्र अन्य चित्रों से विलक्षण है। न तो किसी कूँची, रंग आदि उपकरणों से युक्त कोई चितेरा है, न उपादानभूत रंजक पदार्थ हैं, न कोई आधार है, यह चित्र आकाश में उदित हुआ है। जिसका अनुभव होता है, वह चित्र अपने से भिन्न द्रष्टा के रहने पर ही अनुभूत होता है। इससे अतिरिक्त कोई द्रष्टा नहीं है, इसलिए जगतरूप चित्र द्रष्टारहित अनुभवरूप है। निद्रा होने पर ही स्वप्न दिखाई देता है, पर यह जगद्रूप चित्र निद्रारहित स्वप्नदर्शन है॥३॥

196082 चित्त में स्थित भावी नगर के निर्माण की तरह यह उदित हुआ है। बन्दरों द्वारा शीत की निवृत्ति के लिए कल्पित गुंजाफल और गेरु आदि के कंकरों के संचय रूप अग्नि के ताप के तुल्य असद् होता हुआ भी कार्यकारी है। उससे भी बन्दरों की शीतनिवृत्ति होती है, यह ऐतिह्य प्रमाण से सिद्ध है इस आशयसे असद् होता हुआ भी कार्यकारी है, यह कहा ॥४|

196083 यह जगद्रूप चित्र ब्रह्म से अभिन्न है फिर भी जल में आवर्त के तुल्य ब्रह्म में अन्य सा स्थित है। यह जगद्रूप होता हुआ भी आकाश में सूर्य के प्रकाश के समान सर्वथा शून्य है|५॥

196084 आकाश में दिखाई दे रहे रत्नों की कान्ति के समूह के तुल्य यह भित्तिरहित है । गन्धर्वो के नगर के समान दिखाई देता हुआ भी सदा आधाररहित है ॥६|

196085 मृगतृष्णा के जल के समान असत्य है; परन्तु सत्य के समान प्रतीति कराता है । मनोरथ कल्पित नगर के समान विस्तृत है, खूब अच्छी तरह अनुभव में आता है, किन्तु है असन्मय ॥७॥

196086 कवियों द्वारा कल्पित कथा के पदार्थभूत नगर, पर्वत आदि अवयवों की प्रतीति के समान इसका स्वरूप है, यह किसी देश या काल में स्थित नहीं रहता, इसलिए असत् है । यह स्वप्न में देखे गये पर्वत के तुल्य सारहीन होता हुआ भी अत्यन्त दृढ़ है ॥८॥

196087 यह जगद्रूप चित्र उलटकर रक्खे हुए इन्द्रनील मणि के बड़े भारी कड़ाहे के तुल्य दैदीप्यमान भूताकाश के सदृश शून्यरूप है। शरत्काल के मेघ के तुल्य जब तक सामने रहता है तभी तक धूप के निवारण आदि में समर्थ, काटने के अयोग्य और अविच्छिन्न है॥९॥

196088 यह जगद्रूपी चित्र आकाशतल की नीलिमा के समान दिखाई देता हुआ भी वास्तविक नहीं है। स्वप्नांगना के रति के तुल्य भोगरूप अर्थक्रियाकारी होता हआ भी असत्य है ।।१०॥

196089 चित्रलिखित उद्यान के समान यह जगद्रूपी चित्र मकरन्द आदि से रहित होता हुआ भी सरस प्रतीत होता है। चित्रलिखित तेजरहित सूर्य और अग्नि के तुल्य प्रकाशमान स्थित है॥११॥

196090 अनुभव में आरूढ़ मनोराज्य के समान यह स्वतः असत्य है और फलतः भी अवास्तविक है। चित्रलिखित कमलों से पूर्ण तालाब के समान मकरन्द, पराग और सुगन्धि से रहित है। आकाश में स्फुरित हुए विविध वर्णों से युक्त, कल्पित आकारवाले, मूर्ति से रहित, चारों ओर से शून्य इन्द्रधनुष के समान यह जगद्रूप चित्र उदित हुआ है ॥१२-१३॥

196091 परमात्मा के थोड़े से विचार से सूख रहा महाभूतरूपी कोमल पल्लवों से बनाया गया, जड़, सारहीन यह जगद्रूपी चित्र वायु, सूर्य और मनुष्यों के थोड़े से आघात से सूख रहे कोमल पत्तों से रचित जलमय निःसार केले के खम्भे के तुल्य है|१४॥

196092 नेत्र रोग से (रतौंधी से) देखे गये अन्धकार के चक्र के तुल्य जिसका रूप अत्यन्त असम्भावित है, ऐसा यह जगत्पी चित्र प्रत्यक्ष के तुल्य स्थित है। जल के बुबुदों के समान इसने अपने आकार की कल्पना कर रक्खी है। भीतर में यह शून्य है। इसका स्वरूप दैदीप्यमान है। आपाततः रमणीय होता हुआ भी परिणाम में अत्यन्त कटु है । इसके जन्म और मरण अविच्छिन्न हैं ॥१५,१६॥

196093 कुहरे के समान यह विस्तार युक्त है और गृहीत होने पर कुछ भी नहीं है। सांख्यवादियों ने केवल जड़रूप से इसकी कल्पना कर रक्खी है। वेदान्तियों ने इसको अविद्यारूप माना है। माध्यमिक इसे शून्य मानते हैं। योगाचार्य क्षणिक होने के कारण कालतः इसे परमाणु तुल्य मानते हैं। सौत्रान्तिक और वैभाषिकों के मत में कालतः और देशतः परमाणु तुल्य है। वैशेषिक और नैयायिक इसको केवल देशतः ही परमाणुवत् मानते हैं और जैनियों ने इसे अनियत स्वभाव परमाणु के तुल्य माना है। इस प्रकार वादियों ने इसकी विविधरूप से कल्पना कर रक्खी है|१७॥

196094

196095 बाह्य जगत में उक्त न्यायको आध्यात्मिक जगत में भी दिखाते हुए कहते हैं।

196096 मैं किंचित् भूतमय हूँ, इस प्रकार शून्य और भौतिकरूप से स्थित, ग्रहण किया जाता हुआ भी असत् निशाचर के तुल्य यह जगद्रूप चित्र स्थित नहीं है ॥१८॥

196097 __यदि ऐसा है, तो जगत स्वतः तो सत्ता शून्य है, ब्रह्मसत्तासे जगत का कोई स्पर्श नहीं है, ऐसी अवस्था में सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादि सत्कार्यवाही श्रुतियों का और उक्त श्रुतियों के अनुसारी व्यास, कपिल आदि के सूत्रों का सामंजस्य कैसे होगा?

196098 ऐसा समझते हुए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं : हे भगवन्, बीज में अंकुर के समान महाप्रलय होने पर दृश्य पर (ब्रह्म) में रहता है, फिर उसीसे यह उत्पन्न होता है, इस प्रकार जो व्यास आदि ने कहा है, उसकी संगति कैसे होगी,यह आप कृपाकर मुझसे कहिये॥१९॥

196099 भगवन्, प्रलय में अपनी सत्ता से कारण में जगत है, इस प्रकार के बोधवाले कपिल आदि क्या अज्ञानी हैं अथवा ज्ञानी हैं ? यह बात मुझसे स्पष्टरूप से सब संशयों कीशान्ति के लिए यथायोग्य कहिये|२०॥

196100 श्रीवसिष्ठजीने कहाःहेश्रीरामचन्द्रजी, महाप्रलय मेंबीज में अंकुर के तुल्ययह दृश्य रहता है ऐसीअज्ञानभरी बात जो कहता है, उसकायह जगतकी सत्यता में दृढ़ विश्वासरूप बालकपन ही है ॥२१॥

196101 आगे कही जाने वाली मेरी युक्तियों को सुनिये। उत्पत्ति के पहले कारण में कार्य है ऐसा जो कहता है, उससे पूछना चाहिये कि वह सामान्यसत्ता से है अथवा बीजादि की सत्ता से है या अंकुरादिकी सत्ता से है ? प्रथम पक्ष में उस अंकुरादिका किससे सम्बन्ध नहीं होगा। यानि सामान्यसत्तासर्ववस्तुसाधारण है, इसलिए उत्पन्न होनेवाले अंकुर आदिका सब वस्तुओं से सम्बन्ध प्राप्त हो जायेगा। यदि कहो, हमें दृष्टापत्ति है, तो खेत में अथवा अंकुरित बीज में देखा गया ही अंकुरादि वास्तविक है और कोठिला में रक्खे गये बीज में अथवा पत्थर के टुकड़े में यह अवास्तविक है, यह कैसे होगा? दूसरे पक्ष में भी बीज सत्ता से अंकुरसम्बन्धका और घट, पटादि के सम्बन्ध का स्वरूपतः विलक्षणता का निरूपण न होने से जिसके साथ बीजका सम्बन्ध न हो ऐसी कौन सी वस्तु न होगी यानी धान आदि के बीज में सम्पूर्ण जगत की सत्ता प्राप्त होगी। यदि कहिये, इष्टापत्ति है, तो अंकुरित बीज में अंकुर आदि ही वास्तविक है; घट, पट आदि वास्तविक नहीं हैं, यह कैसे होगा? तीसरे पक्ष में अंकुर की स्वरूपसत्ता से बीजसम्बन्ध का और घट आदि के सम्बन्ध का भेदनिरुपण न होने से जिसके साथ अंकुरसत्ता का सम्बन्ध न हो, ऐसी कौन वस्तु होगी अर्थात् सर्वत्र अंकुर के सद्भाव का प्रसंग होगा, यदि इष्टापत्तिमानिये, तो बीज आदि में अंकुर आदि वास्तविक हैं अन्यत्र नहीं हैं,यह कैसे होगा? दूसरी बात यह भी है कि साधारण सत्ता से असाधारण अंकुर आदि है,कारण सत्ता से कार्य है और कार्यसत्ता से कारण है। इन तीनों पक्षों में भी पूर्वोक्त उक्तिका सम्भव नहीं घटता, इसलिए यह बोध विपरीतही है। यह श्रोता और वक्ता दोनों को मोह में डालनेवाला है॥२२॥

196102

196103 बीज में अंकुर के समान प्रलय में जगत है, यह दृष्टान्त विषम है; क्योंकि कूटस्थचिदेकरस आत्मा में बीजत्व का ही सम्भव नहीं है, इस आशय से कहते हैं।

196104 बीज में अंकुर के तुल्य प्रलय में जगत है, इस प्रकार की प्रलय में जगत सत्ता का दृष्टान्त देने के लिए जो बुद्धि है, वह भ्रान्ति है। कैसे भ्रान्ति है ? यह यदि कहिये, तो सुनिये ॥२३॥

196105 स्वयं दृश्य बीज चित्तादि इंद्रियों का गोचर है, इसलिए तुषसहित जवादि धान्यों में अंकुर आदि की उत्पत्ति उचित है। जो स्वयम्भू पदार्थ पाँच इंद्रियों और छठे मन का अगोचर है और अत्यन्त अणु है, वह जगतों का बीज होने में कैसे समर्थ हो सकता है। भाव यह है कि जिसमें बीजत्व ही दुर्घट हो, उसमें जगतकी स्वसत्ता से स्थिति तो बहुत दूर की बात ठहरी॥२४,२५॥

196106 आकाश से भी सूक्ष्म सम्पूर्ण नामों से रहित परमात्मामें बीजता कैसी और कैसे हो सकती है ? ॥२६॥

196107

196108 इस प्रकार तत्त्वदृष्टि से बीजत्व का परमात्मा में असम्भव कहते हैं।

196109 वस्तुतः सदेकरस भी वह सूक्ष्म होने के कारण नहीं दिखाई देने से असत् के तुल्य प्रतीत होता है, इसलिए असत् ही है । इस प्रकार के परमात्मा में बीजता कैसे और बीज के अभाव में जगदंकुर की उत्पत्ति कैसे? आकाश की अपेक्षा भी अत्यन्त सूक्ष्म शून्य उस परम पद में जगत, मेरु, समुद्र, आकाश आदि कैसे स्थित हैं ? ॥२७,२८॥

196110 जो वस्तु कुछ भी नहीं है, उस वस्तु में कुछ भी कैसे रह सकता है ? यदि है तो वहाँ पर रहती हुई वह क्यों नहीं दिखाई देती ? 'अर्थात् आदेशों नेति नेति' इस श्रुति से सबके निषेधस्वरूप आत्मा से क्या वस्तु, कैसे और कहाँ से उत्पन्न होगी शून्यरूप घटाकाश से कहाँ, कैसे और कब पर्वत उत्पन्न हुआ यानी शून्यरूप घटाकाश से जैसे पर्वत का उत्पन्न होना असम्भव है वैसे ही सर्वनिषेधस्वरूप परमात्मा से इसकी उत्पत्ति का सम्भव नहीं है ।।२९,३०॥

196111

196112 चिदेकरससत्ता जड़ अनेकरससत्ता की विरोधिनी है, इसलिए भी चिदेकरससत्ता में जगतसत्ता की सम्भावना नहीं की जा सकती, ऐसा कहते हैं। ___ जैसे धूप में छाया नहीं रह सकती, जैसे सूर्य में अन्धकार नहीं रह सकता और जैसे अग्नि में हिम नहीं रह सकता वैसे ही अपनी विराधी चिदेकरससत्ता में जगत की सत्ता कैसे रह सकती है ? यानी नहीं रह सकती है ॥३१॥

196113

196114 ___ भले ही भेद से परमात्मा में जगत की स्थिति न हो, उसके साथ अभेद से तो उसकी स्थिति होगी ही, ऐसा यदि कोई कहे, तो उस पर कहते हैं।

196115 अणु में मेरु कैसे रह सकता है ? निराकार परमात्मा में यह जगत कैसे स्थित हो सकता है ? छाया और प्रकाश के तुल्य परस्पर भिन्न रूपों की एकता कहाँ हो सकती है ? ॥३२॥

196116 साकार वटबीज आदि में अंकुर है, यह बात तो युक्ति-युक्त है, लेकिन आकार रहित परमात्मा में यह विशालकाय जगत है, यह कहना तो अनहोनी है॥३३॥

196117 ___ यहाँ पर यह विचार करना चाहिये कि सांख्यवादियों ने कारण में जगत की सत्ता की जो कल्पना कर रक्खी है, वह क्या लौकिक प्रमाण के बलसे कर रक्खी है अथवा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इस श्रुति के बल से कर रक्खी है, पहला पक्ष ठीक नहीं है, ऐसा कहते हैं।

196118 जो बुद्धि आदि सम्पूर्ण इन्द्रियों की शक्ति से दृश्य यानी अनुभव के योग्य घट, पट आदि हैं, वे अपने अधिकरण देश से अन्य देश में या अपने अधिकरणकाल से अतिरिक्त काल में स्वयं द्रष्टा रहने या अन्यपुरुष के द्रष्टा रहने और न रहने पर तत्-तत् प्रकार के प्रत्यक्ष, अनुमान आदि बुद्धिवृत्तिरूप बोध में नहीं हैं यानी भासित नहीं होते हैं । अतः उक्त दृश्य के अदर्शन आदि के योग्य अनुपलब्धि से कुछ भी नहीं हैं यानी असत् ही हैं, ऐसा सब लौकिक प्रामाणिक कहते हैं, इसलिए प्रलय में जगत के सद्भाव की कल्पना सब लौकिकों की अनुपलब्धि से विरुद्ध है, यह भाव है॥३४॥

196119

196120 दूसरा पक्ष भी ठीक नहीं है, ऐसा कहते हैं। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादि श्रुतिवाक्य से विरोध होगा। यहाँ पर यह विचार करना चाहिये कि क्या कार्य ही सत् है, कार्य की सत्ता ही कारणता में

196121 आरोपित है, ऐसा श्रुति कहती है या कारण ही सत् है, कारण की सत्ता ही कार्य में आरोपित है, ऐसा श्रुति कहती है अथवा सत् ही सत् है, सत् की सत्ता ही कार्य और कारण दोनों में आरोपित है, ऐसा श्रुति कहती है ? तीन पक्षों में सांख्य का बोध यदि प्रथम पक्ष के अनुसार हो, तो वह भ्रम ही है, क्योंकि उस पक्ष में 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इत्यादि कार्य को असत् कहनेवाली श्रुति अनुकूल नहीं है और कारण को असत् कहने से अपने सिद्धान्त का भी बाध होता है, ऐसा कहते हैं।

196122 कारण के गुणों के असत्य होने से वह महदादि कार्य किन कारणों से उत्पन्न होगा। जब कारण ही नहीं है तब कार्य उत्पन्न ही नहीं हो सकता। अतएव कारण ही सत् है कारण की सत्ता ही कार्य में आरोपित है, यह द्वितीय पक्ष भी ठीक नहीं है, क्योंकि कार्य के अभाव में तद्घटित तत्-तत् कारणता का निरुपण नहीं हो सकता। अतः परिशेषात तीसरा ही कल्प उचित है और युक्ति-युक्त भी है, ऐसा उत्तर श्लोक से कहते हैं॥३५॥

196123 इसलिए यानी कार्य और कारण के भेद की सत्यता श्रुतिसम्मत नहीं है। अतः सांख्यवादियों द्वारा कल्पित कार्यकारण भाव को उनके सहकारी कारण, निमित्त, प्रयोजन आदि भेदों के साथ दूर करके (ये असत् हैं यों खण्डन करके) जो कुछ अवशिष्ट आदि, मध्य और अन्त से रहित सन्मात्र वस्तु है, वही जगद्रूप से अब स्थित है उससे अतिरिक्त कुछ नहीं है, ऐसा जानिये ॥३६॥

196124

196125 पहला सर्ग समाप्त

196126 दूसरा सर्ग युक्तियों से स्वरूपभेदवश जगत की स्थिति का खण्डन करके

196127 ___ अवशिष्ट पूर्णानन्दस्वरूपमात्र की स्थिति का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे ज्ञानियों में श्रेष्ठ श्रीरामजी, प्रलयकाल में इस जगत का पृथक् अस्तित्व मानने में दोषों को कहता हूँ।

196128 यदि कोई शंका करे कि यदि प्रलय में जगत नहीं है, तो सृष्टि ही सिद्ध नहीं हो सकती, क्योंकि उत्पत्ति क्रिया किसी कर्ता से होती है। कर्ता भी नहीं है। यदि कहिये ब्रह्म ही सत् होने से कर्ता है, तो वही उत्पन्न होगा न कि जगत उत्पन्न होगा । कूटस्थ ब्रह्म का उत्पत्ति आदि विकारों से सम्बन्ध नहीं हो सकता, इसलिए उत्पत्ति की सिद्धि के लिए प्रलय में जगत की सत्ता अवश्य माननी चाहिये, इस आशंका का अनुवाद कर खण्डन करते हैं। ___ सब कल्पनाओं से रहित निर्मल महाचिदाकाश में यदि जगदादि अंकुर है, तो प्रलय के बाद में किन सहकारी कारणों से वह उदित होता है, उन्हें आप कहिये। सहकारी कारणों के अभाव में जगद्रूप अंकुर की उत्पत्ति वन्ध्या की कन्या के समान किसी ने कहीं पर नहीं देखी है॥१-३॥

196129 यदि सहकारी कारणों के अभाव में भी रज्जुमें सर्पादि के समान जगद्रूपी अंकुर आविर्भूत हुआ है, ऐसा मानते हैं, तो हे श्रीरामचन्द्रजी, मूलकारण ही भ्रान्तिवश जगत्स्वभावता को प्राप्त हुआ है, वस्तुतः जगत की सृष्टि नहीं हुई है; इसलिए प्रलय में जगत की कल्पना व्यर्थ है ॥४॥

196130

196131 उक्त अर्थ को ही स्पष्ट करते हैं। __सृष्टि के आरम्भ में सृष्टि रूप से यथा स्थित निराकार ब्रह्म ही अपने स्वरूप में स्थित होता है, इसलिए जन्य-जनक सम्बन्ध कहाँ ? ॥५॥

196132

196133 यदि कोई कहे, प्रलय में सम्पूर्ण जगत की सत्ता का स्वीकार करने से सहकारी कारणों की दुर्लभता नहीं है, क्योंकि जगत के अन्तर्गत पृथिवी आदि से परस्पर का उपकार हो सकता है, इस शंका का

196134 खण्डन करते हैं।

196135 यदि पृथिवी आदि अथवा अन्य कोई जगत की उत्पत्ति में उपकार करते है तो पृथिवी आदि की सहकारिकारणता पृथिवी आदि की उत्पत्ति के बाद होगी, ऐसी अवस्था में पृथिवी आदि की उत्पत्ति की सिद्धि होने पर उनकी सहकारिता की सिद्धि होगी और सहकारिता की सिद्धि होने पर उत्पत्ति की सिद्धि होगी, इस प्रकार अन्योन्याश्रय दोष यहाँ पर उपस्थित है ॥६॥

196136

196137 इस प्रकार सांख्य आदि की कल्पना बालक की कल्पना के तुल्य है, यों उपसंहार करते हैं।

196138 इसलिए प्रलयकाल में प्रकृतिसहित पुरुष में जगत तिरोहित रहता है और सहकारी कारणों द्वारा वह चित्त से आविर्भूत होता है, यह उक्ति बालक की ही है, विद्वान की नहीं ॥७॥

196139

196140 अन्य मत के खण्डित होने पर अब अवशिष्ट अपने सिद्धान्त को दिखलाते हैं। इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, जगत न तो था, न है और न होगा। चिदाकाश ही शीघ्र अपने में इस प्रकार स्फुरित हुआ है ॥८॥

196141 हे श्रीरामचन्द्रजी, जब इस जगत का अत्यन्त अभाव ही है, तब सम्पूर्ण जगत ब्रह्म ही है, उससे अतिरिक्त नहीं है, यही श्रुति का तात्पर्य है ॥९॥

196142 श्रुति के निषेध से पहले जगत के घट, पट आदि मुद्गर प्रहार आदि से नाश द्वारा और अन्य वस्तु के रूप से अन्योन्याभाव द्वारा जो शान्त होते हैं यानी 'यह इस समय नष्ट हो गया घट, पटादि यह नहीं है' इस प्रकार ग्रहण किये जा रहे अभाव को प्राप्त होते हैं, वे शान्त नहीं होते यानी वह उपशम नहीं; किन्तु तिरोहित होने से चक्षु आदि द्वारा दृश्यता का उपराममात्र है, क्योंकि चित्त में वासनारूप से वे शान्त होते ही नहीं है। इसी न्याय को प्रागभाव और अत्यन्त अभाव में भी लगाना चाहिये। अपनी सत्ता से अथवा ब्रह्मसत्ता से सत् घट आदि की बाध के बिना कहीं पर भी असत्ता नहीं होती, क्योंकि मिट्टी का पिण्ड, भूतल आदि में घट के अदर्शन की तिरोधान से भी उपपत्ति हो सकती है|१०॥

196143 जब दृश्य काम, कर्म, वासना आदि बीजों के साथ नष्ट हो जाता है तब इस जगत का आत्यन्तिक उच्छेद होता है। चित्त यदि रहे तो काम आदि भावनाओं का उच्छेद न हो सकने के कारण दृश्य शान्त होता ही नहीं, इसलिए ज्ञान के बिना दृश्यता कहाँ शान्त हो सकती है ? अर्थात् दृश्य की शान्ति दुर्लभ ही है।॥११॥

196144 दृश्य के उपशम में अधिष्ठान साक्षात्कार से दृश्य का सर्वथा बाध होना ही एकमात्र युक्ति है। इसके सिवा दूसरी युक्ति दृश्यरूप अनर्थ के क्षय में यानी मोक्ष में है ही नहीं ॥१२॥

196145 जब जगत के तत्त्व के साक्षात्कार से चिदाकाश का बोध हो जाता है यानी बोधैकरस चिदात्मा ही है, अणुमात्र भी अचिद्रूप नहीं है, ऐसा परिनिष्ठित ज्ञान हो जाता है तब (देवदत्त नामक) विशिष्ट माता-पिता से उत्पन्न प्रत्यभिज्ञायमानदेह ही मैं हूँ, परकीय देह, दीवार आदि मैं नहीं हूँ, इस प्रकार लोक में प्रसिद्ध पामर जनों का व्यवहार चित्रकथा के तुल्य हो जाता है। अर्थात् जैसे दीवार में लिखा गया चित्र सभी की दृष्टि में परमार्थरूप से एकमात्र दीवाररूप ही है तथा चित्रगृह की दीवार में यह दीवार है, ऐसा व्यवहार नहीं होता वैसे ही यह

पूर्वोक्त व्यवहार है॥१३॥

पृथिवी आदि में भी चित्रकथान्याय को ही दर्शाते हैं।
ये पर्वत आदि, ये पृथिवी आदि, ये वर्ष आदि, यह कल्प, यह क्षण, ये जन्म-मरण, यह प्रलय का आडम्बर, यह महाकल्पान्त, पुराण आदि में प्रसिद्ध सृष्टव्य आकाश आदि का सृष्टिक्रम, ये कल्पों के लक्षण, ये वर्तमान करोड़ों ब्रह्माण्ड, ये अतीत करोड़ों ब्रह्माण्ड, ये पुनः उत्पन्न हुए करोड़ों ब्रह्माण्ड, ये चौदह प्रकार से भिन्न देव, मनुष्य आदि के भिन्न-भिन्न लोक, ये सप्त द्वीपआदि देशों की तथा कृत, त्रेता, द्वापर आदि कालों की कल्पनाएँ अनन्त, अनावृत महा चिदाकाश ही हैं। इस प्रकार से वर्णित चित्रकथा के न्याय से परमाकाश ही अपने में स्वयं स्फुरित होता है । वह यथा पूर्वस्थित और शान्त है । जैसे झरोखे के छिद्र से भीतर आये हुए परमाणुओं में सूर्य की प्रभा परिच्छिन्न है वैसे ही मन से निकले हुए करोड़ों ब्रह्माण्डों में परिच्छिन्न ये चित्त की प्रभाएँ हैं । जैसे आकाश में विस्तृत सूर्य प्रकाश में विभिन्न परमाणुओं के भ्रमण आदि नहीं दिखाई देते वैसे ही महाचितपरमाकाश में इनका भ्रमण नहीं दिखाई देता है॥१४-१८॥

ऐसी अवस्था में मनरूप परिच्छेद से पीड़ित हुई चिति अपने अन्तर्गत जगत को मानों उगलती है, ऐसा कहते हैं।
चिति स्वयं ही अपने अन्दर विद्यमान जो जगद्रूप चमत्कार है, उसको उगलती है। वही सृष्टिरूप से प्रतीत होती है। यह रूपरहित और भित्ति रहित है॥१९॥

___ स्फटिक शिला के भीतर नेत्र-दोष से दिखाई दे रही रेखाओं के तुल्य पदार्थ भेद नहीं है, ऐसा कहते हैं। __ जैसे महाशिलाओं के अन्दर रेखाओं के अमिट स्वरूप दिखाई देते हैं वैसे ही ये सृष्टियाँ दिखाई देती हैं। न तो ये उत्पन्न होती हैं और न नष्ट होती हैं, न आती हैं और न जाती हैं |२०॥
जैसे निराकार आकाश में निराकार आकाशभाग स्फुरित होते हैं, वैसे ही निर्मल आत्मा में ये सृष्टियाँ अपने-आप स्फुरित होती हैं। जैसे आकाश से आकाश भाग की पृथक् सत्ता नहीं है वैसे ही आत्मा की सत्ता से इन सृष्टियों की पृथक् सत्ता नहीं है, यह दर्शाने के लिए 'नभसीव' दृष्टान्त दिया है ॥२१॥
जल के द्रवत्व के समान, वायु स्पन्द के समान, समुद्र के आवर्तों के समान, गुणी के गुणों के समान, उत्पत्ति और विनाश से युक्त यह सारा जगत उक्त दृष्टान्तों के अनुसार सर्वत्र व्याप्त शान्त ब्रह्म ही विस्तृत है, भाव यह है कि जैसे द्रवत्व जल से पृथक् नहीं है, स्पन्द वायु से पृथक् नहीं है, आवर्त समुद्र से पृथक् नहीं है और गुण गुणी से पृथक् नहीं है वैसे ही यह उत्पत्ति विनाशशील जगत अनन्त, शान्त ब्रह्म ही है, उससे पृथक् नहीं है ॥२२,२३॥

_ऐसी अवस्था में सहकारी कारणों के न रहने पर कर्ता के विद्यमान रहने पर भी उत्पत्ति आदि की सिद्धि नहीं होती है, अतः सांख्यों की जो कल्पना है, वह उन्मत्त की चेष्टा के तुल्य है, यों उपसंहार करते हैं।
उत्पत्ति के पहले पृथकूप से स्वीकृत भी पदार्थ सहकारी आदिकारणों के अभाव में शून्यकल्प प्रधान से उत्पन्न होता है, यह कथन उन्मत्तपुरुषों के फूत्कार के तुल्य है ॥२४॥
जिनका सम्पूर्ण पदार्थों की कल्पनारूपी कलंक दूर हो गया है, सब पदार्थों के स्वप्नदर्शन में कारण होने से विकल्परूपी शय्या जिन्होंने छोड़ दी है तथा जिन्होंने विकल्परूपी शय्या बिछानेवाली अविद्या को आत्मतत्त्व के साक्षात्कार से हटा दिया है, ऐसे ज्ञानवान आप निर्भय तथा ब्रह्मवेत्ताओं की सभा भूमि को भूषित करनेवाले होइये ॥२५॥

दूसरा सर्ग समाप्त
तीसरा सर्ग जगत की विवर्तरूपता का स्थापन करके बोधदृष्टि से उसके बाध का प्रदर्शन तथा अज्ञ पुरुष की दृष्टि में जगत की अनन्तता का वर्णन॥
यद्यपि बाह्य घट आदि पदार्थों की उत्पत्ति में उत्पत्तिकर्ता से अतिरिक्त सहकारी कारणों की अपेक्षा हो सकती है, तथापि जगत को आपने हिरण्यगर्भ के मनः संकल्प से जन्य उनकी स्मृति तथा मनोराज्य के तुल्य बतलाया है। स्वप्नराज्य में तो सहकारी कारण की अपेक्षा कहीं नहीं देखी गई है। इस तरह प्रलयकाल में अपनी सत्ता में छिपकर विद्यमान ही मनोरूप प्रजापति स्मृतिरूप ही उत्पन्न होता है, तो सहकारी कारणों के अभाव में जगत की उत्पत्ति में क्या विरोध है? इस गुढ़ अभिप्राय से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं : ___भगवन्, महाप्रलय के अनन्तर सृष्टि के आरम्भ में सर्वप्रथम यह प्रजापति स्मृतिरूप उत्पन्न होता
है। इसकी उत्पत्ति में सहकारी कारणों की अपेक्षा नहीं है, यह भाव है॥१॥

यह ठीक है, परन्तु प्रलयकाल में जगत की सत्ता सिद्ध नहीं हो सकती, क्योंकि स्वप्न, मनोरथ और स्मृति के विषयों की अपने काल में भी जब सत्ता नहीं रहती है, तब स्मृति के बल से प्रलयकाल में उसकी सत्ता की कल्पना नहीं हो सकती, इस गूढ़ अभिप्राय से ही श्री वसिष्ठजी अभ्युपगमपूर्वक समाधान करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, महाप्रलय के बाद सृष्टि के आरम्भ में इसी तरह (जैसा कि आप कहते हैं) यह जगत स्मृतिरूप ही है, पहले-पहल सर्वप्रथम प्रजापति स्मरणरूप से ही उत्पन्न होता है॥२॥
इस कारण उसका संकल्पभूत यह जगत स्मृतिरूपही है, प्रजापति का प्राथमिक संकल्प का नगर ही इस जगतरूप से भासित होता है ॥३॥
___ अस्तु, मन से अतिरिक्त बाह्यविकार विषयरूप से यह जगत भले ही सत्य न हो; परन्तु मनोविकाररूप से तो सत्य ही है, जैसे चित्रांकित घोड़ा मांसविकाररूप से सत्य नहीं है; परन्तु रंग के विकाररूप से तो सत्य ही है, श्रीरामचन्द्रजी की ऐसी शंका को लक्षणों से पहचान कर श्रीवसिष्ठजी
कहते हैं। ___ सृष्टि के आरम्भ में परमात्मा की स्मृति नहीं हो सकती है। भाव यह है कि स्मरणकर्ता के रहने पर स्मृति आदि मन के परिणाम हो सकते हैं। सांख्यवादियों द्वारा परिकल्पित प्रधान स्मृतिकर्ता नहीं हो सकता, क्योंकि वह मिट्टी आदि की तरह अचेतन है। पुरुषों में भी स्मृतिकर्तव्य का सम्भव नहीं है, क्योंकि सांख्यवादियों ने उन्हें असंग, उदासीन एवं निर्विकार माना है। यदि पुरुषों में स्मृति का सम्भव नहीं है, तो परस्पर भेदक धर्म के न मानने के कारण भेद की सिद्धि न होने से परमात्मा के साथ उनका भेद होने से उनमें सुतरां स्मृति का सम्भव नहीं है। और 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादि श्रुतियों ने परमात्मा के मन का निषेध किया है। मन के निषेध द्वारा स्मृतिकर्तव्य का भी निषेध सिद्ध हुआ। चूंकि स्मृति का जन्म ही असम्भव है और जन्म के अभाव से जन्ममूलक उसके विकार जगत का भी सम्भव नहीं है, इसलिए आकाश में महावृक्ष के तुल्य स्मृति के विकारभूत जगत कहाँ और कैसे हो सकते हैं ? ॥४॥

जैसे प्रतिदिन की सुषुप्ति है वैसे ही प्रलय भी है। सुषुप्ति अवस्था में लीन मन के जाग्रतकाल में आविर्भाव के तुल्य प्रलयकाल में लीन मन का सृष्टि के आरम्भ में आविर्भाव होने से तदव्यच्छन्न प्रजापति अथवा अन्य के स्मर्ता होने में क्या विरोध है ? इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं: ___ हे ब्रह्मन्, सृष्टि के आरम्भ में पूर्वकल्पीय स्मृति क्यों नहीं हो सकती ? महाप्रलय के प्रबल सम्मोह
से पूर्वकल्पीयस्मृति कैसे नष्ट हो जाती है ? ॥५|
श्रीरामचन्द्रजी के अभिप्राय का प्रकाशन करते हुए श्रीवसिष्ठजी समाधान करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, क्या यह आपकी शंका हिरण्यगर्भरूप एक ही जीव अपने मन से अनेक जीव, शरीर आदिके भेद की कल्पना कर संसार को प्राप्त होता है। इस मन से है अथवा अनेक जीव अपने-अपने उपभोग के योग्य प्रपंच की कल्पना करते हुए अपनी बुद्धि के अनुसार सबकी सृष्टि करनेवाले हिरण्यगर्भ की भी कल्पना करते हैं इस मत से हैं। इस दोनों कल्पों में से द्वितीयकल्प में 'महाकल्पान्तसर्गादौ प्रथमोऽसौप्रजापतिः' इत्यादि आपकी शंका के उपक्रम से विरोध है तथा प्रथम कल्प में बहुत श्रुतियों की अनुकूलता है, अतः प्रथम कल्प ही उचित होने से परिशिष्ट रहता है। इस पक्ष में जो पूर्वकल्पीय जीव तथा जगत महाप्रलयकाल में हिरण्यगर्भ की मुक्ति से मुक्त हो गये, वे सभी ब्रह्मीभूत हो गये । यदि अन्य कोई जीव अवशिष्ट रहा नहीं, तो हे सुव्रत, बतलाइये, पूर्वोत्पन्न कौन स्मर्ता है ? क्योंकि स्मर्ता के मुक्त हो जानेसे स्मृति निर्मूलता को प्राप्त हो गई है। इसलिए क्या स्मरणकर्ता के अभाव से किसी तरह स्मृति उत्पन्न हो सकती है ? महाप्रलय में सब लोग अवश्य मोक्ष के भागी हो गये, इसलिए इस सर्ग की सिद्धि नहीं हो सकती है॥६-८॥
पूर्वकल्पीय सर्ग स्मृतिरूप ही हैं, वे भी सिद्ध नहीं होंगे, इसलिए अनुभूत या अननुभूत स्वतःसिद्ध चिदाकाशमें जिसकी आपने स्मृतिरूपसे आशंका की है, वह प्रौढ़ एवं दृश्य जगत्स्थितचित्प्रभा ही है और वह सदा स्थित है। यही सत्कार्यवादी श्रुतियोंका आशय है, यह भाव ॥९॥

उक्त अर्थ को ही स्पष्ट कहते हैं।
जो यह जगतरूप से और स्वयंभूरूप से (उत्पत्ति के पहले पृथक्सत्ता से माने गये पदार्थरूप से) स्थित है, वह अनादि, अनन्त प्रकाशमान यह चेतन की प्रभा ही भासित होती है ॥१०॥

अनादि काल से सिद्ध जो ब्रह्म के स्वरूप का भान है, वही ब्रह्माण्ड शरीर का उपादानकारण जगताकार सूक्ष्म शरीर है, वह परमात्मा ही है। इस तरह ब्रह्म ही सूक्ष्म-स्थूल भावों के आरोप के द्वारा जगद्रूप से भासित होता है, यह भाव है॥११॥

जगत का स्वभाव अव्यवस्थित है, इसलिए भी जगत की सत्ता जगद्रूप से नहीं है, किन्तु ब्रह्मरूपसे ही है, इस आशय से जगत के अव्यवस्थित स्वभाव का उपपादन करते हैं।
जंगल, मेघ, आकाश आदि पदार्थों के सहित तथा देश, काल, क्रिया, द्रव्य, दिन और रात्रि के क्रम से युक्त ये तीनों जगत परमाणु में भासित होते हैं ॥१२॥
उस पूर्व परमाणु के अन्तर्गत अन्य विस्तृत परमाणु है, वह भी पूर्व परमाणु के सदृश ही है तथा उसमें भी वैसा ही जंगल, मेघ, आकाश आदिके साथ प्रकाशमान पर्वतसमूह आदि जगत भासित होता है। उस परमाणु के भीतर भी वैसा ही विस्तृत परमाणु है, उसमें भी उसी तरह जंगल, मेघ आकाशआदि से विस्तृत यह दृश्य जगत् भासित होता है। हे श्रीरामचन्द्रजी, यह केवल भानरूप ही है। सत्य नहीं है॥१३,१४॥

तत्त्वज्ञों के प्रति सन्मात्रदृष्टि जैसे स्वतः अनन्त है वैसे ही अज्ञों के प्रति असत्, अनृत जगत की दृष्टि संख्या से अनन्त है, यह कहते हैं। __ हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह परम अभ्युदय यानी आत्मसाक्षात्कार को प्राप्त ज्ञानी के प्रति इस सद्दृष्टि का अन्त कहीं नहीं है और अज्ञके प्रति इस असत्जगत की दृष्टि का अन्त कहीं नहीं है |१५॥

इसी सिद्धान्त को स्पष्ट करके दिखलाते हैं।
यह जगत्ज्ञानी के प्रति केवल,शान्त, अविनाशी ब्रह्म ही है और अज्ञों के प्रति बुद्धिमात्र से भासमान नाना लोकों से युक्त है|१६॥
ब्रह्माण्ड में वृद्धि को प्राप्त यह भासमान जगत जैसे भासित हो रहा है वैसे ही करोड़ों हजारों अन्यान्य जगत भी एक-एक अणु में भासित होते हैं|१७॥
जैसे स्तम्भ के (खम्भेके) अन्दर प्रतिमा रहती है, उस प्रतिमा के अंगों में भी प्रतिमा रहती है तथा उसके अंग में भी प्रतिमा रहती है, वैसे ही ब्रह्मस्तम्भ में अणु-अणु में त्रैलोक्यरूपी प्रतिमा है ।।१८॥
जैसे पर्वत में परमाणु पर्वत से अभिन्न तथा असंख्य हैं वैसे ही ब्रह्मरूपी महामेरुपर्वत में त्रैलोक्यरूपी परमाणुन तो उससे भिन्न हैं और न गिनने योग्य है यानी असंख्य तथा ब्रह्म से अभिन्न हैं॥१९॥
यदि सूर्य आदि की किरणों में छोटे-छोटे परमाणुओं की गणना हो सके, तो चिद्रूप आदित्य में जो त्रैलोक्यपरमाणु उत्पन्न होते हैं, उनकी भी गणना हो सकेगी। अर्थात् वे सूर्यकिरणों में दिखाई देनेवाले परमाणुओं की तरह असंख्य हैं ॥२०॥
__जैसे सूर्य की दीप्ति में, जल में तथा धूलिपुंज में परमाणु भ्रमण करते हैं वैसे ही चिदाकाश में त्रैलोक्यरूपी परमाणु भ्रमण करते हैं ॥२१॥

यदि कोई कहे कि निष्प्रपंच कूटस्थ ब्रह्म का सविकार सृष्टि रूप से भान कैसे होता है ? तो नीरूप, अशून्य आकाशका जैसे स्वरूपविरुद्ध शून्यरूप से या नीलरूप से भान होता है वैसे ही कूटस्थ ब्रह्म का भी सर्गरूप से भान होता है, ऐसा कहते हैं।
जैसे वास्तव में पूर्ण (अशून्य) और नीरूप इस भूताकाश का आवरणाभाव (शून्य) और असत्य नीलरूप से अनुभव होता है वैसे ही चिदाकाश का सर्गरूप से अनुभव होता है |२२॥
सृष्टिरूप में समझी गई यह सृष्टि अधोलोकको प्राप्त कराती है। श्रुति ने भी कहा है : 'उदरमन्तरं कुरुते अथतस्य भयं भवति' अर्थात् इस ब्रह्म में जो जरा सा भी भेद करते है यानी' यह अन्य है, मैं अन्य हूँ' ऐसा भेद देखता है, उस भेद के दर्शन से उस अनात्मदर्शी पुरुषको भय होता है। ब्रह्मरूप से समझी गई यह सृष्टि परम मंगलमय हो जाती है, क्योंकि 'तरति शोकमात्मवित्' (आत्मदर्शी पुरुष शोक को प्राप्त नहीं होता है) ऐसी श्रुति है॥२३॥

जैसा कि नैयायिक परमात्मा को तटस्थरूप (निमित्तमात्ररूप) मानते हैं वैसे तटस्थ रूप से ज्ञात ब्रह्म क्या मंगलमय नहीं है ? नहीं, ऐसा कहते हैं।
जो विज्ञानस्वरूप जीव है और जो इस विश्व का परम कारण ईश्वर है, वे दोनों परमार्थ दृष्टि से परिशोधन करने पर पूर्ण, चेतन, एकरस, चिदाकाश ब्रह्म ही हैं। जिस ब्रह्म से बाह्य तथा आन्तर दोनों उपाधियाँ उत्पन्न हैं।' (तदनन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्यः) इत्यादि न्याय से जो जिससे उत्पन्न है, वह तद्रूप ही है, इस तरह सभी वेद्य प्रपंच को स्वात्मबोध होने पर शुद्ध, सम्बोधस्वरूप चिन्मात्र ही समझना चाहिये । भाव यह है कि परमार्थदृष्टि से जगन्मात्र को ब्रह्म जानने से ही मोक्षप्राप्ति हो सकती है, अन्यथा नहीं, क्योंकि 'उतरमन्तरं कुरुते' ऐसी श्रुति है ॥२४॥

तीसरा सर्ग समाप्त

चौथा सर्ग

इन्द्रिय युक्त मन ही जगत की स्थिति का मूल है, उसका समूल उच्छेद होने पर दृश्य का असंभव देखने से जगत शून्य हो जाता है, यह कथन।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इन्द्रियसमूह के ऊपर विजयप्राप्तिरूपी पुल से संसाररूपी सागर तरा जा सकता है, अन्य किसी भी कर्म से इसका तरण नहीं हो सकता है। ॥१॥

इन्द्रियों पर विजय पाने के लिए विवेक श्रेष्ठ उपाय है। विवेक की प्राप्ति में एकमात्र सज्जन और शास्त्रों में निष्ठा रखना उत्तम उपाय है, इस आशय से कहते हैं।
बार-बार शास्त्रपर्यालोचन और सत्संगति करने से विवेकशील और जितेन्द्रिय हुआ पुरुष इस दृश्य का अत्यन्त अभाव जानता है ॥२॥

किये गये इन्द्रिय विजय का प्रकृत में सम्बन्ध कहने के लिए पूर्वोक्त पदार्थ का पुनः स्मरण करते हैं। _हे रूपवान पुरुषों में सर्वश्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, ये संसार सागर की श्रेणियाँ जैसे प्राप्त होती हैं और विनष्ट होती हैं, वह सब स्वरूप मैंने आपसे कहा॥३॥
इस विषय में बहुत कहने से क्या मतलब है, मन ही कर्मरूपी वृक्ष का अंकुर है। मन के नष्ट होने पर भोक्ता के भोग्य भोगाकार में परिणत विहित और निषिद्ध कर्मरूप शरीरवाला जगतरूपी वृक्ष कट जाता है|४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, यह सारा जगत मन ही है। मन का प्रतीकार होने पर सब जगजंजालरूपी रोग का प्रतीकार हो जाता है॥५॥
___ यदि कोई शंका करे कि मन की चिकित्सा होने पर भी देहाधीन सुख और दुःख होंगे ही? उस पर कहते हैं।
जैसे मन का मननरूप ही स्वप्न कार्य में समर्थ होता है वैसे ही मन का देह के आकार से मननरूप ही देह, जो कि कार्य करने में समर्थ है, उत्पन्न होती है, भला बताइये तो सही, मन से भिन्नरूप से देह कहाँ दिखाई देती है ?॥६॥

तो मन की चिकित्सा के लिए कौन औषधि उपयुक्त है, ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
दृश्य की अत्यन्त असंभावना (बाध) के सिवा दूसरे किसी भी उपाय से मनरूपी पिशाच का विनाश एक कल्प में तो क्या सैकड़ों कल्पों में भी नहीं हो सकता है|७॥

यदि कोई शंका करे कि मनरूपी रोग आभ्यंतर है, दृश्य तो बाह्य है ऐसी अवस्था में बाह्य पदार्थों के अत्यन्त बाध से आभ्यन्तर मन की चिकित्सा कैसे हो सकती? इस पर कहते हैं।
यह दृश्य का अत्यन्त अभावरूप सर्वोत्तम परम औषधि मनरूपी व्याधि की चिकित्सा में अमोघ उपाय है ॥८॥

196224 बाह्य दृश्य का अत्यन्त अभाव मनकी चिकित्सा में कैसे उपाय होता है, इसे कहते हैं।
196225 मन की आभ्यन्तरता और पदार्थों की बाह्यता वास्तविक नहीं है, किन्तु मन ही द्वैविध्यआदि की कल्पना द्वारा मोह को प्राप्त होता है, मरता है, उत्पन्न होता है यानी जन्म, मृत्यु, बन्ध, मोक्ष आदि की कल्पना करता है, अर्थात् विषयचिन्तन के प्रभाव से बन्धन में पड़ता है और आत्मतत्त्व के विचार के प्रताप से मुक्त होता है॥९॥
196226
196227 यह कैसे प्रतीत हुआ? ऐसा प्रश्न होने पर अन्वय-व्यतिरेक से हमने यह जाना है, यह कहते हैं।
196228 जैसे विशाल आकाश में शून्य ही (असत् ही) गन्धर्वो का नगर स्फुरित होता है, वैसे ही विषयों के चिन्तन से वृद्धि को प्राप्त मन में यह सम्पूर्ण संसार स्फुरित होता है|१०॥
196229
196230 और विचार करने पर जगत मन का धर्म ही है, इसलिए धर्मी मन के निवृत्त होने पर वह रह नहीं सकता है, इस आशय से दृष्टान्तों को कहते हैं।
196231 जैसे फूलों के गुच्छे में सुगन्धि स्फुरित होती है और उसमें रहती भी है वैसे ही मन में यह विशाल जगत स्फुरित होता है और रहता भी है, धर्मों में धर्मी का भेद वास्तविक में नहीं है, यह द्योतन करने के लिए अन्तिम श्लोक में इवकार है|११॥
196232 जैसे तिलों में तेल रहता हैं अथवा जैसे गुणी में गुण रहता है या जैसे धर्मी में धर्म रहता है वैसे ही यह जगत चित्त में स्थित है। जैसे सूर्य में किरणों का समूह है, जैसे तेज में प्रकाश है और जैसे अग्नि में उष्णता है वैसे ही मन में यह जगत है। जैसे बरफ में ठण्डक है, जैसे
196233 आकाश में शून्यता है और जैसे वायु में चंचलता है वैसे ही मन में यह जगत है ॥१२-१४॥
196234
196235 मन और जगत का धर्मी और धर्मभाव अभेद होने पर भी धर्मी मन का नाश होने से ही जगत का नाश हो जाता है, विपरीतता से नहीं होता यानी धर्म जगत का नाश होने पर धर्मी मन का नाश नहीं होता, क्योंकि ऐसा ही लोक में देखा जाता है, इस आशय से उपसंहार करते।
196236
196237 मन ही सम्पूर्ण जगत है और सम्पूर्ण जगत ही मन है। वे दोनों सदा ही परस्पर अविनाभूत हैं। उन दोनों में से मन के अत्यन्त नष्ट होने पर जगत नष्ट हो जाता है, पर जगत के नष्ट होने पर मन नष्ट नहीं होता है ॥१५|
196238 चौथा सर्ग समाप्त पाँचवाँसर्ग
196239 भृगु ऋषि के समाधिस्थ होने पर पर्वत पर खेल रहे शुक्राचार्य के,
196240 अप्सरा को देखने पर, मोहवश प्राप्त अप्सरोभाव का वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, आप सकल धर्मों के ज्ञाता हैं, पूर्वापर के ज्ञाताओं में सर्वश्रेष्ठ हैं, इसलिए कृपया यह बतलाइये कि यह विशाल संसार मन में कैसे स्थित है ? ॥१॥
196241 हे पुण्यचरित, प्रकाश हो रहा यह विशाल संसार जैसे मन में स्फुरित होता है वैसे स्पष्ट दृष्टान्त के प्रदर्शन द्वारा
196242 आप मुझसे कहिये ॥२॥
196243
196244 पूर्वोक्त ऐन्दव आदि के जगत ही इसमें दृष्टान्त हैं, ऐसा कहते हुए श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं।
196245 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, जैसे स्थूल शरीर से रहित भी ऐन्दव ब्राह्मणों के मन में दृढ़ता को प्राप्त अनेक जगत स्थित थे वैसे ही यह जगत मन में स्थित है ॥३॥
196246 इन्द्रजाल से व्याकुल चित्तवाले राजा लवण को जिस प्रकार चण्डालत्व प्राप्त हुआ था वैसे ही यह जगत मन में स्थित है॥४॥
196247
196248 शुक्राचार्य का उपाख्यान का भी यहाँ पर दृष्टान्तरूपसे उपक्षेप करते हैं।
196249 जैसे शुक्राचार्य की चिरकाल तक स्वर्ग के भोगों को भोगने की इच्छा से अप्सराओं के उपभोग में स्पृहा, संसारिता (अप्सराओं के भोग के लिए स्वर्गादि गमनरूप जन्मान्तर) एवं स्वर्ग में अप्सराओं का भोग हुआ वैसे ही यह जगत मन में स्थित है। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, महर्षि भृगु के पुत्र शुक्राचार्य को स्वर्गीय भोगों को भोगने की इच्छा से अप्सराओं के उपभोग में स्पृहा और स्वर्गगमनरूप अन्य जन्म कैसे प्राप्त हुआ ?
196250 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, प्राचीन काल में मन्दराचल के शिखर पर, जो कि तमाल के वृक्षों से खूब हरा भरा था, महर्षि भृगु और काल का जो संवाद हुआ था उसे आप सुनिये । प्राचीन काल में मन्दराचल के विविध फूलों से व्याप्त किसी एक शिखर पर भगवान श्री भृगुजी कठोर तपस्या करते थे। उनके पूर्ण चन्द्रमा के तुल्य सुन्दर, प्रकाश के समान दैदीप्यमान, तेजस्वी, महामति पुत्र श्री शुक्राचार्य, जो कि तब बालक ही थे उनकी सेवा-शुश्रूषा करते थे। महर्षि भृगु उस उत्तम वन में वहाँ के पत्थर को काट-छाँटकर बनाई गई प्रस्तरमूर्ति के सदृश निश्चल हो सदा समाधि में ही स्थित रहते थे। बालक शुक्राचार्य फूलों की शय्याओं में, चाँदी तथा सोने की वेदियों पर और मन्दाराचल के बड़े बड़े हिंडोलों पर खेलते थे। उस समय शुक्राचार्य जैसे राजा त्रिशंकु धुलोक और पृथिवी के मध्य में स्थित हुए थे वैसे ही पारमार्थित आत्मतत्त्वदृष्टि और पामर आदि में प्रसिद्ध जगतसत्यतादृष्टि इन दोनों के बीच में स्थित थे, अतएव वे राग आदि से व्याकुल रहते थे, किसी समय जब कि उनके पिता श्री भृगुजी निर्विकल्प समाधि में बैठे थे, जिसने अपने शत्रुओं पर विजय प्राप्त कर ली हो, ऐसे राजा के तुल्य वे अन्य विषयों से अविक्षिप्त चित्तवाले हुए। वहाँ पर उन्होंने जैसे भगवान ने क्षीरसागर के मध्य से मन्थन द्वारा उत्पादित श्री लक्ष्मीजी को देखा था वैसे ही क्षीरसागर के मध्य से मंथनपूर्वक उत्पादित आकाश मार्ग से जा रही एक अप्सरा को देखा। वह मन्दार की मालाओं से विभूषित थी, मन्द-मन्द वायु से उसके अलक हिल रहे थे, हार से उसका गमन झंकारसे पूर्ण था, उसने आकाशमें वायु को सुगन्धित कर दिया था, वह ऐसी सुन्दरी थी कि उसे यदि लावण्यरूपी वृक्ष की लता कहा जाय, तो कोई अत्युक्ति न होगी, मद से उसके नेत्र चढ़े हुए थे तथा अपने शरीररूपी चन्द्रमा से उदित हुई किरणों से उसने उस प्रदेश को अमृतमय कर दिया था। उस सुन्दरी को देखकर शुक्राचार्य का मन, जिसने निर्मल पूर्ण चन्द्रमा देखा है, ऐसे समुद्र के शरीर के तुल्य उल्लास को प्राप्त हुआ और चंचल हुआ । वह अप्सरा भी शुक्राचार्य का मुख देखकर वैसे ही परवश हुई (मोहित हुई)॥५-१८॥
196251 शुक्राचार्यजी अप्सरा को देखने के पश्चात कामदेव के बाणों से घायल हुए मनको यथाशक्ति विवेक द्वारा समझा-बुझाकर यानी प्रेयसी के अनुसरण आदि शारीरिक व्यापारों को रोककर, एकाग्रता को प्राप्त करके भी एकमात्र अप्सरा में एकाग्रचित्त होने के कारण वे अप्सरा के रूप से अप्सरामय हो गये॥१९॥
196252
196253 पाँचवाँ सर्ग समाप्त
196254 छठा सर्ग शुक्राचार्य का मन से स्वर्ग में गमन वहाँ पर इन्द्र का उन्हें सम्मान के साथ अपने समीप में बैठाना। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, वहाँ पर नेत्र बन्द करके मन से उसी अप्सरा का ध्यान कर रहे अकेले श्रीशुक्राचार्य ने आगे कहे जानेवाले इस मनोराज्यका आरम्भ किया।॥१॥
196255 यह आकाशमें मेरे आगे आगे जा रही अप्सरा इन्द्रलोक जाती है। इसका अनुगमन कर रहा यह मैं स्वर्ग में, जो कि इधर-उधर घूमनेसे कुछ चंचल हुए देवताओं से बड़ा मनोहर है, आ पहुँचा हूँ॥२॥
196256 कोमल मन्दार के फूलों की शिरोमालाओं और कर्णफूलों से विभूषित ये देवता हैं, इनके शरीर बह रहे सुवर्ण के द्रव के समान सुन्दर है॥३॥
196257 प्रत्यक्ष देखे गये नीलकमलों के तुल्य जिनकी दृष्टियाँ हैं, मनोहर हास से विभूषित लतारहित शावाक्षी ये वे कान्ताएँ हैं|४॥
196258 फूलों से बनाई गई मालाओं से जगमगा रहे, परस्पर एक दूसरे में प्रतिबिम्बित अतएव विश्वरूप सर्वाकार भगवान हरि के आकार के सदृश तथा खूब सन्तुष्ट और दीप्तिमान ये देववृन्द हैं ॥५॥
196259 ऐरावत के कपोलों के मदजल की अतिसुगन्धि में भी आसक्तिरहित हुए (मदजल तक का त्याग करके) भँवरों द्वारा सुने गए, अत्यन्त मधुर और अस्पष्टध्वनि से गाये गये, ये देवताओं के गीत है॥६॥
196260 यह मन्दाकिनी है, इसके स्वर्णमय कमलों पर ब्रह्माजी के हंस और सारस घूम रहे हैं, तीर के उद्यानों में मुख्य-मुख्य देवगण विश्राम ले रहे हैं |७॥
196261 ये यम, चन्द्र, इन्द्र, सूर्य, अग्नि, जल और वायु लोकपाल हैं, इन्होंने अपने शरीर की कान्ति से चारों ओर दीप्त अग्नि की ज्वालाएँ फैला रक्खी है।८॥
196262 युद्धों में शस्त्रास्त्रों के प्रहारों से जिसका मुँह खुजलाया गया है ऐसा यह ऐरावत है, इसने संग्राम में अनेक दैत्यों को अपने दांतों में पिरो दिया था ॥९॥
196263 ये भूतल से आकाशमें तारे रूप बने हुए विमान से चलनेवाले सिद्ध लोग है, जिनके शरीर और विमान की कान्तियाँ संचरणशील सुन्दर सुवर्णमय सी प्रतीत हो रही हैं ॥१०॥

196264 मन्दार के फूल जिनमें व्याप्त हैं, ऐसी ये गंगा जल की लहरें है, इन्होंने मेरुपर्वत के पत्थरों पर टकराने के कारण जल बिंदुओं से देवताओं को भर दिया है ।।११।
196265 ये इन्द्र के नन्दनवन की वीथियाँ हैं, गिरी हुई मन्दारमंजरी के गुच्छों से ये पीली हो गई हैं और अनेक अप्सराएँ इनमें झूला झूल रहीं हैं ॥१२॥
196266 चन्द्रमा की किरणों की नाईं आनन्द देनेवाले शीतलता और मन्दता आदि से युक्त, कुन्द और मन्दार के मकरन्द से सुगन्धित ये पारिजात के वायु हैं|१३॥
196267 फूलों, केसरों और हिम तथा मकरन्द के कणों और वस्त्रों को सुगन्धित करनेवाले परागों से जो एक दूसरे से परस्पर ताड़नरूप संग्राम है,उसमें आसक्त लताओं और अंगनाओं से व्याप्त यह नन्दनवन है ॥१४॥
196268 सुन्दर गान की ध्वनि से आनन्दपूर्वक देवांगनाओं को नचानेवाले वीणा के समान मधुर स्वरवाले ये नारद और तुम्बरु ऋषि हैं|१५॥
196269 ये अनेक पुण्यात्मा पुरुष हैं, जो विविध भूषणों से विभूषित होकर आकाश में उड़ रहे विमानों में स्थित हैं|१६॥
196270 मद से उत्पन्न कामदेव से मत्त अंगवाली ये देवांगनाएँ जैसे वनलताएँ वन की सेवा करती हैं वैसे ही देवराज इन्द्र की सेवा कर रही हैं|१७॥
196271 इन्द्रनील मणियाँ ही जिनके फूल हैं, चिन्तामणियाँ जिनके कलियों के गुच्छे हैं तथा पके हुए फलों के गुच्छों से लदे हुए ये कल्पवृक्ष हैं॥१८॥
196272 यहाँ पर सिंहासन पर विराजमान इन देवराज इन्द्र को, जो दूसरे त्रिलोकी स्रष्टा के (ब्रह्मा के) तुल्य हैं, मैं अभिवादन करता हूँ॥१९॥
196273 यह सोचकर उन शुक्राचार्य ने मन से ही शचीपति इन्द्र को आकाश में स्थित दूसरे महर्षि भृगु के तुल्य अभिवादन किया|२०॥
196274 तदुपरान्त इन्द्र ने सिंहासन से उठकर शुक्राचार्य का आदरपूर्वक पूजन किया। उनका हाथ पकड़कर उन्हें अपने समीप में लाकर बैठाया ॥२१॥
196275
196276 हे श्रीशुक्राचार्य, यह स्वर्ग आपके शुभागमन से धन्य होकर सुशोभित हो रहा है, हे प्रभो, आप चिरकाल तक यहाँ निवास कीजिये, - यों शुक्राचार्य से इन्द्र ने स्वर्ग में रहने का अनुरोध किया ॥२२॥
196277 तदुपरान्त सुन्दर मुखकमलवाले श्री शुक्राचार्यजी ने वहाँ पर बैठकर सोलहों कलाओं से युक्त निर्मल चन्द्रमा की शोभा को हर लिया|२३॥
196278 सब देववृन्दों से अभिवन्दित एवं देवराज इन्द्र के समीप में बैठे हुए श्री शुक्राचार्य को चिरकालतक युक्त सन्तोष प्राप्त हुआ और वे नृपतियों में सर्वश्रेष्ठ देवराज इन्द्र के पुत्र आदि के तुल्य लालनीय हुए ॥२४॥
196279
196280 छठा सर्ग समाप्त
196281 सातवाँसर्ग स्वर्ग में शुक्र का पुनः अपनी प्रिया को देखना और परस्पर के प्रेमाधिक्य से दोनों का संगम होना।
196282 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स श्रीरामचन्द्रजी, पूर्वोक्त मनोराज्य के प्रभाव से शुक्राचार्य देवलोक में पहुँचकर अपने पुण्यप्रताप से मरण-दुःख के बिना ही अपने प्राक्तन भाव को (शुक्राचार्य को) भूल गये ॥१॥
196283 इन्द्र के समीप में एक मुहूर्त भर विश्राम कर श्री शुक्राचार्य स्वर्ग में चलनेवाले देवताओं से उत्साहित होकर स्वर्ग में विहार करने के लिए उठ खड़े हुए ॥२॥
196284 स्वर्ग की शोभा को और अपनी सुन्दरता को स्त्रीजनों की अत्यन्त अभीष्ट जानकर जैसे सारस कमलिनी को बेधने के लिए जाता है वैसे ही वे अप्सराओं के समूह को देखने के लिए गये॥३॥
196285 श्री शुक्राचार्यजी ने वन के मध्य में स्थित आम्रलता के समान वहाँ पर अप्सराओं के मध्य में बैठी हुई मृगनयनी उस पूर्वदृष्ट अप्सरा को देखा ॥४॥
196286
196287 हे श्रीरामचन्द्रजी, वह अप्सरा भी श्री शुक्राचार्य को देखकर मोहित हो गई और शुक्राचार्य भी स्फुरित हो रहे चंचल हावभावरूपी विलासों से सराबोर आकारवाली उसको देखकर मोहित हो गए। जैसे चाँदनी को देखकर चन्द्रकान्तमणि के सब अवयव गलने लगते हैं वैसे ही उसे देखकर मारे पसीने के शुक्राचार्य के सब अवयव तर हो गये॥५॥
196288 पसीने से सराबोर शरीर वाले शुक्राचार्यजी ने उस सुन्दर अप्सरा को ऐसे देखा, जैसे कि चन्द्रकान्तमणि आकाश में शोभित होनेवाली शीतल चाँदनी को देखती है॥६॥
196289 रात्रि में वियोग होने के उपरान्त रोदन करनेवाली चक्रवाकी जैसे प्रातःकाल में चक्रवाक द्वारा देखी जाती है वैसे ही शुक्राचार्य के प्रति अनुरक्त वह भी शुक्राचार्य से देखी गई। अत्यन्त प्रेम होने के कारण उसकी शोभा का ठिकाना न रहा । परस्पर एक दूसरे पर अनुरक्त हुए सूर्य और कमलिनी की प्रातःकाल में जो शोभा होती है, वही उन दोनों की हुई॥७,८॥
196290 चूँकि स्वर्गरूप देश संकल्पित अर्थ को देनेवाला है, अतएव सम्पूर्ण अंग को विवश करके उसके द्वारा वह काम के लिए अर्पित हुई ॥९॥
196291 जैसे कमलिनी के पत्तों पर मेघों की धाराएँ गिरती हैं वैसे ही उसके कोमल अंगो पर काम के एक-आध नहीं अनेकों बाण गिरे॥१०॥
196292 कामदेव से कम्पित तथा भँवर के तुल्य चंचलकंकणों से युक्त वह मन्द-मन्द वायु से हिलाई गई भँवरों से व्याप्त मंजरी के सदृश हुई॥११॥
196293 जैसे मदोन्मत्त हाथी कमलिनी को रौंद डालता है वैसे ही नीलकमल के सदृश नयनवाली तथा हंस और सारस के समान चलनेवाली उस सुन्दरी को कामदेव ने क्षोभित कर डाला।।१२॥
196294 तदनन्तर सफल संकल्पवाले शुक्राचार्य ने उस सुन्दरी की वैसी दशा देखकर जैसे रुद्र प्रलयकाल में अन्धकार का संकल्प करते हैं वैसे ही अन्धकार का संकल्प किया॥१३॥
196295 जैसे भूलोक के अन्धकार से लोकालोक पर्वत का तट भर जाता है वैसे ही शुक्राचार्य द्वारा संकल्पित अन्धकार से स्वर्ग का नन्दनवनरूपी प्रदेश भर गया ॥१४॥
196296 लज्जारूपी अन्धकार के लिए सूर्यस्वरूप यानी लज्जारूपी अन्धकार का निवारण करनेवाली उक्त अन्धकार राशि के नन्दनवन में स्त्री पुरुषों के जोड़े के तुल्य स्थिरता को प्राप्त होने पर तथा उसकी सब सखियों के सायंकाल के समय भूलोक में चिड़ियों की नाईं उस प्रदेश से अपने-अपने अभिमत स्थानों में चले जाने पर बड़े-बड़े और चंचल नेत्रप्रान्तवाली तथा बढ़ी-चढ़ी कामपीड़ावाली वह जैसे मयूरी मेघ के समीप जाती है वैसे ही भृगुपुत्र श्रीशुक्राचार्य के समीप में आई॥१५-१७॥
196297 जैसे श्रीविष्णु भगवान क्षीरसागर में प्रवेश करते हैं वैसे ही शुभ्रभवन के मध्य में स्थित सजे-सजाये पलंग पर भार्गव ने प्रवेश किया ॥१८॥
196298 वह सुन्दरी भी भृगुपुत्र के हाथों को पकड़कर वहाँ पर प्रविष्ट हुई। मारे लज्जा के नतवदन वह सुन्दरी ऐरावत के हृदय में लगी हुई पद्मिनीके समान सुशोभित हुई।१९॥
196299 प्रेम और स्नेह से सराबोर वाणी से उसने यह मधुर वचन कहा। उसके उस मधुर वचन में प्रत्येक अक्षर आनन्द के विलास से व्याप्त था ॥२०॥
196300
196301 हे चन्द्रवदन, देखिये, यह कामदेव अपने धनुष को पूर्णरूप से तानकर मुझ अबला को पशोपेश में डाल रहा है।।२१॥
196302 इसलिए हे नाथ, आप मेरी रक्षा कीजिये। मैं अबला हूँ और दीन हूँ। आपही यहाँ पर मेरे शरण हैं । हे सज्जनशिरोमणे, दीनों को आश्वासन देना सच्चरित्र लोगों का व्रत है, ऐसा आप जानिये॥२२॥
196303 हे महामते, स्नेहदृष्टि को न जाननेवाले मूढजन ही अत्यधिक प्रीति की अवहेलना करते हैं, रसज्ञ लोग कदापि प्रीति की अवहेलना नहीं करते हैं॥२३॥
196304 हे प्रियतम, एक-दूसरे पर अनुरक्त हुए स्त्री-पुरुषों का विच्छेद, अपराध गणना आदि की शंका से रहित उत्पन्न हुआ प्रेम, अमृत बरसानेवाले आनन्ददायक चन्द्रमा से बढ़-चढ़ कर है, जिलानेवाले और आनन्द देनेवाले एक दो नहीं हजारों
196305 चन्द्रमाओं से भी प्रियतम का प्रेम बढ़ा-चढ़ा यह भाव है ॥२४॥
196306 यह त्रिलोकी का ऐश्वर्य चित्त को वैसा आनन्द नहीं देता जैसा कि पहले-पहल अनुकृत हुए प्रियतमों का परस्पर आनन्द देनेवाला प्रेम सुख देता है|२५॥
196307 हे सम्मान करनेवाले शुक्राचार्यजी, जैसे रात्रि में चन्द्रमा की किरणों से संस्पृष्ट कमलिनी विकास को प्राप्त होती है वैसे ही आपके चरणों से स्पर्श से यह मैं आश्वासन को प्राप्त हुई हूँ॥२६॥
196308 हे सुन्दर, जैसे चपलचकोरी चन्द्रमा की किरणों के रसपान से जीवित रहती है वैसे ही मैं आपके स्पर्शरूपी अमृतपान से जीवित हो रही हूँ ॥२७॥
196309 हे प्राणनाथ, चरणों में लीन हूई इस भ्रमरी रूप मेरे हाथरूपी पल्लवों से आलिंगन कर आप मुझे स्नेह-दयारूपी अमृत से भरे हुए अपने कमलरूपी हृदय में धारण कीजिये ॥२८॥
196310 यह कहकर कल्पवृक्ष की मंजरी के तुल्य जिसके नयनरूपी भंवर मद से घूम रहे थे, तथा फूलों के तुल्य कोमल अंगवाली शुक्र के वक्षस्थल पर गिर गई॥२९॥
196311 जैसे केसर से पीले हुए वायु से कम्पित पद्मिनी में परस्पर अनुरक्त भँवरी और भँवर प्रवेश करते हैं वैसे ही हावभाव आदि विलासों से अधिक कान्तिवाले वे दम्पती उन वनस्थलियों में प्रविष्ट हुए ॥३०॥
196312

196313 सातवाँ सर्ग समाप्त
196314 आठवाँसर्ग स्वर्गीय विविध सुखों के भोग के अनन्तर भूलोक में आये हुए
196315 शुक्र का वासनावश अनेक जन्मों का तथा तपस्विता का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्री रामचन्द्रजी, इस प्रकार चित्त के विलास से चिरकाल तक कल्पित प्रिय प्रणयों से अप्सरा का सुन्दर समागम श्री शुक्राचार्यजी की मनस्तुष्टि के लिए हुआ॥१॥
196316 मन्दार के फूलों की मालाओं से लदी हुई तथा देवताओं के उपभोग योग्य अमृत या मदिरा से मस्त हुई उस अप्सरा के साथ दूसरे निर्मल चन्द्रमा के तुल्य उक्त शुक्राचार्य ने मन्दाकिनी के तटों पर, जिनमें मदोन्मत्त हंस भ्रमण करते थे और सोने के कमल खिले थे, चारण और किन्नरों के साथ विहार किया।॥२,३॥
196317 चन्द्रमा की कलाओं से निर्मित शरीरवाले देवताओं के साथ उस विलासी ने पारिजात की लताओं के निकुंजों में रसायन का पान किया॥४॥
196318 झूला झूलने के लिए व्यग्र हुई विद्याधरियों के साथ कुबेर के मनोहर चैत्ररथ नामक उद्यान में लीला के लिए लताओंसे बने हुए सुन्दर झूले से चिरकाल तक क्रीड़ा की ॥५॥
196319 जैसे मन्दराचल समुद्र में अवलोडन करता है वैसे ही उसने श्री शिवजी के पार्षदों के साथ नन्दनवन के एक छोर से दूसरे छोर तक खूब परिभ्रमण किया ॥६॥
196320 नूतन-नूतन सुवर्ण की लताओं से व्याप्त सुमेरू पर्वत की नदियों और भूमियों में उसने इस प्रकार भ्रमण किया जिस प्रकार कि उन्मत्त हाथी कमलों से भरे हुए तालाब में भ्रमण करते हैं |७॥
196321 उस विलासी ने उस अप्सरा के साथ कैलासवन के कुंजों में श्रीशिवजी के मस्तक पर विराजमान चन्द्रमा से सदा (कृष्णपक्ष में भी) चाँदनी रातें शिवजी के गणों के गीतों के साथ बिताई ॥८॥
196322 श्री शुक्राचार्य ने गन्धमादन पर्वत के ऊपर के शिखरों पर विश्राम लेकर उस सुन्दरी को सिर से लेकर पैर तक सुवर्ण के कमलों से विभूषित किया॥९॥
196323 हे श्रीरामचन्द्रजी, लोकालोक पर्वत के तटों के आसपास की भूमियों में, जो विविध आश्चर्यों से भरपूर थी, हँसते हुए उसने उस अप्सरा के साथ क्रीड़ा की॥१०॥
196324 मन्दराचल के मध्यवर्ती जलप्राय शीतल प्रदेशों में उसने मृगों के साथ अपने मन से कल्पित देवमन्दिरों में साठ वर्षों तक निवास किया॥११॥
196325 स्त्री के साथ निवास करनेवाले श्रीशुक्राचार्य का क्षीरसागर के तटों में श्वेतद्वीप के लोगों के साथ आधा सत्ययुग बीत गया ॥१२॥
196326 गन्धर्वनगर के उद्यानों की क्रीड़ाओं के निर्माण से एकमात्र मनोरथ द्वारा अनन्त संसारों की सृष्टि का सर्जनहार होकर शुक्र काल की समता को प्राप्त हुआ॥१३॥
196327
196328 तदनन्तर श्री शुक्राचार्य ने उस मृगनयनी के साथ पुनः स्वर्ग में सुखपूर्वक आठ चौकड़ियों तक निवास किया ॥१४॥
196329 तदुपरान्त स्वर्ग से पतन के स्मरण के भय से जिनका दिव्य शरीर गल गया था, ऐसे श्री शुक्राचार्य पुण्यक्षय से उस सुन्दरी के ही साथ भूमि पर गिर पड़े|१५॥
196330 जिनके सब दिव्य अंग प्रत्यंग कट गये थे और विमान, नन्दनवन तथा वस्त्र, आभूषण आदि के उपभोग के साधन जिनसे छीने गये थे एवं चिन्ताग्रस्त श्री शुक्राचार्य युद्ध में मारे गये योद्धा की नाईं नीचे गिर गये॥१६॥
196331 दीर्घ चिन्ता के साथ भूमण्डल पर गिरे हुए उनके शरीर के शिला के ऊपर गिरे हुए झरने की धार के समान सौ टुकड़े हो गये॥१७॥
196332 उन दोनों के खण्ड-खण्ड हुए दो शरीरों के लिंग शरीर दुःख से मलिन होकर जिनके घोंसले नष्ट हो गये हों, ऐसे पक्षियों के तुल्य आकाश में घूमने लगे॥१८॥
196333 आकाश में वे दो लिंग शरीर चन्द्रमा की किरणों में प्रविष्ट हुए। तदनन्तर तुरन्त ओस की बूंद बनकर धान के रूप में परिणत हो गये॥१९॥
196334 पके हुए उन धानों को दशार्ण देश निवासी ब्राह्मण ने खाया। वह शुक्राचार्य वीर्य बनकर उस ब्राह्मण की भार्या का पुत्र हुआ |२०॥
196335 ब्राह्मण के घर जन्म लेने के अनन्तर मुनियों के साथ संगति होने से घोर तपस्या में स्थित हुआ वह पुण्यवान एक मन्वन्तर तक मेरुपर्वत के गहन वन में रहा ॥२१॥
196336 वहाँ पर उसका शापवश मृगी बनी हुई उस अप्सरा से नराकार पुत्र उत्पन्न हुआ। पुत्र के स्नेह से वह फिर भी तुरन्त अत्यन्त मोह को प्राप्त हो गया ॥२२॥
196337 मेरे इस पुत्र के धन हो, बड़े उत्तम गुण हों, बड़ी आयु हो इस प्रकार सदा बनी रहनेवाली चिन्ताओं से उसने ध्यान आदि की निष्ठा का परित्याग कर दिया ॥२३॥
196338 पुत्र के लिए भोगों की चिन्ता से धर्म के चिन्तन से विमुख होने के कारण क्षीणायु हुए उसको मृत्यु ने ऐसे ग्रसा जैसे कि साँप वायु को ग्रसता है ॥२४॥
196339 एकमात्र भोगों की चिन्ता के साथ उसके प्राणपखेरू उड़े थे, अतएव वह मद्रदेशाधिपति का लड़का बनकर समय आने पर मद्रदेश का शासक बना ॥२५॥
196340 मद्रदेश में चिरकाल तक निष्कण्टक राज्य करके जैसे कमल हिमरूपी वज्र को प्राप्त होता है वैसे ही वह बुढ़ापे को प्राप्त हुआ॥२६॥
196341 तप की वासना के यानी वानप्रस्थ के धर्मचिन्तन के साथ उसने वह सुन्दर मद्रराज का शरीर छोड़ा था, इस कारण वह तपस्वी का लड़का और स्वयं तपस्वी हुआ ॥२७॥
196342 हे श्रीरामजी, शान्ति आदि से राग आदिसन्तापों का निरास कर चुके उस महामति तपस्वी ने समंगा नाम की महानदी के तट पर पहुँचकर तपस्या की॥२८॥
196343 वह पूर्वोक्त शुक्राचार्य नाना प्रकार की वासनाओं से वासित होकर उन वासनाओं के अनुसार प्राप्त होनेवाली विविध जन्म दशाओं को प्राप्त कर, शरीर परम्पराओं का भलीभाँति अनुभव कर भाग्यवश प्राप्त हुई वैराग्य आदि की साधन सम्पत्ति से समंगा नाम की बड़ी नदी के सुन्दरतट पर विक्षेपशून्य हो, दृढ़ वृक्ष के समान यानी छेदन, भेदन आदि हजारों विक्षेप होने पर भी अचल रहने वाले वृक्ष के तुल्य स्थित रहा ॥२९॥
196344
196345 आठवाँ सर्ग समाप्त
196346
196347 नौवाँ सर्ग _भृगु ऋषि के समीप में स्थित मृतप्राय शुक्र शरीर के पतन और सूखने का वर्णन।
196348 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार पिता के आगे मनोराज्यों से कल्पना कर रहे श्री शुक्राचार्य का अनेक वर्ष का लम्बा समय बीत गया॥१॥
196349 इसके अनन्तर अधिक समय बीतने के कारण वायु और धूप से जर्जरित हुआ शुक्राचार्य का शरीर, जिसकी जड़ कट गई हो, ऐसे वृक्ष के तुल्य, पृथिवी पर गिर पड़ा ॥२॥
196350 किन्तु चंचल शरीरवाले मन ने तो पुनः पुनः अपने से कल्पित स्वर्गगमन आदि-आदि विचित्र धाराओं में जैसे अत्यन्त विचित्र वनश्रेणियों में मृग भ्रमण करता है वैसे ही भ्रमण किया॥३॥
196351 उसके मन को, जिसने विविध भोगों की कल्पनाओं से भ्रमण किया, जन्म-मरण परम्पराओं की कल्पना से चक्र में रक्खे हुए की तरह व्याकुलतापूर्वक चारों ओर ऊपर नीचे चक्कर काटा, समंगा नदी के तट पर विश्रान्ति मिली ॥४॥
196352
196353 शुक्राचार्य अपने शरीर की कुछ भी परवाह न कर अनन्त वृत्तान्तों से भरी हुई मन की कल्पनामात्र होने के कारण अत्यन्त कोमल तथा यह सत्य है, इस भ्रान्तिवश पूर्व देह के विस्मरण से अत्यन्त दृढ़ उस संसार दशा का अनुभव करते रहे॥५॥
196354 उस धीमान का मन्दराचल के शिखर पर स्थित वह स्थूल शरीर ताप की अधिकता से सूखकर बाहर केवल चर्मशेष रहा और भीतर केवल हड्डी ही उसमें रह गई॥६॥
196355 वह शरीर अभिमान दुःख के क्षय से प्राप्त आनन्द के कारण शरीर के छिद्रों मे बह रहे वायु से, बाँस के छिद्रों में बह रहे वायु की वेणुध्वनि के तुल्य सीत्कारों से हुई काकली से (मीठी महीन तान से) देह की ऐसी गति होती है,यों देह की चेष्टाओं को मानों गाता था॥७॥
196356 वह शरीर संसार भूमियों में भोगाशारूपी गड्ढे में पूर्वोक्त रीति से गिरे हुए बेचारे मन का सफेद मेघों के सदृश सफेद दन्तपंक्ति से मानों उपहास करता था ।।८।
196357 वह शरीर मुखमण्डलरूपी अरण्य में पुराने अंधे कुओं के तुल्य नाक, आँख, मुँह आदि के गड्ढों की शोभा से जगत की स्वाभाविक असद्रूपता को (शून्यता को) विवेकी पुरुषों के चर्मचक्षुओं के सामने दर्शाता हुआ-सा स्थित था।॥९॥
196358 पहले सूर्य संतापसे तपाया गया, ताप से तपने के बाद वर्षाऋतु की मूसलाधार वृष्टि से सींचा गया वह शरीर मानों अपने बन्धुरूप पूर्व पूर्व शरीरों की परम्परा के स्मरण से उत्पन्न हुए दुःख से या आनन्द से बढ़नेवाले बाष्प को छोड़ता था ॥१०॥
196359
196360 चण्डालिन के (तेज आँधी के) विलास से वनभूमियों में इधर-उधर लुढ़कता था और वर्षाऋतु के आने पर वृष्टि की धाराओं के निपात से ताड़ित होता था, पर्वत की नदी के तट पर वर्षाऋतु के झरने के तुल्य गेरु आदि धातुओं के रंग से रंगा गया था, आँधी से उड़ी हुई धूलि से, जो पाप के सदृश थी, वह सना था। सूखे काठ के समान वह चंचल था, वायु बहने पर आकाश में भाँजने से उत्पन्न हआ तलवार का सा शब्द करता था, तेज वायु की साँय-साँय से भरे हुए वन में मानों वह तपस्या करता था। वह शुक्राचार्य का शरीर टेढ़ा हो गया था, उसके आँतरूपी तन्तु सूख गये थे, वह प्राणियों को डरानेवाली भीषण ध्वनि करता था, वह अलक्ष्मी के तुल्य था, आहार से शून्य था, अतएव उसके पेट में केवल चमड़ा ही बच गया था॥११-१४।

उस पवित्र आश्रम में राग-द्वेष की कहीं गन्ध भी न थी और महर्षि भृगुजी महातपस्वी थे, अतएव शुक्राचार्य के शरीर को मांसाहारी पशु-पक्षियों ने नहीं खाया ॥१५॥

शुक्राचार्य का चित्त, जिसने कि यम और नियमों से अपनी शरीरयष्टि को कृश बना डाला था, तपस्या करता था और उनका वह पूर्वशरीर, जिसके रुधिर को वायु ने सुखा दिया था, बड़ी-बड़ी शिलाओं पर चिर काल तक बराबर लुढ़कता रहा ॥१६॥

नौवाँ सर्ग समाप्त

दसवाँ सर्ग पुत्र का शरीर देखने से भृगुजी का कालके प्रति क्रोध तथा

काल का आत्मविद्या से भृगुजी को बोधित करना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर देवताओं के हजार वर्ष बीतने पर भगवान भृगुजी भगवान का साक्षात्कार करानेवाली समाधि से उठे ।।१॥

उन्होंने विनय से अवनत, सैकड़ों सद्गुणों के आकार, मूर्तिमान पुण्यके सदृश पुत्र श्री शुक्र को अपने आगे नहीं देखा किन्तु उन्होंने पुत्र के बदले अपने आगे देहधारी दुर्भाग्य के सदृश तथा मूर्तिमान दारिद्रय के तुल्य शुक्राचार्य का केवल महान देहपंजर (शव) देखा ॥२,३॥

उक्त नर कंकाल का ही वर्णन करते हैं।

धूप से उसका शरीर सूख कर काँटा हो गया था, उसके चमड़े के छेदों में तीतर फुदक रहे थे, उदररूपी गुहा की, जिसकी आँतें सूख गई थी, छाया में मेंढक आराम कर रहे थे, आँखों के गड्ढों में नये-नये कीड़े सटे थे, बच्चे देने से उनकी संख्या कहीं अधिक बढ़ गई थी और पसलीरूपी पिंजड़े में मकड़ियों के दल के दल गुँथे थे॥४,५॥

वह कंकाल वर्षा की धाराओं से धोई हुई अँतड़ी से और खूब सूखी हुई हड्डियों की माला से भला और बुरा फल देनेवाली पूर्व काल की भोगवासना का अनुकरण करता था एवं सफेद, चिकने तथा चन्द्रमा के समान प्रकाशमान सिररूपी घड़े से कपूर से लिप्त शिवलिंग के सिर की शोभा का अनुकरण करता था ॥६,७॥

वह सीधी गर्दन से, जिसकी नसें सूख गई थी, एक मात्र हड्डी शेष रह गई थी एवं जो वासना से व्याप्त आत्मा का अनुसरण सा कर रही थी, अपने आकार को ऊँचा कर रहा था ।।८| वह कमल की जड़ के तुल्य सफेद नासिका के अग्रभाग की छोटी हड्डी से, जिसका कि वृष्टि धाराओं से मांस गिर गया था, मुँह में सीमा जानने के लिए गाड़े हुए पत्थर आदि के आकार को धारण करता था ॥९॥

वह कंकाल ऊँची गर्दन से, जिसने उसके मुँह को ऊँचा किया था, मानों आकाश में उठे हुए प्राणपखेरुओं को देख रहा था।१०॥

दीर्घ परलोकमार्ग के परिश्रम से उसे भय था, अतएव फूल कर दुगने हुए आठ अंगों से जाँघ, घुटनों, बाहुदण्डों और उरुओं से आठ दिशाओं के प्रतिप्रस्थान करता हुआ सा वह स्थित था। भाव यह कि उनसे पृथक् होकर वह भागना चाहताथा ॥११॥

अत्यन्त रिक्त, सूखे हुए एवं चमड़ा ही जिसमें शेष है, ऐसे उदर से अज्ञानी के हृदय की शून्यता को मानों वह दर्शा रहा था॥१२॥

अपने दुःखरूपी हाथी के बन्धनस्तम्भ के तुल्य उस सूखे हुए कंकाल को देखकर पूर्वापर का विचार न करते हुए भृगु उठ खड़े हुए।१३॥

तदनन्तर पुत्र के कंकाल को देखते ही भृगु के मन में तुरन्त यह वितर्क उत्पन्न हुआ कि क्या मेरे लड़के के प्राण पखेरू चिरकाल से उड़ गये हैं ! ॥१४॥

अवश्यम्भावी वस्तु का विचार न कर रहे महर्षि भृगु को पुत्र को मरा देखकर तुरन्त काल के प्रति बड़ा गुस्सा आया ॥१५॥

___ हे क्रूर काल, अकाल में ही तुमने मेरे पुत्र को क्यों मारा ? यों कुपित हुए भगवान भृगु काल को शाप देने के लिए तैयार हुए।१६॥

मुनिजी के शाप देने के लिए उद्यत होने पर लोगों को कवलित करनेवाला रूपरहितभी यह काल आधिभौतिक शरीर धारण कर मुनिजी के पास आया।।१७॥

उसकीशोभाअद्भुत थी, उसके हाथ में खड्ग और पाश था, वह कुण्डलों से विभूषित था और कवच पहने था। प्रत्येक ओर उसकी छ: भुजाएँ (बारह मासरूप बारह भुजाएँ) थी, छः (ऋतुरूपी) मुख थे, अपनी बड़ी भारी किंकरों की सेना से वह घिरा था। उस समय उसके शरीर से उत्पन्न हुई और चारों ओर फैल रही ज्वालाओं से फूले हुए पलाश के वृक्षों से पूर्णपर्वत कीशोभा को आकाशधारण करता था। उसके हाथमें स्थित त्रिशूल के शिखरों से बाहर निकल रही अग्नि की ज्वालाओं से, जो सुवर्ण के कुण्डलों के तुल्य प्रतीत होती थी, दसों दिशाएँ सुशोभित हुई॥१८-२०॥

उसके तेजश्वासवायु से छिन्न-भिन्न शिखरवाले हुए पर्वत झूले में बैठे हुए की तरह इधर-उधर झूलते और चक्कर काटकर गिर पड़तेथे॥२१॥

उसके तलवार के मण्डल कीचमक से काला हुआ सूर्य का प्रतिबिम्ब प्रलयकाल में जले हुए जगत के धुएँ से व्याकुल हुआ सा मालूम पड़ता था।।२२॥

हे महाबाहो श्रीरामचन्द्रजी, वह काल कुपित हुए भृगुजी के पास आकर प्रलयकाल में क्षुब्ध हुए समुद्र के तुल्य गंभीर स्वरसे शान्तिपूर्वक उनसे बोला ॥२३॥

हे मुनिजी, लोक की मर्यादा को जाननेवाले एवं पूर्वापर व्यवहारों को देखे हुए उत्तम लोग दूसरे से अपराध होने पर भी मोह को प्राप्त नहीं होते। अपराधरूप हेतु के न रहने पर तो कहना की क्या है ? ॥२४॥

भगवन्, आप महातपस्वी ब्राह्मण हैं। हम नियम का पालन करनेवाले हैं, हे साधो, आप पूज्य हैं, इसलिए हम आपकी पूजा करते हैं। शाप के भय आदि से उत्पन्न हुई इच्छा से हम आपकी पूजा नहीं करते॥२५॥

हे बुद्धिरहित* मुनिजी, आप तप का नाश न कीजिये। जो मैं प्रलयकालरूपी महाग्नियों से भी नहीं जलाया गया, उसको आप अपने शाप से क्या जलायेंगे? ॥२६॥

हमने संसार की पंक्तियों की पंक्तियाँ निगल डाली हैं, करोड़ों रुद्र चबा डाले हैं, एक नहीं, हजारों विष्णुओं को ग्रस डाला है। हे मुनिजी, किस विषय में हम समर्थ नहीं हैं ? उसे जरा उदाहरणरूप से उपस्थित तो कीजिये ॥२७॥

हे ब्रह्मन्, हम लोग भोक्ता हैं और आप लोग हमारे भोजन हैं,यह स्वाभाविक मर्यादा है। इच्छा, द्वेष आदि किसी अन्य निमित्त से हम लोगों का यह भोग्य भोक्तृत्व व्यवहार नहीं है|२८॥

अग्नि अपने-आपऊपर की ओर चलती है जल स्वभावतः नीचे की ओर बहता है, भोजन स्वभावतः भोक्ता के पास आता है और विनाशकाल भी जितने जन्य पदार्थ हैं उनके पास स्वभावतः आता है ॥२९॥

यदि कोई प्रश्न करे कि आपकी यह सर्वभोक्तृता कहाँ से आई और आपका क्या स्वरूप है तो उस पर कहते हैं।

यह मूर्तामूर्त जगत परमात्मारूप मेरा यों भोज्यरूप से ही अपने में कल्पित रूप है, क्योंकि परमात्मा अपने में स्वयं ही जगतरूप से विकास को प्राप्त होता है, अतः स्वयं ही इसका उपसंहार करता है, यह भावार्थ है॥३०॥

यह भी औपनिषदव्यवहार दृष्टि से कहा है, परमार्थदृष्टि से तो कहते हैं। * बुद्धि के ज्ञान से बाधित होने के कारण हे अबुद्धे यानी हे अविद्यमान बुद्धे यों मुनि की प्रशंसा ही की है।

___कलंकरहित दृष्टि से (परमार्थदृष्टि से) न तो यहाँ कोई कर्ता है और न कोई भोक्ता है, किन्तु कलंक युक्त दृष्टि से (कर्मकाण्डियों की दृष्टि से) यहाँ पर बहुत से कर्ता हैं ॥३१॥

हे ब्रह्मन्, कर्तृत्व और अकर्तृत्व असम्यग् दृष्टि पुरुष से केवल कल्पित हैं । आपको तो तत्त्वसाक्षात्कार हो चुका है। आपकी दृष्टि में कर्तृत्व और अकर्तृत्व हैं ही नहीं ॥३२॥

___ 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः (भगवान मनुष्यों के कर्तृत्व और शुभाशुभ कर्मों की सृष्टि नहीं करते हैं) इत्यादि भगवान द्वारा प्रदर्शित पक्ष का अवलम्बन करके कहते हैं।

विविध वृक्षों में रंग-बिरंगे फूलों की तरह इन भवनों में प्राणी स्वयं आते हैं और जाते हैं। इस विषय में कर्ता आदि शब्दों से काल ही कल्पित होता है॥३३॥

जैसे जल में प्रतिबिम्बित चन्द्रमा के चलन में कर्तृता और अकर्तृता परमार्थ दृष्टि से उसका अभाव होने के कारण सत्य नहीं हैं और व्यवहारदृष्टि से संवाद होने के कारण वे असत्य भी नहीं हैं वैसे ही सृष्टियों में कालरूप परमात्मा के कर्तृत्व और अकर्तृत्व परमार्थदृष्टि से सृष्टि का अभाव होने से सत्य नहीं हैं और व्यवहार दृष्टि से असत्य भी नहीं हैं ॥३४॥

जैसे दूषित दृष्टिवाला पुरुष रस्सी में सर्पत्व की कल्पना करता है वैसे ही मन ने मिथ्याभ्रम में कर्तृत्व और अकर्तृत्व रूप कल्पना कर रक्खी है|३५॥

हे मुनिजी, पूर्वोक्त रीति से मेरे अपराध का संभव न होने से आप व्याकुल होकर कोप न कीजिये। आपत्तियों का ऐसा ही क्रम है। जो जैसा है वह वैसा होकर

196406 ही रहेगा, इसे आप सत्य समझिये ॥३६|
196407 ___ राग, अभिमान आदि के कारण यदि मैंने आपके पुत्र का विनाश किया होता तो वैसी स्थिति में मुझमें अपराधिता हो सकती थी, पर वे मुझमें हैं ही नहीं, ऐसा कहते हैं।
196408 हे पूज्य, भ्रान्ति से कल्पित ख्याति, पूजा आदि में अनुराग रखनेवाले हम लोग नहीं हैं और न अभिमान के ही वशीभूत हैं । आपके समीप में हमारा आगमन भी आपके क्रोध के भय से नहीं हुआ है किन्तु तपस्वियों का सम्मान करना चाहिए इस नियम के कारण ही हुआ है, हे तात, हम स्वयं भी अपने वश में नहीं हैं केवल नियति के वशमें स्थित हैं ॥३७॥
196409
196410 मेरी नियति की वशवर्तिता उचित है, क्योंकि सब प्राज्ञ पुरुष उसका अनुसरण करते हैं और आपको क्रोध, अभिमान और अज्ञान का वशवर्ती होना उचित नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
196411 सब प्राज्ञ पुरुष जगत की मर्यादा के पालक ईश्वर की इच्छारूप महानियति के बल से आन्तर प्रकृतव्यवहारेच्छारूप नियति का अनुवर्तन करते हैं, अभिमानरूप महातम का अनुवर्तन नहीं करते ॥३८॥
196412 व्यवहारचतुर पुरुषों को अपनी-अपनी उचित मर्यादा का अवश्य पालन करना चाहिये। आप तमोवृत्ति का अवलम्बन करके कदापि उसका नाशन कीजिये ॥३९॥
196413 आपकी वह ज्ञानमयी दृष्टि कहाँ, वह महत्त्व कहाँ, वह धैर्य कहाँ ? सब प्राज्ञ पुरुषों के परिचित मार्ग में भी आप अन्धे की नाईं क्यों मोह में पड़े है ? ॥४०॥
196414 हे मुनिजी, अपने कर्म के फल की परिणामरूप दशा का विचार न करके हे सर्वज्ञ, मूर्ख की नाईं आप मुझे व्यर्थ शाप देना चाहते हैं॥४१॥
196415 हे मुनिजी, आप क्या नहीं जानते हैं कि यहाँ पर सब प्राणियों के दो प्रकार के शरीर होते हैं। उनमें से एक स्थूल शरीर है और दूसरा मननामक सूक्ष्म शरीर है ॥४२॥
196416 उनमेंसे देह अत्यन्त जड़ और थोड़े से भी निमित्त से नष्ट होनेवाला है एवं मन मोक्ष तक स्थिर रहनेवाला और प्रातिभासिक है। वही आपका मनरूप सूक्ष्म शरीर क्रोध आदिसे पीड़ित हो रहा है ॥४३॥
196417 हे सज्जनशिरोमणे, जैसे अभिमान से कुछ कर रहे चतुर सारथि द्वारा रथ चलाया जाता है वैसे ही अभिमान से इस प्रकार का' यों विशेषरूप जो नहीं कहा जा सकता, ऐसे आभ्यन्तर व्यापार को कर रहे मन द्वारा यह शरीर चलाया जाता है। जैसे बच्चा कच्चे मिट्टी के खिलौने को, जो विद्यमान नहीं है, बनाता है और पहले से बने हुए का नाश करता है वैसे ही यह मन असत् (अविद्यमान) देह का संकल्प करता है और पूर्व विद्यमान देह का नाश करता है।४४,४५॥
196418 इस लोक में चित्त ही पुरुष है उसका किया हुआ ही कृत कहा जाता है। वह चित्त असत् संकल्परूप कल्पना से बद्ध है। कल्पना का विनाश होने पर विमुक्त हो जाता है। मन की देह कल्पना इस प्रकार है : 'यह देह है, इसमें स्थित यह अंग है, यह सिर है',यों विविध विकारों से वह मन ही इन रूपों में कहा जाता है। मनही पूर्व जीव से अन्य जीव की संज्ञावाला होता है। (एक ही मन जैसे पूर्वपूर्व जीव से अन्य जीव की संज्ञावाला होता है वैसा जीवटोपाख्यान में कहा जायेगा।) उसके बाद मन से संकल्पित अर्थ में निश्चय होने से मन बुद्धि होता है। मन ही अभिमान करने के कारण अहंकार होता है। इस प्रकार मन स्वयं ही नानात्व को प्राप्त होता है। मन देह की वासना से अन्य या अपने पार्थिव शरीरों को, जो कि विद्यमान नहीं है, इच्छा से देखता है॥४६-४९॥
196419 ___ मन की यह देह आदि कल्पना आत्म-साक्षात्कार तक ही होती है, उसके बाद नहीं होती, ऐसा कहते हैं।
196420 यदि मन सत्य तत्त्व का साक्षात्कार करता है, तो उस समय असत्य शरीर भावना का त्याग कर परम निवृत्ति को प्राप्त होता है॥५०॥
196421
196422 इस प्रकार भृगु को ज्ञानोपदेश देकर एकमात्र मनोविलास से किये गये उनके पुत्र के वृत्तान्त को कहते हैं। __ आपके समाधि में स्थित होने पर आपके पुत्र का मन अपने मनोरथ के मार्ग से बहुत दूर चला गया। वह इस भार्गव शरीर का मन्दराचल की कन्दरा में त्यागकर स्वर्ग में ऐसे चला गया जैसै कि घोंसले से उड़ा हुआ पक्षी आकाश में जाता है। हे मुनिजी, वहाँ पर मन्दराचल के निकुंजों में, पारिजात वृक्षों के तले, नन्दनवन के उद्यानों में और लोकपालोंके नगरों में महातेजस्वी आपके पुत्र ने आठ चौकड़ी तक विश्वाची नामक अप्सराओं का ऐसे सेवन किया जैसे भ्रमर पद्मिनी का सेवन करते हैं॥५१-५४॥
196423
196424 स्वर्ग की तरह पुण्य के क्षय से स्वर्ग से पतन भी मन की कल्पना से ही हुआ, इस आशय से कहते हैं।
196425 तीव्र वेग से उत्पन्न अपनी कल्पना से कल्पित पुण्यक्षय रात्रि के कुहरे की तरह प्राप्त होने पर उसके पुष्पों की शिरोमालाएँ म्लान हो गयी। अंक के अवयवों का उल्लास धीमा पड़ गया। वह काल से पके हुए फल की नाईं उस अप्सरा के साथ स्वर्ग से गिरा । उस दिव्य शरीर का आकाश में ही परित्याग कर वह भूताकाश में आया। तदुपरान्त पृथ्वी में उत्पन्न हुआ ॥५५-५७॥
196426 पहले वह दशार्ण देश में ब्राह्मण हुआ । तदनन्तर कोसल देश में वह राजा हुआ । उसके बाद महाटवी में वह धीवर हुआ। धीवरयोनि के उपरान्त वह गंगाजी के तट पर हंस हुआ। तदनन्तर सूर्यवंश में पौंड्र देश का राजा हुआ। सौरशाल्व देश में दूसरों को उपदेश देनेवाला मन्त्र सिद्ध हुआ । एक कल्प तक वह सुन्दर विद्याधर हुआ। तदनन्तर वह सुन्दर बुद्धिमान मुनिपुत्र वासुदेव इस नाम से प्रसिद्ध समंगा नामक नदी के तट पर स्थित रहा । वासनावश और भी विचित्र और विषम अन्यान्य योनियों में आपका पुत्र भ्रमण करता रहा ॥५८-६१॥
196427 फिर विन्ध्य पर्वत में वह किरात हुआ, तदनन्तर कैकट नगर में किरात हुआ। किरात योनि के वाद सौवीर देशमें वह सामन्त राजा हुआ। उस योनि में किये गये पापों से उसे तिर्यक्, स्थावर आदि अनेक जन्म भोगने पड़े, सामन्त होने के बाद त्रिगर्त देश में गधा हुआ। किरात देश में बाँस की कोठी हुआ। चीन के जंगल में हरिण हुआ, फिर ताड़ के वृक्ष में साँप हुआ । तमाल के वृक्ष में मृग हुआ ॥६२,६३॥
196428 हे मुनिजी, आपके इस पुत्र ने मन्त्रवेत्ताओं में सर्वश्रेष्ठ होकर विद्याधर नगर में पहुँचानेवाली विद्या का पहले जप किया था। इसलिए हे ब्रह्मन्, यह आकाशमें श्रेष्ठ विद्याधर हुआ, जो कि हार, केयूर आदि भूषणों से एवं विविध लीलाओं से स्त्रियों को आह्लाद देने वाला हुआ ॥६४,६५॥
196429 दूसरे कामदेव की नाईं नायिकारूपी नलिनियों को प्रकाशित करनेवाला विद्याधरियों का अत्यन्त प्रिय एवं गन्धर्व नगर का भूषण हुआ ॥६६॥
196430 कल्परूपी अवधि को प्राप्त कर प्रलयकाल के एक साथ उदित हुए बारह आदित्यों की ज्योति में जैसे पतंगा अग्नि में भस्मता को प्राप्त होता है वैसे ही वह भस्मशेष हो गया। तदनन्तर जैसे घोंसले से रहित चिड़िया आकाश में घूमती है, वैसे ही उसकी वासना जगन्निर्माण रहित विशाल आकाश में घूमती थी। तदनन्तर समय पाकर विचित्र-विचित्र विविध कर्म करनेवाले संसार की सृष्टि के आरम्भ से युक्त ब्रह्मा का प्रातःकाल होने पर हे मुनिजी, आपके पुत्र की वह वासना वायु से परिचालित होकर सत्ययुग में ब्राह्मणता को प्राप्त होकर इस भूमण्डल में उत्पन्न हुई ॥६७-७०॥
196431 हे मुनिजी, वह ब्राह्मण का कुमार वासुदेवनाम से उत्पन्न हुआ, विद्वान लोगों के बीच में उसने समस्त वेदों का अध्ययन किया। हे महामुने, एक कल्प तक विद्याधर होकर वह आपका पुत्र इस समय समंगा नदी के किनारे बैठ कर तप करता है ।।७१,७२॥
196432 मुने, वह जिस जगत में विविध विषयों की वासनाओं के अनुवर्तन से खैर और करौंदे के काँटों से भीषण पर्वत की गुफाओं के तुल्यविभिन्न गर्भाशयों में तथा घनी लता और झाड़ियों से अत्यन्त व्याप्त वनस्थलियों में भी भटका ॥७३॥
196433
196434 दसवाँ सर्ग समाप्त
196435 ग्यारहवाँ सर्ग महर्षि भृगु के योगदृष्टि से भलीभाँति पुत्रवृत्तान्त प्रदर्शन से तथा काल के संवाद से जगत की स्थिति मन का खेल है, यह वर्णन। काल ने कहा : हे मुनिजी, समंगा नदी के तट पर, जहाँ बड़ी-बड़ी तरंगो की पंक्तियों की गंभीर ध्वनियों से वायु प्रतिध्वनित होते हैं, आपका पुत्र तपस्या कर रहा है। उसने जटा धारण कर रक्खी है, रुद्राक्ष की मालाओं के कंकण पहन रक्खे हैं और सब इन्द्रियों के अपने-अपने विषयों में भ्रमण को रोक दिया है । इस प्रकार की गतिविधि से युक्त वह आठ सौ वर्षों से वहाँ पर अटल तपस्या में स्थित है ॥१,२॥
196436 हे मुनिजी, यदि आप पुत्रचरित्ररूप पुत्र के मनोभ्रम को, जो स्वप्न के तुल्य है, देखना चाहते हैं, तो योगदृष्टि को भलीभाँति खोल कर शीघ्र उसे देखिये ॥३॥
196437
196438 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जगतों के एकमात्र अधिपति सर्वत्र समदृष्टि कालके यों कहने पर महर्षि भृगु ने योगदृष्टि से पुत्र के चरित्र का ध्यान किया॥४॥
196439 उन्होंने ध्यानवश एक क्षण में बुद्धिरूपी दर्पण में प्रतिबिम्बित पुत्र के वृत्तान्त को आदि से लेकर अन्त तक सम्पूर्ण देख लिया ॥५॥
196440 फिर समंगा नदी के तट से आकर मन्दराचल के शिखर पर कालके आगे स्थित अपने स्वस्थ शरीर में भृगु ने प्रवेश किया (A)
196441 (A) यहाँ पर भृगु अपने शरीर से निकलकर उन-उन समंगातटपर्यन्त सब प्रदेशों में क्रमशः पुत्र के वृत्तान्त को देखकर फिर वापिस आकर अपने शरीर में प्रविष्ट हुए, ऐसी भ्रान्ति नहीं करनी चाहिये क्योंकि योगबल से अपने स्थान में सब कुछ देखा जा सकता है और निकल कर घूमने पर भूत और भविष्य वृत्तान्त का दर्शन योगदृष्टि के बिना नहीं हो सकता । इसलिए 'समंगा नदी के तट से आकर अपने शरीर में प्रविष्ट हुए' इस उक्ति का तात्पर्य उसके चिन्तन को छोड़कर उन्होंने केवल शरीर का संधान किया, इसमें समझना

चाहिये ।।६॥
196442 आश्चर्य से विकसित सुन्दर दृष्टि से राग-द्वेषशून्य काल को देखकर पुत्र के प्रति रागरहित हुए मुनि भृगुजी ने यह वचन कहा॥७॥
196443 हे भगवन्, हे भूत और भविष्य के अधिपति, हम लोगों का चित्त स्नेह आदि से मलिन है, इसलिए हम लोग अज्ञानी हैं। हे देव, आप जैसे त्रिकालज्ञ पुरुषों की ही बुद्धि भूत भविष्य और वर्तमान तीनों कालों को साफ-साफ देखती है।।८॥
196444 तरह-तरह के विकारों से भरी हुई और असत्य स्वरूपवाली यह जगत् स्थिति सत्य-सी प्रतीत होती हुई विद्वान को भी भ्रमयुक्त करती है ॥९॥
196445

196446 विषयभूत जगत-स्थिति की तरह कारणभूत मन का रूप भी हम लोगों के लिए दुर्ज्ञेय है, ऐसा कहते हैं।
196447 हे देव, इस मनोवृत्ति का जो स्वरूप आपके अन्दर रहता है और इन्द्रजाल के तुल्य माया और मोह की सृष्टि करता है, उसे आप ही जानते हैं ॥१०॥
196448 भगवन्, मेरे इस पुत्र की महाकल्प तक मृत्यु नहीं है ऐसा मुझे ज्ञात था। इसीलिए उसे मृत देखकर मुझे यह व्यामोह हुआ है|११॥
196449 हे देव, मेरे पुत्र की आयु अभी क्षीण नहीं हुई है फिर भी काल उसे ले गया, इस प्रकार मेरी तुच्छ इच्छा भगवदिच्छा से उत्पन्न हुई ॥१२॥
196450 हे विभो, यद्यपि हम लोग संसार की गति को भलीभाँति जान चुके हैं तथापि भगवदिच्छावश हम आपत्तियों और सम्पत्तियों के हर्ष और क्रोध के वशीभूत होते हैं|१३॥
196451 भगवन्, अपकार या अनुचित कार्य करनेवाले व्यक्ति पर क्रोध करना चाहिए और उचित कर्मकारी पर प्रसन्नता प्रगट करनी चाहिए, इस प्रकार का नियम संसार में चिरकाल से चला आ रहा है, इसलिए मैंने आपके प्रति क्रोध किया है|१४॥
196452 जब तक यह अवश्य करना चाहिए, यह नहीं करना चाहिए यों इष्ट और अनिष्ट साधनों का फल सत्य है, ऐसी प्रतीति रहती है तभी तक जगत की भ्रान्ति है, हे जगत्गुरो, इस समय उस भ्रान्ति का तत्त्वज्ञान से त्याग हो चुका है, इसलिए क्रोध और प्रसन्नता करना चाहिये, यह नियम भी हेय हो गये है। इस समय आप पर क्रोध करना अनुचित ही है|१५॥
196453

196454 पूर्व वर्णित रीति से अपराध के रहते भी क्रोध करना उचित नहीं है, यदि अपराध बिलकुल न हो, उसे अपराध मानकर क्रोध किया जाय, तो क्रोध करनेवाले को ही दण्ड देना उचित है, ऐसा कहते हैं।
196455 भगवन्, केवल आपके एकमात्र नियम परिपालनरूप कार्य का विचार न कर यानी आप केवल नियम का परिपालन करते हैं किसी के प्रति राग-द्वेष से किसी का हनन नहीं करते इसका विचार न कर जब हम आपके लिए क्रुद्ध हुए तब हम ही आपके दण्डनीय हो गये हैं ॥१६॥
196456 हे देवाधिदेव, आपने इस समय मुझे मेरे पुत्र के चरित्र का स्मरण कराया है, इस कारण समंगा नदी के तीर पर योगदृष्टि से मैंने अपने पुत्र को देखा है|१७॥
196457 इस जगत में मन ही भौतिक शरीर की कल्पना करता है, इसलिए सर्वत्र जानेवाले मन ही प्राणियों के स्थूल और सूक्ष्म शरीर है। मन से इस जगत की भावना होती है|१८॥
196458 इस तरह विनयपूर्ण वार्तालाप से एवं अपने द्वारा उपदिष्ट सूक्ष्मतत्त्व के ग्रहण से काल सन्तुष्ट हुए थे, अतएव उनकी उक्ति की प्रशंसा करते हुए काल ने कहा : ब्रह्मन्, आपने मन ही शरीर है, ऐसा जो कहा है, वह बहुत ठीक कहा है, क्योंकि जैसे कुम्हार घड़े को बनाता है, वैसे मन संकल्प से देह का निर्माण करता है।।१९॥
196459 जैसे बालक अज्ञानवश अविद्यमान वेताल की कल्पना करता है वैसे ही मन संकल्प से पूर्व में नहीं बनाये गये आकार का क्षणभर में निर्माण करता है और पूर्वकृत आकार का क्षणभर में विनाश करता है ॥२०॥
196460

196461 मन की असत् पदार्थ के निर्माण की शक्ति सब लोगों के अनुभव से सिद्ध है, ऐसा कहते हैं।
196462 देखिये न भ्रम, स्वप्न, मिथ्याज्ञान आदि से भासुर तथा गन्धर्वनगर के तुल्य आकारवाली शक्तियाँ मन मे देखी गई हैं ॥२१॥
196463 हे महामुनिजी, इस स्थूल दृष्टि की अवस्था का अवलम्बन कर पुरुष के मनरूप सूक्ष्मशरीर और स्थूल शरीर दो देह हैं, ऐसा कहा जाता है।॥२२॥
196464

196465 तब सूक्ष्म दृष्टि कौन है ? इस शंका पर कहते हैं।
196466 हे मुनिजी, एकमात्र मनन से बने हुए ही ये तीनों जगत हैं, क्योंकि ये मन के सदृश ही न सत् हैं और न असत् हैं यानी मन के सदृश ही सत्त्व और असत्त्व से अनिर्वचनीय रूप से बड़े आटोप के साथ उदित हैं, ये मन से अतिरिक्त नहीं हैं॥२३॥
196467 जैसे अज्ञानवश आकाश में द्विचन्द्रता का उदय होता है वैसे ही चित्तरूपी देह की अवयवभूत लता के तुल्य फैल रही बढ़ी-चढ़ी भेदवासना से यह जगत्भेद उदित हुआ है॥२४॥
196468 भेदवासना से पदार्थ समूह को देख रहा मन सब जगह घट, गर्त, वस्त्र आदि को भिन्न-भिन्न देखता है|२५॥
196469 मैं दुबला-पतला हूँ, मैं बड़ा दुःखी हूँ, मैं मूर्ख हूँइन भावनाओं की तथा इनसे अतिरिक्त अन्यान्य अनेक भावनाओं की भावना कर रहा मन अपने ही विकल्प से आविर्भूत हुई संसारिता को प्राप्त होता है ॥२६॥
196470

196471 मन का संसार में आने का क्रम दर्शा कर अब मन की संसार से निवृत्ति का उपाय कहते हैं। __ मनन मेरा बनावटी रूप है, कारण कि यह मैं मन ही हूँ, इस प्रकार बनावटी रूप के परित्याग से चित्त शान्त सनातन ब्रह्म ही है । कृत्रिम मननरूप का त्याग करने पर अकृत्रिम स्वरूप स्थिति स्वयं अर्थतः प्राप्त है, यह तात्पर्य है|२७॥
196472 जैसे फैली हुई अनेक लहरों से भरपूर, अनेक बड़े-बड़े कल्लोलों से शोभित होने वाले तथा दूरगमनरूप स्पन्दन होने के कारण स्पन्दनरहित विशाल समुद्र में, जो जलमय, सम, स्वच्छ, शुद्ध, स्वादु, शीतल, अविनाशी विस्तारयुक्त महामहिमाशाली और प्रत्यक्ष है, छोटी तरंग अपने स्वभाव के अनुसार अपने स्वरूप की भावना करती हुई अपने विकल्प से मैं छोटी हूँ, ऐसी भावना करती है। बड़ी तरंग अपने स्वभाव से अपने स्वरूप की भावना करती हुई अपने विकल्प से मैं बड़ी हूँ, ऐसी भावना करती है ,छोटी तरंग पाताल की भावना करती हुई मेरा स्वरूप परिभ्रष्ट हो रहा है, यों पतन के भय से अपनी उक्त भावना वश तटभूमि को प्राप्त होती है। उत्पन्न होकर थोड़े समय
196473 के बाद मैं भोगयोग्य जन्म को प्राप्त हुई हूँ, ऐसा अभिमान करती हुई भाग्यवश पर्वत की नाईं उज्जवल मणियों की किरणों से विभूषित होकर दीप्त कान्ति से शोभा पाती है। मैं भूषित हूँ, यों समझकर प्रसन्न होती है, यह अर्थ है ॥२८-३३॥
196474

196475 उसकी और भी अनेक हर्ष और भय की अवस्थाओं को दिखलाते हैं।
196476 चन्द्रमा के प्रतिबिम्ब में उपाधिरूप से स्थित होकर उक्त तरंग अपने को शीतल समझती है, तटवर्ती पर्वत की वनाग्नि के प्रतिबिम्ब से युक्त वह जलते हुए स्वरूपवाली होकर मैं जल गई हूँ, यों समझकर भयभीत होती है और मौन धारण कर काँपती है। समुद्र के तटवर्ती पर्वत के तटों के परों के तुल्य वनवृक्ष जिसमें प्रतिबिम्बित हैं, ऐसी वह तरंग राज्यप्राप्तिरूप फलवाले कार्याडम्बर से मैं कृतार्थ हूँ, यों सुशोभित होती है। अपने स्वरूप में घुस रहे चंचल वायु से खूब तहस-नहस अतएव चंचल शरीरवाली वही तरंग मैं टुकड़े-टुकड़े हो गई हूँ, यों रोती हुई सी ध्वनियुक्त होती है ॥३४-३७॥
196477

196478 दृष्टान्त में पूर्वोक्त रीति से आरोप कह कर अपवाद दिखलाते हैं।
196479 जलसमूहरूप सागर से वे तरंगें पृथक् नहीं हैं, इनका न तो सन्मय और न असन्मय कोई एक रूप है और न ह्रस्व, दीर्घ आदि गुण उनमें हैं और न उन गुणों में तरंगें ही हैं ॥३८॥
196480 तरंगें समुद्र में स्थित नहीं हैं। 'समुद्र में स्थित नहीं है' ऐसा जो कहा गया है वह ठीक नहीं है, क्योंकि अधिष्ठानरूप से समुद्र में उनकी सत्ता है, विर्वतरूप से तो प्रतियोगी की सिद्धि न होने से ही उनके अभाव की सिद्धि नहीं होती। तब वे तरंगें क्या हैं ? इस शंका पर कहते हैं कि केवल अपने स्वभाव में स्थित संकल्प से कल्प ली गई हैं यानी परिच्छेदकृत भेद से कल्पित हैं॥३९॥
196481 ये तरंगें नष्ट होकर फिर उत्पन्न होती हैं, उत्पन्न हो होकर फिर-फिर समुद्र में नष्ट होती हैं, परस्पर के सम्मेलन से अत्यन्त भेद को प्राप्त नहीं होती हैं। वे एकमात्र जलमय और निर्विकार ही हैं। वैसे ही इस सर्वव्यापक, ज्योतिस्वरूप,शुद्ध, निर्विकार, एकमात्र निरंकुश बृहणस्वभाववाले अतएव 'ब्रह्म' शब्द से पुकारे जानेवाले परिपूर्णरूप सर्वशक्तिसम्पन्न,जन्म नाशशून्य परम तत्त्व में आश्चर्यपूर्ण विचित्र जन्म-मरण आदि व्यापारों से चंचल जगत, जो उससे पृथक् नहीं है, पृथक् के तुल्य स्थित हैं। विविध विचित्र शक्तिवाला ब्रह्म ही अपने शरीर में भिन्नता को प्राप्त होता है॥४०-४३॥

196482 जैसे जल में अनेक लहरें वृद्धि को प्राप्त होती हैं वैसे ही ब्रह्म में ब्रह्म ही जगत रूप से वृद्धि को प्राप्त हुआ है। स्त्री, पुरुष और नपुंसक रूप से ब्रह्म ही परिवर्तित होता है।४४॥
196483 ब्रह्म से भिन्न जगत नाम की न तो कोई कल्पना कभी थी, न है और न होगी। जगत का ब्रह्म से रत्तीभर भी भेद नहीं है।४५॥
196484 यह सब ब्रह्म ही है, जगत एकमात्र ब्रह्म ही है, ऐसी भावना प्रयत्नपूर्वक कीजिये और सबका परित्याग कीजिये ॥४६॥
196485

196486 अन्य के परित्याग में उपायरूप से सबके अधिष्ठान सन्मात्र का बोध कराते हैं।
196487 नानारूपवाली होने पर भी एकरूपवाली, अपने सैकड़ों विकृतरूप धारण करनेवाली होने पर भी सदा सर्वत्र एकरूपवाली सत्ता पदार्थों में अधिष्ठानरूप से विद्यमान है ॥४७॥
196488

196489 यदि कोई शंका करे कि जड़ और अजड़ पदार्थों में अधिष्ठानरूप से विद्यमान सत्ता सदा सर्वत्र एकाकार कैसे हो सकती है? तो इस पर चित्त द्वारा कल्पित जड़ और अजड़ के विकल्पों से सन्मात्र की एकरूपता की क्षति नहीं हो सकती, इस आशय से कहते हैं।
196490 चिदाभास के चित्त को प्राप्त होने पर उससे व्याप्त अहंकार कोहीआत्मरूपसेतथा उससे अतिरिक्त को अनात्मरूप से मान रहा मन अनाध्यात्मिक जड़ है और आध्यात्मिक अजड़ है, ऐसा भेद करता है। यह चित्त की भेदवासनारूपिणी शक्ति यदि अधिष्ठानसन्मात्र से अतिरिक्त मानी जाय, तो मिथ्या हो जायेगी, इसलिए वह आत्मा का स्वरूप ही है, इसलिए सत्ता की एकरसता की हानि नहीं हैं ॥४८॥
196491

196492 इस प्रकार पूर्ववर्णित दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिक की समता अक्षुण्ण रही, ऐसा कहते हैं।
196493 हे निष्पाप मुनिजी, इससे सिद्ध हुआ कि जैसे पूर्ण सागर ही भाँति-भाँति की लहरों, आवर्तों और बुबुदों से विकसित होता है, वैसे ही ब्रह्म ही विशाल आकारवाले इस जगत रूप से विकसित होता है॥४९॥
196494 जैसे समुद्र के जल में समुद्र का जल विविध प्रकार की गतिविधियों से अपने आप भेद को प्राप्त करता है वैसे ही आत्मा में आत्मा ही अपने-आप ही नाना प्रकार के विचरणों से नानात्व (भेद) को धारण करता है ॥५०॥
196495 जैसे विविध आकार-प्रकार की लहरें जल से भिन्न नहीं है, वैसे ये समस्त कल्पनाएँ परमात्मा से भिन्न नहीं है॥५१॥
196496 जैसे एक बीज में शाखा, फूल, लता, पत्ते, फल, कली की स्थिति है, वैसे ही परमात्मा में सदा सर्वशक्तिता विद्यमान है ॥५२॥
196497

196498 परिणामवाद के दृष्टान्तों से ब्रह्म से जगत की अभिन्नता का उपपादन कर अब विवर्तवादमें प्रसिद्ध दृष्टान्त से भी ब्रह्म-जगत के अभेद का उपपादन करते हैं। __ जैसे तेज धूप में विचित्र वर्णता दिखाई देती है, वैसे ही परमात्मा में सदसन्मयी विचित्रशक्तिता है॥५३॥
196499 जैसे एक रंग के मेघ से रंग-बिरंग के इन्द्रधनुष की उत्पत्ति होती है वैसे ही विचित्रतारहित, कल्याणमय परमात्मा से विचित्ररूपवाली यह जगत्स्थिति उत्पन्न होती है।॥५४॥
196500

196501 चेतन से अचेतन की उत्पत्ति में भी परिणामवाद और विवर्तवाद इन दोनों वादों के अनुरूप दो दृष्टान्त कहते हैं। __जैसे चेतन मकड़ी से अचेतन मकड़ी के जाले की उत्पत्ति होती है और जैसे चेतन पुरुष से स्वप्न के रथ आदि उदित होते हैं, वैसे हीअजड़ परमात्मा से जड़ता की भावनावशजड़ता उदित होती है ॥५५॥
196502

196503 यदि कोई शंका करे कि जब चित् का एक रूप है, तब उसके कार्यभूत अचित् में भेद कैसे सिद्ध हुआ? इस पर कहते हैं।
196504 जैसे रेशम का कीड़ा अपने बन्धन के लिए तन्तुओं का लच्छा फैलाता है, वैसे ही आत्मा अपने बन्धन के लिए अपनी इच्छानुसार अचित् चित्त की वासना की विचित्रता का विस्तार करता है ॥५६॥
196505 हे ब्रह्मन्, जैसे रेशम का कीड़ा तन्तुजाल की रचनाकर अपने कठिन बन्धन की स्वयं रचना करता है, वैसे ही यह आत्मा अपनी इच्छा से अपने स्वरूपकी विस्मृति की भावना कर अपने कठिन बन्धन की सृष्टि करता है ॥५७॥
196506 जैसे हाथी अपने बन्धनस्तम्भ से छुटकारा पाता है वैसे ही आत्मा अपनी इच्छा से अपने पूर्ण स्वरूप का अनुभव कर संसार से मुक्त होता है ॥५८॥
196507 आत्मा सदा जैसी भावना करता है, स्वयं वैसा हो जाता है और महान होता हुआ भी मन की शक्ति से वैसा पूर्ण हो जाता है ॥५९॥
196508 जैसे वर्षा ऋतु का विपुल कुहरा सम्पूर्ण आकाश को अपने रूप में रंग देता है वैसे ही भावित शक्ति (वासना) व्यापक आत्मा को एक क्षण में अपने रूप को प्राप्त कर देती है ॥६०॥
196509 जैसे छः ऋतुओं में जो ऋतु जिस समय रहती है, उस समय वृक्ष तन्मय हो जाता है, वैसे ही जो शक्ति उदित होती है आत्मा शीघ्र तन्मय बन जाता है ॥६१॥
196510

196511 यह बन्ध और मोक्ष की कल्पना अज्ञ की दृष्टि से है, तत्त्वदृष्टि से तो उनकी संभावना ही नहीं है, ऐसा कहते हैं।
196512 __ जो लोक में मोक्ष कहा जाता है, वह परमात्मा का मोक्ष नहीं है और बन्धन भी आत्मा का बन्धन नहीं है। न मालूम ये बन्धन-मोक्ष दृष्टियाँ लोक में कहाँ से टपकी? अर्थात् बन्धन-मोक्ष की कथा ही नहीं है॥६२॥
196513 वास्तव में न तो मोक्ष है और न बन्धन है, फिर भी यह आत्मा बन्धन-मोक्षरूप विकारों से युक्त-सा भ्रान्ति से प्रतीत होता है; क्योंकि इसका नित्य, पूर्ण परमात्मरूप अनित्य अविद्याजनित भोक्ता, भोग्य आदि भाव से तिरोहित है, वही मायामय जगत है॥६३॥
196514 इस अखण्ड आत्मा ने जब भी चित्त की कल्पना की, उसी समय जैसे रेशम के कीड़े को रेशम के तन्तु लपेट लेते हैं वैसे ही इसको चित्त ने लपेट लिया यानी बाँध दिया॥६४॥
196515 परस्पर मिलते-जुलते रूपवाली, सर्वथा विकल्पित आकारवाली ये करोड़ों मन की शक्तियाँ इस परमात्मा से ही उत्पन्न हुई है॥६५॥
196516 जैसे समुद्र से उत्पन्न हुई और समुद्र में ही विद्यमान तरंगें समुद्र से पृथक् सी प्रतीत होती हैं और जैसे चन्द्रमा से आविर्भूत और चन्द्रमा में स्थित किरणें चन्द्रमा से पृथक् सी स्थित रहती हैं, वैसे ही ये मन की शक्तिरूप सृष्टियाँ परमात्मा से
196517 उत्पन्न हैं और उसी में स्थित हैं फिर भी पृथक् सी प्रतीत होती हैं ॥६६॥
196518

196519 कर्मेन्द्रिय और ज्ञानेन्द्रियों के भेद अथवा तामस और सात्त्विक भेद से सृष्टि-विभाग को कहने के लिए यहाँ पर क्रमशः दो दृष्टान्त दिये गये हैं, यह समझना चाहिये।
196520 मुख्य और अमुख्य बन्धनरूप उपाधिवाले जीवरूप संविद् भेदों को ही नाम-रूप-क्रिया के वैचित्र्य से विस्तारपूर्वक दर्शन के लिए भूमिका रचते हैं। __ इस स्पन्दमय, विशाल, परमात्मरूप महासागरमें, जिसमें चैतन्य ही जल है और जिसका विशाल आकार है एवं एकमात्र चिद्रस से जो सुशोभित होता है, कोई स्थिर जीवनामक संविद्भेद ब्रह्मा, विष्णु हुए हैं, कोई रुद्रत्व को प्राप्त हुए हैं, कोई कोई पुरुषत्व को प्राप्त हुए हैं और कोई देवत्व
196521 को प्राप्त हुए हैं ॥६७,६८॥
196522

196523 [अपने स्वभाव से जिन्होंने अपने स्वरूप की कल्पना की है, ऐसी कोई ये लहरें यम, महेन्द्र, सूर्य, अग्नि, कुबेर आदि रूप से स्फुरित होती हैं। चंचल वृत्तिवाली ये लहरियाँ आपस में एक दूसरे का विनाश करती हैं, स्वोचित व्यवहार करती हैं और अपना स्वरूप बनाये रखती हैं। किन्नर, गन्धर्व, विद्याधर, देव आदि कोई लहरियाँ ऊपर को उठती हैं और कोई नीचे गिरती हैं। कोई कुछ स्थिर आकारवाली है जैसे कि ब्रह्मा आदि और कुछ उत्पन्न होते ही नष्ट हो जाती है, जैसे देवता, मनुष्य आदि॥१-३१/२॥]
196524 महासागर में जल के बुबुदों की तरह कृमि, कीट, पतंग, सर्प, गाय, मच्छर, अजगर आदि कोई जीवसंवित् इस चैतन्यरूपी महासागर में अत्यल्प समयके लिए स्फुरित होती है ॥६९॥
196525 पर्वत के कुंजों में तथा समुद्र की तीर भूमि के वन में वृक्ष, लता आदि के तुल्य चंचल कोई मनुष्य, मृग, गीध, सियार आदि रूपवाली जीवसंवित् कुछ समय के लिए आविर्भूत होती हैं ॥७०॥
196526 इन जीवसंविदों में किन्हींकी आयु बहुत लम्बी है, कोई बहुत थोड़े दिनों तक जीवित रहती हैं, किन्हींकी शरीर कल्पना विशाल है, किन्हीं का शरीर अत्यन्त तुच्छ है। इस संसाररूपी स्वप्न में कोई अपने चिरस्थायित्व की भावना करती हैं, कोई दृढ़ विकल्पों से मोहित होकर जगत को स्थिर समझती हैं। कुछ दीनता आदि दोषों से आक्रान्त होकर अपने जीवन की अत्यन्त अल्पता की भावना करती हैं। मैं दुबला हूँ, अत्यन्त दुःखी हूँ और अत्यन्त मूढ़ हूँ, इस तरह दुःखों से परवश होकर कोई जीव स्थावरता को प्राप्त हुए हैं कोई देवत्व को प्राप्त हुए हैं, कोई पुरुषता को प्राप्त हुए हैं और कोई मोहसागरता को प्राप्त हुए हैं।७१-७४॥
196527 सागर से उत्पन्न हुई लहरी के समान चंचल कुछ जीव, जिनका कि मनन दूसरा नाम है, ब्रह्मरूपी सागर से उत्पन्न हुए हैं। उनमें विशाल शरीरवाले कुछ तो सैकड़ों कल्प तक जगत में रहते हैं और कुछ ज्ञानरूपी अमृत से पूर्ण होने के

196528 कारण चन्द्रमा के तुल्य स्वच्छ होकर स्वरूपस्थितिरूप मोक्ष को प्राप्त होते हैं ७५॥

196529

196530 ग्यारहवाँ सर्ग समाप्त

196531 बारहवाँ सर्ग समुद्र और तरंग के दृष्टान्त से प्राप्त हुई आत्माविकारिता के

196532 वारणपूर्वक मोह से उत्पन्न हुई विचित्रता की विवर्तरूपता का वर्णन। पहले सब जीवों की ब्रह्मकता और भेदक प्रपंच की असत्यता का उपपादन करने के लिए कहते हैं।

196533 काल ने कहा : हे मुनिजी, देव, असुर और नर के आकारवाले ये जीव ब्रह्मरूपी सागर से अभिन्न हैं, यही बात सत्य है, इससे अतिरिक्त मिथ्या है ॥१॥

196534

196535 यदि उससे अभिन्न हैं, तो क्यों वैसा (हम अभिन्न हैं यों) अनुभव नहीं करते? इस पर कहते हैं।

196536 हे ब्रह्मन्, अपने विकल्प से कलंकित वे जीव देह में आत्मत्व की भ्रान्ति से हम ब्रह्म नहीं हैं, इस आन्तरिक निश्चय द्वारा शोचनीय दशा को प्राप्त हुए हैं। यानी यद्यपि वे ब्रह्मरूपी सागर में स्थित हैं, तथापि ब्रह्म से अपनी भिन्नता की (परिच्छिन्नता की) भावना करते हुए नरक के तुल्य योनियों में घूमते हैं॥२,३॥

196537 जो ये ब्रह्मसंविद्रूपी जीव हैं, वे एकमात्र देहात्मभाव के पुनः पुनः अनुसन्धान से कलंकित हैं, वही देहात्मभाव का अनुसन्धान पाप और पुण्य की प्रवृत्तियों का बीज है। देहात्मभाव के अनुसन्धान से कलंकित होने पर भी उन जीवों को आप निर्विकार ब्रह्म ही जानिये॥४॥

196538 हे मुनिजी, संकल्परूपी इस कल्पना से ही, जो कराल विविध कर्मरूपी कंजों के बीजों की मुट्ठी के तुल्य है, जगत में विस्तीर्ण हुई ये शरीररूपी लताओं की पंक्तियाँ स्थित हैं, इधर-उधर चलती-फिरती है, रोती और हँसती हैं। जैसे वायु अपने स्पंदनों द्वारा उल्लास को प्राप्त होती है और लीन हो जाती है, वैसे ब्रह्मा से लेकर वृक्षपर्यन्त ये शरीर पंक्तियाँ भी उल्लास को प्राप्त होती हैं, तिरोहित हो जाती हैं, म्लान हो जाती हैं और हँसती हैं॥५-७॥

196539 इनमें से कोई ये जीव अत्यन्त निर्मल हैं, जैसे कि विष्णु, हर आदि। कोई ज्ञानाधिकार की योग्यता के पाने से अल्प मोह में स्थित हैं, जैसे नाग, मनुष्य और देवता आदि । कोई अत्यन्त मोह मे स्थित हैं, जैसे वृक्ष, तृण आदि। कोई अज्ञान से मोह युक्त होकर कृमि और कीड़ों की योनियों को प्राप्त हुए हैं। कृमि-कीटों में इष्ट और अनिष्ट में प्रवृत्ति और निवृत्ति की क्षमता होने से स्थावर योनियों के तुल्य अत्यन्त मोह नहीं है, यह भाव है।।८,९॥

196540 __ कुछ जीव शास्त्रप्रतिकूल प्रवृत्ति से ब्रह्मरूपी महासागर के यानी मुक्ति से दूर बहाये जाते हैं, उन्हें भूमिका प्राप्त नहीं होती है। वे हैं सर्प, वृक्ष आदि|१०॥

196541 इस संसार में आने के क्रम से मनुष्यआदि भाव को प्राप्त हुए कुछ जीव संसार में आने से उत्पन्न हुए परिश्रम की विश्रान्ति में हेतुभूत योगभूमिका के अस्तित्व को शास्त्र से सुनकर योगसाधना में बार-बार उन्मुख होकर भी कालरूपी बूढ़े चूहे से पीड़ित होते हैं ॥११॥

196542 कुछ विष्णु, ब्रह्मा, हर आदि जीव ब्रह्मतत्त्वरूप महोदधि से कुछ भेदक विशुद्ध ज्ञानोपाधि को पाकर कार्यों के साथ ब्रह्म महासागरता को प्राप्त हुए हैं यानी जीवन्मुक्त हो गये हैं ॥१२॥

196543 अल्पमोहवाले कोई जीव, जिसकी सीमा नहीं है ऐसी पूर्णतावाले, उसी ब्रह्मरूपी महासमुद्र का समाधि से अवलम्बन करके स्थित हैं ॥१३॥

196544 कुछ जीव, अवश्य भोगने योग्य जन्मसमूहों से जिन्होंने करोड़ों जन्मों का भोग कर लिया है फिर भी मोक्ष की प्राप्ति न होने से वन्ध्य तथा अधिकारी देह की प्राप्ति से प्रकाश में भी राग आदि से अन्धे होने के कारण तामसिक वृत्तिवाले होकर स्थित हैं। कोई जीव ऊपर से नीचे गिरते हैं जैसे हाथ से बड़ा भारी फल गिरे, कोई ऊपर से और अधिक ऊपर चढ़ते हैं और कोई नीचे से और नीचे गिरते हैं॥१४,१५॥

196545

196546 बहुत प्रकार के सुख-दुःख देनेवाले जन्मों की आकाररूप, ज्ञान के बिना कभी क्षीण न होनेवाली यह जीवता परमपद का स्मरण न करने से संसारिता को प्राप्त हुई है। जैसे भगवान विष्णु के स्मरण से गजेन्द्र की पीड़ा नष्ट हुई थी वैसे ही परमपद के ज्ञान से वह नाशको प्राप्त होती है |१६॥

196547

196548 बारहवाँ सर्ग समाप्त

196549 तेरहवाँसर्ग मन की शक्तियों का वर्णन करके भृगु और काल का शुक्र के समीप में जाने के लिए उठना। पूर्वोक्त जीवजातियों में से जीवन्मुक्त ही कृतकृत्य हैं और नहीं, ऐसा कहते हैं।

196550 काल ने कहा : हे भृगुजी, सागर से उत्पन्न हुई लहरों की भाँति और वसन्त ऋतु में उत्पन्न हुई विविध विचित्र लताओं के तुल्य इन जीव-जातियों में जिन्होंने मन के मोह पर विजय पा ली है और लोक के ऊँच-नीच विविध व्यवहार देख लिये हैं, ऐसे जीवन्मुक्त अतएव कृतकृत्य यक्ष, गन्धर्व, किन्नर (卐) जगत में भ्रमण करते हैं॥१,२॥

196551 (卐) यहाँ पर यक्ष आदि तीनों का ग्रहण केवल उदाहरण के लिए हैं परिगणन के लिए नहीं है, क्योंकि मनुष्य आदि में भी जीवनमुक्तों का संभव है।

196552 और उनसे अतिरिक्त जो चराचर प्राणी हैं, वे काठ और दीवार के तुल्य मूढ़ हैं पुनः-पुनः जन्ममरण को प्राप्त होते हैं और दूसरे क्षीणमोह (तत्त्वज्ञानी) हैं। साधनचतुष्टय से युक्त अज्ञानी ही शास्त्रविचार के अधिकारी हैं तत्त्वज्ञानी अधिकारी नहीं हैं ॥३॥

196553

196554 वे किस लिए देहधारण करते हैं ? ऐसी यदि शंका हो तो उस पर शास्त्र-रचना द्वारा अज्ञानियों के उद्धार के लिए ही वे देहधारण करते हैं, इस आशय से कहते हैं।

196555 लोक में जो लोग आत्मज्ञान के लिए जागरुक हैं, उन प्राणियों की आत्मज्ञान की सिद्धि के लिए ज्ञानी महात्माओं द्वारा रचे गये शास्त्र इस संसार में विहार करते हैं, गरजते हैं ॥४॥

196556 __ पापकर्म का क्षय होने पर पुरुष को ज्ञानप्राप्ति होती है, इस अर्थवाले स्मृतिवचन के बल से शास्त्र भी जिनका चित्त शुद्ध हो गया है, ऐसे पुरुषों के प्रति ही फलदायक होते हैं, औरों के लिए नहीं, ऐसा कहते हैं।

196557 __पापों का विनाश होने पर जिनका अन्तःकरण शुद्ध हो गया है, उन्हींकी निर्मल बुद्धि शास्त्रविचार में प्रवृत्त होती है |५॥

196558 जैसे सूर्य के आकाशमें भ्रमण करने से रात्रि का अन्धकार मिट जाता है वैसे ही आध्यात्मिक सत्शास्त्रों के विचार से मनरूपी मैल नष्ट हो जाता है ॥६|

196559 क्षीणता को प्राप्त न होता हुआ मन मोह के लिए ही होता है, न कि सिद्धि के लिए। वह कुहरे के समान ढककर बेताल के समान नाचता है यानी कुहरा जैसे आकाश को आवृत कर देता है वैसे ही अक्षीयमाण मन तत्त्व को आवृत कर देता है और जैसे वेताल नाच द्वारा विक्षेप करता है वैसे ही वह विक्षेप करता है।।७॥

196560 मुनिजी, देहात्मता को प्राप्त हुए (देह में आत्मबुद्धि करनेवाले) सभी जीवों का सुख-दुःख आदि का भाजन मनोरूप शरीर ही है, मांसमय शरीर उक्त सुख-दुःखआदि का भाजन नहीं है ॥८॥

196561 जो यह मांस और हड्डियों का समूहरूप पांचभौतिक देह दिखाई देती है, यह एकमात्र मन की कल्पना है । वह देह वास्तविक नहीं है ॥९॥

196562 हे मुनिजी, आपके पुत्र ने मनरूपी शरीरसे जो कुछ किया, उसी को वह प्राप्त हुआ। इस विषय में हमारा तनिक भी अपराध नहीं है|१०॥

196563 जो आदमी अपनी वासना से जो जो कर्म करता है, वह वैसे ही उसको प्राप्त होता है, उसमें अन्य किसी की कर्तृता नहीं है।।११॥

196564 प्राणी अपनी केवलमनोवासना से (अनुसन्धानमात्र से) अपने मन में सोचे गये जिसका एक क्षण में निर्माण करता है; कौन ऐसा भुवनों का अधिपति है, जिसे उसे करने की सामर्थ्य है यानी लोकाधिपति हम लोग बड़े प्रयत्न से चिरकाल से भी उसे नहीं कर सकते हैं, इसलिए भी हम लोगों का अपराध नहीं हो सकता ॥१२॥

196565 जो सृष्टियाँ, जो नरकों के विस्तार और जो जन्म-मरण की इच्छाएँ हैं, वे सब मनके स्फुरण से हैं, वह मन का किंचिन्मात्र स्फुरण भी दुःखदायी है ।१३॥

196566 इस विषयमें केवल शब्दों का श्रवण करानेवाले (न कि तत्त्वप्रदर्शक) बहुत कथन से क्या लाभ है ? भगवन्, आप उठिये, वहाँ चलें, जहाँ पर आपका लड़का तपस्या में स्थित है|१४॥

196567 स्वर्ग के सब भोगों को चित्तशरीरसे एक क्षण में भोग कर तदुपरान्त आकाश आदिके क्रम से भूमि में अवतीर्ण हुआ आपका पुत्र शुक्र चन्द्रमा की किरणों के सम्बन्ध से औषधियों में प्रवेशकर अन्न आदि के रूप से जन्मपरम्परा को पाकर समंगा के तट पर तपस्वी बनकर बैठा है॥१५॥

196568

196569 चन्द्रमा की किरणों के सम्बन्ध से, ऐसा जो कहा है, उसे स्पष्ट करते हैं।

196570 शुक्र का प्राणवायु चेतनशक्ति से संमुर्छित होकर नीहाररूप से चन्द्रमा की किरणों के साथ सम्पर्क होने से चन्द्रकिरण के तुल्य होकर धान द्वारा उसका फल चावल आदि होकर पुरुष में प्रविष्ट हो वीर्य बनकर स्त्री के गर्भ में स्थित हुआ॥१६|

196571 यह कहकर जगत की स्थिति पर हंस रहे भगवान काल ने हाथ फैलाकर अपने हाथ से भृगुजी को ऐसे पकड़ा, जैसे सूर्य चन्द्रमा को पकड़े ॥१७॥
196572 भगवदिच्छारूप नियति की व्यवस्था बड़ी विचित्र है, ऐसा धीरे-धीरे कह रहे भगवान भृगु उदयाचल से सूर्य के तुल्य उठ खड़े हुए ॥१८॥
196573 तमाल के वृक्षों के झुण्ड से युक्त मन्दराचल में एक ही साथ खड़े हुए वे दोनों तेज के निधान उस समय बादलों से युक्त, निर्मल आकाश में विहार करने के लिए एक साथ उदित हुए पूर्णचन्द्र और सूर्य के समान सुशोभित हुए ॥१९॥
196574 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : श्रीमुनिजी के इतना कह चुकने पर दिवस बीत गया, सूर्य भगवान अस्ताचल को चले गये, ऋषियों की सभा महामुनि को नमस्कार करके सायंकालकी सन्ध्याविधि आदि के लिए स्नानार्थ चली गई। दूसरे दिन रात बीतने पर सूर्य के उदय होने के साथ फिर आ गई ॥२०॥
196575 तेरहवाँ सर्ग समाप्त
196576
196577
196578 चौदहवाँ सर्ग समंगा नदी के किनारे पर जाकर काल और भृगु ऋषि का शुक्राचार्य को समाधि से जगाना, पूर्व वृत्तान्त का स्मरण दिलाना और वहाँ से आने की इच्छा का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इसके अनन्तर काल और भृगु ये दोनों देवता मन्दराचल की कन्दरा से पृथ्वीतल में उतरकर समंगा नदी के तट पर जाने के लिए तत्पर हुए।१॥
196579 पर्वत से उतर रहे उन दोनों महातेजस्वियों ने अभिनव, सुवर्णमयी लताओं के समूहों के निकुंजों में सोये हुए देवताओं और पक्षियों को देखा जो गगनांगण में लताओं से वेष्टित झूलों के द्वारा क्रीड़ा कर रहे थे। वे हरिणियों के तुल्य मनोहर अपने कटाक्षों से कमल का स्मरण करा रहे थे॥२,३॥
196580 ऊँचे शिलाखण्डरूपी आसन पर बैठे हुए तथा लीला से तीनों जगतों को देखनेवाले सिद्धों को भी देखा जो शरीरधारी उत्साह के तुल्य थे॥४॥
196581 जिनमें निरन्तर फूल गिर रहे थे, ऐसे धारा के प्रवाहों में, जो नहा चुके थे तथा ताल वृक्ष की तरह लम्बे, मोटे और ऊपर उठाये हुए सूंडवाले गज यूथपों को देखा, वे मद के आधिक्य के कारण आलस्य से झपकी ले रहे थे, मूर्तिधारी मद के तुल्य थे और फूलों के केसरों से रंजित पवन से उनकी पूँछ लाल हो गई थी॥५,६॥
196582 एवं चंचल और मनोहर चमरों को देखा जो पर्वतराजके चँवर के तुल्य प्रतीत होते थे। जिनमें निरन्तर फूल गिर रहे थे, ऐसे धारा के प्रवाह में निमज्जन किये हुए किन्नरों को, शाखापर्यन्त सीधे हुए उत्तम जाति के खजूर वृक्षों को और खजूर के फलों से परस्पर ताड़नरूपी क्रीड़ा द्वारा बाँस को भी फलयुक्त बनानेवाले बन्दरों को भी देखा जिनके विरूप मुख गेरु के तुल्य लाल थे और जो उछलने-कूदने में मस्त थे । पर्वत के शिखरभाग के उपवन में जिनके मन्दिर लताओं के विस्तार से ढके हुए थे, जिन्हें रतिकालका सूचन करने के लिए देवांगनाएँ मन्दार के फूलों से मार रही थी, ऐसे सिद्धों को भी देखा और उन पर्वत के प्रपात देशों को भी देखा, जो गेरु से लाल और सघन बादल के समूहों से आच्छन्न तथा मनुष्यों के संचार से शून्य थे, उनकी बौद्धों संन्यासियों से तुलना की जा सकती है, क्योंकि वे भी गेरू आदि से लाल और सघन वस्त्र से आवृत रहते हैं और जन संसर्ग से शून्य होते है; कुन्द और मन्दार के फूलों से जिनकी लहरें आच्छन्न थी, ऐसी नदियों को, जिन्होंने मानों समुद्ररूपी कान्त के प्रति अत्यन्त उत्सुकता के कारण मधुमाससम्बन्धी पुष्प, पल्लव आदि अलंकार धारण किये हैं तथा फूलों के भार से आच्छन्न पवन से हिलते हुए वृक्षों को भी देखा, मानों वे वृक्ष मधुमास के (वसन्त के) प्राप्त होने पर चंचल भ्रमररूपी नेत्रों से युक्त थे, अतएव मद्य पीने पर नशे में चठे हुए नेत्रवाले पागल से लगते थे॥७-१२॥
196583 इस तरह वे दोनों इधर-उधर बढ़ी-चढ़ी पर्वत की शोभा को देखते हुए गाँव तथा शहरों से सुशोभित पृथ्वीतल को प्राप्त हुए।१३॥
196584 पृथिवी पर क्षणमात्र में फूलों से चंचल तरंगों से युक्त समंगा नदी पर पहुँचे । मालूम होता था कि वह सम्पूर्णतः पुष्पों से ही बनी हुई है|१४॥
196585 वहाँ पहुँचने के अनन्तर समंगा नदी के किनारे कहीं पर भृगु ऋषि ने अपने पुत्र को देखा, उसने दूसरी देह का परिवर्तन किया था, अतएव वह शुक्राचार्य से विलक्षण भाव को प्राप्त हुआ था, उसकी इन्द्रियाँ शान्त हो गई थी, समाधिस्थ होने से उसका मनरूपी मृग स्थिर हो गया था, मानों वह पुरुष अनादि संसारश्रम को दूर करने के लिये बहुत दिनों से विश्राम ले रहा था तथा अनादिकाल से भुक्त, थोड़े ही दिनों से परित्यक्त और हर्ष, शोक से भरी हुई संसार सागर की गतिओं का विचार कर रहा था, मानों अवश्य ही वह अनन्त जगद्रूपी आवर्त में अतिशय भ्रमण से जोर से घुमाये हुए चक्र के तुल्य निश्चल हो गया था ॥१५-१८॥
196586 वह एकान्त में अकेला स्थित था, शरीर कान्ति से अत्यन्त कमनीय था। उसकी सारी चेष्टाएँ शान्त हो गई थी, अतएव उसके चित्त के सम्भ्रम का समागम नष्ट हो गया था ॥१९॥
196587 वह निर्विकल्प समाधि में स्थित था, अतएव शीत-उष्ण आदि द्वन्द्व की वृत्तियों से शून्य था । मानों वह अपनी शान्त बुद्धि द्वारा सम्पूर्ण लोकव्यवहार का उपहास कर रहा था |२०॥
196588 सम्पूर्ण प्रवृत्तियाँ उससे पृथक् हो गई थी, सम्पूर्ण कर्मफलों से वह शून्य था और उसने सम्पूर्ण कल्पनाजाल का परित्याग कर दिया था, अतएव अपरिच्छिन्न आत्मसुख से वह पूर्ण था ॥२१॥
196589 वह अनन्त सुखपूर्ण व्यापक आत्मतत्त्व में विश्रान्त था अतएव प्रतिबिम्ब का ग्रहण नहीं कर रही स्वच्छ मणि के तुल्य स्थित था ॥२२॥
196590 यह अग्राह्य है' तथा 'यह ग्राह्य है' इस संकल्प-विकल्प से शून्य तथा आत्मबोध को प्राप्त हुए अपने धीर पुत्र को भृगुजी ने देखा ॥२३॥
196591 उस भृगु के पुत्र को देखकर काल ने भृगुजी से समुद्र के निर्घोष के तुल्य गम्भीर स्वर से कहा : 'यही आपका पुत्र है' ॥२४॥
196592 जैसे मेघ के गम्भीर स्वर से मोर जाग जाता है वैसे ही 'जागो' इस वाणी से वह भृगुपुत्र समाधि से धीरे-धीरे जाग उठा ॥२५॥
196593 उसने आँखें खोलकर समीप में आये हुए एक साथ उदित हुए सूर्य और चन्द्रमा तुल्य काल और भृगु को देखा॥२६॥
196594 कदम्ब लता के आसन से उठकर उसने एक साथ आये हुए, विप्रवेषधारी विष्णु शिव के तुल्य समान कान्तिवाले उन दोनों को प्रणाम किया ॥२७॥
196595 तत्कालोचित परस्पर अभिनन्दन आदि व्यवहार कर लेने पर वे लोग शिला पर सुमेरु पीठ पर जगत्पूज्य ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर के तुल्य बैठे॥२८॥
196596 । तदनन्तर हे श्रीरामचन्द्रजी, समंगा के तट में समाधि से विरत उस ब्राह्मण ने इन दोनों से (काल और भृगु से) अमृतबिन्दु के तुल्य सुन्दर शान्त वचन कहा ॥२९॥
196597 हे भगवन्, इस लोक में एक साथ आये हुए चन्द्रमा और सूर्य के समान आप लोगों के दर्शन से आज मैं परम सुख को प्राप्त हुआ हूँ॥३०॥
196598 जो मनोमोह शास्त्राभ्यास, तपश्चर्या, उपासना तथा ब्रह्मज्ञान से नष्ट नहीं हुआ था, वह मेरा मनोमोह आप लोगों के दर्शन से दूर हो गया। (उन लोगों की प्रशंसा के लिये यहाँ पर अतिशयोक्ति है) ॥३१॥
196599 निर्मल अमृत की वृष्टि अन्तरात्मा को वैसा सुखी नहीं बनाती है जैसा कि आप महात्माओं की केवल यह दृष्टि सुखी बना रही है ॥३२॥
196600 हे भगवन्, आकाश को चन्द्रमा और सूर्य के तुल्य इस हमारे देश को अपने चरणों से पवित्र बनानेवाले महातेजस्वी आप लोग कौन हैं ? ॥३३॥
196601
196602 हे श्रीरामचन्द्रजी, शुक्र के यह कहने पर भृगुजी ने जन्मान्तर के अपने पुत्र से कहा : तुम अपना स्मरण करो, क्योंकि तुम ज्ञानी हो, मूढ़ नहीं हो ॥३४॥
196603 भृगुजी द्वारा बोध को प्राप्त हुए उसने ध्यान से दिव्य चक्षु खोलकर क्षणभर अपनी जन्मान्तर की अवस्था का स्मरण किया ॥३५॥
196604 तदनन्तर वक्ताओं में श्रेष्ठ उसने आश्चर्य के दर्शन से विकसित मुख होकर वितर्क से मन्द वचन कहा। उस समय उसका मन अत्यन्त प्रसन्न था॥३६॥
196605 इस संसार में कर्मफल का नियन्त्रण करनेवाली परमात्मा की मायाशक्ति का व्यापार किसी को ज्ञात नहीं है जिसके कारण यह विशाल जगद्रूपी चक्र चल रहा है ॥३७॥
196606 मेरे अनन्त जन्मबीत गये हैं, जिनका मुझे ज्ञान भी नहीं है तथा प्रलयकाल में प्राप्त वर्ष, वायु और धूप आदि से उत्पन्न हुए दुःख, मोह आदि के तुल्य मरण, मूर्छा आदि दुर्दशाओं के फलभूत अनेक दुःख, मोह आदि भी बीत गये हैं॥३८॥
196607 मैंने कठिन क्रोध और उद्योग से भरे हुए राजाओं को देखा, धनोपार्जनार्थ विविध भ्रमणों का अनुभव किया तथा बहुत दिनों तक शोक से शून्य सुमेरुपर्वत की भूमियों में विहार किया॥३९॥
196608 सुमेरुपर्वत के समीप की भूमियों में मन्दार के फूलों के केसरों से रंजित अतएव सुगन्धपूर्ण तथा सन्ध्याकाल में खिलनेवाले कमलों से युक्त मन्दाकिनी के जल का मैंने पान किया ॥४०॥
196609 फूली हुई सुवर्णलताओं की पंक्तियों से पूर्ण मन्दराचल के निकुंजों में मैंने भ्रमण किया ॥४१॥
196610 ऐसी कोई वस्तु नहीं है, जिसका मैंने भोग न किया हो, ऐसी कोई क्रिया नहीं है, जो मैंने नहीं की हो और ऐसी कोई वस्तु नहीं है, जो मैंने अनुकूल या प्रतिकूल दशा में न देखी हो यानी सब कुछ किया, सबका भोग किया और सब कुछ देखा ॥४२॥
196611
196612 एक आत्मा के साक्षात्कार से भी सबका ज्ञान दर्शाते हैं।

196613 इस समय जानने योग्य सारी बातें मैंने जान ली हैं, देखने योग्य सम्पूर्ण वस्तुएँ अच्छी तरह देख ली हैं, बहुत दिनों से थका हुआ मैं अब विश्राम ले रहा हूँ और मेरे सम्पूर्ण भ्रम दूर हो गये हैं ॥४३॥
196614 हे पिताजी, उठिये चलें, सूखी हुईवनलता की नाई सूखे हुए मन्दराचल पर स्थित उस शरीर को देखें ॥४४॥
196615

196616 यदि शंका हो कि उस शरीर से तुम्हें क्या करना है ? तो इस पर कहते हैं।
196617 इस संसार में न तो मेरा कुछ अभीष्ट है और न अनिष्ट है, केवल नियति की रचना देखने के लिए मैं इस जगत में विहार कर रहा हूँ॥४५॥
196618

196619 यदि कोई शंका करे कि नियति की रचना देखने के लिए विहार करते हुए आपकी उसमें आसक्ति होने से पहले की तरह अप्सरा के मनोरथ द्वारा अनुगमनरूप संसार की प्राप्ति हो जायेगी? तो इस पर दृढ़तर तत्त्वज्ञान से अज्ञानानुवृत्तिमात्र का बाध हो जाने से अब पहले की तरह अभिनिवेश की प्रसक्ति नहीं हो सकती, ऐसा कहते हैं। __चूँकि मैं एकात्मता के दृढ़ निश्चय से अत्यन्त शुभालय, जीवन्मुक्त महापुरुषों से सेवित चरित्र का ही स्थिरता पूर्वक अनुसरण करता हूँ न कि मूढ़ों के चरित्रों का, इसलिए मेरी तथा आपकी अभीष्ट जो पूर्वदेह में अवस्थितिरूप बुद्धि है, वह रहे, उससे कोई भी क्षति नही होगी उस बुद्धि से बचे हुए प्रारब्ध का भोग करानेवाले व्यवहार का ही आचरण मैं करूँगा, न कि मूढों की तरह आसक्ति को प्राप्त होऊँगा, यह अर्थ है॥४६॥
196620

196621 चौदहवाँ सर्ग समाप्त
196622 पन्द्रहवाँ सर्ग पूर्व शरीर को देखकर शुक्र का विलाप तथा विलाप में हेतु विशेष कथनपूर्वक शरीर के स्वभाव का वर्णन।
196623 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : इस प्रकार के तत्त्वज्ञानी, जिनके प्राण चंचल थे, संसार की गतिविधि का विचार करते हुए उस समंगा नदी के तट से भृगुजी के आश्रम के प्रति चले (चंचल शब्द, यह कथन प्राणक्रिया से ही उनमें चलन क्रिया हुई आत्मा में क्रिया नहीं है, यह सूचन के लिए है।) ॥१॥
196624

196625 क्रमशः आकाश को आक्रान्त कर मेघच्छिद्रों से बाहर निकलकर वे सिद्धमार्ग से क्षणभर में मन्दराचल की गुफा में पहुँच गये । उस पर्वत की ऊँची भूमि में शुक्र ने अपने पूर्व जन्म के सूखे शरीर को देखा जो कि हरे पत्थरों से ढका था ॥२-३॥
196626

196627 शुक्र ने यह कहा : हे तात, वही यह कृश शरीर है, जिसका आपने सुखदायक भोगों से पहले लालन-पालन किया था।।४।
196628 वह यह मेरा शरीर है, जिसके अवयवों में स्नेहमयी धाई ने कपूर, अगरू, चन्दन आदि से बहुत दिनों तक लेप किया था। वह यह मेरा शरीर है, जिसके लिए मेरुपर्वत की उद्यान भूमियो में मन्दार के पुष्पों से शीतल शय्या रची गई थी। देखिये, पहले मदोन्मत्त देवांगनाओं द्वारा लालित मेरा यह शरीर है, जो इस समय साँप, बिच्छू आदि कीड़ों के कुँसने से छिद्रयुक्त होकर पृथिवी पर गिरा हुआ है। मेरे जिस शरीर ने चन्दन के उद्यानों में चिरकाल तक क्रीड़ा की थी, वही यह आज शुष्क कंकालता को प्राप्त हो गया है । अप्सरा के संसर्ग से तीव्र कामवेगवाली चित्तवृत्ति से रहित मेरा शरीर आज सूख रहा है, उन-उन देवोद्यान आदि प्रदेशों में हुए विलासों में, उन-उन बाल्य, यौवन आदि विचित्र अवस्थाओं में पूर्व अनुभूत तत्-तत् सौन्दर्य, अलंकार, गीत, हास्य आदि विलास आदि भावनाओं के सम्बन्ध से युक्त होकर भी हे देह, आज तुम कैसे स्वस्थ हो ! यानी तुम क्यों नहीं उसका शोक करते हो॥५-१०॥
196629 हे शरीर, तुम्हारा नाम शव पड़ गया है, सूर्य के सन्ताप से तुम शोषको प्राप्त हो गये हो और कंगालता को प्राप्त हो गये हो, हे दुर्भाग्य, तुम इस समय मुझे डरा रहे हो, जिस देह से मैं विविध विलासों के समय प्रसन्न हुआ था, इस समय कंकालता को प्राप्त हुए उसी से मैं डर रहा हूँ। जिस शरीर में पहले ताराओं के समूह के तुल्य हार सुशोभित हुआ था उसी मेरे शरीर के वक्षस्थल में इस समय चींटियाँ घुस रही हैं, इसे आप देखिये॥११-१३॥
196630 जिस पिघले हुए सुवर्ण के समान रमणीय मेरे शरीर से सुन्दर-सुन्दर अंगनाएँ काम से मोहित हुई थी, देखिये, वही इस समय कंकालता को धारण कर रहा है|१४॥
196631 ताप से जिसका चर्म सूख गया है एवं जिसका मुँह खुला है ऐसा मेरे कंकाल का विकृत मुख वन में मृगों को भयभीत कर रहा है|१५॥
196632 मेरे शव की उदररूपी गुहा सूख जाने के कारण भीतर प्रविष्ट हुई प्रकाशमान सूर्य की किरणों के समूह से ऐसे शोभित हो रही है मानों विवेक से शोभित हो रही हैं, ऐसा मैं देख रहा हूँ॥१६॥
196633 मेरा यह सूखा शरीर पर्वत की शिला पर चित पड़ा है। यह अपनी तुच्छता से यानी विकृतरूप के प्रदर्शन से सज्जन पुरुषों के हृदय में वैराग्य का मानों उपदेश दे रहा है |१७॥
196634 शब्द, रूप, रस, स्पर्श और गन्ध की अभिलाषा से रहित मेरा यह शरीर इतने समय तक मेरे परोक्ष में और इस समय मेरे प्रत्यक्ष में भी मानों निर्विकल्प समाधि में बैठकर पर्वत में सूख रहा है|१८॥
196635 यह चित्तरूपी पिशाच से मुक्त हो गया है, अतएव बड़े सुख के साथ स्वस्थ सा स्थित है। देवताओं से रची गई विपत्तियों से अब तनिक भी इसे भय नहीं है।॥१९॥
196636 चित्तरूपी वेताल के शान्त होने पर शरीर को जो आनन्द प्राप्त होता है, वह सम्पूर्ण जगत के राज्य से भी प्राप्त नहीं होता ॥२०॥
196637 यह शरीर, जिसके सम्पूर्ण सन्देह नष्ट हो गए हैं और सब कौतुक जिससे चले गए हैं, कल्पनाओं का जिसने निरास कर दिया है, वन में कैसे सुख से सो रहा है, इसे आप देखिए ॥२१॥
196638 चित्तरूपी बन्दर की काम आदि चपलता से क्षुब्ध हुआ यह शरीररूपी वृक्ष जिस प्रकार अपने विवेक, सद्वासना आदि शाखा, पल्लवों का विनाश हो, वैसे वेग से नहीं चलता, किन्तु जैसे जड़ के साथ उखड़ जाय वैसे चलता है।
196639 भाव यह है कि जिन स्थावर आदि योनियों में विवेक का अधिकार नहीं है, उन्हीं योनियों में जीव को गिराता है।
196640 इस सुन्दर पर्वत में मेरा यह शरीर चित्तरूपी अनर्थ से मुक्त होकर आज गजघटाओं और सिंहों के गर्जन, तर्जन आदिरूप वैर को नहीं देखता, पहले कौतुक दर्शनरूप परमानन्द में स्थित हुआ सा यह जैसे बाहर के कौतुक दर्शन से प्रसन्न होता था वैसा आज नहीं होता () ॥२२,२३॥
196641 (A) जैसे परमानन्द में स्थित पुरुष, हाथी, मेघ, सिंह, आदि के शरीर को नहीं देखता है वैसे ही चित्तरूप अनर्थ से मुक्त हुआ मेरा यह शरीर पर्वत की स्फटिक शिलाओं में प्रतिबिम्बित हाथी, मेघ और सिंहों की मूर्ति को नहीं देखता है, ऐसा दूसरा अर्थ भी हो सकता है।
196642

196643 सम्पूर्ण आशारूपी ज्वरों के कारणरूप मोहरूपी कुहरे के लिए शरदागमनरुप औचित्य के सिवा दूसरा श्रेय प्राणियों में मैं नहीं देखता हूँ यानी चित्तभाव सम्पूर्ण आशारूपी ज्वरों के हेतुभूत मोह का नाश कर देता है, अतएव वही सबकी अपेक्षा श्रेष्ठ श्रेय है। वे ही ब्रह्मा के आनन्दपर्यन्त विषय सुखों की परमावधिरूप भूमानन्द को प्राप्त हुए हैं, जो शान्तबुद्धि पुरुष अपरिच्छिन्न ब्रह्मसाक्षात्काररूप महाबुद्धि से मनोनाश को प्राप्त हुए हैं । मैं अपने भाग्योदय से सब दुःखदशाओं से रहित और सन्तापशून्य इस शरीर को संकल्प-विकल्प से रहित जीवन्मुक्त के शरीर के तुल्य वन में देख रहा हूँ॥२४-२६|
196644 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, आप सम्पूर्ण धर्मों के तत्त्वों को जाननेवाले हैं, कृपया यह बतलाइये कि शुक्राचार्यजी ने उस समय बारबार अनेक शरीरों का उपभोग किया था जैसा कि आप पहले कह आये हैं, फिर उन्हें भृगु से उत्पादित उसी शरीर में अत्यन्त स्नेह कैसे हुआ? और उसीके लिए उन्होंने विलाप क्यों किया ? ॥२७,२८॥
196645

196646 शुक्र के आधुनिक ब्रह्मपद में अधिकार के कारणभूत पूर्वकल्प में किये गये कर्म, जो कि पूर्व शरीर से उत्क्रान्ति के समय इस कल्प में होनेवाले भृगु द्वारा उत्पाद्य शरीराकार से परिणत हुए थे, भृगु से उत्पाद्य शरीर की वासना से ही प्रलयों में चिरकाल तक रहे थे, आकाश आदि के क्रम से इस कल्प में भृगु के शरीर की उत्पत्ति होने पर अन्न द्वारा उनके शरीर में प्रवेश कर वीर्यरूप में परिणत होकर चिरकाल के अभ्यास से खूब दृढ़ हुए पूर्व जन्म के काम, कर्म वासनाओं के अनुसार ही शुक्राचार्य के शरीर की उत्पत्ति हुई थी। उस शरीर से कतिपय कर्मों के भोग होने पर भी अवश्य भोक्तव्य बहुत से प्रारब्ध कर्मों के शेष रहने से उसमें उनका स्नेहातिशय हुआ, अन्य देहों में नहीं हुआ, क्योंकि अन्य देहों में भोगने योग्य कर्म शेष नहीं थे, इस आशय से वसिष्ठजी उत्तर देते हैं।
196647 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स श्रीरामचन्द्रजी, शुक्राचार्य की कर्मात्मक जो यह वासना थी, वह जीवदशा को प्राप्त होकर भृगु से उत्पाद्य भार्गवरूप से उत्पन्न हुई ॥२९॥
196648 प्रलयकाल में अवशिष्ट मायाशबलित ईश्वर से इस कल्प के सर्वप्रथम शरीररूप से जल में भिगोने से फूले हुए बीजों के अन्दर अंकुर शक्ति की नाईं तनिक आविर्भूत होकर, क्रमशः तत् तत् भूतों की समता को प्राप्त होकर वायु से वृष्टि द्वारा अन्न आदि भाव से अन्तर्भावित हुई वही कर्मात्मक वासना प्राण और अपान के प्रवाह से महर्षि भृगु के हृदय में प्रवेश कर क्रम से वीर्य बनकर शुक्राचार्य की देह बनी है॥३०,३१॥
196649 उस जन्म में उसके ब्राह्मण जन्मोचित गर्भाधान आदि सब संस्कार विधिपूर्वक किये गये थे, वहाँ पर समाधिस्थ पिता के आगे विद्यमान वह शुक्राचार्य की देह एक लम्बे अरसे से सूखे हुए कंकाल के रूप में परिणत हो गई ॥३२॥

196650 चूँकि यह शरीर ब्रह्म से पूर्वोक्त रीति के अनुसार पहले-पहल इसी शुक्राचार्य के रूप में आविर्भूत हुआ था, इसलिए शुक्राचार्य ने इस शरीर के लिए विलाप किया ॥३३॥
196651 यद्यपि शुक्राचार्य वीतराग थे, उन्हें किसी प्रकार की अभिलाषा भी न थी और समंगा नदी के तीर में तपस्या निरत ब्राह्मण का रूप उन्होंने धारण कर रक्खा था फिर भी उन्होंने देह के लिए विलाप किया; क्योंकि देह का ऐसा ही स्वभाव है। भाव यह कि ज्ञानी भी प्रारब्ध कर्म का उल्लंघन नहीं कर सकते, उन्हें भी उसका भोग करना ही पड़ता है|३४॥
196652 चाहे ज्ञानी की देह हो चाहे अज्ञानी की देह हो, जब तक जीवन रहेगा सदा यह नियम चलेगा ही, इसमें रत्तीभर भी उलट-फेर नहीं हो सकता है। हाँ, इतना अन्तर अवश्य है कि ज्ञानी का यह दैहिक लोकव्यवहार अनासक्ति से होता है और अज्ञानी का आसक्ति से होता है॥३५॥
196653
196654 अतएव अन्य व्यवहारों में उनकी समानता ही है, ऐसा कहते हैं।
196655 जिन लोगों को तत्त्वज्ञान हो गया है और जो पशुओं के सदृश आचरणवाले अज्ञानी हैं, वे दोनों ही लोकव्यवहारों में जैसा लोक का जाल है, उसी के अनुसार स्थित हैं यानी आचरण करते हैं ॥३६॥
196656 लोकव्यवहार में अज्ञानी जैसा आचरण करता है, पूर्ण ज्ञानी भी ठीक वैसा आचरण करता है।
196657 शंका : यदि लौकिक व्यवहार में ज्ञानी और अज्ञानी दोनों की तुल्यता ही है तो एक बन्धन में पड़ता है दूसरे को मुक्त मिलती है, यह अन्तर कैसे?
196658 समाधान : उनको बन्ध-मोक्ष देने में एकमात्र कारण वासना का भेद है॥३७॥
196659
196660 जिसकी बुद्धि विषय पर आसक्त नहीं है, ऐसे विद्वान तत्त्वज्ञ पुरुष जब तक शरीर रहता है तब तक दुःख के निमित्त के प्राप्त होने पर दुःख का और सुखहेतु के प्राप्त होने पर सुख का अज्ञानी के तुल्य अभिनय करते हैं॥३८॥
196661 महात्मा लोग सुख निमित्तों की प्राप्ति होने पर सुखी की तरह और दुःखनिमित्तों की प्राप्ति होने पर दुःखी की तरह केवल लौकिक व्यवहार के विषय में ही अज्ञानी के सदृश बर्ताव करते हैं, आत्मतत्त्व में तो वे सुस्थिर रहते हैं, अज्ञानी के तुल्य व्यवहार नहीं करते हैं ॥३९॥
196662
196663 एक ही पुरुष का एक समय स्थिर और अस्थिर वृत्तियों के विरोध का निवारण करने के लिए दृष्टान्त देते हैं।
196664 जैसे सूर्य के जल में पड़े हुए प्रतिबिम्ब शरीर ही चंचल होते हैं, किन्तु आकाश में स्थित बिम्बशरीर चंचल नहीं होता, वैसे ही आत्मज्ञान में स्थिर तत्त्वज्ञानी भी लोकव्यवहारों में स्थिर-अस्थिर रूप से विद्यमान रहता है ॥४०॥
196665 जैसे प्रतिबिम्बों में स्थित सूर्य वस्तुतः स्वस्थ होता हुआ भी अस्वस्थ-सा, चंचल सा प्रतीत होता है, वैसे ही जिसने सम्पूर्ण लौकिक व्यवहारों का त्याग कर दिया है, ऐसा ज्ञानी पुरुष ही व्यवहार स्थिति में अज्ञानी होता है ॥४१॥
196666
196667 तब तो अज्ञ के समान विहित और निषिद्ध कर्मों से उसका भी बन्धन होगा, ऐसी आशंका करके ज्ञानेन्द्रियों से आसक्तिपूर्वक किये गये कर्म ही बन्धक होते हैं, अन्य कर्म नहीं, इस आशय से कहते हैं।
196668 जिसकी ज्ञानेन्द्रियों ने संग छोड़ दिया है, उसकी कर्मेन्द्रियों के विषयों में आसक्त होने पर भी वह मुक्त है। यदि कर्मेन्द्रिय विषयों में आसक्ति रहित हैं और ज्ञानेन्द्रिय विषयों के आधीन हैं, तो वह बद्ध है॥४२॥
196669 लोक में सुख-दुःख दृष्टि और बन्धमोक्ष दृष्टि की हेतु ज्ञानेन्द्रिय ही हैं, जैसे कि किसी वस्तु के प्रकाशन में तेज हेतु है । बाहर लोकोचित व्यवहारवाले और भीतर लोकोचित आचार से रहित, सम्पूर्ण इच्छाओं से शून्य और विषमता रहित होकर आप स्थित होईये ॥४३,४४॥
196670 ब्रह्म में स्थित, सम्पूर्ण कर्मफलों की आसक्ति से रहित मन से आप कर्म कीजिये क्योंकि कर्म देह की स्थिति है, स्वभाव है। भगवान ने भी कहा है : 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः' अर्थात् देहधारी कर्मों का निःशेष त्याग नहीं कर सकता है ॥४५॥
196671 मानसिक दुःख, शारीरिक दुःख, जन्ममरणरूपी गर्तों से भरे हुए संसार के मार्गभूत तथा अत्यन्त सन्ताप देनेवाले इस ममतारूपी भीषण अन्धकूप में आप मत गिरिये । न तो आप दृश्य वस्तु देहादि में विद्यमान हैं और न आप में ये देहादिभाव हैं। हे कमलनयन, शुद्ध-बुद्ध स्वभाववाले आप अपने स्वरूप में स्थित होइये । आप निर्मल शुद्ध ब्रह्म है । आप सबका निर्माणकरनेवाले और सर्वात्मक है । सारा विश्व शान्त अज है, ऐसी भावना करते हुए आप सुखी होइये ॥४६-४८॥
196672 हे महात्मन्, सकल इच्छाओं की निवृत्ति करनेवाले, पूर्णानन्दरूप, अविद्यादि दोषों से रहित पद को सम्यक् ज्ञान से प्राप्त कर ममतारूपी महाअंधकार से रहित हुए आप यदि चित्त के नाश में समर्थ हुए, तो अपरिमितबुद्धि, महान से महान्, परिपूर्ण परमार्थ सत्यब्रह्मरूप आपको नमस्कार है यानी आप हम लोगों के भी सदा के लिए वन्दनीय हो जायेंगे॥४९॥
196673
196674 पन्द्रहवाँ सर्ग समाप्त
196675 सोलहवाँसर्ग काल के चले जाने पर काल की आज्ञानुसार शुक्राचार्य का अपने शरीर में प्रवेश करना तथा उनकी दैत्यों की गुरुता और जीवन्मुक्ति का वर्णन। वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर भृगु तथा भृगुपुत्र शुक्राचार्य के विलापवचन को बीच में ही रोककर गम्भीर ध्वनि से युक्त भगवान काल ने वचन कहा ॥१॥
196676
196677 __ काल ने कहा : हे परकार्य साधक भृगुपुत्र, समंगा नदी के तट के इस तपस्वी शरीर का परित्याग कर जैसे राजा नगरी में (राजधानी में) प्रवेश करता है वैसे ही आप इस देह में प्रवेश कीजिये॥२॥
196678 हे निष्पाप शुक्राचार्यजी, ग्रहाधिकार को प्राप्त करानेवाले प्रारब्ध के उदयकाल में सर्वप्रथम उत्पन्न हुई उस देह से फिर तप करके आप दैत्यराजों का आचार्यत्व कीजिये ॥३॥
196679 महाकल्परूप ब्रह्मा के दिन का (हजार चौकड़ी का) अन्त होनेपर आप भृगुजी से उत्पन्न देह का, पुनः अन्य शरीर का ग्रहण न करने के लिए, उपभुक्त अतएव मुरझाये हुए फूल की नाईं त्याग कीजिये ॥४॥
196680 हे महामते, पूर्वकल्प में उपार्जित कर्मों से प्राप्त शरीर द्वारा जीवन्मुक्तिरूप पद पाकर बड़े-बड़े दैत्यराजों का आचार्यत्व करते हुए आप स्थित होईये ॥५॥
196681 आप लोगों का कल्याण हो, मैं अपनी अभिमत दिशा को जा रहा हूँ।
196682 (दिशा का 'अभिमत' जो विशेषण है, वह अनभिमत की व्यावृत्ति के लिए नहीं है, क्योंकि पूर्ण आत्मा के लिए अनभिमतवस्तु ही प्रसिद्ध नहीं है। जिसे 'यह अभिमत है' और 'यह अनभिमत है यह विकल्प होता है अनभिमत का त्यागकर अभिमत को प्राप्त कर रहा वह चित्त अवास्तविक है; इसलिए 'अभिमत दिशा' इस वाक्य का परमप्रेमास्पद आत्मभाव में अवस्थित यह अर्थ है, इस तरह के स्वाभिप्राय का सूचन करने के लिए 'अभिमत' इस विशेषण का उपादान किया गया है, यह दर्शाते हुए कहते हैं।)
196683 जिसको अभिमत नहीं होता ऐसा जो चित्त है, वह कुछ भी नहीं है, यानी अवास्तविक है|६॥
196684 यह कहकर भगवान काल जैसे सूर्य सन्तप्त अंगवाले आकाश और पृथ्वी की उपेक्षा कर अपनी किरणों के साथ अन्तर्हित हो जाते हैं वैसे ही स्नेह से आँसू बहा रहे भृगु और शुक्राचार्य की उपेक्षा कर अन्तर्हित हो गये ॥७॥
196685 उस भगवान कृतान्त के चले जाने पर भृगुपुत्र शुक्राचार्य ने अवश्यभाविनी कर्मगति तथा अनिवार्य ईश्वर की इच्छा की गति का विचार कर हेमन्त और शिशिर काल के कारण सूखी हुई भावी पुष्प-फल के उदयवाली लता में वसन्तऋतु के तुल्य बहुत काल बीत जाने के कारण सूखी हुई भावी अभ्युदय से युक्त उस देह में प्रवेश किया।॥८,९॥
196686 वासुदेव नामवाली समंगातटवर्ती तपस्वी ब्राह्मण की देह , जिसका मुख तथा सम्पूर्ण अंग विकृत वर्णवाले हो गये थे, जिसकी जड़ कट गई हो ऐसी लता की भाँति काँप कर शीघ्र ही गिर पड़ी|१०॥
196687 उस पुत्र के शरीर में जीव के प्रवेश कर लेने पर महामुनि श्री भृगु ने कमण्डलु के जल के साथ मन्त्रों से उस शरीर का आप्यायन (बढ़ानेवाला अभिषेक) किया ॥११॥
196688 अभिषेक के अनन्तर उस शरीर की सम्पूर्ण नाड़ियाँ ऐसे दीप्त हो उठी जैसे वर्षा ऋतु में जल प्रवाह से पूरित कोटरवाली नदियाँ दीप्त हो जाती हैं|१२॥
196689 जब वह शरीर वर्षा ऋतु में कुमुदिनी की भाँति तथा वसन्त ऋतु में अभिनव लता की भाँति पूर्ण हो गया, तब उसके अंगुली, नख, केश आदि पल्लव के तुल्य उदित होकर सुशोभित होने लगे॥१३॥
196690 तदनन्तर शुक्राचार्य जल तथा वायु के संयोग से सर्वतः पूर्ण मेघ के तुल्य प्राणवायु के संचार से युक्त होकर उठ खड़े हुए ॥१४॥
196691 सामने उपस्थित पवित्रमूर्ति पिता का नामगोत्रोच्चारणपूर्वक ऐसे अभिवादन किया जैसे मानों नूतन मेघ अपने गर्जन से पर्वत का
196692 अभिवादन कर रहा हो॥१५॥
196693

तदनन्तर स्नेह से आर्द्र चित्तवाले पिता ने (भृगुजी ने) पुत्र शरीर की यौवन सौन्दर्य आदिसे युक्त प्राक्तन मूर्ति का बहुत देर तक ऐसे आलिंगन किया जैसे आर्द्रवृत्तिवाले मेघ पर्वत के प्रान्त का आलिंगन करता है|१६॥
पहले की भाँति यौवन, सौन्दर्य आदिसे युक्त वह नूतन पुत्र की देह स्नेह पूर्वक महामति भृगुजी ने देखी तथा तत्त्वदृष्टि से अनुचित जानकर हँस रहे भी उन्होनें यह शरीर मुझसे उत्पन्न है, ऐसी धारणा की॥१७॥
उस समय यह मेरा पुत्र है, इस स्नेह ने परमज्ञानी भृगुजी का भी आकर्षण कर लिया। देह में अत्यन्त आत्मीयता जीवनभर प्रबल प्रारब्ध के कारण अवश्य ही रहती है ॥१८॥
तदनन्तर वे दोनों पिता-पुत्र रात्रि के अन्त में प्रसन्न हुए सूर्य और कमल समूह की भाँति परस्पर सुशोभित हुए ॥१९॥
चिरकाल के बाद हुए संगम से सम्बद्ध (मिले हुए) चकवी-चकवा के जोड़े के तुल्य तथा वर्षा ऋतु के समागम से स्नेह युक्त मयूर और मेघ के तुल्य उन दोनों महामुनियों ने चिरकाल के वियोग से, जिनकी समागम की उत्कण्ठा दृढ़ हो गई थी, पूर्वोक्त वर्णन के अनुसार उस समान आनन्द की योग्यता से वहाँ क्षण भर जड़ की नाई स्थिर होकर तदनन्तर उस समंगातटवर्ती ब्राह्मण की देह का वहाँ दाह किया। कौन ऐसा व्यक्ति है, जो संसार के सदाचार का अनुविधान नहीं करता है ? आचार का पालन मात्र ही यहाँ देहादि कृत्यों का फल है, इतर फल नहीं है, यह भाव है॥२०-२२॥
इस तरह उस पवित्र वन में वे दोनों तपस्वी भृगु तथा भृगुपुत्र शुक्राचार्य आकाश में चन्द्रमा और सूर्य की भाँति दीप्त होते हुए स्थित हो गये॥२३॥
तदनन्तर जगत के गुरु वे दोनों जीवन्मुक्त होकर भ्रमण करने लगे। उन्होंने विज्ञेय आत्मतत्त्व को जान लिया था तथा देश और काल की शुभ और अशुभ दशाओं में वे समानभाव से रहते थे, क्योंकि वे अपने स्वरूप में स्थिर हो गये थे।॥२४॥
तदनन्तर समय आने पर शुक्राचार्यजी ने दैत्यों का आचार्यत्व तथा ग्रहपति का अधिकार प्राप्त किया। भृगुजी भी अपने योग्य निरामय आत्मतत्त्व में स्थित हो गये ॥२५॥

पूर्वोक्त शुक्राचार्य की स्थिति का संक्षेप से उपसंहार करते हैं। ___ यह उदार कीर्तिवाले शुक्राचार्य पहले उस सत्यपरमात्म तत्त्व से पूर्वोक्त आकाशादिक्रम से उत्पन्न हुए । तदनन्तर शीघ्र ही स्मरण में आरूढ़ अप्सरा के निमित्त से उत्पन्न अपने मनोराज्य के विभ्रम से अन्यान्य विविध दिशाओं में इन्होंने भ्रमण किया ॥२६|
सोलहवाँ सर्ग समाप्त
सत्रहवाँसर्ग
शुद्ध चित्तों की सत्यसंकल्पता का वर्णन। शुक्राचार्यजी का अप्सरा, स्वर्ग, आदि मनोरथ चिरकाल के उपभोग से जैसे सफल सा हुआ था वैसे और लोंगो के मनोरथ सफल क्यों नहीं होते? ऐसी श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, भृगुपुत्र शुक्राचार्य के मनोरथ की प्रतिभा जैसे स्वर्ग आदि के अनुभव से सफल हुई वैसे औरों की मनोरथ की प्रतिभा क्यों नहीं सफल होती? ॥१॥

प्रतिभाओं के फलोपभोग द्वारा सफल होने में दो कारण हैं, एक तो सत्यसंकल्पता के योग्य चित्तशुद्धि और दूसरा उत्क्रमणकाल में उबुद्ध परिपक्व भावी जन्म में भोग देनेवाले कर्मों की उत्कटता। उनमें से मनोरथ की सफलता का चित्तशुद्धिरूप पहला कारण शुक्राचार्य में था, यह दर्शाते हुए समाधान करते हैं।
शुक्राचार्यजी के प्रथम कल्प के सब दोषों का उस कल्प के अन्तिम जन्म में किये गये कर्म और उपासनाओं से क्षय हो गया था, इस कल्प में उनका यह शरीर पहले-पहल उत्पन्न हुआ था, इसलिए इस कल्प के दोष भी उसमें न थे। ब्रह्मपद से ही अधिकार भोग के लिए ब्रह्मा के संकल्प से वह उत्पन्न हुआ था, अतएव ब्रह्मा के सांकल्पिक दोष भी उसमें न थे। दोनों कुलों में शुद्ध ब्राह्मण जाति का था, अतएव बीज, गर्भ, जाति आदि के दोष भी 'उसमें न थे, यही सब कारण हैं कि उनमें असत्य संकल्प की प्राप्ति न थी, यही औरों से उनमें विशेषता है॥२॥
___ अन्य ब्रह्मवेत्ताओं के भी सत्यसंकल्पत्व में राग आदि दोषों के क्षय से होनेवाली शुद्ध चिति की सत्यात्मभावापत्ति ही हेतु है, इस आशय से कहते हैं।
सम्पूर्ण एषणाओं की (वित्तैषणा, पुत्रैषणा, लोकैषणा आदिकी) निवृत्ति होने पर शुद्ध चित्त पुरुष की जो स्थिति है, वही सत्य आत्मतत्त्व कहा जाता है, वही निर्मल चिति कही गई है॥३॥
निर्मल सत्त्वरूप मन जिस वस्तुकीजैसीभावना करता है, जैसेजल आवर्तरूपहोजाता है, वैसे हीशीघ्र वैसा होजाता है ॥४॥
___ और लोगों में चित्त की शुद्धि न होने से सत्यसंकल्पता की असिद्धि से प्रथम कल्प का सम्भव न होने पर भी द्वितीय कल्प के अनुसार पूर्व देह के मरण के समय उद्‌भूत कर्मों की वासना आदिके अनुगुण सुख दुःख के भोग के अनुकूल जगत के प्रतिभान में शुक्राचार्य की समता है ही, इस आशय से कहते हैं।
जैसे शुक्राचार्य को अपने-आप भ्रान्ति हुई थी, प्रत्येक जीव में वैसी भ्रान्ति है ही, इस विषय में शुक्राचार्य ही दृष्टान्त हैं।५॥
जैसे बीज के भीतर स्थित अंकुर,पत्ते आदि अपने स्वरूपको प्रकट करते हैं यानी चमत्कार को प्राप्त होते हैं, वैसे ही सब प्राणियों के भ्रान्ति से उत्पन्न द्वैतभेद अपने को प्रकट करते हैं॥६॥
जो यह जगत हम लोगों को दृष्टिगोचर हुआ है, वैसा ही सारा जगत प्रत्येक जीव में मिथ्या ही उदित है और मिथ्या ही अस्त को प्राप्त होता है। परमार्थ दृष्टि से तो किसी का कोई भी जगत न अस्त को प्राप्त होता है और न उदित होता है। यह केवल भ्रान्ति मात्र है, एकमात्र माया ही उन्मत्त की नाईं उल्लास को प्राप्त होती है ॥७,८॥
___ यदि प्रत्येक जीव के संसार प्रत्येक में अलग अलग उदित हुए हैं, तो वे प्रतीत क्यों नहीं होते, इस पर प्रतीत होते ही हैं, ऐसा कहते हैं।
जैसे हमारे स्फुट अनुभव में स्थित हमारा मिथ्या संसार है, वैसे ही अन्य जीवों के मिथ्या हजारों संसार हैं ही॥९॥

यदि कोई शंका करे कि सब लोग सब के संसारों को अलग-अलग क्यों नहीं देखते, तो इस पर कहते हैं।
। जैसे अन्य के स्वप्न और मनोरथ के नगरों के व्यवहार अन्य को दृष्टिगोचर नहीं होते, वैसे ही अन्य के ये संसाररूपी भ्रम भी पृथक्-पृथक् नहीं दिखाई देते । भाव यह कि जैसे अन्य का स्वप्न अन्य पुरुषको दिखाई नहीं देता, वैसे ही अन्य का संसार भी अन्य को नहीं दिखाई देता ॥१०॥
इसी प्रकार संकल्परूपी आकाश में अनेक जगद्रूपी नगर हैं; पर वे ज्ञानदृष्टि के बिना मिथ्या प्रतीत नहीं होते ॥११॥
इसी प्रकार के संकल्पमात्र शरीरवाले सुख-दुःखमय पिशाच, यक्ष, राक्षस भी हैं। भाव यह कि पिशाच आदि भाव केवलमात्र संकल्प से कल्पित हैं, किन्तुः सुख-दुःख देते हैं ॥१२॥
हे रघुनन्दन, शुक्र के तुल्य ही अपने संकल्परूप आकारवाले मिथ्या को सत्य समझनेवाले ये तुम लोग भी उत्पन्न हुए हैं। हिरण्यगर्भ में भी इसी प्रकार की यह सृष्टि परम्परा विद्यमान है, यह वास्तविक नहीं है, अवस्तु में वस्तुता अन्धपरम्परा से ही स्थित है।।१३,१४॥
जैसे एकमात्र वसन्त ऋतु का रस ही वन, लता, गुल्म आदिरूप से उदित होता है वैसे ही एक मात्र परब्रह्म ही प्रत्येक में मिथ्या विश्वरूप से उदित हुआ है। भाव यह है कि सम्पूर्ण जीवों के आकाररूप से ब्रह्म ही उदित हुआ है|१५॥

अपना प्राथमिक संकल्प ही जगदाकार प्रतीति को प्राप्त हुआ, यह कैसे जाना जा सकता है ? इस पर कहते हैं। __ प्रथम संकल्प ही जगदाकार प्रतीति को प्राप्त हुआ है, यह अत्यन्त परमार्थदृष्टि से ही ज्ञात होता है|१६॥
अपने अनादि अज्ञान के मध्य में स्थित चित्तही इस प्रकार के विविध व्यापारों से युक्त, प्रत्येक जीव में उदित यह जगत है,यों जानता हुआ स्वयं विनष्ट हो जाता है अर्थात् ब्रह्मरूप हो जाता है|१७॥

यह जगत्सत्ता प्रतिभासकाल में ही रहती है, वास्तविक अधिष्ठान का दर्शन होने पर यह रह नहीं सकती, ऐसा कहते हैं।
भ्रान्तिवश इसकी सत्ता है और अधिष्ठान तत्त्व के साक्षात्कार से इसका अस्तित्व मिट जाता है। चित्तरूपी हाथी का बन्धनस्तम्भरूप यह जगज्जाल एक दीर्घ स्वप्न ही तो है ॥१८॥

चित्तरूपी हाथी का बन्धनस्तम्भरूप यह जगज्जाल है, ऐसा जो पहले कहा था, उसी को स्फुट करते हैं।
चित्त की सत्ता ही जगत है और जगत की सत्ता ही चित्त है। एक के अभाव से दोनों का ही नाश हो जाता है, या सत्य तत्त्व के विचार से नाश होता है।॥१९॥

चित्त की सत्ता से जगत की सत्ता कहाँ देखी गई है, ऐसा यदि कहिये, तो सुनिये, शुद्ध चित्तवालों के सत्य संकल्प से उत्पन्न वस्तु में देखी गई है, ऐसा कहते हैं। ___ जैसे युक्तिपूर्वक मलिन मणि को साफ करने से शुद्ध प्रकाश निकलता है, वैसे ही चित्त का प्रतिभास सत्य होता है। चिरकाल तक एकाग्रता के दृढ़ अभ्यास से चित्त की शुद्धि होती है। संकल्पों से अनाक्रान्त यानी शुद्ध चित्त से स्वच्छता जनित प्रकाशमयता उदित होती है॥२०,२१॥
जैसे मलिन वस्त्र में सुन्दर रंग नहीं टिकता, वैसे ही अज्ञान मलिन चित्त में अद्वैतात्मज्ञानरूप एक दृष्टि स्थिर नहीं होती॥२२॥

आपने वासनानुसारी जगभ्रम होता है, ऐसा कहा है, उस वासनानुसार जगभ्रम में पहले अननुभूत स्वर्ग, अप्सरा और जन्मपरम्परा आदिकी विचित्रता में वासनारूप बीज का संभव नहीं है, इसलिए शुक्र का उनमें आरोपक्रम कैसे हुआ, इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं :
भगवन्, शुक्र के चित्त के प्रातिभासिक कल्पनारूप जगत में ये उदय और अस्त से युक्त काल क्रियाक्रम किस कारण हुए ? उदयअस्तमय इससे प्रातिभासिक उदय और अस्त का प्रतिभासकाल में ग्रहण नहीं हो सकता, प्रतिभास से भिन्नकाल में उनका अनुभव ही नहीं है, इसलिए तद्विषयक वासना सिद्ध नहीं होतीऔर वासना की सिद्धिनहोनेपर क्रम की सिद्धिभी नहीं हो सकती, यह सूचित किया ॥२३॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, पिता से उत्पन्न चक्षु आदि से या पिता के वचन से और शास्त्र से जैसे उत्पत्ति-विनाश विशिष्ट यह जगत् है, ऐसा शुक्रने जाना था, ऐहिक पारलौकिक सम्पूर्ण वृत्त उनके चित्त में वैसा ही संस्काररूप से स्थित हो गया, जैसेकि मयूर के अण्डे में मयूर रहता है। भाव यह कि पिता के वचन, शास्त्र आदि प्रमाण और प्रमाणाभासों से ही वासना का उदय शुक्र को था । उत्पत्ति-नाश के क्रम का संस्कार साक्षी से ही सिद्ध हो जाता है |२४॥
चैतन्य से अधिष्ठित सजीव अविद्या में स्थित यह सब पिता और शास्त्र के कारण ही क्रम से ऐसे उदित हुआ, जैसे कि बीज से अंकुर, पत्र, लता, पुष्प, फल आदि उदित होते हैं ॥२५॥
जीव जिस वासना से बद्ध रहता है, उसी को अपने अन्दर देखता है, स्वप्न में अपने से कल्पित शरीर इसमें दृष्टान्त है, यह जगत भी तो दीर्घ स्वप्न ही है ॥२६॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, यह संसारभेद रात्रि में सैनिक पुरुष द्वारा स्वप्न में देखे गये सैनिकों के समूह के तुल्य अपनी आत्मा में प्रत्येक जीव में उदय हुआ है। भाव यह है कि जैसे दिन में सैन्यवासना से वासित सैनिक पुरुष रात्रि में स्वप्न में प्रत्येक सेना को अपनी-अपनी वासना से कल्पित नाना सेनाओं के रूप में देखते हुए भी सैन्यगत एकत्व को मानते ही हैं, वैसे ही प्रत्येक जीव में ये संसारभेद उत्पन्न हुए हैं ॥२७॥
__ यदि ऐसा है, तो मनुष्य और उसके संसार को अन्य लोग नहीं देख सकेंगे, ऐसी अवस्था में गुरुजनों की शिष्यों के उद्धार के लिए प्रवृत्ति और शास्त्ररचना स्वप्न में किये गये परोपकार के तुल्य शिष्यों को प्राप्त न होगी, ऐसी अवस्था में उपदेश न मिलने के कारण शिष्य को मोक्ष की प्राप्ति न होगी, इस प्रकार अनिर्मोक्ष प्रसंग हो जायेगा, यों यह कल्पना मूलघातिनी ही हुई, इस आशय से रामचन्द्रजी पूछते हैं :
हे भगवन्, उदित हुए ये संसार यदि स्वयं परस्पर नहीं मिलते, तो पूर्वोक्त अनिर्मोक्षप्रसंगरूप दोष प्राप्त होता है । यदि मिलते हैं, तो यह सर्वसाधारण संसार अलग-अलग एक-एक के ज्ञान से बाधित नहीं हो सकेगा, इस प्रकार उभयतःपाशारज्जु प्रतीत होती है। कृपा कर आप मेरे इस सन्देह को यथार्थ रीति से दूर कीजिये ॥२८॥

उक्त दोनों दोष जिस प्रकार प्राप्त न हो, उस प्रकार की व्यवस्था से श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, मलिन मन शुद्ध मन में परस्पर सम्बन्धरूप मेल को प्राप्त नहीं होता, क्योंकि वह शुद्ध मन के साथ सम्बन्ध के योग्य सूक्ष्मता से सवीर्य (शुद्ध में मिलने योग्य सूक्ष्मतारूप सामर्थ्य से युक्त) है। शुद्ध चित्त तत्त्व परस्पर एक दूसरे से ऐसे मिलते हैं जैसे एकरूपवाले जल परस्पर एकता को प्राप्त होते हैं, किन्तु अशुद्ध चित्त कलुषित जलों के तुल्य एकता को प्राप्त नहीं होते। भाव यह निकला कि सवीर्य होने के कारण ही देवताओं का जैसे दूसरे के स्वप्न में प्रवेश करके वरदानरूप अनुग्रह देखा जाता है, वैसे ही शिष्य के मन से कल्पित जगत में प्रवेश द्वारा गुरु का मन उपदेश देने में समर्थ है, इसलिए आपके द्वारा उद्भावित प्रथम दोष का खण्डन हो गया। जगत की सर्वसाधरणता तो हम मानते नहीं, अतः दूसरा दोष भी न रहा ॥२९,३०॥

चित्तशुद्धि की चरम सीमा दर्शाते हुए उसकी प्राप्ति से ही तत्त्वज्ञता और दृढ़ परमप्राप्ति प्रतिष्ठित होती है, अन्यथा नहीं, यो उपसंहार करते हैं।
वासना का आत्यन्तिक क्षय ही, जो एकरूप है और संवेदन से रहित है, चित्त की परम शुद्धि है। चित्त की शुद्धि से पुरुष शीघ्र प्रबुद्ध हो जाता है। प्रबुद्धपुरुष चित्त की पूर्वोक्त चिन्मात्रपरिशेषरूप शुद्धि
की प्राप्ति से परम कैवल्यरूप मोक्ष को प्राप्त होता है ॥३१॥

सत्रहवाँ सर्ग समाप्त
अठारहवाँसर्ग मलिन चित्तों का मलिन चित्तों के साथ सम्बन्ध, जाग्रत आदि अवस्थाओं के शोधन से चिन्मात्रपरिशेषरूप शुद्धि का लाभ और ज्ञानी की मोक्षप्राप्ति का वर्णन। शुद्ध मनोराज्य का शुद्ध और मलिनों के साथ सम्मेलन प्रकार पहले कहा जा चुका है, अब मलिनों का मलिनों के साथ मेलन प्रकार तथा जाग्रदादि अवस्थाओं और द्रष्टा, दृश्य आदि के शोधन द्वारा पूर्व सर्ग के अन्तिम श्लोक में कही गई चित्त की चिन्मात्रपरिशेषरूप सिद्धि की प्राप्ति और उसके द्वारा मुक्ति प्राप्ति बतलाने के लिए पूर्वोक्त जाग्रदादिप्रपंचभेद को आत्मा के असाधारण प्रतिभास के अधीन प्रतिभास से सिद्ध करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, सब जीवों की अपने-अपने द्वारा कल्पित संसाररूप सृष्टि के टुकड़ों में स्थूल, सूक्ष्म और कारणरूप प्रपंच की प्रत्येक जीव में जो भिन्नता कही गई है, वह स्वयं प्रकाश चिदेकरस आत्मा की प्रतिनियताकार कल्पना से ही है, वस्तुतः नहीं है ॥१॥

यह कैसे जाना जाता है ? ऐसी शंका पर कहते हैं।
चूँकि सकल जीव संघात की सुषुप्ति के अनन्तर अव्यवहित उत्तर काल में अनादि द्वैतव्यवहार के लिए जो प्रवृत्ति से जो निवृत्ति है, वह सभी चिदेकरसकी चारों ओर की व्याप्ति से ही होती है, यह सर्वानुभवसिद्ध है। इसलिए पूर्वोक्त प्रपंच की भिन्नता स्वप्रकाश चिदेकरस आत्मा के प्रतिभास से है, यह ज्ञात होता है ।।२॥
प्रवृत्तिमार्ग में व्यवहार करनेवाले जो जो जीव हैं, वे सबके सब चिन्मात्र से ही पदार्थो के प्रकाशवाले हैं किसी अन्य ज्योति से नहीं । भले ही ऐसा हो, तथापि अन्य को अन्य के मनोराज्य की प्रदर्शन सिद्धि कैसे हुई ? ऐसा यदि कहिये, तो सुनिये, स्व-स्वसाक्षी चिन्मात्र केउपाधि संयोग से या ब्रह्मैक्यदाय से एकत्व की प्राप्ति होने के कारण जीव परस्पर की सृष्टियोंको देखते हैं, अन्यथा नहीं देख सकते ॥३॥
विचित्र सृष्टिरूपी विविध जलाशय पूर्वोक्त चिन्मात्ररूपी एक मार्ग से परस्पर एक दूसरे से मिलते हैं और दूसरे के व्यवहार के संवाद आदि से सत्यत्व भ्रान्ति की दृढ़ता होने के कारण चारों ओर से निबिड़ जड़ता को प्राप्त होते हैं ॥४॥
कोई सृष्टिरूपी जलाशय दूसरी सृष्टि में मिले बिना ही पृथक् स्थिति को प्राप्त है और अन्य सृष्टियों में मिले बिना ही लय को प्राप्त हुए हैं। कोई परस्पर संमिलित हैं। इस प्रकार ब्रह्माण्डरूपी गुंजाफल अक्षुण्ण स्थित हैं ॥५॥

जिसमें प्रत्येक अणु में असंख्य हजारों ब्रह्माण्डरूपी गुंजाफल एक दूसरे से मिले बिना स्थित हैं, वह ब्रह्म मायाशबल नाम का वन है। ये जगद्रूपी गुंजाफल परस्पर मिलने से निबिड़ता को (साधारण व्यवहार योग्यता को) प्राप्त हो गये हैं।
शंका : क्या सब पदार्थ सबके दर्शन योग्य हैं ?
समाधान : नहीं सब पदार्थ सबके दर्शन योग्य नहीं हैं। जिस प्राणी का जिस प्रकार के कर्मों का भोगानुकूल फल जहाँ पर जैसा रहता है, वहाँ पर उतना ही वह देखता है। अन्य लोक में स्थित अधिक का उसे दर्शन नहीं होता ॥६,७॥

इसीलिए चित्तों का भेद और चित्तोपाधिक जीवों का भेद सिद्ध होता है, इस आशय से कहते हैं।
एक मन की दूसरे मन में वर्तमान मनोराज्यों के प्रति उसके दर्शन, उपभोग आदि की असमर्थतारूप निष्फलता को प्राप्त हुई जो स्थिति है, उसी को आप मन के भेदमें हेतु जानिये। उसी से जीव भेद भी जानिये ।।८॥

इस प्रकार तुल्य कर्म, वासना आदि वाली विभिन्न मनोराज्यरूप सृष्टियों का एक साथ फलोन्मुखता द्वारा सम्बन्ध होने से व्यष्टि-समष्टि स्थूल देहों का अस्तित्व भी बद्धमूल है, ऐसा जानिये । उक्त देहसत्ता की विस्मृति होने पर तो देह का अभाव ही स्वाभाविक है ॥९॥

स्थूलदेहता के बद्धमूल होने पर जीव की स्वाभाविक आत्मस्थिति विस्मृत हो जाती है और काल्पनिक संसार स्थिति को वह स्वीकार कर लेता है, ऐसा कहते हैं।
जैसे अपने स्वरूप की विस्मृतिवाला सोना शुद्ध कटकता को प्राप्त होता है, वैसे ही अपने स्वरूप की विस्मृतिवाले चैतन्यरूपी सुवर्ण ने देहत्व के बद्धमूल होने के कारण कटकत्व के सदृश केवल संसाररूप अविद्या का मिथ्या ही अनुभव किया है|१०॥
___इस प्रकार कहीं पर अशुद्धों के भी परस्पर सम्बन्धकी उपपत्ति बतलाकर शुद्धों के अन्य के मनोराज्य
के परिज्ञान में दृष्टान्त कहते हैं।
जैसे हठयोग के अभ्यास से शुद्ध हुआ प्राणवायु दूसरे के शरीर में प्रवेश द्वारा दूसरे के प्राणों और देहेन्द्रियों में अपनी स्वाधीनता के परिज्ञानवश उनसे ज्ञेय शब्द आदि विषयों को जानता है, वैसे ही शुद्ध मन भी अन्य सृष्टि के मनोराज्य को जानता है॥११॥

यदि मनोराज्यों के परस्पर संमिलन से ही स्थूल देह की सत्ता बद्धमूल हुई है, तो संमिलन न होने पर देह ही नहीं रहेगी, अतः -

नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात् कण्ठे स्वप्नं समादिशेनं । सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूनि संस्थितम् ॥

अर्थात् जाग्रदवस्था को नेत्र में स्थित जानें, स्वप्न को कण्ठदेश में स्थित समझें, सुषुप्त को हृदय में स्थित जानें और तुरीय अवस्था को मस्तक में स्थित समझें। इस प्रकार श्रुति द्वारा बोधित देह के विभिन्न प्रदेशों में अवस्थिति के अधीन जाग्रदादिअवस्था भी नहीं होगी, ऐसी आशंका करके कहते हैं।
सम्पूर्ण जीवों का आत्मा जाग्रत-स्वप्न-सुषुप्तिनामक तीन अवस्थाओं को प्राप्त है। इनमें देह कारण नहीं है , भाव यह कि जीवत्व के स्वभाव से ही तीन अवस्थाओं की कल्पना है। देह के कारण उनकी कल्पना नहीं है, क्योंकि जाग्रत की कल्पना के बिना देह की सिद्धि न होने से अन्योन्याश्रय दोष प्राप्त होगा। श्रुति तो दूसरे की दृष्टि से सिद्ध देह के अनुवाद द्वारा उसके एक देश में दिखाई देने के कारण जाग्रदादि प्रपंच विस्तार सत्य नहीं है, यह तात्पर्य प्रकट करती है, देहजाग्रदादि अवस्थाओं का हेतु है, यह तात्पर्य प्रकट नहीं करती।।१२॥
इस प्रकार जाग्रदादि तीन अवस्थारूप इस आत्मा में देहता जल में लहर की तरह स्फुरित नहीं होती। भाव यह कि जैसे जल ही तरंग आदिरूप से प्रकट होता है, तत्त्वदर्शन होने पर तो जल से पृथक् तरंग आदि कोई वस्तु नहीं है, वैसे ही जीव ही तीन अवस्थावाला आत्मा है, ऐसा विचार होने पर जीव से अन्य देहता कोई वस्तु बाकी नहीं रहती ॥१३॥
इसी प्रकार तत्त्ववेत्ता पुरुष सुषुप्ति अवस्था के अवसानभूत तुरीय पद में, जो कि अपना स्वरूप है, स्थित चैतन्यैकरसस्वभाव को ज्ञान से प्राप्त कर जीवभाव से निवृत्त होता है, किन्तु जो तत्त्वज्ञानी नहीं है वही अपनी कल्पना से फिर देहादि की आकारकल्पनारूपसृष्टि में प्रवृत्त होता है॥१४॥

तो क्या ज्ञानी और अज्ञानी की सुषुप्ति भी भिन्न है ? इस पर नहीं, ऐसा कहते हैं।
ज्ञानी और अज्ञानी दोनों की सुषुप्ति समान ही है, क्योंकि अज्ञानी की भी सुषुप्ति श्रुति में निरतिशयानन्दरूप मोक्ष के दृष्टान्तरूप से कही गई है।
शंका : तब वह सुषुप्ति क्यों एक की सृष्टि की कारण होती है और अन्य की नहीं होती ? उसमें अन्तर क्या आया? ___ समाधान : इन दोनों में जो सुषुप्ति-अवस्थापन्न अज्ञानी है, वह वास्तव आत्मज्ञान से रहित है और देहादि में आत्मतत्त्व भ्रान्ति की वासना से वासित भी है। इसी भेद के कारण अज्ञानी पुनः सृष्टि भाजन होता है|१५॥

सृष्टियों में और भी अवान्तर भेद कहते हैं। _चित् के सर्वव्यापक होने के कारण कोई पुरुष दूसरे सर्ग के भीतर पहुँचाया जाता है। प्रत्येक सर्ग में और भी दूसरे-दूसरे सर्ग अलग-अलग विद्यमान हैं ॥१६॥
उनमें जैसे कदली के खम्भों में एक के बाद एक पर्त रहते हैं, वैसे ही भीतर स्थित बहुत से सर्गों के समूह हैं। विस्तारयुक्त पत्तों से मानों बृहत्, बाहर और अन्तर के सम्पूर्ण सर्गों के समूह हैं। उनसे रहित ब्रह्म केले के पत्तों के मण्डप के तुल्य स्वभाव शीतल है|१७॥
जैसे सैकड़ों पत्तों के होने पर भी केले में भेद नहीं है, वैसे ही सैकड़ों सृष्टियों के रहते भी ब्रह्मतत्त्व में भेद नहीं है॥१८॥

इस प्रकार जगद्भाव को प्राप्त हुए ब्रह्म की पुनः स्वभाव की प्राप्ति में दृष्टान्त कहते हैं। जैसे वट आदि का बीज ही जल आदिके सम्पर्क से वृक्ष बनकर वृक्ष के शाखा-प्रशाखाओं के विस्तार, फलआदि द्वारा फिर पूर्वतन बीज होता है, वसे ही ब्रह्म भी काम, कर्म आदि रूप जल के सम्पर्क से मन बनकर जन्म-मरण आदिकल्पना द्वारा अधिकारी देह की प्राप्ति होने पर श्रवण, मनन आदि के क्रम से ज्ञानोत्पत्ति होने के कारण प्राक्तन ब्रह्मभाव से आविर्भूत होता है ॥१९॥

जल के सम्पर्क से उक्त बीज की भी जैसे पुनः वृक्षभावापत्ति होती है, वैसे ही मुक्त की भी पुनः जीवभावापत्ति होगी, इस प्रकार यदि बीज को दृष्टान्त न मानों, तो रस ही दृष्टान्त है, ऐसा कहते हैं।
रसकारणवाला बीज फल रूप से विकास को प्राप्त होता है और ब्रह्मकारणवाला जीव जगद्रूप से विकास को प्राप्त होता है ॥२०॥

ऐसा होने पर ब्रह्म का कारण क्या है, इस प्रकार की शंका का भी अवसर नहीं आता, ऐसा कहते हैं।
जैसे रस का कारण क्या है, यह कहना उचित नहीं है, वैसे ही ब्रह्म का कारण क्या है, यह भी कहना युक्त नहीं है॥२१॥

यदि कहिये जैसे पत्ते, शाखा, फूल, फल आदि में सरसता दिखाई देने के कारण उनका स्वभावभूत रस उनका कारण है, वैसे ही जगत का कारण ब्रह्म भी जगद्धर्मस्वभाव ही होगा, ऐसी अवस्था में ब्रह्मकारणता स्वभावकारणतावाद ही ठहरी, ऐसी शंका करके कहते हैं।
पर ब्रह्म परमात्मा निर्विशेष होने के कारण स्वभाव नहीं कहा जा सकता। भाव यह है कि कार्य के साथ उत्पन्न होनेवाले असाधारण कर्मविशेषरूप कार्यस्वभाव का कारण में सम्भव नहीं हो सकता ॥२२॥

तब तो चेतन ब्रह्ममात्र कारण से जगत में जाड्यादिस्वभावत्व की असिद्धि हो जायेगी, अतः ब्रह्म में जड़ता, दुःखादि स्वभाववाले जगत के अन्य कारण का और जगत में वैचित्र्य के हेतु अन्य निमित्तों को स्वीकार करना पड़ेगा, यदि ऐसी कोई शंका करे, तो उस पर कहते हैं।
निर्विकार, अद्वितीय, असंग होने के कारण वस्तुतः अकारण सम्पूर्ण प्रपंच के आरोप के आदि कारण ब्रह्म में कारण, निमित्त आदिवस्तु का भी संभव नहीं है। भाव यह कि ब्रह्मस्वभावसे विरोध होने के कारण ही अकारणविवर्तरूप जगत मिथ्या ही है।
शंका : जड़, अनृत, दुःखरूप जगत का जड़, असत्य दुःखरूप ही आदि कारण होना उचित है, उसी का विचार करना चाहिए। जो जगत का कारण नहीं है, उस ब्रह्म के विचार से क्या लाभ ?
समाधान : सार वस्तु का (ब्रह्म का) ही विचार करना उचित है, ब्रह्म के अतिरिक्त असार वस्तु के विचारों से कौन पुरुषार्थ सिद्ध होगा? ॥२३॥

ब्रह्म निर्विकल्प, अद्वितीय और असंग होने से कारण नहीं है और आदि कारण है, ऐसा जो कहा, उसके अभिप्राय को स्पष्ट करने के लिए पूर्वोक्त बीजरूप दृष्टान्त की अपेक्षा ब्रह्म में जो भेद है, उसे कहते हैं।

196819 __ लोक में बीज अपने आकार का त्याग करके अंकुर आदिरूप फल में परिणत देखा जाता है; ब्रह्म वैसा नहीं है, ब्रह्म अपने आकार का त्याग किये बिना ही जगद्रूप विवर्त का कारण होता है, वहाँ पर फल और बीज दोनों उपस्थित रहते हैं। इसलिए जगद्विवर्त के उपादान ब्रह्म को अपनी तुल्य सत्तावाले कार्य के न होने से अकारण कहा, यह भाव है ॥२४॥

196820

196821 बीज की अपेक्षा ब्रह्म में और भी भेद दर्शाते हुए निर्विशेष ब्रह्म की बीज से जो समता दिखाई गई है, वह गौणी वृत्ति से है। वस्तुतः ब्रह्म और बीज की तुलना नहीं है ऐसा कहते हैं।

196822 बीज के अवयव, गुण आदि सभी स्वरूप आकारयुक्त अहं यानी अन्य से व्यावृत्ति करनेवाले जाति, विशेष प्रकार की गठन आदि से युक्त हैं। इसलिए आकृतिरहित परमपदरूप ब्रह्म की बीज से तुलना नहीं की जा सकती। वस्तुतः कल्याणरूप ब्रह्म में कोई उपमा है ही नहीं ॥२५॥

196823

196824 तब गौणी वृत्ति से उपमा देने का क्या फल है? इस पर कहते हैं॥

196825

196826 ब्रह्म ही अनात्मा के तुल्य उत्पन्न होता है, यह दर्शाने के लिए गौणवृत्ति से उपमा दी गई है। वस्तुतः ब्रह्म अन्य की तरह उत्पन्न नहीं होता, इसलिए न तो ब्रह्म को उत्पन्न हुआ जानिये और न अनुत्पन्न ही

196827 जानिये, अतः जगत शून्य है ॥२६॥

196828

196829 यदि अपने को ही जगत के तुल्य देखता है, तो उसे अनर्थ की प्राप्ति कैसे हुई, जिससे कि उस अनर्थ के परिहार के लिए शास्त्र सफल हो, इस शंका पर कहते हैं। __ अपने को दृश्यरूप से देख रहा दृष्टा अपनी यथार्थ आत्मा को नहीं देखता। इसी से उसे अनर्थ की प्राप्ति हुई है। जिसकी बुद्धि प्रपंच से आक्रान्त हो, ऐसे किस पुरुष को अपनी यथार्थ स्थिति ज्ञात होती है? ॥२७॥

196830 __ यद्यपि उसकी पूर्णानन्द स्वप्रकाशता स्वाभाविक है, तथा विभ्रान्ति पैदा होने पर वह व्यर्थ हो गई,

196831 इस आशय से कहते हैं।

196832 यदि मरुभूमि की मृगतृष्णा में जलभ्रान्ति है, तो यह मृगतृष्णा है, यह अभिज्ञता कहाँ ? यदि यह जल नहीं है, यह अभिज्ञता है, तो मृगतृष्णा कहाँ ? भाव यह कि भ्रान्ति होने पर अभिज्ञता रह नहीं सकती॥२८॥

196833

196834 निर्मल, स्वप्रकाश, सर्वगत होने से आत्मा यद्यपि सदा सबके स्पष्टरूप से दर्शन योग्य है, तथापि कभी कोई भी उसको यथार्थरूप से नहीं देख सकता, यह बहिर्मुख लोगों की भ्रान्ति की प्रबलता पर महान आश्चर्य है, ऐसा कहते हैं।

196835 जैसे नेत्र बहिर्मुख होने के कारण अपने स्वरूप को नहीं देख सकता, वैसे ही सम्पूर्ण अंगों से युक्त आकाश की तरह निर्मल द्रष्टा भी बहिर्मुख होने के कारण साक्षात अपने स्वरूप को नहीं देख पाता, यह भ्रम की बड़ी विस्मयकारिता है ॥२९॥

196836 ___ यदि कोई शंका करे बहिर्मुख पुरुष भीतर अपने आत्मा को भले ही न देखे, पर बाहर के और लोगों

196837 के आत्मा को उसे देखना चाहिए, इस पर कहते हैं। __ जैसे सर्वथा भ्रमशून्य मुक्त पुरुष दृश्यता को प्राप्त हुए द्वैत को नहीं देखता, वैसे ही सर्वांगपूर्ण आकाश के तुल्य निर्मल द्रष्टा बहिर्मुख होने के कारण अपने आत्मा की तरह बाहर के सब लोगों के भी परमार्थिक स्वरूप को नहीं देखता है|३०॥

196838 आकाश के तुल्य निर्मल ब्रह्म यत्न से भी प्राप्त नहीं होता। दृश्य को दृश्य रूप से देखने पर तो उसका लाभ बहुत दूर है, इसलिए दृश्य को दृश्य रूप से नहीं देखना चाहिये, किन्तु दृक्मात्र रूप से देखना चाहिये, यह भाव है॥३१॥

196839 __ यदि कोई शंका करे, द्रष्टा को अन्तरात्मा विषयाभिमुख द्रष्टा द्वारा भले ही न देखा जाय, किन्तु घटादि विषयों का अधिष्ठानभूत आत्मा तो बाह्यवृत्तिव्याप्ति से दिखाई देना चाहिए, क्योंकि उसमें प्रत्यंमुखता का कोई उपयोग नहीं है, इस पर कहते हैं।

196840 घटादि विषय प्रदेश में वृत्त्यवच्छिन्न द्रष्टा की वृत्ति के बाह्य घटादि के आकार में परिणत हो जाने से जहाँ द्रष्टा की भी घटादिस्वरूप प्राप्ति के बिना घटादि नहीं देखे जा सकते । वहाँ पर द्रष्टा की दृश्यता दूरतः अपास्त ही है, इसी अर्थ को बतलाने के लिए सूक्ष्मस्य' यह विशेषण दिया है । भाव यह है कि विषयाकारवृत्ति के साथ तादात्म्यापन्नस्वरूप से अतिरिक्त सूक्ष्म चिन्मात्र का दर्शन नहीं हो सकता है॥३२॥

196841

196842 इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, दृश्य ही दिखाई देता है, द्रष्टा दिखाई नहीं देता।

196843 शंका : यदि द्रष्टा सर्वथा नहीं देखा जाता है, तो चित्त की पूर्वोक्त चिन्मात्र परिशेषरूप शुद्धि के लाभ से मोक्ष प्राप्ति कैसे होगी?

196844 समाधान : केवल एक मात्र द्रष्टा ही है, दृश्य तो यहाँ कुछ है ही नहीं । जो कुछ दिखाई देता है एकमात्र भ्रान्ति का विलास है। इसलिए चिन्मात्रपरिशेषरूप शुद्धि के लाभ से मोक्ष की प्राप्ति में कौन बाधा है ? ॥३३॥

196845

196846 द्रष्टता भी वास्तविक नहीं है, ऐसा कहते हैं।

196847 यदि सर्वस्वरूप द्रष्टा दृश्य में स्थित है तो द्रष्टता कहाँ रही? भाव यह कि दृश्य प्रदेश में जो स्थित नहीं है, उसकी द्रष्टता नहीं हो सकती और 'सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता' इत्यादि श्रुति भी है, इससे द्रष्टा को सर्वात्मा और दृश्य में स्थित अवश्य कहना चाहिये। ऐसा यदि है, तो उसके आत्मभूत सम्पूर्ण दृष्ट में, अपने में क्रिया का विरोध होने से द्रष्टता कैसे होगी? यदि कहिये कि सर्वशक्तिमान होने के कारण राजा की तरह वह दृश्य को उत्पन्न कर उसका वैसा अनुभव करता हुआ द्रष्टा होता है, तो अपने से अतिरिक्त उपकरण की अपेक्षा होने पर शक्ति संकोच मानना पड़ेगा; अतः स्वयं अविकृत ही वह तत्-तत् दृश्य रूपसे उदित होता है, यहीं पर अवशिष्ट रहता है। इससे सिद्ध हुआ कि द्रष्टुतारूप अतिरिक्त वस्तु की सिद्धि नहीं है, इस आशय से कहते हैं।

196848 राजा के समान सर्वशक्तिमान द्रष्टा जिस जिस वस्तु को जैसे प्राप्त होता है, वैसे ही शीघ्र उसका अनुभव करता है। सर्वशक्तिमान द्रष्टा ही दृश्यरूप में उदित होता है|३४॥

196849 जैसे वसन्तरस का उल्लास अपनी रसता का त्याग न करता हुआ ही फल, पुष्प और लतारूप से उन्नत दैदीप्यमान वनखण्ड होता है, वैसे ही चित का उल्लास भी अपनी चिन्मात्रता का त्याग किये बिना ही जीव और तदनन्तर देह होता है। स्वानुभवरूप ही वह इक्षुविकार रूप रस में शर्करा की नाईं अहन्तादि रसवाले अपने में दर्शन, दृश्य रूप जगत स्वप्न को देखता है। जैसे ईख का रस ईख के रस से भिन्न विविध सैकड़ों शर्करा-खण्ड आदि के रूप से उदित होता है, वैसे ही चेतन भी अपने स्वरूप से अभिन्न विविध जगद्रूप से निश्चय उदित होता है ॥३५-३८॥

196850 अपने में अपने-आप स्फुरित हो रहे दृश्यरूप सैकड़ों शाखाओं से युक्त चिद्रसउल्लास वृक्षों का यहाँ पर अन्त नहीं जाना जाता, क्योंकि 'नानाखण्डसहस्त्रौधैः इससे ब्रह्माण्डों की अनन्तता दर्शाई गई है॥३९॥

196851

196852 उन-उन ब्रह्माण्डों में भोग चमत्कार भी अनन्त हैं, ऐसा कहते हैं। यह ब्रह्माण्डरूप वन खण्ड जैसे-जैसे अपने रस के चमत्कार का प्रत्येक को अनुभव कराता है, वैसे-वैसे यह चेतन अपनी पृथक् स्थिति को देखता है ॥४०॥

196853 __चमत्कृति की विचित्रता में चमत्कृति की कल्पना करनेवाले तत्-तत् जीवों के विचित्र संस्कार का उद्बोध ही कारण है ऐसा कहते हैं। __ इस जीवशक्ति को जो-जो अपनी सृष्टि जैसे उदित होती है, वह आत्मचिद्रूप उस-उस भुवन स्थिति को वैसे ही प्राप्त होती है ॥४१॥

196854

196855 __ समान वासनाओं का आविर्भाव होने पर अज्ञानी जीवों की भी सृष्टियाँ परस्पर मिलती हैं, ऐसा जीवसृष्टियों का मिलन जो पहले कहा गया, उसका उपसंहार करते हैं।

196856 कोई जीवरूप संसार परस्पर मिलते हैं और इस संसार में स्वयं विहार करके चिरकाल में शान्त हो जाते हैं ॥४२॥

196857

196858 तब मेरे दूसरों की हजारों संसृतियों को देखने के लिए क्या उपाय है ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।

196859 आप पूर्वोक्त शुद्धचित्त लोगों के दर्शनोपाय से परमाणुओं के भीतर में भी हजारों जगत्परम्पराओं को देखिये। जैसे सारे तिल में तेल रहते है, वैसे ही चित्त में, आकाश में, शिलाओं में, ज्वाला में, वायु में तथा जल में लाखों संसार विद्यमान हैं ॥४३,४४॥

196860 जब चित्त सिद्धि को प्राप्त होता है, तब जीव चित्

196861 हो जाता है, वह चित् शुद्ध और सर्वगत है, अतएव उसका परस्पर अन्यों से मिलन होता है।४५॥
196862

196863 मिलन भी स्वकीय परकीय स्वप्नों के दैवात् कहीं संवाद के तुल्य अपने-अपने अन्तःकरण का कल्पनामात्र ही है, इस आशय से कहते हैं। - ब्रह्मा आदि सब का स्वसत्ता से कल्पितभ्रम का प्रतिरूप यह जगद्रूप बड़ा भारी स्वप्न अन्दर उदित हुआ है॥४६॥
196864 कई भूतपरम्पराएँ एक स्वप्न से दूसरे स्वप्न में जाती हैं। स्वप्न परम्परा में भ्रमण करने से दीवार आदि के तुल्य ठोस परमात्मरूप वस्तु में इस संसाररूप दीर्घ स्वप्न की प्राप्ति होती है और संसाररूपी स्वप्न की वासना की दृढ़ता से वह दृढ़तर है॥४७॥
196865 चिति जहाँ पर जिसकी भावना करती हैं, वहाँ पर वह शीघ्र ही उत्पन्न होता है। उसने स्वप्न में भी जिसको देखा, वह स्वप्न के समय में सत्य ही है, इसीलिए उसमें चित् सत्ता के संबन्ध का अनुभव होता है॥४८॥
196866 जैसे बीज के अन्दर सूक्ष्मरूप से पत्ते, लता, फूल, फलरूप अणु रहते हैं वैसे ही चिद् अणु के अन्दर सब सूक्ष्म अनुभव यानी जगत के आकार की वासनाएँ विद्यमान हैं ॥४९॥
196867 परमाणुरूप जगत् के अन्दर चित् परमाणु विद्यमान है, ऐसी अवस्था में चित् और जगत के सम्पूर्ण रूप से परस्पर अन्दर प्रवेश को आश्चर्य मानता हूँ, यह अर्थ है। अथवा यह आश्चर्य नहीं हैं, क्योंकि चिदाकाश ही, जो कि जगद्व्मों के द्वारा भेद से गृहीत था, अपने में लय हो जाता है, इसी आशय से कहते हैं, आकाश आकाश में लीन हो गये, अतः आप द्वैत या एकत्व के भ्रम का त्याग कीजिये ॥५०॥
196868

196869 पूर्वोक्त का ही स्पष्टीकरण करते हैं।
196870 चेतन देश, काल, और क्रियारूप अपने ही सूक्ष्म अंशों से आत्मभूत अणुओं का ही अन्य की तरह अपने अन्दर अनुभव करता है, वस्तुतः अन्यों का अनुभव नहीं करता है, अन्यों का तो संभव ही नहीं है ॥५१॥
196871 ब्रह्मा से लेकर कीड़े-मकोड़े तक सर्वसाधारण तत्-तत् अन्तःकरणरूप की उपाधि के कारण परिच्छिन्न हुआ चिदणुखण्ड प्रलयकाल में यद्यपि अस्फुट रहता है तथापि सृष्टि का स्वप्न प्राप्त होने पर स्फुट होकर तत्-तत् देहदृष्टि से अनुभव को प्राप्त कराया जाता है॥५२॥
196872

196873 जिसका सबको अनुभव होता है वह क्या है ? ऐसी यदि किसी को जिज्ञासा हो, तो उस पर कहते हैं।
196874 यह जो स्फुरित हुआ है (दृष्टिगोचर हुआ है), यह अनिर्वचनीय ही है।
196875 शंका : फिर वह है क्या ?
196876 समाधान : चित्परमाणु (जीव) साक्षात् सत्य आत्मा को ही द्वैतरूप से आस्वादन करते हैं। भाव यह कि जैसे कोई भ्रान्तपुरुष स्वयं अपने कन्धे पर चढ़ने की इच्छा करता है, वैसे ही चित्परमाणुरूप जीव भी सत्य आत्मस्वरूप को ही द्वैत मानते हुए भ्रान्तिवश उसका अनुभव करता है॥५३॥
196877 चिद्रूपी परमाणु खूब विकसित शरीर होकर नेत्र आदिरूप पुष्प द्वारों से संविद्रूपी सुगन्धि को बिखेरते हुए स्वयं स्फुरित हुए हैं ॥५४॥
196878 कोई व्यष्टिरूप चिद्घट (घड़े के सदृश स्थूलदेह के परिचछेद से चेतन ही मानों घट ठहरा यानी जीव) दृश्य के हेतुभूत चेतन के सर्वव्यापक और अविनाशी होने के कारण देशतः और कालतः बाह्यरूप से जगत को देखता है॥५५॥
196879 कोई समष्टिरूप (विराट्) जगत को साफ-साफ अपने अन्दर ही देखता है। वहाँ पर चिरकाल के अभ्यास से तादात्म्य अभिमान होने से लीन होता है और फिर आविर्भूत होता है ॥५६॥
196880 जगत में एक स्वप्नरूप जगत से दूसरे स्वप्नरूप जगत को एक स्वप्न से दूसरे स्वप्न के समान पुनः-पुनः देख रहा वह पर्वत की चोटी से गिरी हुई शिला के समान गर्तरूप मिथ्या योनियों में लुढ़कता है ॥५७॥
196881 स्फुरित हो रहे कोई शरीर परस्पर सम्मिलित हैं, कोई भ्रमशून्य आत्मा में स्थित हैं, कोई आत्मज्ञान के विस्तार में मग्न हैं ॥५८॥
196882

196883 जो अपने अन्दर दृश्य को देखनेवाले हैं, उनका द्वैतमिथ्यात्वज्ञान विशेष है, ऐसा कहते हैं।
196884 जो जगद्रूपी जीवभ्रम को स्वयं अपने अन्दर देखते हैं, उन थोड़े-से महापुरुषों ने चारों ओर व्याप्त दृश्य को स्वप्न के समान असत् जान लिया है॥५९॥
196885 __उन लोगों की दृष्टि में भीतर ही विश्व का उदय होने पर भीतर ही विश्व की सत्ता का हेतु है। किन्हीं की दृष्टि में बाहर उसका दर्शन होने पर बाहर ही उसकी सत्ता का हेतु है, ऐसी बीज की व्यवस्था मन में रखकर कहते हैं।
196886 चित्स्वभाव सर्वरूप है, इसलिए वह दृश्य आत्मा में आत्माभिमान रूप से सत्य ही है। जहाँ सर्वव्यापी आत्मा है, वहाँ पर सब कुछ उदित होता है ॥६०॥
196887 __ जीव के अन्दर दूसरे जीव का, दूसरे जीव के अन्दर फिर दूसरे जीव का, फिर दूसरे जीव का यों अव्यवस्थित, सप्रपंच जीव के उदय में भी उसमें स्थित चैतन्य में अज्ञानसहित तत्-तत् सत्ता ही हेतु है। उसका ज्ञान होने पर कुछ भी कहीं पर न अवशिष्ट था, न है और न रहेगा, इस आशय से कहते हैं। ___ जीव के अन्तर्वर्ती सम्पूर्ण प्रतिभास के अन्दर जीवसमूह का उदय होता है, उसके अन्दर पुनः दूसरा जीवसमूह उदित होता है, उसके अन्दर फिर दूसरा जीव, जीव के अन्दर फिर जीव, उसके अन्दर भी जीव उत्पन्न होता है केले के पत्तों की तरह जीव के अन्दर सर्वत्र जीव ही है ॥६१,६२॥
196888 बुद्धि के विषयाभिमुखता का त्यागकर अतमुख होने पर एक ही साथआन्तर और बाह्य दृश्य परिज्ञातहोकर विनष्ट हो जाता है, जैसे कि तत्त्वतः परिज्ञान होने पर कटकत्व आदि सुवर्ण में विनष्ट हो जाते हैं ॥६३॥
196889
196890
196891

196892 इस प्रकार तत्त्वसाक्षात्काररूप चिन्मात्रपरिशेषलक्षण शुद्धिलाभ को दर्शाकर उसकी प्राप्ति और स्थिति के इन्द्रियजन्य आदि से लेकर विचारपर्यन्त उपायों को आगे-पीछे (सिलसिले के बिना) आरम्भ
196893 करते हैं।
196894 जिस पुरुष के मन में 'मैं कौन हूँ' 'यह जगत क्या है', ऐसा दृढ़ विचार नहीं उठता है, उसके अन्दर यह बड़ा भारी जीवज्वरभ्रम नहीं छूटता ॥६४॥
196895 जिस सद्बुद्धि पुरुष की विचार करने से संसारिक विषयभोगलिप्सा दिन प्रतिदिन घटती जाती है, उसके विचार को सफल जानना चाहिए। भाव यह कि वैराग्यपूर्वक ही विचार फलप्रद होता है। यदि कोई रागी पुरुष विचार करे, तो उसे विचारफल भोगवासना तानव (क्षीणता) तनिक भी प्राप्त नहीं हो सकता है॥६५॥
196896

196897 इन्द्रिय विजय में अभ्यास करके यदि वैराग्य हो, तो वही वैराग्य विवेक का कारण होता है, अन्य नहीं, ऐसा कहते हैं। __ जैसे पथ्य भोजन आदि नियमों से सेवित औषधि आरोग्य करती है, वैसे ही इन्द्रियजय का अभ्यास हो जाने पर विवेक फलीभूत होता है॥६६॥
196898

196899 विवेक भी यदि वैराग्य, मुमुक्षा की उत्कण्ठा होने से संन्यास, श्रवण आदि फल में पर्यवसन्न हो, तो वही तत्त्वदर्शन रूप तन्मात्रयुक्ति की उत्पत्ति और स्थिति के उपयोगी होता है, केवल वाणीमात्र से विकसित विवेक उक्त फल नहीं दे सकता है, ऐसा दर्शाते हैं।
196900 चित्र में दैदीप्यमान अग्नि के समान जिसके वचन में ही केवल विवेक है, मन में नहीं है; उस पुरुष के द्वारा अपरित्यक्त अविवेकिता केवल दुःख के लिए ही है। यानी जैसे चित्र में स्थित प्रकाशमान अग्नि से दाह आदि नहीं होते, वैसे ही वचनमात्र विवेक से फल सिद्ध नहीं होता है॥६७॥
196901 __ तब विवेक के मन में स्थित होने की क्या पहचान है ? इस शंका पर वैराग्य ही एकमात्र उसकी पहचान है, ऐसा कहते हैं।
196902 जैसे स्पर्श से वायु सत्ता को प्राप्त होता है वाणी से नहीं, वैसे ही एकमात्र इच्छा के दूर होने से यानी वैराग्य से ही विवेक जाना जाता है। जैसे प्रत्यक्ष स्पर्श वायु का लक्षण है, वचनमात्र स्पर्श उसका लक्षण नहीं है, यह भाव है॥६८॥
196903

196904 रागी पुरुष द्वारा वाणीमात्र से प्रदर्शित विवेक अविवेक की शाखा-प्रशाखारूप होने से अविवेक ही है, ऐसा दर्शाते हैं। ___ श्रीरामचन्द्रजी, चित्र में लिखित अमृत या जल को आप अनमृत या अजल ही जानिये, चित्र में लिखित अग्नि को आप अनग्नि ही जानिये एवं चित्र में लिखित स्त्री स्त्री नहीं है, इसी प्रकार वचन से प्रदर्शित विवेक भी अविवेक ही है ॥६९॥

पहले विवेक से राग (विषयेच्छा) घटता है, इसमें सन्देह नहीं है, राग के घटने से वैर समूल नष्ट हो जाता, तदनन्तर इष्ट की प्राप्ति और अनिष्ट के परिहार के अनुकूल प्रवृत्ति, ज्ञान का उदय होने से मूलोच्छेद होने के कारण, अवश्य नष्ट हो जाती है। इसलिए जिसमें विवेकिता है, वही पुरुष तत्त्वदर्शनरूप तन्मात्रयुक्ति की स्थिति का योग्य भाजन है यानी पवित्र है ॥७०॥

अठारहवाँ सर्ग समाप्त

उन्नीसवाँसर्ग उपासनाओं के अनुसार फल की प्राप्ति, ज्ञानोपाय से सत्य आत्मा में अवस्थान और जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति तथा तुरीय अवस्था में स्थिति का वर्णन। यदि जीवों के अन्दर जीवपरम्परा की कल्पना की जायेगी, तो बाह्य जीव ही आन्तरजीवों के अधिष्ठान होंगे। इस तरह आन्तर-आन्तर जीवों की मुक्ति स्वाधिष्ठानभूत बाह्य-बाह्य जीवात्म भावचिन्तन से बाह्य-बाह्य जीवात्मभावप्राप्ति द्वारा बाह्य जीवों के अधिष्ठानभूत ब्रह्मात्मभावबोध का उदय होने पर बाह्य जीवों की मुक्ति से ही सिद्ध हो सकती है, न कि साक्षात् ब्रह्मात्मावबोध से उनकी मुक्ति सिद्ध हो सकती है, क्योंकि जीवों के मध्य में ब्रह्मसत्ता के असन्निधान से अधिष्ठानत्वरूप आन्तरजगत्बीजता का ब्रह्म में असम्भव है। यदि आन्तरजगबीजता का ब्रह्म में सम्भव हो, तो सभी आन्तर-बाह्य जीव तुल्य ही हैं। जीवों के आन्तरत्व की कल्पना असम्भव हो जायेगी, ऐसी आशंका करके जीवोदरवर्ती जगज्जालों का भी ब्रह्म ही अधिष्ठान बीज है, यह सिद्ध करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जीवों का अधिष्ठानरूप बीज ब्रह्म ही सब जगह आकाश की भाँति स्थित है, सब जगह स्थित रहने के कारण ही जीवोदरवर्ती जगत में भी अनेक जीव स्थित हैं ॥१॥
जैसे केले के पत्ते एक के भीतर एक रहते हैं और और जैसे धरातल के गर्भ में नाना प्रकार के कीड़े रहते हैं, वैसे ही आनन्दघन, एक अवकाशरहित आत्मस्वरूप होने के कारण जीव के भीतर भी अनेक जीवजातियाँ रहती हैं । एक के भीतर एक उसके भी भीतर एक इस परम्परा की कल्पना में दृष्टान्त केले के पत्ते दिये हैं। एक के भीतर अनेक की स्थिति कल्पना में दृष्टान्त धरातल के कीड़े दिये गये हैं ॥२॥

यदि कोई कहे आन्तर और बाह्य सभी जीवों का समान ही अधिष्ठान है, ऐसी स्थिति में आन्तरत्व की कल्पना निर्मूल है, इसका क्या परिहार है ? इस पर कहते हैं। ___जैसे ग्रीष्मकाल में शरीरान्तर्वर्ती मल और पसीने के कारण जो-जो कृमि उत्पन्न होते हैं, वे शरीर के मल या पसीने के भीतर ही होते हैं। उसी दृष्टान्त से शुद्धचित्त भी आन्तर अथवा बाह्य जो-जो जहाँ पर दृश्य होता है, उस-उस का भोक्ता जीव वहाँ पर हो जाता है॥३॥
___ अथवा पुरुष के पूर्व जन्म के प्रयत्नरूप कर्म से सब व्यवस्थाओं की सिद्धि होती है, इस आशय से
कहते हैं।
वे जीव अपनी सिद्धि के लिए जैसे जैसे प्रयत्न करते हैं, शीघ्र ही विविध प्रकार की उपासना के क्रम से वैसे ही हो जाते हैं ॥४॥

कर्म और उपासना के तारतम्य के अनुसार देवताओं के सायुज्य में भी तत्-तत् देवतारूपी जीवों के भीतर ही तारतम्यरूप से भोग की प्रसिद्धि शास्त्ररूप प्रमाण से सिद्ध है, इस आशय से कहते हैं।
देवताओं की पूजा करनेवाले देवताओं को प्राप्त होते हैं, यक्षों की पूजा करनेवाले यक्षों को प्राप्त होते हैं और हिरण्यगर्भ और परब्रह्म की उपासना करनेवाले हिरण्यगर्भ और परब्रह्म को प्राप्त होते हैं।
इनमें से किसको प्राप्त करना चाहिये? इस पर कहते हैं।

जो तुच्छ न हो यानी सर्वोत्तम हो, उसीका आश्रय करना चाहिये॥५॥
भार्गवोपाख्यान भी पूर्वोक्त अर्थ में दृष्टान्त है, ऐसा कहते हैं।
जो प्रथम दृष्ट अप्सरारूप दृश्य से चित्त के स्वभाव वश शीघ्र बद्ध हो गया था, वह भृगु-पुत्र अपनी संवित् के (ज्ञान के) निर्मल हो जाने से मुक्त हो गया ॥६॥

इसी तरह यह अव्युत्पन्न, मूढ़ संवित् जैसी व्युत्पत्ति से युक्त की जाती है, वैसी ही हो जाती है, इसलिये इसे वास्तविक ब्रह्मरूप से ही व्युत्पन्न करना चाहिए, मिथ्या जीवआदि भाव से नहीं, इस
आशय से उपसंहार करते हैं।
यह बाल संवित् संसार के व्यसन तथा संताप से जब तक मलिन न हुई हो, उसके पहले ही सर्वप्रथम जिस भाव को प्राप्त होती है तद्रूप हो जाती है, कोई अन्य वस्तु नहीं होती ॥७॥

संवित् कब बाल रहती है और कब प्रौढ़ होती है, यह विशेषता जानने के लिए जाग्रत और स्वप्न दशाओं की विलक्षणता का हेतु श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, जाग्रत और स्वप्न दशाओं का भेद आप कहिये और यह भी बतलाइये कि प्रत्यक्ष के अवभास में कोई विशेषता न रहने पर भी जाग्रत किस कारण से सत्य व्यवहार
का हेतु होता है और स्वप्न जाग्रत के आकार का भ्रम कहा जाता है ? ॥८॥

बार-बार संवादयुक्त प्रतीति से प्राप्त स्थिर प्रतीति की योग्यता ही जाग्रत के पदार्थों में सत्यत्वव्यवहार की हेतु है, इस तरह श्रीवसिष्ठजी समाधान करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जो स्थिर प्रतीति से युक्त होता है, उसे जाग्रत कहते हैं और जो अस्थिर प्रतीति से युक्त होता है, वह स्वप्न कहा गया है ॥९॥
यदि स्वप्न भी कालान्तर में स्थित है, तब तो जाग्रतरूप होने से क्षणमात्र में यह जाग्रत ही है, यह प्रत्यक्ष अनुभव से ही दृष्ट हो जायेगा। यदि जाग्रत भी कालान्तर में स्थित नहीं है, तो वह स्वप्न ही है। इस तरह जाग्रत स्वप्नता को और स्वप्न जाग्रद्भाव को प्राप्त होता है|१०॥
स्थिरता और अस्थिरता के बिना जाग्रत और स्वप्न की दशाओं में भेद नहीं है, क्योंकि इन दोनों दशाओं में सम्पूर्ण अनुभव सदा सब जगह समान ही होता है|११॥
स्वप्न भी स्वप्न के समय में स्थिर होने के कारण जाग्रतभाव को प्राप्त होता है और जाग्रत के मनोरथ भी जाग्रत के समय में अस्थिर होने से स्वप्न ही हैं, क्योंकि वैसा बोध होता है|१२॥
स्वप्न भी, हरिश्चन्द्र के बारह वर्षवाले स्वप्न की भाँति जिसकी स्थिरता जाग्रबुद्धि से ग्रहण करने योग्य हो, वह जाग्रद्रूप हो जाता है।
तो वह स्वप्न कैसे हुआ? इस पर कहते हैं। उसमें स्वप्नता तो स्वप्न बुद्धि से है, क्योंकि स्वप्नरूप से ही उसका ज्ञान स्थिर था ॥१३॥

जब तक जो वस्तु स्थिर समझी जाय तब तक वह जाग्रत कही जाती है। क्षणमात्र में उसका भंग होने पर वह जिस प्रकार स्वप्न हो जाता है, उसे सुनिये ॥१४॥

प्रतिज्ञात विषय के वर्णन की भूमिका के रूप में स्वप्नद्रष्टा की जीव की सत्ता को सिद्ध करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस शरीर के भीतर जीव वस्तु विद्यमान है, जिससे लोगों का जीवन रहता है। 'येन जीव्यते' इससे यह दर्शाया कि जीवित रहना ही जीव के अस्तित्व में प्रमाण है। तेज यानी शरीर की गर्माहट, वीर्य यानी शरीर के व्यापार का कारण बल, जीवधातु यानी जीवन में हेतु निर्विशेष प्रेम और आदि पद से 'अहम्' इत्यादि अभिमान का निमित्त ज्ञान आदि जिसके नाम हैं यानी तेज, बल,प्रेम और ज्ञान ये सब जीव की सत्ता से ही हैं। इसलिए जीव के सद्भाव में ये सब प्रमाण हैं॥१५॥

यदि कोई कहे देह में जीव रहे, पर उसकी रूप आदि की दशा के लिए प्रवृत्ति में क्या हेतु है ? इस पर कहते हैं।

जिस समय यह शरीर मन, वचन और कर्म से व्यवहार करनेवाला होता है, उस समय प्राणवायु से प्रेरित जीव चेतन, तालाब से नाली आदि के द्वारा जल के सदृश, हृदय से निकलकर बाहर संचार करता है, फैलता है|१६॥
जीव चेतन के भीतर सब नाड़ियों में संचार करने पर सब संवित् (ज्ञान) उदित होती है। पहले अनुभूत होने के कारण संवित् जिसमें जगतरूप भ्रम अन्दर छिपा हो, ऐसे चित्त को प्राप्त होती है यानी उनमें वासनाओं की उत्पत्ति होने के कारण स्वप्न देखती है|१७॥
नेत्र आदि छिद्रों में संचार कर रही संवित् नाना प्रकार के आकार और विकारों से सम्पन्न बाह्यरूप को अपने में देखती है वैसी ही वह स्थिर होने के कारण जाग्रत कही जाती है। भाव यह है कि यद्यपि अनुभव के समय प्रतीति स्वप्न के सदृश ही होती है, उससे भिन्न नहीं होती, फिर भी प्रतिदिन के प्रत्यभिज्ञान के बाद स्थिरत्व कल्पना जाग्रत है, यह ज्ञान होता है । जाग्रत का क्रम इस प्रकार आपसे मैंने कहा, अब आप सुषुप्ति आदि के क्रम को सुनिये ॥१८,१९॥
__ वाचिक और कायिक विक्षेप की निवृत्ति होने पर स्वप्न का उदय होता है, मानसिक विक्षेप की भी यदि निवृत्ति हो जाय, तो सुषुप्ति होती है, इस आशय से कहते हैं।
जिस समय शरीर, मन, वचन और कर्म से क्षोभ को प्राप्त नहीं होता है, उस समय यह जीव चेतन शान्तस्वरूप और स्वस्थ होकर रहता है|२०॥
जैसे कि विक्षेपशून्य प्रकाश का एकमात्र निमित्त दीपक निर्वात (वायुरहित) घर में क्षोभ को प्राप्त नहीं होता है वैसे ही सुषुप्ति को प्राप्त हुआ पुरुष समता को प्राप्त वायुओं से हृदयाकाशमें तनिक भी क्षोभ को प्राप्त नहीं होता॥२१॥
उससे शरीर के भीतर स्थित नाड़ियों में संवित् का संचार नहीं होता; अतः पुरुष विक्षोभ को प्राप्त नहीं होता है। इससे स्वप्न के निमित्त का अभाव दर्शाया ।और वह संवित् इन्द्रियाँ आदि छिद्रों में भी नहीं आती; अतएव इन्द्रियों द्वारा बाहर भी नहीं आती। इससे जाग्रत के निमित्त का अभाव दिखलाया ॥२२॥

यदि कोई शंका करे कि 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतोभवति' (हे सौम्य, सुषुप्ति के समय जीव 'सत्' शब्दवाच्य ब्रह्म से एकीभूत हो जाता है, अपने पारमार्थिक रूप को प्राप्त होता है) इस श्रुति से सुषुप्ति में जीव का ब्रह्म में लय सुना जाता है, फिर उस समय आप जीव की दीप के तुल्य स्थिति कैसे कहते हैं ? इस पर कहते हैं।
'मैं जीव हूँ' इस संस्कार से युक्त ही वह तिल में तैलसंवित् के तुल्य, बर्फ में शीतसंवित् के तुल्य और घृत में स्नेह संवित् के तुल्य ब्रह्मभाव को प्राप्त होकर स्फुरित होता है॥२३॥

यदि शंका हो कि तब "तीर्थों हि तदा सर्वांछोकान् हृदयस्य भवति
(हृदय में स्थित बुद्धि से सब शोकों को तर जाता है), 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति (उस समय सजातीय भेदशून्य और विजातीय भेदशून्य एकमात्र द्रष्टा होता है) इत्यादि श्रुतियों द्वारा कहे गये
आत्यन्तिक ब्रह्मैक्य की क्या गति होगी? इस पर कहते हैं।
जीव के आकार की जो कोई चिति है, वह चेतन की कला उपाधि का विनाश होने से स्वच्छतावश ब्रह्मात्मा में पृथक् चेतनशून्य, प्राणवायु से किये गये विक्षेप से शून्य सुषुप्ति दशा को प्राप्त होती है, इस अंश को लेकर वे श्रुतियाँ प्रवृत्त हुई हैं, भेदवासना के विलय के अभिप्राय से प्रवृत्त नहीं हुई हैं, यह भाव है ॥२४॥

प्रसंगतः जीव की तुर्यावस्था दिखलाते हैं।
चित्त के उपरत होने पर सकल व्यवहारों के उपराम से युक्त चित्त में शास्त्र से अविषमता का ज्ञान कर विचार और एकाग्रता से साक्षात्कार को प्राप्त हुआ योगी प्रसिद्ध जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्तियों में अथवा पूर्वोक्त भूमिका हो तो उसमें व्यवहार करता हुआ और समाधि में स्थित रहता हुआ भी ज्ञान की दृढ़ता से तुर्य आत्मस्वभाव से च्युत न होकर सदा ही तुर्यावस्थावान कहा जाता है॥२५॥

प्रस्तुत सुषुप्ति का ही अनुवाद करके उससे पहले पूर्वोक्त स्वप्नावस्था का विस्तार करने के लिए चित्त की उत्पत्ति कहते हैं।
__ सौम्यता को प्राप्त हुए प्राणों से युक्त वह जीव चेतन जब भोग करानेवाले अदृष्ट के परिपाक से विषमता को प्राप्त किये गये प्राणों द्वारा ही संचालित होता है, तब वह जीव चेतन तत्-तत् भोगों के
अनुकूल पूर्वजन्म के संस्कारों के उबुद्ध होने के कारण चित्तरूप से उदित होता है॥२६॥

उससे स्वप्नदर्शन को कहते हैं।
उस समय जैसे योगी बीज में स्थित वृक्ष को अपनी यौगिक शक्ति से आगे होनेवाले विस्तार से युक्त देखता है वैसे ही भाव और अभावरूप क्रमिक भ्रमों से अपने हृदय में स्थित जगज्जाल को अपने भीतर ही तुरन्त देखता है|२७॥
सुप्त जीव चेतन जब प्राण वायुओं से थोड़ा बहुत क्षुब्ध होता है तब 'मैं हूँ' ऐसा अपने को अहंकारयुक्त देखता है; किन्तु जब अत्यन्त क्षोभ को प्राप्त होता है तब आकाश में अपना गमन देखता है ॥२८॥
जैसे फूल अपनी सुगन्धि का अपने अन्दर ही अनुभव करता है वैसे ही जब-जब नाड़ी के अन्दर स्थित श्लेष्मा के जल से प्लावित होता है तब अपने अन्दर ही जलआदि के भ्रम को देखता है ॥२९॥
जब यह जीवचेतन नाड़ी के अन्तर्गत पित्त से आक्रान्त होता है, तब बाहर की तरह सम्पूर्ण ग्रीष्म आदि के भ्रम का अपने अन्दर ही अनुभव करता है |३०॥
नाड़ी के अन्दर स्थित रुधिर से आप्लावित होकर गेरु आदि धातुओं से व्याप्त प्रदेशों को और लाल बादलों से भरे हुए सन्ध्या आदि कालों को बाहर के सदृश अपने अन्दर ही देखता है, अनुभवरूप होने से उन्हीं में निमग्न हो जाता है ॥३१॥
वह जीवचेतन जिस-जिस वासना का सेवन करता है यानी जिस वासना से वासित अन्तःकरणवाला होता है, निद्रावस्था में उसी वासना को प्राणवायु से क्षुब्ध होकर नेत्र आदि छिद्रों से बाहर के पदार्थों की तरह अपने अन्दर देखता है ॥३२॥
प्राणवायु से भीतर ही क्षुब्ध हुआ, अतएव इन्द्रियच्छिद्रों पर अपने आक्रमणों से रहित जीव अपनी संवित् से आन्तर पदार्थों का तुरन्त अनुभव करता है, वही स्वप्न कहा जाता है ॥३३॥
जब वायु से क्षुब्ध हुआ जीव इन्द्रिय छिद्रों का आक्रमण करनेवाला होकर बाहर शब्द आदि को देखता है, तब वह दर्शन जाग्रत कहलाता है ॥३४॥

जाग्रदादि भेदों से विस्तार को प्राप्त हुए जगत में सत्यता बुद्धि ही आसक्ति का कारण होने से अनर्थ है; इसलिए उसी का त्याग करना चाहिए, ऐसा कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार ज्ञान को प्राप्त हुए अतः प्रथित महाबुद्धिवाले आपको भी इस असत्य जगत में सत्य दृष्टि नहीं करना चाहिए, क्योंकि वह सत्य दृष्टि आध्यात्मिक निमित्तों से मरण के हेतुभूत दोषों की जननी है|३५॥

उन्नीसवाँ सर्ग समाप्त
बीसवाँ सर्ग संसार सत्य आत्मा का अवलम्बन न करनेवाली चित्त की भ्रान्ति है, सत्य आत्मा का अवलम्बन करने पर तो चित्त और संसार आत्मा ही है, यह वर्णन। पूर्ववर्णित जाग्रदादिस्वरूप कथन का प्राकृत में सम्बन्ध दिखलाते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स श्रीरामचन्द्रजी, मैंने आपसे यह जाग्रदादि स्वरूप का वर्णन मन के यथार्थ ज्ञान के लिए किया है, इसका और कोई दूसरा प्रयोजन नहीं है ॥१॥

इस वर्णन से मन का कैसा स्वभाव ज्ञात हुआ, यदि यह कोई शंका करे, तो दृढ़रूप से भावित पदार्थ के आकार को धारण करना ही मन का स्वभाव है, ऐसा कहते हैं॥

जैसे अग्नि के सम्बन्ध से लोहे का गोला आग बन जाता है, वैसे ही दृढ़ निश्चयवाला चित्त जिस वस्तु की बार-बार भावना करता है उसी के आकार को प्राप्त हो जाता है ॥२॥

इससे सत् और असत्य हेय और उपादेय प्रतीति के विषय सभी पदार्थ एकमात्र मन से कल्पित होने के कारण सत् और असत् से विलक्षण (अनिर्वचनीय) है, यह सिद्ध हुआ, ऐसा कहते हैं।
भाव, अभाव, उपादान, त्याग आदि प्रतीतियाँ चेतन में कल्पित हैं। न तो सत्य हैं और न असत्य हैं। मन की चपलता ही इनकी जननी है ॥३॥

196996 व्यष्टिरूप से मन भ्रान्तिजनक है और समष्टिरूप से भ्रान्ति के विषय जगत का उपादान है, ऐसा भेद कहते हैं। ___ मन भ्रान्ति का तो कर्ता है और जगत की स्थिति का कारण है। समष्टिव्यष्टिरूप से मलिन मन ही इस जगत का विस्तार करता है ॥४॥
196997 ___ यदि कर्ता-अंश शुभ मार्ग में लगाया जाय, तो उपादानांश में स्थित अणिमा आदि विभूतियाँ और तत्त्वज्ञान भी वश में हो जाते है, ऐसा कहते हैं। ___ मन ही पुरुष है, उसको शुभमार्ग में लगाकर एकमात्र उसकी जय से अवश्य प्राप्त होनेवाली जगत में स्थित सब विभूतियाँ प्राप्त होती हैं ॥५॥
196998
196999 यदि कोई कहे कि देह ही पुरुष हो, मन पुरुष न हो, तो इस पर कहते हैं।
197000 यदि शरीर पुरुष होता, तो महामति शुक्राचार्य विविध आकारवाले अन्यान्य सैकड़ों जन्म रूप भ्रमों को कैसे प्राप्त होते? |६॥
197001
197002 इसलिए शरीर पुरुष नहीं हो सकता, घड़े, दीवार आदि के तुल्य वह चेत्य ही है; ऐसा कहते हैं। इसलिए चित्त ही पुरुष है, शरीर तो विषय है। चित्त जिसकी भावना करता है, उसको निश्चय ही प्राप्त होता है ॥७॥
197003
197004 मन सब पदार्थों की प्राप्ति में समर्थ हो, उससे मेरा क्या काम ? ऐसी यदि शंका हो, तो उस पर कहते हैं।
197005 जो वस्तु अतुच्छ है, आयास रहित है, उपाधिशून्य है और भ्रमहीन है, प्रयत्न के साथ आप उसका अनुसन्धान कीजिये। उससे आप तत्स्वरूपता को प्राप्त होंगे। भाव यह है कि मोक्ष के लिए प्रयत्न करने पर आपको मोक्ष की प्राप्ति होगी ॥८॥
197006
197007 पहले कहे गये अर्थ का ही संक्षेप कर उपसंहार करते हैं।
197008 मन के इच्छित स्थान या विषय को शरीर प्राप्त होता है। शरीर से किये गये स्थान या विषय को मन नियमतः प्राप्त नहीं होता, इसलिए हे सुभग, मन की इच्छित सिद्धि होने पर देह, इन्द्रिय आदि के नियमन में समर्थ होने के कारण आपका भी मन परमार्थभूत आत्मतत्त्व को प्राप्त हो, अन्य असत्य द्वैत भ्रमों का त्याग करे॥९॥
197009
197010 बीसवाँ सर्ग समाप्त
197011 इक्कीसवाँ सर्ग __ विशुद्ध पुरुष में कल्पक का अभाव होने से मन की कल्पना नहीं होती और अविशुद्ध में मन की सिद्धि होने से अनेक मत-मतान्तरों की कल्पनाएँ होती हैं, यह कथन।
197012 जो वस्तु तुच्छ नहीं है, आयासरहित है, उपाधिशून्य है और भ्रमरहित है उसका यत्न से अनुसन्धान करो, ऐसा गुरुजी के कहने पर अपने बुद्धि कौशल से उसका अनुसन्धान कर उसमें मन की कल्पना की योग्यता को न देख रहे श्रीरामचन्द्रजी पूर्वोक्त मन की कल्पना में विश्वास न रखते हुए अर्धविकसित बुद्धि होकर पूछने के लिए गुरूजी को अपनी ओर आकृष्ट कर संशय दिखलाते हैं।
197013 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, हे सम्पूर्ण धर्मों के मर्मज्ञ, सागर में चंचल कल्लोल की तरह मेरे हृदय में जो यह बड़ा भारी संशय घूम रहा है, उसे आप कृपाकर दूर कीजिये । देशकृत परिच्छेद न होने के कारण सर्वत्र व्याप्त, कालकृत परिच्छेद न होने के कारण नित्य और वस्तुकृत परिच्छेद न होने के कारण निर्दोष परमात्मा में मन नाम की विषयाकार कलुषित यह संवित् कौन है और कहाँ से आई है ? यदि कहिये, अनादि अविद्यावश यह उपस्थित हुई है, तो उसकी भी संभावना नहीं है, क्योंकि जिससे भिन्न दूसरी वस्तु न तो है, न थी और न होगी, उसमें किसी दूसरे निमित्त से या स्वतः अथवा दूसरे प्रकार से कलंक कैसे प्राप्त हो सकता है ? ॥१-३॥
197014
197015 इस तरह श्रीरामचन्द्रजी के पूछने पर श्रीवसिष्ठजी तत्त्वपदार्थ के परिचय से चमत्कारयुक्त श्रीरामचन्द्रजी की बुद्धि की पहले प्रशंसा करते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, वाह आपने बहुत अच्छा प्रश्न किया । नन्दनवन की मंजरी के समान मकरन्दनिस्यन्दरूपी अनुभव चमत्कारवाली आपकी बुद्धि मोक्षभागिनी हो गई है॥४॥
197016 आपकी बुद्धि पूर्वापर विचार में तत्पर है, इसलिए शंकर आदि देवताओं ने जो पद प्राप्त किया है, उस ऊँचे पद को आप प्राप्त होंगे॥५॥
197017
197018
197019 शुद्ध चिदात्मा में अविद्या का कलंक युक्त नहीं है, यह प्रश्न जो पुरुष शुद्धात्मा का अनुभव कर चुका है, उसे शोभा देता है; लेकिन उसके प्रति तो हम मन का निरूपण कर नहीं रहे हैं, जिससे कि उसे पूछने का अवसर मिले, किन्तु जिसने शुद्ध आत्मा का अनुभव नहीं किया है, ज्ञाता को ही आत्मा समझता है, उसे अपने अनुभव से विरुद्ध आत्मा की शुद्धि कैसे है ? यही शंका करनी चाहिए, अनुभव से विरुद्ध शुद्धि स्वीकार कर शुद्ध में मालिन्य कैसे है? इस तरह के प्रश्न का अज्ञ के उपदेश के समय में विज्ञ के समान अवसर नहीं है, ऐसा श्रीवसिष्ठजी कहते हैं। ___ हे श्रीरामचन्द्रजी, इस समय आपके इस प्रश्न का अवसर ही नहीं है। निर्वाण प्रकरण में जबकि आत्मदर्शन समाधि की प्रतिष्ठा प्राप्त हो जायेगी, अनुभव में आरूढ़ इसी अर्थ को मैं अपने अनुभव के संवाद के लिए कहूँगा, वहाँ पर आपके इस प्रश्न का समाधान दिया जायेगा। सिद्धान्त के समय आपको यह प्रश्न मुझसे पूछना चाहिए । मुझसे समाहित इस प्रश्न से सिद्धान्त आपको हस्तामलकवत् हो जायेगा ॥६,७॥
197020 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे वर्षा ऋतु में मयूर की वाणी सुशोभित होती है, शरत काल में हंस की वाणी भली लगती है, मयुर की वाणी भली नहीं लगती, वैसे ही सिद्धान्त काल में ही आपका यह वचन सुशोभित होगा ॥८॥
197021
197022 इस समय यह आपका प्रश्न वर्षा ऋतु में आकाश की स्वाभाविक नीलिमा के वर्णन के तुल्य है, ऐसा कहते हैं। __ वर्षा ऋतु के बीत जाने पर आकाश की स्वाभाविक नीलिमा सुशोभित होती है; किन्तु वर्षा ऋतु में तो उस पर बड़े बड़े विशालकाय बादलों की घटा छाई रहती है॥९॥
197023
197024 इस प्रकार श्री रामचन्द्रजी के प्रश्न का समाधान कर प्रस्तुत विषय के श्रवण में श्रीरामचन्द्रजी को प्रवृत्त करते हैं।
197025 हे सुन्दर व्रतवाले श्रीरामचन्द्रजी, प्रकृत में इस उत्तम मनोनिर्णय का मैंने आरम्भ किया है, जिसके कारण लोगों का जन्म होता है, उस मन को आप सुनिये ॥१०|
197026 पूर्वोक्त रीति से चैतन्य में मलिनता अज्ञानियों के अनुभव से सिद्ध है । उस मालिन्य से उपहित वह चैतन्य प्रकृतिरूप होता है, मनन धर्मयुक्त होकर मन होता है, सुनता हुआ कान और देखता हुआ नेत्र होता है, क्योंकि 'पश्यंश्चक्षुः श्रृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः' इत्यादि श्रुति है। तथा कर्मेन्द्रियाँ को प्राप्त हुआ यह चेष्टा से धर्माधर्मरूप कर्म भी स्वयं ही होता है, ऐसा मुमुक्षु लोगों ने श्रुति आदि प्रमाणों से निर्णय कर रक्खा है॥११॥
197027
197028 बहुत सेवादी अपने-अपने अभिमत नाम-रूप और आकार से उसी की अन्य-अन्यरूप से कल्पना करते हैं, इस आशय से कहते हैं। ___ वक्ताओं में श्रेष्ठ वादियों की भाँति-भाँति की शास्त्रदृष्टियों से वही उनके अभिमत आकृति को दर्शन भेद से प्राप्त हुआ है, इसे आप सुनिये ॥१२॥
197029 __ यदि एक ही मूल है, तो वादियों के सिद्धान्तभेद कैसे हुऐ? इस शंका के समाधान के बहाने 'वही कर्म है, ऐसा मुमुक्षुओं ने निर्णय किया है ऐसा जो पहले कहा था, उसीकी व्याख्या करते हैं।
197030 मनन से चंचल हुआ मन जिस जिस भावना से उत्पन्न हुए भाव को प्राप्त होता है, जैसे सुगन्ध, दुर्गन्ध, उत्कट गन्धवाले फूलों के भीतर स्थित वायु सुगन्ध, दुर्गन्ध और उत्कट गन्ध को प्राप्त हो जाता
197031
197032
197033 है वैसे ही उक्त मन भी तत्स्वरूपता को प्राप्त होता है |१३॥
197034 इसलिए अपनी-अपनी वासना से कल्पित का ही युक्ति से निर्णय कर उसी का पुनः पुनः विकल्प करते हुए, अपने द्वारा कल्पित पदार्थ से स्वीयतारूपी रंग से अपने अहंकार को रंगते हुए यानी उसके आकार को प्राप्त करते हुए उसके निश्चय को प्राप्त होकर वह मन उसीमें पुनः पुनः आस्वादनरूप चमत्कार को प्राप्त होता है। शरीर में जैसा मन होता है उसके बाद बुद्धि और इन्द्रियों में भी वैसा ही हो जाता है।।१४,१५॥

197035 जैसे सुगन्धित पदार्थ के भीतर स्थित वायु सुगन्धिता को प्राप्त होता है, वैसे ही मन जिस प्रकार के भाव से युक्त होता है, उसके बाद उसका वशवर्ती शरीर भी तन्मय हो जाता है|१६॥
197036 ज्ञानेन्द्रियों के आविर्भूत होकर अपने-अपने विषय में प्रवृत्त होने पर उनसे कर्मेन्द्रियसमूह स्वतः ही ऐसे स्फुरित होता है, जैसे कि धूलिमिश्रित वायु में पृथ्वी (तदन्तर्ग धूलिरूप पृथिवी) अपने-आप आविर्भूत होती है ॥१७॥
197037 क्षुब्ध हुए कर्मेन्द्रिय के अपनी क्रियाशक्ति को प्रकट करने पर वायु में धूलि समूह की तरह प्रचुर कर्म की निष्पत्ति होती है ॥१८॥
197038 __ मन की कर्मरूपता प्राप्ति का उपसंहार करते हुए कर्म और मन की परस्पर बीजरूपता और
197039 अभिन्नसत्ता को कहते हैं। - इस प्रकार मन से कर्म की उत्पत्ति हुई है। मन का भी कर्म ही बीज कहा गया है। इन दोनों की सत्ता फूल और सुगन्ध की सत्ता के समान अभिन्न ही है ॥१९॥
197040
197041 इस प्रकार वासना, कर्म और उसके फलरूप अनुभवों की भी समान रूप होने से एक ही सत्ता है, ऐसा कहते हैं।
197042 दृढ़ाभ्यास होने के कारण मन जैसे भाव का ग्रहण करता हैं वैसे ही स्पन्दनाम की, कर्मनाम की शाखाओं को पैदा करता है, वैसे ही क्रियारूप उसके फल को बड़े आदर से उत्पन्न करता है, तदनन्तर उसी के स्वाद का अनुभव कर शीघ्र बन्धन में पड़ता है॥२०,२१॥
197043 मन जिस जिस भाव को प्राप्त होता है, उसी उसी को वस्तुरूप से प्राप्त होता है, वही श्रेय है, उससे अतिरिक्त श्रेय नहीं है, ऐसे निश्चय को प्राप्त हो जाता है। भाव यह कि इसीलिए निःसार अपने-अपने अभिमत वस्तु में प्राणियों और वादियों का पक्षपात देखा जाता है ॥२२॥
197044 अपनी ही प्रतीति से अत्यन्त अनुविद्ध हुए मन धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष के लिए सदा ही प्रयत्न करते हैं । भाव यह कि अपने निश्चयानुसार जिसका मन जिस प्रकार के निर्णय से युक्त होता है, वह उसी के अनुसार धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष के लिए प्रयत्न करता है॥२३॥
197045 उन वादियों में कपिलजी के अनुयायियों का मन विवेकी होने से असंग, चिन्मात्र त्वंपदार्थविषयक अपनी प्रतिपत्ति से निर्मल ही है। तत्पदार्थ के विषय में वे श्रुति का अवलम्बन नहीं करते, इसलिए मोह वश अपनी बुद्धि से ही सुखदुःख मोहरूप जड़ जगत का सुखदुःख मोहरूप जड़ त्रिगुणात्मक प्रधान ही उपादान हो सकता है, ऐसा स्वीकार कर पुनः पुनः उसी के आस्वादन से वही एकमात्र तत्त्व है, ऐसा निर्णय कर उन्होंने ऐसी ही शास्त्रदृष्टियों की कल्पना की है|२४॥
197046 हमने जो उपाय कहा है, उसके बिना किसी को भी मोक्ष की प्राप्ति नहीं हो सकती है, इस प्रकार के निश्चय से युक्त चित्तवाले लोग अपने कल्पित नियम रूपी भ्रमों से भ्रम में स्थित और अन्य उपायरूपी मतों से विमुख होकर ग्रन्थ रचना आदि द्वारा अपनी दृष्टि को औरों की बुद्धियों में संक्रान्त करते हैं|२५॥
197047
197048 ऐसे ही वेदान्तवादी भी हैं, ऐसा कहते हैं।
197049
197050 श्रुतिरूप प्रमाण से अध्यारोप और अपवाद द्वारा यह जगत ब्रह्म ही है, ब्रह्म से अतिरिक्त अणुमात्र भी कुछ नहीं है, यों बद्धमूल हुई बुद्धि से निर्णय करके सर्वानर्थनिवृत्ति और वास्तविक निरतिशयानन्द अपरिच्छिन्न ब्रह्मात्मभाव के आविर्भाव रूप से अपने स्थान में ही प्राप्त हुई, न कि अर्चिरादि मार्ग से दूरगमन द्वारा प्राप्त हुई मुक्ति है,यों वेदान्तियों ने मुक्ति का सर्वोत्कृष्टता से समर्थन किया है॥२६॥
197051 हमारे उपाय के बिना किसी को भी मुक्ति प्राप्त नहीं हो सकती, इस प्रकार के निश्चय से युक्त चित्तवाले वे अपने द्वारा कल्पित नियमों से अपनी कल्पना का व्याख्यान करते हैं। नियम भ्रम इससे यह सूचित किया कि वेदान्तियों का एकमात्र उपाय तत्त्व ही वास्तविक है, उपाय आदि की प्रक्रियाएँ तो पाणिनिजी की तरह कल्पित ही है ॥२७॥
197052 विज्ञानवादियों ने अपनी अत्यन्त भ्रम के प्रवाह से पूर्ण बुद्धि से सांवर्तिक उपद्रव के उपशम और इन्द्रिय द्वारों के संवरण से युक्त मुक्ति है, यो निर्णय करके मुक्ति की कल्पना कर रक्खी है ॥२८॥
197053 हममें परिकल्पित उपाय के बिना किसी को भी मुक्ति की प्राप्ति नहीं हो सकती, इस प्रकार के निश्चय से युक्त वे अपने ही द्वारा कल्पित नियम भ्रमों से यानी तप्तशिलारोहण आदि साधन नियमभ्रमों से अपनी दृष्टि को प्रकाशित करते हैं ॥२९॥
197054 आर्हत (अरिहंत) आदि अन्यान्य लोगों ने भी अपनी अभिमत इच्छा से (5) जीव, अजीव, आस्रव, संवर, निर्जर, बन्ध, मोक्षआदि पदार्थों की कल्पना द्वारा स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्च इत्यादि सप्तभंगी न्याय की कल्पनाओं से और नंगे रहना, भिक्षा करना आदि विचित्र आचारों से विचित्र शास्त्र दृष्टियों की कल्पना कर रक्खी है॥३०॥
197055 बिना किसी निमित्त के उठे हुए निर्मल जल के बुबुदों के समूहों की तरह उदित हुए अपने निश्चयों से ही ये नाना प्रकार की रीतियाँ प्रौढ़ता को प्राप्त हुई हैं । भाव यह कि सब विचित्र विचित्र कल्पनाओं की जड़ प्रमाण या प्रमेय नहीं हैं; किन्तु चिरकाल के अभ्यास से दृढ़ हुई मन की कल्पना ही इनकी जड़ है ॥३१॥
197056 हे महाबाहो, इन सभी रीतियों का एक मात्र मन ही आगार है, जैसे कि मणियों का सागर आगार है ॥३२॥
197057 नीम और ईख ये दोनों कडुवे या मीठे नहीं हैं। चन्द्रमा और अग्नि शीत और गर्म नहीं हैं। जिसका जैसा अभ्यास हुआ, वैसा ही अनुभूत होता है अतएव चन्द्रमण्डल और सूर्य, अग्नि आदि के मण्डलों में निवास करनेवाले देवताओं को शीत
197058
197059
197060
197061 और उष्ण आदि की पीड़ा नहीं होती॥३३॥
197062
197063 यदि इस प्रकार के तुच्छ फल में भी दृढ़ अभ्यास की अपेक्षा है, तो अनादि सांसारिक विपरीत भावना से तिरस्कृत, अकृत्रिम आनन्दस्वरूप मोक्ष के फल में दृढ़ अभ्यास की अपेक्षा है, इसमें कहना ही क्या है ? इस आशय से कहते हैं।
197064 जो अकृत्रिम आनन्द है, उसके लिए प्रयत्नशील हुए मनुष्यों को अपना मन अकृत्रिम आनन्दमयता को प्राप्त कर देना चाहिये, जिससे कि वह प्राप्त हो जाय ॥३४॥
197065 __मुक्ति के लिए किस वस्तु का दृढ़ अभ्यास करना चाहिये, ऐसी कोई यदि शंका करे, तो उस पर
197066 दृश्यमार्जन का ही अभ्यास करना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
197067 भली-भाँति आलिंगन करके बालक की तरह स्नेह से दृश्य को उत्पन्न करनेवाला अपना मन उस दृश्य का त्याग करता हुआ दृश्य से उत्पन्न होनेवाले सुख और दुःखों से किसी प्रकार आकृष्ट नहीं होता ॥३५॥
197068 हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, अपवित्र, असद्रूप, मोह में डालनेवाले, भय के कारण,प्रतीतिमात्र सिद्ध विशाल आकार के दृश्य को आप अपना बन्धन समझिये॥३६॥
197069 यह द्रश्य माया है, अविद्या है, भय देनेवाली भावना है। मन की जो दृश्यमयता है, विद्वान लोग उसीको बन्धन में डालनेवाला कर्म कहते हैं ॥३७॥
197070 मन को एक मात्र दृश्य में तत्पर देखकर आप दृश्य को मोह में डालनेवाला जानिये, उस
197071 अत्यन्त मलिन कर्दमरूप असत्यदृश्य का परिमार्जन कीजिये ॥३८॥
197072 __यदि कोई शंका करे कि दृश्य ने क्या बिगाड़ा है, जिसके परिमार्जन के लिए आप कहते है, तो इस
197073 पर कहते हैं।
197074 स्वभाव में स्थित जो यह दृश्यतन्मयता अनुभूत होती है, वही संसार को मत्त करनेवाली अविद्या कही जाती है॥३९॥
197075 जैसे पटल नामक रोग से अन्ध बना हुआ पुरुष सूर्य के दैदीप्य आलोक को नहीं देखता, वैसे ही इस अविद्या से उपहत लोग अपना कल्याण नहीं जानते ॥४०॥
197076 आकाश में वृक्ष की तरह संकल्प से वह अविद्या स्वयं उत्पन्न होती है । हे महामते, भावना के असंकल्पमात्र से उस के समाधि के अभ्यास से दृढ़ श्रवण, मननरूप विचार से अपने-आप क्षीण होने पर सब पदार्थों में अनासक्ति स्थिर हो जाती है॥४१,४२॥
197077 सत्यदृष्टि के प्राप्त होने पर असत्य जगत के क्षीण होने पर निर्मलस्वरूप निर्विकल्प चिद्रूप परमार्थ सत्य वह आत्मा प्राप्त होता है।४३॥
197078 जिसकी न व्यक्तता है, न अव्यक्तता है, न सुख है और न दुःखिता है, अपने हृदय में जिसका केवल अद्वैतभाव अपने अनुभव से ही प्राप्त होता है।४४॥

197079 न तो अकल्याणकारिणी भावना से और न चित्त, इन्द्रियदृष्टियों से जिसकी उपलब्धि होती है, जैसे आकाश अनन्त मेघपंक्तियों से रहित है, वैसे ही जो अपने से अपृथक् अनन्त वासनाओं से रहित है॥४५॥
197080 जैसे यह रस्सी है या नहीं, इस प्रकार रस्सी में सन्देह होने पर सर्पत्वभ्रम होता है वैसे ही बन्धनरहित चिदाकाशरूप आत्मा ने अपने में बन्धन की कल्पना कर रक्खी है॥४६॥
197081 जैसे एक ही आकाश रात और दिन में अन्यस्वरूपता को प्राप्त होता है। वैसे ही कल्पितवस्तु में सम्बन्ध होने से प्रत्येक वस्तु में ब्रह्म ही नाना प्रकार की विचित्रता को प्राप्त हुआ सा दुःखमय संसाररूप से ज्ञात होता है ।।४७॥
197082 जो तुच्छ नहीं है, क्लेशशून्य है, उपाधिरहित है, भ्रम से शून्य है और तत् तत् कल्पनाओं से रहित है, वह एकमात्र सुख के लिए ही है।४८॥
197083 जैसे कोठिले के सिंह आदि से रहित
197084
197085 रहने पर भी इसमें सिंह है, ऐसा भय होता है, वैसे ही शून्य शरीर में भी मैं भीतर बद्ध हूँ, ऐसा भय होता है, जैसे खाली कोठिले में देखने पर सिंह नहीं मिलता, वैसे ही यह संसाररूपी बन्धन जब विचार पूर्वक देखा जाता है, तो प्राप्त नहीं होता। यह जगत् है' 'यह देहसंघात मैं हूँ' इस प्रकार का गाढ़ भ्रम ऐसे ही उत्पन्न हुआ है, जैसे बच्चों को मन्द-मन्द अन्धकार के समय वेताल के आकार की छाया दिखाई देती है॥४९-५१॥
197086 जीव की कल्पना के कारण धन-वैभव और दारिद्र्यरूप शुभ और अशुभ भाव एक क्षण में तिरोभाव को प्राप्त हो जाते हैं और फिर क्षण भर में आविर्भूत हो जाते हैं ॥५२॥
197087 माता ही यदि गृहिणी के भाव से गृहीत होकर गले लगती है, तो सुरतानन्द देनेवाली गृहिणी का कार्य करती है। स्त्री ही मातृभाव से गृहीत होकर यदि गले लगती है, तो, मातृभाववश कामदेव को निश्चित भूला देती है॥५३,५४॥
197088 समस्त पदार्थ जातों को भावानुरूपी फल देनेवाले जानकर इस संसार में ज्ञानी पुरुष पदार्थों में एक रूप कभी नहीं कहता ॥५५॥
197089 दृढ़भावना से चित्त जिस पदार्थ की जैसी खूब भावना करता है, उस समय तदाकार तत्-तत् फल को देखता है ॥५६॥
197090 वह वस्तु नहीं है, जो सत्य न हो, ऐसी कोई वस्तु नहीं है, जो मिथ्या न हो। जिसका जिसने जिस प्रकार निर्णय किया, वह उसको उस प्रकार दिखाई देता है। जिस मन ने अपने में आकाशगज की भावना की है, वह आकाशगज के रूप से आकाश स्थित आकाशवन की हथिनी के पीछे कामातुर होकर चलता है। इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, आप सुषुप्ति में स्थित होकर सब पदार्थमय संकल्प का त्याग कीजिये, अपने पारमार्थिक अद्वितीयानन्द आत्मरूप से स्थित होइये । अपारमार्थिक दुःखरूप से स्थित न होइये ॥५७-५९॥
197091
197092 यदि कहिये, मैंने संकल्पों के साथ यद्यपि द्वैतभाव का त्याग कर दिया है तथापि जैसे शुद्ध मणि में प्रतिबिम्बों का निवारण नहीं किया जा सकता, वैसे ही इच्छा न होने पर भी उन द्वैतभावों का मुझ में वारण नहीं किया जा सकता, तो इस पर कहते हैं। ___ मणि जड़ है, अतएव वह प्रतिबिम्बों का निषेध नहीं कर सकती। हे श्रीरामचन्द्रजी, आप तो चेतन हैं, इसलिए आपकी जड़ मणि के साथ समानता नहीं हो सकती॥६०॥
197093
197094 चित्त का निरोध करने पर भी यदि दैव योग से द्वैत का प्रतिबिम्ब हो भी जाय, तो उसे मिथ्या समझकर तद्रूपतानुरंजन का त्याग करना चाहिये, ऐसा कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, आपके स्वच्छ आत्मा में जो जगत का प्रतिबिम्ब पड़ता है, उसको अवस्तु समझकर आप उसके अनुरंजन को प्राप्त न होइये ॥६१॥
197095 ___ अथवा उसका चिदात्मा के साथ एकता के अनुसन्धान द्वारा प्रविलापन करना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
197096 हे राघवजी, वह सत्य ब्रह्म ही है अथवा परमात्मा से अभिन्न ही है, ऐसा अपने हृदय में निश्चय कर आप जन्म-विनाशरहित आत्मा की अपने से भावना कीजिये॥६२।
197097 हे श्रीरामचन्द्रजी, आपके चित्त में जिन भावों का प्रतिबिम्ब पड़ता है, वे स्फटिक की भाँति आपको रंजित न करें क्योंकि आप आत्मतत्त्व में संलग्न हैं॥६३॥
197098
197099 अथवा द्वैत की प्रतीति हो, तथापि निर्विकार आत्मा का बोध होने के कारण स्फटिक के समान स्वच्छ आपका स्फटिक की तरह उनसे अनुरंजन न हो, ऐसा कहते हैं।
197100
197101
197102 जैसे प्रतिबिम्बित पदार्थों की पुनः पुनः प्राप्ति होने पर भी उनके राग आदि के संसर्ग से रहित स्फटिक में भाँति-भाँति के रंग प्रकटरूप से प्रविष्ट नहीं होते हैं, वैसे ही प्रतिबिम्बित पदार्थों का पुनः पुनः अनुसंधान होने पर भी राग आदि की वासना के आधान से रहित आप में प्रारब्ध भोग के उचित जगद्व्यवहार की इच्छाएँ प्रकटरूप से प्रविष्ट न हों ॥६४॥
197103
197104 इक्कीसवाँ सर्ग समाप्त
197105 बाईसवाँसर्ग
197106 दृढ़ बोध हो जाने पर सब दोषों के विनाश, मन की प्रसन्नता और विशुद्ध आत्मतत्त्व के साक्षात्कार का वर्णन। ज्ञान की फलभूत जीवन्मुक्तावस्था के अनुभव का प्रकार बतलाने के लिए श्रवण, मनन आदि के वृद्धि क्रम से जैसे-जैसे ज्ञान दृढ़ होता है वैसे -वैसे अधिकाधिक दोषों का क्षय होता है, यह पहले दर्शाते हैं।
197107 जो नित्य और अनित्य वस्तु के विवेक से सम्पन्न है, जिसका चित्त वृत्तियों को त्याग रहा है, जो समाधि के अभ्यास द्वारा ज्ञान प्राप्तकर क्रम से बाह्य तथा आन्तर मनन का त्याग कर रहा है, जिसका मन कुछ विशुद्ध आत्माकाररूप से परिणत हो गया है, जो दृश्य और अज्ञान की भूमिकाओं का परित्याग कर रहा है, जो उपादेय यानी ज्ञान की भूमिकाओं को प्राप्त हो चुका है, जो द्रष्टा यानी प्रमाता को भी साक्षी चित् से वेद्य यानी दृश्यभूत देख रहा है, जो भासक चित् से अतिरिक्त कोई वस्तु नहीं देख रहा है, जो 'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इस भगवद्वाक्य के अनुसार जागरण के उचित परम तत्त्व में ही जाग रहा है तथा निबिड़ अज्ञान के विकारभूत संसार मार्ग में सोया हुआ है और जो सम्पूर्ण तुच्छ सुखों से लेकर हिरणयगर्भ पद पर्यन्त सुखों में अत्यन्त वैराग्य होने के कारण क्रमिक मोक्षरूपी सुख से युक्त तथा उसकी हीन एवं भोगकालतक ही रमणीय ऐहिक भोग के साधन, माला, चन्दन आदि में विरक्त अतएव लोकसंग्रह के लिए क्रियमाण कर्मफल तथा प्रारब्ध कर्म से प्राप्त भोगों में निस्पृह है, ऐसे अधिकारी पुरुष का अनादि जड़ अज्ञानरूपी आकाश के परमात्मरूपी जल के साथ ऐक्य को प्राप्त होने पर, आसक्तिहीन अज्ञानाकाश के नमक के टुकड़े के समान रसावशेष होने पर नहीं, किन्तु धूप में बर्फ समूह की भाँति निरवशेष गल जाने पर तथा जैसे वर्षाकाल के व्यतीत हो जाने पर बड़ी-बड़ी तरंगों से भरे हुए जल से चंचल मध्यभागवाली तरंगयुक्त नदियाँ शान्त हो जाती हैं, वैसे ही बड़ी-बड़ी तरंगों से भरे हुए जल के तुल्य चंचल स्वरूपवाली विविध विषयरूपी तरंगों से युक्त तृष्णाओं के शान्त होने पर तथा जैसे चूहे के द्वारा चिड़ियों के जाल काटे जाते हैं, वैसे ही वैराग्य के आवेग से संसारवासनारूपी जाल के तोड़ने पर अतएव हृदय की ग्रन्थि के ढीली पड़ जाने पर जैसे कतक के फल से (निर्मली से) जल स्वच्छ हो जाता है, वैसे ही विज्ञान की दृढ़ता से स्वभाव यानी मन प्रसन्नता को (स्वच्छता को) प्राप्त हो जाता है॥१-८॥
197108 जैसे पक्षी पिंजड़े से मुक्त होता है, वैसे ही कामनाओं से रहित, विषयों में आसक्त करनेवाले विषय के गुणों के चिन्तन से शून्य, भार्या आदि प्रियजनों के सम्पर्क से विहीन और बार-बार भोग के लाभ की भूमि से रहित मन मोह से निर्मुक्त हो जाता है। भाव यह कि मन पहले
197109
197110 कामना आदि से छुटकारा पाता है, तदनन्तर अज्ञान से छुटकारा पाता है॥९॥
197111
197112 अज्ञान से विनिर्मुक्त मन की कैसी स्थिति होती है, उसे कहते हैं।
197113 संशयरूपी दुष्टता के शान्त होने पर कौतुकभ्रम से निर्मुक्त, परिपूर्ण अन्तर्भागवाला मन पूर्ण चन्द्र के तुल्य प्रकाशमान हो जाता है|१०॥
197114 जैसे वायु के शान्त होने पर समुद्र में समता (निश्चलता) उदित होती है, वैसे ही मन के शान्त होने पर सब जगह सर्वोत्तम सुख पैदा करनेवाली, अज्ञानरूपी मल से विमुक्त, उन्नत समदृष्टिता उदित होती है ॥११॥
197115 जड़ता से जर्जरित स्वरूपवाली, अन्धकारमयी, बोधजनक वाक्य के व्यवहार से शून्य यह संसार की वासना सूर्योदय होने पर रात्रि के तुल्य क्षीणता को प्राप्त होती है ॥१२।
197116 चिद्रूपी आदित्य का दर्शन कर लेने पर गुरुसेवा, श्रवण, समाधि का अभ्यास आदिरूप पुण्यपल्लववाली प्रज्ञापद्मिनी हृदयरूपी सरोवर में ऐसे खिलती है जैसे कि प्रातःकाल में निर्मल प्रकाश से युक्त अतएव सुन्दर प्रकाश खिलता है|१३॥

सम्पूर्ण लोकों को आनन्दित करने में
समर्थ, सत्त्वगुण की वृद्धि से प्राप्त हुई मनोहर प्रज्ञाएँ पूर्णचन्द्रमा की किरणों की भाँति बढ़ती हैं ॥१४॥
अधिक कहने से क्या लाभ ? जिसने ज्ञातव्य परमात्मतत्त्व को जान लिया है, ऐसा महामति पुरुष वायु आदि चारों भूतों से रहित आकाश के तुल्य न तो उल्लास को प्राप्त होता है और न अस्त होता है|१५॥

उसके महाप्रभाव का वर्णन करते हैं।
जिसने विचार से स्वरूप का ज्ञान प्राप्त कर लिया है, जिसे आत्मा का प्रकाश हो गया है, ऐसे महापुरुष के इस संसार में ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, शंकर भी अनुकम्पनीय (करुणा के पात्र) है, क्योंकि उनमें भी अवतार धारण आदि अधिकार के क्लेश देखे जाते हैं ॥१६॥

प्रमादवश पहले की तरह पुनः प्राप्त विक्षेपप्रसक्ति का वारण करते हैं।
आकारमात्र से प्रकट होने पर भी जिनका चित्त भीतर अहंकार से शून्य है, उस पुरुष को विकल्प ऐसे नहीं पाते हैं, जैसे मृगतृष्णा को मृग नहीं पाते हैं|१७॥
चित्त की वासना से ये लोक तरंगों की भाँति उत्पन्न होते हैं और नष्ट होते हैं, वे अज्ञ प्राणियों को ही अपनाते हैं न कि तत्त्वज्ञ को। मरण-जन्म यानी आविर्भाव-तिरोभावरूपी संसार तत्त्वज्ञ पर अपना असर नहीं डालता, यह जानकर तत्त्वज्ञानी इस आविर्भाव और तिरोभावों से माया से निर्मित व्याघ्रादि कौतुक के दर्शन के तुल्य रमण (क्रीड़ा) करते हैं और अज्ञानी उनसे बन्धन में पड़ते हैं।।१८,१९॥
जैसे घट में घटाकाशन उत्पन्न होता है और न मरता है, वैसे ही इस संसार में शरीर के भूषित या दूषित होने पर भी आत्मज्ञानी भूषित या दूषित नहीं होता यानी घटाकाश के तुल्य अविकृत ही रहता है |२०॥
भ्रमरूपी मरुस्थल में उत्पन्न हुई मिथ्या संसारवासना शीतल विवेक का उदय होने पर चन्द्रमा के सहित प्रदोषकाल के आने पर मरुस्थलमें उत्पन्न हुई मृगतृष्णा की भाँति नष्ट हो जाती है|२१॥
'मैं कौन हूँ' 'ये शरीरादि कैसे प्राप्त हैं यह जब तक विचार नहीं किया गया, तभी तक यह अन्धकार के तुल्य संसार आडम्बर स्थित है॥२२॥

तो कैसी स्थिति से संसाररूपी अन्धकार से शून्य, पूर्ण आत्मा को पुरुष देखता है ? इस पर उस स्थिति को कहते हैं।
मिथ्या भ्रमसमूह से उत्पन्न, आपत्तियों के आश्रयभूत इस शरीर को जो आत्मभावना से 'नेदं शरीरम्' (यह शरीर नहीं है) इस तरह बाधित देखता है, वह पूर्वोक्त पूर्ण आत्मा को देखता है॥२३॥

देशवश उत्पन्न जो आधिभौतिक, काल वश उत्पन्न जो आधिदैविक तथा शरीर में उत्पन्न जो आध्यात्मिक सुख-दुःख हैं, वे मेरे नहीं हैं, इस तरह जो भ्रमरहित दृष्टि से देखता है, वही पूर्वोक्त पूर्ण आत्मा को देखता है ॥२४॥
असीम जो आकाश, दिशा, काल आदि हैं और उनमें वर्तमान परिच्छिन्न उत्पत्ति, गति आदि क्रियाओं से युक्त वस्तु हैं, उन सबमें 'मैं ही हूँ' ऐसा जो देखता है, वही पूर्वोक्त पूर्ण आत्मा को देखता है॥२५॥
करोड़ों अंशों में विभक्त जो बाल के अग्रभाग का लाखवाँ भाग है, मैं उससे भी सूक्ष्म और व्यापक हूँ, ऐसा जो देखता है, वही पूर्वोक्त पूर्ण आत्मा को देखता है|२६॥
आत्मरूप से प्रसिद्ध जीव तथा उससे दृश्य सकल पदार्थ चित्प्रसादमात्र है, इस तरह नित्य ऐक्यदृष्टि से जो देखता है, वही पूर्वोक्त पूर्ण आत्मा को देखता है ॥२७|
यह अद्वितीय चित् सर्वशक्ति, अनन्तात्मरूप तथा सम्पूर्ण पदार्थों में अन्तः स्थित है, इस तरह जो देखता है, वही पूर्वोक्त पूर्ण आत्मा को देखता है॥२८॥
मनोव्यथा, दैहिक व्यथा और भय से उद्विग्न होनेवाला जरा, मरण और जन्म से युक्त देह मैं हूँ" जो बुद्धिमान इस तरह नहीं देखता है, वही पूर्वोक्त पूर्ण आत्मा को देखता है ॥२९॥
मेरी महिमा तिरछे, ऊपर, नीचे सर्वत्र व्याप्त है, मुझसे अन्य कोई नहीं है, इस तरह जो देखता है, वही पूर्वोक्त पूर्ण आत्मा को देखता है ॥३०॥
सूत में मणियों की भाँति सम्पूर्ण जगत मुझमें ही गुँथा है और चित्त भी मैं नहीं हूँ, इस तरह जो देखता है, वही पूर्वोक्त पूर्ण आत्मा को देखता है ॥३१॥

'मैं ही हूँ' इस तरह जो देखता है, ऐसा करने पर चित् के परित्याग से अहंकार मात्र परिगृहित न हो, इसलिए अहंकार के साथ जगत के निषेध से चिदेकरस ब्रह्म का ही परिशेषकर दर्शन करना चाहिये, यह कहते हैं।
न मैं हूँ और न अन्य ही है, किन्तु एकमात्र निरामय ब्रह्म ही हैं, इस तरह व्यक्त तथा अव्यक्त पदार्थों के मध्य में जो देखता है, वही पूर्वोक्तपूर्ण आत्मा को देखता है॥३२॥
___ जो भी कुछ यह त्रैलोक्य है, वह समुद्र में तरंग की भाँति मेरे ही अवयव है, इस तरह जो अपने अन्दर देखता है, वही पूर्वोक्तपूर्ण आत्मा को देखता है॥३३॥
स्वतः सत्ताशून्य होन से शोचनीय यह त्रिलोकी मुझसे ही अपनी सत्ता के प्रदान द्वारा पालनीय है, यह मेरी छोटी बहन है, दृष्टिमात्र से पीड़ित होने के कारण अत्यन्त सुकुमार है, इस तरह जो देखता है, वही पूर्वोक्तपूर्ण आत्मा को देखता है ॥३४॥
आत्मता-परता, त्वत्ता-मत्ता ये जिस महात्मा के देहादि से निश्चितरूप से विवेक तथा बोध द्वारा निवृत्त हो गये, वही सुलोचन महापुरुष पूर्वोक्तपूर्ण आत्मा को देखता है ॥३५॥
दृश्य के सम्बन्ध से रहित अतएव निर्विघ्न स्वभाव की स्फूर्ति से जगज्जाल को, अंधकार को प्रकाश की तरह, व्याप्त करनेवाले विशाल चिन्मय आत्मशरीर को जो देखता है, वही पूर्वोक्त पूर्ण आत्मा को देखता है॥३६॥
सुख, दुःख देह, उस देह में विद्यमान गुरु, देवता तथा शास्त्र में श्रद्धा उसमें नित्य-अनित्य आदि का विवेक, उससे उत्पन्न श्रवण आदि के क्रम से आत्मज्ञान में तारतम्य के भेद, ये जो हैं, वो मैं ही हूँ, इस तरह जो निश्चय के साथ देखता है, वह भी आत्मतत्त्व से च्युत नहीं होता है॥३७॥
निरतिशय आनन्दघन आत्मसत्ता से आपूर्ण यानी आनन्दलवमात्र के अर्पण से तृप्त, ब्रह्मा से लेकर स्तम्बपर्यन्तजगत में अंशमात्र से वर्तमान ऐहिक, पारलौकिक भोग्य वस्तु से मुझे क्या दुःख है कि जिससे वह हेय हो अथवा अन्य क्या सुख है कि जिससे वह उपादेय हो, इस तरह देखता हुआ पुरुष सुदृक् यानी अभ्रान्तदृष्टि

है॥३८॥
यह जगत पूर्णरूप से तर्क से अगम्य, वृत्तिके परिणाम से रहित यानी निर्विशेष सन्मात्र ही है, यह जानकर जिस पुरुष की हेय और उपादेयभावना नष्ट हो गई है वही पुरुष है॥३९॥
जो आकाश की भाँति एकात्मा है और सम्पूर्ण पदार्थों में व्याप्त होता हुआ भी उन भावों में अनुरक्त नहीं होता है, वह महात्मा पुरुष निरतिशय स्वानन्द के उपभोग में समर्थ साक्षात शिव है।॥४०॥
सुषुप्ति, जाग्रत, स्वप्न इन अवस्थाओं से मुक्त, मृत्यु का भी परम आत्मीय यानी मृत्यु से भी उद्विग्न न होनेवाला जो सौम्य, समदृष्टि तथा तुरीयावस्था में स्थित है उस परमात्मपद को प्राप्त पुरुष को मैं नमस्कार करता हूँ॥४१॥
सम्पूर्ण जगत में एक ब्रह्म ही है, इस बुद्धि से युक्त जिस पुरुषकी ब्रह्माकार दृष्टि संसार में स्थित विचित्र
और सुन्दर विभवों से युक्त सृष्टि, प्रलय और स्थिति में सदा ही अपरिच्छिन्न है, उस परम बोध से युक्त जीवन्मुक्त शरीरवाले साक्षात शिव को नमस्कार है॥४२॥

बाईसवाँ सर्ग समाप्त
तेईसवाँसर्ग ज्ञानी का शरीररूपी नगर में राज्यवर्णन, आसक्तिरहित सद्भोगों से विनोद और
मनोजयरूपी सुख के उदय का वर्णन। जीवन्मुक्त के शरीररूपी नगरी राज्य का वर्णन करनेवाले श्रीवसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी के तदुपयोगी प्रश्न का उत्थान कराते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जैसे घटोत्पत्तिरूप कार्य हो जाने पर भी कुम्हार का चक्र जब तक वेग रहता है तब तक घूमता रहता है वैसे ही जब तक प्रारब्ध का क्षय न हो जाय तब तक देह धारण-व्यवहार में स्थित जीवन्मुक्तिरूप उत्तम पद में वर्तमान जो जीवन्मुक्त पुरुष शरीररूपी नगरी में राज्य करता हुआ भी उसके फल से लिप्त नहीं होता। क्रीडाविनोद हेतु होने के कारण उपवन के सदृश यह शरीररूपी महापुरी उस ज्ञानी के भोग और मोक्ष के लिए है। एकमात्र सुख ही इससे होता है, राजधानी में रहनेवाले

राजा के तुल्य दुःख नहीं होता ॥१,२॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, यह शरीर नगरी कैसे है ? और इसमें रहनेवाला योगी एकमात्र सुख का ही भागी कैसे होता है ? ॥३॥

__ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञानी की देहनगरी बड़ी मनोहर है। सब गुणों से युक्त है, अनन्त विलासों से भरपूर है, आत्मज्योतिरूपी सूर्य से वह प्रकाशित है ॥४।
इसमें नेत्ररूपी झरोखों में स्थित इन्द्रियरूपी दो दीपों से अन्यान्य भुवन प्रकाशमान हैं, भुजारूपी सड़कों के विस्तार से पादरूपी उपवन प्राप्त हैं, रोमराजि ही लताओं की झाड़ियाँ हैं, त्वचा में स्थित विविध नसों से यह व्याप्त है, इसमें एड़ी और पैर की अंगुलियों में जंघा और उरुरूपी खम्भे खड़े है, सामुद्रिक शास्त्र में कही गई रेखाओं से विभक्त पादतलरूपी शिला की नींव से यह निर्मित है। इसके बाहर त्वचारूपी सीमा, भीतर मर्मस्थानरूपी सीमा, बीच-बीच में नसों की शाखारूपी सीमा और हड्डियों में सन्धिरूपी सीमा हैं, इन सीमाओं से यह मनोरम है ॥५-७॥
इसमें बड़ी-बड़ी जंघाओं और शरीर के मध्यभाग की सन्धि के अग्रभाग में उपस्थेन्द्रिय ही नगर मध्य की नदी बनाई गई है। चमक रहे केशावलीरूपी काँच के तुल्य

नीले पत्तों से युक्त क्रीड़ा शैल के सदृश सिर, मूंछ, दाढ़ी और काँख के रोमों से यह व्याप्त है|८॥
नील पत्तों के तुल्य भौंहों से, सफेद नूतन पत्तों के तुल्य ललाट से और फूलों के तुल्य ओठों से अत्यन्त सुन्दर मुखरूपी उद्यान से यह सुशोभित है। इसमें कटाक्षरूपी कमलों से व्याप्त कपोलस्थलरूपी विशाल दो विहार स्थलियाँ हैं।९॥
वक्ष स्थलरूपी सरोवर में सटे हुए स्तनरूपी कमल की कलियों से यह युक्त है। इसमें स्कन्धरूपी क्रीड़ाशैलघन रोमावली से आच्छन्न हैं ॥१०॥
इसमें उदर रूपी गर्त में रक्खे हुए अपने प्रारब्ध से प्राप्त अन्न ही धन, अन्न, धान्यआदि और वसन, आभरण आदि प्रिय वस्तुएँ हैं। अनिषिद्ध उपभोग का विस्तार करनेवाले जिह्वा, श्रोत्र आदि इसमें सिररूपी महल के झरोखों में बैठे हुए नागरिक हैं। विशाल और ऊपर को मुख किया हुआ जो गले का छिद्र है, उसके द्वारा ऊपर को निकलता हुआ जो प्राणवायु है, उसके शब्द से यह मुखरित है|११॥
हृदय में स्थित विचाररूपी जौहरियों द्वारा परीक्षा करके खरीदे गये और चक्षु आदि द्वारा प्राप्त जो शब्द आदि अर्थ हैं, वासनारूपी उन विक्रेय वस्तुओं से यह भूषित है। इसमें प्राणरूपी नागरिक नौ दरवाजों से निरन्तर संचार कर रहे हैं।१२॥
मुख में हाथी के दाँत के एक भाग की तरह थोड़े देखे गये दाँत रूपी हड्डी के टुकड़ों से यह व्याप्त है। मुँह में रहनेवाली चारों ओर घूम रही जिह्वारूपी काली ने इसमें भोज्य, चोष्य, लेह्य आदि चार प्रकार के खाद्यों का आस्वाद लिया है|१३॥
यह रोमरूपी लम्बे-लम्बे तृणों से आच्छादित है। कान का गर्त ही इसमें कुआँ है । कटिपृष्ठभागरूपी श्रृंखला पर पृष्ठरूपी विस्तीर्ण जंगल इसमें स्थित हैं ॥१४॥
इसमें मूत्रस्थानरूपी घटीयन्त्र के प्रान्तप्रदेश में गुदाद्वार से निकलने वाला मलरूपी कीचड़ बह रहा है। इसमें चित्तरूपी उद्यानभूमि में सदा खेल रही आत्मविचाररूपी पुरस्वामिनी स्थित है|१५॥
इसमें बुद्धिरूपी रस्सी से चपल इन्द्रियरूपी बन्दर बँधे हैं । बदनरूपी उद्यान के हास्यरूपी पुष्पों के विकास से यह मनोहर है। सकल सौभाग्यों से सुन्दर यह देह तत्त्वज्ञानी के परमसुख और उपदेश आदि द्वारा परोपकार के लिए है, दुःख के लिए नहीं है।।१६-१७॥
अज्ञानी की यह देह अनन्त दुःखों की खान है, परन्तु ज्ञानी की देह अनन्त सुखों की खान है ॥१८॥

यह शरीररूपी महानगरी ज्ञानी के अनन्तसुख के लिए है, यह जो कहा था, उसीको विशद करते हैं।
हे शत्रुतापन, उसके नष्ट हो जाने पर ज्ञानी की एक नगण्य तुच्छ वस्तु का नाश हुआ और इसके रहने पर सब भोग-मोक्ष सुख स्थित रहा, इसलिए यह ज्ञानी के लिए सुखावह है ॥१९॥
ज्ञानी इसमें बैठकर संसार में सम्पूर्ण भोग और मोक्ष के लिए खूब विहार करता है, इसलिए यह ज्ञानीरथ कही गई है |२०॥
शब्द, रूप, रस, स्पर्श, गन्ध आदि विषय, बन्धु-बान्धव और मोक्ष इसी शरीररूपी महानगरी से प्राप्त होते हैं, इसलिए यह ज्ञानी को लाभ देने वाली कही गई है।।२१॥
यह सुख-दुःखमय क्रियाओं का जाल स्वयं धारण करती है, इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, यह सर्वज्ञ के भोग और मोक्ष के उपायभूत सब वस्तुओं का संग्रह करने में समर्थ कही गई है ॥२२॥
जैसे इन्द्र अपनी नगरी में निश्चिन्त होकर राज्य करता है, वैसे ही उस शरीररूपी नगरी में राज्य करता हुआ ज्ञानी निश्चिन्त और स्वस्थ रहता है ॥२३॥
वह योनिगर्त में ही पराक्रमवाले काम के विषय में मनरूपी मत्त घोड़े को प्रेरित नहीं करता। लोभरूपी विषवृक्ष को शुल्करूप से लेकर प्रज्ञारूपी पुत्री को मोह, धर्म आदि दुष्कुल में उत्पन्न हुए लोगों को नहीं देता ॥२४॥
अज्ञानरूपी परराष्ट्र उसके छिद्र को नहीं देखता और वह संसाररूपी शत्रु के भय

के मूल स्नेहों को उखाड़ फेंकता है॥२५॥
काम-भोगरूपी दुष्टग्राह से युक्त सुखलेश रूपी दुःखों से रुलानेवाले इस तृष्णा नदी के प्रवाह के बड़े भारी आवर्त में बहिर्मुख होकर वह निमग्न नहीं होता॥२६॥
वह मानस ब्रह्माकारवृत्ति में आरूढ़ होकर बाहर और भीतर परमात्मा के दर्शन से आधिभौतिक और
आध्यात्मिक नदियों के संगम तीर्थों में सदा स्नान करता है।
कहा भी है :
स्नातं तेनसमस्ततीर्थसलिले सर्वाऽपि दत्ताऽवनि। र्यज्ञानां च कृतं सहस्रमयुतं देवाश्च सम्पूजिताः ॥
संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरः सर्वस्व पूज्यो ह्यसौ।
यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि प्राप्तं हि धैर्यं मनः॥
(जिसका ब्रह्मविचार में एक क्षण भी मन स्थिर हुआ उसने सब तीर्थ जलों में स्नान कर लिया, सम्पूर्ण पृथ्वी का दान कर दिया, हजारों यज्ञ कर डाले, दशों हजार देवताओं की पूजा की, संसार से अपने पितरों का उद्धार कर दिया और सबका पूज्य बन गया)|२७॥
इन्द्रियरूपी सब लोगों से आपाततः देखे जानेवाले विषयों में सुख की दृष्टि से विमुख हुआ वह ध्यान नामक अन्तःपुर के भीतर नित्य सुखपूर्वक बैठा रहता है॥२८॥
जैसे इन्द्र की अमरावती नगरी सुखदायक और भोग-मोक्षप्रद है, वैसे ही तत्त्ववेत्ता की यह देहरूपी महानगरी नित्य सुख देनेवाली और भोग-मोक्षप्रद है ॥२९
जिस बड़ी भारी देहरूपी नगरी के रहने से सब यानी भोग-मोक्ष स्थित रहता है और नष्ट होने से कुछ नष्ट नहीं होता, वह सुख आदि की साधन क्यों न होगी? ॥३०॥
जैसे घड़े के नष्ट होने पर जिसने घटाकाश को अपने में मिला लिया, ऐसे आकाश का कुछ भी नष्ट नहीं होता, वैसे ही इस देहरूपी नगरी के नष्ट होने पर ज्ञानी का कुछ भी नष्ट नहीं हुआ॥३१॥

जिस शरीररूपी नगरी का विद्यमान दशा में भी भलीभाँति स्पर्श नहीं होता, उसका नाश होने पर स्पर्श नहीं होता, इसमें कहना ही क्या है ? ऐसा दृष्टान्त से कहते हैं।
जैसे वायु विद्यमान घड़े का कुछ स्पर्श करता है, अविद्यमान घड़े का स्पर्श कुछ नहीं करता, वैसे ही देही विद्यमान ही अपनी इस शरीर नगरी का कुछ स्पर्श करता है। उसके अविद्यमान होने पर तो कुछ भी स्पर्श नहीं करता ॥३२॥
सर्वव्यापक होकर भी इस शरीररूपी महानगरी में स्थित हुआ आत्मारूपी पुरुष विश्व के द्वारा रचे गये विविध प्रारब्ध भोगों का भोग करके पहले से ज्ञात आत्मरूप परम पुरुषार्थ को प्राप्त होता है ॥३३॥
व्यवहार दृष्टि से कर्म करता हुआ भी परमार्थ दृष्टि से कुछ न करता हुआ समस्त पदार्थों की क्रिया में उन्मुख ज्ञानी कभी व्यवहार प्राप्त सम्पूर्ण कार्यों को करता है॥३४॥

उसकी देहनगरी में कान्तादिभोगरूप फल कहते हैं।

197213 अव्याहतगति यह आत्मा कभी भोगकौतुकवाले निर्मल अपने मन का विनोद करने के लिए चंचल विमान के तुल्य हृदयकमल में आरूढ़ होता है |३५॥
197214 उक्त शरीररूपी महानगरी में स्थित हुआ वह हृदयकमल में आरूढ़ होकर सदा शीतल शरीरवाली लोकमनोहर मैत्रीरूपी प्रिया के साथ नित्य क्रीड़ा करता है॥३६॥
197215 जैसे चन्द्रमा के दोनों बगलों में दो विशाखा ताराएँ चित्त को प्रसन्न करनेवाली स्थित रहती हैं, वैसे ही सत्यता और एकता ये दो कान्ताएँ उसके दोनों पार्श्वों मे स्थित रहती हैं ॥३७॥
197216
197217
197218
197219 जैसे स्वर्गीय लोग नारकीय लोगों के दुःख को देखते हैं वैसे ही ज्ञानी अज्ञानियों के दुःख को देखते हैं, ऐसा कहते हैं। __जैसे आकाश में उदित हुआ सूर्य वन बगैरह को देखता है वैसे ही वह लताओं से वन की तरह परस्पर वेष्टित होकर स्थित हुए तथा दुःखरूपी आरे से काटे हुए सब पीड़ित लोगों को देखता है॥३८॥
197220 जिसके सम्पूर्ण मनोरथ चिरकाल तक पूर्ण हो गये है एवं सब सम्पत्तियों से सुन्दर ज्ञानी पुरुष परिपूर्ण स्वरूपवाले चन्द्रमा के समान पुनः क्षीण न होने के लिए शोभित होता है॥३९॥
197221 विविध भोगों का यद्यपि वह सेवन करता है, तथापि वे इसके पुनर्जन्म आदि दुःख के लिए नहीं होते। देखिए न कालकूट (विष) भगवान श्रीशंकरजी के कण्ठ में क्लेश देना तो दूर रहा, बल्कि शोभा ही करता है॥४०॥
197222 यह नश्वर है, क्षणिक है, यों पहले ज्ञात होकर उपभुक्त हुआ भोग तृप्तिदायक होता है, शत्रुता को प्राप्त नहीं होता ॥४१॥
197223 समाज का विघटन होने पर दूर जानेवाले समाज के नरनारीरूपी नटों के समूह की यात्रा के समान इस सुन्दर भोग्य पुत्र, धन आदि की शोभा को ज्ञानी देखता है॥४२॥
197224 जैसे बटोही लोगों को अवान्तर ग्राम की यात्रा अतर्कित प्राप्त होती है, वैसे ही अज्ञानी लोग भी व्यवहारमय क्रियाओं को अतर्कित प्राप्त हुई जानते हैं ॥४३॥
197225 जैसे बिना किसी यत्न के बनाये हुए पर्वत, वन, तालाब आदि में स्थित पेड़, झाड़ी, कमल आदि पदार्थों में ममता न होने से उनका छेदन, भेदन, अपहरण आदि देखने पर भी दुःख न होने के कारण उनमें आँख प्रेम रहित ही गिरती है, वैसे ही विद्वान पुरुष की बुद्धि भी अपने पुत्र, मित्र आदि के व्यवहार कार्यों में भी अनुराग रहित ही रहती है॥४४॥
197226
197227 यदि ऐसा है, तो ज्ञानी प्रवृत्ति मे क्यों पड़ता है ? इस पर कहते हैं।
197228 इन्द्रियों को प्रारब्ध से प्राप्त हुए विषय का ही कभी वरण नहीं करता और अप्राप्त वस्तु को प्रयत्न के साथ ग्रहण नहीं करता यानी यथा प्राप्त के उपयोग से अपनी आजीविका चलाता है, इस प्रकार ज्ञानी परिपूर्ण होकर स्थित रहता है॥४५॥
197229
197230 क्यों ऐसा करता है? इस पर कहते हैं।
197231 जैसे पर्वत को चंचल मोरपंख के आघात नहीं कँपाते हैं, वैसे ही ज्ञानीपुरुष को अप्राप्तप्राप्ति की चिन्ता और प्राप्त पदार्थों की उपेक्षा विचलित नहीं करती॥४६॥
197232 सम्पूर्ण सन्देहों के कारण अज्ञान के नष्ट होने से ही जिसके सम्पूर्ण सन्देह शान्त हो गये हैं, सब भोगों में मिथ्यादृष्टि होने के कारण भोग भोगने का सारा कौतुक जिससे चला गया है, इस दोनों की कल्पना के हेतु स्थूल और सूक्ष्म शरीर जिसके क्षीण हो गये हैं, ऐसा ज्ञानी पुरुष सम्राट की (राजसूययज्ञ के फल स्वराज्य को प्राप्त हुए की) नाईं विराजमान होता है॥४७॥
197233
197234 पामरों की दृष्टि से स्वराज्य दृष्टान्त हो सकता है, तत्त्वज्ञ की दृष्टि से तो वह दृष्टान्त नहीं हो सकता, क्योंकि उसमें परिच्छेद नहीं है, इस आशय से कहते हैं। _जैसे अपार क्षीर सागर सागर में ही वृद्धि को प्राप्त होता है, वैसे ही परिपूर्ण अपरिच्छिन्न आत्मज्ञानी आत्मा में ही नहीं समाता, आत्मा में आत्मा से ही वृद्धि को प्राप्त होता है।॥४८॥
197235 जैसे शान्तपुरुष मत्तों का उपहास करता है, वैसे ही प्रशान्तचित्त ज्ञानी पुरुष भोगों की इच्छा से दीन-हीन जन्तुओं की हँसी करता है और दयनीय इन्द्रियों की भी हँसी करता है॥४९॥
197236 जैसे अन्य के द्वारा परित्यक्त स्त्री की इच्छा
197237
197238 कर रहे पुरुष की प्रवृत्ति का अन्य पुरुष उपहास करता है, ऐसे ही भोगों की इच्छा कर रही इन्द्रियों की प्रवृत्ति का तत्त्वज्ञ पुरुष उपहास करता है॥५०॥
197239 ___ यदि कोई शंका करे जिसका ज्ञान परिपक्व नहीं हुआ, ऐसा पुरुष विषयों में दौड़ रहे मन का निग्रह कैसे करें? तो इस पर कहते हैं।
197240 सौम्य आत्मसुख का त्याग कर विषयों की ओर दौड़े हुए मन को, गजराज को अंकुश की तरह, विचार से वश में लायें ॥५१॥
197241 जो भोगतृष्णा मनोवृत्ति का भोगों में प्रसार करती है, जैसे विष वृक्ष के अंकुरोद्रम का ही विनाश कर दिया जाता है, वैसे ही उसका भी पहले ही नाशकर देना चाहिये ॥५२॥
197242
197243 __ यदि कोई कहे दण्ड देने से पीड़ित हुआ मन रुठे हुए बालक की नाईं आत्मा में भी अनुरक्त नहीं होगा, तो उस पर कहते हैं।
197244 पहले खूब ताड़ित हुए मन का पीछे जो थोड़ा सा सन्मान है, वह भी असीम हो जाता है। देखिये न, ग्रीष्म ऋतु में खूब सन्तप्त हुए धान के पौधों के लिए साधरण सा जल भी अमृत का काम कर देता है। भाव यह है कि चिरकाल तक उन्माद से लालित मन का एक बार निग्रह करने पर फिर निग्रह का त्याग करने पर ऐसा होता है, चिरकाल के निग्रह से निराश किये हुए मन का बालक की नाईं रूठना सम्भव नहीं है॥५३॥
197245
197246 उक्त भाव को ही पुनः विशद करते हैं। __ जैसे भरी हुई नदियों का वर्षाकाल का थोड़ा सा प्रवाह सुशोभित नहीं होता, वैसे ही जब तक पुरुष पीड़ित न हो तब तक उसको सम्मान या बहुमान प्रतीत नहीं होता॥५४॥
197247 परिपूर्ण हुआ भी प्राकृत पुरुष फिर भी अधिक की इच्छा करता है। संसार के भरने योग्य जलवाला समुद्र और जल चाहता ही है ॥५५॥
197248 खूब निगृहीत हुए मन की पीछे भिक्षा जलादि विषयों के अर्पण से थोड़ी बहुत जो लालना है, उसी थोड़ी बहुत लालना को, क्लेश में होने के कारण, बहुत मानता है॥५६॥
197249
197250 उक्त अर्थ में दृष्टान्त कहते हैं। __ बन्धन से युक्त हुआ राजा एक कौर भोजन से भी सन्तुष्ट हो जाता है, किन्तु जो शत्रुओं द्वारा गृहीत नहीं है और आक्रान्त नहीं है, वह विशालराज्य को भी अपर्याप्त मानता है॥५७॥
197251
197252 इसलिए चिरकाल के निग्रह से और तत्त्वबोध से समूल मन की जय के लिए पहले इन्द्रिय जय ही सम्पूर्ण प्रयत्न से करना चाहिये ऐसा कहते हैं।
197253 हाथ को हाथ से दबाकर, दाँतो को दाँतों से पीसकर, अंगों से ही अंगों को तोड़-मरोड़ कर इन्द्रियरूपी शत्रुओं पर विजय प्राप्त करे॥५८॥
197254
197255 केवल मन पर विजय पाने के लिए ही नहीं, बाह्य शत्रुओं के ऊपर जय पाने के लिए भी इन्द्रियों पर विजय पाना आवश्यक है, ऐसा कहते हैं।
197256 औरों पर विजय पाने के लिए प्रोत्साहित हुए विद्वान लोगों को पहले हृदय स्थित शत्रु होने के कारण इन्द्रियों पर विजय अवश्य प्राप्त करना चाहिये ॥५९॥
197257
197258 जिसने मन पर विजय प्राप्त की है, उसकी प्रशंसा और वन्दना द्वारा इन्द्रिय निग्रह के फलरूप मनोविजय की प्रशंसा करते हैं।
197259

इतने बड़े भूमण्डल पर वे ही साधु चित्तवाले पुरुष धन्य हैं, वे ही पुरुषों के बन्ध-मोक्ष कौशलों में गणनीय हैं, जिन पर उनके चित्त ने विजय नहीं पाई ॥६०॥
हृदयरूपी बिल में की गई कुण्डलाकार कल्पना से गर्वीला हुआ मनरूपी अजगर जिस पुरुष का शान्त हो गया है, अपने स्वरूप से आविर्भूत अत्यन्त निर्मल उस तत्त्ववेत्ता को मैं प्रणाम करता हूँ॥६१॥

तेईसवाँ सर्ग समाप्त
चौबीसवाँसर्ग इन्द्रियों की प्रबलता, उन पर विजय पाने के उपाय तथा
उनसे प्रसाद और बोध द्वारा वासनाक्षय का वर्णन। इन्द्रियों की विजय में उपाय और प्रयत्न की अधिकता बतलाने के लिए उनकी दुर्जयता कहते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इन्द्रियरूपी शत्रु बड़े दुर्दान्त है, वे तपन, अवीचि, महारौरव, रौरव, संघात, कालसूत्र नामवाले महानरकरूपी साम्राज्य पर एक-एक करके अभिषिक्त हैं, मतवाले पापरूपी हाथियों से युक्त हैं तथा तृष्णारूपी बाण की शलाकाओं से भरपूर है ॥१॥
जो कृतघ्न सर्वप्रथम अपने आश्रयभूत शरीर का नाश करते हैं, पापरूपीधनराशि से सम्पन्न वे स्वेन्द्रियरूपी शत्रुगण अत्यन्त दुर्जय हैं।२॥
अनिषिद्ध तथा निषिद्ध कर्मरूपी प्रचण्ड पंखों से युक्त, विषयरूपी मांस के लोभी इन्द्रियरूपी गीध शरीररूपी घोंसले को पाकर बड़ा पराक्रम दिखलाते हैं ॥३॥
जैसे पाश (फन्दा) गजघटा का विनाश नहीं कर सकता वैसे ही जिस पुरुष ने विवेकरूपी सूत के जालसे उन चालबाज इन्द्रियरूपी शत्रुओं पर विजय पा ली है, उसके शान्ति आदिरूपी अंगों का वे विनाश नहीं करते॥४॥

उन शत्रुओं पर विजय पाने के लिए पहले विवेकरूपी धन का संचय करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं। ___ जो पुरुष विवेकरूपी धन से युक्त होकर इस शरीररूपी निन्दित नगर में आपात रमणीय विषयों में रमण करता है, वह अन्यस्थ इन्द्रियरूपी शत्रुओं से अवश होकर अभिभूत नहीं होता। उस पुरुष के तुल्य वह राजा भी सुखी नहीं है जो मिट्टी से बनी हुई नगरी का सेवन करता है, जैसे कि अपना शरीररूपी नगरी का ईश्वर, जिसका मन अपने अधीन है, वह सुखी होता है । मृन्मय और उग्र ये जो पुरी के विशेषण दिये गये हैं, वे शरीररूपी पुरी उससे विलक्षण है, अतएव उत्कृष्ट है, यह बोधन करने के लिए है ॥५,६॥

इन्द्रिय आदि के निग्रह का फल कहते हैं। जिसने इन्द्रियरूपी चाकरों को आक्रान्त कर लिया है तथा मन रूपीशत्रु का निग्रह कर लिया है, उस पुरुष की विशुद्ध बुद्धि ऐसे बढ़ती है, जैसे वसन्त ऋतु में फूलों के गुच्छे बढ़ते हैं|७॥
जिसके चित्त का अभिमानक्षीण हो गया है, जिसने इन्द्रियरूपीशत्रुओं को निगृहीत कर लिया है, उस पुरुष की भोगवासनाएँ हेमन्त ऋतु में कमलिनी की भाँति नष्ट हो जाती हैं ॥८॥
अज्ञानान्धकार के वेतालरूपी ये वासनाएँ तभी तक पराक्रम दिखलाती हैं, जब तक परमात्मतत्त्व के दृढ़ाभ्यास द्वारा यह मन विजित नहीं हुआ॥९॥

स्वदेहरूपी नगरी के साम्राज्य में चाकर, मन्त्री, सामन्तआदि के कार्य का शुद्ध मन ही सम्पादन करता है, ऐसा कहते हैं। __ विवेकी पुरुष का मन ही अभिमत कार्य करने से चाकर है, उत्तम कार्य का सम्पादन करने से मन्त्री है और इन्द्रियों पर आक्रमण करने से सेनापति है, ऐसा मैं समझता हूँ॥१०॥
मनीषी पुरुषों का मन ही लालन (उपसेवन) करने से स्नेहयुक्त ललना है, पालन करने से पवित्र पिता है तथा उत्तम विश्वास के कारण मित्र है, ऐसा मैं समझता हूँ ॥११॥

मन के पिता होने में दूसरा हेतु भी कहते हैं।
शास्त्र द्वारा दिखाई गई देवता की भावना से इनका शासन अनुल्लंघनीय है' यों देखा गया और स्नेह बुद्धि से अपने हृदय में अनुभूत पिता जैसे स्वरूपभूत अपनी देह का त्याग कर स्वोपार्जित धनरूप सिद्धि देता है, वैसे ही शास्त्र के ज्ञान से चिन्मात्र दृष्टि से देखा गया विवेकबुद्धि से अपने हृदय में अनुभव किया गया मन अपने स्वरूप का त्यागकर तत्त्वज्ञानरूप सिद्धि देता है|१२॥
भाग्यवश खान में देखी गई, सान की खराद से स्वच्छ की गई, प्रकाशक रस से प्रक्षालन द्वारा अच्छी तरह चमकीली बनाई गई, हजारों घनों के भी आघात से अभेद्य, सुन्दर सूतवाले सुवर्ण के हार आदि में लगाई गई मनोहर मणि जैसे हृदय में शोभित होती है, वैसे ही शास्त्रदर्शित परीक्षा द्वारा अच्छी तरह देखा गया, आचार्य, सहाध्यायियों की सहायता से आत्मानुभवपर्यन्त ज्ञात हुआ, निदिध्यासन से दृढ़ हुआ तथा पंचम आदि भूमिका भेदों में लगाया गया उत्तम मन भासित होता है ॥१३॥

मणि के साथ मन के रूपक प्रस्ताव के प्रस्तुत रहते ही मध्य में श्रीरामचन्द्रजी की 'मन्त्री सत्कार्यकारणात्' ऐसा पहले जो कहा था उसमें वह सत्कार्य कौन है ? ऐसी विशेष जिज्ञासा को ताड़कर श्रीवसिष्ठजी कहते हैं। __ मनरूप मन्त्री शास्त्रविहित कर्मों में प्रवृत्त पुरुष के अनर्थ परम्परारूप जन्म वृक्षों का छेदक तथा निरतिशय आनन्द के आविर्भाव के साधनभूत साधन चतुष्टय से लेकर साक्षात्कारपर्यन्त कर्मों का
उपदेश करता है ॥१४॥

इस तरह रामचन्द्रजी का समाधान करके प्रस्तुत मणिरूपक कह उपसंहार करते हैं।
इस तरह हे श्रीरामचन्द्रजी, असंख्यवासनारूपी पंक से मलिन मनोमणि को सिद्धि प्राप्ति के लिए विवेकजल से धोकर आत्मप्रकाश से युक्त होइये ॥१५॥

इस तरह विवेक को निरतिशय उत्तम फल देनेवाला बतलाकर अत्यन्त अनर्थपरिणामवाले विवेक प्रमाद से श्रीरामचन्द्रजी को निवृत्त करते हैं। ___ नीचे गिरानेवाले राग आदि अनर्थों से परिपूर्ण, भीषण भवभूमियों में विवेकहीन होकर निवास करते हुए आप साधारण प्राणी की भाँति विवश होकर नीचे न गिरिये॥१६॥
सैकड़ों अनर्थों से व्याप्त, महामोहरूपी कुहरे से पूर्ण, उदित हुई इस संसार माया की महारोग की भाँति आप उपेक्षा न कीजिये अर्थात् उससे सावधान हो जाइये ॥१७॥

प्रस्तुत इन्द्रिय रूपी शत्रुओं के जयोपाय के उपदेश का उपसंहार करते हैं। परम विवेक को प्राप्त, बुद्धि से सत्य का अवलोकन कर तथा इन्द्रियरूपी शत्रुओं को अच्छी तरह

जीतकर आप संसार सागर से पार हो जाइये ॥१८॥

यदि कोई कहे कि उत्पत्ति प्रकरण में तो इन्द्रियों की असत्यता बतलाई है। तो क्यों यहाँ उसकी जय के उपाय का उपदेश करते हैं, उस पर श्रीवसिष्ठजी कहते हैं: __ हे श्रीरामचन्द्रजी, असत्य इस शरीर में तथा असत्य सुख-दुःखों में आपको दाम-व्याल-कट न्याय की प्राप्ति न हो॥१९॥

तत्त्वदृष्टि से यद्यपि ये असत्य हैं, तथापि मोहदृष्टि से उनकी सत्यता अनुभव सिद्ध है, इसलिए उनकी चिकित्सा के बिना वासना की दृढ़ता से दाम, व्याल और कट के न्याय से अनर्थ की प्राप्ति दुर्वार है। विवेक आदि के अभ्यास से उनकी चिकित्सा हो जाने पर तो भीम,

भास और दृढ़ की स्थिति से अनर्थ की प्राप्ति नहीं होगी, ऐसा कहते हैं। __भीम-भास-दृढ़ स्थिति से आप विशोकता को प्राप्त हो जायेंगे |२०॥

हे महामते, यह दृश्यभूत देह आदि मैं हूँ, इस मिथ्या अभिमान को स्वतत्त्वनिश्चय के द्वारा अच्छी तरह दूर और जो दृश्यभूत वस्तु से अतिरिक्त प्रत्यक् एकरस आत्म वस्तु है, उसी का अवलम्बन कर तत्स्वभाव होने के कारण मनोरहित होकर गमन कीजिए, पान कीजिए, भोजन कीजिए, यों आप बद्ध नहीं होंगे। गमनादि व्यवहार करते हुए

भी मुक्त ही है, यह भाव है ॥२१॥

चौबीसवाँ सर्ग समाप्त

पचीसवाँ सर्ग देवताओं द्वारा शम्बर के सेनापतियों की हत्या; दाम, व्याल और कट नामक

सेनापतियों की उत्पत्ति और उनसे देवताओं पर विजय पाने की आशा का वर्णन। वासनारहित पुरुष में भी धीरे धीरे वासनाओं का संचय होने से देहादि का अभिमान होने पर जन्म-मरण परम्परा होती है, फिर विवेक से कुछ क्षीण वासनावाले पुरुष की होती है, इसमें तो कहना ही क्या? इस कैमुतिक न्याय के प्रदर्शन द्वारा जिनमें थोड़ा सा आत्मज्ञान प्राप्त हुआ है, जिन्हें पूर्णनिष्ठा प्राप्त नहीं हुई है, उन मन्द और मध्यम अधिकारियों को वासना के उच्छेद के लिए अवश्य दृढ़ प्रयत्न करना चाहिये, यह दर्शानेवाली दाम-व्याल-कट की आख्यायिका को कहने वाले श्रीवसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी में उक्त आख्यायिका को सुनने की इच्छा उत्पन्न करने के लिए पूर्वोक्त का ही पुनः अनुवाद करते हैं। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, आप में लोग विश्राम लेते हैं, आप बुद्धिमानों में सर्वश्रेष्ठ है, कल्याण के लिए प्रयत्न कर रहे हैं शम, दम आदि उत्तम पदार्थों को अपने में प्रकाशित करने का आपका स्वभाव है, इस लोक में विहार कर रहे आपका दाम-व्याल-कट-न्याय न हो और भीम भास-दृढ़ स्थिति से आप शोकरहित होइये॥१,२॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, संसार के ताप को दूर करनेवाले आपने ऐसा जो कहा कि तुम्हारा दाम-व्याल-कट न्याय न हो, वह क्या है ? हे प्रभो, संसार ताप को दूर करनेवाले आपने भीम-भास दृढ़ स्थिति से आप शोकरहित होइये, यह क्या कहा? जैसे मेघ वर्षा ऋतु में मयूर को उल्लासित करता है वैसे ही इन दो कथाओं का वर्णन करनेवाली तथा

भवताप को दूर करनेवाली अपनी उदार वाणी से शुद्ध तत्त्व का बोध मुझे कराइये॥३-५॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, दाम - व्याल- कट न्याय को और भीम-भास दृढ़ स्थिति को आप सुनिये, उन्हें सुनकर जो आपको अभिमत हो, उसे कीजिये॥६|

सम्पूर्ण आश्चर्य वस्तुओं से मनोहर पातालगर्त में शम्बर नामक दैत्यराज था । उसे मायारूपी मणियों का यदि महार्णव कहें, तो कोई अत्युक्ति न होगी |७॥

उसने आकाश में कल्पित नगरों के उद्यानों में राक्षसों से मन्दिर बना रक्खे थे, बनावटी उत्तम चन्द्रमा और सूर्य से उसने अपने प्रदेश को विभूषित कर रक्खा था, पत्थर के टुकड़ों की नाईं सर्वत्र सुलभ पद्मराग आदि मणियों से वह देवपर्वत मेरु के तुल्य हो गया था। असीम धनसम्पत्तियों के निर्माण से उसने सब दानवों को मालामाल कर दिया था। घर में स्थित रत्नरूप स्त्रियों के गान से उसने अप्सराओं की गानध्वनि को जीत लिया था। उसके क्रीड़ा के उपवन के वृक्ष चन्द्रबिम्ब की कलाओं से पूर्ण थे॥८-१०॥

खिले हुए नील कमल की राशियों से उसने अपने क्रीड़ा के घर को कामियों के लिए भयंकर बना दिया था। रत्नभूत हंसों की ध्वनि से स्वर्णकमल के सारसों का आह्वान किया था। स्वर्णवृक्षों की शाखाओं के अग्रभागमें कमल की कलियाँ गुँथ रक्खी थी। कुंजों के वृक्षों के ऊपर से मन्दार के फूल गिरते थे। कैंची के तुल्य अनन्त दैत्यों से उसने इन्द्र पर विजय प्राप्त की था। बर्फ के समान ठंडी अग्नि की ज्वालाओं से उसने अपना उद्यानमण्डप बना रक्खाथा, सर्वज्ञ बने हुए फूलों के बगीचों से आनन्ददायी नन्दनवन को उसने जीत लिया था। वह अपनी माया से मलयाचल के सब चन्दन के वृक्षों को साँपों के साथ हर लाया था। उसके अन्तःपुर की अंगनाएँ स्वर्ण की कान्ति और सब लोगों की सुन्दरता को नीचा दिखानेवाली थी। विविध पुष्पों की राशियों से उसके घर का आँगन घुटनों तक भरा था। क्रीड़ा के लिए बनाये गये मिट्टी के शंकरजी ने भगवान श्रीकृष्ण को जीत लिया था। सदा ऊपर को छिटक रही जुगनू की तरह घूम रही रत्नराशियों की प्रभा रूपी तारों से उसके नगर का मध्यभाग भरपूर था। सब रात्रियों में सारे पाताल में आकाश सौ चन्द्रमाओं से युक्त रहता था। उसका युद्ध पराक्रम ऐसा था कि उससे रचे गये प्रतिमारूपी लोग उसके प्रबन्ध का गुणगान करते थे। माया से रचित ऐरावत आदि गजराजों से देवताओं के ऐरावत आदि का उसने मानमर्दन कर दिया था। तीनों लोकों मे स्त्री, हाथी, घोड़े आदि में सर्वोत्कृष्ट रत्नरूप स्त्रीरत्न आदि से उसने अन्तःपुर को परिपूर्ण कर दिया था॥११-१८॥

वह सकल सम्पत्तियों से महासौभाग्यशाली था और ऐश्वर्य उसे प्रणाम करते थे उसके उग्र शासन को सब दैत्य सामन्त नतमस्तक होकर ग्रहण करते थे। उसकी महाभुजाओं के वन की छाया में सब असुर आराम से रहते थे। वह सब बुद्धियों का आधार था और समस्त रत्नों के मण्डल से विभूषित था। दुःसह और भीषण आकृतिवाले उस दैत्य की, जिसने देवताओं को नष्ट-भ्रष्ट कर डाला था, देवताओं का विनाश करनेवाली विशाल वाहिनी थी॥१९-२१॥

मायाबलवाले उस दैत्य के सो जाने पर और देशान्तर चले जाने पर अवसर पाकर देवताओं ने उसकी सेना को बड़े वेग से मार डाला।।२२॥

देवताओं के द्वारा उसकी सेना का विनाश होने पर शम्बरासुर ने मुण्डी, क्रोध, द्रुम आदि सेनापतियों को अपनी सेनाओं में रक्षा के लिए नियुक्त किया ॥२३॥

भयानक देवताओं ने अवसर पाकर जैसे आकाश में स्थित बाज पक्षी व्याकुल हुई गौरैयों को मार डालता है, वैसे ही उनको भी मार डाला ॥२४॥

असुर श्रेष्ठ शम्बर ने जैसे सागर चंचल और उग्र शब्द करनेवाली तरंगों की सृष्टि करता है, वैसे ही चंचल और

उग्र शब्द करनेवाले अन्य सेनापतियों को पुनः उत्पन्न किया ॥२५॥

देवताओं ने उन्हें भी जल्दी ही मार डाला, इससे उसके कोप की सीमा न रही । वह देवताओं से भरे हुए स्वर्ग में देवताओं के नाश के लिए गया ॥२६॥

शम्बरासुर की माया से भयभीत हुए देवता देवीजी के वाहन सिंह से भयभीत हुए मृगों की नाईं स्वर्ग से भागकर सुमेरु पर्वत की झाड़ियों में छिप गये ॥२७॥

शम्बरासुर ने स्वर्ग में जाकर स्वर्ग को, जिसमें क्षुद्र-क्षुद्र देवगण रो रहे थे और अप्सराओं के मुखमण्डल आँसुओं से लथपथ थे, प्रलयकाल में नष्ट-भ्रष्ट हुए जगत के तुल्य शून्य देखा ॥२८॥

क्रुद्ध हुए शम्बरासुर ने वहाँ पर इधर-उधर भ्रमण किया, जो रत्न आदि सुन्दर वस्तुएँ थी, उन्हें हर कर और लोकपालों की नगरी को जलाकर वह अपने स्थान को चला गया ॥२९॥

इस प्रकार देवता और दानवों के मनोमालिन्य के दृढ़ होने पर देवता स्वर्ग का परित्याग कर इधर-उधर दिशाओं में छिप गये ॥३०॥

किन्तु शम्बरासुर जिन-जिन को अपनी सेनाओं के अधिपति बनाता था, उन्हें देवता प्रयत्नपूर्वक मार डालते थे॥३१॥

देवता बराबर तब तक ऐसा करते जब तक कि कुपित शम्बरासुर अत्यन्त उद्वेग को प्राप्त होकर तृणाग्नि के समान उच्छवास लेता हुआ अत्यन्त प्रज्वलित नहीं हुआ ॥३२॥

जैसे पापी पुरुष निधि को नहीं पा सकता, वैसे ही बड़े प्रयत्न से तीनों लोकों को खोजकर भी वह देवताओं को न पा सका ॥३३॥

फिर तो उसने अपनी सेना की रक्षा के लिए मूर्तिमान तीन कालों की तरह उदित हुए महाबली बड़े भीषण तीन असुरों की माया से सृष्टि की ॥३४॥

माया से बने हुए अतएव बड़े मायावी, बलरूपी वृक्षों को धारण करनेवाले वे भयंकर सेनापति अपने परों से क्षुब्ध हुए सेना की तरह वृक्षों को धारण करनेवाले बड़े भयानक पर्वतों की तरह उत्पन्न हुए ॥३५॥

दाम (शत्रुओं का दमन करनेवाला), व्याल (साँप की तरह शत्रुओं को लपेटनेवाला) और कट (शत्रुओं के शस्त्रों से अपनी सेना को सुरक्षित रखनेवाला) इन नामों से युक्त वे जो प्राप्त हो जाय, उसे करनेवाले एकमात्र चेतना धर्मवाले थे॥३६॥

प्राक्तन कर्मों का अभाव होने से वे प्राक्तन (पूर्वसिद्ध जीव) न थे और न उनकी वासनाएँ थी, वे भय,

शंका, पलायन आदि विकल्पों से रहित चिन्मात्र के सन्निधान के कारण देह क्रियावाले थे॥३७॥

यदि कोई शंका करे कि यदि उनके कर्म, काम और वासनाएँ नहीं थी, तो उनका जन्म ही नहीं होना चाहिये था, क्योंकि जन्म के हेतुओं का अभाव था। यदि कहिये, बीज न होने पर भी जन्म होगा, तब तो मुक्तों का भी पुनर्जन्म होगा। आगे स्वयं कहेंगे भी 'विद्यतेवासना यत्र तत्र सा याति पीनताम्' (जहाँ पर वासना रहती है वहीं पर वह स्थूलता को प्राप्त होती है) इसलिए उनके कर्म आदि का अभाव कहना संगत प्रतीत नहीं होता इस पर कहते हैं।

ये दाम, व्याल और कट स्वतन्त्र जीव न थे, किन्तु निमित्तभूत अन्तर्यामी चैतन्य से कर्मजीवरूप शम्बर की कौशलरूप, कर्म, वासना आदि से वृद्धि को प्राप्त न हुई, माया कल्पनारूप अतएव भोगसाररहित थोड़ी सी सृष्टि संकल्पवृत्ति को लेकर आविर्भाव को प्राप्त हुए थे। ऐन्द्रजालिकों द्वारा रचे गये अन्य पुरुषों की तरह स्वतन्त्र कर्मों का अभाव होने पर भी आविर्भाव रूप जन्म हो सकता है। यह भाव है॥३८॥
वासनाशून्य वे योद्धा काकतालीय न्याय की तरह अन्धपरम्परा से ही प्रस्तुत क्रिया का अनुवर्तन करते हैं। भाव यह है कि जब तक उनकी वासना वृद्धि नहीं हुई, तब तक योगियों की तरह उनका व्यवहार हुआ॥३९॥

यदि कहिये, जिनकी वासना उद्‌भूत नहीं हुई, उनका व्यवहार कहाँ देखा गया है, तो सुनिये, ऐसा कहते हैं। ___ जैसे आधे सोये हुए बालक अपने अंगों से ही चेष्टा करते है, वैसे ही वासना और आत्माभिमान से रहित उन लोगों की केवल अंगों से चेष्टा हुई॥४०॥
न तो वे युद्ध के समय शत्रुओं के अभिमुख आगमन को जानते थे, न विश्रान्त और निःशंक शत्रुओं के अकस्मात आक्रमण को जानते थे, न भागनाही जानते थे, न जीवन जानते थे, न मरण जानते थे, न युद्ध जानते थे और न जय-पराजय जानते थे ॥४१॥

यदि नहीं जानते थे, तो स्वयं शत्रुओं के ऊपर आक्रमण कैसे करते थे? इस पर कहते हैं।
अपने प्रहार से पर्वतों को चूर-चूर करनेवाले वे शस्त्र प्रहार करने के लिए उद्यत अपने आगे देखे गये शत्रुसैनिकों पर केवल आक्रमण करते थे। भाव यह है कि जाकर प्रहार करना चाहिए। इस प्रकार की शम्बरासुर की वासना ही उनका शरीर था। सामने शत्रु को देखने से उतना ही उनको ज्ञात होता था, इसलिए वे आक्रमण करते थे॥४२॥
शम्बरासुर ने अत्यन्त प्रसन्न होकर ऐसा विचार किया कि माया से निर्मित दाम आदि असुरों से सुरक्षित मेरी सेना अवश्य शत्रुओं पर विजयी होगी॥४३॥
अत्यन्त बलशाली असुरों के बाहुरूपी वृक्षों से सुरक्षित मेरी यह सेना शत्रु का प्रहार होने पर भी दिग्गजों के दाँतों का प्रहार होने पर भी जैसे मेरु पर्वत की सुवर्ण शिला स्थिर ही रहती है विचलित नहीं होती, वैसे ही अत्यन्त स्थिरता को प्राप्त होगी॥४४॥

पचीसवाँ सर्ग समाप्त
छब्बीसवाँसर्ग देवताओं के साथ पाताल से निकले हुए दाम, व्याल और कट आदि के घोर संग्राम का वर्णन।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, दैत्यराज शम्बरासुर ने इस प्रकार विचारकर दाम, व्याल और कट से अधिष्ठित देव विनाशिनी अपनी सेना को भूलोक में भेजा ॥१॥
भीषण सिंहनादवाले आयुधधारी दैत्यसागर से, सागर तट की झाड़ियों से, पर्वतों की कन्दराओं से आशय यह है कि जहाँ जिसे मार्ग मिला, पक्षधारी पर्वतों के आटोप से ऊपर आये ॥२॥
दाम, व्याल और कट से बलशाली हुए दानवों ने अन्तरिक्ष और पृथिवी के मध्यवर्ती आकाश को ठसाठस भर दिया, जिसमें उनके मुक्कों के प्रहारों से सूर्य निस्तेज हो गया था।३॥
इसके बाद मेरुपर्वत के निकुंजों से और कन्दराओं से प्रलयकाल की तरह क्षुब्ध और भयंकर देवताओं के गण युद्ध के लिए उतर आये ॥४॥
उन देव और असुर सेनाओं का वन के मध्य में वह युद्ध अकाल में हुए दुःसह प्रलय के समान भीषण हुआ॥५॥
इसके बाद कुण्डलों की कान्तियों के तेज से अन्धकार का नाश कर चुके मस्तक, प्रलयकाल में नष्ट हो गये हैं आश्रयभूत चन्द्रमा और सूर्य जिनके ऐसी दीप्तियों की तरह, धड़ों से गिरने लगे ॥६|प्रलयकाल के वायुओं के महाप्रवाहों से पड़ी हुई दराररूपी हँसी से युक्त तथा दुर्दान्त योद्धाओं से छोड़े गये सिंहनादों से मुखरित पर्वत काँपने लगे|७॥
पर्वत की शिलाओं के तुल्य शस्त्रास्त्रों के आघात से जिनकी दीवारें ढह गई थी। भयभीत सिंह जिनमें विश्राम ले रहे थे ऐसे हिमालय आदि कुलपर्वतों के तट गूंजने लगे॥८॥
परस्पर के प्रहारों से नष्ट हुए शस्त्रास्त्रों से निकली हुई चंचल आग की चिनगारियाँ प्रलयकाल में आकाश से टूटे हुए

तारों की तरह उड़ने लगी॥९॥
रक्त-मांस की राशि से पूर्ण एकमात्र सागरके तटपर बैठे हुए, प्रलयकाल के उत्पातभूत तालवृक्षों के समान ऊँचे करताल बजाकर नाच रहे वेताल इधर-उधर विलास करते थे॥१०॥
इधर-उधर फैलती हुई रुधिर की धाराओं से बादलों के समान धूलि जिसमें शान्त हो गई थी, ऐसे आकाश में आयुधों के प्रहारों से चूर-चूर किये गये मस्तकों के करोड़ों कुण्डल सूर्य के आकार से युक्त हो गये थे। अपने प्रहारों से हिमालय आदि पर्वतराजों को छिन्न-भिन्न करनेवाले, प्रहार करने के लिए उखाड़े हुए कल्पवृक्षों को धारण करनेवाले, सूर्य के आकारके सदृश आकारवाले दैत्यों से युक्त दिशाएँ ऐसी पट गई, कहीं पर एक छिद्र भी दिखाई न देता था॥११,१२॥
चल रही तलवार की धारों के वायु से जिनकी दीवारें गिरा दी गई थी अतएव प्रलयकाल की अग्नि से तहस-नहस किये गये से पर्वत धूली के ढेर बन गये ॥१३॥
___अश्वमेघ यज्ञों से वृद्धि को प्राप्त हुए से देवता लोग भी अस्त्रों से रहित हुए असुरों के पास ऐसे आये जैसे मेघों के समीप वायु आते हैं ॥१४॥
तदनन्तर जैसे बिल्लियाँ झपट कर बूढ़े चूहों को पकड़ती हैं, वैसे ही उन्होंने राक्षसों के ऊपर आक्रमण कर उन्हें पकड़ा और राक्षसों ने भी देवताओं को ऐसे पकड़ा जैसे वृक्षों पर चढ़े हुए उन्मत्त आदमियों को भालूपकड़ते हैं।।१५॥
जिनके बाहुरूपी वृक्षों पर शस्त्रास्त्ररूपी फूल खिल रहे थे और शस्त्र रूपी पल्लव शोभित हो रहे थे, ऐसे सुर और असुर वन में हिल रहे फूले हुए वृक्षों की तरह सुशोभित हुए।१६॥
जैसे वायु सुमेरु पर्वत पर फूलों के समूहों से वनों को भर देता है वैसे ही परस्पर के प्रति फेंके गये शस्त्र समूहों से उन लोगों ने दशों दिशाएँ भर दी ॥१७॥
अन्तरिक्ष और पृथ्वी के अवकाशरूपी गूलर के फल के अन्दर रहनेवाले महामशकों के संघ के तुल्य देवता और दानवों की सेनाओं का घोर युद्ध हुआ ॥१८॥

दिग्गज आदि द्वारा कुचले जा रहे लोगों के रण कोलाहल का वर्णन करते हैं।
इसके अनन्तर ऊँचे तालों के समान विशालकाय लोकपालों के दिग्गजों से प्रलयकालमें मेघों से वृद्धि को प्राप्त हुए कोलाहल के आकार का बड़ा भीषण रण कोलाहल हुआ।॥१९॥
वह कहीं पर आकाश में अत्यन्त घन होने के कारण मानों गज बनाता हुआ सा, कहीं पर मुट्ठी में पकड़ने योग्य सा और कहीं पर जलभार से भरे हुए मेघों के उदर के समान गम्भीर था |२०॥
रथ के ऊपर पड़ने से पीसे गये शस्त्रों से पर्वतों में शब्द करता हुआ वह कोलाहल नाचनेवाले नट के समान ताल और लय के अनुसार था, जिनके हृदय मारे भय के फट रहे थे, ऐसे बलहीन पुरुषों के करुण क्रन्दन से उसमें घरघराहट हो रही थी ॥२१॥
वह प्रलयकाल के हेतुभूत अग्नि, वायु आदि से उल्लसित होनेवाले, ब्रह्मा के दिन-भूत सृष्टिकाल के अन्त में होनेवाले कोलाहल की प्रतिध्वनि के तुल्य था और बारह सूर्यों के सम्मेलन से पिघल रहे सुवर्ण पर्वत के शब्द के तुल्य था॥२२॥

ब्रह्माण्डरूपी दीवार में टकराकर लौटने से बढ़ा हुआ और उद्गम स्थान से भी निकलता हुआ वह कोलाहल प्राणियों से ताड़ित एवं प्राणियों के आगारभूत महास्रोत के जलप्रवाह की ध्वनि के तुल्य था जो किसी पर्वत आदि से टकरा कर रुका हो और अपने उद्गम स्थान से भी निकलता हो॥२३॥
इधर उधर उड़ रहे पक्षधारी पर्वतराजों के पंखों के वायु से मानों उसमें ध्वनि हो रही थी, उसने कर्णकटु शब्द प्रवाह से व्याप्त हिमालय आदि पर्वतों की कन्दराओं को फूट रहे कानों की तरह बना दिया था ॥२४॥

मन्दराचल से अमृतमन्थन के समय अमृतोत्पत्ति होने पर अमृत के प्रति आसक्ति होने के कारण अमृतोत्पत्ति को सुन रहे देवता और असुरों का हर्षोत्कर्ष होने पर घंघम् शब्द के सदृश ताल ठोकना आदि के शब्दों से उसने सातों द्वीप रूपी प्राणी निवासभूमि को व्याप्त कर रक्खा था|२५॥
क्षुब्ध हुई दोनों सेनाओं का ऐसा भीषण युद्ध हुआ कि उनमें नगर, ग्राम, पर्वत, वन और मनुष्य पीसे गये थे, बड़े बड़े उद्धत दानव विद्यमान थे, सैकड़ों बड़े-बड़े आयुधों से काटे गये दानवरूपी पर्वतों से सब दिशाएँ भरी थी, परस्पर तहस-नहस किये गये अस्त्र आदि के

चूर्णों से आकाश का मध्यभाग भरा था, भुशुण्डी नामक अस्त्र समूह के शब्दों से मेरूपर्वत के सैकड़ों शिखर ढह रहे थे, बाणरूपी आँधी से दैत्य और देवताओं के मुखरूप कमल कटे थे और दोनों सेनाओं के प्रहाररूपी कल्लोलों के संचार से आकाश व्याप्त था ॥२६-२९॥

197387

197388 उस युद्ध में आयुधरूपी आँधी से पीसे गये वैमानिकों के समूह गिर रहे थे, अस्त्र से उत्पन्न हुए समुद्रों के जल के प्रवाह से आकाश में स्थित अमरावती आदि नगर आप्लावित थे, महास्त्रों के संपात से तलवार, शूल, शक्ति आदि रूप सैकड़ों नदियाँ बह रही थी, पर्वतों के समीप में घोर योद्धाओं के ताल ठोकने के शब्दों से ब्रह्माण्डरूप मण्डप काँप रहा था, दैत्यों की एड़ियों के प्रहारों से लोकपालों के लोक गिर रहे थे और स्त्रियों के हल-हल शब्द के साथ मन्दिरो में कंकण बज रहे थे॥३०-३२॥

197389 वह युद्ध गिर रही दैत्य सेना से उत्पन्न हुई अथाह रक्त-राशिरूप जल से युक्त था । उसमें खून से लथ-पथ मनुष्यों द्वारा छोड़े गये घोर सिंहनाद से लोग इधर-उधर भाग रहे थे, वह लोकपालों के सेनापतिरूपी कमलो में भौंरे के समान कभी मरते हुए लोगों के प्राण हरने के लिए छिपे हुए और कभी युद्ध के लिए प्रकट यम से युक्त था, सुर और असुरों द्वारा भागने के समय किये गये प्रहारों से ताड़ित अतएव फिर लौटकर प्रहार कर रहे सैन्यसमूह से व्याप्त था, पंखवाले पर्वतों के आकार के सदृश आकारवाले दानवरूपी पर्वतों के गमनागमन से हो रहे साँय-साँय शब्द की भनभनाहटों से भीषण था तथा आयुधों के अग्रभागों से छिन्न-भिन्न भयंकर दैत्यरूपी पर्वतों के झरने के सदृश रक्तप्रवाहों से समस्त पृथ्वी, सागर और पर्वत

197390 उससे लाल हो गये थे॥३३-३६॥

197391

197392 राष्ट्र, नगर, वन ग्राम और गुफाएँ सब के सब नष्ट हो गये थे, असंख्य असुर, हाथी, घोड़े और मनुष्यों के शवों से सब मेरु आदि पर्वत पूर्ण हो गये थे, उसमें सुन्दर ताल के समान ऊँचे बाणों की पंक्तियाँ से हाथी चमक रहे थे। मुट्टियों के प्रहारों से मत्त ऐरावत आदि गजराजों के कुम्भस्थल पीसे गये थे। प्रलयकाल के तुल्य विशाल मेघपटल की मुसलाधार वृष्टियों से पर्वत विदीर्ण हो गये थे और बड़े भारी वज्र के गिरने से खूब पीसे गये कुलाचल (पर्वत) उड़ गये थे॥३७-३९॥

197393 उसमें कुपित हुई अग्नि की जलती हुई विविध ज्वालाओं से दानव जलाये गये थे, एक अंजलिपुट से लाये गये समुद्र से देवताओं द्वारा जलाई गई अग्नि राक्षसों द्वारा बुझाई गई थी, प्रचण्ड दैत्यों द्वारा शैल, शिला आदि बोझदार वस्तुओं के फेंकने से देवताओं द्वारा जलाई गई अग्नि रोक दी गई थी, वनसमूहरूप इन्धनों से सुलगाई गई अग्नि की ज्वालाओं से पिघलाये गए पर्वत जड़मय हो गये थे उस युद्ध में कभी अस्त्रों से रचित निबिड़ अन्धकार से प्रलयकाल की रात्रि हो गई थी, कभी माया के सूर्य समूह के प्रकाशोंसे घोर अन्धकार पटल नष्ट कर दिया गया था, माया की अग्नि की वृष्टि से माया के कौशल से बनाये गये मेघों की वृष्टि

197394

197395

197396 नष्ट कर दी गई थी, सीत्कार के साथ अग्नि उगलनेवाले शस्त्रों के परस्पर संघट्टन की वृष्टि हो रही थी। शैलवृष्टिरूपी अस्त्रों से शैलवृष्टिरूपी अस्त्रों का विलास नष्ट किया गया था, निद्रास्त्र और प्रबोधास्त्रों के युद्ध से वह पूर्ण था, शत्रु के अभिभवरूपी अवग्रह (वर्णप्रतिबन्धक वायु विशेष) से वह युक्त था। उसमें क्रकचास्त्र और वृक्षास्त्र चल रहे थे, जल और अग्नि के व्यामोह से वह अन्धकारित था, ब्रह्मास्त्र के युद्ध से भीषण था एवं अंधकारास्त्र और तैजसास्त्र से कर्बुरित था॥४०-४५॥

197397

197398 असुर और पिशाचों के अस्त्रों से उत्पन्न किये गये तोमर, मुद्गर, मुसल आदि अस्त्रों की परम्परा से सारे आकाश में तिल रखने की भी जगह न थी, शिलाओं की वृष्टि से वह छिन्न-भिन्न था, अग्नि की वर्षा से प्रकाशमान था, अपनी पताकाओं से जिन्होंने चन्द्रमा का स्पर्श कर रक्खा था, चक्रों के चित्काररूपी गर्जन से युक्त रथों ने उसमें एक मुहूर्त में उदयाचल और अस्ताचल पर्वत को लाँघ दिया था, वज्र के प्रहार से निरन्तर महाअसुर मर रहे थे और शुक्राचार्य जी की अमरनामक मृतसंजीवनी महाविद्या से महाअसुर पुनः जीवन पा रहे थे। कहीं पर देवताओं की सेना भाग रही थी, कहीं पर विजय से देवता लोग हर्ष मना रहे थे, कहीं पर इधर-उधर शुभग्रह और महाकेतु की पंक्तियों के दर्शन के लिए लोग ऊपर को गर्दन किये थे और कहीं पर उत्पातों के और मंगलों के दर्शन के लिए गर्दन ऊपर किये हुए थे। पर्वत, आकाश, पृथ्वी और धुलोक सहित सारा जगत ही उसमें रुधिर का समुद्र बन गया थे, वह युद्ध दुर्वार वैर से सम्पूर्ण जगत को ही फूला हुआ एकमात्र पलाश का वन बना रहा था एवं पर्वतों के सदृश असंख्य शवों से भरा महासागर था॥४६-५१॥

197399

197400 सब वृक्षों की शाखाओं के अग्रभाग में बड़े-बड़े चंचल शव झूल रहे थे। बाणराशि के वन रूप से निरूपण करने के लिए विशेषण देते हैं।

197401 उसमें सूर्य की किरणों के प्रतिबिम्बरूपी पल्लवों से दैदीप्यमान, अपने वेग के वायु से चंचल, कंक आदि पक्षियों के पंखरूपी फूलों से युक्त, लोहाग्रभागरूपी चमकीले फलवाले, तालों से भी अधिक ऊँचे बाणसमूहरूपी वनों से सारा आकाशमण्डल व्याप्त था, पर्वत के सदृश विशाल, असंख्य, नाच रही कबन्धों की सैकड़ों बाहुओं से मेघ, विमान, देवता और तारे गिराये गये थे और बाण, शक्ति, गदा, भाले, पट्टिश से पर्वत आच्छन्न हो गये ॥५२-५४॥

197402 उसमें सातों लोकों से गिरे हुए दीवार के टुकड़ों सा सारा आकाश व्याप्त था, कल्पकाल के भीषणमेघों के गर्जन-तर्जन तुल्य निरन्तर दुन्दुभि बज रही थी, इस प्रकार के सैकड़ों शब्दों से पाताल में रहनेवाले हाथी प्रतिगर्जन कर रहे थे, विनायकों के द्वारा हाथों से विशाल दानवरूपी पर्वत खींचे जा रहे थे, दिशाओं का विभाग करनेवाले सूर्य आदि के एक दिशा में मिलने पर सिद्ध, साध्य और मरुद्गण असुरों के भय से सन्त्रस्त अतएव निश्चल थे तथा गन्धर्व, किन्नर, देवता और चारण भाग रहे थे॥५५-५७॥

197403

197404 अब औत्पातिक आँधी का वर्णन करते हैं।

197405 वज्रों के गिरने से जिनके अंग खण्डित हो गये थे और जिन्होंने पत्थरों के टुकड़ों को चूर-चूर कर दिया था, प्रलय के समय को सूचित करनेवाले तथा कल्पवृक्ष में रहनेवाले भ्रमर, कोकिल आदि की ध्वनियों को विलीन कर देनेवाले प्रचण्ड वायु (आँधी) दिशाओं में बहे॥५८॥

197406

197407 छब्बीसवाँ सर्ग समाप्त

197408

197409 सत्ताईसवाँ सर्ग दाम, व्याल और कट से पराजित होकर शरण में आये हुए देवताओं से ब्रह्माजी का चिरकाल तक वासना वृद्धिरूप दैत्यवधोपाय कथन। उस घोर संग्राम के घटाटोप के चलने पर देवताओं तथा दैत्यों के शरीरों पर हुए व्रणों से जैसे आकाश से मेघों के मध्य में गंगा के प्रवाह बहते हैं वैसे ही खूनों के नाले बहने पर, दाम नामक दैत्य के देवताओं को वेष्टितकर सिंहनादरूपी महाध्वनि करने पर, व्याल के अपने हाथों द्वारा आकर्षण से सब देवताओं के निवासों को चूरचूर कर देने पर, कट के भीषण संग्राम में देवताओं को छिन्न-भिन्न करने पर, ऐरावत के मूक होकर भागने पर जैसे मध्याह्न में सूर्य की प्रखरता बढ़ जाती है, वैसे ही दानवों की सेना के वृद्धि को प्राप्त होने पर, कटे हुए अंगो की व्यथा से पीड़ित,रुधिर बहा रही देवताओं की सेनाएँ, जिसका बाँध टूट गया हो ऐसी जलराशि के समान भागी। दाम, व्याल और कट ने चिरकाल तक छिपी हुई देवसेनाओं का गर्जन-तर्जन के साथ ऐसे पीछा किया, जैसे अग्नि लकड़ियों का पीछा करती है॥१-६॥

197410 जैसे सिंह निबिड़ लतादि जालों से भरे हुए वन में दौड़कर गये हुए हरिणों को नहीं पाते हैं, वैसे ही असुर बड़े प्रयत्नसे खोजने पर भी देवताओं को न पा सके |७॥

197411 देवताओं के न मिलने पर उस समय प्रसन्न हृदय हुए दाम, व्याल और कट पाताल के मध्य में स्थित अपने प्रभु शम्बरासुर के पास गये ॥८॥

197412 तदुपरान्त दैत्यों से जीते गये अतएव उदास हुए वे देवता क्षणभर आराम कर अमित तेजस्वी ब्रह्माजी के पास विजय के उपाय पूछने के लिए गये ॥९॥

197413 देवताओं के, जिनकी मुखशोभा रुधिर से लाल हुई थी, सन्मुख जैसे सन्ध्या के समय लाल बादलों से लाल जलवाले सागरों के सन्मुख चन्द्रमा प्रादुर्भूत होता है वैसे ही ब्रह्माजी आविर्भूत हुए॥१०॥

197414 उन देवताओं ने ब्रह्माजी को प्रणाम करके दाम, व्याल और कट की सृष्टिरूप शम्बरासुर का अनर्थकारी कार्य भलीभाँति उनसे कहा ॥११॥

197415 विचार करने में कुशल ब्रह्माजी ने वह सब वृत्तान्त सुनकर और विचार कर देव सेना से यह आश्वासनकारी वचन कहा ॥१२॥

197416

197417 श्रीब्रह्माजी ने कहा : हे देव श्रेष्ठों, एक लाख वर्षों के बाद संग्राम के अधिपति श्रीहरि के हाथ से शम्बर का मरना बदा (निश्चित) है। आपलोग उस काल की प्रतीक्षा कीजिये। आप लोग इस समय तो इन दाम, व्याल और कट नामक दानवों को माया युद्ध से लड़ाते हुए भागिये ॥१३,१४॥

197418 युद्धाभ्यास के कारण इनके हृदय में अहंकार का चमत्कार ऐसे प्राप्त होगा, जैसे दर्पणों के अन्दर प्रतिबिम्ब प्राप्त होता है। हे देवताओं, जैसे जाल में फंसे हुए पक्षी सरलता से पकड़े जा सकते हैं वैसे ही वासना युक्त हुए ये दाम, व्याल और कट नामक असुर आप लोगों के सुजेय हो जायेंगे॥१५,१६॥

सुख-दुःख से रहित ये आज तो शम्बर के संकल्पानुसार वासनारहित हैं, इसलिए हे देवताओं, धैर्यपूर्वक शत्रुओं के ऊपर प्रहार कर रहे ये दुर्जय हो गये हैं|१७॥
जो लोग वासनातंतु से बँधे हैं और आशारूपी पाश के वशीभूत हैं, वे रज्जु में बँधे हुए पक्षियों की तरह लोक में औरों की पराधीनता को प्राप्त होते हैं ॥१८॥
जिन धीर पुरुषों की वासनाएँ नष्ट हो गई हैं और जिनकी बुद्धि सभी जगह आसक्त नहीं है, वे न तो कहीं हर्ष को प्राप्त होते हैं और न कहीं पर शोक को प्राप्त होते हैं, उन महाबुद्धियों पर विजय पाना कठिन है॥१९॥

जिस पुरुष के भीतर वासनारूपी रज्जु की गाँठ बँधी है, वह महान क्यों न हो, बहुज्ञ ही क्यों न हो, उसे बालक भी जीत लेते हैं |२०॥
यह देहादि ही मैं हूँ, यह जय-पराजय, पूजा, जीवन आदि मेरा है इस प्रकार की कल्पनाओं से युक्त पुरुष जैसे सागर जलों का आश्रय होता है, वैसे ही आपत्तियों का आश्रय बनता है॥२१॥

सब दुर्वासनाओं में से आत्मा की देहादितादात्म्य से परिच्छिन्नतारूप भ्रान्त वासना ही महामूर्खता, कृपणता और जन्म-मरण आदि की बीज होने से सबसे महा अनर्थ है, ऐसा कहते हैं। __ जिसने यह आत्मा केवल देहमात्र परिच्छिन्न है, यह भावना की, वह सर्वज्ञ क्यों न हो, सर्वत्र ही परम दीनता को प्राप्त होता है|२२॥
जिसने अनन्त, अप्रमेय उस आत्मा की सीमा की कल्पना की, उसने अपने आत्मा से ही अपने आत्मा को विवश कर दिया यानी संसाररूपी अनर्थ से विह्वल कर दिया ॥२३॥
यदि तीनों जगतों में आत्मा से अतिरिक्त कोई वस्तु हो, तो उसमें ग्राह्यरूप से ग्रहण करने के लिए वासना होगी, पर वैसा तो कुछ है ही नहीं, यह भाव है|२४॥
ज्ञानी लोग आसक्ति को अनन्त दुःखों की खान कहते हैं तथा सर्वतः केवल अनासक्ति को सम्पूर्ण सुखो की खान कहते हैं ॥२५॥
जब तक दाम, व्याल और कट इस संसार में आसक्ति रहित हैं, तब तक जैसे मच्छरों के लिए अग्नि अजेय होती है वैसे ही वे आपके अजेय होंगे॥२६॥
देहादि के विनाश द्वारा अपने नाश की संभावना से दीनता को प्राप्त हुई, भीतर स्थित देहादि में अहंभाव ग्रहण करनेवाली वासना से जन्तु जीता जा सकता है, अन्यथा तो मच्छर भी अमर और अचल है|२७॥
जहाँ पर वासना रहती है वहीं पर वह पीनता (स्थूलता) को प्राप्त होती है, क्योंकि धर्मी के रहने पर पीनत्व नामक गुण होता है और उपचय के बिना पीनता की सिद्धि नहीं होती और उपचय भी दूसरे अवयव की सिद्धि होने पर होता है। द्वितीयता भी सत् ही पदार्थ की होती है, असत् की नहीं ॥२८॥
हे इन्द्र, जिस उपाय से दाम, व्याल और कट अपने अंतःकरण को यह देह आदि ही प्रसिद्ध मैं हूँ और यह जय-पराजय, पूजा, जीवन आदि मेरा है, इस प्रकार वासनायुक्त समझें, उस उपाय को आप कीजिये ॥२९॥

मनुष्य की जो-जो विपत्तियाँ हैं और जो भाव और अभाव दशाएँ हैं, वे सब तृष्णारूपी करंज लता के कड़वे और कोमल बौर हैं|३०॥
वासनारूपी रस्सी से बँधा हुआ जो पुरुष आवागमन करता है, उस पुरुष की वृद्धि को प्राप्त हुई वह वासना अतिदुःखदायी होती है और नाश को प्राप्त हुई वह सुख के लिए होती है।३१॥
जैसे सिंह श्रृंखला से बाँधा जाता है वैसे ही अत्यन्त धीर, अत्यन्त बहुज्ञ, कुलीन और महान पुरुष भी तृष्णा से बाँधा जाता है ॥३२॥
यह तृष्णा क्या है यह शरीररूपी वृक्ष पर बैठे हुए हृदयरूपी अपने निवास में जानेवाले चित्तरूपी पक्षी का जाल बुना हुआ है।३३॥
वासना से दीन लोगों को यमराज इस प्रकार खींचता है जैसे बालक रज्जु से विवश और खूब श्वास छोड़ रहे पक्षी को खींचता है॥३४॥
आयुधों के समूह की कोई आवश्यकता नहीं है एवं युद्ध में घूमने की भी कोई जरूरत नहीं है, आप केवल दाम, व्याल और कट की वासना के (शम्बर के संकल्प से उत्पन्न हुई निरभिमान वासना के) विपरीतता यानी अभिमान की वृद्धि युक्तिपूर्वक प्रयत्न से कीजिये ॥३५॥
हे देवराज, शत्रु के हृदय में अक्षुभित धैर्य के रहने पर न शस्त्र जीत सकते हैं, न अस्त्र जीत सकते हैं और न शुक्राचार्य आदि द्वारा प्रणीतनीति शास्त्र ही जीत सकते हैं॥३६॥
वे मत्त दाम, व्याल और कट युद्धाभ्यास से ही अहंकारमयी

वासना का ग्रहण करेंगे ॥३७॥

तत्त्वज्ञों की अपेक्षा उनमें कौन सी कमी है ? जिससे वे वासना ग्रहण करेंगे? इस पर कहते हैं।
शम्बरासुर से निर्मित वे अत्यन्त अज्ञ पुरुष थे, अतः जब वे वासना का ग्रहण करेंगे, तब आप लोगों के सुजेय हो जायेंगे॥३८॥
इसलिए हे देवताओं, आप लोग सर्वप्रथम युक्तियुद्ध से उन्हें व्यवहार कार्यों में जागरुक कीजिये, व्यवहार कार्यों में अभ्यस्त होने के कारण वे वासना युक्त हो जायेंगे । वासनाओं के बद्धमूल होने पर वे आपलोगों के वशीभूत हो जायेंगे, कोई भी पुरुष यदि तृष्णा से बद्ध अंतःकरणवाले न हो, तो वे सहज में सुजेय नहीं होते॥३९,४०॥
जैसे जलाशय के अन्दर अत्यन्त चंचल तरह-तरह की लहरियों की अधिकता जलरूप से स्थित है, वैसे ही अपनी वासना के मध्य में स्थित यह सम और विषम समस्त जगत प्रवाह से नित्यता को प्राप्त हुआ स्थित है, इसलिए एकमात्र स्ववासना की ही चिकित्सा करनी चाहिए ॥४१॥

सत्ताईसवाँ सर्ग समाप्त
अट्ठाईसवाँ सर्ग विश्राम को प्राप्त हुए देवता और दानवों का,
वासनोदय होने तक चिरकालीन युद्ध का पुनः विस्तार से वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे समुद्र की तरंग तीर भूमि के तट पर शब्द करके अन्तर्हित हो जाती है, वैसे ही भगवान ब्रह्मा देवताओं को यह उपदेश देकर वहीं पर अन्तर्हित हो गये|१॥
जैसे वायु कमलों की सुगन्ध लेकर अपनी-अपनी अभिमत वनपंक्तियों को जाते हैं, वैसे ही देवता लोग भी उनके वचन सुनकर अपनी अभिमत दिशा को गये ॥२॥
जैसे भ्रमर सुन्दर कमलों पर विश्राम करते हैं, वैसे ही देवताओं ने स्थिर कान्तिवाले अपने सुन्दर मन्दिरों में कुछ दिन विश्राम लिया ॥३॥
अपना अभ्युदय करनेवाले किसी शुभ अवसर को पाकर देवताओं ने प्रलयकाल के मेघ की ध्वनि के सदृशध्वनिवाला दुन्दुभिघोष किया|४॥
दुन्दुभिघोष सुनकर दैत्यों के ऊपर आने पर अन्तरिक्ष में पातालवासी उन दैत्यों के साथ देवताओं का दीर्घ समय बितानेवाला घोर युद्ध फिर शुरु हुआ॥५॥

दोनों ओर से तलवार, बाण, शक्ति और मुद्गरों के समूह, मूसल, गदा, कुल्हाड़े, भीषण चक्र, शंखाकार शस्त्र, वज्र, पहाड़, शिलाएँ, अग्नि, वृक्ष तथा साँप, गरुड़ आदि के सदृश मुखवाले अनेक आयुध आकाश में चलने लगे॥६॥
माया से रचे गये आयुध ही जिसमें बड़ा भारी निबिड़ जल प्रवाह था, शीघ्र बहनेवाली, पत्थर, पर्वत लाखों साधारण वृक्ष और प्रधान वृक्षों से क्षुब्ध हुए जल प्रवाह से घन शब्द करनेवाली नदी तुरन्त चारों दिशाओं में बहने लगी ॥७॥

पूर्वोक्त नदी का ही फिर वर्णन करते हैं।
जिसके मध्यप्रवाह में उल्मुक (अधजली लकड़ियाँ), त्रिशूल, पर्वत, भाले, तलवार, बर्छियाँ, बाण, तीर और मुद्गरों की राशियाँ बह रही थी, ऐसी वह नदी जिसने जल की नाईं देव मन्दिरों को नष्ट कर दिया था, ऐसे वज्र आदि आयुधों की वृष्टि से हुए तटभंग से गंगा के

सदृश थी यानी मेरु आदि पर्वतों पर
0.

बहने वाली गंगा के तुल्य थी॥८॥

अब सुर और असुरों को परस्पर मोह में डालने के लिए विचित्र माया निर्माण, प्रतीकारों से उसकी शान्ति, फिर उसके तुल्य अन्य मायाओं के निर्माण और उनके उपशम को कहते हैं।
पृथिवीमयी, जलमयी, तेजोमयी, वायुमयी, आकाशमयी सी (जिसमें जैसे पृथ्वी घूमती-सी थी, गिरती-सी थी, तथा जिसमें लोग जल में डूबते से थे, अग्नि से जलाये-से जाते थे, वायु से उड़ते-से थे, महागर्तरूप आकाश में गिरते-से थे) माया और पिशाच आदि शरीरमयी-सी माया (जैसे पिशाचों के शरीर गिरते हैं, दौड़ते हैं, युद्ध करते हैं, इस प्रकार की दारुण शरीरमयी माया), जिसमें दूसरे के प्रहारों का ग्रहण करना और स्वयं प्रहार करना बार बार होता था, ऐसी दूसरी माया तथा शत्रुओं से दुर्दमनीय ढेर की तरह बहुत्व को प्राप्त हुए प्रत्येक योद्धा के शरीर से युक्त, इस प्रकार की भी माया, ये सब मायाएँ प्रयुक्त हो, सुर, असुर और सिद्धों द्वारा प्रतीकारों से विनष्ट होकर शान्त होती थी, फिर वैसी ही माया उदित होती थी, वह क्या पहले उत्पन्न हुई माया ही है अथवा वह नहीं है, किन्तु अन्य ही है,यों यथार्थरूप से उसे जानना कठिन था ॥९॥

उस युद्ध में दिशाओं के मुख शैलसदृश हथियारों से तहस-नहस किये गये पर्वतों से पूर्ण, रक्तरूपी जल के प्रवाह से भरे हुए महासागरों से युक्त एवं देव और असुरों में श्रेष्ठ लोगों के शवरूपी पर्वतों पर गड़े हुए भाले रूपी ताड़-वनवाले हुए ॥१०॥
लोहमय आयुधरूपी सिहों की सृष्टि गिरी जिसमें चलाये हुए भाले, बाण, शक्ति, गदा, तलवार और चक्रों द्वारा सुर और दानवों से छोड़े गये पर्वत अनायास निगले गये थे, कटने के कारण चमक रहे आरों के दाँत ही जिनकी नखपंक्तियाँ थी, दूसरे के जीव के हरण करने के कारण जो जीवयुक्त थी॥११॥
ज्वालाएँ उगल रही नेत्रों की विषाग्नियों के सन्ताप समूह से उत्पन्न दिशाओं के दाह से युगान्त में एक साथ उदित हुए बारह सूर्यों की समानता जिसने दर्शायी थी, ऐसी विषधर साँपों की पंक्ति चारों ओर उड़ रहे सर्वतः दीर्घ ऊँचाई में बहुत बड़े पर्वतों से व्याप्त समुद्र के तुल्य सुशोभित हुई ॥१२॥
विविध शस्त्रास्त्रों की नदी के प्रवाहों से, जिन्होंने मेरु पर्वत को वेष्टित कर रक्खा था, खूब शब्द कर रहे, वज्र आदि रत्नों से और मगरों के समूह से कठिन तथा भीतर क्षुब्ध हुए समुद्र की लहरों से सारा-का-सारा जगत परिवर्तनों द्वारा पीड़ित हुआ ॥१३॥
सुर और असुरों का युद्ध भूमिरूप आकाश शूलरूपी अस्त्रों, शस्त्रों, मायारचित गरुड़ों से और उखाड़कर फेंकी गयी चट्टानों से पूर्ववर्णित दृष्टि विषवाले नागों से रहित होकर क्षणभर में समुद्रों से भर जाता था, क्षणभर में अग्नि की ज्वालाओं से पूर्ण हो जाता था, क्षणभर में सूर्यों से पट जाता था और क्षण भर में अन्धकार पटलों से व्याप्त हो जाता था ॥१४॥
गरुड़ास्त्र से उत्पन्न हुए गरुड़ों से और उनकी गुड़ गुड़ ध्वनियों से व्याप्त आकाश में फैले हुए आयुधप अग्नि के पर्वतों के प्रवाहों से भी सारा-का-सारा जगत असह्य प्रलयकाल की तरह जिसमें स्वर्ग और भूतल का मध्यभाग जला हो, ऐसा हो गया ॥१५॥
जैसे पर्वत के तट से पक्षी ऊपर को उड़ते हैं, वैसे ही दैत्य भूमितल से आकाश की ओर ऊपर को उठते थे और प्रलयकाल में वायु से चलाई गई शैलशिलाओं के समान देवता बड़े वेग से ऊपर से नीचे को गिरते थे॥१६|जिनके शरीर में गड़े हुए ऊँचे-ऊँचे आयुधरूपी वृक्षों से बनी हुई वनपंक्तियों में महान अग्निदाह हो रहा था, ऐसे असुरों ने आकाश के

बीच प्रलयकाल में वायु से झकझोरे गये पर्वत की शोभा प्राप्त की ॥१७॥
_हे श्रीरामचन्द्रजी, मेरु पर्वत चारों ओर आकाश सुर और असुररूपी उत्तम पर्वतों के शरीरों से निकले हुए, चारों ओर घूम रहे, रक्तप्रवाहों से पूर्ण सन्ध्यारूपी नायिका के नखक्षतों को धारण करता था अथवा पूर्वोक्त रक्तप्रवाहों से पूर्ण गंगा को धारण करता था |१८॥
वे देव और असुर एक ही साथ एक दूसरे पर पर्वतों की वृष्टि, जल की वृष्टि, विविध भीषण आयुधों की वृष्टि, विषम वज्रों की वृष्टि और अग्निवृष्टि करते थे, नीतिमार्ग को जाननेवाले वे देव और असुर, जिन्होंने सबल श्रेष्ठ पर्वतों के शिखर तोड़ दिये थे, चारों ओर एक साथ हाथियों के कुम्भस्थलों पर विशेष उत्सव में क्रीड़ा के लिए पिचकारी आदि से कुंकुम, चन्दन आदि रस की वृष्टि के समान उपयुक्त वृष्टियों की सृष्टि करते थे ॥१९,२०॥

परस्पर युद्धोत्साह का त्याग न कर रहे देवता और असुर परस्पर शरीरों को काटने के लिए व्यग्र, अस्त्रों से युक्त हाथवाले होकर ऐरावत आदि दिग्गजों की सन्ततिरूप हाथियों की सेनाओं की बड़ी बड़ी पीठों के सदृश विशालपीठों को पीसने की तरह पीड़ा करनेवाले बड़े भारी सामग्री के साथ सवारी करने से शोभा को प्राप्त होकर आकाश में घूमते थे॥२१॥
कटे हुए सिर, हाथ, भुजा और उरुओं के समूहों से, जो आकाश और दिशाओं में उत्पातसूचक टिड्डियों के तुल्य घूम रहे थे, मेघों की घटाओं की तरह सारा जगत का मध्यभाग, ऐसा हो गया कि उसमें सूर्य, दिशाओं के तट और शैल समूह ये सब के सब आच्छादित हो गये ॥२२|भलीभाँति छोड़े गये, सिंहनाद कर रहे योद्धाओं के टकराने से समर में टूट रहे तथा परस्पर के टकराने से टुकड़े टुकड़े होकर गिर रहे आयुधों से और क्षेपिणी आदि यन्त्रों द्वारा फेंके गये पत्थर, पर्वत आदि से समूहों के छिन्न-भिन्न हुई पृथिवी चूर-चूर हो गयी ॥२३॥
परस्पर आयुध शिला, पर्वत, वृक्षों की वर्षा से तथा मेरु के समान विशाल कठिन शरीरों के परस्पर टकराने से उत्पन्न हुए बड़े भारी भीषण उग्र नादों से जिसमें चटचट शब्द से आकाश फूट रहा था, ऐसा वह रण प्रलय के समान हुआ ॥२४॥
जिसमें प्रचण्ड आँधी से नीचे जल और अग्नि क्षुब्ध थे तथा ऊपर सूर्य क्षुब्ध थे ऐसे दो कपालवाला, माया से बढ़े हुए सुर और असुरों के समूह से पूर्ण, जिसके प्रान्तभाग की दीवारों के कोने खण्डित हो गये थे, ऐसा ब्रह्माण्ड अकाल में हुए प्रलय के समान भीषण हुआ ॥२५॥
अपने सदृश विशाल और निबिड़ आयुधों से आहत अतएव खूब घूम रहे, घूमने में शब्द कर रहे, विशाल गुहाओं के तेज वायु रूपी पीड़ा से कराह रहे-से, दीर्घ हो रहे प्राप्त सिंह के शब्दों से रो रहे-से स्थित हुए पर्वतों के शिखरों से दिशाओं के तट भर गये ॥२६॥
वायु से व्याप्त वन के पत्ते की नाईं भीतर ही भीतर घूम रहे माया निर्मित नदी, समुद्र, योद्धा, निबिड़ अग्निदाहों से, वृक्षों से, देवता ओर असुरों के शवों से, पर्वतों से, चट्टानों से तथा बाण, तलवार, चोखी-चोखी शक्तियों, गदाओं और शस्त्रास्त्रों से दिशाओं के तट भर गये॥२७॥
मेरु पर्वत के नीचे के पर्वतों के सदृश परिमाणवाले अतएव मनुष्यादि के संचार के निरोधक होने से गमनागमन के अयोग्य पूर्वोक्त दुर्दान्त हस्ति सेनाओं के शवों से दिशाओं के तट भर गये थे और गिर रहे योद्धाओं के शरीररूपी पर्वत और वायु से ढहे हुए देवनगरों से सब दिक्तटों के सागरों के समूह पूर्ण हो गये थे ॥२८॥
उस समय ब्रह्माण्ड की उदरगुहा निबिड़ घुघुम ध्वनि से परिपूर्ण आकाशवाली, खून से धोये हुए पर्वत, पृथिवी, पाताल आदि से युक्त, खून का तालाब ही७६२

जिनका आहार है, ऐसे पिशाचादि की तरह वृत्तिवाली होकर आकुल हो गई ॥२९॥
इन्द्रादि देवताओं के विस्तृत भय आदि का विकार करानेवाली (अविद्यापक्ष में त्रिविध परिच्छेद शून्य आत्मचैतन्य में फैले हुए जगद्रूप विकार को करानेवाली क्षयोन्मुख और उदयोन्मुख लोगों के लिए सुख और दुःख को कहनेवाली, प्रसिद्ध सूर और असुरों के (अविद्यापक्ष में अशास्त्रीय चित्तवृत्ति रूप असुरों के और शास्त्रीय चित्तवृत्तिरूप सुरों के) परस्पर समागम से संकटाकीर्ण रणक्रिया अविद्यादि संसार के सदृश हुई॥३०॥

अट्ठाईसवाँ सर्ग समाप्त
उनतीसवाँ सर्ग दाम आदि के, जिन्हें देवताओं के प्रयत्न से देहाभिमान प्राप्त हो गया था,
युद्ध में विषाद का, तदनन्तर पलायन और पराजय का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, इस प्रकार के व्यग्रता बहुल रणारम्भवाले अत्यन्त क्रोधयुक्त प्राणग्राही असुरों ने बड़ा भारी संग्राम सहसा आरम्भ किया। उस युद्ध को देवताओं ने किसी समय एक मात्र वाग्युद्ध से, किसी समय दानादि उपाय द्वारा सन्धि से, किसी समय पलायन से, किसी समय धैर्य से, छिपकर अपने लोगों की रक्षा करने से, किसी समय कृपण के सदृश शरणागति की याचना आदि से, किसी समय अस्त्रयुद्ध से और बार-बार अपने अन्तर्धानों से तीस

वर्ष तक चलाया, दूसरा युद्ध पाँच वर्ष आठ महीने दस दिन चलाया और तीसरा युद्ध बारह वर्ष तक चलाया। तब तक लगातार दोनों सेनाओं में पेड़ों, अग्नियों, आयुधों और मुख्य-मुख्य वज्रों और पर्वतों की वृष्टियाँ गिरी॥१-४॥
इतने समय तक अहंकार का दृढ़ अभ्यास होने के कारण वासना से ग्रस्तचित्त हुए दाम, व्याल और कट ने 'अहम्' ऐसा अभिमान ग्रहण कर लिया ॥५॥

अभिमान का अभ्यास अहंकार की दृढ़ता का हेतु है, इसे दृष्टान्त द्वारा दर्शाते हैं।
जैसे अत्यन्त निकटता होने के कारण दर्पण बिम्ब से युक्त हो जाता है वैसे ही कल्पना का अभ्यास होने के कारण वे अहंकार को प्राप्त हुए ॥६|जैसे दूर स्थित वस्तु दर्पण में प्रतिबिम्बित नहीं होती वैसे ही अभ्यास का त्याग करने के कारण पदार्थ में वासना उत्पन्न नहीं होती ॥७॥
जब अहंकार ही आत्मा है, ऐसी वासनावाले दाम आदि हुए, तब मेरा जीवन रहे, मेरा धन हो, इस प्रकार के आशयवाले वे दीनता को प्राप्त हुए ।॥८॥

तदनन्तर विहित-निषिद्ध प्रवृत्ति की वासना से वे ग्रस्त हुए। तदनन्तर मेरा शरीर नीरोग, दृढ़ और भोगसमर्थ हो, इत्यादि मोहवासना से ग्रस्त हुए। तदनन्तर आशारूपी पाशों से बँधे हुए वे मुग्धा के समान कृपणता को प्राप्त हुए। तदनन्तर जैसे रस्सी में सर्पत्व की कल्पना होती है ऐसे ही अहंकारशून्य दाम, व्याल और कट ने ममता की कल्पना की॥९-१०॥
पैर से लेकर मस्तक तक मेरा सारा शरीर कैसे स्थित हो, 'मेरा' इस प्रकार की तृष्णा से कृपण हुए वे दीनता को प्राप्त हुए।११॥
मेरा शरीर स्थिर हो, मेरे सुख के लिए धन हो, इस प्रकार की बद्धमूल हुई बुद्धि से युक्त उन लोगों का धैर्य छिप गया ॥१२॥
दाम आदि दैत्यों के वासनायुक्त होने के कारण शरीर में अल्प सामर्थ्य होने से पहले जो प्रहार करने में तत्परता थी, वह तुरन्त मिटाई हुई लिपि के समान कार्य में असमर्थ हो गई।१३॥
हम

इस जगत में कैसे अमर हों, इस चिन्ता से विवश हुए वे जल से निकाले गये कमलों की तरह दीनता को प्राप्त हुए।१४॥
अपने में अहंकारवाले दाम, व्याल और कट की स्त्री, अन्न-पान से विषयों की भावना में स्थित अतएव संसार को प्राप्त करानेवाली भीषण आसक्ति हुई॥१५॥
तदनन्तर जैसे मत्त हाथियों से खूब कुपित हुए वन में हरिण अपने जीव के विषय में प्रयत्नशील होते हैं वैसे ही उस रण में भय के कारण वे अपने जीवन में प्रयत्नशील हुए।।१६॥
वे लोग हमें मारेंगे, हमें मारेंगे, इस चिन्ता से आहत हृदय होकर कुपित ऐरावतवाले रण में धीरे-धीरे घूमने लगे|१७॥
मरण से भयभीत हुए एकमात्र शरीर को चाहनेवाले उनके सिर पर अल्प बल होने के कारण शत्रुओं ने पैर रख ही दिया॥१८॥
जैसे लकड़ियों के जल जाने पर अग्नि चरु को नहीं जला सकती वैसे ही क्षीण बल होने के कारण वे अपने सन्मुख आये हुए योद्धा को मारने में समर्थ नहीं हुए॥१९॥
प्रहार कर रहे देवताओं के सामने मच्छररूपता को प्राप्त हुए क्षत-विक्षत शरीरवाले वे अन्यान्य साधारण योद्धाओं की नाईं स्थित हुए |२०॥
बहुत क्या कहे, मरण से भयभीत चित्तवाले वे दाम आदि दैत्य देवताओं के आक्रमण करने पर समरभूमि को छोड़कर भाग निकले॥२१॥
स्वर्ग में ख्याति प्राप्त किये हुए दाम-व्याल-कट नामक उन दैत्यों के भयभीत होकर चारों ओर भागने पर भागी हुई सारी दैत्य सेना आकाश से इधर-उधर ऐसे गिरने लगी, जैसे कि प्रलयकाल के प्रचण्ड वायु से उठाया गया तारा समूह आकाश में इधर-उधर चारों ओर गिरता है ॥२२,२३॥
सुमेरु पर्वत के कुंजों में, पर्वतों के शिखरों की चट्टानों पर, समुद्रों के तटों पर, मेघों की घटाओं में, सागर के भँवररूप गर्तों में, अन्यान्यगर्तों में, बाढ से बढ़ी हुई नदियों में, जंगलों में, जलते हुए दिशा के प्रान्त प्रदेशों में, जलते हुए वनों में, देवता और असुरों के बाणों से ध्वस्त हुए देशों में, ग्रामों और नगरों में, सिंह, व्याघ्र आदि के निवासभूत गहन अटवियों में, मरुभूमियों में, लोकालोकपर्वत के प्रान्त देशों में, पर्वतों में, तालाबों में, आन्ध्र, द्रविड़, कश्मीर और पारसीक नगरों में, नाना (卐) समुद्रों में जिनकी तरंगे गिरती हैं, ऐसे गंगाजल के मुहानों में, अन्यान्य द्वीपोंमें, मछलियों को पकड़ने के लिए फैलाए हुए जालों में, जम्बूखण्डनामक देशों की लताओं में, मतलब यह कि सब ओर पर्वत के आकारवाले वे दैत्य गिरे। उनमें किसी के शरीर और पैर छिन्न-भिन्न थे तो किसी के हाथ और भुजाएँ कट गई थी, किन्हीं के आँतड़ीरूपी ताँतें शाखाओं में लगी थी, और वे सब के सब शरीर से खून की धारा की वर्षा कर रहे थे उनके मस्तक के माला, आभरण आदि अस्त-व्यस्त हो गये थे, उनके चरण अत्यन्त कट-फट गये थे, आँखों से क्रोध टपक रहा था ॥२४-३०॥
वे लोग आयुधों से युक्त थे, सेनाओं ने माया द्वारा और बाणों द्वारा उनके कवच और आयुध नष्ट-भ्रष्ट कर दिये थे, दूर भागने से अस्त-व्यस्त हुए एक प्रकार के उनके अस्त्र और वस्त्रों की श्रेणियाँ गिर रही थी, गले में लटके हुए शिरस्त्राणों के चटचट शब्द से उन्हें बड़ा भय हो रहा था, सैकड़ों शिखाओं से, जिनके अग्रभाग में गाँठे थी, वे पर्वत की चोटियों की शिलाओं में गुँथे गये थे, अतएव उनके शरीर लटक रहे थे, काँटेदार सेमल के पेड़ों में जोर से गिरने पर चुभ रहे काँटों से वे बड़े संकटाकीर्ण हो गये थे, बड़ी-बड़ी शिलारूपी फलकों में टकराने से उनके मस्तक के सैकड़ों टुकड़े हो गये थे॥३१-३३॥
जैसे वर्षाऋतु में जल में (ज) गंगाजी हजार मुँहों से समुद्र में प्रवेश करती हैं, इसलिए एक भी समुद्र प्रदेशभेद से नाना कहा गया है।

धूलिकण नाश को प्राप्त होते है, वैसे ही इस प्रकार सभी असुरनायक सब शस्त्रों के समाप्त होने के अनन्तर ही दिशाओं में नाश को प्राप्त हो गये॥३४॥

उनतीसवाँ सर्ग समाप्त
तीसवाँसर्ग पाताल में यमराज से जलाये गये दाम आदि की काश्मीर देश में
मछली होने तक जन्मपरम्पराओं के वर्णन। वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह दानवों के नष्ट हो जाने पर और देवताओं के सन्तुष्ट होने पर अत्यन्त खिन्न हुए दाम, व्याल और कट शम्बर के भय से व्याकुल हो गये ॥१॥
शम्बरासुर की सारी सेना नष्ट हो गयी थी, अतएव जल रही प्रलयकाल की अग्नि की तरह कुपित हुआ वह 'कहाँ गये' यों दाम, व्याल और कट के प्रति जल उठा ॥२॥
तदनन्तर दाम, व्याल और कट शम्बर के भय से अपने देश को छोड़कर सातवें पाताल में चले गये ॥३॥

वहाँ पर भी क्या उन्हें शम्बर का भय नहीं था? इस शंका को दूर करने के लिए कहते हैं।
जहाँ पर नरकरूपी समुद्र की रक्षा करनेवाले यमराज के सेवक स्वेच्छा से रहते थे। वे काल की तरह औरों को भयभीत करने में समर्थ थे, अतएव वहाँ पर शम्बर का भय न था, यह भाव है ॥४॥
तदनन्तर भयरहित यमराज के सेवकों ने शरण में आये हुए उन तीनों को अभय देकर मूर्तिमती चिन्ताओं की तरह क्रम से तीन कन्याएँ दी॥५॥
अनन्त कुवासनाओं को प्राप्त हुए उन दाम आदि ने वहाँ पर दस हजार वर्ष पर्यन्त शेष आयु यमराज के सेवकों के साथ बिताई॥६॥

उन कुवासनाओं को ही विस्तार से दिखलाते हैं। __ यह मेरी स्त्री है, यह मेरी कन्या है और यह मेरी प्रभुता है, इस प्रकार दुरूह स्नेह बन्धन से युक्त उनका समय बीता |७॥
तदुपरान्त किसी समय यमराज अपनी इच्छा से महानरकों के कार्य का विचार करने के लिए उस प्रदेश में आये॥८॥
छत्र, चामर आदि चिह्नों को न देखने के कारण वे यमराज को नहीं पहचान सके, अतएव साधारण सेवक के समान उन तीनों असुरों ने अपने विनाश के लिए उन्हें प्रणाम नहीं किया ॥९॥
तदुपरान्त यमराज ने अपने एकमात्र भ्रुकुटि चढ़ाने से ही उन्हें जलती हुई रौरवादि भीषण नरक भूमियों में पहुँचा दिया॥१०॥

जैसे वनाग्नि द्वारा छोटे-छोटे वृक्ष जलाये जाते हैं, वैसे ही वहाँ पर करुण क्रन्दन करनेवाले वे अपने इष्ट मित्र, स्त्री, बन्धु-बान्धवों सहित रौरवादि नरकों की अग्निज्वालाओं से जलाये गये ॥११॥
तदनन्तर वध और बन्धनकर्म करनेवाले यम किंकरों के साथ सहवास होने के कारण वे उसी अपनी क्रूर वासना से वध और बन्धन कर्म करनेवालों के आकार के राजकिंकर किरात हुए |१२॥
किरात जन्म का त्याग करके गर्तों में कौए हुए, कौओं के जन्म के बाद उन्हें गीध का जन्म मिला, उसके बाद वे सुग्गे हुए, फिर त्रिगर्त देश में वे सूकर हुए और पर्वतों में मेघ हुए । तदनन्तर उन कुबुद्धियों ने मगध देश में कीटता धारण की ॥१३,१४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, अन्य विविध योनिपरम्पराओं का भोग कर अब वे काश्मीर देश के जंगल की तलैया में मछली बनकर स्थित हैं ॥१५॥
सूखे हुए कीचड़ से लथ-पथ शरीरवाले और वनाग्नि से खौलाया हुआ थोड़ा-थोड़ा कीचड़

के तुल्य गन्दा जल पीनेवाले वे न तो मरते हैं और न जीते ही हैं|१६॥
जैसे समुद्र में तरंगें हो होकर नष्ट हो जाती हैं वैसे ही विचित्र योनियों में भ्रमण का अनुभव कर पुनः पुनः हो होकर वे पुनःनष्ट हुए।१७॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, संसाररूपी जलधि में पड़े हुए वे वासनारूपी तंतुओं से प्रेरित होकर देहरूप तरंगों से तृण की तरह चिरकाल तक विविध प्रदेशों में पहुँचाये गये । यहाँ भी वे अपरिच्छेद्य फलरूप शान्ति को प्राप्त नहीं हुए हैं। वासना की भीषण महाअनर्थरूपता को इसी दृष्टान्त से आप सर्वत्र देखिये ॥१८॥

__ तीसवाँ सर्ग समाप्त
इकतीसवाँ सर्ग अहंकार से अर्थहानि और अनर्थ प्राप्ति कहकर दामादि की सत्ता और असत्ता का निराकरण ।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : इसलिए हे महामति श्रीरामचन्द्रजी, आपको सरलता से समझाने के लिए दाम-व्याल-कट-न्याय आपका न हो, ऐसा मैं कहता हूँ॥१॥
विवेक का अनुसन्धान न होने से चित्त इस प्रकार की आपत्ति को अनन्त जन्मरूपी दुःख के लिए अनायास ग्रहण करता है ॥२॥
कहाँ तो देवताओं का विनाश करनेवाली शम्बरासुर की सेनाओं का सेनापतित्व और कहाँ वनाग्नि के ताप से तपी हुई कीचड़राशि में जीर्ण-शीर्ण मलिनता ? भाव यह कि पहले की निरभिमानिता से पीछे के अभिमान में फलतः बड़ा अन्तर है ॥३॥
कहाँ देवताओं की सेना को भगानेवाला वह महान धैर्य और कहाँ किरात राज की क्षुद्र सेवकता ? ॥४॥
कहाँ निरहंकार चिन्मय सत्त्व की उदार धीरता और कहाँ मिथ्या वासना के आवेश से अहंकार की कुकल्पना ? ॥५॥
शाखाओं के विस्तार से गहन, चारों ओर फैली हुई, भौंरों से भरी हुई संसार रूपी यह विषलता अहंकाररूपी अंकुर से ही आविर्भूत होती है॥६॥
इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, आप अपने अन्तःकरण से अहंकार को प्रयत्नपूर्वक हटा दीजिये। मैं कुछ भी नहीं हूँ, ऐसी भावना कर सुखी होइये। भाव यह कि जड़ दृश्य में सर्वत्र चिन्ता का ही दर्शन होता है, अतः उसमें अहन्त्व का योग नहीं है, अहंकार आदि सबके साक्षी द्रष्टास्वरूप में अभिमानरूपधर्म का सम्भव न होने से अहन्त्व हो नहीं सकता। द्रष्टा और दृश्य से अतिरिक्त कुछ भी नहीं है, इसलिए अहन्त्व का आश्रय कुछ भी नहीं है, ऐसी यथार्थ रूप से भावना कर सुखी होइये |७॥

अहंकार की अनर्थ हेतुता कह कर वह पुरुषार्थ का विघात भी करती है, ऐसा कहते हैं।
अहंकाररूपी मेघ से आच्छादित, आनन्दैकरस, तीनों तापों से रहित पुरुषार्थरूपी चन्द्रमण्डल अदृश्य हो गये है ॥८॥
माया के माहात्म्य से दानव बने हुए दाम, व्याल और कट ये तीनों यद्यपि जन्म मरण प्रवाह की सत्ता से रहित थे तथापि अहंकाररूपी पिशाच से पीड़ित होकर जन्म-मरण प्रवाह की सत्ता को प्राप्त हुए।॥९॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस समय वे काश्मीर देश में गहन वन की तलैया में सेवार के टुकड़ों के अभिलाषी मत्स्यरूप से स्थित हैं|१०॥

असन्तोऽपि गतास्सत्ताम् यह सुनकर श्रीरामचन्द्रजी उसकी अनुपपत्ति की शंका करतें हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, असत् पदार्थ की सत्ता नहीं है और सत् का अभाव नहीं होता, यह प्रसिद्ध है । ऐसी स्थिति में असत् वे दाम आदि कैसे सत्ता को प्राप्त हुए, यह कृपाकर मुझसे कहिये ॥११॥

__अपने विशेष अभिप्राय को कहने के लिए श्रीवसिष्ठजी पहले श्रीरामचन्द्रजी की शंका का स्वीकार
कर उसका परिहार करते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : महाबाहो, जैसा आप कहते हैं वैसा ही है। सत्य वस्तु कहीं कभी भी कुछ भी असत् नहीं हो सकती, किन्तु सत् ही सूक्ष्म आविर्भाव से बृहत् होता है, वही उसकी उत्पत्ति है। बृहत् तिरोभाव से सूक्ष्म हो जाता है, वही उसका विनाश है, यह भाव है।।१२
भले ही ऐसा हो, पर ऐसी अवस्था में अनात्मवस्तुओं में सत्ता और असत्ता के विभाग का निरूपण ही करना कठिन हो जायेगा, ऐसा कहनेवाले श्रीवसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी से पूछते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, कौन वस्तु सत् है अथवा कौन असत् है, यह बतलाइये, मैं भलीभाँति दृष्टान्त से ही आपको समझाऊँगा ॥१३॥
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, ये हम लोग सत् होकर ही स्थित है। असत् भी दाम आदि सत् है, ऐसा आप कहते हैं। भाव यह है कि हमलोगों की सत्ता प्रत्यक्ष आदि प्रमाण से सिद्ध है। माया मात्र होने से दाम आदि की असत्ता स्वयं आपने ही कही है, फिर पूर्वापर विरुद्ध उनकी सत्ता आप कैसे कहते हैं, कृपया बतलाइये, आपका क्या अभिप्राय है ? ॥१४॥

यदि व्यावहारिक प्रमाणों के व्यवहारयोग्य होने के कारण हम लोगो के शरीरों की आप सत्ता मानते हैं, तो दाम आदि की भी वह सत्ता समान ही है। यदि तत्त्वज्ञान से बाध्य होने के कारण या दुर्निरूपणीय होने के कारण असत्ता कहते हैं, तो वह भी उनकी हमारे तुल्य ही है, इसलिए मेरे कथन में कुछ विरोध नहीं है, इस आशय से वसिष्ठजी उत्तर कहते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे दाम आदि मृगतृष्णा के जल के प्रवाह के सदृश मायामय होने से असत्य होते हुए भी सत्य के सदृश स्थित हैं वैसे ही देवता, असुर तथा दानवों के सहित ये हम लोग भी असत्य होते हुए ही बोलते हैं, जाते हैं और आते हैं।।१५,१६॥
स्वप्न में अनुभूत अपना मरना जैसे अलीक (अवास्तविक) है, वैसे ही अनुभूत होता हुआ भी असद्रूप आपका भाव (राम शरीर भाव) अलीक ही है और मेरा भाव (वसिष्ठ शरीर भाव) भी अलीक ही है|१७॥
जैसे मरा हुआ अपना बन्धु स्वप्न में दृष्टिगोचर भी हो जाय, तो भी यह मर गया है, ऐसा यदि ज्ञान हो, तो वह असन्मय ही है वैसे ही अनुभूत यह जगत् भी असन्मय ही है ॥१८॥
जिसे जगत की सत्यता का पूर्ण निश्चय है, वह अत्यन्त मूढ़ है, उसके प्रति यह जगत की असत्यता का कथन सुशोभित होता ही नहीं। परमार्थ तत्त्व के विचार के अभ्यास के बिना 'जगत सत्य है' इस अनुभव का अपलाप उदित नहीं होता ॥१९॥

इसी प्रकार पूर्वोत्पन्न कुसंस्कारों का नाश शास्त्रार्थ तत्त्व के अभ्यास के बिना उदित नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
हृदय में आरूढ़ हुआ जो निश्चय प्राप्त हो गया, इस लोक में कभी किसी का भी वह निश्चय शास्त्राभ्यास के बिना नष्ट नहीं होता ॥२०॥
__ अतएव अनधिकारी पुरुष में उपदेशवचन उन्मत्त के प्रलाप के तुल्य होने से अज्ञ और अभिज्ञ दोनों के उपहास के योग्य होता है, ऐसा कहते हैं।
यह जगत असत्य है, ब्रह्म सत्य है, ऐसा जो अनधिकारी के प्रति कहता है, उन्मत्त और विमूढ पुरुष भी उसका उन्मत्त के तुल्य उपहास करता है॥२१॥

यदि अज्ञों को उपदेश न दे और अज्ञोंके साथ अज्ञचेष्टा से ही ज्ञानी भी व्यवहार करे, तो वह भी अज्ञ ही हो जायेगा, ऐसी अवस्था में अज्ञ और ज्ञानी की एकता हो जायेगी, ऐसी आशंका पर कहते हैं।
जैसे मदिरा के नशे में मत्त और नशे से रहित पुरुषों की, अन्धकार और प्रकाश की एवं छाया और प्रकाश की एकता नहीं हो सकती वैसे ही बोध विषय में अज्ञ और ज्ञानी की भी एकता यहाँ नहीं हो सकती ॥२२॥

इसलिए भी अज्ञ को उपदेश नहीं देना चाहिए, ऐसा कहते हैं। __ जैसे शव अपने चरणों से भ्रमण नहीं कर सकता वैसे ही अज्ञ पुरुष को चाहे कितने ही अधिक प्रयत्न से क्यों न समझाइये, तथापि वह भीतर मन, बुद्धि आदि के भेद से और बाहर रूप, रस आदि के भेद से अनुभूत द्वैतरूप अर्थ का सत्य अधिष्ठान में 'नेति नेति' से बाध नहीं कर सकता और अध्यस्त पदार्थ के बाध के बिना अधिष्ठान तत्त्व का बोध नहीं किया जा सकता, इसलिए उसको बोध का उपदेश देना व्यर्थ है॥२३॥

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन' इस श्रुति से ज्ञान में अधिकार की सिद्धि के लिए तप आदि का विधान है, इसलिए भी तप, उपासना आदि से असंस्कृत अज्ञ उपदेश के योग्य नहीं, ऐसा कहते हैं।
सम्पूर्ण जगत ब्रह्म है ऐसा उपदेश देने के लिए अज्ञ योग्य नहीं है, क्योंकि तप, विद्या आदि का अनुभव न होने पर यानी अनुभव प्रयुक्त संस्कार न होने पर इस अज्ञ ने संसारी देहात्मभाव का ही अनादिकाल से अनुभव किया है, कभी भी असंसारी आत्मभाव का अनुभव नहीं किया ॥२४॥

तब कहाँ पर उपदेश वचन सुशोभित होते हैं, इस पर कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, यह उपदेश वाणी अपने प्रबुद्ध के विषय में ही सुशोभित होती है। जो पुरुष पूर्ण प्रबुद्ध हो गया। उसको तो 'अस्मि' (मैं हूँ), इस प्रकार अहंकारास्पदरूप से परामर्श करने के लिए कुछ भी नहीं है, इसलिए वह भी उपदेश के योग्य नहीं है।
इस ग्रन्थ के आरम्भ में कहा भी है। 'नाऽत्यन्तमज्ञो नो तज्ज्ञः सोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारवान् ।' अर्थात् वह जो न अत्यन्त अज्ञानी है और न पूर्ण ज्ञानी है, वह इस शास्त्र में अधिकारी है|२५॥

'मैं हूँ', यह बोध करने की शक्ति न होने से जैसे 'अहं ब्रह्मास्मि' इस वाक्यार्थ बोध में पूर्ण ज्ञानी का अधिकार नहीं है वैसे ही निषेध्य वस्तु के न होने से नेति नेति इस अपह्नव वाक्यार्थ बोध में भी ज्ञानी का अधिकार नहीं है, ऐसा कहते हैं। ___ यह सब शान्त परम ब्रह्म ही है, ज्ञानी इस प्रकार अनुभव करता है। उसकी अपनी अनुभूति का
अपलाप कौन कर सकता है ? ॥२६॥

यदि कोई शंका करे सुवर्ण में अंगूठी के अपलाप की तरह अहंकार का ही ब्रह्म में अपलाप ज्ञानी क्यों नहीं करता है ? तो इस पर कहते हैं। ____ आत्मा में परब्रह्म से अतिरिक्त स्वर्ण में अंगूठी आदि के समान प्रातीतिक भी अहंपद वाच्य ज्ञानी के लिए कुछ नहीं है, क्योंकि अद्वितीय आत्मा में अज्ञ आदमी के समान विशिष्टता भ्रान्ति से भी नहीं है, जिसमें विशेषण का अपलाप किया जाय ॥२७॥

__ ज्ञानी की दृष्टि से जगत की तरह अज्ञानी की दृष्टि से परमार्थ भी अत्यन्त असत् है, इसलिए उसे परमार्थ तत्त्व का अस्तित्व समझना कठिन ही नहीं, बल्कि असंभव है ऐसा कहते हैं।
मूढ पुरुष आत्मा में पंचभौतिक कार्यकारण मात्र से अतिरिक्त कुछ भी नहीं जानता, इसलिए अंगूठी की बुद्धि में सुवर्ण की तरह अज्ञानी में परमार्थता नहीं है ॥२८॥

उक्त विषय को ही संक्षेप से स्पष्टतया कहते हैं। ___ मूढ़ मिथ्या अहंकारमय है और ज्ञानी एकमात्र सत्यतत्त्वमय है, इन दोनों के स्वभाव का अपलाप कहीं पर कोई भी नहीं कर सकता। जिसका जैसा स्वभाव रहता है, उसमें उसका अपलाप कैसे हो सकता है ? पुरुष का 'मैं घट हूँ' यह वाक्य उन्मत्त प्रलाप नहीं तो और क्या है ? ॥२९,३०॥

जिसे अन्य आत्मा का (संसारी देहात्मा का) निश्चय है उसे अन्य आत्मा का (असंसारी आत्मा का) उपदेश तो व्यर्थ है, इसमें दृष्टान्त देते हैं।
ये प्रत्यक्ष दिखलाई दे रहे वसिष्ठ, राम आदि देहरूप से प्रसिद्ध हम लोग एवं दाम आदि शास्त्र दृष्टि से भी सत्य नहीं है, वे और ये हम लोग विद्वदनुभव दृष्टि से भी सत्य नहीं है। हम लोगों का सम्भव है ही नहीं यानी यौक्तिकदृष्टि से भी हम लोग असत्य हैं ॥३१॥

तब क्या सत्य है ? उसे कहते हैं।
शुद्ध, सर्वगत, शान्त, निर्विकार चिदाकाश ज्ञान के समान शास्त्रदृष्टि से भी सत्य है, विद्वानों के अनुभव से भी सत्य है और यौक्तिकदृष्टि से भी वही अन्तरहित उदय से युक्त है॥३२॥

सारा जगत उपरत हो गया। शंका : क्या ऐसा उपरत हुआ कि शून्य ही शेष रह गया ? समाधान : नहीं शून्यरहित उपरत हुआ। शंका : तब उपरत कैसे हुआ ? समाधान : सर्वशून्य की तरह (न कि शून्य ही) सन्मात्र पूर्णभाव से स्थित है।
हे श्रीरामचन्द्रजी, उस चिदाकाश में ये अपनी अन्यथा रूप से प्रथारूपी सृष्टियाँ शोभित होती हैं ॥३३॥
जैसे तिमिर रोग से पीड़ित आँखवाले पुरुष की स्वाभाविक ही दृष्टियाँ केशों के वर्तुलाकार गोलों की तरह मालूम होती हैं वैसे ही उसमें ये सृष्टियाँ शोभित होती है ॥३४॥
वह सत्यात्मा अपने आत्मा को जिस-जिस प्रकार से जानता है ठीक उसी प्रकार से एक क्षण में अनुभव करता है। इसलिए सत्यात्मा के दृष्टिबल से असत्य वस्तु भी एक क्षण भर में सत्य सी हो जाती है|३५॥

यदि सत्यात्मा के दृष्टि बल से असत्य भी सत्य हो जाता है, तो जगत का क्या स्वरूप है इस पर कहते हैं।
इसलिए तीनों जगतों में न कुछ सत्य है न असत्य है। चेतनरूप आत्मा जिसको जैसे जानता है, वह उस प्रकार उदित होता है। इसमें सन्देह नहीं॥३६॥
जैसे दाम आदि उत्पन्न हुए हैं वैसे ही हम लोग भी उत्पन्न हुए हैं। उन्हींके प्रति सत्य असत्य की कल्पना क्यों ? यह अनन्त चिदाकाश सर्वगामी सर्वव्यापक और निराकार है। जो चिति अन्तःकरण में जैसे उदित होती है, वैसे ही वहाँ पर प्रतीत होती है। जहाँ पर संवित् दामादि के रूप से स्वयं ही विकास को प्राप्त हुई, वहाँ पर वह वैसे आकार के अनुभव से वैसी ही

बन गई॥३७-३९॥
जहाँ पर हम लोगों के स्वरूप से संवित् स्वयं उदित हुई, वहाँ पर वह वैसे आकार के अनुभव से वैसी ही बन गई॥४०॥
जैसे मरुस्थल की सूर्यकिरण के ताप की मृगतृष्णारूपता होती है वैसे ही अपने स्वप्न के तुल्य चिदाकाश के शून्य शरीर का चिदाकाश ने ही जगत यह नाम रख छोड़ा है॥४१॥
जगत के विषय में जागरुक 'बाह्यपदार्थज्ञानरूप' जो चिदाकाश है, उसका उसीने दृश्य नाम रखा है, अद्वितीय प्रकाशरूप अपने आत्मा में सोया हुआ यानी बाह्य उपलब्धिरहित जो चिदाकाश है, उसका उसीने मोक्ष नाम रक्खा है। श्रुति भी है, 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्व मात्मैवाऽभूत तत्केन कं पश्येत्' (जिस अवस्थामें द्वैत-सा होता है, उस अवस्था में अन्य को अन्य देखता है, जहाँ पर सब इसका स्वरूप ही हो गया, उस अवस्था में कौन किसको किससे देखे?)॥४२॥

ये तो दूसरे को समझाने के लिए दो अवस्थाएँ सादृश्य की कल्पना से कही गई है, वास्तविक जो स्थिति है, उसे तो अब कहते हैं। ___ वह चिदाकाश न तो कभी सोया है और न कभी जागा है, चिदाकाश ही दृश्य जगत है, ऐसा आप निश्चय जानिये ॥४३॥

जब एकमात्र चिदाकाश ही दृश्य है, तब सृष्टि और मोक्ष का भेद ही न रहा ऐसा कहते हैं। निर्वाण ही सृष्टि है तथा सृष्टि ही निर्वाण है। घट, कलश पर्याय शब्दों के समान इन दोनों शब्दों का अर्थ भिन्न नहीं है॥४४॥
जैसे तिमिर रोग से पीड़ित नेत्र केशों का वर्तुलाकार गोला सा देखता है वैसे ही अज्ञानोपहित आत्मा स्वयं अपने परमार्थ और जगत यों दो रूप जानता है ॥४५॥
किन्तु वह केशों का वर्तुलाकार गोला कुछ भी नहीं है, वह दृष्टि ही वैसी स्थित है, इसी प्रकार यह दृश्य कुछ नहीं है, यह चिदाकाश ही इस प्रकार इस रूप से स्थित है। अध्यारोपदृष्टि में सर्वगामी चिदाकाश में सबका आरोपहो सकने से सर्वत्र यथानुभूत यह सब है। अपवाद दृष्टि में तो यह अनुभूत कहीं पर कुछ नहीं है। इस प्रकार पूर्वोक्त दोनों प्रकारों में यह जगत भेदरहित अतएव अद्वितीय सत् पूर्ण है, इसलिए आप भी शोक, भय और भेद का त्याग कर पूर्ण होइये ॥४६,४७॥
स्फटिक शिला के मध्य भाग के समान शून्याकार प्रतीत होता हुआ भी घन, शान्त, निर्मल महाचिति का यह रूप उसमें प्रतिबिम्बित वन, नगर, नदी आदि के स्वरूप के समान है। नहीं है, इस दृष्टि में तो कहीं नहीं है और जो प्रतिभानमात्र से है, वह चिद्रूप ही स्पष्टरूप से वैसा भासित होता है ॥४८॥

इकतीसवाँ सर्ग समाप्त
बत्तीसवाँसर्ग मछली ओर सारस के जन्म की प्राप्ति से वियुक्त हुए दाम आदि की
राजमहल में मच्छर आदि के शरीरों में ज्ञान प्राप्त कर मुक्ति का वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिवर, बालकों के यक्ष और पिशाच की नाईं अज्ञानियों की दृष्टि से सत् होते हुए भी वास्तव में असत् दाम, व्याल और कट के दुःख का अन्त कब होगा? ॥१॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्री रामचन्द्रजी ! दाम, व्याल और कट के बान्धवरूप उन यम किंकरों ने उसी समय यम से विनती की। उनके विनय करने पर यम ने यह कहा, उसे सुनिये ॥२॥
जब ये दाम

आदि वियोग को प्राप्त होंगे और शम्बर की माया से कल्पित जीवभावरूपता तथा वासनारहित अद्वितीय चिन्मात्ररूपता की अपनी कथा को सुनेंगे, तब ये अपने यथार्थ तत्त्व को जानकर मुक्त हो जायेंगे॥३॥
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, वे अपने इस वृत्तान्त को कहाँ, कब कैसे और किससे सुनेंगे? इसे आप क्रम से कहने की कृपा कीजिये ॥४॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, काश्मीर देश में बड़ेभारी कमलों के तालाब के तीर की तलैया में बार-बार मछली की योनियों का भोग करके ग्रीष्म ऋतु में भैंस, सूअर आदि से जिनकी तलैया रौंदी गई थी, अतएव चंचल तथा समय पाकर काल के शिकार हुए वे उसी कमल के तालाब में सारस होंगे॥५,६॥
वहाँ पर श्वेत कमल की पंक्तियों से युक्त भाँति भाँति के कमलों की श्रेणियों में, सुन्दर सेवाल की लताओं में, तरंगों में, हिल रहे फूलरूपी झूलों से युक्त नील कमल की लताओं में तथा शीतल आवर्त्तों में स्थित अतएव जलबिन्दुओं को बरसा रही मेघपंक्तियों में विविध सरस भोगों को भोग कर बहुत दिनों तक खूब विहार कर शुद्ध हुए भुवनभूषण वे सारस जैसे विवेकदृष्टि से पर्यालोचित होने पर सत्त्व, रज और तम मुक्ति के लिये भेद को प्राप्त होते हैं वैसे ही विचारबुद्धि को प्राप्त हो स्वेच्छा से मुक्ति के लिये विवेक को प्राप्त कर विमुक्त होंगे॥७-१०॥
उक्त काश्मीर देश के मध्य में पर्वतों और वृक्षों से सुशोभित बड़ा सुन्दर अधिष्ठान नाम का नगर होगा ॥११॥
जैसे कमल के बीच में कर्णिका होती है वैसे ही उस नगर के मध्य में प्रद्युम्न शिखर नाम का लाँघन योग्य छोटा शिखर होगा, उस पर्वत के शिखर पर अन्य घरों के राजा के समान कोई घर होगा, उसकी आकाश को छूनेवाली अट्टालिका होगी, अतएव वह पर्वत के शिखर पर स्थित दूसरे शिखर के समान होगा। उस घर के ईशान कोण में ऊँची दीवार की दरार में एक घोंसला है, निरन्तर बह रहे वायु से उसके आस-पास के तृण हिलाये जाते हैं, ऐसे अपने घोंसले में व्याल नामक दानव गौरिया बनेगा, जिसने पहले थोड़ा-सा शास्त्र पढ़ा हो, ऐसे ब्राह्मण के समान उसकी ची-ची कूची आदि ध्वनि अर्थ रहित होगी ॥१२-१५॥
उसी समय उस महल में स्वर्ग में दूसरे इन्द्र के समान श्रीयशस्कार नाम का राजा होगा ॥१६॥
दाम नाम का दानव उसी राजा के महल में विशाल स्तम्भ की पीठ के छेद में मृदु ध्वनिवाला मच्छर होगा|१७॥
उसी अधिष्ठान नाम के नगर के अन्दर उस समय रत्नावली विहार नाम का विहार (क्रीड़ागृह) भी होगा ॥१८॥
उसमें उस राजा का मन्त्री रहेगा, जो नरसिंह नाम से विख्यात होगा और जिसे बन्ध और मोक्ष श्रुति, युक्ति, गुरु उपदेश और अपने अनुभव से करामलक के समान निश्चय होगा॥१९॥
मायामय असुर कट उस मन्त्री के घर में उसका क्रीड़ा साधन एक मैनारूप होगा, चाँदी के पिंजड़े में उसका निवास होगा|२०॥

राजमन्त्री वह नरसिंह श्लोकों से रची गई, दाम, व्याल और कट आदि की यह उत्तम कथा कहेगा ॥२१॥
उस मैनारूपधारी कट का, जिसे उस कथा को सुनकर अपरिच्छिन्न आत्मा का स्मरण हो जायेगा, शम्बर द्वारा कल्पित जीवरूप बाधित हो जायेगा, इस तरह वह आवागमनशून्य परम निर्वाण को प्राप्त होगा ॥२२॥
प्रद्युम्न नामक शिखर के एक प्रदेश में रहनेवाला गौरिया वहाँ पर रहनेवाले लोगों के मुँह से उक्त कथा को सुनकर परम निर्वाण को प्राप्त होगा ॥२३॥
राजमहल के स्तम्भरूप लकड़ी की दरार में रहनेवाला मच्छर भी प्रसंगवश लोगों द्वारा कही जा रही अपने पूर्वजन्म के वृत्तान्तों से युक्त ब्रह्मकथा को सुनकर शान्ति को प्राप्त होगा ॥२४॥
इस प्रकार हे

श्रीरामचन्द्रजी, प्रद्युम्न शिखर से गौरिया, राजमहल से मच्छर और रत्नावली विहारनामक क्रीड़ागृह से मैना ये तीनों मुक्त हो जायेंगे॥२५॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, मैंने आपसे इस प्रकार यह दाम, व्याल और कट की कथा का क्रम सम्पूर्ण कहा । इस प्रकार संसार से शून्य होती हुई भी संसाररूप से अत्यन्त दैदीप्यमान यह माया ही मृगतृष्णा में जलबुद्धि की तरह ज्ञानवश पुरुषों को चक्कर में डालती है॥२६॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इससे मोहित हुए मूढ़ लोग दाम, व्याल औ कटकी नाईं अज्ञानवश
अन्यान्य पदों की अपेक्षा उन्नत अपरिपक्व अज्ञानदशारूपी पद से नीचे गिरते हैं ॥२७॥

निर्वासनिकता से प्राप्त पूर्वजन्म के उत्कर्ष की अपेक्षा पीछे के मच्छर आदि जन्म का बड़ा भारी अन्तर दिखलाते हैं।
कहाँ भ्रुकुटि मात्र से मन्दिर और मेरु के घरों को चूर-चूर करना, कहाँ राजा के महल के स्तम्भ की दरार में मच्छररूप से रहना, कहाँ हाथ के थप्पड़ से सूर्य और चन्द्रमा के बिम्बों के गिराने की सामर्थ्य, कहाँ प्रद्युम्न नाम के शिखर में स्थित घर की दीवार की दरार में गौरिया बन के रहना, कहाँ फूल के समान चंचल हाथ से मेरु को तौलना, कहाँ पर्वत के शिखर पर नरसिंह के घर में मैना का बच्चा बनके रहना ? ॥२८-३०॥

अब राजस अहंकार से चिदाकाश के देहादि के आकार का अभिमान प्रकार दिखाते हैं।
चिदाकाश'मैं' इस प्रकार रजोगुण से रंजित होता है, रजोगुण से रंजित होकर वह अपने स्वाभाविक स्वप्रकाशता का त्याग न करता हुआ ही अहंकार, प्राण, देह, इंद्रिय आदि को आत्मा समझता है॥३१॥

197679 असत्य होती हुई भी सत्य की तरह प्रतीत हो रही अपनी ही वासना की भ्रान्ति से मृगतृष्णा में जलबुद्धि के तुल्य जीव चिद्रूप से मानों भिन्नता को प्राप्त होता है॥३२॥
197680
197681 इस समय उस भेद से पार पाने का उपाय कहते हैं।
197682 जो लोग महावाक्यरूप शास्त्र से दृश्य 'आगन्तुक है' इस प्रकार निर्वाण में स्थित हैं, वे प्रत्यगात्मा में उन्मुख बुद्धि से ही संसार सागर को पार करते हैं ॥३३॥
197683 जैसे जल गड्ढे की ओर जाते हैं वैसे ही जो नाना दुःख देनेवाले शुष्क तार्किक मतों की ओर जाते हैं, वे पारमार्थिक आत्मभाव में स्थिति रूप परमपुरुषार्थ प्राप्ति का विनाश करते हैं। इसलिए तर्क से ही उसका निर्णय हो जायेगा, महावाक्यों के अवलम्बन की क्या आवश्यकता है, ऐसी शंका नहीं करनी चाहिये, यह भाव है॥३४॥
197684 ___ औपनिषद मार्ग के साथ अपने अनुभव का भी संवाद है, तार्किक मतों के साथ अनुभव का संवाद नहीं, ऐसा कहते हैं।
197685 हे श्रीरामचन्द्रजी, अपने अनुभव से प्रसिद्ध श्रुति के अनुसारी मार्ग से परम गति को जा रहे लोगों का विनाश नहीं होता ॥३५॥
197686
197687 किससे तब पुरुषार्थ का विनाश होता है ? इस पर कहते हैं।
197688 हे महामते, यह मेरे हो, यह मुझे प्राप्त हो, इस प्रकार की बुद्धिवाले पुरुष का अपनी दुर्भाग्य प्रयुक्त दीनता से नष्ट हुए पुरुषार्थ की भस्म भी शेष नहीं रहती॥३६॥
197689
197690 इस प्रकार अभिलाषा की अनर्थकारिता कह कर वैराग्य की सर्वअनर्थनिवर्तकता कहते हैं। जो उदार पुरुष त्रैलोक्य को भी नित्य तृण समझता है, उसे आपत्तियाँ इस प्रकार छोड़ देती है
197691
197692
197693 जिस प्रकार कि साँप पुरानी केंचुल को छोड़ देते हैं ॥३७॥
197694
197695 विरक्त पुरुष को यदि थोड़ी भी ज्ञान कणिका प्राप्त हो, तो उसकी आपत्तियाँ तो दूर हुई, बल्कि सब देवता अपने आधारभूत ब्रह्माण्ड की तरह उसकी सदा रक्षा करते हैं, ऐसा कहते हैं।
197696 जिसके अन्दर सदा सत्यस्वरूप ब्रह्म का चमत्कार स्फुरित होता है, उसका लोकपाल अखण्ड ब्रह्माण्ड के समान पालन करते हैं ॥३८॥
197697 घोर आपत्ति में भी कुमार्ग में पैर रखना ही नहीं चाहिये। देखिये न, अनुचित रीति से अमृतपान करता हुआ भी महाबली राहु मृत्यु को प्राप्त हुआ ॥३९॥
197698 जो पुरुष उपनिषदादि सत्शास्त्र और उनके अनुसार चलनेवाले साधु-सज्जन पुरुषों के सर्पकरूपी सूर्य का, जो कि परमात्मा के साक्षात्कार का हेतु है, अवलम्बन करते हैं, वे मोहरूपी गाढ़ अन्धकार के वशवर्ती नहीं होते ॥४०॥
197699 जिसने गुणों के द्वारा यश प्राप्त किया, वश में न आनेवाले प्राणी भी उसके वशीभूत हो जाते हैं, सब आपत्तियाँ नष्ट हो जाती हैं और अक्षय कल्याण प्राप्त हो जाता है। जिनका गुणों के विषय में सन्तोष (अहंबुद्धि) नहीं है, जिनका शास्त्र के प्रति अनुराग है और जो सत्य के व्यसनी हैं, वे ही वस्तुतः नर है, उनसे अतिरिक्त निरे पशु हैं। जिनके यशरूप चन्द्रमा की चाँदनी से प्राणियों का हृदयरूपी सरोवर प्रकाशित है, क्षीरसमुद्ररूप उनके शरीर में निश्चित भगवान हरि का निवास है ॥४१-४३॥
197700 __अब जगत के हितैषी पिता-माता से भी बढ़कर आप्त श्रीवसिष्ठजी अनादि संसार में पुनःपुनः सब अनर्थ परम्पराओं के फलों के साथ अनुभूत विषयों में और दृश्य कौतुकों में कुछ भी अपूर्व वस्तु अवशिष्ट नहीं है, यह दर्शाते हुए एवं वैराग्य और शास्त्रीय आचार में निष्ठा की ही प्रशंसा करते हुए उनकी ओर जनता को अभिमुख करते हैं।
197701 भोक्तव्य सब वस्तुओं का भोग कर लिया, दृष्टव्य वस्तुएँ देख ली। आगे होनेवाले जन्मों में अपने विनाश के लिए फिर भी भोगों में लालच करना क्या ठीक है ? ॥४४॥
197702 अपने अधिकार के अनुसार, उक्त अधिकारी की चित्तशुद्धि के अनुकूल शास्त्र के अनुसार और पहले-पहले के आचार्यों से प्रवर्तित सम्प्रदाय के अनुसार, एक-एक भूमिका में जब तक भूमिका का परिपाक न हो तब तक स्थिति का त्याग न कर सब लोगों को रहना चाहिए । अवास्तविक भोग समूह का अपने हृदय से त्याग करना चाहिए ॥४५॥
197703 स्वर्ग तक प्रसिद्ध हुए गुणों से प्राप्त हुई कीर्ति से साधु जनों के मुख से वाहवाही लेना चाहिए। ये कीर्ति और सज्जनों की वाहवाही मृत्यु से रक्षा करती हैं, तुच्छ भोग कभी भी मृत्यु से त्राण नहीं देते ॥४६॥
197704 अप्सराएँ जिनके चन्द्रमा के समान शुभ्र यश का आकाश के समान सब देश और कालों में व्याप्त गीतों से गान करती हैं, वे लोग ही जीते हैं और सब मरे हैं।४७॥
197705
197706 किस प्रकार यश का सम्पादन किया जा सकता है ? इस पर कहते हैं।
197707 परमपौरुष-यत्न का अवलम्बन कर, सुन्दर उद्योग का ग्रहण कर उद्वेग के बिना शास्त्रानुकूल आचरण करता हुआ कौन पुरुष सिद्धि प्राप्त नहीं करता? ॥४८॥
197708 शास्त्रानुसार कार्य कर रहे पुरुष को सिद्धियों के लिए त्वरा नहीं करनी चाहिए, क्योंकि चिरकाल में परिपक्व हुई सिद्धि उत्तम फल देती है॥४९॥
197709 शोक, भय और क्लेश को त्याग कर शीघ्रता के आग्रह को छोड़कर शास्त्रानुसार व्यवहार करना चाहिए अपना विनाश नहीं करना चाहिए ।।५०॥
197710 प्रचुर पदार्थों में आसक्तिवाले आप लोगों का
197711
197712 जीव इस समय इन्द्रियरूपी रस्सी से मानों मृत्यु को प्राप्त होकर संसाररूप अन्धे कुएँ में विनष्ट न हो ॥५१॥
197713 इस समय से लेकर फिर नीचे से नीचे आप मत जाईये। सैकड़ों तीक्ष्ण बाणों से जिसमें हाथी काटे गये हैं, ऐसे युद्ध में शीघ्र प्राप्त हुए महाभय, मृत्यु आदि आपत्तियों का निवारण करनेवाले अस्त्ररूप इस मोक्षशास्त्र का विचार कीजिये॥५२,५३॥
197714 ग्रीष्म ऋतु में उबले हुए तालाब के दुर्गन्धपूर्ण कीचड़ के सदृश संसार में पुनःपुनः मरकर जीवित हुए बूढ़े मेढक के समान जीने की आशा क्या है ! यानी अति तुच्छ है, इसलिए हृदय से भोगवासना हटा देना चाहिए। भोग के उपायभूत धन की क्या आवश्यकता है, इसलिए हे श्रेष्ठ पुरुषों, इन सबका त्याग कर मोक्षशास्त्र का ही अवलोकन कीजिये ॥५४॥
197715 विषयाकार वृत्ति में प्रतिबिम्बत चिदाभासों का अन्तःकरण अवच्छिन्न चैतन्य बिम्ब है और अन्तःकरणरूप उपाधि उपहित चिदाभास का तो शुद्ध ब्रह्म चैतन्य ही बिम्ब है। प्रतिबिम्ब और उसकी उपाधि असत्य हैं, बिम्ब तो सत्य है । अन्तःकरणरूप उपाधि के असत्य होने पर तदवच्छिन्न बिम्ब चैतन्य का और तत्समानाधिकरण चिदाभास के बिम्बभूत ब्रह्म चैतन्य का भेद मिथ्या ही है । इस प्रकार अखण्ड सत्यप्रत्यगभिन्न ब्रह्म चैतन्य ही अन्त में अवशिष्ट रहता है, ऐसा विचार करना चाहिये।
197716 शंका : सांख्य, पातंजल, गौतम, बुद्ध, अर्हत् आदि अन्य वादी उक्त प्रतिबिम्बता प्रक्रिया को नहीं मानते, किन्तु अन्यथा-अन्यथा निरूपण करते हैं और उसी में लोगों को प्रेरित करते हैं। उनकी प्रेरणा
197717 भी क्या उपादेय है या नहीं? ___समाधान : दूसरे की प्रेरणारूप बुद्धि से पशुओं के समान मत चालिये। भाव यह है कि 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्' (जैसे यह ज्योतिर्मय सूर्य स्वतः एक होता हुआ भी घटादिभेद से भिन्न जलों में अनुगमन कर रहा बहुत्व को प्राप्त होता है वैसे ही अद्वितीय यह आत्मा भी उपाधियो में बहुत्व को प्राप्त होता है।) इत्यादि स्वतन्त्र श्रुतिरूप प्रमाणों का अनुसरण करनेवाले लोगों को औरों की प्रेरणा से पशुओं के समान अनुगमन उचित नहीं है।५५॥
197718 __ इस प्रकार शास्त्रार्थ के विचार का विधान कर अब जीवन, धन, पशु, पुत्र आदि सांसारिक विचार की और अन्य दर्शनों के विचार की त्याग के लिए निन्दा करते हैं।
197719 परिणाम में दुर्भाग्य देनेवाली, विचार के समय कृपणता की हेतु होने के कारण निवेश कराने के कारण गाढ़ और दीर्घ महानिद्रारूप धन, जीवन आदि की विचारणा तथा अन्य दर्शनों की विचारणा छोड़ देनी चाहिये और बोधरूप आलोकप्राप्त करना चाहिये॥५६॥
197720 जैसे बूढ़ा कछुआ तालाब में सोया रहता है, वैसे सोये रहना ठीक नहीं है । जरा, मरण आदि दुःखों की निवृत्ति के लिए उद्योग करना चाहिये ॥५७॥
197721 धनसम्पत्ति अनर्थों की जननी है और विविध भोग संसाररूपी रोग के हेतु हैं। आपत्तियाँ ही सब सम्पत्तियाँ हैं और सब वस्तुओं की अवहेलना ही विजय है ॥५८| लोकव्यवहारी पुरुषों के विचार से लोकव्यवहार के अविरोधी तथा शास्त्र और सदाचार के अनुकूल कर्म से सत्फल के लिए सदा उत्थान का अंगीकार करना चाहिए ॥५९॥
197722 जिसका चरित्र सदाचार से सुन्दर है, बुद्धि विवेकशील है

197723 और संसार के सौख्यफलरूपी दुःखदशाओं में जिसे लालच नहीं है, उस पुरुष के यश, गुण और आयु ये तीनों लक्ष्मी के साथ ही सत्फल के लिए वसन्त ऋतु की लताओं के समान विकसित होते हैं॥६०॥
197724
197725 बत्तीसवाँ सर्ग समाप्त
197726
197727
197728 तैंतीसवाँ सर्ग शुभ उद्यम, साधु और सत्शास्त्र के माहात्म्य का वर्णन तथा
197729 अहंकार की बन्धकता और उसके त्याग से मुक्ति प्राप्ति का वर्णन। आगे कहे जानेवाले शुभ उद्यम आदि के अभ्यास द्वारा वृद्धि को प्राप्त होने पर फल की अवश्यम्भाविता दिखाने के लिए साधारण न्याय दिखलाते हैं।
197730 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, सब साधनों का अतिशय अभ्यास सफल होता है, यह नियम है । अतः लोकदृष्टि कृषि, सेवा आदि साधनों में तथा शास्त्रीय मोक्ष-साधन में अपने-अपने अनुरूप फल अवश्य होता ही है, कदापि वे विफल नहीं जाते । इसलिए मोक्षलाभार्थी आप भी शुभ उद्यम को कदापि न छोड़िये ॥१॥
197731
197732 शास्त्र प्रतिपादित शुभ उद्यम का असाध्य तो कुछ भी नहीं है, यह दर्शाने के लिए नन्दीश्वरोपाख्यान आदि का संक्षेप से उल्लेख करते हैं।
197733 इष्ट-मित्र और आत्मीय बन्धु-बान्धवों को आनन्द देनेवाले नन्दी ने तालाब के किनारे शिवजी को आराधना द्वारा प्राप्त करके मृत्यु पर भी विजय प्राप्त की थी (M) |२॥
197734 सेना और धन-धान्य से सम्पन्न बलि आदि दानवों द्वारा जैसे हाथियों द्वारा कमल के सरोवर कुचले जाते हैं वैसे ही कुचले गये देवता अतिशय प्रयत्न से सर्वोत्कृष्ट हो गये ॥३॥
197735 राजा मरुत्त के यज्ञ में संवर्तनामक महर्षि ने ब्रह्मा की तरह सुर और असुरों से पूर्ण दूसरी सृष्टि की (8) ॥४॥
197736 शास्त्रीय महान शुभ उद्योग से युक्त विश्वामित्रजी ने बार-बार की गई कठोर तपस्या से दुष्प्राप्य ब्राह्मणता प्राप्त की॥५॥
197737 रोने चिल्लाने आदि प्रयत्न से प्राप्त होने के कारण दुष्प्राप्य पानी में घोले हुए आटे को रसायन की तरह पी रहे, इस
197738 (4) उक्त कथा लिंग पुराण मे इस प्रकार वर्णित है : शिलाद नाम के एक मुनि थे। सर्वज्ञ पुत्र की इच्छा से उन्होंने भगवान शंकरजी को कठोर तपस्या द्वारा प्रसन्न किया। चिरकाल की तपस्या से प्रसन्न हुए भगवान शंकरजी उन्हें वरदान देने के लिए बोले : 'मुझसे अन्य तो कोई सर्वज्ञ हो नहीं सकता, इसलिए मैं ही अपने अंश से अवतार लेकर आपका पुत्र होऊँगा, किन्तु मेरे अंश से उत्पन्न हुआ वह आपका लड़का सोलहवें वर्ष में मर जायेगा। शिलाद ऋषि में भगवान के वचन को उलटने की शक्ति तो थी नहीं, अतएव भगवान की शरण में गये हुए उन्होंने 'ऐसा ही हो' यों भगवान के वचन का अनुमोदन किया। वरदान पाने के बाद शिलाद मुनि का नन्दी नामक सर्वज्ञ पुत्र हुआ। वह जब बालक ही था, अपने पिता से अपनी भावी मृत्यु को सुनकर तभी से उसने तपस्या द्वारा भगवान शंकर की आराधना करना प्रारम्भ कर दिया। तदनन्तर सोलहवें वर्ष में तालाब के किनारे शिवलिंग का पूजन करते समय मृत्यु ने पाशों से उसे बाँधा, वहीं पर आविर्भूत हुए भगवान शिव ने मृत्यु को लात मार कर तथा मृत्यु के फन्दे को काटकर उसे जरा-मृत्युरहित अपना अनुचर बना लिया।
197739 (0) यद्यपि महाभारत में यह कथा यों प्रसिद्ध है - मरुत्त के यज्ञ में विघ्न डालने की इच्छा कर रहे देवताओं की सेना के साथ संवर्त ने अपने संकल्पमात्र से वशीभूत कर देवताओं के साथ यज्ञ का परिचारक बना डाला, तथापि दूसरे पुराणों में उनकी देवता और असुरों की दूसरी सृष्टि भी सुनी जाती ही है, दूसरे कल्प की कथा होने से महाभारत से इसका विरोध नहीं है।
197740
197741 प्रकार के भाग्यहीन उपमन्यु ने भी तपस्या से प्रसन्न हुए भगवान शंकर के प्रसाद से क्षीरसागर प्राप्त किया (इसकी कथा महाभारत में प्रसिद्ध है) ॥६॥
197742 तीनों लोकों में महाबली रूप से विख्यात विष्णु, ब्रह्मा आदि देवाधिदेवों को भी तृण की नाईं निगल रहे काल को अत्यन्त दृढ़ भक्ति से श्वेत ऋषि ने अपने वश में कर लिया। (यह भी लिंग पुराण में प्रसिद्ध है) |७॥
197743 राजकुमारी सावित्री ने पति के प्राणों का अनुगमन तथा स्तुति आदिरूप से प्रसन्नता के उपाय से यम को अपने वश में कर 'सत्यवान के प्राणों को छोड़कर और कोई वर माँगो' इस प्रकार के यम के वाक्य का सत्यवान से मेरे सौ लड़के हो, इस वर प्रार्थना रूप अपने वचन से सामंजस्य स्थापित कर अपने पति सत्यवान को परलोक से लौटा लिया ।।८॥
197744 इस लोक में ऐसा कोई शास्त्रीय सुउद्योग का उत्कर्ष नहीं है, जिसका स्फुट फल हो।
197745 शंका : विविध उद्योग आपने दिखलाये हैं, उसमें से मुझे किसमें अधिक प्रयत्नवान होना चहिए।
197746 समाधान : अधिकारी आपको मूढ़ की नाईं क्षुद्र फलों की प्रार्थना से व्यर्थ नहीं होना चाहिए, किन्तु मन में फल के तारतम्य का विचारकर सबसे उत्कृष्टफल की प्राप्ति से सर्वोत्कृष्ट शुभ प्रयत्न से सुशोभित होना चाहिये ॥९॥
197747 आत्मज्ञान सम्पूर्ण सुख-दुःख, जन्ममरण आदि अवस्थाओं की भ्रमदृष्टियों का मूलोच्छेद करनेवाला है, इसलिए आत्मज्ञान में ही आपको शुभोद्योग का अभ्यास करना चाहिये॥१०॥
197748
197749 पहले भोग, राग आदि की द्रष्टियों के विनाश के लिए तत् तत् विषयों में तो, दृष्टियों का अन्वेषण करना चाहिये। ऐसा कहते हैं।
197750 क्षुधा, प्यास आदि आपत्ति से युक्त पुरुषों का विषय प्रदान द्वारा अनुग्रह करनेवाली भोगदृष्टि के नाश के लिए पहले उसकी विरोधिनी विषयदोष दृष्टियों का अवश्य अन्वेषण करना चाहिये।
197751 शंका : भोगदृष्टि की विरोधिनी विषयदोषदृष्टियों का अन्वेषण करने पर विषय त्याग होने से तुरन्त दुःख होगा?
197752 समाधान : वैराग्य, अभ्यास आदि दुःख के बिना भूमानन्दरूप चैतन्य क्या कहीं पाया जा सकता है ? अर्थात् भूमानन्दस्वरूप चित् की प्राप्ति के लिए विषयत्यागरूप दुःख उठाना ही पड़ेगा ॥११॥
197753
197754 यदि कोई कहे, सम्पूर्ण विषय के दुःखपूर्वक त्याग का भी अंगीकार करके वैराग्य से राग आदिदोष का शमन अवश्य सम्पादनीय होता, यदिप्राप्त होनेवाला ब्रह्मशम के साथ ही पुरुषार्थहोता। ऐसा तो है नहीं, क्योंकि शम भी सात्त्विक चित्वृत्ति का भेद ही है, अतः अद्वितीय ब्रह्म में उसका संभव नहीं हो सकता। एकमात्र सुखरूप ब्रह्म से अतिरिक्त सब कुछ दृश्य ही है, इसलिए शम परम पुरुषार्थ के अन्तर्गत भी नहीं आ सकता। इस शंका को आधा स्वीकार करके परिहार करते हुए शम की आवश्यकता दिखलाते हैं। ___ठीक है, यद्यपि शमरहित चिदात्मा ही परम ब्रह्म है, तथापि शम भी कारणसहित संसार की निवृत्तिरूप परम पुरुषार्थ है ही। यद्यपि इस प्रकार दोनों तुल्य हैं, यह प्राप्त हुआ, तथापि इस प्रशम को भूमानन्द ब्रह्मसुख देनेवाला जानिये । जिसमें सुख की अभिव्यक्ति नहीं होती, वह पुरुषार्थ नहीं हो सकता, इसलिए इसमें पुरुषार्थ की उपयोगिता अधिक है ॥१२॥
197755
197756 अब शम का उपाय कहते हैं। ___ अभिमान का त्याग कर, स्थिर शम का अवलम्बन कर और बुद्धि से मोक्ष के योग्य उत्तमकुल में
197757 जन्म आदिरूप अपनी श्रेष्ठता का विचार कर सज्जनों की सेवा करे॥१३॥
197758
197759
197760
197761 चित्तशुद्धि के लिए किये गये तप आदि भी संत-साधुओं की सेवा द्वारा ही ज्ञानोपयोगी होते हैं, स्वतन्त्ररूप से ज्ञानोपयोगी नहीं होते हैं, इस आशय से कहते हैं।
197762 संसाररूप सागर को पार करने के लिए सज्जन की सेवा के बिना न तो तप ज्ञानप्राप्ति के लिए समर्थ होते हैं, न तीर्थसेवन ज्ञानजनक होते हैं और न शास्त्राभ्यास ही ज्ञान उत्पन्न करा सकते हैं ॥१४॥
197763
197764 सज्जन का लक्षण कहते हैं। जिसके सेवन से प्रतिदिन लोभ, मोह और क्रोध क्षीण होते हैं और जो अपने कर्मों में शास्त्रानुसार आचरण करता है, वह सज्जन है|१५॥

सदा सज्जन की सेवा में तत्पर पुरुष की कभी आत्मज्ञानी के साथ भी अवश्य संगति हो जाती है, जिससे ज्ञानप्राप्ति होती है, ऐसा कहते हैं।
सज्जनों की संगति से सज्जनसेवी पुरुष का आत्मज्ञानी के साथ संग होता है, जिससे इस दृश्य का अत्यन्तअभाव ही उसे दिखाई देता है|१६॥

उससे इसकी पुरुषार्थसिद्धि भी होती है, ऐसा कहते हैं।
दृश्य के अत्यन्त अभाव से तो एकमात्र परब्रह्म ही अवशिष्ट रहता है, अन्य वस्तुओं का अभाव होने से उसीमें जीव शीघ्र लीन हो जाता है|१७॥

परब्रह्म ही केवल अवशिष्ट रहता है, ऐसा जो पहले कहा, उसका दृश्य के अत्यन्त अभाव की उपपत्ति द्वारा समर्थन करते हैं। ___ न तो यह दृश्य उत्पन्न हुआ है, न पहले था ही और न आगे होगा ही, अतएव वर्तमान में भी यह नहीं है, एकमात्र अखण्ड ब्रह्म ही है|१८॥

जैसे इस जगत के उत्पत्ति आदि नहीं हो सकते वैसे उत्पत्ति प्रकरण में भी अनेक युक्तियों द्वारा उपपादन किया जा चुका है और आगे भी उपपादन किया जायेगा ऐसा कहते हैं।
इस प्रकार हजारों युक्तियों से जगत के जन्म आदि का अभाव पहले दिखाया जा चुका है, और दिखा भी रहे है। जैसे सब विद्वानों ने उसका अनुभव किया है वैसे मैं इस त्रिजगत संविद्रूपी चिदाकाश को इस समय आपके लिए दिखाऊँगा। यह त्रिजगत शान्त, निर्मल चिदाकाश ही है, यह चित्त परमार्थस्वरूप है, इसमें मायिक आकाश आदि का सम्भव कहाँ से और कैसे हो सकता है ? प्रश्न उठता है आकाश आदि की उत्पत्ति सत्से है अथवा असत् से हैं ? माया से है ? आदि के दो तो अविकारी हैं, इसलिए उनसे जगत की उत्पत्ति का सम्भव नहीं है, यदि माया से जगत की उत्पत्ति मानी जाय, तो भी मिथ्या ही होगी। इसलिए परिशेष से जगत का अनुत्पत्ति पक्ष ही स्थिर रहता है। छिद्ररहित कूटस्थ नित्यचिदात्मा में छिद्रस्वरूप आकाश का हजारों घनों से भी उत्पादन नहीं हो सकता, भाव यह है ॥१९,२०॥
___ यदि यह जगत उत्पन्न नहीं हुआ तो जगत नाम से सबको इसका बोध कैसे होता है ? इस पर कहते हैं।
निश्चल आत्मा में कल्पित चंचलता से चंचल, माया में प्रतिबिम्बित तन्मय जगत की जो सुन्दर कल्पना करता है, उसीको वही जगतरूप से जानता है ॥२१॥

यदि कोई शंका करे कि जगत्बोधरूपी चैतन्य सविकल्प है और ब्रह्मचैतन्य निर्विकल्प है, इस
तरह जगद्रूपी भेद को छिपाने के लिए तत्पर हुए आपका चैतन्य में भी भेद प्राप्त हो गया। इस पर कहते हैं।
तीनों लोकों में जितना द्वैत अनुभव है, वह सब ब्रह्मचैतन्य रूप सूर्य के किरण समूह की तरह है, अतएव वस्तुतः उससे भिन्न नहीं है। किरण समूह और किरणवान का भेद कैसे हो सकता है ? विकल्पों के मिथ्या होने पर त्रैलोक्य में जो द्वैत का अनुभव है, उसे भी निर्विकल्पक ही कहिये ॥२२॥
इस निर्विकल्पक चिवृत्ति का यानी चरम साक्षात्कार का जो उन्मेष है, वही जगत के अनुभव का अस्तमय है और जो इस चरम साक्षात्कार का जो निमेष अनादि भाव है, वही जगत अनुभव का उदय है॥२३॥

इसलिए निमेष ही प्रत्यगात्मा का अविद्यारूपी मल है और उन्मेष निर्मलतारूपी मोक्ष है, इस आशय से कहते हैं।
अपरिज्ञात अहंकार चिदाकाश में अविद्यारूपी मल है। परिज्ञात अहमर्थ तो चिदाकाश हो जाता है ॥२४॥

यदि कोई शंका करे कि अहमर्थ अहंकार है, वह परिज्ञात होकर भी कैसे चिदाकाश होगा? तो इस पर कहते हैं।
जब तक अहंकार का यथार्थरूप परिज्ञान नहीं होता, तभी तक वह अहंकार है। यथार्थभावरूप से उसके परिज्ञात होने पर तो वह निश्चय अहंकार नहीं रहता। जैसे जल के साथ जल एकता को प्राप्त हो जाता है वैसे ही वह चिदाकाशरूपी आत्मा के साथ एकता को प्राप्त हो जाता है ॥२५॥

दृश्य अहमादि जगत वस्तुतः है ही नहीं यानी बाधित है। शंका : परिज्ञात होने पर अहमादि जगत का बाध हो जाता है, तो क्या रहता है ?
समाधान : यह अहं पदार्थ क्या है ? यों प्रमाणपूर्वक विचार करने से उत्पन्न हुए ज्ञान से वह चिदाकाश अवश्य ही परिशिष्ट रहता है, उसका बाध नहीं होता ॥२६॥

निर्मल बुद्धिवाले पुरुषों की अपिशाच में पिशाच बुद्धि बाधित हो जाती है। किन्तु जिनकी बुद्धि थोड़ी बहुत मार्ग में आई हो, ऐसे बालकों को तो हजारों बार यह पिशाच नहीं है, यह उपदेश देने पर भी संशय होता ही है। यह पिशाच नहीं है, ऐसा बोध नहीं होता ॥२७॥

जैसे बालकों का मोह ज्ञान का बाधक होता है वैसे ही प्रौढ़ पुरुषों का अभिमान भी ज्ञान निवर्तक है, इस आशय से कहते हैं।
जब तक अन्तःकरण में चैतन्यरूपी चाँदनी अहंकाररूपी मेघ से आवृत रहती है तब तक वह परमार्थरूपी कुमुदिनी को विकसित नहीं करती ॥२८॥
___अहं इस अभिमान का विनाश होने पर भय, राग और मुमुक्षु से होनेवाले द्वेष और राग के विषयभूत नरक, स्वर्ग और मोक्ष की तृष्णा भी हट जाती है, ऐसा कहते हैं।
अहं पद तथा अहं पद के अर्थ के परिमार्जित होने पर अहंकार के बिना नरक, स्वर्ग और मोक्ष की तृष्णा की कल्पना ही कैसे हो सकती है ? ॥२९॥
जब तक हृदय में अन्धकाररूपी घनघटा आटोप के साथ बिराजमान रहती है तभी तक तृष्णारूपी कुटज की मंजरी विकास को प्राप्त होती है|३०॥
ज्ञान का आवरण कर अहंकाररूपी मेघ के सदा स्थित रहने पर अज्ञान की ही जड़ जमती है, ज्ञानालोक

कदापि स्थिरता को प्राप्त नहीं होता, बालक के भ्रम से कल्पित यक्ष के समान स्वयं भ्रान्ति से कल्पित अतएव असत् यह अहंकार दुःख के लिए ही है, इससे आनन्द कुछ भी प्राप्त नहीं होता॥३१,३२॥
जैसे व्यर्थ कल्पित अहंभाव ने दाम, व्याल और कट में असंख्य जन्म-मरण देनेवाला मोह उत्पन्न किया था वैसे ही व्यर्थ ही कल्पित हुआ अहंकार अभिमान से दूषित अन्तःकरण अनन्त जन्म-मरण देनेवाले मोह को उत्पन्न करता है॥३३॥
___ यह देह मैं हूँ, इस प्रकार का भ्रम सम्पूर्ण अनर्थों की जड़ है ऐसा कहते हैं। __ यह देह मैं हूँ, इस प्रकार के प्रबल अज्ञान से बढ़कर अनर्थकारी दूसरा अज्ञान न इस संसार में हुआ और न होगा।॥३४॥
इस संसार में जो कुछ भी सुख-दुःखरूपी विकार प्राप्त होता है, वह अहंकाररूपी चक्र का मुख्य विकार है ॥३५॥
जिस पुरुष ने अहंकाररूपी दुष्ट वृक्ष के अंकुर को विचार से संस्कृत मनरूपी हल से जोतकर उखाड़कर फेंक दिया, उसके आत्मारूपी खेत में संसार का विनाश करनेवाला सैकड़ों शाखाओं से युक्त अतएव दुरुच्छेद्य ज्ञानरूपी सस्य (वृक्षों का फल) वृद्धि को प्राप्त होकर फलता है॥३६॥
अहंकार ज्ञानरूपी कुठार के बिना कभी नष्ट न होनेवाले जन्मरूपी वृक्षों का अंकुर है
और यह मेरा है', यह उनकी हजारों बड़ी-बड़ी शाखाएँ है॥३७॥
वासना आदि पदार्थ बड़े ध्यान से सुनने योग्य शब्दवाले सेमल के पके हुए फलों के तुल्य कौओं के थोड़े उड़ने से भी नष्ट होनेवाले और तरंगों की सुन्दर पंक्तियों के तुल्य क्षणभंगुर हैं ॥३८॥

197811 वस्तुतः आत्मा अहंभाव से वर्जित ही है, पर आत्मा का तिरोभाव करनेवाली अहंभावना से वह स्वयं ही संसाररूपी चक्र में भ्रमण को प्राप्त हुआ-सा प्रतीत होता है। जब तक जन्मरूपी अरण्य में अहंकाररूपी अन्धकार अपना सिक्का जमाये रहता है तब तक चिन्तारूपी मत्त पिशाचिकाएँ इधर उधर दौड़ती रहती हैं ॥३९,४०॥
197812 जिस अधम पुरुष को अहंकाररूपी पिशाच ने चंगुल में फँसा लिया, उसके अंहाकाररूप पिशाच को निवृत्त करने के लिए न शास्त्रों में सामर्थ्य है और न मन्त्रों में ही ॥४१॥
197813

197814 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, किस उपाय से अहंकार नहीं बढ़ता? हे ब्रह्मन् संसाररूपी भय की निवृत्ति के लिए आप वह उपाय मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥४२॥
197815 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, पूर्वोक्त आत्मस्वभाव के सदा स्मरण से आत्मा को चिन्मात्र दर्पण की तरह निर्मल रखने पर अहंकार नहीं बढ़ता॥४३॥
197816 यह जगत रूपी इन्द्रजाल मिथ्या है मुझे इसमें स्नेह और वैराग्य से क्या प्रयोजन है, ऐसा मन में ध्यान करने से अहंकार उत्पन्न नहीं होता ॥४४॥
197817 जिन पुरुष की आत्मा में
197818 अहंकार नहीं है और दृश्य शोभाएँ भी नहीं है ऐसी स्थिति से स्वयं ही निवृत्त हुए व्यवहार से अहंकार नहीं बढ़ता ॥४५॥
197819 अन्दर 'अहं' बाहर जगत यों हेय-उपादेय की निमित्तभूत दृष्टियों का क्षय होने पर अविषमतारूप प्रसन्नता के प्राप्त होने पर अहंभाव नहीं बढ़ता॥४६॥
197820 मैं यानी द्रष्टा, चित् यानी दर्शन और जगत यानी दृश्य इस त्रिपुटी ज्ञान के, उसमें भी यह शत्रुभूत है यह मित्रभूत है इस सृष्टि के, क्षीण होने पर सर्वात्मकतारूप समता के सिद्ध होने पर अहंभाव नहीं बढ़ता ॥४७॥
197821

197822 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे प्रभो, इस अहंकार का क्या आकार है और कैसे देहमात्र में अहंभावरूप तथा देह से अतिरिक्त बुद्धिमात्रोपाधिक अहंकाररूप इसका त्याग होता है एवं इसका त्याग होने पर क्या फल होता है ॥४८॥
197823 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस त्रिलोकी में तीन प्रकार के
197824

197825 अहंकार हैं, उनमें शास्त्रीय दो अहंकार यानी सूक्ष्मात्मविषयक और सर्वात्मविषयक अहंकार श्रेष्ठ हैं और तीसरा अशास्त्रीय अहंकार त्याज्य है, आप सुनिये, मैं उन्हें आपसे कहता हूँ॥४९॥
197826 'मैं यह सब विश्व हूँ', इस प्रकार कार्यब्रह्मविषयक तथा 'मैं कभी च्युत न होनेवाला परमात्मा हूँ', इस प्रकार कारणब्रह्मविषयक अथवा तत्पद के वाच्यार्थ और लक्ष्यार्थ विषयक अहं से अतिरिक्त जगत में कुछ नहीं है, इस प्रकार का जो अहंकार है, उसे आप परम अहंकार जानिये । ये अहंकार जीवन्मुक्तपुरुष की मोक्षप्राप्ति के लिए हैं, बन्धन के लिए नहीं है। बाल के अग्रभाग का सौवाँ हिस्सा बनाया गया यानी शोधन द्वारा निरवयव किया गया मैं सबसे अतिरिक्त हूँ, इस प्रकार की जो बुद्धि है, वह दूसरा शुभ अहंकार है। वह भी छठी भूमिका में स्थित पुरुष के मोक्ष के लिए ही है, बन्धन के लिए नहीं है॥५०-५२॥
197827 जो लोग सप्तम भूमिका में स्थित हैं, उनमें अहंकार के बिना जीवन की अनुपपत्ति होने से अहंकार की केवल कल्पना होती है, वस्तुतः वह नहीं है, क्योंकि कल्पना करनेवाले और जाननेवाले जीवन्मुक्त पुरुषों द्वारा उसका प्रत्यक्ष अनुभव नहीं होता, इसलिए सर्वथा असत्य होने से अहंकार इस नाममात्र के शेष रहने से वह अहंकाराभिधान मात्र है।
197828 तीसरे अहंकार को दर्शाते हैं।
197829 यह हाथ-चरणादिरूप देह ही मैं हूँ, इस प्रकार का मिथ्याभिमान तीसरा अहंकार है, वह लौकिक एवं तुच्छ ही है। यह दुष्ट अहंकार अवश्य त्याग के योग्य है, क्योंकि वह पहले सिरे का शत्रु ही कहा गया है ॥५३,५४॥
197830 विविध प्रकार की मानसिक दुश्चिन्ता आदि दुःख देनेवाले इस बलवान शत्रु से आहत हुआ जीव अपरिच्छिन्न स्वभाव से फिर आविर्भूत नहीं होता ॥५५॥
197831 स्वभाव से ही चिरकाल से पीछे पड़ी हुई इस दुष्ट अहंकृति से दुर्वासनाओं द्वारा दुष्कर्मों में प्रवृत्त करने से पीड़ित हुआ पुरुष संकटों में ही मग्न रहता है॥५६॥
197832

197833 किससे फिर जन्तु मुक्त होता है ? इस पर कहते हैं।
197834 अवशिष्ट पूर्वोक्त शुद्ध अहंकारों से युक्त होकर जो पुरुष ममता से उत्पन्न हुए राग आदि दोषों को नष्ट करता हुआ इस सर्वात्मभावरूप अहंकार उसमें भी लोकप्रसिद्ध देहात्मभावरूप अहंकार की तरह दृढ़ होकर हिरण्यगर्भ याईश्वर मैं हूँ, इस भावना से युक्तहोता है, वह देहाहंभाव से मुक्तहोजाताहै ॥५७॥
197835

197836 यही प्रणाली अन्य ब्रह्मनिष्ठ पुरुषों के भी अभिमत है, ऐसा कहते हैं।
197837 देहात्मभावरूप अहंकार की तरह बद्धमूल हुए पूर्वोक्त दो अहंकारों को पहले स्वीकार कर 'मैं देह नहीं हूँ' यों विचार से भी निश्चय कर देह में आत्मभावरूप अहंकार का त्याग करना चाहिये, ऐसा प्राचीन महापुरुषों का मत है॥५८॥
197838

197839 उक्त सिद्धान्त का ही फिर अनुवाद कर उपसंहार करते हैं।
197840 देहात्मभावरूप अहंकार की तरह बद्धमूल हुए आदि दो अहंकारों का पहले अंगीकार कर तीसरी लौकिक अहंकृति का, जो अत्यन्त दुःखदायिनी है, त्याग कर देना चाहिये ॥५९॥
197841

197842 उसमें पूर्वोक्त उपाख्यान का भी दृष्टान्तरूप से उल्लेख करते हैं।
197843 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस दुरहंकार से ही दाम, व्याल और कट उस दशा को प्राप्त हुए, जिसे कथा में भी सुनकर दुःख होता है॥६०॥
197844 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, इस तीसरे लौकिक अहंकार को
197845

197846

197847 चित्त से हटाकर किस प्रकार की स्थितिवाला पुरुष अपने हित परम तत्त्व को प्राप्त होता है ? ॥६१॥
197848 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, यह तीसरा अहंकार त्यागने योग्य है, दुःख देनेवाले इस लौकिक अहंकार का त्याग कर सर्वाहंभाव से या शुद्धाहंभाव से श्रवण, गुरुसेवा आदि में तत्परता से ये सात भूमिकाओं में जिस जिस प्रकार से पुरुष स्थित रह सकता है वैसे वैसे स्वरूपसुख की अभिव्यक्ति के उत्कर्ष प्राप्ति से परम तत्त्व को प्राप्त होता है॥६२॥
197849

197850 इसी बात को विशद करते हैं।
197851 हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, पूर्वोक्त प्रथम इन दो अहंकार दृष्टियों की भावना करता हुआ पुरुष यदि स्थित रहे, तो परमपुरुषार्थ प्राप्त हो जाता है ॥६३॥
197852 तदनन्तर उन दो अहंकारों का भी त्याग करके सब अहंकारों से रहित होकर यदि स्थित रहे, तो वह अति उन्नत पद में आरूढ़ होता है॥६४॥
197853

197854 पथ्य वचन सैकड़ों बार कहना चाहिए, इस न्याय से फिर देहात्मभावना के त्याग के गुणों को कहते हुए लौकिक अहंकार के त्याग की आवश्यकता दर्शाते हैं।
197855 - इस बुद्धि से तथा सदा सब प्रयत्नों से लौकिक दुष्ट अहंकार का परमानन्द के बोध के लिए त्याग करना चाहिये। शरीर में आसक्तिरूप जो दुष्ट अहंकार है, उसका त्याग अत्यन्त श्रेष्ठ कल्याण है और यही परमपद है॥६५,६६॥
197856 विचार से इस स्थूल लौकिक अहंकार का त्याग करके पुरुष चाहे चुपचाप बैठा रहे या लौकिक व्यवहार करे, फिर भी उसका अधःपतन नहीं होता॥६७॥

197857 हे महामति श्रीरामचन्द्रजी, जिस पुरुष का अहंकार नष्ट हो गया, उसको भोगरूपी रोग इस प्रकार स्वाद नहीं देते, जैसे खूब तृप्त पुरुष को विषमिश्रित षड्रस स्वाद नहीं देते॥६८॥
197858 भोगों के स्वाद न देने पर परम कल्याण पुरुष के सामने स्थित-सा हो जाता है, क्योंकि उसके प्रतिबन्धक की निवृत्ति हो जाती है। अन्धकार के तुल्य अग्रहण और अन्यथा ग्रहण में निमित्तभूत मन के अहंकार के नष्ट होने पर और क्या प्रतिबन्धक शेष रह जाता है, जिससे परमपद की प्राप्ति में विघ्न हो? ॥६९॥
197859 हे श्रीरामचन्द्रजी, अहंकार के स्मरण के त्याग से, धैर्य से और श्रवण आदि प्रयत्न से संसाररूपी सागर पार किया जाता है॥७०॥
197860 महात्मा पुरुष पहले सब मैं ही हूँ, ये सभी मेरे हैं, ऐसा समझ कर तदनन्तर देहादि मैं नहीं हूँ, देह के सम्बन्धी कुछ भी मेरे नहीं है, ऐसा विचार कर उससे सब प्रतिबन्धकों का नाश होने से प्रतिष्ठा को प्राप्त हुए, परम श्लाघनीय, पहले विस्तारपूर्वक कहे गये आत्मज्ञान को मन में प्राप्त होकर, क्रम से सात भूमिकाओं में स्थित होकर,
197861 अपरिच्छिन्न आत्मा स्वयं होकर विदेह कैवल्यरूप परमपद को प्राप्त होता है ।७१॥
197862
197863 तैंतीसवाँ सर्ग समाप्त
197864 चौंतीसवाँ सर्ग भीम, भास और दृढ़ द्वारा छिन्न-भिन्न हुए देवताओं से प्रार्थित
197865 भगवान हरि का शम्बर को मारना और वासनारहित उनका मुक्त होना। ज्ञान और विवेक के अभाव में विद्यमान निर्वासनिकता भी दुरभ्यास से नष्ट हो जाती है। ज्ञान और विवेक की दृढ़ता में तो 'तस्य ह न देवाश्च नाऽभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति' (देवता उसके
197866 अकल्याण के लिए समर्थ नहीं होते, वह उनका आत्मा हो जाता है) इस श्रुति में कही गई रीति से देवता
197867
197868 भी बन्धन में नहीं डाल सकते, इस विषय में भीम, भास और दृढ़ का न्याय दृष्टान्त रूप से दर्शाते हैं।
197869 दाम आदि दानवों के चले जाने पर सम्पत्ति से मेरुपर्वत के तुल्य शम्बर के नगर में जो कुछ वृत्तान्त हुआ, उस विषय में मैं आपसे कहूँगा, आप सुनिये |१॥
197870 पूर्वोक्त रीति से शम्बर की सारी सेना कि जिसकी स्थिति बिगड़ चुकी थी, आकाश से गिर कर शरत्काल के मेघों की घटा के समान नष्ट होने पर, देवताओं से जिसकी सेना जीती गई थी, ऐसा वह दानव कुछ वर्ष बिताकर फिर देवताओं के वध के लिए उद्यमशील हो विचार करने लगा । मैंने माया द्वारा जिन दाम आदि असुरों का निर्माण किया था, उन्होंने मूर्खतावश युद्ध में व्यर्थ ही दुष्ट अहंकार की भावना की ॥२-४॥
197871 अब मैं माया से रचे हुए अन्य दानवों की सृष्टि करता हूँ और उन्हें अध्यात्मशास्त्र के ज्ञाता और विवेकशील बनाता हूँ। तत्त्वज्ञानी होने के कारण मिथ्याभावना से रहित वे अहंकार को प्राप्त नहीं होगें और उन देवताओं पर विजय प्राप्त करेंगे॥५,६॥
197872 दैत्यराज शम्बर ने बुद्धि से ऐसा विचार कर जैसे सागर बुबुदों को उत्पन्न करता है वैसे ही उस प्रकार के दानवों को माया से उत्पन्न किया, वे सर्वज्ञ थे, वेद्य आत्मतत्त्व उन्होंने जान लिया था, वे विरक्त और निष्पाप थे, जो कुछ प्रभु की आज्ञा होती थी एकमात्र उसीको करते थे, सदा आत्मनिष्ठ रहते थे, इस प्रकार के उत्तम वे दानव भीम, भास और दृढ़ इन नामों से युक्त थे। निर्मल आशयवाले वे तीनों जगत को तृण के तुल्य देखते थे।७-९॥
197873 गरज रहे और अस्त्र रूपी बिजली से युक्त उन दैत्यों ने ऊपर के लोकों में आकर वर्षा ऋतु के मेघों की तरह आकाश को ढक दिया ॥१०॥
197874 बहुत वर्षों तक देवताओं के साथ उन्होंने युद्ध किया फिर भी विवेकवश वे कभी अहंकार को प्राप्त नहीं हुए ॥११॥
197875 उनके हृदय में यह मेरे है, ऐसी वासना जब भी उदित होती थी, तभी यह मैं कौन हूँ, इस प्रकार के विचार से वह असत्यता को प्राप्त हो जाती थी॥१२॥
197876 ___ जिनसे डरना चाहिये और जिसके लिए डरना चाहिये, वे दोनों ही मिथ्या है, इस प्रकार से उनमें भय का उदय नहीं हुआ, ऐसा कहते हैं।
197877 शरीर और देवता दोनों ही असत् हैं और मैं कौन हूँ, इस विचार से उनमें भय आदि की उत्पत्ति नहीं हुई ॥१३॥
197878 असत् यह शरीर है ही नहीं, आत्मा में शुद्ध चित् स्थिर है, अहं नाम का कोई दूसरा पदार्थ नहीं है, ऐसा निश्चय करके ही असुर लोग युद्धार्थ गये ॥१४॥
197879 तदनन्तर अहंकाररहित, जरा-मरण से निर्भय, जो वस्तु प्राप्त हो उसे करनेवाले, वर्तमान का अनुसरण करनेवाले, धैर्यशाली, नित्य आसक्तिरहित बुद्धिवाले, दूसरों को मारकर भी हन्तृत्व का अभिमान न करने से हन्तृत्व से निर्मुक्त, अज्ञानी अपने प्रभु शम्बर की दृष्टि से यह कार्य करना चाहिये, यों युद्ध में सन्नद्ध हुए, राग-द्वेषशून्य, सदा सर्वत्र समदृष्टि, भीम, भास और दृढ़ आदि दानवों द्वारा जैसे भोक्ता पुरुषों से अपनी-अपनी खाद्य वस्तुओं की शोभा नष्ट होती है, उपभुक्त होती है, वैसे ही उसके द्वारा देवताओं की सेना नष्ट हुई, उपभुक्त हुई, हरी गई और जलाई गई॥१५-१८॥
197880 भीम, भास और दृढ़ से नष्ट की गई देवताओं की सेना हिमालय से गिरी हुई गंगा की तरह बड़े वेग से भागी। भागी हुई वह देवताओं की सेना जैसे वायु से छिन्न-भिन्न की गई मेघ पंक्ति पर्वत की शरण में जाती है वैसे ही क्षीरसागरशायी भगवान विष्णु की शरण में गई॥१९,२०॥
197881 जैसे व्यभिचारी पुरुषों के उपभोग से आक्रान्त अतएव भयभीत अकेली नायिका को नायक आश्वासन देता है वैसे ही भयभीत हुई उस देवसेना को भगवान श्रीहरि ने आश्वासन
197882
197883
197884 दिया ॥२१॥
197885 तदनन्तर वह देवसेना तब तक श्वेतद्वीप में रही। जब तक कि भगवान ने शम्बर के विनाश के लिए प्रयत्न किया ॥२२॥
197886 तदनन्तर भगवान विष्णु और शम्बर का बड़ा दारुण युद्ध हुआ, जिसमें प्रलय की तरह अकाल में ही बड़े-बड़े कुलाचल (पर्वत) उड़े थे॥२३॥
197887 उस युद्ध में शम्बरासुर अपनी सेना, सवारी आदि के साथ शान्त (कालकवल) हो गया। नारायण के हाथ से मरा हुआ वह वैकुण्ठ को चला गया ॥२४॥
197888 उस विषम संग्राम में वे भीम, भास और दृढ़ तो जैसे वायु से दीपक शान्त हो जाते हैं वैसे ही भगवान विष्णु द्वारा ही शान्त (विदेहमुक्त) किये गये ॥२५॥
197889
197890 यदि कोई कहे कि शम्बर की तरह भीम आदि का भी वैकुण्ठ आदि लोकान्तर में गमन क्यों नहीं हुआ? तो इस पर उसका निषेध करते हैं। ____ वासनारहित वे शान्ति को प्राप्त हुए तब बुझ रहे दीपकों की तरह उनकी गति किसी को मालूम नहीं हुई। वासना ही लोकान्तरगमन का कारण है, 'तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिंगं मनो यत्र निषक्तमस्य' (इसलिए वासनायुक्त पुरुष, जो कर्मफल की आसक्ति से किया, उस कर्म के साथ फल को प्राप्त होता है, जिसमें कि इसका लिंगरूप मन पहले आसक्त हुआ ।) ऐसी श्रुति है । वे वासनारहित थे,
197891 अतएव उनकी गति किसी को ज्ञात नहीं हुई, यह अर्थ है ॥२६॥
197892
197893 हे श्रीरामचन्द्रजी, वासना से युक्त मन बन्धन को प्राप्त होता है और वासनारहित मन मुक्ति को प्राप्त होता है, इसलिए आप विवेकपूर्वक निर्वासनिकता का अवश्य सम्पादन कीजिये ॥२७॥
197894
197895 निर्वासनिकता की प्राप्ति में जो उपाय है, उसे बतलाते हैं।
197896 जैसे यथाभूत वस्तुविषयक सम्यग् दर्शन से रत्नतत्त्व का साक्षात्कार होता है वैसे ही चिरकाल के विचार और समाधि से जनित सत्य आत्मतत्त्व के साक्षात्कार से वासना नष्ट हो जाती है। वासना के विलीन होने पर चित्त दीपक की नाईं नष्ट हो जाता है॥२८॥
197897
197898 अब सम्यग् दर्शन का प्रकार दर्शाते हैं।
197899 अत्यन्त परिपूर्ण परमार्थ सत्य चिदात्मा जो इस दृश्य की भावना करता है, वह कुछ भी सत्य नहीं है। इसलिए उस दृश्य का दर्शन भी है ही नहीं। इसलिए परिशेष से यह स्वप्रकाश चिन्मात्रदर्शन ही सम्यग् दर्शन है ॥२९॥

यह सम्पूर्ण जगत आत्मा ही है, इसलिए कौन किस वस्तु की कहाँ पर भावना करे? भावना भी है ही नहीं, इसलिए स्वप्रकाश चिन्मात्र का ही दर्शन सम्यग् दर्शन है॥३०॥
वासना और चित्त नाम के अर्थ युक्त दो शब्द जहाँ परमार्थ सत्य के दर्शन से विलीन हो गये, वह परम पद है॥३१॥
वासना से युक्त चित्त यहाँ पर चित्तरूप से स्थिति को प्राप्त हुआ है। वही वासना से मुक्त होकर जीवन्मुक्त कहा जाता है। विविध घट, पट के आकारों से चित्त स्थिति को (सत्ता को) प्राप्त हुआ है । बालक के उदित हुए यक्ष के समान उसीका शीघ्र विनाश कर देना चाहिये ॥३२,३३॥

हे श्रीरामचन्द्रजी,
देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । आत्मन्येव भवेद् यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते॥
अर्थात् जैसे देहात्मज्ञान अज्ञानियों में बद्धमूल होता है वैसे ही बद्धमूल ज्ञान, जो कि देहात्मज्ञान का बाधक है, जिसकी आत्मा में उत्पन्न हो जाता है, वह मुक्ति की इच्छा न रहने पर भी मुक्त हो जाता है। इस न्याय से जैसे दाम, व्याल और कट की देहात्मभावना से उनका चित्त वासना से वासित हुआ था

वैसे ही ब्रह्मात्मभावना से भीम, भास और दृढ़ का न्याय आपके हृदय में अचल हो ॥३४॥
हे रघुवर, आपको दाम, व्याल और कट का न्याय प्राप्त न हो। हे श्रीरामचन्द्रजी, यह दाम आदि का वृत्तान्त मेरे पिता ब्रह्माजी ने पहले मुझसे कहा था। चूंकि आप मेरे प्रिय शिष्य तथा अत्यन्त बुद्धिमान है, अतः यह वृत्तान्त मैंने आपसे कहा है। इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, दाम, व्याल और कट की स्थिति आपकी न हो। हे अनघ, आपकी सदा भीम, भास और दृढ़ की स्थिति हो ॥३५,३६॥
पूर्वोक्त प्रकार से भीम, भास और दृढ़ की तरह व्यवहार कर रहे आपको सम्पूर्ण व्यवहारों में निरन्तर अनासक्ति से ही तत्त्व बोध परिपाकरूप ऐश्वर्य की प्राप्ति होने पर अविरल सुख और दुःखों से व्याप्त, जन्म-मरण परम्पराओं में त्रिविध तापों के भोग के लिए आपकी यह भवपदवी मूलोच्छेदपूर्वक नष्ट हो रही है अन्यथा नहीं॥३७॥

चौंतीसवाँ सर्ग समाप्त
पैंतीसवाँ सर्ग चित्त की शान्ति के उपाय का और भोगेच्छा के त्याग का वर्णन, जो कि सत्संगति, विवेक और आत्मबोध से उत्पन्न समाधि से प्राप्त होता है। उसमें मन का निग्रह ही मुख्य उपाय है और सब उपाय मन के निग्रह के लिये हैं, इस आशय से पहले मनोनिग्रह की ही प्रशंसा करते हुए सर्ग का आरम्भ करते हैं। ___श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, वे साधुजन महाबली हैं और सबके वन्दनीय है, जिन्होंने अविद्या के विपुल विलासों से विषयों की ओर अभिमुख हुआ अपना मन अपने वश में कर लिया। विविध उत्पात देनेवाले दुःखरूपी इस संसार की अपने मन का निग्रहरूप एक ही चिकित्सा है॥१,२॥

मनोनिग्रह के उपायों में भोगेच्छा का त्याग ही मुख्य उपाय है, ऐसा कहते हैं।
ज्ञानसर्वस्व का श्रवण कीजिये और श्रवण कर उसे हृदय में धारण कीजिये । भोग की इच्छा ही बन्धन है और भोग की इच्छा का त्याग मोक्ष कहा जाता है|३॥

विषयों में दोषदर्शन से घृणा भोगेच्छा की भी चिकित्सा है, ऐसा कहते हैं।
अन्य शास्त्र निबन्धोंसे क्या करना है, एकमात्र यही कीजिये । इस लोक में जो-जो वस्तु स्वादु है, उन सबको विष अग्नि के समान देखिये ॥४॥

विचार के बिना सहसा विषयों का त्याग दुःखदायी होता है। विचार कर गुरु और शास्त्र की आज्ञा के अनुसार विषयों का त्याग आरंभ में कटु होने पर भी परिणाम में महासुखदायी होता है, ऐसा कहते हैं।
विचार के बिना विषयों के त्याग दुःखदायी होते हैं, इसलिए पुनः-पुनः विचार कर सहन के अभ्यासक्रम से भोगवासनाओं का त्यागकर सेवन किये जा रहे विषय सुखदायक होते हैं॥५॥

भोगवासनाओं के रहने पर क्या हानि होती है ? ऐसा यदि कोई प्रश्न करे, तो उस पर कहते हैं।
जिस भूमि में काँटे के बीज बिखरे हैं, वह भूमि जैसे काँटों को उत्पन्न करती है वैसे ही वासनाओं से युक्त बुद्धि बड़े-बड़े राग आदि दोषों को उत्पन्न करती है ॥६|इसलिए जिस मति में वासनाओं के समूह का सम्बन्ध नहीं है, अतएव जिसमें राग और द्वेष दृष्टि नहीं हैं, इसीलिए जो जंजाल से रहित है, वह धीरे-धीरे परम शम को प्राप्त होती है ॥७॥
शुभ मति जिनसे दुःख नहीं होता ऐसे शम, दम आदि

सद्‌गुणों से युक्त ज्ञान, समाधि और विश्रान्तिरूप मोक्ष फल देनेवाले अंकुरों को समय पर ऐसे उत्पन्न करती है, जैसे धरती धान आदि फलों को देनेवाले अंकुरों को समय पर उत्पन्न करती है ।।८॥
___ अब क्रम से दया, दाक्षिण्य, क्षमा आदि शुभ भावों के अभ्यास से लेकर समाधिपर्यन्त मन की विश्रान्ति के साधनों को कहते हैं।
शुभ भावों के अनुसन्धान से मन के प्रसन्न होने पर, मिथ्या-ज्ञानरूप घन मेघ के धीरे-धीरे शान्त होने पर, सौजन्य के शुक्लपक्ष में चन्द्रमा के समान दिन-पर-दिन बढ़ने पर, आकाश में सूर्य के तेज के समान पुनीत विवेक के फैलने पर, अन्तःकरण में इंद्रिय निग्रह से उत्पन्न धैर्य से बाँस में मोतियों के समान बढ़ने पर, हदय में आत्मसुख की प्राप्ति से मन के बसन्त ऋतु में चन्द्रमा के समान कृतकृत्य होने पर, शीतल छायावाले सत्संगरूप फलदार वृक्ष के फलने पर और आनन्द से सुन्दर रसवाले समाधिरूपी सरल वृक्ष के मधु टपकाने पर मन निर्द्वन्द, निष्काम और निरूपद्रव हो जाता है। उसके चपलतारूपी अनर्थ, शोक, मोह और भयरूपी रोग शान्त हो जाते हैं। शास्त्रार्थ विषयक संदेह कट जाते हैं। सब कौतुक (विचित्र वस्तुओं को देखने की उत्कण्ठा) नष्ट हो जाते हैं। सब कल्पनाएँ हट जाती हैं। मोह नष्ट हो जाता है । उसमें वासना का लेप नहीं रहता। वह आकांक्षारहित, निन्दारहित, प्रवृत्युन्मुख अवस्था से रहित, दुश्चिन्ताओं से शून्य, शोकरूपी नीहार से रहित, आसक्तिरहित और ग्रन्थियों से विहीन हो जाता है॥९-१५॥

इस प्रकार का मन क्या करता है ? ऐसी आशंका होने पर कहते हैं।
आत्मा कौन है, किस तरह का है, किन साधनों से प्राप्त हो सकता है, ज्ञान से अथवा कर्म से, ज्ञान किस प्रकार का है, उसके साधन कौन हैं ? इस प्रकार विविधवादियों से अन्यान्य प्रकार से निरूपण करने के कारण बहुत प्रकार के सन्देहरूपी अविनीत पुत्रवाला, शाखाओं के तुल्य विविध मनोरथों से युक्त तथा तृष्णारूपी स्त्रियों और स्थूल देह से युक्तमन अपने स्वरूप का विनाश करके अपने ईश्वररूप प्रत्यगात्मा से सम्बन्ध रखने वाले जीवन्मुक्तिरूप परमपुरुषार्थ को सिद्ध करता है|१६॥

मन इस प्रकार अपने स्वरूप का विनाश करता है ऐसा यदि कोई कहता हो तो इस पर कहते हैं।
पहले मन विकल्पों में अपने उत्पादन के समान अपने विनाश में भी अपनी सामर्थ्य का विचारकर अपनी पुष्टि के हेतु शत्रु, मित्र, साधु, असाधु आदि विकल्पों का त्याग करता है। तदनन्तर देहाकार अपने कल्पितरूप का तृण के समान त्याग करता है। भाव यह है कि जब तक देह में अहंभाव से वासना युक्त मन देहाकार होता है तभी तक देह के अनुकूल और प्रतिकूल विषयों में राग और द्वेष आदि से होनेवाले हजारों विकल्पों से वृद्धि को प्राप्त होता है। उसके क्षीण होने पर क्षीण हो जाता है|१७॥

यदि कोई शंका करे, अपना नाश तो अभ्युदय है नहीं, प्रत्युत वह अनर्थ ही है, उसमें मन की प्रवृत्ति कैसे होगी? तो उस पर कहते हैं। __ मन का अभ्युदय नाश है और मनका नाश महान अभ्युदय है। भाव यह है कि मन की स्वतन्त्रता से कोई अभ्युदय नहीं चाहता,

किन्तु आत्मरूप से सब अभ्युदय चाहते हैं । आत्मभाव का मनोभाव अनर्थ रूपही है, मनोभाव का नाश तो सम्पूर्ण अनर्थों की हानि रूप होने से और निरतिशय आनन्दस्वरूप का परिशेष होने से अभ्युदय ही है। प्रत्यगात्मा का स्वरूपलाभ से महान अभ्युदय होता है। यह निर्विवाद है।

शंका : तो देहाहंकारमात्र का त्याग करना चाहिये, ब्रह्मात्मताज्ञान से क्या प्रयोजन है ?
समाधान : जिसे ब्रह्मात्मैक्यज्ञान हो गया है, उसका मन नष्ट हो जाता है और अज्ञानी का मन अज्ञानरूप मल के नष्ट न होने पर वृद्धि को प्राप्त ही है यानी फिर फिर उगता ही है, इसलिए ब्रह्मात्मैक्यरूप ज्ञान की आवश्यकता है॥१८॥

फिर-फिर उगे, इसमें क्या हानि है ? ऐसा यदि कोई कहे, तो उस पर कहते हैं।
मनोमात्र ही जगतों का समूह है, मन ही पर्वतों का मण्डल है, मन ही आकाश है, मन ही देवता है, मन ही मित्र है और मन ही शत्रु है । भाव यह कि मन के पुनः-पुनः उगने पर उक्त जगत की प्राप्ति ही नहीं है ॥१९॥

इस मन का क्या स्वरूप है जिसका कि अवश्य उच्छेद करना चाहिये। इस प्रश्न पर कहते हैं।
चित्तत्त्व की विविध विकल्पों से कलुषित हुई जो स्वरूप विस्मृति है, वही मन शब्द से कही जाती है। वही विविध जन्म को देनेवाली वासना है । भाव यह कि आत्मस्वरूप की विस्मृति से होनेवाली विविध विकल्प वासनाएँ ही मन का स्वरूप है ॥२०॥

इस प्रकार का मन हो, पर उसके द्वारा बन्धन में डाले जानेवाले जीव का स्वरूप क्या है? ऐसा यदि कोई पूछे तो उस पर कहते हैं।
मन में विषय का वासनारूप से जो प्रवेश है, उससे परिच्छिन्न चिन्मात्र में स्थित अतएव विकल्पों की थोड़ी वासना से कलुषित चित्तत्त्व ही (ब्रह्म ही) जीव कहा जाता है ॥२१॥
विषयों में वासनारूप से गिरा हुआ तथा चिरकाल के अभ्यास से विषयों में ही दृढ़ आत्मत्वाभिमान वाले स्वरूप विस्मरण को प्राप्त हुआ जीवस्वरूप ही हजारों विकल्पों से गाढ़ मोह में पड़ने के कारण सारभूत सुखस्वभाव के हट जाने से जब अधिक निःसार होता है तब जीवोपकरण मनरूप से कल्पित होता है ॥२२॥

इस प्रकार जीव और जीव की उपाधि दिखलाकर उनसे रहित शुद्ध आत्मस्वरूप को दर्शाते हैं।
आत्मा न तो वस्तुतः जीव स्वभाव है, न शरीर है और न रुधिर है। शरीर आदि सब जड़ हैं; किन्तु देही आकाश के समान निर्लेप है ॥२३॥

शरीर में जड़ता आदि को ही स्पष्टरूप से विशद करते हैं।
शरीर के टुकड़े-टुकड़े करने पर रुधिरआदि से अन्य कुछ भी नहीं है, जैसे कि केले के खम्भेको काटने पर पल्लवों से बनी हुई छाल के अतिरिक्त और कुछ चीज नहीं रहती।।२४॥
मन ही जीव है, वही जब साकार हो जाता है, तब उसे नर जानिये। वह अपने विकल्पों से कल्पित अपने स्वरूप का अपने आपग्रहण करता है॥२५॥
जैसे रेशम का कीड़ा अपने बन्धन के लिए जाल की रचना करता है वैसे ही जीव मन में विकल्प वासनाओं को उत्पन्न करके अपने बन्धन के लिए दृढ़ जाल की रचना करता है॥२६॥

जीव की देहात्मकता के अभाव में युक्ति कहते हैं।
जीव इस वर्तमान देह भ्रम का त्याग करके पुनः दूसरे देश और दूसरे काल में अन्य देह भाव को धारण करता है, जैसे कि अंकुर पल्लवता को धारण करता है|२७॥

शरीर वासनामय है, इसमें युक्ति कहते हैं। यह मन जैसी भावनावाला होगा, वैसा ही शरीर उत्पन्न होगा। चित्त जैसा होकर सोता है, रात के

समय स्वप्न में वही बनकर रहता है ॥२८॥

विषयों के वासना स्थापन में दृष्टान्त कहते हैं।
इमली का बीज शहद के रस से यदि सींचा जाय, तो अंकुर आदि के क्रम से वृक्ष बनकर फलने के समय भी शहद से अनुरंजित होकर मधुर होता है, वही बीज विष के प्रतिनिधिभूत धत्तूर, कंच आदि के रस से सींचा जाय, तो फलने के समय में भी कड़ुवा पैदा होता है, ऐसा लोक में प्रसिद्ध है।॥२९॥
महती शुभवासना से चित्त महान होता है। मनुष्य 'मैं इन्द्र हूँ ' इस प्रकार का मनोरथ होने पर इन्द्रतारूपी स्वप्न से युक्त होता है |३०॥
क्षुद्र वासना से चित्त तुच्छ क्षुद्रता को देखता है। पिशाच की भ्रान्ति से मनुष्य रात्रि में पिशाचों को देखता है॥३१॥

निर्मलता का सम्पादन करने पर भी फिर व्युत्थान होने पर द्वैत के दर्शन से मलिनता की प्राप्ति होगी, ऐसी यदि कोई शंका करे, तो उस पर कहते हैं॥
___ जैसे अत्यन्त निर्मल तालाब में मलिनता को स्थान नहीं मिलता, वैसे ही अत्यन्त मलिन तालाब में स्वच्छता को स्थान नहीं मिलता। इस श्लोक के उत्तरार्ध से थोड़े विवेक आदि से निर्मलता की स्थिति की प्राप्ति का वारण किया गया है ॥३२॥
मन यदि अत्यन्त कलुषित हो, तो फल भी वैसा ही उत्पन्न होता है, उसी प्रकार मन यदि अत्यन्त निर्मल हो, तो फल भी निर्मल ही होता है॥३३॥

यदि कोई कहे कि दुर्भिक्ष आदि देशोपद्रव से समाधि का भंग हो जाने पर फिर मलिनता की प्राप्ति होगी? तो इस आशंका पर कहते हैं।
जैसे विरत उद्योगशील चन्द्रमा पूर्ण होने की आशा को नहीं छोड़ता वैसे ही दरिद्रता आदि से पीड़ित उद्योगशील उत्तम पुरुष भी समाधि आदि चित्तप्रसन्नता की गति को कभी नहीं छोड़ता॥३४॥
__ अथवा तत्त्वज्ञान से बाधित होने के कारण ही हजारों उपद्रवों के रहते भी कलुषिता की प्राप्ति नहीं होती, इस आशय से कहते हैं।
न तो यहाँ बन्धन है, न मोक्ष है, न बन्धन का अभाव है और न बन्धनवत्ता है। यह माया इन्द्रजाल की लता की तरह मिथ्या ही उत्पन्न हुई है|३५॥
गन्धर्वनगर के समान, मृगतृष्णा के तुल्य एवं द्विचन्द्रभ्रम के तुल्य यह माया उदित हुई है। यह सब द्वैत और एकत्वरहित ब्रह्मसत्ता ही है, इस प्रकार की जो प्रतीति है, वह परमार्थता है। मैं असन्मय अतएव निःसार हूँ, मैं अपरिच्छिन्न नहीं हूँ अतएव क्षुद्र हूँ, इस प्रकार के दूषित निश्चय से उत्पन्न हुआ यह संसार परिस्फुरित हो रहा है । मैं अपरिच्छिन्न हूँ, अतएव सर्वशक्तिशाली हूँ, इस निश्चय से वह विलीन हो जाता है ॥३६-३८॥
सर्वव्यापक, स्वच्छ, आत्मा में 'मैं यह देह मात्र हूँ' इस प्रकार की जो भावना है, यह लोक में अपने विकल्पों से कल्पित उसका बन्धन है॥३९॥
बन्धन-मोक्ष अवस्थाओं से रहित, द्वित्व-एकत्व से शून्य यह सब ब्रह्मसत्ता ही है, इस प्रकार की जो प्रतीति है, वह परमार्थता है ॥४०॥
निर्मलता की अधिकता से जिसे स्वविनाशप्रायः प्राप्त हो गया है, अतएव अमनस्ता को प्राप्त, सम्पूर्ण द्वैतद्रष्टियों में आसक्तिरहित मन इस अधिकारी शरीर में ही ब्रह्म का दर्शन करता है, अन्यथा नहीं कर सकता है॥४१॥

197987 समाधि के अभ्यास से उत्पन्न धर्मवृद्धि रूप जल से निर्मलता को प्राप्त हुआ मन इस प्रकार सर्वत्र ब्रह्मदर्शन का ग्रहण करता है, जिस प्रकार सफेद वस्त्र रंग का ग्रहण करता है॥४२॥
197988 हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, सब कुछ मेरी आत्मा है, इस प्रकार७८७
197989 की सर्वात्मभावना से हेयोपादेयरूपी बल के विनष्ट होने पर बन्ध की अपेक्षा रखनेवाले मोक्ष का भी आप त्याग कीजिये ॥४३॥
197990 शुद्ध मन का उत्तम स्फटिक मणि के तुल्य अधिकारी-अनधिकारी शरीररूप का अभिमान होने से पहले शरीररूप से, तदनन्तर सत्शास्त्रों के श्रवण का अभिमान होने से शास्त्ररूप से तथा वैराग्यरूप से, तदनन्तर आत्मबोध होने से बोधरूप से जो विविध प्रकाश है, वही संसार है॥४४॥
197991
197992 द्वैतदर्शन के समय ही बन्धनप्राप्ति को और आत्मदर्शन के क्षण में तुरन्त मोक्षप्राप्ति को हाथ में स्थित आँवले के समान पृथक् करके दिखलाते हैं। ___ बाह्य पदार्थों के साथ एकता को प्राप्त मन आत्मा के साथ एकता को प्राप्त नहीं होता । बाह्य पदार्थों में एकता को आप क्षण में विनष्ट होनेवाली असत्य ज्ञानदृष्टि समझिये ॥४५॥
197993 बाह्य और आभ्यन्तर पदार्थों के साथ सब दृश्य दृष्टि का त्यागकर जब मन स्थित होता है तब परम पद को प्राप्त हो उसमें लीन होकर स्थित होता है॥४६॥
197994 जो यह स्फुट दृश्य दृष्टि है वह अवश्य असन्मयी है, मन के स्वरूप को भी
197995 आप उक्त असत् दृश्यमय ही जानिये । दृश्य से अतिरिक्त मन का कोई स्वरूप नहीं है॥४७॥
197996
197997 दृश्य और दृष्टि असन्मय कैसे हैं ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
197998 आदि और अन्त में असद् होने के कारण मध्य में भी वह असन्मय ही है। इस प्रकार मन असद् है, ऐसा जिसने नहीं जाना, उस पुरुष की दुःखिता हाथ में स्थित ही है, उसको खोजने के लिए दूर जाने की
197999 आवश्यकता नहीं है, यह भाव है॥४८॥
198000
198001 यह जगत आत्मा ही है, इस प्रकार के बोध के बिना यह दृश्य शोभा दुःखदायिनी है। उक्त बोध होने पर तो यह भोग-मोक्ष देनेवाली है॥४९॥
198002
198003 लोकव्यवहार के समान ही शास्त्र में भी ज्ञानिता और अज्ञानिता का बोध करना चाहिये । वे कोई अपूर्व नहीं हैं, ऐसा कहते हैं।
198004 जल पृथक् है और तरंग पृथक् है, इस प्रकार के नानात्व से अज्ञानिता होती है। जल ही तरंग है, इस प्रकार के एकत्व से ज्ञानिता होती है।॥५०॥
198005 ___ नानात्व का क्यों परित्याग करना चाहिये और एकत्व का क्यों ग्रहण करना चाहिये? इस प्रश्न पर कहते हैं।
198006 हेयोपादेयरूपी जो नानात्व है, वह असत् है, इसीलिए वह जन्म-मरण आदि दुःख की ओर ले जाता है; अतः वह हेय है । नानात्व के न रहने से आत्मतत्त्व का ज्ञान होने के कारण अपरिच्छिन्न आत्मतत्त्व ही अवशिष्ट रहता है, अतः एकत्व उपादेय है, यह अर्थ है॥५१॥
198007
198008 यदि कोई कहे, अत्यन्त प्रिय, मन बुद्धि आदि द्वैत के सत्य होने से और आत्मा के उपकरण होने से उनका नाश होने पर धनादिनाश के समान शोक ही होगा ? तो इस पर कहते हैं। __ मन का स्वरूप संकल्प से कल्पित है, इसलिए वह असन्मय है। हे श्रीरामचन्द्रजी, भला बतलाइये तो सही, असन्मयवस्तु का नाश होने पर क्या कभी किसी को शोक हो सकता है ?॥५२॥
198009
198010 राग और द्वेष के रहने पर इष्ट वस्तु के वियोग से और अनिष्ट वस्तु की प्राप्ति से शोक होता है। राग और द्वेष का त्याग करके उदासीन दृष्टि से तीनों देहों को देख रहे पुरुष को उनसे शोक प्राप्ति नहीं हो सकती, इस आशय से भी कहते हैं।
198011
198012
198013 जिस बन्धु में स्नेह नहीं है, वह बन्धु जैसे रागद्वेषरहित बुद्धि से देखा जाता है वैसे ही आप पृथिवी आदि भूततत्त्वरूप अपने त्रिविध शरीर को राग-द्वेषरहित बुद्धि से देखिये ॥५३॥
198014 जैसे स्नेह रहित बन्धु के मिलने से पुरुष को न तो सुख होता है और न उसके वियोग से दुःख होता है वैसे ही यथार्थरूप से ज्ञान होने के कारण भूतसमूहमात्र स्वभाववाले अपने देह पिंजर से पुरुष को न सुख होता है और न दुःख होता है ॥५४॥
198015
198016 जिस अधिष्ठान में मन का क्षय हो जाता है, उसका स्वरूप कहते हैं।
198017 वह वस्तु अनादि नित्य निरतिशयआनन्दरूप द्रष्टा और द्रश्य का मध्य यानी दृग्रुप ज्ञान है। उस सत्य में मन वायु के नष्ट होने पर धूलि कणों के समान शान्त हो जाता है॥५५॥
198018
198019 मन के नष्ट होने पर स्थूल देह भी असत् हो जाती है, ऐसा कहते हैं।
198020 मनरूपी वायु के नष्ट होने पर स्थूलदेहरूपी धूलि भी नष्ट हो जाती है। फिर संसार के नगर के तुल्य अधिष्ठानभूत परमात्मा में कुहरे के समान आवरण करनेवाली अविद्या नष्ट होने के कारण कदम नहीं रखती॥५६॥
198021
198022 अविद्या के क्षय के प्रकार का ही शरत्काल के रूपक से वर्णन करते हैं।
198023 वासनारूपी वर्षा ऋतु का क्षय होने पर मन के स्वरूपस्थिति में विहार को प्राप्त होने पर हृदय को कँपानेवाली अज्ञानिताके हृदयको कँपानेवाले शैत्य से युक्त कीचड़ के समान नष्ट होने पर, तृष्णारूपी गड्ढों के सूखने पर, हृदयरूपी जंगल के रागादिरूपी झाड़ियों के छटने के कारण विरल और शान्त होने पर, इन्द्रियसमूहरूपी कदम्बवृक्षों के फलरहित होने पर तथा मिथ्याज्ञानरूपी मेघ के छिन्न-भिन्न होने पर मोहरूपी कुहरा प्रभात होने पर रात्रि के समान नष्ट हो जाता है। जैसे मन्त्र से हटाया गया विष न मालूम कहाँ चला जाता है वैसे ही वह जड़ता न मालूम कहाँ चली जाती है। देहरूपी पर्वत पर भयरूपी क्षुद्र नदियाँ बिलकुल नहीं बहती। चमकीले पंखवाले संकल्परूपी बड़े-बड़े मोर नहीं नाचते । संविद्रूपी आकाश अत्यन्त निर्मलता को प्राप्त होता है। अत्यन्त स्वच्छ अतएव महान अभ्युदय को प्राप्त हुआ जीवरूपी आदित्य अत्यन्त सुशोभित होता है, मेघरूपी निबिड़ अज्ञान से छोड़ी गई अतएव परम शुद्धता को प्राप्त हुई तृष्णारूपी महादिशाएँ समाधिरूपी सूर्योदयकाल में धूलि से अदूषित होकर प्रकाशित होती हैं । निर्मल पुण्यफल का अनुसरण करनेवाली चित्तवृत्ति रूप चित्ताकाश की मंजरी, जिसने दिग्मण्डलों को शीतल कर दिया, शरत्काल के आकाश में चाँदनी के समान खूब शोभित होती है। खूब परिशोधित विवेकरूपी भूमि सब विषयानन्दों को अपने में अन्तर्भूत करके परम आनन्द का प्रकाश करनेवाले आत्मरूपी फल से खूब सफलता को प्राप्त होती है॥५७-६४॥
198024 पर्वत और वनों की विशालता से युक्त भुवनान्तर के तुल्य शरीर आत्मप्रकाशरूपी सूर्य-चन्द्रमा से अत्यन्त सुन्दर, त्रिविध ताप से शून्य, चिदाभास की छाया से युक्त तथा अत्यन्त निर्मल हो जाता है ॥६५॥
198025 परिच्छेद के हट जाने से विस्तारित, विवेकररूपी जल की वृद्धि से वृद्धि को प्राप्त किया गया, रजोगुणरहित हृदयरूपी कमलकोशवाला, स्फटिक की आकृति के तुल्य स्वच्छ हृदयरूपी सरोवर सुन्दर पुष्पों से युक्त हो जाता है यानी खिल जाता है। हृदयरूपी पद्माकाश से मलिन और चंचल अपना अहंकाररूपी भ्रमर फिर दर्शन न देने के लिए ही न मालूम कहाँ चला जाता है ॥६६,६७॥
198026 वासनारहित और शान्तचित्त हुआ अपने
198027
198028 देहरूपी नगर का अधिपति यानी जीव संकोचरहित, सर्वव्यापक और सबका अधिपति हो जाता है ॥६८॥
198029

198030 वासनाक्षय के फलों को विस्तार से कहकर उन्हीं से जीवन्मुक्ति की स्थिति दिखलाते हैं। चित्त के सर्वथा विगलित होने पर अपने दोषों का तिरस्कार कर धीर हुई बुद्धि से युक्त तथा मृत्यु और जन्मों में पारलैकिक और इहलौकिक गतियों को नीरस देख रहा पुरुष विचार द्वारा आत्मरूपी दीपक पाकर जीवन्मुक्त और तापरहित होकर देहरूपी नगर में विराजमान होता है॥६९॥

198031

198032 पैंतीसवाँ सर्ग समाप्त

198033 छत्तीसवाँ सर्ग अपने-आप स्थित असक्त ही चित् की सर्वत्र स्थिति है तथा चित् की ही सर्वत्र स्थिति से संपूर्ण पदार्थों की स्थिति है, उनकी पृथक् स्थिति नहीं है, यह वर्णन।

198034 अब जगत स्थितिरूप प्रकरण के मुख्य अर्थ को जानने के लिए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।

198035 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, विश्वातीत इस चिदात्मा में यह इस प्रकार विश्व, जिसका कि पहले वर्णन कर चुके हैं, जैसे स्थित है, उसे ज्ञानवृद्धि के लिए पुनः मुझसे कहिये॥१॥

198036

198037 ब्रह्मसत्ता से ही जगत की स्थिति है, उसकी पृथक् सत्ता नहीं है। प्राणियों को पृथक् अपनी सत्ता से जो जगत की स्थिति प्रतीत होती है, वह ब्रह्मस्वरूप स्थिति के ज्ञात न होने के कारण ही है, यों समाधान करने के लिए श्रीवसिष्ठजी समाधानानुरूप दृष्टान्त कहते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे होनेवाली अनभिव्यक्त तरंगें जल में अभिन्नरूप से स्थित हैं, भिन्नरूप से उनकी सत्ता नहीं है वैसे ही चित्तत्त्व में ये सृष्टियाँ सद्रूप आत्मा से पृथक्रूप से स्थित नहीं हैं, क्योंकि उनकी स्वतः सत्ता नहीं है। उसकी सत्ता से ही स्थित है ॥२॥

198038

198039 जब आत्मस्थिति से ही सबकी स्थिति है, तो आत्मा का सर्वत्र दर्शन क्यों नहीं होता? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।

198040 जैसे सर्वव्यापक आकाश आदि भी सूक्ष्म होने के कारण दृष्टिगोचर नहीं होता वैसे ही निरवयव शुद्ध चेतन सर्वव्यापक होने पर भी नहीं दिखाई देता ॥३॥

198041 जैसे मणि के अन्दर प्रतिबिम्ब भली-भाँति स्थित-सा चारों ओर प्रतीत होता है, वह न तो सत्य है और न असत्य है, वैसे ही आत्मा में यह सृष्टि है॥४॥

198042 जैसे अपने आधारभूत और अपने में स्थित मेघों से आकाश स्पृष्ट नहीं होता वैसे ही चित् में स्थित और अन्योन्याध्यासवश चित् की आधारभूत सृष्टियों से परम चित्त्व स्पृष्ट नहीं होता ॥५॥

198043

198044 यदि कोई कहे ऐसी अवस्था में सूक्ष्म चिति घट आदि की तरह देह में भी नहीं दिखाई देनी चाहिये; पर दिखाई देती है, इसमें क्या कारण है ? इस पर कहते हैं।

198045 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे जल में संयुक्त किरण स्पष्ट नहीं दिखाई देती, प्रतिबिम्बरूप से तो स्पष्ट दिखाई देती है वैसे ही पुर्यष्टकरूप (5) देहों में ही चिति दिखाई देती है, घटादि में नहीं दिखाई

198046 देती ॥६॥

198047

198048 卐 भूतेन्द्रिय मनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः । अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्टमृषिशत्तमैः ॥

198049

198050 पुर्यष्टकशब्द से श्लोकोक्त भूत आदि आठ कहे जाते हैं ।

198051

198052

198053 उस चिति की प्रतिबिम्बता प्रतिबिम्बाधीन काम, संकल्प, नाम और रूप से युक्त होने के कारण वास्तविक नहीं है, ऐसा कहते हैं॥

198054

198055 वह चिति सब संकल्पों से रहित, सब नामों से शून्य और अविनाशी स्वरूप है।

198056 शंका : तब उसकी जीवादि संज्ञा किसके कारण हुई। समाधान : उसके आधीन चेत्य तथा चिदाभास से ही उसकी जीवादि संज्ञा हुई है ॥७॥

198057 चिति की सूक्ष्मता और स्वच्छता का विचार करने पर आकाश भी उसकी अपेक्षा सौगुना स्थूल और सौगुना मलिन प्रतीत होता है, इस प्रकार विद्वानों के अनुभव से कहते हैं।

198058 ज्ञानियों के अनुभव में तो सारे संसारस्वरूप को निष्कल बनानेवाला, ऐकात्म्यदर्शनशील आकाश से भी सौगुना स्वच्छ वह चित्तत्त्व निष्कलरूपी ही है ॥८॥

198059

198060 इसीलिए उसमें भ्रान्ति से देखे गये भावों के विकार पृथक् नहीं हैं, ऐसा कहते हैं।

198061 जैसे जलरूप सागर में तरंगादिमयी प्रचुर भिन्नता जल से अतिरिक्त विकारवाली नहीं है वैसे ही चिद्रूप सागर में त्वत्ता-अहन्तामयी प्रचुर भिन्नता चिन्मात्र से पृथक् नहीं ही प्रकाशित होती है॥९,१०॥

198062 चिति विषय की अभिवृद्धि करती है, ऐसा यदि मानते हो, तो चिति चिति की वृद्धि करती है, ऐसा समझो, क्योंकि चेत्य (विषय) कोई अतिरिक्त पदार्थ नहीं है। इस प्रकार मनन करने से चिति का अपने में व्यापार न होने से यह चित्स्वरूप आत्मा में ही स्थित है कुछ अभिवृद्धि नहीं करता, ऐसा निष्कर्ष निकलता है, यह परमार्थ दृष्टि है। जो अज्ञानी होता हुआ भी अपने को ज्ञानी समझता है, उसीकी दृष्टि

198063 से सृष्टियों में चित् से अतिरिक्त प्राप्त हुआ था और है, ऐसी कल्पना है ॥११॥

198064

198065 उसी चिति को ज्ञानी और अज्ञानी की कल्पना से फिर विभाग करके कहते हैं।

198066 अज्ञानियों में यह चिति असत्स्वभाव भीषण जन्म-मरणरूप संसार परम्पराओं को अपने गर्भ में धारण करनेवाली है। ज्ञानियों की दृष्टि में तो सब की एक आत्मा होकर प्रकाशरूप ही है॥१२॥

198067

198068 वही चिति जगत को प्रकाश, भोग और जन्म देनेवाली है, ऐसा कहते हैं।

198069 उस चित्तत्त्व का दूसरा नाम अनुभूति है, उक्त अनुभूति से ही वह सूर्य चन्द्रादि को प्रकाशित करता है, सब प्राणियों के विषयभोग में निमित्त है और संसार का भोग करनेवाले जीवों के जन्म आदि में भी वही निमित्त है, क्योंकि आनन्दाद्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' ऐसी श्रुति है ॥१३॥

198070

198071 अज्ञानियों की दृष्टि से जन्म आदि की निमित्त होने पर ज्ञानियों की दृष्टि से वह कूटस्थ अपरिच्छिन्न एकरूप ही है, ऐसा कहते हैं।

198072 उक्त चित्तत्त्व न तो नाश को प्राप्त होता है, न उदित होता है, न उत्थान को प्राप्त होता है, न स्थित होता है, न आता है, न जाता है, न यहाँ पर है और न यहाँ पर नहीं है, किन्तु सर्वत्र एक रूप से स्थित है ॥१४॥

198073 यह निर्मल चिति स्वयं अपने स्वरूप में स्थित है। हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार

198074 जगतनामक प्रपंच से विवर्त रूप में स्थित है|१५॥

198075

198076 चिति का विवर्त भी परमार्थदृष्टि से चिद्रूप ही है, इस आशय से दो दृष्टान्त कहते हैं।

198077 जैसे तेज के पुजों से तेज ही स्फुरित होता है और जैसे जल के प्रवाहों से जल ही स्फुरित होता है वैसे ही अपने स्पन्दरूप सर्गभ्रान्तियों से चित्तत्त्व ही स्फुरित होता है|१६॥
198078
198079
198080 स्वतः शुद्ध का अविद्या द्वारा सर्गभ्रमरूप से परिस्फुरण ही सृष्टि कर्तृत्व है, अन्य प्रकार की सृष्टिकर्तृता उसमें नहीं है, यह दर्शाने के लिए उसके उपयोगी दो रूप दिखलाते हैं। __व्यवहारतः सर्वव्यापक, आत्मरूप से उदित हुए अतएव परमार्थतः प्रकाशरूप, मैं नहीं जानता हूँ इस प्रकार के व्यवहार से अप्रकाश एवं परमार्थतः निरंश और व्यवहारतः अंशधारी, अविद्या में अपने प्रतिबिम्बरूप कृत्रिम वेष से अनन्त (परम अपरिच्छिन्न) स्वरूप का त्याग करते हुए यह मैं हूँ' इस अभिमान से शनैः शनैः जीवपद को प्राप्त हो रहे चित् नामवाले अपने स्वभाव से इस विभिन्नता के बद्धमूल होने पर, संसार के साथ-साथ यह है, यह नहीं है, यह ग्राह्य है, यह त्याज्य है, इस प्रकार के इष्ट
198081 और अनिष्टों के ग्रहण और त्याग के स्थानभूत देहात्मभाव की स्थिति को प्राप्त होने पर सैकड़ों शरीरों से विहित और निषिद्ध कर्मों से भोग्य जगत को वह चित्तत्त्व बनाता है और वस्तुतः नहीं भी बनाता है। वही चैतन्य पृथिवी के अन्दर स्थित अंकुरों के समूहरूप से वृद्धि को प्राप्त होता है॥१७-२०॥
198082
198083 पृथ्वी के अंकुररूप से बढ़ने में अन्य आकाशादि भूतों के रूप से वही अनुकूलता का आचरण करता है, यह बतलाते हैं।
198084 यदि आकाश सम्पूर्ण मूर्त पदार्थों के अविरोधी छिद्र को न दे, तो निरवकाश होकर अंकुर बाहर न निकले, इसलिए आकाशरूप से वह छिद्र देता है। स्पन्दात्मक वायुरूप से वह उसका आकर्षण करता है जिससे अंकुर बाहर निकलता है । जलरूप होकर रसरूप से अंकुर को स्नेह युक्त करता है, दृढ़ पृथिवीरूप से अपनी दृढ़ता को देकर वह अंकुर के ऊपर अनुग्रह करता है, तेजरूप से अपना रूप देकर अंकुर को प्रकट करता है, इसी प्रकार सकलजगतरूप से वह तत्-तत् कार्यों का स्थिति और अविद्या द्वारा अनुग्राहक है । हेमन्तादि कालरूप से भी वह जव आदि के अंकुरों के विरोधी दोषों की उत्पत्ति को रोकने और फल के अंकुरों की उत्पत्ति के अनुकूल होने से उनका अनुग्राहक है ॥२१,२२॥
198085 पुष्पों में धीरे-धीरे केसर का संचय कर चित्तत्त्व ही गन्धता को प्राप्त होता है। मिट्टी के अन्दर स्थित रसस्वरूपता को प्राप्त हुआ चित्तत्त्व ही वृक्ष की वृद्धि द्वारा वृक्ष के मूल के तने के आकार को प्राप्त होता है|२३॥
198086 मूल में स्थित सुन्दर रसभाव को प्राप्त हुआ चित्तत्त्व ही फलरूपता को प्राप्त होता है वैसे ही मूल में स्थित रस पल्लवों में प्रविष्ट हो रेखा बनकर पत्र आदि के रूप को प्राप्त होते हैं ॥२४॥
198087 इन्द्रधनुष के वृक्षों में नवीनता का सम्पादन करता हुआ वह चित्तत्त्व ही अवयवों से और समूह से जो-जो भाव निरन्तर होते हैं उन पर अनुग्रह करता है ॥२५॥
198088
198089 ऋतु के रूप से भी चित्तत्त्व ही कार्यों पर अनुग्रह करता है, ऐसा दर्शाते हैं।
198090 फूल और पल्लवों की राशियाँ वसन्त को प्राप्त होती हैं यानी वसन्त बनकर चित्तत्त्व ही फूल, पल्लव आदि की राशियों को उत्पन्न करता है। सूर्य के तेज की तापशक्तियाँ ग्रीष्म ऋतु को प्राप्त होती हैं यानी चिति ही ग्रीष्म ऋतु बनकर सूर्य की तापशक्तियों को उत्पन्न करती है। ऐसा ही आगे भी समझना चाहिए। नीली मेघघटाएँ वर्षा ऋतु चाहती हैं तथा सब धान आदि की फलराशियाँ शरद् ऋतु का अनुसरण करती हैं । हेमन्त ऋतु में दशों दिशाएँ हिम यानी बर्फ रूपी हारसे युक्त होती हैं और शिशिर ऋतु में शितल वायु जल को पत्थर बना देते हैं ॥२६-२८॥
198091
198092 वर्ष, युग आदिरूप से भी चित्तत्त्व ही सृष्टि आदि की मर्यादा रखता है, ऐसा कहते हैं।
198093
198094
198095 वर्ष आदिरूप कालरूप से वही अपनी इस युगमयी मर्यादा को नहीं छोड़ता सृष्टियाँ नदियों की तरंगों के समूहों की तरह जाती हैं ॥२९॥
198096
198097 नियति आदिरूप से भी वही (चित्तत्त्व ही) जगत की मर्यादा का स्थापन करने वाला है, ऐसा कहते हैं।
198098 स्थिरता रूप चतुरता को करनेवाली नियतिरूप से वही स्थिति को प्राप्त होता है। उसी के कारण सब जनों की आधारभूत और धीर पृथिवी प्रलय तक स्थिर रहती है ॥३०॥
198099 चौदह भुवनों के अन्दर चौदह प्रकार के प्राणी, जिनके विविध प्रकार के आचार-व्यवहार हैं और विविध रचनाएँ हैं, पुनः पुनः लीन होते हैं और पुनः-पुनः उत्पन्न होते हैं। तत्त्वज्ञान से प्राणियों की जन्म-मरणप्रवाह परम्परा ऐसे दूर होती है, जैसे कि जल के बिना बुबुद ॥३१,३२॥
198100
198101 पूर्वोक्त अर्थ का ही विस्तारपूर्वक उपसंहार करते हैं।
198102 पूर्वजन्म के संकल्पों की वासनाओं के कारण उत्पन्न हुई विविध प्रकार की अभिलाषावाली अतएव मुग्ध इसलिए काल से विवश करोड़ों ब्रह्माण्डरूप और उनके अन्तर्गत प्राणीरूप बेचारी जनता उन्मत्त के समान इस लोक में जन्मों द्वारा आती है, परलोक में जाती है, स्थावर आदि अनेक जन्मों द्वारा यहाँ पर चारों ओर रहती है, भोगों की उत्कण्ठा से ऐहिक और पारलौकिक भोगों के उपायरूप धन, धर्म आदि स्वार्थों का उपार्जन करती है। इस प्रकार जन्म और नाशों से संसार में वह घूमती है ॥३३॥
198103
198104 छत्तीसवाँ सर्ग समाप्त
198105 सैंतीसवाँ सर्ग अविद्या, काम और कर्म से आत्मा के अनात्मभाव की प्राप्ति, तदनन्तर ज्ञान का, मन का अभाव और निष्कर्मता से स्वरूपावस्थिति का वर्णन। चिद्रूपस्थिति ही जगत की स्थिति है, क्योंकि चित् का ही जगद्रूप से अवस्थान है, यह कहने के लिए पूर्वोक्त विषय का अनुवाद करते हैं। __इस प्रकार चारों ओर स्थित, स्थिर आकारवाली, ब्रह्म की स्वभावभूत ये सब संसार पंक्तियाँ फिर आती और जाती हैं॥१॥
198106 परस्पर एक-दूसरे के प्रति कारणता को प्राप्त हुआ यह सारा जगत अधिष्ठान चैतन्य से ही उत्पन्न हुआ है, इसी प्रकार एक-दूसरे से परस्पर नष्ट होता हुआ यह अधिष्ठानचैतन्य में ही लीन हो जाता है। जैसे अगाध जल के मध्य में जल से अव्याप्त प्रदेश के न होने के कारण जल का स्पन्दन भी स्वतः अस्पन्दन ही है वैसे ही असत् और सत्यानी जड़ जगत और जीवरूप से यह चिति ही प्रतीत होती है॥२,३॥
198107 जैसे निराकार आकाश में धूप से मृग मरिचिका दिखाई देती हैं वैसे ही निराकार चित्तत्त्व में ये सृष्टियाँ दिखाई देती हैं। जैसे नशे के कारण चक्कर न खाता हुआ भी अपना आत्मा चक्कर खाताहुआ-साप्रतीत होता है वैसे ही चिन्होने के कारण चिन्मय वही वस्तुअचित्-सी स्थित हैं ॥४,५॥
198108
198109 पूर्वोक्त अर्थ को हृदयंगम करने के लिए जगत् की अनिर्वचनीयस्वभावता दर्शाते हैं।
198110 असत् से ही जगत अपना वेष धारण करता है; इसलिए उसकी असत्ता नहीं कही जा सकती। उसका बाध होता है, अतएव सत्ता भी नहीं कही जा सकती, इसलिए यह जगत न तो सत् है, और न
198111
198112 असत् है, किन्तु अनिर्वचनीय है। जैसे कि कटक आदि में सुवर्णता उनसे अतिरिक्त नहीं है और उनसे अतिरिक्त भी है|६॥
198113 __ यदि कोई शंका करे कि जगत् ब्रह्म का विवर्त है, ऐसा सुना जाता है। प्रत्यक् चैतन्य का तो वह विवर्त नहीं सुना जाता, तो इस पर प्रत्यक् चैतन्य ही ब्रह्म है ऐसा दर्शाते हैं।
198114 हे श्रीरामचन्द्रजी, आपको जिससे शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध का ज्ञान होता है वही यह प्रत्यगात्मा परब्रह्म सबको व्याप्त करके स्थित है।
198115 येन रूपरसंगन्धं शब्दान्पश्चिमैथुनान।
198116 एतैनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते एतद्वै तत् ॥

(जिस देहादि व्यतिरिक्त अपरोक्ष साक्षिभूत आत्मा से रूप, रस, गन्ध, शब्द, स्पर्श और स्त्रीसंसर्गजन्य सुखविशेष को सब लोग स्पष्टरूप से जानते हैं, देह आदि से व्यतिरिक्त इसी आत्मा से देहादिलक्षण रूपआदिको भीजानते हैं। इस लोक में उस आत्मा से अतिरिक्त कौन वस्तुअवशिष्ट रहती है अर्थात् सभी वस्तु को आत्मरूप से समझना चाहिए। जिस आत्मा से अतिरिक्त कोई वस्तु परिशिष्ट नहीं रहती, वही परमपद है) इस काठक श्रुति में ब्रह्म ही प्रत्यगात्मा कहा गया है। यह भाव है ॥७॥

यदि कोई शंका करे, प्रत्यगात्मा बहुत हैं, ब्रह्म एक है, इसलिए उन दोनों की एकता कैसे? तो इस पर नानात्व और एकत्व मिथ्या है, इसलिए उक्त शंका उचित नहीं है, ऐसा कहते हैं। ___ बहुत्व और एकत्व से परे, सर्वव्यापक, निर्मल आत्मा से अतिरिक्त कहीं कोई दूसरी कल्पना नहीं है। भाव यह कि नानात्व और एकत्व यदि सत्य होते, तो उनकी एकता न हो सकती । वे मायिक हैं, अतएव उक्त दोष नहीं है ॥८॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, अन्य वस्तु का अस्तित्व और अभाव, शुभ और अशुभ सृष्टियाँ मायिक दृष्टि से अनात्मभूत माया में ही वासनावश कल्पित हैं अथवा परमार्थदृष्टि से एकमात्र आत्मा होने के कारण आत्मा में ही वासनावश कल्पित हैं ॥९॥

पूर्वोक्त पद्य में 'अथवाऽऽत्मनि' से जो दूसरा पक्ष कहा गया है, उसकी युक्ति और प्रयोजन द्वारा गद्यों से उपपत्ति करते हैं।

आत्मा से अतिरिक्त वस्तु के सिद्ध होने पर उसमें इच्छा होती है यानी जब आत्मरूप सृष्टि आत्मा में ही है यह पक्ष है, तब आत्मा से अन्य सृष्टि नहीं है। इच्छापूर्वक ही सृष्टि होती है, क्योंकि 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादि श्रुति है । आत्मा में आत्मा की इच्छा का होना असिद्ध है, आत्मा से पृथक् कोई वस्तुप्रसिद्ध नहीं है, जिसकी इच्छा से आत्मा सृष्टि करके भी किस फल के लिए आत्मा प्रयत्न करे

और प्रयत्न करके भी क्या फल पाये? ॥१०॥

इसलिए यह अभीष्ट है और यह अनिष्ट है, इस प्रकार के विकल्प आत्मा को स्पर्श नहीं करते। इसलिए इच्छा न होने पर आत्मा कुछ भी नहीं करता। करे भी कैसे ? कर्ता, करण और कर्म सभी एक ही हैं और न कहीं पर स्थित होता है, क्योंकि आधार और आधेय एक ही है। नैष्कर्म्य की सिद्धि भी कर्म का फल नहीं हो सकता, क्योंकि कर्म की सिद्धि होने पर नैष्कर्म्य सिद्धिरूप फल होता है। इच्छारहित में कर्म की सिद्धि ही नहीं है, इसलिए इच्छारहित आत्मा का नैष्कर्म्य भी अभीष्ट नहीं है, क्योंकि कर्म आदि दूसरी कल्पना का अभाव है॥११॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, पूर्वोक्त प्रकारों से अन्य साफल्य आदि की कल्पना है ही नहीं। यही ब्रह्म संस्थिति है। यदि इसमें आप

अन्य कल्पना को जानते हैं, तो सब द्वन्द्वों से रहित और सब सन्तापों से शून्य होते हुए भी आप कर्ता (संसारी) बनिये, मैं आपको रोकता नहीं हूँ, यह भाव है ।।१२॥

अज्ञानितादशा में भी भौतिक शरीर ग्रहण द्वारा कर्तृत्व होने पर भूतों से भूतों का निर्माण कर भौतिक फल प्राप्त किये जाते हैं, असंग उदासीन आत्मरूप नहीं। ज्ञान दशा में तो कर्म और उसके फल का असंभव है, इसमें तो कहना ही क्या है? इसलिए कर्तृत्व में आपकी आस्था होना उचित नहीं है, इस आशय से गद्यों में कहे गये अर्थ के समर्थन के लिए पद्य का अवतरण करते हैं। ___ हे रामचन्द्रजी, और भी सुनिये, आपको कर्तुत्व के आग्रह से बार-बार कार्य करके विषयों द्वारा देहभूतों के उपाय से अतिरिक्त क्या फल प्राप्तव्य है ? जो फल नित्य निरतिशयानन्दरूप आपके लिए उचित हो, उसे आप कहिये । इसलिए सब कर्तृत्वाभिनिवेश का त्यागकर स्वरूपोचित अकर्तृत्व से ही श्रुति और गुरु के वचनों से आत्मज्ञानी हुए तथा अधिकारयुक्त आपकी आस्था हो। इससे आप निर्वात सागर की तरह निश्चल और स्वच्छ हो आत्मस्वरूप में स्थित होइये ॥१३॥

विस्तारपूर्वक कहे गये अर्थ का ही संक्षेप से उपसंहार करते हैं।

जिस साधन से अपरिच्छिन्न सुखलाभ द्वारा पूर्णकामता प्राप्त होती है, वह साधन बड़े वेग से दिशाओं के अन्त तक भी घूमकर प्रचुर यत्न करनेवाले पुरुष को भी प्राप्त नहीं होता। ऐसा निश्चयकर आप मन से भी बाह्य पदार्थों की ओर कदम न उठाइये । इस प्रकार सब क्रियाओं का त्यागकर अपने स्थान में ही आपको परम पुरुषार्थ प्राप्त हो जायेगा, आप केवल पराग्रूप से पृथक् ही नहीं हैं वरन

परमार्थरूप से दृष्ट पूर्णानन्द चिदात्मा परम पुरुष भी हैं ॥१४॥

सैंतीसवाँ सर्ग समाप्त

अड़तीसवाँ सर्ग असंग आत्मा को जो नहीं जानता, उसके मन के संग से कर्तृत्व तथा

आत्मतत्त्वज्ञानी के अकर्ता और अभोक्ता होने से बन्ध के अभाव का वर्णन। यदि कोई शंका करे कि तत्त्वज्ञानियों की भी लौकिक और शास्त्रीय कर्मों में कर्तृता देखी जाती है। वह अवश्य ही इष्ट और अनिष्ट के भोग को प्राप्त करायेगी, ऐसी अवस्था में अज्ञानी से तत्त्ववेत्ताओं में

क्या अन्तर है? इस पर कहते हैं। __श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, सुख-दुख और भोगदेनेवाले कर्मों में या समाधि की अभ्यास परिपाकरूप भूमिकाओं में तत्त्वज्ञानियों का यह कर्म दिखाई देता है, वह असत् है, मगर मूर्यो का वह असत् नहीं है, यही तत्त्वज्ञानी और मूर्यों में अन्तर है|१॥

पहले विचार करना चाहिये कि कर्तृत्व किसे कहते हैं। शारीरिक क्रिया तो कर्तृत्व है नहीं, क्योंकि जो चेष्टा अबुद्धिपूर्वक की जाती है उसमें "मैं करता हूँ" ऐसी प्रतीति नहीं होती। किन्तु पूर्व-पूर्व कर्तृत्व की वासना से अनुरक्त मनोवृत्ति से उत्पन्न हुई, यह कार्य है, इस प्रकार की चित्तवृत्तिरूप से परिणत मानसिक क्रिया ही कर्तृता है ॥२॥

भोक्तृत्व भी उक्त कर्तृत्व के अधीन चेष्टावश तत्-तत्वासनानुरूप फलास्वाद से उत्पन्न वासना ही है, ऐसा कहते हैं।

चेष्टावश वासनानुरूप फलभोक्तृत्व होता है, क्योंकि वासना के अनुसार ही पुरुष चेष्टा करता है और चेष्टा के अनुसार ही फल भोगता है। कर्तृत्व से फल भोक्तृत्व होता है, ऐसा सिद्धान्त है ॥३॥

उक्त अर्थ में श्लोक को उद्धृत करते हैं।

कहा भी है : पुरुष चाहे कार्य करे या न करे फिर भी उसका मन जिस प्रकार की वासना से युक्त होता है, उसका स्वर्ग अथवा नरक में अनुभव होता है॥४॥

भले ही वासना ही कर्तृता और भोक्तृता हो, फिर भी ज्ञानी और अज्ञानी के अन्तर की सिद्धि कैसे हुई, इस पर कहते हैं। । इसलिए जिन पुरुषों को तत्त्वज्ञान नहीं हुआ, वे चाहे कर्म करें या न करें उनमें कर्तृता होती है, किन्तु जिन लागों को तत्त्व का परिज्ञान हो चुका, वासना रहित होने के कारण वे चाहे करें या न करें,

उनमें कर्तृता नहीं होती॥५॥

ज्ञानी में जो विशेषता पहले कही गई थी, उसीका उपपादन करते हैं। जिस पुरुष को तत्त्व का परिज्ञान हो चुका, उसकी वासना शिथिल हो जाती है। अतएव वह कर्म करता हुआ भी कर्म के फल की आकांक्षा नहीं करता। आसक्ति रहित वह केवल चेष्टामात्र ही करता है। प्राप्त हुए कर्मफल को भी यह सब आत्मा ही है, यों अनुभव करता है। किन्तु भोग में आसक्त मनवाला अज्ञानी कर्म न करता हुआ भी कर्म करता है यानी कर्तृत्व से लिप्त होता है|६॥

मन जो करता है, वही कृत होता है। जो नहीं करता, वह कृत नहीं होता, इसलिए मन ही कर्ता है, देह कर्ता नहीं है।।७॥

चित्त से ही यह संसार प्राप्त हुआ है, अतएव यह चित्तमय ही है। चित्तमय क्यों ? बल्कि केवल चित्तमात्र है तथा चित्त में ही स्थित है, ऐसा पहले विचारपूर्वक निर्णय किया जा चुका है। सब विषय और सब चित्तवृत्तियाँ ये दोनों जब शान्त होकर वासनारूपहो जाते हैं, तब वासना से उपहित जीव ही रहता है|८| उन जीवों में आत्मज्ञानियों का वह मन वर्षा ऋतु में मृग तृष्णा के जल की तरह विनष्ट होकर एवं तेज धूप में बर्फ के सदृश विलीन होकर तुरीय दशा को प्राप्त हो तुरीयारूप से स्थित रहता है, यह ज्ञानी में अज्ञानी की अपेक्षा विशिष्टता है॥९॥

पूर्वोक्त मन की दशा का वर्णन करनेवाले श्लोक को उद्धृत करते हैं।
विद्वान लोग ज्ञानियों के मन को न तो विषयानन्द में आसक्त जानते हैं न स्वरूपानन्दशून्य, न चंचल, न पत्थर आदि के समान जड़, न स्थिर, न सत् न असत् और न उक्त आनन्द, निरानन्द, चल, अचल, सत्, असत् की सन्ध्यावस्थारूप ही जानते हैं, किन्तु उसे परिशेष एकमात्र भूमा आत्मसुखरूप जानते हैं ॥१०॥

ज्ञानी और अज्ञानियों की दूसरी विशेषता भी कहते हैं।
ज्ञानी पुरुष जैसे हाथी छोटी तलैया में नहीं डूबता वैसे ही वासनामय चेष्टा रस में मग्न नहीं होता। मूर्ख का मन तो विषय भोगों को ही देखता है, परमार्थतत्त्व को नहीं देखता ॥११॥

___ अज्ञानी के मन के दुर्वासना दुःख में मग्न होने में स्वप्न दृष्टान्त है, ऐसा कहकर उसका उपपादन करते हैं।
अज्ञानियों के दुर्वासना दुःख में निमग्न होने का यह दूसरा दृष्टान्त है। पुरुष गड्ढे में न गिरता हो,

शय्यारूप आसन पर स्थित हो, फिर भी उसका चित्त गर्तपतन की वासना से वासित हो, तो वह गड्ढे में गिरने के दुःख का अनुभव करता है, दूसरा पुरुष तो भले ही गड्ढे में गिर रहा हो, मगर उसका मन परमशान्ति को प्राप्त हो चुका हो, तो वह शय्यारूप आसन के सुख का अनुभव करता है। इसी प्रकार इन शय्या और गर्तपतनों में एक पुरुष गर्तपतन का अकर्ता होता हुआ भी चित्तवश कर्ता बन गया और दूसरा पुरुष गर्तपात का कर्ता होता हुआ भी अकर्ता हो गया। इसलिए जिस तरह का चित्त होता है, वैसा ही पुरुष हो जाता है, ऐसा सिद्धान्त है।।१२॥
इसलिए चाहे आप कर्म कीजिये या न कीजिये । आपका चित्त कर्मों में सदा आसक्तिरहित हो । आत्मतत्त्व से अतिरिक्त कुछ भी नही है, जिसमें कि तत्त्वज्ञानी आपकी आसक्ति की संभावना हो। इस जगत में यह जो कुछ भी है, वह सब शुद्धचित् होने के कारण केवल चित् का आभास ही है, ऐसा आप जानिये ॥१३॥
इस प्रकार जिस पुरुष को ज्ञातव्य वस्तु का ज्ञान हो चुका, उस पुरुष का आत्मा सुख और दुखों का विषय नहीं होता, ऐसा निश्चय होने पर, आत्मा से अतिरिक्त आधार और आधेय दृष्टियाँ नहीं है, यह निश्चय होने पर, अकर्ता, अभोक्ता, सब पदार्थों से अतिरिक्त बालके अग्रभाग के हजारवें हिस्से की तरह सूक्ष्म मैं हूँ। ऐसा निश्चय होने पर अथवा जो कुछ यह सब है, वह सब मैं ही हूँ, यह निश्चय होने पर, मैं सब पदार्थों का प्रकाशक सर्वगामी स्थित ही रहता हूँ, ऐसा निश्चय होने पर मैं सुख-दुःखों का विषय नहीं हूँ, यह निश्चय होने पर इष्ट प्राप्ति और अनिष्ट परिहार के चिन्तारूपी ज्वर से रहित होने के कारण चित्तवृत्ति आत्मा में ही प्रारब्ध भोग के लिए लीला प्रकट करती हुई व्यवहारों में स्थित रहती है॥१४॥

इसलिए तत्त्वज्ञानी को संकटों में भी दुःख नहीं प्राप्त होता, प्रत्युत आनन्द ही रहता, ऐसा कहते हैं।
इसलिएतत्त्वज्ञानी की चित्तवृत्ति संकटों में भी आनन्दित ही रहती है। केवल चाँदनी की तरह भुवनता को अलंकृत करती है यानीजैसे चाँदनी भुवनता को अलंकृत करती है वैसे ही वह भीजीवभावको अलंकृत करती है, क्योंकि चित्त के बिना ज्ञानी कर्म करता हुआ भी अकर्ता है। वह मन के लेपक न होने के कारण हस्त-पाद आदि के विक्षेपरूप प्रयत्न से किये गये कर्म के फल का भी अनुभव नहीं करता ॥१५॥

सब कार्य, मन, बुद्धि उनके विषय और उनकी गतियों का मन ही बीज है, इसलिए मन का त्याग होने पर सब संसार का त्याग सिद्ध हो जाता है, ऐसा कहते हैं।
इस प्रकार मन सब कर्मों का, सब चेष्टाओं का, सब पदार्थों का, सब लोकों का और सब अवस्थाओं का बीज है। उसके चले जाने पर सब चेष्टाएँ चली जाती हैं। सब दुःख नष्ट हो जाते हैं। सब पाप-पुण्य कर्म लीन हो जाते हैं। मानसिक कर्म से और शारीरिक कर्म से भी ज्ञानी आक्रान्त नहीं होता, न विवश होता है। उसमें शारीरिक या मानसिक कर्म का रंग नहीं चढ़ता, क्योंकि परमार्थतः उससे अतिरिक्त कुछ नहीं है ॥१६॥

कृत के भी अकृतत्व में दृष्टान्त कहते हैं।
जैसे बालक मन से नगर का निर्माण और निर्मित नगर का परिष्कार करता हुआ भी मन से किये गये नगर निर्माण का लीला से अकृत की तरह अनुभव करता है, उपादेयरूप से अनुभव नहीं करता। उनके सुख-दुःख का अनुभव करता हुआ भी यह दुःख नहीं है, यों जानता है, इसी प्रकार ज्ञानी करता हुआ भी परमार्थतः लिप्त होता ही नहीं है ॥१७॥

इस प्रकार कर्तृत्व का विचार करके दुःख के कारण का विचार करते हैं।
जगत में हेयता और उपादेयता द्वारा व्यवहार के विषय सब पदार्थों में दुःख का कारण क्या है ? हेय तो दुःख का कारण नहीं हो सकता, क्योंकि त्याग उपादान पूर्वक होता है, हेय के उपादेय न होने से ही उससे दुख की प्राप्ति नहीं हो सकती इसलिये परिशेष से उपादेय ही दुःख का हेतु है, ऐसा मानना पड़ेगा। किन्तु उपादेय भी दुःख का कारण नहीं हो सकता। पहले यह बतलाइए, विनाशी उपादेय से दुःख होता है, या अविनाशी से ? पहला पक्ष तो ठीक नहीं है, क्योंकि विनाशी अपनी रक्षा करने में समर्थ नहीं है, ऐसी अवस्था में वह किसी का कारण हो, यह सम्भव नहीं है। दूसरा पक्ष भी ठीक नहीं है, क्योंकि उपादेय जगत में ऐसी कोई भी वस्तु नहीं है, जो आत्मा से अतिरिक्त और अविनाशी हो।
अतोऽन्यदार्तम्' इत्याति श्रुति से आत्मा से अतिरिक्त सब विनाशी कहा गया है, भाव यह कि आत्मा हानि और उपादान के अयोग्य है और आत्मा से अतिरिक्त उपादेय नश्वर है। इस तरह भोग्य दुःख के कारण निरूपण न होने से आत्मा अकर्ता और अभोक्ता है । कर्तृत्व का अनुभव होता है, वह अवास्तविकरूप से अध्यारोपित है । उस कर्तृत्व का जीवित पुरुष से निवारण नहीं हो सकता यानी जीवित पुरुष में कर्तृत्व अवश्य रहेगा ही, क्योंकि : 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्य शेषतः' ऐसा भगवदवाक्य है। उक्त कर्तृत्व सम्यग ज्ञान के अभाव से है, वस्तुतः नहीं है। तत्त्ववस्तु के विचार से तो कर्तृत्व और भोक्तृत्व नहीं हैं । इन्द्रियों द्वारा इन्द्रियों के विषयों द्वेष, अभिलाषा आदि से एवं उसके निमित्तभूत पुण्य-पापरूप अदृष्टों से विवश बुद्धिवाले अज्ञानियों के ही वे (कर्तृत्व-भोक्तृत्व) देखे जाते हैं। इन्द्रियों के विषयों में द्वेष्य अभिलाषा आदि से तथा उनके निमित्तभूत पुण्य-पापरूप अदृष्ट से जिनकी बुद्धि विवश नहीं है, ऐसे ज्ञानियों के वे नहीं दिखाई देते॥१८,१९॥

इसलिये तत्त्वज्ञानियों की मोक्ष कल्पना भी नहीं है, ऐसा कहते हैं।
जिसका मन पूर्ण आत्मा में ही संलग्न है, उस ज्ञानियों की दृष्टि से संसार में मोक्ष नहीं है। आत्मा में जिनका मन संलग्न नहीं है, ऐसे देहाध्यासदृष्टि को प्राप्त लोगों की दृष्टि से तो यह बन्ध-मोक्ष आदि
सब है ही ॥२०॥

ज्ञानी की दृष्टि तब क्या है। इस पर कहते हैं। ज्ञानी की दृष्टि में केवल यथास्थित आत्मतत्त्व ही उल्लसित होता है।
शंका : यदि ज्ञानी की दृष्टि में आत्मतत्त्व ही उल्लसित होता है, तो उसकी व्यवहार सिद्धि कैसे होती है ?

198191 समाधान : आत्मतत्त्व ही तत्त्वज्ञानी के जीवन आदि व्यवहार की सिद्धि के लिए द्वित्व-एकत्ववादियों की दृष्टि से सिद्ध द्वित्व और एकत्व को जीवन आदि के व्यवहारके समय करता है। सत्त्व और असत्त्व भी करता है तथा शक्ति समूह से अभिन्न सर्वशक्तिता भी दिखाता है ॥२१॥

198192

198193 अब पद्य द्वारा फलितार्थ कहते हैं।

198194 न बन्धन है, न मोक्ष है, न बन्धन का अभाव है और न बन्धन के कारण काम-कर्म आदि हैं। तत्त्व के अज्ञान से ही यह दुःख है, ज्ञान से लीन हो जाता है ॥२२॥

198195

198196 उक्त पूर्णात्मनिष्ठा का उपसंहार कर रहे श्रीवसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी के लिए उपदेश देते हैं।

198197

198198

198199 ___ जगत में संकल्पित मोक्षबुद्धि असत्य ही है, जगत में संकल्पित बन्धबुद्धि भी असत्य ही है, इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, आप बन्ध-मोक्ष आदि सबका त्यागकर अहंकारशून्य, आत्मनिष्ठ अतएव धीर बुद्धि से व्यवहार करते हुए भूलोक में स्थित होइये ॥२३॥

198200

198201 अड़तीसवाँ सर्ग समाप्त

198202 उनतालीसवाँ सर्ग ब्रह्म की सर्वशक्तिता, श्रीरामचन्द्रजी के मोह का विस्तार,

198203 उनके बोध के लिए श्री वसिष्ठजी के विचार आदि का वर्णन। अज्ञदृष्टि में ही स्थित श्रीरामचन्द्रजी गुरुवचनों में विश्वास होनेके कारण परोक्षरूप से ही पूर्णता स्थिति का आलोचन करके परस्पर विरोध का अनुभव करते हुए शंका करते हैं।

198204 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, आपके कथनानुसार बन्ध-मोक्ष आदि का असंभव रहने पर और एकमात्र परब्रह्म के ही विद्यमान रहने पर आधार के बिना ही चित्ररूप इस सृष्टि का आगमन कहाँ से हुआ ? हे महात्मन्, उसे आप कृपापूर्वक मुझसे कहिये ॥१॥

198205 __क्या ये अज्ञदृष्टि में रहकर शंका करते हैं, अथवा थोड़ी बहुत अभिज्ञता को प्राप्त होकर अज्ञता अभिज्ञता के मध्यवर्ती होकर शंका करते हैं, ऐसी परीक्षा करने के लिए श्रीवसिष्ठजी सर्वशक्तितावाद के स्वीकार द्वारा श्रीरामचन्द्रजी की शंका को दूर करते हैं।

198206 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे राजकुमार, ब्रह्मतत्त्व का ही यह विवर्त है, वह ब्रह्म सर्वशक्ति है, कार्य से ही ब्रह्म में सर्वशक्तिता का अनुमान होता है ॥२॥

198207 ___जिनमें शक्ति नहीं है, उन्हीं में विरोध होता है, सर्वशक्तिशाली में तो कोई विरोध नहीं है, इस

198208 अभिप्राय से कहते हैं।

198209 ब्रह्म में सत्त्व-असत्त्व, द्वित्व-एकत्व, अनेकत्व, आद्यत्व और अन्तत्व सब कुछ है, किन्तु वे उससे अतिरिक्त नहीं हैं। जैसे समुद्र का जलप्रवाह चन्द्रोदय आदि से हुए अपने उल्लास द्वारा विकसित होकर तरंग ही नृत्य से अपने नानाकारता को दिखलाता हुआ प्रकट होता है, वैसे ही चिद्घन ब्रह्म चित्तोपाधि जीवभाव का तथा उसके चिदाभासरूप से चित्त होने के कारण कर्म, वासनामयी, मनोमयी सब शक्तियों का एक-एक करके संचय करता है और संचितों को फल द्वारा प्रकट करता है, उपभोग द्वारा धारण करता है, पैदा करता है, तिरोभाव से विनाश करता है॥३-५॥

198210

198211 उक्त अर्थ में श्लोकों को उद्धृत करते हैं।

198212 सभी जीवों की, सभी चारों ओर की दृष्टियों की, सभी पदार्थों की ब्रह्म से ही निरन्तर उत्पत्ति होती है॥६॥

198213 सागर में तरंगों के समान परमात्मा से सब उत्पन्न होते हैं, उसी में लीन हो जाते हैं और चित् होने के कारण निरन्तर तन्मय ही हैं ॥७॥

198214

198215 इस प्रकार शक्तिवाद द्वारा श्रीरामचन्द्रजी की शंका का समाधान करने पर भी श्रीरामचन्द्रजी अग्नि में शैत्यशक्ति की तरह, जल में दाहशक्ति की तरह चिद्रूप ब्रह्म में विरुद्ध जाड्यशक्ति, अदृश्य ब्रह्म में दृश्य शक्ति तथा नित्यब्रह्म में अनित्यशक्ति की असम्भावना करते हुए फिर शंका करते हैं।

198216

198217 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन् विरुद्ध होने के कारण आपके वाक्यार्थ का समझमें आना बड़ा कठिन है। अब तक भी मैं आपके वाक्यार्थ को नहीं समझ सका हूँ|८॥

198218 मन और इन्द्रियों की वृत्ति से परे ब्रह्मतत्त्व कहाँ ! उससे उत्पन्न हुई क्षणभंगुर पदार्थ शोभा से युक्त यह सृष्टि कहाँ ? यदि पदार्थ सृष्टि ब्रह्म से आई है, तो इसे ब्रह्म के सदृश ही होना चाहिए, विरुद्ध नहीं होना चाहिए ॥९॥

198219 लोक में जो जिससे उत्पन्न होता है, वह उसके सदृश ही होता है, जैसे दीपक से दीपक, पुरुष से पुरुष तथा अन्न से अन्न । यदि यह ब्रह्म से अतिरिक्त है, तो निष्कलंक परमेश्वर की जो जगद्भावपत्ति आपने कही है, यह कलंकापत्ति की ही उक्ति कही जायेगी। यह सुनकर भगवान श्रीवसिष्ठजी ने कहा ॥१०-१३॥

198220

198221 तत्त्वदृष्टि से श्रीवसिष्ठजी जगत के चिद्भाव को एवं अविकारता को देखते हुए समाधान करते हैं।

198222 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, यह ब्रह्म ही है, यहाँ पर मल नहीं है। सागर में तरंगसमूहरूप से जल ही स्फुरित होता है,धूलि तरंग समूहरूप से स्फुरित नहीं होती। हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे अग्नि में एकमात्र उष्णता के सिवा दूसरी कल्पना नहीं है, वैसे ही एकमात्र ब्रह्म के सिवा यहाँ पर दूसरी कल्पना है ही नहीं॥१४,१५॥

198223 __ अज्ञदृष्टि में ही स्थित श्रीरामचन्द्रजी सर्वथा एकमात्र आनन्दस्वरूप ब्रह्म की आनन्द विरुद्ध जगद्रूपता नहीं कही जा सकती है, यों जिद करते हैं।

198224 __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, ब्रह्म दुःखरहित तथा द्वन्द्वरहित है और उससे उत्पन्न हुआ जगत दुःखमय है, आपका यह अस्पष्टार्थ वचन मेरी समझ में नहीं आ रहा है|१६॥

198225 ___ इस प्रकार निरुत्तर हुए श्रीवसिष्ठजी का श्रीरामचन्द्रजी को समझाने के लिए उपाय का चिन्तन श्रीवाल्मीकिजी कहते हैं॥

198226

198227 वाल्मीकिजी ने कहा : हे वत्स, श्रीरामचन्द्रजी के ऐसा कहने पर मुनिश्रेष्ठ श्रीवसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी को उपदेश देने के लिए मन से विचार करने लगे कि अभी तक श्रीरामचन्द्रजी की बुद्धि पूर्ण विकास को प्राप्त नहीं हुई है। कुछ निर्मलता को प्राप्त हुई यह परमतत्त्व में प्राप्त कराई गई कही है॥१७,१८॥

198228 जो पुरुष जगत की जड़ता का परित्याग कर चिदेकरसता को देखने में समर्थ है, उस धीमान और ज्ञातज्ञेय (जिसने ज्ञातव्य तत्त्व जान लिया है) एवं विवेक से जो मोक्ष के उपायभूत वचनों का पार पा गया है, उसकी दृष्टि से किसी वस्तु का कुछ भी विरोध नहीं है, क्योंकि विरुद्धरूप जगत विज्ञानरूप आत्मा में कहीं पर भी नहीं है, हम जब तक श्रीरामचन्द्रजी को भली-भाँति उपदेश नहीं देंगे, तब तक श्रीरामचन्द्रजी विश्रान्ति को प्राप्त नहीं ही होंगे । इसलिए हमें इनको अवश्य उपदेश देना चाहिए, यह अर्थ है।।१९,२०॥

198229 परन्तु जिसकी मति पूर्णरूप से व्युत्पन्न नहीं हुई, उसको यह सब ब्रह्म ही है, यह पूर्वोक्त उपदेश नहीं भाता; क्योंकि यह अर्धव्युत्पन्न पुरुष दृश्यों को उपस्थित करनेवाली भोगदृष्टि से सदा ही दृश्यों की भावना करता हुआ तत्त्वबोध से च्युत हो जाता है ॥२१॥

198230

198231 तो कौन उस प्रकार के उपदेश का उपयुक्त पात्र है, ऐसी शंका होने पर कहते हैं।

198232 तत्त्वबोधरूप परमदृष्टि को प्राप्त हुए पुरुष को भोगेच्छा उत्पन्न नहीं होती। उसी पुरुष के लिए समय पर यह सब ब्रह्म ही है, ऐसा परिनिष्ठित उपदेश उपयोगी होता है ॥२२॥

198233

198234 अर्धव्युत्पन्न पुरुष को किस प्रकार उपदेश देना चाहिए, इस पर कहते हैं।

___ पहले शम, दम आदि गुणों से शिष्य को विशुद्ध करे, तदनन्तर शुद्ध तुम यह सर्वात्मक ब्रह्म हो, ऐसा ज्ञान कराये॥२३॥
अज्ञ को या अर्धप्रबुद्ध को 'सर्वं ब्रह्म' (यह सब ब्रह्म है) ऐसा उपदेश दे, उसने उस अज्ञानी को महानरक जालों में डाल दिया॥२४॥
जिसकी बुद्धि प्रबुद्ध हो गई है, भोगेच्छा क्षीण हो गई है और कामना मिट गई है, उस महात्मा में अविद्यारूपी मल नहीं है, अतएव उसके लिए यह सब ब्रह्म ही है, ऐसा उपदेश देना उचित है ॥२५॥

जिसे तत्त्वज्ञान नहीं है, वही अनधिकारी को उपदेश देने के लिए प्रवृत्त होता है । शिष्यों को ठगनेवाले उस अतत्त्वज्ञानी का नरकपतन उचित है, इस आशय से कहते हैं।
जो अत्यन्त विमूढबुद्धि (अतत्त्वज्ञानी) शिष्य की परीक्षा किये बिना उपदेश देता है, वह प्रलयपर्यन्त नरक को प्राप्त होता है ॥२६॥
ऐसा विचारकर अज्ञानरूपी अन्धकार का विनाश करनेवाले अतएव भूमि में स्थित सूर्य के सदृश मुनिश्रेष्ठ भगवान श्रीवसिष्ठजी ने श्रीरामचन्द्रजी से कहा॥२७॥
हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, ब्रह्म में कलंक है, अथवा नहीं, यह बात आप स्वयं जान जायेंगे। यदि स्वयं न जान सकेंगे, तो परिनिष्ठित उपदेश के समय यह मैं आपको बतलाऊँगा इस समय नहीं ॥२८॥

इस समय अर्धव्युत्पन्न पुरुष से कहने योग्य ब्रह्म की पूर्वोक्त सर्वशक्तिसम्पन्नता आदि और प्रत्यगात्मा के सबमें अहंभाव के दर्शन का पहले उपदेश देते हैं।
ब्रह्म सर्वशक्तिसम्पन्न, सर्वव्यापक और सर्वगत है,प्रत्यगात्मा मैं ही सबहूँ, योंजानना चाहिए ॥२९॥
माया से ही ब्रह्म की सर्वशक्तिता और प्रत्यगात्मा की सर्वात्मकता है, इसका स्पष्टीकरण करते हैं।
हे रामचन्द्रजी, ऐन्द्रजालिकों को आप देखते हैं, जैसे वे माया द्वारा विचित्र क्रियाओं को उत्पन्न करते हुए सत् को असत् बना देते हैं और असत् को सत् बना देते हैं वैसे ही यह आत्मा भी अमायामय होता हुआ भी परम ऐन्द्रजालिक की तरह मायामय होकर घट को पट बना देता है और पट को घट बना देता है। मेरु के सुर्वणमय तट पर नन्दनवन की तरह पत्थर पर लता पैदा कर देता है, कल्प वृक्षों पर रत्न के गुच्छों की तरह लता में पत्थरों को पैदा कर देता है। आकाशमें वन का आरोप कर देता है॥३०॥

वस्तुव्यत्यय के समान देश-काल के व्यत्यय की भी माया शक्ति से ही संभावना करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
गन्धर्वनगर में उद्यान की तरह गगन में आगे होनेवाले उस जगत में कल्पना से नगरता को उत्पन्न करता है। आकाश को, जिसकी छायारूपी नीलता मानों नष्ट हो गई, पृथ्वी तल बना देता है॥३१॥

तो क्या आकाश को नीचे रखने के लिए भूतल को कहीं दूसरी ओर ले जाता है, ऐसी कोई शंका करे, तो उस पर नहीं ऐसा कहते हैं।
गन्धर्वनगर के राजमहल में बहुत-सी महिलाओं की तरह भूतल में ही आकाश की स्थापना करता है॥३२॥
जैसे पद्मराग मणि के महलों में आकाश का प्रतिबिम्ब आधार की लालिमा से ही लाल होता है, वैसे ही इस जगत में जो कुछ है, होगा और हुआ था, वह सब स्वतः असत् होता हुआ भी ब्रह्म की सत्ता से सत्-सा है, यह अर्थ है॥३३॥
क्योंकि ईश्वर व्यक्तरूप हो विचित्रता को प्राप्त होकर अपने स्वरूप को दिखलाता है ॥३४॥

इस प्रकार एक वस्तु सब प्रकार से सब होती है, इसलिए इस विषय में असंभावना, हर्ष और क्रोध

आदि ठीक नहीं हैं, ऐसा कहते हैं।
चूंकि इस जगत में एक ही वस्तु सब जगह सब प्रकार से सब होती है, इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, हर्ष, क्रोध और आश्चर्य का अवसर ही कहाँ है ? ॥३५॥
___ इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी की असंभावना का निरास कर पूर्वोक्त समता स्थिति का ही विधान करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, धैर्यशाली पुरुष को सदा समता से ही रहना चाहिए ॥३६॥
___ तभी हर्ष, क्रोध, आश्चर्य आदि का आत्यन्तिक विनाश होता है, इस आशय से श्लोक उद्‌धृत करते हैं।
समतारूपी कवच से परिवेष्टित तत्त्वज्ञानी पुरुष आश्चर्य, गर्व, मोह, हर्ष, क्रोध आदि विकारों को कभी प्राप्त नहीं होता है॥३७॥
समता का पर्यवसान होने पर देश और काल से युक्त जगत में ये विचित्र दृश्यरचनारूप युक्तियाँ दिखाई देती हैं ॥३८॥

यह आत्मा सामग्रीयुक्त अवस्थाओं से युक्त सृष्टिरचना यत्न से करता है। उत्पन्न हुई उन रचनाओं का, जैसे सागर तरंगों का तिरस्कार नहीं करता, वैसे ही तिरस्कार नहीं करता॥३९॥
तो दूध में घृत की तरह, मिट्टी में घड़े की तरह, तन्तुओं में वस्त्र की तरह और वट के बीज में वटवृक्ष की तरह आत्मा में ही स्थित प्रकटता को प्राप्त हुई शक्तियों का कथंचित व्यवहार होता है । यह व्यवहार दृष्टि एकमात्र कल्पना ही है। परमार्थतः तो जगत अविरचित ही है॥४०॥
इस जगत में न कोई कर्ता है, न भोक्ता है, न यह जगत विनाश को प्राप्त होता है॥४१॥
साक्षी निर्विकार केवल आत्मतत्त्व के नित्य अपने में समरूप से क्षोभरहित रहने पर ऐसा होता है॥४२॥

वैसे परमार्थ के रहने पर भी जगत प्राप्ति में दृष्टान्त दर्शनेवाले दो श्लोकों का अवतरण किया गया है।
जैसे दीप के रहने पर प्रकाश स्वतः होता है और जैसे फूल के रहने पर सुगन्ध स्वतः होती है वैसे ही जगत स्वतः ही उत्पन्न होता है। वायु से स्पन्दन की तरह यह आभासमात्र ही दिखाई देता है, अतएव यह न सत् और न असत् है यानी अनिर्वचनीयरूप से अवस्थित है॥४३,४४॥

इस प्रकार केवल अपनी सन्निधि से उत्पन्न हो रहे जगत के दोषों से लिप्त न हो रहा आत्मा ही जगत का कर्ता-सा, हर्ता-सा और नियन्ता-सा ऐसे प्रतीत होता है, जैसे कि आकाश तारारूपी पुष्पराशियों का कर्ता, हर्ता और नियन्ता प्रतीत होता है, ऐसा कहते हैं।
परमार्थरूप से निर्दोष के तुल्य ही स्थित होकर भगवान विनष्ट हुई जगत की दृष्टियों के पुनः कर्ता होते हैं और की गई जगत की दृष्टियों के नाशक होते हैं। जैसे केवल आकाश में तारारूपी फूल राशियाँ कभी प्रकट और कभी अप्रकट होती हैं, वैसे ही उसमें ये जगत की दृष्टियाँ कभी प्रकट होती हैं और कभी अप्रकट होती हैं॥४५॥
__इस प्रकार असत् जगत का असत्तात्मक विनाश स्वतः ही होता है और सत्तात्मिका उत्पत्ति और स्थिति ब्रह्मसत्ता से ही हैं, यों विभाग होने पर फलितार्थ कहते हैं।
जो वस्तु आत्मा की आत्मभूत नहीं है, वह वस्तु यहाँ पर नष्ट ही होती है। जो वस्तु आत्मा की

स्वरूपभूत है, वह कैसे नष्ट हो सकती है? जो वस्तु आत्मा की स्वरूपभूत नहीं है, वह उत्पन्न होती ही नहीं है, जो वस्तु आत्मा की स्वरूपभूत है, वही उत्पन्न होती है और वही स्थित रहती है। 'जायते' यह स्थिति का भी उपलक्षण है । जो वस्तु आत्मा की आत्मभूत है, वह उससे कैसे उत्पन्न होगी इसलिए उसकी उत्पत्ति कल्पनामात्र है॥४६-४८॥

आत्मसत्ता का जगत में अध्यास जगत का जन्म है, आत्मा का जन्म नहीं है, क्योंकि आत्मा में भेद नहीं है, इस आशय से पूर्वोक्त विषय का उपसंहार करते हैं।
इसलिए परमार्थसत्य चित्रस्वरूप केवल ब्रह्म से सब पदार्थों की उत्पत्ति है॥४९॥
उत्पन्न हुए उन पदार्थों की उत्पत्ति होते ही तुरन्त अविद्या उत्पन्न होती है, अभिमानलक्षण वह अज्ञान समय आने पर दृढ़ हो जाता है। तदनन्तर सैकड़ों, हजारों तनों से युक्त, विचित्र शुभ और अशुभरूप फलों से लदा हुआ, प्रचुर शाखा और प्रशाखाओं से युक्त संसाररूपी वृक्ष विशालता को प्राप्त होता है॥५०॥

___ संसाररूपी वृक्ष का ही वर्णन करके उसके उच्छेद का उपाय बतलाते हैं।
उक्त संसाररूपी वृक्ष आशारूपी मंजरियों से युक्त है, सुख-दुःख आदि विविध फलों से लदा है, दारुण दुःख आदि भोगों से पल्लवित है, बुढ़ापारूपी फूल से युक्त है और तृष्णारूपी लता से देदीप्यमान है। अपने बन्धनरूप इस संसार नामक वृक्ष को विवेकरूपी तलवार से काटकर स्तम्भ से खोले गये गजराज की तरह मुक्त हुए आप इस संसार में विहार कीजिए॥५१॥

उनतालीसवाँ सर्ग समाप्त
चालीसवाँसर्ग विविध जीवों की उपाधियों द्वारा उत्पत्ति, जीवों तथा
उनकी उपाधियों के ब्रह्मभाव का विस्तार से वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे प्रभो, ब्रह्मपद से इन जीवों की उत्पत्ति कैसे हुई, वह कितनी और कैसी है? यह विस्तारपूर्वक मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥१॥

यद्यपि जीवों की उत्पत्ति उत्पत्ति प्रकरण में विस्तार से कही गई है, तथापि आगे किये जाने वाले आक्षेप के उत्थान के लिए तथा विशेष ज्ञान की इच्छा से पुनः यह प्रश्न किया है, ऐसा समझना चाहिए।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे महाबाहो, भाँति-भाँति की भूतजातियाँ जैसे ब्रह्म से उत्पन्न होती हैं, जैसे नाश को प्राप्त होती हैं, जैसे मुक्त होती हैं, जैसे वृद्धि को प्राप्त होती हैं और जैसे ब्रह्म में ही अन्तर्हित होकर स्थित रहती हैं, उसे मैं संक्षेपतः आपसे कहूँगा, हे अनघ, आप सुनिये॥२,३॥
परब्रह्म की निर्मल चित्शक्ति, जो सर्वशक्तिशालिनी है अपनी इच्छा से विविध कल्पना करती हुई स्वयं भावी देहादि के आकार का स्फुरणरूप चेत्य (विषय) हो जाती है |४॥
पूर्वोक्त देहादि के आकार का ही अच्छी तरह जो अहंभाव से स्फुरण है, उसके द्वारा घनता को प्राप्त हुई वह चित्शक्ति स्वयं जो कुछ भी संकल्प करती है, फिर उस भाव को प्राप्त हो जाती है। वही चित्शक्ति का घनीभाव मन तथा जीवोपाधि है।५॥
मन के संकल्पमात्र से दृश्य अहंकार आदि की कल्पना द्वारा वास्तविक दृगुपता का त्यागकर रही-सी चित्शक्ति क्षणमात्र में इस असत्यभूत दृश्य का गन्धर्व नगर की भाँति विस्तार करती हैं॥६|

इससे क्या हुआ? यह कहते हैं।
यद्यपि चिद्रूप आत्मा स्वप्रकाश है, तथापि वह सर्वप्रथम अपने से निर्मित अपने से पृथक् शून्याकार से प्रतीत होता है। वही अवस्था सर्वजन प्रसिद्ध आकाश है ॥७॥

उस आकाश में ब्रह्मा आदि की स्थूल देह की और भुवनों की कल्पना दर्शाते हैं।
वह चित्तत्त्व ब्रह्मा का संकल्प करके ब्रह्मा के रूप को देखता है। तदनन्तर दक्ष आदि प्रजापति की कल्पना कर जगत की कल्पना करता है ॥८॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, चौदह भुवनों में रहने के कारण चौदह प्रकार के अनन्तभूत समूहों के कोलाहल से युक्तयह सृष्टि इस प्रकार चित्त से निर्माणकोप्राप्त हुई है।॥९॥
__ इस तरह उपाधि की उत्पत्ति के मिथ्या होने से उपाधि प्रयुक्त जीवों की उत्पत्ति भी मिथ्या है, इस आशय से कहते हैं। ___ एकमात्र चित्त से बनी हुई एकमात्र आकाश शरीरवाली अतएव शून्य प्रतीत हो रही जीवसृष्टि एकमात्र संकल्प नगरी के तुल्य केवल भ्रान्तिस्वरूप है|१०॥

उसमें शास्त्र के अधिकारी दुर्लभ हैं, यह दर्शाने के लिए जीवों का तीन प्रकार से विभाग करते हैं।
इन लोकों में कुछ भूतजातियाँ महामोह से युक्त हैं कुछ आत्मज्ञान को प्राप्त है, जैसे सनकादि । मध्य की दशाओं में स्थित कुछ जीवजातियाँ मोक्ष के लिए प्रयत्न करती हुई भी दृढ़ वैराग्य न होने के कारण बार-बार विघ्नों द्वारा ब्रह्मपद से पतित होती हैं ॥११॥

शास्त्र के अधिकार का प्रयोजक वैराग्य कहाँ सुलभ है ? उसको कहते हैं।
पृथिवी में सम्बन्ध रखनेवाली सभी प्राणिजातियों में ये भारत वर्ष में रहनेवाली जो नर जातियाँ हैं, वे ही आत्मज्ञान के उपदेश के योग्य हैं ॥१२॥

उनके वैराग्य होने में हेतु बतलाते हैं।
उन नरजातियों के मध्य में कुछ मनोव्यथा से पीड़ित, दुःखमय तथा मोह, द्वेष और भय से आतुर हैं, अतः तमोगुण प्रधान होने के कारण उनका शास्त्र में अधिकार नहीं है । उपदेश योग्य रजोगुण और सत्त्वगुणप्रधान जो जातियाँ है, उन्हें मैं बयालीसवें सर्ग में कहूँगा, यह अर्थ है ॥१३॥
जो अमृत, सर्वव्यापक, निरामय, भ्रमस्पर्शशून्य, अकारण और अनन्त नामवाला ब्रह्म है, वह जिस तरह चिदाभासता को प्राप्त हुआ, उसे भी उसी सर्ग में कहूँगा ॥१४॥
निश्चल समुद्र में चंचल तरंगों की चंचलता की भाँति स्पन्दनशून्य शरीरवाले उस परमात्मा का जो जीवभाव से स्पन्द है, वह जिस तरह घनता को प्राप्त होता है, उसे भी उसी सर्ग में कहूँगा ॥१५॥

'स्पन्दः सत्तैकदेशतः' यह जो कथन है, वह अयुक्त है, क्योंकि अखण्ड पूर्णसत्तैकरस ब्रह्म में सत्तावयव स्पन्दन की सम्भावना नहीं हो सकती, ऐसी शंका श्रीरामचन्द्रजी करते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, अनन्त आत्मतत्त्व का एकदेश क्या कहलाता है, उसमें विकारिता कैसे होती है अथवा उसमें द्वित्व की भ्रान्ति कैसे होती है ? ॥१६॥
___ जीव-ब्रह्म की एकता की वास्तविकता के व्युत्पादन के लिए उत्पत्ति, स्पन्द और एकदेश आदि का व्यवहार शास्त्र में कल्पित है, इसलिए वास्तविक वृत्ति का आश्रय करके उसमें विरोध का उद्भावन
उचित नहीं है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं।

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, यह जगत उस निमित्त से उत्पन्न है और उसी उपादान से पैदा हुआ है, यह वाणी की रचना शास्त्र के व्यवहार के लिए है वस्तुतः नहीं है |१७॥

वस्तुतः क्यों नहीं है ? इस पर कहते हैं।
प्रत्यक्ष उत्पद्यमानरूप से दिखाई दे रहे भी विकारिता, अवयविता, दिक्सत्ता, एकदेशता आदि क्रम सर्वेश्वर परमात्मा में सम्भावित नहीं हैं ॥१८॥
___ यदि उसमें इनका सम्भव नहीं है, तो जगत के किसी अन्य मूल की कल्पना कीजिए। इस पर कहते हैं।
उसके बिना अन्य कल्पना ही नहीं है और न होगी। भाव यह कि चित्तप्रकाश के बिना अन्य कल्पना भी अयुक्त है। कारण-कार्य में क्रम शब्दार्थ तथा व्यवहार की उक्तियाँ कहाँ से हो सकती है ? ॥१९॥
जो-जो कल्पनाएँ हैं, जो पदार्थ हैं, जो शब्द हैं और जो वाक्यार्थ हैं, वे सत् से उत्पन्न होने के कारण तथा सन्मय होने के कारण सद्वस्तु की ही तरह इष्ट हैं ॥२०॥

इस तरह सत्ता के भेद के अभाव से भेदप्रतीति मिथ्या ही है, ऐसा कहते हैं।
अग्नि से उत्पन्न हुई अग्नि की भाँति वही उससे जन्य होता है। यह जगत जन्य है, वह जनक है, यह भेद कल्पनामात्र है यानी मिथ्या है ॥२१॥

दीपक से दीपक की भाँति यह जगत उत्पन्न है, यह व्यवहार कैसे है ? इस पर कहते हैं।
यह इससे उत्पन्न है, यह जो जगत की स्थिति है, वह एक दीपक की दो रूपों के निर्माण की शक्ति में अतिशय की भाँति माया से एक ही आत्मा की दो रूपों के निर्माण की शक्ति में अतिशय है, वही जन्य-जनक दो रूपों में भासित होता है ।।२२॥
यह जगत भिन्न है, यह ब्रह्म भिन्न है, यह शब्द और अर्थ का व्यवहारश्रम वचनमात्र में है, परमात्मा में नहीं है, कारण कि 'वाचरम्भरणं विकारो नामधेयम्' ऐसी श्रुति है, क्योंकि परिच्छेद होने पर ही तो भेद प्रतीत होगा ॥२३॥
पूर्वोक्त क्रियाशक्ति से उत्पन्न हुई मनःशक्ति से ही स्वभावतः शब्दविभाग प्रवृत्त होता है, तदनन्तर उससे दृढ़भावना द्वारा अभीष्ट अर्थ सम्पन्न होता है॥२४॥

पूर्वोक्त अर्थ को ही उदाहरण देकर दर्शाते हैं।
अग्नि की एक शिखा की दूसरी शिखा जनक है, यह कथन वैचित्र्यमात्र है, इस कथन में सत्यता नहीं है|२५॥
परमात्मा में जन्य-जनक आदि शब्दव्यवहार का सम्भव नहीं है। अनन्त होने के कारण जब वह एक ही है, तो किसे कैसे उत्पन्न करेगा ? ॥२६॥
यह उक्ति का स्वभाव है कि एक उक्ति के अनन्तर दूसरी उक्ति स्वाश्रयविरुद्ध भेद, द्वित्व आदि अर्थ युक्त हो जाती है ॥२७॥
समुद्र में तरंग समूह की भाँति परब्रह्म में जो शब्द और अर्थ की कल्पना का आकार है, वह ब्रह्म ही है, ऐसा विद्वानों ने अनुभव किया है।॥२८॥
ब्रह्म ही प्रत्यगात्मा है, ब्रह्म ही मन है, विविध प्रकार की बुद्धिवृत्तियाँ भी ब्रह्म ही है, ब्रह्म ही पदार्थ है, ब्रह्म ही शब्द है, ब्रह्म ही ईश्वर है या साक्षी चेतन है या पदार्थानुभूति है, सब विषय भी ब्रह्म ही हैं॥२९॥
सामने दीख रहा यह सब विश्व ब्रह्म ही है, वह ब्रह्मपद विश्व से परे है। वस्तुतः यह जगत है ही नहीं, सब कुछ केवल ब्रह्म ही है|३०॥
आत्माकाश में यह भिन्न है, यह भिन्न है, यह विभाग मिथ्याज्ञान के विकल्प से कथनमात्र है। इस कथन में क्या सत्यार्थता है ? ॥३१॥
जैसे अग्नि की शिखा

से दूसरी अग्नि की शिखा उत्पन्न हुई वैसे ही ब्रह्म से मन की संज्ञारूप शिखा उत्पन्न हुई है। चंचलता से उत्पन्न विकल्प संपत्ति नित्यसिद्ध कूटस्थ ब्रह्म में सिद्ध नहीं होती है|३२॥
तमस दृष्टि के क्षीण होने के कारण जैसे द्विचन्द्र ज्ञानदोष मिथ्या है, वैसे ही सत्य वस्तु विकल्प से युक्त है, यह विकल्प कथन मिथ्या ही है॥३३॥
सर्वस्वरूप, सर्वव्यापक उस अनन्त ब्रह्मपद से अन्य कुछ नहीं उत्पन्न हो सकता है, जो कुछ उत्पन्न है, वह ब्रह्म ही है ॥३४॥
इस जगत में ब्रह्मतत्त्व से अतिरिक्त कुछ उत्पन्न नहीं होता, इसलिए यह सब ब्रह्म ही है, यही परमार्थता है |३५॥
हे मतिमान श्रीरामचन्द्रजी, जब आपका सिद्धान्त प्रायः ऐसा ही होगा, तभी हम सिद्धान्तअर्थ की उक्तियों के उदाहरणपूर्वक निर्वाणप्रकरण में उपपादन करेंगे ॥३६॥
इस परमार्थता में अविद्या आदि कोई इतर पदार्थ विद्यमान नहीं हैं। तत्-तत् वस्तुविषयक तत्तद् अज्ञान का क्षय हो जाने पर आप सम्पूर्ण पदार्थों को पूर्ण ब्रह्म भाव से जानेंगे॥३७॥

पूर्वोक्त अर्थ में दृष्टान्त कहते हैं॥

जैसे अवस्तु यानी मल का क्षय होने पर वस्तु यथार्थरूप से प्रकट होती है और जैसे रात्रि के अन्धकार का क्षय होने पर यह दृश्य जगत दृष्टिगोचर होता है, वैसे ही अज्ञान का क्षय होने पर जगत ब्रह्मभाव से प्रतीयमान होता है ॥३८॥

पूर्व में कहे गये सभी पदार्थों का उपसंहार करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, आपकी अज्ञानदूषित दृष्टि से जो यह सम्पूर्ण जगत चारों ओर विस्तृत दिखाई देता है, अज्ञान के साथ उसका नाश होने पर निर्मल दर्पण के तुल्य, परमार्थभूत, निर्मल परमपद में वही एकमात्र परम पद स्थित होगा, इसमें कोई संशय नहीं है ॥३९॥

चालीसवाँ सर्ग समाप्त
इकतालीसवाँ सर्ग अनिर्वचनीय, चिकित्सा के योग्य, अविचिन्त्य और
मिथ्या माया कलना आदि विशेष धर्मों का मूल है, यह वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, पूर्व सर्गों में सब जगह मन आदि द्वैत कल्पना का मूल कलना ही है, यह कहा गया है। अब निर्विकार, अद्वितीय आत्मा में कलना के निमित्त की भी असंभावना कर रहे श्रीरामचन्द्रजी उसको पूछने की इच्छा से गुरु श्रीवसिष्ठजी के सम्मानार्थ पहले कहे हुए वचन की प्रशंसा करते हुए अपने व्यामोह को प्रकट करते हैं।
क्षीरसागर के गर्भ के यानी चन्द्रमा के तुल्य अतएव शीतल, निर्मल कान्ति से पूर्ण, विचित्र तथा सब ओर से गम्भीर-सी आपकी उक्ति से वर्षा ऋतु में चंचल बादलों से युक्त तथा शान्त सूर्यप्रकाशवाले दिन के समान मैं क्षण भर में अन्धकारता को (व्यामोह को) तथा क्षण भर में प्रकाशता को प्राप्त हो रहा हूँ ॥१,२॥
अनन्त अतएव प्रमाण से अपरिच्छेद्य, पूर्ण, सदा स्वतः भासमान आत्मा को, जिसकी परमार्थस्वरूपप्रथा नष्ट नहीं हो सकती, परिच्छिन्न कलनात्मक विकार कैसे प्राप्त हुआ ? भाव यह है कि स्वयंप्रकाश, अद्वितीय पूर्णस्वभाव आत्मा में परिच्छिन्न कलनारूप विकार का वस्तुतः अथवा कल्पनासे सम्भव नहीं है, इसलिए उसकी प्राप्ति में क्या कारण है ? इसका प्रतिपादन कीजिए|३॥

आपका यह व्यामोह वाक्य के दोष से नहीं है, किन्तु आपके तात्पर्य में ध्यान न देने रूप मेरे कथन दोष से ही है, यह दर्शाते हुए श्रीवसिष्ठजी समाधान करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, मेरे सभी वचन यथाभूत वाक्यार्थ से युक्त हैं। वे पदों की आकांक्षा योग्यता आसत्तिरूप सामर्थ्य से हीन नहीं हैं। अवान्तर वाक्यार्थ महावाक्यार्थ के अपर्यवसायी नहीं हैं यानी अवान्तर वाक्यार्थ महावाक्यार्थ में ही पर्यवसित हैं और न तो उपक्रम और उपसंहार में परस्पर विरोध ही है॥४॥

198377
198378 यदि श्रीरामचन्द्रजी कहे कि कब मुझे तात्पर्यज्ञान होगा? तो इस पर कहते हैं।
198379 ज्ञानदृष्टि के स्वच्छ होने पर और प्रबोध के उदय का विस्तार होने पर स्वरूप में स्थित आप मेरे वचनों की तथा उनसे प्राप्त तत्त्वदृष्टि की अन्य के वचनों और तत्प्रयुक्त दृष्टि की अपेक्षा प्रबलता यथार्थरूप से समझेंगे॥५॥
198380
198381 __यदि कोई कहे कि जैसे मेरी माता वन्ध्या है, मेरे मुख में जिह्वा नहीं है, मैं गूंगा हूँ, ये वाक्य बाधितार्थक हैं वैसे ही 'नेह नानाऽस्ति किंचन' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादि श्रुतियाँ भी है, इसलिए कैसे विरोध का परिहार होगा ? इस पर कहते हैं।
198382 शिष्यों के उपदेशार्थ शास्त्रार्थ के ज्ञान के लिए शब्द, अर्थ तथा वाक्य रचना का भ्रम है। आप तन्मय न होइए। भाव यह है कि असत्य स्वप्न आदि भी जैसे सत्य वस्तु के ज्ञान के उपाय होते हैं वैसे ही शब्द, अर्थ ओर वाक्यरचना का भ्रम भी सत्य शास्त्रार्थ का हेतु होता है, इसलिए व्यामोहवश आप भ्रममय न होइए॥६॥
198383
198384 तो कब तक शब्द अर्थ और वाक्यरचना के भ्रम का अनुसरण करना चाहिए, इस पर कहते हैं।
198385 जब उस सत्य, अत्यन्त निर्मल आत्मा का ज्ञान कर लेंगे, तब अवश्य ही आप वाच्य, वाचक और शब्दार्थ के भेद का त्याग कर देंगे। जब तक वाक्यार्थ का अपरोक्ष नहीं होगा, तब तक शब्द और अर्थ के भेद का अनुसरण करना चाहिए, यह अर्थ है |७॥
198386
198387 यदि कहें कि वाक्यार्थज्ञान कैसे होगा? तो इस पर कहते हैं।
198388 उपदेश देने के योग्य शिष्यों के उपदेशार्थ शास्त्रार्थ के ज्ञान के लिए यह भेदकृतवाक्प्रपंच उपदेश योग्य शिष्यों में कल्पित है।॥८॥
198389 यह शब्दार्थरूप वाक् प्रपंच सद् उपदेश के विषय में अज्ञों में कल्पित है, न कि वाक्यार्थ को जाननेवाले पुरुषों में पारमार्थिकरूप से विद्यमान है ॥९॥
198390 पूर्वोक्त कलना, उसके निमित्तभूत पूर्वसंस्कार तथा कर्मरूपी मल एवं अविद्या आदि कुछ भी आत्मा में विद्यमान नहीं हैं। वह परमब्रह्म रागहीन है और वही जगतरूप से स्थित है ॥१०॥
198391 हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, सिद्धान्त के अवसर पर असंभावना के नष्ट हो जाने के बाद निर्वाण प्रकरण में अनेक तरह की युक्तियों से बहुत बार विस्तारपूर्वक मैं यह आपसे कहूँगा॥११॥
198392
198393 तो इस समय में आपका वाक्प्रपंच किसलिए है, इस पर कहते हैं।
198394 वाक्प्रपंच के बिना इस कारणीभूत अज्ञान तथा मूलअज्ञान का, जो परस्पर की सहायता द्वारा भ्रान्ति की सैकड़ों हजारों शाखा-प्रशाखाओं से उदित है, मूलोच्छेदन करने के लिए तथा उसके साधनों में यत्न करने के लिए आप समर्थ नहीं हैं॥१२॥
198395
198396
198397 उपदेशरूप वाक्प्रपंच और तज्जन्य ज्ञान अज्ञान के कार्य हैं। ऐसी अवस्था में वे अज्ञान के विराधी कैसे होंगे अथवा अज्ञान स्वविराधी ज्ञान को कैसे चाहेगा? यदि कोई ऐसा कहे, तो उस पर कहते हैं।
198398 हे श्रीरामचन्द्रजी, बहुत जन्मों से संचित सुकृत से विशुद्ध अन्तःकरण के आकारमें परिणत हुई अविद्या ही अपने नाश के उद्यम की इच्छा से सम्पूर्ण दोषों को दूर करनेवाली विद्या की इच्छा करती है। जैसे अपने शरीर से विरोध होने पर भी स्वात्महित होने के कारण विवेकिनी पतिव्रता पतिचितारोहण करती है वैसे ही उसे विद्या की इच्छा हो सकती है, यह भाव है॥१३॥
198399
198400 परस्पर विरोध का उपपादन करते हैं।
198401 अस्त्र अस्त्र से ही शान्त होता है, मल से (सज्जी से) ही मल साफ होता है, विष से ही विष की शान्ति होती है तथा शत्रु से ही शत्रु मारा जाता है।१४॥
198402
198403 वह स्वयं अपनी नाशक कैसे हो सकती है? एक में कर्तृता तथा कर्मता का सम्भव नहीं हो सकता, यदि कोई ऐसी शंका करे, तो क्रिया में कर्मकर्तृभाव का विरोध होता है, न कि ज्ञान से अज्ञान के बाध में विरोध है, इस आशय से कहते हैं।
198404 _ हे श्रीरामचन्द्रजी, यह माया ऐसी है, जो अपने विनाश से हर्ष देती है। इसका कुछ भी स्वभाव लक्षित नहीं होता है, यह ज्ञानदृष्टि से विचारविषय होते ही नष्ट हो जाती है ॥१५॥
198405
198406 __ उसके असम्भावित अनन्त कार्य देखे जाते हैं, इसलिए भी विरोध की सम्भावना नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
198407 यह अविद्या विवेक का आवरण करती है, जगत को उत्पन्न करती है; परन्तु यह कौन है, इस तरह ज्ञात नहीं होती। यह जगतरूपी आश्चर्य देखिए॥१६|यह जब तक विचारगोचर नहीं होती, तभी तक स्फुरित होती है, विचारित होने पर नष्ट हो जाती है। जब तक इसके स्वरूप का परिज्ञान नहीं होता, तभी तक यह माया पराक्रम दिखलाती है|१७॥
198408 ओह ! संसार को बाँधनेवाली यह माया सचमुच बड़ी विचित्र है। यद्यपि वह असत्य है, तथापि इसने अत्यन्त सत्य की भाँति अपना ज्ञान कराया है।१८॥
198409 जिस कारणवश संसार माया अत्यन्त भेदरहित उस परम पद में विस्तृत भेद का विस्तार कर रही है, उसी कारणवश क्षर-अक्षर स्वरूप से अतीत यह आत्मा पुरुषोत्तम है॥१९॥
198410 यह माया वस्तुतः नहीं है, इस भावना के आचार्योपदेश, श्रुतिवाक्य, तर्क और स्वानुभव के अभ्यास द्वारा प्रदीप्त होने पर आप तत्त्वविद् होकर आत्मास्वरूप वास्तविक ज्ञेय तत्त्व को विस्मृत-कण्ठगत-स्वर्णाभरण की भाँति प्राप्तकर इस मेरी उक्ति के आशय को समझेंगे॥२०॥
198411
198412 __ अभी तो मेरे वचन के विश्वास से परोक्ष के तुल्य मुख से कहे गये अर्थ का ग्रहण कीजिए, ऐसा कहते हैं।
198413 जब तक आप प्रबुद्ध नहीं हुए हैं, तब तक आपको मेरे वचन से ही अविद्या नहीं है, ऐसा निश्चल दृढ़ निश्चय होना चाहिए ॥२१॥
198414
198415 पूर्वोक्त निश्चय को निश्चल करने में हेतु कहते हैं।
198416 जो यह साक्षी से दृश्यता को प्राप्त मनोवृत्तिरूप सम्पूर्ण व्यवहार का कारण होने से विशाल मनन यानी अतीत और अप्राप्त अर्थ का अनुसंधान है, यह असन्मात्र है; क्योंकि केवल मन से ही
198417
198418
198419 वृद्धि को प्राप्त हुआ है ॥२२॥
198420
198421 इस तरह मनन का निरास होने पर मन काष्ठरहित अग्नि की भाँति स्वयं शान्त हो जाता है, अतएव ब्रह्म का सन्मात्ररूप से परिशेष होने पर पूर्वोक्त निश्चय के निश्चल हो जाने से पुरुषार्थ की सिद्धि होती है, इस आशय से कहते हैं।
198422 वह ब्रह्म सत्य है, यह निश्चय जिसके भीतर विद्यमान है, वही मोक्षभागी है। पूर्वोक्त अर्थ को दृढ़ करने के लिए बाह्य अर्थ मनन दृष्टि की बन्धहेतुता का वर्णन करते हैं।
198423 भावनाओं से बँधी हुई चंचल तथा अचंचल आकृतिवाली जो-जो दृष्टि है वह सम्पूर्ण जगत के प्राणीरूपी पक्षियों के बन्धन के लिए जाल है ॥२३॥
198424 असत् यानी अतीत, सत् यानी वर्तमान यों दो रूपवाले मनन के विषय में यह सत्य ही है या यह असत्य ही है' इस एकरूप दृढ़ निश्चय से युक्त होकर जो आसक्तात्मा अधिकारी पुरुष जगत को स्वप्न की भूमि की भाँति भ्रान्तिमात्र देखता है, वह दुःख में निमग्न नहीं होता

॥२४॥

तो कौन निमग्न होता है, इस पर कहते हैं। मिथ्याभूत देहेन्द्रियादिद्वैतभावनाओ में जिसकी अहंबुद्धि है, वही दुःख में है, इस आशय से कहते हैं। उस मिथ्यादी पुरुष का अविद्या यानी आविद्यक दुःख में निमज्जन ही दंड है, इस आशय से कहते हैं।
मिथ्यादर्शी उस पुरुष के लिए एकमात्र अविद्या ही विद्यमान है, इस महात्मा परमात्मा में विकारिता आदि कोई दोष जल में धूल की भाँति विद्यमान नहीं है ॥२५,२६॥

ऐसा होने पर तो तत्त्ववेत्ता पुरुषों की पूर्वापरार्थविषयक भावना के अभाव से व्यवहार की सिद्धि नहीं होगी। ऐसी आशंका करके कहते हैं। ___ जगत में प्राप्त यह भावना यानी शब्द (नाम) और शब्दार्थों में (पदार्थों में) स्फटिक की भाँति अनुरंजना केवल व्यवहार के लिए उत्पन्न हुई है। यह आत्मा से अतिरिक्त नहीं है ॥२७॥
इस व्यवहार के बिना ये शास्त्रदृष्टियाँ तन्तुहीन पट की भाँति स्थिति को प्राप्त नहीं होती ॥२८॥

यदि अविद्या है ही नहीं, तो शास्त्र किसलिए है ? इस पर कहते हैं।
अविद्यारूपी नदी में बह रहा आत्मा इस संसार में आत्मज्ञान के बिना अनुभव गोचर नहीं होता। और वह आत्मज्ञान शास्त्र के तात्पर्यार्थ से ही प्राप्त होता है ॥२९॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, परमात्मा की प्राप्ति के बिना अविद्यारूपी नदी का पार नहीं मिलता है। अविद्या नदी का पारभूत परमात्मा का लाभ ही अक्षय परम पद है ॥३०॥

यदि कोई कहे कि यह अविद्या परमात्मा में कहाँ से आई? इस पर कहते हैं।
यह मलदायिनी अविद्या चाहे जहाँ कहीं से भी उत्पन्न हुई हो, यह अवश्य है तथा परमपद का अवलम्बन कर स्थित है।३१॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, यह अविद्या कहाँ से प्राप्त हुई, ऐसा विचार आप मत कीजिये । इसका कैसे नाश करूँ, यही विचार आप कीजिए॥३२॥

तो क्या यह अनादि है अथवा सादि है। यदि अनादि है, तो आत्मा की तरह नित्य होगी। यदि सादि है, तो इसका कारण कहना चाहिए। इसी तरह यह सत्य है, अथवा असत्य है । यदि सत्य है, तो ज्ञान से इसकी निवृत्ति नहीं हो सकती। यदि असत्य है, तो संवादी व्यवहार का हेतुत्व ही अनुपपन्न हो जायेगा।

इस तरह की हजारों शंकाओं का नाश उसके नाश से ही हो जायेगा, इस आशय से कहते हैं।
हे रघुकुलदीपक श्रीरामचन्द्रजी, इस अविद्या के अस्त होने अतएव क्षीण होनेपर आप यह जहाँ से आई, जैसे आई और जैसे नष्ट हुई, यह सब अच्छी तरह समझ जायेंगे ॥३३॥

असत्य का सत्य के तुल्य विचार स्वाप्निक पुरुष के गोत्र की चिन्ता की भाँति व्यर्थ है, इस आशय से कहते हैं।
वस्तुतः यह है ही नहीं, विचार न करने पर ही यह भासित होती है। असत् की भ्रान्ति की सत्यरूपता कौन कैसे जान सकता है ? |३४॥
यह उत्पन्न होकर प्रौढ़ता को प्राप्त हुई है, इसने दोष के लिए ही अपने आकार का विस्तार किया है, इसका बलपूर्वक विनाश कीजिए, तब आप इसे जानेंगे॥३५॥

तो स्वाप्निक पुरुष के वध के उद्योग की भाँति अविद्या की निवृत्ति में यत्नातिशय निष्फल है? ऐसी आशंका करके उससे विलक्षण अनर्थप्रबलता का वर्णन करते हैं। ___ अत्यन्त बुद्धिमान तथा साथ ही साथशूर भी ऐसे पुरुष तीनों लोकों में नहीं हैं, जो अविद्या द्वारा विवश न किये गये हों॥३६॥
इसलिए रोग के तुल्य स्वभाववाली इस अविद्या के विनाश के लिए प्रयत्न कीजिए। इससे यह अविद्या फिर आपको जन्मयातनाओं में नियुक्त न करेगी॥३७॥
सम्पूर्ण आपत्तियों की मुख्य सहचरी, अज्ञानरूपी वृक्ष की मंजरी तथा अनर्थसमूहों की जननी इस अविद्या को उखाड़ फेंकिए॥३८॥

उक्तार्थ उपसंहार कहते हैं।
भय, विषाद, दुष्ट मनोव्यथा तथा विपत्तियों को देनेवाली, हृदय में स्थित आत्मदृष्टि के मोहरूपी अन्धकार के हेतु महापटलरूप शरीर, इन्द्रिय आदि की हेतुभूत इस अविद्या को बलपूर्वक अच्छी तरह हटाकर आप भवसागर के पार को प्राप्त होईए॥३९॥

इकतालीसवाँ सर्ग समाप्त
बयालीसवाँ सर्ग अनन्तशक्ति ब्रह्म के, वासना की घनता के क्रम से, जीवभाव क्रम का वर्णन। इस प्रकार अविद्यारूप व्याधि का वर्णन कर उसकी निवृत्ति के उपाय को अग्रिम बहुत से सर्गों से कहने के लिए श्रीवसिष्ठजी प्रतिज्ञा करते हैं। ___श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुवर, असत् अतएव विचारमात्र से नष्ट होनेवाली इस अत्यन्त प्रकोप
को प्राप्त हुई अविद्यारूपी विस्तृत व्याधि की औषधि सुनिये ॥१॥

अब उसके लिए जीव के अवतरणक्रम का वर्णन करने के लिए चालीसवें सर्ग में 'तासां सम्यक प्रवक्ष्यामि तावद्राजससात्त्विकीः' इससे जो प्रतिज्ञा की है, उसके अवशिष्ट अंश के वर्णन का यों स्मरण कराते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, मन के पराक्रम के विचारार्थ जिस राजस, सात्त्विक जीव जाति का वर्णन करने के लिए मैं यहाँ पर प्रस्तुत हूँ, उसे आप सुनिये॥२॥
जिस भाँति सर्वव्यापक, निर्दोष, अनादि, अनन्त, भ्रम कलंकरहित, अमृत ब्रह्म जीवरूप हुआ, उसे भी आप सुनिये ॥३॥
स्पन्दनरहित उस ब्रह्म का जीवरूप चिदाभास चिद् ही है, जैसे सौम्य (निश्चल) सागर ही चलन से तरंग आदिरूप स्थूलता को

प्राप्त होता है वैसे वह भी औपाधिक एकदेश से घनता को प्राप्त होता है ॥४॥

शक्तियों की विचित्रता सत्त्व आदि गुणों की वृद्धि तथा ह्रास के परस्पर मिश्रण के तारतम्य से होती है और उपचय आदि राजस क्रियाशक्ति से होते हैं, इसलिए पहले क्रियाशक्ति की उत्पत्ति दिखलाते हैं।
जैसे समुद्र के अन्दर जल स्पन्द और अस्पन्दरूप से अवस्थित देखा जाता है यानी किसी स्थान में स्पन्द (गतिविशिष्ट) और किसी स्थान में अस्पन्द (गतिरहित) देखा जाता है, वैसे ही सर्वशक्ति ब्रह्म
अस्पन्द भाव होते हुए भी किसी एक अंश में स्पन्दशक्तिरूप से आविर्भूत होता है ॥५॥

यद्यपि ब्रह्म स्वतः कूटस्थ है, तथापि उसमें आध्यासिक चलन का अविरोध दिखलाते हैं।
जैसे वायु आत्मरूप ही आकाश में अपने से गमन करता है वैसे ही सर्वशक्ति ब्रह्म अपने आत्मा में ही अपनी शक्ति से ही चंचलता को प्राप्त होता है ॥६॥

स्पन्दशक्ति का स्पन्दरहित प्रकाशशक्ति से भी विरोध नहीं है, इसमें दृष्टान्त देते हैं।
जैसे निश्चल दीपक अपनी ज्वाला की स्पन्दशक्ति से ही ऊपर को प्राप्त होता है, वैसे ही यह आत्मा भी अपने स्वरूप में ही प्रकाशित होता है ।।७॥
जैसे सागर शरद् ऋतु की धूप के सम्बन्ध से चमक रहे जल प्रदेश में ही चंचल सा प्रतीत होता है, वैसे ही सर्वशक्ति आत्मा अपने स्वरूप में ही स्पन्दरूप विलास से युक्त होता है ॥८॥

परमार्थतः अन्यरूप होते हुए भी कल्पित अन्यरूप से स्फुरणों में भी यही दृष्टान्त है, इस आशय से कहते हैं।
__ जैसे शरद् ऋतु की धूप से चमक रहा पिघलाए हुए सोने के समान सागर स्फुरित होता है, वैसे ही चैतन्यरूपी सागर इन्द्रियजन्य प्रकाशों से आत्मा में ही स्फुरित होता है ॥९॥
जैसे अतीन्द्रिय आकाश में मोतियों की माला कभी-कभी लहराती हुई-सी दिखाई देती है, वैसे ही चिन्महाकाश में देदीप्यमान चित्शक्ति भी प्रतीत होती है|१०॥
जैसे समुद्र में निर्मल तरंग समुद्र ही है, वैसे ही चिद्रूपी महासागर में कुछ क्षुभित रूपवाली उस जगतमयी चित्शक्ति के रूप से चिति ही स्फुरित होती है ॥११॥

ऐन्द्रियक चित्शक्ति परमार्थ चिति ही है, उसमें उत्पत्ति का आरोप केवल औपाधिक है, इस आशय से कहते हैं।
जैसे आलोक कोटर में (सूचि आदि के छिद्र में) आलोक श्री रहती है, वैसे ही उपाधिपरवश होकर यह चित्शक्ति आत्मा से अभिन्न होती हुई भी भिन्न-सी हो स्थित होती है ॥१२॥

इसलिए उसके कालिक परिच्छेद तथा उक्त शक्तिमत्ता आदि रूप भेदप्रतीति की उपपत्ति होती है, ऐसा कहते हैं।
वह देदीप्यमान चित्शक्ति अपनी उस सर्वशक्तिता से एक क्षणभर में स्फुरित होती है, जैसे चन्द्रमा की कला अपनी शीतलता का स्वयं अनुभव करती है वैसे ही वह अपनी शक्ति का स्वयं अनुभव करती है॥१३॥

अन्यान्य शक्तियों की प्रवृत्ति चित्शक्ति के उदय के अधीन ही है, स्वतन्त्ररूप से उनकी प्रवृत्ति नहीं हो सकती, ऐसा कहते हैं।
परमात्मा से उदित हुई यह प्रकाशरूप चित्शक्ति अपनी सखीरूप देशकाल क्रियाशक्तियों का

आकर्षण करती है यानी देशकालक्रियाशक्ति सखी के तुल्य उसका अनुगमन करनेवाली है॥१४॥
इस प्रकार अपने स्वभाव को जानकर यह अनादि, अनन्तपद में स्थित होती है। अविचारित होती हुई पूर्वोक्त कल्पितरूप को भ्रमवश अपना स्वरूप जानकर मैं परिच्छिन्न हूँ', यों अपने स्वरूप की भावना करती है|१५॥
जभी उस परमसत्ता ने इस प्रकार के स्वरूप की भावना की, तभी तुरन्त नाम रूप भेद आदि जगत की सम्पूर्ण कल्पनाओं ने उसका पीछा किया ॥१६॥

इस प्रकार चित् में कल्पित सकल दृश्य का चिन्मात्रत्व ही परमार्थरूप है, यों फलित हुआ, ऐसा कहते हैं।
सद्रूप आत्मा से पृथक् कल्पना अवस्तु ही है, इसलिए जैसे महासागर से व्यतिरिक्त लहरी महासागररूप ही है, वैसे ही शीघ्र परमात्मा में प्राप्त हुई अनन्त कल्पना चित् ही है|१७॥
जैसे कटक केयुरों से सुवर्ण का भेद विलक्षण है वैसे हीअंशकल्पना के अधीन सम्पूर्ण जगद्रूप अपने स्वरूपकी भावना कर रहे चैतन्य का भेद विलक्षण है।।१८॥जैसे दीपक से उत्पन्न हुए दीपकों का देश, काल और कलामात्र से भेद है वैसे ही चित् का भी उपाधिस्वरूप से प्राप्त हुआ आत्मभेद है॥१९॥
देश, काल और क्रिया की शक्ति से संदीपित हुआ चैतन्य संकल्प का अनुसरण करता हुआ कल्पना को प्राप्त होता है ॥२०॥

इसीलिए क्षेत्रोपाधिकल्पना के अधीन चैतन्य का क्षेत्रज्ञत्व प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं।
हे महाबाहो, विकल्पों से जिसने आकार का ग्रहण किया है एवं देश, काल और क्रिया के अधीन जो चैतन्य का रूप है, वह क्षेत्रज्ञ कहलाता है ॥२१॥
__ शरीर क्षेत्र कहलाता है, उसको भली भाँति बाहर-भीतर सर्वतोभावेन वह जानता है, इसलिए वह क्षेत्रज्ञ कहलाता है ॥२२॥
__ वासनाओं की कल्पना करता हुआ वह क्षेत्रज्ञ अहंकारता को प्राप्त होता है।
निश्चय करनेवाला अतएव अन्य कल्पनारूप कलंक से युक्त अहंकार ही बुद्धि कहलाता है। संकल्पयुक्त बुद्धि मन का स्थान ग्रहण करती है। प्रचुर विकल्पों से युक्त मन धीरे-धीरे इन्द्रियता को प्राप्त होता है, इन्द्रियों को ही विद्वान लोग, हस्त, पाद आदि रूप देह कहते हैं, यह शरीर लोक में जाना जाता है, उत्पन्न होता है और जीवित रहता है ॥२३-२५॥
इस प्रकार संकल्पवासनारूपी रस्सी से परिवेष्टित और विविध दुःखों से व्याप्त जीव ही क्रम से बाह्य पदार्थों के चिन्तन की सामर्थ्य को प्राप्त होता है ॥२६॥
जैसे फल पाकवश क्रमशः रूप, रसआदि गुणों के परिवर्तनसे ही अन्यरूपता को प्राप्त होता है, आकृति से (आम्रफल आदि जाति से) अन्यरूपता को प्राप्त नहीं होता वैसे ही क्षेत्रज्ञ भी अविद्यारूप मल के परिपाकवश विलक्षणता को प्राप्त होता है। अपरिणामी चित्तस्वभाव से विलक्षणता को प्राप्त नहीं होता ॥२७॥

इस प्रकार क्षेत्र सिद्धि कह कर जीव का अहंकार आदि क्षेत्र में तादात्म्यसंसर्गाध्यासरूप बन्ध क्रम से कहते हैं।
जीव अहंकारता को प्राप्त होता है। अहंकार बुद्धिता को प्राप्त होता है। बुद्धि संकल्प-विकल्प जालों से पूर्ण चित्तता को प्राप्त होती है। चित्त स्त्री, पुत्र आदि के शरीराकार के ग्रहण में यानी तदाकार वृत्ति द्वारा संस्काररूप से धारण में तत्पर, संकल्प-विकल्पमय एवं सफल और विफल मनोरथों से ८१२

परिच्छिन्न तुच्छ विषयों में आसक्त होता है ॥२८,२९॥

उक्त विषयों में आसक्ति होने पर उन विषयों का पुनःपुनः स्मरण करता हुआ चित्तभाव को प्राप्त हुआ चैतन्य राग, द्वेष आदि दोषों से अभिभूत होता है, ऐसा कहते हैं।
जैसे गौएँ मदोन्मत्त साँड़ के पीछे पीछे दौड़ती हैं और जैसे नदियाँ सागर की ओर दौड़ती हैं वैसे ही इच्छा आदि शक्तियाँ दोष के लिए ही चित्त का अनुगमन करती हैं ॥३०॥
इस प्रकार राग, द्वेष आदि शक्ति सम्पन्न मन शाखा-प्रशाखारूप से अभिमान की वृद्धि होने के कारण घन अहंकारता को प्राप्त होकर रेशम के कीड़े के समान स्वेच्छा से बन्धन को प्राप्त होता है॥३१॥
बंशी, जाल आदि फन्दों से अपने शरीर को मृत्यु के लिए प्राप्त कर रही मछली आदि की तरह अपने संकल्पों के अनुसंधान से कष्टकारी बन्धन को स्वयं प्राप्त होकर मन इस लोक में परिताप को प्राप्त होता है, 'मैं बँधा हूँ', इसे परमार्थ सत्य समझता हुआ, धीरे-धीरे पारमार्थिक आत्मरूप का त्याग करता हुआ यानी स्वप्न में भी आत्मरूप का विचार न करता हुआ वह जगद्रूपी जंगल की राक्षसी के तुल्य जन्म, मरण आदि रूप भ्रान्तिपरम्परा की उत्पत्ति करता है।३२,३३॥

198519 स्वयं संकल्पित शब्द आदि विषयरूप इन्धन से युक्त राग आदि रूप ज्वालाओं के मध्य में स्थित मन श्रृंखलाओं से बँधे हुए सिंह के समान बड़ी विवशता को प्राप्त होता है। वासनावश विहित-निषिद्धरूप विविध कर्मों की कर्तता का बड़े प्रयत्न से संपादन करता हुआ तथा नाना योनिरूप नरक आदि दुर्दशाओं को और आगे कही जानेवाली एकमात्र अपनी इच्छा से रचित मनन आदि दशाओं को प्राप्त हो रहा मन बड़ी विवशता को प्राप्त होता है॥३४,३५॥

198520

198521 __ वही मनन आदि वृत्तियों के भेद से मन आदि शब्दों का भाजन होता है, अन्य नहीं, ऐसा कहते हैं।

198522 कहीं पर वह मन कहा गया है, कहीं पर बुद्धि, कहीं पर ज्ञान तथा कहीं पर क्रिया कहा गया है। कहीं पर अहंकार, कहीं पर पुर्यष्टक, कहीं पर प्रकृति तथा कहीं पर माया नाम से उसकी कल्पना हुई है। कहीं पर वह मल कहा गया है, कहीं पर माया नाम से उसकी कल्पना हुई है । कहीं पर कर्मरूप से स्थित हैं, कहीं पर बन्धनाम से प्रसिद्ध है और कहीं पर चित्त नाम से पुकारा गया है। कहीं पर अविद्या नाम से

198523 और कहीं पर इच्छारूप से अवस्थित है॥३६-३८॥

198524 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस लोक में तृष्णा और शोकसे व्याप्त, राग का विशाल आयतन, दुःखित यह चित्त ही आबद्ध है, आत्मा आबद्ध नहीं है। यही जरा, मरण, मोहरूप मानसिक भावनाओं से व्याप्त है, इहित और अनीहितों से ग्रस्त है, अविद्या-रूपी रंग से रँगा है, स्वेच्छा से इसका आकार क्षोभ को प्राप्त हुआ है, कर्मरूपी वृक्षराशियों का यह अंकुर है, अपनी उत्पत्ति के निमित्तभूत परमात्मतत्त्व को भली भाँति भूल चुका है, अनेक अनर्थकारी कल्पनाओं की इसने कल्पना कर रक्खी है, यह रेशम के कीड़े की तरह अपने-आप बन्धन को प्राप्त हुआ है, और शोकमय पद को प्राप्त हुआ है; रूप, रस आदि तन्मात्रा के समूहों से रचित है तथा अनन्त नरकों के दुःखों से व्याप्त है। यद्यपि यह अनात्मरूप से देखने के योग्य है तथापि दुर्विचारवश शाखाओं से भरपूर है एवं संसाररूपी विषमय फल का दुष्ट वृक्ष है। आशारूपपाशों का निर्माण करनेवाले इस समस्त संसार को जो कि पुरुषार्थों से हीन है, जैसे वट का बीज फल से रहित वटवृक्ष को धारण करता है, वैसे ही अपने भीतर धारण कर रहे, दुश्चिन्तारूपी अग्निज्वालाओं से झुलसे हुए, कोपरूपी अजगर से डँसे हुए, कामरूपी समुद्र की बड़ी-बड़ी तरंगों से विताड़ित, अपने आत्मस्वरूप मूल कारण को भूले हुए,

198525

198526 यूथ से बिछड़े हुए मृग के समान शोक से अचेत हुए, विषयरूपी अग्नि में पतंगे के समान ज्वालाओं से जले हुए, जिसकी जड़ कट गई हो, ऐसे कमल की तरह अत्यन्तम्लानता को प्राप्त हुए, अपने निवासभूत देह से मृत्यु द्वारा अपहरण करने पर तत् तत् देहों के अभिमान के विच्छेद से छिन्न-भिन्न अंगवाले, अतएव तत्-तत् देहों में आसक्ति से अत्यन्त पीड़ित एवं विषय, इन्द्रिय, देह आदिरूप भाँति-भाँति के रूप धारणकर अपने विनाश में तत्पर हुए शत्रुओं के मध्य में उन पर विश्वास करने के कारण स्थित, पहले कही गई संकटाकीर्ण इस अनन्त दशाओं में भटके हुए, जैसे पक्षी सागर में गिरा हो वैसे ही घोर दुःख में गिरे हुए, गन्धर्व नगर के तुल्य शून्य इस जगज्जाल में अपने बन्धन के हेतुभूत देह आदिपर अत्यन्त स्नेह करनेवाले, तत्त्वज्ञान और उसके साधने के अनादररूपी समुद्र में तैर रहे एवं विषय वासना से पीड़ित मन का हे देवतुल्य श्रीरामचन्द्रजी ! कीचड़ से हाथी से समान, आप उद्धार कीजिए ॥३९-५०॥

198527 हे श्रीरामचन्द्रजी, कामरूपी छोटी तलैया में बैल के समान खूब फँसे हुए तथा चिरकाल तक विषयभोगों से पुण्यक्षय होने पर परलोक जाने के साधनों का अभाव होने से कटे हुए तथा शिथिल हस्त, पाद आदि अवयववाले मन का आप प्रयत्न से उद्धार कीजिए॥५१॥

198528

198529 पूर्वोक्त तत्त्वज्ञान और उसके साधनों में अनादर करनेवाले पुरुष की निन्दा द्वारा इस सर्ग का उपसंहार करते हैं।

198530 मन के काम्य शुभकर्म और निषिद्ध कर्मों के आधिक्य से मलिन स्वरूपवाले एवं खूब प्रज्वलित हो रहे जरा, मृत्यु और विषादों से मूर्छित होने पर जिसको इस जगत में क्लेश नहीं होता वह मनुष्य नराकृति में छिपा हुआ राक्षस है ॥५२॥

198531

198532 बयालीसवाँ सर्ग समाप्त

198533 तैंतालीसवाँ सर्ग जीवों की कर्मगति का विस्तार से वर्णन एवं विवेक आदि के

198534 अत्यन्त दुर्लभ होने से किन्हीं-किन्हीं की मुक्ति होती है, यह वर्णन। इस प्रकार मन की स्वबन्धकता का प्रकार कह कर उस मन से उपहित चिद्रूप जीवों की जब तक मोक्ष न हो तब तक संसार स्थिति के प्रकार की विचित्रताओं का वर्णन करनेवाले श्रीवसिष्ठजी संगति प्रदर्शन के लिए पूर्वोक्तजीवोत्पत्ति का दूसरे प्रकार से अनुवाद करते हैं।

198535 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, इस प्रकार चित् के औपाधिक विभावरूप जीव संसारवासना से लाखों और करोड़ों की संख्या में प्रवाहित हैं। पूर्ववासना के अनुसार कल्पित आकारवाले ब्रह्म से पहले असंख्य जीव उत्पन्न हो चुके हैं। आज भी उत्पन्न हो रहे हैं और भविष्य में भी उत्पन्न होंगे, उससे वे यों उत्पन्न होते हैं जैसे झरने से जलबिन्दुओं की राशियाँ उत्पन्न होती है ॥१,२॥

198536 अपनी वासनामय दशा के आवेश से वे आशा के वशवर्ती हुए हैं और इस अतिविचित्र दशाओं में स्वयं आबद्ध हुए हैं॥३निरन्तर हर एक दिशा में, प्रत्येक देश में, जल में और स्थल में जल में बुबुदों की तरह वे या तो उत्पन्न होते हैं या मरते हैं|४॥

198537 किन्हींने इस कल्प में एक ही जन्म प्राप्त किया है और किन्हीं के सौ से भी अधिक जन्म हो गये हैं। किन्हीं के जन्मों की संख्या ही नहीं है, किन्हीं के दो या तीन जन्मान्तर

198538

198539

198540 हुए हैं, किन्हींके जन्म आगे होनेवाले हैं यानी इस कल्प में अभी उत्पन्न ही नहीं हुए है, किन्हीं के जन्म बीत चुके है यानी जीवन्मुक्त है। किन्हीं के जन्म हो रहे हैं और कोई विदेहमुक्ति को प्राप्त हो गये है, कोई हजारों कल्पों से बारबार उत्पन्न हो रहे हैं, कोई एक ही योनि में स्थित है, कोई अन्यान्य योनियों को प्राप्त हो रहे हैं ॥५-७॥

198541 कोई बड़े-बड़े क्लेशों को (नरकों को) सहते हैं, कोई अल्प सुखवाले (मनुष्य) हैं, कोई अत्यन्त प्रसन्न (देवगण) हैं और कोईमानों सूर्य से उदित हुए हैं यानी (सत्यलोकवासी) हैं ॥८॥

198542 कोई किन्नर, गन्धर्व, विद्याधर तथा नागों की योनियों में हैं और कोई सूर्य, इन्द्र, वरुण हैं तथा कोई शिव, विष्णु, ब्रह्मा हैं।९॥

198543 कोई कूष्माण्ड, वेताल, यक्ष, राक्षस पिशाचरूप से स्थित हैं तथा कोई ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्रों के समूहरूप से स्थित है|१०॥

198544 कोई म्लेच्छ, चाण्डाल और किरात की योनि में उत्पन्न अधम जातियों में स्थित है, कोई तृण और औषधि के रूप में विद्यमान हैं और कोई फल, मूल तथा पतंगों के रूप में स्थित हैं|११॥

198545 तो कोई भाँति-भाँति की लताओं, झाड़ियों, तिनकों

198546 और पर्वतों के रूप में चारों ओर विद्यमान हैं एवं कोई कदम्ब, नींबू, शाल, ताल और तमालरूप से स्थित हैं ॥१२॥

198547 कोई अपने वैभव से संसार में भ्रमण करनेवाले मन्त्री, सामन्त और राजा के रूप में विद्यमान हैं, तो कोई वस्त्र न मिलने के कारण अथवा तपस्या के लिए वल्कल वस्त्रों से आच्छन्न हो मुनियों के मौन को प्राप्त है।।१३॥

198548 कोई साँप, अजगर, कीड़े, मकोड़े और चींटियों के रूप में स्थित हैं, कोई सिंह, भैंस, मृग, बकरे, चमरी, गाय और खरगोश के रूप में है |१४॥

198549 कोई सारस, चकोर, बलाका, बतक, कोकिल के रूप में है, तो कोई तो कमल, कलार (श्वेतकमल), कुमुद और उत्पल के रूप में स्थित हैं ॥१५॥

198550 कोई हाथी के बच्चे, हाथी, वराह, बैल, गदहे के रूप में है, तो कोई भँवर, मच्छर, डाँस की योनियों में उत्पन्न हुए हैं ॥१६॥

198551 कोई बड़ी-बड़ी आपत्तियों से आक्रान्त हैं, तो कोई बड़े समृद्धिशाली हैं, कोई स्वर्ग में विराजमान हैं, तो कोई नरकों में पड़े हैं ॥१७॥

198552 कोई तारा समूह में स्थित हैं, तो दूसरे वृक्षों के छिद्रों में बैठे हैं, कोई आवह, प्रवाह आदि वायुओं के अधिकार को प्राप्त हैं, तो कोई आकाश में अधिकार जमाये हैं॥१८॥

198553 कोई सूर्य की किरणों में (रस खींचने के अधिकार में) स्थित है, तो कोई चन्द्रमा की किरणों में (औषधि आदि की वृद्धि करने में) लगे हैं और कोई तृण, लता

198554 और झाड़ी का रस जहाँ पर स्वादू है, ऐसे पशु आदि के योग्य विषय लम्पटता में संलग्न हैं ॥१९|कोई मोक्ष के समुचित पात्र जीवन्मुक्त हो यहाँ पर भ्रमण करते हैं, कोई चिरकाल से मुक्त होकर स्थित हैं

198555 और कोई परमात्मभाव को प्राप्त करते हैं यानी विदेहमुक्त हैं ॥२०॥

198556 किन्हीं कल्याण भाजन जीवों की चिरकाल में मुक्ति होनेवाली है, तो कोई जीव भोगलम्पट होकर आत्मा के कैवल्य का द्वेष करते हैं ॥२१॥

198557 कोई विशाल दिक्पाल देवता हैं, तो कोई महावेगवाली नदियाँ हैं। कोई मनोहर नेत्रवाली स्त्रियाँ हैं, तो कोई नपुंसक हैं ॥२२॥

198558 किन्हीं लोगों की बुद्धि अत्यन्त प्रबुद्ध है, ते किन्हीं का हृदय अत्यन्त जड़ है। कोई ज्ञान का उपदेश देनेवाले हैं, तो किन्हीं ने समाधि ले रक्खी है॥२३॥

ये सभी जीव संसार की अनर्थकारिणी वासना से ही हुए हैं, इसलिए वासना का ही समूल उच्छेद करना चाहिये, इस आशय से उपसंहार करते हैं।
अपनी वासना के आवेश से विवश बुद्धिवाले जीव इन-इन उपरोक्त सभी अवस्थाओं में बद्धभावनावाले होकर स्थित हैं। इसमें कुछ तो पृथिवी में विहार करते हैं, कुछ नरक में गिरते हैं और

कुछ स्वर्ग में जाते हैं। सचमुच मृत्यु से निरन्तर आहत हुए इन लोगों की अवस्था हाथ से पुनः पुनः ताड़ित गेंद की तरह है॥२४,२५॥
सैकड़ों आशारूप फन्दों से बँधे हुए, तथा वासनारूप भावी देहों को धारण करनेवाले जीव जैसे पक्षी एक वृक्ष से दूसरे वृक्ष पर जाते हैं वैसे ही एक शरीर से दूसरे शरीर में जाते हैं।२६॥
अविद्या से, जो कि अनन्त विषयों में अनन्त संकल्प-कल्पनाओं की उत्पत्ति में हेतु है, इस जगद्रूप महान इन्द्रजाल का विस्तार कर रहे ये मूढ़ जीव जल में आवों की तरह संसार में तब तक भटकते हैं, जब तक आनन्दित अपने स्वरूप का साक्षात्कार नहीं कर लेते॥२७,२८॥

यदि कोई कहे, विवेकी पुरुषों को आत्मसाक्षात्कार से क्या लाभ होता है ? इस पर कहते हैं।
आत्मसाक्षात्कार के अनन्तर असत् का त्यागकर सत्य ज्ञान को प्राप्तकर भूमिकाओं की दृढ़ता के क्रम से परम पद को प्राप्त होकर विवेकी पुरुष इस संसार में फिर उत्पन्न नहीं होते॥२९॥

विवेक शून्य लोगों की जो गति होती है, उसे कहते हैं। __ कोई अविवेकी लोग हजारों जन्मों का भोगकर विवेक को प्राप्त करके भी फिर इस संसाररूपी संकट में गिरते हैं। कुछ लोग देव, गन्धर्व, ब्राह्मण आदि उत्तम जन्म, उत्तम देश, उत्तम काल, उत्तम प्रतिभा, विनय, सत्संगति आदि सम्पत्ति को प्राप्त करके भी तुच्छ विषयों में लम्पटतावश अपनी बुद्धि से ही फिर तिर्यक् योनि को प्राप्त होते हैं और तिर्यक् योनियों से नरकों को भी प्राप्त होते हैं ॥३०,३१॥
कोई महामति सनक आदि महात्मा पुरुष ब्रह्मपद से उत्पन्न होकर उसी कल्प में एक ही जन्म द्वारा मोक्षरूप ब्रह्मपद में ही शीघ्र प्रविष्ट हो जाते हैं॥३२॥
कोई जीवराशियाँ अपने उत्पत्तिस्थानरूप ब्रह्माण्डों से अन्य ब्रह्माण्डों में प्राप्त होती हैं, कोई अपने उत्पत्तिस्थानरूप ब्रह्माण्डों में ही उत्पन्न होती हैं, कोई हिरण्यगर्भ स्वरूपता को प्राप्त होती हैं और कोई शंकरस्वरूपता को प्राप्त होती हैं ॥३३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, कोई जीवराशियाँ तिर्यक् योनि को प्राप्त होती हैं, तो कोई देवत्व को प्राप्त होते हैं, कोई नागयोनि को प्राप्त होती हैं, तो कोई जैसे इस ब्रह्माण्ड में थी वैसे ही दूसरे ब्रह्माण्डों में भी होती हैं ॥३४॥
जैसे यह विशाल ब्रह्माण्ड है वैसे ही और विशाल ब्रह्माण्ड भी बहुत से विद्यमान है, पहले थे और आगे होंगे॥३५॥
अन्यान्य विचित्र क्रम से और अन्यान्य विचित्र हेतुओं से उनकी विचित्र सृष्टियाँ आविर्भूत होती है और तिरोहित होती हैं ॥३६॥

इस ब्रह्माण्ड की तरह अन्यान्य ब्रह्माण्डों में भी कर्मों की विचित्रता से जीवों की गति विचित्र ही है, इस आशय से कहते हैं।
उन ब्रह्माण्डों में भी कोई गन्धर्व होता है, तो कोई यक्ष योनि में उत्पन्न होता है, कोई देवत्व को प्राप्त होता है, तो कोई दैत्यता को प्राप्त होता है ॥३७॥
इस ब्रह्माण्ड में लोग जिस मनुष्य आदि के उचित व्यवहार से स्थित है, उसी व्यवहार से अन्यान्य ब्रह्माण्डों में भी वे स्थित हैं । केवल अन्य द्वीपवासी लोगों के समान उनकी आकृति में विलक्षणता है ॥३८॥

यदि कहे भले ही ऐसा हो, फिर उत्तमता, अधमता आदिरूप से और परस्पर स्नेह, विरोध आदिरूप से उन जीवों का सृष्टि परिवर्तन कैसे होता है, इस पर कहते हैं।
जैसे परस्पर संघट्टन से नदी की लहरें परिवर्तित होती हैं वैसे ही सात्त्विक राजस,तामस आदि स्वभाव के कारण तत्तदनुकूल व्यवहार में आग्रह से प्रवृत्त हुए उन जीवों की किसी एक विषय में स्पर्धावश परस्पर

विमर्दन द्वारा सृष्टियों का परिवर्तन होता है॥३९॥
जैसे नदी की तरंगें आविर्भाव और तिरोभाव द्वारा उन्मज्जन और निमज्जन से परिवर्तित होती हैं वैसे ही रज का आविर्भाव होने पर सृष्टि का उन्मज्जन
और सत्त्व तथा तम का निमज्जन होता है। तम के आविर्भाव से रज का तिरोभाव होने पर सृष्टि का निमज्जन और बीज में सत्त्व का आविर्भाव होने पर पालन द्वारा सृष्टि का परिवर्तन होता है ॥४०॥

सत्त्व आदि गुणों के अधीन अन्तःकरण आदि की सृष्टि से अन्तःकरणोपाधिकजीव के आविर्भाव की प्रसिद्धि है, इस आशय से कहते हैं।
उस परम पद से अनिर्देश्य और स्वसंवेद्य जीवराशियाँ निरन्तर आविर्भूत होती हैं और उसी में स्पष्टरूप से व्यवहार करती हैं ॥४१॥

इस विषय में श्रुति आदि में प्रसिद्ध दृष्टान्त कहते हैं।
दीप से प्रकाश की तरह, सूर्य से किरणों की तरह, तपे हुए लोहे से लोह कणों की तरह, अग्नि से चिन्गारियों की तरह, समय से विचित्र ऋतुओं की तरह, फूलों से सुगन्ध की तरह, वर्षा के परमाणुओं से तुषार की तरह और समुद्र से लहरों की तरह जीवराशियाँ बार-बार उत्पन्न हो-होकर चिरकालतक देह परम्परा को भोगकर प्रलय काल में बीजभूत शान्त पद में अपने-आपही विलीन हो जाती हैं।।४२-४४॥

पूर्वोक्त जीव-जगत की सृष्टि का संक्षेप से उपसंहार करते हैं।
यह त्रिभुवनरचना आदि की भ्रान्तिरूप माया समुद्र में लहरों की तरह परम पद में निरन्तर व्यर्थ ही विस्तृत है, बढ़ती है, परिणाम को प्राप्त होती है और नष्ट होती है॥४५॥

तैंतालीसवाँ सर्ग
चौवालीसवाँ सर्ग मुक्ति और प्रलय में समानता होने पर भी इन दोनों में विलक्षणता का कथन एवं
विरंचिरूप जीव के शरीर-ग्रहण क्रम का कथन। प्रलय में अपने-आप शान्त पद में जीवराशियाँ विलीन होती है, ऐसा जो कहा है, उसमें श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, 'उत्पत्योत्पत्य कालेन भुक्त्वा देहपरम्पराम्' इत्यादि आपके द्वारा उक्त क्रम से जिस जीव ने प्रलय में परम पद में अपनी स्थिति प्राप्त कर ली, वह मुक्त ही है, वह फिर अस्थिपिंजररूप देह को कैसे ग्रहण करता है ? भाव यह है कि परम पद को प्राप्त पुरुष को यदि पुनः संसारप्राप्ति हो, तो मुक्ति में भी लोगों की अनास्था हो जायेगी। यदि कहिये कि अज्ञानावृत प्राणी में बीजता प्रयुक्त विशेषता हो सकती है, तो ऐसा संभव नहीं है, क्योंकि सर्वथा बीजताशून्य वस्तु अज्ञान आवरणमात्र से बीज नहीं हो सकती, अन्यथा पत्थर के टुकड़े जो बीज नहीं है, केवल अज्ञान के आवरण से अंकुरादि के प्रति बीज होने लगेंगे॥१॥

यद्यपि अज्ञानावृत शिला के टुकड़ों में स्वसमान सत्तावाले (व्यावहारिक सत्तावाले) अंकुर के प्रति बीजता नहीं दिखाई देती है तथापि आवरणसमान सत्तावाले (प्रतिभासिक सत्तावाले) सर्प आदि के प्रति आवृत रज्जु आदि में कारणता दिखाई देती है, अतएव मिथ्या बीजता केवलमात्र आवरण से की गई है,

यह यद्यपि विशेषरूप से मैंने नहीं कहा, तथापि आपको अपनी बुद्धि से ही तर्क द्वारा समझ लेना चाहिये, इसके लिए प्रश्न की आवश्यकता नहीं है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी कहते हैं : ___हे रामचन्द्रजी, जो आपने मुझसे पूछा है, उसका उत्तर मैं पहले ही कह चुका हूँ। आपकी समझ में क्यों नहीं आ रहा है, आपकी पूर्वापर के विचार में निपुण बुद्धि कहाँ चली गई है ? ॥२॥
जो यह शरीर आदि रूप स्थावर-जंगम जगत है, यह आभासमात्र ही (विवर्तमात्र ही) है, अतएव असत् स्वप्न के समान उदित हुआ है ॥३॥

यदि कोई कहे कि चिरकाल तक स्थिर रहनेवाले ब्रह्माण्ड, भुवन आदि आभासमात्र कैसे हो सकते है? तो इस पर कहते हैं।
हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, यह प्रपंच दीर्घकालीन स्वप्न के समान, दो चन्द्रमाओं की भ्रान्ति के समान एवं घूमने के समय घूमते हुए पहाड़ के समान मिथ्या ही दिखाई देता है ॥४॥

अज्ञानी के बीज रहनेके कारण पुनः संसारदर्शन होने पर भी ज्ञानी को पुनः संसारदर्शन की प्राप्ति नहीं होती है, ऐसा कहते हैं।
जिस पुरुष की अज्ञानरूपी नींद नष्ट हो गई और वासनाएँ शान्त हो गई ऐसा प्रबुद्ध चित्तवाला पुरुष जीवन्मुक्तके व्यवहार केयोग्य संसाररूपी स्वप्न को देखता हुआ भी परमार्थ-दृष्टि से नहीं देखता है ॥५॥

बीजभूत अज्ञान में भावी संसार मोक्ष होने तक सूक्ष्मरूप से रहता है, इस कारण भी बारबार जन्म की उपपत्ति होती है, इस आशय से कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, जीवों के स्वभाव से कल्पित संसार अज्ञानात्मा के अन्दर सदा ही विद्यमान रहता है, जिसकी मोक्ष होने तक लगातार प्राप्ति होती है॥६॥

जैसे जल के भीतर आवर्त (भौंरी) रहता है, बीज के अन्दर अंकुर रहता है, अंकुर के अन्दर विशाल वृक्ष रहता है, वृक्ष में जैसे फूल रहता है और फूल के अन्दर जैसे फल रहता है वैसे ही जीव के
अन्दर चंचल (विनाशी) शरीर रहता है।
शंका : जीव के अन्दर शरीर कैसे रहता है ? समाधान : कारण कि मन के अन्दर कल्पनारूप देह सदा विद्यमान रहती है।७,८॥
मन के अन्दर देह की सम्भावना कैसे है, ऐसा यदि कोई कहे, तो उस पर कहते हैं। मन की विविध रूपों से प्रसिद्ध, देहरूप की भी वासनारूप से उसमें सम्भावना हो सकती है। शंका : यदि ऐसा है, तो बहुत से शरीर एक साथ क्यों नहीं उत्पन्न होते?
समाधान : वासनारूप से बहुत से शरीरों के मन में स्थित होने पर भी जो एक ही शरीर परिपक्व हुए कर्मों से अभिव्यक्त होता है, वही विर्वतरूप शरीर इस जीव को प्रायः एक समय में प्राप्त होता है, सभी
शरीर प्राप्त नहीं होते॥९॥

यह मन ही देह होता है। उत्तम कर्मों का परिपाक होने पर उत्तम देह होती है, यह बात आदि सर्ग से लेकर दर्शाते हैं।
यह मन ही, जैसे मिट्टी का पिण्ड घट के रूप में परिणत हो जाता है वैसे ही, शीघ्र शरीर बन जाता है। पहले पूर्व सृष्टि में इसका प्रतिभासरूप उत्तम शरीर उत्पन्न हुआ, क्योंकि पद्मकोशरूपी घर में

स्थित विभु ब्रह्मा यह हुआ, तदनन्तर उसके संकल्प के क्रम से ही घन माया से माया की तरह आर पार-रहित यह सृष्टि स्थिति को प्राप्त हुई है ॥१०,११॥
___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, जीव मन पद को प्राप्त करके जिस प्रकार विरंचिपद को प्राप्त हुआ, उस प्रकार को आद्योपान्त विस्तारपूर्वक शीघ्र मुझसे कहने की कृपा कीजिये|१२॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे महाबाहो, ब्रह्मा के शरीर ग्रहण में जो क्रम है उसे आप मुझसे सुनिये, उसी को उदाहरण बनाकर आपजगत की सारी स्थिति को जान जायेंगे ॥१३॥
देश, काल आदि से अपरिच्छिन्न आत्मतत्त्व जब भी अपनी शक्ति से देश, काल से परिच्छिन्न शरीर को धारण करता है, तभी वह जीवनामक, वासनाओं के आवेश में तत्पर, विविध कल्पनाएँ करने में संलग्न, चंचल मन बन जाता है॥१४,१५॥

विविध कल्पना करने में संलग्न, ऐसा जो ऊपर कहा है, उसी को स्पष्ट करते हैं।
कल्पना कर रही मन की शक्ति पहले एक क्षण में शब्दतन्मात्ररूप श्रोत्रेन्द्रिय में उन्मुख निर्मल आकाश भावना की भावना करती है। पूर्वोक्त आकाश भावना को प्राप्त करके घनता को (वृद्धि को) प्राप्त हुआ मन स्पन्दरूप घनता के क्रम से स्पर्श तन्मात्ररूप त्वगिन्द्रिय में उन्मुख वायुरूप से स्पन्द की भावना करता है॥१६,१७॥
अपंचीकृत होने के कारण अत्यन्त सूक्ष्म होने से मनोवच्छिन्न चैतन्यरूप जीव से न देखे गये शब्द-स्पर्शरूप उन आकाश और वायु से बढ़ने और आघात होने के कारण रूपतन्मात्ररूप अग्नि उत्पन्न होती है |१८॥
तदनन्तर उनसे घनता को प्राप्त हुआ मन निर्मल आलोकवाली प्रकाशता की क्षण भर में भावना करता है, उससे आलोक की अभिवृद्धि होती है ॥१९॥
आकाश, वायु और तेज से वृद्धि को प्राप्त हुआ मन रसतन्मात्ररूप जल की शीतता को क्षणमात्र में प्राप्त करके जलनाम से प्रतीति योग्य होता है।।२०॥
तदनन्तर पूर्वोक्त चारों के संघात को प्राप्त हुआ मन क्षणभर में गन्धयुक्त स्थूल स्वरूप की भावना करता है, जिससे पृथ्वी उत्पन्न होती है ॥२१॥
तदनन्तर इस प्रकार भूततन्मात्राओं से वेष्टित अपने सूक्ष्म शरीर का त्याग कर रहा मन आकाश में दैदीप्यमान आग की चिन्गारी के तुल्य अपने स्वरूप को देखता है ॥२२॥
जिस शरीर को देखता है, अहंकारकला से युक्त, बुद्धिरूप बीज से सम्पन्न, पंचभूतों के हृदयकमल का भ्रमररूप वह लिंग शरीर पुर्यष्टक कहा जाता है॥२३॥
___ आगे कही जानेवाली देह की भावना से लिंग शरीर के ही पंचीकरण द्वारा घन होने पर स्थूल देह की
उत्पत्ति होती है, ऐसा कहते हैं।
उसमें तीव्र वासना से स्थूल शरीर की भावना करता हुआ मन पाक से बिल्वफल के समान स्थूलता को प्राप्त होता है|२४॥
साँचे के अन्दर रखे हुए पिघले सोने के समान बाहर स्थूल भास्वर और अन्दर सूक्ष्म भास्वर वह तेज निर्मल आकाश में स्फुरित होकर स्थूल देह से युक्त आगे कहे जानेवाले अवयवों की रचना को अपने स्वभाव से ग्रहण करता है ॥२५॥

उसमें मन की विशेष कल्पनाभिनिवेशरूप शाखा-प्रशाखाओं की वृद्धि होती है, ऐसा कहते हैं।
तेजपुंजमय अपने अवयवसंनिवेश में ऊपर सिर और पीठवाली नीचे पैरवाली दोनों बगलों में हाथरूप अवयवों से युक्त और बीच में उदरयुक्त आकाश को व्याप्त करनेवाली निश्चित विशाल भावना को धारण करता है॥२६,२७॥
तदनन्तर ज्वालाओं की पंक्ति के समान निर्मल आकारवाला,

प्रकट अवयववाला बालक यह (ब्रह्मा) मनोरथवश शरीर प्राप्त कर स्थित होता है। इस प्रकार अपना वासनाओं के आवेश से शरीर धारण किया हुआ मनरूपीमुनि (पूर्वोपासना के प्रकार का मनन करनेवाला) जैसे ऋतु अपने स्वभाव को बढ़ाती है, वैसे ही अपने शरीर को बढ़ाता है॥२८,२९॥
समय पाकर वह प्रकट होता है। निर्मल शरीरवाला पिघले हुए सुवर्ण के तुल्य तथा परम ब्रह्मा से उत्पन्न हुआ सब लोगों का पितामह वही भगवान ब्रह्मा बुद्धि, सत्त्वगुण, बल, उत्साह, विज्ञान और ऐश्वर्य से सम्पन्न होता है ॥३०,३१॥
परमाकाशरूप ब्रह्म में अन्य रूपवाला यह जिस प्रकार की अपनी सत्ता से रहता है, उसी प्रकार की व्यवहार के योग्य सत्ता से अपने अज्ञान को ही, जो कि आत्मा में स्थित है, पंचीकृत स्थूल
आकाश आदि के आगे कहे जानेवाले रूप से उत्पन्न करता है॥३२॥

समयभेद से उसकी नाना प्रकार की कल्पनाओं को दिखलाते हैं।
कभी वह आर-पार-शून्य, आदि, मध्य और अन्तरहित केवल विशाल आकाश की कल्पना करता है कभी (प्रतिदिन के प्रलय के समय) केवल निर्मल जल की ही कल्पना करता है । कभी (कल्प के अन्त में दाह के समय) ब्रह्माण्ड को प्रलयकाल की अग्निज्वालाओं से प्रदीप्त करता है।३३॥
कभी (पृथिवी की सृष्टि के बाद और प्राणियों की सृष्टि के पूर्व) हरे रंग के वन की यानी वृक्षों से व्याप्त सारी पृथिवी की कल्पना करता है। कभी (पाद्मकल्प में) भगवान विष्णु की नाभि से उत्पन्न हुए काले कमल की कलिका की सृष्टि करता है |३४॥
यह प्रभु ब्रह्मा अपने हरेक जन्म में और-और भुवन, समुद्र, जीव-जन्तु आदिरूप अनेक आकारों की क्रीड़ा से रचना करता हुआ विष्णु आदि के रूप से स्वयं ही उनका पालन करता है ॥३५॥

प्रथम कल्प से लेकर प्रतिदिन सोकर उठे हुए उसके स्वदेह कल्पनाक्रम को दिखलाते हैं।
जब यह ब्रह्म पद से इस प्रथमरूप से (0) अवतीर्ण हुआ, तभी से लेकर अज्ञानवश ब्रह्माण्डगर्भ में सुषुप्ति सुख से उपलक्षित अपने पूर्व वास्तविक स्वरूप के और देहव्यवहार आदि के अस्मरणरूप सुषुप्ति को प्राप्त हुआ।॥३६॥
गर्भनिद्रा के हटने पर वह अपने प्रकाशमय स्वरूप को जो प्राण, अपान, के प्रवाह से परिपूर्ण था, जो पंचमहाभूतों के स्वच्छ हिस्सों से मानों बना था उसे देखता है ॥३७॥
उसका उक्तस्वरूप करोड़ों रोमों से व्याप्त, बत्तीस दाँतों से युक्त, जंघाओं और रीढ़ की हड्डियों से तीन स्तम्भवाला, पाँच प्राणों से पाँच देवतावाला, नीचे भाग में पैरों से युक्त, हाथ, पैर, सिर, वक्षः स्थल और पेटरूप पाँच भागवाला, नेत्र, कान, नासिका आदि नौ द्वारवाला, त्वचारूपी लेपवाला, कोमल अवयववाला, बीस अंगुलियों से युक्त, बीस नखों से चिह्नित, दो बाहुवाला, दो स्तनवाला, दो नेत्रवाला, कभी-कभी इच्छा से बहुत नेत्र और भुजावाला था। वह चित्तरूपी पक्षी का घोंसला था, कामदेवरूपी सर्प का बिल था, तृष्णारूपी पिशाचिनी का आवास था, जीवरूप सिंह की गुफा था, अभिमान रूपी हाथी का बन्धनस्तम्भ था और हृदयरूपी कमल से सुशोभित था॥३८-४१॥
तदनन्तर त्रिकालदर्शी भगवान ब्रह्मा ने अपने उत्तम और मनोहर रूप को देखकर विचार किया ॥४२॥
जिसका
M सब ब्रह्माण्डों का और उनके अभिमानी हिरण्यगर्भों का काल से अपरिच्छिन्न परब्रह्मपद से ही आविर्भाव हुआ है, अतएव उनका पौर्वापर्य नहीं है, इसलिए सभी प्रथम है; इस अभिप्राय से इस प्रथम रूप से कहा है।

आर-पार किसीके द्वारा नहीं देखा गया है, भौरे के तुल्य श्यामता से युक्त इस विशाल आकाश कुहर में मेरी उत्पत्ति के पहले क्या था, ऐसा विचार करने के उपरान्त तुरन्त ब्रह्मा की दृष्टि निर्मल हो गई। उन्होंने अनेक अतीत सृष्टियाँ देखी ॥४३,४४॥
तदनन्तर क्रमशः सांगोपांग सब धर्मों का उन्हें स्मरण हुआ। जैसे वसन्त अपने पूर्वपरिचित फूलों को ग्रहण करता है वैसे ही पूर्वपरिचित वेदों को ग्रहण कर उन्होंने विचित्र संकल्पों से उत्पन्न हुई विविध प्रजाओं की गन्धर्वनगर में विविध आचार-विचारों के तुल्य लीला से कल्पना की॥४५,४६॥
उनके स्वर्ग और मोक्ष के लिए धर्म, अर्थ और काम की सिद्धि के लिए अनेक प्रकार के अनन्त शास्त्रों की कल्पना की॥४७॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे वसन्त से पुष्पशोभा का आविर्भाव होता है, वैसे ही ब्रह्मारूपधारी मनसे इस सृष्टि में यह दृष्टि यों स्थिति को प्राप्त हुई है॥४८॥
हे रघुकुलदीपक, विविध प्रकार की रचनाओं से पूर्ण क्रियाविलासों से ब्रह्मा का रूप धारण करनेवाले चित्त ने ही अपनी कल्पना द्वारा यह सृष्टि शोभा इस जगत में सत्य और तुच्छ से विलक्षण होने के कारण अनुपम स्थिति को प्राप्त की है।॥४९॥

चौवालीसवाँ सर्ग समाप्त
पैंतालीसवाँसर्ग मन का कार्य कभी सच्चा नहीं होता, कारण कि मनोरथ आदि में ऐसा देखा गया है।
इसलिए मनोमय होने के कारण जगत असत् है, सत् ही सत् है, यह वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : यह जगत स्थित होता हुआ कुछ भी स्थित नहीं है, क्योंकि मन का विलासमात्र यह सम्पूर्णतया प्रतिभासमात्र ही स्थित है, प्रतिभास से अतिरिक्त यह शून्य ही है॥१॥

प्रतिभास से अतिरिक्त वह शून्य कैसे है ? ऐसा यदि कोई कहे, तो उस पर कहते हैं।
इस परिच्छिन्न ब्रह्माण्ड से प्रतिभासरूप देश और काल व्याप्त नहीं हैं, क्योंकि अतीत, भावी बाहर स्थित अनेक ब्रह्माण्ड कोटियों का जैसे धूप में परमाणु घूमते हैं वैसे ही,प्रतिभास के अन्दर भ्रमण दिखाई देता है । और तो और जो आकाश परम महत्त्वरूप से प्रसिद्ध है उससे भी वे व्याप्त नहीं है,
क्योंकि ज्यायानाकाशात्' ऐसी श्रुति है॥२॥

पूर्व और उत्तर देश और काल से व्याप्ति तो दूर रही अपने आश्रयभूत (वर्तमान) देश और काल में भी अध्यस्त द्वारा अधिष्ठान का स्पर्श नहीं होता। इसलिए ब्रह्माण्ड द्वारा प्रतिभासरूप देश और काल की व्याप्ति नहीं हो सकती, इस आशय से कहते हैं।
जिस देशऔर काल में केवल संकल्पस्वरूप स्वप्न में देखेगये नगर के तुल्य यह जगत चित्त में भासित होता है, वहीं पर उसका अधिष्ठानरूप चैतन्य है। जगत से शून्य केवल आकाश ही स्थित है ॥३॥

अतएव यह गन्धर्वनगर के चित्र के तुल्य है, ऐसा हमने पहले कहा है। ऐसा कहते हैं।
रंगों से रचा गया फिर भी भित्तिरहित, देखा गया फिर भी असन्मय, नहीं रचा गया फिर भी रचा हुआ-सा यह आकाश में अद्भुत चित्र है ॥४॥

प्रत्येक स्मृति में मन हेतु होता है । मन से रचित यह जगत स्मृति के तुल्य ही है। इसलिए अपने स्थिति काल में भी यह सत् नहीं है, ऐसा कहते हैं।

सब देहादि तीनों भुवन मन से ही कल्पित हैं। जैसे देखने में चक्षु कारण है वैसे ही इनके स्मरण में मन कारण है ॥५॥
___ दीवारआदिरूप जगत सत् से अलग करके दिखलाया नहीं जा सकता। इसलिए भी सत् से पृथक्रूप
से उसकी असत्ता है, ऐसा कहते हैं।
आभासरूप यह जगत घट, पट, गर्त के भ्रमों से आवर्तित होता है। दीवार आदि सद्रूप से पृथक् नहीं हैं। जैसे रेशम का कीड़ा अपने कोश की स्वयं रचना करता है वैसे ही मन ने अपने निवास के लिए इस शरीर की कल्पना की है॥६,७॥

__ चित्त की संकल्पमात्र से असत्रचना प्राप्त करने की शक्ति प्रसिद्ध है, इसलिए भी पूर्वोक्त अर्थ की उपपत्ति होती है, ऐसा कहते हैं।
वह वस्तु नहीं है, जिस अर्थशून्य संकल्परूप वस्तु की मन रचना नहीं करता। ऐसी दुर्गम दुष्कर वस्तु भी नहीं है, जिसे मन प्राप्त नहीं करता ॥८॥
जिन शक्तियों से मन रूपी गुहाएँ अन्दर प्राप्त नहीं होती, वे शक्तियाँ सर्वशक्तिशाली जगदीश्वर में भी कोई हो सकती हैं ? ॥९॥

यदि सदा ही यह जगत असत् है तथा ब्रह्म सदा ही सत् है और उनका परस्पर स्पर्श नहीं है, तो जगत में सत्ता और असत्ता कादाचित्क (कभी होनेवाली) कैसे हो सकती हैं। इस पर कहते हैं।

हे महाबाहो, सर्वशक्ति विभूके रहते सब पदार्थों की सत्ता और असत्ता सदा ही हो सकती है। भाव यह है कि सत्ता और असत्ता कादाचित्क (कभी होनेवाली) नहीं हैं किन्तु सनातन है। उनकी परस्पर आविर्भाव द्वारा पारापारी से आवेश कल्पना ही अचिन्त्य मायाशक्ति द्वारा की जाती है|१०॥

वह यह ईश्वर की सर्वशक्ति है, इसका अपने मन में ही प्रत्यक्ष दर्शन किया जा सकता है, ऐसा कहते हैं। ___ मन ने अपने से उत्पन्न हुआ शरीर भावना से प्राप्त किया है, इस बात को आप देखिये । इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, उस मन की कल्पना को ज्ञानियों ने सर्वशक्तिसंपन्न बताया है । जगत में विचित्र पदार्थ शक्तियाँ भी सर्वशक्ति मन की कल्पना से ही हैं। यह भाव है|११॥

इसलिए देवादिशक्तियों द्वारा भी मुक्ति का प्रतिरोध नहीं किया जा सकता, ऐसा कहते हैं।
देवता, असुर, मनुष्य आदि सब अपने अपने संकल्प से किये गये हैं। अपने संकल्प की निवृत्ति होने पर तैलरहितदीप के समान वेशान्त हो जाते हैं॥१२॥
हे महामते, इस सम्पूर्ण जगत को आकाश तुल्य, अपनी कल्पनामात्र से विकसित, उत्पन्न हुए दीर्घस्वप्न के तुल्य आपदेखिये। हे सुमते इस जगत में कभी भी कुछ परमार्थ दृष्टि से न उत्पन्न होता है और न मरता है। मिथ्यादृष्टि से तो सब कुछ होता है। जो वस्तु कभी भी न कुछ वृद्धि को ही प्राप्त होती है और न ह्रास को प्राप्त होती है, उसमें खण्डन से (काटने से) क्या अपव्यय होगा? और उसका खण्डन ही क्या है ? ॥१३-१५॥
अपने शरीर से गूंज से ईषिका की तरह पृथक् किये हुए भूमारूप को परमार्थदृष्टि से अपने अन्तःकरण में न देखते हुए आप परिच्छिन्न आत्मदर्शन से अज्ञ की नाईं क्यों मोह को प्राप्त हो रहे हैं ? ॥१६॥
जैसे मरुभूमि में सूर्य की किरणों से मृगजल दिखाई देता है वैसे ही मन के संकल्प से असत्य सब ब्रह्मा आदि दिखाई देते हैं॥१७॥

मनोरथ की नाईं तथा दो चन्द्रमाओं के विभ्रम के तुल्य मिथ्याज्ञान से पूर्ण ये सब दृश्याकार राशियाँ

जगत में उत्पन्न हुई है|१८॥
जैसे नौका से यात्रा कर रहे लोगों की मिथ्या ही स्थाणु में चलन प्रतीति होती है वैसे ही दृश्य आकारों की परम्परा नित्य असत्य ही उदित हुई है|१९| माया से जिसका पिंजर रचा गया है, मन के मनन से ही जिसका निर्माण हुआ है, ऐसे इस दृश्य को आप इन्द्रजाल जानिये। यह सत् नहीं है, फिर भी सत्य के समान स्थित है |२०॥
यह सम्पूर्ण जगत ब्रह्म ही है। इसलिए भेद का प्रसंग किस प्रमाण से, किसके प्रकार का, कौन और कहाँ हो सकता है? ॥२१॥
यह पर्वत है, यह स्थाणु है और यह उनके अन्तरालवर्ती आडम्बरों का विलास है। ये सब मन की भावना की दृढ़ता से असत् होते हुए भी सत्-से प्रतीत होते हैं ।।२२॥
विचारहीन पुरुष की काम तृष्णा मननरूप यह जगत स्वर्ग, नरक, तिर्यग् आदि योनियों में पतन का आरम्भक है। इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, आप विवेक से जगत का त्याग करके निष्प्रपंच आत्मा की भावना कीजिये ॥२३॥
जैसे बड़े-बड़े आरम्भों से पूर्ण स्वप्न भ्रम ही है, वास्तविक नहीं है वैसे ही चित्त द्वारा उत्पादित इस जगत को भी आप दीर्घ स्वप्न समझिये॥२४॥
दृश्यमान अवस्थावाला बहुत विस्तीर्ण अतएव रमणीय-सा वस्तुतः तुच्छ आशारूपी सर्पो का बिलरूप इस संसाराडम्बर का त्याग कीजिये ॥२५॥
यह असत् है, यह जानकर इससे प्रेम न कीजिये । विद्वान पुरुष 'यह मृगजल है' यह जानकर उसके पीछे नहीं दौड़ते ॥२६॥
जो मूढ़ पुरुष अपने संकल्प से स्वरूपयुक्त हुई मनोरथमयी राजलक्ष्मी के तुल्य इस जगत का अनुसरण करता है, वह एकमात्र दुःख का ही पात्र होता है ॥२७॥

इसके अनुगमन से केवल अनर्थ ही प्राप्त नहीं होते, किन्तु पुरुषार्थ का नाश भी होता है, ऐसा कहते हैं।
यदि वस्तु न हो, तो ये लोग भले ही अवस्तु का अनुसरण करे, किन्तु जो वस्तु का परित्यागकर अवस्तु का अनुगमन करता है, वह पुरुषार्थ से च्युत हो जाता है॥२८॥
जैसे रस्सी में सर्प का भय मन का व्यामोह ही है वैसे ही यह भी मन का व्यामोह ही है। एकमात्र भावनाओं की विचित्रता से यह जगत चिरकाल तक प्राप्त होता है ॥२९॥
जल के भीतर चन्द्रप्रतिबिम्ब के तुल्य क्षणभंगुर मिथ्या उदित हुए पदार्थों से इस लोक में बालक ही ठगा जा सकता है, आपके तुल्य तत्त्वज्ञानी पुरुष नहीं ठगा जा सकता है|३०॥
जो पुरुष शब्दादिगुणों के समूहरूप इस देह आदिकी भावना करता हुआ अर्थात् देह आदि में 'अहं, मम' ऐसा अभिमान करता हुआ सुखी होना चाहता है वह जड़ अपनी अग्नि की भावना से शीत को हटाता है ॥३१॥
यह जड़ संघात देह आदिरूप विशाल जगत हृदय में मन के संकल्प से निर्मित विशाल नगर के समान असत् ही है ॥३२॥

___ यदि यह ऐच्छिक संकल्प से उत्पन्न हुआ है, तो ऐच्छिक निवृत्ति के संकल्प से क्यों नहीं निवृत्त हो जाता है, ऐसा यदि कोई कहे, तो उस पर कहते हैं।
यह दृश्य प्रपंच मन की इच्छा से उपजता है और मन की अनिच्छा से राग का विनाश होने से ही विलीन हो जाता है। इस तरह का यह विशाल गन्धर्वनगर के तुल्य झूठ-मूठ ही दिखाई देता है॥३३॥

इसलिए इसके विनाश या वृद्धि में शोक और हर्ष करना उचित नहीं है, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस जगत के नष्ट होने पर कुछ भी नष्ट नहीं होता और इस जगत की समृद्धि होने पर कुछ भी समृद्ध नहीं होता॥३४॥
हृदय में मन से कल्पित विशाल नगर के खण्डहर हो जाने पर

और वृद्धि को प्राप्त होने पर भला बतलाइये तो सही किसका क्या नष्ट हुआ और क्या बढ़ा? ॥३५॥
जैसे खेल के लिए गुड़िया आदि द्वारा पुत्र, पशु, आदि व्यवहाराभास की कल्पना बालकों के मन में होती है वैसे ही यह जगत भी मन से ही निरन्तर उदित होता है, उसके लिए शोक करना उचित नहीं है॥३६॥
जैसे इन्द्रजाल के जल के नष्ट-भ्रष्ट होने पर किसी का कुछ भी नष्ट नहीं होता ॥३७॥
जो असत् है, वह यदि अविद्यमान ही हो जाय, तो किसका क्या बिगड़ा? अर्थात् कुछ भी नहीं। इसलिए संसार में हर्ष
और शोक का विषय कुछ भी नहीं है ॥३८॥
___ इस प्रकार नाश के स्वीकार द्वारा शोक की अयोग्यता कहकर वस्तुतः नाश ही किसी का नहीं है, ऐसा कहते हैं।
जो अत्यन्त असत् ही है, इसलिए उसका नाश ही क्या होगा ? जब नाश नहीं है तब हे महामते, दुःख का कौन अवसर है ? ॥३९॥
____ अध्यस्त दृष्टि से नाश के असंभव का उपपादन कर अधिष्ठान दृष्टि से भी उसका उपपादन करते हैं।
अथवा जो अत्यन्त सत् ही है उसका क्या नाश होता है ? यह सब जगत एकमात्र ब्रह्म ही है, तो सुख और दुःख किसके कारण उदित हों ! अर्थात् वे उदित है ही नहीं ॥४०॥

198750 उत्पत्ति का खण्डन करने से वृद्धि आदि विकारों का भी खण्डन हो ही गया, इसलिए तन्निमित्तक हर्ष भी ठीक नही है, ऐसा कहते हैं।
198751 __ जो अत्यन्त असत् है उसकी वृद्धि कैसी ? वृद्धि का अभाव होने पर तो हे महाबुद्धि श्रीरामचन्द्रजी, हर्ष का कौन अवसर है ? ॥४१॥
198752

198753 इष्ट पदार्थ की प्राप्ति में हर्ष होता है। मायामय जगत में इष्ट पदार्थ ही नहीं है, ऐसा कहते हैं। सर्वत्र असत्यभूत, एकमात्र प्रपंचकारी इस संसार में क्या उपादेय है, जिसे विद्वान पुरुष चाहे॥४२॥
198754 इसी प्रकार जो पुरुष सबको आनन्दरूप से देखता है, उसको हेय भी कुछ नहीं है, ऐसा कहते हैं।
198755 सर्वत्र सत्यरूप, ब्रह्मत्वमय इस त्रिभुवन में कौन पदार्थ हेय है, जिसका विद्वान लोग त्याग करें॥४३॥
198756 जिसकी दृष्टि में जगत असत्य है अथवा जिसकी दृष्टि में जगत सत्य है दोनों पक्षों में भी उसका विनाश न हो सकने के कारण वह पुरुष सुख और दुःख का अगम्य यही है। किन्तु मूर्ख तो पुत्र, मित्र आदि के विनाश से, जो कि अपनी भ्रान्ति से कल्पित है, दुःखी होता है।॥४४॥
198757

198758 असत् और सत् पक्षों में समान उपपत्ति दिखलाते हैं।
198759 आदि और अन्त में जो नहीं है, वर्तमान में भी उसकी असत्ता ही है । हे श्रीरामचन्द्रजी, जो यह असत् है, इस पक्ष की इच्छा करता है, उसको असत्ता ही दिखाई देती है।
198760 भाव यह है कि 'असद्वा इदमग्र आसीत् (सृष्टि से पहले यह असत् ही था) 'नैवेह किंचनाऽग्र आसीत्' (यहाँ पहले कुछ भी न था) इत्यादि श्रुतियों से आकाश, वायु, भुवन आदि के आगे पीछे असत्ता सुनी जाती है और घट आदि की असत्ता प्रत्यक्ष अनुभव से देखी जाती है। चिरकाल तक, आदि
198761 और अन्त में असत्ता, थोड़े काल के लिए एक बार सत्ता प्रत्येक व्यक्ति में प्रसिद्ध है । एक दूसरे का विनाशक होने के कारण सत्त्व और असत्त्व-दोनों एकवस्तु में एक के त्याग के बिना नहीं रह सकते,
198762
198763

198764 इसलिए दोनों में से एक अवश्य त्याज्य है।
198765 आदि और अन्त में चिरकाल तक असत्त्व की प्रसिद्धि होने से वर्तमान दशा में भी सब व्यक्तियों की असत्ता ही है यों असत्ता के पक्ष की इच्छा करनेवाले को श्रुति, युक्ति और अनुभवों द्वारा असत्ता ही दिखाई देती है।४५॥
198766 आदि और अन्त में जो सत्य है, वर्तमान में भी वह सत् ही है, जिसकी सब सत् ही है, ऐसी मति हो, उसकी दृष्टि में सब सत् ही है। भाव यह है कि 'सदेवसोम्येदमग्र आसीत्, 'कथमसतः सज्जायेत' (हे सोम्य, सृष्टि के पूर्व यह सत् ही था, असत् से सत् कैसे हो सकता है) इत्यादि श्रुतियों से और प्रमाण की प्रवृत्ति के समय सत्-सत् यों सब वस्तुओं का अनुभव होने से आदि और अन्त काल में सत्ता की अनभिव्यक्ति अथवा तिरोभावमात्र कल्पना से 'असद्वा इदमग्र आसीत' इत्यादि श्रुति और युक्तियों की उपपत्ति होने से और सत्ता की श्रुति और युक्तियों की अन्यथा उपपत्ति न हो सकने से सब पदार्थों की सर्वकालिक और सार्वत्रिकी एक ही सत्ता युक्त है, क्योंकि इसी में लाघव है, यों सत्ता की एकता के सिद्ध होने पर आदि और अन्त में कारणभूत ब्रह्म की सत्ता से ही सब के सत्य होने से वर्तमान काल में भी वह सत्य ही है, यों सद्वादी को अखण्ड ब्रह्मसत्ता ही सर्वत्र दिखाई देती है ॥४६॥
198767 __ देश और काल से परिच्छिन्न पदार्थों की सत्यता की कल्पना, जो जगत को सत् और असत् माननेवाले पूर्वोक्त दोनों रूपों से बहिष्कृत है और सब श्रुति और युक्तियों से विरुद्ध है। अन्धपरम्परा द्वारा सहस्रों मूओं ने जिसकी कल्पना कर रक्खी है और जो सम्पूर्ण अनर्थों की मूल है, उन्हीं मूों के योग्य है। आपके योग्य नहीं है, ऐसा कहते हैं। ___ जल के अन्दर के असत्य स्वरूपचन्द्रमा और आकाशतल आदि को अपने मन के मोह के लिए मूर्ख ही चाहते हैं, आप जैसे उत्तमलोग नहीं चाहते॥४७॥
198768 मूर्ख ही विशाल आकारवाले, अर्थशून्य सुखाभासों से अपने असीम दुःख के लिए सन्तुष्ट होता है, न कि सुख के लिए ॥४८॥
198769 इसलिए हे कमलनयन श्रीरामचन्द्रजी, आप मूर्ख मत बनिये। विचार करके अविनाशी नित्य और सुस्थिर पदार्थ का अवलम्बन कीजिये ॥४९॥
198770

198771 अब पूर्वदर्शित सत् और असत् पक्षों का द्वारभेद से एक प्रयोजन के अवसान में फलतः समुच्चय दिखलाते हुए उपसंहार करते हैं।
198772 __ माया से मूढ हुए लोगों द्वारा आत्मरूप से कल्पित अहंकार के सहित यह सब जगत असत् ही है,यों श्रुति, गुरु, युक्ति और अपने अनुभव से निश्चय करके पुत्र, मित्र, धन आदि का विनाश होने पर आपको शोक नहीं हो और राग भी न हो। शोक, राग आदि के निरास द्वारा एकात्म्यदर्शन में प्रपंच असत् है 'यह पक्ष उपयोगी होता है। इस प्रकार अन्यार्थ असद्वाद के प्रस्ताव से जगत निस्तत्त्व ही है, ऐसा आपको नहीं समझना चाहिए, किन्तु सम्पूर्ण वह सत् है क्योंकि सत्त्व की प्रसिद्धि न होने पर उसके विरोधी असत्त्व की भी प्रसिद्धि नहीं हो सकती। यदि सत्त्व को प्रसिद्ध मानो, तो उसका विरोधी होने से असत् असिद्ध ही हुआ। इस प्रकार सब जगह सत्ता द्वारा निरस्त असत्ता निराधार ही है। कहीं पर किसी का वह परिच्छेद नहीं कर सकती। इसलिए एकमात्र अपरिच्छिन्न सत्त्व की सिद्धि होने पर घट, पट आदि परिच्छेदक आकारों के पृथक्रूप से शेष न रहने के कारण शोधित चिन्मात्रैकरस प्रत्यगात्मा से युक्त सत् ही मैं हूँ, यह विचार कर अपने आत्मा में स्थित आपको पुनः पुनः सांसारिक जन्म-मरण
198773

198774 आदि विषाद की प्राप्ति न हो ॥५०॥
198775 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : मुनि के ऐसा कहने पर दिन बीत गया। सूर्य अस्ताचल को चले गये । सभा मुनिजी को नमस्कार करके सायंकाल की सन्ध्या विधि के लिए स्नानार्थ चली गई। दूसरे दिन रात बीतने पर सूर्योदय के साथ-साथ फिर सभा लग गई॥५१॥
198776

198777 पैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
198778 छियालीसवाँ सर्ग जिन गुणों से संसार में विहार करता हुआ भी निमग्न नहीं होता और जो जीवन्मुक्त लोगों में स्थित है, उन गुणों का श्रीरामचन्द्रजी के लिए उपदेश । सब वस्तुओं में अनास्था द्वारा नष्ट की उपेक्षा और प्राप्त की अनाकांक्षारूप गुणों का पहले उपदेश देनेवाले श्रीवसिष्ठजी पूर्वोक्त प्रस्ताव का उसमें उपयोग दर्शाते हैं।
198779 रम्य धन और स्त्री आदि के नष्ट होने पर शोर का अवसर ही क्या है ? इन्द्रजाल से दृष्ट वस्तु के नष्ट होने पर विलाप की बात ही क्या है ? ॥१॥
198780 गन्धर्वनगर के पदार्थों के नष्ट-भ्रष्ट या भूषित होने पर
198781 और अविद्याजनित पुत्र आदि के नष्ट या सुशोभित होने पर सुख और दुःख का प्रकार ही क्या है ? ॥२॥
198782 रमणीय धन और स्त्री, पुत्र आदि समृद्धि होने पर हर्ष का अवसर ही क्या है ? मृगतृष्णा के वृद्धि को प्राप्त होने पर क्या जल चाहनेवाले पुरुषों को आनन्द होता है ? ॥३॥
198783 धन और स्त्री-पुत्र आदि के बढ़ने पर दुःखी होना ही उचित है और सन्तुष्ट होना उचित नहीं है। मोह-माया के बढ़ने पर इस संसार में कौन स्वस्थ रह सकता है ? धन, स्त्री, पुत्र आदि की वृद्धि होने पर संसाररूप रोगकी वृद्धि की संभावना से दुःख करना ही उचित है; हर्ष करना ठीक नहीं, यह अर्थ है|४॥
198784 वृद्धि को प्राप्त जिन भोगों से मूर्ख को राग होता है, वृद्धि को प्राप्त उन्हीं भोगों से विद्वान पुरुष को वैराग्य होता है ॥५॥
198785 नश्वर स्वभाववाले धन, स्त्री, पुत्र आदि के विषय में हर्ष का अवसर ही क्या है ? जो साधु पुरुष इसकी नश्वरता, नरक हेतुता आदि से परिणाम में कटुता का अवलोकन करते हैं, वे उनसे वैराग्य को प्राप्त होते हैं ॥६॥
198786 इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, संसार के व्यवहारों में तत्त्वज्ञ आप जो-जो वस्तु नष्ट हो, उसकी उपेक्षा कीजिये और जो जो प्राप्त हो उसका उपभोग कीजिये ॥७॥
198787 अप्राप्त भोगों की सच्ची अनिच्छा और प्राप्त भोगों का भोग यही पण्डित का लक्षण है ॥८॥
198788 संसार में भटकानेवाले, मारने के लिए गुप्त छिपे हुए, विष, शस्त्र अग्नि आदि द्वारा मारने के लिए समीप में आनेवाले अतएव आततायी इस काम के विषय में, बोध के लिए अप्रमत्त हुए आप व्यवहार कीजिये जिससे आप मूढ़ता को प्राप्त न हों ॥९॥
198789 प्रपंचरहित ब्रह्म में विवेक, वैराग्य, ज्ञान में अप्रमाद आदिगुणों के अर्जनक्रम से जो सम्यक ज्ञानी हैं, वे इस संसाराडम्बर को नहीं देख पाते। जो कुबुद्धि हैं यानी उक्त गुणों से रहित हैं, वे तो नष्ट ही हैं ॥१०॥
198790 जिस किसी भी युक्ति से जिस पुरुष का दृश्य से अनुराग चला गया, उसकी परमार्थ में अभिनिवेश रखनेवाली विमल मति मोहरूपी सागर में नहीं डूबती॥११॥

जिसकी 'यह सत् है' यों सब वस्तुओं में
आस्था निवृत्त हो गई, उस सर्वज्ञ को अवास्तविक अविद्या अपने वश (अंकगत) नहीं कर सकती ॥१२॥
मैं और यह सम्पूर्ण जगत एक ही है, ऐसी जिनकी बुद्धि आस्था और अनास्था का त्याग करके स्थित है, वह पुरुष निमग्न नहीं होता।१३॥
सत् और असत् में अनुगत सत्तामात्र प्रत्यगात्मरूप सत् का बुद्धि से

अवलम्बन करके बाह्य और आभ्यन्तर दृश्य का न तो ग्रहण कीजिये और न त्याग कीजिये ॥१४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, अत्यन्त वैराग्ययुक्त, आत्मनिष्ठ, सब प्रकार के निवासों से रहित आप अपने कार्य में तत्पर होकर भी रागरहित होकर आकाश के समान असंग होकर स्थित होइये॥१५॥
कर्म कर रहे जिस ज्ञानी की कर्म में न तो इच्छा है और न अनिच्छा है उसकी बुद्धि जल से कमल के पत्ते के समान स्पर्श को प्राप्त नहीं होती॥१६॥
बाधित वस्तु में अनुवृत्तिशील होने से गौण इन्द्रियों से युक्त आपका मन दर्शन, स्पर्शन आदि करे चाहे न करे, किन्तु आप आत्मवान् होकर इच्छा रहित होइये ॥१७॥

इन्द्रियार्थों में ममता त्यागरूप गुण का उपदेश देते हुए उसमें अनास्था का उपपादन करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, इन्द्रियार्थों में असत्यभूत यह मेरा है,यों आपका मन निमग्न न हो, मग्न न होकर चाहे वह कर्म न करे चाहे करे ॥१८॥
हे रामचन्द्रजी, जब आपके हृदय में इन्द्रियार्थ सम्पत्तियाँ स्वादु नहीं लगेगी, तब आप ज्ञातज्ञेय और संसार सागर से उत्तीर्ण हो जायेंगे ॥१९॥
जिनको ऐहिक और पारलौकिक विषय अरुचिकर हों , ऐसे आप चाहे देह के भानवाले हो, चाहे समाधि द्वारा देह के भान से
शून्य हों, आपके न चाहने पर भी मुक्ति अनायास प्राप्त हो गई॥२०॥
__जीवन्मुक्ति में वासनाओं से चित्त को बाहर करना ही मुख्य साधन है, ऐसा कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, जीवनमुक्तिरूप उन्नत पद प्राप्ति के लिए उत्कृष्ट बुद्धि द्वारा वासनाओं से विवेक, वैराग्य आदि से उत्कृष्ट चित्त को फूल से सुगन्ध की नाईं अलग कीजिये ॥२१॥
वासनारूपी जल से व्याप्त इस संसाररूपी समुद्र में जो लोग प्रज्ञारूपी नाव में चढ़े, वे पार हुए और जो प्रज्ञारूपी नाव में नहीं चढ़े, वे डूब गये ॥२२॥

वह प्रज्ञारूपी नाव कैसी है, ऐसा यदि कोई कहे, तो उसे दर्शाते हैं।
विवेक, वैराग्य आदि से तीक्ष्ण की गई अतएव छुरे की धारा के तुल्य, सुख, दुःख आदि द्वन्द्वों को सहने में परमधीर बुद्धि से आत्मतत्त्व का विचार कर उसके बाद आप अपने स्वरूप में प्रवेश कीजिये ॥२३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञान से उदार चित्तवाले तत्त्वज्ञानी प्राज्ञ पुरुष जिस प्रकार बर्ताव करते हैं वैसे ही
आपको व्यवहार करना चाहिये, न कि मूढ़ों की नाईं।॥२४॥
नित्यतृप्त, महाबुद्धि, जीवन्मुक्त महात्माओं का सदाचार से अनुसरण करना चाहिये, भोगलम्पट मूों का अनुसरण नहीं करना चाहिये ॥२५॥
ब्रह्मतत्त्व और जगत्तत्त्व को जाननेवाले पुरुष न तो जगत के व्यवहार का त्याग करते हैं और न उसकी इच्छा करते हैं, किन्तु सबका ही अनुवर्तन करते हैं ॥२६॥

___ यदि कोई कहे, ज्ञानवानों की भी कहीं पर फललिप्सा हो सकती है, तो इस पर नहीं, ऐसा कहते हैं।
विद्या, तप और पराक्रम आदि के उत्कर्षरूप प्रभाव के, अभिमान के, निपुणता, कुल, शील आदि गुणों के, यश और सम्पत्ति के विषय में लोक में लोभ प्रसिद्ध है, तत्त्वदर्शी महात्मा पुरुष तो प्रभाव आदि के मिथ्या होने से कहीं पर भी लोभ नहीं करते ॥२७॥
महात्मा पुरुषों को सूर्य के समान सर्वनाश होने पर भी खेद नहीं होता, सम्पूर्ण अभिलाषाओं से परिपूर्ण नन्दनवन आदि में भी वे आसक्त नहीं होते और शास्त्रमर्यादा का कभी त्याग नहीं करते। सूर्य भी शून्य आकाश में खिन्न नहीं होते, नन्दनवन में आसक्त नहीं होते और अपने मार्ग की मर्यादा का त्याग नहीं करते॥२८॥

महात्मा पुरुष इच्छारहित, जो व्यवहार प्राप्त हो उसके अनुसार बर्ताव करनेवाले, देहरूपी रथ में

बैठे हुए, आत्मनिष्ठ हो 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः' (विज्ञानरूपी सारथिवाला, मनरूपी लगामवाला मनुष्य) इत्यादि श्रुति में कहे गये साधनों से सन्नद्ध हो घूमते हैं ॥२९॥

मुझमें वे गुण हैं या नहीं, इस प्रकार संदेह मे पड़े हुए श्रीरामचन्द्रजी को ढाढ़स देते हैं।
हे सुन्दर श्रीरामचन्द्रजी, आप भी इस विशाल विवेक को प्राप्त हो चुके हैं, इस प्रज्ञा के बल से ज्ञान में आप स्वस्थ हैं॥३०॥
स्पष्ट दृष्टि का अवलम्बन करके मानरहित और मात्सर्यरहित आप इस पृथ्वी तल में विहार कीजिये, आप अवश्य ही परम सिद्धि को प्राप्त होगे॥३१॥
हे निष्पाप, अपने स्वरूप में स्थित, सब इच्छाओं के त्याग से युक्त वासना विषयक कौतुक दर्शन की इच्छा जिसकी नष्ट हो गई, ऐसे होकर आप अपने हृदय में परम शीतलता का ग्रहण कर विहार कीजिये।३२॥

उपदिष्ट रहस्यों के, श्रीरामचन्द्रजी के हृदय में उनमें, आविर्भाव को दर्शाते हैं।
श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : निर्मल आशयवाले मुनि श्रीवसिष्ठजी की इस प्रकार की निर्मल वाणी से श्रीरामचन्द्रजी साफ किये हुए दर्पण के समान तुरन्त सुशोभित अतिमधुर ज्ञानामृत से विराजमान अन्तःकरण से युक्त हुए वे चन्द्रमा की तरह शीतलता को प्राप्त हुए ॥३३॥

छियालीसवाँ सर्ग समाप्त
सैंतालीसवाँसर्ग अतीत, भावी और वर्तमान करोड़ों ब्रह्मा और ब्रह्माण्डों का तथा
नियत और अनियत क्रमवाले देवता आदि का वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, आप सब धर्मों के तत्त्वज्ञ और सब वेद, वेदांगों के पारदर्शी हैं। आपकी स्वच्छ उपदेशवाणियों से जिसके सिर का बोझ हट गया, दूर मार्ग में चलने का एवं भूख का परिश्रम निवृत्त हो गया, ऐसे पुरुष के समान मैं बड़े आराम से स्थित हूँ ॥१॥
उपदेश दे रहे आपके उत्तम, विपुल अर्थवाले, वर्ण पद, वाक्य और प्रकरणों द्वारा स्फुट, विचित्र कथा, युक्ति के प्रतिपादन में निपुण, आत्मतत्त्व के प्रकाशक होने और हृदयकमल को प्रकाशित करने के कारण सूर्य आदि के समान
उदित हुए, मनोहर वचनों को सुनते हुए मुझे तृप्ति नहीं होती॥२॥
___ इस प्रकार प्रशंसा द्वारा गुरुजी को प्रोत्साहित कर प्रसंगप्राप्त ब्रह्मा आदि देवताओं के ऐश्वर्य को जानने की इच्छा करनेवाले श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं :
राजस, सात्त्विक जीवजातियों के उपदेश के समय आपने विविध प्रकार की सृष्टियों का प्रतिपादन करनेवाले श्रुति, पुराण आदि के वचनरूपी प्रमाणों से ब्रह्मा की जो उत्पत्ति प्रस्तुत की थी, उसका आप स्पष्टरूप से वर्णन कीजिये ॥३॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, अनेक लाख ब्रह्मा, अनेकों सौ शंकर और इन्द्र एवं अनेकों हजार नारायण बीत चुके हैं॥४॥

अन्य विचित्र प्रकार के ब्रह्माण्डों में एवं इस ब्रह्माण्ड में भी विधि आचार, विहार के हजारों देवता, असुर आदि के शरीर विचरण करते हैं॥५॥
इसी प्रकार अन्यान्य कालों में उत्पन्न हुए अनन्त जगतों में अन्य बहुत से सुर, असुर आदि के शरीर प्रचुर मात्रा में एक ही समय उत्पन्न होंगे॥६॥
हे महाबाहो, ब्रह्मा आदि उन देवताओं की ब्रह्माण्डों में उत्पत्तियाँ इन्द्रजाल में उदित हुई-सी हैं ॥७॥
कभी शंकरपूर्वक सृष्टियाँ होती है, कभी प्रथम उत्पन्न

हुए ब्रह्मा से सृष्टियाँ होती है, कभी विष्णुपूर्वक सृष्टियाँ होती हैं, कभी मुनि द्वारा निर्मित (5) सृष्टियाँ होती है॥८॥

ब्रह्मा आदि के आविर्भाव स्थान भी अनियत है, ऐसा कहते हैं।
कभी (पादकल्प में) ब्रह्मा कमल से उत्पन्न होते हैं, किसी कल्प में जल से उत्पन्न होते हैं, कभी अण्ड से उत्पन्न होते हैं और कभी आकाश से उत्पन्न होते हैं॥९॥

इसी प्रकार सूर्य आदि पदाधिकारियों में भी अनियम है, ऐसा कहते हैं।
किसी ब्रह्माण्ड में शंकरजी मुख्य पदाधिकारी हैं तो किसी में सूर्य मुख्य पदाधिकार है। किसी में इन्द्र मुख्य पदाधिकारी हैं तो किसी में नारायण मुख्य पदाधिकारी हैं एवं किसी में एकमात्र शिवजी ही देवताओं के अधिकार में स्थित हैं॥१०॥
किसी सृष्टि में पृथ्वी निबिड़ पेड़ों से व्याप्त हुई, किसी सृष्टि में मनुष्यों से निबिड़ हुई और किसी सृष्टि में पर्वतों से व्याप्त थी॥११॥
कोई भूमि मृणमयी हुई, तो कोई पत्थरों से पूर्ण थी। कोई स्वर्णमयी थी, तो कोई ताम्रमयी थी॥१२॥
इस ब्रह्माण्ड में ही कितने आश्चर्यमय जगत हैं और अन्यान्य ब्रह्माण्ड में भी अन्य प्रकारों से आश्चर्यमय जगत हैं किन्हीं जगतों में केवलमात्र सूर्य आदि के तुल्य प्रकाश है, तो कोई प्रकाश रहित भी हैं।।१३॥
इस ब्रह्मतत्त्व महाकाश में अनन्त जगत सागर की तरंगों के समान उत्पन्न होते हैं और लीन होते हैं ॥१४॥
जैसे सागर में तरंग उत्पन्न होती है, जैसे मरुभूमि में मृगजल उत्पन्न होता हैं, जैसे आम में बौर उत्पन्न होते हैं, वैसे ही परब्रह्म में विश्व की सम्पत्तियाँ उत्पन्न होती है|१५॥
भले ही सूर्य की किरणों में चंचल त्रसरेणु गिने जा सकते हैं, पर ब्रह्म में चंचल ब्रह्माण्डों के समूह नहीं गिने जा सकते॥१६॥
जैसे वर्षा आदि ऋतुओं मे बहुत से मच्छर आदि के समूह उत्पन्न हो-हो कर नष्ट हो जाते हैं, वैसे ही ये लोक सृष्टियाँ उत्पन्न हो हो कर नष्ट हो जाती हैं ॥१७॥

उन सृष्टियों के प्रवाह की अनादिता को कहते हैं। किस समय से लेकर ये नित्य उत्पन्न और विनष्ट होनेवाली सृष्टि परम्पराएँ प्राप्त हुई, यह नहीं जाना जा सकता॥१८| अनादि काल से सृष्टि परम्पराएँ तरंगों के समान निरन्तर स्फुरित होती हैं, पूर्व से पहले ये थी और वैसे ही उससे भी पहले विद्यमान थी॥१९॥

देवता, असुर और मनुष्यों से युक्त ये सब भूत जातियाँ नदी की तरंगों की रीति से ही उत्पन्न हो होकर लीन हो जाती हैं, जैसे यह ब्रह्माण्ड है वैसे ही जो हजारों ब्रह्माण्ड परम्पराएँ है, वे जैसे वर्षों में हजारों घड़ियाँ क्षीण हो जाती हैं वैसे ही क्षीण हो गई है और अन्य ब्रह्माण्ड पंक्तियाँ इस समय भी ब्रह्मोपलब्धि का स्थान होने से ब्रह्मपुरूष शरीर के एक स्थान में (हृदयकमल का रूप एकदेश में) स्थित अत्यन्त विस्तीर्ण ब्रह्म में वर्तमान शरीरवाली विद्यमान हैं, अतएव 'अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' (इस शरीर में आकाश और पृथिवी भीतर ही समाहित हैं) इत्यादि श्रुति है ॥२०-२२॥
ब्रह्मपुर से उपलक्षित हृदयाकाश की शोभारूप ब्रह्मनिर्मित अन्य ब्रह्माण्ड परम्पराएँ जैसे ध्वनि के भेद आकाश में हो-होकर नष्ट हो जाते हैं, वैसे ही हो-हो करके फिर ब्रह्म में नष्ट हो जाती हैं।२३॥
अन्य सृष्टि परम्पराएँ, जो कि आगे होगी, जैसे मिट्टी की राशि में घड़े स्थित है, जैसे अंकुर में पल्लव रहते हैं,
卐 यह अवान्तर सृष्टि के अभिप्राय से कहा गया है।

वैसे ही ब्रह्म में स्थित है, जब तक तत्त्वज्ञान से देखी जा रही ये कुछ भी नहीं है, ऐसा बाध होता है, उससे पहले तक विपुल आकारवाले विकारों से युक्त ये त्रिभुवनशोभाएँ चिदाकाश में होंगी॥२४,२५॥
मूर्खो से अध्यस्त और विस्तार को प्राप्त की जा रही आकाश लताओं की तरह आविर्भूत और तिरोभूत होती हुई ये त्रिभुवनशोभाएँ न तो सत्य हैं और न असत्य ही हैं ॥२६॥
सभी अपने अन्तर्गत सृष्टि समष्टिरूप ब्रह्माण्डों की सृष्टियाँ तरंग के समान नश्वरतारूप धर्मवाली, देखते ही नष्ट होनेवाली और विचित्र आकारवाली प्राणियों की चेष्टाओं से युक्त हैं ॥२७॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, सब ब्रह्माण्डों की विचित्र आकार-प्रकार के विकारों से युक्त विचित्र रूपवाली सृष्टियाँ एवं सभी सृष्टि द्रष्टियाँ तत्त्वज्ञ की दृष्टि में जल से वृष्टियों के समान अतिरिक्त नहीं है, और अतत्त्वज्ञ की दृष्टि से तो मेघ से वृष्टि की तरह तटस्थ ईश्वर से उत्पन्न होती है॥२८,२९॥
परमार्थ दृष्टि से तो अज्ञ व तत्त्ववेत्ता सबकी दृष्टि से सब सृष्टियाँ जैसे जड़ों द्वारा खींचे गये द्रवरूप भूमि के जल को धारण करनेवाली नाड़ियाँ, त्वचा, पत्र, काँटें आदि सेमर से अतिरिक्त नहीं है, वैसे ही ब्रह्म से अतिरिक्त नहीं है॥३०॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, स्थूलभूतों से बनी हुई देहादि सृष्टियों में और सूक्ष्म भूतों से बनी हुई इन्द्रियादि सृष्टियों में परमाकाश से उत्पन्न हुए भूतसूक्ष्मनामक पंचतन्मात्ररूप मायामलरूपी सूत्र की-स्फटिक, रूद्राक्ष से गुंथी हुई- माला के समान सब पदार्थ हैं ॥३१॥

कभी पद्म से उत्पन्न हुए ब्रह्मा होते हैं ऐसा जो कहा उसमें यथा योग्य पंचीकरण के अनन्तर होनेवाले स्थूल आकाश आदि का प्रथम आविर्भाव क्रम ही नियामक है, ऐसा कहते हैं।
___ कभी आकाश पहले स्थूलतारूप से स्थिति को प्राप्त होता है, उससे ब्रह्मा उत्पन्न होते हैं, इसलिए आकाशज प्रजापति कहे जाते हैं ॥३२॥
कभी वायु पहले स्थूलता से स्थिति को प्राप्त होता है, उससे ब्रह्मा उत्पन्न होते हैं, इसलिए वे वायुज प्रजापति कहे जाते हैं ॥३३॥
कभी तेज पहले स्थूलतारूप से स्थिति को प्राप्त होता है, उससे सृष्टिकर्ता ब्रह्मा उत्पन्न होते है, इसलिए वे तैजस प्रजापति कहे जाते हैं ॥३४॥
कभी जल पहले स्थूलतारूप से स्थिति को प्राप्त होता है, उससे ब्रह्मा उत्पन्न होते है, इसलिए वे जलज प्रजापति कहे जाते हैं ॥३५॥
कभी पृथ्वी पहले स्थूलता को प्राप्त होती है, उससे ब्रह्मा उत्पन्न होते है, इसलिए वे पार्थिव ब्रह्मा कहे जाते हैं॥३६॥

__ अब उक्त आकाश आदि के एक-एक करके प्रथम आविर्भाव में युक्ति कहते हैं।
इन चारों भूतों को अपने अंश को बढ़ाने से तिरोहित-सा कर पाँचवा जो ही भूत जब बढ़ता है, तब उससे उत्पन्न हुए ही ये ब्रह्मा उसके अनन्तर होनेवाली जगत की सृष्टि क्रिया को करते हैं ॥३७॥

सभी पंचभूतों के कार्य हैं, इसलिए सब में पंचात्मकता होने पर उनसे उत्पन्न हुए प्रजापति में एक भूत से उत्पन्न हुए है' ऐसा व्यवहार कैसे? ऐसी यदि कोई शंका करे, तो उक्त भूत का अधिक अंश होने से उसमें एकभूतजत्व का व्यवपदेश होता है, ऐसा कहते हैं।
किसी समय जल के अथवा वायु के या तेज के अधिक भागवाले होने पर तदुपाधिक प्रजापति पूर्व उपासना के अनुसारी स्वभाव से वासित होकर जलज, वायुज, तैजस इत्यादि आकार से अकस्मात स्वयं संपन्न हो जाता है॥३८॥

उसके देहावयवों से सृष्टि की प्रवृत्ति दिखाते हैं।

- इसके अनन्तर कभी उसके मुँह से, कभी चरण से, कभी उसके अग्रभाग से, कभी पीठ से, कभी नेत्रों से और कभी बाहुओं से ब्राह्मण आदि शब्द अपने अर्थों के साथ यथा योग्य उत्पन्न होते हैं, अतएव 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' ऐसी श्रुति है ॥३९॥

___ कभी नारायण नामक पुरुष की नाभि में कमल उत्पन्न होता है, उसमें ब्रह्मा वृद्धि को प्राप्त होता है, कमल में जन्म होने के कारण वह पद्मज कहा जाता है॥४०॥

सद्रूप से विद्यमान उसकी सत् से ही उत्पत्ति कैसे हो सकती है, यों पूछ रहे श्रीरामचन्द्रजी के प्रति कहते हैं।
मिथ्या ही इस चक्र की रचना करनेवाली, चंचल जल की भौंरी के समान सुन्दर यह भ्रान्ति के स्वप्न और मनोराज्य के समान माया है॥४१॥
यदि सत् पुरुष का अपने नाभिकमल में जन्म नहीं हो सकता है, तो इस असंग अद्वितीय ब्रह्म में आपका यह जगद्रूप द्वैत कैसे हुआ, इसे आप बताइये, सद्रूप से विद्यमान सत् का जन्म कैसे हो सकता है, आपका यह प्रश्न बालक के मनोराज्य प्रश्न के समान ही है, भाव यह कि क्या कहीं बालक का मनोराज्य भी प्रश्न का विषय हो सकता है ? ॥४२॥

पद्मज की उत्पत्ति के समान व्योमज की उत्पत्ति भी मन की अचिन्त्य रचनाशक्ति का अवलम्बन करके ही होती है, यों समर्थन करते हैं।
किसी समय शुद्ध आकाश में मन की शक्ति से सुवर्ण का ब्रह्माण्ड अपने आप उत्पन्न होता है, जिसके गर्भ में ब्रह्मा रहते हैं ॥४३॥
कभी परम पुरुष जलमें बीज की सृष्टि करता है। उससे पद्म (भूकमल) अथवा विशाल ब्रह्माण्ड उत्पन्न होता है, उससे ब्रह्मा उत्पन्न होते हैं। कभी पहले कल्प में सूर्य के अधिकार पर स्थित इस कल्प में ब्रह्मा होते हैं, कभी पूर्वकल्प में वरुण के अधिकार पर स्थित इस कल्प में ब्रह्मा होता हैं और कभी पूर्वकल्प में वायु के अधिकार पर स्थित इस कल्प में ब्रह्मा होते हैं ॥४४,४५॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार प्रत्यगात्मा में अविद्यमान इन विचित्र सृष्टियों में ब्रह्मा की बहुत-सी विचित्र उत्पत्तियाँ बीत चुकी हैं॥४६॥

एक का यह वर्णन स्थालीपुलाक न्याय से अन्यान्य सृष्टियों के भी दृष्टान्त के लिए है, ऐसा कहते हैं।
एक प्रजापति की उत्पत्ति सृष्टि के दृष्टान्त के लिए मैंने आपसे कही, उसमें कहीं पर नियम नहीं है ॥४७॥
यह संसार मन का विलासमात्र है, यह सिद्धान्त है। आपके सम्यग्ज्ञान के लिए मैंने यह सृष्टि क्रम कहा है ॥४८॥

पूर्ववर्णित सात्त्विक, राजस आदि जीव जाति भेद भी दृष्टान्तार्थ ही कहे हैं। ऐसा कहते हैं। __ सात्त्विकी आदि जीवजातियाँ भी इस प्रकार उत्पन्न हुई है, यह कहने के लिए ही यह सृष्टिक्रम आपसे कहा गया है।४९॥
___ जब तक इस मन का समूलोन्मूलन नहीं किया जाता, तब तक संसार परम्परा का कभी विराम नहीं होता, यह दर्शाते हैं।
फिर सृष्टि , फिर नाश, फिर दुःख, फिर सुख, फिर अज्ञानी, फिर ज्ञानी, फिर बन्ध और मोक्ष की अस्तित्व कल्पना होती है। फिर वर्तमान और आगामी प्रियजनों में तथा अतीत प्रियजनों में स्नेह

दृष्टियाँ, जो सृष्टि करनेवाली हैं, उजाला करनेवाले दीपों के समान पुनः पुनः शान्त होती है, पुनः पुनः उत्पन्न होती हैं ॥५०,५१॥
__ यदि कोई कहे अल्पकालस्थायी दीपक दो परार्ध तक रहनेवाले ब्रह्मा आदि के शरीरों के उपमान कैसे हो सकते हैं, इस पर कहते हैं।
दीपों के और ब्रह्माओं के शरीरों की उत्पत्ति और विनाश में काल की अधिकता के अलावा इस विनाश में और कोई भेद नहीं है ॥५२॥
फिर कृत युग, फिर त्रेता, फिर द्वापर, फिर कलि इस प्रकार सारा जगत चक्र के भ्रमण की तरह पुनः-पुनः आता है ॥५३॥
फिर मन्वन्तरों के आरम्भ होते हैं, इस पर एक कल्प के बाद अनेकानेक कल्पों की परम्पराएँ फिर-फिर कार्यावस्थाएँ ऐसे होती है, जैसे हर रोज प्रातःकाल के बाद दिन होते हैं॥५४॥
दिन-रात और कलाओं से (तीस काष्ठारूप यानी मुहूर्त के द्वादशभागरूप क्षण का तीसवाँ हिस्सारूप कलाओं से), जो कि प्राणियों के आयुकाल की कल्पनारूप है, परिच्छिन्न सब पदार्थों से युक्त यह सब जगत पुनः-पुनः होता है और पुनः-पुनःकुछ भी नहीं रहता है।५५॥
जैसे पत्थर आदि के आघात से रहित, तपाये हुए लोह-पिण्ड में आग की चिनगारियाँ स्थित रहती हैं वैसे ही ये सब पदार्थ चिदाकाश में मायारूप स्वभाव से नित्य स्थित हैं ॥५६॥
जैसे वृक्ष में विभिन्न ऋतुओं में होनेवाले फल-फूल आदि कभी अनभिव्यक्त रहते हैं, कभी प्रकट हो जाते हैं वैसे ही परमतत्त्व में यह सब जगत कभी अनभिव्यक्त रहता है, कभी प्रकट हो जाता है। सर्वात्मा रहता है, कभी प्रकट हो जाता है ॥५७॥
सर्वात्मा चिद्विवर्त ही सदा इस प्रकार की आकृतिवाला होता है, क्योंकि जैसे लोचनों से द्विचन्द्रत्व उत्पन्न होता है वैसे ही इससे यह सृष्टि उत्पन्न होती है॥५८॥
जैसे चन्द्रमा से ही ये सब किरणें आती हैं, उसमें स्थित होती हुई भी उसमें अस्थित-सी प्रतीत होती हैं। ऐसे ये सब चारों ओर विस्तृत सृष्टियाँ चैतन्य से ही प्राप्त होती हैं और उसमें स्थित होती हुई भी अस्थित सी प्रतीत होती हैं॥५९॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, यह संसार कभी भी सत् नहीं है, क्योंकि सर्वशक्ति चैतन्य में असंसार स्वभावता, (असंगाद्वितीयस्वभावता) सदा परमार्थतः विद्यमान है॥६०॥
हे सज्जनशिरोमणे श्रीरामचन्द्रजी, यह जगत कभी भी असत् नहीं है, क्योंकि सर्वशक्ति चैतन्य में जगबीज मर्यादा विद्यमान है॥६१॥
अधिष्ठान चैतन्य से दीप्त संसारिता और काल से उपलक्षित संसार महाकल्प तक रहता है, आगे नहीं रहेगा, यह व्यवहार इस समय उचित ही है॥६२॥

__ यदि कोई शंका करे कि संसार की सत्ता और असत्ता परस्पर विरुद्ध है ? तो इस पर दृष्टिभेद होने से कोई विरोध नहीं है, ऐसा कहते हैं।
हे महामते श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञानी की दृष्टि से यह सब कुछ ब्रह्म ही है, इसलिए यह संसार नहीं है, यह उपपन्न ही है॥६३॥
अज्ञानी की दृष्टि से निरन्तर अविच्छिन्न संसार के रहने के कारण मिथ्या भी यह संसारमाया नित्य है, यह उपपन्न ही है॥६४॥
___ इसीलिए मीमांसकों का जगत कभी भी असत् नहीं है, इस प्रकार जगत प्रवाह नित्य है, यह व्यवहार भी उपपन्न होता है, ऐसा कहते हैं।
हे रघुनन्दन श्रीरामचन्द्रजी, बार-बार होने के कारण यह जगत कभी भी असत् नहीं है, ऐसा जो मीमांसकों ने कहा है, वह भी पूर्वोक्त दृष्टि से असत्य नहीं है, क्योंकि वह उनके अभीष्ट कर्मकाण्ड के

प्रमाण्य का उपपादक है॥६५॥

अज्ञानियों की दृष्टियों के विचित्र होने के कारण बुद्ध आदि द्वारा अपनी-अपनी प्रक्रिया के निर्वाह के लिए कल्पित क्षणिक, परमाणु आदि व्यवहार भी उक्त दृष्टि से उपपन्न होते ही हैं, ऐसा कहते हैं।
दिशाओं में उदित हुए विनाशी बिजली आदि सदा क्षणभंगुर स्वभाववाले देखे गये हैं, क्योंकि वैसी ही सर्वत्र लोगों ने कल्पना की है, उसी के अनुसार यह सम्पूर्ण जगत विनाशी है, यह बात क्या उपपन्न नहीं हो सकती !॥६६॥

इसी प्रकार चन्द्रमा और सूर्य के तेज प्रकाश से युक्त दिशाओं में पर्वत, भूमि, समुद्र आदि की स्थिरता देखने से जगत अपनी सत्ता से सदा सत् ही है, इस प्रकार की सांख्यआदि की कल्पना भी उपपन्न होती है, ऐसा कहते हैं। ___ सभी जगह जिनमें चन्द्रमा और सूर्य उदित हुए हैं, ऐसी दिशाएँ सर्वत्र स्थिर और निश्चल दिखाई देती हैं, इसलिए सारा जगत अविनाशी है,यह कथन भी सत्य-सा है॥६७॥
ऐसा कोई संकल्पकल्पनाओं का समूह नहीं है, जो सर्वव्यापक, अद्वितीय, नामरूपरहित, परमतत्त्व में उत्पन्न न हो ॥६८॥

प्रसंगतः प्राप्त सब पदार्थों की उत्पत्ति की उपपत्ति कर प्रस्तुत सृष्टि के बार-बार होने का वर्णन करते हैं।
यह सब दृश्य पुनः पुनः होता है, जन्म और मरण फिर फिर होते हैं, फिर सुख होता है, फिर दुःख होता है, फिर कारण और कर्म होते हैं, फिर दिशाएँ होती है, फिर आकाश होता है, फिर सागर और पर्वत होते हैं। जैसे खिड़कीवाले घरों में एक ही सूर्य की प्रभा फिर फिर अनेकों तरह से प्राप्त होती है वैसे ही बार बार यह सृष्टि नानारूप से होती है ॥६९,७०॥
फिर दैत्य होते हैं, इधर देवता होते हैं, पुनः अन्यान्य लोकों का प्रसार होता है, पुनः स्वर्ग और अपवर्ग प्राप्त करने की चेष्टाएँ होती हैं, पुनः इन्द्र होते हैं, पुनः चन्द्रमा होते हैं, नारायण देव का भी पुनःप्रादुर्भाव होता है अनेक दानव भी पुनः उत्पन्न होते हैं, दिशाएँ फिर चंचल और सुन्दर चन्द्रमा, सूर्य, वरुण और वायु के प्रसार से युक्त होती है ७१,७२॥
सुमेरुरूप कर्णिका से मनोहर, सह्याद्रिरूपी केसर से सुशोभित,प्राणियों के पुण्यरूपी सुगन्ध से और भोगरूपमकरन्द से भरी हुई अन्तरिक्ष और पृथिवीरूपी कमलिनी फिर उत्पन्न होती है |७३॥
सूर्यरूपी सिंह व्योमरूपी वन में आक्रमण कर किरणरूपी नखों से अन्धकाररूपी गजघटाओं को छिन्न-भिन्न करने के लिए फिर उदित होता है॥७४॥
चन्द्र भी चंचल और सफेद मंजरियों के समान सुन्दर अपनी किरणों से दिशारूपी वधू के मुख को अलंकृत करनेवाले और सब प्राणियों को सुख देनेवाले अमृतका पुनः संचय करता है।।७५॥
पुण्यनाशरूपी वायु से उड़ाए गये पुण्यात्मारूपी पुष्पसमूह क्षत-विक्षत शरीर होकर स्वर्गरूपी वृक्ष से फिर इस लोक में गिरते हैं ॥७६॥
सृष्टिकालरूपी कपिंजल (पक्षी) क्रियारूपी पंखों से संसार निर्माणनामक कुछ घटपटरूप कार्य करके फिर चला जाता है॥७७॥
पूर्व इन्द्ररूप भ्रमर के अपने अधिकार से निवृत्त होने पर नवीन, तत् तत् मन्वन्तर के अधिकारी अन्यान्य देवताओं से सन्नद्ध ऐरावत में बैठकर अपर देवेन्द्ररूपी भ्रमर पूर्व प्रदेशों से रहित स्वर्गरूपी कमल में पुनः प्राप्त होता है |७८॥
जैसे प्रलयकाल का वायु अपने भीतर सो रहे भगवान विष्णु के साथ समुद्र को कलुषित कर देता है वैसे ही सत्ययुग से पवित्र काल को कलि (अधर्म) पुनः दूषित करता है |७९॥
काल रूपी कुम्भहार से, जिससे प्राणी रूपी सकोरे

बनाए गए हैं, ऐसा कल्पनामक चक्र निरन्तर वेग से घुमाया जाता है।८०॥
शुभस्थिति से रहित जगत, जिसमें जिस विषय में पूर्व अभ्यास है उस विषय के अनुसार संकल्पहै, सूखेहुएवन के समान फिर नीरसता को (धर्मरसहीनता को) प्राप्त होता है।।८१॥
सूर्य समूहों के उदय होने पर सूर्यसमूहरूपी प्रदीप्त अग्नि से जिसमें अनन्त शरीर जलाये गये हैं एवं सब प्राणियों की हड्डियों से परिपूर्ण जगत फिर श्मशान बन जाता है ।।८२॥
कुलाचल के समान विपुल आकारवाले पुष्करावर्त नामक प्रलयकाल के मेघों की वृष्टियों से जगत फिर फिर एकमात्र सागरता को, जिसमें नाच रहे संहाररुद्र ही सफेद होने के नाते विशाल फेन के ढेर-से प्रतीत होते हैं ।।८३॥
फिर जिसमें वायु और जल निश्चल हो गया है एवं सब वस्तुओं से रिक्त जगत अपूर्व आकाश के समान शून्यता को प्राप्त होता है।८४॥
समरस हृदयवाले आदि देव कितने ही वर्षों तक जीर्ण शरीर से जीवन का अनुभव कर फिर अपनी आत्मा में लीन हो जाते हैं। फिर दूसरे समय में मन शून्य में गन्धर्वनगर के समान उसी प्रकार जगतों का निर्माण करता है।८५,८६॥
फिर प्रलय होने के बाद सृष्टि समारम्भरूप सबकी उत्पत्ति होती है, हे श्रीरामचन्द्रजी, चक्र के समान फिर यह सब घूमता है।।८७॥
दीर्घभ्रमरूपइस महामाया के आडम्बर में यह सत्य है,यह असत्य है',इस प्रकार निश्चय करने केयोग्यक्या कोई वस्तु है जोयहाँपर कहीजाय ? दाशूर की आख्यायिका के समान यह संसार चक्रकल्पना से रचित आकारवाले तथावस्तुशून्य है, वास्तविक नहीं है।।८८,८९॥जब कि यह जगत अज्ञान से उत्पन्न हुए अतएव दो चन्द्रमाओं के भ्रम के तुल्य विकल्पों से निरन्तर व्याप्त है, अविद्यमान कर्ता से ही इसकी रचना हुई है एवं अधिष्ठानरूप ब्रह्म का इसने अनुसरण कर रक्खा है, तो यहाँ पर आपकी विमूढ़ता किस कारण से उत्पन्न हुई है। भाव यह कि जिस निमित्त को आप देखते हैं, वह है ही नहीं और जो परमार्थतः है, वह अभय ब्रह्म ही है, इसलिए आपको बिना किसी निमित्त के यह मोह होना उचित नहीं है॥९०॥

सैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
अड़तालीसवाँसर्ग भोग आदि की लालसा की निन्दा, दाशूर की उत्पत्ति और प्रसन्न हुए अग्निदेव से उनको वर प्राप्ति। ___ यदि यह संसार चक्र एकमात्र मन की कल्पना ही है, परमार्थतः यह ब्रह्म ही है; तो बुद्धि, प्रतिभा, निपुणता आदि से सम्पन्न महापुरुषों में कोई भी वैसा क्यों नहीं देखता, इसमें क्या कारण है ? ऐसी यदि कोई शंका करे, तो परमार्थ तत्त्व की ओर ध्यान न देना और उसके विरुद्ध भोग-ऐश्वर्य आदि की आसक्ति ही इसमें कारण है, ऐसा कहते हैं॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, भोग और ऐश्वर्य से हतबुद्धि अतएव ऐहिक और पारलौकिक भोग, ऐश्वर्य के उपायभूत लौकिक और वैदिक विविध कर्मों से बढ़ी हुई अभिलाषावाले एवं स्वयं अपनी आत्मा और दूसरों की वंचना करनेवाले पुरुष जब सत्य तत्त्व की ओर ध्यान नहीं देते, तब वे उसे नहीं देखते ॥१॥

तब कौन देखते हैं, ऐसी आकांक्षा होने पर कहते हैं।
जो पुरुष विवेकबुद्धि की चरम सीमा को पहुँचे हैं एव इन्द्रियों के वशीभूत नहीं है, वे इस जगत की माया एवं सत्य तत्त्व को हाथ में रक्खे हुए बेल के समान भली भाँति देखते हैं|२॥
जो विचारवान जीव

इस जगत की बाह्य माया और अहंकारमयी आभ्यन्तर माया को तुच्छ जानकर जैसे साँप केंचुल को छोड़ देता है वैसे ही माया का त्याग करता है तदनन्तर अनासक्ति को प्राप्त होकर जैसे अग्नि से जला हुआ बीज चिरकाल तक खेतों में रहता हुआ भी उत्पन्न नहीं होता वैसे ही वह भी चिरकाल तक देहों में स्थित होता हुआ भी फिर उत्पन्न नहीं होता ॥३,४॥
किन्तु अज्ञानी पुरुष आधि-व्याधि से घिरे हुए, प्रातःकाल या आज नष्ट होनेवाले शरीर के हित के लिए प्रयत्न करते हैं, आत्मा के हित के लिए प्रयत्न नहीं करते ॥५॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, आप भी अज्ञानियों की तरह जड़ शरीर के हित का दुःख के लिए सम्पादन न कीजिये, एकमात्र आत्मनिष्ठ होइये ॥६॥

पहले प्रस्तुत दाशूर की आख्यायिका को सुनने की इच्छावाले श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं :
हे प्रभो, यह विषयसुख को देनेवाला संसारचक्र दाशूर की आख्यायिका के तुल्य कल्पना द्वारा रचित आकारवाला एवं अवास्तविक है, ऐसा जो आपने कहा, वह कैसे है ? वह आख्यायिका जिस प्रकार की है, उसे वर्णन करने की कृपा कीजिये |७॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जगत की माया के स्वरूप के उदाहरण रूप से मेरे द्वारा कही जा रही दाशूर की आख्यायिका को आप सुनिये ॥८॥
इस पृथिवी तल में विचित्र फूलों के वृक्षों से परिपूर्ण मगध नाम से प्रसिद्ध बड़ा समृद्ध देश है, उसमें कदम्ब वन के विस्तार ने अनायास सब जंगलों को वेष्टित कर रक्खा है। भाँति-भाँति के पक्षियों के झुण्डों और आश्चर्यमय वस्तुओं से वह बड़ा रमणीय है। उसकी ग्राम सीमा की भूमियाँ धान आदि की खेती से व्याप्त हैं। नगर के उपवनों से वह सुशोभित है। उसकी सब नदियों के तट कमल, उत्पल और कहलार से भरें हैं। उपवनों के झूलों में झूल रही महिलाओं के गानों से वह गुलजार है। निशा से उपभुक्त हुए-से मूझाए फूलों से

वहाँ की सड़कें निबिड़ रहती हैं। उस देश में कनौल के वृक्षों से व्याप्त, केले की झाड़ियों से निबिड़, कदम्बों के वृक्षों से सुशोभित एक पर्वत तट था, जहाँ फूलों में बहने से वायुशब्द करताथा, केसररूपी लालधूलि से जो व्याप्त था, जिस पर कलहंस तथा अनुरागयुक्त सारस शब्द करते थे। उस पुण्य पर्वत पर, जिसमें विचित्र पक्षी और वृक्ष थे,परम धर्मात्मा और महातपस्वी कोई मुनि निवास करते थे। उनका नाम दाशूर था। वे अत्यन्त कठिन तपस्या कर रहे थे। कदम्ब वृक्ष की चोटी पर वे रहते थे। उन्हें संसार की किसी वस्तु से अनुराग न था और वे महाज्ञानी थे॥९-१६॥

198981

198982 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन, वे महातपस्वी वन में कदम्ब के विशालवृक्ष की चोटी पर किसके प्रभाव से और कैसे रहते थे? ॥१७॥

198983

198984 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, शरलोमा नाम से विख्यात उनके पिता थे, वे दूसरे ब्रह्मा के सदृश थे, उसी पर्वत पर निवास करते थे ॥१८॥

198985 देवगुरु बृहस्पति के पुत्र कच की तरह उनके यह एक पुत्र हुआ । उस पुत्र के साथ उन्होंने वन में सारी आयु व्यतीत की ॥१९॥

198986 तदुपरान्त वे शरलोमा ऋषि यहाँ पर अनेक वर्षों का उपभोग करके जैसे पक्षी घोंसला छोड़ कर चला जाता है वैसे ही देह का त्याग कर स्वर्ग को चले गये ॥२०॥

198987 दुर्भाग्य द्वारा दाशूर के पिता दाशूर से पृथक् किये गये थे, अतएव एकाकी (M) वे कुरर पक्षी के सदृश करुण विलाप करने लगे ॥२१॥

198988 माता और पिता के वियोग से शोक सन्तप्त वे हेमन्त में कमल के समान अत्यन्त म्लान हो गये । हे

198989 'एक एव' इस शब्द से ज्ञात होता है कि उनकी माता ने पिता का अनुगमन कर लिया था।

198990

198991 श्रीरामचन्द्रजी, अत्यन्त दीन उस बालक को वन देवता ने अदृश्य शरीर होकर इस प्रकार आश्वासन दिया ॥२२,२३॥

198992 'हे ऋषिपुत्र, हे महाप्राज्ञ, तुम अज्ञानी के समान क्यों रोते हो, तुम संसार के चंचल स्वरूप को क्या नहीं जानते ? ॥२४॥

198993 हे सज्जन, संसार में चंचल सृष्टि सदा ऐसी ही है, वह पहले तो उत्पन्न होती है, जीवित रहती है और पीछे अवश्य विनष्ट हो जाती है ॥२५॥

198994 हे मुने, व्यवहार दृष्टि में ब्रह्मा आदि यह जो कुछ भी वस्तु प्रसिद्ध है, उसका अवश्य विनाश हो जायेगा, इसमें कोई सन्देह नहीं है। इसलिए पिता के मरण के लिए तुम व्यर्थ विषाद मत करो । जैसे उदित हुए सूर्य अवश्य डूबते हैं वैसे ही उत्पन्न हुए का विनाश अवश्यम्भावी है ॥२६,२७॥

198995

198996 दाशूर के नेत्र मारे विलाप के लाल हो गये थे, वे ऐसी आकाशवाणी सुनकर जैसे मोर मेघ का गर्जन सुनकर धैर्य को प्राप्त होता है वैसे ही धैर्य को प्राप्त हुए ॥२८॥

198997 उठ कर अपने पिता का

198998 औ@दैहिक कर्म बड़ी आतुरता के साथ करके उत्तम सिद्धि प्राप्त करने के लिए उन्होंने तपस्या के लिए दृढ़ निश्चय किया ॥२९॥

198999 वन में ब्रह्मोचित कर्म से तपस्या कर रहे उन्होंने अनन्त शुद्धि अशुद्धि आदि कल्पनाओं से युक्त श्रोत्रियत्व प्राप्त किया, जिससे ज्ञेय तत्त्व का ज्ञान नहीं हुआ, ऐसी बुद्धिवाले उस श्रोत्रिय का चित्त उन-उन शुद्धि और अशुद्धि की कल्पनाओं से इस पवित्र पृथिवी पर विश्राम को प्राप्त नहीं हुआ। यद्यपि यह सारा भूमण्डल शुद्ध था, तथापि इसे केवल अशुद्ध सा देखते हुए वे कहीं पर विश्रान्ति को प्राप्त नहीं हुए ॥३०-३२॥

199000 तदनन्तर अपनी कल्पना से ही उन्होंने विचार किया कि वृक्ष की चोटी ही पवित्र है, उसी पर मेरा रहना ठीक है ॥३३॥

199001 इसलिए अब मैं तपस्या करूँगा, जिस तपस्या से वृक्षों, शाखाओं और पत्तों पर पक्षियों की तरह रह सकूँ ॥३४॥

199002 ऐसा विचार कर खूब धधकती हुई आग जलाकर उसमें अपने कन्धों से नोच नोच कर मांस की आहुति देने लगे॥३५॥

199003 तदुपरान्त मैं देवताओं का मुख हूँ, इसलिए देवताओं के कण्ठ ब्राह्मणके मांस से भस्म न हो, ऐसा विचार कर दैदीप्यमान भगवान अग्निदेव उनके सामने, जैसे बृहस्पति के सामने सूर्य, प्रकट हुए ॥३६,३७॥

199004 हे सज्जन, जैसे कोश के भीतर से कोशाधिपति पहले से स्थापित मणि को ग्रहण करता है वैसे ही हे कुमार, तुम्हारे अन्दर पहले से विद्यमान अभीष्ट वर तुम ग्रहण करो। ऐसा धीर वचन उन्होंने कहा । ।३८॥

199005 जब अग्निदेव ने ऐसा कहा, तब ब्राह्मणकुमार ने अर्ध्य और पुष्प से सुशोभित स्तुतियों द्वारा अग्नि की पूजा कर उनसे कहा ॥३९॥

199006

199007 भगवन्, प्राणियों से चारों ओर ठसाठस भरी हुई पृथिवी पर पवित्र प्रदेश मुझे कहीं नहीं दिखाई दिया । इसलिए वृक्षों के ऊपर मेरी स्थिति हो ॥४०॥

199008 मुनिपुत्र के ऐसा कहने पर सब देवताओं के मुखरूप अग्निदेव 'वृक्षों के ऊपर ही तुम्हारी स्थिति हो' ऐसा कहकर अन्तर्हित हो गये ॥४१॥

199009 सायंकालीन कमल के समान अग्निदेव के क्षण भर में अन्तर्हित होने पर पूर्णकाम वह मुनिकुमार पूर्ण चन्द्रमा के समान सुशोभित हुआ ॥४२॥

199010 अत्यन्त सन्तोष को प्राप्त हुए उस मुनिकुमार ने अभीष्ट वर की प्राप्ति द्वारा उत्पन्न हुई मुख की कान्ति से, जो मन्द हास्य से अधिक सुशोभित हो रही थी, सम्पूर्ण कला से युक्त चन्द्रमा को और विकसित कमल को फीका कर दिया ॥४३॥

199011

199012 अड़तालीसवाँ सर्ग समाप्त

199013

199014

199015 उनचासवाँ सर्ग शाखा, पल्लव, पुष्प, फल और पक्षियों से मनोहर कदम्ब वृक्ष का उत्प्रेक्षा आदि अलंकारों से वर्णन।

199016 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर उसने वन के मध्य में स्थित कदम्ब वृक्ष को देखा । वह इतना ऊँचा था कि मेघों को छूता था, मध्याह्न के समय थके हुए सूर्य के घोड़े उसके स्कन्ध-प्रदेश में विश्राम लेते थे, वह अपनी शाखारूपी बाहुओं से दिशाओं के मध्य भाग के समान विशाल वितान की रचना कर रहा था, फूले हुए फूलरूपी नेत्रों से मेरी शाखाओं के वितान से अनावृत बचा हुआ और कोई प्रदेश है या नहीं ? यों मानों दिशाओं को देख रहा था, तेज वायु बहने के कारण परागरहित होकर घूम रहे प्रचुर भँवर ही उसके केश थे, वह अपने पल्लवरूपी हाथों से दिशारूपी कान्ताओं का मुख पोंछ रहा था ॥१-३॥

199017 गुडुच्छ लताओं की दन्त पंक्ति के समान स्थित स्वच्छ मंजरी के पुंजों से केसर युक्त हुए, ओस के बिन्दुओं को सीकररूप में परिणत कर देनेवाले पल्लवरूपी ताम्बूलयुक्त मुखों से मानों वह वनराजि का परिहास कर रहा था ॥४॥

199018 लताओं की अत्यन्त शोभा से उल्लसित हो रहे फूलों के केसर में स्थित परागों से उसने मण्डलाकार वेश बना रखा था। दीप्ति से वह चन्द्रमा की तरह प्रतीत होता था। शाखाओं की परम्पराओं से, जिनकी लताओं से आवृत प्रदेशों में चकोर शब्द करते थे, वह व्याप्त था । ग्रह, नक्षत्र, तारा, विमान आदि से आवृत सिद्धमार्ग से उन्नतरूप से आश्रित ब्रह्माण्ड की तरह वह स्थित था, कन्धे और चोटी पर बैठे हुए मयूरों के लटक रहे मोरपंखों से और इन्द्रधनुष से युक्त मेघों से आकाश के समान सुशोभित था ॥५-७॥

199019 प्रत्येक स्कन्ध प्रदेश में खोखलों में रहनेवाले, भीतर स्थित आधे शरीर से खोखले में निमग्न और बाहर निकले हुए आधे शरीर से उन्मग्न तथा क्षण में दिखाई देने और क्षण में नष्ट होनेवाले सफेद चमर मृगों से वह ऐसे पूर्ण था, जैसे कि चन्द्रमाओं से संवत्सर पूर्ण रहता है ॥८॥

199020 कपिंजल नामक पक्षियों के जोर के चह-चहानेसे, कोकिलों के मधुर गुंजन से और चकोरों की दीर्घ ध्वनियों से मानों वह गा रहा था ॥९॥

199021 अपने घोंसले में क्रीड़ा कर रहे कलहंसों के समूहों से वह ऐसे व्याप्त था जैसे स्वर्गरूप कोटर में विश्राम ले रहे सिद्धों से ब्रह्माण्ड आवृत रहता है ॥१०॥

199022 जैसे पल्लव के समान चंचल सुन्दर हाथवाली और भँवर के समान नेत्रवाली अप्सराओं से स्वर्ग चारों ओर व्याप्त रहता है, वैसे ही कोंपलरूपी चंचल हाथवाली भँवररूपी सुन्दर नेत्रवाली मंजरियों से वह चारों ओर व्याप्त था ॥११॥

199023 इन्द्रधनुष की

199024 सुन्दरतावाले कुमुद, नीलकमल, रक्तकमल आदि के तुल्य भाँति-भाँति के फूलों के परागों से युक्त, मंजरियों से पीला और पत्तों से चारों और हरा वह वृक्ष बिजलीवाले मेघ के समान दिखाई देता था ॥१२॥
199025 वह हजारों भुजाओंरूपी शाखाओं से युक्त था और उसने आकाश और पृथिवी के मध्यभाग को भर दिया था, अतएव वह उद्धत नृत्यवाले, चन्द्रमा और सूर्यरूपी कुण्डलों को धारण करनेवाले विश्वरूप भगवान के तुल्य था॥१३॥
199026 उसके तलप्रदेश में गजराज बैठे रहते थे, आकाश में वह तारागणों से युक्त था तथा मध्यप्रदेश में लता-पुष्पमय था, अतएव जिसके तलप्रदेश (पाताल) में शेष आदि नागराज निवास करते हैं, ऊपर तारागण रहते हैं और जिसके मध्य में लता-पुष्पमयी पृथ्वी विद्यमान है, ऐसे दूसरे आकाशमण्डल के समान वह था ॥१४॥
199027 पर्वत के समस्त वनों से शोभित हो रहा वह
199028 कदम्बवृक्ष अपने द्वारा रचे गये सब प्राणियों, पर्वतों और वनों से शोभित हो रहे ब्रह्माजी के तुल्य था, पृथ्वी में फल, पल्लव और फूलों का वह एकमात्र निधान-सा था |१५॥
199029 पल्लवों में फूलों के परागों से आच्छादित कलियों के समूहों को धारण कर रहा वह सूर्य की किरणों से आच्छन्न तारागणों से युक्त आकाश के समान प्रतीत हो रहा था ॥१६॥
199030 चंचल पक्षियों से पूर्ण हजारों घोंसलों से व्याप्त स्कन्धों से परिवेष्टित वह लोगों से भरे हुए देशों से वेष्टित भूतल के समान था।|१७॥
199031 वह सब वनदेवियों के उत्तम अन्तःपुर के सदृश्य था, मंजरियाँ ही उसमें पताका थी, लताओं के मण्डपों से वह अलंकृत था एवं वह फूलरूपी मंकोल से (चूर्ण-विशेष से) सफेद, फूलों के समूहों से भरा हुआ, शब्द कर रहे चकोर, भँवर, शुक, कोयल, मैना से युक्त, इधर-उधर उड़ रहे पक्षियों से सुशोभित तथा छाया के सेवन करनेवाले मनुष्यों से सेवित (अन्तःपुर के पक्ष में परिचारक जनों से पूर्ण) था॥१८-२०॥
199032 गुन गुना रहे भँवररूपी तरंगसमूहों से युक्त गिर रहीं पुष्पों की केसर राशियों से वह ऐसे विराजमान था, जैसे कि शब्द कर रही तरंगों से और फूलों की केसर परम्पराओं से युक्त गिर रही नदियों से पर्वत सुशोभित होता है ॥२१॥
199033 मन्द-मन्द वायु से विलसित होनेवाले घूम रहे पत्र-पुष्पों के समूहों से, जो कि दिन-प्रतिदिन बढ़ते थे उसका स्कन्ध-प्रदेश इस प्रकार आच्छादित था जैसे सफेद मेघों से पर्वत आच्छादित होता है ॥२२॥
199034 वनगज के गण्डस्थल से घिसे हुए अतएव अत्यन्त उन्नत ऊपर को जानू किये हुए पुरुष की जानू के समान निश्चल, पीठ के समान चौड़े विशाल मूल प्रदेश से वह ऐसे स्थित था जैसे कि नीचे की भूमि में उगे हुए वृक्षों से महापर्वत स्थित रहता है|२३॥
199035 जैसे पार्षदों के समूह से भगवान विष्णु आवृत रहते हैं वैसे ही विचित्र रंग बिरंग के पंखवाले, कन्धों के खोखलों में रहनेवाले पक्षियों के समूह से वह व्याप्त था ॥२४॥
199036 चंचल फूलों के गुच्छरूपी अंगुलियों से वह वन वायु से नाच रही लताओं को नृत्यक्रिया का मानों उपदेश दे रहा था ॥२५॥
199037 मूल, कोटर, कन्धा, शाखा, पत्र, पुष्प आदि प्रदेशों में से मेरा कोई एक ही प्रदेश आश्रयप्रार्थी मनुष्य, मृग, पक्षी आदि का निवास नहीं है, किन्तु और भी सभी अंग उनके निवास के उपयोगी है, अहा ! परोपकार में मेरे सभी अंग सफल हैं, यों सन्तोष के कारण पत्र-पुष्पों से पूर्ण बहुत-सी लताओं की चंचलता से मानों वह नाचता था॥२६॥
199038 लतारूपी कान्ताओं का एकमात्र प्रिय होने के कारण श्रृंगार-रस से परिपूर्ण वह मत्त भँवर के शब्दरूपी अव्यक्त अपने मधुर शब्दों से मानों गा रहा था ॥२७|आकाश में चलनेवाले सिद्धों का वह आदरपूर्वक पुष्पवृष्टि कर कोयल और भ्रमरों की ध्वनियों से मानों स्वागत कर रहा था |२८॥
199039 समीप में स्थित वट, गूलर, पाकड़, आम और पलाश नामक पाँच पवित्र वृक्षों के या उत्तर प्रदेश में (मेरु में) स्थित मन्दार आदि पाँच वृक्षों के लता-पुष्प, फल आदि के उल्लास का अपने स्वच्छ फूलों की कलियों की कान्ति से मानों उपहास कर रहा था ॥२९॥
199040 ऊपर उड़नेवाले पक्षियों के झुण्डों से मानों पारिजात को जीतने के लिए खूब ऊँची गर्दन करके आकाश के मध्य में मानों वह दौड़ रहा था॥३०॥
199041 मध्यभाग में चमक रहे, भँवरों से युक्त, बड़ी-बड़ी निबिड़ पंक्तिवाले पुष्प गुच्छों से, जिनकी शोभा और संख्या में इन्द्र नेत्रों से अधिक होने के कारण उनसे तुलना नहीं की जा सकती, सहस्त्राक्षता को प्राप्त करके मानों इन्द्र को जीतने के लिए वह उद्यत था ॥३१॥
199042 कहीं पर फूलों के गुच्छेरूप फणों में स्थित निर्मल मणियों से आवृत वह आकाश को देखने की इच्छा से पाताल से निकले हुए शेषनाग के समान स्थित
199043
199044
199045
199046 था। भगवान शंकर तो केवल भक्तों का ही कल्याण करते हैं, किन्तु वह फल से सुशोभित होनेवाली छाया से सब लोगों का कल्याण करता था ॥३३॥
199047 उस कदम्बवृक्ष को, जो घन पत्तों के समूहों में खिली हुई कलियाँवाले, पुष्पलताओं के नूतन मण्डपों से युक्त था और पक्षिराशिरूप नागरिकजनों
199048 से युक्त था, आकाश में निर्मित नगर की भाँति उसने देखा ॥३४॥
199049
199050 उनचासवाँ सर्ग समाप्त
199051 पचासवाँ सर्ग उस कदम्ब के वृक्षों की चोटी पर बैठे हुए दाशूर द्वारा देखी गयी
199052 दिशारूपी वनिताओं का गुणों के साथ वर्णन। तदनन्तर भूमि में अपवित्र बुद्धिवाले, आनन्द से प्रफुल्लितचित्त दाशूर फल-पल्लवों से शोभायमान पुष्परूपी पर्वत के सदृश, अन्तरिक्ष और पृथिवी के स्तम्भरूप उस कदम्बवृक्ष पर जैसे एकमात्र सागर में स्थित ऊँचे वट वृक्ष पर भगवान विष्णु चढ़ते हैं वैसे ही चढ़े ॥१,२॥
199053 एकाग्र तप में स्थित वे वहाँ पर आकाश से सटी हुई शाखा की चोटी के पल्लव पर निःशंक होकर बैठे |३॥
199054 तदनन्तर कोमल नव नव पल्वरूपी आसन पर बैठकर कौतुकवश चंचल दृष्टि होकर उन्होंने एकक्षण भर दिशाएँ देखी॥४॥
199055 वे नदी रूपी एकावली से रमणीय थी, पर्वतराज ही उनके स्तन थे, निर्मल आकाश ही उनकी केशराशि थी, चंचल नील मेघ ही उनके अलक थे, नीले (हरे-भरे) पल्लव ही उनके वस्त्र थे, पुष्पराशियाँ ही उनके अवतंस (कर्ण का भूषण या शिरोमाला) थे। सागररूपी भरे कलश उन्होंने हाथ में ले रक्खे थे और वे अनेक आभूषणों से भूषित थी॥५,६॥
199056 खिले हुए कमल के तालाब उन्होंने धारण कर रक्खे थे, उनके मुख के निःश्वास वायु सुगन्धित थे । भँवर, कोकिल आदि ध्वनियाँ ही उनके मधुर आलाप थे तथा झरनों के झर्झर शब्द ही उनके नूपुर थे॥७॥धुलोक ही उनका मस्तक था, पृथिवी उनकी चरणरूप थी। वृक्ष पंक्तियाँ ही उनकी रोमराशियाँ थी, वन ही उनके विशाल नितम्ब थे, चन्द्रमा और सूर्य को उन्होंने अपने कुण्डल बना रक्खा था।॥८॥धान आदि के कम्प से चंचल हो रहे खेत ही उनके अंगविलास थे, उनके ललाट चन्दन से पूर्ण थे, पर्वत शिखररूपी स्तनों में चारों ओर सटी हुई हिमराशि और सफेद मेघ ही उनके वस्त्र थे॥९॥
199057 __महासागर की जलराशि ही नूतन अलंकारों को देखने के लिए उनके दर्पण थे। नक्षत्रपंक्तियाँ ही उनके स्वेदबिन्दु थे, भुवनका मध्य भाग ही उनका अन्तःपुर था ॥१०॥
199058 तत् तत् ऋतुओं में उत्पन्न होनेवाले फूल, पल्लव आदि ही स्तन वस्त्र (चोली) थे, सूर्यकिरणरूपी कुंकुम उनमें लगे थे, विचित्र कुसुमों से वह युक्त थी और चाँदनी ही उनका सफेद चन्दन था॥११॥
199059 आकाश में फैली हुई शाखा के पत्तों पर बैठे हुए सन्तुष्ट दाशूर ने दस दिशाओं को देखा । विस्तृत वन, पृथिवी ओर मेघ ही जिनके कृत्रिमाकार के भेदक अलंकार थे, जो तीनों भुवनों में रहनेवाले लोगों की उपभोग्य होने के कारण त्रिभुवनवनिता रूप और फूलों से खूब सुशोभित थी॥१२॥
199060
199061 पचासवाँ सर्ग समाप्त
199062
199063 इक्यावनवाँसर्ग मानसिक यज्ञों से दाशूर का आत्मबोध, वनदेवी में पुत्रोत्पत्ति और पुत्र के लिए ज्ञान प्रदान।
199064 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, तपस्वी के उस आश्रम में घोर तपस्या में अभिमुख वे दाशूर तब से लेकर कदम्बदाशूर नाम से प्रख्यात हुए ॥१॥
199065 उस शाखा के पत्ते पर बैठकर, क्षणभर दिशाओं को देखकर, दृढ़ पद्मासन बाँधकर दिशाओं से परावर्तित, परमार्थ ज्ञानरहित केवल कर्मकाण्ड में अभिरुचिवाले, फलाभिलाषा से युक्त मन से उन्होंने यज्ञ किया।॥२,३॥
199066 आकाश में फैली हुई शाखा के पत्ते पर बैठे हुए समाधिस्थ उन्होंने क्रमशः सब यज्ञ क्रियाएँ अपने मन से कर डाली ॥४॥

वहाँ पर उन्होंने दस वर्षों तक गोमेघ, नरमेघ, अश्वमेघ आदि विपुल दक्षिणावाले यज्ञों से देवताओं की मन से ही आराधना की ॥५॥
समय आने पर रागादि दोषों से शून्य हुए उनके विशाल चित्तमें प्रतिबन्ध का क्षय होने पर पूर्वजन्म में किये गये शास्त्रश्रवण आदि के संस्कार के उबुद्ध होने से अन्तःकरण की निर्मलता से उत्पन्न होनेवाला ज्ञान उत्पन्न हुआ ॥६|ज्ञान होने के बाद उनका अज्ञानरूप आवरण छिन्न भिन्न हो गया और वासना के हट जाने से वे निर्मल हो गये। उन्होंने एक समय उस शाखा के अग्रभाग में बैठी हुई, प्रकाशमान पुष्परूप वस्त्रों से आवृत विशालाक्षी वनदेवी को देखा। उसका मुख बड़ा सुन्दर था, मद से उसके नेत्र घूम रहे थे, नीलकमलों की सुगन्ध से वह सुगन्धित थी एवं उसका रूप अत्यन्त मनोहर था। निर्दोष अंगवाली कोकिला और फूलों के समूहों से झुकी हुई वनलता के समान नम्रमुखी उस कामिनी से मुनि ने कहा : हे कमलपत्राक्षी, अपनी कान्ति से कामदेव को भी क्षोभित करनेवाली तुम कौन हो, फूलों से लदी हुई शाखा को सखी की नाईं परखकर तुम क्यों खड़ी हो? मुनि के ऐसा कहने पर मृग के समान नेत्रवाली, गौर और विशाल स्तनवाली वनदेवी ने मुनि से कोमल अक्षरों से युक्त यह मनोहर वचन कहा : भगवन्, इस पृथिवीतल में जो-जो दुष्प्राप्त वांछित है, वे सब महापुरुषों की ही प्रार्थना से शीघ्र प्राप्त होते हैं। हे ब्रह्मन्, लताओं से व्याप्त और आपके कदम्बवृक्ष से सुशोभित इस वन में रहने वाली मैं वनदेवी हूँ। लता निकुंज ही मेरे क्रीड़ागृह हैं। नन्दनवन में चैत्र शुक्लपक्ष की त्रयोदशी के दिन स्व के अभ्यास के लिए प्रवर्तित गाना, बजाना, नाचना, भोज आदि के उत्सव में जो वनदेवियों
का सम्मेलन हुआ था। हे नाथ, वहाँ त्रैलोक्य की महिलाओं के समाज में मैं गयी ॥७-१५॥
__ उस मदनोत्सव में पुत्ररहित मैंने सब सखियों को पुत्रयुक्त देखा, इससे मैं अत्यन्त दुःखितहूँ॥१६॥
सब पुरुषार्थों के विशाल कल्पतरूरूप आपके रहते हे नाथ, पुत्ररहित मैं अनाथ की नाईं क्यों शोक करूँ ? ॥१७॥
हे भगवन्, मुझे पुत्र दीजिये, नहीं तो मैं पुत्र के दुःखदाह की शान्ति के लिए देह को अग्नि के लिए आहुति कर देती हूँ॥१८॥
उस देवी के ऐसा कहने पर दयायुक्त मुनिश्रेष्ठ ने मुस्कुराकर अपने हाथ में स्थित फूल उसको देकर कहा।१९॥
हे सुन्दरी, तुम जाओ, एक महीने में जैसे लता सुन्दर फूल को पैदा करती है, वैसे ही तुम भी पूजा योग्य, भँवरों के समान नेत्रवाले, सुन्दर पुत्र को पैदा करोगी। किन्तु प्राण संकट को प्राप्त करके आत्मघात के संकल्प से मेरे पास आई हुई तुमने मुझसे यह पुत्र माँगा, अतएव यह तत्त्वज्ञानी होगा, अन्य वनदेवियों के पुत्रों के समान यह भोगलम्पट नहीं होगा ॥२०,२१॥

ऐसा कह कर उस मुनि ने वरदान पाने से प्रसन्न मुखमण्डलवाली उस सुन्दरी को, जो मैं आपकी

सेवा करूँ, इस प्रकार की प्रार्थना करने के लिए उत्कण्ठित थी, विदा किया ॥२२॥
वह तो अपने घर चली गई और मुनि अकेले वहाँ रह गये । ऋतु, वर्ष आदि के क्रम से काल बीतने लगा । दीर्घ समय के अनन्तर वही कमल के तुल्य नेत्रवाली वनदेवी बारह वर्ष के पुत्र को लेकर मुनि के समीप उपस्थित हुई ॥२३,२४॥
जैसे भँवरी आम के वृक्ष के समीप जाकर मधुर ध्वनि से बोलती है, वैसे ही चन्द्रमा के समान मुखवाले मुनि को प्रणाम कर और उनके आगे बैठकर उसने मधुरवाणी से कहा : हे भगवन्, हम दोनों का पुत्र यह सुन्दर कुमार है। इसको मैंने सब कलाओं में दक्ष कर दिया है ॥२५,२६॥
हे प्रभो, केवल इसने मंगलमयी ब्रह्मविद्या, जिससे जीव इस संसारचक्र में फिर पीड़ित नहीं होते, प्राप्त नहीं की । हे प्रभो, कृपा करके इस समय इसे ब्रह्मविद्या का उपदेश आप ही दीजिये। कौन ऐसा पुरुष होगा जो अपने कुल में उत्पन्न हुए पुत्र को मूर्ख रक्खेगा। भाव यह है कि अन्य विद्याएँ तत्त्वविषयिणी नहीं है, अतएव वे अविद्या ही हैं उनसे मूर्खता की निवृत्ति नहीं हो सकती है॥२७,२८॥

ऐसा कह रही उससे, हे अबले, उत्तम शिष्य के गुणों से सम्पन्न इस पुत्र को तुम यहीं रहने दो।' - ऐसा कहकर मुनि ने उसे बिदा कर दिया।।२९॥
उसके चले जाने पर गुरुसेवारूपव्रत से स्थिर नियमवाला वह बुद्धिमान् बालक जैसे सूर्य के सामने अरुण रहता है वैसे ही अपने पिता के आगे स्थित रहा॥३०॥
शुश्रूषा की व्रतचर्या आदि क्लेशों से पीड़ित होकर उपायभूत शास्त्रजन्य परोक्ष ज्ञान को प्राप्त कर चुके उन मुनि ने विविध प्रकार की उक्तियों से चिरकाल तक अपरोक्षज्ञान के लिए पुत्र को उपदेश दिया ॥३१॥
सैकड़ों आख्यायिका और आख्यानों से, सम्यक्दर्शन द्वारा स्वयंकल्पित दृष्टान्तों से महाभारत आदि इतिहासों के वृत्तान्तों से और वेद, वेदान्तों के निश्चयों से प्रत्यगात्मा में दृढ़ व्युत्पत्ति को जिस प्रकार पुत्र प्राप्त होता था, वैसे ही अनुभव से प्रसिद्ध कथा क्रमों से अनायास विस्तारपूर्वक पुत्र को नित्य उपदेश देते थे॥३२,३३॥
आत्मबोध के चमत्कार से सब रसों से बढ़े हुए, परम पुरुषार्थरूप होने के कारण अवश्य बोधयोग्य अर्थवाले वचनों से वह महात्मा आगे स्थित पुत्र को वृक्ष के अग्रभाग में ऐसे प्रबुद्ध करते थे, जैसे कि श्रवणमात्र से मयूरों को आनन्द उत्पन्न करने के कारण अन्य रसों से बढ़ी-चढ़ी गर्जनाओं द्वारा मेघ आकाश में आगे स्थित मयूर को प्रबुद्ध करता है ॥३४॥

इक्यावनवाँ सर्ग समाप्त
बावनवाँसर्ग संकल्प से कल्पित विश्व मिथ्या ही है यह सूचित करने की इच्छा से
खोत्थराजा चरित की कल्पना करके वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इसके बाद कभी आकाशमार्ग में स्थित और अदृश्यरूप से मैं उसी मार्ग से जिसमें दाशूर का कदम्ब वृक्ष पड़ता था, कैलासवासिनी मन्दाकिनी में स्नान करने के लिए गया॥१॥
हे सुबुद्धे, मैं आकाश से, जिसका कि सप्तर्षिमण्डल एक भाग है निकलकर रात्रि में ऊँचे दाशूर के कदम्ब वृक्ष के पास पहुँचा ॥२॥
मैंने जंगल में शाखाओं के खोखले से मुकुलित कमल के
अन्दर बैठे हुए भँवर की ध्वनि के समान सम्पूर्ण वचन सुना |३॥

जो वचन सुना उसीको कहते हैं।

हे महामते, हे पुत्र, सुनो, इस संसार की उपमानरूप इस एक आश्चर्यमयी आख्याकिया को मैं आपसे कहता हूँ॥४॥
तीनों लोकों में विख्यात महापराक्रमी एक राजा है। उसका नाम खोत्थ है, वह बड़ा समृद्धिशाली और तीनों लोकों पर आक्रमण करने में समर्थ है ॥५॥
सब लोकों में ब्रह्मा, विष्णु आदि सभी प्रभु जैसे धनी शिरोरत्न को सिर पर धारण करते हैं वैसे ही इसकी आज्ञा को सिर पर धारण करते हैं ॥६|जो बड़े-बड़े साहसपूर्ण कार्य करने में एकमात्र रसिक है, विविध प्रकार के आश्चर्यमय स्थलों में विहार करता है, उस महात्मा को तीनों लोकों में किसी ने भी अपने वश में नहीं किया ॥७॥
जिसके सुख-दुःखप्रद हजारों कार्यों को सागर की तरंगों की तरह कौन गिन सकता है ? ॥८॥
जैसे कोई पुरुष मुट्ठी से आकाश को पराजित नहीं कर सकता वैसे ही जिस महाबली के बल का न शस्त्रों से और न अग्नि से कोई भी तिरस्कार नहीं कर सका॥९॥
जिसकी लीला का, जो प्रयोजन थोड़ा होने पर भी हजारों कल्पनाओं से पूर्ण होने के कारण विशाल आरम्भवाली है और स्वप्न, मनोरथआदि के निर्माण से दैदीप्यमान है, इन्द्र, विष्णु और शंकर तनिक भी अनुकरण नहीं कर सकते हैं |१०॥

हे महाबाहो, उसके सब व्यवहाररूपी क्रीड़ा करने में सक्षम, उत्तम, मध्यम और अधम, सात्त्विक, राजस और तामस भेद से तीन प्रकार के शरीर जगत को आक्रान्त करके स्थित हैं॥११॥
तीन शरीरवाला यह पक्षी के तुल्य अत्यन्त विशाल अव्याकृत आकाश में ही उत्पन्न हुआ है, वहीं पर रहता है, विधि निषेधरूप शब्द के अनुसार चलता है। भाव यह है कि जैसे पक्षी आकाश में ही अण्डमय, पिण्डमय और पक्षमय तीन शरीरवाला क्रम से उत्पन्न होता

है, सब ओर से उसे जान जोखिम की शंका रहती है, असार पीपल आदि के फलास्वाद में लोलुप रहता है, शब्दमात्र से उड़ता है, वास्तविक बात का विचार नहीं करता वैसे ही यह भी स्थूल, सूक्ष्म और कारणरूप तीन शरीरवाला है ब्रह्माकाश में उत्पन्न होकर चारों ओर से भय की शंका करता है, तुच्छ विषयों में आसक्त हो विधि-निषेधरूप शब्द के अनुसार चलता हुआ घूमता है |१२॥
199108 उसी असीम आकाश में उसने ब्रह्माण्डरूपी नगर की, चौदह भुवन ही जिसके बड़े भारी रथों का समूह है या चौदह विद्यारूपी रथ्यामार्गों से जो विभक्त है, रचना कर रक्खी है और वह त्रिलोकरूप और वेदत्रयीरूप विभाग से विभूषित है॥१३॥
199109 नन्दन आदि वन और उपवनों की पंक्तियों से वह पूर्ण है, मेरु आदि क्रीड़ाशैलों से सुशोभित है, मोतियों की लताओं से व्याप्त समुद्ररूपी सात बावड़ियों से अलंकृत है, कभी न बुझनेवाले शीतल और उष्णरूप दो दीपकों से विराजमान है तथा शास्त्रीय सत् कर्मों से ऊर्ध्वगति और अशास्त्रीय निन्दित कर्मों से अधोगतिरूप व्यापारी मार्गों से वह भरा है ॥१४,१५॥
199110 उसी अतिविशाल नगर में उक्त राजा ने विषयों के मोह में फँसे हुए, अपवरक (मध्यगृह) के समान आकाश के परिच्छेदक होने के कारण अपवरकरूप संसारी देवता, मनुष्य आदि देह समूहों की सृष्टि की॥१६॥
199111 कोई ऊपर रक्खे गये, कोई नीचे रक्खे गये और किन्हीं को उसने बीच में नियोजित किया। कोई चिरकाल में नाश को प्राप्त होनेवाले हैं, तो कोई शीघ्र विनष्ट होनेवाले हैं। वे काले केशरूपी तृणों से आच्छादित और आँख, कान, नाक, मुँह आदि नौ द्वारों से अलंकृत हैं। उनमें निरन्तर वायु बहता रहता है, वे रोमकूपरूपी अनेक खिड़कियों से युक्त है और पाँच ज्ञानेन्द्रियरूपी पाँच दीपकों से वे प्रकाशयुक्त हैं। जाँघ और रीढ़ ही उनके तीन स्तम्भ है, सफेद हड्डियाँ भी बाँस के स्थानापन्न हैं, चिकनी मिट्टी के स्थानापन्न चर्म से वे कोमल है, सड़करूपी बाहुओं से वे व्याप्त हैं। उस
199112
199113
199114 महात्मा राजा ने उन देह समूहों में अभिमान द्वारा उनके रक्षक और स्वामीरूप अहंकारों की सृष्टि की। उक्त अहंकार आत्मविवेकरूपी प्रकाश से सदा भयभीत रहते हैं, क्योंकि उससे उनका विनाश हो जाता है ॥१७-२०॥
199115 अहंकारों की सृष्टि करने के उपरान्त उन देव, मनुष्य आदि के देहसमूहों के व्यवहार करने पर संकल्पात्मा जीवरूपी वह राजा जैसे घोंसले में चिड़िया विविध प्रकार की क्रीड़ाएँ करती है वैसे ही विविध प्रकार की क्रीड़ाएँ करता है ॥२१॥
199116
199117 __ हे पुत्र, तीन प्रकार के अनन्त शरीरों के अन्दर उन यक्षों के साथ लीलाओं द्वारा अस्वाधीनरूप से निवास कर और निकल कर फिर चला जाता है।।२२॥
199118 हे वत्स, चंचल चित्तवाले उसकी कभी निश्चल इच्छा होती है कि अविद्यमान किसी स्वप्नादिजगद्रूप नगर में जाऊँ॥२३॥
199119 तदनन्तर वह भूताविष्ट की तरह निद्रा आदि के आवेश से जाग्र देहादि के अभिमान का त्याग कर दौड़ता है, तदुपरान्त गन्धर्वनगर के समान मिथ्याभूत उस नगर को प्राप्त होता है॥२४॥
199120 हे पुत्र, चंचल चित्तवाले उसकी कभी संकल्प के लय की अवस्थारूप सुषप्ति को प्राप्त होऊँ, ऐसी इच्छा उत्पन्न होती है, उससे वह शीघ्र विनष्ट हो जाता है|२५॥
199121 फिर वह जल से तरंग के समान पूर्ण स्वभाव से ही तुरन्त फिर उत्पन्न हो जाता है। (क्योंकि वही मैं हूँ, ऐसा सोकर उठे हुए पुरुष को प्रत्यभिज्ञा होती है) और फिर विविध आरम्भों से परिपूर्ण व्यवहार करता है ॥२६|फिर अपने ही व्यवहार से कभी उसका पराभव होता है, 'मैं किंकर हूँ', 'मैं अज्ञानी हूँ', 'मैं दुःखी हूँ', यों शोक करता है। कभी पूर्वानुभूत हर्ष का अतिक्रमण कर वर्षा ऋतु की कला के उल्लास के प्रवाह का अतिक्रमण कर नदी के वेग के समान वह स्वयं दीनता को प्राप्त होता है॥२७,२८॥
199122 हे पुत्र, अन्तर्गत आत्मज्योति से देदीप्यमान अतएव महामहिमाशाली वह राजा आँधी के झोंकों से अशान्त सागर के समान शत्रुओं का तिरस्कार करने की सामर्थ्य रहते शत्रुओं की ओर चलता है, विजय प्राप्त करता है, शब्द करता है, सम्पत्तियों को प्राप्तकर वृद्धि को प्राप्त होता है, दमकता है, स्वप्न और जाग्रत में प्रतीत होता है एवं सुषुप्ति, प्रलय, समाधि और मुक्ति में प्रतीत नहीं होता है ॥२९॥
199123
199124 बावनवाँ सर्ग समाप्त
199125 तिरपनवाँ सर्ग जगत संकल्प से कल्पित है, इस अर्थ में दृष्टान्तभूत
199126 खोत्थ राजा के उपाख्यान के तात्पर्य का विस्तारपूर्वक वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, वहाँ जम्बूद्वीप में अर्धरात्रि के समय कदम्ब वृक्ष की चोटी पर कदम्ब के शिरोभूषण की तरह बैठे हुए पवित्र अन्तःकरणवाले पिता से पुत्र ने पूछा ॥१॥
199127 हे तात, खोत्थनाम से प्रख्यात उत्तम आकृतिवाला कौन-सा वह राजा है ? आपने मुझसे यह क्या कहा? इसे आप यथार्थरूप से कहिए ॥२॥
199128 __ यथाश्रुत अर्थ मे तात्पर्य नहीं है, किन्तु अन्य अर्थ में तात्पर्य है, ऐसा तुमने कैसे जाना, ऐसा यदि कहें, तो 'पुरं भविष्यन्निर्माणं किंचिद् यामीति निश्चला' इस उक्ति में भविष्यत्व और वर्तमानत्व के यौगपद्य का विरोध होने से उसका अर्थ अन्वित नहीं दिखाई देता, यह कहते हैं।
199129 कहाँ भविष्य में नगर का निर्माण और कहाँ वर्तमानकाल में उसकी गम्यता इन दोनों अर्थों के
199130
199131 विरुद्ध होने के कारण आपका वचन मेरे मोह के लिए हो रहा है॥३॥
199132
199133 दाशूर ने कहा : हे पुत्र, सुनो, यथार्थ यह मैं तुमसे कहता हूँ, जिससे तुम इस संसारचक्र के तत्त्व को जान जाओगे ॥४॥
199134 परमार्थसत्ताशून्य अज्ञान से उत्पन्न अतएव मायामय विस्तृत इस संसार की इस स्थिति का मैंने इस प्रकार परोक्षरूप से वर्णन किया है।५॥
199135 परमाकाश से उत्पन्न हुआ संकल्प खोत्थ कहा जाता है, वह अपने संकल्प से उत्पन्न प्रवृत्ति की वासना के प्रादुर्भाव से ही उत्पन्न होता है और निवृत्तिवासना की दृढ़ता से स्वयं विलीन हो जाता है॥६॥
199136 यह विशाल सारा जगत उसका परिणाम है, क्योंकि संकल्प के उत्पन्न होने पर उत्पन्न होता है और संकल्प के नष्ट होने पर नष्ट हो जाता है॥७॥
199137
199138 यदि कोई शंका करे ब्रह्मा, विष्णु आदि से जगत की उत्पत्ति हुई है, ऐसा सुना जाता है, फिर कैसे आप अन्य से उसकी उत्पत्ति कहते हैं ? तो इस पर कहते हैं।
199139 जैसे लोग शाखाओं को वृक्षों के अवयव मानते हैं, जैसे शिखरों को पर्वतों के अवयव मानते हैं, वैसे ही ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, रुद्र आदि को संकल्प के ही अवयव जानते हैं ॥८॥
199140 तीनों कालों में जगत के अभाव से युक्त ब्रह्म में उसने इस त्रिजगतरूपी घर को बना रक्खा है अचेतन संकल्प में जगन्निर्माण शक्ति कहाँ से आई, ऐसी शंका नहीं करनी चाहिए, क्योंकि अधिष्ठानभूत चैतन्य के अनुग्रह से उसने चेतन बिरंचि के स्वरूप को प्राप्त कर त्रिजगद्रूपी नगर को बनाया है, जिस त्रिजगद्रूप नगर में सूर्य आदि के प्रकाश से युक्त चौदह लोक है, जहाँ पर वन, उपवनों की मालाओं से युक्त उद्यान परम्पराएँ है, जहाँ पर सह्य, मन्दर, मेरु क्रीड़ा शैल है, जहाँ पर अग्नि के समान प्रकाशमान शीतल और उष्ण कान्तिवाले चन्द्रमा-सूर्यरूपी दीपक हैं ॥९-११॥
199141 जहाँ पर सूर्य की किरणों से चमकती हुई चंचल तरंग ही बड़ी बड़ी मुक्ता है, जहाँ पर ओस की सुन्दरमोतियों की मालारूप चंचल नदियाँ बहती है ।।१२॥
199142 जहाँ पर ईख के रस, दूध आदिरूप जलवाले, मणि, रत्नरूपी भसींड़े के अंकुरों से युक्त, बड़वानलरूपी कमलों से भरे हुए सातमहासागर ही सात बावड़ियाँ है ॥१३॥
199143
199144 'ऊर्ध्वाधोगतिरूपेण वाणिमार्गेण संकुलम्' (शास्त्रीय कर्मों से ऊर्ध्वगति होती है, अशास्त्रीय कर्मों से अधोगति होती है, इस प्रकार के व्यापारी मार्ग से परिपूर्ण) सा जो पहले कहा था, उसका
199145 अर्थ कहते हैं। ___ नीचे पृथ्वी पर तथा ऊपर आकाश में पुण्य और पाप ही जिनकी धन-सम्पत्ति है, उन कर्म और उपासना में अधिकारी श्रेष्ठ पुरुषों, देवताओं और म्लेच्छ देश में रहनेवाले कर्माधिकार से रहित पुरुषों के क्रय, विक्रय जिस पुर में होते हैं (0)१४॥
199146 पूर्वोक्त इसी त्रिजगद्रूपी नगर में संकल्परूपी राजा ने अपनी क्रीड़ा के लिए भाँति-भाँति के देव, नर, तिर्यगादि के देहरूपी मध्यगृह बनाए हैं, कुछ देवनामवालों को ऊपर ही रक्खा है। नर, नाग आदि कुछ को नीचे ही रक्खा ॥१५,१६॥
199147 उसने प्राणों के प्रवाह से चल रहे, मांसरूपी मिट्टी के बने हुए, सफेद अस्थिरुपी लकड़ीवाले, तेल, उबटन आदि से चिकने और निर्मल विविध प्रकार के जीव बनाए हैं। कोई चिरकाल में नष्ट होते हैं। कोई शीघ्र नष्ट होनेवाले हैं,
199148 (4) मनुष्य और देवताओं के 'देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः' इस भगवद्वाक्य से पुण्य और उसके फल से क्रय-विक्रय होते हैं । म्लेच्छों के, जो कर्माधिकार से बहिष्कृत हैं, पाप और उसके फल स्थावर, तिर्यगादि योनियों से क्रय-विक्रय होते हैं।
199149

किन्हींकी केशरूपी तृणों की वृद्धि से आच्छादन शोभा बनाई गई है। कान आँख, नासिका आदि नौ द्वारों से युक्त हैं । निरन्तर बह रहे प्राणवायु से वे उष्ण और शीतल हैं ॥१७-१९॥
कान, नासिका, मुख, तालू, आदि बहुत-सी खिड़कियों से वे युक्त है, भुजा आदि अंगरूपी सड़कों से वे व्याप्त हैं और पाँच इन्द्रियाँ ही उनमें कुत्सित पाँच दीपक हैं |२०॥
हे महामते, उन देहरूपी मध्यगृहों में संकल्प ने माया से अहंकाररूपी महायक्षों की रचना रच रक्खी है । वे परमात्मा के दर्शन से भयभीत होते हैं, तात्पर्य यह है कि परमात्मा के दर्शन से हृदयग्रन्थिरूप अहंकार का विनाश सुना जाता है, अतएव वे परमात्मा के दर्शन से डरते हैं ॥२१॥
देहरूपी मध्यगृहों के अन्दर अहंकाररूपी महायक्ष, जो कि माया से उत्पन्न हुए हैं उनके साथ वह सदा खूब क्रीड़ा करता है ॥२२॥

यदि कोई कहे कि देह ही अहंकार है, अन्य अहंकार नहीं है, तो इस पर नहीं, ऐसा कहते हैं।
जैसे कोठिले में बिल्ली रहती है, जैसे धौंकनी में साँप रहता है और जैसे बाँस में मोती रहता है वैसे ही शरीर में अहंकार भी है|२३॥
जैसे सागर में तरंग क्षणभर में उदित होती है और क्षण भर में विलीन हो जाती है, वैसे ही देहरूपी घर में संकल्प की वृत्तियाँ क्षणभर में दीपक के समान उदित होती हैं और क्षणभर में नष्ट हो जाती हैं ॥२४॥

'तस्येच्छा जायते' इत्यादि के तात्पर्य का पुत्र द्वारा उक्त विरोध के परिहार से वर्णन करते हैं।
जब वह संकल्पित वस्तु को क्षण भर में ही देखने लगता है तब जिसका निर्माण आगे होनेवाला हो, ऐसे नगर को (स्वप्नजगत को) प्राप्त होता है|२५॥

'तेनाऽऽशु स विनश्यति' इसके तात्पर्य को कहते हैं।
अनेक करोड़ों जन्मों में दुःख का अनुभव करके भाग्यवश निर्वेद को प्राप्त होकर शास्त्र, आचार्य और समाधि के अभ्यास से आत्मतत्त्व का साक्षात्कार होने पर संकल्प के अभावमात्र से वह शीघ्र नष्ट हो जाता है। संकल्प की वासनाक्षयप्रयुक्त शून्यभाव से जो अभिनिष्पत्ति है, वह परम कल्याण के लिए होती है॥२६॥

पुनरुत्पद्यते' इसका तात्पर्य कहते हैं।
बालक के द्वारा कल्पित यक्ष के समान संकल्पमात्र स्वरूप वह स्वयं अनन्त आत्मदुःखों के लिए उत्पन्न होता है, आनन्द के लिए कभी उत्पन्न नहीं होता ॥२७॥
जैसे घन अन्धकार अपनी सत्ता से अंधत्व का विस्तार करता है और अपनी असत्ता से उसका विनाश करता है वैसे ही संकल्प अपनी सत्ता से ही विशाल जगद् दुःख का विस्तार करता है और अपनी असत्ता से उसका विनाश करता है ॥२८॥

'किंकरोऽस्म्यहमज्ञोऽस्मि' इत्यादि शोकोक्ति का तात्पर्य कहते हैं।
काष्ठ के बीच में जिसके अण्डकोश दब गये, उस कील उखाड़नेवाले बन्दर के समान दुःख देनेवाली अपनी करनी से ही वह रोता है ॥२९॥
जैसे गदहा अकस्मात गिरे हुए शहद की बूंदों का स्वाद लेता है, वैसे ही आनन्द लेश का संकल्प करनेवाला वह मारे हर्ष के ऊँची गर्दन करके स्थित रहता है । गदहा इस दृष्टान्त से यह सूचित किया कि जैसे गदहे के लिए शहद चाटना अत्यन्त दुर्लभ है वैसे ही उसके लिए विषयसुख भी अत्यन्त दुर्लभ है, मोक्ष सुख की तो कौन कहे ! ॥३०॥
बालक के समान संकल्प से ही वह स्वयं एक क्षण में विरक्त होता है, क्षण भर में स्वयं अनुराग को प्राप्त

होता है और क्षणभर में विकार को प्राप्त होता है ॥३१॥

खोत्थ की आख्यायिका के वर्णन का प्रयोजन कहते हैं।
हे पुत्र, बुद्धि इस संकल्प को सब बाह्य वस्तुओं से लौटाकर, समाधि के अभ्यास से और तत्त्वज्ञान से निर्वासनिक बनाकर,प्रत्यग्भूत ब्रह्म का अवलम्बन कर जिस प्रकार विश्रान्त हो, वैसा तुम करो ॥३२॥

पहले सर्ग में जो तीन शरीर कहे गए थे, उन्हींका विस्तार करते हैं।
उस संकल्पात्मक मन के सत्त्व, रज और तम नामक उत्तम, मध्यम और अधम तीन शरीर इस जगत स्थिति के कारण हैं ॥३३॥
तमोरूप संकल्प प्राकृत चेष्टा से (स्वाभाविक प्रवृत्ति से) नरकों में प्रसिद्ध परमदीनता को प्राप्त होकर कृमि-कीट योनि में प्राप्त होता है। यहाँ पर कृमि, कीट का ग्रहण स्थावर आदि योनियों का भी उपलक्षक है ॥३४॥
सत्त्वरूप संकल्प धर्म और ज्ञान में परायण होकर स्वराज्य को (हिरण्यगर्भ भावपर्यन्त देवताभाव को) प्राप्त होता है जिसमें मोक्ष सन्निहित है ॥३५॥
रजोरुप संकल्प मनुष्यरूप जन्म से मनुष्योचित व्यवहारवाला होता है, वह संसार में पुत्र, स्त्री आदि से अनुरंजित होकर रहता है॥३६॥
हे महामते, तीन प्रकार के इस स्वरूप को त्याग कर संकल्पः आत्यन्तिक संकल्पोच्छेद होने पर मोक्षरूप परम पद को प्राप्त होता है॥३७॥

संकल्प के क्षय में कौन उपाय है, ऐसा प्रश्न होने पर उसे कहते हैं।
हे पुत्र, सब बाह्य दृष्टियों का त्याग करके, मन से मन का नियमन करके तुम बाह्य और आभ्यन्तर पदार्थों के साथ संकल्पों का विनाश करो॥३८॥

__ यदि कोई शंका करे कि संकल्प का विनाश दुष्कर है। अन्य किसी उपाय का मोक्ष के लिए उपदेश दीजिये, तो इस पर अन्य उपाय नहीं है ऐसा कहते हैं।
यदि हजारों वर्षों तक तुम घोर तपस्या करो, यदि अपने शरीर को शिला पर पटक कर चूर चूर कर डालो, यदि अग्नि में प्रवेश करो अथवा बड़वानल में प्रवेश करो, गड्ढे में गिरो, यदि खड्गधारा के वेग में प्रवेश करो, यदि साक्षात् शिवजी तुम्हें उपदेश देनेवाले हों अथवा साक्षात् विष्णु उपदेश कहें या भगवान ब्रह्मा उपदेशक हो अथवा अत्यन्त दयालू श्रीदत्तात्रेय उपदेशक हो, चाहे तुम पाताल में रहो, चाहे पृथ्वी पर रहो, चाहे स्वर्ग में ही क्यों न रहो, तुम्हारे लिए संकल्प की शान्ति के सिवा दूसरा उपाय नहीं है ॥३९-४२॥

वह संकल्प की निवृत्ति ब्रह्मस्वरूप ही है, इस आशय से कहते हैं। बाधरहित, अविकारी, परमपवित्र, सुखरूप संकल्प की निवृत्ति के लिए साधनचतुष्टय सम्पत्ति, श्रवण, मनन तथा निदिध्यासन रूप परम यत्न पौरुष से करो॥४३॥

यदि कोई शंका करे कि एकमात्र संकल्प के नष्ट होने पर संपूर्ण जगद्रूप बन्धन की निवृत्ति कैसे होती है, तो इस पर कहते हैं।
हे निष्पाप, सम्पूर्ण पदार्थ संकल्परूपी सूत्र में गुंथे हुए हैं । संकल्परूपी सूत्र के टूटने पर छिन्न भिन्न हुए पदार्थ न मालूम कहाँ चले जाते हैं। भाव यह है कि आरोपित पदार्थों की अधिष्ठान में प्रतीति होती है, उनके अन्यत्र गमन की प्रसिद्धि नहीं है॥४४॥

199198 यदि कोई शंका करे कि यह संकल्प आदि सब भावों की निवृत्ति असत् है या सत् है या सदसत् है।
199199
199200
199201 यदि असत् है, तो मोक्ष की असिद्धि हो जायेगी। यदि सत् है, तो मोक्ष होने पर भी द्वैत की आपत्ति हो जायेगी। यदि सदसत् है, तो बन्ध और द्वैत की पाक्षिक अनुवृत्ति होगी, इसलिए मोक्ष में अक्षुण्णता की सिद्धि नहीं होगी, इत्यादि दोषों का एक उक्ति से परिहार करते हैं।
199202 असत्, सत्, सदसत्-सब विकल्प संकल्प से ही पदार्थों के साथ उत्पन्न हुए हैं, वे संकल्प का ही सदसद्रूप से विकल्प करने के लिए समर्थ नहीं है। परमार्थ सत्यसंकल्प ब्रह्म का वे स्पर्श भी नहीं कर सकते, इसमें कहना ही क्या है ? कार्य जहाँ पर अपने से सम्बन्ध रखनेवाले आन्तर कारण में भी कुण्ठित होते हैं । वहाँ पर असंग परमात्मा में तो उनके कुण्ठीभाव का क्या कहना है ? ॥४५॥
199203 जिस-जिसका जैसा संकल्प किया जाता है, वह क्षण भर में वैसा हो जाता है, इसलिए हे तत्त्वज्ञ, तुम कभी भी किसी भी वस्तु का संकल्प मत करो ॥४६॥
199204 संकल्प से रहित हुए तुम जो व्यवहार जैसे प्राप्त हो, वैसे उसमें तत्पर होओ, क्योंकि संकल्प का क्षय होने पर चित् (जीव) चेत्य की (ब्रह्म की)
199205 ओर आकृष्ट हो जाता है ॥४७॥
199206
199207 मोक्ष का सम्पादन यदि न किया जाय, तो क्या क्षति है, ऐसा यदि कोई कहे, तो उस पर कहते हैं।
199208 सत्य एकत्व स्वभाव ब्रह्म असत्य मायावश देवता, मनुष्य, तिर्यगादि चौरासी लाख योनियों द्वारा तत् तत् प्राणियों के रूप से उत्पन्न होकर व्यर्थ ही जगत्दुःख का अनुभव करता है। यह उसके स्वरूपानुरूप नहीं है ॥४८॥
199209 हे निष्पाप, नाना योनियों में जन्म के लिए दुःखार्थ पुनः पुनः उस मरण से तुम्हें क्या लाभ है, जो दुःख के लिए नहीं होता, विद्वान लोग उसी का आश्रय ले लेते हैं, अन्य का नहीं लेते हैं ॥४९॥
199210
199211 तो मुझे क्या करना चाहिए, यदि ऐसा पुत्र की ओर से प्रश्न हो, तो उस पर कहते हैं।
199212 सुषुप्त चित्तवृत्तिवाले होकर तत्त्वज्ञता को प्राप्त करके मूलोच्छेदपूर्वक सम्पूर्ण विकल्पों को दूर कर जो अद्वितीय मोक्ष नामक पद है, उसे निरतिशय आनन्द की प्राप्ति के लिए प्रयत्नपूर्वक प्राप्त करो ॥५०॥
199213
199214 तिरपनवाँ सर्ग समाप्त
199215 चौवनवाँसर्ग संकल्प की जैसे उत्पत्ति होती है, जैसे उसका स्वरूप है, जैसे वह घनता को प्राप्त होता है और जिस उपाय से उसका उच्छेद होता है, इन सबका वर्णन।
199216 पुत्र ने कहा : हे तात, यह संकल्प कैसा है ? हे प्रभो, यह कैसे उत्पन्न होता है, कैसे वृद्धि को प्राप्त होता है और कैसे नष्ट होता है ? ॥१॥
199217 दाशूर ने कहा : हे पुत्र, अनन्त, सत्तासामान्यरूपी आत्मतत्त्वरूप चित् की जो विषयोन्मुखता है, उसी को संकल्परूपी वृक्ष का अंकुर कहते हैं ॥२॥
199218 सूक्ष्मरूप से अस्तित्व को प्राप्त हुआ वह संकल्प ही मेघ की नाईं चित्ताकाश को चारों ओर से व्याप्त करके अधिष्ठान चैतन्य की चित्स्वभावता के तिरोधान द्वारा जड़ प्रपंचाकार की प्राप्ति के लिए धीरे धीरे घनता को प्राप्त होता है ॥३॥
199219
199220 इस प्रकार समष्टिसंकल्प से जगत की उत्पत्ति कहकर उसी प्रकार बुद्धि, अहंकार, प्राण, इन्द्रिय, देह आदि के आकारवाले व्यष्टिसंकल्प की उत्पत्ति कहते हैं।
199221
199222 विषयों की अपने से अतिरिक्त की तरह भावना करता हुआ चेतन जैसे बीज अंकुरता को प्राप्त होता है वैसे ही संकल्परूपता को प्राप्त होता है ॥४॥
199223
199224 उस मूलअंकुर से शाखाअंकुरों की तरह बाह्यविषयाकार संकल्प परम्पराओं से संकल्पों की दुःखदायिनी वृद्धि कहते हैं। ___ संकल्प से संकल्प स्वयं ही पैदा होता है और स्वयं ही दुःख के लिए वृद्धि को प्राप्त होता है, उसकी वृद्धि सुख के लिए नहीं होती॥५॥
199225 जैसे समुद्र एकमात्र जलरूप है वैसे ही सारा संसार संकल्पमात्र ही है, संकल्प को छोड़कर दूसरी वस्तु संसारदुःख नहीं है, अर्थात् संकल्प ही संसाररूप दुःख है|६॥
199226 ___ यदि कोई शंका करे, निर्विकार अद्वितीय वस्तु में बिना बीज के जगत की उत्पत्ति कैसे हुई, तो उस पर कहते हैं। __ काकतालीय न्याय से यह संसार मिथ्या ही उत्पन्न हुआ है। विवर्तवाद के आश्रय से उक्त दोष का परिहार करना चहिए, इस आशय से कहते हैं - मृगजल और द्विचन्द्रत्व के समान यह असत्य ही वृद्धि
199227 को प्राप्त होता है॥७॥
199228
199229 पूर्वानुभूत विषयवासनाओं के उबुद्ध होने से यह हेय जगद्भ्रान्ति हुई है, ऐसा कहते हैं।
199230 जिस पुरुष ने मातुलिंग का फल (फलविशेष, जो नेत्र के पित्त को बढ़ाता हुआ शुक्ल वस्तु में पीतभ्रम उत्पन्न करता है) निगल लिया, उसे जैसे सर्वत्र कनक प्रतीति होती है वैसे ही असत्य यह संकल्प तुम्हारे हृदय में स्वयं ही प्राप्त होता है।।८॥
199231 असत्य ही तुम उत्पन्न हुए हो और असत्य ही स्थित हो, मेरे इस उपदेशरूप शास्त्र के ज्ञात होने पर असत्य का विलय हो जाता है॥९॥
199232 यह जो वेदान्तों में प्रसिद्ध पूर्णात्मा है, वह मैं ही हूँ, मेरे ये सुख-दुःखमय जन्मादि विकार मिथ्या ही है, इस प्रकार की आस्था अज्ञानवश नहीं होती, इसी से तुम्हें अन्तःकरण में संताप होता है ॥१०॥
199233 इस जन्म आदि के सम्बन्धी तुम कभी न होते हुए भी भ्रान्ति से उत्पन्न हुए हो। तो विवेक पूर्णतारूप आत्मतत्त्व के स्फुरण से जन्म कहाँ ? संकल्पवश तुम व्यर्थ मूढ़ हुए हो ॥११॥
199234 ___ तब इस भ्रम की निवृत्ति के लिए कौन-सा उपाय है, ऐसा प्रश्न होने पर भ्रमनिवृत्ति का उपाय कहते हैं।
199235 संकल्प का संकल्प मत करो, पहले अनुभूत सुख-दुःखादि भाव का वर्तमान स्थिति में स्मरण मत करो। पूर्वभाव का स्मरण करने पर उनके ग्रहण और त्याग के लिए संकल्प का उदय होगा ही। केवल वर्तमान स्थिति में पूर्वानुभूत सुख-दुःखादि भावों की अस्मरणरूपी भावना से ही भव्य पुरुष भूति के लिए उन्मुख होता है ।।१२॥
199236
199237 संकल्प के क्षय से सब भयों का नाश हो जाता है और पूर्वभावों की भावना न करने से संकल्प का नाश हो जाता है, यह क्रम सिद्ध है, ऐसा कहते हैं।
199238 संकल्प के विनाश में यत्न करने से मनुष्य विविध भयों को प्राप्त नहीं होता। एकमात्र भावना के अभाव से संकल्प अपने आप क्षीण हो जाता है॥१३॥
199239
199240 यह उपाय अत्यन्त सरल है, यों उसकी प्रशंसा करते हैं। शिरीष आदि फूलों को और कोमल पल्लवों को मसलने में थोड़ा बहुत प्रयत्न हो सकता है, किन्तु
199241
199242
199243 भावना न करने मात्र से सिद्ध होनेवाले संकल्पनाश में उसकी भी संभावना नहीं है |१४॥
199244 हे पुत्र, फूल को मसलने के लिए हाथ की चेष्टारूप यत्न का उपयोग होता है, लेकिन इस संकल्पविनाश में उतने भी यत्न का उपयोग नहीं है|१५॥
199245 जिस पुरुष को संकल्प का विनाश करना हो, वह भावना के अस्मरण से

199246 आधे पलक में ही अनायास उसका विनाश कर डालता है|१६॥
199247
199248 संकल्प का क्षय होने से दुःखक्षय होने पर भी निरतिशय आनन्द की प्राप्ति किस उपाय से हो सकती है? ऐसा प्रश्न होने पर कहते हैं।
199249 निरन्तर अपनी पूर्णानन्दात्मता के चिन्तनमात्र से प्राप्त हुई स्वात्मा में स्थिति को (स्वरूपाप्रच्युति को) प्राप्त होने पर जो वस्तु असाध्य है, वह भी साध्य हो जाती है।
199250 शंका : जो वस्तु असाध्य है, वह साध्य हो जाती है, यह कथन तो विपरीत है?
199251 समाधान : वह स्वरूपस्थिति स्वतः सिद्ध है, कभी नष्ट नहीं होती, इस आशय से उसे असाध्य कहा और वह उत्पन्न होती है, इस आशय से उसे साध्य कहा। भावों की निवृत्ति दो प्रकार की है, दूसरे द्वारा अपहृत होने पर अथवा नाश से दूसरे जन्म की प्राप्ति होने पर।
199252 हे पुत्र तुम्हारा आत्मा अन्य से अपहृत होता हुआ किसका होगा; क्योंकि अद्वितीय आत्मा से अतिरिक्त कोई वस्तु प्रसिद्ध नहीं है, अथवा नष्ट होता हुआ वह भला क्या वस्तु होगा ? घट तो नष्ट होता हुआ कपाल बनता है, पर आत्मा क्या होगा ? जो होगा वह नष्ट हुए आत्मा से देखा ही नहीं जा सकता। आत्मा से अन्य कोई द्रष्टा है ही नहीं, इसलिए निःसाक्षिक आत्मनाश सिद्ध हो ही नहीं सकता। इसलिए आत्मरूप मोक्ष स्वतःसिद्ध है न कि असत् ही उत्पन्न होता है|१७॥
199253 हे मननशील पुत्र, संकल्प से ही संकल्प का और मन से ही अपने मन का उच्छेद करो यानी असंकल्पन के संकल्प से ही सब पदार्थों के संकल्प का और आत्मतत्त्व मननरूप मन से ही अपने मन का उच्छेद करके तुम स्वात्मनिष्ठ हो जाओ, ऐसा करने में कौन-सी कठिनाई है ? ॥१८॥
199254 हे महामते, संकल्प के शान्त होने पर यह सारा संसारदुःख जड़ से उपशान्त हो जाता है। भाव यह कि पूर्वोक्त दो उपायों से संकल्प के मूलतः उपशान्त होने पर दुःख भी मूलतः उपशान्त हो जाता है॥१९॥
199255 __ संकल्प के शान्त होने पर भी जीव, चित्त, वासना आदि से दुःख होगा ही। ऐसी आशंका करके चित्त आदि का संकल्प में ही अन्तर्भाव कहते हैं।
199256 __ संकल्प ही मन, जीव, चित्त तथा वासनासहित बुद्धि है। इनका नाम से ही भेद है। हे अर्थवित्ताओं में श्रेष्ठ, अर्थतः इनमें भेद नहीं है|२०॥
199257 संकल्प के सिवा यहाँ कहीं पर कुछ भी नहीं है, इसलिए हृदय
199258 से संकल्प को ही तुम दूर करो। व्यर्थ अन्य का शोक क्यों करते हो? ॥२१॥
199259
199260 यदि कोई शंका करे, संकल्प ही यदि जीव और जगद्रूप है, तो उसका नाश होने पर नैरात्म्यरूप शून्यतापत्ति हो जायेगी, क्योंकि जीव से अन्य आत्मा नाम की कोई वस्तु नहीं है, इस पर कहते हैं। __ जैसे ही यह आकाश शून्य है वैसे ही यह जगत भी शून्य है, क्योंकि असन्मय विकल्प से उत्पन्न हुए ये दोनों विस्तृत हैं। भाव यह कि मरुमरीचिका का नाश होने पर भी मरुभूमि जैसे शून्य नहीं कही जाती वैसे ही जीव, जगद्रूप दृश्य का बाध होने पर भी दृग्रूप (द्रष्टा) आत्मा शून्य नहीं कहा जा सकता। मरुमरीचिका और जगत ये दोनों समान ही हैं ॥२२॥
199261
199262
199263 यदि कोई शंका करे कि एक बार बाधित होकर भी यह जगत भावना से पुनःहोगा इस पर कहते हैं।
199264 यह सारा जगत असत् ही है, क्योंकि असत् संकल्प से ही इसका निर्माण हुआ है, इसलिए भावना कहाँ पर रहेगी? भाव यह है कि बाधित पदार्थ में भावना का अवतरण ही नहीं हो सकता है॥२३॥
199265
199266 इसलिए भावना के उच्छेद को चाहनेवाले पुरुष को सबसे पहले जगत मिथ्या है, ऐसा ज्ञान प्राप्त करना चाहिये, यह कहते हैं।
199267 (जगत में 'यह सत्य है' इस विश्वास के न होने पर भावना किसमें रहेगी?) भावना के नाश से सिद्धि प्राप्त होती है। तदनन्तर प्राप्तव्य कुछ वस्तु अवशिष्ट नहीं रहती है। इसलिए अभ्यासवश दृढ़ हुए दृश्य के अनादर से इस समस्त जगत को असत् समझना चाहिये ॥२४॥
199268 पुरुष दृश्य के अनादर से देह में आत्मत्व को अनुसन्धानवश होनेवाले सुखदुःखों से लिप्त नहीं होता । देहसम्बन्धी पुत्र, मित्र आदि भी अवास्तविक हैं, यह जानकर उनमें स्नेह से आदर नहीं होता है|२५॥
199269 आदर का अभाव होने पर हर्ष, क्रोध तथा जन्म-मरण आदि नहीं होते हैं, इसलिए सुख, दुःख आदि की भ्रान्तियों से युक्त यह सब असत् ही है ॥२६॥
199270 मन ही चित् के प्रतिबिम्ब से जीव होकर मनोरथ से कल्पित नगररूपी भूत, भविष्य और वर्तमान जगत की रचना करता हुआ, वृद्धि करता हुआ और विनाश करता हुआ खूब स्फुरित होता है ॥२७॥
199271
199272 कैसे पूर्वोक्त रीति से परिवर्तन करता हुआ स्फुरित होता है ? उस पर कहते हैं।
199273 लोक में मन विषयों के सम्बन्ध से तत्-तत् विषयवासनाओं से आवृत और अधिष्ठानरूप चित् के सम्बन्ध से स्फुरण शक्तिवाला होकर स्थित है, इसलिए मलिन और चंचल होकर अपनी इच्छा से पूर्वोक्त रचना आदि की व्यवस्था करता है ॥२८॥
199274
199275 तब वह इष्ट वस्तु ही क्यों नहीं करता है, अनिष्ट वस्तु को क्यों करता है ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
199276 हृदयरूपी वन का बन्दर जीव अपने स्वभाव के अनुरूप लीला करता है। बड़े आकार को प्राप्त कर क्षणमात्र में छोटा बन जाता है ॥२९॥
199277
199278 यह बड़े और छोटे आकार का कैसे हो जाता है ? इस पर कहते हैं।
199279 संकल्परूपी जलतरंगों का नियन्त्रण किसी से नहीं किया जा सकता। विषयों के थोड़े दर्शन से उबुद्ध हुई वे बढ़ती हैं और विषयों के दर्शन और स्मरण का त्याग होने पर अपने परिवार के साथ ह्रास को प्राप्त होती हैं|३०॥
199280 जैसे अग्नि की चिनगारी केवल एक तृण से प्रदीप्त हो उठती है वैसे ही संकल्प तृणतुल्य अल्पविषय से भी प्रदीप्त होते हैं। जैसे बिजली की अग्नियों का आकार गुप्त रहता है, कभी चमक कर वे क्षणभर में नष्ट हो जाता है,ठुंठ आदि में चोर की भ्रान्ति उनसे होती है, मेघ स्थित जल में उनकी स्थिति रहती है वैसे ही संकल्पो का भी आकार गुप्त रहता है, वे प्रदीप्त होकर क्षण भर में नष्ट हो जाते हैं। खम्भे आदि में चोर सब भ्रान्ति के हेतु हैं और जड़ विषयों में उनका निवास है।
199281 इस प्रकार 'कीदृशस्तात संकल्पः" (हे तात संकल्प किस प्रकार का है) इत्यादि प्रश्नों का उत्तर कहकर 'कथं चैषविनश्यति' (किस प्रकार इसका विनाश होता है) इस अन्तिम प्रश्न का उत्तर कहने के लिए पूर्वोक्त संकल्प का निवारण कोई कठिन काम नहीं है, ऐसा कहते हैं।
199282
199283
199284 हे पुत्र, जो भी वस्तु असन्मय (मिथ्या) है उसीका ज्ञान से शीघ्र निवारण किया जा सकता है, इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है। असत् वस्तु कभी सद् नहीं हो सकती है। यदि संकल्प परमार्थभूत होता, तो वह स्वतः ही अनिवार्य हो जाता ॥३१-३३॥
199285
199286 किन्तु यह असन्मय ही है, इसलिए इसका सुखपूर्वक निवारण किया जा सकता है।
199287 जगत सत्य है, इस पक्ष में तो आत्मा भी जगत के तुल्य ही है, अतएव आत्मा में मलिन स्वभावता की प्राप्ति होने पर ज्ञान से सत्य का निरास ही सब प्रमाणों के विरुद्ध है, इससे अनिर्मोक्षप्रसंग हो जायेगा। विरुद्ध का (ज्ञान से सत्य के निरास का) भी यदि स्वीकार किया जाय, तो जैसे कोयले की कालिमा यदि कुछ बाकी रखकर धोई जाय तो कालिमा ही शेष रहेगी, यदि कुछ शेष न रखकर धोई जाय तो केवल शून्यता में पर्यवसान होगा, इसी दृष्टान्त से इस पक्ष में पुरुषार्थ का अस्तित्व ही मिट जायेगा, इस आशय से कहते हैं।
199288 हे साधो, यदि संसाररूपी मल कोयले की कालिमा के समान सत्य हो, तो इसको धोने के लिए कौन दुर्बुद्धि प्रवृत्त होगा ? किन्तु यह चावलों में छिलकों की नाईं स्थित है, इसलिए इसका पौरुष प्रयत्न से विनाश हो जाता है।
199289 हे पुत्र, प्राप्त हुआ अनादिभूत भी यह संसारमल तत्त्वज्ञानी के लिए तो अनायास ही उच्छेद्यरूप से विस्तृत है; क्योंकि अनादि अज्ञान से उत्पन्न, अतिविस्तृत भी रजत, स्वप्न आदि की भ्रान्ति का ज्ञानमात्र से उच्छेद दिखाई देता है, यह तात्पर्य है। ___ असंभावना, विपरीत भावना आदि मल का तो ज्ञान भूमिका अभ्यासरूप पुरुष प्रयत्न से भी विनाश होता है, इस आशय से कहते हैं।

जैसे पुरुष प्रयत्न से धान का छिलका नष्ट हो जाता है और जैसे ताँबे की कालिमा नष्ट हो जाती हैं वैसे ही प्रयत्न से पुरुष के असम्भावना, विपरीत भावना आदिरूप मल अवश्य नष्ट हो जाते हैं, इसमें सन्देह नहीं है, इसलिए तुम उसके लिए प्रयत्न करो ॥३४-३८| असत्य विकल्पों से युक्त मिथ्या संसार को इतने समय तक जो तुमने नहीं जीता, यह उपाय न जानने के कारण ही हुआ। तनिक भी उपाय के परिज्ञान से यह शीघ्र लय को प्राप्त होता है । भला बतलाइये तो सही, असत् वस्तु कहीं चिरकाल तक रहती है ? ॥३९॥
विचार से संसार स्वनिष्ठबाध को ऐसे प्राप्त होता है जैसे कि दीपक का प्रकाश होने पर अन्धकारवश क्षीण दर्शनशक्तिवाले पुरुष की अन्धता निवृत्त हो जाती है और जैसे भली-भाँति देखने से द्विचन्द्रता की निवृत्ति हो जाती है॥४०॥
हे पुत्र, यह संसार न तो तुम्हारा सम्बन्धी है और न इसके सम्बन्धी तुम हो। तुम यह मेरा सम्बन्धी है या मैं इसका सम्बन्धी हूँ, ऐसी भ्रान्ति का त्याग करो । असत्य वस्तु को सत्य के तुल्य देखने पर इसकी भावना उचित नहीं है ॥४१॥
संसारी स्वभाववाले मेरे ये महासमृद्धियों से देदीप्यमान भोगविलास सत्य है, ऐसा व्यर्थ भ्रम तुम्हारे अन्दर न हो । तुम और वे फैले हुए विलास तथा और भी जन्ममरणादिरूप जो दृश्य है इन सबके रूप से आत्मतत्त्व ही विलसित हो रहा है, दृश्यरूप कोई अतिरिक्त सत् नहीं है ॥४२॥

चौवनवाँ सर्ग समाप्त

पचपनवाँसर्ग पूजित श्रीवसिष्ठ का दाशूर के साथ वार्तालाप, कदम्ब शोभा का दर्शन और प्रातःकाल गमन।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुकुलरूपी आकाश के चन्द्र श्रीरामचन्द्रजी, रात्रि में उन दोनों के वार्तालाप को इस प्रकार सुनकर मैं वहाँ पर वृष्टिजल के वेष से मेघ जैसे पर्वत की चोटी पर उतरा॥१,२॥
वहाँ पर मैंने जैसे तेज से अग्नि युक्त रहती है वैसे ही बड़ी भारी तपस्या से युक्त और इन्द्रियों पर विजय प्राप्त करने में शूरवीर दाशूर मुनि को देखा। देह से निकल रहे तेज से उन्होंने सारी पृथ्वी को सुवर्णमय बना रक्खा था, उस प्रदेश को वे ऐसे सन्तप्त कर रहे थे जैसे कि सूर्य भुवनों को प्रकाशित करता है॥३,४॥
मुझे आया हुआ देखकर दाशूर ने आसन देकर अर्घ्य एवं फल, पत्र, पुष्प आदि से मेरी पूजा की॥५॥

तदनन्तर उस दाशूररूपी सूर्य के साथ पहले से प्रस्तुत ब्रह्मचर्चा मैंने की जो उनके पुत्र को सम्यग् बोध करानेवाली और संसार से उद्धार करने में समर्थ थी॥६॥
___ मैंने उस कदम्ब वृक्ष को देखा, जिसके खोखले कलियों से व्याप्त थे, और जो दाशूर की इच्छा से किसी को व्याकुल न कर रहे मृगों के समूहों से लताओं के मण्डल से मण्डित वन की नाईं सेवित था। वायु से उसके पल्लवरूपी होंठ हिल रहे थे, अतएव वह हँसने-से खिला हुआ-सा था। शाखाओं की चोटियों पर बैठे हुए, चन्द्रमा के समान सुन्दर, भटके हुए चमरमृगों से, सफेद-सफेद मेघ खण्डों से शरत्काल के आकाश के समान वह आवृत था ॥७-९॥
हिमकणों की पंक्तिरूपी मुक्तावली से वह अलंकृत था। निर्मल फूलों के समूह से उसका सर्वांग भरा हुआ था |१०॥
अपने परागरूपी चन्दन के लेप से वह जड़ से लकेर चोटी तक लिप्त था और अपने पल्लवों के विस्तार से प्रचुर एवं लाल रंग के धोती, दुपट्टा, अंगरखा, पगड़ी आदि से युक्त था|११॥
मानों विवाह के लिए पुष्पों के भार से भरे हुए, लतारूपी अंगना से संयुक्त उसने नागरिक वेष से अपनी उपमा कर रक्खी थी॥१२॥
मुनियों से बनाई हुई पर्णशालाओं के आकार के तुल्य लतामण्डपों से वह विभूषित था तथा महोत्सव के समय पताकाओं से सुशोभित नगर के समान वह मंजरियों से सुशोभित था ।।१३॥
मृगों के खुजलाने से उत्पन्न कम्प से गिरी हुई पुष्पधुनियों से वह धूसरित था अपने विस्तार के आधिक्य से समीपवर्ती वन को उसने नीचा दिखा दिया था, अतएव वह युद्ध के लिए उद्यत हुए बड़े श्रेष्ठ वृषभ के समान था ॥१४॥
फूलों से गिरी हुई पुष्पधूलियों से लाल हुए मयूरों से वह ऐसा प्रतीत होता था मानों पर्वतों ने सन्ध्याकालीन मेघ खण्डों के बच्चे-से अपने केश धरोहररूप से उसमें रख दिये हैं ॥१५॥

अब 'अलिनेत्रेण भासिना' यहाँ तक के श्लिष्ट विशेषणों से विलासी पुरुषरूप से कदम्ब या वसन्त अथवा वनदेवियों का वर्णन करते हुए उनके निवासरूप से कदम्ब का वर्णन करते हैं।
पल्लवरूपी लाल हाथवाले, पुष्परूपी हास से सुशोभित मकरन्दरूपी मद से घूर्णमान, केसर से पूर्ण अतएव पुलकों की शोभा धारण करनेवाले, पुष्पों से अत्यन्त निबिड़ और वनवायु से चंचल, कुण्डलरूपी निद्रालू नेत्रवाले, स्तबकरूपी स्तनों का पल्लवरूपी करों से स्पर्श करनेवाले, पुष्पों की धूलि राशिरूपी कुंकुम से रक्तवस्त्रवाले, लताओं से रचित वितानरूपी घरों के झरोखों पर अनुराग रखनेवाले, चिकने रहे पत्तों से भरी हुईं पुष्पयुक्त लताओं के झूलों में कौतुकपूर्वक झूलने में विलासी

पुरुषरूप उसने पैर से लेकर मस्तक तक सब अवयव फूल, फल, पक्षी आदि आभूषणों के आश्रय बना डाले थे। वनदेवी के पक्ष में पल्लवों की तरह लाल हाथवाले, फूल की तरह निर्मल हास से शोभित होनेवाले, मद के नशे से घूर्णमान, केसर युक्त पुलक की कान्तिवाले, फूलों से खूब भरे हुए, वन की वायु से उल्लासयुक्त, कमल की तरह मुकुलित नेत्रवाले, स्तबकों की तरह स्तन धारण करनेवाले, पुष्पों की परागराशिरूप कुंकुम से अरुणवस्त्रवाले, लताओं से निर्मित वितानरूपी घरों के झरोखों पर बैठने में अनुरक्त, पत्तों से हरी-भरी फूली हुई लताओं के झूलो में झूलने के लिए विलासयुक्त, कोकिल की-सी मधुर ध्वनि से शोभित होनेवाले वनदेवियों के समूह ने उसके पैर से लेकर चोटी तक चारों और अपने-अपने निवास बना रक्खे थे। वसन्त के पक्ष में कदम्बपक्षोक्त विशेषणवाले वसन्त ने सदा उसके सर्वांग में अपना आलय बना रक्खा था। चमक रहे भँवरों के क्रम से लता और कदम्ब की मंजरियों में बैठने से क्या ये लता के नेत्र हैं अथवा कदम्ब के नेत्र हैं, यों सन्देहास्पद मंजरियों के जाल से वह युक्त था अथवा वनदेवियों के भँवरों के सदृश नेत्र वृन्दों से क्या ये वनदेवियों के नेत्र हैं अथवा भ्रमरयुक्त मंजरियाँ है,यों सन्देह में डालनेवाली मंजरियों से वह युक्त था ॥१६-२०॥

हिमकणों से जिनका रतिश्रम शान्त हो गया था, मद से अलसाए हुए, पुष्पों की धूलि से सने हुए, परस्पर खूब आलिंगित, पुष्पगर्भरूपी अन्तःपुर में बैठे हुए, प्रेमोचित कुछ शब्द कर रहे मत्त भँवरों के अनेक जोड़ों से वह आवृत था ॥२१,२२॥
उसने दिशाओं में नीली मक्खियों की सुन्दरध्वनियों से निवेदित हुए-से वनोपान्तरूपी नगरी के मृग, पक्षी आदि के शब्दरूपी घुघुम को सुनने की इच्छा से
मानों क्षणभर के लिए अपने कान ऊँचे कर रक्खे थे॥२३॥

पल्लवों में, जो तकिये के तुल्य थे, निद्रावश अथवा चपलता से क्षण भर रक्खे हुए दर्शनीय सिरवाले अतएव चन्द्रमा की किरणों से आच्छादित, वनादिरुप अवयव समूहवाली भूमि को रात्रि के बीतने की प्रतीक्षा से देख रहे, वन स्थलियों के पुत्र रूप एवं पत्तों के जालों के अन्दर छिपे हुए और मुनि के प्रभाव से मूर्तिमान विनय की तरह स्थित बन्दरों से उसके अधोभाग और शाखादि अवयव शोभायमान थे ॥२४,२५॥
घोंसलों में साँस ले रहे पक्षी मुनि के प्रभाव से निःशंक होकर सोने के कारण नहीं दिखाई देते थे। पहले भँवरों से परिवेष्टित, दैववश पकने के कारण नीचे गिरे हुए फलों में समीप में बैठे हुए मृगादि प्राणियों की अँगरखे की भाँति चारों ओर से परिवेष्टित मण्डलियों से भक्षण
और मर्दन आदि की आशंका से भँवर आदि वहाँ पर संदेहयुक्त और भय से मूक थे। तात्कालिक जप में रुद्राक्षमाला की तरह लटक रहे लता गुच्छों से उसने सारे वन को सुगन्धित कर दिया था। फूलों से आकाश को मानों मेघाच्छन्न कर दिया था ॥२६,२७॥
पल्लवों से सुशोभित घोंसलों से उसका सारा भाग काला हो गया था और जड़ की भूमि पर धूलिकदम्बों से उसकी फलराशियाँ मिश्रित थी॥२८॥
बहुत क्या कहूँ, उस वृक्ष में ऐसा एक भी पत्ता न था, जिस पर कोई जीव न रहता हो और किसी के उपयोग में न आता हो । उस वृक्षराज के नीचे गिरे हुए प्रत्येक पत्ते पर मृग सोए थे, प्रत्येक स्थान पर मृग आराम कर रहे थे और पेड़ में स्थित प्रत्येक पल्लव पर पक्षी बैठे थे ॥२९,३०॥
इस प्रकार के गुणों से युक्त उस कदम्ब वृक्ष को दिव्यदृष्टि से देख रहे मेरी वह अँधेरी रात्रि महोत्सव के सदृश हो गई ॥३१॥
तदनन्तर मनोहर कथाओं से, जो विज्ञानरूपी आलोक से अधिक रमणीय थी, दाशूर के

199330 उस पुत्र को पुनः परम ज्ञान का बोध करा दिया ॥३२॥
199331 हम दोनों की आपस की विविध कथाओं से वह रात्रि इस प्रकार मुहूर्त की भाँति व्यतीत हुई, जैसे कि प्रेमयुक्त नायक-नायिकाओं की परस्पर की विविध कथाओं से रात्रि मुहूर्त की भाँति बीत जाती है ॥३३॥
199332 प्रातःकाल अप्सराओं के अंगभाग की तरह सुशोभित, पुष्पशोभा के निबिड़ समूह के सदृश तारामण्डल के धीरे-धीरे विलय होने पर कदम्बवृक्ष के आकाशभाग तक पुत्र के साथ मुझे बिदा करने के लिए आये हुए दाशूर मुनि को उनके निवास स्थान के लिए लौटाकर मै आकाशगंगा गया ॥३४,३५॥
199333 वहाँ अपने अभीष्ट स्थान को पाकर
199334 और आकाशतल में जाकर और आकाश में प्रविष्ट होकर मैं सप्तर्षियों के मध्य में स्वस्थ की तरह स्थित हो गया ॥३६॥
199335 हे रघुनन्दन, यह दाशूर की आख्यायिका, जो सत्य-सी होती हुई भी जगत के प्रतिबिम्ब की तरह असन्मयी है, मैंने आपसे कही ॥३७॥
199336
199337 हे श्रीरामचन्द्रजी, जगत स्वरूप के निरूपण के सिलसिले में यह जगत दाशूर की आख्यायिका के तुल्य है, यह मैंने बोध के लिए आपसे कहा॥३८॥
199338 इसलिए ज्ञानी की दृष्टि से अवास्तविक, अज्ञानी की दृष्टि से चाहे यह वास्तविक ही क्यों न हो, इस जगत में अहं-मम इत्यादि आस्था का त्याग करके दाशूर से उपदिष्ट सिद्धान्त के अनुसार उदार दृष्टिवाले आप सदा आत्मवान होइये ॥३९॥
199339 इसलिए विकल्प, उसके आश्रयरूपमन और उसके हेतुभूत अज्ञान को दूर करके आप निर्मल आत्मतत्त्व का दर्शन कीजिए। शीघ्र उस उत्तम पद को आप प्राप्त होंगे, जिसकी प्राप्ति से तीनों भुवनों में आप पूज्य हो जायेंगे॥४०॥
199340
199341 ___ पचपनवाँ सर्ग समाप्त
199342 ॥
199343 दाशूरोपाख्यान समाप्त॥
199344
199345 छापनवाँसर्ग जड़ की सत्ता और असत्ता का तथा शुद्ध चेतन के कर्तृत्व, अकर्तृत्व का विचार कर दृश्य में तादात्म्य संसर्गाध्यासरूप आस्था का सर्वथा निवारण। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, यह जड़ जगत नहीं है, ऐसा निश्चय करके इसमें सब ओर से अहं, मम इत्यादि तादात्म्य संसर्गाध्यासरूप आस्था का आप त्याग कीजिए । जो वस्तु है ही नहीं, उसके प्रति विवेकी पुरुषों की आस्था ही कैसे हो सकती है ? ॥१॥
199346
199347 दृश्य सत् है अथवा सदसत् है या असत् ही है, इन तीनों पक्षों में उसमें अहं, मम इत्यादि तादात्म्य संसर्गाध्यास उचित नहीं है, ऐसा कहते हैं।
199348 ये देहादि आपकी सत्ता से निरपेक्ष सत्ता को प्राप्त होकर स्थित है, ऐसा यदि आप मानते हैं, तो आप देहादि सत्ता से निरपेक्ष असंग उदासीन चिद्रूप स्वात्मा में स्थित होइये । आप निरपेक्ष देहादि में अध्यास द्वारा आत्मा को क्यों बाँधते है ? ऐसा करना तो आपके लिए उचित नहीं है ॥२॥
199349 यह जगत सदसत् है, ऐसा यदि आपका निश्चय है, तो भी सत्ता और असत्ताके परस्पर नाशक होने के कारण अनियत स्वभाववाले दृश्य में पूर्वोक्त अध्यास कैसे हो सकता है ? ॥३॥
199350 हे श्रीरामचन्द्रजी, यह जड़ जगत असत् है, ऐसा यदि आप मानते है, तो आपका बन्धन ही नहीं है । केवल स्वच्छ आत्मतत्त्व ही इस प्रकार चारों ओर विस्तृत ज्ञात हो गया, अतएव अन्य में रचना का (तादात्म्य
199351
199352
199353 संसार्गाध्यास का) अवकाश ही नहीं रहा ॥४॥
199354
199355 इस जगत का कोई कर्ता है अथवा यह अकर्तृहै अथवा कर्ता और अकर्ता साधारण यह उदासीन आत्मा की सन्निधिमात्र से लभ्य है, तीनों पक्षों में आपकी उसके प्रति आस्था उचित नहीं है, ऐसा कहते हैं।
199356 यह जगत कर्ता से निर्मित नहीं है और अकर्ता से किये गये क्रमवाला भी नहीं है, यह स्वयं ही कर्ता और अकर्तारूपी पद को प्राप्त हुआ प्रतीत होता है|५॥
199357 यह जगत-जाल कर्तारहित हो अथवा सकर्तृक हो, आप इससे अन्योन्य तादात्म्याध्यासवश एकत्व को (देहाद्यात्मभाव को) देखते हुए बुद्धिउपाधिपरिच्छेद में स्थित न होइये ॥६॥
199358 ___ यदि कोई शंका करे, 'यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते', 'विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता' इत्यादि श्रुतियों से विरुद्ध यह अकर्तृत्वपक्ष कैसे उठा और कैसे आपने इसका निरूपण किया ? इस पर कहते हैं।
199359 ___ 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं
199360 नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्म तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति' इत्यादि श्रुतियों से असंग उदासीन होने के कारण जड़ पर्वत आदि के तुल्य, सम्पूर्ण इन्द्रियों से विहीन आत्मा मेरु सूर्य की परिधि करता है इसी तरह कर्ता की तरह जगन्मिथ्यात्वज्ञान के लिए उपहृत होता है यानी लक्षणया कर्ता माना जाता है। इस तरह जब कर्तृत्वप्रतिपादक श्रुतियों का तत्त्व ज्ञात हो गया तब जगत काकतालीय के समान अकर्तृक ही है, ऐसा मेरा विश्वास है । काकतालीय न्याय से अनिर्वचनीय ही वह उत्पन्न हुआ है। उसमें अहन्तादि के अभिमान से पुनः पुनः स्मृति मूर्ख को ही होती है, अन्य को नहीं होती ॥७,८॥
199361
199362 उसकी अनिर्वचनीयता को ही युक्ति से दिखलाते हैं।
199363 यह जगत न तो कभी अत्यन्त अभावरूपशून्यस्वभाव था और न कभी प्रध्वंस प्रयुक्त शून्यस्वभाव था, कारण कि शून्य वस्तु का दर्शन नहीं होता, किन्तु जगत सदा प्रवाहरूप से दिखाई देता है एवं ध्वस्त वस्तु की उत्पत्ति में विरोध होता है किन्तु जगत पुनः पुनः उत्पन्न होता है, इसलिए यह जगत अत्यन्त अभाव एवं प्रध्वंस अभावरूप कभी नहीं था ॥९॥
199364
199365 तब तो वह आत्मवत् सदा सत्स्वभाव अथवा क्षणिक सत्तास्वभाव हो? इस पर कहते हैं।
199366 हे श्रीरामचन्द्रजी, यह जगत न कभी नित्यसत्तास्वभाव था और न क्षणिक सत्तास्वभाव था, क्योंकि प्रथम पक्ष यदि मानिए, तो प्रत्येक क्षण में परिणाम होने से इसके क्षणिकत्व का जो अनुभव होता है, उसके साथ विरोध होगा। दूसरा पक्ष भी ठीक नहीं क्योंकि अनादि, अनन्त पूर्व और उत्तर काल में असत् जगत् के वर्तमानरूप से अभिमत क्षण में भी असत् की सत्ता न होने के कारण असत्त्व का अनुमान होता है|१०॥
199367
199368 भले ही नियति से होनेवाली सृष्टि में परमात्मा की सन्निधिमात्र से कर्तृता हो पर यह मेरे सृष्टि करने योग्य वस्तु है, इस अभिमान से उसमें उसका खेद युक्त नहीं है ऐसा कहते हैं।
199369 सम्पूर्ण इन्द्रियों से रहित और आयासशून्य परमात्मा यदि इसका कर्ता हो, तो सदा इसकी रचना करता हुआ भी कभी खेद को प्राप्त नहीं होता। इसी से भाव और अभाव अवस्थावाली यह प्रौढ़
199370
199371 नियतिशक्ति मिथ्या उदित हुई भी इस प्रकार की स्थिर और दीर्घ दिखाई देती है॥११,१२॥
199372 असीम काल का मनुष्य देह की परमावधिरूप सौ वर्ष कोई एक अंश है। पूर्व और उत्तर काल में कभी न रहने के कारण अत्यन्त असंभावित, केवल उतने ही काल के लिए मनुष्य देहात्मतारूप आश्चर्य से युक्त वह सम्पूर्ण इन्द्रियों से रहित आत्मा किसलिए उसका अनुसरण करता है ? उसका ऐसा करना सर्वथा अनुचित है ॥१३॥
199373 __ जगत के पदार्थ यदि स्थिर है, तो स्थिर होने के कारण ही यानी त्याग और उपादान के लिए अयोग्य होने के कारण ही उनमें आस्था करना शोभा नहीं देता। असंग शुद्ध चेतन का जड़ के साथ सम्बन्ध भी नहीं हो सकता, इसलिए भी उन पर आस्था करना अनुचित

है, इस आशय से कहते हैं। __ जड़ और चेतन का अन्योन्य सम्बन्ध कैसे हो सकता है ? ॥१४॥

199374 जगत के पदार्थ यदि अस्थिर हैं, तो भी उनमें आस्था करना शोभा नहीं देता, क्योंकि अस्थिर पदार्थ में आस्था कर रहे आपको दूध के फेन के सदृश अस्थिर पदार्थ का नाश होने पर वह आस्था दुःख ही दे सकती है। भाव यह है कि दूध के फेन में आस्था करने से उसका नाश होने पर यदि शोक उचित होता तो देहादि में

199375 आस्था करने से उनका नाश हाने पर भी शोक उचित होता ॥१५॥

199376 हे महाबाहो श्रीरामचन्द्रजी, आत्मा की जगतस्वभावता यानी जन्म नाश आदि स्वभावता अन्योन्य तादात्म्य संसर्गाध्यासरूप आस्था बन्धन ही है, उससे अतिरिक्त कुछ नहीं है। वह स्थिर और अस्थिर आत्मा और जगत का तादात्म्याध्यासरूप आस्था का बन्ध फेन और पर्वत के तादात्म्याध्यास की तरह शोभित नहीं होता ॥१६॥

199377

199378 यदि कोई शंका करें कि सकर्तृकत्वपक्ष में इसके प्रति अनास्था कैसे हो सकती है ? इस पर कहते हैं। ___ यद्यपि आत्मा सर्वकर्ता है, तथापि वह अकर्ता के समान कुछ भी नहीं करता। जैसे दीपक आलोक के प्रति उदासीन है वैसे ही आत्मा इस जगन्निर्माण के प्रति उदासीन रहता है ।।१७॥

199379 जैसे सूर्य सब प्राणियों के दिवस कृत्य का निर्वाह करता हुआ भी कुछ नहीं करता वैसे ही परमात्मा भी सबका निर्वाह करता हुआ भी कुछ नहीं करता। जैसे सूर्य अपने पद में स्थित होकर चलता हुआ भी नहीं चलता वैसे ही अपने स्वरूप में स्थिर आत्मा चलता हुआ भी नहीं चलता ॥१८॥

199380 ___यदि कोई शंका करे कि सूर्य सब प्राणियों के दिन कृत्य के निर्वाह में निमित्त मात्र है, दिन कृत्य के कर्ता लोग तो उससे भिन्न दिखाई देते हैं, लेकिन जगत के निर्माण में दूसरे कर्ता नहीं हैं; यों दृष्टान्त

199381 और दाष्ट्रान्तिक में विषमता है, ऐसी आशंका करके कहते हैं॥

199382

199383 जैसे अरुणा नदी का तीर, जो स्वभावतः शिलाओं से विषम (ऊँचा-नीचा) है और जिसका जलप्रवाह भी निम्न गतिशील है, प्रवाह में विषमता पैदा नहीं करता, किन्तु उन दोनो की सन्निधि में उत्पन्न हुआ आवर्त आकस्मिक ही है, वैसे ही चित् और जड़ की सन्निधि में यह जगत भी अकस्मात ही उत्पन्न हुआ-सा दिखाई देता है। जगन्निर्माण के विषय में कर्तृता का भार किसी के सिर मढ़ा नहीं जा सकता, यह भाव है।॥१९॥

199384

199385 इस प्रकार विचार करने पर तो जगत में आस्था सुतरां उचित नहीं है, ऐसा कहते हैं।

199386

199387

199388 हे रामचन्द्रजी, ऐसा यदि आपने कुशलतापूर्वक निश्चय कर लिया और प्रमाण से शुद्ध चित्त से विचार कर लिया, तो हे साधो, आप पदार्थों के प्रति भावना करने के योग्य नहीं हैं। भला बतलाइये तो सही अलातचक्र (जलती हुई लकड़ी को गोल घुमाने से दिखनेवाला तेजोमय चक्र) में, स्वप्न में और भ्रान्ति में भावना कैसे सम्भव है ? ॥२०,२१॥

199389 जैसे अकस्मात कहीं से आया हुआ अपरिचित प्राणी मैत्री का पात्र नहीं होता, वैसे ही भ्रम से उत्पन्न हुआ वह जगज्जाल भी आस्था का भाजन नहीं है ॥२२॥

199390

199391 असत्य होने से भी उसमें आस्था उचित नहीं हैं, ऐसा कहते हैं। ___जैसे शीत से पीड़ित हुए आपको उष्णता की भ्रान्ति से प्रतीत चन्द्रमा में आस्था नहीं होती, जैसे ताप से पीड़ित आपको भ्रान्तिवश शीतल प्रतीत हो रहे सूर्य में आस्था नहीं होती और जैसे प्यास से आकुल आपको मृग-जल में आस्था नहीं होती, वैसे ही जगत-स्थिति में भी आपको आस्था नहीं करनी चाहिए ॥२३॥

199392 जैसे आप मनोरथ से कल्पित पुरुष को, स्वप्न में देखे गये मनुष्य को और द्विचन्द्रत्वभ्रम को देखते हैं वैसे ही इन बाह्य दृश्य पदार्थों को भी देखिये ॥२४॥

199393 स्त्री आदि वस्तुओं से सौन्दर्य की चिन्तनमयी आस्था का अपने अन्दर अच्छी तरह परित्याग कर, अकर्तृत्वपद

199394 और उसकी इच्छा को निगलकर जो आप परिशिष्ट हैं वही आप हैं, हे अनघ, इस प्रकार के आप इस जगत में लीला से विहार कीजिए । व्यवहार में उदासीनता से कर्तारूप, सब पदार्थों के अन्दर स्थित और सबसे अतीत आत्मरूप आपके सन्निधानमात्र से इच्छारहित यह नियति व्यवहार के आकार से प्रतीत होती है जैसे कि दीपक के सन्निधानमात्र से इच्छारहित प्रभा प्रकाशित होती है॥२५-२७॥

199395 जैसे मेघों के सन्निधानमात्र से कुटज के फूल अपने आप उत्पन्न होते हैं वैसे ही आत्मा की केवल सन्निधि से तीनों जगत स्वयं उत्पन्न होते हैं ॥२८॥

199396 जैसे सब प्रकार की इच्छा से रहित सूर्य के आकाश में रहने पर सब लौकिक व्यवहार होते हैं, वैसे ही परमात्मा की सत्ता से सब व्यवहार होते हैं ॥२९॥

199397

199398 जैसे रत्न को इच्छा नहीं रहती है कि मुझसे प्रकाश हो, किन्तु उसके रहने पर जैसे प्रकाश होता है वैसे ही इच्छाशून्य परमात्मा के एकमात्र सत्तारूप से स्थित होने पर यह जगतों का समूह होता है|३०॥

199399 इसलिए आत्मा में कर्तृत्व और अकर्तृत्व भी स्थित है, क्योंकि इच्छा रहित होने के कारण वह अकर्ता है और सन्निधिमात्र से कर्ता है ॥३१॥

199400 सन्मयपुरुष सम्पूर्ण इन्द्रियों से अतीत होने के कारण कर्ता और भोक्ता नहीं है और इन्द्रियों के अन्तर्गत होने के कारण वही कर्ता और भोक्ता है ॥३२॥

199401 हे पापरहित श्रीरामचन्द्रजी, आत्मा में कर्तृत्व और अकर्तृत्व दोनों ही विद्यमान है, जिससे आप अपना कल्याण देखें, उसका अवलम्बन करके स्थिर होइये ॥३३॥

199402 मैं सबमें स्थित और अकर्ता हूँ, इस दृढ़ भावना द्वारा प्रवाह से प्राप्त हुए कार्यों को करता हुआ भी पुरुष पुण्य-पाप से लिप्त नहीं होता ॥३४॥

199403 चित्त की अप्रवृत्ति से जीव वैराग्य को प्राप्त होता है। जिस पुरुष को 'मैं कुछ भी नहीं करता हूँ' - ऐसा निश्चय है, वह भोग समूहों की कामनावाला होकर क्या कार्य करेगा अथवा क्या त्याग करेगा ? इसलिए नित्य 'मैं अकर्ता हूँ', - इस प्रकार की दीप्त भावना से अमृतनामक वह परम समता ही अवशिष्ट रह जाती है। यदि उस महाकर्तृता से 'मैं ही सब कुछ करता हूँ' - ऐसा यदि मानते हो, तो उस स्थिति को भी वृद्ध लोग उत्तम स्थिति कहते हैं।

199404

199405 प्रथम पक्ष में राग-द्वेष आदि की प्रसक्ति का अभाव दिखलाते हैं।

199406 'इस समस्त जगत् भ्रम को मैं नहीं करता हूँ', - ऐसा यदि मानते हो, तो उस कल्प में अपने से अन्य का अत्यन्त अभाव होने के कारण राग-द्वेष का प्रसंग कहाँ है ?

199407 दूसरे पक्ष में भी रागद्वेष आदि की प्रसक्ति का अभाव दिखलाते हैं।

199408 अन्य ने जो शरीर को जलाया और अन्य ने जो पालन किया, वह भी हमारे द्वारा किया गया है, अतः उसमें खेद और हर्ष का कौन प्रसंग है ? मेरे सुख और दुःख का विस्तार करनेवाले जगज्जाल के नाश और अभ्युदय में मैं ही कर्ता हूँ, ऐसा हृदय में निश्चय करके स्थित हुए पुरुष के सुख और दुःख का कौन प्रसंग है ? इस आत्मकर्तृता द्वारा दुःख और हर्ष के विलास के अपने-आप विलीन होने पर एकमात्र समता ही शेष रहती है। सब भूतों में समता है, वही सत्य परम स्थिति है ॥३५-४२॥

199409 उक्त समता में स्थित हुआ चित्त फिर तनिक भी जन्म भागी नहीं होता। अथवा हे श्रीरामचन्द्रजी, आत्मा की सर्वकर्तृता, अकर्तृता इन सबका त्याग करके मन का विलयकर जो आप अवशिष्ट रहें, वही आपका यथार्थस्वरूप है। आप स्थिर होइये ॥४३॥

199410

199411 इस दृष्टि की अपेक्षा पूर्वोक्त दृष्टियाँ स्वल्प महिमावाली है, ऐसा दर्शाते हैं।

199412 'यह (इस देह में प्रसिद्ध) मैं हूँ, इसे मैं करता हूँ और इसे नहीं करता' - इस प्रकार के भावों का अनुसन्धान करनेवाली दृष्टि सन्तोष के लिए नहीं होती।

199413 यदि वे सन्तोष के लिए नहीं है, तो क्यों आपने उनका उपन्यास किया ? ऐसी यदि शंका हो, तो सम्पूर्ण अर्थों के मूल देह में अहंभाव की निवृत्ति के उपाय रूप से उनका उपन्यास किया है, इस आशय से देह में अहंभाव की अनर्थरूपता और सर्वथा हेयता को दर्शाते हैं।

पूर्वोक्त दृष्टि कालसूत्र नरक की राह है, वही महावीचि नरकरूपी जाल है और असिपत्रवनों की (एक प्रकार के नरकों की) परम्परा है, जो कि देह में 'अहं' ऐसी प्रतीति है। उसका प्रयत्नपूर्वक त्याग करना चाहिये । यदि सर्वनाश भी उपस्थित होता हो तो भी भव्यपुरुषों को कुत्ते के मांस को ली हुई चण्डालिन के समान उसका स्पर्श नहीं करना चाहिये, विशुद्धात्मदृष्टि के लिए पटलरूप नेत्र दोष की परम्परा के समान आवरण और विक्षेप में हेतुभूत उस दृष्टि के दूर से त्याग कर देने पर बादलरहित चाँदनी के समान परम निर्मल आत्मदृष्टि उदित होती है, हे श्रीरामचन्द्रजी, उदित हुई जिस दृष्टि से भवसागर पार किया जाता है॥४४-४८॥

अब उक्त तीनों दृष्टियों के इकट्ठा कर उनमें अपने अधिकार के अनुसार ऐच्छिक स्थिति की उपपत्ति करते हुए सर्ग का उपसंहार करते हैं।
___ 'मैं कर्ता नहीं हूँ, कर्तृता का प्रयोजक देहादि भी नहीं हूँ', - ऐसा अपने हृदय में स्पष्ट जानकर अथवा 'सबका कर्ता मैं हूँ, सबका अधिष्ठानभूत ब्रह्माण्ड भी मैं ही हूँ'- यों निश्चय कर अथवा मैं यह प्रसिद्ध दृश्यरूप कुछ भी नहीं हूँ, किन्तु लोकप्रसिद्ध, परिच्छिन्न, जड़, दुःखस्वभाव संसार से विलक्षण पूर्णानन्द चिदात्मा मैं हूँ, ऐसा निर्णय करके आप सर्वोत्तम अपने स्वरूप में स्थित होइये, जिसमें कि ब्रह्मवेत्ता साधु पुरुष स्थित हुए हैं ॥४९॥

छप्पनवाँ सर्ग समाप्त

सत्तावनवाँसर्ग

श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का अनवसर, वासना के त्याग का क्रम और एकमात्र वासनात्याग से प्रसिद्ध हुए लोगों की प्रशंसा। आगे कहे जानेवाले प्रश्न की इच्छावाले श्रीरामचन्द्रजी श्रीवसिष्ठजी द्वारा कही गई पूर्वोक्त बातों के अनुवाद और प्रशंसा द्वारा उनका मुझे बोध हो गया यों दर्शाते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, सदुक्तियों से सुन्दर जो आपने पहले कहा, यह वास्तव में ठीक है। भूतों का निर्माण करनेवाले परमात्मा अकर्ता होते हुए भी कर्ता हैं और अभोक्ता होते हुए भी भोक्ता हैं। यद्यपि आपने परमात्मा की सर्वभोक्तृता और अभोक्तृता नहीं कही, तथापि अकर्तृता और सर्वकर्तृता के समान मैंने उसे भी जान लिया१॥
सबके नियन्ता, सर्वव्यापक, चिन्मात्र, निर्मलपद, जैसे पृथिवी में जरायुज, उद्भिज आदि चार प्रकार के प्राणी शरीर रहते हैं वैसे ही सब भूत जिसमें निवास करते हैं
और स्वयं जो सब भूतों का अन्तर्यामी है, हे प्रभो, ऐसा ब्रह्म इस समय मेरे हृदयंगम हो गया है। जैसे मेघों की मुसलधार वृष्टि से पर्वत ग्रीष्म के सन्ताप से रहित हो जाता है वैसे ही आपकी उक्तियों से मैं सन्तापरहित हो गया हूँ॥२,३॥

परमात्मा के भोक्तृत्व और अभोक्तृत्व के अविरोध में भी उपपत्ति कर्तृत्व और अकर्तृत्व के अविरोध में कही गई उपपत्ति के तुल्य ही है ऐसा मैंने जान लिया, यह दर्शाते हैं।
परमात्मा उदासीन और इच्छारहित होने के कारण न भोगकर्ता है औ न सृष्टिकर्ता है। सम्पूर्ण लोकों का प्रकाशक होने के कारण प्रकाश स्वरूप वह परमात्मा भोगकर्ता और सृष्टिकर्ता भी है। किन्तु हे ब्रह्मन्, मेरे हृदय में यह निम्नलिखित महान सन्देह है, जैसे चन्द्रमा अपनी किरणों से अन्धकार को तहस-नहस कर देते हैं वैसे ही आप अपनी वाणी से इस सन्देह को छिन्न-भिन्न कर दीजिये॥४,५॥

प्रश्न में उपयोगी होने के कारण पूर्वसर्ग में कही गई जगत की सत्ता और असत्तारूप दृष्टि के पक्ष का तथा व्यष्टि की अहन्ता के परित्याग से समष्टि में अहंभाव के पक्ष का अनुवाद करके श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं :
आपके कथनानुसार यह जगत सत् है या असत् है, यह प्रसिद्ध समष्टि ही मैं हूँ या एकमात्र व्यष्टि देह मैं नहीं हूँ, यह प्रपंच समष्टि दृष्टि से एक है या व्यष्टि दृष्टि से अनेक, इत्यादि अनियत बहुत कल्पनाओं से भरा हुआ विरोध अद्वितीय, स्वप्रकाश होने के कारण ही मोहान्धकारशून्य, निर्मल आत्मा में सूर्य में हिम के समान कैसे इस समय विद्यमान है ? यदि कहिये, पहले मायाशबल ब्रह्मा के अन्दर यह विद्यमान था, वही इस समय अभिव्यक्त हुआ है, तो उस पर प्रश्न होता है कि वह पहले भी कैसे था,
क्योंकि उस समय भी उक्तविरोध समान ही है ॥६,७॥

__ श्रीरामचन्द्रजी के वचनों से ही उनको स्वप्रकाश प्रत्यगात्मा का दर्शन हो गया हैं, उनको सब शरीरों में एकता का ज्ञान और जगत की अनिर्वचनीयता का परिज्ञान हो गया है; किन्तु वासनाओं के क्षय न होने के कारण सब संशयों की कारण अविद्या का उच्छेद करनेवाला प्रत्यागात्मब्रह्मैक्यरूप अखण्डाकार अनुभव नहीं हुआ, ऐसा निश्चयकर पूर्वोक्त अखण्डाकारानुभव के उपायरूप से 'वासनोच्छेद के उपायों

को कहने की इच्छा से श्रीवसिष्ठजी पहले आपके प्रश्नों का उत्तर कहने के लिए यह अवसर नहीं है, ऐसा कहते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, सिद्धान्तकाल में (निर्वाण प्रकरण के उत्तरार्ध में पाषाणाख्यायिका आदि कहने के अवसर पर) इस प्रश्न का स्थिर उत्तर मैं आपसे कहूँगा। जिससे आप इसे तत्त्वतः जानजायेंगे|८|हे श्रीरामचन्द्रजी, मोक्षोपाय के उपदेशके सिद्धान्त को यानी ब्रह्मनिष्ठारूप अखण्डाकार बोध को प्राप्त किये बिना आपइनप्रश्नों के उत्तर सुनने के लिए पर्याप्तयोग्य नहीं होगे ॥९॥

इस समय यदि मैं आपसे कहूँगा भी, तो वह आपके चित्त में आरूढ़ नहीं होगा, इस आशय से कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे युवा पुरुष प्रेयसी के गीतों का पात्र होता है वैस ही सम्पूर्ण कर्म फलों की अवधिरूप आत्मज्ञान वाला पुरुष इन प्रश्नों के उत्तर वाक्यों का भाजन होता है ॥१०॥
जैसे बालकों के विषय में प्रेम की कथाएँ व्यर्थ होती हैं वैसे ही अल्प ज्ञान वाले पुरुषों के विषय में मोक्षप्रद कथा निरर्थक है ॥११॥

इस प्रकार के प्रश्न भी तभी शोभा देते हैं, इस आशय से कहते हैं।
जैसे नारंगी, सुपारी, जम्बीर आदि वृक्षों के फल शरत्काल में ही शोभा देते हैं, वसन्त में शोभा नहीं देते हैं वैसे ही किसी समय में ही पुरुष की कुछ बातें शोभित होती हैं यानी आपका यह प्रश्न अभी शोभित नहीं होता है॥१२॥
जैसे निर्मल वस्त्र में रंग लगता है वैसे ही आत्मज्ञानी, ज्ञान वृद्ध पुरुष में उदार विज्ञान कथाओं से युक्त उपदेश वाणियाँ सार्थक होती हैं॥१३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रश्न का उत्तर मैंने भार्गवोपाख्यान में संक्षेप से कह दिया है; लेकिन आपको अनधिकारी देख कर उसे विस्तार से पूरा नहीं कहा। इसीलिए आपको स्पष्टरूप से वह परिज्ञात नहीं हुआ ॥१४॥
___अखण्डार्थ का बोध होने पर मेरे उपदेश के बिना भी इस प्रश्न का उत्तर आप स्वयं जान जायेंगे, ऐसा कहते हैं।
यदि आप अपने-से उस आत्मा को जान लेते हैं, तो इस प्रश्न के उत्तर को अपने आप भलीभाँति जान जायेंगे, इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है|१५॥
हे सज्जन शिरोमणे श्रीरामचन्द्रजी, सिद्धान्त काल में जबकि आपको आत्मज्ञान हो जायेगा, तब मैं प्रश्न और उत्तर का क्रम विस्तार से ही कहूँगा ॥१६॥

मेरा उपदेशतोद्वार प्रदर्शनमात्र है, आपको एकाग्रता से स्वयं आत्मदर्शन करनाहोगा, ऐसा कहते हैं।
संसारी आत्मा को भी आत्मा जानता है, क्योंकि आत्मा ने ही मालिन्यवश आत्मा को संसारी बनाया है। वह आत्मा ही आत्मज्ञान से निर्मल होकर वास्तविक पूर्ण आत्मा को प्राप्त होता है यानी तद्रूप हो जाता है |१७॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, आत्मा के कर्तृत्व और अकर्तृत्व का विचार भी इसी अखण्ड ब्रह्मज्ञान के उद्देश्य से मैंने कहा है। मेरे कहने पर भी उक्त अखण्डात्मता का आपको परिज्ञान नहीं हुआ, अतएव आपकी वासना क्षीण नहीं हुई है, ऐसी मैं संभावना करता हूँ॥१८॥

अब बन्ध और मोक्ष का रहस्य दिखलाते हुए वासनाओं के उच्छेद में उपाय क्रम को दर्शाते हैं।
वासनाओं से बद्ध पुरुष बद्ध है और वासनाओं का क्षय मोक्ष है। आप वासनाओं का त्याग करके मोक्षार्थिता का भी त्याग कीजिये॥१९॥

वासना के क्षय में वैराग्य की दृढ़ता ही पहली भूमिका है, ऐसा कहते हैं।
पहले विषयों द्वारा चित्त में स्थापित, तिर्यग् आदि योनि को देनेवाली तामसी वासनाओं का त्याग करके मैत्री, करुणा, मुदिता उपेक्षारूप भावना नामवाली निर्मल वासनाओं को स्वीकार कीजिये|२०॥
मैत्री आदि भावना नामवाली निर्मल वासनाओं का भी, चिन्मात्र से अतिरिक्त मैत्रीआदि नहीं हैं, इस ज्ञान से भीतर त्याग कर बाहर उनसे व्यवहार करते हुए भी आप, जिनकी कि अन्तःकरण में सब वासना शान्तहोगई, संप्रज्ञात समाधि के अभ्यास से चिन्मात्रही मैं हूँ, इस प्रकार के दृढ़ वासनावाले होइये ॥२१॥
मन, बुद्धि आदि से युक्त उक्त मैत्र्यादि वासना का भी परित्याग कर आत्मा होने के कारण ही त्याग करने के अयोग्य होने से अवश्य शेष रहनेवाले प्रत्यक् तत्त्व में स्थिर विश्रान्तिवाले यानी असंप्रज्ञात समाधि में विश्रान्त हुए आप जिस कलना नामक द्वैत कल्पना के मूलस्तम्भरूप अहंकार से पूर्वोक्त सबका त्याग यानी सर्वत्र 'अहं मम' इत्यादि अभिमान का त्याग कर देते हैं, उसका भी त्याग कीजिये। उक्त त्याग अहंकार में भी शुद्ध चिन्मात्र रूप अहंभावरहित पूर्णात्मा के दर्शन द्वारा मूल अज्ञान का समूल उच्छेद होने से स्वयं ही हो जाता है, इसलिए उसमें अन्य कारण की अपेक्षा नहीं है, इसलिए अनवस्थादोष का अवसर नहीं हो सकता ॥२२॥
हे सुबुद्धे, प्राणस्पन्दनपूर्वक कलना, काल, प्रकाश, तिमिर आदि का एवं वासना और विषयों का, उनके द्वारभूत इन्द्रियों और समूल अहंकार का त्याग करके आकाश के समान निर्मल (विक्षेपरहित) एकमात्र ब्रह्मात्मअखण्डाकार बुद्धिवाले होकर जो चिन्मय आप हो रहे है, सर्वपूजित वही परमार्थरूप आप होइये ॥२३,२४॥

इस प्रकार की अवस्था को प्राप्त हुए पुरुष की पूज्यता ही प्रशंसा द्वारा दिखलाते हैं।
जो महामति पुरुष पूर्वोक्त सबका हृदय से परित्याग कर सब विक्षेपों के कारणभूत अभिमान से रहित होकर स्थित होता है, वह मुक्त है, परमेश्वर है ॥२५॥
___ इस प्रकार अभ्यास के दृढ़ होने से सातवीं भूमिका में पहुंचे हुए सिद्ध की कृतकृत्यता ही हो जाती है, उसका कोई कर्तव्य अवशिष्ट नहीं रहता, ऐसा कहते हैं।
जिसने पूर्वोक्त अभिमान अध्यास का हृदय से परित्याग कर दिया है, ऐसा उत्तम आशयवाला पुरुष समाधि और कर्म करे, चाहे न करे, वह मुक्त ही है ॥२६|जिसका मन वासनारहित हो गया हो, उसे न तो नैष्कर्म्य से प्रयोजन है, न कर्मों से और न समाधि और जप से ही उसे प्रयोजन है ॥२७॥

कुछ समय तक किये गये श्रवण, मनन और ध्यान से वासनाक्षय होने के पहले ही मैं कृतकृत्य हो गया हूँ, ऐसी भ्रान्ति से प्रयत्न से विमुख नहीं होना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
मैंने शास्त्र का खूब विचार किया और बड़े भारी परिश्रम से सब विद्वानों की सम्मति से यही मोक्ष शास्त्र का रहस्य है, यों निर्णय भी किया, किन्तु श्रुतियों में बाल्य और पाण्डित्य शब्दों से कहे जानेवाले श्रवण और मनन की दृढ़ता से उत्पन्नपूर्वोक्त निर्विकल्प असंप्रज्ञात समाधि के परिपाक पर्यन्त मुनिभाव के सिवा परम पद यानी परिनिष्ठित तत्त्वज्ञान नहीं है, अतः इससे विरत होना उचित नहीं है ॥२८॥

अतएव तत्त्वज्ञानी विरल और दुर्लभ है, ऐसा कहते हैं। दसों दिशाओं में घूम-घूम कर सब दृश्य मैंने देखा, किन्तु तत्त्वज्ञानी लोग विरल ही देखे ॥२९॥
सब लोग बहिर्मुख हैं। बाहर इष्ट की प्राप्ति और अनिष्ट के परिहार के उपाय में ही लोगों की लगन

देखी, आत्मा के प्रति लगन नहीं देखी, ऐसा कहते हैं। ___ यहाँ पर जो कुछ दिखाई देता है, वह इष्ट और अनिष्ट से अतिरिक्त नहीं है। उससे अतिरिक्त जो अविषय आत्मतत्त्व है उसके लिए कोई भी पुरुष प्रयत्न नहीं करता; किन्तु इष्ट और अनिष्ट के लिए ही लोग प्रयत्न करते हैं॥३०॥
___अनात्मा में प्रयत्न एकमात्र अनात्म देह के लिए ही है, अतएव वह पुनः पुनः देह प्राप्ति रूप अनर्थ
का हेतु है, इस आशय से कहते हैं। ___ मनुष्यों के जो कोई लौकिक गृह, महल आदि के निर्माण कार्य हैं और जो वैदिक यज्ञादि क्रियाएँ हैं, वे सब एकमात्र देह के लिए हैं, आत्मा के लिए उन का कोई भी उपयोग नहीं है ॥३१॥
पाताल में, ब्रह्मलोक में, स्वर्ग में, पृथिवी पर और अन्तरिक्ष में जिन्हें चिदेकरस का परिज्ञान हो गया ऐसे विरल ही पुरुष दिखाई देते हैं ॥३२॥
यह हेय है, यह उपादेय है, इस प्रकार अज्ञान से उत्पन्न हुए निश्चय जिस ज्ञानी के नष्ट हो गये, ऐसा पुरुष अति दुर्लभ है॥३३॥

यदि कोई शंका करे कि संसार में उत्तम राज्यादि पद प्राप्त करने पर भी शान्ति दिखाई देती है फिर आत्मदर्शन का क्या प्रयोजन है ? इस पर नहीं, ऐसा कहते हैं।
प्राणी चाहे भुवन में राज्य करे, चाहे इन्द्रपद प्राप्ति द्वारा मेघ में प्रवेश करे अथवा वरुणपद प्राप्ति द्वारा जल में प्रवेश करे, पर आत्मलाभ के बिना उसे शान्ति नहीं मिल सकती॥३४॥

तब विश्रान्ति चाहनेवाले पुरुष को किनकी उपासना करना चाहिये ? ऐसा प्रश्न होने पर उनके उपासनीय पुरुषों को कहते हैं।
जो महाज्ञानी सज्जन इन्द्रियरूपी शत्रुओं का दमन करने में शूर-वीर हैं, जन्मरूप ज्वर के नाश के लिए उन्ही महामतियों की उपासना करनी चाहिये ॥३५॥
___ उनकी उपासना से तत्त्वज्ञान होने पर भी फिर भोगों में अनुराग का निवारण कौन करेगा ? इस
शंका पर कहते हैं। ___ सर्वत्र पाँच भूत है, छठा कुछ भी नहीं है, इसलिए कौन धीरबुद्धि पुरुष पाताल में, पृथिवी में और स्वर्ग में रति को प्राप्त होगा । भाव यह है 'अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इस श्रुति में कही गयी रीति से सब भौतिक पदार्थों के भूतमात्रतारूप मिथ्यात्व का बोध होने पर उनमें अनुराग का उदय ही नहीं होता ॥३६॥

तब भूत भी तो बहुत हैं, बचे हुए भूतों के भी अनन्त होने से उनसे उद्धार पाना संभव नहीं है। ऐसा यदि कोई कहे, तो ठीक है, अज्ञानियों की दृष्टि में ऐसा ही है, तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में तो 'अन्नेन सोम्य शुगेनापो मूल मन्विच्छ' इस श्रुति में दर्शित युक्ति से सबके अधिष्ठानभूत ब्रह्म के दर्शन से भूतों में भी ये सत्य हैं, ये मिथ्या है, ऐसे निश्चय से भूतों से भी निस्तार पाना सुलभ ही है, इस आशय से कहते हैं।
युक्ति से व्यवहार कर रहे ज्ञानी का संसार गौ के खुर के समान अनायास तरने योग्य है, किन्तु जिसने युक्ति का दूर से परित्याग कर दिया है, ऐसे अज्ञानी का संसार प्रलय के महासागर के समान
दुस्तर है ॥३७॥

अपरिच्छिन्न आत्मानन्द की दृष्टि में ब्रह्माण्ड कदम्ब गोलक के तुल्य है। इस सारे ब्रह्माण्ड के८६२

प्राप्त होने पर भी वह ज्ञानी पुरुष को क्या देता है और क्या भोग करता है ! ॥३८॥

राज्यादि सुख युद्ध आदि अनर्थों द्वारा लाखों योद्धाओं के क्षय का कारण होता है, इसलिए दयालू तत्त्वज्ञानी द्वारा वह धिक्कार के योग्य ही है, सत्कार के योग्य नहीं है ऐसा कहते हैं।

199500 हे श्रीरामचन्द्रजी, जिसके लिए अज्ञानी लोगों की महायुद्धादि क्रियाएँ होती हैं लाखों योद्धाओं के विनाश हेतु उस राज्य सुख को मैं धिक्कार के योग्य समझता हूँ॥३९॥
199501
199502 यदि कोई शंका करे कि महाकल्प तक चिरकाल भोगने योग्य ब्रह्मा के पद में (हिरण्यगर्भपद में): उसकी रति होगी? इस पर नहीं, ऐसा कहते हैं।
199503 द्विपरार्ध अवधिवाले महाकल्पान्तरूप काल से नष्ट होने के कारण अत्यन्त कोमल उस पद में भी सब प्राणियों की प्रलय का निमित्त होने के कारण मानस व्यथा का निमित्तभूत नाश होता है, अतः वह पद मूढों का ही स्पृहणीय है, तत्त्वज्ञानियों का स्पृहणीय नहीं हैं॥४०॥
199504 तत्त्वज्ञानी आत्मा की दृष्टि से तो तीनों जगत सृष्टि आदि से तनिक भी उत्पन्न नहीं हुए, क्योंकि 'निरोधोनचोत्पत्तिः' इत्यादि श्रुति है। उन वन्ध्यापुत्र के समान तुच्छ तीनों जगतों के प्राप्त होने पर आत्मा क्या बलवान होगा, जिससे कि उनमें उसका अनुराग होगा? ॥४१॥
199505 ___ असार अंश के अधिक होने से और उपयुक्त अंश के न्यून होने से भी सार्वभौम आदि पद स्पृहणीय नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
199506 यह पृथ्वी इधर सैकड़ों पर्वतों से व्याप्त है एवं इस तरफ अनन्त जल राशियों से व्याप्त है। इस पृथ्वी का शरीर ही कितना बड़ा है, जिससे कि वह सबके त्याग से रिक्त हुए उस ज्ञानी के विशाल आशय को पूर्ण कर सके। भाव यह है कि भूमि सर्वांश उपयोग में नहीं आ सकती, इसलिए भी सार्वभौमिपद स्पृहणीय नहीं हो सकता ॥४२॥
199507 पाताल और स्वर्ग सहित इस जगत में वह कार्य नहीं है, जो कि आत्मज्ञानी पुरुष को अवश्य कर्तव्य हो, क्योंकि सब कामनाओं की प्राप्ति से वह कृतकृत्य है ॥४३॥
199508 ___ जैसे मृग तृष्णा सूर्य के प्रकाश से उत्पन्न होती है, अतएव सूर्य की अपेक्षा करती है, किन्तु सूर्य मृगतृष्णा का निमित्त होता हुआ भी उसकी अपेक्षा नहीं करता है वैसे ही तत्त्वज्ञानी के चित्प्रकाश से उत्पन्न हुआ जगत ही तत्त्वज्ञानी की अपेक्षा करे, तत्त्वज्ञानी तो पूर्णानन्द में रमता है, अतएव कटाक्ष से भी जगत को नहीं देखता, जगत की अपेक्षा करना तो उसके लिए बहुत दूर है, ऐसा कहते हैं।
199509 एकता प्राप्त हुए, आकाश के समान सब जगह व्याप्त, स्वस्थ, आत्मज्ञानी, आत्मनिष्ठ, मनरहित पुरुष का त्रिलोकीरूपी विशाल मृगतृष्णानदी का तट निवृत्त हुए सारे संसार से सुन्दर होकर आकाश के मध्य भाग के तुल्य ही मूर्तस्वरूपवाला नहीं है,यद्यपि शरीर आदि असत् हैं, फिर भी बाधित पदार्थों की अनुवृत्ति से प्रारब्ध कर्मों का नाश होने तक उनका आभास होता ही है; अतएव उक्त त्रिलोकी रूपी मृगतृष्णा नदी का तट शरीर समूहरूपी कुहरे से धूसर रंग का है ॥४४,४५॥
199510
199511 जगत को तत्त्वज्ञानी के आत्मप्रकाश की अपेक्षा है, इस बात को विस्तार से स्पष्ट करते हैं।
199512 सभी कुल पर्वत विशाल ब्रह्मरूपी निर्मल सागर के फेन हैं; नदी, समुद्र आदि जलशोभाएँ चित्सूर्य की महाप्रभा में मृगतृष्णा हैं; सारी की सारी सृष्टियाँ आत्म तत्त्वरूपी महासागर की तरंगें हैं और शास्त्रदृष्टियाँ यानी श्रौत-स्मार्त धर्म और ब्रह्म तत्त्वप्रतिभास (ब्रह्मज्ञान) ब्रह्मरूपी मेघ की वृष्टि हैं।
199513
199514 यद्यपि लौकिक चाक्षुष आदि दृष्टि का प्रकाश रूप होने के कारण ब्रह्मरूपी मेघ की वृष्टि के सदृश ही हैं, तथापि सुन्दर उपजाऊ खेत में वृष्टि के समान शास्त्रदृष्टियों का ही पुरुषार्थ में उपयोग है, अतएव उन्हीं का उपादान किया है ॥४६,४७॥
199515 ___ अधिष्ठानरूप से आत्मप्रकाश की अपेक्षा कह कर जड़ पदार्थों के प्रकाश के लिए भी उसकी अपेक्षा है, ऐसा कहते हैं। __ जब घड़े, काठ आदि के तुल्य चन्द्रमा, अग्नि और सूर्य चिद्रूप कान्ति के प्रकाशनीय है, तो मल कण के तुल्य पृथिवी के धातु उसकी अपेक्षा करते हैं, इसमें कहना ही क्या है ? भाव यह है कि जब निर्मल आदित्य आदि भी उसके प्रकाश की अपेक्षा करते हैं तब अत्यन्त मलिन होने के कारण मल कण के सदृश पार्थिव आदि धातु अपने प्रकाश के लिए उसकी अपेक्षा करते हैं, इसमें कहना ही क्या है ? ॥४८॥
199516
199517 'एतस्यैवानन्दस्वान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इस श्रुति से सब प्राणियों के जीवन के हेतु विषयानन्द के लिए भी उसकी अपेक्षा है, ऐसा कहते हैं॥
199518
199519 देहरूप से जो परिच्छन्न होता है या अनुभूत होता है या नष्ट होता है, ऐसे आत्मावाले पुरुष, नर और असुर, जो संसाररूपी वन में विहार करनेवाले तथा काम भोगरूप तृणों के ग्रास में मृग के समान हैं, आनन्दपूर्वक विहार करते हैं ॥४९॥
199520 __मृगों को वनविहार में स्वातन्त्र्य है, किन्तु देहरूपी पिंजड़े में बँधे रहने के कारण नर, सुर और असुरों को अत्यन्त परतन्त्रता का दुःख ही है, इस आशय से कहते हैं।
199521 ब्रह्मा द्वारा जगत के नर, सुर और असुर आदि के शरीर अनादि संसाररूपी महावन में जर्जर हुए जीवों के पर्याय क्रम से बन्धन के लिए रक्त और मांस के पिंजड़े बनाए गये हैं। हड्डी के टुकड़े ही उनके अर्गल (द्वार अवरोधक काष्ठ) हैं और सिर ही उनके ऊपर के ढकने हैं और नसें ही लोह की सिकड़ियाँ है॥५०॥
199522 इस प्रकार संसाररूपी देह के विवेक से शून्य, वनपंक्तियों की मृगरूपी मांस की पुतलियाँ, जिनके अन्दर जीव प्रविष्ट है, अपनी अपनी मूढबुद्धियों के भोगरूप किसलयों (कोंपलों) के ग्रास से विनोद करने के लिए तत्भोगभूमिरूप नगर संचार में ब्रह्मा द्वारा नियोजित हैं ॥५१॥
199523
199524 तत्त्वज्ञानी की भी देह देखी जाती है, अतएव वह भी क्या वैसा ही है, इस पर नहीं ऐसा कहते हैं।
199525 सर्वत्यागी पूर्वोक्त महामतिवाला तत्त्वज्ञपुरुष तनिक भी इस प्रकार का नहीं है। जैसे पर्वत मन्दवायु से विचलित नहीं होता वैसे ही भोगों के समूह से तत्त्वज्ञानी विचलित नहीं होता॥५२॥
199526 हे श्रीरामचन्द्रजी, जिसमें चन्द्र और सूर्य के संचार का प्रदेश आकाश विपुल होता हुआ भी पृथ्वी के छिद्र के समान अल्परूप से भी स्थित नहीं है, उस महान पद में ज्ञानी स्थित होता है। भाव यह है कि उस प्रकार के महापद में स्थित हुए ज्ञानी की आकाश के मध्य के देश से परिच्छिन्न पदों में कैसे लगन हो सकती है ? ॥५३॥
199527 जिस तत्त्ववेत्ता के चित्प्रकाश से ब्रह्मा आदि लोकपाल प्रकाशवाले होकर एवं चक्षु द्वारा बाहर और बुद्धि द्वारा भीतर सम्यग् व्यवहार के उचित बोधवाले होकर अज्ञान समुद्र में मग्न हो अपने आत्मा को अशरीर समझते हुए भी मूढ़ होकर अज्ञ जन की तरह देहात्मभाव से शरीरों की रक्षा करते हैं ॥५४॥
199528 तत्त्वज्ञ पुरुष को, वैराग्य के दृढ़ होने के कारण भोगवासना का क्षय होने से जिसका अन्तःकरण शुद्ध है, लोकपालों के भोग के योग्य भी त्रैलोक्य राज्यादि जगत के भाव पुनः पुनः अभ्यस्त होने पर भी
199529
199530
199531 ऐसे रंजित नहीं करते जैसे कि आकाश को मेघ रंजित नहीं करते ॥५५॥
199532 जैसे भगवती पार्वतीजी के नृत्य की इच्छा करनेवाले भगवान शंकर को नाचते हुए बन्दर अनुरंजित नहीं करते वैसे ही कोई भी जगत के पदार्थ तत्त्वज्ञ पुरुष को अनुरंजित नहीं करते॥५६॥
199533 जैसे घड़े से बाहर रहने की अवस्था में रत्न के भीतर दिखाई दे रही स्तम्भ, दीवार आदि के प्रतिबिम्ब कीशोभा घड़े में स्थित रत्न को अनुरंजित नहीं करती वैसे ही ये कोई भी पदार्थ तत्त्वज्ञ पुरुष को अनुरंजित नहीं करते॥५७॥
199534
199535 पूर्वोक्त अर्थ का ही संक्षेप से उपसंहार करते हैं।
199536 जैसे राजहंस बगुले के खाने योग्य गन्दे शेवाल के टुकड़ों में रति को प्राप्त नहीं होते वैसे ही तत्त्वज्ञानी भी ब्रह्मलोकपर्यन्त समस्त जगत के वैभव का अज्ञानी की दृष्टि से अति दुर्भेद्य होने के कारण वज्र के तुल्य, विवेकी की दृष्टि से जल विलासों में उन्नत तरंग द्वारा अपने अग्रभाग में किये गये चन्द्र आदि के प्रतिबिम्ब के तुल्य अनिर्वचनीय और अस्थिर एवं तत्त्वज्ञानी की दृष्टि से अति तुच्छ जानकर अज्ञ के समान उनके अभीष्ट सुखों में अतिलालसा पूर्ण अनुराग को प्राप्त नहीं होते॥५८॥
199537
199538 सतावनवाँ सर्ग समाप्त
199539 अट्ठावनवाँ सर्ग पूर्ण पद में आरुढ़ हुए पुरुष के सर्वात्मत्व का बोध करानेवाली कच गाथा का
199540 श्रीवसिष्ठजी द्वारा श्रीरामचन्द्रजी को उपदेश। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : इसी पूर्वोक्त वस्तु के विषय में कही गई पूर्वकाल की जो गाथा बृहस्पति के पुत्र कच ने गाई थी, हे श्रीरामचन्द्रजी, उसे आप सुनिये ॥१॥
199541 मेरु के किसी वन में सुरगुरु के पुत्र कच रहते थे। कभी शुद्ध ब्रह्मविद्या के मनन-निदिध्यासन के परिपाक से वे आत्मा में विश्रान्ति को प्राप्त हुए ॥२॥

उनकी आत्मज्ञान के अमृत से परिपूर्ण वह मति पंचभूतों से निर्मित, अनादर के योग्य इस मिथ्या दृश्य प्रपंच में नहीं रमी॥३॥
दृश्य में न रमने के कारण सद्रूप ऐकात्म्य से अतिरिक्त वस्तु को न देखते हुए, एकमात्र आत्मवस्तु का परिशेष होने से उदास हुए- से एकाकी उन्होंने हर्ष से गद्गद् हुई वाणी से यह कहा : मैं क्या करूँ, कहाँ जाऊँ, किसका ग्रहण करूँ और किसका त्याग करूँ ? जैसे महाप्रलय के जल से संसार भरा होता है वैसे ही यह सारा विश्व आत्मा से भरा हुआ है ॥४,५॥
___ यदि कोई कहे, जीवात्मा के जो सुख साधन हैं, उन्हें करो, वे सुख साधन जहाँ प्राप्त हो वहाँ जाओ, सुख और सुख के साधनों का ग्रहण करो एवं दुःख के साधन और दुःख का त्याग करो, तो इस पर कहते हैं।
दुःख, दुःख का उपभोग करनेवाले जीव और जीव की अभिलाषा के योग्य सुख इत्यादि सारा जगत यदि मूल का अन्वेषण किया जाय, तो आकाशमात्र ही है, फिर भी दिशाओं से और मनोरथों से सुमहान वह आत्ममय है यानी आत्मा ही है, ऐसा मुझे ज्ञात हो गया, अतः उसी आनन्दैकरस आत्मा से मेरा सब दुःख नष्ट हो गया है, इसलिए किसी वस्तु के त्याग और किसी वस्तु के ग्रहण की मुझे आवश्यकता नहीं है॥६॥
बाह्य (आधिभौतिक) और आभ्यन्तर (आध्यात्मिक) भावों से युक्त इस देह में ऊपर, नीचे और पूर्व आदि दिशाओं में इधर-उधर आत्मा ही है। अनात्ममय कहीं पर भी नहीं है। इस विषय में श्रुति

भी है : 'आत्मैवाऽधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वम्' |७॥
सभी जगह अधिष्ठानरूप से आत्मा स्थित है। विवर्तरूप कल्पित विकार के दर्शन से सब आत्ममय ही है। तत्त्वदर्शन से तो सब आत्मा ही है। इस दृष्टि से मैं परमार्थ आत्मा में ही सर्वदा स्थित हूँ॥८॥
जो चेतनरूप से प्रसिद्ध है और जो अचेतनरूप से प्रसिद्ध है, वह सब सन्मय, अपार आकाश को पूर्ण करनेवाला आत्मरूप मैं सर्वत्र स्थित हूँ॥९॥

आनन्दरूप एकमात्र सागर के तुल्य मैं सर्वत्र सुखपूर्वक स्थित हूँ, इस प्रकार मेरु पर्वत के निकुंज में भावना करते हुए वे स्थित रहे ॥१०॥

विशुद्ध आत्मा को उन्होंने किस प्रमाण से देखा, इस पर कहते हैं। क्रमशः घण्टानाद की तरह ॐकार का उच्चारण करते हुए उन्होंने देखा।
श्रुति भी है :
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥
अर्थात् प्रणव धनुष है, जीवात्मा बाण है, ब्रह्म लक्ष्य है। अप्रमत्त होकर उसका वेध करना चाहिये। वेधन करने के पश्चात बाण के समान तन्मय होना चाहिये। ___ यदि कोई शंका करे कि ॐकार में आकारादिमात्राएँ विराट् आदि की वाचक हैं। तुरीय तत्त्व को ॐकार के किस अंश से देखा? इस पर कहते हैं।
पूर्व-पूर्व मात्राओं का विराटादि अर्थों के साथ उत्तरोत्तर मात्राओं में लय करके बाल के समान ॐकार के सिर पर दिखाई देनेवाला, अति सूक्ष्म और कोमल, सबसे पीछे के अर्धमात्ररूप कलामात्र की, जो सबके विषय का चरम सीमारूप तुरीयतत्त्व है, तुरीयात्मा से ही भावना करते हुए तुरीयभावापन्न होकर न तो आन्तरकारण में स्थित और न बाह्यभूत कार्य में वे आगे कहे जानेवाले प्रकार से स्थित हुए ॥११॥

उसी स्थिति को दर्शाते हुए उपसंहार करते हैं। __हे श्रीरामचन्द्रजी, कल्पनारूपी कलंक से रहित अतएव शुद्ध एवं जिनका प्राणस्पन्दन हृदय में निरन्तर लीन हो गया, इसलिए जिससे मेघ हट गये, ऐसे शरत्काल के आकाश के समान निर्मल वे महात्मा कच गाते हुए स्थित रहे ॥१२॥

अट्ठावनवाँ सर्ग समाप्त
उनसठवाँ सर्ग विषयों की निःसारता, ब्रह्मा के संकल्प से जगत की रचना,
ब्रह्मा की निर्वेद से विश्रान्ति और शास्त्र सृष्टि का वर्णन। प्रसंग प्राप्त कच गाथा को समाप्त करके भोग तत्त्वज्ञों की इच्छा आदि के योग्य नहीं है, इस विषय का, जो प्रकृत है, उपपादन करते हुए श्रीवसिष्ठजी वैराग्य के उपदेश के लिए विषयों की निःसारता का विस्तार से वर्णन करते हैं।

__ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, इस संसार में अन्न-पान तथा स्त्रीरूप विषयों से जिह्वा, उपस्थ आदि इन्द्रियों का जो संसर्ग है, उसके सिवा उत्तम पुरुषार्थ रूप और कुछ भी नहीं है, यह बात श्रुति, स्मृति और पुरुषों के उपदेश से सिद्ध है, यह विचार कर परम पद में आरूढ़ पुरुष इन भोगों की भला क्यों कर वांछा करेगा? भाव यह कि यहाँ पर वांछा के योग्य कुछ भी नहीं है॥१॥

यदि कोई शंका करे कि मोक्ष के समान काम भी पुरुषार्थ ही है, उसकी भी वांछा करनी ही चाहिये। ऐसा कहनेवाले के प्रति कहते हैं। ___ जो मूढ़ असाधुपुरुष कृपणों के सर्वस्व तथा आदि, मध्य और अन्त में असत् भोगों से सन्तुष्ट होते है, वे निरे पशु-पक्षी ही हैं॥२॥
जो पुरुष लोक में यह सत्य है, यों विश्वास को प्राप्त होते हैं, मनुष्यों में गर्दभ रूप उनसे कोई भी प्रयोजन नहीं है। इधर केश हैं तो इधर रक्त है, यही तो स्त्री का शरीर है, इससे जो सन्तोष को प्राप्त होते हैं, वे कुत्ते ही हैं मनुष्य नहीं। सारी पृथिवी मिट्टी ही है, सभी पेड़ काठ ही है और शरीर भी मांस के पुतले ही हैं। नीचे पृथिवी है, ऊपर आकाश ही है। भला बतलाइये तो सही सारभूत पदार्थ क्या है, जो सुख के लिए हो। सब लोक व्यवहार इन्द्रियों के स्पर्श के अनुसार होनेवाले, विवेक के तत्त्व में बाधित होनेवाले और बिना विचारे ही भले लगनेवाले हैं। जैसे ज्वाला के अन्त में काजल स्थित रहता है, वैसे ही सब सुखाशा का विषयों के लाभ से अथवा अलाभ से अन्त होने पर पाप, विषय आदि की कलुषता और वियोग, विषाद आदि से होनेवाला दुःख भी वर्तमान काल के सुख के समान ही रहता है। उत्पन्न और विनष्ट होनेवाली अतएव अनित्य मन और इन्द्रियों से उत्पन्न सब सम्पत्तियाँ गजराज से कुचली हुई लताओं के तुल्य क्षीण हो जाती है।
कान्ता आदि का भोग केवल अनित्य ही नहीं है, किन्तु अभेध्य नरकरूप भी है, ऐसा कहते हैं।
हड्डियों के समूह में देह नामवाला पुरुष रक्त और मांस की पुतली का यह मेरी प्रेयसी है, इस बुद्धि से सादर आलिंगन करता है यह मोहक काम का क्रम है। यह सब अज्ञानियों की दृष्टि में सत्य और स्थिर है, अतएव यह अज्ञानी की दृष्टि के लिए होता है, किन्तु हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञानी की दृष्टि में अस्थिर और असत्य यह सब उनकी तुष्टि के लिए नहीं होता है। यह जो विषैली भोगतृष्णा है, वह भोग न करने पर भी विष के तुल्य मूर्छा पैदा करती है, भोग करने पर तो वह क्यों नहीं करेगी? उस भोगास्था का त्याग करके स्वात्मैकत्वपद को प्राप्त होईये । जब यह चित्त अनात्ममयरूप से स्थिति को प्राप्त हुआ,
तभी यह असन्मय जगज्जाल उत्पन्न हुआ ॥३-११॥

यदि शंका हो कि हमारे चित्त की स्थिति के अनुसार देहादि जगत उत्पन्न हुआ है, फिर आप कैसे कहते हैं कि ब्रह्मा के संकल्प से उत्पन्न हुए जगत को ब्रह्मा के मन का अनुसारी ही होना उचित है, इस पर कहते हैं।
जैसे सोने, चाँदी, नीलम आदि की दीवारों पर पड़ा हुआ सूर्य आदि का प्रकाश तत्-तत् आधार के अनुरूप अपने स्वरूप की कल्पना करता है वैसे ही ब्रह्मा के मन ने हम लोगों के वासना, कर्म आदि के अनुसार संकल्प करने से जगत की कल्पना कर रक्खी है|१२॥

प्रसंगवश श्रीरामचन्द्रजी ब्रह्मा के मन के जगत्कल्पनाक्रम को पूछते हैं। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, हे महामते, पूर्व उपासक का मन पहले के व्यष्टि-अभिमान को

समष्टिआत्मता की अतिशय भावना से उत्पन्न दृढ़ संस्कार द्वारा छोड़ कर, समष्टिसिद्धिरूप विरंचि का पद प्राप्त कर, कार्यभूत ब्रह्म बनकर इस जगत को क्रमशः कैसे सुघन (चार प्रकार के प्राणियों के समूह से निबिड़) बनाता है ? ॥१३॥

199582 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, कमलकोशरूप विस्तार से उठ करके सर्वप्रथम बालक ब्रह्माजी ने 'ब्रह्म' शब्द का उच्चारण किया, इसलिए वह ब्रह्मा कहे जाते हैं ॥१४|उत्थानरूप जाग्रत की कल्पना के बाद सकल संकल्पात्मक मनों के समष्टिरूप एवं अपने ही मन से चतुर्मुख आकृति की कल्पना किये हुए ब्रह्मा के संकल्प ने आगे की सृष्टि में उद्यम किया ॥१५॥
199583
199584 सूर्य आदि प्रकाश के अधीन सब व्यवहार हैं, अतः पहले आदित्य की सृष्टि को कहने की इच्छा से श्रीवसिष्ठजी सूर्य के उपादानभूत सारे आकाश में व्याप्त तेज की सृष्टि कहकर उसी तेज का वर्णन करते हैं।
199585 तदनन्तर उन्होंने पहले अत्यन्त प्रकाश से युक्त तेज का संकल्प किया, जिसने शरत्काल के अन्त में बर्फ से सफेद हुई लताओं के समूह की तरह दिशाओं के मध्य भाग को परिवेष्टित किया था, जिसने पक्षियों के पंखों के सदृश दोनों पार्यों में तन्तुओं के फैलाने से कभी क्षीण न होनेवाले शून्य रूप आकाश को बहुत से तन्तुओं से युक्त-सा बनाया था, जिसने फैली हुई तेज की राशियों से आदि अन्त तक पहुँचे हुए लोकालोक पर्वत के शिखर के रंग-बिरंग धातुओं के संसर्ग से दिगन्तों को पीला कर दिया था, जिसने आकाश को स्वर्ण के समान चमकदार और अनावृत, अपरिच्छिन्न तथा प्रकाशमय होने के कारण ब्रह्मज्ञान के तुल्य बना दिया था, जिसने ब्रह्मा के कमल को विकसित करने के लिए पंखुड़ियों के अन्दर प्रविष्ट हुई किरणों से झरोखों पर बनाई गई सुवर्ण की झालरों की तरह चमकदार केसरों से जटायुक्त कर दिया था और जो एकमात्र समुद्र की तरंगों में प्रतिबिम्बित होने के कारण दैदीप्यमान तथा चलते हुए उपवनों के तुल्य किरणों से विभूषित था ॥१६-१८॥
199586
199587 उस तेज में अपने सदृश दूसरी मूर्ति की कल्पना द्वारा हिरण्यगर्भ का प्रवेश कहते हैं।
199588 तेजोमण्डल की सृष्टि करने के अनन्तर चतुर्मुख शरीराकार से स्थित पूर्वोक्त मनने उस चमकीले तेजों से दैदीप्यमान, पुराण आदि में प्रसिद्ध अपने आकारके तुल्य शरीर की कल्पना की॥१९॥
199589 तदनन्तर वह देव उस पिण्डीभूत तेज से आदित्य बनकर आज भी प्रत्यक्ष उदित होता है, वह प्रभा समूहरूप मण्डल के मध्य में स्थित और जलते हुए कनक कुण्डलों से युक्त है|२०॥
199590 उसके चारों ओर जल रही ज्वालाओं की पंक्तियों को धारण करनेवाली धधकती हुई अग्नियाँ हैं और वह ज्वालाओं से विशालकाय है एवं उसने उक्त विशाल अवयवों से आकाशमण्डल को पूर्ण कर रक्खा है ॥२१॥
199591
199592 तदनन्तर मरीचि आदि प्रजापतियों की सृष्टि कहते हैं।
199593 तदनन्तर विश्व की वृद्धि करनेवाले सर्वज्ञ चतुर्मुख ब्रह्मा ने जैसे सागर तरंगों को विभक्त करता है वैसे ही आदित्य आदि के निर्माण से बची हुई तेज की उन कलाओं को विभक्त कर जिनका नौ प्रकार से निर्माण किया, वे भी तेज के टुकड़े ब्रह्माजी के संकल्प से ही सब सिद्धियों को प्राप्त और ब्रह्मा के समान ही शक्तिवाले प्रजापति होकर संकल्पानुसार वस्तु को क्षणभर में ही अपने आगे देखकर प्राप्त करते थे॥२२,२३॥
199594
199595
199596
199597 उनसे देव, दानव, यक्ष, राक्षस, मनुष्य आदि की सृष्टि का प्रवाह कहते हैं।
199598 वे प्रजापति जिन-जिनका पुत्र, पौत्र आदि परम्परा से और देव, दानव आदि जाति भेदों से विविध प्रकार एवं व्यक्तिभेद से बहुत भूतगणों का संकल्प करते थे, उन-उन को प्राप्त करते थे।
199599 उन भूतों में आगे मैथुन सृष्टि का प्रवाह दर्शाते हैं।
199600 उन भूतों में बहुत से औरों का, उनमें औरों का, उनमें औरों का संकल्प करते हुए उनको प्राप्त करते थे॥२४॥
199601
199602 तदन्तर यज्ञादि कर्मों की प्रवृत्ति दिखलाते हैं।
199603 तदनन्तर वेदों का स्मरण कर फिर बहुत से यज्ञों के गुण और क्रम का स्मरण कर ब्रह्मा ने जगद्रूपी घर के लिए मर्यादा की कल्पना की॥२५॥
199604 इस प्रकार मन विशाल शरीरवाले ब्रह्मा का रूप धारण करके इस दृश्य सृष्टि का विस्तार करता है, जो प्राणियों की परम्परा से ठसाठस भरी है, समुद्र, पर्वत और वृक्षों से पूर्ण है, लोकोत्तर क्रम से युक्त है, मेरु, भूमण्डल, दिशा के मंडल से जिसका मध्य भाग जटिल है एवं जो सुख-दुःख, जरा, जन्म, मरण आदि शारीरिक क्लेशों से और मानसिक क्लेशों से भी यह संसार सर्वथा हेय है यह इस तरह बोधित हुई है, राग और द्वेषमय होने के कारण उद्वेगयुक्त है और सत्त्व, रज और तम इन तीनों गुणों से रची गई है॥२६-२८॥
199605 __ यदि कोई शंका करे कि सब व्यवहार ब्रह्मा के मन से रचे गये हैं, ऐसी अवस्था में यज्ञ आदि शारीरिक कर्म हैं और उपासना आदि मानसिक हैं, इस व्यवस्था में क्या हेतु है ? तो इस पर कहते हैं।
199606 ब्रह्मा से उत्पन्न हुई मनोवृत्तियों से अथवा हाथों से जो वस्तु जैसे देखने और प्राप्त करने योग्य पहले माया द्वारा कल्पित हुई, वह सब वैसे ही आज भी दिखाई देती है और पाई जाती है। ब्रह्मा के संकल्प अनुसार ही और लोगों की भी यह शारीरिक है और यह मानसिक है ऐसी कल्पना नियत है। उससे भिन्न अन्य की कल्पना नहीं हो सकती, यह भाव है ॥२९॥
199607
199608 ___ समष्टिदृष्टि से सब भूतों में और व्यष्टिदृष्टि से अथवा एक जीववाद से कुछ लोगों में स्थित मन ही चित् में स्थित संसार का संकल्प करता है और पर ब्रह्म का साक्षात्कार भी करता है|३०॥
199609 इस प्रकार का जगत सम्बन्धी मिथ्या मोह स्थिरता को प्राप्त हुआ है । संकल्प करनेवाले स्वयं मनने ही शीघ्र उसकी कल्पना की है॥३१॥
199610 संकल्प से ही सब जगत की क्रियाएँ उत्पन्न होती हैं और संकल्पवश ही नियति के अधीन देवतालोग उत्पन्न होते हैं ॥३२॥
199611
199612 इस प्रकार सृष्टि के विस्तार का वर्णन करके सृष्टि की निवृत्ति और शास्त्र के निर्माण में कारण कहने के लिए भूमिका बाँधते हैं।
199613 अपने-अपने उत्कर्ष के लिए मनुष्यआदि प्रजाओं में धर्म और अधर्म की अभिवृद्धि के लिए प्रयत्न कर रहे इन्द्र विरोचन आदि देवता और असुरों के अधिपतियों द्वारा जबर्दस्ती सात्त्विक, राजस और तामस वृत्तियों में लोगों को लगाने से वध, बन्धन, जन्म-जरा आदि हजारों क्लेशों से अतिपीड़ित जगत की सृष्टियों से विरक्त प्रजासमूहों को उत्पन्न करनेवाले ये पूर्वोक्त प्रभु कमलासन पर बैठे हुए ब्रह्मा निम्नलिखित विचार करते हैं ॥३३॥
199614 मन के संकल्पमात्र से व्यष्टिजीवोपाधिभूत जो विचित्र चित्त उत्पन्न हुआ और जो उसके उपभोग के लिए व्यवहाररूप विकार से युक्त विशाल भुवन आदि की
199615
199616 सृष्टि, जो रुद्र, विष्णु और महेन्द्र से युक्त है, पर्वतों से और सागरों से व्याप्त है, जिसका मध्यभाग, पाताल, अन्तरिक्ष, पृथ्वी, दिशा, और स्वर्ग मार्ग से आकीर्ण है, यह सब मैंने अपना संकल्पसमूह ही चारों ओर विस्तृत किया है। इस समय इस विकल्प के उल्लासन क्रम से मैं विरक्त हो गया हूँ, ऐसा विचार कर कल्पनारूपी अनर्थकारी संकट से विरत हो ब्रह्मा अनादि, आत्मरूपी परब्रह्म का अपने से स्मरण करते हैं॥३४-३७॥
199617 उस परमात्मा को स्मरणमात्र से प्राप्त कर, जहाँ चारों ओर एकमात्र उन्हींका प्रकाश है, मानस व्यापाररहित यानी सप्तमभूमिका रूप उस पद में शान्त आत्मावाले ब्रह्मा सुखपूर्वक ऐसे स्थित होते हैं, जैसे थका हुआ पुरुष भली-भाँति बिछाये हुए बिछौने पर स्थित होता है ॥३८॥
199618 ममतारहित, अहंकारशून्य अतएव परमशान्ति को प्राप्त हुए क्षोभरहित ब्रह्मा निश्चल सागर की तरह अपनी आत्मा से आत्मा में स्थित होते हैं ॥३९॥
199619 किसी समय एकाकार वृत्ति की धारणा में आग्रहरूप ध्यान से भगवान ब्रह्मा स्वयं ऐसे विरत होते हैं, जैसे जल की निश्चलतारूप सौम्यता से समुद्र विरत होता है॥४०॥
199620 तब वे सुख-दुख से युक्त सैकड़ों आशापाशों से बंधे हुए, राग, द्वेष और भय से पीड़ित संसार का विचार करते हैं ॥४१॥
199621 फिर दया से आक्रान्त चित्तवाले वे प्राणियों के कल्याण के लिए अध्यात्मज्ञान से भरे हुए गम्भीर अर्थवाले बहुत से शास्त्रों की रचना करते हैं । वेद, वेदांग के संग्रह की और पुराण आदि अन्यान्यशास्त्रों की भी सब जीवों की मुक्ति के लिए रचना करते हैं॥४२,४३॥
199622 फिर पूर्वोक्त सप्तम भूमिकारूप परमपद को पाकर सृष्टि विक्षेपरूप परम आपत्तियों से छुटकारा पाये हुए ब्रह्मा मन्थनदण्डरूप मन्दराचल से छुटकारा पाये हुए सागर के समान स्वस्थ और शान्तात्मा होकर स्थित होते हैं ॥४४॥
199623 कमलासन में स्थित हुए ब्रह्मा जगत की चेष्टा को देखकर और जगत की मर्यादा को ठीककर फिर आत्मा में स्थित हो जाते हैं ॥४५॥

किसी समय सब संकल्पों से हीन स्वेच्छामात्र से केवल लोगों के अनुग्रह के लिए ही लोक के सदृश कार्य करते हुए स्थित होते हैं ॥४६॥

तब तो समाधिकाल में उनकी सरलता, सृष्टि, संहार आदि के समय उस सरलता का त्याग, देह आदि का ग्रहण, सृष्टि के रूप से अनेक होना, व्युत्थानकाल में चेतन होना, पद्म में स्थिति, अन्यत्र स्थिति यों विविध प्रकार के भावारम्भों से युक्त चित्त- वृत्तियों में अज्ञानी के तुल्य ही विषमता हुई। ऐसी आशंका कर क्रमशः उक्त शंकाओं का परिहार करते हैं।
ब्रह्मा को समाधिकाल में न ऋजुता होती है, न सृष्टि और संहारकाल में उसका त्याग होता है, न देहादि का ग्रहण होता है, न सृष्टिरूप से अनेकता होती है, न व्युत्थान के समय चेतनता होती है और न कमलपर स्थिति तथा अन्यत्र अस्थिति होती है ॥४७॥
सब भावों का आरम्भ करनेवाले ब्रह्मा सब वृत्तियों में समान और परिपूर्ण सागर के समान आकारवाले मुक्तरूप होकर स्थित रहते हैं ॥४८॥
किसी समय सम्पूर्ण संकल्पों से रहित अपनी स्वेच्छा से केवल लोगों के अनुग्रह के लिए ही वे प्रतिबद्ध होते हैं ॥४९॥

_हे महामते, जो मैंने आपसे कही, यह परम पवित्र ब्राह्म स्थिति है। प्रजापतियों की मानसिक सृष्टि पहला विध्यनीक (ब्रह्मा आदि का दल) है, क्योंकि प्रजापतियों को संकल्प से सिद्धियाँ प्राप्त हैं एवं ज्ञान और योगरूप ऐश्वर्य स्वयं ही उन्हें ज्ञात है। मैथुनसृष्टि में भी देव, गन्धर्व, यक्ष आदि के सात्त्विक होने के कारण एक बार के उपदेश से ज्ञानरूप ऐश्वर्य को प्राप्त हुआ देवानीक (देवता का दल) मध्यम

है। मनुष्य आदि तो रजोगुण और तमोगुण से ग्रस्त हैं हजारों प्रयत्नों से उन्हें ज्ञानरूप ऐश्वर्य प्राप्त हो सकता है, अतएव नरानीक (मनुष्यों का दल) अधम है।
यों तीन अनीकों का विभाग अपने मन में रखकर उनकी अपने कारण से प्राप्त चित्तशुद्धि के अनुरूप ज्ञान से ब्रह्म प्राप्ति को पृथक् पृथक् दर्शातें हैं।
पूर्वोक्त इस सात्त्विक ब्राह्म स्थिति को विध्यनीक और सुरानीक भी प्राप्त हो ॥५०॥
__ उन पूर्वोक्त तीन अनीकों में (दलों में) पहला अनीक मानस उपासना का फल होने के कारण एक मात्र मन से उत्पन्न होनेवाला है, अतएव सूक्ष्म होने से उसकी प्राप्ति में विशेषता कहते हैं।
चूंकि पहला दल चिद्रूप सब सृष्टियों के उपरमस्वरूप ब्रह्माकाश में ब्रह्मा के मन से कल्पित फल के समान मन का फल होकर पहले उत्पन्न होता है, अतः वही स्वतःसिद्ध ज्ञानरूप ऐश्वर्य से पहले ब्रह्मत्व को भली भाँति जानकर उसको प्राप्त करता है॥५१॥

दूसरा दल औषधि पल्लवों के विकारभूत सोमरस, घृत, दूध से सिद्ध होनेवाले कर्म का फल है, अतः उनका परिणाम होने के कारण प्रथम दल की अपेक्षा स्थूल होने से उसे उपदेशमात्र से ब्रह्म प्राप्ति होती है, यों विशेषता दिखलाते हैं।
प्रजापतियों की और औषधियों की सृष्टि होने पर जो देवानीकरूप दूसरी पहले की अपेक्षा न्यून कल्पना उदित होती है, वह पहले चन्द्रमा की कलारूप से आकाश और वायु का अवलम्बन करके औषाधि पल्लवों में प्रवेश कर सोम, घृत और दूधरूप से अग्नि में हवन होने पर सूर्यमण्डल में अमृत के आकार से परिणत हो प्रजापति आदि से उपभुक्त होती है। उनके उपभोग के अनन्तर उनके वीर्यरूप से परिणत हुई मैथुन द्वारा कोई इन्द्र आदि सुरता, कोई कुबेर आदि यक्षयोनिता को प्राप्त होती है। वह सात्त्विकि होने से मनुष्य आदि की अपेक्षा पहले प्रजापतियों के अनुग्रहपूर्ण उपदेश आदि से ज्ञानेश्वर्यसम्पत्ति द्वारा अभ्युदित होती है, इसलिए पहले ही वह ब्रह्मत्व को प्राप्त होती है॥५२,५३॥

तो क्या सब देवताओं की मुक्ति होती है ? इस पर नहीं, ऐसा कहते हैं।
देवताओं में अथवा मनुष्यों में उत्पन्न हुआ जो व्यक्ति ज्ञान-वैराग्य से सम्पन्न अथवा भोगलम्पट जिस जीव की मैत्री आदि से संगति करता है, वह उसकी संगति से शीघ्र वैसे गुणवाला हो जाता है। भोगलम्पट पुरुष से संसर्गवश स्वयं भी वैसा होकर उसी जन्म में बन्धन को प्राप्त होता है और ज्ञानेश्वर्यसम्पन्न पुरुष की संगति से स्वयं भी ज्ञान-वैराग्य सम्पन्न होकर उसी जन्म में मुक्त हो जाता है।
तब तीसरे अनीकरूप मनुष्यों को क्या करना चाहिए? इस पर उनका कर्तव्य कहते हैं।
बन्ध और मोक्ष संगति के अनुसार होते हैं, इसलिए स्वयं ही अपने पौरुष प्रयत्न से साधुसंगति, सत् शास्त्रों के श्रवण आदि एवं इन्द्रिय और मन की जय के उपायों का, जब तक फल की प्राप्ति न हो तब तक अभ्यास करना चाहिये ॥५४॥

पूर्वोक्त सबका संक्षेप से उपसंहार करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, अधिक प्रकाशवाली उपासनाओं, सब लोगों में प्रसिद्ध यज्ञ आदि कर्मों और अनर्थ फल देनेवाले निषिद्ध और मिश्रित कर्मों से क्रम से प्राप्त तथा अनेक प्रकार के प्रारब्ध वेगों,

क्रीड़ा-कौतुकों तथा क्रोध, लोभ से बढ़े हुए व्यवहारों से क्रमशः दृढ़ स्थिति को प्राप्त हुई तीन अनीकरूप सृष्टि सर्गोन्मुख ब्रह्म में इस प्रकार पूर्वोक्त संकल्पकल्पना से ही सत्ता को प्राप्त होकर आविर्भाव को प्राप्त हुई है ॥५५॥

उनसठवाँ सर्ग समाप्त
साठवाँसर्ग ब्रह्मा से उत्पन्न हुए जीवों के देह ग्रहण के क्रम का और प्रधानरूप से ज्ञान के भाजन सात्त्विक जीवों के देह ग्रहण के क्रम का वर्णन। पूर्वोक्त तीन अनीकसृष्टियों का- 'सा व्योमानिलमाश्रित्य' इत्यादि से संक्षेप से कहे गये क्रम के विस्तार से वर्णन करने के लिए भूमिका बाँधते हैं। ___ हे महाबाहो श्रीरामचन्द्रजी, सृष्टि की व्यवस्था करनेवाले पितामह भगवान ब्रह्मा के समाधि से व्युत्थित होने पर, इस जगद्रूपी जीर्ण घटीयन्त्र (रहट) के भरे हुए प्राणी रूपी घड़ों से युक्त रस्सी द्वारा पुनः पुनः देह ग्रहण से जीव और जल की तृष्णा से आरोह और अवरोह क्रम से चलने पर, ब्रह्मा से उत्पन्न हुए जीवों के संसाररूपी पिंजड़े में प्रवेश करने पर अन्यान्य मनों के मायाशबल ब्रह्मा के प्रथम उत्पन्न पुत्रभूत आकाश में वायु के झोंके से चंचल और आहत जलकणों से व्याप्त आवर्त की भाँति घूमने पर ब्रह्म में जीवों के समूह निरन्तर उपाधि के उत्पन्न होने के कारण अग्नि के विस्फुलिंग के समान बाहर निकलते हैं और कोई उपाधि के नष्ट होने से सुषुप्ति की तरह विश्रान्ति के लिए ब्रह्म में प्रवेश करते हैं॥१-४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, अनादि अनन्त ब्रह्मरूपी पद से उत्पन्न हुए यानी कल्पना को प्राप्त हुए ये जीवसमूह समुद्र में तरंगों की भाँति ब्रह्म में स्थित हैं ॥५॥
जैसे प्रकाश की शोभा मेघ में प्रविष्ट होती है वैसे ही ये जीवसमूह भूताकाश में प्रवेश करते हैं। जैसे दूध और जल एकता को प्राप्त होते हैं वैसे ही ये जीवसमूह अध्यस्त आकाश और वायु के साथ ब्रह्म में एकता को प्राप्त होते हैं ॥६॥
तदनन्तर तेज, जल और पृथ्वी की उत्पत्ति हो जाने पर प्रकाश को प्राप्त करके वे जीव शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्धरूप तन्मात्राओं के सहित पूर्वोक्त वायु से और अपने उपभोग के हेतु अमुख्य और मुख्य दो प्रकार के प्राणवायु से ऐसे आक्रांत होते हैं, जैसे कि प्रचण्ड दैत्यों के समूह से देवता आक्रान्त होते हैं ।।७॥
इस प्रकार लिंगदेहता को प्राप्त हुए वे जीव प्राण के आत्मभाव के और भूततन्मात्रसहित वायु के साथ अन्न और जल के द्वारा अंडज आदि चार प्रकार के प्राणियों के प्राणवायु यानी अन्नग्रासक
अपानवृत्ति भेद को प्राप्त करके शरीरों में प्रवेश करते हैं और वीर्यता को प्राप्त होते हैं ॥८॥

तदनन्तर जगत में पैदा होते हैं और अनभिव्यक्त ज्ञानेश्वर्यवाले प्राणी होते हैं। तीसरे दल की सृष्टि का क्रम कह कर दूसरे दल की सृष्टि का क्रम कहते हैं।
अन्य कुछ इष्टापूर्तकारी (यज्ञ, कुएँ और बावड़ियाँ खुदवाना आदि कर्म) जीवराशियाँ श्रद्धापूर्वक अग्नि में दी गई आहुति से यानी तज्जन्य अपूर्व से परिवेष्टित होकर धुएँ के द्वारा सूर्यमण्डल में पहुँच कर सूर्य की किरणों द्वारा चन्द्रमण्डल में प्रवेश करने से धुम्र आदि मार्ग में प्रविष्ट हुई हैं। उन जीवपरम्पराओं का भी लिंगदेह प्राप्तिपर्यन्त क्रम पूर्वोक्त ही है॥९॥

199666 चन्द्रकलास्वरूपता को प्राप्त हुए वे भी जीवसमूह कल्पवृक्ष के फलों में रसरूप से प्रवेश द्वारा उपभोक्ता के वीर्यरूप से परिणत होकर देवगर्भ से उत्पन्न होते हैं, ऐसा क्रम बतलाते हैं। __पूर्ण भगवान चन्द्रमा जितनी किरणों से संसार को प्रकाशित करते हुए उदित होते हैं, चंचल, श्वेत वर्ण की उतनी किरणों से पूर्ण इसलिए क्षीरसागर के स्थानापन्नरूप पूर्वोक्त तन्मात्रास्वरूप लिंगदेहवाले आकाश में वह जीवपरम्परा स्थित होती है ॥१०॥

199667 तदनन्तर उन चन्द्रकिरणों के नन्दन आदि वन में गिरने पर किरणों के साथ गिर रही वह जीवपरम्परा उस वन में जैसे दासी घर के कार्यों में व्यग्र रहती है वैसे ही व्यग्र हो पक्षी के तुल्य प्रवेश करती है|११॥

199668 उस वन में फल चन्द्रमा की और सूर्य की किरणों के लगने से अपने रस से क्रमशः वृद्धि और मधुरता को प्राप्त होते हैं।।१२॥

199669 इस प्रकार पूर्वोक्त जीवपरम्परा चन्द्रमा की किरणों से गिर कर जैसे बालक दूध से भरे हुए माता के स्तनों में स्थिति करता है वैसे ही रस से भरे हुए उन फलों में स्थिति करती है|१३॥

199670 वे फलों की पंक्तियाँ सूर्य की किरणों से पक जायेंगी। कश्यप आदि से उपभुक्त उन्हीं फलों में वीर्यता को प्राप्त होकर मूर्च्छितप्राय वे जीवजातियाँ रहती है ॥१४॥जैसे अंकुर,शाखा, पत्ते जिसमें आविर्भूत नहीं हुए, ऐसा वट वृक्ष का बीज,शाखा, अंकुर,पत्ते और फल से युक्त वट वृक्ष में रहता है, जैसे काष्ठ में अग्नि स्थित रहती है और जैसे मिट्टी में घड़े स्थित रहते हैं वैसे ही जीवता, जिसकी वासनाएँ सुप्त रहती हैं, गर्भरूपी पिंजड़े में स्थित रहती है। केवल गर्भ में ही मूर्च्छित जीवपरम्पराओं का अन्य के आश्रय द्वारा तिरोधान नहीं होता, किन्तु प्रलय के समय उपाधि का नाश होने के कारण प्राप्त हुए अव्यक्त से निकल कर आकाशरूप में, लिंग शरीर के आरम्भ समय में और चन्द्रकिरण आदि में प्रवेश करने के समय में भी तिरोधान से स्थिति रहती है ॥१५,१६॥

199671

199672 इस प्रकार गर्भ में प्राप्त हुए जीवों के जन्म में निमित्तभेद होने से विशेषता दर्शातें है।

199673 पूर्वजन्म में जिसने स्त्री, पुत्र आदि के शरीरों की शोभा नहीं देखी, जो मरने तक सर्वथा विरक्त होकर रहता है और जो राग आदि से और बहुत से कर्मकाण्ड आदि शास्त्रों से ऐहिक और पारलौकिक भोग के साधन लौकिक और वैदिक कर्मों में प्रेरित होता हुआ भी उनमें प्रवृत्त नहीं होता है, वह श्रेष्ठ पुरुष पूर्वोक्त क्रम से देवगर्भ में उत्पन्न होता हुआ अत्यन्त सात्त्विक जाति का होकर उस जन्म में ज्ञान प्राप्त करके उदार जीवन्मुक्तोचित व्यवहारवाला होता है। उसी जन्म से यदि वह मोक्षभागी हो, तो

199674 सात्त्विक कहा जाता है|१७॥

199675

199676 देवपद में अधिकार प्राप्ति के अनुकूल कर्म और उपासना करनेवालों के जन्म में विशेष भेद दिखलाते हैं।

199677 इस देवयोनि को प्राप्त करके नष्ट की जा सकनेवाली जन्मपरम्परा को भोग लम्पटतावश उच्छेद न करता हुआ जो अपने अधिकार भोग की रक्षा के लिए ही जन्म प्राप्त करे, वह तमोयुक्त राजस सात्त्विक है। __अब प्रथम दल में (विध्यनीक में) उत्पन्न हुए केवल सात्त्विक लोगों का पुनर्जन्म नहीं होता है, ऐसा कहते हैं।

199678 हे श्रीरामचन्द्रजी पुरुष के अन्तिम जन्म से जो नर और देवताओं के दल की (अनीक की) अपेक्षा प्रधान है, अर्थात् प्रजापति के अधिकार से संसार में आया हुआ केवल सात्त्विक विध्यनीक

199679

199680 जैसे मुक्त होता है, वैसा इस समय मैं आपसे कहूँगा । हे पुण्याकृतिवाले श्रीरामचन्द्रजी, प्रथम दल में यानी विध्यनीक में उत्पन्न हुआ पुरुष कोई भी और कभी भी पुनः उत्पन्न नहीं होता है यानी मुक्त ही हो जाता है ॥१८-२०॥

199681

199682 तब कौन उत्पन्न होते हैं ? ऐसा प्रश्न होने पर उन्हें कहते हैं। हे श्रीरामचन्द्रजी, राजस-सात्त्विक पुरुष यहाँ पर उत्पन्न होते हैं।

199683 शंका : केवल सात्त्विक के पुनर्जन्म न होने में क्या कारण है ?

199684 समाधान : केवल सात्त्विक पुरुष पूर्वजन्म में भी आत्मतत्त्व का श्रवण, मनन आदि उपायों से विचार कर केवल प्रतिबन्ध के क्षय के लिए प्रतिबन्धक्षययोग्य जन्म को प्राप्त हुए हैं। इस जन्म में भी

199685 उनकी बुद्धि से सदा आत्मतत्त्व ही मननीय है, इसलिए उनका पुनर्जन्म नहीं होता है ॥२१॥

199686

199687 अतएव वे दुर्लभ हैं, ऐसा कहते हैं।

199688 जो जब परमात्मा से नर और सुर के अनीक की अपेक्षा प्रधानता से प्राप्त हुए हैं, हे श्रीरामचन्द्रजी, वे महागुणशाली पुरुष दुर्लभ हैं ॥२२॥

199689

199690 जो प्रजापति, सुर, और मनुष्य के अनीक से अन्य राक्षस, पिशाच, पशु-पक्षी आदि हैं वे पेड़, पत्थर के तुल्य हैं, ज्ञानाधिकार की चर्चा में उनकी योग्यता ही नहीं है, इसलिए उनका उल्लेख नहीं किया है, ऐसा कहते हैं।

199691 हे श्रीरामचन्द्रजी, जो और विविध प्रकार के तामस जातिवाले मूढ, मूक जीव हैं, वे सब स्थावर पेड़, पत्थरों के समान हैं, उनका क्या विचार किया जाय? ॥२३॥

199692

199693 तत्त्वज्ञान की दुर्लभता का ही उपपादन करते हैं।

199694 क्रम से प्राप्त उत्तम जन्म में भी कुछ ही नर और सुर सांसारिक भोगरुचि को प्राप्त नहीं हुए हैं, अतः वैराग्य अत्यन्त दुर्लभ है। उन लोगों में मेरे तुल्य जन्म से लेकर शम, दम आदि सब गुणों की सम्पत्ति से खूब आत्मविचार योग्यता को प्राप्त हुए भी कुछ लोग निरन्तर समाधि सुख में विघ्नभूत राजकुलपौरोहित्य के कारण कुछ राजसयुक्त सात्त्विक ही है, शुद्ध सात्त्विक नहीं हैं। (यह शुद्ध सात्त्विकता की अति दुर्लभता के सूचन के लिए निरभिमानतावश अतिशयोक्ति है)॥२४॥

199695 मेरे सदृश आप भी वैराग्य, शम, दम आदि सम्पत्ति से पूर्ण हैं ही, किन्तु परमात्मपद का विचार न करने से आपकी इस प्रकार की संसार भ्रान्तिरूप महाआपत्ति विस्तीर्ण हुई है। परमात्मपद का यहाँ पर मेरे सामने आज ही आप शीघ्र विचार कीजिये । एकमात्र विचार करने से आप ही यहाँ पर अद्वितीय परम पद है ॥२५॥

199696

199697 साठवाँ सर्ग समाप्त

199698 इकसठवाँसर्ग मुक्ति के योग्य राजससात्त्विक लोगों की प्रशंसा और उनके विवेक वैराग्य के क्रम का उपदेश ।

199699 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जो विचारणा की योग्यता को प्राप्त पुरुष राजससात्त्विकी पूर्वजन्म की कर्मोपासना से पृथिवी मे उत्पन्न हुए हैं, वे महागुणशाली पुरुष जैसे आकाश में चन्द्रमा प्रकाशमान रहते हैं वैसे ही सदा प्रसन्न और प्रकाशमान रहते हैं ॥१॥

199700 जैसे आकाश मेघों से

199701

199702

199703 की गई मलिनता को प्राप्त नहीं होता वैसे ही वे भी मानसिक दुःख को प्राप्त नहीं होते हैं, जैसे सुवर्ण का कमल रात्रि में म्लान नहीं होता वैसे ही वे शारीरिक दुःख को प्राप्त नहीं होते हैं। जैसे स्थावर वृक्ष आदि प्रारब्ध भोग से अतिरिक्त कोई दूसरी चेष्टा नहीं करते हैं वैसे ही वे भी ज्ञान और ज्ञानसाधनों की सिद्धि के सिवा अन्य वस्तु नहीं चाहते हैं और जैसे वृक्ष अपने पुष्प, फल आदि से रमता है वैसे ही वे भी अपने सदाचारों से रमते हैं ॥२,३॥

199704 हे श्रीरामचन्द्रजी, राजससात्त्विक पुरुष की बुद्धि शान्ति आदि सुधा के बढ़ने पर वृद्धि को प्राप्त हो जाती है, अतएव वह शुक्लपक्ष के चन्द्रमा के तुल्य सुन्दर हो जाती है, जिससे वह पुरुष मोक्ष को प्राप्त होता है |४॥

199705 जैसे चन्द्रमा शीतलता का त्याग नहीं करता वैसे ही वे शीतलता के समान स्थित सौम्यता का आपत्ति में भी त्याग नहीं करते हैं । मैत्री आदि गुणों से मनोहर प्रकृति से ही वे ऐसे विराजमान रहते हैं जैसे कि नूतन गुच्छों से शोभित लता से वन के वृक्ष शोभित होते हैं। सब पर समान दृष्टि रखनेवाले, एकमात्र परमात्मा में अनुराग रखनेवाले, सदा सौम्य, साधुओं से भी बढ़कर साधु, समुद्र के तुल्य मर्यादा धारण किये हुए पुरुष आपके तुल्य हैं। इसलिए हे महाबाहो, आपत्तियों का अनधिकरण उनका जो स्थान वही गन्तव्य है। आपत्तियों के सागर में जाना उचित नहीं है। खेदरहित आपको इस जगत में वैसे बर्ताव करना चाहिये जैसे कि रजोगुणरहित सात्त्विक आत्मानन्द लाभ बढ़े एवं मूढ़ों के विचारणीय विषयों के परित्याग द्वारा बारम्बार सत् शास्त्रों का विचार करना चाहिये ॥५-९॥

199706 इस प्रकार भावना करनेवाले पुरुष को अत्यन्त आदर के साथ सब वस्तुओं की विविध निमित्तों से उपपन्न होनेवाली अनित्यता का भी विचार करना चाहिये । हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार अनित्यता का विचार कर रहा विशुद्ध बुद्धिवाला पुरुष अज्ञान को बढ़ानेवाले

मिथ्या असम्यग्दर्शन का त्याग कर पहले ऐहिक विषयों के उपभोग के योग्य लौकिक क्रिया की, मरने के बाद उपयोग में आनेवाली पारलौकिक क्रिया की और उन क्रियाओं के फल, पशु, पुत्र, धन, स्वर्ग विमान, अप्सरा आदि पदार्थों की, ये आपत्ति ही हैं, ऐसी भावना करें, ये सम्पत्ति है, ऐसी भावना कभी न करें॥१०,११॥

आगे कहे जानेवाले विचाररूप ज्ञान का असीम परब्रह्मरूप वस्तु को प्राप्त करने के लिए साधु सतीर्यों के साथ विधिवत्प्राप्त हुए सेवा आदि प्रयत्न द्वारा प्रसन्न किये हुए गुरु से 'हे प्रभो, मैं कौन हूँ', यह संसाराडम्बर कैसे उत्पन्न हुआ, इत्यादि सविनय प्रश्नपूर्वक विचारकर स्मरण करना चाहिए। कर्मों में निमग्न नहीं होना चाहिये और अनर्थकारी लोगों के साथ संगति भी नहीं करनी चाहिये ॥१२,१३॥

सब प्रिय वस्तुओं का विच्छेद संसारमात्र के लिए अवश्यंभावी है, ऐसा सदा विचार करना चाहिये । जैसे मयूर मेघों का अनुसरण करता है वैसे साधुओं का ही अनुसरण करना चाहिये ॥१४॥

आभ्यन्तर अहंकार के उससे बाहरी शरीर के, उससे भी बाहरी पुत्र, मित्र आदि संसार के,जो तीन सागर तुल्य हैं, नौकारूप आत्मविचार

को पूर्ण करके सत्य का ही अवलोकन करना चाहिये ॥१५॥

सत्य का ही अवलोकन करना चाहिये, ऐसा जो कहा उसमें उपाय कहते हैं।

अस्थिर शरीर का और अहंकार का भी त्यागकर अत्यन्त कल्याणकारी, जिसने मोती की माला को व्याप्त कर रक्खा है, ऐसा मोती-माला के अन्तर्गत सूत के समान सब देह, अहंकार आदि के अन्तर्गत चिन्मात्र का ही अवलोकन करना चाहिए ॥१६॥

उस नित्य विस्तृत, सर्वत्र व्याप्त, सर्वभावित, कल्याणकारी परम पद में जैसे सूत में मणिराशियाँ पिरोई रहती हैं वैसे ही यह सारा जगत पिरोया हुआ

है|१७॥

जो चित् विशाल भुवन के भूषणरूप आकाश में स्थित सूर्य में है, वही चित् पृथिवी के विवर के मध्य में स्थित कीड़े में भी है।।१८॥

हे अनघ, जैसे यहाँ पर घटाकाश और महाकाश का परमार्थतः भेद नहीं है वैसे ही शरीर में स्थित जीवों का भेद नहीं है ॥१९॥

तिक्त, कडुआ आदि रस के भेद को जाननेवाले सभी प्राणियों की अनुभूति एक ही होती है, अतः चिन्मात्र में भेद कैसे? भाव यह कि जैसे एक पुरुष से आस्वादनीय तिक्त, कडुआ आदि रस का भेद होने पर भी उनके अनुभव का भेद नहीं है वैसे ही देहादि का भेद होने पर भी चिन्मात्र में भेद नहीं है |२०॥

चेतनों में जैसे चित् का भेद नहीं है, वैसे ही सब वस्तुओं में तत्स्वरूप का भेद नहीं है, ऐसा कहते हैं।

जबकि एकमात्र सद्वस्तु ही सदा स्थित है, तब यह उत्पन्न हुआ, यह नष्ट हुआ, इस प्रकार की उत्पत्त्यादिविषयक मूढ़ जनसाधारण आपकी बुद्धि शास्त्रीय नहीं है ॥२१॥

तब शास्त्रीय बुद्धि कैसी है ? ऐसा प्रश्न होने पर उसे कहते हैं।

हे श्रीरामचन्द्रजी, जो उत्पन्न होकर विलीन हो जाती है, वह वस्तु नहीं है। वह आभासमात्र है, न वह सत् है और न असत् है ॥२२॥

वह न सत् है और न असत् है, ऐसा जो कहा, उसका उपपादन करते हैं।

चूँकि मोक्ष होने के पहले अभिव्यक्त और अशान्त चित्त सा भली-भाँति गृहीत हो रहा यह जगत अपने स्थिति काल में विद्यमान है, अतः असत् नहीं है। मोह की निवृत्ति होने पर तो मोक्षप्राप्ति से पहले भी जो यह है ही नहीं तो मोक्षकाल में यह सुतरां नहीं है, अतः सत् भी नहीं है ॥२३॥

ज्ञान की सार्थकता का विचार करने पर भी मोह आदि की सत्ता या असत्ता नहीं कही जा सकती, अतएव इसकी अनिर्वचनीयता ही सिद्ध हुई, ऐसा कहते हैं। ___ मोहजाल यदि अत्यन्त असत् है, तो भला बतलाइए, पुरुष ज्ञान द्वारा किसका निरास करेगा? क्योंकि निरास करने योग्य वस्तु के अभाव में निरासक ज्ञान की सार्थकता नहीं हो सकती। यदि मोहजाल अत्यन्त सत् है, तो ज्ञान से किसका त्याग करेगा? कारण कि ज्ञान सत्य वस्तु का निवर्तक नहीं देखा जाता, इसलिए अनिर्वचनीय अध्यासरूप संगति से रज्जुसर्प आदि के समान यह दृश्य समुदाय मोह में कारण है, ऐसा परिशेष से सिद्ध होता है ॥२४॥

यदि जगत असत् है, तो यहाँ पर मोह कैसे? यदि वह सत् है, तो मोह का कारण कैसे? इसलिए सदा शान्त हुए आप जन्म, मरण और स्थितिरूप संसार में आकाश के समान समदृष्टि होइए ।।२५॥

इकसठवाँ सर्ग समाप्त

बासठवाँ सर्ग ___ श्रीरामचन्द्रजी में शास्त्रोक्त सब गुणों-सी समृद्धि का कथन और

अधम पुरुष की भी सत्संग और पौरुष से उत्तम स्थिति का प्रतिपादन। मूढ़ों के चिन्तन योग्य विषयों के परित्याग से बार-बार सत् शास्त्र का विचार करना चाहिए, ऐसा जो पहले कहा, उस पर कैसे उसका विचार करना चाहिए, ऐसा प्रश्न होने पर कहते हैं।

बाह्य और आभ्यन्तर द्वन्द्वों को सहनेवाला, ऊहापोह में कुशल पुरुष स्वयं ही 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः' इत्यादि शास्त्र के अनुसार प्राप्त हुए, तत्त्वज्ञानी और शिष्य के अपराध को सहनेवाले महामतिगुरु के साथ शास्त्र का पहले विचार करे ॥१॥

उत्तम कुल में उत्पन्न हुए, विषयतृष्णा शून्य, तत्त्वज्ञानी महापुरुष के साथ शास्त्र का विचारकर मन का नाश करनेवाली समाधि से परम पद प्राप्त किया जाता है ॥२॥

वेदान्त में उपयोगी अन्यान्य शास्त्रों के, सत्कर्म, सदाचार आदि के और सज्जनों की संगति, वैराग्य आदि के निरन्तर अभ्यास से संस्कृत हुआ पुरुष प्रत्यक्तत्त्व विषयक आत्मज्ञान का भाजन होकर आपके समान शोभित होता है॥३॥

उक्तगुण आप में हैं ही, ऐसा कहते हैं।

हे श्रीरामचन्द्रजी, आप बाह्य और आभ्यन्तर द्वन्द्वों को सहन करने वाले, एवं विविधगुणों के आगार हैं, आपका आचार उत्तम है तथा आपके मन के सभी मल दूर हो गये हैं; अतः आप दुःखरहित परम पद में स्थित हैं॥४॥

अब श्रीरामचन्द्रजी में ज्ञान से जीवन्मुक्तता की सम्भावना करते हुए कहते हैं। सचमुच आप जिससे मेघ हट गये हों, ऐसे शरद् ऋतु के आकाश के तुल्य हैं। उत्तम ज्ञान से युक्त आप भावना से युक्त होइए।॥५॥

जीवन्मुक्ति की सम्भावना में बीजभूत मुक्त मन का लक्षण कहते हैं।

सब बाह्य पदार्थों की चिन्ता से रहित एवं भीतर परमात्मा के साथ क्षीर-नीर के तुल्य एकता होने से ब्रह्माकार परिणामरूप कुशलतावाली कल्पना से जो मुक्तों के अनुभव से सिद्ध है, स्थित और द्वैतरहित मन मुक्त ही है, इसमें कोई संदेह नहीं है ॥६|इस प्रकार मुक्त मनवाले आपकी चेष्टा का इस समय संसार में पूर्वोक्त जीवन्मुक्त पुरुष राग-द्वेषहीन पूर्वोक्त कल्पना द्वारा अनुसरण करेंगे |७॥

जो लोग बाहर लोकोचित आचारवाले होकर विहार करते हैं, ज्ञानरूपी नौका से युक्त वे बुद्धिमान पुरुष संसाररूपी सागर को पार करेंगे |८॥

जो सज्जन पुरुष आपके सदृश बुद्धिवाला और समदृष्टि है, वही सुदृष्टि पुरुष मुझसे कही गई ज्ञानदृष्टियों का भाजन है ॥९॥

199751 ___तो क्या जीवन्मुक्त हुआ मैं शरीर का त्याग अथवा यथेष्ट आचरण करूँ ? इस पर नहीं ऐसा
199752 कहते हैं।
199753 जब तक आपका शरीर है, तब तक आप बाहर धर्मशास्त्र और सदाचार के अनुसार आचारवाले और अन्दर सब एषणाओं का त्याग कर के राग-द्वेषहीन बुद्धि से स्थित रहिए ॥१०॥
199754 जैसे और गुणी पुरुष शान्ति को प्राप्त हुए हैं वैसे ही आपपरमशान्ति को प्राप्त होइए। जो स्वार्थ कुशलता से दूसरों को ठगनेवाले सियार सदृश हैं और बच्चों की तरह यथेष्ट आचारवाले हैं, वे मूढ़ पुरुष ही विचार योग्य नहीं हैं|११॥
199755 शुद्ध सात्त्विक जन्मवाले जीवन्मुक्त पुरुषों के जो स्वाभाविक शम, दम आदि गुण हैं उनका उपार्जन कर रहा साधारण पुरुष भी क्रमशः ज्ञान प्राप्त करके अन्तिम जीवन्मुक्त शरीर को प्राप्त होता है|१२॥
199756 क्योंकि पुरुष जिन्हीं जाति गुणों का सदा यहाँ सेवन करता है, दूसरी जाति में उत्पन्न होकर भी वह एक क्षण में उस जाति को प्राप्त होता है। भाव यह कि उत्कृष्ट जाति के गुणों का सेवन करने पर उत्कृष्ट जाति में जन्म पाता है और अधम जाति के गुणों का सेवन करने पर अधम जाति में जन्म पाता
199757
199758 है, यह नियम है।।१३॥
199759 कर्माधीनता को प्राप्त हुए जीव पुर्वजन्म के सब भावों को प्राप्त होते हैं, राजा की सेनाओं को और पर्वतों के वनों को क्रमशः नीतिशास्त्र के अनुसार पराक्रम से और काटने आदि से लोग जीत लेते हैं, इसलिए अधम पुरुष को भी मोक्ष के लिए ही अवश्य प्रयत्न करना चाहिए। जो पुरुष पौरुष से विरत नहीं होता, उसे फल सिद्धि अवश्यप्राप्त होती है, यह अभिप्राय है|१४॥
199760 पुरुष चाहे, राक्षस, पिशाच, शूद्र आदि तामसी योनि में उत्पन्न हुआ हो, चाहे क्षत्रिय, वैश्य आदि राजस योनि को प्राप्त हुआ हो अथवा सत्त्व, तम से मिश्रित सर्प आदि योनि को प्राप्त हो, उसे कीचड़ से भोली-भाली गाय की तरह विषयों से बुद्धि का धैर्य के साथ उद्धार करना चाहिए ॥१५॥
199761
199762 पूर्वोक्त बात को ही विस्तार से कहते हैं।
199763 अपने विवेक से ही सन्त लोग देवता आदि सात्त्विक योनि को प्राप्त होते हैं, इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, निर्मल चित्तरूपी मणि को जिस वस्तु का संसर्ग होता है, वह चित्तरूपी मणि तन्मय हो जाती है, इसलिए पौरुष ही प्रधान है। पौरुष प्रयत्न से ही बड़े उत्तम गुणों से अलंकृत मुमुक्षु पुरुष पाश्चात्य यानी जीवन्मुक्त उत्तम शरीरवाले होते हैं । न कोई ऐसी वस्तु पृथ्वी में है, न स्वर्ग में, न देवताओं के पास अथवा न अन्यत्र कहीं है, जिसे गुणवान पुरुष अपने पौरुष प्रयत्न से हस्तगत न कर ले । युक्ति के सहित ब्रह्मचर्य, धैर्य, वीर्य और वैराग्य के वेग के बिना आप उस अभीष्ट वस्तु को प्राप्त नहीं कर सकते ॥१६-१९॥
199764 सब प्राणियों के आत्यन्तिक दुःख की निवृत्ति से उपलक्षित, निरतिशय आनन्दरूप होने के कारण अत्यन्त हितकर इस उपदिष्ट आत्मतत्त्व को विशुद्ध सत्त्वगुणों की वृद्धि के उपाय में सावधान बुद्धि द्वारा आत्मरूप से स्थिर करके आप शोकरहित होइए। तदनन्तर आपके द्वारा उपदिष्ट क्रम से आपके ये और लोग भी मुक्त और शोकरहित हो जायेंगे॥२०॥
199765 हे श्रीरामचन्द्रजी, विवेक की विपुल महिमा से युक्त, बढ़े हुए शम, दम आदि गुणों से मनोहर इस अन्तिम जीवन्मुक्त शरीर के प्राप्त होने पर आप जीवन्मुक्त पुरुषों के सप्तम भूमिका रूप कर्म में स्थिति कीजिये। यह वैराग्य प्रकरण में कही गई सब लोगों में प्रसिद्ध संसार प्राप्ति से होनेवाली मोह चिन्ता आपमें स्थित न हो॥२१॥
199766
199767 बासठवाँ सर्ग समाप्त (श्रीयोगवासिष्ठभाषानुवाद में स्थिति प्रकरण समाप्त)
199768 उपशम प्रकरण
199769 पहला सर्ग मध्याह्नकाल की शंखध्वनि से सभा के उत्थान का वर्णन तथा वसिष्ठजी का
199770 आह्निककृत्य और रात्रि में विश्वामित्रजी के साथ स्थिति। उत्पत्ति प्रकरण में सृष्टि की प्रतिपादक सब श्रुतियों के तात्पर्य को स्पष्ट करने के लिए सारी प्रपंच रचना मन के अधीन ही है, यह दर्शाया। स्थिति प्रकरण में भी जगत की स्थिति का प्रतिपादन करनेवाली सब श्रुतियों के तात्पर्य को दिखलाने के लिए सारी प्रपंच स्थिति मन के अधीन ही है, यह दिखलाया। अब 'या गार्ग्यमरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति' (हे गार्ग्य, जैसे अस्त हो रहे सूर्य की किरणें सर्वजनप्रत्यक्ष तेजोराशिरूप तेजोमण्डल में एकस्वरूपता को प्राप्त होती हैं। फिर वे मरीचियाँ दूसरे दिन सूर्य का उदय होने पर सब दिशाओं में संचार करती हैं, वैसे ही सब वागादि इन्द्रियाँ सब व्यवहारों के कारणभूत अन्तःकरण में स्वप्न के समय एकता को प्राप्त होती हैं ।), 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने' (आनन्दभोग के समय सब विश्व विज्ञान के स्वकारण में लीन होने पर) 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' (जिस कारणभूत ब्रह्म में विनाश के समय मरते हुए भूत प्रवेश करते हैं), 'यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्तिनामरूपे विहाय' (जैसे बह रही नदियाँ अपने नाम और रूप का त्याग करके समुद्र में लीन हो जाती हैं), 'गताः कलाः पंचदशप्रतिष्ठानम्' (मोक्ष के समय ज्ञानी के प्राण, श्रद्धा, पाँच महाभूत, इन्द्रिय, मन, अन्न, वीर्य, तप, मन्त्र, कर्म और लोभरूप पन्द्रह कलाएँ अपने कारण में प्राप्त हो जाती हैं) और 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायषाः पुरुष प्राप्यास्तं गच्छन्ति' (इस द्रष्टा की ये सोलह कलाएँ, जिनका पुरुष स्थान है, पुरुष को प्राप्त करके यानी पुरुषात्मभाव को प्राप्त होकर अस्त को प्राप्त होती हैं।) सुषुप्ति, प्रलय, समाधि, साक्षात्कार
199771 और विदेहकैवल्य में प्रपंच की निवृत्ति होने के कारण जीव की ब्रह्मरूपताप्राप्ति के प्रतिपादन द्वारा प्रत्यक्ब्रह्मैकरस अखण्ड वस्तु की लक्षक पूर्वोक्त इन श्रुतियों के भी मन का नाश होने से ही सारे प्रपंच की निवृत्ति द्वारा स्वरूप प्रतिष्ठा में तात्पर्य है, इस रहस्य का उद्‌घाटन करने के लिए उपशम प्रकरण का आरम्भ कर रहे श्रीवसिष्ठजी पूर्व और उत्तर प्रकरणों की संगति दर्शाते हुए विषय और प्रयोजन को दिखलाकर शिष्य को सुनने के लिए सावधान करते हुए कहते हैं।
199772 हे श्रीरामचन्द्रजी, दृश्य की स्थिति का प्रतिपादन करनेवाली श्रुतियों के तात्पर्य का वर्णन करने के उपरान्त आप इस उपशम प्रकरण को सुनिये जो समझ में आने से मोक्षकारी है१॥
199773
199774 __ यहाँ पर स्थिति का प्रतिपादन करनेवाली श्रुतियों के तात्पर्य का वर्णन करने के पश्चात उपसंहार बोधक श्रुतियों के तात्पर्य वर्णन की अवसर संगति है। 'ज्ञातं निर्वाणकारि यत्' से पूर्व प्रकरण का प्रयोजन ही इसका प्रयोजन है, जो दोनों की एक कार्यकारिता संगति भी दिखलाई, यह जानना चाहिये।
199775 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : वत्स भरद्वाज, जब देवता, ऋषि, मुनि, राजा आदि की सुन्दर सभा शरद ऋतु में तारों से ठसाठस भरे हुए आकाश के तुल्य निश्चल थी, श्रीवसिष्ठजी इस प्रकार मन को आनन्द में डुबानेवाले पवित्र वचन कह रहे थे। वायुरहित अतएव निश्चल कमलवाले कमलों के तालाब
199776
199777 की नाईं सभा का मध्यभाग वसिष्ठजी के ज्ञानपूर्ण वचन सुनने में उत्सुकतावश मौन होकर बैठे हुए राजाओं से पूर्ण था, विलासिनियों के मद और मोह का बल शान्त हो गया था, वे चिरसंन्यासिनियों की तरह अन्तःकरण में परम शान्ति को प्राप्त हो रही थी। विलासिनी गण के कर कमलों में हंस-से मालूम हो रहे चँवर मानों वसिष्ठजी का उपदेश सुन लेने से श्रुत अर्थ में समाधि लगाकर लीन हो गये थे, वृक्ष की तरह सभा में पक्षियों ने अपना चह-चहाना बन्द कर दिया था, नासिका के अग्रभाग पर तर्जनी अंगुली के अग्रभाग को रख कर विचारवान राजा गण विज्ञानकला को विचार रहे थे प्रातःकाल में कमल की नाईं श्रीरामचन्द्रजी विकसित हो उठे थे। जब सूर्य के प्रकटकाल में आकाश अन्धकाररूपी आसन का त्याग कर चुका था। (अन्धकार भूमि में ही घन होता है अतएव ऊपर स्थित आकाश के आसनरूप से उसकी उत्प्रेक्षा की गई है । भाव यह है कि जैसे गुरुजनों के आने पर शिष्य उनका अभ्युत्थान करता हुआ आसन का त्याग करता है वैसे ही सूर्य के उदय होने पर आकाश ने अन्धकाररूपी आसन छोड़ दिया था), महाराज दशरथ जैसे मयूर वृष्टि के कारण हुई आर्द्रता से मेघ के शब्द सुनता है वैसे ही प्रेमार्द्रभाव से श्रीवसिष्ठजी के उपदेश वचन सुन रहे थे, बन्दर की तरह चंचल मन को सब विषय भोगों से हटाकर मन्त्री लोग बड़े प्रयत्न के साथ सुनने में लगे थे, श्रीवसिष्ठजी के उपदेश वचनों से लक्ष्मणजी के हृदय में ब्रह्म का स्फुरण हो रहा था, उन्हें आत्मतत्त्व का परिज्ञान हो चुका था तथा वे चन्द्रमा के खण्ड के समान निर्मल और शिक्षा बल से विचक्षण हो गये थे, शत्रुओं का संहार करनेवाले शत्रुघ्नजी चित्त से पूर्णता को प्राप्त हो चुके थे, पूर्ण आनन्द को प्राप्त वे पूर्णिमा के पूर्ण चन्द्रमा के समान स्थित थे, दुःखी मन के वशीभूत हो जाने पर सुमित्र मन्त्री का हृदय जैसे मानसरोवर में दुःख से चिन्तित सुन्दर सूर्य के उदय द्वारा प्रीतिकर होने पर प्रातःकाल के कमल विकसित हो उठते हैं वैसे ही विकसित हो उठा था ॥२-१२॥
199778
199779 __उस समय वहाँ पर बैठे हुए अन्यान्य राजा और मुनि, जिनके चित्तरूपी रत्न भली-भाँति धुल गये थे, चित्त से उल्लसित-से हो गये। उस समय दशों दिशाओं को पूर्ण करती हुई, प्रलयकाल के मेघ के गर्जन के समान तेज और सागर के घोष के तुल्य गम्भीर मध्याह्नकाल के शंखों की ध्वनियाँ तिरोहित हो जाती हैं ॥१३-१५॥
199780 तदुपरान्त मुनि ने सभा में अपनी उपदेश वाणियों का उपसंहार किया। जिस गुण का जनों को आह्लादित करनेवाला अंश अभिभूत हो गया हैं, उसे कौन गुणी पुरुष प्रकट करेगा ! भाव यह है कि मध्याह्नकालीन शंखों की ध्वनि से लोगों का मन चंचल हो उठा था,

अतएव उन्होंने अपने उपदेश वचनों में लोगों की एकाग्रता न देखकर उसका उपसंहार किया। मध्याह्नकाल की शंखध्वनि सुनकर मुहूर्तभर विश्राम करके घन कोलाहल के शान्त होने पर श्रीवसिष्ठजी ने श्रीरामचन्द्रजी से कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, आज का इतनाही आह्निक मैंने कहा, हे शत्रुतापन,शेष वक्तव्य कल प्रातःकाल कहूँगा।।१६-१८॥
199781 मध्याह्न समय में करने योग्य द्विजातियों का नियमतः प्राप्त कर्तव्य कर्म नष्ट न हो; इसलिए उसका अनुष्ठान मुझे भी करना चाहिए ॥१९॥
199782 हे सुन्दर, आप भी उठिए । हे आचारचतुर, स्नान, दान, अर्चन, पूजन आदिरूप सब सक्रियाओं का अनुष्ठान कीजिए ॥२०॥
199783 ऐसा कह कर मुनिजी उठे । जैसे उदयाचल के शिखर से चन्द्रमा के साथ सूर्य उदित हों वैसे ही मुनिजी के साथ महाराज दशरथ सभासहित उठे ॥२१॥
199784 उन दोनों के उठने पर मन्द मन्द वायु से कम्पित भँवररूपी
199785
199786
199787 नेत्रवाली वह सारी सभा उठने के लिए चंचल हुई ॥२२॥
199788 सिर की मालाओं से उठ रहे भँवरों के दलों से अलंकृत वह सभा अस्ताचल में (a) चंचल सैंड़वाली गजसेना के सदृश उठी ॥२३॥
199789 ___एक के शरीर के दूसरे के शरीर के साथ टकराने के कारण सभा में हजारों बाजू-बन्द चूर-चूर हो गये थे, अतएव वह जहाँ तहाँ रत्नों से भरी हुई थी, इसलिए उस सभा को देखने से लाल मेघों से युक्त सन्ध्या का स्मरण हो जाता था।|२४॥
199790 उड़ रहे और मालाओं से गुंथे हुए मुकुटों पर मँडरा रहे भँवरों ने घुघुम ध्वनि से उस सभा को गुलजार बना रक्खा था और मुकुटों पर भाँति-भाँति के जड़े हुए रत्नों की प्रभा से उस सभा ने आकाश को इन्द्रधनुष बना डाला था ॥२५॥
199791 कान्तारूपी लताओं के हाथरूपी पल्लवों में सुन्दर चँवररूपी मंजरीवाली वह सभा क्षुब्ध गजराजों के मण्डल से युक्त वन श्रेणी के तुल्य थी यानी जैसे वन श्रेणी में लताओं के पल्लवों में सुन्दर मंजरियाँ सुशोभित होती हैं और उसमें मदोन्मत्त गजराज क्षुब्ध रहते हैं वैसे ही उस सभा में महिलाओं के हाथों में चँवर शोभित थे और सभा से उठ रहे लोग ही विक्षुब्ध मत्त गजराज थे॥२६॥
199792 उस सभा ने चमक रही कड़ों की कान्तियों से सब के वस्त्र लाल कर दिये थे और परस्पर के आकर्षण फैला दिये गये थे, अतएव वह सभा वायु से जिसके फूल उड़ाये गये हो, ऐसी मन्दारवनराजि के तुल्य थी ॥२७॥
199793 उस सभा ने इधर-उधर उड़ रहे कपूर के चूर्ण से और उसके सदृश हिम कणों से सफेद मेघ बना रक्खे थे, अतएव वह जिसकी सारी की सारी भूमि हिम, काश और फूल आदि से व्याप्त हो, ऐसा शरतकाल के दिक्तटों की पंक्ति के सदृश थी॥२८॥
199794 चंचल मस्तक मणियों के अग्रभाग से उस सभा के आकाशका मध्यभाग लाल हो गया था, अतएव वह जिसमें नीलकमल खिले न हों तथा दिन के कार्यों का उपसंहार करनेवाली सन्ध्या के तुल्य थी॥२९॥
199795 रत्नों के किरणरूपी जलप्रवाह में मुखरूपी कमलों से ठसा-ठस भरी हुई नपुरों की ध्वनिरूपी सारसवाली और भँवरों से व्याप्त वह सभा कमलिनी के (कमल के तालाब के) सदृश थी। उसमें मणियों की किरणें ही जल प्रवाह के स्थानापन्न थी, लोगों के मुँह ही पद्मस्थानीय थे, नूपुरों की ध्वनियों ने ही सारसों का स्थान लिया था
199796 और भँवरे भी फूलों की मालाओं में मँडरा रहे थे; अतएव वह कमलिनी के तुल्य थी ॥३०॥
199797 सैकड़ों राजाओं से व्याप्त, विस्तृत वह सभा सैकड़ों पर्वतों से व्याप्त प्राणियों की परम्पराओं से पूर्ण नूतन उत्पन्न हुई सृष्टि के समान थी॥३१॥
199798 तदनन्तर मणियों द्वारा इन्द्रधनुष के तुल्य बनाए गये राजा लोग राजा दशरथ को प्रणाम कर जैसे मणियों द्वारा इन्द्रधनुष के तुल्य बनाई गई तरंगें सागर से निकलती हैं वैसे ही राजमन्दिर से निकले ॥३२॥
199799 सुमन्त्र और अन्यान्य मन्त्री, जो ब्रह्मरस और जल के विहारज्ञान में बड़े निपुण थे, श्रीवसिष्ठजी और राजा दशरथ को प्रणाम कर स्नान करने के लिए गये। वामदेव आदि
199800 और विश्वामित्र आदि अन्यान्य ऋषिगण श्रीवसिष्ठजी को आगे करके अनुज्ञा की प्रतीक्षा में खड़े रहे ॥३३,३४॥
199801 तदनन्तर वहाँ पर शत्रुतापन राजा दशरथ मुनियों की पूजा करके मुनियों से आज्ञा पाकर अपने कार्य के लिए गये ॥३५॥
199802 प्रातःकाल फिर आने के लिए वानप्रस्थ लोग वन को गये, गन्धर्व आदि व्योमचारी आकाश को गये और नागरिक लोग नगर को गये॥३६॥
199803 राजा दशरथ और वसिष्ठजी के बड़े विनय से प्रार्थना करने पर भगवान श्रीविश्वामित्रजी ने श्री वसिष्ठजी के निवास स्थान पर रात
199804 (8) यहाँ के मध्याह्न का समय अस्ताचल के सूर्योदय का समय है, वह हाथियों के उठने का समय है, इस आशय से सन्ध्याद्रौ (अस्ताचल में) कहा है।
199805
199806 बिताई ॥३७॥
199807 जैसे देवताओं के समूह से अनुगत सर्वलोक नमस्कृत भगवान ब्रह्मा ब्रह्मलोक को जाते हैं, वैसे ही सब ब्राह्मण श्रेष्ठों, राजाओं और मुनियों के साथ राम आदि दशरथ के सब पुत्रों द्वारा उपासित श्रीवसिष्ठजी अपने आश्रम को गये ॥३८,३९॥
199808
199809 तदुपरान्त अपने आश्रम स्थान से उन्होंने अपने चरणों पर गिरे हुए राम आदि सब दशरथ पुत्रों को बिदा किया ॥४०॥
199810 आकाश में रहनेवाले, भूमि में रहनेवाले और पाताल में रहनेवाले उन सबको, जो कि उत्तम-उत्तम गुणों से अलंकृत थे, यथा योग्य बिदा करके अपने घर में प्रवेश कर उदारचरित श्रीवसिष्ठजी ने द्विजातियों की दिवसोचित पंचयज्ञ क्रिया की ॥४१॥
199811
199812 पहला सर्ग समाप्त
199813 दूसरा सर्ग आह्निक कर्मानुष्ठान, श्रीरामचन्द्रजी का सुनी हुई वार्ताओं का चिन्तन तथा
199814 __सुने हुए पदार्थों में स्थिरता के लिए बुद्धि आदि की प्रार्थना करना। चन्द्रमा के तुल्य कान्तिवाले उन राजपुत्रों ने साथ साथ घर जाकर अपने अपने भवनों में भलीभाँति आह्निक कार्य किया।।१॥
199815 श्रीवसिष्ठजी, श्रीरामचन्द्रजी, अन्यान्य राजाओं, मुनियों और द्विजातियों ने अपने घरों में, गलियों में और बाहर करने योग्य अपने-अपने कार्य निम्नलिखित रीति से किये । कमल, कलार, कुमुद तथा उत्पलों से मनोहर और चक्रवाक, हंस तथा सारसों की पंक्तियों से युक्त जलाशयों में उन लोगों ने स्नान किया । गौ, भूमि, तिल, सुवर्ण, शय्या, आसन, वस्त्र, बर्तन आदि का दान ब्राह्मणों को दिया । सुवर्ण और मणियों से अद्भुत देवालयों में और अपने घरों में विष्णु, शंकर तथा अग्नि, सूर्य आदि देवताओं की पूजा की। तदनन्तर इन लोगों ने पुत्र, पौत्र, सखा, चाकर और बन्धु बान्धवों के साथ अपने अनुरूप भोजन किया। उस समय उस नगर में केवल अष्टम भाग शेष रहने से दिन सूक्ष्म हो गया था, अतएव वह देखने में अच्छा मालूम पड़ता था। सायंकाल तक का समय उन्होंने तब तक उस समय के उचित पुराण, धर्मशास्त्र के अवलोकन आदि कर्म से बिताया, जब तक कि भगवान सूर्य अपनी किरणों के साथ अस्त नहीं हो गये॥२-८॥
199816 तदनन्तर उन्होंने भलीभाँति सन्ध्यावन्दन किया, अघमर्षण मन्त्रों का जप किया, पवित्र स्तोत्र पढ़े और मनोहर गाथाएँ गाईं॥९॥
199817 तदुपरान्त कान्त के संगम से कामिनियों के शोक का नाश करनेवाली तथा चन्द्रमा और तुषार को देनेवाली रात्रि क्षीरसागर से प्रकट हुई पूर्व दिशा के तुल्य आविर्भूत हुई। धीरे-धीरे श्रीरामचन्द्रजी आदि राजकुमार दीर्घ चन्द्रबिम्बके समान रमणीय बिस्तरों पर सोये जो फूलों से भरे थे और कपूर का चूर्ण जिन पर मुट्ठियों से बखेरा था ॥१०,११॥
199818 तदुपरान्त श्रीरामचन्द्रजी को छोड़कर और लोगों की उस समय के उचित विषयभोग, निद्रा आदि व्यवहारवाली वह मनोहर रात्रि बिस्तरों पर मुहूर्त के समान धीरे-धीरे बीत गई। किन्तु श्रीरामचन्द्रजी जैसे हाथी का बच्चा अपनी माता का चिन्तन करता है वैसे ही श्रीवसिष्ठजी की पूर्वोक्त उदार और मधुर उपदेशवाणी का चिन्तन करते हुए बैठे रहे। यह संसार भ्रमण क्या वस्तु है, ये लोग क्या हैं, ये विचित्रभूत क्यों आते हैं और क्यों जाते हैं, मन का स्वरूप कैसा है, कैसे यह निवृत्त होता है, यह माया कहाँ से आविर्भूत हुई है और कैसे यह निवृत्त होती है ? ॥१२-१५॥
199819 इस माया के निवृत्त होने से
199820
199821
199822 क्या गुण होता है ? अथवा सम्पूर्ण भोग्य, भोक्ता और भोग की निवृत्ति होने से पुरुषार्थ विघातरूप दोष होता है ? आकाश से भी विस्तीर्ण आत्मा में यह संकोच (परिच्छेद) कहाँ से आया ? ॥१६॥

199823 भगवान श्रीवसिष्ठजी ने मन के क्षय के लिए क्या साधन और फल कहा है अथवा आत्मा के विज्ञात होने पर क्या कहा है ? ॥१७॥

199824 जीव, चित्त, मन,माया इत्यादि फैले हुए रूपों से आत्मा ही इस मिथ्याभूत संसार का विस्तार करता है एवं एकमात्र मन रूप तन्तु में बंधे हुए इनका क्षय होने से दुःखनिवृत्ति सिद्ध होती है। मायारूप ये सब हम लोगों के द्वारा कैसे भली-भाँति चिकित्सा योग्य होंगे? विषयरूपी मेघों का (विषय ही संसाररूप से घन बन कर चित्ताकाश को आवृत करने के और दुःखों की हजारों धाराओं को वर्षाने के कारण मेघ के सदृश हुए) अनुसरण कर माला के समान घेरनेवाली अपनी बुद्धिवृत्तिरूपी इस बकपंक्ति को जैसे हंस जल से दूध का भाग अलग कर देता है वैसे ही मैं कैसे पृथक् करूँ ?॥१८-२०॥

199825

199826 यदि कोई शंका करे, विचार से क्या प्रयोजन है, भोगों का ही त्याग कीजिये तो इस पर कहते हैं। __ भोगों का त्याग नहीं किया जा सकता और उनके त्याग के बिना हम विपत्तियों से निस्तार नहीं पा सकते, अहो यह बड़ा संकट आया । भाव यह है कि सर्वथा भोगों का त्याग करने से जीवन ही नहीं रह सकता । जीवन के लिए थोड़ा भी यदि भोग का उपादान किया जाय, तो वासनावृद्धि का संकट आ गया ॥२१॥

199827

199828 दूसरा संकट भी कहते हैं।

199829 इस अवश्य प्राप्तव्य आत्मतत्त्व में मन ही प्रमाण है और यह बाहरी विषय समुदाय ही जिसकी सिद्धि में कारण और पुरुषार्थभूत है, ऐसा हमारा मन अपनी मूर्खतावश पहाड़ से भी बढ़-चढ़ कर भारी बन गया है। जैसे कि बालक द्वारा मूर्खता से कल्पित यक्ष पहाड़ के समान भारी हो जाता है। भाव यह है कि मन की सिद्धि विषयों के अधीन है अतएव विषयों से मन को निवृत्त करना संभव नहीं है, क्योंकि ऐसा करने से उसकी निःस्वरूपतापत्ति हो जायेगी। विषयों से उसकी निवृत्ति किये बिना तत्त्वसाक्षात्कार में वह प्रमाण नहीं बनाया जा सकता, यह दूसरा संकट है ॥२२॥

199830

199831 यदि सब विषयों की निवृत्ति होने पर भी एकमात्र ब्रह्माकारता का अवलम्बन करके वासनारहित मन को स्थापित किया जा सके, तो इच्छित सिद्धि हो सकती है, ऐसा विचार करते हुए कहते हैं।

199832 जिस युवती ने अपने पति को पा लिया, वह फिर दूसरे का स्मरण नहीं करती है वैसे ही संसारभ्रम से रहित ब्रह्माकारता को प्राप्त हुई हमारी मति परम शान्ति को प्राप्त करके दूसरे किसी का स्मरण नहीं करेगी ॥२३॥

199833

199834 उस दशा को प्राप्त करने के लिए उत्कण्ठा करते हैं।

199835 कब मेरा मन क्रोधरहित, सम्पूर्ण अभिलाषाओं से शून्य,पापहीन, पवित्र और परमात्मा में विश्रान्त होगा? सोलह कलाओं से सम्पूर्ण चन्द्रमा से भी शीतल परम पद में सप्तम भूमिकापर्यन्त भली भाँति विश्राम कर (जीवन्मुक्ति सुख को प्राप्त) मैं कब जगत में भ्रमण करूँगा? जैसे जल में छोटी तरंग विलीन हो जाती है वैसे ही कल्पित असत्यरूप का त्यागकर आत्मा में लीन हुआ मन कब शान्ति को प्राप्त होगा? तृष्णारूपी तरंगों से अशान्त, आशारूपी मगरों से भरे हुए संसार सागर को तैरकर मैं कब सन्तापरहित होऊँगा ? ज्ञानी और समदृष्टि होकर मैं उपशम से शुद्ध, मुमुक्षुओं को प्राप्त होने योग्य

199836

199837

199838 उत्कट मोक्षेच्छा से स्वर्ग भी मुझे तृण के समान मालूम पड़ता है, ऐसा कहते हैं।

199839 नन्दनवन में जो सुखानुभव है, वह जिस परम पद में तृण के तुल्य नगण्य है, उस आत्मामय परम पद को मैं चाहता हूँ, उसको मैं कब प्राप्त होऊँगा? ॥३३॥

199840

199841 अब विवेक ग्रहण के लिए मन आदि की प्रार्थना करते हैं।

199842 हेमन, कहो तो सही, वीतराग पुरुषों द्वारा उपदिष्ट निर्मल ज्ञानदृष्टियाँ क्या तुममें स्थिति करेगी? हे चित्त, मैं दुःखरूपी अजगरों का भोजन होकर हा तात, हा मातः, हा पुत्र - इन रोदनों का भाजन फिर न होऊँ॥३४,३५॥

199843 हे बुद्धि, हे बहन (5) मैं तुम्हारा भाई हूँ मेरी प्रार्थना को तुम जल्दी पूरी करो। हम दोनों दुःख से छुटकारा पाने के लिए मुनिजी की उपदेशवाणियों का चिन्तन करें॥३६॥

199844 हे साध्वि, हे पुत्रि,(M) हे सन्मते, हे भव्ये, तुम्हारे पैर पड़कर प्रेम से मैं प्रार्थना करता हूँ। मेरी प्रार्थना से संसार के उच्छेद से उपलक्षित पूर्णता की प्राप्ति के लिए तुम खूब सावधान होओ॥३७॥

199845

199846 इस प्रकार प्रार्थना द्वारा सावधान की गई बुद्धि को वैराग्य-प्रकरण आदि चार प्रकरणों के अर्थ के स्मरण में क्रमशः नियुक्त करते हैं।

199847 __ हे मते, श्रीवसिष्ठ मुनि द्वारा मेरे मुख से कहलाई गई और स्वयं कही गई वैराग्यवाणियों का, तदनन्तर मुमुक्षुओं के आचार का, तदनन्तर उत्पत्तियों के क्रम का तदनन्तर दृष्टान्तों से सुन्दर और ज्ञानपूर्ण उपाख्यानों से सुबोध इस स्थिति -प्रकरण का तुम भली भाँति स्मरण करो॥३८,३९॥

199848

199849 यदि कोई शंका करे कि मन की पहले प्रार्थना की गई है, उसी से चारों प्रकरणों के अर्थ के अवधारण की सिद्धि हो गई फिर उससे पृथक् मति की क्यों प्रार्थना की जाती है ? तो इस पर कहते हैं। __मन से सैकड़ों बार जो वस्तु विचारित होती है, उसे यदि बुद्धि स्वीकार न करे, तो वह भलीभाँति विचारित हुई भी शरत्काल के मेघ के समान स्थिर नहीं रहती, अतः श्रवण द्वारा तत्त्व का विचार होने पर भी मनन द्वारा सम्पादित निश्चयात्मिका बुद्धि ही कर्तव्य सम्पादन में समर्थ होती है, इसलिए पुनः मति की प्रार्थना उचित ही है॥४०॥

199850 दसरा सर्ग समाप्त

199851 卐 जीव और बुद्धि एक अविद्या के गर्भ से उत्पन्न हुए हैं, इसलिए बुद्धि को भगिनी कहा और अपने को भाई कहा।

199852 - शास्त्राभ्यास और सज्जनों के अनुग्रह से पीछे उत्पन्न होने के कारण सन्मति को पुत्री कहा।

199853

199854

199855 उपशम प्रकरण तीसरा सर्ग प्रातःकाल स्नानगृह में आये हुए श्रीरामचन्द्रजी आदि के साथ

199856 श्रीवसिष्ठजी का सभा-गृह में जाना और सभा का आरम्भ। श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : हे वत्स, जैसे सूर्योदय की आकांक्षा करनेवाले कमल की रात्रि व्यतीत होती है, वैसे ही श्रीरामचन्द्रजी की वह रात्रि इस प्रकार की विस्तृत ज्ञानविषयक चिन्ता से व्यतीत हुई ।।१॥

199857 कुछ अन्धकारवश पीले, कुछ लाल आकाश में विरल तारोंवाली दिशाओं को मानों बुहारी से छोड़ने पर प्रातःकाल के तुर्यशब्द के साथ चन्द्रमा के समान सुन्दर मुखवाले श्रीरामचन्द्रजी कमल के तालाब से सुन्दर कमल के समान उठे ॥२,३॥

199858 प्रातः काल की स्नान विधि कर और सन्ध्या-वन्दन आदि कर्म से निवृत्त होकर भाईयों के साथ थोड़े से अपने परिजनों को भेजकर फिर स्वयं वसिष्ठजी के निवास स्थान पर गये॥४॥

199859 पहले ही स्नान, सन्ध्या आदि से निवृत्त होकर एकान्त में समाधि में बैठे हुए आत्मपरायण मुनि को श्रीरामचन्द्रजी ने सिर झुकाकर दूर से ही प्रणाम किया ॥५॥

199860 विनययुक्त वे राजकुमार उन्हें प्रणाम कर जब तक अन्धकार भली-भाँति नष्ट नहीं हो गया, दिशाएँ साफ-साफ नहीं दिखाई देने लगी, तब तक उस आँगन में खड़े रहे। तदनन्तर राजा, महाराज, राजकुमार, ऋषि और ब्राह्मण ब्रह्मलोक में देवताओं के समान चुपचाप श्रीवसिष्ठजी के स्थान पर आये॥६,७॥

199861 श्रीवसिष्ठजी का वह निवास स्थान लोगों से ठसाठस भर गया। हाथी, घोड़े और रथों की भीड़ लग गयी । वहाँ राजाओं के उचित शिष्टाचार के रहने पर भी वह घर राजमहल के सदृश सुशोभित हो गया यानी विनय आदि राजोचित व्यवहार तो था ही,घर भी अब राजमहल के सदृश हो गया|८॥

199862 एक क्षण में श्रीवसिष्ठजी समाधि से जाग उठे। उन्होंने विनय आदि व्यवहार से और प्रिय वचन आदि के उपचार से प्रणाम कर रहे लोगों के ऊपर अनुग्रह किया। विश्वामित्रजी के साथ मुनि श्री वसिष्ठजी, जिनके पीछे बहुत से मुनि चल रहे थे, जैसे ब्रह्मा कमलपर

आरूढ़ होते हैं वैसे ही रथ पर शीघ्र आरूढ़ हुए ॥९,१०॥
199863 जैसे सब देवताओं से परिवृत ब्रह्मा इन्द्र के नगर में जाते हैं वैसे ही विशाल वाहिनी परिवृत श्रीवसिष्ठजी महाराज दशरथ के घर गये|११॥
199864 जैसे हंसों के झुण्ड से परिवेष्टित राजहंस कमल के तालाब में प्रवेश करता है वैसे ही विनीत लोगों से पूर्ण राजा दशरथ की मनोहर सभा में उन्होंने प्रवेश किया।।१२॥
199865 उनके सभा में प्रवेश करने के समय महाबली राजा दशरथ सिंहासन से शीघ्र उठकर वहाँ पर तीन कदम उनके स्वागत के लिए गये ॥१३॥
199866 उस सभा में उन सब दशरथ आदि राजाओं, वसिष्ठ आदि मुनियों, ऋषियों, ब्राह्मणों, सुमन्त्र आदि मन्त्रियों, सौम्य इत्यादि विद्वानों, राम आदि राजकुमारों, शुभ आदि मन्त्रीपुत्रों, अमात्यों, प्रजाओं, सुहोत्र आदि नागरिकों, मालव आदि नौकर-चाकरों और माली आदि पुरवासियों ने प्रवेश किया ॥१४-१६॥
199867 तदनन्तर जब वे सबके सब अपने-अपने आसनों पर बैठ गये और आसनों पर बैठे हुए वे श्रीवसिष्ठजी की ओर टकटकी लगाए हुए थे, सभा का कोलाहल शान्त हो चुका था, बंदीगण चुप हो गये थे, रात्रि में सुखपूर्वक रहने के सम्बन्ध की प्रश्नोत्तर रूप आपस की बातें समाप्त हो चुकी थी, उस सभा के मध्य में निश्चलता छा गई थी, कमलों के पराग कमल के गर्भ से निकलकर सभा में प्रवेश कर रहे थे एवं वायु से चंचल मोतियों की लरों में चंचलतापूर्वक भोगलम्पट हो रहे थे, चारों ओर
199868
199869 झूल रहे बड़े-बड़े फूलों के झूलों से खूब अधिक सुगन्ध लेकर मन्द-मन्द वायु बह रहा था, झरोखों पर लगे हुए कोमल बिछौनों पर, जिनमें फूल बिखेरे थे, बैठी हुई महिलाएँ देख रही थी, झरोखों से आई हुई सूर्य की किरणों से चकाचौंध होने के कारण चंचल नेत्रवाली मणियों की प्रभा से पीली और सुकुमारी, सफेद चँवर धारण करनेवाली वे चंचल नारियाँ चपलता का त्यागकर चुपचाप खड़ी थी, विविध प्रकार के रत्नों से जड़े हुए आंगनों के मोतियों के प्रतिबिम्ब के तुल्य सूर्य की किरणों के राग से युक्त मध्यवाले यानी नाना पुष्पों के आकार में चित्रित होने पर, ये फूल नहीं हैं किन्तु प्रातःकाल के धूप के प्रतिबिम्ब हैं, इस भ्रान्ति से भौरे पुष्पराशि का ग्रहण नहीं कर रहे थे, अतएव पृथिवी का स्पर्श न होने से आकाश में मेघ के समान मँडरा रहे थे, उस सज्जनों के समाज में पूजनीयजन, पूर्वसंचित पुण्यों से श्रीवसिष्ठजी के मुख से निकला हुआ जो वचन सुना था, हृदय में उस वचन के विस्तार द्वारा बड़े आश्चर्य के साथ बहुत गुण-गणों से सुन्दर, कोमल पदावलियों से मनोहर अभीष्ट वाक्य आपस में कह रहे थे, दिशाओं से, नगर से, आकाश से और वन से आये हुए सिद्ध, विद्याधर, श्रेष्ठ मुनिगण और ब्राह्मणवृन्द श्रीवसिष्ठजी को चारों ओर से मौनपूर्वक प्रणामकर चुपचाप प्रवेश कर रहे थे, तदनन्तर जिनके साथ अवश्य सम्भाषण करना चाहिये, ऐसे गौरवशाली पुरुषों के साथ अतिमन्द स्वरसे कान के पास बातें कह रहे थे, खिले हुए रक्त कमलों के कोशों से निकले हुए, पहले उनके अन्दर डूबे हुए भौंरों, पुष्परस और पुष्पराग के रंग से कुछ पीले रंगवाले तथा घर में लगी हुई वायु के धक्के से चंचल घण्टियों के शब्द से जिसने घरों के अन्दर होनेवाले गीतों को तिरस्कृत कर दिया था, ऐसा वायु बह रहा था, चन्दन की सुगन्ध से मिश्रित, फूल के चंचल पराग से युक्त अतएव ताजे फूलों की उत्कट सुगन्ध से मेघों को सुगन्धित करनेवाले अगर और तगर के धुएँ, शामियानों में बँधे हुए कमलों की सुगन्ध के साथ जिस बहने में शब्द होने के कारण भँवरों की प्रतीति हाती थी,यों बह रहे थे॥१७-२७॥
199870
199871 तीसरा सर्ग समाप्त
199872 चौथा सर्ग राजा दशरथजी का श्रीवसिष्ठजी के वाक्यों की प्रशंसा करना तथा
199873 श्रीवसिष्ठजी के वचन से श्रीरामचन्द्रजी द्वारा चिन्तित पदार्थों का अनुवाद। श्रीवाल्मीकिजी ने कहाः वत्स, राजा दशरथने मेघ के गर्जन के तुल्यगंभीर वाणी से यह उनके उपदेश में अत्यन्त विश्वास प्रकट करनेवाली पदावलियों से सुन्दर निम्ननिर्दिष्ट वचन मुनिश्रेष्ठ श्रीवसिष्ठजी से कहा ॥१॥
199874 भगवन्, कल की उपदेश कथावली से उत्पन्न हुए तथा तपस्या के क्लेश से भी बढ़े-चढ़े श्रम से आपमुक्त हो गये हैं ? श्रोताओं को आनन्द देनेवाला जो विशद वचन समूह आपने कल कहा था, अमृत की वर्षा के तुल्य उसी वचन समूह से हम लोग आश्वासित हुए हैं। जैसे अमृत से निर्मल चन्द्रमा की किरणें अन्धकार को हटाकर अन्तःकरण कोशीतल करती हैं वैसेहीअमृत की तरह निर्मलयेमहात्माओं के विशद उपदेश अज्ञानान्धकार को हटाकर अन्तःकरण को सन्तापरहित कर देते हैं॥२-४॥
199875
199876 अब चन्द्रमा की किरणों से भी महात्माओं की उपदेशवाणियाँ उत्कृष्ट हैं, ऐसा कहते हैं। मनुष्य के आनन्द से लेकर हिरण्यगर्भ के आनन्दपर्यन्त विषयसुखों से भी अत्यन्त ऊँचे पद से
199877
199878
199879 संबन्ध रखनेवाली जो महात्माओं की सूक्तियाँ हैं, वे अपूर्व आनन्द को देनेवाली और मोह को सर्वथा दूर करनेवाली हैं ॥५॥
199880 आत्मरूप रत्न के प्रकाशन में एकमात्र दीपकरूप तथा सरस युक्तिरूपी लताएँ जिससे उदित होती है, वह सज्जनरूपी वृक्ष वन्दनीय है ॥६॥
199881 जैसे चन्द्रमा की किरणें अन्धकारराशि को हटा देती हैं वैसे ही सज्जनों की सूक्तियाँ मन से जो बुरा विचार किया, शरीर से जो बुरा काम किया, उन सबको निवृत्त कर देती हैं ॥७॥
199882 हे मुनिजी, जैसे शरत्काल में वर्षा ऋतु के मेघ क्षीण होने लगते हैं वैसे ही हम लोगों के संसार में बन्धन श्रृंखलारूप तृष्णा, लोभ आदि आपके उपदेश वचन से क्षीण होने लग गये हैं ॥८-१०॥
199883 सिद्ध रस से बनाये गये सिद्ध अंजन से जिन्हें दृष्टि प्राप्त हो गई, ऐसे जन्मान्ध लोग जिस प्रकार सुवर्ण को देखने लगते हैं वैसे ही ब्रह्मरसरूपी अंजन से प्राप्त प्रत्यग् दृष्टि वाले हम लोग निर्दोष आत्मा को देखने के लिए उपयुक्त हो गये हैं। आपकी उक्तिरूपी शरदऋतु से हमारे हृदयरूपी आकाश में स्थित संसारवासना नामक कुहरा नष्ट होने लग गया है। हे मुनिजी, उदारबुद्धि पुरुषों की उपदेशवाणियाँ जैसे हृदय को आह्लादित करती हैं वैसे मन्दार के फूलों के गुच्छे अथवा अमृत सागर की तरंगें आह्लादित नहीं करती। हे रघुवर, जो जो दिन महापुरुषों की पूजा से व्यतीत होता है, वही दिन प्रकाशयुक्त है, शेष दिन अन्धकार से आवृत्त हैं । हे कमल के समान विशाल नेत्रवाले श्रीरामचन्द्रजी, प्रस्तुत अविनाशी तत्त्व को प्रसन्नता में स्थित मुनि से पूछो॥११-१३॥
199884 राजा के यों कहने पर श्रीरामचन्द्रजी के सामने बैठे हुए, उदारबुद्धि भगवान श्रीवसिष्ठमुनि ने यों कहना आरम्भ किया ॥१४॥
199885
199886 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, हे अपने रघुकुल के एकमात्र प्रकाशक चन्द्र, हे महामते, जो मैंने पूर्वापर विचारित वाक्यार्थ कहा था, क्या उसका आपको स्मरण हैं ? क्या आप मन के समान माया से जगत के वेश में स्थित ब्रह्मरूप, निष्प्रपंच ब्रह्मरूप, स्थूल, सूक्ष्म, सदा उदित परमात्मा के रूप का, जो हमने कहा था, स्मरण करते हो ? अथवा अपनी बुद्धि से दृश्य से अतिरिक्त उसे जानते हो ? ॥१५-१७॥
199887 हे सज्जनशिरोमणे, हे साधुवादों के एकमात्र भाजन, सर्वशक्तिसम्पन्न ब्रह्म से ही जैसे यह विश्व उदित हुआ है, उसका क्या आप स्मरण करते हैं ? ॥१८॥
199888 हे सन्मते, फैले हुए अविद्या के रूप का, जो काल के बल से नष्ट होनेवाला, संख्या से अनन्त और देश, कालादि से अन्तवाला है, क्या आप स्मरण करते हैं ? चित्त ही नर है, चित्त से अतिरिक्त नर नहीं है, ऐसा जो मैंने कहा था, उसका लक्षण आदि के विचार द्वारा क्या आप भलीभाँति स्मरण करते हैं? ॥१९,२०॥
199889 हे श्रीरामचन्द्रजी, क्या आपने कल के श्रवण के विषयभूत वाक्यार्थ को मनन द्वारा परिष्कृत किया और रात्रि में उसे हृदय में स्थापित किया ? ॥२१॥
199890 हे श्रीरामचन्द्रजी, बार-बार विचारा हुआ, मनन द्वारा हृदय में स्थापित तत्त्वचिन्तन मोक्षरूप प्रयोजन को देता है। किन्तु जिस नराधम ने उपदिष्ट पदार्थ की धारणा अनादर से नष्ट-भ्रष्ट कर दी उसे मोक्षरूप फल प्राप्त नहीं होता ॥२२॥
199891 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे विशाल वक्षःस्थलवाला पुरुष कण्ठ में जातिशुद्धि से शोभित होनेवाले सुन्दर मोतियों का भाजन होता है, वैसे ही विवेकयुक्त चित्तवाले आप विचारित, शुद्धि से शोभित होनेवाले उपदेश वचनों के भाजन हैं|२३॥
199892
199893 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : ब्रह्माजी के पुत्र महातेजस्वी श्रीवसिष्ठजी के इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी को कहने के लिए अवसर देने पर श्रीरामचन्द्रजी ने निम्नलिखित वाक्य कहा ॥२४॥सर्ग - ५]
199894
199895 __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, हे सब धर्मों के ज्ञाता, आपके ही प्रभाव का यह विस्तार है, जो कि मैं परम उदार होकर आपके वचन को समझ सका । जैसे आप आदेश देते हैं, वैसे ही वह सब मैंने किया, उससे विपरीत नहीं किया है। रात्रि में निद्रा का त्याग करके मैंने हृदय में वाक्यार्थ का चिन्तन किया । हे प्रभो, उपदेश योग्य अर्थ के प्रकाशन में सूर्यरूप आपने संसाररूप अन्धकार के विनाश के लिए जड़तारूप शीत को हटाने से सुख देनेवाला वाणीरूपी किरणों का समूह कल फैलाया था ॥२५-२७॥
199896 ___ हे उदारचरित, मनोहर, पुण्यमय और क्रमयुक्त वह सारा का सारा अतीत उपदेश सिलसिलेवार गुंथे हुए मनोहर और पवित्र रत्नों के समान मैंने अपने हृदय में स्थापित किया ॥२८॥
199897

सब अनिष्टों की निवृत्ति करनेवाला, अत्यन्त मधुर, परमपुरुषार्थ का साधन और अनुल्लंघनीय होने के कारण आपका वचन अवश्य सिर से प्रणाम कर हृदय में धारण करने योग्य है, ऐसा कहते हैं।

भगवन्, आपका शासन हितकारी, मनोहर, पुण्य और आनन्द का साधन है, अतएव किन देवयोनि विशेष सिद्धों द्वारा अथवा स्वतःसिद्ध सनकादि द्वारा या योग, मन्त्र आदि से सिद्ध पुरुषों द्वारा सिर से धारण नहीं किया जाता? संसाररूपी कुहरे के आवरण का निवारण कर रहे हम लोग आपके प्रसाद से वर्षा ऋतु के अन्त में दिवसों के समान प्रसन्न हो गये हैं यानी हम में आपका उपदेश व्यर्थ नहीं हुआ। आपका पवित्र उपदेश तीनों कालों में हितकारी है। श्रवण के समय वह मधुर है, मनन और निदिध्यासन के समय अन्तर्मुखता से होनेवाले शम आदि के सम्पत्ति सुख को बढ़ानेवाला है एवं उसका उत्तरकाल मोक्षरूप उत्तम फल से युक्त है। विकसित, सफेद, अम्लान एवं पुण्य, पाप और उनके फलों को एकमात्र आनन्द रूप बना देनेवाला आपका उपदेश रूपी कल्पवृक्ष पुष्प हम लोगों को कल्याणकारी फल देनेवाला हो ॥२९-३२॥

अब तीर्थरूप होने के कारण महानदरूप से गुरु का सम्बोधन कर अवशिष्ट उपदेश कहने के लिए प्रार्थना करते हैं।

हे देशकाल और शास्त्र के विचारों में विशारद, हे फैले हुए सदाचाररूपी पवित्र जलों के एकमात्र जलाशय, हे महाव्रत, हे निष्पाप मुनिजी, इस समय आप मेरे प्रति उपदेश वाणी के प्रवाह का पुनः प्रसार कीजिये। जलाशयपक्ष में सब शास्त्ररूपी हंस आदि पक्षियों के संचार से सुशोभित, मुनियों द्वारा जिसमें अपनेव्रत विस्तृतरूप से किये गये हैं,स्नान करनेवालों के पापों का विनाश करनेवाले,फैले हुएपवित्र जल के एकमात्र आश्रय हे जलाशय तुम इस समय वाणी प्रवाहरूपी अपने प्रवाह का विस्तार करो ॥३३॥

चौथा सर्ग समाप्त

पाँचवाँ सर्ग अविवेक से बढ़ी हुई मनोमात्ररूपी जगत-सृष्टि की निवृत्ति के उपाय का क्रम। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे मनोहर आकृतिवाले श्रीरामचन्द्रजी , उत्तम सिद्धान्तों से सुन्दर, मोक्षरूपी कल्याण देनेवाले इस उपशम प्रकरण को आप सावधान होकर सुनिये।

हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे सन्तर (उचित अन्तर पर स्थित) खम्भे गृहमण्डप को धारण करते हैं वैसे

ही राजस-तामस जीव इस विशाल संसारमाया को धारण करते हैं। जैसे साँप अपनी पुरानी केंचुली का त्याग करते है वैसे ही पूर्वोक्त लक्षणवाले, राजससात्त्विक और शुद्ध सात्त्विक आपके तुल्य गुणवान धीर पुरुष अवहेलना द्वारा इस तुच्छ माया का त्याग करते हैं ॥१-३॥

किस उपाय से उसका त्याग करतें हैं, ऐसे प्रश्न होने पर उस उपाय को कहते हैं।

हे साधो, शुद्धसात्त्विक जन्मवाले अथवा राजस-सात्त्विक जन्मवाले प्रज्ञ पुरुष ही जगत की मूल परम्परा का विचार करते हैं |४॥

शास्त्र के अभ्यास, सज्जनों की संगति और सत्कर्मों के आचरण से जिनके पाप नष्ट हो चुके, ऐसे महात्मा पुरुषों की सार वस्तु का अवलोकन करनेवाली दीपक के तुल्य बुद्धि उत्पन्न होती है|५॥

स्वयं ही विचार द्वारा अपने-आप अपने स्वरूप का विचार कर जब तक ज्ञान नहीं होता, तब तक ज्ञातव्य वस्तु प्राप्त नहीं होती ॥६॥

आप में तो उसकी प्राप्ति की योग्यता है ही, ऐसा कहते हैं।

हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञानवान्, प्रवीणकुशल, धीर और राजस-सात्त्विक जन्मवाले सत्पुरुषों में आप मुख्य हैं ॥७॥

हे प्रज्ञ, संसाररूपी कार्यों में क्या वस्तु सत्य है अथवा क्या असत्य है, इस बात का निरीक्षण विचार से स्वयं कीजिए और सत्यपरायण होइए। जो वस्तु आदि और अन्त में नहीं है, उसकी सत्यता कैसी? जो वस्तु आदि और अन्त में नित्य है, वही सत्य है, वह उससे अतिरिक्त असत्य स्वभाव कैसे हो सकती है, क्योंकि स्वभाव का विपर्यय नहीं हो सकता। जिसका मन आदि और अन्त में असन्मय वस्तु में सत्यबुद्धि से अनुरक्त है, उस मूढ़ पशुरूप जन्तु को विवेक किस उपाय से उत्पन्न किया जा सकता है ? ॥८-१०॥

मनोरथ से बनाए गये महल के तुल्य यह जगत एकमात्र मन का कार्य है, इस कारण भी इसमें सत्यत्व प्रसंग नहीं हो सकता, इस आशय से कहते हैं।

मन ही यहाँ पर जन्म लेता है, मन ही बढ़ता है और तत्त्वदर्शन से मन ही मुक्त होता है ॥११॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्राह्मन्, यह बात मुझे ज्ञात हो गई है कि इस त्रिभुवन में मन ही जरा, मरण का भाजन संसारी है, उसके तरने का जो सुनिश्चित उपाय है, उसे मुझसे कहिये । क्योंकि रघुवंशियों के हृदय के अज्ञानान्धकार का सूर्यरूप आप विनाश करते हैं ॥१२,१३॥

पहले शास्त्राभ्यास और सज्जनसंगति से वैराग्य आदि साधन चतुष्टय का सम्पादन करना चाहिए, ऐसा कहते हैं।

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, पहले शास्त्राभ्यास, सज्जनसंग और उत्कृष्ट वैराग्य से मन को ज्ञानोदय के योग्य बनानेवाली विशुद्धि को प्राप्त कीजिए। जब निराभिमानता से युक्त मन वैराग्य को प्राप्त होता है, तब सब शास्त्रों के रहस्यज्ञान से अत्यन्त गौरवशाली और उपदेश देने की कुशलता से शिष्य को सुबुद्ध करने में समर्थ गुरुओं का विधिपूर्वक अनुगमन करना चाहिए ।।१४,१५॥

तदुपरान्त गुरु द्वारा उपदिष्ट मार्ग से पहले त्रिलोचन आदि सगुण परमेश्वर का ध्यान, भजन आदि करके क्रमशः साधक पुरुष जो परम पावन पद है, उसे प्राप्त करता है। स्वच्छ विचार द्वारा अपने आत्मा का शीतल चन्द्रमारूपी तेज से पूर्ण समस्त आकाश की तरह भीतर साक्षात्कार कीजिए ॥१६,१७॥

तब तक पुरुष संसाररूपी महासागर में तृण के समान बहता है, जब तक कि बुद्धिरूपी नाव से विचाररूपी

तट पर स्थिर नहीं हो जाता॥१८॥

विचार से जिसने ज्ञातव्य वस्तु को जान लिया, उस पुरुष की बुद्धि जैसे स्थिर जल रेत के कणों को दबा देता है वैसे ही सब मानसिक चिन्ताओं को दबा देती है ॥१९॥

राख में छिपे हुए सोने को यद्यपि और लोग अलग नहीं कर सकते; तथापि सदा सुवर्ण का शोधन करने से उसे पृथक् करने में दक्ष स्वर्णकार को यह सोना है, यह भस्म है, यह जैसे साफ ज्ञात हो जाता है, उसके न मिलने से होनेवाला मोह उसे नहीं होता वैसे ही अज्ञानियों की दृष्टि से परिच्छिन्न यह जीव चिरकाल तक विचार द्वारा विवेक करके अपने स्वरूप का परिज्ञान कर लेने पर स्वतः कालादिपरिच्छेद शून्य हो जाता है, इसलिए मनुष्य को इसमें मोह का अवसर ही कहाँ ? ॥२०,२१॥

जिस पुरुष ने तत्त्व वस्तु का ज्ञान प्राप्त नहीं किया, उसका मन यदि मोह को प्राप्त होता है तो हो, किन्तु जिसे सार पदार्थ का परिज्ञान हो चुका है, उसकी मूढ़ता सम्भावित नहीं है, इसमें कोई संदेह नहीं है ॥२२॥

हे जनों, अपरिज्ञात (जिसका परिज्ञान नहीं हुआ) आत्मा आप लोगों की दुःखसिद्धि के लिए हैं, क्योंकि "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरे कुरुते अथ तस्य भयं भवति, तत्त्वेव भयं विदूषो मन्वानस्य" (जब यह इस आत्मा में थोड़ा भी भेद करता है, तब इसे भय होता है, ज्ञान के अपरिपाकवश उपास्य उपासक भाव को देख रहे विद्वान को भी भय होता है) ऐसी श्रुति है। परिज्ञात आत्मा तो अनन्त सुख

और शान्ति के लिए है, क्योंकि 'रसह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति', 'सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्' 'ज्ञात्वा तं मृत्युमत्वेति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन' इत्यादि श्रुतियाँ हैं ॥२३॥

जिसने आत्मा का तिरोधान कर रक्खा है, ऐसे इस शरीर से मिले-जुले हुए से अपने अपने आत्मा का पंच कोशों के विवेक द्वारा साक्षात्कार कर आप लोग शीघ्र स्वस्थ होइये । हे लोगों, जैसे कीचड़ में गिरे हुए सोने का कीचड़ के साथ तनिक भी सम्बन्ध नहीं रहता वैसे

ही इस निर्मल आत्मा का देह के साथ तनिक भी सम्बन्ध नहीं है। जैसे कमलों के आधारभूत विपुल जल और कमल के पत्ते में स्थित जल की बूंदें उपाधि से ही भिन्न हैं; वस्तुतः उनमें भेद नहीं है वैसे ही ब्रह्म और जीव उपाधिवश ही पृथक्-पृथक् हैं ॥२४,२५॥

शंका : विपुल जल के कमल के पत्ते में बिन्दुरूप से आरूढ़ होने और परिच्छेद आदि में वायु आदि निमित्त प्रसिद्ध है। पूर्णात्मा के परिच्छेद द्वारा देह में आरूढ़ होने में कौन-सा निमित्त है?

समाधान : ठीक है, मैं बार-बार भुजाएँ फैलाकर और गला फाड़कर इस बात की घोषणा कर चुका हूँ कि आत्मा के परिच्छेद द्वारा देह में आरूढ़ होने में एकमात्र कारण पापी मन ही है, इसलिए उसके नाश के लिए ही प्रयत्न करना चाहिये, पर मेरी बात को कोई सुनता नहीं है ॥२६॥

__दुर्वासनारूपी पंकपूर्ण, गर्त में कछुए के समान छिपा हुआ और कठोर, भोग प्राप्ति में मार्ग के समान द्वार भी इन्द्रियों द्वारा विषयों में संलग्न, जड़ मन जब तक स्थित है, जिसने आत्मविचार को भुला दिया है, तब तक इस संसाररूपी अन्धकार का चन्द्रमा, अग्नि, नक्षत्र, मणि आदि सब तेजों के साथ बारहों सूर्य भी तनिक भी भेदन नहीं कर सकते। प्रबुद्ध मन जब अपनी पारमार्थिक स्थिति को असत्यभूत प्रपंच से पृथक् कर देखता है, तब हृदयस्थ अज्ञानान्धकार सूर्य का उदय होने पर रात्रि के अन्धकार के समान निवृत्त हो जाता है। देहादि तादात्म्य अध्यासरूप शय्या पर शयन किये हुए मन को उत्तम ज्ञान के लिए और संसार की निवृत्ति के लिए नित्य जाग्रत करे, क्योंकि संसार अत्यन्त दुःखदायी है। जैसे धूलि से

आकाश का सम्बन्ध होने पर भी धूलि से आकाश लिप्त नहीं होता और जैसे जल से कमल का सम्बन्ध होने पर भी जल से कमल लिप्त नहीं होता वैसे ही सम्बद्ध हुए शरीरों से आत्मा लिप्त नहीं होता है। जैसे पृथक् स्थित कीचड़ आदि का सुवर्ण के साथ संसर्ग होता है; किन्तु वह सुवर्णतादात्म्य आपत्तिरूप परिणति को वस्तुतः भीतर प्राप्त नहीं होता है वैसे ही जड़ शरीर का आत्मा के साथ संसर्ग तो होता है, परन्तु वह आत्मतादात्म्य आपत्तिरूप परिणाम को वस्तुतः प्राप्त नहीं होता है। जैसे आकाश में हजारों बिन्दुओं की आकृति और मलिनता असत्य ही प्रतीत होती है वैसे ही आत्मा में सुख और दुःख की अनुसारिता और अनुभवकर्तृता असत्य ही मूढों को प्रतीत होती है। सुख और दुःख न तो देह के हैं और न सर्वातीत आत्मा के हैं। ये अज्ञान के ही हैं, अज्ञान का नाश होने पर किसी के भी नहीं हैं। न तो किसी का कुछ सुख है और न किसी का कुछ दुःख है । हे श्रीरामचन्द्रजी सबको आप अपनी ज्ञानदृष्टि से अनन्त आत्मा का विवर्त और नित्य प्रशान्त देखिये । जो ये विस्तृत सृष्टिदृष्टियाँ चारों ओर दिखाई देती है, वे जल में तरंगों की तरह और आकाश में पिच्छक की (卐) तरह आत्मा में ही हैं। जैसे मणि किसी प्रकार का व्यापार किये बिना अपने आप तेजोमय अपनी कान्तियों को फैलाती है वैसे ही यह आत्मा भी कार्यव्यापार के बिना अपने आप सृष्टियों का प्रसार करता है। हे सुमते, आत्मा और जगत न तो एक (अद्वितीय) हैं और न अनेक ही है, क्योंकि जगत का रूप असत् है, भाव यह है कि असत् से सत् का न अभेद कहा जा सकता है और न भेद ही कहा जा सकता है। अज्ञानकाल में यह इस प्रकार आभासमात्र ही स्फुरित होता है॥२७-३८॥

___वास्तव में तो भ्रान्ति का भी पृथक् निरूपण नहीं किया जा सकता, 'ब्रह्मवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वम्' इस श्रुति में कही गई रीति से यह सब ब्रह्म ही है, ऐसा कहते हैं।

यह सब ब्रह्म ही है, इस प्रकार यह सब आत्मा ही फैला है। हे अनघ, मैं पृथक् हूँ और जगत पृथक् है, इस भ्रान्ति का आप परित्याग कीजिये । हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे सागर में सन्मय तरंगकल्पनाएँ नहीं हो सकती वैसे ही देशकृत परिच्छेद से शून्य, वस्तुकृत परिच्छेद से शून्य कालिक परिच्छेद से हीन आत्मा में कल्पनाएँ हो ही नहीं सकती हैं॥३९,४०॥

वास्तविक एकत्व के विरोध से भी परमात्मा में द्वैत कल्पना नहीं हो सकती, ऐसा कहते हैं।

जैसे अग्नि में हिमकण का अस्तित्व नहीं है, वैसे ही अद्वितीय सर्वात्मक परमात्मवस्तु में दूसरी कल्पना है ही नहीं॥४१॥

अब पूर्वोक्त आत्मा के परिचय से उसमें विश्राम पाने के लिए सदा उसकी भावना करना चाहिये, ऐसा कहते हैं।

नीर-क्षीर के समान चिद्रूपता को प्राप्त हुए मन से ही चिन्मय आत्मा की भावना कर रहा जीव माया कौटिल्यरूप मालिन्य से रहित आत्मा में स्वयं प्रकाशित होता है यानी उसी रूप से स्वयं भासित होता है ॥४२॥

आत्मभावापन्न पुरुष की जीवन्मुक्तिरूप विश्रान्ति दिखलाते हैं। 卐 आँखें आधी बन्द करके सूर्य के सन्मुख सो रहे पुरुष को भ्रान्तिवश जो मयूर की पूँछ के सदृश दिखाई देता है।

हे श्रीरामचन्द्रजी, इस आत्मतत्त्व में न शोक है, न मोह है, न जन्म है और न कोई जन्मनेवाला है। यहाँ जो है, वही है। आप संतापरहित होइये ॥४३॥

____ हे श्रीरामचन्द्रजी, आप सुख-दुःख आदि शारीरिक द्वंद्वों के विक्षेप से रहित, नित्य सत्त्व में स्थित होने के कारण रजोगुण और तमोगुण से होनेवाले मानसिक विक्षेप से शून्य अतएव शारीरिक विक्षेप
और मानसिक विक्षेप की निवृत्ति के उपायभूत योग, क्षेम की चिन्ता से विहीन आत्मवान्, अद्वितीय, शोकरहित और सन्तापरहित होइये ॥४४॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, आप सर्वत्र सम, अपने स्वरूप में स्थित, स्थिर बुद्धि, शोकरहित मनवाले मुनि, मौनी, सुन्दरमणि के समान निर्मल और सन्तापरहित होइये ॥४५॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, आप अविद्या और उसके कार्यों से विशुद्ध (अविद्या और अविद्या के कार्य से रहित) शान्त संकल्प (जिनका संकल्प निवृत्त हो गया है), धीरमति, स्वाधीनचित्त, जैसे मिला उसका
अनुसरण करनेवाले और सन्तापरहित होइए ॥४६॥

__ हे श्रीरामचन्द्रजी, आप विषयों के राग से रहित, क्लेशशून्य; निर्मल, निष्पाप, न ग्रहण करनेवाले
और न त्याग करनेवाले एवं सन्ताप शून्य होइये ॥४७॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, आप संसारातीत पद को प्राप्त हुए, प्राप्तव्य वस्तु के प्राप्त होने से परिपूर्ण, पूर्ण सागर के समान क्षोभरहित और सन्ताप शून्य होइये ॥४८॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, आप विकल्पों की परम्पराओं से रहित, मायारूपी काजल से शून्य, अपने से अपने में तृप्त और सन्ताप शून्य होइये ॥४९॥

हे आत्मवेत्ताओं में श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, आप संसार से भी विशाल शरीरवाले (सर्वव्यापक), पर्वतों के सिर के समान श्रेष्ठ यानी सुमेरु पर्वत के तुल्य धीर और सन्ताप रहित होइये ॥५०॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, जो कुछ मिल गया उसका भोग करने, सभी जगह अभिलाषा न करने तथा त्याग और ग्रहण का परित्याग करने से आप सन्ताप शून्य होइये ॥५१॥

पूर्ण सागर के समान अपने से ही अपने में पूर्णकामता का सेवन कीजिये। पूर्ण चन्द्रमण्डल के समान अपने से ही अपने में सब तापों की निवृत्ति के सुख का अनुभव कीजिये ॥५२॥

__ हे श्रीरामचन्द्रजी, यह सारी प्रपंच रचना असत्य है। यह असत्य है, ऐसा जाननेवाला तत्त्वज्ञ पुरुष असत्य स्वरूप का अनुगमन नहीं करता है । हे श्रीरामचन्द्रजी, आप तत्त्वज्ञानी है, आपकी कल्पनाएँ शान्त हो गई है, आप दोषरहित, नित्यप्रकाश और शोकरहित होइये ॥५३॥

यदि तत्त्वज्ञ पुरुष असत्य वस्तु का अनुसरण नहीं करता है, तो राज्य आदि से मेरा क्या प्रयोजन है, मेरे लिए तो संन्यास का ग्रहण कहना ही उचित है, इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी का आशय इंगित द्वारा समझ कर कहते हैं।

पिताजी द्वारा प्रदत्त एकच्छत्र राज्य का अपने गुणों से राजाओं और प्रजाओं को प्रसन्न कर आप समान दृष्टि से चिरकाल तक पालन कीजिये। प्रारब्ध होने के कारण अवश्य भोगयोग्य कर्मों और उनके फलों का न त्याग उचित है और न उनमें राग उचित है॥५४॥

पाँचवाँ सर्ग समाप्त

उपशम प्रकरण छठा सर्ग पहले कर्मगतियों को कहकर जीवन्मुक्तिरूप अन्तिम जन्मवालों की
जीवन्मुक्ति के लिए गुण प्राप्ति में साधारण क्रम का कथन। आगे कहे जानेवाले गुणोपार्जन क्रम का प्रकृत में सम्बन्ध दिखाने के लिए प्रस्तुत अनासक्ति से किये गये अप्रतिषिद्ध कार्यों में प्रवृत्ति द्वारा जीवन्मुक्त पुरुष का लक्षण कहते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जो पुरुष 'मैं श्रुति, स्मृति और सदाचार से प्राप्त, सकल व्यवहार को अयस्कान्त मणि के समान केवल अपनी सन्निधि से करता हूँ',यों वासनारहित होकर कार्यों में प्रवृत्त होता है, अज्ञानी के समान कर्तृत्वाभिमानपूर्वक प्रवृत्त नहीं होता, वह मुक्त है, ऐसा मेरा विश्वास है ॥१॥

कर्मफलों में आसक्ति होने के कारण ही अज्ञानियों को अनर्थ की प्राप्ति होती है, ऐसा दिखलाते हैं।
मनुष्य शरीर को पाकर भी कोई मूढ़ अनासक्ति से कर्मानुष्ठानरूप इस क्रिया में रत नहीं होते, वे कामात्मा पुरुष स्वर्ग का भोग करके नरक में जाते हैं और नरक से फिर स्वर्ग में आते हैं।।२॥
निषिद्धकर्म में निरत और सत्कर्म से विरत कोई लोग नरक से नरक, दुःख से दुःख और भय से भय को प्राप्त होते हैं | श्रुति भी है - विहितस्याऽननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥
(विहित कर्मों को न करने से, गर्हित कर्मों के आचरण से और इन्द्रियों की स्वच्छन्दता से मनुष्य का पतन होता है) ॥३॥
नरकों में उपभुक्त दुष्कर्म फलों के क्रम से तिर्यक् योनि में उत्पन्न हुए, अपने वासनारूप तन्तुओं से बँधे हुए कोई जीव तिर्यग् योनि से वृक्ष आदि स्थावर योनि को प्राप्त होते हैं, उनसे फिर तिर्यग् योनि को जाते हैं॥४॥

राजस-तामस और शुद्धतामस जीवों को कह कर शुद्धसात्त्विक जीवों को कहते हैं।
कोई आत्मज्ञानी धन्य पुरुष, जिन्होंने मन के साक्षी आत्मा का विचार कर लिया और जिनकी तृष्णारूपी बन्धन श्रृंखला टूट गयी हो, वे कैवल्यरूप पद को प्राप्त होते हैं ॥५॥

राजस-सात्त्विकों को दिखलाते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, पहले उत्तरोत्तर उत्कृष्ट कुछ ही मनुष्य जन्मों को भोग करके जो इस जन्म में मुक्त हो गया, इसीलिए वह राजस-सात्त्विक है॥६॥

उसकी शान्ति आदि गुणों से अभिवृद्धि कहते हैं।
उत्पन्न होकर वह पूर्णिमा के चन्द्रमा के समान वृद्धि को प्राप्त होता है। जैसे वर्षा ऋतु में कुटज के वृक्ष को पुष्प शोभा प्राप्त होती है, वैसे ही उसे साधन चतुष्टय सम्पत्ति प्राप्त होती है |७॥
हे महामते श्रीरामचन्द्रजी, जिसका यह अन्तिम जन्म है, उसमें ब्रह्मविद्या की उपायभूत सब निर्मल विद्याएँ शीघ्र ऐसे प्रविष्ट होती हैं, जैसे उत्तम बाँस में निर्मल मोती प्रविष्ट होते हैं। जैसे अंगनाएँ अन्तःपुर का आश्रय लेती हैं वैसे ही पूज्यता, मनोहरता, मैत्री, सौम्यता, कृपा और अपरोक्ष ज्ञान नित्य उसका आश्रय लेते हैं। सब कार्यों को कर रहा जो पुरुष फल के बढ़ने या नष्ट होने पर सब कर्मों में सम होकर, न प्रसन्न होता है, न शोक करता है, उसमें दिन में अन्धकार राशि के समान सुख, दुःख आदि सब द्वन्द्व नष्ट हो

जाते हैं एवं जैसे शरद् ऋतु में मेघ स्वच्छ हो जाते हैं वैसे ही उसमें पहले मलिन भी धैर्य, श्रद्धा आदि सब गुण निर्मलता को प्राप्त हो जाते हैं। जैसे वन में वायु से छिद्रों के पूर्ण होने के कारण मधुर ध्वनिवाले बाँस को सब मृग चाहते हैं वैसे ही कोमल आचार से मधुरतावाले उस पुरुष को सब लोग चाहते हैं। जैसे उत्पन्न होते ही मेघ के पीछे बक पंक्ति दौड़ती है, वैसे ही इस प्रकार की गुणशोभाएँ अन्तिम जन्मवाले पुरुष का बचपन से ही अनुसरण करती है।।८-१३॥

इस प्रकार गुणों की सम्पत्ति होने पर गुरुमुख से श्रवण में अधिकार होता है। अपक्व चित्तवाले पुरुषों का गुरुमुख से श्रवण में अधिकार नहीं है, ऐसा कहते हैं।
तदनन्तर गुणों से परिपूर्ण वह जीवन्मुक्त पुरुष गुरु का ही अनुगमन करता है। गुरु उसे आत्मतत्त्व एवं अनात्मतत्त्व के विवेक में उपायों का उपदेश देकर अपनी बुद्धि से भी मननरूप पवित्र कार्य में प्रवृत्त करता है॥१४॥
___ इस प्रकार के गुणों से परिपूर्ण पुरुष को ही गुरुपूर्वक श्रवण आदि से साक्षात्कार प्राप्ति होती है, ऐसा दिखलाते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर विचार-वैराग्यवाले गुणशाली चित्त से आनन्दैकरस निर्विकार स्वयं प्रकाश आत्मा का वह साक्षात्कार करता है ।।१५|यह विचार से सुन्दर तथा शान्तचित्त से पहले आभ्यन्तर मनोमनन को ज्ञान के लिए बढ़ाता है। जो अन्तिम जन्मवाले जीवन्मुक्त पुरुष हैं, वे महागुणी पुरुष सोये हुए मनरूपी मृग को ऐसे बोधित करते हैं, जैसे वह निर्गुण ब्रह्म ही हो जाता है ॥१६,१७॥

पूर्वोक्त अर्थ का संक्षेप से उपसंहार करते हैं।
वे पूर्वोक्त गुणों से सम्पन्न अन्तिम जन्मवाले मनुष्य जिनके जीवन्मुक्तिरूप सुगुण प्रख्यात हैं, ऐसे सद्गुरुओं की प्रयत्न से सेवा कर उनसे प्रदर्शित युक्तियों से निर्मल हुई बुद्धि द्वारा चित्त के अन्तर्गत प्रत्यगात्मरूप रत्न का विचार कर, चित्त के अन्दर प्रकाशमान, प्रत्यगभिन्न ब्रह्म का चिरकाल तक साक्षात्कार कर उनके साक्षात्कार मात्र से ही ब्रह्मभाव आपत्तिस्वरूप निर्मल (माया और उसके कार्यरूपी मल से निर्मुक्त) परम पुरुषार्थरूप गति को अपने स्थान में ही प्राप्त करते हैं। उपासक के समान उत्क्रमणपूर्वक लोकान्तर में जाकर नहीं, यह मतलब है ॥१८॥

छठा सर्ग समाप्त
सातवाँसर्ग अपने विचार से कुछ व्युत्पन्न चित्तवाले पुरुष की
आकाश से फल पतन के समान ज्ञानप्राप्ति का वर्णन। पूर्वोक्त साधारण क्रम का अनुवाद कर किसी बड़भागी पुरुष का पूर्वोक्त क्रम के बिना ही प्राप्त एकमात्र अपने विचार से ही सहसा सर्वगुण सम्पत्ति सहित ज्ञानोदय रूप विशेष दिखलाते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे कमलनयन, यह (पूर्वोक्त) सब देहधारियों का साधारण क्रम मैंने आपसे कहा। इस समय आप नीचे कहे जा रहे दूसरे क्रम को सुनिये । हे श्रीरामचन्द्रजी, इस संसाराडम्बर में उत्पन्न हुए देहधारी जीवों को मोक्षरूप फल देने में समर्थ ये (पूर्वोक्त और आगे कहा जा रहा) दो उत्तम

क्रम हैं। उनमें से एक तो यानी पूर्वोक्त क्रम गुरु के उपदेश के अनुसार आचरण करने से धीरे-धीरे एक जन्म से अथवा अनेक जन्मों से मोक्षरूप सिद्धि देनेवाला कहा गया है। दूसरा (आगे कहा जा रहा) क्रम है : दैववश प्राप्त जीव और जगत तत्त्व के विचारवाले लोगों को स्वयं ही शीघ्रता से आकाश से फल पतन के तुल्य ज्ञान प्राप्ति होती है॥१-४॥

दूसरे क्रम में जनक की आख्यायिका का दृष्टान्त देनेवाले श्रीवसिष्ठजी भूमिका बाँधते हैं।

200025 उक्त क्रम में आकाश से फल गिरने के तुल्य ज्ञानप्राप्ति के लिए इस प्राचीन वृत्तान्त को आप सुनिये, मैं आपसे कहता हूँ ॥५॥
200026 हे सकलैश्वर्यसम्पन्न श्रीरामचन्द्रजी, अन्तिम जन्मवाले महानुभाव पुरुष, जिनके पूर्वसंचित पुण्य-पापरूप मोक्ष के प्रतिबन्ध नष्ट हो चुके हैं, निर्मल परम विवेक को जैसे आकाश से गिरे हुए फल के तुल्य प्राप्त करते हैं वैसी वक्ष्यमाण कथा
200027 को आप सुनिये ॥६॥
200028
200029 सातवाँ सर्ग समाप्त
200030 आठवाँसर्ग वसन्त ऋतु में उपवन में विहार कर रहे श्रीजनकजी ने सिद्धों द्वारा गीत शुभ श्लोक सुने, यह वर्णन। ___ महाबली उदारमति श्रीजनकजी विदेह देशों के शासक थे उनकी सब आपत्तियाँ निवृत्त हो चुकी थी और दिन दूनी और रात चौगुनी सम्पत्ति बढ़ रही थी। वे याचकों के (मनोरथ पूर्ण करने के कारण) कल्पवृक्ष थे, इष्टमित्ररूपी कमलों के सूर्य के तुल्य विकासकारी थे, बन्धुबान्धवरूपी फूलों की वसन्त ऋतु के तुल्य अभिवृद्धि करनेवाले थे, स्त्रियों के कामदेव तुल्य रतिवर्द्धक थे, ब्राह्मणरूपी कुमुदों के लिए चन्द्रमा थे यानी चन्द्रमा के तुल्य उल्लासक थे, शत्रुरूपी अन्धकार के लिए भास्कर थे यानी भगवान सूर्य के तुल्य उसके निवर्तक थे, सौजन्यरूपी मणियों के सागर थे और भगवान के तुल्य पालन के लिए वे पृथिवी में स्थित थे॥१-३॥
200031 किसी समय फूली हुई छोटी-छोटी लताओं से बढ़ी हुई वसन्त ऋतु में, जो मतवाले के समान बढ़ रही थी, कोकिलों के गानों से मानों नाच रही थी और मंजरियों की राशियों से पीली थी, महाराज जनक जैसे देवराज इन्द्र सुन्दर नन्दनवन में जाते हैं वैसे ही, जिसका सारा भाग प्रफुल्लित था, सुन्दर विलासवाली लताओं और महिलाओं से भरा था उस सुन्दर उपवन में लीला से गये । उस मनोरम श्रेष्ठ उपवन में, जिसमें केसरों में स्थित पराग, सुगन्धि और मकरन्द के कणों को हरने में : न कि धूलि उड़ाने आदि में समर्थ उद्दाम यानी मन्द, सुगन्ध और शीतल वायु बह रहे थे, अनुचरों को दूर रखकर उन्होंने क्रीड़ाशैल के शिखरों पर उगे हुए लतागृहों में विचरण किया ॥४-६॥
200032
200033 हे कमलनयन, तदनन्तर उन्होंने किसी तमालवृक्ष की झाड़ी में छिपे हुए, सदा पर्वतों की गुफाओं में विचरण करनेवाले, एकान्त में निवास करनेवालो सिद्धों की अपने अनुग्रह के लिए कही गई तथा श्रुति, स्मृति, पुराण और इतिहासों से गीत आत्मतत्त्व की श्रवण मात्र से साक्षात् भावना करानेवाली निम्नलिखित गीताएँ सुनी ॥७,८॥
200034
200035 सिद्धों ने कहा : चक्षु आदि इन्द्रियों द्वारा विषयों के प्रमाता का स्त्रकचन्दन, वनिता आदि विषय के
200036
200037 साथ सम्बन्ध होने से उत्पन्न हुई विषयाकार बुद्धिवृत्ति में स्वयं प्रकाशमान जो आनन्दरूप निश्चय है, तद्रूप आत्मतत्त्व के परिशोधन द्वारा निरतिशय भूमारूप से आविर्भूत आत्मा का, निर्विकल्प समाधि द्वारा बाहरी और अन्तःकरण के स्पन्द का त्याग कर, हम निरन्तर (अनुभव) करते हैं । भाव यह कि विषयाकारवृत्ति में स्वयं प्रकाशमान आनन्द विषय कोटि में नहीं आ सकता, क्योंकि उसे विषय मानो तो वह जड़ हो जायेगा । कर्ता, करण और वृत्तिकोटि में भी नहीं आ सकता, क्योंकि वे कारक है। आनन्दरूप, साध्य का तदवयव (साधन का अंग) होना अनुभव विरुद्ध है। इसलिए वह साक्षिकोटि में ही आता है। साक्षी ही अविद्यारूपी आवरण से मन्द चिदानन्द स्वभाववाला होकर अन्य अहंकारात्मा की कल्पना कर मानों उसकी अंगता को प्राप्त हुआ-सा निरतिशय आनन्दरूप अपने आत्मा को नहीं जानता है; अतएव उसी स्वतत्त्व के विचार से आविर्भूत निरतिशयानन्दस्वभाव की समाधिस्थ मन से हम उपासना करते हैं। एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (इसी आनन्द की मात्रा का एक अंश का अन्य प्राणी उपजीवन करते हैं) इस श्रुति से ब्रह्मानन्द की ही अविद्या द्वारा विषयाकारवृत्ति के परिच्छेद से विषयानन्दत्व प्रतीति होती है।॥९॥
200038
200039 औरों ने कहा : द्रष्टा, दर्शन और दृश्य इस त्रिपुटी का वासना के साथ त्यागकर चक्षु, मानस आदि वृत्तियों के पहले ही उन वृत्तियों की उत्पत्ति में साक्षीरूप से भासमान आत्मा की हम लोग उपासना करते हैं। द्रष्टा आदि त्रिपुटी के त्याग से दो अवस्थाओं का (जाग्रत-स्वप्न का) त्याग कहा। वासना के साथ' इससे तो पूर्वोक्त दोनों अवस्थाओं की बीजभूत वासना से पूर्ण सौषुप्त अज्ञान का भी निरास कहा। 'चाक्षुष मानस आदि वृत्तियों के पूर्व ही उनकी उत्पत्ति में साक्षीरूप से भासमान' इससे पहले से सिद्ध त्रिपुटी का साक्षी सर्वानुभव सिद्ध है, यों पृथक् करके दर्शाया है। उसी बीजसहित त्रिपुटी के त्याग
200040 से तुरीय आत्मा की हम लोग उपासना करते हैं, यह अर्थ है ॥१०॥
200041 __दर्शन के (मानस-चाक्षुषवृत्ति के) पहले उनकी उत्पत्ति का साक्षीरूप जो तत्त्व है, उसके विषय में जो लोग अस्ति, नास्ति इस प्रकार का संदेह करते हैं, उनके प्रति भी दोनों (अस्ति-नास्ति) पक्षों के अविरुद्ध साक्षी को दर्शाते हुए दूसरे सिद्ध लोग कहते हैं।
200042 जो लोग-मानस, चाक्षुष आदि वृत्तियों के पहले से ही सिद्ध उनकी उत्पत्ति का साक्षीभूत तत्त्व है, परन्तु वह भीजन्य ही है, नित्य नहीं है- ऐसा कहते हैं, उनके पक्ष में पूर्व-पूर्व के आभासों के स्वप्रकाशता अथवा स्वविषयता दोनों पक्षों में स्वमात्र के भान में परिक्षीण होने से वे पूर्वोत्तर विज्ञानों का स्पर्श नहीं कर सकते। इसलिए उनमें उनकी (पूर्वोत्तर विज्ञान की) उत्पत्ति आदि की साक्षिता नहीं हो सकती। स्वयं अपनी उत्पत्ति आदि का साक्षी तो हो नहीं सकता, क्योंकि अपनी उत्पत्ति के पहले वह स्वयं असिद्ध है, इसलिए कोई दूसरा ही साक्षी आवश्यक है, अतएव अस्ति पक्ष के मध्यगत और अविरुद्ध एवं जो लोग साक्षी नहीं है, ऐसा कहते हैं उनकी नास्तिकता भी साक्षीरहित होने के कारण असिद्ध ही है, अतएव उस पक्ष का साधक होने से उस पक्ष के मध्यगत और उसके अविरुद्ध तथा प्रकाश्यों का प्रकाशक जो नित्य आत्मा है, उसकी हम उपासना करते हैं ॥११॥
200043 __ औरों ने कहा : जिसमें यह सब है, जिसका यह सब है, जिससे यह सब है, जिसके लिए यह सब है, जिसके द्वारा यह सब है। जो यह सब है उस सत्य की हम उपासना करते हैं।
200044
200045
200046 औरों ने कहा : 'अ'सिर के समान जिसका प्रथम वर्ण है और 'हजिसके अन्त में है यानी अकारादि हकारान्त समस्त वस्तुओं के प्रकाशक वेद-शास्त्र आदि शब्दसमूह के प्रकृतिभूत मस्तर्व का अक्षरसमाम्नाय में (आकारादि हकारान्त समुदाय में) निवेश होने से सम्पूर्ण जगत के आकारवाले सप्रपंच ब्रह्म में अनुगत, 'अह्मोतिव्याप्नोति' इस व्युत्पत्ति द्वारा अशेषाकार यानी आकाररहित निर्गुण ब्रह्म में भी स्थित तथा निरन्तर क्रियमाण स्वव्यवहारों में उच्चार्यमाण अहंपद के वाच्य स्वात्मभूत ब्रह्मात्मा की हम लोग निरन्तर भावना करते हैं ॥१२,१३॥
200047 __ औरों ने कहा : हृदय गुहा में स्थित दैदीप्यमान ईश्वर का त्याग कर जो लोग अन्य के पास जाते हैं, वे हाथ में आये कौस्तुभमणि का त्याग कर अन्य रत्नों की चाह करते हैं ॥१४॥
200048
200049 औरों ने कहा : सम्पूर्ण आशाओं का त्याग कर हृदय में स्थित ज्ञान का फलरूप यह ब्रह्म प्राप्त होता है, जिसके लाभ से वासनाजालों से जटिल हृदयग्रन्थि कट जाती है, जो विषवल्लियों की मूल परम्परा है|१५॥
200050 औरों ने कहा : जो दुर्बुद्धि पुरुष भोग्य विषयों में अत्यन्त नीरसता को जानकर भी उनमें भोग तृष्णा करता है, वह नर नहीं है, वह गधा है|१६॥
200051 औरों ने कहा : जैसे इन्द्र वज्र से पर्वतों के ऊपर प्रहार करते हैं वैसे ही पुनः पुनः उठे हुए इन इन्द्रियरूपी संगों पर विवेकरूपी दृष्टि से प्रहार करना चाहिये|१७॥
200052 औरों ने कहा : पवित्र उपशम सुख को प्राप्त करे। शमवान पुरुष का विशुद्ध चित्त शान्ति को प्राप्त होता है। जिस पुरुष का चित्त उपशम को प्राप्त हो गया, उसकी निरतिशय सुखरूप अपने स्वरूप में चिरकाल तक उत्तम स्थिति होती है ॥१८॥
200053
200054 आठवाँ सर्ग समाप्त
200055 नवाँ सर्ग यह सुनकर निर्वेद से घर आये हुए राजा का अर्थों के मूल कारण के विचार से मन का निर्णय कथन।
200056 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : सिद्धगणों से गाई गई इस गीताओं को सुनकर राजा जनक जैसे डरपोक आदमी रण के कोलाहल से दुःखी होता है वैसे ही शीघ्र दुःखी हुए।१॥
200057 अपने परिवार को ले जा रहे वे अपने घर के प्रति ऐसे गये जैसे नदी का वेग अपने तीरवर्ती वृक्षों से अनुगत होकर सागर को जाता है। अपने सारे परिवार को अपने-अपने घर में छोड़कर जैसे सूर्य उदयाचल पर चढ़ते हैं वैसे ही वे अकेले ही उत्तम महल पर चढ़े । वहाँ पर उड़ने के लिए तत्पर पक्षियों के डैनों (पंखों) के समान चंचल लोकगति को देख रहे राजा ने व्याकुल होकर यह विलाप किया। बड़े खेद की बात है कि जीवों की जन्म, जरा, रोग, मरण आदि से चंचल अति कष्ट देनेवाली दशाओं में जो पत्थरों पर पत्थरों के समान जबर्दस्ती मैं लोट रहा हूँ। जिस काल का अन्त ही नहीं, उसका एक अतिसूक्ष्म अंश मेरा जीवन है, उस जीवन में मैं आशा रखता हूँ, मुझ जड़ को धिक्कार है। जीवितपर्यन्त रहनेवाला मेरा यह राज्य कितना है? केवल इससे ही सन्तुष्ट होकर मैं मूर्ख के समान आनेवाले दुःखों के प्रतिकार की चिन्ता के बिना क्यों बैठा हूँ ? मैं आदि और अन्त में अनन्त हूँ। मध्य में तुच्छ थोड़ा-सा जीवनवाला हूँ। जैसे बालक चित्र में लिखे गये चन्द्रमा से ही आश्वासन को प्राप्त होता है, जो कि चन्द्रमा की बुद्धि से ज्ञात है, न कि वास्तविक चन्द्रमा है, वैसे ही

आत्मरूप से ज्ञात इस देह से मैं व्यर्थ आश्वासन को क्यों प्राप्त हुआ? किस ऐन्द्रजालिक ने

प्रपंचरहित इन्द्रजाल द्वारा मुझे मोहित किया ? ओह ! कष्ट है कि मैं अत्यन्त मोहित हो रहा हूँ। जो सत्य है, जो एकमात्र सुखरूप है, जो अपरिच्छिन्न है और जो अजन्य है, ऐसी कोई वस्तु इस संसार में है ही नहीं । मेरी बुद्धि कहाँ विश्रान्त हो ? ॥२-१०॥

यदि कोई शंका करे दूर देश में शायद कोई वैसी वस्तु प्रसिद्ध हो। इस पर नहीं ऐसा कहते हैं।
दूरस्थरूप से प्रसिद्ध भी जो कोई वस्तु है, वह वस्तुतः समीपस्थ ही है, क्योंकि वह मेरे मन में विद्यमान है। मन देह के बाहर दूर तो जाता नहीं है। यदि वह दूर जाये, तो दूर में ही उसकी प्रतीति का
अनुभव होगा, न कि हृदय में । हृदय में ही सब लोग बाह्य वस्तु के बोध का अनुभव करते हैं, इसलिए भीतर भासमान दूर आदि की कल्पना भी वास्तविक नहीं है, किन्तु अनर्थ ही है, अतः दूर आदि की कल्पना त्याज्य ही है, उपादेय नहीं है, ऐसा निश्चय करके मैं बाह्य अर्थ की भावना का त्याग कर रहा हूँ॥११॥
लोगों के भोग के लिए धनोपार्जन आदि में प्रवृत्तिरूप जो आवेग है, वह जल की भँवरी की तरह नश्वर तथा जन्म, मरणआदि दुःख हेतु प्रायः देखा गया है। इसलिए आज भी विषय-सुख के प्रति मेरी यह आस्था कैसी? ॥१२॥
प्रतिवर्ष, प्रतिमास, प्रतिदिन, प्रतिक्षण जो दुःख से निबिड़ सुख हैं वह दुख ही हैं। इस संसार में कुछ काल तक देखे गये, तदनन्तर तुरन्त नष्ट हुए स्वराज्य आदि पद का अत्यन्त तुच्छ होने के कारण चिन्तन भी मैंने नहीं किया। सर्वोच्च जो ऐन्द्र, प्राजापत्य आदिपद हैं, उनका अच्छी तरह विचार किया, किन्तु जहाँ विवेकी पुरुषों की आत्यन्तिक विश्रान्ति होती है, वैसी कोई वस्तु यहाँ है ही नहीं॥१३,१४॥
आज जो बड़े लोगों के मस्तक पर विराजमान यानी महत्तम हैं, वे कुछ ही दिनों में नीचे गिर जाते हैं, हे दुष्ट चित्त भला बतलाओ तो सही महत्ता में (राज्य आदि के वैभव के उत्कर्ष में) मेरा क्या विश्वास हो ? ॥१५॥
मैं बिना रस्सी के ही बँधा हूँ। बिना पंक के ही कलंक से युक्त हूँ। सबसे ऊपर स्थित होकर भी नीचे गिरा हूँ। ओह ! स्वरूप में मेरी जो स्थिति है, वह नष्ट हो गई। यद्यपि मैं बुद्धिमान हूँ तथापि जैसे सूर्य के सामने प्रकाश को आच्छादित करनेवाला काला मेघ आता है, वैसे ही मेरे सामने आत्मप्रकाश को आच्छादित करनेवाला यह मोह कहाँ से आया ? ये महाभोग मेरे कौन हैं ? ये बन्धुगण मेरे कौन हैं ? जैसे बालक भूत के भय से व्याकुल हो उठता है वैसे ही मैं इसमें ममतारूप सम्बन्ध की कल्पना से व्याकुल हो गया हूँ | इस भोगों में जरा, मरण को प्राप्त करानेवाली एवं उद्वेग देनेवाली इस आस्था को मैं स्वयं ही क्यों बाँध रहा हूँ ? यह भोग और बान्धव आदि की सम्पत्ति भले ही अच्छी तरह से चली जाय या रहे, इसके प्रति मेरा क्या आग्रह है ? बुबुद् की शोभा की भाँति यह मिथ्या ही इस प्रकार प्राप्त हुई है॥१६-२०॥
पृथु, मरुत्त आदि चक्रवर्ती राजाओं के वे महाविभव, वे सुन्दर गुणवाले, स्नेहयुक्त बान्धव सभी इस समय जब स्मृति शेष हो गये हैं यानी वे विद्यमान नहीं है, तब फिर वर्तमान में भी क्या आस्था ? प्राचीन राजाओं के प्राक्तन धन कहाँ गये, पूर्वकल्पीय ब्रह्मा के प्राचीन जगत कहाँ गये, यानी सभी नष्ट हो गये, तो फिर धन आदि में मेरी क्या आस्था हो? जैसे जल में बुबुद् काल से नष्ट हो जाते हैं वैसे ही लाखों इन्द्र काल द्वारा नष्ट कर दिये गये, इसलिए यदि मैं जीवन में आस्था बाँध रक्खू, तो विवेकी लोग हँसेंगे। करोड़ों ब्रह्मा नष्ट हो गये, सृष्टि परम्पराएँ बीत गई, धूलि की तरह राजा लोग मिट्टी में मिल गये । भला मेरे जीवन में क्या विश्वास है? संसाररूपी रात्रि के दुःस्वप्नभूत, देहमय, अहंताममताव्यवहार भ्रम में यदि मैं आस्था रखता हूँ, तो

मेरी इस अविवेकिता को धिक्कार है। शरीर सन्निहित वस्तु में अपरोक्षता की कल्पना, शरीर विप्रकृष्ट वस्तु में परोक्ष की कल्पना और शरीर में आत्मता की कल्पना यह तीन प्रकार की कल्पना असत्यरूपही है। अहंकाररूपी पिशाच के द्वारा मोहित हुआ मैं क्यों अज्ञ की नाईं इतने काल तक विचाररहित होकर स्थित हूँ? मैं इस क्षण, निमेष, मुहूर्त आदिरूप फैली हुई कालरेखा से प्रतिक्षण नष्ट हो रही अपनी आयु को देख रहा हूँ फिर भी मैं न मालूम क्यों नहीं विचार करता हूँ ? जिन्होंने ब्रह्मा आदि उत्तम अधिकारियों को अपने चरणों पर झुका दिया एवं विष्णु आदि की देह को खेलने की गेंद की भाँति युद्ध आदि के समय आकाश में फेंक दिया, ऐसे कालरूपी रुद्र भी जब महाकाल द्वारा नष्ट कर दिये गये, तो हे जीवित आशा, मेरे अन्दर तुम क्यों नृत्य कर रही हो? वे दिन निरन्तर अब भी आते हैं और इस अवस्था में भी व्यर्थही नष्ट हो जाते हैं। आज तक कोई भी दिन नहीं देखा, जिसमें नित्य, एक, निर्दोष और आन्दैकरस वस्तु प्राप्त हुई हो। जैसे तालाब में हंस स्फुरित होते हैं वैसे ही सम्पूर्ण मनुष्यों के चित्त में ये भोग ही स्फुरित होतें हैं; किन्तु प्रत्यगात्मभूत परमपद का साक्षात्कार स्फुरित नहीं होता। मैं कष्ट से भी अत्यन्त कष्ट को प्राप्त हुआ, दुःख से भी अत्यन्त दुःख को प्राप्त हुआ; परन्तु आज भी विरक्त नहीं हुआ। हा ! राग, लोभ आदि से दूषित होने के कारण अधम चित्तवाले मुझे धिक्कार है। जिन-जिन उत्तम विषयों में मैंने दृढ़ प्रीति बाँधी, उन-उन विषयों का भी विनाश जब देखा गया, तब भला इस संसार में उत्तम वस्तु क्या है ? मध्यकाल में जो मनोहर है यानी युवावस्था, परिणाम में जो मनोहर है यानी भ्रम एवं अविचार से जो मनोहर है यानी विषय, विनाशरूपी अशुद्धि से दूषित वैसे अपवित्र हैं। जिन-जिन पदार्थों में मनुष्य अपनी आस्था बाँधता है, उन-उन पदार्थों में उस मनुष्य के दुःख का प्रादुर्भाव बार-बार देखा गया है॥२१-३४॥

__ बाद में भी अज्ञ पुरुष के सुख की आशा नहीं है, यह कहते हैं।
इस संसार में अज्ञ मनुष्य प्रत्येक दूसरे दिन राग और लोभ की अभिवृद्धि से अत्यन्त पापमयी, हिंसा आदि कर्मों में प्रवृत्ति द्वारा अत्यन्त क्रूर तथा फलकाल में खेद देनेवाली दशा को प्राप्त होते हैं। अज्ञ पुरुष, जो बाल्यावस्था में अज्ञान से पीड़ित रहता हैं, युवावस्था में काम से पीड़ित रहता है तथा शेष अवस्था में (वृद्धावस्था में) स्त्री के सहित कुटुम्ब के पालन-पोषण की चिन्ता से पीड़ित रहता है, कब अपने उद्धार का साधन करता है ? यानी कभी नहीं करता । दुर्मति पुरुष आदि और अन्त में अत्यन्त असत्य, भोगकाल में भी विरस, दरिद्र, रोग, वार्धक्य आदि दशाओं से दूषित तथा असार होते हुए भी सारबुद्धि से गृहीत इस संसार को, जो देख रहा है, वह किसलिए? यानी संसारदर्शन का कुछ भी प्रयोजन नहीं है ॥३५-३७॥

__ यदि कोई शंका करे कि 'यन्न दुःखेन संभिन्नम्' इत्यादि श्रुति से (1) बतलाये गये लक्षण से युक्त स्वर्ग क्या सारभूत नहीं है ? उस पर कहते हैं।
सुकृति पुरुष राजसूय, अश्वमेघ आदि सैकड़ों यज्ञों को करके महाकल्पपर्यन्त भोग्य भी स्वर्ग को
यन्न दुःखेन संभिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्पदं स्वःपदास्पदम् ॥
अर्थात् जो दुःख से मिश्रित न हो, न किसी की अपेक्षा न्यून हो और बिना प्रयत्न के इच्छामात्र से प्राप्त हो, वह सुख स्वर्गपद से कहा जाता है ।

प्राप्त होता है, जो महाकाल की दृष्टि से क्षणमात्र भोग्य अतएव अल्प ही है, किन्तु अधिक की (अपरिच्छिन्न अनन्त की) प्राप्ति उसे नहीं होती। इसलिए वह भी असार ही है, यह भाव है॥३८॥

न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति।
(शरीरधारी प्राणी के प्रिय एवं अप्रिय का वारण नहीं होता है) इस श्रुति के अनुसार तथा स्वर्गवासियों की भी असुर आदि से पीड़ा के श्रवण से स्वर्ग में दुःख का असम्बन्ध भी असम्भव है, इस आशय से कहते हैं। __ भूमि अथवा पाताल में स्वर्ग नाम का कौन सा प्रदेश है, जहाँ दुष्ट भँवरियों की भाँति ये आपत्तियाँ अभिभूत नहीं करती ?॥३९॥

देह का अभिमान रहने पर आधि-व्याधि के दुर्निवार होने के कारण अज्ञ पुरुष को कहीं भी विश्रान्ति नहीं मिलती है, इस आशय से कहते हैं।
अपने चित्तरूपी बिल के सर्प जो आधियाँ हैं एवं शरीररूपी स्थल के पल्वल (छोटे जलाशय) जो व्याधियाँ है, इनका भला कैसे निवारण किया जा सकता है ? ॥४०॥

विनाशी एवं दुःखमिश्रित होने के कारण सम्पूर्ण दृश्य की अभद्रता दिखलाते हैं।
वर्तमानकालिक दृश्य के सिर पर विनाश, मनोहर पदार्थों के सिर पर अरम्यता एवं सुखों के सिर पर दुःख विद्यमान हैं। यानी वर्तमानकालिक दृश्य, मनोहर पदार्थ और सुख ये सभी क्रमशः विनाश, अरम्यता और दुःख से व्याप्त हैं। भला कौन ऐसी मुक्त वस्तु है, जिसका मैं आश्रय करूँ ॥४१॥
अज्ञान से विमोहित क्षुद्र प्राणी उत्पन्न होते हैं और मरते हैं । पृथ्वी इन्हीं लोगों से निबिड़ है। उत्तम महात्मा लोग दुर्लभ हैं ॥४२॥

नीलकमल के तुल्य मनोहर और भ्रमर के तुल्य चंचल नेत्रवाली, अतिशय प्रीतिरूप भूषण से युक्त (अत्यन्त अनुरागवाली) स्त्रियाँ भी क्षणमात्र में विनाशी होने के कारण उपहास के ही योग्य हैं ॥४३॥

यदि कोई शंका करे कि राजा होने के कारण निग्रह और अनुग्रह में समर्थ, उत्तम पुरुषरूप आपको विषयों में आश्वासन क्यों न प्राप्त होगा ? इस पर कहते हैं।
जिनके नेत्रनिमीलन और नेत्रोन्मीलन से प्रलय और सृष्टि होते हैं, वैसे पुरुष भी जब विद्यमान हैं, तो मेरी क्या गणना है ? भाव यह है कि ब्रह्मा आदि महापुरुषों को भी जब आश्वासन नहीं प्राप्त हुआ, तो मेरी क्या गणना है ? मनोहर से भी मनोहर एवं स्थिर से भी स्थिर पदार्थ हैं; परन्तु इन पदार्थों की शोभा का फल उपार्जन, रक्षण, वियोग आदि से चिन्तारूप ही है; इसलिए क्यों उसकी इच्छा करते हो ? विविध रत्न, घोड़े, हाथी, धन, स्त्री आदि के भेद से विचित्र सम्पत्तियाँ यदि चित्त से आदरणीय हें, तब वे भी बहुत प्रयत्नों से प्राप्त करने योग्य, दुःख से रक्षा करने योग्य अवश्य नष्ट होनेवाले होने के कारण महाआपत्तियाँ ही हैं, ऐसा मेरा मत है॥४४-४६॥
इसी तरह यदि दरिद्रता, बन्धुनाश, राज्यनाश आदि आपत्तियाँ भी साधु संगति, तीर्थ तपस्या, ज्ञान आदि की प्राप्ति करा देने से विचित्र अतएव कल्याणकर ही हैं, यों मन में भान हो, तो वे भी विवेक, वैराग्यआदि महाआरम्भ से युक्त सम्पत्तियाँ ही है, यों मैं मानता हूँ॥४७॥

इसलिए असत्यभूत जगत में ममता की अभिवृद्धि ही विपत्ति है, विवेक से ममता का परिक्षय ही

सम्पत्ति है, इस आशय से जगत में ममता की अयोग्यता दिखलाते हैं।
समुद्र में प्रतिबिम्बित चन्द्रमा की भाँति क्षणविनाशी, मिथ्याभूत, एकमात्र मन के विवर्त जगत में 'मेरा यह है' यह अपूर्व पदवाक्यरूप अक्षर-पंक्ति किधर से आई ? यानी निरर्थक ही है ॥४८॥
काकतालीय न्याय से अकस्मात अविचार से सम्पन्न इस जगत स्थिति में भोग लम्पट इस मन ने व्यर्थ ही हेय और उपादेय की कल्पना की है ॥४९॥
जैसे परिच्छिन्न एवं सन्तप्त अग्निशिखाओं में पतंगे अनुरक्त रहते हैं वैसे ही देश, काल और वस्तु की सीमा से परिच्छिन्न, आध्यात्मिक, आधिदैविक एवं आधिभौतिक तापों से संतप्त किन सुखनाम की दृष्टियों में मैं अनुरक्त हुआ हूँ ? ॥५०॥

अभ्यासवश निरन्तर दुःख का भोग सह्य भी हो सकता है; परन्तु सुख भोग से अभ्यास के विच्छिन्न हो जाने पर दुःख भोग दुःसह हो जाता है, ऐसा कहते हैं।
निरन्तर दाह से युक्त रौरव की अग्नि में लोटना अच्छा है, परन्तु विच्छिन्न सुख-दुःख के परिवर्तन से युक्त संसार की अवस्थाओं में स्थिति करना अच्छा नहीं है ॥५१॥

सुख सुख नहीं है; किन्तु दुःख विशेषरूप ही है, इसका युक्ति से उपपादन करते हैं।
संसार ही सब दुःखों की चरम सीमा है, उसके मध्य में जब देह गिर गई, तब कैसे सुख प्राप्त हो सकता है ? ॥५२॥
स्वाभाविक महादुःख से पूर्ण इस संसार में जो स्थित हैं; वे लोग जैसे तलवार के आघात की अपेक्षा कोड़े का आघात सुखकर मालूम होता है वैसे ही महादुःख की अपेक्षा कुछ अल्प दुःख को ही सुखकर मानते हैं। संसार में आत्यन्तिक सुख की सत्ता है ही नहीं, यह भाव है॥५३॥
__ यद्यपि मैं श्रुति, स्मृति आदि प्रमाणों में कुशल, मेघावी, विचार चतुर हूँ, तथापि छोटे-बड़े काष्ठ तथा लोष्ट के तुल्य स्थितिवाला होकर, जिन्होंने शास्त्र, लोक, प्रमाण तथा वस्तु का अच्छी तरह विचार नहीं किया है ऐसे मूरों की समानता को प्राप्त हुआ हूँ॥५४॥

अब अपनी प्रमाण कुशलता को संसार के मूलनिश्चय से सफल बनाते हैं।
सैकड़ों संकल्परूपी अंकुरों, देह और भुवनरूपी शाखाओं, विराटरूपी अवयवी (मोटी डाल), सुख-दुःखरूपी फलों और राग, लोभरूपी पल्लवों से शोभित हो रहे संसार वृक्ष का मूलभूत महांकुर मन है॥५५॥

मन का भी रहस्य मुझे ज्ञात है, यह कहते हैं।
मैं संकल्प को ही मन समझता हूँ, उस मन का संकल्प के उपशमन द्वारा शोषण करता हूँ, जिससे कि यह संसाररूपी वृक्षशोष को प्राप्त होता है॥५६॥
आकारमात्र से रमणीय, नाश को प्राप्त करानेवाली मनरूपी बन्धन की चपलताओं के परिज्ञात हो जाने पर मैं आज से इनमें रमण नहीं कर सकता। सैकड़ों आशारूपी पाशों से ओत-प्रोत, अधोगति, ऊर्ध्वगति और दुःख को देनेवाली संसारवृत्तियाँ मैंने बहुत भोगी, अब मैं विश्राम लेता हूँ॥५७,५८॥

ओह ! मैं मारा गया, नष्ट हुआ, मरा, ऐसा जो मैंने बारम्बार शोक किया था, वह शोक मेरा बीत गया। अब मैं शोक नहीं कर सकता॥५९॥

क्यों अब शोक नहीं करते? इस पर कहते हैं। मैं प्रबुद्ध हूँ, प्रसन्न हूँ, अपने पारमार्थिक धन को चुरानेवाले मन-नामक चोर को मैंने पकड़ लिया,

इसे मारता हूँ। यह केवल चोर ही नहीं है, किन्तु वैरी भी है, क्योंकि इसने मुझे बहुत दिन तक मारा है। इतने दिन तक मेरा मनरूपी मोती विद्ध यानी लक्षित नहीं था। अब वह लक्षित होकर शम, दम आदिरूप सूत्र के योग्य हो रहा है। जैसे तुषारकणिका सूर्य के ताप से वायु में स्थिति प्राप्त करने के लिए लय को प्राप्त होती है वैसे ही मेरा मन विवेक से ब्रह्मतत्त्व में स्थिति प्राप्त करने के लिए बहुत शीघ्र लय को प्राप्त होगा। स्थिर महात्माओं ने मुझे विविध उपदेशों द्वारा अच्छी तरह बोध करा दिया है। अब मैं परमानन्दरूप
आत्मा का अनुगमन कर रहा हूँ॥६०-६३॥

इसलिए मैं कभी भी परमात्मनिष्ठा का त्याग नहीं करूँगा, यह कहते हैं।
मैं आत्मरूपीमणि को पाकर एकान्त में उसी को देख रहा हूँ, मेरी अन्य वस्तु की इच्छा अत्यन्त शान्त हो गई है अतः मैं शरद् ऋतु में हिमालय आदिपर्वतों पर बादल की भाँति सुखपूर्वक स्थित होताहूँ॥६४॥

अब पूर्वोक्त विषय का ही संक्षेप से उपसंहार करते हुए विवेकरूपी गुरु को नमस्कार करते हैं।
यह देह मैं हूँ, यह धन, राज्यादि मेरा है, इस तरह स्फुरित हुए विस्तृत असत्यरूप का ज्ञानबल से नाश कर अत्यन्त बलवान अन्दर स्थित मनरूपी शत्रु को समाधि के अभ्यास से अच्छी तरह मारकर सप्तम भूमिका में विश्रान्तिरूप प्रशम को मैं प्राप्त हो रहा हूँ। हे विवेक, आपको नमस्कार है॥६५॥

नवाँ सर्ग समाप्त
दसवाँ सर्ग मध्याह्न काल के कृत्यों में प्रवृत्त होने के लिए द्वारपाल द्वारा प्रार्थना करने पर भी
राजा जनक का मौन होकर विचार करना॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, पूर्वोक्त प्रकार से विचार कर रहे राजा जनक के सामने जैसे सूर्य के रथ के आगे अरुण प्रवेश करते हैं वैसे ही प्रधान द्वारपाल ने प्रवेश किया ॥१॥

प्रतीहार ने कहा : हे देव, आपके भुजारूपी स्तम्भ पर समस्त पृथ्वी का भार स्थित है, आप उठिये, राजधर्म के योग्य व्यवहारों का सम्पादन कीजिये ॥२॥
फूल, कपूर और कुंकुम से (केसर से) मिश्रित जल के घड़ों से युक्त ये स्त्रियाँ मूर्तिमती नदियों की भाँति सज-धज कर स्नान भूमि में खड़ी हैं ॥३॥
जहाँ पर कमल और श्वेतकमल के वन में भौरे घूम रहे हैं एवं कमल से युक्त कमल के नाल की रस्सियों से जहाँ पर शामियाने सजाए गये हैं, ऐसी बनाई गयी ये कमलयुक्त तालाब की तीर भूमियाँ स्नान के समय में स्वागत करनेवाले लोगों के चामर, रथ, हाथी और घोड़ों के सहित छत्रों से प्रपूरित हैं। इससे ये तीरभूमियाँ हंस, सारस, नक्र, कमल आदि से युक्त कमलिनी के (कमल से युक्त तालाब के) तुल्य हैं, यह अर्थतः प्रतीत होता है। ये देवताओं के पूजागृह सब पुष्पों और आप्त चाकरों से पूर्ण एवं पक्वान्न और जौ के अंकुर आदि औषधियों से अलंकृत प्रान्तभोगों से सजाये गये हैं ॥४-६॥
हे देव, स्नान के समय अघमर्षण मन्त्रों का जप करनेवाले अतएव दक्षिणा के योग्य ब्राह्मण लोग, जो स्नान कर चुके और पवित्रहस्त है, वे आपकी प्रतीक्षा कर रहे हैं। राजन्, आपकी कान्ताओं ने भोजन भूमियाँ सजा रक्खी है, जो लेपन, चन्दन जल के सेंक आदि से परिष्कृत होने के कारण शीतल हैं, हे महाराज, वे हाथ में सुन्दर चँवर लेकर आपकी प्रतीक्षा कर रही हैं॥७,८॥

हे महाराज, आपका कल्याण हो, शीघ्र उठिये, नित्यकर्म का सम्पादन कीजिये । महापुरुष अपने कर्मों में काल का अतिक्रमण नहीं करते॥९॥
प्रतीहार के इस तरह कहने पर भी राजा जनक वैसे ही विचित्र संसार की स्थिति का चिन्तन करते रहे|१०॥
सुखकररूप से स्थित यह राज्य कितना है ? यानी कुछ भी नहीं है। क्षणमात्र में नष्ट होनेवाले इस राज्य से मेरा कोई प्रयोजन नहीं है। मिथ्याभूत माया के सभी आड़म्बर का परित्याग करके प्रशान्त समुद्र की भाँति शान्त होकर मैं एकान्त में ही स्थित रहता हूँ। इन असत्य भोगविस्तारों से मेरा कोई प्रयोजन नहीं है। सभी कर्मों का परित्याग कर मैं केवल सुख से स्थित होता हूँ॥११-१३॥
हे चित्त, तुम इस भोगाभ्यासरूपी दुर्धम से सुखलव के आस्वाद की जो चतुरता है, उसका जन्म, वृद्धावस्था एवं जड़ता के समूहरूपी कीचड़ की शान्ति के लिए त्याग कर दो । हे चित्त, तुम विषयाभिलाषा, उनके लिए उद्योग, उनके उपभोग और उनके स्मरण आदिरूप जिन-जिन अपनी अवस्थाओं मे सुखलव के आस्वाद की भ्रान्ति अथवा उत्साह देखते हो, तुम उन्हीं अवस्थाओं से सम्पादित परम दुःख को प्राप्त होओगे॥१४,१५॥
सब भोगभूमियों में बार-बार भोग की आशा से चिरकाल तक प्रवृत्त एवं भोग की शक्ति के कुण्ठित हो जाने से तथा लोक-शास्त्र के भय से चिरकाल तक निवृत्त हुआ चित्त तृप्ति को प्राप्त नहीं होता है। इसलिए हे पापी मन, इस तुच्छ भोगचिन्तन से कोई प्रयोजन नहीं है। यह कृत्रिम सुख अनर्थ का बीज है, इसलिए जिस हेतु से अकृत्रिम (स्वाभाविक) प्रीति उत्पन्न हो, उस हेतु को प्राप्त करो॥१६,१७॥
ऐसा विचार कर राजा जनक चित्त की चपलता के शान्त होने के कारण चित्र में अंकित के तुल्य मौन हो गये॥१८॥
राजाओं के चित्त के अनुवर्तन के विषय में अत्यन्त पटु उस द्वारपाल ने भी गौरव एवं भय से फिर कोई वाक्य नहीं कहा॥१९॥
तदनन्तर राजा जनक ने क्षणमात्र चुप रह कर पुनः शमयुक्तमन से प्राणियों के जीवन में हेतुभूत तत्त्व का चिन्तन किया ॥२०॥
इस संसार में क्या उपादेय है, जिसको मैं प्रयत्न से सिद्ध करूँ । नाशरहित ऐसी कौन वस्तु है, जिसमें मैं आस्था बाँधूं? मेरी क्रियातत्परता से क्या एवं मेरी निष्क्रियता से ही क्या? ऐसा कोई कार्य नहीं है जो उत्पन्न हुआ हो, पर विनाशरहित हो; क्योंकि जन्यवस्तुमात्र विनाशी है, ऐसा नियम है। असत्यभूत उत्पन्न हुआ यह शरीर क्रियायुक्त रहे या क्रियारहित रहे, देह के चलन और अचलन दशा में समानरूप से स्थित, विशुद्ध, चिन्मात्र स्वभाव मेरी क्या क्षति है ? ॥२१-२३॥
मैं न तो अप्राप्त वस्तु की इच्छा करता हूँ और न प्राप्त वस्तु का त्याग ही करता हूँ । स्वस्थ होकर अपने स्वरूप में स्थित हूँ। जो मेरे प्रारब्ध से प्राप्त हैं, वही मुझे प्राप्त रहे और कुछ नहीं। यहाँ मेरा न तो कर्म से कोई प्रयोजन है और न कर्म की उपेक्षा से कोई अनर्थ ही है। क्रिया अथवा उसकी उपेक्षा से जो कुछ भी प्राप्त है, वह मायामय ही है यानी मिथ्या ही है। शास्त्रविहित एवं लोकप्राप्त क्रियाओं को कर रहे या न कर रहे मुझे इस संसार में कुछ भी अपेक्षित नहीं है, जो कि उपादेय हो। इसलिए यह शरीर उठकर पूर्व-पूर्व व्यवहार के क्रम से प्राप्त प्रस्तुत कर्मों को करे । निर्व्यापार अंगवाला हो करके यह शरीर सूख जाता है, यह क्या अच्छा है ? अर्थात् ऐसा करना उचित नहीं है। मन के निष्काम, राजहीन और शम होने पर शरीर के अवयवों से प्रारब्ध कर्मों द्वारा उत्पन्न हुए चेष्टा-अचेष्टारूप कार्य फल के लिए समान हैं अर्थात् उनसे पुण्य-पापरूप फल का उदय नहीं होता ॥२४-२८॥

यदि कोई कहे यह कैसे? तो इस पर कहते हैं।

___ कर्म से उत्पन्न हुई फल सम्पत्तियों में कर्तृता और भोक्तृता मन से कल्पित हैं। मन के शान्त हो जाने पर मनुष्य का किया हुआ भी न किया हुआ एवं भोगा हुआ भी न भोगा हुआ हो जाता है। पुरुष के भीतर जैसे कर्तृता या भोक्तृता का निश्चय रूढ़ हो गया वह पुरुष सम्पूर्ण देह क्रियाओं में अपने निश्चय के अनुकूल तन्मय हो जाता है। इस समय मेरी बुद्धि कर्तृता और भोक्तृतारूपी रोग से शून्य आत्मपद के दृढ़ निश्चय से सम्पन्न नहीं है। इसलिए चित्त के भीतर कृत और अकृत कर्म के फल को अवश्य भोगने के लिए पुनर्जन्म आदि की शंका से उत्पन्न तथा इष्ट प्राप्ति और अनिष्ट विघात से उत्पन्न अधीरता का अच्छी तरह त्याग करता हूँ॥२९,३०॥

दसवाँ सर्ग समाप्त
ग्यारहवाँ सर्ग आह्निक कार्य को कर चुके राजा का रात्रि के अन्त में अनेकों विचित्र
विवेकों से अपने चित्त का प्रबोधन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, पूर्वोक्त रीति से विचार कर राजा जनक जैसे सूर्य दिवस का सम्पादन करने के लिए उठते (उदित होता) हैं वैसे ही कर्तृत्व-भोक्तृत्वाभिमानरूप आसक्ति से रहित होकर यथा प्राप्त क्रिया का संपादन करने के लिए उठे । यह मेरा इष्ट है, यह मेरा अनिष्ट है, इस कल्पना में निमित्तभूत वासनाओं का स्वयं चित्त से त्याग कर उन्होंने जाग्रत अवस्था में ही सुषुप्त के समान (कारण कि स्थूल, सूक्ष्म देह आदि का अभिमान न होने पर जाग्रत और सुषुप्ति में कोई भेद नहीं रहता) यथा प्राप्त कर्म किया ॥१,२॥
देवता, ब्राह्मण आदि पूजनीय लोगों का पूजा, दान आदि द्वारा सम्मान कर उस दिन का कार्य पूरा करके उसी ध्यानलीला से उन्होंने अकेले रात बिताई ॥३॥
___ मन को, जिसका विषयभ्रम निवृत्त हो गया था, समाहित करके रात्रि व्यतीत होने पर उन्होंने अपने चित्त को इस प्रकार समझाया : हे चंचल चित्त, संसार तुम्हारे आत्मा के सुख के लिए नहीं है, तुम शान्ति को प्राप्त होओ। शान्ति से विक्षेपरहित सारभूत आत्मसुख प्राप्त होता है । जैसे-जैसे तुम विविध विकल्पों का संकल्प करते हो वैसे-वैसे तुम्हारे चिन्तन से यह संसार अनायास वृद्धि को प्राप्त होता है। जैसे वृक्ष जल से सैकड़ों शाखावाला हो जाता है वैसे ही हे शठ, तुम भी भोग की इच्छा से असंख्य व्यथाओं से युक्त होते हो । चूँकि जन्म तथा संसार सृष्टियाँ विषयचिन्ताओं के विकल्प से उदित हैं,
इसलिए तुम विविध चिन्ताओं का त्याग कर उपशम को प्राप्त होओ॥४-८॥
___हे सुन्दर, इस चंचल संसारसृष्टि और शान्तिसुख को तराजू में रखकर अपनी बुद्धि से कौन सारभूत है, इसकी परीक्षा करो। यदि तुम्हें संसारसृष्टि में सार प्रतीत हो, तो इसी संसारसृष्टि का अवलंबन करो। चूंकि यह संसारसृष्टि असार है, इसलिए तुम इसमें आदर का त्याग कर यह साररहित दृश्य दर्शन योग्य है, इस प्रकार की दर्शनलालसा से प्रिय का ग्रहण मत करो और अप्रिय का यह दर्शन के अयोग्य है, यों द्वेष से त्याग न करो; किन्तु प्रिय और अप्रिय दोनों के साक्षी एकमात्र आत्मा की इच्छा से आत्मकाम होकर इच्छापूर्वक विहार करो । पहले अविद्यमान यह दृश्य सुख-दुःख के साधनरूप से उदित हो अथवा इस समय विद्यमान यह नष्ट हो, किन्तु हे साधो, तुम इसके उदय और नाश से उदय नाश

प्रयुक्त हर्ष-विषादरूप विषमता को प्राप्त मत होओ॥९-११॥

200172 यदि कोई शंका करे कि दृश्य का सम्बन्ध रहते उससे होनेवाले वैषम्य का त्याग कैसे हो सकता है ? तो इस पर कहते हैं।
200173 वत्स, तुम्हारा दृश्य वस्तु के साथ तनिक भी सम्बन्ध नहीं है। जिसका स्वरूप विद्यमान नहीं हैं, ऐसे असद्रूप दृश्य से सद्रूप तुम्हारा सम्बन्ध ही कौन है ? ॥१२॥
200174 हे मन, तुम असत् हो और यह दृश्य भी सत् नहीं है, इसलिए दोनों के ही वन्ध्यापुत्र और आकाशपुष्प के समान असत् होने पर निःस्वरूप स्थितिवालों का सम्बन्ध, ऐसी उक्ति अपूर्व (विस्मयकारिणी) ही है॥१३॥
200175

200176 _ यदि कहते हो, मैं असत् नहीं हूँ। सत्य आत्मा ही मैं हूँ। दृश्य ही असत् है, तो भी दोनों का सम्बन्ध नहीं बन सकता, ऐसा कहते हैं। _ हे सुन्दर, यदि यह दृश्य असत् है और तुम सत्य हो, तो भला बतलाओ तो सही, सदसद्रूप सदा मृत
200177 और जीवितों का सम्बन्ध कैसे हो सकता है ? ॥१४॥
200178

200179 दोनों सत् ही हैं। कोई भी असत् नहीं है, इसमें भी कभी इष्ट का वियोग न होने से हर्ष तथा विषाद का अवसर नहीं है, ऐसा कहते हैं।
200180 हे चित्त, तुम और दृश्य दोनों ही यदि सन्मय और सदा रहनेवाले हो, तोहर्ष और विषाद का विस्तार ही कहाँ है ? इसलिए तुम महान विषाद का त्याग करो। आत्म-स्वरूप स्थिति में उत्साह को समाधि के अभ्यास से जगाओ, वह मौन होकर स्थित है। विक्षेपरूप सागर में आविष्ट हुई इस अमंगलमय स्थिति का त्याग करो। उत्सवों में लोगों के कौतुक के लिए बारूद आदि से बने हुए कन्दुकाकार अलात यन्त्र के (अनार यानी एक प्रकार की आतिशबाजी के) समान व्यर्थ अपने-आप जल रहे तुम मोहरूपी मल को प्राप्त होकर हे सन्मते,मन्दता को प्राप्त मत होओ॥१५-१७॥
200181 इस दृश्यवर्ग में जिसके प्राप्त होने से तुम परम परिपूर्णता को प्राप्त हो जाओ, ऐसी कोई भी उन्नत उत्तम वस्तु नहीं है, इसलिए अभ्यास और वैराग्य के बल से अति धीरता का अवलम्बन कर हे शठ मन, तुम चंचलता का त्याग करो ॥१८॥
200182

200183 ग्यारहवाँ सर्ग समाप्त
200184 बाहरवाँसर्ग राजा जनक की जीवन्मुक्तिरूप से स्थिति का और
200185 विचार तथा प्रज्ञा के विचित्र महात्म्य का विस्तार से वर्णन । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स, वहाँ अपने राज्य में इस प्रकार विचार कर रहे धीरमति राजा जनक ने सब राजकार्य किये, किन्तु उन्हें पहले के समान अहन्ता ममता से मोह नहीं हुआ। उनका मन कहीं हर्ष स्थानों में उल्लास को प्राप्त नहीं हुआ।१॥
200186 केवल सुषुप्ति के समान निर्विक्षेपरूप से सदा स्थित रहा। तब से लेकर उन्होंने न तो दृश्य का ग्रहण ही किया अथवा न त्याग ही किया, केवल तत्काल में उपस्थित दृश्य में वह निःशंक होकर स्थित रहे। जैसे धूलि से प्राप्त कलंक से आकाश कलंक को प्राप्त नहीं होता वैसे ही निरन्तर विचारवाले राजा जनक ने अनादि स्वभाव प्राप्त, रजोगुण से उदित अहं मम अभिमानरूप कलंक पुनः प्राप्त किया ही नहीं॥२-४॥
200187 इस प्रकार आत्म-विवेक के अनुसन्धान से
200188

200189 राजा जनक का अपरिच्छन्न ब्रह्माकार सम्यक् ज्ञान अत्यन्त निर्मल हो गया । जैसे आकाश में सूर्य उदित होते हैं, वैसे ही उनके हृदयाकाश में चिदात्मा, उदित हो गया जिसके प्रकाश विक्षेपों से सम्पादित रंजनाभेदों से रहित हैं और जो दुःखों से शून्य है॥५,६॥
200190 अनन्त आत्मावाले, सब भूतों के आत्मा के भिन्न उन्होंने सब पदार्थों को चिदात्मा में अध्यस्त अतएव आत्मभूत देखा ॥७॥
200191 वे न तो कहीं पर विशेषरूप से हर्षित हुए और न कहीं पर दुःखी हुए । माया के सर्वव्यवहाररूप होने के कारण असंग आत्मा से उसका स्पर्श न देखने से सदा ही वे समचित्त रहे । प्राणियों का सत्कार करनेवाले ज्ञानवृद्ध जनक, जिन्होंने लोक में परब्रह्म का ज्ञान प्राप्त कर लिया था, तब से लेकर जीवन्मुक्त हो गये । विदेह देशों का राज्य कर रहे, लोगों के प्राणों के समान, राजा जनक हर्ष और विषाद के अधीन होकर उनसे कभी भी सन्तप्त नहीं होते थे ॥८-१०॥
200192 मानसिक गुण और दोषों के व्यापार से न तो स्वरूप के तिरोधानरूप अस्त को प्राप्त होते थे और न पुनः स्वरूप के आविर्भावरूप उदय को प्राप्त होते थे। बाहरी राज्य से उत्पन्न अर्थ और अनर्थों से न तो उन्हें हर्ष होता था और न खेद होता था। कर्म करते हुए भी वे कहीं पर कुछ भी नहीं करते थे। वे निरन्तर चित् के मध्य में सदा स्थित रहते थे।
200193 सुषुप्त रूप से स्थित राजा जनक की राग, द्वेष, आदि सब वासनाएँ सब पदार्थों से सर्वथा निवृत्त हो गई थी। वे न तो भविष्य का अनुसन्धान करते थे और न अतीत की चिन्ता करते थे। वर्तमान क्षण का हँसते हुए अनुसरण करते थे भाव यह कि वासनावश पूर्वोत्तर का अनुसन्धान होता है, उससे पूर्व में अनिष्ट करनेवाले पदार्थों से द्वेष होता है और भावी प्रिय के लिए अनुराग होता है, तदनन्तर प्रवृत्ति होती है, यों सब अनर्थों की प्राप्ति वासना से ही होती है। एकमात्र वर्तमान का दर्शन करने में दुःख के प्रति द्वेष न होने से उसमें अप्रियता का अनुसन्धान नहीं होता, इसलिए वे स्वाभाविक आनन्द की अनुवृत्ति से हँसते हुए ही एकमात्र वर्तमान क्षण का अनुसरण करते थे ॥११-१४॥
200194 हे कमलनयन श्रीरामचन्द्रजी, एकमात्र अपने विचार से ही राजा जनक को प्राप्तव्य परम ब्रह्मरूप वस्तु निःशेषरूप से प्राप्त हुई यानी विस्मृत गले के सुवर्णहार की तरह ज्ञानमात्र से मिली, न कि अन्य इच्छा से ॥१५॥
200195

200196 जब तक फल की प्राप्ति न हो, तब तक विचार का त्याग नहीं करना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
200197 तब तक अपने चित्त से आत्मतत्त्व का विचार करना चाहिये जब तक विचारों की सीमा का अन्त (आत्मज्ञानरूप फल) प्राप्त न हो ॥१६॥
200198 सन्तों की संगति से निर्मलतारूप अभ्युदय को प्राप्त हुए, विचार से विशद चित्त से जो परम पद प्राप्त होता है, वह न तो गुरु के उपदेश से न शास्त्रार्थ के
200199 अनुशीलन से और न पुण्य से प्राप्त होता है। (यहाँ पर साधनभूत गुरु, शास्त्रार्थ और पुण्य को परमपद को असाधन कहना विचार की प्रधानता के बोधन के लिए है जैसै कि गौ और अश्व से भिन्न अपशु हैं, गौ तथा अश्व पशु हैं, यहाँ पर गौ और अश्व की प्रधानता के द्योतन के लिए उनसे भिन्न को अपशु कहा है)॥१७॥
200200 हे श्रीरामचन्द्रजी, सत् शास्त्रों के अभ्यास और विचार से परिष्कृत तथा ऊहापोह में कुशल अनुरागयुक्त सखी के सदृश-अपनी मति से उत्तम पद प्राप्त होता है, अन्य क्रिया से प्राप्त नहीं होता ॥१८॥
200201 जिस पुरुष की पूर्वापर का विचार करनेवाली, कुशाग्र प्रज्ञारूपी दीपशिखा जलती है, उसे कभी भी अज्ञानरूपी अन्धकार क्लेश नहीं पहुँचाता ॥१९॥
200202 हे महामते, जो विपत्तियाँ दुस्तर हैं और दुःखरूपी महातरंगों से भरी हैं, उन आपत्तिरूपी नदियों से प्रज्ञारूपी नौका द्वारा ही निस्तार होता
200203

200204

200205 है |२०॥
200206 जैसे कोमल वायु की लहर असार तृण को लथेड़ देती है वैसे ही प्रज्ञा से रहित मूढ पुरुष को छोटी-सी आपत्ति भी पीड़ित कर डालती है ॥२१॥
200207 हे शत्रुतापन, प्रज्ञावान पुरुष के चाहे गुरु आदि सहायक न हों, शास्त्राभ्यास भी उसने न किया हो, फिर भी एकमात्र ज्ञान से बाधित होने के कारण अतिकोमल संसाररूपी सागर से वह निस्तार पा ही जाता है ॥२२॥
200208

200209 लोक में भी प्रज्ञावान मन्त्री आदि की अन्यबल से युक्त पुरुष की अपेक्षा प्रबलता प्रसिद्ध ही है, ऐसा कहते हैं।
200210 प्रज्ञावान पुरुष चाहे सहायशून्य ही क्यों न हो, फिर भी वह कार्य में सफलता प्राप्त करता है, किन्तु प्रज्ञाविहीन पुरुष कार्य को प्राप्त कर बहुत सी सेना आदि के बल से प्रधान होकर भी नष्ट हो जाता है (卐) ॥२३॥
200211

200212 कोई कहे कि प्रज्ञा जब ऐसी वस्तु है, तब उसे किस उपाय से प्राप्त करना चाहिये? इस पर कहते हैं। __जैसे फल प्राप्ति के लिए सिंचन, रक्षण करने आदि से लता बढ़ाई जाती है वैसे ही शास्त्राभ्यास और सज्जनों की संगति से पहले प्रज्ञा को बढ़ाना चाहिये ॥२४॥
200213 जैसे चन्द्रमा का मण्डल संसार के अन्धकार को दूर करनेवाली चाँदनी को उत्पन्न करता है वैसे ही प्राक्तन शुभकर्मरूपी वृक्ष, जिसका प्रज्ञाबल ही महान मूल है, समय पर मूलअज्ञान की निवृत्ति में समर्थ आत्मज्ञान को उत्पन्न करता है ॥२५॥
200214 बाह्य पदार्थों के अर्जन में लोग जैसे उद्योग करते हैं, प्रज्ञा की अभिवृद्धि के लिए पहले वैसा ही उद्योग करना चाहिए, उससे अधिक परिश्रम की आवश्यकता नहीं है, यह भाव है ॥२६॥

200215 बुद्धि की मंदता, जो सब दुःखों की सीमा है, आपत्तियों का उत्तम भण्डार है और संसाररूपी वृक्षों का बीज है उस
200216 अज्ञान का विनाश करना चाहिए ॥२७॥
200217
200218 इसी प्रकार प्रज्ञाकोश भी सब सम्पत्तियों की चरम सीमा है, ऐसा दिखलाते हैं।
200219 स्वर्ग से जो सुख मिलता है, पाताल से (M) जो सुख मिलता है और राज्यों से जो सुख मिलता है, वह सारा सुख महात्मा को प्रज्ञाकोश से प्राप्त होता है ॥२८॥
200220
200221 आत्यन्तिक दुःखक्षय भी एकमात्र प्रज्ञा का ही फल है, ऐसा कहते हैं।
200222 हे श्रीरामचन्द्रजी, भयंकर इस संसार सागर से प्रज्ञा द्वारा ही निस्तार होता है, दानों से, तीर्थों से अथवा तपस्या से इस संसार से निस्तार नहीं मिलता। दान, तप आदि का फल छोटे-मोटे पापों का क्षय है, संसारसागर से निस्तार रूप महाफल नहीं है ॥२९॥
200223
200224 जो स्वर्गादि अन्य पदार्थ दानादि कर्मों के फल कहे गये हैं, वे भी प्रज्ञा के फल ही हैं, ऐसा कहते हैं।
200225 卐 इस श्लोक का दूसरा अर्थ यों है - चरमसाक्षात्कारवृत्तिरूप प्रज्ञा से सम्पन्न असंग आत्मा सब कार्यप्रपंचों के बाध को और सब अवश्यकर्तव्य पुरुषार्थों की अवधिभूत परम पुरुषार्थ को प्राप्त होता है। किन्तु मोह सकल प्रपंच विस्ताररूप कार्य को पाकर उसका कारण होने से प्रधान होता हुआ ज्ञानमात्र से नष्ट हो जाता है ।
200226 स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः | जगाद धुसदां मध्ये पातालेभ्यः समागतः ॥
200227 (पाताल लोकों से आए हुए श्रीनारदजी ने देवताओं की सभा में कहा कि पाताल स्वर्गलोक से भी रमणीय हैं) इस पौराणिक वचन से पाताल में भी सुखातिशय प्रसिद्ध है।
200228
200229 भूमिचर लोग भी आकाशगमन आदिरूप दैवी सम्पत्ति को जो प्राप्त हुए हैं, वह भी प्रज्ञारूपी पवित्र लता से उत्पन्न हुआ स्वादिष्ट फल है। जिन सिंहों ने अपने पंजों से मत्त गजेन्द्रों के कुम्भस्थल फाड़ डाले, वे भी प्रज्ञा से सियारों द्वारा ऐसे पराजित हुए हैं, जैसे सिंहों से हरिण पराजित होते हैं। साधारण से भी साधारण लोगों ने अपनी प्रज्ञा से राजगद्दी प्राप्त की है। इस लोक में प्रज्ञा में ही स्वर्ग और अपवर्ग की योग्यता दिखाई देती है। अतिभीरु भी सब वादीजन प्रज्ञा से ही अपने विकल्पों से शोभित होनेवाले प्रगल्भवादियों को जीत लेते हैं । विवेकी पुरुष के हृदयकोश में स्थित यह प्रज्ञा चिन्तामणि रूप है, यह कल्पलता की नाईं वांछित फल देती है। कुशल पुरुष प्रज्ञा से संसार से निस्तार पाता है और अधम पुरुष डूबता है। ठीक भी है, नौका चलाने की शिक्षा को प्राप्त हुआ केवट नौका से पार चला जाता है और नौका चलाने में अशिक्षित केवट पार नहीं पहुँचता । प्रज्ञा को नौका के समान यदि विवेक वैराग्य आदि सन्मार्ग में लगाई जाय, तो पार पहुँचाती है किन्तु राग, द्वेष, आदि असत् मार्ग मे लगाई गयी, संसार में भ्रमण करती हुई बुद्धि सागर में घूमती हुई नौका के समान मनुष्य को आपत्ति देती है ॥३०-३६॥
200230 तृष्णा के वर्ग के लोभ, मोह, क्रोध, चिन्ता आदि से उत्पन्न हुए द्वेष, चिन्ता, अविद्या आदि दोष विवेकशील अतएव असंमूढ़ पुरुष को इस प्रकार पीड़ित नहीं करते, जिस प्रकार कि कवचयुक्त पुरुष को बाण पीड़ित नहीं कर सकते ॥३७॥
200231 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस लोक में प्रज्ञा से सारा जगत गुण-दोष तत्त्वविवेक के साथ भलीभाँति दिखाई देता है। परमार्थदृष्टिवाले पुरुष के पास न सम्पत्तियाँ आती हैं, न विपत्तियाँ ही आती है। जैसे सूर्य को आवृत करनेवाला जलरूप विस्तृत काला मत्त मेघ वायु से छिन्न-भिन्न हो जाता है वैसे ही परमात्मा को आवृत करनेवाला जड़प विस्तृत मलिन मत्त अहंकार प्रज्ञा से नष्ट हो जाता है ॥३८,३९। उन्नत अनुपम पद में पहुँचने की इच्छावाले पुरुष को पहले इस मति का ही क्रमशः विवेकशिक्षा द्वारा शोधन करना चाहिये । धान्य
200232 आदि की अभिवृद्धि चाहने वाला कृषक सबसे पहले पृथिवी को ही जोतता है॥४०॥
200233
200234 बारहवाँ सर्ग समाप्त
200235 तेरहवाँसर्ग जनक के विचार को उदाहरण बनाकर चित्त के
200236 प्रशमन के उपायों का युक्तियों द्वारा विस्तारपूर्वक वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार जनक के समान अपने से आत्मा का विचार कर आप असम्भावना आदि प्रतिबन्धकों के निरास द्वारा ज्ञातज्ञेय (जिन लोगों को ज्ञातव्य वस्तु का, ब्रह्म का परिज्ञान हो चुका) लोगों के पद को पा जाओगे। जो लोग अन्तिम जीवन्मुक्ति जन्मवाले प्रज्ञावान और राजस-सात्त्विक हैं, वे लोग जनक के समान प्राप्य वस्तु को स्वयं पा जाते हैं। भाव यह कि रजोगुण से पौरुष प्रयत्न होने और सत्त्वगुण से चित्तप्रसाद की अभिवृद्धि होने के कारण राजस सात्त्विक पुरुष ही अपने विवेक से आकाश से फल पतन के तुल्य ज्ञानप्राप्ति में अधिकारी हैं ॥१-२॥
200237
200238 वे प्राप्तव्य वस्तु को कैसे प्राप्त करते हैं, ऐसी शंका होने पर उसे कहते हैं। सत्त्वगुण की अभिवृद्धि से जब आत्मा अपने से ही अपने में प्रसन्न होता है, तब रजोगुण की
200239
200240
200241 विष्टम्भशक्ति (आवरणशक्ति) से इन्द्रियनामक शत्रुओं को पुनः-पुनः जीतकर वे स्वयं प्राप्तव्य वस्तु को प्राप्त करते हैं|३॥
200242 प्रसन्न, सर्वव्यापक, इन्द्रियों को वश में करनेवाले, स्वयंज्योति परमात्मा के अपने-आप साक्षात्कृत होने पर सब दुःख दृष्टियाँ नष्ट हो जाती हैं ॥४॥
200243 उस परब्रह्म परमात्मा का साक्षात्कार होने पर अहन्ता-ममता प्रतीतिरूप हृदय ग्रन्थियाँ नष्ट हो जाती हैं, जो दुर्वासनाओं की मुट्ठियाँ हैं यानी बीज की मुट्ठी की तरह अपने भीतर दुर्वासनाओं का दृढ़तापूर्वक ग्रहण करनेवाली और चित्तरूपी खेत में बोई जानेवाली हैं और आध्यात्मिक आदि विविध दुःखों की वृष्टियाँ हैं ॥५॥
200244
200245 हे श्रीरामचन्द्रजी, अपनी विवेक बुद्धि से अपने को सम्पूर्ण जगत के उत्पत्ति आदि के अधिष्ठानभूत ब्रह्मरूप से जानकर राजा जनक के समान परम पुरुषार्थरूपशोभावाले आप सर्वोत्कृष्ट हो जाइये ॥६॥
200246
200247 अब आत्मप्रसाद के उपायों में विचार ही मुख्य है, ऐसा कहते हैं।
200248 नित्य आन्तरिक विचारवाले और जगत को अनित्य देख रहे पुरुष का आत्मा राजा जनक के समान समय आने पर स्वयं प्रसन्न हो जाता है ॥७॥
200249
200250 विचार की जड़ भी पुरुष प्रयत्न ही है, इस आशय से कहते हैं।
200251 संसार से भयभीत हुए पुरुषों का अपने प्रयत्न को छोड़कर न तो भाग्य शरण है, न कर्म शरण हैं, न धन शरण है और न बन्धु-बान्धव ही शरण हैं ॥८॥
200252
200253 यदि कोई शंका करे कि भाग्यवश स्वयं ही समय आने पर ज्ञान हो ही जायेगा? हमारे प्रयत्न से क्या लाभ है ? तो इस पर कहते हैं। __ जो लोग प्रयत्न, विवेक, वैराग्य, विचार आदि कार्यों में भाग्य के आधीन रहते हैं और भाग्य के प्रतिकूल होने पर अपने हजारों प्रयत्नों से क्या सिद्ध होगा, बहुत से लोग फल प्राप्ति के लिए प्रयत्न करते हैं, पर दैव से विनष्ट हुए उनका काम, क्रोध आदि से पतन देखा जाता है - इत्यादि कुकल्पनाएँ करते है, उनकी मन्द मति विनाश की ओर ले जानेवाली है, उनका अनुसरण नहीं करना चाहिए ॥९॥
200254 परम विवेक का अवलम्बन कर आत्मा का अपने आप साक्षात्कार कर वैराग्य से वृद्धि को प्राप्त हुई (अनादिकाल से निमग्न आत्मा के उद्धार में समर्थ) बुद्धि से संसारसागर को पार करे ॥१०॥
200255 हे श्रीरामचन्द्रजी, जनक की आख्यायिका के उदाहरण से विस्तारित, आकाश से फलपतन के तुल्य यह ज्ञानसंप्राप्ति मैंने आपसे कही जो अज्ञानरूपी वृक्ष को उखाड़ फेंकनेवाली और निरतिशयसुख देनेवाली है|११॥
200256 जैसे प्रातःकाल में कमल विकास को प्राप्त होता है, वैसे ही जनक के तुल्य सद्बुद्धि और स्वयं ही आत्मसाक्षात्कार करनेवाले पुरुष की देह के अन्दर हृदय में स्थित स्वयंज्योति परमात्मा विकास को प्राप्त होता है॥१२॥

जैसे धूप से जिसकी शीतलता हर ली गयी, ऐसा हिमकण गलकर लीन हो जाता है, वैसे ही यह विचित्र संसार चिन्तन विचार से विलीन हो जाता है|१३॥

देह में अहंभाव का त्याग ही पूर्ण आत्मदर्शन में मुख्य साधन है, ऐसा कहते हैं।
यह देह ही मैं हूँ, इस रात्रि का विनाश होने पर अपने-आप सर्वव्यापक विशाल आत्मप्रकाश प्रकट होता है। यह देह ही मैं हूँ' इस परिच्छेद के विनष्ट होने पर अनन्तभुवनव्यापी विस्तार उत्पन्न हो जाता है॥१४,१५॥
हे सद्‌बुद्धे, जैसे राजा जनक ने विचार कर अहंकारवासना का त्याग किया वैसे आप भी अपने हृदय में विचार कर अहंकारवासना का त्याग कीजिए।।१६॥
अहंकाररूपी मेघ के नष्ट होने पर

सर्वव्यापक, निर्मल चिदाकाश में आत्मप्रकाशरूपी परम सूर्य अवश्य ही अत्यन्त प्रकाश को प्राप्त होता है|१७॥जो अहंकार की भावना है, वही तमका (अज्ञान का) मुख्य बल है, उसके शान्त होने पर प्रकाश उत्पन्न होजाता है|१८॥न अहन्ता है, न अन्य है और नतोशून्य ही है, क्योंकि दोनों का साक्षी विद्यमान है, इस प्रकार से भावित मन शान्ति को प्राप्त होकर ग्रहण योग्य विषयों में मग्न नहीं होता ॥१९॥

उपादेय (ग्राह्य) विषयों में मन का अनुराग और हेय (त्याज्य) विषयों में मन का द्वेष ही पुरुष का बन्धन है, उससे अतिरिक्त बन्धन नहीं है, ऐसा कहते हैं।
मन का जो उपादेय वस्तुओं की ओर आकृष्ट होना है और जो हेय वस्तुओं का सर्वथा त्याग है, उसीको आप बन्धन समझिये, उससे अतिरिक्त बन्धन नहीं॥२०॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, हेय वस्तुओं के प्राप्त होने पर आप खिन्न न होइये और उपादेय वस्तुओं में अभिमान न कीजिये । हेय और उपादेय वस्तुओं में राग द्वेषात्मक वृत्तियों का त्याग कर उनके साक्षी में एकनिष्ठ होकर विक्षेपशून्य होइये ॥२१॥
जिन लोगों की, यह उपादेय है, यह हेय है, ऐसी अवस्था सर्वत्र अहेय आत्ममात्र के दर्शन से विलीन हो गई, वे पुरुष न तो किसी वस्तु की वांछा करते हैं और न किसी वस्तु का त्याग ही करते हैं ।।२२॥
जब तक चित्त से हेय और उपादेय की कल्पना क्षीण नहीं हई, तब तक जैसे मेघाच्छन्न आकाश में चाँदनी शोभित नहीं होती वैसे ही समता (अविषम ब्रह्मात्मता) शोभित नहीं होती ॥२३॥
यह वस्तु खराब है इसलिए त्याज्य है, यह वस्तु उत्तम है इसलिए ग्राह्य है, इस प्रकार जिसका मन चंचलता को प्राप्त हुआ, उस पुरुष में समताशाखोट वृक्ष में मंजरी के समान नहीं होती॥२४॥
यह वस्तु मेरे अनुकूल है अतः यह मुझे प्राप्त हो, इस प्रकार लाभ से विलासित होनेवाली और यह वस्तु मेरे प्रतिकूल है अतः यह मुझे कभी भी प्राप्त न हो, इस प्रकार द्वेष से विलासित होनेवाली एषणा जिस पुरुष में है, उसमें वैराग्य से उदित होनेवाली समता और स्वच्छता कहाँ ? ॥२५॥

उस पुरुष में समता और स्वच्छता की संभावना में क्या विरोध है, ऐसा प्रश्न होने पर कहते हैं।
अद्वितीय निर्दोष इस ब्रह्मतत्त्व के ही भेदाभेद कल्पना से विद्यमान रहने पर क्या अत्यन्त अयुक्त है ? और कहाँ पर युक्तता है ? भाव यह कि यदि सब पदार्थ असंग, अद्वितीय, आनन्दरूप और अभिन्न ही हैं तो आत्मरूप होने के कारण सब अनुकूल ही हैं, यदि भिन्न हैं तथापि आत्मा से उनका स्पर्श न होने से न अनुकूल हैं, न प्रतिकूल हैं, इसलिए भेद की अवस्था में भी अयुक्तता और युक्तता का अवकाश नहीं है । पूर्वोक्त पुरुष में तो युक्तता-अयुक्तता विद्यमान है, अतः उसमें स्वच्छता और समता की संभावना में विरोध है ही ॥२६॥
इच्छित, अनिच्छित की आशंकारूपी चंचल वानरियाँ जिस पुरुष के चित्तरूपी वृक्ष पर स्फुरित होती हैं। भला उस पुरुष को शान्ति कहाँ से प्राप्त हो सकती है ? |२७॥

अब जीवन्मुक्त पुरुष के लक्षणभूत पन्द्रह गुणों को कहते हैं। निराशता, निर्भयता, नित्यता, समता, ज्ञाता, निरीहता, निष्क्रियता, सौम्यता, निर्विकल्पता, धैर्य, मैत्री, सन्तोष, मधुरता, मधु-भाषिता और मननशीलता ये हेय और उपादेय से रहित ज्ञानी में, वासना के बीज अज्ञान के नष्ट होने के कारण, वासनारहित रहते हैं ॥२८,२९॥

इस समय उक्त गुणों के अर्जन में उपाय का उपदेश देते हैं।

__ जैसे बह रहे जल को बाँध से रोकते हैं वैसे ही निकृष्ट विषयों में दौड़ रहे मन को विषयों से सब बाह्येन्द्रियों की परावृत्ति द्वारा जबर्दस्ती रोके ॥३०॥
___ बाह्यपदार्थों में आत्मत्वभ्रान्ति नहीं हो सकती है अतः उनका रत्न की तत्त्व-परीक्षा के समान सदा सब तरह विचार करना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
इन बाह्य पदार्थों का त्याग करके आप बैठते, चलते, सोते सदा सब आन्तरपदार्थों का भली-भाँति विचार कीजिए। वृद्धों ने कहा भी है-चलते, बैठते अथवा जागते, सोते जिसका मन विचारमग्न नहीं रहता वह मृतक कहलाता है। तृष्णारूपी मछली जिसमें फँसी है, मोहरूपी सेवार से जो मैला हुआ है, संसाररूपी जल में फैला है एवं जो चिन्तारूप तन्तुओं से निर्मित है, ऐसे वासनाजाल को जैसे आकाश में बह रही तेज आँधी से बादल छिन्न-भिन्न हो जाता है वैसे ही मेरे द्वारा उपदिष्ट इस तीखी बुद्धिरूपी कैंची से काटिये जो अत्यन्त विस्तीर्ण ब्रह्म की ओर उन्मुख है ॥३१-३३॥
हे सौम्य, चिर अभ्यास से दृढ़ हुए एकात्मस्थिरतारूप चित्त धैर्य से सम्पन्न अतएव अनादिकाल से संसारसागर में डूबे हुए आत्मा का उद्धार करने में समर्थ अपरोक्ष साक्षात्कार बुद्धि से संसाररूपी वृक्ष के मूल को, जो दोषरूपी अंकुरों की उत्पत्तिभूमि है, जैसे वृक्ष के अवयव काष्ठरूप कुल्हाड़े से वृक्ष काटा जाता है, वैसे ही मन से ही मन का विनाश कर शीघ्र ही परम-पवित्र स्थान को पाकर आप स्थिर होइये ॥३४,३५॥

यदि कोई शंका करे कि पहले से सिद्ध मन का उक्त उपाय द्वारा विनाश होने पर भी भावी मनोवृत्ति का कैसे विनाश होगा, तो इस पर कहते हैं।
वासनोच्छेदरूपी विस्मृति से उत्तरकाल में प्राप्त हुए वृत्ति रूप मन का विनाशकर वर्तमान मन का भी कतकरेणु न्याय से मन से ही विनाशकर आप संसार का विच्छेद कीजिये ॥३६॥

यदि कोई शंका करे कि ऐसी अवस्था में भी तत्त्वज्ञानी के जीवन की सिद्धि के लिए जीवन के मूलभूत अविद्यानामक मोह को अवश्य ही मानना पड़ेगा, वही फिर संसार को उत्पन्न करेगा, तो इस पर कहते हैं।
मोह संसार को भूल कर फिर फिर नहीं उत्पन्न होता, भाव यह कि वासनाक्षयरूप विस्मृति होने पर मोह में बीज शक्ति नहीं रह जाती।
शंका : तब संसार ही मोहक्षेत्र में अपने आप उगेगा ?
समाधान : संसार चित्त का विस्मरण कर फिर नहीं उगता । भाव यह कि चित्तसंस्कारोच्छेदरूप विस्मरण होने पर फिर संसार का उद्गम नहीं होता ॥३७॥

चित्त और चेत्य इन दोनों के विस्मरण में उनके ऊपर आस्था का त्याग ही उपाय है, ऐसा कहते हैं।
खड़े होते, चलते, सोते, जागते, रहते, उछलते, कूदते यह असत् ही है, ऐसा मन में निश्चय कर इसमें आस्था का परित्याग कीजिये ॥३८॥

आस्था का त्याग करने पर समता भी सिद्ध होती है, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, समता का पूर्णरूप से अवलम्बन कर प्राप्त कार्य कर रहे और अप्राप्त कार्य का चिन्तन न कर रहे आप इस लोक में विहार कीजिये ॥३९॥

200301 जैसे महेश्वर पृथ्वी आदि अष्टमूर्तिरूप लिंगों को शुद्ध चिन्मात्रदृष्टि से नहीं धारण करते और जगदाकार में विवर्तित माया के अधिष्ठान होने से
200302
200303 अपने संनिधानमात्र से उन्हें धारण भी करते हैं उससे सर्वकर्ता भी होते हैं वैसे ही आप भी राज्य आदि कार्यों को अन्यथा से केवल संनिधि-मात्र से कीजिये और आत्मा अकर्ता है, इस निश्चय से न भी कीजिये ॥४०॥
200304 नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता। (इससे अन्य द्रष्टा नहीं है, इससे अन्य श्रोता नहीं है।) इत्यादि श्रुति सब शरीरों में आप ही अप्रच्युत स्वभाव हैं, परमार्थ सत् हैं, आप ही जन्मादिविकार शून्य अज है, आप ही सबकी आत्मा हैं एवं आप ही पूर्वोक्त महेश्वर हैं। इस प्रकार के
200305 आपने अपने अज्ञान से इस प्रकार इस प्रपंच का विस्तार किया है, दूसरे ने नहीं किया है।॥४१॥
200306
200307 यदि मैंने ही इसका विस्तार किया है, तो इसमें मेरे हर्ष-क्रोध से होनेवाले दोष क्यों होते हैं ? इस पर कहते हैं।
200308 जिस तत्त्वज्ञानी ने सद्रूप आत्मदृश्य की परमार्थसन्मात्र भावना से चारों ओर अन्य कोई वस्तु है, ऐसी भावना का त्याग कर दिया, वह पुरुष हर्ष, क्रोध, विषाद आदिसे होनेवाले दोषों से आक्रान्त नहीं होता, इसलिए आप भी द्वैत की भावना का त्याग कीजिये । जो राग और द्वेष का त्याग कर चुका है, जिसके लिए ढेला, पत्थर और सोना समान है एवं जिसने संसार की वासनाओं का त्याग कर दिया है, ऐसा योगी युक्त कहा जाता है। वह जो कुछ करता है, जो भोजन करता है, जो देता है और जो मारता है, इन सबमें उस मुक्तबुद्धिवाले पुरुष की सुख-दुःख के विषय में समानता रहती है जो इष्ट और अनिष्ट भावना का त्याग कर यह प्राप्त कर्म कर्तव्य ही है, इस बुद्धि से कार्यों में प्रवृत्त होता है, वह कहीं पर भी निमग्न नहीं होता है। हे महामते, यह मैं और जगत चित्तसत्तामात्र ही है, इस प्रकार के निश्चयवाला मन, जिसने भोगचिन्ता का त्याग कर दिया है, शान्ति को प्राप्त होता है।
200309 यह मैं और जगत चित्सत्तामात्र ही है, ऐसा जो ऊपर कहा है, उसका उपपादन करते हैं।
200310 चूँकि मन स्वभावतः जड़ है, अतः स्वतः सिद्ध होने और दूसरे का (अपने विषय का) साधन करने के लिए स्वयं असमर्थ होने के कारण अपनी सिद्धि और अपने विषय के साधन के लिए स्वसाक्षिभूत, स्वप्रकाश, चिद्रूप पारमार्थिक वस्तु का अनुसरण करता है । जैसे कि अपने जीवननिर्वाह के लिए और अपने बच्चों के भरण-पोषण के लिए मांस की अभिलाषा से बिलाव वन में सिंह का अनुसरण करता है। जैसे सिंह का अनुगामी बिलाव सिंह के पराक्रम से प्राप्त मांस खाता है वैसे ही मन चित् के बल से प्राप्त दृश्य का (स्व और स्वविषय का) आश्रय लेता है ॥४२-४८॥
200311 इस प्रकार मन असत्कल्प है, यह बात सिद्ध हुई, यह एक अद्वितीय आत्मा का विस्मरण कर, उसकी जगत के आकार से भावना कर स्वयं जगदाकार हो चित्तत्त्व की कृपा से जीता है, इसलिए आत्मस्मृति को प्राप्त कर फिर चित् भी हो जाता है यानी मनस्ता का त्याग करता है॥४९॥
200312
200313 मन की प्रकाशशक्ति के समान स्पन्दनशक्ति भी चित् के अधीन है, ऐसा कहते है।
200314 जो जड़ मन शव के तुल्य अचेतन है, वह चिद्रूप दीपिका के बल के बिना कैसे चेष्टा कर सकता है ? ॥५०॥
200315
200316 अतएव चित् में स्पन्दन कल्पना है, वही मन है, ऐसा विद्वानों का प्रतिवाद है यह कहते हैं।
200317 यह शास्त्रज्ञ लोग चित्स्वभाव से सम्बद्ध असन्मय स्पन्दशक्तिरूप कल्पना को चित्त शब्द से कहते हैं ॥५१॥□९१२
200318
200319 उपशम प्रकरण स्पन्दशक्ति के ही विलास चित्त और चित्तवृत्तियाँ हैं, ऐसा कहते हैं।
200320 जो चित्तरूपी साँप का फुफकारना है, वही यह कलना शब्द से कहा जाता है। मैं चित् ही हूँ, ऐसा जानकर वह कलना शुद्ध चिद्रूपता को प्राप्त होती है ॥५२॥
200321
200322 इससे सिद्ध हुआ कि चित् का चेत्य त्याग ही ब्रह्मतारूप से पर्यवसन्न होना है, ऐसा कहते हैं।
200323 चेत्य से रहित जो यह चित् है, वह सनातन ब्रह्म है और चेत्यसहित जो यह चित् है, वही यह कलना है ॥५३॥
200324
200325 काल द्वारा मनन से यह कलना मन होती है, ऐसा कहते हैं।
200326 जो सच्चिदानन्दरूप है, वही कलना बन कर सदा हृदय में सत् के समान स्थित संकल्प-विकल्प कल्पना होकर यह प्रसिद्ध मन बन जाता है ॥५४॥
200327
200328 नित्य अनुभवस्वभाव ब्रह्म का स्वरूपविस्मरण होने पर कलना ही स्मृतिता को और चित्तता को प्राप्त होती है, ऐसा कहते हैं।
200329 चित्तरूप से प्रसिद्ध यह कलना जभी उदित होती है, तभी वह चित्त्व को भूलकर जड़ के समान स्थित हो जाती है॥५५॥
200330
200331 __ अतीत विषयों के आकार की कल्पना से चित्तता के समान अनागत विषयों के आकार की कल्पना से संकल्प-विकल्प का अनुविधान करने के कारण मनस्ता को भी वह प्राप्त हुई है, इस आशय से कहते हैं।
200332 - इस तरह दो प्रकार से परिच्छेद को प्राप्त हुई, पूर्व जन्म के इष्ट-अनिष्ट-साधनों का निश्चय कर भावी इष्ट-अनिष्ट साधनता का संकल्प कर हेय-उपादेय धर्मवाली मुख्य वह चिति ही संकल्प को उत्पन्न करनेवाली कलना नामक होगी ॥५६॥
200333 वह चिति ही अपनी मायाशक्ति से जगत्ता को मानों प्राप्त हुई है। जब तक गुरु, शास्त्र और विचारों से वह प्रबोधित नहीं की जाती है, तब तक वास्तविक पूर्णानन्द अद्वितीयरूप ब्रह्म नहीं जाना जाता है ॥५७॥
200334 इसलिए शास्त्रविचार से, उत्कृष्ट वैराग्य से और इन्द्रियों के निग्रह से कलना को कलनारूप जो तीन अवस्थाएँ है, तद्रूप स्वप्न से लौटाये ॥५८॥
200335 शास्त्रजन्यज्ञान से, शम आदि साधनयुक्त मनन और निदिध्यासनों से प्रबुद्ध हुई सब लोगों की कलना ब्रह्मता को प्राप्त होती है, अन्यथा संसार में भ्रमण करती है। रागरूपी मदिरा से मत्त, विषयरूपी गड्ढे में गिरी हुई और आत्मा के अज्ञान से सोई हुई कलना को ही प्रबुद्ध करना चाहिये ॥५९,६०॥
200336
200337 यदि कोई शंका करे कि कलना यदि सोई है, तो जगत को कैसे जानती है अथवा जानने पर प्रसिद्ध चित्स्वभाव से उसमें कौन अन्तर है ? तो इस पर कहते हैं।
200338 जब यह अप्रबुद्ध रहती है, तब जगत का कुछ भी बोध नहीं होता, क्योंकि जगत एकमात्र अज्ञान का विलास है, दिखाई देतीहुईभीजगत स्थिति भीतर सांकल्पिकप्रसादकलना के समान असन्मयी है ॥६१॥
200339
200340 विषयांश का त्याग करने पर बची हुई कलना ही आत्मा है, ऐसा कहने पर वृत्तिज्ञानही आत्मा है, ऐसा कोई न समझ जाय, इसलिए उसके साक्षी उसके अन्दर स्थित शुद्ध चित् को पृथक् करके दिखलाते हैं।
200341 गन्धशक्ति से मंजरी के समान यह चित्तवृत्तिरूप कलना अन्दर स्थित उस सर्वसाक्षिणी परमदृष्टि से व्याप्त होकर अपने-अपने विषयों के प्रकाशन में समर्थ होती है स्वतः नहीं होती॥६२॥
200342
200343
200344 यदि वह सर्वसाक्षिणी है, तो तत् तत् अन्तःकरण धर्मों को ही क्यों प्रकाशित करती है, सबको क्यों नहीं प्रकाशित करती है ? तो इस पर कहते हैं। __जो यह नित्यबोधस्वरूप साक्षी चिति है, वह परिच्छिन्न वृत्तिरूप कलना की उपाधि के कारण थोड़ी ही है, इस तरह

तीनों जगतों में उन-उन प्राणियों द्वारा वह संकल्पित है, इसलिए थोड़ा ही (तत्तत अन्तःकरणधर्मों को ही) नित्य जानती है ॥६३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, पाषाणतुल्य, जड़ कलना
जैसे पद्मिनी धूप से प्रबोधित होती है वैसे ही परम चेतन से ही बोधित होती है॥६४॥

जो नैयायिक आदि नित्य साक्षी को न जानते हुए पर प्रकाश्य अनित्य ज्ञान को ही अर्थप्रकाशक मानते हैं, उनका बहुत उदाहरणों से उपहास करते हैं।
जैसे पाषाणमयी कन्या को नाचने के लिए कितना भी कहा जाय, पर वह नाचती नहीं वैसे ही यह कलना शरीर में कुछ भी नहीं जानती॥६५॥
___ अचेतन अन्तःकरणवृत्ति आदि में नित्यचित् की सन्निधि के अभाव में विषयोन्मुख प्रवृत्ति ही नहीं हो सकती, उनकी प्रकाशता तो दूर रही, इस आशय से कहते हैं। __ क्या कहीं चित्रलिखित राजाओं ने कोलाहल से भरा हुआ युद्ध किया ? क्या चन्द्रमा की किरणों द्वारा वनस्पतियाँ कहीं आप्यायित हुई हैं ? ॥६६॥
खून से लथपथ शरीरवाले मुर्दे कहाँ दौड़े, वन के पत्थर के टुकड़ों ने कहाँ मधुर गीत गाया ? पुरुषों द्वारा पाषाण आदि से निर्मित सूर्यों ने कहाँ रात्रि का अन्धकार दूर किया ? संकल्पमय आकाश वनों से कहाँ छाया की जाती है ? ॥६७,६८॥
पत्थर के तुल्य जड़, मिथ्या भ्रमों से उत्पन्न मृगतृष्णामय इन मनों से कहाँ क्रिया की जाती है ? ॥६९॥
___ नित्यचिदात्मा का यदि स्वीकार न किया जाय, तो कलना आदि के अध्यास की सिद्धि ही नहीं होगी, ऐसा कहते हैं। ____ जैसे तेज धूप के तपने पर मृगतृष्णानदी स्फुरित होती है वैसे ही आत्मा के रहने पर ही यह कलना
खूब स्फुरित होती है।७०॥|

चित् की परिच्छिन्न स्पन्दकल्पना ही मन है, ऐसा पहले कहा गया है, अब चित् और अचित् अंश का विवेक होने पर चिदांश के आत्ममात्र होने से जडांश स्पन्दकल्पना ही अवशिष्ट रहती है, इस प्रकार की स्पन्दशक्ति तो प्राण ही है, उसका निरोध करने पर मन नामक अन्य कोई निरोधयोग्य नहीं है, ऐसा कहने के लिए भूमिका बाँधते हैं।
जो यह स्पन्दित है, उसी को स्वयं अपनी वंचना करनेवाले अज्ञानियों ने मन जाना, उसे आप अन्नमयकोश के अन्दर स्थित प्राणमय कोशरूप वायुओं की शक्ति जानिये ॥७१॥

पूर्वोक्त प्राणशक्ति संकल्प से उत्पन्न हुई है, संकल्परहित योगियों की चिदात्मरूप ही वह पृथक् विद्यमान है, ऐसा कहते हैं।
जिन लोगों की संवित् संकल्पलेशरूप निश्चयों से आक्रान्त नहीं है, उनकी यह संवित्, जिसने विषयाकार की कल्पना नहीं की, परमात्मा की प्रभारूप है ॥७२॥
वही 'यह मैं हूँ' 'यह मेरा है' इस प्रकार जब विषयों की कल्पना करती है, तब स्पन्द के बिना उसमें आक्षेप हो नहीं सकता, इसलिए स्पन्दरूप प्राणतत्त्व के और चिदात्मक आत्मतत्त्व के, जो पृथक्-से हो गये, विवेक न होने के कारण

फिर ऐक्य के अध्यास से जड़संवलितचिद्रूप कलना जीव नाम से कही जाती है ॥७३॥

इसी प्रकार और भी उसकी संज्ञाएँ प्रसिद्ध हैं, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, असत् संकल्प की बुद्धि, चित्तजीव ये संज्ञाएँ विद्वानों द्वारा कल्पित हैं। परमार्थतः वे नहीं हैं।७४॥

क्यों परमार्थतः नहीं हैं ? ऐसा यदि कोई कहे, तो इस पर कहते हैं। ___ चूंकि परमार्थतः न मन है, न यह बुद्धि है और न शरीर है यानी इनसे उपलक्षित दृश्यमात्र नहीं है, केवल एकमात्र आत्मा ही सदा विद्यमान है, क्योंकि दृश्य 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' 'अकायमव्रण मस्नाविरम्' 'अस्थूलमनषु' इत्यादि सैकड़ों श्रुतियों, विद्वानों के अनुभवों और युक्तियों से बाधित है ॥७५॥
____ यदि आत्मा ही है, तो वह क्यों नहीं प्रतीत होता अथवा जगद्रूप से कौन प्रतीत होता है ? ऐसी शंका
होने पर कहते हैं।
आत्मा ही यह सम्पूर्ण जगत है और आत्मा ही कालक्रम है। आकाश से सूक्ष्म होने के कारण नहीं सा प्रतीत हो रहा वह निर्मल ही है ॥७६॥

कैसे वह नहीं-सा है और कैसे है ही, यह निश्चय हुआ? इस पर कहते हैं।
स्वच्छ होने के कारण चक्षु आदि की योग्यता में प्रयोजक स्थूलता, नीलता आदि के अभाव से वह असत्-सा प्रतीत होता है और चिद्रूप होने से स्वपरप्रकाशक होने के कारण वह सत् है, अतएव सर्वपदातीत आत्मा केवल अपने अनुभव से ही प्रतीत होता है न कि इन्द्रियों से ७७॥

स्थूलता आदि के अभाव से अन्य इन्द्रियाँ उसमें भले ही प्रवृत्त न हों; पर मन तो सूक्ष्म होने के कारण अर्थनिर्णय हेतु रूप से प्रसिद्ध है, वह उसमें क्यों न प्रवृत्त होगा ? इस पर कहते हैं।
जहाँ पर परमात्मसंवित् है, वहाँ पर मन क्षीण हो जाता है। जहाँ पर प्रकाश रहता है, वहाँ पर अन्धकार क्षीण हो जाता है। भाव यह कि ठीक है मन उसमें प्रवृत्त होता, यदि उसके दर्शन के समय में ही वह स्वयं नष्ट न हो जाता। मन अज्ञान का कार्य है, अतः आत्मसाक्षात्कार की वृत्ति का उदय होते ही अविद्या के साथ वह तुरन्त नष्ट हो जाता है, अतः मन में आत्मदर्शन योग्यता नहीं है ।।७८॥

तब कहाँ पर मन की वृत्तिशक्ति है ? इस पर कहते हैं।
जिस अवस्था में अत्यन्त स्वच्छ आत्मरूप संवित् के बाह्य अर्थ संकल्पवश बाह्यविषयाकाररूप से उत्पन्न होने के कारण प्रकाश्यरूप से अभिमत होते हैं, वहाँ पर पारमार्थिक आत्मा का विस्मरण और चित्त से उत्पन्न हुआ मिथ्या पदार्थों का दर्शन प्रसिद्ध है ॥७९॥

अपनी उत्पत्ति का विरोधी होने से भी मन की आत्मदर्शन में शक्ति नहीं है, ऐसा कहते हैं।
परम पुरुष की जो संकल्पमयता है, वही चित्त शब्द से कही जाती है। असंकल्प से चित्त का अभाव होता है, उससे मुक्ति होती है। भाव यह है कि जिसकी उत्पत्ति संकल्पमयता के अधीन है, वह भला संकल्पों के क्षय से उपलक्षित मोक्षरूप आत्मा में कैसे प्रवृत्त होगा ? ॥८०॥

इसलिए संकल्प चित्त की उत्पत्ति में बीज है, यह हम बहुत बार कह आए है, ऐसा कहते हैं। संसार की उत्पत्ति के लिए संकल्पता को प्राप्त हो रहे आत्मा का चित्स्वभाव से जो थोड़ा-सा

विचलन होना है, वही चित्त के जन्मका कारण है, इसमें कोई सन्देह नहीं है ॥८१॥

200390 पूर्वोक्त विषय को ही स्पष्ट करके कहते हैं।
200391 निर्विकल्प चित्त से प्रच्युत हुई, संकल्परूप कलंक से कलंकित सत्ता कलना कही जाती है। जैसे स्त्री आदि की संकल्पना से पुंसत्व उबुद्ध होता है, वैसे ही उक्त कलना से मन जगत की उत्पत्ति के लिए प्रबुद्ध होता है ।।८२॥
200392

200393 'यदेतत्स्पन्दितं नाम' इत्यादि से जो विषय प्रस्तुत किया, उसका प्रयोजन कहते हैं।
200394 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे दर्पण आदि पदार्थ का प्रतिबिम्ब उसके नष्ट होने पर तुरन्त नष्ट हो जाता है वैसे ही प्राणशक्ति के निरुद्ध होने पर मन लीन हो जाता है, क्योंकि जैसे प्रतिबिम्ब दर्पण का प्रतिरूप है वैसे ही यह मन भी प्राणरूप ही है।।८३॥
200395

200396 प्राणरूप ही मन है, यह कैसे ज्ञात हुआ? इस पर कहते हैं।
200397 जीवित पुरुष मन के दूर देशान्तर के अनुभव को हृदय में स्थित जानता है यानी उस दूर देश के अनुभव मेरे हृदय में है, ऐसा अनुभव करता है। मन के साथ दूर देश का सम्बन्ध स्पंद के बिना नहीं हो सकता और वेदनांश चित्सम्बन्ध के बिना नहीं हो सकता; अतएव स्पंदन और वेदन दो शक्तियों के योग से प्राण ही मन कहा जाता है।।८४॥
200398

200399 इस प्रकार प्राण के निरोध से मनो-निरोध की सिद्धि के लिए दोनों की एकता का प्रतिपादन कर निरोध का उपाय बतलाते हैं।
200400 वैराग्य से, प्राणायाम के अभ्यास से, समाधि से, चित्त के बाह्यविषयों में गमनरूप दुरभ्यास के विनाश से और परमार्थ-तत्त्व के ज्ञान से प्राणवायु का निरोध किया जाता है ।।८५॥
200401

200402 अब 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः' इस श्रुति के अनुसार भिन्न उपादानवाले प्राण और मन भिन्न हैं, इस पक्ष में भी मन में स्वतःस्पन्दशक्ति और चित्शक्ति का अभाव होने से वे दोनों प्राण और चिदात्मा के अधीन ही हैं, इसलिए प्राण का निरोध होने पर मन के निरोध की उपपत्ति हो गई। इस आशय से कहते हैं। ___शिला में भी कदाचित् चलनशक्ति और ज्वलनशक्ति हो सकती है, किन्तु मन की स्पन्द में और
200403 वेदन में शक्ति नहीं है ॥८६॥
200404

200405 तब वे शक्तियाँ किसकी है, यह आशंका होने पर कहते हैं।
200406 स्पन्दन प्राणवायु की शक्ति है, वह चलद्रूप और जड़ ही है। चित्शक्ति आत्मा की है, वह सर्वदा स्वच्छ और सर्वगामी है। चित्शक्ति और स्पन्दशक्ति का जो सम्बन्ध है, वही मन है। मिथ्या ही वह उत्पन्न हुआ है, अतएव मिथ्याज्ञान कहा जाता है। यही कार्य अविद्या है, यही माया शक्ति कही जाती है, यही संसारादिरूप विष देनेवाला वह परम अज्ञान है॥८७-८९॥
200407 चित्शक्ति और स्पन्दशक्ति की संगति में यह संकल्प-कल्पना निमित्त है, संकल्प-कल्पना यदि न की जाय, तो ये संसार भीतियाँ परिक्षीण हो जाती हैं ॥९०॥
200408 वायु की जो स्पन्दशक्ति है, वह चित् से चेतन बनाई जाती है, चेत्यसहित वह चित् तभी संकल्प से चित्तता को प्राप्त हो जाता है ॥९१॥
200409 चित्त की यह चित्तता बाल के यक्ष के समान मिथ्या कल्पित है, क्योंकि जिसमें अखण्डमण्डलाकार रूप स्पन्द नहीं है, ऐसा चिद्ही परमार्थरूप
200410
200411
200412 है। उक्त अखण्डपूर्णरूप यह चित्तस्वभावता चित् से अन्य किससे खण्डित होगी ? भला अखण्डशक्तिवाले इन्द्र का युद्ध किसके साथ हो सकता है ? ॥९२,९३॥
200413 इसलिए सम्बन्धी न होने के कारण सम्बन्ध यहाँ नहीं है, सम्बन्ध के बिना मन किसका और कैसे सिद्ध हो? भाव यह कि अचित् का चित् के साथ विरोध है, विरोध होने पर चित्सत्ता से बाधित स्थितिवाला होने से मन क्या पदार्थ होगा? यदि जड़ मन भी अपनी सत्ता में अन्यनिरपेक्ष, स्वतः सिद्ध कहा जाय, तो उसका अनुभव करनेवाले उसके सम्बन्धी अन्य चेतन का अभाव होने से चित्सम्बन्ध के बिना वह मन किसका और कैसे सिद्ध होगा ? अनुभव में आरूढ़ न होने पर अलीक (झूठा)-पुष्प और मन का क्या अन्तर होगा ? ॥९४॥
200414

200415 __ इस प्रकार चित् और स्पन्द के भेद पक्ष में मन की अलीकता कह कर अभेद पक्ष में तो वह सुतरां अलीक है, ऐसा कहते हैं।
200416 चित् और स्पन्द का अभेद होने पर तो मन नाम की वस्तु की सम्भावना ही क्या है ? भला बताइये, हाथी, घोड़े के सम्मर्द के बिना सेना ही क्या हुई? ॥९५॥
200417 इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, दोनों पक्षों में मन का सम्भव न होने से तीनों जगतों में दुष्टात्मा मन है ही नहीं। ऐसे निश्चय से ही मनोनाश होता है ॥९६॥
200418 हे अनघ, अनर्थ के लिए व्यर्थमन का संकल्प आपमत कीजिये। मन मिथ्याही उदित हुआ है, परमार्थतः वह यहाँ पर है ही नहीं॥९७॥
200419 हे महामते, कहीं पर आप अपने मन में कुछ भी संकल्प न कीजिये, क्योंकि संकल्प करनेवालामन यहाँ कहीं पर है ही नहीं॥९८॥
200420 हेमननशील श्रीरामचन्द्रजी, सम्यक् ज्ञान से आपके हृदयरूपी मरुभूमि में असम्यक् ज्ञान से उत्पन्न हुई मृगतृष्णारूपी कल्पना शान्त हो गई है।९९॥
200421 जड़ होने से और स्वरूपहीन होने से मन सदा ही मरा है, मरे हुए मन से लोग मारे जाते हैं, यह चक्रवात घूमती हुई मूर्खता की परम्परा बड़ी ही विचित्र है॥१००॥
200422 जिसका न स्वरूप है, न शरीर है, न कोई आधार है और न जातिही है वह इन सबको खा डालता है, यह बड़ा अद्भुतमूर्खतारूपी जाल है॥१०१॥
200423 जो पुरुष सब प्रकार की सामग्रियों से रहित मन से भी मारा जाता है, उसे मैं जिसका सिर नीलकमल की पंखुड़ियों से चूर-चूर किया गया, ऐसा समझता हूँ॥१०२॥
200424 जो पुरुष जड़, मूक और अन्धे मन से भी मारा गया, वह मूढ़ चन्द्रमा की किरणों से जलता है, ऐसी मेरी समझ है ।।१०३॥
200425 विद्यमान और शत्रु को जीतने की सब सामग्री से सम्पन्न होने पर भी मूढ पुरुष अविद्यमान मन से अभिभूत होता है और विवेकी पुरुषों द्वारा वैराग्य आदि महाप्रयास- साध्य साधनों से और योग, ध्यान, समाधि-अभ्यास, साक्षात्कार के उपायों से अविद्यमान ही मन का नाश किया जाता है, यह सब कल्पना मिथ्या ही उदित हुई है, वास्तविक नहीं है। मिथ्या संकल्प से कल्पित, मिथ्या ही स्थिति को प्राप्त हुआ, खोजने पर भी जो दृष्टिगोचर नहीं हुआ, उसकी लोगों के ऊपर आक्रमण करने की क्या शक्ति है ? ॥१०४,१०५॥
200426 महामायावी-रूप से प्रसिद्ध मयासुर का भी निर्माण करनेवाली यह माया अत्यन्त अद्भूत है, जिससे एक अत्यन्त चंचल चित्त से भी ये लोग अभिभूत हो रहे है।।१०६॥
200427 जब मूर्खता आती है, तब पुरुष सभी आपत्तियों का भाजन होता है, इसमें तनिक भी विवाद नहीं है, क्योंकि मूर्ख को कौन आपत्ति नहीं है, अर्थात् सभी आपत्तियाँ है, देखिये अज्ञानी ने ही मूर्खता दुष्कर्म आदि द्वारा इस सृष्टि को उत्पन्न किया है जो सब आपत्तियों की खान है ॥१०७॥
200428 बड़े क्लेश की बात है, यह सृष्टि मन, देह आदि की दुर्बुद्धि करके मूर्खता के वशीभूत है यानी मूर्खता से पीड़ित है, फिर भी इस प्रसिद्ध जीव द्वारा असन्मार्गानुवर्तन से उत्तरोत्तरदुःख के लिए प्राप्त
200429

200430 की जाती है। भाव यह है कि अन्ध के तुल्य जड़ मन आदि की स्वभाविक मूर्खता से पीड़ित प्रपंच का पुनः उसके दुःख कोजाननेवाले जीवसेपीड़न अत्यंत अनुचित है॥१०८॥यह मूर्खतामयी सृष्टि अविचारमात्र से सिद्ध है, अतएव एकमात्र विचार से इसका बाध किया जा सकता है, जैसे जल अपने द्वारा कल्पित तरंग के प्रवाह से छोटी-छोटी बूंदों में विभक्त होता है, यह भ्रान्ति विचार-मात्र से नष्ट होती है। वैसे ही यह सृष्टि कीभ्रान्ति भी विचारमात्र से नष्ट होती है|१०९॥वहीजलजहाँपर वरी होती है, वहाँपर नीलांजन के तुल्य वर्णवाला, बीच में छेद से युक्त, पीसने के यन्त्र से मानों चूर-चूर किया जाता है, फिर वही जल जहाँ पर काँपा है, वहाँ पर मण्डल से पूर्ण चन्द्रमा के किरण-स्पर्श से मानों उन्मत्त होता है, इस प्रकार की जैसे भ्रान्ति होती है, वैसे ही यह भी भ्रान्ति है॥११०॥
200431 शत्रुओं से केवल देखा गया पुरुष नेत्रों से रची गई रस्सियों से मानों बाँधा जाता है और संकल्प-मात्र से रची गयीशूर-वीर सेनाओं से मानों वह रंजित होता है, इत्यादि भ्रान्ति के तुल्य ही यह भ्रान्ति है॥१११॥
200432 इसलिए अत्यन्त कोमल होने के कारण यह सृष्टि कहीं पर भी स्थित नहीं हुए, व्यर्थ कल्पित, द्वितीय कृपण मन से नष्ट होती है। यह मूर्खलोकमयी सृष्टि असत् उदित हुए मन के सिवाय कुछ भी नहीं है। जो पुरुष उसको वश में करने के लिए समर्थ नहीं है,हे श्रीरामचन्द्रजी, वह आध्यात्मिकशास्त्र के उपदेश के योग्य नहीं है।।११२,११३॥

200433 क्योंकि उस पुरुष की बुद्धि चारों ओर से विषयों में ही आरूढ़ है, उसीसे ही वह परिपूर्ण-सी स्थित है, अतएव वह प्रत्यक् नहीं होती, इसलिए सूक्ष्म पदार्थों के विचारों में वह समर्थ नहीं है, अतः अध्यात्मशास्त्र के उपदेश के योग्य नहीं है॥११४॥
200434 वीणा की तन्त्री मधुर ध्वनि से भी यह डरती है। निद्रायुक्तबन्धु की भी मुखकान्ति से डरती है। भाव यह है कि धैर्य के हेतुओं का अभाव होने से वह सबसे डरती है। वंचक पुरुषों द्वारा यह तुम्हारा शत्रु आया',इस प्रकार ऊँचे स्वर से कहे गये अविद्यमान शत्रु से भयभीत होकर भागती है। बहुत क्या कहें अपनेहीमनसे भी यह विवश (भयभीत) की गईहै, अन्यसेतो कहना ही क्या है? ॥११५,११६॥
200435
200436 अब पूर्वोक्त दुष्प्रज्ञा भले ही डरे, तथापि उसके कारण पुरुष का व्यामोह उचित नहीं है, इस प्रकार पूर्व प्रस्तुत ही उपसंहार करते हैं।
200437 उक्त दुष्प्रज्ञा विषमिश्रित लड्डु के आस्वादलेशरूप विषयसुख लेश से मरणासन्न-सी विवश, शत्रु के समान प्रहार कर रहे हृदयगत चित्त से ही सन्तापित और विवेकबुद्धि से रहित है, अतः वह सत्य वस्तुको बिलकुल नहीं जानती। इस प्रकार की भी उस प्रज्ञा से पुरुष व्यर्थ ही मोहित हुआ है। भाव यह है कि स्वच्छ चित्तवाले और स्वजनों से संतप्त विवेकबुद्धिवाले और सत्य स्व-रहस्य को जाननेवाले शत्रु से मोह होना ठीक है, किन्तु उससे विपरीत दुष्प्रज्ञा से मोह होना ठीक नहीं है॥११७॥
200438
200439 तेरहवाँ सर्ग समाप्त
200440 चौदहवाँ सर्ग विविध योनियों में दुःख पा रहे, उपदेश के अयोग्य लोगों की उपेक्षा कर
200441 उपदेश के योग्य लोगों के लिए मन के मार्जन के उपाय का वर्णन। मन एवाऽसदुत्थितम्। यःशक्तो न वशीकर्तुंनाऽसौ रामोपदिश्यते। इस प्रकार पहले प्रस्तुत उपदेश के अनधिकारीजनों का ही उपेक्ष्यरूप से वर्णन करते हैं।
200442
200443
200444 हे मान देनेवाले श्रीरामचन्द्रजी, संसाररूप सागर के निःसार कल्लोलरूप विषयसुखाभिलाषाओं से निरन्तर कर्म में प्रवृत्त की जा रही जिस जनता ने मन के निग्रह, विवेक, वैराग्य आदिके विषय में अपेक्षा न होने से विद्वानों को पाकर भी प्रश्न प्रार्थना आदि न कर मति की मूकता का ही अवलम्बन किया, वह जनता मेरे द्वारा आत्म-लाभ के उपायों से भरे हुए, उत्कृष्ट-कला से युक्त इन विचार वचनों से इस जगत में शास्त्र का उपदेश नहीं पा सकती॥१,२॥
200445 नेत्र के रहने पर भी जो दूरदृष्ट को, द्वेष आदि से सदा नहीं देखता, कौन दुर्मति पुरुष उसे विचित्र चिड़ियों से चित्रित वन को दिखला सकता है ? (जो स्वयं नहीं देखता उसे दिखलाना अनुचित है, यह सूचन करने के लिए 'योऽन्यः ऐसा कहने के बदले 'अत्यर्थं न पश्यति' यह कहा)॥३॥
200446
200447 कौन दुर्बुद्धि पुरुष कुष्ठरोग से छिन्न-भिन्न, घर्घर शब्द करनेवाली नासिका से युक्त पुरुष को विविध सुगन्धों की परीक्षा में सुगन्धतत्त्व का निर्णायक बनायेगा? वैसे ही कौन अबुद्धि पुरुष आत्मोपदेश द्वारा मूर्ख को प्रामाणिक बनायेगा ? ॥४॥
200448 __कौन अबुद्धिपुरुष मदिरा के नशे से जिसकी आखें चढ़ी हो, अतएव जिसकी इन्द्रियाँ अपना कार्य करने में असमर्थ हों, ऐसे मत्तपुरुषको धर्म तत्त्व के निर्णय में साक्षीरूप से प्रमाणित करेगा? ॥५॥
200449 कौन पुरुष श्मशान में पड़े हुए शव से सन्देह होने पर जन-समूहों की सैकड़ों कथाएँ पूछेगा? वैसे ही कौन मूर्ख को उपदेश देगा ! यानी मूर्ख को उपदेश देना श्मशान में पड़े हुए मुर्दे से जन समूहों से सम्बन्ध रखनेवाली कथा पूछने के तुल्य व्यर्थ है।६॥
200450 जो हृदयरूपी बिल में स्थित मनरूपी गूंगे और अन्धे साँप को नहीं जीत सका, उस दुर्बुद्धि को किस प्रकार उपदेश दिया जा सकता है ? ॥७॥
200451 वस्तुतः जो है ही नहीं, उस मन को आप जीता हुआ ही जानिये । जो शिला है ही नहीं, वह अपने निकट से सुतरां दूर निरस्त ही है ॥८॥
200452 जिस दुर्बुद्धि पुरुष ने अविद्यमान मन पर विजय प्राप्त नहीं की, वह विष खाये बिना ही विष की मूर्छा से मरता है॥९॥
200453
200454 'वस्तुतो यन्न विद्यते' ऐसा जो पहले कहा, उसकी उपपत्ति कहते हैं।
200455 ज्ञानी आत्मा सदा ही देखता है, स्पन्द में प्राण -शक्तियाँ समर्थ हैं, इन्द्रियाँ अपने धर्मों में समर्थ हैं; हे श्रीरामचन्द्रजी, भला मन नामक वस्तु क्या कही जाती है। भाव यह कि क्या पदार्थों की प्रसिद्धि के लिए मन माना जाता है अथवा स्पन्द के लिए या ज्ञानेन्द्रिय और कर्मेन्द्रिय के प्रयोजन की सिद्धि के लिए? प्राणप्रेरित इन्द्रियों से समीप में लाये गये पदार्थों की प्रसिद्धि साक्षी से ही हो सकती है, इसलिए मन का कोई प्रयोजन नहीं है|१०॥
200456 ___ यदि कोई कहे सब शक्तियों से बँधा हुआ मन क्यों नहीं माना जाता? तो इस पर यह उक्ति विवेक करने पर संगत नहीं होती, क्योंकि वीणा की मधु ध्वनि के समान शक्तियों के समुदाय से ही समुदित व्यवहार की सिद्धि हो सकती है, इस आशय से कहते हैं।
200457 प्राणों की स्पन्दन शक्ति है, परमात्मा की ज्ञान-शक्ति है और इन्द्रियों की पृथक् पृथक् अपनी शक्तियाँ हैं भला उनसे यहाँ एक कौन बाँधा जाता है ? भाव यह है कि जैसे किसी समाज में स्नान, दान, गान, स्तुति, आदि नाना व्यवहार किसी एक सर्वशक्तिमान पुरुष से सम्पन्न नहीं होता, उसी तरह यहाँ भी सब व्यवहार एक-से ही नहीं हो सकता ॥११॥
200458
200459
200460 यदि कोई कहे कि समुदाय किसी समुदायकर्ता अन्य के लिए ही होता है, ऐसा नियम है, अतः यहाँ पर भी कोई संघात-कर्ता अपेक्षित है? तो इस संघात के भी जगद्रूप संघात के मध्यवर्ती होने के कारण सबकी सब व्यवहार शक्तियाँ सबके निर्माण- कर्ता आत्मरूप परमेश्वर की ही किरण रूप हैं। अतः यह संघात भी उन्हीं के लिए सिद्ध होगा, अचेतन मन के लिए नहीं, इसलिए प्रतिशरीर भिन्न चेतन मन की सिद्धि नहीं हुई, इस आशय से कहते हैं।
200461 ये सब व्यवहारशक्तियाँ सर्वशक्तिमान परमात्मा की ही किरणें हैं । मन आदिशब्द वाच्यता एवं पृथक्ता आपकी कहाँ से उदित हुई ? ॥१२॥
200462 ___अच्छा, चेतन जीव इसका अधिष्ठाता हो, वह चित्तरूप लगाम के बिना इन्द्रियरूपी घोड़ों को काबू में रखने के लिए समर्थ नहीं हो सकता, इसलिए चित्त भी सिद्ध हो ही गया, ऐसा यदि कोई कहे, तो उस पर कहते हैं।
200463 जीवरूप से जो कहा गया है, उसको और जिसने इस जगत को अन्ध बना डाला है उस चित्त को भी आप असत् ही जानिये, उसकी कौन शक्ति है? भाव यह है कि 'जीवति' और 'चित्तमेव च' यों आपने जो दो कहे हैं, वे क्या है, क्या आत्मा से भिन्न कोई अन्य चेतन हैं या अचेतन हैं ? प्रथम पक्ष तो बन नहीं सकता, क्योंकि ' नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता इस श्रुति से ब्रह्म से अतिरिक्त अन्य चेतन का निषेध है। दूसरे पक्ष में अचेतन को चेतन पदार्थ की आवश्यकता होने से इन्द्रियों से उसमें कोई अन्तर नहीं रहा, अतः इन्द्रिय अधिष्ठानशक्ति उसमें नहीं हो सकती है। इस सब हेतुओं से आप उन दोनों को असत् ही जानिये।।१३॥
200464 अपने से कल्पित मन से जिनकी परमार्थ दृष्टि जल गयी है, उन लोगों की दुःख परम्परा को देखकर मेरी करुणा से सराबोर मति मानों व्यामोह (घबराहट) को प्राप्त हो जाती है क्योंकि उनकी दुःखनिवृत्ति का उपाय खोजने पर करोड़ों वर्षों में भी नहीं मिल सकता ॥१४॥
200465 ___ जिस दुःख का कोई निमित्त होता है, उस दुःख का, निमित्त के निवारण से, निवारण किया जा सकता है, मूों का दुःख तो निर्मित है, अतः उसका निवारण नहीं हो सकता, इस आशय से कहते हैं।
200466 यहाँ पर दूसरा कौन है ? जिससे मूर्ख को खेद होता है ? जिससे कि मूर्ख सन्तप्त होता है । गधे और मूर्ख दुःख के लिए ही उत्पन्न होते हैं इनके लिए शोक करना ठीक नहीं है, क्योंकि इनके सदृश असंख्य मूढ़ योनियाँ दिखाई देती हैं उनके समान ही ये भी उपेक्षणीय हैं ॥१५॥
200467 निरन्तर पैदा होनेवाले जड़, पापी, दुर्बुद्धि सागर से बुबुदों की तरह विनाश के लिए ही विविधयोनियों में पैदा होते हैं ॥१६॥
200468 देखिये, प्रत्येक देश में प्रतिदिन पशु हिंसा स्थान में नियुक्त लोगों द्वारा कितने पशु मारे जाते हैं, इसमें कौन-सी विलाप करने की बात है?॥१७॥
200469 भूमि में उत्पन्न होनेवाले जीवों में से डाँसों और मच्छरों का प्रतिदिन वायु संहार कर डालता है, इसमें कौन-सा शोक है ? ॥१८॥
200470 प्रत्येक दिशा में हर एक वन में बड़े-बड़े पर्वतों पर शबर आदि लाखों मृगों को मारते हैं, इसमें भला विलाप की क्या गुंजाइश है ? ॥१९॥
200471 निर्दय बड़ी मछली जल में छोटे छोटे अनेक अनेक जलजीवों को अपने आहार के लिए काटती है। इसमें कौन-सा शोक है ॥२०॥
200472
200473 अब बलवानों द्वारा दुर्बलों के पीड़न का परम्परा द्वारा उपपादन करते हैं। भूखी मक्खी परमाणु कण के समान सूक्ष्म लीख को खाती है, उसको भूखी मकड़ी खा जाती है,

चंचल मकड़ी को भी जंगली डाँस खा डालता है, उस डाँस को मेढक खा डालता है। मेढक को भी साँप निगल जाता है, भयंकर साँप को गरुड़ मार डालता है और नेवला काट डालता है, नेवले को बिलाव मार डालता है और बिलाव को कुत्ता काट डालता है, कुत्ते को भालू मार डालता है, भालू को बाघ मार डालता है, बाघ के ऊपर सिंह आक्रमण करता है और शरभ नाम का मृग सिंह को खा डालता है, गरज रहे मेघ के अपने ऊपर चलने पर उसको सहन न करने से उछलकर पत्थरों की चट्टानों पर गिरने के कारण मेघ द्वारा शरभ नाश को प्राप्त होता है, मेघ वायुओं से उड़ाये जाते हैं, वायु पर्वतों से जीते जाते हैं। पर्वत वज्र से चूर-चूर किये गये हैं, वज्र भी इन्द्र का वशीभूत है, इन्द्र को विष्णु बनाते हैं, विष्णु भी सुख-दुःख दशाओं से भरी हुई, जरा-मरण से अपने भोज्य अन्न के समान पालित जन्तुता को प्राप्त होते हैं और जन्तु भी, जो महाकाय है और विद्या तथा आयुधों से युक्त है, तथापि लीख, मच्छर, खटमल, मक्खी आदि शरीर में लगे हुए जीवों से खाये ही जाते हैं। इस प्रकार आधिभौतिक दुःखों से चारों ओर छिन्न-भिन्न, आध्यात्मिक और आधिदैविक दुःखों से जर्जरित जीव व्यर्थ मोहवश परस्पर खाया जाता है और आगे खाने के लिए कुछ अंश में रक्षित भी होता है। विविध भूतों की जातियाँ निरन्तर नष्ट होती हैं और निरन्तर लीखें, जुएँ, चीटियाँ आदि बहुत से जीव उत्पन्न होते हैं। जल में मछली, जलहाथी, मगर आदि जीव पैदा होते हैं, भूमि के अन्दर बिच्छू आदि कीड़ों के समूह उत्पन्न होते हैं, आकाश में भी आकाश पक्षी (0) आदि उत्पन्न होते हैं एवं वन पंक्तियों में सिंह, व्याघ्र, मृग आदि पैदा होते हैं॥२१-३१॥
प्रत्येक दिशा में प्राणियों के शरीरों में भी कीड़े, जुएँ आदि विचित्र जीव पैदा होते हैं, वृक्ष आदि स्थावर जीवों में घुन, भ्रमरी के आकार के अन्य काष्ठ जीव आदि उत्पन्न होते हैं, शिलाओं के अन्दर भी कीड़े, मेढक, घुन आदि जीव उत्पन्न होते हैं और विष्ठा में भी भाँति-भाँति के कीड़े उत्पन्न होते हैं ॥३२,३३॥
इस प्रकार असंख्य जन्मों और मरणों में करुणावान लोग सदा प्रसन्न होवें चाहे रोएँ । किन्तु इस संसाररूपी भ्रम में, जिसमें निरन्तर मृत्यु और निरन्तर उत्पत्ति है, न तो प्रसन्नता उचित है, न तो दुःखिता ही उचित है। भाव यह कि द्वेष न होने के कारण दूसरे की पीड़ा के अभिनन्दन की तरह स्नेह न होने के कारण दूसरे की पीड़ा के लिए रोदन भी ठीक नहीं है, किन्तु उपेक्षा ही उचित है। इस प्रकार प्राणियों की प्रचुर जन्मवाली ये पंक्तियाँ वृक्ष के पत्तों के तुल्य व्यर्थ ही उत्पन्न हो-होकर लीन हो जाती हैं॥३४-३६॥
जो पुरुष दयालु बनकर कुबुद्धि लोगों के दुःख को दूर करने के लिए प्रवृत्त हुआ, वह सारे आकाश को अपने छाते से तापरहित करने के लिए परीश्रम करता है यानी कुबुद्धियों के दुःख को दूर करना अपने ऊपर ताने हुए छाते से सारे आकाश के ताप को दूर करने की तरह असम्भव है॥३७॥

संसार में पशु-पक्षी सरीखे लोगों को उपदेश देना उचित नहीं है। भला वन में ढूँठ के निकट कथा का अर्थ कहने से कौन प्रयोजन सिद्ध हो सकता है ? ॥३८॥
जिन्होंने अपने मन को विषयों में फैला रक्खा है, उन मनुष्यों और पशुओं में क्या अंतर है ? पशु रस्सी से खींचे जाते हैं और मूढ़चित्तवाले
(0) आकाश पक्षी : एक प्रकार के छोटे-छोटे पक्षी । वे सदा आकाश में ही घूमते हुए ही बच्चे देते हैं । उत्पन्न हुए अण्डे को नीचे गिरने के पहले ही तोड़कर निकले हुए बच्चे तुरन्त पंखवाले हो जाते हैं और वे भी आकाश में ही उड़कर घूमते हैं, यह लोक प्रसिद्ध है।

पुरुष मन से खींचे जाते हैं। अपने चित्तरूपी कीचड़ में फंसे हुए और अपने नाश के लिए कर्म का आरम्भ करनेवाले मूर्खों की आपत्तियों को देखकर पत्थर भी रोते हैं चेतनों की तो बात ही क्या है ? जिन लोगों ने अपने चित्त पर विजय प्राप्त नहीं की, उनकी सब देशों में सदा दुःख देनेवाली दशाएँ भरी हुई हैं, इसलिए बुद्धिमान पुरुष उनके मार्जन में प्रवृत्त नहीं होता, क्योंकि उनका मार्जन समस्त भूमि की धूलि के माजन के समान असम्भव है॥३९-४१॥
हे श्रीरघुनन्दन, जिन लोगों ने अपने चित्त पर विजय प्राप्त कर ली है उनके दुःख को दूर करना सरल है, इसलिए ज्ञानी पुरुष दुःख मार्जन में प्रवृत्त हो ॥४२॥

प्रसंग प्राप्त अधिकारी विचार को समाप्त कर प्रस्तुत विषय का ही अनुसरण करते हुए कहते हैं।
हे महाबाहो, मन नहीं है, वृथा आप उसकी कल्पना न कीजिये । जैसे कल्पित वेताल से बालक मारा जाता है वैसे ही कल्पित मन से आप मारे जाते हैं ॥४३॥

__ यदि मन नहीं है, तो प्रतियोगी की असिद्धि होने से उसके निषेध का अवसर ही नहीं है। ऐसी यदि कोई शंका करे तो इस पर कहते हैं।
जब तक आत्मतत्त्व को भूले हुए आप मूढ़ हुए थे, तभी तक आपका मनरूप सर्प उदित हुआ था ॥४४॥
हे शत्रुनाशन, इस समय आप परमार्थ आत्मरूप को जान चुके हैं। संकल्प से चित्त की अभिवृद्धि होती है; इसलिए आप संकल्प का ही शीघ्र परित्याग कीजिये ॥४५॥
___ अब बन्ध और मोक्ष का रहस्य कहते हैं।
यदि आप इस दृश्य का अवलम्बन करते हैं, तो आप चित्त युक्त और बंधनवाले हैं। यदि आप इस दृश्य का त्याग करते हैं, तो आप चित्तशून्य और मोक्षवान हैं ॥४६॥

यदि कोई प्रश्न करे, यह दृश्यतत्त्व क्या है, तो इस पर कहते हैं।
इस त्रिगुणात्मक मायामय प्रपंच का आश्रय बन्धन के लिए ही है। यदि इसका त्याग किया जाय तो संसार के मोक्ष के लिए होता है । बन्धन और त्याग के विषय में जैसी आपकी अभिरुचि हो, वैसा कीजिये ॥४७॥
'अहम्' यानी आन्तरदृश्य और 'इदम्' यानी बाह्य दृश्य है ही नहीं, इस प्रकार ध्यान कर रहे, अनन्त आकाश के तुल्य विशाल हृदयवाले, आत्मरूप आप पर्वत के समान निश्चल हो स्थित होइये । हे श्रीरामचन्द्रजी, आप आत्मा की और इस जगत की 'मैं' और 'यह' इस प्रकार की भेदमयी कलना का सर्वथा परित्याग कर ब्रह्मनिष्ठ हो स्थिर होईये ॥४८,४९॥

यदि कोई कहे, उन दोनों का कलना का त्याग करने पर कौन वस्तु अवशिष्ट रहती है, जिसमें आप स्थिति का उपदेश देते हैं, तो इस पर कहते हैं।
द्रष्टा और दृश्य दशाओं के मध्य में एवं आत्मा और जगत के मध्य में यानी त्रिपुटी में अनुस्यूत, सन्मात्ररूप, दर्शननामक त्रिपुटी के साक्षी स्वभाव में स्थित अपने स्वरूप की सर्वदा भावना कीजिये ॥५०॥
__ चाक्षुष त्रिपुटी की भाँति आसन आदि त्रुटियों में भी उस साक्षी का ही ध्यान करना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
आस्वाद्य और आस्वादक से परित्यक्त और स्वाद्य और स्वादक के मध्य में स्थित केवल स्वादन का ध्यान करते हुए आप सदा आत्ममय होइये ॥५१॥

अनुमति आदि अन्य अनुभवों में भी ऐसा ही समझना चाहिये, इस आशय से कहते हैं। ___ हे श्रीरामचन्द्रजी, अनुभव करने योग्य और अनुभव-कर्ता के विषयभूत त्रिपुटी अंश से व्यतिरिक्त मध्य का (उसके साक्षी का) अपने हृदय में अवलम्बन करके आप स्वयं स्थित होइये । भव की भावना यानी संस्कारवश संसार के दर्शन (स्वप्नदशा से) शून्य, भावदशा (जाग्रत्दशा) और अभावदशा (सुषुप्ति) से रहित आत्मा का इस प्रकार भाव कर रहे आप स्वयं आत्मनिष्ठ होइये। हे श्रीरामचन्द्रजी, शुद्ध चिन्मात्र स्वभाववाली आत्मसत्ता का प्रमादवश त्याग कर रहे आप जो स्वयं चेत्य की भावना करते हैं,तब आपअतिदुःखदेनेवाली चित्तताको प्राप्त होते हैं। हेमहाबाहो, इस चित्तरूपी कड़ी को स्वरूपज्ञान युक्ति से तोड़कर चित्तरूप पिंजड़े से आत्मारूपी सिंह को मुक्त कीजिये।जब आपपरमात्मदशा का त्याग कर तेजी से चेत्य की ओर गिरते हुए संकल्प को प्राप्त होते हैं, तब चेत्य को देखते हैं ॥५२-५६॥

कैसे चेत्य की ओर जीव गिरता है, उससे कैसे संकल्पों को प्राप्त होता है और कैसे संकल्प का क्षय होता है, ऐसा यदि कोई कहे, तो उस पर यह कहते हैं।
जब चित्त-पूर्व अनुभव से उत्पन्न दृश्य संसार के उबुद्ध होने पर चित्त ही कुछ स्थूलता को प्राप्त चित् है, इस ज्ञान से आत्मा से व्यतिरिक्त सिद्ध होता है तब पुनःपुनः मनन से दृश्य संकल्प करने में समर्थ हो मन होता है और वही दुःखी है। अपने से अतिरिक्त मन है, इस संवित् के त्याग से तो वह नष्ट हो जाता है॥५७॥

यह सम्पूर्ण जगत आत्मा ही है, अन्दर ऐसे ज्ञान का उदय होने पर उपहित चित्तता कहाँ है ? उपाधिरूप चित्त कहाँ है ? चित्तवृत्ति से व्याप्त चेत्य कहाँ है और चित्त वृत्ति कहाँ है ? अर्थात् कुछ भी शेष नहीं रहते हैं॥५८| हे श्रीरामचन्द्रजी, मैं आत्मा हूँ, इस प्रकार अनुभव में आ रहे देह इन्द्रिय आदि से युक्त जीव हूँ, केवल इतना ही तुच्छ चित्त है, यह इस प्रकार अनादि और अनन्त दुःख का विस्तार करता है । मैं ब्रह्म ही हूँ, ब्रह्म से अतिरिक्त जीव नामक परमार्थ सत् कुछ कहीं नही हैं । यही चित्त का विनाश है, इसीको परमसुख कहते हैं। हे श्रीरामचन्द्रजी, आत्मा ही यह जगत है, ऐसा निश्चय होने पर चित्त की असत्ता अर्थतः सम्पन्न हो जाती है, इसमें कोई संदेह नहीं है॥५९-६१॥

मनोनाश के उपाय का उपसंहार करते हैं।
परमार्थ तत्त्व का ज्ञान होने से यह जगत आत्मा ही है, ऐसा निश्चय स्थिर हो जाता है, तब आप मन को जैसे सूर्य की कान्ति से अन्धकार का विनाश होता है वैसे ही विनष्ट जानिये । जब तक मनरूपी साँप शरीर में है, तब तक महाभय रहता है, मनरूप सर्प को समाधि से हटा देने पर भय का अवसर कहाँ से हैं ? ॥६२,६३॥
हे अनघ, यह अतिबलवान चित्तरूप वेताल एकमात्र भ्रान्ति से उत्पन्न हुआ है, सम्यक्ज्ञानरूपी मन्त्र से उसका जबरदस्ती विनाश कर डालिये । देहरूपी घर के बलवानों में श्रेष्ठ चित्तरूप यक्ष के चले जाने पर आप मानसचिन्ताशून्य और व्याकुलतारहित होइये, आपको कोई भय नहीं है ॥६४,६५॥
आत्मलाभ से सब कामनाओं की प्राप्ति होने पर रागरहित अतएव बाह्य सुखों के साधनों के उपार्जन से हीन ही मैं हूँ, केवल इतने से ही आपकी चित्तसत्ता नष्ट हो गई है आप दुःखरहित उत्तम परमपद को प्राप्त हो गये हैं, इस प्रकार मुमुक्षा भी जिसके
अन्तःकरण में शान्त हो गई ऐसे आप स्थित होईये ॥६६॥

चौदहवाँ सर्ग समाप्त

पन्द्रहवाँसर्ग चित्तता को प्राप्त हुआ आत्मा जिससे संसार में बँधता है,
अनर्थबीजों से पूर्ण उस विचित्र तृष्णा का वर्णन। चित्त का नाश होने पर परमपुरुषार्थ प्राप्ति की ही गयी है, इस चित्त का अनुसरण करने पर तृष्णा की अभिवृद्धि से अनर्थों की परम्परा प्राप्त होती है, यह दर्शानि के लिए भूमिका बाँधते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, संसार की बीजकणरूप, जीवों के बन्धन के लिए जालस्वरूप अपवित्र इस चित्तसत्ता का अनुसरण कर रहे आत्मा जिसने अपना ब्रह्मात्मरूपता का त्याग कर दिया, अविद्या से आच्छन्न ज्ञान को, जिसकी अभिव्यक्ति इन्द्रियवृत्तियों की अधीन है, प्राप्त कर रहे चित्त के ही अनुरोध से चित्तकल्पित देहादि संघात ही मैं हूँ, ऐसा अनुसंधान करता है और चित्त से प्राप्त किये गये नाना विषयों की कल्पना से होनेवाले राग-द्वेषवासनारूप मल को धारण करता है॥१,२॥

वह राग-द्वेषवासनारूप मल को धारण करे, उससे क्या ? ऐसा यदि कोई कहे, तो उस पर कहते हैं।
प्रतिदिन बढ़ रहे महामोह को देनेवाली, भय देनेवाली और हजारों मरण, मूर्छा और भ्रान्तियों की हेतु होने से विषलतारूप तृष्णा राग-द्वेषवासनारूपी मल को धारण करनेवाले आत्मा के लिए मूर्छा ही देती है, सुख का लेश भी नहीं देती ॥३॥
जैसे आकाश में मेघगर्जन, वृष्टि आदि अनेक विकार करनेवाली वर्षा ऋतु की अँधेरी रात जब-जब उदित होती है, तब-तब महामोहप्रद होती है, वैसे ही अनन्त आत्मा में विकार करनेवाली यह तृष्णा भी जब-जब उदित होती है तब-तब महामोह देती है ॥४॥
महादेव आदि देवता प्रलयकाल की अग्नि की ज्वालाओं के संताप को सहने के लिए समर्थ हैं किन्तु तृष्णारूपी अग्नि की ज्वालाओं के संताप को सहने के लिए समर्थ नहीं हैं। तीखी, काली, दीर्घ और घोर तृष्णारूपी तलवार, जो शीतल होती हुई भी उत्तरकाल में दुःख देनेवाली है, अपने अंग को सदा काटती है ॥५,६॥
__ हे श्रीरामचन्द्रजी, संसार में जो ये दुर्निवार, दुःख से दूर करने के अयोग्य बड़े बड़े दुःख हैं, वे तृष्णारूपी लता के फल हैं |७॥
मनरूपी बिल में छिपी हुई यह तृष्णारूपी भेड़िया अदृश्य होकर ही मनुष्यों के शरीर से मांस, हड्डी, खून आदि खाती है ।।८॥
जड़ तृष्णा जलमय वर्षा ऋतु की नदी के समान क्षणभर में वृद्धि को प्राप्त होती है, क्षणभर में रिक्त हो जाती है और टीला, काँटे, जंगल आदि में प्रवेश करा कर पुरुष को काटती है॥९॥

मूर्जा ही देती है, ऐसा जो पहले कहा था, उसी का विवरण करते हैं।
तृष्णा से पीड़ित पुरुष जो दीनता का भोगकर चुका, जिसका हृदय नष्ट हो गया एवं जिसका तेज चला गया, नीचता को प्राप्त होता है, घबराता है, रोता है और गिरता है |१०॥

तृष्णा का नाश होने पर सब दुःख निवृत्त हो जाते है, सब पुण्यों का उदय होता है, ऐसा कहते हैं।
जिस वृक्षरूपी पुरुष के खोखलेरूपी हृदय में काली साँपिनरूपी तृष्णा बैठी नहीं है, उस पुरुष के हृदयरन्ध्र में चलनेवाले प्राणवायु स्वस्थ रहते हैं। इसमें सन्देह नहीं कि जिस पुरुष में तृष्णारूपी

अँधेरी रात अस्त हो गई, उसमें शुक्लपक्ष में चन्द्रमा के समान पुण्य बढ़ते हैं ॥११,१२॥
जो पुरुषरूपी वृक्ष तृष्णारूपी घुनों से घुन नहीं गया, वह सदा पुण्यरूपी फूलों से प्रफुल्लित दशा को प्राप्त होता है |१३॥
विवेकरहित पुरुषों के चित्तरूपी अरण्य में अनन्त व्याकुलतारूप कल्लोलों से युक्त और भ्रान्तिरूपी भँवरियों से ठसाठस भरी हुई तृष्णारूपी नदी बहती है । तृष्णा द्वारा ये सब लोग धागे से बँधे हुए पक्षी के तुल्य पहले धनप्राप्ति के लिए देश-विदेश में घुमाए जाते हैं, तदनन्तर धन की रक्षा, व्यय, नाश आदि की चिन्ता और शोक से जर्जरित किये जाते हैं और अन्त में मारे जाते हैं ॥१४,१५॥

निर्दय चित्त से कर्कश तृष्णा कुल्हाड़े की धार के समान शीघ्र गिरती हुई धर्म और ज्ञान के मूलों को तथा दया, विवेक आदि के छोटे-छोटे अंकुरों को भी काट डालती है। जैसे मृग कुएँ के ऊपर उगे हुए हरे तिनकों की ओर जाता हुआ अन्धे कुएँ में गिर पड़ता है, वैसे ही तृष्णा का अनुसरण करता हुआ मूढ़ पुरुष नरक में गिरता है ॥१६,१७॥
बुढ़ापा कितना ही जोर-शोर का क्यों न हो, पर वह नेत्रों को उतना अन्धा नहीं बनाता, जितना कि हृदय की पिशाचीरूप कृश तृष्णा अन्धा बनाती है ॥१८॥
हृदय में स्थित उल्लूरूप अमंगलभूत तृष्णा से, जो हृदय में घोंसला बना चुकी हो उससे, भगवान विष्णु तक वामनता को प्राप्त हुए ॥१९॥
ईश्वर से प्रयुक्त या देवभोग्य सुखलेश विषयिणी रज्जु की तरह हृदय में गुंथी हुई इस अलौकिक तृष्णा से ही प्रतिदिन सूर्य आकाश में घुमाए जाते हैं |२०॥
जिसका आकार सर्वदुःखमय है एवं जो जगत के सब लोगों के जीवन का नाश करती है, ऐसी तृष्णा का क्रूर साँपिन के समान मनुष्य को दूर से ही त्याग करना चाहिये ॥२१॥

सारा संसार व्यवहार तृष्णा से ही होता है, इस आशय से कहते हैं।
तृष्णा से ही वायु बहती है, तृष्णा से पर्वत खड़े हैं, तृष्णा से ही पृथ्वी जीवों का धारण करती है, सारा त्रैलोक्य तृष्णा से ही धारण किया गया है |२२॥
यह सारी लोक-यात्रा तृष्णारूपी रज्जु से बँधी हुई है, रज्जुबन्धन से तो लोग मुक्त हो सकते हैं, परन्तु तृष्णारूपी बन्धन से कोई मुक्त नहीं हो सकते ॥२३॥
__ इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, संकल्प त्याग से आप तृष्णा का त्याग कीजिये। संकल्पहीन मन नहीं है अर्थात् संकल्प के अभाव में मन नहीं रह सकता, ऐसा युक्तियों से निर्णय किया गया है। मन ही जब नहीं रहेगा, तब तृष्णा कहाँ से होगी? यह भाव है ॥२४॥

हे महाबाहो, पहले आप अपने चित्त में तुम, मैं, यह, इस दुराशा का अर्थात् सब दुराशाओं के निमित्तभूत तमोमय अभिमान का संकल्प न कीजिये ॥२५॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, यदि आप दुःख को उत्पन्न करनेवाली अनात्मा में आत्मभावना की भावना न करेंगे, तो आप तत्त्वज्ञानियों में गिने जायेंगे ॥२६॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, इस अपवित्र अहंभावमयी तृष्णा को अनहंभावरूप कैंची से काटकर आप सम्पूर्ण भूतों से होनेवाले भयों का तिरस्कार कर संसार की बाध भूमि ब्रह्म में स्थित होइए ॥२७॥

पन्द्रहवाँ सर्ग समाप्त

सोलहवाँ सर्ग ध्येय-ज्ञेयभेद से वासना त्याग का वर्णन, उससे जीवन्मुक्त और विदेहों के लक्षण का कथन।
जीवित पुरुष देह में अहंभाव का त्याग नहीं कर सकता और शिष्य के मरण में गुरुका तात्पर्य नहीं हो सकता, अतः 'एतामहंभावमयीं तृष्णां छित्त्वा' इत्यादिकथन के तात्पर्य के तात्पर्य को न समझ रहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन , जो आप मुझसे कहते हैं कि अहंकार तृष्णा का ग्रहण तुम मत करो, आपका यह वचन स्वभावतः जटिल है॥१॥
हे प्रभो, यदि मैं अहंकार का त्याग करूँ, तो मुझे देह नामक अवयव संनिवेश का पूर्णरूप से त्याग करना पड़ेगा। भाव यह कि प्राण और अहंकार की एकता स्वयं आप ही पहले कह आये हैं, अतः प्राणों को बचाकर अहंकार के त्याग का संभव नहीं, इसलिए अहंकार के साथ प्राण भी अवशिष्ट नहीं रहेंगे॥२॥
जैसे जानु के तुल्य विशाल तने से वृक्ष धारण किया जाता है वैसे ही अहंकार से यह शरीर धारण किया जाता है॥३॥
अहंकार का विनाश होने पर यह शरीर अवश्य नष्ट हो जाता है, जैसे कि तने के आरा द्वारा काटे जाने पर महान वृक्ष गिर जाता है ॥४॥
इसलिए मैं इस अहंकार का कैसे त्याग करूँ कैसे जीऊँ, हे वक्ताओं में श्रेष्ठ मुनिजी, इस विषय को खूब विचार कर मुझसे कहिए ॥५॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे कमलनयन श्रीरामचन्द्रजी, विद्वानों द्वारा ज्ञेय और ध्येय भेद से दो प्रकार का वासना त्याग सर्वत्र कहा जाता है। ज्ञेय यानी विद्वानों से समाधिकाल में या विदेहमुक्ति में ज्ञान से बाधित । ध्येय यानी अधिष्ठानमात्र परिशेषरूप । व्युत्थानकाल में वाक्यजन्य अखण्डाकार वृत्ति से वासनासहित अज्ञान का बाध होने पर भी जीवन्मुक्ति प्रतिपादक शास्त्र के अनुरोध से और प्रारब्ध फल भोग के शेष रहने से उन दोनों के निर्वाह के लिए बाधित अनुवृत्तिवाले अविद्यालेश के शेष का या विक्षेपांश के अबाध का स्वीकार करना पड़ता है एवं जिसमें अहंभाव का अध्यास नहीं, ऐसी देह से भोगहेतु व्यवहार की सिद्धि न होने से उसमें तात्कालिक अहंकारभासकी अनुवृत्ति विद्वानों के अनुभव से सिद्ध है, अतः व्युत्थानदशा में अहंकारबाध के अनुसन्धान प्रयत्न साध्य होने के कारण प्रायः ध्यानरूप है, इसलिए उक्त वासना त्याग ध्येय के समान होने के कारण ध्येय है।
उन दोनों में दूसरे पक्ष का उपपादन करते हैं।
विवेकियों की दृष्टि से दो अहंप्रतीति गोचर प्रतीत होते हैं। एक देह, इन्द्रिय, बुद्धि और मन की अपेक्षा करनेवाला और मित्र, पुत्र, स्त्री, धन आदि की ममतावाला संघातात्मा और दूसरा अखण्डैकस्वभाव, जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति इन तीन अवस्थाओं और मरण, मूर्छा, जन्मान्तर का साक्षी, विवेक करने पर अवशिष्ट चिन्मात्र स्वभाववाला ॥६॥

उनमें प्रथम के स्वरूप का पहले विचार कर निश्चय करना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
इस देह, इन्द्रिय आदि पदार्थों और उपभुक्त बाहरी अन्न, पान आदि पदार्थों का मैं संघात्मा हूँ, मेरे ये जीवित हैं यानी मेरे स्वरूप सिद्धि में निमित्तभूत है। अतएव इनके बिना मैं व्यवहार में कुछ भी नहीं हूँ और मेरे बिना ये कुछ नहीं है, ऐसा अन्तःकरण में प्रथम अहंपदार्थ का निश्चय करके मन के साथ उसके

पृथक् करने पर संघातात्मा को अत्यन्त असद्रूप ही जानकर दूसरी अखण्डैकरस आत्मा की चिद्रूप से मैं पदार्थ का संघातात्मा नहीं हूँ और ये पदार्थ मेरे जीवित नहीं हैं, ऐसे ज्ञान से तद्रूप भावना करने पर लीला से कार्य कर रही अन्तः शीतल बुद्धि से जो भावनारूप वासनात्याग है, उसे हे श्रीरामचन्द्रजी मैंने ध्येय वासना त्याग कहा है॥७-९॥

प्रथम वासनाक्षय का उपपादन करते हैं।
सारे जगत को ब्रह्मरूप से जानकर भूमिका अभ्यास के क्रम से जो वासना त्याग को करके निरहंकार और निर्विकल्प समाधिस्थ है अथवा प्रारब्धक्षय द्वारा जो सर्वथा देह त्याग है, वह ज्ञेय वासनाक्षय कहा गया है|१०॥
अहंकारमयी वासना का त्याग कर जो लोकसंग्रहोचित व्यवहार से स्थित रहता है, ध्येय वासना त्यागवाला वह जीवन्मुक्त कहलाता है |११॥
हे रघुनंदन, मूल अज्ञान के साथ कलनारूप वासना का त्यागकर जो पुरुष शम को प्राप्त हुआ, उसे ज्ञेयत्यागमय (जिसके वासना सहित अज्ञान का नाश होकर चिन्मात्र का अवशेष है) मुक्त जानिये । पूर्वोक्त ध्येय वासना त्याग करके जीवन्मुक्त महात्मा, सज्जनशिरोमणि जनक आदि लोकसंग्रहोचित व्यवहार से स्थित रहते हैं ॥१२,१३॥
ज्ञेय वासना त्याग करके शान्ति को प्राप्त हुए विदेह मुक्त पुरुष परब्रह्म में ही स्थित रहते हैं ॥१४॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, ये पूर्वोक्त दोनों ही त्याग समान हैं, दोनों मुक्तपद में स्थित हैं। ये दोनों ही ब्रह्मता को प्राप्त हैं और दोनों सन्तापरहित हैं। हे अनघ युक्तमति (समाधि में आरूढ़), अयुक्तमति (व्युत्थान व्यवहारवाला) - ये दोनों ही अविद्या मलरहित ब्रह्म में ही केवल स्थित हैं। उनमें से एक यानी व्युत्थित पुरुष चंचल शरीरवाला स्थित रहता है और दूसरा शान्त देह रहता है ॥१५,१६॥
एक सदेह निर्मुक्त पुरुष सन्तापरहित स्थित रहता है, दूसरा शरीर त्याग करके मुक्त हुआ पुरुष वासना शून्य होकर रहता है। निरन्तर यथा समय सुख-दुःखों के आने पर जिसको न हर्ष होता है, न विषाद होता है, वह मुक्त कहा जाता है ॥१७,१८। जिस पुरुष को इष्ट और अनिष्ट वस्तुओं में इच्छा और द्वेष नहीं होते और जो पुरुष अज्ञानी की दृष्टि में इष्ट और अनिष्टरूप से सम्मत वस्तुओं में सुषुप्त पुरुष के तुल्य अनासक्त होकर व्यवहार करता है, वह मुक्त कहा जाता है ॥१९॥
शरीर में और शरीर के सम्बन्ध में 'अहम्' (मैं), 'मम' (मेरा) ऐसी हेयोपादेय कलना जिस पुरुष के अन्दर क्षीण हो गई है, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है |२०॥
हर्ष, रोष, भय, क्रोध, काम और कार्पण्य दृष्टियों का जिसके हृदय में स्पर्श नहीं होता, वह मुक्त कहलाता है ॥२१॥
जो पुरुष जिसकी पदार्थों में आस्था शान्त हो गई, ऐसे चित्त से युक्त होकर, जाग्रत में भी सदा सुषुप्त की तरह स्थित रहता है और जैसे पूर्ण चन्द्रमा स्वाभाविक प्रसन्नता से सेवित होते है वैसे ही जो स्वाभाविक हर्ष से सेवित होता है, वह इस लोक में मुक्त कहा जाता है ॥२२॥

श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : मुनिजी के ऐसा कहने पर दिन बीत गया। सूर्य अस्त हो गया । मुनियों की सभा महामुनि को प्रणाम कर सायंकाल के कृत्य के लिए स्नान करने चली गई। रात्रि बीतने पर सूर्य की किरणों के साथ फिर मुनियों की उभा उपस्थित हो गई॥२३॥

सोलहवाँ सर्ग समाप्त

200597
200598 सत्रहवाँसर्ग जिस प्रकार के निश्चयों से युक्त जीवन्मुक्त पुरुष बन्धन में नहीं पड़ता और
200599 ___ अज्ञ बंधन में पड़ता है, उनके विभाग का पुनः वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी के इंगितों से इन्हें विदेहमुक्त का लक्षण जानने की इच्छा है, यह ताड़कर एकरूप से उसके लक्षण आदि का अभाव होने से वहाँ पुरुषों के कुण्ठीभाव कथन से ही निरतिशय, स्वप्रकाश, भूमानन्द का परिशेष ही विदेहमुक्ति का स्वरूपलक्षण है, यह सूचित करते हुए जीवन्मुक्ति लक्षणों में ही अवश्य उपादेय विशेषों को कहने के लिए वसिष्ठजी प्रतिज्ञा करते हैं।
200600 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जो लोग विदेह मुक्त हैं, वे वाणी के विषय हो ही नहीं सकते, इसलिए आप इस जीवन्मुक्ति को सुनिये ॥१॥
200601 ___ यदि कोई कहे, जीवन्मुक्तों में यदि तत्तद् वर्णाश्रम के उचित कर्मफलों में तृष्णा है, ते अज्ञानियों की तरह ही उन कर्मफलों के भोग के लिए उनको भी देहरूप बन्धन प्राप्त होगा। यदि उनमें तत्तद् वर्णाश्रम के उचित कर्मफलों में तृष्णा नहीं है, तो उनकी उन कर्मों में प्रवृत्ति ही नहीं होगी, क्योंकि 'प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते' ऐसा न्याय है, इस दोष का परिहार करने के लिए ज्ञानी और अज्ञानी की कर्म में प्रवृत्ति करानेवाली शुद्ध और अशुद्ध तृष्णा की विलक्षणता का उपपादन करते हैं।
200602 विषय के आस्वादन में उत्साहरहित जिस तृष्णा से तत्-तत् वर्णाश्रम के स्वभाव से प्राप्त किये गये ये कर्म किये जाते हैं, उस तृष्णा को जीवन्मुक्तता कहते हैं ॥२॥
200603 ____ संसार सत्य है, इस बुद्धि से जिसके द्वारा भोगों में उत्साह दृढ़ हो गया है, ऐसी तृष्णा से प्राणों की बाह्य पदार्थों में आस्था है, उसे आचार्य लोग दृढ़ संसार निगिड़प बन्धन कहते हैं ॥३॥
200604 ___ भोग्य पदार्थों में 'ये मिथ्या हैं' इस निश्चय से हृदय में भोगसंकल्परहित और एकमात्र लोक संग्रह के लिए बाह्य पदार्थों में विहार करनेवाली जो तृष्णा उदित होती है, वह जीवन्मुक्तों के ही शरीर में आश्रित है ॥४॥
200605 __हे श्रीरामचन्द्रजी, बाह्य विषयों में जो लम्पटता से बढ़ी-चढ़ी तृष्णा है वह बद्ध कहलाती है। सम्पूर्ण पदार्थों में जो लम्पटता से रहित जो तृष्णा है वह मुक्त कहलाती है ॥५॥
200606 विषयप्राप्ति के पहले और अन्त में रागविहार आदि के कारण तृष्णा की जो दुःख शून्यता थी, वही शून्यता यदि विषयप्राप्ति काल में भी निरन्तर रहे, तो वह तृष्णा विद्वानों द्वारा मुक्त कही गई है ॥६|हे महामते श्रीरामचन्द्रजी, यह मुझे प्राप्त हो, इस प्रकार की हृदय में जो भावना है, उसे आप तृष्णारूपी और कलनारूपी श्रृंखला जानिये । उस तृष्णा का सत् और असत् पदार्थों में सदा त्याग कर परम उदार और महामना पुरुष जीवन्मुक्ति पद को प्राप्त करता है । देह आदि बंधन की आशा का, देह आदि की निवृत्ति की आशंका, () सुख-दुःखदशा का और सत्-असत् की आशा का भी त्याग कर प्रशान्त महासागर
200607 (A) बन्ध मिथ्या है, ऐसा निश्चय होने पर बन्ध की निवृत्ति के प्रार्थनीय न होने के कारण उसमें आशा त्याग स्वाभाविक है, क्योंकि जागता हुआ कोई पुरुष स्वप्न के निगड़बन्धन से छुटकारा पाने की आशा नहीं रखता।
200608
200609
200610 की तरह आप स्थित होइये ॥७-९॥
200611 हे बुद्धिमानों में श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, अजर, अमर आत्मा को जानकर आप जरा व मरण की शंका से मन को कलुषित न कीजिये ॥१०॥
200612 ___ आशा के त्याग में उपाय बताते हैं।
200613 हे श्रीरामचन्द्रजी, यह पदार्थरूपी दृश्य आपका नहीं है और आप भी यह नहीं है, यह परमार्थतत्त्व से अन्य ही कुछ है और आप भी इससे अन्य ही हैं। असत् उदित हुए इस असत् विश्व के सत् की तरह स्थित होने पर और आपके उक्त विश्वता का अतिक्रमण करने पर तृष्णा का सम्भव ही कहाँ हो सकता है? ॥११,१२॥
200614 हे श्रीरामचन्द्रजी, विचारवान पुरुष के हृदयमें चार प्रकार का विस्तृत निश्चय होता है, उसे भी आप सुनिये। पैर से लेकर सिर तक मैं माता-पिता द्वारा निर्मित हूँ, इस प्रकार का एक निश्चय है, है श्रीरामचन्द्रजी, असत्दर्शन उक्त निश्चय बन्ध के लिए है। मैं देह, इन्द्रिय आदि सब पदार्थों से परे, बाल के अग्रभाग से भी सूक्ष्म हूँ, ऐसा दूसरा निश्चय सज्जनों के मोक्ष के लिए होता है॥१३-१५॥
200615 हे रघुवर, जगत के सब पदार्थों का स्वरूपभूत अविनाशी मैं ही सब कुछ हूँ इस प्रकार का तीसरा निश्चय भी मोक्ष का ही कारण है। मैं अथवा यह जगत सब आकाश के तुल्य सब शून्य ही है, इस प्रकार का यह चौथा निश्चय भी मोक्षसिद्धि के लिए होता है॥१६,१७॥
200616 इन निश्चयों में पहला निश्चय बन्धन के लिए कहा गया है, शुद्ध भावना से उत्पन्न हुए शेष तीन मोक्ष के लिए कहे गये हैं ॥१८॥
200617
200618 __ यदि कोई शंका करे, तृष्णा भेद के निरूपण के अवसर पर इस विभाग की क्या आवश्यकता है? तो इस पर कहते हैं।
200619 इनमें से पहला निश्चय बन्धन का हेतु है, इसके रहने पर ही तृष्णा बन्धक होती है। निर्दोष तृष्णावाले शेष तीन निश्चय स्वच्छ हैं । जीवन्मुक्त पुरुषों में ही वे विलास करते हैं ॥१९॥
200620 __उनमें तीसरे निश्चय का प्रयोजन कहते हैं।
200621 हे महामते, सर्वात्मा मैं ही सब कुछ हूँ, इस प्रकार का जो निश्चय है, उसे प्राप्त कर मेरी बुद्धि फिर विषाद को प्राप्त नहीं होती है |२०॥
200622 आत्मा की महिमा ऊपर-नीचे-तिरछे सर्वत्र है, सभी आत्मा है, इस प्रकार के उस आन्तरिक निश्चय से पुरुष बन्धन में नहीं पड़ता॥२१॥
200623 (चौथा निश्चय शून्यवादी के मत में प्रविष्ट है, इस शंका का निवारण करते हुए कहते हैं।) परिशिष्य, नित्य आत्मा ही वादियों द्वारा शून्य, प्रकृति, माया, ब्रह्म, विज्ञान, शिव, पुरुष, ईशान-इन शब्दों से कहा जाता है। अवस्तु इन शब्दों से नहीं कहा जाता है। यह सब सदा सत् ही है, यहाँ पर द्वित्व या अन्यत्व विद्यमान नहीं है। परमार्थ स्वरूप दृष्टि से सारा जगत व्याप्त है, भ्रान्तिबुद्धि से व्याप्त नहीं है। जैसे असीम सागर पाताल तक जल से भरा हुआ है वैसे ही ब्रह्मा से लेकर पेड़-पौधों तक सारा जगत आत्मा से पूर्ण है, इसलिए प्रमाण से बोधित ब्रह्मैक्य ही नित्य और सत्य है, उससे अतिरिक्त मिथ्या जगत कहीं नहीं है। जैसे कि सारा सागर जल ही है, तरंग आदि कहीं पर नहीं है, यह सिद्ध हुआ ॥२२-२५॥
200624 जैसे कड़ा, बाजुबन्द, नूपुर आदि सुवर्ण से पृथक् नहीं है, वैसे ही वृक्ष, तृण आदि करोड़ों आकार आत्मा से भिन्न नहीं हैं ॥२६॥
200625
200626 तो जल-समुद्र आदिरूप जगत में भेदाभेद प्रतीति कैसे होती है? इस पर कहते हैं।
200627 परमात्ममयी अद्वैत शक्तिही द्वैत और अद्वैतभेद से जगन्निर्माण लीला द्वारा अज्ञों के लिए विस्तार को प्राप्त होती है|२७॥
200628
200629
200630 हे श्रीरामचन्द्रजी, स्वकीय अथवा परकीय पुत्र-मित्र आदि सारे जगत के वृद्धि को प्राप्त होने पर अथवा नष्ट होने पर आप सुख-दुःख का ग्रहण कभी भी न कीजिये ॥२८॥
200631
200632 मुझे किस प्रकार व्यवहार करना चाहिये, इस पर कहते हैं।
200633 ब्रह्म के तुल्य ही आप परमार्थतः सत्ता द्वैतात्मक ही होकर व्यवहारकाल में भी भावना द्वारा अद्वैत का ही आश्रय कर तत्-तत् प्राणियों के कर्मफल देने के समय ब्रह्म के सदृश ही वर्ण-आश्रमधर्म व्यवस्थापन के विषय में द्वैत का सर्वथा अनादर कर सर्वथा व्यवहार करते हुए यथा योग्य द्वैत-अद्वैत परायण होइये, भाव यह है कि अद्वैत में कर्मों की ही सिद्धि न होने के कारण एकरूपता से सर्वत्र कथंचित अद्वैताचरण करने पर जगत की व्यवस्था तथा धर्मशास्त्र आदि का बाध होगा, इसलिए वहाँ पर द्वैत का आश्रय ही उचित है । हे श्रीरामचन्द्रजी, आप पदार्थों की विविध आँधी से भीषण उत्पातों से भरी हुई जन्म भूमियों में, उत्पातपूर्ण गर्तों में हाथी के समान, मत गिरिये॥२९,३०॥
200634 परमार्थतः द्वैत का सम्भव ही नहीं है, क्योंकि वह चित्त से कल्पित ही है वास्तविक नहीं है। अन्यवादियों ने भी द्वित्व की अपेक्षा बुद्धि से उत्पत्ति तथा उपेक्षाबुद्धि के नाश से नाश माना है। इसी प्रकार आत्मा में एकत्वनामक संख्या गुण भी नहीं हो सकता, क्योंकि वह भी द्वित्व आदि के व्यावर्तकत्वरूप से ही कल्पित होने के कारण द्वित्व से ही उदित हुआ है अतएव अद्वैत, ऐक्य से भी रहित, अपनी सिद्धि में अन्य की अपेक्षा न रखने के कारण सदा उदित, सन्मात्र ब्रह्म ऐक्य के निरास से सर्वरूप है और द्वैत के निरास से कुछ भी नहीं है, क्योंकि 'तस्मात्तत् सर्वमभवत्' 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादि श्रुतियाँ और उसके अनुभव करनेवाले ज्ञानी जन ऐसा कहते हैं॥३१॥
200635
200636 न तो 'अहम्' है और न जगत ही है; किन्तु यह सब निर्विकार, विज्ञानमात्र ही है, उसके साक्षात्कारमात्र से शान्त हुए इस जगत को सदा न तो असत् और न सत् जानिये । परम, अमृत, अनादि, सब ज्योतियों को भासित करनेवाला, अजर, अज, अचिन्त्य, निष्कल,

निर्विकार, सब इन्द्रियों से रहित, प्राण के भी प्राणन में निमित्तभूत, सब कलनाओं से रहित, कारणों के भी कारण, सदा उदित ईश्वर, फैले हुए चिदाकाश में स्थित, अनुभवों के बीजस्वरूप, स्वरूप स्थिति द्वारा उपदेश देने के योग्य, आन्तरानन्दैकरसब्रह्म ही तुम, मैं और जगत है उससे भिन्न कुछ नहीं है, इस प्रकार का निश्चय तुम्हारे हृदय में हो॥३२-३४॥

200637

200638 सत्रहवाँ सर्ग समाप्त

200639 अट्ठारहवाँसर्ग जिस स्थिति में स्थित पुरुष संसार में दुःखी नहीं होता,

200640 उस स्थिति का विस्तारपूर्वक श्रीरामचन्द्रजी के लिए उपदेश। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे आजानबाहु श्रीरामचन्द्रजी, समाहित चित्तवाले, काम, लोभ आदि कुदृष्टियों से अदूषित, इस संसार में लीलापूर्वक विचरण कर रहे महात्माओं की यह स्थिति आप सुनिये ॥१॥

200641 जीवन्मुक्त मनवाला मुनि इस संसार में विचरण करते हुए भी पहले जन्मादि दुःखों से, बीच में आध्यात्मिक आदि दुःखों से और अन्त में मृत्यु आदि दुःखों से विरस जगत की गतियों को 'ये

200642

200643

200644 परिहास के योग्य हैं',यों तुच्छ समझ कर देखे ॥२॥

200645 तत्-तत् समय में प्राप्त हुए सब उचित कार्यों में स्थित, शत्रु, मित्र आदि दृष्टियों में सम, पूर्वोक्त ज्ञेय और ध्येय भेद से वर्णित दो प्रकार के वासना त्यागों में से ध्येय वासनात्याग का अवलम्बन करके स्थित, सर्वत्र उद्वेगरहित, लोगों के अभिमत का पोषक यानी किसीका भी अप्रिय न करनेवाले, विवेकरूपी प्रकाश से आत्मसाक्षात्कारवान्, ज्ञानरूप उपवन में स्थित, सर्वातीत पद का यानी ब्रह्म का अवलम्बन करनेवाला, पूर्णचन्द्रमा के समान शीतल आशयवाला, न किसी से उद्वेग करनेवाला और न किसी से सन्तुष्ट होनेवाला पुरुष संसार में दुःखी नहीं होता॥३-६॥

200646 सब शत्रुओं में सम दृष्टि रखनेवाला, दया, दाक्षिण्यआदि गुणों से युक्त, गुरु आदि पूजनीय लोगों के समयोचित सेवा, परिपालन आदि कार्य करनेवाला पुरुष संसार में दुःखी नहीं होता। जो पुरुष प्राप्त प्रिय का न अभिनन्दन करता है, न अप्रिय का द्वेष करता है, न विनष्ट का शोक करता है, न अप्राप्त की आकांक्षा करता है, मितभाषण करता है और आवश्यक काम में आलस्य नहीं करता है, वह संसार में पीड़ित नहीं होता ॥७॥

200647 ___ जो पूछने पर प्रस्तुत विषय को कहता हैं, बिना पूछे मौन होकर खम्भे की तरह खड़ा रहता है, इच्छा और अनिच्छा से रहित वह पुरुष संसार में दुःखी नहीं होता ॥८॥

200648 सबका प्रिय करनेवाला, अगर कोई आक्षेप करे तो चतुरतापूर्वक समाधान करनेवाला और प्राणियों के आशय को जाननेवाला पुरुष संसार में पीड़ित नहीं होता ॥९॥

200649 यह युक्त है और यह अयुक्त है, इस प्रकार वैषम्य दृष्टि से ग्रस्त एवं आशय से जिसकी दृष्टि नष्ट है, ऐसे पुरुष से किये गये लोक दृष्टान्त को अपक्षपाती होने के कारण हाथ में स्थित बिल्वफल के समान वह जानता है। भाव यह कि यदि एकका पक्षपात होता तो उस पक्ष के दोष तथा दूसरे पक्ष के गुण राग-द्वेष से आच्छन्न होने के कारण स्पष्ट नहीं भासित होते, अपक्षपाती को दोनों स्पष्टरूप से भासित होते हैं|१०॥

200650 परम पद में आरूढ़ होकर वह विनाश को प्राप्त होनेवाली जगत की स्थिति को अन्तःशीतल अपनी बुद्धि से उपहास करते हुए देखता है॥११॥

200651 हे श्रीरामचन्द्रजी, जिन लोगों ने अपने चित्त पर विजय प्राप्त कर ली है, जिन महात्माओं ने परब्रह्म परमात्मा का साक्षात्कार कर लिया है, उन लोगों का ऐसा स्वभाव मैंने आपसे कहा ॥१२॥

200652

200653 मुक्तों की स्थिति के समान बद्ध पुरुषों की स्थिति का उनके आशय के उद्धरण द्वारा आप वर्णन कीजिये, ऐसा यदि श्रीरामचन्द्रजी कहें, तो मूरों की मनोरथयुक्त भ्रान्तियाँ, उनसे प्रयुक्त दुश्चेष्टाएँ तथा उनके फलभूत दुःखों की विचित्रताएँ अनन्त हैं, अतएव उनका वर्णन नहीं किया जा सकता, इस

200654 आशय से कहते हैं।

200655 जिन्होंने अपने चित्त पर विजय प्राप्त नहीं की एवं जो भोगरूप कीचड़ में डूबे हैं, ऐसे मूों के अभिमत को कहने के लिए हमें परिज्ञान नहीं है। उनमूों को नारियाँ, जो विवेक-बुद्धियों के अत्यन्ताभाव से, पूर्वसंचित पुण्यों के प्रध्वंसाभाव से और सम्भावित पुण्य, तप, संयम आदि के प्रागभाव के परिपालन से पैर से लेकर मस्तक तक अलंकृत है अतएव जो सुवर्ण की कान्ति के समान कान्तिवाली नरकाग्नियों की ज्वाला हैं, अभिमत हैं और अनर्थों से भरे हुए यानी उपार्जन, रक्षण, व्यय और नाश में बहुत आयास एवं अधर्म के निमित्तभूत, व्यर्थ अनर्थ प्रयोजक कलह, वैर आदि क्लेशों के कारण, संसारदुःख को देनेवाले तथा चारों ओर से आपत्तियों की वर्षा करनेवाले घन ईच्छित है।।१३-१५॥

200656

200657

200658 यदि कोई कहे, इस प्रकार के धन से भी यज्ञादि सत्कर्मों का आचरण होने से उनका निस्तार हो सकता है, तो इस पर 'नहीं', ऐसा कहते हैं।

200659 मूों के जो यज्ञादि कर्म हैं, वे भी फलाभिलाषा युक्त ही हैं और विविध प्रकार के दंभ, मान, मद, मात्सर्य आदि दुराचारों से पूर्ण हैं अतएव पुनर्जन्म आदि से होनेवाले सुख-दुःखों से भरे हुए हैं, इसलिए मूों का कुछ भी निस्तार का हेतु हम नहीं कह सकते॥१६॥

200660

200661 इसलिए आप भी विद्वच्चरित्र से ही विहार कीजिये, अन्य से नहीं, ऐसा कहते हैं। _हे श्रीरामचन्द्रजी, ध्येयनामक वासनात्याग से विलसित होनेवाली पूर्ण दृष्टि का अवलम्बन करके स्वस्थ हुए आप जीवन्मुक्तरूप से विहार कीजिये॥१७॥

200662

200663 हे श्रीरामचन्द्रजी, भीतर सब आशाओं का त्याग कर वीतराग, वासनारहित हुए आप बाहर सब कर्म आचारों में अनुवर्तनशील होकर लोक में विहार कीजिए॥१८॥

200664

200665 हे श्रीरामचन्द्रजी, उदार, मधुर आचारवाले, सबके (अज्ञानियों के भी) कर्म आदि आचारों में अनुवर्तनशील होकर लोक में विहार कीजिये ॥१९॥

200666

200667 हे श्रीरामचन्द्रजी, सब संसार दशाओं और परमार्थस्वरूप में स्थिति रूप भिन्न-भिन्न भूमिका दशाओं का विचार करके जो परमार्थ सत्य परम पद है, उसी का भावना द्वारा अवलम्बन कर आप लोक में विहार कीजिये ॥२०॥

200668 __ हे श्रीरामचन्द्रजी, भीतर निराशता का ग्रहण कर और बाहर आशान्वित पुरुषों की सी चेष्टावाले अतएव धनादि नाश होने पर बाहर संतप्त के समान संतप्त किन्तु भीतर चारों ओर शीतल आप लोक में विहार कीजिये ॥२१॥

200669

200670 हे श्रीरामचन्द्रजी, बाहर कृत्रिम आडम्बरवाले और हृदय में आडम्बरहीन, बाहर कर्ता और भीतर अकर्ता आप लोक में विहार कीजिये ॥२२॥

200671

200672 हे श्रीरामचन्द्रजी, अप सब पदार्थों का व्यवहारतः और परमार्थतः सारासार तारतम्य जान चुके हैं, इसलिए आप जैसे चाहते हैं, वैसी दृष्टि से लोक में विहार कीजिये। __हे श्रीरामचन्द्रजी, कृत्रिमरूप से उल्लास और हर्ष में स्थित, कृत्रिमरूप से दुःख की गर्हा (निंदा)

200673 करनेवाले और कृत्रिमरूप से कार्य के आडम्बर से युक्त आप लोक में विहार कीजिये ॥२३,२४॥

200674

200675 हे श्रीरामचन्द्रजी, अहंकार का त्याग कर चुके, स्वस्थ बुद्धिवाले और आकाश के सदृश सुन्दर एवं जिन्होंने कलंकरूपी चिह्न का ग्रहण नहीं किया, ऐसे आप लोक में व्यवहार कीजिये । चन्द्रमा रात्रि में केवल 'मैं ही प्रकाशक हूँ', यों अहंकारयुक्त, क्षयरोगी होने के कारण अस्वस्थबुद्धि तथा कलंक से लांछित भी है, आप वैसे नहीं है, इस तरह इस श्लोक द्वारा चन्द्रमा से श्रीरामचन्द्रजी में व्यतिरेक दर्शाया ॥२५॥

200676 ___ हे राघव, सैकड़ों आशारूपी पाशों से उन्मुक्त, सब वृत्तियों में सम, बाहर तत्तत वर्णाश्रम स्वभाव के उचित कार्यों में अथवा प्रजाओं के हितकर कार्यों में संलग्न आप लोक में विहार कीजिये ॥२६॥

200677

200678 सब वृत्तियों में सम, ऐसा जो ऊपर कहा है, उसका बन्ध-मोक्ष आदि विषमता के प्रतिषेध द्वारा उपपादन करते हैं।

देही का परमार्थतः न बन्ध है और न मोक्ष है। यह मिथ्या इन्द्रजाल के संसार में भ्रमण करानेवाली है॥२७॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे तेज धूप में जल की प्रतीति करानेवाला प्रचुर मृगजल भ्रमवश दिखाई देता है, वैसे ही अज्ञान से भ्रान्तिमात्र यह जगत दिखाई देता है ॥२८॥

देही का बन्धन क्यों नहीं है, ऐसा प्रश्न होने पर उसमें युक्ति दिखाते हैं।
असंग, एकरूप, सर्वव्यापक, आत्मा का बन्धन कैसे हो सकता है, जब वह बद्ध नहीं है, तो मोक्ष का किसके लिए विधान हो सकता है ? ॥२९॥
यह विशाल संसार भ्रान्ति अतात्त्विक ज्ञान से उत्पन्न हुई है, तत्त्वज्ञान से यह जैसे रज्जु में सर्पबुद्धि चली जाती है वैसे ही नष्ट हो जाती है |३०॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, आप अपनी एकाग्र सूक्ष्मबुद्धि से अपने तत्त्व को जान चुके हैं और अहंकाररहित हो चुके हैं, इसलिए आप आकाश के तुल्य निर्मल होकर स्थित होइये। आप इसी प्रकार साक्षी है, इसलिए मित्र, बन्धु, बान्धवों से सम्बन्ध रखनेवाली सब वासनाओं का त्याग कीजिये। जिनका स्वरूप ही विद्यमान नहीं हैं ऐसे बन्धु-बान्धवों की वासना कैसी? ॥३१,३२॥
इस प्रकार वासना का त्याग होने पर वासनाओं से परिशिष्ट साक्षीरूप आपका परिशेषतः परमार्थसत्त्ववान्‌ से अनुमान होता है । वासनाओं के त्याग के पहले परम कारण ब्रह्म से प्रलय और सुषुप्ति में नित्य प्राप्त हुआ भी यह आत्मतत्त्व परिच्छिन्न, असत्यरूप ही प्राप्त हुआ; किन्तु परमार्थसत्यरूप प्राप्त नहीं हुआ। इस प्रकार वासना त्याग ही आत्म प्राप्ति में हेतु है, अन्य हेतु नहीं है, यह भाव है॥३३॥

भोगों से, भोगसाधक बन्धुओं से, जगत के माला, चन्दन आदि पदार्थों से और उनकी प्राप्ति में निमित्तभूत शुभ-अशुभ कर्मों से आत्मा का कोई सम्बन्ध नहीं है, फिर इनके लिए आप व्यर्थ ही शोक क्यों करते हैं ? ॥३४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, मैं, जिसका केवल आत्मता ही एकमात्र परमानन्दसत्य है, ऐसा हूँ, इस प्रकार की जिन्हें बुद्धि प्राप्त हो गई, ऐसे आपका भय के कारणों से सम्बन्ध नहीं है, फिर आप जगत के भय से क्यों डरते है ? ॥३५॥
मिथ्या होने के कारण बन्धु के उत्पन्न होने पर उसके दुःख-सुख के भ्रमों से आपका कौन सम्बन्ध है ? जो आप इनके लिए शोक करते हैं॥३६॥

इस प्रकार आत्मा के असंगत्व, अद्वितीयत्व के दर्शन से शोक को असम्भव कहा है। अब भले ही आत्मा संगी हो, तथापि वह नित्य है या क्षणिक है या प्रागभाव या घटादि के समान कालान्तर में नष्ट होनेवाला है। इन सभी पक्षों में बन्धु के लिए शोक करना उचित नही है, यों प्रगल्भता से समाधान करने
की इच्छा से श्रीवसिष्ठजी पहला पक्ष लेकर कहते हैं। __आप यदि पूर्व जन्मों में हुए थे, भावी जन्मों में होंगे और इस समय इस जन्म में स्थित हैं, इस प्रकार के स्वभाववाले आत्मा को निश्चयरूप से जान चुके हैं, तो विद्यमान और निकट स्थित बन्धुओं के समान अतीत और बहुत-से प्राणों के समान प्यारे बन्धुओं का शोक क्यों नहीं करते हैं ? भाव यह कि विनिगमना विरह से सब में शोक न होने के कारण कहीं शोक करना उचित नहीं है ॥३७,३८॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, पहले आप अन्य हुए थे, इस समय अन्य हैं और आगे भी अन्य होंगे इस प्रकार क्षणिक आत्मा को यदि आप जानते हैं, फिर भी आप सद्रूप का अवलम्बन करके क्यों शोक करते है, दूसरे क्षण में शोच्य और शोचिता का अभाव होने से शोक का अवसर ही नहीं है, यह दूसरा पक्ष है॥३९॥

तीसरे पक्ष में कहते हैं।

पहले उत्पन्न होकर और इस समय उत्पन्न होकर फिर आप आगे नहीं उत्पन्न होंगे, तथापि अपने नष्ट होने के कारण क्षीण संसार (जिसका संसार क्षीण हो गया है) आप किसलिएशोक करते हैं ? ॥४०॥
___ जबकि आत्मा के जन्म आदि का संगी होने पर भी शोक युक्त नहीं है, तब फिर असंग, उदासीन, नित्य, कूटस्थ, स्वप्रकाश, पूर्ण, आनन्दैकरस आत्मा में शोक उचित नहीं, इसमें कहना ही क्या, इस
आशय से उपसंहार करते हैं। ___ इसलिए मायिक जगत के क्रम में दुःखी होना उचित नहीं है; किन्तु स्वाभाविक सन्तोषवृत्तिही उचित है तथा स्वाभाविक कार्यों का अनुवर्तन उचित है॥४१॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, आपदुःखीन होइये और सुखी भी नहोइये। सब जगह आप समता को प्राप्त होइये; क्योंकि परमात्मा सर्वव्यापक है। अनन्त, सत्स्वरूप आप व्यापक आकाश के समान हैं तथा ज्वालाओं के चारों ओर से प्रभा से व्याप्त मध्यभाग में अन्धकार का अवकाश नहीं है, वैसे ही आप में भी अज्ञान दुःख आदि का अवसर नहीं है, यह भाव है।४२,४३॥
__ आप ही सबके अन्तरात्मा है, ऐसा कहते हैं।
जिनका स्वरूप दृष्टिगोचर नहीं हुआ, ऐसे सूक्ष्म आपहारभूत मोतियों के एक दीर्घ तन्तु के समान सब जगत के पदार्थों के अन्दर स्थित है। यह संसार की स्थिति ही है कि अज्ञ को ही उत्पन्न होकर फिर उत्पन्न होना पड़ता है, ज्ञानी को नहीं । हे श्रीरामचन्द्रजी आप ज्ञानी है, आप सुखी होइये । हे श्रीरामचन्द्रजी, इस संसार का यह स्वरूप दुःखों से पूर्ण है, अज्ञान से ही यह विस्तार को प्राप्त होता है। हे सन्मते, आप ज्ञानवान हैं। भ्रम में एकमात्र भ्रम के सिवाय और दूसरा रूप क्या हो सकता है? स्वप्न में एकमात्र स्वप्न को छोड़कर अन्य कौन क्रम हो सकता है? भाव यह है कि अन्य भ्रान्तियों में वास्तविकता
की प्रसिद्धि न होने के कारण इसमें भी कोई वास्तविकता नहीं है॥४४-४७॥

जो निस्तत्त्व हैं वह सत्यरूप से कैसे दिखाई देता है, ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, सर्वशक्ति की यह शक्ति है, जो कि भ्रममावतामय यह जगदाकार भान अतिस्फुट दिखाई देता है। (जगत की भ्रममात्रता के प्रदर्शन के लिए उसकी अनित्य स्वभावता दिखलाते हैं।) यहाँ पर कोई किसी का सुबन्धु नहीं है, कोई किसीका शत्रु भी नहीं है, सर्वेश्वर भगवान्‌ की इच्छा से सब सबके-सब (शत्रु, मित्र और उदासीन) होते हैं॥४८,४९॥
परस्पर निमित्तभूत और जर्जरित यह सारा जगत जल के तरंगों के समूह के समान सदा बहता है॥५०॥
इस चंचल संसार का चक्र नेमि के (पहिये के घेरे के) समान चारों ओर से नीचे का भाग ऊपर आता है और ऊपर का भाग नीचे आता है॥५१॥
स्वर्ग के लोग नरक में जाते हैं और नारकीय लोग स्वर्ग में जाते हैं। लोग एक योनि से दूसरी योनि में और एक द्वीप से दूसरे द्वीप में जाते हैं। धीर लोग दीनता को प्राप्त होते हैं और दीन धीरता को प्राप्त होते हैं। अधोगति, ऊर्ध्वगतिआदि सैकड़ों भ्रमों से प्राण परिस्फुरित होते हैं॥५२,५३॥
यह पदार्थ समूह एकरूप से स्थित, स्वच्छ और सन्तापरहित है। जैसे अग्नि में हिमकण प्राप्त नहीं होता वैसे ही यहाँ कुछ भी प्राप्त नहीं होता॥५४॥
जो-जो महाभाग्यशाली बहुत-से बान्धव हैं, वे सब कुछ ही दिनों में नष्ट हुए ही देखने में आते हैं। हे महाबाहो, परता, आत्मीयता, अन्यता, त्वत्ता, मत्ता इत्यादि भावनाएँ द्विचन्द्रदर्शन के समान सत्य नहीं हैं॥५५,५६॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, यह बन्धु है, यह शत्रु है, यह मैं हूँ, यह आप हैं, इस प्रकार की आपकी मिथ्यादृष्टियाँ अब छिन्न-भिन्न हो जाय । क्रीड़ा के लिए व्यवहार में स्थित आप

भीतर अज्ञान और वासना के साथ छिन्न-भिन्न हुई, बाधित अनुवृत्तिवाली इन दृष्टियों से आनन्दपूर्वक बाहर व्यवहार कीजिये॥५७,५८॥
हे सुव्रत श्रीरामचन्द्रजी, वासनाभारवान की यानी अज्ञानी की तरह जैसे आप श्रम से परिश्रान्त न हों, वैसे इस संसार मार्ग में आप विहार कीजिये । वासनाओं का क्षय करनेवाली यह विचारणा जैसे-जैसे आपमें उदित होती है वैसे-वैसे व्यवहार बन्द होते जाते हैं। यह बन्धु है, यह बन्धु नहीं है, ऐसी गणना संकुचित चित्तवाले पुरुषों में होती है, उदाराशय पुरुषों की तो बुद्धि आवरणशून्य (यही बन्धु है, इस प्रकार के परिच्छिन्नतारूप आवरण से रहित) यानी सर्वत्र समदर्शिनी है॥५९-६१॥

200720 वह वस्तु नहीं है, जहाँ पर मैं नहीं हूँ। वह वस्तु नहीं है, जो मेरी न हो, ऐसा निश्चय कर धीर पुरुषों की बुद्धि पूर्वोक्त आवरण से रहित ही होती है ॥६२॥
200721 जो पुरुष महान है, वह चिदाकाश के समान न तो अस्त को प्राप्त होता है और न उदित होता है, जैसे आकाश में स्थित पुरुष भूतल को देखता है, वैसे ही वह स्वरूप में प्रतिष्ठित हो सबको देखता है॥६३॥
200722 हे श्रीरामचन्द्रजी, सभी भूतजातियाँ आपके बन्धु सम्बन्धी हैं, क्योंकि अनादि संसार में सब योनियों में बहुत बार आपने जन्म लिया है। ये सब आपकी बन्धुता के अत्यन्त असंबद्ध नहीं हैं, क्योंकि बारी-बारी से सब-के-साथ आपका सम्बन्ध है अथवा देहद्वारक परम्परा सम्बन्ध की अपेक्षा सब जीवों के साथ एकात्म्य सम्बन्ध अन्तरंग है, अतएव उस सम्बन्ध से अत्यन्त असम्बद्ध कोई नहीं है, यह भाव समझना चाहिये ॥६४॥
200723 जहाँ विविध योनियों से विचित्र सैकड़ों जन्मों से यह भ्रम निहित है, ऐसे इस जगत में यह बन्धु है, यह बन्धु नहीं है, यह भेददर्शन भ्रम के सिवाय और कुछ नहीं है, वस्तुतः तो जीवभावदृष्टि में तीनों भुवनों के समस्त जीव अपने बन्धुही हैं और ब्रह्मभावदृष्टि में तो स्वयं ही सब कुछ है, इसलिए त्रिभुवनस्थ सब जीव ही अबन्धु भी है॥६५॥
200724
200725 अट्ठारहवाँ सर्ग समाप्त
200726 उन्नीसवाँ सर्ग पूर्वोक्त कथन की सिद्धि के लिए पुण्य और पावन के आख्यान का वर्णन,
200727 जिसमें पुण्य ने पितृशोकार्त पावन को ज्ञानोपदेश दिया। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, पूर्वोक्त विषय में ही मुनिपुत्र दो भाइयों के गंगाजी के तट पर हुए संवादरूप इस प्राचीन इतिहास को विद्वान लोग कहते हैं। हे श्रीरामचन्द्रजी, यह बन्धु है, यह बन्धु नहीं है, इस कथा के सिलसिले में मुझे इसका स्मरण हो आया है। आप इस पवित्र और अद्भुत इतिहास को सुनिये ॥१,२॥
200728 इस जम्बूद्वीप के किसी पर्वत समूह के मध्य में महेन्द्रनामक पर्वत है, जिसकी वनराजियाँ महामुकुटभूत हैं, जिसके कल्पवृक्ष के वनों की छाया में मुनि और किन्नर विश्राम लेते है, जिसने अपने गगनचुम्बी शिखरों से विस्तृत आकाश को भी व्याप्त कर दिया है, जो ब्रह्मलोक के भीतर पहुँचे हुए शिखरों की गुफाओं में फैल रहे सामवेद की प्रतिध्वनियों के कोलाहलों से मानों गान करता है, जो शिखरों की चोटियों पर बिजली से सुशोभित नीले मेघों से सुशोभित होता है, जो लता के फूलों से गुंथे हुए केशों के समान दिखते हैं, जो उस समय तटों में उछलने के लिए उत्कण्ठित शरभों के विजृम्भणों (मुँह फाड़ने) से अपने गुहारूपी मुँहों द्वारा प्रलयकाल के मेघों का उपहास करता हुआ-सा
200729
200730 गर्जता है, इसने गुफाओं के अन्दर होनेवाले झरनों के कलरव से समुद्रजल कल्लोलों के विलास को सर्वथा जीत लिया है। उसके एकभाग में, रत्नमय, मनोहर, विस्तृत शिखर पर मुनियों ने स्नान, जलपान आदि के लिए आकाश गंगा को उतार लिया था ॥३-९॥
200731 उस आकाशगंगा के देदीप्यमान, सुवर्ण-से पीले तट पर, जहाँ फूले हुए वृक्ष थे और रत्नमयपर्वत के तट से प्रकाश जगमगाता था वहाँ ज्ञानवान्, तपस्या की राशिरूप, उदारबुद्धि दीर्घतपा नामक मुनि निवास करते थे, जो मूर्तिमान दूसरे तपरूप थे॥१०,११॥
200732 उस मुनि के चन्द्रमा के तुल्य सुन्दर पुण्य और पावन नाम के दो लड़के थे, यदि बृहस्पति के कच नाम के दो पुत्र होते, तो उनसे उनकी उपमा हो सकती॥१२॥
200733 दीर्घतपा मुनि उन दोनों पुत्रों और भार्या के साथ फल से लदे हुए वृक्षों से पूर्ण उस गंगातट पर निवास करते थे॥१३॥
200734 हे श्रीरामचन्द्रजी, समय बीतने पर उनके दो लड़कों में से पुण्य नामवाला बड़ा लड़का तत्त्वज्ञानी हुआ, जो अवस्था से ज्येष्ठ और गुणों से भी ज्येष्ठ था |१४॥
200735 पावन प्रातःकाल की सन्ध्या के कमल के समान अर्ध प्रबुद्ध हुआ। मूर्खता से तो बाहर हो गया, किन्तु परमात्मवस्तु में प्राप्त नहीं हुआ, इसलिए उसकी स्थिति मध्य में दोलायमान थी॥१५|तदनन्तर प्राणियों द्वारा आयु के क्षयरूप से लक्षित सौ संवत्सरकाल के 'जिसने उनकी दीर्घ देहरूपी लता और आयु जीर्ण कर दी थी' बीतने पर इस क्षणभंगुर प्राणियों से पूर्ण, जन्म, जरा, मरण, स्वर्ग से पतन, नरक आदि सैकड़ों वृत्तान्तों से भयंकर संसार का अनुराग त्याग कर जरा से जर्जरित जीवनवाले दीर्घतपा मुनि ने गिरि-गुफारूपी घर में कलनारूप चिड़िया के घोंसले रूप देह का, जैसे भारवाहक पुरुष घर में भार का त्याग करता है, वैसे ही त्याग किया ॥१६-१८॥
200736 __ जैस फूल की सुगन्ध आकाश में जाती है, वैसे ही जिसमें कलना क्रिया शान्त है एवं चेत्य से रहित जो तत्तद् जीव चेतन हैं, उनके स्थानभूत रागरहित परम पद को वे प्राप्त हुए। तदनन्तर मुनि की पत्नी ने प्राण और अपान से रहित मुनि की देह को नालरहित कमल के समान गिरी हुई देख कर पति द्वारा सिखाई गई चिरकाल से अभ्यस्त योगक्रिया से अपने शरीर का, जो रोग, बुढापे आदि से जर्जरित नहीं हुआ था, ऐसे त्याग किया, जैसे भँवरी अम्लान कमलिनी का त्याग करती है। लोगों की अदृश्यता को प्राप्त उसने जैसे प्रभा आकाश में स्थित अस्त को प्राप्त हुऐ चन्द्रमा का अनुसरण करती है वैसे ही पति का ही अनुसरण किया। माता-पिता के चले जाने पर उनके और्ध्वदेहिक कर्म में पुण्य ही अव्यग्रता पूर्व स्थित रहा और पावन दुःख को प्राप्त हुआ। शोक से व्याकुल चित्तवाला वह पावन अरण्य भूमियों में घूमता हुआ अपने ज्येष्ठ भाई के समान धैर्य का अवलम्बन न कर विलाप करता था ॥१९-२४॥
200737 तत्त्वज्ञानी पुण्य माता-पिता का और्ध्वदेहिक कर्म समाप्त कर वन में शोक से व्याकुल पावन के समीप आया ॥२५॥
200738
200739 पुण्य ने कहा : हे वत्स, जैसे वर्षा ऋतु अन्धता की एकमात्र कारण तथा भाप के समूह को धारण करनेवाली जल-सम्बन्धी गर्मी को मेघ बना देती है, वैसे ही तुम अन्धता के एकमात्र कारण तथा अश्रुओं की धारा धारण करनेवाले कमल सदृश नेत्र सम्बन्धी घोर शोक को निबिड़ बना रहे हो॥२६॥
200740 __ हे महाप्राज्ञ, तुम्हारे पिता तुम्हारी माता के साथ स्वरूपभूत, मोक्ष नामक परमात्मपदवी को प्राप्त हो गये हैं । वही सब जन्तुओं का उत्पत्ति आदि तीनों कालों में आधारभूत है। ब्रह्मवेत्ताओं का वह स्वरूप है। पिता के अपने स्वरूप को प्राप्त हो जाने पर तुम क्यों शोक करते हो? तुमने, यही मेरी माँ
200741
200742
200743 है, यही मेरे पिता है, इस प्रकार की मोह से उत्पन्न हुई भावना यहाँ पर बाँध रक्खी है, जिससे शोक के अयोग्य पिता का भी तुम शोक करते हो। न वही तुम्हारी माता है, न वही तुम्हारे पिता हैं तथा असंख्य पुत्रवाले उनके न तुम्हीं पुत्र हो॥२७-३०॥
200744 हे वत्स जैसे प्रत्येक वन में जलप्रवाह के बहुत से गड्ढे होते हैं, वैसे ही तुम्हारे हजारों माता-पिता हो चुके हैं॥३१॥
200745 हे वत्स, असंख्य पुत्रवाले उनके तुम्हीं केवलपुत्र नहीं हो। नदियों की तरंगों के समान मनुष्यों की बहुत-सी पुत्र राशियाँ व्यतीत हो चुकी हैं। जैसे लता और शाखा के लाखों पत्ते, कोंपलें, डंठल व्यतीत होते है, वैसे ही हमारे माता और पिता के अनेक लाखों पुत्र बीत चुके हैं। जैसे महावृक्ष के प्रत्येक ऋतु में फल व्यतीत होते हैं वैसे ही जन्तु के प्रत्येक जन्म में मित्र, बान्धव आदि के वृन्द व्यतीत हुए हैं।॥३२-३४॥
200746
200747 हे वत्स, यदि माता, पिता, पुत्र आदि स्नेहवश शोक के योग्य हैं, तो निरन्तर अतीत हजारों माता-पिता पुत्र आदि का शोक क्यों नहीं किया जाता है ? ॥३५॥
200748 हे महाभाग, जगत की कल्पना के निमित्तभूत मोह के होने पर ही यह प्रपंच दिखाई देता है । हे प्राज्ञ, परमार्थतः आपके मित्र, बन्धु बान्धव है ही नहीं । हे भ्राता, चिरकाल से संतप्त महान मरुस्थल में जैसे जल बिन्दु नहीं रहते, वैसे ही ब्रह्मस्वभाव होने के कारण परमार्थ दृष्टि से यहाँ नाश नहीं है । ब्रह्मबोध होने पर तो कहना ही क्या है ? जो इन छत्र, चामरो से चंचल राजसम्पत्तियों को तुम देखते हो, हे महाबुद्धे, यह तीन अथवा पाँच दिनों का स्वप्न ही है ॥३६-३८॥
200749
200750 हे वत्स, पारमार्थिक दृष्टि से तुम सत्य का विचार करो, न तो तुम हो और न हम हैं । तुम्हारे भीतर जो भ्रान्ति है, उसका तुम त्याग करो। यह गया, यह मर गया इत्यादि दुर्दृष्टियाँ अपने संकल्परूप सन्निपातभ्रम से उत्पन्न हुई सामने दिखाई देती हैं, परमार्थतः नहीं दिखाई देती है। अज्ञानरूप धूप से आच्छन्न मरुभूमि सदृश आत्मा में पुण्य-पापरूप प्रवाह से युक्त तरंगों से चंचल स्वसंकल्प वासना नामक यह असीम मृग जल परिस्फुरित होता है ॥३९-४१॥
200751
200752 उन्नीसवाँ सर्ग समाप्त
200753 बीसवाँ सर्ग पुण्य द्वारा पावन के तथा अपने नाना योनियों में जन्मों का शोक-मोह की निवृत्ति के लिए वर्णन।
200754 शोक मोहमूलक है, मोह के निरास द्वारा ही इसका शोक दूर करना चाहिये, यों समझ रहे पुण्य शोक के विषयभूत पिता आदि के अनिर्वचनीय होने से उनका मिथ्यात्व की प्रतिज्ञा कर ज्ञान से उसकी निरसनीयता का वर्णन करते हैं।
200755 पुण्य ने कहा : हे वत्स, कौन पिता है अथवा कौन मित्र है, कौन माता है और कौन बन्धु-बान्धव है, तत्त्वतः इन सभी का निर्वचन नहीं हो सकता है। अपनी भ्रमरूपी आँधी से ही ये जनरूपी धूलिकण उत्पन्न होते हैं अथवा अपनी विवेक बुद्धिरूप आँधी से ही ये स्वजनरूपी धूलिकण निवारित होते हैं ॥१॥

बन्धु, मित्र, पुत्र, स्नेह, द्वेष, मोहदशारूप रोग से युक्त यह प्रपंच अपने द्वारा किये गये संकेत से ही विस्तार को प्राप्त होता है ॥२॥

यह मेरा बन्धु है, यों बन्धुरूप में भावित पुरुष बन्धु होता है, यह मेरा शत्रु है, ये शत्रुरूप से भावित सर्ग -२०]

पुरुष शत्रु होता है। विष और अमृत की दशा के समान यहाँ पर स्थिति भावमयी है। जैसे विष के कृमियों द्वारा विष की यह हमारा जीवन हेतु है, यों दृढ़ भावना करने से उनके प्रति वह अमृत हो जाता है और लोगों द्वारा यह हमारे मरण का हेतु हैं,यों भावना करने से उनके प्रति विष होता है, इसी प्रकार जगत की स्थिति भावनामयी है, यह भाव है ॥३॥

बन्धुओं की वास्तविकता का विचार जाने दीजिये, उनके प्रति शोक करनेवाले तुम यदि केवल स्वत्व का विचार करो, तो उसीसे उनका निरास हो सकता है, इस आशय से कहते हैं।
सब देहों में अग्निरूप से विद्यमान, सर्वव्यापी आत्मा की यह मेरा बन्धु है, यह मेरा शत्रु है, ऐसी कल्पना कैसे हो सकती है ? ॥४॥

यदि कोई शंका करे कि सम्पूर्ण देहों में मैं कैसे एक हूँ, तो इस पर अहंप्रत्यवेद्य का ही यह कौन पदार्थ है, यों विचार करो, इस आशय से कहते हैं। ___ हे वत्स, रक्त मांस आदि जड़ संघात अस्थिपंजररूप देह से अन्य चेतन स्वभाव मैं कौन हूँ, ऐसा अपने चित्त से स्वयं विचार करो॥५॥
परमार्थदृष्टि से न पावन शब्द वाच्य तुम कोई हो अथवा न पुण्य शब्द वाच्य मैं ही कोई हूँ, यह मिथ्या ज्ञान (देहात्मभ्रम) ही पुण्य-पावन शब्द से प्रसिद्ध होता है॥६॥

इस प्रकार पिता आदि का शरीर भी भ्रान्ति से अतिरिक्त कुछ भी नहीं ठहरता, यह कहते हैं। __ कौन तुम्हारी माता है, कौन तुम्हारे पिता हैं, कौन मित्र है अथवा कौन शत्रु है। जरा बतलाओ तो सही, अनन्त विलासवाले चिदाकाश का कौन स्वभिन्न है और कौन स्व है ? भाव यह है कि यदि देहादि उपाधि से पृथक् किया गया चिदाकाश ही मैं, तुम और पिता आदि हैं, ऐसा समझते हो, तो मेरे पिता, मेरा भाई' इत्यादि भेदयुक्त स्वत्व आदि सम्बन्ध नहीं घट सकता ॥७॥

__ यदि लिंग शरीर ही अपार मेरे बन्धु हैं, ऐसा मानो, तो इस पर सुनो, ऐसा कहते हैं।
यदि तुम मुझसे पृथक् लिंगात्मा हो, तो व्यतीत अनेक जन्मों में तुम्हारे जो बंधु और जो धन, सम्पत्ति आदि थे, उनके लिए भी तुम शोक क्यों नहीं करते? ॥८॥
उन भूली हुई वनस्थलियों में तुम्हारे मृग योनियों में उत्पन्न बहुत से मृग बन्धु हुए थे, उनके लिए तुम शोक क्यों नहीं करते? ॥९॥
कमल के वनों में और नदियों के तटों पर हंसरूप तुम्हारे हंस बन्धु हुए थे... उनके लिए तुम शोक क्यों नहीं करते ? ॥१०॥
अन्य जन्मों में बड़ी विचित्र वनपंक्तियों में तुम्हारे बहुत से वृक्ष अत्यन्त बन्धु हुए थे, उनके लिए तुम शोक क्यों नहीं करते? ॥११॥
बड़े ऊँचे-ऊँचे पर्वत-शिखरों पर तुम्हारे बहुत सिंह बान्धव हुए थे, उनके लिए तुम शोक क्यों नहीं करते? |१२॥
नदियों, तालाबों और पोखरों में तुम्हारे बहुतसे मत्स्य बन्धु हुए थे, उनके लिए तुम शोक क्यों नहीं करते? ॥१३॥

अब योगबल से देखे गये भाई के विविध जन्मों का विशेषरूप से स्मरण कराते हुए कहते हैं।
हे वत्स, तुम दर्शार्ण देश में कपिल वनवानर हुए थे, तुषार देश में राजपुत्र हुए थे और पौण्ड्र देश में जंगली कौवा हुए थे। हैहय देश में हाथी हुए थे त्रिगर्तदेश में गधा हुए थे, शाल्व प्रदेश में कुत्ता हुए थे और वहीं चीड़ के पेड़ पर पक्षी हुए थे। विन्ध्याचल में पीपल होकर, बड़े भारी वट के वृक्ष में घुन होकर और मन्दराचल में मुर्गा होकर मन्दराचल की ही गुफा में तुम ब्राह्मण हुए थे। कोशल देश में ब्राह्मण होकर, बंग देश में तीतर होकर और तुषार देश में घोड़ा होकर तुम पुष्कर में प्रसिद्ध ब्रह्मा के यज्ञ में पशुहुए थे।

जो पहले विन्ध्य के वन में ताड़ के वृक्ष की जड़ के भीतर कीड़ा हुआ था,जो गूलर के फूल में मच्छर हुआ था और जो बगुला हुआ था, हे वत्स, वह तुम अब मेरे भाई हुए हो। हिमालय की कन्दरा में भोजपत्र के वृक्ष की पतली त्वचा के भीतर छः मास तक जो चींटा हुआ था, वही तुम मेरे अनुज हुए हो। स्वदेश सीमा के अन्त में जो छोटा-सा गाँव है, वहाँ के कंडों के ढेर में जो छः महीने तक बिच्छूरूप से स्थित रहा, हे साधो, वही तुम मेरे भाई हो । जो वन में शबरी के बच्चे का जन्म पाकर जैसे पद्मों में भ्रमर लीन होता है वैसे ही शबरी के स्तनों के ऊपर छिपा, वही तुम मेरे भाई हो॥१४-२१॥
हे वत्स, इन अन्यान्य बहुत सी जीवयोनियों में इसी जम्बू द्वीप में पहले सैकड़ों, हजारों बार तुम उत्पन्न हो चुके हो। मैं तत्त्वज्ञान से विशुद्ध सूक्ष्म बुद्धि से तुम्हारे और अपने पूर्व जन्मों के वासना क्रम को इस प्रकार देखता हूँ।
भाई के जन्मों के कथन का उपसंहार कर अपने बहुत जन्मों का कहना आरम्भ करते हैं।
मेरी भी अज्ञान से जड़ बहुत-सी योनियाँ बहुत बार बीत चुकी हैं। आपको मैं ज्ञान से उत्पन्न दृष्टि से उनका स्मरण करता हूँ। त्रिगर्त देश में सुग्गा होकर, नदी के तट पर मेढक होकर, वनों में लवा (एक प्रकार का छोटा पक्षी) होकर मैं इस वन में उत्पन्न हुआ हूँ। विन्ध्याचल में शवरयोनि का भोगकर, बंग देश में वृक्षयोनि का भोगकर, विन्ध्याचल में ही ऊँट की योनि का भी भोगकर इस वन में उत्पन्न हुआ हूँ। जो हिमालय में चातक हुआ, जो पौण्ड्र देश में राजा हुआ और जो सह्याचल की झाड़ियों में व्याघ्र हुआ, वही मैं तुम्हारा बड़ा भाई हूँ। जो दस वर्ष तक गीध, जो पाँच महीने तक मगर और जो सौ वर्ष तक सिंह रहा, वही मैं इस जन्म में तुम्हारा अग्रज हुआ हूँ। आन्ध्र ग्राम में चकोर एवं तुषारप्रदेश में राजा के समान विराजमान होनेवाला, साामन्तरूप, श्री शैलाचार्य का पुत्र मैं अपुण्यात्मा होता हुआ भी लोगों की वंचना के लिए पुण्यनाम से प्रख्यापनरूप दम्भ से युक्त होकर यह कह रहा हूँ। अनेक जन्मों की भ्रान्ति के प्राक्तन सभी विलासों का मैं स्मरण करता हूँ, वे विविध संसारवाले और विविध आचारों से युक्त चेष्टावाले हैं ॥२२-३०॥
ऐसी अवस्था में जगत में उत्पन्न हुए सैकड़ों माता, पिता, भाई, बन्धु और मित्र चले गये। उनमें से किनका शोक करें, किनका शोक न करें एवं उन बन्धुओं का अतिक्रमण कर यहाँ किनका शोक करें, इसलिए किन्हीं का भी शोक हम नहीं करते क्योंकि ऐसी जगत की गति है। वन के वृक्षों के पत्तों के समान संसारी पुरुषों के अनन्त पिता जाते हैं, अनन्त माताएँ जाती हैं। इसलिए हे वत्स, यहाँ पर दुःख-सुख की क्या अवधि है ? अतः सबका त्याग कर स्वच्छता को प्राप्त हुए हम लोग स्थित हैं॥३१-३४॥

हे भद्र, मन में अहंरूप से स्थित प्रपंच भावना का त्याग कर उस गति को प्राप्त होओ, जिस गति को आत्मज्ञानी लोग प्राप्त होते हैं। सुबुद्धि लोग यहाँ पर अधोगति, ऊर्ध्वगतिरूप आवेग एवं विश्रामरहित निरन्तर भ्रमण का शोक नहीं करते केवल निरभिमानिता से चिरकाल तक व्यवहार करते हैं॥३५,३६॥
हे वत्स, व्यग्रतारहित होकर तुम आत्मा को भाव-अभाव से रहित एवं जरा मरणविहीन समझो, विमूढ मनवाले न बनो । न तुम्हें दुःख है, न तुम्हारा जन्म है, न तुम्हारी माता है और न तुम्हारे पिता हैं। हे सबुद्धे, तुम आत्मा ही हो। अनात्मभूत देह आदि कोई भी तुम नहीं हो। नटों के समान विविध अभिनय करनेवाले अज्ञानी लोग ही इस संसारयात्रा में यही परम पुरुषार्थ है, ऐसी बुद्धिवाले होते हैं। स्वस्थ और यथाप्राप्त वस्तु का दर्शन करनेवाले तत्त्वज्ञ पुरुष तो उदासीन दर्शक ही हैं; अतएव वे साक्षी धर्म में

स्थित हैं। जैसे दीपक रात्रि आने पर प्रकाशन क्रिया में सन्निधिमात्र से कर्ता होते हुए भी व्यापार न करने
के कारण अकर्ता ही हैं, वैसे ही यहाँ तत्त्वज्ञानी पुरुष लोकव्यवहार स्थिति में कर्ता होते हुए भी अकर्ता ही हैं ॥३७-४१॥

अब दूसरा दृष्टान्त कहते हैं। __जैसे हाथ में स्थित दर्पण, रत्न आदि प्रतिबिम्ब की उपाधिभूत वस्तुएँ बिम्बभूत अपनी सारी देह में स्थित सब धर्मों के साथ भी स्वदेह में रचित प्रतिबिम्ब में बिम्ब के अन्य धर्मों के समान स्वयं निविष्ट नहीं दिखाई देती वैसे ही स्वात्मा में अध्यस्त कार्यों के कर्ता होते हुए भी महामति पुरुष स्वयं उनमें अभिनिवेशवाले नहीं होते। हे वत्स, सब एषणामय कलंकों से रहित अतएव मननशील, अपने से ही अपने हृदयकमल में स्वस्थ आत्मरूप से साक्षात्कृत एवं संसार भ्रम का सर्वथा त्यागकर परिशिष्ट हुए

इस आत्मा से ही सन्तोष को प्राप्त होओ॥४२,४३॥

बीसवाँ सर्ग समाप्त

इक्कीसवाँ सर्ग तृष्णारूपी पाश का क्षय ही मोक्ष है, आशा से चित्तवृत्तियाँ होती हैं,

निराश और अपने से पूर्ण पुरुष की स्वतःमुक्ति होती है, यह वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार उस पुण्य द्वारा प्रबोधित पावन जैसे प्रातःकाल भूतल प्रकाशता को प्राप्त होता है, वैसे ही परिनिष्ठित आत्मनिश्चय को प्राप्त हुआ ॥१॥

ज्ञान और विज्ञान में पारंगत, सिद्ध और आनन्दित वे दोनों ही प्रारब्ध कर्मों का नाश होने तक उस वन में भ्रमण करते थे। तदनन्तर समय पाकर कभी तेलरहित दीपकों के समान शान्ति को प्राप्त हुए वे दोनों विदेह होकर निर्वाण पद को प्राप्त हो गये ॥२,३॥

पूर्वोक्त आख्यानका उपसंहार कर प्रस्तुत प्रसंग में उसकी योजना करते हैं।

हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार पहले जन्मों में देहधारण कर चुके लोगों के मित्र, बन्धु और बान्धवों का समूह अनन्त है, भला बतलाइये तो सही, उनमें से कौन किसका ग्रहण करते हैं और कौन किसका त्याग करते हैं ? ॥४॥

हे रघुनन्दन, इसलिए सब शोकों की मूलभूत, प्रत्येक विषय में अनन्त तृष्णाओं का एक-मात्र त्याग ही उनकी निवृत्ति में उपाय हैं । विषयों के उपार्जन द्वारा उनका वर्धन उपाय नहीं है। जैसे लकड़ी से आग बढ़ती है वैसे वैसे ही चिन्तन से चिन्ता बढ़ती है, जैसे लकड़ी के बिना अग्नि बुझ जाती है वैसे ही चिन्तन के अभाव से वह नष्ट हो जाती है॥५,६॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, उठिये और पूर्वोक्त ध्येय वासना त्यागरूपी रथ में बैठे हुए आप सब भूतों के ऊपर कृपा से उदारदृष्टि द्वारा दीन लोगों को देखते हुए प्रकृत व्यवहार का अनुष्ठान कीजिये ॥७॥

हे महाबाहो, यह स्वच्छ, कामनारहित, निर्दोष ब्राह्मी स्थिति है, इसे प्राप्तकर व्यवहार में अकुशल पुरुष भी मोह को प्राप्त नहीं होता। केवल एक विवेकरूपी मित्र को एवं एकमात्र बुद्धिरूपी प्रिय सखी को लेकर विहार कर रहा पुरुष संकटों में मोह को प्राप्त नहीं होता। जिसने सब धनसम्पत्तियों का त्याग कर दिया और भीतर स्नेह न रहने के कारण अपने बन्धु-बान्धवों को मानों गलहस्त देकर निकाल दिया, ऐसे अपने विवेक के सिवाय

संकट से कोई उद्धार नहीं कर सकता। वैराग्य से, शास्त्र से अथवा महत्त्व आदि गुणों से बड़े प्रयत्न के साथ आपत्तियों को दूर करने के लिए स्वयं ही मन को उन्नत बनायें। तीनों भुवनों के ऐश्वर्य से वह फल प्राप्त नहीं हो सकता और रत्नों से भरे हुए कोश से भी वह फल प्राप्त नहीं हो सकता, जो फल तुच्छ विषयों की अनिच्छा द्वारा उत्कर्ष को प्राप्त हुए मन से प्राप्त हो सकता है। इस जगत के मध्य में अधोगति, ऊर्ध्वगति और मनुष्यलोक में ही जन्मपरम्परा द्वारा भ्रमणों से जो पुरुष गिरते हैं, उनका मन सदा ही संतप्त रहता है, कभी विश्रान्त नहीं होता ॥८-१३॥

यदि कोई शंका करे कि सन्ताप के कारणभूत आध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिक, रोग, वर्षा, धूप, चोर, सर्प आदि के रहते कैसे मन की एक मात्र शान्ति से सब सन्तापों की निवृत्ति हो सकती है? इस पर कहते हैं।

मन के पूर्ण होने पर सारा जगत सुधारस से पूर्ण हो जाता है, जिसके पैर जूते से ढके हुए रहते हैं, उसके लिए सारी भूमि चमड़े से ढकी हुई ही है। भाव यह है कि आध्यात्मिक, आधिदैविक और आधिभौतिक भेद से तीनों प्रकार के सन्तापों की जड़ मनोदोष ही है। मन के विशुद्ध ब्रह्मामृतरस से पूर्ण होने पर सारा जगत आनन्दपूर्ण ही प्रतीत होता है। जैसे कि मुलायम जूतों से जिसका पैर सुरक्षित है, उसे कुश और काँटों से भरी हुई सारी पृथिवी भी मुलायम चमड़े से ढकी हुई ही प्रतीत होती है।।१४।हे श्रीरामचन्द्रजी, मन वैराग्य से पूर्णता को प्राप्त होता है, आशा के वश में चलनेवाला मन पूर्णता को प्राप्त नहीं होता। जैसे शरत्काल से तालाब रिक्तता को प्राप्त होता है वैसे ही आशा से मन सूखे हुए सागर के गर्त के समान रिक्त हो जाता है। जिन लोगों का मन आशा से विवश रहता है, उन लोगों का हृदय, जिसने भीतर के गर्त को प्रकट कर दिया है, अगस्त्य ऋषि से पीये गये सागर के समान शून्यता को प्राप्त होता है। भाव यह है कि जैसे समुद्र के रिक्त हो जाने पर उसके गर्त के प्रकट हो जाने से भीतर मगर, साँप आदि स्पष्टरूप से प्रकाशित हो रहे थे, वैसे ही मन के रिक्त होने पर उसके गर्त के प्रकट हो जाने से भीतर के लोभ, दैन्य, आदि सभी दोषों का प्रकाश हो जाता है। जिसके धर्म, ज्ञान, वैराग्य, शम, दम आदिरूप पुष्प, फल, पल्लव आदि से समृद्ध विशाल चित्तरूपी वृक्ष पर तृष्णारूपी चंचल वानरी नहीं घूमती, उस पुरुष का मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त इन चार प्रकार के वृक्षों से भरा हुआ अन्तःकरणरूपी विशाल वन खूब सुशोभित होता है। जिनके चित्त में स्पृहा नहीं है, उन लोगों के लिए त्रैलोक्य भी कमलगट्टे के कोश के समान अत्यन्त छोटा है, योजन समूह गोपद है और महाकल्प आधा पलक है, भाव यह कि अपरिच्छिन्न ब्रह्मसुख की दृष्टि से देश-काल से परिच्छिन्न आधिपत्यवैभव भी अत्यल्प ही है। जो शीतलता निःस्पृह लोगों के मन में विराजमान रहती है, वह शीतलता न चन्द्रमा में है, न हिमालय की गुफा में है और न वह केले और चन्दन के वृक्षों की श्रेणी में है। निःस्पृह मन जैसे शोभित होता है वैसे न पूर्ण चन्द्रमा शोभित होता है, न क्षीरसागर शोभित होता है और न लक्ष्मी का रमणीय मुख ही शोभित होता है। जैसे मेघपंक्ति चन्द्रमा को मलिन कर देती है और जैसे काजल का लेप चूने के लेप को दूषित कर देता है, वैसे ही आशारूपी पिशाचिनी मनुष्यों को मलिन कर देती है। चित्तरूप वृक्ष की आशानामक शाखाओं ने दिशाओं के तटों को व्याप्त कर रक्खा है, उनके कट जाने पर चित्तरूपी महावृक्ष ब्रह्मरूपता को प्राप्त हो जाता है। तृष्णारूपी महाशाखाएँ जिसकी कट गई, ऐसे

चित्तरूपी ढूँठ के रहने पर बढ़ने में रुकावट डालनेवाले कुवृक्ष के कट जाने के बाद उसके नीचे उगे हुए उस वृक्ष के समान धैर्य सैकड़ों शाखाओंवाला हो जाता है। हे श्रीरामचन्द्रजी, चित्त के क्षीण होने पर बढ़े हुए वैराग्य, जितेन्द्रियता, द्वन्द्व सहिष्णुता आदि धैर्यवाला पुरुष उस परम पद को प्राप्त होता है, जहाँ पर फिर नाश नहीं है। हे श्रीरामचन्द्रजी, उत्तम आशयवाले आप यदि चित्तवृत्तिरूपी इन आशाओं को पुनः पनपने के लिए अवसर नहीं देंगे, तो आपको जन्म आदिका कोई भय नहीं है । वृत्तिरहित आपका चित्त भी अचित्तता को प्राप्त हुआ हो, तभी आप अपने अन्दर मोक्षमयी उस पूर्ण सत्ता को प्राप्त होते हैं ॥१५-२६॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, चित्त में प्रविष्ट हुई उल्लू-पक्षीरूपी क्षुब्ध तृष्णा से भीतर में अमंगल खूब विस्तार को प्राप्त होते हैं। भाव यह कि जब कभी घर में उल्लू का प्रवेश होता है, तो मरण, दरिद्रता, आदि अनेक अमंगल होते हैं, ऐसा ज्योतिष आदि शास्त्रों में प्रसिद्ध है । वह जब देह के अन्दर चित्त में निरन्तर प्रविष्ट होकर सब व्यवहारों में क्षुब्ध होकर स्थित हो, तब उससे सभी अमंगल खूब विस्तार को प्राप्त होते हैं, इसमें कहना ही क्या है ? ॥२७॥

यदि कोई शंका करे, एकमात्र आशा के त्याग से कैसे चित्त की शान्ति हो सकती है ? संकल्प, सन्देह, धृति, अधृति आदि अन्य वृत्तियों से भी चित्त का पनपना नहीं रोका जा सकता? तो इस शंका का सब वृत्तियों की जड़ आशा ही है, यह दिखलाते हुए परिहार करते हैं।

समाधि के समय बाह्य कारण रुके रहते हैं, अतएव चाक्षुष आदि वृत्तियाँ नहीं होती, इसलिए उस समय केवल चिन्तन ही चित्त की वृत्ति अवशिष्ट रहती है। यह सिद्धान्त हम पहले कह आये हैं और चिन्तन में भी चित्त आशा से ही प्रवृत्त होता है, क्योंकि आशा आदि विषयों में ही पुरुषों का चिन्तन देखा जाता है, इसलिए आशानामक चित्तवृत्ति का त्यागकर आप निश्चिंतता को प्राप्त होइये ॥२८॥

जाड़ा और उष्णता का नाश होने पर अग्नि के उपशम के समान वृत्ति का नाश होने पर मन का उपशम सिद्ध होता है, ऐसा कहते हैं।

जो जिस वृत्ति से जीवित रहता है, उस वृत्ति के सर्वथा निरोध से वह अपक्षय क्रम से नष्ट हो जाता है। इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, आप चित्त के उपशम के लिए चित्तवृत्ति का नाश कीजिये ॥२९॥

पूर्वोक्त अर्थ का ही संग्रह करके उपसंहार करते हैं।

हे महात्मन्, आप पुत्र, धन, लोक आदि की सम्पूर्ण एषणाओं का त्याग कर आशानामक संसार बन्धन को दूर कर जीवन्मुक्त होइये, क्योंकि मन में स्थित कुत्सित आशाएँ आत्मा की हथकड़ियाँ हैं, उनके नष्ट होने पर कौन मुक्त नहीं होगा यानी सभी मुक्त हो जाते हैं ॥३०॥

इक्कीसवाँ सर्ग समाप्त

बाईसवाँसर्ग बलि के आख्यान के सिलसिले में पाताल का वर्णन तथा बली के राज्य का और

200827 वैराग्य से मेरु के शिखर पर विचार का वर्णन। अब 'पद्मक्षकोशं त्रिजगत' इत्यादि से विवेक होने पर त्रैलोक्य का ऐश्वर्य भी अत्यल्प है, ऐसा जो पहले कहा था, उसके उपपादन के लिए बलि का उपाख्यान कहने की इच्छा से भूमिका बाँधते हैं।
200828
200829
200830 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुवंशरूपी आकाश के पूर्ण चन्द्र श्रीरामचन्द्रजी, अथवा आप अकस्मात विचार के उदय से बलि के समान निर्मल ज्ञान प्राप्त कीजिये।
200831 __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, हे सब धर्मों के ज्ञाता गुरुजी, आपके प्रसाद से मैंने पाने के योग्य सर्वात्मक ब्रह्म को हृदय में प्राप्त कर लिया है और उसी निर्मल पद में मैंने विश्राम किया है॥१,२॥
200832 हे विभो, जैसे शरद् ऋतु में आकाश से विशाल मेघ चला जाता है, वैसे ही मेरे चित्त से तृष्णा नामक वह महातम हट गया है। अमृत से पूरित, आकाश में स्थित, शीतलस्वरूप, महाकान्तिवाले सायंकाल में पूर्ण चन्द्रमा के समान मैं अमृत से लबालब भरा हुआ, चिदाकाश में स्थित, सन्तापशून्य चित्तवाला, महाकान्ति से युक्त और अन्तःकरण में आनन्द से पूर्ण हो स्थित हूँ। परन्तु हे सब सन्देहरूपी मेघों के निवारण के लिए शरद् ऋतु के तुल्य, मुनिवर आपके इन वचनों से मुझे तृप्ति नहीं हो रही है ॥३-५॥
200833 हे विभो, फिर आप मेरी ज्ञानवृद्धि के लिए बलि की बोधप्राप्ति प्रकार को कहिये। गुरुजनों को शिष्यों को उपदेश देने में कभी खेद नहीं होता ॥६॥
200834
200835 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुवर, मैं आपसे बलि का उत्तम वृत्तान्त कहूँगा, आप उसे सुनिये । जिसके श्रवण से आप नित्य, तत्त्वरूप आत्मस्वरूप बोध को प्राप्त हो जायेंगे। इस ब्रह्माण्ड में किसी दिगरूप छोटे निकुंज में भूमि के नीचे विद्यमान पाताल नाम से प्रसिद्ध लोक है। कहीं पर वह क्षीरसागर में उत्पन्न हुई अतएव वहाँ उत्पन्न अमृत के द्रव से मानों लिप्त अतिसुन्दरी दानव कन्याओं से ठसाठस भरा है। कहीं पर वह दो से लेकर दो हजार तक संख्यावाली जिह्वाओं से औरों की अपेक्षा व्याकरण, छन्दःशास्त्र आदि का दुगुना व्याख्यान करने से तेज शब्दवाले अतएव चंचल जिह्वा से युक्त हजारों सिरवाले साँपों से भरा है। कहीं पर अपने शरीररूपी पर्वत से सारे संसार को व्याप्त करनेवाले और धर्म या यज्ञ के हविष्य को जबर्दस्ती छीन कर खानेवाले दानवों से वह आच्छन्न है, जो चल रहे मेरु पर्वत के समान विशालकाय हैं। कहीं पर जिनके मस्तकरूपी शिखर की चोटियों पर भूमण्डल का मध्यभाग विश्रान्त है और जो दाँतरूपी वृक्षों के पर्वत के तुल्य आश्रयभूत हैं, ऐसे दिग्गजों ने उसको अपना निवास स्थान बनाया है॥७-१२॥
200836 ___ कहीं पर बड़े कट-कट शब्दों से जिनमें भू-राशियाँ भयभीत हैं और जो दुर्गन्धरूप से नारकीय जीवों के कर्म भासित हो रहे हैं, ऐसे नरकमण्डलों से सबसे नीचे वह व्याप्त है। कहीं पर नीचे के नरक-प्रदेश से लेकर ऊपर हम लोगों के भूतल तक सात पुओं में पिरोई गई लोह ही सींक के समान सात पातालों में पिरोए गये रत्नों के आकाररूप मेरू आदि पर्वतों से वह व्याप्त हैं एवं कहीं पर छिद्रों की तरह अत्यन्त संकुचित पाताल के अवयवों से व्याप्त है। कहीं पर वह जिसकी चरणकमल की धूलि सुर और असुरों के मस्तकों पर सुप्त की भाँति विश्राम ले रही है, ऐसे त्रिलोकवन्दित भगवान कपिलमुनि द्वारा पवित्र बनाया गया है। कहीं पर असुर स्त्रियों से तैयार किये गये विविध उपकरणों से पूजा और क्रीड़ा के अभिलाषी भगवान हाटकेश्वर से पह पालित है। उस पाताल में, जहाँ पर असुरों के बाहुस्तम्भों से महान राज्यभार धारण किया जा रहा है, विरोचन के पुत्र बलिनामक दानव राजा हुए । सब देवता, विद्याधर और नागों के साथ रोदनयुक्त देवराज इन्द्र ने जिसके पैर दबाने की जबर्दस्ती इच्छा की ॥१३-१८॥
200837
200838
200839 उसकी ऐसी सामर्थ्य कैसे हुई, ऐसी आशंका होने पर कहते हैं।
200840 त्रैलोक्यरूपी रत्नों की कोश के समान अपने उदर में रक्षा करनेवाले, सब जीवों के पालक, तीनों लोकों का पालन करनेवाले इन्द्र, मनु, शेषनाग आदि के आधारभूत भगवान श्रीहरि जिसके पालक थे। जिसका नाम सुनने से ऐरावत के गण्डस्थल मयूर के शब्द से साँपों के हृदय शिराओं की तरह सूख जाते थे और भय से स्वेदयुक्त, हो जाते थे। क्रुद्ध आकृतिवाले जिस बलि के प्रताप की दुःसह गर्मी से सातों महासागर शोष को प्राप्त होकर प्रलयकाल की तरह केवल गर्त संख्या से ही सात रहे, जलादि प्रवाह से सात नहीं रहे यानी सभी सूख गये। जिसके अश्वमेघ आदि श्रेष्ठ यज्ञों के धुएँ से उत्पन्न हुई मेघपंक्तियाँ जलग्रहण के लिए समुद्र को घेरी हुई अतएव इस ब्रह्माण्डरूपी कोटर की कवच बन गई। जिसके तिरछे देखने से जिनके आधारभूत कुलाचल विचलित हो उठते थे, ऐसी सब दिशाएँ फलभार से नमित हुई लताओं के समान झुकने लगती हैं । लीला से जिसने सब भुवनों के भूषणभूत इन्द्र आदि पर भी विजय प्राप्त की थी, ऐसे उस दैत्यराज ने दस करोड़ वर्ष तक राज्य किया । तदनन्तर जल के भँवर के समान घूमनेवाले बहुत से युगों के बीतने पर, सुर असुरों के बड़े भारी समूह के उन्नत और अवनत होने पर एवं त्रैलोक्य में अत्यन्त उत्कृष्ट बहुत से भोगों के निरन्तर भोगे जाने पर दानव राजा बलि को विषय भोग विरस प्रतीत होने लगे। मेरु पर्वत के शिखरपर रत्ननिर्मित घर के झरोखे पर बैठे हुए उसने एक बार संसार स्थिति का स्वयं विचार किया। अकुण्ठित शक्तिवाले मुझे अब इस लोक में कितने समय तक यह सामग्रज्य करना होगा और तीनों लोकों में विहार करना होगा ? तीनों लोकों को आश्चर्य में डालनेवाले, प्रचुर भोगों से अत्यन्त मनोहर इस महान राष्ट्र के उपभोग से मेरा क्या प्रयोजन हैं ? अविचारमात्र से मधुर लगनेवाला और
200841 अवश्य विनष्ट होनेवाला यह सम्पूर्ण भोग मेरे लिए क्या सुखावह होगा ? ॥१९-३०|
200842 पुनः दिन की एकमात्र कल्पना, पुनःरात्रि की स्थिति, फिर वे ही स्नान, भोजन, शयन आदि कार्य, अभिनव कुछ भी कर्म या सुख नहीं है, इसलिए उनमें लम्पटता महापुरुषों की लज्जा के लिए ही है, न कि सन्तोष के लिए है। पुनः कान्ता का आलिंगन किया जाता है, पुनः उपभोग किया जाता है यहाँ पर यह बालकों की क्रीड़ा महान पुरुषों की लज्जा के लिए ही है। एक बार भोग करने से विरस हुए उन्हीं व्यापारों को प्रतिदिन पुनः-पुनः कर रहा प्राज्ञ पुरुष क्यों नहीं लज्जित होता? फिर दिन, फिर रात्रि, फिर कार्य परम्पराएँ,प्राज्ञ पुरुष की दृश्य यह विडम्बना पुनः-पुनः किये गये क्रम के अनुकरण के समान उपहास की हेतु है, ऐसा मैं समझता हूँ। जैसे जल फिर तरंगता को प्राप्त कर फिर निस्तरंग हो जाता है वैसे ही यह जन उस-उस क्रिया को प्राप्त करता है यानी व्यर्थ ही उन पूर्वकृत क्रियाओं का अनुकरण करता है। उन्मत्त की चेष्टा की तरह यह पुनःपुनः की जानेवाली क्रिया, जो बाललीला की तरह है, प्राज्ञ पुरुष को बार-बार हँसाती है यानी उसे देखकर प्राज्ञ पुरुष बार-बार हँसता है। नित्य की गई भी इस निष्प्रयोजन क्रिया से कौन ऐसा प्रयोजन सिद्ध होगा, जिसके प्राप्त होने पर फिर कर्म नहीं रहता है यानी कृतकृत्यता हो जाती है। अथवा कितने समय तक यह बड़ा भारी आडम्बर (दृष्ट और अदृष्ट फल के लिए कर्मसंघात) हमें करना पड़ेगा, उससे हमें क्या प्राप्त होगा ? वस्तुतः वस्तु शून्य ही यह अनन्त शिशु क्रीड़ा दुःखपरम्परा चाहनेवाले पुरुषों द्वारा ही बार-बार की जाती है। जिसके प्राप्त होने पर कोई
200843
200844
200845 भी अन्य कार्य कर्तव्य नहीं रहता, वैसे महाउदार अद्वितीय फल को (पुरुषार्थ को) यहाँ मैं कुछ भी नहीं देखता। क्षणिक, तुच्छ विषयसुख के सिवाय दूसरा नित्य वह उत्तम सुख क्या है, ऐसा मैं विचार करता हूँ, यह सोचकर राजा बलि शीघ्र ध्यानमग्न हो गये ॥३१-४१॥
200846
200847 ध्यान से संस्कार जाग्रत होने के कारण राजा बलि पहले स्वयं पूछे गये पिता के उपदेश की स्मृति को विमर्श के साथ दिखलाते हैं।
200848 स्मृत अर्थ का मन में ही भौंह चढ़ाकर विचार करते हुए दैत्यराज क्षण भर में बोले कि मुझे स्मरण हो आया । प्राचीन समय में आत्मतत्त्वज्ञानी तथा लोक के विविध व्यवहारों को देख चुके अपने पिता भगवान विरोचन से मैंने पूछा था ॥४२,४३॥
200849 __ हे महामते, संसार सीमा की अवधि वह कौन कहा जाता है, जहाँ पर सब दुःखों और सुखों के सम्बन्ध के सब भ्रम शान्त हो जाते हैं ? मन का मोह कहाँ पर शान्त है, सब एषणाएँ कहाँ पर बीत चुकी हैं, हे तात, पुनरावृत्तिरहित चिरविश्राम कहाँ पर है ? पुरुष किसको प्राप्त होकर इस लोक से ब्रह्मलोकपर्यन्त प्राप्त होनेवाले सब सुखों के विषय में तृप्तिमान हो जाता है। हे तात, किसके दर्शन करके फिर अन्य फल की अभिलाषा नहीं रहती? अत्यन्त प्रचुर भी ये भोग सुखावह नहीं हैं, ये सन्त पुरुषों के मन को भी क्षुब्ध करते हैं और मोह में डालते हैं। इसलिए हे तात, अविनाशी आनन्द से सुन्दर कोई वैसा पद मुझसे कहिये, जहाँ पर स्थित होकर मैं चिरकाल तक विश्रान्ति को प्राप्त होऊँ। प्राचीन काल में चन्द्रमा की किरणों के साथ सौन्दर्य, अमृतरसपूर्णता आदि गुणों की अधिकता होने के कारण स्पर्धा करनेवाले फूल और फलों के गुच्छों से गिर रहे फूलों और फलों के समूह से आच्छन्न मूल प्रदेशवाले, स्वर्ग से जबरदस्ती लाकर अपने आंगन में लगाये गये कल्पवृक्ष के नीचे बैठे हुए मेरे पिता विरोचन ने पूर्वोक्त प्रश्न को सुनकर उस कल्पवृक्ष के प्रचुर रसायनरूपी आसवों के तुल्य मधुर जो
200850 वचन मेरे अज्ञान के निवारण के लिए कहा, उसका मुझे स्मरण हो आया ॥४४-४९॥
200851
200852 बाईसवाँ सर्ग समाप्त
200853 तेईसवाँ सर्ग चित्त-जय कहने के लिए राजमन्त्री के उपाख्यान का और मन्त्री के अप्रतिद्वन्द्व विपुल बल का वर्णन।
200854 चित्तं वृत्तिविहीनं ते यदा यातमचित्तताम् । तदा मोक्षमयीमन्तः सत्तमाप्रोषि तां तताम् ॥
200855
200856 इससे मोक्ष चित्त जय के आधीन है, यह कहा। चित्त जय का भी आत्यन्तिक आशा त्याग ही उपाय कहा गया है। उक्त आशा त्याग आत्मदर्शन के बिना नहीं हो सकता, क्योंकि - विषया विनिवर्तन्ते निहारस्य देहिनः । रसवर्जरसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा विवर्तते॥

200857
200858 ऐसा भगवान का वचन है और आत्मदर्शन भी मन पर विजय पाये बिना सम्पन्न नहीं हो सकता। इस प्रकार अन्योन्याश्रयता को प्राप्त हुआ यह आत्मदर्शन अशक्य ही है, ऐसी आशंका को दूर करने के लिए दो साधनों केएक साथ अभ्यास आदिरूप उपाय को कहने के लिए बलि के उपाख्यान के बीच में
200859 राजमन्त्री का उपाख्यान विरोचन के मुख से प्रस्तुत करते हैं।
200860 हे पुत्र, अत्यन्त विस्तृत, विशाल मध्यभागवाला मोक्षनामक देश है, जिसमें अनेकों हजार त्रैलोक्य
200861
200862 समा सकते हैं, जहाँ पर न जलाशय हैं, न समुद्र हैं, न पर्वत हैं, न वन हैं, न तीर्थ हैं, न नदियाँ हैं, न तालाब हैं, न पृथ्वी है, न आकाश है, न अन्तरिक्ष है, न वायु आदि है, न चन्द्रमा और सूर्य हैं, न लोकपाल हैं, न देवता हैं, न दानव हैं, न भूत, यक्ष और राक्षस हैं, न झाड़ियाँ हैं, न वन की विविध शोभाएँ हैं, न स्थावर और जंगमरूप काठ, तृण और प्राणी हैं, न जल है, न अग्नि है, न दिशाएँ हैं, न ऊर्ध्वभाग है, न अधोभाग है, न लोक हैं, न आलोक है, न धूप है और न विष्णु, इन्द्र, शिव आदि हैं। वहाँ पर अकेला वही महातेजस्वी राजा (आत्मा) है। वह सर्वकर्ता, सर्वव्यापक और कूटस्थ है। उसने सब सन्मन्त्रणाओं में तत्पर मन्त्री का (मन का) संकल्प किया, वह आत्मा की अत्यन्त असंभव संसारिता का भी शीघ्र निर्माण करते हैं। आत्मा की अत्यन्त उपपन्न पूर्णानन्दैकरसता भी नहीं प्रतीत होती हैं,यों अपलाप करता है। स्वयं जड़ होता हुआ भी केवल राजा के लिए सब कुछ सदा करता है, वह कुछ भी भोग नहीं करता और कुछ भी नहीं जान सकता। उस राजा के सब कार्यों का एकमात्र कर्ता वही है, राजा तो केवल अद्वितीय स्वभाव में स्वस्थ होकर ही स्थित रहता है ॥१-९॥
200863 बलि ने कहा : हे महामते, आधि-व्याधि से रहित वह देश कौन है, कैसे वह मिलता है और हे प्रभो किसको वह मिला है ? पूर्वोक्त प्रकार का वह मन्त्री कौन है और वह महाबली राजा कौन है, जिसे कि हम लोग भी जीत न सके जिन्होंने अनायास तीनों लोकों को छिन्न-भिन्न कर डाला । हे देवताओं को भय देनेवाले, पिताजी, यह अपूर्व आख्यान मुझसे कहिये और मेरे हृदयरूपी आकाश में से संशयरूपी मेघ को दूर कीजिये ॥१०-१२॥
200864 __विरोचन ने कहा : हे पुत्र, यदि देवता और असुर मिलकर लाख गुने भी हों, तो भी वहाँ पर उस बलवान मन्त्री के ऊपर तनिक भी आक्रमण नहीं कर सकते॥१३॥
200865 हे पुत्र, वह मन्त्री न तो इन्द्र है, न कुबेर है, न कोई देवता है और न असुर है, जो कि तुमसे जीता जा सके ॥१४॥
200866
200867 क्यों मेरे पास आयुध अथवा योद्धा नहीं है, जो मैं उस पर विजय प्राप्त कर सकूँ ? ऐसा यदि बलि की ओर से प्रश्न हो, तो उस पर भले ही तुम्होरे पास आयुध और योद्धा हों; पर वह उनका विषय नहीं हो सकता, ऐसा कहते हैं।
200868 जैसे पत्थर पर कमल का आघात कुण्ठित हो जाता है, वैसे ही उस पर तलवार, मूसल, भाले, वज्र, गदा आदि आयुध कुण्ठित हो जाते हैं|१५॥
200869 ___तुम उस पर क्या विजय प्राप्त करोगे, बल्कि उसीने तुम्हारे जैसे बहुत से लोगों पर विजय प्राप्त की है, ऐसा कहते हैं।
200870 वहाँ तक अस्त्र-शस्त्रों की पहुँच नहीं है, योद्धाओं के पराक्रमपूर्ण कर्मों की भी वहाँ पहुँच नहीं है, बल्कि उसी ने सब देवता और असुर सदा ही अपने वशीभूत कर रक्खे हैं ॥१६|
200871 हमारे पूर्वज आदि को भी उसीने अपने वश में कर विष्णु द्वारा मरवाया है, इस आशय से कहते हैं।
200872 यद्यपि वह विष्णु नहीं है, तथापि उसने इस लोक में हिरण्याक्ष आदि असुरों को ऐसे गिराया, जैसे कि प्रलयकाल का वायु मेरुपर्वत के कल्पद्रुम को गिराता है|१७॥
200873 सबको विवेक का उपदेश देनेवाले नारायण आदि देवताओं को भी उसने भृगु आदि के शाप के निमित्त के उद्घाटन द्वारा उन पर आक्रमण कर अपने इच्छानुसार गर्भरूपी गर्तो में प्रविष्ट कराया । केवल पाँच बाणवाला कामदेव उसीके प्रसाद से इन तीनों लोकों पर बड़े आटोप के साथ आक्रमण कर सम्राट के समान समृद्ध हो रहा है॥१८,१९॥
200874
200875
200876
200877 __ क्रोध ने यद्यपि सुर और असुरों के समूह को स्वतन्त्र नहीं छोड़ा, उसमें कोई गुण भी नहीं हैं आकृति भी अच्छी नहीं है एवं बुद्धि भी उसकी अच्छी नहीं है, फिर भी वह उस मन्त्री के प्रसाद से समृद्ध हो रहा है। हजारों देवता और असुरों का जो बार-बार युद्ध होता है, वह मन्त्र जाननेवाले उस मन्त्री के बाएँ हाथ का खेल है॥२०,२१॥
200878 हे पुत्र, उसी प्रभु द्वारा यदि वह मन्त्री जीता जाता है; तो सुजेय होता है। अन्यथा तो वह पर्वत के समान अचल है। बहुत से पुण्यों के परिपाक से विवेक के उदय के समय में अपने उस मन्त्री को जीतने की उसी प्रभु की यदि इच्छा होती है, तो यत्न के बिना उसके ऊपर विजय प्राप्त होती है। तीनों लोकों में जितने बलवान हैं, उन्हें अपने बल से जीतनेवाले और तीनों लोकों को मर रहे जन्तु के समान उच्छवासित कर देनेवाले उसे जीतने की यदि तुम में शक्ति है, तो तुम निश्चित पराक्रमशाली हो ॥२२-२४॥
200879
200880 उसमें सबको जीतने की केवल शक्ति ही नहीं है, किन्तु त्रैलोक्य को उत्पन्न करने की शक्ति भी है, ऐसा कहते हैं। ___ सूर्य रूपी उस मन्त्री का उदय होने पर ये त्रिलोकरूपी कमल-तलाब विकास को प्राप्त होते हैं और उसके अस्त होने पर विलीन हो जाते हैं। व्यामोहरहित एकाग्र बुद्धि से उसे इस प्रकार जीतने के लिए यदि तुम समर्थ हो तो हे सुव्रत, तुम धीर हो। उसके ऊपर विजय प्राप्त होने पर अजित लोग भी विजित हो जाते हैं। यदि उस पर विजय प्राप्त न हुई, तो जो चिरकाल से विजित हैं, वे लोग भी अविजित ही हैं। इसलिए मृत्यु पर विजय प्राप्त करने के लिए और अक्षय सुख के लिए श्रम से होनेवाली सर्वत्याग आदि चेष्टा द्वारा भी उस पर विजय पाने के लिए यत्नवान् होओ। अतिबलशाली उसने अनायास ही देवता, दानव, नाग और यक्षों के समूहों से युक्त तथा मनुष्य, सर्प और किन्नरोंसहित सारे त्रैलोक्य को चारों
200881 ओर से अपने वश में किया है ॥२५-२९॥
200882
200883 तेईसवाँ सर्ग समाप्त
200884 चौबीसवाँसर्ग राजा के दर्शन में उपायभूत वैराग्य आदि के साथ उस दुष्ट मन्त्री पर विजय प्राप्ति के उपाय का वर्णन।
200885 बलि ने कहा : हे तात, उस बलवान मन्त्री पर किस उपाय से विजय प्राप्त की जा सकती है तथा महाबलशाली वह कौन है ? कृपा करके यह सब शीघ्र मुझसे कहिये।
200886 विरोचन ने कहा : हे पुत्र, यद्यपि वह मन्त्री नित्य अजेय स्थितिवाला है, तथापि उसको सुख से जीतने का उपाय मैं तुमसे कहता हूँ, जिससे उस पर विजय प्राप्त की जा सकती है, उसे तुम सुनो॥१,२॥
200887 हे पुत्र, युक्ति से पकड़ा गया वह एक क्षण में वशीभूत हो जाता है। युक्ति के बिना तो वह दुर्दान्त साँप के समान दाह उत्पन्न करता है। जो लोग बालक की नाईं उसे थोड़े से विषय प्रदान और बार-बार विषय दोष प्रख्यापन द्वारा वंचित कर राजयोगनामक युक्ति से वश में करते हैं, वे उस राजा का साक्षात्कार कर राजा के पद को प्राप्त करते हैं। उस राजा का साक्षात्कार होने पर मन्त्री वश में होता है। उस मन्त्री के वशीभूत होने पर राजा का साक्षात्कार होता है। जब तक राजा का साक्षात्कार नहीं होता तब तक मन्त्री पर विजय प्राप्त नहीं हो सकती, जब तक मन्त्री पर विजय प्राप्त न हुई, तब तक राजा
200888
200889 का साक्षात्कार नहीं होता। राजा का साक्षात्कार न होने पर वह दुष्ट मन्त्री अत्यन्त दुःख के लिए राग द्वेष आदि पैदा करता है और मन्त्री पर विजय न होने पर वह राजा सर्वथा अदृश्यता को प्राप्त हो जाता है। इसलिए अभ्यास से राजदर्शन और मन्त्री पराजय इस दोनों का एक साथ आरम्भ करना चाहिये। पौरुष प्रयत्नरूप सुन्दर अभ्यास से धीरे-धीर उक्त दोनों का प्रयत्न से सम्पादन कर तुम उस शुभ मोक्षरूप देश को प्राप्त हो रहे हो । अभ्यास के सफल होने पर यदि तुम उस देश को प्राप्त होओगे, तो हे दैत्येन्द्र, तुम्हें फिर तनिक भी शोक नहीं रहेगा। जिन लोगों के सब आयास शान्त हो गये हैं जिनका आशय सदा के लिए प्रफुल्लित हो उठा है और जिनके सब सन्देह शान्त हो चुके हैं, ऐसे साधुजन उस शुभ देश में निवास करते हैं ॥३-११॥
200890
200891 अब गूढोक्ति का विवरण करते हैं।
200892 हे पुत्र कौन वह देश है, यह सब मैं तुमसे प्रकट करता हूँ, सुनो सम्पूर्ण दुःखों का नाश करनेवाला मोक्ष ही मैंने देश नाम से तुमसे कहा है ॥१२॥

हे महामते, वहाँ पर मनुष्य आदि के आनन्द से लेकर हिरण्यगर्भ के आनन्दपर्यन्त सम्पूर्ण पदों का अतिक्रमण करनेवाले, वाणी और मन के अगोचर, भगवान आत्मा ही राजा हैं। उन्होंने सब प्रज्ञाओं के समष्टिभूत मन को अपना मन्त्री बनाया । जैसे मिट्टी का पिण्ड घटरूप से तथा धूम्र बादल के रूप से स्थूलता को प्राप्त होता है, वैसे ही यह विश्व वासनात्मक सूक्ष्मभाव से मन में स्थित होकर ही स्थूलता को प्राप्त हुआ है। उस मन्त्री के विजित होने पर सब जीतने के योग्य पदार्थ जीत लिए जाते हैं तथा सब प्राप्त करने के योग्य पदार्थ प्राप्त हो जाते हैं। उसे अत्यन्त दुर्जय जानना चाहिए, वह युक्ति से ही जीता जाता है॥१३-१५॥

बलि ने कहा : हे भगवन्, उस चित्त की विजय में जो युक्ति हो, उसे आप स्पष्ट रूप से कहिये, जिससे कि मैं उस दारुण मन को जीतूंगा ॥१६॥

विरोचन ने कहा : हे पुत्र, सभी विषयों के प्रति जो यह अत्यन्त अस्पृहा है, वही मन की विजय के लिए युक्ति हैं। यही परम युक्ति है, इसी के द्वारा महामदमत्त अपने मनरूपी मत्त हस्ती का शीघ्र दमन किया जाता है॥१७,१८॥
हे महामते, यह युक्ति अत्यन्त दुष्प्राप्य है और सहज में प्राप्त होनेवाली भी है। अगर इस का अभ्यास न किया जाय, तो अत्यन्त दुष्प्राप्य है। भलीभाँति यदि अभ्यास किया जाय, तो अनायास प्राप्त होती है॥१९॥
हे पुत्र, इन विषयों में विरक्ति का यदि क्रम से अभ्यास किया जाय, तो यह जैसे सेंक से सींची गई लता चारों ओर से स्फुटता को प्राप्त होती है वैसे ही शान्ति आदि रूप शाखा-प्रशाखाओं के विस्तार से व्यक्तता को प्राप्त होती है|२०॥
हे पुत्र, जैसे बोये बिना धान नहीं मिलते वैसे ही यदि विरक्ति का अभ्यास न किया जाय, तो भोगों में लुब्ध पुरुष कितना ही इसे क्यों न चाहे, पर यह नहीं मिलती, इसलिए इसको अभ्यास से स्थिर करो। संसाररूपी गर्त में निवास करनेवाले ये जीव तब तक विविध दुःखो में भटकते हैं, जब तक विषयों में वैराग्य को प्राप्त नहीं होते । जैसे अत्यन्त बलवान देही भी गमन न करे तो अन्य देश को प्राप्त नहीं होता, वैसे ही अभ्यास के बिना कोई भी जीव जाहे वह कितना ही बलवान क्यों न हो, विषयों में विरक्ति को प्राप्त नहीं होता। इसलिए निरन्तर पूर्वोक्त जीवन्मुक्ति के हेतु भी ध्येय वासना त्याग की अभिलाषा कर रहे देहधारी को अभ्यास से भोगों में विरक्ति ऐसे बढ़ानी चाहिए जैसे कि सेंक आदि से लता बढ़ाई जाती है। अकस्मात (या एक

साथ) सब विषयों का त्याग नहीं किया जा सकता; किन्तु क्रम से एक-एक विषय का चिरकाल तक त्याग कर पुनः कभी-कभी थोड़ा-थोड़ा सेवन करता हुआ पुरुष क्रम से वैराग्य की दृढ़ता होने पर
सबका त्याग करे॥२१-२४॥
__ वैराग्य की दृढ़ता में हर्ष, क्रोध, चंचलता आदि की प्राप्ति का निवारण करनेवाली पौरुष दृढ़ता आवश्यक है, इस आशय से कहते हैं।
हे पुत्र, पुरुषार्थ के सिवाय हर्ष क्रोध से रहित क्रियाफल को प्राप्त करने के लिए अनुकूल शुभ साधन यहाँ पर प्राप्त नहीं होता ॥२५॥

यदि कोई कहे दैव से ही उसकी प्राप्ति क्यों न हो जायेगी ? तो इस पर कहते हैं।
यद्यपि संसार में लोग दैव कहते हैं; तथापि दैव कोई देहधारी वस्तु नहीं है, किन्तु अवश्यभावितव्यतानामक जो नियति प्रयुक्त अपनी शुभाशुभ क्रिया है, वह मानुष दृष्टिवाले पुरुषों से ही दैव कही जाती है, न कि दिव्य शास्त्रीय दृष्टिवाले पुरुषों से; अतः दैव भी पुरुषप्रयत्न ही है, उससे भिन्न नहीं है।
शंका : प्रयत्न के बिना भी दैव से ही किन्हीं को हर्ष और क्रोध की शान्ति दिखाई देती है, सो कैसे?
समाधान : हर्ष और क्रोध के हेतुभूत कर्म का क्षय होने पर जब जहाँ जिसका जो ही हर्ष और क्रोध के विनाश के लिए सम्पन्न हुआ, वही यहाँ दैव शब्द से कहा जाता है। जैसे मृगतृष्णाभ्रम मरुभूमि के तत्त्वज्ञान से जीता जाता है, वैसे ही नियतिरूप दैव वैराग्य दृढ़ता अभ्यास आदिरूप पौरुष से थोड़े ही समय में जीता जाता है ॥२६-२९॥

यदि दैवनामक नियति पौरुषनामक नियति से जीती जाती है, तो नियति के फल में नियम न होने के कारण अनियम हो जायेगा। ऐसा यदि कहो, ते इष्टापत्ति है, क्योंकि मन के संकल्प से उत्पन्न सब पदार्थों में यदि कोई बाधक न हो, तो प्रमाणों से फलवत्ता गृहीत है, अतः मनःसंकल्पजन्य पौरुष फलवत्तता द्वारा सुखप्रद है, ऐसा ही नियम माना गया है, ऐसा कहते हैं।
जिस-जिस वस्तु का जैसे संकल्प किया जाता है, वह वैसे ही प्रमाणों से फलवत्ता के गृहीत होने पर पौरुष से फलवत्ता के द्वारा सुखप्रद होता है |३०॥
हमारे मत में कर्ता भी मन ही है, वह यहाँ पर जिस वस्तु की जैसी कल्पना करता है, वह वैसे ही होती है। वह जैसे नियति का संकल्प करता है, वह
वैसे ही होती है॥३१॥

पूर्वोक्त कथन का ही उपपादन करते हैं।
चित्त स्वभावतः नियत फलवाले, अपवाद विषयों में अनियत फलवाले व्यावहारिक पदार्थों को एवं अत्यन्त अनियत फलवाले प्रातिभासिक पदार्थों का भी निर्माण करता है, इसलिए यह चित्त नियति का भी उपपादक है॥३२॥

- इसलिए वस्तु के पारमार्थिक होने पर तद्विषयक बोध में नियत फलता ही है। दैव के अथवा कर्म के समान नियतफलता नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
यह चित्तरूप जीव कभी (मोक्षाधिकारी जन्म में) नित्य नियत एक स्वभाववाले परमात्मा में प्रत्यक् परमार्थ विषयक साक्षात्कार नामक निर्विकल्प समाधि करता हुआ जैसे वायु आकाश में स्फुरित होता

है, वैसे ही इस जगत्कोश में स्फुरित होता है यानी स्वस्वभाव में प्रकाशित होता है ॥३३॥
कभी (उत्थानकाल में) शास्त्ररूप नियम से विहित वर्णाश्रमोचित कर्म करता हुआ, अज्ञानी लोगों के बोधन के लिए 'ये याज्ञिक एवं सदाचार के प्रर्वतक हैं', इत्यादि रूप से लोक में प्रख्यात नियतिशब्द से युक्त वह जैसे पर्वत का शिखर स्वयं निश्चल होता हुआ भी वायु के वेग से वृक्षों के चंचल होने पर चंचल-सा
और वृक्षों के स्थिर होने पर स्थिर-सा उदित होता है, वैसे ही नियति के अनुसार चंचल व स्थिर होता है|३४॥
इसलिए जब तक मन है, तब तक न दैव है न नियति है। मन के अस्त होने पर जो होता है, वह वैसे ही रहे॥३५॥
पुरुष कर्म और ज्ञान के अधिकारी शरीर को प्राप्त होकर पौरुष से जिस पदार्थ का जैसे संकल्प करता है, वह वैसे होता है, उससे विपरीत नहीं होता ॥३६॥

संकल्प के स्वाधीन होने पर पौरुष द्वारा वैराग्य आदि साधनों का सम्पादन कर परम पुरुषार्थरूप ब्रह्मात्मभाव का ही संकल्प करना चाहिये, देहात्मभाव का संकल्प नहीं करना चाहिये, इस अभिप्राय से
कहते हैं।
हे पुत्र, पुरुषार्थ के सिवाय यहाँ पर कुछ भी नहीं है, इसलिए पुरुष परम पौरुष का अवलम्बन कर भोगों के प्रति वैराग्य करे। जब तक संसार का विनाश करनेवाली भोगों में विरक्ति नहीं होती, तब तक विजय देनेवाली परम विश्रान्ति प्राप्त नहीं होती। जब तक मोह में डालनेवाली विषयों में रति रहती है, तब तक संसार दशारूपी झूला चंचल आन्दोलनवाला रहता है । हे पुत्र आभ्यास के बिना भोगरूपी साँपों के समूहों से भरी हुई दुःखदायिनी दुराशा कभी निवृत्त नहीं होती ॥३७-४०॥

बलि ने कहा : हे सब असुरों के अधिपति, नित्यात्मभावरूप स्थिति देनेवाली भोगों में अरति ही जीव के अन्तःकरण में कैसे स्थिर होती है ?॥४१॥

200936 विरोचन ने कहा : हे पुत्र मोक्षरूप फलवाली आत्म-साक्षात्कार रूप लता भोगों में जीव की रति इस प्रकार स्पष्टरूप से पैदा करती है, जैसे कि अंगूर आदि की महालता शरद् ऋतु में कच्चे फल पैदा करती है ॥४२॥
200937 जैसे लक्ष्मी कमल के अंदर निवास करती है, वैसे ही यह विषयों में उत्तम अरति आत्म साक्षात्कार के हृदय में निवास करती है॥४३॥
200938 इसलिए पुरुष प्रज्ञारूप मणि की कसौटी, अति उत्तम विचार से परब्रह्म परमात्मा का दर्शन करे और साथ ही साथ भोगों के प्रति अनुराग को हटावे॥४४॥
200939
200940 चित्त के परिपाक के अनुसार भूमिका भेदों के कहने की इच्छावाले विरोचन पहली भूमिका कहते हैं।
200941 अव्युत्पन्न चित्त के सन्मार्ग के आरम्भ में दिन के दो भागों को एकमात्र देह के भोगोपायों से पूर्ण करें, एक भाग को शास्त्र-श्रवण से पूर्ण करें और एक भाग को गुरु सेवा से पूर्ण करें॥४५॥
200942
200943 प्रथम भूमिका पर विजय प्राप्त होने के अनन्तर उसके आगे की भूमिका कहते हैं।
200944 कुछ व्युत्पत्तियुक्त चित्त के सन्मार्ग के आरम्भ में दिन के एक भाग को भोगों से पूर्ण करें, दो भागों को गुरु सेवा में बितायें; क्योंकि अधिक समय तक गुरु के सान्निध्य में रहने पर समय-समय पर गुरुओं से अपना सन्देह होने पर पूछा जा सकता है और एक भाग को शास्त्रार्थ के चिन्तन में बितायें ॥४६॥
200945
200946 द्वितीय भूमिका पर विजय प्राप्त होने पर उसके आगे की भूमिका कहते हैं।
200947 व्युत्पत्ति को (रत्नतत्त्व के समान चिरकाल की परीक्षा से यथार्थ निश्चय को) प्राप्त हुए चित्त के सन्मार्ग के आरम्भ में दिन के दो भागों को शास्त्र और वैराग्य से और दो भागों को ध्यान और गुरु-पूजा
200948
200949
200950 उपशम प्रकरण से पूर्ण करना चाहिये ॥४७॥
200951
200952 पूर्वोक्त चारों प्रकार के क्रमों में शुद्ध चित्त पुरुष ही अधिकारी है, ऐसा कहते हैं।
200953 साधुता को (शुद्धचित्तता को) प्राप्त हुआ पुरुष ही ज्ञान कथा के आरम्भ में योग्य है । निर्मल वस्त्र ही उत्तम रंग को ग्रहण करता है, मलिन ग्रहण नहीं करता ॥४८॥
200954
200955 थोड़े मलिन चित्त का ज्ञान कथा क्रम में कैसे अधिकार है ? इस पर कहते हैं।
200956 दुःख के अन्वय-व्यतिरेक के प्रदर्शन और पवित्र श्रुति, स्मृति और गुरु के वचनों से धीरे-धीरे चित्त का लालन करना चाहिये । शास्त्रार्थ में चित्त के चिरपरिशीलन द्वारा आँवले के मुरब्बे के समान मधुरैकरसता के परिणाम से चित्त का पालन करना चाहिये। परम ज्ञान में परिणत हुआ चित्त, जिसका बाह्य मलिन जड़ाकारग्रहण शिथिल हो गया हो वह चाँदनी से युक्त स्फटिक के समान शीतल हो कर विराजमान होता है॥४९,५०॥
200957 जिसमें भेद से विषमतारूप कुटिलता नहीं रह गई, ऐसी सरल उत्कृष्ट प्रज्ञा से वह इन्द्रिय, विषय और उनकी वृत्तियों के, उनके स्वामी जीव के और भोगायतन देह के समानरूप
200958 से अधिष्ठानभूत ब्रह्म को शीघ्र देखे, जो सच्चिदानन्द अद्वितीय एकरस है ॥५१॥
200959
200960 विचार का फल तृष्णा का आत्यन्तिक त्याग भी तभी होता है, इस आशय से कहते हैं। _हे पुत्र प्रज्ञा द्वारा विचार करने से आत्मदर्शन और तृष्णा का त्याग इन दोनों को एक ही काल में करे ॥५२॥
200961
200962 ___ विचार का फल पुरुष अपराधनिवृत्ति और ज्ञान का फल मूल अविद्यानिवृत्ति पृथक् सिद्ध नहीं होते, ऐसा कहते हैं। ___परमात्मा का दर्शन होने पर निस्पृहता होती है और निस्पृहता होने पर परमात्म दर्शन होता है। जैसे अग्नि की प्रभावस्था और दीपकावस्था अन्धकार और तेल इन दोनों की निवर्तिका होकर परस्पर एक काल में स्थित हैं वैसे ही ये दोनों दृष्टियाँ परस्पर एक काल में स्थित हैं। भोगों के समूह के रसरहित होने पर और परमोत्कृष्ट परब्रह्म देव का दर्शन होने पर कभी नष्ट न होनेवाली असीम विश्रान्ति प्राप्त होती है ॥५३,५४॥
200963
200964 किन्तु जो लोग भोगास्वाद में लम्पट हैं, उन्हें तो आत्मानन्द की प्राप्ति नहीं होती, ऐसा कहते हैं।
200965 विषयों में ही सारभूत आनन्द समझकर उनका आस्वादन करनेवाले जीवों को इस जगत में कभी आत्मश्रवण के बिना असीम निरतिशयानन्द प्राप्त नहीं होता । यज्ञ, दान, तप और तीर्थ सेवन से अदृष्ट द्वारा विषय सुख ही होता है; किन्तु स्वात्मा के अवलोकन के बिना तप से, दान से और तीर्थों से भी प्राणी की विषयों में विरति नहीं होती। हे पुत्र, अपने प्रयत्न के बिना पुरुष की बुद्धि किसी भी युक्ति से अपने कल्याण के लिए आत्मावलोकन में प्रवृत्त नहीं होती । हे पुत्र, भोगों के त्याग से प्राप्त हुए परमार्थ के बिना परम ब्रह्मपद विश्रान्ति सुख नहीं मिलता। जैसा स्वात्मरूप से अभिव्यक्त परमकारण परमात्मा में विश्राम किया जाता है, वैसा विश्राम ब्रह्मा से लेकर स्तम्बपर्यन्त इस जगत में कहीं पर भी नही मिलता। पौरुष प्रयत्न का अवलम्बन कर दैव का दूर से त्याग कर प्राज्ञ पुरुष मुक्ति द्वार के मजबूत अर्गल सदृश भोगों की निंदा करे। भोगों की निंदा के प्रौढ़ होने पर विचार उत्पन्न होता है। जैसे कि वर्षा ऋतु के धान आदि की फसल से वृद्धि युक्त होने पर धानों की फल सम्पत्ति से सुशोभित निर्मल
200966
200967 शरत्काल उत्पन्न होता है॥५५-६२॥
200968 भोगों की निंदा से विचार उत्पन्न होता है और विचार से भोगों की निंदा उत्पन्न होती है, ये दोनों जैसे समुद्र किरणों द्वारा मेघों को भरता है और मेघ वृष्टि द्वारा समुद्र को भरते हैं वैसे ही परस्पर एक दूसरे को पूर्ण करते हैं। भोग निंदा, विचार और अविनाशी आत्मदर्शन ये तीनों जैसे परस्पर अत्यन्त प्रीतिवाले मित्र एक दूसरे के प्रयोजन को सिद्ध करते हैं वैसे ही परस्पर एक दूसरे की वृद्धि करते हैं। पहले दैव का अनादर कर पौरुष प्रयत्न से दाँतों से दाँतों को पीसकर भी भोगों में विरक्ति प्राप्त करे॥६३,६४॥
200969 देश और आचार से अविरुद्ध, बन्धु-बन्धवजनों से सम्मत पौरुष से पहले क्रमशः धनोपार्जन करे। धन से कुलीन गुणशाली सज्जनों की आराधना कर उन्हें वशीभूत करे, उनके सत्संग से भोगों में विरक्ति होती है ॥६५,६६॥
200970 तदनन्तर विचार होता है, विचार के बाद विचाररहित वाक्यार्थ का ज्ञान होता है। उसके बाद गति सामान्य न्याय के आलोचन से सब श्रुतियों के अद्वितीय ब्रह्म में तात्पर्य का निर्णय होता है। तदनन्तर क्रम से परमपद प्राप्त होता है॥६७॥
200971 विषयों का त्याग करने में यदि इस समय असमर्थ हो, तो यौवन आदिकाल के बीतने पर जब विषयों से विरत होओगे, तभी विचारवश परम पद को पाओगे, इस समय नहीं। तब अत्यन्त पवित्र आत्मा में पूर्ण विश्रान्ति प्राप्त करोगे, फिर दुःख के लिए कल्पनारूपी पंक में नहीं गिरोगे ॥६८-६९॥
200972 हे शुद्ध तुम्हारी आस्था भोगों में स्थित भी नहीं है, जिससे कि तुम्हें अन्य काल की प्रतीक्षा करनी पड़े। अतएव तुम सदाशिव ही हो। अतः ब्रह्मभूत तुमको नमस्कार है (यहाँ पर पुत्र दृष्टि से नमस्कार अनुचित है तथापि ब्रह्म दृष्टि से उचित है, यह समझना चाहिये) ७०॥
200973
200974 पूर्वोक्त अर्थ का संक्षेप कर उपसंहार करते हैं।
200975 देश और आचार से अविरुद्ध क्रम से धन का उपार्जन करो। उस धन से अत्यन्त तुच्छ भोग की गर्हणा द्वारा यानी भोग के लिए धन व्यय न कर ब्रह्मवेत्ताजनों को नमस्कार से, अन्न-वस्त्रदान आदि सम्मान द्वारा अपनी ओर आकृष्ट करो तदनन्तर सत्संगति से उत्पन्न हुए विषयों के अनादर से साधन चतुष्टय सम्पत्ति से उत्पन्न अध्यात्मशास्त्र के सम्यक् विचार वैभव से तुम्हें आत्मलाभ कण्ठस्थित विस्मृत सुवर्ण के लाभ के समान होगा ॥७१॥
200976
200977 चौबीसवाँ सर्ग समाप्त

200978 पचीसवाँसर्ग सन्देह की निवृत्ति के लिए शुक्राचार्य के चिन्तन की इच्छा से बलि के हृदय में
200979 विवेकरूपी चन्द्रमा के शुभोदय का वर्णन। बलि ने कहा : सुन्दर विचारवाले मेरे पिता ने यह पहले मुझसे कहा था। इस समय भाग्य से मुझे इसका स्मरण हो गया है; इससे मैं प्रबुद्ध हो गया हूँ। आज मेरी भोगों के प्रति यह विरक्ति स्पष्टरूप से उत्पन्न हो गई है। बड़े हर्ष की बाता है कि मैं अमृत के समान शीतल, निर्मल शान्तिसुख में प्रविष्ट हूँ॥१,२॥
200980 पुनः पुनः अपनी आशा को पूर्ण कर रहा, पुनः पुनः धन बटोर रहा एवं पुनः पुनः प्रिया को प्रार्थना आदि द्वारा अपने अनुकूल कर रहा मैं सम्पत्ति के परिपालन के विषय में संतृप्त हो गया हूँ। अहा, अत्यन्त शीतल यह शान्ति भूमि बड़ी रमणीय है। शान्तिगुण में सभी सुख-दुःख दृष्टियाँ नष्ट हो जाती
200981
200982
200983 हैं । शान्ति में स्थित मैं शान्ति को प्राप्त हो रहा हूँ, चन्द्रबिम्ब में रक्खे हुए की तरह मैं सन्तापरहित हो रहा हूँ। सुखपूर्वक स्थित हूँ एवं मेरा अन्तःकरण अत्यन्त हर्षित हो रहा है। जिसमें भोगों की उत्कण्ठा से इधर-उधर तेजी से नाच रहे मन के वेग से विशाल शरीर जलाया जाता है और जिसमें निरन्तर क्षोभ भरा रहता है वह धनोपार्जन, दुःखरूप ही है॥३-६॥
200984
200985 अब धनोपार्जन के फलरूप स्त्री आदि का भोग भी असार है, ऐसा विचार कर उनके लिए शोक करते हैं। ___पहले मैं स्त्री के अंगो से अंग का, मांस से मांस का संमर्दन कर जो प्रसन्न हुआ था वह मेरा अज्ञान विलास ही था। सब भावों के दृष्टान्तभूत महावैभव मैंने स्वयं देखे, बेरोक-टोक राज्यादि भोगों का भोग किया, सब प्राणियों को अपने सामर्थ्य से झुका दिया, फिर भी अविनाशी सुख क्या उत्पन्न हुआ ? भाव यह कि अनादि संसार में सभी का कभी ऐसा वैभव रहा होगा और मेरी भी अनेकों बार हजारों दुर्दशाएँ हुई होगी और आगे भी हो सकती हैं, फिर यह वैभव कौन-सा शोभन है ? ॥७,८॥
200986
200987 नया चमत्कार न दिखाई देने और चर्वितचर्वण रूप होने से भी ऐहिक और पारलौकिक भोगों में सार नहीं है, ऐसा कहते हैं।
200988 स्वर्ग में, इस लोक में अथवा अन्य नागलोक आदि में पुनः-पुनः पूर्वानुभूत वे ही वस्तुएँ इधर उधर स्थित हैं, कुछ भी नया नहीं है। इसलिए सभी का परित्याग कर और बुद्धि से स्वयं परिहार कर प्राप्त हुए स्वरूपबोध से पूर्ण की तरह स्थित मैं आत्मा में स्वस्थ होकर स्थित हूँ॥९,१०॥
200989
200990 जो कुछ भोग अज्ञानियों की दृष्टि में सारभूत प्रतीत होता है, वह भी नश्वर होने से अन्त में दुःखदायी होता है। अतएव उनकी दृष्टि में भी वह असार ही है, इस आशय से कहते हैं।
200991 पाताल में, भूतल में, स्वर्ग में, स्त्रियाँ, रत्न, मणियाँ आदि जो सार पदार्थ हैं, उन्हें भी तुच्छ काल शीघ्र निगल जाता है। पहले इतने समय तक तुच्छ जगत के आधिपत्य की इच्छा से देवताओं के साथ द्वेष करता हुआ मैं अत्यन्त मूर्ख ही हुआ था । एकमात्र मन के निर्माणरूप जगदाधिपत्यनामक इस महामानसिक दुःख का त्याग न करने से कौन पुरुषार्थ है और महात्मा का उनमें राग ही क्या है ? भाव यह है कि अनुराग होने पर उसमें पुरुषार्थता बुद्धि हो सकती है, पर महात्मा का उसमें अनुराग नहीं होता। कष्ट की बात है, अज्ञानरूपी मद से मत्त अपने मृत्युभूत स्वयं ही मैंने बहुत समय तक अनर्थ का पुरुषार्थ बुद्धि से सेवन किया।॥११-१४॥
200992 अत्यन्त चंचल तृष्णा वाले अज्ञानी मैंने इस त्रिजगत में इतने पश्चात्ताप की अभिवृद्धि के लिए क्या नहीं किया ? ॥१५॥
200993
200994 अथवा बीते हए के लिए शोक करने से क्या प्रयोजन है? ____ अब मैं वर्तमान मोह चिकित्सा द्वारा पुरुष जन्म की सफलता के उपाय का चिन्तन करूँ, ऐसा कहते हैं।
200995 __ इसलिए इस तुच्छ अतीत की चिन्ता से मेरा क्या प्रयोजन सिद्ध हो सकता है ? वर्तमान मोह के प्रतीकार से पुरुषजन्म सफलता को प्राप्त होता है|१६॥
200996 जैसे अपरिच्छिन्न स्वरूप ब्रह्म के साथ अभेद स्थिति से आत्मा में चारों ओर से पूर्ण सुख क्षीरसागर में अमृतमंथन से रसायन के समान आविर्भूत होता है वैसे मैं आज शुक्राचार्यजी से पूछता हूँ|१७॥
200997 यह प्रपंच क्या है ? अहंप्रत्ययवेद्य जीव तत्त्व क्या
200998
200999 है ? इस आत्मदर्शन के उपाय को मैं अज्ञान की शान्ति के लिए अपने कुलगुरु हाने से कुल के ईश्वर शुक्राचार्यजी से पूछता हूँ। मैं योगसिद्ध होने से सब अभिलाषाओं के अधिपति, आश्रित जनों पर सदा प्रसन्न रहने वाले शुक्राचार्यजी का चिन्तन करता हूँ। उनके द्वारा वाणी से उपदिष्ट अनन्त वैभवशाली आत्मा में स्वयं अपने से स्थित होऊँगा, क्योंकि महात्माओं की उपदेशवाणियाँ अक्षय वस्तु को उत्पन्न करती हैं, कभी भी विफल नहीं होती॥१८,१९॥
201000
201001 ___ पचीसवाँ सर्ग समाप्त
201002 छब्बीसवाँसर्ग स्मृति से बलि के समीप गये हुए शुक्राचार्य के बलि के प्रति
201003 तत्त्वज्ञानोपदेश का और तदनन्तर आकाशगमन का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, बलवान बलि ने ऐसा सोचकर, आँखें बन्द कर कमलनयन शुक्राचार्य का ध्यान किया जिनका ब्रह्माकाश ही विश्रान्ति स्थान है। तदनन्तर नित्य ध्यान परायण शुक्राचार्यजी ने सबके अन्तर्यामी ब्रह्मरूप होने के कारण सबमें स्थित अपना चिन्तन कर रहे अपने चित्त में स्थित शिष्य बलि को अपने नगर में तत्त्वजिज्ञासा से गुरुदर्शन के लिए इच्छुक जाना ॥१,२॥
201004 तदनन्तर भगवान शुक्राचार्यजी, जो सर्वगत अनन्त चिदात्मा हैं, देहसहित अपने को बलि के रत्नमय झरोखे के प्रति ले आये ॥३॥
201005 बलि, जिनका शरीर गुरु की देहप्रभा से सुशोभित था, जैसे प्रातःकाल में सूर्य की किरणों से विकसित कमल उबुद्ध होता है, वैसे ही उठ खड़े हुए।४। वहाँ पर बलि ने रत्नमय अर्घ्य के प्रदान से, मन्दार वृक्ष के फूलों की राशियों से और पादाभिवन्दन से शुक्राचार्यजी की पूजा की। बलि ने रत्नमय अर्घ्य से पूर्ण शरीरवाले, मन्दारपुष्पों के शिरोभूषण से विभूषित और बहुमूल्य आसन पर बैठे हुए गुरु से कहा ॥५॥
201006 ___हे भगवन्, जैसे सूर्य की प्रभा सन्ध्यावन्दन आदि कार्य करने के लिए लोगों को प्रेरित करती है, वैसे ही आपकी प्रसन्नता से उत्पन्न हुई मेरी यह प्रतिभा मुझे आपके सामने कहने के लिए प्रेरित करती है॥६,७॥
201007 भगवन्, महामोह देनेवाले भोगों के प्रति मैं विरक्त हूँ, जो अपने ज्ञानमात्र से महामोह का नाश करे, ऐसे तत्त्व को जानना चाहता हूँ। इस भोगजाल के उत्कर्ष की अवधि कितनी बड़ी है, इसकी प्रकृति क्या है, मैं क्या हूँ और ये भोग्य लोक क्या हैं ? यह सब आप मुझसे शीघ्र कहने की कृपा कीजिये ।।८,९॥
201008 शुक्राचार्यजी ने कहा : हे सर्वदानवराजेन्द्र, इस विषय में बहुत कहने से क्या लाभ है ? मैं आकाश में जाने के लिए तत्पर हूँ, इसलिए संक्षेप से तुम सारभूततत्त्व को सुनो। इस जगत में अन्यनिरपेक्ष सिद्धिवाला चैतन्य ही है । चैतन्य के अधीन सिद्धिवाले इन भोगों के उत्कर्ष की विधि चित् ही है, क्योंकि 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इस श्रुति से पूर्ण चैतन्य ही सब आनन्दों के उत्कर्ष की अवधिरूप से कहा गया है । चित् में ही वेदवैचित्र्य का अध्यास होने से यह सब चिन्मय ही हैं, क्योंकि 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' ऐसी श्रुति है एवं 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्माऽस्मि', 'एष ब्रह्मैष इन्द्रः','नाऽन्योऽतोऽस्तिद्रष्टा' इत्यादि सैकड़ों श्रुतियों से भोक्तृत्त्व भी चिन्मात्र ही है। इसी प्रकार भोग्य समूहरूप ये लोक भी परमार्थतः चित् ही है, क्योंकि 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' ऐसी
201009
201010
201011 श्रुति है। यह सिद्धान्त का संक्षेप से संग्रह है। यदि तुम श्रद्धालु और विवेकी हो, तो इस निश्चय से तुम सब कुछ प्राप्त कर सकोगे। यदि श्रद्धालु और विवेकी नहीं हो, ते तुमसे बहुत कहा गया भी राख में हवन के तुल्य निष्फल है ॥१०-१२॥
201012 चित् की जो चेत्याकार कल्पना है, वही बन्ध है, उससे मुक्ति मोक्ष कहलाता है। चेत्याकाररहित चित् पूर्ण आत्मा है, यह सब सिद्धान्तों का संग्रह है। ऐसा निश्चय कर यदि तुम स्वयं अखण्डाकारवृत्ति से आत्मा का अनायास दर्शन कर सकोगे, तो तुम अनन्त पद को प्राप्त होओगे ॥१३,१४॥
201013 मैं देवलोक में जाता हूँ, यहीं पर सप्तर्षि मुझे मिले थे, वहाँ पर किसी देवकार्य से मुझे जाना है॥१५॥
201014

201015 यदि बलि की ओर से यह प्रश्न हो कि आप मुक्त हैं, अतएव कृतकृत्य हैं, यदि आप वहाँ पर न जायें, तो आपकी क्या क्षति है ? तो इस पर कहते हैं।
201016 हे राजन्, जब तक यह शरीर है, तब तक मुक्तपुरुषों को भी यथाप्राप्त क्रिया का त्याग स्वभावतः अच्छा नहीं लगता।
201017 तदनन्तर यह कह चुके शुक्राचार्यजी ग्रहों से व्याप्त अतएव पुष्प पराग से लिप्त भँवरे के समान कर्बुरित आकाश के मध्य में स्पष्ट मेघ और समुद्र के ऊपरी मार्ग से चंचल तरंग के समान बड़े वेग से उड़े ॥१६,१७॥
201018
201019 छब्बीसवाँ सर्ग समाप्त
201020 सत्ताईसवाँसर्ग शुक्राचार्यजी द्वारा उपदिष्टमार्ग से विचार कर रहे बलि की
201021 चैतन्य पूर्णानन्द में विश्रान्ति से चिरकाल तक स्थिति का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, सुर और असुरों की गोष्ठी में अत्यन्त प्रशंसनीय शुक्राचार्यजी के चले जाने पर बुद्धिमानों मे श्रेष्ठ बलि ने अपने मन से विचार किया कि भगवान श्रीशुक्राचार्यजी ने ठीक ही कहा। ये तीनों जगत चित् ही हैं, मैं चित् हूँ, ये लोक चित् ही हैं, दिशाएँ चित् ही हैं और यह क्रिया चित् है। परमार्थरूप से बाहर भीतर सर्वत्र सब चित् ही हैं, चित् से अतिरिक्त यहाँ पर कहीं कुछ नहीं है। यह सूर्य आदित्यरूप से यदि चित् द्वारा चेतित न होता, तो सूर्य और अन्धकार का भेद कैसे उपलब्ध होता? यह भूमि है, इस प्रकार यह भूमि चित् से यदि प्रकाशित न होती, तो भूमिका भूमित्व यानी जलादि से व्यावृत्तरूप जो केवल भूमि में ही निरूढ़ता को प्राप्त है, क्या होता? यदि दिशाएँ ये दिशाएँ हैं, यों चित् द्वारा चेतित न होती, तो दिशाओं का दिशात्व क्या होता? इसी प्रकार यदि शैल ये शैल हैं,यों चित् द्वारा चेतित न होते, तो शैलों की शैलता क्या होती? यदि जगत यह जगत है, यों चित् द्वारा चेतित न होता, तो जगत की जगत्ता (मूर्तत्ता) क्या होती और आकाश की अमूर्तता क्या होती? यह स्थूल शरीर चित् से यदि चेतित न होता, तो प्राणियों के शरीर की शरीरता क्या होती? इन्द्रियाँ चित् हैं, शरीर चित् है, मन चित् है, मन की अभिलाषा चित् है, भीतर चित् है, बाहर चित् है, असत् चित् है, असत् से विलक्षण सत् पदार्थ चित् हैं, सत् और असत्य पदार्थ के सम्बन्ध से व्यवहार की जगत सत्ता चित् है। मैं भोगेच्छापूर्वक सब शब्द आदि विषयों के भोग चित् से ही करता हूँ,
201022
201023 शरीर से कुछ नहीं करता, क्योंकि अचेतन शरीर भोक्ता नहीं हो सकता॥१-१०॥
201024
201025 जब मैं शरीर से कुछ नहीं करता, तब शरीराभिमान वृथा ही है, इसलिए वह त्याज्य ही है, ऐसा कहते हैं।
201026 ___ काठ और ढेले के समान इस जड़ शरीर से मेरा क्या प्रयोजन है ? चेतनरूप मैं सकल जगद्रूप चित् ही हूँ। आकाश में चिद्रूप मैं हूँ, सूर्यादि के तेज में चिद्रूप मैं हूँ और अवशिष्ट तीनों भूतों में भी चिद्रूप मैं हूँ, सुर-असुरों में और स्थावर जंगमों में चिद्रूप मैं हूँ। यहाँ पर केवल चित् ही है, दूसरी कल्पना ही नहीं है। लोक में द्वित्व का संभव न होने से कौन शत्रु है अथवा कौन मित्र है ? ॥११-१३॥
201027
201028 देहादि द्वैत भले ही हो, तथापि उसकी क्षति से असंग, पूर्ण, चिन्मात्ररूप मेरी कोई क्षति नहीं है, ऐसा कहते हैं। ____ बलिनामधारी शरीर के प्रकाशमान सिर के कटने पर सब लोकों को पूर्ण करनेवाले चैतन्य का क्या कटा ? ॥१४॥
201029
201030 भले ही चित् का ही छिन्न हो, तथापि छेद्य, छेदन आदि भाव और अभाव और तद्विषयक राग, द्वेष आदि भी, चित् के आधीन ही उनकी कल्पना होने से चित् से अतिरिक्त नहीं हैं, अतएव चित् के प्रतिकूल कुछ नहीं हुआ, ऐसा कहते हैं।
201031 चित् से यह द्वेष है यों संकेतित होने से द्वेष, द्वेष होता है, अन्यथा द्वेष नहीं होता; इसलिए द्वेष आदि सब भाव और अभाव चैतन्यरूप ही हैं । बहुत विचार करके भी चित् से पृथक् इस विशाल त्रिभुवन के मध्य से कुछ भी वस्तु प्राप्त नहीं होती है। अतिशुद्ध चेतनरूप मुझमें न द्वेष है, न अनुराग है, न मन है और न मन की वृत्तियाँ ही हैं । ये हों भी कैसे ? भला अतिशुद्ध चिन्मात्र में विकल्प कल्पना कैसे हो सकती है ? सर्वत्र जाननेवाला, सर्वव्यापक, नित्य आनन्दमयरूप, विकल्प-कल्पना से शून्य, द्वैत अंश से रहित मैं चित् ही हूँ। नामरहित चित् का जो 'चित्' यह नाम है, वह नाम नहीं है, यह सर्वत्र जानेवाली सब नाम-रूप कल्पना की अधिष्ठानभूत चित्-शक्ति ही नाम शब्द की
201032 तरह स्फुरित होती है ॥१५-१९॥
201033
201034 इसी प्रकार कोऽहम्' (मैं कौन हूँ) इस प्रश्न का उत्तर भी स्वयं मुझे ज्ञात हो गया है, ऐसा कहते हैं। ___मैं दृश्य-दर्शन से रहित केवल अद्वितीय निर्विकार स्वरूपवाला, नित्य उदित, भ्रान्तिरहित साक्षी परमेश्वर हूँ। इस प्रकार के प्रकाशमात्र स्वरूपवाले मुझमें नित्य स्वात्मा के अवभास से शून्य जल अथवा केशों के अग्रभाग में प्रतिबिम्बित चन्द्रकला के सदृश स्वकल्पनारूपी अपरिच्छिन्न जीवभाव जो उदित हुआ है, वह एकमात्र भ्रान्ति ही है, वास्तविक नहीं है, इसलिए उस जीवभाव को मैं चरम साक्षात्कार वृत्ति से प्रदीप्त हुए स्वरूप से ही अभिभूत करता हूँ। चेत्य के सम्बन्ध से शून्य, विमुक्त महात्मा प्रत्यक्चेतनरूप स्वरूपभूत ब्रह्म को नमस्कार है ॥२०-२२॥
201035
201036 अपना आत्मा ही परमेश्वर है जिसने जीवभाव पर विजय प्राप्त कर ली, इसलिए उसे नमस्कार करते हैं। __ चेत्य से रहित चिद्रूप, साक्षात्कार के योग्य मनन-निदिध्यासनरूप युक्ति-से-युक्त, सब पदार्थों के प्रकाशन में दीपक प्रत्यग्रूप ब्रह्म को नमस्कार है। मैं जिसमें सब ज्ञातव्य वस्तुएँ शान्त हो चुकी,
201037
201038
201039 चेत्य से रहित चित्प, सर्वत्र विश्व को पूर्ण करनेवाला, सर्वव्यापक एकमात्र सच्चिदानन्दरूप हूँ। सर्वत्र व्याप्त मैं आकाश के समान अनन्त हूँ और अणु से भी अणु हूँ, इसलिए ये सब सुख-दुःख दशारूपी दृष्टियाँ मुझे प्राप्त नहीं कर सकती हैं॥२३-२५॥
201040 वर्तमान में असंवेद्य (चक्षु आदिवृत्तियों की व्यावृत्ति के लिए असंवेद्य कहा है) संवेदनरूप और अचेत्य (अतीत और अनागत के विषय में स्मृति
201041 आदि वृत्तियों की व्यावृत्ति के लिए अचेत्य कहा है) चेतनरूप सर्वव्याप्त मुझको ये जगत के भाव और अभाव देशतः, कालतः अथवा वस्तुतः परिच्छिन्न नहीं कर सकते हैं, बल्कि ये भाव और अभाव ही साक्षी से परिच्छेद्य हैं, यह भाव है॥२६॥
201042
201043 यदि कहिये कि हम इयत्ता (सीमा) में स्थापन को परिच्छेद नहीं कहते हैं, किन्तु तत्त्वावधारण को परिच्छेद कहते हैं, तत्त्वज्ञान के अनुकूल प्रमाण आदि जगत के भाव वास्तव में आत्मा का उक्त परिच्छेद करते ही हैं, इस पर कहते हैं। ___ अथवा ये जगत के पदार्थ मुझे परिच्छिन्न करें, इस प्रकार का परिच्छेद मुझे अभिमत ही है, किन्तु इतने से ये मुझसे पृथक् नहीं हो सकते। मद्रूप ही हो जाते हैं, यह भाव है ॥२७॥
201044
201045 इनसे परिच्छेद होने पर बाएँ हाथ में रखे गये धन का दाहिने हाथ से ले जाने, हरने अथवा लौटाकर देने से दोनों हाथों से अभिन्न देहरूप देवदत्त की जैसे धन क्षति नहीं होती है वैसे ही मेरी कोई क्षति नहीं है, ऐसा कहते हैं।
201046 यदि अपने स्वरूपभूत वस्तु-से-वस्तु ले जाई जाती है, हरी जाती है अथवा वापस लेकर दी जाती है, तो किसका क्या नष्ट हुआ? ॥२८॥
201047
201048 वस्तुतः तत्त्वबोध से पहले भी जगत मैं ही था, इसलिए पहले भी न तो कुछ उत्पन्न हुआ था और न विनष्ट हुआ था, इस आशय से कहते हैं।
201049 मैं ही सदा सब कुछ सबका कर्ता और सर्वगत था। यह चेत्य भी मैं ही हूँ। नया कुछ भी उदित नहीं हुआ ॥२९॥
201050 मैं एकमात्र यह चित् हूँ, चिद्रूप मेरा संकल्प और विकल्प से क्या बढ़ा और क्या विनष्ट हुआ ? अपने अज्ञान से मैं संक्षोभ को प्राप्त होता हूँ और तत्त्वज्ञान से पवित्र आत्मा में विश्रान्ति को प्राप्त होता हूँ। ऐसा विचार कर रहा परम ज्ञानी दैत्यराज बलि ओंकार से स्थूल और सूक्ष्म के संक्षोभ एवं उनके हेतुभूत अज्ञान से युक्त चैतन्य को बोधित कर रही अकार आदि तीन मात्राओं का त्यागकर तुरीय की आत्मरूप से भावना करता हुआ समाधिस्थ होकर स्थित रहा। उस महान पद को प्राप्त हुए बलि के सब संकल्प विलीन हो गये, सब कल्पनाएँ नष्ट हो गई, ध्याता, ध्येय और ध्यान से रहित होने के कारण उसने चेत्य, चिन्तक और चिन्तन का त्याग कर दिया। वह निर्मल और वासनाशून्य हो गया, इसलिए निर्वात स्थान में रक्खे हुए दीपक की प्रभा के समान निश्चल हो गया। शान्त मनवाला राजा बलि उस रत्ननिर्मित झरोखे पर पत्थर पर गढ़ी हुई मूर्ति के सदृश रहा । राजा बलि जिसने तीनों एषणाओं को शान्त कर दिया अतएव परिपूर्ण तथा विषयों के चिन्तनरूपी दोषदशा से शून्य इस निर्मल ब्रह्मभावप्राप्तिरूप सत्ता से ऐसे सुशोभित हुआ जैसे मेघरहित शरत् कालीन आकाश निर्मलता से सुशोभित होता है ॥३०-३५॥

201051
201052 सत्ताईसवाँ सर्ग समाप्त
201053
201054 अट्ठाईसवाँ सर्ग बलि को निश्चेष्ट देखकर दुःखित हुए दानवों द्वारा शुक्राचार्यजी का स्मरण और
201055 उनका बलि की स्थिति कहकर दानवों का शोक दूर करना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर बलि के अनुचर वे दानव लोग स्फटिक के बने हुए बलि के निवासभूत ऊँचे राजमहल पर एक क्षण में चढ़ गये। वे अनुचर थे - डिम्ब आदि धीर मन्त्री, कुमुद आदि सामन्त, सुर आदि राजा, वृत्त आदि सेनापति, हयग्रीव आदि सैनिक, चाक्राज आदि बान्धव, लडुक आदि मित्र, बल्लुक आदि प्रीतिकारी, कुबेर, यम, इन्द्र आदि भेंट देनेवाले देवता, सेवा करने का अवसर चाहनेवाले यक्ष, विद्याधर और नाग, चँवर डुलानेवाली रम्भा, तिलोत्तमा आदि अप्सराएँ, सागर, नदियाँ, पर्व, दिशाएँ, विदिशाएँ (दिशा और विदिशाओं के देवता और उनमें अधिकारी रूप से नियुक्त लोग) उस समय बलि की सेवा के लिए उस स्थान पर आ पहुँचे। इनके अतिरिक्त त्रैलोक्य के मध्य में निवास करनेवाले बहुत से सिद्ध भी आए। सबने, जिनकी मुकुटों की पंक्तियाँ झुक रही थी, बड़े आदर के साथ बलि को, जो ध्यान और मौन से समाधि में बैठा था और चित्र में लिखित चित्र के समान निश्चल था, प्रणाम किया ॥१-७॥
201056
201057 राजा बलि का दर्शन कर अवश्य कर्तव्य प्रणाम आदि कर चुके वे महाअसुर बलि के प्राणों का सन्देह होने से विषादवश गम्भीर हुए, उसी प्रसन्नता और आनन्द देखने से विस्मत हुए, रोमांच आदि आनन्द के चिह्न न देखने से आनन्दित और अपना रक्षक न देखने से भयभीत हुए । दानव मन्त्रियों ने यहाँ पर क्या करना चाहिये,यह विचार कर सब ज्ञाताओं में श्रेष्ठ गुरु शुक्राचार्य का स्मरण किया ॥८,९॥
201058 चिन्तन के पश्चात दैत्यों ने कल्पित (3) दैदीप्यमान भार्गव का शरीर प्राप्त हुए गन्धर्वनगर के समान देखा । असुरों द्वारा पूजे जा रहे और गुरु के उच्च आसन पर स्थित शुक्राचार्यजी ने ध्यान से चुपचाप बैठे हुए दानवराज बलि को देखा। दानवों पर प्रेम करनेवाले श्रीशुक्राचार्यजी ने क्षण भर विश्राम करके ध्यान से देखकर विचार करते हुए बलि को संसारभ्रमरहित (जिसका संसार रूपी भ्रम क्षीण हो गया था) जाना। तदनन्तर प्रकाशित करनेवाली अपने शरीर की सैकड़ों किरणों से क्षीरसागर को भी नीचा दिखा रहे-से गुरु ने हँसते हुए सभा में स्थित लोगों से यह वाक्य कहा ॥१०-१३॥
201059
201060 हे दैत्य लोगों, सिद्ध हुआ यह ऐश्वर्यशाली बलि अपने विचार से ही विमल पद को प्राप्त हुआ है। यह विश्रान्तिसुख का अतिशय है ॥१४॥
201061 हे दानवश्रेष्ठों, इसलिए यह ऐसे ही समाधि में स्थित होकर निरतिशयआनन्दरूप आत्मा में चिरस्थिति को प्राप्त हो और निर्विकार पद का साक्षात्कार करे ॥१५॥
201062 चिरकाल से थका हुआ-सा यह चित्त भ्रान्तिरहित होकर विश्राम को प्राप्त हो रहा है। इसका संसाररूपी कुहरा शान्त हो गया है। इससे आप लोग भाषण न कीजिये ॥१६|जैसे पृथिवी पर रात्रि के अन्धकार, निद्रा आदि के शान्त होने पर दिन को सूर्य का किरणसमूह प्राप्त होता है, वैसे ही अज्ञानरूपी संकट के दूर होने पर अपना ही प्रकाश इसको प्राप्त हुआ है |१७॥
201063 समय आने
201064 (ब) शुक्राचार्यजी के द्वारा ही, जो सप्तर्षियों की सभा में गये हुए थे, योगबल से बलि के महल में प्राप्त होने के कारण उस शरीर की कल्पना की गई थी, अतः उसे 'कल्पित' कहा ।)
201065
201066
201067 पर यह स्वयं ही प्रबोध को ऐसे प्राप्त होगा, जैसे कि बीज के सम्पुट से 'मैं अंकुर हूँ' इस प्रबोध से सुप्त मूर्त अंकुर प्रबोध को प्राप्त होता है ।।१८॥
201068 हे दानवनायकों, आप सब लोग राज्य-कार्य करो, बलि एक हजार वर्ष में समाधि से प्रबुद्ध होगा ॥१९॥
201069
201070 गुरु के ऐसा कहने पर जैसे वृक्ष सूखी हुई मंजरी का त्याग करते हैं वैसे ही वहाँ पर दैत्यों ने दर्प, कोप और दुःख से उत्पन्न हुई चिन्ता का त्याग किया। तदनन्तर पहले जैसी राज्य की व्यवस्था स्थापित कर रक्खी थी, उसीके अनुसार बलि के राज्यव्यवहार क्रम को स्थिर करके सब असुर अपने-अपने व्यापार में निरत हुए ॥२०,२१॥
201071
201072 उस समय बाहर से आये हुए मनुष्य नागादि ने क्या किया ? ऐसा प्रश्न होने पर कहते हैं।
201073 मनुष्य पृथिवी को गये, नागराज आदि रसातल को गये, ग्रह अन्तरिक्ष को गये, देववृन्द स्वर्ग को, कुलाचल आदि पर्वतों में अधिकृत देवता और दिक्पाल अपनी-अपनी दिशाओं को, ऋक्ष, वानर आदि यूथपति किष्किन्धा आदि कन्दराओं को व गरुड़, संपाति, जटायु आदि आकाशचारी
201074 आकाश को गये ॥२२॥
201075
201076 अट्ठाईसवाँ सर्ग समाप्त
201077 उन्तीसवाँसर्ग जीवन्मुक्त बलि की राज्यसम्पत्ति और पाताल में बन्धन का वर्णन एवं
201078 श्रीरामचन्द्रजी के लिए बलि के समान पूर्णपद में स्थिति का उपदेश । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, तदनन्तर पूरे एक हजार दिव्य वर्षों के बाद असुरश्रेष्ठ महाऐश्वर्यशाली बलि देवताओं की दुन्दुभियों की तुमुल ध्वनि से समाधि से जागा । बलि के समाधि से जागने पर उस समय वह बलि का नगर ब्रह्माजी के निवासभूत आकाश में सूर्य की किरणों के उदित होने पर जैसे कमल का तालाब विकास शोभा से सुशोभित होता है वैसे ही सुशोभित हुआ ॥१,२॥
201079 जागते ही बलि ने जब तक दावन उसके निकट नहीं आये तब तक समाधि भवन में क्षण भर विचार किया॥३॥
201080 अहा ! यह पदवी बड़ी रमणीय, शीतल और पारमार्थिक है। मैं इस पदवी में एक क्षण (a) स्थित होकर विश्रान्ति को प्राप्त हुआ हूँ॥४इसलिए इसी पदवी का अवलम्बन करके मैं विश्रान्ति सुख को प्राप्त करूँ । बाह्य विभूतियों के उपभोग से मेरा क्या होगा? यानी उनसे इस प्रकार का कुछ भी विश्रान्तिसुख मुझे नहीं मिलेगा ॥५॥
201081 समाधि के परिपाक से उत्पन्न आनन्दराशि मेरे अन्तःकरण को
201082 जैसे सन्तुष्ट कर रही है, चन्द्रमा के बिम्बों में आनन्द लहरियाँ भी वैसा सन्तुष्ट नहीं कर सकती॥६॥
201083 यों सोचकर विषयों से व्यावृत्त मन को फिर भी विश्रान्ति सुख के लिए लगा रहे बलि को चारों ओर से दैत्यों ने ऐसे घेर लिया जैसे चन्द्रमण्डल को मेघघेर लेते हैं|७॥
201084 उनके प्रणामों से बलि की दृष्टि आकुल हो गई। कुलाचलों के तुल्य विशाल शरीरवाले दैत्यों से घिरे हुए उसने उन्हें देखकर फिर यह विचार किया |८॥
201085 चैतन्यरूप मेरा, जिसका विकल्प नष्ट हो गया, कौन-सा पदार्थ उपादेय है ? उपादेय बुद्धि * समाधि-सुख में निमग्न बलि के दिव्य हजार वर्ष भी क्षण के तुल्य बीते, इसलिए 'एक क्षण स्थित होकर' कहा ।
201086
201087 से ही बाह्य पदार्थों को देखने पर मन उनकी ओर आकृष्ट होने के कारण रागितारूप मल को प्राप्त होता है, केवल दर्शनमात्र से नहीं ॥९॥
201088 __ यदि कोई शंका करे कि मोक्ष की इच्छा से समाधि ग्रहण में ही आपका आग्रह हो, तो उस पर
201089 कहते हैं।
201090 मैं किससे मोक्ष की इच्छा करता हूँ ? पहले मैं बँधा ही किससे हूँ ?
201091 भाव यह कि ज्ञान से अज्ञान और अज्ञान के कार्य का त्रैकालिक बाध होने पर बन्ध का दर्शन ही नहीं है। बद्ध न होता हुआ भी मैं मोक्ष चाहता हूँ, यह मूर्खों की चेष्टा का अनुकरण नहीं तो और क्या है ? न मेरा बन्धन है, न मेरा मोक्ष है। मेरे अज्ञान का विनाश हो चुका।

ध्यान करने से ही मेरा क्या होगा अथवा ध्यान न करने से ही क्या होगा? ॥१०,११॥

201092 ___ध्यान और अध्यान की भ्रान्ति का त्याग करके प्रत्यग्रुप आत्मतत्त्व अपने द्रष्टा स्वभाव से ही बाहर उदासीनता से देखता हुआ जिस वस्तु के प्रति आता है, वह स्फुरित हो । उतने से ही अज्ञों के तुल्य देहादि तादात्म्याध्यास से देहादि के वृद्धि और क्षय से होनेवाले वृद्धि और क्षय मेरे नहीं हो सकते, जिससे अनर्थ हो।।१२॥

201093 मैं न ध्यान की इच्छा करता हूँ और न ध्यान के अभाव की इच्छा करता हूँ। न भोगों की इच्छा करता हूँ और न अभोग की ही इच्छा करता हूँ, किन्तु सन्ताप रहित होकर समरूप से स्थित होता हूँ॥१३॥

201094 न परमतत्त्व की मुझे अभिलाषा है और न जगत की स्थिति की मुझे वांछा है। न तो ध्यान दशा से मेरा कोई प्रयोजन है और न धन-सम्पत्ति से ही मेरा कोई कार्य है|१४॥

201095 देह सम्बन्ध का अभाव होने से मैं मरा भी नहीं हूँ और प्राण का सम्बन्ध न होने से मैं जीवित भी नहीं हूँ। न मैं मूर्त हूँ, न अमूर्त हूँ और न मैं सन्मय हूँ। ये देह, लोक आदि मेरे नहीं हैं। अन्य देह और अन्य लोक आदि भी मेरे नहीं हैं। प्रत्यक्चैतन्रूप मुझको नमस्कार है । मैं महान हूँ। यह जगत साम्राज्य मेरा हो, इसमें स्थित होकर मैं बैठा हूँ अथवा यहाँ पर जगत साम्राज्य मेरा न हो, मैं सन्तापरहित हो आत्मा में स्थित हूँ। ध्यानदृष्टि से मेरा क्या काम है ? राज्य, वैभव-सम्पत्ति से मेरा क्या प्रयोजन है ? जो आता है, वह आये। न वह मैं हूँ और न वह मेरा है॥१५-१७॥

201096 यदि इस समय कर्तव्यत्व की आस्था से मेरा कुछ भी करणीय नहीं है, तो यह प्रस्तुत राज्यपालनरूप कुछ कर्म मैं किसलिए न करूँ ? ज्ञानवानों में श्रेष्ठ पूर्णात्मा बलि ने ऐसा निर्णय कर जैसे सूर्य कमलों को देखता है वैसे ही दैत्यों को देखा । यथायोग्य दृष्टिपात कर दैत्यराज बलि ने जैसे वायु फूलों की सुगन्ध ग्रहण करता है वैसे ही सब दानवों के प्रणाम ग्रहण किये॥१८-२०॥

201097 तदनन्तर बलि ने वहाँ पर ध्येय त्यागमय मन से सभी राजकार्य किये। ब्राह्मणों, देवताओं और गुरुओं की पाद्य, अर्घ्य आदि से उसने पूजा की एवं मित्र, बन्धु, सामन्त और सज्जनों का उनके उचित दान, समादर आदि द्वारा सम्मान किया। नौकर-चाकर और याचकों को धन से परिपूर्ण किया और भाँति-भाँति के विभवों के समर्पण द्वारा ललनाओं को प्रसन्न किया॥२१-२३॥

201098 राजा बलि देवता, असुर आदि सब पर शासनरूप राज्य में राज्यांग आदि की अभिवृद्धि को प्राप्त हुआ। तदनन्तर कभी उसकी अश्वमेघ यज्ञ करने की इच्छा हुई। उसने शुक्राचार्य आदि प्रधान पुरुषों के साथ अश्वमेघ नामक महायज्ञ किया जिसमें तीनों भुवनों के लोग तृप्त किये गये थे और सब देवता तथा ऋषि पूजे गये थे॥२४,२५॥

201099 सिद्धि देनेवाले भगवान श्रीहरि 'बलि संसारी विविध भोगों का अभिलाषी नहीं है' ऐसा

201100

201101

201102 निर्णय कर बलि की अभिलाषा की सिद्धि के लिए उस यज्ञ में आये॥२६॥

201103 एकमात्र भोग में आसक्त होने के कारण कृपण अतएव शोचनीय तथा अवस्था में ज्येष्ठ इन्द्र को जगद्रूपी जंगल का भाग देने के लिए अपने मायाबल से तीन लोकों को अपने पग से नाप रहे कार्यकुशल श्रीहरि ने बलि को ठगकर जैसे कोई भूगर्भ में बने हुए पृथिवी के अन्दर स्थित घर में बन्दर को बाँधे वैसे ही पाताल में बलि को बाँध दिया। अब भी जीवन्मुक्त शरीरवाला, निर्विकल्प समाधि में बुद्धिरहित और नित्य आत्मनिष्ठ बलि पाताल में पुनः इन्द्रत्वप्राप्ति के हेतुभूत प्रारब्ध से युक्त होकर स्थित है ॥२७-२९॥

201104 पातालरूपी गर्त में स्थित जीवन्मुक्त गतिवाला बलि आपत्ति और सम्पत्ति को समान रूप से ही देखता है। जैसे उदय और अस्त से रहित स्थिर किरणवाला चित्रलिखित सूर्यमण्डल न तो अस्त को प्राप्त होता है और न उदित होता है वैसे ही उसकी प्रज्ञा भी सुख और दुःख में न तो अस्त होती है और न उदित होती है ॥३०,३१॥

201105 ___ जीवन में आदर रखनेवाले भोगलंपट पुरुषों के विभव और जन्मों के हजारों बार आविर्भाव और तिरोभाव चिरकाल तक देखकर बलि का मन भोगों में वैराग्य को प्राप्त हो गया। दस करोड़ वर्ष तक लगातार तीनों लोकों का शासन करके अन्त में वैराग्य को प्राप्त हुआ बलि का मन शान्त हो गया। सुख और दुःखों के हजारों बार आगमन और विनाश सैकड़ों संपत्ति और विपत्तियाँ बलि ने देखी। इसलिए कहाँ पर बलि आश्वासन को प्राप्त हो यानी किस विषय में बलि को आश्वासन मिले। परिपूर्ण चित्तवाला बलि भोगों में अभिलाषा का त्यागकर नित्य आत्मनिष्ठ होकर पाताल के मध्य में यानी रसातल में

201106 जबतक विपत्ति का क्षय नहीं होता, तब तक स्थित है॥३२-३५॥

201107

201108 हे श्रीरामचन्द्रजी, फिर इस बलि को सारे जगत का इन्द्ररूप से बहुत वर्षों तक शासन करना होगा । बलि को इन्द्रपद की प्राप्ति से न संतोष है और न अपने पद से च्युत होने का दुःख ही है। सब भावों में सम तथा सदा ही सन्तुष्टचित्त बलि प्रारब्ध से प्राप्त वस्तु का उपभोग करता हुआ आकाश के समान स्वस्थ है ॥३६-३८॥

201109

201110 अब बलि के चरित्र का उपसंहार कर श्रीरामचन्द्रजी को उपदेश देते हैं।

201111 हे श्रीरामचन्द्रजी, बलि की यह ज्ञानप्राप्ति मैंने आपसे कही। इस दृष्टि का अवलम्बन कर आप भी जीवन्मुक्तिरूप अभ्युदयवाले होओ॥३९॥

201112 __ हे रघुवर, आप बलि के सदृश अपने विचार से 'मैं नित्य हूँ' इस प्रकार के निश्चय से पौरुषपूर्वक अद्वैत पद को प्राप्त कीजिये। दस करोड़ वर्ष तक लगातार तीनों लोकों पर शासन कर अन्त में असुरश्रेष्ठ बलि भी वैराग्य को प्राप्त हुआ ॥४०,४१॥

201113 _ हे शत्रुतापन, इसलिए अन्त में अवश्य दुःखदायी सभी भोगों का त्यागकर आप सत्य आनन्दरूप

201114 दुःखरहित परम पद को प्राप्त होओ ॥४२॥

201115

201116 हे श्रीरामचन्द्रजी, विविध प्रकार की विकृतियों की सृष्टि करनेवाली इन दृश्य दृष्टियों को जैसे दूर से पर्वत शिलाएँ रमणीय मालूम पड़ती हैं वैसे रमणीयरूप से नहीं जानना चाहिये । पामर पुरुषों के व्यवहारों में प्रवृत्त हुए इस लोक और परलोक में दौड़ रहे इस मन को बाँधकर हृदयरूपी कोठरी में स्थिर कीजिये ॥४३,४४॥

201117

201118 यदि कोई शंका करे कि शत्रु और मित्र में समदृष्टि कैसे हो सकती है ? तो इस पर कहते हैं।

201119

201120 आदित्य के समान सबको प्रकाशित करनेवाले चैतन्यरूप आप ही सारे जगत में स्थित हैं ऐसी अवस्था में शत्रु की देह में भी प्रकाशक आत्मरूप आप ही हैं, इसलिए वैषम्यदृष्टि होने का कोई कारण नहीं है, कौन आपका शत्रु है और कौन आपका आत्मीय है ? क्यों वृथा आप यह शत्रु है, यह मित्र है ऐसी भूल करते हैं ? ॥४५॥

201121

201122 यदि श्रीरामचन्द्रजी को शंका हो कि मैं जीव हूँ, मेरी ईश्वरात्म समदृष्टि कैसे हो सकती है, तो इस पर कहते हैं। __ हे महाबाहो, आप अनन्त हैं, आदिपुरुषोत्तम भी आपही हैं, अनन्त पदार्थों के आकार से चैतन्यरूप आप ही वृद्धि को प्राप्त हुए है॥४६|जैसे सूत में मणियाँ पिरोई होती हैं वैसे ही सदा प्रकाशमान शुद्ध बुद्ध-ज्ञानरूप आपमें यह सारा चराचर जगत पिरोया हुआ है ॥४७॥

201123

201124 ___ कालकृत वैषम्य भी आप में नहीं है, यह कहते हैं।

201125 अज, पुरुषविराट्प आप शुद्ध चैतन्य ही हैं। न तो आप उत्पन्न होते हैं और न मरते हैं। आपको जन्ममरण भ्रान्तियाँ न हों॥४८॥

201126 तृष्णा बढ़ने पर जन्म आदि रोगों की प्रबलता और तृष्णा के कम होने पर जन्म आदि रोगों की दुर्बलता होती है, इस बात को अन्वय-व्यतिरेक से जानकर भोगों की तृष्णा का त्यागकर आप एकमात्र भोग साक्षी ही होइये ॥४९॥

201127

201128 आपके चैतन्य बल से ही यह जगत सिद्ध है, ऐसा कहते हैं। चिदादित्यरूप सदा प्रकाशमान जगत के अधिपति आपके स्थित होने पर ही यह संसाररूपी स्वप्न आभासित होता है॥५०॥

201129 आप व्यर्थ विषाद मत करो, आपको सुख और दुःख की अभिलाषा नहीं है, आप शुद्धचित्त, सबके आत्मा और सब वस्तुओं के प्रकाशक हैं ॥५१॥

201130

201131 यदि आप अशुद्ध चित्त ही है, तो उसकी सिद्धि के लिए क्रम से उपाय सुनिये ऐसा कहते हैं।

201132 जो-जो वस्तु मन को प्रिय है वह अनर्थ साधन है और जो तप, क्लेश, इंद्रिय संयम, प्राणायाम आदि मन को अप्रिय हैं वे सब मेरे लिए आवश्यक हैं, ऐसी कल्पनाकर सप्तम भूमिका-का परिपाक होने तक उसके अभ्यास से मन के ऊपर विजय प्राप्त होने पर उस कल्पना का भी तदनन्तर त्याग कीजिये ॥५२॥

201133 इष्ट और अनिष्टदृष्टि का त्याग करने पर अक्षय समता उत्पन्न होती है । अभ्यास से हृदय में स्थिर हुई समता से फिर प्राणी उत्पन्न नहीं होता ॥५३॥

201134 ___ बालक की नाईं जिन-जिन प्रदेशों में मन निमग्न होता है उन-उन प्रदेशों से लौटाकर मन को अधिष्ठान चिन्मात्र में लगायें भगवान ने भी कहा है : यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम्। ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत॥

201135 इस प्रकार अभ्यास को प्राप्त हुए मनरूपी मत्त हाथी को सब प्रयत्नों से बाँधकर परम कल्याण प्राप्त होता है ॥५४,५५॥

201136 जो लोग शरीर को ही परमार्थ जानते हैं, मिथ्यादृष्टि से जिनका हृदय दूषित है और जो भोग संकल्पों के अधीन हैं, ऐसे धूर्त मूर्ख पुरुषों की समता को आप प्राप्त न होइये ॥५६॥

201137

201138 जो लोग पराधीन बुद्धि है, स्वयं विचार नहीं कर सकते, उनका अज्ञान ही महाअनर्थ है, ऐसा कहते हैं।

201139 आत्मतत्त्व के निर्णय में विवेक वैराग्य आदि उपायों से दरिद्र, पर वंचक मूों के कथन पर अवलम्बित९६२

201140

201141 अज्ञान से बढ़कर इस लोक में अधिक दुःखदायी और कोई नहीं है ॥५७॥

201142 हे महामते, आप हृदयरूपी आकाश में उदित हुए इस अविवेकरूपी मेघ को विवेकरूपी वायु से शीघ्र दूर कीजिये । जब तक स्वयं श्रवण, वैराग्य आदि पुरुष प्रयत्न से आत्मसाक्षात्कार में यत्न नहीं किया जाता, तब तक विचारोदय नहीं होता ॥५८॥

201143

201144 वैराग्य, विचार, श्रवण आदि के रहते हुए भी बहिर्मुख दृष्टिवाले पुरुषों को ज्ञान नहीं होता, इसलिए आन्तरदृष्टि भी आवश्यक है, इस आशय से कहते हैं। ___ जब तक प्रत्यक्तत्त्व का दर्शन नहीं होता तब तक वेद-वेदान्त शास्त्रों के अर्थ और तर्कों की दृष्टियों से भी यह आत्मा प्रकट नहीं होता ॥६०॥

201145

201146 ___ यदि कोई कहे, तब तो एकमात्र प्रत्यक्तत्त्वदृष्टि ही ज्ञान के लिए पर्याप्त हो, गुरु के उपदेश का क्या प्रयोजन है ? तो इस शंका पर कहते हैं।

201147 हे श्रीरामचन्दजी, आत्मा में अपने से ही स्थित हुए आप विस्तृत बोध को प्राप्त हुए हैं। मेरा उपदेश होने पर ही आपको बोध हुआ है ॥६१॥

201148 विकल्प के अंश से रहित चैतन्यरूप सूर्य परमात्मा की यह विस्तृत व्याप्ति (देशतः, कालतः और वस्तुतः अपरिच्छिन्नता) मेरे उपदेश से ही आपको गृहीत हुई है। आपके सब संकल्प नष्ट हो गये हैं, सन्देह भ्रम शान्त हो गये हैं, कौतुकरूपी तुषार हट गया है, आप सन्तापशून्य हो गये हैं ॥६२,६३॥

201149 हे मननशील श्रीरामचन्द्रजी, जब आप आत्मतत्त्व के आवरण और विक्षेप से रहित होंगे तब आप जो प्राप्त ही हैं ऐसे ज्ञान और ज्ञान के साधन (विचार, गुरु शास्त्रोपदेश आदि का) मोक्ष के लिए जो स्वीकार करते हैं, जो विवेक वैराग्य आदि की यत्न से रक्षा करते हैं; जो आलस्य, प्रमाद आदि दोषों पर यत्न से विजय प्राप्त करते हैं, जो समाधि सुखरूपी अमृत को पीते हैं, जो उत्तरोत्तर भूमिका में आरूढ़ होने से आश्चर्य करते है और जो सप्तम भूमिका में विश्रान्ति से पूर्व पूर्व अवस्था से अधिक सुख के उत्कर्ष से अभ्युदय को प्राप्त होते हैं, वह सब आपको न हो, किन्तु ब्रह्मस्वरूप ही आप स्थित रहे ॥६४॥

201150

201151 उन्तीसवाँ सर्ग समाप्त

201152 तीसवाँ सर्ग हिरण्यकशिपु का पराक्रम, प्रह्लाद आदि पुत्रों की उत्पत्ति,

201153 नृसिंह द्वारा वध और शोकपूर्वक और्ध्वदैहिक क्रिया। __इस प्रकार केवल काकतालीय न्याय से प्रवृत्त हुए तथा शास्त्र और आचार्य के उपदेश से परिपुष्ट अपने विचार से ज्ञानोदयके प्रकार का वर्णन करने के लिए प्रह्लादोपाख्यान कहने की इच्छावाले श्रीवसिष्ठजी उसके सुनने में रामचन्द्रजी को सावधान करते हैं।

201154 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञान की निर्विघ्न प्राप्ति में इस उत्तम प्रकार को आप सुनिये। जैसे कि दैत्यराज प्रह्लाद अपने-आप सिद्ध हो गया॥१॥

201155 नारायण के समान पाताल में पराक्रमी हिरण्यकशिपु नाम का दैत्य था। उसने अपने पराक्रम से देवता और असुरों को पराजित कर दिया था ॥२॥

201156 जैसे रात्रि में भ्रमर के निवासभूत और प्रातःकाल में फूलने से विकसित पत्रवाले कमल को

201157

201158 राजहंस भ्रमर से छीनकर ले लेता है वैसे ही उसने तीनों भुवनों पर आक्रमण कर इन्द्र से तीनों लोकों का ऐश्वर्य छीन लिया॥३॥

201159 जैसे हाथी हंसों को हटाकर कमलिनी में भ्रमरों का राज्य करता है वैसे ही उसने देवता और असुरों के अधिपतियों पर विजय प्राप्त कर तीनों लोकों का राज्य किया। तदुपरान्त तीनों भुवनों पर शासन कर रहे उस दैत्यराज ने समय आने पर जैसे वसन्त ऋतु बहुत से अंकुर उत्पन्न करती है वैसे ही बहुत से पुत्र उत्पन्न किये ॥४,५॥

201160 जैसे तेज में बढ़ी-चढ़ी और अवस्था में नयी, आकाश में फैलने से शोभित होनेवाली सूर्य की हजार किरणें शीघ्र वृद्धि को प्राप्त हो जाती है वैसे ही तेज में बढ़े चढ़े अवस्था से बालक से स्वर्ग में आक्रमण करने से शोभित होनेवाले वे शीघ्र ही युवा हो गये॥६॥

201161 जैसे बहुमूल्य मणियों में कौस्तुभ मणि प्रधान है वैसे ही उनके बीच में प्रह्लाद नाम का पुत्र प्रधान हुआ ॥७॥

201162 जैसे सब प्रकार की सुन्दरता से युक्त बसन्त से वर्ष सुशोभित होता है वैसे ही उस पुत्र से हिरण्यकशिपु अत्यन्त सुशोभित हुआ ॥८॥

201163 तदनन्तर पुत्रों की सहायता, सेना और धनसम्पत्ति से युक्त वह दैत्य साठ वर्ष के हाथी के समान मदोन्मत्त हुआ ॥९॥

201164 जैसे प्रलय के बारह सूर्य बढ़ रहे ताप से और अपनी प्रखर किरणों से तीनों जगतों को सन्तप्त करते हैं वैसे ही दिन-पर-दिन बढ़ रही आक्रमणजनित पीड़ा

201165 और करग्रहणजनित नित्य नई-नई संपत्ति से उसने तीनों जगतों को सन्तप्त किया॥१०॥

201166 जैसे दुलार से बिगड़े हुए बालक के मर्यादा के उल्लंघन से बन्धु-बान्धव दुःखी होते हैं वैसे ही उसके आक्रमणजनित सन्ताप से सूर्य, चन्द्र आदि देवता खिन्न हुए ॥११॥

201167 __ तदनन्तर उन्होंने दैत्यराजरूपी गजराज के वध के लिए ब्रह्माजी से प्रार्थना की। ठीक ही है, बार बार किये गये अपराध को महापुरुष भी सहन नहीं कर सकते॥१२॥

201168 तदनन्तर भगवान हरि ने नरसिंह शरीर धारणकर जैसे हाथी घोड़े को कटकट शब्द के साथ काट डालता है वैसे ही उसे विदीर्ण कर दिया । वह नरसिंह शरीर प्रलयकाल में ढह रहे जगत के समान घर्घर शब्द कर रहा था, उसमें दिग्गजों के दाँतों के सदृश नख वज्र आदि के तुल्य बढ़े थे, उसकी दन्त पंक्तियाँ स्थिर विद्युल्लता के तुल्य चमकीली थी, दस दिशारूपी कोटरों में घूम रही जलती अग्नियाँ ही उसके कुण्डल थे, उसका उदर सब कुलाचलों की पिण्डाकार स्थिति के समान भीषण था, उसके बाहुरूपी वृक्षों के हिलने-डुलने से उठा हुआ ब्रह्माण्डरूपी खप्पर विदीर्ण हो रहा था, मुख द्वारा पेट से निकले हुए उसके श्वास वायुओं से पर्वत एक स्थान से दूसरे स्थान पर हटाये गये थे, तीनो जगतों को जलाने के लिए तत्पर कोपरूपी प्रलयाग्नि से वह अत्यन्त गर्वीला था, अयाल से भयंकर विशाल कन्धों के कम्प से उसने सूर्य को विचलित कर दिया था, उसके रोमकूपों में दैदीप्यमान अग्निराशि से पर्वत पिघल गये थे, उसमें उखाड़े गये कुलाचलों से बड़ी भारी दीवार की रचना में मानों दिक्तट उद्धत थे और उसके सब अवयवों से पट्टिश,प्रास,तोमर आदि विविध आयुध उत्पन्न हुए थे॥१३-१९॥

201169 जैसे सब प्राणियों के प्रलय के अन्त में अग्नि सम्पूर्ण जगतों को जला डालती है वैसे ही इस प्रकार के नरसिंह शरीर को धारण किये हुए भगवान ने निकल रहीं नेत्रअग्नियों से असुरों के नगर में रहनेवाले सब जीवों और सब सामग्री को जला दिया ॥२०॥

201170 प्रलयकाल के संवर्त नामक मेघों के गर्जन से व्याकुल जलप्रलय के समान मेघ गर्जन के तुल्य घनघोर ठोकने से उस नृसिंहरूपी वायु के अत्यन्त क्षोभ को प्राप्त होने पर दिशाओं में जल रहे मच्छरों के समान दानवों के झुण्ड के झुण्ड भाग गये और कान्तिवाले दीपकों के समान अदृश्य हो गये।

201171

201172

201173 तदनन्तर पाताल, जहाँ से दैत्यनायक भाग गये थे और सब अन्तःपुर जल गये थे, प्रलय में बरबाद हुए जगत के तुल्य हो गया। अकाल के प्रलय के तुल्य भीषण युद्ध में हिरण्यकशिपु को मारकर स्वस्थ हुए देवताओं द्वारा बड़े आदर के साथ पूजित भगवान नृसिंह के धीरे-धीरे वाणी के अगोचर अपने पद को जाने पर मरने से बचे हुए दानव प्रह्लाद के संरक्षण में जैसे पक्षी सूखे तालाब में जाते हैं वैसे ही अपने उस जले हुए देश में गये । वहाँ पर आत्मीय बन्धु-बान्धवों का नाश प्रयुक्त समयोचित विलाप कर मरे हुए बन्धुओं का उन्होंने और्ध्वदैहिक सत्कार किया। जिनके बन्धु-बान्धव मारे जा चुके थे और अधिकांश बन्धु-बान्धव जीते-जी जलाये गये थे, ऐसे मरने से बचे हुए आत्मीयजनों को उन्होंने धीरे-धीरे आश्वासन दिया। चिन्तावश निश्चेष्ट अतएव चित्रलिखित के तुल्य दुःखित आकृतिवाले दीन-मलिन चित्त अतएव तुषार से नष्ट-भ्रष्ट किये गये कमलों के सदृश शोक सन्तप्त अन्तःकरणवाले वे प्रह्लाद आदि असुरनायक, जिनके शाखा, पत्ते आदि जल गये हो, ऐसे वृक्षों के समान निश्चेष्ट हो गये। (टुंठ वृक्षों का वायु से न हिलना प्रसिद्ध ही है।) ॥२१-२८॥

201174

201175 तीसवाँ सर्ग समाप्त

201176 इकतीसवाँ सर्ग

201177 प्रह्लाद का श्रीहरि के पराक्रम का चिन्तन, आत्मीयों के कल्याण का विचार और भगवद्भक्ति से भगवद्भाव का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर पातालगर्त में, जहाँ दानवों का विनाश किया गया था वहाँ दुःखसन्तप्त अतएव मौनी प्रह्लाद ने विचार किया। हमारा कौन सहायक हो ? सम्पत्तिरूपी पल्लवों को उत्पन्न करने में समर्थ जो भी असुररूपी वृक्ष का अंकुररूप तेजस्वी यहाँ पर पैदा होता है, उसी को श्रीहरि रूपी बन्दर खा डालता है। जैसे हिमालय में विकसित कमल कभी स्थिर नहीं होते वैसे ही पाताल में वज्रदण्डशाली बलवान दैत्य कभी भी अंकुरित होकर स्थिर नहीं हुए। समुद्र की तरंगों के समान प्रखर आकृति और गर्जनवाले सब दैत्य उत्पन्न हो होकर विलीन हो जाते हैं, उनका तनिक विकसित कार्य नष्ट कर दिया जाता है ॥१-४॥

201178 बड़ा खेद है, बाहरी और भीतरी सब सम्पत्तिरूपी प्रकाशों को हरनेवाले अद्भुत अन्धकार के तुल्य हमारे शत्रु उन्नति के शिखर पर पहुंच चुके हैं ॥५॥

201179 हमारे मित्ररूपी अर्धरात्रि के कमल तड़ाग, जिनके हृदय अन्धकार से पूर्ण हैं, और जिनकी पंखुड़ीरूपी संपत्ति दिन-पर-दिन संकुचित हो रही है, कैद को प्राप्त हो रहे हैं। जो प्रणाम के समय मेरे पिताजी के चरण-कमल का स्पर्श करते थे द्वेष से कलुषित देवताओं ने, हमारा देश ऐसे आक्रान्त कर दिया है जैसे सिंह मृग के वन को आक्रान्त करें । जो अपना हृदयवर्ती महादुःख सबके आगे कहते फिरते हैं उद्यमरहित, कान्तिहीन तथा दीनहीन हमारे बान्धव, ग्रीष्म ऋतु में जिनकी पंखुड़ियाँ झुलस चुकी हो ऐसे कमलों के समान शोभित नहीं होते हैं ॥६-८॥

201180 आजकल शूरवीर असुरों के घरों में निरन्तर बहनेवाले उत्पात वायुओं से उड़ाये जा रहे भस्मरूप कुहरे पहले की धूप की घूम्रराशि के समान प्रतीत हो रहे हैं। जिनके चौखट और किवाड़ देवता हर ले गये हैं ऐसी दैत्यों के अन्तःपुर की दीवारों पर, समृद्धिकाल की मरकतप्रभा के समान इस समय जौ के अंकुर उगे हैं। जो दानव पहले सुमेरुरूपी कमलिनी के मर्दन में मदोन्मत्त

201181

201182 हाथी के सदृश थे, वे भी आज देवताओं के सदृश दीनता को प्राप्त हुए हैं। अहो, भाग्य के लिए क्या असाध्य है ? ॥९-११॥

201183 जैसे गाँव में गई हुई भयभीत मृगियाँ तनिक पत्ते के फड़कने पर भी डरती हैं वैसे ही दैत्यों की स्त्रियाँ, जिनको शत्रुभय का अनुभव हो चुका है, तनिक पत्तों के फड़कने पर भी डरती हैं। असुर नारियों के कर्णफूल बनाने के लिए लगाये गये रत्नों के गुच्छेवाले फूले हुए दिव्य वृक्ष नरसिंह के हाथों से तहस-नहस होकर टुंठ बन गये हैं।१२,१३॥

201184 देवताओं ने उस नन्दनवन में दिव्यवस्त्रों से युक्त लता और पत्तेवाले रत्नों के गुच्छों से लदे हुए कल्पवृक्ष फिर से लगा लिये हैं ॥१४॥

201185 पहले असुरों ने देवताओं की बन्दी नारियों केसुन्दर मुख प्रशंसा के साथ देखे थे, लेकिन अब असुरों की बन्दी नारियों के मुख देवताओं द्वारा देखे जाते हैं|१५॥

201186 __ मालूम पड़ता है, देवताओं की ऐरावत आदि हाथियों के गण्डस्थल में बह रही मदधारारूपी महानदियाँ शैल शिखरों पर बह रही नदियों के समान हो जायेगी॥१६॥

201187 मद के दाह से उत्पन्न हुई राख हमारे हाथियों के सूखे हुए गण्डस्थलों में सूखे हुए मरुस्थलों की धूलि के समान प्रतीत होती है|१७॥

201188 फूले हुए सफेद मन्दार के परागयुक्त मकरन्दों से रंगे हुए वायु जिनका अंगस्पर्श करते थे, अतएव जो मारे हर्ष के मेरुशिखरों के तुल्य थे, वे दैत्य दुर्लभ हो गये हैं|१८॥

201189 पहले दानवों के अन्तःपुर में अभ्यस्त (चिरकाल तक निवास कर चुकी) देवता और गन्धर्वो की सुन्दरियाँ आज वृक्ष पर मंजरियों के समान मेरु पर निवास करती हैं॥१९॥

201190 बड़े खेद की बात है, मेरे पिताजी की पटरानियों के सूखे हुए कमलों की तरह नीरस विलासों की अप्सराएँ नृत्यों में अनुकरण द्वारा भर्त्सना करती हैं|२०॥

201191 पहले जो चँवर मेरे पिता पर डुलाये गये थे, बड़े खेद की बात है, वे ही आज स्वर्ग में इन्द्र पर डुलाये जाते हैं। जिनका पराक्रम स्मरण भी दुःखदायी है, ऐसे उन एकमात्र भगवान श्रीहरि के प्रसाद से हम जैसे महाप्रतापशाली लोगों को भी ये आपत्तियाँ प्राप्त हैं। जैसे हिमालय के शिखर कभी सन्तप्त नहीं होते वैसे ही उन विष्णु भगवान की बाहुओं की निबिड़ छाया में विश्रान्त देवताओं को कभी सन्ताप प्राप्त नहीं होता। __ जैसे पर्वत या वृक्ष की चोटी पर बैठे हुए बन्दर बलवान कुत्तों को भी तंग करते हैं वैसे ही भगवान विष्णु के पराक्रमरूपी पर्वत या वृक्ष की चोटी के अवलम्बन से समृद्ध हुए देवता लोग हम बलवानों को भी पाताल में ढकेल रहे हैं ॥२१-२४॥

201192 भगवान के पराक्रम से अलंकारों को भी अलंकृत करनेवाले असुरनारियों के मुखारविन्द पर कमलिनियों के मुखभूत कमल पर हिम के समान आँसू सदा बने रहते हैं ॥२५॥

201193 जगद्रूपी जीर्ण-शीर्ण मकान की जीर्ण-शीर्ण, टूटी-फूटी दीवारें गिर रही है, उसे नीलमणि के स्तम्भरूप भगवान की भुजाओं द्वारा सम्हाला जाता है ॥२६॥

201194 जैसे क्षीर सागर के मध्य में डूबे हुए मन्दराचल के धारणकर्ता कच्छप भगवान हैं वैसे ही विपत्तिरूप सागर में डूब रही देवसेना का वह भगवान ही धारणकर्ता हैं। उन्होंने ये मेरे पिता आदि सब असुरश्रेष्ठ को ऐसे गिरा डाले जैसे कि क्षुब्ध हुआ प्रलयकाल का वायु कुलाचलों को गिराता है। केवल एक उन्हीं भुजारूप अग्नि हम लोगों का संहार करने में समर्थ हैं देवताओं के गुरु श्रीमान मधुसूदन हम लोगों के द्वारा आक्रान्त नहीं हो सकते । दैत्यों के बाहुदण्ड के लिए कुठारभूत उन श्रीहरि भगवान के पराक्रम से पराक्रमशाली होकर इन्द्र जैसे बन्दर बालकों को छेड़ता है वैसे ही दैत्यों को छेड़ रहा है। यदि भगवान शस्त्रास्त्र का त्याग कर दें, तो भी उन पर विजय प्राप्त नहीं की जा सकती। वज्र से भी कठिन वे शस्त्रास्त्रों के आघातों से छिन्न-भिन्न नहीं

201195

201196

201197 किये जा सकते हैं ॥२७-३१॥

201198 उन्होंने हमारे बाप-दादों के साथ बहुत से भयंकर युद्ध कौशलों का अभ्यास किया है जिनमें परस्पर पर्वत फेंके गये थे। उन अतिभीषण और विशाल शत्रुपंक्तियों में जो भयभीत नहीं हुआ था, वह इस समय भयभीत होगा, इसमें तो कहना ही क्या है ?॥३२,३४॥

201199

201200 क्यों दूसरा प्रतीकार का उपाय नहीं है, ऐसा कहते हैं।

201201 जगत में सब वस्तुओं के स्वभाव से सब प्रकार की बुद्धियों से और सब प्रकार के कर्मों के उद्योगों से शरणार्थी लोगों के लिए एकमात्र भगवान ही शरण है, अन्यथा गति नहीं है ॥३५॥

201202

201203 और लोग शरण क्यों नहीं हो सकते? ऐसी शंका होने पर कहते हैं। तीनों लोकों में उनसे बढ़कर कोई भी नहीं हैं। सृष्टि,प्रलय, और संहार के एकमात्रहेतुहरिही हैं ॥३६॥

201204 ऐसा विचारकर सर्वात्मना उनकी शरणागति का संकल्प करते हैं।

201205 इस क्षण से मैं सदा अजन्मा नारायण की शरण में प्राप्त हुआ हूँ। सब देश, सब काल और सब वस्तुओं में मैं नारायणमय हूँ। निरन्तर भगवान की शरणागति, धारणा, स्मरण और जप के साधनभूत उनके श्रौत मन्त्र का स्मरण कर निरवच्छिन्न उसके जप का संकल्प करते हैं। जैसे आकाश से वायु कभी नहीं हटता वैसे ही सब पुरुषार्थों का साधक 'नमो नारायणाय' (卐) यह मन्त्र मेरेहृदयकोश से दूर न हो। ___ सब देश, सब काल और सब वस्तुओं मे मैं नारायणमय हूँ, ऐसा जो कहा था, इसका स्पष्टीकरण कहते हैं।

201206 हरि दिशा हैं, हरि आकाश हैं, हरि पृथ्वी हैं, हरि जगत हैं और अप्रमेयात्मा हरि मैं हूँ। मैं भावनावश प्रायः विष्णु हो गया हूँ॥३७-३९॥

201207
201208 यदि कोई कहे कि किसलिए तुम ऐसी कल्पना करते हो, तो इस पर कहते हैं।
201209 स्वयं विष्णु हुए बिना विष्णु की पूजा करता हुआ पुरुष पूजा का फल-भागी नहीं होता है। अतः विष्णु बनकर विष्णु की पूजा करनी चाहिये, इसलिए मैं विष्णुरूप से स्थित हुआ हूँ, क्योंकि 'नाविष्णुः पूजयेद्विष्णुं नाशिवः पूजयेच्छिवम्' ऐसी विधि है। जो हरि है वही प्रह्लादनामक है। प्रत्यगात्मा से अन्य हरि पृथक् नहीं है ऐसा मन में निश्चयवाला मैं सर्वव्यापक हूँ॥४०,४१॥
201210 अब श्रीहरि के वाहन, अस्त्र, आभरण, शरीर आदि की अपने रूप से कल्पना करते हैं। इस असीम आकाश को व्याप्त करके स्थित यह सुवर्ण के समान वर्णवाला गरुड़ मेरे अंगों का आसन बन गया है। जिनके हाथों के अवयवों पर सब चक्र, गदा, खड्ग आदि अस्त्ररूपी पक्षी नित्य निवास करते हैं, नखकान्तिरूपी मंजरियों से जो व्याप्त हैं, कोमल-कोमल मन्दार के फूलों की मालाओं से जिनके मूल प्रदेश सुगन्धित हैं एवं मन्दराचल से जिनके बाजुबन्ध घिसे गये हैं, महामरकत मणि के वृक्षरूपये मेरे चार बाहु है। चंचल चन्द्रकला की राशि के समान सुन्दर चँवर धारण करनेवाली क्षीर सागर के मध्य से उत्पन्न यह लक्ष्मी मेरी एक बगल में स्थित है। अनायास तीनों भुवनों को जिसने प्रलोभित कर दिया है, त्रैलोक्ययरूपी वृक्ष की मंजरी के
201211 卐 प्रणवयुक्त 'नमो नारायणाय' यह मन्त्र पवित्र देश में ही जपने योग्य है, निरन्तर जपने योग्य नही है, इसलिए प्रणव रहित युक्त मन्त्र का उपादान किया। श्लोक में 'हृत्कोशात' यह कथन मानस जप की मुख्यता के द्योतन के लिए हैं।
201212
201213 समान विराजमान यह हरि की निर्मल निश्चल कीर्ति मेरे समीप में स्थित है॥४१-४६॥
201214 निरन्तर अनेक जगतों का नूतन निर्माण करनेवाली अपने इन्द्रजाल से शोभित होनेवाली यह विष्णु की माया मेरे समीप में स्थित है। जिसने अनायास त्रैलोक्य की वृक्षराशियों पर विजय प्राप्त की है, ऐसी कल्पवृक्ष की लता के तुल्य यह लक्ष्मी की सखी जया मेरी दूसरी बगल में विराजमान हो रही है। नित्य शीतल और नित्य उष्ण चन्द्रमा और भास्कर ये दो देवता मेरे मुँह में मेरे दो लोचन हैं, जिन्होंने संसार को प्रकाशित कर रक्खा है। मेरी नील कमल के समान श्यामल, मेघ के समान सुन्दर, फैल रही यह देहकान्ति है, इसने दिशाओं को श्मामल बना रक्खा है। यह पाँचजन्य शंख मेरे हाथ में है, जो मूर्तिमान आकाश के समान शब्दरूप है, क्षीरसागर के समान शुभ्र है और जिससे सदा ध्वनि निकलती है।४७-५१॥
201215 यह सुन्दर कमल मेरी हथेली पर विद्यमान है, जो मेरी नाभि से उत्पन्न हुआ है और जिसकी कर्णिका के मध्य में ब्रह्मारूपी भ्रमर छिपा है॥५२॥
201216 यह रत्नों से चित्र-विचित्र शरीरवाली अतएव सुमेरु के शिखर के तुल्य, सोने से मढ़ी हुई मेरी भारी गदा है, जो दैत्य और दानवों का संहार करती है॥५३॥
201217 यह सूर्य के समान चमकीला मेरा सुदर्शन चक्र है, जिससे सदा किरणें बाहर फूट रही हैं और जो चारों ओर ज्वालारूपी जटाओं से व्याप्त है। इसने चारों ओर दिक्तटों को पटल के समान लाल कर दिया है ॥५४॥
201218 यह धूम्रयुक्त अग्नि के समान सुन्दर काला और चमकीला मेरा अन्दकनामक खड्ग है। यह दैत्यरूपी वृक्षों के लिए कुठारभूत है और देवताओं को आनन्द देनेवाला है। यह बाणरूपी वृष्टिधाराओं को वर्षाने में पुष्करावर्त मेघ के तुल्य और शेषनाग के सदृश विशाल शारंग नामक धनुष है, जो विविध मणियों से विचित्र होने के कारण इन्द्रधनुष के समान सुन्दर है॥५५,५६॥
201219 ___ मैं उत्पन्न होकर नष्ट हुए अतीत और वर्तमान इस अनेक जगतों को अपने उदर में चिरकाल तक धारण करता हूँ। पृथिवी मेरे चरण है, आकाश मेरा सिर है, तीनों जगत मेरे शरीर है, दिशाएँ मेरे उदर हैं। मैं नील मेघ के मध्य के समान श्यामल कान्तिवाला, गरुड़रूपी पर्वत पर आरूढ़ तथा शंख-चक्र गदाधारी साक्षात् विष्णु हूँ। ये सब दुष्ट चित्तवाले जीव जैसे चंचल तृणराशियाँ वायु से उड़ती हैं वैसे ही मुझसे भाग रहे हैं। यह नील कमल के समान श्यामल कान्तिवाला, पीताम्बरधारी, हाथ में गदा लिया हुआ, गरुड़ पर आरूढ़ और लक्ष्मीयुक्त मै स्वयं ही अच्युत हो गया हूँ॥५७-६१॥
201220 कौन मेरा विरोधी होकर त्रैलोक्य को भस्म करने में समर्थ मेरे प्रति युद्ध के लिए आता है ? जो आता है, वह क्षुब्ध हुई कालाग्नि के प्रति शलभ (तीड़) जैसे अपने नाश के लिए आता है वैसे ही स्वविनाश के लिए आता है। ये मेरे सामने खड़े हुए सुर और असुर जैसे कमजोर नेत्रवाले लोग सूर्य की प्रभा को नहीं सह सकते वैसे ही मेरे तेज की ज्वालाओं को नहीं सह सकते। ब्रह्मा, इन्द्र, अग्नि, शिवआदि देवता बहुत से मुखों से निर्गत वेदवाणी से इस ऐश्वर्यशाली विष्णुरूप मेरी स्तुति करते हैं । विपुल ऐश्वर्यवाला मैं विष्णु की आकृतिवाला हो गया हूँ और परमार्थ स्वभाव से सब द्वन्द्वों से अतीत हो गया हूँ। जिसके उदर में त्रिभुवनरूपी भवन स्थित है ऐसी मूर्तिवाला, सब दुष्ट प्राणियों को छिन्न-भिन्न कर चुका, मेघ, पर्वत, तृण, वन आदि सब वस्तुओं के अधिष्ठानरूप से स्थित और सब भयों को दूर करनेवाला विराटप परब्रह्मात्मक मैं ही हूँ। उसे मैं प्रणाम करता हूँ॥६२-६६॥
201221
201222 इकतीसवाँ सर्ग समाप्त
201223
201224
201225 उपशम प्रकरण बत्तीसवाँ सर्ग प्रह्लाद का विष्णु की मानसपूजा और असुरों के साथ बाह्य पूजा करना और
201226 __ उसे सुनकर आश्चर्य में पड़े हुए देवताओं का भगवान विष्णु से पूछना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, प्रह्लाद ने यह विचार कर और भावना द्वारा अपने शरीर को नारायणरूप बनाकर भगवान विष्णु की पूजा के लिए फिर विचार किया । मुझसे कल्पित इस वैष्णव शरीर से अन्य समष्टिरूप अथवा व्यष्टि देवतारूप मूर्ति न हो, किन्तु यह मद्रूप विष्णु ही, जो गरुड़ पर बैठे हुए क्रिया, ज्ञान, इच्छा, अनुग्रहरूप चार शक्तियों से सम्पन्न, हाथ में शंख, चक्र और गदा लिये हुए, श्यामल शरीर, चतुर्बाहु, चन्द्र-सूर्य रूपी नेत्रवाले, सुन्दर नन्दननामक खड्ग से अपने भक्तों को प्रसन्न किये हुए महाकान्तिवाले और संकर्षण, प्रद्युम्न आदि व्याह और पार्षदों से युक्त हैं, हृदय से पुष्पांजलि भावना द्वारा बाहर आवाहित होकर पूजा की समाप्ति तक अन्य की तरह स्थित हों। इनकी मैं सब सामग्रियों से रमणीय मानसिक पूजा करता हूँ॥१-५॥
201227 इन पूजनीय देवाधिदेव की बाहरी उपकरणों से विस्तृत तथा बहुत रत्नों से पूर्ण पूजा से फिर बाह्य पूजा करूँगा॥६॥
201228 प्रह्लाद ने ऐसा विचारकर विविध पूजा-सामग्रियों से पूर्ण मन से लक्ष्मी के पति भगवान विष्णु की पूजा की। रत्नों के समूहों से जटित विविध पात्रों के प्रान्तों द्वारा किये गये अभिषेकों से, चन्दन आदि के विलेपनों से, धूप, दीप और विविध प्रकार के विभववाले आभूषणों से, मन्दार की मालाओं के वेष्टनों से, सुवर्ण-कमलों की राशियों से, कल्पवृक्ष की लताओं के गुच्छों से, रत्नों के गुच्छों से और कल्प वृक्ष आदि देव वृक्षों के पल्लवों से, विविध प्रकार के फूलों की मालाओं से, किंकिरात, अगस्ति, कुन्द, चम्पा, नीलकमल, रक्तकमल, कुईं, काश, खजूर, आम, पलाश, अशोक, मैनफल, बिल्व, कनैर, किरातक, कदम्ब, मौलसिरी, मनीम, सेन्दुआर, जूरी, बकायन, गुगुलि, बिन्दुक आदि फूलों के समूहों से, मेंहदी, पाटल, आम, अमड़ा, गव्य और हरें बहेड़ों के फूलों से, शाल, ताल और तमालों के लता, फूल और पल्लवों से, कोमल-कोमलकलियों से, काश्मीर केसरयुक्त आम के बौरों से, केवड़े, कमल और इलायची की मंजरियों से, इनके अतिरिक्त धूप, दीप, नैवेद्य, ताम्बूल, दर्पण, छत्र चँवर, आरती, पुष्पांजलि, प्रदक्षिणा, नमस्कार आदि सौन्दर्ययुक्त सब उपचारों से स्वयं अपने अर्पण द्वारा भी जगत में जो जो विभव प्रसिद्ध हैं उपकरण बनाये गये उनसे भव्यभक्ति से प्रह्लाद ने अपने अन्तःपुर में मन से अपने स्वामी भगवान की पूजा की॥७-१६॥
201229 तदुपरान्त दानवराज प्रह्लाद ने उस देवगृह में बाह्य समामग्री से पूर्ण पूजा से भगवान विष्णु की पूजा की। इसी मानस पूजा में कहे गये क्रम से बाह्य पदार्थों से परमेश्वर की बार-बार पूजा कर दावनराज प्रह्लाद को अत्यन्त संतोष हुआ । तदुपरान्त तभी से लेकर प्रह्लाद प्रतिदिन पूर्वोक्त पूर्ण भक्ति से भगवान की पूजा करने लगा॥१७-१९॥
201230 तदनन्तर उस नगर में सभी दैत्य विष्णुभक्त और सदाचारी हो गये। राजा आचार का हेतु है, यदि राजा धर्मात्मा होता है, तो प्रजा भी धार्मिक होती है और राजा दुराचारी होता है तो प्रजा भी दुराचार निरत हो जाती है। हे शत्रुतापन, तदुपरान्त यह समाचार दूतों द्वारा अन्तरिक्ष और स्वर्गलोक में पहुँचा कि दैत्य भगवान विष्णु का द्वेष करना छोड़कर उनके भक्त बन गये है। हे श्रीरामचन्द्रजी, मरुतों सहित इन्द्र आदि सब देवताओं को
201231
201232 बड़ा आश्चर्य हुआ कि दैत्यों ने किस हेतु विष्णु भगवान की भक्ति अपनाई है ? आश्चर्य में डूबे हुए देवता अमरावती का त्यागकर क्षीर सागर में शेषशय्या पर विराजमान युद्धविजयी श्रीहरि के समीप गये । वहाँ पर देवताओं ने श्रीहरि को यह वृत्तान्त कहा और शेषशय्या पर बैठे हुए भगवान से यह अपूर्व अद्भुत आश्चर्य पूछा ॥२०-२४॥
201233
201234 __ भगवन् यह क्या बात है, जो दैत्य सदा ही आपके विरुद्ध रहनेवाले आपके भक्त हो गये हैं। मालूम होता है यह माया है । कहाँ तो अत्यन्त दुष्ट दानव, जिन्होंने आपके भक्तों, देवता और मुनियों के निवासभूत पर्वत तक तोड़-फोड़ डाले थे और कहाँ अन्तिम उत्तम जन्म में प्राप्त होने वाली भगवान जनार्दन की भक्ति। हे भगवन्, पामर पुरुष गुणवान हो गया यह कथा औत्पातिकी अकाल पुष्पमाला के समान सुख के लिए और उद्वेग के लिए भी है। जैसे काँचों के बीच में बहुमूल्यमणि शोभित नहीं होती वैसे ही जो जहाँ पर उचित न हो वह वहाँ शोभित नहीं होता ॥२५-२८॥
201235

201236 यदि कहिये कश्यप ऋषि के वंशधर होने के कारण वे भी तुम्हारे सदृश ही हैं, तो गुणों में वैषम्य होने के कारण ऐसी बात नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
201237 जो-जो जैसे गुण का प्राणी होता है, वह उसी तामसी, राजसी या सात्त्विकी स्थिति को प्राप्त होता है, यही बात उचित है। यद्यपि बकरे कुत्ते के सदृश ही हैं फिर भी कुत्ता उनके बीच में शोभित नहीं होता । शरीर में चुभती हुई वज्र की सुइयाँ वैसे दुःख नहीं देती जैसे की अनौचित्य से संबद्ध ये वस्तु दृष्टियाँ दुःख देती है। जो जहाँ पर क्रम से प्राप्त हो, उचित हो और अनिन्दित हो, वही वहाँ पर सुशोभित होता है। देखिये न, कमल जल में ही शोभित होता है, स्थल में नहीं। कहाँ तो पामरोचित कार्य करनेवाला, सदा निन्दित कर्मों में निरत और तामस योनि अधम शोचनीय दानव (प्रह्लाद) और कहाँ भगवान विष्णु की भक्ति ? ॥२९-३२॥
201238 कमलिनी सन्तप्त ऊषर भूमि में स्थित है, यह कथा जैसै श्रोताओं को सुख नहीं देती वैसे ही हे भगवन्, दिति की सन्तति भी भगवान में भक्ति करती है यह अधम पुरुष का अवलंबन करनेवाली कथा भी हमारे लिए सुखदायी नहीं है ॥३३॥
201239
201240 बत्तीसवाँ सर्ग समाप्त
201241 तेंतीसवाँ सर्ग हरिभक्ति से प्रह्लाद के विवेक आदि गुणों का उदय और प्रसन्न हुए हरि को अपने आगे देखकर स्तुति ।
201242 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, अनुचित देखने से कुपित हुए अतएव पूर्वोक्त रीति से जोर से चिल्लाकर पूछ रहे देववृन्द से शत्रुओं का विनाश करनेवाले भगवान जैसे मयूरों के झुण्ड से बादल बोलता है वैसे ही निम्न निर्दिष्ट वाक्य बोले। श्रीभगवान ने कहा : हे देववृन्द, प्रह्लाद भक्तिमान हो गया है, यह जान कर आप लोग दुःखी न हो । यदि कहो कि पहले दैत्य स्वतः ही बलवान हैं, आपकी भक्ति से और बलवान हो जायेंगे, अतः हम विषाद क्यों न करें, तो आपका यह तर्क ठीक नहीं है, कारण कि शत्रुतापन प्रह्लाद मोक्ष योग्य है, अतएव आप लोगों के समान तुच्छ राज्य सुख को वह नहीं चाहता है। उसका यह अन्तिम जन्म है॥१,२॥
201243 जैसे जला हुआ बीज अंकुर पैदा नहीं कर सकता, वैसे ही इसके बाद इस दानव को मातृगर्भनिवास नहीं करना होगा ॥३॥
201244
201245
201246
201247 देवताओं ने जो उसकी भगवद्भक्ति को अनुचित दोषरूप ठहराया था, उसका परिहार करते हैं।
201248 यदि गुणवान पुरुष गुणहीन हो जाय, तो इसे विद्वान लोग पुरुषार्थ का विघात करनेवाला क्रम कहते हैं। यदि निर्गुण गुणवान हो जाय, तो इसे सिद्धिदायक क्रम कहते हैं॥४॥
201249 हे देवश्रेष्ठों, आप लोग अपने-अपने अद्‌भुत लोकों को जाइये। प्रह्लाद की यह भक्ति आदि गुणवत्ता आप लोगों के अमंगल के लिए नहीं है ॥५॥
201250 ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, भगवान देवताओं से यह कह कर वहाँ क्षीरसागर की लहरों में तटवर्ती तापिच्छ वृक्ष के गुच्छों की तरह अन्तर्हित हो गये॥६॥
201251 जैसे पहले आकाश से समुद्र में गिरा हुआ जलकणसमूह मन्दराचल से कम्पित सागर से फिर आकाश में चला जाता है वैसे ही पहले आकाश से आये हुए वे देवता भी स्तुति द्वारा भगवान की पूजा कर फिर आकाश में चले गये ॥७॥
201252 तबसे प्रह्लाद के प्रति देवताओं की मित्रता हो गई। जिस पुरुष या विषय में अपने पूजनीय पिता, आचार्य आदि उद्विग्न नहीं हुए, उसमें बालकों का भी मन विश्वासी हो जाता है, यह प्रसिद्ध है ॥८॥
201253 इस प्रकार के भक्तिमान प्रह्लाद ने देवाधिदेव भगवान विष्णु की प्रतिदिन मन, कर्म और वचन से पूजा की। तदनन्तर भगवत्पूजा में परायण प्रह्लाद के समय पाकर विवेक, आनन्द, वैराग्य, विभव आदि गुण बढ़ गये। जैसे सूखे हुए वृक्ष की ओर किसी का आकर्षण नहीं होता है वैसे ही उसकी भोगों की ओर अभिरुचि न थी और जैसे मृग जनाकीर्ण भूमि में प्रसन्न नहीं होता वैसे ही वह कान्ताओं में नहीं रमता था। शास्त्रार्थ कथन के सिवा अशास्त्रीय लोकवृत्तों में वह नहीं रमता था॥९-११॥
201254 स्थल में जैसे कमलिनी का प्रेम नहीं होता वैसे ही दर्शन योग्य समाज, उत्सव आदि कौतुको में उसका प्रेम न था।।१२॥
201255 जैसे न गुंथा हुआ मोती निर्मल मोती पर स्थिर नहीं रह सकता वैसे ही भोगरूपी रोगों के विषयरूपी अपथ्य के सेवन द्वारा अनुकूल आचरण में उसका चित्त स्थिर नहीं होता था ॥१३॥
201256
201257 यदि कोई पूछे कि तब कैसा उसका चित्त था, तो इस पर कहते हैं।
201258 उसके चित्त ने भोग आदि की कल्पना का त्याग कर दिया था, किन्तु विश्रान्ति सुख को वह प्राप्त नहीं हुआ था, अतएव वह झूले में लटकाये हुए की तरह बीच में लम्बमान स्थित रहा। भगवान् विष्णु ने प्रह्लाद की उस स्थिति को क्षीर सागर से सब में विद्यमान अपनी परम रमणीय बुद्धि से जान लिया ॥१४,१५|तदनन्तर भक्तों को आह्लादित करनेवाले भगवान् विष्णु पाताल मार्ग से पूजा देवगृह में प्रहलाद के सामने आये। भगवान् पुण्डरीकाक्ष को आये हुए जानकर दैत्यराज प्रह्लाद ने दुगुनी सामग्री से दैदीप्यमान पूजा से आदरपूर्वक उनकी पूजा की॥१६,१७॥
201259 परमप्रसन्न हुए प्रह्लाद ने पूजागृह में आये हुए नेत्रों के सामने स्थित भगवान् श्रीहरि की मारे हर्ष के विकास को प्राप्त हुई वाणी से स्तुति की ॥१८॥
201260
201261 प्रहलाद ने कहा : मैं त्रिभुवन की सुरक्षित स्थिति के अनुकूल सुन्दर कोश गृहरूप, बाह्य और आभ्यान्तर अन्धकार का विनाश करनेवाले, स्वयंज्योतिस्वरूप, अनाथों के रक्षक, शरण के योग्य, सर्वशक्तिसम्पन्न, रजोगुण से ब्रह्मा, सत्त्वगुण से अच्युत और तमोगुण से शिवरूप, सब दुःखों का हरण करनेवाले हरि के शरणागत होता हूँ॥१९॥
201262 नीलकमल और नीलमणि के समान कान्तिवाले, और शरत्कालीन निर्मल आकाश के मध्यभाग के तुल्य श्यामल, भ्रमर, अन्धकार, काजल और अंजन के समान कान्तिवाले, कमल, चक्र और गदा धारण करनेवाले आपकी शरण में मैं प्राप्त होता हूँ॥२०॥
201263
201264
201265 जिनका शरीर भौंरों की राशि के समान कोमल है, जिनका शुभ्र शंख सफेद कमल के कुण्डल के समान सुशोभित होता है, श्रुति ही जिनका गुंजन है ऐसे ब्रह्माजी जिनके नाभि कमल के भ्रमर हैं एवं जो अपने भक्तों के हृदयकमल में निवास करते हैं, ऐसे भगवान् की मैं शरण लेता हूँ॥२१॥
201266 सफेद नखरूपी तारे जिसमें बिखरे हैं, मन्द-मन्द हास से प्रकाशमान मुख ही जिसमें पूर्ण चन्द्रबिम्ब है एवं कौस्तुभ मणि की किरणराशि ही जिसमें आकाश गंगा है, इस प्रकार के विस्तृत हरिरूपी शरत्कालिन आकाश की मैं शरण लेता हूँ। रची गई घनी सृष्टि जिनमें बिना किसी संकोच के निविष्ट है, सत्त्व आदि मायागुणों से होनेवाले अनन्त कल्याण गुणगणों से जिनकी चिरन्तन मूर्ति रमणीय है, प्रलयकाल में वटपत्र पर सोनेवाले बालकरूप अविनाशी, अज, अविकारी, सर्वव्यापक, भगवान् की शरण में जाता हूँ॥२२,२३॥
201267 ताजे फूले हुए नाभिकमल के पराग से वक्षःस्थल में पीलेवर्णवाले, प्रकाशमान लक्ष्मी के शरीर से विभूषित वामांगवाले, सायंकाल के समय के समान अरुण अंगरागवाले एवं सुवर्ण के समान चमकदार पीताम्बर से सुन्दर भगवान् की शरण में मैं जाता हूँ॥२४॥
201268
201269 दैत्यरूपी नलिनी के लिए हिमपातरूप, देवरूपी नलिनी केलिए सदा उदित सूर्यमण्डलरूप, ब्रह्मारूपी नलिनी के तड़ागरूप एवं हृदयकमल में निवास करनेवाले विष्णु की मैं शरण लेता हूँ॥२५॥
201270 त्रिभुवनरूपी कमलिनी के लिए सूर्यरूप, अन्धकार के सदृश आच्छादक अज्ञान के लिए श्रेष्ठ दीपरूप, नित्यस्वप्रकाश, अजड़, चिदात्मतत्त्वरूप, जगत् की सब पीड़ाओं को दूर करनेवाले भगवान् की मैं
201271 शरण लेता हूँ॥२६॥
201272
201273 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : इस प्रकार के विविध गुणों से युक्त स्तुतिवचनों से पूजित असुरों का विनाशकरनेवाले नीलकमल के सदृश श्यामल भगवान् श्रीहरि, जिनका कण्ठ श्रीलक्ष्मीजी से आलिंगित था, प्रसन्न होकर जैसे मेघ मयूर के प्रति बोलता है वैसे ही दैत्यराज प्रह्लाद के लिए बोले ॥२७॥
201274
201275 तेंतीसवाँ सर्ग समाप्त
201276 चौतीसवाँ सर्ग श्रीहरि के वर से सुविचार को प्राप्त कर तथा अनात्मवर्ग का त्याग कर प्रह्लाद का अपने अद्वितीय

सच्चिदात्मस्वरूप का दर्शन। श्रीभगवान ने कहा : हे दैत्यकुल के चूड़ामणिरूप, हे गुणसागर, पुनः जन्म रूपी दुःख की निवृत्ति के लिए तुम अभीष्ट वर माँगो ॥१॥

प्रह्लाद ने कहा : हे प्रभो, आप सब संकल्पों का फल देनेवाले हैं और सब प्राणियों के हृदय में स्थित हैं, अतएव जिस वस्तु को आप सर्वोत्तम समझते हों, उसीको मुझे देने की कृपा कीजिये ॥२॥

इस प्रकार प्रार्थना करने पर भगवान् विष्णु अपने विचार से उत्पन्न आत्मतत्त्व साक्षात्कार के बिना आत्यन्तिक दुःखनिवृत्ति नहीं हो सकती, यह समझकर वर देते हैं।
श्रीभगवान् ने कहा : हे पापरहित, सब सन्देहों की निवृत्ति के लिए और मुक्तिरूपी सर्वोत्तम फल के लिए तुम्हारा ब्रह्मसाक्षात्कार-पर्यन्त विचार हो॥३॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, दैत्यराज प्रह्लाद से यह कहकर जैसे कलकल ध्वनि करके

समुद्र की लहर छिप जाती है वैसे ही भगवान् विष्णु अन्तर्हित हो गये ॥४॥
भगवान विष्णु के अन्तर्हित होने पर प्रह्लाद ने पूजा में मणि-रत्नों से सुशोभित अन्तिम पुष्पांजलि देकर, सुन्दर आसन पर बैठकर, पद्मासन लगाकर स्तोत्रपाठ करने के समय बड़े हर्ष से अपने अन्तःकरण में विचार किया। जन्ममरणरूपी संसार से छुटकारा देनेवाले भगवान् ने तुम विचारवान् ही होओ, ऐसा मुझे उपदेश दिया है। इसलिए मैं अपने अन्तःकरण में आत्मविचार करता हूँ॥५-७॥

सारा दृश्य आत्मा के लिए है, इसलिए आत्मा ही प्रधान है, यह निश्चय कर वह आत्मा कौन है, ऐसा विचार करते हैं।
जो इस संसाररूपी आडम्बर में बोलता हूँ, चलता हूँ, बैठता हूँ और सब उद्योगों से विषयों का उपभोग करता हूँ वह मैं कौन हूँ, यही विचार पहले मुझे करना चाहिये ॥८॥

देह से बाह्यवस्तु तो आत्मा हो नहीं सकती, ऐसा कहते हैं। __वृक्ष, तृण, पर्वत आदि से युक्त यह सारा जगत् तो आत्मा हो नहीं सकता, क्योंकि जो बाहरी और
अत्यन्त जड़ है, वह मैं कैसे हो सकता हूँ॥९॥

देह भी मैं नहीं हूँ, ऐसा कहते हैं।
वस्तुतः असत् होता हुआ भी उदित, जड़ होने के कारण ही बोलने में असमर्थ, प्राणवायुओं द्वारा केवल अपने संचार के समय में ही संचालित, थोड़े समय में नष्ट होनेवाला यह अचेतन शरीर
भी मैं नहीं हूँ ॥१०॥

इस प्रकार शब्द आदि विषय भी मैं नहीं हूँ, ऐसा कहते हैं।
जड़ (अचिद्रूप) कर्णच्छिद्र द्वारा अति दीर्घ, गम्भीर, पद वाक्य आदि भेदों से कल्पित क्षणभर में नष्ट होनेवाला, क्षयी होने के कारण ही शून्याकार, आकाश से उत्पन्न होनेवाला अचेतन शब्द भी मैं नहीं हूँ॥११॥
क्षण में नष्ट होनेवाली त्वगिन्द्रिय से प्राप्त करनेवाला (चेतन के अधीन सिद्धिवाला) अचेतन स्वरूप स्पर्श भी मैं नहीं हूँ। अनित्य, चंचल जिह्वा से संबद्ध स्वभाववाला यानी रसनेन्द्रिय के अधीन सिद्धिवाला, द्रव्य में रहनेवाला, अचेतन तुच्छ रस, जिह्वा के अग्रभाग से लेकर कण्ठ तक जिसके आस्वाद का प्रसार है, मैं नहीं हूँ। क्षणविनाशी पदार्थ और चक्षु इन दोनों के अधीन सिद्धिवाला अतएव विनश्वर तथा केवल द्रष्टा में अविद्यमान अचेतन रूप में नहीं हूँ| गन्धवती, जड़, नष्ट होनेवाली नासिका (घ्राणेन्द्रिय) द्वारा कल्पित, (दूसरे क्षण में अन्य गन्ध का प्रादुभाव होने से) अनियत आकारवाला
और अचेतन तुच्छ गन्ध भी मैं नहीं हूँ॥१२-१५॥

शब्द आदि विषयों को अनात्म कहना वचन, ग्रहण आदि में भी समान होकर सर्वत्र त्रिपुटियों के अनात्मत्व का उपलक्षक है, क्योंकि सर्वत्र न्याय समान है, इससे अहंकार, मन, बुद्धि, चित्त त्रिपुटी का भी अनात्मरूप से निरास होने पर शुद्ध चिन्मात्र ही आत्मा परिशिष्ट रहता है, इस आशय से कहते हैं।
'मम' इस प्रकार के अभिमान से रहित, मननरूप मन के व्यापार से शून्य माया के सम्बन्ध से रहित, पंचेन्द्रियों के भ्रम से शून्य (पंचेन्द्रियतादात्म्य भ्रान्तिरहित) शान्त शुद्ध चेतन ही मैं हूँ।
चेतन पद से चेतनावान जड़ांश का भी ग्रहण न हो, उसके शोधन के लिए कहते हैं। स्वयं ज्योति, सबका प्रकाशक, बाह्य और आभ्यन्तर सर्वत्र व्यापक, अखण्ड निर्मल, सन्मय यह

मैं चेत्यरहित चिन्मात्र ही हूँ॥१७॥

इस प्रकार परिशुद्ध त्वंपदार्थ का विचारकर उसके द्वारा ही तत्पदार्थ का भी शोधन करके उसको समझाने के लिए भूमिका बाँधते हैं।
__ अन्य निरपेक्ष होने के कारण उत्तम तेजरूप इस चेतनरूप दीपक से ही घट-पट आदि सूर्यपर्यन्त ये सब पदार्थ प्रकाशित होते हैं ।१८। हाँ, इस सारे सत्य का मुझे अब स्मरण हो आया है । आकाश आदि विकल्पों से रहित चिद्रूप प्रकाश सर्वव्यापक यह आत्मा मैं हूँ॥१९॥
भीतर प्रकाशमान तेजरूप इसी से इन विचित्र इन्द्रियवृत्तियों का स्फुरण होता है जो कि भीतर प्रकाशमान तेज से अग्निभूत अंगारकण पंक्तियों का स्फुरण होता है |२०॥
जैसे ग्रीष्म ऋतु से मरुमरीचिकाओं का (मृगतृष्णाओं का) स्फुरण होता है वैसे ही सर्वव्यापक इस चेतन से ये विचित्र इन्द्रिय पंक्तियाँ स्फुरित होती है ॥२१॥

सब पदार्थों की स्फूर्ति के समान सत्ता भी इसके अधीन ही है, ऐसा कहते हैं। __जैसे वस्त्रों का अपना शुक्लादिगुणत्व दीपक से प्रतिपादित होता है वैसे ही पदार्थों की यह अपनी सत्ता इसी से प्रतिपादित होती है ॥२२॥
जैसे ग्रहण सब प्रतिबिम्बों का विश्रान्ति स्थान है। उसी एक विकल्परहित चिद्रूपी दीपक के प्रसाद से सूर्य गर्म, चन्द्रमा शीतल, पर्वत ठोस और जल तरल है। भाव यह है कि विभिन्न पदार्थों के विविध विचित्र स्वभावों की सिद्धि उसीके अधीन है॥२३,२४॥
'आकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल' इत्यादि क्रम से श्रुति और प्रत्यक्ष द्वारा अनुभूत सब पदार्थों की जगत् में उत्पत्ति आदि की व्यवस्था में सद्रूप से सब कार्यों में व्यक्त यही आदिकारण है, इसका कोई कारण नहीं है ॥२५॥

पूर्वोक्त नैरन्तर्य क्रम से अनुभूत सब पदार्थों का जैसे ग्रीष्म ऋतु के सूर्य के सन्ताप से भूमि आदि की अत्यन्त सन्तप्तता उत्पन्न होती है वैसे ही इसी से प्रसिद्ध आकाश आदि पदार्थत्व होता है। जैसे बर्फ से शीतलता उत्पन्न होती है वैसे ही वस्तुतः निराकार यानी कारणत्व आदि आकार से शून्य और विद्या से कारणभूत सब कारणों के कारण इससे यह दृश्य उत्पन्न हुआ है। जगत् में उत्पत्ति आदि की व्यवस्था में कारणभूत ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र और रुद्र का यही आदिकारण है। इसका कोई कारण नहीं है। चित्, चेत्य, द्रष्टा, दृश्य आदि नामों से वर्जित स्वरूपवाले स्वयं नित्य स्वप्रकाश इस मुझ प्रत्यक् चैतन्य
को बार-बार नमस्कार है ॥२६-२९॥

कारण होने से जैसे यह हरि का हेतु है वैसे ही पालन और संहार का हेतु भी है, ऐसा कहते हैं।
निर्विकल्प चैतन्यस्वरूप सब प्राणियों के अधिष्ठाता इसमें गुणों की नाई अभिन्न सत्तावाले सब भूत स्थित रहते हैं और प्रवेश भी करते हैं। भाव यह कि 'यतो व इमानि भूतानिजायन्ते' इत्यादि श्रुति में कहे गये ब्रह्मलक्षण का इसमें समन्वय है ॥३०॥

__ कारण में सूक्ष्मरूप से स्थित इस समय वर्तमान भी जिसका इस चेतन अन्तरात्मा ने यह उत्तर क्षण में उत्पन्न हो, ऐसा संकल्प किया वही सर्वत्र उत्तर क्षण में उत्पन्न होता है, अन्य नहीं॥३१। जिस वस्तु को चेतन ने अपनी सत्ता और स्फूर्ति के प्रदान द्वारा उज्जीवित किया, वही अपने 'घट है ' इत्यादि व्यवहारपद को प्राप्त होता है और जिसको चेतन ने अपनी सत्ता और स्फूर्ति के प्रदान द्वारा उज्जीवित नहीं किया, वह असत्त्वरूप नाश को प्राप्त हुआ है । ये घटपटाकार जगत् के सैकड़ों पदार्थ विशाल

उपशम प्रकरण दर्पणरूप इस चिदाकाश में प्रतिबिम्बित हैं ॥३२,३३॥

इसी प्रकार वृद्धि आदि भावविकार भी इसी में अध्यस्त हैं, ऐसा कहते हैं।
जैसे प्रतिबिम्बित सूर्य में क्षय और वृद्धि प्रतिबिम्बरूप से स्थित सूर्य में ही अध्यस्त होकर अन्य वृत्तियाँ प्रतीत होती हैं वैसे ही यह भी विशाल पदार्थ में विशाल, विनष्ट होनेवाले पदार्थ में विनाशी और सत्-असत्य से स्थित है। सब अज्ञानी प्राणियों के दर्शन के अयोग्य जिनका चित्त विलीन हो चुका, ऐसे महात्माओं को प्राप्त होने योग्य यह अति निर्मल परमाकाश सत्पुरुषों द्वारा देखा जाता है॥३४,३५॥

जो लोग कारण के एक देश में परिणामरूप जगत् है, ऐसी कल्पना करते हैं, उनकी कल्पना भी इसी परमाकाश में है अन्य में नहीं है, इसी आशय से कहते हैं। __ आचाररूपी भौंरों से वेष्टित यह विविध दृश्यरूपी सुन्दर मंजरी इसी कारणरूप वृक्ष से उत्पन्न होती है। जैसे विविध प्रकार के वृक्ष , झाड़ी और लताओं द्वारा वेष्टित वनपंक्ति पर्वत से उत्पन्न होती है वैसे ही यह चंचल विशाल संसार रचना इसी से उत्पन्न होती है॥३६,३७॥

इसी में कल्पना है, यह कैसे जाना? ऐसी यदि कोई शंका करे, तो जगत् की स्फूर्ति इससे भिन्न है, इससे जाना, ऐसा कहते हैं। __ त्रैलोक्य मध्यवर्ती ब्रह्मा से लेकर तिनके तक सब पदार्थों का प्रकाशक यह स्वयं ज्योति चिदात्मा सबसे भिन्न है ॥३८॥
जन्म और विनाश रहित सर्वव्यापक यह एक मैं सब चराचर भूतों के अन्दर स्वानुभवरूप स्थित हैं। इस मेरे स्थावर और जंगम बहुत शरीर है, जिनकी संख्या गणना, काल की सीमा और देश की सीमा नहीं हो सकती॥३९,४०॥
अनुभूति स्वरूप एक यह अपना अनुभूतिवश स्वयं सर्वद्रष्टा, सर्वद्रश्य और सर्वदर्शन एवं हजारों लोचन और हाथवाला है॥४१॥
यह प्रत्यक्ष ईश्वरभूत मैं सुन्दर सूर्यरूप होकर आकाश में विचरण करता हूँ एवं वायु रूप होकर अन्य वायु देह से भी आकाश में विचरण करता हूँ ॥४२॥
मेरा शंख, चक्र और गदाधारण करनेवाला यह श्यामल शरीर, जो सब सौभाग्यों की चरम सीमा है, इस संसार में व्यवहार करता है ॥४३॥
इस जगत् में सदा पद्मासन आसीन होकर निर्विकल्प समाधि में स्थित परम सुख को प्राप्त मैं ब्रह्मारूप से उत्पन्न हुआ हूँ॥४४॥
मैं तीन नेत्रवाली आकृति से श्रीपार्वतीजी के मुखकमल का भ्रमर बनकर जैसे कछुआ अपने अंगों को समेट लेता है वैसे ही इस जगत् का प्रलयकाल में संहार करता हूँ। जैसे तपस्वी गुरुपरम्परा प्राप्त अपने मठ की रक्षा करता है वैसे ही इन्द्ररूप से मैं मन्वन्तरक्रम से प्राप्त हुए इस सारे त्रिलोक का पालन करता हूँ॥४५,४६॥

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी।
त्वं जीर्णो दण्डेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥
इस श्रुति का अपने अनुभव द्वारा अपने में समन्वय करते हैं।
यह मैं ही स्त्री हूँ, मैं ही पुरुष हूँ, कुमार भी मैं ही हूँ, देहधारी होने से मैं जीर्ण हो गया हूँ और मैं ही सर्वतोमुख विराट् पुरुष हूँ॥४७॥
मैं जीवसाररूप से स्थित होकर तृण, लता, झाड़ी आदि के समूह को चिद्रूप भूमि से ऐसे उत्पन्न करता हूँ जैसे जलरूप से स्थित जीर्ण कूप अपने अन्दर लता को उत्पन्न करता है ॥४८॥
सुन्दर बालकरूप मैंने इस सुन्दर जगद्रूपी आडम्बर का मिट्टी के खिलौने के समान अपनी क्रीड़ा के लिए विस्तार किया है ॥४९॥
मुझसे कारणरूप से यह जगत् व्याप्त किया जाता है।

मुझे ही प्राप्त होकर यह सत्ता को प्राप्त होता है। अपने तत्त्वदर्शन द्वारा मुझसे परित्यक्त हुआ यह जगत् जीवन्मुक्त व्यवहार में विद्यमान होता हुआ भी कुछ नहीं है ॥५०॥
मुझ विशाल चिद्रूपी दर्पण में जो प्रतिबिम्ब प्राप्त हुआ है, वह मुझसे पृथक् नहीं है, क्योंकि इस संसार में मुझसे अतिरिक्त कोई वस्तु है
ही नहीं॥५१॥

अब ईश्वरूप अपने विभूति विस्तार का वर्णन करते हैं।
मैं फूलों में सुगन्ध हूँ, फूलों की पंखुड़ियों में मैं कान्ति हूँ। कान्तियों में रूपकला हूँ और रूपों में भी मैं अनुभव हूँ। चराचर जगद्रूप में कुछ यह दृश्य है, वह सब सर्व संकल्प रहित परम चिदात्मतत्त्व मैं ही हूँ। रसमयी आदि शक्ति यानी रस तन्मात्रा जिससे सागर, नदी, तालाब, कूप आदि जलाशय विस्तृत है, वही जलभूत शक्ति जैसे वृक्षों में शाखा, पल्लव आदि की उत्पत्ति में हेतुरूप से और दीवारों में इनके, जौ के अंकुर आदिकी उत्पत्ति में हेतुरूप से फैली है वैसे ही मैं सब वस्तुओं में तत् तत् कार्यों की उत्पत्ति में हेतुरूप से फैला हूँ। मैं अपनी इच्छा से सब पदार्थों की उस परम अन्तर्यामिता को प्राप्त करके ज्ञान वैचित्र्य का विस्तार करता हूँ। जैसे दूध के अन्दर घी रहता है और जल के अन्दर रसशक्ति रहती है वैसे ही चित्शक्तिरूप मैं सब पदार्थों में स्थित हूँ। जैसे तृण, काष्ठ, लोष्ठ आदि वस्तुएँ पृथ्वी पर स्थित हैं वैसे ही अतीत, वर्तमान और भविष्य यह जड़ जगत् चिद्रूप मुझमें व्यवस्थित है। सब दिशाओं के मध्य को जिसने पूर्ण कर रक्खा है, संकोचभ्रम का जिसने त्याग कर दिया है, सबमें स्थित सबका रचयिता
और व्यष्टिभेद से शोभित होने वाला एवं समष्टि रूप से शोभित होनेवाला मैं हूँ॥५२-५८॥

इन्द्र से बढ़ कर राज्य की प्राप्ति हुए बिना आपकी सम्राटता कैसी? ऐसी यदि कोई शंका करे, तो उस पर कहते हैं।
यह विस्तृत अपूर्व जगद्राज्य, जिसमें इन्द्र का बन्धन नहीं किया गया और अस्त्र-शस्त्रों के द्वारा देवताओं का संहार नहीं किया गया, बिना प्रार्थना के मुझे प्राप्त हुआ है। इन्द्रराज्य की प्राप्ति के लिए बड़े कष्ट उठाने पड़ते हैं शस्त्रास्त्रों द्वारा देवताओं का संहार करना पड़ता है तथा इन्द्र को बाँधना पड़ता है। वह अपूर्व भी नहीं है, अनेकों द्वारा उपभुक्त है,यह उससे विलक्षण होने से श्रेष्ठ है, यह भाव है ॥५९॥
__ अहो, मैं तो विस्तृत आत्मावाला हूँ, अतएव मैं अपने आप अपने आत्मा में, कोठिले में धानों की भाँति, ऐसे नहीं समा रहा हूँ जैसे प्रलयकाल की घोर आँधी से उछलता हुआ प्रलय सागर पहले के सागर के घेरे में नहीं समाता है ॥६०॥
जैसे कुण्ठित गतिवाला साँप क्षीरसागर में चलता हुआ उसका अन्त नहीं पाता वैसे ही अपने ही अन्दर निरतिशय आनन्दरूप से स्वाद में आ रहे स्वस्थ आत्मा में मैं अन्त नहीं पाता है। यह जगन्नामक ब्रह्माण्ड, जिसका भीतर का भाग संकुचित है, बड़ा छोटा है, इसलिए जैसे बेल के फल के अन्दर हाथी नहीं समा सकता वैसे ही मेरा विशाल शरीर इसमें नहीं समा सकता है॥६१,६२॥
उत्तर-उत्तर दस गुने विशाल पृथिवी, जल आदि आवरणों से आवृत ब्रह्माण्ड रूप ब्रह्मा के घर से आगे सांख्य, वैष्णव आदि के शास्त्रों में प्रसिद्ध चौबीस तत्त्वों के और शैव, पाशुपत आदि के अभिमत छत्तीस तत्त्वों के अन्त में भी घूम रहा मेरा स्वरूप आज भी घूमता ही

है, वापिस नहीं होता है। यह देह आदि मैं हूँ, इस प्रकार की निराधार यह कल्पना, इतने दिनों तक मेरे हृदय में कहाँ से हुई ? जिसकी आकृति का आर-पार नहीं है, ऐसी मेरी यह स्वल्पता कैसे हुई ? ये आप हैं, यह मैं हूँ, यह
201365
201366
201367 उपशम प्रकरण मिथ्या भ्रान्ति ही है। कौन शरीर है ? शरीर ही जब प्रसिद्ध नहीं है, तो अशरीर भी कौन है ? कारण कि वन्ध्या के पुत्र की नाईं वन्ध्यापुत्र को मारनेवाली अप्रसिद्ध ही है। इसी प्रकार कौन मरा? प्राण ही जब प्रसिद्ध नहीं हैं, कौन उससे वियुक्त हुआ और कौन जीता है यानी प्राण धारण करता है ? ॥६३-६५॥
201368
201369 अब असत्य साम्राज्य में आसक्त हुए अपने पिता, पितामह आदि पूर्वजों के लिए शोक करते हैं।
201370 मेरे पिता, पितामह आदि बेचारे मन्दमति थे, जो इस साम्राज्य का त्याग कर भवभूमि में अनुरक्त हुए। कहाँ ब्रह्मा से बढ़ी हुई पूर्ण यह महादृष्टि और कहाँ साँपों की नाईं भयंकर आशाओं से भीषण राज्य विभूतियाँ । यह शुद्ध चिन्मय दृष्टि, जिसमें अनन्त आनन्द का भोग प्राप्त होता है और जो परम शान्ति देनेवाली है, सब दृष्टियों से बढ़कर है। सब पदार्थों के अन्दर विद्यमान चेत्यरहित चिदात्मारूप प्रत्यक् चेतनस्वरूप मुझको बार-बार नमस्कार है । चूँकि चिरभुक्त अन्न के समान जिसने संसार सरणि को जीर्ण कर दिया है, ऐसा मैं आज हो गया हूँ। अतएव चारों ओर से चेत्य के जय के फलरूप सर्वअनर्थनिवृत्ति को प्राप्त हो गया हूँ और प्राप्त सब सुखों को प्राप्त हुए मेरा जीवन सफल हो गया है, अतएव मैं सर्वोत्कृष्टरूप से विराजमान हूँ। नित्यबोधरूप इस उत्तम साम्राज्य का त्यागकर अरमणीय राज्य के विविध दुःखों में मुझे आनन्द नहीं मिलता॥६६-७१॥
201371 भूतल में, जहाँ पर वनदुर्ग में लकड़ियाँ, जलदुर्ग में जल और गिरिदुर्ग में पत्थर विपत्तियों के समय शरण होते हैं, स्वामित्व के अभिमान से जो सतृष्ण हुआ उस अज्ञानी बेचारे कुदानवरूपी कीड़े को धिक्कार है। एकमात्र अविद्यात्मक अन्नपान आदिपदार्थों से अविद्यामय गर्हित शरीर को तृप्त कर रहे अज्ञानी हमारे पिता ने क्या किया ? कुछ वर्षों तक इस जगद्रूपी सम्पत्तियुक्त छोटे से मठ को पाकर हिरण्यकशिपु ने क्या कश्यप के कुल में जन्म के अनुरूप परमपुरुषार्थ प्राप्त किया ? इस आत्मरूप आनन्द का आस्वाद न लेकर यहाँ सैकड़ों जगद्राज्यों का आस्वाद ले रहे पुरुष को कुछ भी आस्वाद नहीं मिला ॥७२-७५॥
201372
201373 एक की प्राप्ति से ही विषय के बिना ही सब विषयसुखों की प्राप्ति होती है, ऐसा कहते हैं।
201374 जिसे कुछ भी प्राप्त नहीं हुआ, इस परम अमृत को पाकर पूर्ण अन्तःकरणवाले हुए उसको यह सब निरन्तर प्राप्त हो गया । मूर्ख इस परमपद को त्यागकर परिमित पदार्थ को प्राप्त होता है ज्ञानी नहीं। ऊँट ही सुन्दर लता का त्यागकर काँटों की ओर जाता है अन्य नहीं। इस परम दृष्टि का त्याग कर इस गर्हित राज्य में किसको प्रीति होगी? कौन बुद्धिमान् पुरुष ईख के रस का त्याग कर नीम के पत्तों का कड़वा रस पीयेगा ? सचमुच मेरे पिता, पितामह सब मूर्ख ही रहे, जिन्होंने इस दृष्टि का त्यागकर राज्यरूपी विपत्ति में प्रीति की। कहाँ फूली हुई नन्दनवन सी स्थलियाँ, कहाँ सन्तप्त मरुभूमियाँ, कहाँ शान्त ये ज्ञानदृष्टियाँ और कहाँ भोगायतन शरीरादि में आत्मबुद्धि ? त्रैलोक्य में राज्य को प्राप्तकर कुछ भी सुख नहीं मिलता है फिर भी उसे ही पुरुष चाहता है, किन्तु चित्त तत्त्व में तो सब कुछ निहित है, उसका ज्ञान क्यों नहीं करता ? सबमें स्थित, स्वस्थ और सम, निर्विकार, सर्वरूप चित् से सदा सब जगह सुख के साधन खुशी से प्राप्त होते हैं। तेज की भासनशक्ति, चन्द्र की अमृतप्राप्ति, हिरण्यगर्भ की सर्वमान्यता, इन्द्र की सर्वोत्कृष्ट त्रैलोक्यराजता, शिवजी की निरतिशय ज्ञान, ऐश्वर्य, आनन्द शक्ति पूर्णता, विष्णु की जयलक्ष्मी, मन की शीघ्रगतिता, वायु की बलवत्ता, अग्नि की दाहकता, जलकी आप्ययकता, भृगु आदि मुनियों की महातपःसिद्धि, बृहस्पति की विद्या, विमानों की आकाशगति,
201375
201376 पर्वतों की स्थिरता, समुद्र की गम्भीरता, मेरु पर्वत की महोन्नतता, बौद्ध सिद्धान्त में सिद्ध शून्यतारूप सर्व उपद्रव शान्ति या ब्रह्मसाक्षात्कार सम्बन्धिनी सर्व अनर्थनिर्वाणशक्ति, मदिरा की मदचंचलता, वसन्त ऋतु की पुष्पमयता, वर्षा ऋतु की मेघशब्दता, यक्षों की मायामयता, आकाश की निर्मलता, हिम की शीतलता,ग्रीष्म ऋतु की तप्तताये और इनसे अतिरिक्त अन्यान्य बहुत-सी देश, काल और क्रियारूप नाना आकार विकारों से उत्पन्न, भूत, भविष्यत् और वर्तमान तीनों लोकों के अन्दर स्थित विचित्रशक्तियों का स्वस्थ, सम निर्विकार परमचैतन्यद्वारा, जो तत्-तत्शक्ति के कार्य के अनुसन्धान से युक्त है, निर्माण किया जाता है७६-९०॥
201377
201378 विचित्र पदार्थों की विचित्र प्रभा दिखाई देती है, ऐसी अवस्था में चित् की समता कैसे? इस पर कहते हैं।
201379 जैसे सूर्य की प्रभा वृत्ति से किये गये स्थाणु, पुरुष इत्यादि विकल्पों से रहित हो सब पदार्थों में समान रूपसे गिरती है वैसे ही सब वृत्तियों में प्रविष्ट चित् भी चित्तवृत्ति में स्थित विकल्पों से रहित होकर सैकड़ों पदार्थो में समानरूप से गिरती है ॥९१,९२॥
201380
201381 दिशा और काल के भेद से उत्पन्न वैषम्य भी उसमें नहीं है, ऐसा कहते हैं।
201382 जैसे सूर्य की प्रभा सब दिशाओं के मध्य में स्थित तीनों कालों में चेष्टा से युक्त प्रचुर पदार्थराशि को एक क्षण में प्रकाशित करती है वैसे ही यह निर्मल चिति सारे संसार की विशाल दृश्य शोभा को, जो तीनों कालों में स्थित है, एक क्षण में प्रथित कर देती है ।।९३॥
201383
201384 देश और काल के भेद स्वप्नदेश और स्वप्नकाल की दीर्घता के तुल्य अभिन्न कालवाले चैतन्य से ही भासित होते हैं, ऐसा कहते हैं। ___अखण्ड ही शुद्ध चिति अभिन्नकाल से सम्बद्ध होती हुई ही अतीत, अनागत आदि तीनों कालों की सैकड़ों कल्पनाओं से भिन्न-सी और प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान आदि अनन्त प्रमाण, प्रमेय और पुरुषों के भेद से भिन्न कलेवरवाली-सी प्रतीत होती है॥९३,९४॥
201385
201386 अतएव कालभेद और वृत्तिभेद होने पर उसके साक्षी चैतन्य का भेद नहीं है, इसलिए उसमें पूर्णता ही है, ऐसा कहते हैं।
201387 चैतन्य की, जिसे तीनों कालों का परिज्ञान है और जिसमें अनन्त वृत्तियाँ देखी गई हैं, पूर्णता ही, जिसका दूसरा नाम समता है, अवशिष्ट रहती है ॥९५॥
201388
201389 अतएव दो मधुर रसों का अथवा दो तीखे रसों का एक ही समय स्वाद लेने पर विषय का भेद रहने पर भी अनुभव का भेद नहीं होता, इसलिए विषय आदि का भेद चित् के भेद का प्रयोजक नहीं है, ऐसा कहते हैं। ___ शहद और नींबु आदि प्रत्येक की अनुभूति के समान एक काल में अनुभूत तुल्य रसवाले दो मधुर रसों से और दो कडुवे रसों से भी चिति समता को ही प्राप्त होती है यानी उनसे चिति में भेद नहीं होता है ॥९६॥
201390 घट, पट आदि विचित्र पदार्थ शोभा भी अन्योन्य के व्यावर्तक भेद संकल्पकला का त्याग की हुई, सूक्ष्म, सर्वगत, एकमात्र सत्ता अद्वैतरूप चिद्व्यवस्था एक ही समय में अनुभूयमान होती हुई समता से अनुभूत होती है विषमता से नहीं यानी विषयआदि का भेद चित् का भेदक नहीं
201391
201392
201393 उपशम प्रकरण है, यह दोनों का अर्थ है ॥९७,९८॥
201394
201395 भेदसंकल्पकला के त्याग का उपाय कहते हैं। चित्त से वाचारम्भण श्रुति द्वारा, 'नेति नेति' इत्यादि श्रुति द्वारा और आचार्योपदेश, स्वविचार आदि से भी सब दृश्य के अभाव का आश्रय कर वह चित्तरूप भाव शोक, मोह आदि के परिणामरूप दुःखता का तुरन्त त्याग करता है। फिर भी राग आदि के संस्कारों की दुष्टता से समयान्तर में शोक आदि की पुनः उत्पत्ति हो सकती है, अतएव सर्वदृश्यप्रतिषेधरूपअभाव से परमार्थसद् अद्वैतानन्दस्वभाव आत्मा का दर्शन कर वह चित्तरूप भाव राग आदि दुष्टता का भी त्याग कर देता है, क्योंकि रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' ऐसा भगवान् का वचन है, इसलिए बीज (राज आदि) के अभाव से भेद-संकल्पकला का त्याग सिद्ध हो जाता है, यह अर्थ है॥९९॥
201396
201397 उक्त अर्थ का प्रकारान्तर से उपपादन करते हैं।
201398 वर्तमान चेत्य की (दृश्य की) उपेक्षा करनेवाले, अतीत चेत्य के वासनारूपी बन्धनों से शून्य और चेत्य के आधारभूत तीनों कालों का दर्शन न कर रहे चैतन्य के भावी चेत्ययोग की भी भावना नहीं की जा सकती, अतएव समता ही अवशिष्ट रहती है ॥१००॥

201399 उक्त चिति वाणी व्यवहार के अगोचर होने से शाश्वत असत्ता को प्राप्त-सी होती है। नैरात्म्यसिद्धान्तदशा को (शून्यवादी की सिद्धान्तावस्था को यानीशून्यरूपता को) प्राप्त हुई सी स्थित होती है, चूंकि स्थित है, इसलिए वस्तुतः नैरात्म्यसिद्धान्तदशा को प्राप्त नहीं हुई है कारण कि सत् असत् नहीं हो सकता॥१०१॥

201400 जो (चित्) स्थित है वह शास्त्रीय व्यवहार में प्रत्यक् होने के कारण आत्मा है तथा बृहत् होने से ब्रह्म है, परमार्थ दृष्टि से तो उसमें वाणियों की प्रवृत्ति का अभाव होने से कुछ भी नहीं है। यदि प्रवृत्ति निमित्त की कल्पना से शब्द प्रवृत्ति कही जाय, तो संकोच हेतु का अभाव होने से सब प्रवृत्ति निमित्तों की कल्पना होने से वह सब है, क्योंकि 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' और 'स्मात् तत्सर्वम भवत्' इस श्रुति में दोनों प्रकारों का निरूपण है। सब दृश्यों का परम उपशम होने पर उनकी अवधि होने से लय को प्राप्त न हुई वह चिति परम समता 'मोक्ष' नाम से कही जाती है॥१०२॥

201401

201402 इस प्रकार भेदसंकल्प की कल्पना का त्याग उपायपूर्वक कहा । एवं कल्प की कल्पना में चिति की मन्दता के प्रसार के क्रम को कहते हैं।

201403 __ संकल्पसे कल्पित तो यह चितिपटलरूप आवरण से युक्त दृष्टि के समान मन्दाभास (मन्दप्रकाश) होने के कारण इस जगत् को परमार्थरूप से नहीं देखती है। जो चिति इष्ट-अनिष्ट संकल्परूप मलों से भीतर ओतप्रोत है वह जैसे जाल में बँधी हुई चिड़िया आकाशमार्ग से उड़ने में समर्थ नहीं होती वैसे ही सारे आकाश को व्याप्त करने में समर्थ नहीं होती है॥१०३,१०४॥

201404 जो कोई भी ये नेत्रविहीन पक्षियों की तरह मोहरूपी जाल में पड़े हैं, वे सब संकल्प कल्पना से ही पड़े हैं। विविध संकल्पों से परिवेष्टित अतएव विषयरूपी गड्ढों में गिरनेवाले मेरे पिता, पितामह आदि पूर्वजों ने यह दुःख शून्य अपरिच्छिन्न आत्मपदवी नहीं देखी। अपरिच्छिन्न आत्मपदवी के अदर्शन से गड्ढों में मच्छरों के तुल्य पृथिवी पर सुशोभित हुए वे बेचारे मेरे पिता, पितामह आदि कुछ ही दिनों में नष्ट हो गये। दुर्बुद्धि अतएव भोगरूपी दुःख की चाह वाले वे लोग यदि आत्मतत्त्व को जान गये होते, तो भाव और अभावरूपी अन्धे कुएँ में न

201405

201406 गिरते। सब जीव इच्छा-द्वेष से उत्पन्न द्वन्द्व मोह से यानी सुख-दुःख, शीत-उष्ण आदि के उपार्जन

201407 और प्रतीकार के अभिनिवेश से छिद्र में छिपे हुए कीड़ों के तुल्य हो गये हैं। जिसकी इष्ट और अनिष्टकल्पनारूपी मृगतृष्णा सत्यज्ञानरूपी मेघ से (द्वन्द्वताप की शान्ति द्वारा) शान्त हो चुकी है, उसका जीवन सार्थक है ॥१०५-११०॥

201408

201409 केवल सत्यज्ञान से इष्टानिष्ट कल्पनारूप मृगतृष्णा का कैसे नाश हो सकता है ? ऐसा यदि कोई कहे, तो उस पर उसके असत् होने से ही उसकी शान्ति होती है, ऐसा कहते हैं।

201410 चाँदनी की मन्दोष्ण एवं कलंकयुक्त (काली) छबि की तरह निरन्तर निर्मल आकारवाली इस शुद्धचित् की कल्पनाएँ कहाँ से हो सकती है ? अब अखण्डवाक्यार्थ का साक्षात्कार कर अखण्ड वाक्यार्थरूप से स्थिति प्राप्त हुए अत्यन्त दुर्लभ आत्मा को प्रेम से नमस्कार करते हैं। हे लोगों के ज्ञानप्रकाश में हेतुभूत मणिरूप, हे देव, आप चिरकाल में प्राप्त हुए हो । अविच्छिन्न चिदात्मरूप मुझ आत्मा को नमस्कार है ॥१११,११२॥

201411 हे भगवन्, चिरकाल तक मैंने आपका विचार किया है, आपको प्राप्त किया है, अपने पारमार्थिकरूप से अभिव्यक्त किया है और विकल्पों से आपका उद्धार किया है, आप जो है वह है आपको नमस्कार है । मुझ रूप आप अनन्त को, मुझरूप आप शिवदेवाधिदेवपरम परमात्मा को नमस्कार है। मेघरूपी आवरण से शून्य परिपूर्ण चन्द्रबिम्ब के तुल्य कलनारूपी आवरण से रहित अपने ही रूप को, जो आनन्दैकरस स्वात्मा में स्वयं (अन्य किसी आधार के बिना) अपने पारमार्थिकरूप से स्थित, स्व-प्रकाश स्वाधीन आनन्दवाला है, अभिन्नरूप मैं प्रणाम करता हूँ ॥११३-११५॥

201412

201413 चौंतीसवाँ सर्ग समाप्त

201414 पैंतीसवाँ सर्ग साक्षात्कृत आत्मा का मन में विचारकर और प्रणाम कर उसके बल से जीते गये

201415 __ बन्धनों का अनुसन्धान कर प्रह्लाद का प्रसन्न होना। प्रह्लाद ने कहा : 'ओमिति ब्रह्म (ॐ ब्रह्म है), ओमितीदं सर्वम् (ॐ यह सब है)। एतद्वै सत्यकाम परमचापरं च ब्रह्म यदोंकारः' (हे सत्यकाम, यह पर और अपर ब्रह्म है, जो यह ओंकार है।) इत्यादि श्रुतियों से सबके अध्यारोपवाले ब्रह्म का बोधक और सबके अपवाद से परिशिष्ट ब्रह्म का बोधक 'ॐ' ही जिसका स्वानुरूप अभिधान है और विकारों से रहित यह आत्मा ही जो कुछ इस जगतीतल में स्थित है वह सब कुछ है॥१॥

201416

201417 यह आत्मा एकमात्र देह के अन्तर्गत है, यह बाह्य सूर्य आदि सब कुछ कैसे हो सकता है ? ऐसी यदि कोई शंका करे, तो सूर्य आदि बाह्यपदार्थों का प्रकाशक होने से, ऐसा कहते हैं।

201418 यह चेतन मेदा, अस्थि, मांस, मज्जा और रक्त आदि रूप देहपरिमित नहीं है, किन्तु उससे अतीत है। सूर्य आदि के अन्दर स्थित दीपकरूप यह सूर्य आदि को प्रकाशित करता है ॥२॥

201419

201420 केवल उससे प्रकाश्य होने के कारण सब कुछ तदात्म कैसे है ? ऐसी यदि किसी को शंका हो, तो उस पर कहते हैं।

201421

201422

201423 ____ चूँकि अग्नि आदि की उष्णस्वभावता चित् के अधीन उष्णता के भान के अधीन है, इसलिए चिदात्मा ही स्वसत्ता से अग्नि को उष्ण करता है एवं जल को, जो अपनी सत्ता से ही सत्तावाला है, रसरूप से प्रगट करता है। इसी प्रकार जैसे राजा भोगों को भोगते हैं वैसे ही वह अन्यान्य इन्द्रियानुभावों का भोग करता है ॥३॥

201424 सदा निष्क्रिय रहता भी वह बैठे हुए की तरह गति आदि व्यापार से विरत नहीं है, क्योंकि वायु और सूर्य रूप से सदा गतियुक्त है। कालरूप से सदा चलता हुआ भी कुलाल के चक्र के समान एक तिल भर भी इधर-उधर नहीं जाता, व्यवहार रहित होने पर भी सब व्यवहार में स्थित है, कर्म करता हुआ भी उनके फल से लिप्त नहीं होता।

201425 (यदि कोई शंका करे कि पूर्वजन्म के कर्मों से इस समय सुख-दुःख से लिप्त होता है और इस समय यहाँ पर किये गये कर्म से परलोक में सुख-दुःख से लिप्त होगा) ॥४॥

201426

201427 ऐसी परिस्थिति में 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' ऐसा कैसे कहते हैं ? तो इस पर कहते हैं। - पूर्वजन्म में, आज और इस समय इस लोक में, पर लोक में तथा इसलोक की सन्धिरूप स्वप्न में शास्त्र से अनिषिद्ध (विहित) शुभ कर्म के फलों का भोग करता हुआ और शास्त्रनिषिद्ध अशुभ कर्मों के फलों का भोग करता हुआ भी यह सब भोगवृत्तियों में सम ही रहता है। भाव यह कि दृश्य भोगों से द्रष्टा में विकार का संभव नहीं है ॥५॥

201428

201429 यदि कोई कहे कि भोग यदि भोक्ता का स्पर्श नहीं करते हैं, तो भोगों से कर्मों की सफलता कैसे होगी? तो इस पर कहते हैं।

201430 । वस्तुतः भयरहित यह आत्मा ही तत् तत् कर्मों के अनुरूप स्वयं होता है और उत्पन्न हुआ ब्रह्मा से लेकर तृणपर्यन्त भोक्ता और भोगों तथा उनके आधार चौदह भुवनों को केवल अपनी सन्निधि से घुमाता रहता है। वही इसका कर्मफल है॥६॥

201431 ___ यदि कोई शंका करे कि आत्मा में यदि स्पन्दन ही नहीं है, तो वह जगत् को कैसा घुमायेगा, तो इस पर कहते हैं।

201432 नित्य आत्मसत्ता ही स्पन्दसत्ता है, इसलिए वह सदा चलनेवाले देवरूपवायु से भी नित्यस्पन्दमय है। नित्यस्थाणु से भी बढ़कर निष्क्रिय है और नित्य आकाश से भी बढ़कर लेपरहित है॥७॥

201433

201434 यदि कोई कहे कि मन अथवा इन्द्रियाँ ही देहादि को कर्म में प्रवृत्त करती हैं, आत्मा नहीं करता, तो इस पर कहते हैं।

201435 जैसे वायु पल्लवों में हलचल पैदा करता है वैसे ही यह आत्मा मन में क्षोभ पैदा करता है। जैसे सारथि घोड़ों को हाँकता है वैसे ही यह अपनी इन्द्रियों को तत-तत कार्यों में प्रवृत्त करता है॥८भोगों का भोग करनेवाले विभु आत्मा सम्राट् के समान अपना आत्मा में स्वस्थ होकर स्थित होता हुआ भी अतिदुर्दशाग्रस्त पुरुष के समान देहरूपी घर में सदा कर्मनिरत रहता है। इसीका सदा अन्वेषण करना चाहिये, इसीकी स्तुति करना चाहिये और इसीका ध्यान करना चाहिये । खोजे गये इसीसे पुरुष जरामरणरूपी संसार से पार होकर परमपद को प्राप्त होता है। सभीके शरीररूपी पद्मगर्भ में भ्रमररूप यह केवल ज्ञान से प्राप्त होने के कारण अत्यन्त सुलभ है। अत्यन्त आप्त बन्धु के समान केवल स्मरणमात्र से ही वश में हो जाता है ॥९-११॥

201436 दूरदेशवर्ती मित्र आदि का जोर से चिल्लाकर पुकारने से और

201437

201438 नजदीक में स्थित मित्र का केवल पुकारनेमात्र से लाभ हो जाता है। किन्तु यह तो बिना जोर से पुकारे अपने शरीर से ही प्राप्त हो जाता है तथा केवल प्रणव के उच्चारण से थोड़ा स्मरण करने पर क्षणभर में सन्मुख हो जाता है॥१२॥

201439 जैसे सेवित होने पर सर्वसम्पत्तिशाली धनी को अभिमान या गर्व हो सकता है वैसे सेवन किये जा रहे सर्वसम्पत्तिशाली इसको तनिक भी मान या गर्व नहीं होता ॥१३॥

201440

201441 कैसे यह देह में विद्यमान रहता है ? ऐसा प्रश्न होने पर कहते हैं।

201442 फूलों में सुगन्ध की तरह, तिलों में तेल की तरह और रसों में माधुर्य की तरह वह सब शरीरों में स्थित है ॥१४॥

201443 जैसे चिरकाल से पहले न देखा गया और तत्काल आगे देखा गया पिता आदि बन्धु परिज्ञान में नहीं आता है वैसे ही सदा हृदय में विद्यमान भी यह चेतन अविचारवश ज्ञात नहीं होता |१५॥|

201444 जैसे प्रिय बन्धुजन के प्राप्त होने पर परम आनन्द होता है वैसे ही विचार के द्वारा इस परमेश्वर के ज्ञात होने पर परमानन्द होता है|१६॥

201445 अतिशय आनन्द देनेवाले इस परमात्मरूप परम बन्धु के दर्शन होने पर वे दृष्टियाँ प्राप्त होती हैं, जिनसे मरणादि विच्छेद नहीं होता। सब ओर से स्नेह आदि पाश टूट जाता हैं, काम आदि सब शत्रु नष्ट हो जाते हैं और तृष्णाएँ जैसे दुष्ट चूहे घरों को छिन्न-भिन्न करते हैं वैसे मन को छिन्न-भिन्न नहीं करती ॥१७,१८॥

201446

201447 एकमात्र उसके विज्ञान से सर्वविज्ञान होता है, ऐसा कहते हैं।

201448 इस परमात्मा का दर्शन होने पर सारा जगत् दृष्ट होता है, इसके सुनने पर सब सुना जाता है, इसका स्पर्श होने पर सारे जगत् का स्पर्श हो जाता है तथा इसके रहने पर जगत् स्थित होता है यानी जगत् उसकी सत्ता के अधीन सत्तावाला है॥१९॥

201449

201450 'एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।' इस श्रुति का अवलम्बन करके कहते हैं।

201451 सोये हुए लोगों के बीच में यह जाग्रत् रहता है, अविवेकियों के ऊपर प्रहार करता है, दुःखियों की आपत्ति दूर करता है और जो महात्मा नहीं हैं, उनको मनोवांछित देता है । जगत् स्थिति में यह आत्मा ही जीव होकर लोकों में विचरण करता है, भोगों में विलास करता है और वस्त्र, आभूषण, समान, उत्सव आदि वस्तुओं में शोभित होता है ॥२०,२१॥

201452

201453 असाधारण जीवभेदभ्रमदशा में भी इसकी साधारण एकात्म्यस्फूर्ति की क्षति नहीं होती, ऐसा कहते हैं। ___ अतः जैसे मिरचों में तीक्ष्णता रहती है वैसे ही शान्तात्मा से आत्मा का ही अनुभव करता हुआ यह सब देहों में स्थित है ॥२२॥

201454 चेतना (पूर्वकाल और उत्तरकाल का अनुसन्धान) और कलना (वर्तमान दर्शन) रूपी,बाह्य और आभ्यन्तर चेतनोपाधियों में स्थित यह जगत पदार्थों के संभार में तो अधिष्ठान सत्ता सामान्य स्वभाव को प्राप्त हुआ है|२३॥

201455 आकाश में यह शून्यता है, वायु में यह स्पन्दन है, तेज में यह प्रकाश है, जल में यह मधुर रस है, पृथिवी में काठिन्य है, अग्नि में यह उष्णता है, चन्द्रमा में यह शीतलता है और सब जगतों में यह सत्ता है॥२४,२५॥

201456 काजल में जैसे कालिमा है, हिमकण में जैसे शीतलता है, पुष्पों में जैसे सुगन्ध है वैसे ही देह में देहपति (आत्मा) प्रकाशित होता है ॥२६॥

201457

201458 इसकी मन, इन्द्रिय आदि से व्यावृत्त सर्वक्षेत्र साधारण प्रकाशता को ही दिखलाते हैं। जैसे सत्ता सर्वगत है, जैसे काल सर्वगत है और जैसे राजा की प्रभुशक्ति सर्वदेश में व्याप्त होती है

201459

201460

201461 वैसे ही नेत्र आदि के व्यापारों और मानसिक व्यापारों से युक्त जो बाहरी और भीतरी प्रकाश है, वह आत्मा का ही कार्य है यानी वह प्रकाशैकस्वभाव है। इसी प्रकार सूर्य-चन्द्रादि सब देवताओं का भी बोधक यह प्रसिद्ध महादेव मैं ही हूँ। मेरी दूसरी कल्पना ही नहीं है ॥२७,२८| जैसे अत्यन्त सूक्ष्म रेणु से आकाश का सम्बन्ध नहीं होता, जैसे जल से कमल दल का सम्बन्ध नहीं होता और जैसे पाषाण का भय, कम्प आदि से सम्बन्ध नहीं होता वैसे ही मेरा अन्यों से सम्बन्ध नहीं है ।।२९॥

201462 तुम्बी के ऊपर जलधाराओं के तुल्य देह में सुख-दुःख गिरें अथवा न गिरें उससे तुम्बी के आकाश के तुल्य हम लोगों की कौन क्षति है ? ॥३०॥

201463 दीपक के अंगभूत तेल, बत्ती, बर्तन आदि का अतिक्रमण करके निकला हुआ दीप प्रकाश जैसे रस्सी से नहीं बाँधा जाता वैसे ही सब पदार्थों से अतीत मैं बद्ध नहीं होता हूँ। काम, भाव, अभाव और इन्द्रियों से हमारा क्या सम्बन्ध है ? । भला बतलाइये तो सही आकाश किससे बाँधा जाता है और मन किससे विनष्ट किया जाता है। भाव यह कि अमूर्त होने से जैसे आकाश का बाँधना सम्भव नहीं है, मन का ताड़न सम्भव नहीं है वैसे ही काम, भाव, अभाव और इन्द्रियों से हमारा कोई सम्बंध नहीं है ॥३१,३२॥

201464 शरीर के सैकड़ों टुकड़े होने पर शरीरी के (आत्मा के) कौन खण्ड खण्ड होते हैं, घड़ा चाहे टुटे, फूटे या ध्वस्त हो जाय, पर घटाकाश की क्या क्षति हुई ? ॥३३॥

201465 अदृश्य पिशाच के समान यह मिथ्या मन उदित हुआ है, ज्ञान से (मन से अतिरिक्त आत्मा के ज्ञान से) जड़ मन का विनाश होने पर हमारी क्या क्षति हुई ? पहले (अज्ञानावस्था में) जिसकी सुख-दुःखमयीवासना है, इस प्रकार का मेरा मन हुआथा, अब तो मेरी एकमात्र अपरिच्छिन्न सुख विश्रान्तिहो गई है॥३४,३५॥

201466 अन्य भोग करता है, अन्य ग्रहण करता है, अन्य की अनर्थगति होती है, यह देखता है इस भोक्ता आदि की एकता के कारण अध्यासरूप मूर्खता किस जादूगर की चक्की के समान घुमाने की चातुरी है॥३६॥

201467 प्रकृति भोग करती है, मन ग्रहण करता है, देह को क्लेश प्राप्त होता है, आत्मा प्रवृत्ति आदि से दुष्ट (दोषारोपित) होता है। विचार करने पर केवल आत्मा में कुछ भी मूर्खता नहीं है, इसलिए कोई क्षति नहीं है॥३७॥

201468 न मेरी भोग भोगने की अकांक्षा है और न भोगों के त्याग में मेरी वांछा है जो आता है वह आये और जो जाता है वो जाये ॥३८॥

201469 सुखों की मुझे अपेक्षा नहीं है और दुःखों में मेरी उपेक्षा नहीं है। सुख-दुःख चाहे आये अथवा जाये मैं इनमें मौन हूँ ॥३९॥

201470 विविध वासनाएँ मेरे शरीर में चाहे अस्त को प्राप्त हों चाहे उदित हों, न इस वासनाओं में मैं हूँ और न ये मेरी कोई है ॥४०॥

201471 अत्यन्त विनष्ट हुए विवेकरूप सर्वस्व को दूरकर इतने समय तक अज्ञानरूपी शत्रु ने मुझे क्लेश पहुँचाया, किन्तु इस समय उत्पन्न हुए सर्वांग सुन्दर श्रीविष्णुप्रसाद से परम तत्त्व का ज्ञान पाकर मैंने इसका त्याग कर दिया है ॥४१,४२॥

201472 इस समय परम ज्ञानरूपी मन्त्र से इस अहंकाररूपी पिशाच को शरीररूपी वृक्ष के खोखले से मैंने निकाल दिया है ॥४३॥

201473 अहंकाररूपी यक्ष से विहीन यह मेरा शरीररूपी महान वृक्ष अत्यन्त पवित्रता को प्राप्त होकर प्रफुल्लित वृक्ष के समान सुशोभित हो रहा है॥४४॥

201474 दुराशारूपी दोष का नाश होने पर विवेकरूपी धन समृद्धि को प्राप्त कर मेरी मोहरूपी दरिद्रता नष्ट हो चुकी है, अतएव मैं परमेश्वररूप से स्थित हूँ॥४५॥

201475 मैंने ज्ञातव्य सब कुछ जान लिया है तथा द्रष्टव्य सब कुछ देख लिया है। इस समय मुझे वह वस्तु प्राप्त हो चुकी है, जिससे कुछ भी अप्राप्त नहीं रहता है । मैं ऊँची और विस्तृत पारमार्थिक भूमिका को प्राप्त हो चुका हूँ, जिसमें अनर्थों का नाम-निशान नहीं है, विषरूपी

201476

201477 साँप नहीं रह गये हैं, आशारूपी मृगतृष्णा शान्त हो चुकी है, मोहरूप कुहरा नष्ट हो गया है, जिसकी चारों दिशाएँ रजो गुण (धूलि) से रहित है और जिसमें शीतल शान्तिरूपी वृक्ष है। विष्णु भगवान् की स्तुति से, प्रणाम से, प्रार्थना से, शम और नियम से मैं भगवान् आत्मा को पा चुका हूँ और मैंने इसे भलीभाँति जान लिया है। भगवान् विष्णु के अनुग्रह से विनाशी ब्रह्मरूप भगवान् आत्मा, जो अहंकार से शून्य है, चिरकाल से मेरे स्मृति पटल पर आरूढ़ हो गये हैं। वासनारूपी घोर वनों में, जहाँ पर इन्द्रियरूपी साँपों के अनेक बिल हैं, मरणरूपी बड़े-बड़े गड्ढे हैं, तृष्णारूपी करंजकुंज (करंजों की झाड़ियाँ) हैं, जो काम कोलाहल से पूर्ण हैं, जिनमें दुःखरूपी वनाग्नियाँ धधकती हैं तथा दुःखदायी वनाग्नि के सदृश क्रूर पर धन-प्राण हरनेवाले (चोर) हैं, अहंकार रूपी शत्रु ने नीचे गिरने और ऊपर चढ़ने के तुल्य लोकों की विपत्ति और सम्पत्तियों से, अधोगति और उत्तमगतियों से, आविर्भाव और तिरोभावोंसे एवं आशा पाशों की विविध चेष्टाओं द्वारा मुझे ऐसे ही सर्वस्व हरण द्वारा पीड़ित किया, जैसे कि रात्रि के समय अल्प बलवाले पुरुष, को जंगल में पिशाच पीड़ित करता है। किन्तु इस समय मैंने प्रसन्न हुए विष्णु भगवान के बहाने अपनी ही क्रिया-शक्ति से स्वयं विवेक को उद्दीप्त कर लिया है। उक्त विवेक से परमेश्वर आत्मा के प्रबुद्ध होने पर मैं उस अहंकाररूपी पिशाच को ऐसे ही नहीं देख रहा हूँ जैसे कि सूर्य के उदित होने पर अन्धकार नहीं दिखाई देता है। जैसे बुझे हुए दीपक की गति ज्ञात नहीं होती यानी वह कहाँ चला जाता है यह मालूम नहीं होता वैसे ही मनरूपी बिल में निवास करनेवाले उस अहंकररूपी पिशाच की गति को परमेश्वररूप मैं नहीं जानता हूँ। जैसे

सूर्योदय होने पर चोर भागने की तैयारी करता है वैसे ही ईश्वररूपी आपका साक्षात्कार होते ही मेरा अहंकार भागने के लिए तत्पर हो गया। पिशाच की नाईं भ्रान्तिवश मिथ्या उदित हुए अहंकार के चले जाने पर मैं जिससे अजगर भाग गया हो उस बगीचे के तुल्य स्वस्थ होकर बैठा हूँ| इस जगत् में ज्ञानवान् मैं अहंकाररूपी चोर से छुटकारा पा चुका हूँ और चिरकाल से निवृत्त हुआ हूँ यों सोचकर मैं विश्रान्ति को प्राप्त हो रहा हूँ और निर्वाण को प्राप्त हो रहा हूँ। वर्षा ऋतु की जलराशि से सींचे गये अतएव वनाग्नि की लपटों से रहित पवन के समान मैं हृदय में शीतलता को प्राप्त हो गया हूँ। मेरी आशारूपी मृगतृष्णा शान्त हो चुकी है। आत्मतत्त्व के विचार से अहंकार के परिमार्जित होने पर क्या मोह है, क्या दुःख है, क्या तुच्छ आशाएँ हैं और क्या मानसिक चिन्ताएँ हैं यानी ये कुछ भी नहीं रहते हैं। जैसे चित्रनिर्माण की चेष्टा दीवार में ही होती है आकाश में नहीं होती वैसे ही अहंकार के रहते ही नरक, स्वर्ग, मोक्ष आदि भ्रम होते हैं। जैसे वस्त्र के मलिन होने पर उसमें कुंकुम का रंग शोभित नहीं होता है वैसे ही चित्त में अहंकारावेशरूप पित्तज उन्माद के रहने पर ज्ञान चमत्कार शोभित नहीं होता है। अहंकारूपी मेघ से शून्य, तृष्णारूपी मूसलाधारवृष्टि से रहित चित्तरूपी शरत्कालीन आकाश में आत्मरूपी चन्द्रमा के प्रकाश से शोभित होनेवाली निर्मलता शोभित होती है। हे आत्मन्, अहंकाररूपी कीचड़ से हीन, अत्यन्त प्रसन्न आनन्द के सरोवर प्रत्यगात्मरूप तुमको (ब्रह्म) बार बार नमस्कार है ॥४६-६६॥

हे आत्मन्, जिसके इन्द्रियरूपी भयंकर मगर शान्त हो गये हैं, जिसका चित्तरूपी बड़वानल नष्ट हो गया ऐसे आनन्द के सागर प्रत्यगात्मरूप तुमको (ब्रह्म) बारबार नमस्कार है। जिससे अहंकाररूप मेघ चला गया है और आशारूपी वनाग्नि जिसमें शान्त हो चुकी ऐसे निश्चल आनन्द पर्वतरूप प्रत्यगात्म ब्रह्म को पुनः पुनः नमस्कार है॥६७,६८॥

हे आत्मन्,

जिसमें आनन्दरूपी कमल खिले हैं और चिन्तारूपी लहरें शान्त हो चुकी हैं ऐसे सुन्दर मानसरोवररूप प्रत्यगात्मभूत तुमको पुनः पुनः नमस्कार है। बुद्धि और उसकी वृत्ति में प्रतिबिम्बित चैतन्य ही जिसके पंख है, जो हृदयरूपी कमल के मध्य में निवास करता है और जो मानसरोवर में हंस के समान सबके मन का हंसरूप है ऐसे आत्मा को बारबार नमस्कार है॥६९,७०॥

हे पूर्णात्मन्- 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इत्यादि श्रुति में कही गई सत्रह कलाओं से अथवा 'षोडशकलः सोम्यपुरुषः' इस श्रुति में दिखलाई गई सोहल कलाओं से जिसने अपने रूप की कल्पना है, वस्तुतः जो निरवयव है, सदा उदित अमृतरूपी चन्द्ररूप (a) आपको नमस्कार है। सदा उदित, सन्ताप न पहुँचानेवाले, हृदय के अन्धकार (अज्ञान) का नाश करनेवाले, सर्वव्यापी होने पर भी अदृश्य, चैतन्यरूपी सूर्य को पुनः पुनः नमस्कार है ॥७१,७२॥

तेलरहित, परम प्रेम को उद्दीप्त करनेवाले, वृत्ति द्वारा निष्क्रमणरूप बत्ती से युक्त सब वस्तुओं के स्वभाव के आधाररूप बुद्धिप्रकाशक चैतन्यरूप दीपक को बार-बार नमस्कार है ॥७३॥

अब मेरा पौरुष सफल है, यों उसका अभिनन्दन करते हैं।

जैसे लोहे के घन से तपा हुआ लोहा टूट जाता है वैसे ही शम, दम आदि से युक्त मन से कामाग्नि से सन्तप्त मन को मैंने जबरदस्ती नष्ट कर दिया है। प्रत्यगात्मोन्मुख चक्षु आदि इन्द्रियों से बाह्य पदार्थोन्मुख इन्द्रियों को नष्ट कर, प्रत्यगात्मोन्मुख मन से बाह्य पदार्थोन्मुख मन का उच्छेद कर और प्रत्यगात्मोन्मुख अहंकार से बाह्यपदार्थोन्मुख अहंकार उच्छेदकर अवशिष्ट चिन्मात्र में सर्वोत्कृष्ट रूप से स्थित हूँ। श्रद्धा से अश्रद्धा का उच्छेद कर, अतृष्णा से तृष्णा का त्याग कर, विचारवती बुद्धि से अविचार, सन्देहादि रूप अप्रज्ञा का विनाशकर ज्ञातृत्वाभिमानशून्य ज्ञानमात्रस्वभाव ही तुम हो, ऐसे प्रत्यक्चैतन्यरूप तुमको नमस्कार है। मन से उच्छिन्न मन के निरहंकार होने पर तथा ब्रह्महंभाव से देहादि में अहंभाव के विनष्ट होने पर केवल स्वच्छ चिन्मात्रस्वभाव में रहता हूँ। भावना में हेतुभूत बुद्धि से रहित, अहंकाररहित, मनरहित, इच्छा हेतुभूत चित्त से शून्य मेरा शरीर एकमात्र प्राणनक्रिया से शुद्धस्वरूपवाले जीवन्मुक्त आत्मा में ही स्थित है। लीला से ही भोग-ऐश्वर्यदान द्वारा अपने अनन्त भक्तों पर अनुग्रह करनेवाले ब्रह्मा, विष्णु आदि से भी उत्कृष्ट निरतिशयानन्द विश्रान्ति, जो परम शान्ति से युक्त है, मुझे प्राप्त हो गई । मेरा मोहरूपी वेताल शान्त हो चुका है, अहंकाररूपी राक्षस मुझको छोड़कर चला गया है और कुत्सित आशारूपी पिशाचिनी से मैं छुटकारा पा चुका हूँ, अतएव मैं सन्तापरहित हो गया हूँ। तृष्णारूपी रस्सी को तोड़कर दुरहंकाररूपी चिड़िया मेरे शरीररूपी पिंजर से उड़कर न जाने कहाँ चली गई है। निबिड़ अज्ञानरूपी घोंसले को ज्ञानाभ्यासवश चूर-चूर करके उठा देने पर अहंभाववरूपी पक्षी मेरे शरीररूपी वृक्ष से उड़कर न मालूम कहाँ चला गया है। बड़ी प्रसन्नता की बात है कि दुराशाओं से और लम्बे अरसे से दुष्ट देह आदि में आत्मतत्त्व के अभिमान से मलिन और भयरूपीसो के लिए हितैषी बहुत-सी मेरी दुर्वासानाएँ समाधि से उच्छिन्न हो गई हैं।७४-८३॥

अब नींद टूटने पर स्वप्न की दुर्दशा की तरह अपना पहले की अहंकार दशा का स्मरणकर

चंद्रमा के पक्ष में प्रसिद्ध सोलह कलाओं से जिसका रूप बना हुआ है, कला से अतिरिक्त देवतारूप और अमृतस्वरूप, ऐसा अर्थ करना चाहिये।

आश्चर्य करते हैं। __ इतने समय तक मैं कौन हुआ? इससे यह मैं मिथ्या ही दृढ़ अहंकार को प्राप्त हुआ, ऐसा आश्चर्य है। आज मैं अनुभव में आ रहे निरतिशयानन्द स्वभाववाला हो गया हूँ। मेरी साक्षात्कारवृत्ति अपरिच्छिन्न ब्रह्माकार हो गई है, क्योंकि अहंकाररूपी काले बादल ने मेरा सर्वथा त्याग कर दिया है। मैंने भगवान् आत्मा का वाक्य प्रमाण से दर्शन कर लिया है और उनका मनन से ज्ञान भी कर लिया है। समाधि में मन से श्लेषपूर्वक उन्हें पा लिया है और समाधि में उनका अनुभव कर लिया है। अपने शरीर के समान सदा अनुभूति में उनका नियोग भी कर लिया है। कहा भी है : देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते॥

(देहात्मज्ञान के समान जिसे देहात्मज्ञान का बाधक ज्ञान हो जाता है, वह मुक्ति न चाहता हुआ भी मुक्त हो जाता है) ॥८४-८६॥

अब दोष और विक्षेपरहित मेरा मन शान्त हो गया है, ऐसा कहते हैं। विषयरहित, अतएव मनन और एषणारहित, अहंकारभ्रमों से सर्वथा मुक्त अतएव निश्चेष्ट, रागों के सम्पर्क से रहित और भोगोत्कण्ठा से शून्य मेरा मन ईंधनरहित अग्नि के समान शान्ति को प्राप्त हो गया है ।।८७॥

मन की शान्ति से ही सब आपत्तियों की निवृत्ति और निरतिशय आनन्दरूप आत्मा की प्राप्ति का निर्देश करते हुए उपसंहार करते हैं।

विविध योनियों में जन्मपरम्पराओं और काम, लोभ, मोहादि दोषों को देनेवाली, चिरकाल तक एकमात्र दुःखरूप, क्षण-प्रतिक्षण में विचित्र दुःखरूप, असह्य, दुस्तर बड़ी-बड़ी आपत्तियाँ नष्ट हो गई है और चैतन्यघन अद्वितीय पूर्णानन्द आत्मा प्राप्त हो गया है, कारण कि प्रत्यगात्मा में अज्ञानजाड्य ज्ञान से बाधित हो चुका है ।।८८॥

पैंतीसवाँ सर्ग समाप्त

छत्तीसवाँ सर्ग दुर्लभ आत्मा को प्राप्तकर बारबार प्रणाम कर रहे प्रह्लाद का आत्मा की स्तुति, अभिनन्दन और जैसे प्रिया प्रिय के साथ एकान्त में रमण करती है वैसे ही आत्मा के साथ एकान्त में रमण करना।

प्रह्लाद ने कहा : मानुष आनन्द से लेकर हिरण्यगर्भ के आनन्दपर्यन्त सब सुखोत्कर्ष के स्थानों से भी बढ़कर आनन्दरूप प्रत्यगात्मा चिरकाल से मेरे स्मृतिपट पर आरूढ़ हुआ है। हे भगवान्, तुम भाग्य से मुझे प्राप्त हुए हो। अपरिच्छिन्न स्वभाववाले तुमको नमस्कार है। दर्शन कर प्रणाम करके चिरकाल तक समाधि में क्षीर-नीर की तरह सम्मिलित रूप से मेरे द्वारा आपका आलिंगन किया जाता है । हे भगवान्, तीनों भुवनों में तुम्हारे सिवा मेरा कौन परम प्रिय होगा ? जब तक तुम मिलते नहीं, तुम्हारे दर्शन नहीं होते तब तक मृत्यु होकर तुम अभक्तों का नाश करते हो और भक्तों की रक्षा करते हो, उपासना आदिकर्मों से आराधित होकर वरदान देते हो, स्तुतिकर्ता आदि के रूप से स्तुति करते हो, गमनकर्ता के रूप से चलते हो और सर्वरूप से व्यवहार करते हो । मैंने तो यह नित्य अपरोक्ष स्वभाव आत्मा को पा लिया है और देख लिया है। अब मेरे प्रति क्या करते हो अथवा कहाँ जाते हो? भाव यह

उपशम प्रकरण कि तुम इस समय पहले की नाईं अन्यत्र नहीं जा सकते और कुछ कर नहीं सकते॥१-३॥

201509 हे विश्वजनीन, आपने अपनी सत्ता से सकल विश्व को भर रक्खा है, अतः नित्य सब जगह आप दिखाई देते हैं। अब इस समय आप कहाँ भागते हो? हम दोनों का बहुत से जन्मों से व्यवहित अज्ञान व्यवधायक था। आज उसका नाश होने से अत्यन्त अभेदरूप समीपता पैदा हो गई है। हे बान्धव, बड़े भाग्य से मैं आपको देख पाया हूँ। आप कृतकत्य हैं, कर्ता हैं, सबका भरणपोषण करनेवाले हैं, आपको बारंबार नमस्कार है । आप संसाररूपी पत्ते के वृन्तरूप, नित्य और निर्मल हैं, आपको नमस्कार है। हाथ में चक्र और कमल धारण करनेवाले (विष्णुरूप) आपको नमस्कार है। अर्धचन्द्र धारण करनेवाले शिवरूप आपको नमस्कार है । देवताओं के अधिपति (इन्द्ररूप) आपको नमस्कार है। कमलयोनि (ब्रह्मारूप) आपको नमस्कार है ॥४-७॥
201510 व्यवहार दृष्टि से हम दोनों का लहर और लहर के जल के
201511 समान जो यह भेद है, वह व्यवहारदृष्टि या भेद असत्य कल्पना ही है। प्रवाह से अनादि, भाव और अभावों से विकसित होनेवाली, अनन्त वस्तुओं की विचित्रता से पूर्ण स्वरूपवाली अनन्त कल्पना से आप ही विस्तार को प्राप्त हुए हैं। पहले स्रष्टव्य (सृष्टि करने योग्य) पदार्थों का दर्शन करनेवाले आपको नमस्कार है तदनन्तर स्रष्टव्य पदार्थों की सृष्टि करनेवाले आपको नमस्कार है और सृष्टि करके अनन्तरूपों से विकास को प्राप्त होनेवाले आपको नमस्कार है अतएव सर्वस्वभाव और अधिष्ठानरूप से सर्वव्यापी आपको नमस्कार है ।।८-१०॥
201512
201513 इतने समय तक मेरे स्वरूप से आप ही मेरे अभिप्रायानुकूल चलने से श्रान्त हो गये हैं, इस समय आपने ही अपने को विश्राम के लिए प्राप्त कर लिया है, ऐसा कहते हैं।
201514 मद्भाव को (जीवभाव को) प्राप्त हुए त्वत्स्वरूप मैंने, जो अपने कामादिदोषों, के अनुसार उपदिष्ट असन्मार्ग में प्रवृत्त होने के कारण नष्ट हुआ अतएव तिरोहित आत्मभाववाला तथा दीर्घ दुःख का भाजन हुआ, प्रत्येक जन्म में चिरकाल तक ऊपर, नीचे और मध्य लोको में बहुत से संसारभ्रम देखे तथा उनमें विवेक के अनुकूल दृष्टान्त दृष्टियाँ देखी। उस बहिर्लोक के दर्शन से आपने अपने को प्राप्त नहीं किया। तीनों लोको के दर्शन से तनिक भी पुरुषार्थरूप प्राप्त नहीं हुआ। यह सारा जगत् मिट्टी, काष्ठ, पत्थर और जलमात्र है । हे देव, जिसकी प्राप्ति होने पर पुरुषार्थेच्छा पूर्ण होती है, ऐसी वस्तु आपके सिवा इस जगत् में दूसरी नहीं है ॥११-१३॥
201515
201516 हे देव, आज यह तुम मुझे मिल गये हो, मैंने तुम्हें देख लिया है और मुझे तुम्हारा स्वरूप परिज्ञात हो गया है। मुझे तुम्हारी प्राप्ति हो गई है, तुमको मैंने ग्रहण कर लिया है, तुम मोहशून्य हो गये हो, तुमको नमस्कार है ॥१४॥
201517
201518 कैसे मैं देखा गया, ऐसा यदि कहो, तो चाक्षुष आदि सब वृत्तियों के प्रकाशन रूप से प्रतिबोधविदित् मतम्' (ब्रह्म प्रत्येक बोध में ज्ञात होता है) इस श्रुति में प्रदर्शित उपाय से मैंने तुम्हें देखा, ऐसा कहते हैं। __ हे देव, अन्तःकरण के चक्षु द्वारा घटादिदेश निर्गमन में घटावच्छिन्न चैतन्यरूप जो नेत्र की पुतली कि किरणों से ओतप्रोत शरीर होकर स्थित है, वह यहाँ पर दर्शन रूप से कैसे नहीं दिखाई देता है ? जो त्वचा और उष्णत्व आदि स्पर्श को स्पर्शवृत्ति से व्याप्त करता हुआ जैसे तिल के अन्तर्गत तेल तिल से मिले हुए पुष्पों की सुगन्ध ग्रहण करता है वैसे ही शीत आदि स्पर्श को व्याप्त करके प्रकाशित करता है,सर्ग - ३६]
201519
201520 वह कैसे अनुभूत नहीं होता? जो शब्द सुनने से शब्दशक्ति को (गायन, काव्य आदि के गुण चमत्कार को) प्रकाशित करता हुआ शरीर में रोमांच पैदा करता है, वह दूरवर्ती कैसे हो सकता है ? जिह्वारूपी पल्लव में लगी हुई मीठी, खट्टी आदि वस्तुएँ स्वादरसिक प्रेम के विषयभूत जिसे पहले ही स्वादित हो जाती है, वह किसको सुखरूप से स्फुरित नहीं होता है ? हाथ के समान वस्तु के ग्रहण में कारणभूत घ्राणेन्द्रिय से गले में डाली हुई माला के फूलों की सुगन्ध ग्रहण कर जो माला से अलंकृत अपने शरीर को प्रसन्नता से देखता है, वह किसको हाथ में स्थित की तरह स्पष्ट प्रत्यक्ष नहीं है ? ॥१५-१९॥
201521 वेद वेदांत के सिद्धान्त, तर्क, पुराण के गीत आदि से जिनका वर्णन हुआ वह विज्ञात आत्मा कैसे विस्मृति को प्राप्त होता है ? स्वच्छ परब्रह्म परमात्मरूप आपका साक्षात्कार होने पर वे ही सुन्दर देह के भोग आज मुझे यह पहले के समान अच्छे नहीं लगते॥२०,२१॥
201522
201523 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इस श्रुति के अनुसार भी कहते हैं। निर्मल दीपरूप तुमसे सूर्य प्रकाशता को प्राप्त हुआ है, शीतल हिमरूप तुमसे चन्द्रमा शीतलता को प्राप्त हुआ है, ये पर्वत तुम्हारे द्वारा ही गुरु (भारयुक्त) किये गये हैं, ये वायु आदि आकाशचारी तुमसे धारण किया गया है, यह पृथिवी तुम्हारे द्वारा ही अचल है और यह आकाश तुम्हारे द्वारा ही अवकाश देनेवाला है। बड़े भाग्य की बात है तुम मत्स्वरूपता को प्राप्त हो गये हो और भाग्य से मैं त्वत्स्वरूपता को प्राप्त हो गया हूँ। हे देव, मैं तुम हूँ और तुम मैं हो। बड़े भाग्य की बात है हम लोगों का भेद नहीं रहा ॥२२-२४॥
201524
201525 अब अखण्डार्थ में प्रमाणरूप से सम्पन्न अहं और त्वं शब्दों को नमस्कार करते हैं।
201526 लक्ष्य महात्मा के बाधन में पर्यायरूप, कारणोपाधि विशिष्ट वाच्यार्थ तुम्हारे अथवा कार्योपाधिविशिष्टवाच्यार्थ मेरे शाखा के समान एकदेश भूतउपाधि द्वारा भेदकल्पना से संयुक्त त्वम और अहं शब्दों को पुनः पुनः नमस्कार है । अनन्त मुझ प्रत्यगात्मरूप को नमस्कार है, अत्यन्त सम स्वरूप को नमस्कार है, अहंकार रहित तथा रूपरहित मुझ प्रत्यगात्मा को नमस्कार है ॥२५,२६॥
201527 सम, निर्मल निराकार साक्षिभूत, दिशा काल आदि से अनवच्छिन्न स्वात्मरूप मुझ प्रत्यक्रवभाव में ही
201528 आप रहते हैं कभी भी पराक्रस्वभाव में नहीं रहते॥२७॥
201529
201530 यदि कोई प्रश्न करे कि प्रत्यक् स्वभाव में ही रहते हैं, यह कैसे जाना ? तो इस पर कहते हैं।
201531 आपसे प्रेरित मन क्षोभ को प्राप्त होता है, आपकी प्रेरणा से चक्षु आदि इन्द्रियों की वृत्तियाँ स्फुरित होती है, प्राण और अपान में प्रवाहित होनेवाली प्रचुर शक्ति उल्लास को प्राप्त होती है। केनेषितं पतति प्रेषितं मनः ।' इत्यादि श्रुति में प्रदर्शित मन आदि की चुम्बक के समान प्रेरणा से हमें यह ज्ञात हुआ, यह अर्थ है ॥२८॥
201532
201533 आशारूपी रस्सी से खींचे गये, चर्म,मांस और हड्डियों से व्याप्त मनरूपी सारथि से युक्त शरीररूपी यन्त्र आपसे प्रेरित होकर चलते हैं ॥२९॥
201534
201535 तो क्या आप प्राण आदिशक्ति हैं अथवा देह में स्थित अहंकार आदि हैं, ऐसी आशंका होने पर नहीं, ऐसा कहते हैं।
201536 यह न मैं चित् देह ही हूँ, न तो मैं कोई प्राण आदिशक्ति हूँ और न देह में स्थित अहंकार आदि ही हूँ।
201537
201538 उपशम प्रकरण
201539 प्रश्न : तब आपको देह से क्या मतलब है?
201540 उत्तर : कुछ भी नहीं । देह अपनी इच्छानुसार चाहे गिरे चाहे उदित हो, उससे मेरा कुछ भी प्रयोजन नहीं है |३०॥
201541 मैं चिरकाल से 'मैं' हुआ हूँ, चिरकाल से मुझे मेरा स्वरूप लाभ हुआ है। जैसे प्रलय के अन्त में प्रलयाग्नि में शान्ति होती है वैसे ही चिरकाल से भ्रम शान्ति को प्राप्त होता है। चिरकाल से संसार में भ्रमणशील होने के कारण इतने काल तक दीर्घ संसार मार्ग में थका हुआ मैं इस समय जैसे प्रलय के अन्त में प्रलयाग्नि श्रान्त होकर विश्राम को प्राप्त होती है वैसे ही विश्राम को प्राप्त हुआ हूँ। सबसे परे सर्वरूप त्वत्स्वरूप मुझको नमस्कार है । जो गुरु अथवा वेदान्त तुमको मद्रूप कहते हैं, उनको भी नमस्कार है। जिससे अनन्त भोग प्रकाश्य हैं, फिर भी जो प्रकाश्यों की दोष वृत्तियों से स्पृष्ट नहीं है और जिसमें अभिनिवेश नहीं है (जो उदासीन है) ऐसी परमात्मा की साक्षिता सर्वोत्कृष्टरूप से विद्यमान है ॥३१-३४॥
201542 हे आत्मन्, फूलों में सुगन्ध की तरह, धौंकनी में वायु की तरह तथा तिलों में तेल की तरह इस शरीर में सब जगह आप ही सार रूप हैं ॥३५॥
201543
201544 सर्वकर्ता भी तुम्ही हो, ऐसा कहते हैं।

201545 निरहंकाररूप होते हुए आप दुष्टों का नाश करते हैं, सज्जनों की रक्षा करते हैं, भक्तों को वरदान देते हैं, गर्जते हैं और व्यवहार करते हैं, यह आपकी मायावत्ता बड़ी विचित्र है । सृष्टि के समय में चिदात्मरूप आपसे बाहर-भीतर पदार्थों के प्रकाश द्वारा प्रदीप्त हुआ मैं जीवरूप से प्रवेश कर नाम रूपात्मक सम्पूर्ण जगत् को रचता हुआ तुम्हारे ही स्वरूप से वशीभूत वस्तुतः रच करके पालता हूँ। प्रलयकाल में उपरत-व्यापार होकर मैं फिर जगत् का उपसंहार करता हुआ तुम्हारे स्वरूप से ही उसका विनाश करता हूँ। जैसे वट के बीज के अन्दर वटता पहले थी, है और होगी वैसे ही परमाणुरूप के अन्दर यह संसार मण्डल था, है और होगा जैसे आकाश में बादल घोड़े, हाथी और रथों के आकार में दिखाई देता है वैसे ही हे देव, आप भी सैकड़ों पदार्थों के रूप से दिखाई देते हैं ॥३६-३९॥

201546

201547 अब स्वयं मुक्त होकर अपने से अभिन्न बद्धात्मा के मोक्षोपाय का उपदेश देते हैं।

201548 बहुत प्रकार के विकारपूर्ण स्वभाववाले पदार्थों के बाध के लिए और निरतिशयानन्दस्वरूप के आविर्भाव के लिए असंगात्मदर्शन द्वारा भाव और अभावों से रहित होकर असंगतात्मभाव से ही सदा विमुक्त होओ, फिर बन्ध को प्राप्त मत होओ॥४०॥

201549

201550 उसके उपाय भूत पूर्व पीठिका का उपदेश देते हैं।

201551 मान, महाकोप, कलुषता और कुटिलता का त्याग कीजिये। महापुरुष प्राकृतिक गुण संकट में नहीं गिरते । मैं कौन हूँ, क्या हो गया, ऐसा विचार कर मोतियों के कणों के समान सफेद हँसी हँसते हुए अपनी पूर्वजन्मों की दीर्घदुरात्मा दशा का बार-बार स्मरण करके उसका त्याग कर दीजिये। वे कार्य बीत चुके, वेबुरे दिन चले गये, जिनमें आप चिंतारूप अग्नि की अनेक ज्वाला से आक्रान्त हुए थे॥४१-४३॥

201552 आप देहरूपी नगर में विफल मनोरथवाले राजा के समान स्थित हैं। जैसे आकाश मुष्टियों से नहीं पकड़ा जाता वैसे ही आप दुःखों से गृहीत नहीं होते॥४४॥

201553 आप जिन्होंने मनरूपी हाथी पर विजय प्राप्त कर ली हैं, आज इन्द्रियरूपी दुष्ट घोड़ों को जीतकर भोगरूपी शत्रु को चारों ओर से चूर्ण-विचूर्ण कर साम्राज्य सिंहासन पर स्थित है। अपार आकाश के पथिक आप जिनसे निरन्तर जगत् का उदय और अस्त होता

201554

201555 है, नित्य बाहर और भीतर प्रकाश करनेवाले सूर्य हैं। सूर्य भी अपार आकाश के पथिक हैं और नित्य उनका

201556 उदय और अस्त होता है तथा वह प्रकाशक भी हैं ॥४५,४६॥

201557

201558 यदि ऐसा है, तो सर्वत्र मैं आपको क्यों नहीं देखता हूँ, ऐसी शंका होने पर कहते हैं।

201559 हे विभो, आप सर्वदा, सुप्त हो, जैसे कामिनी द्वारा भोगालोकन लीला के लिए कामुक प्रबोधित होता है वैसे ही भोक्ता का अदृष्ट शक्ति से भोगालोकन क्रीड़ा के लिए केवल उतने प्रबोध को आप प्राप्त होते ही पूर्णात्मरूप से प्रबोध को प्राप्त नहीं होते । इन्द्रियवृत्तिरूपी मधुमक्खियों द्वारा दूर से अतीत तथा नेत्ररूपी झरोखे पर बैठी हुई चित्-शक्ति से स्वीकृत उपाधिरूप शहद आपके द्वारा पिया जाता है॥४७,४८॥

201560

201561 योगियों के उत्क्रमण के समय सुषुम्नादि मार्ग का प्रकाश भी तुम्हारे आधीन ही है, ऐसा कहते हैं।

201562 प्राण और अपान के निरोध में तत्पर योगियों द्वारा ब्रह्म-प्राप्ति का स्थान होने के कारण ब्रह्मपुररूप देह में प्रतिक्षण अभ्यस्त हृदय में एकत्र प्राणों को निकालकर परकायप्रवेश, अन्य स्थान में संचार आदि के अनुकूल विविध नाड़ी मार्गों में गमनागमन द्वारा (संचार द्वारा) अन्य ब्रह्माण्ड में जाने के लिए अथवा अर्चिरादि मार्गों से सूर्यमण्डल में जाने के लिए ब्रह्मरन्ध्र के सम्बन्धी सुषुम्ना आदि मार्ग के पूर्व स्वयं ज्योति आपके द्वारा देखे जाते हैं।

201563 हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतनेनैष आत्मा निष्क्रामति। इस श्रुति के अनुसार यद्यपि सब लोगों के मरण में नाड़ी के द्वार का प्रकार आत्मज्योति के अधीन ही है तथापि अयोगियों में पीड़ा परवशता आदि द्वारा उसकी अवधानशक्ति न रहने के कारण और योगियों के मरण समय में या अभ्यासकाल में सावधान रहने के कारण वे ही कहे गये हैं॥४९॥

201564

201565 आप देहरूपी फूलमें सुगन्ध हैं, देहरूपी चन्द्र में परमार्थ सत्यभूत अमृत हैं, देहरूपी शाखा में रागादिरूपी पल्लवों की उत्पत्ति में निमित्तभूत रस हैं और देहरूपी हिम में शीतलता हैं। सब प्राणियों के शरीर में गर्व का निमित्तभूत जो स्नेह है, वह शरीररूप दूध के घी के सदृश सारभूत आप ही है। जैसे काष्ठ में अग्नि स्थित रहती है वैसे ही देह के अन्दर आप स्थित है। आप ही सर्वोत्तम स्वाद (अति मधु अमृतस्वरूप) हैं। सूर्यादि ज्योतियों के भी प्रकाश निमित्त आप ही हैं। पदार्थों के ज्ञाता तथा चक्षु आदि इन्द्रियों के अवभासक आप ही हैं ॥५०-५२॥

201566

201567 आप सब वायुओं के स्पन्दरूप हैं, मन रूपी हाथी के मद के तुल्य भ्रान्ति के निमित्त हैं, ज्ञानरूपी अग्निशिखा के प्रकाश निमित्त और उष्णता निमित्त हैं। यह आत्मीय वाणी भी आपके उपसंहार से ही मरण, मूर्छा और स्वप्न में दीपक के समान लीन हो जाती है फिर देहान्तर में कहीं से उदित हो जाती हैं । जैसे सुवर्ण में कड़ा, बाजूबन्द आदि आभूषण आविर्भूत होते हैं वैसे ही संसार में स्थित पदार्थ राशियाँ आप में ही उदित होती हैं। आप ही क्रीड़ा के लिए स्वयं अपने से अपनी आप, यह, तुम, मैं आदि शब्दों से स्तुति करते हैं और कहते हैं यानी आप ही अपने में त्वम्, अहं आदि शब्दों से व्यवहार करते हैं आपसे अन्य कोई नहीं है। जैसे मन्द वायु से हिलाया जा रहा मेघ हाथी, घोड़े, मनुष्य आदि आकारों से दिखाई देता है वैसे ही आप विविध जीवों के आकारों से दिखाई देते हैं। जैसे अग्नियों में ज्वाला हाथी और घोड़े के आकार से शोभित होती है वैसे ही पृथिवी में विविध सृष्टियों में आप अपने

201568

201569

201570 से अभिन्न जीवों के आकार में दिखाई देते हैं। आप ब्रह्माण्डरूपी मोतियों के अविच्छिन्न दीर्घ तन्तु और भूतरूप धान्यों के चैतन्यरूपी रसायन से सींचे हुए क्षेत्र हैं । अनभिव्यक्त अतएव असत्यप्राय विद्यारूप बीज के अन्दर स्थित स्रष्टव्य पदार्थों का वह प्रसिद्धस्वरूप आप से सृष्टि द्वारा ऐसे प्रकाशित किया जाता है जैसे कि पकने से मांसों की आस्वादन के योग्य स्वादुता प्राप्त होती है। जैसे कि अन्धे के लिए वनिता की विद्यमान रूपलावण्य सत्ता भी विद्यमान नहीं रहती वैसे ही आपके स्थित न होने पर विद्यमान भी वस्तु शोभा स्थित नहीं रहती॥५३-६१॥

201571 जैसे दर्पण आदि में प्रतिबिम्बित अपने मुख का सौन्दर्य कान्ताओं के चुम्बन आदि अर्थक्रिया प्रयुक्त तृप्ति के लिए पर्याप्त नहीं होता, वैसे ही वस्तुभूत आपसे रहित विद्यमान भी पदार्थ अर्थ क्रिया के लिए समर्थ नहीं होता। जैसे अन्धेरी रात में सूर्य के बिना वृक्ष, पर्वत आदि की ऊँचाई विद्यमान होती हुई भी भान न होने के कारण असत्प्राय रहती है वैसे ही आपके बिना काष्ठ लोष्ठ के तुल्य यह शरीर पृथिवी पर पड़ा रहता है। जैसे सूर्य के प्रकाश को पाकर अन्धकार नष्ट हो जाता है अथवा जैसे सूर्य के तेज को पाकर हिम नष्ट हो जाता है वैसे ही आपको प्राप्त कर यह सुख-दुःख क्रम नष्ट हो जाता है। जैसे प्रातःकाल में सूर्य के आलोकन से शुक्ल आदि वर्ण स्थिति को प्राप्त होते हैं वैसे ही आपके आलोकन से ही ये सुख आदि स्थिति को प्राप्त होते हैं। चूंकि आपके आलोकन से ही उत्पन्न हुए वे सुख आदि चरमसाक्षात्कार से दीप्त हुए आपके सम्बन्ध समय में ही नष्ट हो जाते हैं, परन्तु आपके द्वारा देखे गये ही वे दूर होते हैं अन्य उपाय से नहीं। दीपक के अभाव में स्फुटता को प्राप्त हुई अन्धकार की अन्धकारता दीपक के प्रकाश के सम्बन्ध के समय अपने धर्मी से वियुक्त होकर नष्ट हो जाती है। उसका धर्म तो सन्मात्रस्वभाव है, जो नष्ट नहीं होता ॥६२-६७॥

201572

201573 दृष्टान्त में कथित की दार्ष्टान्तिक में योजना करते हैं।

201574 हे देव, इस प्रकार सुख-दुःख निर्दोष आपको देखकर ही उत्पन्न होते हैं। पूर्वोक्त रीति से उत्पन्न होते ही बीजभाव के साथ नष्ट हो जाते हैं। जैसे निमेष के लाखवें हिस्से के रूप से प्रसिद्ध अतिसूक्ष्म काल-कला स्वतः ही नष्ट हो जाती है वैसे ही सुख-दुःख भी विषयों के हटने के कारण स्वतः भंगुर होने से इस नित्य निरतिशय आनन्द प्रकाशरूप आत्मा में क्षणभर भी रह नहीं सकते। इसी प्रकार अतिसूक्ष्म काल होने के कारण न दिखाई देनेवाली और गन्धर्वनगरी के समान मिथ्याभूत भी सुख-दुःखादि की भावना अज्ञात आपके प्रसाद से सत्य-सी प्रतीत होती है, किन्तु आपका साक्षात्कार होने पर विलीन हो जाती है। अज्ञात आपके प्रकाशरूप दुष्ट चक्षु से उत्पन्न हुई और सुज्ञात आपके प्रकाशरूप चक्षु से क्षीण हुई यह सुख-दुःखादि की भावना मर कर स्वप्न में फिर उत्पन्न हुई-सी स्वप्न में उत्पन्न होकर जाग्रत में फिर मरी हुई-सी किसके द्वारा देखी जा सकती है ? ॥६८-७१॥

201575 __ मिथ्याभूत वस्तुओं की क्षणस्थायिता भी नहीं घट सकती, ऐसी अवस्था में उन्हें अर्थक्रियाकारी कहना महाआश्चर्य हैं, ऐसा कहते हैं।

201576 क्षणभर भी स्थिर न रहनेवाली वस्तु कैसे अर्थक्रियाकारी हो सकती है ? कमलबुद्धि से कल्पित आकारवाले तरंगों से माला कैसे देखी जाती है ? ॥७२॥

यदि कोई शंका करे, बौद्धदर्शन के समान यहाँ पर भी क्षणिक पदार्थों से अर्थ क्रिया क्यों न होगी,

तो इस पर कहते हैं।
जब उत्पन्न होते ही नष्ट हुई वस्तु अर्थक्रिया करेगी, तो यह लोक बिजलियों से माला बनाकर आनन्द करेगा। भाव यह है कि बौद्धलोग भी क्षणिक पदार्थों से प्रामाणिक अर्थक्रिया सिद्ध नहीं कर सकते॥७३॥
उक्त रीति से अत्यन्त दुर्घट भी सुख-दुःखादि संपत्ति को सुख-दुःख आदि की दुर्घटता जाननेवाले विवेकी जनों के हृदय में स्थित हुए आप ग्रहण करते हैं, किन्तु सम स्थिति का त्याग नहीं करते, यही अविवेकियों से विवेकियों में अन्तर है।७४॥

तब अविवेकियों में मैं कैसा हूँ, ऐसा प्रश्न होने पर तो कोई उत्तर नहीं है, क्योंकि अविवेकियों की कल्पनाएँ अनन्त और अनियत हैं, ऐसा कहते हैं।
हे सहजात्मन्, अविवेकियों में आकस्मिक विविध वासनाओं के उदय से आपजोहो, हे अनन्तरूपों और नामों के आस्पद, उनके स्वरूपकथन में मेरी वाणी समर्थ नहीं हैं ॥७५॥
__ आपकी अनन्तरूप और नामों की आस्पदता में कर्तृत्वाध्यास ही मूल है, ऐसा कहते हैं।
चेष्टारहित, निरवयव, निरहंकार, मूर्त स्थूल देहोपाधिवाले अथवा अमूर्त सूक्ष्म देहोपाधिवाले आपने कर्तृता का स्वीकार किया है॥७६॥

अब विवेकी और विवेकियों में प्रसिद्ध दो रूपों से परमात्मा की स्तुति करते हैं।
हे ब्रह्माण्ड आदि अतिविस्तृत आकारवाले, आपकी जय हो, हे शान्तिपरायण, आपकी जय हो, हे भगवान्, आप सब प्रमाणों से परे हैं आपकी जय हो; हे भगवान, आप सब प्रमाणों से वेद्य है आपकी जय हो, हे जात (उत्पन्न हुए), आपकी जय हो; अजात (अजन्मा), आपकी जय हो, हे क्षत, हे अक्षत, आपकी जय हो। हे भाव, आपकी जय हो, हे अभाव, आपकी जय हो, हे जय, आपकी जय हो, हे अजेय, आपकी जय हो । मैं उल्लास को प्राप्त हो रहा हूँ, निर्वाण को प्राप्त हो रहा हूँ, स्थित हूँ, ज्ञाततत्त्व हूँ, आविद्यकरूप पर जय पाने के कारण मैं जयी हूँ। प्रारब्ध शेष के भी जय के लिए जी रहा हूँ। प्रत्यगात्मरूप मुझको नमस्कार है, ब्रह्मरूप तुम्हें नमस्कार है ॥७७-७९॥

त्वत्स्वरूप से स्थित होने पर मेरी सर्व अनर्थनिवृत्ति सिद्ध हो गई है, यों उपसंहार करते हैं।
मेरे दोषरहित आत्माराम रागरंजना से शून्यत्वत्स्वभाव होने पर मेरा बन्धन कहाँ, विपत्तियाँ कहाँ, सम्पत्तियाँ कहाँ और जन्म-मरण कहाँ ? अतः मैं शाश्वत सुख विश्रान्ति को प्राप्त होता हूँ॥८०॥

छत्तीसवाँ सर्ग समाप्त
सैंतीसवाँसर्ग प्रह्लाद के पुनः समाधिस्थ होने पर नायकरहित,
अतएव दस्युओं द्वारा क्षत-विक्षत दानवनगर की दुर्दशा का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स श्रीरामचन्द्रजी, शत्रुनाशक प्रह्लाद पूर्वोक्त आत्मा का चिन्तन करते करते निर्विकल्प परमानन्दपूर्ण समाधि को प्राप्त हो गया ॥१॥
निर्विकल्प समाधि में स्थित स्वरूपसाम्राज्य को प्राप्त प्रह्लाद चित्रलिखित की तरह निश्चल अतएव पर्वत से गढ़कर बनाया हुआ सा शोभित हुआ॥२॥
अपने घर में समाधि में स्थित हो रहे प्रह्लाद का भुवन के बीच में स्थित मेरु की

तरह बहुत समय बीत गया। असुरश्रेष्ठों द्वारा जगाने पर भी वह महामति जैसे बहुत सेक करने पर भी अकाल में बीज से अंकुर नहीं निकलता वैसे ही समाधि से विचलित नहीं हुआ।॥३,४॥
इस प्रकार पत्थर पर गढ़े हुए सूर्य के समान निश्चल ब्रह्मस्वरूप वह शान्त असुरपुर में हजार वर्ष तक बाह्य दृष्टि शून्य होकर स्थित रहा ॥५॥
उस भूमा की दशा में अत्यन्त परिणति से प्रह्लाद जिसमें आनन्द का लेश नहीं
और परमात्मा का आभास नहीं ऐसी मरणावस्था को प्राप्त हुआ-सा लोगों को प्रतीत हुआ|६॥
तदनन्तर इस बीच में वह पातालमण्डल अराजक और प्रबल मात्स्यन्याय से (बलवान् सजातीयों और विजातीयों द्वारा दुर्बलों के तिरस्कार, वध आदि से) पीड़ित हुआ |७॥
हिरण्यकशिपु के मर जाने और उसके पुत्र प्रह्लाद के समाधिस्थ होने पर पाताल में कोई दूसरा राजा न रहा ।।८॥
असुरों के अधिपति की चाहवाले उन दानवों के बड़े प्रयास से भी प्रह्लाद समाधि से प्रबुद्ध नहीं हुआ ॥९॥
जैसे रात्रि में भ्रमर जिसकी पंखुड़ियाँ विकसित हो रही हों ऐसे कमल को नहीं पा सकते वैसे ही असुरों ने उस स्वामी को समाधि से बोध-युक्त नहीं पाया ॥१०॥
जैसे जिससे सूर्य अस्त हो गये हों, ऐसी भूमि के अन्दर सोये हुए पुरुषों की स्नान, दान, गमन, धावन आदि चेष्टाएँ नहीं होती वैसे ही चित्तरहित उसके अन्दर प्रबोध का लेश भी ज्ञात नहीं हुआ॥११॥

तदनन्तर पहले भयभीत हुए निर्बल दैत्यों के अपने अभीष्ट देशों को चले जाने पर और बलवान् दैत्यों के दस्युओं की भाँति अराजक नगर में यथेच्छ लूट-पाट व्यवहार करने पर उक्त अराजकता से सारा पाताल चिरकाल तक बलवानों द्वारा दुर्बलों के उत्पीड़नरूप मात्स्यन्याय से अस्त-व्यस्त और मर्यादारहित हो गया ॥१२,१३॥

मत्स्यन्याय का ही उपपादन करते हैं।
उसमें बलवानों द्वारा दुर्बलों के नगर छीने गये थे, मर्यादा, या क्रम का कहीं नाम-निशान न था, वनिताएँ सब लोगों से पीड़ित थी, नगर का मध्य भाग खण्डहर में परिणत हो गया था, सब पुरुष प्रलाप और रोदन से आक्रान्त थे, परस्पर एक दूसरे के वस्त्र हरते थे, बगीचे और नगर के वृक्ष ढह गये थे, व्यर्थ अनर्थों से सारा पाताल पीड़ित था, सब के सब असुर चिन्ताग्रस्त थे, अन्न, फल और बन्धु-बान्धवों का अभाव हो गया था, अनवसर के उत्पात से सारा पाताल विवश था, दिशाओं के मुख धूलि से व्याप्त थे, देवताओं के बच्चे भी उसका तिरस्कार करते थे, चाण्डाल, कुत्ते, सियार, राक्षस, पिशाच आदि तामस प्राणियों से वह आक्रान्त हो गया था, यहाँ के आदिनिवासी भद्र प्राणियों से वह शून्य हो गया था, उसकी शोभा नष्ट हो चुकी थी और सब अटारियाँ भग्न प्रायः हो चुकी थी॥१४-१७॥
वह असुर मण्डल चारों ओर से भयोद्विग्न हो गया था, उसमें स्त्रियाँ, धन, मन्त्र, तन्निमित्तक युद्ध अनियत (नियमरहित) हो गये थे। जिनकी धन-सम्पत्ति और स्त्रियाँ हरी गई थी, उन लोगों के विलाप से वह कोलाहल युक्त था, अतएव कलियुग के समय में दूसरों के धन हरने में शूरवीर क्रूर दस्युओं के तुल्य था ॥१८॥

सैंतीसवाँ सर्ग समाप्त

अड़तीसवाँसर्ग जगत् की व्यवस्था की सिद्धि के हेतु दैत्यकुल के रक्षार्थ
प्रह्लाद के प्रबोधन के लिए हरि की चिन्ता का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, तदनन्तर क्षीरसागररूपी नगर में शेष शय्यारूप सिंहासन पर बैठे हुए अरिमर्दन भगवान् हरि ने, समस्त जगतों के नियमों का पालन ही जिनकी क्रीड़ा है, वर्षा ऋतु की निद्रा टूटने पर देवताओं के प्रयोजन को सिद्ध करने के लिए किसी समय अपनी बुद्धि से तीनों लोकों की तात्कालिक स्थिति का निरीक्षण किया ॥१,२॥

वे स्वर्ग का अवलोकन कर, भूलोक के निवासियों के शुभाशुभ आचरण का अवलोकन कर अपने मन से दैत्यों द्वारा पालित पाताल में शीघ्र गये यानी उन्होंने अपने मन से पाताल की स्थिति का निरीक्षण किया ॥३॥
पाताल में दानवराज प्रह्लाद के निश्चल समाधि में स्थित होने पर इन्द्र के नगरभूत स्वर्ग में संपत्ति को अतिवृद्धि को प्राप्त हुई देखकर पहले क्षीरसागर में सोये हुए तदनन्तर जाग कर शेषशय्या पर स्थित वहाँ पर भी पद्मासन लगाकर बैठे हुए हाथ में शंख, चक्र और गदा धारण किये हुए भगवान् विष्णु के मन ने त्रिलोकरूपी कमल के महा भ्रमररूपी
अपने देदीप्यमान शरीर से यह विचार किया ॥४-६॥

प्रह्लाद के समाधि से साम्राज्य में विश्रान्त होने से और पाताल के नायकरहित होने पर यह सृष्टि प्रायः दैत्य शून्य हो गई है, यह कम कष्ट की बात नहीं है ॥७॥
दैत्यों के न रहने पर प्रतिस्पर्धा से रहित पद को प्राप्त हुए देववृन्द जैसे अनावृष्टि के समय में नदी सूख जाती है वैसे ही रागद्वेष रहित हो जायेंगे ॥८॥
जैसे जल से रहित लता शुष्कता को प्राप्त होती है वैसे ही अभिमानशून्य होने के कारण स्वर्ग सुख से विमुख देवता राग-द्वेष के अभावरूप शम से शीत-उष्ण आदि द्वन्द्वों के उपद्रव से रहित मोक्ष नामक उस परमपद को प्राप्त होंगे ॥९॥

देववृन्द के शान्ति को प्राप्त होने पर
मुक्तेश्च बिभ्यतो देवा मोहेनापिदधुनरान्। तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मुष्या विदयुः ।
तस्मादेतेसूरा विघ्नमाचरन्ति शपन्ति च । (मनुष्यों की मुक्ति से भयभीत देवता उन्हें मोह से आच्छन्न करते हैं, इसलिए देवताओं को यह प्रिय नहीं हैं कि मनुष्य ज्ञानी हों, वे मनुष्यों के मुक्तिमार्ग में विघ्न डालते हैं और उन्हें शाप देते हैं।)
प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ।
संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसंदूषिताशयाः ॥
(संन्यासी भी आलसी, विषयवासना युक्त, चुगलखोर, झगड़ालू देखे जाते हैं, क्योंकि उनका मन देवताओं द्वारा दूषित रहता है) - इत्यादि श्रुति, स्मृति, वार्तिक आदि से सिद्ध मनुष्यों की देवदूषित चित्तता की असिद्धि से मनुष्यों में भी शमआदि की प्राप्ति होने से पृथिवी में सब यज्ञ आदि क्रियाएँ
देवत्वरूप फल से रहित होकर उच्छेद को प्राप्त होगी, इसमें कोई सन्देह नहीं है|१०॥

यज्ञ आदि क्रियाओं के उच्छिन्न होने पर कर्मभूमि व्यर्थ हो जायेगी और कर्म के व्यर्थ होने पर
उपशम प्रकरण

संसार का उच्छेद हो जायेगा ॥११॥

कर्म का उच्छेद हो, इससे आपकी क्या क्षति होगी? ऐसा कोई कहे, तो इस पर कहते हैं।
प्रलयपर्यन्त रहनेवाले तीनों भुवन, जिनका मैंने निर्माण किया है, अकाल में ही जैसे धूप में हिमकण नष्ट हो जाता है वैसे ही नाश को प्राप्त हो जायेंगे॥१२॥
इस प्रकार इन जगतों के विलीन होकर नष्ट होने पर अपनी लीला का नाश करने वाले मुझसे क्या उचित किया गया अर्थात् कुछ भी नहीं ? ॥१३॥
अपनी लीला का नाश होने से मैं भी जिसमें चन्द्रमा, सूर्य और तारे नष्ट हो गये ऐसे इस शून्य जगत् में लीला के लिए गृहीत अपने शरीर का उपसंहार कर फिर संसार की अनुत्पत्ति के लिए उस पूर्ण आत्मपद में स्थित हो जाऊँगा ॥१४॥
इस प्रकार अनवसर में ही जगत के नष्ट होने पर देव, मनुष्य आदि जीव वर्ग का मैं कल्याण नहीं देखता यह बात नहीं है मैं कल्याण देखता ही हूँ। क्योंकि वैराग्यात्प्रकृतौ लयः' इस स्मृति के अनुसार प्रकृति में लय होने पर सुषुप्ति की तरह सर्व दुःख निवृत्तिरूप श्रेय की सिद्धि है ही, किन्तु, 'तमेवेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' 'अनेक जन्म संसिद्धस्ततो यातिपरांगतिम्' इत्यादि श्रुति-स्मृति से सिद्ध अनेक जन्मों में किये निष्काम कर्म से होनेवाली विविदिषा द्वारा तत्त्वसाक्षात्कार न होने से मूलअज्ञानरूप आवरण की निवृत्ति न होने के कारण बीज के रहते फिर आवृत्ति की आशंका हो सकती है। निरतिशयानन्द प्राप्ति रूप श्रेय किसी को भी नहीं हो सकता, इसलिए क्रमशः सबका उक्त श्रेय की प्राप्ति के लिए दानव जीयें ॥१५॥
दैत्यों के उद्योग से देवता जिगीषु (उद्यमी) बनेंगे, देवताओं के कारण यज्ञ, तप आदि क्रियाएँ होगी, उससे संसार की स्थिति होगी, संसार नियम अन्यथा नहीं होगा ॥१६॥
इसलिए पाताल में जाकर जैसे वसन्त आदि ऋतु वृक्ष को फिर पूर्ववत् स्थित करती है वैसे ही मैंदानवराजप्रह्लाद को अपने कर्म में पूर्वस्थापित करता हूँ॥१७॥
यदि मैं प्रह्लाद को छोड़ दूसरे को दानवराज बनाऊँ, तो वह निश्चय देवताओं पर चढ़ाई कर देगा ॥१८॥
प्रह्लाद का तो यह शरीर परम पवित्र और अन्तिम है। इस देह से वह कल्प पर्यन्त रहेगा ॥१९॥
देहधारी प्रह्लाद को कल्प पर्यन्त यहीं रहना होगा, इस प्रकार की परमेश्वर की नियति दैवी नियम से निश्चित है ॥२०॥
इसलिए जैसे गर्ज रहा मेघ पर्वत नदी के तट पर सोये हुए मयूर को जगाता है वैसे ही पाताल में जाकर दैत्यराज प्रह्लाद को ही जगाता हूँ॥२१॥
जैसे मन की चेष्टा से रहित मणि अपने में संनिहित वस्तु के प्रतिबिम्ब को धारण करती है वैसे ही जीवन्मुक्तों की अनासक्तिरूप समाधि में स्थित प्रह्लाद दानवाधिपत्य को ग्रहण करे॥२२॥
इस प्रकार सुर और असुरों के साथ यह सृष्टि नष्ट नहीं होगी तथा सुर और असुरों का द्वन्द्व युद्ध होगा ।।२३॥
यद्यपि स्रष्टव्य जगत् के सृष्टि और संहार ये दोनों मेरे लिए समान ही हैं तथापि यह पूर्वोक्त सृष्टि के अनुसार हो अन्य से मेरा क्या मतलब है ॥२४॥

यदि कोई शंका करे, योगनिद्रा द्वारा स्वरूपसुख गमन का त्यागकर दैत्यपुर गमन आपके लिए उचित नहीं है, तो इस पर कहते हैं।
आसक्ति के अभाव से जो गमन आदि प्रयत्न है, वह योगगमन ही है वह अन्य और गमन नहीं है, क्योंकि योगनिद्रा से प्राप्त होनेवाला जो सुख है, वह गमनयत्न की उत्पत्ति और अनुत्पत्ति में समान है और गमन प्रयत्न आदि की स्थिति और नाश में समान है ॥२५॥
इसलिए मैं पाताल में जाता हूँ और असुरराज प्रह्लाद को जगाता हूँ। चलता हुआ भी मैं निश्चलता को ही प्राप्त होता हूँ, कारण कि मैं अज्ञ

के समान संसारलीला नहीं करता ॥२६॥
हम मर्यादारहित दस्युओं के अनाचार से भयानक पाताल में जाकर जैसे सूर्य कमल को विकसित करता है वैसे ही प्रह्लाद को समाधि से जगाते हैं, उससे सम्पूर्ण जगत् को पूर्वोक्त रीति से स्थिरता को प्राप्त करते हैं, जैसे कि वर्षा ऋतु चंचल मेघराशि को पर्वत पर स्थिर करती है|२७॥

अड़तीसवाँ सर्ग समाप्त
उनतालीसवाँ सर्ग पाताल में जाकर शंखध्वनि से प्रबोधित प्रह्लाद से भगवान् का कल्पपर्यन्त राज्य करने के लिए कहना।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स श्रीरामचन्द्रजी, ऐसा विचारकर सर्वात्मा भगवान् क्षीरसागररूप अपने नगर से अपने परिवार के साथ अपने शिखरों के साथ पर्वत की नाईं चले ॥१॥
भगवान् उसी क्षीरसागर के तले के छेद से जिसका जल रोक दिया गया था, द्वितीय इन्द्रनगर के तुल्य प्रह्लाद नगर में गये। वहाँ पहुँचने पर भगवान् श्रीहरि ने प्रह्लादनगर में सुवर्णमय गृह के अन्दर स्थित असुरराज प्रह्लाद को पर्वत की गुहा में बैठे हुए समाधिस्थ ब्रह्मा

के समान देखा ॥२,३॥
201669 वहाँ पर विष्णु भगवान् के तेज से वे सबके सब दैत्य धूलि के समान उड़ गये और सूर्य की प्रखर किरणों से भयभीत हुए उल्लूओं की भाँति दूर चले गये॥४॥
201670 दो या तीन मुख्य-मुख्य असुरों के साथ परिवारयुक्त भगवान् श्रीहरि ने जैसे तारों से परिवेष्टित चन्द्रमा आकाश में प्रवेश करता है वैसे ही असुरगृह में प्रवेश किया ॥५॥
201671 भगवान् गरुड़रूपी आसन पर बैठे थे, श्रीलक्ष्मीजी उन पर चँवर डुला रही थी, शंख, चक्र, गदा, आदि आयुध आदि उनके परिवार थे और देवर्षि और मुनि उनकी स्तुति कर रहे थे॥६इस प्रकार के विष्णु भगवान् ने 'हे महात्मन्, जागो', यह कहते हुए और दिक्मण्डल को मुखरित करते हुए अपना पाँचजन्य शंख बजाया |७॥
201672 भगवान् विष्णु के बल से उत्पन्न हुए उस महान् शब्द से, जिसका वेग एक साथ क्षुब्ध हुए प्रलयकाल के मेघ और सागर के शब्द के समान था, भयजनित मूर्छा को प्राप्त होकर आसुरी जनता भूमि पर गिर पड़ी, जैसे कि मत्त नील मेघ के शब्द से राजहंसावली भूमि पर गिर पड़ती है ।।८,९॥
201673 किन्तु जैसे मेघ के शब्द से कुटज वृक्षों की पंक्ति खिल उठती है वैसे ही भयरहित वैष्णवी जनता आनन्द को प्राप्त होकर हर्षित हुई|१०॥
201674 वर्षा ऋतु में वन में फूले हुए कदम्ब की तरह दानवराज प्रह्लाद धीरे-धीरे प्रबुद्ध हुआ ॥११॥
201675
201676 तदनन्तर जैसे गंगाजी धीरे-धीरे सारे सागर को भर देती है वैसे ही ब्रह्मरन्ध्र में उदित हुई प्राणशक्ति ने प्रह्लाद को पूर्ण कर दिया॥१२॥
201677 क्षणभर में जैसे उदय के अनन्तर सूर्य की प्रभा भुवन के मध्य को पूर्ण कर देती है वैसे ही प्राणों ने चारों ओर से प्रह्लाद को पूर्ण कर दिया।१३॥
201678 तदनन्तर इन्द्रियों के नौ छिद्रों में प्रवृत्त होने पर उसकी चेतनाशक्ति लिंगदेह रूपी दर्पण में प्रतिबिम्बित होकर विषयोन्मुख होगई॥१४॥
201679 हे श्रीरामचन्द्रजी, चेतनीय विषयोन्मुखी चित् चेत्याकार संस्कार का उद्बोध होने से चेत्य-सी होकर चिज्जड़ उभयतारूप मनस्ता को प्राप्त हुई, जैसे कि दर्पण पर पड़ी हुई मुखश्री द्वित्व को प्राप्त होती है|१५॥
201680 चित्त के कुछ अंकुरित होने पर जैसे प्रातःकाल में नीलकमल विकसित होने लगते हैं वैसे ही उसके नेत्र विकसित होने लगे॥१६॥
201681 जैसे वायु से प्रेरित कमल में स्पन्द होता है वैसे ही भीतर प्रविष्ट
201682
201683
201684 उपशम प्रकरण प्राण और अपान से उद्बोधित चारों ओर नाड़ी विवरो में जो संवेदन हुआ उसमें स्पन्द हो गया ॥१७॥
201685 जैसे पूर्ण जल में तरंग होती है वैसे ही केवल एक निमेष में प्राणों से पूर्ण उसमें मन स्थूलता को प्राप्त हो गया॥१८॥
201686 जैसे सूर्य के आधे उदित होने पर तालाब में कमलों में स्फुरण हो जाता है वैसे ही उसके भी नेत्र, मन,प्राण और शरीर विकसित हुए।।१९॥
201687 इस बीच में जैसे ही भगवान् श्रीहरि ने 'जागो',यह कहा वैसे ही मेघ के गर्जन से मयूर के समान वह प्रबुद्ध हो गया।॥२०॥
201688 त्रिलोकाधिपति भगवान् कल्प के आदि में जैसे नाभिकमल स उत्पन्न ब्रह्मा से कहते हैं वैसे ही प्रफुल्लनयन प्रह्लाद से, जिसे मैं प्रह्लाद हूँ, यह प्रत्यभिज्ञा हो चुकी थी और जिसकी पूर्वावस्था की स्मृति दृढ़ हो चुकी थी, कहा॥२१॥
201689 'हे साधो, तुम महती दैत्यराज्यश्री का और अपनी आकृति का स्मरण करो। तुम देह के विस्मरण से अनवसर में ही देह का अवसान किसलिए करते हो? ॥२२॥
201690
201691 यदि - 'न वै सशरीरस्यप्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' (सशरीर पुरुष के इष्ट और अनिष्ट का विनाश नहीं होता) इस श्रुति से तथा सब लोगों के अनुभव से देह का स्मरण अनर्थ का कारण है, ऐसी शंका हो, तो उस पर कहते हैं।
201692 हेयोपादेय के संकल्प से रहित तुम्हारे शरीर में स्थित प्रिय आरै अप्रिय से क्या प्रयोजन है, इसलिए तुम इस समय अवश्य उठो। भाव यह कि हेयोपादेय संकल्प का त्याग होने से देह के रहने पर भी प्रिय और अप्रिय से तुम्हें कोई अनर्थ की प्राप्ति नहीं होगी ॥२३॥
201693 हे वत्स, तुम्हें कल्पपर्यन्त इस देह से यहाँ पर रहना होगा । हम तुम्हारे यथार्थ और अगर्हित आयु के नियम को जानते हैं ॥२४॥
201694 यहाँ पर राज्य सिंहासन पर ही स्थित हो रहे जीवन्मुक्तरूप तुमको कल्पतक इस शरीर को बिना किसी उद्वेग के व्यवहार में प्रेरित करना चाहिए ॥२५॥
201695 हे निष्पाप, जैसे घड़े के फूटने पर घटाकाश महाकाश में समा जाता है वैसे ही इस शरीर के कल्पान्त में विनष्ट होने पर तुम्हें आत्मभूत निरतिशय महत्ता में निवास करना होगा ॥२६॥
201696 तुम्हारा यह शरीर, जो कल्पान्त तक रहनेवाला है, लोक के विविध व्यवहारों को देख चुका है और जीवन्मुक्ति से सुशोभित है, शुद्ध हो गया है ॥२७॥
201697
201698 तो क्या कल्पान्त निकट है ? ऐसी आशंका होने पर नहीं, ऐसा कहते हैं।
201699 हे सज्जनशिरोमणे, अभी प्रलयकाल में उदित होनेवाले बारह सूर्य उदित नहीं हुए हैं, हिमालय आदि पर्वत मटियामेट नहीं हुए हैं और जगत् जला नहीं है, तुम व्यर्थ क्यों शरीर का त्याग करते हो? ॥२८॥
201700 अभी तीनों लोकों की राख से धूसर तथा देवताओं की चंचल खोपड़ियाँ जिसकी चिह्नभूत हैं, ऐसी प्रलयकालीन प्रखर वायु नहीं बहती है, तुम क्यों शरीर को छोड़ते हो ? ॥२९॥
201701 अशोक के वृक्षों पर मंजरियों की नाईं इस समय ब्रह्माण्ड में पुष्करावर्तनामक प्रलयकालीन मेघों पर बिजलियाँ नहीं चमकती हैं फिर तुम व्यर्थ क्यों शरीर का त्याग करते हो? ॥३०॥
201702 जल रही भूमि के प्रकम्प से विदीर्ण होने के कारण जिसमें पर्वत शब्द कर रहे हों और अग्नि के जलने से जो उज्जवल हो ऐसी दिशाएँ विशीर्ण नहीं हुई हैं, व्यर्थ में तुम शरीर का क्यों त्याग करते हो? ॥३१॥
201703 यह वक्त, जिसमें प्रलयकाल के मेघ वृद्धि को प्राप्त हुए हों ऐसा नहीं हुआ है और जिसमें ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र नामक तीन देवता शेष रह गये हों, ऐसा नहीं हुआ है; इसलिए तुम व्यर्थ शरीर का त्याग क्यों करते हो? ॥३२॥
201704 यहाँ पर दिशाएँ जर्जरित नहीं हुई हैं जिनके भेद का अनुमान लोकालोक पर्वत के शिखरों से होता है, जो भूमिरूपी
201705
201706 कमल की पंखुड़ियों के सदृश हैं, तुम व्यर्थ शरीर का त्याग क्यों करते हो? ॥३३॥
201707 आकाश में बारहों आदित्यों की तोड़े जा रहे मेरु के टंकार की तरह ध्वनिवाली किरणें नहीं घूमती हैं और प्रलयकाल के मेघ नहीं गरजते हैं फिर तुम व्यर्थ शरीर का त्याग क्यों करते हो? ॥३४॥
201708 मैं गरुड़ पर सवार होकर अण्डज आदि चार प्रकार के प्राणियों से व्याप्त तथा सूर्य आदि के प्रकाश से युक्त दसों दिशाओं में विहार करता हूँ, ऐसी स्थिति में तुम शरीर का परित्याग मत करो। भाव यह कि इस समय तुम्हारा मरना शोभा नहीं देता है ॥३५॥
201709 ये हम लोग हैं, ये पर्वत हैं,ये प्राणी हैं,यह तुम हो, यह जगत् है, यह आकाश है, इसलिए तुम प्रलयपर्यन्त स्थायी शरीर का त्याग मत करो॥३६॥
201710
201711 तो किसका मरना उचित है, ऐसा प्रश्न होने पर कहते हैं। जिसके व्याकुल मन को घन अज्ञान के सम्बन्ध से विविध दुःख छिन्न-भिन्न करते हैं, उसका मरना शोभा देता है; क्योंकि 'अत्यन्त पीड़तो जीवः स्थूलदेहविमुंचन्ति' इस स्मृति से सिद्ध उसके मरण का हेतु उपपन्न है॥३७॥
201712 मैं कृश हूँ, मैं अत्यन्त दुःखी हूँ और मैं मूढ़ हूँ ये या इनसे अन्य भावनाएँ जिसकी मति को नष्ट करती हैं, उसका मरना शोभा देता है॥३८॥
201713 जो भीतर अनेक आशारूप पाशों से बँधा है और चंचल मनोवृत्ति द्वारा इधर उधर ले जाया जाता है, उसका मरना शोभा देता है।॥३९॥
201714 जैसे मूढ पुरुष महान् फल देनेवाले धान के अंकुर आदि को उसे खानेवाले पशु आदि के लिए काट देते हैं वैसे ही तृष्णाएँ जिसके हृदय को भग्न कर देती हैं, जिन्होंने विवेकरूपी अंकुर को हर लिया, उसका मरना शोभा देता है॥४०॥
201715 जिसके ताड़ वृक्ष के समान राग आदि की उन्नति से (अभिवृद्धि से) सम्पन्न मनरूपी वन में चित्तवृत्तिरूपी लता सुख-दुःखरूपी फलों से युक्त है, उसका मरना उचित है॥४१॥
201716 जिसके इस देहरूपी दुष्ट वृक्ष को, जिसमें रोमराजीरूपी शाखाओं का समूह है, काम आधि अनर्थरूपी जोर की आँधी दूर हर ले जाती है, उसका मरना शोभा देता है ॥४२॥

201717 आधिव्याधिरूपी वनाग्नियाँ जिसके चंचल अंगरूपी लतावाले स्वदेहरूपी वन को जलाती हैं, उसका मरना उचित है ॥४३॥
201718 जैसे सूखे हुए वृक्ष के खोखले में अजगर फुफकारता है वैसे ही काम क्रोधरूपी अजगर जिसके शरीर में फुफकारते हैं उसका मरना शोभा देता है॥४४॥
201719

201720 मरणस्वरूप का पर्यालोचन करने पर भी तत्त्वज्ञानी का मरण संभव नहीं है, ऐसा कहते हैं।
201721 जो यह देह का परित्याग है वह लोक में मरणनाम से प्रसिद्ध है। वह त्याग तत्त्वज्ञानी का सत् आत्मा से नहीं किया जा सकता, असत् देह से भी उसका सम्पादन नहीं हो सकता, क्योंकि सत् आत्मा के निष्क्रिय होने से उसमें त्याग क्रिया का सम्बन्ध नहीं है और असंग आत्मा का देह संग प्रसिद्ध नहीं है एवं
201722 असत् देह से भी स्वपरित्याग असंभव है।
201723 यदि कोई शंका करे कि देह की असत्ता में क्या कारण है ? तो उस पर कहते हैं।
201724 प्रमाणों द्वारा अवश्य वेदनाह (जानने योग्य) आत्मा का ज्ञान ही देह आदि की असत्ता में कारण है, क्योंकि देहादि के सद्भाव की प्रतीति अज्ञाननिबन्धन है॥४५॥
201725

201726 किसका जीवन शोभित होता है, ऐसा प्रश्न होने पर जिसका जीवन सफल है, उसे कहते हैं।
201727 जिसकी बुद्धि स्वात्मतत्त्व के विचार से उचटती नहीं, उस यथार्थदर्शी तत्त्वज्ञानी का जीवन शोभित होता है। भाव यह है कि देह से प्राणों का उत्क्रमण मरण नहीं है किन्तु आत्मतत्त्व से मति का उत्क्रमण
201728
201729

201730 ही मरण है। उक्त मरण ज्ञानी का कदापि नहीं हो सकता, इसलिए सदा ही उसका जीवन शोभा देता है। अज्ञानी की तो मति आत्मतत्त्व से सदा उत्क्रान्त रहती है, अतएव वह नित्यमृतस्वरूप है ॥४६॥
201731 एक देह में अभिमान होने पर उसका त्याग मरण है, जिसका किसी देह में अहंभाव नहीं है और जिसकी बुद्धि देह के प्रिय और अप्रिय से लिप्त नहीं होती वह सब भावोंमें (देहों में) और विषयों में सम है उसके मरण का संभव न होने से सदा उसका जीवन ही शोभित होता है ॥४७॥
201732 जो राग-द्वेष से रहित अन्तःशीतल बुद्धि से साक्षी के समान इस जगत् को देखता है, उसका जीवन शोभा देता है ॥४८॥
201733 असार जानकर हेय और उपादेय का त्याग कर रहे जिसने चित्त के विरामभूत साक्षी में अपने चित्त का समर्पण कर दिया है, उसका जीवन शोभित होता है ॥४९॥
201734 जिसने शुक्ति, रजत आदि के सदृश वस्तु के समान भासमान बाह्यार्थकल्पना रूप मल में अनासक्त चित्त को ब्रह्म में ही लीन कर दिया, उसका जीवन शोभा देता है।५०॥
201735 जो सत्य दृष्टि का अवलम्बन करके इस जगत्-व्यवहार को बिना वासना के लीला से करता है, उसका जीवन शोभा देता है ॥५१॥
201736 जो लोकव्यवहार करता हुआ भी दुःखहेतु पदार्थ की प्राप्ति होने पर न तो उद्वेग को प्राप्त होता है और न सुखहेतु वस्तु की प्राप्ति होने पर मन में प्रसन्न होता है, उसका जीवन शोभा देता है॥५२॥
201737

201738 तालाब से हंसों के समूह के समान जिससे गुणों का (शान्ति, क्षमा, माधुर्य आदि का) समूह चला जाता है, जिसके तत्त्वज्ञानी ही आत्मीय है और स्वयं शुद्ध है, उसका जीवन शोभित होता है ॥५३॥
201739 जिसके गुण आदि के श्रवणगोचर होने पर, दर्शन होने पर और स्मरण होने पर प्राणियों को बड़ा आनन्द होता है, उसका जीवन सफल है ॥५४॥
201740 हे दनुजेश्वर, जिसकी सम्पत्ति (उदय) होने पर जीवरूपी भ्रमर से युक्त जीवरूपी कुमुद हृदय से आनन्दित होते हैं, क्षयरोगरहित चन्द्रमा की पूर्णता के समान उसी का जीवन शोभित होता है अन्य का (अज्ञानी का) नहीं ॥५५॥
201741

201742 उनतालीसवाँ सर्ग समाप्त
201743 चालीसवाँसर्ग सदेह होता हुआ भी विदेह और कर्मपरायण होता हुआ भी
201744 कुटस्थ ज्ञानी जिस क्रम से व्यवहार करे, उस क्रम का प्रतिपादन। यद्यपि प्रह्लाद जीवन्मुक्त था तथापि उसके लिए केवलसंनिधि से राज्यपालन के निर्वाह के उपाय का उपदेश देने की इच्छावाले भगवान् श्री हरि देह के रहते भी उसके साथ सम्बध न रहने से पूर्वोक्त जीवन और मरण गौण ही हैं। मुख्य नहीं है यह कहने के लिए जीवन और मरण के लोकप्रसिद्ध स्वरूप को कहते हैं। __ दृष्ट देह की स्थिरता को लोग जीवन कहते हैं फिर द्वितीय देह के ग्रहण के लिए पूर्व देह का त्याग (उत्क्रमणपूर्वक गमन) मरण कहा गया है|१॥
201745 हे महामते, इन दोनों (स्थिरता और प्राणोत्क्रमण) पक्षों से तुम मुक्त हो, अतएव यहाँ तुम्हारा क्या मरना है अथवा क्या जीवन है, क्योंकि अशरीरं शरीरेषु' 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' ऐसी श्रुतियाँ है ॥२॥
201746

201747 यदि मेरे जीवन और मरण नहीं हैं, तो आपने तुम्हारा जीवन शोभित होता है तुम्हारा मरना शोभित
201748

201749 नहीं होता, ऐसा क्यों कहा? यदि प्रह्लाद की ओर से यह प्रश्न हो, तो उस पर कहते हैं। _हे शत्रुतापन, मैंने दृष्टान्त के लिए यानी ज्ञानी और अज्ञानियों के गुण और दोषों के प्रख्यापन के लिए यह सब कहा था। हे सर्वज्ञ, न तो तुम कभी जीवित हो और न कभी मरते हो॥३॥
201750 जैसे आकाश में स्थित भी वायु संगरहित (संबन्ध शून्य) होने के कारण आकाश शून्य होता है ऐसे ही देह दृष्टि शून्य तुम भी देह में स्थित होते हुए भी देहरहित होने के कारण अदेह हो॥४॥
201751

201752 मेरी देह में स्थिति कैसे ज्ञात होती है ? इस पर कहते हैं।
201753 हे सुव्रत, देह में शीत, उष्ण आदि स्पर्श के वेदन का निमित्त होने से और अन्यत्र उसके अदर्शन से देह में ही तुम हो । यदि कहो कि स्पर्श के संवेदन में असंग आत्मा कैसे कारण है, तो इस पर दृष्टान्त सुनो, जैसे वृक्ष के बढ़ने में कारण है वैसे ही असंग आत्मा स्पर्श के संवेदन में कारण है ॥५॥
201754

201755 यदि प्रह्लाद पूछे कि मेरी अदेहता कैसे? तो इस पर कहते हैं।
201756 तुम्हें तत्त्वज्ञान हो चुका है, अतएव तुम प्रबुद्ध हो गये हो, बोध होने पर सर्वद्वैत से रहित पुरुषों का शरीर यहाँ कहाँ रहता है, स्वप्न की निवृत्ति होने पर स्वप्न शरीर नहीं रहता। यह एक परिच्छिन्न देहरूप यद्यपि असंभाव्य है तथा अज्ञानियों में ही स्थित है॥६॥
201757

201758 यदि अज्ञानी भी देह में रह कर देही है, तो स्पर्श के संवेदन से देह में स्थित मैं देही क्यों न रहूँगा? इस पर कहते हैं।
201759 प्रकाशक होने के कारण तुम्हारी सब वस्तुओ में स्थिति तुल्य है, इसलिए एकमात्र परमात्मा में बुद्धिवृत्तिवाले प्रकाशस्वरूप तुम सब कुछ हो, अज्ञानी के समान देह मात्र नहीं हो । कौन वस्तु तुम्हारी देह होगी, जिसका कि तुम अहंबुद्धि से ग्रहण करो और अदेह भी कौन होगी, जिसका कि तुम अनहबुद्धि से त्याग करो ॥७॥
201760

201761 यदि कोई कहे कि जिसकी वृद्धि से अपने हर्ष की वृद्धि हो और जिसके विनाश निमित्त के दर्शन से विषाद हो वह देह है और उससे अन्य अदेह है इस प्रकार का भेद क्यों न होगा? तो इस पर ऐसा नहीं
201762 कह सकते, क्योंकि तत्त्वज्ञानी के हर्ष और विषाद के हेतु का कही संभव नहीं है, ऐसा कहते हैं। __ चाहे वसन्त ऋतु का उदय (आगमन) हो चाहे प्रलयकाल की घनघोर आँधी बहे तथापि अप्रिय और प्रिय से शून्य आत्मा का क्या आया ।।८॥
201763 पर्वतों के ढहने पर भी, प्रलयाग्नियों के धधकने पर भी और उत्पातवायुओं के बहने पर भी तत्त्वज्ञानी आत्मा में स्थित रहता है ॥९॥

सब भूत चाहे रहे चाहे सब कुछ चला जाय अथवा सबका नाश हो जाय या सब वृद्धि को प्राप्त हों, किन्तु तत्त्वज्ञानी आत्मनिष्ठ ही रहता है उससे विचलित नहीं होता ॥१०॥
इस देह के विनष्ट होने पर परमात्मा का विनाश नहीं होता है, इसके बढ़ने पर परमात्मा नहीं बढ़ता और इसके चेष्टा करने पर चेष्टा नहीं करता ॥११॥
देह के सम्बन्धी में 'अहं' इस प्रकार तादात्म्याध्यासरूप देही हूँ' तद्धर्मसंसर्गाध्यासरूप चित्त भ्रम के नष्ट होने पर मैं त्याग करता हूँ अथवा त्याग नहीं करता, इस प्रकार की निरर्थक कल्पना कैसे उद्यत हो सकती है ? ॥१२॥
हे तात, इस कार्य को करके मैं इस कार्य को करता हूँ, इसका त्यागकर के इसका त्याग करता हूँ, तत्त्वज्ञानियों के इस प्रकार के संकल्प सर्वथा नाश को प्राप्त हो जाते हैं ॥१३॥
ज्ञानी पुरुष इस संसार में सब कुछ करते हुए भी कुछ भी नहीं करते हैं। कर्म के कभी-भी न करने पर वे सदा

अकर्तारूप से स्थित रहते हैं।।१४॥
जब वे कर्ता नहीं हैं तब अभोक्तृत्व सहज ही उनमें प्राप्त हो गया। भला बतलाइये तो सही, धान आदि के बीज बोये बिना तीनों लोकों में कौन धान आदि का संग्रह करता है ? ॥१५॥
कर्तृत्व और भोक्तृत्व के शान्त होने पर एकमात्र निर्विक्षेपता ही अवशिष्ट रहती है। कर्तृत्व के मूलोच्छेद से बद्धमूल हुई निर्विक्षेपता ही विद्वानों द्वारा मुक्ति कही जाती है ॥१६॥
ज्ञानवान्, चैतन्यस्वरूप परमात्मस्वरूप के आविर्भाव से सब कुछ का तिरस्कार करके स्थित हुए शुद्धात्मापुरुष पहले प्राप्त न हुए किस ऐहिक फल को ग्रहण करें या पहले से गृहीत किस फल का त्याग करें? ॥१७॥
ग्राह्य, ग्राहक और तत्संबंधरूप अज्ञानावस्था में यथार्थरूप से प्रतीत क्रिया और कारक के संबन्ध से बने हुए अवान्तर वाक्यार्थरूप अवयवि क्रमवाले महावाक्यार्थ के अवयवों से यानी अंग प्रधानक्रियाकलापरूप विकारों से रहित कूटस्थ आत्मा किसका ग्रहण करे और किसका त्याग करे ? ॥१८॥
ऐहिक और पारलौकिक इष्ट और अनिष्टों के साधनों के त्याग और उपादान के निमित्त ग्राह्यग्राहक संबन्ध के नष्ट होने पर रागादिविक्षेपों की शान्ति उत्पन्न होती है। वही रागादि के मूलोच्छेद स्थिरता को प्राप्त होकर मोक्षनाम से पुकारी जाती है ॥१९॥

इस प्रकार से स्थित हुए जीवन्मुक्त लोगों को भी जब तक प्रारब्ध का क्षय नहीं होता तब तक व्यवहार सिद्धि में दृष्टान्त कहते हैं।
उक्त निर्विक्षेपतारूप शान्ति में सदा स्थित हुए तुम्हारे जैसे शान्त पुरुष गाढ़ निद्रा में सोये हुए पुरुष के अवयवों की चेष्टाओं के तुल्य व्यवहार करते हैं |२०॥
परब्रह्म के ज्ञान से वासनारहित हुए तुम इस जगत् में आत्मनिष्ठ बुद्धि से अर्धसुषुप्त के समान इस राज्यपालन आदि व्यवस्था को देखो॥२१॥
जिनका चित्त स्वात्मा में ही संलग्न है ऐसे ज्ञानी पुरुष, रमणीय अनात्म पदार्थों में सुख का अनुभव नहीं करते और केवल स्वात्मा में ही जिन्हें रसायन के समान मधुर सुख का आस्वाद होता है, वे आत्मा का स्पर्श न करनेवाले दुःखों के उपस्थित होने पर उद्विग्न नहीं होते॥२२॥

यदि कोई कहे कि ज्ञानियों को जब सुख और दुःख हैं ही नहीं तब वे सुख की प्राप्ति और दुःख के परिहार के लिए कर्म क्यों करते है ? तो इस पर कहते हैं॥

नित्यप्रबुद्ध असंग पुरुष, यथाप्राप्त इन कार्यों को जैसे दर्पण बिम्बों को ग्रहण करते है वैसे ही अनास्था से ग्रहण करते हैं। संसार स्थिति में सोये हुए आत्मनिष्ठ पुरुष स्वात्मा में ही जागरुक रहते हैं। सुषुप्त के सदृश आशयवाले वे बालकों की नाईं व्यवहार करते हैं।२३,२४॥
हे महात्मन्, भीतर भगवान विष्णु की पदवी को प्राप्त हुए तुम ब्रह्मा के एक दिन तक इस पाताल में ही विविध गुणों से युक्त
राज्यलक्ष्मी का उपभोगकर विदेह कैवल्य नामक च्युतिरहित परम पद को प्राप्त होओ ॥२५॥

__ चालीसवाँ सर्ग समाप्त
इकतालीसवाँसर्ग भगवान् का स्वाज्ञावर्ती दैत्यराज प्रह्लाद से सपरिवार पूजा ग्रहण कर
___ दैत्यराज्य में अभिषेकपूर्वक उसे वर देना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, प्रलय में जगद्रूपी रत्नों को अपने अन्दर समेट लेने के

कारण जगद्रूप रत्नों के सन्दूकरूप और सृष्टिकाल में त्रैलोक्यरूपी अद्भुत पदार्थ का दर्शन करनेवाले भगवान् विष्णु चाँदनी के समान शीतल वाणी से पूर्वोक्त बातें कहने पर पूर्वोक्त प्रह्लाद नामक देह ने, मारे आनन्द के जिसके नेत्रकमल विकसित थे और जिसने मनन ग्रहण कर लिया था, प्रसन्नता से निम्न निर्दिष्ट वचन कहे॥१,२॥
प्रह्लाद ने कहा : भगवान्, असुरों का क्या हित है और देवताओं का क्या अहित है, इस विचार से और सैकड़ों राज्यकार्यों से मैं अत्यन्त थक गया था, अतएव एक क्षण के लिए मैंने विश्राम लिया ॥३॥
हे देवाधिदेव, आपके प्रसाद से तत्त्वबोध द्वारा स्वरूपावस्थिति मुझे भली-भाँति प्राप्त हो गई है। मैं समाधि और असमाधिमें तथा सदेह और विदेह मुक्तियों में पारमार्थिक रूप से सदा समान ही हूँ॥४॥
हे महादेव, मैंने निर्मल अखण्ड मानस साक्षात्कार वृत्ति से चिरकालतक आपके दर्शन किये हैं। इस समय फिर चर्म चक्षु से भी बड़े भाग्यवश ये आप मेरे दृष्टिगोचर हो रहे हैं ॥५॥
हे महेश्वर, मैं सब संकल्पों से निर्मुक्त इस अनन्त अन्तर दृष्टि में निर्मल आकाश में आकाश की तरह न शोक से, नमोह से, न वैराग्य चिन्ता से, नदेहत्याग के कार्य और न संसार भय से ही स्थित था। भाव यह कि शोक, मोहआदि निमित्तों से मैं समाधि में स्थित नहीं था, जिससे मेरे देह त्याग का प्रसंग आता ॥६,७॥

यदि कहें कि पिता के राज्य आदि के नाश आदि शोक के हेतु तो तुमने देखे ही है, उनका अपलाप कैसे करते हो? तो इस पर कहते हैं। ___एक तत्त्ववस्तु के विद्यमान रहते कहाँ से शोक, कहाँ से नाश और कहाँ से शरीर होगा ? कहाँ पर संसार, कहाँ पर स्थिति और कहाँ पर भय और अभय होंगे? भाव यह है कि सचमुच यहाँ पर मैंने शोक के हेतु पिता के राज्यादिनाश आदि देखे, पर अद्वैत आत्मा में शोक हेतु नहीं है, इसलिए मेरी यह समाधि शोक हेतुक नहीं है ॥८॥

तब तुम्हारी समाधि का हेतु क्या है ? ऐसा यदि प्रश्न हो तो विचार से उत्पन्न विश्रान्ति की इच्छा ही मेरी समाधि में हेतु है, ऐसा कहते हैं।
अपने-आप उत्पन्न हुई निर्मल यथेच्छा से ही देहत्याग आदि के संकल्प के बिना ही विस्तृत पावन पद में मैं स्थित हुआ हूँ॥९॥

यदि कोई कहे 'न च वैराग्यचिन्तया इस अंश से वैराग्य का निराकारण उचित नहीं है, क्योंकि विचारपूर्वक समाधि में वैराग्य अनुकूल ही है ; प्रतिकूल नहीं है, तो इस पर कहते हैं।
हे ईश्वर, हाय ! मैं विरक्त हूँ, संसार का त्याग करता हूँ, इस प्रकार की अज्ञानियों की चिन्ता हर्षशोकरूपी विकार देनेवाली है|१०॥

वैराग्य के समाधिकारण होने पर रागयुक्तदेह में भीद:ख हेतुत्व का अनुभव होगा, अत: उसका त्याग भी समाधि में निमित्त होगा, वह भी अज्ञानियों का ही अभीष्ट है मेरा अभीष्ट नहीं है, ऐसा कहते हैं।
देह का अभाव होने पर दुःख नहीं रहते, देह में दुःख रहते हैं, इस प्रकार चिन्तारूपी विषैली नागिन मूर्ख को ही उँसती है, ऐसा मेरा विश्वास है ॥११॥

इसलिए सुख प्राप्ति की इच्छा से अथवा दुःखनिवृत्ति की इच्छा से मैंने समाधि नहीं ली, ऐसा कहते हैं।
यह सुख है, यह दुःख है, यह मेरा है और यह मेरा नहीं है इस प्रकार दोलायमान चित्त मूढ़ को ही

नष्ट करता है, पण्डित (ज्ञानी) को नहीं ॥१२॥

__तब भेदवासना के क्षय की इच्छा से तुमने समाधि ली होगी, ऐसा यदि कोई कहे, तो उस पर कहते हैं।
___ मैं अन्य हूँ और यह अन्य है, इस प्रकार की वासना उन्हीं अज्ञानी जीवों को होती है, जिन्होंने तत्त्वज्ञान को बहुत दूर फेंक दिया है, तत्त्वज्ञानियों को ऐसी वासना नहीं होती ॥१३॥

संसार के त्याग के लिए अथवा मोक्ष की प्राप्ति के लिए तुमने समाधि ली होगी, ऐसा यदि कहें, तो उस पर कहते हैं।
यह त्याज्य हैं और यह ग्राह्य है इस प्रकार का दुर्बुद्धियों का मिथ्या मनोभ्रम अज्ञानी की तरह ज्ञानी को उन्मत्त नहीं बनाता॥१४॥
हे कमलनयन, सब में आत्मरूप आपके व्याप्त होने पर हेयोपादेय पक्ष में स्थित दूसरी कल्पना कहाँ से हो सकती है ? ॥१५॥
भ्रान्तिज्ञान में सीप में रजत के समान भासित होनेवाले परमार्थरूप से भासित न होनेवाला यह सारा जगत् आत्मा और माया के अन्योन्यतादात्म्याध्यास रूप मिथुनीकरण से उत्पन्न हुआ है। यहाँ पर क्या वस्तु हेय और क्या वस्तु उपादेय है, जिसका कि त्याग अथवा ग्रहण किया जाय ॥१६॥

इसलिए मेरी तत्त्व विचार विश्रान्ति ही समाधि हो गई, ऐसा कहते हैं।
अपने स्वभाव से केवल द्रष्टा और दृश्य का विचार कर रहे असीम परमात्मरूप मैंने अपने आप में क्षणभर विश्राम लिया॥१७॥
समाधिकाल में मैं इष्ट और अनिष्ट (प्रिय और अप्रिय) से रहित हेयोपादेय से विहीन था । इस समय (व्युत्थान काल में) यों (आपसे आज्ञप्त पदार्थों के ग्रहण की योग्यता से) स्थित हूँ॥१८॥
वह अपने स्वभाव को प्राप्त हुआ मैं मेरे द्वारा स्वकर्तव्यता से प्राप्त किये गये आपसे
आज्ञप्त सब कार्य करता हूँ, अपने राग से नहीं, किन्तु आपकी इच्छा का वशवर्ती होकर ॥१९॥
__ जैसे आपके द्वारा आज्ञप्त राज्य को, जो मुझे स्वभावतः प्राप्त है, मैं स्वीकार करता हूँ वैसे ही आप भी मेरे द्वारा की गई पूजा को, जो सर्वेश्वर होने के कारण आपको नियमतः प्राप्त है, ग्रहण कीजिये, ऐसा कहते हैं।
ये आप पुण्डरीकाक्ष हैं, तीनों जगतो में पूज्य हैं, इसलिए मुझसे शास्त्र और लोकप्रसिद्धि से प्राप्त पूजा को आप ग्रहण कीजिये ॥२०॥
ऐसा कहकर दानवराज प्रह्लाद ने क्षीरोदशायी भगवान् के आगे शैलराज जैसे पूर्ण चन्द्रमा को उपस्थित करता है वैसे ही अर्घपात्र उपस्थित किया ॥२१॥
प्रह्लाद ने अपने शंख, चक्र आदि आयुधों से युक्त, अप्सराओं द्वारा परिवेष्टित, देवताओं से परिवृत, पक्षिराज गरुड़ से युक्त, उदर के अन्दर स्थित त्रैलोक्य सहित, अपने सामने स्थित भगवान् विष्णु की, जिनके बाहर रोमकूप आदि में और भीतर वस्ति, उदर, हृदय आदि में लोक घूम रहे थे, पूजा की। पूजा करके खड़े हुए प्रह्लाद से कहा ॥२२,२३॥
'हे दानवराज उठो, सिंहासन पर बैठो, मैं स्वयं अपने हाथों से शीघ्र तुम्हारा राज्याभिषेक करता हूँ॥२४॥
पाँचजन्य शंख की ध्वनि सुनकर जो ये सिद्ध, साध्य और देववृन्द आये हैं वे तुम्हारा मंगल करे।'ऐसा कह कर भगवान् मेरु के शिखर पर मेघों के समान योग्य उस दानव को सिंहासन पर बैठाया ॥२५,२६॥
इसके बाद अप्रमेय भगवान् ने श्रीहरि ने विद्याधर और लोकपालों से परिवृत होकर बुलाये गये क्षीरोद आदि महासागरों, गंगा आदि जलप्रवाहों और सब तीर्थ

के जलों से, सब विप्र ऋषियों और सब सिद्धगणों के साथ असुरराज प्रह्लाद का दैत्यराज्य में ऐसे ही अभिषेक किया जैसे कि पहले स्वर्ग में देववृन्दों से इन्द्र का अभिषेक किया था ॥२७-२९॥
सुर और असुरों से स्तूयमान भगवान् श्रीहरि ने राज्य में अभिषिक्त, सुर और असुरों से प्रह्लाद से यह कहा॥३०॥
हे अनघ, तुम जब तक पृथिवी और जब तक चन्द्र-सूर्य मण्डल हैं तब तक अखण्डित गुणों से प्रशंसनीय राजा होओ ॥३१॥
अनुराग, भय और क्रोध से रहित तुम, इष्ट और अनिष्ट फल का त्यागकर समबुद्धि से राज्य का पालन करो ॥३२॥
तुम निरतिशयानन्द भूमि देख चुके हो, अतएव तुम्हें सब भोगों से परिपूर्ण राज्य में अरतिरूप उद्वेग नहीं करना चाहिये और अपने पिता-पितामहों की भाँति स्वर्ग अथवा भूलोक में उद्वेग उत्पन्न नहीं कराना चाहिये ॥३३॥
प्रजा, शत्रु आदि के ऊपर निग्रह, अनुग्रह आदि ? यथा प्राप्त दृष्टियों में तत्-तत् पुरुषों के अनुरूप देश, काल और क्रिया से अपने ऊपर प्राप्त वध, बंधन आदि कार्य करो। राग, द्वेष आदि विषमता का त्यागकर रहो । देह से अतिरिक्त आत्मा ही इस भाव से लाभ और हानि में समानरूप से इदन्ता और ममता से वर्जित कार्य कर रहे तुम सुख-दुखों से पीड़ित नहीं होगे॥३४,३५॥
तुम संसार के व्यवहार को देख चुके हो, अनुपम उस परम पद का भी तुम्हें अनुभव हो चुका है, इसलिए सर्वत्र सब कुछ तुम जानते हो। तुम्हारे लिए अधिक क्या उपदेश किया जाय? अर्थात् व्यवहार और परमार्थमें तुम कुशल हो तुम्हारे लिए उपदेश की आवश्यकता नहीं है ॥३६॥
अनुराग, भय और क्रोध से रहित तुम्हारे राजा होने पर अब असुरों में दुःख रूपी दुर्ग्रन्थि नहीं रहेगी और देवताओं में स्थित वह दुःख दुर्ग्रन्थि मेरे द्वारा असुरों का संहार नहीं करायेगी॥३७॥
अब जैसे वर्षा ऋतु में बढ़ी हुई बड़ी-बड़ी तरंगवाली नदी वनस्थली को प्लावित कर देती है वैसे ही आंसुओं की धारा असुरनारियों की कर्णमंजरियों को प्लावित नहीं करेगी ॥३८॥
आज से लेकर देव-दानवों के युद्ध से वंचित जगत् स्पन्दरहित सागर के समान स्वस्थ-सा हो जायेगा । देवता और असुरों की नारियाँ एक दूसरे के पतियों से बन्दी न होकर अपने ही अन्तःपुरों और पतियों के विश्वास को प्राप्त हों॥३९,४०॥
हे दानव, तुम कृष्णपक्ष की रात्रियों में गाढ़ निद्रा और अन्धकाररूप अज्ञानान्धकार को दूर कर सदा उदित, स्वप्रकाश ब्रह्मात्म स्फूर्तिवाले होकर असुरों की स्त्रियों के विलासों से रमणीय तथा काम आदि शत्रुओं से अपराभूत राज्यलक्ष्मी का चिरकाल तक उपभोग करो॥४१॥

इकतालीसवाँ सर्ग समाप्त

बयालीसवाँ सर्ग

भगवान् विष्णु का पुनः क्षीरसागर में गमन, आख्यान का उत्तम फल और समाधि से जीवन्मुक्तों के व्युत्थान में हेतु का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, ऐसा कह कर सुर, नर और किन्नरों के सहित भगवान् पुण्डरीकाक्ष, जो सुर, नर और किन्नरों से युक्त होने के कारण ही दूसरे संसार के समान विस्तृत थे, असुरगृह से चले ॥१॥
प्रह्लाद आदि द्वारा पीछे से छोड़ी गई पुष्पांजलियों की राशि से, जो पक्षिराज गरुड़ के पीछे के पंखों पर राशिभूत हो गई थी, आच्छन्न किये जा रहे भगवान् क्रम से क्षीरसागर में पहुँचकर तदनन्तर सुरवृन्द को विदाकर जैसे सफेद कमल पर भ्रमर बैढता है वैसे ही शेषशय्या पर

स्थित हुए ॥२,३॥
इस प्रकार शेषनाग के शरीररूपी आसन पर भगवान् विष्णु, स्वर्ग में देवताओं के साथ इन्द्र और पाताल में असुरराज प्रह्लाद तीनों ही सन्तापरहित होकर स्थित हुए॥४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, यह अवशेष पापों को दूर करनेवाली प्रह्लाद की ज्ञानप्राप्ति मैंने आपसे कही, जो चन्द्रमा के अमृत के समान शीतल है|५॥
उसको जो मनुष्य ,चाहे वे बड़े पातकी ही क्यों न हों, संसार में बुद्धि पूर्वक विचार करेंगे, वे शीघ्र परमपद को प्राप्त होगे॥६॥
सामान्य विचार से भी जब पाप का नाश हो जाता है तब वेदान्त वाक्यों के विचार से कौन परम पद को प्राप्त न होगा ? ॥७॥
अज्ञान पाप कहलाता है, वह विचार से नष्ट होता है, इसलिए पाप की जड़ उखाड़ फेंकनेवाले विचार का परित्याग नहीं करना चाहिये॥८॥
प्रह्लाद की इस सिद्धि का विचारकर रहे लोगों के सात जन्मों के पाप नष्ट हो जाते है, इसमें कोई सन्देह नहीं है ॥९॥

विदेह मुक्त के साथ समाधि मुक्त के विश्रान्ति सुख की समता होने पर फिर उसके व्युत्थान में हेतु जानने की इच्छा कर रहे रामचन्द्रजी पूछते हैं :
भगवान्, महात्मा प्रह्लाद का परम पद में परिणत मन पाँचजन्य शंख की ध्वनि से कैसे प्रबुद्ध हुआ? भाव यह है कि मन का विलय होने पर पाँचजन्य शंख ध्वनि का श्रवण ही दुर्लभ है, फिर इससे वह कैसे प्रबुद्ध हुआ ? ॥१०॥

प्रारब्ध शेष से उद्बोधित शुद्धवासना सहित भगवद् इच्छा ही समाधिमुक्त के प्रबोध में हेतु है यों विदेहमुक्त से समाधिमुक्त का अन्तर कहने के लिए संदेह औरै विदेह मुक्तियों का विभाग दिखलाते हैं। ___श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे निष्पाप आकृतिवाले श्रीरामचन्द्रजी, लोक में दो प्रकार की मुक्ति होती है, एक सदेह मुक्ति और दूसरी विदेह मुक्ति । उसका यह विभाग है, उसे आप सुनिये ॥११॥
जिस अनासक्त मतिवाले पुरुष का इष्ट और अनिष्ट कर्मों के त्याग और ग्रहण में राग नहीं है, उसकी स्थिति को आप जीवन्मुक्ति जानिये ॥१२॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, वही देह धारण में हेतुभूत प्रारब्ध शेष का भोग द्वारा क्षय होने पर पुनर्जन्म से रहित विदेह मुक्ति कही गई है। विदेह मुक्ति में स्थित भुने हुए बीजों के सदृश अतएव पुनर्जन्म रूपी अंकुर से रहित पुरुष देहदृश्यता को प्राप्त नहीं होते, किन्तु जीवन्मुक्त पुरुषों के हृदय में शुद्ध, पवित्र, तृष्णा, कार्पण्य आदि से रहित, आत्मध्यानमयी शुद्धसत्त्वानुपातिनी वासना ऐसे ही रहती है जैसे कि सुषुप्त पुरुष के हृदय में रहती है॥१३-१५॥
हे रघुवर, देह धारण हेतु प्रारब्ध के शेष रहने पर हजारों वर्षों के बाद भी हृदयमें स्थित उसी वासना से वे प्रबोध को प्राप्त होते हैं|१६॥
हे महाबाहो, प्रह्लाद हृदय में स्थित अपनी शुद्धसत्त्वमयी वासना से, जो शंख ध्वनि से उबुद्ध हुई थी, प्रबोध को प्राप्त हुआ था ॥१७॥

यदि किसी को शंका हो कि श्रोत्रेन्द्रिय के विलीन होने पर शंख ध्वनि का भी ग्रहण नहीं हो सकता, अतः शंख ध्वनिमात्र से कैसे प्रबोध हुआ ? तो उसका परिहार करते हुए कहते हैं। __ भगवान् हरि सब प्राणियों के आत्मा हैं उनको जैसा भान होता है वह सब शीघ्र वैसा ही हो जाता है, क्योंकि वे सत्य संकल्प हैं|१८॥
भगवान् वासुदेव ने जब प्रह्लाद प्रबोध को प्राप्त हो, ऐसा विचार किया तभी पलक भर में ऐसा हो गया ॥१९॥
स्वयं अकारण यानी शुद्धरूप भूतों के कारण यानी अव्यक्त

उन्होंने काम, कर्म आदि निमित्तों से अपने में ही जगत् की सृष्टि के लिए वासुदेवमयरूप से शरीर ग्रहण किया है, ऐसी ही श्रुति, स्मृति और पुराणों में प्रसिद्ध है |२०॥

___ इसीलिए उनके शरीर का दर्शन होने पर आत्मदर्शन होता है और आत्मदर्शन होने पर उनका दर्शन सुलभ हो जाता है, ऐसा कहते हैं।
आत्मदर्शन से शीघ्र भगवान् का दर्शन हो जाता है और भगवान् की आराधना से शीघ्र अपने-आप आत्मा का दर्शन हो जाता है ॥२१॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस सृष्टि का अवलम्बन करके आप शीघ्र आत्मदर्शन के लिए प्रयत्न करें। विचारत्मा आप नित्यपद को प्राप्त होंगे॥२२| हे रामचन्द्रजी, दुःखरूपी मुसलाधार वृष्टिवाली संसाररूपी वर्षा ऋतु, जो चारों ओर व्याप्त है, विचाररूपी सूर्य को न देख रहे लोगों को परम अज्ञान देती है।।२३॥
यह अत्यन्त दैदीप्यमान माया विष्णुरूप आत्मा के प्रसाद से धीर पुरुषों को ऐसे ही पीड़ित नहीं करती जैसे मन्त्रसिद्धपुरुषों को पिशाची पीड़ित नहीं कर सकती॥२४॥
जैसे अग्नि की ज्वाला वायु के कारण ही निबिड़ता को प्राप्त होती है और अन्त में क्षीणता को प्राप्त हो जाती है वैसे ही संसार जाल रचनारूप यह विष्णुमाया आत्मा की इच्छा से ही देहादिरूप निबिड़ अनर्थता को प्राप्त हुई है। निश्चय भक्ति,ध्यान आदि से आराधित आत्मा की इच्छा से ही विवेक , विचार आदि के जन्म के समय क्षीणता को प्राप्त हो जाती है, अतएव ईश्वरप्रसाद से उत्पन्न विचार आदि से ही अवश्य ज्ञान लाभ होता है, यही इस उपाख्यान का तात्पर्य है|२५॥

बयालीसवाँ सर्ग समाप्त
तैंतालीसवाँ सर्ग यद्यपि ज्ञान ईश्वर के प्रसाद से लभ्य है तथापि ईश्वर पर भार देना ठीक नहीं। अपने पौरुष द्वारा
_ इन्द्रियों को वश में करने से ज्ञान प्राप्त होता है, यह वर्णन॥
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे सब धर्मों के ज्ञाता, हे भगवान्, जैसे चन्द्रमा की किरणों से औषधियाँ आह्लादित होती हैं वैसे ही स्फटिक के समान शुद्ध आपके वचनरूपी किरणों से हम आह्लादित हुए हैं ॥१॥
जैसे कर्ण भूषण के लिए कानों द्वारा वांछित, गुरु, देवता आदि की प्रसन्नता से पाप दूर करने के कारण पवित्र और कोमल फूल ग्रहण करने पर सुख देते हैं वैसे ही कानों को भले लगनेवाले पवित्र और कोमल आपके वचन हम लोगों द्वारा गृहीत होने पर सुख देते हैं ॥२॥
भगवान्, यदि पौरुष प्रयत्न से ही सब कुछ प्राप्त होता है, तो प्रह्लाद भगवान् के वर के बिना भी अपने ही पौरुष से क्यों प्रबुद्ध नहीं हुआ है ? इससे अपने पौरुष से ही सर्वत्र ज्ञान लाभ होता है, ऐसा जो नियम पहले कहा था उसका भंग हो गया, यह भाव है ॥३॥

अपने पौरुष से सिद्ध होनेवाली पुरुषार्थ सिद्धि में भगवान् का वर भी द्वार विशेष ही है स्वतन्त्र नहीं है, इसलिए पूर्वोक्त नियम भंग नहीं हुआ, इस आशय से संक्षेप में उत्तर देते हैं। __हे श्रीरामचन्द्रजी, महात्मा प्रह्लाद ने जो कुछ प्राप्त किया वह सब अपने पौरुष से ही उसने प्राप्त किया, दूसरे से नहीं ॥४॥

अथवा विष्णु से प्रह्लादात्मा का भेद न होने के कारण आत्मप्रयत्न से प्राप्त वह प्रह्लाद प्रयत्न से ही

बोध को प्राप्त हुआ, ऐसा यहाँ पर परिहार हो सकता है, इस आशय से कहते हैं।
जैसे तिलों के अन्तर्गत और तिलों से निकाला हुआ तेल भिन्न नहीं है वैसे ही आत्मा और नारायण भिन्न नहीं है। जैसे शुक्लता (कपास) और वस्त्र भिन्न नहीं हैं वैसे ही आत्मा और नारायण भिन्न नहीं हैं और जैसे फूलों का सार सुगन्ध है वैसे ही जीवों का परमार्थ सार विष्णु हैं, इसलिए भी उनमें अभेद जानना चाहिये ॥५॥

201899 अथवा कार्य और कारण उपाधि का त्याग करने पर विशिष्ट चिन्मात्र का अभेद है ही। इस प्रकार लक्ष्यपरक विष्णु और आत्मा शब्द की पर्यायता ही है, ऐसा कहते हैं।
201900 जो विष्णु है वही आत्मा है और जो आत्मा है वही विष्णु है। जैसे विटप और पादप शब्द पर्याय हैं वैसे ही विष्णु और आत्मशब्द पर्याय हैं । भाव यह कि विटपवत्व (शाखावत्व) और पादकरणकपान कर्तृत्वरूप उपाधि का भेद होने पर भी खण्ड वृक्ष स्वरूप में जैसे विटप और पादपशब्दों की पर्यायता है वैसे ही कार्य और कारणरूप उपाधि का भेद होने पर भी परिशिष्ट चिन्मात्र स्वरूप में आत्मा और विष्णु शब्दों की पर्यायता ही है ॥६|पहले प्रह्लाद नामक आत्मा ही स्वयं अपने द्वारा अपनी परम शक्ति से विष्णु भक्ति में नियोजित हुआ।७॥
201901 स्वात्मभूत विष्णु से ही प्रह्लाद ने स्वयं इस वर का उपार्जन किया। अपने मन को स्वयं ही विचारयुक्त बनाकर अपने आत्मा का उसने स्वयं ज्ञान प्राप्त किया ।।८। कभी स्वात्मभूत विष्णु द्वारा ही आत्मा अपने प्रयत्न से किये गये विचार के बल से स्वयं प्रबुद्ध किया जाता है
201902 और कभी भक्तिरूप प्रयत्न से प्राप्त होनेवाले विष्णु देह द्वारा बोधित होता है॥९॥
201903
201904 अन्वय से प्रदर्शित अर्थ को व्यतिरेक के दर्शन द्वारा भी दृढ़ करते हैं।
201905 चिरकाल से आराधित भी परम प्रसन्न हुए भी ये भगवान् अविचारशील पुरुषों को ज्ञान नहीं दे सकते॥१०॥
201906 _'तुम्हें आत्मज्ञानपर्यन्त विचार प्राप्त हो' इस प्रकार वर दे रहे भगवान् हरि को पुरुष प्रयत्न से उत्पन्न विचार ही मुख्यरूप से अभिमत है वर मुख्यरूप से अभिमत नहीं। अन्यथा तुम्हें ज्ञान हो, ऐसा ही वरदान देते, इस आशय से कहते हैं।
201907 आत्म-साक्षात्कार में पुरुष प्रयत्न से उत्पन्न हुआ विचार मुख्य कारण है, वर आदि गौण हैं, इसलिए तुम मुख्य हेतु में संलग्न होओ॥११॥
201908 (जिस विषय में प्रयत्न करने से विचारोदय होता है, उसे दर्शाते हैं।) इसलिए दसों इन्द्रियों को जबरदस्ती अपने वश में कर अभ्यास करते हुए सब प्रयत्नों से मन को विचारवान् बनाओ ॥१२॥
201909 कहीं पर किसी के द्वारा जो कुछ भी पाया जाता है वह अपने यत्न से प्रयुक्त शुभाचरण से ही पाया जाता है, दूसरे से कहीं पर भी नहीं ॥१३॥
201910 पौरुष प्रयत्न का अवलम्बन कर इन्द्रियरूप पर्वत को लाँघकर संसाररूप सागर को पार कर परम पद को प्राप्त होओ॥१४॥
201911 यदि पौरुष प्रयत्न के बिना भगवान् विष्णु का दर्शन हो, तो ये भगवान् मृग और पक्षियों का क्यों नहीं उद्धार करते यानी आत्मतत्त्व का साक्षात्कार क्यों नहीं कराते? ॥१५॥
201912
201913 गुरुजी शिष्य के प्रयत्न के बिना ही शक्तिपात आदि द्वारा शिष्य का उद्धार करते हैं यह योगशास्त्र आदि में प्रसिद्ध है, इसमें व्यभिचार आयेगा, ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
201914 अपना पौरुष किये बिना यदि गुरु अज्ञानी का उद्धार करते हैं, तो ऊँट अथवा बैल का उद्धार
201915
201916 क्यों नहीं करते हैं ? गुरुभक्ति आदि प्रयत्न ही वहाँ पर भी ज्ञानोत्पत्ति में गुरुकृपा को द्वार बनाते हैं, यह भाव है ॥१६॥
201917 ___ ज्ञान की दृढ़ता से बाधित मनवाले अपने आत्मा से जो परमपुरुषार्थरूप परमपद प्राप्त किया गया, वह न तो भगवान् विष्णु से कुछ प्राप्त किया जा सकता है, न गुरु से और न धन से ही प्राप्त किया जा सकता है|१७॥
201918 अभ्यास और वैराग्य से युक्त आत्मा से जिसने इन्द्रियरूपी साँपों को अपने वश में कर लिया है, उससे जो परम पुरुषार्थप्राप्त किया जा सकता है, वह तीनों जगतों से भी प्राप्त नहीं किया जा सकता॥१८॥
201919 हे वत्स, तुम अपने आत्मा को यह उत्कृष्ट है, यह समझकर श्रवण आदि से अपने-आप सिद्ध करो तथा सिद्ध हुए उसका अपने-आप निरन्तर अनुसन्धान द्वारा पूजन करो, अपने आत्मा का
201920 अपने आप तत्त्वतः साक्षात्कार कर उसीमें अपने-आप भली भाँति स्थित होओ॥१९॥
201921 _ यदि अपने प्रयत्न से उत्पन्न विचार से ही ज्ञान उदय होता है, तो शास्त्रों में विष्णु भगवान् की आराधना का विधान किसलिए है? ऐसी कोई शंका करे, तो उस पर कहते हैं। _ विषयों में आसक्ति की प्रबलता के कारण अध्यात्मशास्त्रों से, इन्द्रियजय आदि प्रयत्नों से और विचारों से दूर भागनेवाले मूों की कथंचित् शुभ मार्ग में प्रवृत्ति के लिए विष्णु की भक्ति की कल्पना
201922 की गई है ॥२०॥
201923
201924 पूर्वोक्त अर्थ को युक्तियों से दृढ़ करते हैं।
201925 शास्त्र में अभ्यास और प्रयत्न पहले मुख्य विधि कही गई है। उनके अभाव में पूज्य पूजारूप विधि गौण है॥२१॥
201926 यदि इन्द्रियों पर विजय प्राप्त कर ली गई, तो पूजनों से क्या फल प्राप्त है ? यदि इन्द्रियों पर विजय प्राप्त नहीं हुई, तो पूजनों से क्या फल प्राप्त है,यानी कुछ भी नहीं॥२२॥
201927 विचार और उपशम के बिना पूर्णानन्द आत्मा स्वतन्त्ररूप से तत्त्वतः प्राप्त नहीं होता। विचार और उपशम से रहित (विषयासक्त) पुरुष का ईश्वर भी क्या अप्रिय कर सकता है ? ॥२३॥
201928 विचार और उपशम से युक्त अपने चित्त को प्रसन्न करो । उसके प्रसन्न होने पर आप परम पुरुषार्थरूप सिद्धिता को प्राप्त हो जाओगे। नहीं तो आप जंगली गदहे के सदृश हो॥२४॥
201929 जैसे विष्णु आदि देवताओं की विनय प्रार्थना स्वयं की जाती है, वैसे ही अपने ही चित्त की प्रणय प्रार्थना क्यों नहीं की जाती है? ॥२५॥
201930 इन सभी लोगों के अन्दर भगवान् विष्णु स्थित हैं। उनका परित्याग करके जो बाह्य आराधना करते हैं, वे नराधम हैं। भाव यह कि मनोभक्ति ही मुख्य विष्णु भक्ति है बाह्यभक्ति मुख्य नहीं है ॥२६॥
201931 हृदयरूपी गुहा में निवास करनेवाला चित्-तत्त्वही आत्मा का (विष्णु का) मुख्य शाश्वत स्वरूप है। हाथ में शंख, चक्र, गदाधारण किया हुआ आकार गौण है|२७॥
201932 जो मुख्य आकार का त्याग कर गौण रूप का अनुसरण करता है वह, सिद्ध अमृत का त्याग कर साध्य धान आदि को कृषि द्वारा उत्पन्न करता है ॥२८॥
201933
201934 तब बाह्य विष्णु भक्ति का अधिकारी कौन है ? ऐसा प्रश्न होने पर उसे कहते हैं।
201935 हे वत्स रघुनन्दन, जो उन्मत्त मनवाला पुरुष आत्मज्ञान के चमत्कार में कदापि स्थिति को प्राप्त होता ही नहीं, आत्मविवेकलाभ से शून्य और अन्तगर्त अज्ञ मन का वशीभूत हो वह शंख-चक्र गदाधारी परमेश्वर की पूजा करे ॥२९,३०॥
201936 हे श्रीरामचन्द्रजी, परमेश्वर के पूजन से, वैराग्यकारी क्लेशप्रद तपस्या से उसका चित्त बहुत समय में निर्मलता को प्राप्त होता है ॥३१॥
201937 नित्य के अभ्यास
201938
201939
201940 और विचार से चित्त बहुत जल्दी निर्मल हो जाता है। आम ही धीरे-धीरे पुष्प, फल आदि में अतिसुगन्धिरूप दशा को प्राप्त होता है ॥३२॥
201941 हे शत्रुतापन, शास्त्र में विष्णु पूजाक्रमरूप निमित्त से जो फल कहा गया है उसे भी अपने ही संकल्प से प्राप्त करता है॥३३॥
201942 जो अमित तेजवाले विष्णु से वरदान पाता है। उसने भी अपने ही अभ्यास रूपी वृक्ष का वह फल प्राप्त किया॥३४॥
201943 जैसे धान आदि बीजों के अंकुर का उद्गम स्थान खेत होता है वैसे ही सब श्रेष्ठ पुरुषार्थों के आग्रह तथा सब चिरकाल के लिए भोग्य सम्पत्तियों का उद्गम स्थान अपना मनोनिग्रह ही है|३५॥
201944 निधि, रत्न आदि के लाभ के लिए पृथ्वी खोदेने के लिए उत्सुक पुरुष का या अश्वमेध के अश्व को खोजने के लिए उत्सुक सगर लड़कों का अथवा मन्दराचल को खींच रहे देवता, असुर आदि का अपने मन के निग्रह के सिवा दूसरा कोई भी उपाय नहीं है यानी मन की एकाग्रता के बिना महाकार्यों की सिद्धि कदापि नहीं हो सकती है ॥३६॥
201945 तब तक मनुष्य हजारों जन्मों तक संसार में भटकते रहते हैं जब तक कि मनरूपी मत्त महासागर प्रशान्त नहीं हो जाता ॥३७॥

201946 ___ ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, रुद्रादि देवाधिदेव चिरकाल तक पूजित हों और दया भी करते हों, फिर भी वे मनोव्याधि के उपद्रवों से बचा नहीं सकते॥३८॥
201947 बाह्य इन्द्रियों से अनुभव में आनेवाले और अन्तःकरण से अनुभव में आनेवाले भयानक विषयरूप का त्यागकर जन्मक्षय के लिए जन्मादि विकारशून्य सन्मात्र का अखण्डाकार चिन्तन कीजिये॥३९॥
201948 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप बाह्य और आभ्यन्तर विषयों से निर्मुक्त, निरामयैकसंविन्मय, स्वयं निरतिशयानन्दरूप से भासित होनेवाले अनन्तरूप सन्मात्र का, जो सबका सार है, निरन्तर तदाकारवृत्ति से आस्वाद लीजिये । यों उसका आस्वाद ले रहे आप जन्मरूप नदी के उस पार पहुँच जाओगे॥४०॥
201949
201950 तैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
201951 चौवालीसवाँसर्ग
201952 मन की निराशता की सिद्धि के लिए दृश्य की व्यर्थ दुःखस्वरूपता का गाधि के आख्यान में विस्तार से प्रदर्शन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, संसार नाम की यह माया अपरिमित भ्रान्ति की हेतु हैं। यह अपने चित्त पर विजय पाने से ही क्षय को प्राप्त होती है। अन्यथा नहीं॥१॥
201953 हे अनघ,जगन्मायाप्रपंच की विचित्रता के ज्ञान के लिये इस इतिहास को मैं आपसे कहूँगा । आप ध्यान देकर सुनिये ॥२॥
201954 मेरु पर्वत पर कल्पवृक्ष वन के समान इस पृथिवी तल में कोशलनामक विविध रत्नों का भंडार भूत देश है ॥३॥
201955 वहाँ पर गाधि नाम से प्रख्यात कोई गुणवान ब्राह्मण हुआ। वह परम श्रोत्रिय, धीमान् और मूर्तिमान् धर्म-सा था ॥४॥
201956 जैसे निष्कलंक निर्मल आकाश में भुवन विराजमान होता है वैसे ही बाल्यावस्था से विरक्त निष्कलंक निर्मल चित्त से वह विराजमान था॥५॥
201957 किसी अभीष्ट तपस्यारूप कार्य को अपना लक्ष्य बनाकर वह बंधुओं के समूह से हटकर तपस्या करने के लिए वन में चला गया ॥६| वहाँ पर जैसे चन्द्रमा अतिदर्शनीय अश्विनी आदि तारों से मण्डित और प्रसन्न-निर्मल आकाश को प्राप्त होता है वैसे ही वह विप्रराज फूले हुए कमलों से युक्त तालाब को प्राप्त हुआ ॥७॥
201958 जब तक
201959
201960 भगवान विष्णु का दर्शन न मिले तब तक तपस्या करने के लिए वर्षाकाल के कमल के समान गले तक जल में डूबा हुआ वह ब्राह्मण उस तालाब में प्रविष्ट हुआ ॥८॥
201961 तालाब के जल में डूबे हुए तथा निवास स्थानभूत तालाब के कमलों का सूर्य के वियोग से संकोच होने पर उनके सहवास स्नेह से तनिक मलिन मुखकमलवाले उसके आठ मास व्यतीत हो गये ॥९॥
201962 तदनन्तर एक समय जैसे वर्षा ऋतु में ग्रीष्म से संतप्त पृथिवी तल पर काला मेघ आता है, वैसे ही तपस्या से कृश उसके पास श्यामलकान्तिवाले भगवान श्रीहरि आये॥१०॥
201963
201964 श्रीभगवान् ने कहा : हे विप्र, जल के मध्य से उठो, मनमाना वर लो। तुम्हारा नियमरूपी वृक्ष अभीष्ट फल से युक्त हो गया है ॥११॥
201965 ब्राह्मण ने कहा : भगवान्, असंख्य ब्रह्माण्डों में विद्यमान प्राणियों के हृदयकमल मध्य में स्थित भ्रमररूप और त्रिजगत् रूपी कमलिनी के तालाबरूप भगवान् विष्णु को नमस्कार है ।।१२॥
201966 हे भगवान्, आपसे रचित इस संसार नामक माया को, जो परमात्मा में अध्यस्त है और जीवों को अन्धा बनानेवाली है, मैं देखना चाहता हूँ॥१३॥
201967 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, 'इस माया को तुम देखोगे और देखने के बाद इसका त्याग करोगे' ऐसा ब्राह्मण से कहकर भगवान् गन्धर्वनगर के समान अदृश्य हो गये॥१४॥
201968 भगवान् विष्णु के चले जाने पर वह उत्तम ब्राह्मणशीतल और निर्मल मूर्ति होने के कारण क्षीरसागर से चन्द्रमा के समान जल से उठा ॥१५॥
201969 वह चन्द्रमा के दर्शन और स्पर्श से विकसित कमल की भाँति त्रिलोकी के अधिपति भगवान् के दर्शन से बहुत प्रसन्न हुआ ॥१६|तदनन्तर हरि भगवान् के दर्शन से आनन्द में मग्न हुए उसके वन में कितने ही दिन ब्राह्मणोचित तप, स्वाध्याय, अतिथि पूजा आदि से व्यतीत हुए ॥१७॥
201970 एक समय जैसे महर्षि योगबल से अतीत और अनागत को देखने के विमान सरोवर में चिन्तन करते हैं वैसे ही विष्णु भगवान् के वचन का चिन्तन कर रह उसने फूले हुए कमलवाले तालाब में स्नान करना आरम्भ किया ॥१८॥
201971 तदनन्तर स्नानविधि में सब पापों की निवृत्ति के लिए (अघमर्षण के लिए) उसने जल के भीतर कुशयुक्त अपने हाथ से आवर्त-सा किया१९॥
201972 जल में डूबकी लगा कर प्रणव आदि मन्त्रों के स्मरणरूप उस अघमर्षण विधि में जल के मध्य में स्थित उसके मन्त्र, ध्यान आदि विस्मृत हो गये और ज्ञान विपरीत ग्रहणोन्मुख हो गया। उसने अपने घर पर अपने को वायु वेग से कन्दरा के बीच में गिरे हुए वृक्ष के समान मृत और शोचनीयता को प्राप्त हुआ देखा। उसने अपने को प्राण और अपान वायुओं के प्रवाह से मुक्त, नाश को प्राप्त हुआ, निर्वात स्थान में गिरे हुए कदली के वृक्ष आदि के समान प्रशान्त अवयव चेष्टावाला, पीले मुँहवाला, वृक्ष के सूखे हुए पत्ते के समान मुरझाया हुआ, शव हुआ-सा, जिसकी नाल कट गई हो ऐसे कमल के समान कुम्हलाया हुआ,प्रातःकाल जिससे तारे अस्त हो गये ऐसे आकाश के समान अस्त नेत्र वाला देखा । वह अनावृष्टि से ग्रस्त ग्राम के समान चारों ओर धूलि से धूसरित था, करुण विलाप करनेवाले दुःखी दीन बन्धुओंसे, जिनका मुँह बाष्पधारा से आर्द्र था, वह ऐसे परिवृत था जैसे कुरर नामक पक्षियों से वृक्ष आवृत होता है। बाँध के टूट जाने से बह रहे जल से जिसका मुखरूप कमल हरा जा रहा हो, ऐसी कमलिनी के तुल्य भार्या ने उसके चरण परड़ रक्खे थे। ऊँचे गूंज रहे (रोदन कर रहे) भौंरों के समान प्रलाप और दीर्घ स्वर के आलाप में आसक्त माँ ने उसकी ठुड्डी, जो नूतन मूंछ-दाढ़ी से युक्त थी, पकड़ रक्खी थी॥२०-२७॥
201973 जैसे ओस बहा रहे सूखे पत्तों से वृक्ष परिवेष्टित होता है वैसे ही
201974
201975
201976 पास में बैठे हुए दुःखी अश्रु धारा बहा रहे अन्यान्य लोगों से वह परिवेष्टित था॥२८॥
201977 वियोग के भय से मानों संयोग का त्याग कर रहे अतएव दूर हटे हुए हाथ, पैर आदि अंगों से अनात्मीयजनों की भाँति वह आवृत था ॥२९॥
201978 परस्पर न सटे हुए ओठों से और कुछ मलिन सफेद दाँतों से अपने जीवन को इतने समय तक वृथा गया यों हँस रहे विरक्त पुरुष, के समान मौन ध्यान को प्राप्त हुआ-सा,पंक से बनाया हुआ-सा, फिर न जागने के लिए सोया-सा, दीर्घ विश्राम कर रहा-सा था॥३०,३१॥
201979 बान्धवों के रोने पीटने के कोलाहल से मिली हुई वाणियों को, किसका मेरे प्रति अधिक स्नेह और किसका कम यों विचार करने के लिए, मानों, यत्न से सुन रहा था॥३२॥
201980 तदनन्तर उस समय राशिभूत निरन्तर प्रलापों से व्याकुल चेष्टा वाले छाती पीटने के साथ मूर्छा से उत्पन्न नेत्र के जलप्रवाह से सराबोर दुःखी आत्माओं द्वारा, जो दीर्घ विलाप आदि के घर्घर शब्द से पूर्ण थे, उसका अमंगल शव फिर न देखने के लिए घर से बाहर निकाला गया और श्मशान में ले जाया गया। वह श्मशान माँस, आँतें और चर्बी के पंक से दूषित, सूखे और ताजे खून से तर तथा सैकड़ों कंकालों से व्याप्त था, चील-गीधरूपी मेघों से उसमें सूर्य की किरणें आच्छन्न थी, चिता की अग्नि से अन्धकार न था, सियारों के मुख से निकली हुई अशुभ ज्वालाओं से उसमें पृथ्वी पल्लवयुक्त-सी प्रतीत होती थी, वहाँ पर बह रही खून की नदियों में कोई सफेद चील और कौए स्नान करते थे और कोई डूब गये थे, खून से तर आँतों के समूहरूपी जाल में बूढ़े पक्षी बँधे हुए थे। वहाँ पर उन बन्धुओं ने प्रदीप्त अग्नि में जैसे समुद्र बड़वानल में अपने जलप्रवाह को भस्म करते हैं वैसे ही उसे भस्म किया ॥३३-३८॥
201981
201982 सूखे हुए इन्धनों से खूब बढ़ी हुई ज्वालाराशिरूपी जटाओं से युक्त उस चिता ने चट-चट शब्दों से शव को शीघ्र जला दिया ॥३९॥
201983 अग्नि ने, जिसने बढ़ रहे कट-कट शब्दों से और छोड़ी गई दुर्गन्ध से मेघमण्डल को व्याप्त कर दिया था, उसकी अस्थि राशि को, जिससे बढ़े हुए रस निकल चुके थे, जैसे हाथी सूराखवाले बाँस के समूह को चारों ओर विदलित कर देता है वैसे ही विदलित कर दिया ॥४०॥
201984
201985 चौवालीसवाँ सर्ग समाप्त

201986 पैंतालीसवाँ सर्ग गाधि का भिलनी के गर्भ में जन्म, किरात स्थिति और कीरपुर में राज्य प्राप्ति का वर्णन ।
201987 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इसके बाद जल के भीतर स्थित हुए गाधि ने मानसिक दुःखों से भरी हुई अपनी बुद्धि से निर्मल आत्मा में अन्तरात्मा से अपने को भूतमण्डल नामक देश की सीमा के गाँव के नजदीक रहनेवाले चाण्डालों की स्त्री के गर्भ में स्थित अतएव आकुल देखा ॥१,२॥
201988 गर्भवास के दुःखों से वह पीड़ित था, उसके कोमल अंग थे और वह अपनी विष्टा के समान चाण्डाली के हृदय में सोया था, अतएव व्याकुल था ॥३॥
201989 क्रमशः परिपक्व होने के कारण जैसे वर्षा ऋतु काले मेघ को समय पर पैदा करती है वैसे ही समय पर चाण्डाली से उत्पन्न किया गया वह काली कान्तिवाला तथा मलमूत्र आदि से वेष्टितथा।।४॥
201990 चाण्डालों के घर में उत्पन्न हुआ और चाण्डालों का अत्यन्त प्रिय शिशुरूप इधर-उधर चल रहा वह यमुना प्रवाह में गिरे हुए कर्णभूषणरूप नील कमल के समान था ॥५॥
201991 बारह वर्ष की अवस्था को प्राप्त हुआ, तदनन्तर सोलह वर्ष की अवस्था में स्थित, स्थूल कन्धावाला,
201992
201993 विशालकाय, उदीयमान मेघ के समान था॥६॥
201994 शिकार खेलने के लिए कुत्तों से परिवृत होकर एक वन से दूसरे वन में विहार कर रहा, लाखों मृगों को मार रहा वह व्याधों की अवस्था को प्राप्त हुआ था|७॥
201995 तदनन्तर तमाल की लता के समान चाण्डाल कन्या से उसने विवाह कर लिया था। वह स्तनरूप स्तवकों से सुशोभित थी, नूतन पल्लव के समान उसके हाथ थे। दाँत साफ न करने के कारण मलिन और स्वाभाविक शुक्लता के कारण निर्मल उसकी दन्तपंक्ति थी और वह स्वयं श्याम थी। नव पल्लवों का अनुकरण करनेवाले बहुत से विलासों से उसके अंग पूर्ण थे ॥८,९॥
201996 जैसे काली भँवरी के साथ काला भौंरा पुष्पों की समृद्धि से पूर्ण वनान्तों में विहार करता है वैसे ही श्यामवर्ण वाला वह नूतन होने के कारण ही अभीष्ट श्यामवर्णवाली उसके साथ पुष्पों की समृद्धि से पूर्ण वन प्रान्तों में विहार करता था ॥१०॥
201997 वन की पर्णलताओं के (ताम्बूल लताओं के) पत्ते में निवास कर रहा व्यसनों से आतुर वह पुरुष का आकार धारण किये हुए विन्ध्याचल के समान भीषण था ॥११॥
201998 वह वन के कुंजों में विश्राम करता था, पर्वत की गुफाओं में सोता था, पत्तों की ओट में छिपा रहता था, बड़ी-बड़ी झाड़ियों को उसने अपना निवास स्थान बना रक्खा था॥१२॥
201999 वह किंकिरात की मंजरियों के कर्ण भूषणों से अलंकृत रहता था, जूही की मालाओं से विभूषित रहता था, केवड़े के कर्णपूरों से बड़ा सुन्दर लगता था और आम के बौरों की माला से आच्छन्न रहता था ।।१३॥
202000 फूलों की सेजों पर लेटा रहता था, पर्वत के तटों पर घूमता था, वनों के विषय में असाधारण ज्ञान रखता था और मृगों का शिकार करने में पण्डित था ॥१४॥
202001 तदनन्तर जैसे खैर काँटों को पैदा करता है वैसे ही उसने वनों में अपने कुल के अंकुररूप पुत्रों को, जिनके चरित्र अत्यन्त विषम (श्रवण के भी अयोग्य) थे, उत्पन्न किया॥१५॥
202002 पहले वह स्त्री पुत्र आदि परिवारवाला हुआ, उसके बाद उसका यौवन क्षीण हो गया, तदनन्तर वृष्टि रहित भूमि की तरह धीरे-धीरे जर्जर हो गया॥१६॥
202003 तदुपरान्त भूतमण्डल नामक देश की अपनी जन्मभूमि में जाकर दूर पर्ण कुटी बनाकर मुनीश्वर के समान रहने लगा ॥१७॥
202004 वह जरा से अत्यन्त जर्जरता को प्राप्त हो गया। अपने शरीर के समान प्रमाणवाले उसके लड़के थे, वह गड्ढे में उत्पन्न सुखे हुए तमाल वृक्ष के सदृश था|१८॥
202005 वह बड़ा प्रौढ़ था, चाण्डाल की गृहस्थी कर रहा था, उसके बहुत से बन्धु बान्धव थे, नाम, कर्म और वचन बड़े क्रूर थे और वह बहुत बड़ी कुटुम्ब वृद्धि को प्राप्त हुआ था। उसने अपने को इस प्रकार देखा ॥१९॥
202006 तदनन्तर अन्य चाण्डालों से वृद्ध, अपने पूर्वोक्त भ्रम का अनुसरण कर रहे कुटुम्बी गाधि ने अपना जितना कुटुम्ब था उसे मृत्यु द्वारा आवृत कर जैसे वृष्टि-जल का प्रवाह वन में गिरे हुए सूखे पत्तों को ले जाता है वैसे ही गया देखा ॥२०,२१॥
202007 दुःख से पीड़ित वह झुण्ड से बिछुड़े हुए मृग के समान एकाकी ही वन में रोता था। उसके नेत्र आँसुओं से भीगे रहते थे और उसका कोई अवलम्बन न था।।२२॥
202008 शोक से व्याकुल बुद्धिवाले उसने कुछ दिन वहाँ बिताकर जैसे सूखे कमलवाले सरोवर का हंस आदि त्याग कर देते हैं वैसे ही स्वदेश का त्याग कर दिया ।२३॥
202009 अवलम्बनरहित और शोकपीड़ित वह किसी दूसरे के द्वारा प्रेरित हो रहे की नाईं वायु से उड़ाये गये बादल की भाँति बहुत देशों में भटकता फिरा॥२४॥
202010 एक समय आकाश में सुन्दर विमान के समान आकाश में विचरण करनेवाला वह कीर लोगों के निवासभूत देश में श्रीमती पुरी में पहुँचा ॥२५॥
202011 वह स्वर्ग मार्ग के तुल्य राजमार्ग के मध्य में पहुंचा जहाँ पर रत्नों और वस्त्रों से आच्छादित मार्ग स्थित वृक्ष, लताएँ और अंगनाएँ नाच रही□१०१२
202012
202013 उपशम प्रकरण थी, टखनों तक फूल बिखरे हुए थे, अधीन राजाओं, ललनाओं और नागिरक लोगों से जो ठसाठस भरा था और चन्दन तथा अगर से सुशोभित था॥२६,२७॥
202014 वहाँ पर उसने चलने से चंचल हुऐ सुमेरु पर्वत के, जिसमें श्रेष्ठ मणियों से देवताओं के मन्दिर बने थे, तुल्य श्रेष्ठ रत्नों के झूले से अलंकृत मंगल हाथी को देखा॥२८॥
202015 जैसे रत्न परीक्षा में कुशल पुरुष चिन्तामणि को देखने की इच्छा से रत्न के लिए विहार करे वैसे ही राजा के मरने पर राजा के लिए वह इधर-उधर विहार कर रहा था ॥२९॥
202016 उस चाण्डाल ने कौतूहल से विस्फारित दृष्टि से स्पन्दयुक्त पर्वत के तुल्य उस हाथी को चिरकाल तक देखा ॥३०॥
202017 उस हाथी ने देख रहे उस चाण्डाल को अपनी सूंड़ से पकड़कर जैसे मेरू अपने तट पर सूर्य को संलग्न करता है वैसे ही बड़े आदर के साथ उसको अपने गण्डस्थल पर चढ़ाया॥३१॥
202018 जैसे प्रलयकाल के मेघ के आकाश में आरूढ़ होने पर सागर गरजते हैं वैसे ही उसके गण्डस्थलपर आरूढ होने पर चारों ओर विजय के नगारे बजने लगे॥३२॥
202019 मनोरथों को पूर्ण करनेवाला राजा सुशोभित हुआ। तदनन्तर जागे हुए पक्षियों की ध्वनि के समान राजा की जय हो, इस प्रकार की जनध्वनि उत्पन्न हुई, जिसने दिशाओं को भर दिया था ॥३३॥
202020 इसके बाद सागरों की, जिनका जल तटों से टकराया हो, ध्वनि के समान बन्दिवृन्दों का तुमुल कोलाहल हुआ॥३४॥
202021 क्षीरसागर के मन्थन से जनित क्षोभ से घूम रही लहरियों ने जैसे मन्दराचल को परिवेष्टित किया था वैसे ही सुन्दर-सुन्दर ललनाओं ने, अलंकृत करने के लिए, उसे घेर लिया ॥३५॥
202022 जैसे वेलाएँ, जिनमें सूर्य नाना प्रकार के मणियों में प्रतिबिम्बित होने के कारण तत्-तत् प्रभाओं से सुशोभित रहता है, अपने तटवर्ती पर्वत को पूरित करती हैं वैसे ही उन्होंने सूत्रों में गुंथे हुए रत्नों से उसे परिपूर्ण किया॥३६॥
202023 जैसे वृष्टियाँ जल प्रवाहों से वन मध्य में स्थित उत्तम शिखर को विभूषित करती है वैसे ही हिम के समान शीतल स्पर्श वाले हारों से उन युवतियों ने उसे विभूषित किया ॥३७॥
202024 जैसे चंचल कररूपी पल्लववाली बसन्तशोभा वनको फूलों से वेष्टित करती है वैसे ही विचित्र वर्ण और सुगिन्ध वाले फूलों से स्त्रियों ने उसे परिवेष्टित किया॥३८॥जैसे पर्वत मेरु आदिधातुओं की प्रभाराशियों से मेघ को लिप्त करता है वैसे ही विविध रंग, रस और सुगन्धिवाले विलेपनों से उन्होंने शीघ्र उसका लेप किया॥३९॥
202025 जैसे मेरु सन्ध्याकाल के मेघ, तारे, चन्द्रमा और आकाश गंगा से व्याप्त आकाश को ग्रहण करता है वैसे ही रत्न और सुवर्ण के भूषणों से भूषित उसने उनके हर चित्त को हर लिया ॥४०॥
202026 भाँति-भाँति के विलासों से युक्त ललनारूपी लताओं से परिवेष्टित और मणि और सुवर्ण के आभूषणों से विभूषित वह विलास युक्त छोटी-छोटी लताओं से परिवृत रत्नरूपी पुष्प और वस्त्रों से सुशोभित कल्पवृक्ष के समान सुशोभित हुआ॥४१॥
202027 इस प्रकार के उसके पास जैसे फूले हुए मार्ग के वृक्ष के समीप पथिक जाते हैं वैसे ही परिवार युक्त सब प्रकृतियाँ आई ॥४२॥
202028 उन्होंने जैसे देवता ऐरावत हाथी पर इन्द्र का अभिषेक करते हैं वैसे ही उसी हाथी पर उसका सिंहासन में अभिषेक किया ॥४३॥
202029 जैसे कौआ परिपुष्ट, प्राणविहीन जंगली हरिण को पाता है वैसे ही उस चाण्डाल ने कीरनगर के मध्य में इस प्रकार राज्य प्राप्त किया।॥४४॥
202030 कीरदेश की नारियों के करकमलों से जिसके चरण दबाये जाते थे, सर्वांग में कुंकुम के लेप से जो सन्ध्याकाल के समान सुन्दर था, इस प्रकार का वह नागरिक ललना जनों से युक्त होकर जैसे फूले हुए वन में सिंहिनियों के झुण्ड से युक्त सिंह सुशोभित होता है वैसे ही कीरनगर में सुशोभित हुआ ॥४५,४६॥
202031 जैसे तालाब में सूर्य की किरण और मद से
202032
202033 सन्तप्त हुआ हाथी जल के प्रवाहों से क्रीड़ा करता है वैसे ही सिंहों से विदीर्ण किये गये हाथियों के कुम्भों से गिरे हुए मोतियों से विभूषित शरीरवाला और चिन्ता एवं विषाद से शून्य वह सज्जनों के साथ भोगों से आनन्द लेता था ॥४७॥

202034 चारों ओर उसकी राज्यशक्ति व्याप्त थी, अतएव सब दिशाओं में उसकी आज्ञा चलती थी। कुछ दिनों में स्वेच्छा से ही उसकी सारी राज्यव्यवस्था सिद्ध हो गई थी। प्रकृतियों ने ही उसके समस्त अधीनस्थ राजाओं का भार वहन किया था, इस प्रकार का वह गवल इस नामसे प्रसिद्ध होकर वहाँ पर राजा हुआ ॥४८॥

202035

202036 पैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त

202037 छियालीसवाँ सर्ग __ उसे दूसरे चाण्डाल से चाण्डाल जानकर लोगों के अग्नि में प्रवेश करने पर उसका भी अग्नि में भस्म होना और गाधि का प्रबुद्ध होना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, वह विलासवती सुन्दरियों से परिवृत मन्त्रिमण्डल द्वारा सन्मानित, सब सामन्तों द्वारा वन्दित, छत्र और चँवरों से लालित अप्रतिहत आज्ञावाला तथा सुन्दर आकृतिवाला था। उसे राज्य के सब गुण ज्ञात थे। उसकी प्रजाओं के शोक, भय, क्लेशआदि नष्ट हो गये थे। निरन्तर स्तुतिमंगल और आनन्दपूर्ण वृत्ति से, आसवों से अत्यन्त उन्मत्त हुए पुरुष की नाईं, वह अपने स्वभाव को भूल गया ॥१-३॥

202038 कीरदेश में उस चाण्डाल ने आठ वर्ष तक राज्य किया। तब तक उसने दया, दाक्षिण्य, शौचादि सद्‌वृत्तियों को पूर्णरूप से धारण किया ॥४॥

202039 तदनन्तर एक समय वह अपनी इच्छा से भूषणरहित अतएव अन्धकार सा तारे चन्द्रमा, सूर्य के तेज और मेघों से रहित आकाश के तुल्य स्थित था ।।५॥

202040 वह हार, बाजूबन्द कड़े आदि आभूषणों का बहुत आदर न करता था क्योंकि प्रभुता से परिपूर्ण चित्त को कृत्रिम आभूषण आदि भले नहीं लगते॥६॥

202041 जैसे अस्त को प्राप्त होता हुआ सूर्य मुख्य आकाशरूपी आँगन से आकाश के अन्तिम भाग को जाता है वैसे ही वह मुख्यजनों से आश्रित भीतर के आँगन से साधारण लोगों से सेवित बाहरी आँगन में पूर्वोक्त वेष से अकेला ही गया। वहाँ पर उसने वसन्त में उत्पन्न हुए कोकिलों के समूह की नाईं मधुर गा रहे काले और स्थूलदेहवाले चाण्डालों के संघ को देखा ॥७,८॥

202042 वह जैसे भ्रमर पंक्ति, जिसके पंख शब्द कर रहे हों, वृक्ष को कम्पित करती है वैसे ही करपल्लव की लीला से वीणा के तारों को मधुर स्वर के साथ बजा रहा था ॥९॥

202043 उनमें से एक बूढ़ा चाण्डालों का नेता उठा जिसके लालनेत्र थे और जो हिमसे आच्छन्न पर्वत के काँचमय श्रृंग के समान वृद्धावस्था से सफेद हुए केशों से आच्छन्न काले शरीर का था |१०॥

202044 उसने 'कटंज' इस पूर्वनाम से कीर देश के अधिपति गवल का सहज संबोधन करते हुए कहा : जैसे श्रृंगारी पुरुष मधुरकण्ठवाले कोकिल का सम्मान करता है वैसे ही यहाँ पर राजा गानविद्या में कुशल मधुर कण्ठवाले आपका सम्मान करता है क्या ? जैसे वसन्त फल और पुष्पों की राशियों से आम के वृक्ष को पूर्ण कर देता है, वैसे ही घर, वस्त्र, आसन आदि के दान से राजा आपको पूर्ण करता है क्या ? आपके दर्शनों से सूर्योदय से कमल के समान तथा चन्द्रमा के उदय से औषधियों के समान मैं परम आनन्द को प्राप्त हुआ हूँ। बंधुओं का दर्शन सब आनन्दों को, बड़े-बड़े लाभों की और अनन्त विश्रामों की चरम सीमा है।

202045

202046

202047 चाण्डाल के ऐसा कहने पर राजा ने उस काल में उत्पन्न हुई विभिन्न चेष्टाओं से ही उसका तिरस्कार किया। उसी समय झरोखे में बैठी हुई स्त्रियों और अमात्यआदि प्रकृतियाँ यह चाण्डाल है यह जानकर अत्यन्त उदास हुई ॥११-१६॥

202048 जैसे तुषार से भरनेवाली वृष्टि से कमल शोभित नहीं होते और जैसे उत्पातों से युक्त ग्राम शोभित नहीं होते और जैसे वनाग्नि से भरे हुए पर्वत शोभित नहीं होते वैसे ही वे नागरिक शोभित नहीं हुए।१७॥

202049 जैसे वृक्ष की चोटी पर बैठी हुई बिल्ली के फुफकार का सिंह तिरस्कार करता है वैसे ही राजा ने चाण्डाल के संभाषण का तिरस्कार किया ॥१८॥

202050 उसने तुरन्त जैसे राजहंस अनावृष्टि से जिसके कमलम्लान हो रहे हों ऐसे तालाब में प्रवेश करता है वैसे ही आनन्दरहित अन्तःपुर में प्रवेश किया ॥१९॥

202051 जिसके तने के बड़े खोखले में अग्नि लगी हो ऐसे सेमल आदि का वृक्ष जैसे म्लानता को प्राप्त होता है वैसे ही वह सब अवयवों में भीनी हुई म्लानता को प्राप्त हुआ|२०॥

202052 वहाँ पर चूहे ने जिसकी जड़ खा डाली हो ऐसे कुंकुम के फूलों की झाड़ी के समान सब लोगों को उसने उदास देखा ॥२१॥

202053 तदनन्तर उन मन्त्री, नगरवासी और नारियों ने जैसे घर में ही स्थित शव का लोग स्पर्श नहीं करते वैसे ही उसका स्पर्श नहीं किया ॥२२॥

202054 जैसे दुःखी अत्यन्त स्नेहवाली ललनाएँ शव का दूर से ही त्यागकर देती हैं ऐसे ही सेवकों ने असत्कृत उसका दूर से ही त्याग कर दिया।।२३॥

202055 उसके मुँह पर आनन्द की रेखा भी न थी, शरीर काला पड़ गया था, शोभा ने तो उसका सर्व त्याग कर दिया था, इसलिए वह श्मशान भूमि के समान था। दुःखी नागरिकों ने उसका कुछ भी सम्मान नहीं किया ॥२४॥

202056 उसका शरीर धुएँ के समान मैला था। जैसे पर्वत के शिलामय प्रदेश के समीप अग्नि नहीं जाती वैसे ही परिताप दशावाली जनता उसके समीप नहीं गई॥२५|

202057 अपनी आज्ञाशक्ति से उसने जनता को क्यों वशीभूत नहीं किया ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं। योद्धाआदि के समुदाय से उपेक्षित मन्दोत्साह हुई उसकी आज्ञा, भस्म में जलबिन्दुओं के समान, आज्ञापन योग्य पुरुष को प्राप्त न कर सकी॥२६॥

202058 जैसे लोग राक्षस से भयभीत होकर भागते हैं वैसे ही क्रूर कार्यकारी आकारवाले तथा संगति से अशुभ फल देनेवाले उससे भयभीत होकर लोग विशेषरूप से भागते थे॥२७॥

202059 यद्यपि वह बहुत से लोगों के बीच में रहता था तथापि जैसे परदेश में धन आदि गुणों से रहित पथिक बहुत बड़े जनसमुदाय के बीच रहता हुआ भी अकेला ही रहता है वैसे ही वह भी अकेला ही हुआ|२८॥

202060 जैसे पथिक वायु के कारण शब्द कर रहे तथा मोतियों की राशि से युक्त भी कीचकनाम के विशेष बाँसों को वचन नहीं देते हैं यानी उनसे बातें नहीं करते वैसे ही खूब पुकार रहे एवं मोतियों के हारों से अलंकृत भी उसे नगरवासियों ने प्रतिवचन नहीं दिया॥२९॥

202061 इसके अनन्तर हम सब लोग चिरकाल तक चाण्डाल के स्पर्श से दूषित हैं, प्रायश्चितों से हमारी शुद्धि होगी नहीं; अतएव हम लोग अग्नि में प्रवेश करते हैं, ऐसा निश्चयकर नगर में सब नागरिक तथा मन्त्रियों ने सूखी हुई लकड़ियों से बढ़ाई हुई चिताएँ चारों ओर बनाई ॥३०,३१॥

202062 तब आकाश में तारों के समान चारों ओर उसमें चिताओं के प्रज्वलित होने पर सारे नगर के लोग विलाप करने लगे॥३२॥

202063 करुण विलाप करनेवाला और आँसुओं की धारा वर्षानेवाली नारियों द्वारा नगर व्याप्त था तथा वहाँ जल रहे कुण्डों के आस-पास लोग किंकर्तव्यविमूढ़ होकर रो रहे थे॥३३॥

202064 जैसे वायुओं से अरण्य दृढ़तर शब्द करता है वैसे ही अग्निकुण्डों में प्रविष्ट हुए मंत्रियों के सेवकों के रोदन द्वारा सारा नगर खूब आँसू बहा रहा था और विलाप कर रहा

202065

202066 था ॥३४॥

202067 चिताओं में जले हुए श्रेष्ठ ब्राह्मणों के मांस से अधिक गन्धवाली उत्पात की आँधी द्वारा मिट्टी के ढेरों से उठे हुए धूलि कणों से ऐसा प्रतीत होता था मानों उस पर तुषार की वृष्टि हुई हो॥३५॥

202068 वायु से दूर-दूर तक फैली चर्बी की गन्ध से दूर से लाये गये पक्षियों और पिशाच आदि के मण्डलों से छिन्न सूर्यवाला वह नगर बादलों से जिसमें सूर्य आच्छन्न हो ऐसे आकाश की नाईं हुआ॥३६॥

202069 वायु से उड़ाई गई चिताओं की अग्नि से उस नगर का आकाश मण्डल जल रहा था तथा उड़े हुए अग्नि कणों के संघातरूपी तारों से दिशाएँ कर्बुरित हो गई थी॥३७॥

202070 वहाँ पर उन्मत्त चोर लुटेरों द्वारा आभूषण आदि के हरण के समय बालक और कुमार रो और काँप रहे थे, भयभीत नागरिकों ने अपने जीवन और नाम का त्याग कर दिया था एवं किसी प्रकार की मर्यादा नहीं रह गई थी॥३८॥

202071 उस नगर में घर नहीं दिखाई देते थे, चोरों ने सब धनसंचय लूट लिया था, लोगों ने अपने पुत्र-कलत्र का त्याग कर दिया था और मरने के लिए सब नगरवासी व्यग्र थे॥३९॥

202072 इस प्रकार इस कष्ट पर विधिविपर्यय के, जिससे सारी जनता की पूर्ण प्रलय के समान स्थिति थी, प्रवृत्त होने पर शोक से व्याकुल चित्तवाले गवलने, राज्य के सज्जनों के संसर्ग से जिसकी धीर बुद्धि पवित्र हो गई थी, विचार किया। मेरे ही कारण यह अनर्थ, जो अकाल प्रलयमय और सब नेताओं का नाशकारी है, इस देश में उत्पन्न हुआ है। मेरे जीवन के क्लेश से क्या प्रयोजन है मेरे लिए मरना ही महोत्सव है। लोकनिन्दनीय दुष्ट जीव का जीवन की अपेक्षा मरण अच्छा है ॥४०-४३॥

202073 ऐसा विचार कर गवल ने अपने शरीर को पतंग की नाईं बिना किसी उद्वेग के प्रज्वलित अग्नि में आहुति बना दिया ॥४४॥

202074 गवल नामक उस देह के निर्वेदवश अग्नि में गिरने और अवयवों से व्याकुल होने पर अपने अंगों के दाहवश हिलने-डुलने के कारण जल के अन्दर अघमर्षण कर रहे गाधि तुरन्त बोध को प्राप्त हुए ॥४५॥

202075

202076 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : मुनि महाराज के ऐसा कहने पर दिन बीत गया, सूर्य भगवान् अस्ताचलावलम्बी हो गये और सभा मुनिजी को नमस्कार कर सायंकाल की विधि के लिए स्नानार्थ चली गई और दूसरे दिन रात्रि बीतने पर सूर्य की किरणों के साथ फिर आ गयी॥४६॥

202077
202078 छियालीसवाँ सर्ग समाप्त
202079 सैंतालीसवाँ सर्ग अतिथि से अपना पूर्वोक्त कीरराज वृत्तान्त सुन कर, स्वयं वहाँ जाकर, देखकर और पुनः पुनः पूछ कर गाधि का विस्मित होना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्र, तदनन्तर श्रीगाधिजी जैसे समुद्र का अति संक्षुब्ध तटवर्ती आवर्त शान्त होता है ऐसे पूर्वोक्त संसार भ्रम से शान्त हुए।१॥
202080 जैसे प्रलय के समय ब्रह्माजी जगत् की रचना से विरत होते हैं वैसे ही मन की रचनारूप मोह से वे विरत हुए।।२॥
202081 जैसे मदिरा आदि के मद के शान्त होने पर स्वच्छ चित्त हुआ पुरुष' मैं अमुक हूँ' इस बोध को प्राप्त होता है वैसे ही निद्रारहित बुद्धिवाले शान्त हुए गाधि धीरे-धीरे पूर्वोक्त गाध्य अहंभाव बोध को प्राप्त हुए|३॥
202082 जो स्नान के लिए जल में उतरा था वह गाधि मैं हूँ यह अवशिष्ट स्नान, तर्पण आदि कृत्य मेरा कार्य है यह पहले देखा गया चाण्डाल राज्यआदि मेरा कार्य नहीं है यह उन्होंने वैसे ही देखा जैसे कि रात्रि के बीतने पर अन्धकारावरण
202083
202084
202085 के क्षीण होने पर लोग देखते हैं |४॥जैसे शिशिर ऋतु के अन्त में वसन्त कमल को, जिसका मुकुलरूपी मुख उत्पन्न हो चुका हो, जल के अन्दर से बाहर करता है वैसे ही गाधि ने, जिन्हें अपने स्वरूप का स्मरण हो चुका था, जल से पैर बाहर किया ॥५॥
202086 पूर्वानुभूत जल, दिशा और आकाशवाली इस पृथिवी को फिर अन्य-सी देख वे परम विस्मय को प्राप्त हुए॥६॥
202087 मैं कौन हूँ क्या देखता हूँ, मैंने क्या किया यों क्षण भर भ्रूभंगपूर्वक अन्दर विचार करते हुए स्थित रहे ॥७॥
202088 थके हुए मैंने उस थकावट से ही क्षणभर में ही भ्रम देखा। ऐसा विचारकर वह जैसे उदयाचल से सूर्य निकलते हैं वैसे ही जल से बाहर निकले ॥८॥
202089 उठकर उन्होंने विचार किया मेरी वह माता कहाँ है और वह स्त्री कहाँ है ? जबकि मैं माता और पत्नी के बीच में मृत्यु को प्राप्त हुआ।९॥
202090 जैसे वायु से उड़ाये गये पत्ते का माता-पिता स्थानीय लताप्रधान वृक्ष तलवार से नष्ट हो जाता है वैसे ही मुझ मन्दभाग्य के माता और पिता, जब मैं बालक ही था तभी, मृत्यु से नष्ट हो गये थे|१०॥
202091 मैं अविवाहित हूँ जैसे ब्राह्मण चित्त में क्षोभ पैदा करनेवाली दुष्ट मदिरा के रस को नहीं जानता वैसे ही मैं क्षोभकारिणी स्त्री का स्वरूप भी नहीं जानता ॥११॥
202092 मेरे जन्मभूमि के अमात्य बन्धु-बान्धवमुझसे बहुत दूर है, जिनके बीच में मैंने प्राण त्यागेथे, वेनमालूम कौन थे? ॥१२॥
202093 इसलिए उत्पन्न हुए ये विविध प्रकार के पदार्थ और जन्म आदि का अभिमान गन्धर्वनगर के समान मैंने
202094 क्या देखा ? ॥१३॥
202095
202096 स्वप्न के समान बाध होने के कारण उसकी असत्यता का निश्चय कर उसकी उपेक्षा करते हैं।
202097 यह बन्धुओं के बीच में मृत स्थिति रहे इस मायाजनित मोह में यह कुछ भी सत्य दृष्टिगोचर नहीं होता॥१४॥
202098 जैसे मदोन्मत्त सिंह वनराजियों में घूमता है वैसे ही यह प्राणियों का चित्त अनन्त भ्रान्तियों में नित्य घूमता है|१५॥
202099 इस प्रकार गाधि ने चित्त में उस मोह का विचार कर उसी अपने आश्रम में कुछ दिन बिताये ॥१६|वहाँ एक समय गाधि के पास कोई प्रिय अतिथि ब्रह्मा के पास दुर्वासा की तरह आया । श्रान्त हुए उसने वहाँ पर विश्राम लिया। जैसे वसन्त फल, पुष्प, रस आदि से वृक्ष को परम प्रसन्नता को प्राप्त कराता है वैसे ही गाधि ने फल, पुष्प, रस और भोजन से उस अतिथि को प्रसन्नता को प्राप्त कराया।।१७,१८॥
202100 एकान्त में दोनों ने सन्ध्यावन्दन और जप किया। दोनों ही क्रम से कोमल पल्लवों के शयनों पर आकर बैठे॥१९॥
202101 तदनन्तर उन दोनों तपस्वियों की अपने तप, ध्यान आदिकर्मों के अनुरूप शान्तरस प्रधान कथा ऐसी ही प्रवृत्त हुई जैसे कि भगवान् सूर्य का उत्तर दिशा से सम्बन्ध होने पर वसन्त में वसन्त ऋतु के अनुरूप पुष्पशोभा प्रवृत्त होती है|२०॥
202102 गाधि ने बातचीत के सिलसिले में उस अतिथि से पूछा कि ब्रह्मन्, आप क्यों कृश हैं और क्यों थके हैं ? ॥२१॥
202103 अतिथि ने कहा : भगवान्, मेरी अत्यन्त कृशता और श्रम का कारण सुनिये । हम लोग असत्यवादी नहीं हैं, जो वास्तव बात है, उसे मैं आपसे कहता हूँ ॥२२॥
202104 इस भूतल में उत्तर दिशारूपी निकुंज है, उसमें कीर नाम से विख्यात समृद्ध और विशाल देश है ॥२३॥
202105 उसमें पुरवासी लोगों से सन्मानित हो रहा और विविध प्रकार के आत्मा को अच्छे लगनेवाले भोगों में तृष्णायुक्त और चित्तरूपी वेताल से मोहित मैं एक मास रहा॥२४॥
202106 वहाँ पर कहीं एक समय एक ने कथा के सिलसिले में मुझसे कहा : हे द्विज, यहाँ पर आठ वर्ष चाण्डाल राजा हुआ॥२५॥
202107 तदनन्तर गाँव में पूछे गये सब लोगो ने आठ वर्ष तक यहाँ पर चाण्डाल राजा हुआ, यह कहा ॥२६॥
202108 वह अन्त में जाना गया और शीघ्र अग्नि में प्रविष्ट हो गया। उससे सैकड़ों
202109
202110 ब्राह्मणों ने यहाँ पर अग्नि में प्रवेश किया ॥२७॥
202111 हे विप्र, उनके मुख से यह सुनकर उस देश से बाहर निकलकर मैंने शुद्धि के लिए प्रयाग में प्रायश्चित्त किया ॥२८|आज तीसरे चान्द्रायण के बाद पारणा करके मैं यहाँ आया हूँ, इसी कारण मैं थका हूँ और अत्यन्त कृश हूँ॥२९॥
202112 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जब गाधि ने यह सुना तब उन्होंने ब्राह्मण से फिर पूछा। उन्होंने यही बात कही इससे विपरीत बात नहीं कही|३०॥
202113 इसके बाद आश्चर्य को प्राप्त हुए गाधि ने उस रात्रि को वहाँ पर बिताकर जगद्रूपी घर के महादीपस्वरूप सूर्य के उदित होने पर और प्रातःकाल स्नानविधि कर चुकने पर पूछकर अपने अतिथि के चले जाने पर विस्मय से भरी हुई बुद्धि से यह विचार किया॥३१,३२॥
202114 जो बात मैंने भ्रान्ति दशा में देखी वही मेरे अतिथि ने सत्य कही। मेरा इस प्रकार का रूपशाम्बरी माया है क्या ? ॥३३॥
202115 जो मैंने बन्धुओं के बीचमें अपना वह मरण देखा वह तो निःसन्देह माया ही है उसमें संवाद अर्थात् सत्यत्व देखा नहीं जा सकता, किन्तु अवशिष्ट जो अतिथि के चान्द्रायण में निमित्तभूत अपना चाण्डाल वृत्तान्त है, उसे मैं देखूगा ॥३४॥
202116 मैं अपने उस चाण्डाल वृत्तान्त को देखने के लिए खेदरहित होकर भूतमण्डल देश की सीमा में स्थित ग्राम में शीघ्र जाता हूँ' |३५॥
202117 ऐसा विचार कर रहे गाधि मण्डलान्तर को जाने के लिए उद्यत होकर जैसे सूर्य मेरु के पार्श्वभाग को देखने के लिए उदित होते हैं वैसे ही उठे ॥३६॥
202118 उद्योगी बुद्धिमान् पुरुष, मनोराज्य को भी पा जाता हैं। गाधि ने जाकर स्वप्न में देखा हुआ ज्यों का त्यों पाया ॥३७॥
202119 उद्योग से दुष्प्राप्त भी सब कुछ प्राप्त होता है । देखिये, न जगन्माया को स्वप्न में देख रहे गाधि उसे नेत्रगोचर करने को तत्पर हुए ॥३८॥
202120 गाधि घर से निकल कर मार्ग में वर्षा ऋतु के जल प्रवाह के वेग से त्वरायुक्त हुए। उन्होंने वाततुरंगम के (वायु ही जिसका वाहन है यानी मेघ के) तुल्य बहुत से देशों को लाँघ डाला॥३९॥
202121 जैसे काँटों को चाहनेवाला अकेला ऊँट बबूल के वन में जाता है वैसे ही गाधि एकाकी ही पूर्वोक्त प्रकार के आचार-विचारवाले उक्त भूतण्डलनामक देश में पहले गये ॥४०॥
202122 फिर वहाँ पर बुद्धि में स्थित (स्मृति पथ में आरूढ़ हो रहे) अवयव संनिवेश से (आकार प्रकार से) गन्धर्व नगर के तुल्य किसी एक गाँव को उन्होंने देखा ॥४१॥
202123 उस गाँव के छोर पर गाधि ने भुवन के नीचे पाताल में नरक मण्डल के समान उसी चाण्डाल गृह को देखा ॥४२॥
202124 गन्धर्व के समान गाधि ने जिसमें जन्म आदि के विस्तार का चित्त में विचार किया था और जो गृह आदि में प्रचुर आसक्तिवाला था इस तरह अपना चाण्डालत्व चिह्नों से देखा ॥४३॥
202125 पहले देखे गये चाण्डाल गृह ने अपने उसी आकार-प्रकार से गाधि के मन को अपूर्व वैराग्य में पहुँचा दिया ॥४४॥
202126 वह चाण्डालगृह वर्षाऋतु की मूसलाधार वृष्टि से छिन्न-भिन्न हो गया था, उसकी दीवारों पर जौ के अंकुर जमे थे, उसका आधा छप्पर अस्त-व्यस्त हो गया था एवं उसमें कुछ-कुछ शयन के भग्नावशेष दृष्टिगोचर हो रहे थे। वह दारिद्रय के समान कठोर था, दुर्भाग्य के

समान दीवारमात्र अवशिष्ट गृहाकार था, चौर्य आदि दौरात्म्य के समान उसके अवयव शिथिल हो गये थे और दुर्दशा के समान उसका एक भाग खण्डित हो गया था ॥४५,४६॥
गाधि ने दाँतों से चबाई हुई गाय, घोड़े, भैंस आदि की सफेद हड्डियों से, जो मानों गवाही देने के लिए वहाँ पर पड़ी थीं, चारों ओर व्याप्त, जिनमें उसने पहले भोजन और पान किया था, वर्षा के निश्चल जल से भरे हुए अतएव ऐसा मालूम पड़ता था आसव आदि से भरे हैं ऐसे खप्परों से आवृत, तृष्णाओं के समान लम्बी लम्बी सूखी हुई उन्हीं आँतों से लता के समान स्तम्भ आदि

के वेष्टनों द्वारा परिवेष्टित उस प्राक्तन अपने घर को शुष्क शवप्राय हुए प्राक्तन देह के समान बड़ी त्वरा से चिरकाल तक देखा ॥४७-५०॥
गाधि को बड़ा आश्चर्य हुआ वह जैसे पथिक म्लेच्छनगर को लाँघकर आर्यों के देश में जाता है वैसे ही उसके समीपवर्ती कुग्राम में गये ॥५१॥
वहाँ पर उन्होंने लोगों से पूछा : हे सज्जन, क्या आपको इस गाँव के छोर पर पहले हुए चाण्डाल वृत्तान्त का स्मरण है। सभी धीमान् पुरुष चिरकाल की घटनाओं को भी हथेली में रक्खे हुए आँवले के समान स्पष्टरूप से देखते है, ऐसा मैंने सज्जनों के मुँह से सुना है ॥५२,५३॥
हे सज्जन, यहाँ पर एकान्त में निवास करनेवाले अतिवृद्ध चाण्डाल का, जो दुःखों की मूर्ति के समान था, क्या आपको स्मरण है ? हे साधो, यदि आप उसको जानते हैं, तो यथार्थरूप से मुझसे कहिये। हे पथिक, सन्देह को निवृत्त करने में बड़ा पुण्य कहा गया है॥५४,५५॥
गाधि नाम के ब्राह्मण ने ग्रामीण लोगों से अत्यन्त आश्चर्य और प्रश्नोद्योग के साथ बार-बार पूछा जैसे कि आतुर पुरुष अत्यन्त आश्चर्य और प्रश्नोद्योग के साथ चिकित्सक से पूछता है॥५६॥
ग्रामीणों ने कहा : हे ब्रह्मन्, जैसे आप कहते हैं वह ठीक वैसे ही है, उसमें कुछ भी हेर-फेर नहीं है। यहाँ पर क्रूर आकृतिवाला कटंजनाम का चाण्डाल हुआ॥५७॥
जिसका वृक्ष के पत्र समूह की नाईं पुत्र, पौत्र, सुहृद, चाकर और बन्धु-बान्धवों का संघ अति विस्तृत हुआ।।५८॥
जैसे वनाग्नि पर्वत के पुष्पफल से पूर्ण वन को नष्ट कर देती है वैसे ही काल ने जिस वृद्ध के सारे कुटुम्ब को नष्ट कर दिया ॥५९॥
तदनन्तर जो देश का त्याग कर कीरप्रदेश में गया, वहाँ पर बिना किसी उद्वेग के आठ वर्ष तक राजा हुआ॥६०॥
वहाँ यथार्थ वृत्तान्त जानकर लोगों ने जिसे ऐसे ही दूर कर दिया जैसे कि लोग अनर्थ की राशि को दूर कर देते हैं और जैसे ग्राम में विष वृक्ष को दूर कर देते हैं॥६१॥
तदुपरान्त लोगों के अग्नि में प्रवेश करने पर आर्यों के संसर्ग से आर्यता को प्राप्त हुआ वह स्वयं अग्नि में प्रविष्ट हुआ ॥६२॥
हे प्रभो, आप इतने प्रयास से चाण्डाल को क्यों पूछते हैं, क्या वह आपका बन्धु था या आप स्वयं उसके बन्धु हो गये? ॥६३॥
इस प्रकार कह रहे ग्रामीणों से फिर-फिर पूछ रहे गाधि वहाँ पर सब प्रान्तों में पूरा एक महीना रहे॥६४॥
जिस प्रकार गाधि ने चाण्डालता का अनुभव किया था उसी प्रकार सभी ग्रामीणों ने ज्यों-का-त्यों सारा वृत्तान्त कहा॥६५॥
सब प्राणियों के मुँह से सत्य वचन सुनकर स्वयं भी अबाधित प्रत्यभिज्ञा से जैसे अनुभूत हुआ था वैसे देख कर लज्जा से गूढ आकृतिवाले गाधि चन्द्रमा के कलंक की नाईं अपने हृदय में उत्पन्न हुए परम विस्मय को प्राप्त हुए ॥६६॥

सैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
अड़तालीसवाँ सर्ग गाधि का कीरनगर में जाकर आश्चर्यपूर्वक देखकर तपस्या से भगवान् विष्णु को प्रसन्न करना तथा विष्णु का यह सब माया है, यह कहना। वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, चाण्डालों के घर में चिरकाल से आसक्त गाधि का मन फिर आश्चर्य में पड़ गया, क्योंकि अद्भुत दृश्य को देखने से गाधि का मन तृप्त नहीं हुआ|१॥
वहाँ गाधि ने प्रलयकाल के उपद्रव से नष्ट हुए त्रिलोक को जिस तरह ब्रह्मा देखते हैं उसी तरह बहुत से स्थानो और घरों को देखा ॥२॥
जैसे पिशाच सूखी हड्डियों की मालाओं से परिवेष्टित श्मशान के वृक्ष पर अपने

आप कहता हैं, वैसे ही जंगल में खण्डहर में उसने अपने मन में कहा कि परिखा में खाई में गाड़ी हुई ये मरे हुए हाथियों के दाँतों की मालाएँ आज भी प्रलयकाल को लक्ष्य करके मेरु की चोटियों के समान स्थित हैं॥३,४॥
यहाँ पर पहिले मैंने मद्य पीकर उन्मत्त हुए अपने चाण्डाल भाईयों के साथ बंदरियों का मांस पके हुए बाँस के अंकुरो के साथ खाया था ॥५॥
हाथियों के मद से तीखा मद्य पीकर मैं चाण्डाल तरुणी का सिंहचर्म पर आलिंगन कर यहाँ पर सोया था ॥६॥
यहाँ पर मैंने मांस और खल से पुष्ट हुई कुत्तियाँ मृत हाथियों के दांत रूपी खूटों पर रस्सियों से बाँधी थी ॥७॥
यहाँ पर हाथियों के मोतियों की तीन उखाओं के (थालियों के) परिमाणवाला हाथियों के दाँतों का पात्र था, जो काले मेघ की शोभा को धारण किये हुए भैंसे के चर्म से ढका हुआ था।॥८॥
ये वे भूमिस्थल हैं जहाँ पर आम के पत्तों पर कोकिलों के समान चाण्डाल बालकों के साथ चिरकाल तक मैंने धूलि-क्रीड़ा की थी॥९॥
यहाँ पर उन बालकों के साँस से बजते हुए बंसी के ताल स्वर के समान गान किया था, कुत्ती का रुधिर पीया था और मुर्दे को सजानेवाली वस्तुओं से सबकी सजावट की थी|१०॥
यहाँ पर विवाहों में अपने सब कुटुम्ब के साथ कुटुम्बवाले मैंने जैसे सागरमें कल्लोल ध्वनिपूर्वक नृत्य करते हैं वैसे ही उत्कृष्ट ध्वनिवाला नृत्य किया था|११॥
यहाँ पर दूसरे दिन के भोजन के लिये पकड़े हुए काक, भास आदि पक्षियों का जो उड़ने के कारण चंचल थे; बाँस का पिंजड़ा बनाया था ॥१२॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, इस तरह की पहिले हुई चाण्डालों की क्रियाओं का (कुकर्मों का) स्मरण करते हुए गाधि, जिनका सिर आश्चर्य से काँप रहा था, विधाता की विचित्र लीलाओं का विचार करने लगे|१३॥
कर्तव्य को जाननेवाले गाधि उस देश से बहुत काल के बाद चले एवं क्रम से भूतमण्डल नामक देश को छोड़कर दूसरे देश में पहुँचे ॥१४॥
तदनन्तर बहुत-सी नदियों, पर्वतों, देशों तथा जंगलों का उल्लंघन करके हिमालय पर्वत के मध्य में रत्न के समान श्रेष्ठ पूर्वदृष्ट कीर देश में पहुँचे ॥१५॥
वहाँ पर गाधि, जिस प्रकार संसार की यात्रा करने से थके हुए नारदजी स्वर्ग को प्राप्त करते हैं वैसे ही रत्नों से समृद्ध पर्वत के समान ऊँचे महलोंवाले राजनगर में पहुँचे॥१६॥
उसके बाद अपने उपभोग में आये हुए अपने महल, देखे हुए दूसरों के मकान और पूर्व में अपने आनन्द के साधनभूत बाग बगीचों को
और नगर के बहुत से स्थानों को देखते हुए गाधि नागरिक लोगों से पूछने लगे : हे सज्जनों, क्या आप लोगों को स्मरण है कि यहाँ का राजा चाण्डाल था, यदि आप जानते हैं, तो इस विषय विधिपूर्वक शीघ्र वर्णन कीजिये ॥१७.१८॥

___ नागरिक लोगों ने कहा : हे द्विज, यहाँ आठ वर्ष तक चाण्डाल राजा हुआ, जिसको मंगल हस्ती ने राजा बनाया था अन्त में स्वरूप ज्ञात होने पर अग्नि में जल गया। हे तपस्विन्, आज इस बात को हुए बारह वर्ष बीत गये हैं ॥१९,२०॥
इस प्रकार कुतूहल से भरे हुए गाधि जिस-जिस मनुष्य को देखते थे उस-उस मनुष्य से पूछते थे और उसी के मुख से सुनते थे और आस्वादन करते थे॥२१॥
इसके अनन्तर गाधि ने उस नगर में बल-वाहन के साथ (सेना अश्वादि के सहित) राजमहल से बाहर निकले हुए राजा के रूप में चक्रधर भगवान् विष्णु को देखा ॥२२॥
उड़ती हुई धूलिरूपी मेघों द्वारा आकाश को आच्छादित करती हुई सेना को देखकर अपनी पूर्वराज्यावस्था का स्मरण करके अत्यन्त विस्मय को प्राप्त हुए गाधि ने कहा ॥२३॥
ये वे ही कीर देश के नृप की कामिनियाँ हैं, जिनकी त्वचाएँ कमल के

202174

202175 मध्यभाग की तरह कोमल हैं और जिनका रंग पिघले हुए सुवर्ण की भाँति सुन्दर है और जिनके नेत्र चंचल नीलकमल के सदृश हैं ॥२४॥

202176 ये चन्द्रमा की किरणों की राशि के सदृश श्वेत, निश्चल निर्झर के समान, तथा आकाशों के फूलों की राशि के समान चँवरों का समूह सामने है ॥२५॥

202177 मनोहर ललनाएँ इन चँवरों को डुला रही हैं, मानों वन की लताएँ खिले हुए पुष्पों की समृद्धि कँपाती हो॥२६॥

202178 कल्पवृक्ष से युक्त मेरु पर्वत की शिखर परम्परा के समान ये वे सब दिशाओं के भागों में उन्मत्त हाथियों के जम घर हैं|२७|ये वे इन्द्र के यम आदि लोकपालों के समान राजा के यम, वरुण, कुबेर के समान तेजस्वी अधीन देशों के राजा लोग हैं॥२८॥

202179 ये कल्पवृक्ष लताओं के कुंजों की तरह सुन्दर, सब अभीष्ट वस्तुओं को देनेवाली एवं हर एक वस्तुओं से भरी हुई घरों की पंक्तियाँ विस्तृत हैं ॥२९॥

202180 यह वही कीर जनता का राज्य है, जिसका मैंने पहले उपभोग किया था और जिसका आज अपने पूर्वजन्म के चरित्र की भाँति मुझे प्रत्यक्ष हुआ है|३०॥

202181 यह बिलकुल सत्य है कि यह समाचार पहले स्वप्न की तरह देखा गया फिर जाग्रद्भूत होकर सामने खड़ा है, न मालूम किससे,क्यों और किसलिये इस माया का बार-बार आविर्भाव होता है|३१॥

202182 कष्ट की बात है, जैसे विस्तार को प्राप्त हो रहे जाल से पक्षी विवश हो जाता है वैसे ही मैं फैल रहे मन के दीर्घ मोह से विवश हो गया हूँ॥३२॥

202183 हा ! बड़े खेद की बात है, अप्रबुद्ध और वासना से नष्ट हुआ मेरा मन नन्हें से बालक के मन की नाईं विस्तृत विविध भ्रमों को देखता है॥३३यह बड़ी माया पहले तपस्या से प्रसन्न किये गये विष्णु भगवान् ने भली-भाँति मुझे दिखाई है। अब मुझे अच्छी तरह सारा वृतान्त का स्मरण हो गया है|३४॥

202184 इसलिए अब पर्वत की गुफा में जाकर ऐसा यत्न करूँगा, जिससे इस मिथ्या ज्ञान की उत्पत्ति के निमित्त का और इसकी स्थिति के निमित्त का मुझे ज्ञान हो जाय ॥३५॥

202185 ऐसा सोचकर गाधि उस नगर से चले गये और पर्वत की गुफा में जाकर थके हुए सिंह की तरह बैठ गये ॥३६॥

202186 वहाँ उस बड़े भारी तेजस्वी गाधि ने डेढ़ वर्ष तक चुल्लूभर पानी पीकर विष्णु भगवान् को प्रसन्न करने के लिए कठिन तपस्या की॥३७॥

202187 इसके अनन्तर जल की तरह स्वच्छ मूर्तिवाले, कमल नेत्र एवं नीलकमल की तरह श्यामवर्णवाले विष्णु भगवान् शरत् काल में जलस्वरूप एवं नीलकमलों से श्यामवर्णवाले बड़े भारी सरोवर की नाईंगाधि पर प्रसन्न हो गये॥३८॥

202188 गाधि के निवासभूत पर्वतराज की उस गुफा में भगवान् उनके पास आये और आकाश में मेघ के समान विशुद्ध श्याम कान्तिवाले भगवान् वहाँ खड़े हो गये ॥३९॥

202189 __श्रीविष्णु भगवान् ने कहा : हे गाधि, क्या तुमने मेरी गुरुतर माया को देखा और संसाररूपीजाल के कार्य को भी देखा जिसमें भाग्य ही निमित्त है ? ॥४०॥

202190 हे गाधि, मनोवांछित इस मायादर्शन के प्राप्त होने पर पर्वतभूमि में तपस्या करके निष्कलंक हुए तुम और क्या चाहते हो? ॥४१॥

202191

202192 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार कह रहे विष्णु भगवान् के दर्शन कर द्विजों में श्रेष्ठ गाधि ने पुष्पों की राशि से भगवान् के चरणों की पूजा की ॥४२॥

202193 पुष्पों को बिखेरते हुए गाधि ने अर्घ्य देकर और प्रदक्षिणा के साथ शीघ्र प्रणाम कर जैसे चातक मेघ से कहता है वैसे ही विष्णु भगवान् से यह वाक्य कहा ॥४३॥

202194 हे भगवान्, यह जो आपने अत्यन्त अन्धकारमय माया दिखाई है, उसको आप जिस प्रकार सूर्य प्रातःकाल में पृथिवी को प्रकट करते हैं उसी प्रकार प्रकट कीजिये॥४४॥

202195 हे देव वासनारूपी मल से मलिन मन जिस भ्रम को स्वप्न की नाई देखता है, वह जाग्रदवस्था में भी क्यों

202196

202197 दिखाई देता है ? ॥४५॥

202198 हे अविद्यादिमल से रहित प्रतिष्ठावाले, मुझे जल के अन्दर क्षणभर के लिए स्वप्न की तरह उपलब्ध हुआ यह भ्रम अधिक काल तक दृष्टिगोचर क्यों हुआ? ॥४६॥

202199 मेरे चाण्डाल विषयक मिथ्या ज्ञान से कल्पित समयकी दीर्घता एवं अल्पता तथा चाण्डाल शरीर का जन्म और नाश

202200 मन में ही क्यों न स्थित रहे वे बाहर कैसे स्थित हैं? ॥४७॥

202201

202202 __ श्रीभगवान् ने कहा : हे गाधि, जिस संसाररूपी भ्रम को तुम देखते हो यह सब जिसको तत्त्वज्ञान नहीं हुआ है, अतएव वासनारूपी व्याधि से जो ग्रस्त है उस मनोभाव को प्राप्त हुए आत्मा का स्वरूप है, वस्तुतः कुछ नहीं है॥४८॥

202203

202204 यदि कहो है, तो मन में ही है बाहर कुछ नहीं है, ऐसा कहते हैं।

202205 आकाश, पर्वत, समुद्र, पृथ्वी, दिशा आदि कुछ भी बाहर नहीं हैं। ये सब अंकुर में पत्तों के समूह की नाईं अपने चित्त में ही हैं ॥४९॥

202206 जिस प्रकार अंकुर से फल, पुष्प आदि बाहर प्रकट होते हैं उसी प्रकार पृथिवी, आकाश आदि पदार्थ भी मनोभाव को प्राप्त हुए आत्मा से बाहर प्रकट होते हैं॥५०॥

202207 यह सत्य है कि पूर्वोक्त पृथिवी आदि चित्त में स्थित हैं बाहर कभी नहीं रहते हैं, क्योंकि यह देखा गया है कि पल्लव अंकुर में स्थित है और फल की शोभा पल्लवाधीन है॥५१॥

202208 वर्तमान विषय में चक्षुरादि इन्द्रियों द्वारा रूपालोक प्रत्यय, भावी विषय में मनस्कार प्रत्यय, (अर्थात् भावी काल में विषय का मन से समर्थन किया जाता है, अतः भावी विषय में मनस्कार प्रत्यय होता है) एवं अतीत विषय में तत्ता प्रत्यय होता है, क्योंकि अतीत स्मृति का विषय होता है अतः तीनों प्रत्ययोंके ज्ञापक तीन काल हुए और कालों की व्यंजिका सूर्य की क्रिया है। इसलिए सबका पर्यवसान क्रिया में ही हुआ। इस क्रियात्मक वस्तुओं का उपसंहार और सृष्टि मन स्वयं ऐसे ही करता है जैसे कि कुम्हार घट का नाश और सृष्टि करता है ॥५२॥

202209 इस पूर्वोक्त बात का सब बालक, वृद्ध और वनिताएँ स्वप्न, भ्रम, मद, आवेग, राग, रोग आदि की बुद्धियों में अनुभव करते हैं अर्थात् स्वप्नभ्रमादि सब चित्त के ही धर्म हैं॥५३॥

202210 जैसे जड़ों से (मूलों से) पृथिवी को आक्रान्त किये हुए वृक्ष में लाखों फल और पुष्प रहते हैं, उसी प्रकार वासनाओं से युक्त चित्त में लाखों (पृथ्वी आदि) वृत्तान्त रहते हैं। भाव यह है कि सदधिष्ठान के अवष्टम्भ के बल से चित्त संसार को धारण करता है॥५४॥

202211 जैसे पृथिवी से उखाड़े गये वृक्ष में पत्ते आदि नहीं रहते वैसे ही वासना रहित जीव के जन्म आदि नहीं होते हैं ॥५५॥

202212 जिस चित्त में सदधिष्ठान के अवलम्बन से अनन्त जगत्-रूपी जाल फँसा है उस चित्त में यदि चाण्डालत्व प्रकट हो गया, तो इसमें क्या आश्चर्य है ? अर्थात् कुछ आश्चर्य नहीं है॥५६॥

202213 जिस प्रकार प्रचुर वेगवाली तथा विविध प्रकार के मानसिक चिन्तारूपी विकार को पैदा करनेवाली चाण्डालता प्रतिभास के द्वारा (अज्ञान के द्वारा) तुम्हें ज्ञात हुई है उसी तरह एक ब्राह्मण अतिथि आया, उसने भोजन किया, वह सोया और उसने कथा कही यह भी सब तुमने भ्रमात्मक ही देखा है ॥५७,५८॥

202214 उसी प्रकार 'मैं उठ कर जाता हूँ, मैंने भूतमण्डल नाम के ग्राम को प्राप्त किया, ये भूत हैं, ये ग्राम हैं' यह भी तुमने भ्रमात्मक ही देखा है॥५९॥

202215 उसी प्रकार कटंजनाम के चाण्डाल का यह नष्ट हुआ प्राक्तन घर है, यों मनुष्यों से कहे गये कटंज के गृहरूप भ्रम को तुमने देखा ॥६०॥

202216 उसी प्रकार 'मैंने कीर देश को प्राप्त किया और कीरदेश के वासियों ने मुझसे चाण्डाल के राजा होने की कथा कही' यह सब भी तुमने भ्रम ही देखा ॥६१॥

202217 हे द्विजोत्तम, इस प्रकार तुमने यह सब

202218

202219

202220 मोहजाल देखा है, जिसको तुम यह सत्य है, यों जानते हो और जिसको यह असत्य है, यह भी तुम जानते हो ॥६२॥

202221 वासनाओं से ओतप्रोत चित्त अपने भीतर क्या नहीं देखता, वर्ष भर में सिद्ध (पूरा) होनेवाले कार्य को भी स्वप्न में सिद्ध हुआ देखता है॥६३॥

न अतिथि है, न वे कीर हैं, न वे भूत हैं और न वह नगर है। हे महाबुद्धिवाले, यह सब तुमने व्यामोह से (अज्ञान से) देखा है ॥६४॥
तुम भूतदेश और कीर देश को अभी भी नहीं गये, किन्तु अतिथि का वाक्य सुनकर भूतदेश को जाते हुए तुमने रास्ते में थकावट के कारण किसी पर्वत की गुफा में विश्राम किया और वहीं श्रम से विमूढ़ चित्त होने के कारण स्वप्न की तरह यह वह भूतमण्डल है, यह चाण्डाल का घर हैं इत्यादि सब तुमने भ्रमात्मक देखा है, परमार्थतः नहीं देखा है ॥६५,६६॥
हे द्विज, उसी प्रकार वहीं पर कीरनगर भी भ्रमात्मक देखा है और दूसरे दिन अघमर्षण के समय भी सब मायापूर्ण वस्तुएँ (या कार्य) देखी हैं ॥६७॥
हे मुनि, केवल ये ही पूर्वोक्त भ्रम तुमने नहीं देखे प्रत्युत सब कालों में समस्त दिशाओं में मदोन्मत्त की नाईं घूम रहे तुमने मन से विशिष्ट भ्रम देखा है ॥६८॥
इसलिए उठो और शान्त बुद्धि होकर अपना ब्रह्मचर्याश्रमोचित अग्निहोत्रादि एवं स्वाध्याय आदि कर्म करो, क्योंकि यहाँ मनुष्य अपने कर्म किये बिना कल्याण को प्राप्त नहीं होते हैं॥६९॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स, तीनों लोकों के तपस्वियों से पूजित एवं भगवान् के चरण स्पर्शादि से पवित्र हाथोंवालो पंडित और मुनियों के समूह से घिरे हुए पद्मनाभ भगवान्, इस प्रकार कह कर अपने स्थान क्षीर सागर को चले गये ७०॥

अड़तालीसवाँ सर्ग समाप्त
उनचासवाँ सर्ग गाधि का भूतमण्डल और कीर देश में पुनः जाकर पुनः पुनः __ श्रीहरि से पूछ कर तथा यह सब माया है यह निश्चयकर क्रम से जीवन्मुक्त होना।
भगवान् के वाक्य के अर्थ को असंभावना और विपरीत भावना की दृढ़ता से न समझ रहे गाधि जगत् के अधिष्ठानभूत आत्मतत्त्व के साक्षात्कार के बिना ही पूर्वदृष्ट देशआदिका बाध हो सकता है या नहीं यह परीक्षापूर्वक अनुभव करनेकी इच्छा से फिर भूतमण्डल आदि देशों में भटके, ऐसा कहते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, तदुपरान्त भगवान् विष्णु के चले जाने पर फिर गाधि स्वयं अपने मोह के विचारके लिए भूतमण्डल आदि देशों में आकाश में मेघ की नाईं क्रम से भटके ॥१॥
तदनन्तर लोगों के मुँह से अपने चाण्डलत्व आदि के वृत्तान्त को पूर्वानुभूत के तुल्य ही सुनकर और चिह्नों से देखकर फिर पर्वत की गुफा में जाकर उन्होंने श्रीहरि भगवान् की आराधना की॥२॥
तदुपरान्त थोड़े ही समय में भगवान् श्रीहरि उनके पास आये। भगवान एक बार थोड़ी-सी आराधना से ही बन्धुता को प्राप्त हो जाते हैं ॥३॥
जैसे मेघ मयूर के प्रति बोलता है वैसे ही प्रसन्न हुए भगवान् गाधि के प्रति बोले : हे गाधि, तपस्या से तुम फिर क्या चाहते हो ? ॥४॥

गाधि ने कहा : हे देवदेव, मैंने छः महीने तक भूमण्डल और कीरराज्यमें भ्रमण किया। वहाँ पर जनप्रवादों में भी मेरे वृत्तान्त में व्यभिचार नहीं आया यानी वह ज्यों-का-त्यों सुना गया॥५॥
हे प्रभो,

आपने मुझसे तुमने माया से भूतमण्डल देखा, ऐसा क्यों कहा? महात्माओं का वचन मोह के नाश के लिए होता है न कि मोह की वृद्धि के लिए। माया से दृष्ट पदार्थ कालान्तर में अवश्य व्यभिचरित होते हैं, किन्तु ये तो अव्यभिचरित हैं, अतः ये माया है, ऐसा कैसे समझा जा सकता है ? यह भाव है॥
६॥

मायिक पदार्थ भी जनप्रवादों में अव्यभिचरित हो सकते हैं, इसमें उपत्ति कहते हैं।
श्री भगवान् ने कहा : गाधे, काकतालीय न्याय से प्रसिद्ध भूतमण्डल देश के और कीरदेश के लोगों के मन में, तुम्हारे मन की नाईं, कटंज चाण्डाल की स्थिति अपरोक्ष रूप से भ्रान्तिवश प्रतिबिम्बित है ॥७॥

वे भी अपनी भ्रान्ति से ही वैसा कहते हैं, इसलिए उनके वचन का संवाद सत्यता का आपादक नहीं है, ऐसा कहते हैं।
इसलिए वे तुम्हारे वृत्तान्त को जैसे का तैसा कहते हैं । बाधक ज्ञान के बिना प्रतिभास (भ्रम) अभ्रमता को प्राप्त नहीं होता॥८| किसी चाण्डाल द्वारा गाँव के छोर पर बनाया गया मकान, जो कि यह पहले मैंने बनाया था यों तुम्हारे भ्रान्तिजनित आग्रह का विषयीभूत है और अब ईंटों के टुकड़ों के रूप में परिणत हो गया है, तुमने देखा था॥९॥
कभी भ्रान्ति रूप प्रतिभास बहुतों का भी एक-सा ही होता है। कौए की ताड़ के पेड़ के नीचे स्थिति के समान मनोगति बड़ी विचित्र है|१०॥
देखो न बहुत से लोग एक ही स्वप्न देखते हैं जैसे कि निद्रा के समान भ्रमप्रद मदिरा के मद से मत्त चित्तवाले बहुत से समानरूप से घूम रही-सी दिशाओं को देखते हैं।११॥
एक ही नीली वनस्थली में मृग के बच्चों के समान बहुत से बालक एक ही बालू आदि से बनाये हुए गृह, हल, दुर्ग आदि की भ्रमलीला में खेलते हैं ॥१२॥
वध, बन्धन, पराजय, पलायन आदि विविध आकारवाले अपने प्रारब्धफल पाक के प्राप्य होने पर भी बहुत से सैनिक आदि लोग एक ही समय एक तरह के जय, लाभ, भोग आदि प्रयोजनों की भ्रान्ति से उनके लोभ से युद्ध आदि द्वारा यत्न करते हैं, यह प्रसिद्ध है॥१३॥

यदि मानस कल्पना ही जगत् है, तो हेमन्त आदि समय धान आदि के अंकुरों का प्रतिबन्धक और जौ आदि के अंकुरों का सहायक है, इस लोक प्रसिद्धि का बाध होगा, क्योंकि मानस कल्पना का बाह्य काल सहायक नहीं हो सकता है, गाधि की इस शंका का निवारण करते हुए कहते हैं। __काल प्रतिबन्ध और अभ्यनुज्ञा (स्वीकृति) का दाता है ऐसा जो लोकप्रवाद है, उसमें विरोध नहीं आता है क्योंकि प्रतिबन्ध और अनुज्ञा का हेतुभूत काल भी संकल्प मात्र ही है। यानी दिशा विशेष से अवच्छिन्न सूर्य की क्रिया को देखकर मन ही शास्त्रानुसार मास,ऋतु आदि भेदों की कल्पना करता है।
शंका : तब अकल्पितकाल कौन है ?
समाधान : जो अकल्पित अखण्ड काल (परमात्मा) है, वह स्वात्मा में स्थित रहता है, किसी के लिए न तो प्रतिबन्धक होता है और न किसी को अभ्युज्ञा ही देता है॥१४॥

इसी अर्थ को स्पष्ट करते हैं।
अमूर्त जो भगवान काल है, उसे तो पण्डित लोग जन्मादि विकार रहित ब्रह्म ही कहते हैं। वह न तो कभी किसी का कुछ भी त्याग करता है और न कभी किसी का कुछ भी ग्रहण करता है ॥१५॥

प्रथम काल की संकल्परूपता सिद्ध करते हैं।

वर्ष, कल्प,युगरूप जो यह लौकिक काल है, वह जन्यमात्र के कालरूप उपाधिजन्य होने के कारण सुर्य क्रिया, चन्द्र पिण्ड आदि पदार्थ समूहों द्वारा संकल्पित होता है और उस काल द्वारा प्रतिबन्ध और अभ्यनुज्ञावश सब पदार्थों के समूह उनकी क्रिया फल आदि की व्यवस्था संकल्पित होती है|१६॥

प्रासंगिक शंका का खण्डन कर प्रस्तुत का अवलम्बन कर कहते हैं।

उन भ्रान्तचित्तवाले भूतदेश के और कीर देश के लोगों ने सदृश प्रतिभास से उत्पन्न भ्रम को वैसे ही देखा ॥१७॥

तब मुझे क्या करना चाहिये ? यह पूछने पर कहते हैं।
हे साधो, स्वव्यापार में तत्पर होकर यानी अपने वर्ण और आश्रम के आचरण में तत्पर होकर आप बुद्धि से अपने आत्मा का विचार कीजिये तथा मोहरहित होकर यहीं रहिये, मैं जाता हूँ॥१८॥

ऐसा कह कर सबके अधिपति भगवान् विष्णु अन्तर्हित हो गये और चिन्ता से व्याप्त बुद्धि से युक्त गाधि कन्दरा में जा बैठे॥१९॥
तदनन्तर पर्वत पर कुछ महीनों के बीतने पर वहीं उस गाधि ने पुण्डरीकाक्ष भगवान् की पुनः आराधना की ॥२०॥
एक समय उन्होंने आये हुए प्रभु को देखा, प्रणाम किया, मन, वचन और कर्म से उनकी पूजा की तथा प्रश्न की अनुज्ञा के वाक्य से पूछा ॥२१॥

गाधि ने कहा : हे भगवन्, अपनी इस चाण्डाल स्थिति का चित्त से स्मरण कर रहा और इस जन्म, मरण आदि अनर्थ प्रचुर संसार माया का स्मरण कर रहा मैं अत्यन्त मोह को प्राप्त हो रहा हूँ ॥२२॥
इसलिए महामोह की निवृत्ति के लिए उपाय कह कर झटपट न चले जाइये, किन्तु संशय से उत्पन्न मोह का नाश होने तक स्थित होइये और मुझे एक ही निर्मल कर्म में नियुक्त कीजिये ॥२३॥

श्री भगवान् ने कहा : हे ब्रह्मन्, यह जगत् मायारूपी महाशम्बरासुर का आडम्बररूप है। इसमें आत्मतत्त्व के विस्मरण सेयानीआवरण के निमित्तभूत अज्ञान से सब आश्चर्यमय कल्पनाएँ होती हैं ॥२४॥

माया में हजारों अघटित घटनाएँ हो सकती हैं, ऐसा कहते हैं॥

तुमने भूतमण्डल और कीरनगर में जो वैसा देखा, वह सब संभव ही है, क्योंकि निद्रा आदि में असंभावित पदार्थों का भ्रम लोगों को दिखाई ही देता है॥२५॥
भूतदेशवासियों और कीरदेशवासियों ने तुम्हारी ही तरह मिथ्या होते हुए भी सत्य की तरह वैसा भ्रम देखा, क्योंकि समान संकल्प से समान काल आदि का संभव है॥२६॥
मैं तुम्हारे चाण्डाल निन्दा सम्बन्ध को प्रगटानेवाले यथार्थ विषय को कहूँगा, तुम इसे सुनो, इससे मार्गशीर्ष की लता के तुल्य तुम्हारी चिन्ता नष्ट हो जायेगी॥२७॥
जो यह कटंज नाम का चाण्डाल भूतमण्डल में पहले हुआ, वह तुम्हारे द्वारा देखे गये उसी आकार-प्रकार से वैसे ही युक्त पहले हुआ। वैसे ही कलत्र रहित होकर दूसरे देश में गया, कीरदेश का अधिपति हुआ और तदनन्तर अग्नि में प्रवेश कर गया ॥२८,२९॥

यदि उस प्रकार का अन्य पुरुष हुआ, तो उसका वृत्त मेरे अनुभव पथ में कैसे आरूढ़ हुआ। इस प्रकार की आशंका होने पर कहते हैं।
तब जल के अन्दर डूबे हुए तुम्हारे मन में उस प्रकार की कटंज के आचार की स्थिति भ्रान्ति से केवल प्रतिभासित हुई, क्योंकि ऐसा ही तुम्हारा संकल्प था॥३०॥

जो वस्तु कभी न देखी गई हो, दूसरे देश में हो और बीत चुकी हो, उसका सामने वर्तमान रूप से

दर्शन कैसे हो सकता है ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
जैसे द्रष्टा पुरुष कभी अनुभूत वस्तु को भी बिलकुल भूल जाता है वैसे ही चित्त कभी न देखी गई वस्तु को भी पूर्वदृष्ट के समान देखता है॥३१॥
हे गाधे, जैसे स्वप्न से मनोरथ, संनिपात के भ्रम होते हैं वैसे ही जाग्रत् में भी मन से स्वयं भ्रम देखे जाते हैं ॥३२॥
जैसे त्रिकालदर्शी योगी की दृष्टि से भविष्यत् वस्तु भी उसके उत्तर काल में होनेवाले दृश्यमान पदार्थों की अपेक्षा भूतकालस्थ होती है वैसे ही हे गाधे, अतीत कटंज का चरित भी वर्तमान प्रतिभा को प्राप्त होता है॥३३॥
___ यदि कहो आत्मभिन्न कटंज में और अनात्मीय उसके घरबार, स्त्री-पुत्र आदि में मेरा वही मैं हूँ, तदीय ही वह (गृह आदि) मेरा है, यों मज्जन कैसे हुआ ? तो इस पर थोड़ा कहा जाता है। अतत्त्वज्ञ सभी लोगों का अनात्मा देह में और अनात्मीय गृह, कलत्र आदि में 'अहम्' 'मम ऐसा अभिमान दिखाई देता है, केवल आत्मवित् का ही उनमें मज्जन नहीं होता, इस अभिप्राय से कहते हैं।
यह देह मैं हूँ तथा ये घर-द्वार आदि मेरे हैं,यों आत्मज्ञानी निमग्न नहीं होता। यह देह मैं हूँ तथा ये घर-द्वार आदि मेरे हैं,यों अनात्मज्ञानी निमग्न होता है ॥३४॥

सबमें अहंभावना से भी तत्त्वज्ञानी का उनमें मज्जन नहीं होता है, क्योंकि परिच्छिन्न अहंभाव ही मज्जन का हेतु है, ऐसा कहते हैं।
सब कुछ मैं ही हूँ ऐसी भावना से तत्त्वज्ञानी दुःखी नहीं होता, वह पदार्थों में भेदरूप अनर्थ भावना का ग्रहण नहीं करता है। इसी कारण वह सुख, दुःख से युक्त भ्रमों में जल में तुम्बी के समान निमग्नप्राय होता हुआ भी (卐) नहीं होता ॥३५,३६॥

तब मैं कैसा हूँ, ऐसा पूछने पर तुम अन्तरालवर्ती (मध्यवर्ती) हो, ऐसा कहते हैं।
विविध वासनाओं से ग्रस्त चित्तवाले, चेतनारहित तुम जिसकी महाव्याधि कुछ शेष रह गई हो, उस रोगी के सदृश हो, जैसे किंचित् अवशिष्ट महाव्याधिवाला पुरुष स्वास्थ्य को प्राप्त नहीं होता वैसे ही तुम भी स्वरूप में अवस्थित आत्मा को प्राप्त नहीं हुए हो॥३७॥
जैसे गृह रचना या गृह प्रवेश आदि सम्यग् प्रयत्न से रहित पुरुष वृष्टि का निवारण करने में समर्थ नहीं होता वैसे ही ज्ञान के परिपूर्ण न होने के कारण तुम मनोभ्रम का निवारण करने में समर्थ नहीं हो ॥३८॥
जो ही तुम्हारे चित्त में सहसा प्रतिभासित होता है ऊँचे पुरुष से वृक्ष के समान क्षणभर में उसी से तुम आक्रान्त हो जाते हो यानी उसके अभिमान से तिरस्कृत हो जाते हो ॥३९॥
यहाँ पर इस माया चक्र का मध्यभूत चित्त चारों ओर घूमता है। यदि पुरुष उस चित्त आत्मा में प्रविलापन द्वारा तिरस्कार करके स्थित हो जाय, तो वह माया चक्र कुछ भी पीड़ा नहीं पहुंचाता है॥४०॥
तुम उठो, पर्वत के कुंज में दस वर्ष तक अखिन्न बुद्धि होकर चित्त निरोध का अभ्यास करो। तदनन्तर तुम अनन्त ज्ञान प्राप्त करोगे॥४१॥
ऐसा कहकर भगवान् श्रीहरि वायु में लीन मेघ की नाईं, बुझे हुए दीपक की भाँति और यमुना की तरंग की भाँति एक क्षण में वहीं पर अन्तर्हित हो गये ॥४२॥
जैसे शरद् ऋतु के बाद (पतझड़ में) वृक्ष पत्तों से रहित हो जाता है (विरसता को प्राप्त हो जाता है) वैसे ही गाधि विवेकवश उत्पन्न हुए वैराग्य को प्राप्त हुए॥४३॥
गाधि
卐 सर्वोहंभावना में भी अहंकारता है, इसलिए निमग्नप्राय कहा है।

ने, जिनकी मति घूम रही भ्रमराशि से उन्मुक्त हो चुकी थी, प्राक्तन कर्म रूप दैवकी योग्य चाण्डाल भाव प्रदर्शनरूप विचित्र चेष्टा की थोड़ी निन्दा की ॥४४॥
जैसे गीला मेघ पर्वत पर जाता है वैसे ही करुणा से आर्द्र चित्तवाले गाधि कल्याणकारी चित्तनियमन के अभ्यास के लिए तथा सर्वश्रेष्ठ पद में विश्रान्ति के लिए ऋष्यमूक पर्वत पर गये॥४५॥
वहाँ पर सब संकल्पों का त्यागकर गाधि ने दस वर्ष तक तप (मन तथा इन्दियों का संयम) किया, उससे उन्होंने आत्मज्ञान प्राप्त किया ॥४६॥

आत्मज्ञान प्राप्ति के उपरान्त महात्मा गाधि अपनी पारमार्थिक सत्ता प्राप्त कर भय-शोक रहित हो तथा निरन्तर उदित जीवनमुक्त स्वरूपवाले अतएव अपरिच्छिन्न स्वानन्द मद से आघूर्णित और पूर्ण चित्तवाले हो षोड़श कलाओं से पूर्ण चन्द्रमा के समान अपरिच्छिन्न ब्रह्माकाश में विहार करने लगे॥४७॥

उनचासवाँ सर्ग समाप्त

पचासवाँ सर्ग चित्त के आक्रमण केउपायों का, उत्तम ज्ञान के माहात्म्य का तथा

चित्तरूपी सर्प के स्थूलतारूपी दोष के हेतुओं का वर्णन। पूर्व सर्गों में वर्णित गाधि के वृत्तान्त की प्रस्तुत कथा में योजना करते हैं।

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुनन्दन, इस प्रकार अत्यन्त फैली हुई यह महामोहमयी विषम माया अचिन्तनीय है, एकमात्र परमात्मा ही इसका आश्रय और विषय है ॥१॥

दुर्ज्ञानता को ही तीन प्रकारों से दर्शाते हैं।

कहाँ दो मुहूर्त के भ्रम से लोकदर्शन, और कहाँ अनेकों वर्षों में मुक्त होनेवाला चाण्डाल का भ्रम, कहाँ भ्रमावस्था में प्राप्ति और कहाँ प्रत्यक्ष दर्शन, कहाँ निसन्देह असत्यता और कहाँ सत्य में परिणत होना ? इसलिए मैं कहता हूँ, हे महाबाहो, यह विषम माया असावधान मनवाले पुरुष को प्रति दिन संकट में डालती है ॥२-४॥

चितंनाभिः किलाऽस्येह मायाचक्रस्यसर्वतः । स्थीयतेचेत्तदाक्रम्यतन्न किंचित् प्रबाधते॥

इस प्रकार भगवान् ने जो अन्त में गाधि को उपदेश दिया, उसके उपाय को जानने की इच्छा से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं : ___ हे ब्रह्मन्, अधिकारी लोग परिपूर्ण आनन्दस्वरूप आत्मा को परिच्छिन्न समझनारूप अंगच्छेद के हेतुभूत तथा वेग से बह रहे इस मायाचक्र का निरोध कैसे करें? ॥५॥

भगवान् द्वारा उपदिष्ट माया चक्र को रोकने के प्रकार का पहले विस्तार करने के लिए उक्त का अनुवाद करते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुवर, आप चित्त को घूम रहे और भ्रान्ति देनेवाले इस संसारूपी मायाचक्र महानाभि (पहिये के बीच का भाग) जानिये ॥६॥

पुरुष प्रयत्न से बुद्धि द्वारा उस चित्तरूपी महानाभि के (पहिये के बीच के हिस्से के) रुकने पर मायाचक्र, जिसकी नाभि पकड़ ली गई है, भ्रमण से रुक जाता है|७॥

जैसे रस्सी के रोकने पर रस्सी में लपेटा हुआ काँसे आदि का बनाया हुआ क्रीडाचक्र (लट्टू) नहीं चलता है वैसे ही मोहचक्र, जिसकी मनरूपी नाभि रोक दी गई है, नहीं चलता ॥८॥

हे श्रीरामचन्द्रजी,

आप चक्रयुद्धों में मुख्य तथा उनको रोकने और घुमाने आदि में कुशल है, इसलिए आप उक्त दृष्टान्त को क्यों नहीं जानते हैं ? नाभि में रोका गया चक्र वश में आता है, अन्यथा नहीं ॥९॥

हे रामचन्द्रजी, इसलिए प्रयत्न से चित्तरूपी नाभि को रोककर संसाररूपी चक्र को आत्मा को जन्मपरम्परा की प्राप्ति कराने से रोकिये ॥१०॥

इस चित्तनिरोधरूपी उपाय के बिना आत्मा को अनन्त दुःख प्राप्त हुआ है। इस दृष्टि के प्राप्त होने पर उस दुःख को क्षण भर में नष्ट हुआ ही जानिये। यदि मेरे कथन में संशय हो,

तो आप वैसा करके देखिये, यह अर्थ है ॥११॥

इससे अतिरिक्त अन्य उपाय नहीं है, ऐसा कहते हैं।

केवल चित्तवशीकरणरूप परम औषधि के सिवा यह संसाररूपी महारोग प्रयत्न से भी शान्त नहीं होता॥१२॥

इसलिए हे राघव, तीर्थस्नान, दान, तपस्या आदि कर्मों का मार्ग छोड़कर परम कल्याण के लिए भीतरी चित्त को ही वश में कीजिये ॥१३॥

जैसे घड़े के अन्दर घटाकाश रहता है वैसे ही चित्त के अन्दर ही संसार है। जैसे घड़े के नष्ट होने पर घटाकाश नहीं रहता वैसे ही चित्त का नाश होने पर संसार नहीं रहता ॥१४॥

जैसे घटाकाश में रोका गया मच्छरादि जिसमें दुःखपूर्वक संसरण है ऐसे आकाश कोटर को भाग्यवश घड़े के विनाश से नष्ट कर, अनुपम महाकाश में प्रवेश कर बन्धन रहित ही सुखी होता है वैसे ही आप भी चित्त के नाश से चित्तरूपी घटाकाश का विनाश कर अतुलित ब्रह्माकाश में प्रवेश कीजिये ॥१५॥

चित्त के नाश का क्या उपाय है ? इस पर कहते हैं।

बाह्य बुद्धि से वर्तमान क्षण का अनायास भजन कर रहा और भूत तथा भविष्यत् का भजन न कर रहा चित्त अचित्तता को प्राप्त होता है। भूत, भविष्यत् विषयों के अनुसन्धान के त्याग से ही क्रमशः चित्त का क्षय होता है, यह अर्थ है|१६॥

हे राघव, यदि आप भावी विषयों के संकल्प का और उसके अंशभूत पदार्थों का अनुसन्धान त्याग प्रत्येक क्षण में सावधानी से कीजिये, तो आप पवित्र अचित्तता को प्राप्त ही हैं|१७॥

जब तक संकल्प कल्पना है तब तक चित्त विभूतियाँ रहती हैं तथा जब तक मेघ का विस्तार रहता है तब तक वृष्टि के (आकाश जल के) बिन्दु रहते हैं ॥१८॥

इसी प्रकार चित्त के रहने पर संकल्पों का भी वारण नहीं किया जा सकता, ऐसा कहते हैं।

जब तक चेतन (चिदात्मरूप) चित्त सहित है तब तक अवश्य संकल्पों की कल्पना होगी, जब तक जगत् चन्द्रमा के किरणों से युक्त रहेगा तब तक ओस की बूंदें अवश्य होंगी॥१९॥

यदि चेतन चित्त से पृथक् है यानी कूटस्थ है, यों भावना की जाय, तो अपने सार के मूलों को (काम, कर्म, वासना आदि

को) मूलाज्ञाननाश के साथ महासिद्ध के समान जले हुए ही जानिये ॥२०॥

यदि कोई शंका करे कि भले ही मूल अज्ञान के साथ संसारमूलों का दाह हो, तथापि चेतन में फिर कल्पनारूपी मल के कारण चित्त आदि की उत्पत्ति क्यों नहीं होती है ? इस पर कहते हैं।

चित्त से पृथक् हुआ चेतन प्रत्यक्चेतन (आत्मा) कहा जाता है। वह स्वभावतः मनरहित है। उसमें कल्पनारूपी मल का संभव नहीं है ॥२१॥

चित्तरहित जो चेतनस्वरूप है, वही परमार्थ सत्यता है, वही निरतिशय आनन्दरूपता है, वही परमात्स्वभावभूत अवस्था है, वही सर्वावभासक चिद्रूपा है और वही परमार्थ दृष्टि है, किन्तु जिस

उपशम प्रकरण अवस्था में दुष्ट मन है वह वैसी नहीं है ॥२२॥

202365
202366 निन्द्यता के बीजों को दिखलाते हैं।
202367 जहाँ पर मन रहता है वहीं पर जैसे श्मशान के समीप कौए आते है वैसे ही सदा विविध आशाएँ और सुख-दुःख समीप में आते हैं ॥२३॥
202368
202369 यदि कोई शंका करे कि ज्ञानियों के भी मन है फिर उनमें आशा आदि क्यों उत्पन्न नहीं होते? तो उस पर कहते हैं।
202370 ज्ञानियों का मन है यह बात ठीक है तथापि उनके मानस संकल्प में आशा आदि सब भावों की व्यवस्थापिका संसाररूपी लता के वासनारूपी बीज ही नहीं उगते, क्योंकि वे तत्त्वज्ञान से बाधित हो जाते हैं ॥२४॥
202371
202372 जो पदार्थ पहले वास्तविक रूप से ज्ञात हों उनका किस उपाय से अवस्तुत्वज्ञान रूप बाध होता है, ऐसा प्रश्न होने पर उसे कहते हैं।
202373 शास्त्र और सज्जनसंगति के निरन्तर अभ्यास से जगत् के पदार्थों की अवास्तविकता ज्ञात होती है॥२५| चित्त को अविवेक से हटाकर उद्यम के (पुरुषप्रयत्न के) साथ अवश्य इसी जन्म में ज्ञान प्राप्त करूँगा, इस तरह के दृढ़ निश्चयों से शास्त्रों और सत्संगति में जबरदस्ती लगाना चाहिये ॥२६॥
202374
202375 किस मुख्य कारण का अवलम्बन करके शास्त्र आदि से भी आत्मा का अन्वेषण करना चाहिए ऐसा यदि कोई कहे, तो स्वयंज्योतिरूप प्रत्यगात्मा का ही अवलम्बन करके आत्मा का अन्वेषण करना चाहिए, क्योंकि उससे वेद्य पदार्थों की विलक्षणता से उसी की स्वतः प्रथिति होती है, इस आशय से कहते हैं।
202376 परमात्मा के दर्शन में मुख्य कारण आत्मा ही है, देखिये न अगाध जल में गिरा हुआ रत्न रत्न से ही (प्रकाशमान् अपने स्वरूप से ही) देखा जाता है ॥२७॥
202377
202378 पूर्व श्लोक में उक्त मुख्य कारणता को स्पष्ट करते हैं।
202379 चूँकि अपना आत्मा ही अपने से अनुभूतदृश्य वस्तुएँ दुःख ही हैं, यों विवेकसे उन्हें छोड़ना चाहता है, अतएव अपने आत्मा के अवलोकन में दृश्य प्रतिकूल स्वभाववाली आत्मा ही स्वयं एक मुख्य कारण कहा गया है । यदि आत्मा स्वयं भी असुख जड़स्वभाव होता, तो दृश्य के प्रतिकूल न होता, यह भाव है ॥२८॥
202380
202381 इसलिए आप आत्मा के लाभ के लिए सदा आत्मा में तल्लीन होइये, ऐसा कहते हैं।
202382 बात कर रहे, त्याग कर रहे, ग्रहण कर रहे, आँखें खोल रहे, बन्ध कर रहे भी आप मनन से (मन के व्यापार से) रहित अनन्त चिन्मात्र में परायण (तल्लीन) होइये ॥२९॥
202383 उत्पन्न हो रहे, जी रहे, मर रहे तथा अन्यान्य कर्मों में निरत हुए आप शोधन द्वारा निर्मलता को प्राप्त हुए संवित्मात्रांशरूपस्वात्मा में स्थिर होइये । उत्पत्ति और मरण का ग्रहण उनके तुल्य सुख, दुःख तथा अन्यान्य दुर्दशाओं में भी आत्मपरता के अविस्मरण के विधान के लिए हैं, यह समझना चाहिये|३०॥
202384 यह (सन्मुख स्थित), वह (दूर देश में स्थित) मेरा है, यह प्रत्यभिज्ञायमान देह मैं हूँ, इस प्रकार की वासनाओं का भली-भाँति त्याग कर एकाग्रता से भीतर स्थित संवित्मात्र में तत्पर होइये ॥३१॥
202385 वर्तमान स्थिति (बाल्यावस्था)
202386
202387 और भविष्य स्थिति (यौवन, राज्य आदि की स्थिति) इन दोनों में जब तक देह रहे तब तक एक बुद्धि होकर स्वसंवित् से ध्यान ओर समाधि में तत्पर रहिये ॥३२॥
202388 बाल्यावस्था, युवावस्था और वृद्धावस्था में, सुखों में, दुःखों में, जाग्रत् अवस्था में, स्वप्नावस्था में और सुषुप्ति अवस्था में स्वसंवित् में (चिन्मात्र में) तल्लीन होइये॥३३॥
202389 बाह्य विषयरूपी मल का त्यागकर मन को खूब गला रहे आप आशापाशरूपी मल को छिन्न-भिन्न कर स्वसंवित् में परायण हो जाइये ॥३४॥
202390 अपने संकल्प से किये गये शुभ और अशुभरूप संकेतों में जिनकी आशारूपी विषूचिका शान्त हो गई है, अतएव जिनकी यह इष्ट है और यह अनिष्ट है, यह दृष्टि नष्ट हो चुकी है ऐसे आप संवित् रूपी सार-पदार्थ में संलग्न होइये ॥३५॥
202391 कर्ता (विज्ञानमय), कर्म (बाह्यविषय) और करणों (इन्द्रियों) सहित तथा अपना स्पर्श न करनेवाले इस प्रकार के संसारों का जैसे मणि अपने अन्दर प्रतिबिम्बों का विस्तार करती है वैसे ही अपने विस्तार कर रहे, विकल्परहित तथा आलम्बन रहित आप स्वचिन्मात्र परायण होईये ॥३६॥
202392
202393 जाग्रत् अवस्था में ही सुषुप्त की-सी निर्विकल्प तथा अत्यन्त स्थिर स्थिति की भावना कर रहे आप 'मैं सब हूँ' यह विचार करेक मात्र सत्तारूप होइये ॥३७॥
202394 नाना दशा (जाग्रत् और स्वप्नदशा) और अनानादशा (सुषुप्ति दशा) से मुक्त अथवा सृष्टि और प्रलय दशा से मुक्त, मुक्तरूप से सम में (ब्रह्म में) संलग्न तथा सबकी नाना बुद्धिवृत्तियों के दीप के तुल्य प्रकाशक आप स्वचिन्मात्रपरायण होइये ॥३८|आत्मता (स्वता) और परता (अन्यता) का त्यागकर जगत् की स्थिति में द्वैतज्ञानशून्य आप आत्मा का अवलम्बन कर वज्र के स्तम्भ की नाईं स्थिर होइये ॥३९॥
202395 एक मात्र धैर्यधर्मवाली उदार बुद्धि से आशा रूप मानसिक जालों का भीतर उच्छेद कर धर्माधर्म रहित होइये ॥४०॥
202396 आत्मज्ञान सम्पन्न एवं तत्त्व का आस्वाद ले रहे पुरुष के लिए हलाहल विष भी अमृत बन जाता है। भाव यह है कि सबके अमृत होने पर विष की भी अमृतता अर्थात् (सहज) सिद्ध हो गई ॥४१॥
202397 जब निर्मल और अखण्ड चैतन्य का अज्ञान होता है तब संसाररूपी भ्रम का कारणरूप महामोह उदित होता है ॥४२॥
202398 जब निर्मल और अखण्ड स्वसंवित् में (चित्त में) स्थिति होती है तब संसार भ्रम का कारणभूत मोह नष्ट हो जाता है ॥४३॥
202399 अपने स्वरूप को प्राप्त हुए एवं आशारूपी महासागर को पार किये हुए आपकी बुद्धि सूर्य की किरणों के समान चारों ओर फैलेगी॥४४॥
202400
202401 मुक्त पुरुष की अन्यत्र आशा की संभावना तो दूर रही, बल्कि अमृत आदि रसायन के आस्वाद में भी आत्मानन्द के आस्वाद में विघ्न की संभावना से विष की नाईं हेयता बुद्धि हो जाती है, इस आशय से कहते हैं।
202402 हे श्रीरामचन्द्रजी, अपनी अद्वितीयानन्दस्वरूपता का दर्शन कर रहे अद्वितीय आनन्दरूप ब्रह्म में स्थित पुरुषों को स्वादिष्ट अमृत आदि रसायन भी प्रतिकूल विष के समान लगता है ॥४५॥
202403 जो लोग हमारे प्रत्यगात्मभाव को प्राप्त हुए हैं यानी जीवन्मुक्त पुरुष हैं जन्म को सार्थक करने से, पुरुषार्थ साधन से तथा सफल पौरुषवाले होने से उन श्रेष्ठतम पुरुषों के साथ हम सदा मैत्री करते हैं। अन्य लोग तो पुरुषार्थ के उपयोगी पौरुष से हीन होने के कारण नाममात्र के पुरुष हैं, पुरुष शब्द के अर्थ का उनमें नामनिशान भी नहीं है, इसलिए लम्बी बाहुवाले वे गदहों के समान उपेक्षा के ही पात्र हैं, दर्शन आदि के योग्य भी नहीं है॥४६॥
202404
202405
202406
202407 इस प्रकार अन्य महान् योगी और उपासक भी जगत् में हैं ही, उनसे भी तत्त्वज्ञानी में ही कौन उत्कर्ष (श्रेष्ठता) है ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
202408 अपनी संवित् से सबसे उन्नत स्थितिवाले अतएव उत्कर्ष की परम सीमा में पहुँचे हुए तत्त्वज्ञानी के सामने योगी आदि ज्ञानप्राप्ति के लिए उन-उन महापुरुषों के पास जाते हैं । वे जैसे हाथी मेरु आदि पर्वत के सामने एक निकटवर्ती क्षुद्र पर्वत से दूसरे पर्वत पर जाते हैं वैसे ही जाते हुए प्रतीत होते हैं। मेरु के समान सर्वोन्नत दृढ़रूप से विश्रान्त नहीं मालूम पड़ते हैं ॥४७॥

अपनी संवित् से उन्नत स्थिति का उपपादन करते हैं।
स्वसंविद्रूपी दिव्य चक्षुवाले तत्त्वज्ञानी के, जिसकी सीमाएँ पहले किसी के द्वारा नहीं देखी गई, वर्तमान समय में व भविष्य में भी देखने योग्य नहीं हैं, अन्तःकरण का कल्पित सूर्य आदि सभी तेज उपकार नहीं करते हैं। इसलिए स्वसंवित् से ही उसकी उन्नत स्थिति है, यह अर्थ है॥४८॥

ये सूर्य आदि केवल उपकार ही नहीं कर सकते, सो बात नहीं है, किन्तु तत्त्ववेत्ता के सन्मुख अवस्तुता को ही प्राप्त होते हैं, ऐसा कहते हैं।
विद्या से जिसने आत्मतत्त्व का ज्ञान पा लिया है, ऐसे तत्त्ववेत्ता के सन्मुख ये महाप्रकाशवाले सूर्य आदि मध्याह्न के दीपकों की नाईं अवस्तुता को प्राप्त होते हैं।॥४९॥
तेज के कार्य प्रकाशनों में,योगसिद्धि के वशित्व आदि प्रभावों में, शारीरिक बलवानों में, ऐश्वर्य, आयु आदि से श्रेष्ठों में तथा वाग्मता आदि उन्नति से युक्त सबमें तत्त्वज्ञानी परम उन्नत है। सब उन्नतियाँ तत्त्वज्ञानी में अध्यस्त हैं, यह अर्थ है ॥५०॥
तत्त्वज्ञानी श्रेष्ठ पुरुष जिस जगदीश्वर की दीप्ति से सूर्य अग्नि, चन्द्रमा, मणि और तारा दीप्त होते हैं, उसके तुल्य सुशोभित होते हैं ॥५१॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, जिन लोगों को तत्त्वज्ञान नहीं हुआ वे पृथिवी के बिलों में रहनेवाले कीड़ों से, गदहों से और पशु-पक्षियों से भी गये गुजरे कहे गये हैं। तत्त्वज्ञान का अभाव होने पर उससे भी अधम करोड़ों योनियों की प्राप्ति होती है, यह भाव है ॥५२॥
तभी तक अज्ञान रूपी वेताल है जब तक देहधारी सत् भी आत्मा की अज्ञान से असत्ता मानने के कारण अनात्मवान् है अतएव वह अचेतन है, इसलिए आत्मज्ञानी ही चेतन से संयुक्त है, ऐसा विद्वानों का कथन है ॥५३॥
जो आत्मतत्त्व को नहीं जानता, उसकी सबकी-सब चेष्टाएँ दुःख के लिए ही हैं। वह भूतल में इधर-उधर चलता फिरता हुआ भी शवरूप से ही भ्रमण करता है, केवल आत्मज्ञानी ही सचेतन है, ऐसा पण्डित लोग कहते हैं॥५४॥
जैसे चारों ओर से घने मेघ के उदित होने पर प्रकाशशोभा दूर चली जाती है वैसे ही चित्त के स्थूल होने पर आत्मज्ञता, जो थोड़ी बहुत उपार्जित भी हो चुकी हो, दूर भाग जाती है ॥५५॥
इसलिए मन को प्राप्त भोगों के (विषयों के) सेवन के तिरस्कार द्वारा और अप्राप्त भोगों की अभिलाषा के त्याग द्वारा समय से अजीर्ण पत्र के समान धीरे-धीरे कृश बनाना चाहिये ॥५६॥
__ मन की स्थूलता के हेतु कौन हैं ? जिनके त्याग से मन में कृशता हो, ऐसी आशंका होने पर मन की कृशता के हेतुओं को कहते हैं।
अनात्मा में (देह, इन्द्रिय आदि में) आत्म भाव से, इस देहमात्र में आस्था से, पुत्र, कलत्र और कुटुम्ब से चित्त स्थूलता को प्राप्त होता है ॥५७॥
अहंकार के विकास से, ममतारूपी मल में आसक्ति

से तथा यह शरीर मेरा आत्मा या भोग स्थान है, इस भाव से चित्त स्थूलता को प्राप्त होता है॥५८॥
जरा-मरणरूपी दुःख से पूर्ण, व्यर्थ ही दिन-पर-दिन बढ़े हुए दोषरूपी साँपों के विषरूप पूर्वोक्त 'इदं मम इस भाव से चित्त स्थूलता को प्राप्त होता है॥५९॥
आधि (मानसिक व्यथा) और व्याधि (शारीरिक व्यथा) की अभिवृद्धि से, संसार की रमणीयता, चिरस्थायिता आदि के विश्वास से और यह हेय है यह उपादेय है इस प्रयत्न से चित्त स्थूलता को प्राप्त होता है॥६०॥
स्त्री, पुत्र आदि के प्रति स्नेह से तथा मणि और स्त्रियों के लोभ से, जो आपततः रमणीय प्रतीत होता है, उत्पन्न हुए धन के लोभ से चित्त स्थूलता को प्राप्त होता है॥६१॥
दुराशारूपी दुग्ध के पान से, भोगरूपी पवन के बल से, आदरप्रदान से तथा नाना विषयों में संचार से चित्तरूपी सर्प स्थूलता को प्राप्त होता है ॥६२॥
विष से जैसी दाह, मूर्छा और व्याकुलता होती है वैसी दाह, मूर्छा और व्याकुलता को सूचित करनेवाले भीषण भोगों के सेवन से, जिसके स्वरूप और स्वभाव आवागमनवाले हैं, चित्त स्थूलता को प्राप्त होता है ॥६३॥
शरीररूपी बुरे गड्ढे में चिरकाल से उगे हुए इस अद्भुत चित्तरूपी विष वृक्ष को विचाररूपी मजबूत आरे से जबरदस्ती निःशंक काट डालो । विविध चिन्ताएँ ही जिसमें लम्बी-लम्बी मंजरियाँ हैं, जो जरा, मरण और व्याधिरूपी फलों के समूह से लदा है, कामोपभोगों के समूह ही जिसमें खिले हुए फूल हैं, आशा ही बड़ी-बड़ी शाखाएँ हैं, विकल्प ही पत्ते हैं और जो पर्वत के तुल्य अचल है ॥६४,६५॥

इस समय उसी चित्त का गजरूप से वर्णन करते हैं।
हे रघुवर, हे राजाओं में सर्वश्रेष्ठ, आप चित्तरूपी हाथी को अत्यन्त तीक्ष्ण बुद्धिरूपी नखराशियों से चीर डालिये। उक्त चित्तरूपी हाथी के आगम, अनुमान रूपी नेत्र आत्मतत्त्व विवेक में प्रमाद करनेवाले हैं, वह एक बहिर्मुखरूप संसारपर्वत तट पर बैठता है, अतएव अन्तर्मुख विश्रान्ति सुख का अनुभव करने में असमर्थ है, द्वेष, ईर्ष्या आदि से भीषण होने के कारण उग्र है, सज्जनों द्वारा गृहीत होनेवाले शम, दम, तितिक्षा आदिरूप कमलवन के अवलोकन में उत्कण्ठित तो है, पर अत्यन्त क्रोधी है यानी उसके रक्षण में अयोग्य है, सुख और दुःख ही उसके शीतल और गर्म बाष्प वाले मद को बहानेवाले गण्ड स्थल हैं, वह शरीररूपी भीषण वन में रहता है और बड़े-बड़े काम आदि विकार ही उसके दाँत हैं,
अतएव वह धैर्य आदि क्रिया का उच्छेदरूप कार्य करता है॥६६,६७॥
__स्त्री चिह्न आदि कुत्सित स्थानों में नित्य आसक्ति को प्राप्त, शरीररूपी मांस के ग्रसन के तुल्य अन्तर्भाव के आपादन से पुष्ट, पर मर्मभेदनरूपी दुष्कर्म में कठोर चोंचवाले, केवल स्वार्थ में ही दृष्टि रखनेवाले, वृद्धि को प्राप्त हुई तामस वृत्तियों से मलिन, वहन करनेवाले आत्मा के भारभूत, दुष्ट चेष्टावाले, कठोर शब्दकर रहे तथा दुर्वासनाओं से आविर्भूत अपने चित्तरूपी कौए को (8) दोषों की शान्ति के लिए शरीर रूपी घोंसले के अन्दर से दूर हटाइये ॥६८,६९॥

उसी चित्त का पिशाचरूप से वर्णन कर उसे न हटाने से मोक्ष की प्राप्ति नहीं होती, ऐसा कहते हैं।
2 कौए के पक्ष में श्मशान आदि गर्हित स्थानों में सदा आसक्त, मांस के ग्रसन से पुष्ट शव आदि के मर्मस्थानों को नोचने में कठोर चोंचवाले, एक आँखवाले, गाढ अन्धकार के भागों के समान काले, वृक्ष आदि के भारभूत, दुष्ट चेष्टाएँ करनेवाले, कर्णकठोर काँव-काँव शब्द कर रहे दुर्गन्धि से चले हुए कौए को, यों अर्थ करना चाहिए।

__ अज्ञानरूपी महान् वटवृक्षों पर बैठे हुए, तृष्णारूपी पिशाचिनी द्वारा सेव्यमान्, चित्त के हटने पर चेतनरहित अनन्त कोटि देहरूपी अरण्य में चिरकाल तक भटके हुए इस चित्तरूपी पिशाच को चिदात्मा के गृहभूत हृदय से जब तक विवेक, वैराग्य, गुरुसमीप गमन, पुरुषप्रयत्न आदि स्वतन्त्र मन्त्रों द्वारा पुरुष नहीं हटाता तब तक यहाँ पर आत्मसिद्धि कैसे हो सकती है ? ७०,७१॥

अब मन का सर्परूप से निरूपण करते हुए उसका त्याग कराते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, चित्तरूपी साँप को, जिसकी शुभ और अशुभ रूप दो दाढ़ हैं, जो एक-दो नहीं अनेकानेक मनुष्यों की हत्या कर चुका है, चिन्ता ही जिसका विष है शरीर ही गर्हित केंचुल है, निरन्तर श्रम आदि दोषों से रहित प्राण वायु ही जिसका भोजन है, जो सबको विविध भय और मृत्यु देता है एवं हृदयकमल रूपी सेमर के पेड़ के खोखले में स्थित है, चिदेकरस ब्रह्मरूपी गरुड़ के बोधक 'सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म' इत्यादि मन्त्रों के अमोघ प्रभाव से मूलअज्ञान के साथ नष्ट कर भय को
सर्वथा मिटा कर निर्भय होइये ॥७२,७३॥
शरीररूप शवराशियों के निरन्तर अनुसन्धान से (दूसरे पक्ष में भक्षण से) अमंगल आकार को धारण करनेवाला, विविध दिशाओं में भ्रमण से उत्पन्न श्रम से पीड़ित, अपमान, व्यय, शोक, भय आदि से (दूसरे पक्ष में कौए, चील आदि के चोंचों के प्रहारों से) क्षत-विक्षत शरीर से सुषुप्ति में श्मशान-वृक्ष के तुल्य सुप्त देह का (श्मशान-वृक्ष का) सेवन करनेवाला, भोगों की अभिलाषावश दिशाओं में इधर-उधर दौड़ रहा, ऊपर को गर्दन किया हुआ एवं अधीर और बढ़ी-चढ़ी अभिलाषावाला चित्तरूपी गिध्ध यदि आपके देह वृक्ष से उड़कर चला जाय, तो आपकी खासी जीत है ।।७४,७५॥

202451 अब उसी मन का बन्दर के रूप से निरूपण करते हैं। ___ हे श्रीरामचन्द्रजी, भला चाहनेवाले, चंचल तथा व्याकुल अंग-प्रत्यंगवाले मनरूपी महामर्कट, जो वनप्रान्तों में दिशाओं के मध्यों में खूब भटका है, एक जन्मरूपी भूमि से दूसरी जन्मरूपी भूमि में गया है, चिन्ता और उसके संसार बन्धन का अपनी चेष्टाओं द्वारा अनुकरण कर रहा है तथा आँख और नाक जिसके फूल हैं, भुजा आदि जिसकी शाखाएँ हैं और चंचल अंगुलियाँ जिसके पत्ते हैं, ऐसे देहरूपी वृक्ष पर उल्लास को प्राप्त हो रहा है, उसको सिद्धि के लिए चारों ओर से घेरकर भीतर ही भीतर मार डालिये ॥७६,७७॥

202452

202453 अब उसी चित्त का मेघ के रूपक से वर्णन करते हैं। __ परमार्थ सुखरूप सत्फल के (मेघ पक्ष में पकी हुई फसल) नाश के लिए असमय में उपस्थित हुए, हृदयरूपी आकाश में स्थित चित्तरूपी मेघ, जिसके मुखसदृश बहिर्मुखवृत्ति के अग्रभाग में प्रतिबिम्बन द्वारा बिजली के सदृश चिदाभास प्रकाशसंक्रान्त है, जो अनर्थ समूहरूपी मूसलाधार वृष्टि कर रहा है। वासनारूपी आँधी ने जिसे भीतर चक्कर में डाल रक्खा है, उसका संकल्पों के बार-बार समर्थनों के त्यागरूप मन्त्रों के प्रभाव से उत्साहपूर्वक उच्छेद कर जीवन्मुक्तिरूप महान्पद पाकर नित्य मुक्तात्मा ही होइये ॥७८,७९॥

202454

202455 अब उसी मन का जाल के रूपक से निरूपण करते हैं। जिसका आत्मा ही उपादान कारण है ऐसी कल्प की आदि सृष्टि से लेकर आज तक किये गये

202456

202457 पुण्य-पाप कर्मों से निरन्तर गाँठ देने से मजबूत बनाये गये, मन्त्रों द्वारा छिन्न-भिन्न नहीं हुए, अग्नि से जलाये न गये, आत्मा में महती पीड़ा की कल्पना करे, अतएव सब विविध योनियों के विविध जन्मों के क्रमशः बन्धन के लिए लम्बी रस्सी के समान स्थित चित्तरूपी जाल को, जिसमें असंख्य शरीर पंक्तियाँ गुंथी गई हैं, असंकल्परूप शस्त्रों से जबरदस्ती काटकर आप स्वयं पुनर्जन्मशंकारहित होकर सुखपूर्वक विहार कीजिये ॥८०,८१॥

202458

202459 ___ अब मन के संकल्प का अजगर के रूपक से वर्णन कर रहे श्रीवसिष्ठजी उसके वध का उपाय कहते हैं।

202460 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप संकल्परूपी घोर अजगर को, जिसने क्रोध आदि रूप सविष (विषैले) फुफकार से दक्षिण-उत्तर मार्ग से जानेवाले जीवों को जला डाला है, जिसके फुफकार पर तत्त्व का बोध तो अत्यन्त दुर्लभ है, जो अत्यन्त विषैला है, अतएव अपने विष से जिसने सब भुवनों को संतप्त कर दिया है, तृष्णारूपी मुँह को खोलकर विषयरूपी भोग्य वस्तुओं के लिए चार प्रकार के शरीररूपी दण्ड को जिसने कँपाया है, जो मोक्ष के उद्योग में आलसी होने के कारण मन्दगतिवाला है और देहरूपी गुहा में सोया है, शीघ्र परम वैराग्य नामक महाअग्नि से जबर्दस्ती भस्म करके आप अपने स्वरूप में पूर्णानन्द वैभववाले होइये ॥८२,८३॥

202461 ___ वैराग्य से संकल्प पर विजय पाने से चित्त शुद्धि होने पर उसी प्रकार ज्ञान और समाधि के क्रम से चित्त पर विजय भी हो जाती है, ऐसा कहते हैं।

202462 हे साधु शिरोमणे, जैसे अस्त्र के प्रयोग से घोर अस्त्र का शमन किया जाता है वैसे ही शुद्ध चित्त से चित्त का शीघ्र शमन कर आप बन्दर से छुटकारा पाये हुए वृक्ष जिसकी शोभा नष्ट-भ्रष्ट नहीं हुई उसके समान चिरकाल तक चंचलता को त्याग कीजिये।।८४॥

202463 पूर्वोक्त रीति से और पूर्व में उपदिष्ट तत्त्वबोध से प्रत्यगात्मा में उपशम को प्राप्त हुए मन को राग आदि मलों से शून्य बनाकर निर्मल चित्त से स्थूल, सूक्ष्म और कारण देहपर्यन्त सब दृश्य समूह को हेयदृष्टि से तिनके के टुकड़े से भी तुच्छ (स्वप्न शरीर आदि के समान अत्यन्त उपेक्षा के योग्य) समझकर संसार से पार हुए आप प्रारब्ध शेष के भोगार्थ' आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' इस श्रुति में प्रदर्शित लीला से लोक संग्रह के लिए सोम आदि का पान कीजिये, ऋत्विक् आदि के साथ यज्ञों में विहार कीजिये तथा शास्त्र से अविरुद्ध

202464 लौकिक विषय में रमण कीजिये । उससे आपको पुनर्बन्धन की प्राप्ति नहीं होगी।८५॥

202465

202466 पचासवाँ सर्ग समाप्त

202467 इक्यावनवाँ सर्ग शान्त परम पद में विश्रान्ति की इच्छा कर रहे उद्दालक मुनि के

202468 मन के विविध दोषों से विक्षेप का बहुत प्रकार से वर्णन। श्रवण और मनन से आत्मतत्त्व का निर्णय होने पर भी चित्तविश्रान्ति के बिना विक्षेपरहित जीवन्मुक्त सुख की प्राप्ति नहीं होती, इसलिए विक्षेपशून्य जीवन्मुक्ति सुख के लिए समाधि के अभ्यासों में तत्परता के साथ बोध वृद्धि की अत्यन्त आवश्यकता है, यों उद्दालक-चरित्रवर्णन के

202469

202470

202471 द्वारा उपदेश देने की इच्छावाले श्रीवसिष्ठजी उद्दालक चरित्र के वर्णन के लिए पहले चित्त के चरित्रों में अविश्वसनीयता कहते हैं। ___श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, ऐहिक, पारलौकिक और दूर स्थित विषयों में आसक्ति होने के कारण बड़े लम्बे, वासनाप्रचुर हाने के कारण अत्यन्त महीन, प्रमाद कर रहे पुरुष के तुरन्त ही समाधि सुख के विच्छेद के हेतु होने के कारण अत्यन्त तीक्ष्ण, आत्मा के प्रतिबिम्ब के ग्रहण में योग्यतारूप निर्मलता होने के कारण सफेद अतएव छूरे की धार के तुल्य चित्त के चरितों में प्रमादवश विश्वस्त मत रहिये॥१॥

202472 हे नीतिशास्त्र के मर्मज्ञ, सत्कूलरूपी खेत में उत्पन्न हुई देहरूपी लता में चित्तशुद्धि, श्रवण आदि (देहरूपी) उपायों से यह परमात्म ज्ञानरूप आपकी बुद्धि लता चिरकाल में उत्पन्न हुई है। इसे आप विवेकरूपी जल के सेक से बढ़ाइये ॥२॥

202473

202474 वह बाल्यावस्था से यदि सींची जाय, तो बढ़ती है। वृद्धावस्था आदि से देहरूपी लता के मुरझाने पर उसके गिरने की शंका से उसका उद्धार भी नहीं हो सकता उसकी मंजरियों को बढ़ाना तो दूर की बात रही, ऐसा कहते हैं।

202475 जब तक कालरूपी सूर्य से यह देहरूपी लता मुरझाती नहीं तभी तक पृथ्वी पर न गिरी ही इस देह लता का गुरुसेवा, श्रवण आदि से उद्धार कर बुद्धिरूपी लता का पालन कीजिये ॥३॥

202476

202477 आगे कहे जानेवाले आख्यानरूप मेरे वाक्य के अर्थ का श्रवण पूर्वक बार-बार मनन करना विवेक सेक है। उसीमें सब मनन युक्तियाँ विद्यमान हैं, ऐसा कहते हैं।

202478 हेश्रीरामचन्द्रजी,आपमेरे वाक्यार्थों के एकमात्र तत्त्वज्ञ हैं। जैसेमयूर मेघ के गर्जन की भावना से सुख को प्राप्त होता है वैसे ही मेरे वाक्यों के अर्थों की एकमात्र भावना से आप भी सुख को प्राप्त होते हैं ॥४॥

202479

202480 उक्त आख्यायिका का अवतरण कर उसके अर्थ विचार कर्तव्यता को कहते हैं।

202481 'तत्' और 'त्वम्' आदिपदार्थ के शोधन में तत्पर बुद्धि से 'अन्नेन सोम्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छ' इस श्रुति में प्रदर्शित युक्ति द्वारा कारण से अतिरिक्त कार्यांकुर के अपलाप से देह आदि के आरम्भक और बाह्य प्रपंच के आरम्भक पाँच महाभूतों को उद्दालक मुनि के समान छिन्न-भिन्न और मूल अविद्या के तहस-नहस होने से शिथिलकर उनके अधिष्ठानभूत सन्मात्र के अन्वेषण में धीरों से भी धीर बुद्धि से मन में विचार कीजिये ॥५॥

202482

202483 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवान्, उद्दालक मुनि ने किस क्रम-से-उन पंचमहाभूतों को छिन्न भिन्न कर अपने अन्तःकरण में विचार किया ? ॥६॥

202484 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जिस प्रकार प्राचीन काल में उद्दालक मुनि ने पंचमहाभूतों के विचार से अकुण्ठित परम दृष्टि प्राप्त की। उस प्रकार को आप सुनिये |७॥

202485 इस जगती जीर्ण-शीर्ण घर के किसी विस्तृत कोने में, जो पर्वतरूपी उल्टे करके रक्खे हुए बर्तनों से भरा है और भूमि की आग्नेयी दिशा में गन्धमादन नाम से शैलराज पर एक अद्भुत भूमि भाग है। उसके ऊपर खूब फूल बिखरे रहते हैं, फूले हुए पेड़ ही कपूर के तुल्य सफेद पराग और केसरों से चारों ओर से व्याप्त होने के कारण उसके कर्पूर-केसर हैं; उस पर भाँति-भाँति के पक्षी रहते हैं, नाना प्रकार की लताएँ सुशोभित रहती हैं, उसके तट वनपशुओं के झुण्डों से भरे रहते हैं, फूलों के केसरों से उसकी शोभा कहीं अधिक बढ़ी-चढ़ी है, उसके किसी प्रदेश पर विशाल महारत्न हैं

202486

202487 तो कहीं पर चंचल कमल खिले हैं, कहीं पर सरोवररूपी दर्पण उसकी शोभा बढ़ाये रहते हैं, तो कहीं पर कुहरारूपी केशों से वह व्याप्त रहता है।८-११॥

202488 उस गन्धमादन पर्वत के भूमि भाग पर किसी एक उठे हुए शिखर पर, जिसमें सीधे वृक्ष हैं, टखनों तक फूल बिखरे रहते हैं और घनी ठण्डी छायावाले महावृक्ष हैं वहाँ पहले उद्दालक नाम के एक मौनी मुनि रहते थे। वे यत्न से मैं अवश्य पुरुषार्थ का साधन करूँगा ऐसा अभिमान रखते थे और शास्त्र, अनुमान आदि प्रमाण में कुशल थे। उनका मन महा उदार था और वे बड़े तपस्वी थे। अभी उन्हें युवावस्था प्राप्त नहीं हुई थी॥१२,१३॥
202489 पहले तो वे अल्प प्रज्ञावाले, अविचारवान्, परमपद में विश्रान्ति को अप्राप्त, अप्रबुद्ध तथा प्रबोध के अनुकूल पुण्यपूर्ण अन्तःकरणवाले थे॥१४॥
202490 तदनन्तर क्रमशः तपस्या से शास्त्रार्थ के नियमों के अभ्यास परिपाक से क्रमों से उन्हें विवेक प्राप्त हुआ जैसे कि भूतल को वसन्त ऋतु प्राप्त होती है|१५॥
202491 तदनन्तर एकान्त में ही निवास कर रहे, संसाररूपी रोग से भयभीत बुद्धिवाले, पवित्र, मनवाले उन्होंने किसी समय निम्ननिर्दिष्ट रीति से विचार किया ॥१६॥
202492 प्राप्त करने योग्य पुरुषार्थों में से प्रधान मोक्षरूप पुरुषार्थ क्या है ? इसमें विश्रान्ति होने पर फिर शोक नहीं होता तथा जिसे प्राप्त करके फिर जन्म से सम्बन्ध नहीं होता|१७॥
202493 जैसे मेरु पर्वत के शिखर पर मेघ चिरकाल तक विश्राम को प्राप्त होता है वैसे ही जिसमें मन के व्यापारों का त्याग हो चुका हो ऐसे परम पावन पद में मैं, चिरकाल तक कब विश्रान्ति को प्राप्त होऊँगा? ॥१८॥
202494 जैसे चंचल (अशान्त) कल्लोलों की ध्वनि के समान ध्वनिवाली तरंगें समुद्र में शान्त हो जाती हैं वैसे ही मेरे अन्दर भोग तृष्णाएँ, जिनकी ध्वनि शान्त कल्लोलों की ध्वनि के समान गंभीर है, कब शान्त होगी? ॥१९॥
202495 मुझे यह कार्य करके यह भी दूसरा कार्य कर्तव्य है, इस कल्पना का मैं परमपद में विश्रान्त बुद्धि से अपने अन्दर कब उपहास करूँगा? |२०॥
202496 जैसे कमल के पत्ते में स्थित जल भी स्पर्श न होने के कारण कमल के पत्ते में नहीं लगता वैसे ही केवल आभास से मेरे चित्त में स्थित होते हुए भी उपेक्षा करने के कारण सम्बन्धरहित विविध विकल्प मेरे चित्त में कब न लगेंगे? ॥२१॥
202497 मैं बहुत-सी बड़ी-बड़ी तरंगों से भरी हुई तथा अविवेक से खूब बढ़ी हुई तृष्णारूपी नदी को विवेकबुद्धिरूपी नौका से कब पार कर जाऊँगा ? ॥२२॥
202498 मैं जगत् के प्राणियों से की जा रही असन्मयी तथा चित्त को व्यग्र करनेवाली इस बाह्यप्रवृत्ति का बालकों की क्रीड़ा के तुल्य कब उपहास करूँगा ? |२३॥
202499 जैसे जिसका उन्माद रूपी वात रोग निवृत्त हो चुका हो ऐसे पुरुष की विक्षिप्तता शान्त हो जाती है वैसे ही विकल्पों से विक्षिप्त, झूले के समान अशान्त मेरा मन कब शान्ति को प्राप्त होगा? ॥२४॥
202500 आविर्भूत हुए स्वरूप के प्रकाश के छिटकने से जगत् की विविध गतियों का उपहास कर रहा मैं ब्रह्माण्ड शरीरवाले (सर्वव्यापक) आत्मा के समान परिपूर्ण बुद्धि होकर कब अन्तःकरण में सन्तोष को प्राप्त होऊँगा? ॥२५॥
202501 जैसे मंथन से उत्पन्न विक्षेप से मुक्त हुआ क्षीरसागर समाधिस्थ भगवान् श्रीविष्णु से सुशोभित आकारवाला, प्रशान्त और मंथन से निकली हुई अमृत, कौस्तुभ आदि वस्तुओं में निस्पृह हो शान्ति को प्राप्त होता है वैसे ही परमात्मा से एकरस आकारवाला सौम्य, धर्म, अर्थ तथा कामरूप त्रिवर्ग में स्पृहारहित हो मैं कब अन्तःकरण में शान्ति को प्राप्त हूँगा? ॥२६॥
202502 सैकड़ों आशापाशरूपी इस अचल-अटल सारी दृश्यशोभा को सन्मात्ररूप से देख रहा मैं कब अपने अन्दर अपरिच्छिन्नता को प्राप्त होऊँगा? ॥२७॥
202503 जिसकी कल्पनाएँ शान्त हो गई ऐसी बुद्धि से बाहरी और भीतरी सारे प्रपंच को चिन्मात्र देख रहा मैं कब उस की
202504
202505
202506 भावना से स्थिर होऊँगा? ॥२८॥
202507 जिसका चित्त शान्त हो गया है ऐसे स्वरूपवाला अतएव उत्तम चिदेकरसता को प्राप्त हुआ मैं जन्मान्धता के सदृश अनादि मूलअज्ञान के हटने से कब परम आलोक को प्राप्त होऊँगा ? ॥२९॥
202508 अभ्यास से प्राप्त होने योग्य सुन्दर चैतन्यरूपी प्रकाश से बाधितानुवृत्तिरूप होने के कारण तुच्छ (थोड़ी बची हुई) आयुशेषरूप काल कला को आत्मा से सम्बन्ध न होने के कारण दूर से ही कब देखूगा ? ॥३०॥
202509 इष्ट और अनिष्टों से निर्मुक्त हेय और उपादेय से रहित एवं स्वयंज्योति परम पद में स्थित हुआ मैं कब अन्तःकरण में सन्तोष को प्राप्त होऊँगा? ॥३१॥
202510 दुराशारूपी उल्लूओं से भरी हुई, जिसने मूर्खता से (दूसरे पक्ष में बर्फ से) हृदयरूपी कमल को जीर्ण-शीर्ण कर दिया है तथा मेरी यह अविद्या अन्धकाररूपी काली रात्रि कब नाश को प्राप्त होगी? ॥३२॥
202511 पर्वत की गुफा में निर्विकल्प समाधि से शान्त मनोव्यापारवाला (चिदेकरसता से मनोवृत्तिरहित हुआ) मैं कब शिला की समता को प्राप्त होऊँगा? ॥३३॥
202512 मेरा अहंकाररूपी हाथी, जिसकी स्वांशभूत अभिमान वृत्तियाँ ही बड़े मदप्रवाह हैं, परमार्थ सन्मात्र के ज्ञानरूप सिंह के द्वारा निहित होकर कब नाश को प्राप्त होगा? |३४॥
202513 निर्विकल्प ध्यान में मग्न हुए मौन व्रतधारी मेरे मस्तक पर वनधूर्णिकाएँ (एक प्रकार की चिड़ियाँ) कब तिनकों का घोंसला बनायेगी ? ॥३५॥
202514 ध्यान में स्थिर बुद्धिवाले अतएव पर्वत के ढूँठ के समान निश्चल स्थितिवाले मेरे वक्षःस्थल पर लम्बमान जटाओं के अग्रभाग में बनाये गये घोंसले में चिड़ियाँ कब निःशंक होकर विश्राम लेगी? ॥३६॥
202515 तृष्णारूपी कंजे के वृक्षों से चारों ओर व्याप्त, काम आदिरूपी मृगों से जर्जर जन्मरूपी झाड़ियों से भरे हुए संसाररूपी जंगली तालाब का त्यागकर मैं कब जाऊँगा ? ॥३७॥
202516 इस प्रकार की चिन्ताओं से परवश हुए उद्दालक नाम के ब्राह्मण ने बार-बार ध्यान में बैठते हुए वन में ध्यानाभ्यास किया॥३८॥
202517 किन्तु विषयों से हरे जा रहे अतएव बन्दर के समान चंचल चित्त में प्रसन्नता प्रदान करने वाली समाधि स्थिरता उन्हे नहीं मिली ॥३९॥
202518 किसी एक समय बाह्य विषयों के संबन्ध के त्याग के अनन्तर उनका चित्तरूपी वानर सात्त्विक देवता आदि से भोग्य विषय में या सात्त्विक वृत्ति के सुखास्वाद में मनोरथों द्वारा चंचलता को प्राप्त हुआ ॥४०॥
202519 किसी समय उनका मनरूपी वानर चंचलतावश अन्दर होनेवाले समाधि सुख-सम्बन्ध का त्याग कर जैसे विष से मरा हुआ पुरुष जठराग्नि सम्बन्धी देह की उष्णता का त्यागकर अन्य लोक में जाता है वैसे ही विषयों को प्राप्त हुआ ॥४१॥
202520 हे कमलनयन, कभी उनका मन हृदयाकाश में उदित हुए सूर्य के सदृश तेज को (M) देखकर विषयों में उन्मुख हो गया॥४२॥
202521 कभी उनका मन हृदयवर्ती गाढ़ अज्ञानरूपी अन्धकार का थोड़ी-बहुत ब्रह्म की
202522 इस विषय में श्रुति है : नीहारधूमार्कानलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् । एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्य भिव्यक्तिकराणि योगे। यानी योगी की पहले तुषार के समान चित्तवृत्ति होती है, उसके बाद धुएँ के समान चित्तवृत्ति होती है, तदनन्तर सूर्य के समान चित्तवृत्ति होती है, तदुपरान्त भीतर का वायु बाह्य वायु के समान क्षुभित होता है, तत्पश्चात् जुगनू के समान चित्तवृत्ति होती है, तदुपरान्त बिजली के तुल्य, तदुपरान्त स्फटिक के समान, तदनन्तर पूर्ण चन्द्र के सदृश चित्तवृत्ति होती है। इस तरह तुषार धुआँ, सूर्य, अग्नि, वायु, जुगनू, बिजली, स्फटिक और पूर्णचन्द्रमा के रूप के सदृश ये बुद्धि के रूप योगियों के अनुभव सिद्ध है। योग करने पर ब्रह्म की अभिव्यक्ति के द्योतक ये पूर्वरूप (चिह्न) आविर्भूत होते हैं।□
202523 अभिव्यक्ति से त्याग कर (कुछ शमन कर) उसी समय विषय वासना के जागने से विषय लम्पट होकर भयभीत पक्षी के समान उड़कर चला जाता था ॥४३॥
202524 कभी उनका मन बाह्य स्पर्शों का (विषयों के सम्बन्धों का) और आभ्यन्तर स्पर्शों का (समाधिसुख-सम्बन्धों का) त्यागकर तम (अज्ञान) और तेज (आत्मज्योति) के अन्तराल में (सन्धि में) लीन होकर निद्रारूपी शाश्वती (चिरकाल तक चलनेवाली) स्थिति को प्राप्त होता था ॥४४॥
202525 जैसे वायु द्वारा तटवर्ती जल में डूबाया गया और तट की लहरों से हिलाया जा रहा वृक्ष बड़े संकट में स्थित रहता है वैसे ही बड़ी-बड़ी गुफाओं में ध्यानमग्न मनवाले उद्दालक पूर्वोक्त रीति से ध्यानवृत्तियों में व्याकुल मन के मध्य में तुच्छ तृष्णारूपी तीर तरंगों से दोलायित शरीरवाले होकर बड़े संकट में स्थित रहे॥४५,४६॥
202526 तदनन्तर व्याकुल मनवाले मुनि जैसे सूर्य प्रतिदिन महामेरु में अकेले ही भ्रमण करते हैं वैसे ही पर्वत पर भ्रमण करते थे॥४७॥
202527 एक समय वे सब प्राणियों से दुष्प्राप्य एवं सबके संचार से रहित कन्दरा में ऐसे ही पहुँचे जैसे मुनि सबके संचार से रहित मोक्षदशा को प्राप्त होता है।४८॥
202528 उस कन्दरा में वायु द्वारा विक्षेप-व्याकुलता न थी, कोई मृग-पक्षी वहाँ कभी नहीं पहुँचे थे, देवता ओर गन्धर्वो तक को उसका दर्शन कभी नहीं मिला था और वह परमाकाश के (ब्रह्म के) समान शोभायमान थी॥४९॥
202529
202530 पुष्पों की राशियों से वह कन्दरा चारों ओर आच्छन्न थी, नरम हरी घास से ढकी होने से बड़ी भली लगती थी, अतएव मालूम होता था कि मानों ज्योतिरूप रस के (चन्द्रमा के) पत्थरों के साथ यानी चन्द्रकान्त मणियों के साथ जोड़ी हुई मरकत मणियों से बनाई गई है ॥५०॥
202531 उसके दरवाजे पर बड़ी मीठी और ठण्डी छाया थी, रत्नरूपी दीपकों से वह जगमगाती थी ओर वनदेवियों के अन्तःपुर की कुटी के समान बड़ी गुप्त थी॥५१॥
202532 उसके दरवाजे पर केवल शीत निवारण करनेवाले आलोक फैलते थे, शरद् ऋतु के प्रातःकालीन सूर्य की प्रभा के समान न वह अति उष्ण थी और न अति शीतल थी। सुवर्ण के समान पीला उस का रंग था ॥५२॥

वह गुफा बाल सूर्य से सूखी हुई थी (इससे यह व्यक्त होता है कि उसका मुँह पूर्व की ओर था) उसमें बिना शब्द का मन्द-मन्द पवन बहता था (इससे यह व्यक्त होता है कि पश्चिम की ओर उसमें खिड़कियाँ थी) और मंजरियों से लदे हुए वृक्षों से वह युक्त थी (इससे उसमें सुगन्धि व्यक्त होती है)। वह स्वयंवर के लिए तत्पर अतः हाथ में वरमाला ली हुई राजकन्या के समान थी॥५३॥
वह गुफा कमल के मध्यभाग के समान कोमल थी, अतएव ब्रह्मा के विश्राम के योग्य थी, चारों ओर फूलों की राशियों से कोमल और बड़ी मनोहर थी तथा उपशम पदवी के समान सदा ही आश्रय लेने के अनुरूप थी॥५४॥

इक्यावनवाँ सर्ग समाप्त
बावनवाँ सर्ग गुहा में आसनस्थित, समाधि में प्रवेश करने की इच्छावाले
मुनि द्वारा चिन्तित चित्त प्रबोधन के उपायों का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीराममचन्द्रजी, जैसे भ्रमर बहुत प्रकार के भ्रमण से मिले हुए कमल गर्भ में प्रवेश करता है वैसे ही वे धर्मात्मा मुनि बहुत प्रकार के अन्वेषण से मिली हुई पद्मगर्भ के समान

मनोहर गन्धमादन गुफा में प्रविष्ट हुए |१॥
जैसे सृष्टि-रचना से वैराग्य होने पर सत्यलोक में स्थित अपराजिता नाम की अथवा भगवन्नाभिकमल रूप अपनी नगरी में प्रवेश कर रहे ब्रह्माजी विराजमान होते हैं वैसे ही समाधिप्रविणता से उस गुफा में प्रवेश कर रहे वे विराजित हुए ॥२॥
(2) वहाँ पर उन्होंने जैसे इन्द्र मेघ को जिसके मध्य में बिजलियाँ स्वगुच्छ के समान फैली रहती हैं, राशिभूत करते हैं वैसे ही ताजे (न मुरझाये हुए) पत्तों से कोमल आसन बनाया, जिसमें उनका शरीर ही गुच्छ के समान शोभित हो रहा था ।|३॥
जैसे सुमेरु नील रत्नमय अपने तट पर आकाश को, जिसमें तारे ही बहुमूल्य रत्न हैं, बिछाता है वैसे ही उन्होंने उस आसन के ऊपर सुन्दर मृगचर्म बिछाया ॥४॥
जैसे मेघ वृष्टि से अपने जाड्य का (जलता का) त्याग कर सफेद और गर्जन रहित होकर पर्वत के शिखर पर बैठता है वैसे ही शुद्ध अन्तःकरणवाले वे चित्त की वृत्तियों को जड़ विषय के त्याग से लघु बनाते हुए उस पर बैठे ॥५॥
प्रबुद्ध (ज्ञानी) कपिल आदि के समान दृढ़ सिद्धासन (5) बाँधकर एड़ी से वृषणों को (अण्डकोशों को) दबाकर उत्तर की ओर मुँह किये हुए उन्होंने ब्रह्मा आदि गुरु-परम्परा के लिए प्रणामांजलि की ॥६॥
समीप में (विषयों में) दौड़े हुए मनरूपी मृग को वासनाओं से हटाकर उन्होंने निर्विकल्प समाधि के लिए यह विचार किया ॥७॥
अरे मूर्ख मन, तुम्हारा संसार वृत्तियों से क्या मतलब है ? बुद्धिमान् लोग अवसान में (अंत में) दुःख देनेवाले कर्म का सेवन (आचरण) नहीं करते हैं ।।८जो शान्तिरूपी रसायन का त्यागकर विषय भोगों की ओर दौड़ता है, वह मन्दार वन का त्याग कर विष वृक्षों से भरे हुए जंगल में जाता है|९॥
चाहे तुम पाताल में जाओ चाहे ब्रह्मलोक में भी चले जाओ, किन्तु शम रूपी अमृत के बिना उस निरतिशय सुख में विश्रान्ति को प्राप्त नहीं हो सकते॥१०॥
हे मन, तुम सैकड़ों भोग आशाओं से पूर्ण होने पर पूर्वोक्त रीति से सब दुःख देते हो। अब तुम भोगाशाओं का त्यागकर दुःखस्पर्शरहित निरतिशय आनन्दरूप होने के कारण अत्यन्त सुन्दर परम कल्याण को (निर्वाण को) प्राप्त होओ ॥११॥
भाव (इष्ट वस्तु का सम्पादन) और अभावमय (अनिष्ट का निवारण) ये विचित्र विषय तुम्हारे उत्कट दुःख के लिए ही हैं, ये सुख के लिए कभी नहीं हो सकते हैं ॥१२॥

हे मूर्ख चित्त, मेढकी जैसे मेघ में शब्दादिक व्यर्थ वृत्तियों से भ्रमण करती है वैसे ही तुम शब्द आदि इन गर्हित वृत्तियों से क्यों निरन्तर भ्रमण करते हो ? ॥१३॥
हे मनरूपी मेढकी, जरा बतला तो सही, इतने समय तक व्यर्थ भुवन में (मेढकी के पक्ष में जल में) त्वरा से भटक रही अन्धी तूने क्या फल पाया ? ॥१४॥
हे चित्त, जिससे मन और वाणी का अगोचर विदेह कैवल्य सुख तुम्हें मिले, जिसमें तुम्हें जीवन्मुक्ति विश्रान्ति सुख मिले, उस सकलवृत्ति के शमरूप समाधि में उद्योग क्यों नहीं करते हो? ॥१५॥
__ शब्द आदि विषय दुःख के लिए ही है 'ऐसा जो पूर्व में कहा है, उनमें से प्रत्येक का दृष्टान्तों के उदाहरणों द्वारा विस्तार करते हैं।
2 'पद्मकूटीमिव' इससे वहाँ पर प्रविष्ट हुए उनको निरतिशय आनन्द रस-पान से विश्रान्ति मिलेगी, यह अभिव्यक्त होता है।
म पद्मासन का ग्रहण सिद्धासन का उपलक्षण है, क्योंकि एड़ियों से वृषणों को दबाना उसी में घट सकता है।

हे मूर्ख, व्यर्थ बहिर्मुखतारूप उत्थान से बढ़ी हुई श्रोत्रेन्द्रिय तादात्म्यापत्तिरूप श्रोत्रता को प्राप्त कर ('प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रम्' इत्यादि से श्रवण आदि के समय आत्मा के श्रोत्रादि भाव का श्रवण है।) व्याध के गीत और घंटा की ध्वनि से मोहित मृग के समान शब्दनुसारिणीवृत्ति से नाश को प्राप्त मत होओ॥१६॥
हे मूर्ख मन, उस स्पर्शोन्मुखता से (स्पर्शार्ह सुखानुभव की इच्छा से) केवल दुःख के लिए त्वगइन्द्रियता को प्राप्त होकर तू हाथिनी पर लोलुप हाथी के समान बंधन को मत प्राप्त हो । पीलवान लोग सिखाई हुई हथिनी से बन गज को लुभाकर गर्त की ओर लाकर गर्त में गिराने आदि से बाँधते हैं, यह प्रसिद्ध है |१७॥
अरे अन्धे मन, दुष्ट अन्नों की अभिलाषा से रसनेन्द्रियता को प्राप्त होकर बंसी में बँधे हुए मांस के टुकड़े पर (चारे पर) लोलुप मछली के समान तू नाश को प्राप्त मत हो॥१८॥
___ हे मूढ, तू कान्ता सम्बन्धी नाना प्रकार के रूपों में तत्पर चक्षुरिन्द्रियता के प्राप्त होकर प्रकाश में लोलूप पतंगे के समान दाह को प्राप्त मत हो ॥१९॥
गन्ध के अनुभव की इच्छा से घ्राणेन्द्रियता का आश्रय लेकर हाथी द्वारा मसले गये कमल के अन्दर स्थित भँवरे के समान शरीर रूपी कमल के अन्दर बन्धन को प्राप्त मत हो॥२०॥
अरे मूर्ख ! मृग, भँवरा, पतंगे, हाथी और मत्स्य एक -एक शब्द आदि विषय से विनष्ट हुए यानी मृग एकमात्र शब्द से, भँवरे एकमात्र गन्ध से, पतंगे एकमात्र रूप से, हाथी एकमात्र स्पर्श से और मछलियाँ एकमात्र रस से विनष्ट हुई; संमिलित सब अनर्थों से व्याप्त हुए तुम्हें कहाँ से सुख हो सकता है ? ॥२१॥
हे चित्त, जैसे क्षुद्र रेशम का कीड़ा अपने स्वाभाविक लार के फेन का अपने बन्धन के लिए कोशरूप से प्रसार करता है वैसे ही तुमने भी वासनाजाल की अपने कुवितर्क से रचना की है॥२२॥

तब प्रमाद से प्राप्त हुए इस बन्धन पर कैसे विजय प्राप्त हो सकती है ? ऐसा कोई पूछे, तो इस पर कहते हैं।
पहले कर्म, उपासना आदि से शरत्कालीन मेघ के समान शुद्धि को जिसमें संसाररूपी दोष का सर्वथा त्याग हो चुका हो उसे प्राप्त होकर श्रवण, मनन आदि का परिपाक होने के कारण ज्ञानोदय से यदि वासनाजाल का सर्वथा उच्छेद कर शान्त होते हो, तो तुम्हारी असीम विजय है।।२३॥

सारे वक्तव्य का संकलन कर एक उक्ति से कहते हैं। - यदि तुम जगत्-प्रवृत्ति को जन्म तथा मरणकी एवं बल आदि और दरिद्रता आदि अवस्थाओं का पालन करनेवाली (धात्रीरूप), मरने के बाद भी नरक, स्थावर आदि गतियों में संताप देनेवाली जानते हुए भी नहीं छोड़ोगे, तो विनष्ट हो जाओगे॥२४॥

अथवा अपने वैरी चित्त को उपदेश नहीं देना चाहिए, किन्तु जबरदस्ती उसे बाँध कर विचार द्वारा
__ अथवा हे अनघ, मैं तुम्हें यह हित उपदेश क्यों दूँ ? आत्मा से पृथक् चित्त नाम की क्या कोई वस्तु है ? यों विचार कर रहे पुरुष का चित्त ही नहीं है|२५॥

अथवा चित्त के उच्छेद के लिए पृथक् प्रयत्न करने की भी आवश्यकता नहीं है क्योंकि वह मूलअज्ञान के अन्वय व्यतिरेक का अनुसरण करता है यानी मूलअज्ञान के अस्तित्व से उसका अस्तित्व है और

मूलअज्ञान के अभाव से उसका अभाव है। अतएव मूलअज्ञान के उच्छेद से ही उसका उच्छेद करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
जब तक निबिड़ अज्ञान है तब तक घनीभूत चित्त है, जब तक वर्षा ऋतु के मेघ रहेंगे तब तक अवश्य प्रचुर कुहरा रहेगा। जितना अज्ञान क्षीण होता जायेगा उतना ही चित्त भी कृश होता जायेगा। जितना वर्षा ऋतु का विनाश होगा उतना ही कुहरा क्षीण होगा। विचार से शुद्ध हुआ चित्त वासनाक्षय से जितनी सूक्ष्मता को प्राप्त हुआ (शरत्काल के मेघ की तरह) मैं उसको उतना क्षीण हुआ भी समझता हूँ ॥२६-२८॥

अविवेकी का चित्त उपदेश के अयोग्य ही है, किन्तु विवेकी का चित्त भी चाहे वह नष्ट हो रहा हो चाहे नष्ट हो चुका हो सुतरां उपदेश के अयोग्य है, इस आशय से कहते हैं।
__ असत् अथवा नाश को प्राप्त हो रहे चित्त का जो यह उपदेश किया जाता है, यह आकाश के, जल के और वायु के ताड़ने के समान व्यर्थ है॥२९॥

उक्त का ही अनुवाद द्वारा उपसंहार करते हैं।
चूँकि तुम दिन पर दिन क्षीण हो रहे हो, इसलिए क्षीयमाण होने के कारण असन्मय तुमको मैं त्यागता हूँ। विद्वान् जन परित्याज्य को उपदेश देना भारी मूर्खता ही कहते हैं ॥३०॥

अपना उससे असम्बन्ध देखना ही उसका त्याग है, इस आशय से कहते हैं। हेअसन्मयचित्त, मैं अहंकारवासना से रहित निर्विकल्प स्वयं ज्योति चैतन्य हूँ। अहंकार के बीजभूत तुमसे मेरा कोई सम्बन्ध नहीं है॥३१॥
___ मुझसे कौन अपराध हुआ? जिससे विनाश के लिए आप मेरा त्याग करते हैं, ऐसा यदि मन की ओर से प्रश्न हो, तो देहआदि में अहंकाररूपी दुर्दृष्टि का अवलम्बन ही तुम्हारा अपराध है, ऐसा कहते हैं।
तुमने यह, वह, मैं यों व्यर्थ दुर्दृष्टि का अवलम्बन किया है। वह दुर्दृष्टि शंका विष से हुई विषूचिका के समान मिथ्या हेतुक होती हुई भी मूढ़ों के विनाश के लिए होती है, यही तुम्हारा अपराध है, यह अर्थ है॥३२॥
जैसे हथिनी और हाथी की बिल्व के अन्दर स्थिति नहीं हो सकती है वैसे ही अपरिच्छिन्न आत्मतत्त्व की इस प्रकार के परिच्छिन्न मन के अन्दर परिच्छिन्न स्थिति (देहआदि में अहंकार भाव से स्थिति) नहीं हो सकती है॥३३॥

चित्त की त्याज्यता में दूसरा भी हेतु कहते हैं।
हे चित्त, खेद की बात है कि तुमने बड़े भारी जीर्ण कुएँ आदि के समान अगाध तथा काम, क्रोध, लोभ आदिरूप साँप, बिच्छू, पिशाचआदि के निवासभूत होने के कारण दुःखदायी इस वासना को ही अपने निवासस्थान के रूप में अपनाया है, किन्तु मैं तो इसका अनुसरण नहीं करता हूँ। इसलिए उसके अनुगामी तुम्हारा त्याग करता हूँ, यह भाव है॥३४॥
यह (देह) वह (आत्मा) मैं हूँ ऐसी भ्रान्ति की जो तुमने अहन्ता से कल्पना की है, वह अविचारशील बालकों के तुल्य व्यर्थ मोह है। मैं तो विचारशील हूँ, मुझको वह मोह कहाँ ? यानी कुछ भी नहीं है, यह भाव है|३५॥

'अहम' की नास्तिता को ही विचारकर विशद करते हैं। पैर के अंगूठे से लेकर सिर तक मैंने तिल-तिल पर विचार किया। यह 'अहम्' नाम का पदार्थ मुझे

नहीं मिला। अहम् रूप से स्थित कौन होगा? ॥३६॥

यदि अहंपदार्थ है ही नहीं, तो तुम कौन हो? ऐसा प्रश्न होने पर कहते हैं।
तीनों जगतों में जिसने सब दिशारूपी कुंजों को भर रक्खा है यानी जो दिशाकृत परिच्छेद से रहित है, एक यानी वस्तुकृत परिच्छेद से रहित है, ज्ञेय क्रम से भूत, वर्तमान और भविष्यत् तीन अवस्थारूप काल से किये गये परिच्छेद से शून्य है, अतएव सब प्रकारों में वस्तु अवान्तर स्वरूपशून्य है इस प्रकार का ज्ञानरूपही मैं हूँ॥३७॥
जिसका परिच्छिन्न रूप नहीं है, जिसकी नाम की कल्पना नहीं है, एकत्व संख्या नहीं है, न जिसकी अन्यता है, न महत्ता है और न अणुता है, वह ज्ञानरूप मैं हूँ॥३८॥
हे चित्त, चूंकि मैं ज्ञानस्वरूप हूँ, इसलिए साक्षीभूत अपने ज्ञेय दुःखकारण तुमको, जो चारों ओर फैले हो, देखता हूँ। दुःख के कारण होने से ही तुम आगे कहे जानेवाले विवेक का उपार्जन कर विवेक से उत्पन्न बोध द्वारा मुझसे मारे जाते हो॥३९॥

विवेचन का प्रकार दिखलाते हैं।
देह में यह मांस है, यह रक्त है, ये हड्डियाँ हैं, ये श्वासवायु है, यह 'अहम्' रूप से स्थित कौन है ? भाव यह कि इदन्ता से गृहीत हो रहे मांस आदि में वह अहंशब्दार्थ कोई भी नहीं है क्योंकि इदन्ता और अहन्ता का परस्पर विरोध है॥४०॥
स्पन्दनांश सारा का सारा प्राणवायुओं का है, ज्ञानांश परमात्मा का है, बुढ़ापा और मरण देह के धर्म हैं, यह 'अहम्' रूप से स्थित पदार्थ कौन है ? ॥४१॥
___हे चित्त, मांस अहं पदार्थ से पृथक् है, रक्त भी उससे अतिरिक्त है, हड्डियाँ भी 'अहम्' से भिन्न हैं, बोध (ज्ञानेन्द्रियव्यापार) उससे अन्य है, स्पन्दन भी उससे अतिरिक्त है फिर 'अहम्' रूप से स्थित पदार्थ कौन है ? भाव यह कि मांस अदि तो आत्मा से भिन्नरूप से प्रतीत हो रहे हैं, अतः उनमें अहन्ता उपपन्न नहीं हो सकती॥४२॥
यह नासिका है, यह जिह्वा है, यह त्वचा है, ये दो कान हैं, यह चक्षु है, यह स्पन्द है (कर्म की हेतु कर्मेन्द्रियाँ हैं), फिर यह 'अहम्' रूप से स्थित पदार्थ कौन है ? भाव यह कि नासिका आदि भी इदन्ता से प्रतीत होने के कारण अहंशब्दार्थ नहीं हैं ॥४३॥
परमार्थरूप से विचार करने पर मन 'अहम्' नहीं है, तुम (चित्त) 'अहम्' नहीं हो, वासना भी 'अहम्' नहीं है। शुद्ध चित्प्रकाश यह आत्मा तो अहन्ता से रहित ही विलसित होता है यानी आत्मा तो अहन्ता से सर्वथा अस्पृष्ट है, यह भाव है।४४॥
उक्त आत्मा में यदि अध्यारोप दृष्टि हो, तो मैं ही सर्वत्र अधिष्ठान हूँ, इसलिए सब कुछ मैं ही हूँ अथवा यदि अपवाद दृष्टि हो, तो यहाँ मैं कुछ भी नहीं हूँ, ऐसी जो दृष्टि है वही वास्तविक है। एक देहमात्र में सीमित अहंभावरूप दूसरा अहंकार क्रम नहीं है । भाव यह कि इस जगत् में सर्वत्र प्रतीयमान मैं ही हूँ अथवा यहाँ पर प्रतीयमान कुछ भी मैं नहीं हूँ, ऐसी जो दृष्टि है, वही वास्तविक है। दूसरा परिच्छिन्न विषय में अहंप्रतीतिरूप क्रम वास्तविक नहीं है।४५॥
अज्ञानरूपी धूर्त ने वंचना द्वारा स्वरूपवियोग से चिरकाल तक ऐसे ही मुझे क्लेश पहुँचाया जैसे कि मस्त भेड़िया जंगल में मृग के बच्चे को क्लेश पहुँचाता है॥४६॥
बड़े सौभाग्य का विषय है कि अब मैं अज्ञानरूपी चोर को पहचान गया हूँ। अपने वास्तविक स्वरूपरूपी धन को हरनेवाले इसको फिर नहीं अपनाऊँगा ॥४७॥
___ परस्पर विरोधी स्वभाववाले हम दोनों का कोई सम्बन्ध भी नहीं है, एकता की बातें तो दूर रही, इस
अभिप्राय से कहते हैं।

जैसे पर्वत पर स्थित मेघ पर्वत का कोई नहीं होता वैसे ही दुःखरहित मैं दुःख के भाजन उसका सम्बन्धी नहीं हूँ और वह मेरा सम्बन्धी नहीं है ॥४८॥
___ यदि तुममें अहंकार आदि सर्वथा नहीं है, तो तुम वचन आदि से कैसे व्यवहार करते हो? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
नट के समान तात्कालिक तद्भाव की कल्पना द्वारा अहंकार बनकर यह (तुम्हें उपदेश आदि) कहता हूँ, नेत्र आदि से जानता हूँ, बैठता हूँ तथा चलता हूँ। वास्तव में आत्मदर्शन से मैं अहंकारशून्यता को प्राप्त हो गया हूँ॥४९॥
मुझे इसका पूरा निश्चय है कि वास्तव में ये चक्षु आदि मैं ही हूँ। यदि ये मुझसे भिन्न हैं, तो जड़ हैं चाहे मेरे शरीर में रहें अथवा जायें। ये मेरे कोई नहीं हैं॥५०॥
बड़े खेद की बात है, जगत्‌पी बालक का वेतालरूपी तथा ताड़ के पेड़ से भी लम्बी और अनूठी आकृतिवाला यह 'अहम्' कौन है ? किसने और कैसे इसकी कल्पना की है ? ॥५१॥

202625 अब अपनी पूर्वावस्था की अविचारदशा के लिए शोक करते हैं।
202626 जैसे तृण-हीन खराब पर्वत में हरिण दीर्घकाल तक व्यर्थ इधर-उधर लुढ़कता है वैसे ही मैं इस संसाररूपी गड्ढे में इतने दीर्घकाल तक वृथा लुढ़कता रहा ॥५२॥
202627

202628 अब प्रत्येक इन्द्रिय के विषय से सम्बद्ध अहं प्रतीति के भाजन का अन्वेषण करते हैं।
202629 यदि चक्षु अपने लिए आलोकन में प्रवृत्त हुआ, तो संसार में 'अहम्' नामक कौन है जो मोहित हुआ ? ॥५३॥
202630 यदि त्वचा अपने विषय में स्पर्श के लिए तत्पर हुई, तो यह 'अहम्' नामक दुष्ट पिशाच के तुल्य कौन उदित हुआ? ॥५४॥
202631 रसनेन्द्रिय के अपने विषय रसों में प्रवृत्त होने पर मैं मीठा भोजन करनेवाला हूँ, इस प्रकार का गर्हित भ्रम कहाँ से आता है ? ॥५५॥
202632 श्रवणतृष्णा से विवश बेचारी श्रोत्रेन्द्रियाँ के शब्दरूप विषय को प्राप्त होने पर निर्बीज अहंकार दुःख की प्राप्ति कैसी ? ॥५६॥
202633 अपनी नासिका की अभिलाषावश अपने गन्ध को प्राप्त होने पर 'मैं सूंघनेवाला हूँ' ऐसे जिसे अभिमान होता है, उस चोर को मैं जानता ही नहीं हूँ ॥५७॥
202634 पूर्वोक्त स्थलों में प्रसिद्ध यह अहन्ता की कल्पना मृगतृष्णा के समान व्यर्थ होती है। उस अहन्ता की कल्पना के निर्विषय होने पर यह (देह) 'अहम्' (मैं) हूँ, इस प्रकार का जो भाव है, वह भ्रान्ति ही है, इसलिए देह में अहंभाववासना
202635 का सर्वथा त्याग करना चाहिये ॥५८॥
202636 ___ यदि कोई कहे कि वासना के अभाव में बाहरी प्रवृत्तियाँ सर्वथा विरत हो जायेगी, इसलिए पुरुष का जीवन ही न रहेगा, तो उस पर कहते हैं।
202637 यह शरीर वासनाहीन होने पर भी अपने जीवन के हेतु कर्म में चक्षु आदि इन्द्रियों द्वारा स्वतः बाहर प्रवृत्त होता है । इस प्रवृत्ति में वासना कारण नहीं है । दाम, व्याल और कट की, जो वासनारहित थे, पहले युद्धादि प्रवृत्तियों का वर्णन किया जा चुका है ॥५९॥
202638 ___ यदि वासना के बिना भी शरीर बाहर प्रवृत्त होता है तो प्रवृत्ति प्रयुक्त दुःख भी अवश्य होगा ही, ऐसी अवस्था में वासना के त्याग से क्या लाभ हुआ? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
202639 हे चित्त, यदि वासनारहित कर्म किया जाय, तो तात्कालिक भोगाभास में मैं दुःखी हूँ, यह अभिमान नहीं होता, भावी (आगे होनेवाले) सुख-दुःखों का अनुभव नहीं होता, इसलिए उनसे होनेवाले शोक,
202640

202641 मोह, भय, विषाद, चिन्ता, उद्वेग आदि सब संतापों की शान्ति ही इसका गुण है, यह भाव है॥६०॥
202642

202643 __ अब इन्द्रियों को सम्बोधित कर इस अर्थ का विचारपूर्वक उन्हें उपदेश देते हैं।
202644 इसलिए हे मूर्ख इन्द्रियाँ, भीतर अपनी वासना का त्यागकर तुम सब कर्म करो, उससे तुम्हें दुःख प्राप्त नहीं होगा।॥६१॥
202645 जैसे बालक पहले मिट्टी के खिलौने बनाते हैं फिर उनके विनाश से उन्हें पश्चात्ताप होता है वैसे ही तुमने (इन्द्रियों ने) भी विषयों के उपार्जन और उनके विनाश में केवल दुःख के लिए ही
202646 अज्ञ आत्मा में भोगवासना की व्यर्थ स्थापना की है ॥६२॥
202647

202648 अतएव विद्वानों की वासना आदि सब दृष्टियाँ अज्ञान से बाधित होकर अपने कार्य राग आदि के साथ शुद्धात्मा ही हो गई, इसलिए उनका पृथक् अस्तित्व नहीं है, ऐसा कहते हैं।
202649 हे निष्पाप, ज्ञानी की ही दृष्टि में जैसे तरंग, बुबुदे, फेन आदि जल से पृथक् नहीं हैं वैसे ही वासना आदि सब दृष्टियाँ आत्मा से पृथक् नहीं हैं। अज्ञानी की दृष्ट में तो उनकी पृथक् सत्ता है॥६३॥
202650 __अतएव अज्ञानियों ने तृष्णा से ही इन्द्रियों का विनाश किया है, ऐसा कहते हैं। _ हे इन्द्रियरूपी बालकों, जैसे रेशम के कीड़े अपने से उत्पन्न हुए तन्तु से नष्ट हो जाते है वैसे ही तुम लोग भी स्वतः उत्पन्न हुई तृष्णा से ही नष्ट हुए हो ॥६४॥
202651 जैसे पर्वत के पथिक पर्वत के शिखर पर जाते-जाते पित्तवश घूम रही दृष्टि से गिरकर विषम गर्तमय भूभाग में गिरते हैं वैसे ही जरा, मरण आदि क्लेशों से पूर्ण इस संसाररूपी पत्थर कंकड़ पूर्ण भूमि में तुम लोग तृष्णा से ही लुढ़क रहे हो॥६५॥
202652 जैसे छेदे हुए मनकों में (मनियों में) गुंथी हुई दीर्घ डोरी मोतियों के बन्धन में कारण होती है वैसे ही आप लोगों के एक जगह बन्धन में वासना ही हेतु है ॥६६॥
202653 एकमात्र भ्रान्ति से बनाई हुई यह (वासना) वस्तुतः सत्य नहीं है। हँसिये से पत्तों के समान एकमात्र असंकल्प से ही यह काटी जाती है॥६७॥
202654 जैसे वायु का झोंका दीपकों के तथा चमक रहे उल्का, बिजली आदि तेजों के विनाश के लिए होता है वैसे ही बढ़ रही यह (वासना) आपलोगों के ही विमोहन और क्षय के लिए (मरण आदि दुःख के लिए) है॥६८॥
202655 इस कारण सब इन्द्रियों के कोश केतुल्य आधारभूत हे चित्त, तुम सब इन्द्रियों के साथ ऐकमत्य को प्राप्त होकर निश्चय अपने को असत्स्वरूप (मिथ्याभूत) जानकर केवल निर्वाणरूप निर्मल बोध मात्र होकर स्थित होओ, फिर चित्तरूप का ग्रहण मत करो ॥६९॥
202656 हे चित्त, सकल शास्त्रतत्त्वज्ञाताओं के अभिमत द्वैत वासना परिहाररूप (अभिमत विषयत्यागरूप) मन्त्र युक्ति से असंख्य दुःखवाली अहंकारवासनारूपी विषम विष तुल्य अज्ञान से पैदा हुई विषूचिका का भली-भाँति त्यागकर संसार शून्य हो मरण आदि सब भयों के स्थान परिपूर्णानन्दात्मा ही तुम होओ, यह अर्थ है ॥७०॥
202657

202658 बावनवाँ सर्ग समाप्त
202659 तिरपनवाँ सर्ग वासनाओं तथा अहंकार से आत्मा की अस्पृष्टता तथा शरीर और मन का वैर इत्यादि का वर्णन।
202660 उद्दालक ने कहा : परिच्छिन्न तिल आदि फूल आदि से वासित होते हैं आत्मचित् तो आर पाररहित (असीम) है । स्थूल पृथिवी, जल, तेज, वायु कस्तूरी आदि सुगन्धित पदार्थों से वासित होते हैं, चित् तो परमाणु से, अपंचीकृत आकाश से और अव्याकृत आकाश से सूक्ष्मतम है, अतएव
202661 .
202662 .
202663

202664

202665 उसका तनिक भी स्पर्श करने के लिए वासना आदि समर्थ नहीं हैं। साक्षात् उसके स्पर्श में असमर्थ होने पर भी उसके चैत्य के स्पर्श द्वारा वासना आदि उसका स्पर्श करेंगे । ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, क्योंकि वह चैत्य रहित है ॥१॥
202666

202667 यदि कोई प्रश्न करे कि चैत्यन्यरूप तुम्हारे द्वारा अप्रकाशित विषय में वासना का उदय नहीं दिखाई देता, अतः तुम्हीं से ये वासना आदि विस्तारित हैं इस पर ये तुम्हारा स्पर्श न करनेवाले कैसे हैं ? तो इस पर कहते हैं। ___ मैंने उनका विस्तार नहीं किया है, किन्तु बुद्धि में और अहंकार में चित् के प्रतिबिम्बवश जड़ इन्द्रियों द्वारा गृहीत विषयों की सूक्ष्म अवस्थारूप अतएव शून्य (असत्-रूप) होती हुई भी वेतालों के समान त्रास देने में उद्यत विस्तृत वासनाओं का मन अनुभव करता है ॥२।जाग्रत् अवस्था में बुद्धि और अहंकार से बहुत बार किये गये विषय विचारों से और मन से अनुभूत विषयों से मेरा संपर्क नहीं है, क्योंकि लेप रहित चित् ही मैं हूँ, मन आदि का संघातरूप नहीं हूँ। श्रुति ने भी कहा है : 'स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुषः वह (स्वप्नदर्शी पुरुष) वहाँ (स्वप्न में) जो कुछ
202668 देखता है, उससे असंस्पृष्ट होता है, क्योंकि यह पुरुष असंग है ॥३॥
202669

202670 एवं स्थूल शरीर से किये गये पाप-पुण्यरूप कर्म से भी उसका सम्बन्ध नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
202671 देह अपनी दुश्चेष्टाओं से वृद्धि को प्राप्त हुई संसारस्थिति का चाहे ग्रहण करे, चाहे त्याग करे, किन्तु मैं तो उसकी दोनों अवस्थाओं में निर्लेप चित् ही हूँ|४॥

अतएव जन्म-मरण भी मेरे नहीं हैं, ऐसा कहते हैं। चित् के जन्म-मरण नहीं हैं, क्योंकि वह सर्वव्यापक और चित्प है। अतएव क्या जीव मरता है और क्या किसी के द्वारा मारा जाता है यानी जीव का मरना और मारना दोनों असंगत हैं ॥५॥

अविनाशी अद्वितीयात्मा का दर्शन होने पर वध्य-घातक बुद्धि ही नहीं रह जाती है, अतएव आत्यन्तिक अभय सिद्धि हो जाती है, यह आशय है। जिसको जीवन से प्रयोजन है, उसे मरने से भय होता है, किन्तु चित् का जीवन से कोई प्रयोजन नहीं है, ऐसा कहते हैं।
चित् का जीवन से कोई प्रयोजन नहीं है क्योंकि सर्वात्मा चित् ही सब वस्तुओं का जीवन है। यदि सब देश, काल और वस्तुओं में फैली हुई स्वरूपभूत चिति ही इसका जीवन है, तो उस जीवन से कब क्या दूसरी अप्राप्त वस्तु प्राप्य होगी, जिसके लिए उसकी इच्छा होगी? ॥६॥
__मरण और जीवन केवलमात्र मन की कल्पनाएँ हैं, इस कारण भी मरण और जीवन में द्वेष और वांछा की प्राप्ति नहीं होती, ऐसा कहते हैं। __ जीता है और मरता है, इस प्रकार की कल्पना, जो कुविकल्पों की मालाओं से भरी हुई है, मनों की
अभावरूप जन्म मरणों के फन्दे में पड़ता है । आत्मरूप तुममें देहाहंभाव नहीं है; इसलिए तुम्हारे भाव
और अभावरूप जन्म-मरण कहाँ से होंगे? ॥८॥

देह में अहंभावना क्या अहंकार की है अथवा मन की है या पदार्थ समूह की है ? इनमें से पहले के दो (अहंकार और मन) प्रमाण वेद्य नहीं हैं, इसलिए असत्स्वरूप हैं। पदार्थ भी अत्यन्त जड़ हैं,

अतएव वे भी अभिमान योग्य नहीं हैं, इसलिए अहंभावना का न तो कोई विषय है और न आश्रय है, ऐसा कहते हैं।
अहंकार व्यर्थ मोहरूप है, मन मृगतृष्णारूप है तथा पदार्थ समूह जड़ है; अतः अहंकार भावना किसे हो? ॥९॥

उक्त अर्थ को ही प्रकारान्तर से विस्तारपूर्वक कहते हैं।
देह रक्तमांसमय है, मन विचार से नष्ट हो चुका और चित्त आदि सब जड़ हैं। फिर देह में अहंभावना कैसे हो ? ॥१०॥
सब इन्द्रियाँ नित्य स्वस्वविषय व्यापाररूप केवल स्वोदरपूरण में ही लगी हैं अहंकारपुष्टिरूप परोपकार में नहीं लगी है, सब पदार्थ पदार्थस्वरूप में स्थित हैं, अतः अहंभाव भावना कैसे हो ? ॥११॥
सत्त्व आदि गुण गुणों के प्रकाश, प्रवृत्ति और मोहरूप अपने व्यापार में स्थित हैं, प्रकृति (प्रधाननाम की माया) गुणसाम्यावस्थारूप स्वभाव में स्थित है और सत् (ब्रह्म) स्वात्मभूत सत्स्वभाव में विश्रान्त है, अतः अहंभावना कैसे और किसको हो? ॥१२॥

इस देह में जो चिदात्मा है, वह भी सर्वगामी (सर्वव्यापक), सब देहों में स्थित, सर्वकालमय महान् अद्वितीय परमात्मा ही मैं हूँ, यों निश्चय कर स्थित है, वह भी अहंकारास्पद नहीं है, यह अर्थ है ॥१३॥
ऐसी अवस्था में 'अहम्' रूप से जो केवल इस देह का अभिमानी है, उसकी कैसी आकृति है, (क्या जाति है, अथवा कैसी अंगों की बनावट है) वास्तव में कौन है, किस रूप से निर्दश के योग्य है, किस हेतु से बनाया गया है, कैसी उसकी रूपरेखा है और किसका विकार है ? अहंभाव से मैं किसका ग्रहण करता हूँ अथवा अहंभाव के अभाव से मैं किसका त्याग करता हूँ॥१४॥

अतः निर्वचन के अयोग्य होने से अहंकार मिथ्या ही है, इसलिए आत्मा से उसका सम्बन्ध नहीं है, ऐसा कहते हैं।
। इसलिए अपने अस्तित्व और अभाव में उपपत्ति रखनेवाला 'अहम्' नाम का कोई पदार्थ यहाँ पर नहीं है। अतः निरहंकारस्वरूप मेरा किसके साथ और कैसे सम्बन्ध हो सकता है|१५॥
अहंकार का सर्वथा अभाव होने पर किसका किससे कौन सम्बन्ध ? सम्बन्ध का अभाव सिद्ध होने पर त्वम्' 'अहम्' ऐसी द्वैत कल्पना विलीन हो जाती है|१६॥

इस प्रकार सद्वस्तु से व्यतिरिक्त इदं पदार्थ का अन्वेषण करने पर भी उसका मिथ्यात्व ही अन्त में सिद्ध होता है, यों सद्ब्रह्मअद्वैत का साम्राज्य प्रतिष्ठित हुआ। शोक का अवकाश ही कहाँ है? ऐसा कहते हैं।
इस प्रकार जो कुछ भी इस जगतीतल में स्थित है, वह सब ब्रह्मस्वरूप ही है। मैं 'सत्' (ब्रह्म) ही हूँ, मैं 'तत्' (ब्रह्म) ही हूँ, व्यर्थ शोक क्यों करता हूँ ? ॥१७॥

सत्-अद्वैत की सिद्धि के बल से भी अहंकार का निरास किया जा सकता है इस आशय से कहते हैं।
सर्वव्यापक एक ही निर्मल पद के रहने पर अहंकार रूप कलंक का कैसे और कहाँ से उदय हो सकता है ? ॥१८॥
पदार्थ शोभा बिलकुल है ही नहीं, एकमात्र सर्वव्यापक आत्मा ही है अथवा पदार्थ शोभा भले ही हो फिर भी उसका किसी के साथ सम्बन्ध नहीं हो सकता है॥१९॥

सम्बन्ध का उपपादन करते हैं।

__ मन अपने अवयवरूप से कल्पित सब इन्द्रियों से मन में ही स्वप्न के समान उल्लास को प्राप्त होता है। बाह्य विषयों का स्पर्श करने के लिए समर्थ नहीं होता; किन्तु चित् तो इन्द्रियों और बाह्यविषयों से अलिप्त स्वरूप (असंगस्वभाव) है। ऐसी अवस्था में किसका किसके साथ सम्बन्ध कैसे और किसके द्वारा हो सकता है ? |२०॥

सम्बन्धाभाव में दृष्टान्त देते हैं। __ जैसे एक स्थान पर देखे गये भी पत्थर और लोहे की शलाकाओं का (सींकों का) परस्पर सम्बन्ध नहीं होता वैसे ही एक स्थान पर देखे गये भी देह, इन्द्रिय,मन और चित् का परस्पर सम्बन्धनहीं है ॥२१॥

यदि कोई कहे कि तब लौकिक पुरुषों का 'यह मेरा धन है ऐसा व्यवहार कैसे होता है ? तो इस पर कहते हैं। __ अहंकाररूपी भ्रम के अज्ञानवश उदित होने पर यह सारा जगत् 'यह मेरा है और यह इसका है' यों वृथा भ्रान्त हुआ है ॥२२॥
यह अहंकार चमत्कार आत्मतत्त्व के अज्ञान से उत्पन्न हुआ है। तत्त्वज्ञान होने पर तो जैसे सूर्य के ताप से हिम-कणिका गल जाती है वैसे ही यह गल जाता है|२३॥
आत्मा से अतिरिक्त कुछ भी नहीं है, सब ब्रह्म ही है, इस प्रकार का मेरा अनुभव सिद्ध जो सत्त्व है, उसकी मैं भावना करता हूँ॥२४॥

अब अहंकार के मार्जन के उपायों को कहते हैं।
मैं आकाश की नीलिमा के समान उत्पन्न हुए इस अहंकाररूप महाभ्रम का जिससे पुनः कभी स्मरण न हो ऐसा विस्मरण ही उत्तम समझता हूँ॥२५॥
चिरकाल से आरूढ़ हुए अहंकार भ्रम का समूल परित्याग कर शान्तात्मा हुआ मैं जैसे शरत् काल का आकाश अपने निर्मल स्वभाव में स्थित रहता है वैसे ही निर्मल आत्मा में स्थित हूँ॥२६॥

अहंकार भ्रम के रहने पर क्या हानि है ? ऐसा यदि कोई कहे, तो इस पर कहते हैं।

202721 देहआदि में वृद्धि को प्राप्त हुआ अहंभाव अनर्थों की परम्पराओं की सृष्टि करता है, पाप का विस्तार करता है और सन्ताप की वृद्धि करता है |२७॥
202722 दुर्वासनारूपी जल से भरे हुए हृदयरूपी आकाश में अहंकाररूपी मेघ के विकास को प्राप्त होने पर शरीररूपी कदम्ब वृक्षरूपी आकाश में अहंकाररूपी मेघ के विकास को प्राप्त होने पर शरीररूपी कदम्बवृक्ष पर दोषरूपी मंजरियाँ चारों ओर से विकसित हो उठती है ॥२८॥
202723 मरणादि पारलौकिक दुःख पुनर्जन्म तक रहता है एवं जीवन आदि ऐहिक दुःख मरण पर्यन्त रहता है और भोग्यवर्ग नाश से खण्डित होता है, यह दुःख वेदना बड़ी कष्टकारिणी है ॥२९॥
202724 जैसे ग्रीष्म ऋतु में सूर्यकान्त मणियों की अग्नि शान्त नहीं होती है वैसे ही दुर्बुद्धियों की 'यह मुझे मिल गया, इसको मैं प्राप्त करूँगा' इस प्रकार की सन्तापप्रद पीड़ा कभी शान्त नहीं होती॥३०॥
202725 जैसे जल की आश्रयभूत (जल से भरी हुई) मेघमाला गुरुतर पर्वत पंक्ति की ओर दौड़ती है वैसे ही यह है यह नहीं है' इस प्रकार की चिन्ता, जिसका आश्रय अज्ञ पुरुष है, जड़ अहंकार की ओर अग्रसर होती है ॥३१॥
202726 अहंकार के क्षीण होने पर सूखा हुआ संसाररूपी वृक्ष रागरूपी अंकुर की उत्पादनशक्ति से रहित अतएव पत्थर के तुल्य होकर फिर अंकुर को उत्पन्न नहीं करता है, पनपता नहीं है ॥३२॥
202727 अपनी तृष्णारूपी काली नागिनें, जिन्होंने देहरूपी वृक्ष में अपना बिल बनाया है,
202728
202729 विचाररूपी गरुड़ के आने पर न मालुम कहाँ चली जाती हैं॥३३॥
202730 इसलिए विश्व के मिथ्याभूत अज्ञान से उत्पन्न अतएव अध्यास से ही सन्मय और असन्मय व्यवहारवाला होने पर त्वम्' (तुम) 'अहम्' (मैं) इस प्रकार का भेदव्यवहार भी क्या है ? ॥३४॥
202731
202732 भाव यह कि विश्व के असत्य सिद्ध होने पर उससे होने वाला सारा का सारा भेदव्यवहार भी असत्य है, जब यह भेदव्यवहार असत्य हो गया तब 'त्वम्' 'अहम्' यह भेद व्यवहार भी कहाँ सत्य रहा? __अतएव सत्य प्रयोजन से सर्वथा रहित ही यह जगत् पहले कारणत्व के अयोग्य अज्ञान से उदित होता है। जो वस्तु बिना कारण के उत्पन्न हुई वह 'सत्' कैसे कही जा सकती है ? ॥३५॥
202733
202734 इस रीति से उत्पत्ति से पहले देहआदि की जैसे स्थिति थी वैसी ही सर्वदा रहती है, यह सिद्ध हुआ, ऐसा कहते हैं।
202735 सृष्टि से पूर्व अनादि अनन्तकाल में मिट्टी में घटरूप आकार के समान ब्रह्म में ही शरीर था, वैसे ही इस समय भी है और आगे भी वैसे ही होगा ॥३६॥
202736
202737 उक्त अर्थ में दृष्टान्त कहते हैं।
202738 जैसे जल, जो कि पूर्व और उत्तर कालमें तरंग आदि से अविकृत केवल मात्र जलरूपसे स्थित रहता है, मध्य में कुछ समय के लिए चंचल होकर पूर्व और उत्तर काल में प्रसिद्ध सौम्यता का त्याग कर तरंगरूप होकर जल ही रहता है दूसरी वस्तु नहीं होता वैसे ही देह आदि भी तीनों कालों में ब्रह्म ही हैं, उससे अतिरिक्त नहीं हैं ॥३७॥
202739 इस देह में जो केवल एक क्षण के लिए चेष्टा युक्त है, और भंगोन्मुख (जिसका भंग तुरन्त होना ही चाहता है) तरंग में जिन्होंने अहंरूप से विश्वास किया वे मन्दमति उसके नाश से नष्ट हो गये यानी भगोन्मुख तरंग के समान क्षण विनश्वर तथा जीवनरूप एक क्षण के लिए
202740 चेष्टायुक्त शरीर में अहंरूप से आस्था मन्दमतियों की ही हो सकती है, अन्यों की नहीं ॥३८॥
202741
202742 देश से परिच्छिन्न होने के कारण भी देह आदि वस्तुओं में आस्था उचित नहीं है, ऐसा कहते हैं।
202743 उत्पत्ति के पूर्व और नाश के पश्चात् सर्वत्र देहआदि सब वस्तुएँ नहीं हैं। अपने आधार वित्तेभर या हाथ भर प्रदेश में उनकी विद्यमानरूप से प्रतीति होती है। यदि विकल्पपूर्वक यह विचार किया जाय कि उनकी उक्त सकल प्रदेश में प्रतीति होती है या उस एक देश में, तो यह निर्वचन करना कठिन हो जायेगा। उनमें भी हतरूपिणी यह आस्था कौन है ? यानी अनुचित है॥३९॥
202744
202745 उक्त न्याय को लिंगदेह में भी दिखलाते हैं, वह भी सत् से व्यतिरिक्त नहीं है, ऐसा कहते हैं।
202746 चित्त (चित्तउपलक्षित लिंग शरीर) अपनी उत्पत्ति से पूर्व समय में और पूर्व प्रदेश में स्वसाक्षी चिन्मात्र स्वभाव ही था। उत्तरकाल और अन्य प्रदेश में नष्ट हुआ देश से परिच्छिन्न भी आकाश में लीन हुए की भाँति अत्यन्त तिरोहित हुआ वह सत् है या असत् है यह नहीं कहा जा सकता है। इस प्रकार का तुम्हारा चित्त (लिंगदेह) वर्तमान समय में और इस प्रदेश में सत् से व्यतिरिक्त क्या उदित हुआ यानी कुछ भी नहीं ॥४०॥
202747
202748 यदि कोई पूछे कि स्थूल, सूक्ष्म देह आदि यदि असत् ही हैं, तो उनका भान कैसे होता है, इस पर कहते हैं।
202749 जैसे स्वप्न के विकारों में असत्य भी स्वशरीरोच्छेद आदि सत्य-सा प्रतीत होता है, जैसे बाघ, चोर
202750
202751
202752 आदि की भयदृष्टियों में बाघ आदि के न रहने पर भी सर्वत्र बाघ आदि की शंका होती है, मदिरा आदि के नशे में न घूमती हुई पृथिवी भी, घूमती हुई-सी प्रतीत होती है अथवा जैसे नाव की सवारी से हुए भ्रम में पृथिवी पेड़ आदि के न चलने पर भी वे चलते हुए-से प्रतीत होते हैं, जैसे वात, पित्त आदि के संनिपात में भय आदि के हेतु के न रहने पर भी भय आदि होते हैं, जैसे नेत्र आदि इन्द्रिय के दोष दूषित होने पर द्विचन्द्रत्वभ्रान्ति होती है, जैसे अतिप्रियतम के लाभ आदि से होनेवाले आनन्द में और विधुरों की काम आदि दोषावेश दशाओं में भाव और अभाव का रूप चंचल यानी केवल प्रतीतिकाल में ही स्थायी रहता है कुछ कामिनी आदि का स्वरूप दृष्टिगोचर होता है शीघ्र ही बाध होने से नष्ट हो जाता है वैसे ही यह स्थूल, सूक्ष्म देह आदिरूप जगत् की भ्रान्ति भी है। अन्तर केवल इतना ही है कि स्वप्न
202753 आदि थोड़े समय तक रहते हैं और जगत् भ्रम मोक्ष पर्यन्त रहता है यों समय में न्यूनता और अधिकता के सिवा उनमें विशेषता नहीं है।४१-४३॥
202754 हे चित्त, जैसे पुत्र, आदि के न मरने पर भी वंचक पुरुष के कथन से उत्पन्न हुई उनके मरण की बुद्धि तथा उससे कल्पित वियोग दुःख रागी पुरुष को मार डालते हैं वैसे ही वह समय में न्यूनता और अधिकता तुम्हें पीड़ित करती हैं जिसे तुमने व्यवहारिक वस्तुओं में सत्यता के भ्रम से वियोग और संयोगवश नित्य सुख और दुःख के उदय में निमित्त बना रक्खा है॥४४॥
202755 अथवा यह तुम्हारा अपराध नहीं है, किन्तु तुममें अहंभाव के अभ्यासवाले मेरा ही यह अपराध है। यहाँ पर असद्रूप तुममें अहंभाव के अभ्यास से मैं मृगतृष्णा के तुल्य मिथ्या तुमको सत्-सा देखता हूँ। इसीसे तुम्हारे द्वारा किया हुआ यह सब मेरा किया हुआ हो गया है॥४५॥
202756
202757 अतएव तुम्हारे विवेकज्ञान से ही मेरे अपराध रूप तुम्हारी शान्ति होती है, ऐसा कहते हैं।
202758 जो कुछ भी यह विशाल दृश्यमण्डल है, वह सबका सब अवास्तविक ही है, ऐसा निर्णय करके मन के मननरूप व्यापार से शून्य निर्वाण पद को प्राप्त होता है॥४६॥
202759
202760 तुम्हारे कारण हुई भोगवासनाओं का भी उसी से क्षय हो जाता है, ऐसा कहते हैं।
202761 यह अवास्तविक है, ऐसा मन में दृढ़ निश्चय होने पर हेमन्तऋतु में वृक्षों की मंजरियों की नाईं भोगवासनाएँ क्षीण हो जाती हैं ॥४७॥

202762 अथवा चित् के प्रतिबिम्ब के ग्रहण से चिद्रूप होने के कारण रागरहित हुआ (विरक्त हुआ) अतएव संकल्प और विकल्परूप व्यसन का त्याग कर चुका तथा चरम साक्षात्कारवृत्ति से आत्मसाक्षात्कार कर चुका, मन ही स्वयंस्वस्थ (मोक्षविश्रान्तिमान्) होता है, मैं नहीं, क्योंकि मैं तो सदा एकरूप हूँ, सदा अद्वितीय ब्रह्म रूप हूँ, फिर मेरी मोक्षविश्रान्ति प्राप्ति कैसी? ॥४८॥
202763 चित्त अपने-आप बाहर प्रवृत्त हुए अपने अवयवरूप इन्द्रिय आदि का संवरण कर तत्त्वबोध द्वारा परामात्मरूप अग्नि में प्रक्षिप्त होकर चित्त-स्वरूप को जला कर अत्यन्त शाश्वत परम शुद्धि को प्राप्त होता है॥४९॥
202764 जैसे वीर पुरुष युद्धभूमि में स्थित अपने शरीर को स्वर्गगामी अपने से भिन्न देखकर और उस शरीर से सम्बन्ध रखनेवाले घर,खेत,धन आदि की वासना का त्यागकर अपने नाश तक को स्वीकार करके ब्रह्मलोक को जीतता है वैसे ही चित्त देह को अपने से भिन्न जानकर, विषय-वासना का त्यागकर और अपने विनाश तक को स्वीकार कर ब्रह्मलोक पर विजय पाता है यानी मोक्षविश्रान्ति को प्राप्त होता है ॥५०॥
202765 मन शरीर का शत्रु (संतापक) है और शरीर मन का रिपु (संतापक) है। जैसे आधार और आधेयरूप जल और घड़े का कार्यभूत संयोग दोनों में से एक के नष्ट
202766
202767 होने पर नष्ट हो जाता है वैसे ही इन दोनों में से एक की वासना के विनाश से ये दोनों नष्ट हो जाते हैं॥५१॥
202768 जैसे परस्पर एक-दूसरे के पोषक होने के कारण अनुरागवाले, परस्पर संतापक होने के कारण द्वेषवाले बाघों के रहते वन के हिरण को सुख नहीं होता वैसे ही पूर्वोक्त रीति से परस्पर प्रबल विरोध रखनेवाले इन दोनों के (शरीर और मन के) रहते बेचारे जीव को सुख नहीं होता, किन्तु इनका मूलअज्ञान के द्वारा विनाश ही परमसुख है॥५२॥
202769 ___ यदि कोई शंका करे कि मरण से भोगायतन देह का नाश होने के कारण ही सब दुःखों का परिहार क्यों न होगा ? तो उस पर कहते हैं।
202770 इन दोनों में से देह का विनाश होने पर भी एक के (मन के) रहने पर पुनः देहकल्पना अवश्य होगी, अतः मरण की बात आकाश में जा रही स्त्री ने भूमि निगल डाली इस कथा के समान
202771 असंभावित है (a) ॥५३॥
202772
202773 यदि कोई प्रश्न करे कि मन और देह के रहने पर जीव की क्या क्षति है ? तो उस पर कहते हैं।
202774 स्वाभाविक विरोधवाले ये दोनों जहाँ पर इकट्ठे होते है वहाँ पर जैसे लड़ रहे दो योद्धाओं के मध्य में स्थित पुरुष के शरीर पर तलवार और बाणों की बौछार गिरती है वैसे ही अनर्थों की परम्पराएँ अवश्य ही गिरती है॥५४॥
202775 परस्पर विरुद्ध देह और मन जहाँ पर संघटित होते है उस वैषयिक सुखभोग में जो मूर्ख
202776 अनुराग रखता है उसे आवरणरहित (खुले हुए) बड़वानल में, जिसमें निरन्तर समुद्र का जल गिरता है, फेंक देना चाहिये। वह वहाँ पर भी अनुराग करेगा। वैषयिक सुख भोग बड़वानल से कम भीषण नहीं है। वैषयिक सुखभोग में अनुराग करनेवाला बड़वानल में भी अवश्य अनुराग करेगा, यह भाव है॥५५॥
202777
202778 'रागद्वेषवतोः' ऐसा जो पहले कहा है, उसमें मन के देह में राग-द्वेष के अंशों को दिखलाते हैं।
202779 जैसे बालक अपने संकल्प से यक्ष की कल्पना करता है वैसे ही मन अपने संकल्प से शरीर की कल्पना कर इसके लिए आयु पर्यन्त भोजन की कल्पना कर पुष्ट बना कर अपने अभिनिवेश से होनेवाले सब दुःखों को इसे देता है ॥५६॥
202780
202781 मन में देह के द्वेषांश को उसके निमित्त के साथ दिखलाते हैं।
202782 तदनन्तर उन दुःखों से तापित शरीर मन को मारने की इच्छा करता है अर्थात् दुर्विषयों के सेवन से मन में राग-द्वेष, शोक, मोह, पाप आदि के जनन द्वारा मन को पीड़ित करना चाहता है। मन से उत्पन्न हुआ अतएव मन का पुत्ररूप शरीर पितृ स्थानीय मन को कैसे मारना चाहता है, ऐसी शंका नहीं करनी चाहिये, क्योंकि आततायी बने हुए (पीड़ाप्रद) पिता को पुत्र भी मारता ही है॥५७॥
202783
202784 उसकी शत्रुता का लोकप्रसिद्ध न्याय से उपपादन करते हैं।
202785 प्रकृति से ही कोई किसी का शत्रु नहीं है और प्रकृति से ही कोई किसी का कभी मित्र भी नहीं है। जो सुख देता है वह मित्र कहा गया है और दुःखदायी शत्रु कहे गये हैं ॥५८॥
202786 विविध दुःखों का अनुभव कर रहा शरीर अपने मन का विनाश करने की इच्छा करता है एवं मन क्षण भर में शरीर को अपने दुःखों का
202787 (a) 'व्योम्ययःस्त्रियाँ' इस पाठ में लोहे की स्त्री प्रतिमा ने आकाश में भूमि निगल डाली, इस कथा के समान है, यह अर्थ है। लोहे की प्रतिमा का आकाश में जाना और वहाँ पर भूमि को निगलना जैसे अत्यन्त असंभावित है वैसे ही मन के रहते मरण भी अत्यन्त असंभावित है, यह आशय है ।
202788
202789
202790 स्थान (भोगायतन) बना लेता है ॥५९॥
202791 __ इस प्रकार परस्पर एक दूसरे को दुःख देनेवाले तथा स्वभाव से ही अत्यन्त विरुद्ध इन मन और शरीर के संगत होने पर सुख की प्राप्ति कैसे हो सकती है ? ॥६०॥
202792
202793 मन का विनाश होने पर तो देह को फिर दुःख प्राप्ति नहीं होती है, ऐसा कहते हैं।
202794 मन का ही विनाश होने पर शरीर दुःख का भाजन नहीं होता है, इसलिए शरीर भी मन के विनाश में उत्कण्ठित होने के कारण ज्ञान और उसकी प्राप्ति के उपायों में नित्य यत्न करता है ॥६१॥
202795
202796 यदि कोई कहे, तब मन भी देह के विनाश के लिए क्यों यत्न नहीं करता है? तो, इस पर कहते हैं।
202797 जिस मन को आत्मविवेक नहीं हुआ उसके द्वारा शरीर चाहे नाश को प्राप्त किया गया हो चाहे न किया गया हो वह आपत्तियों का स्थान बनकर अनर्थों की ही सृष्टि करता है, इसलिए शरीर के नाश में मन की इष्टसिद्धि नहीं होती है, यह अर्थ है॥६२॥
202798 जैसे शरीर से जलरूप मेघ और तालाब परस्पर एक दूसरे से पुष्टि को प्राप्त होते हैं, वैसे ही शरीर से जड़प ये मन और शरीर परस्पर के अनुग्रह से पुष्टि को प्राप्त हुए हैं ॥६३॥
202799
202800 यदि कोई पूछे कि परस्पर विरुद्ध इन दोनों की एकत्र स्थिति किसलिए है ? तो अन्नपाक के लिए परस्पर विरुद्ध जल और अग्नि की एकत्र स्थिति के समान पुरुष के भोग और मोक्ष के उपायों के व्यवहार के लिए ही इनकी एकत्र स्थिति है, ऐसा कहते हैं।
202801 _ विरुद्ध होने के कारण दो प्रकार से स्थित भी ये अन्योन्यतादात्म्याध्यास से एकरूप होकर दुःखों का भोग करने के लिए एक साथ भोग और मोक्ष के व्यवहार साधन में तत्पर हुए हैं, जैसे कि लोक में परस्पर विरुद्ध होने के कारण पृथक्-पृथक् स्थित भी जल और अग्नि अन्नपाक के लिए एकरूप होते हैं ॥६४॥
202802
202803 देह को जो चित्त के अधीन कहा, उसका फल कहते हैं।
202804 विनाशी चित्त के क्षीण होने पर देह उन्मूलित हो जाता है और चित्त के बढ़ने पर वृक्ष के समान सैकड़ों शाखाप्रशाखावाला होता है ॥६५॥
202805 मन के क्षीण होने पर शरीर क्षीण वासनावाला होकर क्षीण हो जाता है । देह के क्षीण होने पर मन क्षीण नहीं होता, इसलिए मन को ही क्षीण करना चाहिए ॥६६॥
202806 संकल्परूपी वृक्षों से भरे तृष्णारूपी लतावाले मनरूपी वन को छिन्न-भिन्न कर विस्तृत मुक्तिरूपी भूमि को प्राप्तकर मैं सुखपूर्वक विहार करता हूँ ॥६७॥

202807 संकल्प का नाश होने पर क्षीण हो रहा अतएव मन में (मनःस्वभाव में) स्थित न हुआ यह मन वासनाजाल से रहित होकर वर्षा ऋतु के अन्त में मेघ के समान नष्ट हो जायेगा ॥६८॥
202808 त्वचा, रक्त, मांस, मेदा, हड्डी, मज्जा
202809 और शुक्र नाम की धातुओं का संघातरूप यह देहनामक मेरा शत्रु मन के क्षीण होने पर चाहे नष्ट हो जाय, चाहे रहे मेरी कोई भी क्षति नहीं है ॥६९॥
202810

202811 देह के न रहने पर दुःख क्यों नहीं रहेगा, ऐसा यदि कोई प्रश्न करे, तो देह सम्बन्ध के हेतुभूत मन के नाश से देह का संबन्ध नहीं है, दुःखप्राप्ति तो दूर गई, इस आशय से कहते हैं।
202812 जिसके लिए भोगेच्छु अपनी देह की इच्छा करता है वह मेरा सम्बन्धी नहीं है और न मैं ही उसका सम्बन्धी हूँ। मेरे सुखलेश से क्या प्रयोजन है ? ७०॥
202813 मैं देह नहीं हूँ, इस अवश्य ज्ञातव्य अर्थ में युक्ति
202814

202815 को सुनिये । यदि देह मैं (आत्मा) होऊँ, तो सब अंगों के रहने पर भी शव (मुर्दा) क्यों व्यवहार नहीं करता? इससे सिद्ध हुआ कि देह आत्मा नहीं है।।७१॥
202816 शव में बोध आदि के अदर्शन से यह सिद्ध हुआ कि मैं देह से अतिरिक्त हूँ, नित्य हूँ, मेरी ज्योति कभी अस्त नहीं होती। जो व्यापक होने के कारण सूर्यमण्डल में भी स्थित होने से सूर्य से संगत होकर आकाश में सूर्य को जानता हूँ, वही चिद्रप मैं हूँ ॥७२॥
202817 न तो मैं अज्ञानी हूँ, न मुझे दुःख है, न अनर्थ है और न मुझमें दुःखिता है। मेरा शरीर रहे चाहे न रहे मैं सन्ताप शून्य होकर स्थित हूँ॥७३॥
202818 ___ भूमा में (सर्वव्यापक ब्रह्म में) मन आदि की प्राप्ति ही नहीं है, ऐसा कहते हैं।
202819 __ जैसे राजा के निकट पामर लोग नहीं रह सकते वैसे ही जहाँ पर आत्मा है वहाँ न मन रहता है, न इन्द्रियाँ रहती है और न विविध वासनाएँ ही रहती हैं।७४॥
202820 मैं उस परमपद को प्राप्त हो चुका हूँ। मैं सजातीय विजातीय और स्वगत भेद रहित हूँ, मैं सबसे उत्कृष्ट ब्रह्मरूप हूँ, तीनों तापों की शान्ति से निर्वाणरूप हूँ, परिपूर्ण होने के कारण अंशरहित हूँ, आप्तकाम होने के कारण मुझे किसी वस्तु की अभिलाषा नहीं है अतएव मैं निरीह हूँ॥७५॥
202821 जैसे तिलों से पृथक् किये गये तेल का पेरे हुए तिलों से कोई संबन्ध नहीं रहता वैसे ही मन, देह, इन्द्रिय आदि से अब मेरा कोई सम्बन्ध नहीं है। प्रारब्ध शेष के भोग के लिए इस स्वात्मरूप श्रेष्ठ पद से व्यवहाराभास में अवतीर्ण हुए पूर्व वासना से पृथक्कृत मतिवाले मेरा यह देहेन्द्रिय आदि परिवार परिजन की भाँति विनोद हेतु है ॥७६,७७॥
202822

202823 पूर्वोक्त प्रारब्ध शेष भोगलीला में स्वच्छता आदि गुण सम्पत्तियाँ मेरी हृदयंगम कान्ताएँ हैं, यों उनका निरूपण करते हैं।
202824 स्वच्छता, पूर्णकामता, सत्ता (सद्रूपता), सर्वप्रियता, सत्यता (अबाध्यता), ज्ञानिता, आनन्दस्वरूपता, निर्विकारता, सदा मृदुभाषिता, पूर्णता, निर्लोभता, अबाधित स्वभावता, कान्तिमत्ता, एकतानता, सर्वात्मकता, निर्भयता, द्वित्वादिविकल्पअभावना आदि ये मेरी नित्य उदित हुई स्वस्थ, सम, सुन्दरी तथा सुन्दर उदयवाली कान्ताएँ हैं, जो एकमात्र आत्मनिष्ठ मुझे सदा प्रिय हैं।७८-८०॥
202825 सबमें सब कुछ सदा सर्वथा कल्पना से संभव है, अतः सब विषयों के प्रति मेरे राग-द्वेष और उनके फल सुख-दुःख क्षीण हो गये हैं ॥८१॥
202826 इसलिए मैं शरत् -ऋतु में आकाश में मेघखण्ड के समान शीतल (त्रिविधताप शून्य) आत्मा में दृश्यभाव का त्याग करके विश्राम लेता हूँ, क्योंकि मेरा मोह मिट चुका है, मेरा मन क्षीण हो गया है, अतएव चित्त के संकल्प विकल्प भी मुझमें नहीं रह गये हैं।८२॥
202827

202828 तिरपनवाँ सर्ग समाप्त
202829 चौवनवाँसर्ग जलाने, जलप्लावन आदि द्वारा अपने शरीर में विष्णु शरीर की भावना कर रहे
202830 उद्दालक मुनि का विकल्पों को हटाकर समाधि में विश्राम लेना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, विशुद्ध तथा विशाल बुद्धि से इस प्रकार निर्णय कर पद्मासन लगाकर और नेत्रों को आधे मीच कर मुनि बैठ गये ॥१॥
202831 जिसने ॐकार का उच्चारण किया, उसको परमपद अवश्य प्राप्त हो गया, क्योंकि ॐ यह अक्षर परब्रह्म का प्रधान नाम और अन्तरंग
202832

202833

202834 प्रतीक है, अतः यह अक्षर परब्रह्म ही है ऐसा निश्चय कर उद्दालक मुनि ने घण्टे के अधोभाग में लटके हुए लोहेके जीभ के आकार के लटकन को अच्छी तरह ताड़न करने से घण्टे के आकाशभाग में उत्पन्न नाद की तरह ॐकार का, जिसका ऊँचा स्वर था तथा ध्वनि ऊपर को गई थी, उच्चारण किया ॥२,३॥
202835 उद्दालक मुनि ने तब तक ॐकार का उच्चारण किया जब तक उनकी उस प्रकार से उच्चारित प्रणव ध्वनि मूलाधार से उठकर ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्त परिव्याप्त न हुई और उनके संवित्तत्त्व (ॐकाराकारबुद्धि तत्त्व) और जीवतत्त्व (जीवाख्यचैतन्य यानी अन्तःकरणावच्छिन्न चैतन्य) अर्द्धमात्रा के उच्चारण के बाद यानी अर्धमात्रोच्चारण का उपशम होने पर जो निरंश कूटस्थ चैतन्य (ब्रह्मचैतन्य) अनुभूति में
202836 अभिव्यक्त होता है, उसी ब्रह्मचैतन्य के अभिमुख न हो गये ॥४॥
202837

202838 निर्विकल्प समाधि की स्थिति की योग्यता की सिद्धि के लिए पहले उसी प्रणव द्वारा स्थूल देह का शोषण (सुखाना), दहन (जलाना), दुष्ट भस्मांशका निरसन (दूर करना), आप्लावन (क्षालन), दूसरे दिव्य शरीर का निर्माण आदि प्रणव भावना से सम्पन्न हुआ, यह कहते हैं।
202839 अर्धमात्रा सहित अकार, उकार, मकाररूप तीन अवयववाले प्रणव के प्रथम अंश उदात्त 'अकार' का उच्च स्वर से तारभाव अभिव्यक्त होने पर बाहर निकलने के लिए उद्यत प्राणों द्वारा मूलाधार से लेकर ओष्ठ पुट तक शरीर को ध्वनित करने पर रेचक नामवाले प्राण निकलने के क्रम ने जिस प्रकार अगस्त्य ऋषि ने जल पीकर समुद्र को रिक्त कर दिया था उसी प्रकार समस्त शरीर को खाली कर दिया अर्थात् उद्दालक मुनि ने रेचन द्वारा शरीर को सुखा दिया ॥५,६॥
202840

202841 मुनि का रेचित प्राण वायु कहाँ ठहरा, इस पर कहते हैं। जिस प्रकार पक्षी घोंसले को छोड़कर आकाश में घूमता है उसी प्रकार उनका रेचित प्राणवायु शरीर का त्यागकर ब्रह्म की भावना से अभिव्यक्त हार्दरस से भरे हुए बाह्याकाश में स्थित हुआ ॥७॥
202842

202843 निरन्तर ब्रह्मभावना से क्या हुआ यह कहते हैं।
202844 प्राणों के निष्क्रमण और संघर्ष से हृदय में भावना द्वारा उत्पन्न हुई जलती ज्वालाओंवाली अग्नि ने, जिस प्रकार उत्पात पवन से पैदा हुई दावाग्नि शुष्क वृक्षों को जला देती है उसी प्रकार उनके सारे शरीर को जला दिया ॥८॥
202845 इस प्रकार प्रणव के प्रथम अंश में जितनी यह पूर्वोक्त अवस्था हुई, सब भावना से ही हुई, हठ से नहीं हुई, क्योंकि हठयोग से अर्थात् बलात्कार से प्राणों को बाहर निकालने में मूर्छा, मरण आदि का भय रहता है ॥९॥
202846 इसके अनन्तर दूसरे 'उकार' अंश के अनुदात्स्वरसे गंभीर उच्चारण के समय प्रणव की समस्थिति होने पर प्राणों का निश्चल कुम्भक नाम का क्रम हुआ ॥१०॥
202847 वे प्राण न बाहर थे, न भीतर थे, न अधोभाग में थे, न ऊर्ध्वभाग में थे और न दिशाओं में थे, बाँध में रुके हुए जल की तरह संक्षुब्ध थे ॥११॥
202848 अग्नि शरीररूपी नगर को जलाकर बिजली की तरह क्षण भरमें शान्त हो गई, बरफ की तरह सफेद रंगवाली शरीर की भस्म दिखाई दी ॥१२॥
202849 जिस अवस्था में शरीर की निश्चल एवं श्वेत हड्डियाँ मानों कपूर के चूर्ण से सुसज्जित शय्या में उचित सुख से सोई हुई-सी भावना से मालूम पड़ी ॥१३॥
202850 आँधी से उड़ाई हुई हड्डियों से युक्त वह भस्म श्री महादेवजी के भस्मधारणरूपी व्रतवाले की नाईं प्रचण्ड वायु ने तपस्या से कृश शरीर की तरह अभक्ष्य अपने शरीर में लगाई अर्थात् उड़ाई ॥१४॥
202851

202852
202853 प्रचण्ड वायु से उड़ाई हुई वह हड्डियों से मिली हुई भस्म क्षण भर आकाश को ढक, कर शरद् ऋतु की बदली की तरह कहीं चली गई ॥१५॥
202854 इस प्रकार यह जितनी भी अवस्था प्रणव के दूसरे अंश में (कुम्भक क्रम में) हुई सब भावना द्वारा ही हुई हठ से नहीं हुई, क्योंकि हठयोग दुःखद होता है जैसे कि पूर्वक्रम में बताया गया है ॥१६॥
202855 इसके अनन्तर प्रणव के उपशान्तिप्रद तृतीय मकार क्रम में अर्थात् मकारोच्चारण के समय में पूरण करने के कारण प्राणों का पूरक' नाम का क्रम उत्पन्न हुआ। (यद्यपि रेचक, कुम्भक और पूरक समग्र प्रणव के ही साधन सिद्ध है तथापि रेचक में प्रथम भाग का ही विस्तार किया जाता है कुम्भक में मध्यभाग का और पूरक में चरम भाग का (अन्तिम भाग का), क्योंकि कण्ठ से निकलते हुए प्राणवायु से कण्ठ स्थानीय अकार भागकी ही अभिव्यक्ति होती है, संकुचित हो रहे ओष्ठों के उकार भाग की और ओष्ठों के सम्पुटित होने पर मकार भाग की अभिव्यक्ति होती है। मकार भागकी अभिव्यक्ति के समय प्राणवायु यद्यपि पुनः प्रवेश करता है, तो भी उसमें प्रणव के संस्कार का ही अनुवर्तन होता है, इसलिए तत्-तभाग के अवसर विभाग की उक्ति है, ऐसा समझना चाहिये) ॥१७॥
202856 इस तृतीय अवसर में, जीव चैतन्य में (जीवचित् में) अर्थात् जीवात्मा में भावना द्वारा भावित अमृत के (ब्रह्म के) मध्य में गये हुए प्राणों ने हिम के स्पर्श की तरह सुन्दर शीतलता प्राप्त की॥१८॥
202857 इस प्रकार गगन कोष में स्थित कुहरा शीतल मेघ भाव को प्राप्त कर लेता है उसी प्रकार आकाश के मध्य में स्थित प्राण क्रम से चन्द्रमण्डलता को प्राप्त हुए ॥१९॥
202858 अमृतमय कलाओं के समूह से भली भाँति पूर्ण एवं धर्ममेघाख्यसमाधि की तरह प्रह्लाद से भरे हुए, रसायन महासागररूपी उस चन्द्रमण्डल में प्राणवायु जिस प्रकार गवाक्ष में झरोखे में गई हुई चन्द्र किरणें स्फटिक दण्डाकार हो जाती है उसी तरह अमृतमय किरणों की धारा बन गये॥२०,२१॥
202859 जिस प्रकार महादेवजी के सिर पर अमृतमय गंगा की धारा गिरती है उसी प्रकार प्राणों की वह अमुतमय धारा शेष बचे हुए शरीर की भस्म पर आकाश से गिरी ॥२२॥
202860 जिस प्रकार मंथन करने से चंचल मन्दराचलवाले समुद्र से पारिजात वृक्ष उत्पन्न हुआ था उसी प्रकार उक्त अमृतमयधारा से चन्द्रबिम्ब की तरह कान्तिवाला चार भुजाओं से युक्त शरीर उत्पन्न हुआ ॥२३॥
202861 नारायणरूप से प्रादुर्भूत एवं कमल की तरह खिले हुए नेत्र एवं प्रसन्न मुखवाला अतएव कान्ति से मनोहर उद्दालक का शरीर अत्यन्त सुशोभित हुआ॥२४॥
202862 जिस प्रकार जल का समुदाय सरोवर को एवं वसन्त ऋतु में कोमल पत्तों को पैदा करनेवाले पार्थिव रस वृक्ष को सर्वांगपूर्ण बना देते हैं उसी प्रकार अमृतमय प्राणों ने उनके शरीर को सर्वांगपूर्ण बना दिया॥२५॥
202863 जिस प्रकार चक्राकार भँवरों से बह रही श्री गंगाजी को जल पूर्ण करते हैं उसी प्रकार प्राणों ने अन्दर कुण्डलिनी को पूर्ण किया ॥२६॥
202864
202865 दहन, प्लावन आदि द्वारा विष्णु शरीररूप से उनकी उत्पत्ति कहने का प्रयोजन कहते हैं।
202866 जिस प्रकार शरद ऋतु में अन्तिम वृष्टि से धुला हुआ और शीघ्र सूखा हुआ रास्ता वर्षाकाल के कीचड़ बगैरह के नष्ट हो जाने पर निर्मल हो जनता के यातायात आदि कार्य के योग्य हो जाता है उसी प्रकार उक्त ब्राह्मण का शरीर भी दहन, प्लावन आदि की भावना से कलुषिता रहित होकर प्रकृत समाधिरूप कार्य में स्थित हो गया ॥२७॥
202867 इसके बाद पद्मासन लगाकर उस भावमय शरीर में दृढ़ता से स्थित होकर उद्दालक मुनि ने जिस प्रकार बन्धन स्तम्भ में हाथी को बाँधते हैं उसी प्रकार देह में पाँचों इन्द्रियों को बाँधकर निर्विकल्प समाधि के लिए तथा मन को, जिसमें प्राणायाम द्वारा प्राणवायुरूपी मृग
202868
202869
202870 शान्त हो चुके थे और जो आशा, लोभ, तृष्णा, उत्कण्ठा, प्रतीक्षा आदि के पीछे-पीछे दौड़नेवाला था उसे स्वच्छ बनाने के लिए ऐसे उद्योग किया जैसे कि शरत्काल शान्त मृगवाले तथा दिशाओं में फैले हुए अपने निर्मल स्वभाव को स्वच्छ करने के लिए उद्योग करता है। परन्तु इस अवस्था में जिस प्रकार ढीले गढ़े हुए अश्व आदि बाँधने के घंटे को अश्व आदि से खींची गई रस्सी उखाड़ कर खींच लेती है उसी प्रकार पूर्वानुभूत घर, खेत, पुत्र, मित्र आदि की चिन्ता ने उनके मन को दूर आकृष्ट किया॥२८-३०॥
202871 जिस प्रकार अति शीघ्रता से बह रहे जल को पुल अर्थात् बाँध रोक देता है उसी प्रकार उन्होंने गृह, पुत्र, मित्र आदि क्षुद्र विषयो में भागते हुए उन्मत्त व्याकुल मन को विवेकबल से निर्मल बनाकर रोक दिया ॥३१॥
202872 जिस प्रकार संध्याकाल निश्चल आँख की पुतली के सदृश भ्रमरों से युक्त कमलों को संकुचित कर देता है उसी प्रकार उन्होंने निश्चल पुतलियों से मनोहर एवं दोनों पलकों के मिलने से सघन केशों से युक्त पक्ष्मोंवाले नेत्रों को आधा मींच लिया ॥३२॥
202873 जिस प्रकार चक्रवर्ती का प्रशस्त जन्म समय जगत् का कल्याण सूचित करने के लिए शीतल, मन्द और सुगन्ध वायु उसके जन्म देश में सम अर्थात् न अतिवेग से और न अति मन्द चाल से बहता है उसी प्रकार उक्त ऋषि ने मौनी होकर प्राण, अपान के वेग को मुख में क्षोभ, वैषम्य आदि से रहित कर दिया ।।३३॥
202874 जिस प्रकार कछुआ अपने रंगों एवं इन्द्रियों को विषयों से इस प्रकार पृथक् कर देता है। जिस प्रकार तिलों से तेल पृथक् किया जाता है|३४॥
202875 जिस प्रकार छोटे कुण्डे से सहसा ढंकी हुई मणि दूर तक फैली हुई किरणों को छोड़ देती है उसी प्रकार समस्त बाह्य स्पर्शों को (बाह्य विषयों के) उस धीर बुद्धिवाले ने सहसा दूर छोड़ दिया ॥३५॥
202876 जिस प्रकार वृक्ष पत्रों के कोश में स्थित रस को (जल को) मार्गशीर्ष में नष्ट कर देता है उसी प्रकार उन्होंने समस्त वस्तुओं का दर्शन छूट जाने से मनोवासना रूप आभ्यन्तरिक विषयों को आकर्षण द्वारा बाध होने से अधिष्ठानतत्त्व में विलीन कर दिया ॥३६॥
202877 इसके बाद जिस प्रकार मुख में कसकर बाँधा हुआ जलपूर्ण औंधा (अधोमुख) बेड़ा अन्दर वायु के प्रवेश के बिना दूसरे छिद्रों से जल के न चूने से इतर रन्ध्र कोशों को रोकता है, उसी प्रकार उन्होंने मूलाधार के अवरोध से एड़ी द्वारा मलद्वार के संकोच से नवद्वार के (नौ द्वारों से निकलनेवाले) वायुओं को रोक दिया ॥३७॥
202878 ___ जैसे मेरु अपने रत्नों के प्रकाश से पूर्ण एवं कल्पवृक्षों के पुष्पों से सुशोभित अतएव विशद शिखर को धारण करता है वैसे ही उस धीर ने अपने आत्मरूपी रत्न के प्रकाश से प्रकाशित तथा प्रसन्न मुखरूप कमलपुष्प से सुशोभित एवं रजोगुण तथा तमोगुण से अनावृत कन्धे को धारण किया ॥३८॥
202879 जैसे हाथी पकड़नेवाले लोग विन्ध्याचल के गड्ढे में युक्तियों से वश में किये हुए उन्मत्त हाथी को पकड़ लेते हैं, उसी प्रकार उन्होंने एक विषय में धारणा-ध्यान-समाधिरूप संयम के प्रति उन्मुख (आकृष्ट) एवं प्रत्याहाररूप उपायों से वश में किये हुए मन को हृदयाकाश में धारण किया ॥३९॥
202880 जिस प्रकार शरद् ऋतु में आकाश निर्मल सौम्यता को प्राप्त करता है उसी प्रकार उन्होंने क्षोभ आदि विहीनता प्राप्त करके निर्वात एवं परिपूर्ण समुद्र की अचल शोभा को हर लिया। भाव यह है कि धारणा द्वारा आत्म ध्यान में पूर्ण विश्रान्ति प्राप्त की॥४०॥
202881 जिस प्रकार सामने उड़ते हुए मच्छरों को वायु दूर उड़ा ले जाता है उसी प्रकार ब्रह्माकार चित्तवृत्ति में विक्षेप करने के लिए विपरीत भावना से उठे हुए विकल्पों को उन्होंने दूर भगा दिया अर्थात् नष्ट कर दिया॥४१॥
202882 जिस प्रकार शूरवीर पुरुष सामने आये हुए शत्रुओं
202883
202884 को रण में तलवार से काट डालता है उसी प्रकार आत्मज्ञानी उद्दालक ने अपनी इच्छानुसार बार-बार आ रहे विपरीत भावनाजन्य (मिथ्यावासना से उत्पन्न) विकल्पों को दृढ़ मन के द्वारा नष्ट कर दिया ॥४२॥
202885 विकल्पों के समूह का उच्छेद हो जाने पर उन्होंने अपने हृदयाकाश में चंचल, काजल की तरह काले तमोगुण की अधिकता से उत्पन्न अन्धकार को देखा, जिसने विवेकरूपी सूर्य को आच्छन्न कर दिया था।॥४३॥
202886 उन्होंने पवन से काजल के समान सत्त्वगुण के उद्रेक से उदित ज्ञानरूपी प्रकाशवाले अन्तःकरणरूपी सूर्य से उस तमोगुणरूपी अन्धकार को भी शीघ्र अच्छी तरह नष्ट कर दिया ॥४४॥
202887 जैसे रात्रि सम्बन्धी अन्धकार के शान्त हो जाने पर कमल उदित हो रहे सूर्य से युक्त प्रातः सन्ध्या को देखता है, वैसे ही उद्दालक ने तमोगुणरूपी अन्धकार के शान्त हो जाने पर मनोहर तेज के समूह को देखा अर्थात् उन्हें सत्त्वगुण के अनुरूप तेजःपुंज का भ्रम हुआ॥४५॥
202888 जिस प्रकार हाथी का बच्चा स्थल कमलों के वन को छिन्न-भिन्न कर देता है उसी प्रकार उन्होंने उस भ्रम को नष्ट कर दिया।
202889 शंका : उन्होंने उक्त भ्रम को सत्त्वगुण के विरोधी रजोगुण आदि से नष्ट कर दिया अथवा और किसी से?
202890 समाधान : जिस प्रकार पिशाच बर्तन में भरे हुए रक्त को अत्यन्तवेग से क्षणभर में पी जाता है उसी तरह वे तेजःपुंजात्मक भ्रम को शीघ्र पी गये अर्थात् अधिष्ठान तत्त्व का साक्षात्कार होने से उसका बाध हो गया, रजोगुणादि द्वारा तेजःपुंज का नाश नहीं हुआ ॥४६॥
202891 जिस प्रकार सूर्य के अस्त होने पर रात्रि में तालाब की तरंगों से चंचल कमल बन्ध हो जाता है अथवा जिस प्रकार उन्मत्त घूरता हुआ शराबी रात्रि में नशे से निद्रा को प्राप्त हो जाता है उसी प्रकार उस मुनि का चंचल और घूरता हुआ मन तेजःपुंज के उपरत होने पर विषय का लाभ न होने से निद्रा में डूब गया ॥४७॥
202892 जिस प्रकार वायु मेघ पंक्ति को, दुष्ट हाथी नीलकमलिनी को और सूर्य रात्रि को छिन्न-भिन्न कर देता है उसी प्रकार उस मुनि ने उस निद्रा को भी शीघ्र छिन्न-भिन्न कर दिया ॥४८॥

202893 जिस प्रकार सूर्य के प्रकाश की ओर दृष्टि लगाये हुए पुरुष को आकाश में बालों के गोले, मयुर आदि के पुच्छ की तरह चमचमाहट प्रतीत होती है उसी प्रकार उनके मन ने निद्रा का नाश होने पर आकाश विविधरूपवाले है ऐसी भावना की॥४९॥
202894 जिस प्रकार मेघ तमाल पुष्प को, वायु कुहरे को और दीपक अन्धकार को नष्ट कर देता है उसी प्रकार मुनि ने स्वच्छ स्वभाववाले आकाश में देखे हुए नाना रूपों को भी नष्ट कर दिया ॥५०॥
202895 जिस प्रकार निद्रा-भंग हो जाने पर शराबी विक्षिप्त-सा (पागल-सा) हो जाता है उसी प्रकार आकाश के पूर्वोक्त भ्रमात्मक ज्ञान का नाश होने पर उस मुनि का मन मूढ़ अर्थात् मोहाक्रान्त हो गया ॥५१॥
202896 जिस प्रकार सूर्य संसार से रात्रि द्वारा उत्पन्न अन्धकार को हटा देता है उसी प्रकार इस विवेकी ने उस मोह को मन से हटा दिया ॥५२॥
202897 इसके अनन्तर तेज अन्धकार, निद्रा, मोह आदि से रहित मन किसी अनिर्वचनीय अवस्था
202898 को प्राप्त करके क्षण भर के लिए शान्त हो गया ॥५३॥
202899
202900 हे श्रीरामचन्द्रजी, नहर द्वारा खेत में पहुँचाया गया सरोवर का जल खेत को भरकर पुल अर्थात् बाँध से रुककर जिस प्रकार नहर द्वारा लौट कर उलट प्रवाह से फिर स्थान पर सरोवर में आ जाता है उसी प्रकार मन क्षणभर विश्रान्त होकर पुनः शीघ्र बाह्यप्रपंचाकार वृत्ति को प्राप्त हो गया॥५४॥
202901 उसके अनन्तर, सुवर्ण जिस प्रकार नूपुर भाव को प्राप्त करता है अर्थात् नूपुराकार में परिणत हो जाता है उसी
202902
202903
202904 प्रकार पूर्व में ध्यानादि से चिरकाल तक किये गये अनुसन्धानवश और समाधि में किये गये अनुभव द्वारा रसास्वाद के कारण फिर वहीं आकृष्ट हुआ चिदाकारवृत्ति को प्राप्त हो गया, अर्थात् चिदंशप्रधान
202905 सविकल्प समाधि के रूप में परिणत हो गया ॥५५॥
202906
202907 इस प्रकार सविकल्प समाधि से क्रमशः इन्धनशून्य अग्नि की तरह दिन पर दिन क्षीण हो रहा उनका मन क्षीर नीर के समान चिदेकरस बन गया, ऐसा कहते हैं।
202908 इसके अनन्तर जिस प्रकार घड़े में स्थित पंकिल जल का पंक जल के सूख जाने पर घट भाव को प्राप्त करता है अर्थात् घट से सम्बद्ध हो जाता है उसी प्रकार अपने चित्तत्व को छोड़कर आत्मतत्त्वरूप एकरसता को प्राप्त हुआ उनका चित्त पूर्वव्स्था से अन्य ही हो गया अर्थात् अधिष्ठान चित्तत्त्व में लीन हो गया ॥५६॥
202909
202910 चित्त के चित्तत्व के निवृत्त होने पर उसमें प्रतिबिम्बित चैतन्य की बिम्बचैतन्य में एकता हो गई, ऐसा कहते हैं।
202911 एक रसाकार बुद्धिवाला वह जिस प्रकार तरंग आदि के भेद को छोड़ता हुआ समुद्र जलसामान्यरूप को प्राप्त हो जाता है उसी प्रकार प्रतिबिम्ब वृत्याकार को छोड़ कर शुद्ध चित् (स्वप्रकाशात्मक ब्रह्म) सर्वसाक्षिचित्सामान्यरूप को प्राप्त हो गया ॥५७॥
202912 __ इस प्रकार निर्विकल्प समाधि में प्रतिष्ठित उद्दालक को समाधि के परिपाक से तत्त्वसाक्षात्कार
202913 और उसका फल 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (जो ब्रह्म को जानता है वह ब्रह्म ही हो जाता है) इस श्रुति में प्रदर्शित ब्रह्मभाव प्राप्त हुआ, यह दशति हैं।
202914 उसके अनन्तर उस समाधि से तत्त्वज्ञान को प्राप्त हुए उद्दालक द्वैत के प्रतिभास से रहित होकर
202915 समुद्र की नाईं उद्दालक ने बाह्य प्रपंच के दर्शन से रहित होकर ब्रह्मादि उत्तम प्रकृतिवालों से आस्वादित निरतिशय आनन्द वहाँ प्राप्त किया ॥५९॥
202916 उद्दालक ऋषि शरीर से पृथक् होकर शुद्ध हुए की नाईं अनिवर्चनीय अवस्थिति को प्राप्त करते हुए सन्मात्रस्वभावरूप होकर आनन्द के सागर हो गये॥६०॥
202917 जैसे शरद् ऋतु के स्वच्छ आकाश में समस्त कलाओं से परिपूर्ण चन्द्रमा स्थित होता है। वैसे ही द्विजचेतनात्मा उद्दालक आनन्दरूपी सरोवर में हंस की तरह स्थित हो गये ॥६१॥
202918 वह उद्दालक ऋषि निर्वात दीपक के सदृश कान्तिवाले, चित्रलिखित के सदृश अनन्यमनस्क, निस्तरंग समुद्र के गम्भीर, एवं पूर्व में जो वृष्टि कर चुका हो बाद में निर्जल और मूक (गर्जन शून्य) हो गया हो ऐसे मेघ की स्थिति के समान स्थितिवाले हो गये ॥६२॥
202919 इसके अनन्तर इस महालोक में (परम पद में) चिरकाल तक स्थित हुए अथवा इस महाप्रकाश में चिरकाल तक स्थित हुए उद्दालक ऋषि ने आकाश में चलनेवाले बहुत से सिद्ध और देवताओं को देखा॥६३॥
202920 वहाँ उनके चारों ओर इन्द्रपद और सूर्य पद देनेवाले और अप्सराओं से निबिड़ सिद्धियों के बहुत से विचित्रगण भी आ गये ॥६४॥
202921 जैसे गंभीर बुद्धि उदारपुरुष बच्चों के विलास के साधन खिलौनों का आदर नहीं करता वैसे ही क्षोभरहित गम्भीर बुद्धिवाले उद्दालकने उन सिद्धिगणों का आदर नहीं किया ॥६५॥
202922 उत्तरायण के आधारभूत दिग्भाग में सूर्य जिस प्रकार छ:मास तक रहता है उसी प्रकार उद्दालक उस आनन्द-मन्दिररूप समाधि में सिद्धियों के गणों का
202923
202924 अनादर करके छ: महीने तक स्थित रहे ॥६६॥
202925 जब सर्वोत्कृष्ट सप्तम भूमिका में स्थिति रूप जीवन्मुक्तपद को प्राप्त हुए तब वहाँ उनके पास सिद्ध, सुर, गणदेवता, ब्रह्मा, महादेव आदि सब उपस्थित रहे॥६७॥
202926 उस आनन्द में चित्त का रसास्वादलक्षण परिणाम न होने से वह उद्दालक अनानन्द' पद को प्राप्त हो गये, अतः उनका संविदात्मचैतन्य विषयी मनुष्यों की नाईं न क्षुद्र आनन्द में रहा और न दुःख में ही रहा, किन्तु स्वप्रकाशैकरसपूर्ण रहा ॥६८॥
202927 जिस पुरुष ने स्वर्ग देख लिया उसका प्रेम पृथिवी पर किसी भोगसमाग्री में नहीं होता उसी प्रकार मन क्षणभर अथवा हजार वर्ष तक उक्त स्थिति को प्राप्त कर भोगसामग्री में प्रेम नहीं करता ॥६९॥
202928 वह सर्वोत्कृष्ट पद है, वही सर्वोत्कृष्ट शान्त गति है, वही शाश्वत कल्याण कर है, वह शिव है, वहाँ पर विश्रान्ति को प्राप्त हुए मनुष्य को भ्रम फिर बाधा नहीं पहुँचाता॥७०॥
202929 जैसे जो पुरुष चैत्ररथ (कुबेर का उद्यान) प्राप्त कर चुके हो वे खदिर के (खैर के) उद्यान में नहीं जाते हैं वैसे ही सन्तपुरुष ब्रह्मसाक्षात्कार करके इस बाह्य प्रपंचात्मक दृष्टि को फिर प्राप्त नहीं करते हैं।७१॥
202930 जिस प्रकार राजा लोग दीनता को कुछ नहीं गिनते उसी प्रकार श्रवण, मनन, निदिध्यासन और समाधि द्वारा परिष्कृत चित्त-से महाआनन्द पदवी को प्राप्त करकेजीव दृश्य का आदर नहीं करते॥७२॥
202931 हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, उस पद में विश्रान्ति को प्राप्त हुआ अतएव बोध को प्राप्त हुआ चित्त षष्ठम भूमिका में दूसरों के महाप्रयत्न से समाधि व्युत्थानदशा के प्रति बोध को प्राप्त करता है या सप्तम भूमिका में उसको भी प्राप्त नहीं करता है॥७३॥
202932 जिस प्रकार सूर्य चैत्र मास में नीहार पटल (कुहरे) से दूर रहता है उसी प्रकार उद्दालक ऋषि सिद्धियों से दूर रहे। समाधि में छ: महीने वास करके समाधि से जागरुक उन्होंने परम तेजस्विनी, प्रणाम करने की लालसावाली तथा चन्द्रबिम्ब के सदृश शरीर को धारण की हुई स्नेह युक्त रमणियों को देखा एवं गौर मन्दारपुष्पों की धूलि से धूसरित भ्रमरों से (भौंरों से) और चँवरो से युक्त फहराती हुई पताकाओं के समूहवाली दिव्यविमानों की पंक्तियों को देखा।७४-७६॥
202933 करकमल में कुशा की पवित्री के चिह्नवाले हमारे जैसे मुनियों को और विद्याधरियों सहित विद्याधरों के अधिपतियों को भी देखा ॥७७॥
202934
202935 उन सबने उन महात्मा उद्दालक मुनि से कहा : हे भगवान्, आप हमारे प्रणाम से अनुग्रह पूर्ण दृष्टि से हमको देखिये ॥७८॥
202936 हे भगवान्, आइये और इस विमान पर चढ़कर देवताओं के नगर को चलिये (स्वर्गको चलिये), क्योंकि संसार के उपभोगों की अन्तिम सीमा स्वर्गही है।॥७९॥
202937 हे विभो,प्रलयपर्यन्त अपने वांछित और उचित भोग्य पदार्थों का उपभोग कीजिये क्योंकि समस्त तपस्याएँ स्वर्गादिरूप फल के भोगने के लिए होती हैं ।।८०। जिस प्रकार हाथियों के चारों ओर हथिनियाँ उसकी उपासना करती है उसी प्रकार हार एवं चँवरों को धारण की हुई गन्धर्व ललनाएँ आपकी उपासना करती हुईं खड़ी हैं, कृपया इनको देखिये ॥८१॥
202938 हे भगवान्, धर्म और अर्थ दोनों का सार काम है और काम का सार सुन्दर युवतियाँ है। ये वारांगनाएँ वसन्त में मंजरी के समान स्वर्ग में ही होती हैं॥८२॥
202939 इस प्रकार कह रहे इन सब अतिथियों की यथोचित पूजाकर के वे मुनि मिथ्यात्व आदि के निश्चय से (स्वर्ग और स्वर्ग के विविध भोग मिथ्या हैं इस निश्चय से) बिना किसी प्रकार के कौतूहल से बैठे रहे ।।८३॥
202940 उस धैर्य पूर्ण बुद्धिवाले मुनि ने गन्धर्व ललनाएँ आदि विभूति का न तो अभिनन्दन ही किया और न त्याग ही किया अर्थात् उनसे उदासीन रहे और हे सिद्धों, आप लोग जाइए, ऐसा कहकर फिर अपने समाधिरूप व्यापार

202941
202942
202943 में लग गये।।८४॥
202944 इसके अनन्तर अपने धर्म में निरत अतएव भोगों में प्रेम न करते हुए उद्दालक मुनि की चिरकाल तक प्रतीक्षा, प्रणाम, प्रशंसा आदि द्वारा उपासना कर सिद्ध लोग कुछ दिनों में स्वयं चले गये ॥८५॥
202945 जीवन्मुक्त वह मुनि वनों में और मुनियों के आश्रमों में सुखपूर्वक यथेच्छ विहार करते रहे ।।८६॥
202946 मेरु, मन्दराचल, कैलास, हिमालय और विन्ध्याचल की चोटियों पर और द्वीप, उपवन, दिशा, कुंज, जंगल और अरण्यभूमि इन सबमें यथेच्छ विहार करते रहे ।।८७॥
202947 उस समय से उद्दालक द्विज पर्वतों की भीतर की गुफाओं में ध्यानरूपी लीला से परमपद प्राप्ति पूर्वक रहने लगे॥८८॥
202948 समाधि में बैठे हुए मुनि कभी एक दिन में, कभी एक महीने में, कभी एक वर्ष में और कभी कई वर्षों में समाधि से जागते थे ॥८९॥
202949 उस समय से उद्दालक मुनि व्यवहारकाल में भी चिद्भावरूप एकत्व को प्राप्त हो समाहित चित्त ही रहते थे। अज्ञ के समान विक्षिप्तचित्त नहीं रहते थे। अर्थात् व्यवहारिक दशा में भी ध्यानस्थ ही रहते थे ॥९०॥
202950 जिस प्रकार पृथिवी पर सूर्य का तेज सर्वत्र सम रहता है उसी प्रकार अन्तःकरणवृत्ति के अनुगत और उसके साक्षी चिमात्र के निरन्तर साक्षात्काररूपी समाधि के अभ्यास से अपरिच्छिन्न चिद्भाव को प्राप्त करके वह मुनि सर्वत्र राग-द्वेष को छोड़ देने से और करुणा से अविषम ब्रह्मभाव के दर्शन से सम रहे ॥९१॥
202951 वह मुनि चित्सामान्य के निरन्तर अभ्यास के कारण सत्तासामान्य को प्राप्त करके अर्थात् दृश्य और उसके संस्कार का मूलोच्छेद होने पर उसके प्रथनरूप चित्त्वव्यवहार का उपरम होने से स्वप्रकाशात्मक निरतिशय आनन्दसन्मात्र भाव का परिशेष होने के कारण सत्ता समान्य को प्राप्त करके चित्रस्थ सूर्य के समान इस दृश्यप्रपंच में न आविर्भाव को (उदय को) प्राप्त करते थे और न तिरोभाव को (अस्त को) प्राप्त रहते थे।॥९२॥
202952
202953 इस प्रकार उक्त स्थिति को दिखाते हुए उपसंहार करते हैं।
202954 सब विक्षेपों के उपशमन होने के कारण तथा परमपद की प्राप्ति से शान्त चित्त जन्ममरणरूपी पाशों का विनाश कर चुके और संशय रहित उस मुनि ने शरद् ऋतु के आकाश के समान शान्त, अपरिच्छिन्न, अतितेजस्वी, स्फुट अर्थात् निरावरण होने के कारण प्रकाशमय,प्राक्तनदशा का अत्यन्त विस्मरण होने के कारण चित्तरहित ब्रह्मस्वभावापन्न शरीर को धारण किया पहले की नाईं उद्दालक
202955 शरीर को धारण नहीं किया । अर्थात् ब्रह्मस्वरूप हो गये ॥९३॥
202956
202957 चौवनवाँ सर्ग समाप्त
202958 पचपनवाँ सर्ग सत्ता समान्य का लक्षण, उद्दालक का युक्ति से देहत्याग क्रम तथा
202959 त्यक्त देह से चामुण्डा का स्वभूषण निर्माण। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवान्, आप आत्मज्ञानरूपी दिन के लिए सूर्य स्वरूप हैं, मेरे संशयरूपी तिनकों के लिए अग्निरूप हैं एवं अज्ञान से होनेवाले तापत्रय सन्ताप के लिए चन्द्रमा स्वरूप हैं; अतः कृपापूर्वक बतलाइये कि सत्तासामान्य क्या है अर्थात् सत्तासामान्य का क्या लक्षण है भाव यह है कि अज्ञानरूपी अन्धकार का विनाश करने में, ज्ञान प्रयुक्त संशयविपर्यय का उच्छेद करने में तथा संशय-विपर्यय प्रयुक्त सब दुःखों के उच्छेद में केवल आप ही समर्थ हैं, अतएव
202960
202961 सत्तासामान्य का लक्षण बताने की कृपा कीजिए ॥१॥
202962
202963 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जब चित् पूर्ण शुद्ध है, उसमें कुछ नहीं है, ऐसी भावना से यानी तीनों कालों में भी दृश्य वस्तुतः नहीं है यों श्रुति, युक्ति और अनुभव से निरन्तर अनुसन्धान करने से चैत्य संस्कारों का मूलोच्छेद होने पर चित्त भली भाँति क्षीण हो जाता है तब जड़ और चेतन सबमें अनुगत स्वतःसिद्ध सत्तामात्र ही सत्तासामान्य होता है। छठी भूमिका में चित्त के अवान्तर भेदों का परिमार्जन कर चित् सामान्यभूत चैत्याभाव की अत्यन्त भावना करने से चैत्यसंस्कारों का आत्यन्तिक उच्छेद होने पर जब चित्त क्षीण हो जाता है तब स्वमात्रसत्तासे स्वतःसिद्ध हो रही परिशिष्ट चित् अचित् दोनों में अनुगत सत्ता ही सत्तासामान्य होती है, अर्थात् विक्षेप के हेतुभूत चित्त का अभाव होने से आत्मा की स्वरूपसत्ता ही अवशिष्ट रहती है, यह भाव है।।२॥
202964 समस्त वृत्तियों में प्रतिबिम्बित चैतन्य जब सकल प्रपंच का बाध होने पर अन्तःकरण की वृत्तियों और वृत्ति के विषयों से रहित होकर स्वात्मा में अर्थात् बिम्ब चैतन्य में लीन होता है तब उस बिम्ब की असत् रूप की नाईं (जिसमें रूप नहीं हैं यानी आकाश की नाईं) स्वच्छ सत्तासामान्यता समझना चाहिये ॥३॥
202965 चित्त की वृत्तियों में अभिव्यक्त हुआ अखण्ड चैतन्य जब बाह्य एवं आभ्यन्तर का जो कुछ है इन सबका अपलाप कर (यह कुछ नहीं है, ऐसा निश्चय कर) स्थित होता है तब सत्तासामान्यता समझनी चाहिये॥४॥
202966 हे श्रीरामचन्द्रजी, जब चित्त की वृत्तियों में अभिव्यक्त हुआ अखण्ड चैतन्य समस्त भूतप्रपंच का अपलाप कर के अपने पारमार्थिक स्वरूप से स्वप्रकाशात्मक सत्ता सामान्यात्मक, केवल चित्स्वरूप होता है तब सत्तासामान्यता समझनी चाहिये॥५॥
202967 हे श्रीरामचन्द्रजी, जिस प्रकार कछुआ अपने-आप ही अपने में अंगों को लीन कर लेता है उसी प्रकार जब दृश्य प्रपंच को किसी भावना आदि प्रयत्न के बिना ही आत्मा अपने से अपने में लीन कर देता है तब सत्तासामान्यता समझनी चाहिए ॥६॥
202968 हे श्रीरामचन्द्रजी, चूँकि यह उक्त सप्तम भूमिका रूढ़दृष्टि तुर्यातीत पद के समान है, इसीलिए सदेहमुक्त और विदेहमुक्त दोनों को सदा होती ही है यानी सदेहमुक्त और विदेहमुक्त दोनों की समानस्वरूपस्थिति में भेद नहीं है ॥७॥
202969 हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, यह बोध से उत्पन्न दृष्टि पंचमादि भूमिकाओं में भी समाधिस्थ ज्ञानी को होती है, सप्तम भूमिका में तो व्युत्थित को भी अर्थात् जो समाधिस्थ नहीं है उसको भी होती है, केवल अज्ञ को कभी नहीं होती है ॥८॥
202970 जिस प्रकार पृथिवी पर प्रसिद्ध पारदादि (पारा आदि) रस एवं आकाशरूपी गली में वायु किसी वस्तु से स्पृष्ट नहीं होते उसी प्रकार इस दृष्टि में स्थित गम्भीर स्वभाववाले सब जीवन्मुक्त लोग किसी भी ऐहिक अथवा पारलौकिक भोग की तृष्णा रूपी धूलि से स्पृष्ट नहीं होते॥९॥
202971
202972 उसीका उदाहरण देते हैं।
202973 हे श्रीरामचन्द्रजी, आस्मत्प्रभृति अर्थात् हमारे सदृश्य मनुष्य लोक में इस दृष्टि में स्थित है, आकाशरूपी वीथी में नारदादि मुनिगण इस दृष्टि में स्थित हैं और उससे भी ऊर्ध्वलोक में ब्रह्मा, विष्णु, महादेह आदि इस दृष्टि में स्थित हैं ॥१०॥
202974
202975 हे श्रीरामचन्द्रजी, समस्त भय का नाश करनेवाली इस पदवी का अवलम्बन करके वे उद्दालक प्रारब्धकर्मों का क्षय होने तक संसाररूपी घर में रहे ॥११॥
202976 इसके अनन्तर बहुत काल के बाद उद्दालक की यह दृढ़ बुद्धि हुई कि मैं इस देह को छोड़कर विदेह मुक्त हो जाऊँ ॥१२॥
202977 हे
202978
202979
202980 श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार चिन्तित अर्थ में दृढ़ निश्चयवाले वे उद्दालक ऋषि बद्ध पद्मासन होकर आधी आँखें मींचकर पर्वत की गुफा में पत्तों के आसन पर बैठ गये ॥१३॥
202981 मलद्वार के अवरोध से नव द्वारों का संयम कर शब्द-स्पर्शादि विषयक वृत्तियों को बदरी फल की तरह एक-एक चुनकर हृदय में उनका निवेश करके फिर उनके पारमार्थिकस्वरूप की अपने अंग के समान भावना कर अर्थात् स्वात्मा के साथ ऐक्य स्थापित कर चिदात्मा एवं सैन्धवघन के समान एक रस हुए उद्दालक ने चित्सामान्य को प्राप्त किया ॥१४॥
202982 हे श्रीरामचन्द्रजी, प्राणवायुओं को रोकते हुए, समरूप से स्थित कण्ठवाले, तालू के मूलतल में फाटक के समान लगे हुए जिह्वामूल से उन्नत हुए-से सुन्दर मुँहवाले, न बाहर न भीतर, न नीचे, न ऊपर, न रूपादि विषयों में, न शून्यआकाश में कहीं भी मन और दृष्टि को संयुक्त न कर रहे एवं दाँतों से दाँतों का स्पर्श न कर रहे तथा प्राणों के प्रवाहों के अवरोध से सम यानी उनकी क्रियाओं से उत्पन्न हुए शरीर, मन और इन्द्रियों के चांचल्य से शून्य, प्रसन्नवदन, चिद्रूप ब्रह्मानन्द के अनुभव से सीधे खड़े हुए रोंगटों से पुलकित शरीरवाले वे

उद्दालक ऋषि अन्तःकरण के एकदेशभूतवृत्तिभेदों में प्रतिबिम्बित चित् के निरन्तर अनुसन्धान से स्वोपाधिभूत वृत्ति भेदों के विलयाभ्यास के कारण बिम्भभूत चित् सामान्य को प्राप्त हो गये एवं उन्होंने बिम्बभूत चिन्मात्र के अनुसन्धान अभ्यासवश हृदय में सर्वोत्कृष्ट आनन्द प्रवाह का अनुभव किया ॥१५-१८॥
202983
202984 __उस उद्दालक ऋषि का पूर्ववत् सत्तासामान्य अनुप्रवेश कहते हैं।
202985 जब तक निरतिशय आनन्द का आस्वाद प्राप्त नहीं होता तभी तक चित्त अपनी वृत्तियों के निरोध से उत्पन्न क्लेश को सहन न करता हुआ बाह्यविषयों में प्रवृत्त होता है। आनन्द का आस्वादन करने पर तो 'गुडपिपीलिका' न्याय से वहीं पर आसक्त हुआ चित्त अपने स्वरूप को भी भूलकर अपने में अनुगत चित्सामान्य को निरतिशय स्वप्रकाश सत्तासामान्य को प्राप्त करा देता है, इसी को चित्सामान्यावस्थाक्रम का लय और सत्तासामान्य प्राप्त कहते हैं। यही बात कही गई है। उद्दालक ने आनन्द के आस्वादन से चित्सामान्य दशाक्रम के लयवाले, विश्वम्भर, अनन्त, परिपूर्ण, सत्तासामान्य को प्राप्त किया ॥१९॥
202986 विक्षेप-वैषम्य से सर्वथा रहित स्वभाववाले एवं अनुपम आनन्द से अत्यन्त मनोहर मुखकान्तिवाले वे
202987 उद्दालक ऋषि सर्वोत्कृष्ट आनन्दपदवी को प्राप्त हो बैठ गये ॥२०॥
202988 ___ आनन्द के आविर्भाव के द्योतक रोमांच चिह्नों की भी क्रम से उपरति दिखलाते हैं।
202989 हे श्रीरामचन्द्रजी, शान्त रोमांचोंवाले तथा मनन, निदिध्यासन आदि द्वारा चिरकाल में जिनका जगविषयक भ्रम क्षीण हो चुका था, ऐसे उद्दालक ऋषि जीते हुए ही निर्वाण पद को प्राप्त करके प्रारब्ध भोग के हेतुभूत शेष दोषों के क्षय के कारण विशुद्ध हो गये ॥२१॥
202990 हे श्रीरामचन्द्रजी, वे महात्मा उद्दालक चित्रलिखित के समान अनन्यचित्त एवं अचल होकर समस्त कलाओं से परिपूर्ण शरदऋतु के स्वच्छ
202991 आकाश के चन्द्रमा के समान विशुद्ध हो गये ॥२२॥
202992 ___ 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इस श्रुति में कहे गये प्रकार के अनुसार उन्हीं में उनके प्राणों का तप्त जल की उष्णता के समान क्रम से उपशमन हुआ, इस आशय से कहते हैं।
202993 धीरे-धीरे कुछ दिनों में वह उद्दालक ऋषि जिस प्रकार हेमन्त ऋतु में वृक्षों का रस निर्मल सूर्य किरणों के तेज में शान्त हो जाता है उसी प्रकार जन्म-मरण से छुटकारा पाकर अपने प्राप्त करने
202994
202995 योग्यस्थान शुद्ध आत्मा में शान्त हो गये अर्थात् उद्दालक ने अपने प्राणों को स्वात्मा में लीन कर दिया ॥२३॥
202996
202997 प्राणों के उपशमन होने पर उनके परिशिष्ट स्वरूप को कहते हैं।
202998 समस्त संशयों का विनाश हो जाने से निःसन्देह अतएव विकाररहित एवं समस्त तुच्छ विषयों में आसक्त हुई अन्तःकरणवृत्तियों से रहित स्वभाववाले अतएव अभिराम (मनोहर) वे उद्दालक ऋषि हिरण्यगर्भपदपर्यन्त सब विषयसुख अग्नि से चिन्गारियों की तरह जिससे बाहर निकले थे, ऐसे वाणी के अगोचर उस सुख को प्राप्त हो गये, जिस सुख को प्राप्त करके इन्द्रलक्ष्मी भी (इन्द्र का ऐश्वर्य भी) समुद्र में तृण के समान समझी जाती है ॥२४॥
202999 वह उद्दालक ब्राह्मण प्रति ब्रह्माण्ड के भेद से अनन्त आकाशों को व्याप्त करनेवाली दिशाओं को भी व्याप्त करनेवाला अर्थात् देशकृत परिच्छेद से रहित, सर्वदा समस्त वस्तुओं में पूर्ण, सकल वस्तुओं के आधारभूत भुवनों का धारण-पोषण करनेवाला (a) बड़े भाग्यों से और उत्तम जनों से सेवा करने योग्य, वाणी के अगोचर, अनन्त, आद्य अर्थात् काल
203000 परम सुखस्वरूप ही हो गये ॥२५॥
203001 इसके अनन्तर उद्दालक के जीवात्मा के निर्मलस्वरूप आद्य पद को प्राप्त होने पर उस उद्दालक ब्राह्मण का शरीर छःमास तक वहीं पड़ा हुआ सूर्य की किरणों से तप्त होकर सूख गया और बह रहे वायु की टक्कर से उत्पन्न हुए भयंकर शब्द से रमणीयता को प्राप्त करता हुआ बाल वृक्षरूपी भुजाओं की बजाने योग्य शिरातन्त्रियों से पर्वत के विलास के लिए वीणा हो गया ॥२६॥
203002 जिसके अनन्तर चिरकाल बाद उस पर्वतभूमि पर, जहाँ उद्दालक का शव पड़ा हुआ था, पर्वत के न्याय के साथ पीले केशोंवाली ब्राह्मी आदि सब माताएँ किसी भक्त की अभिमत फलसिद्धि के लिए इस प्रकार आई जिस प्रकार पीली ज्वालाओं की पंक्तियाँ अग्नि के पास आती हैं ॥२७॥
203003 __उन माताओं में से समस्त पण्डितों की एवं देवताओं की भी पूज्य रात्रि के समय नूतन-नूतन आभूषणों के वैचित्र्य से एक-से-एक सुन्दर नये-नये लास्यादि वृत्तान्तवाली चामुण्डा नाम की माता ने सूर्य की किरणों से सूखे हुए उस ब्राह्मण के शव को अति शीघ्र ही उद्यत तलवार और खट्वांग के (शस्त्रविशेष के) मध्य में स्थित अपने मुकुट का भूषण बना दिया ॥२८॥
203004
203005 जिसका मूढदृष्टि लोगों से कल्पित, मलमांसादि से निर्मित स्थूल शरीर भी तीनों लोकों से वन्दनीय देवी के सिर का भूषण बनकर सर्वोत्कर्ष पा गया, उस विषय में विशेष क्या कहा जाय, यों ज्ञान के महत्त्व का उत्कर्ष दिखलाते हुए कहते हैं। ___इस प्रकार उद्दालक ऋषि का वह तुच्छ शरीर महाभगवती चामुण्डा के लीला विलास के लिए बने हुए शिराभूषणों की उस माला में आनन्द के साथ सो गया जिस माला में मोरों के (मयूरों के) मनोहर पुच्छरूपी चंचल मेघखण्ड विराजमान थे और जो मालानूतन-नूतन मन्दार पुष्पों से परिवेष्टित थी
203006 और जिसके अग्रभागों में पुष्पों का गुच्छा था अतएव वेणी के (चोटी के) छल से पीछे आ रहे लता-जाल पर मानों भौंरा (भ्रमर) आनन्द से लेटा हो, ऐसा वह शव मालूम हुआ॥२९॥
203007
203008 उक्त उद्दालक के आख्यान का उपसंहार करते हुए उस आख्यान का परिशीलन करनेवाले मनुष्यों * इससे उसकी सर्वाधिष्ठानता अभिव्यक्त हुई, अतः कोई वस्तु उससे भिन्न नहीं है।□१०६२
203009
203010 के संसाररूपी ताप उपशमन और परम पुरुषार्थ का लाभ दिखलाते है। ___समस्त दृश्य पदार्थों के विवेक में स्फूर्ति को प्राप्त हुए आनन्दरूपी विकसित पुष्पोंवाली, पूर्वोक्त प्रकार से प्रदर्शित उद्दालक के विदेहकैवल्य प्राप्ति पर्यन्त चरित्र की आदर एवं निरन्तर अभ्यास से हुई शिक्षारूपी कल्पवल्ली (कल्पलता) जिस पुरुष के हृदयरूपी वन में उत्पन्न होकर उत्तरोत्तर भूमि में आरूढ़ होकर फैल गई, वह पुरुष तीनोंतापरूप (आधिभौतिक, आधिदैविक और आध्यात्मिक तीनों तापरूपी) सूर्य से व्याप्त व्यवहाररूपी कानन में विहार करता हुआ भी सत्य, शान्ति, दान्ति आदिगुणों से सुगन्धित, शीतल व सहज संतोषस्वरूप छाया से कभी भी वियुक्त नहीं होता। अपितु सर्वोत्कृष्ट मोक्षफल के साथ 'न स पुनरावर्तते' इस श्रुति के अनुसार पुनरावृत्तिरहित स्वात्मभाव से सम्बन्ध को प्राप्त करता है। इसलिए ऐसी लता का हृदय में आरोप करके विस्तार करना चाहिये ॥३०॥
203011
203012 पचपनवाँ सर्ग समाप्त
203013 छप्पनवाँसर्ग मायारूपी अन्धकार से शून्य वासनारहित
203014 प्रबुद्ध पुरुष व्यवहाररत होने पर भी समाधिस्थ है, यह वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, पूर्वोक्त विचार, वैराग्य और समाधि के अभ्यास के क्रम से विहार कर रहे आप अपने आत्मस्वरूपका विचारकर भूमाख्यपरमपद में विश्रान्तिको प्राप्त होइये ॥१॥
203015 शास्त्र के श्रवण से, पदार्थ तत्त्व के परीक्षण से, गुरुवचनों पर विश्वास से तथा अपने चित्त के शोधन से तब तक विचार करना चाहिये जब तक सब दृश्य के बाध के अभ्यास से परमपद प्राप्त न हो जाय ॥२॥
203016 वैराग्य के अभ्यास, शास्त्रार्थविचार, प्रज्ञा, गुरु-उपदेश और यमनियमों के क्रम से पुण्य पद प्राप्त होता है अथवा केवल प्रज्ञा से ही पुण्य पद प्राप्त होता है|३॥
203017 सम्यक् प्रबोधयुक्त तीक्ष्ण और दोषरहित मति अन्यान्य सब सामग्रियों से विहीन होती हुई भी जीव को परम पद प्राप्त करा देती है ॥४॥
203018
203019 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवान्, हे भूत और भविष्यत् के ज्ञाता, कोई प्रबुद्ध पुरुष व्यवहार करता हुआ भी समाधिस्थ के तुल्य विश्रान्त रहता है; कोई एकान्त में आश्रय ले कर समाधि में स्थित रहता है। इन दोनों में से कौन श्रेष्ठ है, यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥५,६॥

203020 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इस मायिक विश्व को अनात्मरूप (मिथ्या) देख रहे पुरुष की जो यह अन्तःशीतलता यानी ज्ञान प्रतिष्ठा की फलभूत पूर्णकामता है, वही समाधि कही जाती है, क्योंकि पूर्णकामता के प्राप्त होने पर विक्षेपों का प्रसंग ही नहीं रहता। मन के रहने पर दृश्य पदार्थों के साथ सम्बन्ध होता है, जो विक्षेप का हेतु है, किन्तु मेरा मन नहीं है, ऐसा निश्चय कर पूर्णकाम हुआ कोई पुरुष व्यवहारनिरत होता है और कोई ध्यान में निरत होता है। यदि अन्तःकरण शीतल हो, तो ये दोनों ही सुखी हैं। जो अन्तःकरण की शीतलता है, वह अनन्त तपस्याओं का फल है ॥७-९॥

203021

203022 यदि समाधि स्थान में स्थित पुरुष का चित्त अपनी वृत्ति से चंचल हो, तो उस पुरुष की वह समाधि उन्मत्त पुरुष के ताण्डव के तुल्य है। पुरुष का चित्त वासनाविहीन हो तो उसकी उन्मत्त चेष्टा ब्रह्म समाधि के तुल्य है। जो प्रबुद्ध व्यवहाररत है और जो प्रबुद्ध वनवासी है, ये दोनों ही समान हैं, क्योंकि

203023

203024 दोनों ही सब सन्देहों का उच्छेद करनेवाले परमपद में प्रतिष्ठित हैं।१०-१२॥

203025

203026 व्यवहार निरत और अरण्यवासी दोनों ही समान कैसे हो सकते है ? व्यवहारी पुरुष को कर्तृत्वप्रयुक्त बन्धन क्यों नहीं होगा ? ऐसी यदि कोई शंका करे, तो उस पर कहते हैं। ___ जैसे कान्ता आदि की कथा के श्रवण में अन्यत्र आसक्त मनवाला पुरुष कथा श्रवण करता हुआ भी राग आदि विकारों का उदय न होने से रागादिप्रयुक्त दोषों से बद्ध नहीं होता, वैसे ही वासनारहित यह मन व्यवहार करता हुआ भी अकर्ता ही है यानी कर्तृत्वप्रयुक्त दोषों से बद्ध नहीं होता।।१३॥

203027 जैसे स्वप्न में निश्चल देहावयववाले सुषुप्त पुरुष का मन भी गर्तपात और उसमें निवास का कर्ता बनता है वैसे ही प्रचुरवासनावाला चित्त कर्म न करता हुआ भी कर्ता के तुल्य होता है यानी कर्तृत्वप्रयुक्त दोषों से बद्ध होता है ॥१४॥

203028 चित्त का जो अकर्तृत्व है वह उत्तम समाधि है, उसी को आप केवलीभाव जानिये और वही श्रेष्ठ परम सुख विश्रान्ति है|१५॥

203029 चित्त चंचलता और अचंचलता से समाधि में और असमाधि में परम कारण कहा गया है, इसलिए उसी को आप अंकुररहित यानी वासनारहित कीजिये ॥१६॥

203030 वासनारहित मन स्थिर कहा गया है, वही ध्यान है, वही केवलीभाव है और वही सदा शान्तता है|१७॥

203031 स्वल्पवासनावाला यानी चतुर्थी आदि भूमिकाओं में क्षीणवासनावाला मन अकर्ता है। उससे सप्तम भूमिका प्रतिष्ठारूप पद प्राप्त होता है ।।१८॥

203032 प्रचुर वासनावाला यह मन कर्तृत्व-भाजन (कर्ता) है। कर्ता होने के कारण ही सब दुःख देता है, इसलिए वासना को क्षीण बनाना चाहिये ॥१९॥

203033 जिससे आत्मा देह दृश्य में अहंताममताअभिनिवेश से रहित होता है, शोक, भय और एषणाओं से शून्य होता है और स्वस्थ (स्वरूपस्थित) होता है, वह 'समाधि' कही जाती है |२०॥

203034 सब पदार्थों में अहंताममताअध्यास का मन से त्यागकर अपनी अभिरुचि के अनुसार आप चाहे पर्वत पर समाधिस्थ होकर बैठिये अथवा घर में व्यवहाररत होकर बैठिये ॥२१॥

203035 भलीभाँति समाहित चित्तवाले अहंकार आदि दोषों से रहित गृहस्थों के लिए घर ही निर्जन (एकान्त) वनभूमि है|२२॥

203036 नित्य अपरोक्षप्रत्यगात्मा में स्थित, समाहित मन और दृष्टिवाले आप लोगों के आकाश आदि महाभूतों के तुल्य वन और घर समान हैं ॥२३॥

203037 हे राजपुत्र, जिसका चित्तरूपी महामेघ शान्त हो चुका यानी जो शरत् के आकाश के तुल्य निर्मल है, उस पुरुष के लिए जनरूपी ज्वालाओं से उज्ज्वल नगर भी शून्य (निर्जन) वन ही हैं ॥२४॥

203038 हे शत्रुतापन, राग आदि वृत्तिवाले चित्त से मत्त हुए पुरुष के लिए निर्जन वन भी प्रचुर लोगों से संकीर्ण नगर हैं ॥२५॥

203039 यह राग आदि से विक्षिप्त हुआ चित्त विविध विषयभ्रम का अन्दर लय होने से फिर सैकड़ों व्युत्थानों की बीजभूत सुषुप्ति को प्राप्त होता है। राग आदि की वासनाओं से रहित चित्त मोक्ष को प्राप्त होता है। आप जैसे चाहे वैसा करें॥२६॥

203040

203041 यदि कोई कहे कि पहले व्यवहार निरत और तत्त्वज्ञानी इन दोनों की समाधि तुल्य कैसे कही? तो इस पर कहते हैं। __ जो सर्वभावपदातीत अथवा सर्वभावात्मक आत्मा को सदा देखता है वह समाहित कहा जाता है। तत्त्वज्ञानी समाधि में सर्वभावपदातीत तत्त्व को देखता है और व्यवहार में सर्वभावात्मक तत्त्व को देखता हैयों केवल एक पिण्ड में अहंकार न होने से उसमें राग आदि की प्रसक्ति नहीं होती है, यह भाव है ॥२७॥

203042 जिस विस्तृत स्वरूप के अन्दर राग-द्वेष क्षीण हो चुके हों और जिसके लिए सब भाव समान हैं वह समाहित

203043

203044

203045 कहा जाता है|२८॥

203046 हे जनेश्वर, उसका मन जैसे स्वप्न में वैसे ही जाग्रत् में भी इस दृश्य को सत्य से सद् ही देखता है। जगत् को (सद् से व्यतिरिक्त रूप को) नहीं देखता है॥२९॥

203047

203048 प्रशान्त चित्तवाले के लिए नगर भी शून्य (निर्जन वन) है, ऐसा जो पहले कहा था, उसकी उपपत्ति कहते हैं। __ जैसे बाजार में इकट्ठे हुए बहुत से लोग अपने-अपने व्यवहार करते हुए भी उदासीन (जो न शत्रु हैं और न मित्र हैं) के लिए कुछ भी उपकारक न होने से सब प्रकार से असत् ही हैं, क्योंकि उनके साथ उसका कोई सम्बन्ध नहीं है वैसे ही ग्राम भी ज्ञानी के लिए, ग्रामवासी जनों के साथ सम्बन्ध न होने से, अरण्य तुल्य ही हैं यानी विक्षेप हेतु नहीं है |३०॥

203049 जिसका मन सदा अन्तर्मुख है यानी बहिर्मुख नहीं है वह पुरुष चाहे सोया हो, चाहे जागा हो, चाहे चलता हो वह नगर, देश और ग्राम को अरण्य के समान देखता है॥३१॥

203050 नित्य अन्तर्मुख स्थितिवाले पुरुष के लिए पृथिवी आदि महाभूतों से व्याप्त यह सारा जगत् बाधित होने के कारण सर्वथा अनुपयोगी होने से शून्यता को प्राप्त हो जाता है ॥३२॥

203051 अन्तःशीतलता (ज्ञान प्रतिष्ठा की फलभूत पूर्णकामता) प्राप्त होने पर तो ज्वररहित पुरुषों के तुल्य सारा का सारा जगत् जीवनपर्यन्त शीतल हो जाता है। भीतर तृष्णा से सन्तप्त लोगों का जगत् वनाग्नि सन्तापमय होता है, क्योंकि भीतर सभी जीवों का चित्त जैसे तप्त या शीतल होता है वही बाहर जगत् के रूप से स्थित होता है ॥३३,३४॥

203052 धुलोक, पृथिवी, वायु, आकाश, पर्वत, नदियाँ और दिशाएँ अन्तःकरण तत्त्व के बाहरी भागों के तुल्य स्थित हैं|३५॥

203053 वट के फल के अन्दर वट बीजों के समान जो सदा अपने अन्दर रहता है, वही दैदीप्यमान होकर विकास होने पर पुष्प की गन्ध के समान बाहर प्रकट होता है ॥३६॥

203054

203055 आरोप दृष्टि से कहकर अपवाद दृष्टि से कहते हैं।

203056 कोई वस्तु न तो बाहर है और न कहीं पर भीतर है, तो जगदाकार का भान कैसे होता है, ऐसी शंका नहीं करनी चाहिए, क्योंकि जिस वस्तु का पूर्व वासना के बल से विकास हुआ उसके वेष से परमार्थ तत्त्व ही उदित हुआ है॥३७॥

203057 आत्मतत्त्वरूप जो आन्तर वस्तु है वही बाह्यरूप होकर जगद्रूप से प्रतीत होती है। जैसे डिब्बे में रक्खा हुआ कपूर गन्धरूप से विकसित (अधिक प्रदेश में विस्तृत) होता है वैसे ही वह तत्-तत् उपाधियों के अनुसारी संकोच होने पर भी विकसित होता है ॥३८॥

203058 आत्मा ही जगद्रूप से और अहन्ता से बाह्यत्वेन और आन्तरत्वेन खूब स्फुरित होता है । वस्तुतः वह न तो चक्षु आदि से अदृश्य अहंकाररूप है और न उससे दृश्य बाह्य स्थूल रूप है, किन्तु विभु यानी दोनों में अनुस्यूत सन्मात्ररूप है ॥३९॥

203059 अतएव यह आत्मा अपने चित्त को ही पूर्व-पूर्व अनुभव के अनुसार बहिर्मुख चक्षु आदि द्वारा बाह्य (जगदाकार) देखता है । अन्दर स्थित जाग्रत्-वासना आदि से हृदय में स्थित स्वप्न को देखता है ॥४०॥

203060

203061 न कोई वस्तु बाह्य है और न कोई आन्तर है, ऐसा जो पहले कहा उसका युक्ति से अनुभव कराते हैं। __बाह्य और आभ्यन्तर दोनों प्रकार का जगत् दोनों अनुस्यूत सत् आत्मा से पृथक् होकर असत् ही है अतःशान्त ही है यानी मृत ही है, किन्तु पृथक्करण के अभाव में उसकी सत्ता से ही बाह्य और

203062

203063 आभ्यन्तर भेद के रहने पर उसमें अहंताममता का अध्यास होने से उसका नाश होने पर बड़े भारी नाश का भय होता है॥४१॥

203064
203065 बड़े भारी नाश के भय का ही उपपादन करते हैं।
203066 तत्-तत्मानसीव्यथाओं सेहतात्मापुरुष के धुलोक, पृथिवी,वायु, आकाशपर्वत, नदियाँ, दिशाएँ आदि सब पदार्थ तीनों तापों की ज्वालाओं से ज्वलित होकर प्रलयारम्भकाल ही हो जाते हैं ॥४२॥
203067 । सन्मात्र आत्मा का साक्षात्कार होने पर तो कर्मेन्द्रियों द्वारा व्यवहार करने पर भी अभिमान न होने से हर्ष शोक आदि जनित तनिक भी विक्षेप नहीं होता, इसलिए सदा समाधिस्थ पुरुष की समानता ही रहती है अर्थात् व्यवहाररत भी ज्ञानी पुरुष समाधिस्थ के तुल्य ही होता है, इस आशय से कहते हैं।
203068 जो पुरुष अन्दर एकमात्र आत्मरति होकर कर्मेन्द्रियों से क्रिया करता हुआ हर्ष और शोक के वशीभूत नहीं होता, वह समाधिस्थ कहा जाता है।४३॥
203069 सर्वगत आत्मा का साक्षात्कार कर रहा अतएव शान्तधी जो पुरुष न शोक करता है और न ध्यान करता है, वह समाधिस्थ हो जाता है । जगत् की गति को उत्पत्ति और विनाश युक्त देखता हुआ जो पुरुष मूढ़ जनों में प्रसिद्ध अहंता, ममता आदि दृष्टियों पर उपहास करता है वह समाधिस्थ कहा जाता है।४४,४५॥
203070
203071 क्यों उपहास करता है, ऐसा यदि कोई कहे तो अहन्ता-ममता आदि दृष्टियों के विषय अभिमान और अभिमन्तव्यरूप अहन्ता और जगत् आश्रय के सिद्ध न होने से मिथ्या हैं, इसलिए उपहास करता है, ऐसा कहते हैं। __उन्हें (अहन्ता और जगत् को) सर्वानुभवसिद्ध प्रत्यक्स्वभाव मेरे आश्रित मानेंगे अथवा श्रुति सिद्ध ब्रह्मभाव के आश्रित मानेंगे । मुझमें तो उनका संभव नहीं है, क्योंकि द्रष्टा दृश्य का आश्रय नहीं हो सकता। परब्रह्म में भी उनका संभव नहीं है, क्योंकि असंग अद्वितीय, कूटस्थस्वरूप समब्रह्म अहन्ता और जगत् के जन्म आदि विभ्रमता का आधार नहीं हो सकता है। जैसे शरद ऋतु की धूप से मिश्रित दूर से दिखाई दे रही लहरियों में द्रवीभूत रजत के समान स्फुरित हो रही पुंजीभूतकान्ति लहरियों के अन्दर नहीं है, क्योंकि समीप में जाने पर और लहरियों में डूबकर खोजने पर वह दिखाई नहीं देती और न उनके अन्दर और बाहर स्थित आकाश में है, क्योंकि आकाश में प्राप्य आदि चार प्रकारों की क्रियाओं के फल का दर्शन नहीं होता अतएव लहरों की क्रिया से उत्पन्न फल का वह आश्रय हो यह संभव नहीं है । अतः उस कान्ति के समान अहन्ता और जगत् निराश्रय होने के कारण मिथ्या ही हैं ॥४६॥
203072
203073 अहन्ता और जगत् के भेद का निराकरण कर उनके द्रष्टा के भेद का निराकरण करते हैं। जिस ज्ञानी का आभ्यन्तरप्रत्यगात्मरूप अहन्तारहित हो गया, जिस ज्ञानी के दृश्य जगत् विभाग आदि नहीं हैं, मन नहीं है और मन के अधीन कल्पनावाले चेतनत्व और अचेतनत्व नहीं हैं, वह एक सर्वात्मा है उससे अतिरिक्तजन (चेतन) नहीं है, क्योंकि भगवती श्रुति भी कहती है : 'नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' यानी उससे अतिरिक्त द्रष्टा नहीं है ।।४७॥
203074
203075 उसके लक्षणों को कहते हैं।
203076 जो आकाश के समान स्वच्छ है, बाह्यचेष्टाओं का भली-भाँति (शास्त्र और शिष्टाचार के अविरोध से) आचरण करता है और हर्ष, क्रोध आदि विकारों में काठ और ढेले के समान शान्त स्वभाववाला है,
203077
203078
203079 सब जीवों को अपने समान और परद्रव्य को ढेले के समान स्वभाव से ही न कि भय से देखता है वही सम्यक् दर्शनवान् है ॥४८,४९॥
203080
203081 तत्त्वज्ञानी ही समदर्शी होता है, इसमें युक्ति कहते हैं।
203082 मूढ पुरुष महान् (हिरण्यगर्भ के ऐश्वर्यपर्यन्त) अथवा अल्प (कौड़ी भर) स्वर्ण, कामिनी आदि विषय को मिथ्या नहीं देखता और उसके अधिष्ठान सद्रूप का उसने अनुभव नहीं किया, इसलिए सन्मात्रस्वभाव से भी उसे नहीं देखता, किन्तु तत्त्वज्ञानी ही उसे पूर्वोक्त रीति से देखता है, इसलिए दोनों प्रकार से उसमें समदर्शिता की उपपत्ति होती है, यह भाव है ॥५०॥
203083
203084 जिसके आशय में समदर्शिता बद्धमूल हो गई वह सब जगत् और सब अवस्थाओं में हर्ष, विषाद आदि से लिप्त नहीं होता है, ऐसा कहते हैं।
203085 इस प्रकार आशयवाला ब्रह्मपद को प्राप्त हुआ पुरुष चाहे निष्किंचन रहे चाहे ऐश्वर्य आदि अभ्युदय को प्राप्त हो, चाहे पुत्र, बन्धु-बान्धवआदि की मृत्यु को प्राप्त हो, चाहे पूर्वोक्त अभ्युदय स्थिति को प्राप्त न हो। चाहे उत्तमोत्तम भोग्य पदार्थों से परिपूर्ण और बन्धु-बान्धवों से भरपूर घर में रहे, चाहे सब प्रकार के भोगों से शून्य विशाल अरण्य में रहे । चाहे मदिरापान में निरत होकर प्रबल कामवेदना के साथ नाचे, चाहे सब आसक्ति का त्याग कर निर्विकार हो पर्वत पर तपस्या के लिए जाय, चाहे चन्दन, अगर और कपूर से शरीर का लेप करे, चाहे धधकती हुई ज्वालाओं से प्रचुर विस्तारवाली अग्नि में गिरे, चाहे महापाप करे, चाहे प्रचुर पुण्य करे, चाहे आज ही मृत्यु को प्राप्त हो, चाहे अनेक प्रलयों के बाद मरे, यह (समदर्शी) महात्मा कुछ (अहन्ता का आश्रय मरण, दुःख आदि विकारों से युक्त देह, मन आदि) नहीं होता है, अतएव उस महात्मा ने वह कुछ भी नहीं किया। जैसे कीचड़ में गिरा हुआ सुवर्ण कलंकित नहीं होता वैसे ही वह कलंक को प्राप्त नहीं होता है॥५१-५६॥
203086
203087 अज्ञ जनों में किसको कलंक होता है यानी कौन कलंकी है, ऐसा प्रश्न होने पर उसका निर्देश करते हैं।
203088 शास्त्रों द्वारा जिनकी अभ्यनुज्ञा (स्वीकृति) प्राप्त नहीं है, ऐसे विषयों के सेवन से दूषित वासनारूप ऐन्द्रिक संवित्,उनके आयतन देह और उनके भोग्य शब्दार्थरूप विषयों से, जो शुक्ति रजत के समान हैं, अहंकार प्रधान लिंगात्मा कलंकित होता है ॥५७॥
203089
203090 किस उपाय से कलंक की शान्ति होती है, ऐसा प्रश्न होने पर उसे कहते हैं।
203091 वस्तु स्थितिका भली-भाँति ज्ञान होने से सब वस्तुओं के प्रशमन होने के कारण चित्त का कलंक बाधवश असत्ता से स्वतः शान्त हो जाता है।५८॥
203092
203093 तब संसार दुःख प्राप्ति का क्या कारण है ? ऐसी शंका होने पर संसार दुःख प्राप्ति का उपाय कहते हैं।
203094 अहंकार के अध्यास से वासनारूपी अनर्थों के उबुद्ध होने से पुरुष के जन्म में विचित्र सुख-दुःख होते हैं ॥५९॥
203095
203096 अतएव अहन्ता की शान्ति होने से संसारदुःख की निवृत्ति हो जाती है, ऐसा कहते हैं। जैसे रज्जू में सर्पभ्रान्ति के शान्त होने पर यह साँप नहीं है,' - यों निर्भय प्रयुक्त आह्लाद होता है
203097
203098 वैसे ही अहन्ता की शान्ति होने पर चित्त में सर्वदुःख वैषम्यशून्यतारूप समता प्राप्त होती है॥६०॥
203099
203100 पाप के फल की तरह पुण्य का फल भी ज्ञानी को नहीं होता, यों उसके सब कर्मों की क्षति हो जाती है, ऐसा कहते हैं।
203101 - ज्ञानी जो कुछ काम करता है, जो भोजन करता है, जो देता है अथवा जो यज्ञ में हवन आदि करता है वह ज्ञानी का नहीं है न उनमें ज्ञानी निरत ही रहता है । वह चाहे करे, चाहे न करे उनके फल से वह लिप्त नहीं होता है॥६१॥
203102 ज्ञानी का न तो कर्म से कोई प्रयोजन है और न कर्मत्याग से ही उसका कोई प्रयोजन है। अपने यथार्थ स्वरूप के ज्ञान से वह आत्मा में ही स्थित है॥६२॥
203103
203104 __ फल की इच्छा से उसके उपायभूत कर्म में पुरुष की प्रवृत्ति होती है, किन्तु ज्ञानी पूर्णकाम है, अतएव उसको उक्त फलेच्छा ही उदित नहीं होती, ऐसा कहते हैं।

203105 _ जैसे पत्थर से मंजरियाँ उत्पन्न नहीं होती वैसे ही ज्ञानी पुरुष से इच्छाएँ उत्पन्न नहीं होती। कदाचित् इच्छाएँ उत्पन्न होती भी हैं, वे जल में तरंगों के समान तद्रूप (उससे अभिन्न) ही हैं यानी कभी वासनाभ्यास वश उदित हुई इच्छाएँ भी परमार्थदृष्टि से उसकी स्वात्मभूत ही हैं ॥६३॥

203106

203107 ज्ञानी की सर्वात्मता को और सबकी तदात्मता को (ज्ञानिरूपता को) दृढ़ करते हुए दोनों की निष्प्रपंच चिन्मात्रता ही परमार्थतः फलित हुई, यह दर्शाते हैं। __ज्ञानी सब जगद्रूप हैं और अखण्ड जगत् ज्ञानीरूप है, क्योंकि इस जगत् में विभागिता (त्रिविध परिच्छेदशालिता) कुछ भी नहीं हैं । भेदकार्य कारणोपाधियों के तत् तत् साक्षिचिन्मात्र होने पर वह (तत्त्वज्ञानी) सर्वजगत् का अधिष्ठान सन्मात्र ही है, कारण कि वह परम, पूर्ण होने से पुरुष और सब दोषों से अस्पृष्ट होने से पावन जो परमात्मा है एकमात्र तद्रूप ही है। इस रीति से सब द्वैतबन्धनों से निर्मुक्त सत्स्वरूपमात्र परिशिष्ट वह नित्यमुक्त हो गया ॥६४॥

203108

203109 छप्पनवाँ सर्ग समाप्त

203110 सत्तावनवाँ सर्ग ___ अज्ञात स्वस्वरूप चैतन्य द्रष्टा होने के कारण जिस दृश्य स्वरूपता को धारण करता है वह चित् ही है उससे अन्य नहीं है, यह वर्णन। इस प्रकार सारे जगत् का चित् से अभेद परमार्थरूप से सिद्ध होने पर व्यवहार अवस्था में भी जगत् वैचित्र्य तत्-तत्प चित्स्वरूप ही है, ऐसा फलितार्थ हुआ, यह कहते हैं।

203111 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, आत्मरूपी मीर्च के (आत्मा ही हुआ स्वप्रकाशरूप तीक्ष्णता से युक्त मिर्चा, उसके) अन्दर चेतन होने के कारण तीक्ष्णताप्रथितिरूप जो अनुभव है, वही स्वरूपज्ञान का अभाव होने के कारण मैं, तुम आदिरूप घट, दीवार भेद आदिरूप और उसके आधार देश-कालरूप जगत् है। यह चित् का अभेद होने से फलितार्थ हुआ।।१॥

203112 आत्मरूपी लवण के (नमक के) अन्दर चित् होने के कारण लवणता प्रथितिरूप (प्रसिद्ध) जो वेदन है, वह अहं, त्वम् आदि; घट, दीवार भेद आदिरूप

203113 और उसके आधार देश, काल आदि से युक्त जगद्-रूप से स्थित है ॥२॥

203114 आत्मारूपी ईख के अन्दर चित् होने से जो स्वतः माधुर्यवेदन है, वह तत् तत् आकारों से अभिव्यक्त अहन्ता, त्वन्ता आदिरूप

203115

203116

203117 और घट, दीवार भेद आदिरूप जगत् हैं ॥३॥

203118 आत्मरूप पाषाण का चित् होने से जो स्वतः काठिन्य प्रथितिरूपवेदन है वह अहन्ता, त्वन्ता आदिरूप, घट, दीवार भेद आदिरूप और देश, कालादि रूपता को प्राप्त हुआ है |४॥

203119 आत्मरूप पर्वत का चेतन होने से जो स्वतः गुरुता प्रथितिरूप वेदन है वह अहन्ता, त्वन्ता आदिरूप,घट, दीवार भेदादिरूप भुवनरूप से स्थित है|५॥

203120 आत्मरूपी जल का चित् होने से जो स्वतः द्रवत्व आदि में वर्तन है वह आवर्त आदि, अहन्ता त्वन्ता, आदि घट, दीवार भेद आदि तत्-तत् आत्मसत्ता के समान स्थित है|६॥

203121 आत्मरूप वृक्ष चित् होने से जोशाखादिरूप से प्रथितिरूप वेदन है वह अहन्ता, त्वन्ता आदिरूप, घट, दीवार भेद आदिरूप भुवन आदि के समान वर्तमान और भासमान है ॥७॥

203122 आत्मरूपी आकाश का चित् होने से जो शून्यता प्रथितिरूप वेदन है वह अहन्ता, त्वन्ता आदिरूप, घट, दीवार भेद आदिरूप भुवन आदि है, ऐसी कल्पना है ।।८|आत्मरूपी आकाश का चित् होने से जो मूर्त पदार्थों के अन्दर छिद्रता प्रथितरूपवेदन है वह अहन्ता, त्वन्ता भेद और शरीर आदि रूपसे प्रदीप्त हैं॥९॥

203123 आत्मरूप दीवार का जो स्वतः निरन्तर निबिड़ताप्रथितिरूप का अनुभव है वह अहन्ता आदि भेद से दृश्य होने से चित् से व्यतिरिक्त-सा (भिन्न-सा) बाहर स्थित है ॥१०॥

203124 आत्मसत्ता का चित् होने से जो स्वतः एकमात्रसत्ता के रूप से वेदन है वह अहन्तादि, भेदआदि चिदाभास के तुल्य स्थित है|११॥

203125 आत्मप्रकाश का जो स्वतः अवभासन है वही अहन्ता त्वन्ता आदि की और वृत्ति भेद से भिन्न चिदाभासों में अनुगत सामान्य की कल्पना करता है वह जीव है|१२॥

203126 आत्मरूपचन्द्रमा के अन्दर जो चिद्रूप चिदमृत है उसके द्वारा स्व-प्रकाश रूप से स्वतः आस्वादित वह अहन्ता आदिरूप से आविर्भूत हुआ है॥१३॥

203127 परमात्मरूपी गुड़ के अन्दर जो चित् स्वादुरूप है उसी का वह अपने में ही अहन्तारूप से स्वतः आस्वादन करता है|१४॥

203128 परमात्मारूप मणि का चित् होने के कारण जो अन्दर स्वयं स्फुरण होता है उसीकी चेतनारूप स्वरूप में वह 'अहम्' इत्यादिरूप से कल्पना करता है॥१५॥

203129

203130 मायिक जगदाकार का जो अभाव हैं, वह केवल स्वप्रकाश स्वात्मानुभव स्वरूप ही है, इसका भलीभाँति परिज्ञान कराने के लिए ही 'पश्यति', 'वेत्ति', 'आस्वादयति', 'आस्वाद्यते' (देखता है, जानता है, स्वाद लेता है, आस्वादित होता है) इत्यादि कर्मकर्तृभाव से व्यवहार होता है, न कि तथोक्त जगदाकार अनुभव स्वप्रकाश स्वात्मानुभव से भिन्न है, यों उनके भेद का साधन करने के आशय से वैसा व्यवहार होता है, यों कहते हैं।

203131 यह आत्मा यहाँ पर परमार्थतः जानने योग्य वस्तु का अभाव होने के कारण जानने योग्यवस्तु का अपने अन्दर न अनुभव करता है और स्वाद लेने योग्य वस्तु का अभाव होने के कारण न तो आस्वाद्य वस्तु का स्वाद लेता है |१६॥

203132 यह आत्मा विकार होने योग्य वस्तु का अभाव होने पर अपने भीतर विभिन्न जीवादि चैतन्य रूप से कुछ भी विकार नहीं करता है और प्राप्त वस्तु के न रहने से उसकी प्राप्ति नहीं करता है|१७॥

203133 असत् जगदाकार का अधिष्ठानभूत ही अनन्त आत्मा, जिसका कि स्वरूप परिपूर्ण है, सर्वदा एकरूप होकर अपने स्वरूप में ही महान् पर्वत के समान अवस्थित है॥१८॥

203134

203135 तब 'यदात्ममरिचस्य' इत्यादि कथन का क्या अभिप्राय है ? इस प्रश्न पर उसका अभिप्राय कहते हैं।

203136 श्रीरामचन्द्रजी, इस वचोभंगी से यानी 'यदात्ममरिचस्य' इत्यादि वाक्यों से मैंने आपको इसका

203137

203138 दिग्दर्शन कराया कि अहंतादि (जीवभाव आदि) एवं जगत्तादिका (जगद्भाव आदि का) तनिक भी भेद नहीं है॥१९॥

203139 न चित्त है, न प्रमाता है और न जगदाकार आदि विभ्रम है, पहले वर्षाकाल में बरस चुकने के कारण बाद में शरत्-काल में शब्दशून्य हुए मेघ के समान शुद्ध अर्थात् अधिष्ठान-सदात्मरूप से परिशिष्ट बाधित जगत् शान्त हुआ ही शान्ति को प्राप्त होता है|२०॥

203140 जैसे द्रवस्वभाव होने के कारण जल ही जल में आवर्त आदि भाव को प्राप्त होता है, वैसे ही मायावी सर्वज्ञ ही अपनी माया से संयुक्त ज्ञप्तिरुप आत्मा में अहंतादिरूपको यानी जीव और जगत् के रूप को प्राप्त होता है ।।२१॥

203141 जैसे जल में द्रवत्व रहता है, जैसे सदा गमन करनेवाले वायु में स्पन्द रहता है, वैसे ही परमार्थरूप से केवल

203142 ज्ञप्तिस्वरूपवाले सर्वज्ञ परमात्मा में अहंता, देश काल आदि रहते हैं ॥२२॥

203143

203144 यदि जीव का स्वरूप और जगत् का स्वरूप दोनों ज्ञप्ति से भिन्न नहीं है, तब ज्ञप्ति के जीव और ईश्वरभाव में परस्पर क्या भेद रहा? इस प्रश्न पर कहते हैं।

203145 ईश्वर अपने शरीर भाव में निरतिशय आनन्दरूप स्वरूपज्ञान को ज्ञान की अभिवृद्धिसे यानी समग्र आवरण और परिच्छिन्नतासे शून्य ज्ञान की अभिवृद्धि से सदासर्वदा ही जानता है और अहंकार एवं स्थूल-देहस्वरूप जीवभाव में तो चेतनरूप होता हुआ भी जीवन के हेतुभूत प्राण, इन्द्रिय और विषयों के साथ अनेकविध अध्यासों के कारण 'मैं जीव आदिस्वरूप वही आत्मा हूँ' यों जानता है, तात्त्विक ज्ञान उसे नहीं रहता, यही उनमें भेद है ॥२३॥

203146

203147 इसलिए जीव की ज्यों-ज्यों भ्रान्ति होती जाती है, त्यों-त्यों ईश्वर का विवर्त (उपादान की सत्ता से विषम सत्तावाला परिणाम) होता जाता है। यह कहते हैं।

203148 जिस-जिस कारण और कर्मों की वासना से जिस प्रकार के विषय परिज्ञान से अज्ञानी जीवात्मा को जिस दर्शन, लाभ और उपभोग के वैचित्र्य से जिस-जिस तरह के प्रिय, मोद, प्रमोद आदि विभिन्न विभिन्न प्रकार के उपभोगों का आविर्भाव होता है अथवा वह अनन्य

स्वरूप में जैसी भोक्ता, भोग्य और भोग की विचित्रतारूपी अन्यता का अनुभव कर लेता है, उस-उस जीव की काम आदि की वासना से वह परमेश्वर वैसे-वैसे अपने अंगों को विवर्तित करता है यानी वैचित्र्य धारण करता है ॥२४॥

203149 जब इसने (जीव ने) सत्-शास्त्रों से और सद्-गुरुओं के उपदेशों से यह जान लिया कि इस भोग्य जगत् का जीवन (सार) या परमार्थ स्थिति अधिष्ठानसन्मात्ररूप स्फूर्ति ही है

203150 और भोक्ता का जीवन (सार) जिसके अधीन समस्त जीवों के जीवन है ऐसा आनन्दस्वरूप जीवन ही है, तब भोग्य और भोक्ता दोनों के अधिष्ठानों की चिद्रूपता ही अवशिष्ट रह गई, ऐसी स्थिति में जीव और ईश्वर का कभी भी भेद नहीं है ॥२५॥

203151

203152 जीव और ईश्वर का भेद करनेवाले अज्ञान के विनिष्ट हो जाने पर प्राज्ञ और तुरीय का भेद भी निवृत्त हो जाता है, अतः अखण्डपूर्णानन्दैकरस चिन्मात्र का साम्राज्य सिद्ध हुआ, यह कहते हैं।

203153 जैसे वास्तव में जीव और ईश्वर का भेद नहीं है, वैसे ही इस प्राज्ञ और तुरीय दोनों का भेद भी नहीं है। श्रीरामजी, असलियत में आप उन सबको शान्त अखण्ड पूर्णानन्दैकरस ब्रह्मरूप ही जानिये॥२६॥

203154

203155 निचोड़ अर्थ का अनुवादपूर्वक उपसंहार करते हैं।

203156 समस्त जगत् पूर्णस्वप्रकाशस्वरूप, आनन्दैकरस, विषय एवं अपने भेदक धर्मों से शून्य, एक,

203157

203158

203159 आदि-मध्य से शून्य, प्रशान्त ब्रह्मस्वरूपही है। ऐसी स्थिति में 'सर्वं प्रशान्तम्' (सब प्रशान्त ब्रह्मरूप है) इत्यादि तात्कालिक शब्दमयी दृष्टिपदों से बोधित होनेवाले अर्थों के अभेदसंसर्ग का उल्लेख करनेवाली आहार्य (बनावटी) भेददृष्टि साक्षात्प्रयोजननहोने के कारण मिथ्या ही है,क्योंकि विरोधका भान होने पर भागत्याग-लक्षणा का आश्रय ले कर लक्ष्यार्थ अखण्ड का बोध कराना ही उसका प्रयोजन है। उक्त वाक्य से बोध्य अखण्डरूप अर्थ तो ॐकार से लक्षित जो विशुद्ध चैतन्य है, वहीं है, अतएव यह सब ॐकार स्वरूप है, यही कहना चाहिए। ॐकार से विशुद्ध चैतन्य यों लक्षित होता है - ॐकार, जगत् और ब्रह्म का एकीकरण कर तदनन्तर विराट्, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत और तुरीयस्वरूप अकार, उकार, मकार और अर्धमात्रा यों ॐकार के चार तरह पादों का विभाग कर पूर्व पूर्व पादों का उत्तरोत्तर पादों में उपसंहार कर लेने के अनन्तर चतुर्थ आधी मात्रा से असंसृष्ट अद्वय पूर्णानन्दएकरस नित्य अपरोक्ष प्रत्यक्-चिन्मात्रस्वरूप ब्रह्म बोधित होता है|२७॥

203160

203161 सत्तावनवाँ सर्ग समाप्त

203162 अट्ठावनवाँसर्ग किरात देश के सुरघु के वैराग्य का वर्णन तथा उसके प्रति मांडव्य का उपदेश।) श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, पहले के मुनि इसी विषय में यानी शब्दरूपा भेददृष्टि केवल बोध के लिए है, इस कहे गये अर्थ में ही प्राचीन इतिहास का, जिसमें भीलों के राजा सुरघु का अत्यन्त विस्मय करानेवाला वृत्तान्त है, उदाहरण देते हैं ॥१॥

203163

203164 सुरघु के निवास देश को बतलाने के लिए उसके पास के हिमालय के शिखर का वर्णन करते हैं।

203165 यहाँ हिमालय की चोटी कैलास नाम का पर्वत है, वह क्या है ? उत्तरदिशा का सार है, भूमि से निकले हुए कपूर का समूह है, शिवजी का कल्याणमय हास्य है, विशुद्ध चन्द्रमा का तेजःपुंज है अथवा उत्तर दिशा का सार, शिवजी का हास्य और चन्द्रमा का प्रकाश ये सब पृथ्वी में आकर मानों एक कपूर का ढेर बन गये हैं। पर्वतों में श्रेष्ठ हिमालय के द्वारा धारण की गई शिखरो की परम्परारूप मोतियों की माला का सुमेरु मणि है अथवा यों कहिये कि वह शैलों में विहार करनेवाले हाथियों से निकले हुए मुक्ता समुदाय का नायक संग्रहक राशि है। भगवान् विष्णु के क्षीर सागर की तरह सुरपति इन्द्र के स्वर्ग की तरह और ब्रह्मा के आशय विष्णु नाभिकमल की तरह वह शशिमौली पार्वती पति का तो घर अर्थात् ससुर द्वारा निर्मित निवास स्थान है ॥२-४॥

203166 दिव्यांगनाएँ जिस पर आरूढ़ है, ऐसे अतिचंचल रत्नों की शलाकाओं से युक्त रुद्राक्ष वृक्षों में लटक रहे झूलों से वह ऐसे शोभता है, जैसे समुद्र चंचल रत्न रूपी शलाकाओं से युक्त लहरियों से शोभता हो ॥५॥

203167 जहाँ प्रमत्त प्रमथगणों की अंगनाओं के चरणों से विताड़ित विलासी शोकरहित पुरष ऐसे भले लगते हैं, जैसे अशोक वृक्ष ॥६॥

203168 उस शिखर पर जिन जिन दिशाओं में भगवान् शंकर का विचरण होता है उन-उन दिशाओं में (मस्तक में धारित चन्द्रमा की ज्योत्सना के सम्पर्क से) चन्द्रकान्त मणि के द्रवों से प्रपात स्थानों में झरने बह रहे हैं और जिन दिशाओं में उनका विचरण नहीं होता, उन दिशाओं में बहते हुए झरने भी रुक जाते हैं |७॥

203169 अनेक ब्रह्माण्डों के आधार ब्रह्म की नाईं जो लताओं, वृक्षों, गुल्मों, बावड़ियों, तालाबों, नदियों, नदों, पशुओं, हरिणों

203170

203171 और भूतों का आधार है अथवा उन लता आदियों से वह समस्त ब्रह्माण्ड की तरह आच्छादित है ॥८॥

203172 उस हिमालय के शिखरभूत कैलास के मूल देश में हेमजट (सुवर्ण के सदृश पीत जटावाले) नाम के किरात उस भाँति निवास करते थे, जिस भाँति वटवृक्ष के मूल देश में चींटियाँ निवास करती है ॥९॥

203173 कैलास पर्वत के नीचे पर्वतों के अरण्यों में उत्पन्न होनेवाले रुद्राक्ष और अन्यान्य वृक्षों के फल, पुष्प, कन्दमूल आदि से वे क्षुद्र किरात अपना जीवन व्यतीत करने के कारण उल्लू के समान निकट-जीवी होकर रहते थे॥१०॥

203174 उन किरातों का एक राजा था, वह उदारचेता और शत्रुओं के दुर्गों का जीतनेवाला था, विजयलक्ष्मी तो मानों उसके हाथ थी। प्रजा के पालन में दक्ष था, उसका नाम था-सुरघु, वह अत्यन्त बली था, बड़े-बड़े शत्रुओं के दर्द को देवों के समान मिनट भर में विचूर्णित कर देता था, पराक्रम में वह सूर्य के सदृश था, गति में शरीरधारी वायु के तुल्य था। अपने अनेकविध राज्य वैभवों से तथा विविध धन संपत्तियों से उसने गुह्यकों के नायक कुबेर को मात कर दिया था। उच्च आत्मज्ञान के कारण सूराधीश इन्द्र के गुरु बृहस्पति के और रस, अलंकार आदि से परिपूर्ण काव्यों की विविध रचनाओं के कारण असुर देश के शुक्राचार्य के ऊपर उसने विजय पा रक्खी थी ॥११-१३॥

203175 जैस सहस्रांशु दिवाकर (सूर्य) किसी प्रकार की अंगों में थकावट का अनुभव किये बिना क्रमशः एक के पीछे एक अनेक दिवसों का निर्माण करते हैं, ठीक उसी तरह वह सुरघु नाम का राजा अंगों में किसी प्रकार की थकावट का अनुभव किये बिना जिस समय जो राजकार्य प्राप्त होते गये, उनको निग्रह और अनुग्रह की व्यवस्था से करता था|१४॥

203176 अनन्तर निग्रहानुग्रह-व्यवस्था से किये जानेवाले उन राजकार्यों से उत्पन्न सुख और दुःखों के कारण उसकी पारमार्थिक गति ऐसे लुप्त हो गई जैसे कि फंदे में फँसे पक्षी की गति लुप्त हो जाती है॥१५॥

203177

203178 दुःख से जनित चिन्ता और शोक को दिखलाते हैं।

203179 कोल्हूयन्त्र में जैसे तिल पीसे जाते हैं, वैसे इन दुःखी प्रजाजनों को बलपूर्वक मैं क्यों पीसता हूँ यानी दुःख दे रहा हूँ ? सभी प्राणियों को वैसे ही दुःख होता है, जैसे कि मुझे होता है|१६॥

203180

203181 कर्तव्य के संशय में प्रथम कोटि को दिखलाते हैं।

203182 इसलिए इन दुःखीजनों को मैं धन दूँ, इनके ऊपर निग्रह करना व्यर्थ है जैसे धन मिलने पर मैं आनन्दित होता हूँ, वैसे ही सम्पूर्ण मनुष्य धन से ही आनन्दित होते हैं ।।१७॥

203183

203184 अब दूसरी कोटि बतलाते हैं।

203185 अथवा धर्मशास्त्र ने जिस पुरुष के लिए जैसा निग्रह यानी वध, बन्धन आदि दण्ड योग्य ठहराया हो, उसे वैसे ही दण्ड दै, क्योंकि बिना दण्ड दिये यह प्रजा अपनी-अपनी मर्यादा में ऐसे प्रवृत्त नहीं होती, जैसे कि जलके बिना नदी प्रवृत्त नहीं होती॥१८॥

203186 वध और बन्धन आदि से यह मेरा दण्डनीय है, यह पुरस्कार आदि से सदा अनुकम्पनीय है, भाग्यवश आज सुखी हूँ तो दुर्भाग्यवश आज दुःखी हूँ, यह सब परिशेष में कष्ट ही है, हा कष्ट ! ॥१९॥

203187 जैसे सोये हुए प्यासे पुरुष का बहुत काल की तृष्णा से युक्त मन जल के बड़े बड़े आवर्तों में घूमकर कहीं एक जगह विश्राम नहीं पाता, वैसे ही भूमि पति सुरघु का उपर्युक्त विकल्पों से चंचल हुआ मन कहीं एक जगह विश्राम को प्राप्त नहीं हुआ|२०॥

203188 किसी एक समय जैसे देवर्षि नारद इन्द्र के घर आते हैं वैसे ही जिन्होंने समस्त दिशारूपी मण्डलों में भ्रमण किया

203189

203190
203191 है, ऐसे महर्षि माण्डव्य उस राजा के घर पर आये ॥२१॥
203192 इस राजा ने सम्पूर्ण शास्त्रों के विज्ञाता, सन्देहरूपी दुष्ट वृक्ष-स्तम्भ के छेदन में कुठारस्वरूप उन महामुनि माण्डव्य का पूजन किया और पूछा ॥२२॥
203193 सुरघुने कहा : हे महामुने, जैसे भूमि पर वसन्त ऋतु के अथवा विष्णु के आने पर लोक परम सुखी होते हैं, वैसे ही आपके शुभागमन से मैं अत्यन्त सुखी हुआ ॥२३॥
203194 भगवान्, आज मैंने पुण्यवान् जनों में धर्मतः प्रथम स्थान प्राप्त किया, क्योंकि कमल को विकसित करनेवाले सूर्य के समान आपने मेरे ऊपर कृपादृष्टि की है ॥२४॥
203195 सम्पूर्ण धर्मों के जाननेवाले हे भगवान्, आप परम पद में चिरकाल से ही विश्रान्ति पा चुके हैं, अतः जैसे सूर्य अन्धकार को काट डालता है, वैसे ही मेरे इस संशय को काट दीजिये ॥२५॥
203196 महाराज बड़ों के संसर्ग से भला किसको दुःख से छुटकारा नहीं होता? दुःख के स्वरूप को भली-भाँति जाननेवाले विज्ञ जन सन्देह को ही महान् दुःख कहते हैं॥२६॥
203197 जैसे सिंह के नख हाथी को उत्पीड़ित करते हैं, वैसे ही मेरे शत्रु, मित्र आदि के शरीरों के विषय में मेरे द्वारा किये गये निग्रह और अनुग्रह से जनित चिन्ताएँ मुझे अत्यन्त उत्पीड़ित कर रही हैं ॥२७॥
203198 हे भगवान्, इसलिए सूर्य की किरणों के समान मेरी बुद्धि में सर्वदा सम दृष्टि का उदय जैसे हो और विषमदृष्टि का उदय जैसे न हो, वैसा कृपापूर्वक कीजिये ॥२८॥
203199 माण्डव्य ने कहा : राजन, जैसे (धूप से) कुहरा नष्ट हो जाता है, वैसे ही वैराग्य, त्याग आदि स्वयत्न से तथा आत्मसाक्षात्कार होने तक निरन्तर अनुष्ठित श्रवण, मनन आदि आत्मा के अभिव्यंजक उपायों से यह मन की मृदुता यानी हर्ष, विषाद आदि कण्टकों से होनेवाली छेदन योग्यता विनष्ट हो जाती है ॥२९॥
203200 हे राजन्, जैसे शरत्-काल के आगमन मात्र से बड़े-बड़े मेघमण्डल विलीन हो जाते हैं, वैसे ही केवल अपनेपन का विचार करने से ही मन का भीतरी संताप शीघ्रातिशीघ्र विलीन हो जाता है|३०॥
203201 हे राजन्, अपने ही मन से भीतर विचार कीजिये कि जो अपने सम्बन्धी शत्रु, मित्र आदि, अपने शरीर में रहनेवाली इन्द्रियाँ तथा बुद्धि आदि वस्तुएँ है, वे तत्त्वतः कौन है एवं युक्ति से उनका प्रकार क्या है ? ॥३१॥
203202 मैं कौन हूँ ? कैसा हूँ ?,यह दिखाई देनेवाला जगत् क्या है? कैसे जन्म और मरण होते हैं ?, इसका भी अन्दर से विचार कीजिये,यों विचारने से आप महत्ता को (अविचार से भासनेवाली मिथ्या परिच्छिन्नता के निकल जाने के कारण अपरिच्छिन्नता को) अनायास प्राप्त हो जायेंगे॥३२॥
203203 जब तथोक्त विचार से अपने सत्स्वरूपभूत स्वभाव को आप जान जायेंगे, तब आपके निश्चल मानस को हर्ष, अमर्ष आदि अवस्थाएँ उत्तोलन नहीं कर पायेगी अर्थात् उन्नमन और आनमन के हेतु पदार्थों से तराजू की स्थिति जैसे अनियत (असंतुलित) हो जाती है, वैसे आपके अन्तःकरण की स्थिति अनियत नहीं होगी ॥३३॥
203204 जैसे तरंग अपने उत्तंग स्वरूप को छोड़ पूर्वसिद्ध जलस्वभाव होकर शान्त हो जाता है, वैसे ही चिन्ताज्वर से मुक्त हुआ आपका मन अपने संकल्प विकल्पात्मक स्वरूप को छोड़ पूर्वसिद्ध ब्रह्मस्वभाव हो कर शान्ति को, निर्विक्षेपता को प्राप्त हो
203205 जायेगा ॥३४॥
203206
203207 तब क्या मन की सत्ता ही विनष्ट हो जायेगी? नहीं, ऐसा कहते हैं।
203208 जैसे पहले मनु के बाद कलिकाल को प्राप्तकर अनेकविध पापों से आक्रान्त हुआ भूमण्डल फिर दूसरे मनु की गति में विद्यमान रहता हुआ ही पापों से छुटकारा पाता है, वैसे ही जीवन्मुक्त के व्यवहार में समर्थ होने से मन भी विद्यमान रहता हुआ ही पहले के अपने रूप को छोड़ देता है॥३५॥
203209
203210
203211 केवल दुःखनिवृत्ति ही तत्त्वज्ञान का फल नहीं है, किन्तु जिस साम्राज्य में ब्रह्मा आदि देवताओं के ऊपर भी अनुकंपा की जाती है, वैसा निरतिशयानन्द साम्राज्य भी फल है, ऐसा कहते हैं।
203212 जैसे लोक में प्रजाजन पालन करनेवाले सन्तुष्ट पिता की कृपा के पात्र होते हैं, वैसे ही वे विभव सम्पन्न ब्रह्मा आदि बड़े देवता भी विदित तत्त्व अतएव सन्तुष्ट आपकी कृपा के पात्र होंगे॥३६॥
203213
203214 जब आकाश आदि की भी महत्ता उसकी सत्ता के अधीन है, तब उसकी सर्वातिशायिनी (सभीसे बढ़ी चढ़ी) महत्ता में तो कहना ही क्या ? इस आशय से कहते हैं।
203215 हेराजन्, विवेक जनित ज्ञानरूपदीप से आत्मतत्त्व को जान लेने पर आप मेरू, समुद्र और आकाश को भी उत्तम अर्थ देनेवाली महत्तापायेंगे॥३७॥
203216 हे साधो, जैसे गाय के खुरमात्र जल में हाथी नहीं डूबता, वैसे ही महत्त्व प्राप्त कर लेने पर आपका अन्तःकरण संसारिक वृत्तियों में नहीं डूबेगा॥३८॥
203217 राजन्, जैसे शिथिल शरीरवाला मच्छर गाय के खुरमात्र जल में डूब जाता है, वैसे ही काम, कार्पण्यआदिदोषों से दूषित मन तुच्छ कार्य में भी मोह को प्राप्त हो जाता है ॥३९॥
203218 केवल दृश्य का अवलम्बन करनेवाली अन्तःकरण की वासनारूपी उक्त अपनी दीनता से कीड़े की भाँति आप कीचड़ में फँस रहे हैं।४०॥
203219
203220 तब किन किन विषयो में या कितने समय तक वैराग्य करना चाहिए? ऐसी शंका होने पर कहते हैं।
203221 हे महाबाहो, जब तक स्वयंज्योति परमात्मा का ही अवशेषरूप से अनुभव नहीं किया जाता जब तक समस्त प्रपंच का स्वयं परित्याग करना चाहिए ॥४१॥
203222 ___ अनेक तरह की श्रुतियों और शास्त्रों का पर्यालोचन करना चाहिए। अनेक तरह की श्रुतियों और शास्त्रों का पर्यालोचन भी तब तक करना चाहिए, जब तक कि आत्मा का अपरोक्ष साक्षात्कार न हो, ऐसा कहते हैं।
203223 जैसे जिस धातु में सुवर्ण का अस्तित्व है, उस धातु का तब तक शोधन किया जाता है, जब तक केवल सुवर्ण अवशिष्ट नहीं रह जाता, वैसे ही तब तक समस्त अध्यात्म आदि शास्त्र देखे (बिचारे) जाते हैं, जब तक कि केवल आत्मा प्राप्त नहीं हो जाता है॥४२॥
203224 सर्वात्मक बुद्धि से सर्वदा सभी प्रकारों से सब देशों में सभी दृश्यों का परित्याग कर पूर्णात्मा अपने आप से ही प्राप्त होता है। एकाध बार, किसी एक जगह, किसी प्रकार कुछ विषयों का परित्याग करनेमात्र से वह प्राप्त नहीं होता, यह तात्पर्य है ॥४३॥
203225
203226 कहे गये ही अर्थ को व्यतिरेक से भी दृढ़ करते हैं।
203227 जब तक सम्पूर्ण दृश्यों का परित्याग नहीं होता, तब तक आत्मा का लाभ नहीं होता यानी साक्षात्कार नहीं होता, क्योंकि सभी अवस्थाओं का परित्याग करने पर जो शेष रहता है, वही आत्मा कहा जाता है॥४४॥
203228 साधो, व्यवहार में भी जब तक विरोधी वस्तु को नहीं छोड़ते तब तक सामान्य गाय, धन आदि वस्तु भी जब प्राप्त नहीं की जा सकती, तब असाधारण आत्मा के लाभ की तो कथा ही क्या ? ॥४५॥
203229 राजन्, अन्यान्य सब कार्यों को छोड़कर जिस विषय की प्राप्ति के लिए आत्मा स्वयं सब प्रकार से प्रयत्न करता है, उसी को प्राप्त करता है, दूसरे को नहीं॥४६॥
203230 इससे आत्मा का साक्षात्कार करने के लिए सभी विषयों का परित्याग करना चाहिए सबका परित्याग करने पर जो कुछ (जिसे छोड़ नहीं सकते, ऐसा तत्त्व) दिखाई देगा, वही परम पद है॥४७॥
203231 मणियों में सूत की नाईं सम्पूर्ण कार्य और कारणों की परम्परारूप जगत् में अनुगत सद्रूप वस्तु में केवल अपनी कल्पना से अभिव्यक्त मिथ्याभूत
203232
203233
203234 सद् से भिन्न वस्तुओं का निःशेष परित्याग कर, अनन्तर अपने (मन के) स्वरूप का भी मूलअज्ञान का नाश होने से बाध-द्वारा प्रविलापन कर मन जिस सच्चिदानन्दैकमात्र वस्तु को प्राप्त होता है, वही पर ब्रह्म का स्वरूप है ॥४८॥
203235
203236 अट्ठावनवाँ सर्ग समाप्त
203237 उनसठवाँसर्ग एकान्त में बाह्य और आभ्यन्तर दृश्यों का परित्याग कर रहे

राजा सुरघु को विचार से स्वात्मलाभ हुआ, यह कथन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, पूर्वोक्त प्रकार से इस सुरघु राजा को उपदेश देकर भगवान् माण्डव्य अपने सुन्दर मुनियों के रहने योग्य देश की ओर चले गये ॥१॥
तत्त्वद्रष्टा उक्त मुनि के चले जाने पर उस राजा ने एकान्त और अनिन्दित स्थान में जाकर बुद्धि से विचार किया कि स्वयं मैं कौन हूँ ? ॥२॥

राजा पहले बाह्य दृश्यों में आत्मता और आत्मीयता का विचार से निरास करते हैं।
मैं न मेरु पर्वत हैं और न मेरा मेरू पर्वत है, मैं न जगत (ऊपर और नीचे के लोक) हूँ और न मेरा जगत् है, मैं न पर्वत हूँ और न मेरे पर्वत हैं, मैं न पृथ्वी हूँ और न मेरी पृथ्वी है। मेरा न तो यह किरातमण्डल है और न मैं ही किरातमण्डल हूँ, केवल अपने संकेत से यानी सब लोगों की संमति से पट्टाभिषेक आदि के द्वारा मैं राजा बनाया गया हूँ, यों अपनी कल्पना से ही मेरा केवल देश ही है। मैंने यह कल्पना छोड़ दी, मैं न देश हूँ और न मेरा यह देश है, अब नगर बचा, पर इस नगर के विषय में भी कल्पना त्याग से यही निश्चय निकलता है-ध्वजाओं और बागोंकी पंक्तियों से युक्त सेवक और उद्यानों से भरी, हाथियों, अश्वों और सामन्तों से युक्त नगरी न तो मैं हूँ और न तो नगरी मेरी है। मिथ्याभूत कल्पना से सम्बन्ध रखनेवाला तथा कल्पना का विनाश होने पर नष्ट हो जानेवाला यह भोग समुदाय तथा भार्या आदि कुटुम्ब परिवार मैं नहीं हूँ और न तो वह सब मेरा ही है॥३-७॥
एवं सेवकों, सेनाओं, वाहनों और अन्य नगरों से युक्त राज्य मैं नहीं हूँ और मेरा राज्य नहीं है, क्योंकि घुघची और कर्षापण के सम्बन्ध की नाईं यह सम्बन्ध अनादि अन्ध परम्परा के व्यवहार से केवल कल्पित है।॥८॥

केवल कल्पना के त्यागरूप उपाय से बाह्य विषयों के साथ अपने सम्बन्ध का निरास कर अब अचेतन होने के कारण देह, इन्द्रिय आदि के साथ भी आत्मा के सम्बन्ध का निरास करने के लिए आरम्भ करते हैं। ___ हाथ, पैर आदि अवयवों से युक्त केवल देह मैं हूँ, ऐसा हो सकता है अतः इस विषय में भी मैं अपने भीतर पूर्णरूप से शीघ्र विचार करता हूँ॥९॥
इस शरीर में विद्यमान मांस और अस्थिमैं नहीं हूँ, क्योंकि वे अचेतन हैं, मेरे सम्बन्ध को भी वे (माँस और अस्थि) प्राप्त नहीं कर सकते, क्योंकि जल में कमल की भाँति मैं असंग हूँ॥१०॥
मांस जड़ है, अतः मांस मैं नहीं हूँ, (रक्त जड़ है, अतः) वह भी मद्रूप होने में समर्थ नहीं है। हड्डियाँ भी जड़ हैं, अतः हड्डियाँ भी मैं नहीं हूँ और न किसी हालत में वे मांस आदि मेरे हैं|११॥
कर्मेन्द्रियाँ (हाथ, पैर, मुख, गुदा और उपस्थ) मैं नहीं हूँ और मेरी कर्मेन्द्रियाँ नहीं हैं। इस

देह में जो कुछ जड़ पदार्थ है वह मैं नहीं हूँ, क्योंकि मैं चेतन हूँ॥१२॥
भोग मैं नहीं हूँ और भोग मेरे नहीं है, मेरी ज्ञानेन्द्रियाँ नहीं हैं और जड़ एवं असत् स्वरूपवाली ज्ञानेन्द्रियाँ मैं नहीं हूँ ॥१३॥
संसाररूपी दोष का मूल कारण मन मैं नहीं हूँ, क्योंकि वह अचेतन है । अनन्तर अब दृष्टात्मक (जाने जाते हैं, इसलिए दृष्टात्मक) बुद्धि और अहंकार भी मैं नहीं हूँ और वे मेरे नहीं हैं क्योंकि अन्तःकरण की अवस्थारूप होने के कारण वे तो जड़ हैं ॥१४॥
जिसका स्वरूप अति चपल है, ऐसा शरीर से लेकर मन, बुद्धि, इन्द्रिय आदि तक जो स्थूल-सूक्ष्म भूतों का समूह है, वह भी मैं उक्त रीत से नहीं हूँ। अब जो कुछ बचा है उसे भी देखकर विचारता हूँ|१५॥
अब बाकी तो प्रमाता जीव है, वह विषयों के साथ जब प्रकाशता है, तब 'मैं इसे जानता हूँ' यों त्रिपुटी-साक्षात्कार से बोधित होनेवाला यह प्रमाता आत्माका तात्त्विक स्वरूप कैसे हो सकता है ? ॥१६॥
इसी युक्ति से साक्षिसंवेद्य प्रमिति और प्रमेयको छोड़ता हूँ, क्योंकि चेत्य नहीं हूँ, यह निश्चित है। (इतने विचार के अनन्तर अब) इस निश्चय पर आरूढ़ हुआ कि समस्त विकल्पों से शून्य, विशुद्ध साक्षीरूप शेष आत्मा मैं हूँ॥१७॥

'हार कहीं खो गया' इस भ्रम से यत्र तत्र खोज रहे पुरुष को अपने गले में ही उसे दिख जाने पर हार प्राप्ति जैसे आश्चर्यभूत होती है, वैसे ही उस साक्षी के केवल दर्शन से ही सुरघु को आत्मप्राप्ति
आश्चर्यभूत हुई, उसे दिखलाते हैं। __ अहो अत्यन्त आश्चर्य का विषय है अनादि काल से लेकर प्रयत्न कर रहा लब्धात्मा भी मैं आज ही परम पुरुषार्थस्वरूप फलका भाजन हुआ, (क्योंकि आज तक मैं अज्ञान में डूबा हुआ था) यह मैं तत्पदबोध से असीम आत्मरूप हूँ, इस परम आत्मा का कहीं पर अन्त नहीं है ॥१८॥

अपने अनुभव के साथ 'एष ब्रौष इन्द्रः' (यह ब्रह्मा है, यह इन्द्र है) इत्यादि श्रुतियों का संवाद देते हैं।
जैसे मोतियों में अनुस्यूत रूप से सूत अवस्थित रहता है, वैसे ही ब्रह्मा, इन्द्र यम, वायु और समस्त प्राणियों के समूह में यह निखिल ऐश्वर्यों से परिपूर्ण तत्पदबोध से आत्मा अनुस्यूतरूप से अवस्थित है ॥१९॥
उस प्रकार की यह चितिशक्ति समस्त मलों से परे है, विषयों के आमय से (बीमारी से) वर्जित है, समस्त दिशाओं के मण्डलों को परिपूर्ण यानी व्याप्त कर लेनेवाली है और अज्ञानियों के भय की हेतु होने से भयंकर आकार धारण करनेवाली है|२०॥
यह चितिशक्ति समस्त मानसिक वृत्तियों में निवास करती है, क्योंकि 'प्रतिबोधविदितं मतम्' यानी जब समस्त वृत्त्यात्मक बोधोंमें पड़े हुए चित्प्रतिबिम्बों के स्वरूप से ब्रह्म विदित होता है, तभी ब्रह्म ज्ञात होता है, यह श्रुति है) सूक्ष्म यानी इसका परिज्ञान करना साधारण खेल नहीं है, अत्यन्त कठिन है, उत्पत्ति और विनाश दोनों से रहित है, पाताल से लेकर ब्रह्मलोक पर्यन्त समस्त भुवनों के भीतर निवास करती है एवं समस्त शक्तियों की मंजुषा (पिटारी) है॥२१॥
यह चिति निरतिशयानन्दरूप सर्व सौन्दर्य से परिपूर्ण है , समस्त प्रकाश योग्य पदार्थों को प्रकाशित करनेवाली दीपिका है और सम्पूर्ण संसाररूपी मोतियों की मालाको गुहने के लिए विशाल सूत्र है ॥२२॥
यह चिति शक्ति सम्पूर्ण आकार और विकारों से युक्त है, समस्त विकारों से रहित है तथा सब भूतों के समूह की रूपता को प्राप्त हुई इस चितिशक्ति ने सदा सर्वभाव को प्राप्त किया है|२३॥
यही चिति शक्ति चौदह भुवनों के भेद से चौदह प्रकार के भूतों के संगों को उनके अन्दर

धारण करती है। अनुभवात्मक जगत् की यह कल्पना भी इस चितिशक्ति को छोड़कर दूसरा कुछ भी नहीं है |२४॥
सुख और दुःख की अवस्था का जो परिज्ञान होता है, वह तो केवल मिथ्या अवभास है
और नाना प्रकार के आकारों से अवभासमान जो आत्मा है, वह सब कुछ परा चिति ही है ॥२५। यही चिति समस्त जगत् में अनुगत मेरी आत्मा है, जो मेरी बुद्धि का साक्षी है, वह यही चिति है। वहाँ यह चितिशक्ति द्रष्टा और दृश्य के भेद से काल्पनिक शरीरवाली होकर 'मैं राजा हूँ' ऐसा भ्रम पैदा करती है यानी ज्ञानदशा के पहले उसी ने 'मैं राजा हूँ' यह भ्रम पैदा किया था, यह भाव है ॥२६॥
शरीररूपी रथ पर आरूढ़ हुआ मन इसी चितिशक्ति के प्रसाद से अनेक तरह के संसारों की लीलाओं में जाता है, दौड़-धूप करता है और नृत्य करता है ॥२७॥
वास्तव में ये मन, शरीर आदि वस्तुएँ कुछ भी नहीं हैं। तुच्छ मन आदि के नष्ट हो जाने पर भी इस आत्मा का कुछ बिगड़ने नहीं पाता ॥२८॥
चित्तरूपी नटों द्वारा बनाया गया जगज्जालरूपी यह नाटक इसी एक साक्षी रूपी बुद्धि से, जो कि दीपक की शिखा की नाईं है, देखा जाता है ॥२९॥
अत्यन्त दुःख की बात है कि निग्रह और अनुग्रह की स्थिति में मुझे देहविषयिणी चिन्ता व्यर्थ ही हुई, क्योंकि यहाँ परमार्थ में यह कुछ भी नहीं है |३०॥
अहो, अब तो मैं जाग गया हूँ, मेरा असद्विचार नष्ट हो गया, जो दृष्टव्य था, उसे समग्ररूप से मैंने देख लिया और यह जो प्राप्तव्य था, उसे प्राप्त कर लिया ॥३१॥
जगत् में जो यह सब कुछ दृश्य दिखाई देता है, वह चिन्निष्पन्दांश मात्रांश से चित् का निष्पन्द यानी माया से जीवभाव का विभ्रम, उसका अंश है पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मेन्द्रियाँ, पाँच प्राण, मन और बुद्धि इन सत्रह अवयवों से युक्त लिंग शरीर का भ्रम, इसकी मात्राएँ हैं -बाह्य और अन्तःकरण के अभेद विभ्रम, इनका अंश है - जाग्रत् और स्वप्न के दृश्यों का विभ्रम, निष्कर्ष यह निकला कि माया से होनेवाले चित् के जीवभ्रम के अंशभूत सत्रह अवयवोंवाले लिंग शरीर के मात्राभूत बाह्य और अन्तःकरण के अभेद विभ्रमों के अंश जाग्रत् और स्वप्नों के दृश्यों के विभ्रम से) भिन्न दूसरा स्थायी यानी त्रिकालाबाध्य कुछ भी नहीं है॥३२॥

पूर्वोक्त प्रणाली से जब जगत् मिथ्या सिद्ध हुआ, तब निग्रह और अनुग्रह तथा उनके हेतु हर्ष और अमर्ष भी निराश्रय, प्रकाररहित, विषयरहित और स्वरूप-रहित ही सिद्ध हुए, ऐसा कहते हैं। ___ लोक में वे निग्रह और अनुग्रह कहाँ है, किस तरह के हैं, किस मैं रहते हैं, उनका रूप क्या है, इसी तरह उनके हेतु हर्ष और अमर्ष की परम्परा भी कहाँ है अर्थात् सभी व्यर्थ यानी मिथ्या ही हैं॥३३॥

आत्ममोह के निकल जाने पर सुख और दुःख की प्राप्ति भी नहीं होती, ऐसा कहते हैं।

क्या सुख है ? और क्या दुःख है ? यानी काल्पनिक सुख और दुःख दोनों ही मिथ्या हैं । यह सब कुछ व्यापक परब्रह्म स्वरूप ही है। पहले मैं व्यर्थ ही मूढ़ बन कर बैठा था, अब भाग्यवश अपने वास्तव स्वरूप में अवस्थित हुआ हूँ॥३४॥

जिसका आनन्दैकरस पूर्वस्वभाव से अनुभव होता है, ऐसा ब्रह्मरूप आलोक में क्या शोक है, क्या मोह है, क्या प्रेक्षण है, क्या कार्य है, क्या अवस्थान है और क्या गमन है अर्थात् शोक आदि की तनिक भी संभावना नहीं है|३५॥

अलौकिक चमत्कार से परिपूर्ण यह चिदाकाश नाम की वस्तु सबका अतिक्रमण कर यानी सबसे परे अपना अस्तित्व रखती है। हे निरतिशयानन्दरूपी सौन्दर्य से परिपूर्ण, निःशेषतत्त्वरूप निर्गुण चिदाकाश, आपको मेरे बार-बार नमस्कार हैं,प्रबल सौभाग्य से मैं आपको देख सका हूँ॥३६॥

अहो, निश्चितरूप से मैं प्रबुद्ध हो चुका हूँ जो ज्ञातव्य था उसे भली

भाँति पूर्णरूप से मैंने जान लिया। सम्यक्-ज्ञान होने पर जिसका आविर्भाव होता है अथवा जो

- सम्यक्-ज्ञानरूपी अभ्युदय है, उस अनन्त आत्मरूपतत्त्व को नमस्कार है ॥३७॥

राग, द्वेष आदि दोषों के निकल जाने के कारण मेरी जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्तिरूपी तीनों अवस्थाएँ चली गई हैं । तथा निश्चल सुषुप्ति कला से उपाधियों के हट जाने के कारण मैं परब्रह्म के साथ एकता को प्राप्त हुआ हूँ, इसलिए मैं संसार भ्रम से रहित अतएव आकाश आदि अध्यारोपरूपी राग से शून्य प्रत्यक्-ब्रह्म में परम समता से (आत्यन्तिक अभेद से) निवास करता हूँ, अब कभी मैं फिर विषमता को प्राप्त नहीं होऊँगा, यह भाव है ॥३८॥

उनसठवाँ सर्ग समाप्त

साठवाँ सर्ग जीवन्मुक्त उस सुरघु के देह विनाशपर्यन्त असंगरूप से आचरण तथा

देह विनाश के बाद आकाश के समान अवस्थान का वर्णन॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, जैसे विश्वामित्र ने अपने तपोबल से ब्रह्मत्व प्राप्त किया था, वैसे ही उक्त प्रकार से हेमजट नामक भीलों के राजा सुरघु ने विवेक के अध्यवसाय से (निश्चयात्मक ज्ञान से) परमपद को प्राप्त किया|१॥

पुनः पुनः दिवस मालाओं का निर्माण करनेवाले भगवान् सूर्य की नाईं वह राजा बार-बार धर्म, अर्थआदि की प्राप्ति की हेतुभूत क्रियाओं का अनुष्ठान करता था, दैवात् उन क्रियात्मक चेष्टाओं से दुःख-पर्यवसित फलों के होने पर भी वह दुःखी नहीं होता था॥२॥

तभी से लेकर वह राजा चिन्ता ज्वर से मुक्त होकर अपने राजोचित निग्रह और अनुग्रहरूपी कार्यों में वैसे अटल बना रहता था, जैसे प्रबल प्रवाह के सामने नदी के मध्य में रहनेवाला पर्वत अटल बना रहता है॥३॥

हर्ष और विषाद रहित होकर प्रतिदिन अपने आय, व्यय आदि कार्यों को करते हुए उस उदार और गम्भीर आकृतिवाले राजा ने समुद्र की सुन्दरता चुरा ली यानी समुद्र की शोभा पर विजय पाई ॥४॥

जैसे प्रकाशमयी कम्पनशून्य अपनी शिखा से दीपक अत्यन्त शोभित होता है, वैसे ही वह राजा सुषुप्ति के समान निश्चल प्रकाश-मयी चित्तवृत्ति से अत्यन्त शोभित होता था। वह न निर्दयी था, न दयालु था, न द्वन्द्वों से युक्त था, न मत्सरवाला था, न बुद्धिमान् था, न बुद्धिरहित था, न अर्थी था और न अनर्थी था। भीतर शान्ति पहुँचानेवाली तथा निश्चलता के कारण अत्यन्त धीर समदर्शनात्मक वृत्ति से वह ऐसे शोभित होता था, जैसे परिपूर्ण समुद्र और चन्द्रमा शोभित होते हैं॥५-७॥

चूँकि यह सब जगत् केवल चित्तत्त्व की कलना ही है, यों निश्चय करने के कारण उसकी बुद्धि भौतिक सुख-दुःखात्मक विकारों से रहित अतएव परिपूर्णरूप से प्रकाशित हो रही थी, इसलिए प्रबुद्ध तथा चित् में लय को प्राप्त वह राजा शरीर से उल्लसित होते, चित्त से विकसित होते, पूर्णरूप से अवस्थित रहते, जाते, बैठते और सोते सदा सर्वदा पर ब्रह्म की समाधि में ही स्थित रहता था ॥८,९॥

कमल की भाँति जिसके नेत्र थे और जिसके शरीर में तनिक भी वार्धक्यादि का विकार प्राप्त नहीं हुआ था, ऐसा वह सुरघुराजा आसक्तिरहित राज्य करते हुए सैकड़ों वर्ष पर्यन्त इस भूमण्डल में विद्यमान रहा॥१०|उसके बाद जैसे बरफ का कण गर्मी से शोषित होकर स्वकीय मूर्तस्वरूपका अपने आप परित्याग कर देता है, वैसे ही उस राजाने इस

देह नामधारी पंचात्मक अवयव-संनिवेश का अपने आप ही परित्याग कर दिया।।११॥

जैसे नदियों का जल दो किनारों से पार होते ही पानी परिच्छिन्नता का परित्याग कर परिपूर्ण यानी परिच्छिन्नता से रहित असीम समुद्र में प्रविष्ट हो जाता है, वैसे ही वह राजा ब्रह्म साक्षात्कारात्मक वृत्ति की सामर्थ्य से (जन्म आदि के प्रतिबीजभूत अविद्यारूपी आवरण का तिरोधान हो जाने के कारण) समस्त हिरण्यागर्भादि कारणों के नियन्ता तथा सृष्टि और प्रलय के हेतुपरब्रह्म परमात्मा में प्रविष्ट हो गया ॥१२॥

उस परम पद में प्रवेश कर सुरघु किस प्रकार का हुआ, इसे कहते हैं। _जैसे घटाकाश घट के फूट जाने पर महाकाश के साथ एकीभूत हो जाता है वैसे ही यह महात्मा सुरघु जिसने कि ब्रह्मसाक्षात्कारात्मक प्रज्ञा से विमल आनन्दैकरस तथा स्वप्रकाशात्मक तेजको स्वात्मरूप से प्राप्त कर लिया था और जन्म आदि विकारों से रहित अवस्था को प्राप्त कर लेने के कारण जिसके समस्त शोक शान्त हो चुके थे-पूर्णरूप से पर स्वरूप ही हो गया यानी परमात्मा के साथ एकीभूत हो गया। यही इसका निर्वाण था, यह भाव है॥१३॥

साठवाँ सर्ग समाप्त

इकसठवाँ सर्ग अद्वितीय पर ब्रह्म में स्वाभाविक चित्तैकाग्रयात्मक समाधि के

स्वरूप के ज्ञान के लिए सुरघु और परिघ के संवाद का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : कमल के समान नेत्रोंवाले हे राघव, राजा सुरघु के समान आप भी हर्ष, शोक आदि के निमित्त पापों का तत्त्वज्ञान से समूल उच्छेद होने पर द्वन्द्वरहित परम पद को प्राप्त कीजिये और उत्तम मोक्षरूपी विभूति के लिए शोक का परित्याग कर दीजिये ॥१॥

जैसे घोर अन्धकार में बैठा हुआ बालक प्रकाश को प्राप्त कर खिन्न नहीं होता, वैसे ही गाढ़ अज्ञानरूपी अन्धकार में डूबा हुआ मन इस बोधात्मक दृष्टि का अवलम्बन लेकर प्रकाश को प्राप्त कर सन्तप्त नहीं होता ॥२॥

__जैसे कुएँ में गिर रहे प्राणी को मजबूत तृणसमुदाय के अवलम्बन से विश्रान्ति-सुख मिलता है, वैसे ही मोहरूपी गहरे कुएँ में गिर रहे मन को सुरघु के प्रकरण में दर्शाई गई विवेकावस्था से विश्रान्ति सुख मिलता है॥३॥

हे श्रीरामजी, आपने समस्त भूमण्डल को सुशोभित किया है। अब आप इस परम पवित्र दृष्टि को बार-बार परिशीलन के द्वारा अत्यन्त दृढ़ बनाइये, दूसरों को उसका उपदेश भी दीजिये और सदा सर्वदा एक ब्रह्म की समाधि में ही तत्पर हो जाइये ॥४॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिश्रेष्ठ, जैसे वायु के द्वारा हिलाया गया मोर का पंख अत्यन्त चपल होता है, वैसे ही यह मन अति चपल है, अतः भला बतलाइये कि यह अति चंचल मन किस तरह और किस रूप से एक वस्तु में स्थिर रह सकता है? ॥५॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, जिस समय सुरघु आत्मसाक्षात्कार कर लेने के अनन्तर प्रबुद्ध हो चुके थे, उसी समय उसी तत्त्वज्ञ सुरघु राजा और राजर्षि पर्णाद का (इसीका परिघ' यह दूसरा भी नाम है) परस्पर इस विषय में अत्यन्त अद्भुत संवाद हुआ था, इसका आप श्रवण कीजिये॥६|हे रामजी, उन दोनों ने अपने अपने मन को, जो बोध को प्राप्त हुआ था, एक समाधान में ही लगा रक्खा था, मैं यह

उनका परस्पर का सुन्दर संवाद आपसे कहता हूँ ॥७॥

रथ के अक्ष-दण्ड की (धुरे की) नाईं आधारभूत अथवा रथ में परिघ नामक शस्त्र शत्रुदल के शूर-वीरों का विदलन करने में जैसे अत्यन्त विख्यात है, वैसा अत्यन्त विख्यात पारसीक देश का एक राजा हुआ। वह बड़े-बड़े शूरवीर शत्रुओं का विनाश कर देता था। उसका नाम था-परिघ॥८॥

हे रघुनंदन, जैसे नन्दनवन में रहनेवाले कामदेव का वसन्त मित्र है, वैसे राजा परिघ सुरघु का परम मित्र था। किसी समय जैसे प्रलयकाल के प्राप्त होने पर संसार में बड़ी भारी अनावृष्टि होती है, वैसे ही इस राजा के राष्ट्र में बड़ी भारी अनावृष्टि (वर्षा का अभाव) हुई।

उसमें कारण राजा का दोष नहीं था, किन्तु कारण था - प्रजाओं का पापरूपी दोष। जंगल में प्रज्वलित अग्नि में जैसे प्राणियों की पंक्ति-की-पंक्तियाँ नष्ट भ्रष्ट हो जाती हैं, वैसे ही अनावृष्टि से वहाँ की बहुत सी जनता क्षुधा से गतप्राण होकर नष्ट भ्रष्ट हो गई। प्रजा का कष्ट देखकर राजा परिघ अपार विषाद से ग्रस्त हुआ । जैसे बटोही जले गाँव को छोड़ देता है, वैसे ही उसने अत्यन्त शीघ्रतापूर्वक अपना सारा राज्य छोड़ दिया। प्रजा जनों को विनाश से बचाने के लिए उसने अनेक उपाय किये, उन्हें कुछ भी लाभ नहीं हुआ, अतः अपने राज्यसे विरक्त होकर मृगचर्मधारी बड़े बड़े मुनियों की नाईं अरण्य में तप करने के लिए चला गया। जिसे नागरिक नहीं जानते थे, ऐसे किसी दूर अरण्य में विरक्तात्मा होकर ऐसे रहने लगा जैसे दूसरे परलोक में रहता हो॥९-१४॥

जिसकी बुद्धि शान्त हो चुकी थी तथा जिसने अपना दमन किया था, ऐसा पर्वत के गुहा मन्दिर में तपश्चर्या कर रहा वह राजा परिघ वहाँ स्वयं शुष्क और जीर्ण-शीर्ण पत्तों का भक्षण करता था। (यहाँ 'कन्दरमन्दिरे इस शब्द से उसकी अत्यन्त विरक्ति सूचित होती है, क्योंकि उसने पर्णकुटी का भी परित्याग कर केवल पर्वत की गुफा का आश्रय लिया था)|१५॥

बहुत काल तक उसने अग्नि की नाईं केवल सुखे पत्तों का ही भक्षण किया, इसलिए बड़े-बड़े तपस्वियों के बीज में इसने अपना पर्णाद' नाम प्राप्त किया॥१६॥

तभी से लेकर जम्बूद्वीप में पर्णाद नाम का यह उत्तम राजर्षि मुनियों के मण्डल में अत्यन्त विख्यात हुआ|१७॥

तदनन्तर एक हजार वर्ष की दारूण तपश्चर्या से अभ्यासवश अन्तःकरण की परमशुद्धि तथा ईश्वर के अनुग्रह से जनित आत्मज्ञान उसने प्राप्त किया । वह द्वन्द्वों से परे हो गया था, उसकी समस्त विषयाभिलाषाएँ निकल चुकी थी,उसका अन्तःकरण प्रसन्न था,उसका विषयराग हट गया था, वह आक्षेपों से वर्जित था तथा जीवन्मुक्त एवं प्रबुद्ध-मतिथा।।१८,१९॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे हंसों के साथ भ्रमर कमलिनी में विहार करते हैं वैसे ही यहाँ जिर्ण पर्णाद अपनी इच्छा के अनुसार किसी भी समय सिद्ध (तत्त्वज्ञान पा चुकनेवाले) तथा साध्य (तत्त्वज्ञान की इच्छावाले) मुनिवरों से परिवृत होकर इस त्रिलोकीरूपी मठिका में विहार करता था|२०॥

किसी समय यत्र-तत्र विचर रहे राजर्षि पर्णाद उस स्वर्णजट नामक, देश के अधिपति राजा सुरघु के सदन में (निवास स्थान में) प्राप्त हुआ जो कि रत्नों से विनिर्मित तथा सुमेरूपर्वत के दूसरे शिखर के समान ऊँचा था ॥२१॥

पहले से ही वे मित्र थे, वहाँ उन्होंने परस्पर एक दूसरे का पूजन किया। वे पूर्ण थे, दोनों ही ज्ञातव्य तत्त्व जान चुके थे संसार से परे यानी जीवन्मुक्त हो गये थे। अनन्तर उन दोनों ने एक दूसरे से यह कहा : अहो, निश्चित मेरे कल्याणमय पावन सत्कर्मों का यह फल है, जो कि मैंने आपको पाया। एक दूसरे का शरीर से आलिंगन कर परस्पर आनन्दित आकृतिवाले वे दोनों एक पर्वत के ऊपर चन्द्र और सूर्य की नाईं एक आसन पर बैठे॥२२-२४॥

__ परिघ ने कहा : हे सुरघो, आपके दर्शन से मेरा चित्त अत्यन्त आनन्द को प्राप्त हुआ और चन्द्रबिम्ब में गोता लगानेवाले मन की नाईं मेरा मन अत्यन्त शीतलता को प्राप्त हुआ । चितिशक्ति की प्रधानता होने पर आनन्द का आविर्भाव होता है मनन शक्ति की प्रधानता होने पर सन्ताप शान्त हो जाता है॥२५| तालाब के किनारे पर अवस्थित छिन्न आशावाले वृक्ष के समान सहज आनन्द का समर्पण करनेवाला स्वाभाविक प्रेमवियोगावस्था में सैकड़ों शाखा-प्रशाखाओं को प्राप्त होता है|२६॥

साधो, विश्वास गर्भित उन पहले की सुखदुःख की कथाओं, लीलाओं तथा व्यापारों का बार-बार स्मरण कर मैं आनन्द से परिपूर्ण हो जाता हूँ॥२७॥

राजन्, जैसे आपने महामुनि माण्डव्य के प्रकाश से परम तत्त्व जाना वैसे ही मैंने तप से आराधित परमात्मा के प्रसाद से यह ज्ञान पाया है|२८॥

महाराज, क्या आप समस्त दुःखों से छुटकारा पा चुके हैं ? और जैसे कोई भूमण्डल का स्वामी उत्तरोत्तर पर्वतों का अतिक्रमण कर मेरु के ऊपर विश्रान्ति करे, वैसे ही क्या आप परम कारणरूप (विवर्तापादानत्व से उपलक्षित) परब्रह्म में उत्तरोत्तर भूमिकाओं के परिपाक से विश्रान्ति कर चुके हैं ? ॥२९॥

हे परमकल्याण, जैसे शरत्-काल में तालाब के जल में धूल आदि का आवरण न होने के कारण उसमें प्रसन्नता (स्वच्छता) उत्पन्न होती है, वैसे ही क्या आपके चित्त में आत्मारामता के कारण प्रसन्नता, रजोगुण और तमोगुण अनावरणरूपता उत्पन्न होती है ? ॥३०॥

हे सौभाग्यसम्पन्न राजन्, सुप्रसन्न एवं गंभीर समदृष्टि से क्या आप समस्त जनों के हित के साधन अवश्य कर्तव्य कर्मो को करते हैं? ॥३१॥

राजन्, शारीरिक और मानसिक पीड़ाओं से रहित,धीर तथा धन-धान्यों से सम्पन्न जनता समस्त चिन्ताओं से निर्मुक्त होकर क्या आपके देश में निवास करती है ? ॥३२॥

महाराज, उत्कृष्ट सस्यआदि फलों से सम्पन्न, विविधफलों से विनम्र कल्पलता की नाईं पृथिवी क्या आपकी प्रजाओं का समय समय पर तत् तत् ईच्छित फलों की पूर्तियों द्वारा सदा सर्वदा पोषण करती है ? ॥३३॥

राजन्, चन्द्रमा की अनेक किरणों की नाईं समस्त दिशाओं में तुषार के समूह के सदृश आपका क्या पवित्र यश फैला है ? ॥३४॥

महात्मन्, जैसे तालाब का जल अपने अन्दर रहने वाली कमल के नाल की भूमि को भर देता है, वैसे ही क्या आपने-अपने प्रशस्त गुण-गणों से दिशाएँ भर दी हैं ? ॥३५॥

क्या धान की क्यारियों के कोने में अवस्थित अतिप्रसन्न कुमारियाँ प्रत्येक गाँव में आपके आनन्दवर्धक यशोगान कर रहीं हैं ? धान्य, धन, विभव, सेवक, स्त्रीजन, पुत्र, परिवार और नगरादि सर्वत्र स्थानों में कुशल तो है न? ॥३६,३७॥

शारीरिक और मानसिक पीड़ाओं से रहित यह आपकी देहरूपी लता ऐहिक फल के साधनरूप से विहित का शरीरी आदि और पारलौकिक फल के साधन रूप से विहित ज्योतिष्टोम आदि क्रियाओं से होनेवाली पुण्यरूपी जो फल है, उनको करती तो हैं न? ॥३८॥

हे जितेन्द्रिय, ऊपर-ऊपर से रमणीय दिखाई देनेवाले, पर असलियत में आत्मतत्त्व में भारी प्रतिबन्धक होने के कारण महान् वैरी इन विषयरूपी सर्पो में आपका अन्तःकरण वैराग्य धारण करता तो है न? ॥३९॥

अहो, अपने दोनों को एक दूसरे से अलग हुए बहुत काल व्यतीत हुआ, परन्तु वसन्त ऋतु और पर्वततट की नाईं समय प्राप्त होने पर फिर मिल गये॥४०॥

प्रियवर, इस जगदीतल में इष्ट और अनिष्ट जनों के संयोग एवं वियोग से होने वाली वे सुख और दुःख की अवस्थाएँ हैं ही नहीं, जो देहधारी प्राणियों के द्वारा अनुभूत न होती हैं ॥४१॥

इसी तरह हम लोग इन अत्यंत दीर्घकालिक सुख और दुःख की अवस्थाओं में चिरकाल तक

वियोगी थे, परन्तु फिर भी इस समय हम लोग एक दूसरे से मिल गये हैं, क्योंकि प्राणियों के कर्मों के
अनुसार होनेवाली भगवदिच्छा का विलास अद्‌भुत है यानी कुछ और ही है ॥४२॥

परिध द्वारा कहे गये अर्थ का अनुमोदन करते हुए सुरघु उसी अर्थ को कहते हैं।

सुरघु ने कहा : भगवन्, भगवान् की इच्छारूपी इस नियति की सर्पगति के समान गम्भीर और विस्मयकारक गति को कौन जान सकता है ? अर्थात् कोई नहीं जान सकता ॥४३॥

प्रियवर, विधि ने इस प्रकार आप और हमलोग दोनों को देशतः अत्यन्त दूर तथा कालतः भी अधिक समय तक अलग रखकर आज फिर संघटित किया है। अहो, भला बतलाइये विधि के लिए क्या असाध्य है ? ॥४४॥

महात्मन्, आज तो हम लोग अत्यन्त सुखी होकर अवस्थित हैं, आपके आगमनरूपी पुण्यों से हम अत्यन्त पवित्र हो गये हैं। महानुभाव देखिये आपके आगमन से क्षीण पाप हुए हम लोगों के पुण्यरूपी वृक्षों ने वह चित्त- समाधानरूपी फल दिया जिससे कि हम लोग सम्पूर्ण व्याकुलताओं से विमुक्त होकर कृतकृत्य हो गये ॥४५,४६॥

राजर्षि, नगर में अवस्थित हम लोगों की सम्पूर्ण सम्पत्तियाँ आज आपके शुभागमन से चारों ओर फलोन्मुखता को प्राप्त हो गई।४७॥

हे महानुभाव, आपके पुण्य वचन और दर्शन चारों ओर से मानों अमृतों की मधुर राशि बरसा रहे हैं, क्योंकि सज्जन पुरुषों का समागम मोक्षसुख की प्राप्ति सदृश होता है॥४८॥

इकसठवाँ सर्ग समाप्त

बासठवाँसर्ग अज्ञानरूपी आवरण के हट जाने पर नित्यचित्-स्फुरण की अवस्था से
विद्वानों की सदा सर्वदा अद्वितीय ब्रह्म में ही समाधि होती है, यह वर्णन। __ महर्षि श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, तदनन्तर चिरकाल तक करीब करीब उस तरह की प्राचीन प्रेम से ओतप्रोत विश्वासपूर्ण कथालापों से सुरघु के सुन्दर सदन में विश्रान्ति लेकर राजा

परिघ, जिसका
शस्त्रविशेष का नाम के सदृश नाम है, कहने लगे ॥१॥
__ क्या यह राजा सुरघु मेरे पूछने पर व्यवहार और समाधि दोनों दशाओं में तत्त्व में तत्त्ववित् पुरुष के सुख का उत्कर्ष और अपकर्षरूप तारतम्य कहेगा या नहीं, इसकी परीक्षा करने के लिए पहले अपने अनुभव का उद्‌घाटन करते हैं।
परिघ ने कहा : राजन्, इस संसाररूपी जाल में रह कर जो जो कर्म किये जाते हैं, वे समाहित चित्तवाले ज्ञानी के लिए तो सुखकारक हैं, पर उससे भिन्न अज्ञानी के लिए सुखकारक नहीं हैं ॥२॥

इस तरह अपने अनुभव का प्रकाशन कर वह युक्त है या अयुक्त इस विषय में दूसरे के अनुभव की जिज्ञासा कर रहे राजा परिघ मानों समाधि में ही अधिक विश्रान्ति है, यों दिखलाते हुए प्रश्न करते हैं।
हे राजन्, समग्र संकल्पों से शून्य, विश्रान्ति के सबसे उत्तम स्थानरूप, विक्षेपात्मक दुःखो के उपशम में परम साधन तथा सांसारिक सुखों की अपेक्षा अधिक प्रशस्त समाधि का क्या आप अनुष्ठान करते हैं ? ॥३॥

जबकि आपका यह अनुभव है। समाहित चित्तवाले पुरुष के सभी कर्म सुख के लिए हैं और आपके

इस अनुभव के साथ मेरा भी अनुभव संवाद रखता ही है, तब समाधि में अधिक विश्रान्ति का प्रदर्शन तथा व्यवहार और समाधि का भेद मानकर किया गया प्रश्न दोनों आपके अयुक्त ही हैं, इस आशय से तत्त्वज्ञ राजा सुरघु : 'संकल्परहित विक्षेपात्मक दुःखों का परम उपशम और सांसारिक सुखों की अपेक्षा अधिक श्रेष्ठ, इस अंश का आत्मरूपता में भी संभव होने के कारण तन्मात्र का स्वीकार करते हुए विश्रान्ति स्थान समाधि का अनुष्ठान करते हैं ?' यह प्रश्नांश असंभव है क्योंकि अविश्राम के हेतु मन
का तो बाध हो ही चूका है यों मानकर आक्षेप करते हैं। ___ सुरघु ने कहा : भगवान, युक्त होने के कारण आप मुझसे यही कहिये कि सम्पूर्ण संकल्पोंसे रहित निरतिशय उपशमरूप (आत्मा) सांसारिक सुखों की अपेक्षा प्रशस्त है, परन्तु यह आप मुझसे क्यों कहते हैं कि समाधि का अनुष्ठान करना चाहये ॥४॥
महात्मन्, जो तत्त्वज्ञ पुरुष है, वह चाहे चुप-चाप ही सदा व्यवहार करे चाहे अव्यवहार करे, तो भी उसका समाहित चित्तता को छोड़ कर
और क्या स्वरूप हो सकता है ? क्योंकि अनावृत-स्वभाव होने के कारण कभी भी असमाहित चित्तवाला नहीं हो सकता ॥५॥

यदि आत्मस्वरूप में अटल अवस्थित रहना ही समाधि है, यह आपका मत है, तो वह सदा है ही, फिर कुछ भी करने को बाकी नहीं रहता, ऐसा कहते हैं।
जिनका चित्त प्रबुद्ध हो गया है, ऐसे तत्त्वज्ञ मुनि सदासर्वदा जगत् के व्यवहार को करते हुए भी आत्मरूप अद्वितीय चित्त में परमनिष्ठा वाले होने के कारण सदा समाधि सम्पन्न ही है ॥६॥

यदि आप मुझे अज्ञानी मानते हैं, तो भी समाधि का उपदेश अयुक्त है ऐसा कहते हैं। जिसका अन्तःकरण परमशान्तिरूपी विशुद्धता को प्राप्त नहीं हुआ है, ऐसा पुरुष चाहे पद्मासन लगावे चाहे परब्रह्म को हाथ जोड़े तो भी उसको किसी भी उपाय से किसी तरह की समाधि नहीं लग सकती, क्योंकि जहाँ चित्त का लगाना है उसको वह जानता ही नहीं, यह भाव है|७॥
भगवन्, चुपचाप बैठे रहना समाधि नहीं कहलाता, किन्तु समस्त आशारूप तृणों के लिए अग्निरूप जो आत्मतत्त्व का अपरोक्ष साक्षात्कार है, वही समाधि कहलाता है, क्योंकि 'सम्यक् आधानम्समाधिः सम्यक् यानी समस्त ईच्छित विषयों का समूल बाध से पारमार्थिक स्वरूप में चित्त का जो आधान अवस्थान है, वह समाधि है यों समाधि शब्द की व्युत्पत्ति है यह भाव है ।।८॥

महात्मन्, मनीषी लोग समाधि शब्द का एकाग्र, सदासर्वदा, तृप्त, सत्य अर्थ का ग्रहणकरने वाली परा प्रज्ञा ही (अबाधित आत्मा का अपरोक्ष साक्षात्कारात्मक विज्ञान) अर्थ कहते हैं ॥९॥

उसीका फलतः वर्णन करते हैं।
क्षोभ से रहित, अहंकार से शून्य, सुख-दुःख आदि द्वन्द्रों में न गिरनेवाली और सुमेरु से भी अधिक स्थिर आकारवाली प्रज्ञा समाधि शब्द से कही गई है|१०॥
चिन्ता से वर्जित, अभीष्ट पदार्थ को प्राप्त हेय और उपादेय से रहित तथा परिपूर्ण जो मानसिक वृत्ति है, वह समाधि शब्द से कही गई है ॥११॥
___ वैसी समाधि तो मुझको पहले से ही सिद्ध है, उसके अनुष्ठान की आवश्यकता नहीं है, इस आशय से कहते हैं।

जिस समय से लेकर मन का तत्त्वज्ञान के साथ अत्यन्त (सर्वदा के लिए) सम्बंध हो जाता है, उस समय से लेकर महात्मा विद्वान् की समाधि लगातार बनी ही रहती है, कदापि विच्छिन्न नहीं होती ॥१२॥
जैसे क्रीड़ा कर रहे बालक के हाथ से दूर खींचा गया कमल का तन्तु टूट जाता है, वैसे प्रबुद्ध अन्तःकरणवाले ज्ञानी की समाधि लगकर पुनः टूट नहीं जाती, यहाँ व्यतिरेकी दृष्टान्त है|१३॥

यदि शंका हो कि तत्त्ववेत्ता को भी ब्रह्माकारवृत्ति का विच्छेद होने पर व्युत्थानावस्था में समाधि का भंग हो जायेगा, तो इस पर कहते हैं। ___जैसे सूर्य सारे दिन प्रकाश से विराम नहीं करता, अपितु प्रकाशपूर्ण ही रहता है, वैसे ही तत्त्वज्ञानी की प्रज्ञा जीवनपर्यन्त यानी विदेह मुक्ति पर्यन्त तत्त्व के अवलोक से विराम नहीं करती, अपितु दृढ़ संस्कार के कारण सदा सर्वदा अनुवर्तन करती ही रहती है ॥१४॥
___ आत्मस्वरूप को आवृत करनेवाले अज्ञान का एक बार उदित हुईब्रह्माकार वृत्ति से समूल नाश हो जाता है तो फिर वह आवरण करने की शक्ति ही नहीं रखता, इसलिए तत्त्ववेत्ता को स्वरूपावरणरूप समाधि भंग का प्रसंग ही नहीं है इस आशय से कहते हैं। __ जैसे नदी निरन्तर जल के प्रवाह से क्षणमात्र भी रुक नहीं सकती, वैसे तत्त्ववित् की आत्मतत्त्वसाक्षात्कारात्मक दृष्टि स्वरूपज्ञान से क्षणमात्र भी रुक नहीं सकती यानी तत्त्वज्ञ का साक्षात्कारात्मक बोध किसी आवरण से आवृत नहीं होता॥१५॥

अथवा परम प्रेम का भाजन होने से एक बार भी प्राप्त हुए तत्त्वज्ञान का विस्मरण नहीं होता, इस आशय से कहते हैं। __ जैसे काल अपनी कलाओं की गति का कभी भी विस्मरण नहीं करता, वैसे ही तत्त्ववित् पुरुष की बुद्धि अपने आत्मस्वरूप का कभी भी विस्मरण नहीं करती। जैसे सर्वत्र सदा-गतिस्वभाव वायु अपनी गतिका विस्मरण नहीं करता, वैसे ही तत्त्ववित् ज्ञानी की प्रज्ञा निश्चय करने योग्य चितिमात्र का कभी विस्मरण नहीं करती॥१६,१७॥

जिसका आवरण विनष्ट हो चुका है, ऐसा आत्मा स्वाकारवृत्तियों को लगातार उत्पन्न करता ही स्थित रहता है, इस आशय से कहते हैं।
जैसे काल के मूर्तिरूप सूर्य आदि अपनी गति को बटोरते हुए (निरन्तर गति सम्पन्न होते हुए) ही सदा स्थित रहते है, वैसे ही विषयों से विनिर्मुक्त (अनावृत) चैतन्य स्फूर्ति भी अपनी गतियों को यानी स्वाकार वृत्तियों को बटोरती हुई (निरन्तर आत्माकार-वृत्तियों से सम्पन्न होती हुई) ही रहती है ॥१८॥

अथवा तत्त्वज्ञ के जीवनकाल का आत्मावबोध असाधारण धर्म है, अतः उससे तत्त्वज्ञ का कभी भी वियोग नहीं होता, इस आशय से कहते हैं।
जैसे घट आदि पदार्थ सत्ता से (अस्तित्व से) विहीन होकर कभी भी उपलब्ध नहीं होते, ऐसे ही तत्त्वज्ञानी का समय आत्मज्ञान से विहीन होकर कभी भी उपलब्ध नहीं होता ॥१९॥

__ अथवा जैसे अग्नि का उष्णत्व स्वभाव है, वैसे ही तत्त्वज्ञ का आत्मबोध स्वभाव है, इसलिए तत्त्वज्ञ का आत्मबोध से विच्छेद नहीं होता, इस आशय से कहते हैं।

जैसे संसार में उष्णत्व आदि स्वाभाविक गुणों से युक्त अग्नि आदि गुणवान् पदार्थ कभी भी उक्त

उपशम प्रकरण गुणों से विहीन नहीं रहते, वैसे ही आत्मा की पहचानकर चुकनेवाला आत्मवान् ज्ञानी कभी भी आत्मज्ञान से विहीन नहीं होता |२०॥
मैं सदा-सर्वदा ही आत्मज्ञान से सम्पन्न हूँ, सदा-सर्वदा ही निर्मल स्वभाव हूँ, सदा-सर्वदा ही शान्तात्मा हूँ और सदा-सर्वदा ही समाधियुक्त हूँ। मेरा समाधि से विच्छेद किससे और कैसे हो सकता है ? क्योंकि मेरी समाधि आत्मस्वरूप से भिन्न नहीं है, अतः उसका अस्तित्व सदा सर्वदा बना हुआ ही है ॥२१,२२॥

यदि आप यह मानते हैं कि मन है, तो वह सदा सर्वदा समाहित ही है और यदि यह मानते हैं कि मन नहीं है, तो समाधि भी है ही नहीं क्योंकि विक्षेप का हेतु ही नहीं रहा, इस आशय से सुरघु उपसंहार करते हैं। ___ इसलिए यदि मेरा मन है तो वह किसी भी समय समाधि से वर्जित नहीं और यदि नहीं है, तो मन किसी भी समय समाधि से युक्त नहीं है, अर्थात् समाधि करने की आवश्यकता ही नहीं रहती, क्योंकि विक्षेपकारण के न रहने से अद्वितीय आत्मतत्त्व की एकरूपता का ही सदा सर्वदा संभव है|२३॥
चूंकि यह जो कुछ दिखलाई पड़ता है, वह सभी कुछ सदा सब प्रकार सर्वव्यापक आत्मस्वरूपही है, इसलिए यह समाधि क्या होगी और असमाधि भी क्या कही जायेगी ? अर्थात् उन दोनों के स्वरूप के विषय में कुछ भी नहीं कहा जा सकता ॥२४॥
उत्तम महात्मन्, जिनकी बुद्धि से भेद का विघटन हो गया है यानी जिनकी बुद्धि में तनिक भी भेद के लिए स्थान नहीं है अतएव जो कार्यों के परिणामों में यानी सुख-दुःख आदि विकारों से होनेवाली भेद-भावनाओं से विनिर्मुक्त हो चुके हैं ऐसे बड़े-बड़े तत्त्ववित् सदा सर्वदा एक ही स्वरूप से समदृष्टि होकर स्थित रहते हैं, इसलिए समाहित और असमाहित के भेद को मानकर प्रवृत्त हुआ आपका वह वाणी का प्रपंच किस अर्थ का बोधक होगा? किसी अर्थ का नहीं अर्थात् आपकी वाणी का विलास मिथ्या ही है, यह भाव है ॥२५॥

बासठवाँ सर्ग समाप्त
तिरसठवाँ सर्ग राजा परिघ के द्वारा परीक्षण के अनन्तर जिसकी स्तुति की गई है,
ऐसे तत्त्ववित् सुरघु का अपनी सजग स्थिति का सविस्तार वर्णन। परिघ ने कहा : राजन्, आप निश्चितरूप से तत्त्व को जान चुके हैं और उस उत्तम परम पद की प्राप्ति भी कर चुके हैं, अत्यन्त शीतल अन्तःकरण से युक्त होने के कारण आप ऐसे सुशोभित (प्रकाशित) हो रहे हैं, जैसे कि शीतलात्मा परिपूर्ण चन्द्रमा॥१॥
हे महाराज, स्नेह के कारण अत्यन्त मधुर, सुशीतल, आनन्दरूपी पुष्परस से परिपूर्ण, उत्तम श्री से सम्पन्न आप कमल के समान अत्यन्त भले लगते हैं।।२॥
जैसे तट के झंझावात के झकोरों से निर्मुक्त तथा निर्मलत्व आदि गुणों से युक्त विस्तृत समुद्र सुशोभित होता है, वैसे ही निर्मल अतएव विस्पष्टरूप से दिखाई देनेवाले आशय से, अन्तःकरण से (समुद्र-पक्ष में अन्तःप्रदेश से) युक्त, गम्भीर, पूर्ण, व्यापक स्वरूप तथा संसाररूपी वायु के झकोरों से निर्मुक्त आप सुशोभित हो रहे हैं ॥३॥
हे तत्त्वज्ञ, स्वच्छ, आनन्द से परिपूर्ण, अहंकाररूपी काले बादलों से शून्य, विस्पष्ट, विस्तीर्ण और अति गम्भीर होने के कारण आप ऐसे शोभते हैं, जैसे शरत् काल का

आकाश ॥४॥
हे राजन्, आप सभी इष्ट और अनिष्ट विषयों में एक-से दिखाई देते हैं, सभी विषयों में आप सन्तुष्ट रहते हैं, सभी विषयों में आसक्ति से वर्जित है, अतएव सर्वत्र सुशोभित हो रहे हैं ॥५॥
महाराज, आपने अपनी उत्तम बुद्धि से क्या सार है एवं क्या असार है, इसका विचारपूर्वक निर्णय किया है और उसके पारंगत हो गये हैं एवं यह भी जानते हैं कि यह दृश्यमान समस्त प्रपंच एकरूप से अवस्थित अखण्ड परब्रह्मस्वरूप ही है।॥६|सत् और असत् के निर्णय के तत्त्व को जाननेवाले हे राजन् प्रसन्न चित्त से युक्त तथा आरोह और अवरोह की हेतु (संसार में आवागमन की हेतु) भोगासक्ति से होनेवाली लालच से शून्य आपका शरीर अवस्थित है ॥७॥
हे भाग्यवान्, जैसे समुद्र फेन अन्दर में अवस्थित अमृत से तृप्त रहा करता है, वैसे ही जिसकी अपेक्षा संसार में दूसरी परमार्थ वस्तु है ही नहीं, ऐसी स्वात्मरूपी वस्तु से ही आप पुनः संसार-प्राप्ति में अहेतुभूत अपनी महिमा में ही परितृप्त रहते हैं।॥८॥

परिघ द्वारा कथित अर्थ का सभी युक्तियों से समर्थन और अनुमोदन कर रहे सुरघु कहते हैं।
सुरघु ने कहा : हे मुने, संसार में वह वस्तु ही नहीं है, जो कि हम लोगों के लिए उपादेय हो, जो कुछ यह दृश्य है, वह सब कुछ भी नहीं है यानी मिथ्या ही है॥९॥
उपादान करने योग्य वस्तु का अभाव होने के कारण कुछ भी हेय यानी त्याज्य नहीं है, क्योंकि जिस वस्तु का ग्रहण कर लिया हो, उसका परित्याग ही तो होना है,ऐसी स्थिति में अब आप बतलाइये कि त्याग के विरोध और त्याग से हट जानेवाले ग्रहण के (उपादान के) बिना यह हेय है' ऐसा कैसे कहा जा सकता है?अर्थात् कभी नहीं कहाजा सकता ॥१०॥

यदिशंका हो कि जो तुच्छ है, वह हेय और जो अतुच्छ है, वह उपादेय क्यों नहीं होगा ? तो इस पर कहते हैं। ___ महाराज, देश और कालवश सभी पदार्थ तुच्छ और अतुच्छ हो जाते हैं, इसलिए दीर्घकाल से मेरी तुच्छ और अतुच्छ विषयक मानस स्थिति नष्ट हो चुकी है। इसी विषय में दृष्टान्त है सम्पूर्ण भूमण्डल का राजा मुक्त हो जाने पर एक छोटे से गाँव में भी, जो कि पहले तुच्छ था, सन्तुष्ट रहता है और पहले के विस्तृत राज्य को भी तुच्छ समझता है, अतः समयवश ही तुच्छत्व और अतुच्छत्व की बुद्धि होती है।॥११॥
संसार में देश और काल के प्रभाव से तुच्छ में अतुच्छत्व और अतुच्छ में तुच्छत्व भावना हो जाती है, इसलिए पण्डितों को तुच्छ और अतुच्छ बुद्धि से किसी की निन्दा या स्तुति नहीं करनी चाहिए ॥१२॥
लोक में निन्दा और स्तुति दोनों राग से होते हैं और राग इच्छा को कहते हैं, जिसकी बुद्धि निर्मल है, ऐसा पुरुष अत्यंत उदार आत्मवस्तु की ही इच्छा करता है, क्योंकि वहाँ स्तुति और निन्दा की प्रसक्ति ही नहीं है ।।१३। इस त्रिलोकी में स्त्रियाँ, पर्वत, समुद्र, वनपंक्तियाँ आदि भूत सत्यता से रहित हैं, वास्तव में यहाँ कुछ भी सारभूत वस्तु नहीं है |१४॥
इस मांस और अस्थिमय अध्यात्म जगत में तथा काष्ठ, मृत्तिका और शिलामय अधिभूतजगत् में, जो कि जर्जर, वांछनीय तथा शून्यात्मक है, क्या चाहा जाय ? अर्थात् कुछ भी नहीं ॥१५॥
राजन्, जैसे दिवस शोभा का विनाश हो जानेपर तदनुगामी प्रकाश और ताप दोनों का विनाश हो जाता है, वैसे ही इच्छा का विनाश हो जानेपर तदनुगामी राग और द्वेष दोनों का विनाश हो जाता है यानी राग-द्वेषमूलक प्रवृत्ति और निवृत्ति का निरास हो जाता है|१६॥

यदि सभी वस्तुएँ असारभूत हैं, तो आश्रय करने योग्य सारभूत वस्तु कौन है ? इस प्रश्न पर
उपशम प्रकरण

सारभूत वस्तु बतलाते हैं।
मित्रवर, अब इस विषय में अधिक वाक्यों का प्रयोग करना व्यर्थ है। यदि अन्तःकरण चारों ओर से रागमुक्त होकर तथा समस्त विक्षेपरूपी विषमता से रहित होकर अपने आत्मस्वरूप में ही परितृप्त रहे, तो वही सबसे उत्तम विश्रान्ति है। सर्वातिशायी सुख के लिए केवल इसी एक दृष्टि का सदा सर्वदा
आश्रय करना उचित है|१७॥

तिरसठवाँ सर्ग समाप्त
चौसठवाँ सर्ग उपायों का परिज्ञान रखनेवाला पुरुष जिन उपायों द्वारा मानस दोषों से विचलित नहीं होता और
अपनी आत्मा का संसार दुःख से उद्धार करता है, उन उपायों का कथन। श्रीवसिष्ठ महाराज ने कहा : भद्र श्रीरामजी, तत्त्वज्ञ सुरघु और राजा परिघ दोनों पूर्व वर्णित प्रकार से जगत्-विभ्रम का विचार कर अत्यन्त प्रसन्न हुए, उन्होंने परस्पर एक दूसरे का विशिष्ट पूजन

किया और अपने-अपने कार्यों में तत्पर हो यथा स्थान प्रस्थान किया ॥१॥
हे राघव, उस वर्णन किये गये संवादरूपी उत्तम बोध-हेतु का श्रवण कर किया गया निश्चय ही बोध के लिए पर्याप्त है। अतः इसी सुरघु और परिघ के संवाद के श्रवण से जनित निश्चयात्मक ज्ञान से आप प्रत्यक्ष-रीति से प्राप्त पद हो जाइये। क्योंकि परमपद की प्राप्ति के लिए उतना सुप्रतिष्ठित बोध ही पर्याप्त है॥२॥
पण्डितों के साथ विचार करने के कारण या अपने निश्चल विचार के कारण अत्यन्त तीव्र हुई उत्तम प्रज्ञा से हृदयाकाश में अहंकाररूपी काले मेघ के निःशेष गल जाने पर; समस्त लोगों से अनुमोदित, फलात्मक बोध से युक्त (शरत्-पक्ष में सस्यादि फलों से युक्त), अतएव प्रसन्नता बढ़ानेवाले, राग आदि मलों से रहित (शरत् पक्ष में पंक आदि मलों से शून्य), विस्तृत चित्तरूपी शरत्काल के उपस्थित होने पर; जो ध्यान करने योग्य, समग्र अनर्थों के नाशक, आत्मरूपता के कारण सुगम, सम्पूर्ण आनन्दों की निधि, अत्यन्त प्रसन्न परमात्मारूपी चिदाकाश में अवस्थित रहता है और जो सदा केवल आत्मा के विचार में निरत, सदा बाह्य आसक्ति से शून्य, सुखी तथा पुनःपुनः आदर से केवल चिन्मात्र वस्तु में आस्वाद लेनेवाला है, वह मानसिक शोकों से कभी विचलित नहीं होता ॥३-६॥
रामजी, जैसे जल में रहनेवाला कमल कीचड़ आदि कलंकों से कलंकित नहीं होता, वैसे ही तत्त्वज्ञ व्यवहार में निरत अतएव अज्ञानी जनों द्वारा यह राग और द्वेष से भरा है' यों कल्पित हो रहे भी राग, द्वेष आदि भीतरी कलंकों से कलंकित नहीं होता।।७॥
जैसे हाथियों से सिंह पराभव को प्राप्त नहीं होता, वैसे ही जो सम्यक् ज्ञान से युक्त, निर्मल, भीतर से प्रसन्नमन मुनि है, वह कभी भी मन से पराभव को प्राप्त नहीं होता ॥८॥
जैसे नन्दनवन में विषैले काँटों से युक्त वृक्ष नहीं होते, वैसे ही ज्ञानी पुरुष का केवल विषयोपभोगों में शरण लेनेवाला अतएव अत्यन्त दीनता से युक्त मन नहीं होता, क्योंकि उसका चित्त बड़ा है यानी क्षुद्र विषय सुखों की अभिलाषा से वर्जित है ॥९॥
जैसे विरक्तपुरुष, कामुकपुरुष के समान पत्नी आदि का मरण होने पर दुःखी नहीं होता, वैसे ही जिसने चारों ओर से विचारकर विषय, इन्द्रिय, शरीर आदि समस्त दृश्यरूप मिथ्याभ्रान्ति का परिज्ञान कर लिया है, ऐसा तत्त्वज्ञ पुरुष का अन्तःकरण दुःखी नहीं होता॥१०॥ १०८७
विज्ञाता पुरुष को भावी दुःखों के हेतु पापों का भी सम्बन्ध नहीं होता, यह कहते हैं।
हे साधो, जैसे धूली आकाश तल को स्पर्श नहीं कर सकती, वैसे ही विचारपूर्वक मनोमोह का स्वरूप भली भाँति जान लेनेवाले पुरुष को पाप, जिनका स्वरूप जगत् में मिथ्याभूत कर्तृत्वाभिमान से उत्पन्न हुआ है वे (पाप) स्पर्श नहीं कर सकते॥११॥
हे श्रीरामजी, जैसे अन्धकाररूपी रोग का महान् औषध दीपक है, वैसे ही जगदाकार में फैले हुए इस अज्ञानरूपी रोग का सबसे बड़ा औषध 'यह जगत् अविद्यामात्र है' इस प्रकार का विचारजनित ज्ञान ही है।।१२॥
जैसे यह स्वप्न है, इस प्रकार जाने गये स्वप्न से स्वाप्निक भोग भूमि का सदा सर्वदा के लिए विनाश हो जाता है, वैसे ही ज्यों ही यह अविद्या है, इस प्रकार अविद्या का स्वरूपज्ञान हो गया, त्यों ही उसका सदासर्वदा के लिए विनाश हो जाता है ॥१३॥
जैसे जल मछलियों के नेत्रों को स्पर्श नहीं करता (यदि जल मछलियों के नेत्रों को स्पर्श करेगा, तो नेत्रों के बन्ध हो जाने के कारण जल में उनके देखना आदि व्यवहार ही लुप्त हो जायेंगे), वैसे ही व्यवहार में निरत हुए भी साधु पुरुष को, जो कि अद्वितीय परब्रह्म में बुद्धि रखता है और भीतर से आसक्ति वर्जित है, अविद्यारूपी पाप स्पर्श नहीं करता ॥१४॥
हे श्रीरामजी, देदीप्यमान चिद्रूपी प्रकाश का उदय हो जाने पर अज्ञानरूपी रात्रि सदा के लिए विलीन हो जाती है और परमानन्द को प्राप्त हुई ज्ञानी की प्रज्ञा प्रकाशित रहती है ॥१५॥
शास्त्ररूपी सूर्य से बोधित हुआ पुरुष अज्ञानरूपी निद्रा का विनाश होने के बाद उस विज्ञान को प्राप्त करता है, जिसकी प्राप्ति से मनुष्य को फिर कभी मोह नहीं होता ॥१६॥

अब विद्या की स्तुति करते हैं। _ वे ही दिन जीवनपूर्ण हैं और वे ही क्रियाएँ आनन्द से युक्त हैं, जिन दिनों और क्रियाओं में सदा सर्वदा हृदयरूपी आकाश में आत्मारूपी चन्द्रमा से उदित हुई चिद्रूपिणीज्योत्सना खिल रही हो या प्रकाश रही हो॥१७॥
जैसे चन्द्रमा अपने अमृत से भीतर शीतलता को प्राप्त करता है, वैसे ही मोह का अतिक्रमण कर लेनेवाला पुरुष निरन्तर आत्मचिन्तनरूपी अमृत से अपने भीतर शीतलता को प्राप्त करता है॥१८॥
वे ही मित्र मित्र है, वे ही शास्त्रशास्त्र हैं और वे ही दिन दिन हैं, जिनके कारण वैराग्यरूपी उल्लास से युक्त आत्माकार वृत्तिरूपी चित्त का अभ्युदय विस्पष्ट रीति से सिद्ध होता है|१९॥
पाप के विनाश से वर्जित अतएव जिन मनुष्यों की आत्मा को जानने में उपेक्षा हैं वे जन्मरूपी जंगल के पौधे हैं, दीन हैं और चिरकाल तक संसार दुःखों से दुःखित होकर शोक किया करते हैं ॥२०॥
हे श्रीरामजी, विषयाभिलाषारूपी सैकड़ों बन्धों से बँधे, भोगरूपी तिनकों में अत्यन्त लालच कर रहे, बुढ़ापे के कारण जर्जर आकार को प्राप्त हुए, शोकजनित उच्छवास से विड़म्बित हो रहे; दुःखरूपी भारी बोझ को ढो रहे, जन्मरूपी जंगल में जी रहे, कुकर्मरूपी कीचड़ से चारों ओर चुपड़े गये, मोहरूपी स्वल्प जलाशय में सो रहे; रागरूपी दाँतों की पंक्तियों से चबाये गये, तृष्णारूपी चर्ममयी नासारज्जू से (नाथ से) खींचे गये, मनरूपी बनिये की आज्ञा में स्थित रहे, बान्धवरूपी बन्धनों के कारण चलने फिरने में अशक्त हुए; पुत्र और स्त्री की शिथिलता से जनित जीर्णतारूपी गोबर में बार-बार डूब रहे, सदा थके हुए, विश्रान्ति से वर्जित, आवागमन के दीर्घ मार्गों में भग्न; आवागमन के कारण चारों ओर से क्षीण, संसाररूपी अरण्य में चक्कर काट रहे, शीतल छाया को प्राप्त नहीं हुए, तीव्र विषय संसर्गजन्य तापों से संतापित; केवल बाहरी आकार से सुन्दर पर भीतर से दीन, बाह्यचक्षु आदि इन्द्रियों से प्रभावित, काम्य कर्मों में

उपशम प्रकरण रुचि बढ़ानेवाले अर्थवादरूपी घण्टानादों से भ्रमित, पापरूपी कोड़ों के आघातों से पीड़ित; जन्म मरणरूपी गाड़ी के बोझ से लदे हुए, अज्ञानरूप विकट अटवी में लुठित अतएव भग्न-शरीर; अपने अनर्थ में ही सर्वदा निमग्न, दुःखी, दीन, जड़ीभूत शरीर, कर्मों के बोझ से सदा करुण क्रन्दन कर रहे इस जीवरूपी बैल का संसाररूपी स्वल्प तालाब से दीर्घकाल तक उत्तम प्रयत्न करके ज्ञानरूपी बल से उद्धार करना चाहिए ॥२१-२९॥

उद्धार कर चुकने पर जीव के फिर कीचड़ में फंसने की शंका का निवारण करते हैं। __ हे रघुवीर, तत्त्वसाक्षात्कार से चित्त के क्षीण हो जाने पर जीव संसार में फिर कभी भी जन्म-ग्रहण नहीं करता और वह चित्त की क्षयदशा में ही संसार-सागर से पार हो जाता है॥३०॥

उद्धार के उपायों का ज्ञान तो सद्गुरुओं के समीप जाने से मिलता है, इस आशय से कहते हैं।
हे श्रीरामजी, बड़े बड़े सत्-पुरुषों के समागम से संसाररूपी समुद्र का उल्लघंन करने की युक्ति उस प्रकार प्राप्त होती है, जिस प्रकार समुद्र का उल्लघंन करने के लिए नाविक से नौका प्राप्त होती है ॥३१॥
हे श्रीरामजी, मरुभूमि की नाईं जिस भूमि में मोक्षरूपी फल को देनेवाला और मानसिक शान्तिरूपी शीतलछाया को करनेवाला तत्त्वज्ञ सत्-पुरुषरूपी वृक्ष विद्यमान न हो, वहाँ विद्वानों को नहीं रहना चाहिए ॥३२॥
श्रीरामचन्द्रजी, मनोहर और तापोपशामक शीतलवचन ही जिसके पत्ते हैं, परोपकार परायणता ही जिसकी उत्तम छाया है और मुसकुराहट ही जिसके पुष्प हैं, ऐसे सत्पुरुषरूपी चम्पा के वृक्ष के नीचे मनुष्य को क्षणभर में ही आत्यन्तिक विश्रान्ति (आत्मलाभरूप विश्रान्ति) प्राप्त हो जाती है॥३३॥
जिसको तनिक भी विवेक हुआ हो, ऐसे बुद्धिमान् पुरुष को इस संसार में स्वल्प भी निद्रा नहीं लेनी चाहिए, जहाँ कि स्वात्मप्राप्ति रूप विश्रान्ति का अभाव है और जो महामोह से जनित संताप रूपी संपत्ति को देनेवाला है|३४॥
आत्मा ही आत्मा का मित्र है, इसलिए इन साधुसमागम आदि उपायों से अपने आप ही अपना उद्धार कर लेना चाहिए, न कि देहाभिमान के गर्व से जन्म कीचड़ के समुद्र में अपने को फँसा देना चाहिए ॥३५॥
बुद्धिमान् व्यक्तियों को अपनी बुद्धि, शास्त्र और सज्जनों की सहायता लेकर प्रबल प्रयत्न से इस देहाधीन दुःख के विषय में विचार करना चाहिए कि यह क्या है ? कैसे आया ? इसका मूल क्या है ? और इसका विनाश किससे हो सकता है ? ॥३६॥
अज्ञान में डूबी हुई अपनी आत्मा का उद्धार करने में मनुष्यों को धन, मित्र, अनात्मशास्त्र और बान्धव ये कुछ भी उपकार नहीं करते॥३७॥

तब कौन उपकार करता है, इस प्रश्न पर कहते हैं।
सदा सर्वदा ही साथ रहनेवाले विशुद्धमनरूपी मित्र के साथ कुछ परामर्श करने से आत्मा संसार सागर से पार हो जाता है ॥३८॥
वैराग्य और अभ्यासरूपी प्रयत्नों के द्वारा किये गये आत्मविचार से उत्पन्न आत्मतत्त्व साक्षात्कार रूपी बड़े जहाज से यह भवसागर पार किया जाता है ॥३९॥
अनेक मनुष्यों के द्वारा प्रतिदिन शोक को प्राप्त हो रहे तथा दुष्ट आशाओं के द्वारा दाह को प्राप्त हो रहे आत्मा की कभी उपेक्षा नहीं करनी चाहिए, किन्तु अत्यन्त आदर से इसका उद्धार करना चाहिए।।४०॥
अहंकार ही जिसका मजबूत आलान (हाथी बाँधने का खूटा) है, तृष्णा ही जिसको बाँधने की रस्सी है, मन ही गण्डस्थल से झरनेवाला जिसका मद है और जन्मरूप कीचड़ में जो फँस गया है, ऐसे जीवरूपी हाथी

203490 का उद्धार करना चाहिए ॥४१॥
203491 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस आत्मा की इतने ही यत्न से रक्षा की जा सकती है, जितने यत्न से अपने अज्ञान को दूर कर अहंकार निकाल दिया जाय ॥४२॥
203492 मन के द्वारा रची गई बाह्य और आध्यात्मिक आसक्तियों का निरसन कर जो अहंकारभाव काट दिया जाता है, बस उतने काटनेमात्र से ही परमात्मा का ज्ञान होने तक अनुष्ठित विचार में आत्मा पूर्णरूप से विस्पष्ट-रीति से प्रकट भाव को प्राप्त हो जाता है ॥४३॥
203493
203494 उसमें भी दुस्त्यज देहाभिमान का परित्याग ही मुख्य है, इस आशय से कहते हैं।
203495 काठ और मिट्टी के ढेले की तरह यह देह है, इस प्रकार का जो देखना है, उतने मात्र से ही देवाधिदेव परमात्मा जाना जाता है॥४४॥
203496 अहंकाररूपी मेघ के विनष्ट हो जाने पर पहले चैतन्यरूपी सूर्य दिखाई देता है, तदनन्तर उस परमात्मदर्शन की भूमिका का परिपाक हो जाता है और उससे परमपद प्राप्त हो जाता है ॥४५॥
203497 जैसे अन्धकार का उच्छेद हो जाने पर प्रकाश का परिज्ञान स्वतः हो जाता है, वैसे ही अहंकार का विच्छेद हो जाने पर आत्मा का परिज्ञान स्वतः हो जाता है॥४६॥
203498 अहंकार के विनष्ट हो जाने पर जो निरतिशयानन्द विश्रान्ति की स्वरूपभूत निर्विकल्प अवस्था आविर्भूत होती है, वह परिपूर्ण अवस्था है, उसीका उत्तम प्रयत्न से सेवन करना चाहिए ॥४७॥
203499
203500 उसी निर्विकल्प अवस्था का वर्णन करते हैं।
203501 परिपूर्ण समुद्र की तरह असीम वह निर्विकल्प अवस्थान तो सब लोगों के मन की विषय है, नतोकिसी उपमान से उपमित की जा सकती है और न विषयों के सम्बन्धों को प्राप्त करती है।॥४८॥
203502 यदि चेतन के प्रकाशात्मक अंश से गृहीत स्थिरता को प्राप्त तुरीय दृष्टि प्राप्त हो, तो उसी तुरीय दृष्टि से निर्विकल्प अवस्था का (परमेश्वर-स्वरूपाविर्भाव-दशा का) सादृश्य कहा जा सकता है, दूसरे का नहीं ॥४९॥
203503
203504 किस तरीके से तुर्यावस्था की संभावना होगी? तो इस पर कहते हैं। __ तुर्यावस्था में स्थित निर्विक्षेपत्व अंश को लेकर सुषुप्ति के पास पहुँचा हुआ जो सादृश्य है, उस सादृश्य से सुषुप्ति अवस्था के समीप तुर्यावस्था संभावित होती है यानी यदि सुषुप्ति अवस्था में अज्ञानरूपी आवरण न होता, तो वह तुर्यावस्था ही होती, इस रीति से सुषुप्त अवस्था से उसकी संभावना की जा सकती है। वह निर्विकल्प परमात्मभावावस्था सम्पूर्ण आकारों से परिपूर्ण तथा आकाश कोश की नाईं सर्वत्र व्याप्त है ॥५०॥
203505
203506 घट का विनाश होने पर जैसे घटाकाश महाकाशस्वरूप हो जाता है, वैसे ही मन, अहंकार आदि उपाधियों का विनाश होने से त्वं पद से लक्षित होनेवाले आत्मा के स्वरूपभूत हो जाता है, ऐसा कहते हैं।
203507 मन और अहंकार का विलय होने पर समस्त पदार्थों के भीतर रहनेवाली जिस निरतिशयानन्दात्मक परमात्मस्वरूपावस्था का आविर्भाव होता है, उस अवस्था का, जो स्वयं समाधि से सिद्ध, तथा सुषुप्त अवस्था के साथ पूर्वोक्तरूप से किसी अंश में मिलती जुलती है, वाणी से परिज्ञान नहीं होता, केवल अपने इस हृदय में ही उसका अनुभव होता है, अपने अनुभव के सिवा उसका दूसरा परिचायक नहीं है, यह भाव है ॥५१,५२॥
203508 जैसे साधारण खांड आदि के स्वरूप का अपने अनुभव के सिवा और किसी दूसरे प्रमाण से परिज्ञान नहीं होता, वैसे ही आत्मा के स्वरूप का भी अपने अनुभव के सिवा और किसी दूसरे प्रमाण से परिज्ञान नहीं होता ॥५३॥
203509
203510
203511
203512 यह सब सर्वव्यापक आत्मस्वरूप ही है। यदि यह सब आत्माका ही स्वरूप है, तो उसका किस तरह अनुभव होता है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
203513 जब चित्त बाह्य विषयों से उपरत हो जाता है और प्रत्यगात्मा में क्षीरोदक के समान एकरसरूप से उसका निश्चल परिणाम हो जाता है, तब चर और अचरों के स्वरूपभूत तथा चक्षु आदि इन्द्रियों का साक्षीरूप से प्रकाश करनेवाला आत्मा स्वयं ही अनुभूत हो जाता है, इस विषय में तनिक भी संशय नहीं करना चाहिए।।५४॥
203514 उस प्रकार चतुर्थ भूमिका में आत्मा का अनुभव होने के अनन्तर पाँचवी भूमिका में विषयवासनाओं का आत्यन्तिक विनाश हो जाता है, उसके बाद छठी भूमिका में किसी तरह के प्रयत्न के बिना ही शुभ परम पुरुषार्थरूप अपने आत्मा का स्फुट प्रकाश यानी सदा ही पूर्णता का अनुभव सिद्ध होता है। उसके बाद सातवीं भूमिका में समाधि और असमाधि की समता के कारण विषमता का अत्यन्त निरास हो जाने से, समुद्र के भीतर विलीन नमक के समान स्व-स्वरूप में सुखैकरसता स्वरूप से परिणमन होता है अर्थात् अपने में ही परमात्मभाव हो जाने से स्वरूपनिष्ठा सिद्ध हो जाती है। इस परिणमन के तत्त्व का ब्रह्मा आदि बड़े-बड़े देवता भी इयत्तारूप से परिज्ञान नहीं कर सकते, क्योंकि 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादि श्रुतियाँ है, यह भाव है॥५५॥
203515
203516 चौसठवाँ सर्ग समाप्त
203517 पैंसठवाँ सर्ग सह्याद्रि पर्वत का, वहाँ स्थित अत्रि ऋषि के आश्रम का तथा महर्षि अत्रि के आश्रम मे स्थित विलास और भास नाम के दो तपस्वियों के जन्म, कर्म और शोक का वर्णन।
203518 आत्मदर्शन के उपायों की उपेक्षा करने पर शोक, मोह आदि दुःखों की परम्परा हट नहीं सकती, इस विषय में भास और विलास की आख्यायिका का अवतरण करनेवाले महर्षि वसिष्ठजी कहते हैं :
203519 कमलनयन श्रीरामचन्द्रजी, 'पुत्र आदि मेरे हैं, यह देह आदि मैं हूँ' इत्यादि अभिमान का परित्याग कर शास्त्र आदि से संस्कृत मन से ही संकल्पात्मक चित्त का छेदन कर यदि आत्मा का साक्षात्कार नहीं किया जाय, तो चित्र में लिखित सूर्य के समान जगत्-रूपी दुःख का कभी भी अस्त नहीं होता। प्रत्युत
203520 महान् समुद्र की नाईं असीम संसाररूपी विपत्ति अनन्तता को प्राप्त करती ही रहती है ॥१,२॥
203521
203522 जल के तरंगों की क्रीड़ाओं की हेतु, मेंघों से और तज्जनित नील अन्धकारों से श्याम तथा दुःख कारण संसाररूपी वर्षा ऋतु बार-बार आती रहती है|३॥
203523 इसी विषय में सह्याद्रि के शिखर पर रहनेवाले भास और विलास नाम के दो विशुद्धात्मा मित्रों के संवादरूपी इस प्राचीन इतिहास का उदाहरण देते हैं॥४॥
203524 अपनी ऊँचाई से आकाश का अतिक्रमण कर लेनेवाला, उपत्य का भाग से (तराई या पर्वत के पास की भूमि से) पृथ्वी का अतिक्रमण कर लेनेवाला और भूमि के भीतर प्रविष्ट मूलभाग से पाताल का अतिक्रमण कर लेनेवाला तीनों लोकों में विजयी एक पर्वत है। उसका नाम है - सह्य, उसमे भाँति भाँति के असंख्य फूल हैं, असंख्य निर्मल झरने बह रहे हैं, गुह्यकों (देव विशेषों) द्वारा वहाँ की धन सम्पत्तियों की चारों ओर से रक्षा की गई है, वहाँ के रत्नों की दीप्तियों से मनुष्यों की दृष्टि चकाचौंध हो जाती है। मोतियों के समूह से भरे तथा मानसिक आदि रत्नों की दीप्तियों से प्रकाशित हो रही दीवारों
203525
203526 से युक्त सुवर्णमय नितम्ब देश से वह गण्डस्थल से एरावत की नाईं बड़ा भला लगता है। उस पर्वत पर कहीं अनेक तरह के पुष्पों के समूह के समूह मिलकर प्रवाहित हो रहे हैं, कहीं हरिताल, गौरिक आदि धातुएँ भरी पड़ी हैं, कहीं विकसित कमलों से सुशोभित सरोवर हैं, कहीं रत्नों से युक्त शिलाएँ हैं। उस पर्वत पर किसी स्थान में झरनों की गुनगुनाहट हो रही है, कहीं वायु प्रवेश से बाँसों के मधुरशब्द हो रहे हैं, कहीं गुहाओं से निकला वायु सनसनाहट कर रहा है, कहीं भ्रमरों का मंजुल घुघुम शब्द हो रहा है। उसके शिखर पर अप्सराएँ कहीं गान गा रही हैं, उसके वनप्रदेश में मृग और पक्षियों के सुन्दर शब्द हो रहे हैं। उसके ऊपरी प्रदेश में मत्तों की नाईं मेघ गर्ज रहे हैं और आकाश प्रदेश में पक्षियों के शब्द हो रहे हैं ॥५-१०॥
203527 उस पर्वत की गुहाएँ विद्याधरों से आश्रित हैं, जिनमें भँवरों के मधुर गीत हो रहे हैं, ऐसे कमलों का वह आगर है, उसके नीचे देश में किरात अपना निराला गीत गा रहे हैं, वनों के वृक्षों में पक्षियों का मधुर कलनाद हो रहा है। सारे संसार का मानों यह दूसरा घर है, क्योंकि उस पर्वत का ऊपरी हिस्सा देवों से भरा है, नीचे का हिस्सा मनुष्यों से भरा है और पृथ्वी के भीतर का हिस्सा नागों से भरा है। उसकी छोटी छोटी कन्दराओं में सिद्ध लोग रहते हैं, भीतरी भागों में अनेक निधियाँ गड़ी हैं। चन्दन-वृक्षों में सर्प रहते हैं और शिखरों की चोटियों पर सिंह रहते हैं।।११-१३॥
203528 उस पर्वत का शरीर नीचे गिरे हुए पुष्परूपी अभ्रों से आच्छादित, तत्क्षण गिरे हुए पुष्पों का अन्तरिक्षस्थ धूलिरूपी अभ्र से धूलीमय, गिर रहे (उड़ रहे) पुष्पों के झंझावातरूपी भ्रम से भ्रान्त-हृदय तथा पुष्पों के वृक्षों से धवलवर्ण है। वह अनेक तरह की धातुओं की धूलिरूपी अभ्रों से कपिलवर्ष और रत्नों की शिलाओं के ऊपर अवस्थित मन्दार वृक्ष के (कल्पवृक्ष विशेष के) ऊपर आरूढ़ सिद्ध स्त्रियों की नाईं मनोहर नगर कि अंगनाओं का चारों ओर से आश्रय-स्थान है॥१४,१५॥

203529 उपपर्वत में जिन्होंने मेघरूपी नील वस्त्रों का परिधान किया है और मूक रत्नों को धारण करने से अत्यन्त शोभित हो रही है, ऐसी सुवर्णमयी शिलारूपी सुन्दरियाँ शिखररूपी पुरुषों का आलिंगन करने के कारण अभिसारिकाएँ बनी हुई है ॥१६॥

203530 ___ उस पर्वत में उत्तर किनारे के शिखर पर जहाँ फलों से लदे विनम्र वृक्ष हैं, रत्नमयी अनेक बावड़ियों से जल के झरने बह रहे हैं और जो आम्रवृक्ष की शाखाओं के द्वारा ऊपर की ओर विस्तारित फूलों के गुच्छों से तन्तुर यानी ऊँचे दाँतों से युक्त होकर स्थित है, तथा जिसकी दिशाओं के तटों में विकसित कोलक, पुन्नाग (श्वेत कमल) और नील कमल विद्यमान हैं, जिस पर सूर्य लताओं के विस्तार से ढक जाता है, जो रत्नों के दीप्ति समूहों से अत्यन्त प्रकाशित हो रहा है, बह रहे जम्बूरसों से पूर्ण है और स्वर्ग स्थान की नाईं अत्यन्त आनन्द देनेवाला है : महान्, सिद्धों का श्रम हरनेवाला, ब्रह्मलोक के सदृश, स्वर्ग की नाईं रमणीय, शिवजी के नगर की उपमावाला अत्यन्त सुन्दर महामुनि अत्रि का आश्रम है ॥१७-२०॥

203531 उस बड़े विस्तीर्ण आश्रम में आकाशमार्ग में रहनेवाले बृहस्पति और शुक्र की नाईं शास्त्रों को जाननेवाले विद्वान् तपस्वी, जिनके नाम भी बृहस्पति और शुक्र थे, रहते थे॥२१॥

203532 किसी समय की बात है वहाँ पर एक ही आश्रम में रहनेवाले उन दोनों तपस्वियों के विशुद्ध स्वरूपवाले दो पुत्र ऐसे उत्पन्न हुए जैसे कि तालाब में दो कमलों के पौधों में फूलों की प्रकृति कलियाँ उत्पन्न होती हैं ॥२२॥

203533 उनके नाम थे - विलास और भास । पिताओं के स्थान में ही वे दोनों क्रमशः लता और वृक्ष के दीर्घ पल्लवों की नाईं बढ़ने लगे॥२३॥

203534 वे दोनों एक दूसरे के प्रति अत्यन्त स्नेह रखते थे, परस्पर

203535

203536

203537 प्यार करते थे और मित्र थे। जैसे तिलों में तेल और पुष्पों में सुगन्ध एक दूसरे से मिलेजुले रहते हैं, वैसे ही वे दोनों एक दूसरे से मिलजुल कर रहते थे॥२४॥

203538 जैसे पुत्र के लिए मिले हुए अनुरक्त पति-पत्नी एक दूसरे से अलग नहीं होते, वैसे ही वे दोनों कभी भी एक दूसरे से अलग नहीं होते थे, उन दोनों के मन समान होने के कारण ऐसा मालूम पड़ता था कि एक ही मन ने मानों दो भागों में बँट कर दो स्वरूप धारण कर लिये है॥२५॥

203539 अत्यन्त मनोहर शरीरवाले वे दोनों बालक कमल में दो भँवरों की नाईं एक दूसरे से मुदित होकर मुनियों से विराजित उसका सुन्दर आश्रम में उसी प्रकार प्रेमयुक्त होकर निवास करते

203540 थे॥२६॥

203541 अल्पकाल में ही बाल्यावस्था का अतिक्रमण कर नवीन प्रिय उन दोनों ने उदय को प्राप्त सूर्य और चन्द्रमा के समान युवावस्था प्राप्त की ॥२७॥

203542 तदनन्तर जैसे अपने खोते से उड़कर दो पक्षी अन्यत्र चले जाय, वैसे ही वृद्धावस्था से पीड़ित उन दोनों के वे दोनों पिता (शुक्र और बृहस्पति) शरीर को छोड़ परलोक चले गये॥२८॥

203543 पिताओं के मर जाने पर पानी से निकाले गये कमल की भाँति वे दोनों चेहरे से दीन, शरीर से सन्तप्त और उत्साह से रहित हो गये॥२९॥

203544 हे रामजी, उक्त बालकों ने अपने पिताओं की दाह आदि क्रिया कर अत्यन्त विलाप किया, क्योंकि बड़े-बड़े विद्वान् भी लौकिक स्थिति का उल्लघंन करने में असमर्थ होते हैं ॥३०॥

203545 ___ श्रीरामजी, तदनन्तर और्ध्वदेहिक (मरण के बाद की) क्रिया कर व्यथाग्रस्त उन दोनों ने शोक से निकली करुणापूर्ण दीन वाणी से (पिताओं के विषय में) अत्यन्त विलाप किया, उनकी समस्त सचेष्टाएँ निकल गई, वे मरे नहीं, पर विलाप के कारण एका-एक अशून्य हृदय हो गये यानी मूर्छित हो गये और उस समय चित्र में लिखित मनुष्यों की नाईं उनकी स्थिति हुई॥३१॥

203546

203547 पैंसठवाँ सर्ग समाप्त

203548 छासठवाँ सर्ग तत्त्वज्ञान से रहित भास के वचनों से उसके दुःखसागर में पर्यावर्तन का विस्तारपूर्वक वर्णन।

203549 महामुनि श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, ग्रीष्म के प्रचण्ड ताप से तथा दावाग्नि के ताप से सर्वांगीण सूखे हुए अरण्य में उत्पन्न दो वृक्षों के समान अत्यन्त शोक से पराजित पिता के वियोगजन्य संताप से सर्वांगीण सूखे हुए वे दोनों दृढ़ तपस्वी अवस्थित थे ॥१॥

203550 घर, खेत, धन, आदि पदार्थों में अत्यन्त विरक्ति को प्राप्त हुए वे दोनों ब्राह्मण, झुण्ड से अलग हुए दो मृगों की नाईं, अलग अलग होकर जंगल में अपना-अपना कालक्षेप करते थे॥२॥

203551 तदनन्तर उसी अवस्था में क्रमशः उनके दिन, मास और वर्ष बीतते चले और वे दोनों, गड्ढे में उत्पन्न दो वृक्षों की नाईं, बूढ़ापे को प्राप्त हुए ॥३॥

203552 बहुत समय बीत जाने पर एक समय प्रारब्धवश से कुछ समय बिछुड़े हुए वे दोनों जर्जर तपस्वी, जिन्हें विशुद्ध ज्ञान प्राप्त नहीं हुआ था, एक दूसरे से फिर मिल गये और परस्पर यह कहने लगे ॥४॥

203553

203554 विलास ने कहा : हे मेरे उत्तम जीवनरूपी वृक्ष के फल, हे मेरे हृदय में सदा सर्वदा रहनेवाले अमृत के सागर (चन्द्रमा) और हे इस जगत् के महाबन्धो भास ! आपका स्वागत हो ॥५॥

203555 प्रियवर, मुझसे अलग होकर तुमने इतने दिन कहाँ व्यतीत किये ? यह बतलाओ । क्या तुम्हारी तपश्चर्या सफल हुई ? ॥६॥

203556 हे साधो, क्या तुम्हारी बुद्धि संसाररूपी अग्नि से जनित संताप से रहित हो गई ? क्या

203557

203558 तुमने तत्त्वज्ञान से आत्मा प्राप्त कर लिया ? क्या तुम्हारी विद्या सफल हो गई ? अच्छा, कहो तुम कुशल तो हो? ॥७॥

203559 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, उस प्रकार प्रश्न पूछनेवाले तथा संसार से उद्विग्न हुए अपने मित्र (भास) अत्यन्त आदरपूर्वक वक्ष्यमाण प्रकार से स्पष्ट कहने लगा ॥८॥

203560 भास ने कहा : हे माननीय साधु पुरुष, मेरा तो आज ही आगमन शुभ हुआ क्योंकि उत्तम भाग्यवश मुझको तुम्हारा दर्शन हो गया । पर भैया, इस दुःखमय ससार में चक्कर काट रहे हम लोगों की कुशलता कैसे हो सकती है ? ॥९॥

203561 प्रिय बन्धो, जब तक ज्ञातव्य वस्तु का ज्ञान नहीं हो जाता, जब तक मन में उत्पन्न होनेवाला काम, संकल्प आदि नष्ट नहीं हो जाते और जब तक इस संसार के पार नहीं लग जाते, तब तक मैं कुशल कैसे हो सकता हूँ ? ॥१०॥

203562 जैसे लताओं के बन्धन सरोते आदि से काटे जाते हैं, वैसे ही जब तक चित्त में उत्पन्न हुई आशाएँ पूर्णरूप से काटी नहीं जाती, तब तक हमें कुशलता कहाँ ? जब तक आत्मज्ञान (शोधित त्वम्' और 'तत्' पदार्थ का परिज्ञान) प्राप्त नहीं हो जाता, जब तक समभाव का उदय नहीं होता और जब तक अखण्ड वाक्यार्थ-बोध नहीं हो जाता, तब तक हम लोगों की कुशलता कहाँ ? ॥११,१२॥

203563 हे साधो, आत्मा की प्राप्ति के बिना और ज्ञानरूप महान् औषध के बिना यह संसाररूपी दुष्ट महामारी पुनः पुनः उत्पन्न होती ही रहती है ॥१३॥

203564

203565 प्रिय मित्र, यह संसाररूपी दुष्ट वृक्ष जो पहले अंकुरित होने पर शैशवरूप विकार टहनीरूपी विकास को पाता है, तदनन्तर उसका अतिक्रमण कर यौवनरूपी पत्ते धारण करता है और तदनन्तर जरारूपी कुसुम से कुसुमित होता है वह बार-बार प्राप्त होता ही रहता है|१४॥

203566 इस शरीररूपी जीर्ण शीर्ण वृक्ष से मरणरूपी मंजरी (बौर), जिस पर बान्धवों के आक्रन्दनरूपी भँवरों के गुंजार शब्द होते रहते हैं और वृद्धावस्थारूप पुष्प लगते हैं, बार-बार उत्पन्न होती रहती है ॥१५॥

203567 जिनमें कर्मों का उपभोग किया जा चुका है, ऐसी वसन्त आदि ऋतुओं से सारहीन, प्राचीन दिवसों से पूरित अतएव प्रायः नीरस यह संवत्सरों की परम्परा पुनः व्यर्थ ही बिताई जाती है। भाव यह है कि यदि प्राणी का दुष्ट प्रारब्ध हुआ तो उसको मरण के बाद नरक, स्थावर भाव या पशु आदि निकृष्ट योनियों में जन्म प्राप्त हो जाता है और यदि अच्छा प्रारब्ध हुआ तो स्वर्ग प्राप्त होता है। मरण के अनन्तर यदि नरक आदि मिले, तो वहाँ पर वसन्त आदि ऋतुओं में जिनमें कि ठंडी, गर्मी, वायु, वर्षा, सर्प, मच्छर आदि दुःखदायी असंख्य प्रतिबन्धक भरे पड़े हैं दुष्कृत कर्मों का उपभोग करना ही पड़ता है, अतएव इस ऋतुओं में सरसता कहाँ रही, इन्हीं के कारण वसन्त आदि छः ऋतुओं के मिलने पर हुआ वर्ष भी विरस ही होगा और सुतरां वर्ष

203568 परम्परा भी, इस अभिप्राय से 'भुक्तकर्मर्तुविरसा' यह 'संवत्सरावली' का विशेषण है। __ अच्छे प्रारब्ध से मरण के बाद यदि स्वर्ग मिला, तो वहाँ पर गया हुआ प्राणी दूसरे पुण्य का साधन कर नहीं सकता, क्योंकि स्वर्ग में केवल भोग ही भोग होता है, पुण्य का संचय नहीं होता, जो पहले का संचित पुण्य होगा, उसका तो व्यय ही होगा। दूसरी बात यह है कि स्वर्ग में अपने अपने पुण्यों के अनुसार ऊँचे नीचे फलों का उपभोग कर रहे दूसरे जीवों को देखकर प्राणी को हर्ष, असूया आदि होते हैं, ऐसी स्थिति में हर्ष, अमर्ष, असूया, काम आदि दोषों की अधिकता से शम, दम आदि का अनुष्ठान न हो सकने के कारण आत्मज्ञान की प्राप्ति भी स्वर्ग में दुर्लभ है। अतः विषयानुरक्ति से जिन-जिन विषयों का वहाँ पर बैठकर प्रतिदिन उपभोग किया जाता है, उन सबका पहले अनेक बार उपभोग किया

203569

जा चुका है, नवीन विषय तो कोई है नहीं, अतः प्राचीन अनुभूत विषयोपभोग से दिन भी प्राचीनप्राय हुए। वर्षात्मक काल दिवसों से पूर्ण है, अतः 'एवं विध प्राचीन दिनों से पूरित' एतदर्थक 'पुराणदिवसोम्भिता' यह दूसरा विशेषण 'संवत्सरावली' का है ॥१६॥

___ यदि दैवात् मरण के बाद फिर मनुष्य का शरीर मिला, उसमें भी अत्यन्त दुर्लभ ब्राह्मण आदि का शरीर मिले, तो भी वर्तमान शरीर के मिलने पर केवल विषयासक्ति के कारण हो रहा भ्रमण जैसे दुर्वार है, वैसे ही उसमें भी भ्रमण दुर्वार ही होगा, इस आशय से कहते हैं। ___ फल ही विषयोपभोग ही जिनमें भयंकर सर्प रहते हैं, हजारों विषयोपभोगों की तृष्णाएँ ही जिनमें उत्पन्न काँटे भी हैं, ऐसी देहरूपी पर्वत की महान् भीषण गुफाओं में यानी गुफाओं के सदृश देहस्थ छिद्रों में अवस्थित इन्द्रियों की आसक्तियों में तथा ऐहिक एवं पारलौकिक भोगों की हेतुभूत लौकिक
और वैदिक क्रियाओं में ही जीव सदा सर्वदा लुढ़कता रहता है, अतः उनमें भी आत्मा और अनात्मा के विवेक की संभावना नहीं है, यह भाव है ॥१७॥
जिनमें सुख के लेशमात्र आकार ही है, ऐसे चिरकाल
और अल्पकाल तक भोग्य होने के कारण दीर्घ एवं अदीर्घ पुण्य-पापात्मक कर्मरूपी दुःखों से कभी समाप्त न होनेवाले आगम और अपगमसे युक्त रात्रियाँ (कालमात्र) समस्त जन्मों में आती और जाती रहती हैं ।।१८। जिनके फल मिथ्या ही हैं, तथा जो कुत्सित आशाओं के आवेश से पल्लवित हैं, ऐसे तुच्छ कर्मों के द्वारा मिथ्या आचरण करनेवाले पुरुष अपनी आयु यों ही नष्ट कर डालते हैं ॥१९॥
___ जनमों-जनम विवेक के विरोधियों की प्रबलता और विवेक के सहायकों की दुर्बलता है, इसका
सविस्तार वर्णन करते हैं।
जिसने परमात्मा में बन्धन के हेतु विवेकरूपी आलान को उखाड़ फेंका है और जिसने तृष्णा विषयरूपी हथिनी में कामासक्त होने के कारण निद्रा खो दी है, ऐसा मनरूपी मदोन्मत्त हाथी दूर-दूर चारों ओर दौड़ता रहता है|२०॥
जिससे परम पुरुषार्थ का हेतुभूत आयुरूप चिन्तामणि तथा विवेकरूप चिन्तामणि व्यर्थ गिर रहा है, ऐसे शरीर वृक्ष के ऊपर अवस्थित हृदयरूपी बड़े घोंसले में रहनेवाला जीभ की चंचलता में संलग्न अत्यन्त प्राचीन स्वादु अन्न आदि में अभिलाषारूपी गीध बढ़ता ही रहता है ॥२१॥
जीर्ण-शीर्ण पत्ते के सदृश, रसशून्य, सुख से वर्जित दिवसों से परिच्छिन्न यह तुच्छ शरीर लता जिसके अवयव क्षय, दुर्बलता, रोग आदि से कार्य में असमर्थ हो गये हैं वह नष्ट हो जाती है॥२२॥
जैसे कुहरे से आहत (आक्रान्त) कमल धूसर (मटमैला) हो जाता है, वैसे ही वृद्धावस्था में पुत्र, चाकर आदि के द्वारा जनित अपमानरूपी धूलि से आहत, शारीरिक शोभा से वर्जित मुख धूसर हो जाता है ॥२३॥
जैसे सूख रहे सरोवर से राजहंस तत्क्षण भाग जाता है, फिर कभी नहीं लौटता, वैसे ही यौवनरूपी जल जिसमें से नष्ट हो रहा है, ऐसे सुख रहे शरीररूपी सरोवर से आयु भाग जाती है, पुनः कभी नहीं लौटती॥२४॥
कालरूपी पवन के द्वारा बलपूर्वक कँपाए गये जर्जर जीवनरूपी वृक्ष से भोगरूपी फूल और दिवसरूपी पत्ते नीचे गिरते जाते हैं यानी विनष्ट हो जाते हैं|२५॥
जिनमें भोग ही बड़े-बड़े सर्प रहते हैं और जिन्होंने आन्तर दुःखात्मक मेढकों को धारण किया है, ऐसे मोहों के अन्धकूपों में अवस्थित जल-प्रवाहो में मन डूबता रहता है ॥२६॥
अनेक तरह के अनुरागों में लगी हुई यह तरल तुच्छ तृष्णा, देवमन्दिरों के ऊपर लगी पताका की नाईं, ऊँची ही चढ़ी रहती है|२७॥
इस संसाररूपी

तन्त्र के (ताँतों के) जीवन आशा से भरे आयुरूपी तन्तु को महान् कालरूपी बिल में रहनेवाला मृत्युरूप चूहा सदा कतरता रहता है।।२८। जिसमें यौवन ही बड़े-बड़े तरंग हैं; चल रही चंचल तलवार के सदृश काम, क्रोध, द्वेष, भय आदि ही जिस में फेन हैं तथा लोभ, तृष्णा आदि से यत्र-तत्र होने वाले परिभ्रमण ही जिसमें बड़े-बड़े आवर्त हैं, ऐसी जीवितरूपी दुष्ट नदी व्यर्थ ही जा रही है ॥२९॥
शिल्प, तर्क, नीतिशास्त्र आदि कौशलों से व्याप्त जगत् के व्यवहाररूप तरंगों से परिपूर्ण, क्षुब्धतारूपी कोटरों से युक्त यह प्रवृत्तिरूपा नदी, जिसका पारावार ही नहीं है, प्रत्येक जन्म में ऐसे ही निरर्थक बहती रहती है॥३०॥
ये बन्धुजनों के समूहरूपी असंख्य नदियाँ गम्भीर कोटरवाले विशाल काल सागर में निरन्तर गिरती रहती हैं॥३१॥
हे प्रियवर, जनम-जनम में यह नहीं जाना जाता है कि परमपुरुषार्थ की साधनभूता यह देहरूपी रत्नशलाका विनाशरूपी कीचड़ से पूर्ण सागर के पेट में किस जगह समा गई है॥३२॥
चिरकाल से चिन्तारूपी चक्र में बँधा हुआ तथा दुष्ट क्रियाओं के अनुष्ठान में निरत यह चित्त, समुद्र के छिद्रवाले बड़े आवर्त में घूम रहे तृण की नाईं, घूमता रहता है।३३॥
असंख्यकायरूपी तरंगों में बह रहा तथा चिन्तारूपी ताण्डव नृत्य से युक्त चित्त क्षणभर भी विश्रान्ति नहीं पा रहा है|३४॥
मैंने यह किया, यह करता हूँ और यह करूँगा, इस प्रकार की कल्पनाओं के जाल में फँसकर मतिरूपी पक्षिणी अत्यन्त मोहित हो जाती है|३५॥
मित्र, जैसे मत्त हाथी नील कमलों का उच्छेदन कर देता, वैसे ही यह मेरा मित्र है, यह मेरा शत्रु है, इस प्रकार के द्वन्द्वरूपी मदोन्मत्त हाथी मेरे मर्मस्थानों का भेदन कर रहा है॥३६॥
भद्र, चिरकालिक चिन्ता नदी के समान् आवर्त में, जिसमें तरंगों के समूह भरे पड़े हैं, अत्यन्त चपल मनरूपी मत्स्य क्षण भर में ही महती वृद्धि को प्राप्त हो जाता है॥३७॥
आत्मा का तनिक भी स्पर्श नहीं करनेवाले तथा अनात्मभूत देह आदि की ही शरण लेनेवाले उस प्रकार के असंख्य दुःखों को देहात्मबुद्धि से बटोरकर पुरुष दीनता को प्राप्त करता है ॥३८॥

सब जन्मों में दुःख के स्थान अनेक हैं, यों बतला रहे महानुभाव भास प्रकृत विषय का उपसंहर करते हैं। __ अनेकविध सुख और दुःखों के बीचमें पड़ा हुआ, विशाल जरामरणरूपी आँधी से बार-बार मर्दित हुआ तथा जगत्-रूपी उदयाचल पर लोट रहा यह प्राणी सुखे पत्ते की नाईं जर्जरता को प्राप्त होता है ॥३९॥

छासठवाँ सर्ग समाप्त
सड़सठवाँसर्ग देह और आत्माका सम्बन्ध नहीं है, इसका समर्थन करने के लिए बन्धन अन्तःकरण की आसक्ति से
होता है और अन्तःकरण की आसक्ति के त्याग से उसका विनाश हो जाता है, यह कथन॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामचन्द्रजी, उन दोनों ने उस प्रकार संसार की असारता के विचार से ओतप्रोत कुशल प्रश्न एक दूसरे से किया। तदनन्तर समय आने पर विशुद्ध ज्ञान पाकर वे दोनों मुक्त हो गये॥१॥
हे महाबाहो, इसलिए मैं कहता हूँ कि जाल के समान बन्धन के हेतुओं से परिपूर्ण चित्त को संसार-तरण में यथार्थ आत्मज्ञान के सिवा और दूसरा कोई उपाय नहीं है ॥२॥

जैसे साधारण तुच्छ पक्षी के लिए दुस्तर सागर गरुड़जी के लिए गाय के खुरमात्र के समान है, वैसे ही पहले जिस दुःख का वर्णन किया जा चुका है, वह यद्यपि असीम है, तथापि भव्यमति (विवेकी) पुरुष के लिए वह अत्यन्त कोमल है यानी वह उसका उच्छेद अनायास कर सकता है|३॥

स्थूल और सूक्ष्म दो देहों में होनेवाले अभिमान का परित्याग ही संसार के उच्छेद का उपाय है, इस आशय से कहते हैं। __ जैसे तटस्थ दर्शक पुरुष दूर से ही जनसमूह को देखता है, वैसे ही देहाभिमान से रहित, चिन्मात्र स्वरूप अपनी आत्मा में निष्ठा रखनेवाले महात्मा लोग दूर से ही देह को देखते रहते हैं४॥

भले ही देह दुखों से अत्यन्त क्षुब्ध हो जाय, उससे हमें (आत्मा में) कौन सी क्षति पहुँची? रथ के घुरारहित होने पर या टुट जाने पर सारथियों को कौन सी क्षति पहुँचती है ? ॥५॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, मन के क्षुब्ध हो जाने पर चित्स्वभाव आत्मा के पूर्णत्व-स्वरूप में क्या क्षति हुई ? क्या तरंगों के रूप में जल का विस्तार हो जाने पर पूर्णस्वभाव समुद्र में विपरित्य यानी पूर्णतास्वरूप की हानि पहुँचती है ? ॥६॥

अहन्ता का त्याग होने पर किसी को भी कहीं पर भी ममता की प्राप्ति नहीं होती, इस अभिप्राय से कहते हैं।
भला बतलाईये कि हंस जल के कौन और पाषाण जल के कौन होते हैं और शिलाएँ काष्ठों की कौन होती हैं ? अर्थात् कोई नहीं होती, वैसे ही भोग परमात्मा के कौन होते हैं ? अर्थात् अचेतन और असंग चित्त में कभी भी ममता नहीं हो सकती, यह भाव है ॥७॥

__ श्रीरामजी, जिस प्रकार बीच-बीच में अनेक पर्वतों से व्याप्त होने पर भी उत्तर पर्वत और दक्षिण समुद्र का परस्पर कोई सम्बन्ध नहीं है, वैसे ही परमात्मा और संसार का भी पस्पर कोई सम्बन्ध नहीं है । क्या कहीं आकाश रज्जू से बाँधा जा सकता है ? ॥८॥
अपनी गोद में धारण किये गये कमल भी जल के कौन होते है ? अर्थात् जैसे कोई नहीं हैं, वैसे ही यहाँ आत्मा के शरीर भी कोई नहीं हैं।९॥
जैसे काठ और जल के अन्योन्य आघात से बड़े बड़े उत्तंग कण आदि उत्पन्न होते हैं, वैसे ही देह और आत्मा के तादात्म्यअध्यास से सुख, दुःख आदि चित्त वृत्तियाँ उत्पन्न होती हैं ॥१०॥

आत्मा का देह के साथ सम्बन्ध आध्यासिक है, इसमें दृष्टान्त कहते हैं।
जैसे जल और काष्ठ के केवल सान्निध्य से ही जल में काठ के प्रतिबिम्ब दिखाई देते हैं, वैसे ही (अध्यासिक सम्बन्ध से) आत्मा में शरीर दिखाई देते हैं ॥११|जैसे दर्पण, तरंग आदि में पड़े हुए प्रतिबिम्ब वास्तव में न सत्य हैं और न असत्य हैं, किन्तु अनिर्वचनीय हैं, वैसे ही आत्मा में प्रतीयमान शरीर भी न सत्य है और न असत्य हैं, किन्तु अनिर्वचनीय हैं॥१२॥
जैसे परस्पर आहत होने पर काठ, जल और पत्थर कभी भी दुःखित नहीं होते, वैसे ही पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाशरूपी पाँच भूतों के, जो देह आदि के स्वरूप में परिणत हुए हैं वे कोड़ा, चन्दन आदि से संयुक्त अथवा स्त्री, पुत्र आदि से वियुक्त होने पर कभी दुःखित नहीं होते॥१३॥
जैसे काठ के साथ सम्बन्ध को प्राप्त जल से कम्प, शब्द आदि क्रियाओं की उत्पत्ति होती है, वैसे ही सामीप्य संसर्ग से चैतन्य के द्वारा अधिष्ठित होकर चारों ओर से बोधित इस देह से कम्प, शब्द आदि क्रियाएँ होती हैं॥१४॥

भासमान सुख, दुःख आदि के अनुभव किसको होते हैं ? इस शंका पर किसी को नहीं होते, ऐसा

समाधान कहते हैं।
शुद्ध चैतन्य और जड़ देह को ये सुख, दुःख आदि के अनुभव नहीं होते, उक्त केवल अज्ञान को ही होते हैं, जब अज्ञान नष्ट हो जाता हैं, तब हम लोगों की केवल शुद्ध चिति ही अवशिष्ट रह जाती है|१५॥
जैसे काठ और जल का सम्पर्क होने पर उनमें से किसी को सुख और दुःख का अनुभव नहीं होता, वैसे ही देह और और देहाभिमानी आत्मा का सम्बन्ध होने पर उनमें से किसी को भी सुख, दुःख
आदि का अनुभव नहीं होता है॥१६॥

तब तत्त्वज्ञ और अतत्त्वज्ञ दोनों में समानता ही रही, इस पर कहते हैं।
अज्ञानी पुरुष जिस रूप से इस संसार को देखता है, इसको उस रूप से सत्य ही मान लेता है और ज्ञानी पुरुष जिस रूप से इस संसार को देखता है उसको उस रूप से सत्य नहीं मानता ॥१७॥

तब ज्ञानी पुरुष को अपने प्रारब्ध के अनुसार होनेवाले भोगानुभव किस तरह के रहते हैं ? इस पर कहते हैं।
जैसे पत्थर और जल के सम्बन्ध भीतर के अनुप्रवेश से वर्जित होते हैं, यानी जल के भीतर न पत्थर का प्रवेश होता है और न पत्थर के भीतर जल का प्रवेश होता है, वैसे ही ज्ञानी पुरुष को आसक्ति वर्जित मानसिक वृत्तियों के होने पर जायमान बाह्य विषयों के अनुभव भीतरी संग से (अभिमान से) रहित होते हैं ॥१८॥
जैसे जल और काठ का सम्बन्ध भीतर के सम्बन्ध से रहित होता है, वैसे ही देह
और देही आत्मा का सम्बन्ध भी भीतर के सम्बन्ध से (परमार्थ सम्बन्धसे) रहित होता है|१९॥
जैसे जल और काठ का तथा प्रतिबिम्ब और जल का सम्बन्ध अन्तःसंग से रहित यानी तादात्म्य सम्बन्ध से शून्य होता है, वैसे ही देह और देही का भी सम्बन्ध अन्तःसंग से रहित यानी तादात्म्य सम्बन्ध से शून्य ही होता है ॥२०॥

पूर्वश्लोक में जल और काठ का दृष्टान्त संसर्गाभाव के बोधन केलिए और यहाँ तादात्म्य के अभाव के बोधन के लिए दिया गया है, इसलिए पुनरुक्ति नहीं समझनी चाहिए। शंका हो कि यदि सुख, दुःख आदि के ज्ञान का निषेध करते हैं, तो उनके ज्ञान को छोड़कर इस संसार में दूसरे ज्ञान का अभाव होने के कारण शून्यता ही प्रसक्त हो जायेगी? तो इस आशंका पर कहते हैं।
वेद्य विषयों से रहित शुद्ध संवेदन ही सर्वत्र अवस्थित है, द्वैत से कलंकित दूसरी संवित् है ही नहीं, क्योंकि द्वैत विषय का निरूपण ही नहीं हो सकता ॥२१॥
__ जो असत् है, उसका भी भ्रान्तिवश अस्तित्वरूप से भान होता है, यह कहते हैं।
जैसे वेतालरूप से भावना करने पर अवेताल वस्तु भी विशाल वेताल स्वरूप हो जाती है, वैसे ही दुःखशून्य चैतन्यरूप आत्मा भी अन्तःकरण में दुःख भावना करने से स्पष्ट दुःखित्वरूप से भासने लगता है॥२२॥
जैसे वास्तव में सम्बन्ध न होने पर स्वाप्निक अंगना के साथ क्रीड़ा आदि व्यापार में आध्यासिक सम्बन्ध हो जाता है अथवा जैसे वेतालरूप न होने पर दूंठ अँधेरे में आध्यासिक सम्बन्धवश वेतालरूप हो जाता है, वैसे ही आत्मा के साथ वास्तव में देह आदि का सम्बन्ध न होने पर भी मन की भावना से उसके साथ देहादि का आध्यासिक सम्बन्ध हो जाता है |२३॥
जैसे जल और काठ का परस्पर सम्बन्ध असत्-प्राय (मिथ्यारूप ही) है वैसे ही शरीर और परमात्मा का सम्बन्ध भी मिथ्या ही

है॥२४॥
जैसे भीतरी सम्बन्ध का (अहन्ता के अध्यास का) अभाव होने के कारण काष्ठों के पतनों से जल पीड़ित नहीं होता, वैसे ही देह आदि के अध्यासों से शून्य आत्मा शारीरिक दुःखों से पीड़ित नहीं होता॥२५॥
विद्वानों का यह निश्चित मत है कि चूँकि देह में अहंभावना करने से ही आत्मा देह के दुःखों से दुःखित है, इसलिए देह भावना का परित्याग करने से ही पुरुष मुक्त हो जाता है ॥२६॥
हे प्रिय श्रीरामचन्द्रजी, छोटे तालाब में गिरे हुए पत्ते, जल, मल और काष्ठ एक दूसरे से यद्यपि सम्बद्ध है, तथापि अहन्ताध्यास से रहित होने के कारण जैसे दुःखी नहीं होते, ऐसे ही आत्मा, देह, इंद्रिय और मन एक दूसरे से यद्यपि पर्याप्तरूप से सम्बद्ध है, तथापि अहन्ताध्यास का वास्तव में अभाव होने के कारण वे परमार्थतः दुःख से रहित ही सदा सर्वदा रहते हैं।२७,२८॥
हे श्रीरामजी, संसार में अहन्ताध्यास ही समस्त प्राणियों के जरा, मरण और मोहरूपी वृक्षों का उपादान कारण यानी मूल कारण है ॥२९॥
जो जीव अहन्ताध्यास युक्त है, वह इस संसाररूपी सागर में डूबा हुआ है और जो अहन्ताध्यास से निर्मुक्त है, वह संसाररूपी सागर से पार हो चुका है|३०॥
अहन्ताध्यास से युक्त मन, काम आदि वृत्तियों की असंख्यता के कारण, अनन्त शाखा-प्रशाखाओं से युक्त वृक्ष के सदृश कहा जाता है और अहन्ताध्यास से वर्जित मन विलीन चित्त कहा जाता है ।३१॥

203660 श्रीरामजी, आप मुझसे यह जान लीजिए कि जैसे भीतर से खण्डित हुए स्फटिक निर्मित लिंग आदि पूजा के लिए अपावन यानी अयोग्य हो जाते हैं, वैसे ही विषयासक्त हुआ यह मन अपवित्र हो जाता है और जैसे खण्डित न हुए स्फटिक आदि से निर्मित लिंग आदि पवित्र रहते हैं, वैसे ही विषयों में आसक्ति से वर्जित यह मन सदा सर्वदा पवित्र ही रहता है ॥३२॥

203661 विषयों की आसक्ति से वर्जित और विक्षेप आदि मलों से रहित चित्त संसारी होता हुआ भी निःसंशय मुक्त ही है और विषयो में आसक्त चित्त चिरकालिक तपश्चर्या से युक्त होता हुआ भी अत्यन्त बन्धन से ग्रस्त ही है॥३३॥

203662 अहन्ता आदि अध्यास से युक्त मन संसाररूपी बन्धन से बँधा है और अहन्ता आदि अध्यास से रहित मन संसाररूपी बन्धन से छुटा हुआ है, अकेला अहन्ता अध्यास ही बन्ध और मोक्ष में कारण है ॥३४॥

203663 जैसे बड़े बड़े काष्ठ भारों को पार उतारनेवाली जलस्थ नौका स्वयं लकड़ी की होती हुई भी लकड़ी के छेदन, भेदन, दहन आदि गुण-दोषों से तथा जल के चलन, परिवर्तन, निर्मलपन, गन्देपन आदि गुण-दोषों से गुण-दोषवती नहीं होती, वैसे ही अहन्ता आदि अध्यास से निर्मुक्त पुरुष शरीरयात्रार्थ सब कुछ करता हुआ भी, कर्ता नहीं होता ॥३५॥

203664 जैसे स्वप्न में, जो सुख और दुःख दोनों से भरा है, वास्तव में कुछ न करने पर भी स्वप्नावस्थायुक्त जीव को बाघ आदि से जनित भय, पलायन आदि में व्याकुलता हो जाती है, वैसे ही वास्तव में कर्ता न होने पर भी जीव अहन्ता आदि के अध्यासवश कर्ता हो जाता है॥३६॥

203665 जैसे स्वप्नावस्था में देह की चेष्टा न होने पर भी चित्त की कर्तृता से आत्मा में कर्तृत्व विद्यमान है, वैसे ही पुत्र, सेवक आदि को देख रहे जाग्रदवस्था युक्त आत्मा में देह की चेष्टा न होने पर भी स्पष्टरूप से चित्त की कर्तृता से कर्तृत्व विद्यमान है; यह कर्तृत्व भी मुख्य कर्तृत्व के सदृश ही एक तरह से हैं, क्योंकि विक्षुब्ध को (चंचल चित्त को) सुख दुःख देखे जाते हैं ॥३७॥

203666 मन के कर्तृत्व न होने पर आत्मा का अकर्तापन स्पष्टरूप से सिद्ध हो जाता है, क्योंकि शून्यचित्त पुरुष कर्ता होते हुए भी अभिमान नहीं करता ॥३८॥

203667 श्रीरामजी, चित्त से जो किया गया है, उसीका आप फल पाते हैं और चित्त से जो नहीं किया गया है, उसका फल नहीं पाते हैं। देह

203668

203669 कहीं कर्म के प्रति कारण नहीं है क्योंकि चित्त में कर्तृत्व शक्ति नहीं है, यह बात नहीं है, अतएव चित्त की कर्तृत्वशक्ति से ही सब कर्मों की स्थिति हो जायेगी, फिर देह में कर्तृत्व मानने की कोई आवश्यकता नहीं है॥३९॥

203670 यद्यपि मन भले ही कुछ करे, तथापि यदि वह उसमें आसक्त नहीं है, तो वह अकर्ता के सदृश ही है। आसक्ति वर्जित मन कर्मों के फलों का भोक्ता नहीं होता, यों तत्त्वज्ञ महानुभाव कहते हैं ॥४०॥

203671 दूर देश में अवस्थित कान्ता में जिस पुरुष का मन आसक्त है, वह पुरुष जैसे सामने के कार्यों से (शीत, उष्ण आदि के अनुभवरूप कार्यों से) लिप्त नहीं होता, वैसे ही आसक्ति वर्जित पुरुष ब्रह्महत्या, अश्वमेघ आदि के पुण्य-पापों से लिप्त नहीं होता ॥४१॥

203672 अहन्ता आदि अनात्म अध्यासों से विनिर्मुक्त जीव विक्षेपों से शून्य सुखों का पूर्ण अनुभव करता है । वह बाहर से कुछ करे या कुछ न करे, पर सर्वथा कर्तृत्व और भोक्तृत्व से रहित ही है॥४२॥

203673

203674 आसक्ति का त्याग करने से ही सभी जीवन्मुक्त पुरुष के गुण मन में सिद्ध हो जाते हैं, इस आशय से कहते हैं।

203675 श्रीरामचन्द्रजी, जो अन्तःकरण भीतरी आसक्तियों से शून्य होगा, वह न कर्ता होगा, न बद्ध होगा, न अयुक्त होगा और न लिप्त होगा अर्थात् अकर्ता, विमुक्त, प्रशान्त, युक्त और अलिप्त ही होगा ॥४३॥

203676

203677 उपसंहार करते हैं।

203678 हे श्रीरामजी, इससे सबके भीतर रहनेवाले आत्मा से भिन्न बाहर से लगे हुए पाँच कोशों का तथा भोग्यवर्गरूप बन्धनों में डालनेवाले समस्त पदार्थों का निरास करने में यही एक मुख्य उपाय निश्चित हुआ कि अखिल दुःखों को देनेवाली क्रूर आसक्ति का परित्याग करना चाहिए यानी इतने विचार से यही निश्चित हुआ आसक्ति परित्याग ही बन्धन के निरास में हेतु है, यह तात्पर्य है॥४४॥

203679

203680 _हे राघव, तीक्ष्ण धारवाले तलवार आदि शस्त्र के समान नीले यमुना जल में मिश्रित हुआ स्फटिक मणि की नाईं अति स्वच्छ गंगाजल जैसे (उसके साथ) एकरूपता को प्राप्त हो जाता है; वैसे ही आसक्ति दोष से रहित, अतएव संसारदशा से प्राक्तन प्रत्यक्-तत्त्व को, जो आकाश के सामन निर्मल कान्तिवाला है, प्राप्त हुआ मन समस्त प्रपंच के उपशमरूप मलों से शून्य परमात्मा के साथ एकरूपता को प्राप्त हो जाता है॥४५॥

203681

203682 सड़सठवाँ सर्ग समाप्त

203683 अड़सठवाँ सर्ग संसक्ति और असंसक्ति के लक्षण, वन्द्या-अवन्ध्याविभाग तथा फल का वर्णन। श्रीरामजी ने कहा : भगवान्, संग किस प्रकार से होता है? किस तरह का संग मनुष्यों को बन्धन में डालता है? कैसा संगमोक्ष का कारण हैं? और संगकी चिकित्सा (निवृत्ति) कैसे की जा सकती है ? ॥१॥

203684

203685 वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, शरीर (क्षेत्र) और शरीरी (क्षेत्रज्ञ) आत्मा का जो विभाग है यानी शरीर जड़ है और आत्मा चेतन है, यों जो उनकी विरुद्ध स्वभावता है, उसका भली प्रकार केवल पर्यालोचन न करने से ही एक दूसरे में एक दूसरे का तादात्म्य और एक दूसरे में एक दूसरे के धर्मों का विनिमय होता है। इसी विनिमय भावना से शरीर में उत्पन्न हुआ जो आत्माभिमान है यहीं संग कहलाता है और इसी

203686

203687

203688 उपशम प्रकरण संग से संसाररूपी बन्धन उत्पन्न होता है ॥२॥

203689

203690 संग के अन्यान्य लक्षण कहते हैं।

203691 आत्मा का स्वरूप असीम है यानी उसका काल से, देश और वस्तु से किसी तरह परिच्छेद नहीं हो सकता, अज्ञानवश उसमें उक्त त्रिविध परिच्छिन्नता का निश्चय हो जाने पर जीव का अपना अपरिच्छिन्न सुखस्वभावता का विस्मरण हो जाता है, इस प्रकार के उक्त विस्मरण से इधर उधर के तुच्छ विषयों से वह आभ्यन्तर सुख चाहने लगता है, अतः जो वैषयिक सुखार्थिता है, यही बन्धन की हेतु संग कहलाती है ॥३॥

203692

203693 बन्धन हेतु आसक्ति की विरोधिनी असंग स्थिति का लक्षण कहते हैं।

203694 श्रीरामजी, यह दिखाई दे रहा समस्त प्रपंच आत्मस्वरूप है, इसलिए मैं उसमें से किसको चाहूँ और किसको छोड़ दूँ, इस प्रकार की परिपक्व विचारणा से जनित जीवन्मुक्त के शरीर की जो अवस्था है, उसे आप असंग-स्थिति जानिए॥४॥

203695 मैं अहंकार से परिच्छिन्न (स्वल्पता को प्राप्त) नहीं हूँ, मेरे सिवा दूसरा कोई नहीं है, इसलिए मिथ्याभूत शरीर में विषयों से जनित सुख हों चाहे न हों, मैं तो देहादिक के साथ कभी संग को प्राप्त न होनेवाले स्वभाव से युक्त हूँ, इस प्रकार जिसका भीतर से दृढ़ निश्चय है, वह मनुष्य मुक्ति का अधिकारी कहलाता है ॥५॥

203696 हे श्रीरामजी, जो अपने सर्वकर्मत्याग की यत्र तत्र बड़ाई नहीं करता, जो फल के उद्देश्य से कर्मों में अभिनिवेश नहीं करता, जो फल की सिद्धि और असिद्धि में सदा एक-सा रहता है और जो ईश्वरार्पण बुद्धि से कर्मफलों का परित्याग कर देता है, वही पुरुष असंसक्त कहलाता है|६॥

203697 सदा सर्वदा केवल आत्मस्वरूप में निष्ठा रखनेवाले जिस महात्मा का अन्तःकरण हर्ष और क्रोध के वश में नहीं होता, वही लोक में असंसक्त और जीवन्मुक्त कहा जाता है ॥७॥

203698 जो पुरुष, अत्यन्त कुशलतापूर्वक सम्पूर्ण कर्म और तज्जनित फल आदि केवल मन से ही, न कि कर्म से, परित्याग करता है, वह असंसक्त कहलाता है साधारण लोगों को अच्छे अच्छे कर्मों में प्रवृत्त कराने के लिए बाहर से तो वह कर्म आदि का अनुष्ठान करता रहता है, पर भीतर से उनमें

203699 आसक्ति नहीं रखता। यह 'न कर्मणा' इस वाक्य से बतलाया ।।८॥

तीन प्रश्नों का समाधान कर चतुर्थ प्रश्न का समाधान करते हैं।
हे राघव, संसक्ति के अभाव से अनेक तरह के फलानुरागों द्वारा उत्पन्न हुई निखिल दुष्ट चेष्टाएँ विनष्ट हो जाती हैं और श्रवण आदि शुभ चेष्टाएँ निर्विघ्नतापूर्वक कल्याण का सम्पादन करती रहती हैं ॥९॥

अब आसक्ति से होनेवाले परिणामों का विस्तारपूर्वक निरूपण करते हैं।
भद्र, आसक्ति से विस्तार को प्राप्त हुई समस्त दुःखराशियाँ गड्ढे में उत्पन्न काँटेवाले वृक्षों की नाईं हजारों शाखा-प्रशाखाओं में फैल जाती हैं ॥१०॥
जिसका नाक नाथ से खींचा गया हो, ऐसा गदहा भयभीतात्मा होकर जो अपनी गति से मार्ग में भार ढोता है, वह आसक्ति के फल का ही एक विस्तार है। किसी देश में गदहे को भी नाथ लगाते हैं । अथवा 'गर्दभ' शब्द को बैल आदि भारवाहक ग्राम्य पशुओं में उपलक्षण मान लेना चाहिए |११॥

वृक्ष एक स्थान में चुपचाप खड़ा होकर अपने स्थावर शरीर से ठंड, वायु और धूप के क्लेश को जो

सहता (अनुभव करता) रहता है, वह भी आसक्ति के फल का ही विस्तार है |१२॥
भूमि के बिल में पड़ा हुआ अतएव अपने अंगों में पीड़ा का अनुभव कर रहा बेचैन कीट जो काल काट रहा है, वह भी आसक्ति के फल का विस्तार है।।१३॥
क्षुधा से जिसकी पाँख कृश हो गई है तथा जिसकी बुद्धि बाण, पत्थर, मिट्टी के ढेले आदि के अभिघात से भय ग्रस्त हो गई है, ऐसा वृक्ष की शाखाओं पर शयन कर रहा पक्षी अपनी आयु को जो खपाता है, वह आसक्ति के फल का विस्तार है ॥१४॥
दूब, कोंपलों और तिनकों का आहार करनेवाला मृग भीलों के बाणों की पीड़ा से अपनी देह को जो छोड़ देता है, वह भी आसक्ति के फल का विस्तार है१५॥
पुण्य और पाप के अधिकारी ये जन-समूह ध्वस्त-विध्वस्त होकर बार बार जन्म धारण कर रहे कृमि और कीट भाव को जो प्राप्त होते हैं, वह संसृति के फल का विस्तार है|१६॥
जलाशय में तरंगों की नाईं ये असंख्य भूत (प्राणी) उत्पन्न हो होकर जो विलीन हो जाते हैं, वह भी संसक्ति के फल का विस्तार है|१७॥
लता और तिनकों के समान शक्तिहीन दशा को प्राप्त अतएव चलने-फिरने की शक्ति से शून्य मनुष्य पुनः पुनः जो मर जाते हैं, वह संसक्ति के फल का विस्तार है।।१८। भूमि के अन्दर स्थित जल को अपने अपने मूलों से पीकर तृण, गुल्म, लता आदि अपने अपने विजातीय स्वरूप को जो उत्पन्न करते हैं, वह भी संसक्ति के फल का विस्तार है॥१९॥
अपनी अनर्थ परम्पराओं के अनुरूप वियोग, भ्रान्ति, पतन आदि हजारों विक्षेपों के हेतु असंख्य बाह्य और आभ्यन्तर पदार्थों से परिपूर्ण यह संसाररूपी नदी जो बढ़ने पाई है, वह भी संसक्ति के फल का विस्तार है|२०॥
हे श्रीरामजी, आसक्ति दो प्रकार की कही गई है एक वन्द्या (वंदनीय) यानी प्रशस्त
और दूसरी वन्ध्या यानी पुरुषार्थ फल से शून्य। इनमें पहली वन्द्या आसक्ति खुद तत्त्वज्ञ महात्माओं की है और दूसरी वन्ध्या सर्वत्र प्रसिद्ध समस्त अज्ञानियों की है॥२१| आत्मतत्त्वज्ञान से रहित, देह आदि असत्य वस्तुओं से जनित जो अत्यन्त दृढ़ यानी चिरकाल से भावित पुनः पुनः संसार में आसक्ति है, वह वन्ध्या आसक्ति कही जाती है।।२२॥
आत्मा के स्वरूपज्ञानरूप हेतु के द्वारा यथार्थ और अयथार्थ वस्तु के (नित्यानित्यवस्तु के) विवेक से उत्पन्न हुई, अबाध्य आत्मतत्त्व का अवलम्बन करनेवाली जो पुनःसंसार से शून्य आसक्ति है, वह वन्द्या आसक्ति कही जाती है ॥२३॥

सर्वोत्कर्षत्व की सम्पादक यही वन्द्या आसक्ति है, ऐसा कहते हैं।
श्रीरामजी, जिनके हाथों में शंख, चक्र गदा है, ऐसे भगवान् विष्णु इसी वन्द्या संसक्ति के प्रभाव से विविध मत्स्य आदि अवतारों में की गई लीलाओं द्वारा तीनों लोकों का पालन करते हैं ॥२४॥
इसी वन्द्या संसक्ति की सामर्थ्य से भगवान् सुर्यनारायण आकाशमार्ग में किसी प्रकार का अवलम्बन लिए बिना प्रतिदिन निरन्तर संचरण किया करते हैं।२५॥
हे राघव, जिसने प्राकृत प्रलय में विदेह-कैवल्यरूप परम शान्ति के लिए दो परार्ध वर्ष पर्यन्त हरि आदि की कल्पना की है, ऐसा हिरण्यगर्भ का शरीर वन्द्या संसक्ति की ही सामर्थ्य से व्यवहार करता है ॥२६॥
केवल लीला से गौरीरूपी आलान (बन्धन स्तम्भ) में आसक्त तथा भस्म से अत्यन्त सुशोभित महादेवजी का शरीर इसी वन्द्या संसक्ति की सामर्थ्य से अवस्थित है|२७॥
जिन्होंने आत्मतत्त्व के विज्ञान में दृढ़ प्रतिष्ठा पाई है, ऐसे सिद्ध, लोकपाल तथा अन्यान्य देवता जो इस जगत् के प्रांगण में स्थित रहते हैं, वह भी वन्द्या संसक्ति की सामर्थ्य है|२८॥
तीन लोकों से भिन्न अन्यान्य भुवन (महः, जनः, तपः आदि लोकों में रहनेवाले तत्त्वज्ञ

महात्मा लोग) मरण से रहित शरीर के यन्त्रों के समूहों को जो धारण करते हैं, वह भी वन्द्या संसक्ति की सामर्थ्य है ॥२९॥

वन्ध्या संसक्ति में वन्ध्यात्व (निष्फलत्व) ही है, इसका उपपादन करते हैं।
माँस के टुकड़ों में गीध की नाईं विषयों में झूठमूठ रम्यत्व की कल्पना कर जो मन झपटता है, वह वन्ध्यासंसक्ति की सामर्थ्य है ॥३०॥

मुक्त और अमुक्त दोनों के सारे व्यवहार संसक्ति से ही होते हैं, यों विस्तारपूर्वक बतलाते हैं।
संसक्ति के प्रभाव से वायु समस्त भुवनों के कोटरों में बहता है, पाँच भूत अपने अपने स्वरूप में रहते हैं और यह जगत्-स्थिति चलती है ॥३१॥
संसक्ति के प्रभाव से ब्रह्माण्डरूपी गूलर के फल में मच्छरों की नाईं अपना अपना व्यवहार कर रहे देवता स्वर्ग में, मनुष्य पृथ्वी में, सर्प और असुर पाताल में अवस्थित हैं ॥३२॥

हे रामजी, समुद्र में तरंगों की नाईं ये असंख्य भूत जो उत्पन्न होते हैं, मरते हैं, गिरते हैं उठते हैं, यह भी संसक्ति का विलास है॥३३॥
झरनों के जलकणों के समान उड़-उड़ कर विरसतापूर्वक ये भूत जो विलीन हो जाते हैं, वह भी संसक्ति का प्रताप है ॥३४॥
मछली के सदृश एक दूसरे के अंगों को निगल रहे, जड़ता से जर्जर तथा भ्रमग्रस्त ये जनसमूह आकाश में शीर्ण शुष्क पत्ते के समान जो भ्रमण कर रहे हैं, वह भी संसक्ति का प्रताप है|३५॥

प्रिय रामजी, वृक्ष के ऊपर मच्छरों की पंक्ति की नाईं पाताल में जल-प्रवाह के सदृश आवर्त वृत्ति धारणकर आकाश में जो नक्षत्र चक्र घुम रहा है, वह भी संसक्ति की सामर्थ्य है॥३६॥
कभी उदय तो कभी अस्त, कभी वृद्धि तो कभी ह्रास, कभी उत्थान तो कभी पतन इस विविध दशाओं से सदा ही शिथिल; कालरूपी बालक के गेंद रूप; जड़तायुक्त; जलमय तथा अनेकविध कलंकों से म्लान चन्द्र का शरीर यद्यपि इन बहुविध दोषों के कारण परित्याग करने योग्य है, तथापि आज तक जो वह नहीं छोड़ता, यह संसक्ति का ही परिणाम है॥३७॥
अनेक तरह के अपार युगावों के दुःखानुभव से कठोर हुए मनोरूपी छेदनयोग्य व्रणविशेष के दुःख से दुःखी इन्द्र आदि देवगण भी जो उच्छेदन द्वारा उसकी चिकित्सा नहीं करता, वह भी संसक्ति का फल है ॥३८॥

203748 केवल आत्मा और अनात्मा के विवेक से उत्पन्न ज्ञान से ही संसक्ति का उच्छेद हो सकता है, इसका दिग्दर्शन कराने के लिए आसक्ति का विषय जगत् केवल वासना से ही कल्पित है, यह कहते हैं।
203749 हे राघव, वासना के वश से किसी ने सर्वोत्कृष्ट चिदाकाश में इस विचित्र जगत्पी चित्र की रचना की है, उसे आप देखिए॥३९॥
203750 श्रीरामजी,शून्य आकाश में केवल मन के असंगरूपी रंग से बनाया गया जो जगद्रूपी विचित्र चित्र है, वह कभी भी सत्य नहीं हो सकता॥४०॥
203751 जैसे अग्नि की ज्वाला तिनकों को खा डालती है, वैसे ही तृष्णा इस संसार में आसक्त मनवाले व्यवहारी जीवों के शरीरों को खा डालती है॥४१॥
203752
203753 आसक्ति दोष से प्राप्त हुए तथा तृष्णा के द्वारा खाये गये शरीर असंख्य हैं, यह कहते हैं।
203754 हे श्रीरामचन्द्रजी, भला बतलाइये कि समुद्र की बालु और त्रसरेणुओं की गिनती करने के लिए कौन समर्थ हो सकता है ? अर्थात् जैसे कोई नहीं हो सकता, वैसे ही चारों ओर से विषयों में आसक्त
203755
203756 मतिवाले जीव के शरीरों की गिनती करने के लिए कौन समर्थ हो सकता है ? अर्थात् कोई नहीं हो सकता॥४२॥
203757 चोटी से लेकर मूल तक मेरु पर्वत का अवलम्बन करनेवाली मोतियों की लतारूपी गंगा के तरंगरूपी मोतियों की गणना कदाचित् कोई कर सकता है, पर आसक्त चित्तवाले जीवों के शरीरों की गणना तो कोई नहीं कर सकता ॥४३॥
203758 जिनका चित्त संसारमें आसक्त है, उन्हीं जीवों के लिए ये रम्य अन्तःपुर की पंक्तियाँ, जिनके नाम रौरव, अवीचि, कालसूत्र आदि हैं, किसी कारीगर ने बनाई हैं ॥४४॥
203759 श्रीरामजी, आसक्त चित्तवाला अतएव दुःखों से सूखा हुआ पुरुष जल रही नरकरूपी अग्नियों के लिए एक तरह से इन्धन का संग्रह (समूह) है, यह आप जानिए, क्योंकि नरकरूपी अग्नियाँ उसी काष्ठ-संचय से जलती हैं॥४५॥
203760 इस जगती-तल में जो कुछ भी दुःखजाल है, वह सब आसक्तचित्त पुरुषों के लिए ही कल्पित है॥४६॥
203761 जैसे जल के तरंगों से संवलित बड़ी-बड़ी नदियाँ समुद्र के प्रति जाती हैं, वैसे ही सम्पूर्ण दुःखों की परम्पराएँ आसक्त चित्तवाले पुरुष के प्रति जाती हैं ॥४७॥
203762 चिति शक्ति ही जिसका स्वरूप है, जिसने भारभूत शरीर को धारण किया है और जो जीव के लिए जन्म और मरण की अवस्था चाहती है, उस अविद्या ने ही इस समस्त प्रपंच का विस्तार किया है ॥४८॥
203763 हे श्रीरामजी, जैसे वर्षाकाल में बड़ी-बड़ी नदियाँ महान् विस्तार को प्राप्त होती हैं, वैसे ही विषयोपभोगों में आसक्ति न करने से सम्पूर्ण विभूतियाँ महान विस्तार को प्राप्त होती है॥४९॥
203764 हे रामजी, भीतरी आसक्ति शरीरों के लिए अंगारे है और भीतरी आसक्ति का परित्याग अंगों के लिए उत्तम रसायन है, यह आप जानिए॥५०॥
203765 अवलम्बन के लिए तृणविशेषों को चाहनेवाली लता जैसे अवलम्बित तृणों से जनित अग्नि से दग्ध हो जाती है, वैसे ही अन्दर में अवस्थित संसक्तिरूपी अग्नि से प्रकृतिभूत जीव भी दग्ध हो जाता है॥५१॥
203766
203767 यहाँ प्रकृति के कार्य देह आदि के साथ जीव का सम्बन्ध होने के कारण जीव 'प्रकृति' कहा गया है।
203768 आसक्ति से शून्य अतएव आकाश के समान निर्मल-स्वरूप से अवस्थित, चारों ओर से शान्त, असत् के सदृश, सत् के समान भासमान मन सर्वत्र सुख का ही हेतु है ॥५२॥
203769 विद्या विषय में उत्तम उदय हो प्राप्त हुए यानी प्रबुद्ध हुए अविद्या विषय में (प्रपंच में) क्षय को प्राप्त हुए यानी अनुसन्धान से शून्य हुए तथा सर्वत्र दृश्यवस्तुओं में आसक्ति से वर्जित हुए अपने अन्तःकरण से जो पुरुष सदा सर्वदा अवस्थित रहता है, वही पुरुष जीवन्मुक्त कहलाता है॥५३॥
203770
203771 अड़सठवाँ सर्ग समाप्त
203772 उनहत्तरवाँ सर्ग सम्पूर्ण अर्थों में आसक्ति के त्याग से मन चिन्मात्रस्वरूप में सुस्थिर तथा
203773 चिन्मात्रशेष जिस क्रम से हो जाता है, उस क्रम का कथन॥
203774 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, विवेकी विद्वान् पुरुष भले ही सर्वदा तत् तत् समय के योग्य समस्त व्यवहारों में निरत रहे, भलेही तत्-तत् व्यवहार में उचित सभी प्रिय, पुत्र आदि के साथ रहे, भले ही निषिद्ध लौकिक एवं शास्त्रीय समस्त कार्यों में व्यस्त रहे, तथापि उसे अपने मन को वैसा बनाना चाहिऐ, जैसे मैं अभी आगे जाकर कहूँगा । अथवा एक काल, एक देश और एक सेवक आदि के सहभाव
203775
203776
203777 से कतिपय कर्मों में तत्परता-संपादक परिच्छिन्न संसक्ति का परित्याग करने के लिए पहले सम्पूर्ण देश, काल आदि समस्त उपकरण सामग्री से निखिल जगत् के व्यवहाररूप कर्मों में स्वयं निरत हो कर भी पीछे से अपने मन को वैसा बनाना चाहिए जैसे मैं आगे वर्णन करूँगा॥१॥
203778 न साध्य पदार्थों की चेष्टाओं में, न अतीत काल की वस्तुओं की चिन्ताओं में, न वर्तमान कालीन वस्तुओं में, न आकाश में, न नीचे, न मध्य में, न दिशाओं में और न लताओं में मन को आसक्त करना चाहिए ॥२॥
203779 न आधिभौतिक भार्या, चाकर आदि विषयों में, न उनके उपभोग की इन्द्रियवृत्तियों में, न आध्यात्मिक वस्तुओं में और न प्राण, मूर्धा तथा तालू में - जो योग शास्त्र में वर्णित काम्य सिद्धि अनुकूल धारणा के स्थानस्वरूप हैं - मन को कभी आसक्त करना चाहिए ॥३॥
203780 न भौंहों के बीच में, न नासिका के मध्य में, न मुख में, न दक्षिण नेत्र की कनीनिका में, न अन्धकार में, न प्रकाश में और न इस हृदयरूपी आकाश में मन को आसक्त करना चाहिए॥४॥
203781 न जाग्रत् में,न स्वप्न में, न सुषुप्ति में,नशुद्ध सत्त्वगुण में, न तमोगुण में, न पीतरक्त आदि रजोगुण में और न गुणों के समाहार में मन को आसक्त करना चाहिए॥५॥
203782 न कार्य वर्ग में, न स्थिरकारण अव्यक्त में, न सृष्टि के आदि काल में,न मध्य काल में,न अन्तकाल में,न दूर में,न समीप में,न सामने, न नामरूपात्मक पदार्थ में और न जीव में मन को आसक्त करना चाहिए ।।६॥
203783 न रूप, रस, गन्ध, स्पर्श
203784 और शब्द में; न विषयाभिलाषा की परवशतारूपी मोह में,न विषयोपभोग-फलरूपी आनन्दवृत्तियों में; न खेचरी आदि सिद्धियों में, न अतीत-अनागत वस्तुओं का परिज्ञान होना, दीर्घजीवी होना आदि सिद्धियों में मन को आसक्त करना चाहिए |७॥
203785 निश्चल बुद्धि की साक्षिभूता चिति में केवल विश्रान्ति कर परिपूर्ण भूमानन्द से युक्त अतएव सर्वत्र दृश्य पदार्थों में नीरस-सा होकर अवस्थित होइये ॥८॥
203786
203787 'इव' शब्द से यह दिखलाया कि मन की इस प्रकार की स्थिति भी मिथ्या ही है।
203788 उस प्रकार चिति में विश्रान्ति पाकर अवस्थित हुआ जीव समस्त संगों से रहित होकर ब्रह्मभाव को प्राप्त हो जाता है। ब्रह्मभाव को प्राप्त हुआ यह जीव इन समस्त व्यवहारों को चाहे करे, चाहे न करे, उससे कुछ भी उसका बिगड़ने नहीं पाता ॥९॥
203789 जैसे आकाश मेघों के साथ तनिक भी सम्बन्ध प्राप्त नहीं करता वैसे ही अपने स्वरूप में निरत जीव, क्रियाओं का (विहित या निषिद्ध कर्मों का) अनुष्ठान करे चाहे न करे, पर क्रियाजनित फलों के यानी स्वर्ग, नरक आदि के साथ तनिक भी सम्बन्ध प्राप्त नहीं करता ॥१०॥
203790 अथवा पूर्वोक्त सात्त्विक बुद्धि का भी परित्याग कर निर्विकार चित्-स्वरूप जीव अपने स्वरूप में उस प्रकार शान्त होकर अवस्थित रहे, जिस प्रकार कि प्रदीप्त हो रहा मणि अपने स्वरूप में शान्त होकर अवस्थित रहता है |११॥
203791 हे रामचन्द्रजी, जिसने अपने स्वरूप में परम विश्रान्ति प्राप्त कर ली है, जिसका अन्तःकरण आत्म-साक्षात्काररूप महान उदय को प्राप्त कर चुका है एवं जिसकी व्यवहार और तत् सम्बन्धी फलों में तनिक भी इच्छा नहीं रह गई है, ऐसा जीव भले ही लोक-दृष्ट्या व्यवहार करे, तथापि वह कर्मजनित फलों का स्वल्प भी सम्बन्ध प्राप्त नहीं करता, क्योंकि वह सम्बन्ध की हेतु अविद्या, काम और कर्म की वासनाओं से शून्य है, हाँ, उस समय वह तब तक देह भार को सहता रहता है, जब तक कि प्रारब्ध का क्षय नहीं होता।।१२॥
203792
203793 श्रुति भी कहती है 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये।'
203794 उनहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

सत्तरवाँ सर्ग असंग सुख में परम शान्ति को प्राप्त कर रहा पुरुष व्यवहार से उत्पन्न
दोषों से जिस प्रकार से दुःखी नहीं होता, उस प्रकार सयुक्तिक उपपादन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र जो असंग से उत्पन्न सुख के निरन्तर आस्वाद में संलग्न हैं और जिनके अन्तःकरण अत्यन्त विशाल हैं, ऐसे जीवन्मुक्त महानुभाव, चाहे व्यवहार करें, तो भी सदा-सर्वदा निर्भय और शोक शून्य ही होकर अवस्थित रहते हैं ॥१॥

उनकी वैसी स्थिति होती है, यह आपने किस प्रमाण से जाना? इस प्रश्न पर प्रमाण कहते हैं।
हे श्रीरामजी, यद्यपि पुत्र और धन का विनाश तथा बन्धन, मान, अपमान आदि क्षोभ के (घबड़ाहट के) हेतुओं से साधारण लोगों को क्षुब्ध शरीर-सा मालूम पड़नेपर भी वास्तव में क्षुब्धशरीर से शून्य जीवन्मुक्त तत्त्वज्ञ महाविद्वान् की चित्त वृत्ति सदा-सर्वदा परमार्थ सुख में ही संलग्न रहती है। उससे तनिक भी उसका वियोग नहीं होता, अतएव वह अन्दर से परिपूर्ण रहता है तथा उसके मुख में पूर्ण चन्द्रमा की नाईं परम शोभा दीख पड़ती है, यही दीख पड़नेवाली पूर्णचन्द्र की शोभा ही तत्त्वज्ञ की पूर्वोक्त अवस्था में प्रमाण है। चन्द्रपक्ष में ज्योतिश्चक्र और रथादि की गति से क्षुब्ध शरीर से शून्य पूर्ण चन्द्र पूर्णिमा की रात्रि में संमुख होने से सूर्य की विषमता न होने के कारण भीतर अमृत से परिपूर्ण रहता है। उसके वदन सदृश बिम्ब में उत्तम शोभा दीख पड़ती है ॥२॥
___ जिस तत्त्ववित् के अनुग्रह से दूसरे भी जब क्षोभरूपी मलिनता से निर्मुक्त हो जाते हैं, तब उस
तत्त्ववित् की क्षोभशून्यता में तो कहना ही क्या ? इस आशय से कहते हैं।
जिस महात्मा का अन्तःकरण इन्द्रियों की आसक्तियों से वर्जित, केवल चैतन्य मात्र का अवलम्बन करनेवाला तथा समस्त चिन्ताज्वरों से निर्मुक्त है, उसमहात्मा से सम्पूर्णजन, निर्मली सेजल की भाँति, प्रसन्न (विशुद्ध) हो जाते हैं|३| सदा सर्वदा आत्मदृष्टि में निमग्न रहनेवाला तत्त्ववित् बाहर से चंचल होते हुए भी अपने स्वरूप से तनिक भी टस से मस नहीं होता, अतएव साधारण जनों द्वारा यह जो क्षुब्ध सा देखा जाता है, वह जलगत सूर्य-प्रतिबिम्ब की क्षुब्धता के दर्शन के समान मिथ्याही है ॥४॥
स्वस्वरूप में निरन्तर रमण करनेवाले तथा परम मोक्षरूपी उदय को प्राप्त हुए तत्त्ववित् महात्मा साधारण लोगों को ऊपर ऊपर से मोर के पंख की नाईंचपल मालूम पड़ते हैं, परन्तुभीतर से मेरु पर्वत की नाईं अटल हैं ॥५॥

विक्षोभ के प्रतीत होने पर भी वस्तुतः तत्त्ववित् में क्षोभ नहीं रहता, इस विषय में दृष्टान्त कहते हैं। __ जैसे रंजक जपाकुसुम (फूल) आदि उपाधियों से चिकना स्फटिक मणि (वास्तव में) रंग से युक्त नहीं होता, वैसे ही आत्मस्वरूप को प्राप्त हुआ तत्त्ववित् का अन्तःकरण (उपाधियों से) सुख-दुःख से रंग से युक्त नहीं होता॥६॥
जैसे जल रेखा कमल को रंजित नहीं कर सकती, वैसे ही जिसने जीव और ईश्वर के स्वरूप को भलीभाँति जान लिया है अतएव जो परम निरतिशयानन्दरूप परम अभ्युदय को प्राप्त हुआ है, ऐसे तत्त्ववित् के चित्त को संसारिक दृष्टि रंजित नहीं कर सकती॥७॥
___ जब तक जीव भीतर भली प्रकार आसक्ति से वर्जित नहीं होता, तब तक उसका बाहर की आसक्ति से वर्जित होना दुर्लभ है, इस आशय से असंसक्त का लक्षण कहते हैं।

जब यह जीव परमात्मा का ज्ञान प्राप्त कर समस्त कल्पनाओं के हेतुभूत मलों से वर्जित होता हुआ ध्यानाभाव-दशा में भी आत्म ध्यान की तरह निरतिशय सुख में निमग्न रहता है, तब स्वसक्त' कहलाता है । तत्त्ववित् को स्वभावतः निरतिशयानन्द आत्मा का स्फुरण (प्रकाश) होने के कारण वह निर्विकल्प समाधि की नाईं सदा-सर्वदा आत्मध्यान में ही लगा हुआ रहता है, अतएव बाह्यध्यान व्यापारों के न रहने पर भी तथोक्त स्फुरण की सामर्थ्य से निरतिशानन्द सुखसमुद्र में अवगाहन करनेवाला यह 'स्वसक्त' शब्द से व्यवहृत किया जाता है, यह तात्पर्य है ॥८॥

ज्ञान की परिपक्व अवस्था के उत्कर्ष से आत्मसक्तिमें भी क्रमशः उत्कर्ष बढ़ता जाता है और तदनुसार संग भी क्षीण होता जाता है, यह कहते हैं।
केवल आत्मा में विश्रान्ति होने से ही जीव संसार में असंगभाव को प्राप्त करता है। केवल आत्मा के ज्ञान से ही विषयसंग क्षीणता को प्राप्त होता है, दूसरे किसी प्रकार से नहीं ॥९॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, पूर्वोक्त स्वरूपवाली असंसक्त दृष्टि में परिणत, प्रियाप्रिय आदि द्वन्द्वों से शून्य तथा नित्य कभी अस्त न होनेवाले उदय से युक्त जीव जाग्रत अवस्था में ही सुषुप्ति में अवस्थित हो जाता है ॥१०॥
स्वसंसक्तिरूपी दृष्टि में अभ्यास क्रम से परम प्रौढ़ता को प्राप्त हुआ जीव पवित्र सूर्यभाव को (परम पावनस्वप्रकाश आत्मस्वरूपता को) ऐसे प्राप्त होता है, जैसे क्रमशः अपनी कला के क्षय से जलमय मण्डल में पड़ा हुआ सूर्य प्रतिबिम्बस्वरूप चन्द्रमा अमावस्या में सूर्यरूपता को प्राप्त होता है ॥११॥

जाग्रत् अवस्था में ही सुषुप्तस्थ है, यह जो पहले कहा था, उसे विशद करते हैं। चित्त के विषय सम्बंधिनी वृत्तियों से शून्य हो जाने पर क्षीण वृत्तिवाले अन्तःकरणों की जो वासनाओं से निर्मुक्तप्रशान्त स्थिति है, वही जाग्रत्-में सुषुप्ति कही जाती है ॥१२॥
हे श्रीरामजी, उक्त सुषुप्त दशा को प्राप्त होकर जी रहा तथा व्यवहार कर रहा पुरुष सुख-दुःखरूपी रस्सों से कभी भी आकृष्ट नहीं होता ॥१३॥
जो पुरुष जाग्रत् में ही सुषुप्तस्थ होकर जगत् के व्यवहाररूपी कार्यों को करता है, निरंहभाव के सादृश्य से नर्तक प्रतिमा के तुल्य शरीरवाले उस पुरुष को सुख-दुःख का अनुभव प्राप्त नहीं होता॥१४॥
चित्त में चोट (पीड़ा) पहुँचानेवाली अहंकाररूपा ही शक्ति है, क्योंकि वह इष्ट और अनिष्ट के संयोग और वियोग से संताप देती है। परन्तु जब चित्त आत्मरूपता को प्राप्त हो गया, तब वह चित्त में क्या और कैसे चोट पहुंचा सकती है ? ॥१५॥
पूर्व से ही यानी साधन अवस्था से ही लेकर अभिनिवेश का परित्याग कर कर्मों का अनुष्ठान कर रहा निर्विकार बुद्धिवाला जीव जीवन्मुक्त-स्वरूप से अवस्थित रहता है और उन कर्मों के फलों से बद्ध नहीं होता|१६॥
हे अनघ, सुषुप्ति की विकारशून्य वृत्ति का अवलम्बन लेकर आप वर्णाश्रम-स्वभाव के अनुसार प्रारब्ध परिपाक से प्राप्त हुए लौकिक या शास्त्रीय कर्मों का चाहे अनुष्ठान करिये चाहे मत करिये, उससे कुछ होनेवाला नहीं है|१७॥

आश्रमोचित कर्मों का भी परित्याग कर देना चाहिए, ऐसा जो लोग मानते हैं, उसके प्रति कहते हैं।
ज्ञानी पुरुष को कर्म का अनुष्ठान या परित्याग कुछ भी नहीं भाता, किन्तु जिन्होंने आत्मतत्त्व को जान लिया है, ऐसे महात्मा जिस समय जो प्राप्त हो जाता है, तदनुसार अनुवर्तन करते हुए अवस्थित रहते हैं ॥१८॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, आप सुषुप्ति अवस्था में रहनेवाली निर्विकार बुद्धि से युक्त यानी तत्त्वज्ञ होकर कुछ करते हैं तो भी अकर्ता ही हैं और यदि उस बुद्धि से शून्य यानी अतत्त्वज्ञ होकर आप

कुछ नहीं करते हैं, तो भी कर्ता ही हैं, ऐसी परिस्थिति में आपकी जैसी इच्छा हो, वैसा कीजिये॥१९॥

हे राघव, जैसे किसी प्रयोजन की अभिलाषा न रखकर केवल लीलावश ही बालक पलंग के ऊपर स्पन्दन क्रीड़ा करता है, वैसे ही आप भी किसी प्रयोजन की अभिलाषा न करते हुए कर्मों का अनुष्ठान कीजिये ॥२०॥
विषय सम्बन्ध से शून्य चैतन्यरूप परम पद में प्रतिष्ठित हुआ अतएव बाह्य इन्द्रियों के व्यापाररूप जाग्रत्-दशा में भी सुषुप्त निर्विकार वृत्ति में समारूढ़ लब्धात्मा तत्त्वज्ञ जो जो कर्मानुष्ठान करता है, उसमें वस्तुतः उसका कर्तृत्व नहीं रहता ॥२१॥
सुषुप्ति की विकारशून्य अवस्था को प्राप्त कर और अपने चित्त में समस्त वासनाओं से रहित होकर ज्ञानी भीतर से ऐसी शीतलता को प्राप्त करता है जैसे चन्द्रमा अमृत से अपने भीतर शीतलता को प्राप्त करता है ॥२२॥
जैसे छह ऋतुओं में अविकृत स्वभाव होने के कारण पर्वत एक सा रहता है वैसे ही पूर्णचन्द्र के बिम्ब की नाईं महान तेजस्वी पूर्णात्मा निर्विकार अवस्था में प्रतिष्ठित तत्त्वज्ञ समस्त आपत्तियों की अवस्थाओं में सदा सर्वदा एक सा रहता है ॥२३॥
जैसे वायु से बाहर के वृक्ष, तृण आदि में कंपन होने से ऊपर-ऊपर से पर्वत के प्रस्पन्दित (प्रकम्पित) होने पर भी वास्तव में पर्वत का भीतरी प्रकम्पन नहीं होता, वैसे ही सुषुप्ति दशा में अवस्थित धीरात्मा तत्त्वज्ञ लौकिक या वैदिक क्रियाओं के होनेपर यों ही ऊपर से चंचलता को प्राप्त हुआ प्रतीत होता है, परन्तु वास्तव में उसके भीतर कुछ भी कंपन (चांचल्य) नहीं होता ॥२४॥
___जैसे क्रियाओं में उसकी निर्विकारता है, वैसे ही मरण और जीवन में भी उसकी निर्विकारता है, इस आशय से कहते हैं। __ हे श्रीरामजी पूर्वोक्त निर्विकार सुषुप्त अवस्था में स्थित होकर तथा समस्त चित्तविक्षेप आदि पापों से निर्मुक्त होकर इस शरीर को गिरा

दीजिए अथवा पर्वत के समान भीतर से निष्कम्प होकर दीर्घकाल तक उसको धारण कीजिये ॥२५॥
203838
203839 तत्त्वज्ञों को सदा सर्वदा ही तुरीयावस्था होती है, यही कहना युक्तिसंगत हो सकता है, परन्तु यह कहना युक्तिसंगत नहीं हो सकता कि तत्त्वज्ञों को सुषुप्ति में ही वह तुर्य स्थिति होती है, इस प्रकार की
203840 आंशका को मन में रखकर कहते हैं।
203841 हे श्रीरामजी, यही सुषुप्ति-स्थिति अभ्यास योग से जब दृढ़ता को प्राप्त हो जाती है, तब तत्त्वज्ञ महात्माओं के द्वारा तुर्य स्थिति कही जाती है अतः उक्त शंका का अवसर नहीं हो सकता ॥२६॥
203842
203843 तब सुषुप्ति स्थिति कहने का अभिप्राय क्या है ? इस प्रश्न पर वैसा कहनेका अभिप्राय कहते हैं।
203844 सुषुप्ति अवस्था में आनन्दमय प्रत्यागात्मा में अशेष दुःखों का अभाव तथा निरतिशय सुख की परिपूर्णता रहती है, अतः तत्त्वज्ञ को दुःख शून्य निरतिशय सुख समृद्धि है, इसे विस्पष्ट रूप से बतलाने के लिए सुषुप्ति स्थिति का निर्देश किया गया है।
203845 इस निर्विकार सुषुप्ति स्थिति में तत्त्वज्ञ भीतर से निरतिशयानन्द से ही परिपूर्ण रहता है, उसके समस्त दोष प्रक्षीण होकर रहते हैं, मन आत्यन्तिक विनाश को प्राप्त हुआ रहता है और महान जीवन्मुक्ति लक्षण के उदय से परिपूर्ण रहता है |२७॥
203846
203847 निर्विकार सुषुप्ति अवस्था में स्थित तत्त्वज्ञ को जगत् का अनुभव कैसे होता है ? उसे बतलाते हैं। उक्त सुषुप्ति अवस्था में सदा सर्वदा रहनेवाला ज्ञानी अत्यन्त प्रमोद से परिपूर्ण और निरतिशय
203848
203849
203850 उपशम प्रकरण आनन्दरूपी मद से मत्त होकर इस जगत् की रचना को सदा एक तरह की मानों लीला ही देखता रहता है ॥२८॥
203851
203852 __ यदि शंका हो कि उस प्रकार की लीला का अनुभव कर रहा ज्ञानी उस जगत् में फिर आसक्त भी तो हो जायेगा? तो नहीं ऐसा प्रकार समाधान करते हैं। __हे श्रीरामजी, जिसके शोक, भय एवं अन्यान्य सांसारिक मिथ्या प्रपंच सदा के लिए निवृत्त हो गये हैं तथा जो संसाररूपी विभ्रम से वर्जित है ऐसा तुर्यावस्था में सदा-सर्वदा आसीन हुआ आत्मज्ञानी फिर इस संसार चक्र में कभी भी गिरता नहीं है ॥२९॥
203853
203854 क्यों संसार में नहीं गिरता ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
203855 पर्वत पर चढ़ा हुआ धीर पुरुष पर्वत को हरा भरा यानी दूर से पर्वत को अत्यन्त सुन्दर समझनेवाले भ्रमग्रस्त नीचे के प्रदेश में अवस्थित पुरुष को देखकर जैसे हँसता है, वैसे ही वह ज्ञानी अपनी पुण्यमयी तुर्य स्थिति को प्राप्त कर जैसे यह भ्रमित जगत् है, उसको दोष दृष्टि से देखकर हँसता है, पुरुषार्थ बुद्धि से नहीं ॥३०॥
203856 हे श्रीरामचन्द्रजी, पहले अनानन्द को यानी अवस्थात्रय पद को प्राप्त हुआ ज्ञानी इस तुर्यावस्था में तो सदा-सर्वदा केवल आनन्द में ही नियतरूप से लीन होने के कारण विनाश शून्य स्थिति को (महानन्दपद को) प्राप्त कर अवस्थित रहता है॥३१॥
203857
203858 इस प्रकार जीवन भर ज्ञानी की तुर्यावस्था रहती है, यह कह कर अन्त में विदेह अवस्था को प्राप्त हुए ज्ञानी की तुर्यातीत अवस्था होती है, यह कहते हैं। ___ अनानन्दपद की (अवस्थात्रयपद की) अपेक्षा महत् होने से तुर्यपद महानन्द कहलाता है, यह महानन्दपद जीवन्मुक्त पुरुष को सदा सर्वदा ही रहता है। विदेह मुक्ति में तत्त्वज्ञ को अनानन्दपद का स्मरण नहीं होता, अतः उसकी अपेक्षा महत् का भी आकलन न होने से अनानन्द और महानन्द दोनों से अतीत हो गया है, इससे भी मुक्त योगी तुर्यातीत अवस्था को प्राप्त हुआ ऐसा कहा जाता है।॥३२॥
203859
203860 उक्त स्थिति का ही वर्णन करते हुए उपसंहार करते हैं।
203861 श्रीरामजी, जैसे जल में डाला हुआ सैन्धव नमक का टुकड़ा जलमय हो जाता है, वैसे ही जिसका सम्पूर्णजन्म हेतु काम और कर्मों की वासनारूपफाँसी छिन्न भिन्न हो गई है और अखिल अज्ञाननिमित्तक देह, इन्द्रिय आदि में अहम् अभिमान नष्ट हो गया है, ऐसा महात्मा योगी परमानन्दरूपीपरमार्थ स्थिति को प्राप्त होता है ॥३३॥
203862
203863 सत्तरवाँ सर्ग समाप्त
203864 इकहत्तरवाँ सर्ग पर चित्-वस्तु व्यवहार विषय न होने के कारण शरीर आदि के निरास के द्वारा केवल तुर्य का वर्णन।
203865 तुर्यातीत पद वाणी आदि का विषय नहीं है, इसे बतलाने के लिए भूमिका बाँधते हैं। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुश्रेष्ठ, जितने अंशमें तुर्यावस्था का (1) साक्षात् अनुभव होता है,
203866 M जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति रूपी तीनपादों का परामर्श कर अनन्तर जाग्रत् आदि अवस्थाओं के साक्षी चिन्मात्र में उनके प्रविलापन-क्रम से जो केवल चैतन्य-परिशेषात्मना अवस्थिति प्राप्त होती है, वह तुर्यावस्था कहलाती है।
203867
203868 उतने ही अंश में कैवल्यपद (केवल चिन्मात्र में अवस्थित- स्वरूप कैवल्यपद) जीवन्मुक्त और वेदवचनों का विषय होता है यानी जीवन्मुक्तों का अधिकृत तथा श्रुतिवाक्यों का प्रतिपाद्य विषय होता है क्योंकि वाक्यजन्य अखण्डाकार वृत्ति का उतने ही अंशमें पर्यवसान है, यह भाव है ॥१॥
203869 _हे महाबाहो, जैसे वायु-प्राप्य आकाश पुरुषों का प्राप्य विषय नहीं है, वैसे ही इससे ऊपर का तुर्यातीत पद यद्यपि विदेह मुक्तों का प्राप्य है, तथापि जीवन्मुक्त और वेदवचनों का अधिकृत या प्रतिपाद्य विषय नहीं है, क्योंकि विषयता के सम्पादक मन का उस अवस्था में विनाश हो चुका है२॥
203870 जैसे आकाशवीथी (मार्ग) वायुओं को प्राप्त है, वैसे ही दूर से भी अति दूर यानी अत्यन्त दुरधिगम्य उक्त विश्रान्तिस्थान (तुर्यातीतपद) विदेहमुक्त पुरुषों का प्राप्य है ॥३॥
203871
203872 इससे सदेहमुक्त पुरुषों की पंचम भूमिका से लेकर सप्तम भूमिका तक ही स्थिति रहती है, यह कहते हैं।
203873 निरतिशयानन्दरूपी मद से मत्त महाज्ञानी कुछ समय तक पूर्वोक्त निर्विकारात्मक सुषुप्त अवस्था से जगत्स्थिति का अनुभव कर उसके बाद तुर्यावस्था को प्राप्त होता है ॥४॥
203874
203875 तुर्यातीत पद में जब तक विश्रान्ति प्राप्त न हो जाय, तब तक ज्ञान की दृढ़ता करनी चाहिए, न कि केवल मध्यवर्ती भूमिकाओं में विश्रान्ति प्राप्त हो जाने तक ज्ञान की दृढ़ता करनी चाहिए, यों कहते हैं।
203876 हे रघुनायक, जिस प्रकार तुर्यातीत पद का परिज्ञान रखनेवाले आत्मतत्त्वज्ञानी महात्मा तुर्यातीत पद को प्राप्त होते हैं, उसी प्रकार आप भी सुख-दुःखादि द्वन्द्वों से विनिर्मुक्त होकर उस परम पद को प्राप्त कीजिए॥५॥
203877
203878 उसमें भी पहले पंचम भूमिका का ही शास्त्रीय व्यवहारों के निर्वाह के लिए अभ्यास करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
203879 हे शत्रुसंतापक श्रीरामजी, निर्विकार सुषुप्ति अवस्था को (पंचमभूमिकात्मिका को) प्राप्त कर आप उसी से शास्त्रीय आदि व्यवहारों में निरत होइये, यों व्यवहार करने से चित्र में विद्यमान चन्द्रमा का जैसे कलाक्षय या राहू के साथ सम्बन्ध नहीं होता, वैसे ही आपका क्षय (मरण) या तज्जनित उद्वेग (भय) नहीं होगा ॥६॥
203880 __ यदि शंका हो कि देह का विनाश हो जाने पर संवित् का विनाश अवर्जनीय होने के कारण संवित् स्वरूप मेरा विनाश क्यों नहीं होगा, तो इस पर कहते हैं।

_ हे श्रीरामजी, शरीररूपी घर का विनाश होता है या नहीं होता? इस प्रकार के सन्देह चक्र में आप मत पड़िये, क्योंकि यह मेरा शरीर है, इत्यादि जो अनुभव है, वह केवल भ्रम है ॥७॥

यदि देहानुभव भ्रम है, तो वही नष्ट हो जाय, इस पर कहते हैं।
हे श्रीरामजी, चाहे देह विनष्ट हो जाय, चाहे वह विनष्ट न हो जाय यानी स्थिर रहे, उससे आपको क्या प्रयोजन है? आप तो केवल आत्मज्ञान की स्थिरता में प्रयत्नशील हो जाइये, यह देह जैसे है, वैसा भले ही बना रहे ॥८॥

स्वात्मबोध में सन्देह का निराकरण करते हैं। भद्र, आप जगत् के अधिष्ठानभूत सत्यतत्त्व को जान गये हैं, सुषुप्ति आदि तीन अवस्थाओं के

अधिष्ठान को भी जान गये है और अखण्ड वाक्यार्थ के स्वरूप को भी प्राप्त हो चुके हैं, इसलिए आप तुर्यातीतरूपी महान् उदय के लिए शोकशून्य हो जाईये ॥९॥
श्रीरामजी, अभीष्ट और अनभीष्ट विषयों को छोड़कर आप शीतल साक्षात्कार रूपी आलोक की शोभा से ऐसे सुशोभित हो रहे हैं, जैसे कि अन्धकार और मेघमण्डल से विनिर्मुक्त शरत्पूर्णिमा की रात्रि का आकाशमण्डल सुशोभित हो रहा हो॥१०॥
जैसे योग, मन्त्र और तप की सामर्थ्य से आकाशगमन की सिद्धि को प्राप्त हुआ योगी आकाश को छोड़कर पृथ्वी पर नहीं दौड़ता, वैसे ही आत्मज्ञान से सम्पन्न मन भी निम्नकोटि के विषय सुखों के पीछे भागता नहीं ॥११॥

हे श्रीरामजी, समस्त ब्रह्माण्ड में देश, काल और वस्तु के परिच्छेद से शून्य विशुद्ध चैतन्य की ही सत्ता है, दूसरे की नहीं, इसलिए आपको 'यह, वह, मैं, यह शरीर और वह पुत्र आदि मेरे हैं' इत्यादि विविध भ्रमों में नहीं पड़ना चाहिए|१२॥

जब केवल विशुद्ध चित् ही है, तब उससे भिन्न 'आत्मा' यह दूसरा नाम कैसे हुआ? इस पर कहते हैं।
सर्वत्र व्यापक चैतन्य का 'आत्मा' यह नाम केवल व्यवहार के लिए ही कल्पित है, नाम, रूप आदि भेद तो इस चैतन्य से अत्यन्त दूर ही है ॥१३॥
जैसे समुद्र जलस्वरूप ही है, उससे भिन्न तरंग आदि कुछ भी नहीं हैं, वैसे ही यह सब जगत् आत्मस्वरूप ही है, उससे भिन्न पृथ्वी, जल आदि कुछ भी नहीं हैं ॥१४॥
जैसे समुद्र में पूर्ण जल के सिवा दूसरा कुछ भी प्राप्त नहीं होता, वैसे ही जगद्रूप से विस्तृत आत्मा के सिवा दूसरा कुछ भी प्राप्त नहीं होता|१५॥
हे प्राज्ञ श्रीरामजी, यह देहादि, वह धनादि और मैं आदि की व्यवस्था आप किसमें करते हैं ? देह आदि भावो में से जो आप हैं और जो आपके साथ सम्बन्ध रखते हैं, उनका स्वरूप क्या है ? और जिनमें आप हैं, और जो आपके नहीं हैं, उसका स्वरूप क्या है ? अधिष्ठान-दृष्टि से किसी के साथ भवद्रूपता और भवत्सम्बन्धिता नहीं हो सकती । हाँ, अध्यास दृष्टि से वैसा हो सकता है, पर वह तो तात्त्विक नहीं है, यह भाव है|१६॥

परमार्थ में भेद है ही नहीं, इसलिए भेदाधीन देह, देह के साथ सम्बन्ध और देह ग्रहण आदि कलंकों की संभावना ही नहीं है, ऐसा कहते हैं। __ जैसे भगवान् भास्कर में अन्धकारपट से किसी प्रकार के कलंक की सम्भावना नहीं हो सकती, वैसे ही भेदाधीन कलंक की आत्मा में भी किसी प्रकार से सम्भावना नहीं हो सकती, क्योंकि वास्तव में आत्मा में न तो भेद है, न देह है और न उनका सम्बन्ध ही है|१७॥

कथंचित् भेद मान लिया जाय और देह आदि भी सत्य मान लिये जाय, तो भी उनके साथ आत्मा का सम्बन्ध हो ही नहीं सकता, यों प्रौढ़ि बतलाते हुए कहते हैं। __ हे शत्रुनिषूदन, भेद का अंगीकार करने पर भी और देह आदि को सत्य मान लेने पर भी व्यापक आत्मा का उनके साथ सम्बन्ध नहीं हो सकता, यह आपसे मैं कहता हूँ॥१८॥
जैसे छाया और धूप विस्तार का तथा प्रकाश और अन्धकार का परस्पर सम्बन्ध नहीं होता, वैसे ही शरीर और आत्मा का भी परस्पर सम्बन्ध नहीं होता ॥१९॥
हे श्रीरामजी, जैसे सदा-सर्वदा परस्पर विरुद्ध रहनेवाले शीत और उष्ण का एक दूसरे से सम्बन्ध नहीं होता, वैसे ही चैतन्य और जाड्य धर्मों से परस्पर अत्यन्त

विरुद्ध देह और आत्मा का भी (एक दूसरे से) कभी सम्बन्ध नहीं हो सकता ॥२०॥

यदि शंका हो कि देह और आत्मा का संयोग या तादात्म्य सम्बन्ध भले ही न हो, परन्तु समवाय तो हो सकता है, तो इस पर कहते हैं। _जो कि समवाय सम्बंध अयुतसिद्ध पदार्थों का है, वह इन जड़ देह और चेतन आत्मा का कैसे अनुभूत हो सकता है, अर्थात् उनका समवाय सम्बन्ध है, यह अनुभव नहीं हो सकता ॥२१॥

श्रीरामजी, दावाग्नि में समुद्र है, यह उक्ति जिस प्रकार दुरवबोधार्थ है, उस प्रकार चिन्मात्रस्वरूप आत्मा का देह के साथ सम्बन्ध है, यह जो उक्ति है, वह भी असम्भवार्थक है। यदि देह को चैतन्य का आश्रय माना जाय, तो विषय न हो सकने के कारण उसका स्मरण ही नहीं हो सकेगा। यदि देह को आत्मा का विषय मानेंगे, तो आश्रय न हो सकने के कारण समवाय आदि असिद्ध हो जायेंगे और विषयतासम्बन्ध तो मिथ्यावस्तु में भी रहता है, ऐसी स्थिति से उसमें सत्यत्व रह नहीं सकता, इसलिए
तथोक्ति दुरवबोधार्थ है, यह भाव है॥२२॥

तब अध्यस्त ही सम्बन्ध हो? इस पर कहते हैं।
जैसे सूर्य की किरणों में प्रतीत हुआ समुद्र विभ्रम किरणों के यथार्थ साक्षात्कार से विनष्ट हो जाता है, वैसे ही अधिष्ठान आत्मतत्त्व के साक्षात्कार से यह देह और आत्मा का परस्पर हुआ सम्बन्ध विभ्रम भी विनष्ट हो जाता है |२३॥

'शुद्धमपापविद्धम्' (आत्मा निर्मल और समस्त पापों से विवर्जित है) इत्यादि श्रुतियों से निश्चित स्वाभाविक विशुद्धि के साथ विरोध होने से भी आत्मा अशुद्ध देह आदि के साथ तनिक भी स्पर्श नहीं करता, ऐसा कहते हैं।
चिदात्मा समस्त मलों से विवर्जित, अविनाशी, स्वप्रकाश एवं समस्त विकारों से रहित है और देह विनाशी एवं समस्त मलों से परिपूर्ण है, ऐसी स्थिति में विशुद्धि आदि गुणों से युक्त आत्मा अविशुद्धि
आदि से उपप्लुत शरीर के साथ कैसे सम्बद्ध हो सकता है ? ॥२४॥

यदि शंका हो कि देह का आत्मा के साथ सम्बन्ध नहीं है, तब देह में क्रिया आदि कैसे हो सकते हैं, क्योंकि आत्मसम्बन्ध से शून्य मृत देह में क्रिया आदि देखने में नहीं आते, तो इस पर कहते हैं।
श्रीरामजी, प्राणवायु से अथवा प्राण स्थिति के प्रयोजक अन्न आदि भूतों से प्राप्त बल होकर ही देह स्पन्दन को प्राप्त करती है, इसलिए आत्मा के साथ देह का स्वल्प भी सम्बन्ध नहीं है। तात्पर्य यह निकला कि देहगत स्पन्द में प्राण अथवा बल ही प्रयोजक है, आत्मा नहीं॥२५॥

पूर्वोक्त रीति से द्वैत को सत्य मानने पर भी जब आत्मा के साथ देहादि का सम्बन्ध नहीं हो सकता, तब उसको असत्य मानने पर आत्मा के साथ देह आदि का सम्बन्ध नहीं है, इसमें तो कहना ही क्या? यों प्रौढिवाद का उपसंहार कर रहे श्रीवसिष्ठजी कहते हैं।
हे धीमन्, जब द्वैत की सत्यता मानने पर भी आत्मा के साथ (पूर्वोक्त प्रणाली से) देहादि का सम्बन्ध नहीं हो सकता, तब द्वैत की असत्यता में इस प्रकार सम्बन्ध की कल्पना ही कैसे हो सकती है, अर्थात् नहीं हो सकती, यह भाव है ॥२६॥

द्वैत की असिद्धि ही कैसे है ? ऐसी आशंका कर शरीर और आत्मा के सम्बन्ध में दर्शाई गई दूषण१११२

युक्ति का वहाँ पर (द्वैत की असिद्धि में) भी अतिदेश करते हैं।
हे श्रीरामजी, यदि कोई द्वैत में सत्यता की आशंका करे तो उसमें पूर्वोक्त इन्हीं युक्तियों का आश्रय करना चाहिए। तात्पर्य यह हुआ कि द्वितीय वस्तु की सिद्धि होने पर ही द्वैत की सिद्धि हो सकती है। यदि द्वितीय वस्तु चित् है, तो उसमें भेदक का अभाव होने से द्वैतसिद्धि की आशा करना ही व्यर्थ है। यदि द्वितीय वस्तु जड़ है, तो छाया और धूप की नाईं चित् और जड़ का परस्पर विरोध होने से पूर्वसिद्ध चित् के विरुद्ध जड़ पदार्थ सिद्ध ही नहीं हो सकता। यदि यह कहा जाय कि चित् अपने से असम्बद्ध अर्थ का साधन करता है, तो उससे भी कुछ मतलब सिद्ध नहीं हो सकता, क्योंकि दावाग्नि में सागर है, इस कथन के सदृश ही तथोक्त कथन असंभवार्थक है । यदि द्वैत को अध्यस्त माना जाय, तो वह चित्साक्षात्कार से विलीन हो जायेगा। निर्मलत्व आदि आत्म स्वभाव से विरुद्ध, मलिन देहादि जड़ पदार्थों की असंग आत्मा से सिद्धि कैसे हो सकती है इत्यादि पूर्वोक्त युक्तियों का प्रकृत में भी साम्य होने के कारण उपन्यास करना चाहिए, इसलिए द्वैतभ्रम का परित्याग कर अद्वितीय चिन्मात्र में ही आप निष्ठा कीजिये। उसमें न तो किसी का कभी बन्धन होता है और न किसी का कभी मोक्ष होता है यानी उक्तावस्था में बन्ध, मोक्ष आदि की शंका ही नहीं हो सकती॥२७॥

वह कौन-सी स्थिति है, जो मुझे प्राप्त करनी है, इस प्रश्न पर उस स्थिति को कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, पहले से ही शान्त हुआ यह समस्त बाह्य और आभ्यन्तर जगत् आत्मस्वरूप ही है, इस प्रकार के स्पष्ट अनुभव को सभी अवस्थाओं में आप दृढ़ बनाइये ॥२८॥

विरुद्ध दृष्टि का परित्याग करने पर ही सर्वत्र आत्मदृष्टि दृढ़ होती है, इस आशय से कहते हैं।
श्रीरामजी, बड़े-बड़े तत्त्ववेत्ताओं के द्वारा 'मैं सुखी हूँ, मैं दुःखी हूँ, मैं मूर्ख हूँ' इत्यादि प्रत्ययों का दुर्दृष्टि शब्द से व्यवहार किया गया है, यदि आप इन प्रत्ययों में वस्तुबुद्धि रखते हैं, तो अवश्य आप दीर्घकालीन दुःख की ही अभिलाषा रखते हैं, यह मुझे कहना पड़ेगा ॥२९॥

यदि शंका हो कि देह, दुःख आदि का अनुभव प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से होता है और आत्मा का भी अनुभव श्रुति और तदनुकूल युक्तियों से होता है, इसलिए जब दोनों अनुभव प्रमाण-जनित होने के कारण समान ही हैं, तब ऐसा कौन विशेष है कि जिसके आधार पर आप यह कहते हैं : आत्मदृष्टि अवलम्बन कर देहादि दृष्टि का परित्याग कर देना चाहिए, तो इस शंका पर कहते हैं।
श्रीरामजी, पर्वत और तिनके में तथा रेशम और पत्थर में जो विशेष कहा जाता है, वही विशेष परमात्मा और शरीर की समानता के प्रति कहा जा सकता है। भाव यह है जैसे पर्वत और तिनका इन दो के मध्य में दूर से चक्ष के द्वारा पर्वत पर ही दृष्टि पड़ती है, क्योंकि पर्वत बड़ा और स्थिर है, इसलिए उसमें अनायास दृष्टि सरल हो जाती है। तिनका अतिचंचल और तुच्छ है, अतः दूर से चक्षु के द्वारा तृण-दृष्टि दुष्कर हो जाती है। इसी प्रकार रेशम और पत्थर के बीच में भी मृदु और सुख स्पर्श होने के कारण त्वचाइन्द्रिय से रेशम का स्पर्श ही उपादेय होता है, कठोर और दुःखद होने के कारण पाषाण का स्पर्श उपादेय नहीं होता, प्रत्युत हेय ही होता है, बस इसी प्रकार परमात्मा और देहादि अनात्मा के बीच में भी अपरिच्छिन्न, सदा-सर्वदा स्वप्रकाश और आनन्दरूप होने के कारण परमात्मदृष्टि उपादेय एवं सुकर है और तुच्छ, अस्थिर और मन आदि से सापेक्ष होने के कारण देहादि अनात्मदृष्टि हेय और

दुष्कर है,यों आत्मा और अनात्मा की दृष्टि में महान् वैषम्य होने से साम्य नहीं हो सकता ॥३०॥

विरोध होने से भी शरीर और आत्मा के संबन्ध की नाईं सादृश्य भी निरस्त किया जा सकता है, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामजी, जैसे परस्पर अत्यन्त विरुद्ध तेज और तिमिर का एक दूसरे से सम्बन्ध और सादृश्य नहीं हो सकता, वैसे ही परस्पर अत्यन्त विरुद्ध आत्मा और शरीर का भी एक दूसरे से सम्बन्ध और सादृश्य नहीं हो सकता ॥३१॥

विरोध होने से ही देह और देही के परस्पर तादात्म्य की शंका भी नहीं हो सकती, ऐसा कहते हैं।
जैसे शीत और उष्ण का ऐक्य वाणी के विलास में भी कहीं नहीं दिखाई पड़ता, वैसे ही जड़ और प्रकाशस्वरूप देह और आत्मा का भी संयोग नहीं हो सकता। जब आत्मा और अनात्मा का संयोग ही असम्भव है, तब उनका ऐक्य तो दूरतः ही निरस्त है, यह भाव है|३२॥
यह देह प्राणवायु से ही चलती है, उसी से आती और जाती रहती है एवं देह की नाड़ियों में विलास करनेवाले प्राणवायु से ही शब्द करता है। पहले आत्मा के साथ संयोगादि सम्बन्ध के बिना भी प्राणवायु से देह चेष्टा होती है इसका प्रतिपादन किया था और इस समय आत्मा के साथ ऐक्य न होने पर देह-चेष्टा प्राण से हो सकती है यह प्रतिपादन किया, इसलिए पुनरुक्ति की शंका नहीं करनी चाहिए ॥३३॥
जैसे छिद्रयुक्त बाँसों से वायु के द्वारा शब्द उत्पन्न होते हैं वैसे ही शरीर के कण्ठरूप छिद्र से उद्गत प्राणवायुओं से (जबकि वे कण्ठ, तालू आदि स्थानो में जिह्वा आदि के द्वारा अभिघात से निकाले जायेंगे, तब) क वर्ग, च वर्ग, ट वर्ग, त वर्ग आदि शब्द प्रकट होते हैं, यह प्रत्यक्ष सिद्ध है॥३४॥

इसी युक्ति से चक्षु आदि सम्पूर्ण इन्द्रियों का स्पन्द भी वायु से ही होता है आत्मा का तो कार्य केवल संवित् ही है, दूसरा नहीं, यह कहते हैं।
विषय-प्रदेश में होनेवाले चक्षुःस्पन्द में हेतुभूत कनीनिका का परिस्पन्द भी केवल प्राण-वायु से ही होता है, यों समस्त इन्द्रियों के स्फुरण से उत्पद्यमान उक्त स्फूर्तिरूपा संवित् ही केवल आत्मा से होती है, दूसरा कुछ भी नहीं होता ॥३५॥
___ यद्यपि वह सर्वगत और नित्य है, तथापि चित्त और उसकी वृत्तियों में ही अभिव्यक्त होती है,
अन्यत्र नहीं ऐसा कहते हैं।
यद्यपि आकाश, पत्थर, दीवार आदि सर्वत्र स्थानों में आत्मा की स्थिति (सत्ता) विद्यमान है, तथापि दर्पण में प्रतिबिम्ब की नाईं इस चित्त में ही वह दीखाई पड़ती है॥३६॥

अतएव चित्त के गमन से ही आत्मा का परलोक में गमन आदि व्यवहार भी होता है, ऐसा कहते हैं।
शरीररूपी आलय को छोड़कर जहाँ चित्तरूपी पक्षी अपनी वासना के अनुसार जाता है, वहीं पर आत्मा अनुभूत होता है॥३७॥
जहाँ पुष्प रहता है, वहीं पर जैसे गन्ध की संवित् (ज्ञान) रहती है, वैसे ही जहाँ चित्त होता है, वहीं पर आत्मा की संवित् रहती है।३८॥
जैसे सर्वत्र अवस्थित आकाश दर्पण में प्रतिबिम्बित होता है, वैसे ही सर्वत्र अवस्थित आत्मा चित्त में दिखाई पड़ता है॥३९॥
जैसे पृथ्वी में नीचे का स्थान जलका आश्रय स्थान होता है, वैसे ही अन्तःकरण ही चैतन्य-प्रतिबिम्बि का आश्रय स्थान है ॥४०॥
जैसे सूर्य की प्रभा आलोक का विस्तार करती है, वैसे ही अन्तःकरण में प्रतिबिम्बित्

आत्मसंवित् व्यावहारिक और प्रातिभासिक जगत्-स्वरूप का विस्तार करती है॥४१॥
अतः भूतोंकी उत्पत्ति में (संसृति में) अन्तःकरण यानी समष्टि आत्मा हिरण्यगर्भ ही कारण है, आत्मा तो समस्त पदार्थों से परे है, इससे प्रतिबिम्ब द्वारा भूतोत्पत्ति में कारण होते हुए भी आत्मा स्वतःकारण नहीं है ॥४२॥

तब अन्तःकरण का कारण कौन है ? इस प्रश्न पर उसका कारण कहते हैं।
प्रखर बुद्धिवाले विद्वान लोग यह कहते हैं कि संसार की सृष्टि में विचार, अज्ञान और मूढ़ता ही सारभूत है और यही अन्तःकरण में हेतु है ॥४३॥
अन्यथाग्रहण के संस्कारों की सामर्थ्यरूप मोह से विभ्रमों की बीज घनीभूत सत्ता का (चित्तपरिणाम का) अन्तःकरण ने ग्रहण किया है, जैसे मोह से असम्भावित अन्धकार सूर्य से दिखाई देता है, वैसे ही सम्मोह से ही असंभावित जन्मादि परम्परा आत्मा में दिखाई देती है। अथवा जैसे सूर्य से ही उसको ग्रसनेवाला राहुरूप तम दिखाई देता है, वैसे ही तथोक्त कारण से चित्त परिणाम को ग्रहण करनेवाला अज्ञान 'मैं अज्ञ हूँ' यों प्रत्यक्षरूप से आत्मा में सभी पुरुषों को दिखाई पड़ता है ॥४४॥

तब चित्त विनाश किस कारण से होता है ? इस प्रश्न पर चित्त विनाश में कारण कहते हैं।
हे रामजी, जैसे दीप से अन्धकार तत्क्षण ही असत्ता को प्राप्त हो जाता है, वैसे ही अबाधित आत्मा के केवल स्वरूप-ज्ञान से ही चित्त तत्क्षण असत्ता को पूर्णरूप से प्राप्त यानी नष्ट हो जाता है।४५॥
इसी चित्त के कारण से संसार का कारणभूत अज्ञान प्राप्त हुआ है, अतः अधिकारी जन को स्वयं उसके विषय में विचार करना चाहिए अथवा इससे संसार के कारणभूत चित्त के विषय में विचार करना चाहिए, जिसके कि जीव, अन्तःकरण, चित्त, मन आदि अनेक नाम हैं॥४६॥

श्रीरामजी ने कहा : मान्यतम हे भगवान्, चित्त के ये नाम किस योग से यानी किस व्युत्पत्ति से योगरूढ़ि को प्राप्त हुए हैं, हे ब्रह्मन्, उसी को मुझसे इसलिए कहिए कि जिससे आपके द्वारा प्रतिपादित पूर्वोक्त विचारों की सिद्धि हो जाय ॥४७॥

___ उसमें पहले रूढ़ि और योगांश से जीव नाम का निर्वचन करने के लिए महाराज वसिष्ठजी भूमिका बाँधते हैं।
वसिष्ठजी ने कहा : हे रामजी, जैसे तरंगों के समूह केवल जल से ही उत्पन्न होते हैं, वैसे ही ये समस्त पदार्थ, जो आत्मतत्त्व के साथ ऐक्याध्यास होने के कारण आत्मतत्त्वरूप प्रतीत होते हैं, केवल चित्त से (समष्टि चित्त से) ही सदा उत्पन्न होते हैं ॥४८॥

उत्पन्न पदार्थों के स्थावर-विभाग में हेतु बतलाते हैं।
जैसे समुद्र का जल चंचल तरंगों में स्पन्दात्मा होकर अवस्थित रहता है, वैसे ही आत्मा चित्त से उत्पन्न उन पदार्थों में कहीं-कहीं पर केवल स्पन्दरूपात्मा होकर अवस्थित रहता है ॥४९॥
जैसे तरंगभाव को प्राप्त हुए जलों में जल अस्पन्दस्वरूप होकर रहता है, वैसे ही उन पदार्थों में कहीं पर परमात्मा अस्पन्दन स्वरूपात्मा होकर अवस्थित रहता है ॥५०॥
उन भावों में अचंचल (स्थिर) पत्थर आदि पदार्थ तो अपने स्वरूप में अवस्थित हैं और सुरा के फेन की नाईं अत्यन्त उत्कट स्पन्द से युक्त पुरुष चंचल हैं यानी अपने स्वरूप में अवस्थित नहीं हैं ॥५१॥
उसमें उन-उन शरीरों में सर्वशक्ति तत्-तत् पदार्थ-स्वरूपापन्न आत्मा के द्वारा कल्पित अज्ञान की कलना प्रसिद्ध है,

इसलिए स्वयं आत्मा ही उक्त स्वकल्पित अज्ञानस्वरूप होकर सुषुप्ति और प्रलय में अवस्थित रहता है॥५२॥
प्रतिबिम्ब भाव को संप्राप्त अनन्त आत्मा के द्वारा भासित-सा होकर प्रस्फुरित हुआ उक्त
अज्ञान ही रूढ़ि अंश को लेकर जीव कहा जाता है। वही इस संसार में महामोहरूपी माया के पिंजड़े में फँसा हुआ हाथी है ॥५३॥

उसमें योगांश को कहते हैं।
हे श्रीरामजी, सभास अज्ञान ही प्राण-धारण करने से 'जीव' यों कहा गया है, अहन्ता होने से यानी सर्वप्रथम 'अहम्' (मैं हूँ) यों व्यवहार करने के कारण अहंभाव से (अहंनाम से), निश्चय करने के कारण बुद्धि नाम से और संकल्प करने के कारण मन नाम से कहा गया है ॥५४॥
जीव मन आदि की प्रकृति (कारण) होने से प्रकृति, उपचित (बृद्धिगत) होने से देह, अज्ञान अंश की प्रधानता से जड़ और चैतन्य की प्रधानता से चेतन कहा जाता है ॥५५॥
अज्ञान और ज्ञान के साक्षी दोनों के बीच में रहनेवाला साभास मन ही तत् तत् नाना-रूपता को प्राप्त होकर जीव, बुद्धि, मन, चित्त, अहंकार आदि अनेक नामों से व्यवहृत होता है॥५६॥

परमात्मा का ही उपाधि में प्रवेश हो जाने से उसके अनेक नाम हो जाते हैं, इसमें श्रुतियों का प्रमाण रूप से प्रदर्शन करते हैं।
हे अनघ, उस प्रकार के जीव के स्वरूपों का बृहदारण्यक आदि अनेक वेदान्त ग्रन्थों में अनेक तरह से (M) निश्चितरूप से कथन किया गया है॥५७॥

(M) 'स एष इह प्रविष्टः आनखाग्रेभ्यः' (यह आत्मा ब्रह्मा से लेकर तृण तक के देहों में नखाग्रपर्यन्त प्रविष्ट है यानी जल में सूर्य की नाईं प्रतिबिम्बित है), इसका उपक्रम कर 'प्राणन्नेव प्राणो भवति वदन्वाक् पश्यश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामधेयानि' (प्राणन क्रिया को कर रहा आत्मा प्राण नामवाला, वदन क्रिया को कर रहा वाक् नामवाला, दर्शन क्रिया को कर रहा चक्षु नामवाला, श्रवण क्रिया को कर रहा श्रोत्र नामवाला, मनन क्रिया को कर रहा मन नामवाला होता है, आत्मा के ये सब नाम कर्मकृत हैं), इसी प्रकार 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्र मति मृत्यो रूपाणि' (स्वप्रकाश आत्मा संनिहित्वादि से बुद्धि के सदृश होकर अन्योन्य धर्म आदि का अध्यास होने पर प्राप्त और प्राप्तव्य दोनों लोकों में संचरण करता है, बद्धि का ध्यान व्यापार होने पर आत्मा मानों ध्यान करता हआ सा, प्राणादि वायुओं के चलने पर चलता हुआ-सा प्रतीत होता है । स्वप्नाकार में परिणत बुद्धिवृत्ति के अवभासक रूप से स्वप्नाकार होकर जाग्रत्-व्यवहाररूप इस लोक का अतिक्रमण करता है यानी उसका अभिमान छोड़ देता है। अज्ञानरूपी मृत्यु के अहमभिमान आदि स्वरूपों का अतिक्रमण करता है), इसी प्रकार 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ।', 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ।', 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् ।।' (संकल्प आदि बुद्धि के गुणों से तथा जरा, मृत्यु आदि शरीर के गुणों से ज्ञानरूप व्यापक आत्मा आरे के अग्रभाग की नाईं दिखाई पड़ता है,' 'केश के अग्रभाग के सौ बार किये गये भाग का पुनः सौ बार किया गया जो विभाग है, उसकी नाईं जीव को सूक्ष्मातिसूक्ष्म जानना चाहिए, वह जीवस्वरूप से अनन्त हो जाता है, जगत् की सृष्टि कर उसीमें आत्मा ने

अतएव वैदिक मार्ग का अनुसन्धान न करनेवाले कुतार्किकों द्वारा की गई विरुद्ध विरुद्ध जीवस्वरूपकी कल्पनाओं का समादर नहीं करना चाहिए, ऐसा कहते हैं। ___ अज्ञानी मूढ़ों ने, जो कुत्सित कल्प विकल्पों की सिद्धि के लिए दुष्ट तर्क-वितर्क करने में निपुण हैं, इस जीवादि संज्ञाओं में केवल मोह के लिए व्यर्थ ही अभिनिवेशों की कल्पना कर रक्खी है।।५८॥

इस युक्ति-प्रयुक्तियों से यह सिद्ध हुआ कि न तो शुद्ध आत्मा संसारी है और न देह ही संसारी है, किन्तु मध्यवर्ती जीव ही संसारी है, इस आशय से कहते हैं॥
__ हे महाबाहो, इस प्रकार यह जीव ही संसार का कारण है, विचार वाणी आदि से शून्य यानी जड़ देह ने इसमें किया ही क्या ? अर्थात् जड़ शरीर से संसार स्थिति नहीं हो सकती, यह भाव है॥५९॥

अतएव देह का विनाश होने पर भी जीव का विनाश नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
जैसे आधार (घट) और आधेय (जल) इन दो में से किसी एक का विनाश होने पर दूसरा नष्ट नहीं होता, वैसे ही शरीर आदि का नाश होने पर आत्मा नष्ट नहीं होता ॥६०॥
जैसे एक पत्ते के रस का विनाश होने पर भी वृक्षव्यापी रस का विनाश नहीं होता, किन्तु अन्य पत्ते में उसकी सत्ता रहती ही है, वैसे ही देह का विनाश होने पर भी देहव्यापी आत्माका विनाश नहीं होता, किन्तु यदि वह वासनायुक्त है, तो शरीरनाश के बाद वासना में

स्थित रहता है एवं जैसे क्षीण हुआ पत्ते का रस सूर्य की किरणों में चला जाता है, वैसे ही यदि वह वासनाशून्य है, तो ब्रह्माकाश स्वभाव में स्थित रहता है ॥६१,६२॥

जिस महामूर्ख को इस प्रकार भ्रम हो कि शरीर के नष्ट होने पर मैं नष्ट हो गया, तो उस मूर्ख के लिए मैं
यों मानता हूँ कि माता के स्तन से उसके लिए वेताल का समुत्थान हो गया है ॥६३॥

तात्पर्य यह है कि 'अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः (शरीर सम्बन्ध से रहित हुए आत्मा को सुख या दुःख कुछ भी स्पर्श नहीं करते) इस श्रुति से देह विनाश भय का अहेतु प्रतीत होता है, ऐसी अवस्था में अभय हेतु शरीर-विनाश में ये हेतुत्व का मिथ्या परिज्ञान रखनेवाले महामूर्ख को अपनी माता के स्तन से भी वेताल के समुत्थान की संभावना हो सकती है और उस सम्भावना से स्तन्यपान न हो सकने से उसका जीवन भी दुर्लभ हो जायेगा। ___ यदिशंका हो कि देह जीव से भिन्न है, इसलिए देह के विनाश से जीव को भय न हो, तो भले ही मत हो किन्तु चित्त जीवस्वरूप है, इसलिए चित्त के नाश से जीव को भय हो सकता है तो इस पर कहते हैं।

यदि उस उपाधि का आत्यन्तिक नाश होगा, जो कि वज्र की बेड़ी के समान अत्यन्त दृढ़ बन्धनभूत
अनुप्रवेश किया, उसमें प्रवेश कर आत्मा पृथ्वी आदि मूर्त और आकाश आदि अमूर्त स्वरूप हो गया।), 'सं एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत.........तस्मादिदन्द्रो नाम । यदेतद्हृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानम्', (उस परमेश्वर ने मूर्धा के मध्य भागरूप सीमा प्रदेश में छिद्र कर उसीके द्वारा शरीर में प्रवेश किया, ...इससे इन्द्र नाम हुआ, संकल्प आदि साधनभूत मन
और बुद्धि है, वह संज्ञान है, आज्ञप्ति, विज्ञान और प्रज्ञान है) तथा 'त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः ।', 'एको देवो बहुधा विचारः', 'एक सन् बहुधा विचारः', (तुम एक अद्वितीय हो, अनेक में प्रविष्ट हो, एक आत्मदेव बहुत प्रकार से विचरण करता है) इत्यादि श्रुति या इस तरह के आत्मा के अनेकविध नामों में प्रमाण हैं।

है, तो यह जीव अपनी ब्रह्मस्वरूपता का स्मरण कर निरतिशयानन्दरूपी अभ्युदय को प्राप्त हो जायेगा, क्योंकि आप चित्त के नाश से जीव-विनाश की जो सम्भावना करते हैं, वह शास्त्रों में जीव के लिए मोक्ष कहा गया है॥६४॥
'मैं नष्ट हो गया, मैं मर गया' यों लोगों द्वारा विनाशित्व आदि से विशिष्ट जो जीव कहा जाता है, उसे निश्चितरूप से मैं मिथ्या और असत् मानता हूँ, क्योंकि देश और काल से व्यवहित होकर यानी पूर्व शरीर-त्यागने के बाद विभिन्न-विभिन्न देश और काल में जाकर वह अन्य देह को ग्रहण करके पुनःपुनः अनुभूत होता है ॥६५॥
इस संसार में मरण नाम की नदियों में, तरंगों के भीतर तृण के सदृश, प्रतीत होने वाले जीवों के द्वारा देश और कालवश तिरोहित स्वरूपों से उक्त प्रकार के भावों की 'मर गया, नष्ट हो गया उत्पन्न हुआ' आदि पदार्थों की भ्रान्तिवश से कल्पना की जाती है ॥६६॥

कल्पना की विलक्षणता में वासना की विलक्षणता हेतु है, इस आशय से कहते हैं।
जैसे बन्दर वन के एक वृक्ष को छोड़ कर दूसरे वृक्ष पर चला जाता है, वैसे ही वासना में आरूढ़ जीव एक शरीर को छोड़कर दूसरे शरीर पर चला जाता है ॥६७॥
हे राघव, जिस शरीर पर वह चला गया, उस शरीर को भी छोड़कर दूसरे विस्तृत देश और दूसरे काल में दूसरे शरीर पर भी थोड़े ही समय में चला जाता है ॥६८॥
जैसे आसक्त उपमाता बालकों को इधर-उधर ले जाती है, वैसे ही अपनी ही वंचक वासना, जिसका कि जीवों का यथार्थ स्वरूप आवृत कर जीना ही स्वभाव है, बहुत काल तक इधर-उधर जीवों को ले जाती है ॥६९॥
अपने अपने कार्यों की सिद्धियों में एक दूसरे का परस्पर उपयोग करने के कारण जो एक दूसरे के जीवन के उपाय यानी साधन हैं, ऐसे वासनारूपी रज्जु से बँधे हुए जीव पहले से ही जीर्ण तो हैं ही, फिर भी पर्वतों की कुक्षियों में यानी पर्वततुल्य जड़ शरीर में अत्यन्त दुःखपूर्वक प्राणों को क्षीण कर रहे हैं ॥७०॥
श्रीरामजी, जीर्णों से भी अधिक जीर्ण होकर जिन्होंने दरिद्रता, रोग, वियोग आदि से जनित दुःखों के बोझों को ढोया है तथा अनेक योनियों में दुर्दशाग्रस्त परिणामों से जर्जर यानी दुःखों से शिथिल हुआ जिनका जीवन है, ऐसे जीव हृदय में उत्पन्न वासनाओं की परम्परा से नरकों में दीर्घकाल तक निवास करते हैं, आश्चर्य है कि वासनादोष से जनित दुर्दशा असीम है, यह भाव है॥७१॥

श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : मुनि वसिष्ठ महाराज के ऐसा कहने पर दिन बीत गया, सूर्य भगवान् अस्ताचल की ओर चले गये और सभा मुनिजी को नमस्कार कर सायंकालीन विधि के लिए चली गई
और रात्रि बीतने पर सूर्य की किरणों के साथ फिर दूसरे दिन आ गई॥७२॥

इकहत्तरखाँ सर्ग समाप्त
बहत्तरवाँसर्ग शरीर भौतिक है, अतः वह शोक, मोह के योग्य नहीं है,
इसका तथा दृग-दृश्य के सम्बन्ध और विशुद्ध साक्षी का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे महाभाग श्रीरामजी, आप देह के उत्पन्न होने पर न तो उत्पन्न होते हैं और न देह के विनष्ट होने पर नष्ट हो जाते हैं, क्योंकि अपने स्वरूप में आप किसी तरह के कलंक से कलंकित नहीं हैं यानी निज स्वरूप से आप विशुद्ध हैं, अतः आपकी देह कोई चीज नहीं है ॥१॥

___ 'मैं गोरा हूँ', 'मैं मोटा हूँ' इत्यादि प्रत्यक्ष प्रमाण से आत्मा में देहरूपता का साक्षात् अनुभव होता है, अतः देह का विनाश होने पर आत्मा की स्थिति कैसे हो सकती है ? तो इस पर कहते हैं।
हे श्रीरामजी, जो कुण्ड और बदर का (बेर के वृक्ष या फल का) न्याय है और जो घट और आकाश की मर्यादा है, वही यहाँ पर भी (देह और आत्मस्थल में भी) समझनी चाहिए। (तात्पर्य यह है कि जैसे 'कुण्डे में बेर', 'घटाकाश' इत्यादि व्यवहारों में कुण्डे और बेर का तथा घट और आकाश का सम्बन्ध प्रतीत होता है, पर उनका तादात्म्य प्रतीत नहीं होता, वैसे ही' मैं गोरा हूँ' इत्यादि व्यवहार से शरीर
और आत्मा का तादात्म्य सम्बन्ध प्रतीत होता है, पर वास्तव में वह नहीं हैं।) ऐसी स्थिति में एक कुण्ड या घट के नष्ट हो जाने पर कुण्ड और बदर तथा घट और आकाश दोनों भी नष्ट हो गये,ये इस प्रकार मूरों की व्यर्थ कल्पना है ॥२॥
नश्वर-स्वभाववाले इस देह के नष्ट हो जाने पर आत्मा अपनी सहज स्थिति को प्राप्त हो जाता है, ऐसी हालत में देह का विनाश होने पर मैं नष्ट हो जाता हूँ' इस प्रकार की भावना से जो दुःखी होता है, उस मन्द बुद्धि को धिक्कार है।॥३॥

यदि आत्मा का देह के साथ तादात्म्य नहीं है, तो जैसे शाखा के कम्पनों में वृक्ष में कम्पन होता है, वैसे ही देह की प्रवृत्ति से आत्मा संसार का भागी क्यों होता है ? इस पर कहते हैं।
जिस प्रकार घोड़े आदि की लगाम और रथ का सम्बन्ध प्रीति और द्वेष की योग्यता से रहित है, उसी प्रकार चिति का भी देह, चित्त, इन्द्रिय आदि के साथ सम्बन्ध प्रीति और द्वेष की योग्यता से रहित है॥४॥
हे श्रीरामजी, जैसे सरोवर, तद्गत पंक और निर्मल जल का सम्बन्ध किसी प्रकार के परस्पर के अनुराग से युक्त नहीं है, वैसे ही देह, इन्द्रिय और आत्मा का सम्बन्ध किसी प्रकार के परस्पर के अनुराग से युक्त नहीं है।५॥
जैसे मार्ग पथिकों के संयोग और वियोग की अवस्था में आस्था (अहन्ता और ममता के अभिमान) एवं परिवेदन से यानी उसके वियोग से जनित (विलाप से) वर्जित है, वैसे ही देह और देही का संयोग और वियोग अहन्ता-ममता अभिमान एवं वियोग-जनित विलाप से वर्जित हैं ॥६॥

वैसे क्यों है ? इस पर कहते हैं।
जैसे कल्पित वेताल के कराल वदन, दाँत आदि विकारों से जनित प्राथमिक भय के पुनः पुनः स्मरण से बालक को मोहनेवाली भीतियाँ मिथ्या ही हैं, वैसे ही ये कल्पित स्नेह, सुख आदि मिथ्या ही हैं॥७॥
जैसे एक ही वृक्ष से विलक्षण विलक्षण पुतलियाँ (भीतियाँ) बनाई जाती हैं, वैसे ही पाँचभूतों के

संघात से विभिन्न विभिन्न जनसमूह बनाये गये हैं ॥८॥
जैसे लकड़ियों के बोझे में लकड़ियों के सिवा और कुछ नहीं दिखाई पड़ता, वैसे ही पृथ्वी, जल, तेज आदि पाँच भूतों के शरीर में पाँच भूतों के पिण्ड के सिवा और कुछ भी नहीं दिखाई पड़ता ॥९॥
हे मनुष्यों, तुम लोग पाँच भूतों का क्षोभ, नाश और उत्पत्ति होने पर हर्ष, अमर्ष और विषाद के वश में क्यों हो जाते हो ? ॥१०॥

अपनी देह में स्नेह आदि की अयोग्यता बतलाकर अब स्त्री आदि के शरीरों में भी स्नेह आदि की अयोग्यता है, यह बतलाते हैं। __ जिसका स्त्री नाम यह दूसरा अभिधेय (वाच्य) है, ऐसे तुच्छ भूतों के समूह में यानी स्त्री-शरीरात्मक पाँच भूतों के पिण्ड में पुरुषों को ऐसी क्या विशेषता प्रतीत होती है, जिससे कि उनकी अग्नि में पतंगे की नाईं, विषयाग्नि में व्यामोह और राग से दृश्यमान गिरने की चेष्टा युक्तिसंगत कही जाय ॥११॥

सुकुमार और सुन्दर अवयव-सन्निवेश ही स्त्री के शरीर में अतिशय है, तो इस पर कहते हैं।
सुकुमार और सुन्दर अवयवों के संनिवेश अंश को लेकर विलक्षणता का जो उपपादन करते हैं, वह तो केवल अज्ञानियों के लिए ही सन्तोष का विषय हो सकता है, पर जो तत्त्वज्ञ हैं, उनको तो उसमें उपस्थित पाँचभूतों का ही दर्शन होता है|१२॥

भाई आदि में राग का निवारण करते हैं।
जैसे एक पत्थर से उत्पन्न हुई दो पाषाण-प्रतिमाओं के परस्पर आलिंगित होने पर भी राग नहीं होता, वैसे ही चित्त और शरीर के आलिंगित होने पर भी राग नहीं होता॥१३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, मिट्टी से बनाई गई प्रतिमाओं का समागम होने पर भी जिस प्रकार उनका परस्पर ममता आदि से शून्य भाव होता है, उसी प्रकार बुद्धि, इन्द्रिय, आत्मा और मन का समागम होने पर भी आपका ममता आदि से शून्य ही भाव हो॥१४॥
जैसे पत्थर की बनाई गई प्रतिमाएँ अन्योन्य स्नेह-सम्बन्ध के भाजन नहीं है, वैसे ही देह, इन्द्रिय, आत्मा और प्राण भी अन्योन्य स्नेह सम्बन्ध के भाजन नहीं है अतः उनमें से किसके विषय में यहाँ शोक करना चाहिए ? ॥१५॥
जैसे यत्र यत्र भिन्न भिन्न प्रदेशमें उत्पन्न हुए तिनकों को तरंगें पर्याप्त रूप से एकत्र करती हैं, वैसे ही आत्मा भिन्न भिन्न प्रदेश में उत्पन्न भूतों को एकत्र करता है|१६॥
जैसे समुद्र के जल में तृण एक दूसरे से मिल जाते हैं और पृथक् हो जाते हैं, वैसे ही रागाभिमान से विनिर्मुक्तिपूर्वक ही पुत्र, पशु आदि प्राणी अथवा पृथ्वी आदि भूत स्वनिर्मित देह में या स्वाधिष्ठान आत्मा में एक दूसरे से मिल जाते हैं और पृथक् हो जाते हैं ॥१७॥
जैसे सागर आवर्ताकार की कल्पना से वृद्धिगत आकार को प्राप्त कर तृण, काठ आदि पदार्थों को बटोरता हुआ रहता है, वैसे ही आत्मा भी चित्ताकृति को प्राप्त कर देह, भूत आदि को बटोरता हुआ रहता है ॥१८॥

तब किस उपाय से आत्मा भूतसम्बन्ध के हेतुभूत चित्तभाव से मुक्त होता है ? इस प्रश्न पर उस उपाय को बतलाते हैं।
_ जैसे जल अपनी स्पन्दन क्रिया से ही मलिनता का परित्याग कर स्वयं ही स्वच्छता को प्राप्त करता है, वैसे ही आत्मा प्रबोध से विषयरूपता का परित्याग कर स्वयं ही आत्मरूपता को प्राप्त करता है ॥१९॥
तदनन्तर प्रबोधकालमें ही मन के द्वारा सम्पादित भूताश्लेष से विनिर्मुक्त होकर अपने देह को उस प्रकार देखता है, जिस प्रकार कि वायु के कन्धे पर चढ़े हुए देव आदि भूमण्डल को देखते हैं ॥२०॥

दर्शन का फल बतलाते हैं।
भूतसमूह को अपने से पृथक् देखकर अविनाशी आत्मा देहातीत हो जाता है और जैसे सूर्यकान्ति दिवसमें परम प्रकाश को प्राप्त करती है, वैसे ही वह परम प्रकाशको प्राप्त करता है॥२१॥
तदनन्तर जैसे मद्य के मद से मत्त हुआ पुरुष मद के निकल जाने पर भीतर अपने पूर्व विज्ञान का स्मरण करता है, वैसे ही आत्मा अपने ही से अपने प्रमाण प्रमेयरूपी विकारों से विनिर्मुक्त स्वरूप को जान लेता है ॥२२॥
जिस प्रकार समुद्र में तरंगरूपी कणों के कल्लोलों से असीम जल प्रस्पन्दित होता है उसी प्रकार आत्मा ही समस्त वस्तुओं से मानों उदित हुए विश्व के रूप से प्रस्पन्दित होता है|२३॥
हे श्रीरामजी, जिनका समस्त राग विनष्ट हो गया है, जिनके पाप दूर हो गये हैं तथा जो परब्रह्मपद को प्राप्त हो चुके हैं ऐसे जीवन्मुक्त पुरुष उसी प्रकार के विशिष्ट विज्ञान से युक्त होकर इस संसारमण्डल में विचरण करते

हैं ॥२४॥
जैसे समुद्र की ऊर्मियाँ विविध श्रेष्ठ रत्न से सम्बद्ध होने पर भी उनमें अनासक्ति के कारण सिल्लियों (एक प्रकार के पत्थरों) के टुकड़ों की भाँति ही व्यवहार करती है, वैसे ही वासना वर्जित उत्तम महात्मा लोग भी चित्त के व्यवहारों से सम्बन्ध होने पर भी उनमें अनासक्ति के कारण ऊपर ऊपर से ही व्यवहार करते हैं॥२५॥
जैसे तीर और काष्ठों से समुद्र म्लान (दीन) नहीं होता तथा जैसे रजःकणों से आकाश म्लान नहीं होता, वैसे ही जिसने अपनी आत्मा को भली प्रकार पहचान लिया है, ऐसा आत्मवान् (आत्मज्ञानी) पुरुष इस संसार में निजी लौकिक व्यवहारों से म्लान नहीं होता ॥२६॥
जैसे समुद्र को गत, आगत, स्वच्छ, चपल, मलिन एवं जड़ तरंगों से राग और द्वेष नहीं होता, वैसे ही तत्त्वज्ञानी को गत, अभ्यागत, स्वच्छ, मलिन, जड़ एवं चंचल भोगों से राग और द्वेष नहीं होता ॥२७॥

तत्त्वज्ञ को क्यों अनुराग नहीं होता? इस शंका पर कहते हैं।
चूँकि तत्त्वज्ञ पुरुष इस जगत् में मन, मनन (संकल्प) जो सब कुछ विद्यमान है, वह सब विषयोन्मुखता को प्राप्त चित्तत्त्व के विलास का एक उल्लास है, यों जानते हैं, इसलिए उनको किसी से
राग या द्वेष नहीं होता ॥२८॥

जो अहम्, भूत आदि तथा तीनों कालों में उत्पन्न होनेवाली वस्तुएँ दृश्य और दर्शन के सम्बन्धों से दिखाई पड़ती हैं, वह सब केवल मन का ही विस्तार है, मन की कल्पना के सिवा और कुछ नहीं है ॥२९|हे श्रीरामचन्द्रजी, इस जगत् में दो पदार्थ हैं एक दृश्य और दूसरा द्रष्टा इन दो पदार्थों के बीच में केवल दृष्टि के यानी दृष्टि स्वरूप साक्षीभूत आत्मा के द्वारा सिद्ध हुआ जो दृश्य पदार्थ है, वह असत् है या सत् है ? इस विषय का अभी तक निर्णय न हो सकने के कारण दृश्य हर्ष और शोक के लिए अयोग्य ही है और दूसरा स्वतःसिद्ध जो साक्षीरूप आत्मा है, वह तो असंग है, इसलिए उत्पन्न हुए भी हर्ष और शोक से वह सम्बद्ध नहीं होता, ऐसी स्थिति में दृक् और दृश्य दोनों को सत् या असत् मानने पर भी हर्ष-शोक की संभावना नहीं हो सकती, यह तात्पर्य है ॥३०॥

क्या असत्य वस्तु के विषय में हर्ष और शोक होते है ? या सत्य वस्तु के विषय में ? या सत्यासत्य वस्तु के विषय में ? इन तीन विकल्पों में भी हर्ष और शोक की योग्यता नहीं है, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, जो असत्य वस्तु है, उसके विषय में हर्ष-शोक करना व्यर्थ ही है, क्योंकि वह तो असत्य ही ठहरा। जो सत्य वस्तु है उसके विषय में भी हर्ष-शोक करना अनुचित है, क्योंकि सत्य वस्तु सदा-सर्वदा प्राप्त ही है, इसलिए ऐसी वस्तु के विषय में लाभ-प्रयुक्त हर्ष और हानि-प्रयुक्त शोक ये कैसे हो सकते हैं ? अब तृतीय विकल्प बचा, वह भी अयुक्त है, क्योंकि सत्य-असत्य एक वस्तु हो ही नहीं सकती, कारण कि एक वस्तु में सत्यत्व और असत्यत्व ये दो विरुद्ध धर्म नहीं रह सकते। ऐसी परिस्थिति में यह तृतीय विकल्प प्रथम विकल्प के सदृश हो जाने से प्रथम विकल्पोक्तदूषण ही इसमें आ गया। जब ऐसी वास्तव में स्थिति है, तब जगत् में हर्ष-शोक-योग्य किसी वस्तु के न रहने से उसके लिए आपको शोक करना व्यर्थ ही है ॥३१॥
हे सुन्दरनेत्रवाले श्रीरामजी, मिथ्या दर्शनरूपी भ्रम को छोड़कर आप यथार्थ वस्तु का अवगम करिये। जब मनुष्य यथार्थ ज्ञान से युक्त होकर प्रौढ़ बन जाता है, तब इस संसारमें कहीं पर भी वह मोह को प्राप्त नहीं होता ॥३२॥

भोग-सुख के लिए सभी लोग विषय और इन्द्रियों का सम्बन्ध मानते हैं, उस सम्बन्ध की अवस्था

204097 में अभिव्यक्त होनेवाला जो सुख है, उसका स्वतः प्रकाश होने के कारण वह अनुभूतिस्वरूप है, वृत्तिरूप उपाधि के बल से प्रतीयमान भेद, तारतम्य आदिके निरास से अखण्ड के साथ ऐक्य होने पर वह सुख ब्रह्मस्वरूप ही है, पृथक् नहीं है, ऐसा कहते हैं।
204098 रम्य विषय और इन्द्रियजनित वृत्तियों का परस्पर सम्बन्ध होने पर अपनी आत्मा में उत्पन्न जो परमात्मस्वरूपसुख है, वह रम्य विषय और इन्द्रियों के परस्पर सम्बन्ध के विस्तार से अभिव्यक्त (प्रकाशित) होता है। इसलिए अनुभूत-स्वरूप सुख ब्रह्म ही कहा जाता है ॥३३॥
204099 _विषय और इन्द्रियों का सम्बन्ध होने पर सर्वोत्तम जो सुखानुभूति होती है, वह अज्ञानी पुरुष को संसार प्रदान करती है और तत्त्वज्ञ ज्ञानी पुरुष को सर्वोत्तम सदा उदयस्वरूप मोक्ष प्रदान करती है यानी विषयाकार वृत्ति से आस्वादित सुख विषयों में राग आदि दोषों का उद्भावन कर संसार देता है और विषयों का विवेककर अखण्ड अद्वितीय आत्मभावसे गृहीत सुख मोक्ष देता है, यह भाव है॥३४॥
204100
204101 ___ रम्य विषयों का और इन्द्रियवृत्तियों का परस्पर सम्बन्ध होने पर उत्पन्न होनेवाला जो सुख है, वह आत्मस्वरूप ही है, ऐसा महात्मा लोग कहते हैं।
204102 वह सुख विषयसंग से युक्त होने पर संसार कहलाता है और विषय संग से विनिर्मुक्त होने पर मुक्ति कहलाता है ॥३५॥
204103 दुःखरूपी बीमारी से वर्जित दृश्य और ऐन्द्रियक वृत्तियों के सम्बन्ध से जनित सुखानुभव, यदि क्षय और अतिशय से यानी पुण्य के तारतम्यसे जनित वृत्तिनाश और वृत्ति वैशद्य के उत्कर्ष से होनेवाले क्षय और अतिशय से शून्य हो जाय, तो वह मुक्तिस्वरूप हो जाता है, ऐसा विद्वान् लोग कहते हैं ॥३६॥
204104 दृश्य और दर्शन के सम्बन्ध से होनेवाली जो अखण्ड पूर्णानन्द स्फुरण-स्वरूप दृश्य और दर्शन से वर्जित सुखानुभूति होती है, उसका अवलम्बन करने से संसार की अनुत्पत्ति होती है ॥३७॥
204105 उक्त प्रकार की दृष्टि का अखण्ड-पूर्णानन्द-स्फुरणात्मक सुखानुभूति का) अवलम्बन करने पर आत्मस्वरूप को आवृत करनेवाली सुषुप्ति दृष्टि का विच्छेद हो जाता है और आत्मस्वरूप-दृष्टि प्रकाशित रहती है। उसी एकमात्र दृष्टि का अवलम्बन करने पर ही तुर्यावस्था प्राप्त होती है और उसीके अवलम्बन से मुक्ति कही जाती है ॥३८॥
204106 हे श्रीरामचन्द्रजी, जब दृश्य
204107 और दर्शन के सम्बन्ध से निर्मुक्त और परम बुद्धि से युक्त यह स्वरूप दृष्टि होती है, तब दृश्य और दर्शन के सम्बन्ध के असली तत्त्व को जानकर पुरुष तुर्यावस्था को प्राप्त होता है। (तुर्यस्वरूपा मुक्तिमें
204108 आत्मा का जो स्वरूप रहता है, उसे बतलाते हैं) हे श्रीरामजी, तुर्यतारूप मुक्तिमें आत्मा न तो स्थूल रहता है, न अणु रहता है, न प्रत्यक्षात्मक वृत्ति का विषय रहता है, न अविषय रहता है, न चैतन्य युक्त रहता है, न जड़ रहता है, न असत् ही रहता है, न अस्तित्वरूप भावविकार से युक्त रहता है॥३९,४०॥
204109 उक्त अवस्था में आत्मा न अहंरूप रहता है, न अन्य स्वरूप रहता है, न एकत्व संख्या से युक्त रहता है, न अनेकत्व से यानी एकत्व संख्या के अभाव से युक्त रहता है, न समीप में रहता है, न दूर में रहता है, न सत्ताश्रय रहता है और न सत्ताश्रयत्व के अभाव से युक्त रहता है ॥४१॥
204110 तुर्यावस्था में आत्मा न तो प्राप्य है, न अत्यन्त अप्राप्य है, न सर्वात्मक है, न व्यापक है, न पदों का वाच्य है, न तो पदों का अवाच्य है, (क्योंकि तुर्यत्वादि पदों से लक्षित होता है), न पाँच भूतों का
204111 आत्मा (स्वभाव) है और न पाँच भूतों के स्वरूपभूत ही है॥४२॥
204112
204113 उपशम प्रकरण
204114
204115 उक्त अर्थ में युक्ति कहते हैं।
204116 मन के साथ जो चक्षु आदि छः इन्द्रियाँ है, उनका विषय जो यह दृश्यत्व को प्राप्त यानी जगत् है, उसका अतिक्रमण करनेवाला जो पद होगा, वह इस जगत् में विद्यमान किसी दृश्य पदार्थ का स्वरूप नहीं हो सकता, किन्तु स्वस्वरूप हो सकता है।।४३॥
204117
204118 हे श्रीरामचन्द्रजी, जिस प्रकार का यह जगत् है, उस प्रकार के इस जगत् को भलीभाँति जाननेवाले पुरुष के लिए यह समस्त विश्व आत्मस्वरूपही है, कहीं भी आत्मस्वरूप से वर्जित वस्तु नहीं है।॥४४॥
204119
204120 तब क्यों भूमि आदिभूत दिखाई देते हैं ? इस पर कहते हैं।
204121 हे श्रीरामजी, यह आत्मा ही अपने स्वरूप में काठिन्य, द्रवता, स्पन्द, आकाशरूपी अवकाश और प्रकाश के अवलोकनों से क्रमशः पृथ्वी, जल, वायु, आकाश और तेजरूप जगत्-भावों में विद्यमान है यानी नट के समान अवस्थित है, यह भाव है॥४५॥
204122
204123 यह आपने कैसे निश्चय किया कि आत्मा ही उस प्रकार से अवस्थित है ? इस पर कहते हैं। ___ हे श्रीरामजी, चूँकि वस्तुओं की जो-जो सत्ता है, वह आत्मा के प्रकाश के सिवा दूसरी वस्तु नहीं है, इसलिए जो कोई यह कहे कि मैं आत्मप्रकाश से व्यतिरिक्त हूँ, तो उसका वैसा कहना उन्मत्त की नाईं बकवासमात्र ही है, यह आप जानिये ॥४६॥
204124
204125 जो कुछ पहले कहा, उस सबको एकत्र कर उपसंहार करते हैं।
204126 श्रीरामजी, समस्त काल और असीम कालक्रमों के बीच में प्रविष्ट अनेक जगत् तथा उन अनेक जगतों में जीव के अनेकविध संसार यह सब एक आत्मा ही है, इसको छोड़ और कोई दूसरी कला की गणना है ही नहीं, अतः हे महानुभाव, आप पहले इस प्रकार की बुद्धि से युक्त होकर उक्त बुद्धि से यानी तत्त्वदर्शन से इस संसार से अपना छुटकारा पा जाइये ॥४७॥
204127
204128 बहत्तरवा सर्ग समाप्त
204129 तिहत्तरवाँ सर्ग दो तरह की अहंभावना ग्रहण करने योग्य है, तीसरी अहंभावना त्याग करने योग्य है,
204130 तीनों अहंभावनाओं के त्याग से मुक्ति की इच्छा नहीं होती, यह कथन । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे चिन्तामणि के स्वरूप को जाननेवाले देवता चिन्तामणि को प्राप्त कर लेते हैं वैसे ही पूर्वोक्त विचारात्मक दृष्टि से द्वैत का परित्याग कर आत्मा के स्वरूप को जाननेवाले तत्त्ववित् महात्मा स्वरूपावस्थितिरूप मुक्ति को प्राप्त कर लेते हैं ॥१॥
204131
204132 सर्वत्र अहंभाव-दृष्टि को बतलाने के लिए उपक्रम करते हैं। हे श्रीरामजी, अब आप इस द्वितीय दृष्टि का श्रवण कीजिये, इसका श्रवण करने से आप अविचल अपने आत्मा का साक्षात्कार कर लेंगे और दिव्य दृष्टि से सम्पन्न हो जायेंगे ॥२॥
204133 मैं आकाश हूँ, मैं आदित्य हूँ, मैं दिशाएँ हूँ, मैं अधः हूँ, मै ऊर्ध्व हूँ, मैं दैत्य हूँ, मैं देव हूँ, मैं लोक हूँ और मैं चन्द्र आदि की प्रभा हूँ। मैं अन्धकार हूँ, मैं मेघ हूँ, मैं पृथ्वी हूँ, मैं समुद्र आदि हूँ तथा रेणु, वायु, अग्नि एवं यह समस्त जगत् मैं ही हूँ॥३,४॥
204134 तीनों लोकों में सब जगह जो स्वरूपभूत आत्मा अवस्थित है, वह मैं ही हूँ। इस
204135
204136 सर्वात्मक स्वरूप से भिन्न परिच्छिन्न मैं कौन हूँ ? अर्थात् मैं कभी परिच्छिन्न नहीं हो सकता हूँ। देहादि भी मुझसे भिन्न कौन हैं ? एक अद्वितीय वस्तु में द्वित्व (स्वरूपगतभेद) किस प्रकार हो सकता है ? ॥५॥
204137 हे रामजी, यों विचारकर आप निश्चयात्मक ज्ञान से युक्त हो जाइये, तदनन्तर आत्मा के भीतर रहनेवाले जगत् को स्वस्वरूप भूत देखिये। यों जगत् को स्वस्वरूपभूत देखने के अनन्तर आप हर्ष और विषाद से पराजित नहीं होगे॥६॥
204138 हे कमलनयन पापशून्य श्रीराघव, इस समस्त जगत् के आत्मस्वरूप से अवस्थित हो जाने पर क्या अपना और क्या पराया रहेगा? यह आप मुझसे कहिये अर्थात् अपना और पराया कुछ भी नहीं रहेगा ॥७॥
204139 तत्त्वज्ञ से भिन्न ऐसी कौन वस्तु है, जो उसे यदि प्राप्त हो जाय तो वह तन्निबन्धन हर्ष और विषाद से ग्रस्त हो जाय । यदि उसका ऐसी वस्तु के आ जाने से विषाद दिखलाई पड़े तो वह तत्त्वज्ञ ही नहीं है, किन्तु अतत्त्वज्ञ ही है, क्योंकि ऐसा पुरुष जगन्मय ही होता है

चिन्मय नहीं, यह जानना चाहिए ।।८। ये आगे कही जानेवाली दो अहंकार की दृष्टियाँ सात्त्विक और अत्यन्त निर्मल हैं, उनकी तत्त्वज्ञान से प्रवृत्ति होती है, वे मोक्ष को देनेवाली तथा पारमार्थिक है॥९॥

204140 हे रघुकुलतिलक उन दो अहंकार-दृष्टियों में पहली सबसे परे आकाश की नाईं स्थूल स्वभाव वर्जित, जाग्रत् आदि तीन अवस्थाओं से युक्त तथा दृश्यों से शून्य 'मैं हूँ' इस प्रकार की है और दूसरी 'सभी कुछ मैं हूँ इस प्रकार की है ॥१०॥

204141 हे पापशून्य रामजी, इन दो से पृथक् एक तीसरी अहंकारदृष्टि स्वभावतः ही , न कि शास्त्रतः चली आ रही है। इसका स्वरूप है -'देह मैं हूँ'। इस दृष्टि को आप केवल दुःखदायक ही जानिये, न कि विश्रान्तिदायक ॥११॥

204142 अब आप इन तीनों अहंकारों को भी छोड़कर जो अवशिष्ट रहनेवाला अहंभावनाशून्य पूर्ण चित्स्वभाव है, उसका अवलम्बन कर उसी अवलम्बन योग्य वस्तु में निरत होकर अवस्थित रहिए॥१२॥

204143 यद्यपि आत्मा शोधन द्वारा अखिल प्रपंच स्वरूप से निर्मुक्त तथा बाध के द्वारा समस्त पदार्थों की सत्ता का अतिक्रमण करनेवाला है; तथापि जगत् के बोध स्वरूप उपाय

204144 के द्वारा निखिल जगत् को पूर्ण करनेवाला सबका प्रकाशक यह आत्मा है॥१३॥

204145

204146 युक्ति, शास्त्र और गुरुवचन ये तो केवल दिशामात्र का सूचन करने के लिए हैं, उसका परिचय तो केवल अपने अनुभव से ही होता है, इस आशय से कहते हैं।

204147 हे तत्त्वज्ञश्रेष्ठ, अपने ही अनुभव से शीघ्र देखिये कि आप सदा-सर्वदा उदित स्वभाव तत्-पदलक्ष्य परब्रह्म स्वरूप ही है अतः आप देह आदि की वासनाओं से युक्त अहंकार तादात्म्याध्यास का परित्याग कर दीजिये ॥१४॥

204148

204149 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (उपनिषद के प्रमाण-गम्य उस पुरुष के विषय में पूछता हूँ) इत्यादि श्रुति से यह ज्ञात होता है कि धर्माधर्म के सदृश श्रुति और श्रुत्युक्त युक्तियों में केवल विश्वास रखने से ही अलौकिक आत्मा का परिज्ञान होता है, ऐसी स्थिति में आप यह कैसे कहते हैं कि आत्मा केवल अपने अनुभव से ही वेद्य है ? तो उस पर कहते हैं।

204150 हे श्रीरामजी, आत्मा न तो अनुमान से (युक्ति से) स्फुट होता है और न आप्त वचन आदि से स्फुट होता है, किन्तु वह सर्वदा सब प्रकार से केवल अनुभव से ही प्रत्यक्ष यानी स्फुट होता है। धर्म आदि के समान अत्यन्त परोक्ष आत्मवस्तु का प्रतिपादन करने के लिए श्रुति आदि की प्रवृत्ति नहीं है, किन्तु सबके अनुभव से सिद्ध सत्तावाले आत्मा का विवेचन करने के लिए ही उनकी प्रवृत्ति है ॥१५॥

204151

204152

204153

204154 उपशम प्रकरण सबको आत्मा प्रत्यक्ष है, इसका उपपादन करते हैं। बाह्य और आन्तर विषयों में अन्तःकरणकी वृत्ति के सम्बन्ध से अभिव्यक्त होनेवाला जो अर्थप्रकाशरूप साक्षात् अपरोक्ष ज्ञान प्रसिद्ध है और जो अनुमिति, उपमिति और शाब्द ज्ञान आदि भी प्रसिद्ध हैं, वह सब, विषय और अन्तःकरण वृत्तिरूप उपाधि के परित्याग से अपरोक्ष आत्मरूप से ही अवशिष्ट रहते हैं। श्रुति भी कहती है। प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ॥१६॥

204155 ___ आत्मा प्रत्यक्ष और परोक्ष वेद्य, व्यक्त एवं अव्यक्त दोनों से विलक्षण है, इस कथन से दृश्य और दर्शन दोनों से भी वह निर्मुक्त है, इसका उपपादन करते हैं।

204156 यह प्रकाशात्मक आत्मदेव न तो सत् है और न असत् है, न अणु है और न महान् है, न सत् और असत् की दृष्टि के मध्य में यानि सत्यासत्य है, किन्तु वही द्योतनात्मक देव इस दृश्यमान समस्त जगत् का स्वरूपभूत है ॥१७॥

204157

204158 इस प्रकार वाग् आदि कर्मेन्द्रियों की प्रवृत्ति में निमित्त होने के कारण वागादि से व्यवहृत न होनेवाले आत्मा का परिचय देकर अब वागादि और उनके (वागादि के) विषयों का उसमें बाध करके उसीका परिशेष करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।

204159 आत्मा ही इस प्रकार बोलता है, परन्तु वह कहा नहीं जा सकता। ये वाक् आदि और उनसे व्यवहृत होनेवाले पदार्थ आत्मा से अन्य नहीं हैं, हेरामजी, आप आत्मा को अनामय (अविकारी) ही देखिए ॥१८॥

204160 ___ आत्मा और अनात्मा, यह नाम-रूप जो विभाग है, उसकी भी उसी आत्मा ने अपनी ज्ञानशक्ति से यानी मायाशक्ति से कल्पना कर रक्खी है, अतः बाध्यत्व की उपपत्ति है, इस आशय से कहते हैं।

204161 यह आत्मा है और यह आत्मा नहीं है, यों जो संज्ञाभेद है, इसकी स्वयं आत्मा ने ही अपने में अपनी सर्वगत शक्ति से (मायाशक्ति से) कल्पना कर रक्खी है ॥१९॥

204162

204163 हे श्रीरामजी, वह प्रकाशमान परमात्मा तीनों कालों में सब जगह अवस्थित है, वह यद्यपि सदा नित्य स्वप्रकाश, पूर्ण एवं अपरोक्ष स्वभाव है, तथापि सूक्ष्म और व्यापक होने के कारण स्थूल-विषयों में आसक्त बुद्धिवाले पुरुष उसका परिज्ञान नहीं कर सकते है |२०॥

204164

204165 स्थूल-विषयों की आसक्ति में तो मोहवश पुर्यष्टकरूप उपाधि में (पाँचभूत, कर्म, वासना और विद्या इन आठ वस्तुओं से बने हुए लिंग शरीर में) प्रतिबिम्ब पड़ने से आत्मा की जायमान जीवभावापत्ति निमित्त है, इस आशय से कहते हैं।

204166 जगह पर ही यानी किसी एक देह में ही रहता है, ऐसी बात नहीं है ॥२३॥

204167

204168 परिच्छिन्न अहंस्वरूप से परमात्मा के स्फुरण में तो पुर्यष्टक हेतु है, ऐसा कहते हैं। जैसे वायु होने पर रजःकण प्रस्फुरित होते हैं अथवा जैसे दीपक होने पर दर्शन प्रस्फुरित होता है,

204169

204170 वैसे ही पुर्यष्टक के होने पर ही उसमें जीव प्रस्फुरित होता है, न कि पत्थर में प्रस्फुरित होता है|२४॥

204171 जैसे आकाश में सूर्य के रहने पर ही सब मनुष्यों को तत्-तत् क्रिया से होनेवाले फलों की अभिलाषा प्रस्फुरित होती है, वैसे ही पुर्यष्टक में परम प्रेमास्पद निरतिशयानन्दात्मक स्वात्मा के रहने पर ही यह स्वेच्छाप्रीति और विचित्र भोगों की इच्छा प्रस्फुरित होती है ॥२५॥

204172

204173 यद्यपि आत्मा सब व्यवहारों से दूर है, तो भी 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इत्यादि श्रुति से आत्मा ही प्रिय और अप्रिय का निर्वाहक है, यह भाव है।

204174 वैसा भले ही हो, उससे क्या हुआ ? इस पर कहते हैं।

204175 आकाश में सूर्य स्थित होने पर तत्-तत् इच्छाफल में अनुरूप स्थिति रखनेवाला यह व्यवहार यदि विनष्ट हो जाता है, तो उससे सूर्य में क्या आया ? अर्थात् कुछ नहीं ॥२६॥

204176 स्वप्रकाश स्वरूप आत्मा के अवस्थित होने पर आत्मसत्ता से अपनी स्थिति को प्राप्त करनेवाली देह यदि नष्ट हो जाती है, तो उससे आत्मा में क्या हुआ ? अर्थात् कुछ भी नहीं ॥२७॥

204177

204178 तब आत्मा का स्वाभाविक स्वरूप कैसा है? तो उस पर कहते हैं।

204179 सबका यह आत्मा किसी समय न तो उत्पन्न होता है, न मरता है, न कुछ ग्रहण करता है, न कुछ चाहता है, न मुक्त होता है और न बद्ध होता है ॥२८॥

204180

204181 इसलिए आत्मा को अज्ञान से ही अनर्थ की भ्रान्ति हुई है, यह कहते हैं।

204182 आत्मा के प्रबोध से उत्पन्न, आत्मशून्य वस्तु में आत्मभाव को प्राप्त हुई, रज्जु में सर्प भ्रम के सदृश, भ्रान्ति केवल दुःख के लिए ही है॥२९॥

204183

204184 प्रबोध होने पर आत्मा किस प्रकार का रहता है ? उसे कहते हैं।

204185 यह आत्मा कभी भी उत्पन्न नहीं हुआ, क्योंकि इसका कोई आदि कारण नहीं है, और यह नष्ट भी नहीं होता क्योंकि उसकी उत्पत्ति नहीं हुई है। वह आत्मभिन्न वस्तु की कभी भी अभिलाषा नहीं करता है, क्योंकि आत्मा से भिन्न कोई वस्तु है ही नहीं॥३०॥

204186 यह आत्मा दिशा या काल से परिच्छिन्न नहीं है, अतः कभी यह बद्ध नहीं होता, जब बन्ध ही नहीं है, तब मोक्ष कहाँ से होगा, इससे वास्तव में आत्मा का अमोक्ष ही स्थित है।३१॥

204187 हे राघव, मैंने पहले जो आत्मा के गुण बतलाये हैं, उन गुणों से युक्त ही यह आत्मा सबका है, इसलिए यह सब लोग अविचार से जनित मोह को प्राप्त होकर चारों ओर रो रहे हैं ॥३२॥

204188 हे सुमते, मेरे वचनों से आपने जगत् की पूर्वापर रचना का निःशेषरूप से भली-भाँति परिज्ञान कर लिया है, अतः मूर्खता को प्राप्त हुए मनुष्यों की नाईं आपशोक मत कीजिये ॥३३॥

204189 जैसे गेहूँ आदि को पीसने के लिए विनिर्मित जल-चक्की आदि यन्त्र के द्वारा गेहूँ आदि का पीसना प्रवृत्त होने पर पुरुष केवल संनिधिमात्र से उक्त कार्य को करता हुआ-सा पर स्वतः तो काम आदि व्यापारों से शून्य होकर स्थित रहता है, वैसे ही विद्वान् को मोक्ष और बन्धरूपी दोनों ही कल्पनाओं का परित्याग कर तथा स्वतः समस्त व्यापारों से शून्य होकर देह आदि से व्यवहार करना चाहिए ॥३४॥

204190 मोक्ष न तो आकाश की पीठ के ऊपर है, न तो पाताल में है और न भूमि के तल पर है, किन्तु सम्यक् ज्ञान से चिन्मात्र स्वरूपता को प्राप्त निर्मल चित्त ही मोक्ष है|३५॥

204191 इच्छा करने योग्य विषयों में अनासक्ति करने से अन्तःकरण का जो बोधात्मक वृत्ति से स्वयं क्षय हो जाता है, वही आत्मतत्त्व को जाननेवाले तत्त्वज्ञों

204192

204193

204194 द्वारा मोक्ष शब्द से कहा जाता है ॥३६॥

204195 हे श्रीरामजी, जब तक निर्मल आत्मा का प्रबोध उदित नहीं हुआ है, तब तक मूर्खतायुक्त कार्पण्य से पुरुष नित्य-प्राप्त आत्मा में अप्राप्ति की कल्पना कर मोक्ष प्राप्ति की इच्छा करता है॥३७॥

204196 सर्वातिशायी नित्य आत्मा के ज्ञान को प्राप्त कर जब चित्त पारमार्थिक चिन्मात्रस्वरूप को प्राप्त हो जाता है, तब चाहे दस मोक्ष रहें, तो भी यह उनकी इच्छा नहीं करता, फिर स्वल्प एक मोक्ष को चाहेगा ही कैसे ?॥३८॥

204197 हे अभव (संसार शून्य), यह मोक्ष है और यह बन्ध है, इस प्रकार की तुच्छ कल्पना का परित्याग कर महात्मा होकर उस मोक्ष रूप आप ही हो जाइये ॥३९॥

204198 ___ हे श्रीरामजी, समस्त कल्पनाएँ जिसमें से निर्मूल हो गई है, ऐसी अवस्था को प्राप्त होकर आप सगर के पुत्रों द्वारा खोदी गईपृथिवी की मेखला तक यानी समुद्रपर्यन्त पृथिवी-मण्डल का दीर्घकाल तक पालन कीजिये, क्योंकि आप समस्त आसक्तियों से परे हो चुके हैं तथा आपकी आत्मज्योति उदित हो चुकी है, इसलिए राज्य आदि का पालन आपके लिए किसी तरह से दोष का हेतु नहीं हो सकता ॥४०॥

204199

204200 तिहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

204201 चौहत्तरवाँ सर्ग प्रमाद से संसार-भ्रान्ति, प्रबोध से सदा पूर्णता तथा जीवन्मुक्त के गुणों का वर्णन। 'ये मूढ़ लोग अविचार से ही रोते हैं, यह जो पहले कहा था, उसी का आरम्भ में सविस्तार विचार करते हैं।

204202 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, जैसे रम्य रमणी, पुत्र आदि के मुख को न देख रहे विरही पुरुष के हृदय में म्लानता (दीनता), कृशता आदि विकृत स्वरूप को उत्पन्न करनेवाली उदासीनता निरन्तर उत्पन्न होती है, वैसे ही प्रलय और सुषुप्ति में अज्ञान से आवृत होने के कारण निरतिशयानन्दस्वरूप अतएव परम प्रेमास्पद अपने स्वरूप को न देख रहे आत्मा में काम-कर्मों की वासना के परिपाक क्रम से सृष्टि और जाग्रतकाल में चिद्विलास से सूक्ष्म, स्थूल, समष्टि और व्यष्टि शरीर उत्पन्न होते हैं ॥१॥

204203 जैसे मदिरा के स्वाद से मद की महाशक्ति प्राप्त होती है, वैसे ही अहन्ताध्यास से जीव स्थूल और सूक्ष्म शरीर के अधीन हो जाता है और उससे यह निरतिशय निबिड़ स्नेह से भरी अनर्थ रूपा माया यानी मिथ्याभूत माया प्राप्त हुई है, जो कि राग, लोभ, मोह आदि मद की महाशक्ति है ॥२॥

204204 जैसे मरुभूमि में सूर्य किरणों के ताप से जल प्रतीत हो जाता है, वैसे ही उक्त स्वरूपवाली इस रागादि की शक्ति स्वरूपा महामाया से, जो प्रवृत्ति, भोग, पुण्य, पाप, वासना अनर्थ परम्परारूप विकारों से युक्त है तथा जिसने परमात्मा के अन्यथा भाव से अपना अस्तित्व बना रक्खा है यह समस्त जगत् प्रतीत हो रहा है ॥३॥

204205 मन, बुद्धि, अहंकार, वासना और इन्द्रिय इस प्रकार के नाम और रूप की कल्पना करनेवाले स्वस्वरूपरूपी जलों से आत्मारूप समुद्र प्रस्फुरित होता है ॥४॥

204206

204207 ___ अनर्थप्राप्ति के प्रकार को बतलाकर अब उसके उच्छेदन का उपाय बतलाने के लिए जैसे एक ही वृक्ष अंकुर, काण्ड, मूल और शाखाओं आदि के प्ररोह क्रम से चारों ओर फैलकर अवस्थित होता है, वैसे ही एक ही अन्तःकरण पहले चिन्तन करने से चित्त, तदनन्तर मनन करने से मन, तदनन्तर निश्चय करने से बुद्धि और तदअनन्तर निश्चयाभिमान से अहंकार यों नामों को धारण कर चारों ओर फैलकर

204208

204209 अवस्थित है, ऐसा कहते हैं।

204210 हे श्रीरामजी, चित्त और अहंकार यों दो प्रकार का व्यवहार केवल वाणी में ही है, वास्तव में नहीं है, क्योंकि जो चित्त है, वही अहंकार है और जो अहंकार है, वही चित्त है॥५॥

204211 जैसे बर्फ से भिन्न शुक्लत्व की कल्पना की जाती है, पर वास्तव में बर्फ और शुक्लत्व में परस्पर कोई पार्थक्य नहीं है, वैसे ही चित्त और अहंकार की कल्पना व्यर्थ ही की जाती है, वास्तव में उनका परस्पर कोई भेद नहीं है ॥६॥

204212

204213 चित्त और अहंकार की एकता की उक्ति का फल कहते हैं।

204214 भद्र श्रीरामचन्द्रजी, जैसे पट का विनाश होने पर पट (वस्त्र) और शुक्लत्व दोनों का विनाश हो जाता है, वैसे ही मन और अहंकार इन दोनों के बीच में से किसी एक का विनाश हो जाने पर मन एवं अहंकार दोनों का विनाश हो ही जाता है॥७॥

204215

204216 अब उसके उच्छेदन का उपाय कहते हैं। ___ 'मुझे मोक्ष मिले इस प्रकार की तुच्छ मोक्षेच्छा, सांसारिक बन्ध बुद्धि तथा अन्यान्य इच्छाओं का परित्यागकर अपने वैराग्य और आत्मा-अनात्मा के विवेकसे केवलमन कोही विनष्ट कर देना चाहिए ॥८॥

204217

204218 __ मोक्षेच्छा का त्याग क्यों करना चाहिए, इस पर कहते हैं।

204219 हे रामभद्र 'मुझे मोक्ष मिले' इस प्रकार की यदि भीतर इच्छा उत्पन्न हो गई, तो मन सबल हो गया, यह जान लेना चाहिए। मनन की ओर मन के एक दम उत्कण्ठित हो जाने पर वही मन शरीर के आकार में परिणत हो जाता है और फिर बहिर्मुखता का सम्पादन कराकर केवल दोष को ही उत्पन्न करता है। अतः किसी पदार्थ की इच्छा करनी ही नहीं चाहिए। चाहे वह पदार्थ मोक्ष हो, चाहे सांसारिक वस्तु हो। पदार्थ की इच्छा ही तुच्छ है॥९॥

204220 ___ मन का परिच्छिन्न शरीर के आकार में परिणत होना ही दोष है, न कि शुद्ध आत्मा के आकार में परिणत होना दोष है, इस आशय से कहते हैं।

204221 सम्पूर्ण परिच्छन्न वस्तुओं से परे अथवा समस्त भूतगणों में व्याप्त आत्मा में क्या बंध है और क्या मोक्ष है ? इसलिए हे श्रीरामजी, आप परिच्छिन्नता-मनन का ही निर्मूलन कर दीजिए॥१०॥

204222

204223 प्राण आदि वायुओं से होनेवाले चलन आदि धर्मों से युक्त देह इत्यादि से आत्मा विलक्षण है यह बतलाते हैं।

204224 वायु स्पन्दनरूप धर्म से युक्त है, अतः जब वह इस तुच्छ देह में चलता है, तब हाथ, पैर और रसनारूपी पल्लवों की पंक्ति चलने लगती है११॥

204225 जैसे वायु वृक्ष में पल्लवों की पंक्ति को चलाता है, वैसे ही प्राणादि वायु देह में अंगों की पंक्तियों को पर्याप्तरूप से चलाता है ॥१२॥

204226 सब पदार्थों को व्याप्त कर लेनेवाली अतिसूक्ष्म चिति न तो स्वतः चल है और न किसी से चलायमान होती है, जैसे अचल मेरूपर्वत वायुओं से कम्पित नहीं होता, वैसे ही यह चिति भी प्राण आदि वायुओं से कम्पित नहीं होती ॥१३॥

204227

204228 शुद्ध आत्मभाव में आत्मा का संचलन नहीं होता तो भले ही न हो, पर सर्वात्मरूपता के भाव में तो उसका वैसे संचलन हो सकता है, जैसे शाखा के संचलन से वृक्ष का संचलन होता है, इस पर कहते हैं।

204229 जैसे अपने प्रकाश के द्वारा दीपक घट आदि पदार्थों को प्रकाशित कर देता है, वैसे ही बोध के द्वारा

204230

204231

204232 उपशम प्रकरण अपने स्वरूप में अवस्थित चिद्रूपी आत्मा, जिसमें समस्त अर्थ प्रतिबिम्बित हुए हैं, इन अखिल ब्रह्माण्डों को प्रकाशित कर देता है। निष्कर्ष यह निकला कि जैसे स्फटिक की शिला चल रहे अनेक पदार्थों के प्रतिबिम्बों की स्वरूपता को प्राप्त होती हुई

भी स्वयं अचल रहती है, वैसे ही आत्मा चल रहे पदार्थों की स्वरूपता को प्राप्त होता हुआ भी स्वयं अचल ही रहता है ॥१४॥

204233 आत्मा और देह की तनिक भी समानता नहीं है, यह जब वस्तु स्थिति है, तब दुर्बुद्धियों को यह देह ही मैं हूँ, हाथ आदि अंग मेरे हैं तथा स्त्री, पुत्र आदि मेरे हैं' इत्यादि अत्यन्त दुःखप्रद व्यर्थ मोह नहीं है, तो फिर है क्या?|१५॥

204234 आत्मा और शरीर का अत्यन्त वैधर्म्य होने पर भी देह में ज्ञातृत्व और आत्मा में कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि विरुद्ध धर्म अविद्या के कल्लोलरूपी रागादि से उपहित तथा देह आदि के साथ तादात्म्य और संसर्गाध्यास से जनित होने के कारण अनित्य मिथ्या भ्रान्ति से ही सदा प्रतीत होते हैं ॥१६॥

204235

204236 उपलब्धि के अनुसार ही उत्तरोत्तर भ्रान्ति की बीजभूत वासना भी बढ़ती जाती है यों कहते हैं।

204237 उसमें यह मैं आगन्ता हूँ, मैं भोक्ता हूँ, मैं कर्ता हूँ' इस प्रकार की वासना, ऐसी व्यर्थ उत्पन्न होती है, जैसे तूलाज्ञान से आवृत मरुभूमिस्थ धूप से मृगतृष्णा उत्पन्न होती है |१७॥

204238 असलियत में असत्य ही है, तथापि असत्यत्वरूप से अज्ञात अतएव सत्य-सी दीखाई पड़नेवाली यह अज्ञतारूपा वासना (अविद्या) मनरूपी मत्त मृग को, जो विषयों की तृषा से आक्रान्त है, उस प्रकार खींचती है, जिस प्रकार जल की तृषा से आक्रान्त मृग को मृगतृष्णा खींचती है|१८॥

204239 हे रामजी, जैसे जिसका स्वरूपजान लिया गया हो, ऐसी चाण्डाल-कन्या ब्राह्मणों की पंक्ति में से भाग जाती है, वैसे ही जिसका तात्त्विक स्वरूप जान लिया हो, ऐसी अविद्यारूपी वासना भाग जाती है और नष्ट हो जाती है॥१९॥

204240 हे रामभद्र, जैसे यह मृगजल है' इस प्रकार तात्त्विक स्वरूप से जाना गया मृगजल प्यासे मृग को अपनी ओर नहीं खींचता, वैसे ही 'यह अविद्या है' इस प्रकार तत्त्वतः जानी गई अविद्या मनरूपी मृग को नहीं खींचती ॥२०॥

204241

204242 श्रीरामजी, जैसे दीपक से अन्धकार नष्ट हो जाता है और प्रकाश आ जाता है, वैसे ही परमार्थरूप आत्मा के अवबोध से वासनामूल नष्ट हो जाता है और अपरिच्छिन्न आत्म प्रकाश आविर्भूत हो जाता है॥२१॥

204243 जैसे ताप से तुषार कणिका गल जाती है, वैसे ही अविद्या का अस्तित्व किसी तरह नहीं है', इस प्रकार शास्त्र और तदनुकूल युक्ति से दृढ़ निश्चय हो जाने पर अविद्या तत्क्षण गल जाती है ॥२२॥

204244 इस जड़ देह के लिए भोगों से क्या प्रयोजन है ? इस प्रकार के निश्चय से युक्त तत्त्वज्ञ पुरुष इच्छाओं के हेतुभूत मल को (अज्ञान को) ऐसे छिन्न भिन्न कर देता है, जैसे सिंह पीजड़े को छिन्न भिन्न कर देता है॥२३॥

204245 हे श्रीरामजी, अपने हृदय से इच्छाओं के परिवारभूत देहाभिमान आदि का निश्चितरूप से परिहार हो जाने पर पुरुष चन्द्रमा की नाईं सौन्दर्य से परिपूर्ण हो जाता है और अत्यन्त प्रसन्नता को प्राप्त करता है ॥२४॥

204246 हे मर्यादापुरुषोत्तम, जैसे वृष्टि से धोया गया पर्वत परम शीतलता को प्राप्त करता हैं, वैसे ही उक्त देहाभिमान का विनाश हो जाने पर पुरुष निरतिशय शीतलता को प्राप्त करता है। जैसे राज्य मिल जाने पर दरिद्र परम विश्रान्ति को धारण करता है, वैसे ही वह परम विश्रान्ति को धारण करता है ॥२५॥

204247 जैसे शरद्काल में निर्मलत्व आदि शोभा से आकाशतल अत्यन्त सुशोभित होता है, वैसे ही वह तत्त्वज्ञानरूपी उत्तम शोभा से सुशोभित होता है और जैसे कल्प के अन्त में (महाप्रलय में) समुद्र अपनी सीमा में नहीं समाता, वैसे ही वह अपने में नहीं समाता यानी उस समय

204248

204249 किसी से परिच्छिन्न नहीं होता ॥२६॥

204250 जैसे मेघ वर्षाकाल में बरस चुकने के कारण शरतकाल में गर्जन आदि से शून्य हो जाता है, वैसे ही तत्त्ववेत्ता उक्त दशा में समस्त अभिनिवेशों से शून्य हो जाता है और जैसे प्रशान्त समुद्र अपने स्वरूप में स्थित रहता है, वैसे ही वह अपने स्वरूप में ही अवस्थित रहता है|२७॥

204251 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे अचल मेरु स्थिरता और धीरता को ग्रहण करता है, वैसे ही अचल तत्त्ववेत्ता स्थिरता और धीरता को ग्रहण करता है यानी न तो किन्हीं विषयों से हर्षित होता है और न भयस्थानों से प्रकम्पित होता है। ईंधनों के शान्त हो जाने पर अग्नि की नाईं अति स्वच्छ कान्ति से विराजित होता है ।।२८|तत्त्ववेत्ता मुनि अपने ही स्वरूप में ऐसे उत्तम शान्ति से समन्वित रहता है, जैसे वायुरहित प्रदेश में दीपक अपने स्वरूप में शान्त रहता है। और परम तृप्ति को ऐसे प्राप्त करता है, जैसे अमृत पी जानेवाला पुरुष परम तृप्ति को प्राप्त करता है ॥२९॥

204252 जैसे मध्यदीपवाला घट, मध्यज्वालावाला अग्नि और प्रस्फुरित कान्तिवाला मणि अपने भीतर प्रकाश को प्राप्त करते हैं, वैस ही

204253 तत्त्ववेत्ता पुरुष अपने भीतर परमप्रकाशस्वरूपता को प्राप्त करता है ॥३०॥

204254

204255 तत्त्ववित् महानुभाव सब भूतों के आत्मस्वरूप, सर्वत्र सत्तावाले, सबके नियन्ता, सबके नायक, व्यवहार-दशा में सर्वाकार और परमार्थ दशा में निराकार अपने आत्मा को देखता है|३१॥

204256 आत्मतत्त्व स्वरूप को पहचान लेनेवाला महात्मा भूतपूर्व उन तुच्छ दिवसों की पंक्तियों का स्मरण कर हँसता है, जिनमें काम-बाणों की परम्पराओं से चंचल चित्त विद्यमान था ॥३२॥

204257 तत्त्ववेत्तापुरुष विषयी पुरुषों के संग और विषयों के अनुरंजन से वर्जित, मान और मानसिक चिन्ताओं से शून्य, आत्मविषय में आसक्त, परिपूर्ण और विशुद्ध अन्तःकरण युक्त होता है ॥३३॥

204258 आत्मज्ञानी कामरूपी कीचड़ के लेप से रहित, बन्धन स्वरूप आत्मभ्रम से शून्य, सुख-दुःख आदि द्वन्द्वों से उन्मुक्त तथा संसाररूपी सागर से तरा हुआ रहता है॥३४॥

204259 तत्त्वज्ञ विद्वान् सबसे उत्तम सार्वभौम शान्ति को, साधारण जीवों के लिए अत्यन्त दुर्लभ परमपद को तथा संसारताप में पुनः पुनः सन्ताप-स्वरूप आवृत्ति से वर्जित यानी अनावृत्तिपद स्वरूप साम्राज्य को प्राप्त हुआ रहता है। समस्त लोगों के द्वारा कर्म और वाणी से उस महाविद्वान् का सुन्दर परम पावन चरित्र चाहा जाता है, पर वह कुछ भी नहीं चाहता। सभी मनुष्य उसके चरित्र फलों का अनुमोदन करते हैं, पर वह किसी का अनुमोदन नहीं करता यानी उदासीन रहता है॥३५,३६॥

204260

204261 तत्त्वज्ञ न तो कुछ देता है, न किसी का ग्रहण करता है, न किसी की स्तुति करता है, न किसी की निन्दा करता है, न अपने स्वरूप के तिरोधान को प्राप्त होता है, न उदय को प्राप्त होता है यानी फिर स्वरूप के आविर्भाव को प्राप्त नहीं होता, न सन्तुष्ट होता है और न शोक करता है ॥३७॥

204262 समस्त आरम्भों का (लौकिक, वैदिक कर्मों का) परित्याग करनेवाला, समस्त उपाधियों से वर्जित तथा समस्त आशाओं को तिलाजंलि देनेवाला पुरुष जीवन्मुक्त कहा जाता है ॥३८॥

204263

204264 महाराज वसिष्ठ श्रीरामभद्र को जीवन्मुक्त के लक्षणों की शिक्षा देते हैं।

204265 हे श्रीरामजी, जैसे जल धाराओं का निःशेषरूप से परित्याग कर मेघ परिपूर्णरूप से प्रशान्त हो जाता है, वैसे ही आप भी समस्त अभिलाषाओं का परित्याग कर अन्तःकरण से मौन हो जाइये यानी प्रशान्त हो जाइये ॥३९॥

204266

204267 अभिलाषा के परित्याग की प्रशंसा करते हैं।

204268

204269

204270 हे श्रीरामभद्र, जिस प्रकार चन्द्र-बिम्ब की नाईं अत्यन्त शीतल नैराश्य अपने अन्तरात्मा को सुख शान्ति पहुँचाता है, उस प्रकार अंग में आलिंगित वरवर्णिनी (अपने पति में अनन्य भाव रखनेवाली अति कमनीय कान्ता) पुरुष के अन्तरात्मा को सुख-शान्ति नहीं पहुँचाती है ॥४०॥

204271 हे राघव, जिस प्रकार सम्पूर्ण जगत् को सुशीतल करनेवाला नैराश्य अन्तरात्मा को सुख पहुँचाता है, उस प्रकार कण्ठ में संलग्न चन्द्रमा भी अन्तरात्मा को सुख नहीं पहुँचाता ॥४१॥

204272 श्रीरामजी, जिस प्रकार नैराश्य से सम हुए अन्तःकरण से युक्त उदारमति मौनी तत्त्वज्ञ सुशोभित होता है, विकसित कुसुमों से परिपूर्ण एवं नूतन लताओं से विराजित कुसुमाकार उस प्रकार सुशोभित नहीं होता ॥४२॥

204273 श्रीरामजी, नैराश्य से जैसी शीतलता प्राप्त होती है, वैसी शीतलता न तो हिमालय से, न मोतियों से न कदली काण्डों से, न चन्दन से और न हिमांशु से प्राप्त होती है॥४३॥

204274 पुरुष को न तो राज्य से, न तो स्वर्ग से, न तो चन्द्रमा से, न तो वसन्त से और न कान्ता के कमनीय संसर्ग से वैसा उत्तम सुख मिलता है, जैसा निराशा से उत्तम सुख मिलता है यानी राज्य आदि की अपेक्षा निराशा ही सबसे बढ़ चढ़ कर सुख है ॥४४॥
204275 हे साधो, जिस मोक्षनामक परम सुख के लिए तीनों लोकों की सम्पत्तियाँ तिनके की नाईं कुछ भी उपकार नहीं कर सकती, वह मोक्षात्मक निरतिशय सुख नैराश्य से ही प्राप्त होता है ॥४५॥
204276 हे रघुकुलकमलदिवाकर, आपत्तिरूपी करंज (करंजुवे) वृक्ष के लिए परशुरूप,परम निरतिशय विश्रान्ति सुख के स्थानस्वरूप,शान्तिरूपी वृक्ष के फूलों के गुच्छ स्वरूप नैराश्य का आपआश्रय लीजिये॥४६॥
204277

204278 हे श्रीरामजी, नैराश्य से अलंकृत आकृतिवाले महात्मा की दृष्टि में पृथ्वी गाय के खुर की तरह, सुमेरु पर्वत स्थाणु की तरह (काटे गये वृक्ष के अवशिष्ट भाग की तरह), दिशाएँ साधारण पिटारियों की तरह और सारा त्रिभुवन तृण की तरह प्रतीत होता है ॥४७॥
204279 भद्र, इस जगत् में जो लौकिक और शास्त्रीय दान, आदान यानी धन आदि का स्वीकार, समाहार यानी संग्रहवृत्ति से कोश आदि का बढ़ाना, विहार यानी धनव्यय से पुत्र के साथ क्रीड़न, विभव यानी वस्त्र, अलंकार आदि सम्पत्ति इत्यादि क्रियाएँ हैं, वे आशावर्जित महापुरुष के द्वारा हँसी जाती हैं, क्योंकि उनके लिए प्रयत्न तो अत्यन्त करना पड़ता है, फिर उनसे जो फल होते हैं, वे अत्यन्त तुच्छ होते हैं और परिणाम में अनर्थ के सम्पादक है, परन्तु मूढ पुरुषों का उनमें वैसा ग्रह नहीं है, इसलिए वे हँसी के पात्र हैं, यह भाव है॥४८॥
204280 __हे श्रीरामचन्द्रजी, आशा जिसके हृदय में अपना स्थान कभी नहीं जमा सकती, ऐसे सम्पूर्ण त्रिभुवन को तृण के सदृश समझनेवाले उस महात्मा की उपमा किससे दी जा सकती है ? ॥४९॥
204281 भद्र, 'मुझे यही होना चाहिए और यह नहीं होना चाहिए' इस प्रकार की इच्छा जिसके चित्त में नहीं होती, ऐसे स्वाधीन चित्तवाले या सर्वेश्वरस्वरूपवाले विद्वान् की मनुष्य किस प्रकार तुलना कर सकते है ? ॥५०॥
204282 श्रीरामभद्र, समस्त संकटों के पारभूत, संकट और मल से वर्जित, सुखात्मक तथा बुद्धि की परम सार्थकतास्वरूप नैराश्य का आप अवलम्बन कीजिये॥५१॥
204283

204284 हे श्रीरामजी असलियत में आप में (आत्मा में) न तो आशाओं का अस्तित्व है और न आपका (आत्मा का) आशाओं से किसी तरह का सम्बन्ध ही है। इस जगत् को अज्ञानवश से उत्थित मिथ्या भ्रममात्र उस प्रकार जानिये, जिस प्रकार दौड़ रहे रथ के ऊपर अवस्थित पुरुष को दोनों ओर बगल की दिशाओं में विद्यमान तरु, गुल्म आदि में पहियों के परिभ्रमण से भ्रमवश परिभ्रमण होता दिखाई पड़ता
204285

204286 है। अथवा हे श्रीरामजी, आप आशाओं का अवलम्बन मत कीजिये । आशाएँ एक तरह की चोर हैं, क्योंकि आत्मा और अनात्मा के विवेक विज्ञानरूपी धनसम्पत्ति का अपहरण कर वे पुरुषों को आत्मसुख से वंचित कर देती हैं। जगत् का वैषयिकसुख मूढ पुरुषों से ही सैकड़ों तरह की अभिलाषाओं के द्वारा चाहा जाता है। जैसे दौड़ रहे रथ में लगे हुए पहियों के ऊर्ध्व और नीचे प्रदेश में होनेवाला घुमाव नेमी का आश्रय करनेवाले पिपीलिका इत्यादि जीवों के पतन, पेंषण (कुचला जाना) आदि अनर्थ का कारण होता है, वैसे ही मिथ्या भ्रममात्र जगत् भी उसका आश्रय करनेवाले यानीभ्रान्तिरूप जगत् में सत्यत्वमति रखनेवाले जीवों के जन्म, मरण आदि अनर्थों का कारण है यानी अनर्थों के लिए ही जगत् समुत्थित है, यह जानिए।
204287 अथवा उत्तम सुख की अभिलाषा से निम्न कोटी के सुखों की अभिलाषा का अपहरण करने के लिए उत्तरोत्तर अन्य अन्य आशाओं का परिग्रह करना पड़ेगा, ऐसी स्थिति में आशाओं की अभिवृद्धि ही होगी, आशा का विनाश नहीं होगा, इस प्रकार की श्रीरामचन्द्रजी की आशंका को ताड़कर महाराज वसिष्ठजी कहते हैं। __ हे श्रीरामजी, उत्कृष्ट आशाएँ निकृष्ट आशाओं की अपही हैं, इस अभिप्राय से नैराश्य का कथन मैंने नहीं किया है, ऐसा आप जानिये, क्योंकि जगत् तो मिथ्या भ्रम है, यानी मिथ्याभूत वस्तुओं में अभिलाषाओं की परम्परा का उत्पादन कर वह पुरुषों को चक्कर में डालता है। और जैसे दौड़ रहे रथ में स्थित पुरुष को दिक्चक्रो में क्रमशः भ्रमण उत्पन्न होता है अथवा दौड़ रहे रथ के वेग से दिक्मोह उत्पन्न होता है, वैसे ही भ्रान्तिवश जगत् उत्पन्न है, अतः इस प्रकार के मिथ्या भ्रमणशील जगत् में उत्कर्षप्रयुक्त अपकर्ष कथा ही अप्रसिद्ध है । अथवा आशाएँ आशाओं की चोरी नहीं करती, अतः आत्मवेत्ता किसी की भी चाहना नहीं करता, क्योंकि जगत् भ्रममात्र है, इस जगत् में ऐसी कोई पुरुषार्थस्वरूप वस्तु नहीं है, जो चाहने योग्य हो, अतः आप आशाओं से कुछ भी सम्बन्ध मत रखिये, इस पक्ष में शेष अंश पूर्व की तरह समझ लेना चाहिए ॥५२॥
204288

204289 आशाओं के आत्यन्तिक निरास के हेतु का अन्वेषण करने पर उसका परिज्ञान न होने के कारण मोह को प्राप्त हुए-से श्रीरामजी को देखकर पूर्वोक्त देह आदि में अहम्भाव और ममता का परित्याग ही
204290 आत्यन्तिक नैराश्य में हेतु है, इसका आग्रहपूर्वक स्मरण करा रहे महाराज वसिष्ठजी कहते हैं :
204291 हे महाबाहो, बोधित होने पर आपदेह तथा देह-सम्बन्धी जरा आदि मेरे हैं, पूर्वोक्त काल में प्रसिद्ध और वर्तमान काल में प्रत्यक्ष देह मैं ही हूँ, इत्यादि रूप से मूों की नाईं क्यों भ्रम में पड़े हुए हैं ? ॥५३॥
204292

204293 आपका वैसा कहना यद्यपि उचित है, तथापि आशारूपी दुःखकी निवृत्ति किस प्रकार से होगी? तो इस पर कहते हैं।
204294 श्रीरामजी, यह सम्पूर्ण जगत् आत्मस्वरूप ही है, यहाँ विविधरूपता है ही नहीं, जगत् को अद्वितीय परमात्मस्वरूप जानकर धीर महात्मा तनिक भी खिन्न नहीं होते॥५४॥
204295 हे राघव, इन पदार्थों के समूहों का जो यथार्थ आत्मभूत स्वरूप है, उसको जानने से ही पुरुष बुद्धि के परम विश्रान्तिस्वरूप नैराश्य को प्राप्त होता है ॥५५॥
204296

204297 समस्त पदार्थों का यथार्थ स्वरूप किस प्रकार का है ? इसे कहते हैं।
204298

204299

204300 उत्पत्ति, विनाश और विकल्पों से विनिर्मुक्त, आदि और अन्त में स्थित जो स्वरूप है वही पदार्थों का स्वरूप है, ऐसी भावना कर आप अपनी स्थिति कीजिये॥५६॥
204301 श्रीरामजी, जैसे वीर केसरी के पास से हिरनी पलायन कर भाग जाती है, वैसे ही समस्त विकल्पों के परित्यागरूपी महावैराग्यसे वीरता को प्राप्त हुए अन्तःकरण से युक्त पुरुष के पास से यह मोहकारी संसरणशील माया पलायन कर भाग जाती है॥५७॥
204302

204303 इसी प्रकार काम आदि दोष भी भाग जाते हैं, इस आशय से कहते हैं। जिसकी बुद्धि धीर है, ऐसा तत्त्ववित् महात्मा वनलता की नाईं अतिचपल उन्मत्त कामातुर कान्ता को जर्जर प्रस्तर की मूर्ति के तुल्य देखता है।५८॥
204304 हे अंग, जैसे वायु पर्वत को न आनन्द दे सकता है, न खेद दे सकता है और न धैर्य से प्रच्युत कर सकता है, वैसे ही तत्त्ववित् पुरुषों को विषयोपभोग न तो आनन्द पहुँचा सकते हैं, न तो आपत्तियाँ भीतर खेद पहुँचा सकती हैं और न दृश्य सम्पत्तियाँ धैर्य से च्युत कर सकती हैं ॥५९॥
204305 भद्र जिसके विषय में बाल अंगनाएँ अनुरक्त हैं, ऐसे भी तत्त्वज्ञ मुनि के अन्तःकरण में उदार बुद्धि के कारण कामदेव के बाण छोटे-छोटे टुकड़े होकर धूलिरूपता को प्राप्त हो जाते हैं॥६०॥
204306 आत्मा के तत्त्व को पहचान लेनेवाले अपराधीन (इन्द्रियों के अवशीभूत) विद्वान् को राग और द्वेष अपनी ओर आकृष्ट नहीं करते। श्रीरामजी, इस प्रकार महाविद्वान् में उनके द्वारा जब तनिक सा स्पन्दन भी नहीं हो सकता, तब उनके द्वारा आक्रमण की तो कथा कैसे हो सकती है ? ॥६१॥
204307 जैसे पथिक मरुभूमि में रमण या विश्राम नहीं करता, वैसे ही विद्वान, जो लता और वनिता में एक-सी दृष्टि रखता है तथा जिसका पर्वत की नाईं विकार शून्य निष्कम्प आकार है, वह इन तुच्छ विषयोपभोगों में रमण नहीं करता ॥६२॥
204308

204309 तब क्या विद्वान् खाना, पीना आदि का परित्याग कर देता है ? तो इस पर कहते हैं।
204310 हेश्रीरामजी,जैसे लोचन आसक्तनहोकर आलोक का उपभोग करता है वैसे ही जिसका अन्तःकरण किन्हीं भोग्य पदार्थों में आसक्त नहीं है ऐसा तत्त्वज्ञ मुनि अयत्न से प्राप्त अनिषिद्ध अन्न,पान आदि सब
204311 भोग्यजात का केवल देहमात्र के धारण के अनुकूल चेष्टा से (व्यापार से) उपभोग करता है॥६३॥
204312

204313 जो तत्त्वज्ञ गृहस्थ है, वह अपने स्त्री आदि के लिए उपभोग का आस्वाद होने पर भी रागी पुरुष की नाईं भ्रमग्रस्त नहीं है, ऐसा कहते हैं। ___ हे भद्र, काकतालीय की नाईं प्राप्त हुई ललना आदि भोगपंक्तियाँ आस्वादित होने पर भी तत्त्वज्ञ धीर पुरुष को न दुःख के लिए तथा न तुष्टि के लिए होती है ॥६४॥

204314 जैसे दो वीचियाँ शैलेन्द्र मन्दराचल को क्षोभ नहीं पहुंचा सकती, वैसे ही जिसने प्रत्यक्-दृष्टि के मार्ग का भली प्रकार परिज्ञान कर लिया है, ऐसे तत्त्वज्ञ महापुरुष को सुख-बुद्धि और दुःख बुद्धि दोनों तनिक भी क्षोभ नहीं पहुंचा सकती ॥६५॥
204315 अवहेलना से यानी असत्यत्वबुद्धि से विषयों को देख रहा मृदु, दमनशील तथा समस्त चिन्ता आदि ज्वरों से विनिर्मुक्त तत्त्ववित् सब भूतों में अन्तरात्मस्वरूप से स्थित आत्मपद का ही अवलम्बन कर अवस्थित रहता है ॥६६॥
204316 अनेक भुवनों को उत्पन्न कर रहे अपनी आत्मा में परम विश्रान्ति लेनेवाले हिरण्यगर्भ की ही नाईं तत्-तत् कालोचित क्रियाओं में व्याप्त होने पर भी देहादियुक्त तत्त्ववेत्ता किसी प्रकार से विक्षेप से युक्त नहीं रहता यानी विक्षेपशून्य ही रहता है॥६७॥
204317 जैसे वसन्त आदि ऋतुओं के
204318

204319 आने पर पर्वत किसी प्रकार का क्षोभ प्राप्त नहीं करता, वैसे ही कालानुसार, देशानुसार एवं क्रमानुसार आपत्तियों के तथा सुख-दुःखों के आने पर भी तत्त्ववित् क्षोभ को प्राप्त नहीं होता॥६८॥
204320 हे श्रीरामजी, वाक् आदि कर्मेन्द्रियों के व्यापारों के विषयों में डूब रहे भी आत्मज्ञ विद्वान् का कुछ भी विनष्ट नहीं होता, वह सदा-सर्वदा अनासक्त मन से युक्त है ॥६९॥
204321

204322 भीतरी आसक्ति ही दोष की उत्पादक है, ऊपर ऊपर की बनावटी आसक्ति दोष की उत्पादक नहीं है, इस विषय में दृष्टान्त कहते हैं। __ जैसे सुवर्ण भीतर के कलंक से ही कलंकित कहा जाता है , ऊपरी पंक आदि के लेपनरूपी कलंक से कलंकित नहीं कहा जाता, वैसे ही प्राणी भावासक्ति से यानी भीतरी आसक्ति से ही समासक्त कहा जाता है, ऊपरी बनावटी आसक्ति से आसक्त नहीं कहा जाता ॥७०॥
204323

204324 आन्तर आसक्ति के त्याग से देहदुःख आदि की भी प्रसक्ति नहीं होती, ऐसा कहते हैं।
204325 शरीर से पृथक् यानी भिन्न आत्मा का अपरोक्ष साक्षात्कार कर रहे नित्यानित्य विवेक के विज्ञान सम्पन्न ज्ञानी के भले ही अंग काटे जायें, तथापि उसका कुछ भी काटा नहीं जाता ॥७१॥
204326

204327 देह से अतिरिक्त आत्मा का विस्मरण होने पर तो फिर दुःख होगा ? इस आशंका पर कहते हैं।
204328 जैसे एक बार प्रिय बन्धु का परिज्ञान हो जाने के अनन्तर फिर वह अज्ञात नहीं हो जाता, वैसे ही विमल प्रकाशस्वरूप जो आत्मा है, उसका कभी यदि ज्ञान हो गया, तो वह सदा ज्ञात ही रहता है, फिर उसका विस्मरण नहीं होता ॥७२॥
204329

204330 विस्मरण की अप्राप्ति में दृष्टान्त और उपपत्ति से युक्त हेतु बतलाते हैं।
204331 जैसे पर्वत के तट से छू रही वर्षाकालीन नदी वर्षा की निवृत्ति हो जाने पर फिर नहीं छूती, वैसे ही सर्पभ्रान्ति की निवृत्ति हो जाने पर रज्जु में फिर सर्पभावना नहीं होती॥७३॥
204332

204333 निष्कर्ष यह निकला कि आत्म भ्रान्ति की निवृति हो जाने पर आत्मा का विस्मरण फिर नहीं होता।
204334 जैसे अग्नि के ताप से जिसके अंग विशुद्ध हो चुके हैं तथा जो निःशेषरूप से अपने स्वभाव को यानी केवल सुवर्णस्वरूपता को प्राप्त हुआ है, ऐसा कीचड़ में निमग्न हो रहा सुवर्ण भी फिर मल को ग्रहण नहीं करता, वैसे ही प्रकृत में भी समझना चाहिए ॥७४॥
204335 हे श्रीरामजी, अपने हृदय की ग्रन्थि का उच्छेद हो जाने पर फिर देहादि के गुणों से आत्मा का बन्धन नहीं होता, क्या वृक्षस्थ वृन्त से यानी डंठली से टूट गये फल को कोई भी समर्थ पुरुष पुनः डंठल के साथ पूर्ववत् जोड़ सकता है ? अर्थात् नहीं जोड़ सकता ॥७५॥
204336 पत्थर का छेदन और मणि के तात्त्विक स्वरूप का विचार इन दोनों की सहायता से जो मणि का अंश नहीं है, उस अंश को काटकर पत्थर के अन्तर्गत मणि की प्राप्ति की जाती है। इस प्रकार प्राप्त हुई मणि का पुनः पूर्ववत् पाषाण के साथ सन्धान करने के लिए कौन पुरुष सामर्थ्य रख सकता है अर्थात् कोई नहीं रख सकता ॥७६॥
204337 अविद्या का असली स्वरूप जान लेने के अनन्तर कौन बुद्धिमान् पुरुष फिर उसमें डूबता है यानी फँसता है ? चाण्डालों के उत्सव विशेष का परिज्ञान हो जाने के अनन्तर कौन द्विजन्मा उस उत्सव में संमिलित होने की प्रतीक्षा करेगा ? ॥७७॥
204338 जैसे विशुद्ध सलिल में हुई दुग्ध भ्रान्ति दुग्ध स्वरूप का विचार करने के अनन्तर विनिवृत्त हो जाती है, वैसे ही संसारिक वासना बुद्धिस्थ आत्मा का स्वरूप का विचार करने के अनन्तर
204339

204340

204341 विनिवृत्त हो जाती है |७८॥
204342 इस लोक में श्रेष्ठ श्रेणी के ब्राह्मण लोग तब तक जलबुद्धि से मद्य पी लेते हैं, जब तक उसका असली स्वरूप नहीं जान लेते। असली स्वरूप को जान लेने पर तो उसका परित्याग कर देते हैं ॥७९॥
204343 हे श्रीरामचन्द्रजी, तत्त्ववेत्ता पुरुष रूपलावण्ययुक्त कामिनी को भी चित्र में लिखित कान्ता की प्रतिमा की नाईं ही देखते हैं, क्योंकि वह द्रव्यमात्र समारम्भ है यानी उसका तात्त्विक स्वरूप पंचभूतात्मक द्रव्यमात्र ही है |८०॥
204344 हे श्रीरामजी, जैसे चित्र में चित्रित कामिनी के केश, ओष्ठ आदि अवयव मषी, कुंकुम आदि रंगस्वरूप पाँच भूतों को छोड़कर और कुछ भी नहीं हैं, वैसे ही रूप और लावण्य से युक्त जीवित कामिनी के भी केश, ओष्ठ आदि पांच भूतोंके स्वरूप से अतिरिक्त दूसरा कुछ भी नहीं है, इसलिए कान्ता-प्रतिमा और जीवित कान्ता में तत्त्वतः समानता होने के कारण जीवित-कान्ता की क्या उपादेयता हो सकती है ? ॥८१॥
204345

204346 यदि शंका हो कि जैसे स्त्री आदि विषयों का अनुभूयमान जो स्वरूप है, उससे विपरीत ही उनका तात्त्विक स्वरूप है, वैसे ही स्वात्मानुभव का भी परम प्रेमास्पदत्वरूप से अनुभूयमान जो आनन्दस्वरूप है, उससे विपरीत ही क्यों नहीं होगा? तो इस पर कहते हैं।
204347 _जैसे गुड़ के अनुभूत स्वाद मधुर रस का अनुभूत गुड़, अनुभवकरण जिह्वा तथा अनुभव करनेवाले देवदत्त आदि के दाह, कर्तन आदि सैकड़ों प्रयत्नों से भी यह माधुर्य का अनुभव नहीं है, किन्तु तिक्तता आदिका अनुभव है' यों-अन्यथा नहीं कर सकते, वैसे ही आत्मा के तात्त्विक आनन्दानुभव को भी अन्यथा नहीं कर सकते ।।८२॥
204348

204349 अतएव जब एक बार अनुभूत पदार्थ को भी अन्यथा नहीं कर सकते, तब केवल उसी एक वस्तु में व्यसनी पुरुष के द्वारा सदा-सर्वदा अनुभूयमान पदार्थ को अन्यथा नहीं कर सकते, इसमें तो कहना ही
204350 क्या है ? इस आशय से कहते हैं। ___ परपुरुष में व्यसन (आसक्ति) रखनेवाली नारी, घर के कार्य में व्यग्र रहने पर भी, उसी परपुरुष सम्बन्धरूपी रसायन का अपने अन्दर आस्वाद लेती है ।।८३॥
204351 हे श्रीरामजी, इस प्रकार विशुद्ध परब्रह्मतत्त्व में उत्तम विश्रान्ति को प्राप्त हुआ धीर तत्त्वज्ञ पुरुष इन्द्र के साथ हजारों देवताओं से भी विचलित नहीं किया जा सकता ॥८४॥
204352 भद्र, भला बतलाइये तो सही कि ऐसा कौन बलिष्ठ स्वामी है, जिसने परपुरुष के संग में व्यसन रखनेवाली अपनी पत्नी को उसके संकल्प में अवस्थित परकान्तसंगमरूपी महोत्सव का विस्मरण कराया हो।।८५॥
204353 हेराघव, सांसारिक विभिन्न विषयानन्दरूपी जो अनेक पुण्यरस हैं, वे सब जिसमें शहद के छत्ते की नाईं एक रस हो जाते हैं, ऐसे स्वात्मानन्दचिदालोक के निरन्तरास्वादनधारा को प्राप्त हुए ही तत्त्वज्ञ महात्मा की मति का विस्मरण कौन करा सकता है ? इस विषय में शिवधर्मोत्तर में भी कहा गया है :
204354 ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् । विहाय सर्वकार्याणि मनस्तत्रैवधावति॥
204355 यानी एक बार भी जिसने ज्ञानामृतरूपी रस का आस्वाद ले लिया हो, उसका मन समस्त व्यापारों को छोड़कर उसीमें अनुधावन करता है ।।८६॥
204356

204357 समग्र सुख और दुःख से युक्त व्यवहारों को यानी घरके कामों को विधिपूर्वक कर रही पति, सास और ससुर के द्वारा पीड़ित भी कुलजनों के आश्रित वधु, जो पर संग में आसक्ति रखनेवाली है, जिस
204358

204359 प्रकार संकल्प कान्त से आनन्दविभोर होती है और दुःखों से पीड़ित नहीं होती, उसी प्रकार जिस महात्मा की अविद्या निवृत्त हो गई है, जिसकी भली प्रकारकी दृष्टि यानी तत्त्वबुद्धि है तथा जो सुन्दर आचरणों से युक्त है, ऐसा महात्मा पर्याप्तरूप से व्यवहार में निरत होने पर भी अपने अन्तरात्मा से प्रसन्नता को प्राप्त करता रहता है।८७-८९॥

उसमें भी जो तत्त्वज्ञ सप्तम भूमिका में आरूढ़ है, उसकी अत्यन्त स्थिरता रहती है, ऐसा कहते हैं।

हे श्रीरामजी, सप्तम भूमिका में समारूढ़ योगी छिन्नांग हुआ भी छेदित नहीं होता, गिर रहे अश्रुओं से युक्त होता हुआ भी रोता नहीं है, दग्ध होता हुआ भी दग्ध नहीं होता, विनष्ट देह होता हुआ भी नष्ट नहीं होता ॥९०॥

__ हे राघव, मन के विनाशपर्यन्त भूमिका में सुप्रतिष्ठित पुरुष धीर तत्त्वज्ञ यद्यपि पूर्वकालिक प्रारब्धफलरूपी कर्म से विधुर भोगशून्य दरिद्र-अवस्था में या माण्डव्य की नाईं शूलाधिरोहण (शूली पर चढ़ाना) रूपी संकटावस्थाओं में या उत्तम नगरस्थ सदन में या भयंकर अटवी में या तपोवन में भले ही रहे, तथापि वह सदा-सर्वदा सुख दुःख के संनिपात से दूर ही रहता है, तनिक भी संसारिक हर्ष, शोक के साथ उसका सम्बन्ध नहीं होता, यह भाव है।९१॥

चौहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

पचहत्तरवाँ सर्ग बड़े-बड़े अधिकारों में भी हर्ष, शोक आदि के साथ सम्बन्ध रखनेवाले अनेक

मुक्त देवता, असुर, मनुष्य आदि का वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, अपने राज्य में समयोचित तत्-तत् व्यवहार में तत्पर होते हुए भी राजा जनक निखिल मानसिक चिन्तारूपी ज्वर से रहित तथा भीतर आकुल मति से वर्जित होकर ही सदा-सर्वदा अवस्थित हुए ॥१|आपके पितामह महाराज दिलीप ने अनेक तरह के उचित सांसारिक कर्मों में सर्वदानिरत होने पर भी भीतर आसक्ति से वर्जित होकर ही दीर्घकाल तक पृथ्वी का उपभोग किया ॥२॥

राग आदि की कालिमा से शून्य होने के कारण आत्मज्ञान को प्राप्त हुए महाराज मनु ने चिरकाल तक प्रजाओं का पालन करते हुए तथा सर्वदा जीवन्मुक्त स्वरूप होकर राज्य का संरक्षण किया ॥३॥

विचित्र सैन्य तथा बाहुबल का जिनमें उपयोग होता था, ऐसे युद्धों में तथा अनेक व्यवहारों में दीर्घकाल तक स्थित रहे महाराज मान्धाता आखिर परम पद को प्राप्त हुए|४॥

पाताल की पीठ पर आसीन होकर बलिराज यथार्थ-से व्यापार को करते हुए भी सदा त्यागी, सदा अनासक्त और जीवन्मुक्तरूप से स्थित हैं ॥५॥

___ 'दिवस स्थितिम्' ऐसा यदि पाठ हो, तो 'पाताल में निवास करने के लिए भगवान् के द्वारा नियमित दिवसों का परिपालन करते हुए महाराज बलि जीवन्मुक्त होकर अवस्थित हैं ऐसा अर्थ करना चाहिए।

दानवों का अधिपति नमुचि सदा-सर्वदा देवताओं के साथ युद्ध या मर्यादा व्यतिक्रम में तथा अनेकविध देव और दानवों के आचरण एवं विचार-विमर्शों में तत्पर होता हुआ भी भीतर से सन्तप्त (खिन्न) नहीं होता था ॥६॥

इन्द्र के युद्ध में अपने शरीर का परित्याग करनेवाले मानी वृत्रासुर ने,

जिसका अन्तःकरण अत्यन्त उदार था, भीतर प्रशान्त मन होकर ही देवताओं के साथ युद्ध किया ।।७॥

पाताल तल का परिपालन करनेवाले दानवोचित कर्मों का अनुष्ठान कर रहे भक्तप्रवर प्रह्लाद अविनाशी, वाणी के अगोचर परम सुख को (मोक्ष को) प्राप्त हुए।।८ हे श्रीरामजी,यद्यपि केवल माया में ही निरत रहता था तथापि हृदयस्थ चिदाकाश एकरूपता से आविर्भूत शम्बरासुर ने इस संसाररूपी माया का परित्याग कर दिया ॥९॥

दानवों की कार्य सिद्धि के लिए भगवान् नारायण के साथ युद्ध कर रहे कुशल शम्बरासुर ने अथवा कुशल नाम के एक अन्य दानव ने परम तत्त्वज्ञान को प्राप्त कर इस संसार का परित्याग कर दिया|१०॥

समस्त देवताओं का मुखस्वरूप अग्नि क्रिया समूह में तत्पर होता हुआ भी यज्ञीय लक्ष्मी का चिरकाल तक उपभोग करता हुआ परन्तु मुक्त होकर ही इस त्रिभुवन में रहता है ॥११॥

जैसे पैरों से आक्रमण करने पर आकाश सम्बन्ध को प्राप्त नहीं होता, वैसे ही समस्त देवताओं के द्वारा पीयमान सोम, जिसके भीतर ब्रह्मात्मक रसायन यानी (पुनरुज्जीवन का अमृत) विद्यमान है, सुख, दुःख आदि के संसर्ग को प्राप्त नहीं होता।।१२॥

पत्नी के लिए चन्द्रमा के साथ जिन्होंने युद्ध किया था, ऐसे देवताओं के गुरु बृहस्पति स्वर्ग लोक में देवताओं के पौरोहित्याधिकार की विचित्र चेष्टाओं को कर रहे भी मुक्त होकर यहाँ अवस्थित है ॥१३॥

आकाशतल में चमकनेवाले, विद्वान तथा नीतिशास्त्र रचना के द्वारा समस्त अभिमत अर्थों का परिपालन करनेवाले असुरदैशिक शुक्राचार्य निर्विकार बुद्धि होकर ही काल बिताते हैं ॥१४॥

ऊपर के लोकों का और प्राणिसमूहों के अंगों का चिरकाल से संचरण करा रहा वायु भी मुक्त ही स्थित है, जो सदा सर्वदा सर्वत्र संचरण करता है |१५॥

हे श्रीरामजी, नैकविधप्राणियोंके समूह के अत्यन्त वेगवूर्वक ऊपर, नीचे और मध्यलोक की गतियों से होनेवाले निरन्तर आवर्तन एवं उनसे जनित उद्वेगों के स्वरूप का परिज्ञान रख रहे ब्रह्मा भी अखिन्न बुद्धि तथा सममन होकर अपने दो परार्धवर्षपर्यन्त अतिविस्तृत आयुष्य को बिताते हैं॥१६॥

भगवन् श्रीहरि यद्यपि नित्यमुक्त हैं तथापि जरा, मरण, युद्ध आदि द्वन्द्वों की युद्धलीला से इस संसारमण्डल में बहुत काल तक संचरण करते हैं ॥१७॥

जैसे कोई कामुक कामिनी को धारण करे, वैसे ही नित्यमुक्त, भगवान् त्रिनेत्र शंकरजी सौन्दर्य तरु की मंजरीरूपा भगवती गौरी को अपने देहार्ध में परिधारण करते हैं। भगवान् त्रिनेत्र न तो कामुक हैं और न भगवती गौरी कामिनी ही हैं, किन्तु एक ब्रह्म और दूसरी ब्रह्मविद्या है, यह ध्वनित किया है॥१८॥

मुक्त होते हुए भगवती गौरी ने भी त्रिनेत्र धूर्जटि को चन्द्रमा की कला की नाईं अति स्वच्छ अत्यन्त धवलवर्ण मोतियों के हार के सदृश अपने गले में लगाया है ॥१९॥

जिसकी विचित्र दुरवगाह बुद्धि थी यानी साधारण बुद्धिवाले लोग जिन पदार्थों को समझ नहीं सकते उन पदार्थों को शीघ्र समझ लेने की तीव्रातितीव्र बुद्धि जिसमें थी और जो वीर था, ऐसे ज्ञानरूपी रत्न के एकमात्र समुद्र स्वामी कार्तिकेय ने मुक्त होते हुए भी तारकासुर आदियों से रण क्रीड़ा की ॥२०|हे श्रीरामजी, ध्यानरूपी सलिल से धोई गई, धीर मुक्त बुद्धि से ही भुंगीश ने (शिवजी के गणविशेष ने) अपनी माता को अपने रुधिर और मांस का प्रदान किया था। (इस विषय में पुराणों में उल्लेख है कि जब भंगीश गण भगवती देवी का अनादर कर केवल शिवजी की आराधना में तत्पर हुआ, तब कुपित देवी ने माता और पिता के भागस्वरूप रुधिर और मांसरूप देह में से अपने मातृभाव को लौटाने की याचना की, इस याचना के अनुसार उसने शिवजी के प्रति एकनिष्ठभक्ति के प्रकाशनार्थ अनायास माता के द्वारा अपनेसर्ग-७५]

देह में आये हुए रक्त, मांस आदि को नोचकर उनको प्रदान कर दिया)॥२१॥

महामुनि नारदजी यद्यपि मुक्त स्वभाव हैं, तथापि इस जगत्पी जंगल के खण्ड में कलह कौतुक को प्रवृत्त करनेवाली शान्त बुद्धि से यत्र तत्र विचरण करते हैं ॥२२॥

भद्र श्रीरामजी, समस्त भुवनों में अत्यन्त मान्य, समर्थ यह विश्वामित्र महर्षि यद्यपिजीवन्मुक्त मानस हैं, तथापि वेदशास्त्र में विहित यज्ञादि क्रियाओं का अनुष्ठान किया करते हैं ॥२३॥

जीवन्मुक्त होकर ही सहस्रमुख, नागराज शेष पृथ्वी को धारण करते हैं, सूर्य भगवान् दिवसों की परम्पराओं का निर्माण करते हैं, यमराज धर्माधर्म विचारपूर्वक लोगों का नियमन करते हैं।२४॥

इस पूर्वोक्त महानुभावों के सिवा दूसरे भी सैकड़ों महात्मा, राक्षस, मनुष्य और देवता इस त्रिभुवन में विमुक्तस्वरूपता को प्राप्त होकर संसार में अनासक्तस्वरूप से अवस्थित हैं ॥२५॥

विचित्र शोक, मोह अनर्थों के उत्पादक तथा पुत्र, स्त्री, धन-सम्पत्तिआदि का संग्रहकर युद्ध, वध, बन्धन आदि आचारों से युक्त भी इन सांसारिक राज्यादि व्यवहारों में संस्थित कुछ पुरुष भीतर शान्ति से समन्वित यानी मुक्त रहते हैं और कुछ मूढ़ तो शिला के सदृश रहते हैं, यानी अज्ञान में फँसे रहते हैं ॥२६॥

कुछ महानुभावों ने उत्कृष्ट आत्मज्ञान का सम्पादन कर चित्तविक्षेप की निवृत्ति के लिए तपोवन का आश्रय लिया । जैसे भृगु, भरद्वाज, विश्वामित्र, शुक आदि ॥२७॥

कुछ तत्त्वज्ञ महात्मा आत्मज्ञान प्राप्तकर राज्यकर्म में ही छत्र, चामर आदि से रक्षित होकर रहते हैं। जैसे जनक, शर्याति, मान्धाता, सगर आदि ॥२८॥

कुछ तत्त्वज्ञ आकाश में ग्रह, नक्षत्र आदि के आधारभूत ज्योतिश्चक्र के मध्य में अवस्थित हैं। जैसे बृहस्पति, शुक्राचार्य, चन्द्र, सूर्य, सप्तर्षि आदि॥२९॥

कुछ तो देवताओं के पद को प्राप्त होकर विमानों की पंक्तियों के ऊपर आरूढ़ होकर स्थित हैं। जैसे अग्नि, वायु, वरुण, यम, तुम्बरु, नारद आदि ॥३०॥

कुछ महानुभाव पाताल की कन्दरा में जीवन्मुक्त होकर सुस्थित हैं। जैसे बलि, सुहोत्र, अन्ध, प्रह्लाद आदि॥३१॥

तिर्यक् योनियों में भी सदा कृतबुद्धि महात्मा रहते हैं जैसे गरुड़, हनुमान, जाम्बवान् आदि और देवयोनियों में भी मूर्खबुद्धिवाले बहुत से महामूढ विद्यमान हैं ॥३२॥

___ यदि शंका हो कि जितने सात्त्विक हैं उन सबमें देवता अधिक सात्त्विक हैं, अतः जिनकी ज्ञान और ऐश्वर्य शक्ति स्वभावतः ही अभिव्यक्त होती है, ऐसी देवयोनियों में मूखों की संभावना कैसे हो सकती है ? तो यह शंका युक्त नहीं है, क्योंकि सर्वशक्ति ईश्वर की

सर्वभाव से सर्वत्र सब प्रकार से सदा स्थिति होने से तथा सर्वस्वरूप आत्मा में स्वप्नादि अवस्थाओं में सैकड़ों असंभावित वस्तुओं का भी दर्शन होने के कारण कहीं पर किसी की भी असंभावना नहीं करनी चाहिए ऐसा कहते हैं।
204403 जिसका अत्यन्त व्यापक स्वरूप है, ऐसे सर्वस्वरूप आत्मा में सब कुछ सर्वभाव से सर्वत्र सब प्रकार से सदा ही सम्भावित हो सकता है॥३३॥
204404
204405 पूर्वोक्त अर्थ को ही स्पष्टरूप से कहते हैं।
204406 विधि की नियति, अनन्त कार्यों के आरम्भ में निरत है और विचित्र है, अतः संनिवेशांश के वैचित्र्य से सब कुछ सब जगह दिखाई पड़ता है॥३४॥
204407
204408 विधि कौन है ? इसे कहते हैं।
204409 ब्रह्मा, दैव, विष्णु, हिरण्यगर्भ, शिव, ईश्वर आदि परमात्मा के नामों से हम सब लोगों का प्रत्यक् चेतनरूप आत्मा ही कहा जाता है॥३५॥
204410
204411
204412
204413 जहाँ पर अत्यन्त असंभावित भी वस्तु और अवस्तु दोनों एक दूसरे के भीतर संभावित हो जाती हैं, वहाँ पर दूसरा क्या असंभावित हो सकता है ? इस आशय से कहते हैं।
204414 अवस्तु में भी भीतर वस्तु रहती है, जैसे बालू में सुवर्ण तथा वस्तु में भी अवस्तु रहती है, जैसे सुवर्ण के कणों के भीतर मालिन्य ॥३६॥
204415 हे श्रीरामजी, जो युक्त नहीं है उसमें युक्ति से विमर्श करने पर युक्तता दिखाई पड़ती है, क्योंकि युक्ति से विचार करने पर फलतः भीषण होने से अत्यन्त युक्त पाप में भी पुरुष को धर्म में प्रवृत्त कराने का मनन गुण दिखाई पड़ता है ॥३७॥
204416 हे साधो, असत्य में भी फलतः शाश्वती सत्यता दिखाई पड़ती है, क्योंकि शून्यात्मक ध्यान-योग से शाश्वत (अविनाशी) पद की प्राप्ति होती है ॥३८॥
204417 असलियत में जो नहीं है, उसका भी देश और काल के विलास से शीघ्र प्रादुर्भाव हो जाता है, जैसे ऐन्द्रजालिक सृष्टि में सींगवाले खरगोश भी दिखाई पड़ते हैं ॥३९॥
204418 जिनका विनाश कभी भी संभावित नहीं था, ऐसे सुदृढ़ पदार्थ भी कल्प के अन्त में क्षय
204419 को प्राप्त हुए दिखाई पड़ते हैं। जैसे चन्द्र, सूर्य, पृथ्वी, समुद्र, देवता आदि ॥४०॥
204420 ___ असंभावित का भी संभव है, इसका प्रासंगिक जो उपादान हुआ, उसका भी प्रकृत ही फल है, यह दिखलाते हुए उपसंहार करते हैं।
204421 हे महाबाहो, इस प्रकार के भाव-अभावात्मक संसृतिक्रम को देख रहे आप हर्ष, अमर्ष विषाद और अभिलाषाओं का परित्याग कर समभाव को प्राप्त हो जाइए॥४१॥
204422 इस संसार में जो असत् है, वह सत् भी प्रतीत होता है और जो सत् है, वह असत्-रूप भी प्रतीत होता है, इसलिए आस्था और अनास्था का परित्यागकर आप शीघ्र ही समता प्राप्त कीजिए॥४२॥
204423
204424 यदि शंका हो कि ऐसा होने पर विदेह मुक्ति में भी फिर संसार प्राप्ति की संभावना हो जायेगी, तो इस पर कहते हैं। __हे राघव, मुक्ति हो जाने पर फिर इस संसार में किसी प्रकार जीवत्व की प्राप्ति नहीं हो सकती, क्योंकि करोड़ों मनुष्य असंसारी आत्मा के विवेक की यानी तत्त्वज्ञान की अप्रवृत्ति में ही अज्ञान-दशा में अत्यन्त असंभावित करोड़ों अनर्थों की संभावनारूपी भ्रम में निमग्न रहते हैं, मुक्ति में नहीं, क्योंकि संसारनिमज्जन के हेतु अज्ञान का विनाश हो चुका है॥४३॥
204425
204426 मुक्ति नित्य-प्राप्त आत्मस्वरूप है, इससे भी उसके विनाश की आशंका नहीं हो सकती। विस्मृत गले के हार की नाईं आत्मा का आत्म अनात्मा के केवल विवेक से ही लाभ हो जाता है, ऐसा कहते हैं।
204427 हे राघव, चूँकि इस संसार में आत्मस्वरूप मुक्ति की सदा ही प्राप्ति है, इसलिए आत्मा अनात्मा के विवेक-विज्ञान की उपलब्धि होने पर करोड़ों मनुष्य विमुक्त हो चुके हैं ॥४४॥
204428 हे श्रीरामजी, विवेक
204429 और अविवेक से मुक्ति सुलभ और असुलभ हो जाती है, इसलिए आप मनोविनाश को प्राप्त कर विवेक का प्रदीपन कीजिए॥४५॥
204430
204431 हे श्रीरामजी, जिसको मुक्ति की अभिलाषा हो, उसे आत्मा के अवलोकन में यत्न करना चाहिए। समस्त दुःखों का शिरोच्छेद आत्मा के अवलोकन से ही होता है॥४६॥
204432
204433 यदि शंका हो कि पहले के महात्माओं की जीवन्मुक्ति का संभव होने पर भी वर्तमान काल के महात्माओं की जीवन्मुक्ति का संभव नहीं है, तो इस पर कहते हैं।
204434
204435 राग से शून्य, अभिनिवेशों से रहित तथा उत्तम मेघा से सम्पन्न सुहोत्र, जनक इत्यादि की नाईं इस वर्तमान काल में भी अनेक जीवन्मुक्त विद्यमान हैं ॥४७॥
204436 हे श्रीरामचन्द्रजी, इसलिए आप भी वैराग्य
204437 और विवेक से उदित धीरबुद्धि से समन्वित मिट्टी के ढेले में पत्थर और कांचन में समदृष्टि तथा जीवन्मुक्त होकर विहार कीजिये ॥४८॥
204438 हे राघव, इस लोक में देहधारी जीवों की दो प्रकार की मुक्ति है एक तो सदेह-मुक्ति और दूसरी विदेह मुक्ति । अब आप उनका विभाग सुनिये ॥४९॥
204439 ___उसमें पहले सदेहमुक्ति और विदेह मुक्ति इन दोनों मुक्तियों में घटनेवाले मुक्ति शब्द के अर्थ का निर्वचन करते हैं।
204440 __ हे पापशून्य आकृतिवाले श्रीरामजी, पदार्थों के (विषयों के) असंग से जो मन की शान्ति होती है, वह विमुक्तता यानी मुक्ति शब्दार्थ है। विमुक्तता देह के अस्तित्व और नास्तित्व दोनों अवस्थाओं में होती है ॥५०॥
204441 भद्र उसमें स्नेह बन्धन का विनाश ही यानी देहादि में आत्मस्वरूपत्व के विभ्रम से हुई प्रीति का विनाश ही उत्तम कैवल्य (मुक्ति) है, ऐसा तत्त्वज्ञ विद्वान् कहते हैं। वह कैवल्य देह की सत्ता रहे चाहे न रहे, दोनों अवस्थाओं में होता है॥५१॥
204442 जो विद्वान् विषय-स्नेह से रहित होकर जीता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है, जो विषय स्नेह से समन्वित होकर जीता है, वह बद्ध कहलाता है और इन दोनों से जो परे हैं, वह तीसरा मुक्त कहलाता है॥५२॥
204443 भद्र, मोक्ष के लिए शम, दम आदि चार साधनों के मध्य में यत्न के द्वारा पूर्वपूर्व की सिद्धि हो जाने पर उत्तरोत्तर पर विजय पाने के लिए युक्तिपूर्वक (प्रमाणों का तात्पर्य और प्रमेय के स्वरूप का अवधारण करने के लिए अनुकूल जो तर्क है, तत्पूर्वक) प्रयत्न करना चाहिए। जो युक्तिपूर्वक प्रयत्न से वर्जित है, ऐसे पुरुष के लिए गाय का खुर मात्र प्रदेश भी अलंघ्य हो जाता है॥५३॥
204444
204445 तथोक्त युक्तिपूर्वक प्रयत्न का अनुष्ठान वहाँ तक करना चाहिए, जहाँ तक कि आत्मा के स्वरूप का अवधारण न हो जाय, जब कि आत्मा का अध्यवसान हुआ हो, तब सहसा बीच में ही विरक्ति से प्रयत्न का उपराम कर उसे (आत्मा को) पुनः अनर्थ के वश में नहीं कर देना चाहिए, ऐसा कहते हैं।
204446 केवल मोह का अवलम्बन कर अध्यवसाय के न होने पर प्रयत्न के अनादर से असीम स्वरूपवाले आत्मा को दुःख के लिए परवश नहीं करना चाहिए ॥५४॥
204447
204448 कथित अर्थ को ही स्पष्टरूप से कहते हैं।
204449 हे रामजी, बड़े धैर्य का अवलम्बन कर फल की प्राप्ति तक अनुष्ठित सतत प्रयत्न से जनित दृढ़ निश्चय से युक्त मन से चिरकालिक सिद्धि के लिए यानी प्रतिबन्ध होने पर अनेक जन्मों से होनेवाली मोक्षात्मक सिद्धि के उद्देश्य से अपने द्वारा ही अपना विचार करना चाहिए । जो निरन्तर अध्यवसाय करनेवाला पुरुष है, उसके लिए जगत् गाय का खुरमात्र हो जाता है॥५५॥

सुगम यानी बुद्ध और प्रकृति पुरुष भिन्नत्वरूप शोभन विवेक को प्राप्त हुए महामुनि कपिल इन दोनों ने खूब विचार करके भी अध्यवसाय करने की समार्थ्य न होने के कारण आत्मतत्त्व से विच्युत होकर क्षणिक विज्ञानों के सन्तानरूप और सत्त्वादि गुणत्रय की साम्यअवस्थारूप प्रधानपद को प्राप्त किया, एवं किसी यानी वेद का निन्दक होने के कारण जिसका नाम लेना समुचित नहीं है ऐसे अर्हद नाम के क्षत्रिय राजा ने भी असली ब्रह्मतत्त्व से विच्युत होकर आत्मा को चित्स्वभाव मानकर भी देह के तुल्य

परिमाणवाला मानने से हाथी, मच्छर आदियों के शरीरो में प्रवेश करने में अवयवों का उपचय प्राप्त होने के कारण अध्रुव ही माना है, इसलिए ये तीनों अनुत्तम मिथ्यापद में ही निमग्न हैं और जो वेद के रहस्य में निष्णात हैं, ऐसे महानुभावों ने तो उत्तम सत्यादिस्वरूप परमपद को यथार्थरूप से प्राप्त किया है, वह वेदोक्तमार्ग से प्राप्त किया गया पद प्रयत्न लक्षण कल्पतरू का महान् फल है, इसलिए उसी प्रकार दूसरे भी प्रयत्न करे॥५६॥

पचहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

छिहत्तरवाँ सर्ग संसाररूपी जलधि, स्त्रीरूपी तरंग, उसके तरण का उपाय और

तरने के अनन्तर सुखपूर्वक विचरण का वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, ये समस्त जगत् अविज्ञात ब्रह्म से ही आविर्भूत होते हैं, आत्मा और अनात्मा के अविवेक से वे स्थिरता को प्राप्त होते हैं और विवेक से प्रशान्त (विनष्ट) ही हो जाते हैं ॥१॥

ब्रह्मरूपीसमुद्र में जगत्-समूहरूपी जल के तरंगों की गिनती कौन कर सकता है ? क्या कोई सूर्य किरणों से सम्बन्ध रखनेवाले त्रसरेणुओं की गिनती कर सकता है ? ॥२॥

हे रामजी, आत्मा का यथार्थ ज्ञान न होना ही जगत् की स्थिति में कारण है और आत्मा का यथार्थ ज्ञान ही संसार के विनाश में कारण है, यह आप जानिये ॥३॥

हे श्रीरामजी, यह संसार-सागर ऐसा घोर है कि इसके पार हो जाना अत्यन्त दुष्कर है, युक्ति और प्रयत्न के सिवा इसका तरण नहीं किया जा सकता ॥४॥

उसी संसार-सागर का वर्णन करते हैं। जिसके मोहरूपी जल से भरा गया, पूर्ण यह संसाररूपी सागर जो कि मरणरूपी अगाध आवर्त से और बड़े बड़े तरंगों से व्याप्त कोटरों से युक्त है और जिसमें चक्कर काट रहे पुण्यरूपी फेन हैं, धधकता हुआ नरकरूपी बड़वानल है, और तुष्णारूप चंचल लहरियाँ हैं तथा जल में उत्पन्न हुआ मनरूपी जल-हाथी हैं, जिसमें जीवितरूपी नदियाँ लीन हो जाती हैं, एवं जो विषयोपभोगरूपी रत्नों की पिटारी है, क्षुब्ध रोगरूपी साँ से आक्रान्त है, जिसमें इन्द्रियरूपी मगरों की घर-घर ध्वनि होती है। श्रीरामजी देखिये तो सही, इसमें अत्यन्त चपल, बड़े-बड़े शिखरों की नाईं धीर महानुभावों का आकर्षण करने की क्षमता रखनेवाली मुग्ध अंगनारूपी विस्तृत बीचियाँ है, ये बीचियाँ दन्तच्छेदों की शोभा से पद्मराग मणियों से समन्वित, नेत्ररूपी नीलकमल से व्याप्त, दाँतरूपी मुकुलों से युक्त, स्मितरूपी फेन से सुशोभित, केशरूपी इन्दुनील मणि से वेष्टित, भौरों के विलासरूपी तरंगों से तरंगित, नितम्बरूपी पुलिन से स्फीत, कण्ठरूपी शंखों से विभूषित, ललाटरूपी मणिपट्टों से (रत्नफलकों से) आढ्य, विलासरूपी मगरों से युक्त, कटाक्षों की चपलता के कारण अतिगहन, देहकान्तिरूपी सुवर्ण बालुका से युक्त हैं, इस प्रकार की अतिचंचल लहरियों के कारण जो अत्यन्त भयंकर है उस में निमग्न हुआ पुरुष यदि बाहर हो जाय, तो यह परम पुरुषार्थ ही होगा ॥५-१२॥

प्रज्ञारूपी बड़ी नौका और विवेकरूपी नाविक के रहने पर यदि इस संसार रूपी सागर से जो पार

नहीं हुआ, तो उस पुरुष को धिक्कार है ॥१३॥

_हे श्रीरामजी, अपारावार यानी असीम संसार समुद्र का आत्मतत्त्व के दर्शन से बाध कर उसको चारों ओर से प्रमेय ब्रह्मस्वरूप बनाकर जो प्रवेश करता है यानी प्रत्यग् आत्मा को भी जो तद्रूप प्राप्त करता है, वही पुरुष कहा जाता है ॥१४॥

हे श्रीरामजी, आर्य यानी बड़े-बड़े तत्त्वज्ञों के साथ ब्रह्म का विचारकर तथा वैसी बुद्धि से संसार सागर का अवलोकन कर तदनन्तर यानी तत्त्वज्ञान के अनन्तर ब्रह्मरूपता को प्राप्त हुए जगत् में क्रीड़ा शोभित होती है, अन्यथा नहीं ॥१५॥

हे साधो, इस संसार में आप धन्य हैं, क्योंकि विचारप्रवीण बुद्धि से आप इसी बाल अवस्था में धन्यता के कारण ही इस संसार के विषय में विचार करते हैं॥१६॥

___ हे श्रीरामजी, आपकी नाईं संसार का विचारप्रवीण आदि उत्तम बुद्धि से पहले विचारकर जो अधिकारी पुरुष ब्रह्म में अवगाहन करता है वह कभी संसार में फँसता नहीं है ॥१७॥

हे श्रीरामजी, जैसे गरुड़जी के द्वारा अमृत लाने के पहले साँ की उपेक्षा की गई थी, फिर माता के शापविमोचन के अनन्तर उनका निःशेष उपभोग किया जाता है, वैसे ही सबसे पहले इस प्रकार के समान भय देनेवाले भोगों के स्वरूप का बुद्धि से विचारकर उनकी उपेक्षा करनी चाहिए, और फिर उनका उपभोग करना चाहिए ॥१८॥

लोक में भी राजकीय विभूति के उपभोग में यह न्याय प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं। विचारपूर्वक राजप्रसाद और राज-अनुग्रह आदि रहस्य का प्रत्यक्षकर जिन राज-विभूतियों का उपभोग किया जाता है, वे जन्तु को महान् मोक्षात्मक उदय देनेवाली होती हैं और बाकी की केवल दुःख के लिए हैं ॥१९॥

तत्त्वज्ञान के बाद ही भोगजरणोपपादक विशेषण सम्पत्ति प्राप्त होती है उसके पूर्व नहीं ऐसा कहते हैं।

जिसने तत्त्व को जान लिया है, ऐसे पुरुष के बल, बुद्धि और तेज उस प्रकार बढ़ते हैं, जिस प्रकार वसन्त ऋतु से युक्त वृक्ष के सौन्दर्य आदि गुण बढ़ते हैं ॥२०॥

श्रीरामचन्द्रजी को भोगजरण की सामर्थ्य नहीं है, इस आशंका का परिहार करने के लिए तत्त्वबोध सम्पत्ति दिखलाते हैं।

हे विदिततत्त्व श्रीरघुनन्दन तुम रसायन से परिपूर्ण, सुशीतल यानी त्रिविध तापों से शून्य, निर्मल, सम और विस्तृत श्री से पूर्णचन्द्र की नाईं अत्यन्त विराजित हो रहे हो ॥२१॥

छिहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

सतहत्तरवाँ सर्ग

मन्दारमाला की नाईं विद्वानों को मस्तक और ___ गले में धारण करने योग्य माला का जीवन्मुक्तों के गुणों से वसिष्ठजी द्वारा गुम्फन।

श्रीरामजी ने कहा : हे मुनिवर, जिसने ब्रह्मतत्त्वरूप चमत्कार का अपरोक्ष साक्षात्कार कर लिया है, ऐसे तत्त्वज्ञ विद्वान का उदार चरित्र आप हमसे समासतः (यानी यत्र-तत्र जहाँ कहीं कहा गया है, उसका

संग्रहकर) कहिए, क्योंकि आपके वचन में तृप्ति किसको हो सकती है ? ॥१॥

महाराज वसिष्ठ ने कहा : हे महाबाहो, अनेक बार मैंने आपसे जीवन्मुक्त के लक्षण कहे हैं, फिर भी मै जो यह संग्रहकर आपसे पुनः कह रहा हूँ, उसे सुनिये ॥२॥

भद्र जिसकी समस्त एषणाएँ यानी विषयाभिलाषाएँ निकल गई है, ऐसा आत्मवान् (तत्त्ववित्) पुरुष इस दृश्यमान अखिल जगत् को सर्वत्र सुषुप्त की नाईं यानी व्यवहार दृष्टि से सुषुप्त के समान तमःस्वरूपमात्र सदा देखता है और परमार्थ दृष्टि से बाधित की केवल अनुवृत्ति होने के कारण असत् की नाईं अनासक्तिपूर्वक देखता है।३॥

जिसने आत्मज्ञान प्राप्त कर लिया है, ऐसा आत्मज्ञानी पुरुष कैवल्य को प्राप्त हुआ-सा चारों ओर प्रसुप्त मन से युक्त-सा तथा घूर्णमान आनन्दवान्-सा अवस्थित रहता है।।४तत्त्वज्ञ पुरुष पहले चक्षु आदि से देखे गये और पीछे हाथ आदि से परिगृहीत हुए भी अन्न, वस्त्र

आदि वस्तुओं का बुद्धि से ग्रहण नहीं करता वह अन्तर्मुख होने के कारण अत्यन्त उदार और समस्वरूप है ॥५॥
204493 श्रीरामजी जो शान्त बुद्धि से सम्पन्न विद्वान् है, वह अन्तरात्मा में लीन दृष्टि से यह जनता का व्यवहार असंग, उदासीन आत्मा की केवल सन्निधि से प्रवृत्त होने के कारण काष्ठनिर्मित जड़ प्रतिमा के संचार के सदृश है, ऐसा जानकर हँसता रहता है॥६॥
204494 तत्त्ववित् भविष्य की न अपेक्षा करता है, न वर्तमान में अवस्थिति यानी समासक्ति करता है, न भूतकालीनवस्तु का स्मरण करता है, और सब कुछ करता भी है |७॥
204495 व्यावहारिक वस्तुओं के विषय में सुप्तप्राय होता हुआ भी अपनी आत्मा में जाग्रत रहता है।
204496 भगवान् ने गीता में कहा भी है - या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी। यानी अज्ञजीवों के प्रति सर्वथा अज्ञात होने के कारण उनके लिए निशास्वरूप जो आत्मा है, उस में ज्ञानी पुरुष जागता रहता है।
204497 सब कुछ कर्म करता है, तथापि भीतर से कुछ नहीं करता। तात्पर्य यह हुआ कि व्यवहार में अत्यन्त कुशल भी वह प्रसुप्त ही रहता है, अतः व्यवहार कौशल से जनित फल से सम्बद्ध नहीं होता ॥८॥
204498
204499 इसलिए उसकी स्थिति सदा ही एक-सी रहती है, ऐसा कहते हैं।
204500 अपने भीतर सम्पूर्ण वस्तुओं का परित्याग करनेवाला तथा सदा भीतर इच्छाओं से वर्जित तत्त्ववेत्ता बाहर से यानी ऊपर-ऊपर से उन्मना होकर कार्यों को कर रहा भी एकरूप से ही स्थित रहता है॥९॥
204501 जिसने बाहर से समस्त वस्तुओं की इच्छा की है, जो समयानुसार प्राप्त हुए तत्-तत् देह, वर्ण और आश्रमों के उपयोगी कर्मों में तथा पिता, पितामह आदि क्रमपरम्परा से प्राप्त हुए राज्यादिकाम, बन्धुओं के कार्य तथा दान, मान आदि कर्मों में केवल अनुवृत्ति रखनेवाला, समस्त सुख भोगों का जो आत्मस्वरूप समझनेवाला अथवा समस्त सुख भोगों का स्वयं ही आत्मस्वरूप है, इसीलिए अज्ञानियों की दृष्टि में भोगकाल में समस्त विषयाभिलाषाओं में अवस्थित तत्त्ववेत्ता समस्त कर्मों को करता है, परन्तु उसने कर्तृत्वाभिमान का परित्याग कर रक्खा है॥१०,११॥
204502 प्रकृत तत्त्वज्ञ उदासीन पुरुष की नाईं अवस्थित रहता है। परम्पराक्रम से सम्प्राप्त कर्मों में प्राप्त हुए इष्ट और अनिष्ट फलों को न चाहता है, न द्वेष करता है, न शोक करता है और न प्रसन्न होता है ॥१२॥
204503 जो तत्त्वज्ञ है, वह अनुकूल और प्रतिकूल आचरण में तत्पर प्राणी के ऊपर अनासक्त चित्त से, भक्त के विषय में भक्त के आचरण से और शठ के विषय में शठ के सदृश स्थित है ॥१३॥
204504 बालकों में बालक, वृद्धों में वृद्ध, धीरों में धैर्यवान्,
204505
204506 यौवनवृत्तिवालों में युवा और दुःखितों में दुःखी-सा रहता है ॥१४॥
204507
204508 पूर्वोक्त बालादि के सदृश आचरण करनेवाले तत्त्वज्ञों में जो विशेष है, उसे कहते हैं।
204509 तत्त्वज्ञ मुनि जब-जब अपने मुख से वाणी को प्रवृत्त करते हैं, तब पवित्र कथाओं को ही कहते हैं बालक आदि की नाईं व्यर्थ भाषण नहीं करते । उनका अन्तःकरण दीनता से वर्जित रहता है । वे धीरबुद्धिवाले, उदित आनन्द से युक्त तथा दक्ष रहते हैं और लोक में उसके पुण्य चरित्रों का वर्णन होता है॥१५॥
204510 प्राज्ञ, प्रसन्न और मधुर रहता है, अपनी प्रतिभा के उदय में पूर्ण, खेदरूपी दुर्गति से रहित तथा समस्त मनुष्यों में स्निग्ध बन्धुभाव रखनेवाला होता है ॥१६॥
204511 तत्त्वज्ञ उदार चरित और उदार आकार से युक्त है, सम है, सौम्य सुख का समुद्र है, सुस्निग्ध है उसका स्पर्श सर्वविध संताप का अपहरण करनेवाला है और वह पूर्णचन्द्र की नाईं पूर्ण उदय से समन्वित है|१७॥
204512 तत्त्वज्ञ महात्माओं को पुण्य कर्मों के अनुष्ठान से न कोई प्रयोजन है और न भोगों से एवं लौकिक कर्मों से प्रयोजन है। न निषिद्ध कर्मों से, न भोगों के परित्याग से और न बन्धुओं से ही प्रयोजन है|१८॥
204513 उसका न आवश्यक कार्यों के और ऐहिक और पारलौकिक फल के हेतु कर्मों के आरम्भ से प्रयोजन सिद्ध होता है एवं न कर्मों के अभाव से, न बन्ध से, न मोक्ष से, न पाताल से और न स्वर्ग से ही उसको प्रयोजन है।।१९॥
204514 तत्त्वज्ञ महानुभाव ने जब समस्त जगत की स्वरूपभूत अद्वितीय आत्मरूप यथार्थ वस्तु का भली प्रकार परिज्ञान कर लिया, तब उसका मन सांसारिक सुख और दुःख एवं दुःखकारणों की निवृत्ति-स्वरूप मुक्ति इन दोनों के बीच में कहीं भी कार्पण्य से युक्त नहीं होता |२०॥
204515 सम्यक्-ज्ञानरूपी अग्नि से जिसके सन्देहरूपी जाल (पिंजड़े) विनष्ट हो गये हैं, उस महात्मा का चित्तरूपी पक्षी निःसंशय पर्याप्त रूप से उड़ जाता है, ऐसी स्थिति में तत्त्वज्ञ के मन में कार्पण्य की संभावना ही नहीं है॥२१॥
204516
204517 जिसका अन्तःकरण भ्रान्ति से विनिर्मुक्त होकर ब्रह्मस्वरूप हो गया हो, वह आकाश की नाईं सभी दृष्टियों में न अस्त को प्राप्त होता है और न उदय को प्राप्त होता है ॥२२॥
204518
204519 मन का यदि अभाव है, तो शरीर चेष्टा आदि की उपपत्ति कैसे हो सकती है ? तो इस पर कहते हैं।
204520 दोलारूपी सुखशय्या में उपविष्ट बालक का अन्तःकरण जैसे अंगोंकी आवली के अनुसन्धान से वर्जित होकर चेष्टा करता है, वैसे ही तत्त्वज्ञ का अन्तःकरण भी किसी प्रकार के बाह्यों के अनुसन्धान से वर्जित होकर चेष्टा करता है अर्थात् तत्त्वज्ञ का अंगचलन स्वानन्द के आविर्भाव के उल्लास से ही होता है, श्रुति भी है : 'तद्यथा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा महाकुमारो वा अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत' (जैसे छोटा बालक, स्वाधीन प्रकृतिवाला महाराज एवं विद्याविनय-सम्पन्न शास्त्रोक्त कर्मानुष्ठान करनेवाला विद्वान् दुःख विनाशक आनन्द की अवस्था प्राप्त कर सोता है, वैसे ही यह विज्ञानमय तत्त्ववेत्ता समस्त संसार-धर्मों से वर्जित होकर सोता है) |२३॥
204521 जिसका पुनर्जन्म मन्द हो गया है, ऐसा आनन्द-सागर में निमग्न तत्त्ववेत्ता, घूर्णमान शराबी की नाईं, अनुपादेय बुद्धि से कृत का (किये गये कर्मों का) और अकृत का स्मरण नहीं करता, क्योंकि अनुपादेय बुद्धि से उसकी नियमतः कृताकृत की स्मारक क्रियाफलोपादेयता-बुद्धि नष्ट हो गई है|२४॥
204522 श्रीरामजी, जिसके समस्त अर्थ अनुपादेय हो गये हैं, ऐसा तत्त्ववेत्ता सब प्रकार से समस्त वस्तुओं का ग्रहण भी करता है और परित्याग भी करता है, यों बालक के सदृश उसकी चेष्टा रहती है|२५॥
204523 देश और काल के अनुसार प्राप्त हुए क्रियाकलापों
204524
204525
204526 एवं तत्-तत् कार्यों में स्थित हुआ भी वह कामनाओं से जनित सुख और दुःखों से तनिक भी अभिभूत नहीं होता॥२६॥
204527 तत्त्वज्ञ ऊपर-ऊपर से समस्त अर्थों को करता है, पर भीतर किसी प्रकार की इच्छा न रहने के कारण बाह्य अर्थों में सत्यता-बुद्धि से किसी तरह की आस्था नहीं करता और न उससे जनित फलों की चाहना ही करता है|२७॥
204528 सन्निहित भी दुःखावस्था की उपेक्षा नहीं करता और न सुखावस्था की अपेक्षा ही करता है। कार्यों के सफल होने पर न हर्ष करता है और न कार्यों के विनष्ट होने पर खिन्न होता है ॥२८॥
204529 यदि सूर्य शीतल प्रकाशवाला हो जाय चन्द्रमा का मण्डल तपने लग जाय, अग्नि की ज्वाला नीचे की ओर हो जाय यानी अधोमुख होकर अग्नि जलने लगे, तो भी तत्त्वज्ञ को आश्चर्यबुद्धि नहीं होती॥२९॥
204530
204531 क्यों आश्चर्य-बुद्धि नहीं होती? तो इस पर कहते हैं।
204532 चूँकि तत्त्ववेत्ता पुरुष यह जानता है कि परब्रह्म चिदात्मा की असीम ये मायाशक्तियाँ इस प्रकार प्रस्फुरित हो रही हैं, इसलिए सैकड़ों आश्चर्यजनक घटनाओं के होने पर भी उसको आश्चर्य नहीं होता ॥३०॥
204533 तत्त्वज्ञ मुनि दया और दीनता का परिग्रह नहीं करता, न क्रूरता का आश्रय लेता है, न लज्जा का अनुसन्धान (अनुभव) करता है और न निर्लज्जता का अनुभव करता है ॥३१॥
204534 वह कभी भी दीनतायुक्त स्वरूपवाला नहीं होता, कभी उद्धत स्वरूपवाला नहीं होता । और न कभी प्रमत्त न खिन्न न उद्विग्न और न हर्ष युक्त ही होता है ॥३२॥
204535 शरत्कालिक आकाश की नाईं अत्यन्त निर्मल, विस्तृत इसके चित्त में उस प्रकार कोप आदि उत्पन्न नहीं होते, जिस प्रकार आकाश में धान के अंकुर उत्पन्न नहीं होते॥३३॥
204536 जिसमें प्राणी अविरत मरते और उत्पन्न होते हैं, ऐसी जगत् की स्थिति में कहाँ, किस प्रकार और कौन यह सुखिता और दुःखिता होगी? 'किम्' शब्द का तीन बार विभिन्न रूप से उपयोग इसलिए किया गया है कि देश-काल से, प्रकार से और स्वरूप से असंभावितत्व

का लाभ हो ॥३४॥

जो कहा गया है उसका दृष्टान्त से समर्थन करते हैं।
जल में तरंगजनित फेनों के वेगपूर्वक भ्रमण में तथा प्राणियों की परम्परा में यह स्थिरता कहाँ और कैसे हो सकती है ? इसलिए सुख-दुःख का प्रसंग क्या हो सकता है ? |३५॥
प्रातिभासिक जगत् की दृष्टिरूपी सृष्टि में सक्षम नर यानी 'मैं ही अपनी आत्मा में जगद्रूप माया का सर्जन करता हूँ इस प्रकार अनुभव कर रहे जीवन्मुक्त महापुरुष न निरन्तर प्राणियों से जनित असीम भाव एवं अभावों से नष्ट और खिन्न होते हैं तथा न उत्पन्न और प्रसन्न ही होते हैं ॥३६॥
__ 'प्रतिक्षणविपरिणामिनो हि सर्वे भावाः' (समस्त घट आदि पदार्थ प्रतिक्षण परिवर्तनशील है) इस न्याय से हर एक क्षण में रूपान्तर को प्राप्त होनेवाले जगत् के धर्मों में अनुवर्तमान स्थायी सत्रस्वरूप आत्मा, स्वप्न की नाईं, स्वस्वरूप में ही छः प्रकार के भाव-विकारों से युक्त दृश्य पदार्थों की प्रतिक्षण कल्पना कर रहा अनुभव करता है, यही जीवन्मुक्तों का निश्चय होने के कारण उनको हर्ष आदि की प्राप्ति कैसे हो सकती है, इस आशय से कहते हैं।
जैसे रात्रि में निमेष-निमेष में यानी क्षण क्षण में होनेवाली भिन्न-भिन्न स्वप्न दृष्टियाँ क्षणभर में उत्पत्ति और विनाश से युक्त होती हैं, वैसे ही ये लोकदृष्टियाँ भी क्षण-क्षण में उत्पत्ति और विनाश से युक्त होती है॥३७॥

जो निरन्तर उत्पत्ति और निरन्तर विनाश से समन्वित है ऐसे दग्ध संसार में कारुण्य और आनन्द का क्या प्रसंग हो सकता है ? ॥३८॥
__यदि शंका हो कि प्रसिद्ध शुभ कर्मों के फलों के विद्यमान रहते उनके विरोधी पुत्र-वियोगजनित दुःख आदि भी अपना अस्तित्व रख सकेंगे, तो वह युक्त नहीं है, क्योंकि जीवन्मुक्तपुरुषों को शुभ कर्मों का अभाव होने से उन दोनों की प्रसक्ति ही नहीं है, ऐसा कहते हैं।
शुभ कर्मों का अभाव होने से सुखाभाव में स्थिति को प्राप्त होने पर शुभ फलों से विलक्षण दुःखसंविद् कैसी, किस प्रकार की और कहाँ प्राप्त हो सकती है ? ॥३९॥
जो दुःखदशा सुखानुभव के बाद अपना अस्तित्व प्राप्तकर अपने कार्य शोक, मोह आदि कर्मों का विस्तार करती है, वह दुःखदशा शुभ कर्मों का अभाव होने से सुख के शान्त हो जाने पर खुद भी शान्त ही हो जाती है, इसलिए बिना कारण के अस्तित्व से वह कैसे हो सकती है, यों पूर्वोक्त अर्थ का ही स्पष्टीकरण किया गया है॥४०॥
सुख, दुःख दोनों के क्षीण हो जाने से हेय और उपादेय दोनों का भी विनाश तथा शुभ और अशुभ का विनाश हो जाता है, ऐसी स्थित में इष्ट और अनिष्ट कहाँ रहेंगे? ॥४१॥

उससे क्या हुआ? इस पर कहते हैं।
रम्य और अरम्य दृष्टि के निरास से भोग अभिलाषा के निवृत्त हो जाने तथा नैराश्य के निरन्तर प्रौढ़ हो जाने पर अन्तःकरण हिम की नाईं गल जाता है।॥४२॥

मन का भले ही विनाश हो जाय, इससे भी क्या हुआ? इस पर कहते हैं।
हे श्रीरामजी, तिलों के अत्यन्त दग्ध हो जाने पर तेल की कल्पना ही कैसे हो सकती है ? इसी प्रकार मूल पर्यन्त मन के क्षीण हो जाने पर संकल्प की कथा ही कैसे हो सकती है? ॥४३॥
हे श्रीरामजी, आत्मा से पृथक् कुछ भी पदार्थ नहीं है, इस प्रकार की दृढ़ भावना के कारण यानी निश्चल निश्चय के कारण समस्त दृश्य पदार्थों के संकल्पविकल्प के त्यागपूर्वक व्यापक ब्रह्मैकस्वभाव महात्मा तत्त्ववित् नित्यतृप्त तथा अपने निरतिशयानन्द-स्वरूप से आनन्दवान् होकर जाग्रत और स्वप्न में यथा प्राप्त अर्थों के आलोचनमात्ररूप चित्त के प्रति स्थित रहता है, उसका विलय होने पर सुषुप्ति में सोता है और जब तक प्रारब्ध कर्मों का क्षय नहीं होता, तब तक जीवित रहता है।४४॥

सतहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
अठहत्तरवाँ सर्ग
चित्त के स्पन्दन से होनेवाली जगत् की भ्रान्ति, चित्तस्पन्दन के स्वरूप और उसके निरोध में हेतुभूत योग का भली प्रकार वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, जैसे रात्रि में जलती हुई लकड़ी को गोल घुमाने से असत् ही अग्निमयचक्र सत्-सा दिखाई पड़ता है, वैसे ही चित्त के प्रस्पन्दन से असत् जगत् सत्-सा दिखाई पड़ता है ॥१॥
हे श्रीरामजी, जैसे जल के परितः स्पन्दन से (भ्रमण से) जल के पृथक् वर्तुल (गोल) नाभि आकार का आवर्त (भँवरा) दिखाई पड़ता है, वैसे ही चित्त के स्पन्दन से जगत् दीखाई पड़ता है|२॥
जैसे आकाश में सूर्यताप के संमुख नेत्रों के परिस्पन्दन से यानी ईक्षण से असत् पिच्छाकार

(मोर के पंख) और दूसरी ओर उनके स्पन्दन से असत् मौक्तिक मण्डल सत्य-सा दिखाई पड़ता है, वैसे ही चित्त के स्पन्दन से असत् जगत् सत्य-सा दीखाई पड़ता है|३॥
श्रीरामजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, जिस स्वभाव विशेष से चित्तप्रस्पन्दित होता है और जिस उपाय विशेष से वह वैसा प्रस्पन्दित नहीं होता है, उसे मुझसे कहिए, जिससे कि आपके दर्शित मार्ग से मैं उस चित्त को स्पन्दरहित बनाऊँ॥४॥

चित्त के स्पन्दनस्वभाव को चित्त से अलग नहीं कर सकते, इसलिए दृष्टान्तों के ही द्वारा उसका दिग्दर्शन कराते हैं।
वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, जैसे शुक्लत्व और हिम, जैसे तिल और तेल का अंश, जैसे कुसुम और सुगंध तथा जैसे अग्नि और उष्णत्व परस्पर एक दूसरे से सम्बद्ध और अभिन्नरूप हैं, वैसे ही हे राघव, चित्त और स्पन्दन परस्पर एक दूसरे से सम्बद्ध और अभिन्नरूप हैं, उनके भेद की केवल मिथ्या कल्पना की गई है। सर्वत्र गुण-गुणी आदि स्थलों में अविचार से भेद सहिष्णु अभेद ही संश्लेष (सम्बन्ध) है, विचार करने से वहाँ पर भेदांश मिथ्या और अभेदांश वास्तव है, यह 'अभिन्नौ' इससे बतलाया ॥५,६॥
___अभेदांश ही कल्पित क्यों नहीं है ? इस आशंका का परिहार कर रहे महाराज वसिष्ठजी 'येन न स्पन्दते तथा' (जिस उपाय से मन वैसे स्पन्दित नहीं होता) इस प्रश्नांश का उत्तर देते हैं।
चित्त और चित्त-परिस्पन्द इन दो पक्षों मे से एक पक्ष का संशय होने पर जो स्वयं गुण और गुणी इस रूप से कारणात्मा विकल्पित है, उस रूप से स्थित होकर ही दोनों गुण-गुणी नष्ट हो जाते हैं, इस विषय में संशय नहीं करना चाहिए, तात्पर्य यह है कि जो गुण और गुणी शब्द से स्वयं कारण कल्पा गया है, उसी कारण के स्वरूप से स्थित होकर ही गुण और गुणी दोनों विकल्पों का भी विनाश मानना चाहिए, न कि निरन्वय विनाश मानना चाहिए। ऐसी स्थिति में केवल कारणस्वरूप से स्थिति पाकर ही गुण और गुणी के भेद का विनाश अनुभूत होने से भेदांश ही कल्पित है, अभेदांश नहीं, यह सिद्ध होता है और मन एवं मन स्पन्द इन दोनों में से एकतरफे विनाश के अधीन आत्यान्तिक उभय निवृत्ति से ही स्पन्दन का निवारण नहीं किया जा सकता, यह भी सिद्ध होता है॥७॥

__ अतएव स्पन्द के निरोध के द्वारा दोनों का नाश करने के लिए ज्ञानरूप उपाय शास्त्र में दिखलाया गया है, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामजी, चित्त के विनाश के लिए दो उपाय शास्त्रों में दिखलाये गये है- एक योग और दूसरा ज्ञान । चित्तवृत्ति का निरोध योग है और आत्मा का सम्यक् अपरोक्ष साक्षात्कार ज्ञान है।८॥

उन दो में से पहले प्रथम उपाय की जिज्ञासा कर रहे श्रीरामजी पूछते हैं।
श्रीरामजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, किस समय और कैसी प्राण और अपान के निरोध रूप योग नाम की युक्ति से मन असीम सुख को देनेवाली शान्ति को प्राप्त करता है ॥९॥

इस सर्ग की समाप्तिपर्यन्त इसी प्रश्न के उत्तर का वर्णन करनेवाले महाराज वसिष्ठ चित्तस्पन्द प्राण-स्पन्दन के अधीन है, यह बतलाने के लिए पहले प्राण के स्वरूप को कहते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, जैसे जलस्पन्दनमार्गभूत पृथ्वी के विवरों में जल चारों ओर व्याप्त होकर प्रस्फुरित होता है, वैसे ही इस देह में विद्यमान हजारो नाड़ियों में चारों ओर जो वायु

प्रस्फुरित होता है, वह प्राणवायु है ॥१०॥

यदि शंका हो कि प्राण वायु तो बाहर ही जाता है, हृदय में तो अन्य अपान आदि वायु संचरण करते हैं? तो इस पर कहते हैं।
__हे श्रीरामजी, स्पन्दनवश से भीतर क्रिया के वैचित्र्य को प्राप्त हुए उसी प्राणवायु के अपान आदि नामों की विद्वानों ने कल्पना की है, अतः अपान आदि प्राण के ही वृत्तिभेद है, उससे अन्य नहीं हैं, यह भाव है|११॥
जैसे आमोद का (सौगन्ध्य का) पुष्प तथा जैसे शुक्लत्व का हिम आश्रय है, वैसे ही चित्त का यह प्राण, जो चित्त के साथ अभिन्नता को प्राप्त हुआ है, आश्रय है ॥१२॥

(वारिदृष्टान्त की उपपत्ति के लिए 'रस' यह विशेषण दिया गया है। श्रुति भी कहती है : 'आपोमयः प्राणः', 'एतमेवांगिरसं मन्यन्ते प्राणो वा अंगानां रसः (प्राण जलमय है और प्राण को ही अंगिरस मानते हैं, क्योंकि वह (प्राण) अंगो का रस है। कोश की नाईं चारो ओर संश्लिष्ट होने से चित्त के साथ मानों अभिन्नता को प्राप्त हुआ प्राण चित्त का आश्रय होता है। श्रुति भी कहती है : 'प्राणबन्धनं हि सोम्यमनः' (हे सौम्य, मन प्राण के आधीन है)।
इसीलिए प्राणस्पन्द चित्तस्पन्द का हेतु है, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामजी, भीतर प्राण के परिस्पन्दन से संकल्प के (वृत्तिमात्र के) आकलन में उन्मुख जो संवित् उत्पन्न होती है, वही चित्त कहलाती है, यह आप जानिये ॥१३॥
प्राण के स्पन्दन से चित्त का स्पन्दन होता है यानी चिदाभास से व्याप्त वृत्तिविशेष, उत्पन्न होता है और चित्त के स्पन्दन से ही संवित् यानी तत् तत् विषयाकार प्रथन उस प्रकार उत्पन्न होता हैं, जिस प्रकार जल के स्पन्दन से चक्र की तरह वर्तुल आकार की रचना करनेवाली उर्मियाँ उत्पन्न होती हैं ॥१४॥

चित्त का परिस्पद प्राण परिस्पन्द के अधीन है, यह बात बड़े-बड़े महर्षि, जो 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' इत्यादि वेदों का रहस्य जानते हैं, कहते हैं। अतः प्राण का निरोध करने पर मन अवश्य उपशान्त यानी निरुद्ध हो जाता है|१५॥

भले ही ऐसा हो, उससे प्रकृत में क्या हुआ, इस पर कहते हैं।
मन के स्पन्दन की विश्रान्ति हो जाने पर यह संसार उस प्रकार विलीन हो जाता है, जिस प्रकार सूर्य के प्रकाशरूप स्पन्दन की विश्रान्ति हो जाने पर व्यवहार विलीन हो जाता है|१६॥
श्रीरामजी ने कहा : महाराज, देहरूपी अपने घर में स्थित हृदयादि स्थानों में विद्यमान बहत्तर हजार नाड़ीरूपी छिद्रों में निरन्तर संचरण कर रहे तथा मुख, नासिका आदि छिद्रोंरूपी बाह्य आकाशों में निरन्तर गमनशील प्राण आदि वायुओं का परिस्पन्दन कैसे रोका जा सकता है ? ॥१७॥

प्राणवायु की चंचलता के निरोध में निरालम्बन और सालम्बन आदि राजयोगरूपी उपायों का उपदेश देने के लिए महाराज वसिष्ठ उपक्रम करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, अध्यात्मशास्त्र का उपदेश, ब्रह्मवित् पुरुषों का संसर्ग, विषयों में अनास्थारूपी वैराग्य तथा समाधि के प्रयोजक यम, नियम आदि नियमों के अभ्यास इन उपायों से हृदय में पूर्वाभ्यस्त सांसारिक व्यवहारों में अत्यन्त अनादररूपी अनास्था के दृढ़ हो जाने पर प्राण का परिस्पन्दन निरुद्ध हो जाता है ॥१८॥

सबसे पहले स्थूल शिखर में, चन्द्रबिम्ब में, मणि, देवता की मूर्ति आदि स्थलों में अथवा जहाँ कहीं भी मन रमण करता हो, वहीं पर चित्त का निरोध करने के लिए अभ्यास करना चाहिए, ऐसा कहते हैं।
चिरकालपर्यन्त एकाग्ररूप से (एक-प्रकार-स्वरूप से) उत्पन्न यानी एकाग्र रूप परिणाम को प्राप्त कर उदित हुए अभिवांछित ध्यान से (जहाँ कहीं भी सरसवाहिनी इच्छा हुई, उसी पदार्थ के ध्यान से) जो एक वस्तु के स्वरूप का निरन्तर पुनः-पुनः अनुसन्धान होता है, उसी अनुसन्धान से प्राण का स्पन्दन (प्राणवायु का चांचल्य) निरुद्ध हो जाता है ॥१९॥
__अथवा पूरक, कुम्भक और रेचक के क्रम से प्राणवायु का निरोध करके दुर्दान्त मन का निरोध
करना चाहिए, ऐसा कहते हैं।
दृढ़तापूर्वक पुनः-पुनः परिशीलनरूप अभ्यास लक्षण हेतु से प्रयास के बिना अनायास उत्पन्न हुए कुम्भक की सिद्धिपर्यन्त पूरक आदि के द्वारा किये गये अपने प्राण के नियमन से होनेवाले एकान्त ध्यानयोग से (नित्यानित्य वस्तु का यथार्थ रूप से विवेक कर नित्य अद्वितीय वस्तु में प्रवर्तित ध्यानयोग से) प्राणवायु की समग्र चंचलता निरुद्ध हो जाती है |२०॥
उच्चस्वर से प्रणव का उच्चारण होने पर प्रान्त में (अन्त्य में) जो शेष तुर्यमात्रा रूपशब्दतत्त्व अनुभूत होता है, उसका अनुसन्धान करने से बाह्य विषयों के विज्ञान का (बहिर्मुख चित्तवृत्ति का) जब आत्यन्तिक उपराम हो जाता है, तब प्राणवायु का स्पन्दन रुक जाता है॥२१॥

अब रेचक और पूरक इन दो में से किसी एक के द्वारा श्वास और प्रश्वास का जब शिथिलीकरण हो जाता है तब दीर्घकाल तक तथा अभिवर्धन सहित ध्यान का अभ्यास होता है, इससे भी प्राणस्पन्दन का निरोध होता है, यह कहते हैं।
रेचक का दृढ़ अभ्यास करने से, विच्छिन्न मेघों की आकाशरूपता की नाईं, विपुलीभूत प्राणवायु की शून्यरूपता हो जाती है और उससे जब नासिका के छिद्रों को प्राणवायु का स्पर्श नहीं होता, तब प्राणवायु का स्पन्दन रुक जाता है॥२२॥
पूरक का दृढ़ अभ्यास होने पर, पर्वत के ऊपर मेघों की नाईं, शरीर के आभ्यन्तर विद्यमान हजारों नाड़ियों के भीतर प्राणवायु तब तक धीरे-धीरे बढ़ता जाता है, जब तक वह सर्वत्र व्याप्त होकर निश्चल नहीं हो जाता, इस प्रकार प्राणसंचरण शान्त हो जाने पर प्राणस्पन्दन रुक जाता है ॥२३॥

पूर्ति के अनन्तर पूर्ण कुम्भ की नाईं कुम्भक के अनन्त काल तक स्थित होने पर और अभ्यास से प्राण का निश्चल स्तम्भन हो जाने पर प्राण वायु से स्पन्दन का निरोध हो जाता है। (रेचक, पूरक और कुम्भक इन त्रिविध प्राणायामों के विषय में पतंजलि निर्मित योगशास्त्र में विस्तार से वर्णन किया गया है 'तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः' (आसन के ऊपर विजय पा जाने पर श्वास (बाह्य वायु का आयमन-भीतर प्रवेश), प्रश्वास (कौष्ठ्य वायु का निःसारण), इन दोनों की गति का विच्छेद ही प्राणायाम है यानी श्वास और प्रश्वास दोनों का अभाव ही प्राणायाम है, उसे करना चाहिए)। इस प्राणायाम के अवान्तर भेद भी हैं - 'बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ।') जहाँ प्रश्वासपूर्वक गतिनिरोध होता है, वह बाह्य है यानी बाह्यवृत्ति रेचक है । जहाँ श्वासपूर्वक गतिनिरोध होता है, वह आभ्यन्तर है यानी आभ्यन्तर वृत्ति पूरक है। जहाँ पर श्वास और

प्रश्वास दोनों का अभ्यासनिरपेक्ष एक बार के प्रयत्न से गतिनिरोध होता है, वह स्तम्भवृत्ति है यानी कुम्भक है। इस कुम्भक में जैसे तप्त पत्थर के ऊपर प्रक्षिप्त जल चारों ओर से संकुचित हो जाता है, वैसे ही श्वास, प्रश्वास दोनों की भी गति एक साथ निरुद्ध होकर स्तम्भित हो जाती है। ये तीनों प्राणायाम देश परिदृष्ट हैं यानी इनका बाहर तूललव के स्पन्द आदि से और आभ्यन्तर नाभि आदि के स्पन्दन आदि से इतना देश विषय होता है, ऐसा निर्धारण किया गया है। काल से परिदृष्ट हैं - यानी क्षणों की इयत्ता के अवधारण से परिच्छिन्न हैं। संख्याओं से परिदृष्ट है यानी इतनी संख्यावाले श्वास प्रश्वास कालों तक पहला प्राणायाम, दूसरा प्राणायाम और तीसरा प्राणायाम, यों उद्बोधित है। इसी प्रकार मृदु, इसी प्रकार मध्य और इसी प्रकार तीव्र हैं । यह प्राणायाम दीर्घ और सूक्ष्म है यानी दीर्घता

और सूक्ष्मता युक्त प्राणों से दीर्घ और सूक्ष्म हो जाता है। अभ्यासात् स्तम्भिते प्राणे' इस वाक्य से यह सूचित किया कि रेचकादि तीन प्रकारों से पृथक् चतुर्थ भी एक प्राणायाम का प्रकार है। यह चतुर्थ प्रकार महर्षि पतंजलि ने यों बतलाया है : बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः । पूर्वोक्त रेचक, पूरक के ऊपर विजय पा जाने से उनका आक्षेप करनेवाला यानी उन दोनों का अतिक्रमण कर स्वयं ही वर्तमान प्राण गति के अभाव रूप चतुर्थ प्राणायाम है। प्राणायाम की प्रतिष्ठा का फल भी कहा गया है : ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् । धारणासु च योग्यता मनसः' (प्राणायाम के अभ्यास से योगियों का विवेकज्ञान को आवृत करनेवाला कर्म क्षीण हो जाता है, प्राणायाम के अभ्यास से धारणा में मन की योग्यता होती है)। इन सूत्रों के भाष्य में लिखा है : तपोनपरमंप्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानांदीप्तिश्च ज्ञानस्य। (प्राणायाम से बढ़कर तप नहीं है, प्राणायाम से मल शुद्ध हो जाते हैं और ज्ञान की दीप्ति होती है) ॥२४॥

जिह्वामूल के ऊपरी हिस्से में विद्यमान मुखान्तर्गत जो दो भाग है, उन्हें तालू कहते हैं। उन दो तालुओं के मध्यभाग में रहनेवाली घंटिका को (मुख बाने पर जिह्वा के मूलभाग में स्तन की नाईं लटक रही दृश्यमान इन्द्रयोनि को) प्रयत्न विशेष के द्वारा यानी वर्धनाभ्यास आदि यत्नों से भीतर प्राण के संचरण मार्गभूत मूर्धरन्ध्र में प्रवेशित जिह्वा से नीचे की ओर करने से जब प्राण ऊर्ध्वरन्ध्र में (ब्रह्मरन्ध्र में अर्थात् कपालकुहर में जो सुषुम्ना के ऊपरी भाग का द्वार कहा जाता है) प्रविष्ट हो जाता है, तब प्राणवायु की चंचलता निरुद्ध हो जाती है। इसका प्रकार विशेष भगवान् स्कन्द ने इन शब्दों से प्रकाशित किया है :

रसनां तालुविवरे निधायोर्ध्वमुखोऽमृतम् । धयन्निर्जरतां गच्छेदाषण्मासान्न संशयः ॥

ऊर्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं करोति यः । मासार्धेन न सन्देहो मृत्यु जयति योगवित् ॥

आकाशं च मरीचिवारिसदृशं यदब्रह्मरन्ध्रस्थितं यन्नाथेन सदाशिवेन सहितं शान्तंहकाराक्षरम् । प्राणं तत्र विलीय पंचघटिकं चित्तान्वितं धारयेदेषा मोक्षकवाटपाटनपटुः प्रोक्ता नभोधारणा ॥

(तालुछिद्र में जिह्वा को धारण कर ऊर्ध्वमुख योगी अमृत पी रहा छः महीनों के भीतर युवा बन जाता है। जिह्वा को ऊँची करके स्थिर हो कर जो सोमपान करता है, वह आधे ही मास में मृत्यु के ऊपर विजय पा जाता है, इसमें संशय नहीं करना चाहिए । मरीचिवारि के सदृश, ब्रह्मरन्ध्र में अवस्थित, शान्त, हकार अक्षरवाला स्वामी सदाशिव से समन्वित जो आकाश है, उसमें पाँच घड़ी पर्यन्त प्राण का विलयकर चित्त को धारण करे, तो वह मोक्ष द्वार को खोलने में समर्थ नभोधारणा कही जाती है।) मुख

को फैलाने पर गले के अन्दर लटक रहीं माँस का टुकड़ारूप जो घण्टी है, उसे इन्द्रयोनि कहते हैं, इसमें श्रुति प्रमाण है : 'अन्तरेण तालुके य एष स्तन इवालम्बते सेन्द्रयोनिः (तालुओं के बीच में जो स्तन की नाईं लटकती है, वह इन्द्रयोनि है (इसीसे लम्बिका योग की भी सूचना होती है : जो 'खेचरी' शब्द से भी कही जाती है। कहा भी है :

__ कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी॥

(तालू के बीच में कपाल कुहर नाम की एक गुफा है, उसी में जीभ को विपरीत भाव से पहुँचा कर भ्रयुगल के मध्य में अवलोकन करने से खेचरी मुद्रा होती है) इत्यादि योगशास्त्र में सविस्तार निरूपित है, यह लघुयोगवासिष्ठ की टीका के कर्ता का मत है|२५॥

समस्त विकारों से वर्जित अतएव किसी भी नाम से शून्य सूक्ष्म आकाश में यानी हृदयाकाश में बाह्य और आंतर संवेदन वृत्तिमात्र के निर्विकल्प समाधि से विलीन हो जाने पर प्राणवायु का स्पन्दन निरुद्ध हो जाता है ॥२६॥

नासिका के अग्रभाग से उपलक्षित बारह अंगुलमात्र से परिमित बाह्य आकाश में चक्षु और मन का निरोध होने से भी प्राणस्पन्दन निरुद्ध हो जाता है, यह कहते हैं।

नासिका के अग्रभाग में बारह अंगुलपर्यन्त यानी नासिका के अग्रभाग से लेकर बारह अंगुल परिमित निर्मल आकाश भाग में नेत्रों की लक्ष्यभूत संविदृष्टि के (वृत्तिज्ञान के) विलीन हो जाने पर प्राण का स्पन्दन निरुद्ध हो जाता है ॥२७॥

__ लम्बिकायोग से असमुच्चित अन्य उपायों से भी अभ्यस्त पूर्वोक्त नभोधारणा योग से प्राण स्पन्दन रुक जाता है, ऐसा कहते हैं।

अभ्यास से यानी योगशास्त्रों में दर्शित पवननिरोध के अभ्यास से ऊर्ध्वरन्ध्र के द्वारा (सुषुम्नामार्ग से) तालू के ऊपर जो ब्रह्मरन्ध्र है, उसमें स्थित प्राणवायु जब गलितप्राय हो जाता है, तब प्राणवायु का स्पन्दन रुक जाता है। ('तालूलद्वादशान्तगे' इस प्रकार के लघुयोगवासिष्ठकार के पाठ के अनुसार उक्त रीत्या प्राणवायु के तालू (विशुद्ध नाम का षोडशार चक्र), ऊर्ध्व (ब्रह्मरन्ध्र) और द्वादशान्त (अनाहत नामक द्वादशार चक्र) इनमें से किसी भी एक में चले जाने पर जब बहिर्मुख संवित् गलित हो जाती है, तब प्राणवायु का स्पन्दन निरुद्ध हो जाता है, यह अर्थ है) ॥२८॥

इसी प्रकार खेचरी मुद्रा भी प्राण स्पन्दन के निरोध में हेतु है, यह कहते हैं।

चिरकाल तक निरोध करने पर चक्षु की कनीनिकाओं के आलोक का यानी चक्षुरिन्द्रिय का उपराम हो जाने से तथा पूर्वोक्त रीति से कपाल कुहर में प्रवेश करने से जिह्वा के अग्रभाग के और प्राण के द्वादशान्त में प्राप्त हो जाने पर जब संकेतात्मक भूमध्य यानी अविमुक्तस्थानात्मक चिन्मात्रस्वरूप परमेश्वर का आत्मस्वरूप से ज्ञान हो जाता है तब प्राण का स्पन्दन रुक जाता है॥२९॥

गुरु या ईश्वर के अनुग्रह से काकतालीय न्याय से झटिति ज्ञान के उद्‌बुद्ध हो जाने पर तत्क्षण ही चित्तविकल्प के उपशम से प्राण का निरोध होता है, ऐसा कहते हैं।

ईश्वर या गुरु के अनुग्रह से झटिति उत्पन्न हुए आत्मज्ञान के दृढीभूत तथा समस्त विकल्पांशों से विनिर्मुक्त हो जाने पर प्राण का स्पन्दन निरुद्ध हो जाता है ॥३०॥

('अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः') (उत्तम, मध्यम

अधिकारी के प्रति ब्रह्मज्ञान हेतुभूत शरीर में यह प्रसिद्ध छोटा कमलसदृश हृदयरूपी घर है, इसके अन्दर सूक्ष्म आकाश है) इत्यादि श्रुति से प्रसिद्ध दहराकाश में चिरकाल तक चित्त को लगाने से ब्रह्मसाक्षात्कार के होने पर भी प्राणस्पन्दन रुक जाता है, ऐसा कहते हैं।

__ हे मननशील रामजी, हृदय में चिरकालपर्यन्त श्रुति प्रतिपादित दहराकाश की नियत भावना से जनित विषयवासना वर्जित चित्त से होनेवाले ध्यान से प्राण का स्पन्दन निरुद्ध हो जाता है। पांतजलयोग सूत्र में भी कहा है : 'हृदये चित्तसंवित्', '...स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम्' (दहराकाश में संयम से सवासन चित्तसाक्षात्कार होता है, चित्स्वभाव में संयम करने से पुरुष का साक्षात्कार होता है।)॥३१॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, इस जगत् में प्राणियों का वह हृदय क्या है ? महाआदर्शस्वरूप जिसमें यह सब, दर्पण में प्रतिबिम्ब की नाईं, स्फुरित होता है। हृदय शब्द का तीन जगह प्रयोग होता है एक तो पुण्डरीकाकार मांसखण्ड में, दूसरा मन में और तीसरा परमात्मा में । इन विभिन्न स्थानों में प्रयोग होने के कारण सन्देह को प्राप्त हुए भगवान् का प्रश्न उचित ही है॥३२॥

वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, इस जगत् में प्राणियों के दो प्रकार के हृदय है - एक उपादेय और दूसरा हेय । अब आप इनका विभाग सुनिये ॥३३॥

__ मांसखण्डरूप हृदय और मनरूप हृदय परिच्छिन्न होने के कारण उन दोनों को एक मानकर दो विभाग यहाँ बतलाये हैं, यह समझना चाहिए। __हे श्रीरामजी, इयत्तारूप से परिच्छिन्न इस देह में वक्षःस्थल के भीतर शरीर के एक देश में अवस्थित जो हृदय है, उसे आप हेय हृदय जानिये ॥३४॥

संवित्-मात्रस्वरूप से स्थित हृदय तो उपादेय कहा गया है। (यदि शंका हो कि आत्मा के लिए जो हृदय शब्द का प्रयोग होता है वह गौण है, क्योंकि हृदय में स्थिति करने के कारण ही तो आत्मा हृदय कहा जाता है, इस पर कहते हैं।) यह आत्मा सबके भीतर और बाह्य है और भीतर एवं बाह्य नहीं भी है|३५॥

204655 वह उपादेय हृदय प्रधान हृदय है, उसीमें यह समस्त जगत् विद्यमान है, वही समस्त पदार्थों का आदर्श है और वही सम्पूर्ण संपत्तियों का कोष है, क्योंकि 'अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' (इसमें भीतर आकाश और पृथ्वी से उपलक्षित समस्त वस्तुजात विद्यमान हैं) यह श्रुति है॥३६॥

204656

204657 हे श्रीरामजी, संवित् ही सभी प्राणियों का हृदय कहा जाता है, न कि जड़ और जीर्ण पत्थर के सदृश देह के अवयव का एक अंश हृदय कहा जाता है ॥३७॥

204658 इसलिए संवित्-स्वरूप विशुद्ध हृदय में वासनाओं से वर्जित होकर बलपूर्वक चित्त को लगाने से प्राण का स्पन्दन निरुद्ध हो जाता है॥३८॥

204659 इन पूर्वोक्त उपायों से तथा सम्प्रदाय क्रम से चले आ रहे अन्यान्य आचार्यों के मुख उपदिष्ट नाना संकल्पों से कल्पित उपायों से प्राण स्पन्दन निरुद्ध हो जाता है ॥३९॥

204660

204661 सहसा हठयोग में प्रवृत्ति का निरास करने के लिए कहते हैं।

204662 ये जो पूर्वोक्त योगात्मक युक्तियाँ कही गई हैं, वे अभ्यास के द्वारा ही भव्यमति के लिए संसार के उच्छेदन करने में निराबाध उपाय हो सकती हैं, जबर्दस्ती निरोध करने पर तो रोग आदि की संभावना हो जायेगी॥४०॥

204663 वैराग्यरूपी लांछन से समन्तात् लांछित यानी संसारासक्ति से वर्जित तथा अभ्यास से दृढ़ता को प्राप्त प्राणायाम वासना के अनुसार,सफल होता है यानी जिस समय जैसी जैसी वासनाएँ

204664

204665

204666 होती हैं,उस समय उन-उन वासनाओं का निरोध करके सफल होता है अथवा मुमुक्षा की वासना होने पर मोक्षरूप फल से और भोग की वासना होने पर तत्-तत् विचित्र फलभोग सिद्धिरूप फल से सफल होता है॥४१॥

204667

204668 अतएव तत्-तत् सिद्धिरूप फलभेद के लिए पातंजल शास्त्र में भ्रूमध्य आदि स्थानभेद से धारणाओं के भेद बतलाये गये हैं, इस आशय से कहते हैं।

204669 हे श्रीरामजी, जैसे पर्वत का झरना दूर जाकर वहीं पर लीन हो जाता है, वैसे ही भ्रू, नासिका, तालू-संस्थान तथा कण्ठाग्र प्रदेश से लेकर बारह अंगुलिपरिमित प्रदेश में अभ्यासवश से प्राण लीन हो जाता है । पतंजलि ने कहा भी है- 'नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्', 'कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः', 'कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्', 'मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्' (नाभिचक्र में प्राण का संयम करने से कायव्यूह का कायस्थ वातादि पदार्थ का परिज्ञान होता है, कण्ठ के नीचे कूपप्रदेश में प्राण के संयम से क्षुधा और पिपासा की निवृत्ति हो जाती है, कूप के नीचे वक्षःस्थल में कूर्माकार नाड़ी होती है, उस कूर्मनाड़ी में प्राण का संयम करने से स्थिरपद प्राप्त हो जाता है, कपालमध्य प्रभास्वर मूर्धज्योति में संयम करने से स्वर्ग और पृथ्वी के अन्तरालवर्ती सिद्धों का दर्शन होता है) ॥४२॥

204670

204671 'जिह्वयाऽऽक्रम्य घण्टिकाम्' यह जो पहले कहा गया था, उसमें उपाय कहते हैं।

204672 पुनः-पुनः चिरकालिक अभ्यास से यदि जिह्वाप्रान्त के द्वारा घण्टिका आक्रान्त हो जाय, तो उससे प्राण अधिक गति नहीं कर सकता ॥४३॥

204673

204674 ये जो समाधिभेद बतलाये गये हैं, उनका तत्-तत् सिद्धि-फलों में विकल्पों का बाहुल्य होने पर भी निष्काम पुरुष के लिए परम विश्रान्तिरूप फल में उनकी विकल्पस्वरूपता का अवसर नहीं है, ऐसा कहते हैं। ___यद्यपि ये समाधियाँ विकल्प प्रचुर है, तथापि निष्काम पुरुष के प्रति अपने अभ्यास के कारण परम विश्रान्ति के लिए झटिति (चटपट) विकल्प अभावरूपता को प्राप्त हो जाती है॥४४॥

204675 हे श्रीरामचन्द्रजी, अभ्यास से ही पुरुष आत्मा में रमण करनेवाला, वीतशोक, भीतरी सुख से पूर्ण होता है, अन्य उपाय से नहीं, इसलिए आप अभ्यासवान् हो जाइए ॥४५॥

204676 श्रीरामजी, अभ्यास के द्वारा प्राणवायुओं का जब चांचल्य विनष्ट हो जाता है तब मन विश्रान्ति को प्राप्त करता है और निर्वाण (मोक्ष) अवशिष्ट रह जाता है।४६॥

204677 हे श्रीरामजी, वासना से युक्त मन शरीर को ग्रहण करता है, तदनन्तर उसमें अभिमान से प्राण का ग्रहण करता है और वासना से रहित मन मोक्ष ग्रहण करता है, इसलिए आपकी जैसी इच्छा हो, वैसा कीजिए ॥४७॥

204678 चूँकि प्राणवायु का स्पन्दन मन का स्वरूप है और उससे संसाररूपी भ्रम उत्पन्न होता है, इसलिए तथोक्त अभ्यास से प्राण स्पन्दन का ही विनाश हो जाने पर संसाररूप ज्वर खण्डित हो जाता है यानी चिकित्सित हो जाता है ॥४८॥

204679 हे श्रीरामजी, प्राणी का विकल्पांश विनष्ट हो जाने पर केवल वह पद (ब्रह्मपद) अवशिष्ट रह जाता है, जिस पद से अनेकविधकल्पनाओं से समन्वित शब्द निवृत्त हो जाते हैं॥४९॥

204680 वह पद ऐसा है कि उसमें यह समस्त जगत् विद्यमान है, उससे यह सब उत्पन्न हुआ है, वह समस्त जगत् का स्वरूपभूत है और वह इस जगत् के चारों और विद्यमान है। परमार्थ दशा में उसमें न तो यह दृश्यमान समस्त जगत् विद्यमान है, न तो उससे उत्पन्न हुआ है और

204681

204682 न उसके स्वरूपभूत ही जगत् है । वास्तव में दृश्यमान इस प्रकार का जगत् है ही नहीं॥५०॥

204683

204684 यहाँ पर वसिष्ठजी 'इदं दृश्यं यत्र न' इस वाक्य से आधेयतारूप से, 'यतो न' इससे उपादेयतारूप 'यन्न' इससे तादात्म्य सम्बन्ध से जगत् में सच्चिदानन्दात्म सम्बन्ध का निषेध करने से किसी अंश से भी जगत् और ब्रह्म का सादृश्य नहीं है, यह सूचित हुआ। अतएव विनाशित्व आदि धर्मों से युक्त जगत् में कोई भी ब्रह्म का दृष्टान्त नहीं है, ऐसा कहते हैं।

204685 यह जगत् विनाशी, विकल्पस्वरूप तथा अनेकविध गुणों से युक्त है, इसलिए समस्त गुणों से वर्जित उस आत्मा का इस जगत् में कोई भी सदृश दृष्टान्त दिखाई नहीं पड़ता ॥५१॥

204686

204687 यदि शंका हो कि इस जगत् में ब्रह्म का कोई भी सदृश दृष्टान्त नहीं है, तो उसका परिचय कैसे होगा? तो इस पर कहते हैं।

204688 नित्य उदित स्वरूप यह चितिरूपी चन्द्रिका समस्त शालियों का (अन्नों का) आस्वाद देखनेवाली, सूर्यादि समस्त तेजों की दीपिका (प्रकाशिका) और आभ्यन्तर समस्त कामों की कल्पनात्मिका है। निष्कर्ष यह निकला कि रूप, रस आदि को विषय करनेवालीबाह्य वृत्तियों की त्रिपुटी की तथा आभ्यन्तर कामादि वृत्तियों की त्रिपुटी की भासक होने से इस चितिरूपी चन्द्र का परिचय करना चाहिए ॥५२॥

204689

204690 'फलमत उपपत्तेः' (इष्ट, अनिष्ट आदि कर्मों का फल ईश्वर से प्राप्त होता है क्योंकि इसी अर्थ में युक्ति है) इस न्याय से तथा विचित्र कर्मफलों के उदय और क्षय के प्रति निमित्तरूप होने से भी उसका परिचय करना चाहिए, ऐसा कहते हैं। ___ कल्पवृक्ष स्वरूप उसी आत्मा से ये अनेक संसारफलों की पंक्तियाँ, जो अनेक प्रकार के रसों से परिपूर्ण हैं, निरन्तर उत्पन्न और विनष्ट होती हैं ॥५३॥

204691 ।

204692 उसका परिचय होने पर पुरुषार्थ सिद्धि को बतला रहे महाराज वसिष्ठ प्रकृत विषय का उपसंहार करते हैं।

204693 हे भद्र श्रीरामजी, निखिल सीमाओं के अन्तभूत उस पद का अवलम्बन कर जो महात्मा स्थित रहता है, वह निश्चलबुद्धि, तत्त्वज्ञ और जीवन्मुक्त कहलाता है॥५४॥

204694

204695 हे श्रीरामजी, जिस महात्मा की समस्त कामोपभोग की इच्छाएँ निवृत्त हो गई हैं, जिसकी कामोपभोग की उत्कण्ठाओं के अनुकूल और प्रतिकूल पदार्थों में हित अहित वासनाएँ निवृत्त हो गई है तथा जिसका अन्तःकरण समस्त हितअहित व्यवहारों के होने पर भी हर्ष और विषाद से वर्जित हो गया है, वह मुक्त अन्तःकरण महात्मा सब पुरुषों मे श्रेष्ठ और साक्षात् नारायण हो जाता है ॥५५॥

204696

204697 अठहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

उन्नासीवाँ सर्ग चित्त के विनाश के लिए जिन योग और ज्ञानरूपी दो उपायों का उपक्रम किया था, उनमें से पहले का
__ पूर्व सर्ग में परिज्ञान हो जाने से द्वितीय का वर्णन॥
श्रीरामजी ने कहा : हे भगवान्, पूर्व सर्ग'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य' इत्यादि से उपक्रान्त दो उपायों में से आपने योगयुक्त पुरुष के चित्त का विनाश-प्रकार ही निरूपित किया है। अब आप अनुग्रह कर

उपशम प्रकरण मुझसे सम्यक् ज्ञान कहिये यानी सम्यक् ज्ञान निरूपण कीजिए ।।१॥

लक्षण, स्वरूप एवं साधन आदि से सम्यक् ज्ञान का निरूपण करनेवाले महाराज श्रीवसिष्ठजी पहले 'आत्मा के परिचय से किया गया जगत् का बाध ही सम्यक् ज्ञान है, यों उसका (सम्यक् ज्ञान का) लक्षण करते हैं।
वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, इस जगत् में आदि और अन्त से रहित अवभास स्वरूप परमात्मा का ही केवल अस्तित्व है, इस प्रकार का असाधारण एवं अपरिच्छिन्न आकारवाला जो निश्चय है, विद्वान् लोग उसी निश्चय को सम्यक् ज्ञान कहते हैं ॥२॥

इसी प्रकार जगत् का बाध कर आत्मा का परिचय करना भी सम्यक् ज्ञान का लक्षण है, ऐसा कहते हैं।
ये जो घट, पट आदि आकारों से युक्त पदार्थों की सैकड़ों पंक्तियाँ हैं, वे सब आत्मस्वरूप ही हैं, उससे भिन्न अन्य कुछ नहीं है, इस प्रकार का निश्चय सम्यक् ज्ञान है ॥३॥

सम्यक् ज्ञान में मोक्ष देने की सामर्थ्य है, ऐसा कहते हैं।
श्रीरामजी, आत्मा का यथार्थ ज्ञान न होने से जन्म होता है और आत्मा के यथार्थ ज्ञान से मोक्ष होता है। रज्जु का यथार्थ ज्ञान न होने से रज्जु सर्परूप हो जाती है और उसका यथार्थ ज्ञान होने से रज्जु सर्परूप नहीं होती यानी सर्पभाव से रज्जु का मोक्ष हो जाता है, यह भाव है॥४॥

तब मुक्ति में क्या बच जाता है ? उसे बतलाते हैं।
इस मुक्ति में संकल्पांशों से विनिर्मुक्त, समस्त संवेद्यों से (विषयों से) वर्जित तथा केवल स्वप्रकाशस्वभाव से ही चारों ओर प्रकाशमान केवल चिति ही बच जाती है, उससे अन्य कुछ भी नहीं बचता ॥५॥

हे श्रीरामजी, विद्वानों के द्वारा समस्त मलों से विनिर्मुक्त वह संवित् जब विज्ञात हो जाती है, तब परमात्मा कही जाती है और स्वतः निखिल मलों से वर्जित होने पर भी जब अध्यासवश भीतर से अशुद्धरूप होती है, तब अविद्या कही जाती है ॥६॥

ऐसी स्थिति में ज्ञान और विषय में अविज्ञानजनित ही भेद है, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामजी, संवित्ति (ज्ञान) ही संवेद्य (विषय) है, वास्तव में इन दोनों की तनिक भी भेद कल्पना नहीं है, आत्मा ही आत्मा का चयन करता है यानी आत्माही अज्ञान से आत्मा को नानारूप बना देता है और ज्ञान से आत्मा की एकरूपता का परिचय कर लेता है, आत्मा से पृथक् कुछ भी नहीं है॥७॥

सम्यक् ज्ञान का निचोड़ स्वरूप कहते हैं।
इस तीनों लोकों में यथार्थ आत्मदर्शिता इतनी ही है कि यह सब जगत् आत्मस्वरूप ही है, ऐसा निश्चय करके पुरुष पूर्णता को प्राप्त करे |८॥
हे श्रीरामजी, यह सब आत्मस्वरूप ही है, कौन भाव
और अभाव अलग कर निरूपित हो सकते हैं? वे कहाँ रह सकते हैं ? बन्ध और मोक्ष की कल्पना कहाँ हो सकती? आत्मा को छोड़ कर ऐसी कौन वस्तु है ? जिसके विषय में मूढ़ लोग शोक करते हैं ॥९॥
आत्मा से भिन्न न तो चेत्य है और न चित्त है, दृश्य रूप यह सब ब्रह्म ही शोभित हो रहा है, समस्त ब्रह्माण्ड अद्वितीय चिदाकाशस्वरूप ही है, अतः क्या मोक्ष है और किसको बन्ध है ? ॥१०॥
जितने

बड़े-से-बड़े पदार्थ हैं, उन सबसे भी बड़ा ब्रह्म है । माया से नट की नाईं अपनी आत्मा में ही बढ़े हुए आकार से युक्त यह जगत्-रूप दृश्य अवस्थित है। आत्मा के ज्ञान से जागतिक द्वित्व तत्क्षण विलीन हो जाता है अतः आप अपने से ही आत्मस्वरूप हो जाइए ॥११॥
जैसे काष्ठ, पाषाण और वस्त्रों के तात्त्विक स्वरूप का भलीभाँति परिज्ञान हो जाने पर उनमें तनिक भी भेद नहीं रह जाता, वैसे ही अधिष्ठान भूतसन्मात्रस्वरूप का परिज्ञान हो जाने पर तनिक भी भेद नहीं रह जाता, ऐसी स्थिति में आप संकल्प और विकल्प के उन्मुख कहाँ है ? यानी हेय और उपादेय की एकरूपता होने पर संकल्प और विकल्प का प्रसंग ही हो नहीं सकता।।१२॥
हे राघव, आदि और अन्त में अविनाशी, पूर्ण शान्त जो स्वरूप है, वही प्रसिद्ध आत्मरूपत्व है, चूँकि आत्मा का वैसा स्वरूप है, इसलिए आप उसी स्वरूपवाले हो जाइए ॥१३॥
__ हे राघव, यह निखिल स्थावर और जंगमात्मकजगत् निरतिशयानन्दात्मक चिदाकाशस्वरूप ही है, अतः सुख और दुःख की प्रसक्ति कहाँ होगी अर्थात् कहीं नहीं होगी, इसलिए आप समस्त चिन्ता ज्वरों से निर्मुक्त हो जाइए।१४॥
जैसे जल विचित्र तरंगों से प्रस्फुरित होता है, वैसे ही द्वैत और अद्वैत विकल्पों से समुद्भूत जन्म, मरण और विभ्रम स्वरूप आत्माओं से आत्माही अज्ञानियों के लिए प्रस्फुरित होता है |१५॥
जो महात्मा शुद्ध आत्मा का आलिंगन कर अन्तःस्थ बुद्धि से सदा-सर्वदा अवस्थित रहता है, उस तत्त्वज्ञ आत्माभिलाषी को कौन भोग बाँधने के लिए समर्थ हो सकते हैं ? ॥१६॥
जैसे मन्द पवन पर्वत का भेदन नहीं कर सकते, वैसे ही जिस विद्वान् ने प्रकाशमान आत्मा का पूर्णरूप से विचार कर लिया है, ऐसे तत्त्वज्ञ के अन्तःकरण को काम आदि छः शत्रु तनिक भी भेदन नहीं कर सकते॥१७॥
जैसे जल से निर्गत अथवा स्वल्प जल में स्थित मत्स्य को बगुले निगल जाते हैं, वैसे ही इस संसार में आशाओं में निरत, मूढ़, अज्ञानी और अविचारी पुरुष को दुःख निगल जाता हैं ॥१८॥
हे श्रीरामजी, समस्त जगत् आत्मस्वरूप ही है, कहीं पर भी अविद्या नाम की कोई वस्तु है नहीं, इस प्रकार की दृष्टि का अवलम्बन कर आप सम्यक् स्वरूपवाले होकर स्थित हो जाइए॥१९॥
हे श्रीरामजी, जैसे अनेकविध सरोवरों में जल, फेन आदि जल से पृथक् नहीं हैं, वैसे ही (दृश्य ब्रह्म से पृथक् नहीं हैं) केवल कल्पनाओं में यानी विकल्पात्मक बुद्धि में ही नानात्व है, वास्तव में नानात्व नहीं है, इस प्रकार विवेकपूर्वक भली प्रकार अर्थ को जान लेनेवाला उक्त एकविध निश्चय प्रधान पुरुष आत्यन्तिक चित्त विनाश के कारण विमुक्त है, ऐसा कहा जाता है ॥२०॥

उन्नासीवाँ सर्ग समाप्त
अरसीवाँ सर्ग जिस विचार के सुदृढ़ होने पर संमुख स्थित भी
दिव्य भोगों में इच्छा उत्पन्न नहीं होती, उस विचार का वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी अपने हृदय में विचार (आगे कहा जानेवाला विचार) कर रहे विवेकी आत्मा को सर्वदा संमुख स्थित भी दिव्य भोगों में अभिरुचि उत्पन्न ही नहीं होती॥१॥

उसमें पहले जिस स्थल में चक्षु के द्वारा इष्ट एवं अनिष्ट विषय गृहीत होने पर चक्षु में अहन्ता के

अभिमान से जीव को सुख-दुःख अनुभूत होते हैं; उस स्थल में चक्षु के प्रति जीव की स्वामिता ही है, अहन्ता नहीं है, ऐसा विचार करने से जीव को दुःख आदि की प्राप्ति नहीं हो सकती, ऐसा दिखलाते हैं। _नेत्र केवल रूप देखने में ही निमित्त है और चक्षु का स्वामी जीव तो केवल चक्षु में अहन्ता के अभिनिवेश से सुख-दुःख का भोक्ता होता है। जैसे बैल बोझा ढोने के लिए ही है, उस ढोये हुए द्रव्य का उपभोग करनेवाला तो द्रव्य का स्वामी है ॥२॥

जीव का स्वामित्व केवल चक्षु पर ही नहीं है, किन्तु कार्यकारणसमूह, काम, कर्म, वासना तथा उसके अनेक विध फल भेदों पर भी है। इस स्थिति में अहंकार, बुद्धि, मन एवं प्राण की परम्परा से किसी तरह से स्वत्वकोटि में प्रविष्ट एक चक्षु का कभी अनिष्टरूप के साथ सम्बन्ध प्राप्त हुआ भी तो उसकी गणना ही क्या है और उससे जीव को दुःख की प्रसक्ति ही कैसे हो सकती है, इस आशय से कहते हैं।
नेत्र के अनिष्टरूप में निमग्न होने पर जीव को क्षोभ ही कैसे ? सेना के अन्तर्गत धोबी का गदहा अल्प जलाशय में यानी छोटे तालाब में डूबा, तो उससे सेनापति की क्षति ही क्या हुई ? ॥३॥

जीव का नेत्र पर स्वामित्व रहने से ही वह उसे रूप-मग्न होने से रोक सकता है, यह बतलाते हैं।
हे मूढ़तम नेत्र, स्त्री, पुत्र आदि के सौन्दर्यस्वरूपात्मक कीचड़ का तुम आस्वाद मत करो, यह तथोक्त रूप क्षण में ही नष्ट हो जायेगा और तुम्हें भी नष्ट कर डालेगा॥४॥

शंका हो कि तब किस प्रकार का प्राज्ञ कहाँ निबद्ध होता है, तो उस पर कहते हैं।
तेज बुद्धिवाला प्राज्ञ पुरुष तो भीतर निवास कर रहे जिस चिदात्मा से बाह्य और आभ्यन्तर विषयों का उनके सम्बन्ध द्वारा प्रकाश होता है, तथा जिस तथोक्त चिदात्मा से अनात्मभूत पाँच कोशों की परम्परा का आत्मा के तादात्म्य आरोप से अनुभव होता है, उस चिदात्मा के उदासीन तथा यथाप्राप्त पदार्थों के प्रकाशनरूप चरित्रों से अभ्यासवश सम्बद्ध होता है, मूों की नाईं तथाविध सौन्दर्यरूपी रूपकर्दम के आस्वादनरूप कर्मों से सम्बद्ध नहीं होता । तात्पर्य यह निकला कि श्रीरामजी, आप भी अपने उदासीन सत्स्वरूप का प्रकाशन कीजिए, उसका आस्वादन मत कीजिए॥५॥
__हे नेत्र, जो उत्पन्न होकर विनष्ट हो जाता है और जो केवल ऊपर-ऊपर से ही रमणीय प्रतीत होता है, ऐसे असत्-स्वरूप रूप का(सौन्दर्य का) उस अवश्यम्भावी मृत्यु के मुख में प्रवेश करने के लिए आश्रय मत करो॥६॥
हे नेत्र, जब किसी की अपेक्षा किये बिना समस्त अर्थों के प्रकाशन में सदा समर्थ परमात्मा रूप आदि विषयो में उदासीनस्वरूप से स्थित है, तब कालवश से यानी किसी समय दीप आदि के प्रकाश को पाकर प्रकाशन कर रहे तुम अकेले ही क्यों सन्तप्त होते हो? ॥७॥

इसलिए तुम भी साक्षी की तरह स्थित सद्रूप को देखो, यह भाव है।
सम्प्रति चक्षु के द्वारा भ्रान्ति से रूप के देखे जाने पर भी चित्त को उसमें अभिनिवेश करने में कोई हेतु नहीं है, यह कहते हैं।
हे चित्त, नदी आदि के जल में दृश्यमान नाना प्रकार के विचित्र अनियत तरंगों की नाईं अनियत, आकाश में सूर्य के संमुख अश्रुसहित नेत्रवाले पुरुष को दिखाई पड़नेवाली मयूर पिच्छिका की (मोर के पंख की) नाईं मिथ्याभूत एवं यह घोड़ा है', 'यह गाय है', 'यहस्त्री है' इस तरह की अनेक अच्छी-बुरी जातियों

के विकल्पों से जनित यह नाना प्रकार की रूपदृष्टि (सौन्दर्यानुभूति) चक्षु को स्फुरित होती है, ऐसी परिस्थिति में तुम्हें क्या मिला, जिससे कि तुम उसमें अनुरक्त होतेहो और वृथा सन्तप्त होतेहो ? ॥८॥

चक्षु के द्वारा दृष्ट पदार्थाकार वृत्ति चित्त में भले ही हो, तथापि उसमें अभिनिवेश के हेतु अहंकार के होने में कोई हेतु नहीं है, ऐसा कहते हैं।
हे चित्त, प्रलयकालीन जल में मछली की नाईं स्फुरण धर्मवाले चित्त में स्वयं रूप आदि विषयाकार का यदि स्फुरण होता है, तो वह भले ही हो,परन्तु अहंकाररूप से तुम किस निमित्त को लेकर उत्थित हुए हो ? ॥९॥
हे चित्त, आधारआधेयभूत तथा जड़स्वरूप प्रकाश और रूप के परस्पर स्फुरित होने पर तुम निरर्थक ही व्याकुल हो रहे हो । तात्पर्य यह है कि स्त्रीशरीर आदि रूप सूर्य आदि के प्रकाश का आश्रय लेकर स्फुरित होते हैं और सूर्यादि प्रकाश उक्त स्त्री-शरीरादिभूतरूप में आश्रित होकर स्फुरित होते हैं, यों परस्पर एक दूसरे का सम्बन्ध होने पर सुन्दरता की भ्रान्ति से कामादि दोष द्वारा चित्त में व्याकुलता होती है, यह प्रसिद्ध है । परन्तु प्रकाश और रूप का चित्त के साथ सम्बन्ध न होने के कारण वह व्यर्थ ही है ॥१०॥

प्रकाश और रूप के साथ चित्त का सम्बन्ध ही नहीं है, इस विषय को दृष्टान्त से स्पष्ट करते हैं।
जैसे वास्तव में परस्पर एक दूसरे से असंबद्ध मुख,दर्पण और प्रतिबिम्ब परस्पर एक दूसरे से सम्बद्ध प्रतीत होते हैं, वैसे ही वास्तव में परस्पर एक दूसरे से असम्बद्ध रूप, प्रकाश और मन एक दूसरे से सम्बद्ध प्रतीत होते हैं। चक्षु के द्वारा बाहर रूप का अवलोकन होता है और मन के द्वारा भीतर संकल्पादि मनस्कार ज्ञात होते हैं,यों भिन्न देशता होने के कारण वास्तव में उनका सम्बन्ध नहीं हो सकता। यह भाव है|११॥
___ वास्तव में असम्बद्ध होने पर भी जो सम्बद्धत्व भ्रान्ति होती है, उसमें ज्ञान ही निमित्त है, ऐसा कहते हैं।
हे चित्त, ये पूर्वोक्त रूपादि अज्ञानरूपी जंतु के (लाख के) द्वारा ही निरन्तर एक दूसरे से परस्पर सम्बद्ध हुए हैं, जब अज्ञानरूपी जंतु अज्ञान के ताप से पिघल जाता है, तब एक दूसरे से असम्बद्ध और बाधित होकर अधिष्ठान सन्मात्ररूप में अवस्थित रहते हैं ।।१२॥
जैसे दो काठ लाख से एक दूसरे से श्लिष्ट हो जाते हैं, वैसे ही ये रूप, प्रकाश और संकल्प आदि मनस्कार परस्पर चित्त की कल्पना से एक दूसरे से संश्लिष्ट हो जाते हैं ॥१३॥
मकड़ी के जाले के समान आप ने ही बन्धन में हेतुभूत अपने चित्त के संकल्प विकल्पात्मक तन्तु मन्द और मध्यम अधिकारी के लिए वैराग्य, शम, दम, विरोध आदि रूप मनोभ्यास से यत्नपूर्वक किये गये विचार से विनष्ट हो जाता है। और उत्तम अधिकारी के लिए सहसा उत्पन्न नित्य अनित्य विज्ञान से उस तन्तु के विच्छिन्न हो जाने पर स्वभावतः ही अज्ञान भावना प्रवृत्त नहीं होती॥१४॥
अज्ञान के विनाश से क्षीण हुए मन में फिर ये रूप, प्रकाश और मनस्कार परस्पर एक दूसरे से कोई भी संघटित नहीं होते॥१५॥

पहले यत्न से तो चित्त का उच्छेद कर देना चाहिए, ऐसा कहते हैं।
चित्त ही सभी इन्द्रियों का भीतर से प्रबोध (प्रेरणा) करता है, इसलिए जैसे मन्दिर से पिशाच का उच्छेद कर देते हैं, वैसे ही चित्त का उच्छेद कर देना चाहिए ॥१६॥

उपशम प्रकरण अब ललकार कर चित्त को ही बोधित करते हैं। हे चित्त, तुम मिथ्या ही प्रलाप करते हो, मैंने तुम्हारे उच्छेद के लिए उपाय ढूँढ़ निकाला है। तुम आदि और अन्त दोनों में नितान्त तुच्छ (असत्) हो, इसलिए वर्तमान काल में भी असत् ही हो । पूर्व उत्तरकाल में असत् वन्ध्यापुत्र वर्तमान काल में सत् नहीं हो सकता ॥१७॥
हे चित्त, तुम इन्द्रियों से सम्बद्ध शब्द आदि पाँच आकारों के द्वारा अपने भीतर क्या गरजते हो, जो तुम्हारा अभिमान करनेवाला प्रमाता तुम्हें 'यह मेरा है' इस रूप से जानता है, उसी के विषय में तुम उपकरणरूप से गरज सकते हो, परन्तु असंग, उदासीन, चिदेकरस मेरे विषय में तुम नहीं गरज सकते ॥१८|हे दुष्ट चित्त, तुम्हारा गर्जन मेरे लिए तनिक भी हर्ष और विषाद के लिए नहीं है, ऐन्द्रजालिक माया से जनित मन के अनेक तरह की विषयदर्शनाकार चेष्टाओं की नाईं तुम अनेकविध विषयाकार वृत्तियों में क्यों निरर्थक दग्ध हो रहे हो?॥१९॥

हे चित्त, तुम रहो चाहे जाओ, तुम न तो मेरे हो और न तुम जीते हो। अपने मिथ्यास्वभाव से तुम सदा मृतक (निरात्मक) ही हो और विचार से उस प्रकार स्मृत तुम अत्यन्त असत् हो॥२०॥
हे चित्त, तुम तत्त्वरहित जड़, भ्रान्त और शठ हो, तुम्हारा आकार अत्यन्त असत् है, अज्ञानस्वरूप तुम्हारे द्वारा अज्ञानी पुरुष को ही बाधा पहुँच सकती है, न कि विचारवान् ज्ञानी पुरुष को ॥२१॥
हे चित्त 'तुम तत्त्वशून्य हो' यह आज तक हम लोगों ने नहीं जाना था। आज आत्मतत्त्वदर्शन के प्रभाव से हम लोगों ने यह जान लिया कि तुम तत्त्वरहित ऐसे हो, जैसे दीपों के लिए अन्धकार ॥२२॥
हे चित्त, तुम शठ के द्वारा दीर्घकाल तक अवरुद्ध मेरा सम्पूर्ण देहरूपी घर शम, दम, विचार, प्रबोध आदि साधुओं के संसर्ग से वर्जित हुआ था।॥२३॥
हे चित्त, प्रेत के सदृश आकारवाले जड़ तुम्हारे मनरूपी शठ के चले जाने पर मेरा देहरूपी यह घर शम, दम आदि समस्त साधुओं के द्वारा सेवा करने योग्य हो गया ॥२४॥
___ हे जगत्पी चित्तवेताल, शठरूप तुम पहले ही नहीं थे, वर्तमानकाल में भी नहीं हो और आगे भी नहीं रहोगे, इस प्रकार तीनोंकालों में निषिद्ध किये गये भी तुम इस समय जो अपनी स्थिति बनाये रक्खे हो, उसके लिए तुम्हें क्या लज्जा नहीं आती, आश्चर्य है तुम्हारी निर्लज्जता का ॥२५॥

यदि तुम को लज्जा है तो तुम मेरे घर से बाहर निकल जाओ, ऐसा कहते हैं।
हे चित्तरूपी वेताल, तृष्णारूपी पिशाचिनियों के तथाक्रोध आदि गुह्यकों के साथ तुम मेरे शरीररूपी घर से बाहर निकल जाओ॥२६॥
हे चित्त, भाग्यवश केवल आत्मा और अनात्मा के विवेकमात्र से तुम प्रमत्त चित्तरूपी वेताल मेरे देहरूपी मन्दिर से ऐसे निकल गये हो जैसे गुफा से दुष्ट क्रूर भेड़िया ॥२७॥

चित्त के द्वारा ठगे गये पुरुषों के विषय में शोक करते हैं।
बड़े आश्चर्य की बात है कि महान् जड़ एवं एकक्षणमात्र में विनष्ट हो जानेवाले शठ मन के द्वारा यह समस्त जनसमूह विवशता को प्राप्त हो गया है ॥२८॥
हे चित्त, मनुष्यों के बीच में मरनेवाले देह में आत्मबुद्धि रखनेवाले स्वतः मृत मनुष्य के प्रति यदि तुम गरजते हो तो तुम्हारा क्या पराक्रम है, क्या बल है और क्या समाश्रय है ? यदि एक अद्वितीय आत्मतत्त्वस्वरूप को समझनेवाले मेरे प्रति आकर तुम गरजो, तो मैं तुम्हारा पराक्रम, बल और समाश्रय समझूं॥२९॥
हे अज्ञानी गरीब चित्त, मैं आज तुमको मारता नहीं हूँ यानी तुम्हारा वध नहीं करता, क्योंकि तुम पहले से ही मर चुके हो, यह मैंने जान लिया है। यही तुम्हारा वध है ॥३०॥
हे चित्त, इतने काल तक तुम्हारा अस्तित्व (स्वरूपसत्ता) जीवित की

नाईंथा, यह जानकर चिरकाल तक संसार रात्रियों में तुम्हारे साथ तादात्म्यभाव को प्राप्त हुआथा ॥३१॥
चित्त निस्तत्त्व है, अतः उसका अस्तित्व हो ही नहीं सकता- यह मैंने आज जान लिया, इसलिए तुम्हारी आशा का परित्याग कर केवल अपने स्वरूपभूत आत्मा में स्थित रहता हूँ ॥३२॥
भाग्यवश चित्त निस्तत्त्व है, यह मैंने आज स्वयं जान लिया।
बोध के अनन्तर जीवन्मुक्तों को चित्तशून्य होकर ही अवशिष्ट आयु का क्षेपण करना उचित है, यह कहते हैं। ___ अतः शठ मन के साथ अपने समस्त जीवन का क्षेपण नहीं करना चाहिए॥३३॥
काम, क्रोध, लोभ आदि शठों के उत्सवभूत मन को देहरूपी घर से क्षणभर में निकालकर मैं वैताल से शून्य होकर भीतर से स्वस्थ होकर अवस्थित रहता हूँ ॥३४॥
चिरकाल तक चित्तरूपी वेताल के द्वारा ठगे गये उसके स्वरूपभूत मैंने अनेक तरह के विकारों को उत्पन्न किया; अब मैं स्वयं पदार्थभूत होकर उन विकारों का स्मरण कर हँसता हूँ॥३५॥
भाग्यवश बहुत काल के अनन्तर अब विचाररूपी तलवार से मर्दित चित्तरूपी वेताल को, जो तालवृक्ष के सदृश उत्तंग ऊँचाई से युक्त है, हृदय मन्दिर से हटा दिया॥३६॥
चित्तरूपी वेताल के शान्त हो जाने पर और काम आदि मलों का अभाव होने से पवित्र पदवी के यानी इन्द्रियों के द्वारभूत मार्ग को प्राप्त करने पर अब उत्तम भाग्य से शरीररूपी नगर में केवल मैं सुखपूर्वक अवस्थित हूँ॥३७॥
विचाररूपी मन्त्र से मन मर गया, चिन्ता मर गई और अहंकाररूपी राक्षस भी मर गया, अब समस्त विषमताओं से रहित तथा स्वस्थ होकर केवल मैं ही स्थित हूँ॥३८॥
कौन मेरा मन है ? कौन मेरी आशा है और कौन मेरा अहंकार है ? भाग्य से मेरा निरर्थक यह पोष्यवर्गशेषरूपसे विनष्ट हो गया ॥३९॥

अब अवशिष्ट निरतिशयआनन्दैकरसस्वरूप आत्मा को श्रद्धातिशय से नमस्कार करते हैं।
एक, कृतकृत्य, अविनाशी, विमलस्वरूप तथा निर्विकल्प चैतन्यनामधारी मद्रूप ही आत्मा को बार-बार नमस्कार हैं ॥४०॥
मुझे न तो शोक है और न मोह है न मैं अहम्अभिमान प्रधान जड़ अंशस्वरूप ही स्वयं हूँ। मैं अहंकार यानी प्रत्यक् चिदात्मस्वरूप नहीं हूँ, ऐसा नहीं है, किन्तु प्रत्यक् चैतन्यस्वरूप हूँ। मैं भेद का आश्रय नहीं हूँ यानी अद्वितीय हूँ। मद्रूप ही आत्मा को बार-बार नमस्कार करता हूँ॥४१॥
न मुझे इच्छा है, न मेरे कर्म हैं, न मेरा संसार है, न मुझमें कर्तृत्व हैं, न मुझमें भोक्तृत्व है और न मेरी देह है। मद्रूपही आत्मा को नमस्कार हैं॥४२॥
मैं आत्मा यानी आत्मशब्दजन्य प्रतीति का विषय नहीं हूँ, मैं अनात्मा भी नहीं हूँ, तत्त्वदृष्टि से अतिरिक्त ऐसे किस पदार्थ की संभावना की जा सकती है, जो मेरे स्वरूप हो सके, इसी प्रकार अहंशब्दजन्य प्रतीति का विषय और उससे भिन्न मैं नहीं हूँ, ऐसी स्थिति में मुझसे अन्य की अप्रसिद्धि होने से स्वयं ही मैं सर्वस्वरूप और सर्वात्मक ही हूँ, यह अर्थ है; ऐसे मद्रूप ही आत्मा को नमस्कार है ॥४३॥
मैं ही आदि यानी भुवनों का कारण हूँ, मैं ही धाता यानी धारणकरनेवाला हूँ, मैं चित्तस्वरूप हूँ, मैं भुवनस्वरूप हूँ, मेरा त्रिविधपरिच्छेद नहीं हो सकता, ऐसे मद्रूप आत्मा को ही बार-बार नमस्कार है ॥४४॥
विकारशून्य, नित्य, अंशशून्य, विशालतम, सर्वस्वरूप तथा सर्वकालात्मक यानी सनातन मद्रूप आत्मा को ही बार-बार नमस्कार है॥४५॥
रूपशून्य, नामशून्य, प्रकाशरूप, महदाकृति तथा स्वयं एक आत्ममात्र में स्थिति रखनेवाले मद्रूप आत्मा को ही बार-बार नमस्कार है॥४६॥
मैं सर्वत्र समरूप, सर्वत्र व्यापक, सूक्ष्म और जगत् को एकमात्र प्रकाशित

करनेवाली सत्ता को भीतर से प्राप्त हुआ हूँ, ऐसे मद्रूप प्रत्यगात्मा को ही नमस्कार है ॥४७॥
पर्वत, समुद्र, पृथ्वी, नदी इनसे युक्त प्रसिद्ध यह वर्तमान दृश्य श्री मद्रूप है ही नहीं, इसी प्रकार अतीत, अनागत पदार्थों से परिपूर्ण यह जगत् भी मद्रूप है ही नहीं । अथवा उक्त सभी मद्रूप ही है, ऐसे मद्रूप प्रत्यगात्मा को बार-बार नमस्कार है॥४८॥
चूँकि मन के समस्त विकल्प विनष्ट हो चुके हैं, इसलिए सम और अत्यन्त अभिराम, समस्त विश्व का आविर्भाव करनेवाले, स्वतः विश्ववर्जित अनन्त, स्वरूप, अजन्मा, जरारहित, समस्त गुणों से शून्य तथा अविनाशी ईश्वर के स्वरूप को मैं प्रणाम करता हूँ ॥४९॥

अस्सीवाँ सर्ग समाप्त
इक्यासीवाँसर्ग पूर्व में अनेक प्रयत्नों से देहरूपी घर से निर्वासित हुए ___ चित्तरूपी वेताल की असत्ता का अनुभव और युक्ति से उपपादन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे महाबाहो, पूर्वोक्त प्रकार से भली प्रकार विचार के द्वारा भीतर से तत्त्वज्ञान को प्राप्तकर आत्मा ही अवश्य ज्ञातव्य है' इसलिए विचार तत्त्व को जाननेवाले महात्मा लोग फिर चित्त के विषय में वक्ष्यमाणरीति से विचार करते हैं।१॥
जिस चित्त के द्वारा यह समस्त जगत् आत्मस्वरूप ही है' इस प्रकार के परोक्ष साक्षात्कार से जगत् परिमार्जित किया गया है, वह चित्त कहाँ से उत्पन्न हुआ ? यह अत्यन्त आश्चर्य है, क्योंकि जगत् के अवस्तुस्वरूप होने से उसके अन्तर्गत हुआ चित्त भी स्वयं अवस्तुस्वरूप ही है ॥२॥

204831
204832 चित्त अवस्तुरूप ही है, इसका साधन कहते हैं।
204833 जैसे आकाशवृक्ष भ्रमवश अन्यरूप से प्रतीत होता है, वास्तव में वह विशुद्ध आकाशस्वरूप ही है, उससे पृथक् आकाशवृक्ष नहीं है यानी असत् ही है, वैसे ही चित्त जड़, चित्त अन्तर से शून्य और माया का कार्य होने से निश्चयरूप से असत् ही है, वह केवल विशुद्ध आत्मस्वरूप ही है ॥३॥
204834 जैसे नौका में अवस्थित अज्ञानी बालक को तटवर्ती स्थाणु में प्रतीत होनेवाला गति आदि परिस्पन्द केवल भ्रान्ति से ही दिखाई पड़ता है, वैसे ही यद्यपि अज्ञानी को चित्त दीखाई पड़ता है तो भी आत्मज्ञानी तत्त्वज्ञ की दृष्टि में वह है ही नहीं, किन्तु असन्मय ही है|४॥
204835 मूर्खताप्रयुक्त मोहरूपी भ्रम के शान्त हो जाने पर हम लोगों को चित्त का वैसा अनुभव नहीं होता, जैसे तेल या गन्ने को पेरने के यन्त्र के ऊपर आरोहण करने से उत्पन्न परिभ्रमण के बाद आरोही को पर्वत में परिभ्रमण का अनुभव नहीं होता|५॥
204836 उक्त युक्तियों से चित्त का अस्तित्व है ही नहीं, चित्तात्मक केवल ब्रह्म का ही अस्तित्व है, चूँकि बाह्य और आभ्यन्तर पदार्थों की भावनाएँ असदात्मक चित्त से ही विस्तार को प्राप्त होती है, इसलिए असत्स्वरूप उनका मैंने परित्याग कर दिया ॥६॥
204837 मेरे समस्त सन्देह शान्त हो चुके हैं, समस्त चिन्ता ज्वरों से वर्जित होकर मैं अवस्थित हूँ, जिस पारमार्थिक स्वभाव से मैं अवस्थित रहता हूँ, उसी पारमार्थिक स्वभाव से इस समय स्वानुभव से भी इच्छाओं से निर्मुक्त होकर स्थित हूँ॥७॥
204838 जैसे प्रकाश का उपराम हो जाने पर विभिन्न विभिन्नरूपों का प्रकाशन करनेवाली चक्षुआदि से जनित संवित्तियाँ विनष्ट हो जाती हैं, वैसे ही चित्त का उपराम हो जाने पर चंचल तृष्णा आदि दुर्गुण विनष्ट हो गये|८॥
204839 चित्त मर गया, तृष्णाएँ चली गयीं,
204840
204841 मोहरूप पंजर भली प्रकार क्षीण हो गया, अहंभावना विशीर्ण हो गयी और इस अहंरूप आत्मा के अज्ञानरूपी निद्रा से वर्जित होने पर मैंने अपने स्वाभाविक स्वरूप को जान लिया ॥९॥
204842 जगत् शान्त होकर अद्वितीय परब्रह्मस्वरूप ही हो गया और भेदवस्तु सत् है ही नहीं, इसलिए मैं दूसरे किस विषय का विचार करूँ ? इस असत् अर्थों की कथा से मेरा कुछ भी प्रयोजन नहीं है|१०॥
204843 चिदाभासस्वरूप, जीवस्वरूप से वर्जित, आदि और अन्त से शून्य, परमपावन पद को मैं प्राप्त हुआ हूँ। मैं सौम्य, सर्वत्र व्यापक, अतिसूक्ष्म, सनातन आत्मस्वरूप से स्थित हूँ ॥११॥
204844 इस लोक में व्यवहार दृष्टि से और श्रुतिदृष्टि से क्रमशः चित्त आदि एवं आत्मा आदि जो अस्तित्वरूप से प्रसिद्ध वस्तुरूप पदार्थ हैं तथा रज्जु-सर्प आदि एवं वन्ध्या पुत्र आदि जो नास्तित्वरूप से प्रसिद्ध अवस्तुरूप पदार्थ हैं, वह सब आकाश से भी अत्यन्त निर्मल, स्वप्रकाश, शान्त, असीम, व्यापकस्वरूप ब्रह्मात्मक ही है, क्योंकि उसी में सत् असत्प विकल्पों का आरोप होता है|१२॥
204845 चित्त रहे या न रहे, वह भीतर से मर जाय या जिन्दा रहे, उसके विषय में विचार करने से मेरा कौन-सा प्रयोजन है ? क्योंकि मैं तो चिरकाल से समरूप से उदित आत्मस्वरूप हूँ॥१३॥
204846 मैं तो इतने समय तक मूर्खतावश नित्यअनित्य वस्तु के विषय में किसी प्रकार का विचार न कर रहा केवल परिच्छिन्न देहादि के स्वभाव से युक्त होकर वर्तमान था। सम्प्रति विचार से परिच्छिन्न आत्मस्वभाव होकर विचार करनेवाला मैं कहाँ चला गया, इसका निरूपण करने में असमर्थ हूँ॥१४॥
204847 मन के मर जाने पर विचार करनेवाला है या नहीं' इस प्रकार की निरर्थक विकल्प श्री भी मनरूपी वेताल के पुनर्जीवन के लिए क्यों उत्पन्न होती है, इसलिए उस विकल्प श्री का मैं परित्याग करता हूँ॥१५॥
204848 तथोक्त इस भीतरी संकल्प-कलना का परित्याग करता हूँ, इस प्रकार का निश्चयकर ॐकार के लक्ष्यभूत तुरीय आत्मा में मौन की नाईं शान्तात्मा होकर स्थिर रहता हूँ|१६॥
204849
204850 किये गये विचार का उपसंहार कर रहे महाराज वसिष्ठजी उस की निरन्तर कर्तव्यता को कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, खाते, जाते, सोते और स्थित रहते सदा सर्वदा सर्वत्र उस प्रकार की प्रज्ञा से युक्त चित्त से तत्त्वज्ञानी पुरुष प्रतिदिन भली प्रकार विचार करे ॥१७॥
204851 आत्मस्वरूप में अवस्थित, स्वस्थ अपने चित्त से भली प्रकार विचार करके सत्पुरुष अपने-अपने वर्ण और आश्रमों के अनुसार प्राप्त हुए कर्मों में किसी प्रकार का उद्वेग किये बिना स्थित रहते हैं।।१८जिनका मान और मद गलित हो चुका है,जिनका अन्तःकरण प्रमुदित है, जिनकी शरद् ऋतु से समन्वित चन्द्रमा की नाईं प्रसन्न मुख कान्ति है और जो प्राप्त हुए शास्त्रानुमोदित व्यवहारों में विहार करनेवाले हैं,ऐसे असीम बुद्धिवाले महापुरुष इस संसार में सुखपूर्वक विचरण करते हैं ।।१९॥
204852
204853 इक्यासीवाँ सर्ग समाप्त
204854 बयासीवाँसर्ग आत्मा की एकाग्रता की सिद्धि के लिए निरर्थक चेष्टादि हेतुओं से
204855 देह, इन्द्रिय और मन को वीतहव्य के द्वारा बोधन। पूर्व में किया गया विचार साम्प्रदायिक है, इसे बतलाते हैं। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, पहले आपके सामने मैंने जिस विचार का दिग्दर्शन किया११६२
204856
204857 है उस विचार को पहले विद्वान् संवर्त ने (बृहस्पति के छोटे भाई ने कियाथा। विन्ध्याचल पर्वत के ऊपर उसी आत्मतत्त्वज्ञ संवर्त ने उक्त विचार को मुझसे कहा था|१॥
204858 हे श्रीरामचन्द्रजी, विचारप्रचुर बुद्धि से इसी दृष्टि का अवलम्बन कर आप इस संसारसागर के उत्तरोत्तर चित्त की विश्रान्ति के प्रकर्ष-परिपाक से जनित भूमिका आरोहण क्रम से पार हो जाइये ॥२॥
204859 हे श्रीरामजी, अब आप इस दूसरी इन्द्रिय और मन की बोधरूपिणी दृष्टि का श्रवण कीजिए, जो परमपद को प्रदान करनेवाली है, इसी से महामुनि वीतहव्य ने निःशंक परमपद को प्राप्त किया था ॥३|पहले महान् तेजस्वी वीतहव्य मुनि अरण्य में समाधि के लिए अनुकूल विन्ध्य पर्वत की विस्तृत गुफा को खोजते हुए उस प्रकार परिभ्रमण कर रहे थे, जिस प्रकार सहस्रांशु (सूर्य) मेरु पर्वत की गुफाओं को खोजते हुऐ परिभ्रमण कर रहे हो ॥४॥
204860
204861 वीतहव्य को समाधि की इच्छा कैसे हुई इसे कहते हैं।
204862 किसी समय की बात है कि संसाररूपी भ्रम को देनेवाले तथा घोर आधि और व्याधिमय आकारवाले इस सांसारिक क्रियाकलापों से महामुनि वीतहव्य उद्विग्न हो उठे ॥५॥
204863 केवल निर्विकल्प समाधि से प्राप्त होनेवाले उदार परब्रह्म को जानने की इच्छा से ही उक्त महामुनि ने जगत्-रूपी जीर्ण-शीर्ण अपने व्यापारों की परम्परा का उपसंहार कर लिया यानी उन्होंने संन्यास ग्रहण कर लिया ॥६॥
204864 उसके बाद जैसे भ्रमर नीलकमल में प्रवेश करता है, वैसे ही महामुनि वीतहव्य ने कदली-पत्रों से विनिर्मित अपनी पर्णकुटी में प्रवेश किया, जिसमें कदली द्वारा श्वेत कपूर की रचना की गयी थी अतएव जो सुगन्ध से पूर्ण थी|७॥
204865 महामुनि वीतहव्य ने उस पर्णकुटी में अपने द्वारा बिछाये गये सम और शुद्ध मृगचर्म के आसन के ऊपर उस प्रकार विश्रान्ति ली, जिस प्रकार बरस चुका मेघ तापशून्यपर्वत के ऊपर विश्रान्ति लेता है ।।८॥
204866 पद्मासन बाँधकर, पैर के तलवों के मूल के ऊपरी भाग पर हाथ की अंगुलियों को रखकर तथा अपनी ग्रीवा को ऊँची तान कर उस प्रकार निश्चल होकर बैठे, जिस प्रकार निश्चल श्रृंग (शिखर) ॥९॥
204867 जैसे सायंकाल के समय मेरुपर्वत की कन्दरा में प्रवेश कर रहा भानु अपनी दीप्तिकिरणों का अपने में उपसंहार कर लेता है, वैसे ही महामुनि वीतहव्य ने इन्द्रियालोकरूपी कारण से दिशाओं में बिखरे हुए मन का उसके निग्रह के उपायों से धीरे-धीरे यानी आगे कहे जानेवाले प्रबोधन से अपने हृदय में उपसंहार कर लिया ॥१०॥
204868 तदनन्तर बाह्य और आभ्यन्तर स्पर्शों का यानी बाह्य इन्द्रियों के तथा भीतरी मन के विषयरूपी स्पर्शों का परित्याग कर रहे उस महामुनि ने पापशून्य मन से क्रमशः यह (आगे कहा जानेवाला) विचार किया।।११॥
204869 अत्यन्त आश्चर्य की बात है कि यह मन इतना चंचल है। क्षणमात्र के लिए किसी एक निश्चित विषय में लगाया हुआ भी उस प्रकार स्थिरता को प्राप्त नहीं होता, जिस प्रकार तरंगो के द्वारा बहाया गया पत्ता स्थिरता को प्राप्त नहीं होता|१२॥
204870 निरंकुश चक्षुआदि इन्द्रियों से सम्बद्ध संभ्रमरूप अनेकविध विषयस्वरूपों को लेकर मन निरन्तर उस प्रकार नृत्य करता है, जिस प्रकार करतल से विताड़ित गेंद नृत्य करता है ॥१३॥
204871
204872 । इन्द्रियों के द्वारा वर्धित मन पूर्व-पूर्व वृत्तियों का त्याग करते ही उत्तरोत्तर तदनुसारिणी इन वृत्तियों को ग्रहण कर लेता है और जिस विषय से उसको हटाया जाता है, उसी विषय में अत्यन्त उन्मत्त की नाईं दौड़ता है॥१४॥
204873 मन घट से पट के ऊपर और पट से उत्कट शकट के ऊपर कूद जाता है यों यह चित्त अर्थों के ऊपर उस प्रकार दौड़ता है, जिस प्रकार वृक्षों के ऊपर बन्दर दौड़ता है|१५॥
204874
204875
204876 यों चित्त के दोषों की समालोचना करके मुनि वीतहव्य ने उसके निर्गमन के द्वारों की समालोचना की, यह कहते हैं। ___ अतिनिन्दित इन्द्रिय नामवाले ये चक्षु आदि मन के पांच द्वार है अब मैं उनके विषय में भली भाँति विचार करता हूँ॥१६॥

अब इन्द्रियों को ही भर्त्सनापूर्वक बोधन करते हैं।
सागर के तरंगों की नाईं अतिचंचल हे हतभाग्य इन्द्रियगण, इस जन्म में समाधि के द्वारा आत्मदर्शन के लिए अभी तक तुम्हें अवसर प्राप्त नहीं हुआ क्या ? ॥१७॥
हे चंचल स्वभाववाले इन्द्रियगण, अब तुम लोग अनर्थ के लिए चंचलता मत करो, अपने दुःखदायक भूतकालीन कर्मों का तुम बार-बार खूब स्मरण कर लो ॥१८॥

हे इन्द्रियगण, तुम लोग मन ही के अलग-अलग द्वार के रूपों में कल्पित हो, अतएव निश्चित अधम और जड़ ही हो, हम जानते हैं कि जड़ में प्रवृत्ति और जल में तरंगरूपी प्रवृत्ति का आश्रयत्व मृगतृष्णा की नाईं मिथ्या है ॥१९॥

अनृत (असत्य) स्वरूपवाले आप लोगों की दुर्विनय से आत्मज्ञानशून्य कुमार्ग में जो प्रवृत्ति है, वह अन्धों की ही उपमा के लिए हो सकती है यानी अमार्ग में दौड़ रहे अन्धों के कूप-पतन की उपमा हो सकती है, यह भाव है ॥२०॥

यदि हम लोग जड़ हैं, तो कौन दर्शन आदि से सब व्यवहारो को करता है ? इस पर कहते हैं।
चिदात्मा भगवान्-स्वरूप मैं साक्षीरूप सब कुछ करता हूँ। हे जघन्य इन्द्रियवृन्द, तुम क्यों निरर्थक व्याकुल हो रहे हो॥२१॥
हे चक्षुआदि इन्द्रियगण, सत्य स्वरूप से विरहित तुम लोग मेरे प्रति मिथ्या ही गरज रहे हो, तुम लोग अलातचक्र के सदृश और रज्जु में सर्प-भ्रम के सदृश मिथ्यारूप ही हो ॥२२॥
जिस सर्वावभासक साक्षीस्वरूप प्रत्यगात्मा ने चक्षु आदि इन्द्रियों के स्वरूप का भली प्रकार परिज्ञान कर लिया है, उस प्रत्यगात्मा के साथ उनका तनिक भी वैसे समबन्ध नहीं है, जैसे स्वर्ग और पाताल तल में विद्यमान पर्वतों का परस्पर सम्बन्ध नहीं है अथवा पाताल के पर्वतों के साथ स्वर्ग का सम्बन्ध नहीं है॥२३॥
जैसे सर्पो से डरा हुआ पथिक उनसे दूर रहता है चाण्डालों से डरा हुआ ब्राह्मण चाण्डालों से दूर रहता है, वैसे ही चिदेकरसस्वरूप दोषशून्य प्रत्यगात्मा इन्द्रियों से दूर रहता है ॥२४॥

तब क्यों इन्द्रियों के व्यापारों में आत्मा की कारणता प्रसिद्ध है, इस पर कहते हैं।
हे इन्द्रियगण, केवल चैतन्यसत्ता की सन्निधि से ही तुम लोगों की परस्पर चेष्टा उस प्रकार पूर्णरूप से रहती है, जिस प्रकार आदित्य के रहने पर श्राद्ध और कृषि आदि कर्म करनेवाले पुरुषों के उनके इच्छानुसार तत्-तत् कर्म रहते हैं ॥२५॥

अब ललकार कर चित्त को प्रबुद्ध करते हैं।
हे चित्तरूपी चारण (इन्द्रियों की बहिर्मुखता के प्रचार में हेतुभूतः), हे चार्वाक (देह में आत्माभिमान करनेवाले), हे चारों दिशाओं में उदर भरण के लिए भिक्षा माँगनेवाले, तुम इस जगत् में कुत्ते की नाईं निरर्थक अनर्थ के लिए इस प्रकार विचरण मत करो ॥२६॥
हे शठ, 'मैं चेतनधर्मा हूँ' इस प्रकार की तुम्हारी वासनारूपी भ्रान्ति मिथ्या और निरर्थक है, क्योंकि परस्पर एक दूसरे से अत्यन्त भिन्न धर्मवाले

चित् और मन की एकता नहीं हो सकती ॥२७॥
हे चित्त, 'मैं ही जीता हूँ' इस प्रकार की यह तुम्हारी अहंकाररूपी दुर्बुद्धि दुःख के लिए मिथ्या ही उत्पन्न हुई है। वह सत्य नहीं है, क्योंकि वह परमात्मस्वरूप से वर्जित है। निष्कर्ष यह है कि अहंकार के अधीन जीवन सत्यभूत नहीं हो सकता, क्योंकि उसके (अहंकार के) न रहते हुए भी सुषुप्ति में जीवन देखने में आता है। अहंबुद्धि मिथ्यास्वरूप ही है, क्योंकि सत्यभूत परमात्मा का तनिक भी उसमें सम्बन्ध नहीं है। इस विषय में श्रुति भी है : न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥
(मरणधर्मान प्राणों से और न अपान से जीता है, प्रत्युत दूसरी वस्तु से ब्रह्म से ही जीता है, जिसमें ये प्राण और अपान समाश्रित हैं)॥२८॥

हे चित्त, अहंकार का यानी अभिमानरूप तुम्हारे परिणाम का जब आविर्भाव होता है, तब 'कार्य कारण संघातरूप मैं ही हूँ' इस प्रकार का जो तुम अभिमान करते हो, उसे छोड़ दो। हे मूर्ख, तुम कुछ भी नहीं हो, इसलिए क्यों व्यर्थ चंचल हो उठते हो ॥२९॥

जब तुम्हारा स्वरूप ही दुर्लभ है, तब तुम्हारा अभिमान के द्वारा दूसरों की रक्षा करना तो दूरतः ही निरस्त है, इस आशय से कहते हैं।
संविद्रूपी चैतन्य अनादि और अनन्त है, संविद् से दूसरा कुछ भी नहीं है, इसलिए हे महामूर्ख, इस शरीर में चित्त नामवाले तुम कौन हो? ॥३०॥
हे चित्त, दुःख का विषय है कि भोग के उत्तरक्षण में विषय में पर्यवसित होनेवाली और भोगकाल में अमृत के समान उत्थित यह तुम्हारी कर्तृत्व, भोक्तृत्व की आशंका (अभिमानिता) व्यर्थ ही है।३१॥
हे मूर्ख चित्त, चक्षु आदि इन्द्रिय-गणों का आश्रय लेकर तुम उपहास के पात्र मत होओ। तुम न तो कर्ता हो और न भोक्ता हो, किन्तु जड़ हो। तुम दूसरे साक्षी के द्वारा बोधित होते हो ॥३२॥
__भोगानुभव की सामर्थ्य से वर्जित, जड़ एवं मिथ्याभूत तुम्हारी भोगाभिलाषा निरर्थक ही है, ऐसा
कहते हैं। _ हे चित्त, तुम भोगों के कौन होते हो अथवा भोग तुम्हारे कौन होते हैं ? जड़स्वरूप तुम्हारा जब स्वरूप (अस्तित्व) ही नहीं है, तब बन्धु, मित्र आदि तुम्हारे कैसे हो सकते हैं॥३३॥
जो जड़स्वरूप है, उसका अस्तित्व है ही नहीं। जैसे जपा कुसुम की लालिमा से स्फटिक में लालिमा दिखाई पड़ती है, वैसे ही परमात्मा के अस्तित्व से जड़ में अस्तित्व दिखाई पड़ता है। स्वयं तो असत्ता से समन्वित है, ज्ञातापन, कर्तापन,भोक्तापन और पूर्वापर अनुसन्धान का कर्तापन ये सब चैतन्य के बिना नहीं हो सकते॥३४॥

जब ऐसी स्थिति है, तब मैं (चित्त) प्रत्यक-चेतनस्वरूप ही क्यों न कहा जाऊँ ? ऐसी आशंका होने पर तब तो तुम्हारी निर्विकल्प ही स्थिति युक्तियुक्त है, दुःखप्रद कर्तृत्व-भोक्तृत्व भावअभावरूपा विकल्पमयी स्थिति युक्त नहीं है, ऐसा कहते हैं।
हे चित्त, 'प्रत्यक्चेतनस्वरूप ही मैं हूँ' इस प्रकार तुम अपने को प्रत्यक् चेतनरूप मानते हो, तो तुम्हारा स्वरूप आत्मा ही हुआ, ऐसी स्थिति में दुःखप्रद भावअभावमयी तुम्हारी सत्ता कैसी? ॥३५॥

निखिल विकल्पों का त्याग हो जाने पर तुम्हारी चित्तस्वरूपता हो नहीं सकती, यह भाव है। यदि तुम अपने को अचेतनरूप मानोगे, तो अनायास ही कर्तृत्व आदि का परिमार्जन कर सकते हो, यह कहते हैं।

हे चित्त, तुमने जिस रीति से जिन मिथ्या कर्तापन और भोक्तापन दोनों को जान लिया है, उनका मैं युक्ति से किस प्रकार परिमार्जन कर देता हूँ, उसे धीरे से सुनो॥३६॥
हे चित्त, यह तुम अपने आप ही जड़भूत हो, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है । भला बतलाओ तो सही, जड़ में कैसे कर्तापन रह सकता है ? क्या यहाँ पत्थर की मूर्तियाँ भी किसी प्रकार नाच सकती है ? ॥३७॥
हे चित्त, यदि तुम यह कहो कि पत्थर की प्रतिमा किसी अन्य चेतन के व्यापार से नाच करती हुई देखी जाती है, तो इस पर मैं तुम्हें यह सदुपदेश देता हूँ कि तुम भी उस ईश्वर के चिदाभासरूपी अंश से दीर्घकाल तक अपना जीवन-निर्वाह करो, स्वतः तुम अपना जीवन निभा नहीं सकते। ऐसी स्थिति में प्रतिमा के नर्तनरूपी फल का उपभोक्ता जैसे चेतन ही है, प्रतिमा नहीं है, वैसे ही तुम्हारे द्वारा किये गये जीवन आदि फलों का उपभोक्ता चिदात्मा ही है अतः तुम जीवन, अभिलाषा, हनन, गमन और गर्जन के लिए वृथा ही दौड़-धूप करते हो ॥३८॥
जिसकी शक्ति से जो किया जाता है, वह उसी के द्वारा किया हुआ होगा। पुरुष की शक्ति से हँसुआ काटता है, पर काटनेवाला पुरुष कहलाता है ॥३९॥
जिसकी शक्ति से जिसका हनन किया जाता है, वह उसी के द्वारा हत कहा जायेगा, पुरुष की शक्ति से तलवार हनन करती है, हनन करनेवाला पुरुष ही कहा जाता है।॥४०॥

204924 जिसकी शक्ति से जो पिया जाता है, वह उसी के द्वारा पिया गया कहा जायेगा, पात्र के द्वारा जल आदि पिये जाते हैं, पर जो मनुष्य है, वही पीनेवाला कहा जाता है, पात्र नहीं॥४१॥
204925 हे मेरे प्यारे चित्त, तुम स्वभाव से ही जड़ हो, पर उसी सर्वज्ञ साक्षी के द्वारा बोधित होते हो, क्योंकि आत्मा ही अपना अपने से भोक्ता, भोग्य, कारण, उपकारण आदि जगत् के रूप से स्वप्न की नाईं सर्जन करता है ॥४२॥
204926 हे चित्त, आत्मारूपी परमात्मा ही निरन्तर तुम्हें चिदाभास-व्याप्ति से बोध प्रदान करते हैं, क्योंकि सैकड़ों बार आवृत्ति करके भी पण्डित लोगों को मूल् को बोध देना ही चाहिए ॥४३॥
204927
204928 इसलिए बोधसत्ता के अधीन ही तुम्हारा नाम और रूप से स्वरूप-लाभ है, ऐसा कहते हैं।
204929 हे चित्त, चूँकि इस ब्रह्माण्ड में केवल बोधमात्रस्वरूप आत्मसत्ता ही स्फुरित होती है, इसलिए उसी आत्मसत्ता से तुमने नाम और अर्थ को प्राप्त कर अपना अस्तित्व बना रक्खा है॥४४॥
204930
204931 इस स्थिति में हे चित्त, आत्मा ही अपने ज्ञान से तुम्हारे जैसा हुआ है और अपने ज्ञान से तुम्हारे भाव से मुक्त हो जाता है, ऐसा कहते हैं।
204932 हे चित्त, इस प्रकार तुम अज्ञानरूपी आत्मशक्ति से ही प्राप्त हुए हो। ज्ञान होने पर तुम ऐसे गलित हो जाते हो, जैसे तीव्र धूप में हिम ॥४५॥
204933 इससे तुम तत्त्व रहित हो, तुम मूढ़ हो और परमार्थ दशा में तुम्हारा अस्तित्व ही नहीं है। इसलिए तुम्हे 'मैं तत्स्वरूप ही हूँ' ऐसा निरर्थक तादात्म्य अध्यास, जन्म आदि दुःख के लिए, मत होवे ॥४६॥
204934 ऐन्द्रजालिक लता की नाईं चित्त की कल्पना मिथ्या है । इस ब्रह्माण्ड में विज्ञान मात्रस्वभाव ब्रह्म का ही स्वरूप सर्वोपरि विराजित है॥४७॥
204935 ब्राह्मीशक्ति से यानी चितिशक्ति से युक्त माया ही मनुष्य, देवता और समस्त जगत्पों से आविर्भूत है। और तत्-तत् रूपों से वह ऐसी गरजती है, जैसे समुद्र के तरंगों के कलोलों से संवलित तट गरजता हो ॥४८॥
204936 ___ हे मूढ़ यदि तुम आत्मतत्त्व के परिज्ञान से चिन्मय हो जाओगे, तो चिढ़ेद सम्पादक कारण के न रहने से तुम उस परम पद से निरन्तर अव्यतिरिक्त स्वरूपवाले ही हो जाओगे, फिर किस विषय में तुम
204937
204938
204939 शोक करते हो॥४९॥
204940
204941 उस समय अप्राप्त विषयों का अभाव होने के कारण विषयशून्य शोक की संभावना ही नहीं है, इस आशय से कहते हैं। __ हे अज्ञानी चित्त, वह परम पद सर्वत्र जानेवाला, अतीत एवं अनागत सब पदार्थों में स्थिति रखनेवाला यानी काल कृत परिच्छेद से शून्य और सबका स्वरूपभूत है, उसकी प्राप्ति हो जाने पर सर्वदा सभी कुछ प्राप्त हो जाता है।५०॥
204942 हे चित्त, इस समय ब्रह्म से न तो तुम पृथक् हो और न देह ही पृथक है, किन्तु व्यापक एवं प्रकाश स्वभाव ब्रह्म रूप ही सब हैं | चूँकि यहाँ 'अहम्', 'त्वम्' इस प्रकार का व्यवहार क्रियारहित ब्रह्म में स्फुरित होता है, इसलिए किसको क्या दुःख होगा ॥५१॥
204943
204944 कहे गये दोनों कल्पों को फिर स्पष्ट कहते हैं।
204945 हे चित्त, तुम यदि आत्मस्वरूप हो जाओगे, तो तत्स्वरूप ही रहोगे, क्योंकि इस संसार में सर्वत्र व्यापक केवल आत्मा का ही अस्तित्व है, उससे भिन्न दूसरे किसी का अस्तित्व नहीं है। यदि कहो कि
204946 जड़ का अस्तित्व है, तो वह पृथक् तत्त्व ही नहीं है,परन्तुब्रह्मरूपही है। समस्त तीनों जगत् आत्मस्वरूप ही हैं, आत्मा से भिन्न दूसरा कुछ भी नहीं है। इसलिए यदि तुम आत्मा से पृथक् किसी वस्तु के रूप में अपने को मानोगे, तो तुम कुछ भी नहीं हो यानी तुम परमार्थ रूप हो ही नहीं ॥५२,५३॥
204947 हे चित्त, मैं बाल शरीर हूँ, मैं वृद्ध शरीर हूँ, बाल शरीर के सम्बन्धी क्रीड़ा के उपकरण आदि और वृद्ध शरीर के सम्बन्धी पुत्र, पौत्र आदि मेरे हैं इस प्रकार निरर्थक इच्छा क्यों करते हो, क्योंकि आत्मस्वरूप हो जानेवाले की दृष्टि में देह पारमार्थिक नहीं रहती, क्या असत्-शरीर यानी असत् स्वरूपवाला कहीं प्रस्फुरित होता है ? यदि कहो कि हाँ, तो बतलाओ कि कौन खरगोश के सींग के द्वारा मारा गया ॥५४॥
204948
204949 तब चित् और अचित् से पृथक् तृतीय स्वरूपवाला ही मैं क्यों न होऊँ, तो इस पर कहते हैं।
204950 हे शठ, जैसे इस जगत् में छाया और धूप इन दो के बीच में से किसी एक का ही अनुरंजन (सम्बन्ध) सब पदार्थों में रहता है, तीसरे किसी का अनुरंजन नहीं रहता है, वैसे ही चित् और जड़ इन दो अंश कलनाओं को छोड़कर भिन्न तीसरी कोई कलना ही नहीं रहती॥५५॥
204951
204952 तब मेरा तात्त्विक स्वरूप क्या है? ऐसी चित्त की आशंका होने पर अन्तिम आत्मसाक्षात्कारात्मक वृत्ति से अविद्या के साथ तुम्हारी जड़ता और तुम्हारे अन्दर रहनेवाले चिदाभासका क्षय हो जाने पर चरम साक्षात्कार से आविर्भूत जो स्वप्रकाश पूर्णात्मा का स्वरूप है, वही तुम्हारा तात्त्विक स्वरूप है, वही तुम हो, ऐसा कहते हैं।
204953 त्रिकाल में बाधित न होनेवाले आत्मा के साक्षात्कार से चित्त और उसकी जड़ता का क्षय हो जाने पर उससे (चरम यथार्थ साक्षात्कार से) आविर्भूत स्वसंवेदनमात्र स्वरूप है, वही चित्त का तात्त्विक स्वरूप है ॥५६॥
204954 हे मूढ़, इस कारण तुम्हारे में न तो कर्तृत्व है और न भोक्तृत्व ही है । तुम उक्त परब्रह्मस्वरूप ही हो, इससे मूर्खता का परित्याग करो और आत्मवान् हो जाओ॥५७॥
204955
204956 यदि मैं आत्मस्वरूप ही हूँ, तो 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' (मन से ही आत्मा का साक्षात्कार करना चाहिए), 'मनसैवेदमाप्तव्यम्' (मन से ही इसको प्राप्त करना चाहिए) इत्यादि श्रुतियों में मुझको आत्म प्राप्त का उपकरण क्यों बतलाया गया है ? तो इस पर कहते हैं।
204957
204958 __ अज्ञान दशा में ही आत्मशास्त्र और आचार्य के द्वारा किये गये उपदेशों के प्रयोजन की सिद्धि के लिए कारणरूप से कल्पित तुम्हारे द्वारा आत्मा शुद्धस्वरूप अपने तत्त्व को अन्तिम साक्षात्कार का विषय करता है, यह उक्त श्रुति द्वारा कहा जाता है। जैसे अपने मुख के स्वरूप को देखने की इच्छा करनेवाला पुरुष दर्पणरूप उपाधि के ऊपर अधिरूढ़ अपने मुखरूप ही करण से मुख को देखता है, वैसे ही प्रकृत में समझना चाहिए॥५८॥
204959 ___ यदि तुम करणों का स्वभाव ही अपना स्वभाव मानते हो, तो चलने में भी तुम्हारी स्वतः सामर्थ्य नहीं है, इसलिए तुम्हारा कर्तृत्व-अभिमान व्यर्थ ही है ऐसा उपपादन करते हैं।
204960 स्वतःस्पन्दन-शक्ति से रहित, असत्-स्वरूपवाला तथा अवलम्बन वर्जित जड़पकरण चैतन्य के द्वारा सम्पादित कर्तव्यार्थ-प्रकाश के बिना स्पन्दन नहीं कर सकता॥५९॥
204961 कर्ता के द्वारा अधिष्ठित न हुए इस करण में किसी प्रकार की शक्ति नहीं रह सकती, काटनेवाला यदि न हो तो क्या हँसुए में कुछ करने की शक्ति रह सकती है॥६०॥
204962 हे चित्त, खड्ग प्रहार और तदुत्तरभावी छेदन क्रिया के लिए पुरुष में ही शक्ति है । अत्यन्त जड़ तलवार में मूल से लेकर समस्त अवयवरूप उपकरणों के होते हुए भी उक्त शक्ति नहीं रह सकती ॥६१॥
204963 हे मित्र, तुम कर्ता नहीं हो, इसलिए निरर्थक दुःखभागी मत होओ। हे मूर्ख, पामर के सदृश प्रकृति के कार्यों में दूसरे के लिए क्लेश सहन शोभा नहीं देता ॥६२॥
204964 ___ यदि शंका हो कि मोह से जीवरूपता को प्राप्त हुए अशनाया आदि से पीड्यमान ईश्वर की मैं उपेक्षा कैसे कर सकता हूँ अतः उसके लिए अनेक प्रयत्नों से संघटित हो रहा मैं ईश्वर के विषय में शोक करता हूँ, तो इस पर कहते हैं।
204965 जो तुम्हारे सदृश होगा, उसी के लिए तुम्हें शोक करना चाहिए, ईश्वर तो तुम्हारे सदृश है नहीं, अतः उसका क्या शोक करोगे। क्योंकि न तो उसका कोई कृत कर्म से ही यहाँ प्रयोजन है और न कोई अकृत अकर्म से ही प्रयोजन है ॥६३॥
204966 हे चित्त, कार्यकारणसंघात केअभिमान से 'इस आत्मा का मैं उपकार करता हूँ' इस भ्रम से तुम परिच्छिन्न बुद्धि को पीड़ित करते हो संघात में रहनेवाले पाँच प्राण, मन, बुद्धि और दस इन्द्रिय सभी अचेतन होने के कारण उनका भोगों से कुछ प्रयोजन नहीं है, इसलिए किसी का किसी के लिए कुछ भी उपयोग नहीं होता, यह भाव है ॥६४॥
204967
204968 अतः परिशेष से ईश्वर के लिए ही तुम्हें प्रवृत्ति कहनी चाहिए, पर उसका तो उत्तर कहा ही गया है, ऐसा कहते हैं।

204969 हे चित्त, यदि तुम्हारा यह अभिप्राय है कि भोग के स्वामी कर्ता परमात्मा के लिए मेरी तथोक्त प्रकार की अर्थों में प्रवृत्ति है, तो यह भी ठीक नहीं है, क्योंकि भोग के स्वामी परमात्मा की कुछ भी इच्छा नहीं है, कारण कि वह सदा ही तृप्त है॥६५॥
204970
204971 परमात्मा परिपूर्ण और अद्वितीय है, अतः उसको इच्छा नहीं हो सकती, ऐसा कहते हैं।
204972 स्वभावतः प्रकाशस्वभाव, सर्वत्र व्यापक, अद्वितीय चैतन्यात्मा ने ही इस समस्त ब्रह्माण्ड को व्याप्त कर रक्खा है, इसलिए दूसरी कोई कल्पना ही नहीं है॥६६॥
204973
204974 समस्त जगत् की परमात्मा ने ही अपने स्वरूप में कल्पना की है, अतः कोई वस्तु अलभ्य न होने से परमात्मा को जगत् में किसी प्रकार की इच्छा नहीं है, ऐसा कहते हैं।
204975
204976
204977 अविद्याप्रयुक्त एक और अनेक के प्रकाशक समस्तस्वरूप आत्मा ने अपनी ही आत्मा के अन्दर जगत् का निर्माण किया है, ऐसी स्थिति में सब कुछ प्राप्त होने से अन्तरात्मा किसकी इच्छा करेगा ॥६७॥
204978
204979 यदि सभी कुछ ईश्वर का ही है, तो उसमें मेरी इच्छा कैसे हुई ? इस पर कहते हैं।
204980 हे चित्त, तुम्हारे जैसे मूरों की दृष्टि से ही इस जगत् में व्यर्थ क्षोभ उस प्रकार उत्पन्न होता है, जिस प्रकार राजा की स्त्री को देखकर मूर्ख युवा को मदमयी अवस्था उत्पन्न होती है॥६८॥
204981
204982 तब उस परमात्मा के ही साथ सम्बन्ध स्थापन कर मैं उसके अनुग्रह से भोगों को प्राप्त करूँगा। इस पर कहते हैं।
204983 (आत्मा के साथ सम्बन्ध बाँधने की इच्छा के कारण) हे सुन्दर चित्त, तुम आत्मा के साथ अपना सम्बन्ध करने की इच्छा रखते हो, परन्तु तुम उसके सम्बन्धी यानी सम्बन्ध के योग्य उसी प्रकार नहीं हो सकते, जिस प्रकार कुसुम के सम्बन्ध के योग्य फल नहीं हो सकता । तात्पर्य यह है कि कुसुम से उत्पन्न हुआ भी फल कुसुम से बहिर्मुख होने के कारण कुसुम में रहनेवाले सुगन्धि आदि के उपभोग हेतु सम्बन्ध के योग्य नहीं होता, क्योंकि फल की अभिवृद्धि होने पर कुसुम का तिरोभाव हो जाता है, इसी प्रकार यहाँ भी समझ लेना चाहिए ॥६९॥
204984
204985 सम्बन्ध की अयोग्यता का उपपादन करने के लिए मुख्य सम्बन्ध का लक्षण कहते हैं।
204986 हे चित्त, एक पदार्थ की क्रिया से या उभय पदार्थों की क्रियाओं से एक पदार्थ के दूसरे पदार्थ मे मिल जाने से एक का दूसरे में जो अन्तर्भाव हो जाता है या उस अन्तर्भाव से जो ऐक्य हो जाता है, वही सम्बन्धफलतः लक्षण है, यों सम्बन्धलक्षण विद्वानों के द्वारा कहा गया है। वैसा सम्बन्ध द्वैतावस्था में ही हो सकता है,पर अब द्वैत है नहीं, किन्तु अद्वैत है, अतः सम्बन्ध कैसे? ॥७०॥
204987 हे चित्त, तुम उक्त मुख्य सम्बन्ध में हेतु नहीं हो यानी मुख्य सम्बन्ध के लिए अयोग्य हो, क्योंकि तुम स्वतः एक प्रकार के नहीं हो, तुम्हारे कार्य भी नाना प्रकार के हैं और नाना प्रकार की विहित और निषिद्ध क्रियाओं की ओर झुकी हुई तुम्हारी सुख-दुःख दशाएँ भी चारों ओर से प्रसिद्ध हैं॥७१॥
204988 जो सम हैं, उनका यानी क्षीर और क्षीर का, जो अर्धसम हैं, उनका यानी क्षीर और नीर का भी परस्पर सम्बन्ध देखा गया है। परन्तु जो विलक्षण हैं यानी अग्नि और जल की नाईं अत्यन्त विरुद्ध हैं, उनका सम्बन्ध नहीं हो सकता, क्योंकि विरोधियों का जमघट होने पर तो एक का विनाश ही देखा जाता है, सम्बन्ध का अवस्थान नहीं देखा जाता ॥७२॥
204989
204990 यदि शंका हो कि शब्द, स्पर्श, रूप आदि परस्पर विरुद्ध गुणवाले भी सूक्ष्म भूतों का पंचीकरण द्वारा जैसे सम्बन्ध होता है, वैसे ही मेरा आत्मा के साथ सम्बन्ध क्यों नहीं होगा ? तो इस पर कहते हैं। __ शब्द, स्पर्श आदि विरुद्ध गुणवान् पदार्थों में परस्पर विरुद्धता नहीं है, क्योंकि दूसरे द्रव्यों के गुण भी परस्पर मेल मे पंचीकृत द्रव्यों का आश्रय करते हैं।
204991 जैसे कहा है :
204992 शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरूत् । शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते॥
204993
204994 शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पंचगुणा मही ॥
204995 आकाश केवल शब्द गुणवाला है, वायु शब्द और स्पर्श गुणवाला है, तेज शब्द, स्पर्श और रूप - इन तीन गुणों से तीन गुणवाला कहा जाता है, जल शब्द, स्पर्श, रूप और रस इन चार गुणों से युक्त है
204996
204997 और पृथ्वी शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध इन पाँच गुणों से युक्त है। प्रकृत में संवित् और जड़ता का विरोध होने से जड़प तुम्हारे द्वारा यदि संवित् च्युत हो जायेगी तो साधक के भाव से जड़ अंश सिद्ध ही नहीं होगा, ऐसी स्थिति में तुम्हारी ही असिद्धि का प्रसंगरूप दुःख प्राप्त हो जायेगा। यदि संवित् के द्वारा तुम च्युत हो जाओगे तो तुमने अपने ही विनाश के लिए आत्मसम्बन्ध की इच्छा की, यह प्राप्त होगा। इसलिए आत्मा के साथ सम्बन्ध चाहनेवाले तुम दोनों प्रकार से भी संवित् से च्युत न हो, यह तात्पर्य है ।।७३॥
204998 अथवा आत्मज्ञान से तुम्हारे जैसे दुःखप्रद दृश्यों का उच्छेद हो जाने पर दुःखशून्य निरतिशय आनन्दात्ममात्र का परिशेष रह जाता है। यदि इतने से तुम सन्तुष्ट रह सकते हो, तो एकाग्र ध्यान से दीर्घकाल तक विच्छिन्न समाधि से युक्त होकर आत्मदर्शी हो जाओ॥७४॥
204999
205000 तुमको समाधि में ही सुख है, न कि संकल्पोन्मुखता में, क्योंकि शिला के ऊपर गिरा हुआ झरने का जल जैसे शिला से टकराकर अनेक तरह विभक्त हो जाता है, वैसे ही संकल्पों के द्वारा देह आदि के ऊपर गिरी हुई संवित् इन्द्रियों के दरवाजों से अनेक तरह विभक्त होकर विशीर्ण-सी हो जाती है, अतः वही दुःख है, ऐसा कहते हैं।
205001 पाषाण के सदृश जड़ मन, देह, इन्द्रिय आदि में संकल्पोन्मुखता को तुम दुःखप्रद संवित् की च्युति समझो॥७५॥
205002
205003 यदि शंका हो कि मैं संकल्प नहीं करता, किन्तु कर्तृत्वस्वभाव से आत्मा ही संकल्प करता है, तो यह शंका युक्त नहीं है, ऐसा कहते हैं। ___ हे चित्त, कल्पनारूपी पंक से वर्जित तथा संकल्पादि मनन के ध्वंसरूप आत्मा में कर्तृता कैसी, क्या कहीं आकाश में पुष्प किसी तरह उत्पन्न हो सकता है ? ॥७६॥
205004 जैसे आकाश में हाथ, पैर आदि अंग हो ही नहीं सकते, वैसे ही आत्मा में कर्तृत्व हो ही नहीं सकता। हे चित्त, तुम्हारे ही द्वारा कल्पित अनेकरूपता और एकरूपता से यह आत्मा अपने में केवल स्फुरित ही होता है, कल्पना नहीं करता ७७॥
205005 जैसे समुद्र अपने अन्दर जलस्वरूप फेन, बुबुद् और तरंगों से स्फुरित होता है, वैसे ही आभासमात्र स्वरूप सर्वात्मक इस चिदात्मा में जगत् स्फुरित होता है |७८॥
205006 जैसे समुद्र में तप्त अंगार नहीं रह सकता, वैसे ही आत्मा में दूसरी कोई कल्पना ही नहीं रह सकती, इस प्रकार जब आत्मदेव में कल्पना का अभाव है तथा मन एवं देह जड़ हैं, तब विवेक दृष्टि से यह अन्य है, यह अन्य नहीं है, यह शुभ है, यह अशुभ है 'इत्यादि असत् कल्पनाएँ कल्पक के भाव से ही नहीं रह सकती। ऐसी स्थिति में हे सुन्दर चित्त, संवेद्य से निर्मुक्त संवित् ही सारभूत वस्तु है, दूसरी नहीं ॥७९,८०॥
205007 हे चित्त, जैसे आकाश में अरण्य नहीं है, वैसे ही पूर्वोक्त सत् कल्पनाएँ आत्मा में हैं ही नहीं, संवेद्य से वर्जित केवल संवित् ही इस जगत् के रूप में विस्तृत हुई है, इसलिए उसमें यह मैं हूँ, यह अन्य है' इस प्रकार की असत् कल्पनाओं का अवसर ही कैसे हो सकता है ? ॥८१॥
205008 हे चित्त, अनादि रूपवर्जित, सर्वगामी और व्यापक आत्मा में कल्पनाओं का कौन आरोप कर सकता है? क्या आकाश में ऋग्वेद आदि लेख्यमात्र को कोई लिपी बद्ध कर सकता है ? ॥८२॥
205009

हे चित्त, अपने निर्मल स्वभाव से तुमने जब असंदिग्ध और प्रत्यक्ष रूप से यह जान लिया कि वस्तुरूप से प्रसिद्ध तथा पद और अर्थों में सारभूत केवल संवित्स्वभाव आत्मा ही समस्त दिशाओं को

पूर्ण कर स्थित है, तब मेरे सुख-दुःखों के लेश उस प्रकार क्षीण हो गये, जिस प्रकार मृगतृष्णा में प्रतीत जल, रज्जु में प्रतीत सर्प और शुक्तिसीपी में प्रतीत रजत सत्यज्ञान से क्षीण हो जाते हैं, क्योंकि निश्चय ही पूर्वोक्त सुख-दुःख प्रत्यय भ्रान्तिरूप है, यथार्थ नहीं हैं ।।८३॥

बयासीवाँ सर्ग समाप्त

तिरासीवाँसर्ग चित्त और इन्द्रियों के रहते समस्त दोषरूपी अनर्थों की प्राप्ति होती है और

उनके अभाव में समस्त गुणरूपी सुख की प्राप्ति होती है, यह वर्णन। श्री वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, मुनियों में श्रेष्ठ धीर उस वीतहव्य मुनि ने विशुद्ध धारणा से समन्वित बुद्धि से एकान्त में स्थित होकर पुनः अपनी इन्द्रियों को सुन्दर रीति से यह बोधन किया॥१॥

हे श्रीरामजी, इन्द्रियों के लिए उक्त मुनि वीतहव्य ने एकान्त में स्थित होकर जो बोध-प्रदान किया था, उसको मैं आप से स्पष्ट कहता हूँ , उसे श्रवण कीजिये । श्रवण करने से आप उस भावना को प्राप्त होकर मुक्त हो जाइए ॥२॥

हे इन्द्रियवृन्द, आप लोगों की यह जो विचार दृष्टि से प्रसिद्ध आत्मसत्ता है यानी अपना अस्तित्व है, वह जीवनकाल में अनर्थरूप दुःख का हेतु है और उसके बाद फिर-फिर मृत्यु, नरक आदि को देनेवाला है, इसलिए पूर्व में प्रदर्शित सद्विचार से आप लोग अपनी उक्त मिथ्याभूत सत्ता का परित्याग कर दीजिए ॥३॥

मेरे पूर्व में किये गये आत्मतत्त्व के उपदेश से आप लोगों की यह मिथ्याभूत सत्ता विनाश को प्राप्त ही हो गई, ऐसा मैं मानता हूँ, क्यों कि आप अज्ञान से उत्पन्न हुए हैं,

अतः उपदेश से अज्ञान का विनाश हो जाने पर सत्ता को प्राप्त नहीं कर सकेंगे॥४॥

__ अब चित्त के प्रति भी वैसा उपदेश देते हैं।

हे तुच्छ चित्त, तुम्हारी अपनी सत्ता केवल तुम्हारे दुःख के लिए ही स्पष्टरूपता को उस प्रकार प्राप्त होती है, जिस प्रकार जलते समय तप्त कांचन की नाईं प्रज्वलित होकर शब्द करनेवाली अग्नि में की गई क्रीड़ा बालक और पक्षियों के पार्श्वभाग के दाह के लिए होती है॥५॥

चित्त और इन्द्रिय समुदाय की सत्ता से हुई अनर्थ-परम्परा को दिखलाते हैं। __ हे चित्त, तुम देखो कि तुम्हारा अस्तित्व होने पर भ्रमणशील मूर्तों के राग, द्वेषादि तरंगों से व्याप्त संसाररूपी नदियों का समूह कालरूपी विशाल समुद्र में प्रविष्ट हो रहा है ॥६॥

देखिए, परस्पर एक दूसरों के अहंकारों से होनेवाले एक दूसरों के वध, पराजय, उत्पीड़न आदि की चिन्ताओं से युक्त दुःख की पंक्तियाँ कहीं से उस प्रकार गिर रहीं है, जिस प्रकार महावृष्टि की धाराएँ गिर रही हों॥७॥

असीम, हृदय का उन्मूलन करने में उद्यत, भीषण क्रन्दन करानेवाली तथा क्रूर संपत्ति-विपत्तिरूपी महामारी चारों ओर से प्रस्फुरित हो रही है ।।८।। इस शरीररूपी जर्जर वृक्ष के ऊपर निर्मल तथा प्रकाशमान जरा-मरणरूपी मंजरी विकसित हो रही है, जिसमें कास-श्वास (खाँसी) रूपी गूंज रहे भ्रमर विद्यमान हैं॥९॥

मनोरथों के तरंगरूपी सर्पो से वेष्टित, निहाररूपी यानी निबिड़ जड़तारूपी इन्द्रियों के छिद्ररूपी द्वारों से युक्त शरीर के कोटर में (हृदय में) जालनिर्माण में व्यग्र, चपल चिंतारूपी मकड़ी अपने भीतर घूम रही है ॥१०॥

लोभरूपी अपने विलासों से शब्द कर रहा चित्तरूपी पक्षी सुख-दुःखरूप तीक्ष्ण

चोंच से शम, दम, धर्मादि फलों के पुष्परूपी गुण समूहों को कतर रहा है|११॥

अपवित्र, दुष्ट आचरण करनेवाला कामरूपी कर्कश मुर्गा राग आदि वासनाओं से व्याप्त मनरूपी कूड़े के ढेर को इधर-उधर विस्तृत कर देता है यानी बार-बार अपने पैरों से फैला देता है |१२॥

मोहरूपी महारात्रि में भयावह अज्ञानरूपी उल्लू हृदयरूपी वृक्ष के ऊपर श्मशान में वेताल की नाईं चारों ओर से गरज रहा है॥१३॥

हे इन्द्रियगण, आप लोगों के विद्यमान रहते ये और इनसे दूसरी भी बहुत सी अशुभ-श्रियाँरात्रि में पिशाचिनियों की नाईं गरजती रहती हैं ॥१४॥

अब चित्त और इन्द्रियगणों के न रहने पर समस्त गुणों की सम्पत्ति दिखलाते हैं।

हे साधो चित्त, तुम्हारे विद्यमान न रहते सम्पूर्ण शुभश्रियाँ (आगे कही जानेवाली गुणरूपीश्रियाँ) विवेकरूपी प्रकाश से युक्त उस प्रकार पूर्णरूप से विकसित होती है, जिस प्रकार प्रातःकाल में

कमलिनियाँ ॥१५॥

मोहरूपी तुषार से वर्जित, निर्मल विवेक प्रकाश से समन्वित तथा मनरूपी रजोगुण से शून्य अब हृदयाकाशरूप ब्रह्म शोभित हो रहा है ॥१६॥

किसी प्रकार की आशंका के बिना आकाशमण्डल में पतित और वायु आदि से आलित वृष्टि धाराओं की नाईं विक्षेपों के हेतु विकल्प समूह अब नहीं गिरते हैं ॥१७॥

सबको आनन्द देनेवाली, शान्त, परम पवित्र (सब भूतों में) मैत्री हृदय में ऐसे उत्पन्न होती है, जैसे तरुवर में मनोहर मंजरी उत्पन्न होती है|१८॥

भीतर से छिद्रवाली यानी अपूर्णता से युक्त तथा जड़ता से भरे मूों में विद्या, कौशल आदि गुणों का सम्बन्ध करानेवाली चिन्ता उस प्रकार सूख रही है, जिस प्रकार हिमदग्ध कमलिनी ॥१९॥

अज्ञान का विनाश होने पर हृदय में अपने ज्ञान का प्रकाश उस प्रकार प्रकटरूपता को प्राप्त हो रहा है, जिस प्रकार शरत्काल में मेघों के शान्त हो जाने पर आकाश में सूर्यमण्डल प्रकटरूपता को प्राप्त होता है|२०॥

वायु के शान्त होने पर समुद्र जैसे समता को प्राप्त करता है, ऐसे ही प्रसन्न, विशाल गाम्भीर्य से युक्त, क्षोभशून्य तथा विषमता के सम्पादक हेतुओं से पराजित न हुआ मन समता को प्राप्त करता है|२१॥

आत्मारामरूपी अमृत प्रवाह से पूर्ण तथा अविनाशी आनन्द से प्रचुर पुरुष शीतलता से युक्त होकर भीतर उस प्रकार स्थित रहता है, जिस प्रकार शीतल चन्द्रमा ॥२२॥

अज्ञान का विनाश हो जाने पर आत्माकार वृत्तियाँ भीतर से पूर्णता के सम्पादक विकास को प्राप्त करती है और उससे समग्र चराचरयुक्त जगत् बाधित होकर केवल संविदंशमात्र में विश्रान्त हो जाता है|२३॥

केवल संविन्मात्र में विश्रान्ति हो जाने पर आत्मस्वरूप का, जो निरतिशय आनन्द से व्याप्त है, पूर्णरूप से अनुभव होता है, परन्तु यह अनुभव आशारूपी फाँसी को उत्पन्न करनेवाले प्राण-सम्बद्ध देह आदि विद्यमानता-दशा में नहीं होता , अथवा संविदेक विश्रान्ति हो जाने पर शरीर ब्रह्मानन्द के आविर्भाव से मन्थर (भारी) होकर मानों अमृत के प्राशन से भरिताकार (पूर्णरूप) अनुभूत होता है, परन्तु यह अनुभव अन्न, पान आदि आशारूपी पाशों का निर्माण करनेवाले आसक्ति-प्रयोजक प्राण आदि पापों की विद्यमानता-दशा में नहीं होता ॥२४॥

दावाग्नि से जिन वृक्षों के पत्ते और रस दग्ध हो गये हैं, उन वृक्षों मे वर्षा होने पर पुनः पल्लव और रसों का जिस प्रकार आविर्भाव हो जाता है, वैसे ही ज्ञानरूपी अग्नि से जिनका संसार, जरा और जन्मों से उपलक्षित महामार्ग नष्ट हो गया है, उन तत्त्वज्ञों में भी आरोग्य, तुष्टि, पुष्टि, कान्ति आदि गुणों का पुनः आविर्भाव हो जाता है|२५॥

निरतिशय आनन्दरूपी आत्मा में पुनरावृत्तिशून्य विश्रान्ति ही समस्त गुणों की अवधि है, उसके प्रसंग से तत्त्वज्ञ महापुरुष में दूसरे भी अनन्त गुण आ जाते हैं पर उनका वर्णन नहीं किया जा सकता, इस आशय से उपसंहार करते हैं।

तत्त्वज्ञ पुरुष फिर जन्म न हो, इसलिए आत्मारूपी वृक्ष के ऊपर चिरकाल तक विश्रान्ति करता है। (हे चित्त, तुम्हारा विनाश हो जाने पर) इस तरह की एवं अन्य तरह की अनेक शुभ गुणों की सम्पत्तियाँ प्राप्त हो जाती हैं॥२६॥

हे सर्वभक्षक चित्त, समस्त आशारूपी क्षयरोग को आश्रय देनेवाले तुम्हारे अस्तित्व के मिट जाने पर (सर्वविध गुण प्राप्त हो जाते हैं, यह बात निश्चित हुई) हे चित्त, अब तुमसे कहता हूँ कि इन दो पक्षों में से यानी आत्यन्तिक आत्मभाव से स्थिति और आत्यन्तिक निरात्मत्व का स्वीकार इन दोनों पक्षों में से तुम जिस किसी पक्ष से अपना कल्याण देखो उसीका क्षण भर में आश्रय ले लो॥२७॥

205055 मैं तो यह मानता हूँ कि हे मानियों में श्रेष्ठ चित्त, आत्यन्तिक आत्मभाव से स्थित ही तुम्हारे लिए सुख प्रद है। अतः हे चित्त, तुम उसी अभाव की (भावान्तर शून्य आत्म स्थिति की) भावना करो, क्योंकि सुख का त्याग करना महामूर्खता है ॥२८॥
205056 ___यदि शंका हो कि चेतन का अपने अन्दर अन्तर्भाव करनेवाले पूर्वसिद्ध मनोरूप से मेरा जीवन तुम
205057 क्यों नहीं चाहते और मेरा आत्यन्तिक अभाव क्यों चाहते हो, तो इस पर कहते हैं।
205058 हे चित्त, तुम्हारा अन्तर्भावित चेतनस्वरूप जो प्रसिद्धरूप है, वह यदि सत्य होता, तो उस रूप से जी रहे तुम्हारा अभाव कौन चाहता। हे सुन्दर, परन्तु तुम उस रूप से नहीं हो, यानी असत् हो, यह मैं श्रुति, शास्त्र आदि के अनुभव से विचार कर तुमसे कहता हूँ, ऊपर ऊपर से नहीं कहता हूँ; (इस आत्यन्तिक आत्मभाव से अवस्थान तुम्हारे लिए हितकारक भी है, ऐसा कहते हैं) हे चित्त, इससे 'मैं जीता हूँ' इस प्रकार की मिथ्या आशा से तुम फूलो मत। जब तुम पहले से ही कल्पित हो, तुम्हारी सत्ता है ही नहीं, तब जो तुम्हारा अस्तित्व है, वह भ्रममूलक ही सिद्ध होता है। हे चित्त,अब वही भ्रान्ति विचार से आत्यन्तिक विनाश को प्राप्त होगई॥२९-३१॥
205059 हे साधो, तुम्हारा स्वरूपइतना ही है कि आत्मस्वरूप का विचार न करना। आत्मा और अनात्मा का भली प्रकार विचार करने पर तुम्हारे स्वरूपकी सन्मात्ररूप तथा विक्षेपात्मक विषमता से शून्य स्थिति हो जाती है|३२॥
205060 विचार न करने पर तुम उस प्रकार उत्पन्न होते हो, जिस प्रकार प्रकाश के न रहने पर अन्धकार । हे चित्त, विचार से तुम्हारा स्वरूप उस प्रकार शान्त हो जाता है, जिस प्रकार प्रकाश से अन्धकार का स्वरूप॥३३॥
205061 हे सखे, इतने समय तक तुम्हारे स्वरूपके विषय में बहुत कम विवेक रहा, इसलिए तुम्हारे स्वरूप का अल्प विवेक होने के कारण ही दुःख की हेतु तुम्हारी मोटाई उस प्रकार उत्पन्न हुई, जिस प्रकार मोहजनित संकल्पमात्र से बालक के शरीर में वेताल उत्पन्न होता है, तुम्हारे मोटेपन से सुख-दुःख आदि द्वन्द्व, जो ब्रह्माजी के द्वारा किये गये पदार्थों की उत्पत्ति और विनाश के संकल्प से संकल्प समय में ही नश्य सिद्ध हो जाने के कारण विनाशी हैं। जिस विवेक के प्रसाद से ज्ञानोदय क्षण में अविद्याजनित प्राक्तन अपने स्वरूप का विनाश होने पर नित्य यानी आदि और अन्त से शून्य आत्मा के स्वरूप का आविर्भाव हुआ उस विवेक को बार-बार नमस्कार हैं॥३४-३६|हे तुच्छ चित्त, बहुत करके तुम स्वयं भी अब प्रबुद्ध हो चुके हो और शास्त्र से ही बोधित हो गये हो। चित्तता के विनष्ट होने पर तुम परमेश्वर स्वरूप हो । पूर्व में भी परमेश्वर स्वरूप
205062
205063 ही थे, वर्तमान काल में भी कल्याण के लिए बोध से तुम्हें अपना वास्तविक स्वरूपविलास (परमेश्वरस्वरूपत्व) प्राप्त हुआ है, इसलिए समस्त वासनाओं से मुक्त तुम साक्षात् महेश्वर ही हो, दूसरे नहीं हो ॥३७,३८॥
205064 जिसकी अविवेक से उत्पत्ति होती है, उसका विवेक से विनाश हो जाता है। प्रकाश से अन्धकार विनाश को प्राप्त होता है और प्रकाश का अभाव होने पर अन्धकार हो जाता है॥३९॥
205065 हे साधो, तुम्हारे परिच्छिन्न रहने पर भी विचार के दृढ़ होने पर सुख की सिद्धि के लिए तुम्हारा चारों ओर से यह विनाश प्राप्त हुआ॥४०॥
205066 इसलिए सिद्धान्तभूत युक्तियों से यह निर्णीत हुआ कि तुम असत् ही हो। हे इन्द्रियों के स्वामी चित्त, तुम संसार से पार हो जाओ, तुम्हारा कल्याण हो॥४१॥
205067 ___ चित्तेन्द्रिय के स्थान में यदि 'वित्त्वेन्द्रिय' यह पाठ हो तो सिद्धान्तभूत युक्तियों से अपने असली स्वरूप को प्राप्त कर संसार से पार हो जाओ, यह अर्थ करना चाहिए। मन की तीनों कालों में सत्ता नहीं है, यह कहते हैं।
205068 पहले जो कभी भी नहीं था, वर्तमान में भी जो असत् है, उत्तरकाल में भी जिसकी होने की सम्भावना नहीं है, ऐसे हे स्वकीय मन, तुम्हारा कल्याण हो॥४२॥
205069
205070 चित्त की असत्ता से ही पुरुषार्थ सिद्धि बतलाते हैं।
205071 सौभाग्यवश मैं समस्त चिन्ता-ज्वरों से निर्मुक्त हुआ हूँ, शान्त हुआहूँ, और चारों ओर से तृप्त हो गया हूँ, तुरीयपद में स्थित मैं अपनी आत्मा में स्थित हो गया हूँ॥४३॥
205072 इसलिए इस संसार में जिसकी स्थिति हो ही नहीं सकती, वह चित्त है ही नहीं, है ही नहीं। आत्मा तो अवश्य ही है, अवश्य है ही, आत्मा
205073 को छोड़ कर और कुछ भी उससे भिन्न नहीं है ॥४४॥
205074 ___यह आत्मा है, मैं तत्स्वरूप ही हूँ, मुझसे पृथक् दूसरा कुछ भी कहीं नहीं है। प्रकाशमान चित्स्वरूप
205075 बोधात्मा मैं ही सदा सर्वत्र रहता हूँ॥४५॥
205076
205077 शुद्धचिदेकरस आत्मा में यह आत्मा है' इस प्रकार की जब कल्पना ही नहीं हो सकती, तब दूसरी कल्पनाओं के विषय में तो कहना ही क्या ? इस आशय से कहते हैं।
205078 सर्वविध मलों से वर्जित आत्मा के अन्दर यह आत्मा है' इस प्रकार की कल्पना ही नहीं हो सकती, यह मैं मानता हूँ, क्योंकि यह एक अद्वितीय आत्मा में प्रतियोगी के भेद से होनेवाली यानी अन्य वस्तु की सत्ता से होनेवाली कल्पना कैसे हो सकती है ॥४६॥
205079
205080 इसलिए परमात्मा वाणी का भी अविषय है, ऐसा कहते हैं।
205081 उसी कारण से यानी अद्वितीय वस्तु में कोई कल्पना नहीं हो सकती, इस कारण से मैं यह आत्मा हूँ' इस प्रकार कल्पना के अभिव्यंजक शब्दों का उच्चारण न करता हुआ मैं मौनी होकर उस प्रकार अपने स्वरूप में स्थित रहता हूँ, जिस प्रकार जल में तरंग॥४७॥
205082 मैं अपने हृदय में जड़ अंश से शून्य, जडांश की हेतु अविद्या का भी बाध हो जाने के कारण वासना से वर्जित, चिदाभास के भी पृथक् न रहने से चेतनांशता के आश्रय से वर्जित उसके अधीन क्रियाशक्ति का भी उपराम होने के कारण प्राण संचरण से शून्य, भेदक का अभाव होने के कारण भेदांश से शून्य, एकरस, चिन्मात्र स्वरूप, जगत् के बाध के आश्रयरूप से परिशिष्ट संविदंश को प्राप्त कर मन की चेष्टा और वाणी के व्यापार से शून्य होकर विश्रान्ति लेता हूँ॥४८॥
205083 तिरासीवाँ सर्ग समाप्त
205084
205085
205086 उपशम प्रकरण चौरासीवाँ सर्ग वीतहव्य महामुनि की समाधि का, पृथ्वी के विवर में स्थिति का तथा उसके
205087 हृदय में विद्याधरत्व, इन्द्रत्व,गणत्व आदि के अनुभव का वर्णन। वसिष्ठजी ने कहा : भद्र उस प्रकार निर्णय कर वह मुनि वीतहव्य समस्त वासनाओं को छोड़कर विन्ध्याद्रि के गह्वर कोटर में समाधि लगाकर उसमें अटल रहे॥१॥
205088 उस समय महामुनि वीतहव्य किसी प्रकार के क्षोभ से शून्य परिपूर्ण संवित् प्रकाशरूप आनन्द युक्त होने के कारण अत्यन्त सुन्दर मालूम पड़ते थे, उनका मन अत्यन्त विलीन हो गया था, अतएव ऐसे भले लगते थे, जैसे प्रशान्त समुद्र भला लगता है ।२॥
205089 इस महामुनि का क्रमशः प्राणसंचार भीतर हृदय में ही उस प्रकार शान्त हो गया, जिस प्रकार इन्धन के जल जाने पर अग्नि में ज्वालाओं के समूह का संचरण शान्त हो जाता है ॥३॥
205090
205091 महामुनि वीतहव्य के, अर्धउन्मीलित नेत्रों का वर्णन करते हैं।
205092 महामुनि वीतहव्य के चंचलताशून्य दो नेत्र अत्यन्त अन्तर्निष्ठ निमीलित नहीं थे अर्थात् आधे मूंदे हुए थे। (इससे उनके नेत्र बाह्य विषयों में लगे होंगे, यह भी नहीं) बाह्य विषयों में भी लगे नहीं थे, शेष यानी उन्मीलित अंश से अतिरिक्त अंशों से उनके नेत्रों ने भीतर स्थिति प्राप्त की थी यानी अन्तर्मुख स्थिति प्राप्त की थी॥४॥
205093 महामुनि वीतहव्य के दोनों नेत्र ऐसे लक्षित होते थे मानों उनका स्वल्प से भी स्वल्प प्रकाश नासिका के अग्रभाग में दोनों ओर बराबर फैला हुआ है। इससे वे आधे विकसित पद्मों के सदृश शोभा को प्राप्त कर रहे थे|५॥
205094 महाबुद्धि वीतहव्य ने अपने आसनबन्ध में शरीर, शिर और ग्रीवा को समानरूप से रक्खा था, इसलिए वे ऐसे मालूम पड़ते थे, जैसे पर्वत से खोदी गई अथवा चित्र में लिखी गई मूर्ति हो ॥६॥
205095 श्रीरामजी, विन्ध्याद्रि के किसी झरने के समीपस्थ प्रदेश के कोटर में उस प्रकार की समाधि का अनुष्ठान कर रहे उक्त महामुनि के तीन सौ संवत्सर आधे मुहूर्त की नाईं व्यतीत हो गये ॥७॥
205096 आत्मवान् ध्याननिमग्न उस मुनि ने जीवन्मुक्तता के कारण इतने काल को कुछ भी नहीं समझा और अपने उस शरीर का त्याग भी नहीं किया।।८। योग के रहस्य को जाननेवाले परमभाग्यशाली वह मुनि महान् मेघों के चारों ओर फैलनेवाले शब्दों से भी; बरस रही वृष्टि की धाराओं के सम्पात से जनित घरघर शब्दों से भी, शिकार खेलने के समय आये हुए समीपस्थ प्रदेशों में रहनेवाले सामन्तों के मतवाले हाथियों के गर्जनों से भी, पक्षी और वानरों की किलकिलाहटों से भी, जंगल के हाथियों मातंगों के (परस्पर संघट्टन से जनित) अव्यक्त शब्दों से भी, सिंहों के क्रोधपूर्वक गर्जनों से भी, झरनों की दिग्व्यापी घर्घराहट ध्वनि से भी, भयंकर वज्रपातों से भी, मनुष्यों के घन कोलाहलों से भी, प्रमत्त गेंडों के भयंकर शब्दों से भी, भूकम्प के द्वारा छिन्न भिन्न हुए पर्वत-तटों के आस्फालनों से भी, वन दाहों के समय अग्नि के संयोग और उससे उत्पन्न शब्दों से भी, जल-प्रवाहों से आहत पशु आदि के आस्फालनों एवं गर्जनों से भी, बड़े-बड़े पर्वत तटों के आघातों से भी, जलप्रवाहों के आन्दोलनों से प्राप्त धरणीतल से फिसले हुए मिट्टी से मिले जल के शैत्य से भी तथा अग्नि

की नाईं कर्कश ग्रीष्म आदि के तापों से भी, उतने समय तक समाधि से जागे नहीं॥९-१३॥
205097 श्रीरामजी, प्रयोजन के बिना केवल अपनी इच्छा के अनुसार समय के बीतने पर और जल में तरंगों की नाईं एक-के पीछे एक यों अनेक बार वर्षाओं के
205098
205099 बरसने पर थोड़े ही समय में उक्त पर्वत की कन्दरा में वर्षा के ओघ से भी प्राप्त हुए कीचड़ ने इस महामुनि को पृथ्वी के भीतर यानी भूगर्भ में कर दिया अर्थात् प्रवेशित कर दिया। तात्पर्य यह हुआ कि वर्षा से बहाया गया कीचड़ इनके शरीर के चारों ओर ऐसा घना जम गया था, जिससे कि वे बाहर से नहीं दिखाई पड़ते थे, पृथ्वी के भीतर प्रविष्ट हो गये थे॥१४,१५॥
205100 जिसके भीतर अनेक संकट भरे पड़े थे, ऐसे उक्त कोटर की भूमि में यह मुनि कीचड़ से संश्लिष्ट कन्धे से युक्त होकर उस प्रकार रहते थे, जिस प्रकार पर्वत के अन्दर शिला ॥१६॥
205101 तदनन्तर तीन सौ वर्षों के बीत जाने पर पृथ्वी के कोटर में संश्लिष्ट वे स्वयं ही निग्रहानुग्रहसमर्थ तथा आत्मस्वरूपता को प्राप्त हुए महामुनि समाधि से जाग गये॥१७॥
205102
205103 उस प्रकार संकटों के बीच में रहनेवाले उक्त मुनि का जीवन कैसे रहा? इस पर कहते हैं। - इस महामुनि वीतहव्य की पृथ्वी से दबी हुई देह को जीवनादृष्ट से प्राप्त लिंग शरीर में प्रतिबिम्बित संवित् ने ही ग्रहण कर पालन किया, प्राण-वृत्तिरूप स्पंदन ने पालन नहीं किया, क्योंकि वह सूक्ष्म था, इसलिए प्राण-संसरण नहीं हो सकता था ॥१८॥
205104
205105 तीन सौ वर्षों के बाद उनका जो व्यवहार रहा, उसे कहते हैं।
205106 तीन सौ वर्षों की समाधि के अनन्तर उसकी जीवरूपा संवित् ने अवशिष्ट प्रारब्ध के भोग के लिए हृदय के भीतर उन्मेष-क्रम से स्थूलता को प्राप्त कर अपने मन की स्वरूपभूत होकर आगे कहे जानेवाले समस्त विषयों का कल्पना के द्वारा हृदय में ही अनुभव किया ॥१९॥
205107
205108 उन्होनें जिसका अनुभव किया, उसे ही कहते हैं।
205109 कमनीय कैलास पर्वत के कानन में एक कदम्बवृक्ष के नीचे सौ वर्षों तक उन्होंने अपने हृदय में मुनित्व का अनुभव किया जो जीवन्मुक्त आत्मा के कारण विमल था |२०॥
205110 सौ वर्षों तक उन्होंने मानसी व्याधि से वर्जित विद्याधरत्व का अनुभव किया और पाँच युगों तक देवताओं एवं चारणों से वन्दित देवराजत्व का अनुभव किया।॥२१॥
205111 श्रीरामजी ने कहा : हे मुने, उन इन्द्रत्व आदि के अनुभवों में देश और काल का नियम और अनियम कैसे हुआ, क्योंकि देश और काल की नियति को अन्यथा नहीं कर सकते। तात्पर्य यह है कि : 'कैलासकानने' इत्यादि से देश का नियम, 'युगपंचकम्' इत्यादि से काल का नियम तथा थोड़े ही समय में और हृदय प्रदेश में ही उक्त अनुभव होने से देशकाल का अनियम यह कैसे हो सकता है, क्योंकि देश और काल के नियम का उल्लंघन कोई नहीं कर सकता, इस प्रकार का प्रश्नार्थ है ॥२२॥
205112
205113 असर्वात्मकत्वरूप से ज्ञात चिति में स्वल्प-देश और काल में अन्य विस्तृत देश और काल की कल्पना करने में नियति का विरोध होता ही है, पर सर्वात्मकता और सर्वशक्तिसम्पन्नतारूप से परिज्ञात चिति में उक्त विरोध नहीं होता, इस आशय से कहते हैं।
205114 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, यह सर्वात्मक चितिशक्ति जहाँ पर जिस जिस प्रकार से उदित होती है, वहाँ पर उसी प्रकार की शीघ्र हो जाती है, क्योंकि सर्वात्मकत्व का अनुभव करनेवाले अनुभविता की चिति का उक्त प्रकार से बन जाना एक स्वभाव ही है ॥२३॥
205115 ___ अपनी बुद्धि से अनुभूयमान देशकाल में ही संकोच और वैपुल्य के नियम और अनियम परस्पर विरुद्ध होते हैं, पर अनअनुभूयमान के साथ अनुभूयमान के वे विरुद्ध नहीं होते, क्योंकि अत्यन्त
205116
205117
205118 अल्प नाड़ी छिद्रों में स्वल्प समय में ही विस्तृत देश-कालवाले स्वप्न का अनुभव होता है, इस आशय से कहते हैं।
205119 जहाँ पर जिस समय बुद्धि में जिस प्रकार का अनुभव होता है, वहाँ पर उस समय वैसा नियम रहता है, क्योंकि देश, काल आदि के नियमों के क्रम बुद्धिमय आत्मा में अध्यस्त हैं॥२४॥
205120 उन्हीं दो हेतुओं से समस्त वासनाओं से वर्जित इस महामुनि वीतहव्य ने हृदयस्थ संविदाकाश में अनेक तरह के लोकों का अनुभव किया ॥२५॥
205121 हे श्रीरामजी, सम्यक् ज्ञानवान् पुरुषों की यह वासना (देवराजत्व आदि अनुभव की हेतु वासना) वासना ही नहीं है, क्योंकि ज्ञानरूप अग्नि से अपनी शक्ति खो देने के कारण दग्ध और दिखाई पड़ने के कारण दग्घ हुए बीज की बीजता ही क्या होगी? ॥२६॥
205122 महामुनि वीतहव्य ने एक कल्प तक चन्द्रमौलि महादेवजी के गणता यानी शिवजी के गणों की स्वामिता की, जो शेष विद्याओं में निपुण
205123 और तीनों कालों में ज्ञानपूर्ण थी॥२७॥
205124 __ जीवन्मुक्त भी उस मुनि के भोगप्रद प्रारब्ध कर्मों से उद्बोधित दृढ़ संस्कार ही विलक्षण देहभोग
205125 आदि के अनुभव में कारण था, यह कहते हैं। __ जो जिस विषय के दृढ़ संस्कार से युक्त होता है, वह उस विषय को एक उसी प्रकार का देखता है, क्योंकि उस प्रकार के दृढ़ संस्कार से ही जीवन्मुक्त होकर मुनि वीतहव्य ने उन-उन वस्तुओं का अनुभव किया था ॥२८॥
205126
205127 श्रीरामजी ने कहा : हे मुनिवर, ऐसी स्थिति होने पर तो जीवन्मुक्त पुरुष के अन्तःकरण में भी बन्ध और मोक्ष की दृष्टियाँ होती है , यह मानना पड़ेगा, जैसे कि मुनि वीतहव्य के अन्तःकरण में हुई॥२९॥
205128
205129 दग्धपट के दृष्टान्त से असत् पदार्थ का प्रारब्ध शेष से प्रतिभास बाधित की अनुवृत्तिमात्रस्वरूप है, बन्ध-स्वरूप नहीं है, इस आशय से कहते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा :श्रीरामजी, जीवन्मुक्तों की दृष्टि में जिस प्रकार का यह जगत् विद्यमान है, वह प्रशान्त,आकाश की नाईं अत्यन्त निर्मल ब्रह्मस्वरूप ही है , फिर उनको बन्ध और मोक्ष की दृष्टियाँ कैसे हो सकती हैं॥३०॥
205130 जिस जिस स्थल में जिस जिस प्रकार से संविद्रूपी आकाश भासता है उस उस स्थल में उस-उस प्रकार से उतने उतने रूपों में व्याप्त होकर वह प्राप्त-सा हो जाता है ॥३१॥
205131
205132 जैसे ईश्वर को हमारे जगत् का प्रतिभास बन्धन का हेतु नहीं होता है, वैसे ही मुनि वीतहव्य को भी तत्-तत् स्वरूप का अनुभव बन्धन का हेतु नहीं हुआ, इस आशय से कहते हैं।
205133 हे राघव, महामुनि वीतहव्य ने सब भूतों में आत्मभाव होने के कारण अनेक लोकों का ब्रह्मरूप से अनुभव किया और वर्तमान समय में कर भी रहे हैं॥३२॥
205134
205135 महामुनि वीतहव्य का हृदय (हृदय से उपलक्षित आत्मा) हम लोगों के समस्त आत्माओं के स्वरूपभूत था, इसलिए सम्पूर्ण प्राणियों को होनेवाले जगत् के अनुभव भी उन्हीं के अनुभव हैं, ऐसा भी कहने में किसी प्रकार की बाधा नहीं है, इस आशय से कहते हैं। __ हे राघव, ब्रह्माण्ड के एक कोने में अवस्थित महामुनि वीतहव्य की आत्मरूपता को प्राप्त हुए वास्तविक स्वरूपसत्ता से वर्जित और भ्रान्तिवश अत्यन्त विशाल मालूम पड़ने वाले उन अंसख्य भुवनों में, जाकर आत्मा के तत्त्वज्ञान से वंचित अज्ञानी इन्द्र हुआ था, वही आज 'दीन' नाम के देशों में राजा
205136
205137 होकर इस समय भी जंगल में शिकार खेलने में प्रवृत्त हुआ है ॥३३,३४॥
205138 पितामह के पाद्मकल्प के समय, जबकि मुनि वीतहव्य शिवजी के गणों के अधिपति थे, उनकी क्रीड़ा के लिए आत्मबोध से शून्य जो हंस था, वही इस समय निषादों का राजा होकर स्थित है |३५॥

205139 इसी प्रकार उस समय पृथ्वी के सौराष्ट्र प्रदेश में जो आत्मज्ञान से रहित राजा था, वही आज आन्ध्रदेश के एक गाँव में अवस्थित है, जहाँ अनेकविध वृक्ष हैं॥३६॥
205140
205141 गुरु महाराज वसिष्ठजी की उक्ति का अभिप्राय सर्वात्मता के प्रतिपादन में है, इसको न समझ रहे मनुष्यों को, उनकी शंका के उद्घाटन द्वारा गुरुमुख से ही बोध करानेवाले श्रीरामजी पूछते हैं।
205142 श्रीरामजी ने कहा : गुरुवर, मुनि वीतहव्य की यह सृष्टि तो मानससृष्टि है, उस सृष्टि में विद्यमान देही यदि भ्रान्ति स्वरूप है, तो वे इन्द्र, हंस आदि देहों के आकारवाले चेतन युक्त कैसे हुए ? ॥३७॥
205143 ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, महामुनि वीतहव्य का वह जगत् यदि केवल भ्रान्तिस्वरूप ही आपको मालूम पड़ता है, तो फिर आपका यह प्रसिद्ध जगत् किस हेतु से यथार्थरूप से भासित हो सकता है ? तात्पर्य यह हुआ कि सम्पूर्ण जगत् मन ही का कार्य और केवल भ्रान्तिस्वरूप ही है, यह तत्-तत् स्थल में अनेक बार कहा गया है, इसलिए यह आपका प्रसिद्ध जगत् वीतहव्य की मानसी सृष्टि के सदृश भ्रान्तिमात्र स्वरूपही ठहरा, ऐसी स्थिति में आप ही बतलाइए कि आपका भी यह जगत् चेतनों से भरा कैसे प्रतीत हो रहा है ? ॥३८॥
205144
205145 दोनों सृष्टियों की समानता बतलाते हैं।
205146 हे श्रीरामजी, आपका यह जगत् भी मनोमय भ्रमतुल्य एवं परमार्थ दशा में जिस प्रकार से चिन्मात्रस्वरूप है, उसी प्रकार से महामुनि वीतहव्य का भी वह जगत् मनोमय, भ्रमतुल्य एवं परमार्थ दशा में व्योमरूपी चिन्मात्रस्वरूप है॥३९॥
205147 हे श्रीरामजी, वास्तव में तो वह (मुनि वीतहव्य का) जगत् न तो आपके इस जगत् के सदृश है और न इस जगत् से विलक्षण ही है, क्योंकि वस्तु की समानता और असमानता वस्तु की सिद्धि के बिना नहीं हो सकती, आपके भी जगत् की सत्ता नहीं है, केवल ब्रह्म ही जगत् के रूप में भासता है॥४०॥
205148 जैसे यह भूत, भविष्यत् और वर्तमान् जगत् है, वैसे ही दूसरा भी जगत् है। समस्त दृश्यभूत जगत् संविन्मात्ररूप से अवशिष्ट जो मन है, तत्स्वरूपही है अतिरिक्त नहीं है ॥४१॥
205149 हे श्रीरामजी, जब तक इस प्रकार के जगत् को संविन्मात्र स्वरूप नहीं जान लेते, तब तक वह वज्रसार की नाईं अत्यन्त दृढ़ रहता है। और ज्ञात हो जाने पर त्रिकालाबाधित परम चिदाकाश-स्वरूप हो जाता है ॥४२॥
205150 अज्ञान से यह मन ही उत्पत्ति और वृद्धि आदि परिणामों से जगत् के रूप में ऐसा विकसित होता है, जैसे समुद्र में जल ॥४३॥
205151
205152 हे श्रीरामजी, अविकृत चिदाकाश स्वभाव से अवस्थित ब्रह्म माया से मैं किसी को मानों चेतन करनेवाला हूँ' यों अपनी कल्पना कर चित्तरूप हो जाता है, तदनन्तर उसी का पुनः पुनः मनन करने से मन नामवाला हो जाता है। उसीसे यह विशाल जगत् प्राप्त हुआ है, इसीलिए इस प्रकार यह दृश्य जगत् विस्तृत है। वास्तव में कुछ भी विस्तृत नहीं है॥४४॥
205153
205154 चौरासीवाँ सर्ग समाप्त
205155
205156
205157 उपशम प्रकरण पचासीवाँ सर्ग वीतहव्य मुनि की सूर्य के पिंगलनामक गण में प्रवेशकर अपनी देह की उद्धृति, जीवन्मुक्त स्थिति और अन्त समाधि का वर्णन। श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, अब कृपापूर्वक मुझसे यह बतलाइए कि महामुनि वीतहव्य ने उस भूगर्भ में स्थित अपनी देह का कैसे उद्धार किया? उसका प्रकार क्या था? उसके बाद उनकी दिनचर्या क्या रही और देहमुक्ति में अवशिष्ट उनका स्वरूप कैसे था ? ॥१॥
205158 वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, तदनन्तर समाधि में उक्त मुनि ने अपनी वीतहव्य नामक मन को आत्मा का एक चमत्कारमात्र और परिच्छिन्न ब्रह्मस्वरूप समझ लिया|२॥
205159 जब वह महादेवजी के गण थे, तब किसी समय चिदात्मा का ध्यान करते समय उनकी यह इच्छा हुई कि मैं पहले अपने समस्त जन्मों का अवलोकन करूँ ॥३॥
205160 तदन्तर उन्होंने कुछ नष्ट हुई और कुछ नष्ट न हुई अपनी समस्त देहों को प्रत्यक्ष देखा । देखने के बाद जो शरीर नष्ट नहीं हुए थे उनके मध्य में तत्-तत् कोटर में अवस्थित यही तत्-तत् अनष्ट देहों के हृदय कोटर में जीवट के उपाख्यान में कही जानेवाली रीति के अनुसार अपनी कल्पना से ही अवस्थित वीतहव्य शरीर का उद्धार करने के लिए अकस्मात् ही उनकी इच्छा हुई ॥४॥
205161 वहाँ पर पृथ्वी के उदर-कोटर में पीड़ित उस वीतहव्य नामक शरीर को कीचड़ में स्थित कीड़े की नाईं देखा। वह वर्षा के प्रवाह से कुछ दूर बहाया गया था, उसके पृष्ठभाग पर कीचड़ का स्तर जम गया था और उनके त्वचा, हाथ आदि अवयव तथा पीठस्थ मिट्टी ये सब काश आदि घासों के समूहों से व्याप्त हो गये थे। पीठस्थ' शब्द से यह सूचित होता है कि वे जलप्रवाहों से उलटे मुँह गिराये गये थे॥५,६॥
205162
205163 महान् तेजस्वी वीतहव्य ने इस प्रकार धरा के विवर में पीड़ित अपनी देह को देखकर उत्तम बोध से युक्त बुद्धि से पुनरपि विचार किया |७॥
205164 सम्पूर्ण अवयवों में पीड़ा होने के कारण प्राणवायु से यानी प्राण-संचारों से निर्मुक्त मेरी देह चलने-फिरने में तथा कुछ करने में तनिक भी समर्थ नहीं है ॥८॥
205165 इसलिए उद्धार के उपाय को जानकर मैं परकीय शरीर में प्रवेश के लिए योग शास्त्र में उपदिष्ट मार्ग से सूर्य के शरीर में प्रवेश करता हूँ। उसमें प्रवेश करने से सूर्य का सेवक पिंगल नाम का गण उनकी आज्ञा से मेरे शरीर का उद्धार कर देगा ॥९॥
205166
205167 उनकी दूसरी चिन्ता बतलाते हैं।
205168 अथवा इस प्रपंच से मेरा क्या प्रयोजन है ? मैं इस शरीर से निर्विघ्नतापूर्वक विदेह मुक्ति के द्वारा शान्त हो जाता हूँ। मैं निर्वाण को प्राप्त कर लेता हूँ। अपने पद को जाता हूँ। देह लीला से मेरा कौन प्रयोजन है ? ॥१०॥
205169 __ हे महामते उस प्रकार मन से विचार कर महामुनि वीतहव्य क्षणभर भूतल में चुपचाप बैठकर फिर विचार करने लगे|११॥
205170 मुझे देह का त्याग न तो उपादेय (अपेक्षणीय) है और न देह का आश्रय ही उपादेय है, क्योंकि जैसे देह का परित्याग है, वैसे ही देह का समाश्रय है, दोनों में कुछ भी अन्तर नहीं है ॥१२इसलिए जब तक यह शरीर है और जब तक वह अणु परमाणु रूप नहीं बन जाता, तब तक मैं इसका आश्रय कर कुछ विहार कर लूँ ॥१३॥
205171 सूर्य सेवक पिंगल नामक गण के द्वारा अपने शरीर का
205172
205173 उद्धार करने के लिए आकाश में स्थित सूर्य के शरीर में मैं उस प्रकार प्रवेश करता हूँ, जिस प्रकार दर्पण में प्रतिबिम्ब |१४॥
205174 उस प्रकार विचार कर वायुरूपधारी यानी सूक्ष्म स्वरूप मुनि वीतहव्य ने पूर्व में व्याख्यात पुर्यष्टक शरीर होकर सूर्य में उस प्रकार प्रवेश किया, जिस प्रकार भस्त्राकाश में (चमड़े की धौंकनी के अन्तर्गत आकाश में) वायु प्रवेश करे॥१५|उदार बुद्धिवाले भगवान् मननशील सूर्य ने भी हृदय में प्रविष्ट उक्त मुनिनायक को देखा और उनके कार्य को तथा पूर्वापर शरीरों को देखा। तदनन्तर विन्ध्यपर्वत के भूगर्भ के अन्तर्गत तृण और पत्थर से चारों ओर ढके हुए तथा मृतप्राय मुनि वीतहव्य के शरीर को देखा ॥१६,१७॥
205175
205176 उसके बाद सूर्य ने क्या किया ? उसे कहते हैं।
205177 आकाश के मध्य में संचरण करनेवाले सूर्य भगवान् ने मुनि वीतहव्य के अभीष्ट को जानकर पृथ्वी से मुनिशरीर का उद्धार करने के लिए अपने अग्रगामी पिंगलनाम के गण को आदेश दिया ॥१८॥
205178
205179 सूर्य के हृदय में प्रविष्ट हुई मुनि वीतहव्य की संवित् ने क्या किया? उसे कहते हैं।
205180 मुनि वीतहव्य की पुर्यष्टकरूपी वायुमय उक्त संवित् ने पूजनीय भगवान् भास्कर को अन्तःकरण से तुरंत प्रणाम किया ॥१९॥
205181 सूर्य के द्वारा अत्यन्त मानपूर्वक आज्ञा को प्राप्त हुए उक्त वीतहव्य मुनि ने विन्ध्याद्रि की गुफा की ओर जा रहे अग्रगामी पिंगलनामक गण के शरीर में प्रवेश किया ॥२०॥

205182 सूर्य भगवान् के गण पिंगल ने आकाश का परित्याग कर लतागृह और कुंजर से सुन्दर तथा वर्षाकाल में मत्त मेघों से युक्त आकाश की नाईं दैदीप्यमान विन्ध्याचल के अरण्य को प्राप्त किया ॥२१॥
205183 जिसने अपने नखों से भूतल को खोद दिया है, ऐसे पिंगल ने भूगर्भ से मुनि वीतहव्य के कलेवर को उस प्रकार उद्‌धृत किया, जिस प्रकार सारस पक्षी कीचड़ से मृणाल (कमलनाल) को उद्‌धृत करता है ॥२२॥
205184 तदनन्तर मुनि वीतहव्य-सम्बन्धी पुर्यष्टक शरीर पिंगल के शरीर से निकलकर अपने शरीर में उस प्रकार प्रविष्ट हुआ, जिस प्रकार आकाशतल में चारों ओर परिभ्रमण करनेवाले पक्षी अपने घोंसले में प्रवेश करता है ॥२३॥
205185 प्राप्त मूर्ति वीतहव्य तथा आकाशगामी पिंगल दोनों ने परस्पर प्रणाम किया। तदनन्तर तेज के निधि वे दोनों अपने अपने कार्यों में ही तत्पर हो गये ॥२४॥
205186 पिंगल आकाश की ओर चले गये और मुनि वीतहव्य निर्मल सरोवर की ओर, जो कुमुदरूपी ताराओं
205187 से युक्त तथा बाल सूर्य के राग से रंजित जल से युक्त था, स्नानार्थ चले गये ॥२५॥
205188
205189 विकसित कमलों से युक्त उस सरोवर में मुनि वीतहव्य ने तुरंत उस प्रकार मज्जन किया, जिस प्रकार कीचड़ से भरे तालाब में क्रीड़ा के अनन्तर हाथी का बच्चा वन में मज्जन करता हो ॥२६॥
205190 उसमें स्नानकर तदनन्तर जपकर और उसके बाद सूर्य की पूजाकर मनन आदि व्यवहारों से युक्त शरीर से पुनः पूर्ववत् सुशोभित हो गये ॥२७॥
205191 पूर्वोक्त समान शीलों में मैत्री, एकरूप सर्वातिशायीशान्ति, सुन्दर प्रज्ञा, मुदित कृपा तथा उत्तम श्री से युक्त मुनि वीतहव्य ने, सकलसंगों से निर्मुक्त चित्तवाले होकर विन्ध्याचल में नदी के तट पर केवल एक ही दिन रमण किया यानी समाधि से प्रच्युत होकर स्थित रहे ॥२८॥
205192
205193 पचासीवाँ सर्ग समाप्त
205194
205195
205196 उपशम प्रकरण छियासीवाँ सर्ग मुनि वीतहव्य की छः रात्रि तक पुनः समाधि, चिरकाल तक जीवनमुक्त स्थिति,
205197 राग आदि को तिलांजलि और मुक्ति में समाधि का वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, दिन की समाप्ति के बाद उक्त मुनि ने पुनः भी मन की एकाग्रतारूप समाधि के लिए किसी अतिविस्तृत पूर्वपरिचित विन्ध्याद्रि की गुफा में प्रवेश किया ॥१॥
205198 लोक में क्या सार है और क्या असार है , इसका भली प्रकार परिज्ञान रखनेवाले महामुनि वीतहव्य उसी आत्मा के अनुसन्धान का परित्याग न करते हुए इन्द्रियों के साथ अन्तःकरण से विचारने लगे ॥२॥
205199
205200 उन्होंने क्या विचार किया ? उसे कहते हैं।
205201 मैंने पहले से ही इन्द्रियों का भली प्रकार परित्याग कर लिया है, अब फिर उन के विषय में अधिक चिन्ता करने से मेरा कुछ भी प्रयोजन सिद्ध नहीं होनेवाला है|३॥
205202
205203 अस्ति और नास्ति यों दो प्रकार दृश्य कल्पनाओं का, कोमल लता की नाईं, विनाश कर उन दो कल्पनाओं के साक्षीरूप से अवशिष्ट चैतन्यमात्र का अवलम्बन कर शरीर, शिर और ग्रीवा को समानरूप से रखकर दृढ़ासन होकर मैं उस प्रकार अचल बैठता हूँ, जिस प्रकार पर्वत का शिखर ॥४॥
205204 मैं यद्यपि सदा उदित स्वभाव (प्रकाश स्वभाव) हूँ, तथापि अज्ञ दृष्टि से अन्धकार को प्राप्त हुआ-सा हूँ एवं यद्यपि सदा जीवित-स्वभाव हूँ, तथापि अज्ञदृष्टि से मृत-सा हूँ| तत्त्वदृष्टि से तो उससे विपरीत निर्मल स्वभाव को प्राप्त हुआ एकरस चिन्मात्रस्वरूप होकर अवस्थित हूँ॥५॥
205205 मैं यद्यपि प्रबुद्ध यानी उत्तमज्ञान से सम्पन्न जाग्रत् अवस्था से युक्त हूँ, तथापि सुषुप्ति में ही स्थित रहता हूँ। क्योंकि घट आदि द्वैत पदार्थों को अब मैं नहीं देख रहा हूँ। इसी प्रकार यद्यपि मैं सुषुप्ति में स्थित रहता हूँ। तथापि जाग्रत् अवस्था से युक्त ही हूँ, क्योंकि मुझे अपने स्वरूप का सदा स्पष्टरूप से अनुभव हो रहा है। स्थूल, सूक्ष्म और कारण से निर्मुक्त तुर्य पद का अवलम्बन कर अचल स्थितिवाला होकर शरीर के भीतर रहता हूँ॥६॥
205206 मन से परे यानी मन के अविषय चारों ओर अवस्थित, पूर्ण सत्तासामान्यरूप परम साम्यभूत परमात्मा में विकारमुक्त होकर स्थाणु की तरह मैं स्थित हूँ ॥७॥
205207 इस प्रकार विचार कर वह ध्यान में छः दिन तक फिर बैठ गये। तदनन्तर उस प्रकार प्रबोध को प्राप्त हुए, जिस प्रकार क्षणभर में सोया हुआ पथिक प्रबोध को प्राप्त होता है ॥८॥
205208 तदनन्तर उस समय व्युत्थान दशा में भी समाहित स्थितिवाले सिद्ध, महान् तपस्वी, भगवान् वीतहव्य ने जीवन्मुक्त स्वरूप से चिरकाल तक यत्र-तत्र विचरण किया ॥९॥
205209 ये महामुनि वीतहव्य न तो गुण दृष्टि से किसी वस्तु की स्तुति करते थे और न दोषदृष्टि से किसी की निन्दा भी कभी करते थे। वे न तो कभी उद्वेग को प्राप्त होते थे और न कभी हर्ष को प्राप्त होते थे|१०॥
205210 चलते-फिरते उठते-बैठते चित्त से शून्य हुए उस वीतहव्य मुनि के हृदय में अपने मन के (बाधित-अनुवृत्त मन के) साथ विनाश के लिए इस प्रकार की कथा यानी वक्ष्यमाण विचारात्मक कथा हुई।११॥
205211 विषयों के उपभोग से सामर्थ्य के व्यय से रहित, इन्द्रियों के स्वामी हे मन, देखो कि शम से समन्वित तुमने किस प्रकार के समस्त जगत् को आनन्द देनेवाले व्यापक सुख को अथवा निरतिशय आनन्दरूपी सुन्दर ब्रह्मरूप आकाश को प्राप्त किया है॥१२॥
205212 हे चंचल पदार्थों में
205213
205214 सर्वश्रेष्ठ मन, इसलिए तुमको आगे भी इस रागशून्य दशा का ही अवलम्बन करना चाहिए और अपनी चंचल वृत्ति का परित्याग कर देना चाहिए ॥१३॥
205215 हे इन्द्रिय नाम को धारण करनेवाले चोर और हे नष्ट आशावृन्द, यह मेरे द्वारा अनुभूयमान आत्मा तुम्हारा नहीं है और तुम लोग आत्मा के नहीं हो ॥१४॥
205216 हे इन्द्रियगण, इस प्रकार आत्मा के साथ सम्बन्ध न होने के कारण अब तुम लोग अवशिष्ट अपने असत्त्व स्वरूप को ही प्राप्त हो जाओ। तुम्हारी समग्र अभिलाषाएँ निष्फल कर दी गई है। अब विनष्ट आश्रयवाले तुम लोग मेरे ऊपर आक्रमण करने में समर्थ नहीं हो॥१५॥
205217 ___तब पहले हम लोगों में तुम्हारे ऊपर आक्रमण करने की सामर्थ्य कहाँ से थी? तो आत्मा के साथ तादात्म्य आदि के अध्यास से थी, ऐसा कहते हैं।
205218 हे इन्द्रियगण,'हम आत्मा हैं इस प्रकार की जो यह तुम लोगों को वासना हुई थी, वह आत्मतत्त्व की विस्मृति से उस प्रकार उत्पन्न हुई , जिस प्रकार रज्जु तत्त्व की विस्मृति से रज्जु में सर्पवासना उत्पन्न होती है|१६॥
205219 उक्त यह वासना अनात्मा में आत्मत्वरूपाभ्रान्ति और वस्तु में अवस्तुत्वरूपाभ्रान्तिथी। वह आत्मा के अविचार से उत्पन्न हुई थी और आत्मा के विचार से विनाश को प्राप्त हो गई ॥१७॥
205220
205221 इस प्रकार विवेकज्ञान हो जाने पर किसी को भी आपके द्वारा उत्पन्न दोषों के साथ सम्बन्ध नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
205222 हे इन्द्रियगण, करणस्वरूप आप लोग दूसरे हैं, अभिमान करनेवाले हम लोग दूसरे हैं, अद्वितीय ब्रह्म दूसरा है,प्राण हेतुक क्रिया कारणता दूसरी है, चिदाभासरूपी भोक्ता दूसरा है और ग्रहण करनेवाला मन दूसरा है, ऐसी स्थिति में किस का किस प्रकार कौन-सा दोष हो सकता है ? ॥१८॥
205223
205224 यदि ऐसी बात है, तो व्यवहाररूपी कार्य की सिद्धि किस रीति से होगी? तो काकतालीय न्याय से होगी, यों गृहदृष्टान्त से कहते हैं।
205225 __ अरण्य से लकड़ी उत्पन्न हुई, बाँसों की त्वचा से लकड़ी के बोझ को बाँधने की पूर्ति रज्जु हुई, वसुला, कुठार आदि लोहे से उत्पन्न हुए और बढ़ई अपने उदर की पूर्ति के लिए ही प्रवृत्त हुआ, न कि घर की सिद्धि के लिए ॥१९॥
205226 यों इस लोक में अपने-अपने भिन्न-भिन्न प्रयोजन के लिए अवस्थित पदार्थों की यानी क्रिया-कारकरूप पदार्थों की सामग्री से अर्थतः उत्पद्यमान दृढ़ गृहाकृति जैसे काकतालीय ही है यानी काकतालीय न्याय से ही सिद्ध होती है, वैसे ही प्रकृत कार्यकरणसंघात स्थल में भी काकतालीय न्याय से ही दर्शन, श्रवण, आदान आदि अपनी-अपनी शक्तियों से नियत ज्ञान कर्मेन्द्रियों से समन्वित तत्-तत् उस प्रकार की व्यवहाररूप कार्यकलिका चंचलतापूर्वक उत्पन्न हुई है, उसमें किसी की क्या क्षति है अर्थात् किसी को कोई क्षति नहीं

है॥२०,२१॥
अब अविद्या दूर से ही विस्मृत हो गई, आत्मविद्या विस्पष्टरूप से अनुभूत हो गई, जो सत् था वही सत् रहा, असत् असत् ही रहा, विघ्न क्षीण हो गया और जो स्थिति के योग्य था, वही स्थित रह गया ॥२२॥
हे श्रीरामजी, इस प्रकार के विचार से युक्त होकर उन महान् तपस्वी मुनि श्रेष्ठ भगवान वीतहव्य ने अनेक बरसों तक इस लोक में अपनी स्थिति की॥२३॥
श्रीरामजी जिस पद के प्राप्त होने पर पुनर्जन्म के लिए चिन्ता विनष्ट हो जाती है और मूढ़ता कोसों दूर भाग जाती है,उस परम पूर्णानन्द स्वप्रकाशरूप पद में निरन्तर ये मुनि अवस्थितथे॥२४॥
किसी समय भ्रान्ति से चित्र-विचित्र पदार्थों के समूह के दर्शन से प्राप्त हुए यथास्थित

आत्मभूत वस्तु में अविश्वास का वारण करने के लिए बार-बार ध्यान में विश्वास का अवलम्बन कर वह सुखानुभव को प्राप्त करते हुए सदा स्थित रहते थे॥२५॥

शेष प्रारब्ध का विनाश हो जाने पर मुनि वीतहव्य का मन किस प्रकार का रहा, उसे कहते हैं। त्यागने योग्य और ग्रहण करने योग्य पदार्थों की प्राप्ति हो जाने पर भी त्याग और ग्रहण की बुद्धि का क्षय हो जाने के कारण महामुनि वीतहव्य का अन्तःकरण इच्छा और अनिच्छा का अतिक्रमण कर गया था॥२६॥
देहापगम दशा में एक अद्वितीय रूप से स्थित, जन्म और कर्मों की अवधि के अवसानरूप तथा प्रतिभासमात्र से भी अवस्थित देह आदि संसार के संग का त्याग हो जाने पर परिशेष में रहनेवाली ब्रह्मरसरूपी मकरन्द में उनको उत्कण्ठा हुई और उसके बाद उन्होंने उसी इच्छा के साथ सह्य पर्वत की
सुवर्णकन्दरा में प्रवेश किया।॥२७॥
फिर देह आदि के साथ संगति न हो, इसलिए शीघ्र जगत्पी जाल का भली प्रकार अवलोकन कर वे महामुनि पद्मासन लगाकर बैठ गये और तदनन्तर वहाँ अपने आप ही अपने अन्दर कहने लगे॥२८॥

स्वाभाविक शत्रुभूत राग, द्वेष आदि में भी द्वेषअभावरूपता और मैत्री की भावना करते हुए मोक्षपद को जानने की इच्छावाले-से होकर हित का उपदेश कर रहे प्रणाम करके उनको संबोधित करते हैं :
हे राग, अब तुम नीरागस्वरूप हो जाओ। हे द्वेष, तुम द्वेषअभावरूप हो जाओ। आप दोनों ने इस लोक में मेरे साथ दीर्घकाल तक क्रीड़ा की है ॥२९॥
हे भोग, मैं आप लोगों को प्रणाम करता हूँ। आप लोगों ने मेरा इस लोक में सौ करोड़ों वर्ष तक उस प्रकार लालन-पालन किया है, जिस प्रकार प्यार करनेवाले पिता आदि ने बालक का लालन-पालन किया हो|३०॥
सबसे पुण्यतम इस मोक्षपद का भी जिसने मुझको विस्मरण कराया था, उस अंशरूप विषयसुख को मैं बार-बार प्रणाम करता हूँ॥३१॥ हे दुःख, तुम्हारे द्वारा सन्तप्त हुए मैंने अत्यन्त आदर से आत्मा का अन्वेषण किया है, इसलिए इस मोक्षमार्ग का तुमने ही मुझको उपदेश दिया। अतः मेरा तुम्हें प्रणाम हो॥३२॥
हे दुःख के तत्त्वभूत सुखद आत्मन्, तुम्हारी ही अनुकम्पा से मैंने यह अत्यन्त शीतल पदवी (निरतिशयसुखरूप मोक्ष पदवी) प्राप्त की है, अतः दुःख नामधारी तुम्हें मेरा प्रणाम हो ॥३३॥

अब ज्ञान के प्रादुर्भाव में उपकारक देह की प्रार्थना कर उसको संबोधित करते हैं।
संसार में सारहीन जीवनवाले हे मित्र देह, तुम्हारा कल्याण हो, क्योंकि तुम्हारी ही कृपा से हम अपने स्थान को जा रहे हैं । हे देह, यह अपने लोगों की वियोग की अवस्था आज की नहीं है, किन्तु अनादि नियति का यही स्वभाव है, कारण कि जो संयोग होता है, उसका अन्त में वियोग में ही पर्यवसान होता है॥३४॥
आश्चर्य है कि प्राणियों के स्वार्थों की अत्यन्त विषम गति है, क्योंकि वस्तु की प्राप्ति के लिए घनिष्ठ मित्र आदि स्वजनों को भी छोड़कर पुरुष दूर-दूर दौड़ जाते हैं। इसी न्याय के अनुसार सैकड़ों जन्म तक साथी रहकर मैं भी आज अपने प्यारे मित्र शरीर से अलग हो रहा हूँ॥३५॥
हे मित्र देह, चिरकाल से बन्धुरूप तुम मेरे द्वारा जो त्यागे जा रहे हो वह एक स्वार्थ की ही लीला है । (यह मेरा अपराध नहीं है, किन्तु तुमने अपना ही नाश करने के लिए मेरा उपकार किया है, यों मानों शोक कर रहे कहते हैं।) हे देह, तुमने ही अपने लिए आत्मज्ञानवश उस प्रकार की क्षति उठा ली है ॥३६॥
तुमने आत्मा के विज्ञान की प्राप्ति कर अपना विनाश किया है, अतः हे देह, तुम्हारे द्वारा ही यह तुम्हारा

विनाश किया गया है, दूसरे के द्वारा नहीं किया गया है॥३७॥

अब तृष्णा की प्रार्थना करते हैं। हे मातृरूप तृष्णे, मैं अब जा रहा हूँ। मेरे जाने पर तुम अकेली, शुष्क और दीन हो जाओगी, पर दुःख मत करना॥३८॥
हे काम भगवान्, तुम्हारे ऊपर विजय पाने के लिए मैंने तुम्हारे विरोधी वैराग्य सेवन आदि दोष किये थे, उन दोषों के लिए मुझे क्षमा-प्रदान कीजिए। अब मैं उत्तम विश्रान्ति की ओर जा रहा हूँ। मेरी मंगल कामना करिए ॥३९॥
____ अब फिर पुनरावृत्ति के द्वारा तृष्णा के मुख का दर्शन न हो, इसलिए उसका निवारण कर रहे मुनि वीतहव्य कहते हैं।
हे मातृरूप तृष्णे, अब से लेकर अपने दोनों का संयोग के दोष से ही सदा के लिए वियोग हो रहा है। इसलिए मैं तुम्हें यह आखिरी प्रणाम कर रहा हूँ॥४०॥
हे पुण्यदेव, आपको मैं प्रणाम करता हूँ, आप ही ने पहले मेरा नरकों से उद्धार कर स्वर्ग के साथ सम्बन्ध करवाया था॥४१॥
निषिद्ध आचरणरूपी खेत में उत्पन्न हुए, नरकरूपी बड़ी-बड़ी शाखाओं को धारण करनेवाले और यातनारूपी पुष्प-समूह से युक्त पापरूपी वृक्ष को मेरा नमस्कार हो ॥४२॥
जिसके साथ मैंने दीर्घकाल तक प्रकृत योनियों का उपभोग किया था, आज तक प्रत्यक्ष नहीं हुए उस मोहस्वरूप को मैं प्रणाम करता हूँ॥४३॥
शब्द कर रहे बाँस जिसके मधुर शब्द हैं और शीर्ण पत्ते ही जिसके पहनने के लिए वस्त्र हैं, समाधि में प्रेयसी स्त्री के सदृश व्यवहार करनेवाली उस गुहारूपी तपस्विनी को मैं प्रणाम करता हूँ ॥४४॥
हे सखी गुहातपस्विनि, संसाररूपी महामार्ग में खिन्न हुए मेरे लिए तुम ही अकेली आश्वासन देने में समर्थ, अत्यन्त स्नेह से समन्वित, पूर्ण आत्मा में विश्रान्ति-प्रदान द्वारा समस्त लोभों को नाश करनेवाली तपस्या (मित्र) हुई॥४५॥
अनेक दुःखों से खिन्न तथा दोषों से (समाधि के विघ्नों से) द्रवीभूत हुए मैंने शोक का विनाश करने के लिए उत्तम सखीभूत तुम अकेली का ही आश्रय किया ॥४६॥

अब दण्डकाष्ठ के गुणोंका वर्णन कर उसको नमस्कार करते हैं।
कुत्ते, सर्प आदि से होनेवाले भयों में, विषम प्रदेशों में तथा गड्ढे और कुंजो में हाथ को अवलम्बन देनेवाला, वृद्धावस्था के एकमात्र मित्र दण्डरूप काष्ठ तुम्हें मैं प्रणाम करता हूँ॥४७॥

अब सम्पूर्ण देहभाग देह को ही समर्पण करते हैं।
हे देह, के अस्थिपंजर और दूसरा रक्त तथा आँतरूपी सूत्र बस इन्हीं दो तत्त्वों से समन्वित तुम्हारा असाधारण विभाग है, इस अपने विभाग को लेकर तुम अपनी प्रकृति की ओर चले जाओ॥४८॥
हे देह, तुम्हारे मल, दुर्गंध, स्वेद आदि के द्वारा दूषित हो जाने के कारण हुए जो जलके अपराध हैं, उनके प्रकार-विशेष-स्वरूप तुम्हारी विशुद्धि का सम्पादन करनेवाले स्नानरूप उपायों को भी मैं प्रणाम करता हूँ तथा तुम्हारे भोजन, अलंकरण आदि व्यवहारों को एवं भोजनादि सामग्री के सम्पादन के लिए इतस्ततः दौड़धूप करने की प्रवृत्तियों को मैं प्रणाम करता हूँ॥४९॥

205271 हे पुराने सजग मित्ररूप प्राण, आज मैंने मित्रों की नमस्कार-परम्परा में आप लागों को भी ऊँचा बना दिया है यानी आप लोगों को भी नमस्कार किया है, आपका कल्याण हो, मैं जा रहा हूँ॥५०॥
205272
205273 पहले के मित्र भाव का वर्णन करते हैं।
205274
205275
205276 हे प्राणवृन्द, आप लोगों के साथ मैंने चित्र-विचित्र अनेक योनियों में विश्राम किया और पर्वत के कुंजों में तथा लोकान्तरों में भी विश्राम किया था॥५१॥
205277 आप लोगों के साथ ही मैंने नगरों में और सिद्धों के क्षेत्रों में क्रीड़ा की, पर्वतों में निवास किया, कार्यों के विलासों में स्थिति की और विविध प्रकार के मार्गों में प्रस्थान किया॥५२॥
205278 हे प्राणवृन्द, संसार के कोश में ऐसा कोई भी नहीं है, जिसको आप लोगों के साथ मैंने अपने हाथों से न किया हो, न अपहृत किया हो, न दिया हो, और जो पैरों से न गत हुआ हो और मन से जो अवलम्बित न हुआ हो।॥५३॥
205279 हे प्रिय प्राण-समुदाय, आप अपनी प्रकृति में जाइये और मैं ब्रह्म में जाता हूँ, आप लोग यह शंका न करें कि हम लोगों का प्रकृति में प्रविलाप क्यों कराते हैं ? कार्यकरणसंघातरूप से ही स्थित होकर भोग्यसमुदाय को ही पहले के समान प्राप्त किये जाय, क्योंकि जितने भोग्य समूह हैं, वे अन्त में नाशवान हैं, और जितने उन्नत हैं, वे अन्त में पतनशील हैं। संसार मार्ग में जितने संयोग है वे सब अन्त में वियोग को ही प्राप्त होते हैं॥५४,५५॥
205280 ___ अब प्रत्येक इन्द्रिय आदि के द्वारा प्राप्त करने योग्य प्रकृति को विभागपूर्वक बतलाते हैं।
205281 यह चक्षु का प्रकाश आदित्य मण्डल में प्रवेश करे। सुगन्धिहेतुक आनन्दज्ञान की करण घ्राणेन्द्रिय गन्ध की आश्रय पृथ्वी में प्रविष्ट हो जाय ॥५६॥
205282 शब्दों की श्रवणशक्ति यानी श्रोत्रेन्द्रिय आकाश कुक्षि में प्रविष्ट हो जाय और रसना की रसग्रहणशक्ति यानी रसनेन्द्रिय चन्द्रमण्डलरूपी जल में प्रविष्ट हो जाय ॥५७॥
205283
205284 उस प्रकार उपाधिभूत आप लोगों के अपनी-अपनी प्रकृतियों में प्रविष्ट हो जाने पर आपमें प्रतिबिम्बित चिदाभासस्वरूप मैं जीवात्मा भी अपने बिम्बरूप प्रणव की चतुर्थ अर्धमात्रा से लक्षित ब्रह्मात्मा में प्रविष्ट हो जाता हूँ यानी विश्रान्ति लेता हूँ, यों कहते हैं।
205285 __ मन्दराचल के अभाव में समुद्र की नाईं, सूर्य के अभाव में दिन की नाईं, शरत् कालमें अपने उपादान कारण में विलय को प्राप्त हुए मेघ की नाईं, इन्धनों के दग्ध होने पर अग्नि की नाईं तथा स्नेह (तेल) के अभाव में दीपक की नाईं ओंकार की अन्तिम अर्धमात्रा से लक्षित परब्रह्मस्वरूप अपने में अपने आपसे ही मैं आत्यन्तिक मनःशान्तिपूर्वक विश्रान्ति लेता हूँ॥५८,५९॥
205286
205287 सम्पूर्ण कार्यों की परम्परा से शून्य,समस्त दृश्यों की अवस्था को अतिक्रमण कर स्थिति रखनेवाला, दीर्घ उच्चारित प्रणव की ब्रह्मरन्ध्र में विश्रान्ति का अनुसरण कर ब्रह्माकारता की प्राप्ति से उपरत बुद्धि तथा प्रारब्ध से प्रतिबद्ध अवशिष्ट अविद्यारूपी मल से रहित यह मैं पूर्णरूप से अवस्थित हूँ॥६०॥
205288
205289 छियासीवाँ सर्ग समाप्त
205290 सत्तासीवाँ सर्ग ॐकार की अन्तिम मात्रा का अवलम्बन कर जिस क्रम से
205291 महामुनि वीतहव्य विदेहमुक्ति को प्राप्त हुए, उस क्रम का वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, आगे कहे जानेवाले प्रकार से अत्यन्त उच्च स्वर से प्रणव का धीरे-धीरे दीर्घता के सम्पादन द्वारा उच्चारण कर रहे महामुनि वीतहव्य ने मनन (संकल्प) और एषणाओं से (पुत्र आदिकी अभिलाषाओं से) क्रमशः वर्जित होकर छठी या सप्तम भूमिका को
205292
205293 प्राप्त कर अपने हृदय में ब्रह्म का लाभ किया ॥१॥
205294 ___ 'ओमित्येतदक्षरं सर्वम्' इत्यादि माण्डूक्य श्रुति में प्रदर्शित क्रम से अकार, उकार, मकार और अर्धमात्रा से कल्पित स्थूल, सूक्ष्म, अव्याकृत और तुरीयरूप पादों के भेद से ॐकार का स्मरण कर रहे महामुनि संन्यासी वीतहव्य पंचीकरण- प्रक्रिया में बतलाये गये विराट्, हिरण्यगर्भ और अव्याकृतरूप पादोंका पहले तुर्य में 'जागरितस्थानों' इत्यादिश्रुति-प्रदर्शित रीति के अनुसार अध्यारोप और तदनन्तर 'नान्तःप्रज्ञम्' इत्यादि श्रुति-प्रदर्शित रीति के अनुसार अपवाद कर तीन लोकों की रचना के लिए किये गये ब्रह्माजी के संकल्प से कल्पपर्यन्त कल्पित बाह्य और आभ्यन्तर विभाग से युक्त स्थूल,सूक्ष्म और कारण स्वरूप पदार्थों का भी परित्याग कर अविनाशी विशुद्ध ब्रह्मस्वरूप का अपरोक्ष साक्षात्कार कर इन्द्रिय और तन्मात्राओं का परित्याग कर दिया॥२,३॥
205295 जिस प्रकार क्षोभशून्य चिन्तामणि अपने स्वरूप में रहता है, वैसे ही क्षोभशून्य आकारवाले महामुनि वीतहव्य अपने स्वरूप में ही स्थित थे, वे पूर्णचन्द्र की नाईं परिपूर्ण थे तथा मन्थनरहित मन्दराचल की नाईं स्थिर विश्रान्ति से युक्त थे ॥४॥
205296 भ्रमण से रोकने पर कुम्हार के घर में चक्र जिस प्रकार अक्षुब्ध आकारवाला रहता है, वैसे ही ये मुनि अक्षुब्ध आकारवाले थे और शान्त अत्यन्त निर्मल समुद्र की नाईं परिपूर्ण थे॥५॥
205297 (उस प्रकार के अनेक शुभ विशेषणों से सम्पन्न महामुनि वीतहव्य ने पूर्वोक्त रीति से अध्यारोप और अपवाद से समस्त कल्पनाओं का परित्याग कर विशुद्धि आदि गुणों से युक्त तथा) तेज और तम दोनों के समूह से रहित; सूर्य, चन्द्र और ताराओं से शून्य; धूम्र, अभ्र और धूलि से वर्जित; शरत्कालीन आकाश के समान अत्यन्त स्वच्छ; असीम ब्रह्मात्मा का साक्षात्कार कर प्रणव के अग्रभाग के दीर्घनादरूपी सूत्र के साथ ही इन्द्रिय और शब्दादि तन्मात्राओं के जाल को उस प्रकार त्याग दिया, जिस प्रकार वायु ने गन्ध को त्याग दिया हो ॥६,७॥
205298 तदनन्तर आकाश-मण्डल में चक्षु द्वारा दिखाई पड़नेवाले तमो भाग की नाईं चिदाकाश में साक्षी के द्वारा सिद्ध तथा प्रकाशित हो रहे तमोमात्र को (अविद्या के तामस वृत्ति-विशेष को) ऐसे त्याग दिया, जैसे बुद्धिमान् क्रोधांश को त्याग देता है ।।८॥
205299 तदनन्तर आधा क्षण विचार कर उक्त मुनि ने प्रकाशित हो रहे तेज का भी (अविद्या के सात्त्विक वृत्तिविशेष का भी) परित्याग कर दिया । तम और तेज दोनों का परित्याग करने से वे मुनि न तम और न प्रकाशरूप थे यानी तम और प्रकाश दोनों से शून्य अवस्था को प्राप्त हुए थे॥९॥
205300 अनन्तर तम और प्रकाश से शून्य अवस्था को प्राप्त कर मुनि वीतहव्य ने कल्पना के हेतुभूत मनरूपी तृण को, जो किंचित् प्रकाशित भी था, आधे निमेष में मन से ही काट दिया ॥१०॥
205301 हे श्रीरामजी, तदनन्तर वायुशून्य प्रदेश में स्थित दीपक की नाईं विस्पष्ट प्रकाश को प्राप्त हुए अपने स्वरूप में स्थित संवित् का, जो तत्क्षण उत्पन्न हुए बालक के ज्ञान के सदृश वासनादि से वर्जित थी, अवलम्बन कर चिति की चेत्यदशारूप कल्पना को उसकी उत्पत्ति के पहले ही समर्थ मुनि वीतहव्य ने निमेष के चतुर्थ भागात्मक काल में ही उस प्रकार परित्याग कर दिया, जिस प्रकार वायु स्पन्दन शक्ति का परित्याग कर देता है ।।११,१२॥
205302 श्रीरामजी, तदनन्तर इस रीति से साक्षिमात्र के परिशेषस्वरूप 'पश्यन्ती' पद को प्राप्तकर अनन्तर 'पश्यन्ती' पद ही आकाश आदि के बाधाश्रय रूप से अवशिष्ट सत्तामात्र स्वरूप कारणतत्त्व होने के कारण तद्भाव में स्थितिरूप सुषुप्त स्थान को प्राप्त कर मुनि वीतहव्य पर्वत की नाईं अचल होकर स्थित हो गये ॥१३॥
205303
205304
205305
205306 उपशम प्रकरण तदनन्तर समर्थ मुनि वीतहव्य पहले उक्त सुषुप्त स्थान में किंचित् किंचित् स्थित होकर अनन्तर उसमें स्थिरता को प्राप्तकर तुर्य रूप में लीन हो गये। 'तुर्यरूपमुपाययौ' इस वाक्य से पहले सदेहावस्थ छठी और सप्तम भूमिका को बतलाकर साक्षी की सदेकरसता सिद्ध हो जाने पर निरतिशय अखण्ड आनन्द के आविर्भाव से अवशिष्ट प्रारब्ध के साथ जगत्-प्रतिभास का आत्यन्तिक विनाश औरतदनन्तर विदेह कैवल्य की प्राप्ति बतलाई गई है।॥१४॥
205307
205308 तदनन्तर उनका स्वरूप कैसा था? इस चतुर्थ प्रश्न का उत्तर देते हैं। __ जैसे रात्रि में देखनेवाले उल्लू आदि को अन्धकार ही प्रकाशरूप होता है, वैसे ही उस तुर्य अवस्था में वे मुनि विषयप्रयुक्त आनन्द से वर्जित होते हुए भी स्वरूपभूत आनन्द से युक्त थे, स्वभिन्नसत्ता से शून्य होते हुए भी स्वरूपतः सत्तारूपथे, स्वभिन्न वस्तुस्वरूप से अकिंचिद्रूप होते हुए भी स्वतः किंचिद्रूप थे ॥१५॥
205309 वे चेत्य का अभाव होने से अचिन्मय और स्वतः चित्रवरूप थे। तदनन्तर 'नेति नेति' इत्यादि श्रुतियों से बोधित जो अद्वैत तत्त्व है और जो वाणी का भी अगोचर है, उस तत्त्व को ये मुनि प्राप्ति हो गये ॥१६॥

इसके अनन्तर ये मुनि समस्त पदार्थों में अवस्थित, समस्त भावों से वर्जित, निरतिशय समता से पूर्ण प्रकाशमान परम पवित्र पदस्वरूप हो गये॥१७॥

इससे समस्त वादियों के द्वारा अनेकविध विकल्पों से अपने-अपने सिद्धान्त रूप से विकल्पित जो पद है, वही पद वीतहव्य का था, ऐसा कहते हैं।
जो शून्यवादी बुद्धों का शून्यरूप प्राप्य पद है, जो ब्रह्मज्ञानियों का ब्रह्मरूप श्रेष्ठ प्राप्त पद है, जो विज्ञानवादी बौद्धों का विज्ञानरूप निर्मल प्राप्य पद है, उस पदरूप होकर ही ये मुनि वीतहव्य स्थित थे॥१८॥
कपिलमुनि-निर्मित सांख्यशास्त्र में प्रतिपादित पुरुषरूप, पतंजलि निर्मित योगशास्त्र में प्रतिपादित क्लेश आदि से वर्जित पुरुष विशेषात्मक ईश्वररूप, चन्द्रचिह्नवाले महादेवजी के अनुयायी पाशुपतमतमें प्रदर्शित शिवरूप और कालही एक तत्त्व है - इस प्रकार प्रतिपादन करनेवाले कालवादियों के मतमें प्रदर्शित कालरूपजोतत्त्व है,तत्स्वरूपहोकर ये महामुनि वीतहव्य अवस्थितथे॥१९॥
आत्मा के स्वरूप को भली प्रकार जाननेवाले आत्मवादियों के मत में जो आत्मतत्त्व है, सौत्रान्तिक और वैभाषिक मत में प्रतिपादित स्थायित्व से अभासमान क्षणिक विज्ञानरूपी जो नैरात्म्यतत्त्व है, चित् और चित् के बीच में शून्यात्मक तत्त्व है, जीवन्मुक्तमहापुरुषों के मतमें परिपूर्ण ब्रह्मात्मक जोतत्त्व है, तत्स्वरूपहोकर ही ये महामुनि अवस्थित थे। शून्यवादियों से उपक्रम कर सर्ववादियों से उपसंहार इसलिए किया गया है कि उनकी परिच्छिन्नता और अपरिच्छिन्नता-वाद में परम अवधि है और अन्यान्य मध्यपतित मतों में उभय का संमिश्रण है तथा तारतम्य से उनका उत्थान हुआ है, यह द्योतन हो|२०॥
जो तत्त्व समस्त शास्त्र का सिद्धान्तभूत है, जो सबके हृदय में अनुगत है, जो सर्वात्मक है और जो सबका स्वरूप है, तत्स्वरूपहोकर ये मुनि अवस्थितथे॥२१॥जो सर्वथा स्पन्दन क्रिया से रहित है, जो समस्तप्रकाशमान सूर्य आदि तेजों का भी भासक बनकर प्रकाशित हो रहा है तथा जो केवल अपने अनुभव के स्वरूपभूत है, तत्स्वरूप होकर ये मुनि विराजित थे।॥२२॥
जो तत्त्व वास्तव में अद्वितीय होने के कारण एक और मायावशअनेक भी है,जोआचार्य-वाक्य से गम्य होने के कारण व्यवहार में अविद्या से युक्त तथा परमार्थ दशा में स्वतः प्रकाश होने के कारण विद्या से रहित भी है, जो सर्वात्मक होने से सर्वस्वरूप तथा प्रपंचातीत□सर्ग-८८]

होने से असर्वात्मक भी है, तत्स्वरूप होकर ये मुनि अवस्थित थे॥२३॥
वह वीतहव्य मुनि उक्त क्रम सेमुक्त लोगों की दृष्टि में आकाश के स्वरूपकी अपेक्षा निर्मल स्थितिवालेहोकर उत्पत्तिशून्य,जरारहित, कारणवर्जित, अद्वितीय, मल से रहित एवं अवयवरहित पद स्वरूप होकर अवस्थित थे और बद्ध लोगों की दृष्टि में क्षण में ईश्वर होकर अपने कार्यों के भेद से अनेक और अवयवयुक्त होकर अवस्थितथे॥२४॥

सत्तासीवाँ सर्ग समाप्त
अट्ठासीवाँसर्ग वीतहव्य के विमुक्त होने पर हृदय में उनके प्राणों का लय हुआ,
कारण में देह का लय और कलाओं का लय हुआ, यह वर्णन । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी उक्त रीति से संसार की अवधि के अन्तिम स्थानभूत पर ब्रह्म को प्राप्त करने के अनन्तर दुःखसागर के पार को प्राप्त हुए महामुनि वीतहव्य आत्यन्तिक मनोनाश होने पर परम विश्रान्त हो गये ॥१॥
महामुनि वीतहव्य के उस प्रकार परम विश्रान्त होने पर निरतिशयसुखात्मक मोक्ष को प्राप्त हो जाने पर तथा समुद्र में जलकण की नाईं अपने पद में प्रतिष्ठित हो जाने पर उसी प्रकार अवस्थित हो रहा क्रियाशून्य वह देह भीतरी विरसता को प्राप्त होकर उस प्रकार म्लान हो गया, जिस प्रकार हेमन्त-ऋतु में कमल म्लान हो जाता है (कुम्हला जाता है) ॥२,३॥

समस्त देह में व्याप्त होकर रहनेवाले प्राणों का हृदय में उपसंहार कहते हैं।
देहरूपी वृक्ष के भीतर अवस्थित, पक्षी की नाईं आचरण करनेवाले उसके तत्-तत् नाड़ी स्थान का परित्याग कर हृदयरूपी घोंसले की ओर उस प्रकार आ गये, जिस प्रकार यन्त्रों से उन्मुक्त शिलाएँ। यहाँ देहरूपी वृक्ष के अन्दर अवस्थित हृदयरूपी नीड़ का परित्याग कर प्राण बाहर आ गये' ऐसा अर्थ नहीं करना चाहिए, क्योंकि 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' (तत्त्वज्ञ के वाक् आदि प्राण जाते नहीं है, यहीं लीन हो जाते हैं, वह जीवित दशा में ही ब्रह्मरूप होकर ब्रह्म को प्राप्त करता है) इत्यादि श्रुति के साथ विरोध होगा और समस्तकर्म और तज्जनित वासनाओं का क्षय हो जाने के कारण उस प्रकार के उत्क्रमण में कोई बीज या प्रयोजन नहीं है ॥४॥

__ 'इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादाय' इत्यादि श्रुति के अनुसार तथा तदनन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तःप्रश्ननिरूपणाभ्याम्' इत्यादि बादरायणसूत्र के अनुसार पहले के जन्मों में अनुष्ठित अग्निहोत्र आदि कर्मों में समवायी अपशब्दवाच्य सोम, आज्य,पय आदि भूतमात्राओं से युक्त ही लिंगशरीर की- जो चन्द्रमण्डल में आरूढ़ है, भोग के अन्त में आकाशादि क्रम से पृथ्वी में व्रीही, यव, पुरुष और योषित्-रूपी अग्नि में प्रवेश करने से पुरुषाकारता की प्राप्ति का अवगम होने से उन भूतमात्राओं का कारण में अनुप्रवेश कहते हैं।
प्राण से लेकर नाम पर्यन्त सोलह कलाओं से युक्त भूत पृथ्वी आदि महाभूतों में ही लीन हो गये और जो पिता और माता के मल से उत्पन्न स्थूल अंश स्वरूप मांस, अस्थि और आँत-रूपी देह था, वह अरण्य में पृथ्वीतल में मिल गया ॥५॥
लिंग शरीर में प्रतिबिम्बित जीवभूता चिति स्वबिम्बभूत चैतन्य-समुद्र में जा मिली । त्वचा-असृक्, मांस आदि धातु अपने उपादानभूत धातु में मिल गये ।

महामुनि के विश्रान्त हो जाने पर सब अपने-अपने उपादानों में ही अवस्थित हो गये ॥६॥

उपसंहार करते हैं। _हे श्रीरामचन्द्रजी, महामुनि वीतहव्य की यह सैकड़ों विचारों से समन्वित विश्रान्ति कथा आपसे मैंने कही, अब आप अपनी प्रज्ञा से इसका विवेचन कीजिए |७॥
हे राघव, इस प्रकार की रमणीय अपनी उत्कृष्ट विचारधारा से तत्त्व का अवलोकन कर उक्त सार का ग्रहण कीजिए और तैयार हो जाइए ॥८॥

अब भगवान् वसिष्ठजी कृपा के आधिक्य से कहे गये, कहे जा रहे और कहे जानेवाले ग्रन्थ का; चिरायु और सर्वदर्शी हम लोगों के द्वारा सब प्रकारों से अनेक बार किये गये विचारों का; लोक, शास्त्र, श्रुति तथा अन्वय और व्यतिरेक से परीक्षा करके किये गये पुनः-पुनः दर्शन को एकात्म्यदृष्टि को अवलम्बित कर ज्ञानप्रतिष्ठा प्राप्त करना ही फल है, इससे अधिक और कुछ पुरुष को सम्पादन करने का नहीं है, यह निर्णीत हुआ, यों विश्वास को दृढ़ करने के लिए कहते हैं।
हे श्रीरामजी, जिसका आपके सामने मैंने वर्णन किया, जिसका वर्णन कर रहा हूँ और जिसका वर्णन करूँगा, त्रिकाल को प्रत्यक्षरूप से देख रहे तथा चिरकाल तक जीनेवाले हम लोगों ने उसके विषय में विचार किया है और पूर्णरूप से उसको स्वयं देखा भी है॥९,१०॥
हे महामते, इस निर्मल दृष्टि का अवलम्बन कर उत्कृष्ट ज्ञान को प्राप्त करो, क्योंकि ज्ञान से ही मुक्ति प्राप्त की जाती है |११॥
हे श्रीरामजी, ज्ञान से ही मनुष्य दुःख के अभाव को प्राप्त होता है, ज्ञान से अज्ञान का विनाश हो जाता है, ज्ञान से ही परम सिद्धि मिलती है, वास्तव में वह दूसरे किसीसे नहीं मिलती॥१२॥
ज्ञान से समस्त आशाओं का चारों ओर से खण्डन कर महामुनि वीतहव्य अपने चित्तरूपी पर्वत को निःशेषरूप से खण्डन कर अवस्थित थे॥१३॥
___ महामुनि वीतहव्य ने अपने हृदय में संकल्पमय जगत् का और उसमें गणत्व का अनुभव किया, ऐसा पहले कहा गया है, ऐसी स्थिति में उन्होंने उस संकल्पमय जगत् के अन्तर्गत सूर्य में प्रवेश कर वहाँ के पिंगल नामक गण के द्वारा इस दृश्यमान जगत् के भूभाग में अवस्थित अपनी देह का उद्धार किस प्रकार किया ? क्योंकि स्वप्न के कुदालों से जाग्रत् की निधियों का खनन नहीं देखा जाता है, इस प्रकार की श्रीरामजी की शंका को चिन्हों से ताड़कर वसिष्ठजी कहते हैं।
उस वीतहव्यात्मिका संवित् ने अपने हृदय से उपलक्षित ब्रह्म में हम लोगों के साधारण दृश्य को ही अपना संकल्प जगत् है, ऐसा अनुभव किया, दूसरे अपूर्व जगत् का अनुभव नहीं किया ॥१४॥

205348 इससे भी यही वह जगत् था, ऐसा कहते हैं।
205349 हम लोगों के चक्षु आदि से दिखलाई पड़ रहे मुनि वीतहव्य हम लोगों के मनोमात्रस्वरूप ही हैं, क्योंकि हम लोगों का मन ही 'अहम्' और 'त्वम्' के रूप में मानों बसता है, मन ही यह समस्त जगत् है, अतः उसमें अन्यत्व और अनन्यत्व क्या होगा? वन्ध्या के भेद से उसके पुत्रों में कहीं भेदन हो सकता है ? नहीं हो सकता|१५॥
205350
205351 इस प्रकार श्रीरामजी की शंका का समाधान कर प्रकृत अर्थ का ही उपसंहार करते हैं।
205352 जिन्होंने परम प्रयोजनस्वरूप आत्मतत्त्व का ज्ञान कर लिया था, जिनके राग आदि दोष क्षीण हो चुके थे, जो समस्त अविद्या,काम, कर्म आदि मलों से, तत्प्रयुक्त इन्द्रिय-विकारों से, देहत्रयरूप
205353
205354 उपाधियों से तथा इन उपाधियों से होनेवाले प्रियादि-संगों से रहित थे, वह विवेकी वीतहव्य मुनि चिरकाल तक चित्तशुद्धि के शोकशून्य उपायों के अनुष्ठानों से यानी श्रवण, मनन, निदिध्यासनरूप साक्षात्कार प्रयोजक समाधि भूमिका के अभ्यासों से अपने हृदय में अनुसृत यानी अनुसरण द्वारा साक्षात्कृत अपने स्वभावभूत, निर्मल असीम मोक्षपद को प्राप्त हुए ॥१६॥
205355
205356 अट्ठासीवा सर्ग समाप्त
205357 नवासीवाँ सर्ग जिनका मोह शान्त हो चुका है, ऐसे महात्माओं को आकाशगमन आदि सिद्धियों की इच्छा नहीं होती तथा उनके शरीरों को व्याघ्र आदि हिंसक प्राणी घर्षित नहीं कर सकते, यह कथन। _ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी,महामुनिवीतहव्य की नाईं अपने को तत्त्वज्ञानी बनाकर आप राग, भय और उद्वेग से वर्जित होकर सदा स्थित रहिए|१॥
205358 हे राघव, इस ब्रह्माण्ड में तीस हजार वर्षों तक महामुनि वीतहव्य ने शोकवर्जित होकर सुखपूर्वक विहार किया था, आप भी उसी प्रकार शोकशून्य होकर सुख पूर्वक विहार कीजिए॥२॥
205359 हे दीप्ति सम्पन्न महामते, जिस प्रकार अन्य महामति विदित वेद्यमननशील महात्मा निवास करते थे, उसी प्रकार आप भी अपने राष्ट्र में निवास कीजिए॥३॥
205360
205361 हे महाबाहो, यद्यपि आत्मा सर्वत्र व्यापक है, तथापि सुख-दुःखों की परम्परा से कभी भी वह पराभूत नहीं होता, अतः आप निरर्थक क्यों शोक कर रहे हैं ? |४॥
205362 हे प्रिय श्रीरामजी, आत्मस्वरूप को जान लेने वाले बहुत से महात्मा इस लोक में विचरण कर रहे हैं, परन्तु उनमें से कोई भी आपकी नाई दुःख के अधीन नहीं होते ॥५॥
205363 हे श्रीरामजी, आप अपने ही स्वरूप में स्थित हो जाइए, भीतर से सम्पूर्ण वस्तुओं का त्याग करनेवाले हो जाइए,सर्वत्र समबुद्धि हो जाइए और सुखी हो जाइए। आप सर्वत्र व्यापक है,आप आत्मस्वरूप ही है, आपका पुनः जन्म नहीं हैं॥६॥
205364 जैसे मयुरों के वश में सिंह नहीं हो जाते, वैसे ही आपके सदृश जीवन्मुक्त कोई भी महानुभाव हर्ष, अमर्ष आदि विकारों के वश में नहीं हो जाते॥७॥
205365
205366 श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, इसी प्रसंग से मुझको यह एक संशय हुआ है, उसको आप मेघ को शरत्काल की नाईं नष्ट कर दीजिए |८॥
205367 हे आत्मज्ञानियों में श्रेष्ठ, जीवन्मुक्त शरीरवाले महात्माओं की आकाशगमन आदि शक्तियाँ यहाँ क्यों नहीं दिखलाई पड़ती हैं ? ॥९॥
205368
205369 'शरीराणाम्' इस शब्द से प्रारब्ध होने पर वीतहव्य मुनि को अपने में जैसे विद्याधरत्व आदि का साक्षात्कार हुआ,वैसे ही मानसिक सिद्धियाँ भी हो ही सकती हैं, यह आशय है।
205370 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे रघुकुलभूषण, जो ये देवताओं की आकाशगमन आदि सिद्धियाँ प्रमाणों से उपलब्ध होती है, वे अग्नि में ऊर्ध्व ज्वलन की नाईं स्वभावतःसिद्ध हैं|१०॥
205371 हे श्रीरामजी, जो चित्र विचित्र आकाशगमन आदि क्रियाकलाप दिखाई पड़ता है या प्रमाण से उपलब्ध होता है, वह तत्-तत् योनियों में उत्पन्न देह का स्वभाव है, क्योंकि मच्छर आदि में भी आकाशगमन शक्ति दिखाई पड़ती है। इसलिए वह आत्मतत्त्वज्ञों को वांछित नहीं है॥११॥
205372
205373 तब मनुष्यों को योग की सिद्धि के द्वारा आकाशगमन आदि की प्राप्ति कैसे होती है ? इस पर कहते हैं।
205374
205375
205376 हे राघव, आत्मतत्त्वज्ञान से शून्य प्राकृत अमुक्त जीव भी मणि, औषध आदि द्रव्यों की शक्ति से, योगाभ्यास आदि क्रियाओं की शक्ति से, उसके परिपाक प्रयोजक काल की शक्ति से आकाशगमन आदि किसी समय प्राप्त कर सकता है। जैसे कि चींटी ग्रीष्म की समाप्ति में कालशक्ति के प्रभाव से पंख-प्रादुर्भाव द्वारा आकाशगमन प्राप्त करती है ॥१२॥
205377 तुच्छ होने के कारण आकाशगमन आदि सिद्धियाँ आत्मज्ञ विद्वान् की अभिलाषा की विषय नहीं हो सकती, क्योंकि आत्मस्वरूप ज्ञानी स्वयं आत्मा को प्राप्त कर चुका है। इसलिए वह अपनी आत्मा में ही तृप्त रहता है, अतः अविद्यामय फलवाले पदार्थों की ओर नहीं दौड़ता॥१३॥
205378 संसार में जो कोई भी पदार्थ हैं, उन सबको आत्मज्ञ अविद्यामय ही मानते हैं, इसलिए अविद्या से वर्जित तत्त्वज्ञ उनमें कैसे डूब सकता है |१४॥
205379 जो योगाभ्यास आदि सैकड़ों परिश्रमों से अविद्या को भी आकाशगमन आदि सिद्धियों के द्वारा सुखसाधन बना लेते हैं, वे आत्मतत्त्वज्ञ हैं ही नहीं, क्योंकि आकाशगमन आदि सिद्धियाँ अविद्यामय ही हैं ॥१५॥
205380
205381 तब क्या तत्त्वज्ञ पुरुषों में आकाशगमन आदि सिद्धियों को सम्पादन करने की सामर्थ्य है ही नहीं? इस शंका पर 'नहीं' ऐसा उत्तर देते हैं।
205382 तत्त्वज्ञ हो चाहे अतत्त्वज्ञ हो, जो कोई भी चिरकालिक प्रयत्नपूर्वक द्रव्य कर्मों से शास्त्रोक्त उपाय का अनुष्ठान करता है, वह आकाशगमन आदि सिद्धियाँ प्राप्त कर सकता है|१६॥
205383 यहाँ धन आदि की अभिलाषाओं से वर्जित आत्मस्वरूपज्ञ पुरुष सबसे अतीत हो जाता है, वह अपने ही स्वरूप में सदा सन्तुष्ट रहता है, इसलिए न कुछ चाहता है और न कुछ करता है।।१७|आत्मज्ञ पुरुष को न तो कोई आकाशगमन से, न सिद्धि से, न तुच्छ भोगों से, न निग्रह अनुग्रह सामर्थ्य से, न अपने उत्कर्ष के ख्यापक (घोषणा करनेवाले) अभिमानों से और न आशा, मरण तथा जीवन से ही प्रयोजन है ॥१८॥
205384 सदा सन्तुष्ट, प्रशान्तस्वरूप, रागवर्जित, वासनाशून्य तथा आकाश के सदृश निर्मल आकारवाला तत्त्वज्ञ विद्वान् अपने स्वरूप में ही स्थित रहता है |१९॥
205385 अपने जीवन और मरण की आसक्ति से वर्जित तत्त्वज्ञ पुरुष आकस्मिक प्राप्त हुए सुख और दुःख से अपनी स्वाभाविक तृप्ति का परित्याग नहीं करता ॥२०॥
205386 जैसे समुद्र नदी-प्रवाह और नदी-प्रवाह से प्राप्त तृण, काष्ठ आदि के अपने भीतर प्रवेश से उपचयापचयरूप विकृति प्राप्त नहीं करता, वैसे ही तत्त्वज्ञ प्रारब्ध क्रम के अनुसार प्राप्त हुए अनुकूल और प्रतिकूल वस्तुओं से भी किसी प्रकार की विकृति प्राप्त न कर अपने आत्मा की अखण्डाकारवृत्तिरूपी पुष्पों से पूजा करता हुआ ही अपने स्वरूप में स्थित रहता है|२१॥
205387 तत्त्वज्ञ को यहाँ न तो कृत कर्म से (विधियुक्त अनुष्ठान से) ही प्रयोजन (पुण्य) है और न अकृत कर्म से ही (विहिताकरण से ही) प्रयोजन (प्रत्यवाय-प्राप्ति) है, क्योंकि ज्ञानवान् को ब्रह्मा से लेकर स्थावर तक सब भूतों में कोई भी पदार्थ प्रयोजन के लिए आश्रय योग्य नहीं है॥२२॥
205388 जो आत्मज्ञान से शून्य है, वह भी आकाशगमन आदि सिद्धियों को चाहता है और वह तथाविध सिद्धियों के साधक द्रव्यों से क्रमशः उन्हें सिद्ध करता है|२३॥
205389 मणि, मन्त्र आदि युक्तियों से ही इस प्रकार की आकाशगमन आदि सिद्धि हो सकती है। तत्-तत् शास्त्रों में प्रसिद्ध नियति के क्रम को (स्वभाव की सामर्थ्य को) तत्-तत् नियति का विधान करनेवाले त्रिनेत्र आदि श्रेष्ठ देवता भी व्यर्थ नहीं कर सकते ॥२४॥
205390

जो देवता आदि की स्वतः आकाशगमन आदि सिद्धियाँ है, यह वस्तु स्वभाव ही है, अतएव उनमें वे

उत्पत्ति से लेकर जीवनपर्यन्त ही हैं, ऐसा कहते हैं।
देवता आदि में जो आकाशगन आदि सिद्धियाँ हैं, वह वस्तुस्वभाव ही है। दूसरे किसी से वे नहीं आती। जैसे चन्द्रमा शीतलता का परित्याग नहीं करता, वैसे ही नियति का (स्वभावका) परित्याग कोई नहीं कर सकता ॥२५॥
चाहे सर्वज्ञ हो, चाहे बहुज्ञ हो, चाहे भगवान् लक्ष्मीपति हों, चाहे उमापति हों, कोई भी नियति को अन्यथा करने में समर्थ नहीं है ॥२६॥
हे श्रीरामजी, मणि आदि द्रव्य, काल, योगाभ्यास आदि क्रिया और मन्त्र प्रयोगों में उक्त प्रकार की शक्तियाँ, जो आकाशगमन आदि शब्दों से कही जाती हैं, स्वभावतः सिद्ध हैं ॥२७|
जैसे विष को हरण करनेवाले औषध आदि द्रव्यों की शक्ति अपने कार्य में समर्थ है, वैसे मणि, मन्त्र आदि की शक्ति भी अपने-अपने कार्य में समर्थ है, ऐसा कहते हैं।
जैसे विषघ्न मणि, मन्त्र आदि द्रव्य की शक्तियाँ विष का विनाश कर देती हैं, जैसे मदिरा मत्त कर देती है, जैसे माक्षिक मधु अथवा मदनफल खाने पर वमन करा देता है, वैसे योगादि उपायों में कुशल पुरुषों द्वारा प्रयुक्त मणि आदि द्रव्य, काल, क्रिया आदि उपाय स्वभाववश से सिद्धियों को अवश्य उत्पन्न करते हैं ।।२८,२९॥
हे पापशून्य राघव, द्रव्य-काल-क्रियाक्रमस्वरूप आविद्यक विषयों से परे तथा अज्ञान को बाधित कर देनेवाले आत्मज्ञान में आकाशगमन आदि सिद्धियों के प्रति कारणता और विरोधिता नहीं है ॥३०॥

जैसे क्रिया-फल स्वर्गादि में आत्मज्ञान का उपयोग नहीं है, वैसे ज्ञानफलमुक्ति में द्रव्य, देश, क्रिया आदि का भी उपभोग नहीं है, ऐसा कहते हैं।
आत्मतत्त्वज्ञान के फलभूत परमात्मा के पद के लाभ में यानी मोक्ष में द्रव्य, देश, क्रिया, काल आदि युक्तियाँ कोई भी उपकार नहीं कर सकती ॥३१॥
यदि आकाशमन आदि की किसी पुरुष को इच्छा होती है, तो वह उसकी सिद्धि का साधन पूर्णरूप से करते हैं। आत्मज्ञानी पूर्ण है, अतः उसको कहीं इच्छा नहीं होती॥३२॥

आत्मज्ञानी को इच्छा क्यों नहीं होती? इसे कहते हैं।
हे निष्कलंक श्रीरामजी, जो आत्मा की प्राप्ति होती है, वह सब इच्छाओं की शान्ति होने पर ही होती है, अतः आत्मज्ञ को आत्मलाभ की विरोधिनी इच्छा कैसै और किससे हो सकती है ? ॥३३॥

यद्यपि तत्त्ववेत्ता इच्छा से वर्जित है, तथापि वह यदि कौतुकवश यत्नानुष्ठान करे, तो उसे आकाशगमन आदि सिद्धियाँ प्राप्त हो जाती ही हैं, इस आशय से कहते हैं।
चाहे तत्त्वज्ञ हो चाहे अतत्त्वज्ञ हो, जिसकी जिस प्रकार इच्छा उदित होगी, वह उस प्रकार से उसी इच्छा से यत्न करता है और समय आने पर वह उस सिद्धि को प्राप्त करता है ॥३४॥

तब वीतहव्य को क्यों सिद्धियाँ नहीं हुई? तो इस पर कहते हैं॥

आत्मज्ञान की इच्छावाले वीतहव्य ने सिद्धियों की इच्छा से किसी प्रकार का यत्न नहीं किया और ज्ञान की इच्छा से तो उसने शीघ्र यत्न किया था। जैसे कि इसने अरण्य में ज्ञानाभ्यास के लिए उद्योग किया था, यह पहले वर्णित हो चुका है|३५॥

इस प्रकार क्रिया, कर्म और द्रव्यरूपी युक्तियों के स्वभाव से उत्पन्न होनेवाली क्रम प्राप्त सिद्धियाँ

उपशम प्रकरण अपनी इच्छा के ही अनुसार सिद्ध हो जाती हैं॥३६॥

सिद्धि के विषय में या ज्ञान के विषय में अनुपरत प्रयत्न ही अवश्य फलवान् है, इसका मुमुक्षु व्यवहार प्रकरण में सविस्तार वर्णन किया जा चुका है, इस आशय से कहते हैं।
श्रीरामजी, जो-जो आकाशगमन आदि सिद्धिनामक फलो की पंक्तियाँ जिस पुरुष के द्वारा प्राप्त की गई देखी जाती हैं, वे उस पुरुष के द्वारा अपने प्रयत्नरूपी वृक्ष से ही प्राप्त की गई हैं॥३७॥
जिन्होंने अपना अन्तःकरण पवित्र कर लिया है, जो आत्मतत्त्व-ज्ञान से सम्पन्न है, जो सदा सन्तुष्ट हैं तथा जो सबके द्वारा वांछित परमप्रेमास्पद आत्मसुख को प्राप्त हुए हैं, उन महात्माओं के लिए सिद्धियाँ कुछ भी उपकार नहीं करतीं ॥३८॥

श्रीरामजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, मुझे यह एक संशय हो रहा है कि महामुनि वीतहव्य की वह देह हिंसक बाघ आदि द्वारा भक्षित क्यों नहीं हुई और पृथ्वी में कीचड़ आदि के क्लेद से विशीर्ण क्यों नहीं हुई ॥३९॥
भगवान्, अरण्य-स्थित ये वीतहव्य मुनि उसी समय (जब पृथ्वी में ढक गये थे, उसी समय) तत्काल विदेहमुक्त क्यों नहीं हुए? इन दो प्रश्नों का यथार्थ उत्तर मुझसे कहिए ॥४०॥

प्रथम प्रश्न का उत्तर देने के लिए महाराज वसिष्ठजी भूमिका बाँधते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, जो ज्ञानी की संवित् राग आदि मलों से दूषित वासनारूपी ('देह ही मैं हूँ' इस प्रकार देह में अहंभाव की वासनारूपी) तन्तु से बँधी हुई रहती है, वही यहाँ देह के छेदन भेदन से जनित सुख-दुःख दशारूपी दाह की आश्रय होती है॥४१॥
देहाभिमान-वासना से विनिर्मुक्त जीवन्मुक्त महात्मा की देह बाधित होने से अधिष्ठानभूत विशुद्ध संवित्-स्वरूप रहती है, अतः उसके छेदन में कोई भी हिंसक प्राणी समर्थ नहीं होते, क्योंकि 'अच्छेद्योऽयम अदाह्योऽयम अक्लेद्योऽशोष्य एव च' (यह आत्मारूपा संवित् न छेद्य है, न दाह्य है, न क्लेद्य है और न शोष्य है) इत्यादि भगवान् का वाक्य है ॥४२॥
उपपत्ति बतलाने के अनन्तर अब वक्तव्य के लिए प्रतिज्ञा करते हैं।
हे महाबाहो, अब आप यह सुनिये कि किस युक्ति से योगी हजारों बरसों तक भी शरीरच्छेदन आदि विभ्रमों के द्वारा आक्रान्त नहीं होता ॥४३॥
श्रीरामजी, चित्त जिस-जिस पदार्थ में जब-जब गिरता है यानी आसक्त होता है, तब-तब उस-उस पदार्थ में आसक्त होकर वह तत्काल ही तद्रूप हो जाता है ॥४४॥
जैसे जब मन शत्रु को देख लेता है, तब वह उस शत्रु के द्वेष के प्रतिबिम्ब से युक्त-सा होकर द्वेष आदि विकार प्राप्त कर लेता है और जब मित्र को देख लेता है, तब वह उसके हृदय के प्रेम के प्रतिबिम्ब से युक्त-सा होकर उत्तम प्रीति को प्राप्त कर लेता है, यह विषय सब लोगों को प्रत्यक्षरूप से अनुभूत है ॥४५॥

इसीलिए यदि एक राग-द्वेष से शून्य रहता है, तो दूसरे में भी राग-द्वेष आदि अनुभूत नहीं होते, यह कहते हैं।
राग और द्वेष से वर्जित पथिक यानी उदासीन पुरुष का, वृक्ष और पर्वत के विषय में तो मन राग और द्वेष से रहित होता है, यह भी सबको अनुभूत है ॥४६॥

इसी प्रकार अचेतन भोज्य आदि पदार्थों के विषय में भी प्रीति, अप्रीति और उदासीनता ये सब उनमें रहनेवाले गुण-दोष और गुण-दोष दोनों के अभाव का मन में प्रतिबिम्ब पड़ने से ही प्रसिद्ध है,

इस आशय से कहते हैं।
सरस स्वादुपदार्थ के विषय में यहमनलालचीबनजाता है, नीरसस्वादुपदार्थ के विषय में स्पृहारहित हो जाता है और कटुपदार्थ के विषय में विरस हो जाता है, यह स्वयं सब लोग अनुभव करते हैं ॥४७॥

वैसा मन भले ही हो, उससे प्रकृत में क्या आया? इस पर कहते हैं।
हे भद्र जो हिंसक जन्तुओं का मन है, वह जब राग, द्वेष एवं विषमता से रहित संवित् के (चैतन्य के) विलास से नितान्त समन्वित योगी की देह में गिरता है, तब तत्काल ही योगी के चैतन्य की समता का प्रतिबिम्ब पड़ने से मानों समता प्राप्त कर लेता है, इसलिए उनके द्वारा हिंसा की प्राप्ति नहीं हो सकती ॥४८॥

इस विषय में पतंजलि मुनि ने हिंसा प्रतिष्ठा का उपक्रम कर कहा है : 'तत्संनिधौ वैरत्यागः' (अहिंसा-सिद्ध होने पर योगी की संनिधि में हिंसक प्राणी वैर का त्याग कर देते हैं।)
हिंसक प्राणी समदर्शी यति के संसर्ग से द्वेष आदि से मुक्त हो जाता है, इसलिए वह किसी की भी हिंसा करने में उस प्रकार प्रवृत्त नहीं होता, जिस प्रकार पथिक गाँव के समीपस्थ वन में उत्पन्न लता आदि के छेदन में प्रवृत्त नहीं होता ॥४९॥
योगी के शरीर के समीप से हिंसक प्राणी जब अन्यत्र चला जाता है, तो वहाँ जाकर द्वेष आदि से भरा जैसा जैसा जन्तु-समूह मिलता है, वैसा वैसा तदनुरूप वह हिंसक भाव को प्राप्त कर लेता है ॥५०॥
हे श्रीरामजी, इन्हीं दो कारणों से हिंसक मृग, बाघ, सिंह, कीट और सर्पो ने भूगर्भ में प्रकाशित हो रही महामुनि वीतहव्य की देह को क्षत-विक्षत नहीं किया ॥५१॥

'कथं क्लिन्ना न भूतले' (वीतहव्य की देह पृथ्वी में सड़ क्यों नहीं गई) इसका उत्तर देते हैं।
काष्ठ, लोष्ट (मिट्टी का ढेला),पत्थर आदि सर्वत्र स्थानों में मूक बालक के समान सामान्यरूप से संवित्-सत्ता अवस्थित रहती है ॥५२॥

तब पुर्यष्टकों में (सूक्ष्म शरीरों में) ही वह क्यों उपलब्ध होती है ? इस पर कहते हैं।
जैसे जल में सूर्यादि का प्रतिबिम्ब दिखाई पड़ता है, वैसे ही असमाहित चित्त से संयुक्त पुरुषों को वह संवित् सत्ता केवल पुर्यष्ट कें में ही हजारों विषम परिणामोंवाली, परिच्छिन्न तथा तैर रहे पदार्थ की नाईं चपल दिखाई पड़ती है।॥५३॥

हे राघव, उस वीतहव्य-सम्बन्धी पुर्यष्टक ने तत्त्वज्ञान और तदनुकूल समाधि से अविषम स्वभाव को प्राप्त की गई पृथ्वी, जल, वायु और तेज की संवित् के द्वारा उक्त मुनि-शरीर को समस्त विकारों से शून्य ब्रह्मभाव प्राप्त कराया था, इसलिए वह विकृत नहीं हुआ, यह भाव है॥५४॥
__हे श्रीरामजी, इस विषय में मुझसे आप दूसरी भी युक्ति सुनिए । वह यह है कि स्पन्दन ही नाश में कारण है और यह स्पन्द चित्त से जनित अथवा वात से जनित एक प्रकार का विकार है, यह बात लौकिक व्यवहार में प्रसिद्ध है ॥५५॥
प्राणन-वृत्ति ही प्राण-वायुओं का स्पन्द है । हे राघव, चूंकि वीतहव्य की देह में धारणा द्वारा उक्त प्राणन-वृत्ति के शान्त हो जाने पर वे प्राण पत्थर की नाईं दृढ़ होकर स्थित थे, इसलिए मुनि की वह देह नष्ट नहीं हुई ॥५६॥
जिस महामति के हाथ, पैर तथा प्राण आदि से युक्त शरीर में चित्तजनित अथवा वातजनित स्पन्दन नहीं रहता, उसके शरीर में वृद्धि आदि तथा क्षय आदि विकार उत्पन्न नहीं होते॥५७॥

हे तत्त्वज्ञ-शिरोमणे, हाथ आदि बाह्य और प्राण आदि आन्तर अवयवों से युक्त शरीर में स्पन्दन वृत्ति के प्रशान्तहो जाने पर त्वचा आदिधातुएँ अपनीपूर्वावस्थाका कभी भी परित्याग नहीं करतीं ॥५८॥
इसी तरह चित्तजनित और वातजनित देह-स्पन्दन के शान्त हो जाने पर त्वचा आदिधातुएँ अपने चंचल स्वरूप से भलीभाँति स्तम्भित होकर मेरु पर्वत के सदृश दृढ़ स्थिरता धारण करती हैं॥५९॥
इसीलिए प्राणस्पन्द के शान्त हो जाने पर काष्ठ के सदृश योगियों के शरीरों में दृढ़ स्थिति और मुर्दे में कम्पन शून्यता लोक में देखी जाती है॥६०॥
इस युक्ति से हजारों बरसों तकयोगियों के शरीर इस लोक में मेघों की नाईं न तो क्लिन्न (गीले) होते हैं और न भूगर्भस्थित शिला की नाईं विशीर्ण होते हैं ॥६१॥

अन्तिम प्रश्न का अनुवादपूर्वक उत्तर देते हैं।
हे श्रीरामजी, अब आप यह सुनिये कि जिन उपायों से ब्रह्म ज्ञात होता है, उस उपायों से समन्वित बड़े महात्माओ में सर्वश्रेष्ठ यह महामुनि वीतहव्य उसी समय अपनी देह का उत्सर्जन कर मुक्त क्यों नहीं हो गये ? ॥६२॥
हे भद्र, जो विषयअभिलाषाओं से वर्जित, अज्ञानग्रन्थि से निर्मुक्त तथा विदित वेद्य महामति महात्मा हैं, वे सब अपनी देह के विषय में स्वतंत्र होकर स्थित रहते हैं यानी देह को रखना या छोड़ना उनकी इच्छा की बात है। क्योंकि श्रुति भी है 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति' (तत्त्वज्ञ महाविद्वान् का देवता अभूति के लिए यानी सर्वात्मक ब्रह्मभाव-प्राप्ति के निराकरण के लिए समर्थ नहीं होते, क्योंकि वह देवताओं के आत्मस्वरूप हो जाता है) ॥६३॥

अब योगियों की स्वतन्त्रता का ही उपपादन करते हैं।
हे श्रीरामजी, दैव (पूर्व के अनुष्ठित कर्मों का फल देनेवाले ईश्वर), कर्मों की प्रधानतावाद में प्रतिपादित प्राक्तन या वर्तमान कर्म और वासना ये सब उन योगियों के चित्त को, जो अवशिष्ट प्रारब्ध कर्मों का उपभोग करने के लिए प्रवृत्त है, अन्यथारूप से प्रवृत्त करने में समर्थ नहीं हैं ॥६४॥
___ हे प्रीतिपात्र श्रीरामजी, इसलिए तत्त्वज्ञों का अन्तःकरण काकतालीय की नाईं अकस्मात् जिस क्षण में जिस किसी की यानी प्रारब्ध प्राप्त जीवन या मरण की भावना करता है, उसी क्षण में उस को ठीक रूप से कर डालता है॥६५॥
काकतालीय न्याय से वीतहव्य की संवित् ने उस समय जीने की भावना की और उसी को तत्काल स्थिर कर डाला॥६६॥
प्रारब्ध की समाप्ति हो जाने पर जब वीतहव्य की प्रतिभा (संवित्) विदेहमुक्तता की ओर झुक गई यानी उसने विदेहमुक्ति की भावना की, तब वह विदेहमुक्त हो गये, क्योंकि यह मुनि अपने जीने आदि में स्वतन्त्र थे॥६७॥

उक्त अर्थ का ही संक्षेप से उपसंहार करते हैं।
श्रीरामजी, समस्त वासनाओं से विनिर्मुक्त तथा अज्ञानरूपी बन्धन से वर्जित होने के कारण तत्काल ही अन्तःकरणउपाधिक वीतहव्य का जीव पारमार्थिक आत्मस्वभाव उदित हुआ। चूंकि वह सकल शक्तियों के निधि महेश्वर ही थे, अतः जो चाहते थे, उसी समय वह हो जाता था। कहा भी है :
तुषेण बद्धो व्रीहिः स्यात् तुषाभावे तु तण्डुलः । पाशबद्धः सदा जीवः पाशमुक्तः सदाशिवः ॥

जैसे छिलकों से युक्त चावल धान कहा जाता है और छिलकों के अभाव में यानी शुद्ध तंदुल कहा जाता है, वैसे ही अज्ञानरूपीपाशसे युक्तचेतन सदा जीव कहा जाता है और अज्ञानपाश से वर्जितचेतन शुद्ध सदा शिव कहा जाता है।६८॥
नवासीवाँ सर्ग समाप्त

नब्बेवाँ सर्ग मैत्री आदि गुणों से उपेत तथा निष्कल भाव को प्राप्त दो प्रकार के चित्त-नाश का विस्तारपूर्वक वर्णन।

महाराज वसिष्ठजी ने कहा : महाभाग, वीतहव्य का चित्त जब विचार से, पूँजे बीज की नाईं, अंकुरशक्ति से रहित हो गया था और प्रतिभास से रहित नहीं हुआ था, तब उसमें मैत्री आदि गुणों का आविर्भाव हो गया ॥१॥

श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, आत्मा और अनात्मा के विचार से महामुनि वीतहव्य के बाधित हुए अन्तःकरण-स्वरूप में मैत्री आदि गुण उत्पन्न हुए, आपके इस कथन का क्या अभिप्राय है ? ॥२॥
हे वाग्मियों के शिरोमणि, जब चित्त ब्रह्म में बाध हो गया, तब किसमें मैत्री आदिगुण उत्पन्न होंगे और कहाँ वे प्रस्फुरित होंगे, यह आप मुझसे कहिए। तात्पर्य यह है कि उस परिस्थिति में यह शंका होती है कि क्या जिसका बाध हुआ है, उसमें मैत्री आदि गुण उत्पन्न हुए ? या क्या जिस अधिष्ठान में बाध हुआ है, उसमें मैत्री आदि गुण उत्पन्न हुए एवं उक्त गुण क्या चिदाभास में प्रस्फुरित होते हैं अथवा बिम्बभूत चैतन्य में ? इनमें से किसी भी पक्ष की उपपत्ति नहीं हो सकती। क्योंकि बाधित मृगतृष्णा नदी में या उसके अधिष्ठान मरुभूमि में शैत्य आदि गुण उत्पन्न होते नहीं देखे जाते । इसी प्रकार वहाँ उनका भासक कोई पदार्थ भी उपलब्ध नहीं होता॥३॥
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, चित्त का विनाश दो प्रकार का होता है - एक सरूप विनाश दूसरा अरूप विनाश, सारांश यह है कि स्फटिक आदि स्वच्छ पदार्थों में पड़े हुए अपने प्रतिबिम्ब में जिस प्रकार अन्य पुरुष के भ्रम का आभास होता है, उस प्रकार चित् में पड़े हुए चित्त प्रतिबिम्ब में चिदन्तरत्व (अन्य चित् का) का आभास होता है, उस भासमानरूप से युक्त एक चित्तविनाश होता है और दूसरा तादृश रूप से शून्य चित्त विनाश होता है। पहला सरूप विनाश तो जीवनमुक्ति होने से होता है और दूसरा अरूप विनाश विदेहमुक्ति से हो जाता है|४॥
इस संसार में चित्त का अस्तित्व (चित्तदर्शनपूर्वक आत्मा का अदर्शन) दुःख का कारण है और चित्त का विनाश (चित्तअदर्शनपूर्वक आत्मदर्शन) सुख का कारण है। अतः पहले चित्त की अस्तिता का विनाश
कर तदनन्तर चित्त का विनाश कर देना चाहिए ॥५॥

तब किस तरह की चित्त सत्ता है ? उसे कहते हैं।
हे श्रीरामजी, जिसका बाध नहीं हुआ है, उस अज्ञान से उत्पन्न हुई वासनाओं से व्याप्त जो जन्मकारण मन है, वही विद्यमान मन है, यह आप जानिए। वह विद्यमान मन केवल दुःख का ही कारण है॥६॥
प्राक्तन अनादि अध्यास से सिद्ध देह, इन्द्रिय, विषय आदि के धर्मों में आत्मा के संसर्गाध्यास से ममता होती है और उससे वे मेरे हैं' यों जीव घना अभिमान कर लेता है। इसी एकमात्र अभिमान से जो आत्मतत्त्व को न पहचाननेवाला दुःखग्रस्त अज्ञानी चित्त है, वही जीव कहा जाता है|७॥
जब तक मन का अस्तित्व है, तब तक दुःख का विनाश कैसे? जब मन अस्त हो जाता है, तब प्राणी का संसार भी अस्त हो जाता है ॥८॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस अज्ञानी जीव में ही वासनारूपी अंकुरों के समूहों से दृढ़तापूर्वक प्रतिष्ठित हुआ विद्यमान मन ही दुःखरूपी वृक्ष का मूल है, यह आप जानिए । दुःखरूप वृक्षों के जंगल के अंकुर उसी मन से उत्पन्न होते हैं ॥९॥

श्रीरामजी ने कहा : ब्रह्मन्, किस महात्मा का मन विनष्ट हुआ था? विनाश को प्राप्त हुए मन का स्वरूप किस प्रकार का होगा? चित्त का नाश कैसा है ? और नाश को प्राप्त हुए मन की व्यवहार क्षमता का लक्षण क्या है ? ॥१०॥
__ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे प्रश्नवेत्ताओं में श्रेष्ठ रघुकुलवाहक श्रीरामजी, मैंने 'तामसैर्वासना जालैः' इत्यादि पूर्व वाक्य से चित्त की सत्ता का स्वरूप बतलाया है। अब आपइसके विनाश का स्वरूप सुनिए ॥११॥
हे श्रीरामजी, जैसे निःश्वास वायु पर्वतराज को अपने स्वरूप से विचलित नहीं करते, वैसे ही बाह्य और आभ्यन्तर सुख-दुःख दशाएँ जिस धीर पुरुष को सम-स्वभाव तथा पूर्णानन्दैकरस स्वात्मनिष्ठा से विचलित नहीं करती, विद्वान् लोग उस महात्मा के चित्त को नष्ट चित्त कहते हैं।।१२॥
'यह सात बित्ते का शरीर ही प्रसिद्ध मैं हूँ, यह उससे अतिरिक्त घट आदि सब मैं नहीं हूँ', इस प्रकार की तुच्छ भावना जिस पुरुष को भीतर से संकुचित नहीं करती, विद्वान् उस पुरुष के चित्त को नष्ट चित्त कहते हैं ।।१३॥
जिस नररत्न को आपत्ति, कार्पण्य यानी दरिद्रता, उत्साह यानी पुत्रादि प्राप्ति प्रयुक्त हर्ष, मद, मन्दता (अपटुता) और महोत्सव यानी विवाह आदि विरूपता की (विकारिता की) ओर नहीं
ले जाते, विद्वान् लोग उसके चित्त को नष्ट चित्त कहते हैं ॥१४॥

लक्षण की उक्ति का उपसंहार करते हैं।
हे साधो, इस लोक में यही चित्त का विनाश है और इसीको नष्ट चित्त भी कहते हैं । यही जीवन्मुक्त महानुभाव की चित्त नाश-दशा है॥१५॥

हे निष्पाप श्रीरामजी, मनस्ता (परमार्थरूपता की भ्रान्ति से घटादिदृश्य पदार्थों का मनन करना) ही मूढ़ता है, यह आपजानिए।जब उसका विनाश हो जाता है, तब चित्त विनाशनामक शुद्ध सत्स्वभावता का भली प्रकार उदय होता है|१६॥

हे राघव, उस विशुद्ध सत्स्वभावत्वरूप चित्त विनाश का, जो जीवन्मुक्त स्वभावात्मक है, किन्हीं लोगों ने चित्त नाम रक्खा है|१७॥
हे पापशून्य रामजी, जीवन्मुक्त मन मैत्री आदि शुभ गुणों से सम्पन्न उत्तम वासनाओं से युक्त तथा पुनर्जन्म से शून्य होता है ॥१८॥
हे श्रीरामजी, ब्रह्माकार वासना से ओतप्रोत, पुनर्जन्म से निर्मुक्त जो जीवन्मुक्त मन की सत्ता है, वह सत्त्वनाम से व्यवहृत होती है॥१९॥

भद्र, व्युत्थानकाल में ही प्रतिभासरूप से अनुभूत होने से मानों साकार स्वरूप को प्राप्त तथा सन्मात्रस्वभाव की प्राप्ति होने के कारण देह आदि-परिच्छेद के संस्पर्श से शून्य जो जीवन्मुक्त का स्वरूप है,यह मननीय विषय के न रहने से उसका सरूप मनोनाश है॥२०॥

इससे 'सत्ता नाशस्य कीदृशी' इस प्रश्नांश का समाधान हुआ, यह समझना चाहिए। इसीलिए मैत्री आदि गुणों की भी वहाँ प्रतिभासित रूप से उपपत्ति हो सकती है, यह कहते हैं।
तदनन्तर जिस प्रकार चन्द्रमा में प्रसन्न ज्योत्सनाएँ रहती है, वैसे ही जीवन्मुक्त मनोविनाश में प्रसन्नता, मैत्री आदिगुण सदा सब तरह से रहते हैं।।२१॥
संतोषरूपीशीतलता के आश्रय, सत्त्वनामक जीवन्मुक्तस्वरूप मनोनाश-दशा में गुणरूपी सम्पत्तियाँ उस प्रकार प्रस्फुरित होती है, जिस प्रकार हिमालय में वसन्त ऋतु में मंजरियाँ प्रस्फुरित होती हैं ॥२२॥

दूसरे अरूप मनोनाश का दिग्दर्शन कराते हैं।
हे रघुकुलभूषण, जो मैंने पहले अरूप मनोनाश कहा था, वह विदेहमुक्त का ही विषय है तथा अवयवादि विकारों से वर्जित है ॥२३॥
श्रीरामजी, परम पवित्र विदेहमुक्तिरूपी निर्मल पद में समस्त श्रेष्ठ गुणों का आश्रय भी प्रातिभासिक मन विलीन हो जाता है ॥२४॥
भद्र, विदेहमुक्त महात्माओं के प्राप्य विषय उस सत्त्वविनाशरूप अरूप चित्तनाश दशा में किसी भी दृश्य पदार्थ का अस्तित्व नहीं रहता, क्योंकि 'यत्र नाऽन्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' (जिस परब्रह्म पद की प्राप्ति-दशा में न दूसरा दिखाई पड़ता है, न दूसरा सुनाई पड़ता है, न दूसरा ज्ञात होता है, वह भूमा है) इत्यादि श्रुति है ॥२५॥

कथित अर्थ का ही विस्तार करते हैं।
वहाँ यानी अरूप चित्त विनाश दशा में न मैत्री आदि गुण है, न गुणाभाव यानी मनोदोष हैं, न श्री (गुणसमृद्धि) है, न श्री का अभाव (दोषसमृद्धि) है, न चपलता है, न उदय है, न अस्त है, न हर्ष है, न अमर्ष है और न पृथक् तदीय परिज्ञान है ॥२६॥
न तेज (मायिक सत्त्ववृत्ति) है, न कुछ तम (मायिक तमोवृत्ति) है, न सन्ध्या है, न दिन है, न रात है, न दिशाएँ हैं, न आकाश है, न नीचा प्रदेश है और न अनर्थरूपता है ॥२७॥
न कोई वासना है, न किसी प्रकार की रचना है, न इच्छा है, न अनिच्छा है, न राग है, न भाव है, न अभाव है और न उक्त पद साध्य है ॥२८॥
वह परमपद तम और तेज से शून्य; तारे, चन्द्र, सूर्य और वायु से वर्जित; सन्ध्या , रजःकरण और सूर्यकान्ति से रहित शरत्कालीन स्वच्छ आकाश के सदृश अत्यन्त निर्मल है ॥२९॥
जिस प्रकार वायु का विशाल आकाश प्रतिष्ठा स्थान है, वैसे ही वह विशाल पद उन लोगों का प्रतिष्ठा स्थान है, जो लोग संसार के कारण चित्त और तज्जनित निरन्तर भ्रमण से परे हो गये हैं ॥३०॥
विविध दुःख से निर्मुक्त, स्वयं चैतन्यरूप होता हुआ ही सुप्त पुरुष, की नाईं उन्मेष आदि क्रियाओं से शून्य, ब्रह्मानन्द से परिपूर्ण तथा रज और तम से रहित जो पद है , उस पद में वे महात्मा अपुनरावृत्ति से स्थिरता पूर्वक रहते हैं, जो प्रतिभासिक चित्तांश से भी शून्य, विदेहमुक्त (स्थूल, सूक्ष्म और कारण
शरीरों से रहित) एवं आकाश कोश के सदृश सूक्ष्म (इन्द्रिय अगम्य) हो गये हैं ॥३१॥

नब्बेवाँ सर्ग समाप्त इक्यानबेवाँ सर्ग
संसाररूपी लता का कारण शरीर है, शरीर का कारण मन है तथा मन के कारण प्राण स्पन्द और वासना ये दो हैं, यह वर्णन।
परब्रह्म में अध्यस्त चौहद भुवन-स्वरूप जगत् में विस्तृतरूप से फैली हुई जीव सृष्टिरूपी लता के बीजों की परम्परा की सीमा कहाँ तक है ? इसको मूल का उच्छेद करने में उपाय जानने की अभिलाषा
से पूछने की इच्छावाले श्रीरामजी पहले जगत् का वन के रूप में वर्णन करते हैं।
श्रीरामजी ने कहा : महाराज, (यह जगत् एक तरह का बड़ा भारी वन है, वहाँ पर) निर्विशेष पर ब्रह्म का साक्षात्कार करने में पर्वत की नाईं प्रतिबन्धक होने से पर्वत तुल्य अव्याकृत में उत्पन्न चित्रविचित्र

पृथक् पृथक् ब्रह्माण्ड ही वृक्ष हैं, उन वृक्षों पर तारागण ही फूल लगे हैं, देवता और असुर पक्षी हैं। विद्युत्-रूपी मंजरियों से समन्वित दिशारूपी शाखाओं के अग्रभागों में नील आदि वर्णवाले मेघ ही पल्लव हैं । वह सब ऋतुओं में सुन्दर चन्द्रमा और सूर्यरूपी विकास-रमणीय पुष्पों से उन्नत दाँत से युक्त होकर हँसता हुआ-सा स्थित है, सात समुद्ररूपी बावड़ियों से वेष्टित है, सैकड़ों नदियों से मनोहर है, लोकभेद से चौदह प्रकार के और व्यक्तिशः असंख्य भूतगणों से उपजीवित है यानी उनके जीवन का साधन है॥१-३॥
हे ब्रह्मन्, इस प्रकार के जगत्-रूपी महाअरण्य का आक्रमण करके यानी वासना-प्रतानों (विस्तारों) से चारों ओर संवेष्टन करके जालरचनापूर्वक स्थित हुई जीवसृष्टिरूपी द्राक्षलता, - जिसका विस्तृत आकार है, जरा और मरण ही जिसकी पर्व-काण्ड-ग्रन्थियाँ (पोर) हैं, जिस पर सुख-दुःखरूपी फलों की पंक्तियाँ लगी हैं, माया ही जिसका दृढ़ मूल है, मोह ही जिसकी सिंचन-साधन जलों की अंजलियाँ है उसका बीज क्या है ? | उस बीज का भी बीज क्या है, उस बीज के बीज के बीज क्या है और तृतीय बीज का भी बीज क्या है॥४-६॥
हे वाग्मियों में सर्वश्रेष्ठ, संक्षेप से इन चार प्रश्नों का मुझको उत्तर दीजिए, जिससे कि फिर मुझमें ज्ञान की अभिवृद्धि हो और ज्ञानरूप तत्त्वांश की सिद्धि हो ॥७॥
___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : राघव, लिंगदेह में प्रच्छन्न (छिपे हुए) चित्र विचित्र अनन्त कार्यों के उत्पादक शुभाशुभ कर्म ही जिसके बड़े-बड़े अंकुर हैं, वह शरीर ही जीव-सृष्टिरूपी लता की बीज है, यह आप जानिए ।।८। जिस प्रकार शरत्-काल में शाखाओं के विस्तारों से गहन तथा फल और पल्लवों से शोभित होकर पृथ्वी शस्य-सम्पत्ति से (हरियाली से) बढ़ जाती है, वैसे ही यह जीव संसृतिलता उससे यानी उक्त शरीर से अत्यन्त बढ़ जाती है ॥९॥

"तस्य किं बीजमुच्यते' (उस शरीर का बीज क्या है ?) इस द्वितीय प्रश्न का उत्तर देते हैं। ___वैभव की वृद्धि और क्षति इन दो दशाओं के निधिभूत तथा विविध दुःखरूपी रत्नों की पिटारीस्वरूप चित्त उक्त शरीर का बीज है, जो कि आशाओं का वश में रहनेवाला एक तरह से अनुचरभूत है ॥१०॥
एकमात्र तथोक्त सर्वोपरि चित्त से ही यह वर्तमान, भूत और भविष्यत् के शरीर समूह उत्पन्न हुए हैं । और यह बात सबको स्वप्न के भ्रमों में स्वयं अनुभूत होती है ॥११॥
हे रघुश्रेष्ठ, जिस प्रकार मुमूर्षु मरणासन्न पुरुष के उत्पात प्रदर्शनसंकल्प से युक्त चित्त से ही झरोखे आदि से युक्त तथा सुन्दर आकारवाला गन्धर्व नगर उत्पन्न होता है, वैसे ही तत्-तत् शरीरसंकल्प से युक्त चित्त से ही तत्-तत् शरीर उत्पन्न होते हैं ॥१२॥
____ इस प्रतिपादित अर्थ की असंभावना करना युक्तिसंगत नहीं है, क्योंकि समस्त जगत् हिरण्यगर्भ
का एकमात्र मनोविकाररूप है, यह सब श्रुति और पुराणों में प्रसिद्ध है, यह कहते हैं।
हे श्रीरामजी, सम्पूर्ण उपचारों से परिपूर्ण जो मिथ्या जगत् का स्वरूप दृश्यता को प्राप्त है, वह चित्त से उस प्रकार उत्पन्न होता है, जिस प्रकार मृत्तिका से घट आदि स्वरूप उत्पन्न होते हैं ॥१३॥

तदनन्तर उसका भी बीज क्या है, इस तृतीय प्रश्न का उत्तर देते हैं। राघव अनेक तरह की वृत्तियाँ धारण करनेवाले चित्त रूपी वृक्ष के दो बीज हैं एक प्राण परिस्पन्द और दूसरा दृढ़ वासना ॥१४॥

प्रथम बीज का उपपादन करते हैं।
जब हृदय की नाड़ियों में संचरण के लिए उद्युक्त होकर प्राण वायु अपना व्यापार करने लगता है, तब चेतनविकार-प्रायः (वृत्तिज्ञान प्रचुर) चित्त तत्काल ही उत्पन्न होता है|१५॥
जब बाह्य पदार्थों के अनुभव से जिन संस्कारों का उद्बोधन होने के कारण बहत्तर हजार नाड़ी मार्गों के छिद्रों में प्राण अपना व्यापार छोड़ देता है, तब उससे चित्त अन्दर उत्पन्न नहीं होता ॥१६॥

हिरण्यगर्भ की चिति की जगदाकारता भी समष्टि-प्राण के परिस्पन्दन से ही युक्त होती है, यह बात अपने चित्त के स्पन्दन के दृष्टान्त से लक्षित होती है, यह कहते हैं।
यह प्राण-प्रस्पन्दन-स्वरूप ही इस प्रकार का जगत् नामधारी पदार्थ चित्त के द्वारा उस प्रकार लक्षित होता है, जिस प्रकार आकाश में नीलत्व आदि लक्षित होते हैं ॥१७॥
समष्टि प्राणस्पन्दन के विषय में उपरत उस चिति की शान्ति यानी निष्क्रियता ही शान्ति अर्थात् जगत्-प्रलय या मोक्ष कहा जाता है, प्राण के स्पन्दन से संवित् करतल से विताड़ित गेंद की नाईं, ऊपर नीचे होती रहती है॥१८॥
श्रीरामजी, प्राण-स्पन्दन से बोध को प्राप्त हुई संवित् देहों में चक्राकार आवर्तों से उस प्रकार प्रस्फुरित होती है, जिस प्रकार करतल से विताड़ित गेंद आँगन में चक्राकार आवर्त से प्रस्फुरित होता है॥१९॥
जिस प्रकार सूक्ष्म से सूक्ष्म-स्वरूपवाली गन्धलेखा वायु से बोधित होती है, वैसे ही सूक्ष्म से सूक्ष्मतर
आकारवाली सत्स्वरूपिणी सर्वगता संवित् प्राण प्रस्पन्दन से बोधित होती है ॥२०॥
__ हे राघव, संवित् की विक्षिप्तता न होने पर मोक्षरूप सर्वातिशायी कल्याण प्राप्त होता है, यह आप जानिए। क्षोभ हेतु प्राण स्पन्दन का जहाँ पर प्राणायाम के अभ्यास से विनाश हो जाता है, वहाँ पर क्षोभ होता ही नहीं है॥२१॥

___ संवित् का संरोध करने से क्या फल है? और संवित् यदि चित्ताकार हो जाय तो कौन दोष है ? इस पर कहते हैं।
भली प्रकार उदित हुई संवित् तत्काल ही बाह्य विषयों की ओर राग वश चली जाती है, तदनन्तर उनके उपभोग के संवेदन से चित्त को अनन्त दुःख उत्पन्न होते हैं ।२२॥
जब संवित् बाह्य विषयों में उदासीन होकर आत्मबोध के लिए उद्युक्त होती है, तब प्राप्त करने योग्य वह निर्मल मोक्षरूप पद प्राप्त हो जाता है॥२३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इसलिए जिस प्रकार मूढ पुरुषप्राण-परिस्पन्दों से तथा रागातिशय के द्वारा वासनाओं के उत्पादनों से संवित् को विस्तृतत्वप्रयुक्त मनस्त्व की संपत्ति से युक्त करते हैं, उस प्रकार यदि आप संवित् को विस्तृत नहीं करते हैं, तो जन्म आदि समस्त

विकारों से शून्य होकर मुक्त ही हो जायेंगे॥२४॥
205578 श्रीरामजी, संवित् की स्थूलता को (मोटेपन को) आप चित्त जानिये, संवित् के स्थूलतारूपी उसी चित्त ने इस अनर्थ जाल का विस्तार किया है, जिसने कि मनुष्य जीवों को खण्डित और जर्जर कर डाला है|२५॥
205579 योगी लोग चित्त की शान्ति के लिए योगशास्त्र में बतलाये गये प्राणायाम, ध्यान तथा सद्गुरु के सम्प्रदाय आदि से सिद्ध युक्ति-कल्पित शान्तिकारक उपायों के
205580 अभ्यास से प्राण का निरोध करते हैं ॥२६॥
205581
205582 फल की एकता के रूप से प्राण के संरोधन की ही प्रशंसा करते हैं। हे श्रीरामजी, बड़े बड़े विद्वान लोग प्राण-निरोध को ही चित्त-शान्ति रूप फल का दाता, उत्तम
205583
205584
205585 समता का हेतु, छ: प्रकार के ऐश्वर्यों से युक्त तथा संवित् की स्वस्थता कहते हैं ॥२७॥
205586
205587 चित्त के अन्य बीज का वर्णन करने के लिए प्रतिज्ञा करते हैं।
205588 हे राघव, ज्ञानी पुरुषों के द्वारा भली प्रकार उपदिष्ट तथा स्वयं अनुभूत वासनाओं से जीवन पर्यन्त उज्जीवित इस चित्त की दूसरे प्रकार से उत्पत्ति सुनिए ॥२८॥
205589
205590 उसमें पहले वासना का स्वरूप कहते हैं।
205591 पहले के जन्मों की दृढ़ भावना से देह आदि जड़ पदार्थों का जो 'अहम्' 'मम' इत्यादि संस्काररूप से आदान (ग्रहण) होता है, वह यदि पूर्वापर विचार से शून्य हो जाता है तो वह वासना शब्द से व्यवहृत होता है वासयति भावयति इति वासना' व्युत्पत्ति से आत्मा को देह आदि भावों में भावित करनेवाला संस्कार वासना कहा जाता है। पूर्वापर के विचारों से युक्त जीवन्मुक्त महात्माओं का देह आदि संस्कार वासना नहीं है, क्योंकि विरोधी पूर्वापर विचारों से समन्वित होने के कारण उनको उक्त संस्कार देहादि भावों में भावित नहीं कर सकता, यह भाव है ॥२९॥
205592
205593 अज्ञानी आत्माओं को तो वह संस्कार, किसी प्रकार का विरोध न होने के कारण, तीव्र संवेग और भावना की दृढ़ता के देहादिभाव में भावित कर सकता है, इस आशय से कहते हैं।
205594 हे महाबाहो, तीव्र संवेग से आत्मा के द्वारा जिस पदार्थ की भावना की जाती है, तत्काल ही वह महात्मा अन्य संस्मरणों को छोड़कर तद्रूप ही हो जाता है॥३०॥
205595 ___ वह भावना जिस प्रकार देह में आत्मता दीखलाती है, उसी प्रकार बाह्य अर्थों में सत्ता भी दीखलाती है, ऐसा कहते हैं। ___ वासना के द्वारा अत्यन्त वशीकृत उस भावना से भावित वह पुरुष, जिस किसी को देख लेता है, उस सबको वह यह सत्-वस्तु है, इस प्रकार मोह कर लेता है।३१॥
205596 वासना के वेग से पुरुष अपने रूप को छोड़ देता है और जिस प्रकार मदिरा के मद से दुष्टदृष्टि होकर वासना के द्वारा उपस्थापित समस्त भ्रान्त जगत् के रूप को देखता है |३२॥
205597 आत्ममिथ्याज्ञान से युक्त हुए पुरुष भीतरी वासनाओं से वशीकृत होकर, विष से वशीकृत पुरुष की नाईं, अनेक मानसी आपत्तियों से विकल रहता है ॥३३॥
205598
205599 वही चित्त की चित्तता के रूप से वासना प्रयुक्त उत्पत्ति है, इस आशय से कहते हैं। __ हे श्रीरामजी, जिससे अनात्म-वस्तु में आत्मत्वबुद्धिरूप अयथार्थ ज्ञान और अवस्तु में वस्तुत्व रूप अयथार्थ ज्ञान होता है, उसको आप चित्त जानिए॥३४॥
205600
205601 _हे भद्र, दृढ़ अभ्यास के कारण देह आदि पदार्थों में 'अहम्, मम' आदि आत्माध्यासरूप एकमात्र वासना से ही जन्म, जरा और मरण में हेतुभूत अतिचपल चित्त की उत्पत्ति होती है ॥३५॥
205602
205603 इसीलिए वासना के विनाश से चिति की स्वस्थतारूप मुक्ति होती है, ऐसा कहते हैं।
205604 जो कुछ भी हेयस्वरूप और उपादेय स्वरूप वस्तु है, वह जब अस्तित्व प्राप्त नहीं करती और सबका परित्याग कर अवस्थित रहती है, तब चित्त उत्पन्न नहीं होता ॥३६॥
205605 हे श्रीरामजी, निरन्तर वासना का अभाव होने से जब मन मनन नहीं करता, तब अमनस्ता का उदय होता है, जो निरतिशय मोक्षस्वरूप शान्ति प्रदान करती है॥३७॥
205606 आकाश में मेघ की नाईं संविदाकाश में जब कुछ भी स्फुरित नहीं होता, तब आकाश में कमल की नाईं चिदाकाश में चित्त उत्पन्न नहीं होता ॥३८॥
205607 जब जगद्रूप
205608
205609 वस्तु में किसी पदार्थ की भावना नहीं होती, तब शून्य हृदयाकाश में चित्त कैसे उत्पन्न होगा? ॥३९॥
205610 हे श्रीरामचन्द्रजी, बस, इतना ही चित्त का स्वरूप में मानता हूँ कि राग से जगत्-रूपी वस्तु के अन्दर आत्मरूप वस्तुत्व से भावना करना॥४०॥
205611 हे श्रीरामजी, इस कारण कोई भी दृश्य युक्तियों से समर्थन करने योग्य नहीं है, इस प्रकार की भावना कर रहे तथा आकाशकोश की नाईं अति स्वच्छ आत्मपदार्थ में चित्त का उदय कैसे होगा? ॥४१॥
205612
205613 अब अचित्तत्व का लक्षण कहते हैं।
205614 हे श्रीरामजी, बाह्यवस्तुओं से अस्मरणरूप निरोधयोग का अवलम्बन करने से समस्त दृश्यों के परिमार्जन-स्वरूप अभाव का सम्पादक पारमार्थिक आत्मदर्शन से जो स्वरूप आविर्भूत होता है, वह अचित्त कहा जाता है॥४२॥
205615
205616 तब वृत्ति से विशिष्ट चित्त के रहने पर जीवन्मुक्त अचित्त कैसे? इस पर कहते हैं। __ हे श्रीरामजी, भीतर से सब कुछ का परित्याग कर सुशीतल ब्रह्मरूप आशय में लगा हुआ जो चित्त है, वह कदाचित् वृत्ति से युक्त हो गया, तो भी वह असत् स्वरूप ही है ।।४३॥
205617
205618 दग्धपट के अवभास से सत्यपटरूपता नहीं कही जा सकती, किन्तु असत्यपटरूपता ही कही जा सकती है, यह तात्पर्य है।
205619 हे श्रीरामजी, जिस महामति पुरुष को संस्कार से जनित विषयरसास्वाद के संस्मरण से विषयानुरक्ति उत्पन्न नहीं होती, उस महामति पुरुष का चित्त अचित्तरूपता को तथा विशुद्ध सत्त्व को यानी पटभस्म की नाईं अवशिष्ट अधिष्ठानभूत सत्ता को प्राप्त हुआ है, ऐसा कहा जाता है॥४४॥
205620
205621 तब जीवन्मुक्त पुरुष व्यवहार क्यों करता है ? इस शंका पर कृतकार्य कुम्हार के चक्रभ्रमण की नाईं वह व्यवहार करता है, ऐसा समाधान देते हैं।
205622 जिस महापुरुष में पुनर्जन्म की उत्पादक वासना है नहीं, वह चक्र की भ्रमि के सदृश जगत् के व्यवहार में निरत होता हुआ भी जीवन्मुक्त और सत्त्वस्थ है। तात्पर्य यह है कि जिस प्रकार कुम्हार के व्यापार के अभाव में भी चक्र का भम्रण तब तक होता रहता है, जब तक कि उसमें संस्कार (वेग) रहता है, उसी प्रकार अविद्या के क्षीण होने पर भी संस्कार के अवशिष्ट रहने से जीवन्मुक्त शरीर और उसका व्यवहार दोनों प्रारब्ध भोगपर्यन्त विद्यमान रहते हैं ॥४५॥
205623 इन महानुभावों की वासना पूँजे बीज के सदृश पुनर्जन्म से शून्य और रस से वर्जित यानी विषयानुरक्ति से रहित है, वे महानुभाव जीवन्मुक्त होकर अवस्थित रहते हैं ॥४६॥

205624 हे श्रीरामचन्द्रजी, जिनका चित्त सत्त्वरूपता प्राप्त कर चुका है, ऐसे ज्ञान के पारंगत हुए वे महात्मा 'अचित्त' शब्द से व्यवहृत होते हैं । प्रारब्ध का क्षय हो जाने पर वे चिदाकाशस्वरूप हो जाते हैं ॥४७॥
205625
205626 वासना के बीज का विनाश होने पर अन्य बीज से चित्त की उत्पत्ति क्यों नहीं होगी? तो इस पर कहते हैं। __ हे रामजी, चित्त के दो कारण है, एक प्राणस्पन्दन और दूसरा वासना । उन दो कारणों में से किसी एक का विनाश हो जाने पर तत्काल दोनों नष्ट हो जाते हैं ॥४८॥
205627 हे श्रीरामजी, जैसे घटाकाश के द्वारा जल का स्वीकार करने में घट और जलाशय दोनों मिलकर कारण होते हैं। वैसे ही चित्त की उत्पत्ति में
205628
205629
205630 ये दोनों परस्पर मिल कर ही कारण होते हैं, एक कारण नहीं होता ॥४९॥
205631 श्रीरामजी, केवल एक मात्र घनीभूत वासना ही बलपूर्वक पुनर्जन्म उत्पन्न नहीं करती। उसका भी क्या बीज है' इस चतुर्थ प्रश्न का भी, अनवस्था का परिहार करते हुए, उत्तर देते हैं। ये प्राणस्पन्दन और वासना दोनों, तिलो में तेल की नाईं, एक दूसरे के भीतर स्थित हैं और बीजांकुरन्याय से काल की अपेक्षा रखनेवाले क्रम से युक्त होकर एक दूसरे का कारण है ॥५०॥
205632
205633 इसी प्रकार चित्त की भी उन दोनों के प्रति और ऐन्द्रियक सुख-दुःख आदि के प्रति कारणता है, ऐसा कहते हैं। संवित्-स्वरूप यह चित्त सबको यथाक्रम से यानी पहले प्राण को, तदनन्तर इन्द्रियों को
205634 और तत्-प्रयुक्त आनन्द को उत्पन्न करता है, इसी प्रकार पूर्व में उपभुक्त विषयानन्द और तात्कालिक जीवनस्वरूप पवनस्पन्द में वासनारूप से भी चित्त की उत्पादकता है, ऐसा कहते हैं। ___ जब आनन्द और पवन दोनों वासनास्वरूप हो गये, तब उन्होंने साथ मिल कर ही चित्त का उत्पादन किया । वे पुष्प में सुगंधि तथा तिल में तेल के समान व्यवस्थित हैं, इसलिए एक दूसरे का एक दूसरा आश्रय और एक दूसरा का एक दूसरे हेतु हो सकता है, अनावस्था दोष का प्रसंग नहीं हो सकता ॥५१,५२॥
205635 ___ हे श्रीरामजी, चित्तरूपबीज में वासना से ही प्राण स्पन्दन होता है प्राण-स्पन्दन से वासना होती है
205636 और उससे बीज का अंकुरक्रम उत्पन्न होता है ॥५३॥
205637
205638 दोनों में चित्तउत्पादकता है, इसका प्रकार बतलाते हैं। __ वासना का ऊर्ध्वगति स्वभाव होने से वह संवित् के क्षोभकारक कर्म से प्राण प्रस्पन्दन का उद्बोधन करती है उससे चित्त उत्पन्न होता है॥५४॥
205639 स्पन्दनधर्मवान् होने से हृदयगत राग आदि गुणों की प्रेरणा करनेवाला प्राण संवित् का उद्बोधन करता है और क्रम से चित्तरूपी बालक उत्पन्न होता है॥५५॥
205640 हे श्रीरामजी, उस प्रकार वासना और प्राणस्पन्द दोनों चित्त के कारण हैं, उनमें से किसी एक का क्षय हो जाने पर दोनों का और उनके कार्य चित्त का विनाश हो जाता है॥५६॥
205641
205642 चित्त का वृक्षरूप से वर्णन कर रहे महाराज वसिष्ठजी वासना के क्षय से चित्त विनाश होता है, यों कहते हैं। ___ हे श्रीरामजी, सुख और दुःख के मननात्मक स्पन्दन से उक्त, शरीररूपी महान् फल से समन्वित, कार्यरूपी पल्लवों से पूर्ण आकार को धारण करनेवाला, तृष्णारूपी काले साँपों से वेष्टित, राग तथा रोग रूपी बगुलों का आश्रय, अज्ञानरूपी दृढ़ मूल से संयुक्त, इन्द्रियरूपी पक्षियों से आक्रान्त चित्तरूपी वृक्ष को क्षीणता प्राप्त वासना उस प्रकार गिरा देती है, जिस प्रकार काल से परिपक्व फल को वायु प्रवाह गिरा देता है॥५७-५९॥
205643
205644 उसी चित्त का आँधी से उड़ाये गये धूलि के ढेर के रूप में वर्णन करते हुए, जिस प्रकार पवन के निरोध से धूलिपटल का नाश हो जाता है, उसी प्रकार प्राणस्पन्दन के निरोध से मनरूपी धूलि-पटल
205645 का विनाश हो जाता है, यों कहते हैं। ___ हे श्रीरामजी, समस्त दिशाओं को मलिन करनेवाली, पूर्ण चैतन्य रूपी (पक्ष में सर्वजननेत्ररूपी) अखिलदर्शन को ढक देनेवाली, चंचलमेघ के सदृश आकारवाली, अज्ञानरूपी झाड़ु से आविर्भूत,
205646
205647 तृष्णारूपी तृणखण्डों से व्याप्त, स्तम्भ के सदृश आकारवाली देह से (पक्ष में वात्यासंस्थान से यानी धूलिस्तम्भ से) युक्त, प्रस्फुरित हो रहे स्वल्प स्वल्प वृत्तियों से (पक्ष में विभिन्न दिशाओं से आनेवाले वायुओं के झुंडों से) क्षुब्ध, सब दिशाओं में उड़ने में दक्ष और भीतर में स्थित ब्रह्म के (पक्ष में सूर्य के प्रकाश के) प्रत्यक्षीकरण में असमर्थ पवन से उड़ाई गई चित्तरूपी धूलि प्राणस्पन्दन के निरोध से अनायास क्षणभर में विलीन हो जाती है ॥६०-६२॥
205648
205649 अब दूसरे बीज का निर्वचन करते हैं। _हे श्रीरामजी, वासना और प्राणस्पन्दन इन दोनों का संवेद्य यानी प्रिय और अप्रिय शब्द आदि विषय बीज है, क्योंकि उन्हीं से वे दोनों प्रस्फुरित होते हैं ॥६३| हृदय में प्रिय और अप्रिय शब्द आदि विषयों का स्मरण करके ही प्राणस्पन्द और वासना दोनों आविर्भूत होते हैं, इसलिए संवेद्य ही उन दोनों का बीज है ॥६४॥
205650 हे भद्र, जिस प्रकार मूल के उच्छेद से वृक्ष तत्काल नष्ट हो जाता है,उस प्रकार संवेद्य का (प्रिय-अप्रिय विषय का) परित्याग करने से प्राणस्पन्दन और वासना दोनों ही तत्काल समूल नष्ट हो जाते हैं ॥६५॥
205651
205652 संवित् के साथ अभेद-भावना ही संवेद्य का परित्याग है, ऐसा कहते हैं।
205653 हे राघव, संवित् ही अपनी धीरता का परित्याग कर संवेद्यस्वरूप-सी बनकर चित्त बीजरूप हो जाती है, यह आप जानिए, जिस प्रकार तिल तेल से रहित नहीं है,उस प्रकार संवित् से रहित कोई भी संवेद्य पदार्थ प्रसिद्ध नहीं है ॥६६॥
205654 न बाहर और न तो भीतर कोई भी संवेद्य संवित् से अलग रहता है, अपने संकल्प से संवित् ही प्रस्फुरित होती हुई स्वयं संवेद्य को देखती है॥६७॥
205655 जिस तरह स्वप्न में अपना मरण और भिन्न देश में स्थिति दोनों अपने चमत्कार के योग से ही होते है, उसी तरह जाग्रत्कालीन संवेद्य भी संवित् के चमत्कारमात्र से ही होते हैं ॥६८॥
205656 हे रघुनन्दन जिस विवेक अवस्था में अपने पारमार्थिक स्वरूप का अनुभव होता है, वह स्वस्वरूपानुभव भी अपने संकल्प से जनित स्वप्न के सदृश ही है, क्योंकि अद्वय परमात्मा में स्वस्वरूपानुभव और विवेक आदि परमार्थतः नहीं हो सकते हैं ॥६९॥
205657
205658 हे राघव, जैसे बालक को अपने संकल्प से जनित भ्रम से ही वेताल का उद्भव होता है अथवा जैसे स्थाणु में पुरुषरूपता होती है, वैसे ही संकल्पजनित भ्रम से ही संवित की संवेद्यरूपता होती है |७०॥
205659 जैसे खिड़की आदि छिद्रों में से प्रविष्ट चन्द्र या सूर्य की किरणों की दण्डाकारता और उसके भीतर घूम रहे त्रसरेणुओं की आकाररूपता प्रतीत होती है अथवा जैसे नौका में अवस्थित पुरुष को पर्वत आदि अचल पदार्थों में स्पन्दन दिखाई पड़ता है, वैसे ही संवित् से संवेद्य प्रतीत होता है ॥७१॥
205660 श्रीरामजी, यह भ्रान्तिज्ञान मिथ्यारूप है, उसका यथार्थ आत्मज्ञान से उस प्रकार विलय हो जाता है, जिस प्रकार रज्जु और चन्द्र के निर्दोष दर्शन से रज्जु में सर्पभ्रान्ति और एक चन्द्र में दो चन्द्ररूपता की भ्रान्ति का विलय हो जाता है |७२॥
205661
205662 तब यथार्थ ज्ञान किस तरह का है, उसे कहते हैं।
205663 हे श्रीरामजी, ये जो तीन लोक हैं, वे विशुद्ध संवित्-स्वरूप ही हैं, उससे पृथक् नहीं है, इस प्रकार का भीतरी जो दृढ़ ज्ञान है, वही यथार्थ ज्ञान है, ऐसा पण्डित लोग कहते हैं ॥७३॥
205664
205665
205666
205667 उस यथार्थज्ञान से जिसका मार्जन करना है, उसे बतलाते हैं।

205668 पहले देखा गया या नहीं देखा गया पदार्थ इस संवित् को जो भासता है, उसका इस यथार्थ ज्ञान से विद्वान को परिमार्जन कर देना चाहिए ॥७४॥
205669 उक्त प्रतिभास का मार्जन न करना ही बड़े भारी संसार के साथ आत्मा का संसर्ग करना है और उसका परिमार्जन करना ही मोक्ष है, यह अनुभवसिद्ध बात है ॥७५॥
205670 श्रीरामजी, प्रिय-अप्रिय शब्द आदि विषयों का अनुभव जन्मरूप अनन्त दुःख का हेतु है और चिदेकरसस्वभाव में प्रतिष्ठित असंवित्ति यानी विषयों का अदर्शन पुनर्जन्म से वर्जित नित्य आत्मस्वरूप सुख का हेतु है ॥७६॥
205671 हे रघुद्वह, इसलिए आप भी शब्द आदि प्रिय अप्रिय विषयों के दर्शन से विमुख होकर जड़तारहित, एकरसस्वरूप तथा पूर्णानन्दात्मक हो जाइए। जो असंवेद्य भी स्वतः प्रबुद्ध आत्मा है, तद्रूप ही आप हो जायेंगे, अन्यरूप नहीं हो जायेंगे ॥७७॥
205672 श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, एक ही पदार्थ अजड़ भी और असंवित्तिरूप भी कैसे हो सकता है ? असंवित्तिरूप होने पर वह जड़ता कैसे निवृत्त होगी? तात्पर्य यह है कि जड़ता का परित्याग होने पर संवेदन का शेष अवश्य रहेगा और संवेदन का परित्याग होने पर जड़ता का शेष अवश्य रहेगा, ऐसी स्थिति में एक ही पदार्थ अजड़ और असंवित्ति रूप - यों विरुद्ध स्वभाववाला कैसे हो सकता है? यह आप मुझसे कहिए ॥७८॥
205673 ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, संवित्-शब्द का एक अर्थ है - बाह्य अर्थों को सत्यरूप से जानना । इस अर्थ को लेकर बाधित अर्थों के अनुभवों से व्यवहार आभास को दिखला रहा भी जीवन्मुक्त महात्मा समस्त वर्तमान विषयों में आस्था नहीं रखता एवं वासना का क्षय हो जाने के कारण भूत और भविष्यत् की वस्तुओं में भी कहीं आस्था नहीं रखता, इसलिए किसी भी वेद्य को सत्यरूप से न जानने के कारण उतने अंश को लेकर काष्ठ-लोष्ट की नाईं असंवित् रूप और स्वतः तो स्वप्रकाश चिदेकरस से पूर्ण होने के कारण अजड़रूप कहा जाता है, यह तात्पर्यार्थ है ॥७९॥
205674
205675 संवित्-शब्द का पूर्वोक्त अर्थ बतलाते हुए कथित भाव का ही समर्थन करते हैं।
205676 श्रीरामजी, सत्यत्व बुद्धि से चिति का बाह्य अर्थों का अवलम्बन करना ही संवित् कहा जाता है, उक्त प्रकार की संवित् जिस महापुरुष को नहीं होती, वह असंवित् अजड़ कहा जाता है, फिर वह सैकड़ों कार्यों में व्यस्त ही क्यों न हो ? इससे 'सर्वत्रानवस्तास्थः' इस पद का तात्पर्य प्रकट किया ॥८॥
205677
205678 'विश्रान्तास्थो न कुत्रचिद्' इस अंश का भी अतीत विषयों में तात्पर्य खोलते हुए उसे ही कहते हैं।
205679 हे श्रीरामभद्र, जिस महात्मा की बुद्धि प्रिय और अप्रिय शब्द आदि विषयों से तनिक भी आसक्त नहीं होती, वही अजड़ संवित् और जीवन्मुक्त कहा जाता है ।।८१॥
205680
205681 उक्त वाक्य का अनागत विषयों में भी तात्पर्य खोलते हुए उसे कहते हैं।
205682 वासना वर्जित होने के कारण अपनी आत्मा में जब किसी भविष्यत् पदार्थ की भावना नहीं की जाती और बालक एवं मूक के विज्ञान के सदृश स्थिर होकर स्थिर रहता है, तब जड़ता से विनिर्मुक्त, विशाल एवं स्वच्छ विज्ञान का अवलम्बन हो जाता है, इससे प्राज्ञ पुनः लिप्त नहीं होता ॥८२,८३॥
205683
205684
205685 शंका का समाधान कर अब प्रकृत विषय का समर्थन कर रहे महात्मा वसिष्ठ जी कहते हैं :
205686 समस्त वासनाओं के त्याग के अनन्तर होनेवाली निर्विकल्प समाधि से असीम आनन्द उस प्रकार प्रतीत होता है, जिस प्रकार आकाश से असीम नीलापन प्रतीत होता है।८४॥
205687 श्रीरामभद्र, संवेदन से रहित (घटादि आकार वृत्तियों से वर्जित) योगी लोग उसी असीम आनन्द में स्थित रहते हैं।
205688 यदि शंका हो कि अन्याकार संवेदन का अभाव होने पर भी ब्रह्माकार वृत्तिरूप संवेदन का समाधि में तो निवारण नहीं कर सकते, ऐसी स्थिति में असंवित्त्व कैसे? तो इस पर कहते हैं :
205689 आनन्दमय ध्येयरूप होने से अपरिच्छिन्न ब्रह्माकार वह संवेदन भी अपने द्वारा प्रदीप्त ब्रह्मरूप ज्योति से बाधित होकर उसी के अन्दर लीन हो जाता है।॥८५॥
205690 इसलिए वह घटादि आकार वृत्तियों का त्याग करनेवाला योगी चलते, बैठते, स्पर्श करते और सूंघते इन सब अवस्थाओं में भी अजड़, आनन्द से पूर्ण और सुखी कहा जाता है।॥८६॥
205691 हे असीम गुणों के सागर श्रीरामजी, प्राणायाम आदि परिश्रम से साध्य यत्नपूर्वक चेष्टा से इस जाड्यरहित संविद्रूपी दृष्टि का अवलम्बन कर आप दुःख सागर के पार तैर जाइए ।।८७॥
205692
205693 चिदात्मा स्वयं ही अपने मिथ्याभूत बन्ध और मोक्ष की कल्पना करता है, ऐसा कहते हैं।
205694 जैसे काल पाकर बीज महान् वृक्ष होकर आकाश को व्याप्त कर लेता है, वैसे ही यह अपने संकल्प से ही उत्पन्न हुआ असत् विषय-समूह काल पाकर चिदाकाश को व्याप्त कर लेता है।८८॥
205695
205696 कब किस प्रकार उत्थित हुआ? उसे कहते हैं।
205697 बार-बार संकल्प करके जब संवित् अपना संकल्पमय स्वरूप प्राप्त कर लेती है, तब वही इस जन्मजात की बीजता को प्राप्त हो जाती है ॥८९। हे राघव, अपने आपसे अपना उत्पादन कर और अपने आपसे ही अपने को बार-बार मोहित कर तदनन्तर हृदयस्थ आत्मतत्त्व को जान रही संवित् स्वयं अपने को मोक्ष की ओर ले जाती है, यह बात विद्वानों के अनुभव से प्रसिद्ध है ॥९०॥
205698 हे श्रीरामजी, यह संवित् जिसकी भावना करती है, तत्काल ही तद्रूप हो जाती है।
205699 तब उसी समय सब प्राणियों की संवित् अपने स्वरूप की भावना से अपने स्वरूपभूत मोक्ष को यथेच्छ क्यों प्राप्त नहीं होती, तो इस पर कहते हैं। __ राग आदि की भूमिकाओं से मुक्त नहीं हुई संवित् दीर्घ-काल होने पर भी अपना स्वरूप प्राप्त नहीं कर सकती॥९१॥
205700
205701 इसीलिए देव, गन्धर्व आदि स्वरूप भी इसके कल्पित वेष ही है, वास्तव नहीं है, ऐसा कहते हैं।
205702 न यह देव है, न सुर है, न राक्षस है, न यक्ष है, न किन्नर है और न तो मनुष्य ही है, किन्तु आदि सिद्ध विलासिनी अपनी माया से आत्मा जगत् रूपी नाटक खेलता है जैसे मायावी नट ॥९२॥
205703
205704 जैसे कोशकारकृमि अपने आपको बाँधता हुआ तथा छुड़ाता हुआ देखा जाता है, वैसे ही प्रकृत आत्मा के विषय में भी जानना चाहिए, ऐसा कहते हैं। __ जैसे कोवे का निर्माण करनेवाला रेशम का कीट अपने आपको स्वभाववश से बाँधकर और दुःखभोग कर दीर्घकाल के अनन्तर केवलता प्राप्त करता है, वैसे ही संवित् भी अपने आपको संसार में बाँधकर और दुःखभोग कर दीर्घकाल के अनन्तर स्वभाववश से स्वयं ही बन्धन आदि से निर्मुक्त होकर केवलता
205705
205706
205707 प्राप्त करती है॥९३॥
205708 जगत्पी समुद्रों का संवित् ही पर्याप्त जल है, यही अपूर्व दिशाओं का मण्डल है और यही पर्वत आदि भावों को प्राप्त होकर प्रस्फुरित होती है ॥९४॥
205709 हे श्रीरामजी, संवित्-रूपी जलसंतति के धुलोक, पृथ्वी, वायु, आकाश, पर्वत, नदियाँ, दिशाएँ ये सब तरंग हैं ॥९५॥
205710
205711 हे भद्र, जगत् केवल संविन्मात्रस्वरूप ही है, उससे पृथक् दूसरी कोई कल्पना ही नहीं है, इस प्रकार के ज्ञान से ही संवित् अद्वयरूपता प्राप्त करती है ॥९६॥
205712

205713 ___ कब संवित् को सम्यक् ज्ञान होता है, इस पर कहते हैं।

205714 जब संवित् कुछ विषय प्राप्त नहीं करती, जब साधारण चलन और असाधारण कम्पन नहीं करती एवं जब अपने स्वरूप में अवस्थान करती है, तब वह लिप्त नहीं होती ॥९७॥

205715

205716 पूर्वोक्त प्रणाली से भली प्रकार शोधन करने के अनन्तर परिशेषरूप से अवशिष्ट हुई संवित् अन्तःकरण में संवित्-प्रतिबिम्बस्वरूप ही है, इस प्रकार की श्रोतृ-वर्ग की भ्रान्ति का निरास कर रहे श्रीवसिष्ठ महाराज अग्निविस्फुलिंगन्याय से प्रतिबिम्ब की बीजभूत सन्मात्रस्वरूप ब्रह्मसंवित् ही उक्त संवित् है, यों दिखलाते हैं। _हे श्रीरामजी, इस संवित् का सन्मात्रस्वरूप ब्रह्म ही बीज कहा जाता है। जिस प्रकार सूर्य आदि तेज से प्रभा उदित होती है, उस प्रकार यह प्रतिबिम्बभूत संवित् बिम्बभूत संविन्मात्रस्वरूप ब्रह्म से ही उदित होती है ॥९८॥

205717 ___ जो पहले श्लोक में 'सन्मात्ररूप ब्रह्मबीज है' ऐसा कहा गया है, वहाँ पर घट, पट आदि में रहनेवाली अर्थक्रियाकारित्वरूप व्यावहारिक सत्ता ही उसकी बीज है, ऐसा किसीको भ्रम न हो, इसलिए व्यावहारिक सत्त्व से विलक्षण सत्त्व बतलाने के लिए पहले सत्ता की द्विविधता बतलाते हैं।

205718 श्रीरामजी, सत्ता के दो रूप स्थित हैं - एक तो अनेक आकारवाला होकर स्थित है और दूसरा एकरूप होकर स्थित है। अब उनका विभाग सुनिए।९९॥

205719 घटादिरूपों के विभाग से जो घटत्व, पटत्व, त्वत्त्व, मत्त्व आदि उपाधिभूत सत्ता कही जाती है, वह नानाकृति सत्तास्वरूप है ।।१००॥

205720

205721 घटत्व, पटत्व आदि उपाधियाँ, जो अर्थक्रियाओं का भेद होने पर स्वरूपयोग्यतारूप है, वे व्यावहारिक सत्तारूप ही है, यह आशय है। ___ विभाग का परित्याग कर सत्तारूप से व्याप्त समस्त जगत् के अधिष्ठान स्वरूप साधारण स्वभाव से जो सत्ता का रूप विद्यमान है, वह एकरूप कहलाता है॥१०१॥

205722

205723 विशेषांश का परित्याग कर सन्मात्रस्वरूप जो लिप्त न करनेवाला सत्ता का एक रूप स्वरूप है, वही व्यापकरूप और वस्तुतत्त्व है, ऐसा विद्वान कहते हैं ॥१०॥

205724

205725 व्यावहारिक सत्ता तो वास्तव नहीं है, ऐसा कहते हैं।

205726 हे श्रीरामजी, सत्ता का रूप नाना आकार के रूप में कभी नहीं है, चूँकि तद्घटत्व आदिरूप कपाल,चूर्ण, धूलि आदि अवस्थाओं में असंवेद्य होकर अनुवर्तमानता के रूप से दिखाई नहीं पड़ता है, अतः वह सत्यरूप नहीं हो सकता ॥१०३॥

205727

205728 समस्त अवस्थाओं में अनुगत सद्रूप तो वैसा नहीं है, ऐसा कहते हैं। सत्ता का जो विमलात्मा एकरूप स्वरूप है, वह कभी भी नाश प्राप्त नहीं करता और न कभी

205729

205730 विस्मृति प्राप्त करता है, अर्थात् सदा प्रकाशमान-रूप होने से वह नित्य चैतन्यैकरसस्वरूप हैं ॥१०४॥

205731 हे श्रीरामजी, यह कालसत्ता है और यह वस्तुसत्ता है, इस प्रकार की भी विभागकल्पना का परित्याग कर आप एकमात्र सत्स्वरूप में ही आश्रित हो जाइए । तात्पर्य यह है कुछ लोग कहते हैं कि अतीत

205732 और अनागत वस्तुओं में 'अस्ति' इस प्रकार का व्यवहार न होने के कारण वर्तमान काल ही सब वस्तुओं की सत्ता है यानी सब पदार्थों की सत्ता वर्तमानकाल-सत्ता है। कुछ लोग कहते हैं कि समूह बन कर अवयव ही अवयवी के रूप में स्फुरित होते हैं अतः कला ही परमाणुरूप अवयव ही जगत् की सत्ता है, और कुछ लोग यह कहते हैं कि अवयवी पदार्थों में भी अनुगत सत्ता जाति है, इसी प्रकार अन्यान्य लोग भी अपनी अपनी बुद्धि के अनुसार अन्यान्य सत्ताओं की कल्पना करते हैं, हे श्रीरामजी इस तरह की तत्-तत् मत में कल्पित विभाग कल्पना का त्याग कर आप समन्मात्रस्वरूप एकमात्र ब्रह्म का ही अवलम्बन कीजिए, इसी से आपके मनोरथों की सिद्धि हो जायेगी ॥१०५॥

205733 हे भद्र, जिस प्रकार अध्यस्त भेद का परित्याग करने पर अधिष्ठान सन्मात्र के परिशेष से समस्त जगत् उत्तम सत्तास्वरूप है, वैसे ही अध्यस्त भेदकल्पना का परित्याग करने पर यद्यपि कालादि सत्ता भी उत्तम सत्तास्वरूप ही हो जाती है, तथापि वह विभक्त रूप से बाधयोग्य होने के कारण पारमार्थिक नहीं है ॥१०६॥

205734 जहाँ विभिन्न-विभिन्न पदों को देनेवाली विभाग कल्पना नानारूपता का कारण देखी जाती है, वहाँ वह पावन पद कैसे हो सकता है ? ॥१०७॥

205735 हे श्रीरामजी, एकमात्र सामान्य सत्तात्मक ही समस्त जगत् है, इस प्रकार की भावना करते हुए आप परिपूर्ण आनन्द से युक्त तथा सब दिशाओं और उनमें स्थित पदार्थों को व्याप्त करनेवाले हो जाइए ॥१०८॥

205736 हे विज्ञ जनों में श्रेष्ठ श्रीरामजी, सामान्य सत्तामात्र की परम अवधिभूत जो सत्ता है, वही इस जगत् की और प्रतिबिम्ब चित् की बीजरूप हुई है और उसी से यह समस्त जगत् प्रवृत्त हुआ है ॥१०९॥

205737 हे श्रीरामभद्र, समस्त सत्ताओं की चरम अवधि में जो कल्पनाओं से निर्मुक्त पद है, वही पद आदि (उत्पत्ति) और विनाश से शून्य हैं, उसका कोई बीज है नहीं ॥११०॥

205738 जिस पद में सद्धर्मता भी लीन हो जाती है और जो निर्विकाररूप से अवस्थित है, उस पद में अपना दृढ़ स्थान कर लेनेवाला पुरुष कभी इस दुःखमय संसार में आता नहीं है और वही असलियत में पुरुष है, दूसरा तो स्त्रीप्राय है, यह भाव है ॥१११॥

205739

205740 परम पुरुषार्थरूपता बतलाने के लिए उसीकी प्रशंसा करते हैं।

205741 वही पद समस्त हेतुओं का हेतु है, उसका कोई दूसरा हेतु नहीं है, वही सम्पूर्ण सारों में सारभूत है, उससे बढ़कर दूसरी सारभूत वस्तु नहीं है ॥११२॥

205742 श्रीरामजी, जैसे तालाब में तटस्थ वृक्ष प्रतिबिम्बित होते हैं,वैसे ही उस प्रत्यक् रूप असीम ब्रह्मात्मक दर्पण में ये सब वस्तुदृष्टियाँ प्रतिबिम्बित होती हैं ॥११३। उसी प्रत्यक्रूप ब्रह्म में अध्यस्त होने के कारण ये सब पदार्थ इन्द्रियप्रीति उत्पन्न करते हैं। जिस प्रकार जीभ से छः रस स्फूर्ति या सत्ता प्राप्त करते हैं, वैसे ही आनन्द के सागर उसी ब्रह्म से सभी प्रकार के आनन्द स्फूर्ति या सत्ता प्राप्त करते हैं ॥११४॥

205743 चूँकि अस्वादु पदार्थ भी आनन्दसमुद्र ब्रह्म के संसर्ग से इन्द्रिय-प्रीति उत्पन्न करते हैं, इसलिए वह चिदाकाश का पद यानी स्वरूप स्वादु और प्रिय पदार्थों के बीच में सबसे बढ़ चढ़ कर आनन्दरूप और प्रियतम है ॥११५॥

205744

205745 'आनन्दाद्ध्येवखल्विमानि' (आनन्दात्मा ब्रह्म से हीये सब भूतपदार्थ उत्पन्न होते हैं, उसीसे उत्पन्न

205746

205747

205748 होकर उसीसे जीवित रहते हैं और उसी की ओर जाकर उसीमें लीन हो जाते हैं) इत्यादिश्रुति से प्रतिपादित जगत् के जन्म आदि के कारणत्वरूप ब्रह्म-लक्षण का समन्वय भी उसी में है, यह दिखलाते हैं।

205749 हे प्रिय श्रीरामजी, उसी आनन्दाब्धि ब्रह्म में सब जगतों के समूह उत्पन्न होते हैं, स्थित रहते हैं, वृद्धिगत होते हैं, विपरिणाम से युक्त होते हैं, अपक्षयोन्मुख रहते हैं और लीन हो जाते हैं॥११६॥

205750

205751 यह भारी है, यह हलका है, इत्यादि वैचित्र्य का वही सामान्यात्मक पद निर्वाहक है, ऐसा से कहते हैं। _वह ब्रह्म भारी पदार्थों में अत्यन्त भारी, हलके पदार्थों में अत्यन्त हलका स्थूलों में अत्यन्त स्थूल (मोटा) और सूक्ष्मों में अत्यन्त सूक्ष्म प्रसिद्ध है ॥११७॥

205752 वह दूरवृत्तियों में अत्यन्त दूरतम, समीप वृत्तियों में अत्यन्त समीपतम, छोटों में अत्यन्त छोटा, और बड़ों में अत्यन्त बड़ा भी है ॥११८॥

205753 हे प्रिय श्रीरामजी, वह सूर्य आदि तेजों का भी तेज, अन्धकारों का भी अन्धकार, वस्तुओं का भी वस्तु

205754 और दिशाओं का भी पर दिशारूप है ॥११९॥

205755 वह ब्रह्मात्मक पद लोक में प्रसिद्ध कोई वस्तुरूप नहीं है और स्वल्प से भी स्वल्पतर प्रसिद्ध वस्तुरूप भी है, वह सत्ताश्रय (भावात्मक) और असत्ताश्रय (अभावात्मक) भी है, वह दृश्यरूप और अदृश्यरूप भी है, वह अहंरूप और अहंरूप नहीं भी है ॥१२०॥

205756 हे निष्पाप श्रीरामजी, सम्पूर्ण प्रयत्नों से उस परम पावन पद में जिस प्रकार आप स्थित हों, उस प्रकार यत्न कीजिए ॥१२१॥

205757

205758 हे श्रीरामजी, उक्त सत्तासामान्यकोटि में (शोधित तत्पदार्थ की चरमावधि में) स्थित वह पद निर्मल और विकारवर्जित है, वही आत्मा का पारमार्थिक स्वरूप है, उसका साक्षात्कार करने पर चित्त बाधित हो जाता है। इसलिए ज्यों ही आप एकमात्र व्यापक उक्त स्वरूप अवगत कर लेगें, त्यों ही चिरकालिक अपुनरावृत्ति के लिए संसाररूप भय से निर्मुक्त परम पद स्वरूप ही हो जायेंगे ॥१२२॥

205759

205760 इक्यानबेवाँ सर्ग समाप्त

205761 बानबेवाँसर्ग पूर्वोक्त स्थितिविशेषों में यत्न के गौरव और लाघव का तथा

205762 वासना आदि के प्रक्षयपूर्वक ज्ञान के सहाभ्यास का वर्णन। श्रीरामजी ने कहा : मान्यतम, आपने ये जो पूर्वोक्त जीवसृष्टि-लता के बीज बतलाये, उनमें से किस बीज की निवृत्ति करने से परमपद प्राप्त किया जा सकता है ? यह तो एक अर्थ हुआ। दूसरा अर्थ इस प्रकार है : हे भगवान्, आपने ये जो अभी मोक्ष के 'अथाऽस्याः संविदो राम' इत्यादि से भूमिका विशेषरूप बीज बतलाये, उनमें से किस बीज का अवलम्बन करने से परम पद प्राप्त किया जा सकता है ? यह कृपाकर मुझसे कहिए ॥१॥

205763

205764 श्रीरामजी के इस प्रश्न पर महाराज वसिष्ठजी पहले अर्थ के अनुसार उत्तर देते हैं।

205765 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र , मैंने आपसे इन दुःखों के बीजों के विषय में जो-जो उत्तर दिया है उस उस की निवृत्ति करने से तत्काल ही पुरुष परम पद प्राप्त करता है ॥२॥

205766

205767 अब द्वितीय अर्थ के अनुसार उत्तर देते हैं। हे रामभद्र, शोधित तत्पदार्थरूप सत्ता सामान्य की पराकाष्ठा में स्थित पद में यानी चैतन्यरूप

205768

205769 शोधित त्वंपदार्थ का अभेद होने के कारण अखण्ड एकरसरूप पद में यदि आप बलपूर्वक वासना का परित्याग कर पुरुष प्रयत्न से क्षणभर के लिए भी स्थिति-चित्त की निश्चलता बाँधे, तो हे तत्त्वज्ञ,

205770 आप उसी क्षण में उक्त उत्तम पद को पूर्णरूप से प्राप्त कर लें ॥३,४॥

205771

205772 यदि वैसी स्थिति बनाने की शक्ति न हो, तो भी कहते हैं।

205773 हे प्रिय श्रीरामजी, अथवा यदि सत्तासामान्यरूप शोधित जगत्कारणात्मक तत्त्व में आप स्थिति (चित्त की निश्चलता) करते हैं, तो कुछ अधिक प्रयत्न से यहाँ उक्त आत्मपद प्राप्त कर लेंगे। अखण्डऐक्य के बोध में यत्न की कुछ अधिक आवश्यकता होती है, इससे अधिकेन यत्नेन' कहा ॥५॥

205774

205775 हे अघशून्य श्रीरामजी, शोधित त्वंपदार्थरूप संवित्-तत्त्व में ध्यानसम्पन्न होकर यदि स्थित रहते हैं तो और कुछ ऊँचे अधिक प्रयत्न से उक्त पद प्राप्त करेंगे ॥६॥

205776

205777 यदि शंका हो कि शोधन से संवित्-अंश का त्याग होने पर एकमात्र संवेद्यांश का ध्यान भी उपाय क्यों नहीं होगा, तो नहीं, क्योंकि वह अशक्य है, ऐसा उत्तर देते हैं।

205778 हे राघव, केवल संवेद्य के विषय में यानी केवल विषय में ध्यान ही नहीं हो सकता, क्योंकि सर्वत्र सब अवस्थाओं में इसी संवित् का ही संभव है यानी विषयों से पहले प्रस्फुरित हो रही संवित् का तिरोधान अशक्य है और उसका यदि तिरोधान हो जायेगा, तो विषय की स्फूर्ति न होने से उसका ध्यान ही नहीं हो सकेगा ॥७॥

205779

205780 चिन्तन, चिन्तनीय आदि जो पदार्थ हैं, उस सबकी सिद्धि संवित् के अधीन है यह दिखलाते हैं।

205781 हे श्रीरामजी, जो आप चिन्तन करते हैं, जाते हैं, स्थित रहते हैं और करते हैं वहाँ वहाँ स्थित संवित् ही वह सब कुछ करती है, अतः चिन्तन, चिन्तनीय आदि सभी संवित्स्वरूप हैं, क्युकि सभी का तत्त्व संवित् ही है, यह भाव है ॥८॥

205782

205783 अन्य उपाय भी कहते हैं।

205784 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप यदि वासना के परित्याग में प्रयत्न करते हैं, तो आपकी सम्पूर्ण आधि व्याधियाँ क्षण भर में विनष्ट हो जायेगी ॥९॥

205785

205786 क्या यह उपाय पहले बतलाए गये उपायों से सरल है ? 'नहीं' यह कहते हैं।

205787 श्रीरामजी, पूर्व में प्रदर्शित प्रयत्नों की अपेक्षा यह प्रयत्न अत्यन्त कठिन कहा गया है, क्योंकि वासना का परित्याग सुमेरु पर्वत के उन्मूलन से भी अधिक दुष्कर है ॥१०॥

205788

205789 असौकर्य का उपपादन करने के लिए परस्पराधीनत्व का उपपादन करते हैं।

205790 जब तक मन नष्ट नहीं होता, तब तक वासनाका विनाश नहीं होता और जब तक वासना विनष्ट नहीं होती, तब तक चित्त की शान्ति नहीं होती ॥११॥

205791

205792 इसी प्रकार इन की तत्त्वज्ञान के साथ भी परस्पराश्रयता है, यह कहते हैं।

205793 जब तक तत्त्वज्ञान नहीं होता, तब तक चित्त की शान्ति कहाँ ? और जब तक चित्त की शान्ति नहीं होती, तब तक तत्त्वज्ञान नहीं होता ॥१२॥

205794 जब तक वासना का नाश नहीं होता, तब तक तत्त्वज्ञान नहीं होता। जब तक वासना का नाश नहीं होता, तब तक तत्त्वज्ञान कहाँ से होगा? और जब तक तत्त्वज्ञान नहीं होता, तब तक वासना का क्षय नहीं होगा ॥१३॥

205795 तत्त्वज्ञान, मनोनाश और

205796

205797

205798 वासनाक्षय ये तीनों की एक दूसरे के प्रति कारणभाव को प्राप्त होकर अवस्थिति है अतः अत्यन्त दुःसाध्य हैं ॥१४॥

205799 ___तब कौन ऐसा उपाय है, जिससे उनकी सिद्धि हो सके ? इस प्रश्न पर 'वैराग्यपूर्वक एक साथ

205800 तीनों का अभ्यास ही उनकी सिद्धि में उपाय है', ऐसा उत्तर देते हैं।

205801 हे राघव, विवेक से युक्त पौरुष प्रयत्न से भोग्च्छा का दूर से ही परित्याग कर इन तीनों का आश्रय करना चाहिए ॥१५॥

205802 हे श्रीरामजी, जब तक उन तीन उपायों का साथ में भली प्रकार बार बार प्रयास न किया जाय, तब तक सैकड़ों बरसों तक भी परमपद की प्राप्ति नहीं हो सकती ॥१६॥

205803 हे महामुने, वासनाक्षय, आत्मविज्ञान और मनोनाश इन तीनों का एक साथ दीर्घकाल तक अभ्यास जब किया जाता है, तब वे मननशील महात्मा के लिए फलप्रद होते हैं ॥१७॥

205804 श्रीरामजी, जिस प्रकार मन्त्रशास्त्रोक्त मूर्छा, मरण आदि प्रतिबन्धकों से प्रतिबद्ध मन्त्र फलप्रद नहीं होते, वैसे ही उन तीनों में से एक का चिरकाल तक अभ्यास यद्यपि किया जाय, तो भी वे फलप्रद नहीं हो सकते ॥१८॥

205805 जैसे पारितोषिक आदि से स्वाधीन बनाकर दीर्घकाल तक तत्-तत् कार्य में प्रेरित भी सेना के वीर योद्धा लोग एक एक करके अपने स्वामी राजा के अभिमुख जाने में समर्थ नहीं होते, वैसे ही बुद्धिमान् पुरुष के द्वारा दीर्घकाल तक सेवा आदि से स्वाधीन कर तत्-तत् कार्यों में योजित भी ये वासनाक्षय आदि एक एक करके अपने स्वामी परमात्मा के पास जाने में समर्थ नहीं होते ॥१९॥
205806 बुद्धिमान् पुरुष के द्वारा एक साथ तत्-तत् कार्यों में योजित हुए वासनाक्षय आदि संसाररूपी सागर को उस प्रकार विशीर्ण कर देते हैं, जिस प्रकार जलप्रवाह पर्वततट को विशीर्ण कर देते हैं ॥२०॥
205807 हे प्रिय श्रीरामजी, वासनाक्षय, आत्मविज्ञान और मनोनाश इन तीनों का एक साथ प्रयत्नपूर्वक आपको सेवन करना चाहिए, उस सेवन से आप लिप्त नहीं होंगे अर्थात् लिप्त नहीं करनेवाले स्वभाव में स्थित हो जायेंगे ॥२१॥
205808
205809 जिस प्रकार कमलनाल के उच्छेदन से बिसतन्तु टूट जाते हैं, वैसे ही भली प्रकार उन तीनों का चिरकाल तक अभ्यास करने से अत्यन्त दृढ़ हृदयग्रन्थियाँ (अन्तःकरण एवं उसके धर्म आदि के
205810 अध्यास) निःशेषरूप से टूट जाती हैं ॥२२॥
205811
205812 वासनाक्षय आदि तीनों का भी चिरकाल तक अभ्यास क्यों करना चाहिए ? इस पर कहते हैं।
205813 हे श्रीरामजी, यह संसार की स्थिति सैकड़ों जन्मान्तरों से मनुष्यों के द्वारा अभ्यस्त है, अतः उन उपायों का चिरकाल तक अभ्यास किये बिना कहीं पर भी वह नष्ट नहीं हो सकती ॥२३॥
205814 हे भद्र, जाते, श्रवण करते, स्पर्श करते, सूंघते, स्थित रहते, जागते, सोते सब अवस्थाओं में उत्तम मोक्षरूपी कल्याण के लिए इन तीन उपायों के अभ्यास में ही आप निरत हो जाइए ॥२४॥
205815
205816 तीनों के साथ चतुर्थ प्राणायाम का भी अभ्यास करना चाहिए, ऐसा कहते हैं।
205817 हे रामभद्र, तत्त्वज्ञों का मत है कि वासनाओं के परित्याग के सदृश प्राणायाम भी उपाय है। इसलिए वासना परित्याग के साथ साथ प्राणनिरोध का भी अभ्यास करना आवश्यक है ॥२५॥
205818 वासनाओं का भली प्रकार परित्याग करने से चित्त अचित्तरूप हो जाता है। और प्राणवृत्तियों का परित्याग करने से भी चित्त अचित्तरूप हो जाता है, इसलिए आप जैसे चाहें वैसा कीजिए ॥२६॥
205819
205820
205821 चिरकाल तक प्राणायाम के अभ्यासों से, योगाभ्यास में कुशल गुरुजी के द्वारा दी गई यानी उपदिष्ट युक्ति से तथा स्वस्तिक आदि आसनों के जय और हित, मित एवं पवित्र पदार्थों के भोजन से प्राण स्पन्दन रुक जाता है ॥२७॥
205822 हे श्रीरामजी, यथाभूत अर्थ के यानी त्रिकाल में बाधित न होने वाले अर्थ के साक्षात्कार से वासना अपने कार्य के लिए प्रवृत्त नहीं होती। आदि, मध्य और अन्त में कभी भी पृथक् न होनेवाला सत्तामात्र स्वरूप जो पदार्थ सर्वत्र स्थित रहता है, वही सत्यभूत अर्थ है, उसको भलीभाँति जान लेना ज्ञान कहलाता है। यही ज्ञान वासना का विनाश कर देता है ॥२८॥
205823 भद्र, केवल बाह्य विषयों में आसक्ति रखनेवाले मनुष्यों का संसर्ग छोड़कर या संकल्प छोड़कर समय अनुसार प्राप्त हुए व्यवहारों के अनुष्ठान से, सांसारिक मनोरथों के त्याग से तथा शरीर में विनाशित्वबुद्धि से वासना प्रवृत्त नहीं होती ॥२९॥
205824 जिस प्रकार पवन-स्पन्द के शान्त हो जाने पर
205825 आकाश-तल में धूलि नहीं उड़ती, वैसे ही वासनारूपी धनसम्पत्ति का विनाश हो जाने पर लज्जावश चित्त यत्र तत्र उड़ता नहीं है |३०॥
205826 जो प्राणवायु का व्यापार है, वही चित्तस्पन्दन है, उसी से समस्त जगत् उस प्रकार उत्पन्न होते हैं, जिस प्रकार धूलि आदि के ढेर से रज उत्पन्न होती है ॥३१॥
205827
205828 हे श्रीरामजी, बुद्धिमान् पुरुष को एकाग्र चित्त से एकान्त में बैठकर प्राणवायु के स्पन्दन पर विजय पाने के लिए बार बार खूब यत्न करना चाहिए ॥३२॥
205829
205830 हठयोग के अभ्यास की यदि शक्ति न रहे, तो राजयोग का अभ्यास करना चाहिए, यह कहते हैं।
205831 हे श्रीरामजी, अथवा इस उपाय को छोड़कर अन्य उपाय से यदि आप चित्त के ऊपर आक्रमण करना चाहते हैं, तो बहुत काल के अनन्तर उस पद को प्राप्त करेंगें ॥३३॥
205832 अध्यात्मविद्या और साधुसंगति इन दो उपायों से युक्त प्रदर्शित दो प्रकार के योगों को छोड़कर अन्य किसी उपाय से दुर्दान्त मन का जय उस प्रकार नहीं कर सकते, जिस प्रकार मदमत्त दुष्ट हाथी का अंकुश के बिना दूसरे उपाय से जय नहीं कर सकते ॥३४॥
205833
205834 उसीका दिग्दर्शन करते हैं।
205835 अध्यात्मविद्या की प्राप्ति, साधुसंगति, वासना का परित्याग और प्राणस्पन्दन का निरोध ये ही युक्तियाँ चित्त के ऊपर विजय पाने के लिए निश्चित रूप से पुष्ट उपाय हैं। इनसे तत्काल ही चित्त उस प्रकार विजित हो जाता है, जिस प्रकार जलधाराओं से भूमि की धूलि विजित हो जाती है॥३५,३६॥
205836 इन सुन्दर युक्तियों के रहते जो पुरुष हठयोग से चित्त को वशीभूत करना चाहते हैं, उनके लिए मेरा यही मत है कि वे दीपक का परित्याग कर अंजनों से अन्धकार का निवारण करना चाहते हैं । (एक बात यहाँ यह जान लेनी चाहिए, वह यह कि पहले बतलाया गया प्राणनिरोध भी दुर्दान्त मन के दमन में हेतु होने से एक तरह का हठरूप उपाय ही है, तथापि सत्-शास्त्र और सद्गुरु से बोधित मार्ग से शून्य जो दूसरे उपवेशन, शयन, शरीरशोषण, मन्त्र, यन्त्र श्मशानसाधन आदि साहसस्वरूप हठात्मक उपाय है, उन्हींका यहाँ निवारण किया गया है) ॥३७॥
205837 जो मूढ पुरुष हठयोग से चित्त का जय करने के लिए उद्योगशील रहते हैं, वे उन्मत्त नागेन्द्र को मानों कमलतन्तुओं से बाँधने के लिये उद्यत हैं ॥३८॥
205838 बतलाई गई इन चार युक्तियों का त्यागकर जो पुरुष चित्त या चित्त के निकटवर्ती अपने शरीर को स्थिर करने के लिए दूसरा यत्न करते हैं उन पुरुषों को ज्ञानमार्ग१२१२
205839
205840 उपशम प्रकरण के साम्प्रदायिक लोग वृथा परिश्रमी कहते हैं ॥३९॥
205841 ____ सत्-शास्त्रोक्त मार्ग से भ्रष्ट होने के कारण उन्हें अनर्थ परम्परा ही प्राप्त होती है, चित्त जय प्राप्त नहीं होता, यह कहते हैं।
205842 श्रीरामजी, वे वृथाश्रमी लोग, एक भय से दूसरा भय, एक दुःख से दूसरा दुःख प्राप्त करते हैं। भाग्यहीन पापी जन्तुओं की नाईं वे कहीं भी उत्तम धैर्यरूपी विश्रान्ति प्राप्त नहीं करते॥४०॥
205843 पर्वत प्रान्तों में फल और पत्तों का भक्षण कर रहे वे अत्यन्त मुग्धबुद्धि एवं भीरु होकर बिचारे हरिणों की नाईं इधर-उधर परिभ्रमण किया करते हैं ॥४१॥
205844 जिस प्रकार गाँव में आई हुई मृगी किसी का विश्वास नहीं करती, वैसे ही उन पुरुषों की चारों ओर से छिन्न, शीर्ण तथा तुच्छ अंगवाली बुद्धि किसी पदार्थ में विश्वास नहीं करती ॥४२॥
205845 उनका तरंगसदृश अतिचपल मन, जल में तरंगों की नाईं, भयस्थानों में ही उत्तरोत्तर जाता रहते हैं और पर्वत की चोटी से गिर रही प्रबल प्रवाह से युक्त नदियों में गिरा हुआ तृण जिस प्रकार अति दूर बह जाता है, वैसे ही उनका विषयानुपातिस्वभाव चित्त राग आदि से बलपूर्वक अति दूर खिंच जाता है ॥४३॥
205846
205847 ___ अब मोक्षरूप फल जिसका निश्चित है, उस धर्ममेघनामक (आत्मविवेक ज्ञान-प्रवाहरूप) समाधि का परित्याग कर यज्ञ, दान आदि का, जिनके अनुष्ठान में क्लेश अधिक, फल कम तथा मोक्षफलकत्व में सन्देह है, अनुष्ठान भी केवल क्लेशमय ही है, यों प्रकृत विषय की प्रशंसा के लिए कहते हैं।
205848 जिस प्रकार मृग कालक्षेप करते हैं, वैसे ही यज्ञ, तप, दान, तीर्थ, देवार्चन आदि भ्रमों के कारण असंख्य मानस पीड़ाओं से युक्त होकर मनुष्य वृथा कालक्षेप करते हैं ॥४४॥
205849

श्रीरामजी, राग आदि सैकड़ों दोषों से झुलस गये वे आत्मस्वरूप नहीं जान पाते और उनमें से कोई लोग ही कभी दैववश आत्मस्वरूप जान पाते हैं ॥४५॥
उत्पत्ति एवं विनाशशील, एकत्र स्थिर न रहनेवाले तथा स्वर्ग, नरक और मनुष्य के भोगविशेषों के कारण, गेंद की नाईं, निपतन और उत्पतनकारक शरीर वाले होकर वे मरण आदि से पीड़ित हो जाते हैं॥४६॥
जिस प्रकार तालाब में तरंगें आती जाती रहती हैं, वैसे ही वे इस मृत्युलोक से नरक की ओर जाते हैं, तदनन्तर वहाँ से स्वर्ग की ओर आते हैं और फिर यहीं मृत्युलोक में आते हैं, यों सैकड़ों आवर्तनों से घूमते रहते हैं॥४७॥

हे रघुनन्दन, इसलिए आप वर्णित हठादिरूप दुष्टबुद्धि का परित्याग कर शुद्ध संवित्ति का आश्रय (परिज्ञान) कर रागशून्य होकर सुस्थिर हो जाइए ॥४८॥
इस संसार में ज्ञानी ही सुखी है, ज्ञानी ही जीवित है और ज्ञानी ही बलवान् है, इसलिए आप ज्ञानप्रचुर बन जाइए ॥४९॥
हे महात्मन्, विषयों से शून्य, अति-उत्तम, समस्त पदार्थों के हेतु तथा विकल्पों से वर्जित अद्वितीय संवित्-पद की भावना करते हुए तथा चित्त के संकल्प-विकल्पों से विमुख यानी चित्त की बहिर्मुखता से शून्य होकर आप ब्रह्मस्वरूप में स्थित हो जाइए । और व्युत्थानकाल में तो विहित कर्मों का अनुष्ठान करते हुए भी असंग एवं शम से प्राप्त हुई जीवन्मुक्त-गुण-सम्पत्ति से राजित होकर अकर्तापद की प्राप्ति करके स्थित होइए ॥५०॥

बानबेवाँ सर्ग समाप्त

तिरानबेवाँ सर्ग विचार की प्रौढ़ता, वैराग्य एवं सद्गुणों से तत्त्वज्ञान होने पर विषयों से
घर्षित न होने के कारण ज्ञानी की एकरूप स्थिति होती है, यह वर्णन। उसमें पहले थोड़े से भी विचार और मनोनिग्रह का रुचि के उत्पादन और प्रवृत्ति के द्वारा क्रमशः मोक्ष में पर्यवसान होता है, यह कहते हैं।
हे श्रीरामजी, थोड़े से भी विचार से जिसने अपने चित्त का तनिक भी निग्रह कर लिया, उसने जन्म का फल पा लिया । इससे यह ध्वनित हुआ कि मनुष्य जन्म पाकर जो आत्मविचारपूर्वक मनोनिग्रह नहीं करता, उसका जन्म निष्फल है ॥१॥

विचार एवं चित्तनिग्रह का जन्म की सफलता में उपयोग बतलाते हैं।
श्रीरामजी, यदि हृदय में पूर्वोक्त इस विचाररूपी कल्पवृक्ष का कोमल अंकुर प्रस्फुरित हो जाय, तो वही अंकुर अभ्यासयोग से सैकड़ों शाखाओं में फैल जाता है ॥२॥
जिसने वैराग्यपूर्वक कुछ प्रौढ़-विचार कर लिया है, उस नररत्न का तो पूर्वोक्त शम, दम आदि शुद्ध गुण उस प्रकार आश्रय करते हैं, जिस प्रकार जल से परिपूर्ण सरोवर का पक्षी और मत्स्य आश्रय करते हैं ॥३॥
श्रीरामजी, भली प्रकार आत्म-विचार से युक्त तथा स्वस्वरूप परब्रह्म का अवलोकन करना ही जिसका स्वभाव है ऐसे मेधावी विद्वान् को प्रचय और प्रकर्ष से विख्यात भी हिरण्यगर्भपद आदि अविद्याकार्यरूप वैभव लुब्ध नहीं करते ॥४॥
आत्मा के यथार्थ ज्ञान से जिसकी बुद्धि परिष्कृत हो गई है, उस महात्मा को यहाँ विषय, मानसिक वृत्तियाँ, आधि और व्याधि ये सब कौन विकार उत्पन्न कर सकते हैं अर्थात् कोई विकार उत्पन्न नहीं कर सकते, क्योंकि वह निर्विकार आत्म-स्वरूप है ॥५॥

हिरण्यगर्भ आदि के वैभव वीतराग महात्मा को लुब्ध करने में समर्थ नहीं हैं, इसी विषय को अन्योक्तियों से दृढ़ करते हैं।
हे भद्र श्रीरामजी, भला बतलाइए तो सही कि खूब चल रहे पवनों से व्याप्त तथा विद्युत्-समुह से श्वेतरक्त प्रलय काल का पुष्करावर्तनामक मेघ का बालकों की मुष्टियों से कहीं ग्रहण हुआ है ? ॥६|श्रीरामजी, भला बतलाइए कि क्या विकासरम्य रात्रि-कमलों से अपने नेत्रों का पराभव हो जायेगा, इस शंका से मुग्ध अंगनाओं ने सुन्दर मणिमय पिटारियों में कमल-विकास में हेतुभूत गगन-मध्यगत चन्द्रमा कहीं बद्ध किया ? ॥७॥
श्रीरामजी, भला बतलाइए कि गण्डस्थलों से चलायमान भ्रमरमण्डलरूप नील कमल जिनके मस्तकों में हैं, ऐसे हाथियों का मुग्ध अंगनाओं के श्वासों के द्वारा गजवध के लिए प्रेरित होने के कारण उत्साहरम्य मच्छरों ने कहाँ मन्थन किया ? ॥८॥
अपने से विदारित हुए मत्त गजों के मुक्ताफलों की कान्तियों से सुशोभित हो रहे जिनके नखपंजर है, ऐसे युद्ध में निपुण सिंह हरिणों के द्वारा कहीं मर्दित हुए हैं ? ॥९| विष की अधिकता के कारण अपने आप निकलनेवाले रस के सदृश स्वयं निकलनेवाले बड़े-बड़े विष-बिन्दुओं से अरण्यवृक्ष जिन्होंने दग्ध किये हैं, ऐसे क्षुधित अजगरों को कहीं क्षुद्र मेढ़कों ने निगल लिया ? ॥१०॥
जिसने चतुर्थ, पंचम आदि भूमिका प्राप्त कर ली है और जिसने ज्ञेय तत्त्व जान लिया है, ऐसा विवेकी वीर विद्वान्,

जो आगे की भूमिकाओं के ऊपर विजय पाने के लिए प्रयत्नशील है, विषय तथा इन्द्रियरूपी चोरों के द्वारा कहीं पर अभिभूत हो सकता है ? ॥११॥
___अतः जिनका चित्त परिपक्व नहीं हुआ है, वे पहले की भूमिकाओं में ही विघ्नों से आक्रान्त होते हैं, आगे की भूमिकाओं में जा ही नहीं पाते, ऐसा कहते हैं।
विषयरूपी शत्रु अप्रौढ़ विचारबुद्धि का उस प्रकार अपहरण कर डालते हैं, जिस प्रकार प्रचण्ड पवन छिन्नवृन्त (छिन्नआश्रय) लता का अपहरण कर डालते हैं।।१२॥
जिस प्रकार अवान्तर कल्पों के क्षोभों में महान् धीर होकर रहनेवाले मेरु आदि पर्वतों का उच्चाटन करने में मन्द पवन समर्थ नहीं होते, उस प्रकार प्रौढ़ताप्राप्त विवेक के लवमात्र का भी विनाश करने में दुष्ट राग आदि वृत्तियाँ समर्थ नहीं होती ॥१३॥
श्रीरामजी, जिसने दृढमूल ग्रहण नहीं किया है, ऐसे विचाररूपी पुष्प वृक्ष को चिन्तारूपी झंझावात कँपा देते हैं, परन्तु चारों ओर की सुदृढ़ स्थिति से भली प्रकार सुस्थित हुए विचाररूपी पुष्पवृक्ष को नहीं कँपाते ॥१४॥

___ अतएव विचार के विच्छेद काल में प्रमाद से राग आदि रूप मृत्यु से यह आक्रान्त होता है, इस आशय से कहते हैं।
जिस पुरुष का अन्तःकरण जब जाते या बैठते, जागते या सोते, इन सभी अवस्थाओं में आत्मविचार से ओतप्रोत नहीं रहता, तब वह मृत कहा जाता है ॥१५॥
श्रीरामजी, इस जगत् का स्वरूप क्या होगा ? इस देह का स्वरूप क्या होगा यों निरन्तर धीरे-धीरे एकान्त में या स्वयं अकेले या गुरु, सज्जन महात्मा आदि के साथ अध्यात्मदृष्टि से विचार कीजिए ॥१६॥

विचार करने से फल अवश्य होता है, यह कहते हैं।
प्रमादरूपी अन्धकार का अपहरण करनेवाले आत्मविचार से तत्काल ही सर्वातिशायी निर्मल ब्रह्मरूप पद उस प्रकार दिखाई पड़ता है, जिस प्रकार प्रकाशमान दीपक से घटादि वस्तु दिखाई
पड़ती है ॥१७॥

ज्ञान से दो फल होते हैं, यह कहते हैं।
श्रीरामजी, आत्मस्वरूप के विज्ञान से समस्त दुःखों का विनाश उस प्रकार हो जाता है, जिस प्रकार प्रकाश के द्वारा मनोरंजन करनेवाले सूर्य से अंधकार का विनाश हो जाता है|१८॥
जब ज्ञान अपनी प्रकाशरूपता प्राप्त कर लेता है, तब ज्ञेय ब्रह्म का पूर्ण रूप से उदय उस प्रकार स्वतः हो जाता है, जिस प्रकार सूर्य का अभ्युदय हो जाने पर भूभाग पर विमल प्रकाश का उदय स्वतः हो जाता है ॥१९॥

ज्ञान का स्वरूप बतलाते हैं।
श्रीरामजी, जिस शास्त्रसम्बन्धी विचार से ब्रह्मस्वरूप अवगत हो जाता है, वही शास्त्रीय भाषा में ज्ञान कहा जाता है। ज्ञेय ब्रह्म का आकाररूप और भेद का बाधरूप होने के कारण ज्ञेय ब्रह्म से वह अभिन्न ही बनकर दृढ़ प्रतिष्ठित रहता है |२०॥
हे भद्र, पण्डित लोग आत्मविचार से उत्पन्न आत्मविज्ञान को ही ज्ञान कहते हैं । उसी ज्ञान के अन्दर ज्ञेय उस प्रकार प्रच्छन्न रहता है, जिस प्रकार दूध के अन्दर माधुर्य प्रच्छन्न रहता है ॥२१॥
जैसे मैरेय (मदिराविशेष) पी लेनेवाला पुरुष

205899
205900 सदा मदप्रचुर रहता है, वैसे सम्यक् ज्ञानरूपी सुंदर प्रकाश से युक्त पुरुष स्वयं अनुभूयमान ब्रह्मानंद से प्रचुर रहता है ॥२२॥
205901 जिसका स्वरूप सैन्धव घन की नाईं एकरस है, ऐसा निर्मल पर ब्रह्म ही ज्ञेय कहा जाता है । वह ज्ञेयरूप ब्रह्मज्ञान के आविर्भावमात्र से ही स्वयं समस्त अविद्या और उसके कार्यरूपी मलों से निर्मुक्त हो जाता है |२३॥
205902 ज्ञानसम्पन्न तथा आनन्द प्राप्त विद्वान् किसी भी विषय में लिप्त नहीं होता । समस्त संगों से निर्मुक्त एवं जीवन्मुक्त वह ज्ञानी, राजाधिराज सम्राट
205903 की आत्मा की नाईं, परिपूर्ण मनोरथ होकर स्थित रहता है ॥२४॥
205904
205905 रागीजनों द्वारा स्पृहणीय भावों में उस विद्वान की अनासक्ति बतलाते हैं।
205906 श्रीरामजी, जो तत्त्वज्ञ पुरुष है, वह वीणा, बाँसुरी की मधुरध्वनि आदि मनोहर शब्दों में, कामिनियों के शृंगाररस मिश्रित कमनीय गीतों में; वसन्तकाल में मदमत्त हुए भ्रमरों की गुंजार ध्वनियों में, वर्षा के विस्तार से जनित पुष्पों में, मेघों के गर्जनों में; मयूरों के ताण्डव नृत्यों तथा उनकी मधुर कूकध्वनियों में, शब्द किये हुए मेघों के खण्डों में, सरोवरस्थ सारस पक्षियों के श्रवणप्रिय, शब्दों में; करताल आदि वाद्यविशेषों में, चमड़े से मढ़े गये गम्भीर मृदंग आदि वाद्यों में, तन्त्री से निर्मित वीणा आदि, भीतर के छिद्र से युक्त बाँसुरी आदि तथा चित्र विचित्र कांस्यताल आदि वाद्यों की ध्वनियों में; कहीं पर भी चित्त नहीं लगाता, श्रीरामजी, चाहे ध्वनि रूक्ष हो चाहे मधुर, कहीं भी यह उस प्रकार प्रेम नहीं करता, जिस प्रकार कमलों में चन्द्रमा प्रेम नहीं करता ॥२५-२९॥
205907 भद्र, आसक्तिवर्जित ज्ञानी पुरुष कोमल कदली के स्तम्भों की पल्लवपंक्तियों से युक्त तथा देवता एवं गन्धर्वो की कन्याओं के अंगों के सदृश अतिकोमल अवयववाली लताओं से युक्त नन्दनवन की क्रीड़ाओं में कहीं किसी समय भी चित्त नहीं लगाता। हे श्रीरामजी, जिस प्रकार हंस मरुभूमि में भोग की इच्छा नहीं करता, उसी प्रकार स्वाधीन विषयों में भी आसक्ति नहीं रखनेवाला धीर तत्त्वज्ञ किसी भी विषय में भोग की इच्छा नहीं करता ॥३०,३१॥
205908 ज्ञानवान् पुरुष पिण्डखजूर (एक प्रकार की खजूर) कदम्ब, कटहल, द्राक्ष, खरबूजा, अखरोट, बिम्ब (कुंदरू) तथा नारंगी आदि जाति के फलों में; मद्य, मधु, मैरेय, माध्वीक, आसव आदि मद्यविशेषों में; दही, दूध, घी, आमिक्षा (गर्म दूध में दही डालने से पिंडीभूत द्रव्य), मक्खन, ओदन (भात) आदि भोज्य पदार्थों में; लेह्य, पेय आदि विलास-पूर्ण चित्र-विचित्र छः प्रकार के रसों में; अन्यान्य फल, कन्दमूल, शाक एवं मांस आदि पदार्थों में कहीं पर चित्त नहीं लगाता । वह तृप्तस्वरूप एवं असक्तमति है, अतः वह भोग्य पदार्थों में उस प्रकार प्रवृत्त नहीं होता, जिस प्रकार आस्वादन में प्रेम रखनेवाला ब्राह्मण अपने शरीर के
205909 टुकड़ों में प्रवृत्त नहीं होता ॥३२-३४॥
205910 श्रीरामजी जो ज्ञानी श्रीमान् महात्मा है, वह यमराज, चन्द्र, इन्द्र, रुद्र, सूर्य और वायु के स्थानों में; मेरु, मन्दराचल, कैलास, सह्याद्रि तथा दर्दुर पर्वत के पल्लव समूहों से युक्त शिखरों में; चन्द्रबिम्ब की कला आदि में, दिव्य शरीरसम्पत्ति से क्रियमाण क्रीड़ाओं से युक्त कल्पवृक्षों के निकुंजों में; रत्नयुक्त सुवर्णभित्ति से निर्मित मोति और मणिप्रचुर सुन्दर घरों में; तिलोत्तमा, ऊर्वशी, रम्भा, मेनका आदि अंगलताओं में कहीं पर भी असक्तमति होने के कारण दृष्टिपात नहीं चाहता, वह परिपूर्ण, मौनी एवं शत्रुओं के विषय में अचल है यानी द्वेष से कम्पित नहीं होता ॥३५-३९॥
205911 जो समबुद्धि, प्रिय, अप्रिय सब स्थानों में समदृष्टि रखनेवाला
205912
205913
205914 तथा अप्रिय में क्षोभशून्य ज्ञानवान् पुरुष है, वह कनेर, मन्दार , कल्हार, कमल आदि में; कुईं, नील कमल, चंपा, केतकी, अगर, जाति (मालती) आदि पुष्पों में; कदम्ब, आम्र, जामुन, पलाश एवं अशोक वृक्षों में; जपा, माधवी, बेर, बिम्ब, पाटल तथा चमेली आदि में; चन्दन, अगर, कपूर, लाह एवं कस्तुरी में; केसर, लवंग, एला, कंकोल (शीतल चीनी के वृक्ष का भेद), तगर आदि अंगरागों में से किसी की सुगन्ध में प्रेम उस प्रकार नहीं करता, जिस प्रकार मदिरा की गन्ध में श्रोत्रिय द्विज प्रेम नहीं करता ॥४०-४३॥
205915
205916 इसी प्रकार भयजन्य ध्वनियों में उसको भय नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
205917 गड़गड़ाहट ध्वनि से युक्त सागर , प्रतिध्वनिरूप आकाशजनित शब्द के, पर्वत में सिंहों के गर्जनों के होने पर ज्ञानी तनिक भी क्षुब्ध नहीं होता ॥४४॥
205918 शत्रुओं के नगारे आदि के शब्दों से, डमरू के शब्द से, कर्ण कटु धनुष के टंकार से ज्ञानी तनिक भी भयभीत नहीं होता ॥४५॥
205919 मदोन्मत्त हाथियों के चिंघाड़ने के शब्द, वेतालों की कलह आदि ध्वनि तथा पिशाच एवं राक्षसों का सिंहनाद होने पर ज्ञानी पुरुष जरा भी कम्पित नहीं होता ॥४६॥
205920 जो परब्रह्म में ध्यान लगानेवाला विद्वान् है, वह वज्र के भयावह शब्द से, पर्वत के विस्फोट से एवं ऐरावत के चिंघाड़ने से कम्पित नहीं होता ॥४७॥
205921 ज्ञानी पुरुष चल रहे आरे के घर्षण से, चमचमाती हई तलवार के विदलन से, बाण एवं वज्र के सम्पात से अपनी स्वरूपस्थितिरूप समाधि से विचलित नहीं होता ॥४८॥
205922 ज्ञानी पुरुष वाटिका में न आनन्द प्राप्त करता है और न तो खेद । एवं मरुभूमि में न खेद प्राप्त करता है और न तो आनन्द ॥४९॥
205923 भस्म से रहित उज्जवल अंगारों के सदृश असह्य बालू से युक्त मरुप्रदेशों में, पुष्पों के समूहों से आच्छादित मृदु घासमय भूमियों में, तीक्ष्ण छुरे की धारों में, नवीन कमलों से निर्मित शय्याओं में, उन्नत पर्वत के प्रदेशों में, कुओं के अन्दर की निम्न भूमियों में सूर्यकिरणों से प्रतप्त शिलाओं में, कोमल ललनाओं में, संपत्तियों में, उग्र विपत्तियों में, क्रीड़ाओं में तथा उत्सवों में विहार कह रहा भी ज्ञानी न उद्वेग प्राप्त करता है और न तो आनन्द प्राप्त करता है । वह भीतर से सदा मुक्त और बाहर से कर्मकर्ता की नाईं स्थित रहता है ॥५०-५३॥
205924 ज्ञानी पुरुष महर्षि माण्डव्य की नाईं प्रारब्ध कर्मों से प्राप्त हुई अंगों को संकुचित करनेवाली नरक की अरण्यभूमियों में, जहाँ पर एक दूसरों के द्वारा अनेक बी तोमर आदि शस्त्रविशेषों की वृष्टि हो रही है, न भयभीत होता है, न व्याकुल होता है और न तो दीन होता है, परन्तु वह सम, स्वस्थमन, मौनी और धीर होकर पर्वत की नाईं अटल रहता है॥५४,५५॥
205925 ज्ञानी पुरुष अपवित्र, अपथ्य, विषयुक्त, गोमय आदि मल, आर्द्र तथा रसवर्जित पदार्थों को खाकर भी तत्क्षण उस प्रकार पचा देता है, जिस प्रकार साधारण मनुष्य परिष्कृत अन्न को खाकर पचा देता है ॥५६॥
205926 श्रीरामजी, जिसके अन्तःकरण में किसी प्रकार की विषयासक्ति नहीं है, वह तत्त्वज्ञ तत्क्षण बुद्धि का विनाश करनेवाला बिम्ब का फल (कुन्दरू का फल), विषप्राय सब
205927 ओर से कषाय लगनेवाला फल, क्षीर, इक्षुरस, जल और ओदन इन सब विषयों के आस्वादन में सम यानी तुल्यचित्त रहता है ॥५७॥
205928
205929 राक्षस, पिशाच आदि में भी जीवन्मुक्त हो सकते है, इसलिए उनका भी संग्रह करने के लिए तत्साधारण कहते हैं।
205930
205931 मैरेय (मद्यविशेष), मदिरा, क्षीर, रक्त, चरबी, आसव, रुक्ष हड्डी, तृण और केश इन सबसे ज्ञानी न प्रसन्न होता है और न तो कुपित ही होता है ॥५८॥
205932
205933 तत्त्वज्ञ की शत्रु और मित्र में समदृष्टि रहती है, ऐसा कहते हैं।
205934 जीवन का विनाश करनेवाला तथा जीवन का दान देनेवाला इन दोनों पुरुषों को ज्ञानी पुरुष प्रसन्नता एवं मधुरता से शोभित दृष्टि से यानी समदृष्टि से देखता है ॥५९॥
205935 ज्ञानवान् चिरस्थायी देवशरीर तथा कुछ काल तक स्थायी मर्त्य शरीर, एवं उनके भोग्य रमणीय तथा अरमणीय वस्तु इन सबके विषय में न हर्ष करता है और न तो ग्लानि करता है, क्योंकि उसकी समता की भावना सदा प्रदीप्त रहती है ॥६०॥
205936 श्रीरामजी, अपने चित्त में आसक्ति का अभाव तथा विषयस्वरूप का भलीप्रकार ज्ञान हो जाने के कारण जगत की स्थिति में ज्ञानी आस्था नहीं रखता एवं मिथ्या विषय आस्था के अयोग्यरूप होने से ज्ञानी साधु पुरुष किसी भी समय किसी इन्द्रिय को विषयप्रवृत्ति के लिए अवसर नहीं देता, क्योंकि उसकी बुद्धि समस्त मानस पीड़ाओं से निर्मुक्त हो चुकी है॥६१,६२॥
205937
205938 तब इन्द्रियाँ किसको निगल जाती हैं, इस पर कहते हैं। जिस प्रकार हरिण पल्लव निगल जाते हैं, वैसे ही इन्द्रियाँ तत्त्वज्ञान से शून्य विश्रान्ति से वर्जित, अप्राप्त- आत्मा तथा स्थिति शून्य मनुष्य को तत्काल निगल जाती है ॥६३॥
205939 संसार-समुद्र में बह रहे, वासनारूपी वीचियों (गतिशील तरंग) से वेष्टित अतएव निरन्तर महान् क्रन्दन करने में तत्पर उस अज्ञानी को इन्द्रियरूपी मगर निगल जाते हैं ॥६४॥

205940
205941 लोभ आदि विकल्प भी आत्मज्ञ को विचलित नहीं करते, ऐसा कहते हैं।
205942 जैसे जल प्रवाहों से पर्वत बहाया नहीं जा सकता, वैसे ही विचारवान्, एकमात्र ब्रह्मरूप पद में समासीन तथा आत्मा में बुद्धि की विश्रान्ति लेनेवाला महामति लोभ आदि विकल्प समूहों से बहाया नहीं जा सकता ॥६५॥
205943 समस्त संकल्पों की सीमा के अन्तभूत परम पद में जो महानुभाव विश्रान्ति कर चुके हैं, उस प्राप्त स्वरूप महात्माओं की दृष्टि में मेरु पर्वत ही तृण के सदृश है ॥६६॥
205944 श्रीरामजी, जिन महात्माओं का चित्त परिपूर्ण आत्माकार के प्रतिफलन से विशाल हो गया है, उनकी दृष्टि में जगत्, जीर्ण तिनके का टुकड़ा, विष, अमृत, क्षण और हजारों कल्प ये सभी समानरूप हैं॥६७॥
205945 जगत् चिन्मात्रस्वरूप है, यों जानकर ये प्रमुदितमति तथा समस्त जगत् में आन्तर प्रत्यगात्मरूपता के अवलोकन से अन्तःस्थ जगत्-वाले महात्मा संविन्मय होकर सर्वत्र विहार करते हैं ॥६८॥
205946 संविन्मात्र के परिस्पन्दनस्वरूप जगत् के पिंजड़े में क्या हेय और क्या उपादेय हो सकता है ? अर्थात् न कुछ हेय है और न कुछ उपादेय है, यह तत्त्वज्ञों का मत है ॥६९॥
205947 हे पापशून्य श्रीरामजी, यह समस्त जगत् संवितात्मक ही है, अतः आप अन्यता-भ्रान्ति का परित्याग कर दीजिए। जो प्रकाशात्मक चित्प्रचुर स्वरूपवाला तत्त्व है, वह क्या त्यागेगा और क्या ग्रहण करेगा? ७०॥
205948 भूतकालीन पदार्थों में किसी की इच्छा नहीं होती, अतः अज्ञानीरूपी हरिणों के द्वारा वर्तमानकालीन जो कुछ भूमि से पल्लवांकुरप्राय पदार्थ उत्पन्न होते है और भविष्यत्कालीन जो कुछ भूमि से पल्लवांकुररूप पदार्थ उत्पन्न होनेवाले हैं, ये ही स्पृहणी हैं, उन सबका जैसे तत्त्वज्ञ की दृष्टि से संविद्रूप से प्रथन होता है, वैसे ही आकाशादि तत्त्वों के अंकुर की नाईं स्थित शब्द, स्पर्श आदि
205949
205950
205951 उपशम प्रकरण अन्य विषयों का भी तत्त्वज्ञ की दृष्टि से संविद्रूप से ही प्रथन होता है ॥७१॥
205952
205953 प्रतिपादित अर्थ की सिद्धि में युक्ति बतलाते हैं।
205954 श्रीरामजी, जिसकी आदि और अन्त में अस्तिता है नहीं; उसकी यदि वर्तमान काल में यानी बीच में कुछ-काल तक सत्ता देखी जाय तो वह संवित् का एक भ्रम ही है ॥७२॥
205955 श्रीरामभद्र, इस उक्त अर्थ का युक्तिपूर्वक मनन से दृढ़ीकरण कर तथा 'यह भावरूप है और यह अभावरूप है' इस प्रकार विकल्पयुक्त मति का त्यागकर भाव के बाधस्वरूप ब्रह्म में प्राप्त होकर आप संगशून्य प्रकाशमान संविद्रूप हो जाइए ॥७३॥
205956 शरीर, मन, बुद्धि तथा आसक्ति दोष से वर्जित इन्द्रियों से व्युत्थानकाल में चाहे कर्म करे या समाधिकाल में चाहे न करे, ज्ञानी असंग होने के कारण कर्म या
205957 अकर्म किसी से लिप्त नहीं होता ॥७४॥
205958 हे महाबाहो, जिस प्रकार कोई भी मनोराज्य की संपत्तियों के नष्ट होने या न होने पर, तज्जनित सुखदुःखों से लिप्त नहीं होता, उसी प्रकार ज्ञानी पुरुष संगरहित मन से कर्मानुष्ठान करे, चाहे न करे, तज्जनित सुख दुःखों से लिप्त नहीं होता ७५॥
205959 आत्मा में अकर्तापन और अभोक्तापन का अनुभव हो जाने के कारण बुद्धि को वीतसंग बना रहा तथा शरीर आदि उपकरणों से व्यवहार निरत हो रहा भी ज्ञानी सुखदुःखात्मक अनुकूल प्रतिकूल भावों से उस तरह लिप्त नहीं होता, जिस तरह मनोराज्य के वैभवों के आगमापायों से अज्ञानी लिप्त नहीं होता ॥७६॥
205960 विषयों के साथ संसर्ग से शून्य अन्तःकरणवाला महात्मा चक्षु से विषयों को देख रहा भी उन्हें नहीं देखता, क्योंकि उसका चित्त तो अन्यत्र परब्रह्म में लगा हुआ है। जिसका चित्त अन्यत्र रहता है, वह विषय नहीं देखता, यह बात बालक को भी ज्ञात है ॥७७॥
205961 विषयसंग से शून्य मनवाला प्राणी सुनता हुआ भी नहीं सुनता, स्पर्श करता हुआ भी स्पर्श नहीं करता । इस अर्थ की प्रतिपादक श्रुति भी है - 'अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम्' (अन्यत्र मना था, अतएव मैंने नहीं देखा, अन्यत्रमना था, अतएव मैंने नहीं सुना) ॥७८॥
205962 यह अन्यत्रमना योगी भली प्रकार सँघ रहा भी नहीं सूंघता, नेत्र उन्मीलित कर रहा भी उन्मीलित नहीं करता, पदार्थों में यानी अपने अपने विषयों में संस्कारवश कर्मेन्द्रियों के संसृत होने पर भी यह संसृत नहीं होता ॥७९॥
205963 भद्र जिनका मन अन्यत्र चला गया है, ऐसे अपने घर में रहनेवाले मूर्ख एवं अप्रौढ़मति बालक, पशु आदि इस विषय का यानी देख रहा भी नहीं देखता आदि उक्त अर्थ का अनुभव करते हैं, इस विषय में उनको किसी प्रकार का विवाद नहीं है |८०॥
205964
205965 इन पूर्वोक्त वाक्यों से यह निष्कर्ष निकला कि आसक्तिपूर्वक पदार्थों का अनुभव करना ही बन्धन में हेतु है, वह आसक्तिशून्य ज्ञानी को होता नहीं, इस आशय से कहते हैं।
205966 __ आसक्ति ही संसार की कारण है, आसक्ति ही समस्त पदार्थों की हेतु है, आसक्ति ही रम्य विषयों की अभिलाषाओं की जनक है और आसक्ति ही समस्त विपत्तियों की उत्पादिका है ॥८१। हे निर्मल श्रीरामजी, संगपरित्याग मोक्ष (वर्तमान देह आदि से सम्बन्ध की निवृत्ति) है, यह महर्षियों का मन्तव्य है । संगत्याग से जन्म (भावी देहादिबन्धन) छूट जाता है, अतः आप पदार्थों का संसर्ग छोड़ दीजिए और जीवन्मुक्त हो जाइए ।।८२॥
205967 श्रीरामजी ने कहा : अखिल संशयरूपी कुहरे के लिए शरत्काल के वायुरूप हे महामुने, संग किसे कहते हैं ? हे प्रभो, यह मुझसे कहिये ॥८३॥
205968
205969
205970 __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, इष्ट एवं अनिष्ट पदार्थों की प्राप्ति तथा अप्राप्ति होने पर हर्ष और विषादरूप विकार उत्पन्न करनेवाली मलिन जो यह रागादि वासना है, वही संग है, ऐसा मुनि कहते हैं ॥८४॥
205971 जीवन्मुक्त स्वरूपवाले तत्त्ववेत्ताओं को पुनर्जन्म न देनेवाली हर्ष एवं विषाद दोनों से निर्मुक्त शुद्ध वासना होती है ॥८५॥
205972 रामभद्र, उस शुद्ध वासना का दूसरा नाम असंग है, इसे आप जानिये । वह तब रहती है, जब तक अवशिष्ट प्रारब्ध कर्मों का विनाश नहीं हो जाता। उस वासना से जो कुछ किया जाता है, वह पुनःसंसार का कारण नहीं होता ॥८६॥
205973 जो जीवन्मुक्त स्वरूप से सम्पन्न नहीं है एवं जो दीन एवं मूढ़मति हैं, उनकी वासना हर्ष तथा विषाद इन दोनों से मिली हुई रहती है, यह वासना बन्ध (संसार) देनेवाली होती है ॥८७॥
205974 श्रीरामजी, इसी बन्धकारक वासना का दूसरा नाम संग है, यह पुनर्जन्म प्रदान करती है, इस वासना से जो कुछ किया जाता है, वह केवल बन्धन का ही हेतु होता है ।।८८॥
205975 श्रीरामजी, अपनी आत्मा में विकार पैदा करनेवाले उक्त स्वरूप के संग का त्यागकर यदि आप स्वस्थ होकर स्थित रहें, तो व्यवहार में व्यस्त होते हुए भी आप उससे लिप्त नहीं होंगे ॥८९॥
205976 हे राघव, यदि हर्ष, अमर्ष एवं विषाद से आप अन्यरूपता प्राप्त नहीं करेंगे, तो राग, भय, और क्रोध से वर्जित होकर असंगरूप हो जायेंगे, यह निश्चित है॥९०॥
205977 हे राघव, यदि दुःखों से ग्लानि नहीं करते, सुखों से फूल नहीं जाते,तो आशाओं की परवशता का परित्याग कर असंग ही हो जायेंगे ॥९१॥
205978 व्यवहारों एवं सुख-दुःख की अवस्थाओं में विचरण करते हुए भी आप यदि ब्रह्मैकरसता छोड़ते नहीं, तो आप असंग ही हैं ॥९२॥
205979 हे राघव, संवेद्य पदार्थ चित्स्वभाव ही है, ज्ञान होने पर वह यदि आपको एकरूप लक्षित होता है और यदि आप जिस समय जैसे व्यवहार प्राप्त हुआ, तदनुसार वर्तन करते हैं, तो आप असंग हैं ॥९३॥
205980 हे अनघ, असंगता ही बिना परिश्रम से सिद्ध हुई सुदृढ़ जीवन्मुक्त की अवस्था है, अतःउसका अवलम्बन कर आप एकरूप, स्वस्थ और वीतराग हो जाइए।९४॥
205981 जीवन्मुक्तों के ज्ञान से सम्पन्न, मौनव्रतधारी
205982 और इन्द्रियरूपी पाशों को वश में रखनेवाला ज्ञानवान् आर्यपुरुष मान, मद और मात्सर्य से रहित तथा चिन्ताज्वर से शून्य होकर स्थित रहता है ॥९५॥
205983 श्रीरामजी, भोग, विक्षेप आदि के हेतुभूत प्रचुरतर पदार्थों के सदा रहते हुए भी सबमें समानभाव रखनेवाला तथा बाहर एवं भीतर इच्छा एवं याचना आदि दीनता से शून्य अन्तःकरणवाला यह महात्मा एकमात्र अपने वर्णाश्रमोचित स्वाभाविक क्रम-प्राप्त व्यापार से पृथक् दूसरा कुछ भी व्यापार नहीं करता ॥९६॥
205984 जो कुछ भी वर्णाश्रमानुसार परम्परा-प्राप्त अपना कर्तव्य रहता है, यह ज्ञानी उसी का क्रियाभिनिवेश और लाभ की अभिलाषा से वर्जित बुद्धि से खेद छोड़कर अनुष्ठान करता हुआ अपनी आत्मा में रमण करता है ॥९७॥
205985 जिस प्रकार मन्दराचलपर्वत से मणित क्षीरप्रचुर वारिसमुद्र अपना स्वाभाविक शुक्लपन नहीं छोड़ता, उस प्रकार आपत्ति पाकर अथवा उत्तम सम्पत्ति पाकर महामति तत्त्वज्ञ अपना पूर्वसिद्ध शम, दम, प्रसन्नता, समदर्शन आदि स्वभाव नहीं छोड़ता ॥९८॥
205986 जैसे चन्द्रमा कलाओं की वृद्धि और कलाओं के ह्रास या उदय एवं अस्तमय काल में एकरूप रहते है, वैसे ही ज्ञानी साम्राज्य और दरिद्रता आदि आपत्ति तथा सर्पादि योनि अथवा देवताओं की स्वामिता प्राप्त कर खेदशून्य तथा हर्षशून्य होकर एक रूप से स्थित रहता

है ॥९९॥

बतलाये गये लक्षणों से युक्त जीवन्मुक्तिरूपी सुख की प्राप्ति राग, द्वेष और भेदवासना के विनाश तथा ज्ञान के अभ्यास से युक्त आत्मविचार ही उपाय है, इसलिए उसी का श्रीरामचन्द्रजी,
को उपदेश दे रहे महर्षि वसिष्ठजी उपसंहार करते हैं॥

श्रीरामजी, मन में दीनता को त्याग आप क्रोध, आत्मा और अनात्मा के भेद व नानाफलक तुच्छस्वरूप कर्मों के त्यागपूर्वक आत्मा का विचार कीजिए, जिससे उत्तम कार्य निष्ठ हो जाय यानी अवश्य संपादन करने के लिए योग्य अंतिम पुरुषार्थ में स्थित हो जाय ॥१००॥
श्रीरामजी, उक्त आत्मविचार के द्वारा प्राप्त समाधि के विलास से समस्त वासनाओं का विनाश हो जाने से अतिस्वच्छ, समाधिगत आत्मतत्त्वरूप अवश्य दृष्टव्य पदार्थ से युक्त तथा विद्या और अविद्याकार्य के विनाश में समर्थ होने के कारण दीप्त बुद्धि से दुःखवर्जित निरतिशयात्मक सुखस्वरूप परमपद का अवलंबन कर आप अवस्थित हो जाइए।
परमपद का अवलम्बन करने से पुनरावृत्ति की शंका नहीं रह जाती, ऐसा कहते हैं।
भद्र, आप फिर इस संसार में जन्मों के बंधनों से बद्ध न होंगे। इससे एकमात्र तत्त्वसाक्षात्कार से ही अविद्या और उसके कार्यरूप समस्त अनर्थों के उपशम के अनंतर नित्य निरतिशयआनंदस्वरूप में प्रतिष्ठा होती है, यह सिद्ध हुआ ॥१०१॥

तिरानबेवाँ सर्ग समाप्त इति श्री योगवासिष्ठ हिन्दीभाषानुवाद में उपशम प्रकरण समाप्त ।
आदिकवि श्रीमद्वाल्मीकिमहामुनिप्रणीत श्री योगबासिष्ट महाशमायण
भाग-२ (स्थिति प्रकरण और उपशम प्रकरण)
परमहंस श्रीमद् आनंद बोधेन्द्र सरस्वती प्रणीत 'श्रीवासिष्ठ महारामायण' (तात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासहित) का हिन्दी अनुवाद
आसाराम
जी आश्रम
संतश्रीआर
अमदावाद
श्री योग वेदान्त सेवा समिति
संत श्री आसारामजी आश्रम संत श्री आसारामजी बापू आश्रम मार्ग, अमदावाद-380005. फोन : (079) 27505010-11.
आश्रम रोड, जहाँगीरपुरा, सूरत-395005. फोन : (0261) 2772201-2. वन्दे मातरम् रोड, रवीन्द्र रंगशाला के सामने, नई दिल्ली-60. फोन : (011) 25729338, 25764161.
पेरूबाग, गोरेगाँव (पूर्व), मुंबई- 400063. फोन : (022) 26864143-44. e-mail : ashramindia @ashram.org web-site : www.ashram.org
रु.115.00
विषय-सूची
परमहंस श्रीमद् आनंद बोधेन्द्र सरस्वती प्रणीत 'श्रीवासिष्ठ महारामायण' (तात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासहित) का हिन्दी अनुवाद
भाग-१ विषय सूची
II से VIII तक स्थिति प्रकरण सर्ग
विषय

206036 १८. मलिन चित्तों कामलिन चित्तों के साथ सम्बन्ध, जाग्रत आदि अवस्थाओं के शोधन से चिन्मात्रपरिशेषरूप
206037 शुद्धि का लाभ और ज्ञानी की मोक्षप्राप्ति का वर्णन। १९.उपासनाओं के अनुसार फल की प्राप्ति, ज्ञानोपाय से सत्य आत्मा में अवस्थान और जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति
206038 तथा तुरीय अवस्था में स्थिति का वर्णन।
206039
206040
206041
206042
206043
206044
206045 ७४०
206046
206047
206048 ७५३
206049
206050
206051 २०. संसार सत्य आत्मा का अवलम्बन न करनेवाली चित्त की भ्रान्ति है, सत्य आत्मा का अवलम्बन करने
206052 पर तो चित्त और संसार आत्मा ही है, यह वर्णन। २१. विशुद्ध पुरुष में कल्पक का अभाव होने से मन की कल्पना नहीं होती और अविशुद्ध में मन की सिद्धि
206053 होने से अनेक मत-मतान्तरों की कल्पनाएँ होती हैं, यह कथन। २२. दृढ़ बोध होने पर सब दोषों के नाश, मन की प्रसन्नता व विशुद्ध आत्मतत्त्व के साक्षात्कार का वर्णन । २३. ज्ञानी का शरीररूपी नगर में राज्यवर्णन, आसक्तिरहित सद्भोगों से विनोद और मनोजयरूपी सुख के
206054 उदय का वर्णन। २४. इंद्रियों की प्रबलता, उन पर विजय पाने के उपाय व उनसे प्रसाद एवं बोध द्वारा वासनाक्षय का वर्णन । २५. देवताओं द्वारा शम्बर के सेनापतियों की हत्या; दाम, व्याल और कट नामक सेनापतियों की उत्पत्ति
206055 और उनसे देवताओं पर विजय पाने की आशा का वर्णन। २६. देवताओं के साथ पाताल से निकले हुए दाम, व्याल और कट आदि के घोर संग्राम का वर्णन। २७. दाम, व्याल और कट से पराजित होकर शरण में आये हुए देवताओं से ब्रह्माजी का चिरकाल तक वासना
206056 वृद्धिरूप दैत्यवधोपाय कथन। २८. विश्राम को प्राप्त हुए देवता और दानवों का, वासनोदय होने तक चिरकालीन युद्ध का पुनः विस्तार
206057 से वर्णन। २९. दाम आदि के, जिन्हें देवताओं के प्रयत्न से देहाभिमान प्राप्त हो गया था, युद्ध में विषाद का, तदनन्तर
206058 पलायन और पराजय का वर्णन। ३०.पाताल में यमराज से जलाये गये दाम आदि की काश्मीर देश में मछली होने तक जन्म-परंपराओं का वर्णन । ३१. अहंकार से अर्थहानि और अनर्थ प्राप्ति कहकर दामादि की सत्ता और असत्ता का निराकरण । ३२. मछली और सारस के जन्म की प्राप्ति से वियुक्त हुए दाम आदि की राजमहल में मच्छर आदि के शरीरों
206059 में ज्ञान प्राप्त कर मुक्ति का वर्णन। ३३. शुभ उद्यम, साधु और सत्शास्त्र के माहात्म्य का वर्णन तथा अहंकार की बन्धकता और उसके त्याग से
206060 मुक्ति प्राप्ति का वर्णन। ३४. भीम, भास और दृढ़ द्वारा छिन्न-भिन्न हुए देवताओं से प्रार्थित भगवान हरि का शम्बर को मारना और
206061 वासनारहित उनका मुक्त होना। ३५. चित्त की शान्ति के उपाय का और भोगेच्छा के त्याग का वर्णन, जो कि सत्संगति, विवेक और आत्मबोध
206062 से उत्पन्न समाधि से प्राप्त होता है। ३६. अपने-आप स्थित असक्त ही चित् की सर्वत्र स्थिति है तथा चित् की ही सर्वत्र स्थिति से संपूर्ण पदार्थों
206063 की स्थिति है, उनकी पृथक् स्थिति नहीं है, यह वर्णन। ३७. अविद्या, काम और कर्म से आत्मा के अनात्मभाव की प्राप्ति, तदनन्तर ज्ञान का, मन का अभाव और
206064 निष्कर्मता से स्वरूपावस्थिति का वर्णन। ३८. असंग आत्मा को जो नहीं जानता, उसके मन के संग से कर्तृत्व तथा आत्मतत्त्वज्ञानी के अकर्ता और
206065 अभोक्ता होने से बन्ध के अभाव का वर्णन। ३९. ब्रह्म की सर्वशक्तिता, श्रीरामजी के मोह का विस्तार, उनके बोध के लिए श्रीवसिष्ठजी के विचार आदि
206066 का वर्णन। ४०. विविध जीवों की उपाधियों द्वारा उत्पत्ति, जीवों तथा उनकी उपाधियों के ब्रह्मभाव का विस्तृत वर्णन । ४१. अनिर्वचनीय, चिकित्सा के योग्य, अविचिन्त्य और मिथ्या माया कलना आदि विशेष धर्मों का मूल है,
206067 यह वर्णन।
206068 ७६४ ७६५
206069
206070
206071
206072
206073
206074
206075
206076 ८०२
206077
206078 IV
206079
206080
206081
206082
206083 ८३३ ८३६
206084

८४२
४२. अनंतशक्ति ब्रह्म के, वासना की घनता के क्रम से, जीवभाव क्रम का वर्णन। ४३.जीवों की कर्मगति का विस्तार से वर्णन एवं विवेक आदि के अत्यन्त दुर्लभ होने से किन्हीं-किन्हीं की मुक्ति
होती है, यह वर्णन। ४४. मुक्ति और प्रलय में समानता होने पर भी इन दोनों में विलक्षणता का कथन एवं विरंचिरूप जीव के शरीर
ग्रहण क्रम का कथन। ४५. मन का कार्य कभी सच्चा नहीं होता, कारण कि मनोरथ आदि में ऐसा देखा गया है; इसलिए मनोमय होने
के कारण जगत असत् है, सत् ही सत् है, यह वर्णन। ४६. जिन गुणों से संसार में विहार करता हुआ भी निमग्न नहीं होता और जो जीवन्मुक्त लोगों में स्थित है,
उन गुणों का श्रीरामचन्द्रजी के लिए उपदेश। ४७. अतीत, भावी और वर्तमान करोड़ों ब्रह्मा और ब्रह्माण्डों का तथा नियत और अनियत क्रमवाले देवता आदि
का वर्णन। ४८. भोग आदि की लालसा की निन्दा, दाशूर की उत्पत्ति और प्रसन्न हुए अग्निदेव से उनको वर प्राप्ति । ४९. शाखा, पल्लव, पुष्प, फल और पक्षियों से मनोहर कदम्ब वृक्ष का उत्प्रेक्षा आदि अलंकारों से वर्णन । ५०. उस कदंब-वृक्ष की चोटी पर बैठे दाशूर द्वारा देखी गयी दिशारूपी वनिताओं का गुणों के साथ वर्णन। ५१. मानसिक यज्ञों से दाशूर का आत्मबोध, वनदेवी में पुत्रोत्पत्ति और पुत्र के लिए ज्ञान प्रदान। ५२. संकल्प से कल्पित विश्व मिथ्या ही है यह सूचित करने की इच्छा से खोत्थराजा चरित की कल्पना करके ___ वर्णन। ५३. जगत संकल्प से कल्पित है, इस अर्थ में दृष्टांतभूत खोत्थ राजा के उपाख्यान के तात्पर्य का वर्णन । ५४. संकल्प की जैसे उत्पत्ति होती है, जैसे उसका स्वरूप है, जैसे वह घनता को प्राप्त होता है और जिस
उपाय से उसका उच्छेद होता है, इन सबका वर्णन। ५५. पूजित श्रीवसिष्ठ का दाशूर के साथ वार्तालाप, कदम्ब शोभा का दर्शन और प्रातःकाल गमन। ५६. जड़ की सत्ता और असत्ता का तथा शुद्ध चेतन के कर्तृत्व, अकर्तृत्व का विचार कर दृश्य में तादात्म्य
संसर्गाध्यासरूप आस्था का सर्वथा निवारण। ५७.श्रीरामचंद्रजी के प्रश्न का अनवसर, वासना के त्याग का क्रम और एकमात्र वासनात्याग से प्रसिद्ध हुए लोगों
की प्रशंसा। ५८. पूर्णपद में आरुढ़ हुए पुरुष के सर्वात्मत्व का बोध करानेवाली कच गाथा का श्रीवसिष्ठजी द्वारा श्रीरामचंद्रजी
को उपदेश। ५९. विषयों की निःसारता, ब्रह्मा के संकल्प से जगत की रचना, ब्रह्मा की निर्वेद से विश्रान्ति और शास्त्र सृष्टि
का वर्णन। ६०. ब्रह्मा से उत्पन्न हुए जीवों के देह ग्रहण के क्रम का और प्रधानरूप से ज्ञान के भाजन सात्त्विक जीवों के
देह ग्रहण के क्रम का वर्णन। ६१. मुक्ति के योग्य राजससात्त्विक लोगों की प्रशंसा और उनके विवेक वैराग्य के क्रम का उपदेश। ६२. श्रीरामचन्द्रजी में शास्त्रोक्त सब गुणों-सी समृद्धि का कथन और अधम पुरुष की भी सत्संग और पौरुष
से उत्तम स्थिति का प्रतिपादन। उपशम प्रकरण १. मध्याह्नकाल की शंखध्वनि से सभा के उत्थान का वर्णन तथा वसिष्ठजी का आह्निककृत्य और रात्रि में
विश्वामित्रजी के साथ स्थिति। २. आह्निक कर्मानुष्ठान, श्रीरामचन्द्रजी का सुनी हुई वार्ताओं का चिन्तन तथा सुने हुए पदार्थों में स्थिरता
के लिए बुद्धि आदि की प्रार्थना करना।
८५१

८७३

८८७
८९३

९०३ ९०४ ९०७
३. प्रातःकाल स्नानगृह में आये हुए श्रीरामचन्द्रजी आदि के साथ श्रीवसिष्ठजी का सभा-गृह में जाना और
सभा का आरम्भ। ४. राजा दशरथजी का श्रीवसिष्ठजी के वाक्यों की प्रशंसा करना तथा श्रीवसिष्ठजी के वचन से श्रीरामचंद्रजी
द्वारा चिन्तित पदार्थों का अनुवाद। ५. अविवेक से बढ़ी हुई मनोमात्ररूपी जगत-सृष्टि की निवृत्ति के उपाय का क्रम। ६. पहले कर्मगतियों को कहकर जीवन्मुक्तिरूप अन्तिम जन्मवालों की जीवन्मुक्ति के लिए गुण प्राप्ति में ___ साधारण क्रम का कथन।
७. अपने विचार से कुछ व्युत्पन्न चित्तवाले पुरुषों की आकाश से फलपतन जैसे ज्ञानप्राप्ति का वर्णन। ८. वसन्त ऋतु में उपवन में विहार कर रहे श्रीजनकजी ने सिद्धों द्वारा गीत शुभ-श्लोक सुने, यह वर्णन। ९. यह सुनकर निर्वेद से घर आये हुए राजा का अर्थों के मूल कारण के विचार से मन का निर्णय कथन। १०. मध्याह्नकाल के कृत्यों में प्रवृत्त होने के लिए द्वारपाल द्वारा प्रार्थना करने पर भी राजा जनक का मौन होकर
विचार करना। ११. आह्निक कार्य को कर चुके राजा का रात्रि के अंत में अनेकों विचित्र विवेकों से अपने चित्त का प्रबोधन । १२. राजा जनक की जीवन्मुक्तिरूप से स्थिति व विचार तथा प्रज्ञा के विचित्र महात्म्य का वर्णन। १३. जनक के विचार को उदाहरण बनाकर चित्त के प्रशमन के उपायों का युक्तियों द्वारा विस्तृत वर्णन। १४. विविध योनियों में दुःख पा रहे, उपदेश के अयोग्य लोगों की उपेक्षा कर उपदेश के योग्य लोगों के लिए मन
के मार्जन के उपाय का वर्णन। १५. चित्तता को प्राप्त हुआ आत्मा जिससे संसार में बँधता है, अनर्थबीजों से पूर्ण उस तृष्णा का वर्णन । १६. ध्येय-ज्ञेयभेद से वासना त्याग का वर्णन, उससे जीवन्मुक्त और विदेहों के लक्षण का कथन। १७.जिस प्रकार के निश्चयों से युक्त जीवन्मुक्त पुरुष बन्धन में नहीं पड़ता और अज्ञबंधन में पड़ता है, उनके
विभाग का पुनः वर्णन। १८. जिस स्थिति में स्थित पुरुष संसार में दुःखी नहीं होता, उस स्थिति का विस्तारपूर्वक श्रीरामचन्द्रजी के
लिए उपदेश। १९. पूर्वोक्त कथन की सिद्धि के लिए पुण्य और पावन के आख्यान का वर्णन, जिसमें पुण्य ने पितृशोकार्त पावन
को ज्ञानोपदेश दिया। २०. पुण्य द्वारा पावन के तथा अपने नाना योनियों में जन्मों का शोक-मोह की निवृत्ति के लिए वर्णन। २१. तृष्णारूपी पाश का क्षय ही मोक्ष है, आशा से चित्तवृत्तियाँ होती हैं, निराश और अपने से पूर्ण पुरुष की
स्वतःमुक्ति होती है, यह वर्णन। २२. बलि के आख्यान के सिलसिले में पाताल का वर्णन तथा बली के राज्य का और वैराग्य से मेरु के शिखर
पर विचार का वर्णन॥
२३. चित्त-जय कहने के लिए राजमन्त्री के उपाख्यान का और मन्त्री के अप्रतिद्वन्द्व विपुल बल का वर्णन। २४. राजा के दर्शन में उपायभूत वैराग्य आदि के साथ उस दुष्ट मंत्री पर विजय प्राप्ति के उपाय का वर्णन। २५. सन्देह की निवृत्ति के लिए शुक्राचार्य के चिन्तन की इच्छा से बलि के हृदय में विवेकरूपी चन्द्रमा के शुभोदय
का वर्णन। २६. स्मृति से बलि के समीप गये हुए शुक्राचार्य के बलि के प्रति तत्त्वज्ञानोपदेश का और तदनन्तर आकाशगमन
का वर्णन। २७. शुक्राचार्यजी द्वारा उपदिष्टमार्ग से विचार कर रहे बलि की चैतन्य पूर्णानन्द में विश्रान्ति से चिरकाल तक
स्थिति का वर्णन।

९२३ ९२५

९४६

VI

२८. बलि को निश्चेष्टदेखकर दुःखित हुए दानवों द्वारा शुक्राचार्यजी का स्मरण और उनका बलि की स्थिति ___कहकर दानवों का शोक दूर करना।
२९. जीवन्मुक्त बलि की राज्यसम्पत्ति और पाताल में बन्धन का वर्णन एवं श्रीरामचन्द्रजी के लिए बलि
के समान पूर्णपद में स्थिति का उपदेश । ३०. हिरण्यकशिपु का पराक्रम, प्रह्लाद आदि पुत्रों की उत्पत्ति, नृसिंह द्वारा वध और शोकपूर्वक और्ध्वदैहिक
क्रिया। ३१. प्रह्लाद का श्रीहरि के पराक्रम का चिन्तन, आत्मीयों के कल्याण का विचार और भगवद्भक्ति से भगवद्भाव
का वर्णन। ३२. प्रह्लाद का विष्णु की मानसपूजा और असुरों के साथ बाह्य पूजा करना और उसे सुनकर आश्चर्य में पड़े
हुए देवताओं का भगवान विष्णु से पूछना। ३३. हरिभक्ति से प्रह्लाद के विवेक आदि गुणों का उदय व प्रसन्न हुए हरि को अपने आगे देखकर स्तुति। ३४. श्रीहरि के वर से सुविचार को प्राप्त कर तथा अनात्मवर्ग का त्याग कर प्रह्लाद का अपने अद्वितीय
सच्चिदात्मस्वरूप का दर्शन। ३५. साक्षात्कृत आत्मा का मन में विचारकर और प्रणाम कर उसके बल से जीते गये बन्धनों का अनुसन्धान
कर प्रह्लाद का प्रसन्न होना। ३६. दुर्लभ आत्मा को प्राप्तकर बार-बार प्रणाम कर रहे प्रह्लाद का आत्मा की स्तुति, अभिनन्दन और जैसे
प्रिया प्रिय के साथ एकान्त में रमण करती है वैसे ही आत्मा के साथ एकान्त में रमण करना। ३७. प्रह्लाद के पुनः समाधिस्थ होने पर नायकरहित, अतएव दस्युओं द्वारा क्षत-विक्षत दानवनगर की दुर्दशा
का वर्णन। ३८. जगत् की व्यवस्था की सिद्धि के हेतु दैत्यकुल के रक्षार्थ प्रह्लाद के प्रबोधन के लिए हरि की चिंता का वर्णन । ३९. पाताल में जाकर शंखध्वनि से प्रबोधित प्रह्लाद से भगवान का कल्पपर्यंत राज्य करने के लिए कहना। ४०. सदेह होता हुआ भी विदेह और कर्मपरायण होता हुआ भी कुटस्थ ज्ञानी जिस क्रम से व्यवहार करे, उस
क्रम का प्रतिपादन। ४१. भगवान का स्वाज्ञावर्ती दैत्यराज प्रह्लाद से सपरिवार पूजा ग्रहण कर दैत्यराज्य में अभिषेकपूर्वक वर देना। ४२. भगवान विष्णु का पुनः क्षीरसागर में गमन, आख्यानका उत्तम फल और समाधि से जीवन्मुक्तों के व्युत्थान
में हेतु का वर्णन॥
४३. यद्यपि ज्ञान ईश्वर के प्रसाद से लभ्य है तथापि ईश्वर पर भार देना ठीक नहीं। अपने पौरुष द्वारा इन्द्रियों
को वश में करने से ज्ञान प्राप्त होता है, यह वर्णन। ४४. मन की निराशता की सिद्धि हेतु दृश्य की व्यर्थदुःखस्वरूपता का गाधि के आख्यान में विस्तार से प्रदर्शन। ४५. गाधि का भिलनी के गर्भ में जन्म, किरात स्थिति और कीरपुर में राज्य प्राप्ति का वर्णन। ४६. उसे दूसरे चाण्डाल से चाण्डाल जानकर लोगों के अग्नि में प्रवेश करने पर उसका भी अग्नि में भस्म होना
और गाधि का प्रबुद्ध होना। ४७. अतिथि से अपना पूर्वोक्त कीरराज वृत्तान्त सुन कर, स्वयं वहाँ जाकर, देखकर और पुनः-पुनः पूछ कर
गाधि का विस्मित होना। ४८. गाधि का कीरनगर में जाकर आश्चर्यपूर्वक देखकर तपस्या से भगवान विष्णु को प्रसन्न करना तथा विष्णु
का यह सब माया है, यह कहना। ४९. गाधि का भूतमण्डल और कीर देश में पुनः जाकर पुनः-पुनः श्रीहरि से पूछ कर तथा यह सब माया है यह
निश्चयकर क्रम से जीवन्मुक्त होना।
९९३

१०००

१००८ १०१०

VII

206181 १०४३
206182 १०५८ १०६२
206183 १०७० १०७४
206184
206185 ५०. चित्त के आक्रमण के उपायों का, उत्तम ज्ञान के माहात्म्य का तथा चित्तरूपी सर्प के स्थूलतारूपी दोष
206186 के हेतुओं का वर्णन। ५१. शांत परम पद में विश्रांति की इच्छा कर रहे उद्दालक मुनि के मन के विविध दोषों से विक्षेप का बहुत प्रकार
206187 से वर्णन। ५२. गुहा में आसन स्थित, समाधि में प्रवेश करने की इच्छावाले मुनि द्वारा चिंतित चित्त प्रबोधन के उपायों
206188 का वर्णन। ५३. वासनाओं तथा अहंकार से आत्मा की अस्पृष्टता तथा शरीर और मन का वैर इत्यादि का वर्णन॥
206189 ५४. जलाने, जलप्लावन आदि द्वारा अपने शरीर में विष्णु शरीर की भावना कर रहे उद्दालक मुनि का विकल्पों
206190 को हटाकर समाधि में विश्राम लेना। ५५. सत्ता समान्य का लक्षण, उद्दालक का युक्ति से देहत्यागक्रमवत्यक्तदेह से चामुण्डा का स्वभूषण निर्माण। ५६. मायारूपी तम से शून्य वासनारहित प्रबुद्धपुरुष व्यवहाररत होने पर भी समाधिस्थ है, यह वर्णन। ५७. अज्ञात स्वस्वरूपचैतन्य द्रष्टा होने के कारण जिस दृश्य स्वरूपता को धारण करता है वह चित् ही है उससे
206191 अन्य नहीं है, यह वर्णन। ५८. किरात देश के सुरघु के वैराग्य का वर्णन तथा उसके प्रति मांडव्य का उपदेश। ५९. एकांत में बाह्य व आभ्यंतर दृश्यों का त्याग कर रहे राजा सुरघुको विचार से स्वात्मलाभ हुआ, यह कथन। ६०.जीवन्मुक्त उससुरघु के देह विनाशपर्यन्त असंगरूपसे आचरण तथा देह विनाशके बाद आकाश के समान
206192 अवस्थान का वर्णन। ६१. अद्वितीय पर ब्रह्म में स्वाभाविक चित्तैकाग्रयात्मक समाधि के स्वरूप के ज्ञान के लिए सुरघु और परिघ
206193 के संवाद का वर्णन। ६२. अज्ञानरूपी आवरण के हट जाने पर नित्यचित्-स्फुरण की अवस्था से विद्वानों की सदा सर्वदा अद्वितीय
206194 ब्रह्म में ही समाधि होती है, यह वर्णन। ६३. राजा परिघ के द्वारा परीक्षण के अनन्तर जिसकी स्तुति की गई है, ऐसे तत्त्ववित् सुरघु का अपनी सजग
206195 स्थिति का सविस्तार वर्णन। ६४. उपायों का परिज्ञान रखनेवाला पुरुष जिन उपायों द्वारा मानस दोषों से विचलित नहीं होता और अपनी
206196 आत्मा का संसार दुःख से उद्धार करता है, उन उपायों का कथन। ६५. सह्याद्रि पर्वत का, वहाँ स्थित अत्रि ऋषि के आश्रम का तथा महर्षि अत्रि के आश्रम में स्थित विलास और
206197 भास नाम के दो तपस्वियों के जन्म, कर्म और शोक का वर्णन। ६६. तत्त्वज्ञान से रहित भास के वचनों से उसके दुःखसागर में पर्यावर्तन का विस्तारपूर्वक वर्णन। ६७. देह और आत्मा का सम्बन्ध नहीं है, इसका समर्थन करने के लिए बन्धन अन्तःकरण की आसक्ति से
206198 होता है और अन्तःकरण की आसक्ति के त्याग से उसका विनाश हो जाता है, यह कथन। ६८. संसक्ति और असंसक्ति के लक्षण, वन्द्या-वन्ध्याविभाग तथा फल का वर्णन। ६९. सम्पूर्ण अर्थों में आसक्ति के त्याग से मन चिन्मात्रस्वरूप में सुस्थिर तथा चिन्मात्रशेष जिस क्रम से हो
206199 जाता है, उस क्रम का कथन। ७०. असंग सुख में परम शान्ति को प्राप्त कर रहा पुरुष व्यवहार से उत्पन्न दोषों से जिस प्रकार से दुःखी नहीं
206200 होता, उस प्रकार सयुक्तिक उपपादन। ७१. पर चित्-वस्तु व्यवहार विषय न होने के कारण शरीर आदि के निरास के द्वारा केवल तुर्य का वर्णन। ७२. शरीर भौतिक है, अतः वह शोक, मोह के योग्य नहीं है, इसका तथा दृग-दृश्य के सम्बन्ध और विशुद्ध
206201 साक्षी का वर्णन।
206202
206203
206204
206205
206206 १०९२
206207 १०९९
206208
206209 ११०८
206210
206211 ११२६
206212 ११४०
206213
206214
206215 ११५५
206216
206217
206218 VIII
206219 ७३. दो तरह की अहंभावना ग्रहण करने योग्य है, तीसरी अहंभावना त्याग करने योग्य है, तीनों अहंभावनाओं
206220 के त्याग से मुक्ति की इच्छा नहीं होती, यह कथन। ७४. प्रमाद से संसार-भ्रान्ति, प्रबोध से सदा पूर्णता तथा जीवन्मुक्त के गुणों का वर्णन। ७५. बड़े-बड़े अधिकारों में भी हर्ष, शोक आदि के साथ सम्बन्ध रखनेवाले अनेक मुक्त देवता, असुर, मनुष्य
206221 आदि का वर्णन। ७६. संसाररूपी जलधि, स्त्रीरूपी तरंग, उसके तरण का उपाय व तरने के बाद सुख से विचरण का वर्णन। ७७. मंदारमाला की नाईं विद्वानों को मस्तक और गले में धारण करने योग्य माला का जीवन्मुक्तों के गुणों से
206222 वसिष्ठजी द्वारा गुम्फन। ७८. चित्त के स्पन्दन से होनेवाली जगत् की भ्रान्ति, चित्तस्पन्दन के स्वरूप और उसके निरोध में हेतुभूत योग _का भली प्रकार वर्णन। ७९. चित्त के विनाश के लिए जिन योग और ज्ञानरूपी दो उपायों का उपक्रम किया था, उनमें से पहले का पूर्व
206223 से उपपादन। ८२. आत्मा की एकाग्रता की सिद्धि के लिए निरर्थक चेष्टादि हेतुओं से देह, इंद्रिय और मन को वीतहव्य के
206224 द्वारा बोधन। ८३.चित्त और इंद्रियों के रहते समस्त दोषरूपी अनर्थों की प्राप्ति होती है और उनके अभाव में समस्त गुणरूपी
206225 सुख की प्राप्ति होती है, यह वर्णन। ८४. वीतहव्य महामुनि की समाधि का, पृथ्वी के विवर में स्थिति का तथा उसके हृदय में विद्याधरत्व,
206226 इन्द्रत्व,गणत्व आदि के अनुभव का वर्णन। ८५. वीतहव्य मुनि की सूर्य के पिंगलनामक गण में प्रवेशकर अपनी देह की उद्धृति, जीवन्मुक्त स्थिति व अंत
206227 समाधि का वर्णन। ८६. मुनि वीतहव्य की छः रात्रि तक पुनः समाधि, चिरकाल तक जीवनमुक्त स्थिति, राग आदि को तिलांजलि
206228 और मुक्ति में समाधि का वर्णन। ८७. ॐकार की अन्तिम मात्रा का अवलम्बन कर जिस क्रम से महामुनि वीतहव्य विदेहमुक्ति को प्राप्त हुए,

उस क्रम का वर्णन। ८८. वीतहव्य के विमुक्त होने पर हृदय में उनके प्राणों का लय हुआ, कारण में देह का लय और कलाओं का
लय हुआ, यह वर्णन। ८९. जिनका मोह शांत हो चुका है, ऐसे महात्माओं को आकाशगमन आदि सिद्धियों में इच्छा नहीं होती तथा
उनके शरीरों को व्याघ्र आदि हिंसक प्राणी घर्षित नहीं कर सकते, यह कथन। ९०. मैत्री आदि गुणों से उपेत तथा निष्कल भाव को प्राप्त दो प्रकार के चित्त-नाश का विस्तृत वर्णन॥
९१. संसाररूपी लता का कारण शरीर है, शरीर का कारण मन है तथा मन के कारण प्राण स्पन्द और वासना
ये दो हैं, यह वर्णन। ९२.पूर्वोक्त स्थिति विशेषों में यत्न के गौरव और लाघव का तथा वासना आदि के प्रक्षयपूर्वक ज्ञान के सहाभ्यास
का वर्णन। ९३. विचार की प्रौढ़ता, वैराग्य एवं सद्‌गुणों से तत्त्वज्ञान होने पर विषयों से घर्षित न होने के कारण ज्ञानी की
एकरूप स्थित होती है, यह वर्णन।

॥
श्री गणेशाय नमः॥
आदिकवि श्रीमद्वाल्मीकिमहामुनिप्रणीत
परमहंस श्रीमद् आनंद बोधेन्द्र सरस्वती प्रणीत 'श्रीवासिष्ठ महारामायण' (तात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासहित) का हिन्दी अनुवाद निर्वाण-प्रकरण पूर्वार्ध
पहला सर्ग मुनिवचन से श्रोताओं का उत्थान, उनकी आह्निकी क्रिया तथा
सुने गये विषयों का चिन्तन एवं निद्रा से रात्रि का यापन - यह वर्णन। सबसे पहले पूर्व प्रकरण तथा उत्तर प्रकरण की हेतुतासंगति का सूचन कर रहे महर्षि वक्तव्य विषय की प्रतिज्ञा करते हैं।
महर्षि वाल्मीकिजी ने कहा (m) : भद्र, उपशम-प्रकरण के अनन्तर अब इस निर्वाण-प्रकरण का श्रवण कीजिए, जो कि ज्ञात हो जाने पर मोक्षरूप फल देता है ॥१॥
एकमात्र प्रस्तुत कथा का ही अवलम्बन करके प्रतिज्ञात अर्थ का वर्णन करनेवाले महर्षि उपशम-प्रकरण के उपदेश के बाद दशरथ सभा में जो वृत्तान्त हुआ, उसे कहते हैं। जिस समय महाराज वसिष्ठ उस प्रकार के गम्भीर अर्थ के प्रतिपादक वचन कह रहे थे, उनके एकमात्र श्रवण आनन्द में विभोर होकर श्रीरामचन्द्रजी मौन होकर अवस्थित थे, महामुनि वसिष्ठजी की वाणी और उससे प्रतिपादित अर्थों का मन में धारणकर राजे लोग, जिन्होंने मानसी तथा बाह्य पदार्थों का दर्शन और शारीरिक चेष्टा का परित्याग कर दिया था, निश्चेष्ट होकर चित्रार्पित की नाईं अवस्थित थे, महामुनि वसिष्ठजी द्वारा उपदिष्ट वाक्यों का बड़े आदर के साथ ऊपर उठाई गयी तर्जनी (उँगली) के विलक्षण अभिनय तथा भ्रूभंगपूर्वक श्रोता मुनिगण विचार कर रहे थे, परम आश्चर्यमय प्रत्यगात्मा के अवलोकन में अतिहर्ष के कारण विकसित नेत्ररूपवाला ललनाओं का समूह जब पुष्परसास्वादन में आसक्त भौंरों से युक्त कम्पन और शब्द से शून्य तरुमंजरीस्वरूपता प्राप्त कर रहा था, आकाश में जिस प्रदेश में दिवस का अवशिष्ट चतुर्थभागमात्र
_____ (m) उत्पत्ति, स्थिति और उपशम नामक पहले के तीन प्रकरणों से उत्पत्ति, स्थिति और लय के बोधक तथा 'अथात आदेशो नेति नेति' (सत्यस्वरूप के निर्देश के अनन्तर अब 'न, न' यों ब्रह्म का निर्देश किया जाता है) इत्यादि समस्त प्रपंच के निषेधक वेदान्त वाक्यों का अध्यारोप अपवादन्याय से आत्मतत्त्व के व्युत्पादक होने के कारण वासनाक्षय और मनोनाशपर्यन्त ज्ञान के द्वारा परमपुरुषार्थ में ही तात्पर्य है, यह बतलाया गया । अनन्तर अब 'यत्र नान्यत्पश्यति.', 'यतो वाचो निवर्तन्ते', 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्', 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वम्', 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादि श्रुतितात्पर्यसिद्ध तथा पूर्वोक्त समस्त साधनों से प्राप्त होनेवाले आत्मज्ञान के फलभूत मोक्ष के व्युत्पादनार्थ निर्वाणनामक प्रकरण का श्रवण कराने के लिए भगवान वाल्मीकि उपक्रम करते हैं ।

लक्षित हो रहा था, उस प्रदेश में मानों वसिष्ठोपदेश का श्रवण करने के लिए सूर्य भगवान अवस्थित थे, इसी से वे मानों कुछ ज्ञानोदय से सौम्य यानी दृष्टिप्रिय और कुछ ताप का उपशम मानों प्राप्त किये हुए प्रतीत हो रहे थे। मुनि उक्त अर्थ के श्रवण के हेतु कुसुमवितानों के संस्पन्द से मालित (मालायुक्त) इसलिए मन्दार की मधुर सुगन्ध देनेवाला पवन मौन होकर बह रहा था, तत्त्वज्ञान हो जाने के कारण मानों उत्तम ध्यान कर रही बड़े-बड़े भ्रमरों की पंक्तियाँ पुष्पपंक्तियों के ऊपर सो रही थीं। मुक्तामय जालाकार (सरोवर के मोतियों की जाल के आकार के) वेष्टनों के मध्यस्थ भूमिप्रदेश में जल श्रवण के लिए मानों उत्कण्ठा से स्पन्दरहित होकर मुक्ता आदि की प्रभा से प्रकाशित हो रहा था, देशतः और कालतः अपरिच्छिन्न आकाशमार्ग की पथिक, चिरकालिक दीर्घ प्रवास से श्रान्त सूर्यरश्मियाँ शीतल घर के अन्दर (श्रवणशाला में) विश्राम के लिए छोटी खिड़की के मार्ग में प्रविष्ट हो रही थीं। शान्त हो रहे मोतियों के समूहों के प्रभाजालमय भस्म से धूलितस्वरूप श्रवणशाला के अन्दर प्रविष्ट तपस्वीरूपी दिवस के शरीरभूत सूर्य के प्रकाश अपने भीतर मानों शान्तिगुण सूचित कर रहा था, राजाओं के हाथों में तथा सिर के ऊपर लगाये गये लीला-कमल उत्तम रस से परिपूर्ण वसिष्ठजी के उपदेश को सुनकर आनन्द के आविर्भाव से श्रोताओं के मनों की नाईं मानों मिलने को उद्यत हो रहे थे, अज्ञानी बालकों को तथा पिंजड़े में स्थित शुक आदि पक्षियों को आदरपूर्वक भोजन देने के लिए स्त्रीजन त्वरित हो रहा था, चक्कर काट रहे भ्रमरों के पंखों से उत्थित वायु से उड़ाई गयी थोड़े विकास से युक्त कमुदसम्बन्धी धूलि चामर और आँख की बरौनी (पलकों के आगे के बाल) पर भली प्रकार चारों ओर विश्रान्त हो चुकी थी, पर्वतों की गुफाओं से निकले हुए छायासमूहरूपी अन्धकार के भय से मानों उड़ कर छोटी खिड़की के द्वारों में आश्रय के लिए सूर्यरश्मियाँ घर के भीतर प्रविष्ट हो रही थीं, उस समय दिन के चतुर्थभाग का सूचन करने में तत्पर दिशाओं के मुखों को पूर्ण कर देनेवाली नगारे, ढोल और शंख की ध्वनि हुई॥२-१६। उक्त ध्वनि से मुनि वसिष्ठजी का उन्नत स्वर भी उस प्रकार तिरोहित हो गया, जिस प्रकार मेंघों के नाद से मयूरों का शब्द ॥१७॥
उस ध्वनि से पिंजड़ें में स्थित पक्षी क्षुब्ध पंखों से युक्त होकर चारों ओर से उस प्रकार क्षुब्ध हो गये, जिस प्रकार भूकम्प होने पर वेगपूर्वक तालपल्लवों से युक्त वनपंक्तियाँ चारों ओर से क्षुब्ध हो जाती हैं।।१८। उस समय भय से त्रस्त हुए बालक धात्रियों के स्तनमध्य में रोदन शब्दपूर्वक ऐसे लिपट गये, जैसे वर्षाकालीन मेघ उन्नत शिखर के कोटर में लिपट जाते हैं ॥१९॥
क्षुब्ध हुए प्रवाह से युक्त नदियों से जैसे जलकण उड़ते हैं, वैसे ही उस ध्वनि से राजाओं के शिरोभूषणों से पुष्पधूलि से गौरवर्ण भ्रमरों की परम्पराएँ उड़ने लगीं ॥२०॥
उस प्रकार महाराज दशरथ के घर के प्रक्षुब्ध होने पर, चतुर्थ वय में दिवस के प्राप्त होने पर तथा धीरे-धीरे शंखध्वनि के शान्त होने पर प्रस्तुत विषय का उपसंहार करते हुए मुनियों में सिंहरूप महाराज श्रीवसिष्ठजी सभा के बीच में श्रीरामचन्द्रजी से मधुरवृत्तिवाले वचन कहने लगे ॥२१,२२॥

हे निष्पाप राघव, मैंने जो यह आपसे वाग्जाल यानी तत्त्वोपदेश के रूप में जो वचन कहे हैं, उनसे चित्तरूपी पक्षी को बाँधकर तथा हृदय में रोककर आत्मरूपता प्राप्त कीजिए ॥२३॥
श्रीरामजी, मेरी वाणी के इस प्रकार अविनाशी अर्थ का आपने क्या उस तरह ग्रहण किया, जिस तरह हंस जल से यानी दूध से मिश्रित जल में से जल का परित्याग कर दूध का ग्रहण करता है॥२४॥
हे साधो, इसका अपनी

बुद्धि से आद्योपान्त बार-बार विचार कर इसी मार्ग से यानी पहले उपदिष्ट वासनाक्षय, मनोनाश, प्राणनिरोध तथा ज्ञानाभ्यासरूपी मार्ग से ही अब आपको जाना चाहिए॥२५॥
श्रीरामजी, इस बुद्धि से (वृत्ति से) विहार कर रहे आप कभी भी बद्ध नहीं होंगे। यदि इस वृत्ति का परित्याग कर आप अन्य मार्ग से व्यवहार करेंगे, तो उस प्रकार आपका अधःपतन हो जायेगा, जिस प्रकार विन्ध्यादि के गर्त में हाथी का अधःपतन होता है॥२६॥

206267 श्रीरामभद्र, जैसे दीपक को त्यागनेवाला तथा अन्धपुरुष रात्रि में गर्त में गिर जाता है, वैसे ही बुद्धि से गृहीत मेरे अर्थ के अनुसार कार्य नहीं करोगे तो अवश्य ही आप नीचे गर्त में गिर जाओगे॥२७॥
206268 हे भद्र, मेरे द्वारा कथित अर्थ की सिद्धि के लिए आपको असंग होकर यथा प्राप्त यानी समयानुसार प्राप्त हुए व्यवहार का परिपालन करना चाहिए, समस्त शास्त्रों के परम तात्पर्यविषय सिद्धान्त का मन में दृढ़ीकरण करके आप उदारवान यानी अपरिच्छिन्न आत्मबोध से सम्पन्न हो जाइए ॥२८॥
206269 हे सभ्यगण, हे महाराज दशरथ, हे श्रीरामजी, हे लक्ष्मण तथा अन्यान्य नृपवर्ग आप सभी आज अपने-अपने आह्निक कर्मों का (संध्या वंदन का) अनुष्ठान करें, क्योंकि प्रायः आज का दिन समाप्त होने जा रहा है, अब जो अवशिष्ट विचार है, उसका, जब आप प्रातःकाल सभा में आयेंगे, तब हम लोग विचार करेंगे ॥२९,३०॥
206270 श्री वाल्मीकिजी ने कहा : महर्षि वसिष्ठ महाराज के द्वारा इस प्रकार संबोधित की गई वह सभा उठ खड़ी हुई, समस्त सभा का वदन पद्म की तरह था, अतएव वह विकासयुक्त कमलिनी के सदृश भली मालूम पड़ती थी॥३१॥
206271 अन्यान्य राजाओं ने महाराज दशरथ की स्तुति की, श्रीरामचन्द्रजी को नमस्कार किया तथा महर्षि वसिष्ठजी की खूब स्तुति की, अनन्तर वे अपने-अपने आश्रम में चले गये ॥३२॥
206272 आकाशचारी देवताओं से वंदन किये हुए महाराज वसिष्ठजी विश्वामित्र महर्षि के साथ आश्रम जाने के लिए आसन से उठे॥३३॥
206273 दशरथ आदि राजे तथा मुनि लोग अपने अनुरूप उपदेष्टा मुनि वसिष्ठजी के पीछे-पीछे आश्रम पर्यन्त जाकर उनकी आज्ञा लेकर कोई आकाश की ओर, कोई अरण्य की ओर, कोई राजमन्दिर की ओर कमल से उत्थिर भ्रमरों की तरह चले गये॥३४,३५॥
206274 महर्षि वसिष्ठजी के चरणों में निर्मल पुष्पों की अंजलि समर्पण करके महाराज दशरथजी, भार्याओं से अनुगत हो, अपने राजमहल के भीतर प्रविष्ट हुए ॥३६॥
206275 श्रीरामभद्र, लक्ष्मण तथा शत्रुघ्न अपने आश्रम में प्राप्त गुरुजी के चरणों की भक्तिपूर्वक पूजा करके दशरथ के मन्दिर की ओर आ गये ॥३७॥
206276 अपने स्थान में आकर उन सब श्रोताओं ने स्नान किया, देवता और पितरों की पूजा की तथा विप्र और अतिथियों के अभिमुख हुए यानी अभिगमन आदि से पूजन के लिए उनका स्वागत किया ॥३८॥
206277 इन क्रियाओं से निवृत्त होकर उन श्रोताओं ने ब्राह्मण आदि से लेकर नौकर पर्यन्त अपने-अपने परिवारों के साथ वर्ण-धर्म के क्रमानुसार भोज्यपदार्थों का भोजन किया ॥३९॥
206278 दैनिक क्रियाओं के साथ सूर्य भगवान के अस्ताचल की ओर प्रस्थान करने पर तथा रात्रिक्रियाओं के साथ चन्द्रमा के उदित होने पर रेशमी चादरों से युक्त शय्याओं पर तथा आसनों पर बैठकर भूमि पर विहार करनेवाले मुनि, राजे, राजपुत्र तथा महर्षि लोग अत्यन्त आदरपूर्वक वसिष्ठ महर्षि के वदनकमल से निर्गत संसारतरण के उपाय का यथावत एकाग्र चित्त से विचार करने लगे ॥४०-४२॥
206279 तदनन्तर प्रहरमात्र में वे श्रोतागण, जो रात्रि के निर्गमन की अभिलाषाओं के कारण दिनार्थी (रात्रि के अतिक्रमण की अभिलाषावाले) कमल के सदृश थे, सुन्दर स्वप्न से युक्त निद्रा को प्राप्त हुए ॥४३॥
206280 श्रीरामभद्र,
206281
206282
206283 लक्ष्मण एवं शत्रुघ्न इन तीनों भ्राताओं ने तीन प्रहर तक महर्षि के उपदेश का निरन्तर विचार किया ॥४४॥
206284 उन्होंने केवल आधे प्रहर (दो घड़ी) तक ही नयनों को मूंदकर उत्तम स्वप्न से युक्त तथा क्षणभर में श्रम का निवारणकर देनेवाली निद्रा प्राप्त की। यहाँ पर सुन्दर स्वप्नयुक्त निद्रा प्राप्त हुई इस कथन का तात्पर्य भावी शुभ फल का सूचन करने में हैं, क्योंकि अथ यत्र देव इव' इत्यादि श्रुति से यह प्रतिपादन किया गया है कि स्वप्न में सर्वात्म्यदर्शन भावी मोक्षरूप फल का सूचक होता है॥४५॥
206285
206286 - इस प्रकार पवित्र मनवाले, विवेकी तथा आत्मतत्त्व प्रबोध के कारण विकासयुक्त आशयवाले उन रामचन्द्र आदि की रात्रि जब समाप्त हो गई तब उसने सूर्यकिरणों के सम्बन्ध से मलिन हुए चन्द्रमा को ही अपना मुख बना लिया ॥४६॥
206287
206288 पहला सर्ग समाप्त
206289 दूसरा सर्ग श्रीरामचन्द्र आदि के द्वारा महाराज वसिष्ठजी का सभा में आनयन तथा
206290 महर्षि द्वारा उक्त अर्थ के स्मरण से उनकी आत्मतत्त्व में विश्रान्ति-यह वर्णन। श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : तदनन्तर चन्द्ररूपी मुख से तथा व्याकुल अन्धकाररूपी पैरों से युक्त रात्रि उस प्रकार मरणोन्मुखी हुई, जिस प्रकार विवेक का उदय होने पर वासना मरणोन्मुखी हो जाती है ॥१॥
206291 अनन्तर पूर्वाभिमुख मनुष्यों द्वारा दिखाई पड़नेवाले पूर्वदिशास्थ पर्वतों के ऊपर शिखरों से प्रतिबद्ध होने के कारण उन-उन शिखरों के भीतरी भागों से दण्डायमान प्रकाश निकल रहा था, अतएव वहाँ पर उन अन्तराल भागों से निकल रहे किरणोंवाले सूर्य ने फैलाये गये हाथों के सदृश प्रकाश धारण किया है ऐसा प्रतीत होता था, और जो पश्चिम दिशा में मुख किये हुए प्राणी थे, उनके द्वारा दिखाई पड़नेवाले पश्चिम दिशास्थ पर्वत पर, तो सूर्य ने मिथ्याकल्पित शिरोभूषण की नाईं मानों आलोक धारण किया है - ऐसा प्रतीत होताथा॥२॥
206292 तदनन्तर बरफ के कणों का आकर्षण करनेवाला, चन्द्रमण्डल को आकृष्ट करनेवाला तथा सूर्यरूपी अपने चक्षु से निकले हुए आलोक से चन्द्रज्योत्स्नाओं को ग्रसित करनेवाला प्रातःकालीन मन्दपवन सुशोभित हुआ॥३॥
206293 श्रीरामजी, लक्ष्मण तथा शत्रुघ्न अपने-अपने अनुचरों के साथ उठकर स्नान, सन्ध्या आदि कर्मों का अनुष्ठान करके महामुनि श्रीवसिष्ठजी के आश्रम पर चले गये ॥४॥
206294 वहाँ जाकर सन्ध्याकर आश्रम से बाहर निकलनेवाले महर्षि वसिष्ठजी के चरणों में उन्होंने अर्यसन्तति प्रदानकर प्रणाम किया ॥५॥
206295 क्षणभर में महर्षि वसिष्ठजी का आश्रम मुनियों, ब्राह्मणों और राजाओं से तथा हाथी, अश्व, रथ आदि अन्यान्य यानों से इतना भर गया कि वहाँ तनिक भी अवकाश नहीं रहा ॥६॥
206296 तदनन्तर मुनियों में सिंहरूप महाराज वसिष्ठजी उस सेना के साथ ही राम आदि से अनुगत होकर यथासमय दशरथजी के घर पर आ पहुँचे।।७॥
206297
206298 वहाँ पर त्वरापूर्वक मिलने के उत्साह से सन्ध्या किये हुए महाराज दशरथ ने आदरपूर्वक दूर मार्ग में ही जाकर महर्षि का पूजन किया |८॥
206299 पुष्पों, मोतियों तथा मणियों के समूहों से पहले की अपेक्षा पुनः अधिक सजाई गई सभा में प्रविष्ट होकर वे सब श्रोतागण आसनों की पंक्तियों पर आ गये॥९॥
206300 अनन्तर उसी समय पहले दिन के जो आकाशचर, भूचर आदि श्रोता थे, वे सब-के-सब आ धमके ॥१०॥
206301
206302
206303 ___ एक दूसरों का परस्पर अभिवादन करके सभा बैठ गई, उस समय राजाओं के अनुरूप आकार प्रकारवाली सौम्य वह सभा उस प्रकार सुशोभित हुई, जिस प्रकार वायु के शान्त हो जाने पर कमलिनी सुशोभित होती है|११॥
206304 जब सभामण्डप में ब्राह्मण आदि-श्रोतागण प्रविष्ट हो गये, वे प्रत्येक दिन के लिए निश्चित अपने-अपने आसन के अनुसार बैठ गये, उनके परस्पर के कोमल स्वागत शब्द शान्त हो गये, सभा के कोनों में स्थित बंदीजनों के शब्द भी शान्त हो गये, उदित सूर्यरश्मियाँ मानों अतित्वरा से सुनने के लिए अभ्यागतों में खिड़कियों के द्वारा प्राप्त होकर प्रविष्ट हो गई और जल्दी-जल्दी सभा में प्रवेश कर रहे श्रोताओं के अंगों के आघात से उत्पन्न मोतियों के समूह से युक्त भूषणों का झनकार निद्रा की नाईं स्पन्दशून्य हो गया, तब शंकर के आनन (मुख) में कुमार की नाईं, देवगुरु के आनन में कच की नाईं, शुक्राचार्य के आनन में प्रह्लाद की नाईं और भगवान विष्णु के आनन में गरुड़ की नाईं श्रीरामचन्द्रजी ने महाराज वसिष्ठ के आनन में, विकसित कमल में आकाशप्रान्त में विहरण करनेवाली भ्रमरी की तरह, दृष्टि धीरे से लगाई ॥१२-१७॥
206305 तदनन्तर वाक्य रचना में पटु महामुनि वसिष्ठजी, पहले से चले आ रहे क्रम से ही, वाक्यार्थ के विज्ञाता श्रीरघुनन्दन को कहने लगे ॥१८॥
206306 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, मैंने जो कल सुन्दर पद्धति से अत्यन्त गहन अर्थवाला तथा परमार्थ का अवबोधक वाक्य कहा था, उसका क्या आप स्मरण करते हैं ? ॥१९॥
206307 शत्रुनाशक श्रीरामभद्र, अब मेरे द्वारा कहे जा रहे इस अन्य ज्ञानहेतु अर्थ का श्रवण कीजिए, जिससे कि मोक्षरूप नित्यफल की सिद्धि होगी।॥२०॥
206308 श्रीरामजी, वैराग्य के अभ्यास से तथा आत्मतत्त्व के विज्ञान से संसार तरा जाता है, अतः आप उन्हीं का अभ्यास करने में लग जाइए ॥२१॥

206309 सम्यक् तत्त्व के अवबोध से अज्ञान का क्षय हो जाने तथा वासना-संस्थान का विनाश हो जाने पर शोकशून्य मोक्षपद प्राप्त हो जाता है ॥२२॥
206310 देशतः, कालतः और वस्तुतः त्रिविध परिच्छेद से शून्य तथा देश और काल निबन्धन पूर्व और अपर दोनों सीमाओं या द्वैत के दर्शन से निर्मुक्त अद्वितीय परब्रह्म ही जगद्रूप से स्थित है, द्वित्व तो अज्ञान से प्रतीत होता है|२३॥
206311 जिस अवस्था में समस्त भावों से अनवच्छिन्न, शान्त तथा गोत्वादि धर्मों में भी अनुगत होकर एकरूपतः भासनेवाले ब्रह्म की ही अस्तिता सर्वोपरि विराजित है, उस अवस्था में द्वैतपन कैसे रह सकता है ? |२४॥
206312 उस प्रकार के ब्रह्मस्वरूप का निश्चय कर और 'अहम्' अभिमान का परित्याग कर आप मुक्त शरीर, महान, एकरूप, प्रशान्तात्मा तथा साक्षात् उत्तम आत्मस्वरूप (या आकाश या आनन्दरूप) हो जाइए॥२५॥
206313 चित्त नहीं है, अज्ञान नहीं है, मन नहीं है और जीव भी नहीं है, हे श्रीरामजी, ये ब्रह्म की अपनी ख़ास कल्पनाएँ है|२६॥
206314 भद्र, जो भोग्यरूप पदार्थ है, जो भोगार्थ व्यापार हैं, जो उनमें प्रतिबिम्बित चिदाभास या स्मृतियाँ हैं और जो उन भोगों की इच्छाएँ हैं इन सबके रूप में आदि और अन्त से शून्य ब्रह्म ही समुद्र की नाईं विकसित होता है ॥२७॥
206315 पाताल आदि देश, स्वर्ग, तृण आदि वस्तु, भूत, वर्तमान आदि काल, प्राणी एवं आकाश सर्वत्र वह निरतिशय चिद्रूप ब्रह्म ही दिखाई पड़ता है, दूसरा कुछ नहीं ॥२८॥
206316 उपेक्ष्य, हेय, उपादेय, बन्धु, सम्पत्तियाँ, देह इन सभी रूपों से आदि और अन्त से शून्य परब्रह्म ही समुद्र की नाईं विकसित होता है ॥२९॥
206317
206318 क्या सदा ही ब्रह्म विकसित होता है ? नहीं, ऐसा कहते हैं। जब तक अज्ञान की कल्पना रहती है, जब तक अब्रह्म की भावना रहती है, जगज्जाल में जब तक
206319
206320
206321 आस्था रहती है, तब तक चित्त आदि की कल्पना रहती है|३०॥
206322 जब तक देह में अहंभावना रहती है, जब तक इस दृश्य में आत्मरूपता रहती है, जब तक यह मेरा है, इस प्रकार की आस्था रहती है, तब तक चित्त आदि भ्रम रहता है|३१॥
206323 जब तक पूर्णता का उदय नहीं होता है और जब तक सज्जनों के संसर्ग से मूर्खता का विनाश नहीं होता, तब तक चित्त आदि निम्नभाग की ओर जाते रहते हैं ॥३२॥
206324 तब तक सम्यक् आत्मदर्शन के प्रभाव से यह जगत की वासना शिथिल नहीं हो जाती, तब तक विस्पष्टरूप से चित्त आदि रहते हैं ॥३३॥
206325 जब तक अन्धता और मूर्खता रहती है, जब तक विषय की अभिलाषा से विवशता रहती है एवं जब तक मूर्खतावश मोह का ढेर बना रहता है, तब तक चित्त आदि की कल्पना रहती है|३४॥
206326 जब तक हृदयरूपी अरण्य में आशारूपी विषगन्ध चारों ओर फैलती रहती है, तब तक उत्तम आत्मविचाररूप चकोर भीतर घुसने नहीं पाता॥३५॥
206327 जिसका अन्तःकरण भोगों में आस्था नहीं रखता, जिसका सुशीतल निर्मल पद प्राप्त हुआ है एवं जिसकी आशारूपी फाँसी का जाल छिन्न-भिन्न हुआ है, उसको चित्त विभ्रम नष्ट हो जाता है ॥३६॥
206328 तृष्णारूपी मोह के परित्याग से अविनाशी सुशीतल आत्मज्ञान सम्पन्न तथा प्रशान्तचित्त पुरुष की आस्था से परित्यक्त चित्तभूमि प्रबोधरूपी फल से समन्वित रहती है ॥३७॥
206329
206330 चित्तका अनुदय ही चित्त त्याग है, इस आशय से कहते हैं।
206331 उपयोग से रहित दूरवर्ती अवस्तु रूप अतएव भ्रमात्मक पुरुषाकृति की नाईं अपनी देह को आस्था छोड़कर देख रहे पुरुष के चित्त की उत्पत्तिहोगी कैसे?॥३८॥
206332 जिसका श्रवण, मनन, निदिध्यासन तथा तन्मूलक आत्मसाक्षात्कार से परिष्कृत चिन्मात्रस्वरूप संसार प्रसिद्ध स्वरूप से भिन्नरूपवाला यानी आत्मस्वरूप बन गया है एवं जिसको अपने चित्त में ही जगत विलीन हो गया है, उस पुरुष के जीव आदि निखिल भ्रमशान्त हो जाते हैं ॥३९॥
206333 भद्र, मिथ्याभ्रमको उत्पन्न करनेवाले आत्म-अन्धकार का विनाश तथा परमार्थभूत आत्मज्ञानरूप उत्तम सूर्य का उदय होने पर चित्त विगलित होकर उस प्रकार पुनः दर्शन नहीं देता, जिस प्रकार अग्नि में सूखा पत्ता या घी का अंश गिरने पर पुनः दर्शन नहीं देता ॥४०,४१॥
206334
206335 चित्त का अभाव हो जाने पर व्यवहार कैसे होगा? इस पर कहते हैं।
206336 सत्य एवं असत्य वस्तु का साक्षात्कार किये हुए जो जीवन्मुक्त महात्मा हैं, जो उनकी, जल के सूख जाने पर बालू में जल रेखा की नाईं, चित्तप्रचार रेखा है, वही सत्त्व कहा जाता है।४२॥
206337 जीवन्मुक्तों के शरीरों में जो व्यवहार करनेवाली वासना है, वह चित्त नाम की नहीं है, क्योंकि वह सत्त्वरूपता प्राप्त कर चुकी है॥४३॥
206338 चित्तवर्जित, सर्वदा परब्रह्मपद में अवस्थित, जो तत्त्वज्ञानी महात्मा हैं, वे सत्त्व में स्थिति हो जाने के कारण प्राप्त हुई अनास्था से ही लीलावश व्यवहार करते हैं ॥४४॥
206339
206340 तब क्या तत्त्वज्ञों को वासना से व्यवहार और परमार्थ दोनों का अपरोक्ष ज्ञान होने के कारण द्वैत और अद्वैत दोनों रहते हैं ? नहीं, ऐसा उत्तर देते हैं।
206341 सत्त्ववृत्ति में अवस्थित तथा निगृहितेन्द्रिय शान्त महात्मा लोग अद्वय ब्रह्मरूप ज्योति का सदा साक्षात्कार करते हुए रहते हैं, अतः उन्हें द्वैतता, एकता या वासना नहीं हो सकती, क्योंकि ब्रह्मप्रकाश के साक्षात् अवलोकन से उनका बाध हो चुका है॥४५॥
206342
206343 उसीका स्पष्टीकरण करते हैं।
206344
206345 ___'मैं सर्वात्मक हूँ'इस प्रकार की परिपूर्ण आत्मभावना से समस्त त्रिजगत-रूपी उपेक्षणीय तृणका चिदात्मक अग्नि में हवन कर रहे महामुनि के चित्त आदि विभ्रम दूर हो जाते हैं॥४६॥
206346
206347 अतएव अज्ञानी के चित्त की अपेक्षा सत्त्व विलक्षण (भिन्न) है, इस आशय से कहते हैं।
206348 विवेक से विशुद्ध हुआ चित्त सत्त्व कहा जाता है, विवेक निर्मल चित्त फिर मोहरूपी फल उस प्रकार नहीं देता, जिस प्रकार दग्ध हुआ बीज अंकुर नहीं देता॥४७॥
206349 जब तक विमूढ मनुष्यों के भीतर वासना चित्तशब्द से व्यवहृत होती है, तब तक वह पुनर्जन्म की हेतु होती है, तत्त्वज्ञान हो जाने पर तो वह सत्त्वरूप होकर उलटी हो जाती है यानी जन्मनिवृत्तिरूप विपरीत कार्य करती है ॥४८॥
206350 श्रीरामजी, आप प्राप्तव्य वस्तु को प्राप्त कर चुके हैं, आपका अन्तःकरण सत्त्वरूपता को प्राप्त हुआ है और ज्ञानरूप अग्नि से दग्ध हो चुका है, अतः फिर वह अंकुरित नहीं हो सकता ॥४९॥
206351
206352 तब कैसा अन्तःकरण पुनः अंकुरित होता है ? तो इस पर कहते हैं।
206353 जिस प्रकार परशु से छिन्न अथवा अग्नि से दग्ध हुए भी तृण आदि यदि भीतर से बीजशक्ति से युक्त रहे तो उससे पुनः अंकुर आदि की उत्पत्ति होती है, उसी प्रकार पुत्र, वित्त और लोक की एषणारूपी बीजशक्ति से युक्त अन्तःकरण पुनः जनन आदि के प्रति हेतु हो सकता है, परन्तु ज्ञानरूपी अग्नि से दग्ध हुआ एषणादि बीजशक्ति से शून्य तथा प्रबोध से निर्मल अन्तःकरण पुनः जनन का हेतु नहीं होता ॥५०॥
206354
206355 ज्ञानरूपी अग्नि से कैसे बीजशक्ति का दाह होता है ? इस पर कहते हैं।
206356 चूँकि, जगत अज्ञानवश आरोपितरूप से ब्रह्म की ही अभिवृद्धिरूप हैं, चूँकि, ज्ञान से वास्तव ब्रह्मस्वरूप अभिवृद्धिवाला जगत भी है तथा चूँकि, ब्रह्म और जगत का केवल अज्ञानमात्रकृत भेद चिद्घन और ब्रह्म के भेद की नाईं अज्ञान के नाश से नष्ट हो जाता है, इसलिए तत्त्वज्ञान होने पर अन्तःकरण प्रस्फुरित नहीं होता ॥५१॥

206357 जिस प्रकार एकमात्र तीक्ष्णतारस से युक्त मिर्च के अन्दर तीक्ष्णता मिर्चरूप से विद्यमान है, उस प्रकार चित् के अन्दर तीनों जगत भी चिद्रूप से ही रहते हैं, इसलिए तत्त्वदृष्टि से चित् और जगत एक दूसरे से भिन्न नहीं हैं, यही कारण है कि सदसदात्मक वस्तुप्ररोह और उसका प्रलय मायाप्रयुक्त निरर्थक भ्रान्ति ही है ॥५२॥
206358
206359 तब क्या 'असद्वा इदमग्र आसीत्' (सृष्टि के पहले यह जगत असदात्मक ही था) इत्यादि श्रुति प्रसिद्ध और 'घटोऽस्ति', 'घटो नास्ति' इत्यादि लोक प्रसिद्ध सत् और असत् शब्द निरर्थक हैं ? नहीं, ऐसा उत्तर देते हैं।
206360 यहाँ श्रौत और लौकिक व्यवहार में एक दूसरे से व्यावृत्त शब्द व्यावृत्त अर्थों में ही संकेतित हैं यानी व्यावृत्त (एक दूसरे से भिन्न-भिन्न स्वरूपवाले) शब्द भिन्न-भिन्न अर्थों में ही अपना संकेत रखते हैं, इसलिए वक्ता और श्रोता की वासना ही व्यावृत्ति (भेद) के आकार में भासती है। 'सदसद्' शब्द से उत्पन्न संवित् प्रामाणिक नहीं है, क्योंकि असत्यरूप व्यावृत्ति शब्दार्थ नहीं हो सकती, यों व्यावृत्ति पदार्थ का निरास होने पर 'सदसद्' शब्द के वाच्यभूत दोनों अर्थ अव्यावृत्तानुगत चिदाकाशस्वरूप से ही परमार्थरूपतः भासित हो गये, अतः वही परमार्थ वस्तु शब्दार्थ है, यह भाव है॥५३॥
206361
206362 इस प्रकार सत् और असद्रूपी विकल्पों के त्याग से चिन्मात्र का दर्शन होने पर देह में
206363
206364 आत्मत्वभ्रममूलक जन्म और मरण आदि अनर्थ-प्राप्ति से रोने का प्रसंग नहीं है, ऐसा कहते हैं।
206365 'त्वम्' शब्द से व्यवहृत होनेवाला सदसद्भाव रामनामक स्वतः आत्मा नहीं है, क्योंकि शरीर चिन्मय है नहीं। समस्त जगत का अचिन्मयत्व और अभाव निश्चित हो जाने पर आपको देह आदि की कल्पना ही कैसे हो सकती है ? ॥५४॥
206366 श्रीरामजी, यदि चित्-व्यावृत्तिरूप केवल जाड्य अंश का परित्याग कर समस्त जगत सदा चिन्मय ही है, ऐसा आप मानते हैं, तो आप चित्स्वरूप का भली प्रकार विचार कीजिए। यदि आप उसके विषय में भली प्रकार विचार करते हैं, तो वह विशुद्ध, त्रिविध (कालकृत, देशकृत और वस्तुकृत) परिच्छेदों से शून्य तथा चिदेकरसस्वरूप ही हस्तगत होता है, ऐसी स्थिति में देह आदि अनर्थों की कल्पना ही कैसे हो सकती है? ॥५५॥
206367 श्रीरामजी, अपने विशाल स्वरूप का आप स्मरण कीजिए, चित्स्वरूप का विस्मरण करके आप परिच्छिन्न मत हो जाइए । आप अंशशून्य (निरवयव) तथा पारावार से वर्जित चिदात्मस्वरूप ही हैं॥५६॥
206368 भद्र, उस परिपूर्ण चित्स्वभावस्थिति को प्राप्त होकर आपसर्वातिशायी उत्तम आनन्द के लाभ आदि से महान अभ्युदयवाले होकर परिच्छिन्न जगत अपरिच्छिन्न पूर्ण स्वभाव है, ऐसी भावना कीजिए। आप वही परिपूर्णरूप हैं, शान्त (उपद्रव शून्य) हैं, चैतन्यरूप हैं और ब्रह्मरूप हैं ॥५७॥
206369 श्रीरामजी, आप चित्-शिला के उदरस्वरूप ही हैं, अनेक भावों के रूप में आप अवस्थित होनेवाले नहीं हैं, अनेक भावों के बाध की अवधिरूप से अवशिष्ट रहनेवाले भी आप हैं, समस्त वाणी और मन की प्रवृत्ति के हेतु का जहाँ अभाव हो जाता है, वह भी आप ही हैं। (तब क्या अत्यन्त परोक्ष-स्वरूप हैं ? नहीं, यह कहते हैं।) तत्स्वरूप आप परोक्ष-से नहीं है क्योंकि आप सदा स्वप्रकाशस्वरूप हैं॥५८॥
206370
206371 आप सत्स्वरूप हैं और असत्स्वरूप है, इस अंश का विवरण करते हैं।
206372 जो सम्पूर्ण पदार्थों का व्यावृत्तिस्वरूप भीतर का परिच्छेद है, वही असत् होने के कारण असत् पदार्थ है, असत्पदार्थरूप आप नहीं हैं, अतः सत्स्वरूप हैं, 'सत्' शब्दार्थ ही असत्-व्यावृत्त सद्धर्मरूप से व्यावहारिक पुरुषों के द्वारा कल्प्यमान होने के कारण सत्ता कहा जाता है, वह भी आपमें नहीं है, अतः असत्-स्वरूप है, इसी आशय से 'आप सत् हैं, और असत् हैं' यह कहा गया है। हे स्वस्वरूप में स्थित रहनेवाले चिदघन ! आपको प्रणाम है।।५९॥
206373 हे श्रीरामजी, आदि और अन्त से शून्य विशाल स्फटिक शिला के अन्तराल की नाईं निबिड़जो चिद्घन है, उसके सदृशस्वभाववाले आपदुःख आदि विक्रियावाले नहीं हैं, यह निश्चय करके स्वस्थ हो जाइए। चारों ओर के विस्तार से युक्त आपके चित्-शिलारूपी जठर में प्रतिबिम्बित पल्लवकोश की नाईं कल्पित माया की रेखा-सदृश वासना विशेषों में मन की कल्पना से स्थित अखिल जगतवाले हे श्रीरामजी, उक्त स्वरूपवाले आपको मैं प्रणाम करता हूँ ॥६०॥
206374
206375 दूसरा सर्ग समाप्त
206376 तीसरा सर्ग ब्रह्म, जीव, मन, देह एवं जगत में एकता के दर्शन से समस्त द्वैतभ्रम की शान्ति हो जाने पर परिपूर्ण एकरूप से स्थिति होती है, यह वर्णन। सबसे पहले चित्स्वरूप आत्मा समस्त कल्पनाओं के प्रतिभास में हेतु है, यों आत्मा का□सर्ग - ३]
206377
206378 परिचय कराते हैं।
206379 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, जिस प्रकार समुद्र में होनेवाले असंख्य तरंगों का हेतु सामान्य जल का स्वरूप है, उसी प्रकार जो चैतन्यात्मक चिति है, वही असंख्य भुवन वहन करती है, वह आप हैं, यानी वही आत्मा है, यों भावना कीजिए ॥१॥
206380 __उक्त भावना के अनन्तर एकमात्र द्वैतभावना के परित्याग से ही प्रपंच तथा वासना से शून्य
206381 आत्मचैतन्य का स्वरूप अनुभवपथ में कराते हैं।
206382 हे श्रीरामजी, यह भाव है और यह अभाव है, इस प्रकार की कल्पना से शून्य होकर द्वैतभावना से निर्मुक्त हो जाइए। हे चित्स्वरूप, बतलाइए कि आपमें वासना आदि कहाँ निवास करते हैं ? अर्थात् कहीं निवास नहीं करते, यह तात्पर्य है ॥२॥
206383
206384 आत्मस्वरूप का परिचय हो जाने पर जीव, वासना और जगत यह जो विभाग है, वह चित् का ही एक काल्पनिक भेद है, उसका पृथक् अस्तित्व अनुभव में आ नहीं सकता, यों कहते हैं।
206385 हे प्रिय श्रीरामचन्द्रजी, यह जीव है, यह वासना है, इस प्रकार की जो प्रसिद्धि होती है, वह स्वतः चित् की ही होती है, अतः असत् शब्द और असत् अर्थ इन दोनों की आपत्ति ही चिद्रूप वस्तु में कैसे हो सकती है ? यह बतलाइए|३॥
206386 रामनामक ऊर्मियों से प्रसन्न, एकरूप, आकाश की नाईं सौम्य, बड़ी बड़ी सृष्टिरूपी जल लताओं से घन तथा प्रकाशमय आत्मचैतन्यरूप समुद्र आप ही हैं। रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनाऽसौ परं ब्रह्माऽभिधीयते॥
206387 (जिस नित्यानन्द चिदात्मा में योगी लोग निरन्तर रमण करते हैं, वह परब्रह्म राम पद से कहा जाता है) ऐसी व्युत्पत्तिवाले अन्वर्थ राम भी आप ही हैं,यों 'रामाभिधोर्मिस्तिमित' से कहा गया है|४॥
206388
206389 अब दृश्य पदार्थद्रष्टा से पृथक् नहीं है, इसकी द्रष्टा के धर्मरूपता के उपपादनमुख से सिद्धि करते हैं। जिस प्रकार अग्नि से उष्णत्व भिन्न नहीं है, कमल से सुगंधि भिन्न नहीं है, काजल से श्यामरूप भिन्न नहीं हैं, बरफ से शुक्लरूप भिन्न नहीं है, गन्ने से माधुर्य भिन्न नहीं है, तेज से प्रकाश भिन्न नहीं है, चिति से वृत्तिप्रतिबिम्बित चैतन्य भिन्न नहीं है, जल से तरंग भिन्न नहीं है, उसी प्रकार चित्स्वभाव ब्रह्म से जगत भिन्न नहीं है॥५,६॥
206390
206391 अध्यास-क्रम के उद्घाटन द्वारा प्रतिपादित अर्थ स्पष्टरूप से बतलाते हैं।
206392 चिति से (मूलाधिष्ठान ब्रह्म से) अनुभव भिन्न नहीं है, अनुभव से माया-वृत्ति में आरूढ़ चिदात्मा 'अहम्' से (व्यष्टि-समष्टिरूप अहंकार से) भिन्न नहीं है, अहम्' से जीव भिन्न नहीं है, जीव से मन भिन्न नहीं है, मन से इन्द्रिय भिन्न नहीं है, इन्दियों से देह भिन्न नहीं है, शरीर से (व्यष्टि-समष्टि देह से) जगत भिन्न नहीं है, जगत से भिन्न अन्य पदार्थ नहीं है ॥७,८॥
206393 श्रीरामजी, प्रस्तुत यह दृश्यमान जगत-रूपी चक्र चिति ने ही स्वरूपभ्रम से अध्यासपरम्परा से प्रवृत्त किया है, परमार्थ दृष्टि से तो कुछ भी स्वल्प या दीर्घकाल से प्रवृत्त नहीं किया है|९॥
206394 भद्र, यथार्थ में तो यह सब कुछ अनन्त विभागवर्जित स्वचैतन्यरूप आकाश ही अपने में विद्यमान है और कुछ भी दूसरा नहीं है ॥१०॥
206395
206396 उसकी निरतिशय परिपूर्णरूपता का ही भंगिभेदों से निरूपण करते हैं। शून्य में शून्य बढ़ा है, ब्रह्म में ब्रह्म बढ़ा हुआ है, सत्य में सत्य का ही प्रकाशन हो रहा है और पूर्ण में
206397
206398

206399 पूर्ण की नाईं अवस्थित है|११॥
206400 अनुपादेय बुद्धि से बाह्य इन्द्रियों और मन के व्यापारों को कर रहा भी ज्ञानी कुछ भी नहीं करता, इसलिए असलियत में उसमें कर्तृता है नहीं॥१२॥
206401 __ श्रीरामजी, जिन विषयों का उपादेयबुद्धि से ग्रहण करेंगे, वे ही आपके दुःख एवं सुख के लिए होंगे, उपादेय बुद्धि न होने पर कुछ ग्रहण करने योग्य नहीं रहता । जो अगृहीत रहता है, वह सुख या दुःख का उत्पादक नहीं होता, यह बात प्रसिद्ध है, इसलिए ज्ञानी पुरुष को सुख या दुःख की प्राप्ति नहीं हो सकती ॥१३॥
206402
206403 नानारूप से प्रतीयमान भावों का अभाव कैसे हो सकता है ? इस पर कहते हैं।
206404 जिस प्रकार घट, पट, मठ आदि उपाधियों से अनेकरूप होता हुआ भी आकाश वास्तव में एकरूप ही है, नानारूप नहीं है एवं आकाश में अनेक आकाश हैं, इस प्रकार के शब्द प्रयोग अत्यन्त शून्यार्थक होते हुए भी घट आदि उपाधियों के कारण सार्थक होते हैं, उसी प्रकार आत्मा और जगत के क्रम के
206405 वर्णाश्रमानुकूल सुन्दर आचरणों में निरत एवं हर्ष और अमर्ष के सम्पादक विकारों की सन्निधि में काष्ठ
206406 और लोष्ठ के सदृश स्थितिवाले हो जाइए ॥१५॥
206407 ___ शत्रु के शरीर में भी अपनी आत्मरूपता होने से अपने शरीर के सदृश वहाँ पर भी आत्मज्ञानी को स्वाभाविक प्रीति होती है, यह बतलाते हैं।
206408 जो तत्क्षण मारने के लिए उद्यत अत्यन्त ही कठोर शत्रु है, उसे स्वाभाविक प्रियतम मित्र के रूप में जो देखता है, वही यथार्थ में देखनेवाला है यानी आत्मज्ञानी है|१६॥
206409
206410 उसी से हर्ष-अमर्ष दोष की निवृत्ति होती है, ऐसा कहते हैं। जिस प्रकार तटवर्ती वृक्ष को नदी वेग से मूलोच्छेदनपूर्वक उखाड़कर फेंक देती है, इसी प्रकार जो महात्मा सौहार्द और मात्सर्य को वेग से समूल उखाड़कर फेंक देता है, वही हर्ष और अमर्षरूपी दोषों का विनाश कर सकता है, दूसरा नहीं ॥१७॥
206411 भद्र, राग-द्वेष और उनके कार्यभूत विकारों के स्वरूप का (तत्त्व का) यदि विचार नहीं किया जाता, तो राग-द्वेषशून्यरूप से प्रसिद्ध महात्मा भी राग-द्वेष युक्त ही है ऐसा समझना चाहिए, क्योंकि राग-द्वेष का तत्त्व जाने बिना उनके मूल का उच्छेद न हो सकने के कारण उनको फिर राग-द्वेष की प्रसक्ति हो सकती है, उसका निवारण नहीं किया जा सकता, अतः ऐसे महात्माओं की सेवा करना भी असेवा ही है यानी वृथा है ॥१८॥
206412
206413 तब राग-द्वेष का स्वरूप क्या है ? अहंकार । अतः अहंकार का विनाश करने पर राग-द्वेष की आत्यन्तिक निवृत्ति हो जायेगी, इस आशय से गीता-वाक्य का दृष्टान्तरूप से उद्धरण देते हैं।
206414 जिस महात्मा को देह आदि अनात्म पदार्थों में अहंभावना नहीं होती और जिसकी बुद्धि राग-द्वेष आदि से युक्त नहीं रहती, वह महात्मा इन लोकों का विनाश भले ही कर ले, तथापि वह न विनाशकर्ता है और न विनाशजन्य दोष से आक्रान्त ही होता है ॥१९॥
206415
206416 अहंकार का तत्त्व अज्ञान ही है, उसकी निवृत्ति तो आत्मा के ज्ञान से हो जायेगी, इस आशय से अज्ञान में 'माया' शब्द की प्रसिद्धि बतलाते हुए कहते हैं।
206417 श्रीरामजी, जिसका त्रिकाल में अस्तित्व है नहीं, उसी व्यावहारिकता का ज्ञान कराने के लिए
206418
206419 'माया' शब्द का प्रयोग किया गया है। वह माया एकमात्र आत्मज्ञान से ही निश्चित विनष्ट हो जाती है |२०॥
206420 जिसका तैल आदि स्नेह से शून्य दीपक की नाईं अनन्त वासनासमूह विनष्ट हो चुका है, उसने सब रागादि के ऊपर विजय पा ली ऐसा समझना चाहिए। (तब क्या वह विजय सत्य है ? नहीं, ऐसा कहते हैं।) यथार्थ में जय-विजय भी काल्पनिक हैं, जिस प्रकार चित्र में लिखित शत्रु के सिर का छेदन कर रहा चित्रित राजा अपने शत्रु पर विजय पाता है, उसी प्रकार अविकारी ज्ञानी भी विजय पाता है ॥२१॥
206421
206422 जिस महापुरुष को ये समस्त भोग्यपदार्थ सत्-असत् अवस्थाओं में (आविर्भाव-तिरोभाव की अवस्थाओं में, वैभव-दारिद्रय-अवस्थाओं में या अध्यारोप-अपवाद दशाओं में) मिथ्या अथवा तत्त्वतः आत्मरूप होने के कारण सदा प्राप्त होने से अनुपादेय होकर उनकी प्राप्ति और अप्राप्ति प्रयुक्त दुःख-दाह एवं सुख के हेतु नहीं होते, वह जी रहा भी असलियत में मुक्त ही है ॥२२॥
206423
206424 तीसरा सर्ग समाप्त
206425 चौथा सर्ग अन्य बाह्य दृष्टियों का निरास कर तथा आत्मदृष्टि मे सुस्थिर बनाकर
206426 श्रीरामचन्द्रजी से महाराज वसिष्ठजी का संशयनिवृत्त्यर्थ पूछना, यह वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी की प्रत्यग्-दृष्टि का उदघाटन करनेवाले महर्षि वसिष्ठजी पहले आध्यात्मिक मन आदि पदार्थों में अनुगत, अखण्ड अद्वैत चैतन्य को दिखलाते हुए जीव आदि भेद के बाध का अनुभव कराते हैं।
206427 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे पापशून्य श्रीरामजी, मन, बुद्धि, अहंकार तथा इन्द्रिय आदि सब कुछ विषयशून्य एकमात्र चित्स्वरूप ही है, ऐसी स्थिति में आपके जीव आदि कहाँ रहेंगे? ॥१॥
206428
206429 उसमे युक्ति बतलाते हैं।
206430 श्रीरामजी, एकमात्र महात्मा आत्मा ने ही अपनी सत्ता के संसर्गाध्यास से यह नानारूपता ऐसे प्राप्त कराई है, जैसे अकेला चन्द्रमा तिमिर (नेत्र का रोगविशेष), जलपात्र और दर्पणों के साथ सम्बन्धविशेष से नानारूपता प्राप्त कराता है ॥२॥
206431 ___मन आदि में अनुगत प्रत्यक्-तत्त्व के एकमात्र अपरोक्ष साक्षात्कार से ही उसमें विश्रान्ति लेनेवाले महात्मा की बाह्यार्थ-भोग की तृष्णा चूर-चूर हो जाती है, तृष्णा के चूर हो जाने पर सम्पूर्ण बाह्य वस्तुओं में अनुगत सन्मात्र का भी प्रत्यगात्मा के अभेदरूप से स्वतः ही भान होने के कारण बाह्यअध्यास के हेतुभूत अज्ञान भी नष्ट हो जाता है, इस आशय से कहते हैं।
206432 भद्र, उस प्रकार प्रत्यगात्मा के साक्षात्कार से जब भोग-तृष्णारूपी विष का आवेश विनष्ट हो जाता है, तब अज्ञान उस प्रकार नष्ट हो जाता है, जिस प्रकार अन्धकार के नष्ट हो जाने पर चक्षु की अन्धता (विषयप्रकाशन में असामर्थ्य) नष्ट हो जाती है|३॥
206433 भली प्रकार विचारित अध्यात्मशास्त्ररूपी मंत्र से तृष्णारूपी महामारी ऐसे क्षीण हो जाती है, जैसे शरतकाल से तुषार क्षीण हो जाता है ॥४॥
206434 श्रीरामजी, जैसे आकाश में मेघ के शांत हो जाने पर शैत्य अनायास नष्ट हो जाता है, वैसे ही मूर्खता
206435
206436
206437 का (अज्ञान का) विनाश हो जाने पर सपरिवार चित्त अनायास नष्ट हो जाता है |५॥
206438 हे पापरहित श्रीरामजी, जैसे सूत्र के टूट जाने पर हार के मोतियों का सन्निवेश नष्ट हो जाता है, वैसे ही चित्त के अचित्तरूप हो जाने पर वासनाभ्रम नष्ट हो जाता है॥६॥
206439
206440 इस प्रकार समस्त वेदान्त शास्त्र के रहस्यभूत आत्मदृष्टि का उद्घाटन कर अब उससे विपरीत शास्त्रार्थ के विघातक दर्शन की निन्दा करते हैं।
206441 हे श्रीरामजी, मेरे द्वारा बतलाये ये उपर्युक्त शास्त्रीय रहस्य की उपेक्षाकर जो पुरुष उसके विनाश के लिए विपरीतरूप से भावना करते हैं, वे कृमि, कीट आदि रूपता के हेतुभूत पाप के लिए राग आदि दोषों की उत्पादक बुद्धि के साथ अपना सम्बन्ध करते हैं - ऐसा समझना चाहिए ॥७॥

206442
206443 उस दुर्बुद्धि का, जिसका आगे के व्यवहित सर्ग में निरूपण होनेवाला है, प्रतीक द्वारा उदाहरण दे रहे महाराज वसिष्ठजी अज्ञानक्षय से उसका क्षय होता है, यों बतलाते हैं।
206444 जैसे वायु के शान्त हो जाने पर तालाब की चंचलता नष्ट हो जाती है, वैसे ही अज्ञान के नष्ट हो जाने पर स्त्री आदि के शरीरों में दुर्बुद्धि से कल्पित नवीन कमल के सदृश मनोहर लोचनों की चंचलता नष्ट हो जाती है।॥८॥
206445 __ अब दर्शित प्रत्यगात्मदृष्टि में हेतुओं से श्रीरामचन्द्रजी की स्थिरता ताड़कर महर्षि वसिष्ठजी कहते हैं। __ भद्र, जैसे विस्तृत आकाश में प्रभंजन वायु स्थिरता प्राप्त किये रहता है, वैसे ही आप भाव-अभाव की कल्पनाओं से निर्मुक्त होकर अत्यन्त परम पद में स्थिरता प्राप्त किये हुए हैं॥९॥
206446 हेरघुकुल के दीपक, अब मैं यह मानता हूँ कि आपमेरे वचनों से अज्ञाननिद्रा का त्यागकर आत्मज्ञानरूपी प्रबोध ऐसे प्राप्त किये हुए हैं, जैसे राजा बंदीजनों के वाद्यविशेषों से निद्रामुक्त होकर जाग्रत दशा प्राप्त करता है ॥१०॥
206447
206448 __ अब अपने उपदेश की सफलता देखकर महर्षि श्रीरामजी की और अपनी प्रशंसा करते हुए कहते हैं। __ हे भद्र, जनसाधारण मनुष्यों में भी अपने कुलगुरू के वचन लग जाते हैं यानी ज्ञान पैदा कर देते हैं, तब आपके सदृश उदार (विशाल) बुद्धिवाले मनुष्यों में वे क्यों न लगें यानी उनसे प्रतिपादित अर्थ का ज्ञान क्यों न हो जाय ? ॥११॥
206449 श्रीरामजी, चूँकि आपने अपनी बुद्धि से मुझमें उपादेय वाक्यता और आप्ततमता (श्रेष्ठतमता) का निश्चय कर लिया है, अतः मेरे वचन उस प्रकार आपके हृदय के अन्दर प्रविष्ट हो जाते हैं, जिस प्रकार तप्त क्षेत्र में जल प्रविष्ट हो जाता है ।।१२। ___ अब महाराज वसिष्ठजी स्वकीय कुलपूज्यत्व और माननीय शासनत्व की प्रसिद्धि करते हुए फल में पर्यवसित अपने उपदिष्ट अर्थ का स्मरणमुख से धारण करना चाहिए, यों श्रीरामभद्र के प्रति विधान करते हैं। __हे महानुभाव श्रीरामजी चूँकि मैं रघुकुल के श्रेष्ठ पुरुष आप लोगों का सदा से कुलगुरु हूँ, इसलिए आपको मेरे द्वारा कहे गये शुभ वचनों को बारबार दृढ़ निश्चय कर हृदय में, हार की नाईं, धारण करना चाहिए ॥१३॥
206450
206451 चौथा सर्ग समाप्त
206452
206453
206454 पाँचवाँ सर्ग मोक्षात्मक उत्तम सुख में विश्रान्ति प्राप्त कर लेनेवाले प्रबुद्ध श्रीरामचन्द्रजी का गुरु महाराज के सामने सविस्तार अपने अनुभव का वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, आपके द्वारा उपदिष्ट वाक्यों के अनुसन्धान से मैंने चैतन्यरूपता (चिदेकरसपूर्ण आत्मरूपता) प्राप्त कर ली, यह जगत-रूपी जाल सामने रहते भी विलीन हो गया ॥१॥
206455 जैसे चिरकाल से चले आ रहे वर्षाप्रतिबन्ध से (ग्रीष्मादि से) सन्तप्त भूमितल वृष्टि से शान्त हो जाता है, वैसे ही मैं आपके द्वारा की गयी उपदेश-वृष्टि से भीतर अत्यन्त शान्त हो गया हूँ|२॥
206456 भगवन्, मैं अब एकमात्र उत्तम शान्ति का अनुभव कर रहा हूँ और शान्त आनन्दित होकर सुखपूर्वक स्थित हूँ। विक्षुब्ध करनेवाले हाथियों से रहित सरोवर जिस प्रकार प्रसन्न रहता है, वैसे ही मैं प्रसन्नता प्राप्त कर रहा हूँ॥३॥
206457 हे मुने, अब मुझे कुहरे से शून्य दिशाओं के मंडल की नाईं भली प्रकार प्रसन्न यह समस्त जगत यथार्थभूत सन्मात्रस्वरूप प्रतीत हो रहा है ॥४॥
206458 भगवन्, मैं सन्देह से निर्मुक्त हो गया हूँ, मेरी आशारूप मृगतष्णा विलीन हो गई है, विषयसंसर्ग और उसके विरोधी वैराग्य वृत्तियों से रहित हो गया हूँ तथा कुहरे और धूलि से शून्य शरत्कालीन जंगल की नाईं स्वच्छ हो गया हूँ ॥५हे नाथ, मैं अपने आप से ही अविनाशी उस आनन्द को प्राप्त हुआ हूँ, जहाँ पर अमृत का रसास्वाद भी तृण के सदृश नीरस होकर उपेक्षणीय हो जाता है ॥६॥
206459 आज मैं अपने पारमार्थिक स्वभाव में स्थित हूँ, स्वस्थ हूँ, प्रसन्न हूँ, लोक जहाँ विश्रान्ति करते हैं, उस सुख का स्वरूपभूत मैं हूँ, अतएव मैं परब्रह्म राम हूँ, परब्रह्म रामस्वरूप को तथा उसके दर्शन करानेवाले आपको मैं प्रणाम करता हूँ ॥७॥
206460 भगवन, मेरे वे संशय, वे सब कल्पनाएँ (भ्रान्तियाँ) उस प्रकार नष्ट हो गई, जिस प्रकार रात्रि में बालक की भ्रान्ति से कल्पित वेताल का संचरण प्रभात का उदय होने पर शान्त हो जाता है |८॥
206461 हृदय के निर्मल, विस्तीर्ण और हिम की नाईंशीतल हो जाने पर,शरतकाल में महान सरोवर के सदृश, मेरा अन्तःकरण विक्षेपवर्जित सुख को प्राप्त हुआ ॥९॥
206462 चिदेकरस आत्मा में अज्ञान आदि कलंक किस निमित्त से आये, वे स्वप्रकाश आत्मा में किस तरह रह सकते हैं? वे असंग अपरिच्छिन्न आत्मा को कैसे आवृत कर सकते हैं ? कूटस्थ आत्मा को सांसारिक विकारों का अनुभव कैसे? इत्यादि संशय उसके हेतु अज्ञान के विनाश से निश्चितरूप से विनष्ट हो गये ॥१०॥
206463 सदा स्फुरणाकार आत्मा ही सर्वत्र विद्यमान है, सब कुछ इस प्रकार के आत्मा का ही स्वरूपभूत है, यह दूसरा है, यह तदपेक्षया दूसरा है इत्यादि असत् कल्पनाएँ कहाँ से आई ? ॥११॥
206464 भगवन्, अब ज्ञानी होकर मैं अनुभूयमान सर्वधर्मातीत आत्मा को ही छोड़कर दूसरा पहले उस प्रकार की तृष्णारूपी बेड़ियों से नियन्त्रित कौन था, यों स्मरण कर हँसता हूँ|१२॥
206465 अहा ! आपके अमृतप्रवाहों से स्नान किया यह मैं परमार्थरूप से जिस प्रकार का था, वह सब मैं ही हूँ। इस प्रकार स्मरण करता हूँ ॥१३॥
206466 अहो, मैं यहीं रहकर किसी अपरिच्छिन्न ब्रह्मलोक की भूमि पर अधिरूढ़ हो गया हूँ जहाँ पर सूर्य पाताल में स्थित की नाईं अत्यन्त अधःस्थित की तरह भी नहीं रहता, कार्य ब्रह्मलोक से सूर्य अधःस्थित होता है, न कि परब्रह्मलोक से।' 'न तत्र सूर्यो भाति' इत्यादि श्रुतियाँ भी इस अर्थ की पोषक हैं ॥१४॥
206467 मैं भाव-अभावरूप संसार समुद्र तैरकर उसके पारभूत सर्वाधिष्ठान
206468
206469 सन्मात्ररूप ब्रह्म को प्राप्त कर चुका हूँ, चूँकि मैं अपने आपसे अपनी महिमा में सबसे बढ़-चढ़ कर विद्यमान हूँ, अतःसदा सबके नमस्कारयोग्य मत्स्वरूप आत्मा को नमस्कार है |१५॥
206470 हे स्वामिन्, अपने हृदयकमल के कोश में भ्रमरवत सुस्थिर हुए आपके सुन्दर विस्पष्ट वचनामृतों से मैं यहीं पर यानी इसी देश और काल में स्वकीय अनुभववश शोकशून्य, चिरकाल से सदा उदित और मुदित जीवन्मुक्त दशा प्राप्त कर चुका हूँ|१६॥
206471
206472 पाँचवाँ सर्ग समाप्त
206473 छठा सर्ग देह और आत्मा का विवेक, देह में आत्मदर्शन से दुःख तथा
206474 अंगनाओं के संग से मूढ़ों के मोह की अभिवृद्धि इन विषयों का वर्णन। उक्त रीति से यद्यपि श्रीरामचन्द्रजी भली प्रकार प्रबुद्ध हो चुके थे, तथापि दूसरे श्रोताओं के वैसे ही ज्ञान की उत्पत्ति के लिए प्रवृत्त हो रहे भगवान वसिष्ठजी महाराज कहे जानेवाले देह और आत्मा के विवेक आदि के श्रवण के लिए श्रीरामजी को भी अनुकूल करते हुए कहते हैं।
206475 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे महाबाहो, अब फिर भी आप मेरे उत्तम वचनों का श्रवण कीजिए, जिन्हें मैं उपदेश के तात्पर्य विषय निरतिशयानन्दरूप आत्मा के अनुभवरूपी प्रीति-के पात्र आपसे सब
206476 जनों के हित के लिए कहता हूँ॥१॥
206477
206478 श्रोता, श्रवण करानेवाला, श्रोतव्य आदि भेद बाधित होने से मेरी श्रवण में प्रवृत्ति कैसे होगी या उससे फल क्या होगा ? इस पर कहते हैं।
206479 हे भद्र, बाधितानुवृत्तिन्याय से भेद का स्वीकार कर बोध की अभिवृद्धि के लिए आप श्रवण में प्रवृत्ति कीजिए। अल्प ज्ञानवालों की भी इससे संसारिता नहीं होगी यानी आपके ज्ञान की वृद्धि और अल्प प्रबुद्धों का उद्धार श्रवण का फल है ॥२॥
206480
206481 __ सबसे पहले इन्द्रियों पर विजय पाने की सामर्थ्य श्रोताओं में न होने के कारण उन इन्द्रियों द्वारा आकृष्ट हो रहे मन की पूर्णात्मा में प्रतिष्ठा कैसे होगी? इस जिज्ञासा को इंगितों से ताड़कर 'यस्त्वविज्ञानवान् भवति' तथा 'यस्तु विज्ञानवान् भवति' () इन दो युक्तियों के द्वारा प्रतिपादित मार्ग से उक्त जिज्ञासा का क्रमशः परिहार करते हैं।
206482 हे श्रीरामजी, जिस अज्ञानी पुरुष को अज्ञानवश देह में ही आत्मभावना उत्पन्न हो जाती है, उस पुरुष को देहात्मभावना के अपराध से उत्पन्न अत्यंत क्रोध से इन्द्रियाँ शत्रु होकर पराजित कर देती हैं ॥३॥
206483 जिस ज्ञानी पुरुष की ज्ञानवश त्रिकाल में अबाधित एकमात्र आत्मा में ही स्थिति रहती है, उस

() 'यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः । यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥

जो अज्ञानी पुरुष अवशीभूत मन से युक्त रहता है, उसकी इन्द्रियाँ उस प्रकार वश में नहीं रहती, जिस प्रकार दुष्ट घोड़े सारथि के वश में नहीं रहते । जो ज्ञानी पुरुष सदा वशीभूत मन से युक्त रहता है, उसकी इन्द्रियाँ उस प्रकार वश में रहती हैं, जिस प्रकार उत्तम घोड़े सारथि के वश में रहते हैं।

अनिन्दित पुरुष को आत्मदर्शनोपकार-जनित सन्तोष से इन्द्रियाँ मित्र बनकर विनष्ट नहीं करतीं, किंतु ज्ञान की अभिवृद्धि के अनुकूल आचरण से उसकी रक्षा करती हैं|४॥
व्यवहार कर रहे जिस ज्ञानी पुरुष को दोषदर्शन के कारण भोग्य पदार्थों में सर्वदा कुत्सा के सिवा प्रशस्तपन की बुद्धि उत्पन्न होती ही नहीं, वह पुरुष देह-प्रयुक्त दुःख के लिए आत्मरूप से देह का किस हेतु से ग्रहण करेगा, ग्रहण करने में कोई हेतु नहीं है, यह अभिप्राय है ॥५॥

अब देह और आत्मा की एकता के भ्रम के निरास के लिए युक्तियाँ बतलाते हैं।
श्रीरामजी, जैसे प्रकाश और अन्धकार एक दूसरे से अत्यन्त विलक्षण हैं, वैसे ही शरीर और आत्मा एक दूसरे से अत्यन्त विलक्षण हैं, इसीसे आत्मा न शरीर का सम्बन्धी है और न शरीर ही आत्मा में रहता है यानी जड़ता और चेतनता के कारण अत्यन्त विरुद्ध देह और आत्मा का जब आधार आधेयभाव
आदि सम्बन्ध ही दुर्लभ है, तब तादात्म्य सम्बन्ध की तो कथा ही क्या ? यह भाव है॥६॥
___ इसी प्रकार निर्विकारिता और सविकारिता आदि से जनित विरोध के कारण भी सम्बन्ध की प्रसक्ति नहीं है, ऐसा कहते हैं।
समस्त भावविकारों से नित्यमुक्त एवं निर्लिप्त सर्वविध ऐश्वर्यसम्पन्न आत्मा न अस्त होता है और न कभी उदित ही होता है, क्योंकि वह सर्वदा उदित स्वभाव ही है |७॥
जड़, अज्ञानी, तुच्छ, कृतघ्न (आत्मा से अपनी प्रसिद्धि पाकर उसी को दुःखभागी बनाने के कारण कृतघ्न) तथा विनाशस्वभाव इस तुच्छ शरीररूपी पत्थर का जो कुछ भी होनेवाला हो वह भले ही हो, इससे आत्मा का कुछ भी सम्बन्ध नहीं है ॥८॥

तब देह में ही चैतन्यरूप धर्म मान लीजिए, इससे कोई विरोध तो होता है नहीं, इस प्रकार की आशंका का उदभावन कर कहते हैं।
यह शरीर उस सदा उदितस्वभाव अविनाशी चैतन्यरूपत्व का परिग्रह कैसे कर सकता है ? क्योंकि चित् और जड़ इनमें से किसी एक का परिज्ञान करने में भी एक जगह तो (परिशेषात् शरीर में ही) अवश्य ही जड़ता आ जायेगी। तात्पर्य यह है कि देह चिन्मय है, ऐसा परिज्ञान तभी हो सकता है, जब जड़भिन्न चेतनरूपता का भली प्रकार परिचय हो जाय, उसका ठीक-ठीक परिचय होने पर तो देह में ही जड़ता सिद्ध हो जाती है, ऐसी स्थिति में देह अपने स्वभावविरुद्ध चिद्रूपता का कैसे ग्रहण करेगा ? ॥९॥

यदिशंका हो कि आत्मा के मानस दुखों का उपभोग करने पर शरीर में कृशता उत्पन्न हुई देखी जाती है एवं देह में ताड़न आदि करने पर आत्मा मेंदुःख का अनुभव होता है, ऐसी स्थिति में शरीर और आत्मा दोनों में समान सुख-दुःखों के अनुभव से उनका तादात्म्य क्यों न माना जाय ? तो इस पर कहते हैं।
जो आत्मा और देह अग्नि और लोहपिण्ड की नाईं अविविक्त अतएव एक दूसरे के धर्मों का एक दूसरे में संक्रमण होने के कारण समानधर्मवाले प्रतीत होते हैं तथा विविक्त होने पर तो उस प्रकार के नहीं प्रतीत होते, उनकी किस प्रकार समान सुखदुःखरूपता वास्तव में सत्य कही जा
सकती है ? ॥१०॥

किंच, असंग एवं परम सूक्ष्म आत्मा के साथ स्थूल शरीर का सम्बन्ध जब हो ही नहीं सकता, तब

अभेद की तो बात ही क्या ? यों कहते हैं।
जो एक दूसरे से अत्यन्त विविक्त यानी सर्वथा विलक्षण पदार्थ हैं, वे एक दूसरे से तादात्म्यरूप से या धर्मसंक्रमण द्वारा कैसे मिल सकते हैं, क्योंकि जो मेरु आदि स्थूल पदार्थ हैं, वे परमाणुस्वरूप कैसे हो सकते हैं या परमाणु आदि अणुभूत पदार्थ मेरु आदि स्थूलपदार्थस्वरूप कैसे हो सकते हैं ? ॥११॥

परस्पर उपघाती स्वभाव से युक्त होने से भी ऐक्य की प्रसक्ति नहीं है, ऐसा कहते हैं।
एक दूसरे की अपेक्षा अत्यन्त विलक्षण दिन एवं रात दोनों में से किसी एक की सत्त्वदशा में दूसरे का जब अस्तित्व रह ही नहीं सकता, तब अन्योन्यरूपता की कथा ही क्या ? बस ठीक इसी प्रकार ज्ञान न अज्ञानरूप हो सकता है और अन्धकार न प्रकाशरूप है, दोनों एक दूसेर से अत्यन्त भिन्न हैं, अतः एक की सत्ता में दूसरे की सत्ता नहीं हो सकती ॥१२॥
विचित्र (विभिन्न) दृष्टियों में सद्रूप ब्रह्म कभी असद्रूप (देहादिरूप) नहीं हो सकता और आत्मा में अध्यस्त असत् देहादि के साथ सर्वव्यापक सद्रूप देहाधिष्ठान प्रत्यगात्मा का तनिक सम्बन्ध भी नहीं हो सकता॥१३॥

दृष्टान्त बतलाने के लिए प्रतिपादित अर्थ का ही पुनः कथन करते हैं।
जैसे जल में स्थित कमल का जल से किंचिन्मात्र सम्बन्ध नहीं होता, वैसे ही देहाधिष्ठान आत्मरूपी ब्रह्म का भी देहसत्ता के साथ स्वल्पमात्र भी सम्बन्ध नहीं हो सकता। भगवान भाष्यकार ने कहा भी है - 'यत्र हि यदध्यासस्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वा अणुमात्रेणाऽपि स न संबध्यते' । जिस अधिष्ठान में जिस पदार्थ का अध्यास होता है, वह अध्यस्त पदार्थ के गुण या दोष से तनिक भी सम्बद्ध नहीं होता॥१४॥
जैसे निर्लिप्तस्वभाव होने के कारण लेपक पदार्थ से विलक्षण स्वभाववाले वायु आदि लेपक पदार्थों में प्रविष्ट हुए भी आकाश का वायु से शोष, कम्प, धूलिसम्बन्ध आदि दोषों का सम्बन्ध नहीं होता, वैसे ही देह आदि से इस आत्मा में जरा, मरण, आपत्तियाँ, सुख, दुःख, संसार, संसारविनाश आदि कुछ भी नहीं होता, अतः आप सुखी हो जाइए। यद्यपि देह में आत्मदृष्टि से जन्म, मरण आदि भ्रम उत्पन्न होते हैं, तथापि, जल में तरंगों की नाईं, वे केवल ब्रह्ममात्रस्वरूप हैं, अतिरिक्त नहीं, आत्मा की सत्ता से उपजीवी होने के कारण, अपने में स्थित देहयन्त्रका स्वयं आत्मा ही, एकमात्र अपने में स्थित ऊर्मि का जल की नाईं अनुभव करता है॥१५-१७॥
श्रीरामजी, जिस प्रकार प्रतिबिम्ब के आश्रय दर्पण आदि के हिलाने पर बिम्बभूत सूर्य आदि का तनिक भी क्षोभ नहीं होता, वैसे ही देहादि से चिदाभास के क्षुब्ध होने पर भी उसके साक्षी बिम्बभूत चैतन्य का तनिक भी क्षोभ नहीं होता ॥१८॥
आत्मा का भली प्रकार साक्षात्कार हो जाने पर परमार्थ सत्यरूप आत्मा में ही स्थिति हो जाती है और अज्ञानप्रयुक्त भ्रम नष्ट हो जाता है।।१९॥
अन्धकार और प्रदीपपदार्थकी नाईं परस्पर उत्थान स्वभाववाले देह और देहाधिष्ठान आत्मा इन दो निकृष्ट और परमार्थरूप पदार्थों का वास्तवस्वरूप जान लेने पर देह की असत्तात्मिका और उसके साक्षी आत्मा की सत्तात्मिका स्थिति प्रकट हो जाती है ॥२०॥

अब अज्ञानी के जगत-दर्शन-पद्धति की निन्दा करने के लिए कहते हैं। जिस पुरुष को आत्मा का साक्षात्कार नहीं हुआ है, उस पुरुष को देह के आविर्भाव और तिरोभाव के द्वारा निरवधि (असंख्य) वे मोहरूपी अर्जुनवृक्ष प्रस्फुरित होते ही रहते हैं|२१॥
आत्मा के अर्थ का (स्वरूप का) भली प्रकार पर्यालोचन जिन्होंने नहीं किया है, अतएव विज्ञानस्पर्श से शून्य मूढबुद्धि

लोग चैतन्य से निर्मुक्त होकर तृण की नाईं स्फुरित होते हैं, अचेतन देहरूपही चेतन हैं, ऐसा कभी नहीं कहा जा सकता, यह तात्पर्य है ॥२२॥

यदि देह आदि अचेतन हैं, तो वे किस तरह संभाषण करते हैं और तृण, काष्ठ आदि के आहरण आदि से किस तरह व्यवहार करते हैं ? इस पर कहते हैं।
वे देह आदि सब जड़ पदार्थ हैं, क्योंकि उनमें चैतन्यरूपता का कुछ भी रस नहीं है, अतः वे सब जड़ होने पर भी मुख, नासिका आदि छिद्रों तथा उन छिद्रों में संचरणशील वायुओं के द्वारा जैसे घास के तिनके चेष्टा करते वायु के द्वारा चेष्टा करते हैं वैसे ही स्फुरण और संचरण करते हैं। अथवा मूढबुद्धि लोग चेतनता से रहित तृण के समान चेष्टा करते हैं तथा चेतनता का आस्वादन लेने से सब जड़ नासिका, कंठ आदि छिद्रों से संचारी पवनों के द्वारा जिस स्थान में अभिघात से आक्रांत होते हैं वहाँ स्फुरित होते हैं। वे खोखले बाँस जैसे हैं जो वायु के संसर्ग से हिलते डुलते हैं और ध्वनि उत्पन्न करते हैं ।।२३॥
वे तृण, काष्ठ लाते हैं और उनका परित्याग भी करते हैं, वे तरंगों के सदृश अतिचपल अवयवों से युक्त तथा शब्द, स्पर्श, रूप आदि विषयों के लाभ से अपने आपको कृतार्थ समझते हैं ॥२४॥
देह आदि स्वयं जड़ ही हैं, तथापि चेतन-से होकर भोगाभिनिवेश रूपी मदिरावत् उन्मादक रस से घूर्णित रहते हैं, वे दुर्बुद्धि से भरे और नदियों की तरह विहार, आगम और अपाय आदि चेष्टाओं से युक्त रहते हैं ॥२५॥

तब क्या उनमें आत्म चैतन्य है ही नहीं? नहीं, आत्मचैतन्य तो है, परन्तु अबोध के कारण व्यर्थ सा हो गया है, ऐसा कहते हैं।
इन सभीमें अविनाशी यह चैतन्य रहता ही है, परन्तु इसका भली प्रकार परिचय न होने के कारण इसने कार्पण्य प्राप्त कर लिया है ॥२६॥
उन मूढ़ों से एकमात्र मूर्खतावश श्वाससन्तति ऐसे शीघ्र-शीघ्र निकलती रहती है,जैसे लोहार की धौंकनी से वायुसन्तति निकलती रहती है, वह श्वाससन्तति केवल जठराग्नि की क्रिया के लिए ही है और किसी अर्थ के लिए नहीं, क्योंकि मूर्खता
अनर्थ करनेवाली है ॥२७॥

उस प्रकार मूर्खतावश उत्पद्यमान परतर्जन या गर्जन चैतन्य का ज्ञापक है, किन्तु धनुष की डोरी के चढ़ाने की नाईं मरण आदि अनर्थों का ही कारण है, यह कहते हैं।
मूढ़तावश उत्पन्न होनेवाला चैतन्यज्ञान से शून्य परतर्जन या गर्जन धनुष के दण्ड में लगी हुई डोरी के सदृश केवल मरण के ही हेतु होते हैं॥२८मूढ़ से होनेवाला जो फल लाभ है, वह जंगल के तरु की तरह है और उसमें जो विश्रान्ति है, वह तप्त पाषाण-शिला के ऊपर विश्रान्ति के सदृश ही है॥२९॥
मूर्ख के साथ की जानेवाली संगति उस प्रकार की होगी, जिस प्रकार अरण्यभूमि में स्थाणु के (छिन्न वृक्षमूल के) साथ की जानेवाली संगति होती है और उसके लिए जो कुछ उपकृत होगा, वह भी आकाश को दण्डे से मारने के तुल्य ही होगा ॥३०॥
__ श्रीरामजी, इस अधम मूर्ख को जो दिया गया है, वह क्या कीचड़ में फेंका गया नहीं समझना चाहिए? और उसके साथ की गई जो कथा है, वह क्या आकाश में कुत्ते का आह्वान (भौंकना) नहीं है ? ॥३१॥

अज्ञानी की निन्दा अज्ञान की हेयता प्रदर्शित हो जाय, इसलिए दयावश की गई है, न कि अज्ञानियों के प्रति द्वेषवश की गई है, इस आशय से कहते हैं।
अज्ञान ही आपत्तियों का आश्रय यानी स्थान है। भला बतलाइए तो सही कि कौन-सी आपत्तियाँ अज्ञानी को प्राप्त नहीं होती? इस संसाररूप सरिता का जो प्रवाह है, वह एकमात्र अज्ञानी के प्रमाद से ही चल रहा है ॥३२॥
अज्ञानी को उग्र दुःख और सांसारिक क्षणिक सुख भी बार-बार आते और जाते रहते हैं, उनका उस प्रकार उल्लंघन नहीं कर सकते, जिस प्रकार हल या रथ पर्वत का उल्लंघन नहीं कर सकते ॥३३॥
देह, धन, स्त्री आदि में आसक्ति रखनेवाले अज्ञानी का यह दुष्ट दुःख कभी भी शान्त नहीं होता ॥३४॥
इस अनात्मभूत, शठ देह में आत्मभाव प्राप्त करनेवाले पुरुष में असत्यबोधमयी माया क्या किसी प्रकार भी नष्ट हो सकती है ? अर्थात् किसी प्रकार नष्ट नहीं हो सकती ॥३५॥
दुष्ट भावों से भली प्रकार व्याप्त हुई बुद्धि से युक्त आत्मरूप वस्तु के विषय में अन्ध तथा अनात्मभूत असत् अर्थों में दृष्टियुक्त पद-पद पर गिर रहे दुर्मति पुरुष को चन्द्र से भी विष उस प्रकार उत्पन्न होता है, जिस प्रकार कुसुम से आमोद उत्पन्न होता है तथा क्षीर से कण्टक ऐसे उत्पन्न होता है, जैसे स्थल से दूब का अंकुर उत्पन्न होता है ॥३६,३७॥
मनरूपी हाथी की श्रृंखलाभूत देहरूप सेमल के वृक्ष-कोटर में रहनेवाली सर्पिणीरूपी आशाएँ अज्ञानी पुरुषों में राग आदि साँपों को उस प्रकार उत्पन्न करती हैं, जिस प्रकार उत्तम रीति से जोते गये खेत से किसान धान उत्पन्न करते हैं । अथवा मनोरूप मातंग की श्रृंखलाभूत आशाएँ दुःख उत्पन्न करती हैं, यों आन्तर और बाह्य विषयों के भेद की कल्पना कर दो रूपकों की योजना करनी चाहिए ॥३८| श्रीरामजी, पापरूपी सर्पो से वेष्टित अज्ञानी पुरुष की नरकरूपी लक्ष्मी उस प्रकार यहाँ प्रतीक्षा करती है, जिस प्रकार मयूरी मेघ की प्रतीक्षा करती है ॥३९॥
चपल नेत्ररूपी भ्रमरियों से युक्त प्रस्फुरित अधररूपी पल्लवोंवाली अंगनारूपी विषलता केवल मूर्तों के लिए ही विकसित होती है॥४०॥
अज्ञानी पुरुष के मनरूपी उर्वराभूमि में ही विरल पल्लवों से युक्त अनर्थ हेतु पापादिरूप पक्षियों की छायाभूत रागरूपी दुष्ट वृक्ष उत्पन्न होता रहता है ॥४१॥
अज्ञानी के मनरूपी जलशून्य अरण्य में कम्पित हो रहे ओष्ठरूपी तरुपल्लवों पर प्रकाशमान निःश्वासरूपी धूओं से युक्त तथा शस्त्रसमूह की नाईं कटकटायमान दाँतरूपी उल्मुक (लाठी) से युक्त शरीर को संताप देनेवाला द्वेषरूप दावानल मानों भस्मीभूत होता रहता है ॥४२॥
अज्ञानी के मात्सर्यरूप जल से परिपूर्ण मन में दूसरे की निन्दारूपी पल्लवों से युक्त, चिन्तारूपी भ्रमरों से शोभित ईर्ष्यारूपी कमलिनी भली प्रकार विलास करती है ॥४३॥
मरणरूपी बडवाग्नि अज्ञपुरुष के प्रति ही, जिसने कि प्रतिजन्म में अनेक तरह के प्रतीकारोपायरूप तट के आश्रय से उग्रदुःखरूपी तरंगविभ्रमों का परिमार्जन किया है, बार-बार, समुद्र की नाईं, प्राप्त होता है ॥४४॥

जन्म आदि भी उत्तरोत्तर अनर्थों की ही प्राप्ति कराते हैं, ऐसा कहते हैं।
अज्ञ पुरुष का ही जन्म पुनः-पुनः बालपन प्राप्त करता रहता है, बालपन बारबार यौवन प्राप्त करता रहता है, यौवन बारबार वार्धक्य प्राप्त करता रहता है और वार्धक्य बारबार मरण प्राप्त करता रहता है॥४५॥
अज्ञानी पुरुष ही इस जगतरूपी जीर्ण घटीयन्त्र में (रहट में) संसाररूपी रज्जु से बँधा

हुआ मज्जन और उमज्जन द्वारा कलशरूपता प्राप्त करता रहता है।४६॥
जो यह जगत ज्ञानी महात्मा की बुद्धि से तुच्छ और गाय के खुरमात्र यानी स्वल्प जलाशय रूप प्रतीत होता है, वही अज्ञानी की बुद्धि से अगाध और असीम प्रतीत होता है॥४७॥
जिस प्रकार पक्षिणियाँ पिंजड़े से बाहर निकल नहीं पाती, वैसे ही उदर भरण में अति-आसक्तिरूपी बन्धन से बँधे अन्धपुरुष की नाईं अज्ञ पुरुष की बुद्धियाँ दीर्घसंसाररूपी समुद्र के पार नहीं जा सकतीं ॥४८॥

क्यों उनकी बुद्धियाँ संसारसागर का पार प्राप्त नहीं कर सकतीं, इस पर कहते हैं। __ 'परांचि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' । (स्वयंभू ने इन्द्रियाँ बहिर्मुख बनाई हैं, अतः बाहर देखता है, भीतर अन्तरात्मा को नहीं देखता) इत्यादि श्रुतियों के अनुसार एकमात्र बाह्य विषयों में लगी हुई वासनाओं के भार से आक्रान्त हुए हृदयरूपी नाभि से युक्त हो रही विषयरूपी कीचड़ में फँसी हुई जन्मरूपी रथ के चक्र की इन्द्रियरूप नेमियों (पहिये की तीली) का अज्ञानी द्वारा पंक से निकालकर शोधन नहीं किया जा सकता ॥४९॥
अज्ञानी व्याध ने इन्द्रियरूपी गीधों के लिए (यानी शिकार के योग्य श्येन आदि के लिए) रागवश (मृगया के व्यसन से) अपनी देहपरम्परा को संसाररूपी अरण्य में दूर तक यानी सर्वत्र और सर्वदा मांस के पिण्ड की नाईं फैलाया है ॥५०॥

206568 'आमिषपिण्डवत्' यहाँ पर वतिप्रयोग भ्रान्तिदृष्टि से भेद का अभाव होने पर सादृश्य का अभाव होने से किया गया है, इस आशय से कहते हैं।
206569 वास्तव में मांस के लवमात्र और मृत्तिका के लवमात्र रूप मनुष्य, पशु, मृग आदि प्राणियों से तथा हिमालय, विन्ध्याचल, मलय आदि पर्वतों से प्रचुर दृष्टियाँ मोह से (तत्त्व के अज्ञान से जनित कल्पना से) लक्षित होती हैं ॥५१॥
206570 असीम संकल्प-कल्पनारूपी कल्पवृक्ष सबसे बढ़कर है, क्योंकि अत्यन्त असत् भी पदार्थों से सम्पूर्ण कामनाओं की पूर्ति-सामर्थ्य वह रखता है, अज्ञानवश उसीसे जगत-रूपी पत्तों की परम्परा विस्तृत हुई है ॥५२॥
206571 उस कल्पवृक्ष पर चित्र-विचित्र रचनाओं से युक्त भोगों में अत्यन्त आसक्त पक्षी रहते, प्रकाशते, प्रविष्ट होते और विलास करते हैं ॥५३॥
206572 उस कल्पवृक्ष पर जन्म ही पल्लव हैं, कर्मों का समूह ही कलिका है, पुण्य-पाप ही फल हैं और विभव सम्पत्तियाँ ही मंजरियाँ हैं ॥५४॥
206573 अज्ञानरूपी चन्द्रमा के उदय से ही इस संसाररूपी अरण्य के भाग में स्त्रीरूपी लताएँ विस्पष्टरूप से उत्तम शोभा प्राप्त कर रहीं हैं ॥५५॥
206574
206575 अज्ञान में उक्त चन्द्रत्व का उपपादन करते हैं।
206576 विवेकरूपी सूर्य के अस्त समय में उदित होनेवाला, जन्मसमूहरूपी कलाओं से परिपूर्ण, निष्प्रपंच ब्रह्म में प्रकाशित हो रहा दोषों का स्वामी अज्ञानरूपी चन्द्रमा ही संसार का सबसे बढ़कर हेतु है॥५६॥
206577 वासनारूपी अमृत से युक्त आशारूपी चकोर पक्षियों का पोषण करनेवाले चित्तरूपी आकाशमणि के (सूर्य के) रस को (अमृत को) चाहनेवाले अज्ञानरूपी चन्द्रमा के प्रसाद से ही राजहंस की नाईं विलासयुक्त, हिमालय की नाईं शीतल अंगों से युक्त तथा चपलनेत्ररूपी भ्रमरों से समन्वित कान्तारूपी कुइयाँ प्रकाशित होती हैं ॥५७,५८॥
206578 सुन्दर केशरचनारूपी तिमिर के उल्लास से युक्त तथा सुशोभित श्वेत पयोधरों से युक्त रमणीरूपी रात्रियाँ जो राजित होती हैं, वह द्रष्टाओं की मूर्खता का ही प्रताप है
206579
206580
206581 यानी मूर्खता ही रमणीशोभाकार से परिणत होती है, वास्तव में वहाँ कुछ भी शोभन पदार्थ नहीं है ॥५९॥
206582
206583 ___ अज्ञान ही समस्त अनर्थों का हेतु है, यों बतलाते हुए उपसंहार करते हैं।
206584 हे श्रीरामचन्द्रजी, जो कि विषयों में केवल ऊपर-ऊपर से दिखाई पड़नेवाली मधुरता, अनर्थपर्यवसायिता,आद्यन्तवत्ता, देशतः परिच्छिन्नता और समस्त अवस्थाओं में नश्वरता प्रसिद्ध है, वे सब अज्ञानरूपी वृक्ष के ही फल हैं, चूंकि उस प्रकार के नानाकृति अनेकविध फलबीजांकुर परम्परा से अज्ञान-वृक्ष से जगदाकार रूपतः फैले हुए हैं, इसलिए उनके मूलभूत अज्ञान का ही उच्छेद कर देना चाहिए ॥६०॥
206585
206586 छठा सर्ग समाप्त
206587 सातवाँसर्ग अनर्थ आदि में काम आदि के द्वारा होनेवाली रम्यतायुक्त
206588 अर्थरूपता अज्ञान की विभूतियाँ हैं इसका सविस्तार वर्णन। सबसे पहले महाराज वसिष्ठजी सम्पूर्ण विवेक का अपहरण करनेवाली तथा तत्क्षण अनर्थ गर्तों में गिरानेवाली प्रस्तुत स्त्रियाँ ही अज्ञान और काम की महाविभूतियाँ हैं, इस आशय से उन्हींका पहले
206589 वर्णन करते हैं।
206590 मदरूपी चन्द्र के उदित होने पर मोतियों से वेष्टित तथा रत्नों से सुशोभित स्त्रियाँ क्षुब्ध कामरूपी क्षीरसमुद्र के तरंगों की नाईं जो दिखाई पड़ती हैं, वह केवल अज्ञान की ही विभूति है॥१॥
206591
206592 कपोल-तलरूप दोला से दोलित स्त्रियों की दृष्टियाँ सुवर्णमय कमल के कोश में अवस्थित चपल भ्रमरों के पटल की जो शोभा धारण करती हैं, वह अज्ञान की ही विभूति है|२॥
206593 वसन्तकाल में वनखण्डों में, वृक्षों में और भूमि में कामदेव के अनुचर की नाईं कामियों को मद उत्पन्न करनेवाले जो सुन्दर पुष्प दिखाई पड़ते हैं, वह भी अज्ञान का विलास है|३॥
206594
206595 __कच्चे मांस का भक्षण करनेवाले गीध, गीदड़, कुत्ता आदि के कवल के (कौर के) योग्य अंगोंवाली स्त्रियों की चन्द्र, चन्दन और कमल के साथ उपमा दी जाती है, वह भी अज्ञान का ही विलास है॥४॥
206596 वास्तव में लहू या पीव (मवाद) की दुर्गन्ध ही जिसकी सुगन्ध है, ऐसी स्त्रियों की स्तन-श्रेणी जो लोक में सुवर्णकलश, कमल-की कली एवं बिजोरा नींबू के सदृश दिखाई पड़ती है, वह केवल अज्ञान की ही विभूति है|५॥
206597 लार से भीगा ओष्ठनामक मांस का टुकड़ा जो रसायन, अमृत, मधु, बिम्ब और मद्य के साथ उपमा दिया जाता है, वह भी अज्ञान का ही विलास है।६॥
206598 प्रत्येक का विभाग कर यदि देखा जाय, तो छोटे-छोटे पोर के सदृश आकारवाले जो भुजात्मक क्रूर हड्डीरूपी बर्छियाँ हैं, उनका सुन्दर भुजलता आदि उत्तम शब्दों से कवि लोग जो वर्णन करते हैं, वह भी अज्ञान की विभूति है |७॥
206599 _ इसी प्रकार कदली के स्तम्भयुगलरूपी जंघाओं की सामग्री से युक्त सुन्दर रमणियों के द्वारा धारण की गई तथा स्तनरूप कलशों की शोभा से द्रष्टाओं के नेत्रों को आनन्द देनेवाली तोरणपंक्ति यानी काम-मन्दिर की तोरणमालारूप रूप करधनी सुशोभित हो रही है, इत्यादि रूप से कवि लोग करधनी का जो वर्णन करते हैं, वह भी अज्ञान का विलास है ॥८॥
206600 आरम्भ-आरम्भ में मन्द लोगों को अत्यन्त
206601
206602 मधुर लगनेवाली अथवा ऊपर-ऊपर से थोड़ी मोठी, व्ययकाल में राग-द्वेष आदि द्वन्दों से पर्यवसित होनेवाली तथा शीघ्र क्षयस्वभाव होने या कुछ लोगों में ही दिखाई पड़ने के कारण विरल रूपता को धारण करनेवाली लक्ष्मीकी भी जो अभिलाषा की जाती है, वह भी अज्ञान का प्रभाव है॥९॥
206603 जो बुद्धि दुःखप्राप्त करती है, जो सुख हजारों शाखाओं के रूप में विभक्त हो जाता है तथा जो अनेक कर्मफलरूपी श्रियाँ, जो कि दुःखरूपी शाखाओं से विस्तृत हैं, उत्पन्न होती हैं, वह भी अज्ञान का ही प्रभाव है|१०॥
206604
206605 जब अनेक तरह की लक्ष्मियाँ अज्ञान की ही विभूतियाँ हैं, तब उक्त लक्ष्मियों के उत्पादक काम्य
206606 है, इस आशय से कहते हैं।
206607 श्रीरामजी, कर्मकाण्ड की वाणी भी अज्ञान की विभूति ही है। वह (कर्मकाण्ड की वाणी) काम्य कर्मों के विस्ताररूपी जंगल में रहती है, जिस प्रकार लता जालों से घनाकृति रहती है, उस प्रकार यह भी अनेक फलाभिलाषाओं के जालों से घनाकृति (निबिडाकार) रहती है। अतएव वे देवता आदि के ऋणों से आक्रान्त कर्मप्रधान जीवों के कारागृह की रक्षार्थ एक प्रकार की रज्जुस्वरूप हैं एवं राग और चपलता से आक्रान्त ओठ के सदृश हैं । गीता में 'यामिमां पुष्पितां वाचम्' इत्यादि से इसी विषय का स्पष्टीकरण किया गया है ॥११॥
206608
206609 मोहवश स्वतः ही काम्य कर्मों में प्रवृत्त हो रहे पुरुषों को पुनः शास्त्र से भी प्रवृत्त कराना उसी प्रकार अनुचित है, जिस प्रकार स्वतः कुएँ में गिर रहे उन्मत्त या अन्धपुरुष को बलपूर्वक गिराना, इस आशय को रखकर मोह से स्वतः प्रवृत्ति होती है, यह बतलाते हैं।
206610 जैसे स्वतः श्यामल, वर्षाकाल में रज से कलुषित और उसमें भी रात्रि में अन्धकार से अत्यन्त श्यामरूपता को प्राप्त हुई कालिन्दी स्वतः बहती है वैसे ही प्रवृत्तिरूपी आसारों से (धारासंपात वर्षा से) विस्तृत हुआ मोहरूपी कुहरा चिरकाल से स्वयं ही बह रहा है यानी पुरुष को अन्ध बनाकर विषयों में
206611 हठात् प्रवृत्त कराता है, यह भाव है॥१२॥
206612
206613 भोग में प्रवृत्त हुए पुरुष को पुत्र, पौत्र आदि विषयों में राग की उत्तरोत्तर अभिवृद्धि होती रहती है, ऐसा कहते हैं।

206614 आपाततः अनेकविध सांसारिक सुखों में निपुण; परिणाम में दुख में पर्यवसायी; द्वेष, मात्सर्य, आदि चिन्ता का उत्पादक होने के कारण स्नेहशून्यतापूर्वक अन्तःकरण में कटुता पैदा करनेवाला और जन्मरूपी विषलता के पल्लवों, रस की नाईं, वृद्धि करनेवाला राग बढ़ता रहता है ॥१३॥

206615

206616 तदनन्तर क्रमशः पुत्र आदि का मरण होनेपर उनके वियोग की परम्परा होती है, इस आशय से कहते हैं।

206617 ___ व्याधि आदि से जर्जर पुत्र आदि कुटुम्बी जनसमूहरूपी पत्तों की पंक्तियाँ जिन्होंने गिरायी हैं और आँधी के कणों की नाईं, विवेक दृष्टियों का अपहरण करनेवाले विक्षेपविशेष जिन में विद्यमान हैं, ऐसे दुष्कर्मपरिपाकरूपी पवन जो बहते हैं, वह भी अज्ञान का विलास ही है॥१४॥

206618

206619 तदनन्तर अपनी भी मृत्यु हो जाती है, इसलिए सर्वदा ही इसी प्रकार जन्मपरम्परा से मरण के मुख में प्रवेश होता रहता है, यों कहते हैं।

206620

206621

206622 जिसने अनन्त जगतरूपी पके फलों को कवलित कर दिया है और जो सदा खाने की चेष्टा कर रहे उदर से युक्त है, ऐसा यह काल कल्पों तक जो तृप्त नहीं होता, वह भी अज्ञान का विलास है|१५॥

206623

206624 इस प्रकार परिवर्तमान अज्ञानी जीवों का सर्परूप से वर्णन करते हैं। त्रिविध तापों से शून्य अचल ब्रह्म के प्रकाशरूपता को प्राप्त हो रहे जीव इस संसार में एक तरह के सर्प ही हैं, क्योंकि वे मोहरूपी वायु का अपने अन्दर पूरणकर, स्थित तथा फिर-फिर पृथक् हो जानेवाली नानादेहरूपी त्वचाओं से उपलक्षित होते हुए कुटिलगति से चलते-फिरते हैं। यह भी अज्ञान का विलास है |१६॥

206625

206626 उनके द्वारा प्रत्येक जन्म में प्राप्त किया जानेवाला यौवन भी-मोक्षहेतु विवेक, वैराग्य, श्रवण आदि में उपयोग न होने के कारण निरर्थक ही है, इस आशय से कहते हैं।

206627 चिन्तारूपी पिशाचों से उपहत, विवेकरूपी चन्द्रमा के उदय से शून्य, अतएव अन्धकार की तरह प्रकाश रहित उनकी यौवनरूपा रात्रि जो निकल जाती है यानी व्यतीत हो जाती है, वह अज्ञान का ही विलास है ॥१७॥

206628

206629 इसी प्रकार उनकी जीभ आदि इन्द्रियाँ भी व्यर्थ और प्रयोजन शून्य हैं, ऐसा दिखलाते हैं।

206630 कमल कोटर के कोने में अवस्थित भी सूत्र यानी कमलसूत्र से दृढ़ अवलम्बित भी भीतरी दल जैसे हिमप्रपातों से जीर्ण-शीर्ण हो जाता है, वैसे ही स्त्री, पुत्र आदि प्राकृत यानी पामर जनों का क्षोभ निराकरण करने के लिए किये गये अनेक संतापों से जीभ एवं अन्यान्य चक्षु आदि इन्द्रियाँ जीर्ण-शीर्ण हो जाती हैं, वह भी अज्ञान का विलास है |१८॥

206631 दुःख और शोकरूपी महान ग्रन्थियों से युक्त, कष्टरूपी कण्टकों से आकीर्ण दरिद्रतारूपी दृढ़ शाल्मली वृक्ष जो हजारों शाखा प्रशाखारूपता को प्राप्त होता है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥१९॥

206632 सत्य वस्तु का अवलम्बन न होने के कारण अन्तःशून्य (सारहीन) कोटरयुक्त, अपनी उन्नति के भार से विदीर्ण चित्तरूपी चैत्यवृक्ष में निवास करनेवाला लोभरूपी उल्लू जो अज्ञानरूपी कृष्ण पक्ष की रात्रि में विशेषरूपसे गर्जन करता है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥२०॥

206633 आरंभकाल में पहले कानों के संनिहित कपोल प्रदेश का ग्रहण कर चारों ओर से निश्चयपूर्वक स्फुरणशील जरारूपी जर्जर बिल्ली जो यौवनरूपी

206634 चूहों का भक्षण करती है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥२१॥

206635

206636 अज्ञान से ही दूसरी बार सृष्टि का विस्तार होता है, यह दिखलाते हैं।

206637 सारभूत वस्तु से सदा शून्य, रचना करने के लिए उपक्रान्त, पर्वतों की नाईं समुन्नत फेन की पिण्डिका के सदृश जो जगत-दृष्टि दृढ़ता प्राप्त होती है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥२२॥

206638 चिदाभास-प्रकाशरूपी पुष्पों से उज्जवल, व्यावहारिक सत्यतारूपी लता, जिसमें जगतरूपी पल्लव हैं और जो धर्म, अर्थरूपी फल धारण करती है एवं विकसित होती है, यह भी अज्ञान का विलास है ॥२३॥

206639 जिसमें बड़े-बड़े पर्वत ही स्तम्भ हैं, सूर्य, चन्द्र ही झरोखे हैं, गगन ही छपरा या छत है, ऐसा जगत-त्रयरूपी घर जो स्थिति को प्राप्त होता है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥२४॥

206640 अत्यन्त विस्तीर्ण संसाररूपी सरोवर में उत्पन्न शरीररूपी पुष्करों में (कमलों में) अन्तःस्थ चिद्रूप रस का

206641

206642 पान करनेवाले प्राणरूपी भ्रमर जो भ्रमण करते हैं, वह भी अज्ञान का विलास है ॥२५॥

206643 आकाशमार्गरूपी नीलमणि से निर्मित महान कृत्रिम भूभागरूपी निरन्तर शोभायमान भवनोदर में दिव्यातिदीव्य सूर्यदीपिका जो जलती है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥२६॥

206644 आशारूपी सूत से बंधी हुई, अपनी वासना-शलाकारूप शरीर में जो जगत के अन्तर्गत जीवसमूहरूपी पक्षिणी निबद्ध है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥२७॥

206645 निरन्तर पतनों से युक्त पृथ्वी आदि भूतरूपी पत्रपरम्परावली सृष्टिलता जो प्राण-वायु से कम्पित होती हैं, वह भी अज्ञान का विलास है ॥२८॥

206646 स्वात्मतादात्म्य अध्यास से जिन्होंने रक्त, मांस, मल, मूत्र आदि देहरूप उग्र नारकीय कीचड़ का तिरस्कार कर दिया है, ऐसे उक्त शंका से निर्मुक्त होकर 'हम कुलीन महाशय हैं। इस प्रकार अभिमान करके कुछ काल तक जो फूलकर स्थित रहते हैं, वह भी अज्ञान का विलास है ॥२९॥

206647 नील मेघरूपी सेवार से युक्त, आकाशमार्ग में स्थित स्वर्गरूपी सरोवर में चन्द्रखण्ड की कणिका का उपभोग करनेवाले देवतारूपी सारस पक्षी जो प्रस्फुरित होते हैं, वह भी अज्ञान का विलास है ॥३०॥

206648 विविध काम्य कर्मों के फलरूपी भ्रमरों से मलिन, वासनाओं के जालों से वेष्टित तथा स्पन्दरूपी सुगन्ध से प्रचुर जो क्रियारूपी कमलिनी विकसित हो रही है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥३१॥

206649 संसाररूपी स्वल्प जलाशय में प्रस्फुरित हो रही सृष्टिरूपी बिचारी क्षुद्र मछली को (सौरी नामक मछली को) शठ कृतान्तरूपी (काल) वृद्ध गीध जो पकड़ लेता है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥३२॥

206650 जलतरंगों के फेनों की माला की नाईं भंगुर तथा एकमात्र तत्स्वरूप भी अन्य के सदृश प्रतीयमान प्रतिदिन पृथक् परिमाणवाली चन्द्रलेखा के सदृश जो सृष्टि-वैचित्र्य उदित होता है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥३३॥

206651 क्षणभर में विनष्ट हो जानेवाले अनेक भूतरूपी सकोरों का निर्माण कर रहा कालरूपी कुम्हार इस संसारचक्र का जो परिवर्तन करता है, वह भी अविद्या का विलास है ॥३४॥

206652 अचल ब्रह्मरूपी पद में उत्पन्न सम्पूर्ण व्यवहारों में समर्थ असंख्य जगतस्वरूप जंगलों के जाल युगान्तरूपी अग्नि से जो दग्ध हो जाते हैं, वह भी अविद्या का प्रभाव है ॥३५॥

206653 निरन्तर उत्पत्ति और विनाश से, दुःख और सुख की सैकड़ों दशाओं से उस प्रकार जगत्स्थिति जो विपरिणाम को पुनः-पुनः प्राप्त होती है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥३६॥

206654

206655 इस प्रकार की अनर्थ-परम्परा का परिज्ञान होने पर भी अज्ञानियों को वैराग्य क्यों नहीं होता, इस पर कहते हैं।

206656 वासनारूपी जंजीरों से बँधी अज्ञानियों की दृढ़ मूर्खतारूपी धीरता क्षुभित युगों के आवागमन तथा कठोर वज्रों के आघातों से भी विदीर्ण नहीं होती, इसलिए अज्ञानियों को वैराग्य नहीं होता ॥३७॥

206657

206658 ज्ञान से अज्ञान का बाध होने पर भी जो वासना अधिकारप्राप्ति के अनुकूल प्रारब्ध के बल से इन्द्र आदि शरीर, दूसरे मनु के आगमन तक, धारण करती है, उसका दूसरे किस कारण से विनाश प्राप्त होगा ? इस आशय से दृष्टान्त देते हैं।

206659 ___ अपने पराक्रमों से सैकड़ों पराजित भी शत्रुओं का फिर युद्ध की अभिलाषा से पालन करनेवाली दानवपुत्रों द्वारा भी सब प्रकारों से प्रशंसित हुई इन्द्रदेह, जिसका पुनर्जन्म आदि विषय में वेग नष्ट चुका है, वासना अधिकारपर्यन्त (मन्वन्तर तक) जो धारण करती है,

वह भी अज्ञान का विलास

है ॥३८॥
प्राणियों की सृष्टिरूपी धूलि की पंक्ति से युक्त नियतिरूपी आँधी कालरूपी सर्प के गले के भीतर सर्वदा प्रवाहरूप से जो प्रविष्ट होती है, वह भी अविद्या का नृत्य है ॥३९॥
विनाशरूपी बडवाग्नि के मुख में चारों ओर से सुख-दुःखात्मक फेनों से युक्त समस्त पदार्थरूपी जल अविरत ताप से जो गिरते हैं, वह भी अविद्या-नटी का नृत्य है ॥४०॥
एकमात्र अधिष्ठान ब्रह्म की सत्ता से अपने स्वरूप का लाभ करनेवाली तथा अतर्कित वासना के वैचित्र्य से प्रकम्पित हुई चित्र-विचित्र द्रव्यों की जो शक्तियाँ प्रस्फुरित होती हैं, वह भी माया का विलास है॥४१॥
प्राणीरूपी गजमुक्ताओं से शोभित, अनन्त जगतरूपी बड़े-बड़े उन्मत्त गजों का कृतान्तरूपी (कालरूपी) प्रचण्ड सिंह जो भक्षण कर डालता है, वह भी अविद्या का प्रभाव है ॥४२॥
उपभोग्य और महान होने के कारण जिनके लिए महेन्द्र, मलय आदि कुलपर्वत ही फलस्थानीय हैं; नभो गति और आकृति के सादृश्य से मेघ ही जिनके पंख हैं, ऐसे चारों ओर से फलों को बटोरनेवाले जगतरूपी पक्षी (उत्तरायण और दक्षिणायन मार्ग से निरन्तर परिभ्रमण कर रहे जगदात्मक जीवरूपी पक्षी) जो उत्पन्न होते, मृत होते
और मरण तक जीवित रहते हैं, वह भी अज्ञान का प्रताप है। प्रकृत में मूल, मध्य और ऊर्ध्व भाग में क्रमशः नाग, मर्त्य और देवताओं के द्वारा महेन्द्र आदि कुलपर्वत उपभोग्य होने के कारण फलरूप से उत्प्रेक्षित किये गये हैं । दक्षिणायन मार्ग में धूम्ररूप से और अभ्रमेघरूप आदि से ऊर्ध्वगति के निर्वाहक होने के कारण मेघ पंखों के रूपमें उत्प्रेक्षित किये गये हैं, यह जानना चाहिए ॥४३॥

दृष्टि-सृष्टिपक्ष का अवलम्बन करके कहते हैं।
चक्षु आदि इन्द्रियों की वृत्तियों के सम्बन्ध से अतिधवल चैतन्यदीवार में पाँच बाह्य इन्द्रियों के रंगों से विधातारूपी चित्रकार (दृष्टिमात्र से सृष्टि करनेवाला द्रष्टारूपी चित्रकार) संसाररूपी चित्र खींचा करता है ॥४४॥
__उक्त दृष्टि-सृष्टि में स्थावर और जंगम पदार्थों के अनुभवों में जो विशेष है, उसका स्थावर पदार्थों में पहले दिग्दर्शन कराते हैं।
ये स्थावर जातियाँ-निरन्तर विनाशशील, समस्त पदार्थों का परिवर्तन कर देनेवाली, निमेष के शतांशभागरूपी अंग से युक्त, दुःखपूर्वक साधित असत्पदार्थरूप अंकुर से समन्वित तथा आत्मा का जगदाकाररूप से विर्वत करनेवाली सूक्ष्मातिसूक्ष्म काल की कलना का एकमात्र भीतरी ध्यान से ही यानी बाहर के विस्पष्ट व्यवहार में असमर्थ अनुभव से प्रत्यक्ष कर अवस्थित रहती हैं॥४५,४६॥

स्थावरों में विशेष बतलाने के बाद जंगमों में विशेष बतलाते हैं।
राग-द्वेष से उत्थित सुखदुःखात्मक जरामरणरूपी रोग से समस्त जंगमजाति जीर्ण-शीर्ण हो गई है ॥४७॥
___जंगम जाति में भी कृमि, कीट आदि को दुःखानुभव अधिक होता है, यह उसके कारण प्रदर्शनमुख
से बतलाते हैं।
भयंकर बड़े-बड़े पापों के कारण एकमात्र उनके फलों के ही उपभोग के अनुकूल ध्यान करना ही जिनका स्वभाव है,ऐसी कीटों की पंक्तियाँ इसजगतीतल में नियति के द्वारापीड़ित होती रहती हैं ॥४८॥

'स यद्यदेवासृजत०' (उसने जिस जिसका सर्जन किया, उस उसको भक्षण करने के लिए पकड़

लिया) इस श्रुति के अनुसार स्थावर और जंगम सबमें कालभक्ष्यत्व तुल्य ही है, इसे कहते हैं।
कभी भी ध्यान में न आनेवाले बिल में रहनेवाला, अतएव अदृश्य, महान फणधारी या प्रचुरभोग करनेवाला कालरूपी सर्प निर्भय होकर यह समस्त जगत क्षणभर में ही निगल जाता है ॥४९॥

__ इस प्रकार स्थावर पदार्थों में नियत समय पर फल, पुष्प आदि परिणाम का होना और अनिवार्य शीत, ताप आदि का सहना विशेष है, यह बतलाते हैं। __ जिनके शरीर का मूलभाग पृथ्वी के छिद्र में प्रविष्ट हो गया है, ऐसे वृक्ष आदि स्थावर पदार्थ भोगजनक किसी स्वकीय या परकीय अदृष्ट को निमित्त बनाकर मनुष्य, पक्षी आदियों के द्वारा अपने शरीर में पीड़ित वसन्त आदि ऋतुविशेषों में विकसित कुसुम शोभा से सुशोभित तथा फलप्रद; शीत, वायु और ताप को सहने के कारण प्रौढ़ अतएव तप, शम, दम, तितिक्षा, औदार्य आदि उत्तम स्वभावों से सुसम्पन्न तपस्वी की नाईं-काल का अतिक्रमण किया करते हैं ॥५०॥

अब तीनों लोकों की तीन कमलों के रूप में कल्पना करके उसमें के प्राणियों की भ्रमर, समूह के रूप में उत्प्रेक्षा करते हैं।
जलपटल में अवस्थित त्रिलोकीरूपी कमल के कोटर में प्राणीरूपी भ्रमरों की पेटिका (समूह) बारबार गुंजाध्वनि जो किया करती है, वह भी अविद्या का विलास है। यद्यपि पुराणों में यह प्रसिद्ध है कि एकमात्र पृथ्वी ही कमल के पत्ते की नाईं जल में स्थित है, न कि अन्तरिक्ष या स्वर्गलोक; तथापि अन्तरिक्ष एवं धुलोक, त्रिवृत्कृत जल के कार्य होने के कारण, जलभाग में प्रतिष्ठित हैं ही, यह सूचन करने के लिए 'पटल' शब्द का उपादान किया गया है ॥५१॥

अब तत्-तत् फलों में नियत प्राणियों की क्रिया को काली के रूप में, ब्रह्माण्ड को उसके भिक्षा के पात्ररूप में अण्डज आदि चार तरह के प्राणियों को उसकी भिक्षा में प्राप्त द्रव्यरूप में उत्प्रेक्षित करते हैं।
जिसके करकमल में ब्रह्माण्डरूपी भिक्षा का पात्र है, ऐसी भगवती कालपत्नी काली पूर्वगृहीत भूतरूपी भिक्षा का अपने पति काल को पुनः पुनः समर्पण कर दूसरी-दूसरी भूतभिक्षा ग्रहण करने की इच्छा करती है॥५२॥

अब क्रियाओं के फलभूत त्रिलोकी की वृद्धकामिनी के रूप में उत्प्रेक्षा करते हैं। त्रिलोकी एक तरह से वृद्धकामिनी ही है, वह कैसी है ? स्वरूपाच्छादक तुच्छ अन्धकार ही उसके केशपाश हैं, चन्द्र और सूर्य ये दो उसके चपल नेत्र हैं, ब्रह्मा, विष्णु और महेश्वर-ये तीन उसके आन्तर चेतनात्मक स्वभाव हैं, पृथ्वी, हिमालय आदि श्रेष्ठ पर्वत उसका बाह्य स्थूल देहस्थानीय जड़ात्मक स्वभाव है । एकमात्र ब्रह्मतत्त्व ही हृदय में विस्फोट के (फोड़े के) सदृश बन्धनों से आवृत होकर स्थित हुआ नित्य गोपनीय उसका स्तनमण्डल है, चिदाभासरूपा चितिशक्ति ही पोषण करनेवाली उसकी धात्री है, अतएव वह मोटी-ताजी है, तरल है, मेघ ही उसका चापल्य है । तारे ही उसके दाँत हैं, सन्ध्या ही उसके अरुणतर ओष्ठ हैं, समस्त बिसलताएँ ही उसके हाथ हैं, नील आकाशरूपी उत्तरीय वस्त्र से वह आवृत्त है, जम्बूद्वीप उसकी महानाभि है, वनशोभा उसकी रोमपंक्ति है । इस प्रकार की त्रिलोकी रूपी महान विभ्रमकारक वृद्ध कामिनी बार-बार उत्पन्न हो होकर जो

नष्ट हो जाती है और नष्ट होकर बार-बार जो उत्पन्न होती रहती है, वह भी अज्ञान का विलास है ॥५३-५७॥

अब काल का महासमुद्र के रूप में वर्णन करते हैं।
प्रत्येक कल्परूप क्षण में क्षीण हो जानेवाले ब्रह्माण्डरूपप्रस्फुट बुबुद् भयंकर कालरूपी महासमुद्र में जो उत्पन्न और विनष्ट हो जाते हैं, वह भी अविद्या का विलास है॥५८॥

__ सैकड़ों भ्रम और तृष्णारूपी अगाध जल-प्रवाह जिसमें बह रहा है, ऐसे काल-रूप महानद में बार-बार स्थित हो-होकर कल्परूपी निमेषमात्र में जो कारणभूत हिरण्यगर्भरूपी सारस पक्षी उड़ जाते हैं, वह भी अविद्या का विलास है ॥५९॥

206702
206703 काल की मेघ के रूप में कल्पना करते हैं।
206704 उत्पन्न हो-होकर नष्ट हो जानेवाली प्रतप्त सृष्टिरूपी ये बिजलियाँ, जिन्हें चित्प्रकाश के आश्रय से प्रकाशशक्ति प्राप्त हुई हैं, जो प्रस्फुटि होती हैं, वह भी अज्ञान का विलास है ॥६०॥
206705 अति उन्नत कालरूपी तालवृक्ष से ब्रह्माण्डरूपी फल की पंक्तियाँ, जिनके लिए प्राणीरूपी कौए उड़ते और निरन्तर चक्कर काटते रहते हैं, गिर रही हैं, वह भी अविद्या-प्रभाव है॥६१॥
206706 ___ श्रीरामजी, इसी ब्रह्मचैतन्य में निमेषमात्र में ब्राह्मी सृष्टि पैदा करनेवाले तथा क्षणमात्र में उसका संहार करनेवाले देवताओं के नियामक ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वररूपी कई जो देवाधिपति हैं, वह भी अज्ञान का प्रताप है ॥६२॥
206707 हजारों बार निमेष के उन्मेषमात्र काल में जिन्होंने कल्पों के समूह नष्ट भ्रष्ट कर दिये हैं, ऐसे कुछ रुद्र जो उस परमचित् में हैं, वह भी अज्ञान का विलास है ॥६३॥
206708 वे देवनायक भी जिसके निमेष से उत्पन्न होते हैं और विनष्ट होते हैं, ऐसा भी कोई देवाधिदेव है, क्योंकि यह रुद्रपर्यन्त क्रियाओं की स्थिति यानी कर्म, उपासना और फलभाव की स्थिति अनन्त है। यह भी अविद्या-प्रभाव है ॥६४॥
206709
206710 यदि शंका हो कि यह सब किस तरह सम्भव हो सकता है ? तो माया में सभी का संभव होने के कारण इस विषय में असंभावना करना किसी प्रकार भी युक्ति युक्त नहीं है, इस आशय से कहते हैं। __ अनन्त संकल्पप्रचुर, समस्त विकल्पों से शून्य ब्रह्मरूप पद में सैकड़ों आश्चर्यों की पूर्ति करनेवाली ऐसी कौन-सी शक्तियाँ नहीं हैं ? अर्थात् सभी शक्तियाँ उसमें विद्यमान हैं॥६५॥
206711
206712 अज्ञान-विभूतियों के विस्तार का उपसंहार करते हैं।
206713 उस प्रकार सुदृढ़ संकल्पों से प्राप्त अर्थसमूह से देदीप्यमान जगत की जो यह कल्पना है, वह भी अज्ञान का विलास है॥६६॥
206714
206715 कथित अर्थ का संक्षेप स्पष्टीकरण करते हैं।
206716 श्रीरामजी, जो कुछ सम्पत्तियाँ हैं, जो कूछ निरन्तर चलनेवाली आपत्तियाँ हैं, जो बाल्य, यौवन, जरा, मरणरूपी महान सन्ताप हैं, जो सुख-दुःख की परम्पराओं में मंजन होता है, वह सब अज्ञानरूपी गाढ़ अन्धकार की विभूतियाँ हैं ॥६७॥
206717
206718 सातवाँ सर्ग समाप्त
206719
206720
206721 आठवाँसर्ग जिस कारण अविद्या की जगद्रूपी विभूतियाँ है उसका पिछले सर्ग में वर्णन करने के अनन्तर कार्य अविद्या का संसाररूपी वन की लता के रूप में वर्णन। सबसे पहले विषय का निर्देश कर वर्णन-प्रकार की प्रशंसा करते हैं।
206722 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, इस संसाररूपी अरण्य के एकदेश में विद्यमान कूटस्थ चिद्रूप पर्वत के तट में स्थित कार्यअविद्यारूपी लता कब और किस प्रकार विकसित हुई, इसका मैं वर्णन करता हूँ, आप सुनिये ॥१॥
206723
206724 यह कार्यअविद्यारूपी लता बड़े-बड़े मेरु आदि पर्वतरूप पौं (काण्ड की संधियों) से युक्त, चिदावारक ब्रह्माण्डरूपी त्वचा से आवृत और जनरूपी पत्र, अंकुर आदि विकासों से युक्त है, ये तीनों लोक इसकी देहयष्टि यानी अवयव संस्थान हैं ॥२॥
206725 ___ इस अविद्यारूपी लता में प्रतिदिन वृद्धि प्राप्त करनेवाले सुख, दुःख, जन्म, स्थिति, ज्ञान एवं अज्ञान-ये सब मूल और फल हैं ॥३॥
206726
206727 सुख आदि में मूलरूपत्व तथा फलरूपत्व का उपपादन करते हैं।
206728 अनुभूयमान सम्पत्ति आदि सुखों से आगे भी मुझे इससे अधिक सम्पत्ति प्राप्त होवे' ऐसी रागस्वरूप अविद्या दृढ़तापूर्वक उत्पन्न होती है और वह अविद्या यज्ञ, दान आदि धर्मों द्वारा अन्त में सुखरूप फल प्रदान करती ही है, दारिद्रय आदि दुःखों से धन की तृष्णा आदिरूप अविद्या दृढ़तया उत्पन्न होती है
206729 और वह पापवासना से दुष्प्रतिग्रह, चौरी आदि अधर्मों में प्रवृत्ति द्वारा उससे भी अधिक दुःख रूप फल प्रदान करती ही है।॥४॥
206730 ___ जन्म से भी अविद्या उत्पन्न होती है और वह बाद में जन्मान्तररूप फल प्रदान करती ही है। जन्म से वह सत्ता प्राप्त करती है और बाद में स्थितिरूप फल प्रदान करती ही है ॥५॥
206731 वह अविद्या अज्ञान से वृद्धि प्राप्त करती है और बाद में अज्ञानरूप फल देती ही है। ज्ञान से संवित्ति अर्थात् उत्तरोत्तर भूमिका की प्राप्तिस्वरूप ज्ञानवृद्धि प्राप्त करती है और अन्त में अर्थात् सप्तभूमिका में तत्त्वज्ञानरूप फल देती है ॥६॥
206732
206733 प्रसंगप्राप्त विषय का उपपादन कर प्रस्तुत लता का ही वर्णन करते हैं।
206734 नानाप्रकार के उल्लासों से युक्त वासनारूप सुगन्धि से शोभित, घनीभूत पल्लवों से चंचल इस सृष्टिरूप लता का शरीर प्रकाशमान हो रहा है ॥७॥
206735
206736 'नाना प्रकार के उल्लासों से युक्त है' इसीका विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं।
206737 यह लता दिवस समूहरूप पुष्पों से युक्त, रात्रिरूप चंचल भ्रमरों से समन्वित, रागादि दोषों के कारण दौड़ रहे यानी हिल रहे प्राणीरूप पल्लवों से भूषित और निरन्तर कम्पनशील है ॥८॥
206738
206739 कर्मरूप वायु के द्वारा पुनः-पुनःभ्रमित होकर यह सृष्टिलता कहींपर यानी किसी अधिकारी प्राणीरूप पल्लवभाग में स्थित विवेकरूप हथिनी के ऊपर गिर जाती है । तदनन्तर उस हथिनी द्वारा कभी विचाररूप सूंड के अग्रभाग से वह लता अपने आश्रयभूत विषयरूप वृक्ष से अलगकर कंपाई जाती है।
206740
206741 इस स्थिति में दुर्वासना रूप धूलि के नष्ट हो जाने पर भी यदि दैवात् लँड से वह छूट जाती है, तो पुनः उसी विषयरूपी वृक्ष से लिपट जाती है॥९॥
206742 उत्पन्न होनेवाले मित्र, पशु आदि पल्लवों से पूर्ण, उत्पन्न हुए पुत्र, पौत्र आदि अंकुरों से दन्तुर (आनन्द से किंचिंत हास्ययुक्त मुखवाली), सब ऋतुरूप पुष्पों से शोभित तथा सम्पूर्ण प्रकारों के रसों से युक्त है । जन्मरूपी पर्यों में दुःख, रोग आदिरूप साँ से छिद्ररहित यानी भरी हुई, मरणरूप शाखाओं के सन्धिभूत छिद्रों में हठात् विदीर्यमाण होने से व्याकुल, विषयानुभव से उत्पन्न रागादि मकरन्दों से अर्थात् पुष्परसों से युक्त यह लता केवल विचाररूप घुन से नष्ट हो जाती है।।१०,११॥
206743
206744 यह लता 'समस्त ऋतुरूपी पुष्पों से शोभित है' ऐसा पहले जो कहा गया है, उसका विवरण करते हैं।
206745 प्रतिदिन आकाश में चारों ओर से विकसित हो रही चन्द्र, सूर्य आदि के सहित नवग्रहरूप ज्योतियों की जो पंक्तियाँ हैं। वे ही इस सृष्टिरूपी लता के वायु से चंचल हुए पुष्प हैं ॥१२॥
206746
206747 हे रघुकुल को आनन्द देनेवाले श्रीरामजी, आकाशमण्डल को पूर्ण करनेवाली अर्थात् व्याप्त कर स्थित हुई इस लता के ऊपर प्रस्फुरित आकारवाले नक्षत्र ही कलिरूपता को प्राप्त किये हुए हैं ॥१३॥
206748 चन्द्र, सूर्य तथा अग्नि के प्रकाश इस लता के उक्त पुष्पसम्बन्धी पराग हैं। इसी पराग से यह, शुभ्रांगी स्त्री के समान, लोगों के मनका आकर्षण करती है अर्थात् लोगों को मनोहर लगती है|१४॥
206749 __ यह लता चित्तरूपी हाथी से प्रकम्पित, संकल्परूप मधुर कलनाद करनेवाली कोकिल से युक्त, इन्द्रियरूपी साँपों से वेष्टित और तृष्णारूपी चमड़े से आच्छादित, नील आकाशरूपी तमालवृक्ष के अवयवों के आश्रय से अत्यन्त विस्तार को प्राप्त, आकाश और

पृथिवीरूप चारों ओर को जानुतुल्य संकुचित मूलस्तम्भों से युक्त, चतुर्दश भुवनरूपी वाटिकाओं से शोभित; सात समुद्रों की खाईरूपी सुन्दर आलवाल से आवृत एवं सम्पूर्ण समुद्रों के जल, क्षीर आदि से सिंचित होकर ब्रह्माण्डखण्डों के अधोभाग में विस्तृत जड़ों से बद्ध; काम्य कर्मों के बोधक तीनों वेदों से चंचल हुए कामीरूप भ्रमरों से युक्त, अतएव उन कामी जनों के भोग्यभूत स्त्रीरूप पुष्पसमूहों से शोभित, मनके स्पन्दरूप वायु से कम्पित, स्वाभाविक प्रवृत्तिवाले विपुलजनसमूहरूपी मूल, पत्र, काण्ड आदियों में भ्रमण कर रहे सूक्ष्म कीटों से युक्त, शास्त्रनिषिद्ध कर्मरूपी अजगर से व्याप्त, स्वर्ग की श्रीरूपी पुष्पमण्डप से शोभित तथा जीवों के जीवनोपायों से पूर्ण है। (इस सृष्टिरूप लता में प्रसिद्ध लता से विलक्षण अन्यान्य भी अनेक
मत्त करनेवाली, विवेकियों के लिए तो अनेक प्रकार के उपशम-वैचित्र्यरूपी अनेक पुष्पों से प्रकाशमान, अनेक प्रकार के फलों की पंक्तियों से व्याप्त अनेक प्रकार के पुष्प एवं फलों के रस तथा पराग से विकसित, विभिन्न-विभिन्न आलवालों से (खाईयों से) वेष्टित, तरह-तरह के पक्षियों से युक्त, अनेक तरह की धूलियों से युक्त होने के कारण रूखी, नाना प्रकार के पर्वतरूप जालों से बद्ध, अनेक कलारूप कलियों से युक्त, अनेक वनसमूहों से ऊपर को उठी हुई, अनेक पर्वतों के तटोंपर आरूढ़ हुई तथा सदा अनेक प्रकार के दलों से शोभित है॥१५-२२॥

वह अविद्यारूपी लता अनेक बार उत्पन्न हो चुकी है और उत्पन्न होनेवाली है; अनेक बार मर

चुकी है और मरनेवाली भी है। वह आधी कटी हुई है, और पूर्णरूप से भी कटी हुई है तथा प्रवाहरूप से न कटी हुई भी है ॥२३॥
वह अतीत काल में थी और वर्तमान काल में भी है, वह सर्वदा असत्पदार्थ के सदृश होती हुई भी सत्य पदार्थ के सदृश बार-बार अत्यन्त पल्लवित होती है तथा नित्य शोष को प्राप्त होती है ॥२४॥

यह कार्य अविद्या निश्चय ही महती विषलता है, क्योंकि अविचार से इसका आश्लेष यानी सम्बन्ध होने पर यह तत्क्षण संसाररूप विष से जनित मूर्छा देती है और पूर्वापर विचारित होनेपर तत्क्षण नष्ट हो जाती है ॥२५॥
___कार्यअविद्या के स्वरूप का विचार करनेवाले तत्त्ववित् के प्रकाशमान पूर्ण आत्मा में वह अन्तःविलीन यानी बाधित हो जाती है और अज्ञानी पुरुष में तो भीतर चारों ओर से अनुवृत्त होकर अवस्थित रहती है। (इस अनुवृत्ति का विस्तारपूर्वक निरूपण करते हैं - 'इतः' इत्यादि से।) कहीं तो यह सृष्टिरूपा लता के समीप कहीं जल है, कहीं पर्वत है, कहीं तो नागों से युक्त है और कहीं देवताओं से सुशोभित है ॥२६॥
कहीं तो वह पृथिवीरूपता को प्राप्त हुई है और कहीं धुलोकरूप से अवस्थित हुई है। उन्होंने कहीं चन्द्र और सूर्यरूपता प्राप्त कर ली है और कहीं तो तारों के आकार को धारण किया है ॥२७॥
यह सृष्टिरूपी लता कहीं तो तमरूप है, कहीं तेजोरूप है, कहीं आकाशरूप है, कहीं सस्यश्यामला (अशेष विशेष धान्यों से पूर्ण) है, कहीं पृथिवीरूप है, कहीं शास्त्ररूप है, कहीं वेदरूप है तो कहीं प्रलय और सुषुप्ति से विवर्जित है ॥२८॥

कहीं पक्षिरूप होकर उड़ती है, कहीं देवरूप होकर उत्थित होती है, कहीं स्थाणु होकर स्थित है और कहीं पवनभाव को प्राप्त हुई है॥२९॥
कहीं पर नरकरूप होकर पातालकुहर में विलीन रहती है तो कहीं स्वर्ग में विलास करती है। कहीं देवपद को प्राप्त हुई है, तो कहीं कृमिरूप होकर स्थित हुई है ॥३०॥
कहीं विष्णुरूपा है, कहीं ब्रह्मारूपा है, कहीं रुद्ररूपा है, कहीं सूर्यरूपा है, कहीं अग्निरूपा है, कहीं वायुरूपा है, कहीं चन्द्ररूपा है तो कहीं यमरूपा है ॥३१॥

हे श्रीरामजी, इन समस्त भुवनों में उत्कृष्ट प्रभाव से चारों ओर व्याप्त हुए समस्त पदार्थों का संहार करनेवाले महादेव से लेकर अव्याकृतपर्यन्त अथवा अल्प प्रभाव के कारण जर्जर तृणरूपता को प्राप्त हुआ जो कुछ यह दृश्य प्रस्फुरित हो रहा है, उस सबको तत्त्वज्ञान द्वारा बाध करने योग्य अविद्यास्वरूप ही समझो, उसका अतिक्रमण अर्थात् बाध हो जाने पर आत्मा का लाभ यानी मोक्ष अवश्य प्राप्त होता है ॥३२॥

आठवाँ सर्ग समाप्त

नौवाँ सर्ग तीन गुणों के विभाग, महादेव आदि की शुद्धसत्त्वरूपता, विद्या एवं
अविद्या के स्वरूप तथा उन दोनों से रहित वस्तु का वर्णन। पहले सर्ग के अन्तिम 'दृश्यं स्फुरन्ननु' इत्यादि पद्य से जो महादेवजी आदि में अविद्यारूपता का प्रतिपादन किया गया है, वह एकदम असम्भव है, क्योंकि 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म',

'घृतरीतिघनीभूतसच्चिदानन्दविग्रहः' इत्यादि श्रुति-स्मृतियों में परब्रह्मरूपता तथा सच्चिदानन्दरूपता का उनके स्वरूपों में प्रतिपादन किया गया है। महादेवजी को अविद्यारूप मानने में 'ईशानः सर्वविद्यानाम्' इत्यादि श्रुति प्रतिपादित सर्वविद्याधिपतित्व का भी विरोध होगा। वासुदेव स्वरूप तुरीय तथा परब्रह्मरूप है, यह भी पुराणों में प्रसिद्ध है । ऐसी स्थिति में महादेवादि की अविद्यारूपता नहीं हो सकती, यों शिवादि में अविद्यारूपता की असम्भावना कर रहे श्रीरामजी प्रसंगतः उसके रहस्य को भी जानने की इच्छा से पूछते हैं। ___श्रीरामजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, आकृतिमात्र से आविर्भूत अत्यन्त शुद्धस्वरूप' शिव, विष्णु आदि भी अविद्यास्वरूप ही हैं, इस प्रकार आपकी उक्ति का श्रवण कर मैं मिथ्या भ्रान्ति को प्राप्त हो गया हूँ, कृपापूर्वक आप उसका निवारण कीजिए॥१॥

__ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, चूँकि निर्विकार शुद्धचित् का घी की नाईं स्वतः घनीभाव या मूर्ताकार हो नहीं सकता, इसलिए वे दोनों मायाधीन विवर्त युक्त ही हैं, यह मानना पड़ेगा। परन्तु श्रुतिप्रतिपाद्य निर्विकार परब्रह्मस्वरूपता के साथ विरोध न हो, इसलिए विवर्तत्व-प्रयोजक माया का अंश स्वच्छ, सूक्ष्मतम स्वरूप का अनावारक कहा जाता है, उसीको शुद्धसत्त्व कहते हैं, शुद्धसत्त्व अत्यन्त स्वच्छ, चित्प्रतिबिम्बका ग्राहक, सर्वविद्या का उद्दीपक, स्वरूप का अनावारक है, इसलिए प्रकृत में सर्वाधिपतित्व का विरोध नहीं हो सकता। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत तत् केन कं पश्येत्', 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इत्यादि श्रुतियों से हम लोगों के तत्त्वज्ञान से बाध्य होने के कारण उक्त अंश में अविद्यारूपता है, इसलिए यहाँ पर कोई असंभावना है ही नहीं, इस आशय से उत्तर देने की इच्छावाले श्रीवसिष्ठजी उक्त कल्पनाक्रम का उपक्रम करने के पहले सर्वप्रथम अधिष्ठान का दिग्दर्शन कराते हैं। ___श्रीवसिष्ठजी ने कहा : संवेद्य से (जगदाकार से) रहित, सर्वविध उपद्रवों से वर्जित, समस्त जगत के संस्कार से संयुक्त माया से शबल होने के कारण सर्वात्मक अतएव सच्चित्प्रकाश से प्रचुर, कल्पनाओं से निर्मुक्त एकमात्र सत्स्वरूप ब्रह्म ही जगत की उत्पत्ति के पहले था ॥२॥

श्रीरामजी, सृष्टि के आरम्भकाल में अपनी सत्ता से स्थित हुई जगत-संस्कार के उद्बोधस्वरूप कला (चिदाभासस्फूर्ति), जल आदि में आवर्तलेखा के सदृश, कुछ पृथक स्वरूप की नाईं गुण और गुणी के भेदव्यवहार की योग्यतारूप से आविर्भूत होती है ॥३॥

जिस प्रकार मध्यान्ह प्रकाश, मन्द प्रकाश और छाया में सूर्य से विभिन्न तेज के अपकर्ष की कल्पना की जाती है, उसी प्रकार उक्त कला की सूक्ष्म, मध्य तथा स्थूल यों तीन प्रकार से कल्पना की जाती है, सूक्ष्म कल्पना के पीछे उसकी कल्पना करनेवाले के द्वारा हिरण्यगर्भ के रूप से मध्य कला, फिर उसके बाद स्थूल विराट के आकार से स्थूल कला के रूप में ज्ञात होकर वह उसी प्रकार स्थित रहती है। चूंकि यह अव्याकृतोपाधिरूपा सत्त्व, रज और तमोरूपा प्रकृति त्रिधा अवस्थित है, अतएव इन सूक्ष्म आदि अवस्थाओं में भी तीन तरह से कल्पित होती है॥४,५॥

प्रश्नोत्तरों की अनुरूपता के लिए प्रकृति की अविद्यारूपता बतलाते हैं। हे श्रीरामजी, सत्त्व आदि तीन गुणस्वरूप धर्मों से युक्त प्रकृति ही अविद्या है, यही प्राणियों का

संसार है, इससे (प्रकृति से) पार पा जाना ही परमपद यानी मोक्ष कहलाता है|६॥

कार्य अविद्या और कारण अविद्या इन दोनों अविद्याओं में अनुगत एक-एक गुण के अवान्तर तीन-तीन भेद बतलाते हैं। ___ इस प्रकृतिरूपी अविद्या में जो तीन गुण बतलाये गये हैं, वे भी तीन प्रकार के हैं यानी सत्त्व, रज तम इनमें से प्रत्येक गुणका तीन-तीन प्रकार से भेद होता है |७॥

भद्र, इस प्रकार यह अविद्या गुणभेदों से नव प्रकार से विभक्त हो जाती है यानी सूक्ष्म, मध्य और स्थूल अविद्या का प्रत्येकशः तीन-तीन भेद होकर नव तरह की हो जाती है, जो भी कुछ यह दृश्य प्रपंच दिखाई पड़ता है, वह सब इसी अविद्या में आश्रित है।॥८॥

पहले विभाग में सत्त्वांश का उदाहरण देते हैं। __ भद्र, ऋषि, मुनि, सिद्ध (देवयोनिविशेष), नाग, विद्याधर, देवता-ये अविद्या के सात्त्विक अंशस्वरूप हैं, यह आप जानिए ॥९॥

उसके अवान्तर विभाग में तीन विभागों का भी दिग्दर्शन कराते हैं।
श्रीरामभद्र, इस सात्त्विक विभाग के नाग, विद्याधर ये तामसिक अंशस्वरूप हैं, मुनि, सिद्ध ये रजोगुण के अंशस्वरूप हैं और शिव, विष्णु आदि देवता सात्त्विक अंशरूप हैं ॥१०॥

शिव आदि सत्त्वगुणान्तर्गत शुद्ध सत्त्वरूप हैं, इसमें युक्ति कहते हैं।
सत्त्वजातिरूप देवयोनि में शिव, विष्णु आदि अविद्या के प्राकृत गुणों से कभी भी अविद्यारूप आवरण को प्राप्त न होकर स्वाभाविक ही विद्या से स्व-स्वरूप पद को सदा ही प्राप्त हुए, अतः वे शुद्धसत्त्वस्वरूप हैं। इससे ब्रह्मा और शिव में राजस एवं तामसरूपता की मूर्ख मनुष्यों में जो प्रसिद्धि है, उसका खण्डन हुआ समझना चाहिए ॥११॥
__इसीलिए उनके उपासकों को भी ज्ञानप्राप्ति के द्वारा पुनर्जन्म की निवृत्ति होती है, यह अत्यन्त प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामजी, सात्त्विक शिवादि मूत्रित्रयात्मक प्राकृत अंश की जो उपासना करता है, वह पुनः इस संसार में उत्पन्न नहीं होता, इसलिए वह मुक्त कहलाता है॥१२॥
__इसीलिए शिवादि तीन मूर्तियों में आवरण न होने के कारण जीवन्मुक्तता स्वाभाविक है, इस
आशय से कहते हैं।
हे महामते, उक्त हेतु से शुद्ध सत्त्वगुण के अंशभूत रुद्र आदि पुरुष (देवता) जगत्स्थितिकाल में, जब तक देह धारण किये रहते हैं, तब तक मुक्त होकर स्थित रहते हैं।॥१३॥ये महात्मा देहस्थितिपर्यन्त जीवन्मुक्त होकर स्थित रहते हैं और देह का अन्त हो जाने पर विदेहमुक्त होकर शुद्ध ब्रह्मस्वभाव में स्थित हो जाते हैं ॥१४॥

प्रश्न के समाधान का उपसंहार कर प्रस्तुत विषय की प्रस्तावना करते हैं।
इस प्रकार विद्यारूपता को प्राप्त हुआ यह जो अविद्या का सात्त्विकस्वरूप बीज-भाग है, वह फलरूपता यानी कार्यअविद्यारूपता को प्राप्त होता है और उसका प्रलय होनेपर बीजरूपता यानी
कारणअविद्यारूपता को प्राप्त होता है ॥१५॥

कार्यअविद्या के उदय और प्रलय का आधार होने से भी विद्याशरीरी वे शिवादि अविद्यारूप ही हैं, यों कहते हैं। ___ कारण अविद्या के अन्तगर्त जो शुद्ध सत्त्व-अंश है, वह विद्या है, उस विद्या से अविद्या (कार्यअविद्यारूप सृष्टि) उस प्रकार उदित होती है, जिस प्रकार जल से बुदबुदे उत्पन्न होते हैं और जिस प्रकार बुदबुदे जल में लीन हो जाते हैं, उसी प्रकार उस विद्या में ही कार्य अविद्यात्मक सृष्टि विलीन हो जाती है॥१६॥

इसलिए विद्या और अविद्या का भेद भी कल्पित ही है, यह सिद्ध हुआ, ऐसा कहते हैं।
जैसे जल और तरंग की द्वित्वभावना से ही भिन्नता है, वैसे ही विद्या और अविद्या की दृष्टि में भेदभावना से ही भिन्नता है, वस्तुतः नहीं; जिस प्रकार परमार्थतः जल और तरंग की एकरूपता ही है, उसी प्रकार अविद्या और विद्या भी एकरूप ही हैं, पृथक् कुछ भी नहीं है|१७॥

विद्यादृष्टि से विद्या और अविद्या दोनों का बाध होने पर सुतरां उनके भेद की प्रसक्ति नहीं हो सकती, इस आशय से कहते हैं।
परमार्थतः सदधिष्ठान में विद्या और अविद्या नाम की कोई वस्तु ही नहीं है, अतः विद्या और अविद्या-दृष्टि का यानी उनका भेद, विरोध आदि दृष्टि का परित्याग कर यहाँ जो कुछ अवशिष्ट रहता है, वही वास्तव में विद्यमान है, दूसरा नहीं ॥१८॥

__ शंका हो कि विद्यादृष्टि से बाध्य होने के कारण अविद्या-दृष्टि का त्याग भले ही हो, परन्तु उसकी बाधिका विद्या-दृष्टि का त्याग किससे होगा ? तो इस पर कहते हैं।
हे रघूकुलभूषण, बाध के द्वारा अविद्या का अस्तित्व मिट जानेपर अविद्यानिरूपित (अविद्यानिष्ठ बाध्यता का आश्रय लेकर आनेवाली) बाधकता की सिद्धि ही नहीं हो सकती और विद्यमान प्रतियोगी के अधीन होने से व्यावृत्ति की (भेद की) भी प्रसिद्धि नहीं हो सकती, अतः विद्या और अविद्या-दृष्टि का अस्तित्व ही नहीं, इसलिए आप अवशिष्ट ब्रह्मरूप पदपर सुस्थिर हो जाइए।।१९॥

न अविद्या नाम का पदार्थ है और न विद्यानाम का ही पदार्थ है, इसलिए यह कल्पना व्यर्थ है। (तब कौन वह अवशिष्ट वस्तु है उसको दिखलाते हुए बोध के पहले वही अविद्यारूप से कल्पित है, ऐसा कहते हैं।) वास्तव में आत्मा से अतिरिक्त अवशिष्ट कुछ भी नहीं है, यदि कुछ है, तो वह एकमात्र चित-वस्तु ही संवित रूप से अवस्थित है ॥२०॥

श्रीरामजी, वही अवशिष्ट चित्-वस्तु जब अज्ञातस्वरूप रहती है, तब वह अविद्या कही जाती है और जब विदित हो जाती है, तब वही सत्-स्वरूप एवं अविद्याक्षय इस नाम से कही जाती है ॥२१॥
छाया और धूप की नाईं परस्पर विरुद्ध विद्या और अविद्या दोनों में से विद्या का अभाव होने पर अपने मनोवांच्छिन्न चैतन्य में अविद्यानामक मिथ्या कल्पना का उदय होता है ॥२२॥

श्रीरामभद्र, उन परस्पर विरुद्ध विद्या और अविद्या दोनों में से अविद्या का बाध से चैतन्य में विलय हो जाने पर उक्त दोनों कल्पनाएँ क्षीण हो जाती हैं और उनका चैतन्य में अवस्थान हो जाता है, फिर परिपूर्णानन्दात्मक प्राप्तव्य चैतन्य परब्रह्म ही अवशिष्ट रहता है ॥२३॥

शंका हो कि बाध न होने के कारण विद्या भी परिशिष्ट रूप से क्यों नहीं रहती? तो इस पर

कहते हैं।
हे राघव, अविद्या के विनाश से विद्याकल्पना भी उस तरह क्षीण हो जाती है, जिस प्रकार लकड़ी के विनाश से अग्नि । जो अवशिष्ट रहता है, वह सर्वबाधात्मक होने से कुछ भी नहीं है और परमार्थतः सद्-रूप होने से कुछ है भी, यह सब उसी से व्याप्त है ॥२४॥

अतएव उसका दर्शन ही तत्त्वतः सर्वदर्शन और सर्वबाधदर्शन है, ऐसा कहते हैं।

206832 उक्त तात्त्विक रूप से वहाँ (परम चिति में) सब कुछ उस प्रकार दिखाई देता है, जिस प्रकार वटबीज में फल पुष्पादि से युक्त वटवृक्ष दिखाई पड़ता है और मायिकस्वरूप से कुछ भी नहीं दिखाई देता है; तात्पर्य यह है कि यद्यपि अज्ञानावृत दशा में वह अकिंचित्स्वरूपी है, तथापि वटबीज की नाईं, व्याकृत और अव्याकृत दोनों अवस्थाओं में स्थूल-सूक्ष्मीभूत सर्वात्मकत्वरूप किंचित्स्वरूपता प्रसिद्ध है ॥२५॥
206833 सर्वविध शक्तियों का आश्रय ही किंचित् वस्तुरूपत्व है, वही समस्त पराक्रमों की पिटारी है। वह आकाश से भी बड़ा शून्यस्वरूप है और चिदात्मक होने से शून्यस्वरूप
206834 भी नहीं है ॥२६॥
206835 __जैसे सूर्यकान्तमणि में अग्नि है अथवा जैसे दूध में घी है, वैसे ही उस चिदात्मक शून्य में यह सब अवस्थित है, जैसे अग्नि से विस्फुलिंग बाहर निकलते हैं अथवा जैसे सूर्य से रश्मियाँ बाहर निकलती हैं, वैसे ही देश, काल और क्रम के उदयकाल में ये प्रसिद्ध सब जीवसंवित्तियाँ ब्रह्मचैतन्य से प्रस्फुरित होती हैं, इसीलिए 'अग्नि विस्फुलिंग' आदि न्याय से जीवों का उपाधियों के साथ चैतन्य से निकलना श्रुतियों में प्रसिद्ध है, यह आशय है ॥२७,२८॥
206836
206837 इसीलिए वह ब्रह्म समस्त जीवसंवित्तियों का कोश है, ऐसा कहते हैं।
206838 जैसे समुद्र तरंगों का और निर्मल मणि रश्मियों का कोश (खजाना) है, वैसे ही अनन्त जीवसंवित्तिरूपी भ्रमस्थानीय रश्मियों का वह अविनाशी कोश है ॥२९॥
206839
206840 निर्गमन की अवधि के कथन और मणिप्रभा के दृष्टान्त से जीव और जगत की ब्रह्म से अन्यत्र स्थिति की प्रसक्ति का वारण करते हुए कहते हैं।
206841 घटों में आकाश की नाईं समस्त वस्तुओं में बाहर और भीतर में सत्-स्वरूप अविनाशी (त्रिविध परिच्छेद से शून्य) चैतन्य वस्तु सदा सर्वदा विद्यमान रहती ही है। तात्पर्य यह है कि जैसे घट के उदर में व्याप्त आकाश का घट के आगमन और निर्गमन से आकाश में औपचारिक आवागमन होता है, वैसे ही जीव का भी आगमन निर्गमन औपचारिक ही है, वास्तविक नहीं॥३०॥
206842
206843 इसी प्रकार जीव में कर्तृत्व भी औपचारिक ही है, इस आशय से कहते हैं। जिस प्रकार लोहे में स्पन्दन होनेपर स्वतः क्रियाशून्य भी अयस्कान्तमणि (चुम्बक) में कर्तृता कही जाती है, उसी प्रकार स्वतः क्रियाशून्य भी आत्म-चैतन्य में कर्तृता कही जाती है॥३१॥
206844 ____ श्रीरामजी, जिस प्रकार चुम्बक की एकमात्र सन्निधि से ही जड़ लोह स्पन्दित होता है, वैसे ही एकमात्र चैतन्सत्ता की सन्निधि से ही अचैतन्यरूप देह स्पन्दित होता है ॥३२॥
206845
206846 प्रतिपादित अर्थ का संक्षेप से उपसंहार करते हैं। जगत के एकमात्र उपादानस्वरूप उस चिद्रूप अज्ञात् ब्रह्म में पूर्व-पूर्वानुभूत जगत्कल्पित वासना१२५४
206847
206848 से जनित उत्तरोत्तर कल्पना से ही यह जगत उस प्रकार अवस्थित रहता है, जिस प्रकार चित्र-विचित्र चंचल तरंगसमूह जल में स्थित रहता है, आकाश की अपेक्षा भी मूर्तअमूर्तरूपशून्य उस परब्रह्म के ज्ञात होनेपर कुछ भी भिन्न पदार्थ ज्ञातव्यरूप से बाकी नहीं रहता॥३३॥
206849
206850 नौवाँ सर्ग समाप्त
206851 दसवाँसर्ग अविद्या से बन्धन की भ्रान्ति के द्वारा स्थावर पदार्थों में मन की स्थिति तथा
206852 बुद्धिपूर्वक विचार से बन्ध का मोक्ष, इसका वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, चूँकि जगत और जीव का भेद अज्ञात ब्रह्मस्वरूप ही है - इसलिए ब्रह्म का ज्ञान हो जाने पर जो कुछ भी यह सब स्थावर-जंगमरूप जगत प्रतीत होता है, यथार्थ में वह कुछ भी नहीं है, कुछ भी पदार्थ भूतरूपता को प्राप्त नहीं हुआ है, यह आप जानिए॥१॥
206853
206854 जिस परब्रह्म में भाव अभावात्मक (उत्पत्ति-विनाशात्मक) कुछ भी कल्पना नहीं हो सकती, उसी परब्रह्म के स्वरूपभूत ही जीव आदि सब कुछ प्रतीयमान पदार्थ हैं, अतः हे श्रीरामजी, आप निरर्थक मिथ्या पदार्थों की क्यों अभिलाषा करते हैं ? ॥२॥
206855 ___ हे श्रीरामजी, जिस प्रकार विमर्श करने पर रज्जु में हुए सर्पविभ्रम से किसी भी सर्प की उपलब्धि नहीं होती, उसी प्रकार हृदय के भीतर यह देह में अहन्ता और बाह्य विषयों में ममतारूपी सम्बन्ध व्यपदिष्ट होता है, विचार करने पर उसकी किसी तरह उपलब्धि नहीं होती॥३॥
206856
206857 भली प्रकार अपरिज्ञात अर्थात् न जाना हुआ आत्मा (ब्रह्म) ही जगत्भ्रान्ति को प्राप्त हुआ है और भली प्रकार परिज्ञात होने पर वह जीवादि-संविद् की सीमा की अन्तभूत आत्मरूपता को प्राप्त करता है॥४॥
206858 चेत्य के बीजभूत मल का सत्ता के आरोप से आश्रय करती हुई चिति ही जगत में अविद्या नाम से कही जाती है और वही चेत्य के बीजभूत मल का अतिक्रमण करती हुई सम्पूर्ण उपाधियों से मुक्त होकर विद्या से आत्मरूपता को प्राप्त हो जाती है|५॥
206859
206860 इस प्रकार अविद्या का स्वरूप बतलाकर अब अविद्या-कार्यरूप उपाधि से आत्मा में बन्ध का विभ्रम दिखलाते हैं।
206861 चित्त का तादात्म्य अध्यास होने से यह पुरुष चित्तप्राय है, इसीलिए चित्त के नष्ट होने पर वह पुरुष मानों नष्ट हो जाता है। और जैसे घट के रहने पर घटाकाश रहता है, वैसे ही चित्त के स्थित होने पर यह
206862 आत्मा भी स्थित रहता है॥६॥
206863
206864 इसी प्रकार गति, स्थिति आदि चित्तधर्मों का भी अपनी आत्मा में पुरुष आरोप कर लेता है, यों कहते हैं।
206865 अज्ञानी बालक की नाईं यह अज्ञान उपहित आत्मा चित्त के चलनेपर अपने आपको चलता हुआ देखता है, चित्त के स्थिर होने पर अपने को भी स्थिर देखता है, यह आत्मा इस तरह भ्रान्त इस चित्त को ही व्याकुल आत्मस्वरूप से देखता है|७॥
206866
206867 इसीलिए वह चित्तगत वासनाओं से अपने को बाँधता है, यों कहते हैं।
206868
206869 चूँकि यह चित्त बाल यानी विवेकशून्य है, इसलिए वह चित्तप्राय पुरुष मकड़ी की तरह अपने को चित्तगत वासनारूप दीर्घतन्तुओं से भीतर बाँधता हुआ भी नहीं जानता ॥८॥
206870
206871 पूर्व श्लोक में बालपदोक्त अविवेक के प्रसंग से, अविवेक की चरमसीमाभूत स्थावरों की चित्तस्थिति जानने की इच्छा कर रहे श्रीरामजी महामुनि वसिष्ठजी से पूछते हैं। ___ श्रीरामजी ने कहा : हे प्रभो, अत्यन्त घनीभाव को प्राप्त हुआ अविवेक (अज्ञान) स्थावर आदि शरीर को प्राप्त होता हुआ किस प्रकार अवस्थित रहता है, यह कृपा कर कहिए ॥९॥
206872 __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : अमनस्त्व को यानी सुषुप्ति की नाईं सुख-दुःख संवेदन की अयोग्यता के सम्पादक मन के लय को प्राप्त न हुए तथा पूर्वापर के विचार में समर्थ मननयोग्यरूप मनस्त्व से च्युत हुए मनस्त्व-अमनस्त्व के मध्यवर्ती मुग्धता रूप का आश्रय कर यह जीवचिति स्थावरों में रहती है ॥१०॥
206873 ___ हे ज्ञातव्य (ब्रह्म) के जाननेवालों में सर्वश्रेष्ठ श्रीरामजी, चित्अचित् का विवेक करने में असमर्थ बाह्य एवं आन्तर इन्द्रियों से युक्त, अतएव दुःख का प्रतीकार करने में अक्षम होने के कारण अत्यन्त दुःख देनेवाली चिति जहाँ स्थित रहती है, उन स्थावर शरीरों में मोक्ष अत्यन्त दूर रहता है, ऐसा मैं मानता हूँ; वहाँ कर्मेन्द्रियों से, ज्ञानेन्द्रियों के व्यापारों से तथा मानस व्यापारों से शून्य होकर केवल सत्तामात्र से चिति रहती है॥११॥
206874 ___ज्ञानेन्द्रिय एवं कर्मेन्द्रियों के व्यापारों से शून्य होकर यदि सत्तामात्र से चिति स्थावर शरीर में रहती है, तो वैसी स्थिति में योगियों की तरह शीघ्र ही वासना का क्षय एवं मन का विनाश हो जाने से उनकी मुक्ति अदूरस्थित है - यही कहना उचित था, अतः 'दुरस्थिता

मुक्तिः ' यह कह रहे आपका क्या
206875 अभिप्राय है? इस आशय से श्रीरामजी पूछते हैं। ___श्रीरामजी ने कहा : हे वेद्यविदों में श्रेष्ठ, जिन स्थावर शरीरों में चिति एकमात्र सत्तारूप से स्थित रहती है, वहाँ मुक्ति तो अदूर ही स्थित है, ऐसा मैं मानता हूँ॥१२॥
206876
206877 __ शास्त्रविहित कर्मों के अनुष्ठान से हुई चित्तशुद्धि और साधनचतुष्टय की सम्पत्ति से सहकृत श्रवण, मनन एवं निदिध्यासन से उत्पद्यमान तत्त्वसाक्षात्कार से जनित समूल वासनाक्षय एवं मनोनाश से हुई एकमात्र सत्तासामान्यरूप से चिति की स्थिति ही मोक्ष है, वह मोक्ष अनन्त पापरूप दुर्वासना बीजों से भरे हुए नारकीय स्थावरों को, शास्त्राधिकार योग्य जन्म दुर्लभ होने से अत्यन्त दुर्लभ है, इस प्रकार महाराज वसिष्ठजी अपनी उक्ति का अभिप्राय वर्णन करते हैं।
206878 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, शास्त्रों का बुद्धिपूर्वक विचार कर, आत्मा के यथार्थ अवलोकन से अर्थात् साक्षात्कार से जो सत्तासामान्य बोध होता है, वही अविनाशी मोक्षपद कहलाता है |१३॥
206879 आत्मतत्त्व को जानकर वासनाओं का जो उत्तम यानी अशेष परित्याग है, उसे ही सत्तासामान्यरूप मोक्षपद कहा गया है॥१४॥
206880
206881 ब्रह्मवेत्ता गुरु आदि के साथ शास्त्रों का विचार कर अध्यात्मभावना से अर्थात् मननपूर्वक निदिध्यासन से तत्त्व का साक्षात्कार करके सत्तासामान्य में जो निष्ठा होती है, उसी निष्ठा को मुनि लोग परब्रह्मपद कहते हैं ।।१५॥
206882
206883 स्थावर शरीरों में वह पद अत्यन्त दूर है, इसका उपपादन करते हैं।
206884
206885
206886 श्रीरामजी, जहाँ भीतर बीज में अंकुर की नाईं अव्यक्त, अतएव सुप्त-सी वासना स्थित है, उसे ही आप पुनर्जन्म को देनेवाली सुषुप्ति की नाईं जानिए॥१६॥
206887 जिसके भीतर मानस व्यापाररूप मनन भली प्रकार लीन हो गया है तथा चारों ओर से जिसमें वासनाएँ तिरोहित हो गई हैं, वह पाषाणादि की तरह वृत्तिशून्य भी सुषुप्ति सैकड़ों जन्मरूपी दुःखों को देती है |१७॥
206888 पत्थर की नाईं व्यापारशून्य ये सभी स्थावर आदि पदार्थ सुषुप्त' नाम को प्राप्त होने के कारण पुनः-पुनः जन्म के भागी होते हैं ॥१८॥
206889
206890 स्थावर आदि में वासना ही नहीं रहती, इस प्रकार किसी मन्दमति की शंका का परिहार करते हैं।
206891 हे साधो, जिस तरह बीजों में अंकुर से लेकर पुष्प तक पदार्थ स्थित हैं एवं जिस तरह मिट्टी के ढेर में घट स्थित है, उसी तह स्थावरों के भीतर अपनी वासना भी स्थित है|१९॥
206892 जहाँ वासना का बीज विद्यमान है, वह सुषुप्ति जन्म के लिए ही है, सिद्धि के लिए नहीं है और जिसमें ज्ञानाग्नि से वर्जित बीजशक्तिवाली वासना है, वह तुर्यपद मोक्षरूप सिद्धि को देनेवाला है ॥२०॥
206893
206894 अतएव स्वल्प भी वासना यदि अवशिष्ट रहे, तो अग्नि आदि के शेष की नाईं क्रमशः वह बढ़कर महान अनर्थ की जनक होती है, अतः उसका निःशेष क्षय करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
206895 वासना का तथा अग्नि, ऋण, व्याधि और शत्रु का, स्नेह, विरोध एवं विष का जो शेष है, वह स्वल्प होने पर भी हानि पहुँचाता है ॥२१॥
206896
206897 ज्ञानाग्नि से निःशेष भस्म किया गया वासनाबीज से जिसने सत्तासामान्यरूपता प्राप्त कर ली है, ऐसा तत्त्ववेत्ता चाहे सदेह हो या विदेह हो, पुनः कभी दुःख का भागी नहीं होता ॥२२॥
206898
206899 स्थावरादि समस्त पदार्थों में चित् को आवृत करनेवाली चित्-शक्तिरूपा बीजस्वरूप वासना धान्यादि बीजों में अंकुरशक्ति जननस्वरूप रसकी नाईं सदा अवस्थित है|२३॥
206900
206901 वही चित्शक्ति बीज आदि आदि सभी कारणों में नानारूपसे स्थित है, यों कहते हैं।
206902 वही चित्रशक्ति बीज में उल्लासरूप से (पृथ्वी और जल के संयोग से होनेवाली प्रफुल्लता से अनुभूयमान अंकुरजनन शक्ति से), जड़धर्मवाले पदार्थों में जड़तारूप से, धन, रत्न आदि द्रव्यों में स्पृहणीयता में कारणभूत भव्यतारूप से, शिला आदि अन्य पदार्थों में कठिनता रूप से स्थित है।॥२४॥
206903
206904 और भस्म तथा धूलियों में प्राक्तन काष्ठ, पाषाण आदि के ध्वंसरूप तथा परमाणुरूप से, मलिनों में मालिन्य रूप स्थिति से एवं तलवार आदि में तीक्ष्णधारा के रूप से विद्यमान है॥२५॥
206905
206906 घट, पट आदि सभी पदार्थों में आत्मा ही सत्तासामान्यरूपका ग्रहण कर जलाहरण, शीतनिवारण आदि नानाशक्ति होकर स्थित रहता है ॥२६॥
206907 मेघजाल ही जिसका आच्छादक है, ऐसी वर्षा ऋतु जिस प्रकार आकाश को सर्वतः व्याप्त कर स्थित रहती है, उसी प्रकार यह अखिल चित्शक्ति सम्पूर्ण दृश्यदशा को व्याप्त करके स्थित है ॥२७॥
206908
206909 हे श्रीरामजी, इस अज्ञानावृत चित्शक्ति का यह अत्यन्त विचारा गया स्वरूप, जो असत्यभूत मायाविकार से तादात्मरूपता को प्राप्त होने पर भी सत् की तरह भासमान तथा असर्वात्मक होने पर भी सर्वतः व्याप्त के सदृश प्रतीयमान है, मैंने आपको बतलाया है॥२८॥
206910
206911 हे श्रीरामजी, आत्मदर्शन के विरोधी अज्ञान से आवृत हुई यह आत्मदृष्टिरूपा चित्शक्ति संसाररूप भ्रम को देती है, और उसके विरोधी अज्ञान से अनावृत हुई सम्पूर्ण दुःखों का क्षय कर
206912
206913 देती है ॥२९॥
206914 इस आत्मदृष्टि का जो अदर्शन (आत्मसाक्षात्कारविरोधी आवरणस्वरूप अदर्शन) है, उसे विद्वान लोग अविद्या कहते हैं, चूँकि अविद्या जगत की कारणभूत है, अतः उसी से सम्पूर्ण पदार्थों की उत्पत्ति होती है |३०॥
206915 आवरण आदि स्वरूप से शून्य यानी निस्तत्त्वरूप से अविद्या का ज्यों ही साक्षात्कार किया जाता है, त्यों ही तुरन्त वह उस प्रकार गल जाती है, जिस प्रकार धूप में तुषार का परमाणु गल जाता है॥३१॥
206916
206917 अन्यान्य भी दृष्टान्त बतलाते हैं। जिस प्रकार जिसकी नींद गलितावस्थ हो रही है, ऐसा पुरुष ज्यों ही बुद्धि से अपने चित्त के वृत्तान्त का तनिक विचार करता है, त्यों ही उसकी निद्रा नष्ट हो जाती है। उसी प्रकार अविद्या के किंचित् विचारमात्र से अविद्या नष्ट हो जाती है॥३२॥
206918 ___ रज्जु आदि के तत्त्व का पर्यालोचन करने पर होनेवाली सादि भ्रम की निवृत्ति भी प्रस्तुत स्थल में दृष्टान्त है, इस आशय से कहते हैं।
206919 ज्यों ही सर्पादि वस्तु का स्वरूप किस प्रकार का है -अर्थात् वह वास्तविक है या भ्रान्ति से केवल कल्पित है - यों विचार करते हैं, त्यों ही सर्पादि का भ्रम उस प्रकार नष्ट हो जाता है, जिस प्रकार प्रकाश से अन्धकार द्वारा सम्पादित दर्शनशक्ति के प्रतिबन्ध का नाश होता है ॥३३॥
206920 अंधकार का स्वरूप देखने की इच्छा से यदि कोई हाथ में दीपक लेकर आवे तो जैसे सम्पूर्ण तम नष्ट हो जाता है अथवा ताप से घी नष्ट हो जाता है, वैसे ही विचार से अविद्यासहित सम्पूर्ण जगत नष्ट हो जाता है॥३४॥
206921

तमोरूप अदर्शन-दृष्टान्त का ही विस्तृतरूप से विवेचन करते हैं।
दीप लाने पर जिस प्रकार अन्धकार के स्वरूप का निश्चय नहीं होता, किन्तु विशुद्ध स्वरूपवाला गाढ़ अन्धकार का नाश ही केवल उदित होता है, उसी प्रकार उक्त रीति से मन्द-विचार करने पर यह अविद्या मन्द हो जाती है और अच्छी तरह विचार करने पर न मालूम कहाँ भाग जाती है, यह अवस्तु अर्थात् कोई चीज न होने से असद्रूप है और विचार न करने से ही दीख पड़ती है॥३५,३६॥

वह अवस्तु क्यों है ? इस आशंका पर अपना अनुभव ही उसके अवस्तु होने में प्रमाण है, यों कहते हैं।
प्रकाश के आने पर प्रसिद्ध अंधकार जैसे असद्रूप दीख पड़ता है, वैसे ही विचार से अविद्या भी असत्-रूप ही दीख पड़ती है। (यदि शंका हो कि अंधकार तम का प्रकाश से बाध नहीं होता, क्योंकि उसके निषेध में त्रैकालिकत्व की प्रतीति नहीं है, किन्तु उष्णता से जलकीशीतता की तरह तिरोधानमात्र होता है, क्योंकि प्रकाश के चले जाने पर पुनः उसका दर्शन होता है, इस पर कहते हैं।) अंधकार को
अवस्तु मानने में वैसी भले ही आपत्ति हो, परन्तु त्रैकालिक बाध का अनुभव होने से अविद्या में अवस्तुत्व ही प्रतीत होता है। सारांश, अविद्या के अवस्तुत्व में अनुभव ही प्रबल प्रमाण है ॥३७॥
शुक्ति और रज्जु आदि अथवा रजत एवं सर्प आदि कोई भी वस्तु जब तक विचार कर नहीं देखी जाती, तब तक वह यथार्थरूप से नहीं दीख पड़ती और विचारपूर्वक देखने पर जिस स्वरूपकी अविद्या और जिस तरह वस्तुत्त्व रहता है, वह उसी तरह दीख पड़ता है॥३८॥

किस प्रकार विचार कर देखना चाहिए, यह कहते हैं।

रक्त, मांस तथा अस्थिमय इस देहयन्त्र में 'मैं स्वयं कौन हूँ ?' इस प्रकार ज्यों ही विचार किया जाता है, त्यों ही सभी अविद्या-परिवार शीघ्र विलीन हो जाता है ॥३९॥

उस प्रकार के विचारवाले मन से आदि-अन्तवाले में असद्रूप सम्पूर्ण दृश्यमात्र का परिहार हो जाने पर जो शेष रूप से चिदात्मा रहता है, उसे ही विद्वान अविद्या का क्षय कहते हैं, क्योंकि अध्यस्त पदार्थ का बाध अधिष्ठान से भिन्न नहीं होता ॥४०॥
वह शेषरूप ब्रह्म अविद्या के आवरणदशा में किंचित् वस्तुस्वरूप से प्रतीत नहीं होता, उसकी नाश दशा में किंचित् वस्तुरूप से प्रतीत होता है। वही शाश्वत सत्-स्वरूप ब्रह्म है, वही वस्तु और उपादेय है, क्योंकि उसीसे अविद्या निवृत्त हो जाती है॥४१॥

बाध्य जगत की स्वरूपशून्यता अथवा उसके बाध की आत्ममात्ररूपता मानने में प्रमाणान्तर की अन्वेषणा नहीं होनी चाहिए, क्योंकि माया अविद्या आदि नाम स्वरूपशून्य, बाध्य, स्वप्नावस्था में अनुभूयमान पदार्थों में ही रूढ़ हैं, यों कहते हैं। ___ 'अविद्या' इस अपने नाम से ही इसके स्वभावरहित रूप का ज्ञान हो जाता है, जैसे जिह्वागत आस्वाद्य पदार्थों का रस और किसी दूसरे से प्रतीत नहीं होता ॥४२॥
___ अविद्यानाम की वस्तु भी नहीं है, यह सब जगत अखण्डित ब्रह्मस्वरूप ही है, जिसने सत् एवं असत् कल्पना के विस्तारभूत इन सम्पूर्ण जगत का निर्माण किया है॥४३॥

ऐसी अवस्था में अविद्या और उसके क्षय का फलित निष्कृष्टस्वरूप कहते हैं।
यह सम्पूर्ण जगत ब्रह्मस्वरूप नहीं है' इत्याकारक निश्चय ही अविद्या का स्वरूप है और यह जगत ब्रह्मरूप है' यह निश्चय ही उसका विनाश है ॥४४॥

उक्त अर्थ का ही विवरण कर रहे महाराज वसिष्ठजी प्रस्तुत विषय का उपसंहार करते हैं।
हे श्रीरामजी, घट,पट, शकट आदिरूप से अवभासमान यह जगज्जाल'अपरिच्छिन्न सच्चिदानन्द ब्रह्मस्वरूप नहीं है, किन्तु उससे अन्य है' यों आरोपित निश्चय यदि हुआ, तो अविद्या उदित हुई- यह आप जानिए, और इसकी अपवाद-भूत घट, पट, शकट आदि रूप से भासमान यह जगज्जाल 'अपरिच्छिन्न सच्चिदानन्द ब्रह्मरूप ही है, उससे भिन्न नहीं' यों अपरिच्छिन्न सन्मात्र दृष्टि यदि उदित हुई, तो अविद्या गलित हुई यानी उसका क्षय हुआ - ऐसा आप जानिए ॥४५॥

दसवाँ सर्ग समाप्त
ग्यारहवाँ सर्ग जिस दृष्टि से हरि, हर आदि जीवन्मुक्त होकर स्थित हैं, _ 'सब कुछ ब्रह्मस्वरूप ही है' इत्याकारक उस दृष्टि का श्रीरामजी को उपदेश, यह वर्णन।
पूर्व में उपदिष्ट ही विषय का पुनः-पुनः जो विभिन्न प्रकारों से उपदेश दिया जाता है, वह उपदेश्य विषय के बोध की दृढ़ता के लिए है। जैसे दृष्टफलक अवघात आदि फल की उत्पत्तिपर्यन्त किये जाते हैं, वैसे ही दृष्टफलक श्रवण, मनन आदि भी फलोत्पत्तिपर्यन्त करने चाहिए। इसीलिए भगवान बादरायण ने लिखा है - 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' (श्रवण आदि की आत्मसाक्षात्कार पर्यन्त बार-बार आवृत्ति करनी चाहिए, क्योंकि वैसा उपदेश है)। इस रहस्यभूत तत्त्वका आलस्य दोष के परिहार के साथ

उत्साह उत्पन्न करने के लिए उद्घाटन कर रहे महाराज श्रीवसिष्ठजी अविद्याक्षय होने पर परिशिष्टरूप से रहनेवाली दृष्टि का श्रवण करने के लिए श्रीरामजी को सावधान करते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामभद्र, आत्मस्वरूप के उत्तम परिज्ञान के लिए मैं बार-बार इस रहस्य का आपसे कथन (उद्घाटन) करता हूँ, क्योंकि हे साधो, अभ्यास के बिना आत्मभावना कभी उदित नहीं होती ॥१॥

आत्मभावना क्यों उदित नहीं होती? इस पर कहते हैं।
भद्र, यह अज्ञान अत्यन्त बलवान है, इसीका दूसरा नाम 'अविद्या' है, वह अन्य असंख्य जन्मों से चला आ रहा है, अतएव वह दृढ़ स्थिति को प्राप्त है। अनन्त कोटि जन्मों में अभ्यस्त द्वैतवासनाओं से अत्यन्त दृढ़ीकृत होने के कारण उसका एक बार के उपदेश से भली प्रकार उच्छेद नहीं हो सकता, यह भाव है ॥२॥

बाह्य और आभ्यन्तर चक्षु आदि अत्यन्त बलिष्ठ अनेक प्रमाणों से गृहीत होनेवाले द्वैत से अभिन्न होने के कारण भी अज्ञान की प्रबलता है, यह कहते हैं।
देह की सत्तादशा में (जीवन, जाग्रत आदि अवस्थाओं में) समस्त इन्द्रियों से तथा देह के अभाव में (मरण, प्रलय आदि अवस्थाओं में) साक्षी से बाह्य और आभ्यन्तर सदा उस अज्ञान का अनुभव किया जाता है, अतः उसने अत्यन्त घनीभूत स्थिति (प्रबलता) प्राप्त कर ली है ॥३॥

ज्ञान की सामग्री की दुर्लभता भी दिखलाते हैं।
आत्मज्ञान तो सभी इन्द्रियों का अविषय है यानी किसी इन्द्रिय से आत्मज्ञान हो नहीं सकता। मनसहित छः इन्द्रियों का क्षय हो जाने पर वह केवल सत्ता प्राप्त करता है। इन्द्रियों से जनित वृत्ति का अतिक्रमण कर जो अवस्थित है, वह प्राणियों का प्रत्यक्ष विषय कैसे हो सकता है, क्योंकि वह प्रत्यक्षवृत्ति का अतिक्रमण कर स्थित है ॥४,५॥
__ अतएव पुनः-पुनः उपदेश और मनन आदि के अभ्यास की, अविद्या की, अविद्यारूपी लता की अनेक शाखाओं के छेदन द्वारा सार्थकता है, इस आशय से उपसंहार करते हैं।
हे श्रीरामजी, हृदय-वृक्ष पर लिपटी हुई इस प्रबल अविद्यारूपी लता को ज्ञानाभ्यासरूपी विलास की तलवार के प्रहारों से स्व-स्वरूप की सिद्धि के लिए आप काट डालिए ॥६॥
__ हे राघव, जिस प्रकार राजा जनक जी विदिततत्त्व होकर भूमण्डल में विहार करते हैं, उसी प्रकार आप आत्मज्ञान के अभ्यास में निरत होकर विहार कीजिए ।७॥

206965 जागते अथवा सोते तथा चलते या बैठते बाहर के व्यवहाररूप कार्य से तथा समाधिरूप अकार्य से विहार कर रहे उस राजा जनक का भी निश्चय मेरे अनुभव के अनुसार ही था । उक्त अभ्यास का ही फल आत्मज्ञान है और उक्त ज्ञान से अभिव्यक्त हुए स्वरूप की ही वास्तव में सत्यता होती है, ऊपर-ऊपर के ज्ञान से अभिव्यक्त फल की नहीं ॥८॥
206966 भगवान नारायण, अपने विभिन्न-विभिन्न प्रकार के लीला चरण करने के जिस निश्चय के कारण पृथ्वीपर योनि में यानी गर्भवास आदि क्लेशों में अवतार लेकर भी दुःख आदि से सम्बद्ध नहीं होते, वही निश्चय आत्मज्ञान का स्वरूप कहलाता है ॥९॥
206967
206968 हे राघव, जगदम्बा पार्वती के साथ रहनेवाले त्रिनेत्र महादेवजी का या राग-वर्जित ब्रह्मा का जो भी
206969
206970
206971 निश्चय है, वही आपको भी हो ॥१०॥
206972
206973 हे रामभद्र, देवताओं के गुरु बृहस्पति, दानवों के गुरु शुक्राचार्य, भगवान अंशुमाली सूर्य, चन्द्रमा, वायुदेवता, अग्नि, महामुनि नारद, महर्षि पुलस्त्य, मैं, अंगिरस प्रचेता, भृगु, क्रतु, अत्रि, शुक्र तथा इन्हीं के तुल्य अन्यान्य जीवित ही रहकर मुक्त यानी जीवन्मुक्त विप्रेन्द्रों और राजर्षियों का जो आत्मा के विषय में निश्चय है, वही निश्चय आपको हो॥११-१३॥
206974 __ श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, जिस निश्चय के कारण ये पूर्वोक्त महाबुद्धिमान धीर सुरगुरु आदि शोकनिर्मुक्त होकर स्थित हैं, हे ब्रह्मन्, उसका मुझसे तात्त्विक रूप से वर्णन कीजिए॥१४॥
206975
206976 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे महाबाहो, हे राजकुमार, हे समस्त वेद्य पदार्थों के स्वरूप को जाननेवाले रामभद्र, जो आपने प्रश्न पूछा है, उसका उत्तर स्पष्टरूप से आप सुनिए, उनका यही निश्चय है ॥१५॥
206977
206978 उसी निश्चय को कहते हैं।
206979 श्रीरामजी, को कुछ भी यह भोग्य जगज्जाल दिखाई पड़ता है, वह सब मायिक अव्यवस्थित स्वरूप का परित्याग कर परमार्थ स्वरूप में अवस्थित, निर्मल ब्रह्मस्वरूप ही है॥१६॥
206980
206981 संक्षेप से कथित अर्थ को विस्तार कर विशेषरुप से दिखलाते हैं। ब्रह्म ही चित् है, ब्रह्म ही चौदह भुवन है, ब्रह्म ही जीव-परम्परा है; मैं भी ब्रह्मस्वरूप हूँ, मेरा शत्रु भी ब्रह्मस्वरूप है, सन्मित्र, बन्धु-बान्धव आदि भी ब्रह्मस्वरूप हैं; तीनों काल भी ब्रह्मस्वरूप है और वह ब्रह्म में ही अवस्थित है।॥१७॥
206982
206983 जैसे समुद्र तरंगों की परम्पराओं से अपने स्वरूप में बढ़ता है, वैसे ही अनेकविध पदार्थलक्ष्मियों से यह ब्रह्म इस प्रकार बढ़ता है॥१८॥
206984
206985 समस्त क्रिया, कारक और फल ब्रह्मस्वरूप ही हैं, इस आशय से कहते हैं।
206986 ब्रह्म से ब्रह्म का ही ग्रहण होता है, ब्रह्म के द्वारा ब्रह्म का ही उपभोग किया जाता है, ब्रह्म में ब्रह्म ही विवों से ब्रह्मशक्ति अर्थात् माया के द्वारा मानों बढ़ता है।॥१९॥
206987
206988 इस दृष्टि से कहीं राग, द्वेष आदि की प्रसक्ति नहीं होती, इस आशय से कहते हैं।
206989 ब्रह्मस्वरूप मेरा अनिष्ट करनेवाले मेरे शत्रु का स्वरूप यदि ब्रह्म ही है, तो ब्रह्मनिष्ठ के प्रति किसी के द्वारा ब्रह्म में किया हुआ ब्रह्म को छोड़ और क्या हो सकता है ? |२०॥
206990
206991 _ इस परिपूर्ण ब्रह्म में आकाश-वृक्ष की नाईं, कल्पित राग आदि दोषों का अवस्थान-प्रसंग ही जब नहीं हो सकता, जो असंकल्प से नष्ट हो जानेवाले हैं, तब उनका बढ़ना ही क्या ? ॥२१॥
206992 परिपूर्णस्वरूप इस परब्रह्म में ही गमन आदि सब कुछ है, चूंकि परिपूर्णात्मक ब्रह्म ही सुखैकरसरूप से स्फुरित होता है, अतः उसमें दुःख और सुख कैसे ? ॥२२॥
206993 ब्रह्म ही ब्रह्म में भली प्रकार तृप्त है, ब्रह्म में ब्रह्म ही भली प्रकार अवस्थित है, ब्रह्म में ब्रह्म ही स्फुरित होता है, अतः मैं ब्रह्म से
206994 अतिरिक्त स्वरूपवाला नहीं हूँ ॥२३॥
206995 __ श्रीरामजी, घट भी ब्रह्मरूप है, पट भी ब्रह्मरूप है, मैं भी ब्रह्मरूपहूँ, यह विस्तृतप्रपंच भी ब्रह्मस्वरूप है, इसलिए मिथ्या राग, विराग आदि की यहाँ कल्पना ही क्या ? ॥२४॥
206996
206997
206998 इस दृष्टि से आत्यन्तिक अभय-प्राप्ति होती है, यह कहते हैं।
206999 भद्र, देहरूप ब्रह्म में मरणात्मक ब्रह्म अपने-आप जब मिल गया, तब रज्जु में भुजंग-भ्रम की नाईं होनेवाला दुःख मिथ्या कल्पना के अतिरिक्त और हो ही क्या सकती है ? ॥२५॥
207000
207001 इसी प्रकार भोग, राग आदि की आत्यन्तिक निवृत्ति भी सिद्ध होती है, ऐसा कहते हैं।
207002 संभोगात्मक ब्रह्म में देहरूप ब्रह्म के सुखपूर्वक अवस्थित होने पर यह मुझे प्राप्त हुआ' यह व्यर्थ इच्छा किस तरह होगी? ॥२६॥
207003
207004 हे राघव, जिस प्रकार वीचि (गमनशील तरंग) और जल के स्पन्दयुक्त होने पर भी जल से पृथक् कुछ भी नहीं है, उसी प्रकार स्पन्दस्वरूप ब्रह्म के होने पर भी त्वत्ता और मत्ता कुछ भी नहीं है|२७॥
207005 जैसे आवर्त के नष्ट होने पर जल में कुछ भी नष्ट नहीं होता, वैसे ही देहात्मक ब्रह्म में मरणरूप ब्रह्म के प्राप्त होने पर कुछ भी नहीं मरता ॥२८॥
207006
207007 जड़तारूपता के अपरित्याग से ही सब क्रमों में ब्रह्मरूपता का ग्रहण न करें, इसलिए उसकी जड़ता का निषेध करते हैं।
207008 जिस प्रकार चंचल जलरूप में त्वत्ता और मत्ता नहीं रहतीं, उसी प्रकार परमात्मा में जड़तारूपता तथा प्रतियोगी के अप्रसिद्ध होने से तआवृत्तरूप अजड़ता भी नहीं रहती ॥२९॥
207009
207010 जिस प्रकार सुवर्ण में कटकरूपत्व और जल में आवर्तरूपत्व का होना सुवर्ण और जल का एक स्वभाव है, उसी प्रकार जड़अजड़प होना यह ब्रह्म का भी एक मायिक स्वभाव है॥३०॥
207011
207012 मायिक स्वभाववश ही जीव और जड़प भेद की कल्पना है, इस आशय से कहते हैं।
207013 'यह जीवभूत आत्मा है, यह जड़भूत पदार्थ है' इस प्रकार का मोह अज्ञानात्मा को ही होता है, ज्ञानात्मा को को कभी नहीं होता ॥३१॥

207014
207015 अतएव तत्त्ववेत्ता पुरुष को समस्त जगत एकमात्र आनन्दरसस्वरूप अनुभूत होता है, यह कहते हैं।
207016 जिस प्रकार अन्धे पुरुष को जगत अन्धकार रूप और सुदृष्टिवाले को प्रकाशस्वरूप प्रतीत होता है, उसी प्रकार अज्ञानी को यह जगत दुःख-समूहस्वरूप और ज्ञानी को आनन्दप्रचुर प्रतीत होता है॥३२॥
207017 जैसे बालक की दृष्टि में रात्रि स्वभ्रान्ति से परिकल्पित यक्षवाली और युवा, वृद्ध आदि पुरुषों की दृष्टि में विशुद्ध यक्षवर्जित प्रतीत होती है, वैसे ही ज्ञानी पुरुष को यह जगत एकमात्र आनन्दमय ब्रह्मस्वरूप अनुभूत होता है और अज्ञानी पुरुष को अत्यन्त दुःखद प्रतीत होता है ॥३३॥
207018
207019 सदा-सर्वदा चारों ओर अवस्थित, अमृतपूर्ण ब्रह्मरूपी घट में न कोई मरता है और न कोई जीता है॥३४॥
207020 जिस प्रकार महान सागर में उल्लास-विलास होने पर भी तरंग आदि न उत्पन्न होते हैं और न मरते हैं, उसी प्रकार आत्मा में भूत-समूह न उत्पन्न होते हैं और न मरते हैं॥३५॥
207021
207022 'यह नहीं है और यह है' इस प्रकार की भ्रान्तिरूपी माया किसी तरह के प्रयोजन के बिना आत्मा के द्वारा आत्मा में ही उस प्रकार भीतर जगतरूप से और तत्-तत् पदार्थों की शक्तिरूप से स्फुरित होती हैं, जिस प्रकार स्फटिक की अनेक प्रतिबिम्बों का ग्रहण करने में योग्यतासम्पादक स्वच्छता-अनेक तरह के प्रतिबिम्ब और उसके गुण, क्रिया आदि वैचित्र्य के रूपसे अन्दर-प्रस्फुरित होती है। श्रीरामभद्र,
207023
207024 जैसे जल में तरंगों के कणसमूहों से घन जल ही स्थित है, वैसे ही अपने आप में जगत की शक्ति के रूपसे ब्रह्म ही अवस्थित है ॥३६,३७॥
207025 श्रीरामचन्द्रजी, शरीर के विनाश से ब्रह्म में मृतबुद्धि कैसे हो सकती है ? क्योंकि शरीर आदि ब्रह्म से उस प्रकार पृथक् नहीं हैं जिस प्रकार सागर में तरंगादि जल से अतिरिक्त नहीं हैं ॥३८,३९॥
207026 जैसे जल में जो कण है, जो कणिका है, जो वीचि है, जो तरंग है, जो फेन है, और जो लहरी है, वे सब जलस्वरूप ही हैं, वैसे ही ब्रह्म में कल्पित जो देह है, जो इन्द्रिय व्यापार है, जो भोग्य है, जो संपत्ति और विपत्ति है, जो हर्ष, विषाद आदि रचना है और जो पुरुषार्थभोग है, वह सब ब्रह्मस्वरूपही है॥४०,४१॥
207027 जिस प्रकार सुवर्ण से बनी विभिन्न-विभिन्न आकृति-रचनाएँ सुवर्ण से पृथक नहीं होती हैं, उसी प्रकार ब्रह्म से हुई चित्र-विचित्र देहादि संस्थानों की रचना भी ब्रह्म से विभिन्न नहीं हो सकती, अज्ञानियों को वृथा ही उसमें द्वित्वभावना होती है ॥४२॥
207028
207029 मन, बुद्धि, अहंकार, तन्मात्रा, इन्द्रियाँ आदि सब ब्रह्मस्वरूप ही हैं, उससे भिन्न नहीं है, अतः सुख और दुःख का अस्तित्व ही नहीं हो सकता ॥४३॥
207030
207031 जिस प्रकार एक ही शब्द पर्वत की संनिधि में प्रतिध्वनि के रूप में द्विरुक्त की नाईं शोभित होता है, उसी प्रकार यह, वही मैं,यह चित्त, इत्यादि अर्थों को लेकर प्रवृत्त वाणी से आत्मा ही अपनी आत्मा में शोभित होता है ॥४४॥
207032 ___ अज्ञात ब्रह्म ही जीवरूपता और जगद्रूपता को मानों प्राप्त होकर स्थित है, क्योंकि स्वप्न में अपने आत्मस्वरूप अन्तःकरण से आत्मा ही अनेक पदार्थों के रूप में दिखाई देता है, इसी बात को भगवान बादरायण 'आत्मनि चैव विचित्राश्च हि' इस सूत्र से कहते हैं ।।४५॥
207033
207034 अज्ञान अत्यन्त विरुद्ध, असंभावित पदार्थ का निर्माण करता है, यह लोक में प्रसिद्ध ही है, ऐसा कहते हैं।
207035 । ब्रह्मस्वरूप से न पहचाना हुआ ब्रह्म उस प्रकार अज्ञानरूप हो जाता है, जिस प्रकार सुवर्णरूप से न जाना हुआ सुवर्ण मृत्तिकारूप हो जाता है॥४६॥
207036
207037 इसीलिए, ब्रह्म, अज्ञों की दृष्टि से ही अज्ञानस्वरूप है, ज्ञानियों की दृष्टि से नहीं, ऐसा कहते हैं।
207038 ब्रह्मवेत्ता महामुनियों का यह मत है कि अज्ञात हुआ, स्वयंसमर्थ, महान आत्मा ब्रह्म ही अज्ञानियों द्वारा अज्ञानशब्द से व्यवहृत होता है॥४७॥
207039
207040 ब्रह्मस्वरूप से ज्ञात ब्रह्म, तत्क्षण ही उस प्रकार ब्रह्मस्वरूप हो जाता है, जिस प्रकार सुवर्णरूप से ज्ञात सुवर्ण तत्क्षण में ही सुवर्ण हो जाता है॥४८॥
207041
207042 आत्मा समस्त शक्तियों से परिपूर्ण स्वयं ब्रह्म है, वह किसी तरह के प्रयोजन के बिना स्वयं जिस जिस स्वरूप से यानी जीव और जगद्रूप से या तात्त्विक ब्रह्मरूप से जैसी-जैसी भावना करता है,
207043 भावना के बल पर शीघ्र ही उस-उस स्वरूप से अपने-आपको देखता है॥४९॥
207044
207045 इसीलिए तत्त्वज्ञ पुरुष जीव या जगत के रूप में उसे नहीं देखते, यह कहते हैं।
207046 कर्म, कर्ता और करणों से रहित, कारण से वर्जित, सर्वविध विकारों से शून्य, स्वकीय ज्ञान से अपनी स्थिति में समर्थ, महान आत्मा ही ब्रह्म है, यों ब्रह्मज्ञानी लोग कहते हैं॥५०॥
207047
207048 उक्त स्वरूप से ज्ञात न हुआ ब्रह्म अज्ञानियों द्वारा अज्ञानशब्द से व्यवहृत होता है, और परिज्ञात
207049
207050 हुआ, अज्ञानका विनाशक ब्रह्म ही ज्ञानशब्द से कहा जाता है॥५१॥
207051
207052 जिस तरह भली प्रकार अपरिचित बन्धु ही अबन्धु कहा जाता है, परिज्ञात हुआ वही बन्धुशब्द से व्यवहृत होता है, क्योंकि अबन्धुभ्रम उससे विनष्ट हो जाता है, उसी तरह प्रकृत स्थल में भी जानना
207053 चाहिए ॥५२॥
207054 __ तब जीव और जगत में ब्रह्ममात्रत्व की भावना सहसा सभी को क्यों नहीं होती? यदि कहिए कि वैराग्य नहीं है, इसलिए, तो वैराग्य के हेतुओं का ही पहले निर्वचन करिए, इस पर कहते हैं।
207055 यह समस्त जगत विचार के लिए अयोग्य है, यों अपने अन्दर भली प्रकार निश्चित हो जाता है, तभी वह ब्रह्मभावना उदित हो जाती है क्योंकि इसी एकमात्र विचारणा के द्वारा अयोग्य शुक्ति-रजत में मिथ्यात्व हो जाने से रजत की नाईं पुरुष भोग्यवर्ग से विरक्त हो जाता है।५३॥
207056
207057 जगत के विषय में उक्त विचारणा तत्पदार्थ के शोधन के रूप में पर्यवसित होती है, इस आशय से जगदंश में उक्त विषय को स्पष्ट कहते हैं।
207058 'द्वैत असत्य है' इस प्रकार भीतर द्वैत में असत्यत्व का ज्ञान हो जाने पर वह ब्रह्मभावना उदित होती है, इसीसे द्वैत की असत्यता सिद्ध हो जाने के कारण पुरुष द्वैत जाल से विरक्त हो जाता है॥५४॥
207059
207060 जीवांश में भी वह त्वंपदार्थ के शोधनरूप से पर्यवसित होती है, इस आशय से जीवांश में उसी को स्फुटतया कहते हैं।

207061 'देह आदि कार्य-कारणसंघात मैं नहीं हूँ' इस प्रकार जब भीतर विचार उत्पन्न हो जाता है, तब ब्रह्मभावना उत्पन्न होती है, इसी से अहंभाव में मिथ्यात्व सिद्ध हो जाता है और उससे पुरुष विरक्त होता है॥५५॥
207062 __पदार्थ शोधक फलभूत अखण्ड वाक्यार्थबोधस्वरूप से भी उसका पर्यवसान होता है, इस आशय
207063 से उसमें जीव और जगद्रूपत्व के बाधस्वरूप लय का स्पष्टीकरण करते हैं। _ मैं एकमात्र ब्रह्मस्वरूप हूँ, इस प्रकार सत्स्वरूप ज्ञान होने पर ब्रह्मभावना उदित होती है; उस सत्य निजरूपका परिज्ञान होने पर जीव-जगद्भाव लीन हो जाता है। अखण्डाकार ब्रह्म का अवबोध होने पर स्थित भी जगत सदेकरस ब्रह्मस्वरूप ही है, पहले की नाईं दुःखस्वरूप नहीं है, (इस आशय से कहते हैं) उस अखण्ड वाक्यार्थ के अपरिच्छिन्न स्वभाव से आविर्भूत हो जाने पर यह सब एकमात्र ब्रह्मस्वरूप
207064 ही है। ऐसा जानता हूँ॥५६॥
207065

207066 अपरिच्छिन्न स्वभाव से अखण्ड वाक्यार्थ के आविर्भूत होने पर जब 'त्वम्' 'अहम्' और 'इदम्' स्वरूप का बाध हो जाता है, तब पूर्व में प्रसिद्ध सत्, चित्, प्रिय, नाम और रूपये जो जगदगत पंचरूप वस्तुजात हैं, उन्हें ब्रह्मरूप से जानता हूँ॥५७॥
207067

207068 मुझे न दुःख है, न कर्म है, न मोह है, न कुछ अभिलाषा है । (परब्रह्मस्वरूप में अवस्थान का परमपुरुषार्थ रूप से वर्णन करते हैं।) मैं एकरूप, अपने स्वरूप में स्थित, शोकशून्य तथा ब्रह्मस्वरूप हूँ - यह सत्य है॥५८॥
207069 मैं कलारूपी कलंकों से निर्मुक्त (तुम, 'मैं' आदि कल्पनाओं से शून्य) हूँ, मैं सर्वविध विकारों से शून्य और सर्वात्मक हूँ, मैं न किसी का परित्याग करता हूँ और न कुछ चाहता हूँ, मैं परब्रह्मस्वरूप हूँ, यही नितान्त सत्य है॥५९॥
207070
207071

207072 आत्मा में परिच्छिन्नत्व और परोक्षत्व का एकमात्र निराकरण करने के लिए ही 'त्वम्' और 'तत्' पदार्थ का परिशोधन किया गया है, उसका (परिच्छिन्नत्व एवं परोक्षत्व का) निरास करने पर आत्मा में जब सर्वात्मकत्व का लाभ हुआ, तब तो रक्त, मांस आदि रूप देह आदि भी आत्मस्वरूप ही सिद्ध हुए, अतः उनका निरास करना अपेक्षित नहीं है, इस आशय से कहते हैं। ___ मैं ही रक्त हूँ, मैं ही माँस हूँ, मैं ही अस्थियाँ हूँ, मैं ही शरीर हूँ, मैं ही चितिशक्ति हूँ, मैं ही चेतन हूँ, मैं ही ब्रह्मस्वरूप हूँ, यह निश्चित सत्य है ॥६०॥
207073 मैं द्यौ हूँ, मैं सूर्ययुक्त आकाश हूँ, मैं दिशारूप हूँ, मैं विविध पृथ्वीरूप भी हूँ, मैं घट एवं पट का आकार हूँ, मैं ब्रह्मस्वरूप हूँ, यह सत्य है ॥६१॥
207074 मैं तृण हूँ, मैं
207075 पृथ्वी हूँ, मैं गुल्म (स्कन्धरहित वृक्ष) हूँ, अरण्य आदि भी मैं ही हूँ, पर्वत सागर और प्राणियों का समूह भी मैं हूँ, निश्चय ही एकमात्र ब्रह्मैक्य सर्वत्र स्थित है॥६२॥
207076 ग्रहण, परित्याग, संकोच आदि जो प्राणियों के व्यापार हैं, वह सभी कुछ तथा ब्रह्म में व्यापकरूप धारण करनेवाला चिदात्मा मैं ही हूँ॥६३॥
207077 अंकुर, टहनी,प्रतान, शाखा आदि का अविर्भाव चाहनेवाले लता, गुल्म, अंकुर आदि के भीतर स्थित रसात्मक शान्त परब्रह्मस्वरूप चिदात्मा मैं ही हूँ॥६४॥
207078 जिसमें सब कुछ स्थित है, जिससे यह सब उत्पन्न हुआ है, जिसमें सब कुछ तिरोहित हो जाता है, जो चारों ओर व्यापकरूप से विद्यमान है अतएव जो सर्वात्मक अद्वितीय आत्मस्वरूप से सम्मत है, वही पर ब्रह्म है, यह निश्चय है॥६५॥
207079 चिदात्मा, ब्रह्म, सत्, सत्य, ऋत इत्यादि नामों से व्यापक, चेत्यशून्य, चैतन्मात्रस्वरूप ब्रह्मतत्त्व ही सर्वत्र कहा जाता है ॥६६॥
207080 विषयसंसर्गशून्य चैतन्यमात्रस्वरूप, निर्मल, समस्त भूतों के स्वरूप का अवबोधक, सर्वत्र स्थित, शान्त, चिद्ब्रह्म का ब्रह्मज्ञानी अनुभव करते हैं।६७॥
207081

207082 यदि शंका हो कि प्रतिपुरुष मन, बुद्धि और इन्द्रियों की वृत्तियों का पार्थक्य होने के कारण आत्मचैतन्य में भेद का प्रत्यक्ष अनुभव होता है, फिर वह अद्वितीय ब्रह्मस्वरूप कैसे हो सकता है ? तो इस पर कहते हैं।
207083 मन, बुद्धि, इन्द्रियों के समूह तथा समस्त वृत्तियों में अनुगत, सर्वविध औपाधिक भेदों का परित्याग कर प्रत्यक्-स्वरूपात्म प्रमा का अवभासक (स्वप्रकाशस्वरूप), निर्विकार चैतन्य ब्रह्म ही मैं हूँ॥६८॥
207084 समस्त, शब्द स्पर्श आदि विषय; उनके हेतुभूत (आधारभूत) आकाश, वायु आदि तथा इनके द्वारा की गई जगत्स्थिति इन सबकी सत्ता का अवभासक (अस्तित्व प्रकाशस्वरूप), स्वच्छ, चैतन्यरूप ब्रह्म ही मैं हूँ, मेरा कभी विनाश नहीं है ॥६९॥
207085

207086 ___ समस्त वृत्तियों में अनुगत तत्त्व का उपपादन कर रहे महाराज वसिष्ठजी उक्त अर्थ को ही विस्पष्टरूप से कहते हैं।
207087 अग्नि से निकलनेवाले विस्फुलिंगों की (चिनगारियों की) धाराओं की नाईं वृत्तिरूप उपाधिधाराओं से निरन्तर निकल रही चित्-धाराओं की उत्पत्ति स्थानीय प्रत्यगात्मा के स्वरूपभूत, प्रकाशात्मक, योगियों के द्वारा अनुभूयमान होने पर भी निर्वचन करने के लिए असमर्थ तथा परम अमृतमय यानी सर्वातिशायी आनन्दरूप चैतन्य ब्रह्म मैं ही हूँ॥७०॥
207088

207089 इसका भी पहले की नाईं उपपादन करते हुए उक्तार्थ को ही कहते हैं। अहंकाररूपी अशेष भोक्ताओं के प्रतितत्-तत् भोग-वृत्तियों की धारारूपी उपाधियों से, मधुधारा
207090

207091 की नाईं, निरन्तर चूरहे स्वरूप से युक्त, निरन्तर कूटस्थ के नित्यानुभवआनन्दैकरसभूत एकरसस्वरूप तथा निर्लेपक परब्रह्मचैतन्यस्वरूप ही मैं हूँ॥७१॥
207092

207093 'नित्यं चाऽनुभवामृतम्' इसका समाधिनिष्ठा के अनुभव से उपपादन करते हुए कहते हैं।
207094 सुषुप्ति के सदृश समस्त विकल्पों से वर्जित, उपद्रवों से रहित, निर्मल प्रकाश स्वरूप, मनुष्य से लेकर हिरण्यगर्भ-पर्यन्त होनेवाले विषय सुखों से अत्युत्तम सुखस्वरूप चारों ओर से प्रकाशमान तथा वासनाओं से शून्य चैतन्यात्मक ब्रह्मस्वरूप मैं हूँ॥७२॥
207095

207096 'संभोगोत्तमम्' यह जो पहले कहा, उसे, उपपादन करके, अनुभव में चढ़ाते हैं।
207097 रसना (जिह्वा) आदि इन्द्रियों के द्वारा जायमान मिश्री का टुकड़ा, शर्करा आदि स्वादु पदार्थों का परिज्ञान ईषन्मात्र-यानी शर्करारस की जिह्वा से कण्ठप्रदेश प्राप्तिपर्यन्त स्वल्पतर देश और काल से परिच्छिन्न-होकर स्थित रहता है। वहीज्ञान-स्वप्रकाश एवं आनन्दैकरसस्वरूप से अपनी परिच्छिन्नता के हेतुभूत चित्त, चेत्य और चेतयिता के ज्ञात हो जानेपर परिच्छिन्न उपाधि की विच्युतिदशा में भी च्युतिशून्य आत्मस्वरूप हो जाता है, वही च्युतिशून्य निरतिशयआनन्दात्मक ब्रह्मस्वरूप मैं हूँ॥७३॥
207098

207099 विषयरूप उपाधि से निर्मुक्त होकर ज्ञानकी स्थिति हो ही नहीं सकती अर्थात् अप्रसिद्ध ही है, ऐसी आशंका कर उसे प्रसिद्ध करते हैं।
207100 चूँकि कान्ता में आसक्त चित्तवाले पुरुष को रात्रि में चन्द्रमा का उदय होनेपर चन्द्रमा और कान्ता दोनों के दर्शन-समय में मध्यवर्ती प्रदेश में चिति का विच्छेद अनुभूत नहीं होता, अतः जब तक चन्द्रमा का ज्ञान होता रहता है, तब तक अविच्छिन्न सत्तावाला निर्विषयक चैतन्यात्मक ज्ञानस्वरूप ब्रह्म प्रसिद्ध है, तत्स्वरूप ही मैं हूँ |७४॥
207101 आकाश में स्थित चन्द्रमा में लगे हुए भूमि में अवस्थित पुरुषों के नेत्रों की जो आकाशस्थ (मध्यवर्ती आकाश-प्रदेश में स्थित) चित्-शक्ति है, वही निर्मल चिद्ब्रह्म है ॥७५॥
207102

207103 उदासीन पुरुषों को सुख, दुःख आदि आकारवाली अन्य वृत्तियों के अभाव काल में निर्विशेष स्वात्मप्रकाश (स्वात्मज्ञान) प्रसिद्ध ही है, इस आशय से कहते हैं।
207104 मैं सुख, दुःख आदि कल्पनाओं से रहित एवं निर्मल हूँ तथा सुख-दुःखाकार वृत्ति के अभाव-दशा में उदासीन पुरुषों को प्रतीत होनेवाला सत्य अनुभवरूप जो चैतन्य ब्रह्मस्वरूप है, वही अविनाशी मैं हूँ॥७६॥
207105 किसी एक देश में अवस्थित पुरुष का मन, जब अन्यत्र कहीं दूर देश में चला जाता है, तब वह मन अन्तराल मार्ग में पतित सामने के पदार्थों का विस्पष्ट प्रकाश नहीं कर पाता-उन पदार्थों का निर्विकल्प साक्षात्कार होता है। मन की उपयुत स्थिति होने पर अन्तराल देश में जो निष्पाप यानी विषयसंसर्ग से शून्य प्रतीति होती है, वह चैतन्यात्मक ब्रह्मस्वरूप है, वही सर्वव्यापक मैं हूँ ॥७७॥
207106 पृथ्वी, जल, वायु और बीजों का संमेलन होने पर अंकुरादिरूप कार्यों में बाहर निर्गमन के अनुकूल जो चितिशक्ति भीतर विद्यमान है, वह व्यापक ब्रह्म है, वही मैं हूँ॥७८॥

207107 स्वयं अपने जड़स्वभाव में अवस्थित खजूर, निम्ब और बिम्ब आदि फलों के रसविशेषों में भीतर विद्यमान रसनावृत्ति से अभिव्यक्त हुई प्रकाशस्वरूप जो स्वाद-सत्ता है, वह चिदात्मक ब्रह्म है, वही मैं हूँ॥७९॥
207108
207109 इष्ट की प्राप्ति और अप्राप्ति होने पर आनन्द और खेद से युक्त जो संवित्ति प्रसिद्ध है, वही यदि
207110
207111
207112 शास्त्रानुसारी हुए मनन से विशोधित होने पर आनन्द एवं खेद से निर्मुक्त हो जाय, तो वह ब्रह्मस्वरूप हो जाती है, ऐसा कहते हैं। __मननोदय से विशोधित हुई संवित्ति इष्टप्राप्ति और इष्ट अप्राप्ति दोनों अवस्थाओं में आनन्द और
207113 खेद से निर्मुक्त होकर यदि एक-स्वरूप हो जाय, तो वह चिदात्मक निर्विकार ब्रह्मस्वरूप ही है, वही मैं हूँ॥८०॥
207114 सूर्य का प्रत्यक्ष कर रहे, पृथ्वी में स्थित पुरुष का पृथ्वी से लेकर सूर्यपर्यन्त विस्तृत हुआ जो जो चक्षुरूपी सूत्र है, वह यद्यपि विषय प्रकाशन में समर्थ है, तथापि यदि उसके मध्य के तुल्य (नेत्र और सूर्य दोनों से असम्बद्ध मध्यवर्ती भाग के सदृश) विषय प्रकाशन से निर्मुक्त हो जाय, तो वह शान्त, निर्मल, व्यापक, परब्रह्मस्वरूप चित् ही है, वही मैं हूँ॥८१॥
207115 __इसी प्रकार जाग्रत आदि तीनों अवस्थाओं का साक्षी आत्मा ही सुषुप्ति आदि का परित्याग होनेपर तुर्यभूत ब्रह्मस्वरूप है, यों कहते हैं।
207116 जाग्रत, सुषुप्त तथा स्वप्न सभी अवस्थाओं में साक्षीरूप से निरन्तर उदित उन अवस्थाओं से शून्य आदि-अन्त से रहित तुर्यस्वरूप विकारवर्जित चिदात्मक ब्रह्म ही मैं हूँ।८२॥
207117 सैकड़ों खेतों से उत्थित गन्नों में भीतर स्थित स्वादुरस के सदृश सैकड़ों पुरुषों के भीतर एकरूप से अवस्थित हुआ वही चैतन्यात्मक ब्रह्म है, तद्रूप मैं हूँ ।।८३॥
207118 सूर्य की सर्वत्र व्यापक, स्वाभाविक स्वच्छस्वरूप प्रभा की नाईं प्रकाश करनेवाली कमनीय चिति ही ब्रह्म है, इन दृश्यमान पदार्थों के रूप से वही विस्तृत हुई है, तत्स्वरूप मैं हूँ॥८४॥
207119 संभोगआनन्दरूपी अंश से युक्त, अमृत-स्वाद की शक्ति से समन्वित, अपने एकमात्र अनुभव के स्वरूपभूत जो अविनाशी ब्रह्म है, वही मैं हूँ।।८५॥
207120
207121 उसकी नखान से लेकर सभी अंगों में व्याप्ति है और देह का छेद होने पर भी उसका विच्छेद नहीं होता, यह कहते हैं।
207122 जिस प्रकार कमल के डंठल में (मृणाल में) विद्यमान सूत्र कमल के सारे शरीर में व्याप्त होकर रहने पर भी गुप्तमुख और छेदन एवं भेदन करने पर प्रस्फुरित रूप होकर दीखता है, उसी प्रकार सारे देह में व्याप्त होकर रहनेपर भी गुप्तमुख एवं शरीर के छेदन एवं भेदन होनेपर साक्षीहोकर स्फुरितरूपहोनेवाला, निर्विकार चिद्ब्रह्म मैं हूँ ॥८६॥
207123 समस्त जल को आक्रान्त करनेवाली वायु की गति से गतिशील और छोटे-छोटे जलकणों से रूप (अपना कल्पित आकार) ग्रहण करनेवाली विस्तृत मेघमाला के सदृश समस्त लोकों को आक्रान्त करनेवाली, वृत्तिरूप उपाधि के स्पन्दन से स्पन्दमान एवं सूक्ष्म जीवात्मक कल्पित आकारवाली जो विस्तृत चित्शक्ति है, वही मैं हूँ॥८७॥
207124 जिसका सार अनुभवमात्र से गम्य है, जो स्नेह से (चिकनाहट और उत्कट प्रेम से) उपलक्षित है तथा जो दूध में घी की सत्ता की नाईं क्षयरहित चित्-सत्ता है, वही मैं हूँ॥८८॥
207125 जैसे कंकण, बाजूबन्द एवं केयूर की रचना सुवर्ण में सुवर्णसत्ता की तरह ही स्थित है, वैसे ही इस देह में सर्वत्र व्यापक चिद्ब्रह्मात्मा की जो सत्ता स्थित है, वही मैं हूँ॥८९॥
207126 पर्वत आदि पदार्थ-समुदाय के बाहर एवं भीतर सर्वदा अनुगतरूप से सत्तावाली जो चिति है, वही मैं निर्लिप्त आत्मा हूँ॥९०॥
207127 निखिल अनुभववृत्तियों के भेदों का जो स्वाभाविक आदर्श अर्थात् दर्पण है और जो मललेखा यानी अज्ञान पंक्तियों का अविषय है, वह महान चित्तत्त्व मैं हूँ ॥९१॥
207128 जगत्स्वामी होने से जो संपूर्ण इच्छाओं का फल देनेवाला है, अग्नि, सूर्य आदि तेजों का जो प्रकाशक है
207129
207130 और सभी ग्राह्य वस्तुओं के ग्रहण का प्रयोजनरूप होने के कारण जो संपूर्ण उपादेय पदार्थों की चरम सीमा है, ऐसे चिदाकार आत्मा की हम उपासना करते हैं ॥९२॥
207131
207132 जो संपूर्ण अवयवों में विश्रान्त एवं सम्पूर्ण अवयवों से परे है तथा जिसका सदा-सर्वदा विकसित स्वरूप है, ऐसे चिदाकार आत्मा की हम उपासना करते हैं।९३॥
207133 घट, पट, तीर, कुआँ आदि में सद्रूप से स्थित; जरायुज, अण्डज, स्वेदज एवं उद्भिज्ज-इन चतुर्विध शरीरों में स्फुरणशील अथवा इन चतुर्विध शरीरों की चेष्टाओं में निमित्तभूत तथा जाग्रत अवस्था में भी सुषुप्ति की नाईं परमार्थतः निर्विकल्पस्वरूप से स्थित चिदाकार आत्मा की हम अभेद रूप से उपासना करते हैं ॥९४॥
207134
207135 अग्नि आदि में उष्णता आदि के सत्तास्वरूपों का चित् से ही स्फुरण होने के कारण परमार्थतः उष्णता आदि भी चित्स्वरूप ही हैं, इस आशय से कहते हैं।
207136 अग्नि में उष्णतारूप, हिम में शीतता रूप, अन्नमें माधुर्यरूप,छेदन हेतु तीक्ष्ण छुरे में तीक्ष्णतारूप, अन्धकार में कृष्णतारूप और चन्द्र में श्वेततारूप चिदाकार आत्मा की हम अभेदरूप से उपासना करते हैं॥९५॥
207137 बाहर एवं भीतर सर्वत्र प्रकाशस्वरूप से विद्यमान, अपने आत्मपदार्थ में स्थित और प्रत्यगात्मरूप (साक्षीरूप) होने के कारण समीप में (हृदय-प्रदेश में स्थित होनेपर भी अज्ञान से दूर-प्रदेश में स्थित हुए चिदाकार आत्मा की हम उपासना करते हैं ॥९६॥
207138
207139 मिश्री आदि समस्त मधुर पदार्थों में माधुर्यरूपता को, मिर्च आदि तीखे पदार्थों में तीक्ष्णरूपता को प्राप्त हुए चिदाकार आत्मा की हम उपासना करते हैं॥९७॥
207140
207141 जाग्रत अवस्था, स्वप्नावस्था एवं सुषुप्ति अवस्था में एकरूप से स्थित, तुरीय पद और उससे भिन्न अन्य पदों का अतिक्रमण कर परमपद में अवस्थित, सभी स्थलों में सर्वदा समरूप से रहनेवाले चिदाकार आत्मा की हम उपासना करते हैं ॥९८॥
207142 __जिसके सभी संकल्प अर्थात् मानस कर्म शान्त हो गये हैं, जो निखिल कामों से रहित है, जो सभी प्रकार के क्रोध से शून्य है, ऐसे चिदाकार आत्मा की हम उपासना करते हैं ॥९९॥
207143
207144 विषय-भोग की उत्कण्ठा से शून्य, प्रयत्न से रहित, चेष्टा से वर्जित, एकमात्र परिपूर्ण तथा अंश और अहंकार से रहित चिदाकार आत्मा की हम उपासना करते हैं ।।१००॥
207145 ___ जो सब भूतों के भीतर अवस्थित है, सर्वात्मक होते हुए भी जो दुरधिगम्य एवं एकरूप है तथा जो असंख्य प्रतिबिम्बभूत चैतन्यों का (जीवोंका) आरम्भक है, ऐसे चिदात्म-स्वरूप को मैं प्राप्त हो गया हूँ ॥१०१॥
207146 जाग्रत, स्वप्न एवं सुषुप्ति को करनेवाले, त्रैलोक्य में रहनेवाले देहरूप मोतियों की माला में व्याप्त तन्तुरूप से स्थित चिदात्मरूपता को मैं प्राप्त हो गया हूँ॥१०२॥
207147 बाहर और भीतर से अपने द्वारा व्याप्त हुए जगद्रूपी पक्षियों को, विचित्र बड़े जाल की नाईं, अपने भीतर फँसा करके गुप्तरूप से स्थित हुए चिदाकार आत्मरूपता को मैं प्राप्त हुआ हूँ॥१०३॥
207148 एकमात्र जिसमें यह सब जगत विद्यमान है और जिसमें परमार्थतः कुछ भी नहीं है, ऐसे अद्वितीय, सृष्टिकाल में सबकी सत्ता का निर्वाहक होने से सद्रूप और प्रलयकाल में सबकी सत्ता का निर्वाहक न होने से असद्रूप उस चिदात्मस्वरूप को मैं प्राप्त हुआ हूँ॥१०४॥
207149 अत्यंत विश्वास के योग्य अथवा चिदेकरस, पूर्णरूप, संपूर्ण सुख-लेशों के प्रतिष्ठाभूत और सभी प्रकार के विहारों में स्थित उस चिदात्मरूप को मैं प्राप्त हुआ हूँ॥१०५॥
207150 स्नेह अर्थात् तेल के
207151
207152 आश्रयी तथा वर्षाकालीन वायुओं से उत्पन्न भँवरों से न बुझे हुए दीपक की नाईं निरुपाधि प्रेमरूप स्नेह के आश्रयी, देह एवं प्राणवायु के अध्यास से जनित भ्रमों के द्वारा नष्ट नहीं हुए युक्त (भ्रान्तदृष्टि से उन देह, प्राण आदि के अध्यासरूप भ्रमों से युक्त) और मुक्त (तत्त्वदृष्टि से उनसे रहित) चिद्रूप दीप की हम लोग बाहर एवं भीतर से उपासना करते हैं ।।१०६॥
207153

207154 __कमलिनी की जड़ की नाईं हृदयरूपी सरोवर में गुप्त होकर अवस्थित; हाथ, पैर आदि अंग प्रत्यंगों के दृढ़ बन्धन में, सुन्दर रस्सी की तरह, हेतुभूत तन्तु; एवं जनसमुदाय के जीवन के उपायभूत चिदाकार आत्मस्वरूप को मैं प्राप्त हुआ हूँ॥१०७॥

207155

207156 प्रसिद्ध 'अमृत' पदार्थ से इसकी विलक्षणता बतलाते हैं।

207157 हे श्रीरामजी,जो क्षीरसमुद्र से उत्पन्न अमृत से विलक्षण है,जो चन्द्रमा में स्थित अमृत से भी विलक्षण है, जो सदा-सर्वदा प्राप्त ही रहता है और जो गरुड़ आदि से अपहृत नहीं किया जा सकता, उस सत्य एवं अमृतरूप चिदात्मा की हम लोग उपासना करते हैं।१०८॥

207158 जिसके द्वारा शब्द, रूप, रस, स्पर्श और गन्ध - ये पाँच विषय अभिव्यक्ति प्राप्त करते हैं अर्थात् इनका अनुभव जिस साक्षीरूपचैतन्य से होता है, ऐसे, परमार्थतः उन विषयों से रहित, अतएव शान्त उस चिदात्मस्वरूप को मैं प्राप्त हुआ हूँ॥१०९॥

207159

207160 जो आकाश-मण्डल की नाईं विस्तृतरूपवाला है, जो अपनी व्याप्ति के द्वारा संपूर्ण लोकों की अभिव्यक्ति करता है, वस्तुतः जो किसीकी न अभिव्यक्ति करता है और न आकाश-मण्डल के सदृश ही है, ऐसे चिदाकार आत्मस्वरूप को मैं प्राप्त हुआ हूँ॥११०॥

207161

207162 जो बड़ी-बड़ी विभूतियों से युक्त है और जो अद्वैत-दृष्टि से समस्त विभूतियों एवं महिमाओं से रहित है तथा जो मायाशबलित होकर जगत का कर्ता होते हुए भी यथार्थ में अकर्ता है, ऐसे चिदाकार आत्मस्वरूप को मैं प्राप्त हुआ हूँ॥१११॥

207163 तादात्म्य के अध्यारोप की दृष्टि से यह सब जगत मैं ही हूँ, संसर्ग के अध्यारोप की दृष्टि से यह सब (जगत) मेरा ही है, अपवाद की दृष्टि से तो अहंता के आरोप में निमित्तभूत अहंकार भी मैं नहीं हूँ तथा देह आदि इतररूप तो मैं सुतरां नहीं हूँ, इस प्रकार अध्यारोप एवं अपवाद से आत्मतत्त्व को जान लेनेवाले मेरे लिए यह जगत कृत्रिम-मायामय-रहे चाहे अकृत्रिम

207164 आत्मरूप-ही रहे, दोनों तरह से भी मैं सन्तापरहित हूँ॥११२॥

207165

207166 ग्यारहवाँ सर्ग समाप्त

207167 बारहवाँसर्ग __बाहर से रोग एवं संग से शून्य और भीतर से स्वच्छ एवं आत्मस्वरूप से प्रकाशमान, गुरु वसिष्ठ द्वारा कही गई जनकादि ऋषियों की स्थिति का श्रीरामजी ने ग्रहण किया - यह वर्णन। __महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी,पूर्वसर्ग में दर्शित निश्चयवाले अतएव पापरहित, सद्रूप ब्रह्म में निष्ठासम्पन्न वे जीवन्मुक्त महात्मा जनक आदि एकरूप, निर्विकार, सत्य पद में यानी शोधित तत्पदार्थरूप भीतरी परमपद में सुखपूर्वक अवस्थित हुए ॥१॥

207168 बाहर से जिनकी बुद्धि पूर्ण है अर्थात् जिन्होंने त्वंपदार्थ का शोधन कर लिया है, अतएव बाहर एवं भीतर से सम और रागशून्य चित्तवाले तत्त्वज्ञ जीवन्मुक्त अपने जीवन एवं मरण की न स्तुति करते हैं और न निन्दा ही करते हैं ॥२॥

207169

207170

207171 इस प्रकार वे जीवन्मुक्त महात्मा, नारायण की भुजाओं के सदृश, सूक्ष्मतम भी लक्ष्य का यानी ब्रह्मरूप लक्ष्य का वेधन करने में पटुतारूपी चमत्कृति रखते हैं और सरल एवं नम्र-स्वभाव होते हुए भी मेरुपर्वत के समान अटल होकर स्थित रहते हैं ॥३॥

207172

207173 उनका समदृष्टि से विहार बतलाते हैं।

207174 श्रीरामजी, जैसे देवता लोग स्वर्ग में रमण करते हैं, वैसे ही ये जीवन्मुक्त महात्मा लोग वन खण्डों, द्वीपों, नगरों तथा देवताओं के उपवनों में अर्थात् उद्यानमालाओं में रमण करतेथेयानी समदृष्टि होकर वे सर्वत्र समानभाव से विहार करते थे, यह भाव है ॥४॥

207175

207176 फूलों से पूर्ण, झूले के आन्दोलनों से चंचल चित्र-विचित्र वनों की पंक्तियों में एवं मेरुपर्वतकी चोटियों के ऊपर विहार करते थे॥५॥

207177 ___जिनमें शत्रुओं को जीत लिया गया है, जो छत्र एवं चामर से युक्त हैं, जिनमें धर्म, अर्थ एवं कामरूप त्रिविध पुरुषार्थों को देनेवाले त्रिविध वर्णाश्रम-धर्म एवं तदनुसारी आचार हैं, ऐसे राज्यों को भी वे जीवन्मुक्त महात्मा करते थे॥६॥

207178 वे अनेक प्रकार के शिष्टाचारों से अनुष्ठित इन सभी धर्मों का स्वयं अनुष्ठान करते थे। इसी प्रकार श्रुति एवं स्मृति से बतलाई गई कर्तव्यतावाले सांग यज्ञ आदि का भी अनुष्ठान करते थे|७॥

207179 दृष्ट-अदृष्ट साधनसम्पत्तियों से रमणीय, स्त्रियों की हँसी के सदृश मनका अपहरण करनेवाले और विहार एवं आहार में सुन्दर भोगों के समूहों से वे भूषित थे॥८॥

207180 ___ कमनीय आम्रवृक्षों से युक्त, मन्दार की मालाओं से परिवेष्टित, अप्सराओं के मनोहर गीतों से परिपूर्ण नन्दनवन की उद्यानभूमियों में प्रवेश करके वे जीवन्मुक्त उपभोग करते थे॥९॥

207181 चराचर भूतों से युक्त समस्त भुवनों में, निखिल प्राणियों के सुखों के साधन यज्ञादि क्रियाकलापों में एवं गृहकर्मों में वे तत्त्ववित् यथाक्रम प्रविष्ट होते थे॥१०॥

207182 ___जिनमें अनेक बड़े-बड़े हाथी मारे गये हैं, अनेक श्रृगाल (सियार) और श्रृगाली जिनमें परिभ्रमण कर रहे हैं और जो नगारों के झंकारध्वनियों से भयंकर हैं, ऐसे संग्रामरूपी समुद्रों के मार्गों को भी वे जीवन्मुक्त महात्मा पार कर चुके थे॥११॥

207183

207184 जिनमें चित्त को क्लेश सहना पड़ता है, जो धन का अपहरण किये हुए शत्रुओं से पराभूत हैं तथा क्रोध, क्षोभ आदि से भयंकर हैं, ऐसी सभी शीतोष्णादि द्वन्द्वरीतियों में यानी विपत्तियों में वे महात्मा

207185 दृढ़तापूर्वक स्थित रहते थे॥१२॥

207186 _उन जीवन्मुक्तों का मन राग से शून्य, उपाधिरहित, अभ्रान्त, आसक्ति से शून्य, मुक्त, चारों ओर से शान्त उत्तम सत्त्वरूपता को प्राप्त हुआ था ॥१३॥

207187 इसीलिए बड़े-बड़े संकट भी उनके पास पहुँचे या सर्वातिशायी ऐश्वर्य को भी वे प्राप्त होवें, किसी भी दशा में वे-सरोवरों में हिमालय आदि कुलपर्वतों की नाईं व्यग्र नहीं होते थे॥१४॥

207188 __हे रघुकुल शिरोमणे श्रीरामजी, जैसे पूर्णचन्द्र की कान्ति से समुद्र उल्लास को प्राप्त होता है, (ज्वार भाटों से युक्त होकर चंचलता को प्राप्त होता है), वैसे इन तत्त्ववेत्ता पुरुषों का मन अत्यन्त कमनीय लक्ष्मी और कामिनी से उल्लास को (चंचलता को) प्राप्त नहीं होता था। यहाँ समुद्र व्यतिरेक दृष्टान्त है, यह जानना चाहिए।१५॥

207189 तत्त्ववेत्ता का मन दुःख एवं शोक से, ग्रीष्मकाल में वनस्थल की

207190

207191

207192 नाईं, मलीनता को (मुरझाहट को) प्राप्त नहीं हुआ और न भोगों के समूहों से, ओस से औषधि की नाईं, प्रसन्नता को ही प्राप्त हुआ॥१६॥

207193

207194 हे श्रीरामजी, वे तत्त्ववेत्ता महात्मा कर्तृत्वअभिमान से रहित होकर भोगरूपी मंजरियों का अनुभव करते हुए भी इष्ट एवं अनिष्ट फल की न अभिलाषा करते थे और न उन्हें छोड़ ही देते थे, यह आप निश्चय से जानिए ॥१७॥

207195 वे शत्रुजय आदिरूप संपत्ति प्राप्त होनेपर न उत्कर्ष को प्राप्त होते थे और न शत्रुओं से आक्रान्त होनेपर अपकर्ष को ही प्राप्त होते थे। वे सुख पाने पर न हर्षित ही होते थे और न दुःख पाने पर खिन्न ही होते थे ॥१८॥

207196 मोह के कारणभूत दुःखों के प्राप्त होने पर न मोहित होते थे और न विपत्तियों के आक्रमणों से विचलित ही होते थे। श्रीरामजी, वे महात्मा शुभों से अर्थात् अच्छे कार्यों से न प्रसन्न ही होते थे और न शोकों से आपकी नाईं रोते ही थे॥१९॥

207197 अपने-अपने वर्णाश्रमों के अनुकूल सदाचार से प्राप्त विषयों में केवल कर्म करते हुए क्रोधरहित होकर मानों दूसरे मेरुपर्वत की नाईं स्थित रहते थे ॥२०॥

207198

207199 हे राघव, पापों का नाश करनेवाली तत्त्ववेत्ता जीवन्मुक्तों की उस दृष्टि का अवलम्बन कर आप अहंकृतिरूप दोष से पृथक् किये गये शुद्ध चिन्मात्र में आत्मबुद्धि करते हुए यथा प्राप्त व्यवहार के अनुसार विहार कीजिए ॥२१॥

207200

207201 श्रीरामजी, इसी सृष्टि की परम्परा को यथास्थित दृष्टि से देखते हुए आप मेरुपर्वत की तरह स्थिर, समुद्र की तरह गंभीर एवं भ्रमशून्य होकर समतापूर्वक स्थिर रहिए ॥२२॥

207202

207203 वह यथाभूत दर्शन कैसा है ? इस शंका पर कहते हैं।
207204 श्रीरामजी, इस प्रकार प्रतीत होनेवाला यह सम्पूर्ण जगत केवल चिन्मात्रस्वरूप ही है, यहाँ सत्य या असत्य कहीं कुछ भी पदार्थ नहीं है और न किसी का अस्तित्व ही है ॥२३॥
207205
207206 हे कल्याणकारी श्रीरामजी, ब्रह्मरूपता का पर्याप्त अवलम्बन कर और संसार का अनादरपूर्वक त्यागकर सर्वत्र अनासक्तबुद्धि होते हुए आप संसार का नाश करने वाले हो जाइए ॥२४॥
207207
207208 __ हे शान्त श्रीरामचन्द्रजी, अत्यन्त उद्विग्नतापूर्वक आप क्यों रो रहे हैं, मूढ की तरह शोक क्यों कर रहे हैं और जल-भौंरों में तृण की नाईं भ्रान्त-चित्त होकर क्यों चलायमान हो रहे हैं ? ॥२५॥
207209
207210 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, आपकी कृपा से मेरे अज्ञानरूपी मलका भली प्रकार क्षय हो गया है और मैं सूर्य के सम्बन्ध से कमल की नाईं प्रबुद्ध हुआ हूँ ॥२६॥
207211 शरत्काल में कुहरे की नाईं मेरी भ्रान्ति नष्ट हो गयी है । अब सम्पूर्ण सन्देहों से शान्त हुआ मैं आपके वचनों का पालन करूँगा ॥२७॥
207212
207213 हे साधो, मेरा मद और मोह निकल गया, मैं मान एवं मात्सर्य अर्थात् डाह से रहित हो चुका । अत्यन्त चिरकाल के बाद मेरी आत्मा आनन्दयुक्त हुई और दीर्घकाल में मेरा शोक-शान्त हुआ। अब फिर मैं आत्मबन्धन रूप भ्रम को प्राप्त नहीं होऊँगा, अतः निश्चित बुद्धि से इस उपदिष्टार्थ के विषय में जिस किसी दृढ़ता के साधन का या अन्य किसी राज्यपालनादि कर्तव्य-विशेष का आप उपदेश देंगे,
207214 शंकारहित होकर मैं उसका अनुष्ठान करूँगा ॥२८॥
207215
207216 बारहवाँ सर्ग समाप्त
207217
207218 तेरहवाँ सर्ग पहले तत्त्वज्ञान से वासनानाश का प्रकार बतलाने के अनन्तर अब प्राणनिरोधरूप
207219 योग से वासना विनाश का प्रकार बतलाने के लिए रची जा रही भूमिका का वर्णन। उपशम प्रकरण में दिखलाये गये वासनानाश के हेतुभूत ज्ञान और योग दोनों प्रकारों से उत्तम अधिकारी के विषय ज्ञानरूप उपाय से वासनाविनाशरूपी फल पाकर यद्यपि कृतार्थ हो चुके थे, तथापि मन्द एवं मध्यम अधिकारियों के उपकार के लिए योगरूपी उपाय से भी वासनाविनाश की रीति जानने की इच्छा कर रहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं। ___ श्रीरामजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, तत्त्वज्ञान की महिमा से वासना का विनाश हो जाने पर जीवन्मुक्त पद में मैं भली प्रकार विश्रान्ति पा चुका हूँ | हे ब्रह्मर्षे अब कृपाकर मुझसे यह बतलाइये कि प्राणवायु की गति के अवरोध से वासना का विनाश हो जानेपर जीवन्मुक्त पद में विश्रान्ति कैसे पायी जाती है ? ॥१,२॥
207220
207221 प्रश्न का उत्तर कहने के लिए महाराज वसिष्ठजी भी उपशम-प्रकरण में कहे गये राजयोग और हठयोग इन दो प्रकारों का ही स्मरण कराते हुए प्रतिज्ञा करते हैं।
207222 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, संसारसागर से पार उतरने में जो उपाय है, वही 'योग' शब्द से कहा जाता है, चित्त का विलय करनेवाला वह उपाय दो प्रकार का है, यह आप जानिए। इसका प्रथम प्रकार आत्मज्ञान है, जो संसार में प्रसिद्ध है और द्वितीय प्रकार प्राणनिरोध है, जिसे मैं कहता हूँ, (आप सावधान होकर) सुनिए ॥३,४॥
207223
207224 पहले 'उन दोनों में कौन-सा प्रकार सरल है' यों विशेषरूप से श्रीरामजी पूछते हैं।
207225 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे गुरो, उपर्युक्त योगों के प्रकारों में ऐसा कौन प्रकार सरल और कष्टरहित होने से उत्तम है, जिसके कि एकमात्र अवगत होने पर विक्षेप फिर बाधा नहीं पहुँचाता, कृपाकर उसे बतलाइये ॥५॥
207226
207227 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामभद्र, यद्यपि शास्त्रों में 'योग' शब्द से उपर्युक्त दोनों ही प्रकार (आत्मज्ञान और प्राणसंरोध) कहे गये हैं, तथापि यह योगशब्द प्राणनिरोध में ही अधिक प्रसिद्धि को प्राप्त हुआ है॥६॥
207228 __ संसारसागर से पार उतरने की पद्धति में एक योग अर्थात् प्राणनिरोध और दूसरा ज्ञान-ये दोनों एक फल देनेवाले समान उपाय हैं, यों मुनियों द्वारा कहा गया है ।।७॥
207229
207230 किसी के लिए यानी प्राणनिरोधजन्य दुःख के सहने में असमर्थ सुकुमारचेता, पुरुष के लिए योग हठयोग-असाध्य है और किसी के लिए यानी विचार में अकुशल कठोरचेतापुरुष के लिए ज्ञाननिश्चयरूप दूसरा योग असाध्य है। परन्तु शुद्धचित्त और विचार में कुशल मुझे तो - ज्ञाननिश्चय दूसरा योग ही सुसाध्य है, ऐसा अभिमत है ॥८॥
207231
207232 ज्ञान और अज्ञान के स्वरूप का विवेक करने की सामर्थ्य न रहने पर ही विचार में अपटुता होती है, परन्तु वह असामर्थ्य प्रमाण में कुशल पुरुष के लिए तो स्वप्न में भी नहीं रह सकती, इस आशय
207233
207234
207235 से कहते हैं।
207236 वह प्रसिद्ध अज्ञान स्वप्न में भी अज्ञात नहीं रह सकता और ज्ञान भी सभी अवस्थाओं में सदा ही स्वयं प्रकाशमान रहता है। चूंकि अज्ञान सदा ही साक्षी द्वारा भासित होता है, ज्ञान स्वयंप्रकाश होने से स्वतः ही प्रकाशमान रहता है और इन दोनों का वैधर्म्य अनुभव से ही प्रस्फुरित है, इसलिए ज्ञान अज्ञान का विवेक हो जाने से आत्मज्ञानरूप योग सरल है, प्राणनिरोधरूप योग वैसा न होने से दुष्कर है, यह भाव है॥९॥
207237
207238 प्रशस्त देश, काल, विषय आदि बाह्य हेतुओं की अपेक्षा होने से भी योग दुष्कर है, यों कहते हैं।
207239 चूँकि, यह प्राणसंरोधरूपयोग धारणादेश (बाह्य पर्वत-शिखर, चन्द्र, तारा आदिदेश और आन्तर हृदय, कण्ठ, तालुमूल, भूमध्य आदि देश), आसन-देश (सम; पवित्र; कंकड़, अग्नि और बालुका से वर्जित; कलकल ध्वनि, जलाश्रय आदि से शून्य; मनोहर; चक्षु में पीडा न पहुँचानेवाला आदि विशेषणों से श्रुतिस्मृति में वर्णित आसनदेश) आदि से साध्य है, अतः सुख साध्य नहीं हो सकता। (निरुत्साह, मूढबुद्धि, मूर्ख कापुरुषों की नाईं पण्डित, समर्थ और प्रयत्नशील अधिकारी पुरुष को शास्त्रीय साधनों में सुखसाध्यत्व और कष्टसाध्यत्व का विकल्प कर चिन्ता करना उचित नहीं, इस आशय से कहते हैं।) श्रीरामजी, अथवा आपके लिए सुखसाध्यत्व और कष्टसाध्यत्व का विचार करना उचित नहीं है|१०॥
207240
207241 इस प्रकार अवान्तर प्रश्न का (बीच में आये हुए 'कतरः शोभनः' वाले प्रश्न का) निरास कर पहले प्रश्न का उत्तर देने के लिए उपक्रम करते हैं।
207242 हे रघुवीर, ज्ञान और योग - ये दोनों ही उपाय शास्त्रों में कहे गये हैं। उन दोनों में से आत्मपदार्थरूप ज्ञेय को निर्मल करनेवाला सब ज्ञानों से परे स्थित आत्मज्ञान आपको बतलाया गया॥११॥
207243 हे साधो, अब आप यह योग सुनिए जो कि प्राण और अपान की समतारूप से प्रसिद्ध है, दृढ़ देहरूपी गुहा का आश्रय करनेवाला है, सिद्धि की इच्छा करनेवालों को खेचरत्व आदि अनन्त सिद्धियों को देनेवाला है
207244 और ज्ञान की इच्छा करनेवालों को आत्मसाक्षात्कार करानेवाला है, सुनिये ॥१२॥
207245
207246 समाधिसुख में विश्रान्तिरूप फल के कथन द्वारा भी प्रशंसा कर रहे महर्षि वसिष्ठजी वही योग श्रीरामचन्द्रजी से कहते हैं। __हे राजपुत्र श्रीरामभद्र, प्रयत्नशील चित्त से प्राण-गति के निरोध से होनेवाली निष्ठा को प्राप्त होकर यदि आप चित्तवृत्ति निरोध के अभ्यास से

प्रत्यग्रुप, अक्षय, परमपद में भली प्रकार स्थिरता प्राप्त कर लेंगे, तो वाणी और मन के अगोचर, निरतिशय-आनन्दस्वरूपहोकर आप स्थित रहेंगे॥१३॥

207247

207248 तेरहवाँ सर्ग समाप्त

207249 चौदहवाँ सर्ग देवसभा में विख्यात वायसराज काकभुशुण्डजी को देखने के लिए महाराज वसिष्ठ का मेरुपर्वत पर गमन और मेरु तथा उसके शिखर का वर्णन। काकभुशुण्डजी की उक्ति के द्वारा प्राणायाम आदि प्रस्तुत योगक्रम का विस्तारपूर्वक वर्णन करने की इच्छा करनेवाले महाराज वसिष्ठजी भुशुण्डकथानक आरम्भ करते हैं।

207250

207251 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, योगियों के विश्रान्तिस्थानरूप से वर्णित उस निःसीम परम पद के किसी एक प्रदेश में (अविद्या से आवृत प्रदेश में), मरुभूमि में मृग तृष्णा की नाईं, ब्रह्माण्डाकार यह विवर्त प्रसिद्ध है ॥१॥

207252 उस ब्रह्माण्ड में मनु, प्रजापति आदि की उत्पत्ति में कारणता को प्राप्त तथा प्राणियों के समूहरूप भ्रम को उत्पन्न करनेवाले कमलयोनि ब्रह्मा पितामहरूप से स्थित है ॥२उस पितामह ब्रह्मदेव का मैं सदाचार-सम्पन्न वसिष्ठ नाम का मानस हूँ। और ध्रुवजी द्वारा धारण किये गये सप्तर्षिलोक में वैवस्वत मन्वन्तर तक निवास करता हूँ॥३॥

207253 महाराज इन्द्रदेव की सभा में बैठे हुए मैंने किसी समय स्वर्गलोक में महर्षि नारदजी से अधिक दीर्घकाल तक जी रहे प्राणियों की कथा सुनी थी॥४॥

207254 चिरंजीवियों की कथाओं में किसी एक कथा के प्रसंग में मितभाषी, सम्माननीय तथा निखिल शास्त्रों में पारंगत विशाल बुद्धि महामुनि शातातप बोले ॥५॥

207255

207256 मुनि ने जो कुछ कहा, उसे बतलाते हैं।

207257 मेरुपर्वत के ईशानकोण में स्थित पद्मरागमणि के सदृश चमकीले शिखर पर गगनचुम्बी एक शोभायमान आम्र विशेष नामक प्रसिद्ध कल्पतरू वृक्ष है ॥६॥

207258 उस कल्पतरु के ऊपर सुवर्ण और रजतमय कल्पलताओं से घने दाहिने तने के खोड़रे में एक घोंसला है ॥७॥

207259 उस घोंसले में ऐश्वर्यशाली वीतराग भुशुण्डनामक कौआ उस प्रकार निवास करता है, जिस प्रकार विशाल कोशवाले अपने कमल में ब्रह्माजी ॥८॥

207260 हे देवगण, जगत के इस कोश में वह वायसराज भुशुण्ड जिस प्रकार चिरकाल से जी रहा है, उस प्रकार चिरकाल से जी रहा कोई भी इस स्वर्गलोक में न हुआ और न होगा ही ॥९॥

207261 वह (भुशुण्ड) दीर्घायु है, वह रागरहित है, वह ऐश्वर्ययुक्त है, वह विशाल-बुद्धि है, वह स्थिर-बुद्धि है और शान्त है एवं कमनीय और समयगति जाननेवाला है|१०॥

207262 वह पक्षी (भुशुण्ड) जिस प्रकार दीर्घकाल से जी रहा है, उस प्रकार यदि कोई प्राणी यहाँ अपना दीर्घजीवन व्यतीत करे, तो उसका वह दीर्घजीवन साधनदशा में पुण्यमय और फलदशा में परमपुरुषार्थ रूप अभ्युदयसम्पन्न ही होगा ॥११॥

207263 ___ श्रीरामजी, कुछ समय के अनन्तर मैंने भुशुण्ड के विषय में फिर भी शातातप मुनि से पूछा था, द्वितीय बार पूछे गये उन मुनिराज ने उसी प्रकार से (जिस प्रकार से देवताओं की सभा में उसका वर्णन किया था, उसी प्रकार से) इस भुशुण्ड का वर्णन किया। इससे मालूम पड़ा कि भुशुण्ड के विषय में जो कुछ उन्होंने कहा था, वह सत्य ही कहा था, उनके कथन का तात्पर्य केवल प्रशंसा में ही नहीं था ॥१२॥

207264 श्रीरामजी, कथा का अवसर समाप्त हुआ और देवतागण अपने-अपने निवासस्थान पर चले गये । तदनन्तर मैं अत्यन्त उत्कण्ठा से भुशुण्डपक्षी को देखने के लिए चला॥१३॥

207265 जहाँ भुशुण्डपक्षी की स्थिति थी, उस मेरुपर्वत के पद्मरागमणि की तरह चमकीले सुन्दर एवं विस्तृत शिखर पर मैं क्षणभर में ही पहुँच गया|१४॥

207266 वह शिखर मधुर आसव से जनित मद की नाईं अग्नि के सदृश वर्चस्व रखने वाले पद्मराग आदि रत्न एवं गेरुमिश्रित सुवर्ण धातुओं के कमनीय तेज से दिशारूपी रमणियों को रक्तिम बना रहा था ॥१५॥

207267 उसकी शोभा प्रलयकालीन अग्नि की पिण्डीभूत ज्वालाओं के पर्वत-सी प्रतीत होती थी, शिखा के सदृश ऊपर को उठी हुई इन्द्रनील मणि की प्रभा ही उसका धुआँ था, उसके लाल प्रकाश से समस्त आकाश-मण्डल लालिमा प्राप्त किये था ॥१६॥

207268 मेरुपर्वत के ऊपर समस्त लालिमाओं का एक ढेर-सा होकर वह अवस्थित था या यों कहिए कि निखिल प्राणियों की

207269

207270

207271 दर्शनाभिलाषाओं का एक पिण्ड बनकर वह स्थित था और निखिल सन्ध्याकालीन अभ्रजालों का घनीभूत एक आकर-सा प्रतीत होताथा॥१७॥

207272 सुषुम्ना-नाड़ी से उत्क्रान्ति नामक योग-साधन के द्वारा ब्रह्मरन्ध्र का भेदन कर निकलने की इच्छा कर रहे मेरुपर्वत के उदर से निकला हुआ शिरःप्रदेश में प्राप्त बडवाग्नि के सदृश मानों जठराग्नि ही स्थित था |१८॥

207273 वह लीला से आकाश में स्थित चन्द्रमा को पकड़ने के लिए लाक्षारस से (महावर से) रंजित शिखा के सदृश मिली हुई - मानों सुमेरु पर्वत की वनदेवी के द्वारा प्रसारित करांगुलियाँ ही थी॥१९॥

207274 वह जड़ी गयी सोपान-पंक्तियों के सदृश अरुण ज्वालाओं के द्वारा मानों आकाश में जाने के लिए प्रवृत्त अतएव पर्वत पर चढ़ा हुआ दुग्धाहुति संपन्न मुखवाला ब्राह्मणसम्बन्धी अध्वाराग्नि की नाईं दीख रहा था|२०॥

207275 वह रत्नों के किरणों से चमक रहे नखानों से युक्त तीन शिखराग्रभागरूपी अंगुलियों से अश्विनी आदि नक्षत्र मण्डलों को स्पर्श कर मानों गिनने के लिए आकाश को व्याप्त-सा करता हुआ उन्नत होकर स्थित था॥२१॥

207276 वहाँ मेघरूप मृदंग आदि वाद्य बज रहे थे, वह वनभूमि से पुष्ट हुई वन-लक्ष्मियों का एक तरह से नृत्य-मंडप था, खिले हुए पुष्पगुच्छों से परिपूर्ण था और भ्रमर-समूहों से गुंजित था|२२॥

207277 वह परिहास से विकसित हो रही दन्तपंक्तियों के सदृश विकसित ताल पत्रों की पंक्तियों से अत्यन्त सुहावना लगता था। वहाँ झूलों पर झूल रहीं चंचल अप्सराएँ थीं और सभी प्राणियों का उन्माद और अभिलाषाएँ नवीनरूपता धारण किये हुई थीं, वहाँ की शिलाओं पर देवता विश्रान्तिले रहे थे, उसकी गुफाओं का देवताओं के जोड़ों ने आश्रय किया था |२३॥

207278

207279 अब उस शिखर की तापसरूप से उत्प्रक्षा करते हैं।

207280 उसने सुन्दर आकाशरूपी मृगचर्म धारण किया था, शुभ्र गंगारूप यज्ञोपवीत से अलंकृत था और वह बाँसरूपी दण्ड धारण करने के कारण पीले वर्ण के तपस्वी की नाईं स्थित प्रतीत होता था ॥२४॥

207281 वहाँ पर गंगाजी के झरनों की कलकल ध्वनि हो रही थी, उसके लताकुंजों में देवता विराजित थे, वह गन्धर्षों के गीतों से रमणीय लगता था और वहाँ मधुर मनोहर सुगन्धित वायु बह रहा था॥२५॥

207282

207283 हे श्रीरामचन्द्रजी, आकाश में ऊँचाई की परम सीमास्वरूप उस प्रकार के पीले वर्ण के उस मेरुपर्वत के सिर पर मैं पहुँचा, वह तारारूपी रत्नों से विभूषित और विकसित स्वर्णकमलरूपी कर्णपूर से रमणीय था॥२६|श्रीरामजी, (मैं इसका अधिक वर्णन क्या करूँ !) वह प्रतिदिन श्वेत, हरित, पीत, रक्त एवं धवलवर्ण कानन के कुसुम-समूह रूपी नवीन रंगों से आकाश में मान निर्दुष्ट चित्र खींचा करता था

207284 और देवताओं का वह क्रीडापर्वत था॥२७॥

207285

207286 चौदहवाँ सर्ग समाप्त

207287 पन्द्रहवाँसर्ग उस मेरुपर्वत के शिखर पर स्थित चूतनामक कल्पतरु और उसकी शाखा पर

207288 विद्यमान पुष्प, पक्षी आदि संपत्तियों, कौओं तथा भुशुण्ड का वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, प्रलयकालीन मेघरूपी कुसुमों से व्याप्त केशोंवाले उस शिखर के सिर पर प्राणियों के वांछित अर्थ की पूर्ति के लिए उत्पन्न हुए शाखा आदि अवयवों से युक्त चूतनामक वृक्ष को मैंने शाखाचक्र-सा (चारों ओर समरूप से फैली हुई शाखाओं के कारण शाखाचक्र

207289

207290 सा) देखा ॥१॥

207291 श्रीरामजी, चारों ओर से वह वृक्ष फूलों के परागों से धूसरित था, वह रत्नसदृश पुष्प गुच्छों से दन्तुर था, उसने अपनी ऊँचाई से आकाश को मात कर दिया था, वह पूर्ववर्णित मेरुशिखर के ऊपर रखे हुए दूसरे शिखर के सदृश प्रतीत होता था ॥२॥

207292

207293 उसने केवल अपनी ऊँचाई से ही आकाश को मात नहीं कर दिया था, किन्तु तारा आदि मिलाकर द्विगुणित पुष्प आदि धारण करने के कारण भी उसने आकाश को मात कर दिया था, यों कहते हैं।

207294 उसने ताराओं को मिलाकर द्विगुणित पुष्प धारण किये थे, मेघरूप पल्लवों को मिलाकर द्विगुणित पल्लव धारण किये थे, किरणों को मिलाकर द्विगुणित पुष्परेणुरूप मेघ धारण किये थे बिजली को मिलाकर द्विगुणित मंजरियाँ धारण की थीं ॥३॥

207295 वहाँ शाखा-प्रदेश में किन्नर युवतियों के गीतों को

207296 लेकर द्विगुणित भ्रमरों की गुंजार ध्वनि हो रही थी, उसने झूलों पर आरूढ़ चंचल अप्सराओं के होठ, हाथ एवं पदरूप पल्लवों को लेकर दूने पल्लव धारण किये थे॥४॥

207297 वांछितरूपों को धारण करने की शक्ति से संपन्न होने के कारण स्वच्छन्द विहार करने के लिए कल्पित विहंगम वेषवाले सिद्धों एवं गन्धर्वों के समूहों को मिलाकर द्विगुण विहंगम उस पर विद्यमान थे, उसने रत्नकान्ति के सदृश स्वच्छ हिमकणों को लेकर दूने हुए त्वचारूपी वस्त्र पहने थे॥५॥

207298 अधिक ऊँचाई के कारण जनित चन्द्रबिम्ब के सम्बन्ध से मानों अमत-रस की पूर्ति होने के कारण द्विगुणित अंगोंवाले बड़े-बड़े फल उसमें लगे थे, तनों के मूल भागों में संलग्न कल्पभ्रमों से मानों द्विगुणित हुए उसके पोर थे ॥६॥

207299 उसके तनों पर देवताओं ने आश्रय किया था, पत्रों पर किन्नर विश्रान्ति ले रहे थे, उसके लताकुंजों में मेघ समूह प्रविष्ट हुए थे,जलप्राय कोटर-प्रदेश में देवता आदि सोये हुए थे |७॥

207300 उसका अपना निजीस्वरूप अत्यन्त विस्तृतथा, उसके फूलों का भीतरी रस अपने कंकणों के क्वणितों से बाह्य भ्रमरों को हटाकर अप्सरारूपी भ्रमरियों ने चूस लिया था |८॥

207301 श्रेष्ठदेव, किन्नर, गन्धर्व एवं विद्याधरों से वह समन्वित था, ब्रह्माण्ड की नाईं विस्तृत और असीम दस दिशाओं तथा आकाश को व्याप्त किये था॥९॥

207302 कलियों के समूहों से वह भरा हुआ था, मृदु पल्लवों से भरा हुआ था, खिले हुए पुष्पों से परिपूर्ण था और वनमालाओं से भी वेष्टित था|१०॥

207303 उसके ऊपर घनीभूत मंजरीयाँ थीं, घनीभूत मणिरूप गुच्छे थे, घनीभूत रत्नरूपी परिधानीय दिव्य वस्त्रों से आढ्य था अर्थात् अर्थियों की इच्छापूर्ति करनेवाला था, लताओं के नृत्य से व्याप्त था|११॥

207304 श्रीरामजी, चारों ओर फूलों की बाढ़ से सर्वत्र फल और पल्लवों से तथा सभी का दिल बहला करनेवाले पुष्पपरागों के समूहों से अत्यन्त विचित्रता को प्राप्त हुए उस चूतनामक कल्पतरू को मैंने देखा ॥१२॥

207305 हे श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर उपर्युक्त विशेषणों से युक्त उस वृक्ष के तने, शाखा

207306 आदि की सन्धियों में, लता से आवृत शाखाग्रभागों में, लतापत्रों में, पोरों या ग्रन्थियों में और पुष्पों में घोंसले बनाकर उसमें स्थित हुए पक्षियों को मैंने देखा ॥१३॥

207307

207308 पक्षियों में विशेष बतलाते हैं। ___ श्रीरामजी, (वहाँ) मृणाल के टुकड़ों की नाईं चंद्रमा की कला के खण्डों से वर्धित और शुभ्र कमलिनीकन्दों को खानेवाले ब्रह्मदेव के वाहनभूत हंसपक्षी मैंने देखें ॥१४॥

207309 बाद में रहस्यभूत अर्थों के पर्यालोचन में सहायक होने के कारण प्रणव और वेद के मित्रभूत ब्रह्मदेव के वाहन हंसों के बच्चे, जो कि सामवेद का गान कर रहे थे एवं पर-अपर ब्रह्मविद्या का गुरुमुख से विधिवत् अध्ययन किये

207310

207311

207312 हुए थे (मैंने देखें) ॥१५॥

207313

207314 __ वहाँ निवास कर रहे अग्नि के वाहनभूत शुकों का वर्णन करते हैं।

207315 तदनन्तर मैंने अग्निदेव के वाहन शुक देखे, वे मन्त्र-समूह पढ़ रहे थे, उनके शब्द स्वाहाकार के समान थे। उनकी उपमा शंख, बिजलियों के अनेक समूह और नील मेघों के वर्गों से थी, देवता नित्य उनका दर्शन करते थे। यज्ञवेदियों में बिछाये गये हरित कुश-लताओं के दलों की नाईं वे हरे थे। (अब मयूरों के बच्चों का वर्णन करते हैं।) अनन्तर (मैंने) मयूरों के बच्चे (देखे)। अग्नि की शिखा की नाईं देदीप्यमान उनकी शिखाएँ थीं। जगज्जननी पार्वती से (जूड़े में पहनने के लिए) रक्षित उनके परों का समूह था, स्वामी कार्तिकेय द्वारा विस्तारित अशेष शिवसम्बन्धी विज्ञान में वे पण्डित थे॥१६-१८॥

207316 आकाश में ही उत्पन्न होकर वहीं पर नष्ट हो जानेवाले अर्थात् मरणपर्यन्त भूमि पर न उतरनेवाले और अधिक बलवान होने से महान इसीलिए व्योमपक्षी नाम से प्रसिद्ध पक्षियों को-जो कि नित्य-क्रीड़ा में सहायक होने से बन्धु थे, अपने अपने घोंसले बनाकर स्थित थे एवं शरत्कालीन मेघों के समान शुभ्र आकृतिवाले थे (मैंने देखा) |१९॥

207317 ब्रह्मदेव के वाहन हंस से उत्पन्न और भी दूसरे हंसों को, अग्नि के वाहन शुक से उत्पन्न शुकों को, कुमार कार्तिकेय के वाहन मयूर से उत्पन्न और दूसरे मयूरों को तथा इनसे भिन्न भी अन्य आकाश पक्षियों से उत्पन्न पक्षियों को (मैंने देखा)|२०॥

207318 श्रीरामजी, वहाँ (मैंने) दो चोंचवाले भरद्वाजनामक पक्षियों को, सुवर्ण की शिखावाले पक्षियों को तथा गौरैया, कौआ, गीध, कोयल, क्रौंच (कुराँकुल) और मुर्गा-इन पक्षियों को (मैंने देखा) ॥२१॥

207319 हे राघव, उस कल्पतरू पर शकुन्तपक्षी, नीलकण्ठपक्षी, बलाकपक्षी (बकविशेष) आदि और भी अनेक पक्षियों को, जगत में विविध प्राणियों की नाईं मैंने देखा ॥२२॥

207320 इसके बाद आकाश में स्थित हुए मैंने अत्यन्त दूर-प्रदेशस्थ घने पत्तोंवाले उस कल्पवृक्ष के दाहिने तने की शाखापर, उस शाखा को देखने के बाद, लोकालोकपर्वत के अरण्य में प्रलयकालीन मेघ-समूह की नाईं स्थित, मंजरीसमूह से वेष्टित द्रोण कौओं का मण्डल मैंने देखा ॥२३,२४॥

207321 ज्यों ही मैंने वहाँ दृष्टि डाली, त्यों ही देखा कि एकान्त में स्थित दाहिने तने के उस कोटर पर जिसमें चित्र-विचित्र फूल बिछे हुए थे, अनेक प्रकार के सुगन्धों से जो सुगन्धित था तथा पुण्यात्माओं द्वारा उपभोग्य अप्सराओं के उपभोगों के योग्य स्वर्गस्वरूप था - सभा में शान्ति आदि गुणों से संपन्न होने के कारण अक्षुब्ध आकृतिवाले, पवन के द्वारा समभाग से छेदन कर कोटर में प्रवेशित किये गये मेघों की नाईं, मनोहर कुसुमगुच्छों से वासित कौए स्थित हैं और उनके बीच ऐश्वर्यशाली एवं अत्यन्त उन्नत शरीरवाला वायसराज भुशुण्ड बैठा है॥२५-२७॥

207322 वह भुशुण्ड सभा में उस प्रकार उन्नतरूप से स्थित था, जिस प्रकार काँच के टुकड़ों के बीच उन्नतरूप से इन्द्रनीलमणि स्थित हो। वह आत्मज्ञान से परिपूर्ण मनवाला, मान्य, समदर्शी एवं सर्वांग सुन्दर था।॥२८॥

207323 वह प्राणक्रिया के निरोध से नित्य अन्तर्मुखवृत्तिवाला, सुखी और प्रसिद्धतम चिरजीवी होने से 'चिरंजीवी' नाम से प्रसिद्ध था ॥२९॥

207324 जगत में विदित दीर्घायुवाला भुशुण्ड नाम से प्रसिद्ध वह वायसराज युगों की उत्पत्ति और विनाश की दशा के दर्शन से प्रौढ़मन था ॥३०॥

207325 वह प्रत्येक कल्प में ईशान, इन्द्र और अग्नि आदि लोकपालों के जन्मों की चक्रपरम्परा को गिनता हुआ खिन्न होकर अवस्थित था ॥३१॥

207326 वह सुदूर भूतकालीन सुर, असुर एवं राजाओं का भली प्रकार स्मरण करनेवाला, प्रसन्न और गंभीर मन से युक्त,

207327

207328 चतुर तथा स्निग्ध एवं मुग्ध वाणीवाला था ॥३२॥

207329

207330 वह भली प्रकार ज्ञाता होने के कारण सूक्ष्मतम अर्थों को विस्पष्टकर कहनेवाला, ममता तथा अहंकार से रहित, मृत्यु का पुत्र की नाईं परमप्रिय, बुद्धि में बृहस्पति से भी बड़ा, प्राणिमात्र का सुहृद, बन्धु एवं मित्र था। (सब प्राणियों का वह सुहृद आदिरूप क्यों था? इस शंका पर कहते हैं।) चूंकि यह सबके वर्णन प्रसंग में-प्राणीमात्र के निखिल आरोपों का अधिष्ठानरूप हो जाने के कारण सब प्रकार से भी सर्वदा सर्वात्मक सत्यस्वरूप ही परिगणित होता था यानी वह सर्वात्मक और सत्यस्वरूप ही सर्वसंगत था, अतः सुहृद आदिरूप था ॥३३॥

207331 जिस प्रकार सरोवर सौम्य, स्वच्छ मधुर जल से युक्त, मनोहर और भीतर से अखण्ड शीतल, मध्य कमल के आधारभूत कुहर से युक्त, पक्षियों की विश्रान्ति को जाननेवाला एवं निर्मलतम होने से प्रकटित भीतरी शोभावाला रहता है, उसी प्रकार सौम्य, प्रसन्न, मधुर, ब्रह्मरस से युक्त, मनोहर, भीतरी अखण्ड शान्ति से युक्त, हृदयाकाशरूप, सब व्यवहारों को जाननेवाला यह महात्मा भुशुण्ड भी गांभीर्य को न छोड़ता हुआ अन्तःकरण की शोभा महत्ता को प्रकटित कर अवस्थित था ॥३४॥

207332

207333 पन्द्रहवा सर्ग समाप्त

सोलहवाँसर्ग सामने उपस्थित हुए तथा आसन आदि से पूजित हुए महाराज वसिष्ठजी द्वारा किये गये भुशुण्ड के जन्म, कर्म आदि के प्रश्नों का वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, तदनन्तर मैं उस भुशुण्ड के सामने उस प्रकार गिरा (उतरा), जिस प्रकार पर्वत पर आकाश से नक्षत्र गिरता हो । मेरा शरीर अत्यन्त कान्तियुक्त था, गिरने पर मैंने सभा में कुछ हलचल भी पैदा कर दी॥१॥

जिस प्रकार भूकम्प से सागर विक्षुब्ध हो जाता है, उस प्रकार मेरे पतन से जनित मन्द पवन से कौओं की सभा, जो नील कमलों के तालाब के सदृश थी, विक्षुब्ध हो गई ॥२॥
अनन्तर त्रिकालदर्शी होने के कारण उस भुशुण्ड ने देखने से ही - यद्यपि वहाँ मेरा जाना अतर्किक था, तथापि वहाँ गये 'हुए मुझको - 'यह वसिष्ठ आये हुए हैं', यों जाना ॥३॥
तदनन्तर जिस प्रकार पर्वत से छोटा मेघ उठे, उस प्रकार वह पत्तों के ढेर से उठ खड़ा हुआ और 'हे मुनिराज, आपका स्वागत हो', यों मधुरवाणी बोला ॥४॥
स्वागत वचनों के साथ ही साथ दोनों हाथों से अपने संकल्पमात्र से उत्पादित पुष्पांजलि भरकर मेरे ऊपर उस प्रकार बरसाई, जिस प्रकार मेघ हिम की महावृष्टि करता हो ॥५॥
तदनन्तर आपके बिराजने के लिए यह आसन है, यों कहकर वह कौओं का अधिपति भुशुण्ड आसन लाने के लिए चाकरवर्ग का परित्याग कर स्वयं खड़ा हुआ और कल्पवृक्ष का नवीन पत्ररूप आसन लाया । तदनन्तर मैं भुशुण्ड के साथ उस कल्पवृक्ष की लताओं से बने हुए आसनपर बैठ गया । भुशुण्ड के चारों ओर पक्षियों का समूह था मननशील मुझे उस आसन पर आसीन देखकर अपने कान्तिमण्डल से प्रसरणशील पंखोंवाले उक्त सभा के कौए अपने-अपने आसनों की ओर दृष्टि डालने लगे । भुशुण्ड ने अर्घ्य, पाद्य आदि सम्पादन कर मेरा सत्कार किया।

महान तेजस्वी वह भुशुण्ड अत्यन्त प्रसन्नचित्त होकर सुन्दर, सौहार्द से मधुर वचन मुझसे कहने लगा ॥६-९॥
भुशुण्ड ने कहा : भगवन्, बड़े सौभाग्य का विषय है कि दीर्घकाल के अनन्तर आज हम लोगों के ऊपर आपने अनुग्रह दर्शाया, क्योंकि आपके दर्शनामृतरूपी सिंचन से सिंचे गये हम लोग आज, पुण्यवृक्ष के सदृश, अत्यन्त पवित्र बन गये ॥१०॥
हे मुने, दीर्घकालिक मेरे पुण्य की राशि से प्रेरित तथा मान्यों में एकमात्र मान्यतम आपका इस समय किस प्रदेश से शुभ आगमन हुआ ? ॥११॥
महाराज, मूलभूत माया से बने इस जगत में दीर्घकाल से विचरण कर रहे आपके पावनतम चित्त में अखंडित समदर्शिता बिराजती तो है न ? ॥१२॥

__ महाराज, आज आने का कष्ट उठाकर आपने अपनी आत्मा को क्यों दुःख पहुँचाया ? आज्ञादायी वचनों के श्रवण में उत्कण्ठा रखनेवाले हम लोगों को आज्ञा देने के लिए आप सर्वथा योग्य हैं ॥१३॥
हे मुनिवर, आपके चरणों के दर्शन से ही मैंने सब कुछ जान लिया, आपने अपने आगमन के पुण्यों से हम लोगों को दबा दिया है ॥१४॥

'सब कुछ जान लिया' यह जो पहले कहा गया था, उसीका स्पष्टीकरण करते हैं।
इन्द्रसभा में चिरंजीवियों के विषयों में हुई विचारणाओं के कारण ही आपके स्मृतिपथ में हम आये और उसी से यह स्थान आपके चरणों का आस्पद हुआ, सचमुच आपने इस प्राणी को पवित्र बना दिया |१५॥
हे मुने, यद्यपि यहाँ आपके आने का प्रयोजन मैंने पहले से ही जान लिया, तथापि आपके वाक्यामृतरसास्वाद की अभिलाषा बढ़ रही है, अतः आपसे मैं पूछता हूँ ॥१६॥
तीनों कालों में निर्मल ज्ञान रखनेवाला चिरंजीवी इस भुशुण्ड ने जब वैसे कहा, तब वहाँ मैंने यह कहा ॥१७॥
हे पक्षियों के स्वामिन्, जो कुछ यह कह रहे हो, वह सब यथार्थ में सत्य ही है, चिरंजीवी केवल तुम्हें ही आज मैं देखने के लिये आया हूँ ॥१८॥
हे पक्षीराज, महान भाग्य से तुम्हारे अन्तःकरण में चारों ओर से शान्ति का राज्य है, तुम कुशल हो, ज्ञाततत्त्व होने के कारण तुम इस भयंकर जगज्जाल में प्रविष्ट नहीं हुए हो ॥१९॥
प्राणियों की उत्पत्ति, विनाश, गति, आगति, विद्या एवं अविद्या को जाननेवाले हे पक्षिराज, तुम मेरे इस संशय का सत्यरूप से छेदन कर दो कि किस कुल में तुम उत्पन्न हुए हो और किस प्रकार तुमने तत्त्व पहचान लिया |२०॥
हे साधो, तुम्हारी कितनी आयु है, तुम अपना कौन-सा इतिवृत्त (विगत कल्पान्तचरित्र) जानते हो और किस महानुभाव ने दीर्घदर्शी तुम्हारे लिए निवासस्थान रूप से इस वृक्ष को निश्चित किया है ? ॥२१॥
भुशुण्ड ने कहा : हे मुने, आप जो मुझसे पुछ रहे हैं, उस सबका मैं यह वर्णन (उत्तर) कर रहा हूँ। आप महानुभाव उद्विग्न न होकर प्रयत्नपूर्वक कथा का श्रवण कीजिए ।।२२॥
हे महानुभाव, तीनों लोकों के नियन्ता और परम पूज्य आपके सदृश उदारबुद्धि महात्मा जिस वृत्तान्त का श्रवण करते हैं, उस वृत्तान्त का भलीप्रकार कथन करने से वक्ता और श्रोता दोनों का पाप उस प्रकार विनष्ट हो जाता है, जिस प्रकार मेघावलम्बित वृष्टि, छाया, अरण्य आदि वैभवों से सूर्य का ताप विनष्ट हो जाता है ॥२३॥

सोलहवाँ सर्ग समाप्त
सत्रहवाँसर्ग __ जीवन्मुक्तों के उपयोगी गुणों से पूछे गये अर्थ का वर्णन कर पक्षियों का स्वामी भुशुण्ड पुनः उसी को सविस्तार कहने के लिए प्रवृत्त हुआ, यह वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, तदनन्तर वह पक्षीराज भुशुण्ड वक्ष्यमाण रीति से कहने लगा। वह अभीष्ट लाभ से न तो प्रसन्न होनेवाला था और न क्रूरमति था । वह सभी अंगों से सुन्दर और वर्षाकालीन मेघों के सदृश श्यामवर्ण था|१॥
उसके वचन स्नेहपूर्ण और गम्भीर थे। उसके अभिभाषण के पहले स्मित होता था। हाथ में बिल्व फल की नाईं तीनों जगत की इयत्ता (सीमा) उसे निश्चित रूप से विदित थी॥२॥
समस्त भोगों को उसने तिनके की तरह तुच्छ समझ रक्खा था, इच्छित विषयों की
ओर लोगों की दौड़-धूप का फल एकमात्र संसार ही है - यह रहस्य उसने भली प्रकार जान लिया था, वह परापर ब्रह्म का ज्ञाता था॥३|उसका महान आकार धीर और स्थिर था। उसने विश्रान्ति तो उस प्रकार धारण की थी, जिस प्रकार मन्थन के अनन्तर मन्दराचल के चले जाने के बाद क्षीर-समुद्र ने धारण की थी। उसका मन मनोरथों से परिपूर्ण था और विशुद्ध था॥४॥
बाहर से उसकी चारों ओर से बुद्धि में विश्रान्ति थी, वह शान्त था, भीतर से परमानन्द परिपूर्ण था, उसे संसार में जन्मधारी जीवों के आविर्भाव और तिरोभाव में हेतुभूत मायातत्त्व और आत्मतत्त्व का भली प्रकार ज्ञान था।।५। प्रिय और मधुर सुनने योग्य वीणा-गान की नाईं मनोहर उसके वाक्य थे। दर्शनमात्र से संपूर्ण भयों का अपहरण करनेवाले स्वयं ब्रह्मा ने ही मानों अपना यह नवीन भुशुण्डशरीर धारण किया हो, ऐसा वह प्रतीत होता था, अतएव वह स्वाभाविक आनन्द से युक्त और प्रश्नों का उत्तर देने के लिए किये गये उद्योगयुक्त मुख के कारण अत्यन्त सुन्दर लगता था ॥६॥
उस प्रकार का पक्षियों का अधिराज भुशुण्ड शुद्ध, अमृतमय, परिपूर्ण स्व-स्वरूप का क्रमशः बोध कराने के लिए - निर्मल वाणी से उस तरह मेरे प्रति आगे का वृत्तान्त कहने लगा, जिस तरह सुन्दर मेघ अपनी गर्जना से मकरन्द (पुष्परस के) पान में रसिक भ्रमर के प्रति वही वृत्तान्त कहता हो। तात्पर्य यह हुआ कि पहले से ही प्रबुद्ध ब्रह्मानन्द में रसिक मेरे प्रति भुशुण्ड की उक्ति अनुवाद मात्र थी, न कि उपदेश ।।७॥

सत्रहवाँ सर्ग समाप्त
अठारहवाँसर्ग अपना जन्म कहने के लिए पहले महादेवजी, उनके गण, मातृका तथा
उनके पानोत्सव आदि का भुशुण्ड के द्वारा वर्णन। 'किस कुल में तुम उत्पन्न हुए हो' इस प्रथम प्रश्न का उत्तर देने के लिए पहले भूमिका बाँधते हैं।
भुशुण्ड ने कहा : महाराज वसिष्ठजी, इस जगत में समस्त स्वर्गवासी देवताओं में श्रेष्ठ (ज्ञान, ऐश्वर्य, बल आदि गुणों से सर्वोत्कृष्ट), देवताओं के भी पूजनीय एवं उपासनीय, देवाधिदेव महादेवजी हैं, जो बड़े-बड़े देवों के देव ब्रह्मादि देवताओं के द्वारा भी अभिवन्दित और चारों ओर से पूजित हैं। (इस श्लोक में उपर्युक्त तीन विशेषणों से सर्वांश में महादेवजी के ही उत्कर्ष की परमावधि बतलाई गई है, इससे वक्ष्यमाण ब्रह्मविद्या के आरम्भ में मंगल भी पक्षिराज भुशुण्ड ने कर दिया - यह अर्थतः सिद्ध

हो जाता है, यह जानना चाहिए)|१॥
आम्रवृक्ष की नाईं उनके देहार्ध में भ्रमर-पंक्तियों के सदृश नेत्रोंवाली तथा उन्नत पुष्प-गुच्छों के सदृश स्तनधारिणी लता शोभित है ॥२॥
उनके एक गंगारूपी कुसुम - मालिका है, जो हिम और हार की नाईं अत्यन्त धवल लहरीरूपी पुष्पों से गुम्फित (Dथी गई) है और जिसने जटाजूट को वेष्टित कर रक्खा है ॥३॥
क्षीर-सागर से उत्पन्न हुआ और अमृत का झरना बहानेवाला अत्यन्त कान्तियुक्त चन्द्रमा उनका दर्पणभूत चूड़ामणि (शिरोभूषणमणि) है ॥४॥
निरन्तर मस्तक में स्थित चन्द्रमा के अमृतप्रवाह से जिसकी विषशक्ति निकल गई है और जिसमें
संजीवनशक्ति प्राप्त हुई है, ऐसा इन्द्रनील मणि की नाईं कालकूट महाविष उनके कण्ठ का भूषण है॥५॥
जगत के प्रलय में हेतुभूत अपने चक्षुरूपी स्वच्छ अग्नि से उत्पन्न हुई, धूलियों की पंक्तिरूप बड़े-बड़े प्रलयकालीन झंझावातों की उत्पादक, परमाणुमय (स्थूल महाभूतों का सूक्ष्म-सूक्ष्म भूतों में प्रवेश-क्रम से परम सूक्ष्म अव्यक्तमात्र का परिशेष होने के कारण परमाणुमय), अतिशुभ्र एवं ज्ञानजलात्मक (उसके साक्षी चैतन्यस्वरूप जल से प्लावित होने के कारण ज्ञानजलात्मक) मायारूप भस्म उन मायाशबल महादेवजी का भूषण है॥६॥
अत्यन्त निर्मल, तेजस्वी चन्द्रमा का भी तिरस्कार कर देनेवाली, मणियों के सदृश सानपर चढ़ाकर विशोधित की गई, माला आदि के आकार में गुंथी गई, संपूर्ण शरीरों में मनोरम ब्रह्मा आदि के शरीरों की विकारभूत हड्डियाँ ही उनके शोभाकारक रत्न हैं॥७॥
सुधाकर चन्द्रमा की सुधाधारा से प्रक्षालित, नीलमेघरूपी पल्लवों से युक्त तथा तारारूपी बिन्दुओं से समन्वित आकाश यानी दिशाएँ ही उनके वस्त्र हैं ॥८॥
चक्कर काट रही लोमड़ियों, परिपक्व नर मांसों और बलि के ओदनों से (भात से) व्याप्त; गाँवों और नगरों से दूर, हिम के सदृश धवल श्मशान ही उनका घर है। (प्रकृत श्लोक में 'भ्रमच्छिवांगना०' और 'बहिर्भूतम्' से दो पद श्लिष्ट होने से कल्याणकारी वेष-भूषा को धारण कर इधर-उधर घूम रही रमणियों द्वारा पकाये गये प्रशस्ततम मांस, भात आदि भोज्य पदार्थों से व्याप्त तथा सब प्रकार के दोषों से रहित - इस अर्थ की कल्पना की जा सकती है।)॥९॥
जिसने कपाल-मालाएँ धारण की है, रक्त और चर्बी का आसव (मद्य) पान किया है, एवं जो आँतरूपी मालासूत्र से वेष्टित है, ऐसा वक्ष्यमाण मातृकागण उनका नृत्यादि में सदा सहायक बन्धुवर्ग है।।१०क्रमशः तत्-तत् अंगों के भूषण के लिए संचरणशील, सर्वांग से चिकने, प्रस्फुरित हो रही मस्तकमणियों से राजित तथा सुवर्ण के सदृश दीप्तिसम्पन्न कान्तिवाले सर्प उनके भुजा के कंकण हैं।।११॥
दृष्टिपातमात्र से शैलेन्द्र हिमराज को दग्ध कर देनेवाला, जगत का ग्रास करने में लालायित तथा क्रीडामात्र से असुरों को त्रस्त कर देनेवाला भयंकर उनका चरित्र है ।।१२॥
महाराज, सत्य संकल्प होने के कारण उनका अन्तःकरण एकमात्र कल्याण की भावना से ही जगत-समूह को अपनी प्रकृति में रखने के लिए समाधि में स्थित है। कदाचित समाधि का आकस्मिक भंग हो जाने पर उत्पन्न हुआ उनके हाथ का स्पन्दन असुरों के बड़े-बड़े नगरों को, असुरों के साथ, विनष्ट कर डालता है।१३॥
___समाधिकाल में महादेवजी की जो प्रसिद्धतम एकाग्रता है, वह पृथ्वी, पर्वत आदिरूप उनकी मूर्तियों में विस्पष्टरूप से दिखाई पड़ती है, इस आशय से कहते हैं।
__ स्नेह, राग, द्वेष आदि सर्वविध दोषों से शून्य, रसयुक्त होते हुए भी (पृथ्वी और जल से युक्त होते हुए भी) नीरस, उत्तम भोजन करने के कारण भली-प्रकार तृप्त हुए जनों के सदृश खान-पान आदि

तृष्णाओं से शून्य प्रसिद्ध मेरु, हिमालय आदि पर्वत ही उनकी एकाग्रता ध्यान की मूर्तियाँ हैं ॥१४॥

अब सर्वांगों में समस्त शक्तियों से परिपूर्ण उनके गणों का वर्णन करते हैं। जिनके मस्तक खुर की शक्तियाँ रखते हैं यानी दौड़ने-कूदने की शक्तियाँ रखते हैं, खुर हाथों की शक्तियाँ रखते हैं यानी चित्र-विचित्र शिल्पआदि निर्माण-शक्तियाँ रखते हैं, हाथ दाँत, मुख और उदर की शक्तियाँ रखते हैं यानी चवर्ण, भक्षण आदि शक्तियाँ रखते हैं तथा जिनके भालू, ऊँट, बकरी और सर्प के सदृश मुख हैं, ऐसे प्रमथों का गण उन महादेवजी के क्रीडन में सहायक है|१५॥
तीन नेत्रों के कारण चमक रहे मुखवाले उन महादेवजी के जिस प्रकार सर्वांगों में सर्वविध शक्तियों से समन्वित प्रमथगण क्रीडा सहायक परिवार है, उसी प्रकार सर्वांगों में सर्वशक्तिसमन्वित निर्मल कान्तिवाली दूसरी-दूसरी नाना प्रकार की आकृति और मुखवाली माताएँ भी क्रीडा में सहायक परिवार हैं ॥१६॥
भूतगणों के ऊपर आधिपत्य रखने के कारण उनसे (भूतगणों से) नमस्कृत तथा चौदह भुवनों में उत्पन्न होनेवाले असंख्य प्राणियों का ही भोजन करने वाली मातृकाएँ उस देवाधिदेव के सामने नृत्य करती हैं।।१७। उन मातृकाओं के मुखों की गदहे और ऊँटों के मुखों के सदृश आकृतियाँ है, रक्त, मेद
और चर्बी उनका आसव के सदृश सर्वदा पेयपदार्थ है। चारों दिशाओं में वे विहार करती हैं और शव के हाथ, पैर आदि की मालाएँ पहनती हैं ॥१८॥
ये मातृकाएँ पहाड़ों की चोटियों पर, आकाश में, अन्य लोकों में, गर्तों में भी प्राणियों के शरीरों में निवास करती हैं।॥१९॥
जया, विजया, जयन्ती, अपराजिता, सिद्धा, रक्ता, अलम्बुसा और उत्पला - ये आठ मातृदेवियाँ सभी माताओं में मुख्य हैं। अन्य माताएँ इन्हीं आठों का अनुगमन करती हैं और उनका अनुगमन करनेवाली अन्य मातृदेवियों का और दूसरी माताएँ अनुगमन करती हैं ॥२०,२१॥
हे मानद मुनिनायक, महामहिमशाली उस मातृगण के बीच में 'अलम्बुसा' नामक सातवीं माता अत्यन्त विख्यात है ॥२२॥
वैष्णवी-शक्ति के वाहन गरुड़ की नाईं उस अलम्बुसा-शक्ति' का वाहन कौआ है, यह इन्द्रनील पर्वत के सदृश नीला है, इसका मुख वज्रतुल्य हड्डी से बना है तथा नाम है-चण्ड।।२३॥
किसी समय विहारवश भयंकर चेष्टाकारिणी, अष्टसिद्धियों से संपन्न वे सब माताएँ आकाश में इकट्ठी हुई॥२४॥
वाममार्ग में प्रतिपादित पराशक्ति के आराधन प्रकार में निष्ठा रखनेवाली इन आठ मातृदेवियों ने तुम्बुरुनामक रुद्रमूर्ति का आराध्यरूप से आश्रय लेकर एकाग्रचित्त से समाधि में परमार्थभूत स्व-स्वरूप का प्रकाशन करनेवाला उत्तम पानोत्सव मनाया ॥२५॥
वे माताएँ, समस्त जगत के पूज्य तुम्बुरु और भैरवनामक देवताओं का पूजन अर्चन कर मदिरामद से सन्तुष्ट होती हुई आपस में चित्र-विचित्र अर्थों से पूर्ण वार्तालाप करने लगीं॥२६॥
तदनन्तर उनकी कथाओं के प्रसंग से यह एक बात उठी कि भगवान उमापति हम लोगों को क्यों तिरस्कारपूर्वक देखा करते हैं॥२७॥
इसलिए महादेवजी को हम लोग अपना वह प्रभाव दिखलाएँ, जिससे कि हम लोगों की महाशक्ति देखकर वे हमारी अवहेलना न करेंगे ॥२८॥
यों निश्चय कर परस्पर अभिनन्दित उन देवियों ने रूपान्तर में परिणत किये गये मुख आदि अंगोवाली रुद्रशक्ति उमा को अपने अधीन बनाकर, यज्ञ में पशु की नाईं, मन्त्रसहित जल से प्रोक्षित (बलि के संस्कार से युक्त) किया।|२९॥
अनन्तर उन देवियों ने महादेवजी के अंश से माया द्वारा चुराई गई तथा मातृदेवियों के बीच में प्राप्त हुई चंचल केशवाली उमा को ओदनरूप (सबके भक्ष्य, भोज्य, लेह्य और पेयरूप) बनाने के लिए मानों अभिशाप

दिया ॥३०॥
जिस दिन पार्वतीजी का प्रोक्षण किया, उस दिन वहाँ उन सब देवियों ने नृत्य, गेय आदि से मनोहर महान उत्सव मनाया॥३१॥
अत्यन्त आनन्द और उन्नत घोष से युक्त आकाश-मण्डल ही उस समय जगमगाने लगा तथा उन देवियों की जंघा और उदर दीर्घ अंगों के उच्चावच प्रक्षेप से विकसित होने लगे ॥३२॥
पर्वत और अरण्यों को शब्दित कर रही कुछ अन्य देवियाँ करताल और सिंहनाद के कारण उद्दाम घनीभूत शब्द के उच्चार तथा कान्तियुक्त अंगों के विकारपूर्वक हँसने लगीं ॥३३॥
जगत-मण्डल की गुहा में मद्यपान से अतितृप्त हुई कुछ मातृकाएँ पर्वत एवं घरों को ध्वनियुक्त बनाती हुई, चन्द्र के उदयरागसे रंजित अतएव शब्दयुक्त हुए समुद्र,जल के सदृश, गर्जना करने लगीं ॥३४॥
लीला से जनित घुरघुर शब्दों से आकाश के कोने में कुछ देवियाँ मस्तक से लेकर खुरपर्यन्त अंगों को रक्त, चर्बी, आसव आदि से पुष्ट करने के लिए मद्यपान कर रही थीं॥३५॥

उनके कुछ उन्मत्त वृत्तान्तों का कथन करते हुए प्रकृत विषय का उपसंहार करते हैं।
कुछ देवियाँ पेय पदार्थ पीने लगीं, कुछ तो उच्च स्वर से गर्जने लगीं, कुछ जल्दी से जाने लगीं, कुछ बोलने लगीं, कुछ हँसने लगीं, कुछ परस्पर रक्षा करने लगीं, कुछ एक दूसरे के मुख में या अग्नि में होमने लगीं, कुछ गिरने लगीं, कुछ ऊँचे से बड़बड़ाने लगीं, कुछ

निरन्तर नाचने लगीं, कुछ स्वादु मांस खाने लगीं, यों उन्होंने उन्मत्त आचरण होकर त्रिभुवन को अपने व्यापार से सद्वर्तन से रहित कर दिया।॥३६॥

अठारहवाँ सर्ग समाप्त

उन्नीसवाँ सर्ग ब्रह्माणी की हंसी में चण्डनामक कौए के सम्बन्ध से भाईयों के साथ अपनी (भुशुण्ड की) उत्पत्ति,

उसी ब्राह्मशक्ति के प्रसाद से ज्ञान और पिता के स्थान की प्राप्ति का वर्णन। वायसराज भुशुण्ड ने कहा : ब्रह्मन, जब उन मातृकाओं का उत्सव चल रहा था, तब उनके उत्तम वाहनरूप चण्ड आदि भी उसी प्रकार उन्मत्त होकर हँसते थे, नाचते थे और रूधिर का पान भी करते थे॥१॥

उस उत्सव में मद्यपान से उन्मत्त हुई कुछ ब्राह्मीशक्ति के रथ में जुतनेवाली हँसियाँ और 'अलम्बुसा' देवी का वाहन चण्डनामक कौआ - ये सब आकाश प्रदेश में इकट्ठे होकर नाचने लगे ॥२॥

समुद्रतट की समथल भूमि में भली प्रकार नृत्य और मद्यपान कर रही उन हँसियों को पुरुष-विषयक अनुराग उत्पन्न हुआ। (इस श्लोक में 'अब्धितटानां तले' इससे उद्दीपन विभाव का कथन किया गया है, यह जानना चाहिए।) |३॥

तदनन्तर उस समय उत्पन्न-रति वे सभी हँसियाँ उन्मत्त होकर क्रमशः निकृष्टजातीय भी कौए के साथ रमण करने लगीं, क्योंकि वे मत्त ही तो थीं। (ऊँची जाति की हँसियों की रति अपने से निकृष्ट जाति कौए के साथ यद्यपि अनुचित है, तथापि उसके होने में एकमात्र कारण उन्माद ही है, यह सूचन करने के लिए इस श्लोक में 'अपि' शब्द का प्रयोग किया है।) |४॥

सात कुलहँसियों के वल्लभ इस चण्डनामक कौए ने क्रम से एक-एक हँसी के साथ तब तक रमण किया, जब तक कि एक दूसरे की इच्छा पर्याप्तरूप से शान्त नहीं हुई ॥५॥

रति से तृप्त हुई उन हँसियों ने गर्भधारण किया और वे देवियाँ उत्सव-कार्य सम्पादित हो जाने के अनन्तर अपनी ही माया का विलास समझकर क्रोध न करनेवाले महादेवजी के पास पहुँची ॥६॥

और उन देवियों ने

भोजन के लिए शूलपाणि महादेवजी को प्रिय उमा समर्पित की, जो ओदनरूपता (भात) को प्राप्त हुई थी॥७॥

भोजन में मेरी प्रिया ही दी गई है, यों जानकर जब महादेवजी मातृकाओं के प्रति रुष्ट हुए, तब उन्होंने अपने-अपने अंगों से सिर आदि एक-एक अवयव की कल्पना द्वारा पार्वती का पुनः उत्पादन कर महादेवजी को फिर पाणिग्रहण विधि से उसे समर्पित किया ॥८,९॥

अनन्तर देवियाँ, महादेवजी और उनका परिवार - ये सब सन्तुष्टमन होकर अपनी-अपनी दिशा की ओर चल दिये ॥१०॥

हे मुनीश्वर, वे ब्राह्मीशक्ति के रथ की हँसियाँ गर्भवती हुई थीं, उन्होंने ब्राह्मी देवी के समीप में अपना यथास्थित वृत्तान्त कह दिया|११॥

ब्राह्मीशक्ति ने कहा : पुत्रियों, इस समय गर्भवती तुम सब मेरे रथकार्य के लिए असमर्थ हो, इसलिए अब यथेष्ट विचरण करो ॥१२॥

गर्भ से अलसाई हुई उन हँसियों को वैसा कहकर दयालु ब्राह्मी देवी - उनके ऊपर अनुग्रह के लिए विहार छोड़कर निर्विकल्प समाधि में ही सुखपूर्वक स्थित हुई ॥१३॥

हे मुनीश्वर, गर्भधारण से अलसाई हुई वे राजहँसियाँ भगवान विष्णु के नाभिकमल के मूल में ब्रह्मा के कमल की उत्पत्ति-स्थान में विचरण करने लगीं ॥१४॥

तदनन्तर उस प्रकार विचरण करती हुई उन राजहँसियों का गर्भ परिपक्व हो गया। उन्होंने नाभिकमल के कोमल पल्लव में उस प्रकार मुलायम अण्डे दिये, जिस प्रकार वल्लियाँ अंकुर देती हैं१५॥

अनन्तर समय पाकर उन्होंने इक्कीस अण्डे दिये और यथासमय भीतरी गर्भ पक जाने पर हँसियों के पग के प्रहार द्वारा वे उस प्रकार द्विधा विभक्त हो गये, जिस प्रकार सारयुक्त ब्रह्माण्ड सुवर्ण और चाँदी के खप्परों द्वारा द्विधा विभक्त हो जाता है|१६॥

_हे मुने, उस प्रकार उन अण्डों के द्वारा ये हम चण्ड के पुत्र इक्कीस भाई कौए की जाति में उत्पन्न हुए ॥१७॥

उस कमल के पल्लव के ऊपर हुए वे हम क्रमशः बड़े हुए, हम लोगों को पंख आए और आकाश में उड़ने में समर्थ भी हुए ॥१८॥

तुमने तत्त्व कैसे जाना ? इस प्रश्न का उत्तर देने के लिए उपक्रम करते हैं।

महर्षे, हम लोगों ने अपनी माता हँसियों के साथ दीर्घकाल तक समाधि से विरत हुई भगवती ब्राह्मीदेवी की भलीप्रकार आराधना की॥१९॥

अनन्तर उपयुक्त समय आने पर प्रसाद करने में तत्पर हुई भगवती ब्राह्मी ने स्वयं ही हम लोगों के ऊपर तत्त्वसाक्षात्काररूप फल के द्वारा वैसा अनुग्रह किया, जिससे हम लोग जीवन्मुक्त होकर स्थित हैं॥२०॥

हम लोगों का मन विलीन हो गया, इसलिए 'एकान्त प्रदेश में उपद्रवशून्य होकर समाधि में ही स्थित रहें' ऐसा निश्चय करके हम लोग अपने पिताजी के पास विन्ध्य-प्रदेश में गये ॥२१॥

वहाँ पिताजी ने हम लोगों का आलिंगन किया और तदनन्तर हम सबने भगवती अलम्बुसा की पूजा की। प्रसन्नतापूर्वक उस देवी के द्वारा देखे गये हम लोग विनय आदि सद्गुणों से नियन्त्रित होकर वहाँ रहने लगे॥२२॥

पिता चण्ड ने कहा : 'हे पुत्रों, क्या तुम लोग इस संसाररूपी जाल से, जो असीम वासनारूपी तन्तुओं से गुंथी गयी है, मुक्त हो चुके हो ? यदि नहीं, तो उससे छुटकारा पाने के लिए सेवकवत्सल इस भगवती अलम्बुसा की हम प्रार्थना करें, जिससे तुम सब ज्ञान में पारंगत हो जाओगे॥२३,२४॥

कौओं ने कहा : हे पिताजी, ब्राह्मीदेवी के प्रसाद से हम लोगों ने ज्ञातव्य विषय का भली-भाँति ज्ञान कर लिया है, किन्तु एकान्त में वास करने योग्य उत्तम स्थान की हम लोगों को अभिलाषा है ॥२५॥

पिता चण्ड ने कहा : हे पुत्रों, एक मेरुनामक अत्यन्त ऊँचा पर्वत है,

वह भाँति-भाँति के अनेक रत्नों का आधार है, उसका संपूर्ण देवता आश्रय करते हैं|२६॥

प्रकाशमान चन्द्र और सूर्यरूपी दीपक से युक्त अनेकविध प्राणियों के कारण विस्तृत हुए कुटुम्ब से परिवेष्टित ब्रह्माण्डरूपी घर का वह सुवर्णनिर्मित मध्यस्तंभ है ॥२७॥

वह पृथ्वी के द्वारा ऊपर को उठाया गया मानों एक हाथ है । उस हाथ में किंपुरुष आदि देश ही चन्द्राकृति सुवर्ण निर्मित केयूर हैं, रत्नरूप अंगूठियों से सुशोभित शिखर ही अंगुलियाँ है और शब्द कर रहे द्वीप और समुद्र ही कंकण हैं ॥२८॥

वह पर्वतों का राजा है, उसके चारों ओर हिमालय आदि सात कुलपर्वत सामन्तरूप से विराजित हैं; वह जम्बूद्वीप सिंहासन के ऊपर विराजमान है और पर्वतों की सभा में चन्द्र एवं सूर्यरूपी नेत्रों से दृष्टिपात करता है। तारावली (तारकाओं की पंक्ति) ही उसकी मालती-माला है, दिशारूपीपल्लवों से सुशोभित आकाश ही उसका एकमात्र वस्त्र है, वह सर्प और हाथी-इन दोनों का आश्रय-स्थान है, इन्द्र, उपेन्द्र आदि देवराज ही उसके आभूषण हैं॥२९,३०॥

कमनीय दिशारूपी कामिनियाँ उसके चारों ओर जल की धारा युक्त शीतल अंगभूषण मेघरूप नील, श्वेत आदि चामर डुलाती हैं ॥३१॥

इसके पैर सोलह हजार योजन नीचे पृथ्वी में अवस्थित हैं, जिनकी नाग, असुर और बड़े-बड़े सर्प पूजा करते हैं॥३२॥

इसकी देह सूर्य और चन्द्ररूप लोचनों से युक्त तथा अस्सी हजार योजन ऊँची स्वर्ग-स्थान तक पहुँची है, वहाँ देवता, गन्धर्व एवं किन्नर उसकी पूजा करते हैं।।३३॥

इस पर्वतराज का आश्रय लेकर ब्रह्मर्षि, देवर्षि, राजर्षि, देव, पितर, गन्धर्व, किन्नर, अप्सराएँ, विद्याधर, यक्ष, राक्षस, प्रमथ, गुह्यक और नाग-ये चौदह प्रकार के प्राणी उस प्रकार जीवन निर्वाह करते हैं, जिस प्रकार प्रधान गृहपति का आश्रय कर इतर बन्धुगण जीवन-निर्वाह करते हैं । यह इतना बड़ा विस्तृत है कि वे एकत्र रहने पर भी एक दूसरे का नगर या स्थान नहीं देख पाते॥३४॥

इसके ईशानकोण में माणिक का बना हुआ एक विशाल शिखर है, जिसे देखने से ऐसा प्रतीत होता है मानों दूसरा उदित हुआ सूर्य ही हो॥३५॥

इसके पृष्ठभाग में अनेकविध प्राणियों से परिवृत एक महान कल्पवृक्ष स्थित है, जो कि शिखररूपी विद्रुम-दर्पण में जगत के प्रतिबिम्ब की नाईं प्रतीत होता है॥३६॥

उसके दक्षिण तने पर एक शाखा है, जिसमें कनक के सदृश पीले पल्लव लगे हुए हैं, रत्नों के सदृश चमकीले पुष्प-गुच्छों के कारण तनिक भी अवकाश नहीं है और चन्द्रबिम्ब के सदृश प्रकाशमान फल भरे पड़े हैं ॥३७॥

हे पुत्रों, पहले जिस समय भगवती अलम्बुसादेवी ध्यान में आसीन थीं, उस समय मैंने चमकीली मणियों से जड़ा हुआ उस शाखा के ऊपर एक घोंसला बनाया और उसमें विलास किया।॥३८॥

वह घोंसला रत्नसदृशचमकीले पुष्पों की पंखुड़ियों से ढंका हुआ है, अमृत के समान स्वादु फलों से परिपूर्ण है और चिन्तामणि की शलाकाओं से उसके बाहरी दरवाजों की रचना की गई है ॥३९॥

207466 वह (घोंसला) विचारपूर्वक व्यवहार करनेवाले कौओं के पुत्रों से व्याप्त है तथा भीतर से अत्यन्त शीतल, मनोहारी और भाँति-भाँति के पुष्पों से पूरित है॥४०॥
207467 हे प्यारे बच्चों, देवताओं से भी दुर्गम उस सुन्दर घोंसले पर तुम लोग जाओ, वहाँ निवास किये हुए तुम लोग निर्विघ्न एवं पर्याप्तरूप से भोग और मोक्ष दोनों को प्राप्त करोगे॥४१॥
207468 इस प्रकार कहकर हमारे पिता ने हम लोगों का चुम्बन और आलिंगन किया तथा भगवती के पास जो मांस लाया गया था, उसे भी हमें दिया।॥४२॥
207469 उसे खाकर भगवती और पिताजी के चरणों में अभिवन्दन कर अलम्बुसा के निवासस्थान उस विन्ध्यप्रदेश से हम उड़ गये ॥४३॥
207470 क्रमशः आकाश का उल्लंघन कर, मेघों के कोटरों से निकल
207471
207472 कर, पवन-लोक प्राप्त कर हम लोगों ने व्योमचारी देवताओं को प्रणाम किया ॥४४॥
207473 हे मुनीश्वर, (इसके बाद हम लोग) सूर्य-मण्डल का अतिक्रमण कर स्वर्ग के अमरावती नगर में पहुँचे । स्वर्ग का अतिक्रमण कर ब्रह्मलोक में पहुँचे ॥४५॥
207474 वहाँ पहुँचकर (हम लोगों ने) तत्क्षण ही माता और भगवती ब्राह्मीदेवी को प्रणामपूर्वक पिता द्वारा कथित अशेष वृत्तान्त अक्षरशः कह सुनाया ॥४६॥
207475 उन्होंने स्नेहपूर्वक हम लोगों का आलिंगन किया और जाओ' यों आज्ञा तथा आर्शीवाद देकर उत्साहित किया। अनन्तर उन्हें प्रणाम कर हम लोग ब्रह्मलोक से चल पड़े ॥४७॥
207476 आकाश-विहार में निपुण, अतिचपल हम लोग वायुलोक में गमन करते हुए सूर्य के सदृश देदीप्यमान लोकपालों की नगरियों का अतिक्रमण कर इस कल्पतरु पर आये और अपने घोंसले में प्रविष्ट हुए । हे मुने, यहाँ पर हम लोगों से समस्त बाधाएँ दूर रहती हैं और हम सदा समाधि में अवस्थित रहते हैं॥४८,४९॥
207477
207478 कहे गये वृत्तान्त का उपसंहार करते हैं।
207479 हे महानुभाव, 'तुम किस कुल में उत्पन्न हुए?' 'किस तरह ज्ञातज्ञेय हुए?' और 'तुम्हें यह निवास कैसे प्राप्त हुआ ?'- ये जो तीन प्रश्न आपने पहले किये थे, उसके उत्तर में जिस प्रकार हम उत्पन्न हुए, जिस प्रकार यथार्थ ज्ञान प्राप्त कर हम लोग शान्त-बुद्धि होकर स्थित हुए एवं इस नीड में जिस रीति से हम लोग आये, यह सब वृत्तान्त आपको अविकलरूप से भली प्रकार कह सुनाया, इसके बाद 'तुम्हारी कितनी आयु है ?' और 'क्या अतीत वृत्तान्त जानते हो?'-इन दो प्रश्नों के उत्तररूप से यदि
207480 आप कहने के लिए हमें आज्ञा देंगे, तो उसे भी मैं आपसे कहूँगा ॥५०॥
207481
207482 उन्नीसवाँ सर्ग समाप्त
207483 बीसवाँ सर्ग प्रत्येक कल्प में जगत की समता, भाईयों की मृत्यु और
207484 प्रलयकाल में भी अपने चित्त की स्थिरता का भुशुण्ड द्वारा वर्णन। __ 'वृत्तं स्मरसि किंच वा', इस प्रश्न का विस्तार से उत्तर देने की इच्छावाला और 'इमं कल्पतरूं प्राप्य निजं नीडं प्रविश्य च' इत्यादि वृत्तान्त में पूर्वापर विरोध की शंका न हो जाय, इसलिए प्रत्येक कल्प में अवयवों की समता होने के कारण कल्पवृक्ष, मेरु आदि की एकता कही जाती है - यह आशय बतलाते हैं।
207485 भुशुण्ड ने कहा : महाराज वसिष्ठजी, हम लोगों के जन्मनिमित्त कल्प में चिरकाल तक जो कुछ पदार्थसमूहात्मक जगत स्थित था, वह सब अवयवसंस्थान आदि आकृति-विशेषों से इस कल्प के पदार्थों के सदृश ही था, अतः वह आज भी अभेद आरोप से सन्निहित ही है, इसलिए बुद्धिपूर्वक ही 'इमं कल्पतरूम्' इत्यादि निर्देश किया गया है।१॥
207486 इसलिए हे मुनीन्द्र, यद्यपि यह वृत्तान्त भूतकालीन है, तथापि 'जगत भ्रान्तिमात्र है' यों अभ्यास होने के कारण पूर्वजन्म की समता देखनेवाले मैंने बोध के लिए उसका, वर्तमान जगत के साथ एकता मानकर ही, वर्णन किया है ॥२॥
207487
207488 अब, लम्बी कथा का उपक्रम करने पर पूजा में विलम्ब न हो जाय, इसलिए पहले पूजन-स्वीकार की प्रार्थना करने के लिए स्तुति द्वारा महर्षि को अभिमुख करते हैं।
207489
207490 हे मुने, चूँकि दीर्घकाल से संचित किये गये मेरे पुण्य आज सफल हो गये, इसीलिए निर्विघ्नतापूर्वक आपका मैं दर्शन कर रहा हूँ ॥३॥
207491 मुनिवर ! यह नीड़, यह शाखा, यह मैं, यह कल्पवृक्ष - ये सब आज आपके दर्शन से अत्यंत पवित्र हो गये ॥४॥
207492 मुनिवर, विहंगों (पक्षियों) द्वारा समर्पित इस अर्घ्य और पाद्य का स्वीकार कर एवं हम लोगों को पवित्र बनाकर आप अवशिष्ट सेवा के निमित्त कुछ और प्रश्न कहने के लिए आज्ञा दीजिए |५॥
207493 वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, दूसरी बार स्वयं उस भुशुण्ड पक्षी के द्वारा अर्घ्य, पाद्य देने पर मैंने यह कहा ॥६॥
207494 हे पक्षिराज, वैसे बली और महाबुद्धिमान तुम्हारे वे भाई यहाँ क्यों नहीं दिखाई देते, तुम अकेले ही क्यों दिखाई देते हो ? ॥७॥
207495 भुशुण्ड ने कहा : मुनिवर, हम लोगों को यहाँ रहते महान काल बीत गया । हे अनघ, दिवस-पंक्तियों की नाईं युगों की पंक्तियाँ क्षीण हो गई ॥८॥
207496 इतना लम्बा काल होने के कारण सभी मेरे भाई, तृण के सदृश, शरीर छोड़कर शिवपद में परिणत हो गये ॥९॥
207497 ब्रह्मन्, यद्यपि दीर्घायु हों, महान हों, सज्जन हों, बलवान हों, सभी को यह अलक्षितस्वरूपवाला काल अपने उदर में समा लेता है ॥१०॥
207498 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : प्रिय पक्षिराज, माला की नाईं अपने कन्धे पर बारह सूर्य और चन्द्रमा को ढोनेवाले तथा प्रवह आदि वातस्कन्धों का अतिक्रमण करनेवाले प्रलय-वायुओं के अविरत बहने पर क्या तुम्हें खेद नहीं होता? ॥११॥
207499 भुशुण्डजी, चिरकाल से अत्यन्त आसन्न उदयाचल और अस्ताचल के अरण्यों को दग्ध कर देनेवाले सूर्य-किरणों से क्या तुम्हें खेद नहीं होता ? ॥१२॥
207500 वायसराज, जल को पाषाण के सदृश कठोर बना देनेवाले शीतल चन्द्रकिरणों और निकट प्रलय के लिए हो रहे पाषाण के पतनों से क्या तुम्हें खेद नहीं होता? ॥१३॥
207501 प्रियवर, मेरु-शिखर पर विश्रान्ति किये प्रलयकालीन मेघ-मण्डलों से तथा परशु की धारा को भी क्षत कर देनेवाले शिलासदृश घनीभूत कुहरे से क्या तुम्हें खेद नहीं होता ? ॥१४॥
207502 अत्यन्त ऊँचे स्थान पर स्थित हुआ यह उन्नत कल्पवृक्ष जगत के विषम क्षोभों से क्यों क्षुब्ध नहीं होता ? ॥१५॥
207503
207504 कठिन समय आने पर जब बड़े-बड़े लोगों को भी क्षोभ हो सकता है, तब पक्षी जैसी अधम योनि में उत्पन्न हुए मेरी तो बात ही क्या ? तथापि विवेक की सामर्थ्य से खेद नहीं होता, यों कहने के लिए दूसरों के जीवन की अपेक्षा अपनी जाति के पक्षियों के जीवन की क्षुद्रता बतलाते हैं।
207505 भुशुण्ड ने कहा : ब्रह्मन्, आकाश में आश्रित और सभी लोगों से तिरस्कृत यह पक्षियों का जीवन सब प्राणियों में अत्यन्त तुच्छ है ।।१६॥
207506 ऐसी तुच्छ योनियों के लिए भी विधाता ने झरनों, वनों और शून्यसदृश आकाश में प्रीतिपूर्वक जो जीविका की कल्पना की है, यह अत्यन्त आश्चर्य का विषय है |१७॥
207507 भगवन्, इस तुच्छ जाति में उत्पन्न, चिरकाल से जीवन बीता रहा और आशारूपी पाशों से निरन्तर बद्ध एक पक्षी किस तरह शोकवर्जित हो सकता है ? ॥१८॥
207508 भगवन्, तथापि हम अपनी आत्मा में ही सदा सन्तोष मानकर अवस्थित हैं, इसलिए उत्पन्न हुए विभ्रमों से कभी भी परमार्थसत्ता से रहित इस जगत में मुग्ध नहीं होते ॥१९॥
207509 ब्रह्मन्, हम लोग अपने सत्तास्वभाव में ही सन्तुष्ट रहते हैं, कष्ट पहुँचानेवाले परपीडन-व्यापारों से निर्मुक्त होकर अपने निवासस्थान इस घोंसले में रहते हुए केवल कालयापन करते हैं |२०॥
207510 महाराज, हम लोग अपने जीवन से न देह की ऐहिक या आमुष्मिक फल के लिए कोई क्रिया चाहते हैं और मरण से न देह का विनाश ही चाहते
207511
207512 हैं। जिस तरह वर्तमान में नित्यसिद्ध निरतिशयात्मरूप से पूर्णकाम होकर स्थित रहते हैं, उसी तरह

आगे भी स्थित रहेंगे॥२१॥
महर्षे, हमने प्राणियों की जन्म, मरण आदि अनर्थ-दशाएँ देख ली और मिथ्यात्व-निर्णायक स्वप्न आदि दृष्टान्त-दृष्टियाँ भी देख ली तथा हमारे मनने अपना चंचल स्वरूप भी सदा के लिए भली प्रकार त्याग दिया है ॥२२॥

कल्पवृक्ष के प्रभाव से ही कल्प-समाप्ति तक हम लोगों को खेद नहीं होता, यह कहते हैं।
निरन्तर शान्ति देनेवाले अविनाशी स्व-स्वरूप प्रकाश में स्थित होकर मैं इस कल्पवृक्ष के ऊपर सदा काल की कलन गति जानता रहता हूँ॥२३॥

प्रकाश अधिक होने के कारण जब दिन और रात का विभाग ही ज्ञात नहीं हो सकता, तब यहाँ स्थित होकर तुम काल की कलनगति कैसे जानते हो? इस प्रश्न पर कहते हैं।
चमकीले रत्नों के प्रकाश से पूर्ण कल्पलता-गृह में उपस्थित होकर मैं प्राणायाम के प्रवाह से यानी स्वरोदयशास्त्र में बतलाये गये उपाय से अखण्डित कल्प जान लेता हूँ ॥२४॥
मुनिवर, दिन
और रात जाने बिना ही इस उन्नत शिखर पर अपनी बुद्धि से ही लोकों के कालक्रम की स्थिति जानता रहता हूँ ॥२५॥

मन की स्थिरता के बल से मुझे खेद नहीं प्रतीत होता, इस आशय से कहते हैं।
मुनिवर, यह सारभूत वस्तु है और यह असारभूत वस्तु है, इस प्रकार के विवेकयुक्त बोध से उत्तम शान्ति को प्राप्त हुआ मेरा मन चंचलताशून्य, शान्त और भली प्रकार स्थिर है ॥२६॥
सांसारिक व्यवहारों से जनित असतूप आशारूपी पाशों से जिस प्रकार अल्पध्वनियों से प्राकृत काक भयग्रस्त हो जाता है, उस प्रकार मैं भयग्रस्त नहीं होता ॥२७॥

धैर्य के कारण भी हमें खेद प्राप्त नहीं होता, यों कहते हैं।
निरतिशय शान्ति पहुँचानेवाली और आत्मप्रकाश से शीतल हुई बुद्धि से जगत की माया देख रहे हम लोग धीरता को प्राप्त हुए हैं ॥२८॥
हे महाबुद्धे, दशाक्रम के अनुसार भयंकर दशाएँ भी प्राप्त हो जाय, तथापि स्थिर बुद्धिवाले हम, निश्चल पत्थर के सदृश, स्थिराकृति होकर अवस्थित रहते हैं ॥२९॥

जगत-तत्त्व के पुनः विमर्शबल से भी खेद नहीं होता, यों कहते हैं। प्रारम्भ में रमणीय दीख पड़नेवाली, तरल इस संसार-स्थिति का बार-बार परामर्श किया जा चुका है, अतः वह हमें कुछ बाधा नहीं पहुँचाती ॥३०॥

'जातस्य ही ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य च' (उत्पन्न हुआ निश्चित मरता है दुःख अपरिहार्य है, यों निश्चय होने के कारण भी भयप्राप्ति नहीं होती, यों कहते हैं। ___ भगवन् , सभी प्राणी व्यवहारदृष्टि से आते हैं और जाते हैं अथवा परमार्थदृष्टि से न आते हैं और न जाते हैं, इसलिए हम लोगों को यहाँ भय ही क्या ॥३१॥
___ तत्त्वज्ञस्वरूप अपने में तटस्थता, समस्त भूतों के संसार का द्रष्टृत्व और संसार के प्रति आदर का
अभाव होने से भी भय की प्रसक्ति नहीं है, ऐसा कहते हैं। __कालसागर में प्रवेश कर रही, प्राणि-समूह तरंगों से युक्त संसार-सरिता के तटपर अवस्थित हुए भी हम लोग उसमें आदर नहीं करते ॥३२॥
महर्षे, इस वृक्ष पर उपस्थित हुए हम लोग प्राप्त

वस्तुओं का न परित्याग करते हैं, एवं न अप्राप्त वस्तु के ग्रहण की चेष्टा ही करते हैं; व्यवहार दृष्टि से स्थित हैं एवं परमार्थदृष्टि से स्थित नहीं भी हैं। हम लोग एकमात्र व्यवहार की सिद्धि के लिए, कण्टकाकीर्ण भूमि की नाईं, सावधानी से चलने के कारण कोमल पगवाले हैं और तत्त्वदृष्टि से संसार का उच्छेदन कर देने के कारण क्रूर भी हैं ॥३३॥

बड़े लोगों के अनुग्रह से भी हम लोगों को खेद-प्राप्ति नहीं होती, ऐसा कहते हैं।
शोक, भय और आयास से वर्जित आपके सदृश सन्तुष्ट उत्तम पुरुष हम लोगों पर सदा अनुग्रह करते हैं, इसलिए भी हम लोग सदा दुःखों से निर्मुक्त होकर अवस्थित हैं ॥३४॥
भगवन्, व्यवहार चलाने के लिए इधर-उधर प्रेरित हुआ भी हम लोगों का मन राग आदि वृत्तियों में निमग्न और तत्त्व विचार से शून्य कभी भी नहीं रहता ॥३५॥
अपनी आत्मा के निर्विकार, क्षोभशून्य और शान्त हो जाने के कारण चिद्रूप (चारों ओर से ब्रह्माकार वृत्तिरूप चन्द्रमा का उदय होने पर उत्कट हुए बोधस्वरूप) तरंगवाले हम लोग, पूर्णिमा आदि पर्वकाल में समुद्र की नाईं, प्रबुद्ध हो गये हैं ॥३६॥
भगवन्, जिस अमृत के लिए मन्दराचल द्वारा सर्वांगों से क्षुब्ध हुए क्षीर-सागर का मंथन किया जाता है, आपके उसी अमृतरूपा आगमन से हम लोग अत्यन्त प्रसन्नचित्त हो गये हैं ॥३७॥
समस्त एषणाओं की तिलांजलि देनेवाले सन्त, महात्मा अपने आगमन आदि से हम पर जो अनुग्रह करते हैं, मैं अपनी आत्मा का इससे अधिक दूसरा कुशल नहीं मानता ॥३८॥
ऊपर-ऊपर से रमणीय दिखाई पड़नेवाले विषय-भोगों से क्या प्राप्त होता है ? अर्थात् कुछ भी नहीं। सत्संगरूपी चिन्तामणि से तो समस्त सारभूत ज्ञानवस्तु प्राप्त होती है ॥३९॥
हे मुनिवर, स्नेहपूर्ण, गम्भीर; मधुर, उदार और धीर वाणीवाले एकमात्र आप ही इस त्रिभुवनरूपी कमल की कली में भ्रमर के सदृश हैं ॥४०॥
साधो, यद्यपि मैंने परमात्मा को जान लिया है और आपके दर्शन से मेरे समस्त पाप नष्ट हो चुके, तथापि चूँकि महात्माओं का समागम भयों का अपहरण करनेवाला है इसलिए, यहाँ आज मेरा जन्म सफल (निरतिशय आनन्दरूप फल से युक्त) हुआ, ऐसा मैं मानता हूँ ॥४१॥

बीसवाँ सर्ग समाप्त
इक्कीसवाँ सर्ग कल्पवृक्ष का माहात्म्य, प्रलय में वारुणी आदि धारणाओं द्वारा अपनी स्थिति,
ईश्वरीय नियमिका शक्ति और अनेक चित्र-विचित्र अर्थों के स्मरण का वर्णन। अपने आश्रय कल्पवृक्ष के माहात्म्य वर्णनप्रसंग में युगविनाश काल में जनित उपद्रवों से अपने को क्लेश की प्राप्ति नहीं होती, यों कहते हुए 'वृत्तं स्मरसि किं च वा' इत्यादि प्रश्न का उत्तर देने के लिए पक्षिराज भुशुण्ड वक्तव्य का उपक्रम करते हैं।
भुशुण्ड ने कहा : महाराज वसिष्ठजी, युग समाप्ति के महान उपद्रवों में और भयंकर महापवनों में भी यह कल्पवृक्ष अत्यन्त स्थिर रहता है, कभी भी कम्पित नहीं होता ॥१हे साधो, अन्य लोकों में विहार करनेवाले सभी प्राणियों का यह अत्यन्त अगम्य स्थान है, अतः यहाँ हम लोग अत्यन्त सुखपूर्वक रहते हैं ॥२॥
मुनिवर, जिस समय हिरण्याक्ष ने सात द्वीपों से वेष्टित इस पृथ्वी का

वेगपूर्वक अपहरण किया था, उस समय पृथ्वी पर स्थित होने के कारण इसके भी हरण, कम्पन आदि की संभावना अवश्य थी, तथापि दिव्यप्रभाव की सामर्थ्य से इस कल्पवृक्ष में तनिक भी कम्पन नहीं हुआ ॥३॥
(वराह भगवान द्वारा किये गये पृथ्वी के उद्धार के समय) खम्भे की आधारभूत शिला की नाईं चारों ओर से समता के लिये आधाररूप से दिये गये पर्वतों से युक्त मेरुपर्वत जब कम्पित हुआ, तब भी यह वृक्ष कम्पित नहीं हुआ ॥४॥

207560 दो भुजाओं के अवष्टम्भ (पकड़) से मेरु को दबाकर जब चतुर्भुज भगवान नारायण ने इतर दो हाथों द्वारा समुद्र से मन्दराचल का उद्धार किया, तब भी यह वृक्ष कम्पित नहीं हुआ ॥५॥
207561 जब देवासुर संग्राम के कारण चन्द्र-मण्डल और सूर्य-मण्डल गिर गया था तथा जगत में अत्यन्त क्षोभ पैदा हो गया था, तब भी यह वृक्ष कम्पित नहीं हुआ ॥६॥
207562 जब पर्वतराज की शिलाओं का उन्मूलन कर देनेवाले और मेरुपर्वत के अन्यान्य वृक्षों को कम्पित कर देनेवाले प्रलय-कालीन वायु बह रहे थे, तब भी यह वृक्ष कम्पित नहीं हुआ ॥७॥
207563 क्षीर-सागर में चंचल हुए मन्दराचल की गुहाओं के वायुओं से मानों कम्पित हुई कल्पान्त की मेघपंक्तियाँ जब संचरण कर रही थी, तब भी यह वृक्ष कम्पित नहीं हुआ |८॥
207564 जब (तारकासुर युद्ध में) कालनेमि की भुजाओं में मेरु पर्वत चारों ओर से उन्मूलित होकर अवस्थित था, तब भी यह वृक्ष कम्पित नहीं हुआ था ॥९॥
207565 जिनके कारण बड़े-बड़े सिद्ध गिर रहे थे, ऐसे पक्षिराज गरुड (4) के पंखों के पवन जब अमृत हरण के युद्ध में बह रहे थे, तब भी यह वृक्ष गिरा नहीं ॥१०॥
207566
207567 आज भी जिसकी पृथ्वी धारणरूप चेष्टा समाप्त नहीं हुई है, ऐसी शेषाकृति को संकर्षण रुद्र जब प्राप्त हुए, तब और जब गरुड़जी पृथ्वी से उड़कर ब्रह्माण्ड को गये, तब भी यह वृक्ष कम्पित नहीं हुआ ॥११॥
207568 प्रलयकाल में जब शेष ने फणाओं से, शैल, सागर एवं समस्त प्राणियों से सही न जानेवाली प्रलयाग्नि शिखाएँ बाहर निकालीं तब भी यह वृक्ष कम्पित नहीं हुआ। (पुराण में यह बात प्रसिद्ध है कि अन्त में प्रलय संकर्षण की मुखाग्नि से ही होता है ।) ॥१२॥
207569 हे मुनियों में सिंहरूप महाराज वसिष्ठजी, इस प्रकार के उत्तम वृक्ष पर निवास कर रहे हम लोगों को आपत्तियाँ कहाँ से हो सकती हैं, क्योंकि वे आपत्तियाँ दुष्टस्थान में निवास के कारण ही आती हैं ॥१३॥
207570 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे महाबुद्धि पक्षिराज, कल्पान्त हेतु उत्पातवायुओं के, जो चन्द्रमा, नक्षत्र और सूर्य को गिरा देते हैं, बहने पर तुम चिन्तानिर्मुक्त होकर कैसे रहते हो? (क्योंकि उस समय प्रलय में भूलोकपर्यन्त सबका दाह होने से मेरु, कल्पवृक्ष आदि से कभी भी परित्राण नहीं हो सकता।) ॥१४॥
207571 भुशुण्ड ने कहा : भगवन्, जब सहस्र महायुगों के अन्त में जगत की अवस्था में व्यवहार गिर जाता है, तब सन्मित्र का परित्याग कर देनेवाले कृतघ्न की नाईं मैं इस घोंसले का परित्याग कर देता हूँ|१५॥
207572 (उस समय मैं) समस्त कल्पनाओं का परित्याग कर और निश्चल स्वभाववाले अंगों से (8) गरुडस्य जातमात्रस्य सर्वे लोकाः प्रकम्पिताः । प्रकम्पिता मही सर्वा सप्तद्वीपाश्च कम्पिताः ॥
207573
207574 तदुत्पातान्निमज्जन्तीं भुवं नावमिवाऽम्भसि । दधौ सहौः शिरसां संकर्षणवपुर्हरः ॥
207575 'उत्पन्नमात्र गरुड को देखकर सब लोक कम्पित हुए, भूमि और सातों द्वीप काँपने लगे । इन उत्पातों से, जल में नाव की नाईं, डूब रही पृथ्वी का संकर्षण शरीर महादेवजी ने हजारों मस्तकों से धारण किया' इस कथा के अनुसार कहते हैं।
207576
207577
207578 युक्त होकर एकमात्र आकाश में ही, वासनाशून्य मन की नाईं, स्थित रहता हूँ ॥१६॥
207579
207580 सामान्यतः कथित आकाश स्थिति का धारणा भेदों से विशेष उल्लेख करते हैं।
207581 महाराज वसिष्ठजी, प्रलय के समय में जब पर्वतों को खण्ड-खण्ड कर देनेवाले बारह आदित्य तपते हैं, तब मैं वरुणसम्बन्धी धारणा बाँधकर निश्चिंत होकर स्थित रहता हूँ। (तात्पर्य यह है कि जिस प्रकार जल के बीच रहनेवाले वरुण बाहर के ताप से जनित संताप का अनुभव नहीं करते, उसी प्रकार भुशुण्ड भी अत्यन्त शीतल समस्त दिग्मण्डल में व्यापी अपरिच्छिन्न जल स्वरूप वरुण ही मैं हूँ' इस प्रकार चित्त में निरन्तर वरुण भावना के द्वारा वरुणरूपताको प्राप्त होकर बाहर के सूर्यादि-तापजनित संताप का अनुभव नहीं करते थे)|१७॥
207582 जब प्रलयकाल में बड़े-बड़े पर्वतराजों को मर्दित कर देनेवाले प्रलयकालीन वायु बहते हैं, तब मैं पर्वतसम्बन्धिनी धारणा बाँधकर आकाश-मण्डल में अचल होकर स्थित रहता हूँ (तात्पर्य यह है कि प्रलयकाल में पृथ्वी पर स्थित पर्वतों के विनाशी होने के कारण उन्हीं पर प्रलयकालीन वायुओं का आघात होता है, इसलिए प्रलयकालीन वायुओं से होनेवाले आघात के अविषय ब्रह्माण्ड के बहिर्भूत आकाश में साधारण वायु से भी क्षोभ न होने के लिए पर्वतसम्बन्धिनी धारणा बाँधकर मैं स्थित रहता हूँ) ॥१८॥
207583 जब प्रलयकाल में जगत, जिसमें मेरु आदि पर्वत गल जाते हैं, एक समुद्रस्वरूप हो जाता है, तब वायुसम्बन्धिनी धारणा बाँधकर एकमात्र वायु में ही तादात्म्य भाव करता हुआ निश्चित-बुद्धि होकर ऊपर तैरता रहता हूँ॥१९॥
207584
207585 'उस प्रकार कितने समय तक तैरते रहते हो?' इस शंका पर कहते हैं।
207586 महाराज, ब्रह्माण्ड के पार को यानी स्थूल, सूक्ष्म और समष्टिरूप ब्रह्माण्ड के परम अवधिस्वरूप अव्याकृत को प्राप्त कर समस्त पदार्थों के अन्तभूत एवं निर्मल आत्मपद में निश्चलात्मक सुषुप्ति के सदृश एकरस निर्विकल्प समाधि-अवस्था से मैं तब तक स्थित रहता हूँ, जब तक कमलोद्भव ब्रह्मदेव पुनः अपने सृष्टिकर्म में प्रवृत्त नहीं होते। पुनः सृष्टिरूप व्यापार के होने पर ब्रह्माण्ड में प्रवेशकर इस कल्पवृक्ष के स्थानापन्न मैं अपने आलय में फिर स्थित हो जाता हूँ॥२०,२१॥
207587 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे पक्षीन्द्र, प्रलयकाल में तत्-तत् धारणाओं के द्वारा अखण्डित होकर जैसे तुम स्थित रहते हो, वैसे दूसरे योगी क्योंकर स्थित नहीं रहते, क्यों वे शरीर त्यागकर मुक्ति प्राप्त करते हैं ? ॥२२॥
207588
207589 इस विषय में तत्-तत् प्रबल प्रारब्ध का अनुसरण करनेवाली सत्यसंकल्प स्वरूपा ईश्वरनियति ही व्यवस्थापक है, दूसरा कोई नहीं; ऐसा कहते हैं।
207590 भुशुण्ड ने कहा : हे ब्रह्मन्, चूँकि इस परमेश्वरीय नियामिका शक्ति का कोई भी उल्लंघन नहीं कर सकता, इसलिए हम इस प्रकार कल्पान्तों में स्थित रहते हैं और दूसरे (योगी) शरीरों का त्यागकर मुक्त हो जाते हैं ॥२३॥
207591 महाराज, जो अवश्य भवितव्यता है, उसका बुद्धि से 'इदम्-इत्थमेव' इस प्रकार अवधारण नहीं कर सकते। जिस तरह के प्रारब्ध से जो जैसा प्राप्त होता है, वह वैसा ही रहता है। यह नियतिरूप स्वभाव का निश्चय है|२४॥
207592
207593 प्रत्येक कल्प में इस कल्पवृक्ष के निर्माण में भी भोगजनक अदृष्ट में हेतुभूत मेरा संकल्प ही कारण है, ऐसा कहते हैं।
207594 कल्प-कल्प में बार-बार एकमात्र मेरे संकल्प से ही मेरुपर्वत के इसी शिखर पर इस तरह का यह
207595
207596 कल्पवृक्ष उत्पन्न होता है|२५॥
207597 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, तुम्हारी आयु मोक्ष के सदृश अत्यन्त अपरिच्छिन्न है, तुम सुदूर भूतकालीन पदार्थों का निर्देशन करने में सबसे बढ़-चढ़कर हो। तुम मोक्षहेतु तत्त्वज्ञान और लौकिक समस्त शास्त्रादि विज्ञानों से परिपूर्ण हो, धीर हो और तुम्हारे मनोव्यापार आत्मयोग में पर्याप्त रूप से योग्य हो चुके हैं । तुमने तरह-तरह की असंख्य सृष्टियों की उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय देखे हैं, इसलिए मैं तुमसे पूछता हूँ कि तुम्हारे द्वारा देखे गये जगत मण्डल में आश्चर्यकारी किस-किस जगत-क्रम का तुम स्मरण करते हो॥२६,२७॥
207598 भुशुण्ड ने कहा : हे श्रेष्ठतर, इस पृथ्वी के विषय में मुझे स्मरण है कि एक समय इसमें शिला और वृक्ष कुछ नहीं थे; तृण, लता आदि कुछ भी उत्पन्न नहीं हुए थे; पर्वत, अरण्य और भाँति-भाँति के वृक्ष कुछ भी नहीं थे तथा यह पृथ्वी मेरु के नीचे स्थित थी॥२८॥
207599 मुझे भलीभाँति स्मरण है कि मेरुपर्वत के नीचे यह पृथ्वी ग्यारह हजार वर्षों तक भस्म-सार के भार से व्याप्त थी॥२९॥
207600 पहले मेरुपर्वत के नीचे पृथ्वी पर न सूर्य उत्पन्न हुआ था, न इसमें चन्द्र-मण्डल का भान ही होता था और न तो दिवस का हेतुभूत प्रकाश सुमेरुपर्वत के प्रकाश से विभक्त था-इसका भी मुझे भली प्रकार से स्मरण है|३०॥
207601 सुमेरुपर्वत के रत्नों के तलप्रकाशों से इस पृथ्वी का आधा कोटर प्रकाशित होता था तथा इस पर कहीं-कहीं प्रकाशयुक्त पर्वत भी विद्यमान थे, इसलिए यह लोकालोक पर्वत के सदृश प्रतीत होती थी - इसका भी ठीक-ठीक स्मरण है ॥३१॥
207602 यहाँ बल, ऐश्वर्य आदि से परिपुष्ट असुरों का संग्राम होने पर जब इस पृथ्वी का भीतरी भाग क्षीण हो गया था, तब यह पलायनमान जनों से व्याप्त हो गई थी - इसका भी मुझे अच्छी तरह से स्मरण है ॥३२॥
207603 चार युगों तक मद-मत्त ऐश्वर्यशाली असुरों के द्वारा आक्रान्त हुई यह पृथ्वी उनके (असुरों के) अन्तःपुर रूपता को प्राप्त हो गई थी-इसका भी स्मरण करता हूँ ॥३३॥
207604 एक समय इस जगत रूपी कुटिया में मेरु को छोड़कर दूसरे सब देश समुद्र ने अंत तक आच्छादित कर दिये थे और उस समय इस मेरुपर्वत पर अविनाशी ब्रह्मा, विष्णु और शिव, ये देवत्रयी विराज रही थी- इसका भी मुझे ठीक स्मरण है ॥३४|दो युगों तक तो यह

(पृथ्वी) जंगली वृक्षों से निबिड़ थी और इसमें उन्हें (वृक्षों को) छोड़ दूसरे किसी का निर्माण ही नहीं हुआ था - इसे भी स्मरण करता हूँ॥३५॥
एक समय यह पृथ्वी चार युगों से अधिक काल तक निबिड़ पर्वतों से व्याप्त थी; उसमें मनुष्यों का संचरण भी नहीं होता था-इसका भी मुझे स्मरण है ॥३६॥
दस हजार वर्षों तक तो यह मृत दैत्यों के अस्थिपर्वतों से चारों ओर से व्याप्त एवं परिपूर्ण थी - इसका भी मैं भली-भाँति स्मरण करता हूँ ॥३७॥
एक समय अन्तरिक्ष आदि लोकों में भय के कारण समस्त विमानगामी देवता आदि तिरोहित हो गये थे और यह (पृथ्वी) सब वृक्षों से वर्जित होकर अन्धकार प्रचुर हो गई थी - इसका भी मुझे स्मरण है॥३८॥

महाराज, एक समय मेरु-स्पर्धा से विन्ध्यमहापर्वत के बढ़ने पर दक्षिण दिशा से अगस्त्य महामुनि चले गये और यह जगत-रूपी कुटिया मलय, दर्दुर, सह्याद्रि आदि विभाजक पर्वतों के अभाव से एकपर्वतरूपता को प्राप्त हो गई थी - इसका भी मुझे स्मरण है ॥३९॥
ये और इनसे पृथक दूसरे भी बहुत वृत्तान्त हैं, जिनका मुझे संस्मरण है, परन्तु उनके विषय में अधिक कहने से क्या फल ? केवल सारभूत वस्तु का संक्षेप से श्रवण कीजिए॥४०॥
हे ब्रह्मन्, सैकड़ों असंख्य मनु बीत गये, ये सब प्रभाव के आधिक्य से परिपूर्ण थे एवं सैकड़ों चतुर्युग भी बीत गये - इसका भी मुझे स्मरण है॥४१॥

दूसरा आश्चर्य कहते हैं।
एक समय यानी जब ब्रह्माण्डशरीर विराट् उत्पन्न होकर अपने स्वरूप का आलोचन करने के लिए कुछ काल तक समाहित चित्त हुए थे, उस समय पुरुष एवं असुरों से वर्जित, स्वतःशुद्ध, प्रकाशस्वभाव तैजस पदार्थों का समष्टिरूप एक ही ब्रह्माण्ड था - इसका मुझे स्मरण है॥४२॥

कलियुग की सृष्टि-स्थिति का स्मरण कर रहे पक्षिराज भुशुण्ड कहते हैं।
एक समय ऐसी उन्मत्त सृष्टि थी कि जिसमें ब्राह्मण लोग मद्यपीते थे, देवताओं की निन्दा करनेवाले असत्-शूद्र रहते थे, स्त्रियों के अनेक पति होते थे - इसका मुझे स्मरण है ॥४३॥

आश्चर्यान्तर कहते हैं।
महाराज, मुझे किसी एक ऐसी सृष्टि का स्मरण है कि जिसमें यह भूपीठ वृक्षों से घनीभूत था, महासमुद्र की कल्पना भी नहीं की गई थी और स्त्री-पुरुष के सम्बन्ध के बिना अपने आप भृगु आदि मानस पुरुष उत्पन्न हुए थे (समुद्र के सर्जक प्रियव्रत की उत्पत्ति के पहले यह मानस-सृष्टि हुई थी, यह प्रसिद्ध है)॥४४॥

__ जल में पृथिवी के निमग्न हो जाने पर जनलोक आदि प्रकाश प्रचुर लोकों के व्यवहारों से उपलक्षित हुए काल में जो सृष्टि-स्थिति थी, उसका स्मरण कर रहे पक्षीन्द्र भुशुण्ड कहते हैं।
एक समय ऐसी सृष्टि थी- जिसमें पर्वत और पृथिवी का नामशेष ही नहीं था, देवता और योगसिद्ध पुरुष आकाश में ही रहते थे तथा चन्द्र एवं सूर्य के अभाव में भी परिपूर्ण प्रकाश था- इसका मुझे स्मरण है॥४५॥
महाराज, एक समय की सृष्टि में न इन्द्र था, न कोई राजा था, न उत्तम, मध्यम एवं अधम का भेद था, सब एकरूपथा तथा समस्त दिक्-चक्र अन्धकार से व्याप्त था- इसका मुझे स्मरण है।।४६॥
___ इस कल्प के वृतान्त का तो इस कल्प तक की आयुवाले बहुत से लोगों को स्मरण है, यों प्रपंच कर रहे पक्षिराज भुशुण्ड कहते हैं।
__ महाराज, पहले सृष्टि के उत्पादन के लिए सृष्टि का संकल्प हुआ। उसके बाद तीन लोकों में द्वीप आदि अवान्तर प्रदेशों का विभाग हुआ। उसके बाद सात कुलपर्वतों के लिए योग्य स्थान की कल्पना हुई। उसके बाद पृथक् स्थित हुए जम्बूद्वीप में प्रवेश कर स्रष्टा ने ब्राह्मण आदि वर्ण, उनके धर्म एवं उन-उनके लिए योग्य विद्याविशेषों की सृष्टि की। उसके बाद मण्डलरूप में पृथ्वी का विभाग किया, तदनन्तर नक्षत्र-चक्र का उपयोगी संस्थान एवं ध्रुव-मण्डल का निर्माण किया (मेरी अपेक्षा अत्यन्त स्वल्प आयुवाले आपके सदृश इस कल्प के मनुष्य भी इन सबका स्मरण कर सकते हैं।) ॥४७,४८॥
उसके बाद चन्द्रमा और सूर्य का निर्माण हुआ। तदनन्तर इन्द्र एवं उपेन्द्र की व्यवस्था हुई । बाद में हिरण्याक्ष ने पृथ्वी का अपहरण किया। बाद में उसका वराहरूपधारी भगवान ने उद्धार किया ॥४९॥
बाद में देव, दानव, मनुष्य आदि प्रत्येक में राजाओं की कल्पना की गई। पश्चात् मत्स्यरूप ग्रहण कर भगवान वेद लाये। मन्दराचल का उन्मूलन किया गया। अमृत के लिए क्षीर-सागर का मंथन हुआ। बाद में अजातपक्ष गरुड़ और समुद्रों की उत्पत्ति हुई-इत्यादि स्वल्प अतीत जगत्क्रम की जो स्मृतियाँ हैं, उनका मेरी अपेक्षा अल्प-आयुवाले वर्तमान काल में उत्पन्न आपके सदृश प्राणी भी स्मरण करते हैं, इसलिए उनमें आदर ही क्या ॥५०,५१॥

कल्पान्तरों में अपने द्वारा देखे गये अन्यान्य आश्चर्यों का कथन करते हुए तत्त्ववेत्ता भुशुण्डजी प्रकृत विषय का उपसंहार करते हैं।
दीर्घजीविता को प्राप्त हुए मैंने किसी समय यह रहस्य देखा-इस कल्प में प्रसिद्ध गरुडवाहन श्रीविष्णु, हंसवाहन चतुर्मुख ब्रह्मा बनकर देव, दैत्य आदि की सृष्टिरूप कार्य का सम्पादन करते थे, हंसवाहन ब्रह्माजी वृषभवाहन रुद्र बनकर संहार करते थे तथा वृषभवाहन महादेवजी विष्णु शरीर बनकर सृष्टि का पालन करते थे॥५२॥

इक्कीसवाँ सर्ग समाप्त
बाईसवाँ सर्ग पुनः देखे गये वसिष्ठ के अष्टम जन्म आदि का, सम और
अर्धसम सृष्टि का तथा क्षीर-सागर के मंथन आदि का वर्णन। भुशुण्ड ने कहा : भगवन्, (जब मुझे अनेक युगों की आश्चर्यजनक घटनाओं का वैसा अभ्रान्त स्मरण है, तब उनके बाद (कुछ पहले या आज के सर्ग में) उत्पन्न हुए आपको लेकर भरद्वाज, पुलस्त्य, अत्रि, नारद, इन्द्र और मरिचि इनके विषय में स्मरण की तो गणना ही क्या ? यानी उनके विस्मरण की तो सम्भावना कभी हो ही नहीं सकती, यह भाव है (ई))॥१॥
पुलह, उद्दालक आदि तथा क्रतु, भृगु, अंगिरा आदि सिद्ध-ऋषि, सनत्कुमार आदि ब्रह्मर्षि एवं भंगीश, स्कन्द, गजवदन आदि शिवजी के पार्षदों के विषय में तो स्मरण की गणना ही क्या? ॥२॥
गौरी, सरस्वती, लक्ष्मी, गायत्री आदि अनेक उनकी शक्तियों तथा सुमेरु, मन्दर, कैलास, हिमालय, दर्दुर आदि पर्वतों के विषय में स्मरण की तो गणना ही क्या ? ॥३॥
हयग्रीव आदि दानवों; हिरण्याक्ष, कालनेमि, बल, हिरण्यकशिपु, क्राथ, बलि, प्रह्लाद आदि दैत्यों के विषय में स्मरण की तो गणना ही क्या ? ॥४॥
शिबि, न्यंकु, पृथु, उलाख्य, वैन्य, नाभाग, केलि, नल, मान्धाता, सगर, दिलीप, नहुष आदि राजाओं के विषय में स्मरण की तो गणना ही क्या ? ॥५॥
आत्रेय, व्यास, वाल्मीकि, शुक, वात्स्यान आदि तथा उपमन्यु, मणीमंकि, भगीरथ, शुक आदि के विषय में स्मरण की तो गणना ही क्या ? ॥६॥
जो स्वल्पतर भूतकाल में उत्पन्न हैं, जो कोई कुछ दूर के हैं तथा जो आज के कल्प में उत्पन्न हैं, उनके विषय में स्मरण की गणना ही क्या ? यानी पूर्वोक्त सभी लोगों के विषय में विस्मरण हो ही नहीं सकता, यह भाव है ॥७॥
हे मुने, ब्रह्माजी के पुत्र आपका यह आठवाँ जन्म है। उस आठवें जन्म में आपकी और मेरी संगति हुई - इसका मैं पहले से स्मरण करता हूँ ॥८॥

'आठों जन्मों में क्या मैं ब्रह्माजी का ही पुत्र रहा ?' महाराज वसिष्ठ के इस प्रश्न पर पक्षीन्द्र भुशुण्डजी 'नहीं' यों उत्तर देते हैं। __हे मुने, आप किसी समय आकाश से उत्पन्न होते हैं, किसी समय जल से उत्पन्न होते हैं, किसी समय वायु से उत्पन्न होते हैं, तो किसी समय पर्वत और अग्नि से उत्पन्न होते हैं ॥९॥

समस्त कल्पों में तत्-तत् अधिकारी पुरुषों के नाम और स्वरूप एक से होने पर भी सब पदार्थों के (E) सप्तम श्लोकस्थ क्रिया के साथ सब सप्तम्यन्तों का सम्बन्ध है।

सब अवयव और आचरण एक ही होने चाहिए, यह नियम नहीं है, किन्तु काकतालीयन्याय से किसी समय एक-से ही हो जाते हैं, इस आशय से कहते हैं।
महाराज वसिष्ठजी, यह सर्ग जैसा है, इसका जिस प्रकार आचरण है, इसके जिस प्रकार के अवयव संस्थान तथा दिशागण हैं, ठीक इसी तरह के तीन सर्ग पहले हो चुके हैं-इसका मुझे स्मरण है|१०॥
मुनिवर, मुझे ऐसे दस सर्गों का स्मरण है-जिनमें देवताओं के निखिल आचरण तथा अवयव गठन एकरूप थे, उनकी आयु समान थी एवं अपने नियत तत्-तत् अधिकारपदों में उनकी स्थिति असुरों द्वारा चालित नहीं हुई थी॥११॥

आचारों की समानता बतलाकर अब उनकी विषमता बतलाते हैं।
हे मुने, जल में डूबकर तिरोहित हुई पृथ्वी का समुद्र से भगवान कूर्म ने ही, न कि वराह ने, पाँच सर्गों में पाँच बार उद्धार किया॥१२॥
हे महाराज, मन्दराचल के आकर्षण के लिए किये गये भारी प्रयत्न के कारण व्याकुल हुए देवता एवं दानवों से युक्त यह अमृतार्थ समुद्र-मन्थन बारहवाँ हुआ-ऐसा मुझे स्मरण है|१३॥
महाराज, पहले स्वर्गस्थ समस्त देवताओं से कर लेनेवाला, हिरण्याक्ष तीन बार समस्त औषधियों तथा रसों से परिपूर्ण इस पृथ्वी को पाताल में ले गया॥१४॥
रेणुका के उदर से जन्म लेकर भगवान नारायण ने, परशुराम-अवतार से शून्य अनेक सर्गों के व्यवधान से भी, यह छठी बार क्षत्रिय विनाश किया ॥१५॥
हे मुनिश्रेष्ठ, सौ कलियुग हुए और कीकटदेश के राजारूप से यानी महाराज शुद्धोधन के पुत्ररूप से भगवान नारायण ने सौ बार बुद्धदशा प्राप्त की-इसका मुझे स्मरण है॥१६॥
महाराज, चन्द्रमौलि महादेवजी ने कल्पों में तीस बार त्रिपुरों का विनाश किया, दो बार यानी प्रत्येक कल्प में स्वायंभुव और चाक्षुष मन्वन्तर में दक्षप्रजापति के यज्ञों का विध्वंस किया तथा अपराधी दस इन्द्रों को दण्ड दिया (उनके पदों से उन्हें च्युतकर पर्वत की गुफाओं में बन्दी बनाया अथवा वज्रसहित उनके हाथों का स्तम्भन किया)- इसका मुझे स्मरण है|१७॥
मुनिवर, बाणासुर के लिए माहेश्वर एवं वैष्णवनामक ज्वरों और प्रमथगणों को शौर्य उत्साह बढ़ाकर प्रवृत्त करानेवाले तथा देवताओं की सेनाओं को प्रचुरमात्रा में क्षुब्ध करनेवाले हरि और हर के आठ संग्राम हुए-इसका मुझे स्मरण है|१८॥
मुने, मैं युग-युग में अध्येता पुरुषों की बुद्धियों के न्यूनाधिकभाव के कारण क्रियाओं की (ब्रह्मचर्य, गुरुसेवा, भूमिशयन आदि क्रियाओं की), अंगों की (शिक्षा, कल्प आदि अंगों की) एवं पाठों की (अवधानपूर्वक स्वर, वर्ण आदि के उच्चारण रूप पाठों की) न्यूनाधिकप्रयुक्त विचित्रतता से युक्त वेदों का भी स्मरण करता हूँ॥१९॥
हे पापशून्य, युग-युग में प्रत्येक द्वापर के अंत में निर्माताओं के भेद से अनेक पाठवाले, एकार्थक तथा अत्यंत विस्तारयुक्त पुराण प्रवृत्त होते हैं - इसका मुझे स्मरण है|२०॥
मुने, युग-युग में वेद आदि शास्त्रों के विद्वान व्यास, वाल्मीकि आदि महर्षियों द्वारा विरचित उन्हीं महाभारत, रामायण आदि इतिहासों एवं दूसरे इतिहासों का भी मैं स्मरण करता हूँ|२१॥
महाराज, मैं आश्चर्यजनक महती घटनाओं से परिपूर्ण, प्रसिद्ध रामायण से भिन्न दूसरे रामायणनामक लक्षश्लोकात्मक ज्ञानशास्त्र का, जो ब्रह्मदेव द्वारा वसिष्ठ, विश्वामित्र आदि को उपदिष्ट था, स्मरण करता हूँ॥२२॥
उस ज्ञानशास्त्र में मनोयोग देनेवाले महानुभावों के अन्तःकरण में हाथ में फल के सदृश, 'श्रीरामजी की नाईं व्यवहार करना चाहिए और रावण के विलास की नाईं विलास नहीं करना चाहिए' यह ज्ञान समर्पित किया गया

है॥२३॥
उक्त ज्ञानशास्त्र के निर्माता महर्षि वाल्मीकि हैं और अब उनके द्वारा वसिष्ठ राम-संवादरूप दूसरे बत्तीस हजार श्लोकात्मक महारामायणरूप ज्ञानशास्त्र की जो रचना की जायेगी, उसका भी दिव्यज्ञान की सामर्थ्य से मैं स्मरण करता हूँ, आप भी समय आनेपर उसे जान जायेंगे॥२४॥
महाराज वसिष्ठजी, इस भावी वसिष्ठ-राम-संवादरूप ज्ञानशास्त्र की पूर्वकल्प के अथवा दूसरे किसी और वाल्मीकिनामक जीव के द्वारा यद्यपि पहले ही रचना की गई थी, तथापि कल्प के अन्त में व्यवहारकर्ताओं की परम्पराओं के उठ जाने से वह उच्छेद को प्राप्त हो गया था, अतः वर्तमान में उसकी पुनः बारहवीं बार रचना की जायेगी ॥२५॥
महाराज, इसी ज्ञानशास्त्र के बराबर दूसरा ज्ञानशास्त्र था, जिसकी 'महाभारत' इस नाम से प्रसिद्धि थी एवं प्राक्तन व्यासजी के द्वारा रचना की गई थी और जो इस समय जगत में विस्मृति को प्राप्त हो चुका है-मैं उसका स्मरण करता हूँ ॥२६॥
उसी (पूर्वकल्प के) अथवा दूसरे किसी और व्यासनामक जीव के द्वारा किये गये तथा कल्पान्त में विस्मृति को प्राप्त हुए उस महाभारत की सातवीं बार रचना की जायेगी॥२७॥
हे मुनिराज, युग-युग में प्रवृत्त हुए अनेक आख्यानों एवं शास्त्रों का, जो चित्र-विचित्र घटना-सन्निवेशों से परिपूर्ण थे, मैं स्मरण करता हूँ॥२८॥
हे साधो, युग-युग में पुनः-पुनः उन्हीं-उन्हीं पदार्थों को तथा दूसरे-दूसरे पदार्थों को मैं जानता हूँ-इसका भी मुझे स्मरण है ॥२९॥
भगवन्, राक्षसों का विनाश करने के लिए पृथ्वी में अवतार ग्रहण करनेवाले महिमाशाली विष्णु का निकटवर्ती त्रेतायुग में ग्यारहवीं बार 'राम' इस नाम से जन्म होगा ॥३०॥
हे महर्षे, नृसिंहस्वरूप शरीर से भगवान ने हिरण्यकशिपु का, हाथी का मृगेन्द्र सिंह की नाईं, तीन बार हनन किया॥३१॥
हे मुनीश्वर, पृथ्वी के भार की निवृत्ति करने के लिए भगवान विष्णु का सोलहवीं बार वसुदेवजी के घर में निकट द्वापर के अन्त में जन्म होगा॥३२॥

बाहर यह उत्पन्न होता है, यह भ्रान्ति है, इस आशय से कहते हैं।
महाराज, जगद्रूपा इस भ्रान्ति का कभी भी (कल्पान्त में) अस्तित्व नहीं है, जल में बुबुदों की नाईं स्थित हुई यह किसी समय ही (कल्पान्त में) अज्ञानवश अस्तित्व रखती हुई-सी प्रतीत होती है॥३३॥
जल में तरंगों की नाईं अति चपल, आत्मा के अन्दर रहनेवाली यह अनित्य दृश्य पदार्थों की भ्रान्ति संवित्-स्वरूप आत्मा में ही उत्पन्न और तत्क्षण लीन हो जाती है ॥३४॥

प्रत्येक सर्ग में भूलोक आदि की अवयवों से समानता का जो नियम है, वह भी औत्सर्गिक है, यों कहते हैं।
महाराज, ये तीनों जगत किसी कल्प में समान अवयव-सन्निवेश (आकार) वाले थे, किसी कल्प में अत्यन्त विषम थे तथा किसी समय आधे समानरूप थे - इसका मुझे स्मरण है३५॥

मनु आदि अधिकारी पुरुषों के आकारों और चरित्रों की समता भी औत्सर्गिक ही है, ऐसा कहते हैं।
महाराज, किसी एक कल्प में जो प्राणी जिस रूप के जो आचार-व्यवहार करते थे, ठीक उसी रूप के वे ही प्राणी तत्परवर्ती कल्प में भी आचार-व्यवहार करते देखे गये तथा दूसरे प्राणी उन्हीं के आचार-व्यवहार करते देखे गये-इसका मुझे वर्तमान में स्मरण है ॥३६॥
__ब्रह्मन्, प्रत्येक मन्वन्तर में जगत-क्रम का विपर्यास हो जाने पर, अवयव सन्निवेश का परिवर्तन हो जाने पर और प्रख्यात जनों का प्रलय हो जाने पर मेरे दूसरे ही मित्र दूसरे ही बान्धव, दूसरे नवीन

ही सेवक और दूसरे ही निवास-स्थान हो जाते हैं ॥३७,३८॥

निवासस्थान के भेद को ही विशदरूप से बतलाते हैं।

महाराज, किसी समय मैं एकान्त में विन्ध्य-प्रदेश में अपना स्थान बनाता हूँ, किसी समय सह्याद्रि में अपना स्थान बनाताहूँ, तो किसी समय दर्दुर-पर्वत पर निवास करता हूँ॥३९॥
किसी समय हिमालय पर्वत पर वास करता हूँ, किसी समय मलय-पर्वत पर स्थिर होता हूँ, तो किसी समय प्राक्तन अवयव सन्निवेश से ही इस पर्वत पर आकर इस कल्पवृक्ष की शाखा में घोंसला बनाता हूँ॥४०॥
हे मुनिनायक, असंख्य युगों के बीत जानेपर भी इस समय प्राक्तन अवयवों के सन्निवेश (रचना) से ही यह कल्पवृक्ष उत्पन्न हुआ है॥४१॥
हे साधो, इसीलिए अपने प्राक्तन शरीर का सूखपूर्वक त्यागकर यह वृक्ष पूर्वतन अवयवसन्निवेश की अपेक्षा दूसरे अवयव-सन्निवेशरूप परिणति को प्राप्त नहीं हुआ है, किन्तु उसी सन्निवेश से यह उत्पन्न हुआ है (प्रकृत श्लोक के उत्तरार्ध से 'तुम्हारी नाईं यह कल्पतरू चिरंजीवी क्यों नहीं है' इस शंका का समाधान हो गया, क्योंकि उक्त कथन से पक्षिराज भुशुण्ड ने कल्पवृक्ष की चिरंजीविता नहीं बतलाई, किन्तु शोभा-सन्निवेश की समता से अभेद का उपचार ही बतलाया है।) ॥४२॥
महाराज, मेरे पिता चण्ड के जीवनकाल में इस कल्पतरूप की जो शोभा थी, ठीक वही शोभा इस समय भी है तथा जो उस समय इसके प्राक्तन सन्निवेश (अवयव-विन्यास) थे उनके तुल्य दूसरे नवीन अवयव-विन्यास इसके विहित हैं, मैंने यहाँ इस समय स्थिति प्राप्त की है।४३॥

इसी प्रकार दिशा और पर्वत की ऐक्य-प्रत्यभिज्ञा भी शोभा-सन्निवेश की समता के कारण ही है, ऐसा कहते हैं। __ महाराज, पहले यहाँ (अतीत कल्प के इस प्रदेश में) न यह उत्तर दिशा थी और न तो यह पर्वत ही
था, किन्तु पहले यह दूसरी ही उत्तर दिशा थी और यह दूसरा ही पर्वत था॥४४॥

तब उन दिशा आदि की नाईं तुम भी प्रत्येक कल्प में दूसरे और समान सन्निवेशवाले क्यों नहीं हो? तो इस पर कहते हैं।
_ मैं एक ही रहा और एक ही अवयव-सन्निवेश से मैंने ब्रह्माजी की निशा का अतिक्रमण किया, क्योंकि कल्पान्त में पूर्वोक्त धारणाओं से स्थिर की गई निर्विकल्प समाधि के अवसान में पुनः उत्पन्न हुआ यह सर्ग देख कर मैं वही यह मेरु पर्वत है', 'वही यह कल्पतरुवृक्ष है' यों प्रत्यभिज्ञायमान पदार्थ के रूप में ही इस सृष्टि को जानता हूँ। यदि मैं दूसरा होता, तो तत्ततविषयिणी उक्त प्रत्यभिज्ञा (देखी हुई वस्तु को पहिचानना) नहीं होती, यह भाव है ॥४५॥

इसी प्रकार पूर्व के अवयवों से भिन्न दूसरे अवयवों का ग्रहण करने पर भी 'उस प्रकार प्रत्यभिज्ञा कर रहे मेरा विनाश नहीं है इस प्रकार के गर्भित आशयवाली 'दिगुत्तराऽभूत्' इत्यादि उक्ति का उपपादन करते हैं।
सूर्य, चन्द्रमा आदि ग्रहों से एवं नक्षत्रों के उदय, अस्तमय आदि नियत संचरणों से नियत उत्तर दिशा में अवस्थित मेरु आदि स्थान को लेकर ही पूर्व आदि दिशाएँ व्यवहृत होती हैं। दूसरे सर्ग में तो वे दिशाएँ-उस मेरुपर्वत के ही दूसरे प्रकार से स्थित हो जानेपर, चित्रपट के परिवर्तन से उसमें चित्रित मेरुपर्वत आदि के अधीन पूर्व आदि दिशाओं के परिवर्तन की नाईं व्यत्यस्त-स्थितिप्राप्त करती हैं॥४६॥

इस प्रकार अनियत स्थिति से दिशाओं का मिथ्यात्व सिद्ध होने पर तदनुसारी नियत अवयव सन्निवेश घटित सभी जगत में अनिवर्चनीयतारूप मिथ्यात्व दिखाई पड़ता है, ऐसा कहते हैं॥

महाराज, यह जगत न सत् है और न असत् ही है - यही मैं मानता हूँ। आत्मा की मायिक विक्षेपशक्ति से उत्पन्न हुआ तथा बुद्धि को भ्रमित कर रहा यह प्रपंच केवल मिथ्या ही प्रकट हो रहा है।४७॥
___ जगत के पदार्थों में दिक्कृत व्यवस्था-व्यत्यास (विपरीतता) की नाईं कालकृत व्यवस्था का व्यत्यास
भी दिखाई पड़ता है, ऐसा कहते हैं। __महर्षे, किसी कल्प में पुत्र पितृ-भाव को प्राप्त होता है, मित्र शत्रु-भाव को प्राप्त होता है तथा सैकड़ों पुरुष स्त्री-भाव को प्राप्त हो जाते हैं - इसका मुझे स्मरण है।।४८॥
मुनि महाराज, किसी कल्प में कलियुग में सत्ययुग के आचार, सत्ययुग में कलियुग की अवस्था तथा त्रेता और द्वापर में सत्ययुग के
आचार और कलियुग स्थिति हो जाती है-इसका मुझे स्मरण है ॥४९॥

संक्षेपतः कलियुग-स्थिति का वर्णन करते हैं। मुनिराज, किसी कल्प में सत्ययुग में भी कुछ ऐसे मनुष्यों का मुझे स्मरण है कि जिन्होंने जो वेद और वेदार्थों का दर्शन तक नहीं किये थे। अपने संकेतमात्र से ही व्यवहार करते थे, उनका आचरण अत्यंत उच्छृखल था। (सत्ययुग में भी पुष्कर ने महाराज नल के ऊपर चूत से विजय पाई थी और बिना अपराध पत्नी के साथ एक वस्त्र से उन्हें निर्वासित किया था, यह प्रसिद्ध बात है।) ॥५०॥

हे ब्रह्मन्, हजार चतुर्युगों की समाप्ति में ब्रह्माजी जब जगद्रप के संहारक्रम से जल में शयनकर योगनिद्रा के व्याज से परमात्मा का ध्यान कर रहे थे, तब यह देवता, दानव एवं मनुष्य से युक्त जगत शून्य असत्स्वरूप की नाईं हो गया था - इसका मुझे स्मरण है॥५१॥
उसी प्रकार जगत के लीन होने पर भी चन्द्रमा सम्बन्धी मन के मनन से निर्मित हुए पूर्वोक्त दस सर्गों का, जो स्थूल पार्थिवाकार से वर्जित तथा वायुप्राय भूतों से व्याप्त थे, मैं स्मरण करता हूँ॥५२॥

कथित समस्त अर्थों का संक्षेप से उपसंहार करते हैं।
महाराज, ब्रह्माजी के दिवसरूपी कल्पों में हुए चित्र-विचित्र विशेष संस्थानों वाले देशों से युक्त; चित्र-विचित्र अनेक कार्यों में व्याकुल प्राणियों के कोशभूत तथा चित्र-विचित्र विन्यास,विलास एवं वेषों
से युक्त समस्त सर्गों का मैं स्मरण करता हूँ॥५३॥

बाईसवाँ सर्ग समाप्त
तेईसवाँसर्ग जिन दोषों का परित्याग कर देने पर मनुष्य को मृत्यु बाधा नहीं पहुँचाती,
उन दोषों का तथा मन को जिसमें लगाना चाहिए - उसका वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे महाबाहो श्रीरामजी, तदनन्तर कल्पलता के अग्रभाग में आसीन उस वायसराज भुशुण्ड को मैंने जिज्ञासा के लिए यह आगे की बात फिर पूछी॥१॥

हे पक्षियों के श्रेष्ठ राजा, जगत-कोश में विचरण कर रहे और व्यवहार कर रहे भी प्राणियों की देह को मृत्यु किस उपाय से यानी कैसे दोषों का त्याग एवं कैसे गुणों का उपार्जन करने से बाधा नहीं

पहुँचाती ॥२॥
भुशुण्ड ने कहा : हे सर्ववित् ब्रह्मन्, आप यद्यपि सब कुछ जानते हैं, तथापि जो मुझसे, जिज्ञासु की नाईं, पूछते हैं, वह ठीक ही है, क्योंकि जो समर्थ होते हैं, वे प्रश्नों द्वारा अपने सेवकों की वाक्पटुता प्रसिद्ध कराते हैं ॥३॥
यद्यपि वैसी स्थिति है, तथापि आज जो मुझसे पूछते हैं, उसका आपको मैं उत्तर देता हूँ, क्योंकि आज्ञा का परिपालन करना ही सज्जनों की सबसे बड़ी
सेवा है, ऐसा मुनि लोग कहते हैं ॥४॥
__उसमें समस्त दोषों की आश्रय वासना का विनाश ही मृत्यु पर विजय पाने के लिए मुख्य उपाय है, ऐसा कहते हैं।
महाराज, रागादि दोषरूपी मोती जिसमें पिरोये गये हैं, ऐसी वासनारूपी तन्तुसन्तति जिसके हृदय-कमल में ग्रथित नहीं रहती, मृत्यु उसे मारने की इच्छा नहीं करती अर्थात् जैसे हार आदि आभरणों का परित्याग किये पुरुषों को चोर मारने की इच्छा नहीं करते वैसे ही प्रकृत में समझना चाहिए, यह भाव है।५॥
ब्रह्मन्, देह-वृक्ष का उच्छेद कर देनेवाले निःश्वासरूपी करवत जिनसे उत्पन्न होते हैं तथा समस्त शरीर-लता के (देह-वृक्ष शाखाभूत हाथ, पैर आदि के लिए जो घुनरूप हैं, वे मानसिक व्यथाएँ जिसका भेदन नहीं करतीं, उसे मृत्यु मारने की इच्छा नहीं करती ॥६॥

207742 ब्रह्मन्, शरीररूपी वृक्ष के कोटर में रहनेवाले सर्पों के समूहरूप तथा चिन्तारूपी फणविस्तारों को सिर में धारण करनेवाली आशाएँ जिसको भीतर से दाह नहीं पहुँचाती उसे मृत्यु मारने की इच्छा नहीं करती। राग-द्वेषरूपी विष से परिपूर्ण अपने मनरूपी बिल में रहनेवाला लोभरूपी सर्प जिसको देश नहीं करता उसे मृत्यु मारने की इच्छा नहीं करती ॥७॥

207743 राग-द्वेषरूपी विष से परिपूर्ण अपने मनरूपी बिल में रहनेवाला लोभरूपी सर्प जिसको दंश नहीं करता, उसे मृत्यु मारने की इच्छा नहीं करती।॥८॥शरीररूपी समुद्र का वडवाग्निरूप अतएव समस्त विवेकरूपी जल को पी जानेवाला क्रोध जिसको दग्ध नहीं करता, उसे मृत्यु मारने की इच्छा नहीं करती।।९॥

207744 महाराज, तिलों की बड़ी राशि को व्यग्र कर देनेवाले कठिन कोल्हू यन्त्र की नाईं उग्रतापूर्वक अनंग (कामदेव) जिसे पीड़ा नहीं पहुंचाता, उसे मृत्यु मारने की इच्छा नहीं करती॥१०॥

207745

207746 ब्रह्मात्मा में विश्रान्ति ही आत्यन्तिक मृत्यु-विजय में हेतु है, ऐसा कहते हैं।

207747 जिसने एक निर्मल परम पवित्र ब्रह्मपद में चित्त-स्थिति प्राप्त कर ली है, उसको मृत्यु मारने की इच्छा नहीं करती॥११॥

207748 शरीररूपी पुष्पित अरण्य प्रदेश में प्रवेश कर दौड़-धूप मचानेवाला बलवान जिसका मन, वानर की नाईं, चंचल नहीं है, उसको मृत्यु मारने की इच्छा नहीं करती॥१२॥

207749

207750 दोषों का उपसंहार कर रहे भुशुण्डजी-मृत्यु विजय में हेतुभूत गुणों का उपक्रम करने के पहले समाधान ही मुख्य गुण है, इस आशय से - समाधान की प्रशंसा करते हैं।

207751 हे ब्रह्मन्, पूर्व में बतलाये गये ये महान दोष संसार रूपी व्याधि के कारणभूत हैं, वे दोष समाहित चित्त को तनिक भी विच्छिन्न नहीं करते॥१३॥

207752 शारीरिक एवं मानसिक पीड़ाओं से जनित तथा महान विभ्रमों से (पुत्र, कलत्र आदि विषम-व्यामोहों से) विचलित हुए दुःख एकमात्र समाहित चित्त को ही छिन्न-भिन्न नहीं कर पाते॥१४॥

207753 जिस महापुरुष का चित्त समाहित है, उसका चित्त न अस्त होता है, न उदित होता है, न उसमें स्मृति होती है, न विस्मृति होती है, न सुषुप्ति होती है, न जागृति ही होती है|१५॥

207754 जिस महात्मा का चित्त समाहित है, उसकी कामक्रोध आदि विकारों से उत्पन्न तथा हृदयाकाश

207755

207756 को आवृत कर देनेवाली चिन्ता किसी तरह हिंसा नहीं करती ॥१६॥

207757 जिसका चित्त समाहित है, शास्त्रानुसारी व्यवहारों को चलाता हुआ भी वह परमार्थतः न कुछ देता है, न ग्रहण करता है, न कुछ त्यागता है और न कुछ माँगता ही है |१७॥

207758 जिस महापुरुष का चित्त समाहित है, उसे उपार्जन करने योग्य अनेक दुष्ट धनादि अर्थ; कृषि,गृह आदि दुष्ट आरंभ; राग, द्वेष आदि दुष्ट गुण; मर्मप्रकाशक दुष्ट उक्तियाँ; दुष्ट नीतियाँ-ये सब अपने दुष्परिणाम द्वारा खेद नहीं पहुँचातीं॥१८॥

207759 जिसका चित्त समाहित है, उसकी ओर अनेकविध अर्थों से युक्त एवं विविध गुणों से परिपूर्ण, निरतिशय प्रकाशमान सभी सुख दौड़ते हैं ॥१९॥

207760 महाराज वसिष्ठजी, (चूँकि समाहित चित्त को किसी प्रकार के गुण-दोष अस्त व्यस्त नहीं कर पाते, इसलिए) जो तत्त्व उत्तरकालिक सुख का हेतु, अबाध्य, अविनाशी, अविद्याशून्य एवं विषय की अभिलाषारूपी दृष्टि से वर्जित आत्म-लाभस्वरूप है, उसी एक तत्त्व में मन को स्थिर करना चाहिए ।।२०। महाराज, चित्त को पुरुषार्थशून्य बनानेवाले, अपवित्र, द्वैत-दर्शनरूप पिशाच के द्वारा जो तत्त्व कभी भी आक्रान्त नहीं होता, उसी एक आत्म-लाभरूप तत्त्व में मन को स्थिर करना चाहिए॥२१॥

207761 अनादिकाल से सबसे बढ़-चढ़कर जिसका औचित्य सिद्ध हो चुका है, तथा जो आरम्भ में सुन्दर, मध्य में (अर्ध-परिपाककाल में) मधुर और अन्त में समस्त दुःखों का निर्वतक है, उस आत्म-लाभरूप ज्ञानतत्त्व में मन को स्थिर करना चाहिए ॥२२॥

207762 जो अविनाशी है, मन के लिए सदा हितकर है, अबाधितस्वरूप है, आदि मध्य एंव अन्त-इन सभी अवस्थाओं में अनुस्यूत है तथा जिसकी समस्त सन्तलोग प्रीतिपूर्वक उपासना करते हैं, उस आत्मलाभरूप तत्त्व में मन को स्थिर करना चाहिए ।।२३॥

207763 ब्रह्मर्षे, जो बुद्धि से परे है, प्रकाशस्वरूप है, सबका आदि कारण है, निरतिशय अमृतस्वरूप है तथा जिसकी अपेक्षा दूसरा उत्तम सौभाग्य (नित्य निरतिशय आनन्दरूप सौभाग्य) नहीं है, उस परम तत्त्व में मन को स्थिर करना चाहिए ॥२४॥

207764 __अब परम तत्त्व में सबसे बढ़-चढ़कर सौभाग्यरूपता है, इसका दूसरे सुखों में अनित्यत्व-प्रतिपादन द्वारा साधन करते हैं।

207765 देवताओं, असुरों एवं गन्धर्वो से व्याप्त; विद्याधरों और किन्नरों से युक्त तथा देवता-रमणियों से सुशोभित स्वर्ग में कुछ भी सुस्थिर एवं उत्तम तत्त्व विद्यमान नहीं है ॥२५॥

207766 हे प्रीतिपात्र, वृक्षों से राजित, राजा-महाराजाओं से युक्त; पर्वत, नगर एवं व्रजभूमि से शोभायमान तथा समुद्र से युक्त भूतल में कुछ भी स्थायी औरशोभन तत्त्व नहीं है|२६॥

207767 ब्रह्मन्, जहाँ नागों का निवास है, असुरों के समूह हैं तथा असुरों की स्त्रियों का समुदाय है, समस्त उस पाताल लोक में भी कुछ स्थिर एवं सुखरूप पदार्थ नहीं है ॥२७॥

207768

207769 यों तीनों लोकों की अशुभरूपता बतलाकर उसके अन्दर के जगत की भी अशुभरूपता बतलाते हैं।

207770 महाराज, जिसमें स्वर्ग, देवलोक, पाताल एवं दसों दिशाएँ हैं, ऐसे इस सम्पूर्ण जगत में कुछ भी स्थिर सुखरूप तात्त्विक पदार्थ नहीं है |२८॥

207771 आधि (मानसिक व्यथा) एवं व्याधि से अत्यन्त चपल तथा दुखःसमूह से परिवेष्टित सर्वदा तुच्छ क्रियाजन्य फलों में कुछ भी स्थिर और कल्याणकारक नहीं है ॥२९॥

207772 जिन्होंने चित्त तरल कर दिया है तथा जो मन में आनन्द देते हैं, ऐसे बुद्धि के विकारभूत मानसक्रियाजन्य फलों में कुछ भी स्थिर कल्याण नहीं है |३०॥

207773 मनरूपी क्षीर-सागर के मंथन में मन्दराचल का आचरण करनेवाले अपने संकल्प, विकल्प आदि मानसिक व्यापारों में भी कुछ स्थायी

207774

207775

207776 कल्याण नहीं है ॥३१॥

207777 निरन्तर उत्पन्न एवं विनष्ट होनेवाली, अत्यन्त अद्‌भुत, तलवार की धार के सदृश इन्द्रिय आदि की चेष्टाओं में भी कुछ स्थिर सुख नहीं है ॥३२॥

207778

207779 उस प्रकार अस्थिर एवं तुच्छ होने से जगत सम्बन्धी किसी भी सुख की विवेकी पुरुषों को स्पृहा नहीं करनी चाहिए, यों कहते हैं। ___ महाराज, सम्पूर्ण पृथ्वीतल में एकमात्रराजरूपता (सम्पूर्ण भू-मण्डल का एकच्छत्र सार्वभौम राजा होना) श्रेष्ठ नहीं है, सबसे बड़े अभिज्ञ इन्द्र, बृहस्पति (पाताल में) सम्पूर्ण पृथ्वी के धारण में समर्थ शेषनागरूप होना यानी पाताल का अधिपति होना भी श्रेष्ठ नहीं है, क्योंकि जहाँ विवेकी पुरुषों का मन पूर्णकाम होकर विश्रान्ति पाता है, वैसा वहाँ कुछ भी तात्त्विक सुख नहीं है।३३॥

207780 दुरूह और विस्तृत होने के कारण मन को व्यग्र बनानेवाली चौदह प्रकार की विद्याओं का विचार (निष्कर्ष निकालने में समर्थतारूप पाण्डित्य) भी श्रेष्ठ नहीं है, दूसरों के कार्यों का बुद्धिसौष्ठव से विचार कर विवेचन करने की सामर्थ्य (लोकानुरंजनसामर्थ्य) भी श्रेष्ठ नहीं है, तथा सर्वश्रेष्ठ महाभारत आदि के कथाक्रमों का भली प्रकार वर्णन करने की सामर्थ्य भी श्रेष्ठ नहीं है, क्योंकि जहाँ विवेकी पुरुषों का मन पूर्णकाम होकर विश्रान्ति पाता है, वैसा वहाँ कुछ भी तात्विकरूप वस्तु नहीं है |३४॥

207781 आधि-व्याधियों से प्रचुर चिरंजीविता भी श्रेष्ठ नहीं है; समस्त व्याधियों का विनाशरूप मरण, अखिल दुःखों की निदान दृढ़ अज्ञतारूप होने से, भी श्रेष्ठ नहीं है। (तो भोग द्वारा सभी दुःखों का विनाशक होने से नरक ही श्रेष्ठ है ?' इस शंका पर कहते हैं।) महाराज, यतः नरक का परिणाम पुनः पाप योनि में जन्म ही है, अतः नरक भी श्रेष्ठ नहीं है तथा सर्वभुवन का आधिपत्य भी श्रेष्ठ नहीं है, क्योंकि जहाँ विवेकी पुरुषों का मन पूर्णकाम होता है, तत्स्वरूप वहाँ कुछ भी नहीं है|३५॥

207782 उस प्रकार के सम्पूर्ण विविध सृष्टियों के क्रम मनुष्य को बुद्धि में मूढ़ता के कारण ही रम्य प्रतीत होते हैं । (परन्तु विवेकी पुरुषों को इस प्रकार विचारित हुए ये सभी विविध सृष्टियों के क्रम तनिक भी रम्य प्रतीत नहीं होते) इसलिए जो विचारपटु बड़े-बड़े सन्त हैं, वे अनित्यत्वबुद्धि से गृहीत पदार्थों में आत्यन्तिक विश्रान्ति को किस तरह प्राप्त होंगे? अर्थात् उनकी उनमें आस्था हो ही नहीं सकती॥३६॥

207783

207784 तेईसवाँ सर्ग समाप्त

207785 चौबीसवाँसर्ग देहनाड़ी के क्रम से युक्त षट्चक्र हृदय से अन्वित तथा

207786 प्राण के स्पन्दनों के विभागों से आढ्य प्राणचिन्तन का वर्णन। यदि जगत में कुछ भी सुन्दर और स्थिर नहीं है, तो वैसा कौन शोभन और स्थिर है, जिसमें विवेकी पुरुष की चित्त-विश्रान्ति होती है, इस पर कहते हैं।

207787 महाराज, कभी नष्ट न होनेवाली, विभ्रमों से शून्य एकमात्र आत्मदृष्टि ही समस्त ज्ञानों के बीच में सब अंशों में श्रेष्ठ और सबसे उन्नत है ॥१॥
207788 ब्रह्मन्, साक्षात्कार पर्यन्त किया गया आत्मा का विचार समस्त दुःखों का अन्त कर देनेवाला तथा अनादिकाल से लेकर आज तक चले आ रहे कामकर्मजनित वासनाओं से परिपूर्ण, दुःस्वप्न के सदृश, संसाररूपी भ्रम का विनाश करनेवाला है ॥२॥
207789 ब्रह्मर्षे, वह
207790
207791 आत्मविचार एकमात्र निर्मल मनरूप मार्ग से प्राप्त होनेवाले निरतिशय भूमानन्दरूपी प्रांगण में विहार करता है तथा उपस्थित अनेक दुःखों का एवं भावी दुःखों के संस्मरणों से जनित चिन्ता आदि अनर्थों का विनाश कर देता है|३॥
207792 भगवन्, चन्द्रिका के सदृश तथोक्त आत्मचिन्ता से अज्ञानरूपी अन्धकार का, उसके कार्यों के साथ भली प्रकार विनाश हो जाता है। वह सुन्दर आत्मचिन्ता समस्त संकल्पों से रहित है ॥४॥
207793 महात्मन्, आपके जैसे उत्तम पुरुषों में वह आत्मदृष्टि सुलभ है और हम लोगों के सदृश पामरों में वह दुलर्भ ही है। महाराज, सामान्यबुद्धि यानी अविशुद्ध प्राकृत बुद्धिवाले प्राणी इस पद को, जो समस्त कल्पनाओं से परे और परम चरम सीमा को पहुँचा हुआ है, कैसे प्राप्त कर सकते हैं ? ॥५॥
207794
207795 तब वह आत्म-दृष्टि तुम्हें कैसे सुलभ हुई, इस प्रश्नपर उसकी सखी के आश्रय से प्राप्त हुई, इस अभिप्राय से प्राणचिन्ता का वर्णन करने के लिए पक्षिराज भुशुण्ड भूमिका बाँधते हैं।
207796 महामुने, उस आत्मचिन्तारूपी (साक्षात्कार तक होनेवाले आत्मविचाररूपी) विलासिनी की, कुछ समानता रखनेवाली तथा विज्ञानरूपी चन्द्रमा से शीतल हुई अनेक सखियाँ हैं ॥६|हे मुनिराज, आत्मचिन्ता से मिलती-जुलती विविध आत्मचिन्ता की सखियों के बीच में से एक प्राणचिन्तानामक सखी का, जो समस्त दुःखों का विनाश करनेवाली तथा समस्त सौभाग्यों को बढ़ानेवाली है, मैंने आश्रय लिया है, वही यहाँ मेरे जीवन की हेतु भी है।।७,८॥
207797 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, उस तरह कह रहे मननशील भुशुण्ड पक्षी से जानते हुए भी मैंने व्यग्र न होकर फिर कौतुकवश पूछा ॥९॥
207798 समस्त सन्देहों को काटनेवाले हे अत्यन्त दीर्घजीवी साधो, तुम मुझसे ठीक-ठीक कहो कि प्राण चिन्ता किसे कहते हैं ॥१०॥
207799 भुशुण्ड ने कहा : हे मुने, आप समस्त वेदान्तों को जानते हैं, समस्त संशयों का विनाश भी करते हैं, तथापि केवल मेरे परिहास के लिये ही मुझ जैसे कौए से इस विषय का प्रश्न कर रहे हैं - ऐसा मैं मानता हूँ|११॥
207800 अथवा हे भगवन्, आपके सदृश पूज्यतम लोगों की सन्निधि में इसी प्राणदर्शन की विशेष रूप से शिक्षा ग्रहण करने के लिए यदि मैं आपके प्रश्न का फिर उत्तर दूं, तो मेरी क्षति ही कौन-सी उपस्थित होगी ॥१२॥
207801 महाराज, भुशुण्ड को जिसने चिरंजीवी बनाया है तथा जिसने भुशुण्ड को स्वकीय आत्मा की प्राप्ति कराई है, उस प्राणसमाधि का, जो मेरे द्वारा देहरूपी घर के वर्णन-क्रम से आगे कही जायेगी, आप श्रवण कीजिए॥१३॥
207802 भगवन्, इस समस्त देहरूपी मनोहर घर को देखिए, इसमें वात, पित्त और कफ, ये त्रिविध दोष बड़े-बड़े विधारक काष्ठ यानी खंभे लगे हुए हैं और यह नव द्वारों से भलीभाँति आवृत है|१४॥
207803 यह, पुर्यष्टकरूपी कलत्र से पुर्यष्टक-मात्ररूपी स्वजन यानी बन्धुवर्गों से एवं अहंकाररूपी गृहस्थ से रक्षित है|१५॥
207804 महाराज, जिसका मैं वर्णन करने जा रहा हूँ, उस देहरूपी घर का आप अपने भीतर साक्षीरूप से प्रत्यक्ष अनुभव कर रहे हैं। उसमें सुन्दर दो कर्णविवररूपी दो चन्द्रशालाएँ यानी शिरोगृह (सबके ऊपर स्थित छोटे बँगले) है, केश-समूह उसका आच्छादन (खपरा) है और दो चक्षु ही उसमें बड़े झरोखे हैं|१६॥
207805 ___ उस देहरूपी घर का मुख ही सुन्दर प्रधान-द्वार है, दोनों हाथ एवं पार्श्वभाग उसके उप-मन्दिर हैं यानी उस घर के अगल-बगल में सम्बद्ध अंश (बुर्ज) हैं और दाँतों की पंक्तिरूप बकुल-मालाओं से उसकेप्रधानदरवाजे का विवर निरन्तर सुशोभित हैं|१७॥
207806 समस्त बाह्य विषयों का भीतर ज्ञान करानेवाली ज्ञानेन्द्रियाँ ही उसमें निरन्तर द्वारपाल का कार्य करती हैं। लिंगदेह के सम्बन्धद्वारा सर्वत्र प्रसृत आत्मप्रकाश
207807
207808
207809 से वह व्याप्त है और वही आत्म-प्रकाश (विशेषरूप से जाग्रत-अवस्था में) उसके (देहगृह के) कनीनिकारूपी (आँखों की पुतलियाँरूपी) दो ऊर्ध्वतम द्वार के समीप की कोठरियों में गृहपति के रूप में स्थिति करता है (ऽ) ॥१८॥
207810 रक्त मांस और वसारूपी मानों जल, मृतिका एवं गोबर से वह उपलिप्त है, शिरारूपी रज्जु-समूह से वह बाँधा गया है, स्थूल हड्डियाँरूपी धरनें उसमें लगाई गई हैं और उसकी दीवारें मजबूत हैं, अतएव वह अत्यन्त सुस्थिर हैं ॥१९॥
207811 मुनिराज, इडा और पिंगला नाम की दो अत्यन्त सूक्ष्म नाड़ियाँ इस देहरूपी घर के बीच दाहिने और बायें भाग में अवस्थित कोष्ठ में यानी कुक्षि में रहती हैं। उनका किसी से भान नहीं होता, केवल नासापुट में प्राण-संचार द्वारा अनुमान होता है ॥२०॥
207812
207813 उसमें समस्त प्राण-शक्तियों के आधारभूत 'पुरीतत्' नामक तीन हृदयकमलयन्त्रों का, जो नालयुक्त संपुटित तीन कमल-जोड़ों के सदृश और पृथक्-पृथक् बहत्तर हजार नाडियों के मूल जालस्वरूप हैं, दिग्दर्शन कराते हैं।
207814 महाराज, उसमें यन्त्र के सदृश तीन कमल के जोड़े हैं, वे अस्थिमांसमय एवं अत्यन्त मृदु हैं। उनमें ऊपर और नीचे दोनों ओर से नाल-दण्ड लगे हुए हैं और वे संपुटित होकर एक दूसरे से मिले हुए कोमल सुन्दर दलों से सुशोभित हैं|२१॥
207815 महाराज, नासिका के अग्रभाग से लेकर पैरतक समस्त शरीराकाश में संचरण कर रहे चन्द्रनामक अपान-वायुरूप अमृत के सिंचन से उसके पत्ते विकसित होते हैं (और प्राण-वायु के संचार से कुछ संकुचित भी होते हैं), इसलिए प्राण और अपान-वायु से व्याप्त हुए उस हृदय-कमलयन्त्र के पत्ते प्रत्येक उच्छवास-निःश्वास में संकुचित एवं विकसित हुआ करते हैं ॥२२॥
207816
207817 उससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।
207818 मुनिवर, जब उक्त वायुओं से हृदय-कमल के पत्ते संकुचित एवं विकसित होते हैं, तब चारों ओर के प्रसार से पुरीतत् में सम्बद्ध सभी नाड़ियों के छिद्रों में प्रविष्ट होकर वायु उस प्रकार वर्धित होता है, जिस प्रकार अरण्य में लता,पत्र आदि के वायु द्वारा आहत होनेपर वह चारों ओर से वर्धित होता है ॥२३॥
207819 तदनन्तर उस प्रकार वृद्धि को प्राप्त हुआ वह वायु हृदय, गुदा, नाभि, कण्ठ एवं समस्त अंगों को अनेक तरह से अपना आश्रय बनाकर प्राण आदि पाँच संज्ञावाला होता हुआ ऊपर-नीचे विद्यमान बहत्तर हजार नाड़ियों की प्रतिशाखा एक सौ एक नाड़ियों में प्रवेश कर इस शरीर में संचरण करता है ॥२४॥
207820
207821 उसे ही कहते हैं।
207822 तदनन्तर चित्र-विचित्र संचरण और चेष्टाओं के कारण उसी हृदय वायु को पण्डित लोग प्राण, अपान, समान आदि नामों से कहते हैं ॥२५॥
207823
207824 उन प्राणों के साथ प्राण-शक्तियों का भी सब अंगों में संचरण होता है, यह बतलाते हैं।
207825 हे मुने, देहगत उन तीन हृदय-कमलयन्त्रों में प्राण की समस्त शक्तियाँ ऊपर और नीचे की ओर उस प्रकार फैली हुई हैं, जिस प्रकार चन्द्र-बिम्ब से किरण ॥२६॥
207826
207827 अन्न-रस का सारे शरीर में सम्बन्ध कराने के लिए नाड़ियों में हुए उन प्राणशक्तियों के व्यापार को बतलाते हैं।
207828 (ऽ) इस विषय में 'इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषः', 'नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात्' ये श्रुतियाँ प्रमाण हैं।
207829
207830 वेप्राणशक्तियाँ हीशीघ्रगति, आगति, विकर्षण, हरण, विहरण, उत्पतन एवं निपतन करती हैं यानी शरीर और तदीय तत्-तत् अंशों में सर्वत्र अन्न-रस आदि की गति आदि का निर्वाह करती हैं ॥२७॥
207831
207832 उनका मुख्य स्थान हृदय ही है और उनमें मुख्य प्राण ही है, अपान आदि प्राण ही विशेष वृत्तियाँ हैं, अतः प्राण ही विभिन्न शक्तियों से वृत्तियों द्वारा समस्त शरीर, इन्द्रिय आदि का व्यापार करता है, ऐसा कहते हैं। __हे मुने, हृदय-कमल में स्थित यही वायु पण्डितों द्वारा

प्राण कहा जाता है, इसकी कोई एक शक्ति नेत्रों को स्पन्दित करती है यानी नेत्रों में निमेष-उन्मेष करती है ॥२८॥

207833 उसीकी कोई एक शक्ति स्पर्श का ग्रहण करती है, दूसरी कोई शक्ति नासिका द्वारा श्वास-उच्छवास का निर्वहन करती है, कोई एक दूसरी शक्ति अन्न का परिपाक करती है, तो कोई अपर शक्ति वाक्यों का उच्चारण करती है ॥२९॥

207834 महाराज, इस विषय में अधिक कहने से क्या फल ? शरीर में जो कुछ यह क्रिया या व्यापार होता है, वह सब शक्तिसम्पन्न वायु ही उस प्रकार कराता है, जिस प्रकार यन्त्रचालक प्रतिमा आदि यन्त्रों की नृत्यादि चेष्टा कराता है ॥३०॥

207835 हे मुने, उसमें ऊर्ध्वगमन और अधोगमन यों दो प्रकार के संकेतवाले जो दो वायु प्रसृत हैं, वे दोनों वायु प्राण एवं अपान नाम से प्रसिद्ध, श्रेष्ठ एवं प्रकट हैं ॥३१॥

207836

207837 उस प्रकार उपोद्घातसम्बन्धी सब वस्तुओं का वर्णन कर अब वायसराज भुशुण्डजी स्वयं जिसका अनुष्ठान करते हैं, उस प्राणचिन्ता का दिग्दर्शन कराते हैं।

207838 हे मुने, मैं उनकी गति का सदा अनुसरण करता हुआ स्थित रहता हूँ (8)| उनका स्वरूप सदा शीतल और उष्ण रहता है एवं वे दोनों निरन्तर आकाश मार्ग के पथिक हैं ॥३२॥

207839 मुनिराज, प्राण और अपान दोनों शरीररूपी महायन्त्र के दो घोड़े हैं, श्रम से (मृत्यु से) रहित हैं, हृदयाकाश के सूर्य एवं चन्द्रमा हैं और उनका स्वरूप अग्नि एवं सोम के सदृश है ॥३३॥

207840 महाराज, शरीररूपी नगर के रक्षक मन के रथ के वे दोनों पहिये हैं और अहंकाररूपी इस राजा के सुन्दर एवं इष्ट दोनों घोड़े हैं ॥३४॥

207841 महर्षे, उन प्राण और अपान नामक शरीर-वायुओं की-जो जीवनपर्यन्त अविच्छिन्न उपासित तथा जाग्रत स्वप्न और सुषुप्ति में सदा समानरूप, अधिक अभ्यास के कारण बाहर और भीतर बारह या सोलह अंगुलप्रदेश परिमित संचरणवाले हैं -गति का अनुसरण कर रहे मेरे दिन, सुषुप्ति अवस्था में अवस्थित की नाईं, व्यतीत हो रहे हैं ॥३५,३६॥

207842

207843 प्राणायाम के अभ्यास से उनमें अतिसूक्ष्मरूपता की प्राप्ति हो जाने के कारण भी उत्क्रमण आदि की प्रसक्ति नहीं है, यों अथवा मुखनासिका में जैसे इनका संचार लक्षित होता है वैसे नाडियों में लक्षित

207844 (B) आध्यात्मिक परिच्छिन्नता का परित्याग कर आधिदैविक सूत्रात्मस्वरूप ही मैं हूँ, इस प्रकार की भावना द्वारा

207845 त समस्त इन्द्रिय व्रतों का परित्याग कर एकमात्र प्राणवत का आचरण करना ही प्राण और अपान की गति का अनुसरण है। वाक् आदि इन्द्रियों की जो वचन आदि अपने अपने विषयों में व्यसनिता है, वही उनका व्रत है, ये आसंगरूपी पाप से दूषित हैं, अतः मृत्युरूप श्रम ने उन्हें नष्ट कर दिया। प्राण का व्रत मुख, नासिका आदि स्थानों में संचरण करना है, वह विषयासंग दोष से दूषित न होने के कारण मृत्युरूपी श्रम से नष्ट नहीं होता। अकेला प्राण ही व्रतभंगशून्य और मृत्यु के आक्रमण से रहित है, इसलिए प्राणरूपता की भावना और उसके व्रतानुष्ठान रूप प्राण-चिन्तन से मैंने मृत्युपर विजय पाई है, यह तात्पर्य है।□१३०४

207846

207847 क्यों नहीं होता, इस पर कहते हैं।

207848 एक हजार अंशों में विभक्त बिसतन्तु के लवमात्र की अपेक्षा भी अत्यन्त दूर्लक्ष्य नाडियाँ है, अतः उनमें विद्यमान भी इन प्राण और अपान दोनों वायुओं की गति दुर्बोध है । नाडियों की सूक्ष्मरूपता में 'यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठति' (एक हजार अंशों में विभक्त केश जिस प्रकार

207849 अतिसूक्ष्म रहता है, उस प्रकार यह नाडी अति सूक्ष्म है) यह श्रुति प्रमाण है॥३७॥

207850

207851 वर्णन किये जानेवाले प्रकार के विषय में प्रश्न का अवसर दे रहे भुशुण्डजी वर्णित प्राणविज्ञान का उपसंहार करते हैं।

207852 हे महात्मन्, हृदय आदि स्थानों में निरन्तर संचरण कर रहे प्राण और अपान वायुओं की अनेक श्रुतियों में तत्-तत्प्राणोपासनाप्रकरण में अनेक तरह से विहित निर्दोषत्व, श्रमरहितत्व, अभग्नव्रतत्त्व, संवर्ग आदि अनेक गुणविशिष्ट गति का अनुसरण कर यानी आगे कहे जानेवाले प्रकार से उपासना कर पुरुष मृत्युरूपी फन्दों से छुटकारा पाता हुआ तत्त्वज्ञान से जीवन्मुक्त होकर पुनः इस संसार में उत्पन्न नहीं होता। 'हि' शब्द यह द्योतन करता है-निष्काम बुद्धि से अनुष्ठित प्राण आदि की उपासना भी ज्ञान द्वारा मुक्ति की हेतु है, यह श्रुतियों में प्रसिद्ध है॥३८॥

207853

207854 चौबीसवाँ सर्ग समाप्त

207855 पचीसवाँ सर्ग प्राण और अपान की गतियों में रेचक आदि की कल्पना तथा

207856 उनकी उत्पत्ति और विनाश के स्थान ब्रह्म का वर्णन। प्रश्नावसर के प्रदान से सूचित हुआ चिन्तनीय प्राणोपासना का विशेष प्रकार मैंने पूछा है, यों कहते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, उस प्रकार पक्षी कह ही रहा था कि उस विषय में मैंने उससे फिर यह प्रश्न किया-हे पक्षीन्द्र, प्राणवायु की गति का स्वरूप क्या है ? ॥१॥

207857 भुशुण्ड ने कहा : हे मुने, सब कुछ जानते हुए भी आप मुझसे लीलावश पूछते हैं, यह मैं अनुमान करता हूँ। अच्छा, आपने जिस तरह प्रश्न किया है, उसका उत्तर मैं तदनुरूप देता हूँ, उस विषय में भी मेरे वचनों का श्रवण कीजिए ॥२॥

207858 हे ब्रह्मन्, इस प्राण में स्पन्दन शक्ति तथा निरन्तर गतिक्रिया रहती है। इस प्रकार स्पन्द-शक्ति और सदा गति यह प्राण बाह्य एवं आन्तर सर्वांगों से परिपूर्ण देह में ऊपर के स्थान में निरन्तर स्थित रहता है यानी ऊर्ध्वभाग में सदा गमन करता है।३॥

207859 हे ब्रह्मन्, इस अपानवायु में भी निरन्तर स्पन्दशक्ति तथा सतत गति रहती है। यह अपानवायु भी बाह्य एवं आन्तर समस्त अंगों से परिपूर्ण शरीर में नीचे के स्थान में निरन्तर अवस्थित रहता है यानी अधोभाग में गमन करता है ॥४॥

207860

207861 इस प्रकार प्राण और अपान दोनों वायुओं का लक्षण द्वारा पार्थक्य बतलाकर अब 'उनकी गतियों में किसी प्रकार के यत्न के बिना सर्वदा ही प्राणायामरूपता सिद्ध है' यों चिन्तन करना चाहिए, यह बतलाते हैं।

207862 हे प्राणायाम के तत्त्वज्ञ, चूँकि जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति तीनों अवस्थाओं से युक्त पुरुषों को यह

207863

207864 कल्याण के लिए उत्तम साधनभूत प्राणायाम अयत्नतः प्रवृत्त होता रहता है, अतः उसे आप सुनिए ॥५॥

207865

207866 उसमें हृदय प्रदेश से लेकर मूर्धापर्यन्त (मस्तक तक) की आधी प्रश्वासगति में आन्तररेचकरूपता की भावना करनी चाहिए और मूर्धा से लेकर बाहर बारह अंगुल पर्यन्त की आधी प्रश्वासगति में बाह्यपूरकरूपता की भावना करनी चाहिए, ऐसा कहते हैं।

207867 मुनिवर, किसी प्रकार के यत्न के बिना प्राणों की हृदयकमल के कोश से होनेवाली जो स्वभावतः बहिर्मुखता है, विद्वान लोग उसे रेचक कहते हैं॥६॥

207868 बारह अंगुलपर्यन्त बाह्य प्रदेश की ओर नीचे जा रहे प्राणों का (प्राणवृत्तियों का) जो शरीर के अंगों के साथ स्पर्श होता है, उसे पूरक कहते हैं |७॥

207869 ब्रह्मन्, बाह्य-प्रदेश से शरीर के भीतर की ओर अपान के प्रवेश करनेपर यत्न के बिना शरीर की पूर्ति करनेवाला जो यह स्पर्श होता है, उसको (नासिका से लेकर मूर्धा तक और मूर्धा से लेकर हृदयतक होनेवाले दोनों प्रकार के स्पर्शों को) विद्वान लोग पूरक (अन्तःपूरक) कहते हैं ॥८॥

207870

207871 अब कल्पित एवं अकल्पित दोनों तरह से अन्तःकुम्भक प्राणायाम का लक्षण कहते हैं।

207872 महाराज, अपान वायु के प्रशान्त हो जाने पर जब तक हृदय में प्राणवायु का अभ्युदय नहीं होता, तब तक वह वायु की कुम्भक अवस्था (निश्चल स्थिति) रहती है, जिसका कि योगी लोग अनुभव करते हैं, क्योंकि इस अवस्था में शरीर के भीतर वायु कुम्भित रहता है॥९॥

207873

207874 बाहर भी रेचक आदि प्राणायामों का दिग्दर्शन कराने के लिए उपक्रम करते हैं।

207875 नासिका के अग्रभाग से लेकर बाहर के बारह अंगुलपर्यन्त नीचे अपानवायु की उत्पत्ति स्थल में रेचक, कुम्भक और पूरक यों तीन प्रकार का प्राणायाम होता है ॥१०॥

महामुने, जाग्रत आदि सभी समयों में स्थित रहनेवाले तथा किसी प्रकार के यत्न के बिना स्वतः होनेवाले जिन रेचक आदि का विशाल बुद्धि विद्वानों ने कथन किया है, उन्हें आप सुनिये॥११॥
हे प्रभो, नासिका के अग्रभाग से बाहर के प्रदेश में बारह अंगुल तक अभ्युदित हुआ (अभिमुख होकर स्थित हुआ) जो वायु है, उन्हीं बाह्य प्रदेशों में उस वायु की बाह्यपूरक आदि के रूप में स्वभावतः भावना करनी चाहिए ॥१२॥

बाह्य वायु के अन्दर अपान वायु के एकीभाव से हुई निश्चल-प्राय स्थिति की कुम्भकरूप से कल्पना करते हैं।
ब्रह्मन्, मृत्तिका के अन्दर असिद्ध घट की स्थिति के सदृश नासिका के अग्रभाग से लेकर बराबर सामने बारह अंगुलपर्यन्त आकाश में जो अपानवायु की निरन्तर स्थिति है, उसे पण्डित लोग कुम्भक कहते हैं ॥१३॥

हृदय-प्रदेश से लेकर नासिका के अग्रभाग तक जो उसकी पूर्वप्राणस्वरूप से गति है, उसकी बाह्यपूरकरूप से भी कल्पना करनी चाहिए, ऐसा कहते हैं। __महाराज, बाह्योन्मुख वायु की जो नासिकाग्रपर्यन्त गति है, वह पहला बाह्यपूरक है,यों योगशास्त्र के ज्ञाता लोग कहते हैं ॥१४॥

उससे बाहर हुई वायुगति की दूसरे बाह्यपूरकरूप से कल्पना करते हैं।
नासिका के अग्रभाग से भी निकलकर बारह अंगुलपर्यन्त जो प्राण-वायु की गति है, वह दूसरा बाह्यपूरक है, यों योगशास्त्र के विद्वान कहते हैं ॥१५॥
बाहर प्राण-वायु के होने पर जब तक अपान

वायु का उद्गम नहीं होता, तब तक एकरूप से अवस्थित पूर्ण बाह्य कुम्भक रहता है, ऐसा विद्वान लोग कहते हैं ॥१६॥

अब बाहर के दो प्रकार के रेचक प्राणायामों की कल्पना का प्रकार बतलाते हैं। - ब्रह्मन्, अपान-वायु के उदय के (प्रस्पन्द के) बिना जो वायु की अन्तर्मुखता (प्रस्पन्दोन्मुखता) रहती है, वह बाह्य रेचक है, यह जानना चाहिए। उपासित हुआ वह उपासक को मुक्ति प्रदान करता है ॥१७॥
बाहर के बारह अंगुल के अन्तिम भाग से नासिका के अग्रभागतक अपानवायु की संचार द्वारा स्वरूपाभिव्यक्ति से जो विशाल स्थूलता प्राप्त होती है, वह दूसरा बाह्यपूरक है, यों विद्वान लोग कहते हैं ॥१८॥
मुनिवर, प्राण और अपानवायु के स्वभावभूत ये जो बाह्य और आभ्यन्तर कुम्भक आदि प्राणायाम हैं, उनका निरन्तर भली प्रकार ज्ञान रखनेवाला (उपासना करनेवाला) पुरुष पुनः इस संसार में उत्पन्न नहीं होता।।१९॥
हे महाबुद्धे, ये देहवायु के स्वभावभूत बाह्य एवं आन्तर रेचक आदि के भेद से आठ प्रकार के प्राणायाम हैं, उनका रात-दिन निरन्तर अनुध्यान करने से पुरुष की अवश्य मुक्ति हो जाती है, यह मेरा कथन है ॥२०|
इन प्राणायामों के अभ्यास से समय आने पर प्राणादि वायुओं का निरोध हो जाता है, ऐसा कहते हैं।
__ जाते या बैठते, जागते या सोते सभी अवस्थाओं में अभ्यास करने पर स्वभावतः अतिचपल ये वायु समय आने पर निरुद्ध भी हो जाते हैं ॥२१॥

कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि का अभिमान भी इससे नष्ट हो जाता है, यों कहते हैं।
मनुष्य अपने भीतर बुद्धिपूर्वक पर्याप्तरूप से इन कुम्भक आदि प्राणायामों का ध्यान करता हुआ यदि कुछ करता है या खाता है, तो उनमें वह कर्तृत्व आदि के अभिमान से तनिक भी ग्रस्त नहीं होता ॥२२॥

प्राणायाम के अभ्यास से बाह्यदृष्टि का परित्याग, तदनन्तर अन्तरात्मा के साक्षात्कार की उत्पत्ति, तदनन्तर परमपद-प्राप्ति, यों प्राणचिन्तन से परमपद की प्राप्ति भी होती है, ऐसा कहते हैं।
महाराज, इस प्राणचिन्तनरूप व्यापार में संलग्न होकर बाह्य अर्थों का परित्याग कर रहा मन कुछ ही दिनों में अद्वितीय परम पद को प्राप्त हो जाता है ।।२३॥
इस प्रकार प्राणायाम का अभ्यास कर रहे पुरुष का मन विषयाकार वृत्तियों के होने पर भी बाह्य विषयों में उस प्रकार प्रेम नहीं करता, जिस प्रकार ब्राह्मण कुत्ते के चमड़े की भाथी में स्थित खीर आदि में प्रेम नहीं करता ॥२४॥
महाराज, इस प्राण-दृष्टि का अवलम्बन कर जो कृतबुद्धि महात्मा स्थित हैं, उन्होंने समस्त प्राप्तव्य वस्तुओं को प्राप्त कर लिया है और वे ही समस्त खेदों से विनिर्मुक्त हो गये हैं ॥२५॥
महाराज, बैठते, चलते, सोते और जागते-सदा-सर्वदा पुरुष यदि इसी दृष्टि की उपासना करें, तो वे कभी बन्धन को प्राप्त ही न हों ॥२६॥
प्राण और अपान की उपासना द्वारा प्राप्त हुए तत्त्वज्ञान से सम्पन्न पुरुषों का मन, जो मलरूप मोह से वर्जित एवं स्वस्थ है, इस भीतरी प्रत्यगात्मा में ही भली प्रकार लगा हुआ रहता है ॥२७॥
समस्त कर्मों का निरन्तर अनुष्ठान कर रहा स्वच्छ-चित्त विज्ञ पुरुष प्राण अपान गति को प्राप्तकर, उत्तम स्वस्थ होकर सुख प्राप्त करता है ॥२८॥
हे ब्रह्मन्, हृदय-प्रदेश में स्थित

पद्म-पत्र से प्राण का अभ्युदय होता है और बाहर बारह अंगुलपर्यन्त प्रदेश में इस प्राण का विनाश हो जाता है ॥२९॥
हे महामुने, बाह्य बारह अंगुल की चरम सीमा से अपान का उदय होता है और हृदय-प्रदेश में संस्थित कमल में उसकी गति अस्त हो जाती है ॥३०॥
मुनीन्द्र, जिस बारह अंगुल की चरम सीमा के आकाश-प्रदेश में प्राण की समाप्ति हो जाती है उसी आकाश-प्रदेश से यह अपान उसीके बाद उत्पन्न हो जाता है ॥३१॥

प्राण एवं अपान में अग्नि और सोमरूपता जो पहले कही गई थी, उसका उष्णत्व, शीतत्व, ऊर्ध्वमुखत्व एवं अधोमुखत्व के प्रदर्शन द्वारा उपपादन करते हैं।
महाराज, यह प्राण-वायु अग्निशिखा के सदृश बाह्य आकाशोन्मुख होकर बहता है और अपान वायु जल के सदृश हृदयाकाशोन्मुख होकर निम्न भाग में बहता है॥३२॥
ब्रह्मन्, चन्द्रमारूप अपान वायु शरीर को बाहर से पुष्ट करता है और सूर्यरूप या अग्निरूप प्राण-वायु इस शरीर को भीतर से परिपक्व कर देता है॥३३॥

प्राण और अपान में सूर्य और चन्द्ररूपता की भी भावना करनी चाहिए, इसका भी उपपादन करते हैं।
प्राण-वायु प्रतिक्षण हृदयाकाश को संतप्त कर पश्चात मुखाग्रभाग के आकाश को तपाता है, क्योंकि यह उत्तम सूर्य ही है ॥३४॥
अपान-वायुरूप यह चन्द्रमा पहले मुख के अग्रभाग को पुष्टकर उसके क्षणभर ही पीछे हृदयाकाश का (अपने अमृत-प्रवाह से) पोषण करता है |३५॥
अपानरूप चन्द्रमा के भीतर की एक कला का प्राणरूपी सूर्य के साथ जिस ब्रह्मरूप प्रदेश में सम्बन्ध हुआ है, उस ब्रह्म पद को प्राप्त कर पुरुष पुनः शोक को प्राप्त नहीं करता ॥३६॥
प्राणरूपी सूर्य के भीतरी एक कला का अपानरूपी चन्द्रमा के साथ जिस पद में सम्बन्ध होता है, उस पद को प्राप्तकर मनुष्य पुनः जन्म प्राप्त नहीं करता ॥३७॥

एक ही वायु में क्रमशः उक्त दोनों प्रकार की शक्तियाँ उत्पन्न होती हैं, ऐसी भावना करनी चाहिए, यह कहते हैं।
एकमात्र प्राण-वायु ही बाहर एवं भीतर से युक्त आकाश में पहले सूर्यरूपता को प्राप्त करता है और तदनन्तर आनन्दकारिणी चन्द्ररूपता को प्राप्त करता है ॥३८॥

एकमात्र प्राण-वायु ही शरीर को आनन्द पहुँचानेवाली चन्द्ररूपता का परित्याग कर क्षणभर में शोषण करनेवाली सूर्यरूपता को प्राप्त करता है ॥३९॥
बाह्य-प्रदेश में बारह अंगुलपर्यन्त प्रसृत प्राण-वायु जब तक उष्णता का परित्याग कर शीतलता प्राप्त नहीं करता, तब तक वह प्राण और अपान की सन्धि-अवस्था रहती है। उस अवस्था में देह के बाहर प्राण का विलय हो जाने से निर्देहत्व, निष्क्रियत्व, निर्मनस्त्व आदि आत्मा के वास्तव स्वभावों की संभावना हो सकती है, अतः उनका वहाँ पर योगी लोग विचार करते हैं। बाह्य कुम्भक में देहादि देश का परिच्छेद एवं चन्द्र-सूर्यात्मक प्राण-अपान-क्रियाप्रयुक्त आयुरूप काल का परिच्छेद न होने के कारण देश-काल-शून्य (स्वात्मस्वरूप) पद में प्रतिष्ठित हुआ योगी कभी शोक नहीं करता ॥४०॥

उसी प्रकार अन्तःकुम्भक में भी हृदयगत प्राण और अपान की सन्धि में प्रतिष्ठित हुए मन में

अपने अधिष्ठानभूत परमात्म-तत्त्व का साक्षात्कार अवश्यंभावी होने से जन्म आदि की प्रसक्ति नहीं है, ऐसा कहते हैं। __हृदय में चन्द्र और सूर्य का प्रतिदिन उदय और अस्तमय का (प्राणरूप सूर्य एवं अपानरूपचन्द्र की तत्-तत् व्यान आदि वृत्ति-विशेषों का) परिज्ञान कर तथा मन के अधिष्ठानभूत परमात्मा का ज्ञानकर मन फिर उत्पन्न नहीं होता ॥४१॥

__ अथवा हृदयस्थ अपनी आत्मा ही प्राणात्मक सूर्य है, वही अपानात्मक चन्द्ररूप होकर उदय, अस्तमय और उनकी रश्मिभूत व्यानादि वृत्ति-विशेषों से विवृत होता है, इसलिए उसके अतिरिक्त और कुछ नहीं है, इस प्रकार की उपासना ही आत्म-साक्षात्कार में कारण है, ऐसा कहते हैं।
उदय, अस्त, चन्द्रमा, रश्मियाँ, गमागम इन सबसे युक्त हृदयकाश में स्थित प्राणरूप सूर्यदेव का जो कोई तात्त्विकरूप से दर्शन करता है, वही असली तत्त्व को जानता है ॥४२॥

यदिशंका हो कि हृदय में आत्म-साक्षात्कार से क्या फल? बाह्य अन्धकार से बाहर ही अपरिच्छिन्न आत्मा के आवृत होने के कारण बाह्य अन्धकार के विनाश के लिए बाह्यज्योति की ही अन्वेषणा क्यों नहीं करनी चाहिए? तो इस पर कहते हैं। । यद्यपि हृदयस्थित आत्म-साक्षात्काररूप प्रकाश मोक्ष की सिद्धि के लिए बाह्य तम का न विनाश करता है न उसकी रक्षा ही करता है, तथापि हृदयगत अज्ञानरूप अन्धकार का तो विनाश करता ही है, उसीका विनाश होने पर उत्तम मोक्षरूपा सिद्धि प्राप्त हो जाती है। तात्पर्य यह हुआ कि बाह्य अन्धकार की कल्पना के भी हृदयगत अन्धकार से ही जनित होने के कारण उसके हेतुभूत हृदयान्धकार के विनाश से बाह्यान्धकार का विनाश अर्थतः सिद्ध हो जाता है ।।४३॥

बाह्य प्रकाश के द्वारा हुआ बाह्य अन्धकार का विनाश एकमात्र रूप आदि के दर्शन में ही कारण है, बाहर आत्म-दर्शन में कारण नहीं, इस आशय से कहते हैं।
हे मुने, बाह्य अन्धकार के नष्ट हो जाने पर घटादिगत रूप आदि का प्रत्यक्ष होता है और हृदयगत अन्धकार के नष्ट हो जाने पर तो आत्मा का प्रत्यक्ष होता है॥४४॥
ब्रह्मन्, प्रयत्नपूर्वक प्राणरूपी सूर्य का अवलोकन करना चाहिए, यही हृदयगत अज्ञानान्धकार का विनाश करता है, परितः ज्ञात हुआ उत्तम मुक्ति प्रदान करता है और इसका उदय एवं अस्त भी होता है यानी अज्ञानियों की दृष्टि में इसका अस्त है तथा ज्ञानियों की दृष्टि में उदय है ॥४५॥

रुचि के उत्पादन द्वारा अधिकारियों की प्रवृत्ति कराने के लिए उक्त बाह्य और आन्तर कुम्भकनिष्ठा का वर्णन कर रहे पक्षिराज भुशुण्डजी भूमिका बाँधते हैं।
ब्रह्मन्, जिस हृदय-कमलरूपी कोटर में अपान-वायुरूप चन्द्रमा अस्त हो जाता है, उस हृदय कमलरूप कोटर से बाह्योन्मुख प्राणरूपी सूर्य का अपने भीतर उदय होता है॥४६॥
अपान-वायु का अस्त हो जाने पर हृदय-कमल से प्राण का वहाँ उस प्रकार शीघ्र उदय हो जाता है, जिस प्रकार निशारूप छाया का विनाश हो जाने पर वहाँ सूर्य के प्रकाश का ॥४७॥
चारों ओर से सूर्य के प्रकाश के नष्ट हो जाने पर जिस प्रकार उसके पीछे क्षणभर में ही छायारूप अन्धकार का उदय हो जाता है, उसी प्रकार प्राणरूप सूर्य के प्रकाश का अस्त हो जाने पर क्षणभर में ही बाहर से अपान का

उदय हो जाता है ॥४८॥
हे सन्मते, जिस भूमि में प्राण की उत्पत्ति होती है, उस भूमि में अपान का विनाश हो जाता है और जिस भूमि में अपान की उत्पत्ति होती है, उस भूमि में प्राण का विनाश हो जाता है, यह आप निश्चित जानिए ॥४९॥
प्राण-वायु के अस्त हो जाने पर और अपान-वायु के उदयोन्मुख होने पर बाह्य कुम्भक का चिरकाल तक अवलम्बन करने से योगी फिर संसारूपी शोक से ग्रस्त नहीं होता ॥५०॥
अपान-वायु के अस्त होने पर और प्राण-वायु के तनिक उदयोन्मुख होने पर भीतरी कुम्भक का चिरकाल तक अवलम्बन करने से योगी पुनः इस संसाररूपी शोक से ग्रस्त नहीं होता ॥५१॥
ब्रह्मन्, जिस स्थान में अपान-वायु का उदय होता है, उस द्वादश अंगुलपरिमित स्थान से दूर कोटिगत यानी सोलह अंगुलपरिमित भाग में प्रसरणशील प्राण-रेचक का अवलम्बन कर स्वच्छ (निःशेष वायु के रेचन से निर्मल) कुम्भक का अभ्यास करने से पुनः योगी संसाररूप ताप से तप्त नहीं होता ॥५२॥
नासिका-छिद्र से अपान-वायु का भीतर प्रवेश होने पर बाह्य रेचक के आधारभूत, प्राण के पूरण के लिए भीतर प्रविष्ट देहान्तर्गत पूरक की उपासना करने से मनुष्य पुनः संसार में उत्पन्न नहीं होता ॥५३॥
जिस हृदयवर्ती ब्रह्मरूप स्थान में ये प्राण और अपान दोनों विलीन हो जाते हैं, उस शान्त, आत्मस्वरूप ब्रह्मरूप पद का अवलम्बन करने से योगी अनुतप्त नहीं होता ॥५४॥

अब अर्कतां संपरित्यज्य न यावच्चन्द्रतां गतः' इससे उत्तरार्ध में अदेशकाले न शोच्यते' यह जो कहा गया है, उसका विवरण करते हुए बाह्य कुम्भक में कहे गये देश-काल-बाध का अन्तःकुम्भक में भी अनुकर्ष बतलाते हैं।
अपान-वायु के प्राणभक्षणोन्मुख होने पर बाहर यानी प्राणलय के अधिष्ठानभूत चैतन्य में और भीतर यानी प्राणनिर्गम के अपादानभूत चैतन्य में बाध द्वारा देश, काल और उनमें रहनेवाले समस्त पदार्थ निरवयव चैतन्यात्म ब्रह्मस्वरूप ही हैं, ऐसा विचार करने से मनुष्य फिर शोक का भागी नहीं होता ॥५५॥
प्राण-वायु के अपानभक्षणोन्मुख होने पर बाहर और भीतर पूर्वोक्त चैतन्य में देश, काल एवं तदनन्तर्वर्ती समस्त पदार्थ निष्कल ब्रह्मस्वरूप ही हैं, ऐसी उपासना करने से पुरुष का मन पुनः उत्पन्न नहीं होता।।५६॥
जिस परब्रह्मरूप चैतन्य में अपान के साथ प्राण का, प्राण के साथ अपान का तथा उन दोनों के साथ बाह्य एवं आन्तर देश-काल का विलय हो जाता है, उसी परब्रह्मरूप पद का
आप दर्शन कीजिए॥५७॥

प्राण और अपान के सन्धिकाल में सभी प्राणियों को उक्त अवस्था रहती है, परन्तु उसका अनुभव केवल योगी लोग ही कर पाते हैं, दूसरे नहीं कर पाते, ऐसा कहते हैं।
जिस समय अपान के आविर्भाव से वर्जित प्राण अस्त हुआ रहता है उस समय किसी प्रकार के यत्न के बिना सिद्ध हुई बाह्य जो कुम्भक अवस्था है उसी को योगी लोग 'तत्पद' कहते हैं ॥५८॥
किसी प्रकार के यत्न के बिना ही सिद्ध हुआ अन्तःस्थ कुम्भक सर्वातिशायी ब्रह्मरूप परम पद है ॥५९॥
यही आत्मा का असली स्वरूप है और यही अशेष मलों से निर्मुक्त सूर्य, चन्द्र आदि प्रकाशमान पदार्थों की प्रकाशक परम चिति है, यही तत्-तत् जागतिक पदार्थों का अवभासक प्रकाश है और इसीको प्राप्त कर मनुष्य शोकग्रस्त नहीं होता ॥६०॥

207969 उस प्रकार तत्-तत् भिन्न-भिन्न क्रियाओं के भेद से भिन्न-भिन्न हुए प्राणोपासना के प्रकार को कहकर अब उसकी दृढ़ता के अनन्तर प्राण, अपान आदि के अन्दर रहनेवाले उनके अधिष्ठानभूत
207970 चैतन्यात्मा की उपासना करनी चाहिए, इस आशय से कहते हैं। __ ब्रह्मन्, जिस प्रकार पुष्प के अन्दर सुगन्धि रहती है, उसी प्रकार प्राण के अन्दर रहनेवाले चिदात्मा की, जो न सजीवस्वरूप है और न निर्जीवस्वरूप है (M), हम लोग उपासना करते हैं ॥६१| जिस प्रकार जल के अन्दर माधुर्य रहता है, उसी प्रकार अपान के अन्दर रहनेवाले चिदात्मा की, जो सजीव और निर्जीव रूप नहीं है, हम लोग उपासना करते हैं ॥६२॥
207971 जो प्राणविलय का और जो अपानविनाश का समीप एवं अन्त में रहकर प्रकाशक है तथा जो प्राण और अपान के अन्दर रहता है, हम लोग उस चिदात्मा की उपासना करते हैं ॥६३॥
207972 ब्रह्मन्, प्राण के प्राणनव्यापार में सबसे बढ़ चढ़कर जो निमित्तभूत है, जीव के जीवनादि व्यापार में जो सबसे बढ़चढ़कर निमित्तभूत है, देह के धारण आदि व्यापार में जो सर्वप्रथम हेतुभूत है, उस चिदात्मा की हम लोग उपासना करते हैं ॥६४॥
207973 महाराज, जो मन के मनन आदि व्यापार में हेतुभूत है, जो बुद्धि के बोधनव्यापार में निमित्तभूत है एवं जो अहंकार के अहंकरण के अहंकार व्यापार में निमित्तभूत है उस चिदात्मा की हम लोग उपासना करते हैं ॥६५॥
207974 जिसमें यह समस्त पुरोवर्ती पदार्थ विद्यमान हैं, जिससे समस्त जगत उत्पन्न हुआ है, जो सर्वात्मक है, जो चारों ओर स्थित है और जो सर्वमय है, हम लोग उस चैतन्यात्मक तत्त्व की निरन्तर उपासना करते हैं ॥६६॥
207975 ब्रह्मन्, जो सूर्य आदि समस्त अवभासक पदार्थों का भी अवभासक है, जो समस्त पावन पदार्थों में पावनतम पुण्यरूप है, जो मन, बुद्धि आदि के विकारों से तनिक भी अपने वास्तव स्वभाव से च्युत नहीं होता, उस चित्तत्त्व की हम उपासना करते हैं ॥६७॥
207976
207977 जिसमें अपानवायु अस्त हो जाता है और जिसमें तनिक भी प्राण का अभ्युदय नहीं होता, उस समस्त कल्पना कलंकों से निर्मुक्त चित्तत्त्व की हम लोग उपासना करते हैं {1} __ जिसमें अपान का अभ्युदय नहीं होता और प्राण का अंत हो जाता है तथा जिसकी नासिका के अग्रभाग से उपलक्षित बारह अंगुल परिमित गगन सन्धि (प्राणापानप्रवाहसन्धि) है, उस चित्तत्त्व की हम उपासना करते हैं ॥६८॥
207978 ___ अब बाह्य और आन्तर प्रदेशरूप उपाधिभेद का परित्याग कर यतश्चोदेति सूर्योऽस्तंयत्र च गच्छति। तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत्' इस श्रुत्यर्थ को मन में लेकर कहते हैं। ___ जहाँ पर प्राण विलीन हो जाता है, जहाँ अपान भी अस्त हो जाता है और जहाँ प्राण और अपान दोनों उत्पन्न भी नहीं होते, हम लोग उस चित्तत्त्व की उपासना करते हैं ॥६९॥
207979 बाह्य और आभ्यन्तर प्रदेश में स्थित, योगियों द्वारा अनुभूत होनेवाले जो दो प्राण और अपान की उत्पत्ति के स्थान हैं, उन दोनों के अधिष्ठानभूत चित्तत्त्व की हम उपासना करते हैं ॥७०॥
207980 जो प्राण और अपानरूप रथ
207981 (m) इससे प्राणोपहित आत्मा की या प्राणलयोपलक्षित अपानात्मा की उपासना नहीं करनी चाहिए, यह सूचित किया गया । और 'प्राणस्यान्तरवस्थितम्' यह जो कहा गया है, वह एकमात्र
207982 आत्मा के परिचय के लिए ही कहा गया है, न कि उपासना के उपाधिरूप से, यह तात्पर्य है ।
207983
207984 के ऊपर आरूढ़ होकर परिच्छिन्न होता हुआ प्राण और अपान की शक्तिस्वरूप हो जाता है एवं अन्यान्य चक्षु आदि करणों में स्थित शक्तियों का भी जो शक्तिस्वरूप है, उस चित्तत्त्व की हम उपासना करते हैं ॥७१॥
207985
207986 प्राण, अपान एवं कुम्भकरूप से तथा उनके विसर्ग रेचक आदि रूप से चित्तत्त्व ही विवर्तित होता है। इसलिए एकमात्र चित्तत्त्व की उपासना करनी चाहिए, यों कहते हैं।
207987 महाराज, जो हृदयगत प्राण की कुम्भकावस्था का स्वरूपभूत है, जो बाहर अपान की कुम्भकावस्था का स्वरूपभूत है और जो पूरकांश से विसृष्ट है, उस प्रकाशमान चित्तत्त्व की हम उपासना करते हैं ॥७२॥
207988 जो प्राण और अपान के चैतन्य में हेतुभूत हैं, जो उनके अस्तित्व का ज्ञान करानेवाले है, जो स्वयं रूपवर्जित है एवं जो प्राणोपासना से प्राप्तव्य है, उस चित्तत्त्व की हम उपासना करते हैं ॥७३॥
207989 ब्रह्मन्, जो प्राण वायु के स्पन्दन में हेतुभूत है, जो इन्द्रियों के होनेवाले विषयप्रदेश-पर्यन्त गमन में तथा उनके उपभोग में हेतुभूत है तथा जो कारणों का भी कारण है, उस चित्तत्त्व की हम उपासना करते हैं ॥७४॥
207990 जो परमार्थ दृष्टि से समस्त कलनारूपी कलंकों से विनिर्मुक्त है, जो आपातदर्शी पुरुषों की दृष्टि से जीवोपाधिभूतप्राण आदि सोलह कलाओं से सदा परिवेष्टित है, जो प्रमात्मक अनुभवरूपी ऐश्वर्य से परिपूर्ण है तथा जो समस्त देवताओं से वन्दित है, उस सर्वश्रेष्ठ परमात्मरूप परमपद की हम उपासना करते हैं ॥७५॥
207991
207992 पचीसवाँ सर्ग समाप्त
207993 छब्बीसवाँ सर्ग प्राणोपासना द्वारा इस प्रकार अपने स्वरूपविज्ञान का निरूपण करने के अनन्तर
207994 भुशुण्डजी अपनी चिरंजीविता में हेतुओं का निरूपण करते हैं, यह वर्णन। भुशुण्ड ने कहा : महाराज वसिष्ठजी, मैंने प्राणोपासना द्वारा उक्त रीति से क्रमशः निर्मल हुए आत्मा में यह चित्त विश्रान्ति स्वयं प्राप्त की है ॥१॥
207995 हे महामुने, मैं इस प्राणदृष्टि का अवलम्बन कर दृढ़तापूर्वक अवस्थित रहता हूँ। इसलिए सुमेरु पर्वत के विचलन से भी निमेषांशमात्रकाल के लिए भी विचलित नहीं होता ॥२॥
207996
207997 ब्रह्मन्, बैठते, जागते या सोते तथा स्वप्नानुभव करते किसी भी अवस्था में मेरी आत्मा में यह उत्तम समाधि-विचलित नहीं होती॥३॥
207998 निरन्तर विनाशशील, अतिचंचल, इष्ट और अनिष्ट स्वरूप इन जागतिक अवस्थाओं में मैं किसी प्रकार के विक्षेप के बिना ही दृढ़तापूर्वक स्थित रहता हूँ। मेरी वृत्ति सदा अन्तर्मुख रहती है यानी मैं कभी तुच्छ बाह्य विषयों की स्पृहा नहीं करता। एकमात्र अपने स्वरूप से अपनी आत्मा में ही स्वच्छन्दवृत्ति से स्थित रहता हूँ॥४॥
207999 ___ महाराज, किसी समय किसी कारणवश नक्षत्रचक्र का आधारभूत प्रवहनामक वायु बन्द भी हो जा सकता है, बड़ी-बड़ी महानदियों के जल अपने स्वाभाविक प्रवाह से विरत भी हो जा सकते हैं, परन्तु मुझे अपने इस प्राणचिन्तनरूप उपासना से विरत करा दे, ऐसा कोई भी पदार्थ इस संसार में नहीं है, इसका मुझे निश्चित स्मरण है ॥५॥
208000
208001
208002
208003 हे तपस्वियों में महान, प्राण और अपान के अनुसरण से प्राप्त परम तत्त्व के साक्षात्कार से मैं समस्त शोकों से वर्जित आदिकारण परम पद को प्राप्त हो गया हूँ॥६॥
208004
208005 ब्रह्मन्, महाप्रलय से लेकर प्राणियों की उत्पत्ति एवं विनाश का अनुभव कर रहा मैं धीरबुद्धि होकर आज भी जी रहा हूँ॥७॥
208006 __ महाराज, मैं कभी अतीत एवं अनागत विषयों का चिन्तन नहीं करता, एकमात्र नित्य वर्तमानस्वभाव साक्षिचैतन्यस्वरूप दृष्टि का अपने मन से अवलम्बन कर इस कल्पतरु वृक्ष पर अवस्थित रहता हूँ॥८॥
208007 ब्रह्मन्, व्यवहारवश यथा समय जो भी कर्तव्य प्राप्त हो जाते हैं, उनका फल की अभिलाषाओं को छोड़कर निरभिमानबुद्धि से केवल अनुष्ठान करता रहता हूँ|९॥
208008 हे मुनिवर, इच्छा एवं अनिच्छा से निरन्तर अयुक्त इष्ट-अनिष्ट पदार्थों की चिन्ता का विचार कर यानी वे सर्वथा हेय ही हैं, ऐसा निश्चय कर केवल अपने स्वरूप में ही स्थित रहता हूँ। इसलिए मैं शोकरहित होकर चिरकाल से जी रहा हूँ यानी दीर्घजीवी हूँ॥१०॥
208009 भगवन्, प्राण और अपान के सन्धिस्थान में प्रकाशित हो रहे आत्मतत्त्व का निरन्तर ध्यान करता हुआ मैं अपनी आत्मा में स्वयं ही सन्तुष्ट रहता हूँ। इसलिए शोकरहित होकर चिरकाल से जी रहा हूँ|११॥
208010 महाराज, मैंने आज यह प्राप्त किया और भविष्य में दूसरा सुन्दर प्राप्त करूँगा, इस प्रकार की मुझे कभी चिन्ता नहीं होती, इसलिए शोकरहित होकर चिरकाल से जी रहा हूँ ॥१२॥
208011 हे साधो, किसी समय कहीं पर अपने या दूसरे किसी के कार्यों की न तो कुछ स्तुति करता हूँ और न कुछ निन्दा ही करता हूँ। इसलिए मैंने यह दीर्घ जीवन प्राप्त किया है ।।१३॥
208012 महर्षे, मेरा मन इष्ट वस्तुओं की प्राप्ति होने पर न सन्तुष्ट होता है और न तो अनिष्ट वस्तुओं की प्राप्ति होने पर कभी खिन्न होता है, वह निरन्तर एकरूप ही रहता है, इसलिए मैं इस दीर्घ जीवन को प्राप्त हुआ हूँ|१४॥
208013 चूँकि समस्त द्वैत के बाध रूप उत्तम त्याग का अवलम्बन कर सर्वदा ही जीवन के अभिमान आदि सभी वस्तुओं का मैंने परित्याग कर दिया है, अतः इस दीर्घ जीवन को प्राप्त हुआ हूँ ॥१५॥
208014 हे मुने, मेरे मन की चपलता विलीन हो गई है। वह शोक से रहित हो गया है, स्वस्थ, समाहित एवं शान्त हो चुका है, इसलिये मैं विकारवर्जित होकर जी रहा हूँ॥१६॥

208015 चूँकि मैं लकड़ी, विलासिनी रमणी, पर्वत, तिनका, अग्नि, हिम, आकाश इन सबमें एकरूपता ही देख रहा हूँ, इसलिये विकार वर्जित होकर जी रहा हूँ॥१७॥
208016 आज मैंने क्या प्राप्त किया और कल प्रातः मुझे क्या प्राप्त होगा, इस प्रकार चिन्तारूपी ज्वर से मैं निर्मुक्त हूँ, इसीलिए अनामय होकर मैं जी रहा हूँ॥१८॥
208017 जरा एवं मरण के सदृश कष्टों एवं राज्यप्राप्ति के सदृश सुखों के प्राप्त होने पर न तो मैं डरता हूँ और न प्रसन्न ही होता हूँ। इसलिए मैं अनामय होकर जीवित हूँ|१९॥
208018 हे ब्रह्मन्, यह मेरा बन्धु है, यह मेरा शत्रु है, यह मेरा है एवं यह दूसरे का है, इस प्रकार की भिन्नता तो मैं जानता ही नहीं इसलिए अनामय होकर जीवित हूँ|२०॥
208019 महाराज, नानावस्तु के रूप में प्रकाशित होनेवाले समस्त वस्तुओं के अधिष्ठानभूत, आदि और अन्त से शून्य विकारवर्जित अवभासक आत्म-पदार्थ को तथा भासित होनेवाले इस समस्त प्रपंच को एकमात्र चित्स्वरूप ही मैं जानता हूँ इसी से मैं शोकरहित जीवित हूँ॥२१॥
208020 ग्रहण कर रहा, विहार कर रहा, स्थिति कर रहा, उत्थान कर रहा, श्वास ले रहा तथा निद्रा ले रहा शरीर ही है, आत्मा नहीं, यह मैं जानता हूँ, इसलिये मैं चिरंजीवी हूँ॥२२॥
208021 महाराज, विकारवर्जित अवस्था में स्थित हुआ मैं इस संसार में उत्पन्न घट आदि कार्यविशेषों
208022
208023 को तुच्छ-सा (मिथ्या) ही जानता हूँ, इसलिए विकाररहित होकर जी रहा हूँ।२३॥
208024 प्रारब्ध के द्वारा प्रस्तुत किये गये उपभोग-समय में प्राप्त हुए इष्ट और अनिष्ट पदार्थ मेरी दृष्टि में, देहवर्ती हाथों की नाईं, समान ही हैं, इसलिये मैं विकारवर्जित होकर जी रहा हूँ॥२४॥
208025 अपने स्वरूप से किसी समय च्युत न होनेवाली मानसिक स्थिरतारूपी शक्ति के द्वारा हुई स्निग्ध एवं मुग्ध सुन्दर दृष्टि से यानी सब प्राणियों में आत्मा एक ही है, इस दृष्टि से सब स्थानों में कुटिलता रहितता का ही मैं अनुभव करता हूँ, इसलिए अनामय होकर जी रहा हूँ॥२५॥
208026 महाराज, मैंने अहंकाररूपी कीचड़ का परित्याग कर दिया है। इसलिए पैर से लेकर मस्तक तक इस देह में मुझे ममता नहीं है, यही कारण है कि मैं सब तरह के विकारों से रहित होकर जी रहा हूँ ॥२६॥
208027 महाराज, मैं जो कुछ व्यापार करता हूँ, जो कुछ खाता-पीता हूँ वह सब कुछ अभिमान का परित्याग करके ही। इसलिए शरीर के कारण तादृश व्यापारयुक्त होने पर भी मेरा मन कर्तृत्व-भोक्तृत्वशून्य स्वभावरूपता का ही स्वीकार करता है। यही कारण है कि मैं अनामय होकर दीर्घजीवी हूँ॥२७॥
208028 हे मुने, जब-जब मैं कुछ जानता हूँ, तब-तब मेरा मन अविनीतभाव को प्राप्त नहीं होता। इसलिए अनामय होकर जीवित रहता हूँ॥२८॥
208029 महाराज, यद्यपि मैं दूसरों के ऊपर आक्रमण करने में समर्थ हूँ, तथापि मैं आक्रमण (परिभव) नहीं करता, दूसरों के द्वारा खेद पहुँचाये जाने पर भी सहनशीलता के कारण खिन्न नहीं होता एवं दरिद्र होने पर भी कुछ नहीं चाहता, इसलिए अनामयरूप से दीर्घजीवी हूँ॥२९॥
208030 चेतनप्राय इस शरीर के भासमान होने पर भी मैं एकमात्र चैतन्यात्मता का ही अवलोकन करता हूँ। इसलिए सब भूतों में चिदात्मता की समता होने के कारण सर्वभूतों के अन्दर स्थित आत्मस्वरूप हो रहा मैं उनको अपने शरीर के सदृश ही देखता हूँ। यही कारण है कि मैं अनामय होकर दीर्घजीवी हूँ॥३०॥
208031 ब्रह्मन्, निरन्तर समाधियुक्त मैं अनेकविध आशारूपी पाशों से बद्ध हुई चित्तवृत्ति को अपने हृदय के अन्दर तनिक भी स्थान नहीं देता, इसलिए निर्विकार होकर मैं चिरंजीवी हूँ॥३१॥
208032 ब्रह्मन्, बाह्य पदार्थों के विषय में सुप्त होकर मैं जगत की असत्ता देखता हूँ और अपने भीतर प्रबुद्ध होकर, हाथ में बेल की नाईं, आत्मा की सत्ता देखता रहता हूँ, इसलिए चिरंजीवी हूँ ॥३२॥
208033 महाराज, जीर्ण, विदीर्ण, अवयवों से शिथिल क्षीण, क्षुब्ध, चूर्णित एवं विनष्ट हुए सब अतीत, अनागत और वर्तमान के पदार्थों को, विकारशून्य आत्मदृष्टि के कारण नवीन पदार्थों के सदृश देखता रहता हूँ, इसलिए विकारशून्य दीर्घजीवी हूँ॥३३॥
208034 महाराज, सुखी पुरुष को देखकर मैं सुखी होता हूँ, दुःखी जन को देखकर दुःखी होता हूँ, सभी के लिए मैं प्रिय मित्र हूँ, इसलिए विकारवर्जित चिरंजीवी हूँ ॥३४॥
208035 मैं आपत्ति-काल में पर्वत की नाईं धीर रहता हूँ, सम्पत्ति-काल में समस्त जगत के प्रति मैत्री रखता हूँ, सम्पत्ति की वृद्धि या विनाश-दशा में तनिक भी अभिमान नहीं करता। इसलिए मैं चिरंजीवी हूँ॥३५॥
208036 न मैं हूँ, न मेरे लिए कोई दूसरा है और न मैं किसी दूसरे के लिए हूँ, इस प्रकार की भावना से मेरा चित्त भावित है, अतएव मैं अनामय होकर चिरंजीवी हूँ॥३६॥
208037 मैं ही जगत हूँ, मैं ही आकाश हूँ, मैं ही देश और काल की परम्परा हूँ, मैं ही क्रियारूप हूँ, इस प्रकार की मेरी बुद्धि है। इसलिए मैं अनामय होकर चिरंजीवी हूँ॥३७॥
208038
208039 क्या सर्वत्र स्थल में विद्यमान जड़ता को लेकर ही तुम अहंबुद्धि करते हो? नहीं, ऐसा उत्तर देते हैं। घट चित्स्वरूप है, पट चित्स्वरूप है, आकाश चित्स्वरूप है, अरण्य और शकट भी चित्स्वरूप हैं,
208040
208041
208042 चित् ही सब कुछ है, इस प्रकार मेरी भावना है, इसलिए अनामय होकर चिरंजीवी हूँ॥३८॥
208043
208044 उपसंहार करते हैं।
208045 हे मुनिशार्दुल, मेरुरूपी पद्मबीज के कोष में (कमल के छत्ते में) रहने तथा श्यामरूप होने के कारण मैं त्रिलोकीरूपी कमल का मानों एक तरह से भ्रमर हूँ और पूर्वोक्त विभिन्न-विभिन्न भावनाओं के कारण लोगों के द्वारा भुशुण्ड नाम का चिरंजीवी द्रोण कौआ व्यवहृत हुआ हूँ॥३९॥
208046 हे ब्रह्मन्, ब्रह्मरूपी समुद्र में चलायमान, उत्पत्ति, वृद्धि, विपरिणाम और अपक्षयरूप अभिभावों से (एक दूसरे की टक्करों से) प्राप्त हुए चित्र-विचित्र रूपों से युक्त पूर्वोक्त रीति से बार-बार आविर्भूत एवं विलीन हुए तथा साक्षीद्वारा भासमान बुद्धि, मन एवं इन्द्रियों के विषयीभूत भ्रमणशील त्रिजगत्पी तरंगों को व्युत्थानकाल में देखता हुआ और समाधि-काल में लय करता हुआ मैं चिरकाल स्थित हूँ॥४०॥
208047
208048 छब्बीसवाँ सर्ग समाप्त
208049 सत्ताईसवाँ सर्ग
208050 जाने की इच्छा कर रहे वसिष्ठजी द्वारा भुशुण्ड की प्रशंसा, भुशुण्ड द्वारा वसिष्ठजी का पूजन तथा आकाशमार्ग से वसिष्ठजी की स्वलोकप्राप्ति इनका वर्णन।
208051 भुशुण्ड ने कहा : हे ज्ञान के पारंगत ब्रह्मन्, एकमात्र आपकी आज्ञा का परिपालन करने के लिए ही धृष्टता का अवलम्बन कर जिस प्रकार से मैं चिरंजीवी हूँ और जिस प्रकार से परमार्थरूप इस कार्यकारणसंघातरूप देह में मेरी स्थिति है, वह सब कुछ मैंने आपसे कह दिया।।१॥
208052 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे ऐश्वर्यपूर्ण पक्षिराज, कितने हर्ष का विषय है कि आपने अपने प्राण-चिन्तन एवं चिरजीवन की कहानी, मुझसे कही जो सुनने योग्य कहानियों में भूषणस्वरूप तथा अनेकविध विस्मयों के उत्पादन में परम कारणभूत है ।।२॥
208053 पक्षिराज, वे महात्मा धन्य हैं, जो दूसरे ब्रह्मदेव के समान स्थित अत्यन्त दीर्घजीवी आपके दर्शन करते हैं ॥३॥
208054 हे पक्षिराज, ये मेरे नेत्र भी धन्य हैं जो तब से लेकर अब तक आपके दर्शन करते रहे। आपने बुद्धि को पवित्र करनेवाला अखण्डित (अक्षरशः अपना सम्पूर्ण जीवनवृत्तान्त) ज्यों का त्यों ठीक ठीक कहा ॥४॥
208055 वायसराज, मैंने सब दिशाओं में परिभ्रमण किया और देवताओं एवं बड़े-बड़े तत्त्ववेत्ताओं की ज्ञान आदि सम्पत्तियाँ देखी, परन्तु इस जगत में आपके सदृश दूसरे किसी महान ज्ञानी को नहीं देखा ॥५॥
208056 वायसराज, प्रयत्न से दीर्घकाल तक परिभ्रमण कर कोई किसी महाव्यक्ति को किसी तरह प्राप्त कर सकता है, परन्तु आपके सदृश भव्यात्मा ज्ञानी इस जगत में कहीं पर भी सुलभ नहीं हो सकता ॥६॥
208057 जिस प्रकार एक बाँस के वन में कहीं-कहीं ही मोती उत्पन्न होता है, वैसे ही आपके सदृश ज्ञानी जगत के किसी एक कोने में ही दिखालाई देता है। (मोतियों की आठ खानों में बाँस का भी परिगणन है) |७॥
208058 भुशुण्डजी, पुण्य-देह एवं विमुक्तात्मा

आपका जो यह अवलोकन किया, उससे मैंने तो आज अत्यन्त कल्याणकर एक बहुत-बड़ा कार्य सम्पादन कर लिया है ।।८॥
पक्षिराज, तुम्हारा कल्याण हो, तुम अपनी शुभ गुहा में प्रवेश करो, अब मध्याह्न-कर्तव्य के लिए मेरा समय हो गया है, अतः मैं भी अपने घर सप्तर्षि लोक में जा रहा हूँ॥९॥
यह सुनकर इस भुशुण्ड ने वृक्ष से उठकर संकल्पजनित हाथों से प्राप्त सुवर्णपल्लव का

(सुवर्णपल्लवमय पात्रका) ग्रहण किया॥१०॥
तदनन्तर पूर्णप्रज्ञ उस वायसराज ने कल्पवृक्ष की लता के पुष्प केसरों से युक्त हिम के सदृश कान्तिवाले अर्कोपयोगी मोतीरूपी जल से उस पात्र को भर दिया॥११॥
श्रीरामजी, उक्त अर्घ्य, पाद्य और पुष्प से संसार में सबसे पहले उत्पन्न हुए यानी चिरन्तन इस भुशुण्ड ने तीन नेत्रवाले महादेवजी के सदृश मेरी पैर से लेकर मस्तक पर्यन्त भक्तिपूर्वक पूजा की ॥१२॥
तदनन्तर हे खगेन्द्र, आप मेरे पीछे चलने के लिए अधिक श्रम न करें। इस प्रकार कहता हुआ मैं आसन से उठकर पक्षी की नाईं उड़ गया ॥१३॥
हे श्रीरामजी, मेरे पीछे-पीछे अनुगमन द्वारा आकाश में वह पक्षिराज एक योजन तक चलता रहा । इसके बाद मैंने अपने हाथ से उसका हाथ पकड़कर बलपूर्वक उसे रोक दिया ॥१४॥
क्षणभर में ही मैं आकाशमार्ग में जब अदृश्य हो गया, तभी वह पक्षिराज अपने स्थान के लिए लौटा । ठीक ही है, सज्जनों की संगति का बड़ी कठिनाई से त्याग होता है ॥१५॥
हे श्रीरामजी, आकाशमार्ग में कुछ दूर जाकर, समुद्र में तरंग की नाईं, हम दोनों ही एक दूसरे के प्रति कहीं अदृश्य हो गये। भुशुण्ड का निरन्तर स्मरण करते हुए अरुन्धती से पूजित मैंने भी सप्तर्षि-मण्डल को प्राप्त कर मुनियों का दर्शन किया ॥१६॥

उक्त भुशुण्ड-संगति का समय कहते हैं।
श्रीरामजी, सत्ययुग के प्रथम दो शतक जब व्यतीत हो चुके थे, तब मेरुपर्वत के तथाकथित कल्पवृक्ष पर भुशुण्ड के साथ मैंने पहले-पहल भेंट की थी ॥१७॥
हे श्रीरामजी, आजकल वर्तमान समय में सत्ययुग क्षीण होने पर त्रेतायुग चल रहा है और हे रिपुमर्दन, इस त्रेतायुग के बीच में आपने जन्म लिया है|१८॥
हे श्रीरामजी, आज से आठ वर्ष पहले सुमेरुपर्वत के उसी शिखर के ऊपर ज्यों का-त्यों अजररूपधारी वह भुशुण्ड मुझसे फिर मिला था॥१९॥

उपसंहार करते हैं। ___ हे श्रीरामजी, इस प्रकार का विचित्र उत्तम भुशुण्ड-वृत्तान्त मैंने आपसे कहा। उसका श्रवण और भीतर से मनन कर जो उचित हो, उसका अनुष्ठान कीजिए॥२०॥
श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : इस प्रकार की बुद्धिमान भुशुण्ड की उत्तम कथा का जो विशुद्धमति महात्मा भली प्रकार विचार करेगा, वह इसी शरीर में जन्मादि भयों से मलिन अतएव व्याकुल जीवों के द्वारा व्याप्त हुई इस माया-नदी को बलात् पार कर जायेगा ॥२१॥

सत्ताईसवाँ सर्ग समाप्त
अट्ठाईसवाँ सर्ग भुशुण्डाख्यायिका का सम्बन्ध, देह की अनिश्चितता तथा देहादि में
आपाततः भ्रान्तिरूपता का वर्णन। वर्णित भुशुण्डाख्यायिका का उपक्रान्त उपदेश के साथ सम्बन्ध बतलाते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे निष्पाप श्रीरामजी, इस प्रकार का भुशुण्डवृत्तान्त मैंने आपसे कहा । आख्यायिका में वर्णित इसी तात्त्विक बुद्धि के कारण मोहसंकट से भुशुण्ड तैर गया था॥१॥
हे महाबाहो, अपने प्राण के निरोध या उपासनापूर्वक इस दृष्टि का अवलम्बन कर आप भुशुण्ड की नाईं

विपुल महासागर से तैर जाइए ॥२॥
श्रीरामजी, निरन्तर प्राणोपासना से जनित ज्ञानात्मक योग से जिस प्रकार भुशुण्ड ने प्राप्तव्य ब्रह्म-पद प्राप्त किया, उसी प्रकार आप भी उस पद को प्राप्त कर लीजिए।।३॥
उक्त प्राण और अपान की उपासना करनेवाले सभी अनासक्त, भुशुण्ड की नाईं, परमपद में स्थिति प्राप्त करते हैं॥४॥
हे श्रीरामजी, इस सब विचित्र विज्ञानोपासनाओं का आपने श्रवण किया। अब बुद्धि का अवलम्बन कर जैसा चाहें, वैसा करें यानी अपनी आत्मनिष्ठा योगपूर्वक या उपासनापूर्वक जैसी चाहें वैसी करें ॥५॥

योग और उपासना की कथा जाने दीजिए महाराज, हमें तो एकमात्र आपके उपदेश के श्रवण से ही तत्त्वज्ञान प्राप्त हो चुका है, यों सूचन कर रहे श्रीरामचन्द्रजी कथा प्रसंग से प्राप्त हुए देहरूपी घर के केवल स्वरूप की ही जिज्ञासा से पुनः प्रश्न करते हैं।
श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, पृथिवी में अवतीर्ण हुए दूसरे सूर्य के सदृश आपने ज्ञान की किरणों से हृदयगत समस्त अन्धकार का, जो अनात्मपदार्थों में स्वात्मबुद्धि तथा तज्जनित दुष्टचेष्टारूपी निरंकुश दुर्जनता का सम्पादक था, विनाश कर डाला ॥६॥
महाराज आपके ही सदृश दूसरे हम लोग भी प्रबुद्ध हो गये, प्रसन्न हो गये, प्राप्तव्य अपने आत्मपद में प्रविष्ट हो गये और ज्ञातज्ञातव्य होकर स्थित हो गये ॥७॥
भगवन्, उत्तम अर्थ का अवबोधक तथा आश्चर्यजनक सर्वश्रेष्ठ भुशुण्ड का चरित्र जो आपने कहा, उससे अहा ! मुझे अत्यन्त हर्ष हुआ ॥८॥
हे ब्रह्मन्, आपके द्वारा कहे गये इस भुशुण्ड-चरित्र में मांस, चर्म और अस्थि से निर्मित शरीररूपी घर का जो उल्लेख किया गया है, उसकी किसने रचना की, कहाँ से वह उत्पन्न हुआ, किस तरह से स्थित हुआ और उसमें कौन रहता है ? (शरीर का कर्ता, हेतु, उसकी स्थिति का प्रकार और उसमें रहनेवाला स्वामी - इन चारों के विषय में यहाँ प्रश्न किये गये हैं।) ॥९,१०॥
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, परब्रह्मरूप परमार्थ तत्त्व को जानने के लिए तथा संसार हेतु अनेक दोषों के विनाश के लिए मेरे द्वारा तत्त्वतः कहे जानेवाले इस उपदेश को आप सुनिए॥११॥

पहले प्रश्न का उत्तर देते हैं।
हे श्रीरामजी, इस शरीररूपी घर का जिसमें हड्डियाँ ही खम्भे हैं, मुख आदि नव दरवाजे हैं और जो रक्त और मांस से लिपा गया है - वास्तव में किसीने भी निर्माण नहीं किया है ॥१२॥

श्रुति और पुराण की आख्यायिकाओं में यह प्रसिद्ध है कि इस देह का निर्माण करनेवाला ईश्वर है और जीव तो अपने कर्मों के उपभोग के लिए इसका निर्माण करानेवाला है, फिर इन दोनों का अपलाप आप कैसे करते हैं ? यदि ऐसी कोई शंका करे, तो उस पर कहते हैं।
हे राघव, यह शरीर केवल आभासरूप (झलकमात्र) ही है, बिना निर्माता के ही अवभासित होता है, द्विचन्द्रविभ्रम के सदृश इसका स्वरूप मिथ्या है तथा प्रतीतिकाल में सद्रूप से और परमार्थदशा में असद्रूप से स्थित रहता है (जैसे जल में गिरा चन्द्रप्रतिबिम्ब एवं चक्षु पर अंगुलि रखने से हुआ द्वितीय चन्द्रमा का विभ्रम निर्माता की अपेक्षा नहीं रखता, वैसे ही आभासमात्र यह शरीर भी निर्माता की अपेक्षा नहीं रखता। श्रुति में प्रसिद्ध जो ईश्वरनिर्मातृत्व है, वह पुरुष निःश्वास दृष्टान्त देखने से मुख्य प्रतीत नहीं होता, इसी प्रकार जीव का निर्माणकारित्व भी मुख्य नहीं है, क्योंकि वैसा निर्माण कराने में न कोई

बुद्धि का उपयोग है और न कोई अनिष्ट का निर्माण ही कराता है।)॥१३॥

देह में मिथ्यात्व तो प्रतीतिकालमात्रस्थायी होने के कारण चन्द्रद्वैतता की नाईं ही प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं। ___ जैसे चन्द्रमा की द्वैतता दो चन्द्रों के दर्शन की क्रिया के होने पर ही यानी चक्षु को अंगुलि से दबाने पर ही प्रतीत होती है, वास्तव में तो चन्द्रमा सदा एक ही है, वैसे ही आत्मा के देहवैशिष्ट्य-ज्ञानक्रिया के होने पर ही देह प्रतीत होती है, वस्तुतः आत्मा निरन्तर एक ही है। तात्पर्य यह हुआ कि प्रतीयमान चन्द्रद्वैतता जैसे विभ्रममात्र है, वैसे ही प्रतीयमान यह देह भी विभ्रममात्र ही है|१४॥

उक्त अर्थ का ही स्पष्टीकरण करते हैं।
यद्यपि वास्तव में देह असत् ही है, तथापि यह देह है', इस प्रकार देह प्रतीति के काल में अधिष्ठान सत्ता को लेकर ही यह शरीर सत्-सा स्थित रहता है, इसलिये यह सदसदात्मक कहा गया है ॥१५॥

असत् में सत्त्व का भ्रम कहाँ देखा गया है, इस शंका पर कहते हैं।
स्वप्न-दशा में ही प्रतीयमान स्वाप्निक पदार्थ सत्-से प्रतीत होते हैं और दूसरे समय में स्वाप्निक पदार्थ मिथ्या ही हैं। बुबुदों के साक्षात्कार के समय बुबुदे सत्य-से प्रतीत होते हैं, पर दूसरे समय में तो वे मिथ्या ही हैं ॥१६|देह की प्रतीति होने पर देह सत्य-सी है और आत्मा की प्रतीति होने पर असत्य है । मृगतृष्णिका-जल भी मृगतृष्णा का प्रतिभास होने पर सत्-सा रहता है और अन्यकाल में असत् ही रहता है|१७॥
(उपर्युक्त विविध दृष्टान्तों से यह निश्चित हुआ कि) देह की प्रतीति होने पर ही देह सत्य-सी प्रतीत होती है, अन्य समय में असत् ही है, इसलिए यह शरीर आदि, जो केवल आभासरूप ही है, अज्ञानदशा में ही भासते हैं ॥१८॥
__शरीर आदि में आभासमात्रत्व का उपपादन कर रहे महाराज वसिष्ठजी उसमें अभिमान का परित्याग कराते हैं।
हे श्रीरामजी, 'यह शरीर ही मैं हूँ' यह जो अनुभव होता है, वह पूर्व में गृहीत देहाकार मनन ही है यानी देहाकार मनन ही संस्कारों की दृढ़ता से बार-बार देह के आकार में स्थित रहता है; इसलिए मांस
और अस्थि के विकारों से बना शरीर ही 'मैं हूँ' इस अभिमान का आप परित्याग कर दीजिए। भद्र, मिथ्यासंकल्प से जनित ये हजारों की संख्या में देह विद्यमान हैं ॥१९॥

संकल्पजनित देहों की ही उदाहरणपूर्वक असत्यता बतलाते हैं।
हे श्रीरामजी, भला यह आप बतलाइए कि सुखशय्या पर सोये हुए आप जिस स्वप्न-देह से विविध दिशामण्डल में परिभ्रमण करते हैं, वह आपकी देह किस स्थान में स्थित है ? ॥२०॥
जाग्रत-दशा में भी मनोराज्य में जिस देह से स्वर्गीय नगरों के अन्दर या मेरुपर्वत पर आप परिभ्रमण करते हैं, वह आपकी देह कहाँ स्थित है ? ॥२१॥
हे श्रीरामजी, स्वप्नों में भी जो दूसरा स्वप्न आता है, उस स्वप्न में जिस देह से बड़े-बड़े पृथिवी-तटों पर आप परिभ्रमण करते हैं, वह आपकी देह कहाँ स्थित है ? ॥२२॥
हे महाबाहो, मनोराज्य के भीतर कल्पित दूसरे मनोराज्य में बड़ी-बड़ी विभवपूर्णभूमियों में जिस देह से आप परिभ्रमण करते हैं, वह आपकी देह कहाँ स्थित है ? ॥२३॥
हे महाबाहो, कल्पनाविनाश के अनन्तर विनष्ट हो जानेवाली जिन देहों से मनोराज्य में चित्र-विचित्र

जागतिक व्यापारों का अनुष्ठान करते हैं, वह आपकी देह कहाँ स्थित रहती हैं ? |२४॥
हे श्रीरामजी, विलासनिपुण तथा अनुराग युक्त संकल्प कान्ता के साथ जिस देह से रति-सुख का अनुभव करते हैं, वह आपकी देह कहाँ स्थित है ? ॥२५॥

उन स्वप्न-देह आदि में मिथ्यात्व एवं कल्पितत्व आदि का निश्चय होने के कारण प्रस्तुत देह में भी उसका साधन करते हैं।
हे श्रीरामजी, ये शरीर जिस प्रकार मानसिक संकल्प से जनित सत् और असत्य हैं, ठीक उसी प्रकार यह प्रस्तुत शरीर भी मानसिक संकल्प से जनित, सद्रूप, असद्रूप है और वैसा ही आचरण करनेवाला है ॥२६॥

अहन्ताध्यास के विषय शरीर में दिखलाया गया न्याय ममता-अध्यास के विषय धन आदि में भी समान ही है, इस आशय से कहते हैं।
यह मेरा धन है, यह मेरा शरीर है, यह मेरा देश है, इस प्रकार की जो प्रतीति होती है, वह भी विभ्रमात्मक ही है, क्योंकि धन आदि सभी कुछ चित्तजनित संकल्प का ही विलास है ॥२७॥

जाग्रत देहादि में स्वप्न देहादि से जो पार्थक्य प्रतीत होता है, वह एकमात्र दीर्घकालानुवृत्ति से ही होता है, न कि सत्यत्व, संकल्पजनितत्व आदि से, इस आशय से कहते हैं।
हे रघुनन्दन, आप इस संसार को एक तरह का दीर्घ स्वप्न, दीर्घ चित्तविभ्रम या दीर्घ मनोराज्य ही समझिए ॥२८॥

इसीलिए आत्मतत्त्व-साक्षात्कार से इस संसार की बाध्यरूपता भी उपपन्न हो सकती है, इस आशय से कहते हैं। __ हे श्रीरामजी, निजी परमात्मा की इच्छा से जब आप तत्त्वज्ञान को प्राप्त होंगे, तब आप इस संसार को इस तरह आत्ममात्ररूप देखेंगे। जिस तरह सूर्योदय होने पर प्रबुद्ध हुआ पुरुष स्वाप्निक पदार्थों को आत्मरूप देखता है॥२९॥
हे श्रीरामजी, स्वप्न और संकल्पों से (मनोराज्यों से) जैसे एक विलक्षण ही जगत की स्थितिप्रतीत होती है, वैसे ही यह व्यावहारिक जगत की स्थिति भी एक प्रकार से संकल्पजनित एवं विलक्षण (अनिर्वचनीय) ही है ॥३०॥

कथित अर्थ के विषय में पहले उत्पत्ति-प्रकरण में विस्तार से जो कहा गया था, उसका स्मरण कराते हैं।
जैसे मैंने पहले कमलोद्भव ब्रह्मदेव की उत्पत्ति मन से कही है, वैसे ही यह जगत की उत्पत्ति भी स्वयं मन के भीतरी संकल्पकलन से ही हुई है।३१॥
जैसे चित्र-विचित्र रचनाओं से युक्त तथा अनेक प्रकार के विभ्रमों से ग्रस्त मन ही ब्रह्मा की उत्पत्ति में कारण है, वैसे ही यह जगत् अवभास में भी एकमात्र संकल्पकलनरूप मन ही कारण है ॥३२॥

ऐन्दव के उपाख्यान में जो कहा जा चुका है, उसका भी स्मरण करना चाहिए, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामजी, ब्रह्माजी के मन से संकल्पित चिदाभास जिस प्रकार ब्रह्माजी की स्वरूपता को प्राप्त हुआ है, उसी प्रकार पूर्व देह के उत्क्रमण के समय में संकल्पित जो शरीर होता है, उसी के सदृश दूसरा शरीर आगे के लिए स्थित रहता है ।।३३॥
सुदृढ़ वासना द्वारा पहले के शरीर प्रवाह में दीर्घकालतक

अभ्यस्त जिन-जिन अवयवों से सम्पन्न जैसी देह रहती है, उन्हीं अवयव-संस्थानों से सम्पन्न उसी प्रकार की देह पुनः दिखलाई पड़ती है॥३४॥
हे श्रीरामजी, पुरुष के उत्तम प्रयत्न से मन को अन्तर्मुख बनाकर आत्मतत्त्व का जब साक्षात्कार हो जाता है, तब यह जगदाकार संकल्प चिद्रूप ही हो जाता है
और यदि उसकी विपरीतरूप से भावना की जाय, तो विपरीत ही हो जाता है|३५॥
हे श्रीरामजी, 'यह वह है', 'यह मेरा है' और 'यह मेरा संसार है' इस प्रकार भावित होनेपर देहादि जगद्रूप संकल्प जो सत्य-सा प्रतीत होता है, वह केवल सुदृढ़ भावना से ही होता है ॥३६॥
हे श्रीरामजी, अत्यन्त प्रिय कान्ता की नाईं तीव्र वेग से जिसकी जिस रूप से भावना की जाती है, तत्काल ही वह तद्रूप सर्वत्र दिखलाई पड़ता है ॥३७॥
हे श्रीरामजी, जिस प्रकार दिन में अभ्यस्त व्यापार ही स्वप्न में दिखलाई पड़ते हैं, वैसे ही संसार भी भावना से अभ्यस्त ही दिखलाई देता है॥३८॥
शीघ्रविनाशी जो क्षण आदि काल है, वह जैसे स्वप्न भूमि में तीस घड़ी के दिन के रूप में दीर्घ प्रतीत होता है, वैसे ही यह संसार स्वल्पकालस्थायी होने पर भी स्थिर (शाश्वत) लक्षित होता है ॥३९॥
जैसे सूर्यतापसे सन्तप्तमरुभूमि के आकाश में मृगतृष्णा नदी दिखाई देती है, वैसे ही यह अविद्यमान भी पृथिवी, अन्तरिक्ष एवं त्रिलोकी सभी संकल्पों से दिखाई देते हैं ॥४०॥

श्रीरामजी, दृष्टि में विषमता से आकाश में जिस प्रकार मोर पंखों का एक मुट्ठा-सा दिखाई देता है, वैसे ही भ्रम से यह जगत की शोभा प्रतीत होती है ।।४१॥
भद्र, विशुद्ध दृष्टि से जैसे आकाश में उक्त मोरपंखों का मुट्ठा दिखलाई नहीं पड़ता, वैसे ही आत्मतत्त्व साक्षात्काररूप विशुद्ध दृष्टि से यह जगत की शोभा दिखलाई नहीं पड़ती॥४२॥
हे श्रीरामजी, जिस प्रकार डरपोक होने पर भी पुरुष अपने मनोराज्य में कल्पित हाथी, बाघ आदि के रहते भय को प्राप्त नहीं होता, वैसे ही तत्त्वज्ञ पुरुष अपने मानसिक संकल्पों से जनित इस संसार के रहते भय को प्राप्त नहीं होता॥४३॥
चूँकि, बहिर्मुख दशा में यह अपनी आत्मा ही इस प्रकार जगद्रूप में भासती है, इसलिए कौन विद्वान इस संसाररूपी मार्ग की स्थिति में किससे क्योंकर डरेगा? ॥४४॥
हे श्रीरामजी, उसीकी कुछ शुद्धि करनी चाहिए, जो कि भयभीत होता है। शुद्धि से विमल हुए अद्वय आत्मा में यह मोह, जो जगत के लिए स्थित है, दिखलाई नहीं पड़ता ॥४५॥

किस उपाय से आत्मा शुद्ध होता है, इस प्रश्न पर शुद्धि का उपाय बतलाते हैं।
भद्र, सम्यक् तत्त्वज्ञानरूपी एकमात्र प्रकाश से ही आत्मा शुद्ध हो जाती है, इस प्रकार शुद्ध हुई आत्मा फिर मोह आदि मल का उस प्रकार ग्रहण नहीं करती, जिस प्रकार भ्रान्ति के कारण ताम्ररूप से गृहीत हुआ सुवर्ण अग्नि से विशुद्ध होने पर पुनः ताम्ररूपता का ग्रहण नहीं करता ॥४६॥

दर्शनमात्र से आत्मा की शुद्धि कैसे होती है ? इस शंका पर दृश्यरूपमल एकमात्र आभासरूप ही है, इससे ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, ये तीनों जगत एकमात्र आभासस्वरूप ही हैं। वे न तो सद्रूप हैं और न असद्रूपही हैं, इसलिए तत्त्वज्ञान ही आत्मा से अतिरिक्त कल्पित पदार्थों की निवृत्ति है ॥४७॥

तब सम्यक् ज्ञान कैसा है, उसे कहते हैं।
मरण, जीवन, स्वर्ग, ज्ञान और अज्ञान कुछ भी चैतन्य पदार्थ को छोड़कर दूसरा पदार्थ नहीं है, इसलिए चिन्मात्र-परिशेष ही तत्त्वज्ञान है ।।४८॥
त्वम् (अपने से भिन्न दूसरा चेतन), अहम् (अपनी

- [निर्वाण-प्रकरण पूर्वार्ध देह के सदृश परिच्छिन्न चेतन) आदि स्वरूप संसार और उनकी आधारभूत दसों दिशाएँ ये सब दृश्य मुझसे पृथक दूसरे नहीं हैं, किन्तु स्वप्रकाश आत्मस्वरूपभूत ही हैं और दूसरा तो एकमात्र आभास ही है, इस प्रकार का जो ज्ञान है, उसे विद्वान लोग सम्यक्ज्ञान कहते हैं ॥४९॥

सम्यज्ञान का फल कहते हैं।
सत् और असद्रूप संसार में यानी ब्रह्म और माया दोनों से जनित विषयकलापों में यथाभूत आत्मतत्त्वदर्शनरूप सम्यक्ज्ञान से मन न उदित होता है और न अस्त ही होता है ॥५०॥
सम्यक् तत्त्वज्ञान के कारण घटादि समस्त पदार्थों की सत्ता और असत्ता का निर्णय करने के अनन्तर विषय कामना से शून्य हुआ मन तत्त्वज्ञान के प्रभाव से शान्त हो जाता है॥५१॥
सम्यक्ज्ञान के प्रभाव से मन सत्य और शीतल हो जाता है। वह न तो किसी की निन्दा करता है और न किसी की स्तुति । वह न प्रसन्न होता है और न शोक ही करता है ॥५२॥

अपनी मुक्ति होने पर भी बन्धुजनों के बन्धन की निवृत्ति न होने के कारण उनके मरण आदि के अवलोकन से जनित सन्ताप की निवृत्ति तो हो नहीं सकती, इस पर कहते हैं।
श्रीरामजी, चूँकि सभी बन्धुजनों को तो अवश्य ही मरना है, इसलिए उन बन्धुजनों का वियोग होने पर आप निरर्थक क्यों सन्तप्त होते हैं ? ॥५३॥

अज्ञानदशा में अपने मरण की आशंका से होनेवाला सन्ताप भी इसी उपाय से निवृत्त हो सकता है, इस आशय से कहते हैं।
हमें भी अवश्य ही मरना है, यह अटल निश्चय है, इसलिए अपने मरण का समय उपस्थित होने पर क्यों व्यर्थ खिन्न होते हैं ? ॥५४॥
उत्पन्न हुआ पुरुष कुछ न कुछ उत्तम वैभव आदि अवश्य ही प्राप्त करेगा, इसलिए हर्ष का अवसर ही क्यों ? ॥५५॥
इस संसार में व्यवहार कर रहे सभी मनुष्यों को दरिद्रता आदि आपदाएँ आनुषंगिकरूप से प्राप्त हुआ ही करती हैं, फिर शोक का अवसर क्या? ॥५६॥
यह जगत-समूह वैसे ही उत्पन्न होता है, बढ़ता है और विकसित होता है, जैसे समुद्र में बुबुदों का समूह; फिर इस विषय में शोक ही क्या ? ॥५७॥
जो त्रिकालाबाधित सत्यरूप वस्तु है, वह सदा ही सत्यस्वरूप है और जो असत्यरूप वस्तु है, वह सदा ही असत्स्वरूप है, वह कभी भी सद्रूपता को प्राप्त नहीं होती, इसलिए मायारूप विकृति के वैचित्र्य से प्रतीयमान इस प्रपंच में ऐसी दूसरी कोन वस्तु है, जिसके विषय में शोक किया जाय? ॥५८॥
मैं न वर्तमान में हूँ, न वह मैं भूतकाल में था और न भविष्य में रहूँगा ही। यह शरीर केवल काम, कर्म, वासना एवं अविद्यारूपी दोष से उत्पन्न हुआ प्रतीत होता है, इसलिए किस दूसरे के विषय में शोक किया जाय? ॥५९॥
हे भद्र, यदि अहम्' पदार्थ शरीर से पृथक ही है, यह मान लिया जाय, तो वह अविद्या-दोष से जनित चिदाभास ही है। वे देह और चिदाभास, जो सदसदात्मक हैं, मेरे कौन होते हैं, जिनके विषय में शोक किया जाय ? ॥६०॥
हे प्रिय श्रीरामजी, सम्यक्ज्ञान से युक्त मुनि का पूर्वोक्त प्रकार के निश्चयवाला अन्तःकरण न कभी अस्त होता है, न उदित होता है और न अन्त में दुःखित ही होता है ॥६१॥
श्रीरामजी, जिस प्रकार तित्तिरी घोंसला बनाने के लिए तिनकों के निम्नभाग के मोटे अंशों को छोड़कर ऊपर के कोमल भागों का ही ग्रहण करती है, उसी प्रकार सबसे श्रेष्ठ ब्रह्मपद में स्थित हुआ तत्त्वज्ञानी द्वैतबाध से परिशिष्ट ब्रह्मरूपता का

ही अवलम्बन करता है, प्रतीतिकालीन जड़-स्वरूपता का नहीं ॥६२॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, संसार की जड़ता का परित्याग करने के लिए असत्यभूत इस संसार में तनिक भी आसक्ति नहीं रखनी चाहिए, क्योंकि आसक्ति से ही, दृढ़ रज्जु से बैल की नाईं, प्राणी बद्ध हो जाता है ॥६३॥
हे अनघ, इसलिए 'यह सब ब्रह्मरूप ही है' इस प्रकार पूर्वोक्त युक्तियों से सुदृढ़ निश्चय कर आप आसक्ति-शून्य बुद्धि
से इस संसार में विहार कीजिए॥६४॥

तब क्या आसक्ति का परित्याग कर यथेष्ट विहार करना चाहिए, इस शंका पर नहीं ऐसा उत्तर देते हैं। __ भद्र, विवेक-बुद्धि से आसक्ति और अनासक्ति का परित्याग कर अनायास से शास्त्रविहित कर्मों का ही अनुष्ठान करना चाहिए, शास्त्र-अविहित कर्मों का नहीं अर्थात् उनकी उपेक्षा ही कर देना चाहिए ॥६५॥
यह दृश्यमान प्रपंच केवल आभासमात्र (झलकमात्र) ही है, इस प्रकार जिस महामति को भलीभाँति अवगत हो जाता है, वह अपने भीतर उस प्रकार शीतल हो जाता है, जिस प्रकार सूर्य प्रकाश के शान्त हो जाने पर भूमण्डल शीतल हो जाता है ॥६६॥

सर्वानुगत सन्मात्र के दर्शन में उपाय बतलाते हैं।
हे पापशून्य श्रीरामजी, विशेषाकारता का परित्याग कर पाँच भूतों के समूहात्मक घट, पट आदि पदार्थों में सामान्यतः आभासमात्रस्वरूपता का (सन्मात्रस्वरूपता का) ही आप अवलोकन (ध्यान) कीजिए॥६७॥

हे श्रीरामजी, सन्मात्ररूप आभास भी चित्त की विशेष कल्पना के कारण कलंकित ही रहता है, इसलिए उसका (सन्मात्रस्वरूप आभास का) भी परित्याग कर यानी स्व-स्वरूप-भिन्न बुद्धि से छोड़कर निराभास से युक्त (ध्याता, ध्यान और ध्येय इस त्रिपुटी से शून्य) हो जाइए ॥६८॥
भद्र, जब आप आभासमात्ररूपता का परित्याग कर देंगे, तब चैतन्याकाशरूप, अविनाशी, परिपूर्ण, अशेष विकारों से वर्जित तथा नितान्त निर्मलस्वरूप हो जायेंगे॥६९॥

निराभासता की (त्रिपुटीशून्यस्वरूपता की) सिद्धि में हेतुभूत दो प्रकार की उपासना कहते हैं।
श्रीरामजी, न मैं सत्य हूँ और न तो मेरे भोग-विषय ही सत्य हैं, इस प्रकार अच्छी तरह भावना (चिन्तन) करने पर यह निरर्थक जगत-रूपी आडम्बर अनर्थ के लिए प्रतीत नहीं होता ॥७०॥
भद्र, अथवा 'मैं और यह सब प्रपंच चैतन्यात्मक परब्रह्मस्वरूप ही है' इस प्रकार चिन्तन करने पर यह निरर्थक जगद्रूप आडम्बर अनर्थ के लिए प्रतीत नहीं होता ७१॥
हे श्रीरामजी, ये दोनों भी दर्शन सत्यरूप और आत्यन्तिक-सिद्धि (मुक्तिरूप सिद्धि) देनेवाले हैं, इसलिये इन दोनों में से आप जिस एक को अपने लिए रम्य (योग्य) समझें, उसका अनुष्ठान करें॥७२॥

इनका ऐच्छिक समुच्चय करने पर भी परस्पर कोई विरोध नहीं है, क्योंकि फलतः दोनों एकरूप ही हैं, इस आशय से कहते हैं।
हे कल्याणरूप पापरहित राघव, अथवा इन्हीं दो भावनाओं का आश्रय कर इस संसार में विहार करते हुए आप राग, द्वेष आदि का विनाश कर डालिए (जिस पुरुष में राग आदि दोषों का विनाश हो गया है, उसी पुरुष में उक्त दोनों चिन्तन सफल होते हैं, दूसरे में नहीं यह 'कुरु' इत्यादि वाक्य

से दिखलाया गया है ।) ॥७३॥

प्रधान फलों के द्वारा राग आदि दोषों के विनाश की ही स्तुति करते हैं।
हे श्रीरामजी, जो कुछ भी इस संसार में उत्तम वस्तु है और जो कुछ आकाश में या स्वर्ग में उत्तम वस्तु है, एकमात्र राग, द्वेष आदि के विनाश से ही उन सबकी प्राप्ति हो जाती है ।।७४॥
हे श्रीरामजी, राग आदि दोषों से आक्रान्त हुई बुद्धि के द्वारा जैसा जो कुछ किया जाता है, वह सब कुछ मूढ़ों के लिए तत्काल ही विपरीतरूप (दुःखरूप) हो जाता है॥७५॥
भद्र, जिस प्रकार दग्ध हुई वनस्थलियों में हिरन अपना स्थान नहीं बनाते, उसी प्रकार द्वेष-दोषरूपी ऊर्मियों से आक्रान्त चित्तवृत्तियों में उत्तम गुण अपना स्थान नहीं बनाते ॥७६॥
हे प्रिय श्रीरामजी, जिस पुरुष के चित्तरूपी बिल में राग और द्वेषरूपी दो सर्प तिरोहित नहीं हो जाते, उस पुरुष को पूर्वोक्त कल्पवृक्ष से भी क्या दुःखरूप फल प्राप्त नहीं होते ? (यानी ऐसे पुरुष को उस कल्पवृक्ष से भी दुःख प्राप्त होते ही रहेंगे, यह भाव है।) ॥७७॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, जो पुरुष शास्त्रों में निष्णात, चतुर, कर्म निरत एवं प्राज्ञ होकर भी राग, द्वेष आदि से परिपूर्ण हैं, वे निश्चय ही अरण्य में प्रसिद्ध सियार हैं। उन्हें धिक्कार है।।७८॥

समूल राग-द्वेष का क्रम बतलाते हैं।
मेरा धन दूसरे ने हड़प लिया, दूसरे से अवश्य लेने योग्य धन मैंने प्रमाद से छोड़ दिया - इस प्रकार प्राप्त एवं विनष्ट धन आदि विषयों में अभिनिवेश से उनके ग्रहण के लिए वध, बन्धन आदि दण्ड देने की इच्छारूप राग-द्वेषों के क्रम क्या हैं ? यानी तुच्छ हैं।॥७९॥

राग-द्वेषों के क्रम तुच्छ क्यों है? इस पर कहते हैं।
धन, बंधुवर्ग, मित्र - ये सब बार-बार आते और जाते रहते हैं, इसलिए उनमें बुद्धिमान पुरुष क्या अनुराग करेगा और क्या वैराग्य ही करेगा ? ॥८०॥
जिसमें संसार की परिपूर्णरूपता प्रिय विषयों के अस्तित्व और अप्रिय विषयों के अभाव से ही बनी है ऐसी, समस्त संसार की रचनारूप यह परमेश्वर सम्बन्धिनी माया आसक्त पुरुषों को ही भली प्रकार से अनर्थ-गों में ढकेल देती है।८१॥
हे राघव, नधन, न जन और न मन ही वास्तव में सत्यस्वरूप है, किन्तु आगे कही जानेवाली युक्ति से मिथ्यारूप
से निश्चित हुआ सब यह प्रपंच मिथ्या ही दीख पड़ता है ।।८२॥

उसी युक्ति को बतलाते हैं। ___ आदि और अन्त में यानी पूर्व और उत्तरकाल में सभी पदार्थ असत् हैं और बीच में भी उत्तरोत्तर भाव-विकारों से ग्रस्त एवं दुःखप्रद हैं, इसलिए बुद्धिमान पुरुष दूसरे के कल्पित आकाश-वृक्ष के सदृश तुच्छ इस संसार में कहाँ प्रेम करेगा ? ॥८३॥
हे प्रिय श्रीरामजी, किसी एक ने तो आकाश में स्त्री की कल्पना की और दूरवर्ती दूसरा उसे भोगे, यह कभी बन सकता है? ठीक इसी प्रकार यह संसार-रचना है यानी इस संसार की कोई एक तो कल्पना करता है और दूसरा उपभोग करने की चेष्टा करता है, इसलिए आप ऐसे असंगत भ्रम में मत पड़िए ।।८४॥
यह संसार प्राणियों के वेगपूर्वक गमनआगमन से पूर्ण, विस्तृत एवं उपद्रवों से भरा है, इसलिये विद्वान लोग उसे गन्धर्वनगर की रचना-विलास के सदृश तुच्छ कहते हैं ॥८५॥
श्रीरामजी, स्वप्न और संकल्प के नगरों की नाईं यह स्वयं असत् होकर भी उत्पन्न-सा प्रतीत होता है, सभी स्थानों में कल्पना का संभव और अधिष्ठान चैतन्य का अस्तित्व होने

से सभी जगह अवस्थित है और सुषुप्त की नाईं स्वप्नभावापन्न है ।।८६॥
हे श्रीरामजी, यह संसार दीर्घकालीन स्वप्न-नगर एवं स्वप्न-वृक्ष के सदृश है। अज्ञानरूपी निद्रा का लाभ लेकर आत्मस्वभाव का अपहरण करनेवाला एवं निरन्तर अनुस्यूत है, इसलिए आप संसाररूपी स्वप्न में भ्रमणशील होकर यहाँ अवस्थित हैं।८७॥
भद्र, उस घन अज्ञानरूपी विस्तृत इस निद्रा का आप उस प्रकार परित्याग कर दीजिए, जिस प्रकार निधि (संपत्ति) प्राप्त करनेवाला भाग्यवान पुरुष दरिद्रता का परित्याग कर देता है ॥८८॥
भद्र, अब आप प्रबुद्ध हो जाइए और सदा उदित-स्वभाव, अशेष विकल्पों से वर्जित चैतन्य प्रकाशस्वरूप अपनी आत्मा को उस प्रकार देखिए, जिस प्रकार प्रातःकाल में कमल सूर्य को देखता है ॥८९॥
हे महाबाहो, मैं आपको बार-बार संबोधित करता हूँ कि आप जाग जाइए, जाग जाइए और अपने निर्मल आत्मरूपी सूर्य को देखिए॥९०॥
हे श्रीरामजी, मधुर गर्जन के सदृश उपदेश के शब्दों से सम्पन्न, मेघ स्थानीय इस मेरे द्वारा बरसाये गयेशीतल इसी ज्ञानरूपीजल से आपजगाये गये हैं ॥११॥
हे राघव, आप आज ही प्रबुद्ध होकर आत्मज्ञान को प्राप्त कीजिए और इस तुच्छ जागतिक भ्रम का परित्याग कर त्रिकालाबाधित आत्मतत्त्व का साक्षात्कार कीजिए॥९२॥
श्रीरामजी, न आपका जन्म है, न आपको दुःख है, न आपके दोष हैं और न आपके भ्रम ही हैं, (अतः) समस्त संकल्पात्मक इस संसार का उत्सर्ग कर अपने आत्मस्वरूप में दृढ़ आसन बाँध कर स्थित हो जाइए।९३॥
__उपसंहार करते हैं।
हे महात्मन्, आपके समस्त संकल्प-विकल्पात्मक दोषों का समूह नष्ट हो चुका है, उत्तम सारभूत सुषुप्तिसदृश विक्षेपरहित दृष्टि भी आपने प्राप्त कर ली है, वास्तव में आप नित्य अपरोक्ष स्वभाव व्यापक परम ब्रह्मस्वरूप ही हैं। अतः उत्तम शुद्धि के लिए आप अपने आत्मस्वरूप में ही समाहित होकर स्थित हो जाइए ॥९४॥

अट्ठाईसवाँ सर्ग समाप्त

208251 उनतीसवाँ सर्ग तत्त्वज्ञान से रामचन्द्रजी की विश्रान्ति, कथित अर्थ का फिर विस्तार, कैलास पर्वत पर शिवजी के द्वारा पहले उस प्रकार का अपने प्रति उपदेश इन सब विषयों का वर्णन।
208252 कृपापूर्वक इस प्रकार के चमत्कारपूर्ण हुए उपदेशों से महाराज वसिष्ठजी द्वारा प्रतिबोधित हुए श्रीरामभद्र एवं दूसरे श्रोताओं को जो तत्त्वसाक्षात्कार उत्पन्न हुआ उससे आधे मुहूर्त तक उनकी अपने अपने स्वरूपों में विश्रान्तिरूप समाधि से निश्चल स्थिति हो गई यों श्रीवाल्मीकिजी कहते हैं।
208253 श्री वाल्मीकिजी ने कहा : राजन्, जिस समय अपने स्वरूप में आपोआप विश्रान्ति एवं परमानन्द को प्राप्त हुए स्वस्थ और समचित्त श्रीरामभद्र उस प्रकार श्रवण कर रहे थे तथा उस सभा में स्थित शान्त चित्त सभी श्रोतागण अपनी आत्मा में परम विश्रान्ति का अनुभव कर रहे थे, उस समय श्रीरामभद्र की चित्तविश्रान्ति की सुदृढ़ स्थिति के लिए बरस रहा महाराज वसिष्ठजी का वचनामृत एकाएक ऐसे बन्द हो गया, जैसे वृष्टितर्पित सस्यों में (खेतों में) मेघमण्डल से जल का बरसना एकाएक बन्द हो जाय ॥१,२॥
208254 राजन्, तदनन्तर जब आधा मुहूर्त व्यतीत हो गया और श्रीरामभद्र प्रबुद्ध हो गये यानी
208255
208256 समाधि से उत्थित हो गये, तब उसी अर्थ की पुष्टि के लिए वाग्मियों में श्रेष्ठ श्रीवसिष्ठजी उनसे पुनः कहने लगे ॥३॥
208257 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, आप भली प्रकार तत्त्वज्ञानी हो चुके हैं, अपनी आत्मा को प्राप्त कर चुके हैं, अतः इसी रीति से इस परमार्थ तत्त्व का अवलम्बन कर विश्राम कीजिए, इस तुच्छ संसार में आस्था मत कीजिए॥४॥
208258
208259 उसमें उपाय बतलाते हैं।
208260 हे रघुनन्दन, यह संसाररूपी चक्र भ्रमण से तभी रुक जाता है, जब कि एकमात्र संकल्परूपी नाभि का (पहिये के मध्य भाग का) भलीप्रकार अवरोध किया जाता है ॥५॥
208261 भद्र, संकल्पात्मक मनोरूप नाभि को रागद्वेष आदि से विक्षोभित-भ्रमित यानी नचाये जाने पर यह संसाररूपी चक्र, प्रयत्न से रोके जाने पर भी, वेगपूर्वक नाचता ही रहता है|६॥
208262 इसलिए उत्तम पुरुषार्थ का यानी ज्ञानाभ्यास एवं वैराग्य की दृढ़ता का अवलम्बन कर शास्त्रानुसारी युक्तियों से विवेकज्ञानरूपी बल प्राप्त कर चित्तरूपी संसार-चक्र की नाभि का अवरोध करना ही चाहिए |७॥
208263 भद्र, कहीं पर ऐसी कोई वस्तु उपलब्ध है ही नहीं, जो उत्तम बुद्धि तथा सौजन्य से परिपूर्ण शास्त्रसम्मत पुरुषार्थ से प्राप्त न की जाय।।८। इसलिये बालबुद्धि से कल्पित एकमात्र दैवपराधीनता का परित्याग कर और असली प्रयत्न का आश्रय लेकर सबसे पहले पुरुष को अपने चित्त का निरोध करना चाहिए॥९॥
208264 हे अनघ, ब्रह्माजी से लेकर चले आ रहे इस अज्ञानरूपी विभ्रम से यह असद्रूप ही प्रपंच सत्-सा प्रतीत हो रहा है ॥१०॥
208265 हे पापशून्य राघव, एकमात्र अज्ञानरूपी भ्रम से विस्तार को प्राप्त हुए दृश्य जगत के आधारभूत ये संकल्प से उत्पन्न शरीर यहाँ यत्र-तत्र घूम रहे हैं|११॥
208266 हे श्रीरामजी, एकमात्र देह के विनाश से इष्ट सिद्धि नहीं हो सकती है, क्योंकि देह के नष्ट हो जाने पर भी देह परम्परा का उत्पादक संकल्प तो फिर भी विद्यमान रहता ही है। इसलिए बुद्धिमान पुरुष को देह के लिए सुख-दुख की चिन्ता कभी नहीं करनी चाहिए, किन्तु संकल्पोच्छेद के लिए ही प्रयत्न करना चाहिए॥१२॥
208267 श्रीरामजी, दुःख से सदा मलिनमुख तथा अश्रु आदि से निरन्तर आर्द्र रहनेवाला यह देहधारी नर चित्रलिखित नर की अपेक्षा भी अत्यन्त तुच्छ कहा गया है, क्योंकि चित्रलिखित नर तो सुख-दुःख की चिन्ता से निर्मुक्त होने के कारण सदा प्रसन्न और स्वेद अश्रु आदि से वर्जित रहता है ।।१३॥
208268 श्रीरामजी, आधि और व्याधि से निरन्तर दुःखित, अश्रु आदि से आर्द्र तथा स्वयं विनाशशील इस शरीर में उस प्रकार की स्थिरता नहीं रहती, जिस प्रकार की चित्रलिखित पुरुष में स्थिरता रहती है। यह बात सर्वविदित है॥१४॥
208269
208270 इस प्रसिद्ध शरीर में निर्निमित्तविनाशिता भी चित्रलिखित देह की अपेक्षा अधिक दोष है, ऐसा कहते हैं।
208271 श्रीरामजी, चित्रलिखित देह तभी नष्ट होती है जब किसी कारणविशेष से उसका विनाश किया जाय, अन्यथा नहीं। यह अवश्यविनाशी मांस-स्वरूप देह तो किसी कारणविशेष के बिना स्वयं ही नष्ट हो जाती है|१५॥
208272 चित्रित मनुष्य की यदि भली-भाँति रक्षा की जाय, तो वह दीर्घकालिक स्थिर शोभा धारण करता है और यह प्रत्यक्ष शरीर तो अनेक यत्नों से रक्षित होने पर भी नष्ट ही हो जाता है, बढ़ता नहीं है ॥१६॥
208273 इसलिए चित्रित देह ही श्रेष्ठ है,संकल्पजनित यह तुच्छ देह श्रेष्ठ नहीं, क्योंकि जो चित्रदेह में गुण विद्यमान हैं, वे संकल्पजनित देह में नहीं हैं|१७॥
208274 हे निष्पाप श्रीरामजी, अत्यन्त जड़
208275
208276 चित्रित शरीर की अपेक्षा भी जो यह संकल्पजनित तुच्छातितुच्छ देह है, उस मांसरूप देह में आपको आसक्ति ही क्या? ॥१८॥
208277 हे महामते, यह संकल्पजनित शरीर कुछ दीर्घकालतक ही टिकनेवाला है। उसमें तनिक भी आसक्ति नहीं करना चाहिए, क्योंकि यह शरीर स्वप्न या मनोराज्य से जनित शरीर से भी अत्यन्त तुच्छ है।।१९॥
208278 भद्र, स्वप्न आदि शरीर स्वल्पकालीन संकल्प से जनित होने के कारण दीर्घ-कालीन सुख-दुःखों से आक्रान्त नहीं होता। यह प्रत्यक्ष शरीर तो दीर्घकालीन संकल्प से जनित होने के कारण दीर्घकाल के दःखों से आक्रान्त रहता है|२०॥
208279 संकल्पविकार यह शरीर न तो स्वयं है
208280 और न हम लोगों का सम्बन्धी (आत्मा का सम्बन्धी) ही है, अतः इस शरीर के निमित्त यह अज्ञानी जीव निरर्थक क्लेश का भाजन क्यों बनता है ? ॥२१॥
208281 ___ अतः चित्र आदि के शरीरों की क्षति के सदृश इस शरीर की क्षति के विषय में भी शोक नहीं करना चाहिए, ऐसा कहते हैं।
208282 भद्र, जिस प्रकार चित्र में लिखित पुरुष के क्षत या क्षीण हो जाने पर आत्मा की क्षति नहीं होती, उसी प्रकार संकल्प से जनित पुरुष के क्षत या क्षीण हो जाने पर आत्मा की कुछ भी क्षति नहीं होती ॥२२॥
208283 जिस प्रकार मनोराज्य में उत्पन्न अनेक शरीर आदि पदार्थों के क्षत या क्षीण हो जाने पर आत्मा की कुछ भी क्षति नहीं होती, अथवा जिस प्रकार दूसरे चन्द्रमा के क्षत या क्षीण हो जाने पर असली चन्द्रमा की या आत्मा की कुछ भी क्षति नहीं होती, जिस प्रकार स्वप्न में उत्पन्न पदार्थों के क्षत या विनष्ट हो जाने पर आत्मा की क्षति नहीं होती अथवा जिस प्रकार मृगतृष्णिका-नदी के प्रकाशरूप जल के क्षत या क्षीण हो जाने पर आत्मा की कुछ भी क्षति नहीं होती; उसी प्रकार एकमात्र संकल्प से उत्पन्न, स्वभावतः विनाशशील इस शरीररूपी यन्त्र के क्षत या विनष्ट हो जाने पर आत्मा की कुछ भी क्षति नहीं होती। अतः शरीर के लिए शोक करना निरर्थक ही है ॥२३-२५| चित्त के संकल्प से कल्पित तथा दीर्घकालीन स्वप्न रूप इस देह के अलंकारों से भूषित या दोषों से दूषित हो जाने पर चैतन्यरूप आत्मा का कुछ भी नहीं बिगड़ने पाता ॥२६॥
208284
208285 क्यों आत्मा का कुछ भी नहीं बिगड़ने पाता? इस पर कहते हैं।
208286 रामभद्र, आत्म-चैतन्यरूप ब्रह्म न तो विनष्ट होता है, न चलित होता है, और न विकृत ही होता है, इसलिए देह का नाश होने पर चैतन्य का, आत्मा का या ब्रह्म का क्या बिगड़ गया ? ॥२७॥
208287 घूम रहे चाक के ऊपर स्थित अत्यन्त मोहित पुरुष जैसे दिशाचक्र को स्वयं जिस चक्र पर चढ़ा हुआ रहता है, उस चक्र के सदृश या चारों ओर पास में स्थित बड़े चक्र के सदृश विपरीतरूप से घूमता हुआ देखता है, वैसे ही अकस्मात उत्पन्न हुए गर्जनशील मिथ्या अज्ञान के कारण मिथ्या अज्ञानरूप चक्र के ऊपर स्थित जीवात्मा देहपरम्परारूपी चक्र को देखता रहता है ॥२८,२९॥
208288 उसी अज्ञानरूपी चक्र के ऊपर स्थित हुआ जीवात्मा जिस देह परम्परारूपी चक्र को देखता रहता है, वह उत्तरोत्तर अधिक भ्रान्ति को देनेवाला, स्वयं भ्रान्तिरूप, पतनोन्मुख स्वरूप से ग्रस्त, भली प्रकार अनर्थ-गों में गिराया गया, हत एवं हन्यमान रहता है ॥३०॥
208289 इसलिए हे भद्र, उत्तम धैर्य का भली प्रकार अवलम्बन कर इस अनादि दृढ़ीभूत भ्रम का परित्याग कर देना चाहिए ॥३१॥
208290 भद्र, मिथ्या अज्ञान के द्वारा एकमात्र संकल्प से उत्पन्न हुआ यह शरीर प्रातीतिक रूप से सत्य-सा होने पर भी वास्तव
208291
208292
208293 में असत्य ही है, क्योंकि जो वस्तु अज्ञान आदि से उत्पन्न हुई है, वह किसी समय भी सत्य नहीं हो सकती ॥३२॥

रज्जु में सर्पबुद्धि के सदृश असत्स्वरूप अज्ञान से उत्पन्न हुई देह असत्स्वरूप ही जगत-क्रिया को सत्-सी बना देती है ॥३३॥
श्रीरामभद्र, जब व्यवहार में यह बात प्रसिद्ध है कि जड़ता से भरे पदार्थों द्वारा जो कुछ किया गया होता है, वह उनके द्वारा किया गया नहीं माना जाता है यानी उनके द्वारा किये गये कार्यों से अपराध आदि दोषों का उनमें चेतन के समान आरोप नहीं किया जाता है, तब कुछ व्यापार कर रही भी जड़ता से भरी हुई यह देह किसी समय भी कर्ता नहीं कही जा सकती, क्योंकि इच्छाधीन ही कर्तृत्व रहता है ॥३४॥
__इच्छा से ही कर्तृत्व होता है, वह इच्छा तो न जड़ देह में या न निर्विकार आत्मा में ही रह सकती है,
यह कहते हैं।
जड़ देह तो इच्छा से रहित है और इस निर्विकार आत्मा में इच्छा रहती नहीं, इसलिए कोई कर्ता है ही नहीं, केवल आत्मा शरीर का द्रष्टा है ॥३५॥

आत्मा कर्ता नहीं है, इस निश्चय का फल कहते हैं।
जैसे वायुशून्य प्रदेश में रहनेवाला दीपक अपने स्वरूप में ही अवस्थित रहता है, वैसे ही इस जगत्स्थिति में एवं समस्त भूतों में साक्षी के सदृश तटस्थ होकर अपने स्वरूप में ही स्थित रहना चाहिए ॥३६॥

तब राज्य-व्यवस्था कैसे चलेगी? इस पर कहते हैं।
हे श्रीरामजी, जैसे दूरातिदूर आकाश में स्थित रहकर ही सूर्यदेव दैनिक कार्य करते हैं, वैसे ही आप भी दूर रहकर यह राज्य-व्यवस्था कीजिए ॥३७॥

देह में सत्यबुद्धि होने पर तो देहाभिमानरूप अहंकार के आ जाने के कारण उसकी दासता बनी ही रहेगी, ऐसा कहते हैं।
इस असद्रूप संकल्पजनित देहरूप शून्य घर का अस्तित्व सिद्ध हो जाने पर उसमें अज्ञानी बालक द्वारा कल्पित असत्य यक्ष के सदृश, चित्तनामक अहंकाररूप दुष्ट वेताल, जो निस्तत्त्व एवं समस्त सज्जनों की संगति से वर्जित है, कहीं से भी आकर, प्रविष्ट हो जाता है॥३८,३९॥
रामभद्र, आप इस दुष्टबुद्धि अहंकार की दासता को प्राप्त मत हो जाइए, क्योंकि इसकी दासता से नरकरूप फल की प्राप्ति होती है ॥४०॥

अहंकार के रहने पर दूसरा भी अनर्थ प्राप्त होता है, यह कहते हैं।
देहरूपी घर में अपने नानाविध संकल्पों के विलास से बीभत्स आकृतिवाला मदोन्मत्त चित्तरूपी वेताल लीला से चारों ओर मिथ्या गर्जन करता रहता है ॥४१॥
शून्य देहरूपी घर प्राप्तकर चित्तरूपी यक्ष ने वह काम किया है, जिससे कि बड़े-बड़े तत्त्ववेत्ता भी भय खाकर समाधि में तत्पर होकर स्थित हैं॥४२॥
अपने तुच्छ शरीररूपी मन्दिर से चित्तरूपी वेताल को हटा देने से इस संसाररूपी शून्य नगर में पुरुष कभी भी नहीं डरता ॥४३॥
चित्तरूपी पिशाच से अभिभूत इस शरीररूपी घर में जो आसक्त हैं, वे अनन्तकोटि शरीरों के विनष्ट हो जाने पर भी अब तक देह में आत्मरूपता बुद्धि से समन्वित होकर क्यों स्थित हैं-बड़ा आश्चर्य है (निरन्तर शरीर घटना से जनित दुःखों का अनुभव होने पर भी

उसके विघटन में जो प्रयत्न नहीं करते यही आश्चर्य है,यह भाव है।)॥४४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, चित्तरूपी पिशाच से ग्रस्त हुए देहरूपी घर में जो मर चुके हैं, उनकी जो बुद्धि है, वह पिशाच की-सी है, न कि अपिशाच की-सी॥४५॥
हे साधो, अहंकाररूपी बड़े यक्ष के घररूपी त्रिविध तापरूप अग्नि से दग्ध हुए शरीर में आसक्ति से विहार कर रहा पुरुष पिशाच ही है, क्योंकि वह शरीर स्थिर नहीं है ॥४६॥
पहले विशद बुद्धि से अहंकार की दासताछोड़कर तदनन्तर योगभूमिका के अभ्यास से अहंकार का आत्यन्तिक विस्मरण कर शीघ्रातिशीघ्र अपनी आत्मा का ही अवलम्बन करना चाहिए ॥४७॥
नरक की चाह रखनेवाले जो जीव अहंकाररूपी पिशाच से आक्रान्त हैं, मोहरूपी मद से अन्धे उन जीवों के न कोई मित्र बनते हैं और न कोई बन्धु ही (क्योंकि अहंकारी जीवों में विनय की दुर्लभता और उद्धतता की अवश्यम्भाविता होने से उनके साथ कोई प्रेम नहीं करता, यह तात्पर्य है।)॥४८॥
जब अहंकार से परिपूर्ण बुद्धि से कोई क्रिया की जाती है, तब विषवल्ली के फल के सदृश उसका फल, कलह एवं जनशत्रुता के कारण, मरणरूपही प्राप्त होता है॥४९॥
विवेक एवं धैर्य से हीन जिस मूर्ख ने अपने अहंकाररूपी महोत्सव का अवलम्बन किया, उसे आप तत्काल विनष्ट ही जानिए ॥५०॥

अहंकार को परलोक में भी दुःख ही प्राप्त होता है, यों कहते हैं।
हे राघव, जिन बिचारों को अहंकाररूपी पिशाच ने अपने अधीन बना लिया, वे सब नरकरूपी अग्नियों के इन्धन ही बन गये॥५१॥
जिस अपनी देहरूपी वृक्ष के कोटर में यानी हृदय में अहंकाररूपी सर्प चारों ओर फूत्कार करता रहता है, वह स्वदेहरूपी वृक्ष अधीर पुरुषों द्वारा तत्काल ही काटकर गिरा दिया जाता है ॥५२॥
हे महान व्यक्तियों में श्रेष्ठ रामभद्र, इस देह में अहंकाररूपी पिशाच रहे अथवा चला जाय, परन्तु आप उसकी ओर मन से तनिक भी दृष्टिपात न कीजिए॥५३॥

केवल न देखने से ही क्या होगा। इस पर कहते हैं। ___ हे श्रीरामजी, चित्त से ही बुरी तरह फटकारा गया, अपमानित तथा तिरस्कृत हुआ यह अहंकाररूपी पिशाच यहाँ तुम्हारा कुछ भी बिगाड़ नहीं सकता॥५४॥

__ अहंकार का अनुसरण करने से ही आत्मा को अनर्थ प्राप्त होता है, उसकी उपेक्षा करने पर तो विद्यमान रहता हुआ भी वह कुछ नहीं कर सकता, ऐसा कहते हैं॥

हे श्रीरामजी, इस देहरूपी घर में चित्तरूपी पिशाच के स्फुरित होने पर भी असीम विलासों से सम्पन्न इस आत्मा में क्या आया ? ॥५५॥
हे श्रीरामजी, चित्तरूपी यक्ष से पराजित हुए पुरुषों को जो बड़ी-बड़ी आपत्तियाँ प्राप्त होती हैं उनकी सैकड़ों वर्षों में भी गिनती नहीं की जा सकती (यहाँ अहंकार के स्थान में जो चित्तशब्द का प्रयोग किया गया है, उसका तात्पर्य यह है कि अन्यवृत्तियों में भी प्रकृत अहंकार ही अनर्थकारी है।)॥५६॥
हे पापशून्य राघव, 'हा! हा! मैं मर गया हूँ, मैं जल गया हूँ' इत्यादि जो दुःखवृत्तियाँ हैं, वे अहंकाररूपी पिशाच की ही शक्तियाँ हैं, दूसरे की नहीं ॥५७॥

'अहम्' इस प्रतीति से आत्मा का ही अनुभव होता है। यह जो नैयायिकों की भ्रान्ति है, उसका निवारण करते हैं।
जिस प्रकार सर्वत्र व्यापक आकाश यहाँ किसी से संश्लिष्ट नहीं होता, उसी प्रकार सर्वत्र व्यापक आत्मा भी अहंकार से संश्लिष्ट नहीं होता ॥५८॥
हे श्रीरामजी, सूत्रात्मा प्राण से संयुक्त यह चंचल

देहरूपी यन्त्र जो कुछ करता एवं जो कुछ लेता है, वह सब अहंकार का ही कृत्य है॥५९॥

जब समस्त चेष्टाओं का निमित्त अहंकार ही है, आत्मा नहीं; तब तो 'केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः', 'ऊर्ध्वं प्राणमुतिदतमुन्नत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते' (4) इत्यादि श्रुतियों के साथ विरोध होगा, इस पर कहते हैं।
जिस प्रकार कर्तृत्व से शून्य भी आकाश वृक्ष की उत्पत्ति में कारण है, वैसे ही अपने स्वरूप से स्थित आत्मा भी इन चित्त की चेष्टाओं में कारण है-यों श्रुतियों द्वारा गौणरूप से कहा जाता है॥६०॥

उपचार में हेतु मन आदि में सत्ता एवं स्फूर्ति का प्रदान करना ही है, यह कहते हैं।
एकमात्र आत्मा की सन्निधि से ही सत्ता प्राप्त करनेवाला या स्थूल देह की कल्पना करनेवाला मन उस प्रकार स्फुरित होता है, जिस प्रकार एकमात्र दीपक की सन्निधि से निर्मल भीत का रूप प्रकाशित होता है ॥६१॥
हे श्रीरामजी, निरन्तर दूर रहनेवाले चैतन्यरूप और जड़रूप आत्मा एवं चित्त का,
पृथिवी और आकाश की नाईं, कौन-सा सम्बन्ध हो सकता है ?|६२॥

शंका हो कि आत्मा का मन आदि के साथ यदि सम्बन्ध न होगा, तो उनमें सत्ता का स्फुरण ही नहीं हो सकेगा। सम्बन्ध होनेपर तो आत्मा में असंगत्व ही सिद्ध नहीं होगा ? इस पर कहते हैं।
हे रघुनन्दन, अत्यन्त चंचल स्पन्दनों की प्रेरणा करनेवाली प्राणशक्तियों से वशीकृत चित्त अभेदाध्यासरूप मूर्खता से (अज्ञान से) ही 'चित्त आत्मा है'-यों प्रतीत होता है, वस्तुतः नहीं ॥६३॥

असंगत्व का उपपादन करने के लिए विरोध का ही सविस्तार निरूपण करते हैं।
भद्र, यह जो आत्मा है, वह प्रकाशस्वरूप, चैतन्यरूप, अविनाशी, सर्वत्र विद्यमान और व्यापक है तथा अहंकाररूप चित्त तो वंचक और हृदयवर्ती सबसे बड़ा अन्धकार है, यह आप जानिए ॥६४॥
श्रीरामजी, वस्तुतः आप सर्वज्ञ आत्मस्वरूप ही है, मनोरूप नहीं इसलिए तत्काल ही मनोरूप मोह को अत्यन्त दूर कर दीजिए, क्योंकि निरर्थक ही आपने उसके साथ संगति कर रक्खी है॥६५॥
हे सर्वश्रेष्ठ श्रीरामजी, शून्यदेहरूपी घर में स्थित यह मनरूपी दुष्टात्मा पिशाच, वास्तव में आत्मा का स्पर्श न कर रहा भी 'मैं आत्मा का स्पर्श करता हूँ' यों चुपचाप भावना करता रहता है॥६६॥
श्रीरामजी, संसार को देने तथा धैर्यरूपी सर्वस्व को चुरा लेने वाले अभद्र, मनरूपी पिशाच का परित्याग कर जिस विशुद्ध चैतन्य स्वरूपवाले आप हैं, उसी स्वरूप से स्थिर हो जाइए॥६७॥
चित्तरूपी यक्ष से दृढ़तापूर्वक दबाये गये मनुष्य की न शास्त्र, न बन्धु और न गुरु ही भलीभाँति रक्षा कर सकते हैं ॥६८। जिस पुरुष का चित्तरूपी वेताल अपने दुष्ट व्यापारों से विरत हो चुका है यानी जिसका चित्त शुद्ध हो चुका है ऐसे पुरुष का गुरु, शास्त्र, धन और बन्धु ऐसा उद्धार कर सकते हैं, जैसा अल्प कीचड़ से बछड़े का ॥६९॥
इस जगतरूपी शून्य-नगर में सभी देहरूपी घर मदोन्मत्त तथा व्यर्थ की गर्जना करनेवाले चित्तरूपी यक्ष ने भलीभाँति दूषित कर दिये हैं॥७०॥
भद्र, चित्तरूपी वेताल से वेष्टित तथा देहरूपी छोटे भाग में उत्पन्न
() किस इच्छा से प्रेषित हुआ मन विषयों की ओर दौड़ता है, पहले किससे प्रेरित हुआ प्राण अपने व्यापार के प्रति उद्यत होता है', 'जो प्राणवृत्ति को हृदय से ऊपर की ओर ले जाता है और अपान को नीचे की ओर ले जाता है, उस हृदयाकाश में प्रकाशमान भजनीय देव की सब चक्षु आदि उपासना करते हैं।□सर्ग - २९]

हुई, शून्य यह समस्त जगद्रूपी बड़ी वनभूमि किसे भयभीत नहीं करती? (अर्थात् सभी उससे भयभीत हो जाते हैं।)॥७१॥

उपर्युक्त श्लोक में 'समस्त' यह जो कहा गया है, वह उत्सर्ग है, क्योंकि उससे विपरीत भी कहीं पर देखा जाता है, ऐसा कहते हैं।
क्योंकि, जिसमें से चित्तरूपी पिशाच प्रशान्त हो गया है ऐसे-देहरूपी घर की, इस जगतरूपी नगरी में कुछ इने-गिने सज्जन ही सेवा करते हैं॥७२॥

इसलिए अज्ञानियों की देह श्मशान-भूमि के तुल्य ही है, यों निन्दा करते हैं।
हे रघुनन्दन, इस संसार में जो-जो दिशाएँ सुनाई देती हैं, वे सभी देहरूपी श्मशान-भूमि में मंगल मनानेवाले मदोन्मत्त मोहरूपी वेतालों से परिपूर्ण हैं |७३॥
इस जगतरूपी महान अरण्य में, अज्ञानी बालक की नाईं, मोहित हो रही अपनी आत्मा का, स्वयं दृढ़ता से धैर्य को धारण कर, अपने से ही उद्धार कर लेना चाहिए।।७४॥
हे श्रीरामजी, संचरण कर रहे प्राणीरूपी मृगों से व्याप्त इस संसाररूपी अरण्य में, हिरन के बच्चे की नाईं, तृणों के सदृश निःसार विषय-रसों से आप अपने को कृतकृत्य मत मानिए ॥७५॥
श्रीरामभद्र, इस पृथ्वीतल के अरण्य में दूसरे अज्ञानी जीव, हिरन के बच्चों की नाईं यदि विषयरूप कोमल तिनके चर जाते हैं, तो उन्हें भले ही चर जाने दीजिए, परन्तु आप तो अज्ञानरूपी हाथी का शिकार कर सिंह की वृत्ति धारण कीजिए ।।७६॥
श्रीरामजी, दूसरे मनुष्य-मृग मुग्ध होकर अपने अरण्यरूप जम्बूद्वीप में जिस प्रकार (विषयरूपी घास चरकर) विहार करते हैं, उस प्रकार हे अनघ, रामभद्र, आप विहार मत कीजिए ७७॥

समानस्वभाव होने के कारण बन्धुजनों के साथ सदा ही अवस्थान और उनसे सुख देखा गया है, फिर उसमें दोष ही क्या है ? इस पर कहते हैं।
भद्र, यह बन्धुवर्ग एक तरह से अत्यन्त थोड़े समय के लिए ठण्डक पहुँचानेवाला तथा आसक्तिरूप कीचड़ से चारों ओर लीप देनेवाला छोटा जलाशय है, अतः उसमें आपको, भैंसे की नाईं, डूबना नहीं चाहिए ॥७८॥
श्रीरामजी, आपको विषयरूपी सर्पों का बहिष्कार कर देना चाहिए, आर्यों के मार्ग का अनुसरण करना चाहिए और 'तत्त्वमसि' आदि महावाक्यों के अर्थ का भली प्रकार विचार कर अपनी अद्वितीय आत्मा का ही आश्रय करना चाहिए ॥७९॥
अपवित्र, तुच्छ, भाग्यरहित तथा दुष्टरूपवाले शरीर के लिए आसक्तिरूपी कीचड़ में कभी फँसना नहीं चाहिए, क्योंकि उसमें फँसे हुए पुरुषों को चिन्तारूप क्रूर राक्षसी खा डालती है।।८०॥
इस देह की रचना एक ने (कर्म ने) की है, उसका आश्रय दूसरे अहंकार रूपी यक्ष ने किया है, दुःख किसी तीसरे को मिलता है और भोक्ता तो कोई चौथा ही (जीव) है, इस प्रकार की यह अज्ञान की चक्रिका (चल रही परम्परा) आश्चर्यरूप ही है ।।८१॥

सत्यत्व और एकरूप होने से आत्मा में भी दुःख और उसके भोग, भोक्ता शरीर आदि रूपान्तर का अवकाश नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
जिस प्रकार पत्थर की घनता सत्तासामान्य से पृथक् रूप नहीं है किन्तु एकरूप ही है, उसी प्रकार आत्मा की घनता भी एकमात्र सामान्यात्मक सत्तास्वरूप से पृथक् नहीं है किन्तु अभिन्नरूप ही है, क्योंकि सद्रूप से पृथक् दूसरा रूप ही नहीं है, अर्थात् जो सद्भिन्न है उसकी असत्, अलीक आदि पदों
H

से ही प्रसिद्धि है, यह तात्पर्य है ।।८२॥
जिस प्रकार पत्थर का काठिन्य पत्थर से पृथक् अस्तित्व नहीं रखता, उसी प्रकार समष्टि-व्यष्ट्यात्मक मनःसमूह और तत्-तत् मन के कार्यभूत स्थूल प्रपंच भी आत्मा से पृथक् अस्तित्व नहीं रखता, क्योंकि सत्तामात्रस्वभाव आत्मा से अभिन्न होने के कारण इन मन आदि की पृथक् अवस्थिति ही नहीं रह सकती ॥८३॥

208390
208391 यह न्याय प्रत्येक घट और घटाकार मानसवृत्ति आदि में भी लगाना चाहिए, इससे सद्रूप अद्वैत ही सिद्ध हुआ, यह कहते हैं।
208392 जैसे पत्थर का पत्थरपन अथवा जैसे घट का घटपन सत्तास्वरूप सामान्य से अभिन्न ही है, वैसे ही समष्टि-व्यष्टि मन आदि आत्मा से अभिन्न ही हैं ।।८४॥
208393 भद्र, इस अर्थ में आगे कही जानेवाली मानस-शिवपूजारूप इस दूसरी दृष्टि का आप श्रवण कीजिए, जो चन्द्रमौलि भगवान शंकर ने कैलासपर्वत की कन्दरा में संसार-दुःख की शान्ति के लिए मेरे समक्ष की थी॥८५॥
208394
208395 उसमें पहले कैलास का वर्णन करते हुए कथा का उपक्रम करते हैं।
208396 चन्द्रमा के किरणसमूहों की नाईं भासमान कैलासनामक एक पर्वतों का राजा है। वह अपनी ऊँचाई से आकाश को भी पार कर गया है और वह है - गौरीरमण भगवान श्रीशंकर का एक मन्दिर ।।८६॥
208397 वहाँ पर चन्द्रकला धारण किये हुए स्वयंप्रकाशमान भगवान महादेवजी रहते हैं। पहले किसी समय उसी पर्वतपर उन देवाधिदेव की पूजा कर रहा मैं गंगाजी के किनारे आश्रम बनाकर रहता था। तप के लिए वहाँ पर मैंने दीर्घकाल तपस्वियों द्वारा अनुष्ठीयमान कृच्छ्र चान्द्रायण आदि में नियमपूर्वक निष्ठा की। वहाँ पर मेरे चारों ओर सिद्धों के समूह रहते थे। मैं उनसे विचारविनिमय कर शास्त्रीय दुरूह तत्त्वों का संग्रह करता था। मैंने फूल चुनने के लिए एक डलिया (टोकरी) रक्खी थी और अनेक शास्त्रीय पुस्तकों का संग्रह भी किया था ।।८७-८९॥
208398 हे श्रीरामजी, उस तरह के गुणों से सम्पन्न कैलासवन के कुंजों में तपश्चर्या कर रहे मेरा बहुत समय व्यतीत हो गया।॥९०॥
208399 अनन्तर किसी एक समय की बात है-श्रावण कृष्णपक्ष की अष्टमी तिथि थी और रात्रि का प्रथमभाग यानी प्रदोषसमय पूजा, जप, ध्यान आदि से व्यतीत हो चुका था। प्राणियों के संचरण आदि व्यापारों का उपशम हो जाने से शान्तस्वरूप हुई दिशाएँ उस समय काठ की नाईं मौन-व्रत में (हाथ आदि के व्यापारों से भी हृदयगत अभिप्राय को प्रकट न करने के कारण काठ की नाईं मौनव्रत में) मानों अवस्थित थीं। गहन कुंजों में अन्धकार इतना घना था कि वह तलवार से काटने योग्य बन गया था॥९१,९२॥
208400 श्रीरामभद्र, इसी बीच प्रथम अर्धरात्रि के वहाँ व्यतीत हो जाने पर मैंने अपनी समाधि स्वल्प (कुछ बहिर्मुख) बनाकर बाह्य पदार्थों की ओर दृष्टि दौड़ाई॥९३॥
208401 उस समय उस अरण्य में तत्कालही उत्पन्न हुआ एक बड़ा तेज मैंने देखा,जोशुभ्रातिशुभ्र सैकड़ों मेघों के तुल्य धवल एवं असंख्य चन्द्रबिम्बों के सदृशचमकीलाथा ॥९४॥
208402 उस तेज की चकाचौंध से दिशाओं के समस्त कुंज चमक उठे। मैंने बड़े विस्मय के साथ देखा और देखकर भीतर की प्रकाशमान दिव्य-दृष्टि से उसके विषय में विचारा और तदनन्तर फिर बाह्यदृष्टि से तत्-तत् विशेष-अवयवों के अनुसन्धानपूर्वक उसका अवलोकन किया ॥९५॥
208403 विचार कर ज्यों ही मैं सामने का शिखर-प्रदेश देखता हूँ, त्यों ही चन्द्रकलाधर महादेवजी उपस्थित हो गये। उन्होंने अपना एक हाथ भगवती गौरी के हाथ में रक्खा था और उनके गण नन्दी आगे चलनेवालों को हटा रहे थे॥९६॥
208404 वहाँ उपस्थित समस्त
208405
208406 शिष्यों को सम्बोधित कर तथा अर्घ्यपात्र लेकर सावधान एवं प्रसन्न-मन हुआ मैं उन गौरीपति की दृष्टि से पवित्र ऐसे उनके पुरोभाग में गया यानी उनकी पवित्र सन्निधि में पहुँचा॥९७| वहाँ जाकर दूर से ही मैंने पुष्पांजलि समर्पित की और अर्घ्य प्रदान किया। अनन्तर तीन नेत्रवाले महादेव को साष्टांग प्रणाम कर उनका अभिवन्दन किया यानी उनकी स्तुति की॥९८॥
208407
208408 अपने भाग्य के महान उदय तथा अपने ऊपर महादेवजी के सानुग्रह दृष्टिपात का वर्णन करते हैं।
208409 तदनन्तर चन्द्रज्योत्स्ना की सखीभूत कोमल,शीतल तथा समस्त सन्तापों का अपहरण करनेवाली उस महादेवजी की दृष्टि का (स्वानुभूत अलौकिक निरतिशयानन्द के आविर्भावभूत चमत्कार से परिपूर्ण दृष्टि का) मैं दीर्घकाल तक भाजन बना रहा ॥९९॥
208410 पुष्पों के शिखर पर स्थित तीनों लोकों के साक्षी उस देवाधिदेव को मैंने समीप जाकर अर्घ्य, पुष्प तथा पाद्य का समर्पण किया ॥१००॥
208411 उनके सामने मैंने अनेक मन्दार-पुष्पों की अंजलियाँ बिखेर दी और नानाविध नमस्कार एवं स्तोत्रों से शिवजी की अर्चना की ॥१०१॥
208412 तदनन्तर मैंने शिवजी की पूजा के सदृश ही पूजा से सखियों से युक्त तथा गण मण्डल से परिवेष्टित भगवती गौरी का उत्तम रीति से पूजन किया॥१०२॥
208413 पूजा की समाप्ति होने पर उनकी आज्ञा से पुष्पमय शिखर पर बैठे हुए मुझसे अर्धचन्द्र की कला धारण करनेवाले भगवान उमापति परिपूर्ण हिमांशु-किरण के सदृश शीतल वाणी से कहने लगे॥१०३॥
208414
208415 यद्यपि पहले कुशल प्रश्न ही किया जाता है, तथापि समस्त कुशलता की परम सीमाभूत परमात्मा में चित्त-विश्रान्ति का ही, अनुग्रह करने की इच्छा से, भगवान पहले प्रश्न करते हैं।
208416 भगवान उमापति ने कहा : हे ब्रह्मन्, सर्वविध सांसारिक उपद्रवों के उपशम से विराजित,परमात्मरूप पर (ब्रह्म) वस्तु में विश्रान्ति ले रही तथा मोक्षरूप उत्तम कल्याण देनेवाली तुम्हारी चित्तवृत्तियाँ अपने स्वरूप में अवस्थित तो हैं? ॥१०४॥
208417 तुम्हारा कल्याणकारी तप निर्विघ्नरूप से बराबर चल रहा है न? प्राप्तव्य वस्तु प्राप्त कर ली है न ? और सांसारिक भय शान्त हो रहे हैं न ? ॥१०५॥
208418 हे रघुनन्दन, समस्त लोकों के एकमात्र हेतु देवाधिदेव महादेवजी के उस प्रकार कहने के अनंतर विनययुक्त वाणी से मैंने उनसे निवेदन किया ॥१०६॥
208419 हे महेश्वर, देवाधिदेव त्रिनेत्र की निरंतर स्मृति से प्राप्त हुए उत्तम कल्याण से सम्पन्न पुरुषों के लिए इस संसार में कोई भी वस्तु न तो दुष्प्राप्य है और न किसी तरह का भय ही हैं ॥१०७॥
208420 आपके निरन्तर स्मरण से जनित आनन्द से जिनका चित्त चारों ओर से घूर्णित (मत्त) हो गया है, ऐसे पुरुषों के लिए इस जगत्कोश में वे प्राणी ही नहीं हैं, जो उन्हें प्रणाम नहीं करते अर्थात् सभी उन्हें प्रणाम करते हैं ॥१०८॥
208421 भगवन् , एकमात्र आपके अनुस्मरण में निरन्तर जिनका मन लगा रहता है, ऐसे पुरुष जहाँ स्थित रहते हैं, वे ही देश, वे ही जनपद, वे ही दिशाएँ और वे ही पर्वत प्रशस्ततम हैं ॥१०९॥
208422 हे प्रभो, आपका अनुस्मरण पूर्वसंचित पुण्य-वृक्ष के फल को अनन्तकोटि गुना बढ़ा देता है, वर्तमान देह से उत्पादित पुण्य-वृक्ष का मानों अमृतसिंचन द्वारा अभिवर्धन करता है और करिष्यमाण (किये जानेवाले) पुण्य की अभिवृद्धि के लिए बीज का विस्तार करता है॥११०॥
208423 हे प्रभो, आपका अनुस्मरण ज्ञानरूपी अमृत का एकमात्र आधारभूत कलश है, धृतिरूपी ज्योत्स्ना के लिए चन्द्रमा है और मोक्षरूपी नगर का द्वार है ॥१११॥
208424 हे समस्त भूतों के अधिपते, आपके निरन्तर चिन्तनरूपी उदार चिन्तामणि से शोभित मैंने समस्त वर्तमान और भविष्य कालीन आपत्तियों के सिर
208425
208426
208427 पर अपना पैर रख दिया है॥११२॥
208428 हे श्रीरामजी, सुप्रसन्न उन भगवान शंकरजी से यों कहकर नतमस्तक होकर मैंने जो कुछ वक्ष्यमाण रीति से कहा, उसे आप सुनिए ॥११३॥
208429 हे भगवन्, यद्यपि आपकी अनुकम्पा से मेरे लिए समस्त दिशाएँ अभीष्ट पदार्थों से परिपूर्ण हैं; तथापि हे देवेश, एक मुझे जो सन्देह है, उसके विषय में आपसे निर्णय पूछता हूँ॥११४॥
208430 हे प्रभो, वह देवार्चन-विधान किस तरह का है ? जो समस्त चित्त-विक्षेप के हेतुओं से वर्जित, विकारशून्य, समस्त पापों का विनाशकारी तथा समस्त कल्याणों का अभिवर्धक होता है, उसे प्रसन्न-मति से आप मुझसे कहिए ॥११५,११६॥
208431
208432 'पूर्णा मे सकला दिशः' इस कथन से महर्षि वसिष्ठजी को विषयभोग की अभिलाषा नहीं है, ऐसा द्योतन हो जाता है। अतः 'सर्वपापक्षयकरं सर्वकल्याणवर्धनम्' इन दो विशेषणों से समस्त अनर्थनिवृत्ति से उपलक्षित निरतिशयानन्दस्वरूप मोक्षसाधन के विषय में ही यह वसिष्ठजी का प्रश्न है, यों सर्वज्ञ परम कारुणिक सदाशिव ने पहले निश्चय किया, अनन्तर सर्वतोभावेन शरणागत वसिष्ठजी को सर्वदेवार्चन के परम रहस्य-भूत परम पुरुषार्थ के साधन तत्त्वज्ञान के उपदेश की इच्छा से भगवान प्रतिज्ञा करते हैं।
208433 ईश्वर ने कहा : हे ब्रह्मज्ञानियों में अग्रगण्य मुनिवर, मैं तुमसे सर्वश्रेष्ठ वह देवार्चन का विधान कहता हूँ, जिसका अनुष्ठान करने से तत्काल ही मनुष्य मुक्त हो जाता है ॥११७॥
208434

208435 आगे कहे जानेवाले देवार्चन के अनुरूप अलौकिक देवस्वरूप का उपदेश देने के लिए शिष्य को उसकी जिज्ञासा करा रहे भगवान पहले वसिष्ठजी से प्रश्न करते हैं। __ हे महाबाहो () द्विजश्रेष्ठ, क्या तुम्हें यह अवगत है कि देवता कौन है ? न तो पुण्डरीकाक्ष ही देव है और न त्रिलोचन महादेवजी ही ॥११८॥
208436 न तो कमलोद्भव ब्रह्माजी देवता हैं और न सर्वदेवताओं के अधिपति इन्द्र ही देवता हैं । न पवन, न सूर्य, न अग्नि और न निशाचर (चन्द्रमा) ही वास्तव में देवता है। (प्रकृत श्लोक में निशाकर शब्द चन्द्रकला के अधीन शरीरवाले तैंतीस करोड़ देव-शरीरों का उपलक्षण है ।)।११९॥
208437 हे द्विजोत्तम, वास्तव में न ब्राह्मण देवतारूप है, न राजा देवतारूप है और न मैं (9) ही देवतारूप हूँ, न तुम देवतारूप हो, न आध्यात्मिकभाव से आपन्न देह आदि पदार्थ ही देवतारूप हैं (M) और न चित्तरूपधारी व्यक्तिविशेष ही देवतारूप
208438 () यहाँ पर 'महाबाहु' शब्द का अर्थ है-निरन्तर देवार्चन से सफलीकृतबाहु। इससे यह सूचित हुआ कि बाहुसापेक्ष बाहर की केवल पूजा में ही शूरता बतलाने के लिए सम्बोधन किया गया है। यदि शंका हो कि पुण्डरीकाक्ष और त्रिलोचन आदि देवता तो प्रसिद्ध ही हैं, फिर भगवान इस साधारण विषय में मुझे अनभिज्ञ क्यों मानते हैं ? इस प्रकार के अभिप्राय वाले वसिष्ठजी की परिच्छिन्न पदार्थों में श्रद्धारूपी जड़ता का प्रथम अपाकरण करने के लिए यहाँ पर 'न देवाः' इत्यादि ग्रन्थ है, यह समझना चाहिए।
208439 (A) 'नाहं न त्वम्' यह निषेध-रुद्र और वसिष्ठ में 'तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्राः' (उत्क्रमणकाल में सम्बन्धियों को रुलाते हैं, अतः प्राण रुद्रनामवाले हैं), 'यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि' (जो मैं वाक् वसिष्ठत्व गुण से युक्त हूँ, उस गुण से तुम-प्राण-वसिष्ठ हो) इत्यादि श्रुतियों में मुख्य समष्टि प्राणरूपता की प्रसिद्धि से तथा कतम एको देव इति प्राणः' इत्यादि प्राण की ही सर्वदेवत्वरूपता प्रतिपादक
208440 श्रुति से प्राणभाव से प्राप्त हुए देवस्वरूपत्व का निवारण करने के लिए किया गया है।
208441 (M) 'नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत्' इत्यादि श्रुतियों में आध्यात्मिक चक्षु आदि के लिए देवशब्द के
208442
208443 है ॥१२०॥
208444 देह की शोभा भी देवरूप नहीं है और मति भी देवरूप नहीं है; किन्तु क्रियासाध्य वस्तु से विलक्षण, आदि और अन्त से शून्य, निरतिशय आनन्दात्मक चित्प्रकाश ही देवस्वरूप है, यह तत्त्वज्ञों द्वारा कहा जाता है () ॥१२१॥
208445 देश और वस्तु से परिच्छिन्न तथा काल से परिच्छिन्न वस्तु में वह प्रकाश ही कहाँ रहता है ? (तात्पर्य यह है - 'दिवु क्रीड़ा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-कान्ति- गतिषु' यों दस अर्थों में प्रसिद्ध दिव् धातु से 'पचाद्यच्' इस सूत्र से अच्प्रत्यय करने पर सिद्ध हुए देवशब्द के संकोच में प्रमाण न होने से वह मायिक निरंकुश ऐश्वर्य, स्वच्छन्द क्रीड़ा, महत्वकांक्षा, व्यवहार, स्तुति तथा आविद्यक मद, स्वप्न, इच्छा और गति का निर्वाहक है, अतः उक्त दशविध अर्थों में कौन मुख्य हैं; इसका विचार करने पर द्युति और मोद ही मुख्य अर्थ प्रतीत होते हैं और वे नित्य, निरतिशयानन्दस्वरूप, स्वप्रकाश परब्रह्मरूप में ही उपपन्न हो सकते हैं, परिच्छिन्न जड़ों में नहीं ।) इसलिए आदि और अन्त से शून्य, स्वाभाविक जो प्रकाशस्वरूप चित् है, उसी को मुनि लोग शिव और देव कहते हैं ॥१२२॥
208446 चूँकि, जगत, जीव और उसका संसार - ये सब उसकी सत्ता से ही अस्तित्वरूप अपना स्वरूप धारण करते हैं, इसलिए एकमात्र वह चिति ही विद्यमान वस्तु है, दूसरी नहीं । वही देवशब्द से व्यवहृत होती है, इसलिए उसी की पूजा करनी चाहिए ॥१२३॥
208447 __ तब क्या पुण्डरीकाक्ष आदि मूर्तियों की पूजा का जो विधान है, वह व्यर्थ है ? इस पर नहीं, ऐसा उत्तर देते हैं। __ब्रह्मन्, जो परम शिवतत्त्व से अपरिचित हैं, उन्हींके लिए पुण्डरीकाक्ष आदि मूर्तियों का पूजन विहित है। ठीक ही है, योजनपरिमित मार्ग में अशक्त पुरुष के लिए क्रोश-परिमित मार्ग की कल्पना की जाती है॥१२४॥
208448 पूजन आदि से प्रसन्न हुए रुद्र आदि देवताओं से इयत्ता आदि से परिच्छिन्न ही फल प्राप्त होता है और तत्त्वतः साक्षात्कारपर्यन्त पूजन से प्रसन्न हुई आत्मा से तो स्वाभाविक तथा आदि एवं अन्त से वर्जित निरतिशयानन्दरूप फल प्राप्त होता है॥१२५॥
208449
208450 यदि शंका हो कि कृत्रिम विषयभोग अनात्म-पूजन से ही सिद्ध होते हैं, इसलिए उनके लाभार्थ कृत्रिम-पूजा करनी चाहिए? तो इस पर कहते हैं।
208451 स्वाभाविक निरतिशयानन्दरूप फल छोड़कर जो पुरुष कृत्रिम फल की ओर प्रवृत्ति करता है, उसके विषय में यही कहना चाहिए कि वह देवतरु मन्दार का वन छोड़कर कंजा-वन की ओर प्रवृत्ति करता है ॥१२६॥
208452
208453 तो अकृत्रिम पूजन में कौन-सी सामग्री है ? इस शंका पर उस सामग्री का उल्लेख करते हैं।
208454 कौन पूज्य है इस विषय का तात्त्विक ज्ञान रखनेवाले विद्वान कहते हैं कि एकमात्र चित्स्वरूप निर्मल प्रयोग से तथा 'त्वचे स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा' इत्यादि मन्त्रलिंग से देह आदि आध्यात्मिक भावों में प्राप्त हुई देवस्वरूपता का निवारण करते हैं। __() आध्यात्मिक पदार्थों का उपक्रम होने के कारण कमलाशब्द से यहाँ देहादि की शोभा ही ली गई है। मतिशब्द समस्त आध्यात्मिक पदार्थों का उपलक्षण है। इसी न्याय से समस्त आधिभौतिक पदार्थों में भी देवरूपता नहीं है, यह जान लेना चाहिए।
208455 –
208456 –
208457
208458 शिव ही पूज्य है और उसकी पूजन-सामग्री में विवेक-ज्ञान, सर्वभूतों में आत्मबुद्धि और शम-ये सबसे श्रेष्ठ पुष्प हैं।।१२७॥
208459 हे महर्षे, प्रकाशमान आत्मदेव की शम, बोध आदि पुष्पों से जो पूजा की जाती है, उसीको आप देवार्चन जानिए, मूर्ति-पूजा को देवार्चन मत जानिए ॥१२८॥
208460 जो मनुष्य आत्मज्ञानरूप देवार्चन छोड़कर कृत्रिम पूजनों में ही आसक्त रहते हैं, वे चिरकालतक क्लेश ही पाते हैं ।।१२९॥
208461 __ हे ब्रह्मन्, जो विदिततत्त्व सन्त-महात्मा किसी समय आत्म-समाधि से व्युत्थित होकर साकार देवपूजन करते हुए पाये जाते हैं, वे बालक्रीड़ा के सदृश आनन्दार्थ ही साकार पूजन करते हैं, न कि कृत्रिम भोगों की अभिलाषा से॥१३०॥
208462 आत्मा ही प्रकाशमान देव, छः प्रकार के ऐश्वर्य से परिपूर्ण, शिव
208463 और परम कारणस्वरूप है। (अतः) ज्ञानरूप पूजन-सामग्री से उसीकी सर्वदा अविच्छिन्नरूप से निरन्तर पूजा करनी चाहिए।१३१॥
208464 हे वसिष्ठजी, आपजीव को अपरोक्षचेतनाकाशस्वरूप अविनाशी अकृत्रिम ब्रह्मस्वरूप ही जानिए, एकमात्र वही पूज्य है; दूसरा कोई आत्मा से अतिरिक्त पूज्य नहीं है। अतः आत्मपूजा ही पूजा है () ॥१३२॥
208465
208466 'तदेवाऽस्ति यतः सर्वम्' इत्यादि श्लोक से ब्रह्म ही जगत, जीव, जीवसंसार और उनके अस्तित्वरूप से स्थित है, यह जो पहले कहा गया था, उसमें उपपत्ति जानने की इच्छा से महाराज वसिष्ठजी पूछते हैं।
208467 __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे प्रभो, यह जगत जिस उपपत्ति से चैतन्यप्रकाशमात्रस्वरूप होता है तथा जिस उपपत्ति से उसी चेतन में जीवादिस्वरूपता प्राप्त होती है, उसे (आप कृपाकर मुझसे) कहिए ॥१३३॥
208468
208469 समस्त चेत्य पदार्थों का प्रलय हो जानेपर भी 'चित्सत्ता ज्यों की त्यों बनी रहती है, इससे 'चित्सत्ता चेत्य पदार्थों के अधीन नहीं है। यह बात भलीभाँति सिद्ध हो चुकी है, अतः चित् के अधीन भासमान चेत्य का जिस प्रकार चिति से भिन्न दूसरा भान मानना युक्त नहीं है, उसी प्रकार चित्सत्ता के अधीन चेत्य की चितिसत्ता से पृथक सत्ता मानना भी युक्त नहीं है, ऐसी उपपत्ति बतलाते हैं।
208470 ईश्वर ने कहा : चूँकि यहाँ सर्वत्र आर-पार से रहित-सर्वविध परिच्छेदों से शून्य-चेत्यनिर्मुक्त चिदाकाश ही विद्यमान है, इसलिए कल्पान्त में भी वह अवशिष्ट रहता है ('चिदाकाश सर्गकाल में भी चेत्यशून्य है, पार आदि परिच्छेदशून्य होने से, प्रलयकाल के समान' इस प्रकार अनुमानरूप उपपत्ति यहाँ बतलाई गई है, ऐसा समझना चाहिए।)।।१३४॥
208471
208472 तब जगद्रूप प्रतिभास कैसे होता है ? इस पर कहते हैं।
208473 सूर्य, चन्द्र, दीपक, इन्द्रिय, मन आदिजो-जो स्वयं प्रचुरप्रकाशवाले पदार्थ हैं, उनके अपने प्रकाश का अपने बिम्ब में समा न सकने के कारण स्वयं जो बिम्ब से बाहर प्रभाकर से-स्पन्दित यानी स्पन्दन सा प्रसिद्ध है, वही नील, पीत आदि उसका विषयभूत जगत है। इसी प्रकार चिद्व्योम के अपरिच्छिन्न
208474 (S) इस विषय में विद्वानों का अनुभवपूर्ण यह वचन है :
208475 देहो देवालयः प्रोक्तो जीवो देवः सदाशिवः । त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥

208476
208477 देह ही देव-मन्दिर है और उसमें विराजमान जीव ही सदाशिवस्वरूप देवता है । उस पर से अज्ञानरूपी निर्माल्य हटा देना चाहिए और 'सोऽहं इस रूप से उसकी पूजा करनी चाहिए ।
208478
208479 होने से मायारूप आवरण के भीतर न समा सकने के कारण उसका मायिक वासना आदि मार्ग से जो एक तरह का स्पन्दन-सा प्रसिद्ध है, उसीसे यह जगत दिखलाई पड़ता है ॥१३५॥
208480 उक्त रीति से एकमात्र चिदात्मस्वरूप ही सिद्ध हो रहा विचित्ररूप यह जगत स्वप्ननगर के सदृश भ्रान्ति से प्रतीत होता है। मेरी कथित रीति से परमार्थबुद्धि से विचार करने पर तो जगत का कोई स्थान ही सिद्ध नहीं होता, वास्तव में वह अमूर्त एवं स्वच्छ चिदाकाशमात्रस्वरूप ही है॥१३६॥
208481
208482 तब क्या चिति ही चेत्य के आकार में परिणत अपने को देखती है ? इस शंका पर नहीं, ऐसा उत्तर देते हैं।
208483 अपरिणामी और अद्वय होने से चैतन्य का परिणाम चेत्य हो ही नहीं सकता, अतः अत्यन्त असम्भव चेत्य भी आवृत चित्-स्वभाव से पृथक जो सृष्टि के आदि में चिदाकाशमात्रस्वरूप भासता है, वही दृश्य-जगत है, ऐसा मुनियों का स्मरण है॥१३७॥
208484 इसलिए स्वप्न-नगर के सदृश जो यह जगत भासता है, उस चिदाकाशमात्रस्वरूप जगत में भिन्नता का अवकाश ही कहाँ है ? ॥१३८॥
208485
208486 अतएव आरोपित रूप के चिन्मात्रस्वरूपता का प्रत्यक्ष करना चाहिए, यह कहते हैं। चिन्मात्रस्वरूप ही पर्वत हैं, चिन्मात्र ही जगत और आकाश है, चिन्मात्रस्वरूप आत्मा एवं जीव है तथा भूतों की परम्परा भी चिन्मात्रस्वरूप ही है ॥१३९॥
208487 महर्षे, सृष्टि के आरम्भ में ऊर्ध्व-लोक, अपना नगर तथा पाताल-इनमें कहीं पर भी चिदाकाशमात्रस्वरूप आत्मा से भिन्न ऐसी कौन-सी वस्तु है, जो सबके अनुभव में आती हो, उसे आप बतलाइए ? (तात्पर्य यह है कि चिद्भिन्न की स्वतः सत्तास्फूर्ति मानने पर अचित्त्व का व्याघात, सत्तास्फूर्ति के अभाव में अलीकरूपता, अलीक का चित् से भी उज्जीवन अनुभूत न होने से, असंग होने के कारण चित् का अचित् के साथ सम्बन्ध न होने से
208488 और साधकान्तर की अप्रसिद्धि होने से चिद्भिन्न पदार्थ की सिद्धि नहीं हो सकती।)।।१४०॥
208489
208490 यदि शंका हो कि जैसे 'यजति, ददाति, जुहोति' इत्यादि शब्दभेदों से कर्मभेद होता है, वैसे ही चित्, आकाश, जगत इत्यादि शब्दभेदों से उनका भेद हो सकता है ? तो इस पर कहते हैं।
208491 आकाश, परमाकाश, ब्रह्माकाश (M) जगत और चित्-ये सब प्रकार ब्रह्मरूप अर्थ के पर्यायशब्द हैं, जिस प्रकार पेड़ और वृक्ष शब्द पर्याय हैं॥१४१॥
208492 उक्त रीति से जब तत्त्ववेत्ता द्वारा स्वप्न, संकल्प
208493 और माया के सदृश मिथ्या द्वैत अनुभूत होता है, तब उसे चिदाकाशहीजगद्रूपसेप्रतीत होता है ॥१४२॥
208494 जिस प्रकार स्वप्न में चिदाकाश ही जगद्रूप भासता है, उसी प्रकार जाग्रत-नामक स्वप्न में भी वही चिदाकाश जगत्-रूप से हम लोगों को भासता है।।१४३॥
208495 जिस प्रकार स्वप्न-नगर में चिदाकाश को छोड़कर दूसरा कुछ भी पदार्थ कहीं नहीं रहता, उसी प्रकार जाग्रत-काल में भी महाचैतन्य आकाश को
208496 (M) भूताकाश, अव्याकृत आकाश आदि तीन अर्थों का ग्रहण करने के लिए प्रवृत्त हुए तीनों भी आकाशशब्द 'काशृ-दीप्तौ' इस धातु से बनाये गये हैं । इसलिए उनका जिस प्रकार चैतन्यरूप अर्थ हो सकता है, उसी प्रकार 'जो गमनार्थक धातु होते हैं, वे ज्ञानार्थक भी हैं, इस व्याकरण-नियम के आधार पर 'गम' धातु से 'वर्तमाने पृशद०' इत्यादि सूत्र से क्विपप्रत्यय होने पर निष्पादित जगतशब्द भी चैतन्यार्थक हो सकता है । अतः उपर्युक्त शब्द एक दूसरे के पर्याय हैं - यह कहा गया है, वह ठीक ही है।
208497
208498
208499 छोड़कर और कुछ भी दूसरापदार्थ कहीं नहीं रहता॥१४४॥
208500 चूँकि चित् से भिन्न दूसरा कुछ भी चेत्यपदार्थ नहीं हो सकता, इसलिए चित्त और चेत्यात्मक समस्तजगतभीअचेत्यात्मक एकमात्र चिन्मात्रस्वरूपहोकर ही स्थित है॥१४५॥
208501 परमाकाशस्वरूप ब्रह्म का संकल्प ही ('बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादि श्रुति में दर्शित प्रथम संकल्पही) तीनों जगत-रूप होकर चिदाकाश में स्वप्न के सदृश स्वयं ही उत्पन्न हुआ है, वास्तव में द्वैतवादी द्वारा स्वीकृत सत्यवस्तु के सदृश यह सत्य नहीं है, ऐसा समझिए ॥१४६॥
208502
208503 सामान्य जगत में कथित न्याय का घट, पट आदि विशेषपदार्थों में दिग्दर्शन कराते हैं।
208504 जैसे स्वप्न में घट, पट आदि चैतन्याकाशमात्रस्वरूप हैं, वैसे ही इस सामान्य सृष्टि के आरम्भ में विशेषपदार्थ घट, पट आदि भी चैतन्याकाशमात्र स्वरूप ही हैं ॥१४७॥
208505 जैसे स्वप्नकालीन प्रतिभासमात्रस्वरूप नगर में विशुद्धचैतन्यमात्ररूप आत्मा को छोड़कर दूसरा कुछ भी तात्त्विक पदार्थ नहीं है, वैसे ही इन तीनों भुवनों में आत्मस्वरूप विशुद्ध चैतन्यपदार्थ को छोड़कर दूसरा कुछ भी पदार्थ नहीं है।।१४८॥जो कुछ विभिन्न-विभिन्न दृष्टियाँ हैं तथा जो-जो तीनों कालों में रहनेवाले देश, काल
208506 और चित्त से युक्त भावात्मक और अभावात्मक पदार्थ हैं, ये सब एकमात्र चैतन्यात्मक आत्मस्वरूप ही हैं, उससे पृथक नहीं है।।१४९॥
208507 महर्षे, जो परमार्थतः सबसे श्रेष्ठ है, जो तुम्हारा, 'तत्' पदार्थ का, मेरा तथा समस्त जगत का स्वरूपभूत है एवं जो स्वयं परिपूर्णस्वरूप है, ज्ञानरूप सामग्री से पूजा करने योग्य उस देव का, प्रथम प्रश्न के उत्तर में, मैंने तुमसे कथन किया॥१५०॥
208508 सभी वस्तुओं का, समस्त जगत का, दूसरे का, तुम्हारा और मेरा चैतन्याकाशरूपपरमात्माहीपारमार्थिक स्वरूप है, दूसरा नहीं ॥१५१॥
208509
208510 कथित प्रकरण का, अनुवादपूर्वक, उपसंहार करते हैं।
208511 हे मुने, जिस प्रकार संकल्पमय पदार्थों तथा स्वप्न-नगर में चैतन्याकाशको छोड़कर दूसरा कुछ भी पारमार्थिकस्वरूप पदार्थ नहीं है उसी प्रकार हिरण्यगर्भ के प्रथमसर्ग से लेकर आजतक चले आ रहे इस संसार में चैतन्याकाशरूप पारमार्थिक शरीर को छोड़कर दूसरा कुछ भी पदार्थ नहीं है॥१५२॥
208512
208513 उनतीसवाँ सर्ग समाप्त
208514 तीसवाँसर्ग चिति की सर्वात्मता सर्वभोक्तृभाव से स्थिति और _वह जिस प्रकार से जीवदशा को प्राप्त हुई - इन सबका वर्णन। 'चेतनाकाशमात्रात्म यथा सर्वमिदं प्रभो' यह जो तुमने पूछा था, उसका यह उत्तर दिया, यों कहते हैं।
208515 ईश्वर ने कहा : ब्रह्मन्, इस रीति से यह समस्त संसार एकमात्र परमात्मस्वरूप ही है, ब्रह्म ही परम आकाश है और यही सबसे बड़ा देव कहा गया है ।।१॥
208516
208517 परिच्छिन्न देवका पूजन परिच्छिन्न फल ही देता है और इस परम अपरिच्छिन्न देव का पूजन तो समस्त कामनाओं के पर्यवसान की अवधिभूमि भूमानन्द की प्राप्तिरूप फल देता है, इसलिए इस देव का पूजन सबसे श्रेष्ठ है, ऐसा कहते हैं।
208518 इस परम देव का पूजन सबसे कल्याणकर है, उसीसे सब कुछ प्राप्त होता है, वही समस्त जगत
208519
208520 सृष्टि के आरोप का अधिष्ठान है और उसी में यह सब व्यवस्थित है॥२॥
208521 स्वाभाविक, आदि-अन्त से रहित, अद्वितीय, अखण्ड तथा बहुवित्तव्यय, आयास आदि बाहरी, साधनों से सिद्ध न होनेवाला नित्य सुख उसी एकमात्र देव के अर्चन से प्राप्त होता है ॥३॥
208522 हे मुनिश्रेष्ठ, चूँकि तुम विवेकी यानी मुख्य अधिकारी हो, इसलिए मैं तुमसे कहता हूँ कि सबसे बड़े इस आत्मदेव की पूजा के लिए महान पुष्पों एवं धूपों का समूह योग्य नहीं है ॥४॥

208523 ___ मूर्ति आदिरूप साकार देव की अर्चना में कौन अधिकारी हैं ? इस प्रश्न पर उसके (मूर्तिरूप
208524 देवतार्चन के) अधिकारी बतलाते हैं।
208525 जो विवेक-बुद्धि से सम्पन्न नहीं है तथा जो बालकों के सदृश कोमलचित्तवाले हैं, उन्हीं के लिए कृत्रिम प्रतिमा-प्रचुर देवार्चन का विधान किया गया है॥५॥
208526 __ उक्त कृत्रिम प्रतिमा-प्रचुर देवार्चन उत्तम चावल न मिलने पर कोदो खाने के समान है, ऐसा कहते हैं।
208527 वे अव्युत्पन्नमति बालक शम और आत्मज्ञान के अभाव में मिथ्यारूप ही कल्पित पुष्प आदि से कल्पितस्वरूप उस प्रकार की प्रतिमा आदि की पूजा करते हैं॥६|वे बालक आदरपूर्वक अपने संकल्प से रचित स्वल्प पुष्प, धूप आदि सामग्रीरूप उपायों से पूजनकर सन्तोष प्राप्त करते हैं ॥७॥
208528 अपने संकल्पों से रचित पदार्थों से देवार्चन सम्पादन कर जिन कीन्हीं स्वप्न सदृश मिथ्याभूत विमान, अप्सरा आदि साधनों से मिथ्यारूप ही स्वर्गादि फल प्राप्त करते हैं |८॥
208529 हे ब्रह्मन्, बालबुद्धि पुरुषों के लिए ही पुष्प, धूप आदि द्वारा अर्चन की कल्पना की गई है और आप जैसे अधिकारी पुरुषों के लिए जो योग्य देवार्चन है, उसे मैं कहता हूँ॥९॥
208530 हे बुद्धिमान में श्रेष्ठ महर्षे, हम लोगों द्वारा कल्पित प्रपंच के भीतर चक्षु आदि से दिखाई पड़नेवाला मूर्ति आदिरूप देव अनिर्वचनीय मायामय ही है और समस्त त्रिभुवन का आधारभूत एकमात्र परमात्मा ही पारमार्थिक देव है, दूसरा नहीं ॥१०॥
208531 समस्त ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र आदि देवताओं से तथा समस्त मनोवृत्तियों से परे एवं समस्त पदों से दुर्जेय शिव ही परम देव है और समस्त विषयभोगों के संकल्पों से वेष्टित ब्रह्मा, विष्णु आदि रूप जो देव हैं, वे साधन से भी पूर्ण नहीं हैं और सर्वविध सुखभोगरूप फलों से भी परिपूर्ण नहीं हैं। (क्योंकि अपने-अपने कर्म और उपासना के तारतम्य अनुसार ही भोगसामग्री और उसके फलभूत सुखका लवमात्र ही वहाँ पर रहता है, यह तात्पर्य है।)॥११॥
208532 ___ आत्मदेव तो पूजा और फल दोनों अवस्थाओं में नित्य, निरतिशय, परमार्थसत्य पूर्णानन्द स्वभाव ही है। इसलिए वही 'देव' यों कहने योग्य है, ऐसा कहते हैं।
208533 हे मुने, दिक्कृत, कालकृत आदि परिच्छेदों से शून्य, समस्त घटादि कार्यों का प्रकाश करनेवाला, निर्मल चैतन्यमात्रस्वरूप परब्रह्म ही देव कहा जाता है |१२॥
208534 समस्त कल्पनाओं से वर्जित, सकल भावपदार्थों के भीतर रहनेवाली, निखिल पदार्थों में सत्तास्फूर्ति प्रदान करनेवाली तथा अखिल पदार्थों की सत्ता का अपहरण करनेवाली जो संवित् देवी है, वही देव है ।।१३॥
208535 हे ब्रह्मन्, सत् और असत् के (भाव-अभाव, वर्तमान और उससे अन्य काल, मूर्त-अमूर्त, कार्य-कारण अथवा व्यावहारिक एवं प्रातिभासिक पदार्थों के) मध्यभूत (अन्तरालवर्ती साक्षिचिन्मात्ररूप अथवा अधिष्ठानरूप होने से मध्यभूत) वह ब्रह्मचैतन्य ही देव कहा जाता है। वही सूर्य, चन्द्र, अग्नि, करण
208536
208537
208538 एवं ज्योतियों की अपेक्षा बढ़े-चढ़े आत्मारूप सर्वावभासक रूपवाले प्रकाश से युक्त होता हुआ 'ॐ' पद से श्रुतियों में विराट आदि पादत्रयात्मक सम्पूर्ण प्रपंच के प्रविलापन द्वारा "शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा विज्ञेयः' यों व्यवहृत हुआ है |१४॥
208539 त्रिकाल अबाधित सर्वानुगत सत्त्व-स्वभाव से उसने सर्वत्र समरूपता प्राप्त की है, वह महाचैतन्य (प्रकाशकों का भी प्रकाशक) यों कहा जाता है और वही सबसे ऊँचा प्रयोजन है, यों श्रुतियों में प्रतिपादित है |१५॥
208540 लताओं के अन्दर स्थित रस की नाईं वह सर्वात्मरूप देव व्यवहारकाल में सर्वत्र अनुगत होने के कारण सत्तासामान्य स्थित है।
208541 और सर्वबाधकाल में भी महासत्तारूप से स्थित है ॥१६॥
208542
208543 सभी देवता आदि की मुख्य आत्मा होने से वही मुख्य देव है, यों कहते हैं।
208544 हे पापशून्य मुने, अरुन्धती का जो चैतन्यस्वरूप है, तुम्हारा जो चैतन्यतत्त्व है, पार्वतीजी का जो चैतन्यस्वरूप है, उनके गणों में जो चैतन्यात्मता है, जो मुझमें यह चैतन्यस्वरूप है और जो तीनों जगत में चैतन्यस्वरूप विराजमान है, उत्तममति तत्त्वज्ञ लोग उसे ही देवतारूप जानते हैं ॥१७,१८॥
208545
208546 विचार करने पर सम्पूर्ण देवताओं का सारभूत होने से वही देव है, यों कहते हैं।
208547 ब्रह्मन्, हाथ, पैर आदि से युक्त जिस किसी अन्य देवता की कल्पना की जाती है, वह संविन्मात्रस्वरूपता का परित्याग कर दूसरी कौन-सी सारभूत वस्तु हो सकती है, इसे आप कहिए ।।१९॥
208548 एकमात्र चिदात्मा ही इस दृश्य संसार का सार है, इसलिये सकल सारभूत वस्तुओं की भी साररूपता को प्राप्त हुआ वह परिपूर्ण देव ही मैं हूँ, उसीसे सब कुछ प्राप्त किया जाता है ॥२०॥
208549 हे ब्रह्मन्, वह न तो दूर ही स्थित है और न किसी के लिए दुष्प्राप्य ही है। वह सदा इसी शरीर तथा सम्पूर्ण आकाश में सर्वत्र ही स्थित है ॥२१॥
208550
208551 वही सबका कर्ता और भोक्ता है, यों कहते हैं।
208552 वही आत्मदेव क्रिया करता है, वही खाता है, वही पालन करता है, वही जाता है, वही श्वास लेता है, वही गाता है और वही अंग-अंग को जानता है ॥२२॥
208553 हे मुनीश्वर, वही इन चित्र-विचित्र चेष्टाओं से युक्त, उसीके कारण चेतनावाली तथा उसीके स्वरूप से निबद्ध इस शरीररूपी नगरी में निवास करता है, इस विषय में प्रमाणतया यह श्रुति भी है - 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' |२३॥
208554 शरीररूपी बड़े घर से युक्त उसके प्रसाद से संचरणशील तथा दुर्विज्ञेय अन्नमय आदि बहिःकोशों से समन्वित इस बुद्धिरूप गुहा में वही गुहेश्वर यानी आनन्दमयकोशरूप गुहा का ईश्वर होकर स्थित है |२४॥
208555 जो मन को लेकर छः इन्द्रियों की प्रवृत्ति-सत्ता से रहित तथा निर्मल रूपवान है, उस आत्मदेव का उपदेशादि व्यवहार के लिए 'चित्' यह काल्पनिक नाम पड़ा है|२५॥
208556 वही यह परमात्मा चिद्रूप, सूक्ष्म, सर्वव्यापी और मायारहित है। वही भास्य के आरोप-काल में इस भास्वर सांसारिक आभास का मानों निर्माण करता है और भास्य के अपवाद-काल में निर्माण नहीं भी करता है|२६॥
208557 हे प्राज्ञ, वह चिति अत्यन्त निर्मल है और वह इन जागतिक क्रियाओं को जगत के लिए उस प्रकार शोभित करती है, जिस प्रकार वसन्त ऋतु रस से लता को शोभित करती है ॥२७॥
208558 चैतन्य के जो सुन्दर चमत्कार (आरोप्य में सत्तास्फूर्तिप्रदान रूप) है, वे चैतन्य में मायाशबल द्वारा पहले के काम, कर्म और वासना के अनुसार जो कोई अवस्थित हैं, उनका आविर्भाव करते हैं। (उन चित् चमत्कारों का ही कल्पना से नामोल्लेख करते
208559
208560 हैं।) इसलिए उन चमत्कारों में कोई तो आकाश नामवाले हैं, कोई जीव नामवाले हैं कोई चित्त नामवाले हैं, कोई कला नामवाले हैं, कोई देश नामवाले हैं, कोई क्रिया नामवाले हैं, कोई द्रव्य नामवाले हैं और कोई यास्कमुनि द्वारा उक्त 'जायते, अस्ति, वर्धते' आदि भावविकार तथा विभिन्न गुणों की जाति के वैचित्र्य और औचित्य से अन्यान्य चित्र-विचित्र नामवाले हैं, कोई प्रकाश नामवाले हैं, कोई पर्वत, अन्धकार आदि नामवाले हैं, कोई सूर्य, इन्द्र आदि नामवाले हैं तो कोई यक्ष नामवाले हैं ॥२८-३१॥
208561
208562 तब क्या चैतन्य अपने भोग की इच्छा से जगत-सृष्टि करता है, इस प्रश्न पर नहीं ऐसा उत्तर देते हैं। __जिस प्रकार अपने इच्छाशून्य स्वभाव से युक्त वसन्त ऋतु द्वारा अंकुर विस्तारित होता है, उसी प्रकार (8) इच्छाशून्य स्वभाववाले इस चिदात्मा द्वारा यह जगत की शोभा विस्तारित होती है ॥३२॥
208563 इन संपूर्ण त्रैलोक्यरूपी समुद्रों के तात्त्विक स्वरूपोंका विचार करने पर अकेली चिति ही सदा उनके वास्तविक स्वरूपभूत जल समूह के स्थान में स्थित है, न कि कोई दूसरी वस्तु॥३३॥
208564
208565 भोक्ता के अविवेक से उसमें मानसिक संकल्प से जनित भोक्ता आदि त्रिपुटी का प्रकाशकत्व ही भोक्तृता है, ऐसी कल्पना की जाती है, इस आशय से कहते हैं।
208566 शरीररूपी कमल में भ्रमणशील मनरूप भ्रमर द्वारा संचित की गई संकल्परूपी मधुसत्ता का अपने में आरोपित समस्त पदार्थों के अवभासन में समर्थ चिति ही आस्वाद लेती है ॥३४॥
208567
208568 इसी तरह उसमें कर्तृत्व भी अपने में आरोपित कारकों के परिभ्रमणप्रकाश के निमित्तरूप ही है; इस आशय से कहते हैं।

देव, दानव और गन्धर्वों से युक्त तथा पर्वत, समुद्र आदि से समन्वित यह सम्पूर्ण जगत चैतन्य में स्थित होकर उस प्रकार घूमता रहता है, जिस प्रकार जल-भँवरी में जल ॥३५॥
बन्धन में डालनेवाले चित्तविकारात्मक (कर्तृत्व-भोक्तृत्वात्मक) आचार से सुन्दर एवं चपल व्यष्टि जीवों के संसरण-चक्रों से युक्त जीव समष्टि संसाररूप चक्र, जो भ्रम का आश्रय है, मायाशबल चक्र में घूमता रहता है॥३६॥

(A) इस विषय में भगवान श्री गौडपादाचार्यजी ने कहा है : भोगार्थं सृष्टिरित्येके क्रीडार्थमिति चाऽपरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा | कोई लोग भोगार्थ सृष्टि मानते हैं और कोई लोग क्रीडार्थ सृष्टि मानते हैं, परन्तु परब्रह्म परमात्मा की स्वभावभूतअविद्या का विलास ही यह सृष्टि है, क्योंकि आप्तकाम परमात्मा को किसी प्रकार की इच्छा हो ही नहीं सकती। यदि शंका हो कि 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' (परमात्मा ने इच्छा की कि प्रजारूप से मैं बहुत हो जाऊँ) इत्यादि श्रुति के साथ विरोध हो जायेगा, तो वह युक्त नहीं है, क्योंकि 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः' इत्यादि अन्य श्रुतियों में इच्छा, प्रयत्न आदि निरपेक्ष परमात्मा के निःश्वासरूप ही ऋग्वेद आदि हैं, ऐसा कथन है । तथा 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादि समान तात्पर्यवाली दूसरी श्रुति की अनुकूलता के लिए 'सोऽकामयत' इस वचन का तात्पर्य एकमात्र अचेतनरूप प्रधान आदि में कर्तृत्व-शंका का निवारण करना ही है । इसीलिए भगवान बादरायण ने भी कहा है 'कामाच्च नानुमानापेक्षा' ('सोऽकामयत' इत्यादि श्रुतियों में ईश्वर ने इच्छा की, ऐसा कथन होने से सांख्यशास्त्रोक्त प्रधान आदि जगत के कारण नहीं हो सकते ।)

कथित लक्षणवाले चिति के ही समस्त कर्तृत्व-भोक्तृत्व का विशेषरूप से वर्णन करते हैं।
चिति ने ही आयुधों से परिपूर्ण चतुर्भुजरूप से समस्त असुर समूह का उस प्रकार विनाश कर दिया था, जिस प्रकार वर्षाऋतु इन्द्रधनुष से युक्त मेघ-खण्डरूप से धूप का विनाश कर देती है ॥३७॥
हे ब्रह्मन्, चिति ने ही वृषभ और चन्द्रमा के चिन्हों से युक्त त्रिनेत्ररूप धारणकर गौरीरूपी कमलिनी के मुखपद्म में भ्रमररूपताप्राप्त की॥३८॥
भगवान नारायण के नाभि-कमल में मानों भ्रमररूपताप्राप्तकर ध्यान में आसक्त मनवाली चिति वेदरूपी कमलिनी का महान सरोवरस्वरूप ब्रह्माजी की आकृति धारण करती है ॥३९॥
हे ब्रह्मन्, जिस प्रकार वृक्ष के अनेक पत्ते होते हैं अथवा जिस प्रकार सुवर्ण में चित्र-विचित्र केयूर आदि का निर्माण होता है, उसी प्रकार चिति के चित्र-विचित्र अनेक प्रकार के शरीर यहाँ दिखलाई पड़ते हैं॥४०॥
समस्त देवताओं की सेना से चारों ओर वन्दित-चरणवाली इन्द्रलीला के द्वारा चिति ही त्रैलोक्य में वन्दनीयता धारण करती है ॥४१॥
त्रिलोकी के अन्दर आकाश में सूर्य आदि तेजोरूपता प्राप्तकर यह चैतन्य अपने स्वरूप में ही उस प्रकार उदित, चलित और विलीन होता है, जिस प्रकार समुद्र में जल ॥४२॥

साक्षात् भी चिति आनन्दप्रकाश में कारण है, यह कहते हैं।
चारों दिशाओं में प्रकाश का विस्तार कर रही चितिरूपी चन्द्रिका समस्त भूतसत्तारूपी कुमुदिनी का विकास करती है ॥४३॥
चितिरूपी दर्पण की महालक्ष्मी (स्वच्छ प्रकाशस्वरूप शोभा या वैष्णवी माया) अनुग्रहपूर्वक अपने ही भीतर उस प्रकार तीनों जगत का प्रतिबिम्ब धारण करती है, जिस प्रकार गर्भिणी अपने भीतर अपना गर्भ धारण करती है॥४४॥
ब्रह्मन्, जिस प्रकार रसशक्ति जलसमूहरूप होकर समुद्र की स्वरूपसत्ता का सम्पादन करती है, उसी प्रकार चितिसत्ता भी चौदह भुवनों में अवस्थित भूतों के बड़े-बड़े समूहों की स्वरूपसत्ता का सम्पादन करती है ॥४५॥

अब उसी चिति का लतारूप से वर्णन करते हैं।
मायाकाशरूपी क्यारी में उत्पन्न हिरण्यगर्भ रूप से अंकुरित, घनीभूत संकल्परूपी पल्लवों से युक्त चित्र-विचित्र आलोकरूपी फूलों से सुशोभित और समस्त पदार्थों में सत्यस्वरूपतारूप फल देनेवाली यह चिति ही एक तरह की लता है ॥४६॥
चिद्रूपी यह लता अनेकविध जीवों के समूहरूप धूलि-पुंज में वासनारूपी जल से सिंचित है, उसके चारों ओर सविकल्प ज्ञानरूप छाल लगी है। चित्तवृत्तिरूप कलियों से वह भरी है। अतीतकालीन असंख्य त्रिजगत रूपी केसरों से उसका स्वरूप उज्ज्वल है। निरन्तर चंचल महाविलासों से जनित उल्लास ही उसका हास्य (विकास) है। समस्त ऋतुरूपी पोरों से वह अत्यन्त कठिन है, जड़ पर्वत आदि ही उसमें गुल्म हैं । जरायुज, अण्डज आदि चतुर्विध शरीररूपी ग्रन्थियों से वेष्टित तथा प्रवृत्तिरूपी प्रतानों से यह आमूलजूड आवृत है इस प्रकार की यह चितिरूपी लता विकसित होकर स्थित है, इसीके द्वारा-अत्यन्त कोमल, सत्असत् आकृति, अतएव वास्तव में युक्तियों से सिद्ध न हो सकनेवाले, चित्र-विचित्र तथा चन्द्रकान्ति के सदृश अत्यन्त विस्पष्ट से दृश्यरूप अनेक कुसुमों का-सर्वत्र उत्पादन, अभिमान और विस्तार किया जाता है। इसीसे वस्तु का कथन और निर्माण भी होता है ॥४७-५१॥
इसी महाचैतन्य से सूर्य आदि सदा प्रकाशित होते हैं और उसी चिति के स्वरूपभूत सत्य, प्रकाश तथा शरीरादि जड़-पदार्थों के

अविवेक से जनित भोक्तृ-भोग्यतारूप विभ्रमों से दम्पती के शरीर, वास्तव में अमंगलरूप होने पर भी, एक दूसरे के प्रीतिभाजन होते हैं ॥५२॥
झंझावात के आवर्त में रहनेवाली, एकमात्र चिति से ही सिद्ध हुई और उसी की सत्ता के कारण दर्शनयोग्य आकार से युक्त हुई जगत्समूहरूपी धूलिरेखा चित् से व्यतिरिक्त-सी होकर नाचती रहती है ॥५३॥
त्रैलोक्य के प्रकाशन के लिए दीपक की शिखारूप यह चिति ही इस समस्त जगत के कार्यों को उस तरह भलीभाँति प्रकाशित करती है, जिस तरह प्रसिद्ध दीपक रूपवान द्रव्य को प्रकाशित करता है ॥५४॥

जगत का प्रकाश एकमात्र चिति के ही द्वारा होता है, इसका उपपादन करते हैं। निर्मल चितिरूपी चन्द्रबिम्ब में खरगोश की नाईं सम्बन्ध प्राप्त कर यह जगत में अवस्थित पदार्थ-शोभा सर्वत्र दिखाई पड़ती है ॥५५॥
चितिरूपी अमृत के सिंचन से यह पदार्थ-समूहों की पंक्ति ही उस प्रकार रूप और फल धारण करती है, जिस प्रकार वृष्टि से सिंचित उत्तम लता फल धारण करती है ॥५६॥

शंका हो कि यदि चिति ही अमृत की नाईं पदार्थ-समूहों के चारों ओर व्याप्त होकर स्फुरित होती है तो उनमें जड़ता नहीं होगी, क्योंकि चारों ओर रस से आर्द्र होने पर शुष्कता की प्रसक्ति हो ही नहीं सकती? तो इस पर कहते हैं।
चिति की छाया से ही इन सम्पूर्ण शरीरों के अन्दर जड़ता का ऐसे भलीभाँति उदय होता है, जैसे समस्त घरों के अन्दर प्रकाश-छाया से अन्धकार का भली प्रकार उदय होता है। (तात्पर्य यह है कि पंचीकरण-प्रक्रिया के अनुसार यद्यपि घर भी चारों ओर तेज से व्याप्त है, क्योंकि उसमें तेज का भी संमिश्रण हुआ है, इससे उसके भीतर अन्धकार की स्थिति हो नहीं सकती; तथापि तेज की जो प्रकाशरूपता है उसके पंचीकरण में संमिलित अन्यान्य पृथ्वी आदि भूतखण्डों से तिरस्कृत होने के कारण बाह्य प्रदेश में अभिव्यक्त सूर्य-प्रकाश की व्याप्ति-दशा में तज्जनित छाया से भीतर उसका जिस प्रकार आविर्भाव होता है, उसी प्रकार घटादि के अधिष्ठानभूत चैतन्य की प्रकाशरूपता के भी
अध्यस्त पदार्थ से अभिभूत होने के कारण बाह्य प्रदेश चाक्षुषवृत्ति आदि के द्वारा अभिव्यक्त हुई चिद्व्याप्ति के स्फुरण-काल में उससे जनित छाया से जड़ता का भीतर उदय होता है)॥५७॥

__इस परिस्थिति में जैसे सूर्य आदि के प्रकाश से ही घर, महल आदि चित्रविचित्र आकृतियों की सिद्धि होती है, वैसे ही देह के अन्दर अभिव्यक्त प्रमातृचैतन्य के चमत्कार से ही गाय, घोड़ा, घड़ा, कपड़ा आदि चित्र-विचित्र आकृतियों की सिद्धि होती है, दूसरे प्रकार से नहीं, ऐसा कहते हैं।
यदि देह में ये चैतन्य के चमत्कार न रहेंगे तो तीनों लोकों में रहनेवाले साकार पदार्थ छाया और जड़ता का त्यागकर दूसरे किसी भी प्रकार की आकृति का स्पर्श न करेंगे, क्योंकि छाया और जड़ता का परित्यागकर आकृतिसाधक दूसरा कोई पदार्थ नहीं है, यह भाव है ॥५८॥
जिसमें चैतन्याकाश का प्रकाश विद्यमान है, ऐसे इस देहरूपी घर में संकल्प रूपी लड़कों को धारण करनेवाली, विहित एवं निषिद्ध क्रियाओं में प्रवृत्तिरूप चंचल कुलवधू परिस्फुरित होती है ॥५९॥

कथित अर्थ का अनुभव कराने के लिए व्यतिरेकी दृष्टान्त से प्रसिद्ध उदाहरणों में समर्थन करते हैं।

208610
208611 __हे मुने, किसी व्यक्तिविशेष की जीभ के अग्रभाग में व्याप्त हो रहा भी रस चित्प्रकाश के बिना किसी प्रकार किसी समय कहीं पर अनुभव में आता हो, ऐसा क्या देखा गया है ? ॥६०॥
208612 हे भद्र, सुनो ! यद्यपि इस देहरूपी वृक्ष में हाथ, पैर आदि अपने अंग ही शाखाएँ हैं और केशों का समूह ही सुन्दर लताओं का समूह है; तथापि यह वृक्ष क्या पर्याप्तरूप से चैतन्य सम्बन्ध के बिना किसी तरह शोभित हो सकता है ? ॥६१॥
208613
208614 ऐसी स्थिति में जैसे जल के अधीन तरंग आदि समस्त भावपदार्थ परमार्थतः जलस्वरूप ही होते हैं, वैसे ही चैतन्य के अधीन जन्म, वृद्धि आदि समस्त भावस्वरूप जगत परमार्थतः चैतन्यमात्रस्वरूप ही है, यों उपसंहार करते हैं। ___ यह चिति बढ़ती है, लुढ़कती है और भक्षण करती है । चराचर पदार्थों का निर्माण करनेवाली भी यह चिति ही है, दूसरा नहीं। इसलिए एकमात्र चितिस्वरूप ही यह उत्पन्न जगत है ॥६२॥
208615 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, चन्द्रमा की किरणों के सदृश निर्मलवाणी से त्रिनेत्र श्रीशिवजी ने जब वैसा कहा, तब फिर मैंने भी चन्द्रमा की किरणों के सदृश निर्मल वाणी से उनसे पूछा ॥६३॥
208616 महाराज, यदि अकेली चिति ही सर्वत्र व्याप्त है तो तत्स्वरूप यह देह निद्रा, मुर्छा, मरण आदि अवस्थाओं एवं अन्यान्य दृश्यों में मृत्तिकाप्रचुर भूतविकाररूप चक्षु आदि इन्द्रियों से
208617 शून्य दीवार की नाईं चमकती नहीं है, यह क्यों ? ॥६४॥
208618
208619 उसीका पुनः स्पष्टीकरण करते हैं।
208620 ये देह आदि दृश्यभाव से पहले और जीवनदशा में चेतन होकर तदनन्तर दृश्य एवं मरण आदि दशा में चैतन्य से हीन रहते हैं यह प्रत्यक्ष अनुभवरूप कल्पना लोक में किस तरह होती है ? क्योंकि चैतन्य के अविनाशिस्वभाव और अपरिणामी होने से उसमें किसी तरह की जड़ता हो ही नहीं सकती॥६५॥
208621
208622 'यथा तच्चेतनस्यैव जीवादित्वं तदुच्यताम्' इस पूर्व प्रश्न का उत्तर बिना सुने ही वसिष्ठजी ने यह एक और दूसरा प्रश्न किया है, तो भी एक साथ दोनों प्रश्नों का उत्तर देने की इच्छावाले भगवान श्री शंकर कहते हैं।
208623 ईश्वर ने कहा : हे ब्रह्मन्, जो आपने प्रश्न किया है, वह सब कुछ (पहले किये गये प्रश्नों के उत्तरों से युक्त सब कुछ) मैं आपसे कहता हूँ; इसे सुनिए। हे तत्त्वज्ञों में श्रेष्ठ, आपने यह एक बहुत बड़ा प्रश्न किया है॥६६॥
208624
208625 कहे जानेवाले उपोद्घात से पहले शरीर में बिम्ब और प्रतिबिम्ब के भेद से दो प्रकार का चैतन्य बतलाते हैं।
208626 हे ब्रह्मन्, वस्तुतः इस शरीर में दो प्रकार की सर्वभूतमयात्मिका चिति है, एक तो व्यष्टि-समष्टि बुद्धि में आसक्त स्वभाव रखनेवाली (विज्ञानमय शब्द से कही जानेवाली कर्ताभोक्तास्वभाव से युक्त) है और दूसरी अशेष विकल्पों से शून्य कूटस्थ ॥६७॥
208627 ___ जिस प्रकार चिति का चलस्वभाव उपाधि-प्रयुक्त है, उसी प्रकार उसका भेद भी उपाधि प्रयुक्त ही है, इस आशय से कहते हैं।
208628 भद्र, जैसे सुन्दर शीलवाली स्त्री स्वप्न में दूसरे उपपति से युक्त होकर दुःखस्वभाववाली होती हुई
208629
208630 अन्य-सी प्रतीत होती है, वैसे ही वह चिति ही 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादि श्रुतिप्रदर्शित संकल्प से अपनी आत्मा को ही जीवात्मा समझती हुई भीतर स्वयं अन्य-सी होकर अवस्थित है ॥६८। जिस प्रकार इस संसार में वही (सुशील ही) पुरुष क्रोधवश क्षणभर में राक्षस-सा क्रूर हो जाता है, वैसे ही यह चिति भी संकल्प-विकल्पात्मक चिह्नों से युक्त होकर दूसरे स्वरूपवाली हो जाती है ॥६९॥
208631 हे ब्रह्मन्, उपर्युक्त रीति से विरुद्ध कल्पनाओं से भावित अपने स्वरूप से च्युत हुई चिति क्रमशः जड़तादात्म्य की भावनाकर अपनी ही कल्पना से सविकल्प बुद्धि की विषय हो जाती है ॥७०॥
208632 स्वयं चिति ही आकाशसहित सूक्ष्म भूतों की स्वरूपता; शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्धात्मक भोग्यों की बीजरूप चेत्यता यानी मायाउपलक्षित चैतन्य की विषयता प्राप्त करती है और उसके बाद समष्टि-प्राणरूपता प्राप्त करती है।७१॥
208633
208634 उस प्रकार की चिति में पंचीकरण प्रयुक्त स्थूलभूतात्मक समष्टि-व्यष्टि-स्थूल-देहरूपता, उसके अन्दर रहनेवाले लिंगदेह में जीवरूपता तथा उसमें बुद्ध्यात्मरूपता का अवलोकन कराते हैं।
208635 पंचीकरण द्वारा सूक्ष्म भूतों से वेष्टित होती हुई क्रमशः यह चिति सातों द्वीप तथा चौहद लोकरूप देश विभाग एवं निमेष से लेकर दो परार्धपर्यन्त कालविभाग से युक्त हो जाती है। तदनन्तर वह प्राणधारण से जीवरूप होती हुई तत्काल ही बुद्धि, अहंकार, मन और चित्तस्वरूप हो जाती है ॥७२॥
208636 मनरूपता को प्राप्त हुई चिति उस प्रकार संसार का अवलम्बन कर लेती है, जिस प्रकार 'मैं चण्डाल हूँ' इस भावना से ब्राह्मण चण्डालरूपता का अवलम्बन करता है ।।७३॥
208637 ब्रह्मचिति ही अज्ञानयुक्त स्वरूप की प्राप्ति कर देह और जीव के आकार से संकल्पित होकर अज्ञानप्रयुक्त जड़तावश असर्वज्ञ हो जाती है। तदनन्तर बार-बार भोगों के संकल्पों से निरन्तर संसारभागिनी होती है ॥७४॥
208638 अनन्त संकल्पों से ओतप्रोत तथा जड़ता के संकल्प से स्थूल हुई यह चिति ही जड़ता से जीवनरूपता का भ्रम उस प्रकार प्राप्त करती है, जिस प्रकार जल पाषाणरूपता (बरफरूपता) प्राप्त करता है।७५॥
208639 हे मुने, तदनन्तर वही चित्त, मन, मोह, माया इन संज्ञाओं का निर्माणकर निपुणता से जड़ता का आश्रय कर संसार में उत्पन्न होती है।॥७६॥
208640 तदनन्तर मोहरूपी मन्दता को प्राप्त हुई, तृष्णारूपी हथकड़ी पड़ने के कारण पीड़ित हुई, काम, क्रोध एवं भय से ग्रस्त, वैभव और दरिद्रतारूपी गर्तों में स्वयं गिरी हुई, अपने असीम विस्तृत स्वरूप का परित्याग कर देनेवाली, स्त्री, पुत्र आदि के वियोगों में शोक आदि विकारों से ग्रस्त हुई, दुःखरूपी दावानल से निरन्तर सन्तप्त हुई, शोक और अशुभों से कृपण हुई, 'प्रत्यक्ष दुःख, मोह आदि स्वभाववाली ही मैं हूँ। - इस शून्यात्मक भ्रम से व्याकुल हुई, एकमात्र देह में आस्था रखनेवाली महान दीनता को प्राप्त हुई, मोहरूपी महाकीचड़ में जीर्ण जंगली हथिनी की नाईं फँसी हुई, वैभव और दरिद्रतारूपी लता-हिंडोलों से चारों ओर चंचल शरीरवाली, निःसार और असीम संसार के विकारों में व्यवहार करनेवाली, अनेक प्रकार के तापों से सन्तप्त हृदयवाली, राग और क्रोध से निरन्तर व्याप्त हुई, अपने झुण्ड से बिछुड़ी हुई हिरनी के सदृश परवश हुई, वैभवों या भूतमात्राओं के आविर्भावकाल में हृष्ट या अभिव्यक्त हुई और उनके तिरोभाव में दीनता या तिरोभाव को प्राप्त हुई, अपने संकल्प से प्राप्त हुई अन्य विभ्रमदृष्टियों में भयभीत होकर उस तरह भाग जाती है जिस तरह वेतालों के बीच से बालिका भाग जाती है |७७-८३॥
208641 जिस प्रकार ऊँटनी काँटे और नीम के पत्ते खाते समय अपनी
208642
208643
208644 वासना से भावित स्वल्प मधुर रस की अभिलाषा करती है, उसी प्रकार दुःखमय विषयों के रहते चिति उनसे सुख की अभिलाषा करती है। बीच ही में भ्रष्ट होकर एक दोष से दूसरा दोष प्राप्तकर नीचे की ओर गिरती जाती है। अथवा जैसे ऊँटनी विषम ऊँचे तट पर उगे हुए वृक्ष के अग्रभाग में सम्बद्ध मधु पटल में अवस्थित मधु-बिन्दु चाटने की इच्छा से वृक्ष पर चढ़ने की लालसा करती हुई किये गये एक साथ अगले पैरों के उन्नयन से ही अपने विशाल देहभार के कारण बीच में ही फिसलकर नीचे की ओर विषम प्रदेश में गिरती जाती है, वैसे ही यह चिति भी उन्नत विषम विषयवृक्ष के ऊपर सुखरूपी मधु बिन्दु चाटने की अभिलाषा से चढ़ने की इच्छा कर रही बीच में ही फिसलकर नीचे की ओर गिरती जाती है ॥८४॥
208645 अनन्तर एक संकट से दूसरे संकट को प्राप्त हुई, एक दुःख से दूसरे दुःख में गिरी हुई एक विपत्ति से दूसरी विपत्ति में पहुँची हुई चिति उत्तरोत्तर अत्यन्त विषम स्थिति प्राप्त करती है ॥८५॥
208646 अनेक अनर्थ-समूहों से युक्त चेष्टाओं से परवश हृदयवाली वह चिति नरक आदि भूमियों में एक कष्ट से दूसरे कष्ट को प्राप्त होकर चारों ओर के तापों से निरन्तर सन्तप्त हुआ करती है ।।८६॥
208647 तदनन्तर क्रमशः मनुष्य शरीर का लाभ होने पर भी बाल्यकाल से लेकर व्यवहार निपुणता के अभ्यास से प्राप्त कौशल द्वारा काव्य, नाटक, तर्क आदि के अभ्यास में तत्पर हुई यह चिति अपने बन्धन के (धन, घर, खेत, परिवार आदि के) निर्माण में अपेक्षित पराक्रम के ही पद को प्राप्त होती है, मोक्षोपयोगी विवेक पद को प्राप्त नहीं होती॥८७॥
208648 उस क्रम से अन्तिम अवस्था प्राप्तकर प्राण-विनाशदशा को प्राप्त हुई यह चिति चारों ओर भयभीत होकर उस प्रकार शंकित हो जाती है, जिस प्रकार जल क्षीण होने से भूमि में लोटपोट होने में तत्पर मछली शंकित हो जाती है।।८८॥
208649
208650 संक्षेप से उक्त अर्थ का विस्तार करते हैं।

208651 बाल्यकाल में चिति के समस्त विषय पराधीन रहते हैं, यौवन काल में धनादि-चिन्ता से उसका विवेक आवृत हो जाता है । वृद्धावस्था में भी अनेकविध दुःखों से पीड़ित रहती है और समय आने पर
208652 अपने कर्मों से वशीकृत हुई मर जाती है।८९॥
208653
208654 कर्मगति का विस्तार करते हैं।
208655 कर्मगतिवश कभी स्वर्ग-नगर में उत्पन्न होती है, कभी पाताल कुहर में नागिन हो जाती है, कभी दैत्यों के विवरों में आसुरी बन जाती है तो कभी इस पृथ्वी में मनुष्य-स्त्री बन जाती है।॥९०॥
208656 राक्षसों के आश्रय-स्थान में राक्षसी बन जाती है, अरण्य के कोटर में वानरी बन जाती है, पर्वतराजों के शिखर में सिंहिनी बन जाती है तो कभी कर्मवश हिमालय आदि कुलपर्वतों पर किन्नरी बन जाती है॥९१॥
208657 कभी अपनी कर्मगति से सुमेरु पर्वत पर विद्याधरी बन जाती है, अरण्य बिलों में सर्पिणी बन जाती है, वृक्ष पर लता बन जाती है, घोंसले में चिड़िया बन जाती है, शिखर पर गुल्मिनी बन जाती है तो कभी वन में हिरनी बन जाती है।९२॥
208658 चिति ही नारायण होकर समुद्र में नींद लेती है, ब्रह्मा होकर ब्रह्मपुर में ध्यान करती है, हिमालय पर्वत पर आधे अंग में कान्ता से संवलित महादेवजी का रूप धारणकर निवास करती है और स्वर्ग में सुरश्रेष्ठ हरि का रूप धारणकर विराजती है (') ॥९३॥
208659 भद्र, संवित् ही सूर्य
208660 () 'पदमेव हि तन्नित्यमनित्याः पदिनः स्मृताः' (ब्रह्मपद ही नित्य है और दूसरे पदधारी अनित्य हैं) इत्यादि शिवपुराण के वचनानुरोध से नारायण आदि का भी जीवगति में ही निरूपण इस
208661
208662 बनकर दिवस का निर्माण करती है, मेघ बनकर जल बरसाती है, वायु बनकर वायुव्यापार करती है एवं पर्वत और महोदधि बनकर पर्वत और महोदधि का व्यापार करती है ॥९४॥
208663 संवित् ही ऋतुघटित संवत्सर का चक्र घुमाती है, सहसा युग, मन्वन्तर आदि काल का निर्माण करती है एवं दिन और रात्रिरूप से क्रमशः प्रकाश एवं अन्धकाररूप बन जाती है॥९५॥
208664 चिति ही कहीं यानी वृक्ष आदि में बीजरूप तथा उसकी अंकुरता में हेतु रसात्मक उल्लास से परिपूर्ण हो जाती है, कहीं पाषारूपिणी होकर निश्चल पत्थर बन जाती है, कहीं पर जलपूर्ण नदी हो जाती है और कहीं पर कुमुदरूप से फैल जाती है।९६॥
208665 कहीं पर फलपंक्तियों के पाकों से उपलक्षित रहती है,कहीं काठ, अनल आदि से उपलक्षित रहती है, कहीं पर शीततावश हिम के सदृश आचरण कर रहे जल से युक्त रहती है और कहीं आकाश और वायु बनकर रहती है और कहीं अन्यरूप बनकर रहती है ॥९७॥
208666 चिति ही कहीं उज्ज्वलित आकारवाली, कहीं कुश-कण्टक आदि से दुर्गम, कहीं शिलारूप, कहीं नीलरूप, कहीं हरितरूप, कहीं अग्निरूप
208667 और कहीं महीरूप बन जाती है ॥९८॥
208668 सबकी आत्मा, सर्वत्र एवं माया के योग से सर्वस्वरूप होने के कारण चिति उस तरह जगत-रूप ही हो जाती है। परमार्थ-दशा में तो वह परा चिति आकाश से भी अत्यन्त निर्मल एवं व्यापक ही है ॥९९॥
208669 चिति जब-जब जहाँ पर जिस भाव से जिस तरह अपनी आत्मा का विवर्त द्वारा उपचय करती है, तब-तब वहीं पर उसी भाव का अनुभव उस तरह ऐसे करती है जैसे जल स्पन्द से तरंग आदि रूपता का अनुभव करता है ॥१०॥
208670
208671 उन्हीं भावों का फिर विस्तारपूर्वक निरूपण करते हैं।
208672 यह चिति हंसी, क्रौंची, बगुली,काकी, सारसी, घोड़ी, वृकी, ऊँचे पैर और चोंचवाली भिन्न जाति की बगुली, अत्यन्त धवल तूल कण्ठ जाति की बलाका, हिरनी, वानरी, किन्नरी, कुत्ती, वटिका, पिंगली, मैना, मक्खी, भौंरी, सुग्गी, धी, श्री, लज्जा, प्रीति, रति, माया, रात्रि और शशी इन तथा इनसे भिन्न अन्यान्य योनियों में यानी देह-विशेषों में इस विवर्तमान संसार में उस प्रकार घूमती रहती है, जिस प्रकार जलावर्त में तिनका ॥१०१-१०३॥
208673 अपने शब्द से गदही की तरह यह चिति अपने ही संकल्प से डरती है इसके सदृश दूसरी कोई भी मुग्धा, चंचला एवं अर्बला बाला नहीं है ॥१०४॥
208674 हे महामुने, यह तुमसे उस जीवशक्ति का निरूपण किया, जो बेचारी प्राकृत आचारों से पराधीन एवं पशुओं के सदृश अनियन्त्रित धर्मवाली है ॥१०५॥
208675 मुनिवर, असीम दुःखपूर्ण विभ्रमों का स्वयं आश्रय करनेवाली 'कर्मात्मा' (कर्मानुसारस्वभावा) इस नाम को प्राप्त हुई इस परमात्मा की यह शक्ति सचमुच शोचनीय है ।।१०६॥
208676 स्वभिन्न सत्ता-स्फूर्ति से रहित, अविद्या से अनियत, विनाशी और स्वाभाविक मलरूप असत् के ऊपर ही इसने ऐसे आक्रमण किया है, जैसे तण्डुल (चावल) ने तुष (भूसी) के ऊपर ॥१०७॥
208677 असीम विभवों से भ्रष्ट हुई तथा दुर्भाग्यरूपपरिताप से परितप्त हुई यह चिति जीवरूपता प्राप्त कर ऐसे शोक विमग्न हो जाती है, जैसे पतिविहीना नायिका ॥१०८॥
208678 भद्र, जड़गति अविद्या की सामर्थ्य तो देखो! जिससे कि पूर्णब्रह्मस्वभाव होती हुई भी शरीरावच्छिन्न चिति अपनी निरतिशयानन्द श्लोक से किया गया है । अथवा नारायण आदि सारूप्य मुक्त जीवों के विषय में, इसकी योजना करनी चाहिए । अथवा यहाँ से लेकर जीवगतियों का निरूपण नहीं किया गया है, किन्तु चिति सब कुछ व्यापार करती है, यह कहा गया है इसलिए कोई दोष नहीं है।
208679
208680 पूर्णस्वभावता का स्मरण किये बिना मैं शरीरमात्र परिच्छिन्न हूँ, थोड़ा पुण्य क्षीण होने पर मैं न्यून हो गई,यों समझकर अपने पतन के लिए उस प्रकार नीचे की ओर गिरती जाती है, जिस प्रकार मेघ, समुद्र आदि से उपलक्षित समस्त जगत को अपने उदर में समा लेने की सामर्थ्य से युक्त होते हुए भी रहट की घरियों में प्रविष्ट आकाश अपने उक्त स्वभाव का स्मरण किये बिना घटीमात्र से परिच्छिन्न तथा अल्प जल गिरने से मैं खाली हो गया,यों मानकर बार-बार अपने पतन के लिए नीचे की ओर गिरता जाता है, यह बड़ा कष्ट है ॥१०९॥
208681
208682 तीसवाँ सर्ग समाप्त
208683 इकतीसवाँ सर्ग जिससे मन, प्राण और इन्द्रियों के द्वारा बाहर और भीतर प्रकाश होता है,
208684 उस शुद्ध चिति का जीवरूपता आदि के निषेध से प्रदर्शन। ईश्वर ने कहा : जिस प्रकार स्वाप्निक मदिरा-मद से जनित मोह में गिरी हुई मुग्धा स्त्री सम्भ्रमकाल में 'मै दुःखी हूँ,' इस भावना से मिथ्या ही दुःख बटोरा करती है, उसी प्रकार अज्ञान कीचड़ में फँसी हुई यह चिति भी अज्ञानकाल में 'मैं दुःखी हूँ, इस भावना से पूर्ववर्णितमिथ्या ही जीवजगद्भाव बटोरा करती है ।।१॥
208685 जिस प्रकार विपरीत-मतियुक्त मुग्धा स्त्री मरी हुई न होने पर भी मैं मर गई, नष्ट न हुई भी मैं नष्ट हो गई, यों भावना करती हुई रोती रहती है, उसी प्रकार यह चिति भी मैं नष्ट हो गई, मैं मर गई, यों भावना करती हुई झूठमूठ रोती रहती है ॥२॥
208686 विपरीत हुई बुद्धि कुम्हार के घूमते हुए चाक को भी जिस प्रकार बिना निमित्त के ही स्थिर देखती है, ठीक उसी प्रकार यह चिति भी अहन्ता के भ्रम से असत्य इस सम्पूर्ण संसार को बिना कारण ही सत्य देखती है ॥३॥
208687 इस चिति के संसारानुभव में कारण चित्त ही है, लेकिन वह कारणरूप चित्त कोई पदार्थ ही नहीं है; क्योंकि वह चित् या उससे भिन्न अचित् दोनों में से कोई हो ही नहीं सकता । यदि अचित् रूप मानेंगे, तो वह जगत के अन्तर्गत हो जाने से जगत्कल्पक ही नहीं हो सकता ॥४॥
208688
208689 चित्त की सत्ता सिद्ध न होने से ही उसके चेत्य (विषय) जगत की भी सत्ता सिद्ध नहीं है, यही कहते हैं। - इस प्रकार चित्तरूप कारण का अभाव सिद्ध होने से चेत्य का (जगद्रूप विषय का) भी अभाव सिद्ध ही है। इसलिए जिस चिति के द्वारा श्रमपूर्वक चित्त अनुभूत होता है, वह चिति चित्त और उसके अधीन चेत्य स्वरूप नहीं है, किन्तु शुद्धरूप ही है ॥५॥
208690
208691 चित्त के निषेध से ही चिति में चक्षु आदि इन्द्रियप्रयुक्त दृश्य, दर्शन और द्रष्टारूप त्रिपुटी का निषेध भी सिद्ध हो जाता है, यह कहते हैं।
208692 जिस प्रकार पत्थर में तेल नहीं रहता, उसी प्रकार शुद्ध चिति में दृश्य, दर्शन और द्रष्टा का रूप नहीं रहता। जैसे चन्द्रमा में कालिमा (कालापन) नहीं रहती, वैसे ही चिति में कर्ता, कर्म और करण नहीं रहते॥६॥
208693 जिस प्रकार आकाश में नवीन अंकुर का अभाव है, उसी प्रकार चिति में प्रमाता, प्रमेय और प्रमाण इन तीनों का अभाव है। जिस प्रकार नन्दनवन में खैर के वृक्ष का अभाव है, उसी प्रकार
208694
208695 चिति में चित्तवृत्ति, चेतन (चित्तवृत्ति के आश्रय) और चेत्य (उक्त वृत्ति के विषय) आदि का (m) अभाव है ॥७॥

208696 जैसे आकाश में पर्वतत्व नहीं है, वैसे ही चिति में अहन्ता, त्वन्ता और तत्ता दूसरी परोक्षवस्तुता) आदि (2) नहीं है। जैसे काजल में शंखत्व नहीं रहता, वैसे ही चिति मे स्वदेहत्व और अन्यदेहत्व नहीं रहते८जैसे परमाणु के अन्दर सुमेरु नहीं रहते, वैसे ही इसमें अनेक प्रकार के जीव तथा प्रत्येक शरीर में आत्मा के अभेदाध्यास भी नहीं रहते। इसमें शब्द और अर्थ (नाम और रूप) की कथा तो इस प्रकार नहीं है, जिस प्रकार महा ऊसर भूमि में लता की॥९॥
208697
208698 'अथा आदेशो नेति नेति' इत्यादि सर्वदृश्यों के शास्त्रीय निषेध भी तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्त ही हैं, क्योंकि चित्तत्त्व का साक्षात्कार होने पर तो प्रतियोगी की प्रसिद्धि न होने से उनका कभी संभव नहीं है, यही कहते हैं।
208699 इस चिति में 'नेति नेति' इत्यादि निषेधपरक श्रुतियाँ ऐसे नहीं हैं, जैसे सूर्य-मण्डल में रात्रि। जिस प्रकार तुषार में उष्णता नहीं रहती, उसी प्रकार इसमें वस्तु से अतिरिक्त वस्तुत्व और अवस्तुत्वरूप धर्म भी नहीं रहते॥१०॥
208700 इसमें शून्यता और अशून्यता इस प्रकार नहीं है, जिस प्रकार शिला के गर्भ में वृक्ष । आकाश में अनाकाशता की नाईं भिन्न-भिन्न वादियों के द्वारा कल्पित प्रसिद्ध महती शून्यता
208701 और अशून्यता विचार करने पर जैसे नहीं रहती केवल केवलीभावलक्षण स्वरूपस्वच्छता ही अवशेष रहती है, न कि अणुमात्र भी उससे कुछ भिन्न, वैसे ही इस चिति में भी शून्यता और अशून्यता है॥११॥
208702 __ तब तो सम्पूर्ण अनर्थों का मूलकारण हिरण्यगर्भात्मिक समष्टि-चित्त ही इस चिति का दोष है, क्योंकि एकमात्र उसी कारण से चतुर्विध शरीरों में उत्पन्न हुई यह चिति इन सब सांसारिक दुःखों को प्राप्त करती है। उनका हम लोग कभी उच्छेद नहीं कर सकते? इस शंका पर कहते हैं।
208703 चिति के दोषभूत हिरण्यगर्भ के चित्तरूप निमित्त से उत्पन्न हुई यह चिति इन दुःखों को प्राप्त करती है, ऐसी बात नहीं है, किन्तु हिरण्यगर्भ द्वारा उत्पन्न किये गये जो देह, इन्द्रिय और उनके विषय हैं, उन सबमें अहम्', 'मम' तथा 'ये सब अर्थ सत्य हैं' इत्यादि केवल भावनामात्र से ही यह संसाररूप
208704 अनर्थ उपस्थित हुआ है ॥१२॥
208705
208706 इसीलिए तत्त्वज्ञ पुरुष में तथोक्त भावना के अभाव से ही सम्पूर्ण अनर्थों की शान्ति हो जाती है, इसे कहते हैं। __ तत्त्वज्ञ पुरुष में तथोक्त 'अहम्', 'मम' तथा 'ये सांसारिक पदार्थ सत्य हैं' इस प्रकार की भावना के अभाव से ही यह सम्पूर्ण अनर्थ अपने-आप संशान्त हो जाता है और तत्त्वज्ञ पुरुष में भी तथोक्त सारी भावनाओं के अभाव के बिना सम्पूर्ण दुःख प्राप्त होते रहते हैं|१३॥
208707
208708 यही कारण है कि तृण की नाईं तिरस्कार के योग्य भी यह त्रैलोक्यपदार्थ केवल भावना के यानी वासना के बल से अज्ञानियों के लिए दुःसाध्य होकर स्थित है, इसे कहते हैं।
208709 (m) आदिपद से मननकर्ता, मति और मति के विषय; बोद्धा, बोध और बोध के विषय तथा अहंकर्ता (अहमाभिमानकर्ता), अहंकार और अहंकार के विषयों का ग्रहण किया गया है।
208710 (A) यहाँ पर आदि पद से स्वदेहत्व आदि धर्मों के आश्रय, उनके व्याप्य धर्म एवं उनके सम्बन्धों का ग्रहण किया गया है ।
208711
208712 पूर्वोक्त प्रकार की तव-ममात्मक जो भावना है, वही इस दुःखादि की प्रसक्ति में कारण है, उस भावना में पुरुष की स्वतन्त्रता है यानी वह भावना कर सकता है और नहीं भी कर सकता है। ऐसी स्थिति में जैसे तृण का परित्याग दुःसाध्य नहीं है, वैसे ही त्रैलोक्य का परित्याग भी दुःसाध्य नहीं है ॥१४॥
208713 तथोक्त भावना से स्थित हुआ यह संसाररूपी अनर्थ स्वाधीन होता हुआ भी दुःसाध्य है। (यदि शंका हो कि अतिसुलभ भावनात्याग स्वयं ही सिद्ध क्यों नहीं होता? तो इस पर कहते हैं।) जो जो कार्य हैं उनकी पुरुष अपने प्रयत्न से यदि सिद्धि नहीं करता, तो वे कहाँ कैसे प्राप्त हो सकते हैं ? साधारण तृण भी बिना हाथ फैलाये प्राप्त नहीं किया जा सकता |१५॥
208714
208715 केवल भावनामात्र का त्याग कर देने पर परम पुरुषार्थस्वरूप परमार्थ चिति सर्वत्र अनायास ही सुलभ है, इसी आशय से उस चिति का वर्णन करते हैं।
208716 निर्विकल्प, अद्वितीय, परब्रह्मस्वरूपिणी सर्वव्यापक होती हुई सकल तेजों को भी प्रकाशित करनेवाली, स्वच्छ और अति उत्कृष्ट जो यह चिति है, वह पुरुष की केवल एक भावना से प्राप्तव्य है॥१६॥
208717 वह चिति सम्पूर्ण पदार्थों का अवभास करनेवाली सर्वव्यापक, नित्य, निर्मल, नित्योदित, मन से रहित, सकल विकारों से वर्जित और निरंजन है। एक वही घट और पट में, वट और दीवार में, शकट
208718 और वानर में, गदहे और असुर में, सागर और भूत में, तथा नर और नाग में सर्वत्र संस्थित है॥१७,१८॥
208719 जिस प्रकार दीपक पदार्थों के प्रकाशन के लिए कोई दूसरी क्रिया नहीं करता, केवल अपनी स्वरूपस्थिति से ही प्रकाशन में समर्थ हो जाता है, उसी प्रकार यह चिति भी साक्षी की नाईं केवल चुपचाप अपने स्वरूप में बैठी रहती है, चलने-फिरने और हिलने-डोलने में समर्थ रहती हुई भी कहीं पर हिलने डोलने या चलने-फिरने का नाम तक नहीं लेती ॥१९॥
208720 ऐसी सामर्थ्य रखती हुई भी वह चिति केवल देहादिभाव से वास्तव में मलिन न होती हुई भी मलिन हो गई है यानी नानाविध रागद्वेषादि दोषों से संयुक्त हो गई है। इसमें यद्यपि किसी प्रकार का विकल्प है नहीं, फिर भी विविध विकल्पों से युक्त हो गई है। अजड़ होती हुई भी जड़-सी भासती है एवं सर्वगामिनी होती हुई भी असर्वगामिनी ॥२०॥
208721
208722 अब सर्वगामिनी और अत्यंत सूक्ष्म चिति का एक-एक शरीर के अन्दर नख से लेकर सिर तक जो विशेषव्याप्तिलक्षण संचय है, उसमें युक्ति बतलाते हैं।
208723 विशेष प्रकार का अभिमान आदि कोई विकल्प न छूनेवाली, सर्वगामिनी एवं अत्यन्त सूक्ष्मस्वरूप परा चिति प्राणप्रधान लिंग शरीर में प्रतिबिम्बभाव से अनुगत होती हुई हाथ, पैर आदि जो अंग हैं एवं जो हृदय आदि स्थान तथा बहत्तर हजार नाड़ियों के (शिराओं के) भेद हैं, उन सबको व्याप्तकर यानी उनमें प्रवेश कर सर्वत्र पहुँची हुई अपनी संवित् का अपने उतने ही शरीर में मानों जबरदस्ती खींचकर उस प्रकार उपचय करती है, जिस प्रकार लम्बा और सूक्ष्म रेशम आदि तन्तु टेकुआ आदि के ऊपर वेष्टन करने पर अत्यन्त लम्बा होने पर भी अपने को उतने ही स्थान में उपसंहृत कर बेर आदि के आकार के सदृश उपचय प्राप्त करता है|२१॥
208724 भद्र, इसी उपचय के कारण जाग्रत पुरुष की चिति बाह्यरूप आदि विषयों के अवलोकन एवं अन्दर मानसिक व्यापारों से वेष्टित होती हुई बोधपक्षपातिनी हो जाती है और निद्रा ले रहे पुरुष की चिति तो स्वप्न में वासनामय रूप आदि के अवलोकन एवं मनोव्यापारों से वेष्टित होती हुई दो पक्षों का यानी भीतर बोध और बाहर अबोध इन दो पक्षों का
208725
208726 अवलम्बन करती है। इसी प्रकार सुषुप्ति में अज्ञानमात्र की साक्षिणी एवं 'मैंने कुछ भी नहीं जाना' इस प्रकार उठे हुए पुरुष के स्मरण से सदसदात्मक होती हुई भी चिति असत्प्राय होकर अबोधपक्ष का ही अवलम्बन करती है |२२॥
208727 जिस प्रकार साधु हुआ पुरुष भी दुर्जन-संगति से चिरकाल तक चित्त के संस्कृत होने पर र्दुजन की इच्छाएँ लेकर असाधु हो जाता है, उसी प्रकार अत्यन्त स्वच्छ परा चिति ही देहादि में तादात्म्याभिमान करने से तदनुकूल-प्राप्ति की और प्रतिकूल परिहार आदि की चिन्ता करती है (और स्वयं जड़ देहादिरूप हो जाती है।)|२३॥
208728
208729 इसीलिए चित्त के पुनः ब्रह्मरूपता से भावित होने पर वह ब्रह्मरूप ही हो जाता है, इस आशय से दृष्टान्त कहते हैं। __ जिस प्रकार मालिन्य से सुवर्ण ताम्ररूप हो जाता है और मल का शोधन करने से फिर सुवर्णरूप हो जाता है, उसी प्रकार अज्ञानरूप मल का शोधन करने से परमचिति अपने विशुद्ध स्वरूप में हो जाती है ॥२४॥
208730 जिस प्रकार सुन्दर दर्पण अपने ऊपर आरोपित मल की शान्ति से प्रतिमा स्थिति (बार-बार प्रतिबिम्ब की अभिव्यक्ति के योग्य स्वच्छतारूप स्थिति) प्राप्त करता है, उसी प्रकार अज्ञान से जड़ता, जीवता आदि सृष्टि मानों प्राप्तकर स्थित हुई चिति भी तत्त्वज्ञान से अपना स्वच्छतारूप कैवल्यपद प्राप्त करती है ॥२५॥
208731 असत्-रूप अज्ञान के लाभ से चिति का संसार बढ़ता जाता है
208732 और सच्चिदानन्दस्वरूप चितिस्वभाव के ज्ञान से यह संसार असत्-रूप ही होकर शान्त हो जाता है ॥२६॥
208733 चयनस्वभाव होने के कारण जब चिति अपने भीतर असत्-रूप भिन्नता का संचय करती है, तब मानों अहन्ता प्राप्तकर स्वयं अविनश्वरस्वभाव होती हुई भी यह एक तरह से नष्ट हो जाती है ॥२७॥

208734 जैसे थोड़े से स्पन्दन से यानी डण्ठल के वियोजक प्रच्युतिमात्र से पर्वत के तट प्रान्त प्रदेश में स्थित वृक्ष से फल नीचे गिरता है, वैसे ही अज्ञान के स्पन्दन से संवित्ति का यह जीवभाव भी एक तरह का महान अधःपतन है ॥२८॥
208735 रूप आदि विषयों की जो यह सत्ता है, वह चिति की ही है। चिति स्वयं निर्मल ही है । भेद और अभेदाध्यास तो एकमात्र अज्ञान से जनित हैं और वे ज्ञान से विलीन हो जाते हैं ॥२९॥
208736 चित्तसाक्षी की केवलसत्ता से ही चित्त, इन्द्रिय आदि में ज्ञान ऐसे होता है, जैसे केवल आलोक-सत्ता से क्रियाओं में व्यवहार होता है ॥३०॥
208737
208738 सामान्यरूप से कथित विषय का विशेषरूप से चक्षु आदि इन्द्रियों में विभागशः उपपादन कर रहे भगवान शंकरजी सर्वत्र चिति की ही फलरूपता बतलाते हैं।
208739 चिति-सन्निधि से प्रेरित हुए व्यानवायुरूप निमित्त से चक्षु की कनीनिकाओं में स्पन्द होता है। उसमें अवस्थित प्रकाश (तैजस इन्द्रिय) चक्षु कही जाती है। उस चक्षु के द्वारा, नाली के सदृश, बाहर की ओर प्राप्त कराये गये अन्तःकरण से व्याप्त घट आदि में उसी के समान आकारवाले नील, पीत आदि रूप एवं उसकी (घट आदि की) आकृति का जो बोध होता है, वह परा चिति ही है ॥३१॥
208740 इस प्रकार स्पर्शेन्द्रिय से होनेवाले त्रिपुटी-भानस्थल में भी त्वगिन्द्रिय और वायु दोनों जड़ एवं तुच्छ (स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्य) हैं, इसलिए चिति की सत्तास्फूर्ति के बल से ही त्वचा और पवन का सम्बन्ध होता है और वही सम्बन्ध स्पर्शेन्द्रिय-कल्पना का निमित्त होने से स्पर्श कहा जाता है। उसके द्वारा उससे सम्बद्ध शीत-उष्ण आदि द्रव्यों में जो शीतादि आकार की मनोवृत्ति होती है, वह स्पर्शज्ञान कहा जाता
208741
208742
208743 है और स्पर्शज्ञान से युक्त विषयपर्यन्त जो त्रिपुटी का प्रकाश है, वह परा साक्षी चिति है॥३२॥
208744 इसी प्रकार घ्राणेन्द्रिय और गन्धरूप से विभक्त हुए गन्ध-तन्मात्रा का नासापुट में प्रवेश करनेवाले पवन द्वारा किया गया जो उनका सम्बन्ध है, वही गन्धाकार अन्तःकरणवृत्तियों का निमित्त होने से गन्ध संवित् कहलाती है। गन्धाकार अन्तःकरण वृत्तियों की त्रिपुटियों का अन्तःकरण से शून्य (विविक्त) जो प्रकाशात्मक ज्ञान है, वह साक्षी चैतन्य ही है॥३३॥
208745 शब्दतन्मात्रा और श्रवणेन्द्रिय का व्यानवायु के संसर्ग से उत्पन्न मनोवृत्ति रूप शब्दसंवित्तियों में मन का अंश छोड़कर सुषुप्ति के सदृश निर्विकार साक्षीरूपा जो संवित्ति है, वही परम चिति उदाहृत है । इसी प्रकार रसनेन्द्रियजनित त्रिपुटी के साक्षात्कारफल में भी साक्षी चैतन्य का पृथक्करण कर अनुभव करना चाहिए ॥३४॥
208746
208747 इसी प्रकार कर्मेन्द्रियों की प्रवृत्तियों में हेतुभूत संकल्पस्वरूप मनोवृत्ति, उसके मालिन्य के साक्षीरूप से भी आत्मचैतन्य ही स्थित है, ऐसा विवेक करना चाहिए, यों कहते हैं।
208748 कर्मेन्द्रियों की प्रवृत्ति में तत्परता संकल्प से होती है, वह संकल्प मननजनित है, वह मनन चित्त की कलुषता के कारण होता है और उन सबका साक्षी आत्मरूपा चिति सर्वविधमलों से निर्मुक्त है ॥३५॥
208749
208750 ऐसी स्थिति में जब कि आन्तर और बाह्य समस्त द्वैतप्रकाश साक्षिचैतन्यमात्रस्वरूप ही है, तब सम्पूर्ण द्वैतप्रपंच उसी साक्षी चैतन्य में अध्यस्त है, यह अनायास फलित हुआ, यह कहते हैं।
208751 जिस प्रकार स्फटिक-शिला अपने भीतर अरण्य पर्वत, नदी आदि का प्रतिबिम्ब धारण करती है, उसी प्रकार अपने स्वरूप में ही स्थित प्रकाशस्वरूप नित्य चिति भी अपने भीतर यह जगत धारण करती है॥३६॥
208752 किसी तरह के विकार आदि के बिना इस जगत को धारण कर रही अद्वितीया यह चिति न अस्त होती है, न उदित होती है, न स्पन्दित होती है और न बढ़ती ही है॥३७॥
208753 संकल्पशून्यस्वरूप यह चिति अपने-आप, संकल्प से जीवरूपता प्राप्त कर जड़ जगत का स्वरूप चैतन्य ही है, यों भावना करती हुई अपने स्वरूप में ही स्थित हो जाती है॥३८॥
208754
208755 अब चैतन्य के बाहर निर्गमन में रथ-परम्परा की कल्पना करते हुए कहते हैं।
208756 इस चिति का रथ जीव है, जीव का रथ अहंकार है, अहंकार का रथ बुद्धि है और बुद्धि का रथ मन है ॥३९॥
208757 मन का रथ प्राण है, प्राण का रथ इन्द्रिय समूह है, इन्द्रियसमूह का रथ देह है और देह का रथ कर्मेन्द्रिय-समुदाय है ॥४०॥
208758 सभी रथों का कर्म संसार में परिभ्रमण ही है। जरा एवं मरणधर्मवाले देहरूपी पिंजड़े से युक्त जीवरूपी पक्षी का यह दोलाचक्र इसी प्रकार घूमता रहता है ॥४१॥
208759
208760 मायिकत्व का ही उपपादन करते हैं।
208761 इस प्रकार का असदात्मक यह जगद्रूप चक्र विशाल स्वप्न की नाईं आत्मा में ही प्रतिभासित होता है, मृगतृष्णिका-जल के सदृश आभासरूप से स्थित यह तनिक भी सत्य नहीं हो सकता॥४२॥
208762
208763 'मन का रथ प्राण है' यह जो कहा गया है, उसमें वक्ष्यमाण अर्थोपयोगी कुछ वैशिष्ट्य कहने के लिए उपपत्ति कहते हैं।
208764 हे मुनीश्वर, मानस कल्पना का निमित्त होने से यहाँ पर मन का रथ प्राण कहा गया है। जहाँ पर प्राण-वायु रहता है, वहीं पर मननात्मक संकल्प की स्थिति रहती है ॥४३॥
208765 जहाँ पर प्रकाशलक्ष्मी
208766
208767 स्थित रहती है, वहीं पर रूप प्रकाशित होता है। सूत्ररूप होने के कारण सबका धारण और संचालन करने में समर्थ बलवान प्राण-वायु जहाँ स्थित रहता है, वहीं स्पन्दित होता है। ठीक ही है, जिस वन की
208768 ओर आँधी जाती है, वही वन कम्पित होता है ॥४४॥
208769
208770 इसी प्रकार मन भी प्राण-क्रिया का निमित्त है, यों व्यतिरेक सहचर के प्रदर्शन द्वारा कहते हैं।
208771 मन के हृदय-आकाश में विलीन हो जाने पर प्राण-वायु उस प्रकार कम्पित नहीं होता, जिस प्रकार तेज का अभाव हो जाने पर रूप प्रकाशित नहीं होता॥४५॥
208772
208773 इसी प्रकार प्राण के निरोध से भी मन का निरोध होता है, यह कहते हैं।
208774 प्राण-वायु के भली प्रकार शान्त हो जाने पर मन भीतर उस प्रकार तनिक भी कम्पित नहीं होता, जिस प्रकार आँधी के शान्त हो जाने पर धूलि ॥४६॥
208775
208776 इसीलिए मन का रथ प्राण है, यह कहा गया है, यों कहते हैं।
208777 जहाँ पर प्राण-वायु जाता है, वहीं पर मन रहता है। ठीक ही है, जहाँ-जहाँ रथ गमन करता है, वहीं सारथि भी रहता ही है ॥४७॥
208778 जिस प्रकार क्षेपण-यन्त्र से (गोफन से) फेंका गया पाषाण तत्काल देशान्तर में चला जाता है, उसी प्रकार प्राण के द्वारा प्रेरित हुआ चित्त उसी क्षण देशान्तर में चला जाता है। वहाँ प्राण का निरोध होने पर मन क्षीण हो जाता है।४८॥
208779 जहाँ पुष्प रहता है, वहाँ गन्ध रहती है; जहाँ आग रहती है, वहाँ उष्णता रहती है; जहाँ समष्टि-व्यष्टि प्राण रहता है, वहाँ मन जाता है एवं जहाँ पर चन्द्र और चन्द्रांश मन रहता है, वहीं चाँदनी और मनोवृत्तियाँ रहती हैं।४९॥
208780
208781 इसीलिए चाक्षुष आदि संवित्तियों में प्रत्येक संवित्ति के प्रतिवायु भी निमित्त है, यह मैंने पहले ही बतला दिया था, इस आशय से कहते हैं। __ संवित्ति वायु के स्पन्दन से होती है, उस वायु का समस्त अंगों में अन्नरस के प्रवेश के लिए सब नाड़ियों के साथ स्पर्श होता है

और चित्त एवं मन से युक्त लिंग शरीररूप प्राण कोटर में चिति का, बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव से द्विगुणीकरण द्वारा, जो विस्पष्ट रूपहोता है, वह भी उसी वायु से होता है ॥५०॥
आकाश की नाईं अत्यन्त स्वच्छ संवित् सभी जड़ और अजड़ स्थलों में रहती है, परन्तु लिंग शरीर में प्राणों के स्पन्दन से स्पष्ट अभिव्यक्ति द्वारा वह एक तरह से संचलन कर रही-सी अनुभूत होती है॥५१॥
सामान्यसत्तामात्रस्वरूप से सब जड़ पदार्थों में भली प्रकार स्थित हुई भी वह चिति एकमात्र जड़ देह में ही प्राण-वायु द्वारा उद्बोधित होकर आध्यासिक चित्तादात्म्य की सामर्थ्य से सृष्टि आदि को ज्ञानरूप से जानती है ॥५२॥
जो देह जीवनदशा में अनेक विस्तृत चमकीले उल्लासों से व्यवहार करती है, वही प्राण-वायु के चले जाने पर मन के न रहने से तत्क्षण ही कम्पनशून्य हो जाती है।५३॥
हे मुने यह परम चैतन्य अपने (4) पुर्यष्टक में प्रतिबिम्बित होता है। ठीक ही है, स्वच्छ दर्पण में ही प्रतिमा दिखलाई पड़ती है न कि मलिन पत्थर आदि में ॥५४॥

यदि शंका हो कि मन में प्राण के कारण चित् का प्रतिबिम्ब होता है, यह पहले कहा गया और अब (8) भूतान्तःकरणप्राणज्ञानकर्मेन्द्रियैर्युतम् । अविद्याकामकर्माढ्यं लिगं पुर्यष्टकं विदुः ॥
__ पाँच भूत, अन्तःकरण, प्राण, ज्ञानेन्द्रिय और कर्मेन्द्रियों से युक्त तथा अविद्या, काम एवं कर्मों से भरा लिंग शरीर पुर्यष्टक कहा गया है।

पुर्यष्टक में चैतन्य का प्रतिबिम्ब होता है, यह कहते हैं, ऐसी स्थिति में पूर्वापर विरोध क्यों नहीं होता?
तो इस पर कहते हैं। ___ महर्षे, समस्त कार्यों का एकमात्र कारण मन ही पुर्यष्टक है, यह जान लीजिए उसीको अन्य आचार्यों ने अपने अभिप्राय से कल्पित शिष्य बोधोपयोगी उपायों से पुर्यष्टक कहा है ॥५५॥
__अब जीव, उसकी उपाधि तथा उसके भोग्यरूप विश्व की उत्पत्ति, स्थिति और लय चिदेकरस सन्मात्र ब्रह्म के ही अधीन हैं, इसलिये परमार्थरूप से वे ब्रह्मस्वरूपही हैं, यों अनुभव कराते हुए शंकरजी उपर्युक्त विषय का उपसंहार करते हैं।
महर्षे, चूँकि अनेक प्रकार की कल्पनाओं से ग्रस्त यह दृश्यसमूह चिति में ही उदित होता है, चूंकि उसी में स्थित और लीन हो जाता है एवं चूँकि मन ही देह दृष्टि से भ्रमग्रस्त होता है,यों ज्ञानियों द्वारा अनुभूत है, इसलिए यह सम्पूर्ण विश्व परब्रह्मस्वरूप ही है, दूसरा नहीं, यह जानिए ॥५६॥

इकतीसवाँ सर्ग समाप्त
बत्तीसवाँसर्ग पुर्यष्टक में प्रविष्ट हुई यह चिति जिस प्रकार देहादि को क्रियाशील बनाती है तथा
जिस प्रकार देहान्तर को प्राप्त होती है, उन सबका वर्णन॥
श्रीमहेश्वर ने कहा : हे मुने, पूर्वोक्त प्रकार से पुरुषों के पुर्यष्टक में प्रविष्ट हुई यह श्रेष्ठ चिति किस प्रकार ऐहिक एवं पारलौकिक कार्य करनेवाली होती है और उन कर्मों के अनुकूल देहादि में स्पन्दनशील होती हुई किस प्रकार अभिधा (जाती है, नहाती है, खाती है और याग करती है तथा ब्राह्मण, क्षत्रिय एवं देवदत्त आदिशब्दों से व्यवहार करने की योग्यता)प्राप्त करती है, वह सब मैं कहता हूँ, आप सुनिए ॥१॥

देह-स्पन्दन में चित्प्रतिबिम्बभूत जीव का चलन कारण है और जीव के चलन में जीवोपाधिभूत पुर्यष्टकात्मक मनोरूप से परिणत हुई, चिति के वास्तविक स्वभाव का तिरोधान करनेवाली मायाशक्ति कारण है। उस मायाशक्ति की मनोरूप परिणति में पूर्व-पूर्व देहों के अन्तिम परिणाम से संचित कर्म समूह ही कारण है, बृहदारण्यक में भी 'कर्म हैव तदूचतुः कर्मैव तत्प्रशशंसतुः () इत्यादि श्रुतियों से कर्म ही ग्रह (), अतिग्रहरूप बन्धन का कारण निश्चित किया गया है, इस आशय से कहते हैं। __हे ब्रह्मन्, अनादिमायारूप यह ब्रह्मशक्ति अपनी आवरणशक्ति द्वारा पहले अपने आश्रय ब्रह्म को 'नाऽस्ति', 'न भाति' इस प्रकार प्रतीति के योग्य बना ही देती है, तदनन्तर प्राक्तन परिपुष्टता को प्राप्त (अनादिकाल से लेकर किये गये संचय से परिपुष्टता को प्राप्त) विविध काम-वासनाओं से युक्त __() विचारकाल में एकान्त में स्थित उन दोनों ने कर्म को ही कार्यकारण का उपादानकारण कहा। केवल कहा ही नहीं, अपितु काल और ईश्वर आदि से स्वीकृत अन्य कारणों में कर्म की ही उन्होंने प्रशंसा की यानी उसे ही प्रधान कारण माना।
(बृह.३।२।१३) () उपनिषदों में मुक्ति के प्रतिबंधक ग्रह और अतिग्रह बतलाये गये हैं। उनमें प्राण, जिह्वा, वाक् चक्षु, श्रोत, मन, हाथ और त्वचा ये आठ ग्रह तथा अपान, रस, नाम, रूप, शब्द, काम, कर्म एवं स्पर्श ये आठ अतिग्रह नाम से परिगणित है ।

एवं अपने मन से किये गये मननों से चेष्टित कायिक-वाचिक चेष्टारूप विहित-निषिद्ध कर्मसमूहात्मक कारणवश पुर्यष्टकरूप मनोभाव से परिणत होती हुई वह अपने अधिष्ठानभूत चित्-सत्ता से चित् की नाईं और अपने स्वभाव के बल से जड़ की नाईं यों मिश्र-भाव को प्राप्त होती है। तदनन्तर ज्ञान और कर्म के व्यवहार योग्य होती हुई वह मायाशक्ति ही अपनी शक्तिभूत इस ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय आदि इन्द्रिय-प्रणालिका से द्रष्टा, दर्शन और दृश्य आदि नव तरह के संसाररूप में नाचती है, इससे और दूसरा कुछ नहीं है॥२,३॥
हे मुने, इसी मायाशक्ति के विचार एवं अविचारस्वरूप प्रसाद से इस संसार में क्रमशः कलंकयुक्त होती हुई वह चिति जगतरूपी गन्धर्वनगर का निर्माण करती है और नहीं भी करती है यानी अविचार से निर्माण करती है और विचार से निर्माण नहीं भी करती ॥४॥

तब ब्रह्म-चिति के सान्निध्य से देह ही सबका निर्माण करेगा, चित्त आदि की कल्पना की क्या आवश्यकता है ? इस पर कहते हैं।
चित्त, मन, बुद्धि और अहंकार के न रहने से यह देह दीवार की नाईं जड़ होकर मूक रहती है और उनके रहने से तो, आकाश में फेंके गये पत्थर की नाईं, यह स्फुरित (व्यापारशील) होती है ॥५॥

जीव के प्राण एवं कर्मेन्द्रियों से होनेवाले व्यापारों में सन्निधानमात्र से ब्रह्म साधारण कारण है, यों कहते हैं।
जिस प्रकार अत्यन्त जड़ लोहा लोह चुम्बक के सान्निध्य से स्फुरित (संचरणशील) होता है, उसी प्रकार सर्वव्यापी सदात्मक इस परब्रह्म के सान्निध्य से यह जीवात्मा प्रस्फुरित होता है ॥६॥

बुद्धि आदि के प्रकाश और ज्ञानेन्द्रियों के प्रयोजनों में (विषयों के ज्ञानों में) अपने प्रतिबिम्ब के समर्पण द्वारा चिति असाधारण कारण है, इस आशय से कहते हैं।
सर्वत्र स्थित आत्मरूप इस चित्शक्ति से ही यह जीव पर्याप्तरूप से अपने और दूसरे के प्रकाशन में समर्थ होता है। (यदि शंका हो कि भौतिक होने से द्रव्यस्वभाव में अवस्थित जीव का उपाधिभूत यह लिंग शरीर अद्रव्यस्वभाव (गुण और कर्म के अनाश्रय) ब्रह्म का प्रतिबिम्ब कैसे ग्रहण करेगा, क्योंकि द्रव्य में द्रव्य का ही प्रतिबिम्ब पड़ता है, ऐसा नियम है, तो इस पर कहते हैं।) द्रव्यस्वभाव में अवस्थित न हुए भी गुण, क्रिया, जाति आदि से दर्पणरूप द्रव्य प्रतिबिम्ब ग्रहण करता है। अतः द्रव्य द्रव्य से ही प्रतिबिम्ब ग्रहण करता है, यह नियम नहीं है ॥७॥

शंका हो कि यदि ब्रह्म का प्रतिबिम्ब ही जीव है तो उसे अज्ञान, निद्रा आलस्य आदि जाड्य का अनुभव कैसे होता है, सूर्य के प्रतिबिम्ब में अभास्वररूपता (अंधकार) का अनुभव कभी नहीं हो सकता तो इस पर कहते हैं।
चूँकि यह जीव अपना विशुद्ध चैतन्यात्मक स्वरूप भूल गया है, इसलिए उसने उस प्रकार जड़ता प्राप्त की है, जिस प्रकार मोह से अपना स्वभाव भूल जाने के कारण अभक्ष्यभक्षण आदि में प्रवृत्त सद्ब्राह्मण शूद्रता प्राप्त करता है।।८॥
मोह से चित्त का तिरोधान हो जाने के कारण अपना स्वरूप भूल गये गाधि, लवण, हरिश्चन्द्र आदि बड़े-बड़े लोगों ने जिस प्रकार दीनता प्राप्त की है, उसी प्रकार अपना विशुद्ध चैतन्यरूप स्वभाव भूल जाने के कारण इस चिति ने चित्तत्व (चित्त के जड़ता, मलिनता आदि धर्म) प्राप्त किया है ॥९॥१३५४

चित्त के साथ अभेदाध्यास से चिति में जिस प्रकार चित्त के धर्म दैन्य आदि की प्राप्ति हो जाती है, उसी प्रकार प्राण के साथ तादात्म्याध्यास से चिति में प्राणधर्म देह संचालन हेतुता की भी सिद्धि हो जाती है, ऐसा कहते हैं।
वातशक्ति (प्राण) के साथ एकता की प्राप्ति होने से प्राण के सदृश पराधीनता को प्राप्त हुई जड़प इस चिति के द्वारा यह देह उस प्रकार संचालित होती है, जिस प्रकार तरंग-पंक्ति से पानी संचालित होता है ॥१०॥
जिस प्रकार पाल आदि उपाधि के वशीभूत हुए वायु के द्वारा नाव में स्थित पत्थर अपने अभीष्ट स्थान की ओर संचालित किये जाते हैं, उसी प्रकार उक्त रीति से क्रियास्वभाव को प्राप्त, मनन-शक्तियुक्त इस जीव के द्वारा, जो कि उपाधि-परवश होने से अत्यन्त दीन है, देहरूप यन्त्र संचालित किये जाते हैं |११॥

हे ब्रह्मन्, परमात्मा ने ही शरीररूपी गाड़ी खींचने के लिए मनःशक्ति और प्राण-शक्ति ये दो सुदृढ़ नौकर या बैल उत्पन्न किये हैं ॥१२॥

स्वाप्निक व्यवहारों का भी संग्रह हो जाय इसलिए मन की ही रथरूप से कल्पना करनी चाहिए, मुख्य एवं अमुख्य प्राणों की तो घोड़ों के रूप से इस आशय से कहते हैं।

महर्षे, पहले जड़रूप स्वीकार कर और तदनन्तर जीव रूप प्राप्तकर प्राणरूप घोड़ों से खींचे जा रहे मनरूपी रथ पर आरूढ़ होकर यह चिति कहीं (जाग्रत एवं स्वप्न-अवस्था में) आविर्भूत पदार्थों की स्वरूपता, कहीं (उन्हीं अवस्थाओं में) बहुपदार्थता, कहीं (सुषुप्ति-अवस्था में) तिरोभूत समस्त पदार्थों की स्वरूपता एवं कहीं (उसी अवस्था में) एकमात्र अविद्यारूपपदार्थ-स्वरूपता को प्राप्त हुई सी भिन्न-भिन्न-सी होकर स्थित रहती है। (तब जैसे दधिरूपता प्राप्तकर दूध विनष्ट हो जाता है, वैसे ही वह क्या जीव और जगत-रूप प्राप्तकर नष्ट हो जाती है ? इस पर नहीं, ऐसा उत्तर देते हैं।) इस प्रकार परिणत होने पर भी अपना पारमार्थिक स्वरूप न छोड़ती हुई यह चिति उस प्रकार स्थित रहती है, जिस प्रकार तरंग अपनी पारमार्थिक जलरूपता न छोड़ता हुआ स्थित रहता है और वही चिति तत्त्वदृष्टि से असत् जाग्रत-अवस्था की नाईं एवं व्यावहारिक दृष्टि से भी असत् स्वप्न की नाईं किंचित् विकसित होती है॥१३-१५॥

आत्मा में अध्यस्त होने के कारण आत्मसत्ता का ही आश्रय कर मानसिक वृत्तियों में प्रतिबिम्बित आत्मचैतन्य के बल से मनोरूप जीव-जगत स्फुरित (प्रकाशित) होता है, यह कहते हैं।

जैसे इस सूर्य आदि प्रकाश का आश्रय कर घटादि पदार्थों में स्थित रूप शोभा प्रस्फुरित होती है, वैसे ही मन की वृत्तियों में प्रतिफलित आत्मा की चैतन्यसत्ता का आश्रय कर यह जीव-जगत प्रस्फुरित होता है|१६॥

पारमार्थिक चिन्मात्रस्वरूप से युक्त, विकाररहित परमात्मा की स्थिति रहने पर ही यह जीव अपना प्रकाशमय जीवन उस प्रकार धारण करता है, जिस प्रकार दीपक की स्थिति रहने पर घर प्रकाशमय जीवन धारण करता है ।।१७॥

अब तक चिति देह-चेष्टा के प्रति कारण है, इसका उपपादन किया गया। अब उसकी देहान्तर में प्राप्ति का प्रकार बतलाने तथा वैराग्य उत्पन्न कराने के लिए देह से होनेवाले दुःखों का विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं।

अज्ञान-अवस्था में इस जीव की आधियाँ एवं व्याधियाँ उस प्रकार उत्तरोत्तर स्थूलता प्राप्त करती

हैं, जिस प्रकार जल का तरंगरूप और उस तरंगरूप का फेनरूप उत्तरोत्तर स्थूलता प्राप्त करता है ॥१८जैसे तरंगरूप के होने पर जल विषमता प्राप्त करता है, वैसे ही आधि एवं व्याधि से आक्रान्त शरीररूपी कमल का भ्रमर यह जीव दैन्य, दुःख आदि विषमता प्राप्त करता रहता है ॥१९॥

जिस प्रकार सूर्य दर्शक की दृष्टि में अपने ही द्वारा प्रकाशित हुए मेघों से अदर्शनीयता, मलिनता आदि विवशता प्राप्त करता है, उसी प्रकार सर्वशक्तिरूप होने पर भी वही चित्शक्ति मैं चित् नहीं हूँ' इस भावना से इस देह में दीनता आदि विवशता प्राप्त करती है|२०॥

उपर्युक्त मलिनता आदि विवशता के कारण ज्ञान की अनधिकारिणी योनियों में जन्म-ग्रहण कर रही यह चित्शक्ति मूढ़ता से अपना स्वरूप उस प्रकार नहीं जानती, जिस प्रकार मदिरा आदि के घन मद से आक्रान्त हुआ पुरुष खड्ग आदि से अपना अंगच्छेदन नहीं जानता ॥२१॥

तब चिति का मोह कब नष्ट होता है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।

जिस प्रकार मद आदि से जनित घनीभूत मोह में फँसा हुआ जीव कुछ समय के बाद अपने कर्मों का स्मरण कर मोहरहित हो जाता है, उसी प्रकार अपने स्वरूप का स्मरण कर इस चित्शक्ति का मोह नष्ट हो जाता है ॥२२॥

अब देहत्याग का प्रकार बतलाने के लिए भूमिका बाँधते हैं॥

जिस प्रकार कोढ़ी पुरुष अपने गलित अंगुलि आदि अंगों के स्पन्दन की इच्छा नहीं करता, उसी प्रकार जब प्राण की स्पन्दनशक्ति अंग संवित्तियों का (नखाग्रपर्यन्त लिंगोपाधि द्वारा प्रविष्ट हुए जीवविज्ञानों का) हृदय में लिंगोपसंहार से प्रमोष हो जाने के कारण हाथ, पैर आदि का अनुसन्धान नहीं करती तब देह के हृदय में स्थित भुशुण्डोपाख्यान में वर्णित पद्म-पत्र, देह में संवित्तियों का स्पन्दन न होने से प्राण-संचालन के अनुकूल होकर, वैसे कम्पित नहीं होता, जैसे कि लोक में यज्ञ में ऋत्विजों द्वारा अस्पृष्ट काष्ठपात्र कम्पित नहीं होता।॥२३,२४॥

हृदय-प्रदेश में स्थित उस पद्म-पत्र के कम्पनशून्य हो जाने पर ये प्राण भीतर तेज में उस प्रकार विलीन हो जाते हैं, जिस प्रकार लोक में पंखे के कम्पनशून्य हो जाने पर पवन की शक्तियाँ विलीन हो जाती हैं ॥२५॥

प्राण-वायु का दूसरों के साथ सम्बन्ध विच्छिन्न हो जाने पर यह जीव निष्पूर्ण-मूकता को (रूपात्मक उपाधियों के विलय से निराबाध पूर्ण तथा नामात्मक उपाधियों के विलय से मूक कारणात्मा के स्वरूप को) ऐसे प्राप्त होता है, जैसे आकाश वायु के शान्त हो जाने पर रजःकण कारणरूपता को प्राप्त हो जाता है॥२६॥

हे मुने, रजोगुणप्रधान अपने आधारभूत प्राण-वायु के शान्त हो जाने से ही रजोगुण से शून्य और आधाररहित हुआ मन भी प्राण के ही साथ कारणरूप पद को प्राप्तकर उसी रूप से अवशिष्ट रह जाता है। (तब क्या वह सर्वथा नष्ट नहीं हुआ ? इस पर कहते हैं।) जल आदि भूतमात्राओं से मिश्रित पार्थिव वृक्ष-बीज जिस प्रकार दूसरा अंकुर उत्पन्न करने के लिए तत्पर होकर स्थित रहता है, उसी प्रकार यह मन भी दूसरी देह का आविर्भाव करने के लिए तत्पर होकर स्थित रहता है ॥२७॥

वही जीव का देह-त्याग है, यह कहते हैं।

हे महर्षे, इस प्रकार चारों ओर से कारण-समूहों के विलीन हो जाने के कारण पुर्यष्टक के शान्त हो जाने पर यह देह निश्चेष्ट होकर गिर जाती है ॥२८॥

तब पुर्यष्टक का किस हेतु से उद्भव होता है ? इस प्रश्न का उत्तर यह है कि हृदयकमल के स्पन्दन से उसका उद्भव होता है। हृदय-कमल का स्पन्दन पूर्व-पूर्वभोक्ता आदि के स्वरूपों के स्मरण से होता है। उक्त स्मरण वासना के स्पन्दन से होते हैं और वासना का स्पन्दन स्वरूप के अज्ञान से उत्पन्न चिति के चेत्याकारक ज्ञान से होता है, इसलिए तत्त्व की ओर अभिमुख होने के लिए पुरुष को ज्ञानात्मक बहिर्मुखतारूप चिति की चेत्याकारता ही पहले अपने प्रयत्न से रोकनी
चाहिए, इस आशय से कहते हैं।

मोह से यानी अपने स्वरूप के अज्ञान से उत्पन्न चिति में विषयाकारता के ज्ञान से वासनाएँ स्पन्दित होती हैं। उनसे (स्पन्दित वासनाओं से) प्रेरित हुई यह चिति अपने भीतर पूर्व-पूर्व काल के भोक्तृत्व आदि का स्मरण करती है और दूसरा अपना स्वरूप स्वयं भूल जाती है ॥२९॥

हृदयरूप पद्म-पत्र के स्फुरण से यह पुर्यष्टक विस्पष्ट हो जाता है और हृदय-कमलरूप यन्त्र जब चलने से रुक जाता है यानी निश्चल हो जाता है, तब वह भी विनष्ट हो जाता है|३०॥

हे द्विज,जब तक देह में पुर्यष्टक विद्यमान रहता है, तब तक देह जीवित रहती है (और जब) देह में से पुर्यष्टक विलीन हो जाता है, तब देह 'मृत' कही जाती है|३१॥

परस्पर विरुद्ध वात, पित्त और कफ नामक मलों तथा वासना के मलभूत राग, द्वेष आदि दोषों के प्रकोप से एवं शस्त्र आदि से किये गये देह के छेदनभेदन आदि अवस्थावश जब यह हृदयकमलरूप यन्त्र देह के अन्दर स्पन्दित नहीं होता तब यह पुर्यष्टक धीरे-धीरे उस प्रकार विलीन हो जाता है, जिस प्रकार पंखा रोक देने पर हवा की परम्परा आकाश में विलीन हो जाती है।३२,३३॥

जब शरीर का हृदय-कमलरूपी यन्त्र सदा चलता रहता है तब यह जीव अपने संकल्पवश मरण आदि हजारों दुःख प्राप्त करता रहता है॥३४॥

___ इसीलिए भोग की वासना से रहित पुरुषों में भोगसंकल्प का अभाव होने से वे मृत्यु के अधीन नहीं होते हैं, यह कहते हैं।

राग, द्वेष आदि मलों से रहित वासना जिनके हृदय से हटती नहीं, वे अटल एवं समान रूपवाले जीव जीवन्मुक्त होकर दीर्घायु रहते हैं ॥३५॥

208863 पद्म-यन्त्र के रुक जाने तथा तेज में प्राण के विलीन हो जाने पर धृतिशून्य हुई यह देह पृथ्वी पर लकड़ी और ढेला आदि की नाईं गिर जाती है॥३६॥
208864 हे मुने, ज्यों ही हृदयाकाश के वायु में अर्थात् प्राण में यह पुर्यष्टक लीन हो जाता है, त्यों ही मन वहीं (प्राण में ही) विलय को प्राप्त हो जाता है ॥३७॥
208865
208866 उस प्रकार ही विलीन हुए पुनः स्वर्ग, नरक आदि का भोग करानेवाले अदृष्ट द्वारा बोधित हुए मन का हृदयाकाश में चक्षु से, मूर्धा से अथवा अन्य शरीर-प्रदेशों से निकलना; यमलोक आदि में जाना; स्वर्ग और नरक का भोग करना आदि उसकी अपनी कल्पना ही है, वास्तव में स्वर्ग आदि नाम के कोई दूसरे पदार्थ बाहर हैं ही नहीं, इस आशय से कहते हैं।
208867 हे महर्षे, तत्-तत् भोग करने के योग्य शरीर आदि पदार्थों का चिरकाल से अभ्यास किया हुआ तथा वासना से परिपूर्ण यह मन जहाँ-तहाँ घूमता फिरता स्वर्ग, नरक आदि देखता रहता है ॥३८॥
208868 जिस प्रकार घर के लोगों के घर छोड़कर दूर चले जाने पर घर शून्य हो जाता है, उसी प्रकार मन एवं प्राण से शून्य हुआ यह शरीर शवरूप हो जाता है॥३९॥
208869
208870
208871 अब चिति के शरीरान्तर-ग्रहण में क्रम बतलाते हैं।
208872 सर्वव्यापक चिति ही मन में स्थित होकर चेतन से 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (इसी जीवरूप आत्मा से जगत में प्रवेश कर मैं नाम एवं रूप का व्याकरण करूँ) इस श्रुति में कहे गये चेत्य के आकार में अनुप्रवेश से जीव बनकर मनोरूप में स्थित हो जाती है । तदनन्तर पुर्यष्टक शरीर धारण कर आतिवाहिक देहवाली हो जाती है ॥४०॥
208873 पंचतन्मात्राओं के समूहभूत आतिवाहिक देह नामवाले पुर्यष्टक चित्त को गोद में लेकर स्थित हुई (बैठी हुई) यह चिति ही अपने संकल्प से, स्वप्न भ्रम की नाईं, अपनी स्थूल आकृति देखती है॥४१॥
208874 इसके बाद दृढ़ भावना के द्वारा उसी स्थूल शरीर में अहंकारशक्ति से युक्त होकर यह चिति क्षण में ही सम्पूर्ण आतिवाहिक देहता भूल जाती है ॥४२॥
208875 असत्-स्वरूप उक्त लक्षणवाले स्थूल शरीर में ही कृत्रिम अहंभावना किये हुई यह चिति असत्यभूत इस जगत में आरोप द्वारा सत्यता प्राप्त कराती है और सत्यभूत अपने ब्रह्मभाव में 'नाऽस्ति', 'न भाति' इत्यादि प्रतीति-योग्यतारूप असत्यता प्राप्त कराती है ॥४३॥
208876
208877 चित्त के संसरण में क्रम बतलाते हैं।
208878 सर्वगामिनी इस चिति ने ही बुद्धि में प्रतिबिम्बित अपने अंश से जीवरूप होकर मनरूपता प्राप्त की है। वह मन पुर्यष्टकरूपी रथ पर चढ़ जाता है। अनन्तर इस जगत में यत्र-तत्र घूमता रहता है॥४४॥
208879
208880 और जब सूत्रात्मा प्राणवायु से भरे हुए इस पुर्यष्टकरूप शरीर को पर्याप्तरूप से और ऊपर उठाता है, तब हृदय में प्रवेशकर स्पन्दनशील हुए वेताल से युक्त शव की नाईं 'यह देह जीती है' यों लोगों द्वारा कहा जाता है।४५॥
208881 एवं पुर्यष्टक के क्षीण हो जाने पर यह चित्त हृदयाकाश में जब विलीन हो जाता है तब यह देह काष्ठ, ढेला आदि की नाईं स्पष्ट अचेतन प्रतीत होती है और (उस समय) लोगों के द्वारा 'यह देह मर गई' यों भी कहा जाता है ॥४६॥
208882 यह जीव अज्ञानवश अपनी अजर-अमर ब्रह्मरूपता भूलकर कालवश प्राप्त हुई वृद्धदेह में रहनेवाली अशक्तता स्वयं विवशता से उस प्रकार प्राप्त करता है, जिस प्रकार पत्ता जीर्णता को प्राप्त करता है ॥४७॥
208883
208884 इसके बाद वह पहले की तरह मर जाता है, यह कहते हैं।
208885 हे मुने, जीवसम्बन्धिनी पूर्वोक्त पूर्व-पूर्व भोक्ता आदि भावों की स्मृतिरूप शक्ति से असम्बद्ध हो जाने पर, अतएव पद्म-यन्त्र के निश्चल हो जाने पर तथा प्राण के रुद्ध हो जाने पर यह मनुष्य मर जाता है॥४८॥
208886
208887 पुनः पुनः नाना शरीरों का ग्रहण और उनमें संसरण जरा एवं मरण में ही पर्यवसायी है, यह जानना चाहिए - इस आशय से कहते हैं।
208888 जिस प्रकार विभिन्न विभिन्न पत्ते उत्पन्न हो-होकर समय पाकर वृक्ष से झड़ जाते हैं, उसी प्रकार जीवों के ये शरीर भी झड़ जाते हैं॥४९॥
208889 जीवों के ये शरीर और वृक्षों के पत्ते उत्पन्न और नष्ट हुआ ही करते हैं (अतः) उनके विषय में शोक ही क्या है ? ॥५०॥
208890 चैतन्य-समुद्र में ये देहरूपी बुबुदों की पंक्तियाँ यहाँ एक प्रकार की तो दूसरी जगह दूसरे प्रकार की होकर स्फुरित होती हैं, बुद्धिमान जन इनमें
208891 आस्था नहीं करते ॥५१॥
208892
208893 कथित अर्थ का ही उपसंहार करने के लिए अनुवाद करते हैं।
208894
208895
208896 निर्वाण-प्रकरण पूर्वार्ध ___ सर्वत्र व्याप्त भी यह चिति इसी चित्त में प्रतिबिम्बित होती है, क्योंकि दर्पण के बिना दूसरा कोई भी अपने भीतर पदार्थों का ग्रहण नहीं करता॥५२॥
208897 हे महर्षे, चारों ओर से परिपूर्ण इस निर्मल चैतन्याकाश में पहले के अपने शुभाशुभ प्रयत्नों के परिणामस्वरूप; अतएव सुख, दुःख आदि फलों के भोग-काल में हास्य, रोदन आदि कोलाहलों से मुखरित, चित् और अचित् से प्रचुर ये जीव-जगद्रूपी कल्पनाएँ आपाततः रमणीय होती हुई विविध शरीरों के द्वारा जन्म, मरण आदि भ्रान्ति से आत्मा को मोहित करने
208898 और संताप करने के लिए प्रतिभासित होती हैं ।।५३॥
208899
208900 बत्तीसवाँ सर्ग समाप्त
208901 तैंतीसवाँ सर्ग मोह एवं तज्जनित संकल्पों से कल्पित जीव-जगभेदों का,
208902 विचार-कसौटी में जिस तरह वे नहीं ठहरते उस तरह, तर्कों से वर्णन। 'सर्वत्र व्यापक भी चिति इस चित्त में प्रतिबिम्बित होती है तथा पीछे दृढ़ भावना से उसी चित्त में आनन्द मनाती है', इत्यादि जो कहा गया है, उन दोनों ही स्थलों में महाराज वसिष्ठजी अनुपपत्ति की आशंका करते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : मस्तक में अर्धचन्द्र धारण करनेवाले हे भगवन्, व्यापकस्वरूप अनन्त एवं अद्वितीयरूप चैतन्य-तत्त्व में द्वित्व (भेद) कैसे प्राप्त (m) हुआ ? ॥१॥
208903 हे महादेव, दूसरा यह प्रश्न है कि अनेक बन्धनों से ग्रस्त चिरकालिक अनुवृत्ति से रूढ़ हुआ वह भेद दुःख-विनाश के लिए तत्त्वज्ञान से निवारित कैसे (2) होगा ? ॥२॥
208904
208905 हम जीव जगत् आदि द्वैतप्रपंच का प्रमाणों से उपपादन करने के लिए प्रवृत्त नहीं हुए हैं, किंतु मोह
208906 (m) तात्पर्य यह है कि जो चितितत्त्व अनन्त यानी दिक्कृत, कालकृत एवं वस्तुकृत इन तीन प्रकार के परिच्छेदों से शून्य एकरूप यानी सजातीय, विजातीय एवं स्वगत भेदों से शून्य है; उसमें सजातीय जीवरूप और विजातीय जड़-जगद्रूप द्वित्व (भेद) कैसे आया ? क्या वह स्वतः आया या परतः ? स्वतः भेद तो आ नहीं सकता, क्योंकि चितितत्त्व अविकारी एवं अनवयवी है । परतः भी नहीं आ सकता, क्योंकि द्वितीय वस्तु ही प्रसिद्ध नहीं है।
208907 (e) इसका तात्पर्य यह है - यदि यह मान लिया जाय कि किसी तरह के निमित्त के बिना यों ही चितितत्त्व में यह भेद आ गया है तो संकोच में प्रमाण न होने के कारण कोटि-कोटि बन्धनों से व्याप्त तथा दीर्घकालीन अनवत्ति से रूढ वह भेद तत्त्वज्ञान से, जो एकत्व और आगन्तकत्व से दुर्बलतम है, निवारित होकर आत्यन्ति दुःख का उपशम कैसे करेगा, क्योंकि निमित्त के बिना आकस्मिक हुए किसी एक पदार्थ का भी उच्छेद हो नहीं सकता, किसी तरह किसी एक पदार्थ का उच्छेद हो भी गया, तो भी दूसरे असीम बन्धनों के बच जाने के कारण बार-बार दूसरे निर्निमित्त बन्धनों की उत्पत्ति का निरसन हो नहीं सकता । यदि कहो कि पूर्वोक्त ब्रह्मशक्तिरूप माया-निमित्त से हुआ मिथ्यारूप ही वह द्वैत प्रपंच है, यह मानने पर किसी दोष की प्राप्ति नहीं हो सकती, तो यह भी युक्त नहीं है,

क्योंकि उस पर यह प्रश्न होता है कि क्या वह मायाशक्ति आगन्तुक है अथवा
208908
208909 के कारण अनादि काल से लेकर भ्रान्ति से प्राप्त हुए उस प्रपंच का, अध्यारोप अपवाद-न्याय का आश्रय लेकर, अपवाद करने के लिए ही प्रवृत्त हुए हैं। अध्यारोप में जो सृष्टि के प्रारम्भ काल में काम, कर्म, वासना आदि निमित्तकारण; ब्रह्म, अविद्या आदि उपादान कारण; आकाश आदि पदार्थों की उत्पत्ति का क्रम; व्यष्टि, समष्टि, स्थूल, सूक्ष्म आदि विभाग एवं अन्नमय आदि कोश-भेदों की कल्पना की जाती है वह सब स्वयं यद्यपि असत्य है, तथापि सत्यवस्तु का परिचय कराने के लिए उपयोगी होने के कारण श्रुति ने उसकी कल्पना की है और परमार्थ सत्य वस्तुरूप प्रयोजन के सर्वसम्मत होने के कारण इतरवादियों की अपेक्षा उत्कृष्ट है। अतः श्रोताओं का विश्वास सम्पादन करने के लिए लोकदृष्टि से ही युक्तियों द्वारा शास्त्रों में उसका समर्थन किया गया है। जब सर्वात्मक प्रत्यगात्मा का परिचय हो जाता है, तब सर्वात्मा में अद्वितीयत्व के बोधन के लिए परमार्थ दृष्टि का आश्रय लेकर प्रपंच का अपवाद किया ही जाता है। इसलिए आत्मा में एकत्व का स्वीकार कर उससे विरुद्ध द्वित्व के असम्भव का प्रतिपादन तुम्हारे अपने स्वीकृत पक्ष से विरुद्ध और सिद्धान्त से विरुद्ध है, इसके ऊपर दृष्टि क्यों नहीं डालते, इस आशय से भगवान कहते हैं।
208910 ईश्वर ने कहा : हे ब्रह्मन्, व्यवहार-दृष्टि से ब्रह्म सर्वशक्ति से समन्वित है और परमार्थ-दृष्टि से एक और सदात्मक ही है,यों जब व्यवस्थित दो दृष्टियों का अंगीकार किया जा चुका है, तब सर्वशक्तिरूप दृष्टि के एकदेश से उदित हुई द्वित्व-एकत्वरूप कल्पना से युक्त उक्त आक्षेप निर्मूल ही है। क्योंकि व्यवहार दृष्टि से परमात्मा में सब द्वित्व आदि कल्पनाओं का आरोप होता है और परमार्थदृष्टि से अपवाद होता है । व्यवहार-दृष्टि से 'यः सर्वज्ञः स सर्ववित्' इत्यादि श्रुति से उपपादित सर्वज्ञ सर्वशक्तिसमन्वित परमात्मा से जीवजगद्रूप द्वैत का आविर्भाव मानने में कुछ भी अनुपपत्ति नहीं होती, क्योंकि धर्मिग्राहक प्रमाण से सर्वशक्ति का वैसा स्वभाव ही है, यह निर्णीत हो चुका है। 'तदेतद्ब्रह्मापूर्व,
208911 स्वाभाविक है ? प्रथम पक्ष में (आगन्तुक पक्ष में) भी वह स्वयं उत्पन्न हुई या दूसरे के सम्बन्ध से, यों जब विचार करेंगे, तो अनिर्मोक्ष एवं अनवस्था आदि दोषों की ही प्रसक्ति होगी। मायाशक्ति के स्वाभाविकत्वपक्ष में, अग्नि में से उष्णता की नाईं, ब्रह्म में से उसका निवारण न कर सकने के कारण एक तो अनिर्मोक्ष दोष और दूसरा एकरसरूपता की प्रतिपादक श्रुतियों के साथ विरोध होगा । मायाशक्ति मिथ्या है, यह मान लिया जाय तो वह अत्यन्त असत्पदार्थरूप हो जायेगी। ऐसी स्थिति में असत् के कार्योत्पादक न हो सकने के कारण फिर वही घुमा-फिरा कर बात आ गई कि द्वैतोत्पत्ति निर्हेतुक ही है । यदि उसे सत्य मान लिया जाय तो, ज्ञान से उसकी निवृत्ति न हो सकने के कारण अनिर्मोक्षदोष, यों दोनों ओर से रस्सी कसी जायेगी। पदार्थस्वरूपता निष्कर्ष निकालने में कोई सद्रूप और कोई असद्रूप ही ठहरता है। इन दो प्रकारों से भिन्न कोई तीसरा प्रकार सिद्ध नहीं हो सकता, इसलिए उक्त मायाशक्ति सत् और असत से भिन्न कोई तीसरे प्रकार की नहीं हो सकती । यदि तीसरे प्रकार की मान ली जाय, तो भी उसी प्रकार से ज्ञानोत्तर भी द्वैत का निरसन नहीं हो सकता। कोई ज्ञानी यह चाहे कि उस तीसरे प्रकार का पहले या दूसरे प्रकार रूप में हम निर्माण कर लेंगे, तो वह भी युक्त नहीं है, क्योंकि ज्ञान कारक नहीं है, अन्य अन्यरूप हो नहीं सकती, स्वरूप परिवर्तन देखा नहीं जाता, उत्पादित नश्वर होता है, अतः पुनर्बन्धन का निवारण भी नहीं हो सकेगा।
208912
208913
208914 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति' इत्यादि श्रुतिप्रदर्शित परमार्थदृष्टि से गम्य चैतन्य में तो कभी भी द्वित्व और द्वित्वविरोधी एकत्व की प्राप्ति हो ही नहीं सकती, इसलिए वहाँ द्वित्व और उसके विरोधी एकत्व आदि की अनुपपत्ति बतलाना भी अयुक्त ही है ॥३|
208915 'नेह नानाऽस्ति किंचन', 'न तु तदद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद् विभक्तम्', 'विभुं चिदानन्दम रूपमद्भुतम्' इत्यादि श्रुतियों से द्वित्व का ही निषेध किया जाता है, एकत्व का नहीं। इसलिये अविरुद्ध एकत्व का, द्वित्वसमानकक्ष मानकर, कैसे निषेध करते हैं, इस आशय से कहते हैं।
208916 सद्ब्रह्म में द्वित्व के प्रसिद्ध हो जाने पर उसका निषेध करने के लिए एकत्व की कल्पना की जाती है एवं उसी ब्रह्म में एकत्व के सिद्ध हो जाने पर वही एकत्व दूसरे एकत्व को लेकर द्वित्व के रूप में कल्पित होता है, यों उन दोनों की कल्पना परस्पर सापेक्ष होने के कारण वे दोनों ही तुल्य कक्ष ही हैं। वे दोनों कल्पनाएँ चिद्रूप ही हैं। चिद्रूप होने के कारण वह द्वित्व-कल्पना अपना स्वतन्त्र अस्तित्व नहीं रखती। एकत्व धर्म भी यदि चैतन्य से अतिरिक्त माना जाय, तो चिदेकरसस्वरूपता का व्याघात हो जायेगा। अतःदोनों असत्-रूप हैं, यह तात्पर्य है|४॥
208917 यहाँ पर एक वस्तु का अभाव होने से एकत्व और द्वित्व दोनों का भी अभाव है, क्योंकि एक के बिना द्वितीय नहीं होता और द्वितीय के बिना एकता नहीं होती ॥५॥
208918 ___ अब उपदेश आदि व्यवहार के लिए व्यवहार-दृष्टि और परमार्थ-दृष्टि दोनों का संमिश्रण मानने पर भी दो तरह की सत्ताओं की कल्पना से परमार्थ सत्-स्वरूप वस्तु में व्यावहारिक सत्तावश से जीव-जगद्रूप द्वैत की स्थिति का स्वीकार करने में विरोध नहीं है, ऐसा कहते हैं।
208919 कार्य और कारण दोनों में परमार्थतः अनुगत कारण ही एकमात्र तत्त्व है, अतः उन दोनों की एकरूपता ही रहती है । जैसे बीज आदि के भी, जो फिर फल में पर्यवसित हुए हैं, 'वही यह है' इस प्रकार प्रत्यभिज्ञायमान अनुस्यूत द्रव्य में एकमात्र विकार से ही नानात्व की कल्पना होती है, वैसे ही प्रकृत में भी नानात्व की कल्पना होती है|६॥
208920
208921 यदि सब विकारों में पारमार्थिक सत्ता से भिन्न दूसरी व्यावहारिक सत्ता का स्वीकार नहीं करते तो द्वैत चिद्विकल्प ही है, यह फलित हुआ। ऐसी स्थिति में राहु और उसके मस्तक में द्वैत का विरोध उठाने के सदृश ही आपका आक्षेप है, यह कहते हैं। __चितितत्त्व जगद्रूप चेत्य के विकल्प से चेत्यमय होकर स्वयं स्फुरित होता है। विकार आदि जितने पदार्थ हैं, वे सबके सब तत्स्वरूप ही हैं, उससे भिन्न नहीं; क्योंकि उन विकारों का भीतरी तत्त्व वही चिति है । इसलिये माया और उनके कार्यों की पृथक् सत्ता है, यह पक्ष; अपृथक् सत्ता है, यह पक्ष; असत्ता है, यह पक्ष; या वे किसी तीसरे प्रकार के हैं, यह पक्ष; या अनेकवादियों द्वारा कल्पित वे प्रधान, परमाणु, क्षणिक, अक्षणिक, विज्ञान और शून्यरूप इनमें से चाहे जिस किसी पक्ष का भी तुम अवलम्बन करो, फिर भी असंग, अद्वय, चिन्मात्रवस्तु से तनिक भी स्पर्शन कर रहे सब पक्ष एकमात्र चैतन्य से ही सिद्ध हैं। इसलिए जहाँ चिति को कभी भी बन्धप्राप्ति ही नहीं होती, वहाँ (उस पक्ष में) अनिर्मोक्ष की
208922 शंका का उद्भावन तो दूर से ही निरस्त है, यह भाव है।।७॥
208923
208924 उसकी सारता का ही उपपादन करते हैं। यतः षड्भावविकारात्मक तथा उनके आश्रय घट आदि स्वरूप यह प्रपंच विकल्पात्मक है, अतः
208925
208926 वह एकमात्र सद्वस्तु से ही आविर्भूत होकर जलाहरण आदि अनेकविध कार्यकारणता आदि से वस्तुओं में सार्थकता प्राप्त करता है अर्थात् उसका भोग में पर्यवसान हो जाता है। चिति में पर्यवसानतारूप ही भोग पदार्थ है, इसलिये चिन्मात्र ही सारभूत वस्तु है, यह भाव है ॥८॥
208927 ___ उस तरह जब जगत एकमात्र विकल्पस्वरूप ही सिद्ध हो चुका, तब उसमें कोई पदार्थ (जल, तरंग आदि) व्यावहारिकरूप, कोई (मरु-मरिचिका, जलतरंग आदि) प्रातिभासिकरूप और कोई (वन्ध्यापुत्र, खरगोश के सींग आदि) अत्यन्त असत्स्वरूप ही हैं, यों जो अवान्तर विलक्षणता के विकल्प होते हैं, वे भी अज्ञानी को ही होते हैं, यह कहते हैं।
208928 जिस तत्त्वज्ञानी की दृष्टि में खरगोश के सींग से समुत्पन्नधान और जौ आदि के अंकुर भी ब्रह्मस्वरूप होने के कारण जब सत्यरूप हैं, तब उसकी दृष्टि में जल में प्रसिद्ध जो तरंग हैं, वे भी पर्वत के मस्तक पर कल्पित जल के तरंग सदृश ही हैं और वह पर्वत भी खरगोश के सींग के समान असद्रूप ही है; क्योंकि स्वतः असत्त्व और ब्रह्म की सत्ता से सत्ता की कल्पना तीनों में भी समान है, यह भाव है।९॥
208929 हे विप्र, इस संसार में अज्ञानजनित सम्पूर्ण पदार्थों में परस्पर व्यावृत्तिस्वरूप (परस्पर एक-दूसरे से भिन्नतारूप) जो व्यवच्छेद (पार्थक्य) है, उसे तत्त्वसाक्षात्कार ही एकता में पर्यवसित कर देता है यानी टूटे-फूटे अनेक टुकड़ों को एक में जोड़ देने की नाईं एकता में पहुँचा देता है। (भाव यह है कि तत्त्व का साक्षात्कार हो जाने पर किसी प्रकार का भेद नहीं रहता।) ऐसे विषय में अनेकविध युक्तियों के उपन्यासों से भी कुछ होता नहीं। कारण यह है कि अज्ञान के निवृत्त न होने पर हजारों युक्तियों से भी अपरोक्ष (प्रत्यक्षात्मक) भ्रम से सिद्ध हुए व्यवच्छेद आदि द्वैत का उन्मूलन अत्यन्त असंभव है|१०॥
208930 जैसे तरंग, कण, कल्लोल और जलप्रवाह जल से विभक्त नहीं रहते, वैसे ही तात्त्विक दृष्टि से देखने पर तो ब्रह्म की सर्वशक्तिता अर्थात् समस्त जगत के आकार में दृश्यमान मायिक रूपता वास्तव में ब्रह्म से विभक्त नहीं रहती यानी उसी में तिरोहित हो जाती है ॥११॥
208931
208932 तथाच 'अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्, इस श्रुति प्रदर्शित न्याय से लता आदि में ऐक्य का दर्शन होने पर जैसे उसके पुष्प पल्लव आदि भेदों में अनृतत्व (मिथ्यात्व) सिद्ध ही हो जाता है, वैसे ही आत्मतत्त्व का साक्षात्कार होने पर जागतिक भेदों में अनृतत्व सिद्ध ही हो जाता है, इसलिए इस विषय में तुम्हारा प्रश्न निराधार है, ऐसा कहते हैं।
208933 भद्र, जिस प्रकार फूल, कोंपल, पत्ता आदि लता से वास्तव में भिन्न नहीं हैं, वैसे ही द्वित्व, एकत्व, जगत्त्व, त्वन्त्व, अहन्त्व आदि भी चिति से भिन्न नहीं हैं।॥१२॥

चिति का देश काल, विकार आदि रूप जो भेद किया गया है, वह भेद चितिस्वरूप ही है। इसलिये जब चिति में द्वैत (भेद) है ही नहीं तब उसमें भेद आया कहाँ से? यह तुमने असत् कहा है। ऐसे असद्विषय में तुम्हें प्रश्न करना उचित नहीं है॥१३॥
चूँकि देश, काल और क्रिया की सत्ता एवं नियति आदि शक्तियाँ स्वयं चिति की सत्ता से ही सत्तायुक्त होकर स्थित हैं, इसलिए (वे सब) चिदात्मक (चितिस्वरूप) ही हैं ॥१४॥
जैसे जल, तरंग आदि में
अनुगत जलसामान्य वीचि आदि नामयोग्य होकर स्थित है, वैसे ही चित्त, चेत्य और उनकी चेष्टाओं का समूहरूप रूपप्रपंच एवं ब्रह्मा से लेकर स्तम्बपर्यन्त नामप्रपंच भी चितिस्वरूप होकर अवस्थित है, यह तत्त्वज्ञों का कथन है।।१५॥
जिसमें तरंगों की तनिक भी सम्भावना नहीं है, ऐसे चिविलासरूपी

महासागर का, तरंगवत्ता की नाईं, जो विवर्तनव्यापार है, वही उसका चेत्य के साथ सम्बन्ध है|१६॥
वही यह चितितत्त्व परम ब्रह्म, सत्य ईश्वर, शिव आदि तथा शून्य, एक, परमात्मा आदि अनेकविध नामों से कहा जाता है|१७॥

पारमार्थिक मेरा तत्त्व वही है, यह कहते हैं।
उन पूर्वोक्त नामों एवं रूपों तथा सामने दिखाई दे रहे साकाररूपों से अतीत जो परमात्मा का स्वरूप है तथा जो अशेष मलों से रहित अहंपदार्थ है, वह वाणी और मन का विषय नहीं है ॥१८॥
जो यह संसार दिखाई दे रहा है, वह चूँकि उस महाचितिरूपी लता के तत्स्वरूप फल, पल्लव तथा पुष्प आदि रूप ही है, अतः उससे भिन्न नहीं है ।।१९॥
यदि विवेक-ज्ञान के लिए अनृत ही जीव-जगद्भाव पूछ रहे हो, तो सुनो वह चिति जब अविद्यारूपी विचित्र वर्णों (रंगों से) से रंगे गये उपनेत्र पहन लेती है, तब जीव नाम धारण करती हुई वह बाह्य जीव-जगद्भाव को, दो चन्द्रमा की नाईं, देखती है|२०॥
'मैं ब्रह्म से भिन्न अचिद्रूप हूँ' यों अज्ञान से भावना करके चिति स्वयं ही अपना संकल्पात्मक अन्यरूप मानों प्राप्त कर लेती है ॥२१॥
यद्यपि चिति कलंक निर्मुक्त रूप से ही सदा अवस्थित है; तथापि कलंकयुक्त जिस पुर्यष्टक रूप की उसने कल्पना कर रक्खी है, उस रूप से संसाररूपी नदी में पहुंचकर उपाधियुक्त चेतन से ही स्फुरित होती है। अपने निष्कलंक चेतन से नहीं, यह भाव है ।।२२॥
यह चैतन्य शरीर चिति ही स्वयं इस पूर्ववर्णित पुर्यष्टक शरीर के द्वारा तादात्म्यअध्यासस्वरूप जीवता प्राप्त करती है और चित्तत्त्व के प्रकाश से चित्प्रचुर होता हुआ जीव जीता है यानी प्राणन आदि क्रिया प्राप्त करता है ॥२३॥

"सर्वव्यापक होती हुई भी चिति इस चित्त में प्रतिबिम्बित होती है' (नि.३२२५२) इस वचन पर किये गये आक्षेप का उक्त रीति से समाधान कर अब 'दृढ़ भावना से पश्चात उसी में चिति
अहन्ताशक्तिवाली होती है' (नि. ३।४२) इस वचन पर किये गये आक्षेप का समाधान करने के लिए चिति को स्थूल देह-प्राप्ति का क्रम बतलाते हैं।
जीवरूपता को प्राप्त हुई यह लोकान्तरगामी सूक्ष्मशरीररूप भी चितिपंचभूतात्मक स्थूलदेहविषयक संस्कारस्वरूपहोकर देह-प्राप्ति के लिए मैं धान, जव, तिल उड़द आदि द्रव्यरूप हो गई हूँ, यों भली प्रकार जानती है। इस विषय में 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति (8) जायन्ते') क्षीण कर्मा अनुशयी लोग इस पृथिवी में धान, जव, औषधि, वनस्पति, तिल, उड़द आदि भाविशरीरानुकूल द्रव्यरूप से उत्पन्न होते हैं) यह छान्दोग्य-श्रुति (५।१०।६) प्रमाणरूप है ॥२४॥
प्राणियों द्वारा खाया गया वह द्रव्य तत्काल ही धातुरूप (वृक्ष आदि में बीज आदि रूप) हो जाता है। तदनन्तर अनुभवात्मक ब्रह्म ही स्त्रियों में सेचनक्रम से 'मैं स्थूल देह स्वरूप हूँ' यों जानता है ॥२५॥
(अनुभवात्मक ब्रह्म ही) उक्त अहन्ता आदि क्रम से तत्कालजनित स्थूलदेहानुभवरूप भ्रम के कारण चक्षु आदि के द्वारा स्थावर-जंगमरूप समस्त बाह्य जगत जानता है। पुनः उसकी वासना से स्वयं भी
() प्रस्तुत श्रुति में इति शब्द भावी देह के अनुकूल द्रव्यमात्र का उपलक्षण है। उससे स्थावर, स्वेदज आदि देहस्थल में तत्तत् बीज के अनुकूल जल आदि द्रव्यरूप भी यह होता है, यह द्योतन करने के लिए प्रकृत में 'द्रव्यमस्मीति वेत्ति' यों सामान्यरूप से कहा गया है, यह जानना चाहिए ।

पर्याप्तरूप से तत्-तत् पदार्थ-स्वरूप हो जाता है ॥२६॥

यदि शंका हो कि जिस स्थल में मच्छर आदि सूक्ष्म देह का त्याग हुआ है, उस स्थल में उक्त देहाकारवासनात्मना सूक्ष्मरूप से स्थित हुए पुर्यष्टक के दृढ़ अभ्यस्त मच्छर के आकार की और सूक्ष्मपन की निवृत्ति कैसे होगी तथा उसे अनभ्यस्त स्थूल हाथी के आकार का और स्थूलता का लाभ कैसे होगा ? तो इस पर कहते हैं।
जिस प्रकार कौए और तालवृक्ष के आकस्मिक सम्बन्ध में कौए के मरण में प्रयोजक हेतु कर्म ही है, दूसरा कोई नहीं, उसी प्रकार दृढ़ अभ्यस्त वासना के तिरोभाव में और चिरकाल से व्यवहित (दूर रहे) हाथी आदि में अहंभाव-वासना के आविर्भाव में कर्म ही निमित्त है। अतः वह अन्य उद्‌भूत हुई हाथी आदि की वासना के सम्बन्ध से चिरकाल से अभ्यस्त हुए भी सूक्ष्म मच्छर आदि आकार का त्याग करता है ॥२७॥

विरोधी वासना के आविर्भाव से पहले की वासना का तिरोभाव और उत्तरकालिक दूसरी वासना की अभ्यास से दृढ़ता होती है, इस विषय में दृष्टान्त कहते हैं।
अपने ही द्वैतसंकल्प से एक में ही द्वैत की ऐसे प्रवृत्ति हो जाती है, जैसे पुरुष की वेताल-कल्पना से उसमें भयंकर भासुर वेताल प्रवृत्त हो जाता है ॥२८॥
जिस प्रकार 'मैं कुछ नहीं करता' इस तरह के संकल्प से पुरुष में कर्तृत्व निवृत्त हो जाता है, उसी प्रकार आत्मा का भी द्वैत, अद्वैत-भावना से निवृत्त हो जाता है।।२९॥
द्वैतसंकल्प से अद्वितीय वस्तु में भी द्वित्व की प्राप्ति हो जाती है और अद्वैतभावना से तो अनेकात्मक जगत का भी द्वित्व नष्ट हो जाता है|३०॥
भद्र, विकार आदि से शून्य, सदा सर्वगामी तथा परमात्मा का स्वरूपभूत होने से आत्मा में कभी द्वैतभाव नहीं रहता॥३१॥
हे मुने, अपने संकल्प से निर्मित मनोराज्य और गन्धर्वनगर की नाईं जो वस्तु अपने संकल्प से बनायी गई है, वह संकल्प के अभाव से नष्ट हो जाती है, यह प्रसिद्ध बात है |३२॥
मानसिक प्रयत्न के द्वारा किसी की रचना करने में तो श्रम होता भी है, परन्तु संकल्प का विनाश करने में तो कुछ भी श्रम नहीं होता। (क्योंकि एकमात्र उदासीनता का अवलम्बन करने से अपने-आप संकल्प विनाश सिद्ध हो जाता है। यह बात प्रसिद्ध ही है, यह कहते हैं।) ठीक ही है मन के मनोरथों से रचित नगरों के निर्माण में एकमात्र संकल्प ही, असंभावित रचना में समर्थ होने के कारण, दिव्य शिल्पी प्रसिद्ध है, परन्तु उन नगरों के विनाश में नहीं ॥३३॥
केवल दृढ़ संकल्प से जो यह संसाररूपी दुःख प्राप्त हुआ है, वह केवल संकल्प के अभाव से ही नष्ट हो जायेगा, फिर इस विषय में क्लेश ही क्या ? ॥३४॥
तनिक भी संकल्प कर मनुष्य दुःख में डूब जाता है और कुछ भी संकल्प न कर वह अविनाशी सुख पाता है|३५॥
महर्षे, जब तक तुम्हारी बुद्धि संकल्परूप सर्प से निःशेष मुक्त नहीं होती, तब तक सर्वविध गुणों से उत्कृष्ट नन्दनवन में उच्च स्थान पर स्थित हुए भी तुम क्लेशरहित होकर शोभित नहीं हो सकते॥३६॥

तब संकल्पनाश का क्या उपाय है ? इस प्रश्न पर उसका उपाय बतलाते हैं।
हे मुने, अपने विवेकरूपी पवन से संकल्परूप मेघों का विनाशकर, शरत्काल में आकाश-मण्डल की नाईं, तुम उत्तम निर्मलताप्राप्त करो॥३७॥
अविवेकरूप प्रबल प्रवाह से उमड़ रही उन्मत्त संकल्परूप नदी तुम मणिमन्त्र से सुखा दो। और उसमें बह रहे आत्मा को धैर्य देकर मन से रहित हो जाओ॥३८॥

संकल्परूप पवन से कम्पित हुए, पत्तों एवं तिनकों के टुकड़ों की नाईं प्राणीमात्र के हृदयाकाश में भ्रमण कर रहे इस चिदात्मा का, विवेक का आश्रय लेकर, साक्षात्कार करो ॥३९॥
अपने-आप अपनी संकल्पात्मक कालिमा का निवारण करके आत्मा की उत्तम विशुद्धता प्राप्तकर अविनाशी आनन्दरूप हो जाओ ॥४०॥
चूँकि, यह आत्मा समस्त शक्तियों से परिपूर्ण है, अतः जब कभी वह किसी वस्तु की जैसी भी पर्याप्तरूप से भावना करता है, अपने संकल्प के विलास से उस वस्तु को उसी समय वैसा ही देखता है ॥४१॥
हे ब्रह्मन्, यह उत्पन्न हुआ मिथ्यारूप जगत एकमात्र संकल्पात्मक ही है, अतः केवल संकल्प के अभाव से ही, न जाने, कहीं भी विलीन हो जाता है।॥४२॥
संकल्परूपी पूर्वी हवा से व्यथित जन्मस्वरूप मेघों का समूह असंकल्परूप पश्चिमी हवा के स्पर्श से ब्रह्माकाश में विलीन हो जाता है॥४३॥
हे महर्षे, संकल्परूप जड़ उखाड़कर अत्यन्त दृढ़ता को प्राप्त हुई इस तृष्णारूपी करंज लता को तुम सुखा डालो॥४४॥

अविद्या, काम और संकल्प का विनाश होने पर भी यदि जगत का अवभास होता हो, तो वह केवल प्रतिभासरूप ही ठहरा, ऐसी स्थिति में जीवन्मुक्तों के अनुभवों से सिद्ध दृष्टि सृष्टि -पक्ष ही अवशिष्ट रह जाता है, इस आशय से कहते हैं। ___ जिस प्रकार गन्धर्वनगर की उत्पत्ति और विनाश एकमात्र प्रतिभास स्वरूप ही है, उसी प्रकार यह संसाररूप विभ्रम की उत्पत्ति और विनाश भी एकमात्र प्रतिभासस्वरूप ही है॥४५॥

जब तक अज्ञान है, तभी तक जगत का प्रतिभास शोक में कारण है, अज्ञान का विनाश हो जाने पर तो वह शोक में कारण नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
मैं राजा हूँ' यों अपना असली स्वरूप भूलकर तभी तक राजा शोक करता है जब तक कि उसके हृदय में 'मैं राजा हूँ' यों अपने वास्तव स्वरूप की स्मृति उत्पन्न नहीं हो जाती॥४६॥

यदि शंका हो कि पहले के दीर्घकाल से अभ्यस्त संसार के अनेक संस्मरण तत्त्वज्ञानी के भी वर्तमानकालीन 'मैं ब्रह्मरूप हूँ' इस स्मरण को ढक देंगे, ऐसी स्थिति में उसे पुनः संसार शोक बना ही रहेगा, तो इस पर कहते हैं। ___ हे ब्रह्मन्, जैसे उपस्थित शरद-ऋतु से निरस्त हुई वर्षाऋतु, मेघरूप जड़ता से शरद का आच्छादन करने में सामर्थ्य नहीं रखती, वैसे ही इस राजा और तत्त्ववेत्ता को गुरु के उपदेश से उत्पन्न हुई ' मैं राजा हूँ', 'मैं ब्रह्म हूँ' इस स्मृति से निरस्त प्राचीन दुःखों की स्मृति अपनी जड़ता से आच्छादन करने में सामर्थ्य नहीं रखती॥४७॥

यही स्मृति प्रबल है, इसमें कारण क्या है ? तो मनन, निदिध्यासन के अभ्यासरूप पुरुष प्रयत्न से उसका सुदृढ़ बना रहना ही कारण है, इस आशय से कहते हैं।
चित्त की दो वृत्तियों में जो चित्तवृत्ति अकस्मात उत्तरोत्तर सुदृढ़रूप से होती जाती है, वही दूसरे को उस प्रकार दबाती जाती है, जिस प्रकार वीणा के तार और मन्द दो स्वरों में जो ही ऊँचा स्वर होता है, वही दूसरे को दबाकर कान पर आरूढ़ हो जाता है॥४८॥

बिना विच्छेद के निरन्तर चल रही मैं ब्रह्म हूँ' यह स्मृति ही मेरी मुख्य मानस पूजा है, दूसरी नहीं, इस आशय से कहते हैं।

हे मुने, मैं अद्वितीय शिवरूप देव हूँ, वही देवस्वरूप अद्वितीय शिव तुम्हारे अहंकार से उपलक्षित, नित्य, अपरोक्ष, चिदेकरस-स्वरूप मैं ही हूँ, यों एकमात्र अविच्छिन्न स्मृतिधारा की तुम भावना करो। उस प्रकार की देवपूजारूप भावना से ही युक्त हुए तुम अवश्य ही उक्त शिवरूप हो जाओगे, दूसरी बाह्य-पूजा से नहीं ॥४९॥
महर्षे, उक्त रीति से (तुम अद्वितीय-ब्रह्मभावमयी ही पूजा करो, दूसरी बाह्यपूजा नहीं) यह बाह्य पूजा तुम्हारे जैसे ज्ञानियों को योग्य नहीं है, क्योंकि बाह्य पूजा तुच्छ फलों में इच्छा रखनेवाले अज्ञानी जनों के लिए ही प्रकाशमान है यानी उन्हीं के योग्य है । तुम्हारे योग्य उपास्य तो उत्तमपदस्वरूप परमार्थ सत्तात्मक परब्रह्म ही एकमात्र देव है, उसकी पूजा में पूजक (पूजा द्रव्यों का स्वामी), सुन्दर षोडशोपचार से पूजन एवं पूज्य (प्रतिमा, लिंग आदि) कुछ भी नहीं है, वह सब उसके पूजन में तुच्छ पदार्थ-सा है, क्योंकि वह सामग्री मन की एकमात्र कल्पना ही है ॥५०॥

तैंतीसवाँ सर्ग समाप्त
चौंतीसवाँसर्ग सौषुप्त तुर्य और तुर्यातीत पद का उपदेश देकर तुर्यातीतपद में ईश्वर ने विश्राम किया इसका वर्णन।
ईश्वर ने कहा : महर्षे, यों इस देवपूजा से पूजित हो रहा यह जगत बाध-दृष्टि से असत् एवं अधिष्ठान-दृष्टि से सत् और देवस्वरूप होकर स्थित है, यह कहना ठीक है । तथा परमार्थदशा में यह विश्व द्वित्व और एकत्व से विनिर्मुक्त एवं व्यवहारदशा में द्वित्व और एकत्व से युक्त भी है, यह कहना भी ठीक है यों सर्वविध विरोधों का परिहार हो गया, यह भाव है ॥१॥

यह जगत क्यों द्वैत एवं एकरूप है और क्यों उनसे निर्मुक्त है, इस शंका पर कहते हैं।
चितितत्त्व ने मोहकृत जड़ता की कल्पना से अपने में संसाररूपता (द्वैतरूपता) प्राप्त की है तथा मोहरूपी कलंक से रहित हुआ वह असंसारी देखा जाता है । इसलिये वह अभिन्न और अद्वयात्मक है ॥२॥

उसी बात का स्पष्टीकरण करते हैं।
मैं दृश्य देहादिस्वरूप हूँ'इस प्रकार मोह को प्राप्त हुई चिति संसार में फँस जाती है और दृश्य के प्रकाशन में समर्थ इसी चित्कला का, जो अपने से अभिन्नरूप है, अनुभव कर संसार के बन्धन से निर्मुक्त हो जाती है|३॥
अर्थाकार की भावना से द्वैतभाव प्राप्तकर यह चिति अपनी अखण्ड सत्ता भूल जाती है और देह के सुख-दुःख आदि से मिली हुई असत्यरूपही अपनी स्थिति को क्षणभर में 'सत्यरूप है' यों अवधारण कर लेती है (यही इसकी कलंकयुक्त स्थिति है।)|४॥

अब कलंकवर्जित स्थिति कहते हैं।
विमल, अवयवों से रहित, सत्य या असत्य इस तरह के भिन्न-भिन्न सभी कल्पित नाम-रूपों से निर्मुक्त यह चिति, व्यवहार-काल में सम्पूर्ण नाम-रूपात्मक होती हुई भी, शून्यस्वभाव ही है|५॥

उक्त निष्कलंक स्थिति की प्रतिष्ठा बढ़ाने के निमित्त सुषुप्ति आदि भूमिकाओं का भेद दिखलाने के लिए उपक्रम करते हैं।
पूर्ण, अनुपम एवं शान्त स्वभाव ब्रह्म ही आकाश की नाईं पहले विकसित होनेवाली ब्रह्मशक्ति से

(अपनी मायाशक्ति से) जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति; सृष्टि, स्थिति और संहार या आध्यात्मिक, आधिभौतिक और आधिदैविक इन तीन मार्गों से प्रवृत्त हुए इस जगत के रूप में मन के द्वारा विस्तार को प्राप्त हुआ है ॥६॥

इसलिए मन का उच्छेद होने पर ही इस जगत का उच्छेद हो जायेगा, यह कहते हैं।
महर्षे, मन के द्वारा सत्यभूत ब्रह्मतत्त्व के साक्षात्कार से अपनी चक्षु आदि इन्द्रियों के व्यापारों में हेतुभूत मन के छिन्न-भिन्न हो जाने पर प्रच्छन्न जगतरूपी जाल विलीन हो जाता है और तदनन्तर कल्पनारूप जर्जर इस संसार की कलना नष्ट हो जाती है । (इस प्रकार तत्त्वज्ञान से कल्पनाओं के साथ मन के विनष्ट हो जाने पर जीवन्मुक्त की पहले जिस भूमिका में स्थिति होती है, उसे लक्षण एवं नामों से दिखलाते हैं ।) उस अवस्था में जीव की पूँजे गये बीज की नाईं 'इति'() नामवाली सत्ता होती है॥७,८॥

209025 - इस रीति से उस दशा में समस्त दृश्यों का बाध हो जाने के कारण एकमात्र अपरोक्ष दृष्टि के ही बच जाने से उसका दूसरा नाम 'पश्यन्ती' भी है, यों कहते हैं। ___ शरत्काल के आकाशमण्डल की नाईं मानसिक मोहरूपी बादलों से निर्मुक्त उक्त अवस्था चित्त के विषयों की चर्वणाका (बार-बार प्रीतिपूर्वक अनुस्मरण का) परित्याग कर रही 'पश्यन्ती' नाम से योगियों द्वारा व्यवहृत होती है।९॥
209026 पहले चित्त के संकल्प आदि विषयों से उपहित चिति चंचलता को प्राप्त हुई भी इस उपर्युक्त अवस्था में वह अपने एकमात्र चैतन्य-स्वभाव में स्थित होकर समस्त उपाधियों से विनिर्मुक्त हो जाती है और समस्त पदार्थों की सत्तारूप से अवशिष्ट होकर जीवित अवस्था में ही संसाररूपी समुद्र पार कर जाती है|१०॥
209027 अविनाशी निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मप्राप्तिरूपी पाण्डित्य से स्थूल हुई वह चिति उक्त दशा में परमपद प्राप्तकर समस्त श्रमों से निर्मुक्त होती हुई व्यापक ब्रह्मपद में विश्राम करती है। (इससे उसका 'महासुप्तपद' नाम भी सूचित हुआ।) ॥११॥
209028
209029 अब दूसरे स्थान का वर्णन करनेवाले भगवान शंकर वर्णित प्रथम स्थान का उपसंहार करते हैं।
209030 हे विप्रेन्द्र, मन के विनष्ट हो जाने पर जो सबसे पहली स्थिति प्राप्त होती है, वह तुमसे कही गई। अब तुम इस चितिशक्ति की परम पवित्र दूसरी स्थिति सुनो ॥१२॥
209031 मन से वर्जित यही चिति शक्ति
209032 ___(म) 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' (योगियों एवं कर्मियों के द्वारा सेवित, जीव से विलक्षण, सबके नियामक परमेश्वर को 'सर्वात्मरूप मैं ईश्वर हूँ' इस रूप से जब जानता है तब इस परमेश्वर की विभूति को 'ईश्वररूप मेरी ही यह जगद्रूपा विभूति है' यों जानता है, तब शोकरहित होकर कृतकृत्य हो जाता है।) इस श्वेताश्वतर श्रुति में तथा छान्दोग्य में 'स्वपिति' शब्द के निर्वचन समय में किये गये 'स्वम्' 'अपि' 'इति' इस विभाग में इस सत्ता का इतिपद से व्यवहार किया गया है, अतः इति' यह नाम ठीक है, यह जानना चाहिए । यद्यपि अज्ञ की सुषुप्ति में भी 'स्वपिति' शब्द का प्रयोग होता है, तथापि तत्त्वज्ञान से अज्ञान आदि का बाध हो जाता है, अतः जिस उपाधि का जिस अविद्या में लय होता है, उन दोनों के न रहने के कारण जब अप्यय बोधक अपिशब्द की ही निवृत्ति हो गई तब स्वरूपप्राप्त्यर्थक इतिशब्द ही अवशिष्ट रह गया, अतः इति शब्द उसका नाम हो सकता है, यह भाव है ।
209033
209034 शान्ति से राजित, सूर्य, चन्द्र आदि ज्योतियों से एवं अन्धकार, अज्ञान आदि जड़ता से विनिर्मुक्त तथा विस्तृत आकाश की नाईं परम सुन्दर है॥१३॥
209035
209036 दूसरी अवस्था में पहली अवस्था की अपेक्षा चितिशक्ति के जो विशेष धर्म हैं, उन्हें कहते हैं। निबिड़ सुषुप्ति-स्थिति की झलक के सदृश, पाषाणशिला के भीतरी अवयवगठन के सदृश, सैंधव नमक के अन्दर स्थित रस के सदृश और वायु के अन्तर्गत विद्यमान स्पन्दनशक्ति के सदृश जब पहली भूमिका अभ्यास के द्वारा समय पाकर खूब परिपक्व हो जाती है तब आकाश में विद्यमान शून्यशक्ति की नाईं चिदेकघन ब्रह्माकाशभाव प्राप्तकर वह उस प्रकार विषयोन्मुखता का परित्याग करती है, जिस प्रकार (वायु आदि क्षोभक पदार्थों के अभाव में) जल चंचलता का, वायु-कला चलन का और पुष्प लेखा सुगन्ध का परित्याग करती है ॥१४-१६॥
209037 क्रियारूप काल-कला से तथा अवकाश की अपेक्षा रखनेवाली परिच्छिन्न वस्तुरूप आकाश की कला से युक्त कालरूपता और आकाशरूपता का, उन कलाओं के परित्याग से ही, परित्याग कर समस्त दृश्यमात्र की कल्पना न करनेवाली, जड़ता और अजड़ता से शून्य विशुद्धस्वभाव उक्त चिति शब्दों से निर्वचन के अयोग्य-वक्ष्यमाण सत्ता धारण करती है।।१७॥
209038 देशकृत एवं कालकृत परिच्छेद से रहित, सर्वातिशायी, त्रिकालाबाधित सत्ता पद को प्राप्त हुई जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति से चतुर्थ जो विराट, हिरण्यगर्भ और अव्याकृत से चतुर्थांश है, उससे प्रकाशमान सर्वविध कलंकों और रोगों से रहित सत्ता का उक्त चितिशक्ति परिग्रह करती है|१८॥
209039 हे विशालनेत्र, उक्त स्वरूपवाली किसी एक ऐसी अनिर्वचनीय सत्ता का चितिशक्ति परिग्रह करती है, जो साक्षी की नाईं प्रकाशमान होकर अवस्थित रहती है और सबकी हेतु, सब काल में विद्यमान समस्त वस्तुओं के प्रकाशों तथा आनन्दों से श्रेष्ठ और स्पृहणीयतर है ॥१९॥
209040
209041 उक्त तुर्यरूप द्वितीय भूमिका का उपसंहार करके तृतीय भूमिका का अवतरण करते हैं। हे उत्तम व्रत का आचरण करनेवाले, तत्त्वज्ञों में श्रेष्ठ महर्षे, यह द्वितीय भूमिका आपसे कही गई। अब मैं तृतीय भूमिका का निरूपण करूँगा, आप सुनिये ॥२०॥
209042
209043 तृतीय भूमिका में पहले की भूमिकाओं की अपेक्षा जो विशेषधर्म हैं, उन्हें कहते हैं।
209044 यह चिति तृतीय भूमिका में ब्रह्माकार अखण्डवृत्ति और उस वृत्ति का विषय ब्रह्म इन दोनों का नीरक्षीर न्याय से एकीकरण हो जाने के कारण ग्राहक अंश और ग्राह्य अंश से शून्यरूप स्थिति को प्राप्त हो जाती है, इसीलिए ब्रह्म, आत्मा इत्यादि शब्द और अर्थों से निर्मुक्त हुई विशुद्धरूप से उदित होती है । तात्पर्य यह है कि पहले की भूमिका संप्रज्ञातसमाधि से प्राप्य है और यह तृतीय भूमिका असंप्रज्ञात समाधि की सुदृढ़ स्थिति से प्राप्य है, यह विशेष हुआ ॥२१॥
209045 यह तृतीय भूमिका जन्म आदि छः भावविकारों से शून्य होने के कारण काल से भी विचलित नहीं होती, अज्ञान आदि अन्धकार से विनिर्मुक्त वह स्वयं ही कलंकों से रहित है। तुर्यातीत आदि उनका नाम होने से भी वह सर्वातिशायी परमपुरुषार्थरूप है ॥२२॥
209046 वह सभी उत्तमोत्तम अवस्थाओं की परम अवधि है, परम मंगलरूप होने के कारण समस्त मंगलों में प्रधान मंगल है, सर्वमुख्य विच्छेदशून्य चिति ही तृतीय पावनकारी स्थिति है ॥२३॥
209047 इस भूमिका में जो चिरकाल तक स्थिति है, वह सब मार्गों से (शैवशास्त्रोक्त प्रसिद्ध छः मार्गों से और श्रुतिप्रसिद्ध धूम्र, अर्चि आदि मार्गों से) तथा उन मार्गों के द्वारा अपनी-अपनी उपासनाओं के अनुसार
209048
209049
209050 तत्-तत् लोक को प्राप्त हुए उपासकों से भी दूरवर्ती है। इसलिए हे मुने, मेरी भी वाणी का वह विषय नहीं है, किन्तु वह स्वयं ही अनुभूत होती है ॥२४॥
209051 हे मुने, जाग्रत् आदि तीन मार्गों से, कल्पना से तथा कल्पनासापेक्ष तुर्यत्व संख्या से अतीत पद तुमसे मैंने कहा, उसी पद में तुम सदा अवस्थित रहो। वह पद ही अविनाशी पूज्य देव है, दूसरा नहीं ॥२५॥
209052 हे मुने, इस समस्त जगत् का उपादान वही (तृतीयपदरूप देव) है, इस विज्ञान से यह समस्त विश्व तन्मय ही बन जाता है। हे मुनीश्वर, उपादान से अतीत अद्वितीय ब्रह्मतत्त्व के विज्ञान से यह नहीं है और यह नहीं भी नहीं है यानी 'अस्ति' और 'नास्ति' इन दोनों विकल्पों से वर्जित है ॥२६॥
209053
209054 उसीका स्पष्टीकरण करते हैं।
209055 वास्तव में यह न कुछ प्रवृत्त होता है और न कुछ निवृत्त ही होता है। अपने उदर की नाईं केवल शान्त, एकरूप से प्रतीयमान आकाश आदि एकरूप पदार्थों की अपेक्षा से भी अधिक एकरूप भासित होनेवाला वह केवल प्रकाशित होता है|२७॥
209056
209057 क्यों वह समानों से भी अधिक समान भासता है? इस प्रश्न पर समानाभास में हेतु बतलाते हैं।
209058 द्वैत के साथ एकता का अभाव, उक्त घनीभूत चेतनरूप होने के कारण संक्षोभ का अभाव, विकार आदि का अभाव, चिरकालिक नित्य भी काल, आकाश आदि की अनित्यता की सम्पादक तथा चिद्घन होने के कारण (R) चिति के साथ सत्-पदार्थों का या असत्-पदार्थों का या बालकसदृश अज्ञानियों द्वारा कल्पित आकाश में शिलाकोश की नाईं अनिर्वचनीय सम्पूर्ण जगत् का तनिक भी भेद नहीं है। अतः समसमाभास जो कहा गया है, वह ठीक ही है।।२८,२९॥
209059
209060 उक्त तुर्यातीतत्व का ही उपपादन कर रहे श्री महादेवजी उपसंहार करते हैं।
209061 सम्पूर्ण संसार शान्त, सुशिव एवं वाणी के व्यापार से अतीत उक्त पदस्वरूप है। विराट् आदिरूप अकार आदि मात्रा-भेद से कल्पित चार पादों से विभक्त हुए 'ॐ' इस अक्षर की अर्धमात्रा की जो चार नाद, बिन्दु, शक्ति और शान्तानामक मात्राएँ हैं, उनमें जो चौथी शान्तानाम की मात्रा है, वही परमगति है|३०॥
209062 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा :शंकरजी ने पूर्वोक्त प्रकार से उपदेश दिया, तदनन्तर इस वसिष्ठमुनि के तथा अन्य स्कन्द, नन्दी आदि सभी श्रोताओं के साथ जहाँ पर प्रणव की अर्धमात्रा का चरम भाग बिलकुल उपशान्त हो जाता है, ऐसे शान्तरवनामक सर्व-संसार के पारभूत

तुरीय के तुरीय पद में भूमानन्दचितिरूपी विमलदृष्टि के साथ एकरसरूप हो जाने से परिणामतः वृत्तियों को विश्रान्त कर भगवान् शंकरजी उस वसिष्ठजी के आश्रम में क्षणभरतक निश्चेष्ट होकर चुपचाप बैठ गये, क्योंकि मन की परम पद में विश्रान्ति होने पर उसके अधीन सम्पूर्ण इन्द्रियों के व्यापार समाप्त हो गये थे॥३१॥

चौंतीसवाँ सर्ग समाप्त

(4) प्रलयकालीन समुद्र के समान द्वैत के साथ ऐक्य का अभाव होने पर भी स्वात्मा में संक्षोभ होगा, इस पर 'नहीं' ऐसा कहते हैं - 'असंक्षोभात् । संक्षोभ क्यों नहीं होगा ? इस पर कहते हैं - 'घनचेतनया' | सैंधव-खण्ड के घनीभूत होने पर भी उसके रस में द्रवत्व आदि विकार जैसे देखा जाता है, वैसे ही यहाँ पर भी अवश्य कुछ विकार होगा, इस पर कहते हैं - 'अविकारादिमत्त्वाच्च'।

पैंतीसवाँ सर्ग ब्रह्मा, विष्णु और शंकर आदि के जो परम पितास्वरूप महादेव हैं,

वे ही परमात्मा पूज्यों की चरम अवधि हैं इसका वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, तदनन्तर क्षण भर में गौरीरूप कमलिनी के सरोवरभूत महादेवजी ने भक्त के ऊपर अत्यन्त वात्सल्यभाव रखने के कारण मुझे ज्ञान देने के लिए उत्सुक होकर अर्थात् मेरे भाग्योदय से प्रेरित होकर अपनी इच्छा से नेत्रोन्मीलन का स्वीकार किया यानी उन्होंने अपनी आँखें खोल दीं ॥१॥

भद्र, जैसे मेघसंपुट से यानी मेघों के बीच से अथवा आकाश और पृथिवी के बीच से उदित हुआ किरणों का समूहस्वरूप सूर्य दिवस को अभिव्यक्त करता है, वैसे ही भगवान् शंकर के निर्मल और त्रिपुण्ड्ररूपी शरत्कालीन अभ्ररेखा से अंकित होने के कारण मुखरूपी आकाशतल में उदित हुए चन्द्र, सूर्य और अग्निरूपी नेत्रों के समूह ने समाधि का व्युत्थान

अभिव्यक्त किया ॥२॥

तत्त्वबोध में उपयोगी होने के कारण भगवान् पहले उपाय और उपेय रूप सार बतलाते हैं।

ईश्वर ने कहा : हे मुने, तुम पहले विचार को सन्निधि में लाकर अपने (प्रत्यगात्मा के) पारमार्थिक स्वरूप का ही प्रमाणों से शीघ्र निर्धारण करो। उक्त प्रत्यगात्मा में अनर्थभूत (बहिर्मुखता के आपादन द्वारा सम्पूर्ण अनर्थों के मूलभूत) त्वमर्थ का यानी युष्मत्-प्रत्यय के योग्य अचिदंश का ग्रहण मत करो, क्योंकि जैसे स्पन्दनशक्ति का नयन कर रहा पवन अचल ही आकाश को ताप, रज, जड़ता आदि से युक्त बनाता है, वैसे ही यह त्वमर्थ भी आत्मा को जड़ता आदि अनर्थों से युक्त बनाता है॥३॥

त्वमर्थ में भी द्रष्टव्य, हेय और उपादेय बहुत है, फिर उसका आदर क्यों न किया जाय ? इस पर कहते हैं। ___ जो कुछ इस संसार में दर्शन योग्य है, उसे तत्त्वज्ञानी ने देख लिया; क्योंकि येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं भवति' (जिसका ज्ञान हो जाने पर अश्रुत श्रुत, अविचारित विचारित और न जाना गया जाना गया होता है) इत्यादि श्रुति के अनुसार आत्मदर्शन द्वारा ही सम्पूर्ण द्रष्टव्य पदार्थों का तत्त्वतः दर्शन हो ही जाता है। अतः उसे (तत्त्वज्ञ को) देखे गये या न देखे गये भ्रमों के साथ प्रयोजन ही क्या रहा ? भ्रम-विषयों में तत्त्वज्ञानी के लिए कोई हेय या उपादेय नहीं रहता, यह मैं ठीक जानता हूँ॥४॥

स्वीकृत इष्ट और परिहृत अनिष्ट विषय जब चित्त के आश्वासन में हेतु होते हैं, तब वे शान्तिमय हो जाते हैं और जब विक्षेप के हेतु हो जाते हैं, तब वे ही अशान्तिमय हो जाते हैं । शान्तिमय और अशान्तिमय इन विकल्पों का यदि दलन करते हो, तो तुम धीर और तलवाररूप हो । यदि वैसा नहीं करते तो तुम धीर नहीं हो। इसलिए आस्था रखकर तुम आत्मदृक् और धीर बन जाओ (दृश्य आकारों का स्पर्श न करनेवाली चिदात्मस्वभाव से अवस्थिति ही मुख्य स्थिति है, यह भाव है।) ॥५॥

अथवा धीर-तलवार बनने में यदि तुम असमर्थ हो, तो उसकी प्राप्ति के लिए पुनः कुछ काल तक श्रवण आदि में अनुकूल कुछ थोड़ी-सी बाह्य-दृष्टि का अवलम्बन कर लगातार तत्त्व की प्राप्ति के लिए प्रयत्न करो, प्रमाद से कभी भी प्रयत्न से विरत मत होओ, यही कहते हैं।

(यदि तुम तथोक्त धीर बनने में असमर्थ हो, तो) बाह्यज्ञान के () यानी ब्रह्मज्ञान के लिए शीघ्र ही श्रवण आदि में अनुकूल इस बाह्यदृष्टि का आश्रय लेकर मेरे द्वारा जो कुछ कहा जाय उसे तुम सुनो। आत्मज्ञान के प्रयत्न के बिना चुपचाप बैठे रहने से कौन-सा पुरुषार्थ होगा ? ॥६॥

__ बाह्याकार दर्शनों के मध्य में देहात्मतादर्शन ही महान् अनर्थ और सम्पूर्ण अनर्थों का बीज है, अतः उसे ही मुझसे छुड़ाने के लिए भगवान् प्रवृत्त हुए, यों महाराज वसिष्ठजी कहते हैं।

त्रिशूलधारी भगवान् शंकर ने उस तरह का दूसरा कल्प कहकर आगे कहे जानेवाले देहात्मभ्रम के निरास के लिए फिर यह कहा कि तुम बाह्यदेह आदि में आत्मज्ञानी मत बनो। (देह की क्रियाशक्ति जैसे पराधीन है, वैसे ही चेतनशक्ति भी पराधीन है। इसलिए देह में आत्मा की प्रसक्ति नहीं हो सकती, इस अभिप्राय से प्राण के अधीन देह की चेष्टा है, यह कहते हैं।) यन्त्र की नाईं प्राण से ही यह देहरूपी घर स्फुरित होता है ॥७॥

प्राण-वायु से शून्य हुआ देहरूपी घर संचलन छोड़कर मूक के सदृश स्थित रहता है। देहरूपी घर में चलनानुकूल क्रियाशक्ति प्राणवायु प्रयुक्त है और संवेदन शक्ति तो आत्मचिति ही है ॥८॥

उनमें क्रियाशक्ति का मूल और आश्रय दोनों नष्ट हो जाते हैं, परन्तु चितिशक्ति नष्ट नहीं होती, यह कहते हैं।

वह चितिशक्ति अमूर्त और आकाश से भी स्वच्छ है। तीनों काल में कभी बाधित न होनेवाली उस चिति की सत्ता ही उसके अविनाश में हेतु है। क्रियाशक्ति का मूल प्राण और क्रियाश्रय देह दोनों नष्ट हो जाते हैं और देहवियोग से ही प्राण वायुस्वरूप हो जाता है ॥९॥

आकाश से भी स्वच्छ चिदात्मा नष्ट नहीं होता। (इसलिए अनेक प्रकार के) भ्रमों से क्या होगा? (चिदात्मा क्यों नष्ट नहीं होता ? इसमें उपपत्ति कहते हैं।) क्योंकि लिंगदेह से संवलित मनःप्राणमय देह में आवरणरहित चितितत्त्व की ही अभिव्यक्ति होती है ॥१०॥

स्थूलदेहमात्र में तो मलिनता होने से चिति को अभिव्यक्त करने की सामर्थ्य नहीं है, इसका दृष्टान्त द्वारा उपपादन करते हैं।

हे मुनिनायक, निर्मल आभासवाले दर्पण में किसी तरह की प्रतिबिम्बक्रिया के बिना भी वस्तु का प्रतिबिम्ब पड़ता है और जैसे मलयुक्त दर्पण में सामने उपस्थित विद्यमान वस्तु का भी प्रतिबिम्ब नहीं पड़ता, वैसे ही देह के विद्यमान रहने पर भी प्राण के निकल जाने से उसमें चिति का प्रतिबिम्ब नहीं पड़ता ॥११,१२॥

अतएव सर्वव्यापक होती हुई भी चिति मायाकलंक से आवृत होने के कारण लिंगदेह को छोड़कर अन्यत्र बाह्यक्रियाओं में और अपना असली स्वरूप जानने में समर्थ नहीं होती और लिंगदेह में आवृतन ___(8) सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥

सम्पूर्ण लोकों के नेत्ररूप सूर्य जैसे बाह्य चक्षु के दोषों से लिप्त नहीं होता, वैसे ही एक और सब भूतों के अन्तरात्मा भी लोक दुःखों से लिप्त नहीं होता) इस श्रुति में अलेपकता के समर्थन के लिए समस्त प्रपंच के बाह्यरूप से बतलाया गया आत्मा 'बाह्य' शब्द का अर्थ है, उसके ज्ञान के लिए, यह 'बाह्यबोधाय' का अर्थ है।)

होने के कारण उनकी वृत्ति द्वारा उन दोनों में यानी बाह्य क्रियाओं में और अपना स्वरूप जानने में समर्थ होती है, यह कहते हैं।

सर्वव्यापक होती हुई भी चिति बाह्य घटादि-आकार से स्थूल हुई बुद्धिवृत्ति से देहस्पन्दन आदि के प्रति समर्थ होती है । और ब्रह्माकारज्ञान से तो मायाकलंक से निर्मुक्त होकर वह परमशिव यानी कैवल्यनामक परमकल्याणस्वरूप हो जाती है। अभिव्यक्त हुई वह चिति ही सम्पूर्ण पदार्थों की सत्तारूप स्फूर्ति का प्रदान करनेवाली है और वही देवतास्वरूप है॥१३॥

__ चिति की अभिव्यक्ति में उत्कर्ष के कारण ही हरि, हर आदि देवताओं में भी उत्कृष्ट देवरूपता है, इस आशय से कहते हैं। ___वही हरि है, वही शिव है, वही हिरण्यगर्भ है, वही चतुर्मुख ब्रह्मा है, वही देवताओं का पति इन्द्र है, वही वायु, अग्नि, चन्द्र एवं सूर्यरूप है

और वही परमेश्वररूप है|१४॥
209099 वही सर्वत्र व्यापक आत्मा है, सर्वचैतन्याकार चेतन है, देवेश देवभृत्, धाता, देवदेव और स्वर्गस्वामी है ॥१५॥
209100 महाचैतन्य के जगदात्मक समुल्लास की ओर जो मुग्ध नहीं होते, ऐसे जो भी कोई हैं, वे ब्रह्मा, विष्णु, महादेव आदि उत्तम देवताओं के स्वरूपों में प्रसिद्ध हैं|१६॥
209101
209102 जो परब्रह्मरूप देवता है, उसकी दृष्टि में तत्-तत् गुण में अभिमान रखनेवाले, ये ब्रह्मा आदि सृष्टि आदि कार्य के लिए आविर्भूत हुए हैं और अग्नि के विस्फुलिंग की नाईं लक्षित होते हैं, इस आशय से कहते हैं। __ भद्र, परम चिति से चारों ओर से निकले हुए ये ब्रह्मा, विष्णु, महादेव आदि तपे हुए लाल-लाल लोहे के गोले से निकले अग्नि-कणों की नाईं और समुद्र से निकले जलबिन्दुओं की नाईं परमचैतन्य के ही एक अंशरूप हैं ॥१७॥
209103
209104 यह जो कहा गया है, वह अशास्त्रीय व्यवहारदृष्टि से कहा गया है, शास्त्रीय दृष्टि से नहीं। विचार से (शास्त्रीय दृष्टि से) तो ब्रह्मा आदि के आविर्भाव से लेकर सर्ग आदि की चेष्टा, अनुग्रहपूर्वक उपदेश देना, ब्रह्माण्डों का आधिपत्य स्वीकार करना आदि जितने तिरोभावपर्यन्त व्यवहार हैं, वे सब अविद्याकृत भ्रान्तिस्वरूप ही हैं, वास्तविक नहीं, यह कहते हैं।
209105 यथार्थ में परमपदरूप ब्रह्म से उत्पन्न नहीं हैं, तथापि अज्ञानवश परमपदस्वरूप ब्रह्म से उत्पन्न की तरह प्रतीयमान, एकमात्र भ्रमस्वरूप उन पदार्थों की तथा भ्रमों में हेतुभूत उन्हीं अनेक कल्पनाओं के करनेवाले मन की स्थितिदशा में ही हजारों शाखा-प्रशाखाओं में फैलकर वेद, वेदार्थ सृष्टि के आदिम क्रम, सांगोपांग क्रियाकला, उपासनाएँ एवं ब्रह्मतत्त्व के बोधोपयोगी उपाय और वेद आदि में अधिकारी जीव तथा उनकी काम, कर्म और वासना, जन्म, मरण आदि अनर्थरूप जटा इन सबकी स्वरूपभूत यह अविद्या उत्तरोत्तर स्थूलतम होकर स्फुरित होती है ॥१८,१९॥
209106 ___ अनन्त होने के कारण अविद्या के विलासों का वर्णन नहीं किया जा सकता, इस आशय से कहते हैं।
209107 इसीसे देश और काल की सम्पत्ति के अनुसार बार-बार कोटि-कोटि पदार्थों के स्वरूप में फैली हुई असीम उस स्थूलतम अविद्या का वर्णन करने में कौन पुरुष समर्थ हो सकता है अर्थात् कोई नहीं।
209108
209109
209110 अथवा उस प्रकार असीम अविद्या का वर्णन करने पर कौन प्रयोजन सिद्ध होगा अर्थात् कोई नहीं सिद्ध होगा ॥२०॥
209111 चूँकि ब्रह्मा, हरि, हर आदि देवताओं का भी देहरूप उपाधि का परिग्रह आविद्यक ही है, इसलिए यह चैतन्यस्वरूप महादेव उनका भी परम पिता है। जिस तरह पल्लवों का मूल बीज वृक्ष है, उसी तरह चैतन्यात्मा महादेव उनका मूल बीज है।।२१॥
209112 हे मुने, जिसने उक्त चैतन्यात्मक महादेव तत्त्व का परिचय कर लिया है, उसके लिए तो वही तत्त्व वन्दनीय और पूजनीय है, क्योंकि सब प्राणियों का बल और अभिधान वही है। वही सर्वात्मक, प्रकाशरूप, समस्त ज्ञानों का एकमात्र उत्पादक और सबमें सत्तास्फूर्ति का प्रदान करनेवाला है ॥२२॥
209113 तत्त्वज्ञानी को प्रत्येक इन्द्रिय और प्रत्येक वस्तु में प्रकाशरूप होने के कारण वही विषय होता है, दूसरा नहीं । वह सर्वत्र ही सदा उदितस्वभाव है एवं ज्ञानात्मक होने के कारण सर्वविषयक है|२३॥
209114 समीप में बैठाने के लिए आह्वान और प्रकाशन के लिए मन्त्र आदि कुछ भी उसके लिए उपयुक्त नहीं होते, क्योंकि वह सदा आहूत एवं सर्वत्र ही स्थित है, अतएव अपने चैतन्यरूप से चारों ओर उपलब्ध हो जाता है|२४॥
209115 हे मुने,यह शिवात्मक चिति जिस जिस वस्तुस्थिति की ओर जाती है, वहीं पर विषय, विषयप्रकाश, विषयमननात्मक मन और उनकी साक्षीभूत दृष्टि इनका स्वरूप स्वयं ही धारणकर लेती है, दूसरा कोई धारण नहीं करता ॥२५॥
209116 ___महर्षे, इन्हीं सब कारणों से समस्त पूजा आदि व्यवहारों में प्रथमोपस्थित पूजायोग्य, नमस्कारयोग्य, स्तुतियोग्य, अर्घ्ययोग्य और निखिल देवताओं का सवामी वही चितितत्त्व है, यह तुम जान लो । यही बड़े-बड़े ज्ञातव्य पदार्थों की भी चरम सीमा है ॥२६॥
209117 वार्धक्य, शोक एवं भय के विनाशक इस आत्मतत्त्व का साक्षात्कार कर मनुष्य फिर संसार में पूँजे गये बीज की नाईं अंकुरित नहीं होता ॥२७॥
209118 हे विप्रेन्द्र, जो विदित हुआ समस्त जन्तुओं में अभय देता है, जो सबकी अपेक्षा आद्य है और जो अनायास उपासनायोग्य है, वह अज, परम एवं हस्तगत परमपदस्वरूप तुम्ही हो, इसलिए बाह्य-दृष्टियों में क्यों मोह करते हो? ॥२८॥
209119
209120 पैंतीसवाँ सर्ग समाप्त
209121 छत्तीसवाँ सर्ग समस्त विश्व की उत्पत्ति के निमित्त, सर्वाकार से स्थित तथा किसी से स्पर्श न होने के कारण विशुद्ध उस चितितत्त्व के सर्वैश्वर्य का वर्णन। ईश्वर ने कहा : हे मुने, चूँकि इस चितिरूप आत्मतत्त्व का साक्षात्कार कर पुरुष फिर संसार में उत्पन्न नहीं होता, इसलिए समस्त भावपदार्थों के भीतर रहनेवाले अपने अनुभवस्वरूपएकमात्र विशुद्ध प्रकाशमय चितितत्त्व को ही मुनिलोग संसार-रोग का अपहरण करनेवाला रुद्ररूपईश्वर जानते हैं ॥१॥
209122 हे मुने, तुम इसी निर्मल चितितत्त्व को अखिल बीजों का भी बीज, संसाररूप सृष्टि का परम सार और वेदोदित कर्मों में परम कर्म जानो ॥२॥
209123 वह चितितत्त्व निखिल कारणों की क्रियाशक्तियों का कारण है और अपनी सत्ता से समस्त भावों में सत्ता प्रदान करनेवाला है। वास्तव में वह न किसी का कारण है और न किसी का कार्य है, क्योंकि वह विशुद्ध और अजन्मा है ॥३॥
209124 वही समस्त बुद्धिवृत्तियों का प्रकाशक, जीव के भी अन्दर रहनेवाला सारभूत चेतन, बाह्य वेद्यों का भी चेतन यानी बुद्धिवृत्ति के
209125
209126 सम्बन्ध से जनित अभिव्यक्ति से विषयों का प्रकाश करनेवाला प्रत्यक् रूप चेतन है, चेत्यों का परम अधिष्ठानभूत तत्त्व है और अपने को ही माया से अनेक रूप में भावना कर लेनेवाला है|४॥
209127 हे मुने उसी को मुनिलोग चक्षु आदि एवं सूर्य आदि प्रकाशों का प्रकाशक, स्वयं चक्षु, सूर्य आदिप्रकाशों से प्रकाशित न होनेवाला, अलौकिक, स्वयं अकेला ही समस्त बीजों के बीजरूप से स्थित,प्रकाश और निर्मल चिद्घन कहते हैं॥५॥
209128 उस चितितत्त्व में पृथिवी, अप्, तेजरूप सत् और वायु एवं आकाशरूप त्यत् नहीं रहते। वह सद्रूप, शान्त एवं व्यावहारिक और प्रातिभासिक अवस्थाओं से वर्जित है। हे भद्र, जगत्सत्यता और अव्याकृतसत्ता के बाध-काल में उसके (बाध के) साक्षीरूप से विद्यमान जो चिन्मात्रस्वरूप वस्तु है, वह वही चितितत्त्व है, दूसरा नहीं, यह तुम जानो ॥६॥
209129 महर्षे, वही चितितत्त्व स्वयं ही रंजन बीजावस्था में रागात्मक, विषयस्मृतिकाल में चित्त-क्षोभक होने के कारण रंजकस्वरूप, विषयसम्बन्ध-दशा में रंजनरूप, विषयवियोग-दशा में चित्त की मलिनता का कारण होने से रजोरूप धूलरूप हो जाता है
209130 और वह स्वयं अमूर्तस्वरूप होते हुए भी शीघ्र ही चित्र आदि से रंजित मूर्तरूप हो जाता है।।७॥
209131 भद्र, इस चितिरूपी विशाल चित्त में पहले कोटि-कोटि जगद्रूपी मरुभूमियों की मरीचिकाएँ प्रस्फुरित हो गई हैं, आगे प्रस्फुरित होगी और वर्तमान काल में भी प्रस्फुरित हो रही हैं |८॥
209132 इस स्वप्रकाशस्वरूप आत्मतत्त्व में अपनी एकमात्र सत्ता से जगन्नामधारी विलक्षणता यद्यपि प्रतीत हो रही है; तथापि वास्तव में वह कुछ भी नहीं है । जैसे अग्नि में ज्वाला, विस्फुलिंग, प्रकाश आदि विलक्षणता प्रतीत हो रही भी उष्णस्वभाव अग्नि से दूसरा कुछ भी नहीं है, वैसे ही प्रकृत में भी समझना चाहिए ॥९॥
209133
209134 इसी कारण 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' (आत्मतत्त्व सूक्ष्मातिसूक्ष्म परमाणु से भी सूक्ष्मतम और बड़े से बड़े आकाश से भी बड़ा है।) वह श्रुति उस आत्मतत्त्व में अखिल विरुद्ध धर्मों का समावेश बतलाती है, इस आशय से कहते हैं। __ ब्रह्मन्, इस चितितत्त्व ने महान् मेरूपर्वत को अपने उदर में समा लिया है और परमाणु के सदृश वह परमसूक्ष्म है ऐसा मुनि लोग कहते हैं । इसने महान् मेरूपर्वत को ढक दिया है और परमाणु के सदृश अत्यन्त सूक्ष्म है ऐसा मुनि लोग कहते हैं ॥१०॥
209135
209136 इस चितितत्त्व में कालकृत दीर्घता और सूक्ष्मता का भेद नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
209137 उस चितितत्त्व ने महान् कल्प जैसे काल को अपने उदर में समा लिया है और वह निमेषमात्र कालस्वरूप है, यह भी मुनिलोग कहते हैं। यद्यपि इसने महान् कल्परूपी काल के ऊपर अपना पैर जमा रक्खा है; तथापि अपनी निमेषमात्रस्वरूप कालरूपता का भी परित्याग नहीं किया है।॥११॥
209138
209139 उक्त अर्थ को ही विशदरूप से कहते हैं।

209140 हे मुने, यद्यपि यह चितितत्त्व केश के अग्रभाग से भी सूक्ष्मतम है; तथापि इसने समस्त पृथिवी व्याप्त कर रक्खी है । सात समुद्ररूप वस्त्रवाली पृथिवी भी इसकी अन्तिम सीमा प्राप्त नहीं कर सकती ॥१२॥
209141 कुछ न करते हुए ही उसने इस महान् संसार-रचना के प्रति कर्तृता प्राप्त की है और यह बड़ा कर्म कर रहा भी कुछ करता ही नहीं।।१३॥
209142 यह द्रव्यस्वरूप होता हुआ भी द्रव्यरहित, द्रव्यरहित होता हुआ भी द्रव्ययुक्त, शरीरवर्जित होता हुआ भी ब्रह्माण्डरूप शरीरवाला और ब्रह्माण्डशरीर वाला होता हुआ भी शरीररहित है|१४॥
209143 यह साठ घड़ी का अद्यस्वरूप होता हुआ भी निरन्तर प्रातःकालरूप
209144
209145
209146 (प्रारम्भ के त्रिमुहूर्तात्मक कालरूप) है। प्रातःकाल स्वरूप होता हुआ भी अद्यस्वरूपता प्राप्त करता है । वास्तव में न तो वह मुहूर्तरूप है, न अद्यरूप है और न प्रातःकालस्वरूपही है, अथवा सदा अद्यस्वरूप
209147 और प्रातःकालस्वरूप ही है|१५॥
209148
209149 उसी प्रकार उन्मत्त, अज्ञानी आदि द्वारा भाषित निरर्थक अपशब्दस्वरूप भी वही है, ऐसा बतलाने के लिए उनमें से कुछ का अनुकरण कर दिखलाते हैं।
209150 उन्मत्त पुरुष निरन्तर निरर्थक जैसे भिंडि-भिंडि, खिल-खिल, पुरुपित्, छिलि, सालघ, विवित्, चलित्, लास, गुलुगुलु, शिली इत्यादि वाक्यों का जो उच्चारण करते हैं, वे निरर्थक वाक्य भी तत्स्वरूप ही हैं तथा सत्य यानी साथर्क वेदशास्त्रादि शब्दसमूहस्वरूप भी वही है। वस्तुतः ऐसा कोई पदार्थ नहीं है, जो इस चितितत्त्व में आरोपित होकर सत्ता प्राप्त न करता हो। संसार में ऐसी कोई वस्तु नहीं है, जो चितितत्त्वस्वरूप न हो॥१६,१७॥
209151
209152 इस चितितत्त्व का पहले साक्षात्कार कर प्रह्लाद ने उसे प्रणाम किया था, इसका स्मरण कराते हुए उपसंहार करते हैं।
209153 जिस परमात्मा में यह समस्त प्रपंच विद्यमान है, जिससे यह सब उत्पन्न हुआ है, जो सर्वस्वरूप है, जो चारों ओर से व्याप्त है एवं जो सर्वमय है, उस सर्वात्मक परमात्मा को बार-बार नमस्कार करता हूँ॥१८॥
209154 __ 'जिसमें आरोप करने से असद्वस्तु की भी सत्ता हो जाती है' ऐसा जो पहले कहा गया था, उसे सम्भव बनाने के लिए जैसे जहाँ निरर्थक भी श्लोक सार्थक हो जाते हैं यों दृष्टान्त-प्रदर्शन के अभिप्राय से निरर्थक श्लोक का उदाहरण देते हैं।
209155 (इस श्लोक की लोकतः और परमार्थतः सत्यार्थता बतलाई गई है। लोकतः इससे किसी वृक्ष का या भगवान् विष्णु का वर्णन किया गया है। वृक्षपक्ष में) न मुझाये हुए पल्लवों और हरे पत्तों से मालित लताओं के प्रियतम अर्थात् चारों ओर लताओं से आलिंगित; अतएव तने, कोटर और शाखाओं के भीषण अन्तरालों में गहन यानी किसी के चढ़ने के अयोग्य एवं स्वयं म्लानि से वर्जित इस वृक्ष ने फूल, फल, कोंपल, भँवरा, पक्षी आदिरूप सम्पत्ति के कारण विलासपूर्ण अपनी शोभा से जिसने कि अपनी शोभा से अवहेलनापूर्वक मेघों के विद्युत्संवलन से स्निग्ध शिशिर-ऋतु की श्यामता से जनित सौन्दर्यातिशयरूप विभ्रम सर्जनों को तिरस्कृत कर दिया है - अन्य वृक्षों, अन्य वनों या समस्त जगत् में प्रसिद्ध लक्ष्मीलता को अपने अन्दर ही समा लेने के कारण उसे मानों बँधी मुट्ठी की नाईं संकुचित कर रक्खा है। (विष्णुपक्ष में) पल्लवों और पत्तों से जनित निर्मल माला से शोभितपुरुषों में श्रेष्ठ, परमार्थरूप से और वस्त्र, भूषण आदि से निर्मल, उदर में चौदह भुवनों को रखने के कारण अत्यन्त गहन भगवान् विष्णु ने जगन्मोहन, सौन्दर्य आदि विलासपूर्ण अपनी देहलक्ष्मी से जिसने कि अवहेलना पूर्वक मेघसर्जितों को तरलित कर दिया है। अपने को आलिंगन दे रही लक्ष्मीरूपी ललना भी बँधी मुट्ठी की नाईं अभिन्न कर रक्खी है। (सर्जित के स्थान में गर्जितपाठ के अनुसार इसका पारमार्थिक अर्थ भी निकलता है, जो इस प्रकार है) भीतर विचित्र काम, कर्म और वासना से गहन हुए अज्ञानस्वरूप मल से तथा पल्लवरूप सूक्ष्मभूतों, उनके कार्यरूप दलस्थानीय स्थूलभूतों और भुवन मदों से मालित जगत्
209156
209157 की जो लक्ष्मीलता है, उसे लीलावश आकाश में चंचल मेघों की गर्जना की नाईं गर्जन करनेवाली 'तत्त्वमसि' इस महाकाव्य श्रुति से विलास कर रही ब्रह्मविद्यारूपी हथिनी ने मल्ल के द्वारा प्रतिमल्ल को मारने के लिए बँधी हुई मुट्ठी की नाईं चिदेकरस स्वरूप कर दिया है (इसी तरह इस श्लोक के और भी अनेक अर्थ किये जा सकते हैं, जिन्हें विद्वान अपनी कल्पना से कर लें।) ॥१९॥
209158
209159 छत्तीसवाँ सर्ग समाप्त
209160 सैंतीसवाँ सर्ग सद्वस्तु के योग से सत् की सत्ता, परम शिव की अनन्त विभूतियाँ और
209161 प्रदानशक्तिरूप नियति का नृत्य इनका वर्णन। ईश्वर ने कहा : महर्षे, जिस परब्रह्म परमात्मा में भिण्डि, भिण्डि,' (m) इत्यादि पूर्व सर्ग के
209162 (M) 'इत्यादिकानाम्' इस श्लोक में आदि पद से अनर्थरूप से अत्यन्त प्रसिद्ध जरद्रव और दशदाडिम आदि वाक्यों का भी ग्रहण करना चाहिए । वहाँ पर - जरद्रवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्घः ॥
209163
209164 इस श्लोक का भी लौकिक या पारमार्थिक अर्थ एकमात्र ब्रह्मसत्ता से ही किया जा सकता है।
209165 उनमें लौकिक अर्थ इस प्रकार है - कोई एक मद्रासी, जो कम्बल और उपानहों से (जूतों से) युक्त बूढ़े बैल के समान गुण-धर्मवाला होने से जरद्रव वाहीक था, अपने घर के द्वार पर बैठकर मद्र देश में प्रसिद्ध गीतों को गाता था। उसे कोई ब्राह्मणी जो कि लहसुन से शान्त होनेवाले रोगग्रस्त पुत्र के साथ किसी आवश्यक कार्य से समुद्र की ओर जानेवाली थी और साथ-साथ वहाँ पर पुत्र का जीवन भी चाह रही थी-'यह (मद्रासी) लवणसमुद्र की ओर से आया है' यों लोगों से सुनकर अत्यन्त आदरपूर्वक सम्बोधित करती हुई पूछती है : हे राजन्, लवणसमुद्र में लहसुन का भाव क्या है अर्थात् क्या वहाँ लहसुन सस्ता है या महँगा है ? इसी श्लोक का पारमार्थिक अर्थ इस प्रकार है - कम्बल के समान आवरण करनेवाली अविद्या से तथा पादकाप्राय लिंग शरीर से चक्ष आदि द्वारों पर विषय-भोग के लिए स्थित हुआ बूढ़े बैल के समान यह जीव वैषयिक स्त्री, पुत्र आदि के मंगल-गीतों को ही बहिर्मुख होकर गाता है, अपने स्वरूप को बिलकुल ही नहीं देखता । उसे इस प्रकार पाकर पुंनामक संसार-नरक से उद्धार करनेवाले ब्रह्मात्मरूपताज्ञानस्वरूप पुत्र की इच्छा कर रही, ब्राह्मणी की नाईं, ब्रह्मसम्बन्धिनी श्रुति उससे पूछती है - हे राजन् अर्थात् स्वयं प्रकाशरूप से विराजमान और अपने चैतन्य से सम्पूर्ण जगत् को रंजित करनेवाले हे आत्मदेव, सभी विद्या, काम और कर्म के बीजों का विनाशक होने से समुद्र की नाईं ऊषरप्राय, परमशुद्ध तुम्हारे स्वरूप के रहते हुए अत्यन्त अपवित्र होने से ब्राह्मण द्वारा अभोग्य लहसुनतुल्य भोज्यों के विषय में तुम मूल्य ही क्या विचारते हो ? अतः बाह्य दृष्टि छोड़कर स्वात्माराम हो जाओ। इस आशय से वह पूछती है - 'यह आत्मा कौन है, जिसकी हम लोग उपासना करते हैं, वह कौन-सा आत्मा है । जगत् के कारण ब्रह्म का क्या स्वरूप है ? हम कहाँ से उत्पन्न हुए' इत्यादि । इसी प्रकार दश दाडिमादि वाक्यों में भी अर्थसत्ता समझनी चाहिए । 'भिंडि भिंडिम्'इत्यादि श्लोक की तो, जो कि बाल, मत्त आदि के अस्पष्ट कथन का अनुकरण करता है, अनुकार्य अर्थ से ही अर्थवत्ता जाननी चाहिए। अनुकार्य तो अव्यक्त ही है, अतः उसमें (अनुकार्य में) वाक्यता ही नहीं है ।
209166
209167
209168 अन्तिम भाग में दर्शित निरर्थक शब्दों की भी अर्थ श्री सत्यप्राय हो जाती है, समस्त जगत्सत्तास्वरूप मणि के पिटारी रूप मायाशबल सबके नियन्ता उस परमात्मा में जो बीजरूप शक्तियाँ अनेकविध चित्र-विचित्र जगत् का आरोप करती हैं, उनमें से ऐसी कौन हैं जो विस्पष्ट होकर आविर्भूत नहीं होती? ॥१,२॥
209169
209170 उन्हीं शक्तियों का युक्तिपूर्वक उदाहरण देते हैं।
209171 चावल आदि बीजकणों के अन्दर रहनेवाली यह दैवी चितिसत्ता खेत में परिष्कृत मिट्टी, काल, जल आदि सहकारी कारणों को प्राप्तकर पहले-पहल अंकुर पैदा करती है और तदनन्तर क्रमशः तण्डुल (चावल) होकर स्वशरीरमय साक्षात्-पुरुष के खाने योग्य ओदन (चावल) बनाती है ॥३॥
209172 फेन एवं आवर्तरूप विवर्त (रूपान्तर) जिसके भीतर रहते हैं वह रसरूपा ईश्वरशक्ति अथवा फेन आदि में अनुगत रससामान्यरूपा ईश्वरशक्ति कठिन शिलातल के साथ या जिह्वा इन्द्रिय के साथ सम्बन्ध होने पर जल का निम्न प्रदेश में उपसर्पणरूपया उदर में उपसर्पणरूप स्पन्दन उत्पन्न करती है|४॥
209173 पुष्पगुच्छों में मकरन्दयुक्त गन्धरूप से स्थित हुई यही ईश्वरशक्ति नासिका के पुटों में प्रकाशित होती है और उन्हें चारों ओर से आमोदित या विकसित कर देती है।५॥

209174 मुने, जिस प्रकार विकारशून्य पर्वतराज तृण, वृक्ष, लता आदि कार्यों को धारण करता है, उसी प्रकार यह चित्सत्ता शिला के गर्भ में स्थित होकर शिला प्रतिमा की नाईं तत्त्वतः पृथक् सत्ता न होने पर भी व्यावहारिक सत्तावाली 'यह कार्य है और यह उसका आश्रय है' यों भेदविकल्पदशा को अविकृत होकर धारण करती है।६॥
209175 जैसे पिता अपने पुत्र को अपने कार्य में प्रवृत्त कराता है, वैसे ही समस्त क्रियाओं के आधारभूत पवनप्राय हुई वह चितिशक्ति त्वगिन्द्रिय को स्पर्शग्रहण करने के लिए अनुकूल बना देती है। (इसी रीति से अन्य इन्द्रियों में भी प्रवृत्ति शक्तियाँ उसी चितिशक्ति के द्वारा होती हैं, यह जानना चाहिए।)|७॥
209176 जिस तरह वह चितिशक्ति प्रवृत्ति शक्तिवश संसारिणी होती है, उसी तरह निवृत्तिशक्तिवश समस्त जगत् की सत्ताओं के सघनरूप आत्मा को लेकर श्रवण, मनन आदि उपायों से अपने मोक्ष के लिए 'नेति नेति' इस प्रतिषेध से मानों सब जगत् को भलीभाँति शून्यात्मक आकाशरूप कर देती है ॥८॥
209177 यही शक्ति महाकाश रूप दर्पण के अन्दर अपनी सत्ता के प्रतिबिम्ब के सदृश कल्प-निमेषनामक निर्मल कालात्मक शरीर धारण करती है ॥९॥
209178
209179 समस्त शक्तियों का एकीकरण कर उनके कार्यों की इयत्ता का निश्चय कराते हैं।
209180 ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर और ईशान इन उत्तरोत्तर उत्कर्षवाले देवताओं में पंचम ईशानपर्यन्त (सदाशिवपर्यन्त) सब उस चितिशक्ति के ही परिणामरूप हैं। यह इस प्रकार हो और यह इस प्रकार न हो यों सब कार्यों की व्यवस्था करनेवाली मूलशक्ति भी स्वयं चितिसत्ता है|१०॥
209181
209182 वह चितिसत्ता स्वयं ही उनकी नियामिका क्यों होती है ? इस शंका पर नियमतः उनके प्रकाशन में हेतु होने के कारण ही नियामिका होती है, यों कहते हैं।
209183 जैसे घर में दीपक के रहने पर समस्त घरभर की क्रियाएँ होती हैं, वैसे ही साक्षीरूपी उस प्रकाशात्मक अबाधित सत्यस्वरूप अपरिच्छिन्न चितितत्त्व के रहने पर ही जगद्-रूप चित्र की परम्पराएँ प्रकाशित होती हैं ॥११॥
209184 वही चितिसत्ता गन्धर्वनगर के नाट्य-मण्डप की भूमिरूप जाग्रत् आदि अवस्थाओं में
209185
209186 अपनी शक्ति से जनित यह संसार देखती हुई साक्षी की नाईं उदासीन होकर अवस्थित रहती है|१२॥
209187 महर्षि वसिष्ठजी ने कहा : हे जगत् के स्वामिन्, इस सदाशिव की सामान्यतः कौन-सी शक्तियाँ हैं, वे विशेषतः किस तरह से रहती हैं, उनकी क्या साक्षिता है, उनका वर्तन क्या है और वह कितना है ? ॥१३॥
209188 ईश्वर ने कहा : हे उत्तम व्रत करनेवाले सौम्य, वास्तव में जिसका कोई भी आकार नहीं है, जो सर्वात्मक है तथा साधारण जन जिसका परिज्ञान नहीं कर सकते, उस शान्त, चिन्मात्ररूप सदाशिव परमात्मा की इच्छासत्ता, व्योमसत्ता उसी प्रकार तीसरी कालसत्ता तथा नियतिसत्ता और महासत्ता ये पाँच शक्तियाँ हैं। तात्पर्य यह है कि सोऽकामयत बहुस्याम्' इस श्रुति के अनुसार सबसे पहले इच्छासत्ता अभिव्यक्त हुई। तदनन्तर आकाश की अभिव्यक्ति होने पर आकाशसत्ता, तदनन्तर कालात्मक सूत्र की अभिव्यक्ति होने पर कालसत्ता, सद्रूप के नियत संस्थानवाले भूत, भौतिक पदार्थों का आविर्भाव होने पर नियतिसत्ता
209189 अभिव्यक्त हुई और तदनन्तर उनमें अनुगत महासत्ता अभिव्यक्त हुई॥१४,१५॥
209190
209191 ईश्वर का असाधरण शक्ति-भेद बतलाकर अब जीवसाधारण शक्ति-भेद बतलाते हैं।
209192 ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति, प्रवृत्तिशक्ति और निवृत्तिशक्ति-इस प्रकार सामान्यतः गिनती होने पर भी सदाशिवस्वरूप परमात्मा की इन शक्तियों का अन्त नहीं है यानी प्रत्येकरूप से उनकी गिनती नहीं की जा सकती। (इसी से चतुर्थ प्रश्न का भी उत्तर हो गया, यह जान लेना चाहिए) ॥१६॥
209193
209194 अद्वितीय वस्तु में शक्ति और शक्तिमत्त्व के भेद में ही जब किसी कारण विशेष का निर्वचन नहीं कर सकते तब अवान्तर चित्र-विचित्र शक्तियों के भेद की कथा तो दूर ही रही, यों माननेवाले वसिष्ठजी
209195 आक्षेप करते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे देव, ये उपर्युक्त शक्तियाँ ही किस निमित्त से हुई ? उनमें बहुत्व कैसे आया ? उनका उदय कैसे हुआ? एवं शक्ति और शक्तिमान् दोनों में परस्पर विरुद्ध और अभेद किस युक्ति से रह सकते हैं ? ॥१७॥
209196
209197 मायिक विकल्पों से जनित कल्पनाओं से होनेवाले चितिभेद ही शक्तियाँ हैं, वे वास्तव में परमचैतन्यरूप सदाशिव से किसी तरह भिन्न नहीं हो सकती; अतः विरोध का अवसर ही नहीं है, इस आशय से ईश्वर समाधान करते हैं।
209198 ईश्वर ने कहा : अनन्त असीम आकारवाले सदाशिवरूपी आत्मा की जो यह चिन्मात्ररूपता है, वही माया है और यही उसकी शक्ति कही जाती है। (यह मायाशक्ति स्वरूपतः अनन्त, सदाशिवरूपी आत्मा को गुण, शक्ति और कार्यों से व्यापक बना रही उसकी अनन्तता मानों बढ़ाती ही है, न कि उसका घात करती है।) इसलिए एकमात्र कल्पना से ही वह चिति से तनिकमात्र भिन्न-सी प्रतीत होती है, वास्तव में कुछ भी भेद नहीं है ॥१८॥
209199 ज्ञातृत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व, साक्षित्व आदि कल्पनाओं से परमात्मा की ये शक्तियाँ उस प्रकार विविध स्वरूप धारण करती हैं, जिस प्रकार तरंग आदि भेदकल्पनाओं से जल विविधरूप धारण करता है ॥१९॥
209200 गमनशील ब्रह्माण्डरूपी नृत्य-मण्डप में ऋतु, मास आदि काल-नियति-क्रम द्वारा महाकालरूपी नट से उत्तम रीति से शिक्षित हुई उस प्रकार की शक्तिरूपिणी नटियाँ नाचती हैं|२०॥
209201 दो परार्ध कालरूप और अवान्तर कल्प तथा उसके अवयवकालरूप जो यह मायाशक्ति है, वही नियति कही जाती है। ईश्वर की क्रिया, कृति, इच्छा या
209202
209203
209204 काल इत्यादि उसके नाम वादियों द्वारा रक्खे गये हैं। हम लोग तो कलनामात्ररूप होने के कारण काल
209205 और कल्पनारूप होने से कल्प - यों विकल्पप्रयुक्त ही उसके नाम मानते हैं ॥२१॥
209206
209207 उस कालशक्ति में नियतिपद का व्युत्पादन करते हैं।
209208 ब्रह्मन्, नियम दो तरह के होते हैं एक आकार नियम और दूसरा विकार नियम । उन दोनों नियमों के आधार पर यह कालशक्ति तृण से लेकर महारुद्रपर्यन्त जितने भी पदार्थ हैं, उन सबमें 'इस पदार्थ को इस आकार के रूप में ही रहना चाहिए' एवं तृण से लेकर ब्रह्मापर्यन्त जितने पदार्थ हैं, उनमें 'इस पदार्थ में इस तरह का ही विकार होना चहिए' इस प्रकार आकार-स्थिति और विकार स्थिति का नियमन करने के कारण नियति कही जाती है ॥२२॥
209209 ब्रह्मन्,जब तक नियति तत्त्वबोध से परिमार्जित नहीं होती, तब तक सर्वविध उद्वेगों को छोड़कर प्रतिदिन निरन्तर जगज्जालरूपी नाटकस्वरूप नाच नाचती रहती है ॥२३॥
209210
209211 उसके नृत्य में नाटक के लक्षण बतलाते हैं।
209212 वह नृत्य नाना प्रकार के करुणा आदि रस-विलासों से परिपूर्ण और विवर्तरूप अभिनय से समन्वित है । प्रलय-क्षण में, जो कि उस नाट्य का उपसंहार काल है, विद्युत् के आघातों से बजाये गये पुष्करावर्तनामक मेघ ही वाद्य-विशेषों का कार्य करते हैं।॥२४॥
209213 समस्त ऋतुरूपी कुसुमों से व्याप्त उस नियति का वह नाट्य वर्षा-धाराओं से ब्रह्माण्ड-गोलकरूपी महानाट्य-शाला में प्रवृत्त होता है। बार-बार गिर रहे वर्षण से जनित प्रचुर स्वेदरूपी जलराशि से वह निरन्तर आकुल रहता है ॥२५॥
209214 मेघरूपी बड़े-बड़े किनारों से चंचल नील-आकाशरूपी वस्त्रों से दिन, रात्रि आदि अनेक तरह के वेष भ्रम उसमें बनाये गये हैं और पूर्ण विशुद्ध सप्त-समुद्ररूप रत्नसमूहों से खचित कंकणों से उक्त नियति नृत्य सदा ध्वनित होता रहता है ॥२६॥
209215 उस नृत्य में आकाशमण्डल याम, पक्ष, दिन आदि प्रेक्षण कटाक्षों से जगमगा रहा है। तिरोधान और उद्घाटन से व्यग्र कुलपर्वतरूप सिर के अग्रभाग के भूषण उसमें शोभित होते हैं ॥२७॥
209216 घूम रहे चन्द्र और सूर्य से ग्रथित गंगारूपी मुक्तफलों के (मोतियों के) तीन हारों से युक्त तथा स्पष्ट और अस्पष्ट संध्याकालीन अभ्ररूपी चंचल कर पल्लवों से वह समन्वित है ॥२८॥

वह नृत्य निरन्तर शब्द कर रहे चंचल मनुष्य या चतुर्दश भुवनरूपी अलंकारों से अत्यन्त मंजुल लगता है । उसमें (नृत्य में) नियति-नटी के चरण-विन्यास का स्थान यह विस्तीर्ण भूतल, पाताल और नभस्तल है॥२९॥
नियति-नृत्य में उदित और अस्तमित महान् चमकीले तारे ही स्वेद बिन्दुओं का समूह है। वहाँ चन्द्र और सूर्यरूपी कुण्डलों के स्पन्दरूप हलकी मुस्कान से उस नटी का आकाशरूप मुखमण्डल झलक रहा है |३०॥
उस नृत्य में ब्रह्माण्डों की दीवारें ही कपाटक की नाईं परदे बनाये गये हैं । असुरों द्वारा व्याकुल किये गये ऊपर-नीचे के लोकों के समूह ही उस नृत्य की नर्तकी के शब्द कर रहे मोतियों से गुंथे हुए परिधानीय वस्त्र के भीतरी कपड़ों के पल्ले हैं। उसमें सुख दुःख की आविर्भाव आदि दशा और उससे होनेवाले दोष ही स्थायिभाव, अनुभव, विभाव, संचारिभाव
और शृंगार आदि रस के भेद हैं ॥३१॥

इस प्रकार नाटक का वर्णनकर उसे देखनेवाले परमात्मा को, जो कि विचार करने पर एकमात्र स्वयं ही अवशिष्ट रहता है, दिखलाते हैं।□१३७९
__ महर्षे, नाट्यशास्त्र में प्रसिद्ध स्वेद, स्तंभ, रोमांच आदि विकारों से व्याप्त चिरकाल से प्रवृत्त हुए इस संसारनामक नाटक के नाट्यों में सारभूत नियति नटी के विलास में अधिपति होकर देखनेवाला सदा उदितस्वभाव यह प्रत्यक् रूप परमेश्वर अद्वितीय ही होकर स्थित है। वह परमार्थतः उस नटी और नाट्य से भिन्न नहीं है ॥३२॥

सैंतीसवाँ सर्ग समाप्त
अड़तीसवाँ सर्ग अनन्त चिन्मात्रस्वरूप महादेवजी का बाह्य ध्यान से पूजन और
ज्ञान से महापुण्यात्मक मुक्तिरूप फल इसका वर्णन। श्री महेश्वर ने कहा : महर्षे, नियति के नाटक का साक्षीभूत यह चिदात्मा ही सबसे बड़ा देव है, यही देव सदा साधुजनों के पूजनयोग्य है । यही समस्त वस्तुओं का आश्रय, सर्वव्यापी, चिन्मात्ररूप तथा अनुभवात्मक है|१॥

आगे कही जानेवाली रीति से किये गये उसके पूजन में सम्पूर्ण देवताओं का पूजन अन्तर्भूत हो जाता है, इस आशय से उसकी सर्वरूपता बतलाते हैं।
यही देव घड़े में, कपड़े में, वट में, दीवार में, शकट में और वानर में स्थित है। वही परम देव शिव, हर, हरि, ब्रह्मा, इन्द्र, कुबेर और यम स्वरूप है॥२॥
सबके स्वरूपभूत, छः प्रकार के ऐश्वर्यों से परिपूर्ण इसी अपने आत्मदेव की आगे कहे जानेवाले बाह्य और आभ्यन्तर दो प्रकारों से तत्त्वज्ञों द्वारा निरन्तर पूजा की जाती है ॥३॥
हे महाबुद्धे, जिस बाह्य क्रम से इस आत्मदेव का पूजन किया जाता है, उसे पहले सुनो। और तदनन्तर हे तत्त्वज्ञ, तुम पूजन का आभ्यन्तर क्रम सुनोगे॥४॥
महर्षे, पूजन के जितने क्रम हैं, उन सबमें पहले शास्त्रोक्त संस्कार एवं स्नान, आचमन आदि से पवित्र हुआ भी यह देहरूप घर प्रयत्नपूर्वक छोड़ देना चाहिए और देह के साक्षी परम पवित्र चित्प्रकाशस्वरूप का,प्रयत्नपूर्वक परिशोधन कर ग्रहण करना चाहिए।।५॥
हे महर्षे, भीतर का ध्यान ही इस आत्मदेव की पूजा है यानी ध्यान ही पूजा की सामग्री और स्वयं पूजन-क्रिया है, इसके सिवा दूसरी कोई भी वस्तु इसकी पूजनसामग्री या पूजा नहीं है, इसलिए तीनों भुवनों के आधारभूत इस आत्मदेव की ध्यान से निरन्तर पूजा करनी चाहिए ॥६॥
चिद्रूप, लाखों सूर्यों के समान देदीप्यमान, सूर्य आदि समस्त प्रकाशक तेजों एवं बुद्धिवृत्तियों के अवभासक, अहम्भाव के सारभूत स्व-स्वरूप यानी अहम्भाव के परित्याग से अवशिष्ट विशुद्ध आत्मस्वरूप तथा सबसे परे विद्यमान चित्प्रकाश का आश्रय करना चाहिए।।७॥
इस नियति-नाटक के साक्षी परमात्मा का इतना बड़ा स्वरूप है कि असीम सबसे बड़े आकाश का जो विपुल विस्तार है, वह उसका कण्ठप्रदेश है; असीम नीचे के आकाश का जो विस्तार है, वह तो उसका चरण सरोज है ॥८॥
सीमाशून्य दिशाओं के किनारों का यह जो विस्तार है, वही उसका भुजमण्डल है और उसी से वह राजित है; उन हाथों में उसने विविध ब्रह्माण्डों में विद्यमान बड़े-बड़े सत्य आदि लोकरूप श्रेष्ठ आयुधों का ग्रहण किया है|९॥
उसके हृदय-कोश के एक कोने में ब्रह्माण्ड-समूहों की पंक्तियों की पंक्तियाँ छिपी हुई हैं; वह प्रकाशस्वरूप एवं तम से परे है और उसके स्वरूप का कहीं पार भी नहीं पाया जा

सकता ॥१०॥
वह नीचे-ऊपर, चारों दिशाओं एवं उपदिशाओं में ब्रह्मा, इन्द्र, हरि, हर, आदि प्रमुख देवस्वामियों से निरन्तर परिवृत है। महर्षे, उस असीम आत्मचैतन्य की यह चतुर्विध भूतों की शोभा एक तरह की रोम-राजियाँ हैं, यों जानना चाहिए ॥११॥
इस जगत्-त्रय में विभिन्न-विभिन्न प्रकार के पदार्थों का निर्माण करने के लिए विनिर्मित यन्त्र रज्जुओं की सी ये इच्छा आदि शक्तियाँ उसके शरीर में रहनेवाली नाडियाँ हैं, यों जानना चाहिए॥१२॥
नियति के नाटक का साक्षीभूत यह चिदात्मा ही वह परम देव है। यही समस्त पदार्थों का आश्रय, सर्वव्यापक अनुभवात्मक और चैतन्यमात्रस्वरूप है। चिदात्मा ही सज्जनों द्वारा सर्वदा पूजनीय है|१३॥
वही देव घट में, पट में, वट में, दीवार में, शकट में
और वानर में स्थित है। यही परमदेव शिव, हर, हरि, ब्रह्मदेव, इन्द्र, कुबेर और यम स्वरूप है॥१४॥
अनेक विध घट, पट आदि आकृतियों को लेकर असंख्य पदों से बोधित होनेवाली तथा उन आकृतियों को छोड़कर एक पद से ('अस्ति' पद से) बोधित होनेवाली सत्तारूप एकमात्र देह से युक्त इस जगज्जाल का उत्पादक महाकाल इस आत्मदेव का द्वारपाल है यानी अविशुद्ध-दशा में आत्मा के अन्दर प्रवेश करते समय मन को रोक देनेवाला और विशुद्ध-दशा में प्रवेश करते समय अनुकूल रहनेवाला एक तरह से द्वाररक्षक है|१५॥
पर्वतों एवं चौदह भुवनों के असीम विस्तार से युक्त यह ब्रह्माण्ड-मण्डल इस आत्मदेव के किसी एक देहकोण में स्थित होकर उसके अंग में अवयवरूप हो गया है यानी उसका एकदेश हो गया है ॥१६॥

अथवा सभी प्राणियों के जो कान, आँख, मस्तक, हाथ आदि अवयव हैं, वे सब इस आत्मदेव के ही हैं यों इसके विश्वरूप का चिन्तन करना चाहिए, यह कहते हैं।
महर्षे, जिसे हजारों कान एवं आँखें हैं, हजारों मस्तक हैं और जो (स्वयं) हजारों भुजाओं से विभूषित है, ऐसे शान्तस्वभाव महादेवजी का चिन्तन करना चाहिए ॥१७॥
जो सभी जगह दर्शन शक्ति से परिपूर्ण है यानी सर्वत्र देखता है; जो चारों ओर घ्राण-शक्ति से समन्वित है; जो सर्वतः स्पर्शन्-शक्ति से युक्त है, जो चारों ओर रसना-शक्ति से परिपूर्ण है, जो सर्वत्र मनन से अतीत है
और जो सभी ओर सर्वश्रेष्ठ कल्याणस्वरूप है, उस आत्मदेव का चिन्तन करना चाहिए । इस प्रकार विश्वरूप से चिन्तन करने पर भी वास्तव में वह (आत्मदेव) असंग एवं अद्वितीय ही है, यह भूल नहीं जाना चाहिए यह सर्वतो मननातीतम्' से प्रकृत में कहा गया है।।१८,१९॥
निरन्तर समस्त पदार्थों के कर्ता, सबको अपने-अपने संकल्पों के अनुसार समस्त पदार्थों का प्रदान करनेवाले, सब भूतों के भीतर रहनेवाले और सभी के एकमात्र साधन अर्थात् सत्तास्फूर्ति प्रदान करनेवाले सर्वस्वरूप उस आत्मदेव का चिन्तन करना चाहिए ॥२०॥
उक्त प्रकार से ध्यानकर तदनन्तर उस देवाधिदेव की विधिपूर्वक पूजा करनी चाहिए । हे ब्रह्मज्ञों में श्रेष्ठ महर्षे, अब मेरे द्वारा वक्ष्यमाण उस देव की पूजा का यह विधान तुम (सावधान होकर) सुनो ॥२१॥
महर्षे, स्वानुभवस्वरूप इस आत्मचैतन्य का पूजन न गन्ध आदि के उपहार से न दीप से, न धूप से और न तो फूल एवं धन के समर्पण से ही हो सकता है ॥२२॥
न तो अन्नदान आदि दानों से, न चन्दन के विलेपनों से, न कुंकुम, कर्पूर एवं नैवेद्यों से और न इतर यानी छत्र, चँवर, दर्पण आदि के समर्पण से ही इस देव की पूजा की जा सकती है।।२३॥
महर्षे, किसी भी प्रकार के कष्ट के बिना प्राप्त होने योग्य शीतल, अविनाशी अमृतस्वरूप एकमात्र स्वरूप के

बोध से यानी साक्षात्कारात्मक अखण्डवृत्ति के प्रवाह में प्रतिबिम्बित स्वात्मस्वरूपबोध से ही सदा इस देव की पूजा की जा सकती है ॥२४॥

209262 पूर्वोक्त चिन्तन भी इसी बोध का एक अंग है, अतः यही पूजा सर्वपूजाओं मे प्रधान है, इस आशय से कहते हैं। ___ जो यह हृदयप्रदेश में स्थित शुद्ध चैतन्यमात्रस्वरूप आत्मा का अविच्छिन्न संवेदन है, यही सब ध्यानों में श्रेष्ठ ध्यान है और यही सब पूजाओं में प्रधान पूजा कही गई है|२५॥

209263

209264 इस पूजा के लिए कालविशेष का नियम नहीं है, इसलिए वह सर्वदा ही अनुष्ठान योग्य है, यह कहते हैं।

209265 देखते, सुनते, स्पर्श करते, सूंघते, खाते, जाते, सोते, श्वास-प्रश्वास लेते, बोलते, मलादिछोड़ते और इष्ट का ग्रहण करते किसी भी समय पुरुष को शुद्ध संविदात्मक आत्मा के ध्यान में ही तत्पर रहना चाहिए ॥२६॥

209266 उत्कृष्ट आस्वाद से युक्त () तथा कुसुम समर्पण आदि बाह्य-चेष्टाओं से निर्मुक्त ध्यानरूप अमृत से ईश्वरस्वरूप अपने इस आत्मदेव की स्वयं ही पूजा करके शुद्ध चैतन्यात्मक हो जाना चाहिए॥२७॥

209267 चूँकि, इस आत्मदेव के लिए शुद्धसंवेदनरूपध्यान ही प्रियतम वस्तु है, अतः ध्यान ही उसके लिए उपहार है। उक्त ध्यान ही उसका अर्घ्य और पाद्य है॥२८॥

209268 ध्यान से अभिव्यक्त हुआ चैतन्य ही पुष्प-प्रयोजनस्वरूप होने से पुष्प है, पूजा के अन्यान्य सम्पूर्ण उपचार ध्यान के पीछे हैं यानी ध्यान की बराबरी नहीं कर सकते, ऐसा मुनि लोग कहते हैं । अतः ध्यान को छोड़कर और किसी भी दूसरे उपाय से यह आत्मदेव प्राप्त ही नहीं किया जा सकता ॥२९॥

209269

209270 हे मुने, यह आत्मदेव ध्यान से ही अपने स्वरूप की अभिव्यक्ति प्राप्त करता है और तदनन्तर वह मनुष्य से लेकर हिरण्यगर्भ पर्यन्त सभी जीवों के विषयसुख की सम्पत्तियों का उस प्रकार उपभोग करता है, जिस प्रकार देहाभिमानी अपने घर में उक्त सम्पत्तियों का उपभोग करता है (देहाभिमानी को भी विषय सम्बन्ध से जनित वृत्ति में अभिव्यक्त आत्मसुख का ही अनुभव होता है, क्योंकि ब्रह्मात्मसुख में सभी सुख अन्तर्भूत हो जाते हैं।)॥३०॥

209271

209272 अब तत्त्व-साक्षात्कार के अभावकाल में एकमात्र पूर्वोक्त ध्यान से भी उसके उत्कर्षानुसार फल में उत्कर्ष होता है, यह बतलाते हैं। _हे सुमते, यदि अतत्त्वज्ञ पुरुष भी तेरह निमेष पर्यन्त इस ध्यान से आत्मदेव की पूजा करे, तो वह

209273 (s) यहाँ 'परमास्वादयुक्तेन' यह जो कहा गया है, उसका भाव यह है कि मनुष्य द्वारा भगवान् को जो फल आदि लौकिक विषयों का समर्पण है, वह साक्षात् अविच्छिन्न सुख का समर्पण नहीं है, किन्तु परम्परा से कुछ थोड़ा-सा उसका सुख अभिव्यक्त होता है। जैसे मुट्ठीभर धान देने से क्षुधा पीड़ित की पूरी तरह से क्षुधा निवृत्त नहीं होती, किन्तु कुछ थोड़ी-सी उसे प्रसन्नता होती है, वैसे ही उक्त पूजा भी भगवान् को पर्याप्तरूप से प्रसन्न नहीं कर सकती। और यह पूजन तो जो कि प्रत्यगात्मा के स्वयं ही शोधन से उसमें उन निरतिशय आनन्दस्वरूपता का आविर्भाव कर नित्य, निरतिशय आनन्दैकरस रूप के साथ परम शिव को उसे समर्पण करनारूप है - परम आस्वादयुक्त है । अतः वही पूजन उस देव के लिए अनुरूप पूजन कहा गया है, न कि पुष्प आदि ।

209274

209275 एक गो-दान करने का फल प्राप्त करता है|३१॥

209276 एक सौ निमेषपर्यन्त इस प्रकार (इस ध्यान से) देव की पूजाकर मनुष्य अश्वमेध यज्ञ का फल प्राप्त करता है॥३२॥

209277 उक्त प्रकार से आधी घड़ी पर्यन्त इस अपने आत्मरूप ईश्वर की पूजाकर मनुष्य हजार अश्वमेध यज्ञों का फल प्राप्त करता है॥३३॥

209278 ध्यानरूप बलि के उपहार से स्व-स्वरूप अपनी आत्मा की अपने-आप एक घड़ी भर जो पूजा करता है, वह राजसूययज्ञ (m) फल प्राप्त करता है |३४॥

209279 इसी प्रकार मध्याह्नकाल तक पूजन करने से एकलक्ष राजसूय यज्ञों का फल प्राप्त होता है। और इसी प्रकार दिनभर पूजन करने से तो मनुष्य परमधाम में वास करता है (क्योंकि चिरकाल तक एकाग्रता होने पर ज्ञान का उदय अवश्य ही होगा।)|३५॥

209280

209281 महर्षे, जो यह आत्मदेव का उत्तम बाह्यपूजन मैंने तुमसे कहा है, यही परम योग है, यही वह परम (उत्तम) कर्म है॥३६॥

209282

209283 उक्त बाह्य-पूजा की प्रशंसा कर रहे भगवान् शंकर उपसंहार करते हैं।

209284 हे आत्मरूप, समस्त पापों के विनाश में हेतुभूत एवं पवित्र यह उक्त प्रकार का ध्यानरूप पूजन जो कोई मनुष्य विक्षेप और खेद से रहित होकर एक क्षण भी करेगा, क्रमशः समस्त बन्धनों से निर्मुक्त होकर ब्रह्मतत्त्व को प्राप्त हुए उसकी जगत् में सुर एवं असुर लोगों का समूह जैसी मेरी वन्दना करता है

209285 वैसी ही वन्दना यानी अभिवादन, स्तुति आदि से पूजा करेगा ॥३७॥

209286

209287 अड़तीसवाँ सर्ग समाप्त (M) शंका हो कि आधी घड़ी ध्यान करने से यदि हजार अश्वमेध का फल होता है, तो एक घड़ी ध्यान करने पर उससे अधिक फल बतलाना चाहिए । ऐसी स्थिति में एक घड़ी ध्यान का राजसूय फल कहना कैसे युक्तिसंगत होगा ? क्योंकि अश्वमेध फल की अपेक्षा राजसूय का फल कभी भी अधिक नहीं है। बृहदारण्यक के भुज्युप्रश्न में (३।३।२) 'क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्वयान्ययं लोकः' (अश्वमेघ यज्ञ करनेवाले यजमान कहाँ जाते हैं ? (इस प्रकार भुज्य के प्रश्न करने पर उनकी गति बतलाने की इच्छा से महर्षि याज्ञवल्क्य भवन-कोश का परिमाण बतलाते हैं ।) यह लोक बत्तीस देवरथाह्वय-सूर्यरथ के अहोरात्र निरवच्छिन्न गमन से

209288 तना देश नापा जा सकता है, वह एक देवरथाहनय है, उसके बत्तीस गुने परिमाण का है) इत्यादि श्रुति से पृथिवी, समुद्र आदि का परिमाण बतलाकर उसके बाद 'तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशः' (व्यवहार में छुरे का अग्रभाग जितने परिमाण का होता है अथवा मक्खी का पंख जितने परिमाण का होता है, उतने ही परिमाण का ब्रह्माण्ड के कपालों की सन्धि में अवकाश है) इस श्रुति से ब्रह्माण्ड के दो कपालों की संधि बतलाकर 'तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि स्थित्वा तत्रागमयद्यत्राऽश्वमेधयाजिनोऽभवन्' (उन अश्वमेधयाजियों को इन्द्ररूप परमेश्वर ने पक्षी का रूप धारणकर वायु को समर्पित किया। पश्चात् वायु ने उन्हें स्वात्मस्वरूप बनाकर वहाँ पहुँचाया, जहाँ पहले के अश्वमेधयाजी थे) इत्यादि श्रुति से अश्वमेधयाजियों को सूक्ष्म ब्रह्माण्डकपाल की संधि से वायु ने बाहर निकालकर समस्त कर्मफलों के उत्कर्ष से युक्त श्रेष्ठ स्थान में प्राप्ति कराई है, यह विरोध हो गया। इसी प्रकार 'ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोः' (ब्रह्महत्या से बढ़कर कोई पाप नहीं और अश्वमेध से बढ़कर कोई पुण्य नहीं है) यह भी प्रसिद्ध है । पूर्व रामायण के इलोपाख्यान में श्रीरामजी ने 'नाऽश्वमेधात् परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः' (अश्वमेध से बढ़कर कोई दूसरा यज्ञ नहीं है और महात्माओं को भी उसे छोड़ दूसरा

209289

209290 उनतालीसवाँ सर्ग प्राप्त हुए शब्द आदि विषयों से अंग-प्रत्यंगों के प्रकाशक

209291 प्रत्यगात्मस्वरूप शिव की अन्तःपूजा का वर्णन। ईश्वर ने कहा : महर्षे, जो पवित्र करनेवालों को भी पवित्र करनेवाला है तथा जो सम्पूर्ण अज्ञानों का नाश करनेवाला है, आत्मदेव का वह अन्तःपूजन अब मैं आपसे कहता हूँ॥१॥

209292 यह पूजा भी ध्यानात्मिका ही है और जा रहे, बैठ रहे, जाग रहे तथा सो रहे पुरुष के सभी व्यवहारों में सर्वदा अनुगत है|२॥

209293 शरीर में स्थित, सन्निधिमात्र से समस्त ज्ञानों के उत्पादक एवं बोधक परमकल्याणस्वरूप इस आत्मदेव का अपने अन्तःकरण से नित्य ही ध्यान करना चाहिए।।३॥

209294 सो रहे अथवा जागे हुए, जा रहे अथवा बैठे हुए और चारों ओर स्पर्श आदि विषयों का उपभोग कर रहे अथवा उद्वेग के कारण उन्हें छोड़ रहे; विपुलता और जड़ता से पूर्ण भोगों का उपभोग कर रहे या उनका त्याग कर रहे, अपने अध्यारोप द्वारा जाग्रत् आदि विषयों का निर्माण करनेवाले,समस्त कार्यों मे अपनी सत्ता देनेवाले और देहस्वरूप () लिंगों में मिट्टी, लकड़ी, शिला आदिरूप विभिन्न लिंगान्तर आदि अन्य स्वरूपों का परित्याग कर विक्षेपरहित स्वरूप से अवस्थित हुए चैतन्यस्वरूप लिंग की प्रारब्ध के अनुसार प्राप्त हुई अर्थज्ञानरूप सामग्री से पूजा करे॥४-६॥

209295 प्रारब्ध के प्रवाह से प्राप्त हुए अर्थों में (भोगों में) स्थित, अशुद्धि के प्राप्त होने पर भी बार-बार असंग एवं विशुद्ध अपने ज्ञानस्वरूप स्नान से प्राप्त शुद्धि से युक्त होकर पुरुष निरन्तर ज्ञानरूप पूजा सामग्री से बोधात्मक लिंग की पूजा करे |७॥

209296 कोई यज्ञ प्रिय नहीं है) यह जो कहा है, उससे भी विरोध होगा । इसी प्रकार शारीरक भाष्य में भगवान् भाष्यकार ने 'इतरकर्मिणाम् धूमादिमार्गेण चन्द्रमण्डलप्राप्तिरेव, अश्वमेधयाजिन एकस्य त्वर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकावाप्तिः' इत्यादि सिद्धान्त किया है। अतः यह सिद्ध हुआ कि राजसूय की अपेक्षा अश्वमेध का फल अधिक है । तो उस पर यही समाधान किया जा सकता है कि बाद में कहे गये फल से पूर्व में कहे गये फल का बाध नहीं होता। इसलिए उपर्युक्त सभी वचनों की संगति लग सकती है। सारांश यह है कि जहाँ आधी घड़ी पूजन से हजार अश्वमेध यज्ञों का फल होता है, वहाँ

209297 करने से उससे दगना यानी दो हजार अश्वमेघों का फल तो प्राप्त ही है और

209298 वाराज्य-प्राप्तिरूप फल यदि कहा गया हो, तो वह इतर अश्वमेधयाजियों के ऊपर स्वाराज्य-प्राप्ति में पर्यवसित होता है | उससे तो जैसे प्रजाओं से राजा को भोग अधिक प्राप्त होता है, वैसे ही घटिकालपूजक का भोगोत्कर्ष ही सिद्ध होता है। इस पर शंका हो कि यहाँ 'तक्रकौण्डिन्य' न्याय का आश्रयण करेंगे तो वह भी ठीक नहीं, क्योंकि वाक्य व्यर्थ हो जायेगा। ऐसी परिस्थिति में महाभाष्य में कहा है कि निश्चय ही संभव न होने पर सामान्य का विशेष से बाध होता है और यदि संभव हो तो दोनों ही होंगे - 'असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । यहाँ पर 'अपच्छेदाधिकरण' न्याय का भी अवसर नहीं हो सकता, अदक्षिणत्व और सर्ववेदसदक्षिणत्व की तरह ब्रह्मलोक और वहाँ का स्वाराज्य इन दो फलों में परस्पर विरोध नहीं है, यही विशेष सूचित करने के लिए प्रस्तुत श्लोक में 'तु ' शब्द दिया गया है।
209299 (a) पद्मासन आदि आसन लगाकर स्थित हुई तथा सामने हाथ फैलाकर बद्धांजलि हुई यह देह शिवलिंग के आकार की हो जाती है, यह प्रसिद्ध है।
209300 वहाँ
209301

209302 उस प्रकार के पूजन में यदि मन अन्धकार में डूबता हो, तो बाहर एवं भीतर सारे आकाश में व्याप्त अखण्डित और अद्वितीय आदित्यमण्डल की अपने में भावना कर लेनी चाहिए और यदि सन्ताप में वह (मन) डूबता हो, तो सम्पूर्ण आकाशमण्डल में उदित अखण्डित तादृश चन्द्रमण्डल की अपने में भावना कर लेनी चाहिए, यह कहते हैं। __ अपने में आदित्यमण्डल की भावना करने के कारण कल्पित विस्तार से यानी विस्तृत अपने अवयव संस्थान से परिपूर्ण हृदय और बाह्य आकाश में देदीप्यमान, चन्द्रमण्डल की अपने में भावना करने के कारण कल्पित विस्तृत अपने अवयव संस्थान से परिपूर्ण उक्त आकाश में चन्द्ररूप से उदित हुए, बाह्य एवं आभ्यन्तर बुद्धिवृत्तिरूपी प्रतिभासों और उनसे प्रतिभासित हुए पदार्थसमूहों में अनुस्यूतरूप से निरन्तर अनुभूत हो रहे संविदात्मक ज्ञानरूप, शरीर के मुख आदि द्वारों से बाहर विषय-प्रदेशों में
209303 अपने आभासों को प्राप्त करानेवाले, मुख में प्राणस्वरूप, शब्द आदि विषयों को अपने आनन्दरूपी रस से ही मधुर बनाकर मानों स्वाद ले रहे,प्राण एवं मन रूपी दो उत्कृष्ट घोड़ों से युक्त,प्राण एवं अपानरूपी रथ पर आरूढ़, अन्दर से अत्यन्त गूढ़, हृदयरूपी गुहा में अवस्थित, ज्ञातव्य ज्ञानों के ज्ञाता, सम्पूर्ण कर्मों के कर्ता, सम्पूर्ण भोज्य पदार्थों के भोक्ता और समस्त ज्ञानों के स्मर्ता परम शिव का जिसने कि 'यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥' (M) भगवान् द्वारा कही गई इस रीति से सम्पूर्ण अंग समूहों का भली प्रकार ज्ञान कर लिया है, जो विषयों की भावना
209304 और अभावना से लक्षित है, सम्पूर्ण प्रकाशों से भी अधिक प्रकाशरूप है तथा सर्वव्यापी है - ध्यान करे॥८-१२॥
209305 निष्कर्ष निकालने पर यानी परमार्थतः कलाशून्य और व्यवहारतः कला से युक्त, देह स्थित, हृदयाकाश में विचरणशील, परमार्थतः रागशून्य और व्यवहारतः रागयुक्त तथा निरन्तर अंग प्रत्यंगव्यापी बोधस्वरूप (इस बोधलिंगात्मक परमशिव की पूजा करे।)॥१३॥
209306

209307 उसीका विवरण करते हैं।
209308 जो मन की मननात्मिका शक्ति में अवस्थित है; प्राण एवं अपान के मध्य में उदित है; हृदय, कण्ठ और तालु के मध्य में अवस्थित है अर्थात् मर्मस्थान होने के कारण वहाँ विशेषरूप से अभिव्यक्त होता है तथा भौं और नाक के अग्रभागरूप पीठ पर आसीन है यानी वहाँ पर उपास्य है (उस बोधरूप लिंग की उपासना करनी चाहिए)|१४॥जो शैवशास्त्र में प्रसिद्ध छत्तीस तत्त्वों के चरमस्थान में यानी अन्तिम कोटि में स्थित है; काली, रौद्री, कलविकरणी आदि शक्तियों के विभाग में मनोन्मनी-नामक शक्ति की अन्तदशा को भी जो लाँघ गया है, अथवा शिवयोग में प्रसिद्ध सबीज समाधिरूप उन्मन्यन्त-दशा को जो पार कर गया है यानी जो निर्बीज समाधिरूप है; जो भीतर शब्द आदि विषयों को उत्पन्न करता है और मनरूपी पक्षी को प्रेरित कर रहा है (उस बोधरूप लिंग की उपासना करनी चाहिए)|१५॥
209309 जो व्यवहाररूप विकल्पदशा में वाच्यरूप तथा निर्बीज समाधि और मोक्षदशा में लक्ष्यरूप यों दो प्रकार के शब्दमार्गों में स्थित है एवं जो तिल में तेल की नाईं सभी अंगों के अन्दर अवस्थित है (उस बोधात्मक
209310 (M) जैसे एक होता हुआ भी यह सूर्य सम्पूर्ण लोक को प्रकाशित करता है, वैसे ही महाभूतों से लेकर धृतिपर्यन्त कहे गये सभी क्षेत्रों को एक होता हुआ भी यह क्षेत्री परमात्मा प्रकाशित करता है।
209311 (गीता १३.३३)
209312

209313 लिंग की उपासना करना चाहिए) ॥१६|जो कलाओं की कल्पनाओं से शून्य और स्थूल देह रूप से परिणत भूतमात्राओं से कठिन यानी मूर्त हैं, जो देह के एकदेशभूत सुन्दर हृदय-कमल में और सम्पूर्ण देह में स्थित है (उस बोधलिंग का चिन्तन करना चाहिए) |१७॥
209314 जो चैतन्यमात्रस्वरूप और निर्मल आभासस्वरूप है,जो अध्यासरूप विकल्पों का अधिष्ठान है, जो सर्वत्र प्रत्यक्ष-दृश्य है तथा जो अपने अनुभव का स्वरूप है (उस बोधरूप लिंग की उपासना करनी चाहिए) ॥१८॥
209315 जो स्वकीय प्रत्यगात्मस्वरूप है अपना स्वरूप भूल जाने के कारण जो भोगादिरूप से स्थित है और जो स्वयं ही अपने से अतिरिक्त पदार्थों का वेष धारण कर शीघ्र अपने संकेत से मानों द्वित्व प्राप्त कर स्थित है (ऐसे बोधलिंगस्वरूप शिव का ध्यान करना चाहिए)।१९॥
209316 यह परम शिवस्वरूप आत्मदेव हाथ, पैर आदि अवयवों से युक्त है, केश, नख एवं दाँतों से समलंकृत है और जिसकी स्वदेहसंवित्तियाँ ही परिचायिका हैं, ऐसे इस देव की उपासना करनी चाहिए ॥२०॥
209317 बाह्येन्द्रियों की पृथक्-पृथक् व्यापारभूत, अतएव चित्र-विचित्र अनेक रूप, रस आदि का ग्रहण करने में सामर्थ्यरूप शक्तियाँ मेरी (समस्त इन्द्रियों में शक्ति एवं प्राण देनवाले जीवात्मारूप देव की) उस प्रकार सेवा करती हैं, जिस प्रकार पत्नी अपने पति की सेवा करती है॥२१॥
209318 जिसने तीनों लोक का वृत्तान्त विज्ञापित किया है, वह मन ही उक्त प्रकार के देवस्वरूप मेरा द्वारपाल यानी पहरेदार है और इस प्रकार बाह्यार्थविषयिणी चिन्ता ही द्वार पर स्थित सन्मात्रगोचर होने से शुद्धस्वरूपा अथवा परमविश्वसनीया मेरी अन्तःपुर पालिका है ॥२२॥
209319 अपनी तरह दूसरों के भी प्रेम की विषय हुई ज्ञानशक्ति और प्राणशक्ति दो मेरी (जीवात्मा की पत्नियाँ हैं। चित्र-विचित्र शास्त्रीय एवं लौकिक ज्ञान ही मेरे शरीरगत आभूषण हैं। बाह्य प्रदेश में गमन हेतु होने से ज्ञानेन्द्रिय-समूहों के साथ वाक् आदि कर्मेन्द्रियाँ ही मेरे घर के द्वार हैं|२३॥
209320 अपरोक्षरूप से प्रतीयमान मैं (जीवात्मा) वही शिवस्वरूप हूँ, और परिच्छेदशून्य आकारवाला, अनन्तस्वरूप, सम्पूर्ण पदार्थों से परिपूर्ण, अन्तर्यामी होने के कारण सब वस्तुओं का पूरक एवं अखण्ड अद्वितीयरूप होकर मैं स्थित हूँ |२४॥
209321 इस प्रकार स्वच्छ और अलौकिक प्रत्यक्तत्त्व का परिचय प्राप्तकर देवत्व से परिपूर्ण यह जीवात्मा भीतर खेदशून्य वस्तुस्वरूप होकर स्थित रहता है ॥२५॥
209322

209323 उस पूजा परिपाक के फल बतलाते हैं।
209324 महर्षे, वह पूजक न तो अस्त होता है और न उदित ही होता है। वह न तो सन्तुष्ट होता है और न क्रुद्ध ही होता है। वह न तो तृप्ति को प्राप्त होता है और न क्षुधित ही होता है। वह न कुछ चाहता है और न कुछ छोड़ता ही है ॥२६॥
209325 भीतर सम और बाहर जीवन्मुक्तों के समान आकारवाला, सब प्राणियों के चित्त में 'मेरा ही यह प्रिय है' यों एकरूप से अवभासमान, निर्विकार होने से सर्वदा समान आकृति से युक्त अतएव भली प्रकार जीवन्मुक्त-दशा को प्राप्त हुआ, चारों ओर सुन्दर आशय से शोभित और अद्वितीय ही यह जीवात्मा देहपातपर्यन्त अखण्ड तत्त्वज्ञान से युक्त होता हुआ चिरकाल तक रात दिन यह देवपूजन करता ही रहता है ॥२७,२८॥
209326

209327 इसका कौन-सा देव है ? और देहविनाशपर्यन्त किस प्रकार पूजा करता रहता है ? इस पर कहते हैं।
209328 चैतन्यतत्त्व से परिचालित शरीर ही इसका देव कहा गया है |२९॥
209329 और अनायास प्राप्त सम्पूर्ण त्रिपुटीरूप (ज्ञाता, ज्ञेय और ज्ञानरूप) वस्तु से सम (रागादिशून्य) एवं सम्पूर्ण (सम्पूर्ण इन्द्रियों से
209330

209331 जन्य) ज्ञान के द्वारा इन्द्रियों की वृत्तियों में प्रतिबिम्बित चैतन्य से पर यानी उसके बिम्बभूत चैतन्यमात्ररूप उस देव की वह (जीवात्मा) पूजा करता है|३०॥
209332 जैसे-तैसे प्राप्त व्यापारों से सिद्ध बाह्य एवं आभ्यन्तर वस्तुओं से उसकी भलीभाँति पूजा करनी चाहिए। इस देवपूजा में गन्ध, पुष्प आदि वस्तुओं को जुटाने के लिए किंचित् भी प्रयत्न नहीं करना चाहिए ॥३१॥
209333 प्राप्त हुए ब्राह्मण, क्षत्रिय, आदि रूप अपने शरीर के लिए उचित शास्त्रानुसार इन व्यवहारों से और देह-धारण के निमित्तभूत अन्न-पान आदि से उस सुन्दर आत्मदेव की नित्य पूजा करनी चाहिए ॥३२॥
209334 अनायास प्राप्त भक्ष्य, भोज्य और अन्नपान से तथा विविध ऐश्वर्य से युक्त शयन, आसन एवं सवारी से उस शिव की पूजा करे ॥३३॥
209335 स्त्री, अन्न, पान आदि संभोग-सामग्री के विलास से युक्त सब प्रकार के सुखों से आत्मा को तत्त्वतः जानकर उसकी पूजा करे। तात्पर्य यह है कि जब तक उसका ज्ञान नहीं होता, तब तक विषय-सुखों में आसक्त नहीं होना चाहिए ॥३४॥

209336
209337 इसी प्रकार दैव प्राप्त दुःखों का उपभोग करते समय भी आत्म-पूजा की ही बुद्धि करना चाहिए, उद्वेग नहीं, यह कहते हैं।
209338 आधियों एवं व्याधियों से व्याप्त, मोह तथा क्रोध से परिपूर्ण यथा प्राप्त समस्त उपद्रवों एवं दुःखों से उस आत्मदेव की पूजा करे|३५॥
209339 यथाप्राप्त जगत्सम्बन्धी समस्त चेष्टाओं के फलों से तथा जीवन, मरण और स्वप्न आदि से उस आत्मदेव की पूजा करे ॥३६॥
209340 प्रवाहपतितस्वरूप (प्रारब्ध-प्रवाह से प्राप्त) दरिद्रता अथवा राज्य से और चित्रविचित्र चेष्टारूप फूलों से विशुद्धस्वरूप उस आत्मदेव की पूजा करे॥३७॥
209341 नाना प्रकार के कलहों के तरंगों एवं कामिनियों के उल्लासों से शोभित राग और द्वेष के विलास से उस सौम्य आत्मदेव की पूजा करे ॥३८॥
209342
209343 तब क्या कलह करने में भी तत्पर होना चाहिए? इस पर नहीं, ऐसा कहते हैं।
209344 सज्जनों के हृदय में रहनेवाली, चन्द्रमा की नाईं, शीतल, मधुरस्वभाव रूढ़ मैत्री से हृदय-प्रदेश में स्थित उस आत्मदेव की पूजा करे ॥३९॥
209345
209346 कलह आदि के न होने में उपाय बतलाते हैं।
209347 उपेक्षा से, दया से, हृदय में नित्य प्रसन्नता से, शुद्ध क्रोधादि के निग्रह की सामर्थ्य-पद्धति से और ज्ञान से उस आत्मदेव की पूजा करे ॥४०॥
209348
209349 इसी प्रकार विषय-भोगों में लम्पट भी न होना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
209350 निर्निमित्त प्राप्त और अनियत स्थित भोग-समूहों के बीच प्राप्त हुए किसी एक के किसी समय के भोग से आत्मदेव की पूजा करे॥४१॥
209351 ___शास्त्र से अनिषिद्ध और निषिद्ध भोगों के सर्वदा त्याग से अथवा कहीं अनिषिद्ध भोगों में राग से शुद्धस्वरूप अपने आत्मदेव की पूजा करे (यहाँ पर पहला पक्ष मुख्य है और दूसरा पक्ष गौण है, यह जानना चाहिए ।)॥४२॥
209352 अयुक्तात्मा से छोड़े गये और युक्तात्मा से ग्रहण किये गये इष्ट-अनिष्ट समूहरूप विषयों से विषयों के भोक्ता उस आत्मदेव की पूजा करे॥४३॥
209353
209354 अब मुख्य पूजा का सार बतलाते हैं। नष्ट पदार्थ तो नष्ट ही है, अतः उसकी उपेक्षा करे यानी उसका सोच न करे। और प्राप्त पदार्थ
209355
209356 प्राप्त ही है, अतः उसका ग्रहण करे। महर्षे, निर्विकार होकर ऐसा करना ही आत्मदेव की पूजा है (यह तुम जानो) ॥४४॥
209357 सम्पूर्ण इष्ट एवं अनिष्ट पदार्थों में सर्वदा ही परम समानता का आश्रय कर निरन्तर आत्म-पूजारूप व्रत करना चाहिए।४५॥
209358 'यह जगत् ब्रह्मरूप ही है' इस दृष्टि से सब पदार्थ शुभ ही हैं, यों जानना चाहिए । ब्रह्म संवलित मायारूपता की दृष्टि से तो सब शुभाशुभसंमिश्र है, यों जानना चाहिए । इस प्रकार दोनों ही तरह से समता होने के कारण वैषम्यदर्शन का कोई कारण न होने से यह सब आत्ममय है अथवा आत्मप्रचुर है' यों भावना करनी चाहिए। इस प्रकार सदा आत्म-पूजारूप व्रत का अनुष्ठान करना चाहिए ॥४६|जो आपाततः (ऊपर-ऊपर से यानी दृष्टिमात्र से) रमणीय (सुख या सुखसाधन) प्रतीत होता हो और जो आपाततः दुःखरूप या दुःखसाधन प्रतीत होता हो, उस सबको उक्त रीति से भली प्रकार समानरूप जानकर निरन्तर आत्मपूजास्वरूप व्रत का अनुष्ठान करना चाहिए॥४७॥
209359 'यह वही मैं हूँ' और 'यह मैं नहीं हूँ' इस प्रकार के भेद को छोड़ देना चाहिए तथा 'यह सब ब्रह्म ही है' इस प्रकार निश्चय कर निरन्तर आत्मपूजारूपव्रत का आचरण करना चाहिए ॥४८॥
209360 यथा प्राप्त सब तरह के आकाररूप विकारों से युक्त सभी प्रकारों एवं समस्त रूप और नामों से सर्वात्मक उस आत्मदेव का सदा पूजन करना चाहिए ॥४९॥
209361 मिथ्यात्व-दृष्टि से अभीष्ट वस्तु का परित्याग कर और अनभीष्ट वस्तु का भी परित्याग कर एवं सभी आत्ममात्ररूप हैं' इस बुद्धि से उन दोनों का (अभीष्ट और अनभीष्ट का) स्वीकार करके भी नित्य आत्मदेव की पूजा करनी चाहिए ॥५०॥
209362 अप्राप्त वस्तु की इच्छा न करता हुआ और प्राप्त वस्तु को न छोड़ता हुआ स्वभावतः दैव से प्राप्त सुख-दुःख के हेतुभूत विषयों का उस प्रकार अविकृत होकर उपभोग करे, जिस प्रकार अविकृत होकर समुद्र नदियों का उपभोग करता है (M) ॥५१॥
209363 तुच्छ यानी अपमान आदि की तथा अतुच्छ अर्थात् वध, बन्ध, सर्वस्वनाश आदि की परिस्थितियों में प्रसक्त उद्वेग को पुरुष उस प्रकार न प्राप्त होवे, जिस प्रकार चिरकाल से अनुवृत्त सरल, टेढ़े, शीत, दाह आदि चित्र-विचित्र पदार्थों में आकाश उद्वेग को प्राप्त नहीं होता॥५२॥
209364 देश, काल और कर्म के सम्बन्ध से शुभ या अशुभ जो भी कोई वस्तु प्राप्त हो जाती है, किसी प्रकार की विकृति के बिना गृहीत उसी वस्तु से आत्मदेव का पूजन करे॥५३॥
209365
209366 यदि शंका हो कि विचित्र दुःख, राग, द्वेष आदि विकारों की हेतुभूत; मधुर, खट्टी, कटु, तिक्त आदि विषम-रसोंवाली भोग्य-द्रव्यरूपी लक्ष्मियों का किसी प्रकार के विकार के बिना आत्मा किसी प्रकार ग्रहण कर सकता है ? तो इसका समाधान यह है कि एक समरस से ही सभी में विषमता का निरासकर मधुरता बनाकर ही आत्मा उनका ग्रहण कर सकता है, इस आशय से कहते हैं। ___ महर्षे, इस आत्म-पूजा के विधान में जो द्रव्यसम्पत्तियाँ बतलाई गई हैं, वे सब एकमात्र समतारूप रस से भरी जानेपर न कोई खट्टी होती हैं और न कड़वी होती हैं, न तिक्त होती हैं और न कसैली ही होती हैं। ऐसी स्थिति में परस्पर विरुद्ध चित्र-विचित्र रसों से भरी हुई भी वे मधुर रसवती ही हो जाती हैं, यह आप निश्चित जानिए ॥५४,५५॥
209367
209368 (M) इसी भाव में गीता में भी कहा है : आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ।
209369 तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥
209370
209371 (गीताः २.७०)
209372
209373
209374 एकमात्र आनन्दरसस्वरूप परब्रह्म का विवर्त होने से अथवा समता के दर्शन से उन द्रव्य-सम्पत्तियों का अविकृतरूप से ग्रहण हो सकता है, इस आशय से कहते हैं। ___ रसशक्ति यानी 'रसो वै सः' इस श्रुति से प्रदर्शित आत्मा समता से मधुर है, आस्वादन करने योग्य है और अतीन्द्रिय है। उससे जो चेत्य भावित होगा, वह तत्क्षण ही अमृततुल्य मधुर हो जायेगा॥५६॥
209375 समतारूप अमृत से जो-जो भावित होता है, वह सब, चन्द्रमा से टपके हुए अमृत की नाईं, परम मधुरता को प्राप्त होता है॥५७॥
209376 ब्रह्मैक्यदर्शनस्वरूप समता से स्वयं आकाश की तरह विकारशून्य होकर मन के लयपूर्वक जो अनायास अवस्थिति है, वही मुख्य देवार्चन कहा जाता है ।।५८॥
209377 चैतन्यमात्रस्वरूप, अद्वितीय ज्ञानी को भी पूर्णचन्द्र की नाईं परिपूर्ण, समता से समानप्रकाशयुक्त, स्वच्छ और स्फटिकशिला की नाईं निर्मल एवं दृढ़ होना चाहिए॥५९॥
209378 भीतर आकाश की तरह विशाल
209379 और बाहर प्राकृत कार्यों को करनेवाला, रंजनारूप हिम से मुक्त एवं पूर्ण जो तत्त्वज्ञ है, वही मेरा मुख्य पूजक है॥६०॥
209380 अज्ञानरूप मेघों के नष्ट होने पर स्वप्न में भी जिसमें काम आदि नहीं देखे जाते तथा जिसका अहन्तारूप कुहरा शांत हो चुका है, वह तत्त्वज्ञ शरत्कालीन आकाश की नाईं शोभित होता है॥६१॥
209381 आनन्दामृत से परिपूर्ण होने के कारण स्वयं चन्द्रमारूप होता हुआ भी जो अपने निष्कलंक प्रकाश के आधिक्य से सूर्य हो गया है, जिसमें से मनोवृत्ति (प्रमा),प्रमाता और प्रमेय यह भेद चला गया है, तत्क्षण उत्पन्न हुए बालक के ज्ञान की नाईं विकल्प विस्तार से शून्य,

चिदाभास एवं चेतन के मूलभूत उस स्वात्मशिव को प्रशान्तचित्तपूर्वक देखते हुए तुम अत्युत्तम जीवन्मुक्त-पद में स्थित होकर उसी रूप से अवस्थित हो जाओ (वही परापूजा है) ॥६२॥

विस्तारपूर्वक कही गई बातों का ही संक्षेप कर उपसंहार करते हैं।

महर्षे, देश, काल और करण के (पुरुष व्यापारों के) क्रमों से उत्पन्न सम्पूर्ण वस्तुओं के सुख दुःखात्मक विलासों से शरीर के अधिपति इस आत्मदेव की पूजा करो और जिससे सम्पूर्ण मनोरथ चले गये हैं, ऐसी बुद्धि से उपलक्षित होकर स्थित हो जाओ (वही मुख्य शिव-पूजा है) ॥६३॥

उनतालीसवाँ सर्ग समाप्त

चालीसवाँसर्ग पूज्य, पूजक एवं पूजा आदि विकल्पों से शून्य, शिवस्वरूप,

शुद्ध पूर्ण चिदात्मा ही देवताओं में सार है यह वर्णन। आत्मज्ञानी द्वारा विहित और अविहित सभी प्रकार के कर्म शिवार्चनरूप ही हैं, यह कहते हैं।

ईश्वर ने कहा : महर्षे, यथा समय और यथा शक्ति तुम जो भी कुछ कर्म करते हो अथवा नहीं भी करते, वह चैतन्यमात्रस्वरूप शिवात्मक आत्मा का अन्तःपूजन है॥१॥

किस कारण यह आत्मा का पूजन होता है ? इस पर कहते हैं।

उस प्रकार के पूजन से ही आत्मा अपने पारमार्थिक निरतिशय आनन्दस्वरूप की अभिव्यक्ति प्राप्त करता है और स्व-स्वरूप से ही स्वयं यह ईश्वररूप जीवात्मा आविद्यक आवरणों का अभाव भी प्राप्त करता है ॥२॥

____ सभी स्वाभाविक चेष्टाएँ राग-द्वेष की मूल होने के कारण अनर्थ की हेतु हैं, फिर वे आत्म-पूजनरूप कैसे होगी? इस शंका पर आत्मा से पृथक् राग-द्वेष आदि विकारों को न देखने से ही उक्त चेष्टाएँ

आत्मपूजनरूप हैं, यह कहते हैं।

निर्मल आत्मा में राग, द्वेष आदि शब्द और उनके अर्थ आत्मा से अन्य होकर पृथक्-रूप से उस प्रकार नहीं रह सकते, जिस प्रकार अग्नि में अग्निकण ॥३॥

महर्षे, अपने और पराये सम्पत्ति, दरिद्रता (दीनता), सुख, दुःख, भूख, प्यास आदि का जो-जो वेदनरूप यानी अध्यारोपणरूप समर्पण है, वह सब इस आत्मदेव का पूजनही है (तात्पर्य यह है कि देवता पर फूल, पत्ती आदि का आरोप (चढ़ाना) ही देव-पूजा इस नाम से प्रसिद्ध है, प्रकृत में भी उसी प्रकार जानना चाहिए।)॥४॥

ऐसी स्थिति में आकाश आदि स्वरूप एवं जाग्रत् आदि स्वरूप विश्व का जो अध्यारोप है, वही शिवस्वरूप आत्मा तथा प्रत्यगात्मा का पूजन है, (यह सिद्ध हुआ । क्योंकि) जिस प्रकार आकाशादि-क्रम से घटरूप होकर ब्रह्म उससे अलंकृत होता है, ठीक उसी प्रकार स्वयं प्रत्यगात्मा भी जाग्रत् आदि क्रम से घटादिस्वरूप होकर उससे अलंकृत होता है|५॥

शिव,शान्त, अन्य से प्रकाशित न होनेवाला स्वप्रकाश ब्रह्मरूप या प्रत्यगात्मरूप आत्मा ही मानों जगत्-शब्दों से व्यवहृत हुआ है, अतः जगद्रूप यह समस्त प्रपंच उसी आत्मा के प्रकाश से प्रकाशित तथा उसीकी स्थिति से स्थित है॥६॥

अत्यंत आश्चर्य है कि प्रत्यगात्मा ही अपने भीतर का मानों अपना वास्तव स्वरूप भूलकर और जीव आदि के स्वभावों को अपना स्वभाव समझकर घट, पट

आदि जगत् के रूप में व्यवस्थित है ॥७॥

यों तात्त्विक विचार करने पर पूज्य, पूजक आदि सभी त्रिपुटियाँ बाधित हो जाती हैं, यह कहते हैं।

सर्वस्वरूप, असीम, कल्याणमय आत्मा के भीतर पूज्य, पूजक और पूजारूप परिच्छेदात्मक त्रिपुटी का विभ्रम आया कहाँ से ? अर्थात् उक्त त्रिपुटीविभ्रम असत् ही है ॥८॥

ब्रह्मन्, जिस परिच्छिन्न आकारवाली मूर्ति में पूज्य, पूजा आदि त्रिपुटी-क्रम की कल्पना की जाती है, उस मूर्ति आदि परिच्छिन्न संस्थान से (आकृति से) रहित ईश्वर में वह पूज्य, पूजा आदि का क्रम नहीं हो सकता ॥९॥

महर्षे, जो देव पूज्य, पूजा आदि त्रिपुटी से युक्त है, वह सदा निर्मलस्वरूप, समस्त शक्तियों से परिपूर्ण एवं अनन्तस्वरूप ईश्वरत्व का आधार नहीं हो सकता ॥१०॥

हे ब्रह्मन्, तीनों जगत् में फैले हुए स्वच्छातिस्वच्छ संविद्रूपी आत्मलक्षण ईश्वर की आकृति का वाणी से व्यवहार (व्यपदेश) भी नहीं किया जा सकता ॥११॥

हे विद्वान, जिन विद्वानों के मत में देश, काल आदि से परिच्छिन्न ईश्वर माना जाता है, वे हम लोगों के तत्त्वोपदेश के पात्र नहीं हैं।१२॥

इसलिए उनकी परिच्छिन्न दृष्टि का परित्याग कर और अपनी इस अपरिच्छिन्न दृष्टि का अवलम्बन कर सम, निर्मल मन, शान्त, रागशून्य, स्वस्थ और खेदशून्य बुद्धियुक्त होकर तुम विधिवश प्राप्त हुए सुख, दुःख, शुभ, अशुभ आदि कामोपभोगों से आत्मदेव की पूजा करते हुए स्थित रहो ॥१३,१४॥

हे मुने, जहाँ सब अंगों में स्फटिक शिलाएँ जड़ी गई हैं तथा पास में चारों ओर नील, रक्त आदि दूसरी कोई भी वस्तुएँ हैं ही नहीं, ऐसे नवीन मकान में प्रतिबिम्ब या लेप दोनों तरह से जैसे नील आदि रंगों से कलंक नहीं लगते, वैसे ही जिसने शोधन के द्वारा देह से पृथक् जीव समझ रक्खा है, ऐसे अमानित्व आदि गुणों से युक्त, अतएव अनुरूप अद्वितीय अपने तत्त्व को (स्व-स्वरूप के) ऊपर कहे गये पूज्य,

पूजक आदि तत्त्व के विमर्श के साथ पहचान लेनेवाले, मायाकलंक से वर्जित और सर्वतः माया के कार्यरूप प्रपंच से शून्य आपमें जन्म आदि के कोई कलंक लगते ही नहीं ॥१५॥

चालीसवाँ सर्गसमाप्त

इकतालीसवाँ सर्ग शास्त्र एवं आचार्य आदि की सफलता, नामभेदों की कल्पना,

अध्यारोप का क्रम और तदनन्तर अपवाद इन सबका वर्णन। 'नेश्वरस्याऽऽकृतेर्ब्रह्मन् व्यपदेशो हि युज्यते' (यो.नि.४०।११) इत्यादि से जब पूज्यतत्त्व नीरूप और अव्यपदेश्य कहा गया है तब उसका 'शिव' आदि शब्दों से भला कैसे व्यपदेश (निरूपण) हो सकता है ? इस आशय से पूछते हैं। ____महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे देव, यदि शिव आदि शब्दों के प्रवृत्तिनिमित्तक किसी धर्म का वह (पूज्यतत्त्व) स्पर्श ही नहीं करता तो फिर 'शिव' यह नाम किस निमित्त से कहा जाता है एवं परब्रह्म इत्यादि शब्द भी किस निमित्त से कहे जाते हैं ? हे नाथ, आत्माशब्द कैसे कहा जाता है और परमात्मा कैसे कहा जाता है ? ॥१॥

हे तीनों लोकों के स्वामिन् भगवन्, 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मण स्त्रिविधः स्मृतः ।' इत्यादि व्यपदेशों में 'तत्', 'सत्', 'किंचित्', 'न किंचित्', 'शून्य' और 'विज्ञान' आदि भेद यानी एक-दूसरे से एक दूसरे का भेद करनेवाले प्रवृत्ति निमित्त अर्थों से युक्त नामविशेष कैसे कहे जाते हैं (इसे कृपाकर बतलाइए) ॥२॥

पूछे गये नामों में 'सत्' इस नामका प्रवृत्तिनिमित्त (शक्ति अवच्छेदक धर्म) सत् से भिन्न कोई दूसरा मानने की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि 'सत्' नाम के अर्थ में अन्य किसी दूसरे व्यावर्त्य (व्यावृत्ति के विषय) पदार्थ के प्रसिद्ध न होने से व्यावृत्ति की अपेक्षा ही नहीं है। और वह सत् स्वयं ही असत् से व्यावृत्त होने के कारण प्रवृत्तिनिमित्तक व्यावर्तक धर्म से की गयी व्यावृत्ति की भी अपेक्षा नहीं रखता । अन्यथा उस प्रवृत्ति निमित्त की भी, जो असद्रूप होने के कारण सत् की व्यावृत्ति नहीं कर सकता, सत्ता अवश्य माननी पड़ेगी, ऐसी स्थिति में तुल्यन्याय से उस सद्रूप प्रवृत्तिनिमित्त में भी सत्शब्द की प्रवृत्ति का निमित्त कोई दूसरा अवश्य ही कहना पड़ेगा, इस प्रकार उत्तरोत्तर में भी अन्य-अन्य प्रवृत्ति-निमित्त के मानने पर अनवस्था होती जायेगी। एवं 'किंचित्' और 'न किंचित्' ये दो शब्द भी इन्द्रियावेद्यार्थक हैं, इसलिए इन्द्रियवेद्य धर्मों से उनका निर्देश नहीं कर सकते, अतः व्यावृत्ति से निरपेक्ष होकर ही उनकी इन्द्रियावेद्यरूप अर्थ में प्रवृत्ति हो सकती है। अव्यावृत्त और व्यावर्तक धर्म से शून्य शब्द अर्थबोध ही नहीं कराते - यह तो आप कभी कह नहीं

सकते, क्योंकि अव्यावृत्त एवं निर्धर्मक इन दो शब्दों की बोधजनकता सर्वानुभवसिद्ध ही है। 'वहाँ निर्धर्मकत्व ही धर्म है और अव्यावृत्त ही व्यावृत्तों से व्यावृत्त है' यह भी आप कह नहीं सकते, क्योंकि 'मेरी माँ वन्ध्या है इसकी तरह वैसा कहना वदतोव्याघात होगा । एवंच तुल्यन्याय से शिव आदि शब्दों की भी निर्दोष, निरतिशय आनन्दस्वरूपमात्र में निमित्तनिरपेक्ष ही प्रवृत्ति उपपन्न हुई। अथवा तथोक्त आनन्दस्वरूप प्रयुक्त ही शिव में दुःख आदि की व्यावृत्ति भी हो जा सकती है, यों नामभेदों में किसी

प्रकार की अनुपपत्ति नहीं है, इस आशय से समाधान करते हैं।
ईश्वर ने कहा : हे मुने, आदि और अन्त के परिच्छेदों से (अवधि से) स्वतः पृथक्भूत प्रकाशान्तर की अपेक्षा न रखनेवाली, स्वयंज्योतिःस्वरूप जो सद्वस्तु अपनी महिमा में अपने आप विद्यमान है, वही किंचित् शब्दाभिधेय है यानी देश, काल, धर्म, जाति आदि दूसरों की अपेक्षा रखनेवाली सत्ता और पराधीन व्यावृत्ति से स्थित नहीं है। और चूँकि वह इन्द्रियों की गम्य नहीं है, इसलिए 'न किंचित्' शब्दाभिधेयरूप से भी स्थित है। यहाँ 'इव' शब्द मिथ्यात्व-प्रदर्शनार्थ है॥३॥
__ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे ईशान, जो बुद्धि आदि से युक्त चक्षु, श्रोत्र आदि बाह्य इन्द्रियों की भी दृष्टि के बाहर चला गया है, उस परम ब्रह्म का अशंक (उपाय के असंभव की आशंका से रहित) अधिकारी द्वारा कैसे साक्षात्कार किया जाता है ? तात्पर्य यह है कि बुद्धि से भी गम्य न होने के कारण जिसके परिज्ञान में कोई उपाय ही नहीं है, उस ब्रह्म का सद्रूप होने पर परिज्ञान कैसे होगा ? ॥४॥

ईश्वर ने कहा : हे महर्षे, (प्रमाणजन्य शुद्ध सात्त्विकभाग की परिणामस्वरूप जो ब्रह्माकारवृत्ति है, वह अविद्या का आवरण दूर कर देती है। अविद्या का परदा हट जाने पर तो स्वप्रकाशस्वरूप होने से ही ब्रह्म तत्त्वतः प्रकाशित होने लग जाता है । वही इसका साक्षात्कार है, बुद्धिवृत्ति में अभिव्यक्त चिद्व्याप्तिरूप नहीं।) जो मोक्ष की चाह रखनेवाला मनःस्वरूप, शम, दम आदि साधन से परिशुद्ध होने के कारण केवल सात्त्विक अविद्यांश है, वह सत्शास्त्र, सद्गुरु और सत्संग आदि नामधारी सात्त्विक ही अविद्या-विभागों से सम्पादित श्रवण, मनन एवं निदिध्यासन से लेकर साक्षात्कारपर्यन्त अपनी वृत्ति-परम्परा से अनेक जन्मों के संचित यज्ञ दान आदि सुकृतों का संभार होने के कारण श्रेष्ठ स्वकार्यस्वरूप अविद्या का क्षालन करता हुआ इस संसार में चिरकाल तक उस तरह स्थित रहता है, जिस तरह युक्तिज्ञ (कपड़ा धोने में अत्यंत कुशल) धोबी मल से मल का अपहरण करता हुआ यानी गदहों की लीद, रेह (खाद युक्त मिट्टी) आदि से गन्दे कपड़ों को साफ करता हुआ संसार में स्थित रहता है ॥५,६॥

उससे प्रकृत में क्या आया? इस पर कहते हैं।
तदनन्तर चिरकाल तक अभ्यास करने के कारण, काकतालीय-न्याय की तरह भाग्य के परिपाक से उत्पन्न हुई पूर्णब्रह्माकारवृत्ति से अविद्या का निःशेष उच्छेद हो जाने पर आवरणशून्य आत्मा स्वयं ही अपना स्वरूप देखने लगता है यानी वास्तविक अपने प्रकाशस्वरूप में अवस्थित हो जाता है। आत्मा के स्वभाव का यही, उक्त स्वप्रकाशस्वरूप से परिशेष रहना ही, निश्चय यानी असंदिग्ध और अविपर्यस्त साक्षात्कार है, किसी दूसरे प्रकार का नहीं, यह अर्थ है । अथवा अविद्यास्वभाव का उक्त प्रकारवाला ही क्षय निश्चय है, किसी दूसरे प्रकार का नहीं, यह अर्थ है ॥७॥

अविद्यांश से ही अविद्या के क्षय तथा आत्मा से ही आत्मा की निर्मलता सिद्धि में दृष्टान्त कहते हैं।
कोयले के दो टुकड़ों को लेकर बालक, जो एक दूसरे को परस्पर घिसकर खेल खेलने का आदी है, खिलवाड़ करता हुआ उन दोनों कोयलों के नष्ट न होने तक हाथ साफ कर दिये जाने पर भी बार-बार उसे घिसते ही रहने के कारण हाथ की निर्मलता प्राप्त नहीं करता, परंतु यथाकथंचित् घिसने से उत्पन्न हुई धूलिपरम्परारूप कालिमा के साथ-साथ उन कोयलों के नष्ट हो जाने पर तो हाथ साफ

करता हुआ वही (लड़का) फिर दूसरे कोयलों के न मिलने से अपने आपहुई हाथ की निर्मलता (सुन्दरता) जैसे स्वतः ही प्राप्त कर लेता है; वैसे ही सात्त्विक और तामस अविद्याभाग अपने सहायक स्वरूप दूसरे शास्त्र आदि भागों से यथाकथंचित् यदि आत्मस्वरूप का विचार करें, तो दोनों भागों का नाश और निर्मल आत्मस्वरूप की प्राप्ति सिद्ध हो सकती है ।।८,९॥

यदि कोई शंका करे कि जब बुद्धि से आत्मा का विचारकर निश्चय किया जाता है, यह आप स्वीकार करते हैं तब आत्मा में बुद्धि दृश्यता क्यों नहीं है यानी आत्मा बुद्धि से ग्राह्य क्यों नहीं है ? तो यह कहना ठीक नहीं, क्योंकि विचार आदि करने में जड़स्वरूप बुद्धि स्वतंत्र नहीं है, किंतु आत्मा ही बुद्धिआदिरूप उपायों से विचार आदि द्वारा अविद्या का बाध करके स्वयं ही प्रकाशित हो जाता है, यही कहते हैं।
आत्मा ही आत्मा को देखता है और आत्मरूप से उसका विचार करता है। इस संसार में एकमात्र आत्मा ही विद्यमान है, न कि अविद्या, इसे ही अविद्या का क्षय कहते हैं ॥१०॥

अतएव गुरु, शास्त्र आदि नाना प्रकार के जो भेद दिखाई पड़ते हैं, वे न आत्मस्वरूप हैं और न आत्मज्ञान के कारण ही हैं, क्योंकि आत्मस्वरूपभूत आत्मज्ञान को किसी साधन की अपेक्षा नहीं रहती, इसी आशय से कहते हैं। __ जो कुछ यह नानाविध वस्तु है, उन्हें आत्मा न समझिए और इन गुरुउपदेश आदिक्रमों को आत्मज्ञान में कारण न समझिए ॥११॥

उसमें दूसरी युक्ति बतलाते हैं।
क्योंकि इन्द्रियों से घटित (युक्त) जो पुर्यष्टक है, तत्स्वरूप तो गुरु है और ब्रह्म तो सम्पूर्ण इन्द्रियों के क्षय से प्राप्य है। जो वस्तु जिसका नाश होने पर प्राप्त होती है, वह वस्तु उसके उपस्थित रहते कभी प्राप्त नहीं हो सकती॥१२॥

तब क्या गुरु आदि सब व्यर्थ हैं ? इस पर 'नहीं' ऐसा कहते हैं।
हे विप्र, गले में पहने हुए विस्मृत हार की, उसे पुनः किसी अन्य के द्वारा जता दिये जाने पर हुई प्राप्ति की नाईं आत्मज्ञान के लाभ के लिए गुरु के उपदेश आदि क्रम कारणरूप न होते हुए भी अत्यन्त कारणता को प्राप्त हो गये हैं ॥१३॥
शिष्य के बोध के लिए गुरुउपदेशों का क्रम प्रवृत्त हो जाने पर अनिर्देश्य और अदृश्य भी आत्मा उसे स्वयं अभिव्यक्त हो जाता है॥१४॥

इस तरह गुरु उपदेश आदि की आवश्यकता उपस्थित रहते उनमें अकारणता की उक्ति कैसे? इस पर कहते हैं।
यह आत्मा न तो शास्त्रार्थों से और न गुरु के वचनों से ही अवगत होता है, किंतु यह स्वयं ही उक्त अपने बोधवश से जाना जाता है ।।१५॥
और गुरु के उपदेशों और शास्त्रार्थों के बिना भी यह आत्मा अवबुद्ध नहीं होता, क्योंकि इन सबके संयोग की सत्ता ही स्वात्मज्ञान की अभिव्यंजक है|१६॥
गुरु, शास्त्रार्थ और शिष्यों के चिर संयोग की सत्ता से, दिन में लोगों के आचार की नाईं, आत्मज्ञान प्रवृत्त होता है|१७॥

यही कारण है कि परमानन्दस्वरूप यह आत्मदेव, जिसने अपने बोध से सम्पूर्ण अमंगलों का नाश कर दिया है, अतएव शिव शब्द के योग्य है, प्रवृत्तिनिमित्त सापेक्ष नहीं ऐसा पहले कहा गया

है, यह कहते हैं।
कर्मेन्द्रिय, बुद्धीन्द्रिय आदि का नाश तथा सुख, दुःख आदि का क्षय होने पर तत्','सत्' इत्यादि नामों से शिवस्वरूप आत्मा ही कहा गया है|१८॥
जहाँ बाधकाल में यह सम्पूर्ण जगत् विद्यमान नहीं रहता और आरोप-काल में तद्रूप से ही विद्यमान रहता है, वह अधिष्ठान तत्त्व - जो व्यावहारिक सत् से विलक्षण होने के कारण सत् की नाईं त्रिकाल में भी विद्यमान है - आकाश से भी अत्यन्त स्वच्छ और अनन्त है॥१९॥

209460 जीवन्मुक्तों की 'शिव', 'ब्रह्म', 'सत्' इत्यादि नामों की कल्पना भी अधिकारियों के प्रबोधन के लिए ही है, यह कहते हैं। ___ परमार्थस्वरूप में विश्रान्त न होने के कारण अल्पज्ञानी, अधिकारी जीवों को सांसारिक बन्धनों से छुड़ाने की चाह रखनेवाले, विचित्र जगत् और शुद्धतत्त्व के मनन कलंक से युक्त मनवाले और परमार्थ के समीपवर्ती जीवन्मुक्त के दृष्टिपथ में स्थित हो रहे विशुद्ध अन्तःकरणवाले महापण्डित मुमुक्षु लोकपालों ने जिनमें ब्रह्मा, इन्द्र और रुद्र प्रमुख हैं - मोक्ष के लिए उपासना करनेवाले अपने भक्तों के बोध के लिए, शास्त्रार्थ की रचना के लिए (तत्त्व और तत्त्वज्ञान के उपायों के भलीभाँति उपपादन करने के लिए) एवं पुराण, वेद और भगवान वेदव्यास के सूत्रों की सार्थकता के लिए बिना संज्ञावाले इस ईश्वर में चिद्, ब्रह्म, शिव, आत्मा, ईश, परमात्मा और ईश्वर आदि पृथक्-पृथक् संज्ञाओं की कल्पना कर रक्खी है।।२०-२३॥
209461 हे वसिष्ठजी, इस तरह आकाश आदि जगत् के आरोप का अधिष्ठान होने से यह जगत्तत्त्व एवं तीनों अवस्थाओं के आरोप का अधिष्ठान होने से शिवनामक स्व-तत्त्व, जो सर्वदा सब तरह से सम्पूर्ण वस्तुओं के सब भावों का निर्वाहक है, केवल ब्रह्मसुखरूपही है, अणुमात्र भी दूसरा नहीं है, यह निश्चय कर आप स्थित हो जाइए ॥२४॥
209462 प्राचीन लोगों ने शिव, आत्मा और परब्रह्म इत्यादि नामों से भिन्नता की रचना की है, वस्तुतः उसमें कुछ भी भेद नहीं है ॥२५॥
209463 हे मुनिनायक, इस प्रकार देवार्चन कर रहा ज्ञानी पुरुष उस परमपद में पहुँच जाता है, जिस परम शिवपद में एक-एक गुण के अभिमानी हम सभी अनुचरों की तरह सृष्टि आदि कर्मों में लगाये गये हैं ॥२६॥
209464
209465 अब शुद्ध चिति में जीवभाव और उसके संसरण आरोप क्रम की जिज्ञासा कर रहे महाराज वसिष्ठजी पूछते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे भगवन्, अविद्यमान ही यह जगत् विद्यमान की नाईं जिस प्रकार से स्थित है, वह सब कुछ संक्षेपरूप से मुझसे कहने की कृपा कीजिए ॥२७॥
209466
209467 उत्तरोत्तर आरोप में स्थूलता का आधिक्य (वृद्धि) कहने के लिए परम सूक्ष्मरूप मूल दिखलाते हैं।
209468 ईश्वर ने कहा : हे मुने, जो यह अपरोक्षरूप से प्रतीयमान ब्रह्म, परमात्मा पर ज्योति इत्यादि शब्दों का अर्थ यानी प्रतिपाद्यवस्तु है, उसे विशुद्ध संवित् (चिति) ही समझिए । इसका प्रथम आरोपरूप आकाश इस प्रकार महान् है, जिस प्रकार अणु से मेरु (भाव यह है कि चिति की सूक्ष्मता और जड़ की सूक्ष्मता में मेरु और अणु के समान विस्पष्ट ही अन्तर है।) ॥२८॥
209469
209470 वास्तव में अवेद्यवती निर्विकल्प समाधि में प्रसिद्ध चिदानन्दैकरस-स्वभाव में स्थित होती हुई भी वह संवित् जब विषय-गोचर संस्कारों के उद्बोध से विषय कल्पनाओं में उन्मुख होती है तब
209471
209472 चेतनात् चित् यानी प्रकाशन करने से "चित्' इस क्रिया निमित्तनाम के योग्य बन जाती है ॥२९॥
209473 फिर तत्काल ही विषयों में तादात्म्यभावना से अहन्ता को (अहंकाररूप के) उस प्रकार प्राप्त कर लेती है, जिस प्रकार स्वप्न में पुरुष अपना पुरुषत्वधर्म छोड़कर हाथी की भावना से जंगली हाथी की रूपता को प्राप्त कर लेता है ॥३०॥
209474 अहंकाररूपता को प्राप्त हुई इस चिति की पहले इयत्ता और पौर्वापर्य का अवगाहन करने के कारण देश-कालरूपता में प्राप्त हुई कल्पनाएँ उत्पन्न होती हैं। तदनन्तर वे शून्यरूप कल्पनाएँ स्वयं ही उसकी सखी के रूप में अवस्थित हो जाती हैं ॥३१॥
209475 देश और काल की कल्पनाओं से संवलित वही चित्सत्ता'अहम्' इत्याकारक अभिमान में हेतुभूत संस्कारों के उद्बोध से स्पन्दन और विज्ञान से युक्त होती हुई वायुलेखा के सदृश आभ्यन्तर प्राणस्पन्द शक्ति से युक्त होकर 'जीव' संज्ञावाली हो जाती है ॥३२॥
209476 __ इस तरह निश्चय के संस्कारों का उद्बोध होने पर बुद्धि आदि शब्दों की वाच्य भी वही शक्ति होती है, यह कहते हैं।
209477 उस प्रकार की जीवशक्ति ही एकमात्र निश्चयरूप विलासवाली होकर बुद्धिरूपता का अनुसरण करती हुई अज्ञपद में स्थित हो जाती है।३३॥
209478 तदनन्तर कायिक, वाचिक और मानसिक व्यवहारों के संस्कारों के उद्बोध से तात्त्विक आत्मस्वरूप को बिलकुल छिपा रखनेवाली शब्दशक्ति, क्रियाशक्ति
209479 और ज्ञानशक्ति (ऽ) ये तीनों ही शक्तियाँ अहन्ता का अनुगमन करती हैं यानी अहन्ता के पीछे-पीछे दौड़ती फिरती हैं, जिनमें प्रत्येक का हृदय के अन्दर स्फुरण हुआ करता है|३४॥
209480 यह पूर्वोक्त अहंकारादि समूह शब्दशक्ति आदि से अनुगत होकर शीघ्र स्मरणशक्ति की भलीभाँति कल्पना करता हुआ संकल्परूपी वृक्ष का बीजभूत, पंचभूतात्मक मन बन जाता है |३५॥
209481 ज्ञानी लोग उसे ही (मन को ही) 'आतिवाहिक देह है' इस उक्ति का विषय बतलाते हैं। वही भीतर में स्थित आवरणरहित साक्षीस्वरूप ब्रह्मशक्ति से व्याप्त होकर प्रमातृस्वरूप बन जाता है। और स्वसाक्षी आत्मा की स्वप्रकाशता के बल से
209482 आत्मा को जानता है ॥३६॥
209483
209484 इस प्रकार अन्दर की कल्पना बाह्य दृश्यसत्ता की कल्पना में कारण है, यह कहते हैं।
209485 ये पूर्वोक्त कल्पनाएँ पहले इस चित्त में उत्पन्न होती हुई ही पीछे फिर इसमें, कहे जानेवाले बाह्य दृश्याकार में परिणत होकर, उदित न हुई भी उदित होती हैं ॥३७॥
209486 तदनन्तर वायु की सत्ता तथा उसका प्रकाश करनेवाली स्पन्दसत्ता; स्पर्श की सत्ता और उसका प्रकाश करनेवाली त्वगिन्द्रिय की सत्ता एवं सम्पूर्ण तेजों की सत्ता और तेजःसत्ताओं का प्रकाश करनेवाली यानी प्रत्यक्ष ज्ञान करानेवाली चक्षुरिन्द्रिय की सत्तारूप हो जाती है।॥३८॥
209487 एवं रूपसत्ता, जलसत्ता और वैसी ही स्वाद की सत्ता एवं स्वाद बतलानेवाली रसनेन्द्रिय की सत्ता और उसी प्रकार गन्ध की सत्ता बन जाती है॥३९॥
209488 एवं पृथ्वी की सत्ता, चाँदी और सुवर्णमय ब्रह्माण्डखप्परों की सत्ता एवं अत्यंत विपुल ब्रह्माण्ड-पिण्ड की सत्ता, देशसत्ता और समस्त आढ्य (सम्पन्न) आकारों से वर्जित काल की सत्ता बन जाती है ॥४०॥
209489 इस उपर्युक्त इन सब सत्ताओं के समूह को अपने स्वरूप की नाईं गोद में लेकर
209490 (ऽ) शब्द व्यवहार में हेतु है। शब्द शक्ति, ज्ञान व्यवहार में हेतु है - ज्ञानशक्ति और क्रियाव्यवहार में हेतु है क्रियाशक्ति।
209491
209492 यानी तादात्म्यभाव से इन सबका संग्रह कर जैसे बीज अपने उत्तरोत्तर परिणाम से अंकुर, काण्ड, शाखा और प्रशाखाओं में पहुँचकर (फैलकर) पत्ते आदि का आश्रय करता हुआ अर्थात् पत्ते आदि को अपने से पृथक् न समझता हुआ स्फुरित होता है; वैसे ही जो यह स्फुरित हो रहा है, इसे यानी उपर्युक्त सब सत्ताओं को अपने से अभिन्न समझकर बैठे रहनेवाले को हे मुने, आप स्थूलादि तीन देहवाला पुर्यष्टक जानिए । यही वासनात्मक होने से आतिवाहिक देह भी कहलाता है। अपरिच्छिन्न चित्स्वरूप ब्रह्म ही उक्त प्रकार के विभागवाला होकर स्फुरित हो रहा है, न कि और कोई
209493 दूसरा ॥४१,४२॥
209494
209495 इस रीति से आरोप के क्रम का विस्तार कर अब उसका अपवाद-क्रम दिखलाते हैं।
209496 हे महर्षे, अज्ञानियों की दृष्टि से यों कहा गया सब कुछ सम्पन्न है, परंतु तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि से तो वह कुछ भी संपन्न नहीं है । वास्तव में तो न कोई ज्ञान है, न पुर्यष्टकरूप आकृति है और न चिदाभास से अचित् का चेतन ही होता है ॥४३॥
209497 जैसे जल के आधारभूत समुद्र के उदर में जल ही जलतरंग के विलास में परिस्फुरित होता रहता है, वैसे ही परब्रह्म में अद्वितीय सद्रूप ब्रह्म ही केवल परिस्फुरित हो रहा है।॥४४॥
209498
209499 यह कैसे समझ में आया ? इस पर कहते हैं।
209500 क्योंकि सब दृश्यसमूह संवित्प ही है, इस प्रकार का संवेदन (ज्ञान) होने पर सब एकात्मक है। संविद् से पृथक् कर दिये जाने पर तो यह दृश्यसमूह, संकल्पनगर की नाईं, अचेतन यानी भासकशून्य परिज्ञात होता है। तात्पर्य यह है कि दोनों प्रकार से इसमें जीवन नहीं है।४५॥
209501

209502 इसका ज्ञान होने पर इसमें वस्तुरूपता होगी या इसका ज्ञान न रहने पर वस्तुरूपता होगी? दोनों तरह से भी नहीं हो सकेगी, ऐसा कहते हैं।

209503 संवेदन से यानी यथार्थ परिज्ञान से सब दृश्य जगत् शिवरूपता को ही प्राप्त हो जाता है । जो ज्ञात है ही नहीं, वह वस्तुरूपता को कैसे प्राप्त करेगा ? ॥४६॥

209504 इस पर यदि कोई कहे कि स्वतः चिन्मात्रस्वभाव होती हुई भी यह वस्तु 'बहु स्यां प्रजायेय' इस संकल्प के कारण अपने अन्दर ही दृश्यांशता को प्राप्त कर लेती है तो वह ठीक नहीं, क्योंकि संकल्पद्वारा कल्पित वस्तुएँ मिथ्या ही हुआ करती हैं, इसलिए परमसूक्ष्म उस आत्मा की सूक्ष्ममात्र स्वभाव से जो सत्ता है, वह प्रथमकल्पित सूक्ष्मदेह में ही चिरकाल के अभ्यास के कारण स्थूलता का अवलोकन करती है यह अर्थतः सिद्ध हो जाता है ॥४७॥

209505 और स्थूलदेह के सम्बन्ध से सब आन्तरिक कोशचतुष्टय तथा बाह्य विषय समूहों का, जो स्थूलता को प्राप्त हो चुके हैं, ब्रह्म ही तत्काल अपनी कल्पना से अवलोकन किया करता है । बाह्यरूप आदि के दर्शन में वह उस देह के चक्षुरिन्द्रिय आदि स्वरूप छिद्रों का यानी द्वारों का भी जो विषयों के अनुसार अपने-अपने कार्यों में व्यवस्थित भी हैं, भलीभाँति अवलोकन किया करता है ॥४८॥

209506 तदनन्तर हाथ, पैर आदि अवयव समूहों तथा आन्तर कोशों में पुरुष के आकार के साथ तादात्म्य की भावना करने के कारण अपने में पुरुष की आकृति देखता है और उसे काकतालीय-न्याय से अकस्मात् व्यवहार में समर्थ देखकर अत्यन्त हृष्ट-पुष्ट हो जाता है ॥४९॥

209507 इस अवस्था में स्थित हुए जीवन धारण कर रहे इस असत् तुच्छ शरीर को, असत् ही स्वप्नावस्था

209508

209509

209510 के मनुष्य और गन्धर्वनगर की नाईं, देखता रहता है॥५०॥

209511

209512 'यह सारा संसार मिथ्या है' ऐसा ज्ञान होने पर भी यह जगत् दुःख पैदा करता रहता ही है, इसलिए दुःख की औषधि मिथ्याज्ञान के सिवा कोई दूसरी ही बतलानी चाहिए, यह मान रहे महाराज वसिष्ठजी पूछते हैं।

209513 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भगवन्, यह जगत् भले ही गन्धर्वनगर के आकार का हो तथा इसकी उपमा भले ही स्वप्न के नर से दी जाय, फिर भी दुःख के लिए उपस्थित तो है ही। इसलिए दुःख के परिक्षय के लिए यहाँ कौन-सी युक्ति है ? ॥५१॥

209514

209515 जब तक वासना का क्षय नहीं हो जाता, तब तक मिथ्यात्व का दृढ़तर निश्चय ही दुःख की निवृत्ति में एकमात्र उपाय है, आपाततः मिथ्यात्वज्ञान से कुछ नहीं हो जाता, इस आशय से उत्तर देते हैं।

209516 ईश्वर ने कहा : महर्षे, वासना के कारण दुःख उत्पन्न होता है और वह वासना विद्यमान वस्तु में हुआ करती है। यह जगत् तो मृगतृष्णा के जल के तरंग समान अविद्यमान (मिथ्या) ही है ॥५२॥

209517

209518 जगत् में अत्यंत असत्त्व का दृढ़ निश्चय हो जाने पर आश्रय और उसके विषय आदि का बिलकुल अभाव हो जाने से ही वासना की पुनः उत्पत्ति नहीं होती, यह कहते हैं।

209519 इसलिए किससे कौन वासित होगा और किसको कहाँ से वासना होगी? हे महर्षे, स्वप्नावस्था का पुरुष भला कैसे मृगतृष्णा के जल का पान कर सकता है ? ॥५३॥

209520 द्रष्टा के सहित, अहन्ता से युक्त और मन तथा मनन आदि के साथ इस जगत् का परिशेष में जब अस्तित्व ही नहीं रहता तब जो सद्वस्तु है, वही अवशिष्ट रह जाती है ॥५४॥

209521 वहाँ पर न तो कोई वासना रहती है, न कोई वासक रहता है और न कोई वासना का विषय (वास्य) ही रहता है। किंतु एकमात्र केवलीभाव यानी चिन्मात्रस्वभाव ही रहता है, जिसमें कि कलना का भ्रम भलीभाँति शांत हो चुका है ॥५५॥

209522 जिस प्रौढ़ की दृष्टि में व्यावहरिक या प्रातिभासिक दुष्ट संसारूप यक्ष शून्यस्वरूप होने के कारण नित्य विलीन ही है, उसकी दृष्टि में कैवल्य के सिवा कोई और दूसरा क्या अवशिष्ट रह सकता है ? ॥५६॥

209523 इस प्रकार शून्य में ही वेताल की नाईं यह चित्तवासना उत्पन्न हुई है, जिसका नाम जगत् है । उसकी शांति हो जाने पर अक्षत शांति ही अवशिष्ट रहती है ॥५७॥

209524 अहन्ता में, जगत् में तथा मृगतृष्णा के जल में जिस मनुष्य की आस्था बँधी हुई है, उस कलमुँहें को बार-बार धिक्कार है ! वह नालायक इस उपदेश के लायक नहीं है ॥५८॥

209525

209526 वह क्यों उपदेश के योग्य नहीं है? इस पर कहते हैं।

209527 इस जगत् में आत्मज्ञानी लोग विशिष्ट अधिकारप्राप्त जीव को ही उपदेश दिया करते हैं, न कि उस लड़के को, जो अधिकार प्राप्त न होने से अनेक प्रकार की भ्रान्तियों से ग्रस्त है, आर्यों द्वारा उपेक्षित है एवं असद्रूप देह आदि में अभिमान रखने के कारण असन्मय है। जो पुरुष ऐसे अनधिकारी अज्ञानी जीव को उपदेश देता है, वह मानों सोने-सी सुन्दरी कन्या स्वप्न में देखे गये पुरुष को देता है। वह भी एक बहुत बड़ा मूर्ख ही है, यह भाव है॥५९॥

209528

209529 इकतालीसवाँ सर्ग समाप्त

209530

209531 बयालीसवाँ सर्ग । ईश आदि से लेकर समष्टि-व्यष्ट्यात्मक जो संसार है, वह सब माया ही है,

209532 यह उपदेश देकर भगवान् श्रीशंकर का अपने वासस्थान के प्रति गमन - यह वर्णन। 'जीवदेतदवस्थाकं स्थितं पश्यति देहकम्' इस वचन से पूर्व अध्याय के अन्त में जो अध्यारोप कहा गया है, उसके शेषांश की जिज्ञासा कर रहे महाराज वसिष्ठजी पूछते हैं।

209533 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे भगवन्, तदनन्तर सृष्टि के आदि में यानी कल्प के प्रथम अध्यासक्रम में देहविभ्रम को देख रहा वह जीव आकाश में स्थित होकर किस अवस्था को प्राप्त करता है ? ॥१॥

209534

209535 भगवान शंकर ने कहा : हे मुने, जिस प्रकार स्वप्नमनुष्य अतिसूक्ष्म नाड़ियों में अत्यंत विस्तृत ब्रह्माण्ड देखता है, उसी प्रकार वह जीव भी परम सूक्ष्म चिदाकाश में पूर्वोक्त क्रम के अनुसार बना हुआ शरीर देखता है ॥२॥

209536

209537 कथित दृष्टान्त के आशय का ही पुनः विवरण करते हैं।

209538 जैसे आज भी स्वप्नमनुष्य चैतन्यघन आत्मा के सर्वत्र व्यापक होने से ब्रह्माण्डरूप कार्य करता है, वैसे ही शरीरधारी जीव भी ब्रह्माण्डरूप कार्य करता है॥३॥

209539

209540 आदि सर्ग में वही जीव समष्ट्यात्मक उपाधि से युक्त होकर हिरण्यगर्भ नाम धारण कर अपने में और बाहर की वस्तुओं में नामभेदों का भी व्यपदेश (निरूपण) करता है, यह कहते हैं।

209541 इसके बाद वह मैं सनातन अव्यक्त 'पुरुष' हूँ, इस प्रकार पुरुष-नाम का अपने ही स्वरूप में निर्माण करता है और उसी से प्राथमिक पुरुष के रूप में शीघ्र प्रकाशित होता है ॥४॥

209542

209543 वही सात्त्विक, राजस और तामस कल्पों में सदाशिव आदि मूर्तियों की पहले कल्पना कर फिर दूसरों की कल्पना करता है, ऐसा कहते हैं। ___ इस प्रकार वही जीव किसी सर्ग में पहला पुरुष सदाशिव होता है, बाद में किसी सर्ग में विष्णु तो किसी तीसरे सर्ग में विष्णु की नाभि से उत्पन्न ब्रह्मा कहा जाता है॥५॥

209544

209545 'आकाशप्रभवो ब्रह्मा' (ब्रह्मा आकाश से उत्पन्न होता है) इस पूर्व रामायण की उक्ति से पितामह नाभि से ही उत्पन्न होता है, यह कोई नियम नहीं है, इस आशय से कहते हैं।

209546 किसी सर्ग में वह पितामह कहा जाता है तो किसी सर्ग में दुर्गा, भैरव, विनायक आदि कहा जाता है, परंतु वह सदाशिव आदि पुरुष संकल्पमय है यानी 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इस श्रुति में उक्त मायिक संकल्परूप है और संकल्प से ही आकार प्राप्त करता है॥६|सूक्ष्म भूतों की सृष्टि द्वारा पुष्ट हुआ प्रथम संकल्प ही उस समष्टिव्यष्टिस्वरूप मनोमय मूर्ति प्राप्तकर यानी हिरण्यगर्भ होकर जिस भुवन, प्रजा, सृष्टि आदि की जिस तरह से कल्पना करता है, उसे उसी तरह से व्यवहारयोग्य अनुभव करता है|७॥

209547 जिस तरह शून्यस्वरूप वेताल तात्त्विक दृष्टि से असद्रूप और भ्रमदृष्टि से सद्रूप भासता है, उसी प्रकार यह समस्त प्रपंच तत्त्वदृष्टि से असत् और भ्रमदृष्टि से सद्रूप भासता है, इसलिए जगत् का विज्ञान केवल अहन्ता ही है ॥८॥

209548 उक्त रीति से जो आदि पुरुष स्वरचित वस्तु के प्रति द्रष्टारूप हो जाता है, वह निमेषमात्र काल में ही एकमात्र अपने स्वरूप के पर्यालोचन से चिदाकाशस्वरूप

209549
209550
209551 हो जाता है और स्वरूप का विस्मरण होने पर तो उसे निमेषमात्र कालही अनन्त और असीम संसार के प्रति ले जाता है ॥९॥
209552 वह निमेष ही कल्पना में समर्थ है, जो केवल प्रतिभास के विपर्यास से यानी पराक्प्रवणता से महाकल्पों की परम्परा का भलीभाँति अनुभव करता है |१०॥
209553 परमाणु-परमाणु में, व्योम-व्योम में (महाकाश और सुई के छेद आदि आकाश में) तथा क्षण-क्षण में भी वे सृष्टि, कल्प
209554 और महाकल्प के आविर्भाव और तिरोभाव हुआ करते हैं॥११॥
209555 __वे सृष्टि-भेद जितने जीवों में समानसमय में समानविषयक वासना का प्रादुर्भाव होगा, उतने जीवों के परस्पर दर्शन आदि व्यवहारों से युक्त होंगे, दूसरों के लिए दर्शन आदि व्यवहारों से युक्त नहीं होंगे, यों ऐन्दव के उपाख्यान प्रकार का आश्रय लेकर कहते हैं। __कोई लोग वासनागति की समानता से अन्योन्य दर्शन आदि व्यवहार के योग्य देखे जाते हैं और कोई अधिष्ठान सद्रूप आत्मा के ज्ञात हो जाने से परस्पर व्यवहार योग्य नहीं देखे जाते॥१२॥
209556
209557 उसमें युक्ति बतलाते हैं।
209558 चूँकि सर्गरूप से स्थित जीव के द्वारा सम्भाव्यमान होकर ही वे सर्ग उत्पन्न होते हैं, इसलिए वे परमचिदाकाशस्वरूप परमात्मा में उत्पन्न नहीं होते, क्योंकि वहाँ पर वे चिदाकाशस्वरूप में ही पर्यवसित हैं ॥१३॥
209559
209560 ये सर्ग स्वप्नकालीन पर्वत की नाईं सद्रूप और असद्रूप होकर विलीन हो जाते हैं। इसी प्रकार देश और काल भी सर्गों से पहले आक्रान्त नहीं थे और न सर्गों की कर्तृता ही थी॥१४॥
209561
209562 तब सभी सर्गप्रलयपर्यन्त स्वयं ही सत्स्वरूप होंगे? इस पर कहते हैं।
209563 ये सर्ग सत्स्वरूप नहीं हो सकते, क्योंकि ऐसा मानने पर 'सर्ग' और 'सत्' दोनों पद एक दूसरे के पर्याय हो जाने से सर्ग की अविनाशापत्ति हो जायेगी 'नाभावो विद्यते सतः' इससे भगवान् ने सत् पदार्थों का अविनाश ही सिद्ध किया है। (तब सर्ग में अध्यस्त ही सत्त्व मान लिया जाय ? इस पर कहते हैं।) सर्ग में अध्यस्त भी सत्त्व नहीं माना जा सकता, क्योंकि स्वयं असद्-रूप सर्ग में सत्त्वाध्यास की अधिष्ठानरूपता ही सिद्ध नहीं हो सकती। (तब वैनाशिक-मत के सदृश धारारूप से अनुगत तत्-तत् क्षणरूप ही सत्त्व सर्ग में मानिये, इसमें क्या आपत्ति है ? इस पर कहते हैं।) सर्ग में क्षणरूप सत्त्व भी नहीं माना जा सकता, क्योंकि क्षणरूप सत्त्व प्रतीतिकालपर्यन्त ठहर नहीं सकता। यदि अत्यन्त अप्रतीत में सत्ता मान ली जाय तो गगनकुसुम आदि अलीक (असत्) पदार्थों में भी सत्त्व की आपत्ति हो जायेगी। (इससे आद्यक्षण और अन्तक्षण के सम्बन्धरूप जन्म और विनाश भी सर्ग में निरस्त हो गये, इस
209564 आशय से कहते हैं।) न तो यह सर्ग कुछ उत्पन्न ही होता है और न कुछ विनष्ट ही होता है|१५॥
209565
209566 ऐसी परिस्थिति में हमारे सिद्धान्त की ही शरण लेनी चाहिए, इस आशय से पूर्वोक्त सिद्धान्त का स्मरण कराते हैं।
209567 चिति ही सम्पूर्ण प्रपंच को संकल्परूप से अपने में उस प्रकार चमत्कृत करती है, जिस प्रकार स्वप्न में नगर का निर्माण, पतन और उत्पतन चमत्कृत होता है और तनिक भी देश और काल से
209568
209569 सम्बन्ध नहीं करता |१६॥
209570
209571 तब सर्ग में देश एवं काल दोनों से आक्रान्तत्व का अनुभव कैसे होता है ? इस पर कहते हैं।
209572 जैसे संकल्पमय पर्वत से असीम देश, कालादि आक्रान्त होने पर भी वास्तव में वे आक्रान्त नहीं कहे जा सकते, वैसे ही व्यावहारिक सत्ता से युक्त इस जगत् से देश, काल आदि के आक्रान्त होने पर भी वे वास्तव में आक्रान्त नहीं कहे जा सकते ॥१७॥
209573 जिस तरह उन्नतरूप से अवस्थित संकल्पमय मेरुपर्वत से वास्तव में आक्रान्त न हुए ही देश, काल आदि संकल्पकाल में आक्रान्त से प्रतीत होते हैं, वैसे ही व्यावहारिक जगत् से अनाक्रान्त भी देश, काल आदि संकल्प-काल में आक्रान्त-से प्रतीत होते हैं ॥१८॥
209574
209575 इसीसे संकल्प के अनुसार ही पुरुष, कीट, स्थावर आदि जन्मवैचित्र्य होता है, ऐसा कहते हैं।
209576 ऐहिक और आमुष्मिक सभी क्रियाओं में समर्थ जो यह पुरुष है, वह जिस क्रम से उत्पन्न होता है, उसी क्रम से यहाँ क्षण में कीट भी हो जाता है।।१९। उसी प्रकार इस ब्रह्माण्ड में स्थावरों की योनियाँ भी उत्पन्न होती हैं, उसी प्रकार अण्डज आदि चार प्रकार की जातियाँ और रुद्र से लेकर तृणपर्यन्त सभी पदार्थ मायाधिष्ठाता के संकल्पकाल में उत्पन्न हो जाते हैं |२०॥
209577 कोई सर्ग वासना की सूक्ष्मता के कारण परमाणु के सदृश सूक्ष्म हैं और कोई सर्ग वासना के स्वल्प विकास से त्रसरेणु के सदृश बड़े हैं, यही क्रम भूत एवं भावी सर्ग के विषय में भी जानना चाहिए ॥२१॥
209578
209579 तब कैसे इस सृष्टि का उपरम होता है? इस पर कहते हैं।
209580 परमार्थतत्त्व का चिन्तन करने से अनिर्वचनीय इस संसारमाया का विभेद विनष्ट हो जाता है, तदनन्तर अभ्यास से शिवरूप पूज्यतत्त्व प्राप्त हो जाता है ॥२२॥
209581
209582 एक क्षण के सहस्रांश कालमात्र में भी यदि कहीं चिदात्मा बहिर्मुख हो जाय, तो करोड़ों कल्पों में फैले हुए असंख्य अनर्थ प्राप्त हो जाते हैं, यह कहते हैं।
209583 निमेषमात्र के किये गये सौ भागों में से किसी एक के आधे भागमात्र कालपर्यन्त ही यदि परा चिति अपने वास्तव स्वरूप से गिर जाय, तो वही महान् अनर्थरूप से उदित हो जाती है|२३॥
209584
209585 चिति की स्वरूप प्रतिष्ठा ही ब्रह्मरूपता है, इसे कहते हैं। __ तत्त्ववेत्ता पुरुषों के द्वारा अनुभूत होनेवाली, शिलाकाश की नाईं अपने स्वरूप में अवस्थित चिति ही सूर्य आदि प्रकाशों से प्रकाशित न होनेवाले जन्मशून्य ब्रह्मचैतन्यस्वरूप है, अतः वह ब्रह्मशब्द से कही जाती है ॥२४॥
209586
209587 अभिमान की अभिवृद्धि से उत्तरोत्तर ज्यों-ज्यों सृष्टि प्रौढ़ बनती जाती है, त्यों-त्यों चिदात्मा के प्रकाश का ह्रास और भेदाधिक्य से उत्पन्न क्षुद्रता आत्मा में प्राप्त होती जाती है, यों कहते हैं।
209588 इस सर्ग के प्रौढ़ हो जाने पर महाचैतन्य का प्रकाश नहीं होता और मिथ्याभूत देश और काल से जनित परिच्छेदों से आत्मा में मशकपर्यन्त महान् सूक्ष्मता और क्षुद्रता प्राप्त हो जाती है|२५॥
209589 हे प्रिय मुने, ब्रह्मचिति उपाधिवश जीवभाव को प्राप्त होकर देह, इन्द्रिय आदि के संवलन-क्रम से मृगी, लता, कीट, देव, असुर आदिरूप हो जाती है ॥२६॥
209590
209591 इसीलिए दृढ़ सूत्र में गुंथी गयी माला की नाईं यह विश्व सत् और असत्-रूप सूत्र में गुँथा गया
209592
209593
209594 स्थित है, ऐसा कहते हैं।

नित्य, व्यापक, अनन्त, दृढ़ और विश्व के अन्दर रहनेवाले विश्व के कर्ता जिस परब्रह्म में माला की नाईं सत् एवं असत् से ग्रथित जगत् रहता है; विवेक होने पर वह न दूर है, न समीप है, न ऊपर है, ननीचे है, न तुम्हारा है, न मेरा है, न पहले था, न आज है, न प्रातःकाल में है, न सत् है, न असत् है और न सत् और असत् के मध्य में रहनेवाला यानी अनिर्वचनीय है॥२७,२८॥

- इसीलिए अपना अनुभव ही एकमात्र उसमें प्रमाण है, लौकिक प्रमाता, प्रमाण आदि की वहाँ गति है ही नहीं, ऐसा कहते हैं।
उक्त रीति से जब सभी विकल्प असद्रूप हैं तब इस आत्मतत्त्व का अनुभव करनेवाला स्वप्रकाश चैतन्य को छोड़कर दूसरा कोई पदार्थ नहीं हो सकता। इस परम तत्त्व में बड़े-बड़े व्यवहार-विभवों का प्रसव करनेवाली लौकिक प्रमाणमाला उस प्रकार अपनी स्थिति नहीं बना सकती, जिस प्रकार जल में अग्नि अपनी स्थिति नहीं बना सकता ॥२९॥
हे मुने, जैसा तुमने पूछा, वैसा ही मैंने उत्तर भी दिया । तुम्हारा कल्याण हो । अब हम लोग अपनी अभिमत दिशा की ओर जा रहे हैं । हे पार्वतीजी, आइये, उठिये |३०॥
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, ये नीलकण्ठ भगवान् शंकर ऐसा कहकर, जिनके ऊपर मैंने उस समय पुष्पांजलि समर्पित कर दी थी, अपने परिवार के साथ आकाश कोटर की ओर उड़ गये ॥३१॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, पहले से ही समाधि साधनों से सम्पन्न मैंने त्रिभुवन के अधिपति उमापति के जाने के बाद क्षणभर चुप रहकर उनके स्मरणपूर्वक उनके द्वारा उपदिष्ट नित्य अपरोक्ष आत्मरूप देवता का पूजन नवीन (परिष्कृत) और श्रद्धा आदि से पवित्र हुई बुद्धि से अंगीकृत किया और पहले का वह जड़ देवार्चन छोड़ दिया ॥३२॥

बयालीसवाँ सर्ग समाप्त
तैंतालीसवाँ सर्ग वैराग्य से पूर्ण स्वात्मस्वरूप शिवजी का पूजन सुनकर श्रीरामचन्द्रजी प्रबुद्ध हो गये और
स्वयं कृतकृत्य होकर शिवार्चन में तत्पर हो गये यह वर्णन॥
तत्त्वसाक्षात्कार में पर्यवसित, ईश्वर द्वारा उपदिष्ट, स्वात्मरूप शिवजी के पूजन की श्रीरामजी को श्रद्धाधिक्य होने के लिए प्रशंसा कर रहे वसिष्ठजी स्वयं उसका पुनः उपदेश देते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, महादेव शंकरजी ने सर्वोत्कृष्ट यह स्वात्मशिवार्चनरूप पूजन मुझसे कहा और स्वयं मैं भी उसे जानता हूँ। जिस तरह का यह जगत् का स्वरूप अवस्थित है उसे आप भी जानते ही हैं।१॥
भद्र, जिस असद्रूप मायारूप भ्रम में असद्रूप उपाधि से घटित होने के कारण असद्रूप जीव असत् ही जगत् देखता है, उस असदात्मक संसारमाया में क्या सत्य हो सकता है
और क्या असत्य हो सकता है ? ॥२॥

उसमें कवि द्वारा कल्पित मेरु-रूप से राजा आदि के वर्णन में उस प्रकार का अनुभव दृष्टान्त है, ऐसा कहते हैं।
अनेक तरह की कल्पना करनेवाले कवियों के द्वारा की गई जिन राजा आदि में मेरु आदि विविध

भावों की कल्पनारूप काव्य-रचना से जिस-जिस तरह कथन किया जाता है उस-उस तरह श्रवण कर वे राजा आदि अपने अन्दर मेरु-रूपता का या कल्पवृक्षता का भी अनुभव करते हैं। यदि उन्हें यह अनुभव नहीं होता तो काव्यार्थानुभव चमत्कार का आस्वाद नहीं होता और कवियों को अधिक द्रव्य लाभ, मान आदि भी नहीं होते, यह भाव है ॥३॥

विविधकल्पना अज्ञात आत्मा का स्वभाव ही है, इस आशय से और भी दूसरे दृष्टान्त बतलाते हैं।
जैसे जल में द्रवत्व स्वभाव है, जैसे वायु में स्पन्दनत्व स्वभाव है और जैसे आकाश में शून्यत्व स्वभाव है, वैसे ही आत्मा में सर्गत्वस्वभाव है ॥४॥

इस प्रकार स्वाभाविक ही विकल्परूप अध्यारोप में पूजनरूपता का चिन्तन मैं तभी से लेकर आज तक करता हुआ ही स्थित हूँ, ऐसा कहते हैं।
हे श्रीरामजी, तबसे लेकर आज तक उसी क्रम से मैं व्यग्रता छोड़कर आत्मा का अर्चन करता हुआ अवस्थित रहता हूँ॥५॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इसपूजन-विधान से इन व्यवहारपूर्ण दिनों को भी मैं अखिन्न होकर बिता रहा हूँ॥६॥जाग्रत्-काल में दिन-रात समयानुसार प्राप्त हुए क्रियाचाररूपकुसुमों से आत्मा का पूजन करता हूँ। सुषुप्ति-काल में वह उच्छिन्न हुआ प्रतीत होने पर भी वास्तव में किसी भी समय वह उच्छिन्न हुआ ही नहीं है, क्योंकि सुषुप्ति-काल में भी 'सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषम्' उठने के बाद हुए इस स्मरण की हेतु अविद्यावृत्तिरूप पुष्प से अर्चन हो सकता ही है ॥७॥

तब तो अज्ञानियों को भी उक्त प्रकार का शिवार्चन सदा ही हो जाया करता है ? इस पर कहते हैं।
आयुष्मन्, सभी देहधारियों में यद्यपि ग्राह्य-ग्राहकसम्बन्ध साधारण ही है; तथापि योगियों की जो सावधानता है, वही आत्मा का अर्चन है। निष्कर्ष यह निकला कि हमारी सावधानता ही अज्ञानियों की अपेक्षा हममें विशेष है ।।८॥

वह सावधानता विषयासंग का त्याग करने पर ही प्राप्त होती है, यह बतला रहे महाराज वसिष्ठजी उक्त आत्मार्चन में दृष्ट-फलों की बहुलता बतलाकर श्रीरामजी को उसमें प्रवृत्त कराते हैं। __ हे रघुपते, इस दृष्टि का अवलम्बन कर आसक्ति निर्मुक्त हुए चित्त से इस संसाररूपी विरल जंगल में विहार कीजिए, ऐसा करने पर आप खिन्न नहीं रह सकते॥९॥

छोड़ी गई आसक्ति पुनः उत्पन्न न होने में विचार की दृढ़ता ही हेतु है, यह कहते हैं।
हे सुव्रत, धन और बन्धुओं के वियोग से जनित असीम दुःख के प्राप्त होने पर इस दृष्टि का अवलम्बन कर आप विचार कीजिए ॥१०॥
भद्र, धन और बन्धुओं का आगम और अपाय होने पर हर्ष और विषाद नहीं करना चाहिए, क्योंकि ये सभी संसार के अनुभव सदा विनश्वर ही हैं ॥११॥
श्रीरामभद्र, वे व्यग्रता उत्पन्न करनेवाली विषयों की चित्र-विचित्र परिस्थितियाँ पहले जिस तरह आती हैं, जिस तरह जाती हैं और जिस तरह स्वासक्त पुरुष को पराजित करती हैं, यह आप जानते ही हैं ।।१२॥
इसी प्रकार अविचारित हेतुओं से प्रेम और धन आते रहते हैं और यों ही चले भी जाते हैं ॥१३॥
हे निर्मल, वे जगत् के व्यवहार न तो आपके अन्दर हैं और न आप ही उनके अन्दर हैं। इस प्रकार यह जगत् तुच्छ ही है, इसलिए आप क्यों व्यर्थ संतप्त होते हैं ? ॥१४॥

यदि आप जगत् की तुच्छता नहीं चाहते, तो 'आत्मा ही जगत् है' यह भावना कीजिए। वैसा करने

से भी बन्धु आदि का वियोग होने पर अपने अवयव परिवर्तन की नाईं आपमें हर्ष और शोक की प्रवृत्ति नहीं होगी, ऐसा कहते हैं।
चिन्मात्रस्वरूप विशाल आकृतिवाले श्रीरामभद्र, यहाँ आप जगद्रूप ही हैं, ऐसा अनुभव कीजिए। ऐसा अनुभव करने पर भी आपको अपने अवयवों के परिवर्तन की नाईं हर्ष और शोक का प्रसंग ही क्या है ? ॥१५॥
हे तात, आप चिन्मात्रस्वरूप हैं, यह जगत् आपसे पृथक् नहीं है। इसलिए आपको किस प्रकार और कहाँ हेय और उपादेय की कल्पना होगी? ॥१६॥

उक्त रीति से चिन्मय जगत् सागर में चिद्रूप जगदात्मक चक्र की चंचलता होने पर और समुद्र में तरंगसमूह होने पर हर्ष और शोक का प्रसंग ही क्या ? ॥१७॥

उक्त पूजन की अन्तिम सीमा में श्रीरामचन्द्रजी को स्थिर करते हैं।
हे श्रीरामजी, पहले एकमात्र चैतन्यस्वरूपता प्राप्तकर और तदनन्तर सुषुप्तिकालीन स्थिति प्राप्तकर आप आज ही से तुरीयावस्था स्वरूप हो जाइये॥१८॥
स्वयं सर्वविध वैषम्यों से निर्मुक्त, ब्रह्म के साथ एकरस स्वरूपतापन्न जगद्रूप आभासों से युक्त, तेजस्वी-शरीर और उदार बुद्धि होकर सदा आत्म-पूजन में तत्पर होते हुए आप समुद्र की नाईं परिपूर्णरूप से स्थित रहिये॥१९॥
हे रघुनन्दन, यह सब आपने सुना और परिपूर्ण बुद्धि होकर आप स्थित भी हैं। जो कोई दूसरा प्रश्न इस विषय में पूछना चाहते हों, तो उसे पूछिए और पहले विचारारम्भ में (वैराग्य-प्रकरण में) जो आपने प्रश्न किये थे, उनमें से यदि कोई उत्तर के बिना रह गया हो तो उसे भी आज आप पूछिये ॥२०॥
श्रीरामजी ने कहा : ब्रह्मन्, आज मेरा संशय विशेषरूप से निवृत्त हो गया। मैंने समस्त ज्ञातव्य तत्त्व जान लिया और मुझे स्वाभाविक तृप्ति भी हो गई॥२१॥
हे मुने, अब मुझमें न अज्ञान है, न जीव और ब्रह्म का भेद है, न चेत्य है और न मन ही है। पहले मुझमें जो अज्ञान था, वह इस समय नष्ट हो गया ।।२२॥
हे मुने, उक्त अज्ञानवश आत्मा में कलंक है' इस प्रकार की जो भ्रान्ति थी, वह आपके प्रसाद से इस समय निवृत्त हो गई॥२३॥
न तो आत्मा उत्पन्न होता है, न मरता है और न कलंकयुक्त ही रहता है। यह सब जगत् ब्रह्ममय है' इस प्रकार का साक्षात्कार हो जाने से मैं भलीभाँति उदय को प्राप्त हो गया हूँ ॥२४॥
भगवन्, सब प्रकार के प्रश्नों से, संशयों से और इच्छित पदार्थों से यानी सभी ओर से निवृत्त हुआ मेरा मन निर्मल हो गया और उस प्रकार उज्ज्वल हो गया, जिस प्रकार बढ़ई द्वारा यन्त्र पर किये तक्षण (लकड़ी गढ़कर मूर्ति बनाने की क्रिया) से लकड़ी आदि सूर्य-बिम्ब से उज्ज्वल हो जाते हैं ॥२५॥
महाराज, जिस प्रकार सुमेरुपर्वत सुवर्णों की अभिलाषा न करता हुआ स्थित रहता है, उसी प्रकार साधुओं द्वारा समीप में आये हुए शिष्यों को कहे गये सभी तरह से साधनोपदेशों की भीतर आकांक्षा न करता हुआ मैं भी स्थित हूँ॥२६॥
चराचरात्मक इस संसार में ऐसी कोई चिरलभ्य वस्तु नहीं है, जिसकी मुझे इच्छा हो, ऐसी कोई अनुपलभ्य वस्तु नहीं है, जिसकी मुझे अभिलाषा हो, ऐसी कोई वस्तु नहीं है, जो मेरे लिए हेय और उपादेय हो और ऐसी भी कोई वस्तु नहीं है, जो उपेक्ष्य ही हो॥२७॥
हे मुने, यह हेय है, यह उपादेय है, यह सत् है और यह असत् भी है, इस प्रकार का महान् चिन्तारूपी मेरा भ्रम निपुणतापूर्वक विलीन हो गया।॥२८॥
मैं न स्वर्ग की अभिलाषा करता हूँ और न रौरव नरक के साथ द्वेष ही करता हूँ, किंतु मन्दराचल की नाईं भ्रमशून्य होकर अपनी आत्मा में ही स्थित हूँ॥२९॥
महाराज,

परमाणु की नाईं कण-कण बनाकर तीनों लोकों को नष्ट कर देनेवाले क्षीर-सागर की चारों ओर जो व्याप्ति है, उस व्याप्ति के सदृश व्याप्तिवाला यह रामरूप मन्दराचल जो चिरकाल से भ्रम में पड़ा था अब भ्रमशून्य होकर विश्रान्त हो गया है|३०॥
यह जगत् जिस स्वरूप का दिखाई देता है, उसी स्वरूप का है, उससे भिन्न उसका कोई दूसरा स्वरूप नहीं है यों जो मूर्ख जानता है, उसके हृदय में ज्वाला के सदृश अधिक सन्तापदायी, कुत्सित संशय-समूहों से होनेवाली 'यह वस्तु है और यह अवस्तु है' इस प्रकार की कल्पनाएँ पर्याप्तरूप से उदित होती रहती हैं। हे मुनीश्वर, मेरे द्वारा कहे गये इस अर्थ को आप अपने अनुभव से भी प्रमाणित कीजिए और देखिए । उस प्रकार का मूढ पुरुष जिन धन आदि विषयों के लिए कार्पण्य करता है, जगत्-सम्बन्धी वे वस्तुएँ तात्त्विक विचार से हम लोगों को प्राप्त ही नहीं होतीं ॥३१,३२॥
हे भगवन्, आपके प्रसाद से हम इस भाव-सागर से, जो कि चित्र-विचित्र भूख, प्यास आदि से जनित व्याकुलताओं से परिपूर्ण (काम आदि रूप छः) तरंगों से युक्त तथा विशुद्ध चिदाकारवृत्ति से शून्य होने के कारण जड़प है, पार पा गये॥३३॥
हे परमेश्वर, हमने सम्पत्तियों की अवधि जान ली, आपत्तियों की सीमा का भी अन्त देख लिया। हमें सर्वसारभूत भूमानन्द में भी दीनता न रही और अब हम परिपूर्णस्वरूप हो गये ॥३४॥
महर्षे, अब हमारा मन इस संसाररूप समरक्षेत्र में आशारूपी हाथियों का विदलन कर शत्रुओं से अभेद्य उत्कृष्ट वीरता को प्राप्त हो गया है|३५॥

परिपूर्ण मनःस्थिति का ही वर्णन कर रहे श्रीरामजी उपसंहार करते हैं।
भगवन्, मेरे मन से समस्त विकल्प छिन्न-भिन्न हो गये हैं। इच्छाएँ भी निकल गयी। अकार्पण्य से उसकी स्थिरता भी दृढ़ हो गई है। तीनों लोकों में प्रसिद्ध पूर्णचन्द्र, क्षीर-सागर, शरदाकाश आदि जितने प्रसन्न-स्वरूप पदार्थ हैं, उन सबका उसने अतिक्रमण कर दिया है, भीतर से वह खिल उठा है।
यही कारण है कि वह सर्वोत्तम होकर स्थित है॥३६॥

तैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
चौवालीसवाँसर्ग ज्ञान की दृढ़ता के लिए इच्छा-त्याग से लेकर मनोविनाशपर्यंत आसक्तिविनाश के उपायों का कथन ।
यद्यपि श्रीरामचन्द्रजी ने स्वकीय तत्त्वज्ञान-निष्ठा का वर्णन कर दिया तथापि उसकी परिपक्व दशा के पहले प्रच्युति न हो जाय, इसलिए 'स्थाणुनिखनन' न्याय से जीवन्मुक्तलक्षणरूप पूर्वोक्त साधन परम्परा का ही प्रतिष्ठापन करनेवाले महाराज वसिष्ठजी पूर्वोक्त अयत्नलभ्य व्यवहारोपभोग आदिरूप शिवार्चन में भी '`सर्वारम्भा हि दोषेण' इत्यादि भगवदुक्ति के अनुसार प्रमाद से हिंसादि अनिष्टप्रसक्ति अवर्जनीयरूप से आ सकती है और उपभोग अनर्थ का बीज भी है, इसलिए पुनः जन्म आदि अनर्थों की प्राप्ति होगी इस आशंका का परिहार करते हुए कहते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, इन्द्रियों के साथ रागादि से शून्य तथा कर्तृत्वाभिमानरूप क्रियासम्बन्ध से वर्जित वर्तमानकालीन प्राप्त पदार्थों का व्यवहार करनेवाले अन्तःकरण से यदि आप कुछ करते हों, तो वह किया गया नहीं माना जाता ॥१॥

विषय तो नियमतः तुष्टि के साधन हैं, अतः उनमें राग का परित्याग कैसे किया जा सकता है?१४०४

इस आशंका पर कहते हैं।
भद्र, पहले प्राप्ति-समय में वस्तु जिस तरह तुष्टिसाधन होती है, उस तरह प्राप्ति के एक क्षण बाद तुष्टिसाधन नहीं होती, इस विषय का किसने अनुभव नहीं किया है। निष्कर्ष यह निकला कि प्राप्ति-क्षण छोड़कर पूर्व और उत्तर काल में विषयों में तुष्टिसाधनत्व का व्यभिचार हो जाने के कारण विषय तुष्टिसाधन हैं, यह नियम नहीं रहा ॥२॥

इसी से चिर-कालिक अनर्थ देनेवाले क्षणिक सुख में आसक्ति करना भी ठीक नहीं है, यह कहते हैं।
जिस तरह लाभ-काल में विषय तुष्टि के लिए होता है, उसी तरह दूसरे काल में नहीं होता। इसलिए बालक ही क्षणिक सुख देनेवाले विषयों में आसक्ति बाँधता है, दूसरा नहीं ॥३॥

जब विषय की प्राप्ति से जनित क्षणिक भी इच्छानिरोध सुख का हेतु है तब इच्छा का आत्यन्ति उच्छेद निरतिशय आनन्द का हेतु है, यह तो अर्थतः सिद्ध हो ही जाता है; ऐसी स्थिति में इच्छा ही अनर्थरूप है, इस आशय से कहते हैं।
हे रामभद्र, इच्छाकाल में जो वस्तु आनन्दसाधन प्रतीत होती है, उसमें एकमात्र कारण इच्छा ही है। परंतु वह आनन्द तभी तक बना रहता है जब तक इच्छा रहती है यानी आनन्दविरोधी अभिलाषा से ही आनन्द का विच्छेद होता है, इसलिए आप इच्छा का परित्याग कर दीजिये ॥४॥

महाराज, मैंने तो पूर्णानन्द पद प्राप्त कर लिया है, फिर मुझे विषयाभिलाषात्याग का जो आप उपदेश दे रहे हैं, वह क्या अर्थ रखता है ? इस पर कहते हैं।
भद्र, यदि आप तत्पद प्राप्त कर चुके हैं, तो फिर किसी समय काल के विपर्यय से आप अहंभावनारूप कीचड़ में न फँस जायें । तात्पर्य यह है कि आप कालान्तर में भी अहंभावरूपी कीचड़ में फँस न जायें, इसलिए पूर्णानन्दस्वरूप पद में स्थिति की दृढ़ता के लिए मैं पुनः उपदेश दे रहा हूँ॥५॥
हे श्रीरामजी, आपने आत्मज्ञानरूपी पर्वत की चोटी पर विश्राम कर लिया है, अतः अहंभावरूपी महागर्त में फिर गिरने योग्य नहीं हैं ॥६॥

दृढ़ता होने पर भी पुनः फँस जाने की आशंका क्यों नहीं करते हैं, इस पर कहते हैं।
उस प्रकार की आशंका न करने में कारण यही है कि जिसने निरंतर असीम सद्ब्रह्मदृष्टि का स्मरण कर लिया है और तत्त्वज्ञानरूप सुमेरुपर्वत के शिखर पर स्थान पा लिया है, उस पुरुष का गर्भानुसाररूप (गर्भ का अनुसरण कर जन्म आदि अनर्थ पैदा करनेवाले अहंभावरूप) अन्तःपाताल में पतन कैसे हो सकता है ? दृढीभूत ज्ञान अविद्यारूपी अनर्थ बीज का अवश्य उच्छेद कर डालता है, यह भाव है॥७॥

__ अथवा दूसरों के उपकार के लिए मैंने फिर यह उपदेश दिया है, आपका तो अज्ञान नष्ट हो चुका है, यह मैंने समता आदि हेतुओं से जान ही लिया है, इस आशय से कहते हैं। __ रामभद्र, यह आपका जो समता एवं सत्यतामय स्वभाव मुझे दिखाई देता है, इससे मैं अनुमान करता हूँ कि आप विकल्परहित और अविद्यारहित हो चुके हैं ॥८॥
हे सौम्य श्रीरामजी, अपने चैतन्यस्वभाव में भलीभाँति अवस्थित हुए आप मानों मुझे यह प्रत्यक्ष करा रहे हैं कि पूर्ण सागर का

प्रख्यापन करनेवाली यानी पूर्ण सागर के सदृश निर्मल समता आपमें विद्यमान है॥९॥
भद्र, अनासक्ति से जी रहे आपकी आशा निराशा में परिणत हो जाय, भावना अभावना में परिणत हो जाय और मन अमनोरूप में परिणत हो जाय ॥१०॥
- हम मनोरथ के विनाश से निराशत्व आदि की अभिलाषा नहीं करते, किंतु चारों ओर से निरतिशय आनन्दरूप ब्रह्म के लाभ से उनकी आशा करते हैं, इस आशय से कहते हैं।
जिस-जिस वस्तुदृष्टि की ओर आप जाते हैं, उस-उस वस्तुदृष्टि में सामान्यसत्तास्वरूप से वृद्धिगत चिद्घनरूप ब्रह्म अवस्थित है।।११॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, आपको यदि आत्मा अज्ञात है तो आप पूरी तरह से बद्ध है और यदि आत्मा विज्ञात है तो आप बद्ध नहीं हैं, इसलिए मनन आदि की दृढ़ता से अपनी ही आत्मा द्वारा आत्मा को जागृत कीजिए ॥१२॥

अब वासनाशून्यता का स्वानुभवगम्य लक्षण बतलाते हैं।
जिस दशा में आत्मा भोगसुख का आस्वाद नहीं लेता और प्रारब्धवश प्राप्त हुए दुःख आदि का स्वाद लेता है, उसे आकाश के सदृश कोमल, समतारूप निर्वासनत्वदशा जानिये ॥१३॥
हे रामभद्र, आप भीतर से वासनारहित इन्द्रियों द्वारा व्यावहारिक क्रियाएँ कीजिए । ऐसा करने से आप सैकड़ों विक्षोभों के प्राप्त होने पर भी आकाश की नाईं विकार को प्राप्त नहीं होंगे॥१४॥शान्तात्मा होकर आप ज्ञाता, ज्ञान तथा ज्ञेयरूप इन तीनों को और दुःख आदि को भी उक्त त्रिपुटी में एकीकरण कर एकात्मरूप से अपनी आत्मा में अनुभव कीजिए। इससे आप (उनकी प्रतिकूलता नष्ट हो जाने के कारण) फिर संसार के भागी नहीं होंगे॥१५॥

अथवा दुःख आदि में प्रतिकूलत्व की कल्पना मनोजनित ही है, इसलिए भुशुण्डोक्त युक्ति से मन का ही निरोध करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं। __ मन के उन्मेष और निमेष से संसार की उत्पत्ति और विनाश होते हैं, इसलिए पहले वासना और प्राण का निरोधकर तदनन्तर आप मन का निरोध कर दीजिए ।।१६॥
प्राण के उन्मेष और निमेष से संसार का उदय और अस्त होता है, इसलिए उसे अभ्यास और प्रकृष्ट योग से आप निरुद्ध कर दीजिये ॥१७॥

___ अथवा प्रवृत्ति द्वारा अज्ञान ही सब अनर्थों का निदान है, इसलिए दृढ़ आत्मज्ञान से उसीका निरास करना चाहिए, यह कहते हैं। ____ अज्ञान के आगम और अपाय से कर्मों का आगम और अपाय होता है, इसलिए बल से गुरुउपदिष्ट शास्त्रार्थ और संयमों से आप उसका विलय कर दीजिए॥१८॥

'चित्तोन्मेषनिमेषाभ्याम्' इससे जो अर्थ कहा गया था, उसका दृष्टान्त से स्पष्टीकरण करते हैं।
जैसे आकाश वायु और रज के सम्बन्ध एवं स्पन्दन से मलिन, चलन आदि स्वभाववाला ज्ञात हो जाता है, वैसे ही चिति के चित्तरूप स्पन्दन से चेत्य रूपी यह अनर्थजाल उपस्थित हो जाता है ॥१९॥

उक्त अर्थ में अन्वय-व्यतिरेक दिखलाते हैं।
रामभद्र, दृश्य और दर्शन के सम्बन्धरूप स्पन्दन से यह संसार की गति उस प्रकार स्फुरित होती है, जिस प्रकार अनेक छिद्रों से प्रविष्ट सूर्यप्रकाश और दीवार के सम्बन्ध से चित्रविचित्र वर्णबुद्धि स्फुरित

होती है ॥२०॥
दृश्य और दर्शन के सम्बन्धरूप स्पन्दन का अभाव होने पर हृदय में जगत्प आभास की भावना उस प्रकार उत्पन्न नहीं होती, जिस प्रकार चित्रलिखित पुरुष के हृदय में नहीं होती॥२१॥

चित्त के स्पन्दन से जनित माया चित्तस्पन्दन का अभाव होने पर उस प्रकार विलीन हो जाती है, जिस प्रकार जलस्पन्दन से जनित तरंग जलस्पन्दन का अभाव होने पर विलीन हो जाता है ॥२२॥
वासनांश के त्याग से, बोध से अथवा प्राण के निरोध से चित्त के स्पन्दनरहित हो जाने पर कूटस्थत्वप्रच्युतिरूप स्पन्दन कहाँ से उत्पन्न होगा? ॥२३॥
वृत्तिरूप चित्त-स्पन्दन के अभावमात्र से अथवा प्राण के निरोध से चित्त अचित्तरूपता प्राप्त करता है और वही परम पद है।॥२४॥

'बोधाद्वा' इससे जो मध्यम उपाय कहा गया था, उसका विवरण करते हैं।
विषय और इन्द्रियों का सम्बन्ध होने पर जो सुख अनुभूत होता है, वह परमार्थरूप से ब्रह्म-सुख ही है। उस सुख की परमावधिभूत निरतिशयानन्दपूर्ण आत्मा की एकान्त संवित्ति से यानी ब्रह्मदृष्टि से मन का क्षय सिद्ध हो जाता है|२५॥
जहाँ चित्त उदित नहीं होता वह सब सुख स्वाभाविक ब्रह्मसुखरूप ही है। मरूभूमि में ठण्डे जल से परिपूर्ण सरोवर की नाईं वह सुख स्वार्गादि भोगभूमियों में नहीं हो सकता, क्योंकि वहाँ चित्त काम, असूया आदि से कलुषित रहता है ॥२६॥
चित्तविलय से जनित विस्फारसुख वाणी से भी नहीं कहा जा सकता, केवल अपने अनुभव से ही जाना जा सकता है। विनाश
और अतिशय से विनिर्मुक्त वह अनिर्वचनीय सुख नतो उदित होता है और न प्रशान्त ही होता है ॥२७॥
तत्त्वज्ञान से चित्त का अन्त होता है। भ्रान्तिवश से ही चित्त का सद्भाव ज्ञात होता है, बालकल्पित वेताल की नाईं भ्रान्ति से मोह भी घनरूपता प्राप्त करता है ॥२८॥

209730 ज्ञानियों का भी व्यवहार दिखाई पड़ने के कारण उनका चित्त है ही, यह मानना पड़ेगा, फिर आप कैसे कहते हैं कि ज्ञान से चित्त नष्ट हो जाता है ? अस्तित्व और नष्टत्व ये दोनों विरुद्ध होने के कारण एक समय में एक स्थान पर रह नहीं सकते, इस पर कहते हैं।
209731 विद्यमान भी ज्ञानी का चित्त बोध से विलीन हो जाता है और सुवर्णीकृत ताम्र की नाईं सत् होता हुआ भी असत्-सा भासता है ॥२९॥
209732 ज्ञानी का चित्त चित्तनाम का नहीं कहा जाता, किंतु ज्ञानी का चित्त सत्त्व कहा जाता है। जैसे ताम्र सोना होकर नामतः और अर्थतः अन्य हो जाता है, वैसे ही बोध से ज्ञानी का चित्त नामतः और अर्थतःअन्य हो जाता है|३०॥
209733 चित्त का स्वरूप वास्तव में किसी भी काल में नहीं है, उसका स्वरूप भ्रान्तिजनित है, इसलिए उसका विलय हो जाता है । भ्रान्ति तत्त्वज्ञान से शान्त हो जाती है। जो सद्रूप वस्तु होती है उसका विनाश कभी नहीं होता। इसलिए घट आदि का विनाश होने पर भी कपाल आदिरूप से उनका अवशेष दिखाई पड़ने के कारण सद्वस्तु का स्वरूपतः विनाश कहीं पर भी प्रसिद्ध है ही नहीं, यह कहना ठीक ही है॥३१॥
209734
209735 वस्तु का तत्त्वज्ञान अवस्तुरूप कल्पितांशमात्र का बाधक होता है, इस प्रसिद्धि से भी सत्त्वांश के बाध की प्रसक्ति नहीं है, ऐसा कहते हैं।
209736 खरगोश के सींग की नाईं विकल्परूप चित्त आदि अवस्तुभूत ही हैं, वे सब पारमार्थिकरूप आत्मा के विवर्त हैं, इसलिए उनका आत्मज्ञान से विलय हो जाता है॥३२॥
209737
209738 तब क्या जीवन्मुक्त के चित्त में व्यवहार क्षमावस्था परमार्थसत्यरूप है ? इस शंका पर नहीं, यह
209739
209740 उत्तर देते हैं।
209741 सांसारिक अवस्था में कुछ काल तक सत्त्वरूपता को प्राप्त हुआ यह चित्त तुरीयावस्था में विहारकर तदनन्तर तुर्यातीत हो जाता है। विहार, समाधि और तत्त्वसाक्षात्कार पर्यन्त उसकी अवस्था पारमार्थिक नहीं रहती, किंतु प्रारब्ध से प्रतिबद्ध अविद्यावश से जनित बाधितानुवृत्ति ही है। विदेह कैवल्य में
209742 आविर्भूत तुर्यातीतअवस्था ही उसकी परमार्थ सत्ता है, यह तात्पर्य है ॥३३॥
209743
209744 तुर्यातीतस्वरूप ब्रह्म जब तक ज्ञात नहीं होता, तब तक चित्त, जगत् आदि मिथ्यावेष से स्थित होकर सर्वात्मक होता है। वास्तव में चित्त आदि कुछ भी दूसरी वस्तु नहीं है। इस प्रकार के ज्ञानमात्र से चित्त आदि का ब्रह्ममात्रस्वभाव से अवशेष युक्त ही है, इस आशय से कहते हैं। _हे प्रिय रामजी, जैसे मनोरथ से कल्पित महल, उपवन, वापी आदि का सन्निवेश हृदय में समावेश न हो सकने के कारण ही वास्तव में कुछ नहीं हैं, वैसे ही परम सूक्ष्म छिद्रशून्य चिदेकरसघन ब्रह्म में भी समावेश न हो सकने के कारण जगत् भी नहीं है। ब्रह्म ही अनेक भुवनरूप भ्रम-विभ्रमों के समूह से स्वयं सम, सर्वात्मक और एकरूप होता हुआ भी इस तरह अनेकरूप से स्थित हुआ है। वास्तव में दूसरा कुछ नहीं है ॥३४॥
209745
209746 चौवालीसवाँ सर्ग समाप्त
209747 पैंतालीसवाँ सर्ग
209748 स्व-स्वरूप आनन्दात्मक रस से परिपूर्ण, तीनों लोकों की कल्पना के आश्रय परब्रह्म का बिल्वफलरूप से वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, तत्त्वज्ञान के लिए इस विषय में आप आश्चर्य और उल्लास की जनक, अपूर्व, रम्य यह बिल्वोपाख्यायिका संक्षेप से सुनिए ॥१॥
209749 श्रीरामजी, हजारों योजन विस्तृत विमल स्पष्ट एक बहुत बड़ा बिल्वफल है, जिसका स्वरूप युगों से भी जीर्ण-शीर्ण नहीं हुआ है ।।२॥
209750 वह बिल्वफल अविनाशी रसका आश्रय है, उसका सार अमृत की तरह अथवा अमृत से भी बढ़कर मधुर है, वह पुराना होने पर भी बालचन्द्र की प्रतिदिन बढ़नेवाली कलाओं की नाईं मृदुलता से त्वचा और नेत्रों को सुखकर स्पर्श देने के कारण सुन्दर है ॥३॥
209751 वह भुवन-समूहों के मध्य में स्थित मेरुपर्वत की नाईं प्रधान स्तम्भ है, मन्दराचल की नाईं दृढ़ है और महाप्रलय के प्रचण्ड वायु के वेग से भी चलित नहीं होनेवाला है ॥४॥
209752
209753 पूर्वोक्त 'योजनानां सहस्राणि' इस में कहे गये सहस्रपद का 'असंख्य' अर्थ में व्याख्यान करते हैं।
209754 सैकड़ों कोटि लक्ष गुने दस हजार करोड़ योजनों के विस्तार से भी अर्थात् असंख्यात योजनों के विस्तार से भी नापा नहीं जा सकनेवाला वही बिल्वफल इस जगत् के धारण एवं नियमन का आद्य मूल है|५॥
209755 भद्र, वह ऐसा बिल्वफल है कि जिसके समीप में उन्नत सभी ब्रह्माण्ड ऐसी शोभा धारण करते हैं, जैसी पर्वतों के नीचे सूक्ष्मभूत सरसों के कणों की पंक्तियाँ शोभा धारण करती हैं॥६॥
209756 हे राघव, इस बिल्वफल से चू रहे रस से परिपूर्ण अत्यंत स्वादयुक्त रस चमत्कार का कोई भी षड्-रस यानी छः इन्द्रियों से भोग्य ब्रह्मलोकतक का सुखांश अथवा प्रसिद्ध षड्रस अतिक्रमण नहीं कर सकता॥७॥
209757 वैसे
209758
209759 रस से परिपूर्ण होने पर भी पाक से वह कभी गिरता नहीं। (तब क्या वह अपने स्थान में ही जीर्ण हो जाता है ? इस पर 'नहीं' ऐसा कहते हैं।) भद्र, सर्वदा ही पके हुए भी उस बिल्वफल को जीर्णता बाधा नहीं पहुँचाती ।।८॥
209760 ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, रुद्र आदि कोई भी चिरंजीवी लोग इस बिल्वफल की उत्पत्ति को नहीं जानते और न इसके मूल (जड़) और टहनी को ही जानते हैं ॥९॥
209761 जिसका अंकुर और वृक्ष नहीं देखा गया है, जिसके फूलों का आकार भी नहीं देखा गया है, स्तम्भ, मूल और शाखा से रहित, महान् आकारवाले तथा एकमात्र पिण्डीभूत चिद्घनाकार अत्यंत विस्तृत स्वभाव इस फल की उत्पत्ति, विकार, परिणाम आदि कभी भी नहीं दिखाई पड़ते ॥१०,११॥
209762 समस्त फलों एवं पुरुषार्थों में श्रेष्ठ, महान् आकारवाले इस फल में न गुद्दा है और न गुठली ही है, अतः अत्यंत विस्तृत यह निर्विकार एवं निरंजन ही है|१२॥
209763 वह शिला के भीतरी प्रदेश की नाईं छिद्ररहित यानी घनीभूत (s) है और अमृत का स्राव कर रहे चन्द्रबिम्ब की नाईं स्वानुभव से अमृत की तरह स्वाद लेने योग्य यह बिल्व निरतिशय आनन्दस्वरूप रस बहा रहा है ।१३॥
209764 यह बिल्वफल सम्पूर्ण सुखों का मानों एक निधि है, शीतल प्रकाश देनेवाला है, पर्वत के समान शोभा से युक्त है, अमृत के गोले की कांति धारण करता है और आत्मा के कर्मफलों की स्थिति का यानी मनुष्य के आनन्द से लेकर हिरण्यगर्भ के आनन्दपर्यन्त (8) कर्मफलों की स्थिति का सारभूत पदार्थ है|१४॥
209765 हिरण्यगर्भ के आनन्द से भी बढ़कर जो आत्मा की चमत्कृति है, वही इस परम अव्यक्त की मज्जा है यानी सारभूत वस्तु है; देश, काल और वस्तु से जनित त्रिविध परिच्छेदों से शून्य स्वभाव से उसकी रक्षा हुई है। वास्तव में स्व-स्वरूप आत्मा ही इस बिल्वफलरूपता को प्राप्त हुआ है, अतः वह अद्वितीय ही है|१५॥
209766
209767 अनन्यत्व का (अद्वयता का) ही उपपादन करने के लिए चमत्कृतिपद का स्वारस्य प्रकट करते हैं।
209768 (चूँकि) सूक्ष्म से भी सूक्ष्म, महान् से भी महान्, पुराना होने पर भी वृद्धि आदि-विकारों के न होने से अत्यंत बालस्वरूप तथा अपने में अध्यस्त भेदमात्र की फलरूपता में पर्यवसित एकमात्र चैतन्यात्मक रस के सारभूत पारमार्थिक स्वकीय सन्निवेश (रचना) वैचित्र्य का त्याग न करती हुई उस स्वात्मचमत्कृति ने 'यह देहादि मैं हूँ' इस प्रकार की कल्पना के द्वारा ($) असत् और अन्यता की आपादक अविद्यारूप मल का (M) इस तरह के असंभावित भूत, भुवन आदि भेदों के रूप से स्वयं ही उत्पादन कर केवल भावना कर रक्खी है, वास्तव में भावनानाम की कोई वस्तु ही नहीं है। (अतः यह अद्वितीय (अनन्य) ही है, यह भाव है।) ॥१६,१७॥
209769
209770 (s) इस विषय में 'विज्ञानघन एव' यह श्रुति प्रमाणतया उद्धृत की जा सकती है। (e) इस विषय में 'एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' यह श्रुति प्रमाण है । () यदि देह ही असत् है, तो उसकी उत्पत्ति कैसे होती है ? इस शंका पर 'इयमस्मि' यह कहा गया है। एवंच इदन्ताशून्य में इदन्ता का अध्यास ही भेदोत्पत्ति का प्रयोजक है, यह भाव है। (m) 'असंभवत्' इससे यह द्योतित किया गया है कि स्वयं प्रकाश एवं एकमात्र चैतन्यरसात्मक आत्मचमत्कृति में यदि मल यानी अविद्या का ही संभव नहीं है, तो

सुतरां उस अविद्या के कार्यभेद का (पृथक्त्व का) भी संभव नहीं है।

वही आत्मचमत्कृति स्वोत्पादित भूत, भुवन आदि भेदों से अहन्ता के उत्पादन द्वारा आभिमानिक संवलन प्राप्त करती है, यह कहते हैं।
व्यष्टि-समष्टिरूप से अहंकार की उत्पत्ति होने के अनन्तर ही वह आत्मचमत्कृति आकाश और आकाश के गुण शब्दरूपी अंगों से युक्त समष्टिरूप शरीरों के परमाणुओं से संयुक्त हो जाती है ॥१८॥
__ अपने स्वरूप के त्याग के बिना उस प्रकार के स्वरूपों की प्राप्ति कर लेना ही इस चिति की बहुत बड़ी आत्मचमत्कृति है। इसीका मैंने पूर्वोक्त रीति से वर्णन किया है, यों उपसंहार करते हैं।
श्रीरामजी, अपने पहले के चैतन्यात्मक सारस्वरूप संनिवेश को (रचना को) न त्यागती हुई यह चिति इस प्रकार क्रमशः व्यवहार में समर्थ स्वरूपता को प्राप्त कर लेती है|१९॥
श्रीरामजी, व्यवहार समर्थ स्वरूपता प्राप्त करने के अनन्तर चंचल स्वरूपवाली उस चितिशक्ति ने अपने निर्विकार रूप में ही इस तरह की जगदाकार दृष्टि फैलाई है|२०॥

ऐसी स्थिति में आकाश आदि सभी कुछ चितिशक्तिस्वरूप ही है, इसे छोड़ दूसरा कुछ भी नहीं है यों जानना चाहिए, यह कहते हैं।
यही चितिशक्ति महान् एवं अनन्त आकाशरूप है, यही काल की क्षण, घड़ी, दिन, मास, वर्ष, कल्प आदिरूप कला है। यही 'नियति' इस नाम से कही गई है और यही स्पन्दनरूपिणी क्रिया है ॥२१॥

इसी प्रकार आध्यात्मिक विषय भी यह है, यह कहते हैं।
यही (8) (चितिशक्तिस्वरूप ब्रह्म) संकल्प का विस्तार है, यही दूसरी दिशा में दूसरी दिशा का भ्रम है, यही चितिशक्ति राग-द्वेष की अवस्था है और यही हेय और उपादेय बुद्धि है ॥२२॥
यही चितिशक्ति त्वत्ता यानी त्वद्रूप है, यही 'मत्ता' यानी अहंरूप है और यही स्वयं 'तत्ता' रूप अर्थात् ब्रह्मरूप होकर स्थित है। हे श्रीरामजी, यही चितिशक्तिस्वरूप आत्मा ऊपर के ब्रह्माण्डों का समूह है और स्वयं यह ऊपर तथा नीचे भी स्थित है।।२३॥
यही चितिशक्तिस्वरूप आत्मा आगे है, यही दोनों ओर यानी दायें-बायें, पीछे, समीप और दूरतर है । यही ब्रह्मभूत एवं वर्तमान वस्तुरूप है और यही भविष्यत् भी है ॥२४॥
इसी ब्रह्म में कल्पनारूपी कमलों के आश्रय अनन्त जीव भीतर अवस्थित हैं, यही ब्रह्माण्ड-मण्डप का ऊपर का शिखाभूषण है और उसकी क्रीड़ा के मण्डप का मण्डल है ॥२५॥
यही चितिशक्ति अनन्त रचनाओं के रहस्यों से चारों ओर पल्लवित नारायण का हृदय-कमल और लोकरूपी कमलगट्टों की माला का छत्ता है|२६॥
इस चितिशक्ति के कोटर चारों ओर व्याप्त महारुद्र के गणों से भरे हैं, यही लम्बी आकाशरूपा सरणी (मार्ग) है और विषयों में लम्पट स्वर्गस्थ जनों के अधःपात में निमित्त होने के कारण उनके ऊपर प्रभाव जमानेवाली भी यही है ॥२७॥
यही इस उत्तर दिशा में स्थित मेरुपर्वत है और जगत्-रूपी कमल का वह छत्ता है, जहाँ स्फुरित हो रहे चन्द्ररूप मधु के अमृत-मकरन्द में देवतारूप भ्रमर लम्पट हैं ॥२८॥
रजोगुण के कार्य राग आदि से एवं नरकों से यानी दुःखों से जिसका मूल (जड़) बना है, ऐसे जगद्रूप पुराने वृक्ष के उत्कट सुगन्ध से युक्त स्वर्ग शोकरूप फूलों की मंजरी यही चितिशक्ति है ॥२९॥
और यही चितिशक्ति तारा-गणरूप केसरों से (4) चितिशक्ति के वर्णन-प्रसंग में उसके विशेषणों में जो लिंगभेद (पुलिंग एवं नपुंसकलिंग) जहाँ-तहाँ किया गया है; उसकी आत्मा, ब्रह्म आदि विशेष्य पदों का अध्याहार कर उपपत्ति कर लेनी चाहिए।

समन्वित, ब्रह्माण्डरूपी समुद्र के तीर पर स्थित, ऊपर और चारों ओर अपार सीमावाली मानों व्योमाकार कमलिनी अथवा सरोवर ही है।३०॥
जिसमें चारों ओर कर्मस्वरूप ही मगर विद्यमान हैं; तरंगों की नाईं चंचल, मास, ऋतु आदि की पंक्तियाँ जिसमें हैं; प्रजोत्पादनरूप भँवरों के कार्यों में स्थित भूत-परम्पराओं से जो युक्त है; प्राणियों के आयुःपरिमाण से विस्तृत;क्षण, कल्प आदि पल्लवों से युक्त; तेजों से यानी अग्नि, सूर्य, चन्द्र आदि से केसरोंवाली और आकाशरूप कमलों से समन्वित कालरूपी नलिनी (सरोवर) यही चितिशक्ति है ॥३१,३२॥
ये जो भाव-विकारों से परिपूर्ण जरा-मरणरूपी विषूचिकाएँ (महामारियाँ) हैं, वे सब यह चितिशक्ति ही है। और विद्या एवं अविद्या के विलास से पूर्ण जो ये शास्त्रीयविषयों की दृष्टियाँ हैं, वे सब भी यही चितिशक्ति है॥३३॥
श्रीरामजी, अभी तक वर्णित सभी प्रकार उस बिल्वफल के स्वकीय सार की चमत्कृति ही है अर्थात् वे सब प्रकार आत्मचमत्कृति स्वरूपही हैं। और उसीने ऊपर कहे गये प्रकारों से व्यष्टि एवं समष्टि के संकल्प-सन्निवेश के भीतर ही अपनी स्थिति की है॥३४॥
सर्वोपद्रवों से वर्जित, अपने स्वरूप में स्थित, सर्वविध पीड़ाओं से शून्य, सौम्य तथा कल्पनाओं से रहित यह चितिशक्ति वास्तव में पदार्थों की रचना न करने के कारण कृतिशून्य होती हुई भी मानों पदार्थ रचना कर कृतियुक्त-सी होकर अवस्थित है|३५॥

बिल्वाख्यायिका की समाप्ति कर अब चिति का स्वरूपतः वर्णन कर रहे महाराज वसिष्ठजी उपसंहार करते हैं।
वास्तव में एकस्वरूप (अद्वितीयस्वरूप) भी यह चितिशक्ति अज्ञानियों द्वारा नाना प्रकारकी-सी (सद्वितीय-सी) कल्पित की जा रही है। (एकत्व संख्या भी द्वित्व-संख्या की जननी होने से) वह न एकात्मिका है और न विविध ही है, किंतु वह (चितिशक्ति) एकत्वरूप है और एकत्व भी तत्स्वरूप ही है। अथवा सजातीय एवं विजातीय से रहित है। वह सत्यस्वरूप होकर अवस्थित है, द्वैत-विकल्पों की शांति हो जाने से सम, एकरूप और सर्वात्मिका है। हे श्रीरामजी, मैंने आपसे अत्यन्त महान् ब्रह्मशब्द से लक्षित होनेवाली चितिशक्ति का इस प्रकार वर्णन किया ॥३६॥

पैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त छियालीसवाँ सर्ग
चित्रकार के मन की कल्पना से चित्रित, कमलिनीवन से शोभित शिलागर्भ की नाईं प्रपंचरूप आभास से युक्त ब्रह्म का वर्णन । श्रीरामचन्द्रजी अपना उक्त बिल्वोपाख्यान का तात्पर्य ज्ञान दिखलाते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : निखिल तत्त्व को जाननेवाले हे भगवन्, अभी आपने (जो बिल्वोपाख्यान कहा है, उसमें) बिल्वफल के रूप से महाचैतन्यघन की सत्ता का ही वर्णन किया है, ऐसा मैं समझता हूँ ॥१॥
महर्षे, जो कुछ विस्तार को प्राप्त ये अहन्ता आदि पदार्थ हैं, वे सब चैतन्यसारस्वरूप हैं, (अतः) द्वित्व-एकत्व की कल्पनारूप भेद तनिक भी नहीं है ॥२॥

केवल अहन्ता आदि ही चैतन्यात्मक बिल्वफल की मज्जारूप नहीं हैं, किंतु ब्रह्माण्ड आदि सभी पदार्थ उस चैतन्यात्मक बिल्वफल की मज्जारूप (सार) हैं, यों निःसंकोच समझिए, इस आशय से

महाराज वसिष्ठजी कहते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहाः श्रीरामजी, जिस प्रकार ब्रह्माण्डरूप पेठे की मज्जा यानी सार मेरुपर्वत आदि की स्थिति है, उसी प्रकार चैतन्यात्मक इस बिल्वफल की मज्जा ब्रह्माण्ड आदि जगत् की स्थिति ही है॥३॥

चैतन्यात्मक उस बिल्वफल की ब्रह्माण्ड आदि जगत्-स्थिति मज्जा है, ऐसा कहने पर किसीको यह भ्रम हो सकता है कि वह मज्जा भीतरी प्रदेश में स्थित अवयवों का रसमय परिणाम विशेष ही होगा, तो उसका निवारण करते हैं।
जैसे बिल्वफल का खप्पड़ उस फल की मजा का यानी गुद्दी का आधार होता है, वैसे ही सृष्टिस्वरूप चैतन्यात्मक इस बिल्वफल की मज्जारूप आधेय से खप्परस्थानीय स्वाधार यदि कोई दूसरा हो तो मज्जा उसके अन्दर की परिणामस्वरूप हो सकेगी। (परंतु स्थिति वैसी नहीं है; किंतु मज्जा और उसका आधार दोनों एक ब्रह्मरूप ही हैं) । यदि सर्वव्यापी इस चिदात्मा को सर्वावयव अवच्छेदेन अथवा एकदेशावच्छेन परिणामी मानेंगे तो उसकी नाशापत्ति कभी हटाई नहीं जा सकती। और इस निरवयव चिदात्मा में न कोई मुख्य अन्तःप्रदेश है और न परिणाम ही हो सकता है। अतः यहाँ मज्जा शब्द परिणाम का वाचक नहीं है, यह भाव है ॥४॥

तब मज्जाशब्द किंपरक है यानी किसका वाचक है ? इस प्रश्न का उत्तर यह है कि विवर्त-स्वरूप चमत्कार का ही वह वाचक है, इस आशय से कहते हैं।
मिर्च-बीज की तरह चिति की जगत्-नामक यह चमत्कृति सुषुप्ति के सदृश विकार-रहित शांत चिति में एक शिल्पकार के मन से कल्पित शिला के अन्दर पद्म-वन की रचना की नाईं, विवर्तरूप से ही स्थित है॥५॥

209817
209818 उक्त दृष्टान्त का ही विवरण करने के लिए ब्रह्मशिलाख्यान की भूमिका बाँधते हैं।
209819 चन्द्र से बढ़कर आह्लादकारी मुखवाले हे श्रीरामजी, इस प्रसंग में कभी न सुनी गयी, अतएव आश्चर्यजनक, रमणीय और अन्य दूसरी इस आख्यायिका का (ब्रह्मशिलाख्यायिका का), जिसका अभी आगे मैं वर्णन करूँगा, आप (सावधान होकर) श्रवण कीजिए।।६॥
209820 चित्त-प्रेम का आस्पद होने से स्निग्ध (चिकनी), स्वयंप्रकाश होने से स्पष्ट प्रतीयमान सुख ही हेतु होने से मृदुल स्पर्शवाली, असीम होने के कारण महाविस्तार से युक्त, सन्तत होने से निबिड़, नित्य एवं अक्षुब्ध स्वभाववाली कहीं (m) एक महती शिला है |७॥
209821 उस महा-शिला के भीतर मनःकल्पनाओं से अनन्त वे सभी भुवनादिरूप कमल (2) वैसे विराज रहे हैं, जैसे सरसी में खिले हुए अधिक रमणीय कमल विराजते हैं।|८॥
209822 उनमें से कुछ तो परस्पर गुंथे गये पत्तों से युक्त हैं अर्थात् परस्पर सम्बद्ध हैं, कुछ परस्पर सम्बन्धरहित हैं और
209823 (m) इस ब्रह्म-शिला का आधार ब्रह्म से अतिरित कोई दूसरा कह ही नहीं सकते, अतः इस श्लोक में 'क्वचित्' कहा गया है । इस विषय में यह श्रुति प्रसिद्ध है- 'स भगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठितः
209824 स्वे महिम्नि' (वह भगवान् कहाँ प्रतिष्ठित हैं ?) (इस पर उत्तर है) अपनी महिमा में ।
209825 () प्रस्तुत श्लोक में 'पद्मानि' इससे पद्मसदृश भुवनादि ही विवक्षित है, क्योंकि वे भी संकोचविकासशाली हैं और जीवरूप भ्रमरों के आश्रय भी हैं, यह जानना चाहिए।
209826
209827 कुछ परस्पर एक-दूसरे से साक्षात् संश्लिष्ट (आलिंगित) हैं। वे कुछ गुप्त हैं तो कुछ प्रकट भी हैं॥९॥
209828 उनमें कुछ नीचे मुँहवाले हैं, कुछ ऊर्ध्वमुखवाले भी हैं और कुछ तिरछे मुँहवाले भी हैं। कुछ परस्पर मिले हुए मूलों से युक्त हैं तो कुछ परस्पर गुंथे मुँहवाले भी हैं ॥१०॥
209829
209830 दिखाई पड़नेवाले पदार्थों से विपरीत भी मन की कल्पना हो सकती है, अतः यह कहते हैं।
209831 कुछ के मूल तो कमलों के छत्तों में (बीज कोशों में) हैं तो कुछ ऐसे हैं, जिनके मूल के अन्दर ही बीज कोश हैं। उन भुवनरूप कमलों के बीच किन्हीं के मूल ऊपर हैं, क्योंकि स्वर्ग आदि भुवनों का आश्रय ऊपर स्थित ध्रुव-मण्डल ही है,) तो किन्हीं के मूल नीचे की ओर हैं (क्योंकि पाताल लोक, भूलोक आदि भुवनों का आश्रय बाह्य-स्थित कूर्म ही हैं ।) (शिवलोक, विष्णुलोक आदि के नित्य होने से) कुछ मूलरहित हैं तो और कुछ दूसरे तिरछे मूलवाले हैं (क्योंकि कई ऐसे भी भुवन हैं, जिनका धारण तिर्यग्गति पवन ही करता है)|११॥
209832 और उन्हीं कमलों के समीप सैकड़ों-हजारों कमल-मुकुल के समान आकृतिवाले महाकार शंख हैं तथा विकसित कमल की नाईं आकृतिवाले बड़े बड़े चक्रसमूह भी हैं ॥१२॥
209833 () ___ तीर्थयात्रा के समय शालग्राम-क्षेत्र में देखी गयी शिला का गुरुवसिष्ठजी के उपर्युक्त वचन से स्मरण कर रहे श्रीरामचन्द्रजी उसी शिला का यहाँ गुरुदेव भगवान् ने जगत् की कल्पना आदि से- वर्णन किया है', यों मानते हुए कहते हैं।
209834 __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : गुरुदेव, आपने उक्त शिला का जो वर्णन किया है, वह सच है। (तीर्थ यात्रा के प्रसंग में) शालग्रामनामक हरि के क्षेत्र में उपर्युक्त प्रकार की एक महाशिला स्थित है, जो कि पद्म-वन के चिह्न से युक्त है, वह मैंने अपनी आँखों से देखी है|१३॥
209835
209836 _ दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिक का सम्बन्ध आपने भलीभाँति जान लिया है, यों अनुमोदन कर रहे महर्षि वसिष्ठजी कहते हैं।
209837 __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, मैंने जिस शिला का दृष्टान्त दिया है, वह मैंने देखी है, इस प्रकार आप जो स्मरण कर रहे हैं, वह ठीक ही है, और दान्तिक चिदात्मा जिस स्वभाव का है यानी जैसा छिद्रशून्य चिद्घन, सम, प्राण का भी प्राण-निरतिशयानन्दस्वरूप -है, उसके विषय में भी जो आपने देखा है, उसका भी आप स्मरण करते हैं॥१४॥
209838 ___ मैंने जिस शिला का दृष्टान्त दिया है, वह आपके द्वारा देखी गयी प्राकृत शिला नहीं है, किंतु ब्रह्म की ही शिलारूप से कल्पना कर प्रथमोपदिष्ट बिल्वफल की नाईं, किसी अपूर्व शिला का दृष्टान्त दिया है, इसलिए उपाय में तात्पर्य का विसंवाद होने पर भी उपेय में विसंवाद नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
209839 भद्र, यहाँ पर मैंने यह कोई अपूर्व शिला ही दृष्टान्तरूप से आपके समक्ष उपस्थित की है, जिसकी महाकुक्षि के भीतर यह सब प्रपंच व्यवहारकाल में विद्यमान रहता है और बाधकाल में अविद्यमान भी
209840 () प्रस्तुत श्लोक में शंख शब्द से नक्षत्र, ग्रह, तारकागण आदि ज्योतिर्मण्डल ही विवक्षित हैं, क्योंकि समुद्र की नाईं नीले आकाश में वे शंख-समूह की नाईं भासते हैं। इसी प्रकार चक्रशब्द से मण्डलाकार द्वीप ही विवक्षित हैं, क्योंकि वे चक्रधारा की तरह आभासमान समुद्रों से उपलक्षित हैं, यह जान लेना चाहिए।
209841
209842 रहता है|१५॥
209843 श्रीरामजी, आपसे उस चितिरूप शिला का ही मैंने कथन किया है, जिसके भीतर ये सब जगत् विद्यमान हैं। लौकिक शिला के सदृश इसमें निबिड़ता, एकरूपता, अभेद्यता आदि गुण होने के कारण यह चिति भी एक तरह की शिला ही है|१६॥
209844 भद्र, जैसे आकाश में विपुल पवन रहता है, वैसे ही अत्यंत घनीभूत अंगोंवाली और छिद्रशून्यस्वरूपवाली होती हुई भी इस चितिरूप शिला के अन्दर मायावश यह जगत्-समूह रहता है ॥१७॥
209845 यद्यपि मायावश उस चितिरूप शिला में स्वर्ग, पृथिवी, वायु, आकाश, पर्वत, नदियाँ और दिशाएँ विद्यमान हैं; तथापि उसमें तनिक भी छिद्र नहीं है ॥१८॥
209846
209847 उस शिला में जगत् की ही पद्म-वनरूप से मैंने उत्प्रेक्षा की है, यह कहते हैं।
209848 इसी चितिरूप शिला में घनीभूत अवयवोंवाला जगद्रूपी कमल विकसित हो रहा है। वह यद्यपि उससे पृथक्-सा भासित होता है; तथापि वास्तव में उससे पृथक् नहीं है और न शुद्धचित्स्वरूप ही है, किंतु केवल मायारूप ही है ॥१९॥
209849
209850 'तेषां च निकटे सन्ति' यह जो ऊपर कहा गया है, उसका अब तात्पर्य बतलाते हैं।
209851 श्रीरामजी, जैसे पत्थर में चित्रकार की मनःकल्पना से शंख, कमल आदि चित्र निर्मित किये जाते हैं, वैसे ही एकमात्र मन की कल्पना से इस चितिरूप शिला में, भूत, वर्तमान और भविष्यत्-सब प्रपंच चित्रित किया गया है। प्राकृत शिला में जैसे शालभंजिका (पुतली) आदि वास्तव-से प्रतीत होते हैं, पर वास्तव नहीं हैं, किंतु शिलारूप ही हैं; वैसे ही चिति-शिला में उक्त सभी संस्थान वास्तव-से प्रतीत होने पर भी वास्तव नहीं हैं, किंतु चितिरूप ही हैं|२०॥
209852 भीतर स्थित शंख, कमल आदि आकारों से युक्त पत्थर अनेकरूप से प्रतीयमान हो रहा भी जैसे घनीभूत एकपिण्डरूपता को स्वीकार करता है, ऐसे ही कल्पित आकारों से युक्त होकर अनेक आकृतियों के रूप में प्रतीत हो रही भी यह चिति वास्तव में घनीभूत एकपिण्डरूपता को ही स्वीकार करती है ॥२१॥
209853 जिस प्रकार पाषाण-शिला के भीतर शिल्पी द्वारा लिखित कमल, उस शिलाकोश से अभिन्न होने पर भी अपने परिच्छिन्न आकार से युक्त होकर उससे भिन्न-सा भासता है, उसी प्रकार चिति के स्वरूप से अभिन्न होने पर भी यह सर्ग (सृष्टि) उससे अन्य परिच्छिन्न आकारवाला होकर उससे भिन्न-सा भासता है, वास्तव में भिन्न नहीं है|२२॥
209854 जैसे टाँकी से (पत्थर काटने की छेनी से) छेदन करने के पूर्व शिला के भीतर चक्र, पद्म आदि की पंक्तियाँ अनभिव्यक्त अवस्था से अवस्थित रहती हैं, वैसे ही मन की कल्पना से पूर्व इस चितिशिला के भीतर ये जगत्पी पंक्तियाँ अनभिव्यक्त (अव्याकृत) अवस्था से अवस्थित हैं ॥२३॥
209855 जैसे शिला
209856 और मिर्च के रहते शिला के भीतर कल्पित पद्म-लेखा की पंक्ति एवं मिर्च के भीतर स्थित तीक्ष्णतारूप चमत्कृति (कटुरस की स्फूर्ति) स्वाभाविक होने से न उदित (उत्पन्न) होती है और न वह अस्त (नष्ट) ही होती है (क्योंकि अपने आश्रय शिला आदि की जब तक स्थिति रहेगी तब तक दोनों का न उदय ही हो सकता है और न नाश ही हो सकता है); वैसे ही इस चिति में भी यह सर्ग न उदित होता है और न अस्त ही होता है॥२४॥
209857 जिस प्रकार सच्चरित्र पतिव्रता स्त्री के मन में उसका प्रिय पति सदैव रहता है, अथवा बिल्वफल के अन्दर मज्जा सदैव रहती है वैसे ही इस चिति में अनंत विकारों से परिपूर्ण ब्रह्माण्ड समूह सदैव रहता है|२५॥
209858 भद्र, ब्रह्माण्ड के विकार आदि चैतन्यमात्रस्वरूप हैं - यह कहना अर्थशून्य है, अतः तथोक्ति व्यर्थ ही है क्योंकि जब विकारी ब्रह्माण्ड चैतन्यमात्रस्वरूप है तब ब्रह्माण्ड के विकारभूत
209859

भुवन, शरीर आदि की चिन्मात्रस्वरूपता तो अर्थतः ही सिद्ध हो जाती है, फिर अर्थशून्य होने के कारण वैसा कहना निष्फल ही है। (कैसे अर्थशून्य है ? इस पर कहते हैं।) चूँकि ये विकार आदि तत्क्षण ही (ब्रह्माण्डों में चैतन्यमात्ररूपता का साक्षात्कार करने के क्षण में ही) जल में जलबिन्दु की नाईं चैतन्यमात्रस्वरूप हो जाते हैं, अणुमात्र भी उससे पृथक् नहीं रह जाते, इसलिए वह उक्ति अर्थशून्य ही है, यह भाव है|२६॥

और 'चिति के अनंतशक्ति होने के कारण विकार आदि की यह सृष्टि उस चिति से विकार आदि नामपूर्वक ही हुई हैं इसलिए (8) उक्तिमात्र से जो सिद्ध होगा, वह उक्ति के प्रलय से लीन हो जायेगा (कवि-वर्णित विचित्र गन्धर्वनगर आदि की तरह केवल उक्ति से सिद्ध हो जाने से भी विकार प्रमातृचैतन्यमात्ररूप ही हो जायेंगे, यह तात्पर्य है।)॥२७॥

ये भुवन आदि विकार विकारादि अर्थों से शून्य ब्रह्मरूप ही हैं। विषयों का ग्रहण और अग्रहण भी ब्रह्मरूप ही है, क्योंकि ब्रह्म अनन्त है ॥२८॥

विकार आदिरूप से ब्रह्म ही अवस्थित और ब्रह्म ही क्रमशः विकार आदि के रूप में उत्पन्न किया गया है। इस चिति-शिला के भीतर दूसरा जो यह विकारादि अर्थ प्रतीत हो रहा है, उसे आप

मृगतृष्णा जल के सदृश ही जानिए यानी उसे असद्रूप ही जानिए ॥२९॥

___ फूल से लेकर फलपर्यन्त अपने कार्यों में बीज की अनुवृत्ति दिखलाई पड़ने के कारण जैसे फूल आदि बीजरूप ही होते हैं, वैसे ही सभी जगह चितिसत्ता की अनुवृत्ति दिखलाई पड़ने के कारण सब चितिस्वरूप ही हैं, यह कहते हैं।

फूल से लेकर फल तक अपने कार्यों में बीज अनुस्यूतरूप से रहता है, अतः बीज के भीतर फूल, फल आदि बीज को छोड़कर दूसरा कुछ भी नहीं है; क्योंकि अंकुर आदि पूर्व-पूर्व विकारों में जो बीजशक्ति विद्यमान रहती है, वही उसके बाद उत्तर-काल में काण्ड, शाखा, पल्लव आदि रूपों में परिणत हो जाती है |३०॥

चिद्घन इस आत्मा में जो चिद्घनत्व है, वही तीनों जगत् का बीज है; (एकत्व-कल्पना के अधीन ही द्वित्व-कल्पना होने से भी अकल्पित चिन्मात्र ही तत्त्व है - यह कहते हैं।) अतः चिद्घनरूप बीज और उसके कार्य जगत में एकत्व ही द्वित्व है, क्योंकि एक के अभाव में दोनों नष्ट हो जाते हैं|३१॥

बीज और उसके कार्य जगत की उत्पत्ति चिति से अतिरिक्त जाड्य की कल्पना से ही होती है। चिति का वह रूप तो कभी भी जड़स्वभाव हो नहीं सकता और न चिति ही कभी अचित् हो सकती है। अतः बिल्व के भीतर मज्जा आदि की नाईं ये बीज और कार्य एक-दूसरे से अभिन्न (अद्वितीय) ही हैं ॥३२॥

जैसे महाशिला के भीतर विद्यमान अनेक तरह का भेद लेखनात्मक ही है, वास्तव में नहीं, वैसे ही चिद्घन बिल्वफल में मज्जादिरूप त्रिजगत् कल्पनावश उससे भिन्न है, वास्तव में उससे अनन्य ही है।३३॥

जिस प्रकार रेखा एवं उपरेखाओं से संवलित एक ही स्थूलशिला दीखती है, उसी प्रकार अद्वितीय ब्रह्म ही त्रैलोक्य से संवलित प्रसिद्ध जगत्-रूप से दीखता है।३४॥

जैसे इस लौकिक शिला के भीतर सर्वदा स्थित शिल्पी के वासनास्वरूप कमल आदि न उदित होते हैं और न अस्त ही होते हैं, वैसे ही इस चितिशिला में अहंकार और जगत् की गति भी न उदित होती है और न अस्त ही होती है|३५॥

जिस तरह शिला के भीतरकी रेखा आदि शिला के आभ्यन्तर से भिन्न नहीं हैं, __(4) भुवन आदि की सृष्टि नामपूर्वक ही है, इस विषय में यह श्रुति प्रमाणरूप है-'स भूरिति व्याहरत्, भुवमसृजत । एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितन्'।

(किंतु शिलामय ही हैं); उसी तरह जीव एवं ईश्वर का रूप और कर्तृत्व आदि जगत् एकमात्र चैतन्यरूप होने से चिति से भिन्न नहीं हैं, किंतु चितिरूप ही हैं॥३६॥

शिला के भीतर स्थित कमलों की गति एवं अगति, आविर्भाव और तिरोभाव शिला के तत्त्वसाक्षात्कार से जैसे शिला से पृथक् विषयता को प्राप्त नहीं होते यानी वे शिला से भिन्न सिद्ध नहीं होते, वैसे ही आत्मतत्त्व के साक्षात्कार से जगत् के कर्ता जीव, ईश्वर आदि कोई भी उससे पृथक् सिद्ध नहीं होते ॥३७॥

वस्तुतः पर्वतकूट की नाईं उत्पत्ति, उल्लास एवं विलास रूप विकारों को प्राप्त न करनेवाला ब्रह्म का स्वरूपभूत यह जगत् न कभी किसी से किया गया है यानी उत्पादित है और न कभी नष्ट ही होता है॥३८॥

इसलिए जैसे शिला अनेक शिल्पियों की विविध मानसिक कल्पनाओं के रहनेपर उस-उस रूप से स्थित रहती है, वैसे ही ब्रह्म भी नाना जीवों की अनेक विरुद्ध कल्पनाओं के रहने पर तत्-तत् रूप से

अवस्थित रहता है, यह कहते हैं।

जिस तरह के जिस आकार में जहाँ कल्पना की जाती है, वहाँ पर उस तरह के उस आकार में ब्रह्म हो जाता है। यह सब जगद्ब्रह्मसत्तात्मक ही है और सुषुप्तस्थ की नाईं स्थित है यानी जैसे प्रत्येक जीव विचित्र स्वाप्निक विषयों की कल्पनाओं के भेदों को अविरोध से सहता है, वैसे ही वह ब्रह्म भी कल्पनाप्रयुक्त सब भेद सहन करता है॥३९॥

प्रभूत भावविकारों से परिपूर्ण जो यह जगद्रूप महान् भ्रम है, उसे उस प्रकार अनुन्मिषित वासनामात्र ही जानिये, जिस प्रकार शिला के भीतर कमल आदि॥४०॥

आख्यायिका के तात्पर्य का संक्षेप में उपसंहार करते हैं।

श्रीरामजी, यह जगत् का विलास सर्वदा अनुन्मिषित (सुषुप्त) वासनामात्र ही है, क्योंकि वह भलीभाँति शांत एवं सम चिद्घन ब्रह्माकाशस्वरूप ही है। शिला के भीतर स्थित कमलों की नाईं तुच्छ सर्गादि-दशाएँ आत्मा के भीतर देखी गयी भी कभी स्वरूप-स्थिति प्राप्त नहीं कर सकती॥४१॥

छियालीसवाँ सर्ग समाप्त

सैंतालीसवाँ सर्ग

मोर के अण्डे के रस में उसके पँख, वर्ण तथा __ अन्य अवयवों की रचना के भेद की नाईं बिल्वशिलाख्यान के तात्पर्य का वर्णन। बिल्वफल का दृष्टान्त देने के कारण वह अचिद्रूप ही है, और उस बिल्वफल के भीतर के बीज, मज्जा आदि की तरह स्वगत-भेद से वहाँ चित्-समसत्ता ही सर्गोत्पत्ति है यानी जब तक चिति रहेगी तब तक सृष्टि की उत्पत्ति होती रहेगी, यह वर्णित है, यों तात्पर्य का भ्रम न हो, इसलिए उसका तात्पर्य बतलाते हैं। ___महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, फलसदृश चितितत्त्व के गर्भ में स्थित यह जगत् प्रसिद्ध स्वाप (अज्ञान निद्रा) से अन्य एक तरह से चिति का स्वाप ही है, वह क्रम से यानी युग, वर्ष आदि क्रम से चितिसत्ताद्वारा कल्पित सन्निवेश से (अवयव-विन्यास से) प्रवृत्त है और वह चिति की समसत्तावाला चिद्गत भेद स्वरूप नहीं है। तात्पर्य यह है कि जब तक चिद्रूपतत्त्व स्व-स्वरूप के ज्ञान से रहित है तब तक ही उसके गर्भ में सर्ग है, यह बतलाने के लिए अचेतन फल का दृष्टान्त दिया गया है॥१॥

तब क्या चिति-तत्त्व से अन्य ही सर्ग है ? इस पर यह भी नहीं कहा जा सकता, यह कहते हैं।

चूँकि देश, काल क्रिया आदि भी अपने अधिष्ठानभूत चैतन्यमात्रस्वरूप ही हैं, अतः यह अन्य है', 'यह अन्य है' इस प्रकार की कल्पना यहाँ नहीं की जा सकती॥२॥

तब क्या ये सर्ग आदि असत् ही हैं ? इस पर 'यह भी नहीं कहा जा सकता', यह कहते हैं। निखिल शब्दों, उनके अर्थों, उनकी वासनाओं और तत्प्रयुक्त संकल्प-विकल्प आदि कल्पनाओं को जाननेवाला जब तीनों अवस्थाओं में (जाग्रत्, स्वप्न एवं सुषुप्ति में) भी एकरूप होने के कारण सत्यस्वरूप है, तब 'यह सर्ग असत् ही है' यह भी कैसे कहा जा सकता है ? ॥३॥

इससे प्रातिभासिक अनुक्रमों के वैचित्र्य चिति के अधीन हैं, इस आशय से ही उसकी फलरूप से उत्प्रेक्षा की गई है, यह कहते हैं।

जैसे फल के भीतर वृक्ष, अंकुर आदि की रचना का अनुक्रम रहता है, वैसे ही चिति की अपनी चिद्घनरूप सत्ता अनाना और नानारूप होकर स्थित है॥४॥

उनमें अनानात्व आदि अंश ही प्रथम होने से सत्य हैं, यह कहते हैं।
वह चिति अद्वितीय होने पर भी नाना-सी है और क्षोभरहित होती हुई भी क्षुब्ध-सी है। जैसे फल के भीतर विद्यमान अंकुर, मज्जा आदि की फल से अतिरिक्त सत्ता नहीं है, वैसे ही इस चिति के भीतर विद्यमान जगद्-रूप सिद्धियों की अतिरिक्त सत्ता नहीं है ॥५॥

शिलाख्यान का तात्पर्य दिखलाते हैं।
'शिलान्तःसन्निवेशवत् जगत्' (शिला के भीतर चित्रित कमल आदि की नाईं यह जगत् दीखता है) यह जो कहा गया है, उसका भी एकमात्र तात्पर्य यही है कि दर्पण में प्रतिबिम्बित नगर की नाईं चिति
का अपना रूप ही प्रतिबिम्बित होता है, जो कि वास्तव में प्रतिबिम्बित भी नहीं होता ॥६॥

अथवा जैसे चिन्तामणि में चिन्तकों के सभी मनोरथरूप फल विद्यमान रहते हैं, वैसे ही चिति में मायिक अनन्त शक्तियों के रहने के कारण यह सम्पूर्ण जगत् विद्यमान है, यों उसका तात्पर्य लगाना चाहिए, यह कहते हैं।
जिस प्रकार चिन्तामणि में चिंतकों के अनन्त फल पर्याप्तरूप से समर्पित रहते हैं, उसी प्रकार परमचितिस्वरूप मणि में सौ करोड़ जगत् भी रहते हैं ॥७॥

किंवा, मोती के सीप के संपुट में कल्पित विकाररूप अंशांशिभाव से जैसे मोती रहते हैं, वैसे ही चिति में भी कल्पित अंशांशिभाव से जगत् रहता है, यह तात्पर्य है, ऐसा कहते हैं।
चितिरूप मुक्ता-कोष में ही यह विस्तृत जगत्-रूपी मोती उसी के गर्भ में मानों उत्पन्न होकर उसके अंशरूप होता हुआ भी अन्य-सा भासता है ॥८॥

जैसे सूर्य अपने में ही स्व-स्वरूपाविर्भावरूप दिन एवं स्व-स्वरूपतिरोभावरूप रात्रि का विभाग करता है, वैसे ही चितिरूप मणि-शिला भी जगदात्मक द्रव्यों का स्वसंवेदनरूप (स्वानुभवरूप) प्रकाश एवं स्व-असंवेदनरूप अप्रकाशन अपनी आत्मा में ही करती है, इस अर्थ में उसका तात्पर्य है, यह कहते हैं।
देदीप्यमान यह चितिरूप सूर्य अनुभव और अननुभव रूप दिन-रात का विभागकर जगद्रूप द्रव्यों

को भलीभाँति प्रकाशित कर रहा अपनी आत्मा में ही स्थित है॥९॥
__ अथवा, समुद्र के भीतर स्थित आवर्त (भँवर), तरंग आदि स्पन्द-भेद जैसे समुद्ररूप ही हैं, वैसे ही चिति के भीतर स्थित जगत् आदि भेद एकमात्र चितिरूप ही हैं, यों तात्पर्य जानना चाहिए, यह कहते हैं।
समुद्र के गर्भ में स्थित आवर्त, तरंग आदिरूप जलस्पन्दन के विलास की नाईं और शिला के भीतर खोदे गये कमल की नाईं अद्वितीय ही यह चिति जगद्रूप से नाना भासती है । तात्पर्य यह है कि वह जगदादि भेद चितिरूप ही है॥१०॥

__ अथवा, वर्तमानकालीन सृष्टि और अतीत एवं अनागतकालीन (भूत एवं भविष्यत्कालीन) सृष्टि की परस्पर समानता होने से उनकी एकमात्र चैतन्यरूपता के प्रदर्शन में ही उसका तात्पर्य है, यह कहते हैं। ___ जो वर्तमानकालिक जगत् है, वह चिति में एक तरह से मानों पाषाण-शिला में खुदी गई प्रतिमा के सदृश है। और जो जगत् वर्तमानकाल में नहीं है यानी भूत एवं भविष्यत्कालिक जो जगत् है, वह एक तरह से मानों चिति में पाषाणशिला में न खुदी गयी प्रतिमा के सदृश है|११॥

इसी प्रकार बिल्वाख्यान का भी जगत् की चिन्मात्रसारता में ही तात्पर्य है, इस आशय से कहते हैं। __ भावपदार्थ एवं अभावपदार्थ में जो सत्यभूत चिति-तत्त्व है, वह मज्जासदृश ही है। बिल्व आदि पदार्थों की जो शोभा है, उसका तत्त्व मज्जा ही है, इसलिए वह जगत् आदि मज्जामय ही है॥१२॥

अथवा पद्म आदि शब्दों और उनके नाना अर्थों को शिलोदर से पृथक् करने पर जैसे उनकी कुछ भी सत्ता नहीं रहती, वैसे ही जगत् आदि नाना विकल्पों को चिति से पृथक् करने पर उनका अस्तित्व कुछ भी नहीं रहता, यों तात्पर्य जानिए, यह कहते हैं॥
___कमल आदि शब्द और उनके अनेक अर्थ शिलोदर को छोड़कर जैसे नाना-से प्रतीत होते हैं, वास्तव में शिलोदर से उनका पृथक् अस्तित्व नहीं है, वैसे ही अद्वय चितिशिला को छोड़कर यह जगदादिशब्द और उनके अर्थ नाना-से भासते हैं; वास्तव में चितिशिलोदर से पृथक् उनका अस्तित्व नहीं है, किंतु चितिशिलामय ही है।।१३॥
यदि चिति से अविभक्तस्वरूप ही यह जगत् आदि है यानी इसे चिति से पृथक् नहीं करते तो नाना होने पर भी एकमात्र चिति-शिला के भीतर स्थित हुआ वह (जगत्) चैतन्यात्मा की एकता से उस प्रकार अद्वितीय हो जाता है, जिस प्रकार प्राकृत शिला के भीतर का पद्म-बिम्ब ॥१४॥
श्रीरामजी, मरु-मरीचिका मृग की दृष्टि में निर्मल जल-राशि ही है और यह स्थल ही है' यों विवेक-बुद्धिवाले विद्वानों की दृष्टि में तो वह सूर्य का प्रकाश ही है। वहाँ जैसे सत्स्वरूप ही प्रकाश आदि असत् जल-राशि आदिरूप से भासते हैं, वैसे ही सद्रूप चितिस्वभाव आप भी असत् जगत् आदिरूप से भासते हैं। परमार्थतः सद्रूप आप असत् जगद्रूप नहीं हैं ॥१५॥
जिस प्रकार समुद्र मध्य में द्रवत्व होने से भलीभाँति प्रस्पन्दित (संचलित) होता है, उसी प्रकार स्पन्दरहित भी चितिशिला
का मध्य कल्पना से उन्मुख होकर संचलित-सा (स्पन्दित-सा) होता है|१६॥

तब जैसे वहाँ पद्म आदि शिलामय प्रतीत होते हैं, वैसे ही जगत् के शंख, पद्म आदि भी चिन्मय प्रतीत क्यों नहीं होते? इस पर कहते हैं।

श्रीरामजी, कमल आदि पदार्थों से युक्त इस जगत् को चिति-शिला के भीतर ही स्थित जानिए। चिति-शिला के भीतर रहनेवाले येशंख, पद्म आदि के संघात परमार्थतः चिन्मय होने पर भी अविद्यावश
अचिन्मय-से भासते हैं ॥१७॥

दृष्टान्तरूप से कही गयी प्राकृत शिला भी परमार्थ-दृष्टि से चिति-शिला का उदर ही है यानी चितिरूप ही है, यह कहते हैं।
__ श्रीरामजी, यह दृष्टान्तरूप से कही गयी महाशिला भी चिद्घन में स्थित शिलोदर है यानी चितिरूप ही है। (चूँकि उसके चितिरूप होने से शिल्पकार के हजार प्रयत्न करने पर भी उसमें छिद्र आदि की संभावना नहीं है, इसलिए) छिद्ररहित, अद्वितीय निर्मल, नित्य और शांतस्वरूप वह मिथ्या सन्निवेश की नाईं भासती है।॥१८॥

जिस प्रकार 'शरत्-काल तपता है', 'अमृत टपकानेवाला सोम स्फुरित हो रहा है' यों एकमात्र कालस्वरूप सूर्य और सोम में अवान्तर भेदों की कल्पना द्वारा क्रिया-कारणभाव से व्यवहार होता है, उसी प्रकार 'ब्रह्म जगत् को प्रकाशित करता है', 'वह (ब्रह्म) जगद्रूप से स्फुरित हो रहा है' यह व्यपदेश भी होता है, ऐसा कहते हैं। ___'निर्मल यह ब्रह्म इस जगत् को प्रकाशित करता है ऐसा जो व्यवहार होता है, वह शरत्काल की तरह है यानी 'शरत्-काल प्रकाशित करता है' इस व्यवहार के अनुसार ही होता है। और यह ब्रह्म जगद्रूप से स्फुरित होता है' यह भी जो व्यवहार होता है, वह नयनानन्दकारी अमृतद्रुत सोम के समान है यानी 'अमृत टपकानेवाला सोम स्फुरित होता है' इस व्यवहार के अनुरूप ही है |१९॥

ऐसी स्थिति में 'जगद्रूप से यह जगत् मानों सदा नष्ट है' अथवा 'ब्रह्मरूप से मानों सदा स्थित है' ऐसी उत्प्रेक्षा कर सकते हैं, इस आशय से कहते हैं।

श्रीरामचन्द्रजी, जैसे शिला-कमल कमलरूप से नित्य ही असत् है, वैसे ही वासनामात्रस्वरूप होने से सुषुप्ततुल्य यह जगत् भी अपने जगद्रूप से ब्रह्म में नहीं है यानी असत् है एवं ब्रह्मरूप से सत् भी है, (क्योंकि) जिस प्रकार ब्रह्मत्व ब्रह्म में स्थित रहता है, उसी प्रकार यह जगत् भी ब्रह्मरूप होने से ब्रह्म में स्थित है॥२०॥

चिदात्मरूप से जगत् का अस्तित्व मानने पर 'जगत्' और 'ब्रह्म' शब्द के अर्थ में भेद नहीं है, यह कहते हैं।
जिस तरह 'तरु' और 'पादप' (वृक्ष) शब्द के अर्थ में भेद नहीं है, उसी तरह 'जगत्' और 'ब्रह्म' शब्द के अर्थ में भी भेद नहीं है, क्योंकि यहाँ जो जगत् दीख रहे हैं, वे सब चिदात्मा से भिन्न अन्य कोई वस्तु नहीं हैं ॥२१॥
चिति के स्वरूप की नाईं जगत् के भी भाव, अभाव आदि विकार कभी नहीं होते, क्योंकि जिस प्रकार मरु-मरीचिका जलरूप से भासती है, उसी प्रकार ब्रह्म ही जगद्रूप से भासता है ॥२२॥
श्रीरामभद्र, चूँकि-जैसे धूप से बर्फ आदि केवल जलरूप ही हो जाते हैं, वैसे ही मेरु आदि अत्यंत स्थूल-पदार्थ भी तत्त्व-दृष्टि से देखने से शुद्धत्व एवं अस्थूलत्व आदि धर्मयुक्त ब्रह्मरूप ही हो जाते हैं-इसलिए तृण, गुल्म आदि से लेकर ब्रह्माण्डान्त बाह्य-जगत् का और चित्त से लेकर हिरण्यगर्भान्त आन्तर जगत् का जो, जल के सदृश उत्तरोत्तर परमसूक्ष्मतम

भूतसूक्ष्म से अव्याकृत अक्षर तक के विभाग द्वारा, अंत में रूप अवशिष्ट रहता है; वही परब्रह्म है, यों ब्रह्मज्ञानी लोग जानते हैं ॥२३॥

विचार करने पर स्थूल पदार्थ भी एकमात्र सूक्ष्मरूप ही हो जाते हैं, इसमें युक्ति बतलाते हैं।
पंचीकृत मेरु, तृण आदि स्थूल-भूत अपंचीकृत सूक्ष्म-भूतों का समूह ही है और अपंचीकृत भूत तो चित्त ही है, यों जोरों से यानी दृढ़ता से क्रमशः विचार करने पर ब्रह्म ही अवशिष्ट रहता है। जो सूक्ष्म वस्तु में साररूप से अनुभूत होता है, वह निश्चय स्थूल वस्तु में सारतररूप से अनुभूत होता है॥२४॥

इसीलिए जल-परमाणुगत रसशक्ति जिस प्रकार स्थूल-जल में प्रत्यक्षगोचर होती है, उसी प्रकार घट आदि में ब्रह्म-सत्ता भी प्रत्यक्षगोचर होती है, यह कहते हैं।
हे पापशून्य श्रीरामजी, परमाणुरूप से विद्यमान रसस्वरूपा जलशक्ति स्थूल जल में स्थित होकर जैसे प्रत्यक्ष विषय होती है, वैसे ही जगत् के स्थूलपदार्थों में स्थित होकर ब्रह्मशक्ति भी प्रत्यक्ष विषय होती है ॥२५॥

स्थूल पदार्थ के वैचित्र्य से सत्ता के अवान्तर धर्मरूपों से ही सत्ता का जो वैचित्र्य होता है, उसमें भी ऐसे दृष्टान्तों की कल्पना की जा सकती है, इस आशय से कहते हैं। __ जैसे तृण, गुल्म आदि पदार्थों में स्थित नाना जलों में पदार्थों के वैचित्र्य से रसशक्ति नानारूपों से उदित होती है, वैसे ही वही ब्रह्मरूपता नानारूपों से उदित होती है ॥२६॥
नील, पीत आदि चित्र विचित्र रूपों में जो यह आलोक परमाणुता यानी सूक्ष्मभूत सत्ता है, वह ब्रह्मसत्तारूप ही है। ब्रह्मसत्ता भी इन घटादिव्यक्तियों के गुण, गुणी आदिस्वरूप अवान्तर विजातीयता की सिद्धि के लिए उपयुक्त सत्तारूप हो जाती है ॥२७॥
___ जैसे आविर्भाव-दशा में कार्यरूप से कारण ही स्थित रहता है, वैसे ही तिरोभावदशा में कारणस्वरूप से कार्य भी स्थित ही रहता है, यह भी दृष्टान्त द्वारा बतलाते हैं। __ सर्वथा तिरोभाव-दशा में मायाशबलित चिति में और अर्ध-तिरोभाव-दशा में चित्त में, जो कि स्थूल-कार्यों के अभिव्यंजकस्वरूप है, मेरु आदि स्थूल-कार्यों का समूह उस प्रकार स्थित है, जिस प्रकार मोर के उपादान-कारणरूप अण्डे के रस में चित्र-विचित्र मोरपंखों का समूह एवं कठिनता स्थित रहती है।।२८। जिस प्रकार मोर के अण्डे के रस में चित्र-विचित्र पंखों का समूह भासता है, उसी प्रकार जगत् के अभिव्यंजनस्वरूप चिति-तत्त्व में भी नानारूपता भासती है|२९॥
जैसे मोर के अण्डे का रस और मोर-पंख काल्पनिक भेद-दृष्टि से भिन्नरूप भासते हैं, वैसे ही जगत् और ब्रह्म भी काल्पनिक भेद-दृष्टि से भिन्नरूप भासते हैं, वास्तव में जगत् ब्रह्मरूप ही स्थित है|३०॥

ऐसी स्थिति में जैसे वहाँ (मयूराण्डरससरूप दृष्टान्त-स्थल में) कल्पित भेद वास्तव में अभेद का विरोधी नहीं है, वैसे ही यहाँ (दाष्टान्त-स्थल में) भी समझना चाहिए, यह कहते हैं।
जिस तरह वह मोर के अंडे में रसात्मक मयूर कल्पित नानारूप होने पर भी परमार्थतः एकरूप होने से द्वैताद्वैतात्मक होता है, उसी तरह ब्रह्मात्मक जगभ्रम भी कल्पित नाना रूप होने पर भी परमार्थतः एकरूप होने से द्वैताद्वैतात्मक है।३१॥
तब क्या ब्रह्म द्वैत एवं अद्वैत दोनों रूप है ? ऐसी शंका पर कहेंगे कि उसके दोनों रूप मानने में कोई आपत्ति नहीं दी जा सकती; क्योंकि जैसे ब्रह्म सत्यरूप है और

जगत् भ्रमरूप है, वैसे ही उसका द्वैत एवं अद्वैत रूप भी हो सकता है। ऐसा मानने से कोई विषमता भी नहीं आ सकती, क्योंकि जैसे सत्ता की समता में (सत्तासामान्यरूप में) सत् एवं असत् की अवस्थिति होती है, वह कहा ही जा चुका है। (इस पर कोई शंका करें कि विषमता का परिहार करने के लिए आप सत्ता की समता में ही अवस्थान क्यों मानते हैं, क्योंकि अभावमात्रता आपत्तिरूप शून्यता मानने पर भी विरोध का परिहार हो सकता है ? तो इस पर कहते हैं।) चूँकि अभाव का (असत् का) निरूपण भी सत्पदार्थ के बिना नहीं हो सकता, इसलिए सत्-असत् दोनों का तत्त्व सद्वस्तुरूप भाव में ही पर्यवसित है, न कि शून्यरूप में। और उस भाव को यानी सद्रूप में पर्यवसित को आप परब्रह्म ही जानिए ॥३२॥

और उस तत्त्व का स्वरूप, अद्वितीय होने के कारण, भिन्न एवं अभिन्न स्वभाव से अनुभूत जगत् हो नहीं सकता यानी वस्तुतः वह अनुपपन्न ही है। (इस प्रकार उक्त जगद्रूपता की अनुपपत्ति होने पर भी मयूराण्डरस के दृष्टान्त से ही एकरूपता लानी चाहिए, इस आशय से कहते हैं।) जैसे आप मयूराण्ड में रस और मयूर एकरूप और नानारूप देखते हैं, वैसे ही चैतन्य और जगदात्मक माया को एकरूप और नानारूप देखिए ॥३३॥
श्रीरामजी, जैसे जगत् में चैतन्यात्मक तत्त्व अनुस्यूत है, वैसे ही मयूर में मयूराण्डरस भी अनुस्यूत है और जैसे चिति-तत्त्व में जगत् लीन है, वैसे ही मयूराण्डरस में मयूर भी लीन है, यह आप देखिए । वह नानारूप भी है और अनानारूप यानी एकरूप भी है॥३४॥

उपमा द्वारा कहे गये अर्थ को रूपक से एकीकरण कर दिखलाते हुए भेद का निरास करते हैं।
अनेकविध पदार्थ-भ्रमरूप पंखों से परिपूर्ण आद्य ब्रह्म-चिति ही जगद्रूप मोर के अण्डे का रस है। उसमें भासनेवाली मयूरस्वरूप जगदात्मक जो वस्तु है, उसे तो मयूर भिन्न सत्तास्वरूप परमार्थवस्तु ब्रह्म जानिए । वहाँ भेद का अवसर ही कहाँ है ? ॥३५॥

सैंतालीसवाँ सर्ग
अड़तालीसवाँ सर्ग कल्पित जगत् में जिसकी सत्तास्फूर्ति और आनन्द प्रतिबिम्बित होते हैं,
सच्चिदानन्दघन उस ब्रह्म का असाधारणरूप से वर्णन। मयूराण्ड-रस के दृष्टान्त से किसी को यह भ्रम न हो जाय कि जिसके गर्भ में जगद्रूप वैचित्र्य तिरोभूत है, ऐसा चित् और अचित् से संवलित, बीजशक्ति से युक्त अव्याकृत ही परमतत्त्व यानी ब्रह्म है, उससे ऊपर कोई दूसरा शुद्ध-तत्त्व नहीं है-इसलिए निर्विशेष भूमानन्दरूप जगत् के उस अधिष्ठान
का असाधारणरूप से परिचय कराने के लिए महाराज वसिष्ठजी कहते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, मयूराण्ड के भीतर मयूर की नाईं पूर्व में वर्णित भीतरी अहंता आदि और बाह्य दिशा आदिरूप यह सब व्यापक जगत् जिस शुद्ध पदार्थ में तीनों काल में भी अनुत्पन्नस्वरूप होकर स्थित है। (वही तत्त्व मेरे द्वारा दिये गये मयूराण्डरस-दृष्टान्त के तात्पर्य का विषय है, न कि मायाशबल अव्याकृत, यह आप जानिए।) ॥१॥
जहाँ पर परमार्थतः कुछ भी उत्पन्न नहीं हुआ है, उसी में मायावश बाह्य, आन्तर आदि सब जगत् रहता है। और इस देह में भी वही तत्त्व अंगों का रसरूप प्राण होकर स्वर्ग आदि वैषयिक सुखों के सार से (चित्त-वृत्तियों के भेद से होने वाले

विचित्र भोगों के आकार से), स्फटिक, दर्पण आदि में चन्द्रबिम्ब की नाईं, निरतिशय आनन्द के अस्तित्व
का अनुमान कर लेना चाहिए ॥२॥

209984
209985 उस तत्त्व के सद्भाव में सर्वसाधारणरूप से अनुमानप्रमाण बतलाकर अब विद्वानों का अनुभवरूप प्रमाण भी कहते हैं।
209986 अपने आत्मस्वरूप भूमानन्द का आस्वाद ले रहे मुनि, देवता, गण, सिद्ध और महर्षि लोग सर्वदा तुरीय पद में स्थित हैं ॥३॥
209987
209988 तब सभी लोग क्यों उसका अनुभव नहीं करते? यदि ऐसी शंका हो तो उसका समाधान यह है कि दृश्य और दर्शन के (इन्द्रियों के) सम्बन्ध से तथा प्राणस्पन्दन से जनित विक्षेप होने से उसका अनुभव नहीं करते। अतएव उन दोनों प्रतिबन्धकों का परिहार करने के लिए योगी लोग नासिका के अग्रभाग में निरुद्ध दृष्टि तथा प्राणनिरोध में तत्पर दिखाई देते हैं, यह कहते हैं। _निमेषरहित वे योगीजन, जिनके नेत्रगोलक तथा तद्गत इन्द्रियाँ स्थिर हैं, दृश्य एवं दृष्टि के
209989 सम्बन्धत्यागप्रयुक्त स्पन्द-त्याग के लिए सन्नद्ध हैं ॥४॥
209990 __ यह तो उनके लिए कहा गया है, जो छठी आदि भूमिकाओं में नहीं पहुंचे हुए हैं। छठी और सातवीं भूमिका में पहुँचे हुए योगी लोग तो व्यवहार करते हुए भी पूर्व भूमिकाओं में प्राप्त हुए योगियों के समान आत्म-सुख का सर्वदा ही स्वाद लेते हैं, यह कहते हैं। __व्यवहार में निरत भी छठी आदि भूमिकाओं में स्थित जो लोग बाह्य विषयों में सत्यता की भावना तनिक भी नहीं करते, पूर्व भूमिकाओं में स्थित जो पुरुष विषयेन्द्रिय-सम्बन्धों के परित्यागरूप समाधि में निरत हैं, चित्रलिखित देहधारियों की नाईं जिनका प्राणस्पन्द नहीं होता और चित्रलिखित देहधारियों की नाईं जिनका मन भी गतिशील नहीं रहता; वे सब उस अपने भूमानन्दपद में जिसमें कि चित्त एवं चेत्य की आसक्ति का त्याग है-समान रूप से स्थित हैं॥५,६॥
209991 जैसे जगदीश्वर भीतर सर्वदा ही अपने स्वरूपानन्द में स्थित होता हुआ भी बाहर माया द्वारा जगत् की व्यवस्था का पालन करता है; वैसे ही षष्ठादि भूमिकाओं में पहुँचे हुए योगीजन भीतर ब्रह्माकार अखण्डवृत्ति-धारारूप स्पन्द से उसी अंश द्वारा निरतिशय आनन्द का आस्वादनस्वरूप परमपुरुषार्थ जिस प्रकार साधते हैं, उसी प्रकार बाहर भी चित्त, चेत्य आदि के स्पन्दन से व्यवहार-मर्यादा को चलाते ही हैं ।।७॥
209992 उन लोगों के व्यवहार में बाह्य विषयों में बुद्धिवृत्तियों का संगम होने पर भी त्रिपुटी में अभिव्यक्त हुआ निरतिशय आनन्दरूप आत्मा उस प्रकार आह्लाद पहुँचाता है, जिस प्रकार चन्द्रकिरणे वृक्षों के पल्लवों के भीतर घुसकर आह्लाद पहुँचाती हैं। इससे ज्ञानी का समस्त व्यवहार सुखरूप ही है, यह भाव जानना चाहिए ॥८॥
209993
209994 उन महात्माओं का भीतरी स्वरूपसुख तो सुतरां विक्षेपरहित है, इस विषय में भी दृष्टान्त बतलाते हैं। __चन्द्ररूप बिम्ब से दूर तक फैली हुई तथा दीवार में अपतित,शुद्ध आकाशप्रदेश में रहनेवाली चन्द्रमा की ज्योत्स्ना का जोरूप है, वही परमात्मा के विक्षेपरहित आह्लाद का रूप है, उपर्युक्तयोगी महात्मा उसी रूप का अनुभव करते हैं ॥९॥
209995 आत्मा का वह शुद्ध चिद्रूप न तो दृष्टि का विषय है और न उपदेश के ही योग्य है, नतो अत्यन्त समीप है और न दूरवर्ती ही है; किंतु केवल योगियों के अनुभव से ही गम्य है।॥१०॥
209996
209997
209998
209999 वही रूप देह आदि समस्त उपाधियों से विनिर्मुक्त आत्मतत्त्व है, यह कहते हैं। __शुद्ध चिदात्मा का अनुभवगम्य वह रूप न देहस्वरूप है, न इन्द्रिय एवं प्राणरूप है, न चित्तस्वरूप है न वासनारूप है, न जीवरूप है, न स्पन्दस्वरूप है, न ज्ञानरूप है और न जगद्रूप ही है ॥११॥
210000 वह रूप न सद्रूप है, न असद्रूप है और न सत् एवं असत् के मध्यवर्ती यानी अनिर्वचनीय ही है। वह न तो शून्यस्वरूप है और न अशून्यस्वरूप ही है । वह देश, काल एवं वस्तु से जनित परिच्छेद आदिरूप भी नहीं है, किंतु ब्रह्मस्वरूप ही है, उससे भिन्न कुछ नहीं है ॥१२॥
210001 उपर्युक्त देह आदि समस्त पदार्थों से ब्रह्म विनिर्मुक्त है और अनन्त भूत एवं भावी देह-कोशों से युक्त चित्त में जिसके रहने पर यह दश्य जगत् आविर्भाव, तिरोभाव आदिरूप से स्पन्दित होता है, वह सन्मात्रस्वरूप
210002 आत्मपद (ब्रह्म) ही है, दूसरा नहीं, यह संभावित है ॥१३॥
210003
210004 इसी प्रकार कार्य-कारण से विलक्षण उसकी संभावना करनी चाहिए, यह कहते हैं।
210005 वह ब्रह्म न महाकल्प के आदिकाल में विद्यमान अव्याकृत नामक कारणरूप है और न प्राकृतादि प्रलयस्वरूप ही है। सृष्टिकाल में भी इहलोक अथवा परलोक में वायु, अग्नि आदि से जनित शोषण, दहन, क्लेदन, भेदन आदि विकारों से कहीं भी सद्रूप से च्युत न होने के कारण वह सविकारवस्तुरूप
210006 और विकाररूप भी नहीं है ॥१४॥
210007 __ यदि शंका हो कि देहादि विकारों से उसमें अनुगत सद्रूप ब्रह्म का भी विकार क्यों नहीं होता? तो इस पर कहते हैं।
210008 ये हजारों देहरूप घड़े उत्पन्न होते हैं और नष्ट भी होते हैं, किंतु बाहर एवं भीतर व्याप्त इस आत्मस्वरूप आकाश का खण्डन यानी नाश नहीं होता ॥१५॥
210009
210010 तब क्या देह आदि ब्रह्म से पृथक् हैं ? इस पर 'नहीं' ऐसा कहते हैं।
210011 आत्मज्ञानियों में श्रेष्ठ श्रीरामजी, वह देहादि सम्पूर्ण जगत् आत्मरूप ही है, वह एकमात्र बोध की विरूपता से यानी भ्रमात्मक ज्ञान से ही किंचित् पृथक्-सा स्थित भासता है, यह आप जानिए ।।१६॥
210012
210013 श्रीरामचन्द्रजी, चारों ओर से श्रवण, मनन आदि उपायों से परिष्कृत बुद्धि से आपने यह विश्व आत्मस्वरूप है, यह जान लिया है|१७॥
210014
210015 इसीलिए व्यवहार करते हुए भी आप निर्विकार आत्मा के दर्शन से (साक्षात्कार से) नित्यमुक्तस्वरूप होते हुए स्थित हो जाइए, यह कहते हैं।
210016 अतएव अपने राज्य शासन के योग्य व्यवहारों में दीप्ति सम्पन्न होते हुए भी आप शांत एव ममताशून्य हो जाइए । स्थावर एवं जंगम स्वरूप जो कुछ यह जगत् दीखता है, वह सब धर्मशून्य, गुणरहित, निर्मलस्वरूप, निर्विकार, आदि एवं अंत से रहित, सर्वदा शांत तथा समस्वभाव ब्रह्मरूप ही है, यह जानिए ॥१८,१९॥
210017 श्रीरामजी, 'काल, क्रिया, करण, कर्ता, कारण, कार्य, जन्म, स्थिति, प्रलय, स्मरण आदि सब जगत् ब्रह्म ही है' इस प्रकार आत्मदृष्टि से देख रहे आपका क्या फिर भी संसार में भ्रमण हो सकता है ? अर्थात् नहीं हो सकता; क्योंकि आप वस्तुतः समंग (सम ब्रह्म) ही हैं यानी सदा ही अविषम ब्रह्म-स्वरूप प्राप्त कर चुके हैं ॥२०॥
210018
210019 अड़तालीसवाँ सर्ग समाप्त
210020
210021 उनचासवाँ सर्ग विकारों से विवर्त में विलक्षणता, प्रबोध के अभाव से अविद्या की स्थिति और
210022 प्रबोध हो जाने पर अविद्या का अभाव-इनका वर्णन। विकार और कार्य से स्वरूपतः विवर्त में भेद की जिज्ञासा कर रहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
210023 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, नित्य निरतिशय वृद्धि से युक्त यानी त्रिविध परिच्छेदों से शून्य ब्रह्म में यदि विकार और आरम्भ नहीं हैं तो भाव और अभाव स्वरूप इस संसार का भान कैसे होता है ? ॥१॥
210024

210025 __ कारण में कार्य की उत्पत्ति पाँच प्रकार की होती है, १-पहली में पूर्वावस्था तिरोहित नहीं होती, २-दूसरी में पूर्वावस्था प्रतिबद्ध हो जाती है, ३-तीसरी में पूर्वावस्था छिप जाती है, ४- चौथी में पूर्वावस्था छिप नहीं जाती और ५-पाँचवी में पूर्वावस्था विनष्ट हो जाती है। इनमें प्रथम-मिट्टी आदि में घड़े आदि की उत्पत्ति, द्वितीय-जल में हिमोत्पत्ति, तृतीय-रज्जु में सर्पोत्पत्ति, चतुर्थ-जल में तरंगोत्पत्ति और पंचम - दूध में दही की उत्पत्ति समझनी चाहिए। इनमें केवल अन्तिम ही जन्मादिभावविकार और परिणाम स्वरूप है, अवशिष्ट चार तो विवर्त के ही भेद हैं; इस आशय से महाराज वसिष्ठजी पहले-पहल विकार का लक्षण बतलाते हैं।
210026 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : तात, दूध आदि में दही आदिरूप जो कार्य पुनः दूध आदिरूप अपनी पूर्वावस्था से रहित तथा दूध आदि के स्वरूप से विपरीत रहते हैं, वे ही विकार, संस्कार और परिणाम आदि शब्दों से कहे जाते हैं॥२॥
210027 दही बन जाने से दूध पुनः अपनी पयोरूपता में (दूधरूपपूर्वावस्था में) नहीं आता। परब्रह्म में तो जगद्रूप कार्य विधर्मी होने से विकारादि शब्दवाच्य नहीं हैं, यह कहते हैं। आदि, मध्य और अंत किसी भी दशा में ब्रह्म तो निर्विकार ब्रह्मरूप ही अवगत होता है ॥३॥
210028 इससे दूध आदि के समान ब्रह्म में विकारिता नहीं है। (जैसे परमाणुओं से व्यणुक आदि अवयवियों का आरम्भ होता है, वैसे ही यहाँ पर भी मान लिया जाय तो इस पर कहते हैं।) आदि और अंत के विभाग से रहित ब्रह्म में यह अवयवी का आरम्भ-क्रम भी नहीं हो सकता। आदि एवं अंत रूप देशकृत परिच्छेद तथा क्रिया, संयोग, विभाग आदि से युक्त अवयवों में ही अवयवियों का आरम्भ-क्रम (M) होता है, न कि
210029 उनसे विलक्षण ब्रह्म में यह भाव है॥४॥
210030
210031 तो परिशेषात् यह सिद्ध हुआ कि जगत् ब्रह्म का विवर्त ही है, यही उसके लक्षण से दिखलाते हैं।
210032 (M) इससे वैशेषिक-मत में स्वीकृत आरम्भकत्व का लक्षण भी सूचित किया गया है। वे उसका इस प्रकार लक्षण कहते हैं- अनेक संयुक्तोंया समवेतों का अपने में या अपने आश्रय में समवेत (समवायसम्बन्ध से विद्यमान) पदार्थों में समवायसम्बन्ध से किसी एक कार्य के प्रति जनक होना ही आरम्भकत्व है। जैसे पटात्मक कार्य का तंतु आरम्भक है। वहाँ संयुक्तद्रव्यभूत तन्तु अपने में समवाय सम्बन्ध से पटात्मक कार्य का जनक है। तंतु का रूप पटगत रूप का आरम्भक है । तंतुरूपाश्रय तंतु में समवेत पट में समवायसम्बन्ध से पटगतरूप के प्रति तंतु का रूप जनक है। इसी आशय को लेकर महर्षि कणाद ने यह सूत्र रचा है-'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्' (अवयवभूत द्रव्य अवयविभूत द्रव्यों के आरम्भक हैं और अवयवगत गुण अवयविगत गुणान्तरों के आरम्भक हैं)।
210033
210034
210035 श्रीरामचन्द्रजी, समस्वरूप ब्रह्म का आदि और अंत में जो क्षणभर के लिए विकार (अन्यथाभाव) दिखलाई पड़ता है, उसे आप संवित् का संभ्रम (विवर्त) ही जानिए, क्योंकि अविकारी ब्रह्म में कोई विकार नहीं हो सकता (निष्कर्ष यह निकला कि आदि और अंत सभी दशाओं में एकरूप से रहनेवाले ब्रह्म में उसका स्पर्श न करनेवाली विषमता का प्रतिभास ही विवर्त है)॥५॥
210036
210037 ब्रह्म में वैषम्य-संस्पर्श का अभाव दिखलाते हैं।
210038 उस ब्रह्म में न तो संवेद्य (विषय) विद्यमान रहता है और न संवित्ति ही विद्यमान रहती है यानी ब्रह्म में दृश्य-दर्शन का तनिक भी सम्बन्ध नहीं है । सम्बन्धरहित होने पर भी 'निःसम्बन्ध', 'चिदात्मा'
210039 आदि शब्दों की नाईं वह 'ब्रह्म' शब्द से भी कहा गया है|६॥
210040
210041 मध्य में ब्रह्म का विकार से स्पर्श नहीं होता, यह कैसे मालूम पड़ता है ? ऐसी यदि कोई शंका करे तो वह ठीक नहीं है, क्योंकि आदि और अंत में विकार स्पर्श न करने का जो स्वभाव निश्चित है, वही मध्य में भी विकार के असंस्पर्श में हेतु है, यह कहते हैं।
210042 आदि और अंत में जिस स्वरूप की वस्तु विद्यमान रहती है, उसी स्वरूप की वह कही जाती है। यदि मध्य में उसकी अन्यरूपता दिखलाई पड़ती है, तो वह केवल अज्ञान के कारण ही दिखाई
210043 देती है |७॥
210044
210045 स्वप्रकाशस्वभाव होने से आत्मा में तो समता सर्वानुभव सिद्ध है, अतः उसमें अनात्मरूपता की तनिक भी संभावना नहीं है, यह कहते हैं।
210046 आत्मा तो आदि, अन्त और मध्य में सर्वत्र सदा एकरूप है। स्वस्वरूप आत्मतत्त्व कभी भी विषमभाव को प्राप्त नहीं होता।॥८॥
210047 नीरूप, एक तथा नित्यस्वरूप होने के कारण यह परब्रह्म परमात्मा भावविकारों के वश में कभी भी नहीं जाता ॥९॥
210048
210049 चित्प्रकाशैकरस ब्रह्म में उससे विरुद्ध स्वभाववाली अविद्या की भला कैसे प्रसक्ति हो सकती है, जिससे कि उसमें जगद्रूप विवर्त की सिद्धि हो, यों ज्ञानियों की दृष्टि से श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
210050 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, निरंतर एकरूप तथा अत्यंत निर्मलस्वरूप सदात्मक ब्रह्म में चिति-भ्रमरूप अविद्या का आगमन ही कैसे होगा ? ॥१०॥
210051 __ हम ब्रह्म में अविद्या का सद्भाव ज्ञानियों की दृष्टि से नहीं कहते, किंतु अज्ञानियों को ज्ञानी बनाने के लिए केवल कल्पना से वैसा कहते हैं, इस अभिप्राय से महाराज वसिष्ठजी उत्तर देते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा:श्रीरामचन्द्रजी, विकाररहित, आदि और अंत सेशून्य यह पूर्णब्रह्मतत्त्व पहले था, इस समय है और आगे चलकर भी रहेगा। अविद्या का तनिक भी अस्तित्व नहीं है, यह मेरा दृढ़ निश्चय है।॥११॥
210052 __ 'ब्रह्म' इस शब्द से वाच्य एवं वाचक का जो एक प्रकार से उपक्रम करते हैं, वहाँ पर भी हम अन्यरूपता का अस्तित्व नहीं कहते; किंतु उपदेश देने के लिए केवल इस क्रम की कल्पना करते हैं ॥१२॥
210053 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप और मैं, यह संसार और दिशाएँ, आकाश और पृथ्वी अथवा अग्नि आदि (जो कुछ भी आप देख रहे हैं, वे) सबके सब आदि और अंत से शून्य केवल ब्रह्ममात्र हैं, अविद्या तो तनिक भी नहीं है |१३॥
210054 मुनि लोग 'अविद्या' इस नाम को ही भ्रममात्र और असद्रूप कहते हैं।
210055
210056 श्रीरामचन्द्रजी, जो विद्यमान ही नहीं है, भला वह किस तरह सत्य हो सकती है ? ॥१४॥
210057
210058 जब अविद्या का अस्तित्व ही नहीं है तभी तो आपने उपशम-प्रकरण में 'यथा भ्रान्तिरविद्येयं तथेत्थं च विचार्यते' - यों अविद्या का अस्तित्व स्वीकार कर कहा है। इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी
210059 आशंका करते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे प्रभो, कल के उपशम-प्रकरण में तो आपने कहा था कि मनुष्य को जैसी भ्रान्ति होती है,वैसी ही यह अविद्या है, इसका इस तरह मैं वर्णन करता हूँ॥१५॥
210060
210061 वह तो आपकी अज्ञानता-दशा में आपकी बुद्धि के अनुसार कल्पना से मैंने कहा था। अब तो आप भलीभाँति प्रबुद्ध हो चुके हैं, इसलिए उस प्रकार की कल्पना करने का अब अवसर ही नहीं रहा; अतः पूर्वापर में कोई विरोध नहीं है, यह कहते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे रघूद्वह, इतने काल तक आप अज्ञानी होकर स्थित थे। अब तो कल्पित इन अपनी युक्तियों से ही आप प्रबुद्ध हो चुके हैं ॥१६॥
210062 श्रीरामचन्द्रजी, वेदरूप वाणी का रहस्य जाननेवालों में सर्वश्रेष्ठ विद्वानों ने 'यह अविद्या है और यह जीव है' इत्यादि कलना-क्रम की जो कल्पना कर रक्खी है, वह अज्ञानी जनों को बोध देने के लिए ही है|१७॥
210063 जब तक मन प्रबुद्ध नहीं हो जाता तब तक अविद्या आदि शास्त्रीय व्यवहारों की कल्पना के बिना सैकड़ों आक्रोशों से भी वह प्रबोध को प्राप्त नहीं होता ॥१८॥
210064 केवल एकमात्र युक्ति से ही बोध कराकर इस जीव को आत्मा में नियुक्त कर सकते हैं, क्योंकि जो कार्य युक्ति से सुसम्पादित होता है, वह सैकड़ों अन्य उपायों से भी नहीं होता। भाव यह है कि पुरुषों में असंभावना आदि जो अनेक दोष विद्यमान रहते हैं, उनका एकमात्र युक्तियाँ ही भलीभाँति निरसन कर देती हैं ॥१९॥
210065
210066 दोषों के विद्यमान रहते तत्त्वोपदेश देना व्यर्थ है, इस आशय से कहते हैं।
210067 अज्ञानी दुर्मति के सम्मुख यह सब कुछ ब्रह्म है' यों जो विद्वान् उपदेश देता है मानों वह अपना मित्र समझकर एक ढूंठे वृक्ष के समक्ष दुःखनिवेदन करता है |२०॥

मूर्ख युक्ति से प्रबोधित होता है और प्राज्ञ तत्त्व से । युक्ति से बोध कराये बिना मूर्ख प्राज्ञदशा को प्राप्त नहीं होता ॥२१॥
श्रीरामचन्द्रजी, इतने काल तक अप्रबुद्ध रहे आपको मैंने युक्तियों से प्रबोधदशा में पहुंचा दिया है। प्रबुद्ध हुए आप अब जिस प्रकार के उपदेश से बोधित किये जायेंगे, उसे आप सुनिए ॥२२॥

वही कहते हैं।
मैं ब्रह्म हूँ, तीनों जगत् ब्रह्म है, आप ब्रह्म हैं और यह दृश्य पृथिवी ब्रह्म ही है; ब्रह्म से पृथक् कोई दूसरी कल्पना ही नहीं है। इसलिए जैसा आप चाहें वैसा ही कीजिए। ('यथेच्छसि' इससे यह सूचित होता है कि ऐच्छिक व्यवहार से वास्तविक ब्रह्मरूपता में कोई हानि नहीं पहुँचती) |२३॥
समस्त भ्रान्तियों के बाध की चरमसीमाभूत, लौकिक ज्ञान की अविषय महाचिति के स्वरूपभूत ही ये तीनों जगत् हैं। श्रीरामचन्द्रजी, अपने हृदय के भीतर इस जगत् और उस महासंवित् में एक प्रतीति से युक्त होकर सांसारिक कार्यों का सम्पादन कर रहे भी आप उनसे लिप्त नहीं हो सकते। इस विषय में यह श्रुति भी प्रमाण है-'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥२४। हे श्रीराघव, स्थित हो रहे, जा रहे, श्वास ले रहे तथा शयन कर रहे आप अपने हृदय में सर्वव्यापी चैतन्य प्रकाश स्वरूप यह परमात्मा

मैं ही हूँ' ऐसा अनुभव कीजिए ॥२५॥
हे श्रीराघव, यदि उत्तम रीति से आप अभिमान से शून्य, ममता से रहित और बुद्धिमान हैं तो सम्पूर्ण प्राणियों में स्थित, सर्वोपद्रवशून्य, शांत, चिदेकरस ब्रह्मरूप हो जाइए ॥२६॥
सर्वव्यापी, एकरूप, शुद्ध संवित्स्वरूप हुए आप वह श्रुतिप्रसिद्ध, आदि और अन्त से रहित, प्रकाशात्मक परमपदस्वरूपहोकर स्थित हो गये हैं।।२७|ब्रह्म, तुरीय, आत्मा, अविद्या, प्रकृति तथा जगत् आदिरूप से जो प्रसिद्ध पदार्थ हैं; वे सबके सब उस प्रकार अभिन्न सन्मात्ररूप हैं, जिस प्रकार सैकड़ों घड़ों में मिट्टी॥२८॥
जैसे घट से मृण्मयता पृथक् नहीं है वैसे ही आत्मा से प्रकृति पृथक् नहीं है। और जैसे घट के अन्दर रहनेवाली मृण्मयता सद्रूप मृत्तिकामात्र है, वैसे ही प्रकृति में रहनेवाली सद्रूपता आत्ममात्र ही स्थित है|२९॥
जल के आवर्त की नाईं जो यह आत्मा का विवर्तन है, वही प्रकृति शब्द से कहा गया है और सन्मात्रस्वभाव से अपने विवर्त में वह आत्मा ही है, दूसरा नहीं ॥३०॥
जैसे वायु और उसका स्पन्दन एक ही पदार्थ हैं और नाम से दोनों भिन्न होते हुए भी सत्ता से वे भिन्न नहीं हैं, वैसे ही आत्मा और प्रकृति ये दोनों एक हैं और नाम से भिन्न होते हुए भी वे सत्ता से भिन्न नहीं हैं॥३१॥
जैसे अबोध से सन्मात्र सर्पभ्रम रज्जु में रूपान्तर को प्राप्त हो जाता है, वैसे ही बोध न होने से इनमें भेद मालूम पड़ता है और वह भेद बोध से ही पुनः विलीन हो जाता है॥३२॥
चिद्रूपी खेत में जो यह कल्पनारूपी बीज गिरता है, वही चित्तरूपी अंकुर होकर उससे स्फुरित होता हुआ भावी संसाररूपी जंगल का एक
खण्ड तैयार हो जाता है ॥३३॥
आत्मज्ञान से दग्ध हुआ यही कल्पनारूपी बीज (चिद्रूपी खेत में) वासना रूपी जल से यत्नपूर्वक भलीभाँति सींचा गया भी अंकुर के उत्पादन में समर्थ नहीं होता ॥३४॥
यदि चिद्रूप खेत में कल्पनारूपी बीज न बोया जाय तो उससे उन चित्तरूपी अंकुरों की उत्पत्ति भी न हो, जिनसे आगे चलकर सुख-दुःखरूपी अनेक फल देनेवाले शरीररूपी वृक्ष बन जाते हैं ॥३५॥

प्रस्तुत उपदेश-रहस्य का उपसंहार करते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी, चूँकि आप ज्ञान प्राप्त कर चुके है, इसलिए जगत् में भ्रांति से गृहीत असत् द्वित्व का (भेद का),जो अज्ञान से जनित और ज्ञान से विनाशी है, आप परित्याग कर दीजिए। भद्र, अब आप आत्मैकत्वरूप निरतिशयानन्दरूपी विभव से अभयात्मा हो जाइये। आपमें तो तीनों काल में भी दुःख है ही नहीं, यही हमारा उपदेश है ॥३६॥

उनचासवाँ सर्ग समाप्त
पचासवाँसर्ग कल्पना द्वारा जीव में लिंगदेहात्मक पुर्यष्टक की (सूक्ष्मशरीर की) उत्पत्ति तथा
इन्द्रियों से उसके बाह्य विषयों का ग्रहण-क्रम- इनका वर्णन। यद्यपि 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इस श्रुति के अनुसार श्रीरामजी के सभी संशय तत्त्वसाक्षात्कार से नष्ट हो चुके थे; तथापि दूसरों के उपकार के लिए- दूसरों को जिस विषय में संशय है - उसे पूछने की इच्छा कर रहे श्रीरामभद्र पहले अपना अनुभव विशेषकथनपूर्वक दिखलाते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, मैंने निखिल ज्ञातव्य (जानने योग्य) पदार्थजान लिये और अविनाशी द्रष्टव्य वस्तु का अवलोकन भी कर लिया। अब हम लोग आपके सर्वोत्कृष्ट ब्रह्मज्ञानरूप अमृत से

(अमृत-पान से) भलीभाँति परिपूर्ण (तृप्त) हो चुके हैं ॥१॥

अपने अनुभव के साथ - पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
इस श्रुति का मेल भी है, यों बतलाते हैं।
पूर्णब्रह्म से निकलकर एवं शरीररूप उपाधि में प्रवेशकर नख के अग्रभागपर्यन्त व्याप्त हुआ यह जीव परमार्थतः पूर्णब्रह्मरूप ही है; क्योंकि पूर्ण से (ब्रह्म से) आकाशादि क्रमपूर्वक व्यष्टि-समष्टि उपाधिरूप जो उत्पन्न होता है, वह पूर्णरूप ही उत्पन्न होता है। और महावाक्य से उत्पन्न 'मैं ब्रह्म ही हूँ' इस ज्ञान से उपाधिजनित परिच्छिन्नता का समूल विनाश हो जाने के कारण, जब पूर्णब्रह्म से पूर्ण ही जीवतत्त्व अखण्ड ऐक्य से पूरित हो जाता है, तब कल्पित अपूर्णता भ्रम के नष्ट हो जाने से पूर्ण की (ब्रह्म की) पूर्वस्थित पूर्णता ही अवस्थित रह जाती है ॥२॥
ब्रह्मन्, बहुत लोगों के ज्ञान की अभिवृद्धि के लिए लीलावश मैं आपसे यह प्रश्न पूछता हूँ| महाराज, बालक के लीलाप्रश्न में पिता के सदृश
आपको क्रोध करना युक्त नहीं है ॥३॥

चूँकि अर्थों के अनुभवों का उल्लेख सम्पूर्ण प्राणियों के हृदय में ही देखा जाता है ('मेरे हृदय में अमुक अर्थ का अनुभव हुआ' यों सभी प्राणी अपने-अपने अनुभवों का उल्लेख करते हैं, ऐसा दिखाई पड़ता है), प्रियअप्रियदर्शनजनित सुख-दुःखों का अनुभव हृदय में ही होता है और दीर्घकाल के अनुभूत बाह्य विषयों का स्मरण भी हृदय में ही देखा जाता है; इसलिए यह कहना आवश्यक है कि बाह्य विषयों का अनुभव हृदय में ही होता है। इस स्थिति में चक्षु आदि जितनी इन्द्रियाँ हैं, उनमें बाह्य स्थित अर्थों को हृदय में लाने की शक्ति नहीं है, और वे स्वयं जड़ होने के कारण बाहर जाकर, अनुभव कर और फिर लौटकर बाह्य अर्थों का वर्णन करने में समर्थ भी नहीं हैं; अतः चक्षु आदि के गोलकों को छोड़कर इन्द्रियों का दूसरा स्वरूप मानना निरर्थक ही है। यहाँ पर यह मानना भी अयुक्त है कि अन्तःकरण से अवच्छिन्न जीवचैतन्य ही इन्द्रिय द्वारा बाहर निकलकर, घट आदि बाह्य विषयों से सम्बद्ध होकर उन बाह्य विषयों का अनुभव करेगा ? क्योंकि ऐसा मानने पर 'मेरे हृदय में विषयानुभव हुआ' यह न कहकर लोग ऐसा कहने लगेंगे कि 'मेरे बाहर विषयानुभव हुआ', इसी तरह प्रियअप्रियदर्शन प्रयुक्त सुखदुःखानुभव भी हृदय से बाहर ही होगा और कालांतर में अनुभूत बाह्य विषयों का हृदय में स्मरण न होकर बाहर ही होने लगेगा-जो सर्वथा विपरीत है, जब तक विषयों का हृदय में प्रवेश नहीं होगा तब तक उनका हृदय के अंदर अनुभव हो ही नहीं सकता। यदि इस विषय पर यह कहें कि बाहर निकली हुई अन्तःकरण वृत्ति विषयों के सम्बन्ध से विषयाकारता-लांछन, जिसका नाम संस्कार है, लेकर भीतर प्रवेशकर, नट के सदृश विषयाकार का अनुकरण कर रही विषयों का अनुभव अथवा स्मरण कराती है, तो यह कहना भी युक्त नहीं है, क्योंकि घटादि विषयों का अनुभव यदि आपके कथनानुसार घटाकारक संस्काररूप लांछन से युक्त होगा तो भ्रम और प्रमा दोनों में कोई भेद न हो सकने से सर्वत्र ज्ञानों में विश्वास उठ जायेगा; और घट आदि विषयों में बाह्यत्व का जो अनुभव होता है, वह भी नहीं होगा। इन सब तर्कों से यह निष्कर्ष निकला कि अनुभव तो एक भीतरी पदार्थ है और घटादि बाहर के पदार्थ हैं, इन दो वस्तुओं का परस्पर सम्बन्ध न हो सकने के कारण बाह्यार्थों को किसी भी तरह अनुभव पर चढ़ाया नहीं जा सकता । इसीलिए नैयायिक आदि अनुभव का विषयों के साथ विषयविषयिभावरूप एक

210105
210106
210107 स्वरूपसम्बन्ध मानते हैं, न कि संयोग आदिरूप; परंतु उनका यह पक्ष भी ठीक नहीं है, क्योंकि विषयविषयिभावरूप स्वरूपसम्बन्ध किसी खास विषय के साथ सम्बद्ध तो है नहीं, सबके साथ समानरूप है, इसलिए अमुक अनुभव में अमुक ही विषय है-इस प्रकार ज्ञान में विषयों की व्यवस्था नहीं हो सकती। इस पर यदि यह कहा जाय कि 'पहले आत्मा मन के साथ सम्बद्ध होता है, अनन्तर मन इन्द्रिय के साथ सम्बद्ध होता है और फिर इन्द्रियाँ विषयों के साथ सम्बद्ध होती हैं' - इस क्रम से ज्ञानाश्रय-आत्म संयुक्तमनःसंयुक्त-इन्द्रियसंयोग आदि रूप परम्परासम्बन्ध से ज्ञान में विषयव्यवस्था हो सकती है, तो यह कहना भी युक्त नहीं है, क्योंकि इस प्रकार का परम्परासम्बन्ध अनुगत न होने के कारण स्मृति, अनुमिति आदि में अनुगत तत्-तत् विषयों की व्यवस्था नहीं कर सकता। अपिच, यह परम्परासम्बन्ध बाह्य अर्थों में अपरोक्षत्व सम्पादक है, फिर भी आप जब उसे विषयव्यवस्थापक मानते हैं तब तथाकथित स्वरूपसम्बन्ध मानना व्यर्थ ही है। इसीयुक्ति से सम्बन्ध द्वारा विषय जिस ज्ञान की अभिव्यक्ति करता है, वही अर्थ उस ज्ञान का विषय होता है-यह बात भी खण्डित हो जाती है, क्योंकि इन्द्रिय आदि जो भी ज्ञानाभिव्यक्ति में हेतु हैं, वे सब उस ज्ञान के विषय हो जायेंगे। इसलिए अघटित घटना में समर्थ मायाशक्ति की सामर्थ्य से ही हृदय में बाहर के विषयों का अनुभव होता है - यही कहना होगा; ऐसी स्थिति में चक्षु आदि गोलकों को छोड़कर अतिरिक्त इन्द्रियों को मानने में फल ही क्या है ? अतः अनुभवानुसार गोलक द्वारा ही चिदात्मा बाह्य अर्थों का अनुभव करता है, यही सिद्धान्त स्वीकृत होगा। इस परिस्थिति में मृत देह में भी चक्षु आदि गोलक एवं सर्वगतसदात्मा दोनों का अवस्थान रहने से वहाँ भी चिदात्मा बाह्य अर्थों का अनुभव क्यों नहीं करता? - यों श्रीरामजी शंका करते हैं।
210108 ब्रह्मन्, मृतप्राणी के शरीर में यद्यपि श्रोत्र-गोलक, चक्षुर्गोलक, त्वग्गोलक, रसना-गोलक और घ्राण-गोलक-सब विद्यमान और स्पष्ट दिखाई देते हैं, फिर भी वे अपने-अपने विषयों का ग्रहण कैसे नहीं करते और जी रहे प्राणी के शरीर में वे सब अपने-अपने विषयों का ग्रहण कैसे करते हैं ? ॥४,५॥
210109 महर्षे, जडस्वरूप भी ये इन्द्रियाँ शरीर के भीतर घटादि बाह्य पदार्थों का अनुभव कैसे करती हैं और पुनः अनुभव क्यों नहीं करतीं ? तात्पर्य यह है कि यदि कोई कहे कि चक्षु आदि इन्द्रियाँ स्वयं बाहर निकलकर घट आदि की बाह्यता का अनुभव कर तदनन्तर भीतर प्रवेश कर फिर उन्हें कहती हैं तो इस पर यही समाधान है कि उनमें (इन्द्रियों में) न पृथक् चैतन्य है और न कहने की सामर्थ्य ही है, अतः आपका कथन असंगत ही है। इसी प्रकार यदि कोई यह भी कहे कि वे इन्द्रियाँ ही हृदय में बाह्यार्थों को लाकर स्थापित करती हैं तो इस पर भी यही समाधान है कि हृदय में बाह्यार्थों का स्थापन हो जाने पर तो पुनः पुनः उनका (घटादि बाह्यार्थों का) अनुभव होने लगेगा, क्योंकि फिर उनका (घटादि बाह्यार्थों का) बाहर निकलना नहीं देखा जाता ॥६॥
210110
210111 इस पर शंका हो कि पहले घट आदि बाह्य विषय चक्षु आदि इन्द्रियों को अपने प्रदेश में खिंचते हैं। बाद में खिंची गयी वे इन्द्रियाँ अपने विषयों को बाँधकर हृदय स्थित भोक्ता के लिए किसी अंशविशेष से भीतर ऐसे लाती हैं, जैसे घ्राणेन्द्रिय गन्ध को, यों कल्पना करेंगे तो इस पर कहते हैं।
210112 भिन्न-भिन्न प्रदेश में गड़ी हुई दो लोह-शलाकाओं की नाईं परस्पर अत्यंत असम्बद्ध (न मिले हुए) घटादि विषय एवं इन्द्रियों की आपसे कही जा रही परस्पर आकर्षणशीलता और उसमें भी नेत्र􀀀सर्ग - ५०]
210113
210114 आदि अल्प विवरों के भीतर घट आदि स्थूल पदार्थों का प्रवेश होना, यह कैसे? यानी सर्वानुभवविरुद्ध है। तात्पर्य यह है कि इन्द्रियों के साथ संश्लिष्ट होकर ही विषय उनका (इन्द्रियों का) आकर्षण कर सकते हैं, असंश्लिष्ट होकर नहीं; क्योंकि घट आदिसे असंश्लिष्ट रज्जु कभी उनका (घटादि का) आकर्षण करती हुई दिखाई नहीं पड़ती। और गोलक प्रदेशों के समीप न जानेवाले घटादि का उनसे सम्बन्ध भी नहीं हो सकता तथा न तो रज्जु की नाईं इन्द्रियाँ घट आदि का संश्लेष या आकर्षण करती हैं - यह प्रसिद्ध ही है; क्योंकि भिन्न-भिन्न प्रदेशों में गड़ी हुई दो लोह-शलाकाओं की नाईं वे दोनों भिन्न देशस्थ हैं ॥७॥
210115
210116 यदि शंका हो कि तत्त्वज्ञान से समस्त संशयों से रहित हुए आपको मायामय, सब प्रकार की अनुपपत्तियों से ग्रस्त इन व्यवहारों में ऐसा संशय क्यों होता है ? तो उस पर कहते हैं। __ महर्षे, यद्यपि मैं इन विशेषों को जान रहा हूँ; तथापि अज्ञानियों पर अनुग्रह करने के लिए ही फिर पिर सैकड़ों बार आपसे जो पूछता हूँ, उसे आप कृपापूर्वक पूर्णरूप से कहिए ॥८॥
210117
210118 यह आप बहुत ही थोड़ा कहते हैं कि गोलकों से भिन्न दूसरी इन्द्रियाँ नहीं है; क्योंकि वास्तविक विचार करने पर तो चिति से भिन्न प्रमाता, प्रमाण एवं प्रमेयों का कोई भी विभाग किसी वादियों द्वारा निरूपित नहीं हो सकता, इस आशय से महर्षि वसिष्ठजी पहले समाधान करते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, इस व्यवहार-भूमि में निर्मल चिति के सिवा इन्द्रिय आदि
210119 भी, चित्त आदि और घट आदि किसी भी अन्य पदार्थ का पृथक् संभव नहीं है ॥९॥
210120
210121 यदि कल्पना द्वारा द्रष्टा और दृश्य की उपपत्ति मानते हो तो इन्द्रिय आदि से घटित पुर्यष्टकरूप से भी पूर्व-पूर्व वासनाओं के अनुसार चित्स्वरूप की कल्पना युक्त हो जायेगी, ऐसी स्थिति में किसी प्रकार की अनुपपत्ति नहीं रह जाती, इस आशय से कहते हैं। ___ गगन से भी अत्यन्त निर्मल जो चिति है, उसने चित् होने के कारण मायाशबल-स्वभाव इन्द्रियादिघटित पुर्यष्टकरूप से अपने स्वरूप की पूर्व-पूर्व वासनाओं के अनुसार कल्पना की है|१०॥
210122
210123 कहे गये अर्थ में मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥
210124 इस श्रुति को प्रमाणरूप से उपस्थित करते हैं।
210125 वही मायाशबल कल्पितरूप जगत् के अवस्थान में प्रकृति बन गया है। उसी प्रकृति के अवयवों से इन्द्रिय आदि प्रमाण एवं घट आदि प्रमेय उत्पन्न हुए हैं ॥११॥
210126
210127 इन्द्रियों द्वारा बाहर निकला हुआ पुर्यष्टकघटक चित्त पहले घटादि से सम्बद्ध होता है। बाद में उस सम्बन्ध से हुई घटादि विषयाकार अपनी वृत्ति में प्रतिबिम्बित हुए घटादि को बाह्यत्वाकार से ही हृदय में ले जाकर वह उनका प्रदर्शन कराता है। उसी प्रकार कालान्तर में स्मरण होता है और स्वप्न में भीतर स्थित वस्तुओं का ही बाह्यरूप से अनुभव होता है, यों सबकी उपपत्ति हो जा सकती है; इस आशय से कहते हैं।
210128 इस प्रकार पुर्यष्टकरूपता को प्राप्त हुआ जो चिद्रूप तत्त्व है, वही अपने चित्त आदि से घटित स्वभाव के कारण स्वयं ही चित्त वृत्ति नाम का अवयव हो जाता है । उस चित्तवृत्तिनामक अवयव में घटादि बाह्य विषय बाह्याकार से ही प्रतिबिम्बित होते हैं। मृत-देह में तो पुर्यष्टकघटित लिंग देहात्मक
210129
210130 जीव के अपनी कल्पना से ही लीलोपाख्यान में प्रदर्शित रीति के अनुसार बाहर निकल जाने के कारण दर्शन आदि की सामर्थ्य ही नहीं रहती; यों सर्वविध विरोध का परिहार हो जाता है, यह भाव है।।१२॥
210131
210132 यदि ऐसा ही है तो उस पुर्यष्टक का ही स्वरूप क्या है ? जो पंचीकृत भूतांशरूप जगत् के आकार में परिणत हो रहा है और अपंचीकृत भूतों के कार्यरूप लिंगांश से उनका प्रतिबिम्ब ग्रहण कर रहा एक तरह से दर्पणतुल्य है-वही कहिए, यों श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, हजारों जगत् के निर्माण की महिमावाले और उन जगत् के लिए दर्पणभूत उस पुर्यष्टक का स्वरूप किस प्रकार का है ? यह आप कहिए ॥१३॥
210133
210134 उस पुर्यष्टक का स्वरूप बतलाने के लिए महाराज वसिष्ठजी पहले उसके मूलभूत अज्ञात ब्रह्मतत्त्व का निर्देश करते हैं।
210135 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामभद्र, आदि और अन्त से शून्य, विकारवर्जित, प्रकाशस्वरूप, शुद्धचैतन्यमात्रस्वरूप, माया के आक्रमण से रहित तथा जगत् का कारण जो ब्रह्मतत्त्व है वह पहले आकाश आदि सूक्ष्मभूतों की रचनाकर अनन्तर अपंचीकृत उन भूतों से लिंगदेह और पंचीकृत उन भूतों से ब्रह्माण्ड की रचना करता है। अनन्तर वह ब्रह्मतत्त्व ही उस ब्रह्माण्ड के भीतर प्रतिबिम्बात्मक कल्पना की उन्मुखता प्राप्त कर अभिमानवश जब सूत्रात्म-प्राणों को धारण करता है तब वह 'जीव' यों कहा जाता है। अनन्तर वह इस देह में वासनाओं तथा अंगों के उपचय से पुष्ट होता है और पुष्ट हुआ वही जीव बाह्य एवं आभ्यन्तर व्यापाररूप चेष्टाएँ भलीभाँति किया करता है॥१४,१५॥
210136

210137 अभिमान, मनन आदि व्यापारों के भेद से उसके अहंकार, मन आदि भिन्न-भिन्न नाम हैं, यह कहते हैं।
210138 अपने शुद्ध चैतन्यमात्रस्वरूप का विस्मरण होने पर देह आदि में अहम्' अभिमान से वह 'अहंकार' कहा जाता है, संकल्प आदिरूप व्यापार से 'मन' कहलाता है, बोध के निश्चयात्मक व्यापार से 'बुद्धि' कहलाता है और इन्द्ररूप आत्मा द्वारा दृष्ट यानी तत्तत् कर्मों से उपार्जित होने के कारण इन्द्रिय (4) कहलाता है। वही देहरूप भावना से देह' बनता है और घटाकार भावना से घट। उक्त समस्त व्यापारों में साधारणस्वभावरूप यह आत्मा विद्वानों द्वारा 'पुर्यष्टक' कहा गया है ॥१६,१७॥
210139 (5) अध्यासवश ज्ञातृत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व, साक्षित्व आदि धर्मों से युक्त (ज्ञानेन्द्रियों के व्यापारों से 'मैं ज्ञाता हूँ', कर्मेन्द्रियों के व्यापारों से 'मैं कर्ता हूँ', उन ज्ञान कर्मेन्द्रियों के व्यापारों से जनित सुख-दुःखों का आश्रय होने से 'मैं भोक्ता हूँ', उदासीन होकर सबका प्रकाशन करने से 'मैं साक्षी हूँ' इत्यादि अभिमानयुक्त) जो चैतन्य है, वही चैतन्यांश की प्रधानता से 'जीव' कहा गया है । और जडांश की प्रधानता से उसे ही विद्वान् लोग 'पुर्यष्टक' भी कहते हैं ॥१८॥
210140
210141 इसीलिए स्व-स्वरूपभूत समझी गई बुद्धिवृत्तियों का कालभेद से भेद होने के कारण जीव भी ___(8) 'इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्ट इत्यादि (५-२-९३) सूत्र से इन्द्रियशब्द 'इन्द्रदृष्ट' इस अर्थ में ही निपातित है।
210142 (ऽ) 'अहंकारकलायुक्तं बुद्धिजीवसमन्वितम् । तत्पुर्यष्टकमित्युक्तं भूतहृत्पद्मषट्पदः ।।' इस लक्षण से लक्षित पुर्यष्टक का ही यह प्रकारान्तर से वर्णन है ।
210143
210144
210145 काम, क्रोध, हर्ष, विषाद आदि से युक्त होकर अनेक-सा हो जाता है, यह कहते हैं।
210146 तदनन्तर अध्यासवश स्वात्मरूप जानी गई बुद्धिवृत्तियों से वही जीव समय-समय पर काम, क्रोध, हर्ष, विषाद आदि द्वारा स्वयं ही अनेकरूप-सा हो जाता है। और काल पाकर अपने पुर्यष्टक स्वभाव उस आकार को प्राप्त करता है, जिसमें अनन्त वासनारूपी कणिकाओं का उदय होता है ॥१९॥
210147 ___ जैसे बीजों के आकार अंकुर, काण्ड, पल्लव आदि होते हैं, वैसे ही उसी समष्टिव्यष्ट्यात्मक जीव के ये सब जगत् आकार होते हैं, इस आशय से कहते हैं।
210148 जैसे सिंचन से बीज के पल्लव आदि आकार होते हैं, वैसे ही वासना के अनुसार समष्टि व्यष्ट्यात्मक उस जीव के भी मैं, शरीर आदि, स्थावर आदि एवं जंगम आदि सब जगत् आकार होते हैं |२०॥
210149 इसीलिए 'आद्य चिदात्मा मैं नहीं हूँ, किंतु शरीर आदि आकारवाला ही मैं हूँ', यों मिथ्याज्ञान से यह देखने लगता है|२१॥
210150 वासनाओं से वेष्टित हुआ यह जीव चिरकाल तक स्वर्ग-नरक में आवागमनों द्वारा जगत् में उस प्रकार घूमता ही रहता है, जिस प्रकार समुद्र में तरंगों से ताड़ित काष्ठ ॥२२॥
210151 सनक आदि के सदृश कोई तो विशुद्ध जाति के प्रभाव से कल्प के प्रारम्भ में ही यानी पूर्वकल्प के सांसारिक बन्धन के बाद प्रथम जन्म में ही आत्मा का तत्त्वतः ज्ञानकर आदि एवं अंत से शून्य परम पद को प्राप्त हो जाते हैं (A) |२३॥
210152 बहुत काल तक अनेक योनियों में प्राप्त सुख-दुःखादि भोगों के अनंतर व्याकुल हुआ कोई पुरुष आत्मज्ञान द्वारा अपना परमपद प्राप्त करता है ॥२४॥
210153
210154 'कथं घटादिबाह्यत्वमिन्द्रियाणि जडान्यपि' यह जो प्रश्न श्रीरामचन्द्रजी ने पूछा था, उसका सामान्यतः समाधान हो जाने पर भी विशेषरूप से समाधान करते हैं।
210155 सुमते श्रीरामजी, शरीररूपता को प्राप्त हुआ उक्त-स्वरूप यह जीव नेत्र आदि द्वारा घटादि बाह्य विषयों का जिस रीति से भीतर अनुभव करता है, वह रीति (आप) सुनिए ॥२५॥
210156 श्रीरामभद्र, पुर्यष्टक में प्रतिबिम्बित होने के कारण परिच्छिन्न आकार से युक्त तथा जीवरूपता को प्राप्त हुए चैतन्य का मन के साथ छः इन्द्रियों से समन्वित यह शरीर नख के अग्रभागपर्यन्त व्याप्ति में परिमाता होकर स्थित रहता है। उसी से जीवचैतन्य सर्वदा देहपरिमित होकर देह के अन्दर रहनेवाले सुख, दुःख आदि का सम्बन्धवश अनुभव करता है, देह से बाहर रहनेवाले का नहीं ॥२६॥
210157 जब आन्तर वस्तुओं से अन्य बाह्य घट आदि पदार्थों का प्रत्यक्ष करना होता है तब तालाब से झटके से उछला हुआ जल नाली द्वारा क्यारियों में जिस प्रकार पहुँचता है, उसी प्रकार सब देहों से उद्रिक्त हुआ जीवचैतन्य चक्षु आदि इन्द्रियरूप द्वारों से घटादिपर्यन्त बाह्यविषय तक के आकाश में जाता है। उस स्थिति में उन घटादि विषयों का नेत्र आदि द्वारों से निकले हुए जीवचैतन्य के साथ स्वाकारवृत्तिव्याप्ति द्वारा सम्बन्ध हो जाने से वे विषयता (जीवचैतन्य के साथ अध्यासजनित चित्तादात्म्य) प्राप्त करते हैं ॥२७॥
210158 श्रीरामजी, बाह्य विषयों के ज्ञान में इन्द्रियसन्निकर्ष ही सदा कारण है और वह इन्द्रियों का सम्बन्ध चित्त से युक्त
210159 जी रहे पुरुष में ही संभव है, मृत अथवा मुक्त पुरुष में कभी नहीं ॥२८॥
210160 ___ बाहर ऐसा ही होता है, यह हम मान लेते हैं, परंतु फिर भी उसका भीतर अनुभव कैसे होता है ?
210161 (A) ये सब प्रकार के विभाग (भेद) उत्पत्ति प्रकरण के सात्त्विक, राजस आदि जीवों के भेद वर्णन-प्रसंग में विस्तृतरूप से कहे जा चुके हैं।
210162
210163
210164 यदि ऐसी शंका हो, तो उस पर कहते हैं।
210165 अन्तःकरणवृत्तिरूपया नयनरश्मिरूपजो-जो अत्यंत स्वच्छ वस्तु है, उसी में बाह्याकाश में स्थित घटादि विषय प्रतिबिम्बित होते हैं, और वह प्रतिबिम्ब अन्तःकरणवृत्ति के अन्तर्गत जीव चैतन्य के साथ संश्लिष्ट हो जाता है। (तब 'बाहर स्थित हुआ ही मैं घट का साक्षात्कार करता हूँ' यों सब लोग क्यों अनुभव नहीं करते? इस पर कहते हैं।) यद्यपि जीव बाहर विद्यमान है; तथापि वह बाहर प्राणों को धारण नहीं करता। तात्पर्य यह हुआ कि जहाँ प्राण की व्याप्ति रहती है, वहीं अहन्ताभिमान होता है, बाहर नहीं ॥२९॥
210166
210167 उक्त रीति से भले ही घट में ज्ञानरूप फल की उपपत्ति हो जाय, फिर भी हृदय के अन्दर घटाकार का प्रवेश कैसे होगा? इस पर कहते हैं। ___ आवरण आदि दोषों से शून्य होने के कारण जब आँखों के तारे, सान पर घिसे गये नवीन नीलम मणि की नाईं, चमकते रहते हैं तब उनमें घटादिप्रतिबिम्बयुक्त चित्तवृत्ति प्रवेश करती है, इसीसे बाहर स्थित घटादि पदार्थ प्रतिबिम्बित होता है, यह कहा जाता है |३०॥
210168 श्रीराघव, तदनन्तर उस प्रकार आँखों के तारों में प्रविष्ट हुआ घटादि पदार्थ, हृदय में प्रतिबिम्ब पड़ने के कारण अहमभिमानी जीव के साथ संयुक्त हो जाता है। इस रीति से बाहर ही भासमान घटादि बाह्य-वस्तु अहंकारी जीव द्वारा हृदय में ज्ञेय हो जाती है॥३१॥
210169
210170 चेतन का अर्थ के साथ सम्बन्ध होने पर ज्ञान होता है, यह नियम बालक, पशु आदि में भी प्रसिद्ध है, यह कहते हैं।
210171 जो वस्तु सम्बन्ध को प्राप्त होती है, उसे बालक भी अथवा पशु भी जान लेता है। किं बहुना? जब स्थावर पदार्थ (4) भी अपने साथ सम्बद्ध वस्तु को जान लेता है तब जीव अपने से सम्बद्ध वस्तु को
210172 क्यों नहीं जान लेगा? ॥३२॥
210173
210174 दूरस्थ विषयों का इन्द्रियगोलकों के साथ सम्बन्ध कैसे होता है ? इस प्रकार की पामर शंका का निरास कर रहे महाराज वसिष्ठजी कहते हैं।
210175 पूर्वोक्त रीति से जीवचैतन्य के साथ सम्बद्ध हो रही गोलक से भिन्न, स्वच्छतम चक्षुरिन्द्रिय की रश्मियाँ पुरोवर्ती दृश्य घटादि विषयों का पूर्णरूप से आलिगंन कर लेती हैं, और तदनन्तर जीव उन्हें तत्त्वतः जान लेता है॥३३॥
210176
210177 चक्षुरिन्द्रिय के विषय में कहे गये पूर्वोक्त क्रम का त्वगिन्द्रिय आदि में भी अतिदेश करते हैं।
210178 त्वगिन्द्रिय आदि स्थल में जीव संस्पर्श से होनेवाला यह पूर्वोक्त प्रकार ही स्पर्श, रस और गन्ध का परिज्ञान कराने में सम्बन्ध यानी हेतु कहा गया है ॥३४॥
210179
210180 शब्द में विशेष बतलाते हैं।
210181 और शब्द तो आकाश में रहता है, अतः तत्काल ही उसका वृत्तिप्रतिबिम्ब के बिना भी साक्षात् (4) 'लजालु' नाम का एक पौधा स्पर्शमात्र से अपने पत्तों को सिकोड़ लेता है-यह देखा जाता है। इसीसे अनुमान कर यह जाना जा सकता है कि सब स्थावर अपने से

सम्बद्ध वस्तुओं का परिज्ञान करते हैं।

श्रोत्र द्वारा भीतर जीवाकाश में प्रवेश हो जाता है। (इसी रीति से गन्ध का भी पवन के द्वारा अन्तःप्रवेश कथंचित माना जा सकता है, इस आशय से यथासंभव उक्त न्याय का उपसंहार करते हैं।) इसी रीति के अनुसार इन्द्रियों से विषयों का परिज्ञान होता है|३५॥

प्रसंगवश सभी प्रतिबिम्बों का स्वरूप जानने की इच्छावाले श्रीरामभद्र पूछते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, मानसवृत्ति दर्पण, मणि, जल, और यन्त्र घृष्ट काष्ठ में घट, मुख, प्रभा आदि के जो प्रतिबिम्बि दिखाई पड़ते हैं, उनका स्वरूप क्या है ? यह आप मुझसे कहिए॥३६॥

चैतन्य-प्रतिबिम्बभूत व्यष्टि-समष्टि रूपजीवों का भ्रान्तिमात्र से सिद्ध हुआ बिम्बातिरिक्त स्वरूप बिम्ब के सत्य होने पर भी जब हम नहीं कह सकते, तब अत्यन्त जड़स्वरूप मुख एवं दर्पण का या घट एवं चित्तवृत्तियों का परस्परसापेक्ष प्रतिबिम्बस्वरूप हम कह नहीं सकते-इसमें तो कहना ही क्या ? इस आशय से महाराज वसिष्ठजी उत्तर देते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहाः तत्त्वज्ञानियों में श्रेष्ठ श्रीरामजी, जिस प्रकार चिति के प्रतिबिम्बस्वरूप समष्टि-व्यष्ट्यात्मक जीवों का स्वरूप बिम्बभूत चित् के सत्य होने पर भी चैतन्यात्मा की भ्रान्ति है, उसी प्रकार अत्यन्त जड़स्वरूप मुख एवं दर्पण का या घट एवं चित्तवृत्ति का परस्परसापेक्ष प्रतिबिम्ब भी
चैतन्यात्मा की भ्रान्ति ही है, यह आप जानिए ॥३७॥

केवल प्रतिबिम्ब ही भ्रान्ति नहीं है, किंतु जगत् भी भ्रान्ति है, यह कहते हैं।
श्रीरामजी, यह जगत् भी भ्रान्तिमात्र ही है, इसलिए आपको इस जगत् में विश्वास नहीं करना चाहिए। यह अहंकार आदि प्रपंच एक तरह से तरंग स्थानीय है, अतः चिति-जल से पृथक् उसकी सत्ता कभी नहीं हो सकती; सत्तावान् तो सर्वदा चिति जल ही है ॥३८॥|
परमचितिरूप समुद्र में तो देश, काल, क्रिया आदि सदा एकमात्र तद्रूप होने से पृथक् हैं ही नहीं। आत्मा सदा सब जगह सबमें रहनेवाला है॥३९॥
श्रीरामभद्र, सदा विषयासक्त बुद्धि से शून्य, प्रसन्नात्मा, हृदय में मिथ्याभूत सुख-दुःख का अनुभव करनेवाली बुद्धि से रहित, समस्त संसाररूप रोगात्मक माया से वर्जित तथा ब्रह्मस्वभाव समता में प्रविष्टमति होकर अपने स्वरूप में स्थित रहिए ॥४०॥

पचासवा सर्ग समाप्त
इक्यावनवाँ सर्ग अज्ञानवश ही जीव, इन्द्रिय, मन, देह पुर्यष्टक आदि भ्रम उत्पन्न होते हैं,
तत्त्वज्ञान होने पर तो एकमात्र ब्रह्म ही रह जाता है-यह वर्णन। 'पूर्व में असत् अहंकार, देह, इन्द्रिय आदि की कल्पना, जैसे जीवसमष्टिरूप हिरण्यगर्भ की है, वैसे ही व्यष्टिरूप आपकी भी है' ऐसा 'कलनोन्मुखतां यातम्' इत्यादि से वर्णित तात्पर्य आपने जान ही लिया, यों आगे कहे जानेवाले विषय के उपोद्घात के लिए अनुवाद करते हैं।
महराज वशिष्ठजी ने कहा:श्रीरामजी, कमलजन्मा हिरण्यगर्भ की नाईं सृष्टि के पहले 'अनाद्यन्तम्' इस श्लोक से कहे गये ब्रह्मस्वभाव में स्थित आपके भी चक्षु आदि उत्पन्न नहीं हुए थे, यह सब मेरे कथन का तात्पर्य आपने जान ही लिया है।॥१॥

__ इस प्रकार पुर्यष्टक की कल्पना के अनन्तर व्यवहार योग्य अर्थों की कल्पना भी जैसे समष्टि की है, वैसे ही व्यष्टियों की भी है, यह कहते हैं।
जिस प्रकार हिरण्यगर्भात्मक समष्टिपुर्यष्टक का सर्ग के आदि में व्यवहार योग्य अर्थ-ज्ञान उदित होता है, उसी प्रकार सभी व्यष्टिपुर्यष्टकों का भी अर्थज्ञान सर्वदा उदित होता है ॥२॥

गर्भावस्था से लेकर उसीका दिग्दर्शन कराते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी, जो व्यष्टि-जीव छठे महीने में गर्भ में ही चक्षु आदि इन्द्रियों के प्रादुर्भाव से सम्पन्न पुर्यष्टकस्वरूप हो जाता है, वह तभी से लेकर जिस व्यवहर्तव्य वस्तु की जिस प्रकार भावना करता है; उसी प्रकार उसे अपनी भावना से तत्काल ही देखने लगता है, यह आप जानिए ॥३॥
एवंच, हिरण्यगर्भ के मनोव्यापार में उसका निजी संवेदन (चैतन्य) जिस प्रकार इन्द्रिय और इन्द्रियों का विषयस्वरूप हो जाता है, उसी प्रकार व्यष्टिजीवरूप आपका भी संवेदन हो जाता है, यही मैंने कहा - यह फलतः निकलता है, यह आप जानिए।।४॥
श्रीरामचन्द्र, व्यष्टि एवं समष्टि के रूप में आ रही संवित् सृष्टि के पहले एकरूप और शुद्ध ही थी। तदनन्तर सृष्टिकाल में वह संवित् भले ही अहमभिमानी असंख्य जीवपुर्यष्टकों से समन्वित हो जाय; तथापि उसका संवेदनस्वरूप तो निष्कलंक ही रहता है॥५॥

_ विषयों के दोषों से संवेदन का वह स्वरूप कलंकित क्यों नहीं होता? इस शंका पर परमार्थतः वेद्यपदार्थ का अस्तित्व ही न होने से वह कलंकित नहीं होता, यह कहते हैं। ____ अद्वितीय, असीम और अवेद्य होने से निर्विकार इस चिति में दूसरे किसी पदार्थ का (अस्तित्व) है ही नहीं; क्योंकि वे दूसरे पदार्थ देशकृत, कालकृत और वस्तुकृत परिच्छेदों एवं स्थूलता से युक्त हैं ॥६॥

यदि शंका हो कि 'चिति ही मन आदिरूप हो जाती है' ऐसा जब आप कह चुके हैं तब मन आदि की असत्यता में चिति ही असत्य क्यों नहीं हो जाती? तो इस पर कहते हैं।
श्रीरामजी, 'चिति मन आदिरूप हो जाती है' इत्यादि जो कुछ कहा गया है वह केवल चिन्तनीय, मननीय आदि वस्तुविषयक बुद्धिवृत्ति के अध्यारोप से ही कहा गया है; इसलिए चिति परमार्थतः मनोरूपता को प्राप्त कभी नहीं होती । इसी तरह वह न तो जीवरूपता को प्राप्त होती है और न पुर्यष्टकरूपता से ही युक्त होती है ॥७॥

तब तत्त्वज्ञान से आविर्भूतस्वरूप होने से पहले संवेदनस्वरूप भी असत् क्यों नहीं होता ? इस पर कहते हैं।
श्रीरामभद्र, तत्त्वज्ञानात्मिका विद्या और चरमप्रमाणभूत मनन आदि का विलास अपना कुछ भी अस्तित्व नहीं रखता; 'है ही नहीं' ऐसा अज्ञानियों द्वारा जो तर्कित होता है, वह सदा ही विद्यमान है; वही परमात्मा' इस नाम से कहा गया है और वही मन के साथ इन्द्रियों का अविषय है।॥८॥

यदि वह परमात्मा अद्वितीय ही है तो 'तस्मात् सर्व एव आत्मानो व्युवच्चरन्ति' (उसी परमात्मा से सभी जीवात्मा निकलते हैं) इस श्रुति से 'अग्नि-विस्फुलिंग' न्यायानुसार जीवसम्पत्ति कैसे कही गई? इस शंका पर शिष्यों को समझाने के लिए कल्पना से वैसी कही गयी है, यह कहते हैं।
'उस परमात्मा से चैतन्यस्वरूप जीव उत्पन्न होता है'इत्यादि मननात्मक कल्पना एकमात्र शिष्यों

को समझाने के लिए ही कही गई है॥९॥

अतएव आप अविद्यारूप रोग के मूल के विषय में चिन्तन न करें यानी उसकी जड़ खोजने में न लगें, किंतु उसकी समुचित चिकित्सा का ही चिन्तन करें; क्योंकि मूल की चिन्ता आदि चिकित्सा के वास्तव उपाय हैं ही नहीं, यह कहते हैं।

210225 विचार द्वारा उपदेश्य को उपदेश देने के अनन्तर हुए चरमप्रमाण मननात्मक विचार से जिस किसी अज्ञात मूल से उत्पन्न अविद्या रूप रोग के शांत हो जाने पर उस दशा में सम्पूर्ण आकारों से वर्जित ऐसा स्वरूपज्ञान अवशिष्ट रहता है, जहाँ पर परमाणु में सुमेरु पर्वत की नाईं आकाश भी स्थूलरूप हो जाता है ॥१०,११॥

210226 श्रीरामजी, निष्पन्न होनेवाले व्यवहारों के लिए क्रियाश्रय होने के कारण व्यावहारिक सत्यभूत भी पदार्थ जहाँ शून्य की नाईं स्थित हैं, उस निर्मल सत्यस्वरूप ब्रह्मपद में जगत् में उत्पन्न विषयों को छोड़कर आप जीवन्मुक्त होकर स्थित रहिए ॥१२॥

210227

210228 अब अविद्या का स्वरूप बतलाते हैं।

210229 श्रीरामचन्द्रजी, अतः भली प्रकार देखी जा रही भी अविद्या नहीं दीख पड़ती, किंतु नष्ट ही हो जाती है; इसलिए उस अविद्या का वही प्रसिद्ध असद्रूप ही स्वरूप है|१३॥

210230 ___ भद्र, (हम यह मानते हैं कि) मृगतृष्णा जल दिखाई दिया, पर उसे प्रयत्न से भी किन्हीं लोगों ने कहीं पाया क्या ? अर्थात् किसी ने कहीं नहीं पाया; ठीक इसी प्रकार (मृगतृष्णाजल के सदृश) जो अवस्तुभूत पदार्थ हैं, भ्रान्तिवश देखे गये भी वे किस तरह पाये जा सकते हैं ? वास्तव में तो दृष्टान्तभूत मृगतृष्णाजल भी अप्रसिद्ध है, यह भाव है॥१४॥

210231 असत् पदार्थ ही सत् भासित होता है। उसकी सत्यता असद्रूप अविद्या से ही है। ज्ञान से तो जो वस्तु जिस प्रकार की रहती है, वह उसी प्रकार की दिखाई देती है और भ्रान्ति नष्ट हो जाती है ॥१५॥

210232 श्रीरामजी, सत्य आत्मा के सन्निधान से अत्यन्त असद्रूप भी अविद्या की जीव, पुर्यष्टक आदिरूप कल्पना की गई है, यह विचार भी अविद्या से होता है ॥१६॥

210233 श्रीरामभद्र, आप जैसे अधिकारी जीवों को उपदेश देने के लिए उस अविद्या की ही जीव आदिरूप कल्पना शास्त्रों ने की है। इसलिए प्रबोध के लिए एकचित्त होकर आप उसे सुनिए॥१७॥

210234 जीवरूपता को प्राप्त हुई-सी, पुर्यष्टकरूप पद में स्थित, अतएव मायारूपी कलंक से वेष्टित तथा जीव को बाह्य विषयों का दर्शन कराने के लिए उत्सुक यह चिति जिसकी जैसी भावना करती है, भलीभाँति उसका वैसा ही अनुभव कर लेती है ॥१८॥

210235 रात्रि में बालक द्वारा कल्पित यक्ष की नाईं, फिर वह सत्य हो या असत्य ही हो,यह जीवचिति'पंचतन्मात्राओं के पंचीकरणरूप शरीर की कल्पना सत्य ही है' यों संभावना करती है।।१९॥

210236 और उस देहरूप आत्मा में उसी प्रकार उत्पन्न यानी उपर्युक्त दृष्टान्त की नाईं उत्पन्न इन्द्रिय द्वारों को भी उस प्रकार देखती है|२०॥

210237 इन्हीं पंचतन्मात्राओं से उत्पन्न बाहर-स्थितपंचमहाभूतों को, जो परमार्थतः उससे दूसरे नहीं हैं यानी चितिरूप ही हैं, इन्द्रियरूप द्वारों से उस प्रकार वह अन्य सा देखती है, जिस प्रकार सैकड़ों शाखाओं को अंकुर ॥२१॥

210238 तदनन्तर यह जीव, जिसे 'ये इन्द्रिय, मन, प्राण आदि आन्तर पदार्थ हैं और ये घट आदि बाह्य पदार्थ हैं' यों निश्चय हो चुका है, जिसकी जैसी वासना कर लेता है, उसे वैसी ही यानी उसी रूप से दृढ़ कर लेता है ॥२२॥

210239

210240 वहाँ विषय एवं इन्द्रिय के सन्निकर्ष से अभिव्यक्त स्वात्मसुख की ही विषयसुख के रूप से वह

210241

210242

210243 कल्पना करता है, यह कहते हैं।

210244 चन्द्रमा की किरणों की नाईं आत्मा का जो सुखरूप से ज्ञान होता है, उसे ही इस जीव ने बाह्य विषयों के सुखानुभवरूप से शीघ्र स्वीकार कर लिया है।॥२३॥

210245

210246 ___ उसी प्रकार वह स्वाभाविक आत्म-वेदन ही विषयसन्निकर्ष से अभिव्यक्त अहमाकार आत्मा का धर्म है, ऐसी भावना कर लेता है, यह कहते हैं।

210247 मिर्च से अभिन्न मिर्च की प्रसिद्ध जो तीक्ष्णता है और आकाश से अभिन्न आकाश की प्रसिद्ध जो शून्यता है, इन दोनों के सदृश आत्मा से अभिन्न प्रसिद्ध जो आत्मा का ज्ञान है, वही अन्य-सा होकर स्थित है यानी स्वाभाविक आत्मज्ञान ही अज्ञानवश भिन्न-सा अहमाकार आत्मा का धर्म बनकर स्थित है ॥२४॥

210248 सांसारिक विषयभोगों में ही पुरुषार्थ की परिसमाप्ति है, यह मत बाँधकर नश्वर सुख को लक्ष्यकर उसने 'इन लौकिक कर्मों से यह सुख होता है और इन पारलौकिक कर्मों से यह सुख होगा' इस नियम को सुदृढ़ कर दिया है|२५॥

210249 श्रीरामजी, (उन दोनों प्रवृत्ति नियमों में एक तो स्वाभाविक राग आदि दोषों से जनित है और दूसरा शास्त्रजनित है। उक्त दोनों प्रकारों के भी ये नियम संकल्परूप हैं।) उन दोनों में से कदाचित् कोई एक ही स्वाभाविक पुरुषप्रयत्न से ही दूसरे को जीतकर होता है, अन्यथा नहीं, यह भाव है ॥२६॥

210250

210251 उन दोनों स्थलों में भी स्वभाव या शास्त्र इन दोनों में से किसी एक का अनुसरण करनेवाले अज्ञ आत्मा का ही तत्तत् व्यापारसाधनफलरूप से विवर्त होता है, यह कहते हैं।

210252 श्रीरामभद्र, द्वैत एवं अद्वैत रूप यह सम्पूर्ण जगत् उस प्रकार आत्मा से ही बना है, जिस प्रकार ईख के रस से खाँड़ और मिट्टी से महाघट ॥२७॥

210253 ___ यद्यपि खाँड़ और घट ये दोनों अपने प्राक्तन द्रव और पिण्डावस्था के विनाश से विकारस्वरूप हैं; तथापि उनके माधुर्य और मिट्टी के स्वरूप का विनाश नहीं होता, अतः उतने अंश में ही वे विवर्त के दृष्टान्त हैं। ब्रह्म में तो उनकी तरह (किसी अंश में भी) विकार का संभव नहीं है, क्योंकि वह उनका विधर्मी है, यह कहते हैं।

210254 खाँड़, घट आदि में- देश, काल आदि से परिच्छिन्न होने के कारण अवयव विन्यास, विकार आदि हो सकते हैं; परंतु ब्रह्म में तो देशकृत, कालकृत आदि परिच्छेदों के न होने से वे विकार आदि नहीं हो सकते ॥२८॥

210255 ___ अथवा 'खण्डो मधुरसेनेव' इस वाक्य में खण्डशब्द वनखण्ड का वाचक है और 'मधुरसेनेव' का अर्थ 'वसन्तद्रव की नाईं' ऐसा मानिए । एवंच वृक्ष विकार का हेतुभूत जलभाग, जो कि अविकारी रूप ही है, दृष्टान्तरूप से कहा गया है, इस आशय से कहते हैं। ___ जैसे वृक्ष में प्रविष्ट जल, 'यहाँ मैं पत्र हूँ, यहाँ 'मैं फूल हूँ' इत्यादि विचित्ररूप से उदित होकर एक होने पर भी अनेकता को धारण करता हुआ देखा गया है, वैसे ही हम लोगों की आत्मा में प्रसिद्ध सत्तावाले ब्रह्म ने भी यहाँ मैं पट हूँ', 'यहाँ मैं दीवार हूँ' इत्यादि भेदों से सम्पूर्ण जगदाकार से आत्मा में द्वित्व को धारण कर लिया है, यह आप जानिए ॥२९,३०॥

210256 जैसे मेघ कालभेद से - पहले ग्रीष्म ऋतु में 'मैं सूर्यतापरूप हूँ' यों अभेदभावना कर सूर्यतापरूप से, फिर वर्षा ऋतु के प्रारम्भ में वृष्टि करने के

210257

210258 समय 'मैं जल बरसानेवाला हूँ' यों जलप्रदरूप से और फिर पृथ्वी में प्रवेश द्वारा अंकुर के अन्दर जलरूप से उसका प्रवेश होने पर मैं अंकुररूप हूँ' यों अंकुररूप से स्थित रहता है; वैसे ही यह आत्मा भी कालभेद से भाव और अभाव का आकार होकर स्थित रहता है॥३१॥

210259

210260 जगद्रूप विवर्त का नियम-क्रम यद्यपि कल्पित ही है; फिर भी कोई उसे अन्यथा नहीं कर सकता, यह कहते हैं।

210261 इस वस्तु से यह कार्य इस प्रकार होवे (जैसे अग्नि से उष्णता और जल से शीतलता), यों परब्रह्म में कल्पित प्रसिद्ध क्रम को इस जगत् में ऐसा कौन जीव है, जो तोड़ सकता हो अर्थात् कोई तोड़ नहीं सकता ॥३२॥

210262

210263 इसी प्रकार वस्तुस्वभाव का नियम भी वस्तुभेद से भिन्न ही है और न उसे कोई अन्यथा ही कर सकता है, इस आशय से आकाशादि के स्वभाव की और अज्ञात ब्रह्म के स्वभाव की परस्पर विलक्षणता बतलाते हैं।

210264 __ दर्पण की नाईं स्वच्छ आकाश में अपना भाग (आकाश-भाग) या अपना कार्य प्रतिबिम्बित नहीं ही होता, क्योंकि आकाश में या उसके कार्यभूत अन्य भूतों में आकाश का भेद नहीं रहता (भिन्न वस्तु में प्रतिबिम्ब पड़ता है-इस सिद्धान्त के अभिप्राय से यह कहा गया है), किंतु केवल आकाशप्रतिबिम्बशून्य दर्पण के मध्य के समान निर्मलरूप से शोभित होता है। (अविद्या से समन्वित ब्रह्म तो वैसा नहीं है, यह कहते हैं।) और अविद्या संवलित ब्रह्म में तो अपने स्वरूप से स्थित आत्मा ही समस्त वस्तुशक्ति आदि रूप से शोभित होता है, जीवरूप से प्रतिबिम्बित होता है और चूँकि वह स्वभावतः चिन्मय है, इसलिए देहरहित होता हुआ भी वह भेदबुद्धि से द्वितीय-सा होता है ॥३३,३४॥

210265

210266 ऐसा भले ही मान लिया जाय, परंतु उससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।

210267 सत्य और अमृत के मिथुनीभाव से 'वाचारम्भण' श्रुति में दर्शित न्याय से दृष्टान्त बतलाते हैं।
210268 जिस प्रकार भूषण में स्थित सुवर्ण में यानी सुवर्ण के आभूषण में सत्य एवं असत्यरूप सुवर्णत्व और कटकत्व दोनों रहते हैं, उसी प्रकार आत्मा में भी चित्त्व और अचित्त्व दोनों रहते हैं॥३६॥
210269
210270 इसीलिए उसके प्रथम कार्यभूत मन में चिद्रूपता तथा जड़ता-ये दोनों दिखाई पड़ती हैं। उनमें जो नित्य है, वही सत्य है, यह कहते हैं।
210271 जिस प्रकार कटक में नित्य ही सुवर्णरूपता रहती है, उसी प्रकार चिति के सर्वव्यापी होने से उसके सर्वप्रथम कार्य मन में सर्वदा चितिरूपता रहती है। और जडरूपता तो किसी समय यानी अध्यास समय में विद्यमान रहती है॥३७॥
210272 चेतन और जडस्वरूप() यह चित्त स्वयं जब भी जिस किसी पदार्थ
210273 (e) कहीं-कहीं 'चित्तजाड्यात्मकम्' ऐसा भी पाठ मिला है। उसके अनुसार चित्त का जाड्य यानी 'जड़देहविषयाकार, तत्स्वरूप' यह अर्थ समझना चाहिए ।
210274
210275
210276 की जिस प्रकार दृढ़ भावना करता है, यानी जभी देव, नर, स्थावर आदिरूप से देवादि के स्वरूप की भावना करता है, तभी उस प्रकार का वह हो जाता है॥३८॥
210277
210278 अतएव कालभेद से जीव में अहमाकारभेद का अनुभव होता है, यह कहते हैं।
210279 चैतन्य से भीतर वासनारूपी कलियों का विकास होता है; उसी से यह जीव विचित्र तरह से भावित आकारवाला होकर समय-समय पर स्वयं भिन्न-भिन्न रूप का हो जाता है ॥३९॥
210280 जैसे स्वप्न में दिखाई पड़ा ग्राम वनादिसत्तारूपी भिन्नता के अवलोकन से वनादिभाव को प्राप्त हो जाता है, वैसे ही देहभूत यह जीव भी एक देह से दूसरी देह को प्राप्त हो जाता है, क्योंकि यह स्वप्न के समान ही प्रतिभासात्मक है ॥४०॥
210281 जैसे स्वप्न में दिखाई दे रहा मनुष्य शीघ्र ही दीवार बनकर पट बन जाता है, वैसे ही मरण-मूर्छा में भी प्रतिभासमान असत्यरूप ही यही शरीर वह दूसरा शरीर अपने-आप बन जाता है ॥४१॥
210282
210283 यदि कोई यह शंका करे कि देह तो प्रत्यक्ष ही मरती और भस्मीभूत हो जाती है, भला वह फिर दूसरी देह कैसे बन जायेगी? तो इस पर कहते हैं।
210284 स्वप्न में अपने प्रतिभास से अपनी दूसरी देह की तरह यह जीव असत्य ही मरता है और फिर असत्य ही उत्पन्न होता है। तात्पर्य यह है कि मरनेवाले का मरण और जन्म भी प्रातिभासिक ही है। जी रहे लोगों को तो अपनी अविद्या से कल्पित ही उसकी देह के दाह आदि का दर्शन होता है न कि उसकी वासनामय देह का ॥४२॥
210285
210286 तब क्या युवावस्था और वृद्धावस्था की नाईं देहान्तर-प्राप्ति भी इस देह का कालिक परिणाम ही है? इस शंका पर 'नहीं' ऐसा कहते हैं।
210287 देह का यह वर्तमान स्वरूप समय पाकर युवावस्था के सदृश देहान्तररूप हो जाता है ऐसी बात नहीं है, क्योंकि वर्तमान शरीर बाल्य, यौवन आदि अवस्थाओं के भिन्न होने पर भी वह यही शरीर है' इस प्रत्यभिज्ञात्मक निश्चय का विषय होता है। परंतु ये भूत एवं भविष्यत् शरीर तो वैसी प्रत्यभिज्ञा के विषय नहीं हैं, उक्त प्रत्यभिज्ञा के न होने से दूसरों द्वारा 'कालतः अन्य हैं और वस्तुतः अन्य नहीं हैं' इत्यादि भ्रान्ति को प्राप्त होते हैं। अतः उनकी जीव से ही उत्पत्ति है यानी वासना से ही उनका उद्भव है॥४३॥
210288
210289 यदि शंका हो कि जिन्हें पहले कभी देखा ही नहीं, उन देवादि शरीरों में इस जीव की वासना ही कैसी? तो इस पर कहते हैं।
210290 हे तत्त्वज्ञों में श्रेष्ठ श्रीरामभद्र, ('तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः' (8) इस श्रुति के अनुसार) यह जगद्रूप तो जीवस्वप्न के अन्तर्गत ही है यानी जीव का एक स्वप्न ही है, यह आप जानिए। और चूंकि स्वप्न में इस जन्म में दृष्ट एवं अदृष्ट वस्तुओं का अनुभव होता है, (इसलिए पूर्व में अदृष्ट देवादि शरीरों
210291 की वासना होने में किसी प्रकार की आपत्ति नहीं है।) (m) ॥४४॥
210292
210293 (4) उस स्रष्टा ईश्वर की पितृशरीर, मातृगर्भाशय और अपना शरीर ये तीन अवस्थाएँ एवं जाग्रत्, स्वप्न तथा सुषुप्ति नामक तीन स्वप्न हैं ।)
210294 (m) वस्तुतः अनादि संसार में अननुभूत कुछ भी नहीं है, अतः मरणकाल में भावि देह के आरम्भक कर्मों से उबुद्ध हुई वासना के अनुसार देहान्तर की उत्पत्ति हो सकती है ।
210295
210296 तब महावाक्यों से जनित ब्रह्मसाक्षात्कार से प्राप्य ब्रह्मभाव भी देहान्तर की नाईं वासनामय स्वप्न ही क्यों नहीं है ? इस पर कहते हैं।
210297 जो 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इस श्रुति में उक्त शिवादि स्वनाम आदि से कथित है और तुरीय दृष्टि से दृष्ट है, उस परमात्मा को उक्त तीनों लक्षणोंवाला स्वप्न ही नहीं हो सकता। जाग्रत् काल में कभी भी उसका अनुभव न होने से उसकी वासना ही अप्रसिद्ध है, अतः वह वासनामय नहीं हो सकता। इसलिए यह निर्मलात्मा एकमात्र चिति ही है ॥४५॥
210298 वही चिदात्मा जीव होकर आज अभिनव वर्तमान विषय को जिस प्रकार चित्स्वभाव होने से ही देखता है, जड़स्वभाव होने से नहीं, उसी प्रकार आगे देखे जानेवाले विषयों को भी देखता है॥४६॥
210299 ___ इसीलिए अदृष्ट विषय में भी भावनाओं के उपचय से दृढ़ हुई वासना पूर्व में दृष्ट विषयों की वासनाओं पर विजय पाती है, यों पुरुष प्रयत्न की प्रबलता दिखलाई गई है, यह कहते हैं।
210300 जैसे कल के किये गये कुकर्म यानी अनुचित कर्म आज के प्रयत्न से सुकर्मता को प्राप्त होते हैं, वैसे ही आज भी पुरुषप्रयत्न से पहली वासना पर विजय प्राप्त की जा सकती है॥४७॥
210301
210302 इस प्रकार अब तक जीव के वासनापरिणामस्वरूप देहादिबन्ध का वर्णन किया गया, अब उसकी शांति कब होगी? इस जिज्ञासा पर कहते हैं।
210303 प्राणियों की चक्षु आदि इन्द्रियाँ मोक्ष के बिना शांत नहीं होती। वे देशकृत और कालकृत भेदों से इस संसारसागर में उतराती और डूबती रहती हैं ॥४८॥
210304
210305 मोक्ष के बिना देहादि की निवृत्ति क्यों नहीं होती? इस शंका पर कहते हैं।
210306 चूँकि जब तक मोक्ष नहीं हो जाता तब तक इस चिति की अपनी देहाकार की कल्पना करनेवाली वासना सदा बनी ही रहती है, इसलिए इस जीव की अपनी वासना ही पांचभौतिक देह होकर उस प्रकार आगे खड़ी हुई-सी रहती है; जिस प्रकार बालक के आगे कल्पित असत्य महायक्ष खड़ा हुआ-सा रहता है, (अतः मोक्ष के बिना देहादि की निवृत्ति नहीं हो सकती) ॥४९॥
210307
210308 अब, कथंचित् पांचभौतिक स्थूलशरीर की निवृत्ति होने पर भी मोक्ष के बिना लिंगदेहात्मक पुर्यष्टक की निवृत्ति हो ही नहीं सकती, इस आशय से उसे दिखलाते हैं। ___ मन, बुद्धि, अहंकार एवं पाँच सूक्ष्म तन्मात्राएँ - इन आठों का समूह पुर्यष्टक कहा गया है और यही 'आतिवाहिक' देह कही गई है॥५०॥
210309
210310 यदि शंका हो कि शास्त्रों में ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, प्राण, पंचमहाभूत, अन्तःकरण, अविद्या, काम और कर्म-इन्हें पुर्यष्टक कहा गया है, वह पंचीकृत आकाश, वायु आदि लिंगघटित स्थूलान्त मूर्तरूप भी होगा। ऐसी स्थिति में आपने अमूर्त मन, बुद्धि आदि आठों का समूह ही "पुर्यष्टक' है, यह कैसे कहा ? तो इस पर कहते हैं। ___ आप द्वारा कथित मूर्तरूप पुर्यष्टक तब होगा जब पंचीकरण से अमूर्तरूप तन्मात्राओं की स्थूलता होगी। यह सूक्ष्मतन्मात्रस्वरूप लिंगात्मा तो अमूर्त ही है। इसकी पंचीकृत आकाशरूपता, जो कि निरवधि स्थूल है, नहीं हो सकती, करोड़ों अमूर्त वासनाओं को मिलाने पर भी कहीं स्थूलता नहीं दिखाई पड़ती। जब इस पुर्यष्टक की आकाशरूपता ही दुर्लभ है तब उसकी स्थूल वायुरूपता बड़ी

210311
210312 बड़ी तनोंवाले वृक्ष की नाईं अत्यन्त ही असंभावित है। एवं जब स्थूलभूतों का ही उसमें (पुर्यष्टक में) संभव नहीं है तब इसकी देहता उस प्रकार अत्यन्त असंभावित है, जिस प्रकार अतिसूक्ष्म परमाणु की सुमेरुता। अतः यह नहीं कह सकते कि भौतिक देह तक ही पुर्यष्टक है, यह भाव है॥५१॥
210313 __मुक्ति में अनुपयोगी होने से भी इस मोक्षशास्त्र में स्थूल पदार्थों के अस्तित्व की कल्पना युक्त नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
210314 यदि यह देहादि प्रपंच मनोमात्र ही है यानी एक कल्पना ही है तो वैराग्य आदि के अभ्यास से-उसे (मन को) राग-द्वेषशून्य कर देने पर यह जीव शमादि-साधन चतुष्टय से सम्पन्न हो जाता है। तदनन्तर महावाक्यों द्वारा ज्ञानोदयक्रम से मनःकल्पित स्वप्नप्राय प्रपंच और उसकी मूलभूत अविद्या का बाध हो जाने पर अपनी कार्य एवं कारणस्वरूप अवस्थात्मक दोनों बन्धों से शून्य जीव को मुक्ति प्राप्त होती है। स्थूलभूत भौतिक मूर्तप्रपंच की भी सत्ता मानने पर तो उस प्रकार के प्रपंच का ज्ञान से बाध दिखाई न पड़ने पर मुक्ति हो नहीं सकती। (एवं निष्कर्ष यही निकला कि स्वप्न और सुषुप्ति-ये दो ही अवस्थाएँ हैं, जाग्रन्नामक स्थूलविषयिणी दूसरी अन्य कोई अवस्था किसीसे सिद्ध नहीं की जा सकती, इस आशय से उन्हीं दोनों का विभागकर दिखलाते हैं।) जिसने जड़स्वरूप देहादि सब प्रपंच को वासनारूप से उपसंहार कर गोद में कर लिया है, वह जीव की सुषुप्तता यानी सुषुप्तिनामक एक अवस्था है, और देहप्रतीति से समन्वित स्वप्ननाम की दूसरी अवस्था है। इस तरह दिखाई दे रहे प्रकारों से स्थावर एवं जंगम आकारों से यह आतिवाहिक देह ही मोक्ष-प्राप्तिपर्यन्त इस संसार में घूमती रहती है।५२,५३॥
210315 श्रीरामजी, सबकी ही यह आतिवाहिक देह कभी तो सुषुप्तावस्था में स्थित रहती है और कभी स्वप्न की नाईं यानी स्वप्नावस्था में स्थित रहती है ॥५४॥
210316 सुषुप्तावस्था में स्थित यह आतिवाहिक देह जब वासनारूप से भीतर प्रविष्ट हुए भविष्यत् दुःस्वप्नों से विद्ध-सी होकर स्मृतिशून्य और अनुदित आकारवाली हो जाती है, तब चिति के प्रतिबिम्ब से खचित होने से तथा अपने में सम्पूर्ण जगत् का उपसंहार कर लेने से वह प्रलयकालीन अग्नि के समान प्रदीप्त होकर स्थित रहती है।॥५५॥
210317
210318 उन स्थावर आदि निकृष्ट योनियों में जड़ता के आधिक्य से सुषुप्ति की प्रचुरता है, यह कहते हैं।
210319 स्थावर आदि अवस्थाओं में तथा कल्पवृक्ष की अवस्थाओं में भी (4) पाषाण-शिला के समान घनीभूत जड़तावाली (तमोयुक्त) यह आतिवाहिक देह सुषुप्ति-अवस्था में ही स्थित रहती है।॥५६॥
210320
210321 इसलिए चित्त की अधिक जड़ता ही इस देह की सुषुप्ति है, चित्त का भ्रमण ही संसार है, चित्त का तत्त्वज्ञान ही बन्ध से मुक्ति है, तुर्यता ही इसकी जाग्रदवस्था है, यही सिद्ध हुआ, यह कहते हैं।
210322 श्रीरामभद्र, इस देह की सुषुप्तावस्था में स्थिति जड़ता है, स्वप्नावस्था से ही उत्पन्न यह संसार है, इसका जो तत्त्वज्ञान है, वह मुक्ति है और जो जाग्रदवस्था है, वही तुर्यरूपता है ॥५७॥
210323 जीव की तत्त्वज्ञान से ही मुक्ति होती है और उसी तत्त्वज्ञान से वह वैसे परमात्मस्वरूपता को प्राप्त हो जाता है, जैसे मल धो दिये जाने पर विशुद्ध हुआ ताँबा सुर्वणरूपता को प्राप्त हो जाता है ॥५८॥
210324 श्रीरामभद्र,
210325 (8) प्रस्तुत श्लोक में 'च' शब्द अप्यर्थक है यानी उसका 'भी' यह अर्थ है । एवंच, कल्पवृक्षों में पुण्य के आधिक्य से कृमि, कीट, क्षुधा, तृषा आदि दुःखों के न होने से यद्यपि आनन्द अधिक है; तथापि उनमें मनुष्य आदि के समान ज्ञान नहीं है, किंतु अत्यन्त तमोमयता ही है, यह भाव है।
210326
210327 जीव के तत्त्वज्ञान से जो मुक्ति प्राप्त होती है, वह शास्त्रों में दो प्रकार की बतलायी गई है - एक जीवन्मुक्ति और दूसरी देहपात से होनेवाली कैवल्यमुक्ति ॥५९॥
210328 जीवन्मुक्ति ही तुरीयावस्था है। उसके परे तुरीयातीत ब्रह्मपद है। तत्त्वज्ञान होने से यह जीव प्रबोधस्वरूप हो जाता है यानी उत्कृष्ट चैतन्यात्मक ब्रह्मरूप हो जाता है और वह तत्वज्ञान या बोध पुरुष प्रयत्न से साध्य है ॥६०॥
210329 इस व्यवहार-भूमि में जो जीव परमार्थतः मेरा यह परिमाण है और यह मेरा स्वरूप है' यों ज्ञान कर लेता है, वह सबके भीतर स्थित साक्षिभूत चिदात्ममय ही हो जाता है। और जो जीव उपर्युक्त ज्ञान से शून्य है, परमार्थतः उसके ब्रह्मनिष्ठ होने पर भी अज्ञानवश वह शिला की नाईं दृढ़ीकृत अपने हृदय में दीर्घतम संसारस्वप्न-भ्रान्तिरूप तीव्र भय को देखता रहता है॥६१॥
210330
210331 तब क्या जीव के हृदय में वास्तविक भय है ? इस शंका पर 'नहीं' ऐसा कहते हैं।
210332 जीव के भीतर चितिकला के सिवा और दूसरा कुछ भी नहीं है, वह उसे ही अन्यरूप से देखता हुआ व्यर्थ में सोच किया करता है।॥६२॥
210333 जीवरूप परमाणु के भीतर तो परम महत् ब्रह्म के सिवा दूसरा कुछ भी नहीं है, अहो ! जहाँ-तहाँ यह जो जगत् आँखों के सामने आ पड़ा है, वह माया का ही विलास है ॥६३॥
210334 जिस प्रकार बटलोई के भीतर खौल रहे जल में नानात्व का भ्रम उत्पन्न होता है, उसी प्रकार जीवरूप परमाणु के भीतर मिथ्या ही संसार उत्पन्न होता है॥६४॥
210335 श्रीरामजी, वासनाओं का बन्ध ही इस जीवाणु का बन्ध है, वासनाओं का नाश ही इसका मोक्ष है और वासनाओं का अन्त यानी अवधि ही इसकी सुषुप्ति अवस्था है, (क्योंकि तुर्य और तुर्यातीत ये दोनों पद वासनाशून्य होते हैं।) और वह स्वप्न में चित्र-विचित्र रूप से स्फुरित होती है ॥६५॥
210336
210337 किस प्रकार स्फुरित होती है ? यह कहते हैं।
210338 जब यह जीव घनीभूत वासनाओं के मोह से युक्त होता है तब वह स्थावर आदि योनियों का भागी होता है यानी स्थावर आदि योनियों में प्राप्त-सा दिखलाई पड़ता है, जब मध्यम प्रकार की वासनाओं से युक्त होता है तब पशु, पक्षी आदि योनियों का भागी होता है और जब तनुवासनाओं (क्षीण वासना) से समन्वित होता है तब मनुष्य, देव, गन्धर्व आदियोनियों में प्राप्त होता है। तात्पर्य यह है कि वासनाओं के क्षय के तारतम्य से उत्तरोत्तर शुभयोनि की प्राप्ति होती है ॥६६॥
210339 __वासनाओं के क्षयतारतम्य से वैचित्र्य की अभिव्यक्ति बतलाने के पश्चात् ग्राह्य, ग्रहण आदि के
210340 वैचित्र्य से भी वैचित्र्याभिव्यक्ति बतलाते हैं। __ सुषुप्ति की विच्युति के समय जब देह के भीतर नख के अग्रभाग से लेकर व्याप्त प्राणों में अहम्भाव से 'देहपरिमाणवाला ही मैं हूँ' यों जब परिच्छेद होता है तब घट आदि पदार्थ बाहर उत्पन्न हो जाते हैं। (वे बाहर होवे, उससे क्या? इस पर कहते हैं।) वैसी स्थिति में चक्षु आदि द्वारों से निकले हुए अन्तःकरण द्वारा बाहर निकला हुआ अन्तःकरणवृत्तिअवच्छिन्न चैतन्यात्मा जीव बाह्य घटादि विषयों के साथ व्याप्ति करता है । पश्चात् 'मैं घट को जानता हूँ' यों ग्राह्य एवं ग्राहक की वासनात्मिका सत्ता तत्तत्
210341 वैचित्र्य से स्पष्टतः अभिव्यक्त हो जाती है॥६७॥
210342
210343 उसीका स्पष्टीकरण करते हैं। अन्दर रहनेवाला जीव बाहर अनात्म पदार्थों पर जब आरूढ़ हो जाता है, तब ग्राह्यग्राहकवासना,
210344
210345
210346 मृगतृष्णा की नाईं, अध्यस्त विभाग से प्रकट हो जाती है॥६८॥
210347
210348 इसी प्रकार हेय-उपादेय की विचित्रता भी वासनाध्यस्त ही है, वास्तविक नहीं, ऐसा कहते हैं।
210349 आत्मा यहाँ न किसी का त्याग करता है और न किसी का ग्रहण ही करता है । वास्तव में आत्मा से भिन्न किसी का अस्तित्व है ही नहीं । अतः यहाँ बाह्य और आन्तर कलाओं के आकारवाला एकमात्र चिदात्मा ही प्रकाशता है ॥६९॥
210350 ये तीनों जगत् चैतन्यात्मा की एक चमत्कृति ही है। इसलिए भेदक संकल्पों से प्रयोजन ही क्या रहा? अब हम तत्त्वज्ञान से अपने चैतन्यस्वरूप में चिरकाल से विराजमान हैं। यह बाह्य-आन्तर जगत् तीनों काल में भी नहीं है॥७०॥

210351 तत्त्वतः विचारा गया समुद्र जैसे तरंग आदि समस्त विभेदों से शून्य हुआ-आकाश से भी स्वच्छ-सम्पूर्णरूप से केवल विशुद्ध द्रवात्मक जल स्वरूप ही है, वैसे ही यह जगत् भी तत्त्वतः ज्ञात हुआ वासनाकालीन समस्त विभेदों से शून्य विकारवर्जित केवल परमपद ब्रह्मस्वरूप ही है।७१॥

210352

210353 इक्यावनवाँ सर्ग समाप्त

210354 बावनवाँसर्ग आदि जीव हिरण्यगर्भ का स्वप्न ही जगत् है, उसमें अनासक्ति से उसका विनाश हो जाता है इस अर्थ का दृढ़ीकरण करने के लिए महाराज वसिष्ठजी द्वारा अर्जुनाख्यान का उपक्रम।

210355 सभी जीवों में प्रत्येक का स्वप्न अलग-अलग होता है, परंतु जाग्रत्-प्रपंच तो सबके लिए एक-सा ही है और स्वप्नरूप कैसे हो सकता है ? इस पर कहते हैं।

210356 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, सम्पूर्ण जीवसमष्टिस्वरूप हिरण्यगर्भ का अनेकविध कल्पनाओं से कोमल (रमणीय) जो प्रथम स्वप्न है, वही हम लोगों का 'जाग्रत् संसार' है, यह आप जानिए । वह संसार न सत्यरूप है और न असत्यरूप ही है ॥१॥

210357

210358 किसलिए ऐसी कल्पना करते हैं? यदि यह पूछिए तो इसका उत्तर यही है कि व्यष्टि-जीव की तरह समष्टि-जीव का (हिरण्यगर्भ का) कोई दूसरा स्वप्न प्रसिद्ध ही नहीं है इसलिए, यही कहते हैं।

210359 चूँकि व्यष्टि-जीवों के समान आदिपुरुष हिरण्यगर्भ का इस स्वप्न को छोड़कर दूसरा कोई स्वप्न कभी भी नहीं हो सकता, इसलिए व्यष्टिरूप हम लोगों के जाग्रत्-काल के प्रसिद्ध ये भूत-भुवनादिभाव उस हिरण्यगर्भ की भी जाग्रत् और स्वप्न दोनों अवस्थाओं में उदित हुए तत्त्वतः स्वप्न से भिन्न नहीं हैं, यह भाव है ॥२॥

210360

210361 असत्यत्व और अवस्तुत्व - इन दोनों हेतुओं से भी प्रपंच में स्वप्नरूपता का साधन कर रहे महाराज वसिष्ठजी स्वप्न-वैधानुभव में कारण दिखलाते हैं।

210362 तत्त्वज्ञों में श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में असत्यभूत और अवस्तुस्वरूप होने के कारण भी इस संसार को उस समष्टि-जीव का (हिरण्यगर्भ का) व्यष्टिरूप हम लोगों के स्वप्न के समान शीघ्र बाध का प्रतिभास न होने से एक लम्बा स्वप्न ही समझिए । प्रपंच में स्वप्न-वैधर्म्य का जो भ्रम होता है, उसमें उसकी दीर्घता ही एकमात्र कारण है, यह भाव है।॥३॥

210363 हे अनघ, एक स्वप्न से मानों दूसरे स्वप्न का अनुभव कर रहे समष्टि-जीव के एकदेशभूत व्यष्टि-जीव असत्य वस्तु का ही अकाट्य

210364

210365 सत्यरूप से अवलोकन किया करते हैं॥४॥

210366

210367 वस्तुस्वभाव से विपरीतता दिखाई पड़ने के कारण भी इसकी स्वप्नता सिद्ध होती है, यह कहते हैं।

210368 हे तात, समष्टि-जीव के एकदेशभूत जो व्यष्टि-जीव हैं, उनके अनुभवस्वरूप भ्रान्ति से जड़ताशून्य ब्रह्म में भूत-भुवनादि की जड़ता, अहंकार से लेकर देहपर्यन्त सभी जड़-पदार्थों में आत्मत्वाभिमान से अजड़ता एवं असत्य में सत्यता उदित हुई है।।५॥

210369 प्रकाश के प्रकाशक ब्रह्मरूप सूर्य के भी भीतर सम्पूर्ण तीनों लोकों का भ्रम देख रहे स्वप्न में संभ्रान्त-से सब जीव भेद-कल्पनाओं की परम्पराओं से संसार में भ्रमण किया करते हैं॥६॥

210370

210371 कल्पित भेदों में सत्यता के आरोप में कारण बतलाते हैं।

210372 स्वयं व्यष्टिरूप होने के कारण ही समष्टि-जीव की अपेक्षा भी अत्यंत जीवभूत ये -परमार्थतः सर्वगामी और अनन्त, अतएव परिच्छेदशून्य-सत्यस्वरूप होने के कारण जिस -जिस की भावना करते हैं; उसीको - उसमें आसक्ति होने से अपनी सत्ता के आरोप द्वारा-शीघ्र ही सत्य-सा समझ लेते हैं ॥७॥

210373

210374 यही अर्थ भगवद्गीता में भगवान् द्वारा उपदिष्ट है, यह कहते हैं।

210375 महाबाहो श्रीरामजी, भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र से उपदिष्ट, शुभफलदायक उस अनासक्ति-योग का आप श्रवण कीजिए, जिसका अवलम्बनकर प्राणी जीवन्मुक्त महामुनि बन जाता है ॥८॥

210376

210377 उसके लिए अर्जुनोपाख्यान की भूमिका बाँधते हैं।

210378 श्रीरामचन्द्रजी, अर्जुन नामधारी महाराज पाण्डु का पुत्र जिस तरह जीवन्मुक्तिरूप सुख से युक्त होता हुआ अपना जीवन शीघ्र बिता देगा, उसी तरह आप भी दुःखरहित अपना जीवन बिता दीजिए ॥९॥

210379 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, (कृपाकर आप मुझे बतलाइये कि) वह पाण्डुनन्दन (इस पृथ्वी पर) कब उत्पन्न होगा और उसकी अनासक्ति का वर्णन भगवान् श्रीकृष्ण किस तरह करेंगे? ॥१०॥

210380

210381 अर्जुन अवतार में कारण बतलाने के लिए सबके मूलभूत ब्रह्म का उपक्रम करते हैं।

210382 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, आकाश में महाकाश की नाईं परिकल्पित नामवाला सन्मात्रस्वरूप यह आत्मा आदि और अन्त से शून्य अपनी महिमा में ही प्रतिष्ठित है|११॥

210383 जैसे सुवर्ण में कटक आदि तथा जल में तरंग आदि दिखाई पड़ते हैं, वैसे ही निर्मल सन्मात्रस्वरूप परमात्मा में यह संसार-विभ्रम (जगविलास) दिखाई पड़ता है।।१२॥

210384 जैसे जाल में फँसी हुई चिड़िया भागने में असमर्थ होकर एकमात्र अपने पंख फड़-फड़ाती रहती हैं, वैसे ही दृष्टिगोचर हो रहे इस संसाररूपी जाल में फँसी हुई चौदह प्रकार की जीवजातियाँ छुटकारा पाने में असमर्थ होकर आवश्यकता से अधिक फुदक रही हैं यानी उछल-कूद मचा रही हैं ॥१३॥

210385 उन जीव-जातियों के बीच पांचभौतिक संसार में श्रुति, स्मृति आदि से वर्णित चरित्रवाले यम, चन्द्र, सूर्य, इन्द्र आदि तत्-तत् लोक के अधिपति हो चुके हैं ॥१४॥

210386 चूँकि श्रुति, स्मृति और सदाचार से विहित होने से यह पुण्य है, इसलिए उपादेय है (ग्राह्य है) तथा श्रुति, स्मृति और सदाचार से निषिद्ध होने से यह पाप है, इसलिए हेय है यानी त्याज्य है-यों उन लोगों ने अपने-अपने अधिकार के अनुसार संकल्पघटित ज्ञान से मर्यादा बना रक्खी है॥१५॥

210387

210388 ठीक है ? ऐसा ही सही, पर इससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।

210389

210390

210391 हे अनघ, उस यमराज का चित्त सृष्टि के प्रारम्भ से लेकर आज तक प्रवाहपतित अपने अधिकार कर्म में, पर्वत के सदृश अडिग होकर, ज्यों का त्यों अवस्थित है ॥१६॥

210392 वे भगवान् यमराज, प्रति चतुर्युग में कुछ समय समाप्त हो जाने पर या द्वापर के अन्त में-जीवों के नाश से जनित पाप की आशंका होने से - कदाचित् कुछ तपस्या भी करते हैं ॥१७॥

210393

210394 यमराज की उस तपस्या में समय का नियम नहीं है, यह कहते हैं।

210395 कभी तो आठ वर्ष, कभी दस अथवा बारह वर्ष, कभी पाँच या सात वर्ष और कभी सोलह वर्ष तक भी वे तपस्या करते रहते हैं ॥१८॥

210396 उस यमराज के उदासीन के समान तपस्या में आसीन रहने पर संसाररूपी जाल में फँसे हुए किन्हीं जीवों का मृत्यु नाश नहीं करती।।१९॥

210397 उस समय किसी एक भी प्राणी की हिंसा न होने के कारण यह पृथिवी वर्षा-ऋतु में मच्छरों से पसीने से तरबर हाथी के समान अनेकविध जीवसमूहों से संचार के अयोग्य बन जाती है ॥२०॥
210398
210399 श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर (जब यह पृथिवी प्राणियों के भार से दबने लगती है तब) उस पर पड़े बोझ की निवृत्ति के लिए भगवान् कृष्णचन्द्र आदि सब देवता अनेक प्रकार की युक्तियों से यानी अपने अंशावतार तथा महाभारत की लड़ाई आदि अनेक उपायों से इन विचित्र प्राणियों को मार डालते हैं ॥२१॥
210400
210401 और यह भार उतारने के लिए अवतारादि-व्यवहार भी अनेक बार हो चुका है, यह कहते हैं।
210402 श्रीरामजी, इस तरह हजारों युग, सैकड़ों व्यवहार तथा अनन्त जीव एवं जगत् व्यतीत हो चुके हैं ॥२२॥
210403 हे साधो, यह जो वैवस्वत यम है, वह आज तो पितरों का (मृतजीवों का) नियामक है; (परंतु) अब इसे भी किन्हीं युगों के व्यतीत हो जाने पर (अपने) पापों के विनाश के लिए बारह वर्ष तक अहिंसादिघटित निर्विकल्प समाधिरूप व्रतचर्या (तपश्चर्या) करनी पड़ेगी, जिसमें मनुष्यों का उत्पीडन कोसों दूर निकल जायेगा यानी पापियों का कोई दण्डदाता न रहेगा, यह भाव है ॥२३,२४॥
210404 उस व्रतचर्या के कारण यह पृथिवी मृत्युलोक में आये हुए, भारस्वरूप, मृत्युरहित प्राणियों से व्याप्त वन गुल्मों से संकीर्ण-सी, अतएव दीन हो जायेगी॥२५॥
210405 उस समय मनुष्यों के भार से परिपीड़ित अंगोवाली यह दीन पृथिवी शरण पाने के लिए भगवान् विष्णु के समीप उस तरह आयेगी, जिस तरह लुटेरों से लूटी गई, अतएव कातर स्त्री अपने पति के समीप आती है|२६॥
210406 तदनन्तर सम्पूर्ण देवांशों के साथ, जो नर
210407 और नारायण के सहायतार्थ उत्पन्न होंगे, विष्णुभगवान् दो शरीरों से पृथिवी पर अवतार लेंगे॥२७॥
210408 उनमें एक तो वसुदेव का पुत्र 'वासुदेव' इस नाम से विख्यात विष्णु का शरीर होगा और दूसरा शरीर होगा-पाण्डु का पुत्र 'अर्जुन' इस नाम से विख्यात ॥२८॥
210409 और, चारों समुद्ररूपी करघनी पहनी हुई पृथिवी का अधिपति एवं धर्म का पुत्र 'युधिष्ठिर' इस नाम से प्रसिद्ध होगा। वह पाण्डुपुत्र 'धर्मज्ञ' होगा ॥२९॥
210410 उसका चचेरा भाई 'दुर्योधन' नाम से विख्यात होगा । और उस दुर्योधन का वैसा ही प्रतिद्वन्द्वी योद्धा ''भीम' 'नामक द्वितीय पाण्डु-पुत्र होगा, जैसा सर्प का प्रतिद्वन्द्वी नेवला॥३०॥
210411 परस्पर पृथ्वी का अपहरण कर रहे, युद्ध करने में तत्पर उन दोनों की भयंकर अठारह अक्षौहिणी सेना कुरुक्षेत्र में होनेवाली महाभारत की लड़ाई में इकट्ठी होगी ॥३१॥
210412 हे राघव, महान् गाण्डीवधनुर्धारी अर्जुन की देह से उन सेनाओं को नष्टकर विष्णु भगवान् पृथ्वी को भार से मुक्त कर देंगे॥३२॥
210413 युद्ध के प्रारम्भ में
210414
210415 अर्जुननामधारी भगवान् विष्णु का शरीर प्राकृत भाव में स्थित होकर हर्ष और शोक से युक्त मनुष्यधर्मा बनेगा यानी अज्ञप्राय हो जायेगा ॥३३॥
210416 दोनों सेनाओं में पहुँचे हुए और मरने के लिए तैयार अपने बन्धुओं को देखकर वह अर्जुन विषाद को प्राप्त होगा और युद्ध के लिए उद्योग न करेगा ॥३४॥
210417 हे राघव, तब उस अर्जुननामक देह को, उपस्थित कार्य की सिद्धि के लिए, श्रीविष्णु भगवान् स्वतः सिद्ध
210418 आत्मबोधवाली अपनी देह से यानी श्रीकृष्ण-देह से उपदेश देगें ॥३५॥
210419
210420 उपदेश के प्रकार का ही विस्तार से वर्णन करते हैं।
210421 यह अज आत्मा न तो कभी उत्पन्न होता है और न कभी नष्ट ही होता है। (() आदि और अन्त के विकारों का निषेध करने पर प्रसक्त हुए मध्यतन चार विकारों का अथवा भाविजन्म आदि का निषेध करते हैं।) यह न कभी जन्म पाकर पुनः अपने अस्तित्व को प्राप्त करता है और न कभी शरीर का खड्ग आदि से छेदन करने पर इसका छेदन ही होता है। यह अज, नित्य, शाश्वत और पुराण है॥३६॥
210422
210423 जो पुरुष उक्तस्वभाव अहं पदार्थ आत्मा को हनन-क्रिया का कर्ता समझता है और जो पुरुष इसे (अहंपदार्थ आत्मा को) हनन-क्रिया का विषय मानता है वे दोनों आत्मा को तत्त्वतः नहीं जानते, क्योंकि आत्मा न तो मरता है और न मारा ही जाता है। उन दोनों की हन्तृ-हन्तव्यवता विषयक भ्रान्ति में अज्ञान ही निमित्त है, यह भाव है ॥३७॥
210424 अनन्त, एकरूप, सदात्मक और आकाश से भी अत्यन्त सूक्ष्म परब्रह्म परमात्मा का किससे किस तरह क्या नष्ट होता है ? ॥३८॥
210425 हे ज्ञानात्मक पार्थ, तुम अनन्त, आदि और मध्य से रहित एवं अव्यक्त अपने स्वरूप का अवलोकन करो। तुम अपरिच्छिन्न आकारवाले, अतएव किसी प्रकार के दोष को न प्राप्त किये हुए चैतन्यस्वरूपही हो। यही कारण है कि तुम अज हो, नित्य हो और निरामय हो-यानी अज्ञान और उसके कार्य से निर्मुक्त; अतः बन्धुओं में आसक्ति और उनके मरण आदि की सम्भावना से दुःख करना तुम्हें उचित नहीं, यह भाव है ॥३९॥
210426
210427 बावनवाँ सर्ग समाप्त
210428 तिरपनवाँ सर्ग अहंकार का त्याग, संगत्याग आदि का लक्षण और दशाओं के भेद से व्यवस्थित उपास्य और
210429 ज्ञेय का स्वरूप-इन सबका वर्णन। ↑अपने बन्धुओं को मारनेवाला मैं हूँ' इस प्रकार का अहन्ताभिमान तथा 'ये मेरे ही बान्धव हैं' इत्यादिरूप ममताभिमान ही तुम्हारे सब दुःखों के मूल कारण हैं, इसलिए सर्वप्रथम उन्हें ही तुम छोड़ दो, यह कहते हैं।
210430 ($) तात्पर्य यह है कि १. जन्म, २-स्थिति, ३- वृद्धि, ४- विपरिणाम, ५-अपक्षय और ६ नाश- ये छः भावविकार हैं, जो ब्रह्म में नहीं रहते । इसीलिए वह (आत्मा) नित्य, कूटस्थ, असंग आदि कहा गया है । प्रस्तुत श्लोक में यद्यपि 'अज' इस विशेषण से ब्रह्म में समस्त भावविकार शून्यता अर्थतः सिद्ध हो जाती है; तथापि शब्दतः यहाँ प्रत्येक विकार का निषेध किया गया है। वहाँ 'न जायते' से पहले और 'न म्रियते' से अन्तिम भावविकार का ब्रह्म में निषेध कर चुके; अब मध्यपतित चार भावविकारों का निषेध करना भी प्रसंगप्राप्त है, जिसे 'नाऽयम्' से कर रहे हैं ।
210431
210432 भगवान श्रीकृष्ण ने कहा : हे अर्जुन, अतः तुम जन्म-मरण आदि छः ऊर्मियों से निर्मुक्त हो, अतएव नित्य हो और अपने भाई-बन्धुओं तथा सम्पूर्ण भूतों के स्वयं साक्षात् आत्मरूप हो, अतः तुम किसीको मारनेवाले नहीं हो। 'मैं हनन करनेवाला हूँ' इस प्रकार के अभिमान को भलीभाँति छोड़ दो ॥१॥
210433
210434 अभिमान-त्याग का फल कहते हैं।
210435 वधादिप्रवृत्तिकाल में जिस पुरुष में 'मैं इसे मारता हूँ' यों अभिमान नहीं होता और उसके (वधादि के) उत्तरकाल में जिसकी बुद्धि उसके फल हर्ष, शोक आदि से लिप्त नहीं होती, वह पुरुष सम्पूर्ण चतुर्विध भूतजातियों को मारकर भी किसी एक को भी नहीं मारता; क्योंकि सर्वत्र वधादि विकारके स्पर्श से रहित शाश्वत एकात्मतत्त्व अविकारी ही है तथा मायामात्र होने से देह आदि के सदा असद्रूप होने के कारण वन्ध्यापुत्र की नाईं वध में उसकी प्रसक्ति नहीं है। इसलिए ईश्वर के समान तत्प्रयुक्त पापफल से भी वह निबद्ध नहीं होता, यह भाव है ॥२॥
210436
210437 हन्तृत्वादिधर्मवाले देहादि में तादात्म्य-भ्रम होने से ही देह के धर्म हन्तृत्वादिका आत्मा में प्रतिभास होता है, न कि स्वतः । अतः सबसे पहले उसीका त्यागकर दो, यह कहते हैं।
210438 हृदय-स्थित आत्मा में देहादि अभिमानरूपाया और किसी दूसरी तरह की जो ही बुद्धिवृत्ति उत्पन्न होती है, वही अनुभूत होती है। अतः 'अयम्' यानी कार्यकरणसमूह, 'सोऽहम्' यानी मारनेवाला 'मैं', 'इदम्' यानी इस देह आदि के सम्बन्धी और 'तन्मे' यानी वे बन्धु आदि

मेरे हैं, इस तरह की अन्दर उत्पन्न हुई भ्रान्तिवृत्ति का त्याग कर दो ॥३॥
210439 हे भारत, इसी बुद्धिवृत्ति के कारण मैं हन्तृत्वादिधर्मों से युक्त हूँ, ''हन्तृत्वादिप्रयुक्त पापों से मैं नष्ट हूँ'' तथा अपने बन्धुओं के नाशादिरूप ऐहिक अनर्थों एवं नरकपात आदि पारलौकिक अनर्थों से मैं ग्रस्त हूँ' इत्यादि भ्रान्तियों से पराधीन होकर तुम चारों ओर सुख-दुःखों से परितप्त हो रहे हो॥४| अंशों के सदृश स्वात्मा के परिच्छेदक होने के कारण अंशरूप देह, इन्द्रिय आदि जो सत्त्वादि गुणों के विकार हैं, एकमात्र उन्हीं से ये सारे कर्मविभागशः किये जाते हैं। परंतु अहंकार से विमोहित अन्तःकरणवाला पुरुष 'मैं ही करनेवाला हूँ' यों मानता है।५॥
210440
210441 विचार करने पर तो रूपादि विषयों में आँख आदि इन्द्रियों की ही प्रवृत्ति है, न कि आत्मा की। इसलिए नेत्र आदि इन्द्रियों द्वारा किये गये कार्यों से आत्मा कर्ता नहीं कहा जा सकता, इस आशय से कहते हैं। ___ आँखें देखा करें, कान सुना करें, ये त्वचाएँ स्पर्श किया करें और जिह्वा रसास्वाद लिया करे, इनमें (चक्षुरादि-करणकार्यसमूह में) मै कौन हूँ ? अर्थात् उनमें मद्रूप तो कोई है ही नहीं,अतः उनमें मुझे 'मैं' इस रूप से स्थिति करना युक्त नहीं है । तात्पर्य यह है कि चक्षु आदि कार्यकरणसंघात ही सब कुछ करनेवाला है, उसमें मद्रूप कोई है ही नहीं; अतः 'मैं कर्ता हूँ' यह अभिमान करना सर्वथा अयुक्त है॥६|इस मन आदि अन्तःकरण संघात के संकल्पादिरूप अपने कार्य में तत्पर रहने पर भी उसमें मैं कोई नहीं हूँ' यों देख रहे तुम महात्मा की दृष्टि में ऐसा कौन पदार्थ क्लेशभाग में प्रविष्ट है, जिसके विषय में तुम शोक कर रहे हो ? अर्थात् कोई है ही नहीं ॥७॥
210442
210443 किसी जनसमुदाय द्वारा कोई एक कार्य किया गया हो, वहाँ पर उस समुदाय का हर एक पुरुष
210444
210445 अपने में समुदायअभिमान कर यदि उस कार्य के विषय में जब शोक करता है तो उपहास्य हो जाता है, तब समुदाय में न रहनेवाला बाहर का कोई यदि उस विषय में शोक करे तो उसकी उपहास्यता में कहना ही क्या ? इस आशय से कहते हैं।
210446 हे भारत, बहुतों ने मिलकर एक साथ जिस कार्य का सम्पादन किया हो, उसमें यदि किसी एक को 'मैंने ही किया है', यों अभिमानजन्य दुःख पकड़ लेता है तो वह हँसी के लिए ही होता है |८॥
210447 (m)
210448 __ निरहंकारी पुरुष का फल की अभिलाषा से रहित, कायिक, वाचिक और मानसिक कर्म चित्तशुद्धि द्वारा ज्ञान का उद्दीपक होने से परमपुरुषार्थ के लिए ही होता है। इसलिए हे अर्जुन, तुम्हें स्वधर्मस्वरूप युद्ध से दुःखप्रसक्ति नहीं है, यह कहते हैं। ___ योगी लोग (आरुरुक्षु या मुमुक्षु लोग) देह से, मन से, बुद्धि से और केवल इन्द्रियों से भी फल की अभिलाषा का त्यागकर आत्मशुद्धि के लिए कर्म करते हैं ॥९॥
210449 जिसका शरीर अहन्तारूपी विषचूर्ण से मारण के लिए व्यापारित नहीं हुआ है, यानी बारबार मरण के हेतुभूत भोगों में लम्पट नहीं हुआ है, ऐसे रागादिरूपी हैजे से निर्मुक्त योगी लौकिक एवं शास्त्रीय कर्म कर रहे तथा उसके आनुषंगिक फल का उपभोग कर रहे भी परमार्थतः न तो कर्म कर रहे हैं और न उसके फल का उपभोग ही कर रहे हैं|१०॥
210450 प्राज्ञ होने पर भी, अतिबहुज्ञानी होने पर भी दुष्ट प्रकृति पुरुष जैसे कहीं (लौकिक या शास्त्रीय व्यवहारों में) नहीं शोभता, वैसे ही ममतारूपी दोष से दूषित शरीर कहीं (लौकिक या शास्त्रीय प्रसंगों में) नहीं
210451 शोभता यानी परम पुरुषार्थ के समर्थ नहीं होता॥११॥
210452 __ जो ममतारहित, अहंकार से शून्य, सुख और दुःख होने पर हर्ष-विषाद से रहित तथा क्षमावान्, है वह अवश्यकर्तव्य (शास्त्रीय कर्म) अथवा अनवश्यकर्तव्य (लौकिक कर्म) कर रहा भी उनसे लिप्त नहीं होता ॥१२॥
210453 हे पाण्डुपुत्र, तुम्हारा यह उत्तम क्षात्र कर्म यानी क्षत्रियों के लिए शास्त्रविहित युद्ध में पीठ न दिखाना आदि अपना कर्म है। वह बन्धुवधरूप होने से क्रूर होता हुआ भी चित्तशुद्धि द्वारा ब्रह्मज्ञानादिरूप सुख का साधन तथा धर्म, यश, राज्य, स्वर्ग आदि अभ्युदय का साधन होने से
210454 अतिकल्याणरूप ही है|१३॥
210455
210456 तब तो बन्धुवध से अतिरिक्त द्रोण, भीष्म, कृपाचार्य आदि गुरुजनों का वधरूप जो कुत्सित कर्म है, वह भला मुझसे कैसे किया जा सकता है ? इस प्रकार की गुरुवध में हुई अर्जुन की अधर्मत्वशंका का सत्यशपथग्रहणपूर्वक आशीर्वाद देते हुए निवारण कर रहे भगवान् कहते हैं॥
210457 __ और दूसरा भी यानी पूजनीय महानुभावों के ऊपर उनके विरुद्ध शस्त्र उठाना आदि अधर्मप्रचुरक्रम से युक्त कुत्सित भी तुम्हारा युद्धकर्म, जैसे यानी जिस सत्यस्वरूप शास्त्रप्रामाण्य से श्रेष्ठ है, वैसे ही यानी उसी सत्य से तुम इस युद्ध में अमरणधर्मा विजयी बन जाओ॥१४॥
210458
210459 जब अज्ञानी का भी स्वधर्म श्रेय के लिए है, तब तत्त्वज्ञानी को स्वधर्म से नरकादि-प्रसक्ति तो किसी तरह हो ही नहीं सकती; पतन को उत्पन्न करनेवाले करोड़ों भी महापातक अहंकाररहित पुरुष
210460 की बुद्धि को लिप्त नहीं कर सकते इस आशय से कहते हैं।
210461 (m) इस विषय में कहा भी गया है कि समुदाय से जनित दुःख के लिए समुदायवर्ती किसी एक को शोच करना ठीक नहीं होता - 'न सामवायिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति'।
210462
210463
210464 जब मूर्ख का भी अपना कर्म श्रेय के ही लिए है तब बुद्धिमान् के स्वकर्म के लिए तो कहना ही क्या ? अहंकार से निर्मुक्त बुद्धिमान् की बुद्धि तो पतित होने पर भी महापातकों से लिप्त नहीं होती॥१५॥
210465
210466 राज्यलाभ आदि लोभप्रयुक्त युद्ध में 'लोभमूलानि पापानि रसमूलास्तथा मयाः' इस न्याय से कदाचित् अधर्म की प्रसक्ति हो भी सकती है; परंतु योग में - जो कि सिद्धि और असिद्धि में समभाव रहना ही है-स्थित हुए योगी की तो फल में आसक्ति न रहने से प्रसक्ति ही नहीं है। इसलिए उस योगस्थिति का भगवान् उपदेश देते हैं।
हे धनंजय, ब्रह्मभावापन्न होकर, संग का त्यागकर तुम कर्मों को करो, क्योंकि आसक्तिरहित होकर यथाप्राप्त कर्म करनेवाला उनके फलों से निबद्ध नहीं होता|१६॥
210467
210468
210469 अथवा ब्रह्मार्पणबुद्धि से, जिसका लक्षण आगे चलकर किया जायेगा, सम्पादित हुआ वह शास्त्रीय कर्म तुम्हारे संसार-बन्धन के लिए नहीं होगा; यह कहते हैं।
210470 शांत ब्रह्मशरीर होकर कर्म को ब्रह्ममय कर दो। अपने सत्कर्मों को ब्रह्मार्पण कर देने पर तुम शीघ्र ब्रह्म ही हो जाओगे॥१७॥
210471
210472 निर्विशेष ब्रह्मतत्त्व के ज्ञान से अथवा उसकी असामर्थ्य में (निर्विशेष ब्रह्म के तत्त्वज्ञान में समर्थ न होने पर) सगुण ईश्वर के प्रति कर्म-समर्पणबुद्धि से कर्म करो । उससे भी कर्मबन्ध नहीं होगा, यह कहते हैं।
210473 __ पार्थ, शुभ या अशुभ रूप अपने सब अर्थों को ईश्वर में समर्पित कर तथा अपनी आत्मा को भी ईश्वर में समर्पित कर निरामय (सांसारिक सुख, दुःख, राग, द्वेष, आदिरूप व्याधियों से रहित) होते हुए एवं सर्वभूतों की आत्मा बनकर इस भूतल को विभूषित करते हुए तुम ईश्वर हो जाओ॥१८॥
210474 ___ अथवा, सर्वसंकल्पत्यागरूपी संन्यास योग में आत्मा को लगा देने से भी तुम्हें कर्मबन्धन की प्रसक्ति नहीं होगी, यह कहते हैं।
210475 अर्जुन, तुम सभी संकल्पों का त्याग कर चुके, इसलिए अब समस्वरूप, शान्तचित्त मुनि बनकर कर्मफलत्यागरूपी संन्यासयोग में आत्मा को युक्त करके कर्म कर रहे तुम मुक्त मति हो जाओ॥१९॥
210476
210477 इस तरह उपदेश प्राप्त कर चुके अर्जुन, तत्-तत् लक्षणों से संग और त्याग आदिका विभाग जानने के इच्छुक होकर पूछते हैं।

अर्जुन ने कहा : भगवन्, संग-त्याग का, ब्रह्मार्पण का, ईश्वारार्पणरूप का, सर्वथासंन्यास का तथा ज्ञान और योग का विभाग कैसा है ? हे प्रभो, मेरे महामोह की निवृत्ति के लिए यह सब क्रमशः कहिए ॥२०,२१॥

तत्त्वपरिज्ञान के बिना आत्यन्तिक संगत्याग नहीं हो सकता, इसलिए भगवान् श्री कृष्णचन्द्रजी लक्षण द्वारा पहले ब्रह्मात्मतत्त्व का ही निर्देश करते हैं।
श्रीभगवान् ने कहा : सब संकल्पों की (कामनाओं की) संशान्ति हो जाने पर सघनवासनाओं से रहित, अतएव भावना करने योग्य कुछ भी रूप न रखनेवाला जो विशुद्ध चिन्मात्रतत्त्व है, वही परब्रह्म कहा गया है ॥२२॥
ब्रह्माकार से परिपूर्ण चित्त की वृत्ति को, जो कि अज्ञान की निवृत्तिरूप फल से उपहित है, परिपक्व बुद्धिवालों ने ज्ञान कहा है । और अज्ञाननिवृत्ति उपहित ब्रह्माकार के अनुकूल

प्रवाह मात्रस्वरूप चित्तवृत्ति को तो योग कहा है। (अभिमान के विषय जगत् और अभिमान करनेवाले अहंकार का ब्रह्म में बाध ही मुख्य ब्रह्मार्पण है, यह कहते हैं) तथा 'सम्पूर्ण संसार ब्रह्म ही है', और 'मैं ब्रह्मरूप हूँ' - इस प्रकार के बाध को ब्रह्मार्पण कहा है ॥२३॥
___ ब्रह्म में जगत् और अहंकार - इन दोनों के बाध की उपपत्ति के लिए उसमें अध्यस्तता कहने के लिए ब्रह्मस्वरूप कहते हैं।
वह ब्रह्म भीतर शून्य है, बाहर भी शून्य है और उसकी उपमा पत्थर के हृदय से दी जा सकती है। वह शान्तस्वरूप है, आकाश-कोश के समान अत्यन्त स्वच्छ है । वह दृश्यस्वरूप नहीं है। (सम्पूर्ण दृश्यों का निषेध हो जाने पर दृश्यस्वरूप होने के कारण द्रष्टा का भी निषेध क्यों नहीं होगा ? ऐसी आशंका कर कहते हैं।) और न है द्रष्टा से अलग । द्रष्टा में दृश्यता का निषेध उस समय हो सकता, जब द्रष्टा के अतिरिक्त कोई दूसरा द्रष्टा होता, वह तो है नहीं, यह भाव है॥२४॥
तादृश्यभाव ब्रह्म से कुछ दूसरे रूप से उदित जो कुछ थोड़ा-सा समुत्थान है, वही यह जगत् का प्रतिभास है। और वह गन्धर्वनगर के आकाश की नाईं शून्यस्वरूप ही है ॥२५॥

संन्यास-वर्णन की उपपत्ति के लिए ब्रह्म में जगदारोप के समान ही ब्रह्म के अंशभूत प्रत्येक जीव में अहंभावाध्यास मानना युक्त है। इसलिए इस विषय में आग्रह करना ठीक नहीं ऊँचता, यह कहते हैं। _ 'मैं' इस प्रकार का कोई एक अनिर्वचनीय भाव यानी अहंकाराध्यास प्रत्येक जीव में उत्पन्न हुआ है, जो चिति के करोड़ों-करोड़ों अंशों से परिकल्पित है। इसके प्रति भला कौन-सा आग्रह ? ॥२६॥
'मैं'इस प्रकार का यह अहंभाव अपने अधिष्ठानस्वरूप ब्रह्म से वास्तव में भिन्न है ही नहीं, केवल अज्ञान से उससे भिन्न-सा स्थित जान पड़ता है; क्योंकि पृथक्त्व का नाम है परिच्छेद, और वह ब्रह्म में है नहीं। और असद्रूप' मैं नहीं हूँ,' यों सब कोई जानता है। ऐसी स्थिति में अवगन्ता होने से पृथक्त्व की उपपत्ति और पृथक्त्व होने से अवगन्ता की उपपत्ति-इन दोनों में किसी एक के त्याग में उपपत्तिरहित पृथक्त्व का ही अवश्य त्याग कर देना चाहिए, यह भाव है ॥२७॥

अहन्ता के विषय में कहा गया न्याय घटादि विषयों में होनेवाले ममताभाव में भी लगाना चाहिए, यह दिखलाते हुए तन्मूलभूत अहन्ताध्यास के त्याग को ही दृढ़ करते हैं।
जैसे अहंभाव प्रत्यक्चैतन्य से पृथक् नहीं है, वैसे ही प्रत्यक् चेतन से घटादिविषयों में होनेवाला ममताभावरूप बन्दर भी पृथक् नहीं है। ऐसी परिस्थिति में दोनों प्रकार के भाव, सागर के समान, पूर्ण ब्रह्मरूप ही हैं; इसलिए अहन्ता के प्रति आग्रह ही क्या ? यानी अहन्ता का आग्रह युक्त नहीं है|२८॥
जब तत्-तत् विषयों की विचित्रता से चित्र-विचित्र होकर अहं तथा ममतादि स्वरूप सम्पूर्ण विकल्पभेदों का स्फुरण होता है, तब उनकी सत्ता की स्फूर्ति में निमित्त, तीनों अवस्थाओं में अनुगत, एकमात्र संवित्सारस्वभाव एवं सब विकल्पों के आगम और अपाय में साक्षी होकर स्थित रहनेवाले प्रत्यगात्मा में एकत्व का भी स्फुरण होता ही है। ऐसी अवस्था में उसमें भी आग्रह करना युक्त है, फिर वह क्यों नहीं किया जाता ? ॥२९॥
उक्त रीति से विचारकर सार और असार के विभाग का ज्ञान प्राप्त कर चुके पुरुष की बुद्धि में अहं और ममता के आग्रह का जो परिक्षय होता है, उसीसे सब फलों में अस्पृहारूप त्याग अर्थतः सिद्ध हो जाता है। उसे ही ज्ञानियों ने 'संन्यास' कहा है ॥३०॥

और उससे सब संकल्पों का त्यागरूप असंग सिद्ध होता है यह प्रथम प्रश्न का भी उत्तर हो चुका, यह कहते हैं। __ संकल्पसमूहों का जो त्याग है, वही असंग (आसक्ति का अभाव) कहा गया है। (चौथे प्रश्न का उत्तर देते हैं) सभी संकल्प-विकल्पसमूहों में भेदावभासरहित जो ईश्वरमात्र की एक भावना है - सभी के उपादानकारण सर्वान्तर्यामी ईश्वर ही उस तरह कार्यों में प्रवृत्त कराते हैं, यह सब व्यवहार उसी के विलास हैं, इस तरह की जो ईश्वर में तन्मयता की भावना है-यही (उसमें सभी व्यवहारों को समर्पित कर देना ही) ईश्वरार्पण कहा गया है|३१॥
इस चिदात्मा में अज्ञान के कारण इन जीव, जगत् आदि का नाम से ही भेद है, परमार्थतः यह नामरूपात्मक सम्पूर्ण जगत् बोधात्मक है, अतः जगत् एक ब्रह्ममय ही है, इसमें तनिक भी संशय नहीं है ॥३२॥

उसे ही दृढ़ करने के लिए भगवान् अपनी सर्वात्मक विभूति का वर्णन करते हैं। दिशाएँ मैं हूँ, जगत् मैं हूँ, कर्मों का आश्रय मैं हूँ और कर्म भी मैं ही हूँ | काल मैं हूँ, अद्वैत और द्वैत मैं हूँ तथा अद्वैत और द्वैतरूपी अपने पर और अपर दो रूप और उनसे नियम्य जगत् मैं ही हूँ ॥३३॥
यों दो रूपोंवाले मुझमें अधिकार के तारतम्य से अपना मन लगाकर स्थित रहो, तादृश स्वरूपवाले मुझमें वैसे ही भक्त होओ यानी श्रवण, कीर्तन आदि नव प्रकार की भक्ति से युक्त होओ, ज्ञानयज्ञ से या कर्मयज्ञ से तादृशस्वरूप मेरे यजनशील होओ, उक्तस्वरूप मुझे नमस्कार करो और मेरी शरण में रहो । कहे गये दोनों प्रकारों से भी मुझमें चित्त लगाकर साक्षात् या परम्परया स्वात्मभूत मुझको ही प्राप्त करोगे ॥३४॥

यों भगवान् से कहे गये अर्जुन : उन दोनों रूपों की, उनकी प्राप्ति के लिए योग्य अधिकार की और काल के विभाग की - जिज्ञासा करते हुए पूछते हैं।
__ अर्जुन ने कहा : हे देवेश, आपके वे पर और अपर दो रूप कैसे हैं ? और अपनी सिद्धि के लिए किस समय किस रूप का आश्रय कर मैं स्थित रहूँ ? |३५॥
श्रीभगवान् ने कहा : हे पापशून्य अर्जुन, यह जान लो कि मेरे दो रूप हैं - एक तो सामान्य रूप यानी सर्वजनसाधारण (सुबोध) और दूसरा परम उत्कृष्ट यानी अशुद्ध चित्तवालों से दुरधिगम्य । हाथ आदि से युक्त, शंख, चक्र, गदा और पद्म धारण करनेवाला मेरा सामान्यरूप है और जो मेरा विकारवर्जित, अद्वितीय, आदि और अन्त से रहित परमरूप है; वह ब्रह्म, आत्मा, परमात्मा आदि शब्दों से कहा जाता है॥३६,३७॥
पार्थ, जब तक तुम अप्रबुद्ध होकर अनात्मज्ञरूप से स्थित हो तब तक तो चतुर्भुजाकार देव की पूजा में ही तत्पर रहो ॥३८॥
तदनन्तर तुम चित्तशुद्धिक्रम से संप्रबुद्ध होकर परम उत्कृष्ट, आदि और अन्त से रहित मेरे उस रूपको जान जाओगे, जिसके ज्ञान से प्राणी इस संसार में फिर उत्पन्न नहीं होता ॥३९॥
हे अरिमर्दन, यह सगुण देव का भजन मैंने तुमसे चित्तशुद्धि के अभाव की संभावना करके ही कहा है। यदि तुम्हारा चित्त विज्ञानैकस्वभाव ब्रह्म के ज्ञान करने के योग्य हो गया है यानी अपने चित्त को विशुद्ध हुआ मानते हो, तब तो मुझ ईश्वर की आत्मा को (पारमार्थिकस्वरूपभूत शोधित तत्पदार्थ को) और अपनी आत्मा को (शोधित त्वं पदार्थरूप आत्मा को) एकरसकर अखण्ड परिपूर्णात्मा का तत्काल आश्रय करो अर्थात् इसका साक्षात्कार करके तन्निष्ठ हो जाओ॥४०॥

___ 'मैं दिशास्वरूप हूँ' 'मैं जगद्रूप हूँ' इत्यादि विभूतियों के उपदेश का भी उन -उन पदार्थों के अधिष्ठानभूत स्व-स्वरूप के संशोधन में ही तात्पर्य है, यह कहते हैं।
पार्थ, 'यह मैं हूँ और यह भी मैं हूँ' इत्यादि जो कुछ मैं कहता हूँ, वह सब इस अपरोक्ष आत्मतत्त्व का ही मैं तुम्हें उपदेश देता हूँ॥४१॥
___ मेरे उपदेश के ज्ञान से तत्काल ही अपने स्वरूप में तुम्हें विश्रान्ति प्राप्त हो जायेगी, यों उत्साहवृद्धि
के लिए सिद्धवत् मानकर कहते हैं। __हे अर्जुन, मैं समझता हूँ कि मेरे उपदेश से तुम भली प्रकार प्रबुद्ध हो चुके हो, ब्रह्मपद में विश्रान्ति पा चुके हो और सर्व-संकल्पों से भी मुक्त हो चुके हो। अब तुम सत्य एवं अद्वितीय आत्मस्वरूप होकर स्थित रहो॥४२॥
पार्थ, योग से युक्त अन्तःकरणवाले और चिरकाल के योगाभ्यास से सर्वत्र सन्मात्र का साक्षात्कार करनेवाले ब्रह्मज्ञ होकर तुम सम्पूर्ण भूतों में अधिष्ठानरूप से अनुगत आत्मा को तथा उस आत्मा में अध्यस्त सम्पूर्ण भूतों को देखो ॥४३॥
जो ब्रह्मज्ञ 'सब वह ब्रह्म ही है' यों ऐक्य का आश्रय कर सम्पूर्ण भूतों में स्थित आत्मा को भजता है, वह सब प्रकार से यानी समाधिवृत्ति या व्यवहारवृत्ति से स्थित रहता हुआ भी पुनः इस संसार में उत्पन्न नहीं होता ॥४४॥

210519 स्वयं ही 'सर्वभूतस्थमात्मानम् इस श्लोक के तात्पर्य का वर्णन करते हैं।
210520 हे अर्जुन, सर्वशब्द का अर्थ है एकत्व और वह एकशब्दार्थ आत्मा का (स्वभाव है)। वह आत्मा भी 'न सत् है और न असत् है' यों जिस किसीको जब अनुभूत होता है तब शीघ्र ही उसे कैवल्य प्राप्त हो जाता है। तात्पर्य यह है कि जब सब भूतों में अधिष्ठानरूप से स्थित आत्मा को देखता है तब वह सर्वशब्द के अर्थ-अधिष्ठानस्वरूप से अतिरिक्त दूसरेका लाभ न होने से एकत्व ही होता है। वह एक शब्दार्थ प्रत्यगात्मा के स्वभाव में पर्यवसित होता है । वह आत्मा भी न सत् है यानी न तीन मूर्तभूतों के स्वभाववाला है और न असत् है यानी न अवशिष्ट दो सूक्ष्मभूतों के स्वभाववाला है, किंतु भूमानंद चिदेकरस स्वभाव ही है। उस प्रकार के स्वभाव से युक्त आत्मा जिसके अनुभवपथ में आता है, उसे तत्क्षण ही यानी उस प्रकार की ज्ञानोत्पत्ति के अव्यवहित उत्तरक्षण में ही जन्म आदि विकारों से रहित, भूमानंदस्वरूप कैवल्य प्राप्त हो जाता है ॥४५॥
210521
210522 किसी के द्वारा अनुभूत न होने से उस आत्मा में प्रसक्त हुई अत्यंत परोक्षता का निवारण करते हैं।
210523 तीनों लोकों के चित्तों में भीतर प्रकाश करनेवाला जो आलोक है और ज्ञानियों की अनुभूति में साक्षीरूप से जो आरूढ़ है, वही अहंशब्द का लक्ष्य आत्मा है - यही निश्चय है यानी यथार्थ विचार है ॥४६॥
210524 हे भारत, तीनों लोकों में स्थित जलों के भीतर जो रसानुभव विद्यमान है, गऊ के विकारस्वरूप दूध आदि के भीतर जो रसानुभव स्थित है, लवण आदि के भीतर जो रसानुभव स्थित है तथा ईख, मधु आदि के भीतर जो रसानुभव स्थित है; वही इदंपदार्थ यानी यह आत्मा है यही निश्चय है। तात्पर्य यह कि यों जो सबके अनुभवों का विषय होता है, उसमें तो अत्यंत परोक्षता की प्रसक्ति ही नहीं है ॥४७॥
210525 सम्पूर्ण शरीरों के भीतर विषय समूहों से निर्मुक्त, अतएव सूक्ष्मरूप से जो अनुभव स्थित है, वही यह सर्वव्यापी आत्मा है ॥४८॥
210526 जिस प्रकार सम्पूर्ण दूधों के भीतर घी स्थित ही है, उसी प्रकार सम्पूर्ण पदार्थों के भीतर अधिष्ठानरूप से और सम्पूर्ण देहों के भीतर
210527
210528
210529 प्रकाशकरूप से वह परमात्मा स्थित है ॥४९॥
210530
210531 दृष्टान्तों द्वारा आत्मा की देह के अन्दर स्थिति का विशदरूप से वर्णन करते हैं।
210532 जैसे समुद्र के सम्पूर्ण रत्नों में स्थित तेज बाहर और भीतर प्रकाश करता है, वैसे ही बाहर-भीतर प्रकाश करनेवाला तेजस्वरूप मैं देहों के भीतर विद्यमान रहता हुआ भी अविद्यमान-सा हूँ॥५०॥
210533
210534 'असंस्थित इव' इस कथन का तात्पर्य, जो कि आत्मा की अलेपकता बतलाना ही है, अन्य दृष्टान्तों द्वारा विशदरूप से कहते हैं।
210535 जिस तरह हजारों घटों के बाहर और भीतर आकाश स्थित है, उसी तरह तीनों जगत् में स्थित शरीरों के भी बाहर और भीतर मैं स्थित हूँ। तात्पर्य यह है कि उन घटों के बाहर और भीतर स्थित होता हुआ भी आकाश जैसे अलेपक (निर्लेप) ही है, वैसे ही शरीरों के बाहर और भीतर स्थित हुआ आत्मा
210536 भी अलेपक ही है॥५१॥
210537
210538 समस्त देहों के भीतर स्थित होकर अन्तर्यामीरूप से उनका विधारक होने पर भी वह (आत्मा) अलक्ष्य ही है, इसमें दृष्टान्त बतलाते हैं।
210539 सैकड़ों मोतियों के समूहों के छिद्रों में स्थित प्रोत-आकारवाला तन्तु जैसे लक्षित नहीं होता, वैसे ही लाखों देहों के भीतर स्थित यह आत्मा लक्षित नहीं होता॥५२॥
210540
210541 वहाँ अधिष्ठानरूप से निर्विकार आत्मा की जो स्थिति है, वही ब्रह्मरूपता है और वही त्रिकालाबाधित सत्य है। और जो मोतियों में तन्तु की नाईं अन्तर्यामीरूप से स्थिति है तथा जो रत्नों में प्रभा की नाईं प्रकट जीवरूप से स्थिति है, अध्यस्त पदार्थों की अपेक्षा करनेवाली वे दोनों स्थितियाँ जागतिक व्यवहारों के संचालन के लिए ही कल्पित हैं। इसलिए यथार्थ में न कोई मारने योग्य है, न मारनेवाला है, न मरणप्रयुक्त (हिंसाप्रयुक्त) पाप है और न कोई स्वात्मा से अतिरिक्त उसका (हिंसाप्रयुक्त पाप का) फलदाता ही है; इस आशय से कहते हैं।
210542 ब्रह्मा से लेकर तृणपर्यन्त जितना भी पदार्थ-समूह है, उसमें सत्तासामान्यरूप से जो स्थित है; विद्वान् लोग उसे ही नित्य आत्मा जानते हैं ॥५३॥
210543 इसलिए अनेकविध भ्रमोत्पादक अज्ञान से क्रमशः अहन्ता आदि तथा जगत्ता आदि से युक्त किंचित् स्फुरित आकारवाला वह ब्रह्म ब्रह्मरूप से ही स्थित रहता है, अन्यरूप से नहीं ॥५४॥
210544 चूँकि यह जगद्रूप आत्मा ही है, अतः 'यह मारा जाता है' या 'यह मारता है' इसमें विषय ही क्या है ? अर्थात् न कोई मारता है या न कोई मारा ही जाता है। हे अर्जुन, शुभ एवं अशुभ स्वरूप जगत् के दुःखों से इसका क्या लिप्त होता है ? अर्थात् कुछ नहीं ॥५५॥
210545
210546 अध्यस्त हुए वधादि दोषों से आत्मा लिप्त नहीं होता, इसमें दूसरा दृष्टान्त बतलाते हैं। प्रतिबिम्बों के सदृश नष्ट हो रहे पदार्थों में दर्पण-सदृश यानी प्रतिबिम्बों के नष्ट होने पर भी दर्पण की नाईं साक्षिस्वरूप से स्थित अविनाशी आत्मा को जो देखता है, वही सम्यग्दर्शी है॥५६॥
210547
210548 समस्त देहों में 'मैं' यों भासमान चिदंश ही अहंपदार्थ है, जड़स्वरूप देह, इन्द्रिय विषयांश अहंपदार्थ नहीं है - यह विभागोक्ति भी दर्पण में प्रतिबिम्बित हुए दूसरे अनेक दर्पणों और घटादिकों में व्यावृत्त दर्पणस्वरूप का परिचय कराने के लिए दर्पण-अदर्पण-विभागोक्ति की नाईं ही है, यह कहते हैं।
हे पाण्डुनंदन, 'समस्त शरीरों में प्रकाशमान चेतनांश ही मैं हूँ' और 'देह, इन्द्रिय आदि जड़ अंश
210549
210550
210551 मैं नहीं हूँ' - इस प्रकार का अर्थविभाग और शब्दविभाग जो मुझसे कहा जाता है, वह दर्पणस्वरूप का परिचय कराने के लिए दर्पणअदर्पण विभाग कथन के सदृश आत्मस्वरूप का परिचय कराने के लिए ही कहा जाता है। दर्पण के सदृश लिप्त न होनेवाला अद्वितीय आत्मरूप मै सर्वात्मा हूँ। उसी तरह का तुम मुझे तत्त्वतः जानो॥५७॥
210552 अर्जुन, ये अहमभिमानवाले चित्त में रहनेवाली सृष्टि-प्रलयात्मक सब तरह की क्रियाएँ वास्तव में आत्मा में ऐसे प्रवृत्त होती हैं, जैसे समुद्र में जल की तरंगादि स्पन्दन क्रियाएँ प्रवृत्त होती हैं॥५८॥
210553 जिस प्रकार पर्वतों का पारमार्थिक स्वरूप पाषाणता ही है, वृक्षों का स्वरूप काष्ठता ही है और तरंगों का स्वरूप जलता ही है; उसी प्रकार सम्पूर्ण पदार्थों का पारमार्थिक स्वरूप आत्मता ही है ॥५९॥
210554 सम्पूर्ण भूतों में अधिष्ठानरूप से स्थित आत्मा को, उस आत्मा में अध्यस्तरूप से स्थित सम्पूर्ण भूतों को तथा अकर्ता आत्मा को यानी प्रतिबिम्बों की चित्र-विचित्र चेष्टाओं से अलिप्त दर्पण की नाईं कर्तृत्व आदि धर्मों से शून्य आत्मा को जो देखता है, वही ब्रह्म का साक्षात्कार करता है॥६०॥
210555 हे अर्जुन, नाना प्रकार के आकारों एवं विकारों वाले तरंगों में जैसे जल अनुगत है या कटक आदि में सुवर्ण अनुगत है, वैसे ही विविध प्रकार के समस्त भूतों में आत्मा भी अनुगत है॥६१॥
210556 जिस प्रकार जल में नाना प्रकार के चंचल तरंगसमूह रहते हैं या सुवर्ण में कटक आदि रहते हैं, उसी प्रकार परमात्मा में ये समस्त भूत भी रहते हैं ॥६२॥
210557 हे भारत, भूत आदि सम्पूर्ण पदार्थ और बृहद् ब्रह्म-इन सबको, दर्पण तथा उसमें के प्रतिबिम्ब की नाईं, एकरूप ही जानो; इनमें लेशमात्र भी पृथक्त्व नहीं है॥६३॥
210558 हे पार्थ, तीनों जगत् में जब एकमात्र निर्विकार ब्रह्म ही है, तब जन्म आदि भावविकारों का आश्रयभूत दूसरा क्या है? अथवा तुम्हारे बन्धुवध आदि भावविकार भी कहाँ है ? किंवा यह जगत् भी ब्रह्म को छोड़कर दूसरा क्या है ? अर्थात् कुछ नहीं है। अतः तुम व्यर्थ ही इनमें मोह क्यों करते हो? ॥६४॥

इस प्रकार के उपदेशों को सुनकर और निश्चयपूर्वक भीतर अभय ब्रह्म की भलीभाँति भावनाकर समचित्त महात्मा लोग जीवन्मुक्त होकर इस व्यवहार भूमि में विचरण करते हैं ॥६५॥

वक्ष्यमाण लक्षणों से युक्त उन जीवन्मुक्तों को विदेहमुक्ति भी प्राप्त होती है, इस आशय से कहते हैं।
हे पार्थ, मान और मोह से रहित, बाहर के विषयों में आसक्तिशून्य, आत्मज्ञान में निरत, विषयवासनाओं से रहित, सुख, दुःख आदि द्वन्द्वों से निर्मुक्त तथा 'अहम्' 'मम' इत्यादि भेद-प्रत्ययों से शून्य अमूढ़मति महात्मा उस अविनाशी परम-पद को प्राप्त होते हैं॥६६॥

तिरपनवाँ सर्ग समाप्त
चौवनवाँसर्ग सुख, दुःख आदि के सम्बन्ध में हेतु, उनसे छुटकारा पाने का उपाय तथा
__ जिसके अवलम्बन से उनसे छुटकारा होता है-इन सबका वर्णन। 'सुख, दुःख आदि द्वन्द्वों से विनिर्मुक्त महात्मा ब्रह्मपद पाते हैं यह जो पहले कहा गया है, उसमें द्वन्द्वों के सम्बन्ध में कारण क्या है ? उनसे छुटकारा पाने का उपाय क्या है ? तथा किसके अवलम्बन से छुटकारा होता है ? इन सब आशंकाओं का परिहार करते हुए आत्मतत्त्व का उपदेश देने की इच्छावाले१४५४

भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रजी कहते हैं।
श्रीभगवान् ने कहा : हे महाबाहो, फिर मेरे उत्तम वचन सुनो, जिन्हें प्रेम से सुनने की इच्छा कर रहे तुमसे मैं केवल कल्याण की कामना से कहता हूँ॥१॥

उसमें पहले 'विषय ही सुख-दुःखरूप हैं' यों अभेद-भ्रम का निरास कर रहे भगवान् कहते हैं।
हे कौन्तेय, इन्द्रियों के विषयसम्बन्ध ही शोतोष्णादि अनुभवों से जनित सुख-दुःख देते हैं। हे भारत, वे इन्द्रिय-विषय-सम्बन्ध सदा उत्पद्यमान और विनश्यमान हैं, अतःउन्हें तुम सहो॥२॥
(यहाँ शीत और उष्ण शब्द दृष्टान्तार्थक हैं यानी ग्रीष्मकाल में शीत सुखद है और उष्ण दुःखद है; शिशिरकाल में उष्ण सुखद और शीत दुःखद है; इसलिए विषय कभी सुख-दुःखरूप नहीं हो सकते। इसी तरह 'तितिक्षस्व' यह शब्द वैराग्य का भी उपलक्षण है। इससे निष्कर्ष यही निकला कि प्रिय विषयों से विरक्त हो जाओ और अप्रिय विषयों को सहो।) ।
जिस बुद्धि से वैराग्य और तितिक्षा - ये दोनों सिद्ध होते हैं, उसे कहते हैं।
इन्द्रियाँ, इन्द्रियों का विषयसंसर्ग, सुख-दुःख आदि द्वन्द्व या इनसे भिन्न जो कुछ भी हैं वे सबके सब अद्वय, पूर्णानन्दस्वभाव स्वात्मा से तनिक भी पृथक् नहीं हैं। अतः उस प्रकार के सर्वत्र आत्मदर्शन से कहाँ सुख और कहाँ दुःख होगा ? ('प्रियतम धन आदि सम्पत्ति से मैं परिपूर्ण हूँ' इस भ्रान्ति से आभिमानिक सुख और उसके वियोग में या अप्रिय वस्तु की प्राप्ति में 'मैं खण्डित हुआ' इस भ्रान्ति से दुःख हो सकता है, परंतु वह भी निरवयव आत्मा में पूरण और खण्डन का असंभव ज्ञात होने पर निवृत्त हो जाता है, यह कहते हैं।) आदि-अन्त से शून्य तथा अवयवरहित स्वात्मा में पूरण और खण्डन कैसे हो सकता है ? ॥३॥
जिस महामति की विषयों और इन्द्रियों में सत्यता-भ्रान्ति उपशान्त हो जाती है, वह इन्द्रियविषय भ्रमात्मक जीव तत्त्वदर्शी और तुल्य सुख-दुःख होकर अमृतपद के लिए योग्य हो जाता है ॥४॥
__यदि शंका हो कि अप्रिय दुःख आदि अपने-अपने प्रतिकूल वेदनीयत्वस्वभाव का जब परित्याग करें, तभी तो वे सह्य होंगे; परंतु वे कैसे उसका परित्याग कर सकेंगे? इस पर कहते हैं।
निरतिशय आनन्दरस से परिपूर्ण आत्मा ही सब कुछ है, इसलिए सुख, दुःख आदि सब विषयभेद एक तरह से सुभेदरूप यानी प्रियतम धन, पुत्र आदिस्वरूप होकर ही अवस्थित है। उन द्वन्द्वों में पूर्व कालीन जो प्रतिकूल वेदनीयत्व है, उसरूप से तो वे असत्स्वरूप ही हैं, इसलिये वे क्यों नहीं सहे जा सकेंगे। अर्थात् सहे ही जा सकेंगे॥५॥

उसीका स्पष्टीकरण कर समर्थन करते हैं।
सभी तरह से सुख-दुःखों का अस्तित्त्व तनिक भी नहीं है । आत्मतत्त्व ही तो सर्वस्वरूप है। इसलिए हे भद्र, अनात्मा की सत्ता कैसे होगी? ॥६॥

असत् भी सुख, दुःख आदि आत्मा में उत्पन्न होते हैं, क्योंकि असत् का अपने कारण में समवाय, अपनी सत्ता का सम्बन्ध अथवा आद्यक्षणसम्बन्धही उत्पत्ति पदार्थ है, इस तरह की कणादोक्ति (कणाद मुनि के मत) का खण्डन करते हैं।
दुःख आदि असत् पदार्थों की सत्ता नहीं रहती और आत्मरूप अबाधित सत्-वस्तु की असत्ता

नहीं रहती । सत् और असत् वस्तुओं का यही स्वभाव है, विपरीत नहीं; यह वाचारम्भणश्रुति से निश्चित है। इस विषय में यदि यह शंका हो कि सब विकार असद्रूप होंगे तो पिण्ड आदि में से किसी एक विकार से अस्पृष्ट मृत्तिकारूप प्रकृति के न दीख पड़ने के कारण उसे भी असद्रूप मानेंगे तो परिशेष में शून्यतापत्ति हो जायेगी, तो यह शंका युक्त नहीं है । क्योंकि विकारों में अनुगत सबुद्धि निर्विषयक न हो सकने के कारण स्वतः विकारों के असत्त्व में भी परिशेष में शून्यता नहीं हो सकती। यदि अनुगत वस्तु असत् होती तो 'घटः असन्' यों घटादि में असत् की अनुवृत्ति होती; परंतु वह 'घटः सन्' यों सद्रूप से अनुवृत्त होती है । इसलिये सन्मात्र ही परिशेष में रहता है । जो विषयों में सद्अभिमान होता है, वह अधिष्ठान सत्ता को लेकर ही होता है, स्वतः नहीं; अतः दुःख आदि की सत्ता नहीं है और व्यापक परमात्मा की ही सत्ता है ॥७॥
जगत् सत्य है, और निरतिशय आनन्द स्वरूप ब्रह्म असत्य है-इन बुद्धियों को छोड़कर तथा जगत् एवं आत्मा के अन्तराल में दोनों के संघटन में हेतुभूत मन और तम को, तुच्छत्व-बुद्धि से छोड़कर जो चिदात्मा अवशिष्ट रहता है, उसमें तुम प्रतिष्ठित हो जाओ ॥८॥
हे अर्जुन, यद्यपि आत्मा हर्ष, ग्लानि आदि दृश्य पदार्थों का साक्षिरूप से साक्षात्कार करनेवाला चितिस्वरूप है और शरीर के अन्दर रहता भी है, तथापि वह सुखों से न तो हर्षित होता है और न दुःखों से म्लान ही होता है । तात्पर्य यह है कि हर्ष आदि दृश्य पदार्थ द्रष्टा के धर्म नहीं हो सकते ॥९॥

तब फिर कौन दुःख, हर्ष आदि का भागी होता है? इस पर कहते हैं।
पार्थ, शरीररूपता को प्राप्त हुए जड़स्वरूप चित्त आदि ही दुःख के भागी होते हैं । इन चित्त आदि के नष्ट या क्षीण होने पर आत्मा का कुछ भी नष्ट नहीं होता ॥१०॥
प्रिय पार्थ, देह आदि दुःख आदि के भोक्तारूप से जो यह चित्तादिघटित जड़ताप्रधान जीवरूप अवस्थित है, उसे अज्ञानवश उत्पन्न मायाभ्रम ही तुम जानो ॥११॥
अतः आत्मा से पृथक्भूत देह आदि कुछ भी नहीं हैं और न दुःख आदि ही अपनी कुछ सत्ता रखते हैं, अतः कौन पदार्थ किसका अनुभव करेगा ? अर्थात् कोई किसीका अनुभव नहीं करेगा ॥१२॥
हे भारत, चूँकि दृश्यमान यह दुःख ब्रह्म के अज्ञान से जनित एक प्रकार की भ्रान्ति ही है, अतः तत्त्वज्ञान से वह नष्ट हो जाता है, इस विषय में मैं तुम्हें दृष्टान्त बतलाता हूँ॥१३॥
जिस प्रकार रज्जु के अज्ञान से उत्पन्न हुआ रज्जु में सर्पभय रज्जु के यथार्थज्ञान से नष्ट हो जाता है, उसी प्रकार आत्मा के अज्ञान से उत्पन्न हुए देह आदि एवं दुःखादि भय आत्मा के तत्त्वज्ञान से नष्ट हो जाते हैं|१४॥

वह बोध किस प्रकार का है? यह कहते हैं।
यह विश्व नित्य एवं पूर्ण ब्रह्मरूप ही है, वह न तो नष्ट होता है और न उत्पन्न ही होता है, यही अकाट्य सत्य है, यह जानो और यही वह उत्तम बोध है |१५॥
कौन्तेय, ब्रह्मरूपी महान् सागर में कुछ तरंगरूप उत्पन्न होकर विलीन हो जाता है, आज बोधोदयकाल में ब्रह्मावर्त में तुम स्फुरित हो रहे हो, तुम सर्वविध विकारवर्जित ब्रह्मरूप ही हो, पृथक् नहीं ॥१६॥
काल, क्रिया, देश, तुम, मैं

210602 आदि जितने पदार्थ हैं, वे सबके सब उस सम्राट् के भी सम्राट् परब्रह्म के एक तरह से सैनिक हैं, वे सब ब्रह्मात्मा में एक तरह से परिस्पन्दनरूप हैं, अतः आत्मा में भाव-अभावविकल्प हैं ही नहीं ॥१७॥
210603
210604 करते हैं।
210605
210606
210607 अर्जुन, तुम मान, मद, शोक, भय, इच्छा, सुख, दुःख - यह सम्पूर्ण असद्रूप द्वैतप्रपंच छोड़ दो और एकमात्र अद्वितीय सद्रूप हो जाओ ॥१८॥
210608 तुम्हारे द्वारा किया जानेवाला अक्षौहिणी सेना का विनाश भी ब्रह्मरूप ही है, अतः क्षयात्मना भी ब्रह्म ही विस्तीर्ण है, इसलिए तुम अनुभवरूप शुद्ध ब्रह्म को ही ब्रह्ममय कर दो॥१९॥
210609 हे भारत, सुख, दुःख, लाभ, हानि, जय और पराजय किसी पर भी दृष्टि न देकर युद्ध कर रहे तुम एकमात्र ब्रह्मरूप हो जाओ, क्योंकि तुम अवश्य ब्रह्मरूप समुद्र हो ॥२०॥
210610 लाभ और अलाभ में समबुद्धि होकर तत्त्वनिश्चय से देहादिरूप न होकर, गुहापरिच्छिन्न वायु के सदृश, कम्पनशून्य होकर तुम उपस्थित कार्य करो ॥२१॥
210611
210612 सब कुछ ब्रह्मरूप ही है, इस निश्चय में स्थिर रहना ही समस्त कर्मों को मेरे अर्पण करना है, इस आशय से कहते हैं।
210613 हे कौन्तेय, जो कुछ करते हो, जो कुछ खाते हो, जो कुछ होमते हो, जो कुछ देते हो और भविष्य में जो कुछ शास्त्रानुकूल अनुष्ठान करोगे; वह सब आत्मरूप ही है - इस प्रकार की बुद्धि में सुस्थिर हो जाओ ॥२२॥
210614 जो पुरुष अपने हृदय के भीतर जिस किसी आकार से युक्त होता है यानी अपने चित्त में जिस स्वरूप की दृढ़ भावना कर लेता है, वह निःसंशय उसे प्राप्त कर लेता है - यह नियम है । इसलिए हे अर्जुन, ब्रह्मस्वरूप सत्य को प्राप्त करने के लिए तुम ब्रह्मरूप सत्यमय हो जाओ यानी निरंतर अपने हृदय में ब्रह्माकार की भावना करो ॥२३॥
210615 पार्थ, जिसे ब्रह्मज्ञान हो चुका है, वह स्वयं ही - सम्पूर्ण कामनाओं की जिसमें परिसमाप्ति रहती है, ऐसा - पुरुषार्थरूप ब्रह्मफल बनकर प्रारब्धवश प्राप्त, 'ब्रह्म' इस भावना से बाधित ही चेष्टारूप कर्म करता है |२४॥
210616 जो पुरुष, उक्त रीति से कर्म में अकर्म देखता है यानी निष्क्रिय ब्रह्म का अवलोकन करता है और अकर्म में (निष्क्रिय ब्रह्म में) अविच्युत-प्रतिष्ठारूप अवश्यकर्तव्यकर्म का अवलोकन करता है, वही मनुष्यों में विवेकी पुरुष है; और वही स्वरूपतः तथा फलतः अशेषकर्म करनेवाला है। इसलिए उसीको विद्वानों ने 'कृत्स्नकर्मकृत्' (अशेष कर्मों का कर्ता) कहा है ॥२५॥
210617 हे धनंजय, प्रवृत्ति में निमित्तभूत लाभादिरूप कर्म-फल से युक्त मत होओ और अकर्म में यानी प्राप्त कर्म के न करने में तुम्हें आसक्ति न हो । योग में स्थित होकर (पूर्वकथित सिद्धि-असिद्ध में समदृष्टिरूपी योग में प्रतिष्ठित होकर) आसक्ति छोड़कर कर्म करते चलो ॥२६॥
210618 कर्मों में आसिक्त का आश्रय न कर, तत्त्वदृष्टि में प्रमाद का आश्रय न कर और नैष्कर्म्य का भी आश्रय न कर सम होकर यथास्थित बैठे रहो ॥२७॥
210619 कर्मफलों में आसक्ति छोड़कर जो पुरुष नित्यतृप्त और निराश्रय होकर स्थित रहता है, वह कर्म में भली-भाँति प्रवृत्त हुआ भी कुछ नहीं करता ॥२८॥
210620 विद्वान् लोग आसक्ति को ही कर्तृत्व कहते हैं, मन में प्रमाद रहने पर कर्म न करनेवाले पुरुष को वह आसक्ति अवश्य होती है, अतः मूर्खता का परित्याग कर देना चाहिए, क्योंकि मूर्खता से ही अनर्थपरम्परा होती है ॥२९॥
210621
210622 तत्त्वज्ञान से प्रमाद नष्ट हो जाने पर तो आसक्ति नहीं टिकती, अतः आसक्तिरहित उस पुरुष में अकर्तृत्व स्वतः ही सिद्ध हो जाता है, यह कहते हैं।
210623 परम तत्त्वज्ञान का आश्रय लेकर आसक्तिरहित हुए, सब कर्मों में तत्पर भी महात्मा में कभी भी
210624
210625 कर्तृत्व उदित नहीं होता ॥३०॥
210626
210627 अकर्तृत्व सिद्धि से भूमिका क्रम के अनुसार विदेह कैवल्य तक की सिद्धि हो जाती है, यह कहते हैं।
210628 कर्तृत्वाभिमान न रहने से अभोक्तृत्व की सिद्धि होती है और भोक्तृत्व के अभाव से समैकरूपता की सिद्धि होती है । समैकरूपता की सिद्धि हो जाने से अनन्तता और उसके अनन्तर विस्तृत ब्रह्मरूपता की सिद्धि होती है ॥३१॥
210629 हे अर्जुन, अनेकतारूपी मल का उत्सर्ग करके परमात्मा के साथ एकत्व प्राप्त कर तुम कार्य या अकार्य का (प्रमाद से निषिद्ध कर्मों का) सम्पादन कर रहे भी किसी के कर्ता नहीं होओगे ॥३२॥
210630 जिस पुरुष, के सभी कर्म कामसंकल्प से वर्जित हैं अतएव ज्ञानरूपी अग्नि से दग्ध कर्मवाले उस पुरुष को सभी विद्वान 'पण्डित' कहते हैं ॥३३॥
210631 जो सम, सौम्य, स्थिर, स्वस्थ, शांत और सब पदार्थों से निस्पृह होकर अवस्थित रहता है, वह कर्मयुक्त होता हुआ भी अकर्मता को प्राप्त होता है ॥३४॥
210632 हे पार्थ, सुख-दुःख, राग-द्वेष आदि द्वन्द्वों से निर्मुक्त, नित्य सत्त्वस्थ, योग एवं क्षेम से शून्य यानी अलब्ध वस्तु के लाभ और लब्ध वस्तु का पालन - इन दोनों की चिन्ता से शून्य आत्मवान्, प्रारब्धप्राप्त विषयों या कर्मों का अनुसरण कर रहे तुम पृथिवी को अलंकृत करनेवाले हो जाओ ॥३५॥
210633 __सब कर्मों का त्याग करने पर भी यदि मन में विषयों के प्रति आसक्ति बनी रहे तो वह त्याग दाम्भिक त्याग ही है, यह कहते हैं। __हे अर्जुन, जो विमूढात्मा (कार्य-अकार्य के विवेक से शून्य) पुरुष (मुक्ति के साधन-भूत अपने वैदिक कर्मों को छोड़कर) बाहर से कर्मेन्द्रियों का निरोधकर (आँख आदि को जबरन मुंदकर) मन से इन्द्रियार्थों का (शब्दादि विषयों का) चिन्तन करता हुआ स्थित रहता है, वह सज्जनों द्वारा आत्मवंचक कहा जाता है॥३६॥
210634 __और जो मनसहित सभी इन्द्रियों का निग्रह करता है, वह शास्त्रानुसार विहित कर्मों को करता हुआ भी, उनके फलों में आसक्ति न होने से, संन्यास के फल का भागी होता है, इस आशय से उसकी प्रशंसा करते हुए कहते हैं।
210635 हे अर्जुन जो मुमुक्षु विद्वान् ज्ञानेन्द्रियों का मन से संयमकर यानी चक्षु आदि इन्द्रियों को राग, द्वेष आदि दोषों से दूरकर कर्मेन्द्रियों से (चित्तशुद्धि के उपयोगी) श्रौत-स्मार्त कर्मों को (ईश्वरार्पणबुद्धि से) करता है, वह पूर्वोक्त आत्मवंचक की अपेक्षा कहीं अधिक श्रेष्ठ है ॥३७॥
210636
210637 इससे यह सिद्ध हुआ कि सम्पूर्ण इन्द्रियों का निग्रह कर चुके संन्यासी को ही, सम्पूर्ण इच्छाओं के शान्त हो जाने से, परमपुरुषार्थ (मोक्ष) प्राप्त होता है, दूसरे को नहीं यों उपसंहार करते हैं।
210638 जिस प्रकार नदियाँ समुद्र में प्रविष्ट हो जाती हैं यानी समुद्रभाव प्राप्तकर उसी में विलीन हो जाती हैं, उसी प्रकार अचल ब्रह्म में प्रतिष्ठित हुए जिस संन्यासी में सब कामनाएँ मिथ्यात्वबुद्धि से बाधितविषय होती हुई प्रविष्ट हो जाती हैं यानी आत्मा में ही विलीन होकर एकमात्र आत्मरूपता को प्राप्त हो जाती हैं; वही सम्पूर्ण अनर्थों की शांतिरूप मोक्ष प्राप्त करता है, न कि विषयों की कामना करनेवाला पुरुष यह भाव है ॥३८॥
210639
210640 चौवनवाँ सर्ग समाप्त
210641
210642
210643 पचपनवाँ सर्ग देह का नाश हो जाने पर भी अविनाशी आत्मा मूढ़ और तत्त्वज्ञ दोनों में समान है, परन्तु भ्रान्ति से मूढ़ जन्मादि का भागी बनता है और तत्त्वज्ञानी नहीं बनता - यह वर्णन। श्रीभगवान ने कहा : हे पार्थ, बुद्धिमान् देहधारण के निमित्तभूत अन्नपानादिरूप भोगों का त्याग न करे और न करे भोगों की प्राप्ति के लिए चिन्ता यानी भोगसौन्दर्य-सम्पादन के लिए व्यसनिता । यथाप्राप्त भोगों का उपभोग करते हुए समभाव से स्थित रहे उनकी प्राप्ति और अप्राप्ति में एक भाव से स्थित रहे ॥१॥
210644
210645 इसी तरह देहात्मभावना (देह में आत्मा की भावना) भी न करे, यह कहते हैं।

210646 हे अर्जुन, जन्मादिविकारस्वभाव अनात्मरूप देह में आत्मता की भावना मत करो, परन्तु जन्मादिविक्रियाशून्यस्वभाव सत्य आत्मा में ही आत्मा की भावना करो।।२॥
210647 हे महाबाहो, देह का नाश होने पर इसका कुछ भी नष्ट नहीं होता। आत्मा का नाश होने पर इसका कुछ नाश हो सकता है, किन्तु
210648 अविनाशी आत्मा का नाश नहीं होता ॥३॥
210649

210650 उक्त अर्थ में 'अशीर्यो नहि शीर्यते' इस श्रुति को प्रमाणरूप से उपस्थित कर रहे भगवान् शीर्णता आदि देह के धर्म हैं, इन्हें आत्मा में प्रसक्त करनेवाला आभिमानिक परिग्रह (अहंबुद्धि) ही है। अहंबुद्धि का त्याग हो जाने पर तो शीर्णतादि की प्रसक्ति नहीं होती, यह कहते हैं।
210651 सम्पूर्ण परिग्रहों से रहित अतएव देहादि के परिग्रह में निमित्तभूत चित्त से विविक्त आत्मा नष्ट नहीं होता और युद्धादि कर्म में प्रवृत्त हुआ भी वह कुछ नहीं करता ॥४॥
210652 मन के अज्ञता से युक्त रहने पर ही आसक्ति होती है, जिसे कर्तृत्व कहते हैं। वह आसक्ति कर्म न करनेवाले को भी मूर्खतापूर्ण चित्त रहने पर होती ही है, अतः मूर्खता छोड़ देना चाहिए ॥५॥
210653

210654 उसमें उपाय बतलाते हैं।
210655 परम तत्त्वज्ञान का आश्रय करने के कारण आसक्तिरहित हुए महात्मा में, सम्पूर्ण कर्मों में तत्पर होने पर भी, कर्तृत्व किसी समय उदित नहीं होता। हे अर्जुन, यह आत्मा अविनाशी, आदि और अन्त से शून्य अजर कहा गया है इसलिए 'आत्मा नष्ट होता है' यह दुःखदायी दुर्बोध तुम्हें न हो । उत्तम आत्मज्ञानी लोग आत्मा नष्ट होता है, इस रूप से आत्मा को नहीं देखते। (क्यों नहीं देखते? यदि यह पूछिये तो इसका उत्तर यह है) चूँकि वे आत्मा में ही आत्मा का अवलोकन किया करते हैं, इसलिए अपने
210656 आत्मा को अनात्म (देहादिरूप) नहीं देखते॥६-८॥
210657

210658 ऐसी परिस्थिति में मूढ़ लोग आत्मबुद्धि से देहादि का अवलोकन किया करें, तथापि देहादि का नाश हो जाने पर आत्मा का नाश नहीं होता, इसलिए उनको मरणादिरूप अनर्थ वस्तु ही न रही, ऐसी अर्जुन शंका करते हैं।
210659 अर्जुन ने कहा : मेरा सम्मान करनेवाले हे त्रिजगन्नाथ, ऐसी परिस्थिति में देह का नाश हो जाने पर भी मूों की कोई प्रियतम वस्तु नष्ट तो नहीं हुई॥९॥
210660

210661 यह जो तुम आपत्ति दे रहे हो, वह हमें इष्ट है, यों इष्टापत्ति से भगवान् उसका परिहार करते हैं। श्रीभगवान ने कहा : हे महाबाहो, जैसा तुम कह रहे हो, ठीक वैसा ही है, कहीं किसी का कुछ नष्ट
210662

210663 नहीं होता, क्योंकि जब आत्मा अविनाशात्मा ही है, तब भला उसका कहाँ क्या विनष्ट हो सकता है ? अर्थात् कुछ नहीं, यह भाव है ॥१०॥
210664 ___ तब मूरों को देहनाश, पुत्रलाभ आदि में अनर्थत्व और अर्थत्व का व्यवहार कैसे होता है ? इस पर कहते हैं।
210665 यह नष्ट हुआ और यह प्राप्त हुआ, इत्यादि मूढ़-व्यवहारों को मैं असत् मोहभ्रम के सिवा सद्रूप उस प्रकार नहीं देखता, जिस प्रकार असत् वन्ध्या स्त्री के पुत्र को। निष्कर्ष यह निकला कि स्वप्न में भी पुत्रमरण और पुत्रजन्म के भ्रम से अनर्थत्व और अर्थत्व व्यवहार जैसे देखा जाता है, वैसे ही मूढ़ों को भी भ्रम से व्यवहार होता है॥११॥
210666

210667 अतएव मैंने पहले ही कह दिया था कि सत् भाव का असत्त्व के साथ विरोध होने से देहादि में सत्त्व नहीं है, यह कहते हैं।
210668 सत् से विलक्षण असद्रूप इस जगत् का भाव (अस्तित्व) नहीं हो सकता और सत्स्वरूप ब्रह्म का अभाव यानी असत्त्व नहीं हो सकता है । इस प्रकार सत् और असत् इन दोनों के विषय में सत् सत् ही है और असत् असत् ही है, विपरीत नहीं यों तत्त्वदर्शियों ने निर्णय किया है, मूों ने नहीं, यह भाव है ॥१२॥
210669

210670 इस तरह जो सद्वस्तु है, वह अविनाशी है और जो विनाशी है, वह असद्रूप ही है, इसलिए असद्रूप बन्धुओं के देहादि का युद्ध में नाश होने पर भी कोई अनर्थ नहीं हो सकता, इस आशय से कहते हैं।
210671 हे पार्थ, जिससे यह सम्पूर्ण जगत् व्याप्त हुआ है, उस सूक्ष्मतम वस्तु को तुम अविनाशी समझो। इस अविनाशी वस्तु का कोई भी विनाश नहीं कर सकता। परिच्छेदशून्य, अप्रमेय और नित्य शरीरी आत्मा के ये शरीर अनित्य कहे गये हैं, इसलिए हे भारत, तुम युद्ध करने के लिए तैयार हो जाओ॥१३,१४॥
210672

210673 अद्वय होने के कारण उसके विनाशकर्ता की अप्रसिद्धि से भी आत्मा के नाश की प्रसक्ति नहीं है, यह कहते हैं।
210674 आत्मा एक है, और द्वैत है ही नहीं अतः सत् की उत्पत्ति ही कहाँ से हो सकती है। चूंकि सत् का नाश नहीं होता, इसलिए यह सद्रूप परमात्मा विनाशशून्य और अनन्त है। द्वित्व और एकत्व का यानी कारण और कार्य का परित्याग कर देने पर जो सत् (कारण) और असत् (कार्य) के मध्य में अधिष्ठानरूप सन्मात्र शेष बच जाता है, शान्तस्वरूप वह यहाँ परमपद आत्मा है॥१५,१६॥
210675

210676 यों अपरिच्छिन्न आत्मा के मरणादि-परिच्छेद और दुःखादि-भ्रम में हेतु क्या है ?
210677 अर्जुन ने कहा : हे भगवन्, तब तो 'मैं मृतक हूँ' इस प्रकार मनुष्यों की मरणस्थिति किस हेतु से प्राप्त होती है ? और उस स्थिति में हे प्रभो, लोगों को प्रसिद्ध स्वर्ग और नरक यानी सुख और दुःख कैसे होते हैं ? ॥१७॥
210678

210679 ''एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति' इस श्रुति का तात्पर्य लेकर भगवान् समाधान करते हैं।
210680 श्रीभगवान ने कहा : हे अर्जुन, पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, मन और बुद्धि इनसे युक्त
210681

210682

210683 तन्मात्राओं का जो समूह है, तत्स्वरूप हुआ ही जीव देहों में स्थित रहता है। भाव यह है कि पाँच भूतमात्राओं से निर्मित, मन, बुद्धि आदि से घटित व्यष्टिसमष्टिरूप स्थूल-सूक्ष्मभूत देहों में जो तादात्म्यापत्ति है, वही उस परमात्मा का जीवभाव है और वही जन्म-मरण एवं सुख-दुःखादिरूप भ्रम की स्थिति में निमित्त है॥१८॥
210684 __ उस जीव के विचित्र देहों के परिग्रह तथा उन भिन्न-भिन्न देहों के अनुरूप होनेवाली विचित्र चेष्टाओं में निमित्त कहते हैं।
210685 वह जीव वासना से इस तरह खींचा जाता है, जिस तरह रस्सी से बछड़ा। वह शरीर के अन्दर उस तरह बैठा रहता है, जिस तरह पिंजड़े में पक्षी ॥१९॥
210686

210687 पूर्व देह से दूसरी देह में जाने में वासना ही निमित्त है, यह कहते हैं।
210688 देश और काल से जर्जर हुए शरीर से यह जीव वासना लेकर उस तरह निकल जाता है, जिस तरह देश और काल से जर्जर हुए वटवृक्ष के पत्ते से रस । कान, आँख, त्वचा, जिह्वा और नख इन इन्द्रियों को लेकर पूर्व शरीर से दूसरे शरीर में जीव उस तरह चला जाता है, जिस तरह फूलों से गन्ध लेकर वायु अन्यत्र चला जाता है॥२०,२१॥
210689 __ अतएव इसका स्थूलदेह भी वासनात्मक ही है, परन्तु चिरकालिक अनुवृत्ति से उसमें स्थूलता का भ्रम होता है, यह कहते हैं।

210690 इसका स्थूल-शरीर भी एकमात्र वासनारूप ही है यानी केवल वासना से ही उत्पन्न हुआ है, अन्य किसी दूसरे कारण से नहीं। अतएव वासना का त्याग होने पर वह क्षीण हो जाता है और उसके क्षीण हो जाने पर वह स्वयं ही परमपदरूप हो जाता है । यह वासनावेष्टित जीव दूसरे से यानी आत्मभूत अन्नपानादि से ही परिपुष्ट होकर अथवा लिंगदेह में अवच्छेद और प्रतिबिम्ब भाव से द्विगुणित प्रवेश से परमात्मा द्वारा परिपुष्ट (अभिव्यक्त) होकर अनेक भ्रमों का भार ढोता हुआ अनेक योनियों में उस तरह भ्रमण करता है जिस तरह माया से ऐन्द्रजालिक पुरुष (जादूगर) आकाश में भ्रमण करता है। वासनावेष्टित यह जीव श्रोत्र आदि की सम्पूर्ण शब्दादि-ग्रहणशक्तियों को लेकर उस तरह इस शरीर से नूतन शरीर में जाता है, जिस तरह पुष्प से गन्ध लेकर वायु स्थानान्तर में जाता है ॥२२-२४॥

210691

210692 लोक में वही मरणरूप से प्रसिद्ध है, यह कहते हैं।

210693 हे कौन्तेय, शरीर से जीव के निकल जाने पर देह उस प्रकार एकदम कम्पनशून्य हो जाती है, जिस प्रकार वायु के शान्त हो जाने पर स्पन्दनशून्य अपनी शाखा-प्रशाखाओं के विस्तार से युक्त वृक्ष कम्पनशून्य हो जाता है । छेदन, भेदन आदि दोषों से चेष्टारहित होकर जीवरहित हुआ शरीर जब अदृश्य हो जाता है तब उसी से वह 'मृतः' (मर गया) यों कहा जाता है। वह प्राणस्वरूप जीव चिदाकाश या भूताकाश में जहाँ-जहाँ यानी देह, देश, काल, भोग्य आदि जिस-जिस आकार में अवस्थित होता है (भोगजनक अदृष्ट से उद्‌भूत हुई वासना से युक्त होता है), विस्तृत उस-उस आकार का अपनी वासना के अभ्यास से अवलोकन किया करता है। हे अर्जुन, अतः जीव द्वारा असत्स्वरूपही (मिथ्यारूप ही) यह शरीर देखा जाता है, इसलिए देहनाश भी तुम उसी तरह असद्रूप देखो। अथवा सुषुप्त पुरुष की नाईं उसे मत देखो अर्थात् जैसे सुषुप्त पुरुष कुछ भी नहीं देखता वैसे ही तुम भी देह, देहनाश

210694

210695 उसकी असत्यता आदि कुछ न देखो॥२५-२८॥

210696 ___ जब प्रतियोगी ही वासना से कल्पित हैं, तब उनके नाश भी वासना कल्पित हैं, यह सृष्टि के

210697 आरम्भ से निश्चित है, यह कहते हैं।

210698 सृष्टि के आरंभ में चतुर्मुख ब्रह्माजी ने इन गौ, अश्व आदि आकारवाले पदार्थों में पूर्वसृष्टियों के अनुभवों से जनित वासना द्वारा ही विभावनावश इस तरह के रूपों की केवल कल्पना ही की है, मिट्टी और दण्ड लेकर कुम्हार की नाईं किसी का निर्माण नहीं किया है, यह पुराणों में प्रसिद्ध है। वह जिस तरह इनके रूपों की कल्पना करता है, उसी तरह उनके नाशों की भी कल्पना करता है।॥२९॥

210699 ___ उत्पत्ति-काल में वासनामय जगत् भले ही मिथ्याभूत हो, परन्तु स्थितिकाल में अर्थक्रियासमर्थ होने एवं सर्वजनीन सत्यता का अनुभव होने से वास्तव ही है, ऐसी आशंका कर कहते हैं।

210700 उत्पत्ति-काल में प्रथम क्षण में देह, घट आदि का जो आकार मिथ्याभूत या सत्यभूत सामने दीख पड़ता है, वह विनाशपर्यन्त उसी तरह का रहता है, किसी दूसरी तरह का नहीं, क्योंकि अधिष्ठानभूत यह संवित् जो जिस तरह की वस्तु उत्पन्न हुई हो, उसकी उसी तरह की स्थिति में हेतु है और संवित् के सिवा उनकी सत्ता ही नहीं रह सकती॥३०॥

210701

210702 देहादि आकार भले ही वासनामय हों, उससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।

210703 पार्थ, पहले का वासनारूपी मूल पुरुषार्थ से (श्रवण, मनन आदि पुरुष प्रयत्नों से जनित ब्रह्माकार अखण्डवृत्ति से) उस प्रकार बाधित हो जाता है, जिस प्रकार आज के प्रायश्चित्त आदि प्रयत्नों से गत दिन का अधर्मानुष्ठान बाधित हो जाता है अथवा आज के दाहरूप प्रयत्न से गत दिन में निर्मित तृण गृह नष्ट हो जाता है। तात्पर्य यह हुआ कि अशुभ वासनाओं से कल्पित देहादि आकार का शुभ वासनाओं के अभ्यास से जनित ब्रह्माकारवृत्ति से समूल विनाश ही उसके वासनामय होने का फल है॥३१॥

210704

210705 यदि शंका हो कि ज्ञान के निमित्त प्रयत्न कर रहे बहुत से लोगों का प्रयत्न पहले काम, क्रोध आदि प्रबल वासनाओं द्वारा नष्ट होता दिखलाई पड़ता है, अतः प्रबलता में उत्तरत्व को हेतु कह नहीं सकते? तो इस पर कहते हैं।

210706 धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चार पुरुषार्थों में जो भी कोई एक पुरुषार्थ मेरे लिए यही पुरुषार्थ आवश्यक है' इस अभिनिवेश से देखा जाता है, वही पूवोत्तर प्रयत्नों में अपना विशेष महत्त्व रखता है और अन्य को जीत लेता है । (एवं पूर्वोक्त ज्ञान के लिए प्रयत्न करनेवालों में 'मोक्ष' का अभिनिवेश मन्द और 'भोग' का अभिनिवेश दृढ़ होने से ज्ञाननिमित्त प्रयत्नों का पराभव हो जाता है, यह भाव है) ॥३२॥

210707

210708 अतएव शास्त्रीय प्रयत्नों में दृढ़ अभिनिवेश करना चाहिए, यह कहते हैं।

210709 इसलिए विन्ध्याचल के फूटने या प्रलयकालीन झंझावात के बहने पर भी बुद्धिमान् पुरुष को शास्त्रानुसारी प्रयत्न नहीं छोड़ने चाहिए अर्थात् सर्वदा उन्हीं का आश्रय करना चाहिए, यह भाव है ॥३३॥

210710

210711 शास्त्रीय प्रयत्नों के मन्द हो जाने पर पूर्ववासनाओं के वैचित्र्य से सुखदुःखात्मक अनर्थों की परम्परा किसी तरह रोकी नहीं जा सकती, इस आशय से कहते हैं।

210712 अनादि अविद्या से मूढ-बुद्धि यह जीव वासनावश अपने चारों ओर नरक, स्वर्ग, सृष्टि आदि

210713

210714

210715 देखता रहता है जो कि उसे चिरकाल से अभ्यस्त हैं॥३४॥

210716

210717 उसी आशय को 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा नरकं तु वा ।।' (अपने सुख-दुःखों में पराधीन, अज्ञानी यह जीव ईश्वर से प्रेरित होकर ही स्वर्ग या नरक में जाता है) इस व्यास-वाक्य आदि में प्रसिद्ध कारणान्तर की आशंका के निरास के साथ स्पष्टरूप से जानने की इच्छा कर रहे अर्जुन पूछते हैं। __ हे जगदीश, जगत् की स्थिति में निमित्तभूत इस जीव का स्वर्ग, नरक, सृष्टि आदि में जो भ्रमण होता है, उसमें कारण क्या है ? यह आप मुझसे कहिए ॥३५॥

210718

210719 दूसरा कोई कारण तो संभव नहीं है। ईश्वर, काम, कर्म आदि भी वासना के अनुसार ही सुख-दुःख आदि प्राप्त कराते हैं, अतः एकमात्र दीर्घकाल के अभ्यास से दृढ़ हुई वासना ही संसार के प्रति कारण है। इसलिए मोक्षार्थियों को उस वासना का क्षय ही सब प्रयत्नों से करना चाहिए, इसी आशय को स्पष्ट कर रहे श्रीभगवान् कहते हैं।

210720 श्रीभगवान् ने कहा : पार्थ, चूँकि शास्त्रीय प्रयत्नों की शरण न लेकर चिरकालिक अभ्यास से प्रोढ़ हुई स्वप्न-तुल्या यह वासना संसाररूप भ्रम को देनेवाली है, इसलिए तत्त्वज्ञान के अभ्यास से समूलवासना का क्षय ही यहाँ तुम्हारे कल्याण के लिए है॥३६॥

210721

210722 वासना के मूल को जानने की इच्छावाले अर्जुन पूछते हैं।

210723 अर्जुन ने कहा : हे देवदेवेश, यह वासना किससे उत्पन्न हुई यानी इसका मूल क्या है और वह किस प्रकार नष्ट होती है ?

210724 अज्ञान ही उस वासना का मूल है और ज्ञान से ही उसका समूल नाश होता है, यों भगवान् कहते हैं।

210725 श्री भगवान ने कहा : अनात्मभूत वस्तु में आत्मभावनारूप यह वासना अज्ञानस्वरूपमोह से उत्पन्न हुई है और महाबोधस्वरूप आत्मज्ञान से तो यह (वासना) विलय को प्राप्त हो जाती है॥३७॥

210726

210727 उसमें तुम्हें विचार से आत्म-स्वरूप का परिचय तो हो गया है, अब तुम्हारे लिए उसकी दृढ़ता से देह और उसके सम्बन्धी बन्धु आदि में 'अहम्' 'मम' इत्यादिरूप वासना का क्षय करना ही एकमात्र कार्य अवशिष्ट रह जाता है, यह कहते हैं। ___ हे कौन्तेय, तुम पवित्रात्मा हो चुके हो और सत्य का ज्ञान भी तुम्हें हो चुका है। अब तुम 'यह', 'वही मैं' और 'ये लोग मेरे बान्धव हैं' इत्यादिरूप वासना को छोड़ दो॥३८॥

210728

210729 __ वासनामय ही लिंग शरीर है और उसमें प्रतिबिम्बस्वरूप जीव भी वासना से ही उत्पन्न है अतः वासना का क्षय होने पर जीव का क्षय ही हो जायेगा। एवं तत्त्वज्ञान और वासना का क्षय दोनों केवल

210730 अनर्थ के लिए ही होंगे? इस आशय से अर्जुन शंका करते हैं।
210731 अर्जुन ने कहा : जो जिसकी सत्ता से स्थित रहता है, वह उसके नाश से नष्ट होता है, अतः वासना के विलीन हो जाने पर स्वयं जीव भी विलीन हो जायेगा। जीव के विलीन हो जाने पर तथा देश और काल का अन्यथाकरण होने पर (5) जन्म (परमानन्द के आविर्भावस्वरूप परम पुरुषार्थ) एवं मरण
210732 () यहाँ पर 'जन्म-मरण' शब्द से प्रसिद्ध जन्म-मरण का ग्रहण नहीं किया जा सकता, क्योंकि तत्त्वज्ञ में समूल वासना का नाश होने पर उनकी प्रसक्ति ही नहीं है और वह (उनका ग्रहण करना)
210733
210734 (आत्यन्तिक अनर्थनाश) का कौन भागी होगा अर्थात् कोई नहीं, यह भाव है॥३९,४०॥
210735
210736 (तुम्हारे द्वारा उद्भावित उपर्युक्त) दोष तब होता जब प्रतिबिम्बमात्र संसारी जीव है और वह भी बिम्बभूत ब्रह्म से अन्य तथा भूतमात्राओं के अधीन जन्म आदि, देश एवं काल भेद से भिन्न है यह माना जाता, परन्तु वैसी तो बात नहीं है, किन्तु परमार्थतः शुद्ध ब्रह्म ही होकर असत्यभूत अपनी अविद्या से आवृत अपने वास्तविक तत्त्व को नहीं जान रहा वह अपनी आत्मा में ही जीव जगत् भेद की कल्पना द्वारा संसारी-सा बन जाता है। और वही श्रवण, मनन आदि शास्त्रीय प्रयत्नों से अपने वास्तविक तत्त्व का ज्ञानकर वासना के साथ अविद्या को धोकर स्वस्वभाव में स्थित हो जाता है। मानों वही इसकी मुक्ति है यही श्रुतिसम्मत सिद्धान्त है। इस सिद्धान्त में तुम्हारे द्वारा उद्भावित कोई भी दोष नहीं
210737 आता, इस आशय से भगवान् समाधान करते हैं।
210738 श्रीभगवान् ने कहा : हे महामते अर्जुन, ब्रह्म का जो रूप अपने ही कल्पित संकल्प से कलुषित (अविद्या से आवृत) हो जाता है, उसे ही वासनाकृति जीव जानो। हे भारत, दूसरे के अधीन न हुआ, संकल्परहित और अविनाशी जो यह आत्मरूप तत्त्वज्ञान के कारण वासना से शून्य हो जाता है, उसे ही तुम 'मोक्ष' जानो ॥४१,४२॥
210739
210740 और वही समूलवासना-निवृत्ति देहधारणपर्यन्त 'जीवन्मुक्ति' इस नाम से प्रसिद्ध है, उसका इसी लोक में तुम भी अनुभव कर सकते हो। इसलिए 'मुक्तिरूप फल का भाजन कौन होगा ?' ऐसा तुम्हें संशय नहीं करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
210741 हे महाबाहो अर्जुन, वासनारूप रज्जुबन्धन से छुटा हुआ पुरुष 'मुक्त' यों कहा जाता है। अतः वासना से निर्मुक्त होकर जीते हुए ही (इसी वर्तमान देह में ही) यथास्थित उस तत्त्व को तुम देखो ॥४३॥
210742 ___ वह मोक्ष न कर्मों से प्राप्त किया जा सकता है और न बाह्य विषयों के पाण्डित्य से ही प्राप्त किया जा सकता है, किन्तु एकमात्र आत्मज्ञान से ही पाया जा सकता है, इस आशय से कहते हैं।
210743 जो वासना से निर्मुक्त नहीं है, भले ही वह समस्त धर्मों में परायण क्यों न हो, सर्वज्ञ यानी समस्त बाह्य विषयों का पण्डित ही क्यों न हो, फिर भी उस प्रकार वह चारों ओर से बद्ध है, जिस प्रकार पिंजरे में स्थित पंछी॥४४॥
210744
210745 कहे गये समाधान का संक्षेप से उपसंहार करते हैं। पार्थ, अपनी ही माया से आच्छादित हो जाने के कारण स्वरूप-दर्शन में अयोग्य हुए, वेदान्तप्रमाण को प्राप्त न किये हुए जिस परमात्मा के भीतर, आकाश में ऐन्द्रजालिक मोरपंख की नाईं, नाना प्रकार के भ्रमों को उत्पन्न करनेवाली सूक्ष्म वासना जीव-जगद्रूप से प्रस्फुरित होती है, वही (परमात्मा) अधिकारी शरीर में वेदान्तशास्त्र को प्राप्तकर उदित तत्त्वज्ञानवाला होता हुआ समूल वासनारूप बन्ध से मुक्त हो जाता है। क्योंकि इस परमात्मा में समूल वासना ही बन्ध (संसार) है और उसका क्षय ही मोक्ष है ॥४५॥
210746
210747 पचपनवाँ सर्ग समाप्त
210748 पूर्वापरग्रन्थ के प्रतिकूल भी है।
210749
210750
210751 छप्पनवाँ सर्ग भगवान द्वारा अर्जुन को जीवन्मुक्तप्रतिष्ठा, चिति की अबाधित
210752 सत्ता और मन के जगत्स्वरूप चित्र का सविस्तार उपदेश। भगवान श्रीकृष्ण ने कहा : हे अर्जुन, इस प्रकार वासनानिवृत्तिरूप जीवन्मुक्तत्वस्वरूप से तुम भीतर शीतलता (शान्ति) प्राप्तकर बन्धुवधप्रयुक्त दुःख का निःशेषरूप से परित्याग कर दो । हे पापशून्य अर्जुन, जरा और मरण की शंका से निर्मुक्त, आकाश की नाईं विशाल चित्तवाले तथा इष्ट एवं अनिष्ट विषयों को संकल्पों से रहित होकर तुम वीतराग हो जाओ। हे अर्जुन, शिष्ट व्यवहार परम्परा से चला आ रहा, अवश्यकर्तव्यरूप भाग्यवश प्राप्त यह युद्ध-कर्म और अन्यान्य दूसरे आवश्यक याग, दान आदि कर्म तुम करो। उससे तत्त्वज्ञान की कुछ भी क्षति नहीं होगी, यह भाव है। शिष्ट व्यवहार-परम्परा से चला आ रहा स्वधर्मरूप कर्म जो किया जाता है, वह तो जीवन्मुक्तों का स्वभाव ही है और वही जीवन्मुक्तता है, केवल देह-चेष्टा का परित्याग करना जीवन्मुक्तता नहीं है । 'यह कर्म मैं छोड़ता हूँ' और 'इस कर्म का मैं अंगीकर करता हूँ' इस प्रकार का जो निर्णय है, वह तो एकमात्र अज्ञानियों के मन का स्वरूप है और ज्ञानियों की तो एक-सी स्थिति रहती है। प्रवाहपतित कर्म कर रहे, शान्तमना तथा सुषुप्त की नाईं अपनी आत्मा में स्थित हो रहे जीवन्मुक्त महात्मा लोग इस व्यवहार-भूमि में संकल्प-विकल्पों से शून्य होकर सुषुप्तात्मा के सदृश निर्विशेष स्वयंज्योति एकमात्र आत्मरूप होकर स्फुरित होते हैं ॥१-६॥
210753
210754 जीवन्मुक्त में दूसरा भी सुषुप्ति-साम्य है, यह कहते हैं। पार्थ, जैसे थोड़ा भी विक्षेप होने पर कछुवे के सिर, पैर आदि अंग तत्काल ही भीतर प्रविष्ट हो जाते हैं, वैसे ही तत्त्वज्ञान से बाधित हो जाने के कारण तुच्छभूत विषयों से अनायास निवृत्त हुई जिसकी इन्द्रियाँ मन के साथ परमात्मा के अन्दर निश्चल स्थिति (एकरसता से स्थिरता) प्राप्त करती हैं, वही जीवन्मुक्त है ॥७॥
210755
210756 तब व्यवहार-काल में जीवन्मुक्त महात्मा लोग जगत् को किस रूप से देखते हैं ? तो इस पर 'मनोराज्य में परिकल्पित दीवार से रहित विचित्र चित्र की नाईं ही देखते हैं यह बतलाने के निमित्त सृष्टि से लेकर प्रलयपर्यन्त सम्पूर्ण जगत् का मनोरचित चित्र के रूप में वर्णन करने के लिए भूमिका बाँधते हैं।
210757 चित्तरूपी चित्रकार विश्व के अधिष्ठानभूत आत्मा के ऊपर अनन्त उन-उन वैचित्र्यों से युक्त तीनोंकाल में उदित स्वभाव सम्पूर्ण त्रिजगत्पी चित्र का दीवार के बिना निर्माण कर देता है। स्वयं एकमात्र अज्ञानस्वरूप होने के कारण प्रकाशन के अयोग्य भी, चिदाभासयुक्त अन्तःकरणवृत्तिरूप बत्तियों द्वारा प्रकाशित हुए इस अद्भुत त्रिजगती चित्र को अज्ञानरूपी आकाश में पहले-पहल चित्तरूप चितेरे ने ही इतने विशालरूप में परिणत किया है।८,९॥
210758
210759 प्रसिद्ध चित्र के वैधर्म्य से उसकी अद्भूतता ही दिखलाते हैं। पार्थ, (आदिजीव हिरण्यगर्भ के समष्टि मन ने, सत्यसंकल्प होने के कारण, संकल्पसमकाल
210760
210761 में ही यह जगप चित्र बनाया) तदनन्तर उसने उस चित्र की आधारस्वरूप दीवार की, जो अमूर्त आकाशरूप होने के कारण चित्रधारण करने में सर्वथा अयोग्य ही है, रचना की यह महान् आश्चर्य है इसीलिए यह भ्रम ही है।
210762 'अहो भ्रमः' इन दोनों पदों का विस्तृत व्याख्यान करते हैं।
210763 यह रचना अपूर्ण और माया का भी तिरस्कार करनेवाली है, तृणदीवार के सदृश साररहित होने पर भी यह भ्रान्तिदृष्टि से शुभरूप प्रतीत होती है |१०॥
210764
210765 और भी आश्चर्य दिखलाते हैं। (प्रसिद्ध चित्रस्थलों में चित्रों की आधारभूत दीवारें उन चित्रों से भिन्न होती हैं, परन्तु) ये जो चित्तरूप चित्रकार द्वारा उत्पन्न अज्ञानाकाशरूप दीवारें प्रतीत हो रही हैं, उनमें और चित्रों में आधार
210766 आधेयरूप भेद स्पष्टतः प्रतीत होने पर भी परमार्थतः उनकी चित्तस्वरूपता होने के कारण परस्पर किंचित् भी भेद नहीं है (अहो ! यह भी एक दूसरा आश्चर्य है।) ॥११॥
210767
210768 'अहो भ्रमः' इसमें 'अहो' इस अंश की विस्तृत व्याख्याकर अब 'भ्रमः' इस अंश की विस्तारपूर्वक व्याख्या करते हैं।

हे कमलनयन, वे मानसिक चित्र-रचनाएँ आकाश से भी बढ़कर वैसे ही शून्यरूप हैं अर्थात् अत्यन्त असत् हैं, जैसे स्वप्न में क्षणमात्र में चित्त में होनेवाले तीनों लोकों के नाश और उदय, यह तुम जानो ॥१२॥

आत्मा, मन और उसका कार्य बाह्य और आभ्यन्तर यह सब जगत् स्वप्न की तरह शून्य है (असत् ही है)। तब मनुष्यों को इसमें सत्यत्व की प्रतीति कैसे होती है ? इस पर कहते हैं। ___ चूँकि यह सब चिरकालिक मनोराज्य है यानी इसकी दीर्घकालतक अनुवृत्ति होती है, इसलिए लोगों को इसमें सत्यत्व की प्रतीति होती है।।१३॥

तब तत्त्व क्या है? यह कहते हैं।
भ्रान्तिकल्पित पदार्थों में जिस सत्यसंकल्पता का तीनों काल में अभाव है, वह तत्त्वतः क्या अदृष्ट-दशा में (तत्त्वज्ञान से पहले) कभी रह सकती है अर्थात् कभी नहीं । जो वसन्तादि कालक्रम से, बाल्यादि अवस्थाक्रम से अथवा छः प्रकार के भावविकारक्रम से देखने पर अर्थक्रियासामर्थ्यरूप या और कोई दूसरा प्रसिद्ध व्यावहारिक सत्यत्व उनमें भासता है, वह तत्त्वज्ञानरूप प्रकाश से उस प्रकार नष्ट हो जाता है, जिस प्रकार सूर्य के प्रकाश से दिखाई दे रहा शरत्काल का मेघमण्डल उसीसे खाया जाता हुआ नष्ट हो जाता है ॥१४॥

इस तरह इस मानसिक चित्र के भ्रान्तिमात्रस्वरूप हो जाने के कारण अपने भाई-बन्धुओं के वध की आशंका से उत्पन्न क्लेश से तुम्हें व्यग्र बनना उचित नहीं है, यह कहते हैं।
चित्तरूपी चितेरे के चित्र में अवस्थित त्रिभुवन आदि विचित्र पुतलियाँ आधारभूत दीवार के न रहने से बाहर आकाररहित ही हैं। हे अर्जुन, वास्तव में न तो उनका अस्तित्व है और न तुम्हारा ही अस्तित्व है, इसलिए कौन किससे मारा जाता है ? अतः नाश्य-नाशक का मोह छोड़कर तुम निर्मल बनकर ब्रह्मपद में स्थिर होजाओ। क्योंकि चिदाकाश में वधादि की प्रवृत्तिही नहीं है। और जो कहीं प्रातिभासिकी

प्रवृत्ति है, वह भी ब्रह्माकाश रूप ही है, इसलिए काल, क्रिया, जगद्रूप दीवार और उस पर चित्र बनाने की कला आदि सब कुछ निर्मल ब्रह्म ही है। हे अर्जुन, जैसे एकमात्र चित्त में रहनेवाला मनोराज्यरूप चित्र समस्त प्रपंचस्वरूप होता हुआ भी वास्तव में शून्यस्वरूप होने से असत् ही है, वैसे ही सामने दिखाई दे रहा यह जगत् भी आकाश से भी बढ़कर शून्यरूप है यह तुम जानो॥१५-१८॥

__ अब तत्त्वतः अपरिचित चैतन्यात्मा चित्रकार है और उसके चित्र का आधार चित्तरूप दीवार है इस प्रकार उत्प्रेक्षा करने पर भी अन्त में शून्यता ही पर्यवसित होती है, यह कहते हैं।
अर्जुन, तत्त्वतः अपरिचित आत्मचैतन्यरूपी चित्रकार ने चित्तरूप दीवार के ऊपर जो चित्र रचा है, वह सर्वांश से शून्य होने के कारण असदाकाश से तनिक भी भिन्न नहीं है ॥१९॥

उसमें भी मनोराज्य का क्षणिक जगत् ही दृष्टान्त है, यह कहते हैं।
हे अर्जुन, जैसे चित्त में मनोराज्य के जगत् का निर्माण और विनाश क्षणभर में ही हो जाता है, वैसे ही ये चित्तात्मक दीवार के ऊपर अज्ञात चिति द्वारा चित्रित जगत् के निर्माण और विनाश क्षणभर के लिए ही प्रतीत होते हैं, यह तुम जानो |२०॥
पार्थ अनेक तरह के विषयानुभववाले मनोराज्य में क्षणिक मोह से परिकल्पित वध्यघातकभावादिरूप तुम्हारी कल्पना आज ही मेरे उपदेश से क्षीण हो जाती है ॥२१॥
___शंका हो कि क्षणिक मोह अनादि एवं अनन्तर कल्पों में विस्तीर्ण संसाररूप मनोराज्य कैसे रचेगा ?
तो इस पर कहते हैं।
जैसे असत् मनोराज्य का निर्माण करने के लिए मन अपने में शक्ति रखता है, वैसे ही क्षणरूप काल को कल्प बनाने में भी वह (मन) अपने में शक्ति रखता ही है। हे अर्जुन, क्षण को कल्प कर देता है और असत् को उत्पन्न कर देता है - यह जो मन के विषय में आश्चर्य है, वह तो बहुत ही थोड़ा है, उससे भी बढ़कर तो आश्चर्य यह है कि वह असत् जगत् को भी शीघ्र सद्रूप कर देता है ! इसलिए यह जगद्रूप भ्रान्ति इस प्रकार के आश्चर्य पैदा करनेवाले मन की सामर्थ्य से ही उत्पन्न हुई है ॥२२,२३॥

उसे ही कहते हैं।
क्षणभर के लिए ही अज्ञानवश जो यह चित्र-विचित्रस्वरूप प्रतीत हुआ मनोराज्य है, वही दृश्यमान इस प्रपंच-जाल के रूप में स्थित है|२४॥
पार्थ, यद्यपि ज्ञानियों की दृष्टि में स्वतः नित्यमुक्त आत्मा में अध्यस्त, अतएव एकमात्र कल्पना से उत्पन्न होने के कारण प्रतीतिकाल मात्रस्थायी यह तुच्छ जगत् क्षणिक ही है, तथापि इसी क्षणिक जगत् में इसके वास्तविक स्वरूप से अपरिचित अज्ञानी लोगों ने दुरुच्छेदता की कल्पना कर रक्खी है॥२५॥

परन्तु वह ठीक नहीं है, यह कहते हैं।
चूँकि यह जगत् अज्ञाततत्त्व आत्मा का एकमात्र अन्यथा प्रतिभास ही है, इसलिए इस तरह के जगत् के आरोप या बाध में भला कौन-सी वह दुरुच्छेदता है ? अर्थात् कोई है ही नहीं ॥२६॥

जो वस्तु स्थित रहती है, उसीके निरास में प्रयत्न की अपेक्षा होती है, यह जगत् तो कभी स्थित ही नहीं है, यह कहते हैं।
पार्थ, भला बतलाओ तो सही, चिति में अध्यस्त चित्तरूप चित्र-निर्माता का जगद्रूप यह चित्र किस

समय स्थित रहता है ?
अपनी कारण-सामग्री से शून्य तथा स्वयं असद्रूप जगत्-चित्र आँखों के सामने प्रस्फुरित हो रहा है - यह एक महान् आश्चर्य है, यह कहते हैं।
तथापि यह महान् आश्चर्य है कि अपनी आधारभूत दीवार से रहित, चित्र के साधनभूत नील, पीत आदि रंग-द्रव्यों से शून्य यह जगत्-चित्र सामने विस्तृत-सा दिखाई दे रहा है ॥२७॥
अहो, अत्यन्त आश्चर्य है कि यह उज्ज्वल चित्र दीवार के बिना ही उत्पन्न होकर सामने दिखाई दे रहा है!
सामने किस प्रकार का है ? इस पर कहते हैं।
यह जगद्रूप चित्र भलीभाँति लोगों का अनुरंजन करनेवाला है, और दृष्टि, मन आदि को भी लुभानेवाला है|२८॥
यह नाना प्रकार के तमरूपी स्याही से लिखा गया है और नाना प्रकार के तेजःकिरणों से सुहावना है। यह नाना कल्प और उनके अंगभूत युग आदिरूप अवयवों से युक्त है तथा नाना प्रकार की अभिलाषाओं से रंगा गया है। यह नाना प्रकार के दृश्यों के विलासों से परिपूर्ण है, अनेक अनुभवरूप नेत्रों से समन्वित है तथा अनेक प्रकार के ग्रहों से अत्यन्त चमक रहा है। सूर्योदय और सूर्यास्त आदि कालों में इसकी पूर्व और पश्चिम दिशाएँ नाना आकारों से युक्त होती हैं॥२९,३०॥

वहाँ पर चित्रपद्मवन आदि का वर्णन करते हैं।
इसमें आकाशरूप नील सरोवर में खिले हुए तारे, चन्द्र एवं सूर्यरूप कमल हैं। इस जगद्रूप चित्र में शरद् आदि कालभेदों द्वारा विचित्र रचनाओं से ऊपर सुशोभित मेघपंक्तिरूप पत्ते और मंजरियाँ लगी हुई हैं। इसके त्रिभुवनात्मक प्रकोष्ठों में (चित्रकोष्ठ-भेदों में) चारों ओर देव, असुर, मनुष्य आदिरूप पुतलियाँ लिखी गयी हैं। परम उत्कृष्ट सूर्य, चन्द्र आदि के आलोकस्वरूप सुधा लेप से तरुण की नाईं विराज रहे आकाशरूप दीवारों से यह समन्वित है॥३१,३२॥

अब त्रिलोकी का ही देवनटी रूप से वर्णन करते हैं। पार्थ, कामुक चित्तरूप इस चितेरे ने अधिष्ठानभूत ब्रह्माकाश में ही इस जगद्रूप मुग्ध मनोहर नटी का निर्माण किया है । इस नटी की मुख्य नृत्यशाला प्रतिभा (नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धि) ही है, नृत्यशाला में दीपक का कार्य कर रहे साक्षिचैतन्य के प्रतिबिम्ब से युक्त और चक्र की नाईं परिभ्रमणशील बुद्धिवृत्तिरूप आभूषणों से इसने समस्त लोकों को प्रकाशित किया है और यह नृत्य, हाव, भाव, विलास आदि लीलाओं में सदा व्यस्त रहती है। सुवर्णमय ब्रह्माण्ड ही इस नटी की दृढ़ अंगलतिका (शरीरलता) है, मेघ ही इसके (नटी के) केशपाश हैं,तथा चन्द्र और सूर्य रूपी नेत्रों के संचालन से यह सम्पूर्ण लोकों का अवलोकन भी किया करती है। धर्म, अर्थ और काम के अनुकूल प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्र ही इसके दो वस्त्र हैं, इसके पातालस्वरूप ऊरू,जानु, जंघा, गुल्फ, पाद, पाणी, और अंगुलि इन सात अवयवोंवाले दो चरण हैं और उन्नत पृथिवी ही इसका नितम्ब है। ब्रह्मा, इन्द्र, शंकर और विष्णु - इसकी चार भुजाएँ हैं और उनसे यह समर्थ है। सत्त्वगुणरूप कंचुकी से ढके हुए, उन्नत विवेक और वैराग्य स्वरूप दो कुचों से इसकी देह शोभती है, शेष आदि से वेष्टित पृथिवी तल ही इसकी पद्माकार पीठ है तथा गोरोचन, कस्तुरी आदि नानाविध वर्गों से पत्र रचना के स्थानरूप बनाये गये मेरु, अंजन, हिमालय आदि नानावर्णवाले पर्वतों से युक्त महाभुवन

(मध्यलोक) ही इस नटी का उदर है। इस त्रिलोकी नटी की चन्द्र-सूर्यरूप आँखों की चेष्टाएँ रात्रि के अन्धकार की चपलता को दूर करती हैं, जो कि मेरु प्रदक्षिणा करणरूप है । तारे ही इसके घने पुलक हैं, बिजली ही इसकी दन्तपंक्ति है, चंचल और परस्पर असमान, भुवन-भेद से चौदह प्रकार के प्राणी ही इसके रोमांच हैं और उन प्राणियों में प्रसिद्ध भूत, भुवन, आदि की प्रलय-कथाएँ ही चारों ओर सद्‌बुद्धिरूप केसरों को और श्रोताओं के लिए वैराग्य, सद्वासनारूप सुगन्धि को प्रसारित करने के कारण मानों इसकी पैर तक लटकनेवाली कदम्ब-माला के फूल हैं। यह समष्टि और व्यष्टिरूप जीव से समन्वित है, अद्‌भुत है, आकाश के समान शून्यरूप है और नाना प्रकार के विलासों से वेष्टित भी है। उपर्युक्त प्रकार से वर्णित त्रिलोकीरूप इस श्रेष्ठ चित्रमयी नटी का-चित्र के उपकरणभूत विचित्र वासना, काम एवं कर्मों को प्राप्त किये हुए, अतएव शीघ्र ही अद्‌भुत चित्रों का निर्माण करने में समर्थ चित्तरूप चित्रकारने अपने अधिष्ठानरूप चिदाकाश में ही-चित्रण किया है ॥३३-३७॥

छप्पनवाँ सर्ग समाप्त

सत्तावनवाँ सर्ग जिस दृष्टि से मन शीघ्र ही वासनाशून्य हो जाता है और सुखस्वरूप

अद्वितीय आत्मा अवशिष्ट रह जाता है, उस दृष्टि का उपदेश। वासना की शिथिलता में उपयोगी होने से पूर्व में प्रदर्शित जगत् में आश्चर्यतादृष्टि का ही वर्णन करते हैं।

__ श्रीभगवान् ने कहा : हे अर्जुन, इस संसार के विषय में सबसे बढ़कर यह आश्चर्य समझो कि पहले तो निराश्रय में जगद्रूप चित्र उत्पन्न होता है और उसके बाद आधाररूप भूत, भुवन आदि विराट् दीवार उत्पन्न होती है। (व्यष्टि-समूहस्वरूप समष्टिभूत विराट् की कल्पना व्यष्टिकल्पना के अधीन है, इसलिए भी उसकी बाद में उत्पत्ति है, यह जानना चाहिए) ॥१॥

हे अर्जुन, पहले निराश्रय चित्र के उत्पन्न हो जाने पर पीछे उसकी आश्रयभूत विशाल दीवार दीख पड़ती है : अहो! यह एक अद्‌भुत माया है। इसका स्वरूप अत्यन्त असंभावित है, इसलिए यह माया है और अत्यन्त विरुद्ध होने से इसका स्वरूप असंभावित है, इस आशय से प्रसिद्ध इस प्रकार की माया का दृष्टान्त देते हैं।

यह उस तरह की है, जिस तरह तुम्बी जल में डूबती हो और पत्थर की चट्टान तैरती हो ॥२॥

जगद्रूप चित्र में तो एक आश्चर्यमयता है ही, परन्तु उससे भी बढ़कर आश्चर्य तो यह है कि शून्यरूप उसमें (जगत् में) चिदाकाशस्वरूप तुम्हें जो अहम्भाव हो रहा है, यह कहते हैं।

पार्थ, चित्त में स्थित चित्र के समान शून्यस्वरूप तीनों जगत् में चिदाकाश स्वरूप तुम्हें शून्यता रूप अहन्ता कैसे उदित हुई ? अर्थात् इसमें तो आश्चर्य की पराकाष्ठा हुई॥३॥

___यदि जगत् में भी चिदाकाशता का ही तुम अवलोकन करते हो तो वह दृष्टि इस रूप में पर्यवसित

हुई, यह भी आश्चर्य ही है, यह कहते हैं।

चिदाकाश से निर्मित सब कुछ चिदाकाशस्वरूप ही है, चिदाकाश में चिदाकाश के द्वारा चिदाकाश विलीन होता है, चिदाकाश में ही चिदाकाश द्वारा चिदाकाश का उपभोग किया जाता है और

चिदाकाश द्वारा चिदाकाश में चिदाकाश ही विस्तृत हुआ है ॥४॥

हे अर्जुन, (जब तुम जगत् में चिदाकाशता की दृष्टि रखते हो तब तो) जिसमें दीर्घ भ्रमण है, ऐसा जगद्रूप यह चित्र रज्जु की नाईं फैली हुई वासनारूप रज्जु से यदि वेष्टित होता है, तो वह चिदाकाश भी इस जगत् में वासना के वेष्टन से वेष्टित होता ही है ॥५॥

___ इस वासना-वेष्टन की ज्ञान से अतिरिक्त किसी और उपाय से जो दुरुच्छेद्यता है, वह भी अधिष्ठान की दृढ़ता से ही है, न कि स्वतः उसकी दृढ़ता है, यह कहते हैं।

जैसे प्रतिबिम्ब अपने आधारभूत दर्पण में स्थित रहता है, वैसे ही यह जगत भी, जो कि अपने अधिष्ठानरूप ब्रह्म से भिन्न न होने के कारण छेदन एवं भेदन के अयोग्य है, अपने अधिष्ठानभूत ब्रह्म में ही स्थित है॥६॥

इसीलिए 'ब्रह्मरूपता के अवलोकन से जगत् में छेदन, भेदन आदि सब व्यवहारों की अयोग्यता के दर्शन से समस्त वासनाओं का समूल उच्छेद करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।

अर्जुन, जब ब्रह्म में प्रतिभासित छेदन, भेदन आदि सम्पूर्ण व्यवहार और उनका विषय जगत् ये सब ब्रह्म से अभिन्न होकर एकमात्र चिदाकाशस्वरूप ही हो गये, तब किस कर्ता या करण से किस प्रकार से किस फल के लिए किस देश या किस काल में क्या छिन्न-भिन्न किया जा सकता है। तात्पर्य यह है कि छेदन आदि व्यवहारवाद ब्रह्म से अतिरिक्त विषयों में देखे गये हैं, इसलिए जब यह जगत् ब्रह्म से अभिन्न ही सिद्ध हो चुका है तब किसी कर्ता या करण से किसी प्रकार से किसी फल के लिए किसी देश या काल में कुछ भी छिन्न या भिन्न नहीं हो सकता । अतः इन वासनाओं को तुम समूल उखाड़कर फेंक दो ॥७॥

__ इस उपाय के द्वारा बोध से यहाँ पर तुम्हारी वासनाओं का भी ब्रह्मातिरिक्तिरूप से अभाव सिद्ध ही है।

और यदि इस प्रकार का ज्ञान न हो तो वासनाबन्ध दुरुच्छेद ही है, यों पूर्वोक्त कथन का स्मरण कराते हैं। जो वासना से निर्मुक्त नहीं है, भले ही वह समस्त शास्त्रीय कर्मों में परायण रहा हो और समस्त बाह्य विषयों का पण्डित हो, फिर भी उस प्रकार वह चारों ओर से अत्यन्त बद्ध है, जिस प्रकार पिंजडे में स्थित सिंह या तोता ॥८॥

वासना को हृदय में अणुमात्र भी स्थान न देना चाहिए, क्योंकि वह हजारों अनर्थों की बीज है, इस आशय से कहते हैं।

जिसकी चित्तरूपी भूमि में अणुमात्र भी वासनारूप बीज पड़ा रहता है, उसका (अनेक अनर्थों से भरा हुआ) संसाररूप जंगल पुनः बढ़ जाता है । अभ्यास से हृदय में रूढ, तत्त्वज्ञानस्वरूप अग्नि से निःशेष जल गया वासनारूपी बीज पुनः अंकुर-जननकी सामर्थ्य नहीं रखता। निःशेष जले हुए वासना बीजों से युक्त तथा स्वच्छ मन जागतिक सुखदुःखादि वस्तुओं में वैसे ही नहीं डूबता, जैसे पानी में

कमल का पत्ता ॥९-११॥

कथित उपदेश-क्रम का उपसंहार करते हुए श्रीभगवान् अर्जुन की निर्वासनिक स्थिति में प्रतिष्ठा कराते हैं।

हे अर्जुन, तुम असंख्य आशाओं को छोड़ते हुए प्रसिद्ध और पवित्र भगवद्गीतारूप मेरे उपदेश को भलीभाँति समझकर महान्मोह से शून्यमना और बन्धुवधादिक्लेशों से रहित होकर वासनारहित आत्मा में चित्त का विलयकरशान्तब्रह्मस्वरूपहोकर, अतएव भयशून्य एवं परम मुक्त होकर स्थित रहो ॥१२॥

सतावनवाँ सर्ग समाप्त

210851 अट्ठावनवाँ सर्ग तत्त्वज्ञान से अविद्यासहित वासना का नाश तथा उसीसे अर्जुन की कृतार्थता-यह वर्णन।

210852 अर्जुन ने कहा : हे अच्युत, तुम्हारे प्रसाद से (अनुग्रह प्रयुक्त तुम्हारे उपदेश से) वासनासहित अज्ञान नष्ट हुआ। भूले हुए कण्ठस्थित हार की नाईं स्वतःसिद्ध आत्मतत्त्व का साक्षात्कार मैंने पाया। और उससे सम्पूर्ण सन्देहों के बीजों का नाश होने के कारण बन्धुवध आदि के कर्तव्यताविषयक सन्देह से रहित होता हुआ मैं स्थित हूँ। अतः तत्त्व में अवस्थिति करना और यथाप्राप्त व्यवहारों को करना इस विषय में आपका जो वचन (आदेश) है, उसका मैं (पूर्णतया) पालन करूँगा ॥१॥

210853

210854 इस प्रकार यद्यपि अर्जुन ने अपनी कृतार्थता दिखलाई, तथापि अपने उपदिष्ट तत्त्वज्ञान से समूल वासनाक्षय को युक्तियों से दृढ़ कर रहे श्रीभगवान् कहते हैं।

210855 भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा : हे अर्जुन, तत्त्वज्ञान से तुम्हारे हृदय में रागादि वृत्तियाँ यदि अशेषरूप से शान्त हो चुकीं, तो वासनात्मक चित्त भी भीतर शान्त होकर निर्वासनिकता को प्राप्त हो गया, यह तुम जानो ॥२॥

210856

210857 इस विषय में श्रुति प्रमाण है : यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मोऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

210858 (कठोप. ६।१४) (विषय सुखेच्छा आदिरूप काम, जो कि तत्त्वज्ञान से पूर्व विद्वान् के हृदय में स्थित हैं, जब सर्वत्र स्वात्मदृष्टि से क्षीण हो जाते हैं, तब मनुष्य मुक्त हो जाता है

210859 और इस शरीर में ही ब्रह्म को प्राप्त कर लेता है अर्थात् ब्रह्मरूप हो जाता है।)

210860 इस निर्वासनिकतारूप सत्त्वावस्था में वह प्रत्यक् चेतननामक ब्रह्म विषयों से रहित हो जाता है, जो कि व्यवहार में सर्वस्वरूप और परमार्थ में सर्वतः अशेष-विशेष से विनिर्मुक्त है। उस प्रत्यगात्मा के पद को ये चक्षु आदि इन्द्रियाँ और अज्ञानी लोग कोई भी उस प्रकार नहीं जान पाते, जिस प्रकार भूमि से आकाश में उड़कर दूर-देश में प्राप्त हुए पक्षी को । पार्थ, महाभूत आदि तेरह प्रकार के क्षेत्रों के अवभासक, शुद्धस्वरूप, संकल्परहित, निर्विषय इस प्रत्यगात्मा को इन्द्रियों से दूर (असन्निकृष्ट) सा जानो ॥३-५॥

210861

210862 उसके दर्शन में श्रवण आदि से परिपुष्ट की गयी भलीभाँति अभ्यस्त निदिध्यासन नाम की उसकी भावना ही आवश्यक है, यह कहते हैं। ___ पार्थ, अपनी वासना निदिध्यासननामक आत्मभावना के सिवा उस ब्रह्मपद को, जो सर्वातीत, चित्स्वभाव होने से अत्यन्त स्वच्छ और असंग होने के कारण शुद्ध हैं, वैसे नहीं देख सकती जैसे लोगों

210863 के नेत्र परमाणुओं को नहीं देख सकते॥६|

210864 जिसमें घट, पट आदि स्थूल पदार्थों का भी बाध हो जाता है, उसमें परमसूक्ष्म वासनाओं की

210865

210866 स्थिति कहना तो अत्यन्त ही असंभावित है, यह कहते हैं।

210867 जिसकी प्राप्ति में ये घट, पट आदि सभी स्थूल पदार्थ भी नष्ट हो गये, उस परमपद के विषय में बिचारी परमसूक्ष्म वासना क्या करे ? । जैसे ज्वालामुखी पर्वत को प्राप्तकर हिमलेश बिलकुल विलीन हो जाता है, वैसे ही शुद्ध चितितत्त्व को प्राप्त कर अविद्या भी विलीन हो जाती है । कहाँ भोगबन्धनरूप रजःकण की नाईं क्षुद्र बिचारी वासना, और कहाँ सम्पूर्ण जगत् को अपने में समा लेनेवाले चितितत्त्वरूप विपुल पवन ? पार्थ, नाना प्रकार के आकाररूप विकारोंवाली यह अविद्या तब तक प्रस्फुरित होती है, जब तक शुद्धस्वरूप यह अपना आत्मा तात्त्विकरूप से भलीभाँति जाना नहीं जाता। अपने उदर में सम्पूर्ण विश्व को निगल जानेवाले, आकाश की नाईं शून्यस्वरूप उस स्वात्मरूप ब्रह्मपद में दृश्यों की सम्पूर्ण दृष्टियाँ क्षीण हो गयी हैं तथा विशुद्धरूपता ही उदित हुई है। जो पूर्णरूप है, समस्त जगदाकारों से वर्जित है और वाणी से परे हैं, उस परमवस्तु की भला किससे उपमा दी जा सकती है ? हे अर्जुन, इसलिए तुम केवल पूर्ण आत्मा के साक्षात्कार से होनेवाली कामनाओं की निवृत्तिरूप मन्त्र-युक्ति से विषयात्मक विष से उत्पन्न महामारीरूप, निरन्तर प्रवृत्ति की हेतु अन्तःकरणस्थित वासना का निपुणतापूर्वक निराकरणकर संसारबन्धन से रहित तथा सम्पूर्ण अनर्थों की भूमि (अभयस्वभाव) मद्रूप ही हो जाओ। यों अन्त में भगवद्गीता के सम्पूर्ण तात्पर्य का संग्रह कर श्रीभगवान् ने अर्जुन को उपदेश दिया। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, इस प्रकार उपदेश दे चुके त्रिलोकी के अधिपति भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र के, श्वेत-कमल में भ्रमर की नाईं, क्षणभर के लिए मौन धारणकर सामने स्थित हो जाने पर वहाँ पाण्डुपुत्र अर्जुन पुनः यह वचन कहेगा । अर्जुन ने कहा : हे भगवन्, सम्पूर्ण लोकों का भरण-पोषण करनेवाले आपके वचन से (भगवद्गीतारूप उपदेश से) मेरी यह बुद्धि, जिसका समस्त शोक भार गल गया है, उस प्रकार परम विकास को प्राप्त हुई है, जिस प्रकार सूर्य से कमलिनी विकास को प्राप्त होती है । श्रीरामजी, उस प्रकार के वचन कहकर और उठकर गाण्डीवधनुर्धारी, श्रीकृष्णरूप सारथिवाला वह पाण्डुपुत्र अर्जुन सन्देहरहित होता हुआ रणलीला करेगा यानी युद्ध में जुट जायेगा। श्रीरामभद्र, वह अर्जुन धरातल को ऐसी महानदियों से आक्रान्त कर देगा, जिनमें आहत बड़े-बड़े हाथी, घोड़े, सारथि आदि तत्काल ही बह जायेंगे। और आकाश को भी ऐसा बना देगा कि उसका सूर्यरूप नेत्र बाणों के ढेरों के प्रसरणों से और बिखरी महाधूलियों से निर्मित स्थली से आच्छादित हो जायेगा ॥७-१७॥

210868

210869 अट्ठावनवाँ सर्ग समाप्त

210870 उनसठवाँ सर्ग जिस दृष्टि से जीवन्मुक्त-पद में चिति की स्पन्दरहित,

210871 विषयों से निर्मुक्त और निश्चल स्थिति होती है, उसका वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, मेरे द्वारा कही जानेवाली सम्पूर्ण पापों की विनाशक दृष्टि का अवलम्बनकर आप निःसंगतारूप त्वंपदार्थशोधभूत सर्वत्याग और सम्पूर्ण जगत् का ब्रह्म में बाधरूप तत्पदार्थशोधभूत ब्रह्मार्पण इन दोनों के अनन्तर परिशिष्ट अखण्ड महावाक्य के तात्पर्यविषयभूत

210872

210873 सच्चिदानन्दैकस्वरूप भूमात्मारूप होकर स्थित रहिए । श्रीरामजी, सृष्टिकाल में जिससे यह सम्पूर्ण जगत् उत्पन्न होता है, स्थिति-काल में जिसमें सम्पूर्ण जगत् अवस्थित रहता है, संहारकाल में जो सम्पूर्ण जगत्स्वरूप हो जाता है, जो तीनों काल में चारों ओर विद्यमान है और इस रीति से अनित्य प्रपंचात्मक होता हुआ भी जो सनातन निरतिशय ब्रह्मरूप है, उसीको आप 'आत्मा' जानिए, न कि परिच्छिन्न स्वभाववाले को । श्रीरामभद्र समस्त प्रपंचों से बहिर्भूत होने के कारण वह आत्मा दूरस्थ होता हुआ भी सर्वान्तर्यामी होने से अदूरस्थ ही है, इसी तरह आकाश की नाईं सर्वव्यापी होने पर भी, जातिरूप धर्म के समान, वह तत्तत् वस्तुओं में ही रहता है। (यों सभी युक्तियों से वही एक वस्तु है दूसरी नहीं ऐसा सिद्ध हो जाने पर) जब परिच्छन्नरूप से भी उसमें स्थित हुए आप एकमात्र उसीकी सत्ता से अपनी सत्ता प्राप्त करते हैं, स्वतन्त्ररूप से नहीं, तब आपको परिच्छेदाभिमान से फल ही क्या मिला? वास्तव में अपरिच्छिन्न सन्मात्रस्वरूप ही आप हैं, अतः परिच्छेद के संशय से रहित हो जाइए। विवेकी पुरुषों द्वारा चिदात्मा के अनुभूयमान दो रूप हैं एक तो चित्त और उसकी वृत्ति में प्रतिबिम्बित विषयार्थ प्रकाशन, जो कि चित्तनिर्मित है और दूसरा चित्त, उसकी वृत्ति और उसके विषयों के आगम, अपाय आदि सभी अवस्थाओं के साक्षिभूत संविद्रूप, जो कि नित्यसिद्ध है। वे दोनों यदि विषय और संवेद्य (त्रिपुटी) से विनिर्मुक्त हो जाय तो परमपद ब्रह्मरूप ही हो जाते हैं, यह आप जानिये ॥१-४॥

210874

210875 चेत्य एवं संवेद्य से विनिर्मुक्त संवित् की वह परा स्थिति यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादि श्रुतियों में उक्त आनन्द और उत्कर्ष की परम्परा की परम अवधि है, वही दृष्टियों में सर्वोत्तम दृष्टि है और वही महत्त्वों का परम महत्त्व है तथा वही मान्यों में परम मान्य है। तात्पर्य यह कि उससे श्रेष्ठ दूसरा कोई नहीं है । वही आत्मा है और वही विज्ञान है, वही शून्यस्वरूप है, वही पर ब्रह्म है, वही कल्याण है, वही शान्तस्वरूप शिव है, वही विद्या है और वही परास्थिति है। चिति के भीतर समस्त अनुभवस्वरूप जो यह आत्मा है, जिसमें सभी अपने पदार्थ सद्रूप से आस्वादित (अनुभूत) होते हैं, वही जगद्रूप तिलों का तैलस्वरूप है और वही जगद्रूपी घर का दीपक (प्रकाशक) है। वह जगद्रूप वृक्ष का रस यानी सार है, वह जगद्रूप पशु का पालक है, और प्राणीरूपमोतियों के हृदयाकाशरूप मध्य में पिरोया गया एक प्रकार का तन्तु भी वही है। वह भूतरूप मिर्च-समूहों की तीक्ष्णता है तथा वही पदार्थों में पदार्थत्व है यानी सम्पूर्ण पदार्थों का असाधारण स्वरूप है, जो सर्वोत्तम तत्त्व है वह भी वही है। वही सद्वस्तुओं में विद्यमान सत्त्व (सत्यत्व) है और स्वयं वही असद्वस्तु में प्रतिष्ठित असत्त्व भी है, जो आत्मतत्त्वज्ञानरूप अलौकिक उपाय से सबको और स्वयं अपने को आत्मरूप में ही पाता है, अन्य रूप में नहीं। सद्रूप परमात्मा के विकल्परूप सभी जगत्भाव, जो कि वस्तुतः अविद्यमान ही हैं, अविचार से सुन्दर प्रतीत होते हैं और विचार से क्षीण हो जाते हैं॥५-११॥

210876

210877 किस प्रकार के विचार से वे जगद्रूप भाव विशीर्ण हो जाते हैं ? इस आशंका पर उन विचारों को दिखलाते हैं।

210878 मिथ्याभूत अनेक भ्रमों से व्याप्त इस जगज्जाल में पहले शुद्धस्वरूप मैं कौन-सा औपाधिक रूपवाला होकर आस्था करूँ? (शंका हो कि शुद्धस्वरूप भी तुम्हारे आस्था-बन्धन में एकमात्र बुद्धिरूप उपाधि ही निमित्त होगी? तो उस पर कहते हैं।) असंग एवं अद्वय स्वरूप मुझे बुद्धिरूप उपाधि भी कैसे

210879

210880 प्राप्त हो सकती है ? उसकी प्राप्ति में कोई भी कारण नहीं है, यह भाव है|१२॥
210881 वह बुद्धि किसी तरह प्राप्त भी हो जाय, फिर भी 'उससे जनित आदि, मध्य, अन्त आदि परिच्छेद और संकल्पकल्पनाएँ आदि और अन्त से शून्य ब्रह्माकाश मैं ही हूँ, मुझसे अतिरिक्त वे कुछ भी नहीं हैं' यों विचार करने पर ब्रह्मस्वरूप मुझमें इयत्ता (परिच्छिन्नता) ही कैसी ? ॥१३॥
210882
210883 इस प्रकार के विचारवान् पुरुष की वह स्थिति लोक-शास्त्र से अविरुद्ध व्यवहार काल में भी दूर नहीं होती, इस आशय से कहते हैं।
210884 श्रीरामजी, जो पुरुष 'ब्रह्मस्वरूप मुझमें इयत्ता कैसी' इस प्रकार के अपने भीतर निश्चय से युक्त रहता है, बाहर से लोकशास्त्र के अविरुद्ध व्यवहारों से युक्त होने पर भी उसकी उस प्रकार की स्थिति सर्वदा भीतर उदय एवं अस्त से विनिर्मुक्त ही रहती है। जिसका मन समसे भी सम ब्रह्म में लीन होकर न उदित और न अस्त होता है एवं जिसकी दृष्टि में मन की आकाश के सदृश शून्यरूपता ही है वह महात्मा ही यहाँ ब्रह्मरूप है ।।१४,१५॥
210885
210886 व्यवहारकाल में उस प्रकार की स्थिति से महात्मा का पतन नहीं होता, इसमें युक्ति बतलाते हैं।
210887 श्रीरामभद्र, एकमात्र ब्रह्मभावना से अद्वयरूप ब्रह्मपद पर आरूढ़ हुआ वह महात्मा सुषुप्त पुरुष की नाईं संकल्प-विकारों से रहित निर्विकार बुद्धि से व्यवहार कर रहा भी उस प्रकार क्षोभ प्राप्त नहीं करता, जिस प्रकार दर्पण में स्थित मनुष्य का प्रतिबिम्ब । तात्पर्य यह है कि यतः वह एकमात्र भावना से ही अद्वय ब्रह्मपदपर आरूढ़ हो चुका है, अतः व्यवहार से उस स्थिति से नहीं गिरता। () व्यवहार कर रहे भी जिस पुरुष के हृदय में, दर्पणस्थ पुरुष की नाईं, तनिक भी मानापमान से जनित सुख-दुःख नहीं होते, वह पुरुष मुक्ति का भागी हो जाता है ।।१६,१७॥
210888
210889 चिन्मणिरूप उस जीवन्मुक्त में किस तरह व्यवहार होते हैं ? ऐसी यदि शंका हो तो इस पर वहाँ दर्पण ही दृष्टान्त है, यह कहते हैं।
210890 दिखाई दे रहा मनुष्यों का व्यवहार दर्पण में जैसे किसी प्रकार का विकार न करके ही प्रतिबिम्बित होता है, वैसे ही चितिरूप मणि में यथाप्राप्त व्यवहार भी चिति में किसी तरह का विकार न करके ही प्रतिबिम्बित होता है, क्योंकि चिति समस्त विकार मलों से वर्जित है। श्रीरामजी, यह एकमात्र चिति का चमत्कार ही जगत्-रूप से भासता है। इस चिति में न तो एकत्व है और न द्वित्व ही है । वाच्य (अर्थ), वाचक (शब्द), शिष्य, ब्रह्मेहा, गुरु और गुरुवाक्यादिस्वरूप व्याख्यान आदि कल्पनारूप चमत्कारों से आपके प्रति दिया जा रहा यह मेरा उपदेश भी चिन्मयरूप ही है। परमार्थतः सर्वोपद्रवों से रहित ही यह चिति अपने-आप ही अपने स्वरूपभूत चिति में प्रतिबिम्बत होती है। चिति का विवर्त ही संसार है और उसका विवर्त न होना ही मुक्तिरूप परमपद है। चिति के विवर्त का उपशम हो जाने से ही यह संसार शान्त हो जाता है, अपरिच्छिन्न ब्रह्माकार में चित्त के एकरस हो जाने पर जीव-जगद्रूपपरिच्छिन्न भावों का जो विनाश हो जाता है, वही परमपुरुषार्थ और भावना-क्षय है। चूंकि असद्रूप भी चितिविवर्त
210891 (4) अभियुक्तों ने भी कहा है : भावाद्वैतं सदा कुर्यात् क्रियाद्वैतं न कर्हिचित् । अद्वैतं त्रिषु लोकेषु नाऽद्वैतं गुरुणा सह ॥
210892 अर्थ : सर्वदा भावना से ही अद्वैत भाव करना चाहिए, कभी भी क्रिया से अद्वैत नहीं । तीनों लोकों में अद्वैतभाव करे, परन्तु गुरु से अद्वैत न करे ।
210893
210894
210895 उक्त जड़स्वभाव जगत् बनाता है, इसलिए विवर्तशून्यता ही चिति का अजड़ परमचैतन्यरूप शरीर (स्वरूप) है यों अनुभवनिष्ठ महात्मा लोग कहते हैं। श्रीरामजी, अनात्मदर्शनरूप जो संसार है, वह अनात्मभूत जगत् में तत्त्वभावना के अधीन है, इसी से वह तत्त्वरूप से अनुभूत होता है, उसमें तत्त्वकी एकमात्र अभावना से जब तत्त्वभावना का लय हो जाता है, तब वह जीवन्मुक्त का संसार बन जाता है, फिर वह जले हुए पट के समान बन्धन के लिए समर्थ नहीं होता ॥१८-२४॥
210896
210897 तब जीवन्मुक्त में वह संसार कैसे अवशिष्ट रहता है ? इस पर कहते हैं।
210898 विवर्तशून्य केवल आत्मरूप बन जाने के कारण जीवन्मुक्तों को वह संसार चिद्रूप होकर ही अवशिष्ट रहता है। अतः मुनिलोग आत्मा के विवर्त को ही प्रमाता, प्रमाण एवं प्रमेय आदिस्वरूप संसार-चक्र की परम्परा कहते हैं। जैसे सुवर्ण में कटक आदि सुवर्ण से पृथक् नहीं है, वैसे ही चिति का स्पन्द भी चिति से पृथक् नहीं है-जो संसार है। चित्त ही चितिका विवर्त है, इसलिए फलित यही हुआ कि चितिस्वरूप का अज्ञान ही संसार है। श्रीरामजी, अज्ञान-दशा में ही यह चितिस्पन्द, सुवर्ण में उत्थित कटकरूपता की नाईं, उत्पन्न हुआ है, अतः एकमात्र बोध से इस चितिस्पन्द के विलीन हो जानेपर शुद्धरूपा चिति ही अवशिष्ट रह जाती है। स्वात्मस्वरूप के बोधमात्र से ही भोगवासना क्षीण हो जाती है। भोगवासना का विनाश हो जानेपर अपने-आप सिद्ध हुआ विषयों का अचिन्तन ही यहाँ उत्तम जीवन्मुक्त का स्वरूप समझा गया है॥२५-२८॥
210899
210900 ऐसा कौन कारण है, जिससे यह विषयों का चिन्तन नहीं करता? इस पर कहते हैं।
210901 श्रीरामभद्र, आत्मतत्त्वज्ञान के प्रभाव से ही स्वभावतः तत्त्वज्ञ पुरुष को सभी तरह के विषय अभीष्ट नहीं होते; क्योंकि ऐसा कौन अत्यन्त तृप्त पुरुष है, जो अस्वादु अन्न की इच्छा करता हो। श्रीरामजी, जीवन्मुक्तता का दूसरा ('कोनुभूत्वाऽनुबध्नामि' इत्यादिश्लोकों से वर्णित विवेक आदि लक्षणों से भिन्न दूसरा) असाधारण लक्षण आप इसे ही समझिए,जो स्वभाव से ही विषयों की अनभिलाषा है ।।२९,३०॥
210902
210903 अब फिर दूसरा लक्षण बतलाते हैं।
210904 'मेरा आत्मचैतन्य ही भोक्ता, भोग्य एवं भोगों के आकार से स्पन्दयुक्त होकर सर्वस्वरूप स्थित है' इस प्रकार का भीतर उत्तम अभ्यास से युक्त दृढ़ जो निश्चय है; वही ज्ञत्वशब्द से (जीवन्मुक्तत्वशब्द
210905 से) कहा गया है॥३१॥
210906 __ जनसाधारण की तरह उसकी जो देहधारण के साधन भोगों में प्रवृत्ति है, वह तो वृथा चेष्टा ही है, यह कहते हैं।
210907 शरीर रक्षणार्थ लोगों का अनुरोध सिद्ध करने के लिए अन्न आदि विषयों का ऊपर-ऊपर से उपभोग कर रहा भी जो परमार्थतः उपभोग नहीं करता, वही वास्तव में तत्त्वज्ञ है और इस प्रकार लोकानुरोध-सिद्धि के लिए ऊपर-ऊपर से जो चेष्टाएँ करता है, वह मानों दण्ड से आकाश का ताड़न करता है । तात्पर्य यह निकला कि आकाशताड़न में प्रवृत्त अज्ञजनों का अनुरोध स्वीकार कर आकाशताड़न में प्रवृत्त बुद्धिमान् पुरुष की चेष्टा जैसे उसके किसी भी अर्थ के लिए नहीं होती, वैसे ही प्रकृत में भी समझना चाहिए ॥३२॥
210908
210909 शंका हो कि यदि वह वृथा चेष्टा है, तो 'सब लोगों द्वारा किया गया दण्डों से आकाश-ताडन
210910
210911 मेरा ही है' इस बुद्धि की तरह 'भोक्ता, भोग्य एवं भोगों के आकारों में परिणत स्वात्मचिति ही सर्वात्मक है' यह पूर्वोक्त बुद्धि भी भ्रान्तबुद्धि होने से कृत्रिम ही ठहरी; फिर वह जीवन्मुक्त के लक्षणरूप से कैसे कही गयी?
210912 कृत्रिम बुद्धि के ('मैं ही सर्वात्मा हूँ' इस प्रकार की सर्वात्मभावनारूप वृत्ति के) बिना निरतिशय आनन्दात्मक आत्मतत्त्व प्राप्त नहीं होता। तात्पर्य यह है कि कृत्रिम भी सर्वात्मदर्शन परिच्छिन्न आत्मदृष्टि के निरास द्वारा तत्त्वज्ञान में उपयोगी है; अतएव वह जीवन्मुक्त के लक्षणरूप से कही गयी है।
210913 तब देहात्मबुद्धि के निरास द्वारा तत्त्वदर्शन के प्रति उपयोगी होने से हाथ, पैर आदि अपने अंगों के छेदन, भेदन आदि साहसिक कर्म भी उसके लक्षण क्यों नहीं होंगे? इसपर कहते हैं। ___ कहीं पर यानी शास्त्रों या विद्वानों के अनुभवों में सर्वात्मदर्शन की तरह अपने अंगों के अवदलन आदि साहसों का भी यदि आत्मदर्शन में उपयोग प्रसिद्ध होता तो वह भी लक्षण हो सकता; परन्तु वैसी स्थिति नहीं है। (अथवा 'विनाकृत्रिमया यहाँ 'अकृत्रिमया' ऐसा पदच्छेद कर तदनुसार यह अर्थ करना चाहिए कि) आत्मस्वरूप के आविर्भाव में अपरिच्छिन्न, आकार से शून्य ब्रह्माकार अखण्डवृत्ति को छोड़कर अपने अंगों के छेदन, भेदन आदि के सदृश कठिनतम साहसों का कुछ भी उपयोग नहीं प्रतीत होता ॥३३॥
210914 यह चिति जब तक अज्ञान से आवृत्त रहती है तब तक स्वप्रकाश्य वृत्ति आदि के वर्ग में प्रविष्ट होकर स्वयं ही स्पन्दरूप-सी होती हुई बाह्य-विषयों की ओर जाती है और विभ्रम देखती है। जब भीतर उत्तम तत्त्वज्ञान का उदय हो जाता है तब स्पन्दअस्पन्द-दशा का यह क्रम, शान्त दीपक की नाईं, अपने नाम के साथ न जाने कहाँ चला जाता है ? वास्तव में स्वभावतः प्रशान्तस्वरूप, चितिरूपा दीपिका की यहाँ स्पन्द एवं अस्पन्द रूपा कुछ भी कथा नहीं हो सकती॥३४-३६॥

प्राण-चेष्टा की आत्यन्तिक शान्ति भी वही है, यह कहते हैं।

स्पन्दरहित पवन का जो रूप न सत् है, न असत् है और न उनके मध्यग यानी अनिर्वचनीय ही है; उसे ही अज्ञान एवं स्पन्द से शून्य चिति का प्रशम अर्थात् 'मोक्ष' मुनि लोग जानते हैं। जब चिद्रूप चिति का यह स्पन्दन शुद्धचिति के बृहदाकार ब्रह्माकार को धारण करता है, तब केवल आत्मा में स्थित हुआ यह न बन्ध के लिए अर्थात् बन्ध का भागी और न मोक्ष के लिए ही अर्थात् मोक्ष का ही भागी होता है। यह चिति यदि व्यर्थभूत चित्ताकार और उसकी शान्तिरूप दो दशाओं को प्राप्त न करे तो इसमें बन्ध, मोक्ष आदि पक्षों की नाममात्र से भी सत्ता न रहे ॥३७-३९॥

श्रीरामजी, 'मुझे मोक्ष हो' यह बोध ही आत्मा की पूर्णता के नाश का हेतु है और वह (मोक्ष) न हो' यह भी आपके बन्ध के लिए हेतु है।

तब कल्याण के लिए क्या करना योग्य है ? इस शंका पर कहते हैं।

अतः इनका (बन्ध एवं मोक्ष का) अज्ञान ही कल्याण है । तात्पर्य यह निकला कि चूंकि मुझे 'मोक्ष हो' इस ज्ञान से भी आत्मा की पूर्णता नष्ट होती है और 'मोक्ष न हो' इससे भी बन्ध होता है, इसलिए बन्ध और मोक्ष का स्मरण न करना ही आपके लिए कल्याणकर है ॥४०॥

स्वयंप्रकाश, चैतन्यरूप, सब पदार्थों का आश्रय और विषयोन्मुखता से रहित चिति का जो स्वरूप है, उसे ही आप परमपद जानिए ॥४१॥

तब भला कौन-सा बन्ध, मोक्ष आदि व्यवहारों के योग्य पदार्थ है ? उसे कहते हैं।

संकल्पशब्द का वाच्यभूत महाचिति का जो स्पन्दन है, वही बन्ध, मोक्ष आदि व्यपदेशों का भागी है। और तत्त्वदृष्टि से देखने पर तो वह नष्ट भी हो जाता है॥४२॥

श्रीरामभद्र, तत्त्वज्ञान से अहंकार के शान्त होने और आश्रयहीन होने पर तो मैं नहीं जानता कि किसका किससे क्या बद्ध होता एवं क्या मुक्त ही होता है॥४३॥

तब चिति के संकल्परूप स्पन्द के त्याग का उपाय क्या है ? उसे कहते हैं।

यदि विवेकी पुरुष स्वरचित संकल्प में ही अविभागवान् है यानी 'यह मुझसे संकल्पित है और यह नहीं इस प्रकार के पूर्वापर-विचार से विभागों को यदि छोड़ देता है तो (उत्पन्न हुआ भी संकल्प बाहर स्पन्दजनन में असमर्थ होता हुआ यों ही नष्ट हो जाता है; और अर्थतः ही) यह सब अवारित असंकल्प
और अस्पन्द रूप हो जाता है।॥४४॥

__ इस प्रकार प्रबुद्ध चैतन्य के द्वारा स्पन्द और स्पन्दमय पवन के क्षीण कर दिये जानेपर तन्मूलक संसार भी क्षीण ही हो जाता है, यह कहते हैं।

चूँकि यह संसार स्पन्दमय ही है, इसलिए प्रबुद्ध चैतन्य के द्वारा स्पन्द एवं स्पन्दमय पवन के नष्ट हो जाने पर चिद्घन के स्पन्दरहित होकर सदा स्थितहो जानेपर तन्मूलक संसार भी नष्ट हो जाता है ॥४५॥

___ अथवा 'यह चिति का स्पन्द चित्प्रकाश से अतिरिक्त होकर दूसरा कोई पदार्थ नहीं है' इस दृष्टि से
भी उसकी निवृत्ति होती है। __ श्रीरामचन्द्रजी, 'चित्प्रकाश ही चिति का स्पन्द है' यों निरन्तर ज्ञान करने पर यह जीव-जगद्रूप चितिस्पन्द चिति से अतिरिक्त होकर कुछ भी अवशिष्ट नहीं रहता | श्रीरामजी, दृश्यमय इस दीर्घस्वप्नरूप संसार में जन्मान्तर आदिरूप दूसरे स्वप्न में जा रहा भी तत्त्वज्ञ अपने चलन आदि भ्रम को प्राप्त नहीं होता, क्योंकि संविद्रूप अपना तत्त्वज्ञान सर्वगामी ही है। श्रीरामभद्र, जिसमें ये सम्पूर्ण जगत् के आकारों के अनुभव, रोके जाने पर भी बलपूर्वक निरन्तर स्वजनित आनन्दास्वाद से सुन्दरतापूर्ण उत्पन्न होते हैं, उक्त संपूर्ण ज्ञानों की स्थिति भी जिसमें उत्पन्न होती है एवं उक्त संवित्तिरूप समस्त कल्पनाओं के आकारस्वरूप पंक जिसमें लीन हो जाते हैं, उस प्रत्यगात्मा को आप कथित रीति से विचार द्वारा देखिए ॥४६-४८॥

उनसठवाँ सर्ग समाप्त

साठवाँ सर्ग अद्वितीय शुद्ध परमात्मा की अपनी माया द्वारा सर्वाकार से
जो स्थिति है, वह उसकी विभूति है-यह वर्णन। वर्णित ब्रह्म की विभूतियों का विस्तार से वर्णन करने जा रहे महाराज वसिष्ठजी उनमें मुख्यों का पहले निर्देश करतें हैं।

महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, इस तरह सबका आदि, परम तत्त्व चिद्घन ही परमपदरूप से स्थित है । उसी परमपद में स्थित हुए ही ये महान् आकारवाले ब्रह्मा, विष्णु, महेश आदि, मानुषानन्द-विभवों से परिपूर्ण सन्तुष्ट राजाओं की तरह, उन्नत विभूतियों से स्फुरित होते हैं। और

जैसे देवता लोग स्वर्ग में क्रीडा करते हैं, वैसे ही उस ब्रह्मपद में ही स्थित मनुष्य, गन्धर्व आदि जन आकाशगमन आदि क्रीडाओं से यहाँ चिरकाल तक क्रीडा करते हैं । सम्पूर्ण आनन्दों के उत्कर्ष की परमावधिरूप ब्रह्म को तत्त्वज्ञान से प्राप्त कर यह जीव न तो जीव धर्म क्षुधा आदि से मरता है और न उसे प्राप्त कर शोक करता है । हे श्रीरामचन्द्रजी, उसे प्राप्त कर तृष्णा आदि से न पीडित होता है और न दीवार आदि से अवरूद्ध होता है। असीम परमाकाशस्वरूप उस परमात्मा के सर्वत्र अनुस्यूत सत्तासामान्यरूप तत्त्व की सांसारिक कर्म कर रहा साधारण जन्तु शरीर भी यदि क्षण भर स्वल्प भावना करता है, तो मुक्त मन होकर जब मुनि बन जाता है, फिर संसार में सन्तप्त नहीं होता, तब आप जैसे उत्तम शरीरवालों के लिए तो कहना ही क्या ? ॥१-५॥

जिस सामान्यरूप की भावना से जन्तु परितप्त नहीं होता, वह सत्तासामान्यरूप क्या निर्विशेष है या सविशेष ? यदि निर्विशेष कहें, तो विभूति का वर्णन असंगत होगा। यदि उसे सविशेष कहते हैं, तो उसे प्राप्त कर जन्तु पुनः परितप्त नहीं होता, यह जो आत्यन्तिक परिताप के उच्छेद का वर्णन किया गया है, वह युक्त नहीं है, इस आशय से श्रीरामजी पूछते हैं। ___ महर्षे, मन, बुद्धि, अहंकार और चित्तरूप सर्वद्वैत जहाँ नष्ट हो गया है, ऐसा विशेषरहित पूर्ण चिन्मात्र ही सत्तासामान्यरूप है, क्या यह आप कहते हैं या मन आदि सब विशेषों से युक्त सर्वात्मा ईश्वर सत्तासामान्यरूप है, यह कहते हैं ? |६॥

प्रपंच का बाध होने के बाद परिशिष्ट सत्तासामान्य निर्विशेष है और उसके पूर्वकाल में रहनेवाला सत्तासामान्य सविशेष है, यों दोनों का विभाग करके हमने नहीं कहा है, किन्तु सम्पूर्ण जीवभावों में, ईश्वरभाव में और मुक्ति में जो अखण्ड एक लम्बे दण्डे की नाईं सन्मात्र अनुस्यूत है, वही हमने कहा है
और वही जगत् का तत्त्व है। उसमें आपका अभिप्रेत कोई विरोध है ही नहीं, इस आशय से वसिष्ठजी समाधान करते हैं।

भद्र, जो ब्रह्म सब देहों में स्थित होकर खान, पान और गमन करता है, जो जाग्रत, स्वप्न और सृष्टिकाल में वस्तुओं का ग्रहण करता है, जो सुषुप्ति और प्रलय काल में उनका नाश कर देता है तथा जो तुरीयावस्था में संवित् और संवेद्य से वर्जित रहता है; सर्वव्यापी, आदि और अन्त से शून्य, और सर्वदा विद्यमान रहता हुआ भी, कण्ठस्थित विस्मृत हार की नाईं, बोध से प्राप्त हुआ अखिल वस्तुओं का सारभूत है वही यहाँ पर सत्तासामान्यशब्द से कहा गया है।॥७,८॥

__ आकाशादि कार्यों में अनुस्यूत उस ब्रह्म का ही, सर्वात्मता के प्रदर्शन के लिए, उनकी विभूतिरूप से वर्णन किया जाता है, यह कहते हैं।

वह आत्मा ही आकाश में आकाशरूप से स्थित है, शब्द में शब्दरूप से स्थित है, स्पर्श में स्पर्शरूप से स्थित है और त्वचा में त्वग्रूप से स्थित है। रस में रसरूप से लीन है और रसनेन्द्रिय में रसनेन्द्रियरूप से लीन है। रूप में रूपस्वरूप से दृष्ट है और नेत्र में नेत्ररूप से लीन है। घ्राणेन्द्रिय में घ्राणरूप से दृष्ट है और गन्ध में गन्धरूप से उदित है। शरीर में शरीररूप से पुष्ट है और पृथिवी में पृथिवीरूप से पुष्ट है। दूध में दूधरूप से स्थित है और वायु में वायुरूप से स्थित है। तेज में तेजोरूप से स्थित है और बुद्धि में बुद्धिरूप से स्थित है। मन में मनरूप से स्थित है और अहंकार में अहंकाररूप से स्थित है। बुद्धि में

210952
210953 बुद्धिरूप से आरूढ़ है और चित्त में चित्तरूप से उठा है। वृक्ष में वृक्षरूप से लगा है और पटमें पटरूप से उदित हुआ है। घट में घटरूप से स्थित है और वट में वटरूप से उत्थित है। स्थावर में स्थावररूप से स्थित है और जंगम में जंगमरूप से स्थित है। पाषाण में पाषाणरूप से स्थित है और चार प्रकार के प्राणियों में चेतनरूप से स्थित है।९-१५॥
210954
210955 वहाँ पर विशेषाकार सत्ता भी वही है, यह कहते हैं।
210956 देवताओं में देवतारूप से स्थित है, मनुष्यों में मनुष्यरूप से। तिर्यक्योनियों में तिर्यग्रुप से स्थित है और कृमि योनियों में कृमिरूप से स्थित है। काल के क्रम में यानी युग, संवत्सर आदि भेदों में कालरूप से स्थित है और उसके अवान्तरभेदस्वरूप ऋत्तुओं में ऋतुरूप से स्थित है। त्रुटि, क्षण, निमेष आदि अत्यन्त सूक्ष्मभूत कालभेदों में भी वह व्यापक ब्रह्म ही तत्तत् रूप से स्थित है। शुक्ल वस्तु में शुक्लरूप से स्थित हुआ है और कृष्ण वस्तु में कृष्ण रूप से स्थित है। वह क्रियाओं में क्रियारूप से स्थित है और दैव में दैवरूप से स्थित है। वह परमेश्वर स्थिति में स्थितिरूपसे स्थित है, संहार में संहाररूप से स्थित है तथा उत्पत्ति में उत्पत्तिरूप से स्थित है। बालरूप में बाल्यरूप से स्थित है, युवा में यौवनरूप से स्थित है, वृद्धरूप में वार्धक्यरूप से स्थित है एवं मृत में मरणरूप से स्थित है। इस प्रकार सब पदार्थों में तत् तत् रूप से स्थित हुआ वह परमेश्वर सत्तासामान्यरूप से उस तरह उनसे अभिन्न है; जिस तरह समुद्र में स्थित कल्लोल, जलकण एवं ऊर्मियाँ जलसामान्यरूप से अभिन्न हैं॥१६-२१॥
210957
210958 शंका हो कि एकरूप यह परमात्मा नानारूपहोकर उनमें कैसे स्थित रहता है? तो इसका समाधान यह है कि अपने अज्ञान से जनित भ्रान्तिकल्पना से ही वह नानारूप से स्थित रहता है, न कि वस्तुतः यह कहते हैं।
210959 श्रीरामजी, सत्यस्वरूप चित्स्वभाव इस परमात्मा द्वारा कल्पित होने से इनकी नानारूपता उस प्रकार असत्य ही है। जिस प्रकार बालक द्वारा कल्पित वेताल । हे महात्मन्, सर्वत्र स्थिति रखनेवाले विकाररहित एवं चैतन्यस्वरूप मैंने स्वयं ही यह जगद्रूप कल्पना की है। यह सम्पूर्ण विश्व मेरे ही विविध विलासों से व्याप्त है। अतः 'यह मुझ आत्मा की ही विभूति है, मुझे छोड़कर और कुछ नहीं है' यों तत्त्वज्ञान प्राप्त कर शान्तचित्त होते हुए आप सुखपूर्वक स्थित रहिए । श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : मुनि वसिष्ठजी महाराज के ऐसा कहनेपर दिन बीत गया, सूर्यभगवान् अस्ताचल की ओर पधारे। सभा भी सायंकालीन विधि के लिए मुनिजी को नमस्कार कर उठ गयी और रात्रि बीतनेपर सूर्य-किरणों के साथ पुनः दूसरे दिन आ जुटी ॥२२-२४॥
210960
210961 साठवाँ सर्ग समाप्त
210962 इकसठवाँसर्ग यह जगत् स्वप्न एवं माया के तुल्य है-इसका युक्ति से साधन तथा भ्रान्ति से,
210963 बिना विरोध के, सब जगह सबकी उत्पत्ति सम्भव है, यह वर्णन। दृश्यमान यह सब जगत् यदि परमात्मा की स्वप्नसदृश, भ्रान्तिकल्पित एक विभूति ही है तो ब्रह्मा आदि की दृष्टि में वह स्वप्न के सदृश भ्रान्ति ही अवभासित होती है और हम लोगों की दृष्टिसर्ग - ६१]
210964
210965 में तो वह स्वप्न के सदृश भ्रान्ति नहीं भासती, किन्तु दृढतर सत्यरूप ही भासती है । भगवन्, एक ही पदार्थ का इस प्रकार विषमता से भान होने में क्या कारण है ? यदि इस पर कहें कि दीर्घकाल से चले आने के कारण हम लोगों को सत्यरूप और दृढ़तर अनुभूत होती है, तो वह भी ठीक नहीं, क्योंकि फिर तो ब्रह्मा आदि को, जिनकी आयु दो परार्धवर्ष की है, हम लोगों की अपेक्षा संसारकी चिरकालतक अनुवृत्ति होने से उसमें (जगत् में) सत्यता एवं दृढ़ता की और भी अधिकता होने लगेगी, इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
210966 हे मुने, जैसे हम लोगों की दृष्टि में स्वप्नकालीन नगर, राजधानी एवं देश भ्रान्तिरूप हैं; वैसे ही यदि हिरण्यगर्भ आदि की दृष्टि में देहधारण और उसी प्रकार उत्पन्न हुआ यह समस्त जगत् असद्रूप भ्रान्ति ही है, तो हम लोगों को ही इस प्रपंच में दृढ़तर सत्यत्वबुद्धि क्यों होती है और उन्हें (हिरण्यगर्भ आदि को) दृढ़तर सत्यत्वबुद्धि क्यों नहीं होती ? ॥१,२॥
210967
210968 चिरकालानुवृत्ति का बाध न होना ही सत्यता-भ्रम की दृढ़ता में हेतु है, न कि बाधित चिरकालानुवृत्ति, इस आशय से महाराज वसिष्ठजी समाधान करते हैं।
210969 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, (जब यह ब्रह्मदेव पहले कभी उपासना कर रहे थे तब उन्हें तत्त्वज्ञान न रहने से) उनकी (प्रजापति की) उस समय की प्रथम सृष्टि, आज हम लोगों द्वारा अनुभूयमान सृष्टि के समान, यद्यपि चारों ओर से चार प्रकार भूत-समूहरूप जीवों के प्रतिभासस्वरूप हुई सत्य ही भासती थी; तथापि आज उसके तत्त्वज्ञान से बाधित हो जाने के कारण वह अपनी कुछ भी सत्यता (सद्रूपता) नहीं रखती। जब तक अज्ञान है तब तक चिति के सर्वव्यापी होने से जीव भी सर्वरूप होता है और सर्वत्र संसार भी सत्य-सा होता है; क्योंकि वह संसृति तत्त्वज्ञान के विरोधी अज्ञान से उत्पन्न होती है और तत्त्वज्ञान से नष्ट होती है। इसलिए हिरण्यगर्भ को यह जो तत्त्वज्ञान से बाधित, स्वप्नतुल्य यानी सुंदर प्रपंच का प्रतिभास उत्पन्न होता है; वही अज्ञानी हम लोगों को अहंता-बुद्धि से एकरूप होता हुआ अत्यन्त दृढ़ होकर स्थित है॥३-५॥
210970
210971 शंका हो कि तब प्रजापतियों को तत्त्वज्ञान से स्वयं कल्पित प्रपंच की शीघ्र विनाशिता का अनुभव क्यों नहीं होता? तो भोगजनक अदृष्ट ही उसमें प्रतिबन्धक है, इस आशय से समाधान करते हैं।
210972 जिस प्रकार सो रहे पुरुष को स्वाप्निक भोगों के जनक कर्मों से प्रतिरूद्ध होने के कारण स्वप्न में विद्यमान भी शीघ्रविनाशिता नहीं दीखाई पड़ती, उसी प्रकार हिरण्यगर्भ के समष्टिस्वप्नरूप इस जगत् में पद्मजों को विद्यमान शीघ्रविनाशिता का बोध होने में भी भोगजनक अदृष्ट ही प्रतिबन्धक दिखाई पड़ता है।६॥
210973 श्रीरामजी, इस शयनस्थ पुरुष को अनुभूयमान यह प्रसिद्ध हम, तुम आदि समस्त जीव जगत्-स्वरूप स्वप्न जैसा ही यानी अनादि अनन्तप्रवाहरूप है, वैसा ही प्रजापति का भी स्वप्न है ॥७॥
210974
210975 माना कि प्रजापति का समष्टि स्वप्न भी वैसा ही है, उससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।
210976 जो स्वाप्निक पुरुष से उत्पन्न हुआ है, वह उसी प्रकार स्वप्नपुरुषरूप है, जिस प्रकार आम के बीज से उत्पन्न हुआ आम का फल आम्रबीजरूप ही है, कोई दूसरा नहीं, वैसे ही स्वप्नपुरुष से उत्पन्न हुआ जीव-जगद्रूप संसार भी स्वप्नपुरुषरूप ही है, दूसरा नहीं ॥८॥
210977
210978 ऐसा ही सही, उससे भी प्रकृत में क्या आया? इस पर कहते हैं।
210979
210980
210981 श्रीरामजी, असत्यभूत मनःकल्पित स्वप्नपुरुष से जो उत्पन्न किया जाता है, वह भी असत्यरूप ही उत्पन्न होता है। इसलिए जन्मान्तर, स्वर्ग, नरक आदि अर्थक्रियासमर्थ भी असत्यभूत अर्थों में (विषयों में) दृढ सत्यता की भावना करना युक्त नहीं है, यह जानिए। भद्र, चूँकि वह भावना युक्त नहीं हे, इसलिए स्वप्नपुरुष से उत्पन्न जो असत् पदार्थों की भावना है, दृढ़ सत्यरूप से प्रतीत हुई भी वह छोड़ ही देनी चाहिए॥९,१०॥
210982 हम लोगों को भी स्वप्न में जिस सृष्टि का भान होता है, उसमें उस समय दृढ़रूपता का ही भान होता है अर्थात् उस समय उसमें मिथ्यात्वबुद्धि नहीं होती, इसलिए उसकी सत्यता नहीं मानी जाती। ठीक वैसी ही स्थिति हिरण्यगर्भ के समष्टिस्वप्नरूप सृष्टि की भी जानिए। प्रजापति सम्बन्धी सृष्टि की दीर्घकालस्थिति स्वीकारकर यह सब कहा गया है, वस्तुतः उसकी दीर्घता भी हरिश्चन्द्र के स्वप्न की दीर्घता की नाईं (m) थोड़े समय तक भी हो सकती है, यह कहते हैं। वस्तुतः वर्षाकालीन जलप्रवाह की नाईं निमेषमात्र के लिए ही प्रजापति का यह सृष्टिस्वप्न सामने स्थित है और निमेषमात्रस्वरूप ही इस स्वप्न में कल्परूपता की केवल कल्पना की गयी है॥११॥
210983
210984 प्रजापति की नाईं सबको अपने-अपने स्वप्नों में उस समय दीर्घ-प्रपंचता का भान होता ही है, यह कहते हैं।
210985 जिस प्रकार प्रजापति को सृष्टिनामक दीर्घतम स्वप्न का प्रतिभास होता है, उसी प्रकार सब प्राणियों में प्रत्येक को दीर्घ स्वप्न का प्रतिभास होता है |१२॥
210986
210987 जिसकी प्रसिद्धि चिति के ही अधीन है, ऐसा दृश्यत्व मिथ्यात्व में ही प्रयोजक है, वह दृश्यत्व हम लोगों की स्वाप्निक सृष्टि तथा हिरण्यगर्भ की स्वाप्निक सृष्टि में समान है।

210988 जिस प्रकार द्रवत्व के कारण आवर्तरूप परिवर्तनों से जल प्रस्फुरित होता है, उसी प्रकार चितितत्त्व के अस्तित्व से यह सृष्टि की परंपरा प्रस्फुरित होती है॥१३॥
210989 श्रीरामजी, जब यह सृष्टिशोभा स्वप्नस्वरूप ही है, तत्त्वतः सत्यरूप नहीं है; तब सर्गादि के साथ वह प्राजापत्यपद भी प्रलय में ही चला गया यानी अत्यन्त असतूप ही हो गया। इसीलिए - न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थता ॥
210990 (न प्रलय है, न उत्पत्ति है, न बद्ध है, न साधक है, न मुमुक्षु है और न मुक्ति ही है - यही परमार्थता है।) यह प्रसिद्ध श्रुति वचन अपना अस्तित्व रखता है॥१४॥
210991
210992 जब ये सम्पूर्ण पदार्थ अत्यन्त असत् ही हैं तो व्यवहार योग्य कैसे हुए? ऐसी यदि आशंका हो, तो उसका-'वैसा अनुभव होने से ही' यों समाधान है; अतः यहाँ कुछ प्रष्टव्य (शंका करने योग्य) ही नहीं है, यह कहते हैं।
210993 इस संसार में जो वस्तु जिस प्रकार से जैसी देखी गयी है, वह उस प्रकार से वैसी ही विद्यमान है। अतः स्वप्न-भ्रम की रीतियों में किसी भी प्रकार की शंका-कुशंका न करनी चाहिए ॥१५॥
210994
210995 अज्ञान की (अविद्या की) अघटित घटना में सामर्थ्य होने से भी शंका का अवसर नहीं है, यह कहते हैं।
210996 _ (अविद्या के अघटित घटना में समर्थ होने के कारण) इस जगत् में ऐसी कोई वस्तु नहीं है, जिसका
210997 (M) राजा हरिश्चन्द्र को रात्रि में जो स्वप्न दीख पड़ा, वह उसे ऐसा प्रतिभासित हुआ कि मानों मैंने १२ वर्ष तक स्वप्न देखा हो-ऐसा पुराणों में प्रसिद्ध है ।
210998
210999 भ्रम में संभव न हो। इस त्रिभुवन में चित्र-विचित्र आश्चर्यजनक वस्तुकी सृष्टियाँ दीख पड़ती है|१६॥
211000
211001 जगत् में असंभावित अनेक पदार्थों का दर्शन दृष्टान्तरूप से बतलाते हैं।
211002 श्रीरामजी, (जगत् में चित्र-विचित्र ऐसे अद्‌भुत आश्चर्य दिखाई पड़ते हैं कि) जल के बीच आग जलती है, जैसे-समुद्र में वडवानल । और आकाश में अनेक नगर हैं, जैसे-देवताओं के स्वर्गादि निवास-स्थान । भद्र, देखिए जैसे, शिलाओं में कमल उत्पन्न होते हैं, हेमाद्रि-पर्वत में (मृत्तिकारहित प्रदेश में) वृक्ष उत्पन्न होते हैं। कल्पतरू में एक देश में सम्पूर्ण पुण्यों के फलस्वरूप वांछित पदार्थ रहते हैं ()। जैसे वृक्षों की नाईं शिलाएँ चिन्तामणियों के गुच्छे फलती है, शिलाओं के भी भीतर प्राणी रहते हैं, जैसे-शिला के मध्य में मेढक । पत्थर से पानी बहता है, जैसे-चन्द्रकान्तमणि के पत्थर से । और स्वप्न में क्षणभर में ही घट पटरूपता को प्राप्त हो जाता है। अत्यन्त असत् वस्तुओं का भी ज्ञान होता है, जैसे-स्वप्न में अपने मरण का । और पृथ्वी आदि भूतों में स्थित जल अकस्मात् आकाश में भी धारण किया जाता है। वितान (चँदोवा) के समान आकाश में भी जल स्थित रहता है,जैसे-मन्दाकिनी। स्थूल शिलाएँ भी उड़ती हैं, जैसे-पंखवाले पर्वत। इसमें सन्देह नहीं कि शिला के भीतर सब कुछ पाया जा सकता है, जैसे-चिन्तामणि में । इस संसार के भीतर सभी चिन्तित विषय शीघ्र वैसे ही फलते हैं, जैसे- नन्दनवन के भीतर | श्रीराघव, 'मोक्ष उत्पन्न हो', 'ब्रह्म नष्ट हो', 'प्रपंच सत्य हो', 'भोग शाश्वत हो जाय', 'मर्यादा भंग हो', वेद अप्रमाण हो जाय' इत्यादि मोक्ष आदि के विषय में सत्यसंकल्प लोगों के शीघ्र चिन्तित भी मनोरथ नहीं फलते यानी उत्पन्न नहीं होते। हे श्रीरामचन्द्रजी, अचेतन भी कर्म करता है, जैसे- यन्त्रपुरुष । श्रीरामजी, इत्यादि पूर्व में उक्त और दूसरे भी असंभावित विचित्र कार्यों के विभ्रम शम्बर (दैत्यविशेष) और गन्धर्यों की माया के विलासों से देखे गये हैं। जो देश और काल में मन्त्रप्रयोग आदि क्रियाओं से, औषधादि द्रव्यों से, मणियों से तथा पिशाच, आदि के संचारों से उत्पन्न हैं, वे विचित्र कार्यों के विभ्रम भी देखे गये हैं जो कि सत्य पदार्थों की नाईं अर्थक्रियाकारी अनन्त एवं गन्धर्वनगर के सदृश जनित हैं। यहाँ दूरत्वादि देश में चन्द्रमा का प्रादेशिकत्व आदि और काल में औत्पातिक नभःकबन्ध आदि विभ्रम उदाहरण समझने चाहिए। इस समय असंभव भी यह ब्रह्माण्ड नाश आदि भविष्यत् में संभव हो जाता है। और इस समय संभव भी सृष्टिरूप स्वप्नविभ्रम प्रलय एवं तत्त्वबोध में असंभव होता हुआ स्वरूपविश्रान्ति के लिए समर्थ हो जाता है ।।१७-२७॥
211003
211004 एवं ब्रह्मरूप से देखने पर असत्य कुछ भी नहीं है और जगद्रूप से देखने पर तो कुछ भी सत्य नहीं है, यह फलित हुआ, यह कहते हैं।
211005 श्रीरामजी, (ब्रह्मरूप से देखनेपर) वैसा कुछ भी नहीं है, जो सत्य न हो; और (जगद्रूप से देखने पर तो) वैसा कुछ भी नहीं है, जो असत्य ही न हो। सृष्टिनामक हिरण्यगर्भ के इस स्वप्न में सर्वत्र सबसे सब कुछ होता ही है। जिस प्रकार स्वप्न में निमग्न बुद्धि प्राणी वस्तुओं की स्थिरता ही देखता है, उसी प्रकार सृष्टिरूप स्वप्न में भी निमग्नबुद्धि विषयों की स्थिरता देखता ही है। संसार में अत्यन्त स्थिरता
211006 () यहाँ यदि 'पण्यानि' ऐसा पाठ हो तो 'पणन' यानी व्यवहार और उसके योग्य वस्तुएँ' यह अर्थ समझना चाहिए । यदि 'पुष्पाणि' यह पाठ हो, तो उसका अर्थ स्पष्ट है । सर्वत्र 'यथा' शब्द उदाहरणार्थक है।
211007
211008 बुद्धि रखनेवाला यह जीव एक भ्रम से दूसरे भ्रममें और एक स्वप्न से दूसरे स्वप्न में जाते हुए मोह को प्राप्त करता है। श्रीरामभद्र, जैसे मुग्धमृग गड्ढे में गिरानेवाले अपने मोहरूप दोष से एक गड्ढे में गिरकर पुनः दूसरे गड्ढे में गिरता है, वैसे संसार में गिरनेवाले राग, द्वेष आदि से मूढ यह जीव-जिसका गिरना ही एक स्वरूप है, मृग की तरह बीच में से निकल सकना संभव है ही नहीं ऐसे-मोह में यानी
211009 देहादिरूप गर्त में प्रवेश-भ्रम को प्राप्त होता है ॥२८-३१॥
211010
211011 इकसठवाँ सर्ग समाप्त
211012 बासठवाँ सर्ग जीवटाख्यान में विचित्र वासनाओं के कारण भिक्षु के
211013 मनोव्यापार से घटित अनेक देहों की प्राप्तिरूप भ्रम का वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, "एक भ्रम से दूसरे भ्रम में जा रहे' इस कहे गये अर्थ में दृष्टान्तभूत यह एक ऐसा इतिहास, जो किसी एक साधारण मननशील भिक्षुक का वृत्तान्त है, कहता हूँ, आप उसे सुनिए। भद्र, समाधि के अभ्यास में निरत और शम, दम, वैराग्य आदि से सम्पन्न कोई एक परिव्राजक था। वह निरन्तर अपने आश्रमोचित श्रवण, मनन आदि व्यवहारों से पूरा दिन बिताता था। समाधि के (ध्येयाकार की दृढ़ता से चित्त को पूर्वरूप की शून्यता में परिणत कर देना स्वरूप समाधि के) अभ्यास से पहले की वासनाओं का त्याग कर देने में समर्थ हुए उस परिव्राजक का वह चित्त, क्षण में जिसका चिन्तन करता था शीघ्र ही वह उस भाव को वैसे प्राप्त हो जाता था; जैसे जल तरंगभाव को । किसी एक समय में समाधि से विरत होकर वह उठा और एकाग्रचित्त होकर अपने ही आसन पर बैठा। उस पर स्थित होकर वह किसी एक क्रियाक्रम का विचार करने लगा। उस प्रकार विचार कर रहे उस परिव्राजक को स्वतः ही यह संकल्प हुआ कि मैं तत्काल ही लीलावश शास्त्रसंस्कारों से हीन पामरजनों के चित्त की चेष्टाओं की भावना करूँ । श्रीरामजी, इस प्रकार विचार करने के बाद उस परिव्राजक का चित्त किसी एक यतिधर्म से अनियन्त्रित अन्य पामर पुरुष के रूप में उस प्रकार परिणत होकर स्थित हुआ, जिस प्रकार विलोडन करने पर जल अपने पूर्व प्रवाह तथा समस्थिति को छोड़कर नाभि के आकार के सदृश 'भँवर' नामक दूसरे रूप में परिणत होकर स्थित रहता है॥१-६॥
211014
211015 उसमें अवश्यम्भावी नामकल्पना बतलाते हैं।
211016 उसके बाद उस चित्तपुरुष ने स्वेच्छा से अपने नाम की 'मैं जीवट हूँ' इस प्रकार कल्पना की और सहसा काकतालीयन्याय से उसी रूप का होकर स्थित हो गया। तदनन्तर स्वप्नपुरुष वह जीवट (भिक्षु) स्वप्नरचित किसी नगर में नगर की गलियों में चिरकाल तक विहार करने लगा। वहाँ पर (निवास कर रहा वह जीवट एक दिन) लीलावश वैसा मद्यपान कर मत्त हुआ, जैसा भँवरा कमल-मधु का पान कर मत्त होता है। उस मद्यपान से हृष्ट हुआ वह गाढ निद्रा में सो गया। जिस प्रकार कल्पनामात्र से चित्त में देशान्तर की प्राप्ति देखी जाती है, उसी प्रकार उस जीवट ने स्वप्न में एकमात्र कल्पना से जनित, वेदाध्ययन तथा सत्कर्मानुष्ठान से सन्तुष्ट ब्राह्मणरूप में अपने को देखा। किसी दिन विविध दैनिक व्यवहारों में लगे रहने के कारण थका हुआ द्विजों में श्रेष्ठ वह जीवट, बीज में संस्काररूप से
211017
211018 स्थित वृक्ष की नाईं, चित्त में संस्काररूप से स्थित सभी व्यवहारों से युक्त होकर सो गया। इसके बाद (गाढ़ निद्रा को प्राप्त हुए) स्वयं उस द्विजराज ने स्वप्न में अपने को मेघमाला-सी घनी हाथी, घोड़े आदि सेनाओं से युक्त माण्डलिक राजा देखा। भोजन किये हुए उस माण्डलिक राजा ने किसी एक दिन गाढ़ निद्रा द्वारा स्वप्न में अपनी आत्मा में वह चक्रवर्तिता देखी, जो समस्त दिक्मण्डल का पालन करने में समर्थ और पुष्प-समुह से लता की नाईं भोग-समूह से युक्त थी। कारण में अपने कार्य की नाईं अर्थात् बीज में वृक्ष की नाईं भविष्य में फल देने के लिए उन्मुख हुए स्त्रीविषयक आसक्तिरूपी आचार से युक्त वह सम्राट किसी एक दिन स्वस्थ एवं समस्त चेष्टाओं से रहित होता हुआ सो गया। तदनन्तर स्वप्न में वह सम्राट अपनी आत्मा में बहुत पुरुषों द्वारा भोग करने पर भी अनिन्दित अप्सरारूपता को उस प्रकार देखने लगा, जिस प्रकार वृक्ष के कोश में स्थित रस का उल्लास (8) अपने में आविर्भूत मंजरीत्व को देखता है। सुरत से श्रान्त, अतएव गाढ निद्रा को प्राप्त हुई उस देवांगनाने (मृगीनयनों की सौन्दर्याभिलाषा रूप वासना से) अपनी आत्मा में अभिलषित वैसे ही मृगीरूपता देखी, जैसे जल की साम्यावस्था आवर्तरूपता देखती है। तदनन्तर किसी दिन चंचल नेत्रा एवं गाढ निद्रा से आक्रान्त हुई उस मृगी ने स्वप्न में अपने में वल्लीत्व देखा, जो अभ्यासवश दृढ़ हुआ था ॥७-१७॥

211019 __'तिर्यक्-योनियों को भी स्वप्न दीखता है या नहीं इस प्रकार सन्देह करनेवाले पुरुषों के प्रति निश्चय बतलाते हैं।

211020 __ श्रीरामजी, चूँकि (दृष्ट एवं श्रुत विषयों के संस्कारों का ग्राहक होने से) चित्त दृष्ट एवं श्रुत विषयों का अनुपहत (अखण्डित) स्मरण किया करता है, इसलिए ये (तिर्यग्योनि जीव) भी चित्त के स्वभाव से संस्कारवश स्वप्न देखते हैं, इसमें किसी प्रकार का संशय नहीं है, यह भाव है । फूल फल एवं पल्लवों में आसक्ति रखने के कारण वनदेवियों के वनोद्यान के मध्य में स्थित लतागृह की नाईं विलासों से युक्त वह मृगी लता हो गयी। उस लता ने कुछ समय तक साक्षिचैतन्य के द्वारा घनीभूत निद्रा का यानी सुषुप्ति का अनुभव कर, तदनन्तर, बीज के अन्दर स्थित भावी अंकुराकार बुद्धि के सदृश स्वरूपवाली बुद्धि से स्पष्ट अपना छेदन देखा तथा स्वप्न के प्रति उन्मुख उद्‌बुद्ध हुए भ्रमराकार संस्कार से समन्वित बुद्धि से सुषुप्ति में स्थित अपने को स्थिर भ्रमररूप में देखा । जिस प्रकार युवतियों में उनका प्रिय युवक विहार करता है, उसी प्रकार यह भँवरा भी वन में स्थित वनलताओं

211021 और खिली हुई कमलिनियों में विहार करने लगा। पुष्प-समूहरूप सुन्दर मोतियों की लताओं में विलास करनेवाले भ्रमरों के मध्य में घूम रहे उस भँवरे ने रमणी के अधरबिम्ब के सदृश स्वादयुक्त रसवाले कुसुमों के मधु का (मकरन्द का) पान किया । और वह भँवरा किसी एक कमलिनी में आसक्त होता हुआ कमल के नाल में संलग्न हो गया, क्योंकि जड़बुद्धि का चित्त कहीं पर अनुराग कर ही लेता है। श्रीरामजी, (एक समय की बात है) उस कमलिनी को उखाड़ फेंकने के लिए कोई एक हाथी आ धमका । ठीक ही है ! मूों की इच्छाएँ रमणीय वस्तुओं का नाश करने में ही बढ़ती है । उस हाथी ने भ्रमर की आश्रय वह कमलिनी मर्दित कर ही डाली। और उसी कमलिनी के नाल

211022 (4) रसोल्लास में चेतनता की कल्पना कर अथवा लक्षणा से रसोल्लास पद से वृक्षजीव का ग्रहण कर दर्शन-क्रिया की उपपत्ति करनी चाहिए। इसी तरह अन्यत्र अचेतन को भी समझना चाहिए।

211023

211024

211025 के साथ वह भँवरा भी हाथी के दाँतो के बीच में पड़कर धान के पौधे के साथ कृष्ण (काले) धान की नाईं चबाया जाता हुआ चूर-चूर हो गया। उस भँवरे ने हाथी के दर्शन से जनित हाथी के आकार की भावना से अपने को गन्धविशेष से (मद से) उन्मत्त हाथी के रूप में तैयार देखा । तदनन्तर शुष्क सागर के समान हाथियों को फँसाने वाले पीलवानों (महावतों) से निर्मित गम्भीर एक गड्ढे में वह हाथी ऐसे गिरा, जैसे अज्ञानान्धकार से श्रृंखलाबन्धन से भी कठोर शून्य संसार में परवशता आदि दुःखों का अनुभव कर रहा जीव गिरता है । शत्रुओं की महती सेना का नाश करनेवाला और सर्वदा मद के बल से उन्मत्त वह हाथी (जो किसी राजा के द्वारा उस गड्ढे से निकलवाकर शिक्षित किया जा चुका था, उस) राजा का अत्यन्त प्रीतिपात्र हुआ। किसी समय (उस राजा का किसी राजा से जब रात में ही युद्ध ठन गया तब) रात में निकलकर दीर्घ खड्‌गों एवं कृपाणों से उस प्रकार छिन्न भिन्न होता हुआ मृत्यु को प्राप्त हो गया, जिस प्रकार आत्मा में जीव (जीवोपाधि-देहादि अभिमानवाला जीव) विवेकरूप पवन से छिन्न-भिन्न हो जाता है। हस्ति-समूहों से गण्डस्थलों के अग्रभागों से उड़ी हुई भ्रमर-पंक्तियों को देखता हुआ वह हाथी गण्डस्थित चिरसंगति के संस्कार से पुनः भी भँवरा हो गया। तदनन्तर वनलताओं का सेवन कर रहा वह भँवरा पुनः कमलिनी के पास आ पहुँचा, क्योंकि अज्ञानी जीवों की वासनाओं का दुरभ्यास सर्वथा दुस्त्याज्य ही होता है। वहाँ भी पुनः हाथी के खुरों से विताड़ित हुआ वह (भँवरा) चूर-चूर हो गया और समीप में स्थित हंस के दर्शन से यानी उससे उबुद्ध हुई वासना से मधुरभाषी हंस हो गया । बहुत समय तक अनेकविध योनियों में भटकता हुआ (6) वह कलहंस किसी समय एक बार पुनः हंसजन्म प्राप्त कर बहुत से हंसों के साथ विहार करने लगा। वहाँ हंसों की सभा में उसने ब्रह्मदेव के हंस के गुण, आकार आदि का वर्णन सुना । उससे उसी जन्म में हंसरूप इस भिक्षु के अन्तःकरण में नाम और आकार से समन्वित 'मैं भी ब्राह्महंस हो जाऊँ' इस तरह की वासना वैसे ही किंचित् घनीभूत हो गयी, जैसे पूर्व में वर्णित अण्डरस में स्थिर मोर । उसीका चिन्तन कर रहा वह (भिक्षु) व्याधिरूप घुन से दृढ आहत होकर मर गया और उस ब्रह्म हंसकी नाम एवं आकार उभयविषयक वासना के अनुसन्धान से ब्रह्म देवका वाहन हंस बन गया । श्रीरामजी, विपुल तथा सर्वदा अनुस्यूत विवेकवाले ब्रह्मदेव के अपने विवेक, वैराग्य, तत्त्वज्ञान आदि उपदेशों के विलासों से उसी जन्म में ब्रह्म-लोक में ही भलीभाँति बोधित, अतएव भोग्य पदार्थों में सारदृष्टि से शून्य होता हुआ वह हंस जीवन्मुक्त होकर स्थित हो गया। इस प्रकार जीवित रहते हुए ही जब उसने निरतिशय आनन्दरूप मोक्षसुख की प्राप्ति कर ली और - 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्याऽन्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥' - इस श्रुति के अनुसार दो परार्धवर्ष के अन्त में ब्रह्म देव के साथ ही विदेहमुक्त भी हो गया तब उस हंस के लिए इससे अधिक साध्य ही क्या शेष रहा ? यह विद्वान् ही सोचें । तात्पर्य यह निकला कि ज्ञान से इसी ___(8) योनिष्वन्यासु संल्लुठन् इससे 'हंसः पद्मवने भूत्वा विन्ध्यकच्छे च वारणः । हरिणो देहयन्त्रादौ... इत्यादि वक्ष्यमाण रीति से बीच में इसके पचासी जन्म हुए हैं, ऐसा मालूम पड़ता है। तथा उक्त दो प्रकार के हंस जन्म ग्रहण कर लेने के बाद वह रुद्ररूप हुआ, यह - 'संसारशतपर्यन्ते रुद्रः सोऽहं व्यवस्थितः ।' इत्यादि से आगे कहेंगे ।

211026

211027 जन्म में समूल अनर्थों की निवृत्ति एवं निरतिशय आनन्दप्राप्ति के सम्पादित कर लेने और उससे अतिरिक्त पुरुषार्थ के शेष न रहने से वह कृतकृत्य हो गया ॥१८-३७॥

211028

211029 बासठवाँ सर्ग समाप्त

211030 तिरसठवाँ सर्ग रुद्ररूपता को प्राप्त हुए उस हंस को पूर्व-देहों का ज्ञान,

211031 उनकी शतरुद्रता तथा एकरूपता-इनका वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, वह हंसपक्षी अनायास ही ब्रह्मदेव के आसनभूत कमलिनी के नाल में लीलाप्राप्त करने से यानी ब्रह्मदेव का वाहनरूप सामीप्य एवं मुक्तिरूप पद को प्राप्त करने से किसी एक समय ब्रह्मदेव के साथ रुद्रपुर में पहुँचा और वहाँ उसने भगवान् रुद्र को देखा ॥१॥

211032 वहाँ पर भगवान् शंकर में ज्ञान, योग, ऐश्वर्य आदि सम्पूर्ण गुणों का आधिक्य देखने से उस हंस को 'मैं भी रुद्राहम्भावना से रुद्ररूप हो जाऊँ' यों दृढ़ बुद्धि हो गयी।

211033 शंका हो कि जीवन्मुक्त, अतएव वासनाशून्य उस हंस को रुद्रत्व की इच्छा ही कैसे होगी और उस वासना के अभ्यास से देहत्याग के साथ पुनः उसका रुद्र शरीर धारण भी कैसे होगा? यदि इस पर कहो कि 'भरतस्य त्रिजन्मभिः' इस न्याय के अनुसार नाना देहों से भोग्य प्रारब्ध कर्मों के अवशिष्ट रहने से वह देहान्तर धारण कर सकता था तो यह ठीक नहीं, क्योंकि यहाँ पर रुद्रविषयक अहम्भाव धारण करने का जो वर्णन किया गया है, वह निरुपयोगी हो जायेगा। इसी प्रकार भगवान् रुद्र के ईश्वर होने के कारण रुद्ररूपता में कर्मफलत्व भी नहीं आ सकता? इस पर कहते हैं। __उसकी वह इच्छित रुद्रता दर्पण में प्रतिबिम्ब की नाईं प्रतिबिम्बरूप ही थी। तात्पर्य यह है कि यह वर्णित रूद्रभाव मुख्य रूद्रभाव नहीं है, किन्तु प्रतिबिम्ब के समान सारूप्यमुक्तिही है और वह कर्मोपासना का फल भी हो सकती है। तथा च, 'देवो भूत्वा देवानप्येति' यह श्रुति इस विषय में प्रमाण है॥२॥

211034 __हंस का यह रुद्रदेहधारण जन्मान्तर नहीं है, किन्तु अवशिष्ट प्रारब्ध से उपनीत इच्छा के कारण योगियों के समान मानस देहान्तर की कल्पना द्वारा पूर्व देह का त्यागमात्र ही है, इस आशय से कहते हैं।

211035 वहाँ पर उस हंस ने (रुद्रभावनावश) रुद्रशरीर धार कर अपने उस पूर्ववर्ती हंस शरीर का उस प्रकार त्याग कर दिया जिस प्रकार गन्ध पवनरूपता को प्राप्त कर पुष्प गुच्छों का त्याग कर देती है। वह रुद्र उस रुद्रभवन में गाणपत्यपद की प्राप्ति के कारण उन-उन शिवपुर के आचारों से यथेच्छ विहार करने लगा ।।३,४॥

211036

211037 सारूप्य-मुक्ति में यद्यपि जगत् का संहार आदि करने का अधिकार नहीं है; तथापि ज्ञान, ऐश्वर्य आदि से प्रसिद्ध रुद्रभगवान् का साम्य तो है ही, इस आशय से कहते हैं।

211038 वहाँ पर परम श्रेष्ठ ज्ञान एवं ऐश्वर्य आदि के विलासों से प्रसिद्ध रुद्र भगवान् के साथ समता विशिष्ट उस अलौकिक बुद्धि से उस रुद्र ने अपने पूर्वतन सम्पूर्ण वृत्तान्तों का भी अवलोकन कर लिया। उस समय आवरणरहित, एकमात्र ज्ञानाकार भगवान् रुद्ररूप उसने, अपने सैकड़ों स्वप्नों से आश्चर्यचकित होते हुए अपने मन में ही कहा : यह महान् आश्चर्य है कि चारों ओर फैली हुई यह माया

211039

211040 विश्व को मोहित करनेवाली है। मरूभूमि में जल की नाईं यह स्वयं असद्रूपा ही है। फिर भी सद्रूप-सी भासित हो रही है। आ! मुझे स्मरण आ गया कि सर्वप्रथम प्राक्तन पारमार्थिक स्थिति से मैं चिद्रूप ही था। तदनन्तर मायावश चित्तरूपता को ('एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय' इत्याकारक सृष्टिसंकल्प-वृत्तिता को) प्राप्त हुआ। उस तरह के संकल्प से ही मैं सम्पूर्णरूप से संपन्न होता हुआ चिदंश में सर्वज्ञ और गगन आदि की भावना से जडांश में गगन आदि विभागवान् भी हो चुका हूँ। तदनन्तर मेरा स्वेच्छा से व्यष्टि-समष्ट्यात्मक लिंगदेह में चिदात्मरूप से प्रवेश होने पर-स्थूलभूतों तथा सूक्ष्मतन्मात्राओं से

211041 और उन देहों से अभेदाध्यास होने के कारण-तद्गत वासनाओं के वैचित्र्य से चित्रपट की नाईं रंजित होता हुआ मैं जीवरूप होकर स्थित हुआ। और अनादिकाल से जन्म-परम्पराओं का अनुभव कर रहा वह जीव भी किसी एक सर्ग में वैराग्य एवं समाधि में पटुता होने के कारण चारों ओर से विषयों के क्षोभ से रहित होता हुआ संन्यासी हो गया ॥५-९॥

211042

211043 आत्मज्ञान से शून्य उस भिक्षु में रम्यवस्तुओं में इदन्त्व (यह) या अहन्त्व (मैं) बुद्धि रखने के कारण चित्तनिरोध के अभ्यास में पटुता होने से पूर्वदेहादि के आत्यन्तिक विस्मरणशक्ति की उत्पत्ति हुई, यह दिखलाते हैं। ___बँधे हुए पद्मासन से स्थिरता रखनेवाले उस भिक्षु ने, स्थूल देह के अवयव तथा लिंगदेह के अवयव प्राण, इन्द्रिय आदि के निरोध द्वारा बाहर देवता आदि विषयों में चित्त की स्वैर विहार करनेवाली मानस पूजा आदिरूप लीला 'यह सुन्दर है' इस भावना से ज्यों-ही अविकलरूप से प्रारम्भ की, त्यों ही वह (भिक्षु) उसके अभ्यासवश तत्-तत् विरुद्ध सम्पूर्ण भावों को दबाकर, दूसरे मननोदय को छोड़कर उसी लीला का अनुभव करने लगा॥१०,११॥

211044 क्योंकि पीछे जो चमत्कृति चित्त में आरूढ होती है, वही पूर्व चमत्कृति को दबाकर विलसित होती है। (किस प्रकार दबाकर विलसित होती है, इसमें दृष्टान्त देते हैं 'वल्ली' से।) उष्णता-चमत्कार से व्याप्त लता वसन्तकालीन पीये हुए भी जल को यानी हरेपन के चमत्कार को छोड़ देती है अर्थात् उसे दबाकर विलसित होती है ॥१२॥
211045
211046 परम सिद्ध होते हुए भी उस भिक्षुक को अशास्त्रीय मानस-क्रीडा में प्रवृत्ति होने पर अनर्थों की परम्परा प्राप्त हो गयी। _जिस प्रकार चींटी छिद्रों में घूमती-फिरती है, उसी प्रकार अपनी दृढ़ वासनाओं से युक्त (s) भिक्षुरूप वह जीव जीवटनामधारी होकर उन योनियों में घूमने लगा ॥१३॥
211047
211048 उन्हीं योनियों का कारणप्रदर्शनपूर्वक विस्तार से वर्णन करते हैं।
211049 तदनन्तर द्विज में अनुरक्ति होने के कारण वह जीवट अपने में द्विजत्व देखने लगा यानी वह द्विज हो गया; क्योंकि भाव और अभाव का वैपरीत्य सिद्ध करना हो अर्थात् उद्‌भूत भावना को अनुद्‌भूत और अनुद्‌भूत भावना को उद्‌भूत बनाना हो, तो जो भी वासनासमूह अभ्यास, पाटव आदि से बलवान् (दृढ़ीभूत) होगा, वही इतर का तिरोभाव कर स्वयं कार्यरूप से उत्पन्न होगा | उसके बाद उस ब्राह्मण ने वह सामन्तता (माण्डलिकता) प्राप्त की, जिसका वह सदा चिन्तन कर
211050 (s) शास्त्रीय वासनाओं की शिथिलता होने पर अनादि अनर्थ वासनाओं का उद्भव होना अवश्यम्भावी है - यह 'जरठवासनः' इस पद से सूचित होता है ।
211051
211052 रहा था। ठीक ही है, निरन्तर पीया गया पानी वृक्ष में फलरूप से परिणत होता ही है। पश्चात् राज्य के लिए धर्मानुष्ठान करने से वह राजा (चक्रवर्ती सम्राट) हो गया । और उसके बाद धर्मसंचय से समन्वित कामुकवृत्ति होने के कारण वह राजा देवांगनारूप बन गया । मृग के लोचन-सौन्दर्य के लोभ से चंचल हुई वह देवांगना रंजित मृगी हो गयी । अहो ! प्राणियों में वासना-मोह एकमात्र दुःख के लिए ही है । खेद है कि वासनारूप से चित्त में स्थित वह मृगी लता की वासना से अरण्य में लतारूप हो गयी और उस लतिका ने यह समझ लिया कि मेरा छेदन अवश्यम्भावी है । इसके बाद वह लता, जो कि भ्रमर की भावना से भावित थी, छेदन तथा मर्दन से समन्वित लता देह से अपनी देह में भीतरी वासना से चिराभ्यस्त भ्रमरत्व देखने लगी । तदनन्तर वह भँवरा स्वयं भावित हाथी के खुर के आघात का अनुभवकर महासंसार के भ्रमों में पुनः पुनः (m) घूमने लगा। अपने मनोमात्र से कल्पित इस संसाररूप संभ्रम में सौ जन्म धारण कर वही मैं भिक्षु रुद्ररूप होकर स्थित हुआ। इस प्रकार अत्यन्त विचित्र, तथा सत्य-सी प्रतीत हो रही अनेक संसाररूप अरण्य-भूमियों में मैंने अनेक बार दीर्घकाल तक भ्रमण किया। किसी सर्ग में मैं जीवटनामधारी हुआ, किसी में मैं विप्र (ब्राह्मण श्रेष्ठ) हुआ तो किसी सर्ग में पृथिवीपति राजा भी हुआ। किसी सर्ग में पद्मवन में हंस होकर विन्ध्य के कच्छ में हाथी और हिरन हुआ। इस प्रकार देहरूप यन्त्र में तथा मनोरूपयन्त्र में मैं पूर्व वर्णित दशा को प्राप्त हुआ। आदि सर्ग से लेकर चिदेकरस परमपद से च्युत हुए मेरे आज तक इस संसार में हजारों वर्ष, सैकड़ों चतुर्युगी एवं अनन्त दिन, ऋतु आदि के चरित बीत गये। और परम पद से पहले ही विचलित हुए अपनी पूर्व भिक्षुअवस्था में रूढ़ भी तत्त्वज्ञान के योग्य श्रवण, मनन आदि के अभ्यासरूप योग्यताक्रम का प्रमादवश उल्लंघनकर मैं पुनः पुनः जन्म परंपरा से ब्रह्मदेव का हंस बन गया, वही मैं प्राक्तन अभ्यासक्रम भगवान् रुद्र का सान्निध्य पाने से रुद्ररूप में तत्त्वज्ञानरूप फल के साथ सफल हो गया ॥१४-२७॥
211053 ___ अतएव शास्त्रीय उपायों का अभ्यास ही सर्वश्रेष्ठ है, जो कि विरूद्ध अनेक जन्मों का व्यवधान होने पर भी पुनः आविर्भूत होकर परम पुरुषार्थ को सिद्ध ही कर देता है।
211054 इस जीव का निर्विघ्नतापूर्वक शास्त्रीय साधनों में जो ही दृढ़ अभ्यास उदित होता है, वह अत्यन्त नीरस हजारों जन्मों के व्यवधानों से युक्त होता हुआ भीशीघ्र उस जीव के ही पीछे पीछे दौड़ता है ॥२८॥
211055
211056 यदि शंका हो कि तब तुल्ययुक्ति से अशुभ भी भावनाभ्यास शुभ भावनाभ्यास से व्यवहित होने पर भी पुनः उत्पन्न होगा?
211057 काकतालीय न्याय से कभी महात्माओं का अचानक समागम प्राप्त हो जाने से जीव का यह अशुभ भावनाभ्यास भलीभाँति नष्ट हो जाता है॥२९॥
211058
211059 तब तो जैसे केवल पहले के संस्कारों से अशुभ वासनाभ्यास उत्पन्न होता है, वैसे ही शुभ वासनाभ्यास भी स्वयं ही उत्पन्न हो जायेगा और उसीकी सामर्थ्य से यह पुरुष (जीव) अशुभ वासनाओं को भी छोड़ देगा; अतः उसके लिए पुरुषप्रयत्न का विधान व्यर्थ ही है ? यदि ऐसी कोई आशंका करे, तो
211060 (M) प्रस्तुत श्लोक में 'भूयो भूयः' पद से बीच के हाथी, भँवरा, हंस आदि नब्बे जन्मों का भी उसे स्मरण हुआ, यह बतलाया गया है।
211061
211062
211063 उस पर कहते हैं।
211064 दुर्वासना-जाल को छोड़ने की इच्छा कर रहे पुरुष का यह पूर्वतनीय सद्वासना का अभ्यास कालान्तर में (विरुद्ध अनेक जन्मों के व्यतीत हो जाने पर) अपने उद्भव के प्रति सत्संगति से प्राप्त सत्पुरुषों के प्रयत्न की एकमात्र अपेक्षा रखता है, उसके बिना उत्पन्न नहीं होता, यह भाव है॥३०॥
211065 ___ और वह पुरुषप्रयत्न भी जब अनेक जन्मों के अभ्यस्त एवं दृढीभूत सद्वासना से समन्वित होगा तभी दुर्वासना का क्षय करने में समर्थ हो सकता है, सहसा नहीं इस आशय से कहते हैं।
211066 जो इस देह में तथा दूसरे देहों में भी जाग्रत् एवं स्वप्न में निरन्तर अभ्यस्त किया जाता है, परमार्थतः असद्रूप भी वह सद्रूप से अनुभूत होता है । तात्पर्य यह निकला कि मिथ्यार्थविषय देवतोपासना आदिस्वरूप प्रयत्न भी जहाँ जाग्रत् एवं स्वप्न काल में सत्यतानुभव के योग्य देवताभाव आदि फल उत्पन्न करने में समर्थ होते हैं; वहाँ पर श्रवण आदि प्रयत्न, जो कि परमार्थतः सत्यवस्तुविषयक है, प्रमाणगम्य परमार्थ-सत्यस्वभाव के लाभ के लिए समर्थ होंगे - इसमें कहना ही क्या? ॥३१॥
211067
211068 यही सूचित करने के लिए श्लोक में 'असदपि' कहा गया है।
211069 इसीलिए शास्त्रीय भी अनात्मविषयक भावना का अभ्यास दुःखमिश्रित सुख के लिए ही होता है; अतः सर्वविध भावनाओं का उच्छेद कर देना ही आत्यन्तिक अनर्थ को जीत लेना है, न कि बीच की देवतात्व की प्राप्ति, इस आशय से कहते हैं।
211070 देवता शरीर और उनके भोग आदिरूप अर्थक्रिया के जनक अनात्मचिन्तन दुःख और सुख के लिए ही उदित होते हैं। अतः भावना की अभावना करना ही सम्पूर्ण अनर्थों पर विजय पाना है॥३२॥
211071
211072 किंतु, जब यह अनर्थ अनात्मभावना से ही जनित है, तब भला वह अनर्थ से डरनेवालों द्वारा कैसे सेवनीय है ? इस आशय से कहते हैं।
211073 यह भावना ही अपनी आत्मा को 'यह देह है' इस प्रकार ऐसे देखती है, जैसे अंकुर एकमात्र असद्रूप विस्तार से युक्त शाखा-प्रशाखावाली लतारूपता को देखता है ॥३३॥
211074
211075 वह एकमात्र तत्त्वदर्शन से भलीभाँति छिन्न हो जाती है, यह कहते हैं।
211076 यह भावना तत्त्वदृष्टि से भलीभाँति देखी जाने पर यहाँ पर कुछ भी नहीं शेष रहती । अथवा उसका छेदन भी साध्य नहीं, क्योंकि असत् का सर्वदा उच्छेद हुआ ही है, यह कहते हैं । अथवा वह कुछ है ही नहीं, अतः उस प्रकार भ्रम करना हमें उचित नहीं है |३४॥
211077 आकाश के वर्ण के समान उत्पन्न इस जगत्सम्बन्धी हम लोगों के भ्रम के परिमार्जन के लिए एकमात्र असंवेदन ही पर्याप्त होगा ॥३५॥
211078 ___ अथवा, इस प्रकार के भ्रमात्मक ज्ञान का अभाव न हो, क्योंकि तत्त्वज्ञान से बाधित वस्तु का संवेदन होनेपर भी - रज्जु में बाधित सर्प की नाईं भय उत्पन्न करने में असमर्थ होने के कारण - वह अनर्थ का जनक नहीं हो सकता, प्रत्युत क्रीडा का एक साधन ही होगा।
211079 बाधित होने से असद्रूप, अधिष्ठानसत्तास्वरूप यह जगदाकार भावना, जो कि एकमात्र कौतुक का साधन है, यदि प्रातिभासिक सत्ता के कारण है, तो वह विनोद के लिए ही है । वह अणुमात्र भी अनर्थ की जननी न होगी। इसी कौतुकवश मैं नाना प्रकार के अपने उन संसारों को जाकर देखता हूँ। और उन्हें तत्त्वज्ञान के प्रदान द्वारा उपाधि से पृथग्भूत अपनी आत्मा को एक कर देता हूँ। इस प्रकार विचारकर यह
211080
211081 रुद्र उस सर्ग में चला गया, जहाँ मठ स्थित भिक्षु, मृतक की नाईं, निद्रा में स्थित था। तदनन्तर उस रुद्र ने उस जीवटनामधारी भिक्षु को जागृतकर स्वचित्तांश चित्त एवं अपने अंशभूत चिदाभासस्वरूपतत्त्वज्ञ जीव से संयुक्त किया । और वह भिक्षु भी अपने भ्रम का

स्मरण करने लगा (m) | अपने-आपको रुद्ररूप तथा जीवट आदि के शरीररूप में भी देखकर तत्त्वज्ञान होने के कारण आश्रय करने के अयोग्य भी वह भिक्षु (इतने थोड़े समय में चिरकाल के जन्मों के अनुभवरूप तथा स्वाप्निक रुद्रशरीरादि की अनुवृत्तिरूप आश्चर्य के अवलोकन से) आश्चर्यचकित हो गया। तदनन्तर वह रूद्र और भिक्षु दोनों ही उठकर चिदाकाश के एक कोने में स्थित कहीं ब्रह्माण्डान्तर में चले गये । उस जीवट के संसाररूप ब्रह्माण्डान्तर में लीलोपाख्यान में वर्णित रीति से प्रवेशकर उसके भूलोक में जाकर वहाँ भी उस जीवट के स्थानभूत द्वीप को और उस मण्डल को, उस मण्डल के अन्तर्गत देश को, उस पुर को और उस घर को तथा उस घर में स्थित हाथ में तलवार धारण किये हुए जीवट को उन दोनों ने देखा, जो कि शव की नाईं सुस्त और नष्टसंज्ञ होकर पड़ा था। वहाँ पर स्थित लोगों के लिए स्वयं दर्शन के अयोग्य होने के कारण रुद्र एवं भिक्षु के शरीर के भाव को (जीवटबोधनाभिप्राय को) तथा रुद्र के कोटिसूर्य के समान प्रभा के अन्तरूप सम्पूर्ण अपने प्रभाव को अन्तर्धानशक्ति से छिपाकर वे जीवट के संसृति प्रदेशों में पहुँचे और वहाँ उस जीवट को जगाकर शीघ्र ही उसे स्वचित्तांश चित्त से एवं स्वांशचिदाभासरूप तत्त्वज्ञ जीव से संयुक्त बनाकर के भीतर एकस्वरूप और बाहर तीन रूपवाले वे रुद्र, जीवट तथा भिक्षु तत्त्वदर्शन हो जाने से परमार्थतः तत्त्वज्ञ होते हुए भी अज्ञानी एवं विस्मयरहति होते हुए भी विस्मय से चकित होकर चित्रलिखित पुरुषों के समान क्षणभर तक चुपचाप स्थित रहे। उसके बाद वे तीनों चिदाकाश में कहीं अध्यस्त, चारों ओर प्राणियों से शब्दायमान और जीवट के चित्त के परिणामस्वरूप विप्र के संसार में चले गये। लीलोपाख्यान में वर्णित रीति से वे उस भूलोक में जाकर विप्र के स्थानभूत द्वीप में

211082 और उसके मण्डल में, मण्डलान्तर्गत देश एवं उस ग्राम में तथा वहाँपर भी उस ब्राह्मण के घर पहुंचे। उस ब्राह्मण के घर में अपने पोष्यवर्गों से समन्वित, बाहर निकले हुए प्रियतम प्राणकी नाईं स्थित तथा ब्राह्मणी द्वारा कण्ठप्रदेश में आलिंगित सोये हुए उस ब्राह्मण को उन लोगों ने देखा। उसे जगाकर और स्वचित्तांश चित्त एवं स्वांशचिदाभासस्वरूप तत्त्वज्ञ जीव से शीघ्र संयुक्तकर वहाँ पर वे और बहुत से दूसरे भी परमार्थतः विस्मयरहित होते हुए भी आश्चर्यचकित होकर स्थित हुए। तदनन्तर उन लोगों ने (रुद्र, भिक्षु, जीवट और ब्राह्मण ने) चिदाकाश में शोभित, चित्ताकार से विवृत्त चिति के परिणामस्वरूप

211083 और भ्रमण तथा सर्वविध भोगों से रमणीय सामन्त रूप राज-संसार के लिए प्रस्थान किया। पश्चात् वे सब उस सामन्त के भूलोक को, उसके द्वीप को तथा उसके मण्डल को पहुँच गये । वहाँ पर उन्होंने पलंगरूपकमल पर सोये हुए मदयुक्त उस मण्डलाधीश को देखा। वह सामन्त सुवर्ण के समानदेदीप्यमान

211084 (M) प्रस्तुत श्लोक से यह सूचित होता है कि रुद्रांश जीवों के प्रवेश की कल्पना, उनका सत्यसंकल्प एवं विचित्र भोगों के जनक अवशिष्ट अदृष्ट के बल से बाधित हुए भी जीवट से लेकर रुद्रपर्यन्त सभी शरीरों तथा उनके प्रपंचों की कल्पपर्यन्त अनुवृत्ति हो सकती है, इस लिए भिक्षु के जागरण से हम लोगों के स्वाप्निक प्रपंच की नाईं उन शरीरों एवं उनके प्रपंचों का निरनुवृत्तिरूप बाध नहीं होगा।

211085

211086

211087 देहवाला था। सुवर्णांगी पटरानी द्वारा अपने कुचरूप कोटर में वह ऐसा आलिंगित था, जैसे भ्रमरी से आलिंगित कमलकोश में सोया हुआ भँवरा । जैसे मंजरियों से वृक्ष वेष्टित रहता है, वैसे ही वह सामन्त अनेक रमणियों से वेष्टित था। और दीपकों के समूहों के बीच वह ऐसा स्थित था, जैसे रत्न समूहों के बीच सुवर्ण । (इस प्रकार उस सामन्त को देखकर) उन सबों ने उसे जगाकर और अपने चित्त एवं तत्त्वज्ञ जीव से शीघ्र संयुक्त बनाकर के वे रुद्र आदि तथा अन्य भी बहुत से वहाँ पर स्थित जन विस्मयरहित होकर भी विस्मय से युक्त हुए । तदनन्तर वे चक्रवर्ती राजा के संसार में गये और उसे जगाकर अपने चित्त एवं चेतन से संयुक्त किया। इस प्रकार उसे रुद्ररूप बनाने के बाद आतिवाहिक देह से ही अन्य संसारभूमियों में उन लोगों ने भ्रमण किया () अन्त में वे सभी ब्रह्मदेव के हंसरूप वासना से युक्त चित्त के परिणामस्वरूप ब्राह्महंस के संसार में पहुंचकर रुद्ररूप हो गये। इस प्रकार रुद्र के चित्त एवं चेतन के अंशों से ही चित्त एवं चेतन से युक्त होने से तथा ज्ञान, ऐश्वर्य आदि से सम्पन्न होने से वे उत्तम शतरुद्ररूपता को प्राप्त हुए तथा शोभित होने लगे। परमेश्वर सम्बन्धी वह रुद्र का रूप ज्ञान से तो एक है, पर शरीर से भिन्न-भिन्न हैं, चित्रविचित्र चेष्टाओं से वेष्टित है, एकरूप भी है और अनेकरूप भी है। तदनन्तर प्रातिभासिक संसार के आधारभूत, सम्पूर्ण जगत् और उसके भीतर स्वयं अन्तर्यामीरूप से स्थित वे शतरुद्र आवरणशून्य चैतन्यरूप होकर स्थित हुए।३६-५८॥

211088

211089 'सहस्राणि सहसंशो ये रुद्रा अधि भूम्याम्' इत्यादि श्रुतियों में प्रसिद्ध रुद्रों की इसी प्रकार की स्थिति है, यह कहते हैं।

211090 श्रीरामजी, आज तक यहाँ बहुत से बड़े-बड़े सौ शतरुद्रवाले संसार हो गये हैं । भिक्षु-रुद्र से कल्पित सौ जगत् के बीच में यह आप और मेरे द्वारा अनुभूयमान सामने स्थित जगत् ग्यारहवाँ भ्रामर रुद्र का संसार है, यह आप जानिये॥५९॥

211091

211092 यदि शंका हो कि भिक्षु के सभी स्वप्न संसार सब लोगों द्वारा क्यों नहीं अनुभूत होते ? तो उस पर कहते हैं।

211093 कथित लक्षणवाले जीव के जो-जो संसार चारों ओर उदित होते हैं, उन-उन संसारों में अज्ञानी जीव-समूह निश्चय ही परस्पर एक-दूसरे को नहीं देख पाते । मन से प्रबुद्ध तत्त्वज्ञ, समुद्र में तरंग की नाईं, जीवों के साथ मिलते ही हैं। और अज्ञानी लोग तो अपने आश्रयमात्र में रहकर मिट्टी के ढेले की

211094 तरह स्थित रहते हैं ॥६०,६१॥

211095

211096 और उनके (तत्त्वज्ञ के) मिलने में कारण एकमात्र स्थूलता का अभाव ही है, इस आशय से कहते हैं।

211097 जैसे द्रवत्व के कारण तरंग और जल परस्पर एकरूप से अच्छी तरह मिल जाते हैं, वैसे ही प्रबुद्ध हुए जीव-समूह, चिद्रूप होने के कारण, परस्पर एकरूप से भलीभाँति मिल जाते हैं ॥६२॥

211098

211099 सम्पूर्ण जीवों के तत्त्वभूत ब्रह्म के साथ ऐक्यलाभ ही ब्रह्म के कल्पित रूपवाले सभी जीवों का मिलन है, इस आशय से कहते हैं।

211100 ___() इस बीच में उन्हें जो सोये हुए मिले, उनको तो केवल जगाया और पूर्वोक्त प्रकार से स्वात्मरूप बनाया, तथा जो मर गये थे, उन्हें तो जिलाया भी एवं पूर्वोक्त प्रकार से स्वात्मरूप बनाया यह ऊपर से समझना चाहिए।

211101

211102 प्रत्येक जीव के लिए उत्पन्न हुए संसार में ये जीव समूह, चित्सार ब्रह्म के सर्वव्यापी होने से, परमार्थतः असद्रूप होने पर भी सद्रूप-से स्थित हैं। पृथ्वी का जो-जो भाग खोदा जाता है, वह सब जिस प्रकार आकाशरूप से ही अवशिष्ट रह जाता है, उसी प्रकार सर्वव्यापी इस चिति से जो-जो तत्त्वज्ञान के द्वारा दूर किया जाता है, अर्थात् मिथ्या समझा जाता है वह सब कुछ एकमात्र चिद्रूप ही रह जाता है ॥६३,६४॥

211103

211104 आकाश की नाईं चिति की भी सर्वत्र सत्यता है, यह अनुभव से सिद्ध कराते हैं।

211105 श्रीरामजी, विभागसहित सम्पूर्ण पंचभूतों का जैसे आप सर्वत्र अनुभव करते हैं, वैसे ही यहाँ भी सम्पूर्ण भूतसत्तारूप चितितत्त्व ही सर्वत्र विद्यमान है - इसका भी आप अनुभव कीजिये॥६५॥

211106

211107 उसके सर्वव्यापी होने और वहाँपर सम्पूर्ण पदार्थों की कल्पना करने में दृष्टान्त बतलाते हैं। __ श्रीरामभद्र, जैसे वृक्ष में, लकड़ी में, पर्वत में या शिलास्तम्भ में शिल्पियों द्वारा टाँकी के छेदन से तत्-तत् आकार की प्रतिमा के अनुकूल गड्ढा बनाने पर जब वे वृक्ष आदि पुरुष, हाथी, घोड़े, आदि का आकार परिच्छेद प्राप्त कर लेते हैं तब वे ही-पुरुष आदि विचित्र मूर्तियों के रूप में-हम लोगों को दिखाई देते हैं, वैसे ही एकात्मा सम्पूर्ण जगद्रूप से दिखाई देता है और चिद्रूप उस एकात्मा में जगत् भी वैसा ही स्थित दिखाई देता है ॥६६॥

211108

211109 वृक्ष आदि में तो छेनी द्वारा किये गये गड्ढे से जनित परिच्छेद है, परन्तु यहाँ पर वह किससे जनित है ? यदि ऐसी शंका हो, तो उस पर कहते हैं।

211110 अविषय, शुद्ध ब्रह्म में जो विषयता का अन्यथा ज्ञान है, वही 'जगत्' इत्याकारक परिच्छेद का निमित्त होकर स्थित है। चिदेकरस उस ब्रह्म में जगदाकार जो अचैतन्य अर्थात् जड़ता है, वह निर्निमित्त ही है; अतः वह आकाश-जैसे शून्यरूप से स्थित है। [एवं उस प्रकार का ज्ञान करना ही इसका दृश्य से बन्ध है और उस प्रकार के ज्ञान की निवृत्ति ही मोक्ष है, यह फलित हुआ।(67-1)] श्रीरामजी, ब्रह्म में अन्यथा ज्ञान ही दृश्यों से बन्ध है और अन्यथा ज्ञान न होना ही मोक्ष है। इन दोनों में आपको जो भी अच्छा लगे, उसे ही शीघ्र दृढ़ कीजिये। सर्ग और सर्ग का अभाव एवं बन्ध और मोक्ष दोनों क्रमशः वेदन (अन्यथाज्ञान) तथा अवेदन (अन्यथाज्ञानका अभाव) स्वरूप हैं । ये दोनों अपने साक्षिभूत प्रत्यगात्मा से अभिन्न ही हैं। श्रीरामभद्र, अतः आप जैसा चाहें, वैसा करें। श्रीरामजी, एकमात्र न देखने से जो अपनी सत्ता नहीं रखता, ऐसे अनर्थ के नाश के लिए प्रयास ही क्या है ? और जो सुख निश्चेष्ट होकर स्थित रहने से पाया जा सकता है, वह भी शीघ्र प्राप्त ही है; वहाँ भी प्रयास की अपेक्षा नहीं है, यह आप जानिये।हे राघव, जो जगद्रूप एकमात्र अन्यथाज्ञानस्वरूप है, निश्चित है कि वह उस प्रकार का ज्ञान न करने से क्षीण हो जाता है। उस जगद्रूप वेदना का साक्षीरूप जो प्रत्यक्चैतन्य है, वह प्राप्त ही है। अतः आपको जो इष्ट हो, उसे कीजिए॥६८-७१॥

श्रीरामजी, जैसे जल का स्पन्द तरंग है, वैसे ही चिति का स्पन्द ही जगत है। (दृष्टान्त एवं दाष्र्टान्तिक में जो विलक्षणता है, उसे दिखलाते हैं।) हे रघुनन्दन, यहाँ पर (दृष्टान्त एवं दार्टान्तिक में) इतनी ही और विलक्षणता है कि देश और काल के स्वरूपों की स्थिति रहते ही जल में तरंग आदिरूपता देखी गयी है और यहाँ जगद्रूप विवर्त के उपादान ब्रह्म में तो देश आदि पहले न रहते हुए बाद में आरोपित हुए ही कार्यरूप जगत्कोटियों में देखे गये हैं। श्रीरामजी,

स्वप्रकाश आत्मरूप जो चैतन्य है, वही अविद्या के आवरण से थोड़े प्रकाश-सा सम्पन्न तीनों जगत्स्वरूप अन्यथा प्रतिभासित होता है। चिद्रूप-जो कि उसका पारमार्थिक स्वरूप है - ज्ञान ही है, न कि जड़ । भेद से क्लिष्ट इन तीनों जगत् का आप 'अन्नेन सोम्य शुंगेनाऽऽपो मूलमन्विच्छ' (हे सौम्य, अन्नरूप कार्य से जलरूप कारण खोज लो) इत्यादि श्रुतियों में दर्शित उपायों से उपसंहार कर दीजिये। उस प्रकार उपसंहृत हुआ वह 'वाचा रम्भणं विकारो नामधेयम्' इस श्रुति द्वारा दर्शित रीति के अनुसार वाणी में ही स्थित होता है। वाणी जहाँ बिलकुल शांत हो चुकी है, ऐसा वह परम शिव ही परमात्मा है। श्रीरामभद्र, आत्मचिति और सम्पूर्ण जगत्-ये दोनों शब्दतः और अर्थतः अभिन्न ही हैं, कभी भी इन में द्वैत संभव नहीं है। उक्तस्वरूप आत्मा की अज्ञता-दशा में ही द्वैतज्ञान युक्त है, ज्ञान दशा में तो वीचि और जल ये दोनों भिन्न हैं, यह उक्ति युक्त नहीं है ।।७२-७५॥

तिरसठवाँ सर्ग समाप्त

चौसठवाँसर्ग भिक्षु आदि का उन-उन देहों से अवशिष्ट प्रारब्ध-भोग,

रुद्रगणत्व की प्राप्ति और संकल्प की स्थिरता का वर्णन। भिक्षु से लेकर रुद्रपर्यन्त शरीरों में मध्यवर्ती अट्टानबे शरीर हैं, उनमें भोग-सम्पादक प्रारब्ध कर्म बचते हैं या नहीं, यों संशय होने से श्रीरामभद्र उनका वृत्तान्त पूछते हैं।

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनीश्वर, जीवट ब्राह्मण आदि और हंस आदि भिक्षु के स्वप्न शरीरों की उसके बाद क्या स्थिति हुई अर्थात् स्वप्नकालीन शरीर के सदृश उनका बाध हुआ या आगे उनका व्यवहार भी चलता रहा ? महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, रुद्र के साथ मिलकर वे सभी तत्त्वज्ञ हो गये और रुद्र के अंशस्वरूप हुए वे एक दूसरे के पूर्वोत्तर संसार को देख रहे कृतकृत्य होकर अपूर्व सुखानुभव करते हुए अवस्थित हो गये । कौतुक प्रदर्शन के लिए पहले पहल प्रवृत्त हुए रुद्र ने पूर्वोदित उस माया का अवलोकनकर फिर अपने अंशभूत उन रुद्रों को उसी जीवट आदि की संसार स्थिति की ओर भेज दिया। (और उस समय उनसे) श्रीरुद्र ने कहा : ऐ मेरे अंशभूत रुद्रो, तुम लोग इसी समय अपने-अपने स्थान की ओर जाओ। वहाँ जाकर कलत्रादि परिवार के साथ कुछ कालतक नाना प्रकार के भोगों का उपभोग कर मेरे पास फिर लौट आओ । मेरे अंशस्वरूप जो तुम लोग मेरे गण हो, मेरे नगर के भूषण हो जाओ। पीछे चलकर हम सब लोग दो परार्द्ध वर्षों की समाप्ति में अविद्यालेश के साथ प्रारब्ध का क्षय हो जाने पर उस परम पद को प्राप्त हो जायेंगे । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, यों कहकर वह भगवान् आदिरुद्र उनके सामने ही अन्तर्हित हो गये । उन अंशभूत सब रुद्रों के उस समय अन्तिम रुद्र संसार का जो साक्षिभूत चैतन्य था, वही साक्षी चैतन्य प्रत्येक मध्यवर्ती जीवट आदि के संसार में, जाग्रत में स्वप्न-साक्षी के सदृश, प्राप्त हुआ । भद्र, आदिरुद्र की आज्ञा के अनन्तर वे जीवट-ब्राह्मण आदि अपने-अपने स्थान की ओर चल दिये। अब काल पाकर अपने कलत्र आदि परिवारों के साथ देह नष्ट कर रुद्रलोक प्राप्तकर के बड़े-बड़े गण हो जायेंगे । जो कभी-कभी आकाश में तारों के आकार में परिणत हुए हम लोगों को दिखाई देते

हैं। श्रीरामभद्र ने कहा : भगवन्, वे जीवट-ब्राह्मण आदि, जो एक भिक्षु के संकल्परूप ही थे, कैसे सत्यस्वरूप बन गये? काल्पनिक अर्थों में सत्यता कहाँ देखी गयी है ? महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, संकल्प की जो सत्यता है वह तो अधिष्ठानभूत चैतन्यांश में ही है । इसलिए विवेकपूर्वक अध्यस्त अंश में संकल्प की सत्यता छोड़ दीजिये । सत् और असत् से संवलित व्यावहारिक अर्थ में जो सद्विन्न रूप पूर्वोत्तर काल में नहीं रहता वही तीनों काल में अस्तित्व से रहित है और अधिष्ठानभूत वह परम पद तो सभी काल में स्थित है, क्योंकि वह सर्वात्मक है। इन सब बातों से निचोड़ यह निकला कि भोगजनक अदृष्ट से उत्तेजित उन सांकल्पिक पदार्थों में अधिष्ठान की सत्यता से ही सत्यत्व है, स्वतः नहीं । आयुष्मन्, जो स्वप्न में दिखाई पड़ती है और जो संकल्पों द्वारा दिखाई पड़ती है वह चैतन्यात्मक वस्तु है; जो कि सब काल में सद्रूप अधिष्ठान होकर तत् तत् देश-कालरूप से तत्-तत् स्थान में निरन्तर विद्यमान रहती है। इसमें दृष्टान्त है-जाकर प्राप्त किया गया देशान्तर | जैसे एक स्थान से दूसरा स्थान यानी मथुरा आदि स्थान से पटना आदि स्थान-गमन, स्वस्थ मन, चक्षु आदि इन्द्रियों की पटुता, दिवसरूप आदि काल, उपदेष्टा विवेकी पुरुष आदि हम लोगों की कारण-सामग्री के बिना-उपलब्ध नहीं होता, वैसे ही तत्-तत् देश कालरूप से परिणत स्वप्न भी जाग्रत् और सुषुप्ति या स्वप्नान्तर में कारणसामग्री के बिना उपलब्ध नहीं होता। चिति के कोश में-कोशसदृश समस्त वासनाओं के भंडार अज्ञान में-सब कुछ भरा पड़ा है, इसलिए भोगजनक अदृष्ट से प्रदीप्त हुई वासनाओं द्वारा चिति जिस-जिस रूप से जिस-जिस वस्तु की कल्पना करती है उस-उस रूप से सम्पूर्ण विषयों को दृश्यरूप से प्राप्त कर लेती है, क्योंकि वह सर्वात्मक ही तो ठहरी ॥१-१३॥

समस्त स्वप्नसंकल्पादि के एक साथ अवलोकन में कौन-सा उपाय है ? ॥

हे प्रिय, जिस उपाय से संकल्प, स्वप्न आदि एक साथ दिखाई पड़ते हैं उस उपाय को आप सुनिये । अभ्यास और योग के बिना उनका एक साथ अवलोकन मिल नहीं सकता ॥१४॥

उत्तम अभ्यास के बिना भी अपने-आप ही योगसिद्धि का फल प्राप्त है यों विशेष बतलाते हैं।

हरि, हर आदि ईश्वरों को जिनकी योगविज्ञानदृष्टियाँ (समाधि और अध्यात्मशास्त्रज्ञान से जनित दृष्टियाँ) फलित होकर स्वयं ही स्थित हैं वे ये शंकर आदि, सब वस्तु को सर्वत्र देखते-रहते हैं|१५॥

संकल्पित अर्थ की प्राप्ति में अभ्यास और योग का जो उपयोग है वह चित्त की एकाग्रता के सम्पादन द्वारा ही है। एकाग्रता न होने पर चित्त अनेक अर्थों में आसक्त होकर किसी एक भी अपने संकल्पित अर्थ को प्राप्त नहीं कर सकता, यों असत्य संकल्पत्व ही इसमें प्राप्त हुआ।

यह सामने यद्यपि वस्तु उपस्थित है और संकल्पित भी है तथापि एकाग्रता के न रहने से उसे मैं प्राप्त नहीं कर सकता; क्योंकि संकल्पित और असंकल्पित दोनों का आश्रय करने से चित्त दोनों

ओर से भ्रष्ट हो जाता है, कहीं एक जगह स्थिर नहीं हो पाता । अभीष्ट सब कार्य एकनिष्ठ पुरुष को ही प्राप्त होते हैं, अन्यनिष्ठ को नहीं । दक्षिण दिशा की ओर जा रहा कौन पुरुष उत्तर दिशा को प्राप्त कर सकता है ? संकल्पित अर्थों पर आरूढ़ हुए पुरुष ही संकल्पित अर्थ प्राप्त करते हैं

और सामने स्थित अर्थों को जानते हैं । जो पुरुष सामने स्थित और बुद्धि में स्थित दोनों वस्तुओं

में संकल्प प्राप्त करने की इच्छा करता है वह एकनिष्ठता न रहने से उस समय उन दोनों का नाश कर देता है। इसीसे एकनिष्ठा के कारण भिक्षुक जीव ने प्रसिद्ध रुद्र की नाईं रुद्ररूपता प्राप्त कर सब कुछ सर्वात्मरूप से प्राप्त किया, क्योंकि इसकी भी स्थिति प्रसिद्ध रुद्र की स्थिति के सदृश ही थी। वे अट्ठानबे मध्यवर्ती जीवट आदि भिक्षुसंकल्परूप जीव प्रत्येक भिन्न-भिन्न रूप से अवस्थित थे और उनका अपना-अपना संसार भी अलग-अलग था, इसलिए वे अपने में रुद्रत्वसामान्य ज्ञान के बिना एक-दूसरे का साक्षात्कार नहीं कर पाते थे ॥१६-२१॥

तब वे रुद्र की सन्निधि में एक-दूसरे का साक्षात्कार कैसे कर पाये इस पर कहते हैं।

भद्र, एकमात्र रुद्र की इच्छा से ही वे संकल्पजीव तत्त्वज्ञान से रहित और जीवों के संसार विशेषों को जाननेवाले होते हैं तथा उसीकी इच्छा से वे यहाँ शीघ्र रुद्ररूप और अनेकरूप हो जाते हैं ॥२२॥

उन सबों के अपने-अपने संसारदर्शन में तो उनकी इच्छा ही कारण है।

यहाँ मैं यह विद्याधर हो जाऊँ, यहाँ मैं पण्डित हो जाऊँ, इस प्रकार की इच्छा ही उनके तत्-तत् रूप हो जाने में कारण है ॥२३॥

रामभद्र, इस रीति से किसी एक वस्तु की तदाकार भावना सफल हो जाती है (यह आपसे मैंने कहा) । दूसरे भी जीवों की प्रसिद्ध तत्-तत् व्यवहार स्थिति में यह भिक्षुसंकल्परूप सृष्टि ही दृष्टान्त है। देश, काल और क्रिया के क्रम से या एक साथ धारणा, ध्यान एवं

प्रयत्न के अनुसार एकत्व, अनेकत्व, मूर्खत्व, पाण्डित्य, देवत्व और मनुष्यत्व प्राप्त किया जा सकता है। यतः परमार्थतः अनन्त होने से इस जीव में समग्र शक्तियाँ विद्यमान हैं और यतः एक-एक देहाभिमानरूप परिच्छेद से श्लिष्ट हो जाने के कारण इसमें एक कार्यमात्र की भी शक्ति विद्यमान है, इसलिए शक्तिस्वभाव के अनुसार जीवमें तत्-तत् कार्यस्वभाव व्यवस्थित ही है। इसीलिए प्राणियों के कर्मानुसार स्वर्ग और नरक आदि सैकड़ों अर्थ-अनर्थों की सृष्टिरूप से विकासवान् तथा सब प्राणियों के संहार द्वारा प्रलयरूप से संकोचवान् यह परमात्मा हिंसाजनित विषमता आदि दोषों से शून्य है, क्योंकि जीवसमुदाय स्वयं जिसकी इच्छा करता है इस चिदात्मा के संकल्प से तद्रूप हो जाता है; भद्र, इससे कुछ भी किसीका जगदीश्वर अनिष्ट नहीं करता ॥२४-२७॥

अब उदाहरण द्वारा धारण और ध्यानरूप प्रयत्न की फलभूत ऐच्छिक एकरूप और अनेकरूप स्थिति का विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं।
स्वयं सम्पादित इन तत्-तत् देश और काल के अनुसार प्राणियों के अनुग्रह और निग्रह रूप क्रीडा आदि अधिकारपूर्ण क्रियाक्रमों से योगिनियाँ और योगी वे सब अपने घर में या अन्यत्र जहाँ भी चाहते वहाँ स्थित रहते हैं। इस लोक में अथवा परलोक में एक साथ वे प्रारब्धभोग से स्थित रहते हैं। इस प्रकार का योगियों का चरित्र अनेक जगह देखा गया है। देखिये, भगवान् दत्तात्रेय के प्रसाद से प्राप्त हुए योग के प्रभाव से घर में ही बैठे हुए कार्तवीर्य ने सब आततायियों के ऊपर तत्-तत् स्थान में पहुँचकर शासन किया । क्षीरसागर में सोये हुए ही भगवान् विष्णु पृथिवी पर जन्म आदि व्यापारों से व्यवहार करते हैं । स्वर्ग में योगिनियों के समुदाय में विराज रही ही योगिनियाँ पशु, पेय आदि उपहारग्रहण करने के लिए पृथिवी पर जाती हैं । स्वर्ग के आसन पर विराजमान ही इन्द्र यज्ञ के लिए पृथिवी पर जाते हैं। इस रामावतार में भगवान् जनार्दन चौदह हजार राक्षसों का नाश करने

के लिए हजार रूप के होते हुए भी फिर एक रूप धारण कर लेते हैं। भगवान् जनार्दन अपने अंशरूप अवतार-लीलाओं से जगत् की स्थिति बनाये रखते हैं और स्वयं एक ही होकर एक काल में सोलह हजार रमणियों के साथ उस प्रकार विहार करते हैं जिस प्रकार विदेहरूप को प्राप्त हुए राजा निमि सब प्राणियों के नेत्रों में रहकर एक साथ निमेष करते हैं ॥२८-३३॥

इसी रीति से प्रकृत में भी जान लेना चाहिए।
इस रीति से भिक्षु के संकल्पस्वरूप जीवट, ब्राह्मण आदि भगवान् रुद्र की अनुमति से अपने संकल्परूप नगर में चले गये। वहाँ पर चिरकाल तक नानाविध भोगों का उपभोग कर तदनन्तर रुद्रनगरी प्राप्त करके गणरूप में रहते हुए वे सबके सब परिवारसहित रहने लगे॥३४,३५॥

उस समय उनका भी अपने घर में और सब भुवनों में अनेक देहों की कल्पना से इच्छानुसार विहार एक साथ चलता रहा।
वे सब गण भगवान् रुद्र के साथ अनेक रत्नमय गुच्छों से युक्त विकसित नवीन कल्पलताओं के घरों में, अनेक भुवनों में और कैलास, वैकुण्ठ, ब्रह्मलोक आदि कल्याणमय नगरों में विहार करते हुए तथा गीत, वादित्र (वाद्य), नाट्य आदि में कुशल विद्यारियों के बीच में देवताओं द्वारा नमस्कृत होते हुए उस समय खूब सुशोभित हुए ॥३६॥
।
चौसठवाँ सर्ग समाप्त
पैंसठवाँ सर्ग सम्पूर्ण जीवों में भिक्षुन्याय की समता, रात्रि में भिक्षु का अन्वेषण और सभा का उत्थान-यह वर्णन।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, उस भिक्षु ने अपने चित्त में वर्णित प्रकारवाला जो भ्रम आपाततः विचारा, यह भिक्षु उसी भ्रम को अपने प्राक्तन शुभाशुभरूप प्रयत्न को ही फलावस्था में अपने से पृथक्-सा कर स्पष्ट देखता है; अणुमात्र भी दूसरा नहीं है। प्रतिभासित हो रहे सभी जीवों की मरण एवं जन्ममयी स्थिति, अन्य आकार को प्राप्त हुई-सी, एकमात्र चिदाकाशरूप ही होती है। इस संसारखण्ड का पृथक्करण कर अपना आत्मा परब्रह्म के साथ एकता प्राप्त करता है और पूर्वोक्त रीति से सभी मृत जीव मरणकाल में उबुद्ध अपने कर्म को ही स्वप्न के सदृश अपने से पृथक् जगद्रूप से देखते हैं । भिक्षु के आत्मा के सदृश अपरिच्छिन्नस्वरूप भी आत्मा देहपरिच्छिन्न सा होकर मोक्षपर्यन्त दुःखी रहता है, इस विषय में मैंने इस भिक्षु की कथा से आपसे अनेक जीवों का वृत्तान्त कह दिया है। हे श्रीरामजी, सभी जीव पूर्णस्वरूप परमात्मा के प्रस्पन्दनस्वरूप हैं, केवल भिक्षु ही नहीं है । जीव एक मोह से दूसरे मोह को प्राप्त करता है, यह हम लोगों को प्रतिदिन स्वप्न में अनुभवसिद्ध है। परमात्मा से अलग हुआ जीव यह दृढ़ स्वप्न देखता है। केवल स्वप्न देखता है, यही बात नहीं, किन्तु इस स्वप्न से भी फिर दूसरे स्वप्न की ओर उस तरह जाता है; जिस तरह पर्वत के अग्रभाग से बिछड़ा हुआ पत्थर का टुकड़ा नीचे की ओर बराबर गिरता ही जाता है । एक स्वप्न से दूसरे स्वप्न में गिर रहा जीव असत्यभूत इस स्वप्नात्मक जगत् को भीतर अज्ञान से जर्जर होकर देखता है और जन्मादि दुःख का किसी कारणविशेष से किसी भी समय यहाँ कहीं पर स्वयं

अनुभव करता है। इन सब बातों से निष्कर्ष यह निकलता है कि देहनामक अहमभिमान ही स्वयं बद्ध और मुक्त होता है यानी उक्त अभिमान ही बन्ध है और स्वात्मलाभ ही मोक्ष है ॥१-८॥

कुछ पूछने की इच्छा से श्रीरामजी वर्णित अर्थ के परिज्ञान का आश्चर्यपूर्वक स्पष्टीकरण करते हैं।
श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, महान् आश्चर्य है कि इस जीव को विषम मोह होता है। जैसे साधारण श्रम आदि हेतुओं से सोये हुए पुरुष के मन में स्वप्नमायावश भीषण विषमता (दुःखादि संकट) उत्पन्न होती है, वैसे ही मिथ्याज्ञानात्मक उग्र रात्रि-रूपी माया से जीव में भयंकर विषमता आ जाती है और उसको जीव सत्य कहता है, यह महान् आश्चर्य है॥९,१०॥

सर्वत्र सब कुछ सदा संभव है, यह मेरे मन में आ गया, ऐसा कहते हैं।
भगवन्, जैसा आपने कहा कि इस जगस्थिति में सदा सर्वत्र सब कुछ संभव है, ठीक वैसा ही मैं भी अनुभव करता हूँ ॥११॥

उस प्रकार उपदिष्ट अर्थ के अभिनन्दन से गुरु महाराज को सन्तोष देकर आपने मुझे बोध देने के लिए जिस भिक्षुक के विषय में कहा' वह भिक्षुक क्या कल्पित है या वास्तव में कहीं है भी? इस प्रकार के सन्देह द्वारा कौतुकपूर्वक पूछते हैं। ___ महाराज, इस प्रकार के गुणों से युक्त तथा जीवटादि का मोहभूत वह भिक्षु कहीं है या नहीं? इस विषय में हृदय के अन्दर विचारकर मुझसे कहिये ॥१२॥

__ भीतर योग से विचार कर आपको बोध देने के लिए यद्यपि कल्पना करके ही मैंने भिक्षु का वर्णन किया है तथापि मेरे वाक्यों में असत्यता न होने से कहीं उसकी संभावना है ही। इस समय योग से उसका अवलोकन करने में देर हो जायेगी, इस आशय से महाराज वसिष्ठजी तत्कालोचित वचन कहते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, आज रात में समाधिनिष्ठ मैं इस त्रिलोकीरूपी मठिया का निरीक्षणकर प्रातः काल में उस तरह का एक भिक्षुक है कि नहीं, यह कहूँगा। वाल्मीकिजी ने कहा : मुनिवर वसिष्ठजी के यों कहते ही बाहर मध्याह्न काल की सूचक डिण्डिम वाद्य की ध्वनि हुई। वह ध्वनि प्रलयकाल के विक्षुब्ध मेघों के गर्जन-सी पुष्ट थी। उस समय महाराज वसिष्ठजी के चरणों में राजाओं और नागरिकों ने पुष्पांजलियों की परम्परा उस प्रकार बिखेर दी, जिस प्रकार वायु से कम्पित वृक्ष पुष्प बिखेर देते हैं । अनन्तर अन्यान्य श्रेष्ठ-श्रेष्ठ मुनियों की पूजा कर वे सब अपने अपने आसन पर से उठ कर खड़े हो गये । उसके बाद वह सारी सभा परस्पर प्रणामों के साथ उठ कर खड़ी हो गयी । और पहले दिन के क्रम के अनुसार भूचर-खेचर सब अपने-अपने स्थान को चल दिये । सबने अपने-अपने आश्रममें शास्त्रानुसार तत्पर होकर अपना-अपना आह्निक धर्म यथाक्रम पूरा किया । मुनिद्वारा कहे गये शास्त्र का विचार कर रहे भूचर-खेचर सबने कल्पतुल्य भी रात क्षणभर की नाईं बिता दी। भूचर-खेचर आदि प्राणिसमूह रात बिताकर प्रातःकाल, जबकि सब लोग अपने-अपने कार्यों में जुट गये थे, दशरथजी की सभा में आकर पहले दिन की नाईं फिर व्याख्यान सुनने के लिए योग्य सभापद्धति का निर्माणकर परस्पर संभाषण एवं पूज्य लोगों की पूजा करते हुए बैठ गये ॥१३-२०॥

पैसठवाँ सर्ग समाप्त

211173 छासठवाँ सर्ग प्रयत्नपूर्वक खोजे गये भिक्षु का तथा भिक्षुसदृश भूत-भावी अन्य मुनियों का दर्शन, यह वर्णन।
211174 महर्षि वाल्मीकिजी ने कहा : मुनि वसिष्ठजी से समन्वित और विश्वामित्र आदि ऋषियों से युक्त आकाशचारी सिद्धगण पहले बैठ गये, तदनन्तर राजा लोग और उनके बाद सामन्त आदि नायक बैठ गये। अनन्तर श्रीरामजी और लक्ष्मण के साथ वह सभा पहले-जैसी ही सौम्य होकर शोभने लगी। वह ऐसी अच्छी लगती थी मानों वायु के सम्बन्ध से रहित चिक्कन बराबर आकृतिवाली तलैया हो। उसके पश्चात् मुनिराज श्रीवसिष्ठजी ने श्रीरामचन्द्रजी के नूतन प्रश्न की प्रतीक्षा न करके (पहले दिन किये गये प्रश्न का उत्तर देने की प्रतिज्ञा के अनुसार) कहना आरम्भ कर दिया, क्योंकि स्वभावतः दयाशील महात्मा लोग अधिकारी जनों को हठात् बोध दिया ही करते हैं। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे प्रकाशमान रघुकुलरूप आकाश के पूर्णचन्द्र श्रीरामजी, कल मैंने अपने ज्ञानचक्षु से उस भिक्षु का चिरकाल तक अन्वेषण कर-अन्त में अवलोकन कर ही डाला। भद्र, ध्यान से उस तरह के भिक्षु का
211175 अवलोकन करने की अभिलाषा से सातों द्वीप, कुलशैल एवं पर्वतों से मण्डित विपुल भूमण्डलपर दीर्घकाल तक मैंने भ्रमण किया। और किसी भी तरह से मनःकल्पित वस्तु बाहर भी उपलब्ध हो सकती है या नहीं? इस तरह का विचार करता हुआ मैं तब तक लगातार पर्यटन करता रहा, जब तक कि किसी ओर से वैसा भिक्षु मुझे प्राप्त न हुआ। आखिर में तृतीयांश रात्रि का शेष रह जानेपर समुद्र की ओर तटवर्ती वायु के सदृश मैं उत्तर प्रदेश की ओर जा पहुँचा और मन से मैंने विचार किया। भद्र, उस दिशा में वल्मीकनामक एक प्रदेश में ऊपर आगे जाकर एक दूसरा बड़ा प्रसिद्ध जिननामक रम्य जनपद है। उस बड़े देश में 'विहार' नामक एक स्थान है, जहाँ पर अनेक जन निवास करते हैं। उस विहार स्थान में समाधि की सिद्धि के लिए अपनी कुटी के भीतर 'दीर्घदृश' नामका एक भिक्षु स्थित है, जिसके केश बिलकुल पीले पड़ गये हैं। इस प्रकार समाधि में स्थितिवाले उस भिक्षु की आज इक्कीसवीं रात है। उसकी कुटिया दृढ़ सिक्कड़ों से बन्द है। उसके प्रिय नौकर भी ध्यानभंग के भय से भीत होकर उसके भीतर प्रवेश करने की चेष्टा नहीं करते। केवल वह भिक्षु उसी प्रकार की समाधि में लगा हुआ है। आज ही उसके विदेहकैवल्य की प्राप्ति का अन्तिम समय है, क्योंकि आयुष्यनियन्ता विधाता की ऐसी ही उसके लिए स्थिति है। यद्यपि ध्याननिमग्न उस भिक्षु की अब तक इक्कीस रातें ही बीती हैं तथापि पूर्ववर्णित रीति के अनुसार चित्त के द्वारा इन इक्कीस रातों को ही उसने हजारों वर्ष के रूप में समझ लिया है। भद्र, इस प्रकार का भिक्षु पहले किसी एक पूर्वकाल में हो चुका था और आज इस कल्प में उस प्रकार का यह द्वितीय है। इन दोनों को छोड़कर कोई तीसरा मुझे दिखाई न पड़ा। जब तीसरा मुझे दिखाई न पड़ा तब मैंने चतुरतापूर्ण चित्त से इस जगद्रूप कमल के अन्दर भ्रमर के समान खुब परिभ्रमण किया और उस परिभ्रमण में मैंने एक अन्य तीसरा ही भिक्षु पाया। हाँ, पाया तो सही, किन्तु इस सर्ग में नहीं; इसलिए इस सर्ग से भिन्न दूसरे अनेक सर्गों का लीलावश जब मैंने अवलोकन किया तब उन्हीं सर्गों में मुझे दूसरा भिक्षु मिला, जो कि ठीक पहले के समान स्वभाववाला ही है। चैतन्याकाश के एक कोने में लीन, जिस परिमाण के उस सर्ग में तृतीय भिक्षु विद्यमान है वहाँ पर वहाँ
211176
211177
211178 के ब्रह्मा द्वारा निर्मित भुवन पद्धति इसी भुवन पद्धति के सदृश है॥१-१६॥
211179
211180 यों ब्रह्माण्ड के भेद से जब पदार्थक्रम एक-सा है तब भिक्षु भी अनन्त हो सकते हैं।
211181 भद्र, उसी प्रकार उसी-उसी अवयवविन्यास से अनेक पदार्थ होंगे और हो भी चुके हैं। इस सृष्टिपरम्परा में इसी क्रम से सब पदार्थ उत्पन्न होते रहते हैं ॥१७॥
211182
211183 इस अर्थ में मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणोक्त अर्थ का ही विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं।
211184 श्रीरामजी, इस सभा में भी जो मुनि और ब्राह्मण हैं वे भी भिक्षु के सदृश आचरणवाले या अपने सदृश आचरणवाले होंगे तथा दूसरे भी अनेक मुनिसदृश आचरणवाले या भिक्षुसदृश आचरणवाले होंगे। यह भिक्षु आगे चलकर नारद के रूप में हो जायेगा और नारद भी दूसरे के रूप में हो जायेंगे, इस प्रकार ज्ञान और चरित्र से युक्त अन्य के रूप में यह हो जायेगा, यों अनेक तत्-तत् रूप में हो जाते हैं। इसी प्रकार जन्मादि द्वारा व्यास भी होंगे, शुक भी होंगे, फिर शौनक भी होंगे, क्रतु भी होंगे
211185 और पुलह भी होंगे। अगस्त्य, पुलस्त्य, भृगु और अंगिरस - ये एवं दूसरे इस प्रकार के स्वरूप और क्रिया के आश्रय चिर-चिर काल के अनन्तर होंगे, क्योंकि यह माया बड़ी व्यापक है। सृष्टि में सदृश आचार और जन्मवाले वे ही और अनेक दूसरे भी बारबार उस प्रकार आते जाते रहते हैं, जिस प्रकार जल में तरंग। कोई तो अत्यन्त सदृश, कोई अर्ध सदृश, कोई स्वल्प सदृश, कोई असदृश पदार्थ किसी समय बारबार उसी रूप में उत्पन्न होते रहते हैं। इस प्रकार यह बड़े-बड़े लोगों को भी मोह में डालनेवाली अति विस्तृत माया ही विलसित हो रही है जो निरवयव कालात्मा में न मानस चेष्टारूप है और न देहचेष्टारूप ही है, क्योंकि यह केवल भ्रान्ति ही विलसित हो रही है। हे पापशून्य, कहाँ इक्कीस अहोरात्र और कहाँ अनन्त जीवट आदि आकृतियाँ और उनकी उपलब्धियाँ। अहो, यह मनोवृत्ति बड़ी भयंकर है। भद्र, यह जगत् केवल प्रतिभास ही है और इस प्रकार विकसित होकर वैसे स्थित है, जैसे प्रातःकाल में जल में कमल। और जिस प्रकार उक्त काल में अनेक तरह के भ्रमरों के कलह और जलकल्लोल विद्यमान रहते है, उसी प्रकार इस प्रतिभासात्मक जगत् में भी अनेक तरह के जीवकलह और विषयानुभवजनित कल्लोल विद्यमान रहते हैं, यह आप देखिए। रामभद्र, जिस प्रकार अग्निकण से अर्चियों से युक्त महान् अग्नि उत्पन्न होता है, उसी प्रकार समस्त अशुद्धियों से निर्मुक्त विशुद्ध संवित्तिरूप परम ब्रह्म से ही अशुद्धात्मक यह सारा संसारजाल उत्पन्न हुआ है। हे रघुनन्दन, जिस तरह इस भिक्षु के मन में चित्र-विचित्र प्रतिभासात्मक अनेक जगत्खण्ड आविर्भूत हुए, उसी प्रकार प्रत्येक जीव के मन में भी चित्र-विचित्र प्रतिभासात्मक जगत्खण्ड आविर्भूत होते हैं, और उन-उन जीवों के मन में उदित हुए भिन्न-भिन्न जीवांशों में भी चित्र विचित्र प्रतिभासात्मक जगत् अन्य-अन्य उत्पन्न होते हैं, इस रीति से उत्तरोत्तर मायालम्पट जीव के लिए जगत्स्थिति कहीं शान्त ही नहीं हो सकती। वे पहले के जगत्-खण्ड और उन जगत् खण्डों के अन्तर्गत दूसरे जगत्खण्ड अपनी-अपनी व्यवहार की दृष्टि से सत्यरूप हैं और सर्वात्मक चैतन्यस्वरूप, कारणों के भी कारण इस परमात्मतत्त्व के तादात्म्यरूप से प्रस्फुरित होने पर तो सत्यरूप हैं ही नहीं ॥१८-२८॥
211186
211187 छासठवाँ सर्ग समाप्त
211188
211189 सड़सठवाँसर्ग समाधि में स्थित भिक्षु का देहनाश और भिक्षुभ्रम के सदृश दूसरे जीवों को
211190 बन्धप्राप्ति और तत्त्वज्ञान से बन्ध की निवृत्ति-यह वर्णन॥
211191 राजा दशरथजी ने कहा : हे मुनिनायक, आप आज्ञा दीजिए, जिससे कि मेरे भेजे हुए ये मन्त्री आदि जन कुटी में स्थित भिक्षु के पास जाकर समाधि से उसे जगावें और यहाँ लावें ॥१॥
211192
211193 उसके लिए आज का ही दिन विदेहमुक्ति के लिए निश्चित है, यह जो मैंने पहले कहा था, उसे भूलकर आप यह कह रहे हैं, यह भावभंगी से सूचना कर रहे महाराज वसिष्ठजी कहते हैं।
211194 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राजन्, उस भाग्यवान् भिक्षु की वह देह प्राणरहित हो गयी है, प्राणों को पकड़कर शरीर में रखनेवाला अन्नरस उसका सूख गया है, अतः अब वह किसी तरह जीवनशक्ति का भाजन नहीं रह गया ॥२॥
211195
211196 तब वह आपके सत्यसंकल्प के प्रभाव से जी जाय ?
211197 महाराज, उस भिक्षु का तो जीव अब ब्रह्मदेव का सारस बनकर जीवन्मुक्त होकर अवस्थित हो गया, अतः फिर वह संसार का भागी नहीं हो सकता। निचोड़ यह है कि यदि उस शरीर के द्वारा भोगोपयोगी प्रारब्ध बच जाता तो मेरा सत्यसंकल्प काम कर जाता, परन्तु वह है नहीं ॥३॥
211198
211199 उस भिक्षु ने अपने सेवकों को यह आज्ञा दी है कि कोई मासभर घर का सिक्कड़ मत खोले, अतः उन सेवकों द्वारा दृढ़ सुरक्षित होने के कारण आपके मन्त्री आदि वहाँ जाकर कुछ भी नहीं कर सकते।
211200 उसकी कुटी में मास के आखिरी दिन में उसकी आज्ञा के अनुसार सिक्कड़ खोलनेवाले, बाहर द्वार के अन्तराल में भिक्षु शरीर देखने की इच्छा कर रहे उसके सेवक बैठे हुए हैं। तदनन्तर मास के अन्त में अंगों की सन्धियों से शिथिल हुए शरीर को कुटी से बाहर निकालकर वे सेवक उसे जल में डूबा देंगे और कुटी के भीतर उसके शरीर के सदृश पत्थर-प्रतिमारूप, दृढ़ और मनःकल्पित देवतारूप दूसरे भिक्षु की प्रतिष्ठा करेंगे। राजन्, उक्त रीति से जब इस शरीर से मुक्त होकर वह भिक्षु अवस्थित है, तब भला प्राण, चेष्टा आदि व्यापारों से शून्य (मृत) उस शरीर को किस तरह प्रबोधित करेंगे? ॥४-६॥
211201
211202 प्रासंगिक प्रश्न कहकर अब प्रस्तावित विषय का ही अवलम्बन करते हैं।

211203 यह त्रिगुणात्मिका माया भ्रान्तियों की जननी विक्षेपशक्ति से किसी भी तरह पार नहीं की जा सकती। सदा-से ही एकमात्र सत्यतत्त्व के साक्षात्कार से सुखपूर्वक दूर की जा सकती है। माया स्वरूप से असद्रूप ही है और जगद्रूप कार्य का निर्माण करती है। जिस प्रकार सुवर्ण की कटकरूप से विपरीतरूपता होती है, उसी प्रकार प्रतिभास की जो विपरीतरूपता है, उसीके कारण उससे जगद्रूप विभ्रम का उदय होता है। 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् (घट आदि विकार केवल वाणीमात्र ही हैं, मृत्तिका ही सत्यरूप है) इस दृष्टान्तरूप श्रुतिवचन से दार्टान्तिक यह माया परमात्मा में मिथ्यास्वरूप ही अनुमित होती है, इस प्रकार की अनुमित यह माया केवल तत्त्वसाक्षात्कार से जल में तरंगों की नाईं, तत्क्षण विलीन हो जाती है। अविवेक के कारण परमात्मा एक दीर्घस्वप्न से दूसरे दीर्घस्वप्न की ओर जाता है और जीवरूप बन जाता है। अपने विवेक से सबको अपना स्वरूप समझकर

211204

211205

211206 चिन्मात्ररूप हो जाता है। अपने तत्त्वसाक्षात्कार से जो जिसका प्रतिभास रहता है, वह आत्मस्वरूप ही बन जाता है और अपने तत्त्वज्ञान के न रहने से वही प्रतिभास, करंजवन के पौधों के सदृश, संसाररूप से उदित हो जाता है। प्रत्येक प्राणिसमुदाय के प्रति यह संसारमण्डल उस प्रकार भ्रान्ति से उदित होता है, जिस प्रकार भिक्षु के स्वप्न के अन्दर एक स्वप्न से दूसरा स्वप्न और जल में एक तरंग से दूसरा तरंग उदित होता है।७-१२॥

211207

211208 समष्टि हिरण्यगर्भ का यह जगद्रूप सर्ग केवल मनोनिर्मित होने के कारण जब स्वप्नरूप ही सिद्ध है तब व्यष्टिजीव का भी यह सर्ग स्वप्नरूप ही सिद्ध हो जाता है, इसमें संशय नहीं। परन्तु केवल अस्वच्छ चित्त से उत्पन्न होने के कारण व्यष्टि को वह दीर्घ एवं स्थिर-सा भासता है।

211209 भद्र, प्रस्तुत जगद्रूप स्वप्न हिरण्यगर्भ से जैसा ही उदित है वैसा ही समस्त व्यष्टिजनों के प्रति अस्वच्छ चित्त से उत्पन्न हुआ जगत्-स्वप्न अवस्थित है। श्रीरामजी, पितामह के चित्त के सदृश चित्तशुद्धि होने पर तो यह सृष्टि स्वाप्निक विलास के समान असद्रप चारों ओर से भासती है,यों उस तरह के भान से जाना जाता है । इसीसे यह निश्चय होता है कि यह प्रत्येक सर्ग ब्रह्माण्डों के समान करोड़ों रूपों में उदित हुआ है । यह जीव व्यष्टि-प्रपंचरूप से, समष्टि-प्रपंचरूप से अथवा साधारण-प्रपंचरूप से या प्रत्येक असाधारण-प्रपंचरूप से चाहे जिस किसी रूप से स्फुरित हो, तथापि इस हृदय में प्रतिभान के समर्थ, दीर्घ भीतरी विभ्रम को देखता है, इसलिए वह स्वप्न की नाईं मिथ्या ही है। अपने पारमार्थिक स्वरूप से च्युत हुआ यह जीव एकमात्र चितिसत्ता का अवलम्बनकर किसी देव, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि की देहों में जरा, मरण आदि दुःखों का भागी बन जाता है। उस स्वप्न में चित्र-विचित्र कर्मोंवाली यह जीवचिति अपने चित्तांश के स्पन्दमात्र से नीचे पाताललोक या ऊपर ब्रह्मलोक की रचनाकर भोगों का उपभोग कर रही-सी स्थित है। परमात्मचिति ही प्राण की कल्पना से उसके अधीन स्पन्द से युक्त होकर उसीके द्वारा जीवनामक स्वरूप में परिणत होती है। उस प्रकार जीवरूप में परिणत हुई वह अपने भीतर देहाकार भ्रम और बाहर विषयाकार भ्रम को धारण करती हुई इधर-उधर लुढ़कती फिरती है ॥१३-१८॥

211210

211211 इस चिति का भ्रान्तिवश जीव आदि नामभेद भले ही हो, फिर भी यह परमात्मा ही है, क्योंकि हजारों अध्यासों से अधिष्ठान का भेद नहीं हो सकता, अतः परमपुरुषार्थ फल जीव-ब्रह्मैक्य ही है।

211212 चित्तरूप-उपाधि आकार भ्रान्तिमात्र के अपराध से यह प्रत्यगात्मा क्या ब्रह्म नहीं है ? या ब्रह्म ही क्या प्रत्यगात्मा नहीं है ? और दर्पण में मुख के प्रतिबिम्ब के समान ब्रह्म में ही औपाधिक जीवनाम की, देवदत्त, यज्ञदत्त आदि देहनाम की योग्यता क्या नहीं है ? तात्पर्य यह निकला कि अभेद होने पर भी उपाधिवश सब कुछ सम्भव है । इस विषय में श्रुति भी प्रमाण है - 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यंश्चक्षुः श्रृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन इति, तान्येतस्य कर्मनामान्येव ।' जैसे आकाश में शुद्धाकाश स्थित है, जल में विमल जल स्थित है, वैसे ही इस प्रकार ऐक्यदर्शन होने के कारण व्यवहारदृष्टि से भी जब परब्रह्म ब्रह्म में ही स्थित है तब परमार्थदृष्टि से समूल उपाधि का बाध होनेपर 'ब्रह्म ब्रह्म में स्थित है' यह कहना ही क्या। (किंतु, मुख से अत्यन्त भिन्न होने के कारण दर्पण आदि में स्थित मुख में कथंचित अन्यथाभ्रम हो भी

211213

211214 सकता है; परन्तु) जीवलोक तो आत्मभूत अभय ब्रह्म के मूर्त-अमूर्त-स्वरूप जगद्रूपों में स्थित है, इसलिए इसमें अन्यथाभ्रम की संभावना ही नहीं है, तथापि 'आत्मा से अन्य यह सब मेरे भय का कारण है' यों भ्रम कर यह इस प्रकार डरता है, जिस प्रकार बालक परछाईं से डरता है। और भेदज्ञान में बुद्धि का स्पन्दन कारण है, अतः समाधि के अभ्यास द्वारा बुद्धिस्पन्द के स्पन्दरहित कर दिये जानेपर भेदबुद्धिस्वरूप संज्ञा अपने-आप ही बुद्धि में विलीन हो जाती है । और वह बुद्धि भी पूर्णब्रह्माकार चरमसाक्षात्काररूप अपने परिणाम के द्वारा, अग्नि में हवन किये गये घी की तरह, उसीसे दीप्त ब्रह्म में विलीन हो जाती है ॥१९-२२॥

211215

211216 शंका हो कि करोड़ों कुदारियों से भी दुर्भेद्य यह जगत् भला एकमात्र बोध से कैसे विलीन हो जाता है? तो इस पर 'वह असद्रूप चितिस्पन्दन होने से ही यह समाधान करते हैं।

211217 सर्वात्मक चितिस्पन्द में ही चितिस्पन्दरूप जगत् विकसित हुआ है। इसमें स्पन्दन, स्पन्दनाभाव, विकास आदि कल्पित ही हैं, तात्त्विक नहीं॥२३॥

211218

211219 वे कल्पित हैं, यह भी कैसे जाना ? ऐसी शंका होनेपर 'तत्त्वदृष्टि से दिखाई न पड़ने से ही यह समाधान करते हैं।

211220 हे राघव, तत्त्वदृष्टि से देखने पर न स्पन्द है और न अस्पन्द ही है। न एकत्व है और न द्वित्व ही है। किन्तु शुद्ध एकमात्र चैतन्य स्वरूप जैसा है, उसी रूप से वह स्थित है। उत्तम विचार से सर्वशब्द और उसके अर्थों को एकरसस्वभाव जान लेनेपर तो एकमात्र चैतन्य ही परमार्थतः सत्य रह जाता है। उस समय अभावस्वरूप भी यह नहीं रहता, फिर भाव की कथा तो कोसों दूर रही, यह भाव है। भेदबुद्धि से ही मायाकलंकरूप भेद उदित होता है और अभेदबुद्धि से सबके शान्त हो जाने पर तो एकमात्र परब्रह्म ही अवशिष्ट रह जाता है॥२४-२६॥

211221

211222 वस्तु की सत्ता जैसी है वह उसी रूप में है, कोई भी उसे बदल नहीं सकता, यों महाराज वसिष्ठजी प्रतिज्ञा करते हैं। __श्रीरामजी, आप स्वस्वरूप के अज्ञान से ही नानारूप हैं। आप अज्ञानस्वरूप नानात्व को न देखने पर तो पूर्ण चिद्रूप ही हैं। इस विषय में जिसे चाहें, पूछिए। यही परमार्थ सत्य है। इसलिए आपकी, मेरी

211223 और अन्य की सर्वथा निःशंकता सिद्ध ही है|२७॥

211224

211225 उसी निःशंकता की सामर्थ्य से जाग्रत् आदि सभी अवस्थाओं के द्वैत का बाध प्रवृत्त हुआ है।

211226 इसी निःशंकता से यह सिद्ध होता है कि परमार्थतः न तो स्वप्न है, न जाग्रत् है, न सुषुप्ति है, न तुर्यता है, न बन्ध है, न मोक्ष है और न अन्यथाकल्पना स्वरूप जगत् ही है। अज्ञान से ही द्रष्टा, दृश्य आदि त्रिपुटीरूप जगत् की सत्ता है। जब वह अज्ञान ही असत्य है तब तो शुद्धात्मस्वरूप वह शान्ति ही एकमात्र 'जगत्' नामवाली है, क्योंकि वह शान्ति ही 'गच्छति' यानी जो चारों ओर से व्याप्त करती है - इस व्युत्पत्ति के द्वारा 'जगत्' नाम से व्यवस्थित है। द्रष्टा, दृश्य, दर्शनरूप त्रिपुटी कहाँ है अर्थात् अत्यन्त अप्रसिद्ध है, इसलिए वह शान्ति 'जगत्' नामवाली नहीं हो सकती ॥२८,२९॥

211227

211228 केवल बोध से चित्त-प्राणादिस्पन्द की निवृत्ति कैसे होगी? यदि ऐसी शंका हो तो इस पर उसके हेतुरूप संकल्प के क्षय से ही - यह समाधान करते हैं।

211229

211230

211231 ___ राजन्, आपके संकल्पशून्य हो जाने से स्पन्द भी स्पन्दशून्य ही सिद्ध हो जायेगा, क्योंकि संकल्पशून्य चिति स्पन्द और अस्पन्द से भिन्न कदापि नहीं है। चिति के अदर्शन से द्वैतता और एकतारूप संकल्प उदित होता है और वह संकल्प चिति के दर्शनमात्र से नष्ट हो जाता है, यों द्वैतता और एकता से रहित ब्रह्म ही अवशिष्ट रह जाता है । भद्र, चितिरूपी चन्द्रबिम्ब में जो एक तरह का संकल्परूपी कलंक स्फुरित हो रहा है, वह कलंक नहीं है; किन्तु चिदैकरस का घन शरीर है, यह आप जान लीजिये । हे श्रीरामचन्द्रजी, आप चिद्घन के विस्तृत पद में स्थित हो जाइये, क्योंकि आपके पूर्णरूप में स्थत हो जाने से संकल्पादि आपके साथ ऐक्य प्राप्तकर अलग अपना अस्तित्व नहीं रख सकते, यों आपके रूप से तो अपना अस्तित्व रखते ही है, इसी युक्ति से आत्मा के साथ सम्पूर्ण वस्तुओं में एकत्व का सम्पादन करनेवाले निर्दोष महा बोधसार का आप भलीभाँति अवलम्बन कीजिये। हे चित्चन्द्रबिम्ब, हे असंकल्पकलंक, भावाभावनाशस्वरूप भव्य बने हुए आपके द्वारा स्पृष्ट सब पदार्थ अमृतरूपी शरीरवाला हो जाता है । अहो, आपका माहात्म्य कैसा है । भद्र, आप चिति की भाव और अभाव स्वरूप कल्पना को चिन्मयरूप बना कर तथा अपने हृदय में उल्लास और विलास को एक-सा करके सुखपूर्वक विश्राम कीजिये । स्पन्द और अस्पन्द या संकल्प और विकल्प इत्यादि चित्त की भ्रान्ति का जितना भेद है

सर्वाकारात्मक सुखैकरस शान्तिसत्ता ही तत्-तत् आकार से अवस्थित है। इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, आप आनन्दसागरनामक स्वरूप से स्थित हो करके ये पूर्ण और अपूर्ण जो दो दशाएँ हैं, इन्हें अपना एक ही रूप समझिये ॥३०-३६॥

सड़सठवाँ सर्ग समाप्त

अड़सठवाँ सर्ग लक्षणों से चार तरह का मौन और उसमें भी सुषुप्तिसम्बन्धी

__ मौन तुर्यातीत पद में प्रतिष्ठित है - यह वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामभद्र, आप सुषुप्तमौनवान् होकर, चित्त की विलासिता छोड़कर तथा कल्पनारूपी मल से निर्मुक्त होकर उस परम पद में अवस्थित हो जाइये। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन् ! वाणी का मौन, इन्द्रियमौन और काष्ठमौन तो मैं जानता हूँ लेकिन हे मौनेश, सुषुप्तमौन किसे कहते हैं, यह (मुझे मालूम नहीं है कृपाकर) कहिये । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, मुनिवरों ने दो तरह के मुनि बतलाये हैं - एक काष्ठतपस्वी और दूसरा जीवन्मुक्त। आत्मतत्त्व के पर्यालोचन से शून्य शुष्क (आत्मानुभवरस से शून्य कृच्छ-चान्द्रायणादि) क्रिया में बद्ध निश्चय और हठात् सम्पूर्ण इन्द्रियों को जीत रखनेवाला मुनि काष्ठतापस कहा गया है। और यथार्थ में यह संसार क्या है, यह अच्छी तरह जानकर जो आत्मज्ञानी आत्मा में अवस्थित होता हुआ व्यवहार में अन्य तपस्वियों के समान रहने पर भी नित्यनिरतिशयानन्दास्वाद से भीतर तृप्त रहता है वह जीवन्मुक्त कहा गया है।॥१-५॥

प्रकृत्यर्थ का व्युत्पादन कर अब प्रत्ययार्थ का व्युत्पादन करते हैं। इन दोनों शान्तात्मा श्रेष्ठ मुनियों का जो चिनिश्चयरूपात्मक भाव है वह मौनशब्द से कहा

गया है। रामभद्र, मौनविद् लोगों ने चार प्रकार का बतलाया है-वाणी का मौन, इन्द्रियमौन, काष्ठमौन
और सुषुप्तमौन ॥६,७॥

उनमें प्रत्येक का लक्षण बतलाते हैं।
वाणी का निरोध वाणी का मौन, हठात् इन्द्रियों का निग्रह इन्द्रियमौन और चेष्टाओं का त्याग काष्ठसंज्ञक मौन कहलाता है। इस तरह विभाग के पर्यालोचन से यद्यपि पंचम मनोमौन भी संभव है तथापि वह काष्ठतापस, मरण, मूर्छा और सुषुप्ति में ही संभव है, अन्य किसी दूसरे काल में नहीं। इसलिए मौनवेत्ताओं ने उसकी गणना अलग नहीं की है। हे श्रीरामजी, आत्मतत्त्वानुभव में जो जीवन्मुक्त निरन्तर लगा रहता है उसे सुषुप्तमौन कहते हैं। वाणी का मौन आदि तीनों मौनविशेषों में काष्ठतापस विषय (अधिकृत) है और सुषुप्त मौनावस्था में वह जो चतुर्थी अवस्था है वही जीवन्मुक्तों में स्थिति रखनेवाली है यानी वही मुक्तधी कहलाती है।८-१०॥

यद्यपि तीनों मौनों में मौनत्व सिद्ध है तथापि वे मलिन मन का जो दृढ़ निश्चय है तत्स्वरूप ही हैं, इसलिए वे तीनों जीव के बन्धन के लिए ही समर्थ हैं, यह कहते हैं।
यद्यपि वाणी का मौन मौन है, यह भलीभाँति सिद्ध हो चुका है तथापि वह मलिनमनोरूपही है यानी मलिन मन का दृढ़ निश्चयरूप है; इसलिए वह जीवबन्धन के लिए समर्थ है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है। अतः काष्ठतापस भी जीवबन्धन के लिए ही स्थित हुआ है॥११॥

ऐसी परिस्थिति में मलिन मन के दृढ़ निश्चयरूप मौन से युक्त काष्ठतापस समाधि में स्थित कैसे रहता है?
भद्र, काष्ठमौनी तो समाधि में बलपूर्वक मनोनिग्रह करके अपने हृदय के अन्दर अहंभाव के अनुसन्धान का स्पर्श न करता हुआ और बाहर भी रूप एवं नाम प्रपंच का स्पर्श न करता हुआ तथा अज्ञान से आवृत्त हुए आत्मा का अवलोकन न करके सुषुप्तिवत् अविनाशी आत्मदृष्टि का अभाव न होने से भस्म से ढकी हुई अग्नि की नाईं साक्षिमात्रज्योति से अवलोकन करता हुआ अवस्थित रहता है। रामभद्र, यह जो तीन प्रकार का मौन कहा गया है वह व्युत्थान काल में प्रस्फुरित हो रहे चित्त का चलन ही है उस काल में वे ही पूर्वोक्त तीनों मौनी स्थित रहते हैं तथा उसके जाननेवाले तो चित्त का बाध हो जाने से वहाँ पर स्थित निरोध और व्युत्थानादि की लीला से नहीं ठहर पाते॥१२,१३॥
___ अथवा पूर्णात्मस्थिति की लीला से पूर्वोक्त तीनों मौन बन्धनस्वरूप ही हैं, इसलिए इनका त्याग कर देना चाहिए - इस बुद्धि से वे भले ही क्रुद्ध हों या वे पूर्वोक्त मौन चिदानन्द के विलास ही हैं, इस बुद्धि से भले ही क्रुद्ध न हों; फिर भी उनमें यहाँ उपादेयताबुद्धि तो है ही नहीं; यही मेरे कहने का तात्पर्य है - यह कहते हैं।
वहाँ की निरोध और व्युत्थानादि की लीला से या पूर्णात्मस्थिति की लीला से तीनों मौन बन्धनस्वरूप होने के कारण त्याज्य हैं, यह जो मैंने कहा है, इससे भले ही तत्स्वरूप का ज्ञान रखनेवाले लोग क्रुद्ध हों या न हों; लेकिन हे श्रीरामचन्द्रजी, इसमें तो तनिक भी सन्देह नहीं है कि इन तीनों मौनों में उपादेयताबुद्धि बिलकुल नहीं है । और भद्र, यह सुषुप्तमौन तो जीवन्मुक्तों के१५०४

अनुभवपथ में स्थित है। इसमें स्थिति रखनेवाले जन्तु का पुनर्जन्म नहीं होता, इसलिए उसके श्रवण का यह भूषण है । अतः आप भी इसे सुनिये ॥१४,१५॥

तत्त्वसाक्षात्कार के सिद्ध हो जाने पर इसकी भी अनायास ही सिद्धि हो जाती है, अतः पूर्वोक्त मौन में जो क्लेश होता है उसकी इसमें अपेक्षा नहीं है, यह कहते हैं।
इस सुषुप्तमौन में न तो तीन तरह के प्राणों का संयमन (निरोध) किया जाता है और न संयोजन । इसमें सम्पूर्ण इन्द्रियसंवित्तियाँ न तो अपने विषयों के लाभ से उत्पन्न हर्ष से उल्लसित होती हैं और न निरोधजन्य क्लेश से ग्लानि को ही प्राप्त होती हैं ॥१६|इस अवस्था में यह अनेकता की कल्पना न तो उत्थित होती है और न शान्त ही होती है। (ज्ञान से बाधित चित्त कैसे अवस्थित रहता है, यह कहते हैं।) चित्त ज्ञान से बाधित होने से न चित्तरूप रहता है, न अचित्त रहता है तथा न सत्, न असत् और न अन्यस्वरूप ही रहता है। विभाग करनेवाले विकल्प के नाश से विभागशून्य अतएव अभ्यास की अपेक्षा से रहित, अपरिच्छिन्न आत्मस्वरूप होने से आदि और अन्त से शून्य जो ध्यान कर रहे या न कर रहे पुरुष का अवस्थित रूप है, वही सुषुप्तमौन कहा जाता है। संसाररूपी अनेक विभ्रमों के अधिष्ठानभूत इस आत्मतत्त्व को यथार्थरूप से जानकर सन्देहरहित जो रूप अवस्थित रहता है वही सुषुप्तमौन है। अनेक तरह के संविद्रूपों का आत्मा जो शिव है उसीसे यह सारा जगत् परिपूर्ण है, इस तरह के ज्ञान से युक्त जो अनन्त अवस्थान (स्थिति) है वह सुषुप्त मौन कहा जाता है । यह सम्पूर्ण जगत् चिदाकाश का विवर्त होने से आकाशरूप, मूर्तिमान् होने से आकाशस्वरूप से भिन्न, अधिष्ठानसत्ता की सद्रूप से प्रतीति होने से अस्तित्व से युक्त तथा कल्पित होने से नास्तित्व से युक्त है यानी यह सम्पूर्ण जगत् अधिष्ठानरूप से सत् और कल्पित होने से असत् है। यों ब्रह्म से अलग जगत् की सत्ता नहीं है, यह निश्चय करके जो एकाकार, निर्विकार चित्त अवस्थित रहता है वह सुषुप्त के तुल्य मौन कहा गया है। सर्वशून्य, आलंबनरहित, शान्तिस्वरूप, विज्ञानमात्र तथा जीवन्मुक्तदशा में जो न सद्रूप और न असद्रूप अवस्थान (स्थिति) है वह उत्तममौन कहा गया है । विततरूप अज्ञान से उत्पन्न भावअभावस्वरूप दशा तथा देशविशेषों से जो संवत् का अविवर्त है, उसे परममौन कहते हैं । बाधित होने के कारण अत्यन्त असत् तथा बाह्याकार वृत्ति से शून्य चित्त से जो संविवृत्ति का भीतर अनावर्तन (अपरिवर्तन) है उसे अक्षयमौन कहते हैं। जिस दशा में 'न मैं हूँ, न अन्य है, न मन है और न मनका विकल्प है' - इस तरह के तत्त्वज्ञान से बाधित चित्त का जो संवित् से अविच्छिन्न (निरन्तर-लगातार) अप्रतिभास है उसे अतिमौनिता यानी उत्तममौनिता कहते हैं । और इस जगत् में अनामय, शब्दार्थमात्र यानी सर्वात्मक तथा सत्तासामान्यस्वरूप मैं ही हूँ- इस तरह की ज्ञान स्थिति को सुषुप्त मौन कहते हैं| चूँकि यह आत्मसंवित् अमा यानी सर्वबाधक स्वाकार चरमवृत्ति का भी ग्रास कर लेती है, इसलिए इसमें अपनी, दूसरे की या भेद की कल्पना ही कहाँ ? अतः सब कुछ व्याप्त अनन्त सौषुप्त मौन ही है। भद्र, प्रबोधयुक्त इस सुषुप्त मौन को ही अनन्त होने से निर्मल तुर्य पद या तुर्यातीत पद समझ लीजिये ॥१७-२८॥

पूर्व में जो सात प्रकार की ज्ञान भूमिकाएँ कही जा चुकी हैं उनमें समाधि भेदस्वरूप जो अन्तिम

तीन भूमिकाएँ हैं वे जाग्रत और स्वप्नावस्था में स्थित भी तत्त्वज्ञानियों को क्रमशः हुआ करती हैं, यह कहते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी, सौषुप्तैकसमाधि, तुरीयसमाधि या तुर्यातीत समाधि - ये तीनों ही क्रमशः जाग्रत् और स्वप्नावस्था में स्थित भी तत्त्वज्ञानी को हुआ करती हैं । ब्रह्मभूत हे साधो श्रीरामभद्र, जाग्रदवस्था में चारों ओर भलीभाँति व्यवहार कर रहा अथवा सब व्यवहारों को छोड़ कर के समाधि में स्थित हो रहा देहयुक्त भी जीवन्मुक्त सम्पूर्ण निर्मल शान्तिवृत्ति से युक्त तुरीयावस्था में (4) ही स्थित एवं विदेहस्वरूप ही है। हे श्रीरामजी, यह स्थिति उसीकी है जो स्थूल और आकारों के बाध से निर्मल आकाशस्वरूप होकर स्थित हो गया है अथवा हे श्रीरामजी, यह स्थिति आपकी ही है, क्योंकि आप निर्मल आकाशस्वरूप से स्थित हो चुके हैं । हे श्रीरामचन्द्रजी, 'ॐ' इत्यादि माण्डूक्योपनिषद् में कही गयी रीति से विराट् आदि पादमात्राओं के प्रविलापन द्वारा सांसारिक वासनाओं का उच्छेद कर आप एक तुरीयपदरूप हो जाइये । इस संसार में न आप, न मैं और न कोई दूसरी वस्तु ही सत्य है । इस संसार में सब कुछ विद्यमान है, यह जो प्रसिद्धि हो चुकी

है इसे नाडी के भीतर अनुभूयमान स्वप्न की नाईं मिथ्या समझ कर जीवन्मुक्त होते हुए आप चिदाकाशकोश की कला में स्थित हो जाइये ॥२९-३१॥

211261

211262 अड़सठवा सर्ग समाप्त

211263 उनहत्तरवाँसर्ग गणों की रुद्ररूपता, मुक्त लोगों की स्थिति, योग से प्राणों का

211264 विलय तथा मरण से पुनः उत्पत्ति- इन सबका वर्णन। प्राप्य तां ब्रह्महंसेहां रुद्रतां सर्व एव ते। समाजग्मुर्विरिजुश्च रुद्राणामुत्तमं शतम् ॥

211265 इस श्लोक से सौ रुद्रों की उत्तम रूद्रता कही जा चुकी है। उसके बाद के सर्ग में भगवान् आदि रुद्र की आज्ञा से तत्-तत् देहों में प्रारब्धशेष का उपभोग कर रहे रुद्रों के विषय में - तत्र भुक्त्वा ___(4) यह तुरीयावस्था उपनिषद् में इस प्रकार वर्णित है : नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥

211266 अर्थात् तुरीय उस पद का नाम है जो स्वप्नावस्था में मनोविरचित विषयज्ञान से शून्य है, जाग्रत अवस्था में इन्द्रियजन्य विषयज्ञानशून्य है, जाग्रत् और स्वप्न की सन्धि में बोधरहित है, सुषुप्तावस्था में होनेवाले जाग्रत् और स्वप्न के ज्ञानों के घनीभाव से शून्य है, युगपत् सर्व विषयों के ज्ञातृत्व से शून्य है, ज्ञानाभावरूप नहीं है, ज्ञानेन्द्रिय का अविषय है, अर्थक्रियारहित है, कर्मेन्द्रिय का अगम्य है, अननुमेय है, अन्तःकरणवृत्ति का अविषय है, शब्दशक्ति का अविषय है, जिसमें जाग्रदादि अवस्थाओं में एक आत्मा ही है, इस प्रकार का ज्ञान ही प्रमाण है, जहाँ प्रपंच का अभाव विद्यमान है, जो विक्रियारहित है, आनन्दस्वरूप है, भेदशून्य है, स्वयं संख्याशून्य होता हुआ भी विश्वतैजसप्राज्ञरूप तीन पादों की अपेक्षा चौथे रूप से शास्त्रवेत्ताओं के द्वारा कल्पित है । 'मैं' इस प्रतीति का विषय वह आत्मा मुमुक्षुजनों को साक्षात् करने योग्य है।

211267

211268 चिरं भोगान् प्राप्य रुद्रपदं ततः । गणतामावसन्तस्ते स्थास्यन्ति सपरिच्छदाः ॥

211269 इत्यादि जो कहा गया है, उसमें क्या सौ रुद्रों की मूर्तियों में गणत्व था या एक ही रुद्र की मूर्ति थी ? यों सन्देह कर रहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं। ___ हे मुनिनायक, आपने पहले कहा था कि वे भिक्षु के संकल्पस्वरूप जीवट आदि सौ रुद्र हो गये, सो उनमें शतरुद्रता कैसे आई ? यानी वे सौ रुद्र कैसे हुए ? क्या गणों के साथ परिगणन करने से या उन गणों से अतिरिक्त रुद्रों की गणना करने से? जो आपके द्वारा गण कहे गये थे क्या वे ही रुद्र भी कहे गये

211270 थे या नहीं ? यह आप शीघ्र मुझसे कहिये ॥१॥

211271

211272 इसमें प्रथम विकल्प का अवलम्बन कर महाराज वसिष्ठजी उत्तर देते हैं।

211273 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, भिक्षु ने शतशरीररूप सौ स्वप्न देखे थे, उन्हें आपने मेरे द्वारा पहले कहे गये तत्-तत् जन्मादि के प्रस्ताव से जान ही लिया था; इसीलिए मैंने नामतः विशेषरूप से नहीं कहा ॥२॥

211274

211275 भिक्षु के स्वप्न में जो जीवटादि आकार देखे गये थे वे ही शत गण कहे गये हैं। वे ही भोग और ऐश्वर्य के द्वारा रुद्रतुल्य होने तथा रुद्र के अंशस्वरूप होने से रुद्र कहे गये हैं। रुद्र की सेवा करनेवाले पार्षद गण कहे जाते हैं, तब वे मुख्यरुद्र गण कैसे हुए? क्योंकि स्वामिभाव और सेवकभाव इन दोनों का एकत्र रहना सर्वथा असम्भव है। किंतु, यह निश्चित है कि शततमरूद्र के मुख्य होने के कारण वह तो गण हो नहीं सकता, फिर सौ गण हुए, यह कहना भी ठीक नहीं बनता, यदि ऐसी कोई शंका करे, तो उस पर कहते हैं।

211276 सौ रुद्र होते हुए भी सबके सब पूर्वसिद्ध ईश्वरकोटिभूत रुद्र की परिचर्याविधि में गण ही हैं, क्योंकि उनकी कर्मफलस्वरूप भोग और ऐश्वर्य की प्राप्ति उसीके अधीन है|३॥

211277

211278 'बोधयित्वा तु तं भिखं चेतसा चेतनेन च' इत्यादि से भिक्षु के स्वप्नकृत शततम रुद्र द्वारा अपने चित्त से चैतन्यप्रदान होने से भिक्षु आदि का जो बोधन पहले कहा गया है उसका, और कहीं दूसरी जगह दर्शन न हो सकने से, असम्भावन कर रहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।

211279 भगवन्, भिक्षु के स्वप्नप्रकृत रुद्र ने एक ही दीप से सौ दीप की नाईं एक चित्त से सौ चित्त कैसे कर दिये? ॥४॥

211280 ___ अज्ञानियों में उसका दर्शन न होने पर भी मुक्तों में उसकी असम्भावना करना युक्त नहीं है, यों

211281 खण्डन करते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञानेश्वर्य से आवरणशून्य तथा योगरूप ऐश्वर्य से सत्यसंकल्पवाले महानुभाव जो कुछ जिस प्रकार से संकल्प करते हैं उसका वैसा ही-संकल्पित अर्थ के लाभ के लिए भूमानन्द को स्वीकार करनेवाली सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वनामक मायाप्रतिबिम्बित संवित्ति के बल से-अनुभव करते हैं ॥५॥

211282

211283 सर्वात्मस्वरूपता के बल से भी उन्हें सर्वविध अर्थों की सिद्धि होती है, यह कहते हैं।

211284 सर्वात्मस्वरूप आत्मा के सर्वगामी होने से जिस वस्तु की जहाँ-कहीं जैसे भावना की जाती है, उसकी वहीं पर वैसे ही जीवन्मुक्तता बुद्धि से अनुभव किया जाता है|६॥

211285

211286

211287 _इस तरह के ऐश्वर्य के रहते हरि, हर आदि मनुष्ययोनियों में अवतार तथा श्मशान में निवास आदि का कष्ट क्यों करते हैं ? अपने लिए सर्वदा सुखकी ही कल्पना क्यों नहीं करते? इस अभिप्राय से श्रीरामजी पूछते हैं। ___ ब्रह्मन्, सर्वविध शक्तियों से सम्पन होते हुए भी भगवान शंकरजी भस्मशाली, कपालमालाभूषण से युक्त, दिगम्बर, श्मशानवासी तथा महाकामी क्यों बने हुए रहते हैं ? अपने लिए शुभदायक सुन्दर कल्पना क्यों नहीं करते? महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, महेश्वर, सिद्ध तथा जीवन्मुक्त शरीरियों के लिए संसार में क्रियाविषयक कोई नियम नहीं बना हुआ है यानी शास्त्रीय, मंगलात्मक तथा सुखभोग फलवाली क्रियाएँ ही करनी चाहिए, अन्य नहीं, ऐसा कोई नियम उनके लिए नहीं बना हुआ है, क्योंकि वे लोग विधिवाक्यों के दास नहीं है यानी विधि-निषेधवाक्यों से वे परे हैं। वह क्रियाविषयक नियम तो अज्ञजनों के लिए ही कल्पित हुआ है। तात्पर्य यह है कि अज्ञानियों की दृष्टि में प्रसिद्ध मंगलस्वरूप जो क्रियाएँ हैं, वे ही तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में अत्यन्त अमंगलरूप हैं, क्योंकि अशुभ कर्मों के अभाव से

211288 दुःख की सामग्री के रहते भी दुःखदायक भोगों की उत्पत्ति नहीं होती और उनकी दृष्टि में सभी पदार्थ सुखरूप ही मालूम पड़ते हैं। राग, द्वेष, लोभ आदि हजारों दोषों से चित्त के खण्डित हो जाने के कारण अज्ञानी पुरुष क्रिया के नियमन के बिना मात्स्यन्याय से जन्मपरम्पराजनित नरक आदि नानाविध दुःख प्राप्त करता है, यह शास्त्रों में प्रसिद्ध है। और आत्मज्ञानी पुरुष तो जितेन्द्रिय, ज्ञानी तथा वासनारहित होने के कारण इष्टअनिष्ट वस्तुओं में कभी नहीं डूबता यानी न तो वह कभी इच्छित वस्तुओं में निमग्न होता है और न अनिच्छित वस्तुओं से उद्विग्न होता है। वे ज्ञानी लोग सदा काकतालीयन्याय से अकस्मात् प्रादुर्भूत् हुई क्रिया करते और नहीं भी करते हैं, क्योंकि इन लोगों को किसीमें भी आग्रह नहीं होता। काकतालीयन्याय से ही भगवान् विष्णु ने पूर्व में मनुष्यादि जन्मोचित कर्म का सम्पादन किया। ऐसे ही भगवान् शंकर और ब्रह्मा ने भी किया। हे श्रीरामचन्द्रजी, कोई कर्म न निन्द्य है, न अनिन्द्य है और न उपादेय है। किसी कर्म में हेयता नहीं है। ऐसा कोई भी कर्म न आत्मीय है और न परकीय, जो सिद्ध पुरुषों का विषय हो यानी जो सिद्ध महात्माओं को फँसावे ॥७-१३॥

211289

211290 तो भला बतलाइये तो सही, भगवान् शंकर के लिए प्रसिद्ध उनके चरित्र के अनुकूल वेष तथा क्रिया का नियम कैसे बना है अथवा विष्णुभगवान् के लिए ही उनके चरित्र के अनुकूल वेष और क्रिया का नियम कैसे बना है या आप-जैसे महानुभावों के लिए उत्तम व्रतचर्या का नियम कैसे बना है? क्योंकि काकतालीयन्याय से उनका निर्माण बिलकुल असम्भव है, ऐसी आशंका करते हैं।

211291 भद्र जैसे सृष्टि के आदि में अग्नि आदि के उष्णता आदि प्रसिद्धि को प्राप्त हो चुके हैं वैसे ही भगवान् शंकर आदि के कर्म तथा द्विजातियों के भी तत्-तत् जाति के योग्य कर्मों के विधान दृढ़ता को प्राप्त हो चुके हैं। तात्पर्य यह है कि मुख्य ईश्वर की इच्छा स्वरूप अनादि नियति ही कर्मों की व्यवस्थापिका है। लेकिन अज्ञानी लोगों की दिनचर्याएँ अग्नि आदि क्रियाओं की नाईं सृष्टि के आदि में अभिव्यक्त होती हुई भी नियत नहीं है। वे सृष्टि के प्रौढ़ होने पर ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि तत्-तत् वर्णविभागों में संकेत के वश से अलग-अलग ऐहिक और पारलौकिक सुख-दुःखादि की अनुभूतिस्वरूप फल देनेवाली हैं। जिनमें कुछ तो शास्त्रीय हैं और कुछ स्वाभाविक हैं, जो कि राग-द्वेष आदि के कारण स्वयं प्राणियों

211292 l im

211293

211294

211295 द्वारा कल्पित हुई हैं। बस, यही दोनों में भिन्नता है ।।१४,१५॥
211296
211297 इस तरह प्रश्न का समाधान देकर प्रस्तुत मौन के विषय में अवशिष्ट वक्तव्य दिखलाते हैं।
211298 हे रघूद्वह,प्रसिद्ध चार प्रकार के मौनों से परे जो तुर्य मौन है, वह विदेहमुक्तों का विषय है और आप हैं सदेह, इसलिए आपसे वह मैंने नहीं कहा। अब कहता हूँ, सुनिये । भद्र, आकाश से भी अत्यन्त स्वच्छ चित्स्वरूप आत्माकाश है और उस आत्माकाशभाव की प्राप्ति ही परम श्रेय (मोक्ष) है। वह कैसे प्राप्त
211299 की जाती है, (यह मैं बतलाता हूँ, आप) सुनिये॥१६,१७॥
211300
211301 सांख्य और योग उसकी प्राप्ति में उपाय हैं, यह आगे चलकर कहने की अभिलाषा से महाराज वसिष्ठजी सांख्ययोगियों का लक्षण बतलाते हैं।
211302 भलीभाँति ज्ञान के अवबोध और नित्य एक समाधि से जो विवेकविचारप्रयुक्त राजयोग के द्वारा प्रबुद्ध (ज्ञानी) हुए हैं वे सांख्ययोगी कहे गये हैं॥१८॥
211303
211304 कर्मयोगियों का लक्षण कहते हैं।
211305 जो प्राणादि वायु के शान्त हो जाने पर पूर्ववर्णित हठयोग से अनामय, आदि-अन्त से रहित परमपद को प्राप्त हो गये हैं वे योगयोगी कहे गये हैं। वह शान्त, अकृत्रिम पद दोनों तरह के भी योगियों के लिए उपादेय है यानी फलीभूत तत्त्वसाक्षात्कार से प्राप्तव्य है। कुछ लोग उस पद को राजयोग द्वारा प्राप्त हो चुके हैं और कुछ लोग इसी देह से हठयोग के द्वारा प्राप्त हो चुके हैं। भद्र, जो सांख्य और योग को एक देखता है, वही देखता है यानी जो सांख्य और योग को एक समझता है वस्तुतः वही विद्वान् है, क्योंकि जो उत्कृष्ट स्थान सांख्यों से प्राप्त किया जाता है वही योगों से भी प्राप्त किया जाता है ॥१९-२१॥
211306
211307 विभिन्न रूपवाले उन दोनों का भला एक फल कैसे हो सकता है, यदि ऐसी शंका हो, तो उस पर कहते हैं।
211308 जहाँ प्राण और मन की वृत्ति बिलकुल उपलब्ध नहीं होती और जो वासनारूपी जाल से निर्मुक्त हो गयी है वही स्थिति परमपद है, तात्पर्य यह है कि प्राण और मन इन दोनों की भी वृत्तियों के आत्यन्तिक विलय से उपलक्षित होने के कारण उभय-वासनारूपी जाल से जो स्थिति छुटकारा पा चुकी है वही
211309 परमपद है, हे श्रीरामजी, यह आप जान लीजिये ॥२२॥
211310
211311 यदि उनका फल एक ही है, तो भात की सिद्धि में आग और जल के समुच्चय के सदृश सांख्य और योग का समुच्चय मानना ही युक्त है, विकल्प मानना युक्त नहीं है; यदि ऐसी कोई आशंका करे, तो उस पर कहते हैं।
211312 बाहर की इन्द्रियाँ, अन्तःकरण और प्राण आदि की चेष्टाएँ ही संसार है, उसका वासनापुंजस्वरूप मन ही कारण कहा गया है। वह मन सांख्य या योग दोनों में किसी एक से विलीन होकर तत्त्वज्ञानरूप से परिणत हो करके इन्द्रिय और प्राण दोनों के व्यापारों में अकारण बन जाता है। इस तरह एक-एक से दोनों के फल की सिद्धि हो जाती है; अतः सांख्य और योग-इन दोनों का समुच्चय नहीं है, किन्तु विकल्प ही है, यह भाव है॥२३॥
211313
211314 देह में अहन्तादर्शनपूर्वक ही सब संसृतियाँ उत्पन्न होती हैं और अहन्तादर्शन में मन कारण है।
211315
211316 मन की शान्ति हो जानेपर सब तरह की संसृतियों की शान्ति हो जाती है, यह कहते हैं।
211317 मन देह को उस तरह देखता है जिस तरह बालक वेताल को । स्वात्मा को विनष्ट करके तो मन फिर उसे नहीं देखता ॥२४॥
211318
211319 तब आत्मदर्शन से मन का नाश कैसे होता है, यदि ऐसी कोई शंका करे तो इस पर 'आत्मा के अदर्शन से जन्य होने के कारण' यह कहते हैं।
211320 आत्मदर्शन के अभाव से असद्रूप ही मन मिथ्या ही उदित होता है। स्वप्न में अपने मरण के सदृश दिखाई देता भी यह विद्यमान नहीं है ॥२५॥
211321
211322 ज्ञान से मन का नाश होने पर उसके कार्य अहन्ता, ममता आदि बन्धन से लेकर मोक्षपर्यन्त सब कल्पनाएँ बाधित हो जाती हैं, यह कहते हैं।
211323 __ यह संसार मन से उत्पन्न हुआ है। ज्ञान से मन का नाश हो जानेपर उसके कार्य ममता, अहन्ता, संसृति, उपदेश्य, उपदेशादि, बन्ध और मोक्ष कहाँ किससे उत्पन्न हो सकते हैं ॥२६॥
211324
211325 अब उत्तम, मध्यम और अधम अधिकारियों के भेद से तीन मोक्ष के साधन हैं, यह शास्त्रार्थों के तात्पर्यसंग्रह द्वारा दिखलाते हैं।
211326 एक तत्त्व का (परब्रह्म का) दृढ अभ्यास, प्राणों का विलय तथा मन का विनिग्रह – यही मोक्षशब्द के अर्थ का संग्रह है यानी ये ही तीन मोक्ष के साधन हैं, यह सब शास्त्रों का निचोड़ है|२७॥
211327
211328 इन तीनों में मध्यम के ऊपर श्रीरामचन्द्रजी आक्षेप करते हैं।
211329 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुने, यदि मोक्ष का कारण प्राण का नाश ही है तब तो मैं समझता हूँ कि मरे हुए सभी प्राणी मुक्त हो जाते हैं ॥२८॥
211330
211331 उक्त तीनों भी उपाय मन के विनाश द्वारा ही मोक्ष के कारण होते हैं, मरण में मनोनाश या प्राणनाश नहीं होता, किन्तु वहाँ पर मूर्छाकाल में, विलीन सैन्धव की नाईं, अविद्या में वासनारूप से उनकी स्थिति रहती है और उत्क्रमणकाल में फिर उनका आविर्भाव हो जाता है। एवं 'सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति' इस श्रुति से तथा तृणजलायुका का दृष्टान्त होने से विलीन प्राण चक्षु आदि द्वारों से निकल नहीं सकते । यदि शंका हो कि स्थूल देहरूप आश्रय न होने के कारण बाहर में निकले हुए प्राणों का विलय हो जायेगा तो यह युक्त नहीं है, क्योंकि बाह्याकाश में साथ साथ निकली हुई भूतमात्राओं से तात्कालिक व्यवहारयोग्य देह की कल्पना हो सकती है, इस आशय से वसिष्ठजी समाधान करते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, इन तीनों उपायों में मनोविनाश ही मुख्य साध्य है। मनोविनाश जितना ही शीघ्र होगा उतना ही शीघ्र कल्याण होगा, यह आप जान लीजिये। प्राण जब घर-घर आदि शब्दों से शून्य इस शरीर का परित्याग करते हैं तब वासनाएवं कर्म से होनेवाले भावी देहस्वरूपका अनुभव कर बाह्याकाश में उसी देह के उत्पादन में समर्थ भूतमात्राओं से वे सम्बन्ध करते हैं (M) |२९,३०॥
211332
211333 (M) इस विषय में श्रुति प्रमाण भी है - 'सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति' 'तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते'
211334
211335
211336 तब वे भूतमात्राएँ बाहर के अन्यजीवों के प्राणों के साथ सम्बद्ध क्यों नहीं होती? इस शंका पर कहते हैं।
211337 तत्-तत् जीववासनामात्रस्वरूप वे भूतमात्राएँ हैं । अतः उक्त वासनावाले मनोविशिष्ट प्राणों से ही वे सम्बद्ध होती हैं, दूसरों से नहीं, अतः उक्त शंका का प्रकृत में कुछ भी अवसर नहीं है। दूसरे शरीर में जो प्राण उत्पन्न होते हैं, वे पूर्व शरीर की वासनाओं से युक्त होकर

ही उत्पन्न होते हैं। और पूर्व देह का जो परित्याग करते हैं, वे भी भावी देह की वासनाओं से युक्त होकर ही परित्याग करते हैं । देहान्तर में उसके हृदयाकाश और उसके अन्तर्गत वायुओं से उस प्रकार श्लिष्ट होते हैं, जिस प्रकार पुष्पों की गन्ध तिल में प्रविष्ट होकर तेल के साथ श्लिष्ट हो जाती है । इसी प्रकार यन्त्रनिष्पीडन दुःख की नाईं केवल दुःख ही है ॥३१,३२॥

इसलिए केवल मरण से न मनोनाश होता है अथवा न प्राणनाश ही होता है, यह कहते हैं।

जिस प्रकार समुद्र में डूबा हुआ जलयुक्त घट जनों द्वारा न देखा गया भी नष्ट नहीं होता, उसी प्रकार वासनायुक्त मन कभी भी नष्ट नहीं होता। जिस प्रकार सूर्य किरणों के बिना नहीं रहता, उसी प्रकार प्राण मन के बिना कभी उत्पन्न नहीं होते। ज्ञान के बिना उस प्रकार मन प्राणों को कभी नहीं छोड़ता, जिस प्रकार तित्तिर पक्षी तृण के बिना पहले तृण के अंग को नहीं छोड़ता । तत्त्वज्ञान से अवासनीभावरूप (वासनारहित हो जानारूप) अपने नाश को मन प्राप्त करता है और प्राण से स्पन्द को प्राप्त नहीं करता। परिशेष में शान्ति ही अवशिष्ट रहती है।३३-३५॥

ज्ञान से वासना का नाश कैसे होता है, इस शंका पर उसके हेतुभूत द्वैत के बाध से, यह उत्तर देते हैं।

ज्ञान से सभी पदार्थों में असत्यत्व भलीभाँति पहले सिद्ध हो जाता है और तदनन्तर हे भद्र, वासना के विनाश से प्राण और चित्त का विनाश हो जाता है। अनन्तर प्रशान्त मन फिर देहरूपता नहीं देखता, अपने (मन के) विनाश से ही पूर्ण पद प्राप्त हो जाता है, अतः मुनिगण वासना को ही मन जानते हैं। यतः चित्त का स्वरूप केवल वासना ही है, अतः (तत्त्वज्ञान से) चित्त का बाध हो जाने पर उत्तम स्थिति प्राप्त हो जाती है। तत्त्वज्ञान भी वासना के साथ-साथ सभी पदार्थों का बाध करते आत्मतत्त्वरूप बन जाता है और आत्मतत्त्व भी अविचल ज्ञानरूप ही है, यह अनुभवी विद्वानों का मत है। हे रामभद्र, इन सब बातों से निचोड़ यह निकला कि रज्जु में सर्पभ्रम के सदृश मिथ्यारूप इस संसार का स्वयं ही विवेकज्ञानमात्र से अच्छी तरह विनाश हो जाता है ॥३६-३९॥

अब प्रस्तुत विषय का अवलम्बन करते हैं।

भद्र, श्रवण आदि से अद्वय तत्त्व का अभ्यास, प्राणनिरोध और मनोविनाश- ये जो तीन उपाय हैं, इनमें से किसी एक की ही सिद्धि हो जाने पर एक दूसरे सिद्ध हो जाते हैं। ताल के पत्तों से निर्मित पंखे का स्पन्द जब शान्त हो जाता है, तब अपने-आप जैसे पवन शान्त हो जाता है, वैसे ही जब प्राणरूप वायु का स्पन्दन शान्त हो जाता है, तब मन भी अपने-आप शान्त हो जाता है॥४०,४१॥

देह के अस्तित्व में जब प्राण का उत्क्रमण हो तब आपका यह क्रम भले ही रहे परन्तु शाप, छेदन आदि से जब देह का अस्तित्व ही न हो तब कौन-सा क्रम माना जायेगा?

शरीर का विलय हो जाने पर बाह्याकाश में अवस्थित वायु में मिल जाने के कारण प्राण

बाह्याकाशस्थ वायुरूप हो जाते हैं और वहाँ पर (बाह्याकाश में) वासनानुसार ही इन सब पदार्थों को देखते हैं । बाह्याकाश में देहशून्य प्राण मनसे युक्त होकर कर्मजनितवासनारूप जिस तरह के पशु-पक्षी, मनुष्य आदि शरीरों को देखते हैं, उसी तरह के व्यवहारों का भी अनुभव करते हैं । जैसे वायु का चलन रूक जाने पर गन्ध रुक जाती है, वैसे ही मन का चलन रुक जाने पर प्राण-वायुओं का चलन भी रुक जाता है। हे रामभद्र, सब प्राणियों के प्राण और चित्त दोनों उस प्रकार एक दूसरे से निरन्तर मिले-जुले रहते हैं, जिस प्रकार आक्रान्त कुसुमसुगन्धवाले तिल और तेल एक दूसरे से निरन्तर मिले-जुले रहते हैं । मन का जो चलन है, वही प्राण है और प्राण का जो चलन है, वही मन है, क्योंकि रथ और सारथि की नाईं वे दोनों एक दूसरे के स्पन्दन का सम्पादन करते हैं। आधार

और आधेय के सदृश अर्थात् अग्नि और उष्णता के सदृश दोनों में से किसी एक का विनाश हो जाने पर मन और प्राण दोनों विनष्ट हो जाते हैं और अपने विनाश के द्वारा वे दोनों एक महान् मोक्षनामक कार्य सम्पादन कर देते हैं । अद्वय ब्रह्मतत्त्व के घनीभूत (दृढ़) अभ्यास से वासनाशून्य हुआ मन पर्याप्तरूप से शिथिल हो जाता है और इससे प्राण भी शिथल हो जाता है, क्योंकि प्राण का स्वभाव मन के साथ मिल जाना ही है। रामभद्र, जो असीम आत्मतत्त्व है उसका विचारकर पहले आप मन को तद्रूप बना डालिये, फिर तो उस आत्मतत्त्व में मन के लय से वह आत्मरूपता ही स्थिर हो जाती है। अज्ञान और अज्ञानबाधक ब्रह्माकारवृत्ति-इन दोनों की भी निवृत्ति हो जाने पर जो अत्यन्त कल्याणरूप चिन्मात्र अवशिष्ट रह जाता है, उस चिन्मात्रस्वरूप अवशेष ब्रह्म में आप प्राणधारण द्वारा स्थिर हो जाइए ॥४२-५०॥

कितने काल तक एकतत्त्व में भावना करनी चाहिए, इस पर कहते हैं।

भद्र, एक सुदृढ़ आत्मतत्त्व में तब तक तदाकारवृत्तिधारा करनी चाहिए जब तक कि वह वृत्तिधारा अभ्यासजनित अन्तिम साक्षात्कार से पूर्व अभावरूप न बन जाय । निग्रहवृत्ति से युक्त पुरुषों का चित्त, आहारक्षय से शरीरक्षय की नाईं, स्वयं ही प्राणों के साथ विलीन हो जाता है और परमतत्त्व

अवशिष्ट रह जाता है ॥५१,५२॥

यम, नियम, आसन, प्राणायाम और प्रत्याहार इन योग के पाँच अंगों से पहले मन के बाह्याकार का विनाश हो जाने पर, अनन्तर धारणा, ध्यान और समाधि - इन तीनों से ब्रह्मैकाग्रता की प्राप्ति द्वारा निर्विकल्प समाधि के परिपाक से ब्रह्मरूपता की सिद्धि हो जाती है।

चित्त जिस किसी वस्तु में रम जाता है, तद्रूप ही वह शीघ्र बन जाता है, अतः दीर्घकाल तक आत्मतत्त्व के अभ्यासस्वभाव से वह समस्त विशेषों से शान्त होकर निर्विशेष ब्रह्मरूप ही हो जाता है। जो कभी सुना नहीं गया है, जो कभी माना नहीं गया है, उसमें ध्यान, धारणा, आदि से अभ्यास नहीं हो सकता, इसलिए श्रवण और मनन से पहले 'समस्त द्वैतप्रपंच अविद्यारूप ही है, यह सर्वथा असत् है, तत्त्वज्ञान से ही आत्मतत्त्व की प्राप्ति होती है', इसका तब तक परिज्ञान करे जब तक कि प्रमाणप्रमेय के असम्भावनादि दोष निरस्त न हो जाय । अनन्तर ध्यान, धारण आदि से ज्ञानाभ्यास करना चाहिए । चित्त के शान्त हो जाने पर यह संसाररूपी मृगतृष्णा उस प्रकार विलीन हो जाती है, जिस प्रकार शरत्-काल में मेघमण्डल के शिथिल हो जाने पर मेघ मण्डल से आगत तन्मय कुहरा

विलीन हो जाता है । हे रामजी, केवल चित्त तो अविद्यारूप है, इसलिए ब्रह्माकार से परिणत चित्त से ही उसका विनाश कीजिये । चित्त के क्षय का असली स्वरूप चित्ताधिष्ठान आत्मा ही है, शून्यता नहीं; इसलिए चित्त का अभाव परम पुरुषार्थ नहीं हो सकता । यदि परमपद में चित्त मुहूर्तमात्र भी विश्रान्त हो जाय, तब तो वह ब्रह्मरूप में ही परिणत हो गया, यह आप जान लीजिए । अध्यस्त पदार्थ का अधिष्ठान से पृथक् स्वरूप नहीं होता, इसलिए ब्रह्मरूप अधिष्ठान में ही निरतिशय स्वप्रकाश और आनन्द का अनुभव कर रहा वह कभी भी व्युत्थान नहीं चाहता (5) ॥५३-५७॥

यही प्रस्तुत सांख्य और योग का अभिन्न फल है, यह कहते हैं।

हे रामभद्र, यदि आपका चित्त सांख्योपाय से या योगोपाय से क्षणमात्र भी परमपद में विश्रान्त हो चुका है तो वह सत्त्वरूप बन गया है; फिर वह इस संसार में आनेवाला नहीं है ॥५८॥

अब महाराज वसिष्ठजी स्वयं ही सत्त्वशब्द का निर्वचन करते हैं।

जिसमें से अविद्या गल चुकी है, ऐसा विशुद्ध चित्त सत्त्वशब्द से कहा जाता है। जिसमें संसारबीज वासना दग्ध हो गयी है वह चित्त फिर कभी भी ब्रह्मरूपता से विच्छेद नहीं करता ॥५९॥

सांख्ययोग द्वारा आत्मदर्शन में तत्पर मनुष्य विरले ही हैं, ऐसा कहते हैं।

कोई एक-आध ही-जिसकी अविद्या निवृत्त हो चुकी है, जो सत्त्वभाव में अवस्थित है, जो वासनारहित हो चुका है-परमतत्त्व को, जो अज्ञानियों की दृष्टि में शून्योपम और ज्ञानियों की दृष्टि में (M) ज्योतिःस्वरूप है, देखता है और तत्काल मुक्त हो जाता है॥६०॥

211373 उक्तार्थ का ही अनुवादपूर्वक उपसंहार करते हैं। __ हे भाग्यवान्, पूर्वोक्त तीनों उपायों के अभ्यास से जाग्रत्, स्वप्न तथा सुषुप्तिरूप भ्रान्ति और तज्जनित अन्य-अन्य दर्शनों से रहित तथा अविद्या के विनाश से दग्धवस्त्र के सदृश प्रतिभासमात्ररूप से स्वयं अवशिष्ट मन जीवन्मुक्तावस्था में 'सत्त्व' कहा जाता है। वह वासनारूप बीजशक्ति के विनष्ट हो जाने से राग-द्वेष, अभिमान आदि कलाओं से मलिन संसारपद को उस प्रकार प्राप्त नहीं होता, जिस प्रकार पारसमणि के सम्बन्ध से सुवर्णरूपता को प्राप्त हुआ ताम्र फिर कलंकरूप कला से मलिन ताम्ररूपता को प्राप्त नहीं होता ॥६१॥
211374
211375 उनहत्तरवाँ सर्ग समाप्त () इस विषय में शिवधर्मोत्तर में कहा है : ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् । विहाय सर्वकार्याणि मनस्तत्रैव धावति ॥
211376 (जिस मन ने एक बार भी ज्ञानरूपी अमृतरस का पान कर लिया है वह मन सब कार्य छोड़कर वहीं पर दौड़ता है।) ___ (M) जो पुरुष अज्ञानी हैं, वे भ्रम आदि अनेक दोषों से दूषित होने के कारण विद्यमान वस्तु को भी असम्भावना, विपरीत भावना आदिवश अविद्यमान एवं शून्योपम ही समझते हैं, उसमें तनिक भी आस्था नहीं करते और जो पुरुषधुरीण प्रणिपात, परिप्रश्न आदि से विधिवत् गुरुसमीप में जाकर अज्ञाननिवृत्त्यर्थ प्रयत्न करते हैं; वे दयालु गुरु द्वारा उपदिष्ट मार्ग से श्रवण, मनन आदि द्वारा असम्भावना आदि समस्त दोषों को दूर कर अज्ञानकाल में प्रतीयमान अविद्यमान वस्तु को भी ज्ञानकाल में विद्यमान एवं ज्योतिःस्वरूप समझते हैं । इन द्विविध पुरुषों की दृष्टियों का अवलम्बनकर एक ही वस्तु को शून्योपम और ज्योतिःस्वरूप कहा गया है ।
211377
211378 सत्तरवाँसर्ग चैतन्यात्मा की शुद्धि के लिए अज्ञानजनित भ्रान्तिपरम्परा में किसी एक वेताल और राजा का संवादकथन।
211379 'चित्ते शान्ते शाम्यतीयं संसारमृगतृष्णिका' इससे संसाररूपी मृगतृष्णा की शान्ति में जो चित्त शान्तिरूप उपाय बतलाया गया है उस चित्तशान्ति में ज्ञान के आविर्भावतक किया गया विचार ही हेतु है। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, तत्त्वविचार से जीव तत्काल अजीवरूप हो जाता है और चित्त अचित्तरूपहो जाता है; इसलिए विचाररूप उपाय से उत्पन्न हुआ कार्य-कारणरूप अविद्या का विनाश मोक्ष है, यह तत्त्वज्ञानियों द्वारा कहा जाता है॥१॥
211380
211381 उक्त अर्थ की असम्भावना में हेतुभूत जो प्रपंच में दृढ़ताभ्रम है, उसका निवारण करते हैं।
211382 मृगतृष्णाजल की नाईं असद्रूप ही मन तथा अहन्ता आदि प्रपंच क्षणभर के लिए ही दिखाई पड़ते हैं और उक्त विचार से विलीन हो जाते हैं ॥२॥
211383
211384 'असदेव मनागेव' इस अर्थ का समर्थन करने के लिए कथा का आरम्भ करते हैं।
211385 भद्र, इस संसाररूपी स्वप्नविभ्रम में वेताल द्वारा किये गये इन उत्तम प्रश्नों का आप श्रवण कीजिये, जो प्रसंगवश स्मृतिगोचर हुए हैं ॥३॥
211386 विन्ध्याचल की महाटवी में एक दीर्घाकृति वेताल था। किसी समय वधयोग्य अज्ञानीजनों में अनादर के कारण उनको मार डालने की इच्छा से वह किसी
211387 मण्डल में गया ॥४॥
211388
211389 संक्षेपतः प्रतिज्ञात वस्तु का विस्तार करने के लिए पुनः पहले से आरम्भकर कहते हैं।
211390 पहले वह वेताल किसी एक सज्जननामक राजा के देश में रहता था। उस किरातराज्य में ककड़ी की नाईं राजा द्वारा किये गये अनेक वध्यजनों के बलियों के उपहार से सदा तृप्त होकर किसी प्रकार के विक्षेप के बिना समाधिसुख में चूर रहता था। किसी कारण के बिना सामने आये हुए निरपराधी पुरुष को वह क्षुधित होने पर भी मारता नहीं था, क्योंकि सन्त पुरुष न्याय के ही दर्शक होते हैं। किसी समय की बात है कि जंगल में वध्यजन उसे प्राप्त न हुए। उस समय अरण्यवासी वह वेताल क्षुधा से प्रेरित होकर न्यायप्राप्त मनुष्य का भक्षण करने के लिए नगर के भीतर चला गया। उस नगर में, मध्य रात में दुष्टजनों के परिज्ञान और चोर आदि के विनाश के लिए कर्तव्यार्थ निकला हुआ राजा उसे मिला। उस राजा से यह उग्र निशाचर घनघोर शब्द से कहने लगा। वेताल ने कहा : हे राजन्, इस समय मुझ भयंकर वेताल के द्वारा तुम पकड़ लिये गये हो। कहाँ जा रहे हो? अब तुम मर गये। आज तुम मेरा भोजन बन जाओ। राजा ने कहा : हे निशाचर, यदि यहाँ बलपूर्वक अन्यायमार्ग से मुझे खा जाओगे तो तुम्हारा मस्तक हजारों टुकड़ों में फट जायेगा, इसमें तनिक भी सन्देह तुम्हें नहीं करना चाहिए । वेताल ने कहा : हे राजन्, मैं तुम्हें अन्यायपूर्वक नहीं खाऊँगा, परन्तु तुम्हें मैं यह न्याय बतलाता हूँ कि तुम राजा हो, इसलिए तुम्हें अर्थियों के सम्पूर्ण मनोरथ पूर्ण करने चाहिए ॥५-११॥
211391
211392 यदि यह राजा अज्ञानी होगा तो उसमें सैकड़ों अपराध मिल सकते हैं और यदि ज्ञानी होगा तो वह अपराध कर ही नहीं सकता। सैकड़ों अपराध होने पर भी ज्ञानी की रक्षा करनी चाहिए, ऐसा मन में
211393
211394
211395 निश्चय कर वेताल राजा की परीक्षा करने के लिए प्रश्नोत्तर की प्रार्थना करता है।
211396 हे राजन्, मेरी इस अर्थिता को, जिसका अर्थ बाधित नहीं है, आप ठीक तरह से पूर्ण कीजिये । मैं जिन प्रश्नों का कथन कर रहा हूँइन का भलीभाँति व्याख्यान कीजिए। भद्र, किस सूर्य की किरणों के ये ब्रह्माण्डरूपी छोटे अणु हैं और किस पवन में महागगनरूपी त्रसरेणु परिस्फुरित होते हैं ? एक स्वप्न से दूसरे स्वप्न में जा रहा पुरुष पहले के सैकड़ों या हजारों स्वप्नों की सत्यता छोड़ता हुआ भी किस प्रकाशक स्वच्छ सत्यात्मस्वरूप का परित्याग नहीं करता? जिस प्रकार केले का खम्भा भीतर के भी भीतर और उसके भी भीतर बार-बार (देखने से) केवल वल्कलमात्र ही रहता है, दूसरा नहीं, उसी प्रकार सबके भीतर के भीतर और उसके भी भीतर ऐसा कौन अणु है, जो प्रकाशक स्वच्छ आत्मस्वरूप है ? ब्रह्माण्ड, आकाश, भूतों के आधारभूत भुवन, सूर्यमण्डल तथा मेरू-ये सब जो बड़े-बड़े महान् पदार्थ प्रसिद्ध हैं-ये अणुत्व धर्म न छोड़नेवाले ऐसे किस अणु की (सूक्ष्म की) अपेक्षा अत्यन्त क्षुद्र पदार्थ हैं ? किस परमाणु महागिरि की (स्वयं सूक्ष्म होते हुए भी महान् पर्वत की), जो असल में निरवयव ही है, शिला के भीतर यह त्रिजगती है, जिसका सार घनीभूत अव्यभिचरित सत्तामात्र है। यदि इन छः प्रश्नों का उत्तर मुझे न दोगे, तो हे देहात्मबुद्धे, हे आत्मघातक, तुम्हें पहले फल की नाईं निगलकर फिर तुम्हारे मण्डलस्थजनों को बलपूर्वक प्राप्त कर उन्हें उस प्रकार निगल जाऊँगा, जिस प्रकार यमराज जगत् को निगल जाता है॥१२-१८॥
211397
211398 सत्तरवाँ सर्ग समाप्त
211399 इकहत्तरवाँ सर्ग अनन्तकोटि ब्रह्माण्डरूप फल और वृक्ष आदि की कल्पनाओं से सविस्तर प्रथम प्रश्न का समाधान। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे रामभद्र, जब ऐसा कहकर वेताल चुप हो गया तब हँसकर (M) वह राजा, जिसके वस्त्र और आकाश दाँतों की किरणों से धवल हो गये थे, वचन बोला ॥१॥
211400
211401 'कस्य सूर्यरश्मीनाम्' इत्यादि प्रथम प्रश्न का उत्तर देने के लिए पहले वेताल का पाण्डित्याभिमान निरासकर रहे राजा कुछ कल्पना चमत्कार बतलाते हैं।
211402 राजा ने कहा : हे वेताल, किसी समय यह (तुम्हारा और मेरा आधार) जीर्णताशून्य ब्रह्माण्डरूपी फल उत्तरोत्तर दशगुण पृथिवी, जल आदि आवरणों से वेष्टित था॥२॥
211403
211404 १-यह ब्रह्माण्ड, २-ऐसे-ऐसे सैकड़ों ब्रह्माण्ड जिनके पेट में हैं-ऐसे पंचीकृत महाभूत, ३-ये महाभूत जिसके पेट में है वह गन्धतन्मात्रा, ४-७ उत्तरोत्तर गन्धादिमात्राओं को पेट में रखनेवाली रसादिमात्राएँ, ८-तन्मात्राओं को उदर में रखनेवाला हिरण्यगर्भ का मन, ९-अतीत और अनागत अनन्त पदार्थों को पेट में रखनेवाली भूतमात्राओं की राशियाँ, १०-इनको पेट में रखनेवाले कल्पकाल, ११-१३ इनको उत्तरोत्तर गर्भ में रखनेवाले ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र के आयुकाल, १४-इन अनन्तकोटि ___ (M) प्रसिद्ध ब्रह्माण्डों में त्रसरेणुत्व जो तुमने कहा, वह तो अत्यन्त साधारण बात कही, किन्तु कही जानेवाली कल्पना के अनुसार जिन गर्भ में कोटि-कोटि ब्रह्माण्ड हैं, उनमें भी त्रसरेणुत्व है, इस
211405 आशय से वेताल के कथन पर राजा को कुछ हँसी आ गयी ।
211406 hohcho
211407

211408 पदार्थों में सत्तास्फूर्ति व्यवहार का प्रवर्तक मायाशबल ब्रह्म-इन चौदह पदार्थों का यहाँ पर क्रम से फल-शाखा आदि कल्पनाओं द्वारा निर्देश करते हैं।
211409 वैसे हजारों फल जहाँ विद्यमान हैं और उन्हींके अनुरूप चंचल पल्लवों की नाईं भुवनों से युक्त वहाँ पर बड़ी ऊँची एक शाखा है। दस, बीस शाखाएँ नहीं हैं किन्तु उस प्रकार की बड़ी-बड़ी हजारों शाखाएँ जहाँ विद्यमान हैं, ऐसा पामरों द्वारा दुर्लक्ष्य विपुलाकृति एक महान वृक्ष है । इसी प्रकार के हजारों वृक्ष जिसमें हैं ऐसा एक वन है, जिसमें ऊँचे-ऊँचे असीम वृक्ष और गुल्म विद्यमान हैं। और उसी प्रकार के हजारों वन जहाँ पर हैं ऐसा, उन्नत शिखरों से युक्त चारों ओर से परिपूर्ण आकारवाला एक विशाल पर्वत है। वैसे हजारों जहाँ पर पर्वत हैं ऐसा अत्यन्त विस्तीर्ण विपुल कोटरवाला एक देश है। वैसे हजारों देश जहाँ पर विद्यमान हैं ऐसा बड़े-बड़े ह्रद और नदियों से युक्त एक बहुत बड़ा द्वीप है। वैसे अनन्त द्वीप जिसमें हैं ऐसा एक महीपीठ है, जिसमें चित्रविचित्र नामादिक रचनाएँ विद्यमान हैं । उस प्रकार के हजारों महीपीठ जिसमें विद्यमान हैं ऐसा एक अत्यन्त विस्तृत महाभुवनरूप प्रपंच है। उस तरह के असंख्य महाभुवन जिसमें विद्यमान हैं ऐसा विस्तृत आकाशपीठ के सदृश एक महान प्रचण्ड अण्डा है । इस-इस तरह के असंख्य अण्डरूपी करण्डक जिसमें विद्यमान हैं ऐसा एक चंचलतारहित असीम जलनिधि-एक सागर है । उस तरह के लाखों सागर जिसमें कोमल तरंगरूप हैं, ऐसा एक अपने स्वरूप में विलास करनेवाला निर्मल महार्णव है। उस प्रकार के हजारों महार्णव जिसके उदर के जलरूप हैं, ऐसा एक कोई बड़ा भारी परिपूर्णाकृति पुरुष (विष्णु) है। ऐसे-ऐसे लाखों पुरुषों की माला जिसके वक्षःस्थल में अवस्थित है ऐसा एक परम पुरुष (रुद्र) है, जो सब सत्ताओं का प्रधान यानी आधारभूत अधिष्ठान है । इस प्रकार के महान् आत्मशाली असंख्य पुरुष जिसके मण्डल में शरीररोमजाल के (6) सदृश स्फुरित हो रहे हैं, ऐसा एक महान् आदित्य है। पराग् दृष्टिवाले जीवों मे रुद्र से लेकर ब्रह्माण्डपर्यन्त होनेवाले जो कोटि-कोटि प्रतिभास हैं ये ही सब प्राणियों को प्रत्यक्ष इस आदित्य की रश्मियाँ हैं । इसी आदित्य की दीप्तियों के ब्रह्माण्ड ही त्रसरेणु हैं । मैंने तुमसे जिस सूर्य का कथन किया था वह यही चित्सूर्य है और इसके प्रभाव से सारा जगत् प्रकाशित होता है। हे वेताल, पूर्वोक्त असंख्य पदार्थ जिससे प्रकाशित होते हैं, ऐसा विज्ञानस्वरूप परमसूर्य है और ये जो विस्तृत ब्रह्माण्ड हैं, वे उसी सूर्य के त्रसरेणु हैं । सर्वोत्तम विज्ञानरूपी सूर्य की दीप्ति से ही, कहीं साधारण सूर्य से दिनलक्ष्मियों के सदृश, ये जगद्रूपी दिवालक्ष्मियाँ स्फूर्ति और सत्ता प्राप्त करती हैं । हे वेताल, मैंने जिस मायाशबल ब्रह्म का वर्णन किया है, उस त्रैलोक्यमण्डपमणि के (सूर्य के) पारमार्थिक स्वरूपभूत, मुख्य अधिकारियों में शास्त्रजनित अखण्डाकार साक्षात्कारमात्र द्वारा
211410 (8) जैसे साधारण पुरुष के शरीर में उत्पद्यमान रोम अत्यन्त छोटे हैं, उनके स्वल्पतम परिमाण की शरीर-परिमाण से तुलना नहीं हो सकती, ठीक वैसे ही व्यापकशरीर आदित्यवत् प्रकाशमान आत्मा से उत्पद्यमान असंख्य पुरुष रोम के सदृश अत्यन्त छोटे हैं, उनके परिमाण की उस आत्मारूपी आदित्यपरिमाण से तुलना नहीं हो सकती, यह बतलाने के लिए 'स्वतनूरुहजालवत्' कहा । श्रुति भी है-'यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीहविश्वम्' जैसे जीवित चेतन पुरुष से अचेतन केश उत्पन्न होते हैं, वैसे ही अक्षर चेतन से अचेतन केशवत् विश्व उत्पन्न होता है।
211411
211412
211413 स्वात्मरूप से प्रकाशित हो रहे, अनधिकारी जन्तुओं में स्पष्टरूप से प्रकाशित न हो रहे इस प्रत्यगात्मा में, चिनगारियों के सदृश काल्पनिक जीव जगत् की पृथक् सत्ता और कर्तृत्व-भोक्तृत्व आदि असंख्य संभ्रमों के उल्लेख हैं। वास्तव में परमार्थदृष्टि से तो तनिक भी परमात्मा में भ्रम का अवकाश नहीं है, इसलिए तुम निरर्थक प्रश्नों का आडम्बर छोड़ दो॥३-२१॥
211414
211415 इकहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
211416 बहत्तरवाँसर्ग उत्तर सुनने के लिए सावधान वेताल को राजा द्वारा अवशिष्ट पाँच प्रश्नों का क्रमशः उत्तर देना।
211417 इस तरह प्रथम प्रश्न का उत्तर देकर 'कस्मिन् स्फुरति पवने महागगनरेणवः' इस द्वितीय प्रश्न का राजा समाधान करते हैं। उसमें 'महागगनरेणवः' इस पद में स्थित गगनशब्द से तुम प्रसिद्ध आकाश का ग्रहण करो अथवा 'महत्' पद से विशेषित होने के कारण गौणीवृत्ति से महाकालस्वरूप चित्संवलित महाकाश का ग्रहण करो या स्पन्दशक्तिप्रधान सूत्रात्माकाश का ग्रहण करो अथवा उससे निर्मुक्त शुद्धचिदाभासस्वरूप जीवाकाश का ग्रहण करो या और किसी दूसरे का ग्रहण करो, फिर भी उन सभी विकल्पों में अत्यन्त सूक्ष्म होने के कारण तत्-तत् सत्ता का ही तुमने महागगनरेणुरूप से वर्णन किया है, यह कहते हैं।
211418 राजा ने कहा : हे वेताल, कालसत्ता, आकाशसत्ता, क्रियाशक्तिप्रधान सूत्रात्मा की सत्ता तथा क्रियाशक्तिप्रधान चेतन से निर्मुक्त जो चिदाभासरूप शुद्ध चेतन है, उसकी चिन्मयी सत्ता-इत्यादि सब सूक्ष्म होने से निर्दोष रज है, वह परमात्मारूपी महावायु में कल्पित अनेक विकारों से चंचल होकर स्फुरति होता है।
211419 सकल पदार्थों में अनुगत सत्तारूप जब परमात्मा ही है, तब परमात्मारूपी महावायु में कालादि की सत्ता स्फुरित होती है -इस तरह अभिन्न में आधारआधेयभाव का व्यपदेश (निरूपण) कैसे हुआ ? यदि ऐसी कोई आशंका करे, तो उस पर कहते हैं।
211420 जैसे पुष्प स्वयं अपने अंग मे आमोदनामक भेद की (सुगन्ध की) अपने ही द्वारा कल्पना कर पुष्पों में आमोदरूपवाला वह आधेयरूप से अवस्थित है वैसे ही परमात्मसत्ता ही अपने कालादिसत्ता के भेद
211421 की कल्पना करके अवस्थित है॥१,२॥
211422
211423 'स्वप्नात् स्वप्नान्तरं गच्छन्' इत्यादि तृतीय प्रश्न का उत्तर कहते हैं।
211424 'जगत्'नामक महास्वप्न में एक स्वप्न से दूसरे स्वप्न में जा रहा तत्-तत् स्वप्नगत दोषों से शून्य अर्थात् असंगज्योतिरूप ब्रह्म बोधमात्र से ही शान्तत्व को बढ़ानेवाले अपने रूप को नहीं छोड़ता॥३॥
211425
211426 "रम्भास्तम्भो यथा पत्रम्' इस चौथे प्रश्न का उत्तर देते हैं।
211427 जैसे केले का स्तम्भ भीतर-भीतर ज्यों-ज्यों नोंचा जाता है त्यों-त्यों उसमें केवल पत्र ही मिलता जाता है वैसे ही ब्रह्म में विवर्तनशील तथा अवान्तर कारणों में परिणामशील यह विश्व ज्यों-ज्यों भीतर-भीतर देखा जाता है, त्यों-त्यों उसमें ब्रह्ममात्र मिलता जाता है अतः वह अणु है॥४॥
211428
211429 विवर्तभूत जगत् के बृंहण (विकास) आदि में निमित्त होने से ही वह परमात्मा सत्, ब्रह्म, आत्मा
211430
211431 आदि शब्दों का विषय है, वस्तुतः वह सब धर्मों से शून्य होने के कारण सत्, ब्रह्म आत्मा आदि शब्दों का विषय नहीं है।
211432 विवर्तभूत जगत् आदि में निमित्त होने पर वह परमात्मा सत्, ब्रह्म, आत्मा आदि शब्दों से कहा जाता है और सर्वधर्मातीत होने से 'शून्यम्, अव्यपदेश्यम्' आदि शब्दों से कहा जाता है, इसलिए कुछ है और कुछ नहीं भी है यानी विषय और अविषय दोनों है। अतएव पटसत्ता तन्तुसत्ता में, तन्तुसत्ता कपास की सत्तामें, कपास की सत्ता कपास के फल की सत्ता में, फल की सत्ता गुल्म की सत्ता में और गुल्म की सत्ता बीज, मिट्टी, जल आदि की सत्ता में पर्यवसित होती है-इत्यादि क्रम से जो-जो सत्ता विभावित होती है यानी जिस-जिस सत्ता की भावना की जाती है वह सब तत्-तत् अनुभव से निर्मित आकारों को छोड़कर अन्त में केले के स्तम्भ के तुल्य तत्-तत् अनुभवरूप चिन्मात्र में ही पर्यवसित होती है, इसलिए जगदाकार से वही एक निर्मल चिन्मात्र वस्तु विस्तृत हुई है॥५,६॥
211433
211434 अणुपद की प्रवृत्ति में कारण बतलाते हैं। सूक्ष्म तथा अलभ्य होने के कारण परमात्मा परमाणुस्वरूप है। इस तरह परमात्मा के सूक्ष्म होनेपर भी उसके पूर्णस्वरूपता में कुछ भी हानि नहीं आती, इसलिए ब्रह्माण्डादि भी उस परमात्मा की दृष्टि से यानी उस परमात्मा की अपेक्षा अतिपरिच्छिन्न होने के कारण परमाणुप्राय ही हैं। इस रीति से 'ब्रह्माकाशभूतौध०' । इस पंचम प्रश्न का भी उत्तर हो गया, इस अभिप्राय से कहते हैं। __ अनन्त होने के कारण परमात्मा ही मेरुपर्वतपर्यन्त ब्रह्माण्ड आदि का आधार हुआ है। परमाणुस्वरूप होते हुए भी अनन्तात्मक इस पुरुष के (परमात्मा के) ब्रह्माण्ड से लेकर मेरुपर्यन्त पाँचों पदार्थ परमाणु से भी अत्यन्त सूक्ष्म तत्-तत् आकारों की वृत्तियों से परिच्छिन्न चितिकणों से परिच्छेद्य होने के कारण स्वाप्निक ब्रह्माण्ड की नाईं स्वरूपरहित हैं और वे अत्यन्त सूक्ष्म नाडियों के छिद्रों में भासमान होने के कारण परमाणु के सदृश हैं ॥७,८॥
211435
211436 'कस्याऽनवयवस्यैव परमाणुमहागिरेः' इस छठे प्रश्न का उत्तर देते हैं।
211437 चक्षु आदि इन्द्रियों से ग्राह्य न होने से यह परमात्मा परमाणु है, लेकिन पूरक होने से चारों ओरसे व्याप्त महापर्वत है ()। यह परमात्मा (पुरुष) अध्यारोपदृष्टि से मूर्त और अमूर्त सर्वविध पदार्थों का अवयवस्वरूप होता हुआ भी 'नेति-नेति' इस अपवाद से अवयवों से शून्य है॥९॥

211438
211439 "शिलान्तर्निबिडैकान्तरूपमज्जा जगत्त्रयी' इस अंश को प्रकट करते हैं।
211440 हे साधो, यह जगत्त्रयी ज्ञानमात्र परमात्मा की केवल मज्जा है, क्योंकि 'द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इत्यादि श्रुतियों में हृदयाकाशरूप विज्ञानमात्र का मध्य मज्जा की नाईं प्रसिद्ध है, यह समझ लो। हे अज्ञानी वेताल, ये जो जगत् हैं वह विज्ञानस्वरूप आत्मा के अनेकविध कौशलों का विलास है।
211441 (') परमात्मा असल में न तो रुपादिमान् होकर महान् है और न रूपादिस्वरूप ही है, इसलिए चक्षु आदि इन्द्रियों से उसका किसी तरह भी प्रत्यक्ष नहीं हो सकता । इस स्थिति में परमाणु में इन्द्रियग्राह्यत्व के सदृश इसमें इन्द्रियग्राह्यत्व नहीं है, यह बतलाने के लिए परमात्मा को `परमाणु' कहा गया है। ऐसा कोई भी स्थान नहीं है, जहाँ परमात्मा की सत्ता न हो, सभी जगह परमात्मा की सत्ता है, इसलिए सबसे बड़ा होने के कारण महान् कहा गया है, यह तात्पर्य है।
211442
211443 अनन्तस्वरूप, शान्तस्वभाव एवं अत्यन्त सुकुमार उस मदुक्त आत्मविज्ञान का तुम खंडन नहीं कर सकते, इसलिए मेरे वचनों के अनुसार तुम स्वयं उक्तस्वभाव आत्मा को अपने अनुभव पर चढ़ाओ और दर्प छोड़कर शान्त हो जाओ॥१०,११॥
211444
211445 बहत्तरखाँ सर्ग समाप्त
211446 तिहत्तरवाँ सर्ग वेताल के प्रश्नों का निर्णय देकर दूसरे भगीरथ के वृत्तान्त का कथन । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, राजा के मुख से उस प्रकार प्रश्नों का समाधान सुनकर वेताल शान्त हो गया, क्योंकि विचारदक्ष बुद्धि से उसने अनुमान कर लिया कि राजा में तत्त्वज्ञता विद्यमान है। भद्र, मनोविकारों से निर्मुक्त होकर अनिन्दित आत्मा का मननकर और विषयक्षुधा भूलकर वह निश्चल समाधि में निरत हो गया। हे श्रीरामजी, आपको मैंने इन वेतालप्रश्नों का दिग्दर्शन कराया। भद्र, राजा द्वारा वर्णित उक्त क्रम से ही चिद्रूपी अणु में यह समस्त जगत् विद्यमान है। चिद्रूपी अणु के एक कोश में स्थित यह विश्व विचार के द्वारा, बालक द्वारा भ्रान्ति से कल्पित वेतालशरीर की नाईं, विलीन हो जाता है और जो परमार्थभूत पद () है, वह बच जाता है। हे रामजी, अविचल अन्तरात्मा से चित्त को सब विषयों की ओर से हटाकर परमात्मा में प्रतिष्ठित करते हुए शान्तबुद्धि आप निरीह (सर्वविध इच्छाओं से निर्मुक्त) होकर स्थित हो जाइये । हे मननशील रामजी, मन से ही मन को आकाश के सदृश विशद बनाकर एक वस्तु में समस्त वृत्तियों का लयकर उपरतचित्त और सर्वत्र ब्रह्मदर्शन से युक्त होकर स्थित हो जाइये । भद्र, निश्चलबुद्धि और मूढ़ता से शून्य होकर आप स्थिर रहिये । देहयात्रार्थ प्रारब्धवश प्राप्त हुए अर्थ से सन्तुष्ट (0) रहनेवाले प्रयत्नशील पुरुष के लिए, भगीरथ राजा की नाईं, दुःसाध्य अर्थ भी प्राप्त हो जाते हैं। भद्र, जिसका पूर्णरूप से मन शान्त हो गया है, जिसकी वृत्तियाँ पर्याप्तरूप से तृप्त हो गयी हैं, जिसकी आनन्दघनस्वरूप सम ब्रह्म में निरन्तर निष्ठा है, उस महापुरुष को आखिर में दुर्लभतर भी अभीष्ट अर्थ उस प्रकार सिद्ध होते हैं, जिस प्रकार शान्ति आदि गुणविशिष्ट भगीरथ को सगरपुत्रों के लिए और समुद्र के लिए संजीवनमणिप्राय गंगाअवतरणरूप अत्यन्त दुर्लभ अर्थ सिद्ध हुआ ॥१-८॥
211447
211448 तिहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
211449 चौहत्तरवाँसर्ग भगीरथ के गुण, उसकी विचारजनित चिन्ता और उसका
211450 त्रितल के साथ हुआ संवाद-इन सबका वर्णन। श्रीरामभद्र ने कहा : हे प्रभो, राजा भगीरथ को चित्त की पूर्णतादिरूप चमत्कृति से गंगाअवतरणरूप (ऽ) परमार्थभूत पद यानी प्राप्त करने योग्य त्रिकालाबाधित ब्रह्मरूप स्थान ।
211451 () शरीर की रक्षा के लिए अपने पूर्वकर्म के अनुसार जो भी कुछ प्राप्त हो जाय, उससे शरीर की रक्षामात्र करनी चाहिए और उसी प्राप्त अर्थ में सदा सन्तोष करना चाहिए ।
211452
211453 दुःसाध्य अर्थ भी जिस रीति से सिद्ध हुआ वह मुझसे कहिए। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, चारों समुद्रों से युक्त पृथिवी का अत्यन्त धार्मिक एक भगीरथ नाम का राजा हुआ । वह अपनी कोशलमण्डली में तो तिलक के समान था ॥१,२॥
211454
211455 उसकी दान में प्रसिद्धि बतलाते हैं।
211456 चन्द्रमा की नाईं प्रसन्न मुखवाले, चिन्तामणि के सदृश अभीष्ट अर्थों को देनेवाले इस राजा से याचक गण अपने संकल्प के उत्तरकाल में समीपगमन, शब्दोच्चारण आदि परिश्रम के बिना अभीष्ट अर्थ प्राप्त कर लेते थे। वह साधुओं की रक्षा के लिए निरन्तर धन देता था, आयस्थानों में से अपने धर्म के अनुसार प्राप्त हुए तृण को भी लेता था। वह अर्थियों के लिए तो कामधेनु सदृश था। वज्र के सदृश कठिन पदार्थों को छेदन करनेवाली ऊपर की मणि लोहे से बँधी दूसरी नीचे की मणि को - अपनी कान्ति से यन्त्रचक्रनेमि को चमकाती हुई - छेदकर तागे में गुँथने के योग्य जैसे बना देती है, वैसे ही राजा भगीरथ ने अत्यन्त बलशाली भी सब दुर्जनों के देशों पर आक्रमण द्वारा उनके मण्डलों को अपने प्रताप से उज्ज्वल एवं रथनेमि से चिन्हित बनाते हुए उनके शस्त्रास्त्रों को छीन करके उनके पैरों में बेड़ी पहनाकर उनकी काली करतूतों को एक तरह से नष्ट करके उन्हें गुणयुक्त बनाया था। धूम्ररहित अग्नि के समान शरीर की कान्ति से युक्त वह राजा प्रजाओं की रक्षा के लिए रात-दिन चारों ओर खूब घूमने फिरने से स्वयं थका हुआ भी मनुष्यों के अधर्म में प्रवृत्ति की हेतुभूत घर की अन्धकारस्वरूप दरिद्रता का पूर्णरूप से उस तरह अपहरण करता था, जिस तरह रात की अन्धकाररूपी दरिद्रता का सूर्य । अपने प्रताप से जनित अग्निकिरणों की चारों ओर घनघोर वृष्टि करता हुआ वह शत्रुओं के ऊपर उस तरह प्रज्वलित रहता था, जिस तरह मध्याह्नकाल में सूर्यकान्तमणि से उत्पन्न अग्नि तृणादि के ऊपर प्रज्वलित रहती है । मृदु और शीतल स्पर्शवाला वह ब्रह्मतत्त्वज्ञानियों की सन्निधि में उनके चित्त को आह्लादित करता हुआ उस प्रकार पिघल जाता था, जिस प्रकार स्निग्ध चन्द्रमा की सन्निधि में चन्द्रकान्तमणि । उसने स्वर्ग और पाताल में बहनेवाले गंगा के प्रवाहरूपी जगत् के यज्ञोपवीत का तीसरा तन्तु इस पृथिवी पर गंगा के अवतरण से पूरा किया। उसने अगस्त्यमुनि से शोषित सागर को गंगा के प्रवाह से उस तरह पूरा किया, जिस तरह सब दिशाओं में एक छोर से दूसरे छोर तक भटक रहे दुष्पूरभूत याचकों के समूह को धन से पूरा किया। संसार के प्राणियों के द्रोही तथा ब्रह्मशाप से भस्मीभूत होने के कारण अधोगति को प्राप्त हुए अपने भाइयों को उस लोकबन्धु ने गंगारूपी सोपानपद्धति से अर्थात् गंगारूपी सीढ़ी लगाकर ब्रह्मलोक में पहुँचाया। अपनी तपस्या से ब्रह्मा, शंकर और जनु को प्रसन्न रखता हुआ वह अविच्छिन्न दृढ़ निश्चय से युक्त अपने मन से बार-बार क्लेश को प्राप्त हुआ।
211457 हे श्रीरामजी, युवावस्था में वर्तमान आप ही के समान भयंकर इस लोकयात्रा का खूब विचार कर रहे उस राजा को युवावस्था में ही, अचानक मरुस्थल में लता की नाईं उत्तम वैराग्यरूपी चमत्कार से परिपूर्ण विचार की कणिका उत्पन्न हुई। वह राजा एकान्त में असमंजस में पड़कर व्याकुल होकर के इस संसारयात्रा का प्रतिदिन यों विचार करने लगा। फिर दिन और फिर वही रात, फिर वही सैकड़ों दान देना और लेना तथा सभी प्राणियों का वही भुक्त और नीरस कर्म दिखाई पड़ता है जिसे वे पुनः पुनः करते हैं, कोई अपूर्व कर्म तो दिखाई पड़ता नहीं, जिसका फल परम पुरुषार्थ हो। इस संसार में जिसके
211458
211459 प्राप्त हो जाने से दूसरा कोई प्राप्य पदार्थ अवशिष्ट नहीं रहता, मैं उसी कृत को सुकृत समझता हूँ। अवशेष कर्म तो विसूचिका है यानी तत्-तत् फलप्राप्ति के साधनभूत किये गये कर्मों का फल विसूचिका की नाईं अशुद्धि से ग्रस्त दुःख ही है। पुनः पुनः पर्युषित अनविन कर्म कर रहा मूढबुद्धि प्राणी लज्जित नहीं होता। बुद्धिशून्य कोई प्राणी तो अवश्य ही बालक की तरह बार-बार एक ही कर्म करता रहेगा । इस तरह चिन्ता करने के अनन्तर संसार से अत्यन्त डरे हुए उद्विग्न मन होकर किसी एक दिन राजा भगीरथ ने अपने गुरु त्रितल से पूछा । भगीरथ ने कहा : विभो, खूब भ्रमण कर रहे जीवों के सारहीन राग, द्वेष आदि से युक्त सांसारिक व्यवहारों में तथा उन व्यवहारों के फलभूत इन स्वर्ग-नरक-मनुष्यादि स्वरूप बड़े-बड़े जंगलों में भटक रहे हम सब अत्यन्त खिन्न हो गये हैं। भगवन्, संसार में फँसानेवाले जरा-मरण-मोहादिरूप सब दुःखों का अन्त कैसे होता है ? त्रितल ने कहा : हे पापशून्य राजन्, साधनचतुष्टयसम्पन्न श्रवण, मनन आदि उपायों के द्वारा चिरकाल से अभ्यस्त हुई विक्षेप और विभिन्नता से शून्य समाधि से तथा अनादिसिद्ध ब्रह्माकारवृत्ति से आविर्भूत विशेषरहित स्फुरित हो रहे, अखण्ड और व्याप्त प्रत्यक्तत्त्व के अवबोध से सब दुःख नष्ट हो जाते हैं, चारों ओर से ग्रन्थियाँ टूट जाती हैं, सब संशय तथा सब कर्म समता को प्राप्त हो जाते हैं। इसके बाद सुनो, हे राजन्, तत्त्वज्ञानियों ने शुद्ध ज्ञानस्वरूप आत्मा को ही ज्ञेय बतलाया है और वह आत्मा सर्वव्यापी तथा नित्य है । न तो वह अस्त होता है और न उदय को ही प्राप्त होता है॥३-२४॥
211460
211461 यों गुरु द्वारा उपदेश ग्रहण कर चुके राजा भगीरथ विवेक से अपने-आप आत्मतत्त्व का हृदय में पर्यालोचन करके आपाततः निश्चय कर उसमें विक्षेप होने के कारण चित्त की स्थिति न प्राप्त कर रहे, जिस अंश का उन्हें ज्ञान हो गया था उसे गुरुजी को निवेदन करके उसके स्फुट होने के तथा उसमें जो विक्षेप पड़ता है उसकी शान्ति में उपाय पूछते हैं।
211462 भगीरथ ने कहा : हे मुनीश्वर, यह तो मैं अच्छी तरह जानता हूँ कि चिन्मात्र, निर्गुण, शान्त, निर्मल और अच्युत आत्मा है तथा देह, इन्द्रिय, प्राण, मन, बुद्धि और अविद्यापर्यन्त अन्य कुछ भी आत्मा नहीं है - यह भी आपके वचन में विश्वास होने तथा अपने अनुभव से मैं जानता हूँ॥२५॥
211463 ___ अभान का उपपादक जो अज्ञानांश तथा अन्य का अवभासक जो विक्षेपांश है वह नष्ट नहीं हुआ है, यह दिखलाते हैं।
211464 किन्तु सत् और असत् के विवेकज्ञान के बीच में पहली सदात्मबोधरूपा जो मेरी प्रतिपत्ति है (सत्स्वरूप आत्मा के बोध में जो मेरा ज्ञान है) वह हस्तगत आमलक की तरह बिलकुल स्पष्टता को प्राप्त नहीं हो रही है, (स्थिर प्रतिष्ठा को प्राप्त नहीं हो रही है) इसमें क्या

कारण है ? भगवन्, मैं किस उपाय से सम्पूर्ण विक्षेपों की शान्ति से युक्त केवल चिन्मात्रानुसन्धानमय होऊँ ? (कृपाकर उस उपाय को बतलाइये) ॥२६॥

211465

211466 राज्यादि में अभिमान होने से तत्-तत् विषयों में चित्त के बराबर दौड़ते रहने के कारण भगीरथ को विक्षेप होता है, इसलिए अभिमान आदि के प्रबल होने से ही उन्हें स्पष्ट आत्मज्ञान नहीं हो पाता, यह निश्चय करके भगीरथ के गुरु त्रितलजी महाराज गीतोक्त अमानित्वादि साधनों का उपदेश देते हैं।

211467 त्रितल ने कहा : हृदयाकाश में यह चित्त अमानित्वादि ज्ञान से 'ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि' इत्यादि

211468

211469 भगवान् द्वारा दिखलाये गये ज्ञेय में स्थिरता प्राप्त करता है यानी ज्ञेय में स्थिर हो जाता है। उसके अनन्तर पूर्णस्वभाव होकर यह जीव फिर उत्पन्न नहीं होता अर्थात् पूर्णस्वभाव से च्युत नहीं होता ॥२७॥

211470

211471 अमानित्व आदि में से कुछ साधनों को पृथक्कर उनका अनुवाद और व्याख्यान करते हैं।

211472 विषयों में आसक्ति का (राग का) अभाव; पुत्र, स्त्री, घर, धन आदि विषयों में ममता का अभाव तथा इष्ट या अनिष्ट वस्तुओं की प्राप्ति में निरन्तर हर्ष और विषाद का अभाव ॥२८॥

211473

211474 _ 'मयि चाऽनन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी' इसका तात्पर्यार्थ दिखलाते हैं।

211475 अनन्ययोग से यानी अभेदभाव से (आत्मा ही ब्रह्म है आत्मातिरिक्त दूसरा कोई पदार्थ है ही नहीं, इस प्रकार की अभेदभावना से) अविच्छिन्न आत्मा में निरन्तर ब्रह्मभावना, पवित्र निर्जनदेश का सेवन, पामर अज्ञानियों की सभा में अनास्था, आत्मज्ञान के साधन वेदान्तशास्त्र में तत्परता, तत्त्वज्ञान का फलभूत जो मोक्षरूप अर्थ है उसकी सिद्धि के लिए प्रक्रिया का निरन्तर अनुसाधन, ये सब तत्त्वज्ञान के साधन होने से ज्ञानरूप कहे गये हैं। इनसे भिन्न अन्यान्य विषयज्ञानसाधन आत्मज्ञान के उत्पादक न होने के कारण अज्ञान कहे गये हैं। हे राजन्, अहंभाव की शान्ति हो जाने पर ही राग-द्वेष का विनाश कर देनेवाला तथा संसाररूपी व्याधि की औषधि आत्मतत्त्वज्ञान प्राप्त होता है। आत्मज्ञान के जितने साधन हैं, उन सबकी प्राप्ति में मूल तो अनहंभाव ही है । यदि अहंभाव बना रहा तो कोई भी पुरुष अमानित्व आदि साधनों की प्राप्ति नहीं कर सकता ॥२९-३१॥

211476

211477 तब अहंकार-परित्याग का उपाय ही पहले मुझसे कहिये, इस अभिप्राय से राजा भगीरथ पूछते हैं।

211478 भगीरथ ने कहा : हे महाभाग, पर्वत में दीर्घकाल से सुदृढ हुए वृक्ष की नाईं अपने शरीर में दीर्घ काल से सुदृढ़ हुआ अहंभाव में किस उपाय से छोड़ सकता हूँ । त्रितल ने कहा : हे राजन्, ज्ञानाभ्यासरूपी पौरुष प्रयत्न से नानाविध तुच्छ लौकिक विषयों की भावना का पहले परित्याग कर, फिर विषयाभिलाषा का अभाव होने से परिस्फुट हुई शुद्ध आत्माकारता की प्राप्तिकर व्यवस्थित हुए पुरुष में अहंभाव विलीन हो जाता है । हे महाराज, 'राज्य का परित्याग कर देनेसे जनता मेरा आदर नहीं करेगी, शत्रु लोग हँसेंगे, सबकी अभिलाषा पूर्ण करनेवाला में लोगों से कैसे भिक्षा माँगूंगा, खराब अन्न, पान आदि से कैसे जीऊँगा' इत्यादि चिन्ता से जनित लज्जा, अभिमान आदि से बना हुआ घर में पूर्ववत् नियन्त्रणारूपी पिंजड़ा जब तक सर्वत्याग से पूरी तरह टूट-फूट नहीं जाता, तब तक यह अहंकृतिरूपी नर्तकी अत्यन्त विकसित होकर नाचती रहती है। हे राजन्, यदि विचारबुद्धि से उन सबका परित्याग कर तुम निश्चल होकर स्थित रहोगे, तो अहंकार का विलय हो जाने पर तुम्हीं स्वयं परमपदस्वरूप (ब्रह्मस्वरूप) बन जाओगे ॥३२-३५॥

211479

211480 सर्वत्याग ही अवश्य कर्तव्य है, इसलिए उसीका विस्तारपूर्वक प्रतिपादन करते हैं।

211481 हे राजन्, यदि तुम्हारे छत्र, चामर आदि समस्त राजचिह्न निवृत्त हो गये हैं, यदि तुम लज्जा के भय से निर्मुक्त हो गये हो, यदि तुमने समस्त धनादि की इच्छाओं का परित्याग कर दिया है, यदि तुम अकिंचन भाव को प्राप्तकर और शत्रुओं के लिए ही सर्वविध ऐश्वर्य का परित्याग कर अहम्भाव से निवृत्त हो गये हो, यदि तुम अपने देह के अभिमान से रहित होकर उन सब शत्रुओं में ही भिक्षार्थ अटन कर रहे हो, यदि परिपूर्णभाव की प्राप्ति के कारण मुझ गुरु को भी प्रश्नों से छुटकारा दे रहे

211482

211483 हो, तो तुम समस्त मुमुक्षुगणों से ऊँचे होकर सर्वोपरि ब्रह्मस्वरूप मुक्त ही हो । अब फिर तुम्हारे लिए संसार की संभावना कभी हो ही नहीं सकती ॥३६॥

211484

211485 चौहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

211486 पचहत्तरवाँ सर्ग राजा भगीरथ का यज्ञ के व्याज से सर्वस्वत्याग, भिक्षाटन और

211487 त्रितल के साथ कहीं पर्वत में सहवास - यह वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, तदनन्तर उन गुरुजी के मुख से उस प्रकार का उपदेश सुनकर राजा भगीरथ मन में कर्तव्य निश्चित कर अपने व्यापार में तत्पर हो गये । तदनन्तर कुछ ही दिन के व्यतीत हो जाने पर राजा भगीरथ ने एकमात्र सर्वत्याग की सिद्धि के लिए अग्निष्टोम यज्ञ का (विश्वजित् तक के सभी सोमसंस्थाओं का) अनुष्ठान किया। विलम्ब हो जाने के भय से उसने गुणी

211488 और अगुणी का कुछ विचार न कर ब्राह्मणों तथा अपने बन्धुओं को गौ, पृथ्वी, घोड़े, सुवर्ण आदि समस्त धन दे दिया। केवल तीन दिन में ही सब कुछ दे डालनेवाले उस भगीरथ राजा के पास प्राणमात्र ही बच गये थे। तदनन्तर उसने समस्त अर्थों से रहित तथा खिन्न मन्त्री, नागरिक प्रजा आदि से युक्त अपना राज्य सीमा की समाप्ति में स्थित पास के अपने शत्रु को तृण की नाईं दे दिया। भद्र, जब महल, मण्डल और राज्य पर शत्रु ने अधिकार कर लिया तब मननशील यह राजा एकमात्र कौपीन धारण कर अपने मण्डल से निकल गया। अपने मण्डल से निकलकर धैर्यवान् उस राजा ने ऐसे दूर के अरण्य और गाँवों में निवास किया जहाँ पर देख लेने पर भी जनता यह नहीं जानती थी कि यह भगीरथ नामवाला राजा है, और न जनता के मुख से वह राजा अपना नाम ही सुनता था। इस प्रकार व्यवहार कर रहा राजा थोड़े ही समय में समस्त एषणाओं से निर्मुक्त होकर उत्तम शमता के कारण आत्मा में विश्रान्ति को प्राप्त हो गया। इस भूपीठ के अनेक द्वीपों पर चक्कर लगा रहा वह भगीरथ किसी समय काल की महिमा से परवश होकर शत्रु द्वारा आक्रान्त उस अपने ही नगर में प्राप्त हुआ। वहाँ जितेन्द्रिय राजा ने क्रम प्राप्त उन अनेक घरों, नागरिकों और मन्त्रियों से भिक्षा की याचना की। उन नागरिकों

211489 और मन्त्रियों ने राजा भगीरथ को जान लिया और उन्होंने विषादयुक्त होकर पूजन-सामग्री से विधिवत् उसकी पूजा की । 'हे प्रभो, 'आप अपना राज्य ले लीजिये' इस प्रकार शत्रु द्वारा प्रार्थित भी वह मननशील राजा, जिसने समस्त राज्य का परित्याग कर दिया था, भोजन के सिवा तृणमात्र का भी ग्रहण नहीं करता था। कुछ दिन वहाँ पर बिताकर वह अन्यत्र चला गया। लोगों ने उस समय 'क्या ये ही भगीरथ राजा हैं, ये ही हम लोगों को छोड़कर चले गये', अहो महान् कष्ट है, इस प्रकार उसके विषय में शोक किया । तदनन्तर दूसरे स्थानों में विचरण कर रहे, शान्तचित्त, एकमात्र आत्मा में मन को लगा रहे परम सुखी उस राजा ने किसी समय अपने आत्मारामी त्रितलनामक गुरु को प्राप्त किया। प्रणाम आदि से अपने गुरु का समर्चन कर उनके साथ में कुछ काल तक पर्वत वन, गाँव, नगर और अनेक सत्पुरुषों में निवास किया । ब्रह्मरूपता को प्राप्त हुए वे दोनों गुरु-शिष्य एकरूप से स्थित रहे और अपने स्वरूप में स्थित होकर वे दोनों 'देहधारण एक कौतुकमात्र है' यों विचार करते थे। यह

211490

211491 शरीर यदि धारण किया जाय, तो इससे हम लोगों की कौन-सी भलाई है अथवा यदि यह परित्यक्त हो जाय, तो इससे हम लोगों की कौन-सी बुराई है ? यह शास्त्रोक्त क्रम और वृद्धप्राप्त आचार का अनुसरण कर भले ही यथास्थित पड़ा रहे । यों विचारकर अवस्थित हुए वे एक वन से दूसरे वन में जा रहे गुरु-शिष्य विषयानन्दों से निर्मुक्त ऐसे परानन्द (ब्रह्मानंद) को प्राप्त कर रहे थे, जो दुःखरहित तथा सुख-दुःख की मध्यवर्ती अवस्था से भिन्न है ॥१-१८॥

211492

211493 उन दोनों का मानुष भोगों के सदृश दिव्य भोगों में भी वैराग्य बतलाते हैं।

211494 उन दोनों ने उत्तम धन घोड़े आदि वैभवों को तथा चरितों से सन्तुष्ट ब्रह्मा आदि सिद्धों द्वारा दिये गये अणिमादि आठ तरह के ऐश्वर्यों को जर्जर तृण के सदृश तुच्छ समझ रक्खा था। प्रारब्ध कर्म के अनुसार ही जब तक आयु है तब तक अनिच्छा से भी यह धारण करना चाहिए, ऐसा निश्चय कर वे अपने कर्म में स्थित थे। भद्र, वे उत्तम दोनों मुनि अपने पूर्व के आचरणक्रम से उत्पन्न यथासमय प्राप्त सुख और दुःख दोनों का अभिनन्दन करते थे। वे सर्वविध इच्छाओं से वर्जित थे और समसे भी समरूप ब्रह्म में एकरसस्वरूप होकर ब्रह्मस्वभाव से ही परम शान्ति से युक्त हो गये थे॥१९-२१॥

211495

211496 पचहत्तरखाँ सर्ग समाप्त

211497 छिहत्तरवाँसर्ग भगीरथ को पुनः राज्यप्राप्ति और ब्रह्मा, रुद्र आदि की
211498 __ आराधना करने से गंगाजी का भूतल पर अवतरण। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : किसी एक अन्य मण्डल में विद्यमान किसी एक उत्तम नगर में पुत्ररहित राजा को मृत्यु ने उस प्रकार मार डाला, जिस प्रकार क्षुद्र मत्स्य को महामत्स्य मार डालता है। जिनके देश की पालन मर्यादा नष्ट हो चुकी थी, ऐसे उस देश के उदासीन अमात्य जन आदि प्रजावर्ग पालनयोग्य उदार गुण-लक्ष्मी से युक्त किसी एक सुन्दर राजा के अन्वेषण में थे। योग्य राजा के अन्वेषण में तत्पर वे अमात्यादि प्रकृतिवर्ग भिक्षाचरण में निरत स्थिर भगीरथ मुनि के पास आकर 'प्रजापालनयोग्य समस्त शुभ गुणों से यह समन्वित है' यह निश्चय कर वहाँ पर आये हुए सैन्य में अभिषेककर उसे महीपति बना दिया । वर्षाकाल में जिस प्रकार सरोवर क्षणभर में ही जल से परिवृत्त हो जाता है उसी प्रकार राजा भगीरथ भी बड़े सैन्य से परिवृत्त हो गये और तत्काल ही हाथी पर चढ़ गये । 'जगत्-स्वामी महाराज भगीरथ की जय हो, जय हो', इस प्रकार जनों के जयघोषों से पर्वतराजों की बड़ी-बड़ी गुफाएँ व्याप्त हो गई ॥१-५॥

211499

211500 उसी समय दैववश कोशलराज्य का अपहरण करनेवाला राजा भी मर गया, इसलिए अयोध्यावासी जन भी भगीरथ के पास आकर प्रार्थना करने लगे, यह कहते हैं।

211501 वहाँ पर उस राज्य का परिपालन कर रहे राजा भगीरथ के पास आदरयुक्त पहले के अयोध्यावासी मन्त्री, पुरोहित आदि प्रकृतियाँ आई और राजाधिराज से यों कहने लगीं । प्रकृतियों ने कहा : राजन्, राज्य छोड़ते समय आपने सीमा की समाप्ति में स्थित अपने शत्रु राजा को राज्यदान से पुरस्कृत किया था उसे मृत्यु ने उस प्रकार निगल लिया, जिस प्रकार कोमल छोटे मत्स्य को महामत्स्य निगल

211502

211503

211504 जाता है। हे महाराज, इस कारण से अपने पूर्व राज्य की रक्षा करने के लिए आप दया कीजिये। बिना अभिलाषा के प्राप्त हुए अर्थों का त्याग करना उचित नहीं है। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, इस प्रकार प्रकृतिवर्ग से भलीभाँति प्रार्थित हुआ राजा भगीरथ उनके वचन तथा उक्त राज्य का अंगीकार कर सात समुद्रों के चिन्हों से युक्त पृथिवी का स्वामी हुआ । वह सर्वत्र समभाव रखता था। उसके मन में शान्ति विराज रही थी। उसकी मित, हित और सत्य वाणी थी। उसकी समस्त विषयों से प्रीति हट गयी थी। उसमें मत्सर का तो नाम-निशान नहीं था। प्राप्त हुए कार्यों को एकमात्र कर डालना ही उसका स्वभाव था। बड़े-बड़े कौतुकपूर्ण अर्थों में उसे तत्त्वज्ञान के कारण कभी आश्चर्यबुद्धि होती ही नहीं थी। अश्व का अन्वेषण करने के लिए भूमि खोदकर सागर के सदृश गर्त निर्माण करने का जिनका स्वभाव था और जो कपिल के उद्दाम क्रोधाग्नि से पातल तल में भस्मीभूत हो चुके थे ऐसे अपने पितामहों का तारण करने में गंगाजल ही स्नान और जलांजलिप्रदान द्वारा समर्थ है, प्राकृत नहीं,यों उसने जनपरम्परा से तार्थ्यवचन सुना ॥६-११॥

211505

211506 उस समय भूतल पर गंगाजी तो थी ही, फिर वहीं पर पितामहों को जलांजलि उसने क्यों नहीं दी, ऐसी आशंका कर कहते हैं। ___ भद्र, उस समय इस भूतल पर गंगाजी नहीं बहती थीं। इसीलिए भगीरथ द्वारा ही दूसरों के पितरों के लिए भी गंगाजल की अंजलि देना प्रसिद्ध हो गया। उक्त जनश्रुति जिस दिन उसके कान में आई, उसी दिन से पृथिवीपालक राजा भगीरथ ने गंगाजी को स्वर्ग से पृथिवी पर लाने के लिए कठोर नियम धारण किया। तदनन्तर भूतल पर गंगाजी को लाने के लिए कठोरतम उपाय का अवलम्बन करने के लिए चेष्टा रखनेवाला जितेन्द्रिय पृथिवीपति भगीरथ मन्त्रियों के सिरपर समस्त राज्यभार छोड़कर तप के लिए निर्जन अरण्य में चला गया। उस निर्जन अरण्य में हजार वर्ष तक ब्रह्माजी, शंकरजी और जहु की बार-बार आराधना कर उसने इस पृथिवीतल पर गंगाजी का सम्बन्ध कराया । तबसे लेकर यह पुण्यतोया त्रिपथगा गंगाजी, जो निर्मल तरंगमालाओं से रंजित, जगत्पति शशिभूषण शिवजी के मस्तक में सुशोभित तथा स्वर्गवासियों की बड़ी पुण्यसन्ततिरूपा है आकाशतल से पृथिवी पर गिरती हैं। चंचल तरंगमालाओं से सुशोभित, अपने फेनपुंजरूप हास से युक्त, प्रसन्नपुण्यरूपा मंजरी से समन्वित तथा धर्म की सन्ततिस्वरूप यह त्रिमार्गगामिनी गंगा उसी समय से लेकर इस पृथिवीपर पृथिवीपति भगीरथ के लिए समुद्रपर्यन्त कीर्ति प्रसारार्थ एकतरह की वीथिका ही बन गयी हैं ॥१२-१७॥

211507

211508 छिहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

211509 सतहत्तरवाँ सर्ग कथित अर्थ की दृढ़ता के लिए चूडाला का आख्यान,

211510 शिखिध्वज का माहात्म्य तथा विवाहक्रीडा का वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामभद्र, महाराज भगीरथ ने पीछे के राज्यकाल में जिस विचारपूर्णबुद्धि से दृष्टि धारण की थी, उसी दृष्टि का अवलम्भन कर आपशम, स्वस्थ और प्रशान्तबुद्धि होकर प्रारब्धवश प्राप्त हुए कार्यों का निर्वाह कीजिए । पहले इस अपने वैभव का परित्यागकर और

211511

211512 मनरूप पक्षी का हृदय में निरोधकर, अविचल शिखिध्वज की नाईं, आप शान्तिपूर्वक अपने स्वरूप में स्थित रहिये। श्रीरामजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, यह शिखिध्वज कौन था और उसने परम पद कैसे प्राप्त किया ? गुरुवर, बोधवृद्धि के लिए उसका चरित्र फिर मुझसे कहिए। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, पहले कल्प में द्वापर में पति-पत्नी का एक जोड़ा हुआ था। अब इस अट्ठाइसवें चतुर्युग के अग्रिम द्वापर में उसी रूप का वही एक दूसरे के प्रति स्निग्ध प्रेम रखनेवाला फिर पति-पत्नी का दूसरा जोड़ा उत्पन्न होगा। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, जो पूर्व में जिस रूप का था, वह उसी रूपका फिर कैसे होगा? हे वक्ताओं में श्रेष्ठ, आप उसका कारण मुझसे कहिए। तात्पर्य यह है कि भूत और भविष्यत् कालिक वस्तुओं के सादृश्य में हेतु क्या है ? महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, इस जगत् के निर्माण में नियतिरूप ब्रह्मादि की जो सत्यसंकल्परूपा संवित्ति है, उसकी अनिवार्यस्वभावजनित ऐसी ही निरन्तर स्थिति है यानी नियति का अनिवार्यस्वभाव ही उनके सादृश्य में कारण है॥१-६॥

211513

211514 इसी अर्थ का स्पष्टीकरण करते हैं।

211515 क्योंकि देखिये - एक ही आम के वृक्ष में पहले अनेक फल उत्पन्न होकर फिर कालान्तर में उसी रूप के अनेक फल उत्पन्न होते हैं और उसी आम के स्कन्धपर वटवृक्ष अभूतपूर्व ही उत्पन्न होता है। काट दिये जाने पर तो फिर वहाँ नहीं उत्पन्न होता। ऐसी स्थिति में जैसे सरोवर में तरंग सदृश, विसदृश एवं पूर्व के तरंग अन्यरूप दिखाई पड़ते हैं वैसे ही शिखिध्वज आदि के संसार में भी स्थिति है। इसलिए भूतकालीन शिखिध्वज राजा के सदृश दूसरा महातेजस्वी राजा फिर भी होगा। वही कही जानेवाली कथा का नायक है। उसका यह वृत्तान्त आप सुनिये। अतीत कालीन सातवें मनु की चतुर्थ चतुयुर्गी के द्वापर युग में कुरुवंश में इसी सृष्टि में शिखिध्वज नाम का राजा हुआ था। जम्बुद्वीप में प्रसिद्ध विन्ध्याचल के समीप में स्थित मालवदेश की उज्जैनी नगरी में वह ऐश्वर्यसंपन्न शिखिध्वजनाम से प्रसिद्ध होकर समस्त देश का नियन्त्रण करता था। वह धैर्य, औदार्य आदि धर्मों से युक्त था, उसमें क्षमा, शम, दम, विद्यमान थे, वह वीरता से परिपूर्ण था, शुभ कर्मों के अनुष्ठान में निरन्तर लगा रहता था, आत्मश्लाघा आदि दोषों से वर्जित था, थोड़े में यों कहिये कि समस्त गुणगणों का भंडार था । समस्त यज्ञों का निरन्तर अनुष्ठान करता था, उसने बड़े-बड़े धनुर्धारियों का दर्पदलन किया था, वापी, कूप, तडाग आदि लोकोपयोगी अनेक शुभ कार्यों का निर्माण किया था और पूर्वरूप पृथिवी का पालन करता था। वह देखने में कोमल, सम्बन्ध में स्निग्ध और वाणी में मधुर था, लोक और शास्त्र में निष्णात था, प्रेम का समुद्र था । वह सुन्दर, शान्त, भाग्यवान्, प्रतापी और धर्मवत्सल था । दूसरों के लिए विनय आदि शिक्षाप्रद वाक्यों का प्रयोग करता था, अर्थियों को अभीप्सित समस्त अर्थसम्पत्तियाँ देता था। वह उत्तम अर्थों का भोक्ता, सत्संग से युक्त और समस्त वेद-शास्त्रों का उत्तम श्रोता था। वह शिखिध्वज सब कुछ जानता था, तथापि उसमें तनिक भी विज्ञता का अभिमान नहीं था। स्त्रीव्यसन आदि का तो तृणवत् उसने त्याग कर दिया था । बाल्यकाल में ही उसके पिता स्वर्ग चल दिये थे। तभीसे अपने बाहुबल से जितेन्द्रिय उस शिखिध्वज ने सोलह वर्ष तक स्वयं ही दिग्विजयकर अखिल भूमण्डल को अपनी साम्राज्यसम्पत्ति में परिणत कर दिया। अनन्तर समस्त चोर आदि प्रजापीडक शत्रुओं की शंका से निर्मुक्त होकर धर्म से प्रजा का पालन कर रहा वह बुद्धिमान् शिखिध्वज मन्त्रियों के साथ अपने यश

211516

211517

211518 से दिशाओं को धवलित करते हुए स्थित था। अनन्तर उसके बाल्यकाल के वर्ष समाप्त हो गये और यौवनकाल के वर्ष प्रारम्भ हो गये। इधर वसन्त ऋतु ने भी अपना स्वरूप भलीभाँति विकसित किया। वन-उपवन में फूल खिल रहे थे, आकाश में चांदनी खिल रही थी । वृक्षों की शाखारूप अन्तःपुर भीतर-जो रजरूपी कर्पूर से धवलित; संवरणशील पत्ररूप कपाटों से युक्त तथा आमोद से विलास कर रहे पुष्प-गुच्छों के चँदुए से युक्त था-विद्यमान मंजरियों के हिंडोलों पर भ्रमरों के जोड़े मिलकर गहनतम गीत गा रहे थे। एवं शशी और सीकरों से शीतल तथा कदली और कन्दलियों के कच्छतल एवं पल्लवों पर नृत्य कर रहा मधुर वायु चारों ओर बह रहा था। ऐसे समय में इस शिखिध्वज का (किसी एक समस्तरमणीगुणोपेत पूर्वश्रुत चूडाला में) अनुरक्त हुआ चित्त कमनीय कामिनी के प्रति उत्कण्ठित हो उठा। वसन्तयुक्त वन के सदृश कुसुमसमूहों के सौगन्ध्यरूपमधुर आसवों से मत्त उसका रागपल्लवित मन रमणी को छोड़कर दूसरे किसी भी विषय में नहीं लगता था। उसकी उत्सुकता इतनी बढ़ गयी थी कि रात-दिन यह चिन्तन करता था-हेमकमलों के मुकुलों के सदृश स्तनवाली मुग्ध उस प्रणयिनी कामिनी को मैं कब लीलार्थ निर्मित सरोवरों में, उद्यान-वन के हिंडोलों पर और पर्यंक पर अपने अंक में कुंकुमांकित करूँगा। कमल वल्लियों के दोलाओं पर, अलिनी को अलि के सदृश, अतिचपल उस बाला को मैं अपनी भुजलता में अनुगत कब करूँगा ॥७-२६॥

211519

211520 __ मेरे सदृश उस बाला को भी स्वाभिलाषाजनित सन्ताप कब होगा, जिससे कि हम दोनों का संघटन शीघ्र हो जाय। ___ मृणाल, हार, कुन्द और इन्दु सदृश प्रस्फुरित लताघरों के रूप से पुंजीतभूत वल्लियों की अभिलाषिणी होकर मेरे लिए वह इन्दुसुन्दरी कान्ता मदनसन्तप्त कब होगी? इस प्रकार की चिन्ता से व्याकुल होकर कुसुमों के संग्रह में उन्मुख हो बनों में और कुसुमपूर्ण उपवनों में विहार करने लगा। उसने अनेक वन और उपवनों में, लीलासरोवरों में, लतागृहों में तथा विविध उद्यान-भूमियों में विहार किया। उन्मना होकर उसने वन और उपवन के गुणवर्णन में सम्बद्ध और श्रृंगाररस से परिपूर्ण कथाओं में रमण किया। उसने सुवर्णकलश के सदृश स्तनवाली, हार से चमक रहे शरीर तथा चंचल मंजरियों से युक्त कुमारियों को अपने मन में बड़ा ऊँचा स्थान दिया । चतुर मन्त्रियों ने इस प्रकार के राजा का अभिप्राय जान लिया, क्योंकि चेष्टा और आकृति से अभिप्राय जान लेना ही मन्त्री का दोषों से निर्मुक्त लक्षण है। अनन्तर राजा के विवाह के लिए विचार कर रहे मन्त्रियों ने सौराष्ट्र देश के राजा से युवतीसमूह से मण्डित कन्या की याचना की । राजा शिखिध्वज ने नवीन वय से सम्पन्न तथा प्रतिमा के सदृश स्वानुरूप उस उत्तम कन्या का विधिपूर्वक भार्यारूप में स्वीकार किया। राजा शिखिध्वज की सुन्दरी पृथिवीतल पर चूडाला नाम से विख्यात थी। वह अपने अनुरूप पति प्राप्तकर, विकसित पद्मिनी के सदृश, राजित हो रही थी। वह शिखिध्वज राजा नीलकमलसदृश नेत्रवाली उस चूडाला को स्नेह से उस प्रकार प्रसन्न रखता था, जिस प्रकार भगवान् सूर्यदेव कमलिनी को विकास द्वारा प्रसन्न रखते हैं। एक दूसरे के प्रति अर्पित चित्तवाले उन दोनों की प्रीति उत्तरोत्तर बढ़ती ही जाती थी। हाव, भाव, विलास आदि-श्रृंगार चेष्टाविशेषों से परिपूर्ण अंगों के कारण वह चूडाला सुन्दर नवलता-सी शोभती थी। शिखिध्वज राजा को राजचित्तानुवर्ती अनुरक्त मन्त्रियों द्वारा सभी उपभोगसामग्री समय-समयपर

211521

211522 समर्पित की जाती थी अथवा धार्मिक मन्त्रियों द्वारा उसके याचकों को वांछित अर्थों की पूर्ति की जाती थी, उसकी प्रजा सुव्यवस्थित थी, अतएव परम सुखी वह राजा कमलिनी के साथ राजहंस के सदृश उस दयिता के साथ रमण करता था। अन्तःपुर में, दोलाओं में, लीलासरोवरों में, उद्यानों में, विहारों में, लता और पुष्पों से शोभित घरों में, कदम्बवन की श्रेणियों में, चन्दन और अगरु से सुगन्धित वीथियों में, मन्दारमाला सी चंचल कदली और कन्दलियों में, नगर-प्रान्तों में, वनप्रान्तों में, दिगन्तों में, सरोवरों में तथा जामुन, नींबू एवं जातिवृक्षों से युक्त निर्जन बनों में उस कमनीय दम्पती की प्रमोदजनक सभी ऐसी परस्पर चेष्टाएँ हुईं, जैसी बैलों द्वारा हल से जोते गये खेतों के लिए लाभदायक वृष्टिवाले, मेघ एवं शस्य सम्पति से कमनीय आकाश और पृथिवी की लोकप्रमोदजनक अन्योन्य चेष्टाएँ होती हैं। वे दोनों निरन्तर एक दूसरे से मिले हुए थे, एक दूसरे की चेष्टाएँ उन्हें प्रिय लगती थीं। एक दूसरे से शिक्षाग्रहण और एक दूसरे की समान-अर्थिता होने से वे दोनों अशेष कलाओं के विज्ञाता हो गये थे॥२७-४३॥

211523

211524 इसीलिए सब गुणों की समानता होने से और अनुराग के कारण तद्रूपता आ जाने से वे दोनों मानों एक ही जीव थे। __परस्पर अत्यन्त मित्रता को प्राप्त हुए वे दोनों एक दूसरे के हृदय में बस जाने के कारण दो देहों में संक्रान्त (प्रविष्ट) अविनाशी एक ही जीवस्वरूप धारण करते थे। जैसे बटुक 'द्वादश वर्षपर्यन्त वेद के लिए ब्रह्मचर्य है' इस शास्त्र से निर्धारित नियत काल तक गुरुमुख से अध्ययन द्वारा समस्त शास्त्रार्थ में विशेषज्ञता प्राप्त कर पण्डित हो जाता है, वैसे ही कुछ नियत काल तक अपने स्वामी के मुख से अध्ययन कर समस्त शास्त्रार्थ में विशेषज्ञता और तत्-तत् शिल्पशास्त्रों के पण्डितों के मुख से चित्रकला आदि में भी चातुर्य प्राप्त कर चूडाला अशेष अर्थों में पण्डिता हो गयी थी तथा चूडाला के मुख से इस शिखिध्वज ने भी नृत्य, वाद्य आदि जितने कलाकौशल हैं उन सबका शिक्षण ग्रहण किया और कलाओं का पारंगत महाविद्वान् हो गया। अमावस्या प्राप्त कर जैसे सूर्य और चन्द्र एक दूसरे में अपनी-अपनी कला का संमिश्रण कर एकरूप हो जाते हैं, वैसे ही एक-दूसरे के हृदय में स्थित हो रहे वे दोनों भी एकरूप हो गये थे। वे दोनों परस्पर एक दूसरे के प्रेमी, मिश्रित क्षीर और नीर की नाईं, एकरस-स्वरूप होकर अवस्थित थे और पुष्प और सुगन्ध की नाईं अभिन्नस्वरूप वे भूतल पर अवतीर्ण गौरी और शंकर के सदृश लगते थे (म)। उन दोनों की बुद्धि लोक और शास्त्र के चातुर्य से अत्यन्त परिष्कृत थी। समस्त शास्त्रीय विषयों में उनके पाण्डित्य की धाक जमी थी। केवल किसी एक खास कार्य के लिए, कमला और कमलापति की नाईं, पृथिवी पर वे दोनों अवतीर्ण हुए थे। वे दोनों स्नेह से प्रसन्न और मधुर लगते थे। पूछे गये सन्दिग्ध विषयों के और शास्त्ररहस्यों के निर्णयार्थ एक ही काल में उन दोनों का एक ही ज्ञानतत्त्व का कथन करने का स्वभाव था । निरन्तर वे दोनों एकमात्र गुरु, द्विज और विद्वानों की अनुवृत्ति करते थे। उनसे प्रिय, हित, विनय आदि सदाचार का व्यवहार करते थे। लोकवृत्तान्त एवं ___() भगवान् शंकर का अर्धनारीश्वर नाम है, चूडाला और शिखिध्वज भी स्वरूपतः, स्वभावतः एक दूसरे से मिलजुल गये थे, इसलिए वे भी ठीक भगवान् शंकर और गौरी से मिश्रित अर्धनारीश्वरस्वरूप के जैसे लगते थे।

211525

211526 एकमात्र शास्त्र से बोधित होनेवाले धर्मरहस्य का वे दोनों ही परिपक्व परिज्ञान रखते थे। वे समस्त कलाओं से परिपूर्ण थे। श्रृंगार आदि नवरससरूपी रसायनों से वे राजित थे। उनका अंग शीतल, स्निग्ध

211527 और मोहक था, इसलिए वे ऐसे लगते थे मानों दो चन्द्रमा उदित हुए हों। भद्र, जिनकी शोभा अनुपम थी तथा जो रतिभोगों के विलासों से कमनीय थे उन चूडाला और शिखिध्वज दोनों का मनोहर जोड़ा अन्तःपुर में ऐसे शोभित हो रहा था जैसे ब्रह्माण्डखण्डरूप सत्यलोक के गम्भीर सरोवरों में चमक रहा मद एवं मन्मथ से मन्द-मन्द गमन कर रहा राजहंसी और राजहंस का जोड़ा॥४४-५२॥

211528

211529 सतहत्तरखाँ सर्ग समाप्त

211530 अठहत्तरवाँ सर्ग क्रम से उनके वैराग्य, सत्शास्त्र के अभ्यास में उनकी

211531 निष्ठा तथा चूडाला के विवेक और ज्ञानलाभ का वर्णन। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे रामभद्र, इसी प्रकार अनेक वर्षों तक दृढ़ प्रेम से सम्पन्न उस दम्पती ने दिन-पर-दिन होनेवाली यौवन की अमन्द लीलाओं से रमण किया। अनन्तर एक के पीछ एक यों आवृत्तिशील अनेक वर्ष बीत गये और फूटे हुए घड़े से जल की नाईं धीरे-धीरे गल रहा तारुण्य देखकर उन्होंने विचार किया । तरंगसमूहों के सदृश अतिचपल आकृतिवाले, भंगुर शरीर से व्यवहार कर रहे जीव का, पक्व फल के पतन की नाईं, देहवियोग किसी भी प्रकार हटाया नहीं जा सकता। कमल पर हिमरूपी वज्र की नाईं इस देह पर अब जरा गिरने के लिए उन्मुख हो ही रही है, क्योंकि करतल से जल की नाईं निरन्तर आयु गलती ही जाती है। वर्षाकाल में कटु तुम्बी लता के सदृश एकमात्र भोग और उसके साधनों की तृष्णा बढ़ती जाती है और पर्वत नदी के वर्षाकालिक पूर की नाईं वेगपूर्वक यौवन बहता ही जाता है। यह जीर्ण स्थितिवाला शरीर आदि रूप जीवन, इन्द्रजाल के सदृश, असत्य ही है और धनुष से छूटे हुए बाणों के सदृश विषयसुख दूर-दूर भागते जा रहे हैं। आमिष (मांस) के ऊपर झपट-झपट कर गीध उसे जैसे नोचते हैं वैसे ही आध्यात्मिक आदि दुःख और तृष्णा चित्त के ऊपर झपट-झपटकर उसे नोचते हैं और यह शरीर वर्षाकाल में जल के बुबुद के सदृश क्षणभर में ही विलीन हो जानेवाला है । विचारकोटि में प्रविष्ट हुआ यह व्यवहार कदलीगर्भ के सदृश निःसार ही ठहरता है और सपत्नी चाहनेवाले पुरुष की प्रियतमा के सदृश यह यौवनावस्था शीघ्र छोड़कर भागती जाती है। वृक्ष में रसशोषण के सदृश जबरदस्ती इष्ट विषयों के अलाभ से जनित दौर्मनस्य प्राप्त होता है, इसलिए इस संसार में ऐसी कौन वस्तु है जो शुभाकृति, सुस्थिर एवं अत्यन्त सुन्दर हो और जिसकी प्राप्ति कर यह चित्त फिर जन्म-मरण आदि दशाओं में पीड़ित न हो। उस दम्पती ने इस प्रकार विचारकर यह निश्चय किया कि संसाररूपी व्याधि का असली औषध अध्यात्मशास्त्र ही है, इसलिए उसीका दीर्घकाल तक विचार किया । केवल आत्मज्ञान से ही संसाररूपी महामारी शान्त हो जाती है, यह निर्णय कर वे दोनों आत्मा का ज्ञान सम्पादन करने के लिए तत्पर हो गये। अध्यात्मशास्त्र में ही उनका चित्त लग गया था, प्राण भी उसीमें थे, उसीमें उनकी निष्ठा थी, अध्यात्मशास्त्रवेत्ता की ही उन्होंने शरण ली थी, उसीकी अर्चना में निरत रहते थे, उनकी इच्छा भी अध्यात्मशास्त्र की ही रहती थी [illegible]

211532

211533 उस समय इस संसार से वे दोनों विरक्त हो उठे थे। उन्होंने अध्यात्मशास्त्र में ही दृढ़ अभ्यास बढ़ा लिया था, वे एक दूसरे को अध्यात्मशास्त्र का ही स्मरण कराते थे, उनकी प्रीति उसी शास्त्र में थी एवं परस्पर उनका समस्त आरम्भ (श्रवण, प्रबोधन आदि) उसीमें होता था। हे श्रीरामजी, तदनन्तर वह चूडाला अध्यात्मशास्त्र के तत्त्ववेत्ताओं के मुख से संसार दुःखसमुद्र से पार करने में समर्थ सुन्दर आत्मज्ञानोपयोगी रमणीय पदक्रमों से संयुक्त शास्त्रार्थों का निरन्तर श्रवण कर-बाह्य शरीर के व्यापारों का परित्यागकर और धवल उग्र बुद्धि से युक्त होकर अपनी आत्मा के विषय में इस प्रकार अहर्निश विचार करने लगी। अब मैं स्वयं विवेक कर अपने आत्मा को देखती हूँ कि मैं क्या हूँ यानी इस कार्यकरण-संघातरूप शरीर में ऐसा कौन पदार्थ है, जो चेतन हो सकता है। यह संसाररूप मोह किसको प्राप्त होता है यानी मोह जिसको प्राप्त होता है, वही उसके निवारण में समर्थ होगा, परन्तु वह कौन है, किस हेतु से कहाँ मोह प्राप्त हुआ, मोह का मूल क्या है, क्योंकि मूलका ज्ञान होनेपर ही मूलोच्छेद द्वारा मोह का निरास अनायास सिद्ध हो जाता है। देह तो जड़ और अत्यन्त मूढ़ है, इसलिए वह चेतन नहीं हो सकती, यह अटल निश्चय है, इस प्रकार का निश्चय साधारण बालक तक को भी अवगत है और मैं स्थूल हूँ, गौर हूँ, इत्यादि बुद्धिवृत्ति होनेपर ही देहादि का अनुभव होता है, स्वतः नहीं, इसलिए उसमें जड़ता स्वतःसिद्ध ही है। हाथ, पैर आदि कर्मेन्द्रिय समुदाय भी इस शरीर से अभिन्न अवयवरूप ही हैं। कभी अवयव और अवयवी में भेद नहीं रहता, इसलिए शरीररूप अवयवी के सदृश वह भी जड़ ही है। ज्ञानेन्द्रियसमुदाय भी शरीर के अवयवरूपही है, इसलिए वह भी जड़ ही है, (A) यह दीख पड़ता है, क्योंकि मनआदि से जड़ देह आदि में प्रेरणा मिलने के कारण उनके साथ संयोगयोग्यद्रव्यरूपता होने से, पृथिवी पर ढेले की प्रेरक यष्टि के सदृश, उनमें जड़ता ही है। संकल्पात्मक शक्ति रखनेवाला जो मन है उसे भी मैं जड़ ही मानती हूँ। जैसे गोफन से पाषाण प्रेरित होता है वैसे ही मन भी बुद्धि के निश्चयों से प्रेरित होता है। इस तरह निश्चयरूपा बुद्धि जड़तास्वभाव से ओतप्रोत है, यह अटल निश्चय है। दो तटों के मध्यवर्ती ढालू प्रदेश से जैसे नदी बहती है वैसे ही अहंकार से वह बुद्धि बहती है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है। अहंकार भी सारशून्य तथा मुर्दे के सदृश है, इसलिए वह जड़ ही है; क्योंकि बालक द्वारा जनित भ्रमरूप यक्ष के सदृश प्राणयुक्त चिदाभास द्वारा वह जनित है। चेतनाकाशरूपजीव प्राणरूप उपाधि से युक्त होकर हृदय में रहता है। वह भीतर इतना सुकुमार है कि दूसरे अपने अन्तर्यामी दिव्य चैतन्य से दीप्त होकर जीता है। अहा, मैं समझ गयी। साक्षी का स्वरूप धारण कर विषयों का प्रकाशन करना ही इस चेतन का चेत्योल्लेख कलंक है, इस कलंक से दूषितप्राय हो करके यह सबको जान लेता है और अनादिभूत चैतन्यरूप से ही यह जीव प्रस्फुरित होता रहता है। जैसे सुगंध पवन से और नदी का वेग पुष्करिणी से परिचालित होता है, वैसे ही यह जीव चेत्यभ्रमों से युक्त चैतन्य से ही परिचालित होता है। चैतन्य शरीर आत्मा मिथ्याभूत जड़ विषयों के साथ अध्यास (संसर्गाध्यास और तादात्म्याध्यास) __(8) यद्यपि 'अणवश्च' इस सूत्र में सूत्रकार बादरायण ने सूक्ष्मभूत इन्द्रिय, प्राण आदि लिंगदेह के अवयव बतलाये हैं, इसलिए वे स्थूल शरीर के अवयव नहीं हो सकते, तथापि ज्ञानी और अज्ञानी सभी जन उनका देहावयवरूप से एवं देहसम्बन्धिरूप से अनुभव करते हैं, इसलिए उनमें जड़ता है ही, यह भाव है।

211534

211535
211536 करके ही जड़ जैसा बन जाता है और अपने असली प्रकाशमान धवलस्वरूप का उस प्रकार परित्याग कर देता है, जिस प्रकार तप्तजल या समुद्रजल में गिरा हुआ अग्नि अपने भास्वर प्रकाशमान स्वरूप का परित्याग कर देता है (इसलिए सत्तांश में चैतन्यभिन्नता के सदृश प्राप्त हुई 'घट सत् है, पट सत् है' इस प्रकार की सत्ता अचित् घटादिविषयों के साथ एकता का अनुभव करती है और घटादि का लय होनेपर 'घट नष्ट हो गया' पट नष्ट हो गया' इस प्रकार सत्ता के अभाव का भी अनुभव करती है)। विषयों के साथ एकाग्रता होने पर जो भी कोई-चाहे वह सद्रूप हो या असद्रूप हो-वासनावेष्टित होकर स्वतः दीख पड़ता है, वही एक क्षण में पूर्णस्वरूप का परित्याग कर तत्स्वरूप हो जाता है। उक्त रीति से परमार्थतः चित्स्वरूप भी अविद्या के आवरण से अध्यास परम्परा से जड़शून्य और असत्सदृश उत्पन्न जगत् का स्वरूप बुद्धि में अनावृतस्वभाव चैतन्य से ही तत्तदाकारवृत्तिव्याप्ति एवं मूलाविद्यारूप आवरण के भंग द्वारा जाना जाता है। उस तरह का पहले विचारकर फिर उस चूडाला ने यह विचारा कि किस उपाय से मूलअविद्या के आवरण से रहित चिति दृश्यस्वप्न का परित्यागकर प्रबुद्ध होवे और तदनन्तर दीर्घकाल के बाद कहे जानेवाले प्रकार से आत्मतत्त्व को उसने पहचाना। उसे बड़ा ही आनन्द मिला और कहने लगी कि अहो, दीर्घकाल के बाद मैंने सर्वविध उपद्रवों से शून्य ऐसी ज्ञातव्य वस्तु का ज्ञान प्राप्त किया, जिसे जान लेनेपर पुरुष फिर पुरुषार्थ से च्युत नहीं होता अथवा किसी भी काम्य अर्थ की हानि नहीं होती, क्योंकि उसकी प्राप्ति से समस्त कामनाओं की परिपूर्ति हो जाती है अथवा दुःख का साधन समझकर किसी पदार्थ का परित्याग नहीं करता, क्योंकि उस समय सभी पदार्थों में आनन्दात्मक परब्रह्मरूपता ही प्राप्त हो जाती है ॥१-३०॥
211537
211538 अहो, ये जितने मन, बुद्धि, इन्द्रिय आदि पदार्थ हैं, वे सबके सब चिद्विलास को परिच्छिन्न बना देने में केवल कारणरूप ही हैं, वे स्वयं असत्स्वरूप ही हैं और उनका स्थान नेत्रपर अंगुली रखने पर दिखाई दे रहे द्वितीय चन्द्रमा का ही है अर्थात् वे भ्रान्तिमात्र से परिकल्पित हैं। वास्तव में सर्वविध आवरणादि से निर्मुक्त अकेली महाचिति ही इस संसार में सब काल में अपना अस्तित्व रखती है। जिसको महासत्ता भी कहते हैं। यह कलंकों से शून्य, समानरूप, विशुद्ध और अहंकारवर्जित स्वरूपवाली है। उसका स्वरूप शुद्ध विज्ञान ही है, भूमानन्दरूप होने से वह परम मंगलात्मक सन्मात्ररूप है । भूमानन्दरूप स्वभाव से वह कभी भी च्युत नहीं होती । मूलअविद्यारूप आवरण के भंग से एक बार उसका यदि साक्षात्कार हो जाय, तो वह फिर कदापि आवृत्त नहीं होती। इसलिए वह वेदान्त आदि अध्यात्मशास्त्रों में लक्षणावृत्ति से नित्य उदयवती कही जाती है। उसीका ब्रह्म, परमात्मा आदि नामों से सर्वत्र गान किया जाता है। चेत्य (ज्ञेय) आदि त्रिपुटीसमूह इससे भिन्न कोई दूसरी वस्तु ही नहीं है, क्योंकि यह त्रिपुटी साक्षीरूप उसीसे प्रकाशित होती है। यह साक्षीस्वरूप चिति किसी दूसरे प्रमाण से सिद्ध नहीं होती, क्योंकि त्रिपुटी प्रवृत्ति के पहले ही वह स्वयंसिद्ध है, अतः वह आद्या चिति कही गयी है। चेत्यशून्य जो यह चिद्रूपता है, वह उसका अविनाशी रूप है। मन, बुद्धि, इन्द्रिय आदि पदार्थों के स्वरूपों से वह चिति ही विवर्तित होती है। मन, बुद्धि आदि विवर्तों से चैतन्यात्मा जब प्रमातृरूपता प्राप्त करता है, तब उसमें तरंगकणों के कल्लोलों के सदृशयह जगद्रूप भूत-भौतिक पदार्थों की अस्तिता स्फुरित होती है। जो यह जगत्सत्ता का रूप प्रसिद्ध है, वही अधिष्ठानभूत महाचिति का दूसरा स्वरूप है, क्योंकि वह सत्तारूप
211539
211540 चिति स्फटिकमणि के सदृश जगत् का प्रतिबिम्ब असंग होकर ही धारण करती है, और यह जगत्सत्ता तो व्यावहारिक तथा प्रातिभासिक पदार्थों में अपने-अपने अधिष्ठान के अनुसार उदित है ॥३१-३८॥
211541
211542 इन कारणों से जगत् की सत्ता का अधिष्ठानसत्ता से पृथक् निरूपण न हो सकने के कारण यह केवल मायारूप ही है, यह कहते हैं।
211543 जगत् का निर्माण करनेवाली ब्रह्म से अभिन्न शक्ति से जो अधिष्ठानसत्ता विद्यमान है, उसीसे जगत्-सत्ता अतिरिक्त-सी भासती है, यहाँ माया से अतिरिक्त किसी दूसरी सत्ता का संभव है ही नहीं ॥३९॥
211544
211545 इसीलिए नाम, रूप, विशेषों का प्रलय होनेपर जगत्-सत्ता मायाशबल ब्रह्मात्मना ही अवस्थित रह जाती है और माया का बाध होनेपर आनन्दैकरसस्वरूप सन्मात्रात्मक आत्मतत्त्वका वह स्वयं अनुभव करती है, ऐसा कहते हैं।
211546 अलंकार आदि की जो विचित्रता है, वह जैसे अलंकारों का विनाश हो जानेपर सुवर्णसत्तात्मना ही उदित होती है, वैसे ही जगत् का विलय हो जानेपर जगत् की सत्ता मायाशबल ब्रह्मात्मरूप से उदित होती है और माया का बाध हो जानेपर सच्चिदानन्दरूप आत्मसत्ता का स्वयं अनुभव करती है। जैसे स्वप्न तथा इन्द्रजाल आदि में द्रवरूप से परिणत अपने चित्त से सिद्ध समुद्र के जल में तरंग आदि वास्तव में अनुदित भी उदित होते हैं, वैसे ही महाचिति में वास्तव में अनुदित भी जगत् आदि समष्टिचित्त के कारण उदित होते हैं। जैसे स्वप्न में चिद्रूप आत्मा ही जलधि में द्रव के कारण चित्तकल्पित जलरूप से तरंग आदि रूपवान् पदार्थ होता है, आत्मा से अतिरिक्त वहाँ कुछ नहीं रहता, वैसे ही चिन्मात्र ही मैं जगद्रूप से सम्पन्न हूँ, परमार्थतः पूर्णचिदात्मक मुझ से अतिरिक्त अणुमात्र भी नहीं है, इस प्रकार अहंभाव का भी परिशेष न रहने से अनहंभाव चिन्मात्र ही विस्तीर्ण है। इस चिन्मात्रस्वरूप आकाश के जन्म, मरण, सद्गति, असद्गति (स्वर्ग-नरक) या नाश का कहीं सम्भव ही नहीं है। यह आत्मा छेदन के योग्य नहीं है, दाह के योग्य नहीं है, यह चितिरूपी आदित्य अतिनिर्मल है। अहा, मैं दीर्घकाल के बाद शान्त होकर चारों ओर से परम सुखी हुई हूँ। अब मैं सर्वविध भ्रमों से निर्मुक्त होकर विचरण कर रही हूँ, मन्दराचल से शून्य प्रशान्त सागर के सदृश अवस्थित हूँ | ब्रह्मा से लकर स्तम्बपर्यन्त जितने भी प्राणियों के कर्मफल हैं, जितने भी उनके साधनभूत व्यापार हैं एवं जो भी निष्फल वृथा चेष्टाएँ हैं, वे सब उस अनन्त आकाशस्वरूप चैतन्यात्मा के स्वरूप हैं; जो दृश्याभास से शून्य, अत्यन्त स्वच्छ, अनन्त, अज, अच्युत, कालपरिच्छेद से शून्य, देश और वस्तुकृत परिच्छेद से शून्य, आकाशरूप, निर्मल, बाधरहित और परम है। कुलाल आदि पुरुष जाति से बनाई गयी मृत्तिका की सेना जैसे मृत्तिकारूप ही है, वैसे ही सुर, असुर आदि से युक्त यह विश्व अकृत्रिम परब्रह्मस्वरूप ही है। उसी प्रकार द्रष्टा एवं दृश्यरूप सत्ता भी एकमात्र चैतन्यरूप ही है। यह ऐक्य है, यह द्वैत है, यह मैं हूँ, यह मैं नहीं हूँ, इत्यादि भ्रमजनित मोह कौन चीज है; वह किस तरह हुआ, किसको हुआ और कहाँ से आया ? अर्थात् यह सब मिथ्या ही है। अपने अन्दर अनन्त पारमार्थिक स्वरूप की अनायास प्राप्तिकर अब शान्तहोकर अवस्थित हूँ। अब मैं मोक्षसुख में अच्छी तरह विश्रान्त हूँ, संसाररूप ज्वर से वर्जित भूले हुए हार की प्राप्ति के सदृश प्राप्त हुए स्वरूप में अब बैठ गयी हूँ। अचेतन या चेतन जो भी कुछ जगत् प्रकाशित होता है
211547
211548
211549 अथवा जो भी कुछ उसके भोक्तारूप से प्रकाशित हो रहा है वे दोनों भासमान आत्मा से अभिन्न जो ब्रह्म है, तद्रूप आकाशस्वरूप ही हैं। न तो इदं है, न अहं है और न दूसरा है एवं न तो भाव और अभाव का संभव है। सब कुछ शान्त, निरालम्ब केवल परब्रह्मरूप ही होकर स्थित है। इस प्रकार आत्मा के विचार में परायण वह चूडाला मोहरूपी निद्रा का आत्यन्तिक विनाश हो जाने के कारण यथास्थित इस परम आत्मतत्त्व का भलीभाँति परिज्ञानकर राग, भय, मोह आदि अज्ञानविलासों के शान्त होने से उस प्रकार शान्त हो गयी, जिस प्रकार शरत्-कालीन आकाश की लेखा ॥४०-५२॥
211550
211551 अठहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
211552 उन्नासीवाँ सर्ग अपूर्वशोभासम्पन्न देखकर राजा शिखिध्वज से पूछी गईं
211553 चूडाला द्वारा अपनी शोभा में हेतु आत्मज्ञान का वर्णन। इस प्रकार विचार से उत्पन्न तत्त्वज्ञान की - अभ्यास द्वारा उत्तरोत्तर भूमिकाओं में - प्रतिष्ठा हुई, यह कहते हैं।
211554 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, उस प्रकार की यह चूडाला दिनक्रम से अभ्यास द्वारा अपने स्वाभाविक स्वरूप में अवस्थित हो गयी, क्योंकि वह निरन्तर अन्तर्मुखवृत्ति से युक्त और प्रसिद्ध आत्माराम से सम्पन्न थी। उसके रागादि दोष निकल गये थे। उसका समीपस्थ किन्हीं पदार्थों से संग नहीं था। सुख-दुःख आदि द्वन्द्वों से वह निर्मुक्त हो चुकी थी, वह स्वर्गादि की इच्छाओं से और तदनुकुल चेष्टाओं से विरत हो चुकी थी, वह न किसी पदार्थ का ग्रहण करती थी और न किसीका परित्याग करती थी। केवल समयानुसार प्राप्त आचारमात्र को निभाती थी । संसाररूपी महासमुद्र को वह तैर गयी थी, सन्देहरूपी जाल उसके कट गये थे। उसका प्रत्यगात्मा परमात्मा के महान् लाभ से परिपूर्ण हो गया था। दीर्घकाल से संसार में भ्रमण करने से श्रान्त हुई वह चूडाला ज्ञानलब्ध आनन्दघन परमपद में अब विश्राम कर रही थी। संसार की सभी उपमाओं से परे हो जाने के कारण वह अव्यपदेश्य हो गयी थी। इस प्रकार सुन्दरवर्णवाली उस शिखिध्वज की उत्तम पत्नी वह चूडाला स्वल्पकाल में ही विदितवेद्य बन गयी ॥१-५॥
211555
211556 अल्पकालिक बोध से अनादि महत्तम भ्रम की निवृत्ति कैसे होगी? इस पर कहते हैं।
211557 जैसे अनिर्वचनीयस्वरूप स्पन्दविभ्रम अज्ञानी में अकस्मात् ही आ जाता है वैसे ही तत्त्वज्ञानी पुरुष में सबकी अकस्मात् ही निःशेषरूप से निवृत्ति हो जाती है । जहाँ पर समस्त द्वैत दृष्ट नहीं होता, ऐसे सर्वोपद्रवशून्य परम पद में विश्रान्ति पाकर वह चूडाला भ्रमशून्य होती हुई शरत्कालीन स्वच्छ मेघपंक्ति की सदृश शोभने लगी। दुःखपूर्वक चढ़ने योग्य, तृण और जल से युक्त तथा धूप एवं चन्द्रिका से युक्त शैलशिखर को विधिवश प्राप्तकर बूढ़ी गाय जैसे स्वास्थ्यपूर्वक स्थित रहती है वैसे ही चूडाला भी जाग्रदादि सम्पूर्ण अवस्थाओं में एकरूप से प्रकाशित हो रहे प्रत्यगात्मा को जाग्रदादि अवस्थाओं से सम्बद्ध न होनेवाले स्वभाव से प्राप्तकर उसी आत्मा में अनाकुलतापूर्वक स्थित हुई। अपने विवेक के दृढ़ अभ्यास से जनित आत्मतत्त्वदर्शन से हुए पूर्णानन्द स्वरूप के
211558
211559 आविर्भाव से वह नवीन उत्पन्न सुन्दर पुष्पलता के सदृश शोभने लगी । अनन्तर किसी एक समय उस पूतांगी अपूर्वशोभासम्पन्न चूडाला को देखकर विस्मय से प्रसन्नवदन वह शिखिध्वज कहने लगा । हे तन्वि, इस समय तुम पुनः यौवनयुक्त-सी तथा पुनः पुनः

आभूषणों से भूषित-सी होकर उस प्रकार अधिक शोभ रही हो, जिस प्रकार पूर्णचन्द्र से युक्त पृथिवी । हे प्रिये, इस समय तुम ऐसे परिपूर्णरूप से शोभित हो रही हो, जैसे कि मानों तुमने अमृत का सार पी लिया हो या अलभ्य पद की ही तुमने प्राप्ति कर ली हो। आनन्दप्रवाह से तुम परिपूर्ण हो गयी हो। हे कामिनि, शान्तिसम्पन्न तथा कान्तिपूर्ण सुन्दर शरीर धारण कर रही तुम चन्द्रमा का भी तिरस्कार कर किसी अपूर्व शोभा की ओर जा रही हो । हे प्रिये, इस समय भोग के कार्पण्य से रहित, शान्त, विवेक से बलिष्ठ, समता को प्राप्त, गम्भीर और चंचलतारहित तुम्हारा चित्त मैं देख रहा हूँ। हे प्रिये, त्रिभुवन को तृण बना करके जगत्रसायन का पान करनेवाला, अनन्त, उच्चतायुक्त तथा सौम्य तुम्हारा मन मैं देखता हूँ। हे महाभागे, मरु और क्षीरसागर के सदृश सुन्दर तुम्हारा मन किसी भी विभावानन्द की वस्तु से उपमा को प्राप्त नहीं होता । हे बाले, अचपलता को प्राप्त हुए उन्हीं पूर्वोक्त अवयवों से, जो बालकदली, मृणाल एवं बालांकुर के सदृश कोमल हैं, तेज की अधिकता से मानों वृद्धिगत हो गयी हो । शिशिर ऋतु का अतिक्रमण हो जाने पर जिस प्रकार लता प्राक्तन अवयवों से युक्त होती हुई भी अन्यरूप हो जाती है उसी प्रकार उन-उन प्राक्तन अवयवों से अवस्थित होती हुई भी तुम अन्यरूप हो गयी हो। भद्रे, क्या तुमने अमृत तो नहीं पी लिया है या किसी साम्राज्य की ही तो प्राप्ति नहीं कर ली है या रसायन आदि के प्रयोग तथा मन्त्र आदि की सिद्धि, राजयोग आदि उपायों से क्या अमृत्यु का ही तो लाभ नहीं कर लिया है ? हे नीलकमल के सदृश नेत्रवाली, क्या तुमने राज्य, चिन्तामणि और त्रैलोक्य से भी ऊँचा कोई अप्राप्त पदार्थ तो प्राप्त नहीं कर लिया है ? ॥६-२०॥

211560

211561 इस प्रकार राजा द्वारा पूछी गयी चूड़ाला परिच्छिन्न देहात्मतात्याग और पूर्ण अद्वितीय ब्रह्मात्मलाभ अपनी अधिक शोभा में हेतु है, यों गूढ़ोक्ति से पहला उत्तर देती है। __ चूडाला ने कहा : आर्य, मैं इस मूढजनों में प्रसिद्ध सम्पूर्ण देहात्मरूपता का परित्याग कर तत्त्वज्ञान से अशेष नामरूपाकारों से निर्मुक्त, परम ब्रह्मभाव को प्राप्त हो गयी हूँ। मन्त्र, रसायनादि साधनों से तुच्छ तत्तत् सिद्धि को प्राप्त मैं नहीं हूँ, इसलिए मैं दिव्यातिदिव्य श्रीसम्पन्न होकर स्थित हूँ| इस समस्त परिच्छिन्न वस्तु का परित्याग कर अपरिच्छिन्न अबाधित मूर्त और अमूर्त से रहित जो अन्य सब वस्तु है उसका मैंने आश्रय किया है, इसलिए कान्तिमती होकर मैं अवस्थित हूँ॥२१,२२॥

211562

211563 'न किंचित् किंचिदाकारं' इस अपनी उक्ति का प्रकारान्तर से वर्णन करती है।

211564 सृष्टि का अतिक्रमण न कर जो वस्तु है अर्थात् सृष्टिदृष्टि से दृश्यमान जो किंचित् परिच्छिन्न वस्तु और जो प्रलयदृष्टि से दृश्यमान न किंचिद्रूप वस्तु है उसको कूटस्थभूमानन्दस्वभाव से स्थित मैं जानती हूँ, इसलिए शोभायुक्त होकर मैं स्थित हूँ। हे प्रिय, भुक्त भोगों के सदृश दूरवर्ती अभुक्त भोगों से भी मैं सन्तुष्ट रहती हूँ। न तो मैं कुपित होती हूँ और न मैं हृष्ट होती हूँ, इसलिए मैं श्रीसम्पन्न होकर स्थित हूँ। एकमात्र आकाशसदृश विमल अद्वितीय केवल हार्द ब्रह्म में अकेली ही मैं रमण करती हूँ। राजलीलाओं में रमण नहीं करती, इसलिए मैं श्रीमती होकर स्थित हूँ। आसन, उद्यान और घरों में देह

211565

211566

211567 के स्थित होनेपर भी मैं पूर्णात्मरूप में ही स्थित रहती हूँ। कभी भी भूषण, सम्मान आदि शारीरिक मानसिक भोगों में या उनकी अप्राप्ति से जनित लज्जा में स्थित मैं नहीं रहती हूँ' इसी से मैं शोभायुक्त होकर स्थित हूँ। मैं समस्त भुवनों की नियामिका हूँ, तुच्छ विषयरूप नहीं हूँ, ऐसा विचार कर मैं अपनी आत्मा में ही सन्तुष्ट रहती हूँ; इसलिए शोभासम्पन्न होकर स्थित हूँ। ये देह आदि अधिष्ठानदृष्टि से (') मेरे स्वरूप ही हैं और आरोपितदृष्टि से मेरे स्वरूप नहीं है। मैं पारमार्थिक दृष्टि से सत्यस्वरूप हूँ और अपारमार्थिक दृष्टि से मैं नहीं भी हूँ। मैं सर्वस्वरूपहूँ और किंचित्स्वरूप भी नहीं हूँ; इस विचार से मैं श्रीमती बनकर बैठी हूँ। मैं सुख नहीं चाहती, अर्थ नहीं चाहती, अनर्थ का परिहार नहीं चाहती और दूसरी किसी प्रकार की भी स्थिति नहीं चाहती। प्रारब्धवश प्राप्त किसी भी अर्थ से सन्तुष्ट रहती हूँ, इसीसे मैं श्रीमती होकर स्थित हूँ| राग और विद्वेष को क्षीण कर देनेवाली आत्मबुद्धि और शास्त्रदृष्टिरूपी सखियों के साथ मैं खेल करती हूँ, इसलिए मैं श्रीमती होकर स्थित हूँ। हे स्वामिन्, इस जगत् में नेत्ररश्मियों से, दूसरी इन्द्रियों से या चित्त से जो कुछ भी मैं देखती हूँ वह अनृत रहता ही नहीं यानी वह सब कुछ सत्य ही रहता है। उन इन्द्रियादिदृश्य पदार्थों से भिन्न निष्प्रपंच वस्तु को मैं अपने भीतर देखती हूँ। इस रीति से चूँकि मैं बाहर-भीतर अबाधितवस्तुस्वरूप निरन्तर देखती रहती हूँ, इसलिए हे नाथ, सतत परमअभ्युदयरूप अपूर्व शोभा से मैं शोभित हूँ॥२३-३१॥

211568

211569 उन्नासीवाँ सर्ग समाप्त

211570 अस्सीवाँ सर्ग अज्ञ राजा द्वारा चूडाला के वचनों में असम्बद्धत्व और खेचरत्व आदि सिद्धियों के बीज का वर्णन।

211571 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, उस रीति से अपनी शोभा की अधिकता में कारण बतला रही, अपने स्वरूपभूत आत्मा में विश्रान्त कान्तवदन उस चूडाला के प्रति हँसकर उसके वचनों का भाव न जानकर राजा शिखिध्वज बोला । हे सुरूपे, राजपुत्रि ! तुम प्रौढ़ नहीं हुई हो दूसरे को समझाने में उपयोग वाक्य बोलने में अपटु हो, इसीलिए असम्बद्ध प्रलाप करती हो। तुम जिन राजलीलाओं से रमण करती हो उन्हीं से रमण किया करो॥१,२॥

211572

211573 'नाकिंचित् किंचिदा.' इत्यादि वाक्य में असम्बद्धप्रलापत्व बतलाते हैं।

211574 भद्रे, बतलाओ तो सही, जो वस्तु आकारसामान्य का परित्याग कर कभी प्रत्यक्ष न होनेवाली निराकारता को प्राप्त हो चुकी है, वह प्रत्यक्ष और अस्तित्व सेशून्य वस्तु कैसे शोभित हो सकती है ? ॥३॥

211575

211576 () वेदान्तशास्त्र में अधिष्ठान वह वस्तु है जिसमें भ्रम का आरोप हो, जैसे रज्जु में सर्प और शुक्ति में रजत का । यहाँ पर रज्जु और शुक्ति - ये दोनों अधिष्ठान हैं, क्योंकि इन्हीं में सर्प और रजत का भ्रम होता है। देखिये शेषनागविरचित परमार्थसार-'मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतं भुजङ्गमो रज्ज्वाम् । तैमिरिकचन्द्रयुगवद् भ्रान्तमखिलं जगद्रूपम् ।।'

211577 वेदान्तशास्त्र में आरोप का अर्थ है - (१) मिथ्याध्यास, (२) झूठी कल्पना, (३) एक पदार्थ में दूसरे पदार्थ के धर्म की कल्पना । जैसे-असंग जीवात्मा में कर्तृत्व धर्म का आरोप। (४) एक पदार्थ में दूसरे पदार्थ के आरोप से उत्पन्न मिथ्या ज्ञान ।

211578

211579 'भोगैरभुक्तैस्तुष्यामि' यह तुम्हारा वचन भी असम्बद्ध ही है, ऐसा कहते हैं।

211580 जो पुरुष क्रोध से आसन, शय्या आदि के परित्याग की नाईं भोगों का 'अभुक्त भोगों से ही मैं तुष्ट हूँ' इस बुद्धि से परित्याग करता है, वह कैसे शोभित हो सकता है ? 'एकैवाकाशसंकारो केवले हृदये रमे' यह जो तुमने कहा है वह भी असंगत है। साक्षात् भोजन और मित्र, सेवक आदि का भोजन-इनका परित्याग कर तथा भोजनसाधन धनादि समस्त वस्तुओं का परित्याग कर जो एक शून्य आकाश में ही पिशाचवत् रमण करता है, वह शोभित होता है; यह कहना कैसे संगत हो सकता है ? क्रोध की नाईं धैर्यमात्र का अवलम्बन कर शीत, उष्ण, क्षुधा, तृष्णा आदि का सहन करनेवाला पुरुष वसन, अशन, शय्या आदि सर्वविध साधनों का परित्याग कर जो अकेला स्वरूप से ही स्थित रहता है, वह कैसे शोभित हो सकता है ? ॥४-६॥

211581

211582 "इदं चाहमिदं नाहम्' इत्यादि वचन में भी असम्बद्धत्व बतलाते हैं।

211583 मैं देह नहीं हूँ, मैं कुछ और ही हूँ, घटादि पदार्थ हैं ही नहीं, सब कुछ परिपूर्णात्मक है - इस प्रकार जिसका प्रलाप है, वह कैसे शोभित हो सकता है ? ॥७॥

211584

211585 __ 'पश्यामि यन्नयनरश्मिभिः' यह जो तुमने अन्त में कहा है वह भी बिलकुल असंगत है, इसलिए तुम्हारे द्वारा उक्त ये अर्थ शोभा के हेतु नहीं हैं। __जो मैं इन्द्रियवृत्तियों से यह देखती हूँ उसे पारमार्थिकरूप से नहीं देखती हूँ। जिसे मैं पारमार्थिकरूप से देखती हूँ वह कोई और ही चीज है । इस प्रकार का जो प्रलाप है, उसे त्यागे बिना वह कौन है, जो शोभित हो सकता है ? इसलिए हे सुन्दरी, तुम बाला हो, मुग्धा हो और चपल हो। हे विलासिनि, अनेक प्रकार के आलापविलासों से जिस तरह मैं क्रीड़ा करता हूँ, उसी तरह तुम भी क्रीड़ा करो। राजा शिखिध्वज ने उस प्रकार अपनी प्रिया चूडाला के प्रति अट्टहास-से हँसकर मध्याह्न में स्नान करने के लिए उठकर चूडाला के घर से प्रस्थान किया। बड़े दुःख का विषय है कि अभी तक राजा अपने स्वरूप में स्थित नहीं हुआ है। मेरे वचनों को भी वह न समझ सका-इस प्रकार विचार से खिन्न हुई वह चूडाला अपने कार्य में संलग्न हो गयी। हे रामभद्र, तदनन्तर वहीं पर उस प्रकार के भिन्न-भिन्न आशय से युक्त उन दोनों का उस समय भी पहले की पार्थिवलीलाओं से उसी तरह बहुत काल चला गया। एक समय की बात है कि नित्यतृप्त और निरीह भी चूडाला को लीलावश आकाश में देवताओं के सदृश गमनागमन करने की स्वयं इच्छा हुई। तदनन्तर वह राजकन्या आकाश में यथेष्ट संचार की सिद्धि के लिए सर्वविध विषयों का अनादर कर और निर्जन स्थान में आकर स्वयं अकेली ही एकान्त में निरत तथा अपने आसन के ऊपर उचित अंगों से अवस्थित हो ऊर्ध्वगामी प्राणपवन का दीर्घ आकाशसंचार की सिद्धि के लिए अनुकूल भूमध्य आदि देश में निरोध करने के लिए अभ्यास करने लगी ॥८-१५॥

211586

211587 खेचरसिद्धि में हेतुभूत क्रिया के प्रसंग से श्रीरामभद्र सामान्यक्रिया में निमित्त की जिज्ञासा से आक्षेप करते हैं। __ श्रीरामजी ने कहा : गुरुवर, यह जो कुछ स्थावर और जंगम जगत् है वह सब क्रिया से ही उत्पादित मालूम होता है (क्योंकि कर्ता आदि कारकों की क्रिया

के बिना किसी की उत्पत्ति देखी नहीं जाती है, ऐसी स्थिति में यह एक स्वाभाविक जिज्ञासा होती है कि) क्रियानामक स्पन्द की उत्पत्ति किससे हुई ?
211588
211589 उसकी उत्पत्ति सक्रिय से होगी, यह तो कह नहीं सकते, क्योंकि इस समाधान में आत्माश्रय और अनवस्था दोनों दोष स्थित हैं। यदि कूटस्थ से उसकी उत्पत्ति होती है, यह कहकर समाधान करें, तो उसमें व्याघात, अविराम और फलनावस्था- ये तीन दोष आ जायेंगे। इसलिए हे महाराज, क्रियानामक वस्तु की उत्पत्ति अनुभवपथ पर कैसे आती है ? उसे कहिये ॥१६॥
211590
211591 इस प्रकार आक्षेप कर प्रस्तुत विषय पूछते हैं।
211592 हे ब्रह्मन्, यह जो आकाशगमन आदि सिद्धियाँ हैं वे घनाभ्यस्त किस प्रयत्नशाली स्पन्दविलास के फल हैं, यह मुझसे कहिये । हे प्रभो, जो अनात्मज्ञ पुरुष हैं वे अपनी सिद्धि के लिए अथवा जो आत्मज्ञ हैं वे एकमात्र लीला के लिए किस क्रम से इन सिद्धियों को सिद्ध करते हैं, वह जैसा है, मुझसे कहिये ॥१७,१८॥
211593
211594 रामभद्र, जो आपने क्रिया की उत्पत्ति के विषय में आत्माश्रय, अनवस्था आदि दोषों का उद्भावन किया है वह तब घटता, जब केवल क्रियास्वरूप की सिद्धि के लिए कारकों की अपेक्षा होती। परन्तु यहाँ बात वैसी नहीं है। बात यह है - क्रियासाध्य फल के लिए कारकों की अपेक्षा होती है । फल की उत्पत्ति के लिए प्रवृत्त हुए कारक नान्तरीयकरूप से क्रिया का अवलम्बन करते हैं। इसी क्रिया के आधारपर फल में साध्यता और कारकों में साधनता कही जा सकती है। इस रीति से निष्कर्ष यह निकला कि साध्य और साधन दोनों से विलक्षण क्रिया साध्य में अपेक्षित साधनों से भिन्न किसी अन्य साधन की अपेक्षा नहीं करती, इसलिए क्रिया में सक्रिय कारण है या कूटस्थ? इस विकल्पका प्रसंग ही नहीं आता, इस आशय से वसिष्ठजी आगे के प्रश्नों के समाधान में गौण-मुख्यसाधारण क्रियासाध्य को विभाग पूर्वक दर्शाते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे प्रिय राघव, इस जगत् में सभी जगह साध्य वस्तु तीन तरह की होती है - उपादेय, हेय और उपेक्ष्य (4) ॥१९॥
211595
211596 उनमें फल की विलक्षणता दर्शाते हैं।
211597 अपने अनुकूल उपादेय अर्थ का प्रयत्नपूर्वक निष्पादन किया जाता है। अपने प्रतिकूल जानकर हेय वस्तु का त्याग किया जाता है। हेय और उपादेय दोनों के बीच का अर्थ उपेक्ष्य होता है। हे सद्बुद्धे, जो वस्तु साक्षात्या परम्परा से सुख के अनुकूल होती है वह उपादेय होती है और जो वस्तु सुखविघातक होती है वह हेय होती है एवं जो वस्तु इन दोनों के बीच की होती है वह उपेक्ष्य होती है, ऐसा अनुभवी लोगों का कहना है ॥२०,२१॥
211598
211599 ये तीनों साध्यभेद अज्ञानियों के लिए ही हैं, यह कहते हैं।
211600 सन्मति तत्त्वज्ञ विद्वान् की दृष्टि में जब यह सब आत्मस्वरूप हो जाता है तब इन तीनों पक्षों में से कोई भी पक्ष नहीं ठहरता ॥२२॥
211601
211602 ज्ञानी के लिए यदि तीसरा विकल्प मान भी लिया जाय, तो भी कोई दोष नहीं होता, इस आशय से कहते हैं।
211603 (4) ग्रहणबुद्धि की विषयभूत वस्तु उपादेय है, यह प्रवृत्ति की विषय है। त्यागबुद्धि की विषय वस्तु हेय कहलाती है, यह निवृत्ति की विषय है । उपेक्षाबुद्धि की विषय वस्तु उपेक्ष्य है।
211604
211605 किसी समय ज्ञानी उस लीला से ही इस समस्त जगत् को उपेक्षापक्ष में रखकर केवल देखता है और नहीं भी देखता है ॥२३॥
211606 __एक ही वस्तु एक पुरुष के बोध, राग और वैराग्य अवस्था के भेद से तीन प्रकार की हो जाती
211607 है, ऐसा कहते हैं।
211608 एक ही वस्तु ज्ञानी की दृष्टि में उपेक्षात्मक, मूढ़ की दृष्टि में उपादेयात्मक और उत्तमवैराग्यसम्पन्न पुरुष की दृष्टि में हेयात्मक हो जाती है। हे रामभद्र, आकाशगमनसिद्धि आदि का क्रम कैसा है, उसे आप अब सुनिये ॥२४॥
211609
211610 सिद्धि के तारतम्य में तथा चिरकालिक एवं अचिरकालिक प्रयत्न की आवश्यकता में उपाय बतलाते हैं।
211611 देश, काल, क्रिया एवं द्रव्य की अपेक्षा रखनेवाली सब तरह की सिद्धियाँ यहीं पर, भूतल को वसन्त के सदृश, जीव को मोहित करती हैं ॥२५॥
211612
211613 ये जो देश आदि सिद्धि के चार साधन हैं उनमें श्रीशैल आदि उत्तमोत्तम देश आदि चार साधनों के मिल जानेपर शीघ्र सिद्धियों का लाभ हो जाने से योग, मन्त्र, जप आदि क्रियाओं में दूसरे देश में अनुष्ठित क्रियाओं की अपेक्षा प्रधान उत्कर्ष की कल्पना होती है और तदनुसार ही फलोत्कर्ष भी होता है, यह कहते हैं।
211614 हे साधो, सिद्धि आदि के साधन में ये जो चार हेतु हैं उनमें श्रीशैल आदि में अनुष्ठित योग आदि क्रिया में उत्कर्ष की कल्पना होती है, क्योंकि फलोत्कर्षक्रम जितने हैं वे सभी उन क्रियाओं के उत्कर्ष के
211615 अनुसार ही होती हैं ॥२६॥
211616
211617 ठीक है, हमने वैसा मान लिया, इससे प्रकृत में क्या आया, इस पर कहते हैं।
211618 उड्डामरतन्त्र, योगिनीकल्प आदि बड़े-बड़े अनेक ग्रन्थों में आकाशगमन आदि के साधन ये भी प्रसिद्ध है - सिद्धगुटिका, सिद्धांजन, सिद्धखड्ग, सिद्धपादुका आदि । 'कथं संसाधयत्येतत्' यह जो आपने प्रश्न किया है उसका अभिप्राय यदि उन क्रियाक्रमों का निरूपण करने में है, तो अविस्तृत कथन से उनका निरूपण न हो सकने के कारण कथन का विस्तार अवश्य करना होगा। उससे सिद्धियों के विषय में जिज्ञासा न रखनेवाले अतत्त्वज्ञ श्रोताओं की दैववश इच्छा हो जायेगी और उनमें वे प्रवृत्ति करने लग जायेंगे, इससे बड़ा अनर्थ हो जायेगा । आपके लिए भी वह विस्तार प्रकृत आत्मश्रवण में विघ्नरूप हो जाने से विघातक ही है, इसलिए प्रकृत में उसका निरूपण उचित नहीं है ॥२७॥
211619
211620 यही न्याय मणि, मन्त्र आदि से होनेवाले सिद्धिक्रम के निरूपण में तथा श्रीशैल आदि सिद्ध देश में निवास से सिद्ध होनेवाले सिद्धिक्रम के निरूपण में भी लगाना चाहिए, यह कहते हैं।
211621 हे रामभद्र, मणि, औषधि, तप, मन्त्र और क्रिया से होनेवाली सिद्धि के क्रम का निरूपण भी दूर ही रहे, क्योंकि उसका विस्तारपूर्वक निरूपण करना भी प्रकृत आत्मतत्त्वरूप अर्थ का विघातक ही है। हे कृतार्थ श्रीरामजी, सिद्ध देश से प्रसिद्ध श्रीशैल अथवा मेरू पर्वत पर निवास कर रहे पुरुष को सिद्धि होती है-इसका भी विस्तारपूर्वक वर्णन करना आपके जैसे सिद्धियों में तुच्छत्व बुद्धि रखनेवाले पुरुषों के लिए प्रकृत आत्मचिन्तनरूप अर्थ का विघातक ही सिद्ध होगा ॥२८,२९॥
211622
211623
211624 __ [निर्वाण-प्रकरण पूर्वार्ध तब तो मेरा प्रश्न बिलकुल निरर्थक ही है-इस विचार से श्रीरामचन्द्रजी को किसी तरह का दुःख न हो, इसलिए प्रस्तुत ज्ञान की दृढ़ता में उपयोगी, आनुषंगिक आकाशगमनादि सिद्धियों में साधनभूत तथा वर्णन की जा रही कथा से सम्बद्ध प्राणायामक्रम संक्षेप से सुनाते हैं। ___ इसलिए हे श्रीरामजी, शिखिध्वज की कथा के प्रसंग से प्राप्त सिद्धिरूपी फल से युक्त इस प्राणादि वायु की अभ्यासक्रिया का आप श्रवण कीजिये । साध्यार्थ और साधनार्थ अखिल अन्तस्थ वासनाओं का त्यागकर गुदा आदि द्वारों के संकोच से, सिद्धादि आसन, काय, मस्तक और गर्दन की समता, निश्चलता, तथा नासिका के अग्रभाग में अवलोकनादि योगशास्त्रोक्त क्रियाक्रमों से; भोजन और आसन की शुद्धि से, भलीभाँति योगशास्त्र के परिशीलन से, उत्तम आचार से, सज्जनों के संग से, सर्वत्याग से, सुखासन से, कुछ काल तक प्राणायाम के दृढ़ अभ्यास से, क्रोध, लोभ आदि के बिलकुल त्याग से तथा भोगों के त्याग से हे सुव्रत श्रीरामचन्द्रजी, रेचक, पूरक और कुम्भक का अच्छी तरह अभ्यास हो जाने पर प्राणों का स्वामी हो जाने के कारण योगियों के सब प्राण उस तरह उनके अधीन हो जाते हैं, जिस तरह राजा के नौकर ॥३०-३४॥

211625
211626 प्राणों के अपने अधीन हो जानेपर यानी प्राणों के ऊपर अपना सब नियन्त्रण हो जाने पर उनसे सम्बद्ध सिद्धियाँ भी अपने अधीन हो जाती हैं - यह कहते हैं।
211627 हे राघव, देह के वायु के अपने अधीन हो जाने से यानी देहस्थ वायु के ऊपर अपना नियन्त्रण हो जाने से राज्य से लेकर मोक्षपर्यन्त सभी सम्पत्तियाँ सबको सुखसाध्य हो जाती हैं ॥३५॥
211628
211629 अब, देहस्थ वायु के अपने अधीन हो जाने से सम्पूर्ण सिद्धियाँ प्राप्त हो जाती हैं, यह जो कहा गया, इसका उपपादन करने के लिए सम्पूर्ण शरीर में फैली हुई बहत्तर हजार शाखाओंवाली प्रधान सौ नाड़ियों की आश्रित, मूलाधार से लेकर ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्त सात चक्रों में प्रविष्ट होकर निकली हुई तथा मूलाधार में साढ़े तीन वलय के वेष्टन के भीतर सोई हुई कुण्डलिनी की शक्ति से सम्पन्न सुषुम्ना नाडी का वर्णन करते हैं।
211630 चारों ओर से फैली हुई शाखाओं से परिवेष्टित होने के कारण मण्डलित आकार से युक्त, मर्मस्थान में समाश्रित, सौ नाडियों की आश्रय आन्त्रवेष्टनिका (सुषुम्ना) नाम की नाडी है (चूँकि आँतों की नाडियों से वह बिलकुल घिरी हुई है, इसलिए उसका नाम आन्त्रवेष्टनिका पड़ा है) ॥३६॥
211631 - मूलाधार में स्वान्तर्गत कुण्डलिनी के स्थान की अनुकूलता से उसका वर्णन करते हैं।
211632 वीणादण्ड के मूलभाग में प्रसिद्ध रेखास्वरूप आवर्त के (तन्त्री के मूल में परिवर्तनरूप जो आवर्त होता है उसके तुल्य अथवा जलपरिवर्तनस्वरूप जो आवर्त होता है) उसके तुल्य, द्रविडाक्षर में लिखकर देखने में ॐकार के पूर्वार्द्ध के समान और नागरी लिपि में तो ॐकार के उत्तरार्द्ध के समान तथा कुण्डल एवं आवर्त के तुल्य वह सुषुम्ना नाडी स्थित है॥३७॥
211633
211634 यह केवल मनुष्यों के ही शरीर में होती हो, यह बात नहीं है, किन्तु सभी जीवों के शरीरों में यह एक-सी होती है, यह कहते हैं।
211635 हे श्रीरामजी, देव, असुर, मनुष्य, मृग, मगर, खग आदि में, कीट, पतंग आदि से लेकर ब्रह्मापर्यन्त सब प्रकार के प्राणियों में वह नाडी उदित है । शीतजन्य पीड़ा के निवारण के लिए गेंडुरी
211636
211637 मारकर (गोलाई बाँधकर) सोये हुए सर्पराज के शरीर की नाईं बद्धमण्डल, शुभ्र तथा प्रलयाग्नि से गल रहे चन्द्रमा के तुल्य बद्धकुण्डली वह नाडी है । गुदा से लेकर भौंह के बीच तक सब छिद्रों का स्पर्श कर रही वह सुषुम्ना नाडी मन की वृत्तियों से भीतर चंचल और बाहर प्राणादि से स्पन्दयुक्त होकर सदा अवस्थित रहती है ॥३८-४०॥
211638
211639 उसके मूल में साढ़े तीन वलय के आकार से युक्त कुण्डलिनी संज्ञावाली चित्शक्ति है।
211640 उसके आभ्यन्तर में यानी कदलीकोश के सदृश मूलाधार में वीणा के मूल में दुर्लक्ष्य तारों के वेग से विलास कर रही-सी परम-सूक्ष्म पराशक्ति नाम की सकल शब्दों की मूलभूत शब्दब्रह्मात्मिका जो स्फूर्ति है वही प्राणसंग से नाभि, हृदय और कण्ठ प्रदेशों में उतरोत्तर को अत्यन्त व्यक्त होकर देखती हुई मध्यमा, वैखरी इत्यादि भेदों को प्राप्त करती है (A) | चूँकि वक्कुण्डलाकारवाहिनी है, इसलिए कुण्डलिनी नाम से कही गयी है। वह सब प्राणियों की परमाशक्ति है तथा प्राण, इन्द्रिय, बुद्धि आदि सब शक्तियों की सत्तास्फूर्ति की प्रवृत्ति में निर्वाहक होने से वेगप्रदान करनेवाली है॥४१,४२॥
211641
211642 उनमें प्राणशक्ति वेगप्रदान करनेवाली कैसे है, यह कहते हैं।
211643 वही अपने मुख से प्राणवायु को ऊपर फेंकती है और अपान को नीचे खींचती है, इसलिए सदा साँस खींचती हुई स्पन्दन में हेतु बनी हुई ऊपर की ओर मुँह करके क्रुद्ध साँपिन की नाईं अवस्थित रहती है॥४३॥
211644
211645 बुद्धिशक्ति को वेगप्रदान कनेवाली कैसे है, यह कहते हैं।
211646 जब हृदय में स्थित प्राणवायु कुण्डलिनी से आकृष्ट होकर अपानवृत्ति द्वारा कुण्डलिनी पद को प्राप्त होता है तब अपंचीकृत भूतों से जनित अन्तःकरण में विद्यमान जीवसंवित् स्मृति, संकल्प,
211647 अध्यवसाय, अभिमान, राग आदि वृत्तियों के भेदों से अन्दर उदित होती है ॥४४॥
211648
211649 कैसे इन्द्रियशक्ति को वेगप्रदान करती है, यह बतलाते हैं।
211650 इस तरह प्राण और बुद्धि को ज्ञान और क्रियाशक्तिप्रदान करनेवाली कुण्डलिनी कोमल स्पर्शवाली (विषय सन्निकर्षवाली) चक्षु आदिइन्द्रियों से उदयप्राप्त करती हुई,कमल में भ्रमर की नाईं, देह में जैसे जैसे (जिस तरह के भोजक के अदृष्टया दृष्ट सामग्री के वैचित्र्य से) स्फुरित होती है वैसे-वैसे अन्तःकरण मेंतत्-तत्इन्द्रियों से अर्थविशेषों में स्फूर्तिस्वरूपतत्-तत्फलभोगादिरूप संवित् उदित होती है।॥४५॥
211651
211652 कैसे वह इन्द्रियसन्निकर्षों की वशवर्तिनी है, यह कहते हैं।
211653 ज्यों-ज्यों चक्षु आदि इन्द्रियों के साथ विषयस्पर्श प्रथम उत्पन्न होता जाता है त्यों-त्यों कार्यकरणसंघातरूप यन्त्र के प्रेरक वृत्ति द्वारा बाहर निकले हुए प्रमाता की बाह्य विषयों के साथ परस्पर (A) ऐसा ही मन्त्रशास्त्र में कहा गया है :
211654 चैतन्यसर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति यद्विदुः । तत्प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ॥
211655 वर्णात्मनाऽऽविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ॥' इत्यादि ।
211656 साम्ब ने भी कहा है : या स. मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती त्रिषष्टिं वर्णानत्र प्रकटकरणैः प्राणसंगात् प्रसूते । तां पश्यन्तीं प्रथममुदितं मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं वक्त्रे करणविशदां वैखरी च प्रपद्ये ॥
211657
211658
211659
211660 आलिंगन करानेवाली संवित् कुण्डलिनी अत्यन्त स्पष्ट हो जाती है॥४६॥
211661
211662 मूलाधार में स्थित कुण्डलिनी की सब नाड़ियाँ चक्षु आदि इन्द्रियों के प्रवर्तन में द्वार हैं, इस आशय से कहते हैं। ___ उस कुण्डलिनी में हृदयकोश की समस्त नाड़ियाँ सम्मिलित हैं। वे सब नाड़ियाँ, सागर में नदियों की नाईं, उसीसे बारबार उत्पन्न होती हैं तथा उसीमें विलीन हो जाती है॥४७॥
211663
211664 वे कैसे बारबार उसीसे उत्पन्न होती है तथा उसीमें विलीन हो जाती हैं, यह कहते हैं। प्राणरूप से उसके ऊर्ध्वगमन में उत्सुक होने तथा अपानरूप से अधःप्रवेश की ओर उन्मुख होने से सम्पूर्ण ज्ञानों की एक वही साधारण बीज कही गयी है।॥४८॥
211665 ___ अपरिच्छिन्न चिति का-मूलाधार नाड़ीमूल में परिच्छिन्न कुण्डलिनी नामक अपने अंश से-उदय कैसे और किस लिए होता है, यह श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
211666 महर्षे,जब वस्तु और काल से (5) अपरिच्छिन्न सर्वात्मक चितिसंवित् है, तब उस कुण्डलिनीकोश से ही सब तरह की संवित् का स्फुट उदय होता है, यह कैसे और किसलिए? ॥४९॥
211667
211668 जब देशकृत परिच्छेद का अभाव वस्तुकृत परिच्छेद के अभाव में अन्तर्भूत है तब तो कालकृत परिच्छेद के अभाव भी वस्तुकृत परिच्छेद के अभाव में अन्तर्भूत ही है, फिर उसका पृथक् उपादान व्यर्थ है। यदि यह कहिये कि स्पष्टीकरण के लिए उसका अलग

उपादान किया गया है, तो देशकृत परिच्छेद का अभाव में भी यह कह सकते हैं - यों तीनों के अनुवाद के व्याज से दिखलाते हुए, निराकार और निर्विषयक चिति की-जीवाकारस्वरूप से या घटादि विषयकस्वरूप से-अभिव्यक्ति
211669 बतलाने के लिए 'तदा संविदुदेत्यन्तर्भूततन्मात्रबीजभूः' इत्यादि जो पहले कहा गया था उसी अर्थ की विस्तार से व्याख्या करने की इच्छा कर रहे महाराज वसिष्ठजी - स्थूल और सूक्ष्म दोनों देहों के आकार में परिणत भूतों से सापेक्ष ही चिति की विशेषाभिव्यक्ति होती है - यह बतलाते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे निष्पाप रामजी, यद्यपि सब जगह सदा चितिसंवित् ही सब कुछ है, तथापि भूततन्मात्राओं के कारण इसका उदय कहीं पर ही होता है॥५०॥
211670
211671 संवित् में देशकृत परिच्छेद का अभाव होनेपर वह सर्वत्र भासित होने लगेगी, ऐसी आशंका करके केवल उपाधि के कारण ही उसका उदय होता है, यह दृष्टान्तपूर्वक कहते हैं।
211672 सर्वत्र विद्यमान रहता हुआ भी सूर्य का प्रकाश जैसे दीवार, दर्पण, जल आदि में विशषरूप से अवभासित होता है वैसे ही सर्वत्र देहों में विद्यमान रहती हुई भी चितिसंवित् बुद्धि के चांचल्य से चंचल अवभासित होती है ॥५१॥
211673 वह चितिवस्तु कहीं मिट्टी, पत्थर आदि वस्तुओं में अविद्यारूपी जड़ता से तिरोहित हो जाने के कारण गरम जल में छोड़े गये ठंडे जल की नाईं अदृष्ट है। कहीं देव, मनुष्य आदि लिंगों में तो वह स्पष्ट ही अभिव्यक्त है और कहीं वृक्षादि लिंगों में विवेकज्ञान से शून्य तथा तत्-तत्
211674 पदार्थों की सत्तारूप से विलासित दृष्ट है ॥५२॥
211675 ___ जो अभिव्यक्तितारतम्य अभी कहा गया है, उसीका इस सर्ग की समाप्तितक क्रमशः निरूपण
211676 () देशकृत परिच्छेद के अभाव का भी वस्तुकृत परिच्छेद के अभाव में ही अन्तर्भाव है, इस आशय से यहाँ काल और वस्तुकृतपरिच्छेद के अभाव का उपादान किया गया है।
211677
211678 करने के लिए प्रतिज्ञा करते हैं।
211679 हे पापशून्य श्रीरामजी, पशुओं से लेकर स्थावर आदि देहों में तथा मनुष्यादि शरीरों में जिस तारतम्य से संविन्मयक्रम उदित होता है, यह फिर मैं आपसे क्रमशः कहता हूँ, आप खूब सुनिये॥५३॥
211680
211681 स्थूल और सूक्ष्म भूतों के अध्यास का विस्तारपूर्वक वर्णन करने के लिए उपोद्‌घात द्वारा सबके अधिष्ठान, सच्चिदेकरस, समस्त प्रपंच और उसके धर्मों से शून्य उस आत्मतत्त्व का सबसे पहले निर्देश करते हैं।
211682 जैसे आकाश शून्यमात्र है वैसे ही यह सम्पूर्ण चेतन और अचेतन भूतों का समूह तथा आकाश जो कुछ भी भासता है वह सब असंग, विभु और सूक्ष्म चिन्मात्र ही है ॥५४॥
211683
211684 उस चिन्मात्र के उसी तरह से स्थित रहनेपर माया द्वारा कल्पित एक देश में आकाशादि सूक्ष्म भूतों का अध्यास होने से वही भूततन्मात्ररूप से अवस्थित है, यह कहते हैं। _वह सन्मात्र, चिन्मात्र, विकारशून्य और अनामय संवित् ही कहीं माया द्वारा कल्पित एक देश में भूत और पंचतन्मात्राओं के रूप से अवस्थित है। प्राण, मन, बुद्धि, ज्ञानेन्द्रिय और कर्मेन्द्रिय इस पंचप्रकार को प्राप्त लिंगशरीर में प्रतिबिम्बरूप से प्रवेश करके सम्पन्न हुए हे श्रीरामचन्द्रजी, जन्मादि विकार तथा जाग्रदादि अवस्थाओं के भेद जिसमें अन्तर्भूत हैं ऐसे स्वसंविद्रूप जीवभाव को आप उस तरह लक्षित करते हैं, जिस तरह एक दीप से सौ दीप । लिंगारम्भ से कुछ ऐसे भी तन्मात्रपंचक हैं, जो इस संसार में देवमनुष्यादि आकार की वासनाओं के अनुसार कुछ संकल्पस्वरूप अपनी सत्तामात्र से ही केवल पंचीकरण द्वारा स्थूल देहभाव को प्राप्त होते हैं। कोई तन्मात्रपंचक पशु-पक्षी आदि तिर्यग्देहभाव को प्राप्त होते हैं; कोई सुवर्ण, रजत और खप्पर से उपलक्षित ब्रह्माण्डभाव तथा उसके अन्तर्गत भुवनादिभोग्यभाव को प्राप्त होते हैं, कोई देशादिभाव को और
211685 कोई द्रव्यादिभाव को प्राप्त होते हैं ॥५५-५८॥
211686
211687 ठीक है, बात ऐसी ही है, किन्तु इससे प्रकृत में आया क्या ? इसपर कहते हैं। _हे रघुनन्दन्, इस तरह यह संसार पंचतन्मात्रा का केवल स्पन्दनमात्र ही सिद्ध है। ठीक है, तब तो अधिष्ठानचैतन्य सर्वत्र विद्यमान है, फिर घटादि चेतन क्यों नहीं है? इस शंका पर कहते हैं। और वह चितिसंवित् ही यहाँ सर्वत्र विद्यमान है ॥५९॥
211688 किन्तु केवल चैतन्याभिव्यंजक प्राणादिपंचक (प्राण, मन, बुद्धि, कर्मेन्द्रिय और ज्ञानेन्द्रिय) के कारण लिंगशरीर की प्रधानता से मनुष्यादिदेहों में मुख्यचेतन नामवाली, कहीं (तिर्यगादि में) लिंग और स्थूल देह की प्रधानता में समता होने से जड़चेतननामवाली
211689 और स्थावरादि में तो लिंगशरीर के अन्तःसंवेदनमात्र होने से बाहर मनुष्यों द्वारा चैतन्य की भावना न होने से वह चितिसंवित् केवल जड़नामवाली प्रसिद्ध है ॥६०॥
211690
211691 तीनों में भी वह चिति किस तरह तारतम्य से स्थित है ? इसमें दृष्टान्त बतलाते हैं।
211692 जैसे दिन में पिघला हुआ घी का समुद्र सायंकाल में शीतल पवन के स्पर्श से तट पर धीरे-धीरे गाढ़ हो जाने से निश्चल होकर द्रवस्थान में तरंग के समान चंचल, कुछ घनीभूत प्रदेश में कुछ चंचल और अत्यन्त घनीभूत प्रदेश में स्थल की नाईं अचल स्थिर रहता है, वैसे ही यह चितिसंवित् नर, तिर्यक् और स्थावरादि देहरूप पंचकों में क्रम से चंचल, कुछ चंचल तथा अत्यन्त जड़ता से युक्त अर्थात् बिलकुल
211693
211694
211695 निश्चल स्थित रहती है।॥६१॥
211696
211697 जैसे कहीं घनीभाव होने से चांचल्य के अभाव में भी सागर के सागरत्व में क्षति नहीं होती, वैसे ही स्थावरादिभाव में भी चिति की चिद्रूपता में कुछ भी क्षति नहीं होती, यह कहते हैं।
211698 सागर कहीं से शान्त और कहीं से चंचल रहे, तो क्या वह सागर नहीं कहा जाता ? अर्थात् वह जैसे सागर ही कहा जाता है, वैसे ही सुर, नर, पशु, पक्षी आदि योनियों में चंचलता का न्यूनाधिकभाव होनेपर भी चैतन्य सब जगह अक्षत है, क्योंकि यह सम्पूर्ण भूततन्मात्रपंचक जड़ और अजड़ है। तात्पर्य यह है कि यह जड़अजड़विकल्प, चिति में अध्यस्त भूततन्मात्रपंचक का धर्म है, चितिका धर्म नहीं है; क्योंकि वह चिति तो निर्धर्मक है ॥६२॥
211699
211700 भूततन्मात्रपंचक में स्वभाव के वश से इस तरह के अनेकों विकल्प देखे गये हैं।
211701 हे पापशून्य श्रीरामजी, देहादि आकार में परिणत पंचक-प्राणधारण के अधीन स्पन्दन और चैतन्य के कारण-जीव (चेतन) कहलाता है, उससे स्पन्द होता है और शैल आदि तो केवल जड़ ही है। स्थावरादि शरीर तो बाहर की वायु से स्पन्दनशील (चेष्टावान्) होते हैं तथा अन्तःकरण ही चेतन है, इत्यादि स्वभाव के ही वश से होते हैं । हे रघुनन्दन, यदि आप यह आक्षेप करे कि जो स्वभाव यानी स्वात्मक भाव है वह विरुद्धविकल्पात्मक कैसे हो सकता है, क्योंकि विरोध परसापेक्ष और स्वभाव अनन्यापेक्ष होता है। यदि आप यह कहें कि स्वीय यानी अपना जो भाव वह स्वभाव है, तो भी वह स्वमात्रसापेक्ष ही हुआ, परसापेक्ष नहीं; इसलिए वह परसापेक्ष विकल्प का स्वरूप या निमित्त कैसे हो सकेगा ? तो मैं आपसे यह पूछता हूँ कि स्वभाव को छोड़कर (स्वभाव के विषय में किसी तरह का आक्षेप न कर) पहले आपको वाणियों के विषय में ही आक्षेप करना चाहिए, क्योंकि वे चित् जड़ादिशब्दस्वरूप ही हैं। अपने पुनरूक्तिदोष की निवृत्ति के लिए वे स्वार्थ की व्यावृत्ति करती हुई चैतन्य और जाड्य को विरुद्ध बनाती हैं एवं शीतोष्णादि धर्मपरक और हिमअग्नि आदि धर्मिपरक सम्पूर्ण वाणियाँ भी, जो इसी तरह की हैं, सर्वत्र दिखाई पड़ती है ॥६३,६४॥
211702
211703 __ अथवा वाणी के विषय में भी आपको आक्षेप न करना चाहिए, क्योंकि वह वासनाकल्पित विकल्प की नाईं पंचकार्थानुवादी होने के कारण पराधीन बन चुकी है। किन्तु तत्-तत् विरुद्ध विकल्पभाव से वासनांश का ग्रहण करनेवाले विकारयुक्त लिंगात्मक पंचकों की केवल स्थिति के विषय में ही आक्षेप करना चाहिए।
211704 अथवा हे श्रीरामचन्द्रजी, जिन्होंने वासनांश का ग्रहण किया है ऐसे परिपुष्ट विरुद्धविकारों से युक्त पंचकों की स्थिति के विषय में ही आक्षेप करने में आपको अधिक योग देना चाहिए । अथवा उन पंचतत्त्वों की स्थिति का भी कोई अपराध नहीं है, क्योंकि वे पूर्व-पूर्व हजारों विरुद्ध विकल्पों की वासनाओं का अनुसरण करनेवाली हैं; चित्त को इधर-उधर दौड़ाने में समर्थ तथा चारों ओर खूब बिखरी हुई वासनाओं के ही विषय में विरुद्ध विकल्प कल्पनाओं की जड़ खोज रहे बुद्धिमान् पुरुष आनन्दपूर्वक आक्षेप कर सकते हैं, स्वभावादि के विषय में नहीं । देवादि शुभभाव में प्रबुद्धवासनायुक्त तथा तिर्यक् स्थावर आदि अशुभभाव में सुप्तवासनायुक्त अन्य पंचक अवस्थित रहता है, इसलिए वासना ही पंचकों की स्थिति में कारण है, ऐसा आक्षेप कर सकते हैं। जिस वासना

211705

211706 के विषय में आक्षेप करने से उसका क्षयरूप फल अच्छी तरह अनुभूत होता है उसी के विषय में आक्षेप करना चाहिए, मुट्ठी में धूलि उठाकर आकाश में नहीं फेंकना चाहिए । तात्पर्य यह कि स्वभावादि के विषय में किसी तरह के आक्षेप करनेका कोई फल नहीं है। यही कारण है कि वासना का क्षय हो जानेपर पूर्णात्मलाभ होने से मेरु आदि सुवर्ण की राशियाँ भी तिनके के समान तुच्छ मालूम पड़ने लगती हैं और विवेकनिष्ठ को ये सब स्थावर-जंगम आदि भी कीट, पतंग आदि के समान अत्यन्त तुच्छ भासित होने लगते हैं ॥६५-६९॥

211707

211708 वासना के स्वाप और प्रबोध के तारतम्य से पंचकों में स्थावरादि की विचित्रता कैसे उत्पन्न होती है, यह उदाहरण दिखलाते हैं। ___ और इन में कोई-कोई जैसे स्थावरादिजाति प्रसुप्तवासनावाले हैं और कोई-कोई जैसे नर-सुर आदि प्रबुद्ध वासनावाले हैं। कोई-कोई जैसे ये पशु, पक्षी आदि वासनाओं के कारण अस्वच्छ चित्त से युक्त हैं और कोई-कोई जैसे ये मोक्षगामी, वासनाओं को त्याग चुके हैं । वासना की विचित्रता से ही देव, नर आदि पंचतत्त्वराशि, आकाश तथा भूमिपर गमन आदि विचित्र व्यवहार के योग्य हस्त, पाद आदि तथा इनसे कल्पित कर्मेन्द्रियों से युक्त देव, नर आदि पंचकराशियों द्वारा अपनी-अपनी संवित् में मनुष्यादिव्यवहार के योग्य मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त, चक्षु, कर्ण, घ्राण, रसना, त्वक् आदि आभ्यन्तर और बाह्य करण रूप संज्ञाएँ की गयी हैं, यही कारण है कि प्रत्येक प्राणी में विचित्र स्वभाव की वे संज्ञाएँ दिखाई देती हैं। पशु आदि ने अन्य ही संज्ञाओं की कल्पना की है अर्थात् चार पैर, दो सींग तथा एक पुच्छ की; पक्षियों ने चोंच, पाँख, पूँछ और पैरों की; साँपों ने फन, भोग और पूँछ की तथा कृमि, कीट, दंश, मशक आदिने अपनी-अपनी वासनाओं के अनुरूप व्यवहार के योग्य अवयवादि संज्ञाओं की कल्पना की है । इसी तरह स्थावरादि दूसरों ने भी अन्यान्य संविदों की कल्पनाएँ की हैं। हे साधो श्रीरामचन्द्रजी, इसी तरह काल्पनिक स्वस्वरूप से आदि, अन्त और मध्य में विकारी और जड़ तथा अधिष्ठानसद्रूप से अचल और अजड़रूप से ये विचित्र भूतपंचकों की

211709 राशियाँ स्फुरित हो रही हैं ॥७०-७४॥

211710

211711 यों अनन्त पंचकभेदों का वर्णन करके अब महाराज वसिष्ठजी-उनमें कर्मोपासनाओं के समूहों के अनुष्ठान के फलस्वरूप समष्ट्यहंभाव को प्राप्त हुए किसी एकका कोई एक संकल्पपरमाणु ही इस संसाररूपी आकाशवृक्षों का बीज है-यह बतलाते हैं।

211712 हे महीपते, समष्टिविषयक होने के कारण इन में किसी-एकका सर्वत्र अभिव्याप्त संकल्पात्मक कोई एक परमाणु ही सृष्टिरूपी आकाशवृक्षों का बीज है और उन सृष्टिरूपी आकाशवृक्षों में ही ये भूत पंचक हैं ॥७५॥

211713

211714 सृष्टियों में जो आकाशवृक्षता कही गयी है, उसका-फल और गन्ध आदि की कल्पना द्वारा उपपादन करते हैं।

211715 उनमें इन्द्रियाँ विषयरूपी सुगन्धप्रधान पुष्प आदि हैं, इच्छाएँ भौंरियाँ हैं और चंचल कर्मेन्द्रियों की क्रियाएँ मंजरियों के रूप में शोभित होती हैं। स्वच्छ स्वर्गादि लोकान्तर वृक्ष हैं, सुमेरुसहित सभी पर्वत मूल हैं। काले बादल पल्लव हैं और दसों दिशाएँ चंचल लताएँ हैं। हे रघुनन्दन, वर्तमान और भविष्यत्

211716

211717 चार प्रकार के जो शरीर हैं वे सब उस वृक्ष के अनन्त फल के रूप में विराजमान हैं। हे श्रीरामजी, इस तरह ये पंचबीज तथा पंचवृक्ष अपने विवेकशून्य आत्मा से स्वयं उत्पन्न होते हैं और समय पाकर स्वयं नष्ट भी हो जाते हैं। ये स्वयं नानाभावको प्राप्त होते हैं, जड़ता के कारण चिरकालतक स्फुरित होते रहते हैं और समुद्र में तरंग की नाईं अपने से विवेकदृष्टि से दिखने पर शान्त हो जाते हैं । हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे समुद्र में एक ओर तरंग उत्पन्न होते हैं और दूसरी ओर स्वयं नष्ट हो जाते हैं, वैसे ही ये सब जड़ता के कारण एक ओर उन्नति को प्राप्त होते हैं और दूसरी ओर विवेक के कारण स्वयं नष्ट हो जाते हैं। हे श्रीरामजी, जो पंचकविलास की राशियाँ निर्वासन नाशपर्यन्त विवेक के वश में चली गयी हैं वे इस संसार में पुनः जन्म-मरण देहधारणादिरूप संस्थिति को प्राप्त नहीं होती और दूसरी पंचकविलास की राशियाँ तो निरन्तर इस संसार में भ्रमण किया करती हैं॥७६-८२॥

211718

211719 _अस्सीवाँ सर्ग समाप्त

211720 इक्यासीवाँ सर्ग कुण्डलिनी के प्रसंग से रोगों की उत्पत्ति और उनके नाश के क्रम तथा

211721 ___ सिद्धि और सिद्धों के दर्शन के उपाय आदि का वर्णन। यदा प्राणानिलो याति हृदि कुण्डलिनीपदम् । तता संविदुदेत्यन्तर्भूततन्मात्रबीजभूः ॥

211722 (हृदय में जब प्राणवायु कुण्डलिनी स्थानतक पहुँच जाती है, तब भीतर में भूत और तन्मात्रा की बीजभूमि संवित् उदित होती है) इससे बुद्धिशक्तियों में स्फूर्तिप्रदातृत्व का उपपादन करते समय (भूततन्मात्रबीजभूः) इस अंश को स्पष्ट समझाने के लिए जो स्थूल और सूक्ष्म पंचभूतों का विचार किया गया था, उसकी संगति दिखलाते हुए आकाशगमनादि सिद्धियों में बीजभूत प्राणाभ्यास में उपयुक्त, प्रस्तुत कुण्डलिनी में प्राणादि की उत्पत्ति का प्रकार दिखलाते हैं।

211723 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, स्थूलशरीरात्मक पंचक के मूलाधार उस कुंडलिनी में, जिसका हमने पहले वर्णन किया था, इस लिंगात्मक पंचक का उपादान कारण भूतसूक्ष्म सदा पांच प्राणवायुओं के रूप से स्फुरित होता है ॥१॥

211724 __ प्राणरूप से अन्दर स्फुरित हुई वह कुण्डलिनी वायुधर्म और स्वधर्म से स्पन्द, स्पर्श और संवित् इन तीन रूपों की कल्पनास्वरूप बनकर कला, चित्, जीव, मन, संकल्प, बुद्धि, अहंकार, पुर्यष्टक, लिंग-इत्यादि नामों को कलनादि व्यापारों की उपाधियों से प्राप्त करती है, यह कहते हैं।

211725 __वह कुण्डलिनी प्राणरूप से अन्दर स्फुरित होकर वायु के धर्म से तथा अपने धर्म से स्पन्द, स्पर्श और संवित्-इन तीन रूपों की निर्मल कल्पनास्वरूप बनकर शीघ्र संकल्प करने से कला और चेतन से चित् कही गयी है। जीवनधारण करने से वह जीवस्वरूपता को प्राप्त है तथा मनन करने से मनरूप से वह स्थित है। संकल्प करने से संकल्प और बोध करने से बुद्धि कही गयी है। यह अहंकार करने के कारण अहंकारस्वरूपता को प्राप्त हो चुकी है। पुर्यष्टकनामधारिणी यह कुण्डलिनी देह में सर्वोत्तम जीवशक्तिरूप से स्थित है॥२-४॥

211726

211727 शरीर में प्रधानरूप से स्पन्दशक्ति कहाँ रहती है, इस अभिप्राय से उसके तीन स्थान दिखलाते हैं।

211728

211729 __ अपानवायु होकर वह सदा नीचे की ओर बहती है। समाननाम से नाभि के बीच में तथा उदाननाम से ऊपर स्थित रहती है ॥५॥

211730

211731 वृत्तिभेद का यानी भिन्न-भिन्न स्थानों में उसके रहने का प्रयोजन कहते हैं।

211732 अधोदेश में बहने से वह अपानस्वरूप है। मध्यदेश में अपान और उदान से स्वयं खीची जा रही भी वह सदा निश्चल ही रहती है तथा इन दोनों से अवष्टब्ध (संसक्त) रहने के कारण ही वह पुष्ट (बलवती) होती हुई भी पुरुष के लिए उदानस्वरूपा होकर स्वस्थ ही रहती है, तात्पर्य यह कि लिंग का बाहर उत्क्रमण नहीं कराती। उसके भिन्न-भिन्न देश में रहने का प्रयोजन केवल अपानन आदि ही समझना चाहिए। यदि सामान्यवृत्ति उसे न पकड़ रक्खे, तो अपानवृत्ति से सब प्रयत्नपूर्वक खूब खींची जा रही भी वह जीवसंवित् अधोमार्ग से बाहर निकल जाती है और बलपूर्वक उसके निकल जाने से तो मनुष्य मृत्यु को प्राप्त हो जाता है । यदि युक्तिपूर्वक सामान्यवृत्ति से पकड़ न रक्खी जाय, तो वह पूरी जीवसंवित् सर्वप्रयत्न से ऊपर चली जाती है तथा बलपूर्वक उसके निकलजाने से तो मनुष्य मृत्यु को प्राप्त हो जाता है ॥६-८॥

211733 ___ अतएव प्राण और अपान वायु के गतिनिरोध के अभ्यास से सब अंगों के अन्दर सामान्यवृत्ति से अन्यवृत्ति के ऊपर विजय होने पर सम्पूर्ण व्याधियों का नाश किया जा सकता है तथा मृत्यु पर भी विजय पायी जा सकती है, यह कहते हैं।

211734 सर्वथा अन्तर्वायु के निरोध से ऊपर-नीचे का गमनागमन छोड़कर यदि सामान्यवृत्ति से जीव संवित् शरीर में स्थित रहे, तो जन्तु की सब व्याधियाँ नष्ट हो जाती हैं ॥९॥

211735

211736 एक सौ प्रधान नाड़ियाँ हैं और सामान्यनाड़ियाँ तो उनकी शाखाएँ हैं, उनमें अन्नरस पहुँचानेवाली नाड़ी का कफ और पित्त बढ़ जाने से जहाँ पर व्यापार रुक जाता है वहीं पर इतर वायुओं से विषमता आ जाने के कारण अन्नरस को खींच लेने से छोटे और बड़े रोगों की उत्पत्ति होती है, यह कहते हैं।

211737 सामान्य नाड़ियों के व्यापार का अभाव हो जाने से अन्नरस की अपरिपक्वता से सामान्य रोगों की उत्पत्ति होती है और प्रधान नाड़ियों के व्यापार का अभाव हो जाने से प्रधान रोगों की उत्पत्ति होती है। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनीश्वर, इस शरीर में शारीरिक और

मानसिक रोग किससे उत्पन्न होते हैं तथा किससे विनष्ट होते हैं ? यह शीघ्र मुझसे ठीक-ठीक आद्योपन्त कहिये । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्दजी, आधि और व्याधि ये दोनों दुःख के कारण हैं और औषधादि द्वारा इनकी निवृत्ति से सुख प्राप्त होता है तथा ज्ञान द्वारा इनका समूलनाश ही मोक्ष कहलाता है। शरीर के अन्दर आधि और व्याधियाँ कदाचित् परस्पर एक दूसरे के कारण बन जाने से उत्पन्न होती हैं, कदाचित् एक साथ और कदाचित् सुख के अनन्तर क्रम से उत्पन्न होती हैं। शारीरिक दुःख को व्याधि कहते हैं और वासनामय मानसिक दुःख को आधि। हे रामजी, यह जान लेना चाहिए कि अज्ञान ही इन दोनों का मूल कारण है। तत्त्वज्ञान होने पर इनका नाश अनिवार्य है।।१०-१४॥

आधियों की उत्पत्ति में कारण बतलाते हैं।
तत्त्वज्ञान और इन्द्रियनिग्रह के अभाव से चित्त में निश्चलतारूप स्वास्थ्य की हेतु सूक्ष्मता का त्यागकर राग-द्वेष में फँस जाने से तथा यह प्राप्त हो गया लेकिन यह अभी बाकी है इस तरह रात-दिन

चिन्ता करने से जड़ता के कारण महामोहदायिनी आधियाँ (मानसिक व्यथाएँ) ऐसे प्रवृत्त होती हैं, जैसे वर्षा ऋतु में पत्थर-ओले ॥१५,१६॥

अब शारीरिक व्याधियों की उत्पत्ति में कारण बतलाते हैं।
प्रबल इच्छाओं के पुनः पुनः स्फुरित होने से, मूर्खता से, चित्त के न जीतने से, दुष्ट अन्न खाने से तथा श्मशान आदि निकृष्ट जगहों में निवास करने से शरीर में व्याधि प्रवृत्त होती है। आधी रात में तथा प्रदोषादि काल में भोजन एवं मैथुनादि व्यवहार से, दुष्कर्म करने से, दुर्जनों की संगतिरूप दोष से तथा विष, सर्प, व्याघ्र और चोर आदि की मन में शंका करने से शरीर में व्याधि प्रवृत्त होती है। और छिद्रों में अन्नरस का प्रवेश न होने के कारण नाड़ियों के क्षीण होने से अथवा छिद्रों में अन्नरस, वात आदि का द्विगुणित प्रवेश हो जाने के कारण नाड़ियों के परिपूर्ण हो जाने से कफ, पित्त आदि के प्रकोप से प्राण के व्याकुल होने से तथा चोर आदि के द्वारा शरीर के विकल हो जाने से अनेक दोषों के द्वारा अस्वस्थता के कारण शरीर के आकार का विपर्ययरूप रोग उस प्रकार देह में प्रवृत्त होता है, जिस प्रकार वर्षा और गरमी में नदियों के आकार का विपर्यय। पूर्वजन्म या इस जन्म की शुभ या अशुभ जो बुद्धि अधिक होती है वही उस व्याधि के क्रम में नियुक्त करती है। हे रघुकुल श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह भूतपंचक में आधि और व्याधियाँ उत्पन्न होती हैं। अब वे कैसे नष्ट होती हैं ? वह भी सुनिये। इस संसार में दो तरह की व्याधियाँ होती हैं। एक सामान्य यानी कोमल और दूसरी सार यानी दृढ़तर । इनमें क्षुधा, तृष्णा, स्त्री-पुत्र आदि की लालसा से उत्पन्न जो व्यवहार है वह सामान्य व्याधि कही गयी है तथा जो जन्मादि विकारों की जड़ है वह सार (दृढ़तर) व्याधि कही गयी है। अभिमत पदार्थों की प्राप्ति होने से क्षुधा, तृष्णा तथा स्त्री-पुरुष आदि जनित व्यावहारिक व्याधियाँ तथा आधि के क्षय से आधिभव (मानसिक) व्याधियाँ भी भलीभाँति नष्ट हो जाती हैं। हे राघव, आत्मज्ञान के बिना जन्मादिविकारों की जड़ सार व्याधि नष्ट नहीं होती, क्योंकि रज्जु के भलीभाँति अवबोध से ही रज्जु का सर्प नष्ट होता है । हे श्रीरामजी, जैसे वर्षाकाल की नदी अपने तट के सभी वृक्षों को जड़ से उखाड़ फेंकती है वैसे ही सम्पूर्ण आधि और व्याधियों के विलासों को जड़ से उखाड़ फेंकनेवाला जन्मादि विकारों का मूल अज्ञानरूपी व्याधि का क्षय ही है। सामान्य व्याधियाँ तो आयुर्वेदोक्त औषधियों तथा मन्त्रादि शुभ कर्मों से अथवा वृद्धों की परम्परा से कथित औषधों से नष्ट होती हैं । हे श्रीरामजी, लोलार्क आदि तीर्थों में स्नान, मन्त्र, औषध आदि उपाय, वृद्धजनों से प्राप्त हुई औषधियाँ तथा आयुर्वेदशास्त्र तो आप स्वयं खूब जानते हैं। इनसे अतिरक्त और मैं क्या आपको उपदेश दूँ॥१७-२८॥

आधियों से (मानसिक पीड़ाओं से) व्याधियाँ कैसे उत्पन्न होती हैं और उनकी कैसे चिकित्सा की जाती है, यह श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
गुरुवर, आधि से कैसे व्याधि उत्पन्न होती है और औषध से भिन्न मन्त्र, पुण्य आदिरूप युक्ति से वह कैसे नष्ट होती है ॥२९॥

आधि से व्याधि कैसे उत्पन्न होती है? पहले यही बतलाते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, मानसिक पीड़ाओं से चित्त के व्याकुल हो जाने पर शरीर अत्यधिक क्षुब्ध हो जाता है, इसीलिए क्रोधी जन्तु अपने आगे का प्रशस्त मार्ग नहीं देख पाता।

सम्मुख मार्ग को न देखकर कुमार्ग की ओर उस तरह दौड़ता है जिस तरह बाण से घायल हुआ हरिण अपने प्रकृत मार्ग को छोड़कर अन्य मार्ग की ओर दौड़ता है। मानसिक पीड़ाओं से संक्षुब्ध हुए प्राणवायु अपनी समता को छोड़कर शरीर में विरुद्ध मार्ग में ऐसे बहते हैं जैसे हाथी के प्रवेश से क्षुब्ध हुए जल नदी के तट में विरुद्ध मार्ग में बहते हैं। प्राणवायु के विषम बहने पर कफ, पित्त आदि के भर जाने से विषम स्थान में नाड़ियाँ ऐसे पहुँच जाती है जैसे राजा के अव्यवस्थित हो जाने पर वर्णाश्रम की मर्यादा विषम स्थान में पहुँच जाती है। प्राणवायु की विषमता द्वारा शरीर के विह्वल कर दिये जाने पर नदी के स्रोत की नाईं कोई नाड़ियाँ तो अत्यधिक पूर्ण हो जाती हैं और कोई बिलकुल खाली पड़ जाती हैं। प्राणवायु के संचार का क्रम बिगड़ जाने से भोजन किया गया अन्न कुजीर्णता, अजीर्णता या अतिजीर्णतारूप दोष को ही प्राप्त होता है । समाननामक प्राणवायु भुक्त अन्नों को रस बनाकर सम्पूर्ण शरीर में अपनी अपनी जगह में ठीक तरह से ऐसे पहुँचा देता है जैसे नदी का वेग पूर्वदिशा में काष्ठ को पहुँचा देता है। निरोध से जो अन्न शरीर के भीतर स्थित रहते हैं वे ही व्याधिरूप में परिणत हो जाते हैं, क्योंकि धातु की विषमतारूप परिणाम कर देना उनका स्वभाव है। इस तरह आधि से व्याधि उत्पन्न होती है और आधि के अभाव से व्याधि भी नष्ट हो जाती है। और हे श्रीरामचन्द्रजी, जिस प्रकार मन्त्रों से व्याधियाँ विनष्ट होती हैं वह भी क्रम आप सुन लीजिये। जिस तरह हरे (हरड़) के फल स्वभावतः विरेचनरूप कार्य करते हैं यानी दस्त पैदा करते हैं उसी तरह वायु, अग्नि, पृथिवी, जल आदि के बीजरूप य र ल व आदि मन्त्रों के वर्ण भी मान्त्रिक भावना के वश से नाड़ियों में रोगाकार परिणत अन्नरसों का उत्सारण, पाचन आदि कार्य करते हैं ॥३०-३९॥

आधियों के उपशम का उपाय बतलाते हैं।
हे साधो, शुद्ध और पवित्र साधुसेवनरूप क्रिया से मन ऐसे निर्मलता को प्राप्त होता है, जैसे कसौटी से सुवर्ण । हे राघव, चित्त के शुद्ध हो जाने पर शरीर में आनन्द ऐसे बढ़ता है, जैसे पूर्णचन्द्रमा के उदित होने पर इस भुवन में निर्मलता। सत्त्व की (अन्तःकरण की) शुद्धि से ये प्राणवायु अपने क्रम से बहते हैं और अन्न का परिपाक करते हैं, इससे सब व्याधियाँ नष्ट हो जाती हैं ॥४०-४२॥

प्रासंगिक प्रश्न का उत्तर देकर अब जो प्रकृत सिद्धि में हेतु है, उसका निरूपण आरम्भ करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, कुण्डलिनी के कथा प्रसंग से आधि और व्याधि के नाश तथा उत्पत्ति के क्रम का वर्णन मैंने आपसे इस तरह कर दिया, अब आप प्रकृत प्रसंग सुनिये । हे राघव, पुर्यष्टकनामक लिंगात्मक जीव की आधारभूत कुण्डलिनी को आप सुगन्ध की आधारभूत पुष्पमंजरी की नाईं जानिये । पूरक के अभ्यास से जब प्राणी कुण्डलिनी को भर करके यानी कूर्माकार नाड़ी में प्राणवायु को रोक करके समरूप से स्थित होता है तब मेरुपर्वत के समान स्थिरता अर्थात् भैरवी सिद्धि तथा काय की गुरुता (गरिमा नामक सिद्धि) उसे प्राप्त होती है। जिस समय पूरक से पूर्ण शरीर के भीतर मूलाधार से लेकर ब्रह्मरन्ध्र पर्यन्त लम्बा करके प्राणवायु को ऊपर खींचकर प्राणवायु के निरोध से उत्पन्न गरमी और तत्प्रयुक्त शारीरिक और मानसिक कष्ट सहन करने के लिए संवित् (कुण्डलिनी) ऊपर की ओर पहुँचाई जाती है, उस समय प्राणवायु को ऊपर खींचने से डण्डे की नाँई लम्बी होकर वह कुण्डलिनी देह में बँधी हुई, लता के समान सब नाड़ियों को अपने साथ लेकर अधिक अभ्यास होने के कारण साँपिन की तरह शीघ्र

ऊपर चली जाती है।४३-४७॥

वह कुण्डलिनी ऊपर कैसे चली जाती है, यह कहते हैं।
और उस समय नाड़ियों में वायु भर जाने से अवकाशरहित पैर से लेकर मस्तक तक बिलकुल हलके हुए इस शरीर को कुण्डलिनी इस तरह ऊपर उठा ले जाती है जिस तरह पवनपूर्ण जलगत भाथी (धौंकनी) नर को जल के ऊपर उठा ले जाती है, यही योगियों का आकाशगमन है। इस तरह अभ्यासरूप विलास से युक्त आकाशगामी योग से (0) अर्थात् आकाश के साथ शरीर का सम्बन्ध रखने के लिए किये गये संयमरूपयोग से योगी लोग ऊपर गति को ऐसे प्राप्त हो जाते हैं, जैसे भिखारी लोग (किसी पुण्य के योग से) इन्द्रपदवी को । तात्पर्य यह है कि जैसे गरीब आदमी किसी पुण्य के योग से इन्द्रपदवी प्राप्त कर मारे आनन्द के उड़ने लगता है वैसे ही योगी लोग अपने योग के बल से आकाश में जाकर

आनन्द से उड़ने लगते हैं ॥४८,४९॥

आकाशगामी सिद्धों के दर्शन में उपाय बतलाते हैं। जिस समय दूसरी नाडियों के व्यापार को रोक देनेवाले रेचक प्राणायाम के प्रयोग से ऊपर की ओर खींच ली गयी कुण्डलिनीरूपा प्राणशक्ति सुषुम्ना नाड़ी के भीतर प्राणवायु के प्रवाह से मस्तक के दोनों कपालों की सन्धिरूप कपाट (केवाड़ी) के बाहर बारह अंगुल के षोडशान्तनामक स्थान में मुहूर्तभर के लिए स्थित रहती है, उस समय आकाशगामी सिद्धों का दर्शन होता है (ऽ) । श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, हम लोगों की इन्द्रिय से अदिव्यता के कारण ही सन्निकर्ष रहने पर भी जब सिद्धों का दर्शन नहीं होता तब (आप कृपाकर बतलाइये कि) चाक्षुषप्रभासन्निकर्ष के बिना षोडशान्तनामक स्थान में केवल प्राणधारण से सिद्धों का दर्शन कैसे होगा और फिर वह किस तरह का होगा ॥५०-५२॥

इन दोनों में पहले कैसे होगा?' इस अंश का इष्टापत्ति से महाराज वसिष्ठजी परिहार करते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे महाबाहो, यह तो आपने ठीक ही कहा है कि अज्ञान का आश्रय करनेवाले मलिन पुरुषेन्द्रियों से या दूसरे किसी अदिव्य उपाय से इस पृथिवी पर विचरण करनेवाला कोई भी पुरुष वायुस्वरूप आकाशगामी सिद्धों को कभी नहीं देख सकता ॥५३॥

तो फिर वे किससे दिखाई देते हैं, कहते हैं।
हे राघव,योग के अभ्यास से मन के संस्कृत हो जाने के कारण विषयों से दूर संस्थित बुद्धिरूपी नेत्र से स्वप्न की नाईं आकाशगामी सिद्ध दिखाई देते हैं और वे अभीष्ट अर्थों को देते भी हैं ॥५४॥

सिद्धों का वह दर्शन 'किस तरह का होगा' इस प्रश्नांश का उत्तर कहते हैं -
जिस तरह स्वप्न में पदार्थों का अवलोकन होता है उसी तरह सिद्धों का भी अवलोकन होता है केवल स्वप्न की अपेक्षा विशेष यही है कि सिद्धों की प्राप्ति में संवाद, वरदान आदि फलरूप पदार्थों की प्राप्ति होती है ॥५५॥
___ जिस उपाय से दूसरों के शरीर में प्रवेश की सिद्धि होती है, अब वह उपाय बतलाते हैं।
() देखिये भगवान् पतंजलिमुनि का योगसूत्र :
कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाऽऽकाशागमनम् । () देखिये योगसूत्र : 'मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनन्' ।

रेचक प्राणायाम के अभ्यासरूप युक्ति से मुख से बाहर बारह अंगुलपरिमित देश में प्राण को चिरकालतक स्थित रखने पर योगी अन्य शरीर में प्रवेश कर सकता है॥५६॥

'केवलोऽथ विशेषोऽयं सिद्धप्राप्तौ स्थिरार्थता' यह जो आपने कहा, उसमें स्वभाव ही कारण है, यह कहना चाहिए और आप ही पहले अनेक बार 'घटस्य पटता दृष्टा' इत्यादि श्लोकों से यह भी कह चुके हैं कि मायामय होने के कारण सम्पूर्ण जगत् की स्थिति अनियत है, तो फिर इस विषय में आप कृपाकर बतलाइये कि एकमात्र स्वभाव की स्थिति नियत कैसे है ? यह श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
ब्रह्मन्, एक स्वभाव की चिरकाल तक अचल स्थिति कैसे रहती है, यह कृपाकर आप बतलाइये, क्योंकि अपने शिष्यों के ऊपर दया रखनेवाले प्रवचनशील महात्मा लोग कठिन प्रश्न पूछने पर भी खेद नहीं करते ॥५७॥
___ सत्यसंकल्प परमेश्वर की सृष्टिकाल में संकल्पप्रयुक्त वस्तुस्वभाव की नियति भी सृष्टिकाल तक ही नियत रहती है, फिर प्रलय होने पर वह नहीं रहती - इस तरह सम्पूर्ण पदार्थों के स्वभाव की नियति के भंग में किसी तरह का विरोध नहीं है, इस आशय से अपने पूर्वोक्त का स्मरण दिलाते हुए महाराज वसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का उत्तर देते हैं। ___ हे श्रीरामचन्द्रजी, सत्यसंकल्प परमात्मा की स्वभावनामक शक्ति जो सर्गादि में जिस तरह स्फुरित होती है उसी तरह वह सर्ग के प्रलय तक स्थित रहती है, यह निश्चय है॥५८|
काल और देश के भेद से भी वस्तुओं की शक्ति में अनियतता (अनिश्चितता) देखी गयी है, इसे कहते हैं।
हे रामजी, अविद्या के अवस्तुरूप होने से वस्तुओं की शक्ति भी कहीं-कहीं अर्थात् कामरूपदेश आदि में भिन्न-भिन्न स्वरूप की होती है, वसन्त ऋतु में शरत्कालीन व्रीहि आदि फल भी दिखाई देता है । नाना और अनानारूप अनियत स्वभाव से स्थित यह सब कुछ ब्रह्म ही है । तात्पर्य यह कि ब्रह्मस्वभाव से ही यह सम्पूर्ण जगत् निश्चित एकरूपवाला है, न कि दूसरे स्वभाव से । प्राणियों के कर्म और उनके फलोपभोग-व्यवहार के लिये केवल अज्ञात ब्रह्म ही कुछ काल तक नियत स्थिति धारण करके विकसित होता है ॥५९,६०॥
___ अब, अणिमा और महिमा नामक सिद्धि की किस उपाय से सिद्धि होती है, यह श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
हे ब्रह्मन्, सूक्ष्म छिद्रों में गमन करने के लिए इस देह को अणु तथा आकाश को पूर्ण करने के लिए इस देह को स्थूल योगी लोग कैसे बना डालते हैं ॥६१॥
___ अगले सर्ग में इस प्रश्न का उत्तर विस्तारपूर्वक बतलाने की अभिलाषा रखते हुए उसकी भूमिकारूप से वहीं पर देह में अग्निषोमव्याप्ति का निरूपण करने के लिए प्राण और अपान वायु के संघर्ष से मध्य में जठराग्नि की निष्पत्ति में दृष्टान्त देते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, जिस तरह लकड़ी और आरे के संघर्ष से लकड़ी के दो हिस्से हो जाते हैं उसी तरह प्राण और अपानवायु के संघर्ष से जठराग्नि स्वभावतः उत्पन्न हो जाती है ॥६॥

प्राण और अपानवायु के संघर्ष की उपपत्ति के लिए परस्पर एक दूसरे को अपनी ओर जो खींचते हैं, उसमें कारण कहते हैं।
कुत्सित इस देहरूप यन्त्र के उदर-प्रदेश में नाभि के ऊपर तथा नीचे मिल रहे अतएव परस्पर जुट रहे मुखवाले आमाशय और पक्वाशयरूपी दो भाथी के सदृश स्थूलमांस काँपता हुआ ऐसे स्थित है जैसे ऊपर आकाश में स्थित तथा नीचे जल में निमग्न परस्पर जुट रहे अपने दो हिस्सों से युक्त नीचे जल
और ऊपर वायु से खींचा जा रहा बेंतों का कुंज ॥६३॥

ठीक है, उससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।
उस मांस के नीचे के हिस्से में स्थित जो भाथी के सदृश एक भाग है उसके मूलभागस्वरूप मूलाधार में सब कार्यकारणसंघात की प्राणप्रद होने से लक्ष्मी के सदृश पूर्वोक्त कुण्डलिनी भीतर उस तरह निलीन रहती है जिस तरह पद्मराग की पिटारी के भीतर मुक्तावली । जप काल में घुमाई जा रही रुद्राक्षमाला की नाईं वह सदा सरसराती रहती है यानी प्राणों के ऊर्ध्वगमन द्वारा कम्पन से अव्यक्त ध्वनि करती है तथा दण्ड से आहत साँपिन की तरह वह ऊर्ध्वमुख से परिवर्तन किया करती है। पृथिवी
और आकाश के मध्य में प्राणियों की ऊर्ध्व और अधोगति की हेतु विहित और निषिद्ध क्रिया की नाईं प्राण और अपान वायु की ऊर्ध्व और अधोगति की हेतु होने से वह स्पन्द-धर्मिणी है यानी संचरणशील है; चाक्षुषादि संविद्रूपी मधु का यानी रूपादि विषयों के आस्वाद का परिज्ञान कराने में सूर्य है और हृदयरूपी कमल सम्पुटक के भीतर की वह भ्रमरी है। वे सब ज्ञान और कर्मेन्द्रिय आदि की शक्तियाँ, पूर्वोक्त हृदयकमल एवं नाड़ी समूह आभ्यन्तर के वातों द्वारा हृदय में चारों ओर उस तरह कम्पित की जाती हैं जिस तरह चारों ओर बाहर के पवन द्वारा वृक्षों के पत्तों के समूह । हे श्रीरामचन्द्रजी, जो यह विशाल बाह्याकाश स्फुरित हो रहा है, उसमें बलवान काष्ठ, पाषाण आदि तथा कोमल पत्तों और तृण आदि को जैसे वायु स्वभावतः जीर्ण बना डालती है वैसे ही हृदयाकाश में भी प्राणवायु भुक्त अन्नादि को जीर्ण यानी परिपक्व बना डालती हैं॥६४-६८॥

जीर्ण बनाने की विधि बतलाते हैं।
पूर्वोक्त हृदयपद्म तथा नाड़ीरूपी भाथी प्राणवायु से आहत होकर लोहार की भाथी की नाईं कम्पित होती है, काँप रही उस भाथी के भीतर प्रविष्ट अन्न का पहले रस बनता है, रस से रक्त, रक्त से मांस, मांस से त्वचा, त्वचा से मेदा, मेदा से मज्जा, मज्जा से हड्डियाँ और हड्डियों से शुक्र तैयार होता है यों विचित्र ढंग से अन्य पदार्थ की अन्य परिणति ऐसे होती है जैसे वसन्त ऋतु में वृक्ष के भीतर प्रविष्ट

पृथिवी के रस की पल्लव, मंजरी, पुष्प और फल आदि॥६९॥

उन सातों धातुओं के स्थान में उत्तरोत्तर परिणाम की सिद्धि के लिए परस्पर एक दूसरे के संघर्ष से जठराग्नि की अभिव्यक्ति होती है, इस आशय से कहते हैं।
देह में प्राणवायु प्रतिदिन सब रसों के अन्तिम धातु शुक्र के परिणाम तक यानी जब तक शुक्र तैयार नहीं हो जाता तब तक, परस्पर संघर्ष से अग्नि उत्पन्न करनेवाले जंगली बाँस की नाईं, अग्नि उत्पन्न करती है। सारे शरीर में प्रदीप्त उस जठराग्नि से स्वभावतः शीत-वातात्मक वह शरीर ऐसे उष्णता को प्राप्त होता है जैसे सूर्य से तीनों लोक ॥७०,७१॥

__ सम्पूर्ण शरीर में व्याप्त उसी जठराग्नि की योगी लोग हृदय-कमल में तारों के आकार से उपासना करते हैं, यह कहते हैं।
तारों के आकार के समान तथा हृदयपद्म में सुवर्णभ्रमर के सदृश वह तेज इस शरीर में चारों ओर विचरता है, जो योगियों की चिन्त्यदशा को प्राप्त है अर्थात् जिसकी योगी लोग उपासना करते हैं ॥७२॥

चिद्रूप से उपास्यमान वही तेज व्यवहित और दूर दूर के सम्पूर्ण पदार्थों को देखने की सामर्थ्य उत्पन्न करता है, यह कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, उपासित हुआ वह तेज वह प्रकाशस्वरूप ज्ञान प्रदान करता है, जिससे लाख योजन की दूरी पर स्थित वस्तु सदा आँखों के सामने दिखाई देती है ॥७३॥

___ उस अग्नि का इन्धन बतलाते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, जिस तरह बड़वाग्नि का इन्धन समुद्र का जल है उसी तरह मांसरूपी सरोवर के भीतर रहनेवाली उस जठराग्नि का भी जलने योग्य इन्धन शरीर में वर्तमान अन्न रसरूपजल है॥७४॥

देह में स्थित इन्धनभूत चन्द्रांश का लक्षण से विभाग करके यह शरीर अग्नि और सोम स्वरूप है' यह कहते हैं।
इस शरीर में जो स्वच्छता और शीतलता वर्तमान है, उसकी आत्मा चन्द्रमा ही कही जाती है, यानी वे चन्द्रमा के अंश हैं चन्द्रमा से वह अग्नि उत्पन्न है, इसलिए यह शरीर अग्नि और चन्द्रस्वरूप है ७५॥

शरीर के बाहर भी संसार में प्रकाश और गर्मी से तथा शीतता और जड़ता से अग्नि और चन्द्र का ज्ञान करना चाहिए, यह कहते हैं।
बाहर यह जो सब कुछ उष्णस्वरूप दिखाई देता है इसे तेज, सूर्य या अग्नि नाम से विद्वान लोग जानते हैं तथा जो कुछ शीतात्मक वस्तु दिखाई देती है उसे चन्द्र नाम से । इन्हीं दोनों से यह संसार बनाया गया है ।।७६॥

अथवा चित् और जड़ इन दोनों से मिला हुआ, सत् और असत् स्वरूप, विद्याशबल ब्रह्म ही जगद्रूप बन गया है, अतः वही इस तरह प्रकाश और जड़ स्वरूपता के कारण अग्नि और चन्द्र के रूप से विभक्त किया गया है, यह कहते हैं।
___ अथवा हे श्रीरामचन्द्रजी, विद्या और अविद्या स्वरूप सद् और असद्रूप जो ब्रह्म सम्पूर्ण जगद्रूप बन गया है, वही इस तरह अग्नि और सोम के रूप से विभक्त किया गया है । आत्मतत्त्वस्फूर्तिरूप संवित्प्रकाश तथा बाह्य पदार्थों के प्रकाश को पण्डित लोग सूर्य और अग्नि कहते हैं तथा असत् जड़ता, तम, अविद्या आदि को विद्वान लोग चन्द्रमा कहते हैं। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे वक्ताओं में सर्वश्रेष्ठ मुनीश्वर, 'देहेष्वाजरणं सर्वरसानां पवनोऽन्वहम् । जनयत्यग्निमन्योऽन्यसंघर्षाद्वनवेणुवत् ॥' इत्यादि आपके कथन से और प्रत्यक्ष अग्नि और सूर्य आदि की उत्पत्ति वायु के अधीन देखी भी जाती है, इससे वायुस्वरूपचन्द्रमा से अग्नि उत्पन्न होती है, यह तो मुझे अच्छी तरह मालूम हो गया; अब आप कृपाकर सोम की उत्पत्ति मुझसे कहिये । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, अग्नि और चन्द्रमा परस्पर कार्यकारणरूप से व्यवस्थित हैं तथा वे दोनों क्रमशः या एक साथ परस्पर एक दूसरे के उपजीवक हैं। इन दोनों की उत्पत्ति में बीज और अंकुर की नाईं परस्पर एक दूसरा उपादानकारण तथा दिन और

रात के तुल्य परस्पर एक दूसरा निमित्त कारण है। परन्तु इन दोनों की स्थिति तो छाया और धूप के समान परस्पर एक दूसरे की हत्या करनेवाली है ॥७७-८१॥

दृष्टान्त भेद के उपन्यास का यानी भिन्न-भिन्न दृष्टान्त देने का दूसरा तात्पर्य बतलाते हैं।
एक ही समय में इन दोनों की उपलब्धि यदि हो जाय तो इन दोनों की स्थिति छाया और धूप के समान समझनी चाहिए और यदि केवल एक की ही उपलब्धि हो जाय तो रात और दिन के समान इनकी स्थिति समझनी चाहिए ॥८२॥

दो दृष्टान्त कार्यकारणभाव के लिए हैं, इस पक्ष में भी अवान्तर दो भेदों में दो तात्पर्य हैं ही, यह कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, इन दोनों में जो कार्यकारणभाव है वह भी दो तरह का कहा गया है - एक सद्रूप परिणाम से उत्पन्न और दूसरा विनाशरूप परिणाम से उत्पन्न ॥८३॥

उपर्युक्त दो कार्य-कारणभावों में पहले का उपपादन करते हैं।
जहाँ पर अंकुर बीज की नाईं एक से दूसरे की उत्पत्ति होती है वह कार्यकारणभाव सद्रूप परिणाम से उत्पन्न कहा जाता है।।८४॥

दूसरे का उपपादन करते हैं।
जहाँ एक का नाश होनेपर दूसरे की दिन और रात की नाईं उत्पत्ति होती है वह कार्य-कारणभाव विनाशरूप परिणाम से उत्पन्न कहा जाता है ।।८५॥

प्रथम पक्ष में, कार्य की उत्पत्तिदशा में कारण की सत्ता विद्यमान रहती है, इसमें 'अयंघटः मृदात्मकः' इत्यादि प्रत्यक्ष प्रमाण दिखलाते हैं।
क्रमशः मिट्टी से घट की जो स्थिति होती है, उस स्थितिरूप सद्रूप परिणाम को जानने में इन्द्रियोपलब्धि के सिवा-इन्द्रिय सन्निकर्ष के सिवा-अर्थात् प्रत्यक्ष प्रमाण से (M) अतिरिक्त और कोई दूसरा प्रमाण उपयुक्त नहीं है ॥८६॥
__इसी प्रकार दूसरे पक्ष में भी, कार्य की उत्पत्ति-दशा में कारण की सत्ता विद्यमान नहीं रहती, इसमें 'हम दिन में रात की उपलब्धि नहीं करते' इत्यादि अनुपलब्धि प्रमाण दिखलाते हैं।
दिन और रात के क्रम की जो स्थिति है तद्-रूप विनाशपरिणाम में मुख्य प्रमाण एक वस्तुमात्र का ग्रहण करनेवाले प्रत्यक्ष प्रमाण से अविरूद्ध अभाव ही है। तात्पर्य यह कि विनाशरूप परिणाम में एकमात्र अनुपलब्धि ही प्रमाण है ।।८७॥

जो वस्तु कार्य का सम्पादन करती हुई दिखाई पड़ती है, उसे ही कारण कहते हैं और कारण में कार्यकर्तृत्व कार्याभिनिवेशरूप आस्था के रहते ही देखा जाता है। केवल प्रकाशन कर उपक्षीण हुए दिन ___ (m) यद्यपि अनुमानादि का भी संभव है तथापि प्रत्यक्ष प्रमाण से सिद्ध पदार्थों में उनकी खोज नहीं की जाती। इस विषय में, न्यायवाचस्पत्य में कहा है - 'न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमते मिमातारः' (अनुमान करनेवाले विद्वान् लोग अपनी आँखों से हाथी देख लेने पर उसके चीत्कार से उसका अनुमान नहीं करते कि यह हाथी है), क्योंकि प्रत्यक्षादि प्रमाण द्वारा पदार्थों की सिद्धि हो जाने से वहाँ पक्षतारूप कारण का अभाव रहता है, यह तात्पर्य है।

211852 में रात के निर्माण के लिए आस्था नहीं है, इस लिए दिन में रात्रि-निर्माणकर्तृत्व सिद्ध नहीं होता, ऐसे ही रात में भी दिननिर्माणकर्तृत्व सिद्ध नहीं होता-इस रीति से अचेतन मिट्टी आदि में भी घटादि के निर्माण करने की आस्था नहीं रह सकती, क्यों कि वह आस्था तो चेतन का धर्म है। किंतु, पैरों से खूब नहीं रौंदे गये मिट्टी के पिंड से घट की निष्पत्ति कभी नहीं होती। पैरों से रोंदनेपर तो मिट्टी का पिंड नष्ट ही हो जाता है, इसलिए कौन वस्तु सद्रूप से परिणत होगी। यह तो आप कह नहीं सकते कि उस मिट्टी के पिण्ड
211853 और घट से अलग एक तीसरी ही दोनों में अनुगत मिट्टी नाम की चीज है। किंतु, यदि आप यह कहें कि बीज तो अंकुर पैदा करेगा ही चाहे वह भले ही किसी एक जगह रख दिया गया हो, नष्ट होना चाहता हो, नष्ट हो रहा हो या बिलकुल नष्ट ही हो गया हो; तो इसमें आपका प्रथम पक्ष ठीक नहीं है, क्योंकि आपके मत से कोठार में रखा हुआ बीज भी अंकुर पैदा करने लगेगा। दूसरा और तीसरा भी नहीं बनता, क्योंकि जो स्वयं अपनी रक्षा करने में समर्थ नहीं है, वह दूसरा बच्चा पैदा करेगा-यह आपकी कौन-सी युक्ति है? अब रह गया एक चौथा पक्ष, वह तो संसार में सबके अनुभव से बाधित है; इसलिए यह सिद्ध है कि किसीसे किसीकी उत्पत्ति या विनाश नहीं होता, किन्तु स्वभावतः सब पदार्थ उत्पन्न और विनष्ट होते रहते हैं। इसमें पूर्वापर का अवलोकन करने से अविवेकियों को ही कार्यकारणभाव के विषयमें विकल्प होते हैं, विवेकियों को नहीं, अतः दुर्युक्तिपूर्वक बोलनेवालों को स्वानुभव विरोध के उद्भावन
211854 से ही विद्वत्समाज से निकालकर बाहर कर देना चाहिए, यह कहते हैं। ___ चूँकि आस्था नहीं है, इसलिए कर्तृत्व भी नहीं है, इत्यादि दुर्युक्तिपूर्वक बोलनेवालों को, जो स्वयं अपने अनुभव का अपलाप करते हैं, तिरस्कार के साथ यानी कान पकड़कर विद्वानों की भरी सभा से बाहर कर देना चाहिए, क्योंकि उनके मत में भी अनास्थादियुक्तिबुद्धि अकर्तृत्वादिबुद्धि उत्पन्न करती है, यह कार्यकारणभाव अन्त में निकल ही जाता है ।।८८॥
211855
211856 अनुपलब्धि प्रमाण नहीं है-इस संदेह का निवारण करते हैं।
211857 हे रघुनन्दन, प्रत्यक्ष के समान अभाव भी प्रमाण ही है, क्योंकि यह सब जन्तुओं को भलीभाँति विदित है कि शीत के परिज्ञान में तेज का अभाव भी प्रमाण होता है ।।८९॥
211858
211859 शरीर के बाहर जगत् में सद्रूपपरिणाम से चन्द्र का कारण अग्नि है, इसमें उदाहरण देते हैं।
211860 धूम्ररूप से विभक्त हो जाने के कारण अग्नि जो चन्द्रात्मक जलरूपता को प्राप्त हो जाती है, उसमें सद्रूप परिणाम से अग्नि चन्द्र का कारण है ॥९०॥
211861
211862 अभावपरिणाम से भी उसका उदाहरण देते हैं।
211863 नष्ट होने से शीतता को प्राप्त होने के कारण वही अग्नि जो वायुरूपता को प्राप्त होती है वहाँ भी विनाशरूप परिणाम से अग्नि ही चन्द्र का कारण है () |९१॥
211864
211865 सद्रूप परिणाम से अग्नि और चन्द्र - ये दोनों परस्पर एक दूसरे के कारण हैं, इनका एक-एक जगह उदाहरण देते हैं।
211866 बडवानल सातों समुद्र का जल पीकर धूम्र के उद्गार द्वारा मेघ बन करके उसी मेघरूप से फिर सातों समुद्र में जलात्मक चन्द्र को ही उत्पन्न करता है ॥९२॥
211867 सूर्यात्मक तेज अमावास्या तक
211868 () इसमें 'यदा वा अग्निरुद्धायति वायुमेवाप्येति' यह श्रुति प्रमाण है ।□१५५४
211869 चन्द्रमा को बारबार यानी बिलकुल पीकर शुक्ल पक्ष में उस तरह उगल देता है, जिस तरह सारस कमलदण्ड को ॥९३॥
211870 मुख के सदृश सुशोभित हो रहे चन्द्रमा से युक्त वसन्त और ग्रीष्म ऋतु के आनेपर गरमी से युक्त वायु पृथिवी का अमृत के तुल्य शीतल जल पीकर वर्षाऋतु में मेघ के आगमन से (उसका वेश धारण करने से) स्थूल होकर वृष्टि से जगत् के शरीर को परिपूर्ण कर देता है । अथवा-आध्यात्मिक प्राण ही (8) सोम-सुख से अन्नपानादि का उदर में आगमन होने पर अमृत के तुल्य उनका रस पीकर परिपुष्ट होकर अभ्र के समान व्याप्त सम्पूर्ण नाडियों में आगमन करके शरीर को भर देता है। यही इसका पुनः सोम परिणाम है - यह अर्थ है ॥९४॥
211871
211872 यदि आप यह समझते हों कि वायु पृथिवी का रस नहीं सोखता, किन्तु सूर्य की किरणें ही उसे पी जाती हैं, क्योंकि रात में भी उनकी उष्णरूप से सत्ता रहती ही है। तब तो ऐसी दशामें वे ही उदाहरण हैं, यह कहते हैं।
211873 सूर्य की किरणों से जलपान किया जाता है, यदि यह कल्पना की जाय, तो भी इस कल्पना में यह मानना चाहिए कि जल सूर्य की किरणता को सद्रूप परिणाम से प्राप्त करता है, इसलिए वह जलरूप
211874 चन्द्रमा अग्नि का कारण हुआ॥९५॥
211875
211876 और उसमें जो शैत्य और द्रवत्व का नाश तथा उष्णता और रुक्षता की जो उत्पत्ति है, उस अंश में विनाशपरिणामता भी है ही, इसलिए यह उदाहरण दोनों परिणामों का है।
211877 नाशात्मकरूप से उष्णस्वरूप होने के कारण जल भी अग्निरूपता को प्राप्त हो जाता है, अतः विनाशपरिणाम से वह जलरूप चन्द्रमा अग्नि का कारण है ॥९६॥
211878
211879 सर्वत्र अग्नि और चन्द्रस्वरूप परिणाम में उभयरूप संकीर्णता भी सूक्ष्म दृष्टि से अच्छी तरह देखी जा सकती है, इस अभिप्राय से कहते हैं।
211880 और अग्नि के विनाश में सद्रूप परिणाम चन्द्रमा है तथा चन्द्रमा के विनाश में सद्रूप परिणाम अग्नि है। जैसे दिन नाश को प्राप्त होकर रात हो जाता है वैसे ही अग्नि नाश को प्राप्त होकर चन्द्र हो जाता है। तम (अंधकार) और प्रकाश, छाया और धूप तथा दिन और रात के बीच में विलक्षण सद्रूप ब्रह्म बड़े-बड़े बुद्धिमानों को भी प्राप्त नहीं होता ॥९७-९९॥
211881
211882 तम और प्रकाश की जो सन्धि है, वह तो उभयविलोपात्मक एक शून्यरूप ही है, अतः उसमें उन दोनों से विलक्षण तीसरा कोई रूप नहीं रहता, ऐसी आशंका करके कहते हैं।
211883 तम और प्रकाशइनदोनों की सन्धिभीअशून्यस्वरूपही है,क्योंकि वह सन्धि इन दोनों काही परस्पर संलग्नस्वरूप है। यह बात समझ लेने की है कि शून्य वस्तुओं की सन्धि नहीं होती और न सद्रूप वस्तुओं में निमित्तरहित शून्यता ही रहती है। वे दोनों सन्धि में वर्तमान कैसे हैं, यदि ऐसी आशंका हो, तो उसका
211884 (A) 'सोमं सुखागमे' इस पाठ में तो - अग्निस्वरूप यजमानरूपी प्राण यज्ञ में अमृत के तुल्य शीतल सोमरस का पान करके अन्त में धूमादिमार्ग से स्वर्ग पहुँचने में चन्द्रमा के समीप आकाशरूपी मार्ग की सन्धि मिल जाने से चन्द्रमा को प्राप्त करके चन्द्रस्वरूप बन जाता है और कलाओं से अपना शरीर भर लेता है, वही इसका पूर्णिमा के दिन पुनः स्थूल बना हुआ सोमपरिणाम है, यह अर्थ है।
211885
211886 उत्तर यह है। जैसे भाव और अभावरूप से निरूपित तम और प्रकाश (३) के दो दो स्वरूप एक वस्तुरूप होने से एक स्थान में वर्तमान हैं वैसे ही वे दोनों सन्धि में भी वर्तमान हैं, अणुमात्र भी अन्यथाभूत नहीं हैं; यह भाव है। जैसे पृथिवी पर तम और प्रकाश से रात और दिन हो रहे हैं वैसे ही चेतनता और जड़ता इन दोनों से संसार के जीव स्फुरित हो रहे हैं। जैसे मिश्रित जल और अमृत से चन्द्रमा की शीतल देह निर्मित है वैसे ही चिद्रूप और जडरूप से यह जगत् की स्थिति निर्मित है॥१००-१०२॥
211887
211888 प्रकाश और अप्रकाश रूप से आविर्भूत हुए चित् और जड़ इन दोनों के अंशों से ही जगत् अग्नि और चन्द्रस्वरूप है, यह कहते हैं।
211889 हे राघव, अग्नि, प्रकाश या सूर्य को आप चिद्रूप समझिये तथा चन्द्रमा को जडात्मा और तमोरूप जानिये ॥१०३॥
211890
211891 बाहर सूर्य के उदय से जैसे तम की निवृत्ति होती है वैसे ही अन्दर चरमवृत्ति से चिदादित्य के उदय से जगत् के बीजभूत अज्ञानरूप तम की निवृत्ति होती है, यह कहते हैं।
211892 जिस तरह बाहर आकाश में सूर्य के दिखाई पड़ने पर काली रात का अन्धकार नष्ट हो जाता है उसी तरह निर्मल चित्सूर्य के अन्दर दिखाई पड़ने पर जगत् के मूल कारण अज्ञान का नाश हो जाता है। भद्र जैसे आधी रात में कमल के अन्दर चन्द्र के विलास करने पर

कमल के अन्दर प्रवेश कर स्फुरित हो रहा सूर्यप्रकाश चन्द्रधर्म चन्द्रिकात्वरूप से संपन्न होकर चन्द्रसत्ता से सत् होता हुआ अपनी सत्ता से असत्-सा हो जाता है वैसे ही प्रत्यगात्मा के जड़ सोमात्मक देह के अन्दर दृष्ट हो जाने पर जड़देहतादात्म्य से स्फुरित हो रही भी चिति शरीरगुणरूपता को प्राप्त होकर गुणान्तरों के सदृश शरीरगुणसत्ता से सत् होती हुई भी अपनी सत्ता से असत्-सी हो जाती है।।१०४,१०५॥

211893

211894 दृष्टान्त और दाष्ट्रान्त दोनों में युक्ति और फल बतलाते हैं।

211895 चन्द्रमण्डल में प्रविष्ट हुई सूर्यप्रभारूप अग्नि जलमय चन्द्रबिम्ब को प्रकाशमय कर देती है और देह में जीवभाव से प्रविष्ट हुई चिति जीवनपर्यन्त देह को अहम्भावादिरूप से प्रकाशित करती है, यों एक दूसरे का सम्मेलन होने पर तादात्म्यअध्यास से सूर्यमण्डल-जनित प्रभामण्डलात्मकरूप चन्द्रस्वरूप हो जाता है और चिति अपने संवित्स्वरूप 'अहं मनुष्यः अहं चेतनः' इत्यादि अनुभव के अनुसार देहस्वरूप हो जाती है ॥१०६॥

211896

211897 इससे भी चिति को देहधर्मों का भ्रम हो जाता है, यह कहते हैं।

211898 क्रिया और उपाधि से शून्य वह केवल चिति उपलब्ध नहीं होती। जैसे दीप द्वारा प्रकाश का भान होता है वैसे ही देह द्वारा ही चितिका भान होता है। अज्ञान से आवृत्त चिति को विषयों की ओर उन्मुख होने से अनर्थप्राप्ति होती है, वही अनर्थप्राप्ति संसृति (संसार) है तथा विषयशून्य चिति का जो स्वरूप है वही शुभ, लाभ या मोक्ष है। हे श्रीरामजी, उक्त रीति से यह आप को जान लेना चाहिए कि दीवार और सूर्यप्रकाश की नाईं परस्पर मिले हुए रहने के कारण सद्रूप से वाग्व्यवहार के विषय बने हुए देह

211899 (३) अर्थात् परस्पर निरपेक्ष निरूपण करने से भावरूप तथा परस्पर सापेक्ष निरूपण करने से अभावरूप तम एवं प्रकाश अभावस्वरूप एक ही वस्तु है और इसी तरह प्रकाश एवं अन्धकारअभाव भी एक वस्तु है।

211900

211901

211902 और देही (चिति) ये दोनों अग्नि और चन्द्रस्वरूप हैं॥१०७-१०९॥

211903

211904 इन दोनों की परस्पर न मिली हुई स्थिति कहाँ प्रसिद्ध है, यह कहते हैं। हे श्रीरामचन्द्रजी, उपाधि की निवृत्ति से आत्यन्तिक आनन्द का आविर्भाव होने पर अग्नि की तथा आत्यन्तिक जाड्य का आविर्भाव होने पर चन्द्र की केवल (न मिली हुई) स्थिति होती है ॥११०॥

211905

211906 प्राण और अपान वायु अग्नि और चन्द्र स्वरूप हैं, यह जो पहले कहा गया था, उसका प्रकृत में उपयोग के लिए स्मरण दिलाते हैं।

211907 उष्णप्रकृति प्राणवायु अग्निस्वरूप है तथा शीतलप्रकृति अपानवायु चन्द्रस्वरूप है। छाया और धूप की नाईं ये दोनों मुखरूप मार्ग में स्थित रहते हैं ॥१११॥

211908

211909 दीवार और प्रकाश के तुल्य इन दोनों की परस्पर तादात्म्यस्थिति का अवलोकन कराते हैं।

211910 अपान वायु के शीतल होने पर उष्णप्रकृति प्राणरूप अग्नि अपनी सत्ता को प्राप्त होती है और दर्पण में प्रतिबिम्ब की नाईं प्राणवायु के उष्ण होने पर अपान भी सत्ता को प्राप्त होता है । मूल प्राण कुण्डलिनीरूप चिदग्नि मूलाधार से लेकर कण्ठपर्यन्त चार दलवाले कमल में स्थित परा से लेकर वैखरीपर्यन्त वाणीरूप चन्द्रमा को अर्थप्रकाशनरूप शक्ति से (अनुभव से) इस तरह उत्पन्न करती है, जिस तरह बाहर दीवारप्रकाश को सूर्य। जैसे सर्ग के प्रारम्भ में मायाशबल कोई ब्रह्म-संवित्शीतोष्णरूप ब्रह्माण्डाकार से अग्नि और चन्द्र नाम को प्राप्त हो गयी है वैसे ही मनुष्यों के यानी व्यष्टि देहों के सर्ग में भी वही संवित् व्यष्ट्याकार से अग्नि और चन्द्र नाम को प्राप्त हो गयी है ॥११२-११४॥

211911

211912 ठीक है, ब्रह्माण्ड की नाईं अग्नि और चन्द्रस्वरूप शरीर भी रहे, लेकिन उससे कौन कार्य सिद्ध होगा ? इस पर कहते हैं।

211913 हे श्रीरामजी, जहाँ मुख से बाहर सूर्य से ग्रस्त हुई ध्रुवा नामक सोम की (अपान की) सोलहवीं कला (३) प्राण (सूर्य) से उगल दी गयी कलाओं से पूर्ण होकर क्षण भरमें, पूर्वदिशा में पूर्णिमा के चन्द्र की नाईं, एक बित्ते की तैयार हो जाती है वहीं पर बाह्य कुम्भक से आप स्थिर हो जाइये । तथा जहाँ ___ (ऽ) जैसे आकाश में कृष्णपक्ष में अग्निस्वरूप सूर्य चन्द्रमा की शीतल पन्द्रह कलाओं का प्रतिपदा आदि तिथियों में क्रमशः ग्रासकर केवल एक ध्रुवा नामक कला छोड़ देता है। उसके बाद शुक्लपक्ष में फिर क्रमशः उष्णकलाएँ उगिल देता है, उनसे क्रमशः पूर्ण होती हुई ध्रुवानाम की कला पूर्ण चन्द्रस्वरूप हो जाती है, वैसे ही हृदय में स्थित प्राणरूपी सूर्य अपानरूप चन्द्र की मुख और नासिका द्वारा प्रविष्ट हुई शीतल पन्द्रह कलाओं का ग्रास करके मुख से बाहर ध्रुवानामक केवल एक कला को छोड़कर फिर उन उष्ण कलाओं को उगल देता है। उनसे परिपूर्ण होती हुई ध्रुवा नाम की कला बाहर चन्द्रस्वरूप हो जाती है जिसका दूसरा नाम अपान है । बाहर प्राण और अपान की जो सन्धि है वह पूर्णिमा तथा हृदय में अमावास्या कहलाती है। अन्तराल देश में इडा और पिंगला की प्रत्येक ऊपर नीचे स्थित शाखाओं की छः नाड़ियों में प्राणरूपी सूर्य के प्रवाह से दो अयन होते हैं । मेष, वृष आदि बारह महीने और इन दोनों के बीच में संक्रान्तियाँ होती हैं। अपानरूपी चन्द्र के प्रवाह से चैत्र, वैशाख आदि महीने, विष्कम्भ आदि योग तथा भिन्न-भिन्न नाम के पर्व हुआ करते हैं-यह योगियों को प्रत्यक्ष है। दूसरे विद्वानों को भी, जिन्हें योगशास्त्र का ज्ञान नहीं है, स्वरोदयादि शास्त्रों से इनका परिज्ञान कर लेना चाहिए।

211914

211915 हृदयाकाशमें कलाग्रास द्वारा क्रमशः ग्रसित हो रहा चन्द्रमा सूर्य के स्थान में पहुँचकर, जैसे कि अमावास्या आने पर, केवल यानी शुद्धचिद्रूपध्रुवा नाम की कलात्मक स्थिति से स्थित रहता है वहाँ पर अन्तःकुम्भक से आप स्थिर हो जाइये ॥११५,११६॥

211916 ___ अब अधरचक या अर्धपूरक से मध्य में दोनों ओर से प्राण के निरोध द्वारा बिम्ब और प्रतिबिम्ब की तरह उनकी तुल्यरूपता कहकर धारणा कहते हैं।

211917 हे श्रीरामजी, चिदादित्य उष्ण और अग्निस्वरूप तथा चन्द्रमा शीतल कहा गया है जहाँ पर अर्थात् अधरेचक और अर्धपूरक से अन्तराल में ये दोनों अग्नि और चन्द्र या प्राण और अपान प्रतिबिम्बरूप में स्थित हैं वहाँ पर आप स्थिर हो जाइये । हे पापशून्य श्रीरामजी, जैसे वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा और शरद ऋतुओं में क्रमशः शीत का उष्णता से ग्रास हो जाने के कारण सोम (चन्द्र) की अग्नि संक्रान्ति होती है और शरद हेमन्त तथा शिशिर ऋतुओं में क्रमशः उष्णता का शीत से ग्रास हो जाने के कारण अग्नि की चन्द्रसंक्रान्ति होती है एवं इन दोनों की सन्धि में सूर्य की मेषादि संक्रान्ति होती है वैसे ही इस शरीर में भी अपान की शीतता का जठराग्नि से ग्रास होने पर चन्द्रमा की अग्निसंक्रान्ति होती है और प्राण की उष्णता का बाह्य शीतता से ग्रास होने के कारण अग्नि की चन्द्रसंक्रान्ति होती है। सूर्य की संक्रान्तियाँ तो पहले ही बतला दी गयी हैं, इसलिए हे श्रीरामजी, आप इनके विशेषज्ञ हो जाइये, क्योंकि इस शरीर के अन्दर मुख्य संक्रान्तिकाल ये ही हैं, बाह्यसंक्रान्तिकाल तो तृण के समान कहे गये हैं। हे श्रीरामजी, बाहर प्रसिद्ध संवत्सर में स्थित संक्रान्ति, उत्तरायण, दक्षिणायन, संवत्सरात्मक काल तथा विषुवत् रेखा आदि की नाईं इस शरीर के अन्दर भी स्थित संक्रान्ति, उत्तरायण, दक्षिणायन, संवत्सरात्मक काल तथा विषुवत् रेखा आदि को देह के प्राण और अपान वायु के द्वारा स्थित यदि आप योगाभ्यास के कारण प्रत्यक्ष अनुभूत घट, पटादि के समान भलीभाँति जानते हैं, तो योगियों की कथाओं में शोभते हैं। यदि मेरे उपदेश के ऊपर ध्यान न देकर कहीं अन्यत्र प्रवृत्त हैं, तब तो फिर आप नहीं शोभते ॥११७-११९॥

211918

211919 इक्यासीवाँ सर्ग समाप्त

211920 बयासीवाँसर्ग अणुता और स्थूलता सिद्धि के उपाय, ज्ञानसाध्य वस्तु, योगियों के

211921 परकाय में प्रवेश तथा भोग आदि का युक्तिपूर्वक वर्णन। इस तरह देह आदि अग्नि और चन्द्रस्वरूप हैं, इसका परिज्ञानकर तीनों धारणाओं के अभ्यास से परिष्कृत हुए प्राण, मन और शरीर से युक्त; चन्द्र, सूर्य और अग्नि के संक्रमण आदि का अवलोकन करनेवाले योगी को देहमें अणिमादि सिद्धियों की प्राप्ति कैसे होती है, यह कहने के लिए महाराज वसिष्ठजी प्रतिज्ञा करते हैं।

211922 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, योगियों की देह जिस तरह अणुता या स्थूलता को प्राप्त होती है, वह सब अच्छी तरह मैं कहूँगा, आप सुनिये ॥१॥

211923

211924 उनमें सबसे पहले, अणुत्व की प्राप्ति के लिए देह का विलोप कर देना अत्यन्त आवश्यक है,

211925

211926

211927 इसलिए हृदय-कमल-नाल के सूक्ष्म छिद्रों द्वारा हृदयाकाश में प्रवेशकर नाभि के ऊपर जलती हुई जठराग्नि की-हृदयकमल के छत्ते में परमात्मा की आसनस्वरूप-शिखा दिखलाते हैं।

हृदय में कमलचक्र की कर्णिका के (छत्ते के) ऊपर अग्नि का कण उस तरह चमकता है, जिस तरह सुवर्ण का भ्रमर या सायंकाल को बादल में बिजली की लेखा । जैसे लौकिक अग्निकण झंझावात से शीघ्र वृद्धि प्राप्त करता है और सारे शरीर में व्याप्त होकर उसे जला देता है, वैसे ही झंझावात के सदृश प्रवर्द्धन के उपायभूत ज्ञान से वह संविद्रूप अग्निकण शीघ्र बढ़ता है और वह बढ़कर लौकिक अग्निकण की तरह देह को जलाता नहीं, किन्तु संविद्रूप होने से सूर्य के समान देह को अतिशय प्रकाश से युक्त बना देता है। प्रातःकाल में आकाश में सबसे पहले उदित सूर्य की कान्ति के समान क्षणभर में ही वृद्धि को प्राप्त होकर वह अग्निकण हाथ, पैर आदि अंगों के साथ सम्पूर्ण शरीर को इस तरह गला देता है, जिस तरह सुवर्ण को अग्नि । अर्थात् वह पार्थिव गन्ध और कठिनता का जल में उपसंहार कर देता है। इस तरह पैर के अग्रभाग तक को भी वह युक्ति से गला देता है। उसके बाद शोषणयुक्ति से अपने अग्निस्वभाव के कारण जलस्पर्श को न सह सकनेवाला वह अग्नि अपनी उष्णता के बल से द्रवत्वोपसंहाररूप युक्ति से जल को भी सुखा देता है। इस रीति से देह से बाहर हुआ वह मनोरूप आतिवाहिक देहमात्र में अवस्थित रहता है। यों पार्थिव तथा जलमय दोनों शरीरों को गलाकर वह अग्नि पीछे विक्षोभित प्राणवायु के द्वारा उपसंहृत होकर कहीं इस तरह विलीन हो जाती है, जिस तरह झंझावात से नीहार। उस समय कुण्डलिनी शक्ति भी मूलाधारस्थ सुषुम्ना नाड़ी से हीन होकर सुषुम्ना के संस्कार से युक्त आतिवाहिक देहाकाश में ऐसे अवस्थित हो जाती है, जैसे अग्नि से निकली हुई धूम्र की लेखा और आतिवाहिक देहाकाश में स्थित हुई; मन, बुद्धि, जीव आदि से घटित लिंग शरीर में अहंकार को संकलित करनेवाली तथा आभ्यन्तर में स्वेच्छाविहारशक्ति एवं चित्-चमत्कार से युक्त वह कुण्डलिनी इस तरह शोभित होती है, जिस तरह नगर की धूमलेखा तथा कमलनाल, पर्वत, तृण, दीवार, पत्थर, स्वर्ग और भूतल आदि जिस किसी जगह जिस रीति से प्रविष्ट होकर निकल जाने के लिए उद्युक्त की जाती है उस जगह उस रीति से वह प्रविष्ट होकर ठीक तरह निकल जाती है॥२-९॥

यों सूक्ष्म शरीर कैसे किया जाता है, यह कहकर स्थूलभाव से अपनी इच्छा के अनुसार नानाविध शरीरों की कैसे कल्पना की जाती है, यह बतलाते हैं। ___ हे श्रीरामचन्द्रजी, वही कुण्डलिनी शक्ति (योगी की जीवशक्ति) अग्नि में पहले उपसंहृत (संचित) जलभाग को जब छोड़ देती है तब पुनः रस से उस तरह पूर्ण हो जाती है, जिस तरह कूएँ में छोड़ दिया गया मोट (चर्म का पात्र)। इस तरह रस से परिपूर्ण हुई वह कुण्डलिनी पहले उपसंहृत (संचित) पार्थिव भाग को जिस आकार में परिणत करने के लिए भावना करती है, योगशक्ति से वैसा ही आकार बनाकर शीघ्र उसे धारण कर लेती है॥१०,११॥

हड्डी आदि की कल्पना का प्रकार बतलाते हैं।
और उसके बाद वही कुण्डलिनी दृढ़ भावना के वश से भीतर हड्डी आदि को इस तरह प्राप्त हो जाती है, जिस तरह माता के गर्भ में विद्यमान कललों में () स्थित अस्थि, हाथ, पैर आदि अंकुरों की
() कलल = गर्भाशय में रज और वीर्य की वह अवस्था, जिसमें एक पतली झिल्ली-सी बन

आधारभूत अगम्य अत्यन्त सूक्ष्म बीजशक्ति। हे राघव, अपनी इच्छा के अनुसार वह जीवशक्ति सुमेरु आदि के तुल्य महान् या तृण आदि के तुल्य लघु आकार या परिमाण की भावना करती है तद्नुसार सुमेरु आदि या तृणादिरूप हो जाती है॥१२,१३॥

योगसिद्धि के अनुसार कहे गये स्थूल और सूक्ष्म भावप्राप्तिक्रमों का उपसंहार कर उनसे विलक्षण प्रकृत में परमोपयोगी ज्ञानसाध्य क्रम का श्रवण कराते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, योग से साध्य अणिमादि पदार्थों का साधन आप सुन चुके, अब श्रवणभूषण ज्ञानसाध्य क्रम आप सुनिये। एक, शुद्ध, सौम्य, अलक्षित, सूक्ष्म से सूक्ष्मतर और शान्त चिन्मात्र वस्तु इस संसार में है और न यह जगत् है न इसकी कोई क्रिया है। वह चिन्मात्र जब अध्यास से अपने को स्वयं संकल्प की ओर उन्मुख करता है उस समय कलुषता को प्राप्त हुआ 'जीव' कहा जाता है। और वही जीव असत्य ही इस शरीर को संकल्पभ्रम से उस तरह देखता है, जिस तरह मूढात्मा बालक उद्धत यक्ष को। जब ज्ञानदीप से उत्तम प्रकाश हो जाता है तब इस जीव का संकल्प मोह उस तरह क्षीण हो जाता है, जिस तरह शरत्काल में मेघ। हे राघव, तब संकल्प के क्षय से यह स्थूल शरीर सर्वथा उस तरह शान्ति को प्राप्त हो जाता है, जिस तरह तैल का क्षय होनेपर दीपक। निद्रा का नाश होने पर जैसे प्राणी स्वप्न नहीं देखता, वैसे ही सत्य का साक्षात्कार होनेपर जीव देह को नहीं देखता । अतत्त्वभूत शरीर आदि में तत्त्व की भावना से यह जीव देह से आवृत्त होकर स्थित रहता है और एक ब्रह्मतत्त्व की भावना से देहशून्य श्रीमान् और सुखी रहता है। हे रामभद्र, अनात्म शरीर आदि में जो आत्मा की भावना है वह हृदयगत भयंकर अंधकार है। वह सूर्य आदि के प्रकाश से दूर नहीं किया जा सकता॥१४-२२॥

तब किस सूर्य से उसका नाश होता है, उसे कहते हैं।
आत्मा में ही आत्मभावना से 'सर्वव्यापक, निरंजन और निर्मल चिन्मात्र मैं ही हूँ' इस ज्ञानरूपी सूर्य से ही नष्ट होता है॥२३॥

इस ज्ञानसिद्धि के दृढ़ हो जाने पर भी जीवन्मुक्त महात्माओं को ऐच्छिक विनोद के लिए स्थूल सूक्ष्म प्रातिभासिक देह की कल्पना सिद्ध होती है, यह कहते हैं।
अन्य तत्त्वज्ञानी महात्मा लोग जिस पदार्थ की जिस रीति से भावना करते हैं, वे उस पदार्थ को उसी रीति से शीघ्र अपनी उस दृढ़ भावना के बल से देख लेते हैं। हे राघव, दृढ़ भावना के अनुसन्धान से विमूढ़ (विषकीट आदि) प्राणी भी विष को अमृत के समान आहाररूप में पहुंचा देते हैं और अमृत को भी यानी अमृत के समान दुग्ध, अन्न आदि को भी 'इन में विष मिला हुआ है' इस दृढ़ भावना से विष बना डालते हैं। तात्पर्य यह है कि विष को अमृत समझकर पी जाते हैं और अमृत को भी विष समझकर छोड़ देते हैं। इस तरह दृढ़ भावना से जिस प्राणी के द्वारा जिस पदार्थ की जिस रीति से भावना की जाती है, शीघ्र वह प्राणी उसी रीति से वही बन जाता है। हे श्रीरामचन्द्रजी, इसके अनेक उदाहरण इस संसार में देखे गये हैं। सत्य की भावना से देखा गया यह शरीर ठीक शरीर हो जाता है असत्य की भावना से जाती है और जो कलन के उपरान्त होती है । सुश्रुत के अनुसार जब ऋतुमती स्त्री का स्वप्न मैथुन द्वारा रज उसके गर्भाशय में प्रवेश करता है, तब भी उससे हड्डी आदि से रहित एक बुलबुला-सा बनकर रह जाता है, वह भी कलल कहलाता है ।

देखा गया यही शरीर ब्रह्माकाशता को प्राप्त हो जाता है ॥२४-२७॥

वह ब्रह्माकाशता ही इसकी निरतिशय अणिमादि सर्वसिद्धियाँ है, इस अभिप्राय से उपसंहार करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, अणिमादि पद की प्राप्ति में साधु-स्वभाव आपने इस प्रकार से ज्ञानयुक्ति तो सुन ली, अब आप यह दूसरी युक्ति यानी दूसरे के शरीर में प्रविष्ट होकर भोग प्राप्ति कैसे होती है, यह युक्ति सुनिये ॥२८॥

सर्वप्रथम पूर्व देह के परित्याग में उपाय बतलाते हैं। जिस तरह पवन से पुष्प में से मोद (सुगन्ध) खींचकर घ्राणेन्द्रिय में सम्बद्ध किया जाता है उस तरह रेचक के अभ्यासरूप योग से कुण्डलिनीरूप घर से बाहर निकालकर ज्यों ही दूसरे शरीर में जीव सम्बद्ध किया जाता है, त्यों ही यह शरीर परित्यक्त हो जाता है, जीवरहित यह देह अनेकविध चेष्टाओं से निवृत्त होकर काठ और मिट्टी के ढेले के सदृश जड़ हो जाती है। जैसे सिंचन करनेवाला पुरुष अपने हाथ में लिये हुए जलपूर्ण कुम्भ से जिस वृक्ष और लता को सींचने की इच्छा करता है उसे ही सींचता है, वैसे ही अपनी रुचि के अनुसार देह, जीव, बुद्धि, स्थावर और जंगम सबमें भी उनकी सम्पत्ति का भोग करने के लिए अपना जीव प्रवेशित किया जाता है और उनमें आदर करता है । उक्त प्रणाली से पर देह में सिद्धि श्री का उपभोगकर अवस्थित हुआ योगी यदि अपना पहला शरीर विद्यमान रहा तो उसमें प्रविष्ट हो जाता है और यदि न रहा तो दूसरे शरीर में जब तक उसकी रूचि रहती है, तबतक उसमें प्रविष्ट होकर स्थित रहता है। अथवा यह भी एक बात हो सकती है - परदेह में उपभोग के बाद योगी अपने अन्तःकरण में विपुलता सम्पादन द्वारा समस्त जगत् को व्याप्त कर स्थावर-जंगम समस्त देह आदि प्रतिबिम्बोपाधि, उन स्थावर आदि उपाधियों में पड़े हुए प्रतिबिम्बभूत जीव, बिम्बभूत चैतन्य की उपाधिरूप सत्त्व आदि गुण एवं सत्त्वादि गुणों से युक्त चैतन्यरूप बिम्ब - इन सभीको व्याप्त करनेवाली अपनी आत्मसंवित्ति से पूर्णात्मना होकर स्थित रहता है। रामभद्र, योगरूप ऐश्वर्य से संपन्नजीवात्मारूप चित्प्रकाश सदा उदित सनातन स्वप्रकाशस्वरूप सर्वविध दोषशून्य आत्मतत्त्व को जानकर जो भी कुछ जैसा चाहता है वह वैसा ही उसे तत्काल प्राप्त कर लेता है, इसलिए तत्त्वज्ञ लोग छोटी-छोटी सिद्धियों को अधिक महत्त्व नहीं देते, किन्तु अनावरणतारूप निरतिशयानन्द उत्तम पद को ही महत्त्व देते हैं,यों अनुभवी लोग कहते हैं ॥२९-३४॥

बयासीवाँ सर्ग समाप्त
तिरासीवाँसर्ग चूड़ाला सिद्धि का वैभव, राजा शिखिध्वज का अज्ञान तथा

211957 गुरु के उपदेश की सफलता में किराट् का आख्यान। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, पूर्वोक्त रीति से प्राणधारणादि के घनाभ्यास से युक्त वह राजपत्नी सती चूड़ाला अणिमादि सिद्धियों के गुणों के ऐश्वर्य से सम्पन्न हो गयी॥१॥
211958
211959 उसके ऐश्वर्य का विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं।
211960
211961 __ मोहरूप कालिमा और तीनों तापों का उपशम (नाश) हो जाने से गंगा की नाईं विमल और शीतल वह चूडाला कभी आकाश मार्ग से गमन करती थी, कभी समुद्र के कोटर में प्रवेश करती थी तथा अपनी इच्छा के अनुसार कभी इस पृथिवी के ऊपर विचरण करती थी ॥२॥
211962
211963 ___ उसके कल्पित कायव्यूहादि ऐश्वर्य का वर्णन करते हैं।
211964 वह अपने पति के वक्षःस्थल तथा चित्त से क्षणभर के लिए भी अलग नहीं होती थी तथा सब राज्यों एवं सम्पूर्ण भुवनों में लक्ष्मी की नाईं निवास करती थी। बिजली के उन्मेष की नाईं चमक रहे आभूषणों से युक्त वह श्यामा चूड़ाला आकाशगामिनी होकर उस तरह घूमती-फिरती थी, जिस तरह गिरिमालाओं से युक्त पृथिवी पर श्यामा मेघमाला । काष्ठ, तृण, पत्थर, भूत, आकाश, वायु, अग्नि
211965 और जल सब में निर्विघ्नतापूर्वक उसने, मोतियों में धागे की नाईं, प्रवेश किया। सुमेरू पर्वत के ऊपर चोटियों पर, लोकपालों के नगरों में तथा दिशा और आकाश के उदर में जितने भुवन-छिद्र प्रसिद्ध हैं उन सबों में उसने सुखपूर्वक विहार किया। पशु-पक्षी, भूत, पिशाच आदि; नाग, देव, असुर, विद्याधर; अप्सरा और सिद्ध पुरुषों के साथ उसने सम्भाषण आदि व्यवहार किये । और बड़े यत्न के साथ, अनेक बार उस चूडाला ने अपने स्वामी को ज्ञानामृत का उपदेश दिया, परन्तु वह कुछ भी समझ न सका । उस चूडाला के विषय में-सम्पूर्ण कलाओं में विदग्धा, मुग्धा तथा यह मेरी गृहिणी है, केवल इतना ही वह राजा शिखिध्वज जानता था । इतना लम्बा समय निकल जाने पर भी इस तरह अनेक अणिमादि सिद्धिरूप गुणों से सुशोभित उस चूड़ाला को वह राजा उस तरह नहीं जान पाया, जिस तरह वेदाध्ययन करते समय बालक वेदविद्या को गुणशालिनी यानी सम्पूर्ण पुरुषार्थों में अनुकूल अर्थप्रकाशन आदि गुणों से शोभित नहीं जान पाता । आत्मविश्रान्ति न पाये हुए राजा को उस चूड़ाला ने भी अपनी अणिमादि सिद्धियों की वह अलौकिक श्री उस तरह नहीं दिखलायी, जिस तरह शूद्र को यज्ञक्रिया नहीं दिखलायी जाती। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे प्रभो, बहुत बड़ी सिद्धयोगिनी उस चूडाला के भी यत्न से जब राजा शिखिध्वज को ज्ञान प्राप्त न हो सका, तब भला दूसरे को कैसे ज्ञान प्राप्त हो सकता है ? महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, गुरुजी द्वारा उपदेश प्राप्त करनेका क्रम तो केवल 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' (आत्मविज्ञान के लिए गुरु के ही समीप पहुँचे) इत्यादि शास्त्रीय मर्यादा का पालनमात्र ही है, अतः यह अनधिकारी पुरुष में जबरदस्ती ज्ञान उत्पन्न नहीं कर सकता। हे राघव, ज्ञान का कारण तो शिष्य की विशुद्ध बुद्धि ही है। तर्कादि अनात्मशास्त्रों में प्रवीणता से, किसी पुण्य से यानी चित्तशुद्धि के अंगभूत श्रौत कर्म वर्ग से अपना तत्त्वभूत ज्ञेय ब्रह्म नहीं जाना जाता-इतर वस्तुओं की तरह विषयीभूत नहीं किया जाता। तात्पर्य यह हुआ कि जैसे काम्य पुण्यकर्मों से बिना विचार के ही स्वर्ग मिल जाता है, वैसे हजारों पुण्यकर्म करने पर भी बिना आत्मविचार के ज्ञान उत्पन्न नहीं होता। किन्तु तर्कादि अनात्मशास्त्रों में प्रवीणता तथा निष्काम पुण्यकर्म - इन दोनों से आत्मविचार के उत्पन्न हो जाने पर चरमवृत्ति में आरूढ़ हुआ आत्मा ही आत्मा को उस तरह जानता है जिस तरह सर्प सर्पबिल को जानता है। श्रीरामजी ने कहा : हे मुने, जब ऐसी स्थिति विद्यमान है, तब भला आप ही बतलाइये कि इस जगत् की स्थिति में स्वात्मज्ञान का कारण गुरुपदेश का क्रम है, यह किस तरह उपपन्न होगा ॥३-१५॥
211966
211967
211968
211969 ___ स्थूलारुन्धतीन्याय से शिष्य की बुद्धि को आत्मा में व्यस्त कर गुरु का उपदेश ज्ञान का कारण होता है, यह कहने के लिए महाराज वसिष्ठजी किराटोपाख्यान कहते हैं।
211970 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, विन्ध्याचल के प्रदेश में धनधान्य से सम्पन्न अत्यन्त कृपण कोई एक किराट (देहाती बनिया) उस तरह रहता था, जिस तरह कोई एक सपरिवार ब्राह्मण रहता हो। हे श्रीरामजी, विन्ध्याचल के जंगल में जाते हुए उसकी एक कौड़ी किसी तृणसमूहों से संवृत्त स्थान में गिर पड़ी। अपनी कृपणता के कारण उस एक कौड़ी के लिए वह बड़े प्रयत्न से तीन दिन तक चारों ओर तृण-फूस आदि सबकी सफाई करता रहा ॥१६-१८॥
211971
211972 वह किस अभिप्राय से एक कौड़ी इतने परिश्रम से ढूँढ़ रहा था, यह बतलाते हैं।
211973 यदि यह कौड़ी मेरे हाथ में आ जाय तो इस एक कौड़ी से मैं कोई चीज खरीद लेता और उसे बेच डालता, उस खरीद और बिक्री से चार कौड़ियाँ मेरे पास हो जाती। उनसे फिर समय पाकर आठ, उनसे सौ, सौ कौड़ियों से हजार और फिर उनसे दो हजार कौड़ियाँ मेरे पास आ जातीं;यों अपने चित्त से विचार करता हुआ वह कृपण रात-दिन आलस्यरहित होकर जंगल में उस एक कौड़ी की खोज करता रहा। उसने मनुष्यों के हजारों हास्यों की तनिक भी परवा न की। तदनन्तर तीन दिन के कड़े परिश्रम के अन्त में उसी जंगल में उसने पूर्ण चन्द्रबिम्ब के सदृश एक महान् चिन्तामणि की प्राप्ति की। उस चिन्तामणि को ले करके सन्तुष्ट हृदय हो घर आकर वह कृपण किराट सांसारिक सम्पूर्ण भोगसमूहों की प्राप्ति हो जाने तथा अपने सब दारिद्रयादि अनर्थों की समाप्ति हो जाने के कारण सुख-पूर्वक स्थित रहने लगा। इस तरह रात-दिन घोर परिश्रम के साथ खेदरहित किराट ने जिस तरह एक कौड़ी खोजने में चिन्तामणि रत्न पाया, जिसका मूल्य जगत् ही है, उसी तरह श्रुतोपदेश से स्वात्मज्ञान भी प्राप्त किया जाता है। गुरु के उपदेशक्रम से दूसरे शब्दजन्य परोक्ष ज्ञान का अन्वेषण होता है और दूसरे नित्य अपरोक्ष आत्मज्ञान की प्राप्ति होती है। हे पापशून्य श्रीरामजी, ब्रह्म सम्पूर्ण इन्द्रियवृत्तियों से अतीत है और उपदेश से तो शब्द-श्रवण एवं श्रवण-जन्य शाब्दबोध आदि इन्द्रियसम्प्रयोज्य चित्तवृत्तियाँ उत्पन्न होती हैं। गुरु के उपदेश से जो शाब्दवृत्तियाँ उत्पन्न होती हैं, उन में अत्यन्त स्वच्छ चरमवृत्ति में नित्य अपरोक्ष ब्रह्म का जो स्फुरण होता है वह तो शिष्यों की स्वच्छ बुद्धि और ब्रह्मस्वभाव प्रयुक्त ही होता है। इसलिए गुरु के उपदेश से आत्मतत्त्व प्राप्त नहीं किया जाता अर्थात्
211974 आत्मज्ञान में उपदेश कारण नहीं है ॥१९-२५॥
211975
211976 तथापि 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इत्यादि श्रुति से गुरु का उपदेश आवश्यक है।
211977 फिर भी गुरु के उपदेश के बिना आत्मतत्त्व की प्राप्ति भी नहीं होती, क्योंकि कौड़ी की खोज के बिना चिन्तामणि की प्राप्ति किसने की। इस महान् अर्थरूप तत्त्व में गुरु का उपदेश कारण न होता हुआ भी कारणता को उस तरह प्राप्त हो गया है, जिस तरह चिन्तामणि का कौड़ी। तात्पर्य यह है कि कौड़ी के अन्वेषण की नाईं मनन द्वारा गुरु का उपदेश, कारण न होता हुआ भी, अवश्य फल के दर्शन से कारणता को प्राप्त हो गया है। हे राघव, देखिये-यह माया महात्माओं को भी मोहित करनेवाली है। बड़े यत्न से अन्य वस्तु का अन्वेषण किया जाता है और फल प्राप्त होता है कोई दूसरा ही॥२६-२८॥
211978
211979 इस तरह कारण न होता हुआ भी गुरुउपदेश आदि आत्मलाभ में कारण बन गया है। आत्मलाभ
211980
211981 हो जाने पर तो प्रारब्धशेष से जो कुछ जागतिक भ्रम अवशिष्ट रहता है उसका एकमात्र उपेक्षा से ही नाश सिद्ध है, इसलिए उसके नाश के लिए किसी तरह के दूसरे यत्न की अपेक्षा नहीं करनी चाहिए, यह कहते हैं।
211982 हे श्रीरामचन्द्रजी, मनुष्य बड़े परिश्रम के साथ अन्य कार्य करता है और उस कार्य का फल उसे प्राप्त होता है अन्य ही। चूँकि तीनों जगत् में ऐसा ही देखा और सुना जाता है, इसलिए आत्मलाभ के अनन्तर प्रारब्धशेष रहने से उपस्थित जागतिक भ्रमको असंग और अनिच्छा से ढोते चलना ही कल्याणप्रद है ॥२९॥
211983
211984 तिरासीवाँ सर्ग समाप्त
211985 चौरासीवाँसर्ग शिखिध्वज का वैराग्य, चूडाला का आश्वासन, रात में राजा शिखिध्वज का सोई हुई अपनी प्रिया को
211986 छोड़ कर चुपचाप जंगल में भाग जाना और मन्दराचल में स्थिति - इन सबका वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा: हे श्रीरामजी,उसके बाद राजा शिखिध्वज तत्त्वज्ञानरूपविश्रान्तिस्थान के बिना परम मोह को उस तरह प्राप्त हो गया, जिस तरह सन्ततिशून्य पुरुष शोकादिरूप तमसे अन्धता को। दुःखरूप अग्नि से सन्तप्त मनवाला वह शिखिध्वज सामन्त आदि प्रियवर्ग द्वारा लाई गयी रत्नादि बहुमूल्य सम्पत्तियों में, अग्निशिखा की नाईं, तनिक भी रमण नहीं करता था । व्याध द्वारा बाण छोड़े जाने पर भी भाग्यवश घायल न हुआ हरिण व्याध से डरकर जैसे एकान्त स्थल में निवास के लिए प्रेम करता है वैसे ही वह राजा एकान्त दिगन्तों में, निर्झरों में और गुहाओं में निवास के लिए प्रेम करने लगा। हे राघव, तुम्हारे समान सान्त्वन, अनुनय एवं बोधन से चाकरों द्वारा प्रार्थित वह राजा समस्त दिवस

कर्म का सम्पादन करता था। प्रतिदिन उसका वैराग्य तीव्रतम होता जाता था, वह एक तरह से संन्यासी-सा स्थितथा, उसकी बुद्धि अत्यन्त शान्तथी, इसलिए बड़े-बड़े भोग और विषयों का उपभोग करने में उसका चित्त खिन्न हो जाता था । हे मानद, उसने गो, भूमि, सुवर्ण आदि का देवताओं, ब्राह्मणों और स्वजनों को खूब दान दिया। तप करने के लिए कृच्छ, चान्द्रायण आदि व्रतों का आचरण किया। उसने तीर्थों में, वनों में और आश्रमों में परिभ्रमण किया। जिस प्रकार निधि चाहनेवाला पुरुष निधिशून्य भूमि को खोदकर निधि प्राप्त नहीं करता, उसी प्रकार वह राजा तप एवं अरण्यादि भ्रमण करने पर भी शोक शून्य स्थिति को तनिक भी प्राप्त नहीं हुआ। रात-दिन की चिन्तारूपी अग्नि से वह महान् राजा शिखिध्वज भी सूखने लगा और संसाररूप व्याधि का औषध विचारने लगा। चिन्तापरवश होकर वह दीन बन गया। अपना राज्य उसे विष के सदृश मालूम पड़ने लगा। सामने बड़े-बड़े रखे गये विभवों को भी खिन्न बुद्धि के कारण वह नहीं देख पाता था। अनन्तर एकान्त में स्थित और अंकारूढ़ चूडाला से वह शिखिध्वज राजा मधुर शब्दों से यह कहने लगा। शिखिध्वज ने कहा : भद्रे, चिरकालपर्यन्त राज्य का उपभोग किया। तरह तरह के विभवपूर्ण पदों का भी भोग किया। अब मैं विराग से युक्त हो गया हूँ, इसलिए अरण्य की ओर जाता हूँ। हे तन्वंगि, अरण्य निवासी मुनि को न सुख, न दुःख, न आपत्तियाँ और न सम्पत्तियाँ ही कुछ कर पाती हैं। न तो उन्हें देश के विनाश से कोई मोह होता है और

211987

211988

211989 न संग्राम में जन का क्षय ही होता है, इसलिए अरण्यवासी मुनियों के सुख को राज्य की अपेक्षा भी मैं

211990 अधिक मानता हूँ॥१-१४॥

211991

211992 अब वनराजि का चूडाला की उपमा से वर्णन करते हैं।

211993 (हे वरानने, अब हमें तुम्हारे सदृश वनपंक्तियाँ ही रमण कराती हैं, वे वनपंक्तियाँ) पुष्पों के गुच्छे रूप स्तन धारण करती हैं, रक्त पल्लव ही उनके हाथ हैं, नानाविध मंजरियाँ ही उनके हार हैं, चंचल धवल मेघ ही उनके चीनाम्बर हैं। अपना पराग ही उनका अंगराग है, कुसुमों से वे अपना अलंकार निर्माण करती हैं । उपभोग करने योग्य सुवर्णशीलारूप नितम्बतटों से वे सुहावनी लगती हैं, वे तरंगरूप मोतियों से पिरोयी गयी सरितरूपी मुक्तालताओं से परिवृत्त रहती हैं, उनके चारों ओर लतारूपी सखियाँ राजित रहती हैं, उनके शिशु मुग्ध-मुग्ध मृग हैं, वे स्वभावतः ही उत्कट सौगन्ध से परिपूर्ण रहती हैं, क्षुधितों को भोजन के लिए निरन्तर फल प्रदान करती हैं, भ्रमरपंक्तियाँ ही उनके नेत्र हैं, कुसुमपूर्ण लताएँ ही उनके बाहु आदि अंग हैं। तुम्हारे अधर के सदृश पान के योग्य तरंगपूर्ण झरनों के रूप में परिणत हुई वे निरन्तर शीतल और निर्मल गात्रों से अत्यन्त कमनीय लगती हैं, इसलिए हे सुमुखि, वनराजियाँ ही तुम्हारे सदृश मुझे रमण कराती हैं। हे तन्वि, विरक्त हुआ मन जैसा एकान्त में सुखानुभव करता है वैसा न तो शशिबिम्बों में और न ब्रह्मा एवं इन्द्र के आश्रय स्थानों में सुखानुभव करता है । हे कोमलांगि, यह जो मैंने वन जाने का उत्तम विचार किया है, उसमें तुम किसी प्रकार की बाधा मत पहुँचाओ, क्योंकि कुलीन स्त्रियाँ स्वप्न में भी पति की इच्छा

211994 का विघटन नहीं करतीं ॥१५-२१॥

211995

211996 पति को वैराग्य दृढ़ हुआ है या नहीं, इसकी परीक्षा कर रही चूडाला पहले की कामासक्ति का ही, अवस्थानुरूपता वर्णन द्वारा मानों अनुमोदन करती हुई स्थूणानिखनन न्याय से, निरास करती है।

211997 चूडाला ने कहा : हे नाथ, जिसके लिए समय आ चुका हो वही कार्य यदि किया जाय तो शोभित होता है, दूसरा नहीं। फूल वसन्त में ही शोभता है और फल शरत्काल में ही भला लगता है। वृद्धावस्था से ठिठुरे हुए शरीरवाले पुरुषों के लिए ही वन का आश्रय लेना युक्त है, परन्तु आपके सदृश युवकों के लिए कदापि युक्त नहीं है, इसलिए आपका यह विचार मुझे पसन्द नहीं हैं । महाराज, पुष्पसमूहों से वृक्षों की नाईं जब तक हम लोग यौवन से त्यक्त नहीं होते, तब तक घर में ही शोभित रहें-निवास करें। पुष्पों को धारण करनेवाली लताओं के मस्तक पर झूम रहे सफेद फूलों से उपमित बुढ़ापा के साथ यानी वृद्धावस्था आने पर जब हम दोनों के मस्तक के केश पुष्पयुक्त लताओं के समान बिलकुल सफेद हो जायेंगे, तब हम दोनों एक ही साथ, सरोवर से हंसों की नाईं, गृह से निकलकर जंगल में चलेंगे। हे राजन्, बिना समय आये प्रजापालन का त्याग कर रहे राजा को राज्यविनाशनिमित्तक बहुत बड़ा पाप लगेगा ही। समयप्राप्ति के बिना कार्य करने वाले राजा को प्रजाएँ अवश्य ही रोकती हैं और अकार्यों से नौकर अपने स्वामी को तथा स्वामी नौकरों को, यों परस्पर रोकते ही हैं ॥२२-२७॥

211998

211999 इस तरह विचलित किये जानेपर भी अविचलित वैराग्य से सम्पन्न राजा शिखिध्वज अपनी प्रियभार्या चूडाला से अनुनय करते हैं।

212000 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे कमलपत्राक्षि, मेरे अभिमत कार्य में विघ्न मत डालो। अब तुम मुझे

212001

212002 यहाँ से दूर एकान्त जंगल में गया हुआ ही समझो। हे अनिन्दित अंगवाली, तुम अभी बिलकुल बच्ची हो, तुम्हें जंगल में नहीं आना चाहिए, क्योंकि हे कोमलांगि, जंगली प्रदेश में प्रवेश पुरुषों के लिए भी अति कठिन है। कठोर से भी कठोर अंगवाली स्त्रियाँ जंगल के निवास में किसी तरह समर्थ नहीं हो सकतीं, क्या कहीं उपवन में उत्पन्न पुष्पमंजरियाँ शस्त्रों को सहन कर सकती हैं ? ॥२८-३०॥

212003

212004 यह जो तुमने कहा है कि समय प्राप्त हुए बिना प्रजापालन का त्याग करनेवाले राजाओं को राज्यविनाशनिमित्तक बहुत बड़ा पाप लगेगा सो इस दोष का परिहार भी तुम्हें ही करना पड़ेगा, इस अभिप्राय से कहते हैं। ___ हे उत्तमे, प्रजाओं का भलीभाँति पालन करती हुई तुम राज्य में स्थित रहना, क्योंकि पति के चले जाने पर कुटुम्ब के भार का उद्वहन करना स्त्रियों का धर्म है। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, शशिमुखी उस अपनी दयिता से इतनी बातें कहकर जितेन्द्रिय राजा शिखिध्वज स्नान करने के लिए उठ गया और उसने अपने सम्पूर्ण दैनिक कार्यों का सम्पादन किया। इसके अनन्तर सब प्रजाओं की चेष्टाओं का त्यागकर भगवान् सूर्य अस्ताचल को उस तरह चल पड़े, जिस तरह राजा शिखिध्वज अपनी सम्पूर्ण प्रजाओं की चेष्टाओं का त्यागकर समस्त जनों से दुर्गम जंगल को । अपने व्यापक रूप का उपसंहार कर अनुरागिणी प्रभा भी भगवान् सूर्य के पीछे-पीछे उस तरह चली गयी, जिस तरह राजमहल से निकले हुए अपने स्वामी के पीछे-पीछे अनुरागिणी चूडाला । भस्म से (धूलि से) धूसर भुवन के पास श्यामा (काली) रात्रि उस प्रकार आ गयी, जिस प्रकार अपनी प्रियसखी गंगा को धारण किये हुए भगवान् शंकर के पास स्वयं काम से वशीभूत होकर आलिंगन करने की इच्छा से मानों यमुना आ गयी हो। सब दिशाओं के-सन्ध्याकालीन मेघरूप दाँतों से युक्त तथा तमालरूपी बच्चों को अपनी गोद में लेकर यमुना के चरित्र के अवलोकन से मानों चाँदनीरूपी हास से समन्वित तथा चारों ओर घेरा बाँधकर-स्थित होने पर, दिनश्री और दिननाथरूपी दम्पतियों के देवताओं के उद्यानमय मेरु पर्वत के उत्तरार्ध में रमण करने के लिए चले जानेपर तथा धर्मरूपी पापों एवं तन्निमित्तक तीक्ष्ण किरणों से त्यक्त निशा और निशानायकरूपी दम्पतियों के मेरु पर्वत के इस पार में विहार करने के लिए आ जाने पर, दिशारूपी स्त्रियों द्वारा फेंकी गयी मांगलिक लावों की नाईं, आकाशरूपी फर्श के (गच के) ऊपर बिखरे हुए तारों के गण दीख पड़े। चन्द्ररूपी आनन से सुशोभित, अन्धकार से श्यामवर्णा, अपने प्रिय चन्द्र के अन्वेषण तथा उनके उदय की प्रतीक्षा से श्रान्त हुई, कुमुद आदि कुसुमों से हासवती तथा रात्रि कमल रूपी स्तनों से सुशोभित रात्रि अपनी युवावस्था के फल को प्राप्त हुई। सन्ध्याकालीन सब कार्यों का सम्पादन करके वह राजा शिखिध्वज अपनी प्रिय-पत्नी चूडाला के साथ शयनस्थान में उस तरह गाढ़ सो गया, जिस तरह मैनाक पर्वत समुद्र में। इसके बाद आधी रात के समय जब राजा सारा देश निःशब्दता को प्राप्त हो गया तथा जब सघननिद्रारूपी पाषाणकोश के भीतर सकल जन विलीन हो गये, तब उस राजा शिखिध्वज ने, कमल के ऊपर सोई हुई निद्रा से अत्यन्त विमूढ़ भ्रमरी के समान, कोमल वस्त्रों से सुसज्जित पलंग पर सोई हुई उस चूडाला के निद्रा से अत्यन्त विमूढ़ हो जाने पर धीरे धीरे अपनी गोद से सोई हुई प्रिया को उस तरह त्याग दिया, जिस तरह राहु का मुख पूर्व दिशा में चन्द्रमा की प्रभा को । वह राजा उस पलंग से, जिसके ऊपर बिछाये गये चादर के आधे हिस्से पर उसकी प्रिय

212005

212006 पत्नी गाढ़ निद्रा में सोई हुई थी, उस तरह उठ गया; जिस तरह लक्ष्मी की कान्तियों से युक्त चंचल तरंगों से समन्वित क्षीरसागर से भगवान् विष्णु उठ जाते हैं। चोर आदि दुष्ट लोगों को पकड़ने के लिए 'मैं बाहर जा रहा हूँ' यह कहकर तथा अपने अनुचरों को भी उसी कार्य में नियुक्त करके वह निःस्पृह राजा शिखिध्वज नगर से निकलकर चल दिया । हे राजलक्ष्मि, तुम्हें नमस्कार है, यों कहकर वह अकेला अपने मण्डल से चला और चलते-चलते एक भयंकर बहुत बड़े जंगल में उस तरह प्रविष्ट हो गया, जिस तरह, नद महासमुद्र में । घनान्धकार और गुल्मों से पूर्ण तथा क्षुद्र जीवों से अत्यन्त कर्कश उस बड़े जंगल तथा रात्रि को उसने साथ-साथ पार किया । और सबेरा होने पर वह उस शून्य बड़े जंगल में खूब चलता रहा। चलते-चलते सम्पूर्ण विस्तृत दिन गँवाकर भगवान् सूर्यदेव के साथ ही कहीं जंगल की भूमि में उसने विश्राम किया। भगवान् भास्कर के अदृश्य हो जाने पर वहाँ स्नान, सन्ध्यावन्दन आदि कर लेने के बाद कुछ फलादि खा करके उसने वह रात गँवा दी। फिर प्रातःकाल होने पर बड़े वेग से चलता हुआ वह राजा शिखिध्वज बड़े-बड़े नगरों, मण्डलों, पर्वतों तथा नदियों को बारह दिन में लाँघ गया । तदनन्तर वह मन्दराचल के तट पर स्थित मनुष्यों से दुर्गम एक वन में पहुँचा, जहाँ से जनसमूह और नगर बहुत ही दूर स्थित थे । जहाँ पर वापियों द्वारा, जिससे बाँसों की नालियों से शब्दपूर्वक जल बह रहे थे, अत्यन्त बलवान् बनाये गये असंख्य वृक्ष उपस्थित थे; जहाँ पर जीर्णशीर्ण वेदियों और घरों से सहज में यह अनुमान हो रहा था कि यहाँ पर पहले ब्राह्मणों के अवश्य ही अनेक आश्रमथे। और जो क्षुद्र जन्तुओं से शून्य, सिद्ध लोगों से सेवनीय, लताघरों से समन्वित तथा प्राणवृत्ति करनेवाले फलों से नीचे से ऊपरतक परिपूर्ण वृक्षों और लताओं से भरा हुआ था। उसी जंगल में किसी एक चौरस, शुद्ध, जल से वेष्टित, शीतल, हरे-हरे घासों से युक्त प्रदेशों से श्याम, स्निग्ध, तथा फलसम्पन्न वृक्षों से युक्त स्थान में मंजरीसहित लताओं से उस राजा ने एक पर्णशालारूपी घर उस तरह बनाया, जिस तरह वर्षाकाल बिजलीसहित नील मेघों से पंजर बनाता है। बाँस का दण्ड, फल भोजन पात्र, अर्घपात्र, पुष्पपात्र, कमण्डलु, रूद्राक्ष की माला, शीत से अपनी रक्षा के लिए कन्था, और व्रतियों का आसन मृगचर्म-ये

सब वस्तुएँ लाकर उस राजा ने अपने मठिकारूपी मन्दिर में सजा दीं। इनके अतिरिक्त और भी दूसरी कोई वस्तु, जो तापसकर्मोपयोगी मालूम पड़ी, राजा ने लाकर अपनी कुटिया में उस तरह स्थापित की, जिस तरह विधाता अपने द्वारा सृष्ट ब्रह्माण्ड में व्यवहार-साधनों को स्थापित करता है। उसने दिन के प्रथम प्रहर में प्रातःकाल सन्ध्यापूर्वक जप, द्वितीय प्रहर में पुष्प आदि का संचय और उसके बाद स्नान, देवार्चन आदि कार्य किये । तदनन्तर जंगली फल, कन्दमूल तथा कमलदण्डादिखाकर जप में तत्पर होकर जितेन्द्रिय उस राजा ने अकेले रात बितायी। हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह मन्दराचल के तट पर विरचित पर्णशाला के भीतर स्थित उस मालवेश शिखिध्वज ने खेदशून्य होकर जपादि करते हुए अनेक दिन बिता दिये । उसने पूर्वानुभूत अपने नूतन राजविलासों का तनिक भी स्मरण नहीं किया, क्योंकि हृदय में विवेक के स्फुरित होने पर राज्यलक्ष्मियाँ ईच्छा की उत्पत्ति के द्वारा क्या किसी दरिद्र को भी अपने वश में कर सकती हैं ? तात्पर्य यह कि वे किसी भी विवेकी को वश में नहीं कर सकतीं ॥३१-६२॥

चौरासीवाँ सर्ग समाप्त

पचासीवाँ सर्ग ___ सोकर उठी हुई चूडाला द्वारा राजा का अन्वेषण, मार्ग में दर्शन, राजा के भावी अर्थों का अवलोकन तथा समय पाकर ज्ञान दिलाना - इन सबका वर्णन। कही गयी बातों का अनुवाद करके आगे कही जानेवाली कथा से मेल दिखलाते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह राजा शिखिध्वज एक तपस्वी को जिन वस्तुओं की अत्यन्त आवश्यकता पड़ती है उन सब वस्तुओं से पूर्ण अपनी जंगल की कुटिया में स्थित रहा, अब उस चूडाला ने घर में क्या किया? सो आप सुनिये। उस आधी रात के समय राजा शिखिध्वज के बहुत दूर निकल जाने पर, गाँव में सोई हुई हरिणी की नाईं, वह चूडाला भय से अचानक जाग गयी। पति से त्यक्त उस चूडाला ने अपने शून्य शयन को, सूर्य से शून्य तथा अपूर्ण चन्द्रमा से युक्त आकाश की नाईं, शोभाहीन देखा। कुछ मलिनवदन, खेदयुक्त तथा उत्साहहीन, अंगरूपी पल्लवों से युक्त वह चूडाला, क्षार और कर्दम आदि से मिश्रित जल से सींची गयी महावल्ली की नाईं, अपने बिस्तर से उठी । व्याकुलता को प्राप्त वह चूडाला प्रसन्न न थी, विमल न थी, किन्तु नीहार से धूसर दिन की शोभा की नाईं वह अवस्थित थी। अपनी शय्यापर बैठी हुई ही चिन्ता से व्याकुल उस चूडाला ने क्षणभर तक विचार किया कि - बड़े दुःख की बात है कि आज मेरे पति राज्य छोड़कर घर से जंगल में चले गये। इसलिए अब मुझे यहाँ क्या करना है, मैं भी अपने स्वामी के समीप चलूँ, क्योंकि शास्त्र द्वारा पति ही स्त्री का प्रथम शरणस्थान विहित है। तात्पर्य यह कि पति के न रहने पर ही पुत्र आदि स्त्री के शरणस्थान कहे गये हैं। यों विचार करके अपने पति के समीप जाने के लिए चूडाला उठी, वह छोटी खिड़की के रास्ते निकलकर आकाश में चली गयी। सिद्ध समूहों को अपने मुख से द्वितीय चन्द्रभ्रान्ति पैदा करती हुई वायु द्वारा उस योगिनी ने आकाशमार्ग से भ्रमण किया। अनन्तर रात में खड्ग लेकर जा रहे तथा एकान्त स्थान में वेतालों के घूमने योग्य समय में यानी रात में प्रकाशमान अकेले भ्रमण कर रहे अपने पति को उसने देखा । आकाशकोटर में स्थित होकर उस तरह अकेले निर्जन वन में भटक रहे अपने स्वामी को देखकर वह चूडाला भलीभाँति अपने स्वामी के भविष्यत्कालीन सब पदार्थों के विषय में विचार करने लगी। हे राघव, जैसे, जिस निमित्त से, जिस देश और जिस काल में, जितने कार्य का जिस रीति से अभ्युदय और जिस प्रकार निरतिशय भूमानन्दविश्रान्ति प्राप्त करनी होगी - इत्यादि जो कुछ अपने पति का अवश्य भवितव्य था, सबको योगबल से प्रत्यक्ष देखकर वह चूडाला उसीके अनुकूल आचरण करने के लिए आकाश से लौट आई। अब आगे मेरा गमन न हो, क्योंकि अति चिरकाल के बाद मुझे अपने पति के पास जाना पड़ेगा, यही नियति का निश्चय है। यों सोचकर चूडाला ने फिर अपने अन्तःपुर में प्रवेश कर, भगवान् शंकर के मस्तकपर चन्द्रकला की नाईं, अपने बिस्तर पर आकर सो गयी। किसी कारणविशेष से यह राजा इस समय कहीं बाहर चले गये हैं - यों सब नागरिक जनों को आश्वासन देकर वह अंगना निश्चिन्त अवस्थित हो गयी। जिस तरह धान की रखवाली करनेवाली स्त्री समय से पके हुए धान के खेत की रक्षा करती है, उसी तरह वह चूडाला समदृष्टि से अपने स्वामी के उसी क्रम से राज्य की रक्षा करने लगी। हे श्रीरामचन्द्रजी, उस समय एक दूसरे का मुख न देखनेवाले, राज्य और जंगल के

पालन में तत्पर हुए उस तरह से स्थित उन दोनों स्त्री और पुरुष का काल व्यतीत हो रहा था। राजा शिखिध्वज का जंगल में तथा चूडाला का अपने घर में दिन के पीछे पक्ष, पक्ष के पीछे मास और मास के पीछे वर्ष बीतता चला जा रहा था । हे रामभद्र, अधिक यहाँ आपसे कहने की क्या आवश्यकता ? अट्ठारह वर्ष तक अँगना चूडाला ने अपने सदन में और राजा शिखिध्वज ने वन के गुच्छों में निवास किया। इसके बाद अनेक वर्षों के लगातार व्यतीत हो जाने पर महाशैल तट के कोटर में निवास कर रहे राजा शिखिध्वज को वृद्धावस्था ने आकर घेर लिया। अपने स्वामी की रागादि वासनाओं के पाक को दृष्टि में रखकर चूडाला ने उतने काल की खूब प्रतीक्षा की। इसके बाद वृद्धावस्था से युक्त राजा शिखिध्वज के अनेक वर्ष वन में जब व्यतीत हो गये तब पति के बोधनरूप आत्मकार्य की वैसी भवितव्यता से उसको यह विचार हुआ कि पति के समीप गमन का मेरा यही समय है। ऐसा सोचकर उसने मन्दराचल के वन में जाने के लिए विचार किया और रात में अन्तःपुर से निकलकर आकाशमार्ग में उड़ गयी। वायुमण्डल में होकर वह गयी । आकाशमार्ग में जा रही उसने कल्पवृक्ष के वस्त्रों से आच्छन्न तथा रत्नस्तम्भकों से विभूषित, नन्दनवन की निवासिनी अपने प्रेमियों में अनुरक्त सिद्धों की अभिसारिकाओं का अवलोकन किया। चन्द्रकलाओं का स्पर्श करनेवाले, हिमकण के वर्षी, उत्तम सिद्धों द्वारा मन्दारमाला, हरिचन्दन, कस्तूरी आदि की सुगन्धता का ग्रहण करनेवाले मारुतों का उसने स्पर्श किया । चन्द्रबिम्बरूपी पीयूषसिन्धु की महातरंगों की परम्पराभूत निर्मल ज्योत्स्ना का आकाश के बीच में जाकर-उसने अवलोकन किया । मेघों के भीतर से जा रही उस चूडाला ने मेघों में संलग्न तथा अपने स्वामी से अवियुक्त विद्युतों का उसने बार-बार अवलोकन किया। और अपने मन-ही-मन वह बोलने लगी - अहों, जीवनपर्यन्त देहधारियों का स्वभाव कभी शान्त नहीं होता। आज मेरा भी मन उत्कण्ठित हो ही गया। अहो, प्रेम में प्रवण तथा मृगेन्द्र की नाईं स्कन्धवाले अपने कान्त को पुनः मैं कब देखूगी? अहो, विवेकादि के द्वारा बोधित हो रहा भी मेरा मन आज यों उत्कण्ठित हो रहा है। अहा, मंजरियों के जालों से वेष्टित लताएँ अपने वृक्षरूपी पति को क्षणभर के लिए भी नहीं छोड़तीं, इसलिए मेरा भी मन उत्कण्ठित हो रहा है। जैसे देवयोनि में उत्पन्न यह सिद्धाभिसारिका (अप्सरा) अपने कान्त के पास जा रही है, वैसे ही मैं भी कब अपने कान्त के पास जाऊँगी? इसी विचार में मेरा भी मन लगा हुआ है। अहो, ये मन्द मन्द पवन, ये चन्द्रकिरण और ये वन की राजियाँ मुझे भी उत्कण्ठित कर रही हैं। हे अज्ञ चित्त, व्यर्थ ही हृदय में ताण्डवित होकर तू क्यों स्थित है ? हे साधो, तुम्हारी आकाश की तरह निर्मल विवेकता कहाँ चली गयी? अथवा हे सखे चित्त, तुम्हारा यह कोई दोष नहीं है, क्योंकि तुम अपने स्वामी के प्रति उत्कण्ठित हो रहे हो। हे चित्त, तुम उत्कण्ठा से परिपूर्ण बैठे रहो, तुम्हारे उत्कण्ठित होने से मेरा क्या ? (अब अपने शरीर से कहती है।) हे स्त्री शरीर, जिसे आलिंगन के लिए समुत्सुक हो रहे हो, वह तुम्हारा स्वामी तुम्हारी तनिक भी परवा न कर अब बिलकुल वृद्ध हो गया होगा । वह तपस्वी कृश शरीर तथा वासनाशून्य हो गया होगा । मैं समझती हूँ, अब उसका मन राज्यादि के अभोग के लिए निर्मूलता को पहुँच गया होगा। तथा जैसे वर्षाकाल की क्षुद्र नदी महानद में मिलकर उससे पृथक् नहीं रहती, वैसे ही उसकी वासनारूप लतिका महान् आत्मा में मिलकर अब उससे पृथक् नहीं रहती होगी । वह एकान्त में आसक्त अतएव एकात्मा हो गया होगा, उसकी इच्छाएँ समाप्त हो गयी होंगी तथा वह वासनाओं से

शून्य हो गया होगा। मैं समझती हूँ, यद्यपि मेरा स्वामी अब शुष्क वृक्ष के समान स्थितिवाला हो गया होगा यानी वह बिलकुल बोधशून्य हो गया होगा, तथापि हे चित्त, तुम्हें उत्कण्ठित होने की कोई आवश्यकता नहीं है। क्योंकि मैं योग से यानी आगे कहे जानेवाले उपाय से स्वामी की बुद्धि को तत्त्वज्ञ बनाकर प्रारब्धशेषोपभोग की उत्कण्ठा से युक्त उन्हें तुम्हारे साथ संश्लिष्ट करा दूंगी, तुम उत्कण्ठा मत करो। मैं अपने मुनि हुए स्वामी के मन को सम बनाकर राज्य करने में ही नियुक्त करूँगी और उसके बाद हम दोनों सुख से चिरकाल तक निवास करेंगे। अहो, चिरकाल के बाद मैं इस शुभ मनोरथ को प्राप्त करूँगी, क्योंकि मैं अपने स्वामी को तत्त्वबोध से अपने ही समान आभ्यन्तर और बाह्य अर्थों में विचारयुक्त प्राप्त करूँगी। जो समान मन की वृत्तियों के संगम के आस्वादन में सुख मिलता है वही समग्र आनन्दसमूहों के ऊपर स्थित है। यों चिन्तन कर रही चूडाला आकाशमार्ग से पर्वतों, देशों, मेघों तथा दिगन्तों को लाँघ करके मन्दराचल की कन्दरा में जा पहुँची। अदृश्यरूप से आकाश में स्थित हुई ही वह चूडाला जंगल के मध्य में उस तरह प्रविष्ट हो गयी, जिस तरह वृक्षों और लताओं के स्पन्द से अनुमेय गमनागमनवाली वायुमंडली । वन के किसी एक कोने में पर्णकुटी बनाकर ठहरे हुए अपने पति को देखकर उसने समाहित चित्त से अन्य शरीर में स्थित-जैसा समझा। हे श्रीरामचन्द्रजी, जो पहले हार, केयूर, कटक और कुण्डल आदि से विभूषित सुमेरू के समान कान्तियुक्त रहता था, उसीको यहाँ उस चूडाला ने कृशगात्र, कृष्णवर्ण और जीर्णपत्र-सा अवस्थित देखा । काजलमय जल में स्नान किये हुए-जैसे, इच्छाओं से शून्य, भगवान् शंकर के प्रसिद्ध द्वारपाल भंगीश के सदृश अवस्थित, वल्कल वस्त्रधारी, शान्त, अकेले जमीन पर बैठकर देवताओं और अतिथियों की पूजा के लिए फूलों की माला गुँथ रहे, जटाओं से चिह्नित उस अपने पति को देखकर सर्वांगसुंदरी तथा स्थूल स्तनवाली चूडाला कुछ उदास-सी होकर अपने मन-ही-मन यों कहने लगी - अज्ञानभरी कैसी विषम मूर्खता है । मूर्खता के प्रसाद से ऐसी ही दशाएँ आया करती हैं। चूँकि यह लक्ष्मीवान् राजा मेरा अतिप्रिय पति हृदय में गाढ़ मोह से आहत इस दशा को प्राप्त हो गया है, इसलिए इस पर्णकुटी में आज ही अवश्य अपने नाथ को आत्मज्ञानी बनाऊँगी तथा भोग और मोक्षश्री दिलाऊँगी, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है। इस रूप को छोड़कर अन्य किसी दूसरे रूप से सर्वोत्तम ज्ञान देने के लिए अब मैं इन के समीप चलती हूँ॥१-५३॥

इस रूप का क्यों परित्याग कर देना चाहिए, इस पर कहते हैं।
यदि मैं इसी रूप से इसके पास जाती हूँ तो यह बाला मेरी कान्ता है, यह समझकर मेरा कहना अच्छी तरह नहीं करेगा, इसलिए तपस्वी के रूप से सामने जाकर क्षणभर में ही पति को बोधित करती हूँ ॥५४॥

पहले ही तपस्वी के वेष से उसे क्यों नहीं बोधित किया, इस पर कहते हैं।
अब मेरा स्वामी रागादि वासनाओं के परिपाक से परिपक्कमति होकर स्थित है। इसके विमल चित्त में आत्मतत्त्व भलीभाँति प्रतिबिम्बित होगा, यों विचाकर चूडाला ब्राह्मणपुत्र बन गयी ॥५५,५६॥

वह चूडाला ब्राह्मणकुमार कैसे बन गयी, यह बतलाते हैं।

212025 पूर्वोक्त अग्नि और चन्द्र की धारणारूप किंचित् ध्यान से एक ही क्षण में जलतरंग की नाईं पुरुषरूपता को प्राप्त हो गयी और ब्राह्मणकुमार का रूप धारण करके वह चूडाला उसी जंगल में जा
212026
212027
212028 गिरी। मन्द मुस्कान से शोभ रहे मुखवाली वह चूडाला अपने स्वामी के आगे आ धमकी और शिखिध्वज ने अपने सामने आकर खड़े हुए उस ब्राह्मणकुमार को देखा, जो एक दूसरे जंगल से आए हुए मूर्तिमान् तपके सदृशअवस्थित, पिघल रहे सुवर्ण के समान गौरांग, मोतियों के हार से विभूषित,शुक्ल यज्ञोपवित से विराजमान, शुक्ल दो वस्त्रों से आवृत्त, कमण्डलधारी तथा अत्यन्त कान्ति से युक्त सामने आकर खड़ा था। मणिबन्ध से नीचे द्विगुण बाह्य प्रदेश को व्याप्त करनेवाली, हस्तप्रमाण, बहुत लम्बी न होने के कारण भूमि में न लगी हुई सुन्दर अक्षमाला से सुशोभित, भ्रमरों की माला से व्याप्त कमल की नाईं कुन्तलों (सिर के बालों) से व्याप्त मस्तकवाले, शरीरके दीप्तिमण्डलों से उस प्रदेश को प्रकाशित कर रहे, कुण्डलों से विभूषित मुखवाले, नवीन उदित सूर्य के समान, अपनी शिखा में मन्दार की माला पिरोये हुए, अतएव जिसके शिखर पर चन्द्रमा स्थित है ऐसे पर्वत की नाईं स्थित, कान्त तथा उपशान्त शरीरधारी, बलशाली जितेन्द्रिय, हिम के समान कान्ति से युक्त भस्मतिलक से सुशोभित, अतएव भूषित आलोक की नाईं सुन्दर तथा सुमेरू पर्वत की सुवर्णतटी में अवस्थित गंगाप्रवाह में प्रतिबिम्बित पूर्ण चन्द्रमा की नाईं चंचल उस ब्राह्मण कुमार को देखकर राजा शिखिध्वज उठ खड़ा हो गया। देवपुत्र के आगमन की बुद्धि से अपनी खड़ाऊँ छोड़कर राजा शिखिध्वज ने कहा : हे देवपुत्र, आपको नमस्कार है, यह आपके लिए आसन है, कृपाकर इस पर बैठ जाइये । यों कहकर अपने हाथ से उसको पत्रनिर्मित आसन दिखलाया और उस ब्राह्मणकुमार के करतल में पुष्पमुष्टि उस तरह दी, जिस तरह कुमुदखण्ड के पल्लव में चन्द्रमा हिमकणजाल देता है। उस ब्राह्मणकुमार ने भी कहा : हे राजर्षे, तुम्हें नमस्कार है। राजा शिखिध्वज ने कहा : हे महाभाग देवपुत्र, आपने कहाँ से आगमन किया? मैं आज का दिन सफल समझता हूँ, क्योंकि आज मैंने आपका दर्शन किया है। हे मानद, यह अर्घ्य है, यह पाद्य है, ये फूल हैं
212029 और गुंथी हुई ये मालाएँ हैं, लीजिए, आपका कल्याण हो । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे पापशून्य श्रीरामचन्द्रजी, यों कहकर ब्राह्मण-कुमार वेषधारी उस अपनी प्रियतमा को राजा शिखिध्वज ने अर्घ्य, पाद्य, माला और पुष्पादिशास्त्रोक्त विधि से दिये। चूडाला ने कहा : हे राजर्षे, इस भूतल पर मैंने अनेक जगहों में परिभ्रमण किया परन्तु जैसी पूजा मैंने तुमसे प्राप्त की, वैसी किसी दूसरे से नहीं। हे अनघ, तुम्हारे इस कोमल अनुरूप विनय से मैं समझता हूँ कि तुम निश्चय अत्यन्त चिरंजीवी होओगे । हे साधो, क्या शान्त मन से उदार तप तुमने मोक्ष के लिए संचित किया है, जहाँ फल के संकल्प बहुत दूर फेंक दिये गये हैं। हे सौम्य, यह जो तुमने अपने विस्तृत राज्य को छोड़ कर इस महा जंगल का सेवन
212030 किया है वह क्रोधशून्य, वनस्थ यतियों का व्रत तलवार की धार के समान है॥५७-७५॥
212031 __ राज्य का परित्याग और मोक्ष के लिए तपस्या का आचरण - इन दोनों की अज्ञात दशामें प्रशंसा नहीं हो सकती, इसलिए तपस्या द्वारा उसमें सर्वज्ञता की सम्भावना करता हुआ राजा शिखिध्वज रूपादिसम्पत्ति से उस ब्राह्मणकुमार की प्रशंसा करता है।
212032 राजा शिखिध्वज ने कहा : भगवन्, आप देव हो, सब कुछ जानते हो, इसमें आश्चर्य ही क्या है ? अपने लोकोत्तर चिह्नयुक्त सौन्दर्य से ही आप महाप्रभावशाली मालूम पड़ते हो। मेरी बुद्धि तो यह कह रही है कि ये आपके सब अंग अमृतमय चन्द्रमा से विरचित हैं अथवा मेरा अधिक कहना व्यर्थ है, आप अपने सम्यक् वीक्षण और देह की कान्ति से मानों अमृत से मुझे सींच रहे हो। हे सुन्दर, मेरी प्रियपत्नी
212033
212034 है, जो आजकल मेरे उस राज्य की रक्षा कर रही है। उसके समान आपके ही वे अंग मुझे यहाँ दीख पड़े हैं। मस्तक से लेकर पैर तक यह आपका उपशान्त तथा कमनीय शरीर है, इसे आप मेरे द्वारा दी गयी माला से, शुभ्र मेघ से मेरुशिखिर की नाईं, ढक दीजिये। कलंकशून्य चन्द्रमा के समान तथा पुष्पदल की नाईं कोमल आपका यह अंग सूर्य के तेज से ग्लानि को प्राप्त हो रहा है, ऐसा मैं समझता हूँ। हे सुन्दर, यह ऐसी सफेद फूल की माला मैंने देवार्चन के लिए गुंथी है, वह आपके अंग के संग से कृतार्थता को प्राप्त हो जाय ॥७६-८१॥
212035
212036 अतिथिपूजन देवार्चन से भी बढ़कर है, इसलिए अकेला अतिथिपूजन ही जन्मसाफल्य में हेतु है, फिर आपकी पूजा में तो मुझे दोनों की प्राप्ति एक साथ हो गयी, अतः मेरा जीवन तो सफल है ही, इस
212037 आशय से कहते हैं। __ अपने निकट आये हुए अतिथि की पूजा से जीवन सफल हो जाता है, क्योंकि सज्जनों को अभ्यागत जन देवता से भी अधिक पूज्य हैं। हे विमलचन्द्र के तुल्य मुखवाले, मेरे द्वारा समर्पित पूजा ग्रहण के बाद, आप मेरे इस सन्देह को दूर कीजिये कि आप कौन हैं, किसके पुत्र हैं और इस दीन के ऊपर दया करके कहाँ से किसलिए आये हैं ? ब्राह्मण ने कहा : हे राजन्, जैसा आपने मुझसे पूछा है वह सब मैं आपसे कहता हूँ, आप सुनिये । भला ऐसा कौन पुरुष है, जो एक विनम्र प्रश्नकर्ता को ठगे - धोखा दे। पुण्यलक्ष्मी के कमनीय मुख में सुगन्धित कर्पूर के तिलक के सदृश गौरांग शुद्धात्मा नारद मुनि इस जगती कोश में हैं। वह देवमुनि (नारद) सुमेरु पर्वत की गुहा में किसी समय ध्यानावस्थित थे। वहीं सुमेरुतट में विशाल तरंगवाली गंगाजी बहती हैं। जो मेरु के सौन्दर्य से प्रकाशमान रूपवाली गंगा हारलता की नाईं भासित होती हैं। उसी गंगा नदी के तट पर एक समय ध्यान के अन्त में नारदमुनि ने शब्द कर रहे कंकणों से युक्त जलक्रीडा की कोलाहल ध्वनि सुनी
212038 और यह क्या सुनाई दे रहा है, यों कुछ कौतूहल से युक्त हो गये । कौतुक से नदी की ओर देखते हुए उन्होंने जलसेचनादि क्रीड़ा करके जल से निकले हुए रम्भा, तिलोत्तमा आदि ललनाओं का (अप्सराओं का) समूह देखा। स्वर्णकमल के कुंडलों के सदृश स्तनमण्डलों से अलंकृत वह पुरुषरहित प्रदेश में वस्त्र छोड़कर क्रीड़ा कर रहा था। परस्पर एक दूसरे से मिल जाने के कारण वह फलों से सुशोभित वृक्ष की नाईं, प्रतीत हो रहा था, पिघले हुए सुवर्णरस के प्रवाहातिशय के सदृश कान्तिसंस्थान से प्रकाशमान जंघाओं से अपने काममन्दिर के लिए मानो खम्भों का संचय कर रहा था । वह अपने जल की निर्मलता से निर्मल बनाये गये चन्द्रमा से सर्वत्र व्याप्त व्योमविलासिनी मन्दाकिनी को भी अपने देहलावण्यरसप्रवाह से मानों तिरस्कृत कर रहा था। नन्दनवन में कामदेव की क्रीडा के साधनभूत रथ के चक्रभूत नितम्बतटरूप सेतुओं से प्रवाह का निरोध हो जाने के कारण वह गंगाजल को भी उलटे मार्ग में पहुँचा रहा था। उस यूथ में विद्यमान प्रत्येक अप्सरा इतनी निर्मल थी कि एक दूसरे के लिए दर्पण बन गयी थी। अतएव उनके समस्त अंग चारों ओर एक दूसरे में प्रतिबिम्बित हो गये थे। सभी जगह उनके समस्त अंग दिखाई पड़ते थे। इसलिए 'सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम्' इसमें प्रसिद्ध कालात्मा भगवान् से उत्पन्न विश्वरूप से वह स्थित था। समस्त संकल्पित फलों का दाता होने से गीतोक्त कालात्मा भगवान् का कल्पतरुरूप से वर्णन करते
212039
212040 हैं। कालात्मारूपी कल्पतरु के प्रभव आदि साठ संवत्सर ही शाखा हैं, पक्ष ही पल्लव हैं, विविध ऋतु उसकी लताएँ हैं, दिनश्री उसकी कलिकाएँ हैं, आलोक ही कुसुम रज हैं, गगनकानन में (नन्दन वन में) वह उत्पन्न है, वह चमकीले जलमय शरीरवाले देवरूप पक्षियों से चारों ओर व्याप्त है, सात समुद्र ही उसकी क्यारियाँ हैं, ऐसे कल्पतरुरूप व्यापक विष्णु से उत्पन्न विश्वरूप-सा वह ललनागण स्थित था । एक दूसरे के स्तनरूपी पुष्प गुच्छों में तथा कमलमुकुलों में समान सौन्दर्य का अनुभव होने के कारण उत्पन्न स्पर्धा से नालदण्ड से उखाड़-उखाड़ कर हिलाने के कारण अतिरसपूर्ण कमल-पल्लवों को उस यूथ ने विदलित कर दिया था । उसके मुखरूप कमलों में चंचल लट, दीर्घकेश, अक्षितारे तथा ललाट में गुंथे हुए नीलमणि भ्रमररूप से राजित थे। अमृतनिधि का संचय करना ही जिनका स्वभाव है, ऐसे देवताओं द्वारा अमृत का अपहरण करनेवाले राहु आदि द्वारा - सम्भावित विपत्ति का विनाश करने के लिए एकान्त सुमेरुगुहा के अन्दर; जो गुहा साधारण प्राणि की अगम्य, खिल रहे सुवर्ण कमल के सदृश सुशोभित, पद्मिनी के पल्लवों से ढकी, शीतल गंगाजी के किनारे पर विद्यमान तथा उसके जल से क्षालितमल थी; - मानों एकत्र बटोरे गए चन्द्रबिम्ब की कलाओं के पुंजरूप से स्थित उन सुन्दर स्त्रियों का अवलोकन कर तत्काल ही मुनि का मन उनमें आसक्त हो गया और विवेक की मात्रा का परित्याग कर प्रमत्त हो स्फुरित होने लगा। हे राजन्, जब मुनि का चित्त आनन्द से सराबोर हो गया और चित्तविकृति के कारण प्राणवायु में क्षोभ हुआ, तब उस हृष्टचित्त नारद का वीर्य उस प्रकार स्खलित हो गया, जिस प्रकार रस से परिपूर्ण फल ग्रीष्म की समाप्ति में मेघ तथा विच्छिन्न शाखा-मूल वाला नवीन वृक्ष अपने स्थान से स्खलित हो जाता है । जल कण बरसानेवाले चन्द्रमा के सदृश वह मुनि उस प्रकार गलित शुक्र हुए, जिस प्रकार द्विधा खण्डित मृणालतन्तु गलितशुक्र (सार) होता है । राजा शिखिध्वज ने कहा : हे ब्रह्मन्, नारदजी समस्त लोक में विख्यात भी हैं, सर्वज्ञ भी हैं, जीवन्मुक्त भी हैं, निरीह भी हैं, रागरहित भी हैं, मुनियों में उनकी बराबरी का कोई है भी नहीं, बाहर और भीतर आकाश के सदृश विशद भी हैं, फिर ऐसे मुनि दर्शनमात्र से विकृतचित्त होकर स्खलित वीर्य कैसे हुए ? ॥८२-१०६॥
212041
212042 प्रबलतर प्रारब्ध से तत्त्वज्ञानियों की भी विवेकमात्रा तिरोहित हो जाती है, इसलिए किसी समय देहधर्मों के वशवर्ती वे हो ही जाते हैं, ऐसा कहते हैं।
212043 चूडाला ने कहा : हे राजर्षे, तीनों जगत् में सभी भूतजाति का, देव आदि का भी यह शरीर स्वभावतः दो रूपवाला ही है। हे प्रिय, इस जगत् में चाहे अज्ञानी हों या ज्ञानी। अपने विनाशपर्यन्त सभी शरीर सुख-दुःखात्मक ही कहे जाते हैं ॥१०७,१०८॥
212044
212045 सुख-दुःखरूपता ही दृष्टान्त से बतलाते हैं।
212046 राजन्, तृप्ति आदि के साधन किसी पदार्थ से सुख उस प्रकार बढ़ता है, जिस प्रकार दीपक से प्रकाश और चन्द्रमा से महासागर । क्षुधा आदि किसी पदार्थ से दुःख उस प्रकार बढ़ता है, जिस प्रकार मेघरूपी पट से रात में अन्धकार बढ़ता है, इन सब विषयों में केवल स्वभाव ही एकमात्र कारण है॥१०९,११०॥
212047
212048 जब ज्ञानियों को भी क्षणभर आत्मविस्मृति होने पर ऐसी अनर्थपरम्परा आती है तब अज्ञानियों की

212049
212050 तो बात ही क्या है, इस आशय से कहते हैं। ___ एक निमेष मात्र के लिए भी सत्य निर्मल स्वरूप यदि विस्मृत हो जाय, तो वर्षाकाल में मेघ के सदृश यह दृश्यरूप अनर्थ उल्लसित हो उठता है। निरन्तर आत्मतत्त्व का अनुसन्धान करने से जब उन्मेषमात्र भी आत्मतत्त्वस्वरूप विस्मृत नहीं होता, तब यह दृश्यरूपी पिशाच चित्त में उल्लसित नहीं होता। निष्कर्ष यह निकला कि किसी समय भी दृश्य उल्लसित न हो जाय, इसलिए निरन्तर ही समाधि से अपने स्वरूप का स्मरण करते रहना ही चाहिए। जैसे अन्धकार और प्रकाश के कारण दिन और रात अपनी-अपनी स्थिति प्राप्त किये हुए हैं वैसे ही सुख और दुःख से यह शरीर अपनी स्थिति किये हुए हैं ॥१११-११३॥
212051
212052 यों ज्ञानी और अज्ञानी दोनों में प्रारब्ध फलभोग एक-सा होने पर भी राग-अरागजनित विशेष है ही, इसका दृष्टान्त द्वारा उपपादन करते हैं।
212053 यों देह में ही आत्मरूपता का अवलोकन करने के कारण सुख-दुःख दोनों अज्ञानीयों मे ऐसे दृढ़रूपता को प्राप्त हो गये हैं; जैसे पट में केसर दृढ़रूपता को प्राप्त हो जाता है। हे प्रिय, आत्मतत्त्वज्ञान के प्रभाव से तत्त्वज्ञानी में तनिक भी ये सुख-दुःख उस प्रकार नहीं लगते, जिस प्रकार स्फटिक मणि में केसर आदि रंगों का सम्बन्ध होने पर भी केसर आदि रंग नहीं लगते॥११४,११५॥
212054
212055 अब स्फटिक की अपेक्षा भी ज्ञानी में अधिक स्वच्छता होने से विशेष बतलाते हैं।
212056 राजन्, जैसे समीप में विद्यमान जपाकुसुम आदि रंजक द्रव्यों के कारण स्फटिक मणि लालिमा आदि कुछ काल के लिए धारण करता है, वैसे आत्मतत्त्वज्ञ जीवन्मुक्त मुनि बोध के प्रभाव से समीप में पदार्थों के रहने पर भी उनसे सुख-दुःख आदिका सम्बन्ध प्राप्त नहीं करता ॥११६॥
212057
212058 अज्ञानियों को सुख-दुःख घनरूप से प्राप्त होते हैं, यह जो पहले कहा था उसका वर्णन करते हैं।
212059 चूँकि अज्ञानियों की बुद्धि वस्तुओं के हट जाने पर भी अत्यन्त सन्तप्त रहती है, इसलिए वस्तुओं के सम्बन्धमात्र से उनकी बुद्धि दृढ़ आसक्त हो जाती है, यह निश्चित ही है। जैसे केसर का सम्बन्ध विच्छिन्न हो जाने पर भी वस्त्र उसका रंग नहीं छोड़ता, वैसे ही वस्तुका सम्बन्ध विच्छिन्न हो जाने पर भी विषयों का अनुराग अज्ञानी नहीं छोड़ता। हे राजन्, इसी क्रम से ये बन्ध और मोक्ष दोनों अवस्थित हैं। विषयभावना का विनाश ही मोक्ष है और विषयों की दृढ़ भावना ही बन्ध है। राजा शिखिध्वज ने कहा : हे प्रभो, दूरस्थ या समीपस्थ राज्य या पुत्र आदि के लाभ से सुख और उनके विनाश से दुःख होता है। सुख और दुःख की उत्पत्ति में हेतुभूत इष्टप्राप्ति और इष्टविनाश रूप कारण का लाभ होने पर उत्पन्न होनेवाले सुख और दुःख जीव में कैसे आ जाते हैं ? यह मुझसे कहिए। हे प्रभो, आपका वचन अनेक अर्थों से परिपूर्ण, अत्यन्त उदार और अतिस्वच्छ (अतिस्पष्टार्थक) होता है, इसलिए घनगर्जन में मयूर की नाईं आपके वचनों के श्रवण में तृप्ति ही नहीं होती॥११७-१२१॥
212060
212061 सबसे पहले सुखोत्पत्ति का प्रकार बतलाते हैं।
212062 चूडाला ने कहा : समीपस्थल में शरीर, चक्षु, हाथ आदि साधनों से तथा दूर स्थान में अनुमान आदि साधनों से अपनी उत्पत्ति में कारणभूत अभीष्ट वस्तु का लाभ कर अपने व्यापकस्वरूपको न जाननेवाली यह बाला सुखसंवित्ति अपने आप ही उल्लसित होती है। बुद्धि में अवस्थित आत्मसुखसंवित्ति बुद्धि के क्षोभ से स्वयं क्षुब्ध होकर कुण्डलिनीगत जीव के प्रति स्वयं ही चिनगारी के सदृश आर्विभूत हो जाती है।
212063
212064 जीव के लिए देह में अवस्थित नाडियाँ पृथक् रूप से नियत हैं। प्राण से पूरित हुई उन नाड़ियों के अन्दर, विषयस्पर्श से प्रबुद्ध हुआ स्फुरणशील जीव उस प्रकार प्रविष्ट हो जाता है, जिस प्रकार मूल में सींचा गया जल नाली द्वारा समस्त द्रुमलताओं के अन्दर प्रविष्ट हो जाता है। सुखसंवित्ति के संचरण में तथा दुःखसंवित्ति के आगमन में देह में विद्यमान नाड़ीमार्गअलग-अलग ही जीव के लिए नियत हैं, एक नहीं। निरन्तर सुखानुभव करनेवाले राजा आदि में यह स्वस्थता जैसी स्फुरित होती है, वैसी दुःखानुभव करनेवाले पुरुष में स्फुरित नहीं होती। ठीक ही है,लोक में भी देखा जाता है - शोभन वेषवाले राजा आदि के लिए कपूर, चन्दन आदि से सुगन्धित जल से सींचे गये जो मनोहर मार्ग होते हैं वे अशोभन वेषवाले निम्न श्रेणी के जीवों के लिए नहीं होते। जिस समय यह जीव उन तरलतर नाड़ी मार्गों में प्रविष्ट न होकर अस्फुरणशील हो जाता है, उस दशा में ही सर्वविध प्रपंच दुःखों से निर्मुक्त इसे मुक्त जानिये। और जब तक तरलतर नाड़ी मार्गों में प्रविष्ट होकर क्षुब्ध-प्राण हो खूब स्फुरित होता रहता है तभी तक सर्वविध प्रपंच दुःखों से बद्ध इसे बद्ध जानिये । राजन्, सुख और दुःख के अनुभव के लिए चित्त का बाहर जो स्पन्दन है वही जीव का बन्ध है, दूसरा नहीं, इसलिए इस स्पन्द का अभाव हो जानेपर जीव का मोक्ष हो ही जायेगा, यों संसरण और असंसरण द्वारा बन्ध और मोक्ष की दो तरह से व्यवस्थिति है, यह मैंने कहा। इन शठ इन्द्रियों द्वारा जब तक सुख और दुःख की अवस्था लायी नहीं जाती तब तक जीव शान्त-सा सुखपूर्ण और सौम्य रहता है। सुख और दुःख को देखकर यह स्वप्रकाशात्मा जीव चंचलरूप होकर उस प्रकार भीतर उल्लसित हो उठता है, जिस प्रकार चन्द्र को देखकर समुद्र । हे प्रिय, इस सुख आदि की सामग्री से या सुख-साधनधन आदि में प्रियत्वज्ञान से जीव, मांस से बिल्ली की नाईं, जो क्षुब्ध हो उठता है, इसमें कारण केवल अपने स्वरूप को न जानना ही है। विशुद्ध, स्वात्मज्ञानस्वरूप अवश्य ज्ञातव्य आत्मा के बोध से सुख और दुःख आदि का अस्तित्व उड़ जाता है, इसलिए उसीसे यह जीव विश्रान्ति की ओर जा सकता है। न तो वास्तव में वे सुख आदि हैं, नवे मुझको लगते ही हैं। निरर्थक ही यह मैं उनके चक्कर में आकर स्थितहूँ, यों तत्त्वज्ञान से जब जीव प्रबुद्ध हो जाता है तब वह मुक्ति प्राप्त करता है और शान्त हो जाता है। सुख आदि कोई वस्तु है ही नहीं, इसलिए वे आत्मस्वरूप कभी नहीं हो सकते, इस प्रकार के भीतरी आत्मबोधरूप संवित्ति से जब जीव सुखादि की ओर ताकता नहीं, तब वह विशुद्धरूप से शान्त हो जाता है। यह सब कुछ चिदाकाश ब्रह्मरूपही है, इस प्रकार का अखण्ड निश्चय जब स्थिति प्राप्त कर लेता है तब, तेलशून्य दीपक की तरह, जीव निर्वाण को प्राप्त हो जाता है। सुख आदि स्नेह का विनाश हो जानेपर दीपक के समान जीव शान्त हो जाता है। यह दृश्यमान समस्त जगत् ब्रह्मस्वरूप है, इस प्रकार की अखंडाकारवृत्ति से जनित जो ऐक्य भावना है, उस भावना से पुरुष सम्पूर्ण जगत् में शून्यरूपता का अनुभव कर कदापिक्षोभ को प्राप्त नहीं करता॥१२२-१३८॥
212065 अद्वितीय ब्रह्मभावना के कारण भेदशून्यत्व और बन्धशून्यत्वरूप से जाने गये जीव में क्षोभविभ्रम हो ही कैसे सकता है ? (तब जीव में क्षोभविभ्रम आया कहाँ से? इस प्रश्न पर कहते हैं।) हे प्रिय, इस प्रकार के कल्पित प्रथम जीवात्मा हिरण्यगर्भ ने ही सब जीवों के रूप में यों मैं संसारी होऊँगा एवं अपने तत्त्वज्ञान से मैं क्रमशः मुक्त भी हो जाऊँगा' इस तरह की अपनी कल्पना से बन्ध और मोक्षमार्ग की कल्पना कर आदि सर्ग से जो प्रथा चलाई है, उसीका यह व्यष्टि जीव भी अनुकरण करता है। हे देवपुत्र, सुखपूर्वक संचरण करने
212066
212067 योग्य नाडियों में जब जीव संचरण करता है, तब उसका वीर्य गिरता ही कैसे है ? अर्थात् इस सामान्य प्रश्न के व्याज से प्रकृत में नारदजी का वीर्यक्षरण कैसे हुआ ? यह विशेष प्रश्न पूछा गया। चूडाला ने कहा : राजन्, स्त्रीपिण्ड के अवलोकन के बाद रागवासना के उबुद्ध हो जाने के कारण क्षुब्ध हुआ जीव, सेना को राजा के समान, अधिष्ठानभूत भोक्तृचैतन्य की सम्मतिमात्र से प्राण आदिवायुओं को क्षुब्ध कर देता है॥१३९-१४१॥
212068 तदनन्तर मेद, अस्थि आदि के अन्दर संचरण करनेवाले व्यानवायु की प्रेरणा से समस्त अंगों में विद्यमान मेदा का अन्तर्गत सारभूत सार मज्जासार उत्तम सौगन्ध्य के सदृश अनुगत रजोभाग को (सूक्ष्म अंश को) तत्क्षण उस प्रकार छोड़ देता है, जिस प्रकार डंठल से तोड़ा गया पत्र, फल आदि अपने अन्दर स्थित जलभाग को अन्दर के वायुस्पन्द से छोड़ देता है।।१४२॥
212069 वह छोड़ा गया रज (सूक्ष्म अंश) सब अंगों से विचलित होकर नाडियों द्वारा नीचे मूलाधार स्थान तक ऐसे आता है, जैसे आकाश में विद्यमान मेघ आदि पुरोवात से वर्षणोन्मुख होकर नीचे भूतल पर आते हैं। फिर मूलाधार में आने के बाद नाडी द्वारा स्वभावतः ही बाहर निकल जाता है॥१४३॥
212070
212071 यह जो आपने पहले कहा था, उसमें स्वभाव शब्दार्थ क्या है ? यों राजा पूछते हैं।
212072 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे देवपुत्र, वचनों से जाने जाते हैं कि आप बड़े ही तत्त्वज्ञानी हैं, आत्मज्ञान होने के पूर्व की जो संसार की स्थिति थी, उसे भी तर्कादि से आप जानते हैं, इसलिए आप कृपाकर बतलाइए कि 'स्वभाव' शब्द से क्या कहा जाता है।।१४४॥
212073 __ सृष्टि के आरम्भ में सृष्टि के उत्पादन में उत्सुक ब्रह्म प्राणियों के प्राक्तन कर्मों के अनुसार जिस जिस धर्मवाले जिस-जिस पदार्थ के रूप से अपने आप में स्फुरित होता है, उस उस पदार्थ का प्रलय
212074 तक उस उस धर्म से युक्त रहना ही स्वभाव शब्द का अर्थ है, यह कहते हैं।
212075 __ चूडाला ने कहा : प्रिय, सृष्टि के आरम्भ में सृष्टि के उत्पादन के लिए उन्मुख हुआ ब्रह्म अपने आप में जिस घट, कुण्ड, पट आदि रूप से प्रस्फुरित हुआ था, उसी रूप से आज भी व्यवस्थित है।।१४५॥
212076
212077 वर्तमान समय में घट आदि में स्वभाव का वैचित्र्य कारण-सामग्री के वैचित्र्य से कदाचित् हो सकता है, परन्तु सृष्टि के आरम्भ में तो कारण-सामग्री का निरूपण कर ही नहीं सकते, इसलिए 'तालवृक्ष के नीचे कौए के आगमनकाल में ही दैववश तालफल का गिरना और उससे तत्काल उसका मर जाना जैसे अदृष्ट-जनित है, वैसे ही, वह सब आद्यवैचित्र्य अदृष्टअधीन है, इसे बतलाने के लिए ही आदि सर्ग का यहाँ कथन किया गया है, इस आशय से कहते हैं। ___ काकतालीय न्याय के सदृश या जल में बुलबुलों की उत्पत्ति और

विनाश के सदृश या घुणाक्षर (घुन के कारण लकड़ी आदि पर बने हुए अक्षरों के समान चिह्न) के सदृश सर्गारम्भ में घट, पट आदि चित्र-विचित्र पदार्थों के रूप में जिस किसी वस्तुविशेष से ब्रह्म प्रस्फुरित हुआ, उसीको विद्वान् स्वभाव कहते हैं (m)। उक्त अनिर्वचनीय स्वभाव के बल से उत्पन्न हुए इस जगत् में अण्डज आदि चार प्रकार
212078 (M) इस श्लोक में वर्तमानकालिक प्रत्येक वस्तु में जो नियत स्वभाववैचित्र्य है, उसमें सामग्री की इयत्ता का निरूपण नहीं कर सकते, इस अभिप्राय से 'वारिबुबुद' यह दूसरा दृष्टान्त दिया गया है। अथवा मायारूप होने से वैचित्र्योत्पत्ति आकस्मिक है, इस अभिप्राय से घुणाक्षर का तीसरा दृष्टान्त दिया गया है।
212079
212080
212081 के विविध विकारात्मक जो देह यत्र तत्र चारों ओर घूम रहे हैं, उनमें कोई ज्ञानवान् देह समस्त वासनाओं के क्षीण हो जाने के कारण फिर जन्म धारण नहीं करते और अज्ञानयुक्त देह तो फिर जन्म-धारण करते हैं, क्योंकि अज्ञानी भोगों में ही दृढ़ आस्था रखते हैं॥१४६,१४७॥
212082
212083 पचासीवाँ सर्ग समाप्त
212084 छियासीवाँसर्ग कुम्भ से कुम्भ की उत्पत्ति, वृद्धि, ब्रह्मा के साथ उसका समागम
212085 तदनन्तर उसकी सर्वज्ञता आदि का वर्णन। चूडाला ने कहा : हे राजन्, मैंने प्रलयपर्यन्त सब वस्तुओं में रहनेवाले जिस स्वभाव का वर्णन किया है तथा मायाशबल आत्मा के जिस स्वभाव की श्रुतियों में प्रसिद्धि है, उस स्वभाव के वश से यह असीम जगत् उत्पन्न हुआ है। केवल वासना से अपना अस्तित्व प्राप्त कर पुण्य-अपुण्य कर्म के अधीन होकर वह स्थित रहता है ॥१॥
212086 हे मुने, अनेक तरह की ये जो वासनाएँ हैं, उनका विनाश कर देने से प्राणी धर्म या अधर्म के फंदे में नहीं फँसता और उससे वह इस संसार में उत्पन्न नहीं होता, यह हम लोगों का साक्षात् अनुभव है ॥२॥
212087
212088 वासनाओं के विनाश से जन्तु संसार में नहीं आता, इस अनुभव में विशेष जानने की इच्छा से प्रस्तावित कथा की संक्षेपतः समाप्ति के लिए प्रार्थना करते हैं।
212089 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे बड़े बड़े वाग्मियों में श्रेष्ठ, आप जो वचन कहते हैं, वह अत्यन्त उदार भाव से भरा, अर्थ रखनेवाला, गूढ़, अनुभवपर तत्क्षण चढ़ जानेवाला और पारमार्थिक होता है। हे रमणीय, आपका वचनवैभव आज जो सुना गया है, उससे मैं अपनी आत्मा के भीतर उत्तम शान्ति का अनुभव उस प्रकार कर रहा हूँ, जिस प्रकार अमृत का पान करने पर आत्मा के अन्दर शान्ति का अनुभव होता है। इसलिए आप अपनी प्रसिद्ध उत्पत्ति के विषय में मुझसे कुछ कहिए, तदनन्तर प्रयत्नपूर्वक आपकी ज्ञानगर्भित वाणी का मैं श्रवण करूँगा। और ब्रह्माजी के पुत्र, उन आर्य नारद मुनि ने उस निर्गत वीर्य का किस स्थान में स्थापन किया ? यह भी यथावत् आज मुझसे कहिए। चूडाला ने कहा : हे मुने, तदनन्तर अपने मनरूपी उन्मत्त हाथी को विशुद्ध बुद्धिरूपी सुदृढ़ चर्मरज्जु से विशाल विवेकरूपी आलान में (गजबन्धन-स्तम्भ में) बाँध रहे उन नारदजी ने उस द्रवीभूत वीर्य को-जो कल्पकाल की अग्नि से गलित हुए चन्द्र के द्रव के सदृश और पारद, सुवर्ण आदि शम्भु के दिव्य वीर्य के सदृश था - पास में पड़े हुए कान्तिमान् अद्भुत स्फटिक कुम्भ में उस प्रकार स्थापित किया, जिस प्रकार चन्द्र में दूसरा चन्द्र स्थापित किया जाय। उस विशाल कमनीय मेरूपर्वत पर पड़ा हुआ वह कुम्भ कक्ष के अधोभागों में चारों ओर विपुल, गम्भीर पेटवाला, सुदृढ़ तथा पत्थरपर टक्कर लग जाने पर भी न टूटनेवाला था। नारद मुनि ने उस कुम्भ को संकल्पजनित उस क्षीररूप वीर्य से उस प्रकार भर दिया, जिस प्रकार अपने संकल्प से रचित पृथक् अमृत-प्रवाह से ब्रह्माजी ने ब्रह्मलोक के अमृत-सागर को भर दिया था। कुछ ही दिनों में उस घट में स्थित, हवन आदि क्रियाओं में नारद मुनि को मन्द कर देनेवाला वह शुभ गर्भ, अमृत-सागर में चन्द्रमा के
212090
212091 प्रतिबिम्ब के सदृश बढ़ने लगा ॥३-१२॥
212092 समय पाकर उस घटने कमलपत्र के सदृश नेत्रवाले गर्भ का उस प्रकार प्रसव किया, जिस प्रकार पूर्णमास परिपूर्ण चन्द्रमा का और वसन्त कुसुमों का प्रसव करती है। कुम्भ से वह गर्भ समस्त अंगों से परिपूर्ण होकर उस प्रकार निकला, जिस प्रकार घटादिपरिच्छिन्न क्षीरसागर से क्षयवर्जित दूसरा चन्द्रमा। वह कुछ ही दिनों में शुक्लपक्ष में चन्द्रमा की नाईं बढ़ गया। उसके अंग प्रत्यंग में ऐसा सौन्दर्य निखर रहा था, जिसका निरूपण नहीं हो सकता। जब उसके सभी जातकर्म आदि संस्कार हो चुके, तब उन नारदजी ने उस बालक में विद्यारूपी धन उस प्रकार उछाल दिया, जिस प्रकार एक पात्र से दूसरे पात्र में धन। थोड़े ही दिनों में उसने यावत् विद्यास्थानों का भलीभाँति ज्ञान कर लिया। थोड़े में मुनिश्रेष्ठ नारदजी ने उस बालक को ठीक अपने प्रतिबिम्ब के समान बना डाला। पुत्ररूपी दूसरे मुनि के साथ मुनिनायक नारदजी उस प्रकार सुशोभित होने लगे, जिस प्रकार स्फटिक पर्वत में पड़े हुए प्रतिबिम्ब के साथ सन्ध्याकाल के पूर्णचन्द्र सुशोभित होते हों ॥१३-१८॥
212093 अनन्तर वे नारदजी अपने पुत्र को लेकर ब्रह्मलोक में गये
212094 और अपने पिता ब्रह्माजी को उससे अभिवादन कराया। अभिवादन कर चुके पौत्र को ब्रह्माजी ने लेकर उससे सब वेदादि शास्त्रों के विषय में परीक्षार्थ प्रश्न पूछे। उनका समुचित उत्तर सुनकर उसे अपनी गोद में स्वयं बैठा लिया। तदनन्तर ब्रह्माजी ने उस कुम्भनामक पौत्र को केवल आशीर्वाद से सर्वज्ञ और तत्त्वज्ञान में परिनिष्ठित बना डाला। हे साधो, वह जो ब्रह्माजी का पौत्र कुम्भ हुआ, वही यह तुम्हारे सामने उपस्थित है। मैं ही नारदजी का पुत्र कुम्भ नाम का हूँ और कुम्भ से उत्पन्न हुआ हूँ। साधो, मैं ब्रह्मलोक में पिताजी के साथ सब सुखों से पूर्ण होकर रहता हूँ। क्रीडा के समय विलास कर रहे चार वेद मेरे मित्र हैं। मेरी मौसी गायत्री है मेरी माँ सरस्वती है, मेरा घर ब्रह्मलोक में है, वहीं भगवान् ब्रह्मा का पौत्र होकर मैं सुस्थिर रहता हूँ| इच्छा के अनुसार सब लोक में मैं विहार करता हूँ। सब इच्छाओं से परिपूर्ण होने के कारण घूमने में मेरा प्रयोजन केवल लीला ही है। किसी कार्यविशेष से मैं विहार नहीं करता। जब मैं भूलोक में विचरण करता हूँ तब मेरे पैर भूमि में नही लगते, अंग धूलिकणों का स्पर्श नहीं करते और मेरा शरीर कभी ग्लानि नहीं करता। हे प्रिय, आज मैं जब आकाशमार्ग से जा रहा था, तब मैंने आपको सामने देखा, इसलिए यहाँ मैं आ गया और आप से पूर्व का सब वृतान्त कहा ॥१९-२७॥
212095
212096 अब अपनी उक्ति का उपसंहार करते हैं। वनवास के गुणों को तथा उसके फल चित्तशुद्धि को जाननेवाले हे महात्मन्, आपने जो कुछ पूछा, उन सबका ही मैंने अनुभव के अनुसार आपसे वर्णन किया। हे भाग्यशालिन्, उत्तम आर्यजनों के प्रश्न करने पर सत्पुरुष संभाषण करते ही हैं, क्योंकि वे आर्यजनों के साथ प्रश्न और उत्तर करने के व्यवहार में बड़े ही पटु होते हैं। वाल्मीकिजी ने कहा : भद्र, तदनन्तर वसिष्ठ मुनिजी के ऐसा कहने पर दिवस बीत गया, सूर्य भगवान् अस्ताचल की ओर चले गये, वसिष्ठ मुनि को नमस्कार कर सायंकाल की विधि के लिए सभा स्नानार्थ चली गयी और रात बीत जानेपर सूर्य की किरणों के साथ-साथ ही सभामण्डप में
212097 वह फिर आ गयी ॥२८,२९॥
212098
212099 छियासीवाँ सर्ग समाप्त
212100
212101
212102 सत्तासीवाँसर्ग राजा शिखिध्वज द्वारा कुम्भ की प्रशंसा, अपना दुःख रोना, शिष्यत्व स्वीकार तथा उपदेश्य अर्थ में विश्वासप्रदर्शन आदि का वर्णन। राजा शिखिध्वज ने कहा : महात्मन्, अनेक जन्मात्मक संसार में अनुष्ठित - एक साथ परिपक्व हो जाने के कारण फलदान के लिए स्फुरित हो रहे मेरे संचित अप्रत्यक्ष-पुण्यों द्वारा ही सचमुच इस मन्दराचल पर्वत पर, पूर्वी वायु द्वारा मेघ के सदृश, आप भेजे गये हैं, यह मैं मानता हूँ॥१॥
212103
212104 आपके उपदेश से मैं अवश्य कृतार्थ हो जाऊँगा, यह सूचित करने के लिए मैं कृतार्थ हो ही गया' यों सिद्ध-सा मानकर कहते हैं।
212105 हे साधो, चूँकि अमृत बहानेवाली वाणी बोलनेवाले आपके साथ मेरा समागम हुआ, इसलिए आज तो मैं बड़े-बड़े धर्मानुष्ठान से धन्य हुए पुरुषों में सबसे प्रथम स्थान में अवस्थित हो गया हूँ। सज्जनों का समागम अन्तरात्मा में जैसी शान्ति पहुँचाता है, वैसी शान्ति ये राज्य लाभ आदि बड़े-बड़े कोई भी पदार्थ नहीं पहुँचाते॥२,३॥
212106
212107 राज्य-लाभ आदि की अपेक्षा साधुसमागम में महत्त्व दिखलाते हैं।

212108 साधु पुरुषों का समागम होने पर तत्काल ही अपरिमित ब्रह्मानन्दरूप सुख-धनी, दरिद्र आदि सबमें सर्वसाधारणरूप से - स्फुरित होने लग जाता है, वहाँ राग, द्वेष आदि का विचार ही नहीं रहता। राज्यलाभ आदि तो तुच्छ सुख प्रदान करता है, यहाँ अपरिमित आनन्द की न संभावना है और न सर्वसाधारण को सुलभ ही है। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, शिखिध्वज यों कह ही रहे थे कि बीच में ही उस राजा के वाक्य को रोककर नारद मुनि के बच्चे के रूप में विद्यमान चूडाला बोलने लगी। चूडाला ने कहा : साधो, अब मेरी प्रशंसार्थ जो कुछ वचन आप कह रहे हैं, उसे रहने दीजिए। आपने जो कुछ पूछा, उसका मैंने वर्णन किया। अब मुझसे कहिए कि आप हैं कौन और इस पर्वत पर क्या कर रहे हैं ? आपका यह अरण्यवास कितने काल का हुआ यानी आपको अरण्यवास करते करते कितना समय बीत गया। वनवास कर कौन कार्य सिद्ध करना चाहते हैं, यह सत्य सत्य कहिए, छिपाइए मत, क्योंकि तपस्वी लोग असत्य बोलना जानते ही नहीं॥४-७॥

212109

212110 राजा शिखिध्वज ने कहा:मुनिवर, आप देवपुत्र हैं, सभी कुछ ठीक-ठीक जानते हैं। लोकवृत्तान्त और परमार्थवृत्तान्त भी जानते हैं, फिर भी आपके जानने योग्य और दूसरी कौन-सी वस्तु कहूँ॥८॥

212111

212112 हे आर्य, केवल संसाररूपी भय से भीत हो जाने के कारण मैं इस वन के अन्दर रहता हूँ। यद्यपि आप तो मुझे जानते ही हैं, फिर भी मैं आपसे कुछ संक्षेपतः कह रहा हूँ। मैं शिखिध्वजनामक राजा हूँ, राज्य छोड़कर यहाँ पर वास करके तप कर रहा हूँ | हे तत्त्वज्ञ, मैं संसार में पुनर्जन्म से अत्यन्त डर गया हूँ। पहले सुख फिर दुःख, पहले मरण फिर जन्म-यह फिर-फिर उत्पन्न हुआ ही करता है। इसलिए हे तत्त्वज्ञ, संसार से सन्तप्त होकर इन वनवीथियों में तप कर रहा हूँ॥९-११॥

212113 चारों ओर दिशाओं में घूम भी रहा हूँ, कठोर तप भी कर रहा हूँ, फिर भी जैसे निर्धन निधि प्राप्त नहीं करता, वैसे ही मैं असल शान्ति प्राप्त नहीं कर रहा हूँ।१२॥

212114 यद्यपि यहाँ पर मेरा प्रयत्न कुण्ठित हो गया है, मैंने कोई फल भी□सर्ग - ८७]

212115

212116 प्राप्त नहीं किया है, मैं असहाय भी हूँ, राज्यकाल की साधुसंगति आदि से वंचित भी हो गया हूँ, फिर भी इस वन में घुन से क्षीण वृक्ष की नाईं सूख रहा हूँ। उपवास, देवता और अतिथि की पूजा आदिरूप यह नियतक्रिया ठीक-ठीक रूप से करते-करते भी एक दुःख से दूसरे अनेक दुःखों की ओर जा रहा हूँ। हे तत्त्वज्ञ, शास्त्रानुमोदित उक्त क्रिया-विश्रान्तिरूप अमृत की हेतु होने पर भी उसे न देकर-मेरे लिए जो विष बनकर स्थित है, उसमें कारण क्या है, उसे कहिए अर्थात् कर्मसमुच्चित उपासना अमृत की हेतु है, यह 'विद्यां चाविद्यां च' इत्यादि श्रुति से जाना जाता है, उसीके आधार पर मैंने भी विश्रान्ति के लिए कर्मों के साथ-साथ उपासना का अवलम्बन किया पर उससे विश्रांति न मिलकर दुःखपरम्परा ही मिल रही है, मेरे लिए कर्मसमुच्चित उपासना विष ही बनकर बैठ गयी, अतः उसके विषरूप बनने में हेतु

212117 क्या है, कहिए॥१३,१४॥

212118

212119 ___ कर्मसमुच्चित उपासना से मुक्ति होती है, यह जो राजा को भ्रम हो गया है, वह जब तक निवृत्त नहीं किया जाता, तब तक आत्मा का उपदेश देने पर भी आत्मा जानेगा नहीं, इसलिए भ्रमनिवारणार्थ अपने को जिस क्रम का पितामह ने उपदेश दिया था, उसका श्रवण कराते हैं।

212120 चूडाला ने कहा : साधो, किसी समय पहले मैंने अपने पितामह ब्रह्माजी से यह प्रश्न किया था कि हे प्रभो, ज्ञान और कर्म-इन दोनों में जो भी कोई एक मुक्ति का कारण हो, उसे मुझसे कहिए ॥१५॥

212121

212122 ब्रह्माजी ने कहा : हे पौत्र, ज्ञान ही परम श्रेय है यानी उत्तम आत्मतत्त्व का कारण हैं। केवल उसीसे भलीभाँति आत्मा का साक्षात् अनुभव हो जाता है। श्रुतियों में जो क्रियाओं का उल्लेख किया गया है, वह तो कालयापनार्थ विनोदमात्र के लिए ही है। तात्पर्य यह है कि स्वर्गादि सुखभोगरूप विनोद के लिए यद्यपि क्रियाएँ प्रवृत्त होती हैं, तथापि परिणाम में स्वर्गभोग के विरस होने के कारण वह मुख्य पुरुषार्थ नहीं हो सकता, अतः किन्हीं दूसरे प्रकार के भयंकर अनर्थों की उत्पत्ति के निवारणार्थ आयुष्यकालयापन करने के लिए ही उक्त श्रुति में क्रिया का उल्लेख किया गया है|१६॥

212123

212124 इसलिए 'विद्यां चा विद्यां च' इत्यादि श्रुति ज्ञान के अधिकारी जनों के लिए ही प्रवृत्त है। उस श्रुति में 'अविद्यया मृत्युं तीर्वा विद्ययामृतमश्नुते' यह जो मृत्युतरण तथा अमृतत्व कहा गया है, उसका

212125 अभिप्राय स्वाभाविक दुश्चेष्टानिवृत्ति में तथा आपेक्षिक अमृतत्व में है, इस आशय कहते हैं।

212126 पौत्र भी पुत्ररूप होता है, इस अभिप्राय से ब्रह्माजी कहते हैं।

212127 हे पुत्र कुम्भ, जिन जीवों को ज्ञानरूपा दृष्टि प्राप्त नहीं हुई है, उन लोगों के लिए क्रिया ही सबसे बढ़-चढ़कर अवलम्बन है । जिसके पास में पट्ट अम्बर (महर्घ पट्ट) नहीं रहता, क्या वह साधारण कम्बल कहीं छोड़ सकता है ? ॥१७॥

212128

212129 तत्त्वज्ञानी भी वर्णाश्रमक्रमानुसार कर्मकलाप करते देखे जाते हैं, फिर आप कैसे कहते हैं कि कर्मकलाप अज्ञानियों के लिए सबसे बढ़-चढ़कर शरण है ? इस पर कहते हैं।

212130 हाँ, ज्ञानी कर्म करता है, परन्तु उसकी क्रियाएँ निष्फल हैं यानी जन्म-मरण आदि के चक्कर में उसे नहीं डालती क्योंकि उसकी समस्त वासनाएँ नष्ट हो चुकी हैं और जो अज्ञानी हैं उसके सभी कर्म सफल हैं यानी जन्म-मरण आदि के चक्कर में उसे डालते ही हैं, क्योंकि कर्मों की सफलता में प्रयोजक वासनाएँ उसमें बनी हुई है॥१८॥

212131

212132

212133

212134 क्या तब ज्ञानी की अशुभ क्रियाएँ भी वैसी ही हैं, यों कहते हैं।

212135 सभी क्रियाएँ चाहे वे शुभ हों चाहे अशुभ, वासना के अभाव में निष्फल ही हो जाती हैं। फलदान में तत्पर भी अशुभ क्रियाएँ एकमात्र बाधितानुवृत्ति से, सिंचन के अभाव से सफल शुष्क लता के सदृश, शुष्क ही है। तात्पर्य यह निकला कि जिस ज्ञानी में प्रारब्धफलक भी क्रियाएँ बाधितानुवृत्ति के कारण सफल शुष्क लता के सदृश रहती हैं, उस ज्ञानी में अनारब्धफलक क्रियाएँ शुष्क रहती हैं, इसमें तो कहना ही क्या ? जहाँ बड़े बड़े वृक्ष दग्ध हो जाते हों, वहाँ साधारण तृण के विषय में तो कहना ही क्या ? जिस प्रकार दूसरी ऋतु में पहले की ऋतु में होनेवाले नीहार आदि विलीन हो जाते हैं, उसी प्रकार वासना का विनाश हो जाने पर सभी क्रियाओं के फल विलीन हो जाते हैं ॥१९,२०॥

212136

212137 वासना से शून्य क्रिया क्यों फल पैदा नहीं करती? इस प्रश्नपर काशलता के सदृश स्वभाव से ही, यों उत्तर देते हैं।

212138 हे पुत्र, जैसे काश की लता स्वभाव से ही कोई फल नहीं देती, वैसे ही वासनाशून्य क्रिया स्वभाव से ही कोई फल नहीं देती॥२१॥

212139

212140 सुख-दुःख के भोग के लिए मैं योग्य हूँ, इस प्रकार की वासना ही, बालभ्रान्ति में हेतु यक्ष वासना के सदृश, तत्- तत् सुख आदि में कारण हैं, यों कहते हैं। ___ जब बालक यक्ष की वासना से युक्त रहता है, तभी यक्ष को देखता है, अन्यथा नहीं, बस इसी रीति से जब पुरुष दुःख आदि की वासना से युक्त रहता है, तभी दुःख आदि का अनुभव करता है, अन्यथा नहीं। उन्नत और आकार-प्रकार से धवल भले ही शुभाशुभ क्रिया हो, परन्तु आत्मज्ञानी को वह ऐसे फल नहीं देती, जैसे विकसित धवल शरलता फल नहीं देती ॥२२,२३॥

212141

212142 अज्ञदशा में अर्थक्रिया में समर्थ सत्यभूत वासना का ज्ञान से बाध कैसे होगा, इस पर कहते हैं। हे साधो, अज्ञानदशा में भी वासना वास्तव में नहीं रहती, परन्तु मूर्खता के कारण अहंकार आदि का रूप धारण कर असत्यरूप से ऐसे उदित हुई है, जैसे मरुभूमि में असत्यरूप से जल ॥२४॥

212143

212144 पहले की वासना का नाश होने पर भी ज्ञान की उत्पत्ति के समय उत्पन्न हुई वासना तो क्रियारूप फल का प्रसव करेगी ही, इस पर कहते हैं।

212145 ‘सब कुछ ब्रह्मरूप ही है' इस भावना से जिसकी अज्ञानरूपिणी मूर्खता विनाश को प्राप्त हो गयी, उसको वासना ऐसे उत्पन्न नहीं होती, जैसे मरुभूमि के स्वरूप को जाननेवाले प्राज्ञ पुरुष को मरुभूमि में जलसागर की भ्रान्ति नहीं होती॥२५॥
212146 अपने अन्दर एकमात्र वासना का त्याग कर देने से ही जरा
212147 और मरण से रहित तथा पुनर्जन्म से रहित परमार्थ वस्तुरूप जीव बन जाता है ॥२६॥
212148
212149 पितामह की उक्ति का उपसंहार करते हैं।
212150 वासनायुक्त मन ज्ञेय है और वासनाशून्य मन ज्ञान है, यह जानना चाहिए । जब ज्ञान द्वारा ज्ञातव्य ब्रह्म वस्तु प्राप्त हो जाती है, तब जीव दूसरी बार जन्मधारण नहीं करता ॥२७॥
212151 चूडाला ने कहा : हे राजर्षे, प्रसिद्ध बड़े-बड़े ब्रह्मा आदि भी जब ज्ञान ही परम मोक्ष का साधन होने से कल्याणरूप है, यह निःसंदिग्ध कहते हैं, तब आप ज्ञान छोड़कर 'तप ही मोक्ष का हेतु है' यों निश्चय कर क्यों अवस्थित हैं ? ॥२८॥
212152
212153
212154 विवेकशून्य बहिर्मुख जो पुरुष हैं, उनके लिए दण्ड, कमण्डलु आदि साधारण वस्तुएँ भी, ममता उत्पन्न कर, पर्याप्त अनर्थफल दे सकती हैं, इस आशय से कहते हैं।
212155 हे महीपते, यहाँ दण्ड है, यहाँ कमण्डलु है, यहाँ आसन है इत्यादि विचार से अनर्थों से पूर्ण इस संसार में क्यों भ्रान्त हो रहे हैं ? ॥२९॥
212156
212157 यदि तपश्चर्या अनर्थ और हेय है, तो किसका अवलम्बन करना चाहिए, इस पर कहते हैं।
212158 हे राजन्, मैं कौन हूँ, यह अनर्थात्मक जगत् किस तरह उत्पन्न हुआ, इसकी शान्ति किस उपाय से होगी, इस तरह तो आप विचार नहीं करते और अज्ञानी की तरह क्यों रहते हैं ? ॥३०॥
212159
212160 विचार के सदृश गुरु के पास जाना, उनकी सेवा करना, उनसे आत्मा के विषय में प्रश्न करना आदि भी उपादेय हैं, यह दिखलाते हैं। ___ यह संसार कैसे उत्पन्न हुआ, मोक्ष किस उपाय से होगा इत्यादि प्रश्न करते हुए आप पर तत्पदार्थ और अपर त्वंपदार्थ को एकरूप से जाननेवाले तत्त्वज्ञ गुरुओं के पास जाकर उनके चरणों की सेवा क्यों नहीं करते? व्रत, उपवास, शीत, उष्ण आदि सुख-दुःखात्मक प्रवृत्ति में उत्सुक आत्मचैतन्य जिसमें रहता है, ऐसी इस तपरूप क्रिया से पर्वतकोटर में, शास्त्र के कीट के सदृश, आप अपनी आयु क्यों व्यतीत कर रहे हैं ? सम (ब्रह्म) दृष्टि साधु पुरुषों के पास आत्मकल्याणार्थ प्रश्न, उनकी सेवा तथा समागम करने से वह युक्ति (आपकी अभीष्ट विश्रान्तिसुखदायिनी ज्ञानयुक्ति) प्राप्त हो जाती है, जिससे तत्काल संसारबन्ध से पुरुष मुक्त हो जाता है॥३१-३३॥
212161
212162 तो अब मुझे कैसे रहना चाहिए? हे राजन्, तपश्चर्या आदि बहिर्मुख दुःखप्रद चेष्टाओं से विरत होकर आप गुरुजी के साथ ही आहार खाते हुए इस वनकोटर में, धरा छिद्र में रहनेवाले कीट के समान, निश्चल होकर स्थित रहिए। वसिष्ठजी ने कहा : हे रामजी, देवता का रूप धारण की हुई उस कान्ता (चूडाला) द्वारा प्रबोधित वह राजा शिखिध्वज आँसुओं से पूर्ण मुख होकर यह वचन कहने लगा। शिखिध्वज ने कहा : देवपुत्र, आश्चर्य है कि बहुत समय के बाद आज आपके द्वारा मैं जगाया गया हूँ| मूर्खता से ही साधुसमागम छोड़कर मैं इतने समय तक वन में रहा। अहो, मेरा पाप सम्पूर्ण नष्ट हो गया, ऐसा मैं मानता हूँ, क्योंकि आप ही यहाँ आकर मुझे जगा रहे हैं। हे सुन्दरानन, आप ही मेरे गुरु हैं, आप ही मेरे पिता हैं, आप ही मेरे मित्र हैं, शिष्यरूप मैं आपके चरणों को प्रणाम करता हूँ, कृपा कीजिए। जिस उदारतम वस्तु को आप जानते हैं, जिसके ज्ञात हो जाने पर प्राणी फिर शोक नहीं करता, जिससे मैं सुख में विश्रान्त हो जाऊँ, उस ब्रह्मरूप वस्तु का मुझे उपदेश दीजिए। मुनिवर, ज्ञान में तो घटज्ञान, पटज्ञान आदि अनेक तरह के भेद पाये जाते हैं, इसीलिए आपने 'ज्ञान ही कल्याणकारक है' इससे जो परम तारकज्ञान कहा वह घटज्ञानादि में से कौन ज्ञान है ? ॥३४-४०॥
212163 चूडाला ने (कुम्भ ने) कहा : हे राजर्षे, यदि मैं उपादेय वाक्य हूँ, यानी मेरे वाक्य में तुम्हें श्रद्धा है, तो तारक ज्ञान जैसा है, वैसा ही मैं तुमसे कहूँगा, यदि मेरे वाक्य में तुम्हे श्रद्धा नहीं है, तो मैं नहीं कहूँगा, क्योंकि श्रद्धाशून्य जनों के सामने कहा गया उत्तम वाक्य भी हूँठ के सामने कहे गये कौए के शब्द के समान निरर्थक एवं निन्दनीय होता है। अतः तुम्हें पहले श्रद्धालु हो जाना चाहिए ॥४१॥
212164 जिसके वाक्य में श्रोता को श्रद्धा नहीं रहती ऐसे लीलावश से पूछे गये
212165
212166
212167 वक्ता के वाक्य उस प्रकार निष्फल हो जाते हैं, जिस प्रकार अन्धकार में इन्द्रियों के सम्बन्ध निष्फल हो जाते हैं ॥४२॥
212168 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, जिस तरह श्रुति की 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि निर्दोष प्रामाण्य से निश्चित विधि शिष्ट पुरुषों द्वारा निःसन्देह गृहीत की जाती है, उसी तरह आप जो कुछ भी कहेंगे, उसे मैं तत्काल ही ग्रहण कर लूँगा, यह मेरा वाक्य आप सत्य ही जानिये॥४३॥
212169 चूडाला ने कहा : राजन्, जैसे बालक हेतुओं से उपपत्तिशून्य अपने पिता के वचनों को प्रमाणबुद्धि से ग्रहण करता है, वैसे ही आप मेरे इन वचनों को ग्रहण किजीए॥४४॥
212170 राजन्, सुनने के बाद इसमें मेरा हित ही है' इस प्रकार की बुद्धिपूर्वक भावना करते हुए आप तर्कवाद का परित्याग कर 'मधुर गीत की नाईं' मेरे इन वचनों को प्रीति से सुनिये और उनको प्रामाण्यबुद्धि से ग्रहण कीजिए॥४५॥
212171
212172 देहादि में अभिमान का त्याग कराने के लिए तथा दुःखों का निदान दिखलाने के लिए मणि-काँच के उपाख्यान तथा हस्तिपक के आख्यान का श्रवण कराने के लिए चूडाला अवतरण बाँधती है।
212173 राजन्, मैं एक ऐसा मनोहर कथाक्रम कहता हूँ, जो आपके चरित के सदृश है, मन्दमतियों की भी चिरकाल के बाद विचारोदय द्वारा उदय को प्राप्त कर रही बुद्धि को बोध देनेवाला है तथा महामतियों को
212174 तो शीघ्र ही संसार के भय से पार कर देनेवाला है, आप उसे सुनिये ॥४६॥
212175
212176 सत्तासीवाँ सर्ग समाप्त
212177 अट्ठासीवाँसर्ग चिरकाल की तपस्या से प्राप्त हुए चिन्तामणि को किसी ने अपनी
212178 मूर्खता से छोड़कर मणि की भ्रान्ति से काँच को अपनाया, यह कथा। चूडाला ने कहा : कोई एक श्रीमान् पुरुष था । वह अनादि काल से ही एक दूसरे के स्थान में न रहनेवाले अत्यन्त विरुद्ध गुण और लक्ष्मी का आश्रय था यानी उसके पास औदार्य, वैराग्य, सर्वस्वत्याग आदि उत्तम गुण और धन-धान्यादि प्रचुर सम्पत्तियाँ थीं। संसार में गुण और सम्पत्ति दोनों का एक ही स्थान विरल रहता है। जहाँ गुण रहता है वहाँ सम्पत्ति नहीं रहती और जहाँ सम्पत्तियाँ रहती हैं वहाँ गुण नहीं रहते। इसलिए वह वड़वाग्नि और जल - इन परस्पर विरुद्ध दोनों के आश्रय सागर के सदृश प्रतीत हो रहा था |१॥
212179 वह चौसठ कलाओं से पूर्ण था, अस्त्रविद्या में पटु था, व्यवहारशास्त्र में विचक्षण था और संकल्पित समस्त कार्यों के पार हो जाता था यानी वह जिन-जिन कार्यों का संकल्प करता था, उन्हें तत्काल ही कर डालता था। उसके लिए कोई भी असाध्य कार्य नहीं था। इतना सब होते हुए भी वह परम पद को नहीं जानता था ॥२॥
212180
212181 उसने क्या किया यह कहते हैं।
212182 तदनन्तर जैसे वडवाग्नि समुद्र का पूरी तरह से शोषण करने में प्रवृत्त हुआ था, वैसे ही वह तप, जप, देवतास्तवन आदि अनन्त उपायों से सिद्ध होनेवाले चिन्तामणि की प्राप्ति के लिए तपश्चर्या में प्रवृत्त हुआ। दृढ़ निश्चयवाले उस पुरुष के तीव्र प्रयत्न से थोड़े ही समय में चिन्तामणि सामने उपस्थित हो गयी। उद्योगी पुरुषों के लिए ऐसी कौन-सी वस्तु है जो सिद्ध न हो जाय । दुःख को न गिनता हुआ यदि पुरुष उत्तम बुद्धि का अवलम्बन कर प्रवृत्ति और उद्यम करता है, तो वह दरिद्र होता हुआ भी
212183
212184 निर्विघ्नतापूर्वक बड़ी भारी सामर्थ्य प्राप्त करता है। सामने उपस्थित हुए हाथ से ग्रहण करने योग्य चिन्तामणि को उसने उस प्रकार देखा, जिस प्रकार मेरु पर्वत पर उदय शिखर के ऊपर स्थित मुनि उदित चन्द्रमा को। बड़े-बड़े मणिराजों के ईश्वर उस चिन्तामणि के

विषय में यह उस प्रकार निश्चय न कर सका, जिस प्रकार दरिद्रतम पामर तत्काल प्राप्त राज्य के विषय में निश्चय नहीं कर सकता। दीर्घकाल के दुःख से भ्रान्त तथा विस्मय से युक्त मन से प्राप्त भी चिन्तामणि की उपेक्षा कर-उसने यह विचार किया । क्या यह चिन्तामणि है या चिन्तामणि नहीं है। यदि चिन्तामणि होता, तो मुझे वह प्रत्यक्ष ही नहीं होता। क्या मैं इसे छूउँ या न छूऊँ ? यदि मैं इससे छू जाऊँ, तो भाग्यहीन मेरे स्पर्श से यह अदृश्य हो जायेगा । इतने थोड़े समय में ही मणियों का राजा चिन्तामणि सिद्ध नहीं हो सकता, क्योंकि इतिहास परम्परा यही है कि जीवनपर्यन्त यत्न करने से ही चिन्तामणि सिद्ध होता है । मैं कृपण हूँ, इसलिए भ्रान्तिसंकुचित नेत्र से चंचल अलातचक्र में कल्पित लता के सदृश रत्नप्रकाश को, भ्रम से दो चन्द्रमा की नाईं, देखता हूँ। मेरी इतनी विशुद्ध भाग्यसम्पत्ति ही कहाँ से आयी, जिससे मैं समस्त सिद्धियों के दाता चिन्तामणि को इतने थोड़े समय में ही प्राप्त कर लूँ । थोड़े ही ऐसे बड़े भाग्यवान् महात्मा होते हैं, जिनके सामने सम्पत्तियाँ स्वल्प समय में उपस्थित हो जाती हैं। मैं तो साधारण ही तपवाला हूँ, साधुओं में तुच्छ मनुष्य हूँ, इसलिए भाग्यरहित मेरे यहाँ सिद्धियाँ कैसे आ सकती है। इस प्रकार संकल्प-विकल्पों से दीर्घकाल तक विचारविमर्श कर रहे उस अज्ञानी पुरुष ने मूर्खता से मुग्ध होकर मणि लेने में कुछ भी यत्न नहीं किया ॥३-१५॥

उसने क्यों नहीं यत्न किया, इस पर कहते हैं।
जो वस्तु जिस समय जिसको प्राप्त होने योग्य नहीं रहती, वह वस्तु उस समय वह प्राप्त कर सकता ही नहीं। अतः प्राप्त हुआ भी चिन्तामणि दुर्बुद्धि के कारण उपेक्षा से उसने छोड़ दिया। उस प्रकार अज्ञानजनित विचारविमर्श में जब वह पुरुष स्थित ही रहा तब अन्त में वह मणि उड़कर वहाँ से चला गया, क्योंकि अवहेलना करनेवाले को सिद्धियाँ उस प्रकार छोड़ देती हैं, जिस प्रकार धनुष से निर्मुक्त बाण डोरी को छोड़ देता है।॥१६,१७॥

आपने तो कथा के आरम्भ में कहा था कि वह पुरुष व्यवहार में निपुण था, फिर मणिप्राप्तिकाल में उसकी वह निपुणता कहाँ चली गयी, इस पर कहते हैं।
सिद्धियाँ प्राप्त होकर पुरुष को विचक्षणता देती हैं और उपेक्षा करनेवाले पुरुष के पास आकर भी वापस चली जाती हैं तथा वापस जाती हुई वे सिद्धियाँ पुरुष में रहनेवाली विचक्षणता का विनाश कर डालती हैं, इस विषय में प्राचीन लोगों ने कहा है कि न देवा दण्डमादाय दण्डयन्त्यपराधिनम् । बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति तेनाऽसौ दण्ड्यते स्वतः ॥
(देवता दण्ड लेकर अपराधी पुरुष को दण्ड नहीं देते, किन्तु उसकी बुद्धि हर लेते हैं, इससे स्वयं ही वह दण्डित हो जाता है।) ॥१८॥
वह पुरुष फिर चिन्तामणि के साधन में कर्म और यत्न करने लगा, क्योंकि अटल निश्चयवाले लोग अपने कार्यों में उद्वेग नहीं प्राप्त करते । तदनन्तर चमकीले रूप से युक्त अखण्डित काँच का एक टुकड़ा उसने देखा । वह टुकड़ा परिहास में तत्पर वंचक अलक्षित सिद्धों ने उसके सामने रख दिया था । यही चिन्तामणि है, ऐसा निश्चय कर उस अज्ञानी पुरुष ने उसमें उपादेयता जान ली, क्योंकि मोहग्रस्त अज्ञानी मिट्टी को सोने

के रूप में देखता है। हे साधो, चित्त में रहनेवाला मोह किसी समय आठ पदार्थों को छः; शत्रु को मित्र, डोरी को सर्प, स्थल को जल, एक चन्द्र को दो चन्द्र और अमृत को विष बना देता है। उस दरिद्र मणि को लेकर उसने अपनी पूर्व की सारी सम्पत्ति छोड़ दी, क्योंकि मोहवश उसने यह समझ लिया कि अब इस चिन्तामणि से ही सब कुछ प्राप्त हो जायेगा, इन सम्पत्तियों से क्या प्रयोजन । यह देश, सुख से शून्य, स्नेहीजनों से रहित और पापात्मा जीवों से आक्रान्त है, जीर्ण-शीर्ण वह घर भी निष्प्रयोजन है और मेरे बन्धु भी क्या हैं यानी इनसे क्या प्रयोजन है। अब तो दूर जाकर यथेच्छ सुखपूर्वक सम्पत्तियों से युक्त होकर रहूँगा, यों विचारकर उस काँचखण्ड को लेकन निर्जन अरण्य में वह मूढ़ चला आया। हे प्रिय, वहाँ जंगल में जाकर उस काँच के खण्ड से वह मूढ़ ऐसी विपत्ति में फँस गया, जो कज्जल पर्वत
की कान्ति के सदृश गहरी नीलिमा से युक्त और मूर्खता के अनुरूप थी॥१९-२६॥

इन सब बातों से यह निष्कर्ष निकला कि एकमात्र मूर्खता ही दुःख में सबसे बढ़-चढ़कर कारण है, ऐसा उपसंहार करते हैं।
मूर्खता के विभव से जो दुःख उत्पन्न होते हैं वे दुःख सर्वस्वनाश आदि बड़ी-बड़ी आपत्तियों से या बुढ़ौती से या मरण से नहीं होते, तत्त्ववेत्ताओं को सैकड़ों आपत्तियों के आने पर भी दुःख दिखाई नहीं देता और सोने के पलंगों पर सो रहे राजाधिराज को भी मूर्खता के कारण सैकड़ों दुःख दिखाई देते हैं, इससे सम्पूर्ण आपत्तियों के सिर पर एकमात्र मूर्खता उस प्रकार अवस्थित रहती है, जिस प्रकार पुरुष के सिर पर काला केशजाल ॥२७॥

अट्ठासीवाँ सर्ग समाप्त
नवासीवाँसर्ग विन्ध्याचल में बाँधे गये हाथी का बन्धन प्रयत्नपूर्वक काट दिये जाने पर भी उपस्थित शत्रु को न मारने के कारण उसका गड्ढे में पतन। प्रकृत विषय में हाथी का उपाख्यान भी दृष्टान्त है, इसलिए उसे भी सुनिये, यह कहते हैं।
चूडाला ने कहा : हे राजन्, अब यह दूसरा सुन्दर उपाख्यान आप सुनिये। हे साधो, यह आपके ही अनुरूप तथा बुद्धि में उत्तमरूप से स्फूर्ति देनेवाला है। विन्ध्याचल के अरण्य में बड़े-बड़े झुण्डपतियों के झुण्डों का स्वामी एक हाथी रहता था। दीर्घकाल तक आज्ञा का परिपालन करने के कारण अनुग्रहयुक्त हुई अगस्त्य महामुनि की बुद्धि से अपने पूर्व उन्नतरूप से प्रकट हुआ वह विन्ध्याचल ही मानों लगता था। उसके दो धवल दीर्घ दाँत वज्र की ज्वाला के समान तीक्ष्ण थे, महाप्रलय की अग्निशिखा के सदृश पर्वतराज सुमेरु को भी उखाड़ फेंकने में वे समर्थ थे। महावत ने चारों ओर से लोहमय जाल से उसको उस तरह बाँध रखा था, जिस तरह अगस्त्य ने विन्ध्याद्रि को और उपेन्द्र ने बलिराज को बाँध रखा था। लोहजाल में बाँधा गया तथा अंकुश आदि शस्त्रों से गण्डस्थल में पीड़ित किया गया वह हाथी बड़ी यन्त्रणा को प्राप्त हुआ और धीर उस हाथी ने वह व्यथा प्राप्त की, जो महादेवजी की बाणाग्नि लगने पर त्रिपुरासुर ने प्राप्त की थी। दूरी के कारण उसका शत्रु महावत उसे नहीं देख रहा था, इस दशा में उस हाथी ने लोहमय जाल में तीन दिन बिताये। तदनन्तर तीन दिनों के बाद अत्यन्त खेद से वह हाथी जाल

तोड़ने में प्रयत्न करने लगा और मुख के उन्नत आघातों से घण्टी के सदृश ध्वनि करने लगा ॥१-७॥
दो मुहूर्तों में बड़े प्रयत्न से उस हाथी ने अपने उन समर्थ दो दाँतों से उस शृंखलाजाल को उस प्रकार छिन्न-भिन्न कर दिया, जिस प्रकार बलिराज ने स्वर्गपुरी अमरावती के किवाड़ के सिक्कड़ को छिन्न भिन्न कर दिया था । दूर से शत्रु ने उसका वह जाल-छेदन उस प्रकार देखा, जिस प्रकार श्रीहरि ने मेरुतल से बलि का स्वर्ग-छेदन देखा था। जिसका फन्दा विच्छिन्न हो गया था, उस हाथी के सिर पर वह शत्रुतालवृक्ष के ऊपर पहले चढ़कर फिर वहीं से उस प्रकार गिरा, जिस प्रकार क्रम से (m) मेरुपर्वत पर से भगवान वामन बलि के सिर पर गिरे थे। गिर रहा वह अपने चरण कमलों से हाथी का सिर न प्राप्त कर व्याकुल होता हुआ पृथिवी पर उस प्रकार गिरा, जिस प्रकार वायु से आहत पका फल पृथिवी पर गिरता है ।।८-११॥
सामने गिरे हुए उस शत्रु को देखकर महान् हाथी करुणा से भर गया, क्योंकि तिर्यक् योनियों में जाने पर भी सन्त लोग प्रकाशशील अपने विशुद्ध गुण से युक्त ही रहते हैं। 'गिरे हुए को यदि मैं मार डालूँ, तो उसमें मेरा पुरुषार्थ ही क्या ?' इस प्रकार उस हाथी ने विचारकर उस शत्रु को न मारा। एकमात्र लोहमय जाल का विदारण कर वह उस प्रकार चला गया, जिस प्रकार विस्तृत पुल का विदारण कर जल का महान् प्रवाह चला जाता है। दया का आश्रय कर शृंखला जाल का भेदनकर हाथी ऐसे चला गया, जैसे आकाश में मेघों का भेदनकर सूर्य चला जाता है। जब हाथी चला गया तब महावत स्वस्थमति होकर उठा। उसकी व्यथा हाथी के साथ-साथ ही दूर भाग गयी। उत्तुंग ताल वृक्ष के शिखर से उस प्रकार गिरा हुआ भी वह सिर, पैर आदि अंगों से विकृत न हुआ। मेरा मत है कि दुष्ट चेताओं की देह दुर्भेद्य ही होती है। वर्षाकाल में मेघों की नाईं कुकर्मों में असत् पुरुषों का बल बढ़ता है। वह पैरों से चलने में अत्यन्त उत्साही था। हाथी का शत्रु वह महावत अपने उपायों में निष्फल सिद्ध हुआ। उसके हाथ से हाथी चला गया। वह उस प्रकार दुःखी हुआ, जिस प्रकार हाथ में निधि के आकर चले जाने पर व्यापारी वैश्य दुःखी होता है। अन्त में बहुत परिश्रम से वह अरण्य में झाड़ियों में छिपे हुए हाथी का उस प्रकार अन्वेषण करने लगा, जिस प्रकार खा जाने के लिए आकाशमण्डल में मेघों से छिपे हुए चन्द्रमा का राहु अन्वेषण करता है। बहुत काल के बाद युद्धभूमि से मानों निकला हुआ किसी एक जंगल में स्थित वृक्ष के नीचे विश्राम कर रहा वही गजेन्द्र उसे फिर मिला। तदनन्तर जहाँ वह हाथी खड़ा था, वहीं पर समीप में अनेक गजलम्पट जनों से युक्त उत्तम गड्ढा खोदने की राजसामग्री से उस महावत ने गजबन्धन में समर्थ चारों ओर गोल जंगल में गड्ढे का निर्माण किया। वह ऐसा लगता था, मानों भूमि में ब्रह्माजी द्वारा निर्मित सर्वदिग्व्यापी गोल समुद्र हो। उस वंचक महावत ने उस गड्ढे को कोमल लताओं से उस प्रकार ऊपर से ढक दिया, जिस प्रकार शरत्काल शुभ्र मेघपटल से आकाश को ढक देता है। कुछ ही दिनों के अनन्तर वन में विहार कर रहा वह हाथी, शुष्क सागर में पर्वत की नाईं, उस गड्ढे में गिर गया। गजरूप रत्न के आश्रय तथा पातालतल के सदृश अतिभीषण वलयाकार कुएँ के शुष्क सागर-जैसे गड्ढे के नीचे भाग में इस रीति से पुनः उसने उस हाथी को सुदृढ़रूप से बाँध दिया, जो आज भी बलि के (M) बलिराज से यज्ञ में तीन पैर मात्र भूमि का प्रतिग्रह कर पहले पैर से समस्त पृथिवी, दूसरे से स्वर्ग इस प्रकार क्रमशः तीसरे पैर की पूर्ति के लिए मेरु से बलि के सिर पर भगवान् वामन जैसे गिरे, वैसे ही महावत क्रमशः पहले तालवृक्ष पर चढ़ा और फिर हाथी के सिर पर गिरा, यह तात्पर्य है।

212210 सदृश भूगर्भ में दुःखपूर्वक अवस्थित है। यदि पहले यह हाथी अपने सामने गिरे हुए शत्रु को मार डालता, तो कूपबन्धनरूप दुःख प्राप्त नहीं करता ॥१२-२८॥
212211 ___ इसलिए बुद्धिमान् पुरुष को इसी समय शास्त्रीय पुरुषप्रयत्नों से दुःखोत्पादक बीजों को दूर कर
212212 आगामी काल का शोधन करना चाहिए, यों कहते हैं।
212213 मूर्खता के कारण जो पुरुष वर्तमान समय में शास्त्रीय क्रियाक्रमों से भविष्यकाल का शोधन नहीं करता, वह विन्ध्यगज के सदृश दुःख पाता है ॥२९॥
212214
212215 जब तक सब दुःखों का मूल अज्ञान नष्ट नहीं होता, तब तक सैकड़ों प्रयत्नों से किया गया दुःख विनाश भी व्यर्थ ही है, इस आशय से कहते हैं।
212216 मैं श्रृंखलाबन्धन से निर्मुक्त हो गया, इस बुद्धि से सन्तुष्ट हुआ हाथी दूर भाग जाने पर भी फिर अज्ञान के कारण बन्धन में पड़ गया । मूर्खता कहाँ बाधा नहीं पहुँचाती अर्थात् सर्वत्र बाधा पहुँचाती ही है ॥३०॥
212217
212218 इससे अज्ञान ही मूलभूत बन्ध है, उसकी निवृत्ति अद्वितीय आत्मतत्त्वज्ञान से ही होती है, यह दिखलाते हुए उपसंहार करते हैं।
212219 __ हे महात्मन्, 'सदा बन्धनशून्य भी मैं बद्ध हूँ' इस प्रकार की चित्तगत मूर्खता को ही आप सबसे बढ़ा-चढ़ा बन्धन समझिये । अतः उससे विमुक्त होने के लिए आत्मा से उत्पन्न आध्यात्मिक आदि समस्त तीनों जगत् को आत्मस्वरूप ही समझिये । इस तरह समझ जाने पर आत्मातिरिक्त किसी वस्तु के न रहने से पुरुष नित्य मुक्त हो जाता है। जिसे इस तरह का ज्ञान नहीं है और जो मूर्खता में ही अवस्थित रहता है उस पुरुष के लिए तो स्वयं आत्मा ही तत्काल समस्त बन्धनों के बीजों की
212220 भूमि हो जाती है ॥३१॥
212221
212222 नवासीवाँ सर्ग समाप्त
212223 नब्बेवाँसर्ग कुम्भरूपिणी चूड़ाला द्वारा चिन्तामणि और काँच के सुन्दर आख्यान का विस्तार से तात्पर्यवर्णन।
212224 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे देवपुत्र, चिन्तामणि के साधक तथा विन्ध्याचल के हाथी के बन्धन आदि का जो कथाजाल आपने सूचित किया है, उसे फिर मेरे सामने प्रकट कीजिये, क्योंकि वह मेरे चरित्र से कुछ मिलता-जुलता-सा है, इस तरह की पूर्वोक्ति से आपने सूचित किया कि वह मेरे ज्ञान का उपायस्वरूप है। चूडाला ने कहा : राजन्, आपके हृदयरूपी घर में चित्तरूपी दीवारों के ऊपर मैंने वाक्यार्थज्ञानसम्पादन द्वारा विचित्र कथारूपी चित्र की केवल रेखा ही खींच दी थी, अब उसे मैं व्याख्यारूपी विचित्र वर्गों से (रंगों से) रंग रहा हूँ, आप स्वयं सुनिये ॥१,२॥
212225 ___ उन कथाओं में सर्वप्रथम 'अस्ति कश्चित पुमान् श्रीमान्' (कोई एक श्रीमान् पुरुष था) इत्यादि से मैंने जिस चिन्तामणिसाधक का आपसे वर्णन किया है, वह आप ही हैं।
212226 हे राजन्, शास्त्रार्थ में कुशल, किन्तु तत्त्वज्ञान में अपण्डित जिस चिन्तामणिरत्न के साधक का मैंने आपसे वर्णन किया है वह आप ही हैं ॥३॥
212227
212228
212229 'कलावान् शास्त्रकुशलः' इत्यादि जो कुछ लक्षण मैंने कहे हैं, वे सब आपमें घटते हैं। जिस तरह भगवान् सूर्य सुमेरु के तटों के विषय में तत्त्वज्ञ हैं उसी तरह आप शास्त्रों के विषय में तो तत्त्वज्ञ हैं ही, किन्तु आत्मतत्त्वज्ञान में उस तरह विश्रान्त नहीं हैं, जिस तरह जल में पत्थर ॥४॥
212230
212231 भला बतलाइये तो सही, वह चिन्तामणि कौन है, जिसके साधन में मैं प्रवृत्त हूँ, उसे कहते हैं।
212232 हे साधो, अकृत्रिम सर्वत्याग को ही आप चिन्तामणि जानिये । सम्पूर्ण दुःखों के विनाशक उसी चिन्तामणि को तो आप सिद्ध कर रहे हैं॥५॥
212233
212234 सर्वत्याग में चिन्तामणित्व का उपपादन करते हैं। __ हे निष्पाप राजन्, शुद्ध सर्वत्याग से ही सब कुछ प्राप्त किया जा सकता है, क्योंकि सर्वत्याग ही साम्राज्य-आत्यन्तिक पूर्णकामता है। चिन्तामणि से क्या होता है ? ॥६॥
212235 हे साधो, साधना करते हुए आपका वह सर्वपरित्याग सिद्ध हो चुका है, जो जगत् के प्रसिद्ध ऐश्वर्य-परम्पराओं से लेकर हिरण्यगर्भ के पद तक के ऐश्वर्य को भी तुच्छ कर देनेवाला तथा जो विद्यारूपी निरतिशयानन्द आत्मज्ञान का उदयकारक है |७॥
212236
212237 कैसे सिद्ध हो गया, यह कहते हैं।
212238 आपने स्त्री, धन और बन्धुओं के साथ-साथ अपने सम्पूर्ण राज्य का परित्याग उस तरह कर दिया, जिस तरह अपनी रात आने पर ब्रह्मा जागतिक सृष्टि के व्यापार का परित्याग कर देते हैं ॥८॥
212239 स्वदेश से बहुत दूर में स्थित आप मेरे आश्रम में विश्रान्ति के लिए ऐसे आ गये हैं, जैसे कच्छप, गज आदि भोजन के साथ गरुड़ भगवान् विश्रान्ति के लिए पृथिवी की अन्त सीमा में आ गये थे (M) आपने सर्वत्याग में केवल अभिमानरूप अविद्या को ही उस तरह बचा रखा है, जिस तरह मेघ, नीहार आदि सब कलंकों को धो डालनेवाला शरत्कालीन वायु आकाश में अपनी सत्ता को॥९,१०॥
212240
212241 अहंकार का परित्याग हो जाने पर अवशिष्ट रहा पूर्णानन्दस्वरूप परमपुरुषार्थ अपने-आप हृदय में साक्षात् स्फुरित होने लगता है, इसलिए सर्वत्याग ही मोक्ष सिद्ध हुआ । परमानन्द ही चिन्तामणि है। चिन्तामणि मिल जाने पर उसकी उपेक्षा करके किसी और दूसरी वस्तु का अन्वेषण नहीं करना चाहिए, यह कहते हैं।
212242 हृदय से मनोमात्र के त्यक्त हो जाने पर सारा संसार पूर्णानन्द ब्रह्मस्वरूप हो जाता है, लेकिन आप तो मेघों से आवृत आकाश की नाईं त्याग और अत्याग के विकल्पों से आवृत हैं, क्योंकि 'मैंने सब कुछ छोड़ दिया' यह अभिमान तो अभी आपमें बचा ही है ॥११॥
212243 विकल्पवश के ही कारण तो सर्वत्याग होने पर भी आपको अभी तक अविश्वास बना हुआ है कि यह सर्वत्याग प्रसिद्ध महोदय स्वरूप और परमानन्दस्वरूप नहीं है । महान् तो कोई बहुत उन्नत चिरकालसाध्य अन्य ही है।।१२॥
212244 इस चिन्ता से संकल्पग्रहण के वृद्धिगत हो जाने पर आपका वह सर्वत्याग उड़कर कहीं उस तरह चला गया, जिस तरह आँधी से जंगली वृक्षों के हिल जाने पर उनके पक्षी वहाँ से उड़कर कहीं अन्यत्र निर्वात प्रदेश में आश्रय पाने के लिए चले जाते हैं।।१३॥
212245 उस पुरुष का त्याग भला कैसे सिद्ध हो सकता है, जो चिन्ता को तनिक भी अपनाता है। पवन के स्पन्द से युक्त वृक्ष में निश्चलता कैसे हो सकती है।।१४॥
212246
212247 (M) महाभारत आदि में भगवान् गरुड़ की यह कथा प्रसिद्ध है।
212248
212249
212250 __ चित्तत्याग ही मुख्य सर्वत्याग है, लेकिन चिन्ता के रहते चित्त का त्याग अत्यन्त कठिन है। चित्त ने तो अपने संकल्प द्वारा जगत् को ही बटोर लिया है, इसलिए हे राजन्, अभी आपने किसीका भी त्याग सिद्ध नहीं किया, इस अभिप्राय से कहते हैं।
212251 चिन्ता को ही चित्त कहते हैं, इसीका दूसरा नाम संकल्प है। उस चिन्ता के स्फुरित रहते चित्त का त्याग कैसे हो सकता है ? हे साधो, तीनों जगत् के जाल के आधारभूत चित्त के क्षण भर में ही चिन्ता से गृहीत हो जाने पर निरंजन सर्वत्याग की प्राप्ति कैसे हो सकती है ? हे राजन्, जैसे गाँव के पक्षी कबूतर आदि शब्द श्रवण से उड़कर कहीं चले जाते हैं, वैसे ही आपका त्याग आन्तरिक संकल्प के ग्रहण से उड़कर चला गया है।॥१५-१७॥
212252
212253 उड़कर भाग रहा त्याग सर्वत्याग के फल निश्चिन्तता को लेकर मानों चला गया, यह उत्प्रेक्षा करते हैं।
212254 हजारों प्रार्थना करने के बाद आया हुआ आपका त्याग पूजित न होने से आपकी उत्कृष्ट सारी निश्चिन्तता लेकर चला गया, क्योंकि निमन्त्रण देकर बुलाया गया प्राणी पूजित न होने पर क्या वह दुःख नहीं देता। तात्पर्य यह है कि दक्षप्रजापति के यज्ञ में बिना निमन्त्रण के

पहुंचे हुए पूज्य की पूजा न होने पर जब अनर्थ प्राप्ति प्रसिद्ध ही है, तब हजारों प्रार्थनाओं से बुलाये जानेपर आये हुए पूज्य की पूजा न होने पर अनर्थ की प्राप्ति होती है, इसमें तो कहना ही क्या? जिसका अनादर हुआ वह अवश्य दुःख उत्पन्न करेगा ही, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है ॥१८॥

212255

212256 अच्छा, तो अब आप मुझे यह बतलाइये कि काँच का वह कौन टुकड़ा था, जिसे मैंने चिन्तामणि देख कर ले लिया था; यह बतलाते हैं। __ हे कमललोचन, इस तरह सर्वत्यागरूपी चिन्तामणि के चले जाने पर आपने अपने संकल्परूपी नेत्र से तपरूपी काँच को चिन्तामणि देखा । जैसे दृष्टि के भ्रम से उदित हुए जल में प्रतिबिम्बित चन्द्रमा में सत्यचन्द्रमा की भावना बाँध ली जाती है वैसे ही आपने दुःख के हेतु होने से दुःखरूप उस तप में ही 'मुझे यही ग्राह्य है' ऐसी दृढ़ भावना बाँध ली है। पहले वासना से शून्य सर्वत्याग का अनासक्तियोग से उपक्रम कर पीछे वासनायुक्त अनन्त तप की जो क्रिया आपने की है, वह बिलकुल व्यर्थ है, क्योंकि आदि में गृह, धन, दारा आदि के त्याग से, अन्त में फल की आसक्ति से और मध्य में वनवास, शीत आदि के सहने से वह अत्यन्त विषम (भयंकर) हो गयी है, अतः वह एकमात्र दुःख के लिए ही है। अपरिमित आनन्द देनेवाले और सुसाध्य सर्वत्याग को छोड़कर परिमित और दुःसाध्य तप आदि वस्तु में जो पुरुष प्रवृत्त होता है वह शठ, अपरिमित आत्मस्वरूप का विघातक होने से, आत्मघाती कहा जाता है। जंगली घर के अन्दर उपर्युक्त तपस्याजन्य दुःखों से तथा दुःखों के साथ एकता के प्रयोजक अज्ञान से बँधे हुए आपने सर्वत्याग का आरम्भ करके इसे फिर सिद्ध नहीं किया। हे साधो, प्रतिदिन आगे बढ़ रहे दुःखों से भरे हुए राज्यरूप बन्धन से भलीभाँति निकलकर आप वनवासनामक दृढ़ बन्धनों से बँध गये हैं। शीत, वात, धूप आदि की आपको द्विगुण चिन्ता है। इसलिए मैं तो ऐसा समझता हूँ कि पहले से अनुभव न रखनेवाले सुकुमार पुरुषों का वनवास बन्धन से भी अधिक दुःखदायी है । मैंने चिन्तामणि पाया, यह तो आप अच्छी तरह समझ चुके हैं, परन्तु हे साधो, (यह भी समझ लीजिये कि)

212257

212258 अभी तक आपने स्फटिक का एक टुकड़ा भी नहीं पाया ॥१९-२६॥

212259

212260 पूर्वोक्त चिन्तामणि के साधक के चरित्र की समता का उपसंहार करते हैं।

212261 हे पद्मनेत्र महीपते, इस तरह चिन्तामणि के प्रयत्न की कथा के समान आपके चरित्र को मैंने अच्छी तरह प्रकट कर दिया, अब आप मेरे कहने के अनुसार स्वयमेव अपनी बुद्धि से निर्मल उस बोध्य वस्तु का तत्त्वतः विचारकर सर्वत्याग या तप-इन में चिन्तामणि के समान जिसे निर्दोष समझिये, उसीको अपने चित्तकोश के भीतर रखकर फलप्राप्तिपर्यन्त परिणति में पहुँचाइये ॥२७॥

212262

212263 नब्बेवाँ सर्ग समाप्त

212264 इक्यानबेवाँ सर्ग तत्त्वज्ञानसम्पादक सर्वत्याग की सिद्धि के लिए विन्ध्यगजवृत्तान्तरूपी दृष्टान्त का

212265 __राजा शिखिध्वज के चरित्र में समन्वय॥

212266 चूडाला ने कहा : हे राजशार्दूल, पूर्णतत्त्वबोध के लिए अब आप विन्ध्याचल के हाथी के वृत्तान्त की विस्मय उत्पन्न करनेवाली विवृत्ति सुनिये । विन्ध्यवन में रहनेवाले जिस हाथी का मैंने आपसे पहले वर्णन किया था, वह इस पृथिवीतल पर आप ही हैं। उस हाथी के जो सफेद दो दाँत हैं वे ही आपके वैराग्य और विवेक हैं। हाथी की आक्रान्ति में यानी हाथी पकड़ने में तत्पर जो वह महावत स्थित था, वह आपकी आक्रान्ति में तत्पर आपको दुःख देनेवाला आपका अज्ञान है ।।१-३॥

212267 हे राजन्, आप अत्यन्त शक्तिसम्पन्न हाथी के सदृश रहते हुए भी दुर्बल मूर्खतारूपी महावत के द्वारा एक दुःख से दूसरे दुःख में तथा एक भय से दूसरे भय में पहुँचाये जा रहे हैं। जो मोहवज्रसार से हाथी बाँधा गया था, सो आशापाशजाल से पैर से लेकर मस्तक तक आवृत्त हुए (बाँधे गये) आप ही हैं । आशा तो लोहे की जंजीर से भी बढ़कर भयंकर, विशाल और दृढ़ है, क्योंकि काल पाकर लोहे की जंजीर टूट जाती है, परन्तु तृष्णा तो बढ़ती ही जाती है॥४-६॥

212268

212269 'रिपौ हस्तिपके दूरादपश्यति स वारणः' (दूरी के कारण न देख रहा उसका शत्रु महावत जब चिन्तन कर रहा था, तब उस हाथी ने) इससे सूचित उसके चिन्तन का उदाहरण देते हैं।

212270 जो एकान्त में छिपकर शत्रु महावत हाथी का चिन्तन कर रहा था वह आपका अज्ञान ही (m) एकान्त में अकेले बँधे हुए क्रीडा के लिए आपका चिन्तन कर रहा था|७॥

212271

212272 'दन्ताभ्यां यत्नतस्ताभ्याम्' (बड़े प्रयत्न से उस हाथी ने अपने समर्थ उन दोनों दाँतों से) इस उक्ति का तात्पर्य कहते हैं।

212273 जो अपने शत्रु के श्रृंखलाजाल बन्धन को हाथी ने तोड़ दिया, वह आपने भोगभूमि अकण्टक अपने राज्य का त्याग कर दिया ॥८॥

212274 हे साधो, कदाचित् शस्त्र और श्रृंखला बन्धन का भेदन सहज में हो सकता है, परन्तु भोगों की आशा का निवारण इस मन से सहज में नहीं हो सकता ॥९॥

212275

212276 'स पतन्पादपद्माभ्यामप्राप्य करिणः शिरः' (गिर रहा वह अपने चरण-कमलों से हाथी का सिर न प्राप्त कर) इससे जो कहा गया है वह भी अज्ञान में दिखलाते हैं।

212277 (m) यह अज्ञान में चेतनत्व का आरोप करके कहा है।

212278

212279

212280 __हाथी के दृढ़ बन्धन तोड़ देने पर जो महावत गिर पड़ा था वह आपके राज्य छोड़ देने पर अज्ञान ही गिराया गया था। जब विरक्त पुरुष भोगों की आशा छोड़ देना चाहता है तब अज्ञान, काटे जा रहे वृक्ष के ऊपर रहने वाले पिशाच की नाईं, खूब काँपने लगता है। जब विवेकी पुरुष भोगों का बिलकुल त्याग कर बैठ जाता है तब अज्ञान, वृक्ष कट जाने पर पिशाच की नाईं, भाग जाता है। भोगसमूह के उन्मुक्त होने पर अज्ञान की संस्थिति वैसे गिर जाती हैं, जैसे वृक्ष के आरे से कट जाने पर उसके ऊपर बना हुआ चिड़ियों का घोंसला। जिस समय आप जंगल को चले, उसी समय आपने अज्ञान को घायल कर दिया, लेकिन घायल होकर गिरे हुए उसको आपने तत्त्वज्ञान के द्वारा मन के त्यागरूप महा खड्ग से मार नहीं डाला। तात्पर्य यह है कि उसी समय आपको चूडाला के उक्तिश्रवण के बाद तत्त्वज्ञान के लिए एक बहुत सुन्दर अवसर मिला था, लेकिन आपने उसे खो दिया । यही कारण है कि उस अज्ञान ने फिर उठकर आपके द्वारा की गयी अपनी पराजय का स्मरण करके इस तपःप्रपंचरूपी (विस्तृत तपरूपी) गहन गड्ढे में आपको ढकेल दिया है। राज्य का त्याग करते समय ही घायल होकर गिरे हुए अज्ञान को यदि आपने जान से मार दिया होता, तो उसी समय बिलकुल नष्ट हुआ वह अज्ञान आपको यों तपरूपी गड्ढे में ढकेलकर नहीं मारता ॥१०-१६॥

212281

212282 'स खातवलयं चक्रे' (उस महावत ने गोल गड्ढे का निर्माण किया) इस उक्ति का तात्पर्य कहते हैं।

212283 हे राजन्, हाथी के शत्रु उस महावत ने जो गोल गड्ढे का निर्माण किया था, वह आपके अज्ञान ने तपरूपी सम्पूर्ण दुःखों का एक गोल गड्ढा अर्पित किया है|१७॥

212284

212285 'परया राजसामग्रया गजलम्पटभूमया' इससे सूचित अनेक गजलम्पट जनों में युक्त उत्तम राजसामग्री को स्पष्ट रूप से बतलाते हैं।

212286 हे श्रेष्ठ राजन्, जो उस हाथी के शत्रु की उत्तम राजसामग्री है, वह अज्ञानरूपी राजा की अन्तःकरण में चारों ओर घूमनेवाली चिन्ता है और वह राजा हैं आप। हे साधो, गज न होते हुए भी आप उक्त विवेक से सम्पन्न गजेन्द्र हैं। इस दीर्घ जंगल में इस अज्ञानरूपी शत्रु महावत ने आपको तपरूपी गड्ढे में बहुत शीघ्र फेंक दिया है ।।१८,१९॥

212287

212288 __ 'उपर्यस्थगयद्बाललतौघेन स तं शठः' (उस वंचक महावत ने उस गड्ढे को कोमल बाललताओं से उस प्रकार ऊपर से ढक दिया) इसका स्पष्टरूप से तात्पर्य कहते हैं। __कोमल लताओं से जो गोल गड्ढा ढका है वह आपका तपोदुःख ही शान्ति आदि गुणों और सज्जनों

212289 के समागमों से थोड़ा-सा आवृत्त है ॥२०॥

'इति भूयो दृढं बद्धस्तेन हस्तिपकेन सः । तिष्ठत्यद्यापि दुःखेन भूसद्मनि यथा बलि ।।' (इस रीति से पुनः उस महावत ने उस हाथी को सुदृढ़रूप से बाँध दिया, जो आज भी बलि के सदृश भूगर्भ में अवस्थित है) इस उपसंहार का तात्पर्य कहते हुए उपसंहार करते हैं।
हे नृप, इस तरह आज भी अतिदारुण और दुःखदायक तपरूपी खन्दक में आप ऐसे बँधे हुए अवस्थित हैं, जैसे पातालतल में राजा बलि ॥२१॥

कहे या न कहे गये सबको एक में मिलाकर कहते हैं। हे राजन्, आप हैं गज; आशाएँ हैं जंजीर, शत्रु महावत है मोह, उग्र तपस्या में आग्रह है गड्ढा,

विन्ध्याचल है यह महीतल । इस तरह आपका वृत्तान्त मैंने हाथी के आख्यान द्वारा कह दिया । इसे अच्छी तरह जानकर तपस्यारूपी गड्ढे से निकलकर उस अपने शत्रु के नाश के लिए जो कुछ कर सकते हैं, उसी शीघ्र कीजिये, देरी मत कीजिये ॥२२॥

इक्यानबेवाँ सर्ग समाप्त
बानबेवाँ सर्ग कुम्भरूपिणी चूडाला की ऐसी बातें सुनकर सर्वत्याग में तत्पर हुए उस राजा ने वन आदि का त्याग
कर तपस्या में उपयोगी अपने सम्पूर्ण पापों को अग्नि में झोंक दिया-यह वर्णन। "जब आप जंगल को चले, उसी समय मूर्च्छित होकर गिरे हुए अज्ञान को आपने जान से नहीं मारा' यह जो आपने कहा, यह ठीक है, परन्तु उस समय मुझे मनस्त्याग का किसने उपदेश दिया ? जिसकी कि मैंने उपेक्षा की? इस प्रकार राजा की शंका का तर्क कर रही कुम्भरूपिणी चूडाला कहती है।
__ चूडाला ने कहा : हे राजन्, नीतिनिपुण उस चूडाला ने, जिसने ज्ञेय वस्तु का अच्छी तरह ज्ञान कर लिया था, उस समय जिस ज्ञान का आपको उपदेश दिया, आपने उसे क्यों नहीं स्वीकार किया? ॥१॥

इसलिए नहीं किया कि वह अतत्त्ववित् और मिथ्यावादिनी थी, इस शंका का वारण करते हैं।
हे राजन्, वह तत्त्वविज्ञानियों में सर्वश्रेष्ठ है। वह जो-जो कहती और करती है, वह सब सत्य ही रहता है, अतः आपको आदर के साथ उसका अनुष्ठान करना चाहिए था ॥२॥

आत्मबुद्ध्या चिरं जीवेद् गुरुबुद्ध्या विशेषतः । पर बुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयंकरी । इस वचन के अनुसार स्त्रीबुद्धि की उपेक्षाकर अपनी बुद्धि से निश्चित सर्वत्याग को ही यदि आपने महत्त्वपूर्ण समझा, तो फिर आपने उसीको स्थिर क्यों नहीं किया ? __ हे नृप, यदि आपने उस चूडाला के कथन का पालन नहीं किया, तो फिर सर्वत्याग का ही पूर्णरूप से आश्रय क्यों नहीं लिया ? ॥३॥

सिद्धः सर्वपरित्यागः साधो संसाध्यतस्तव । खर्वीकृतजगद्भूतिर्विद्यास्वात्मोदयस्तथा ॥
(हे साधो, साधना कर रहे आपका वह सर्वपरित्याग सिद्ध हो चुका, जो जगत् के प्रसिद्ध हिरण्यगर्भपद तक के ऐश्वर्यों को भी तुच्छ कर देनेवाला तथा विद्यारूपी निरतिशयानन्द आत्मज्ञान को उत्पन्न करनेवाला है।) इत्यादि से तो आपने ही कहा था कि राज्यादि के परित्यागमात्र से आपका सर्वत्याग सिद्ध हो चुका और जिस राज्य आदि का परित्याग कर दिया है उसका फिर मैंने स्वीकार भी नहीं किया, ऐसी स्थिति में आप बतलाइये कि मैंने सर्वत्याग का पूर्णरूप से अवलम्बन क्यों नहीं किया ? यों राजा शिखिध्वज पूछते हैं।
हे प्रिय, यद्यपि राज्य छोड़ा, घरबार छोड़ा, उसी प्रकार सारा देश छोड़ दिया, स्त्री भी छोड़ दी, तथापि आप कहते हैं कि आपने सर्वपरित्याग नहीं किया, यह क्यों ? ॥४॥

'केवलं सर्वत्यागे शेषिताहमतिस्त्वया' (आपने सर्वत्याग में केवल अभिमानरूप अविद्या को उस तरह बचा रखा है) इससे तो मैंने पहले ही इसका उत्तर दे दिया है। परन्तु विवेक न होने के कारण यह उसे समझ नहीं सका, इसलिए जंगल में निवास, कमंडलु आदि अवशिष्ट परिग्रह का भी पूर्णरूप से

त्याग करा दिये जाने पर किसी तरह विवेक प्राप्त कर अहंकारग्रन्थि तोड़ करके यह परिपूर्ण ब्रह्मस्वरूप हो जायेगा-ऐसा सोचती हुई धीरे-धीरे राजा शिखिध्वज की बुद्धि को विचार पथ पर उतार रही कुम्भरूपिणी चूडाला गूढ़ अभिप्राय से कहती हैं।
हे राजन्, धन, स्त्री, गृह, राज्य, भूमि, छत्र और बान्धव - ये सब आपके तो हैं ही नहीं, फिर आपका सर्वत्याग हुआ कौन ? तात्पर्य यह कि जो अपना सम्बन्धी और सब है उसीका त्याग होने पर सर्वत्याग की सिद्धि होगी, परन्तु राज्यादि तो न आपके सम्बन्धी हैं न और सब हैं, क्योंकि राज्य आदि मेरे हैं' ऐसी कल्पना कर रहा अहंकार ही अपने को इनका स्वामी मानता है, आत्मा नहीं मानता; अतः
आप में सम्बन्धिता न होने से आपका सर्वत्याग सिद्ध नहीं हुआ ॥५॥
___ अहंकार में तादात्म्य से आत्मा ही राज्यादि सबका स्वामी बन बैठा है, यदि आप यह कहें, तब तो एक उसीके त्याग से सर्वत्याग सिद्ध हो जायेगा, दूसरे के त्याग से नहीं। और आपने तो उस अहंकार का त्याग अभी तक किया ही नहीं, इस आशय से कहते हैं।
हे राजन्, सबसे उत्तम भाग जो आपका मन या अहंकार है वह तो अभी तक अपरित्यक्त ही है। उसका पूर्णरूप से परित्याग कर आप शोकशून्य होंगे॥६॥

कथित आशय को न जानकर राजा शिखिध्वज चूडाला का यह आशय समझ रहे हैं कि मैंने पहले राज्य आदि का त्याग कर दिया है, इसलिए इस समय राज्यादि का सम्बन्ध न होने से वे त्याग के पात्र हैं ही नहीं और पर्वत, वृक्ष आदि का इस समय सम्बन्ध होने के कारण उनके त्याग के बिना सर्वत्याग की सिद्धि नहीं हो सकती, यह कहते हैं।
राजा शिखिध्वज ने कहा : यदि आप मानते हैं कि मेरा राज्य सब कुछ नहीं है तो यह पर्वत, वृक्ष, गुल्म आदि से भरपूर वन ही मेरा इस समय सब कुछ है, इसलिए इसका मैं त्याग करता हूँ। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, कुम्भ के वाक्य से प्रेरित होकर उस तरह कह रहे वीर जितेन्द्रिय शिखिध्वज ने दूसरे ही निमेष में उस वनासक्ति को ऐसे धो डाला, जैसे वर्षा का प्रवाह तटगत धूलिलेखा को, क्योंकि ऐसा करने के लिए उसने दृढ़ निश्चय कर लिया था। राजा शिखिध्वज ने कहा : हे प्रिय, अनेक जंगली वृक्षों, पर्वतों और गड्ढों से युक्त जंगल से भी मैंने अपनी वासना का (ममता का) परित्याग कर दिया, अब तो मेरा सर्वत्याग सम्पन्न है न ? कुम्भ ने कहा : हे राजन्, यह पर्वत का तट, वन, वापी (बाउली), गुल्म और वृक्षों के नीचे की सुन्दर भूमि - ये सब तो आपके हैं ही नहीं, फिर आपका सर्वत्याग कैसे सम्पन्न हुआ। हे राजन्, सबसे उत्तम भाग का तो आपने अभी परित्याग ही नहीं किया है, उसका आप भलीभाँति त्याग करके उत्कृष्ट अशोकता को प्राप्त होंगे॥७-१२॥

यद्यपि त्याग करने के कारण वन आदि आपके सब हैं नहीं, यह मैं मानता हूँ, तथापि आश्रम का अस्तित्व होने से आपका सर्वत्याग सम्पन्न हुआ कैसे, यह कुम्भ मुनि अब मुझसे कह रहे हैं,यों मान रहे राजा शिखिध्वज कहते हैं।
त्याग के कारण यदि ये वन आदि मेरे सब नहीं हैं तो यह जो वापी, स्थल, पर्णकुटी आदि से युक्त मेरा अपना आश्रम तो सब कुछ है, उसका भी अभी मैं त्याग कर देता हूँ|१३॥
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, ऐसा कहते हुए कुम्भवाक्य से प्रबोधित जितेन्द्रिय वीर राजा

शिखिध्वज ने निमेषभर ध्यान करके हृदय में स्फुरित हो रही उस आश्रम की अपनी ममता को शुद्ध संवित् से उस प्रकार धो डाला, जिस प्रकार पवन स्फुरणमात्र से धूलिलेखा को धो डालता है। राजा शिखिध्वज ने कहा : हे प्रिय, वृक्ष, पर्णकुटी, लता आदि से सम्पन्न इस अपने आश्रम से भी अपनी ममता मैंने छोड़ दी। अब तो मेरा सर्वत्याग सिद्ध हो गया न ? कुम्भ ने कहा : हे राजन्, वृक्ष, वापी, स्थल, गुल्म, पर्णकुटी और ये लताएँ - ये सब तो आपके कुछ भी नहीं हैं, फिर आपका सर्वत्याग कैसे सिद्ध हुआ। सबसे उत्तम भाग का तो अभी आपने त्याग ही नहीं किया है, उसका पूर्णरूप से परित्यागकर आप उत्कृष्ट अशोकता को प्राप्त होंगे। राजा शिखिध्वज ने कहा : हे प्रिय, यदि ये सब मेरे नहीं हैं, तो पात्र आदि तथा मृगचर्म, दीवार, कुटीर आदि तो मेरे सब हैं, इन्हींको पहले छोड़ता हूँ। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, यह कहकर अविक्षुब्धमति, शमी तथा शुद्धात्मा वह राजा शिखिध्वज अपने आसन से उस तरह उठ गया, जिस तरह पर्वत के श्रृंग से शरत्कालीन मेघ ॥१४-२०॥
अपने आसन पर स्थित वह कुम्भ ऋषि मुसकुराता हुआ राजा शिखिध्वज की सारी क्रियाएँ उस तरह देख रहा था, जिस तरह अपने रथ पर अवस्थित हुए भगवान् सूर्यदेव लोक के कार्य देखते रहते हैं। जो यह करता है, यह करे। इसके लिए यही परम पावन है, ऐसा

विचार कर चुपचप अवस्थित हो वह कुम्भ ऋषि राजा शिखिध्वज की ओर देखता रहा । राजा शिखिध्वज ने भाण्डादि उन सब वस्तुओं को अपने आश्रम के भीतर से लाकर उन्हें एक ही जगह उस तरह रख दिया, जिस तरह समुद्र के उदर की नीची भूमि उन्नत पृथिवी से नदी आदि के जल को। उन्हें एक जगह करके सूखी लकड़ियों के द्वारा अग्नि को उस तरह प्रज्वलित किया, जिस तरह अपनी किरणों से संक्रान्त सूर्य सूर्यकान्तमणि के स्थान में अग्नि को । भाण्डे आदि उन सब वस्तुओं को अग्नि में छोड़कर वह अपने आसन पर उस तरह आसीन हो गया, जिस तरह मन्वन्तर के सन्धिप्रलय में भगवान् सूर्यदेव स्वप्रज्वलित अग्नि में संसार का हवनकर सुमेरु शिखर पर आसीन हो गये थे॥२१-२५॥

212330

212331 अब अक्षमाला छोड़ने की इच्छा से किये गये उपकार को भूल जाना जो एक दोष है उसका परिहार कर रहे राजा शिखिध्वज उस अक्षमाला से कहते हैं।

212332 हे पतिप्रिये, मेरे इस कार्य से दूसरे को अवश्य क्लेश होगा, ऐसा विचारकर मैंने अपनी स्वार्थसाधन की बुद्धि का कभी उच्छेद न करके तुम्हें इतने समय तक जो परिवर्तनरूपी श्रम में पहुँचाया, उसीसे आवश्यकता से अधिक तुम मेरी सेवा कर चुकी हो, अतः उतनी ही रहे । अब तो तप, जप आदि कर्तव्यरूपी भ्रान्ति के दूर चले जाने पर तुम मेरा उपकार नहीं कर सकती, इसलिए तुम्हें श्रम देना मैं उचित नहीं समझता । मैं तुम्हारे साथ मन्त्ररुपी जंगल में तथा क्रियासे साध्य होनेवाली छोटी-छोटी सिद्धियों के पथ पर बहुत दिनों तक भटकता रहा॥२६,२७॥

212333 हे सखि, मैंने अनेक धर्मस्थान देख लिये, अब विश्राम ले रहा हूँ - यह कहकर राजा शिखिध्वज ने अक्षमाला आग में उस तरह फेंक दी, जिस तरह प्रलयकालाग्नि में पवन आकाश की नक्षत्रमाला (8) फेंक देता है ॥२८॥

212334 हे मृगचर्म, मनुष्यरूपी मृग मैंने जंगली मृग से प्राप्त हुए तुम्हें बहुत दिनों तक अपने अज्ञान से इस कुशासन के ऊपर बिछाया,

212335 () नक्षत्रमाला की उपमा से मालुम पड़ता है कि यह अक्षमाला स्फटिक की थी।

212336

212337

212338 अब यही तुम्हारा उपकार मेरे जीवन में सदा के लिए बना रहे। अब तुम अपने मूलकारण माया स्वभाव के लिए चले जाओ, तुम्हारे अवान्तर कारणप्रविलयस्वरूप मार्ग तुम्हें कल्याणदायक हों। तुम सफेद बिन्दुओं से चित्रित हो, अतः अग्नि के रास्ते तुम आकाशस्वरूप में मिल जाओ, यह आकाश भी तुम्हारे ही सदृश सफेद चमकीले तारों से चित्रित है, यह कहकर उस राजाने कुशासन से उस मृगचर्म को खींचकर अपने दोनों हाथों से अग्नि में उस तरह छोड़ दिया, जिस तरह प्रलयकालीन वायु पर्वतों को समुद्र से खींचकर दावाग्नि में छोड़ देता है ॥२९-३१॥

212339

212340 ___ अब कमण्डलु छोड़ने की इच्छा कर रहे राजा शिखिध्वज अपनी कृतज्ञता प्रकाशित करने के लिए उसकी प्रशंसा करते हैं।

212341 हे साधो कमण्डलो, तुम सुन्दर गोल-मटोल आकार से युक्त बनकर मेरे लिए जल रखते रहे। तुम्हारी इस सुन्दर मैत्री और स्थिर सौजन्य का मैं अच्छी तरह प्रत्युपकार न कर सका - बदला न चुका सका । सम्पूर्ण साधुत्व का परम आस्पद तुम्ही हो । हे मित्र, जिस अग्निपथ से देह को शोधित कर मेरे पास आये हो, उसी पथ से फिर चले जाओ। मित्र, तुम्हारे मार्ग सुखदायक हों। यह कहकर उसी समय राजा शिखिध्वज ने श्रोत्रिय ब्राह्मण को कमण्डलु दे दिया (B) | जो कोई अच्छी वस्तु हो, वह किसी महात्मा को दे देनी चाहिए या अग्नि में जला देनी चाहिए, ऐसा नियम है । हे आसन, जिस तरह मूर्ख पुरुष की बुद्धि अधोगति के हेतु प्रच्छन्न पाप में गिरती है, उसी तरह तुम भी सदा अपने से प्रच्छन्न अधोदेश में ही गिरते हो, इसलिए हे आसन, तुम्हारी भी वही दाहसन्तापगति उचित है, अतः भस्मरूप हो जाओ, यह कहकर उस राजाने उस कोमल आसन को चित्त की शुद्धि के लिए तथा ब्रह्मचैतन्य में विश्रान्ति के लिए धधकती आग में छोड़ दिया ॥३२-३७॥

212342 हे साधो, जो वस्तु त्याज्य है उसका सदा शीघ्र त्याग कर देना चाहिए, क्योंकि विद्यमान उन सभी वस्तुओं से संग्रह करने योग्य दूसरी वस्तु में भी विस्तार किया जाता है, ऐसी लोक में वस्तुस्थिति प्रसिद्ध है; इसलिए मैं इन सभी वस्तुओं को शीघ्र ही आग में छोड़ देता हूँ। यदि इन सबको आग एक ही बार में जला देती है, तो मेरे सर्वत्यागरूपी सन्तोष के लिए बिलकुल ठीक है ॥३८,३९॥

212343 हे साधो कुम्भ, मैं निष्क्रिय होने के लिए क्रियोपयोगी सभी वस्तुओं को छोड़ रहा हूँ, इसलिए मेरे द्वारा किये गये सर्वत्याग के विषय में मित्र, तुम खेद न करना; क्योंकि इस संसार में अयोग्य वस्तु को (बिना काम के पदार्थ को) कौन ढोते-फिरता है - अयोग्य की कहीं पूछ नहीं रहती। हे श्रीरामजी, यह कहकर सम्पूर्ण भोजनपात्र आदि उस भाण्डसमूह को, जो वनवासविलास के योग्य था, एक ही साथ आग में राजाने उस तरह हवन कर दिया, जिस तरह धधक रही कल्पान्त की आग में काल सम्पूर्ण संसार

212344 को एक ही साथ हवन कर देता है ॥४०,४१॥

212345

212346 बानबेवाँ सर्ग समाप्त

212347 (A) राजा शिखिध्वज ने अग्नि में शुद्ध करके किसी एक श्रोत्रिय ब्राह्मण से वह कमण्डलु लिया था, अब फिर अग्नि में उसे शुद्ध करके किसी एक दूसरे श्रोत्रिय ब्राह्मण को दे दिया, यह 'येनैव' इत्यादि से मालूम पड़ता है।

212348

212349 तिरानबेवाँसर्ग सारी सामग्री जलाकर छोड़ देने के लिए तैयार राजा शिखिध्वज को रोककर

212350 कुम्भ द्वारा चित्तत्याग के लिए उपदेश देना। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, इसके बाद उठकर राजा शिखिध्वज ने अज्ञानी अपने मिथ्याभूत मन से संकल्प द्वारा समर्थित उस कुटीरूप शुष्क तृणमन्दिर को जला दिया। जो कुछ वस्तुएँ वहाँ बच गयी थीं उन सबको - शांतचित्त मौनी उस राजा शिखिध्वज ने क्रमशः समान बुद्धि से युक्त होकर - जला डाला, इधर-उधर फेंक दिया, किसी को दे दिया तोड़-फोड़कर नष्ट कर दिया । हे श्रीरामजी, आपसे क्या कहूँ, अन्त में उसने अपनी लँगोटी तथा भोजनपात्र को भी नहीं रहने दिया। राजा शिखिध्वज के उस आश्रम से, जहाँ अनेक जन पहले देखे गये थे, आज वे सब लोग विलुप्त हो गये; वह वीरभद्र के बल से ध्वस्त दक्ष के यज्ञ के आश्रम के सदृश हो गया। वे मृगों के झुण्ड जुगाली छोड़-छोड़कर आश्रम से उस प्रकार भागने लगे, जिस प्रकार अग्निदाह से युक्त किसी श्रेष्ठनगर से अत्यन्त भयभीत होकर मनुष्य भागने लगते हैं। सूखी लकड़ी के साथ जब वह सम्पूर्ण पात्र आदि अग्नि में जल रहा था तब देहमात्र अवशिष्ट, स्नेहशून्य और सन्तुष्ट राजा बोलने लगा ॥१-६॥

212351

212352 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे देवपुत्र, अहो, चिरकाल के बाद आपसे ज्ञान पाकर सब वस्तुओं में ममता छोड़कर अब में सर्वत्यागी बनकर स्थित हो गया हूँ। अब मैं केवल, शुद्ध सुख से सम्पन्न ज्ञानवान् हो गया हूँ। ममतासंकल्पप्रयुक्त संग्रहक्रम जिसमें उपस्थित है, ऐसा यह सब सामान किस काम का? कहने का तात्पर्य यह है कि जिस पदार्थ में कुछ सार नहीं है वह पास में रखने योग्य नहीं है।७,८॥

212353

212354 वस्तुओं के त्याग से जो सुख हुआ, उसका अभिनय कर रहे राजा शिखिध्वज कहते हैं।

212355 ज्यों-ज्यों विविध बन्धन के हेतु विषय छूटते जाते हैं, त्यों-त्यों मेरा मन परम आनन्द को प्राप्त होता जाता है। हे भगवन्, मैं शान्ति प्राप्त कर रहा हूँ, परमानन्द स्वरूप को प्राप्त कर रहा हूँ और विजयी हो रहा हूँ, अतः मैं अब खूब सुखी हूँ। मेरे विविध बन्धन नष्ट हो चुके । अब मैंने सर्वत्याग किया। हे देवपुत्र, देखिये, अब मैं दिगम्बर हूँ, दिक्सदन हूँ और दिशाओं के समान यह स्थित हो गया हूँ। कहिए, महात्याग करने से अब और अधिक क्या बाकी बचा है ? ॥९-११॥

212356

212357 बाह्य पदार्थों के त्यागमात्र से, भ्रान्ति से बालक की नाईं, उस राजा शिखिध्वज के सर्वत्यागजन्य सुखाभिनय को न सह रहे कुम्भ कहते हैं।

212358 कुम्भ ने कहा : हे राजन्, शिखिध्वज, अभी आपने सभी पदार्थों का अच्छी तरह त्याग नहीं किया। सर्वत्यागजन्य परमानन्द में झूठ-मूठ का अभिनय मत कीजिए। सबसे उत्तम भाग का तो अभी आपने त्याग ही नहीं किया, जिसका त्याग कर आप परम निःशेष विशोकता को प्राप्त होंगे। महाराज श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे महाबाहो, हे राजीवलोचन श्रीरामजी, यह सुनकर उस महीपति ने कुछ सोचकर यह कहा। राजा शिखिध्वज ने कहा : हे देवपुत्र, इन्द्रियरूपी दुष्ट साँपों के समूह से युक्त तथा रक्त मांसमय आकारवाला यह मेरा शरीर अभी सर्वत्याग में बाकी रह गया है, इसलिए फिर उठकर बिना विघ्न के इस शरीर को भृगुपात से विनाशरूपता में पहुँचाकर मैं सर्वत्यागी हो रहा हूँ। महाराज वसिष्ठजी

212359

212360 ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, यह कहकर अपना शरीर छोड़ने के लिए सामने स्थित खन्दक में गिरने के लिए ज्यों ही राजा शिखिध्वज उठ कर झोंक से बढ़े, त्यों ही कुम्भ ऋषि बोले। कुम्भ ऋषि ने कहा : हे राजन्, क्यों इस निरपराधी देह को इतने बड़े भयंकर खंदक में छोड़ रहे हैं। आप तो, उस अज्ञानी क्रोधी बैल के सदृश मालूम पड़ते हैं, जो अपने बछड़े को ही मारता है ।।१२-१८॥

212361

शरीर का कोई अपराध नहीं है, यह दिखलाते हैं।
यह बेचारा तपस्वी शरीर तो जड़ और मूकात्मा है। इसने आपका कोई अपराध नहीं किया है, अतः व्यर्थ ही इस शरीर का त्याग मत कीजिये। यह मूकात्मा अपने आत्मा में ही ध्यानवान् होकर अवस्थित रहता है। यह दूसरे के ही द्वारा उस तरह संचालित किया जाता है, जिस तरह तरंग से काष्ठ॥१९,२०॥

जिसका अपराध है, उस अन्य व्यक्ति को दिखलाते हैं।
जैसे एकान्त में अवस्थित तपस्वी को उन्मत्त चोर बलपूर्वक बारबार क्षोभ पहुँचाता है, वैसे ही इस आत्मा को भी कोई दूसरा ही बार बार बलपूर्वक उन्मत्त चोर क्षोभ पहुँचाता है, अतः वही दण्ड
देने योग्य है ॥२१॥

सुख और दुःख की उत्पत्ति का स्थान होने से शरीर अपराधी क्यों नहीं है, इस पर कहते हैं।
सुख, दुःख आदि का उद्भवस्थान होने मात्र से शरीर अपराधी नहीं माना जा सकता, क्योंकि इसमें दृष्टान्त है-फलवान् वृक्ष । वायु द्वारा आत्मस्पन्दन (फल आदि का पतन) होनेपर फलवान् वृक्ष के अभिमानी आत्मा का कोई अपराध माना नहीं जा सकता । स्पन्दनशील वायु ही, फल, ऊपर के पल्लव, पुष्प आदि को बलपूर्वक गिरा देता है, इसलिए वायु का ही अपराध मानना चाहिए, बेचारे साधु वृक्ष का क्या अपराध ? बस, इसी तरह साधु शरीर ने साधु आत्मा का कौन अपराध किया ? ॥२२,२३॥

हे कमलनेत्र, शरीर का त्याग करने से भी तुम्हारा सर्वत्याग सिद्ध नहीं हो जाता, क्योंकि वह विषम है अर्थात् देहत्यागरूप सर्वत्याग करनेपर अधिकारी देह न मिलने के कारण ज्ञान की सम्भावना हो ही नहीं सकती, इसलिए उसका त्याग करना नितान्त अयोग्य है। हे साधो, आप निरपराधी इस शरीर को व्यर्थ ही खन्दक में फेंक रहे हैं, क्योंकि देह छोड़ देने पर देहक्षोभक अहंकार का त्याग सिद्ध नहीं होता। मत्त हाथी जैसे वृक्ष को क्षुब्ध करता है वैसे ही देह आदि सब कुछ अपने-आप परित्यक्त हो जाता है। यदि उसका परित्याग नहीं करते, तो भृगुपात आदि से नाशित भी देह आदि उस देहक्षोभक जन्मादि के हेतु पापात्मा अहंकार से बार-बार उत्पन्न होता ही रहेगा। राजा शिखिध्वज ने कहा : हे सुन्दर, यह देह किसके द्वारा चलित होती है, जन्मादिविकारों का बीज क्या है, और किसका त्याग कर देने पर सब कुछ परित्यक्त हो जाता है ? कुम्भ ऋषि ने कहा : हे साधो, हे राजन्, देह के त्याग से, राज्य के त्याग से और कुटिया नष्ट कर देने से सर्वत्याग सिद्ध नहीं होगा । परन्तु जो समस्त वासनाओं का आश्रय होने के कारण सर्वात्मक है, सब विषयों में जिसकी पहुँच होने के कारण जो सर्वव्यापी है, उस संकल्प के द्वारा सबके एकमात्र कारणभूत सर्वात्मा का परित्याग कर देने पर सर्वत्याग सिद्ध होगा ॥२४-३०॥
राजा शिखिध्वज ने कहा : हे सर्व तत्त्वविदों में श्रेष्ठ ऋषे, सब जगह छोड़ने योग्य और सर्वदा त्यागने योग्य जो सर्वगत सर्वात्मक वस्तु है, वह सर्वात्मक वस्तु कौन कही जाती है, उसे कहिए ॥३१॥
कुम्भ ऋषि ने कहा : हे साधो, सर्वव्यापी आकारवाला तथा जीव, प्राण आदि नामवाला (चिति की प्रधानता से

जीवनामवाला और क्रिया की प्रधानता से प्राणनामवाला) जो चित्त है, यह सर्वशब्द से कहा गया है। यह चित्त न जड़ है, न अजड़ है, किन्तु अनेक भ्रमों से व्याप्त है । हे राजन्, आप चित्त को ही भ्रम जानिये, चित्त को ही व्यवहार करनेवाला पुरुष समझिये और चित्त को ही जगज्जाल जानिए। यह चित्त ही सर्वात्मक वस्तु कही गयी है । हे महीपते, जिस तरह वृक्ष का बीज वृक्ष है उसी तरह यह मन राज्य आदि, देह आदि तथा आश्रम आदि सबका बीज है। हे भूप, सबके बीजभूत उस मन का त्याग हो जाने पर सबका बिलकुल त्याग हो जाता है। उसके त्याग से सर्वत्याग का संभव है और उसके अत्याग से सर्वत्याग का संभव नहीं है। हे राजन्, समस्त धर्म या अधर्म, राज्य या जंगल आदि - ये सब सचित्त पुरुष के लिए केवल दुःखरूप ही हैं और चित्तहीन पुरुष के लिए तो ये सबके सब परम सुखस्वरूप हैं। सम्पूर्ण जगत् तथा देहादि आकार के समूहरूप से यह सब चित्त ही उस तरह परिणत होता है, जिस तरह वृक्षरूप से बीज परिणत होता है। जिस तरह पवन से वृक्ष, भूकम्प से पर्वत और लोहार से धौंकनी संचालित होती है, उसी तरह चित्त से यह देह संचालित होती है। सम्पूर्ण जीवों के उपभोग, जरा, मरण आदि देह के धर्मों और महामुनियों के शम, दम आदि धर्मों की सुदृढ़ पिटारी आप चित्त को ही जानिये। हे राजन्, जगत् तथा देहादि आकार के समूहरूप से यह सब चित्त ही परिणत होता है। चित्त ही मनोमय जीव है। तात्पर्य यह है कि अशान्त चित्त ही मनन करने से मनोमय और आभ्यन्तर प्राण की चेष्टा से जीव बनकर बाहर स्थूल शरीर तथा शारीरिक व्यवहारादि आकार के समूहरूप से परिणत होता है। वही अन्तःकरण शान्त, बुद्धि, महत्,अहंकार, प्राण और प्राज्ञात्मा इत्यादि क्रिया के अनुरूप नाम व्यापारों से लोक में कहा जाता है। हे महीपते, चूँकि चित्त ही सब कुछ कहा गया है, अतः उसके त्यक्त हो जाने से समस्त आधि और व्याधि की सीमा का विनाशरूप सर्वत्याग सिद्ध हो जाता है ॥३२-४२॥
हे त्यागविदों में श्रेष्ठ राजन्, चित्त के त्याग को सर्वत्याग कहते हैं, इसलिए हे महाबाहो, उसके सिद्ध हो जाने पर परमार्थभूत भूमानन्दस्वरूप सत्य पदार्थ का क्या अनुभव नहीं होता? अर्थात् अवश्य ही होता है। चित्त के त्यक्त हो जाने पर कार्यविभाग के आविर्भाव की परम्परारूप द्वैत और कारण में तिरोभाव का क्रमरूप ऐक्य भी चारों ओर से लय को प्राप्त हो जाता है और परम शान्त, स्वच्छ तथा निरामय एक पद अवशिष्ट रह जाता है । चित्त को ही इस संसाररूपी धान का खेत कहते हैं। यदि खेत अखेतरूप में परिणत हो जाय तो धान की उत्पत्ति कहाँ से होगी ? विचित्र चेष्टाओं से युक्त यह चित्त ही भाव और अभाव का आकार धारण करनेवाले पदार्थों के रूप से उस तरह परिणत होता है, जिस तरह जल तरंगरूप से परिणत होता है । हे भूपते, चित्तनाशरूप सर्वत्याग से सर्वदा सब कुछ अच्छी तरह ऐसे प्राप्त किया जा सकता है, जैसे साम्राज्य से ॥४३-४७॥

वह सर्वत्याग परिच्छिन्न आत्मा का ग्रहण करने पर सिद्ध नहीं होता, इस आशय से कहते हैं।
हे त्यागी राजा, परिच्छिन्नात्मक आपके सर्वत्याग का विषय जैसे अन्य है, वैसे ही आपको त्याग देनेवाले किसी दूसरे त्यागी के त्याग के विषय आप भी हैं। ऐसी दशा में त्याज्य का ही आत्मरूप से आप ग्रहण कर रहे हैं, इसीसे आपका सर्वत्याग सिद्ध नहीं होता ॥४८॥

अपरिच्छिन्न आत्मा का ग्रहण करने पर तो आप ही सब की आत्मा ठहरते हैं, इसलिए किसी दूसरे के द्वारा आपका त्याग न होने के कारण त्याज्यकोटि में अप्रविष्ट आप जब सर्वत्याग करने लगेंगे, तब

सबको आपने अधीन बनाकर ग्रहण कर ही लिया, यह कहते हैं।
जैसे मुक्ताफल सूत को अपने अन्दर कर लेता है वैसे ही जिसने सर्वत्याग किया है उसने तीनों काल के समस्त जगत् को अपने भीतर कर लिया है॥४९॥

जो सब छोड़ रहा है उसने तो सबकी शून्यता ही मान ली, फिर सब उसके अधीन बनकर लब्ध कैसे होंगे, इस पर कहते हैं।
जिसने सर्वत्याग किया है उस शून्यस्वरूप में, तन्तु में मोतियों की तरह, तीनों कालों में अवस्थित सम्पूर्ण जगत् अवस्थित है। निष्कर्ष यह है कि सब कुछ छोड़कर वह त्यागी यद्यपि सर्वशून्यस्वरूप हो गया है, तथापि उसके द्वारा छोड़ा गया जगत्-अन्य आश्रय न मिलने के कारण - उसीका आश्रय कर व्यवहारपर्यन्त सत्तास्फूर्ति प्राप्त करता है, इसलिए व्यवहारियों की दृष्टि से त्रिकाल में रहनेवाले सब पदार्थों को वही प्राप्त करता है, यों कहा जाता है।५०॥

इसीलिए सर्वत्याग होने पर सबका बाध हो जाने के कारण परमार्थदृष्टि से आत्यन्तिक स्नेह का क्षय होने से बुझे हुए दीपक का दृष्टान्त तथा सर्वगतस्वरूप की ज्योति से सम्पूर्ण व्यवहारों का प्रकाश होने के कारण व्यवहारदृष्टि से तैलसहित दीपक का दृष्टान्त कहते हैं।
तैलरहित दीपक की नाईं निर्वाणपद को प्राप्त हुए जिसने अनासक्ति से सबको छोड़ दिया, तैलसहित दीपक की नाईं प्रकाशमान ज्योतिःस्वरूप उसने सबको प्रकाशित किया। प्रतीयमान सबका परित्याग करके जो तैलरहित दीपक की नाईं निर्वाणपद में अवस्थित रहता है, सर्वरूप प्रकाशात्मा वह तैलसहित दीपक की नाईं प्रकाशता है॥५१,५२॥

सर्वत्याग में शून्यतापत्ति का वारण करते हैं।
राज्यादि सम्पूर्ण वस्तुओं का त्याग कर देने पर जैसे अकेले आप अवशिष्ट रह गये हैं वैसे ही सबका त्याग कर देने पर विज्ञानात्मा ही एक अवशिष्ट रह जाता है॥५३॥

212397 परिशिष्ट चिति अपने से अतिरिक्त है, अतः उससे अपना कौन-सा पुरुषार्थ सिद्ध होता है, इस पर कहते हैं।
212398 हे राजन्, समस्त वस्तुओं के जल जाने पर भी जैसे आप अन्य नहीं हुए, वैसे ही सर्वत्याग से होनेवाला परम पुरुषार्थरूप मोक्ष भी आपसे भिन्न नहीं होगा, ऐसा हम कहते हैं ॥५४॥
212399 __ पुरुषार्थ के परित्यक्त सब प्रपंचों से शून्य होने पर भी सम्पूर्ण संविदों का उसमें अन्तर्भाव है ही, इसलिए उसमें जाड्य की प्रसक्ति नहीं है, यह कहते हैं। __ समस्त प्रपंचों का त्याग कर देने पर शून्यात्मक हुआ वह चितिस्वरूप मोक्ष सम्पूर्ण संविदों (ज्ञानों) का आश्रय उस प्रकार है, जिस प्रकार अनन्त, उदार, सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र आदि देवतों का आश्रयस्थान यह आकाश है। सर्वत्यागरूपी रस का थोड़ा भी आस्वाद लेने पर पुरुष को जरा-मरण की भीतियाँ उस तरह किसी प्रकार की बाधा नहीं पहुँचातीं, जिस तरह असंग और उदासीन आकाश को कोई भी टँकियाँ (छेनीयाँ) किसी तरह की बाधा नहीं पहुँचातीं । हे राजन् जिससे निर्मल स्वरूपस्फूर्ति प्राप्त होती है उस महत्त्व का कारण सर्वत्याग ही है । चूँकि आप सबका त्याग कर रहे हैं, इसीलिए आपकी बुद्धि में बहुत भारी स्थिरता आ रही है । सर्वत्याग ही परमानन्द है, इसके
212400
212401 अतिरिक्त और सब कुछ भयंकर दुःखरूप है - इसे विचारपूर्वक ॐ यों स्वीकार कर आप उसी का आचरण कीजिए, जिसे चाह रहे हैं ॥५५-५८॥
212402
212403 सर्वत्याग में वैभव की हानि होती है, इसका खण्डन करते हैं।
212404 जो पुरुष सबका त्याग कर देता है उसके पास प्रारब्ध द्वारा सम्पूर्ण विभव-समूह उस तरह उपस्थित होता है, जिस तरह ज्यों-ज्यों वड़वाग्नि में जल प्रविष्ट होता है, त्यों-त्यों समुद्र में नदियों से जल आता ही रहता है। अज्ञान और उसके कार्य का जो त्याग है उसके भीतर आत्मप्रसादक ज्ञान अवश्य उपस्थित रहता है। हे राजन्, यह प्रसिद्ध है कि पात्र के भीतर जो शून्य स्थान होता है वहीं रत्नादि रहता है । अत्यंत पापिष्ठ कलिकाल में भी वेदों से बहिष्कृत होने के कारण अति नीच भी वह शाक्य मुनि सर्वत्याग के कारण ही निःशंक होकर सुमेरु के समान अवस्थित था। हे राजन्, तब तो इस पुण्यमय द्वापर काल में वेदमार्ग का अवलम्बन करनेवाले पुण्यतम आपको निःशंक होकर आकाश के समान अवस्थित रहना ही चाहिए, इस विषय में अधिक हम क्या कहें॥५९-६१॥
212405 हे महाराज, सर्वत्यागसम्पूर्ण सम्पत्तियों का निवासस्थान है, क्योंकि जो कुछ नहीं लेता उसे सब कुछ दिया जाता है । हे भूपते, सबका परित्याग करके शान्त, स्वस्थ और आकाश के समान सौम्य जो रूप आप हो रहे हैं तद्रूप ही हो जाइये । हे भूमिपाल, आप पहले जो त्याज्य पदार्थ हैं उन सबका मनसे परित्याग कर, अनन्तर जिस मन से परित्याग कर रहे हैं उस मन का त्यागकर उसके बाद त्यागाभिमानरूप अहंकार मल का भी त्यागकर जीवन्मुक्तरूप हो जाइये ॥६२-६४॥
212406
212407 तिरानबेवाँ सर्ग
212408 चौरानबेवाँ सर्ग चित्त का परित्याग करने के लिए उसके मूल की परिशुद्धि करने पर
212409 देह आदि वेद्य पदार्थों का बाध और तदनन्तर पूर्ण चिति का अवशेष यह वर्णन। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह चित्त के परित्याग का उपाय कुम्भ ऋषि के बतलाने पर अपने अन्तःकरण में बार-बार विचार कर रहा वह सौम्य राजा शिखिध्वज यह वचन बोला । राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, हृदयरूपी आकाश का पक्षी और अन्तःकरणरूपी वृक्ष का बन्दर यह मन बार-बार मेरे द्वारा दूर कर दिये जाने पर भी फिर समीप में आ ही जाता है। हे उत्तम, जाल जैसे व्याकुल मछली पकड़ लेता है वैसे ही इस चित्त को पकड़ लेना तो मैं जानता हूँ, परंतु इसका त्याग मैं द्रव्य की नाईं इसमें मूर्तत्व का अभाव होने से, नहीं जानता। हे भगवन्, सबसे पहले तो आप मुझसे चित्त का क्या स्वरूप (त्याग के योग्य निष्कृट सामान्यरूप) है, यह ठीक-ठीक कहिये । इसके बाद हे प्रभो, चित्त के परित्याग की यथावत् विधि बतलाइये ॥१-४॥
212410
212411 कुम्भ ऋषि उसीको कहते हैं।
212412 कुम्भ ने कहा : हे महाराज, वासना ही चित्त का स्वरूप है, यह जान लीजिये। चित्तशब्द तो वासना का पर्याय कहा गया है। उसका त्याग अत्यंत सुकर है यानी केवल उदासीनता का अवलम्बन करनेमात्र से उसकी सिद्धि हो जाती है, अतएव स्पन्दन की अपेक्षा भी वह सुखसाध्य है, राज्य की अपेक्षा उसमें
212413
212414
212415 अधिक आनन्द है और कुसुम की अपेक्षा अधिक सुन्दर भी है॥५,६॥
212416
212417 तब क्यों उसका सब लोग सम्पादन नहीं करते, इस पर कहते हैं।
212418 मूर्ख के लिए तो चित्त का परित्याग करना उतना दुःसाध्य है, जितना पामर के लिए साम्राज्य और तृण के लिए सुमेरुरूपता प्राप्त करना दुःसाध्य है।।७॥
212419 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, आपके वचन से चित्त का स्वरूप वासनामय तथा विविध उपद्रवोपपादक है, यह तो जानता हूँ, परंतु उसका परित्याग वज्र को निगल जाने की अपेक्षा भी अत्यंत दुष्कर मानता हूँ, क्योंकि मूर्खता की स्थिति में उदासीनता का अवलम्बन किसी तरह हो ही नहीं सकता।।८॥
212420 हे मुने, यह चित्त संसाररूपी सुगन्ध युक्त पुष्प और दुःखरूपीदाहजनक अग्नि है तथाजगत्प कमल कामृणाल है,मोहरूपीवायुका आकाश है,शरीररूपी यन्त्र का चालक है और हृदयरूपी कमल का भ्रमर है। इसका अनायास त्याग जिस तरह होता हो, वह कहिये। कुम्भ ने कहा : हे साधो, अंकुर, शाखा, पल्लव आदि से युक्त मूलसहित इस चित्त का नाश ही संसार का भी नाश है, वही चित्त का सम्यक् त्याग है। बाह्य पदार्थों के त्याग के सदृश केवल ममता की निवृत्ति चित्त का सम्यक् त्याग नहीं है - ऐसा अपरिच्छिन्न आत्मदर्शियों ने कहा है ।।९-११॥
212421
212422 उक्त अर्थ का विमर्श कर अनुवादपूर्वक उसका अनुमोदन कर रहे राजा शिखिध्वज उसमें उपपत्ति बतलाते हैं।
212423 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, उत्तम सिद्धि के लिए मैं चित्तत्याग से तो अच्छा चित्तनाश ही समझता हूँ, परंतु सैकड़ों व्याधि का मूलस्थान इस चित्त का अभाव कैसे अनुभूत होता है सो कहिए अर्थात् चित्त एक तरह की व्याधि है और व्याधि का अभाव सैकड़ों बार ममतानिवृत्तिरूपी त्याग से किसी तरह दूर हुआ अनुभूत नहीं होता, किंतु चिकित्सा द्वारा नाश कर देने से ही अनुभूत होता है अतः उसके विनाश के लिए उसके मूल, शाखा और पल्लव आदि सब कहिए।१२॥
212424 कुम्भ ने कहा : हे राजन्, शाखा, फल और पल्लवों से युक्त चित्तरूपी वृक्ष का अज्ञात आत्मा ही बीज है। अतः आप समूल उस वृक्ष को उखाड़ फेंकिये और अपना हृदय आकाश के सदृश आवरणशून्य बना डालिये ॥१३॥
212425 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, चित्त का मूल क्या है, अंकुर क्या है और इसका कौन-सा खेत है। इसकी शाखाएँ और स्कन्ध कौन हैं तथा यह भी कहने की कृपा कीजिये कि यह समूल कैसे उखाड़ कर फेंक दिया जाता है ॥१४॥
212426 कुम्भ ने कहा : हे महामते, अहमर्थ से - अज्ञातात्मा से उदित जो यह हृदयवेदनात्मक अभिमानी प्रसिद्ध है, वही इस चित्तरूपी वृक्ष का बीज (मूल) है, इसे आप जान लीजिये ॥१५॥
212427 परमात्मा की माया ही इस मायामय प्रपंच का खेत है। चूंकि सब मायामय प्रपंच का खेत वह है, इसलिए इस चित्त का भी वही खेत है। परमात्मपद यानी माया, यह भाव है। (इसका कौन अंकुर है, इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।) इस प्रथम उत्पन्न मूल से परिच्छिन्न 'मैं' इस तरह का निश्चयरूप, चिदाभास से व्याप्त होने के कारण, अनुभव ही इसका अंकुर होता है|१६॥
212428
212429 उस अंकुर की ही वृद्धि से चित्तरूपी वृक्ष के रूप में परिणति होती है, यह कहते हैं। __ निर्विकार निश्चयात्मक जो अनुभव है वही बुद्धि कही जाती है। इस बुद्धिनामधारी अंकुर की जो संकल्पस्वरूप पीनता (स्थूलता) उत्पन्न होती है उसका चित्त और मन नाम पड़ा हुआ है। परमार्थतः विकाररहित होने से सर्वविकारशून्यस्वरूप अतएव पत्थर की उपमावाला यानी पत्थर के सदृश तथा
212430
212431 मिथ्याभूत चित्त और चित्त के धर्मों के सम्बन्ध का जो साक्षी है वही इसका साक्षी है। इसका स्तम्भ यानी मूल से लेकर शाखापर्यन्त मध्य-प्रदेश यह शरीर ही है, जो कि नाड़ियों, हड्डियों और रसों (रक्तों) से रंजित है । मूलस्तम्भप्रदेश से आगे प्रदेश में स्कन्ध, शाखा आदि के प्ररोह के लिए अंकुरारम्भ करने की इच्छा होने पर वसन्तादिकाल की नाईं तत्-तत् भोगप्रद कर्मों के परिपाक काल में राग, द्वेष, प्रवृत्ति आदि अंकुर, पल्लव आदि के आकार में जोर से स्पन्दित होता है वह इसकी वासना ही है। इस चित्तरूपी वृक्ष की जो

लम्बी-लम्बी दूर तक पहुँची हुईं विस्तृत शाखाएँ हैं वे तो इन्द्रियाँ हैं और जन्म-मरणात्मक हजारों अनर्थों के कारण शुभ और अशुभरूप फलों से परिपूर्ण जो तुच्छ भोग हैं वे इसकी बड़ी-बड़ी अवान्तर शाखाएँ हैं । इस तरह के इस दुष्ट चित्तरूपी वृक्ष की शाखाओं का प्रतिक्षण छेदन (विषयभोगों में आसक्ति का छेदन) कर रहे आप उसके मूल को उखाड़ फेंक देनेवाले आत्मदर्शन में खूब प्रयत्न कीजिए ॥१७-२१॥

212432

212433 अब शाखाओं के छेदन और मूल के छेदन मे उपाय पूछते हैं।

212434 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, चित्तरूपी वृक्ष की शाखा आदि का छेदन कर रहा मैं उसके मूल का अशेषरूप से छेदन किस तरह करूँ ॥२२॥

212435

212436 शाखाओं के छेदन का उपाय बतलाते हैं।

212437 फल और स्पन्दन आदि से समन्वित विविध वासनाएँ ही चित्तरूपी वृक्ष की शाखाएँ हैं। आसक्ति के परित्याग द्वारा अनुबुद्ध की गयी वे वासनारूपी शाखाएँ भीतर सदसद् विचार जनित संवित्ति के बल से विच्छिन्न हो जाती हैं ॥२३॥

212438

212439 उक्त अर्थ का ही जीवन्मुक्तों में लक्षणरूप से दिग्दर्शन कराते हैं। जिसका मन किसी विषय में आसक्त नहीं है, जिसका अनुचित वाग्व्यापार सर्वदा निवृत्त रहता है, जो जय-पराजय की अभिलाषा से शून्य होकर प्रशान्त वाद विचार में निरत रहता है, जो प्राप्त हुए कार्य को कर डालता है उस पुरुष की चित्तरूपी लता भीतर विच्छिन्न हो जाती है।॥२४॥

212440

212441 शाखाच्छेदन का अभ्यास दृढ़ हो जाने पर पुरुष मूलोच्छेदन में योग्य हो जाता है, यह कहते हैं।

212442 जो पुरुष अपने पुरुषार्थ से चित्तरूपी लताओं को कतरता हुआ स्थित रहता है वह मूल का उच्छेद करने के लिए योग्य हो जाता है। चित्त की शाखाओं का छेदन करना तो गौण है और मूल का छेदन करना प्रधान है, इसलिए आपमूल का उच्छेद करने में तत्पर हो जाइये।।२५,२६॥

212443 हे महाबुद्धे, मुख्यरूप से इस चित्तरूपी करंजवन का निःशेष मूल दाह कीजिए, ऐसा करने से अचित्तता हो जायेगी ॥२७॥

212444

212445 मूलदहन प्रसिद्ध अग्नि से नहीं हो सकता, इसलिए दूसरी अग्नि जानने की इच्छा से राजा पूछते हैं।

212446 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, अहंभावात्मक चित्तरूपी वृक्ष के बीज के दहन नामक इस कर्म में कौन-सी अग्नि समर्थ होगी अर्थात् चित्तरूपी दुष्ट वृक्ष के बीज को जलाने में कौन अग्नि समर्थ होगी? कुम्भ ने कहा : हे राजन् 'मैं यह कौन हूँ' इस तरह का आरम्भ से लेकर आत्मसाक्षात्कारपर्यन्त स्वात्मविचार ही चित्तरूपी निकृष्ट वृक्ष के बीज के दहन में अग्नि कही गयी है ॥२८,२९॥

212447

212448 यद्यपि मैंने अपनी बुद्धि से बाह्य पदार्थों का तथा देह से लेकर अहंकार तक आध्यात्मिक पदार्थों का अनात्मस्वरूप से तथा मिथ्यारूप से ज्ञान कर लिया है तथापि आन्तरिक आत्मतत्त्व का परिचय न होने

212449

212450 से जड़ भी इस अहंकार में पुनः पुनः जो मुझे आत्मताभ्रान्ति हो रही है वह किसी तरह दूर नहीं होती और इसीसे मुझे विश्रान्ति नहीं मिल रही है, यह कहते हैं। __राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, मैंने अनेक बार अपनी बुद्धि से सारे जगत् के विषय में अच्छी तरह विचार कर लिया है - मैं अहंकार नहीं हूँ और न पृथ्वी और उसके अन्तर्गत वनमण्डलादि से मण्डित जगत् ही हूँ। जड़ होने के कारण मैं पर्वत का तट नहीं हूँ, वन नहीं हूँ, पत्र, स्पन्दन आदि नहीं हूँ, देहादि मैं नहीं हूँ, मांस नहीं हूँ, हड्डी नहीं हूँ और रक्त आदि भी मैं नहीं हूँ। मैं न तो कर्मेन्द्रिय हूँ और न ज्ञानेन्द्रिय हूँ। मैं मन नहीं हूँ, बुद्धि नहीं हूँ और जड़ होने के कारण न मैं अहंकार ही हूँ॥३०-३२॥

212451 ___ अहंकार में जड़ता नहीं है, इस शंका का विवर्तत्व हेतु से निवारण कर रहे राजा शिखिध्वज : जड़ में स्वतः सिद्ध होने की शक्ति न होने से चिति के अध्यास से उसकी सिद्धि होने पर उसमें मिथ्यात्व ही

212452 अन्त में चलकर आ जाता है - यह कहते हैं।

212453 हे मुने, जैसे सुवर्ण में कटकत्व है यानी सुवर्ण से अलग कटक कोई पदार्थ नहीं है, किंतु सुवर्ण का ही विवर्त कटक है; वैसे ही चिदात्मा में अहन्ता है यानी चिदात्मा से अलग अहन्त्व कोई पदार्थ नहीं है, विवर्त अहन्त्व है और जड़ (शुक्ति-रजत, मृगतृष्णा आदि) तो असद्रूप से प्रसिद्ध हैं ही, इससे यानी

212454 जड़त्व हेतु से अहन्त्वादि नहीं है अर्थात् मिथ्या ही हैं॥३३॥

212455

212456 उक्त ब्रह्माण्ड आदि जड़वर्ग, अधिष्ठान सद्रूप से अन्य होने के कारण भी, असत् है।

212457 आकाश में आकाश से भिन्न दूसरे महावृक्ष की नाईं परमपद चिति में चैतन्य से भिन्न कोई दूसरा ब्रह्माण्ड आदि पदार्थ, अन्यत्वहेतु से ही नहीं रहता। यदि यह कहिये कि ऐसा क्यों, तो इसका उत्तर यह है। ब्रह्माण्डादि जड़ वर्ग-चौदह भुवन आदि अवयवों का आधार तथा समस्त शब्द आदि विषयों का - कारण है और चिदात्मा तो विभागशून्य सत्तासामान्यस्वरूपहोने के कारण विभक्तस्वभाव नहीं है ॥३४॥

212458 हे भगवन्, इस तरह अहन्तारूपी मल का परिमार्जन जान रहा भी मैं प्रत्यक् एकरस जो साक्षिचैतन्य है उसको नहीं जानता। यही कारण है कि हे मुने, मैं अधिक दिन से सन्तप्त हो रहा हूँ॥३५॥

212459

212460 अब एकमात्र परिशेष से ही साक्षिचैतन्य का परिचय दिलाने की इच्छा कर रहे कुम्भ कहते हैं।

212461 कुम्भ ने कहा : हे निष्पाप, हे महीपते, आप यदि जड़प होने के कारण अहंकारपर्यन्त दृश्यसमूहस्वरूप नहीं हैं तो हे महाबुद्धे, आप जिस रूप के हैं, उस रूप को मुझसे कहिये । राजा शिखिध्वज ने कहा : हे विद्वर, मैं उस चिन्मात्र स्वच्छ आत्मसंवेदन का स्वरूपभूत हूँ, जिस अज्ञातृत्व, अभोक्तृत्व आदिरूप से प्रसिद्ध अवान्तर अवान्तर कोश परम्परा की अवधिभूत आनन्दैकरस चिन्मात्रस्वरूप के रहते आनन्दशून्य शब्द आदि विषय आस्वादित होते हैं और जिसके बुद्धि वृत्ति पर चढ़ जाने से शब्दादि विषयों में इष्टअनिष्ट विभाग निर्णीत होते हैं । विवेकदृष्टि से पर्यालोचन करने पर ऐसे शुद्धस्वरूप मुझे देह आदि कोशों में अहमभिमानरूप मल लग गया है वह सकारण है या अकारण ? उसे मैं नहीं जानता और न परब्रह्म को ही जानता हूँ ॥३६-३८॥

212462 हे मुने, यह असत्यस्वरूप और आत्मा के साथ तनिक भी सम्बन्ध न रखनेवाले मल को धो डालने में मैं समर्थ नहीं हो रहा हूँ, इसलिए दारुणरूप से मैं सन्तप्त हो रहा हूँ। कुम्भ ने कहा : हे महाबाहो, सत्यस्वरूप हो अथवा असत्यस्वरूप हो, जिस मल के प्रभाव से आप संसारी बनकर बैठे हैं वह लगा हुआ आप

212463

212464 में बड़ा मल क्या है, उसे बतलाइये । राजा शिखिध्वज ने कहा : हे भद्र, वह मल सत्य है या असत्य, इसे तो नहीं जानता हूँ, परन्तु समस्त अनर्थरूप फल देनेवाले चित्तरूपी वृक्ष का वह मूल है, यों सामान्यरूप से उसे तो मैं जानता ही हूँ, विशेषरूप से भी वह अहंभाव एवं ममभाव रूप है, यों जानता हूँ| इस तरह सामान्य और विशेषरूप से जानता हुआ भी उस मल को छोड़ने के लिए मैं कोई उपाय नहीं जानता। यद्यपि 'अहं, 'मम' बुद्धि के अभाव से उस मल का बार-बार मैंने परित्याग किया, तथापि उसके मूल का उच्छेद न होने के कारण बार-बार आकर वह मुझे लग जाता है, अतः

212465 उसके मूल के उच्छेद का उपाय मुझसे कहिए, यह निष्कर्ष है ॥३९-४१॥

212466

212467 'कूटस्थ होने से सत्य वस्तु कारण हो ही नहीं सकती, असत्य वस्तु कारण है', यह कहना तो असत्यभूत कारण में कार्य उत्पन्न हुआ, इस अर्थ में पर्यवसित होकर कार्य की असत्यता को ही सिद्ध करता है। इस तरह पर्यवसित हुए आत्मा के एकत्वरूप रहस्य को राजा की बुद्धि के अनुसार ही समझानेवाले कुम्भ-लोकप्रसिद्धि के अनुरूप अहंकार का कारण आप ही अपनी बुद्धि से खोज कर कहिए - यह कहते हैं।

212468 कुम्भ ने कहा : हे राजन्, जो कार्य कारण से उत्पन्न होता है वह सर्वत्र ही उत्पन्न होगा, क्योंकि भलीभाँति विचार करने से ऐसे कार्य की सत्ता प्रतीत ही नहीं होती॥४२॥

जैसे अहम्भावरूप कारण से मन आदि रूप संसार का अंकुर कार्य उत्पन्न होता है वैसे अपनी बुद्धि से विचार कर अहम्भावरूप कार्य जिस कारण से होता है वह कारण अब मुझसे कहिए ॥४३॥

इस प्रकार पूछे गये राजा ने बहुत देर तक अपनी बुद्धि से अन्वेषण कर यह निश्चय किया कि देहादि आकृतिओं का परिज्ञान न होने पर उनमें अहन्ताभिमान किसी तरह नहीं हो सकता, इसलिए उनका परिज्ञान ही अहन्ताभिमान में कारण है, यही कहते हैं।
राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, शरीर आदि में अहन्ताभिमानरूप जो दोष है उसका कारण शरीर आदि का परिज्ञान ही है, यह मैं जानता हूँ। हे मुनीश्वर, वह जिस उपाय से शान्त हो जाय, वह उपाय मुझसे कहिए। चिति को चेत्योन्मुख बनाकर (दृश्य की ओर आकृष्ट कर) अहम्भाव से अवस्थित हुए ये देह आदि केवल दुःख के लिए ही तत्पर हैं, इसलिए हे मुनीश्वर, चेत्योन्मुखताजनित दुःख की शान्ति के लिए चेत्यवर्ग की जिस उपाय से शान्ति होती हो, वह मुझसे कहिये । कुम्भ ने कहा : साधो, 'चिति की चेत्योन्मुखता में देह आदि वेद्य पदार्थ ही कारण हैं' इस प्रकार का कारणज्ञान आप यदि रखते हैं, तो आप मुझे शीघ्र बतलाइये कि वह आपका अभिमत कारण कौन है ? तदनन्तर आपका अभिमत
कारण जिस क्रम से अकारणरूप ही बन जायेगा उस क्रम को मैं आपसे कहूँगा ॥४४-४६|
स्पष्टीकरण के लिए पूछे गये अर्थ का फिर अनुवाद करते हैं।
सामान्यतः विषयज्ञान का स्वरूप और विशेषतः विषयज्ञान का स्वरूप-इन दोनों के प्रति मिथ्या होने से कारणता के लिए सर्वथा असमर्थ ही विषय कारणता को प्राप्त हुआ है, इसलिए यहाँ पर जो
आपका अभिप्रेत कारण है, उसे कहिए ।।४७॥

पूछे जाने पर राजा शिखिध्वज अपना अभिप्रेत बतलाते हैं। राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, सामान्यतः विषयज्ञान का स्वरूप और विशेषतः विषयज्ञान का १६०४

स्वरूप - इन दोनों के प्रति यह देह आदि बाह्य आध्यात्मिक पदार्थ-सत्ता ही यहाँ कारण है॥४८॥

ज्ञान के प्रति देह आदि की सत्ता कैसे कारण होगी, इस पर कहते हैं।
असत्यरूप से भासित होनेवाली शरीर आदि वस्तु की सत्ता से ज्ञान ऐसे उत्पन्न होता है (m) जैसे वायु की लेखा से वृक्षादि में संचलन । अहन्ताज्ञानस्वरूप चित्त का बीज जिस रीति से देहादिसत्ता में असत्त्व मैं नहीं जानता (अतः वह असत्त्व जिस रीति से जाना जाता हो, उस रीति का मुझे उपदेश दीजिए, यह प्रकृत में राजा का भाव है) ॥४९,५०॥

इस तरह पूछे गये कुम्भ - विषयाकार से ज्ञान की उत्पत्ति होती है, इस तरह का जो भ्रम राजा शिखिध्वज के हृदय में बैठा हुआ है उसका निवारण करने के लिए देहादि दृश्य पदार्थों में सत्त्व नहीं है, यों प्रतिज्ञा करते हैं।
कुम्भ ने कहा : हे राजन्, यदि देहादि वस्तुओं की सत्ता रहती तब तो आपका अभिमत ज्ञान अपने निमित्तभूत देहादि आकारवाला होता यानी देहादि आकार से ज्ञान की उत्पत्ति होती, किन्तु देहादि की सत्ता का अभाव होने से वह ज्ञान किंविषयक होगा ? अर्थात् जब देह आदि की सत्ता ही नहीं है तब उस ज्ञान का विषय होगा ही कौन ? अर्थात् ज्ञान निर्विषयक ही होगा ॥५१॥

प्रत्यक्ष उपलब्ध हो रहे देहादि का आप कैसे अपलाप करते हैं ? यों राजा शिखिध्वज पूछते हैं।
राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, जिस पदार्थ का प्रत्यक्षात्मक कोई एक स्वरूप उपलब्ध हो रहा है वह असत्स्वरूप कैसे है ? (सद्रूप से उपलब्ध हो रहे पदार्थ में असत् की प्रतिज्ञा विरुद्ध है - इसको दृष्टान्त से भी बतलाते हैं।) आप कहिये तो, प्रकाश भला तम कैसे हो सकता है? ॥५२॥
हे मुने, हाथ, पैर आदि से संयुक्त तथा क्रिया-फलरूप विलास आदि से समन्वित सदा हम लोगों से अनुभूत हो रहा यह शरीर कैसे नहीं है ? |५३॥
__भ्रान्तिग्रस्त उपलब्ध हुए पदार्थों में व्यभिचार होने के कारण एकमात्र उपलब्धि से दृश्य पदार्थों की सत्ता का निर्णय नहीं किया जा सकता, किन्तु कारणों के विद्यमान रहते जिस कार्य की उपलब्धि होती है उसीकी सत्ता मानी जाती है और वे कारण इसमें विद्यमान नहीं हैं, यह कहते हैं।
कुम्भ ने कहा : हे भूमिपाल, इस संसार में जिस कार्य का कारण विद्यमान नहीं है वह कार्य भी अपना अस्तित्व नहीं रखता, फिर उसका ज्ञान तो विभ्रम ही है ॥५४॥
बिना कारण के यह शरीररूपी कार्य नहीं रह सकता। जिस द्रव्य का बीज नहीं है उसकी उत्पत्ति कहाँ कभी होती है ? ॥५५॥
हे राजन्, बिना कारण के जो कार्य सामने सत् की नाईं अनुभूत होता है उसे मृगतृष्णाजल के सदृश देखनेवाले के विभ्रम से उत्पन्न समझिए।।५६॥
मिथ्याभ्रम से उदित हुए शरीर आदि को आप अविद्यमान ही जानिये, क्योंकि अत्यधिक यत्नशील मनुष्य को भी यह मृगतृष्णाजल लब्ध नहीं होता ॥५७॥

तब क्या ये देह आदि वन्ध्यापुत्र की देह की नाईं अत्यन्त असत् ही होंगे, यह राजा शिखिध्वज आशंका करते हैं।
राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुने, असद्रूप दो चन्द्रबिम्ब आदि के कारण का न दिखाई पड़ना तो
(M) निमित्तभूत शरीर आदि वस्तुओं की सत्ता से स्वयं ज्ञान भी, सोना आदि गलाने की घरिया में निषिक्त धातुओं के द्रव की नाईं, शरीर आदि आकार से उदित होता है, यह तात्पर्य है।

युक्त ही है, क्या किसीके सामने वन्ध्यापुत्र के सारे अंगों में आभूषण शोभित होते हैं ? ॥५८॥

'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्' इत्यादि श्रुतिरूप प्रमाण होने से तथा वैसा ही विद्वानों का अनुभव होने से एवं कारण का निरूपण न होने से यह आपके द्वारा की गई आपत्ति इष्ट है, ऐसा कुम्भ कहते हैं। ___ कुम्भ ने कहा : हे राजन्, शरीर आदि अस्थिपंजररूपी यह कार्य बिना कारण के ही अनुभूत हो रहा है, इसलिए असंभव (किसीसे उत्पन्न न) होने के कारण इसे अविद्यमान ही जानिये ॥५९॥

। इतिहास, अनुमान, आप्त पुरुषों की उक्ति तथा अनुगत स्थानसाम्यरूप हेतु आदि प्रमाण से इस शरीर का कारण पिता तो अवश्य ज्ञात है, फिर इसका आप कैसे अपलाप करते हैं ? यों राजा शिखिध्वज आशंका करते हैं।
राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुनीश्वर, हाथ, पैर आदि से युक्त प्रतिदिन दिखाई दे रहे इस शरीर का भला पिता कारण कैसे नहीं है ? ॥६०॥
___ उसकी भी कोई सत्ता नहीं है, दोनों में एक ही न्याय समानरूप से लगता है, इस गूढ़ अभिप्राय से युक्त कुम्भ ऋषि उसी उत्तर को फिर कहते हैं।
कुम्भ ने कहा : हे राजन्, कारण का अभाव होने से सचमुच पिता भी नहीं है। जो पदार्थ असत् से उत्पन्न हुआ रहता है वह भी असद्रूप ही कहा जाता है। कार्यभूत पदार्थों का कारण बीज कहा जाता है। हे राजन्, इस संसार में बिना बीज के अंकुर नहीं उत्पन्न होता। इसलिए जिस कार्य का कारण नहीं है वह कार्य भी बीज का अभाव रहने से नहीं है । जो उसका ज्ञान मनुष्य को होता है वह तो बिलकुल विभ्रम है। अवश्य ही जो वस्तु बीजशून्य है वह है ही नहीं। अतः उसका जो मनुष्य को ज्ञान होता है वह – दो चन्द्र, मरुभूमि में जल और वन्ध्यापुत्र की दशा के समान - बुद्धिविभ्रम है॥६१-६४॥

गूढ़ अभिप्राय को न समझ रहे राजा शिखिध्वज आशंका करते हैं।
राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुनीश्वर, तीनों लोक में प्रजा उत्पन्न करनेवाले दक्ष प्रजापति आदि पितामहों, उनके लड़कों और पिता आदि पूर्वो की उत्पत्ति में आद्य पितामह (हिरण्यगर्भ) कारण क्यों नहीं है ? अर्थात् सूक्ष्मभूत लिंगसमष्टिरूप वह हिरण्यगर्भ पुत्र, पिता

और पितामह आदि सम्पूर्ण व्यष्टि
और समष्टिरूप स्थूलों की उत्पत्ति में कारण क्यों नहीं है ? ॥६५॥
___ उसका भी कारण बतलाना अत्यन्त कठिन है, हम कह नहीं सकते, अनिर्वचनीय है, अतः उसकी भी असत्ता में समान ही न्याय लगता है, इस अत्यन्त गूढ़ अभिप्राय को उत्तररूप से कहते हैं।
कुम्भ ने कहा: हे भूपते,जब कारण के अभाव में किसीका भी भाव नहीं रहतायानी किसीकी भी सत्ता नहीं ठहरती, यह सदा नियम है तब पितामह यानी हिरण्यगर्भ जो कारण है, वह भी है ही नहीं॥६६॥

'यो देवानां प्रभवश्चोभवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्ति ॥' (जो महर्षि रुद्र सम्पूर्ण देवताओं का प्रभव और उद्भव है, विश्व में सबसे श्रेष्ठ तथा जो उत्पन्न हो रहे हिरण्यगर्भ को देखता है वही देव हम लोगों को शुभ स्मृति से संयुक्त करता है) इत्यादि मन्त्रवर्गों में उसका उत्पादक तथा उत्पन्न हो रहे उसको कृपादृष्टि से देख रहा ईश्वर कारण प्रसिद्ध ही है, फिर उसका अपलाप कैसे करते हैं, इस आशंका का परिहार करते हुए

गूढ़ अभिप्राय को खोलते हैं।
ठीक है, यद्यपि ईश्वर है तथापि माया द्वारा अपने में भेद की उसने कल्पना कर ली है अतः माया द्वारा भ्रम हो जाने के कारण अन्यरूप से दिखाई दे रहा भी वह पितामह उस ईश्वर से अन्य नहीं है । यदि आप पूछे कि ऐसा क्यों ? तो इसका उत्तर हम आगे चलकर आपको बतलायेंगे कि सत्यस्वरूप चिदंश के परिणामी न होने से वह कारणशून्य है । परिशेष में मायांश जड़ को ही उसका कारण कहना पड़ेगा, क्योंकि अविद्यारूप उस अपने कारण के नित्य उदित विद्या द्वारा बाधित होने के कारण उसका ईश्वर में सदा ही अभाव रहता है ॥६७॥

इस रीति से पितामह की भुवनादि सर्गों में जो अर्थक्रियाकारिता का प्रतिभास है उसकी भी व्याख्या हो चुकी, यह कहते हैं।
इस रीति से आपके पितामह की जो भुवनादि सृष्टि में अर्थक्रियाकारिता है वह भी मृगतृष्णाजल की नाईं भ्रान्तिरूप ही अवभासित होती है, क्योंकि वह बिलकुल भ्रमात्मक है। इस तरह मेरी युक्तिपूर्ण उक्ति से जनित - पितामह के शरीर तक यह सम्पूर्ण कार्यपरम्परा प्रबन्ध मिथ्या है, इस तरह के तुम्हारे यौक्तिक बोध से - उसकी सत्यत्वेन अत्यन्त दृढ़ बनाई गई स्थिति बहुत दूर हटा दी गई। अब दूसरा जो प्रतिभासमात्ररूप से अवशिष्ट अंश है उसका भी तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्त आपको उपदेश देकर परिमार्जन करता हूँ॥६८,६९॥

उक्त अर्थ का ही संग्रह कर उपसंहार करते हैं।
हे भूमिप, मेरी कही गई युक्ति से चिति से व्यतिरिक्त किसी अन्य की सत्ता न होने के कारण चिद्रूप ही यह देवाधिदेव पूर्वोक्त ईश्वर हिरण्यगर्भ से लेकर स्तम्बपर्यन्त सृष्टिपरम्परारूप से जो स्फुरित होता है वह चिदात्मकरूप से अपने स्वरूप में ही स्फुरित होता है, अणुमात्र भी न तो किसी दूसरे का
सम्पादन करता है और न स्वयं किसी दूसरे से सम्पादित होता है। उसीने स्वयं अपने-आपको आत्मा, स्वरूप, पद्मज आदि नाम और रूपों की कल्पना से '‍सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' (सम्पूर्ण रूपों का विरचन करके उनका फिर नामकरण कर व्यवहार कर रहा जो धीर स्थित है) इत्यादि श्रुतियों से कहा है। इस तरह पर्यालोचन करने पर यह स्पष्ट मालूम हो जाता है कि यह समस्त द्वैतप्रपंच शान्त ब्रह्म ही अवस्थित है ॥७०॥

चौरानबेवाँ सर्ग समाप्त
पंचानबेवाँ सर्ग अविद्या की शान्ति का उपाय तथा आत्मज्ञान से चिर विश्रान्ति का वर्णन। पहले यह जो कहा गया था कि यह सारा प्रपंच मृगतृष्णाजल के सदृश भ्रान्तिरूप ही प्रतीत होता है, इस पर यह शंका होती है कि यह दृष्टान्त देना बिलकुल असंगत है, क्योंकि मृगतृष्णाजल से न स्नान होता है या न तो उसका पान ही होता है, किसी तरह उसमें अर्थक्रियाकारिता है नहीं और इस प्रपंच में तो सब तरह की अर्थक्रियाकारिता प्रसिद्ध है, यों राजा प्रश्न करते हैं।
राजा शिखिध्वज ने कहा : हे ब्रह्मवित्, ब्रह्मा से लेकर स्तम्ब तक जो कुछ यह संसार प्रतिभासित

होता है, वह यदि भ्रमरूप है, तो वह अर्थक्रियासमर्थ और दुःख का कारण कैसे है, भ्रमात्मक वस्तु तो
अर्थक्रियासमर्थ और दुःख हेतु दिखाई नहीं पड़ती।।१॥

सत्यसंकल्पभावना से दृढ़ किया गया मिथ्याभूत अर्थ-क्रियासमर्थ और दुःख का उत्पादक होता है, यह बात देव या असुरों की माया से निर्मित शस्त्र, अस्त्र, हाथी, घोड़ा, सेना आदि में जब प्रसिद्ध ही है, तब जगदीश्वर की माया से बनाये गये प्रपंच के लिए तो कहना ही क्या ? इस आशय से कहते हैं।
कुम्भ ने कहा : भद्र, यह जो सृष्टिरूपी जगत् की भ्रान्ति है, उसमें प्राणियों के प्राक्तन कर्मों की उपभोगार्थता होने से, आपकी कथित प्रणाली के अनुसार अर्थक्रियासामर्थ्य और दुःख आदि की हेतुता है, क्योंकि सत्यसंकल्प परमात्मा की भावना ही तत्-तत् अर्थक्रियादिरूप से तथाकथित सृष्टि में परिणत हुई है, इसमें दृष्टान्त है - जल । जैसे जल में रुक्षता या पीठ बनने की योग्यता है नहीं, परन्तु शीत के कारण पत्थररूप (बर्फरूप) बने हुए जल में, दीर्घकाल के बाद स्फटिक आदिरूप में परिणाम हो जाने पर रूक्षता, पीठ आदि बन जाने की अर्थक्रिया प्रसिद्ध है । बस यही प्रकार इस भ्रमात्मक सृष्टि के विषय में भी जानना चाहिए ॥२॥

यही कारण है कि ज्ञानाभ्यास के परिपाक क्रम से मूलअज्ञान का शैथिल्य हो जानेपर जगत् की क्रमशः सूक्ष्मता हो जाने से अज्ञान के साथ-साथ जगत् का भी नाश हो जाता है, यह कहते हैं।
यदि अज्ञान ज्ञानादि के अभ्यास से शिथिल हो गया, तो उस प्रकार का अज्ञानजनित भ्रमात्मक संसार भी नष्ट ही हो गया, यह ज्ञानियों का मत है। क्योंकि अज्ञान का विनाश न होने पर जगत्-रूप
आकार का विच्छेद किसी काल में नहीं हो सकता ॥३॥

अज्ञान को शिथिल बना देने में एकमात्र कारण है-इन्द्रियनिरोध के अभ्यास से बाह्यवृत्तियों का शिथिलीकरण, यह कहते हैं।
समस्त बाह्याकार वृत्तियों का जो अपक्षय है, वही क्रमशः तत्त्वज्ञान के सम्पादन द्वारा परम पद का साक्षात्कार हो जाने पर इस भ्रमात्मक प्रपंच की शान्ति में कारण हो जाता है|४॥

लोक में भी अपक्षयपूर्वक ही स्थूल भावों का विनाश प्रसिद्ध है, यह कहते हैं।
व्यवहार में भी जिन देह आदि का अपक्षय हो जाता है, क्रमशः उनका, पूर्व अवयवों के विनाश से, स्वयं विनाश भी उपपन्न हो जाता है|५॥

दर्शित रीति से क्रमशः अज्ञान की शिथिलता द्वारा जगत् का बाध हो जाने पर ही अपने नित्यसिद्ध पूर्णतारूप पुरुषस्वभाव में प्रतिष्ठा हो जाती है, यह कहते हैं।
हे राजन्, इसी अज्ञाननाशक्रम से ही पूर्णतास्वभाववाले आप आदि पुरुष हैं। अतः यह सारा प्रपंच मृगतृष्णाजल की नाईं केवल भ्रम के स्वरूप में उदित होकर अवस्थित है, यह आप जानिए॥६|
शंका के बाद उपसंहार कर प्रस्तुत विषय का निगमन करते हुए कहते हैं।
वास्तव में जो सृष्टि बनानेवाले आदि ब्रह्मा पितामह हैं, उनकी भी सत्ता है नहीं, इसलिए उनके द्वारा निर्मित प्रपंच की सत्ता हो ही कैसे सकती है? जो वस्तु असत् वस्तु से सिद्ध की जाती हो, वह त्रिकाल में भी सिद्ध नहीं हो सकती ॥७॥

उसका फल दिखलाते हैं।

हे भद्र, यह जो भूत-सृष्टि दिखाई पड़ती है, वह मृगतृष्णाजल के सदृश मिथ्या ही उदित हुई है, इसलिए शुक्ति में रजतज्ञान के सदृश विचार से ही उसका विलय हो जाता है ॥८॥

यही कारण है कि जगत् का स्वरूप भ्रान्ति ही है, दूसरा नहीं - यह कहते हैं।
कारण का अस्तित्व न होने से कार्य की सत्ता हो ही नहीं सकती, असत् कारण से असत् कार्य की जो उत्पत्ति होती देखी जाती है, उसका स्वरूप मिथ्याज्ञान के सिवा और कोई दूसरा हो ही नहीं सकता ॥९॥

इसलिए विचार द्वारा मिथ्यारूप से देखा गया पदार्थ अर्थक्रिया के साथ स्वरूप से भी वंचित हो जाता है, यह कहते हैं। __मिथ्याज्ञान के कारण दिखाई पड़नेवाला पदार्थ किसी काल में भी अस्तित्व नहीं रख सकता, क्या
कहीं किसीने मृगतृष्णाजल से घड़े भरे हैं ? ॥१०॥

तब तो पितामह के प्रति निर्विशेष ब्रह्म ही कारण क्यों नहीं होता? यदि कहो कि परिणामी होने पर वह अनित्य हो जायेगा, तो यह भी युक्त नहीं है, क्योंकि क्रमशः हुए सब परिणामों में अनुवृत्ति होने के कारण घटत्वादिरूप जाति के सदृश उसकी नित्यता आ सकती है, यों राजा शंका करते हैं। ___ राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मुनिश्वर, आदि सर्जक हिरण्यगर्भ का अनन्त, अजन्मा, अव्यक्त, चिदाकाश, अविनाशी, सर्वोपद्रवशून्य, सर्वातिशायी, निर्विशेष ब्रह्म कारण क्यों नहीं है ? ॥११॥

श्रुति, युक्ति और अनुभव का विरोध होने से हिरण्यगर्भ का कारण निर्विशेष ब्रह्म नहीं हो सकता, ऐसा कहते हैं।
कुम्भ ने कहा : हे राजन्, शुद्ध निर्विशेष ब्रह्म न तो कार्य है और न कारण ही है, क्योंकि 'तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमनपरम्' इस श्रुति से पूर्वत्वरूप कारणत्व का और अपरत्वरूप कार्यत्व का निषेध किया गया है। 'नेह नानास्ति किंचन' इस श्रुति से द्वैतमात्र का निषेध किया गया है। 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इस श्रुति से उसकी अनुवृत्ति का निषेध किया गया है और कूटस्थ का परिणाम न बनने के कारण वह सर्वप्रपंच से निर्मुक्त है ॥१२॥

अन्य कारकों की अप्रसिद्धि होने से उनको लेकर इसमें स्वातन्त्र्यरूप अकर्तृत्व भी नहीं आ सकता, यह कहते हैं।
ब्रह्म न कर्ता है, न कर्म है और न कारण ही है। उसका न कोई निमित्त है और न कोई उपादान है। उसमें न तर्कों का स्थान है और न इन्द्रियवृत्तियाँ ही गमन कर सकती हैं। ऐसी परिस्थिति में आप बतलाइये तो ब्रह्म किस तरह कारण बनेगा ? ब्रह्म निर्धर्मक होने से ही यदि अकारण है, तो इससे वह कार्यत्वरूप लक्षण या धर्म से शून्य ही होगा। ऐसी परिस्थिति में यदि आप यह सम्भावना करें कि कार्यकारणात्मक जगत् ही है, तब तो वह जगत् वस्तुकृतपरिच्छेद और देश-काल कृतपरिच्छेद से रहित होकर चिदेकरसस्वरूप ब्रह्म ही बन गया,यह भी साथ-साथ भावना कर लीजिए। फिर जगत्भाव
और कार्यकारणता रही ही कहाँ ? ॥१३,१४॥

इसी रीति से जीवरूपता की भ्रान्ति के कारण उसमें प्राप्त हुए कर्तृत्व-भोक्तृत्व का भी निरास करना चाहिए, यह कहते हैं।

जो अतयं, अविज्ञेय, शान्त, विकारशून्य और कल्याणरूप है उसमें कर्तुत्व और भोक्तृत्व किस तरह, किसका, किससे और किस समय होगा? बतलाइये ॥१५॥

निष्कर्ष बतलाते हैं।
इसलिए यह जगत् न किसीसे कुछ किया गया है और न इसकी सत्ता ही है। परिपूर्णस्वभाववाले आप न कर्ता हैं और न भोक्ता हैं । जहाँ हाथ डालिए वहाँ आपको सब कुछ शान्त अजन्मा, आनन्दात्मक केवल ब्रह्म ही ब्रह्म है, यह मिलेगा । कारण की सत्ता ही नहीं है, इसलिए यह जगत् किसीका भी कार्य नहीं है। कारण का स्वरूप न रहने से जो कार्यस्वरूप दिखायी देता है वह केवल भ्रम से ही, इसलिए यह जगत् भ्रमात्मक ही है, यह जानिये। किसीका कार्य न होने से यह सारी सृष्टि तीनों काल में असत् है। इस रीति से यह जगत् जब किसी भी कार्य का कारण नहीं है तब अनायास समस्त पदार्थों की असत्ता सिद्ध हो जाती है । पदार्थों की असत्ता सिद्ध हो जाने पर फिर ज्ञान किसका और इस रीति से जब ज्ञान का ही अभाव सिद्ध हो गया तब अहंकार का कोई कारण ही
नहीं रहता। इस रीति से अहम्भाव का निरास करने के लिए उपाय बतलाकर अन्त में अवशिष्ट हुए आत्मतत्त्व का अनुभव कराते हैं । इसलिए हे राजन्, आप सर्वविध मलों से निर्मुक्त परममुक्त ही हैं । बन्ध और मोक्ष की कथा से आपको प्रयोजन ही कौन है ॥१६-१९॥

उपदिष्ट अर्थ का अपने अनुभव से अनुमोदन कर रहे राजा - युक्तिपूर्वक आपने उपदेश दिया - यों कहते हुए अनुवाद करते हैं। ___ राजा शिखिध्वज ने कहा : हे भगवन्, असलियत मैं जान गया । आपने बहुत ही उत्तम और युक्तियुक्त कहा। कारण न होने से यह ब्रह्म जगत् का उत्पादक नहीं हो सकता है, यह भी जानता हूँ। कर्ता के अभाव से जगत् का अभाव है, जगत् के अभाव से नाम-रूपात्मक दृष्टि का अभाव है, इससे उसके बीज चित्त आदि का भी अभाव है और इसीसे अहन्ता आदि कुछ भी सत्ता नहीं रखते। इस प्रकार की स्थिति होने पर मैं निर्मल ही हूँ, सर्वज्ञ हूँ और दिव्यस्वरूप हूँ। मैं अपने आपको ही प्रणाम करता हूँ, क्योंकि चितिस्वरूप से भिन्न दूसरा चेत्यविषय है ही नहीं, यह आपने मुझे बतला दिया । आपकी बतलाई हुई युक्ति से विचारपूर्वक सब पदार्थों का स्वरूप जानने से 'अहम्' आदि से लेकर अनन्त तक के जितने दृश्य पदार्थ हैं वे सब असद्रूप ही भासते हैं, इसलिए सब द्वैत के बाध से मैं आकाशमण्डल की नाईं विक्षेपशून्य होकर अवस्थित हूँ॥२०-२३॥

उसी स्थिति का अभिनयपूर्वक उपसंहार करते हैं।
अत्यन्त आश्चर्य है कि, देश, काल, कला एवं क्रियाओं से युक्त यह जो जगत् के पदार्थों की विभक्त दृष्टि थी वह दीर्घकाल के अनन्तर शान्त हो गई। अब विकारशून्य केवल ब्रह्म ही बच गया। अब मैं शान्ति का अनुभव करता हूँ, मुक्त हो गया हूँ, सब ओर से पूर्ण स्वभाव होकर स्थित हूँ, न जाता हूँ, न उदित होता हूँ और न अस्त होता हूँ। हे भगवन्, मैं जैसे इस रूप में हूँ वैसे आप भी चिदेकरस यथास्थित आत्मस्वरूप होकर स्थित हो जाइये, क्योंकि उस प्रकार की स्थिति में आपका स्वरूप बनकर मैं परम पुरुषार्थरूप शुद्ध वाणी से अगम्य निरतिशय सुख ही बनकर विराजित हूँ॥२४,२५॥

पंचानबेवाँ सर्ग समाप्त

छियानबेवाँ सर्ग प्रबुद्ध हुए राजा को दृश्य-सत्ता का परिमार्जन, जिस उपाय से हो सकता है उस उपाय का वर्णन।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, राजा शिखिध्वज पूर्वोक्त रीति से परब्रह्म में विश्रान्ति पाकर वायुशून्य प्रदेश में स्थित दीप के सदृश मुहूर्त काल तक निश्चलरूप से स्थित हो गये। अखण्ड ब्रह्माकारवृत्ति का उदय होने से उनका मन तुच्छ बाह्य वृत्तियों से निर्मुक्त होकर प्रसन्न हो गया था। अनन्तर राजा शिखिध्वज ने, जो निर्विकल्प समाधि में तत्पर थे, अखण्डाकारवृत्तिरूप विकल्प को भी तिरस्कृत कर-क्षीरसमुद्र में गिरे हुए जलबिन्दु के सदृश, अन्तःकरण को ब्रह्मरूप बनाकर ब्रह्म में एकरूप से जब प्रविष्ट होने की इच्छा की, तभी उस अवस्था को ताड़कर अपनी सहज लीलाभरी वाणी से कुम्भ ने उन्हें तत्काल जगाया ॥१,२॥

212592
212593 ___ समस्त दृश्यों के, अधिक क्या कहें, अखण्डाकार वृत्ति के भी विलय के साथ हम निरतिशय ब्रह्मानन्द के सागर में प्रविष्ट होने की इच्छा कर रहे थे, आपने बीच में व्यर्थ ही व्युत्थित कर विघ्न डाला, अब हमें वहाँ प्रवेश मिलेगा ही नहीं, इस तरह राजा की कहने की इच्छा जानकर कुम्भ कहते हैं।
212594 कुम्भ ने कहा : हे राजन्, अब आप अज्ञानरूपी निद्रा से जाग गये हैं और निरतिशयानन्दरूप बनकर स्थित हैं, इसलिए अब न तो आपको समस्त दृश्यों के विनाश से कोई मतलब है और न उनके अविनाश से ही कोई मतलब है, अर्थात् अज्ञान रहने पर परब्रह्मरूपी आनन्दसमुद्र में प्रवेश नहीं हो सकता। जब अज्ञान का विनाश हो गया, तब तो दृश्यों का विनाश हो चाहे न हो, एक बार देखा गया ब्रह्म सदा ही अनावृत्त और सुलभ रहता है । हे प्रिय, एक बार विस्पष्टरूप से देखा गया आत्मा समस्त अनिष्टकारक वस्तुओं का आश्रय नहीं रहता यानी उस आत्मा में दुःखप्रद प्रपंच का सम्बन्ध रहता ही नहीं, अब आप समस्त कल्पनारूपी कलनों से निर्मुक्त होकर जीवन्मुक्त बन गये हैं । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामभद्र, जब मुनिश्रेष्ठ उस कुम्भ ने राजा शिखिध्वज को उस तरह समझाया, तब वह बोधपूर्ण हो गया और महामोहरूपी पिटारी से बाहर निकल कर खूब शोभने लगा। यद्यपि उसकी बुद्धि पूर्ण विश्रान्त हो चुकी थी, व्युत्थानकाल में भी क्षणमात्र में ही उसने समस्त दृश्यों की असत्यता जान ली थी, तथापि उस मुक्तात्मा ने लीला से यानी कुम्भ के परिपक्व बोध के साथ अपने बोध की तुलना करने की लीला से कुम्भ से कहा । राजा शिखिध्वज ने कहा : हे मानदी, हे आनन्ददायक, यद्यपि यह सब कुछ मेरा एक तरह से ज्ञातप्राय ही हो गया है, तथापि बोध की दृढ़ता के लिए मैं आपसे जो कुछ प्रश्न करता हूँ, उसे फिर मेरे समक्ष कहिए । ब्रह्मरूप पद निरतिशय सुखरूप, दुःखशून्य और अशुद्ध चेताओं से अगम्य है, उस पद के अविद्या से आवृत होने पर उसमें द्रष्टा, दृश्य और दर्शन नामक यह विश्वरूप ज्ञान किस निमित्त से होता है ? क्या वह सत् निमित्त से होता है या असत् निमित्त से? सत् निमित्त से तो हो नहीं सकता, कारण कि सत्-वस्तु में विकार आदि नहीं रहते, असत् से भी नहीं हो सकता, क्योंकि उस बोध में सत्त्वका जो परिज्ञान होता है, वह होगा ही नहीं ॥३-८॥
212595
212596 उस प्रकार पूछे गये, तथा अध्यास द्वारा उन दोनों की उपपत्ति करनेवाले कुम्भ मुनि - आपका प्रश्न
212597
212598 युक्ति-पूर्ण है और प्रश्नकर्ता आप कहे जानेवाले अर्थ के अवधारण में पटु भी हैं, यों प्रशंसा करते हैं।
212599 कुम्भ ने कहा : हे महाराज, मैंने पहले जिस आत्मतत्त्व का उपदेश दिया था उसे ग्रहण कर अज्ञानरूपी आवरण से निर्मुक्त हो जाने के कारण आप देदीप्यमान होकर खूब शोभ रहे हैं। अब आपको जानने के लिए जो यह कुछ बच गया है उसे सुनिये ॥९॥
212600
212601 सबसे पहले अध्यास की सामग्री बतलाने के लिए अध्यारोप कर संस्कारसहकृत अज्ञानशबल अधिष्ठान का दिग्दर्शन करानेवाले कुम्भमुनि पूर्वसृष्टि का प्रलय दर्शाते हैं।
212602 राजन्, यह जो कुछ भी स्थावर, जंगम नानाविध आकार-प्रकार से भरा हुआ जगत् दिखाई पड़ता है वह सब कल्प की समाप्ति में विनष्ट हो जाता है|१०॥
212603
212604 कल्पान्त में एकमात्र बाकी बचे हुए अधिष्ठान को दिखलाते हैं।
212605 तदनन्तर जब कि महाकल्प का ताण्डव समाप्त हो जाता है, तब एकमात्र प्रसन्न गम्भीर व्यापकरूप सारवस्तु (परब्रह्म-तत्त्व) अवशिष्ट रह जाती है, वह न तो तेज से तुलित की जा सकती है और न घन अन्धकार से तुलित की जा सकती है। वह वस्तु चिन्मात्रस्वरूप है, उसमें किसी तरह का मल नहीं है, शान्ति का आधार है, चारों ओर चमकता निरवधि आकाश है, उसमें किसी प्रकार की कल्पना की ही नहीं जा सकती। जिसके विषय में मैं कुछ कह रहा हूँ, वह केवल स्वस्वरूप का साक्षात्कार करनेवाली बुद्धि से युक्त होकर जब प्रकाशित होने लग जाती है, तब अज्ञानकाल में प्रतीत अज्ञान आदि मल उसमें नहीं रहते, अतः अत्यन्त स्वच्छ हो जाती है । क्रोधादिविकार उसमें रहते नहीं, चारों ओर उसकी सत्ता है, उज्ज्वल परमात्मस्वरूप वही प्रसन्न ज्ञानरूप तेज है। उसमें अनुमानादि तर्कों का प्रसार होता नहीं । वह बाह्य इन्द्रियों की विषय नहीं है, वह सम, शिव और अनिन्दित है । जिसको ब्रह्मनिर्वाण कहते हैं, वह वही है । सर्वत्र पूर्णरूप से उदित आत्म-ज्ञान से नितान्त पूर्ण है ॥११-१४॥
212606 जितने छोटे-से-छोटे पदार्थ हैं, उनमें सबसे छोटा (सूक्ष्म) यही है, जो स्थूल से भी स्थूल पदार्थ हैं, उनमें सबमें स्थूल यही है । गुरुतम पदार्थों में सबसे गुरुतम और श्रेष्ठों में सबसे बढ़कर श्रेष्ठ भी यही है। महात्मन्, यह इस प्रकार अत्यन्त सूक्ष्म है कि इसके सामने यह जो आकाश है, वह अणु के सामने स्थित स्थूलरूप महामेरु के समान स्थूल मालूम पड़ता है।
212607 और वह इतना अत्यन्त स्थूल है कि उसके सामने यह सारा ब्रह्माण्ड परमाणु के सदृश सूक्ष्मरूप से कहीं भासता है और कहीं भासता भी नहीं। इस तरह का मायाशबल जो अधिष्ठानरूप पद है, उसमें पूर्व के संस्कारों के उद्बोधन से उद्भूत हुआ तत्-तत् प्राणियों के कर्म को अनुसरण करनेवाला अध्यासजनित जो विश्वरूप का प्रकाश है वही नारायण से उत्पन्न हिरण्यगर्भ का अहंभावरूप ज्ञानाध्यास है, यह आप जानिए । उस ज्ञानाध्यास में विषयरूप से स्थित् जगत् ही विराट्पी विषयाध्यास है ॥१५-१८॥
212608
212609 अध्यासपक्ष में अधिष्ठान की सत्ता ही से कार्य और कारण दोनों में सत्ता का निर्वाह हो जाने के कारण उसमें सत्ता की प्रतीति, ज्ञान से उसका बाध और सत् वस्तु की कूटस्थता अनुपपन्न नहीं हो सकती, यह आशय रखकर दृष्टान्तपूर्वक अध्यस्त की अधिष्ठान से अभिन्नता बतलाते हैं।
212610 महात्मन्, जैसे वायु और वायु का स्पन्दन-इन दोनों में भेद नहीं है, वैसे ही शून्यरूपता और
212611
212612
212613 आकाशरूपता के सदृश चैतन्यरूपता और अहंरूपता में भेद नहीं है (4) ॥१९॥
212614
212615 यह असत्-कार्यवादियों के मत में दीक्षित न हो जाय, इस अभिप्राय से केवल अधिष्ठानसत्ता से ही कार्य की ब्रह्म में त्रैकालिक सत्ता है, यह भी दृष्टान्त देकर बतला रहे कुम्भ विशेष ज्ञातव्य दर्शाते हैं। __देश और काल से परिच्छिन्न (भेद प्राप्त) जल में विद्यमान तरंग आदि जलरूप कारण को लेकर जैसे सहेतुक हैं, उनकी जलसत्ता से अतिरिक्त सत्ता जैसे नहीं है, वैसे देश और काल से अपरिच्छिन्न ब्रह्म में प्रतीयमान जगत् सहेतुक नहीं है, क्योंकि तरंगादिस्थल में आन्तरालिक जलकारणता के सदृश यहाँ कोई आन्तरालिक कारण नहीं है, ब्रह्म तो मूलकारण ही है, अतः निर्हेतुक की पृथक् सत्ता कैसे होगी ? किसी भी प्रकार से नहीं हो सकती । देश-काल-परिच्छिन्न सुवर्ण में कटक आदि सुवर्णरूप कारण को लेकर सकारण हैं, उनकी जैसे पृथक् सत्ता नहीं है, वैसे ही देशकालादि परिच्छेद से शून्य ब्रह्म में विद्यमान निर्हेतुक जगत् की भी ब्रह्म से पृथक् सत्ता नहीं हो सकती । इसी तरह वह ब्रह्मरूप सारवस्तु श्रेष्ठ है, उसका समस्त जगत् के ऊपर साम्राज्य है, वह अविनाशी, अद्वैत, निर्मल और परम शान्त है, समस्त जगत् उसके सामने तिनके के टुकड़े के सदृश अति तुच्छ है। इसी प्रकार यह पर वस्तु ऐसी कल्याणरूप है, ईश्वररूप जिसके अस्तित्व से प्रसिद्ध यह जगतपदार्थों की शोभा अस्तित्व धारण करती है । हे राजन्, कल्पप्रलय के अनन्तर अवशिष्ट रहनेवाली वह सारभूत वस्तु इस समस्त ब्रह्माण्ड में एक ही है, केवल वह चिन्मात्रत्वरूप है, निरुपाधि प्रेम का आस्पद है। द्वितीय की सहिष्णुता न होने से यद्यपि वह एक है, तथापि एकत्व की आश्रय नहीं है । इसलिए हे राजन्, कोई भी दूसरी कल्पना इस संसार में है ही नहीं। जो आपको निर्मल आत्मतत्व अवगत हुआ है, वही परिपूर्ण और अविनाशी है । सम्पूर्ण आकार-प्रकारों से युक्त होकर मानों उदित हुआ वह सर्वस्वरूप होकर सदा ही स्थित रहता है। इन्द्रियों से दृश्य न होने के कारण तथा हाथ आदि से प्राप्य न होने के कारण वह न कार्य (ज्ञान और कर्म से जनित अतिशय का आधार) है और न कारण (ज्ञान और कर्म का सम्पादक) है। प्रत्यक्ष आदि लौकिक प्रमाणों से वेद्य न होने के कारण वह स्वानुभवमात्रगम्य कुछ अनिर्वचनीय ही उत्तम (निरतिशयानन्दात्मक) वस्तु है, वह सबकी आत्मा है और सब इसकी आत्मा है। अतिसूक्ष्म, स्वच्छ तथा अनुभवमात्ररूप है ॥२०-२७॥
212616 व्यवहार की दृष्टि में शब्द और शब्दार्थभूत समस्त पदार्थों का ही वह स्वरूपभूत है, अतः अपने आप ही अपना कारण कैसे होगा? परमार्थदृष्टि में अगम्य अति उत्कृष्ट अद्वितीय प्रकाश का स्वरूपभूत है, अतः अद्वितीय वस्तु कारण किस द्वितीय के लिए होगी ? एवं व्यवहार में अद्वैत असत् है और द्वैत सत् है, परमार्थ में तो अद्वैत सत् और द्वैत असत् है, ऐसी परिस्थिति में सत् और असत् का परस्पर कार्यकारणभाव हो ही कैसे सकता है ? वास्तव में जो किसीका बीज नहीं है और जो शब्द से अगम्य होने के कारण कारण नहीं होता, उस व्यापक वस्तु से प्रमाण-प्रमेयरूप जगत् कुछ भी उत्पन्न नहीं होता। वह न कर्ता है, न कर्म है और न कारण ही है। केवल वह सत्य, चिद्घन
212617 (4) यहाँ पहला संसर्गाध्यास में दृष्टान्त है और दूसरा तादात्म्याध्यास में दृष्टान्त है, निरपेक्ष होने के कारण वायु और आकाशत्व अधिष्ठान के दृष्टान्त हैं तथा देशसापेक्ष होने के कारण स्पन्द
212618 और शून्यता अध्यस्त के दृष्टान्त हैं, यह जानना चाहिए ।
212619
212620 और विकृतिशून्य है। आत्मरूप, अन्यप्रमाणों से अगम्य तथा अविनाशी स्वात्मानुभवरूप भी वही है ॥२८-३०॥

212621
212622 इन सब बातों से अध्यासपक्ष में किसीको भी जन्म आदि विकार की प्रसक्ति नहीं होती, केवल कूटस्थत्व ही सिद्ध होता है, यह कहते हैं।
212623 _ हे मुने, इससे यह सिद्ध हुआ कि परब्रह्म से किसीकी भी उत्पत्ति नहीं होती, क्या कोई भी पुरुष किसी तरह से क्या सकारण तरंग आदि को जलादि से पृथक् प्राप्त कर सकता है ? अर्थात् नहीं कर सकता, बस इसी तरह देशकाल के परिच्छेद से शून्य ब्रह्म में अकारण जगत भी ब्रह्म से पृथक् नहीं रह सकता। निष्कर्ष यह है कि लोक में यह प्रसिद्ध है कि तरंग के प्रति जल कारण है, परन्तु विमर्शकाल में सकारण तरंग जल से भिन्न नहीं ठहरता, इसी प्रकार परिच्छेदशून्य ब्रह्म में विचारकाल में जगत्कारणता ठहर नहीं सकती॥३१॥
212624
212625 "जलेस्ति देशकालान्ते' इत्यादि जो पहले कहा गया था, उसीका आपने यहाँपर उपसंहार किया, परन्तु उसमें ऊपर नीचे उक्ति का जो वैषम्य आपने किया है, उसका तात्पर्य क्या है, यों राजा पूछते हैं।
212626 राजा शिखिध्वज ने कहा : मुनिश्रेष्ठ, जल आदि में जो तरंग आदि हैं, वे तो सकारणक हैं, यह मैं मानता हूँ, परन्तु यह नहीं मानता कि परब्रह्म में अहन्ता आदि जगत् अकारणक है॥३२॥
212627
212628 समुद्र पंचीकृत जल का कार्य है, अतः पंचीकृत जल के कारण भूतों के द्वारा तथा वायु आदि अन्य निमित्तों के द्वारा जलके परिणामभूत तरंग आदि सकारणक हैं, परन्तु ब्रह्म का तो कोई कारण प्रसिद्ध है नहीं और न कोई उसका सहकारी कारण है, इसलिए ब्रह्मविवर्त जगत् अकारणक कहा, यही वैषम्य मेरा अभिप्रेत है। इस तरह वैषम्य तत्त्वज्ञान के पूर्व कोई समझ नहीं सकता, परन्तु आपने तो तत्त्व अब जान लिया है, अतः आपके लिए वह सुबोध है, इस आशय से कुम्भ कहते हैं।
212629 कुम्भ ने कहा : हे राजन्, आपका कथन सत्य है, परन्तु आपने तो अब तत्त्वतः सब कुछ जान लिया है, इसलिए उस वैषम्य का परिज्ञान आपसे दूर नहीं रह सकता । यह अहन्ता आदि जगत् इस ब्रह्म में कुछ अस्तित्व ही नहीं रखता॥३३॥
212630
212631 सब द्वैत का बाध हो जाने के कारण यदि आप 'जगत् अकारणक है' यों कहते हैं, तो 'ब्रह्म में जगत् है' यह क्यों कहते हैं, ऐसा कहने में तात्पर्य क्या है इस पर कहते हैं। ___'जगत्' शब्द का प्रसिद्ध जो अर्थात्मकस्वरूप है, उससे निर्मुक्त परम शान्त कल्याणमय परमात्मा ही जगत् है, उससे अतिरिक्त कुछ है नहीं। आकाश में सूक्ष्मतर आकाश ने ही उसका निर्माण किया है अर्थात् जैसे आकाश में सूक्ष्मभूत मायारूप आकाश से गन्धर्वादि नगर निर्मित होते हैं, वैसे ही ब्रह्माकाश में भी सूक्ष्मभूत माया से जगत् का निर्माण हुआ है, वास्तव में कुछ नहीं है। जैसे आकाश शून्यरूप नहीं है, परन्तु प्रतीयमान विरुद्ध शून्यत्व आकाश की सत्ता से सत्ता प्राप्त करता है, वैसे ही परमेश्वर में अविद्यमान जगत् उसकी सत्ता से सत्ता प्राप्त करता है, वह चैतन्यैकरूप से सदृश और जड़रूप से विसदृश भी है। उस प्रकार का यह जगत् भलीभाँति जान लिये जाने पर परम शिवरूप हो जाता है, क्योंकि उत्तमज्ञान के प्रभाव से विष भी अमृत हो जाता है। यदि जगत् भलीभाँति न जाना गया तो वह भयंकर दुःख देनेवाला होता है, ठीक ही है - विषबुद्धि यदि अमृत में हो जाय, तो वह खाया गया भी विष
212632
212633
212634 के रस में ही परिणत हो जाता है - खानेवाले को मार डालता है। विद्या की सहायता से या अविद्या की सहायता से युक्त होकर जो कोई भी पुरुष जिस प्रकार से जिस-जिस वस्तु को चैतन्य परमात्मारूप जानता है, उस पुरुष को वह वह वस्तु तत्काल ही उक्तरूप ईश्वरात्मक बन जाती है।॥३४-३८॥
212635 जैसे नेत्रों के दोष-विभ्रमों से ज्वाला केशोण्ड्रक आदि रूपों में चित्र-विचित्ररूप से आविर्भूत हुई भी वास्तव में वह अपने ही स्वरूप से रहती है, वैसे ही दोष-विशेष से अन्यान्य रूपों में आविर्भूत भी ब्रह्मसत्ता अपने ही असलीरूप से अवस्थित रहती है। साधो, जो सर्वोत्कृष्ट परब्रह्म चैतन्यस्वरूप से अवस्थित है, वही अपने विषय में मन्दबुद्धि बनकर उस मन्दबोध के कारण देह, देही आदि जगत् के रूप में मानों लक्षित होता है। चूंकि अबोधवश ही इस जगद्रूप से विशुद्ध परम आनन्दरूप परमात्मा भासता है, इससे निष्कर्ष यही निकलता है कि अहन्ता आदि जगत् को लेकर प्रश्न करना प्रकृत में अनुचित है। जो वस्तु सत् होकर विद्यमान है, उसीके विषय में प्रश्न करना शोभता है, परन्तु भलीभाँति विचारा गया भी जो विद्यमान है नहीं, उसके विषय में विचारार्थ प्रश्न ही क्या ? जिस प्रकार अवयवों की असत्ता-दशा में सुवर्ण की स्थिति के विषय में प्रश्न करना अयोग्य है, वैसे ही अहम्भाव आदि जगत् की असत्ता-दशा में ईश्वर की स्थिति के विषय में प्रश्न करना भी अयोग्य है। विमर्श करने पर जगत् का कोई भी कारण नहीं है, अतः यह तीनों काल में है ही नहीं । केवल अज्ञान के कारण इस तरह जगत् के रूप में ब्रह्म ही स्फुरित होता है । ब्रह्म का स्वरूपतः जब परिज्ञान नहीं रहता, तब अपरिज्ञात ब्रह्म ही जड़ जगत् का यह बृहदाकार धारण कर अवस्थित हो जाता है ॥३९-४४॥
212636
212637 यदि पृथिवी आदि का वास्तव में अस्तित्व है नहीं, तो 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादि श्रुति से प्रतिपादित जो यह सिद्धान्त है कि अन्तर्यामी ईश्वर द्वारा प्रेरित हुए ही सम्पूर्ण पदार्थ एक दूसरे के कार्य में समर्थ होते हैं, उसकी उपपत्ति कैसे होगी?
212638 मायाशबल परमात्मा के स्वरूपभूत समस्त पदार्थ उसीसे (मायाशबल परमात्मा से) माया द्वारा परस्पर मिलने के लिए सामग्रीरूप से प्रेरित होकर पंचभूतात्मक पिंड में मायिक ही तत्-तत् कार्यरूप चमत्कार उस प्रकार करते रहते हैं, जिस प्रकार यौवन में स्त्री-पुरुष के जोड़े काम से प्रेरित होकर पुत्रादि कार्यरूप चमत्कार करते रहते हैं ॥४५॥
212639 आवृत चैतन्यभाव ही मायिक नानारूप से अनेक-सा बनकर तत्-तत् कार्यरूप से उस प्रकार परिच्छिन्न हो जाता है, जिस प्रकार वही आवृत चैतन्यमात्र स्वात्मज्ञानरूपत्व से व्याप्त होकर परमार्थरूप से चमत्कार करता है॥४६॥
212640
212641 ब्रह्म के ही ब्रह्मभूत मायिक चमत्कार में और तत्त्वज्ञान से परमार्थिकरूप की प्राप्तिरूप चमत्कार में 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्' इत्यादि श्रुति का उदाहरण देते हैं।
212642 प्रलयकाल में केवल वासना छोड़कर जब सब उपाधियाँ विलीन हो जाती हैं, तब मायाशबल ब्रह्म में एकीभूत हुए जीव कल्प के प्रारम्भ में भोगजनक अदृष्ट का परिपाक होने पर फिर अपनी-अपनी व्यष्टि-समष्टि उपाधियों का सृष्टि द्वारा जो उद्धार करते हैं, वह अपरिच्छिन्न ब्रह्म से अपरिच्छिन्न ब्रह्मरूपही कार्यों का माया से उद्धार करते हैं, स्थितिकाल में वे जीव अवान्तर कार्यों को ऐहिक आमुष्मिक भोग-साधन जो बनाते हैं, वह भी पूर्ण अपरिच्छिन्न ब्रह्म से पूर्णरूपही बनाते हैं। अनन्तर जो तत्त्वज्ञान से मुक्त होते हैं, वह भी पूर्ण से ही, माया के अपच्छेद से; पूर्णरूप हो जाते हैं, क्योंकि माया का विनाश
212643
212644 हो जाने पर पूर्ण ही अवशिष्ट रह जाता है। हे साधो, जो चिन्मात्ररूप वस्तु में चिन्मात्र ही सृष्टिज्ञान प्रथित होता है, वह वास्तव में प्रथित न होकर ही प्रथित होता है, यह महान् आश्चर्य है। अहंप्रत्यगात्मरूप चिति ही सृष्टि के आरम्भ में अपना निर्विकार, तेजोमय आदिअन्तशून्य स्वरूप न छोड़ती हुई ही और न होती हुई ही स्वयं चैतन्य के द्वारा अनन्त मनोरूप मानों बन जाती है। तदनन्तर स्थूलता की कल्पना से आभासशील होकर वह स्वतः स्वयंभू का विराट-रूप संसार बन जाती है। तदनन्तर व्यष्टिजीव का स्वरूप धारण कर भ्रान्ति से जगत् में सत्यता ही देखती है और परमार्थदशा में अधिष्ठान की सत्यता देखती है। पृथ्वी आदि भूतों की भावना से पृथ्वी आदि चार प्रकार के भूत बन जाती है और दृश्यभावना से तत्क्षण दृश्यरूप बन जाती है । हे महात्मन्, प्रशान्त, स्वभाव से ही शब्दों और अर्थों से निर्मुक्त, अतएव व्यपदेशशून्य, स्वप्रकाशरूप अनुभवात्मक, अद्वितीय वस्तु माया एवं मायिक अवलोकरूप हो रही जगत् के विस्ताररूप से जगत्-सी होकर अवस्थित है ॥४७-५२॥
212645
212646 छियानबेवाँ सर्ग समाप्त
212647 सत्तानबेवाँ सर्ग पूर्व सर्ग में कारणशून्य दृश्य उत्पन्न ही नहीं हुआ है, यह कहकर दृश्य का परिमार्जन किया गया,
212648 अब चिति के दृश्यज्ञानत्व का प्रयत्नपूर्वक परिमार्जन किया जाता है। इस प्रकार पूर्व सर्ग के बीसवें श्लोक में कहा गया समुद्रतरंगदृष्टान्त और उसका अवान्तर वैषम्य दृश्यमार्जन में उपयोगी है, यों कहकर उसका उपपादन किया, अब इक्कीसवें श्लोक में उक्त सुवर्णकटक दृष्टान्त और उसके अवान्तर वैषम्य का उसी प्रकार उपपादन करना चाहिए, यह कहने के लिए कुम्भ अनुवाद करते हैं।
212649 कुम्भ ने कहा : हे महाराज, देश और काल से परिच्छिन्न सुवर्ण में इसी तरह का कल्पित जन्यजनक क्रम है यानी कटकादि को लेकर जन्यजनकभाव की उपपत्ति की गई है। शान्त स्वभाव से विचारने पर तोन कुछ उत्पन्न होता है और न कुछ विलीन ही होता है। अपनी ही सत्ता में अवस्थित ब्रह्म न किसीका उपादान कारण है और न किसीका निमित्त कारण है, वह केवल विशुद्ध अनुभवरूप है, अनुभवरूप उससे भिन्न दूसरा कुछ भी पदार्थ है नहीं, जो कुछ अहन्ता आदि जगत् पदार्थ भासता है, वह भी असीम ब्रह्मरूप ही है।।१,२॥
212650
212651 दृश्य की असत्ता भले ही हो, परन्तु उसकी असत्ता होने पर विशुद्ध चैतन्य में दृश्यानुभवरूपता की जो प्रतीति होती है, उसकी उपपत्ति कैसे होगी? यों राजा प्रश्न करते हैं।

राजा शिखिध्वज ने कहा : मुनिवर, मैं मानता हूँ कि आनन्दात्मक चैतन्य में अहन्तादि दुःखप्रचुर जगत् नहीं रहता, परन्तु उसमें जो सर्गविदन भासित होता है, वह किस कारण से होता है, उसे शीघ्र मुझसे कहिए ॥३॥

___ आकाश में विस्तृत सूर्यप्रकाश में अध्यस्त गन्धर्वनगर आदि की प्रकाशरूपता जैसे प्रतीत होती है, वैसे ही प्रकृत में भी समझना चाहिए, इस आशय से कुम्भ कहते हैं।
कुम्भ ने कहा : साधो, असीम जगत् का विस्तार करनेवाला जो अधिष्ठान सद्रूप अनादि अनन्त

ब्रह्म है, वह सृष्टि के ज्ञान के सदृश बनकर अवस्थित है, अतः उसमें अध्यस्त भुवन विशुद्ध
अधिष्ठानमात्रस्वरूप है, इसीलिए वही जगत्-शरीर कहा जाता है ॥४॥
__ इस विषय में विज्ञानवादी बौद्धों का यह मत है - भुवन आदि जितने पदार्थ हैं, वे सब भीतरी ज्ञान के परिणामरूप हैं, अज्ञानवश उनका बाह्यार्थवत् ज्ञान होता है, वास्तव में बाह्यार्थरूप हैं नहीं। गौतम, कणाद आदि पृथ्वी आदि पाँच भूतरूप बाह्य अर्थों को परमार्थ में भी सत्यरूप मानते हैं, माध्यमिक का कहना है कि शून्य ही बाह्य-आभ्यन्तर ग्राह्यग्राहकरूप से अज्ञानवश स्फुरित होता है, वास्तव में कुछ भी है नहीं - इन मतों का खण्डन कर रहे कुम्भ कहते हैं।
भद्र, न तो विज्ञानरूप अर्थ है, न बाह्य अर्थ है और शून्यरूप ही अर्थ है, क्योंकि सभी वादियों की कल्पनाएँ ज्ञान के रहते ही हो सकती हैं, ज्ञान के अभाव में नहीं, इसलिए ज्ञान की शून्यता, क्षणिकता, जन्यता, विनाशिता या परिणति कोई भी किसी तरह से नहीं कह सकता, अतः वही सारभूत वस्तु है। चैतन्यसार का जिस तरह से उपपादन किया जा सकता है, उस तरह से मैं उपपादन करता हूँ, आप उसमें दृष्टान्त का श्रवण कीजिए।।५॥
जिस तरह जल में द्रवत्व सारभूत वस्तु है, उसी तरह सब पदार्थों की सारभूत वस्तु चैतन्य ही है। यदि चैतन्य नाम की वस्तु नहीं होगी, तो साधक के अभाव से सब जगत् 'है या नहीं है' इस प्रकार के व्यपदेश के लिए क्या अयोग्य होगा, यह विचार करने की बात है। इसी तरह रसभूत चिति की अचितिता कारण के बिना निरूपित नहीं की जा सकती। वह अनन्त चितिरूप माया द्वारा अपने स्वरूप में जगत् के आकार से या परमार्थ चैतन्यमात्ररूप से प्रकाशित करने में समर्थ है, अतः वह विद्यायुक्त या अविद्यायुक्त जैसा भी रहता है, वैसा ही प्रतीति से भी अवस्थित है|६॥

यदि वह स्वच्छ और अस्वच्छ दोनों स्वभावों से रहता है, तो उसमें स्वच्छस्वभावमात्रता की व्यवस्था कैसे होगी, इस पर कहते हैं।
सत्त्वमात्र का जो स्वभाव है, वही स्वच्छभाव है और सत्त्व का विरुद्धभाव अस्वच्छभाव है, अस्वच्छभाव अपने विरोधी सत्त्व का हनन करे चाहे न करे - दोनों ओर से उसकी सिद्धि ही नहीं है अतः सत्त्व और उसके विरोधी अस्वच्छभाव एवं असत्त्व की, प्रतियोगी और व्यवच्छेद का अभाव होने से, अस्वच्छता न होने के कारण परा चिति में स्वच्छभाव की व्यवस्था स्वभावतः सिद्ध हो जाती है ॥७॥

यदि शंका हो कि अस्वच्छभाव का सर्वथा अपलाप क्यों करते हैं - स्वच्छ चिद्रूप ही अस्वच्छ जगत्भाव के प्रति कारण बनने योग्य है, यों कल्पना क्यों नहीं करते, तो इस पर कहते हैं। __भद्र, यदि प्रशान्त ब्रह्मरूपपद अस्वच्छ जगत् के प्रति कारण बनने के लिए योग्य है, तो श्रुति आदि में निष्क्रिय, अगम्य, अप्रतयं आदि शब्दों से जो वह कहा गया है, उसकी उपपत्ति किस तरह होगी? इन सब युक्तियों से यह निश्चित होता है कि ब्रह्म किसी भी कार्य का न निमित्त कारण है और न उपादान कारण ही है, अतः इस सर्ग का अस्तित्व किसी काल में है ही नहीं।।८,९॥

चिति के अध्यास के बिना दूसरे किसी भी उपाय से सृष्टि की उपपत्ति नहीं हो सकती, यह कहते हैं।
चैतन्य के अध्यास के बिना इस सृष्टि की दूसरी कोई उपपत्ति है ही नहीं, जिससे कि उसका उपपादन किया जाय, इससे जड़ सर्ग का अस्तित्व रहता ही नहीं। जो भी कुछ यह नेत्र के सामने नृत्य

करता है, वह एक तरह से अज्ञानवश चैतन्यघन ही स्फुरित हो रहा है। वही अहम्भाव, जगत् आदि शब्द
और शब्दार्थरूप रसों से रंजित-सा होकर भासता है ॥१०,११॥

तब अकारणक ही यह जगत् माना जाय, इस तरह के यदृच्छावादिपक्ष का निरास करते हैं।
कारण का अभाव रहने पर किसी भी पदार्थ में कार्य उत्पन्न नहीं होता । जगत् में द्वित्व, एकत्व आदि का जो भान होता है, वह आकाशपुष्प के सदृश विकल्पमात्र ही है ॥१२॥

तब चिद्रूप ही जगत् और उसका कारण चिद्रूप ही ब्रह्म है। यदि कहो कि चिद्रूप की एकता में यह कार्य और यह कारण, यों विभाग करनेवाला कौन होगा, तो जन्म और नाश ही कार्य-कारण का विभाग करनेवाले होंगे, इस पर कहते हैं।
घट, पट आदि जागतिक वस्तु चिद्रूप नहीं हो सकती, क्योंकि जागतिक वस्तुओं का नाश अवश्यम्भावी है। चिति का नाश चिति से तो हो नहीं सकता, क्योंकि नाशकाल में यदि चिति की सत्ता मान ली जाय, तो 'चितिनाश' शब्द का कोई विषय ही नहीं होगा। जड़वस्तु से भी चिति का नाश नहीं माना जा सकता, क्योंकि जड़वस्तु चितिनाश में समर्थ नहीं है। यदि कहो कि चिति का नाश भी चिद्रूप ही है, अतः अपने और दूसरे के प्रकाशन में दूसरे की अपेक्षा नहीं रखता, तो यह भी युक्त नहीं है, क्योंकि चिद्रूप चितिविनाश स्वोत्पत्ति और स्वप्रतियोगी का प्रकाशक किस तरह हो सकेगा? अपनी उत्पत्ति और उत्पत्तिपूर्वकालिक प्रतियोगी चैतन्य दोनों का उक्त नाश परिज्ञान कर नहीं सकता। अपनी उत्पत्ति और प्रतियोगी के ज्ञान के सिवा उसका नाश स्वयं उत्पन्न हुआ, यह नहीं कहा जा सकता। साक्षी से स्वोत्पत्ति और स्वप्रतियोगी का ज्ञान तो हो नहीं सकता, क्योंकि चिति का विषय चिति नहीं होगी, अतः उसके वेद्यभूत उत्पत्ति विनाश और जगत् में जड़ता ही सिद्ध है, इस प्रकार जगत् में जड़ता सिद्ध हो जाने पर कारण का निरूपण न होने से कारण के बिना यदि उत्पत्ति मानी जाय, तो सदा ही जन्म और सदा ही विनाश होने लगेगा, क्योंकि जन्म और विनाश का निवारक तो कोई है नहीं। यदि आप (स्वभाववादी) पदार्थों को यों ही प्रमाणशून्य एवं अनुभवविरुद्ध नित्य-उत्पत्तिस्वभाव और नित्य विनाशस्वभाव मानते हैं, तो श्रुतिप्रमाणानुसार एवं विद्वानों के अनुभव से सिद्ध अखण्ड चैतन्यैकरूप स्वीकार करने में आपको कौन पीड़ा है, यह बतलाइये ॥१३,१४॥

यदि सब कुछ चैतन्यैकरसरूप है, तब चित् और अचित् यों द्विविध उपलम्भ कैसे होता है, इस पर कहते हैं।
साधो, यह चित् है और यह अचित् है, इस प्रकार का यह जो उपलम्भ होता है वह केवल चित्त की चमत्कृति है, दूसरा कुछ भी नहीं है। संसार में केवल चितित्त्व की ही सत्ता है। द्वित्व और एकत्व कुछ नहीं है, केवल कल्पनामात्र है । हे राजन्, इससे पदार्थसत्ता का अभाव होने पर उनकी भावना की असत्ता अनायास सिद्ध हो जाती है। सम्पूर्ण भावनाओं की असत्ता होने पर तो आपकी अहम्भावना का अस्तित्व कैसे रह सकता है ? अहम्भाव के असम्भव से फिर दूसरा बचता ही कौन है? जिसे कि चित्त कहा जाय । इसलिए चित्त ही अहंरूप है, अहमर्थ से भिन्न दूसरा चित्तनामक पदार्थ है ही नहीं और जीव-ब्रह्मभेद तथा दृश्य-दृक् का भेद भी नहीं है । अतः वासना से रहित, शान्त मन से युक्त और बाहर की वाणी से रहित हो जाने पर आप परम चिदाकाशमय होकर अवशिष्ट हो जाते हैं, आप सदेह

होवें, चाहे विदेह होवें, चाहे अनेक पदार्थों के बीच में रहें, तो भी पर्वत के समान अटलरूप ही हैं, आपमें कुछ भी विक्रिया नहीं है। शुद्ध चैतन्यदृष्टि के सम्बन्ध से, जड़ पदार्थ की कदापि सिद्धि न होने के कारण, जड़ पदार्थों की भावना का भी अभाव हो जाने से भावनाजनित जीवरूप रहता ही नहीं, केवल स्वयं आत्माही अवशिष्ट रहता है। 'सब ब्रह्मस्वरूपही है' इत्यादिवेदार्थभावना से जनित ब्रह्मसाक्षात्कार द्वारा केवल ब्रह्मरूप अर्थ के ही प्रकाशित हो जाने पर फिर बेचारी चिन्ता का अस्तित्व ही कहाँ रहा ? | सब द्वैत का बाध हो जाने के कारण आप ब्रह्मरूप ही हैं, वह ब्रह्म निर्मल, कारणशून्य और आरम्भ से मुक्त हैं, वह शाश्वत है, निरामय है, आदि और मध्य से रहित है। वह एक होता हुआ भी अनेकरूप हुआ है, वास्तव में जगत् असत् और शून्य है। जगत्प्रतिभासरूप चिति भी अविकृत ब्रह्म ही है, अतः
अन्त में वही अवशिष्ट रहता है, यह तात्पर्य है।॥१५-२१॥

212686
212687 सतानबेवाँ सर्ग समाप्त
212688 अट्ठानबेवाँ सर्ग चित्त है ही नहीं, इस ज्ञान को दृढ़ बनाने के निमित्त विषय की असत्ता से
212689 चित्त का अभाव और अन्त में अकेले सत् ब्रह्म की सत्ता का सविस्तर वर्णन। प्रकाश के रहते ही रूप आदि का जैसे प्रकाश देखा जाता है, वैसे ही चित्त के रहते ही चिति का या दूसरे पदार्थ का प्रकाश देखा जाता है, अन्यथा नहीं; इस परिस्थिति में यदि ब्रह्माकारवृत्तियुक्त चित्त बाधित हो जायेगा, तो दीपनाश होने पर जैसे अन्धकार हो जाता है, वैसे ही अन्धकार हो जायेगा। दूसरी बात यह है - जो सचित्त हैं, वे ही सचेतन हैं और जो अचित्त हैं, वे चेतनशून्य हैं, यह लोक में प्रसिद्ध है, अतः जीवन्मुक्त यदि नष्ट चित्त होंगे, तो मृत्तिका के सदृश अचेतन ही हो जायेंगे, परन्तु वैसा देखा तो जाता नहीं। अपितु चित्त के रहते ही निरतिशयानन्दरूपी परमपुरुषार्थ-शास्त्रफल-का अनुभव किया जा सकता है, चित्त के अभाव में नहीं, अननुभूत कोई भी पुरुषार्थ नहीं होता। किंतु, एक प्रश्न भी होता है, वह यह कि क्या ब्रह्माकार चित्त ही चित्त का बाध करेगा या दूसरा ? पहला तो कर नहीं सकता, क्योंकि स्वात्मा में क्रियाविरोध है; यह कहीं नहीं दृष्ट है कि काठ आदि दाह्य वस्तु का दहन कर रही अग्नि अपने-आपका भी दहन करे । दूसरा पक्ष भी ठीक नहीं है, क्योंकि उसके द्वारा बाधित होनेवाला जगत् उसका बाधक हो नहीं सकता। चित्तवृत्ति से अतिरिक्त लोक में बाधक अप्रसिद्ध होने से सुन्दोपसुन्दन्याय का अवसर भी नहीं लाया जा सकता । ब्रह्म तो अनादि है, अतः वह सबका साधक होने के कारण बाधक नहीं हो सकता, इसलिए चित्तबाध निरर्थक, दुष्कर और सर्वानुभव से विरुद्ध है, इत्यादि आशंकाओं के निरसन द्वारा बोध की दृढ़ता चाहनेवाले राजा शिखिध्वज पूछते हैं।
212690 राजा शिखिध्वज ने कहा : मुनिवर, चित्त का अस्तित्व ही नहीं है, इस प्रकार का बोध मुझे युक्ति से जिस तरह विस्पष्ट हो, उसे कहिए। चाहे वह युक्ति पूर्वोक्तही हो चाहे दूसरी हो, क्योंकि अभी तक चित्त नहीं है, यह हमने दृढ़तापूर्वक नहीं जाना है ॥१॥
212691
212692 समस्त दोषों का परिहार कर जो युक्ति चित्त की बाधक है, उसे कहने के लिए कुम्भ मुनि चित्त का असत्त्व है और चित्त के अधिष्ठानभूत ब्रह्म का ही केवल सत्त्व है, यों प्रतिज्ञा करते हैं।
212693
212694 कुम्भ ने कहा : हेराजन्, चित्तनाम का पदार्थ किसी काल में, किसी देश में या किसी वस्तुरूप में कहीं है ही नहीं और जो यह चित्त-सा मालूम पड़ रहा है, वह ब्रह्मनाम की अविकारी वस्तु ही है|२॥
212695 चूँकि सम्पूर्ण चित्त आदि प्रपंच अज्ञानात्मक है, इसलिए उसका अस्तित्व ही नहीं है, क्योंकि जो अज्ञानात्मक वस्तुरहती है, उसका ज्ञान से बाधहो जाता है। अतः अधिष्ठान ब्रह्म में अहम्, त्वम्, तत् इत्यादि कल्पित सजावट कैसे रह सकती है ? निचोड़ यह है - स्वात्मा में तभी क्रियाविरोध होता, जब कि अज्ञानबाध के सिवा दूसरा कोई चित्तादि का बाध होता। किन्तु ऐसा तो है नहीं, क्योंकि अज्ञानबाध ही अज्ञानकार्य आदि की निवृत्तिरूप है, अतः अज्ञानबाध की स्थिति में चित्त का अस्तित्व ठहर सकता ही नहीं। अतएव फिर अन्धत्व आदि दोष हो भी सकते नहीं, क्योंकि अज्ञानही सर्वान्धत्व का प्रयोजक है; अज्ञानबाध होने पर स्वप्रकाशपूर्णानन्द का अवशेष रहने से निरतिशय पुरुषार्थसिद्धहीहोजाताहै। चित्त के अधीनचैतन्य है भी नहीं, किन्तु अभिव्यक्त चिति के अधीन चैतन्य है, इस प्रकार का चैतन्य जीवन्मुक्तों में, चित्त का नाश होनेपर भी है ही; अतः जीवन्मुक्त अचेतन नहीं हो सकते। चित्त का विनाश हो जाने पर चित्तकृत चिति की अभिव्यक्ति भाग जायेगी, यह कहना तो सुविचारमूलक हो नहीं सकता, क्योंकि अनभिव्यक्त अज्ञानरूप आवरण के ही कारण रहती है। जब आवारक अज्ञान ही हट गया, तब चिति की अभिव्यक्ति स्वाभाविक होने से उसकी अनभिव्यक्ति हो ही नहीं सकती, मेघ के आवरण का विनाश कर वायु द्वारा की गई सूर्य की अभिव्यक्ति शरत्काल में वायु के न रहने पर क्या नष्ट हो जाती है ? अर्थात् नहीं, सूर्याभिव्यक्ति बनी ही रहती है, बस यही न्याय प्रकृत में है॥३॥
212696 जो कुछ भी यह उदित जगत् है, वह कुछ है ही नहीं, यहाँ यदि कुछ है, तो सब ब्रह्म ही है, अतः किससे क्या किस तरह जाना जाय ॥४॥
212697
212698 उक्त अर्थ में 'न निरोधो न चोत्पत्तिः' इत्यादि श्रुति का प्रमाणरूप से उद्धरण करते हैं।
212699 प्राकृत प्रलय के अनन्तर पुराण आदि में प्रसिद्ध जो सृष्टि है, उस सृष्टि के आरम्भ में ही यह चित्त आदि जगत् उत्पन्न नहीं है, इसलिए मैंने 'यह चित्त-सा मालूम' पड़ता है, इत्यादि रूप से जो कहीं कहीं निर्देश किया है, वह केवल आपके बोध के लिए ही किया है॥५॥
212700
212701 प्रकृत अर्थ के साधन में पूर्वोक्त युक्ति भी समर्थ है।
212702 उपादान आदि कारणरूप से जो प्रसिद्ध हैं, उनका भी अस्तित्व नहीं है और जितने भावरूप से प्रसिद्ध हैं, उनका भी अस्तित्व नहीं है, इसलिए ब्रह्म कारण नहीं है और इस जगत् का भी कोई कारण नहीं है। यों अज्ञानजनित भ्रान्तिरूप ही जगत् है, इसलिए उसकी किसी काल में सत्ता नहीं है। अतः यह जो दिखाई पड़ता है, वह भासनात्मक ब्रह्म ही है, दूसरा नहीं ॥६,७॥
212703
212704 यदि सर्ग आदि वास्तव में नहीं है, तो 'तदात्मानं स्वयमकुरुत', 'एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा', 'एकं बीजं बहुधा यः करोति', 'कर्ता भोक्ता महेश्वरः' इत्यादि श्रुति-स्मृति-वचनों का प्रयोजन क्या ? यदि यह शंका हो, तो उसका समाधान यह है कि 'नेह नानास्ति किंचन' इस श्रुति में अपेक्षित निषेध्य का समर्पण कर अद्वैततत्त्व का व्युत्पादन करना ही उनका प्रयोजन है, तत्त्वार्थता उनमें नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
212705 जो देव नामरहित और रुपरहित है, उस ब्रह्मरूप देव के विषय में कहना कि यह देव इस असदात्मक जगत् का निर्माण करता है वह न तो युक्त्यात्मक है, न सत्य है और वैसा न तो लोगों
212706
212707
212708 का अनुभव है। जो स्वात्मा ईश्वर है, वह निराकार, अनाम और किसी दूसरे से आहत न होनेवाला है, इसलिए वह जगत् करता है, इत्यादि जो तात्पर्यशून्य अर्थवादों की सर्वज्ञ के विषय में उक्ति है, वह केवल उपहास के लिए ही है ॥८,९॥
212709
212710 इस प्रकार जगदुत्पत्ति की असिद्धि होने पर प्रतिज्ञात अर्थ की सिद्धि अनायास सिद्ध है, यह कहते हैं।
212711 हे राजन्, इसी प्रयोग से चित्त का अस्तित्व नहीं रहता, हे साधो, जब जगत् का ही अस्तित्व है नहीं, तब जगत् के अन्तर्गत चित्त का अस्तित्व तो कैसे रह सकता है ? ॥१०॥
212712
212713 जगत् की असत्ता में विषयों की असत्ता से भी चित्त की सत्ता नहीं है, यह कहते हैं।
212714 चित्त तो वासनामात्ररूप है, वासना तब होती है, जब कि वास्य यानी वासना का कर्म (विषय) रहे। परन्तु वासना का कर्म जो जगत् है, वह तो स्वयं असत् है, अतः चित्त का अस्तित्व ही कहाँ ? ॥११॥
212715
212716 तब चित्तादि व्यवहार का विषय कौन है ? माया से उपहित ब्रह्म ही है, यह कहते हैं।
212717 जो यह स्वयं ब्रह्मस्वरूप आत्मा अपने ही स्वरूप से अपने में स्फुरित होता है, उसीके चित्त आदि नाम हैं और उसीने उनकी रचना भी की है।॥१२॥
212718
212719 'चेतो हि वासनामात्रम्' इत्यादि श्लोक की व्याख्या करते हैं।
212720 पहले तो कारण के अभाव से ही यह दृश्य वासना का विषय जगत् उत्पन्न ही नहीं हुआ है, अतः चित्तरूपता आई कहाँ से ? |१३॥
212721 ___ 'यदिदं कचति' इत्यादिश्लोक का भी, परमार्थदृष्टि से उसके फल-वर्णन में तात्पर्य है, यों व्याख्यान करते हैं। ___अतः केवल चिदाकाशस्वरूप परमाकाश नामक विशुद्ध विज्ञान ही यह स्फुरित हो रहा है, इसलिए जगत् की सत्ता कहाँ से आई ? ॥१४॥
212722
212723 मायातत्त्वदृष्टि से भी उसकी व्याख्या करते हैं।
212724 परमाकाशस्वरूप चितिदर्पण में जो कुछ अनिर्वचनीय मायारूप थोड़ा-सा स्फुरित हो रहा है, वह चित् रूपी दर्पण के कारण ही उत्पन्न है, अतः असल में न चित्त है और न जगत्-क्रिया है। समस्त अनर्थों को उत्पन्न करनेवाली अहम्, त्वम्, जगत् इत्यादि जो यह प्रतिपत्ति (ज्ञान) होती है, वह वास्तविक नहीं है, किन्तु साक्षीरूप मुझ में स्वप्न के सदृश मिथ्यारूप ही भासती है । चूँकि वासना के विषय जगत् की असत्ता होने से वासना की सत्ता नहीं है, इसलिए वासनात्मक चित्त ही कैसा, कहाँ, किससे और किस तरह से हो सकता

है ? जिन्हें तत्त्वज्ञान नहीं है, वे ही चित्त और इस दृश्य जगत् को सद्रूप जानते हैं, वस्तुतः चित्त असत् है, उसका कोई आकार नहीं है और न पहले उत्पन्न ही हुआ है। चित्त इसलिए पहले उत्पन्न नहीं हुआ कि सर्ग के आरम्भ में ही उसे पैदा करनेवाला कोई कारण न था और लोक, शास्त्र और अनुभव से दृश्य वस्तु में अनादिता, अजता
212725 और स्थिरता की उपपत्ति कभी हो नहीं सकती। साकार, स्थूल तथा प्रतिघातयोग्य आकृतिवाले इस जगत् के लोक, शास्त्र और अनुभव से सिद्ध जो ये महाप्रलय आदि यानी प्रलयान्त विकार हैं, उनका निराकरण करना योग्य नहीं है, क्योंकि निराकरण करने में उपपादक जो हेतु हो सकते हैं, वे हैं ही नहीं । शास्त्र, अनुभव और वेदार्थ सिद्धान्तों के ऊपर दृष्टिपात करने से वे प्राकृत आदि तीन प्रलय
212726
212727 हैं ही नहीं, यह कहनेवाला उन्मत्त ही हो सकता है। जिसकी बुद्धि में लोक, शास्त्र और वेद प्रमाण नहीं हैं, वह केवल लोक का आश्रय करनेवाले असत् चार्वाक आदि से भी अत्यन्त मूर्ख है, अतः सज्जन को उसका कभी अवलम्बन नहीं करना चाहिए ॥१५-२३॥
212728
212729 तब श्रुति में उक्तब्रह्मकारणतापक्ष का ही अवलम्बन कीजिए, इस पर कहते हैं।
212730 साकार तथा प्रतिघातयुक्त इस दृश्य जगत् का कहीं पर भी निराकार प्रतिघातशून्य ब्रह्म कारण नहीं हो सकता ॥२४॥
212731
212732 निराकार ब्रह्म में कारणत्व का प्रतिपादन करनेवाली श्रुति का तात्पर्य तदनन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्यः' इत्यादि बादरायणन्याय से जगत् तत्त्वतः ब्रह्मरूप ही है, इस अर्थ में पहले कहा ही जा चुका है। इस तरह ब्रह्मरूप से लक्ष्यमाण जगत् व्यवहार में, मूर्तरूपता का विनाश न होने से, अर्थक्रिया में समर्थ है ही, इसलिए लोकविरोध नहीं हो सकता। परमार्थ से तो ब्रह्मरूप ही जगत् है, मूढदृष्टिवालों के मत में प्रसिद्ध जो उसका रूप है, तद्रूप नहीं, अतः वेदविरोध भी नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
212733 हे मुने, इस तरह अप्रसिद्धरूप से (अकारणत्वादिरूप से) लक्ष्यमाण ब्रह्म सदा ही तत्स्वरूप है। इस तरह सिद्धान्त होते हुए भी व्यवहार में जगत् अर्थक्रिया में समर्थ नहीं है, यह भी नहीं है और परमार्थ में जगत् ब्रह्मरूप नहीं है, यह भी नहीं हो सकता ॥२५॥
212734
212735 __ अब समस्त सृष्टिप्रतिपादक श्रुतियों का और 'नेति नेति' इत्यादि सृष्टिनिराकरण करनेवाली श्रुतियों का तात्पर्य, मिलाकर, कहते हैं। __ इससे अंशशून्य, प्रतिघातरहित, चिदाकाश, निराकार, अनन्त, पूर्व से पूर्व होते हुए भी निरंश, पूर्णस्वभाव, सदाप्राप्त ब्रह्मका-जो यह समस्वरूप स्वतः अपना कचन है, वह अपना स्वरूप ही सर्ग-प्रलयरूपधारी जगत् के रूप में जब तक अज्ञान रहता है तब तक जाना जाता है, यह सृष्टि श्रुतियों का तात्पर्य है और वही एकक्षण के बाद 'तत्त्वमसि' आदि शास्त्रों के अनुसार ज्ञात हुआ सत् ब्रह्मरूप होकर द्वैत-निर्मुक्त स्वभाव में स्थित हो जाता है, यह सृष्टिनिराकरण करनेवाली श्रुतियों का तात्पर्य है । शास्त्रीय बोध से सब कुछ ब्रह्म ही ब्रह्म है, न तो कहीं जगत् आदि का ज्ञान है, न कहीं चित्त का अभाव है, न कहीं चित्त आदि हैं और न कहीं द्वैत-ऐक्य आदि की कल्पना ही है। उस प्रकार जाना गया समस्त जगत् उपद्रवनिर्मुक्त होकर निराधार, अजन्मा, अनादि, स्वात्मरूप यथास्थित सद्ब्रह्मरूप ही हो जाता है। यह जो अज्ञानियों द्वारा देखे गये रूप से युक्त जगत् है, वह न नाना है और न अनाना ही है, अतः यथास्थित का व्यवहार कर रहे आप उत्तम काठ के सदृश वाग् आदि व्यापारों से निर्मुक्त होकर स्थित रहिए ॥२६-३०॥
212736
212737 अट्ठानबेवाँ सर्ग समाप्त
212738 निनानबेवाँ सर्ग स्थूणानिखनन न्याय से बोध को सुदृढ़ बनाने के लिए प्रबुद्ध हुए भी
212739 राजा शिखिध्वज को कुम्भ द्वारा पुनः बोधित करना। इस तरह बोधित हुए राजा शिखिध्वज-उपदेशजन्य ज्ञान से सम्पूर्ण सन्देह आदि का बीज मेरा अज्ञान नष्ट हो गया - यों शब्दोच्चारण कर दिखलाते हैं।
212740
212741 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे महामुने, आपकी दया से मेरा मोह नष्ट हो गया, मुझे स्मृति (विस्मृत हुए आत्मा का साक्षात्कार) लब्ध हो गई, मेरा सन्देह दूर हो गया; मेरी बुद्धि विश्रान्त हो गई, मैं आत्मवान् होकर अब स्थित हूँ। भगवन्, अब मैंने ज्ञेय वस्तु का ज्ञान कर लिया, महामौनी हो गया, मायारूपी महासमुद्र को पार कर गया; अब मैं शान्त हूँ, मैं अहंकारस्वरूप नहीं हूँ, आत्मज्ञानी बनकर सर्वविध विकारों से शून्य होकर अवस्थित हूँ| अहो, अति चिरकाल तक मैं भवसागर में परिभ्रमण करता रहा, परन्तु अभी मैं अक्षुब्ध अक्षय स्थान को प्राप्त हुआ हूँ| हे मुने, इस तरह अवस्थित होने पर मूों से अवबुद्ध अहन्तासहित ये तीनों जगत् नहीं हैं । जो कुछ यह भासित हो रहा है उसे मैं ब्रह्मरूप ही जानता हूँ ॥१-४॥
212742
212743 राजा शिखिध्वज द्वारा कही गई बातों का अनुमोदन कर रहे कुम्भ ऋषि कहते हैं।
212744 कुम्भ ने कहा : हे राजन्, आपका कथन सत्य है। जिस चिदाकाश में यह जगत् ही नहीं है वहाँ इस तरह का 'अहं त्वम्' आदि भानात्मक गन्धर्व-नगर-व्यवहार कैसा ? कहाँ, किस निमित्त से और किस प्रकार हो सकता है ? हे राजन्, आप यथाप्राप्त व्यवहार करते हुए शान्तमना, मौनी मुनि बनकर प्रशान्त सागर के उदर में शान्त हुए आवर्तपरिस्पन्दन के सदृश अवस्थित रहिये । यह सब यथास्थित शान्त ब्रह्म-स्वरूपही इस तरह अवस्थित है। मैं और यह सब जगत्-शब्दार्थस्वरूप आकाशमय ही है यानी शून्य ही है । यह सब संसार आदि और अन्त से शून्य चित्चमत्कृतिनामक जो आत्मस्वरूप आकाश है वही अपने चाकचक्य से दीपित हो रहा है। जैसे कुण्डल आदि रचनाविशेषदृष्टि के शान्त हो जाने पर सुवर्णमात्र अवशिष्ट रह जाता है वैसे ही जगदादि अर्थों के शान्त हो जाने पर एकमात्र ब्रह्म ही अवशिष्ट रह जाता है। जैसे समष्टि-अहंकारात्मक स्वयंभू संकल्पमात्र हैं वैसे ही स्वयं व्यष्टि-अहंकार भी संकल्पमात्र है। समष्टि और व्यष्टि का बन्ध और मोक्ष-ये दोनों क्रमशः अभिमान और अभिमान परित्याग से जनित आत्म-वेदन के अधीन होकर व्यवस्थित हैं॥५-१०॥
212745
212746 उसीको स्पष्टरूप से बतलाते हैं।
212747 'देह आदि मैं हूँ' इस तरह का संकल्प अत्यन्त विनाशी बन्धन के लिए होता है तथा 'देहादिरूप मैं नहीं हूँ' इस तरह का संकल्प विमलात्मक मोक्ष के लिए होता है।॥११॥
212748
212749 मोक्ष क्या है, यह कहते हैं।
212750 सदा क्रमशः हो रहे बन्ध-मोक्ष तथा संकल्पादि शब्दार्थों का साक्षिभूत जो स्वरूप-ज्ञान है वही सद्ब्रह्म और कैवल्य कहा जाता है । अहंकारज्ञान का अज्ञान मोक्ष है तथा अहंकारज्ञान ही बन्ध है। इसलिए हे राजन्, 'मैं वह ब्रह्म ही हूँ, अहं पदार्थ मैं नहीं हूँ' इस तरह के शुद्ध कैवल्यात्मक बोध से युक्त होकर आत्मवान् बन जाइये ।।१२,१३॥
212751
212752 शुद्ध कैवल्यात्मक बोध संकल्प के क्षय से सिद्ध होता है, यह कहते हैं।
212753 सम्यग् ज्ञानोदय में हेतुभूत संकल्प के त्यागमात्र से मोक्ष की सिद्धि के लिए असदात्मक संकल्प अपने आप ही नष्ट हो जाता है॥१४॥
212754
212755 शुद्ध ब्रह्म कारण नहीं हो सकता, इससे दृश्य पदार्थों का अभाव है - दृश्य पदार्थों का अभाव निश्चित होने से संकल्प का क्षय हो जाता है, संकल्प के क्षय से अहंभाव का क्षय हो जाता है और
212756
212757 अहंभाव के क्षय से जीवभावादिरूप संसार का क्षय हो जाता है; उसके बाद एकमात्र ब्रह्म अवशिष्ट रह जाता है, इस क्रम को बतलाते हैं। __ अप्रतर्क्यस्वरूप शिव में कारणता नहीं है, कारण के अभाव से कार्य पदार्थ भी नहीं है, कार्य पदार्थों के अभाव की सिद्धि होने पर उनका ज्ञान (संकल्प) सिद्ध नहीं है और संकल्परूप कारण के अभाव से अहंभाव का भी उदय नहीं हो सकता। अहम्भाव का उदय न होने से किसका कैसा संसार ? और संसार के अभाव से सर्वात्मक केवल परब्रह्म ही अवशिष्ट रह जाता है। ज्ञान से पहले भी जो यह जगद्रूप से अवभासित होता था वह परमार्थरूप से ब्रह्म ही उस तरह से अवस्थित था। तत्त्वबोध से कोई अपूर्व नहीं प्रकट होता, किन्तु परब्रह्मस्वरूप स्वभाव में स्थित परब्रह्म ही परब्रह्म से अपूर्व स्वरूप ही प्रकट होता है । उस (सदैकरूपत्व) हेतु से जो सर्वात्मक वस्तु है, वह वज्रशिला से निबिडित (परिपूर्ण) यानी वज्रशिला के उदर की नाईं दृढ़ और स्थिर है, उसमें स्थित जो जगत् है, उसे वज्रमणि के रश्मिमय हजारों प्रतिबिम्बों के आकारों के सदृश जानिये ॥१५-१९॥
212758

212759 अब वह मुक्ति में कैसे स्थित है, उसे कहते हैं।
212760 संकल्प के नष्ट हो जाने पर सामने स्थित संकल्पनगर का जो रूप रहता है उसे आप आकाश से भी बढ़कर अत्यन्त स्वच्छ सत्असत्मय इस जगत् का रूप समझिये ॥२०॥
212761

212762 तब अचल ब्रह्म में जगत्-स्पन्दन का प्रत्यय कैसे होता है, इस पर कहते हैं।
212763 जैसे वज्रशिला के उदर में प्रतिबिम्बात्मक पुरुष स्पन्दनशील न होता हुआ भी स्पन्दित होता है वैसे ही स्पन्दनशील, मनन-रहित शान्त और जगत्-शब्दार्थ से रहित इस जगत् को जो देखता है वही देखता है । सम्यग् ज्ञान का उदय होने पर ब्रह्म रूपदर्शन तथा आन्तरिक मानसिक कल्पनाएँ निःसार हैं, ऐसी आगमप्रमाण से उत्पन्न जो स्थिर भावना उत्पन्न होती है उसीको विद्वान् लोग निर्वाण की हेतु होने से निर्वाण (मोक्ष) कहते हैं ॥२१,२२॥
212764

212765 'जगच्छब्दार्थरहितं यः पश्यति स पश्यति' यह जो कहा है उसकी दृष्टान्तपूर्वक व्याख्या करते हैं।
212766 जैसे स्पन्दशून्य वायु, दीपादि आकारविशेष से शून्य आकाशगत प्रकाश अथवा कटकादि रचनाविशेष से शून्य सुवर्ण है वैसे ही जगत् भी किसी रचनाविशेष से शून्य ब्रह्म ही है, ऐसी सम्भावना
212767 अवश्य करनी चाहिए ॥२३॥
212768

212769 ___ 'रूपालोकमनस्काराः' इसकी भी व्याख्या करते हैं।
212770 बोध से ब्रह्मरूप जगत् के ये बाह्य रूपदर्शन तथा आन्तरिक मानसिक कल्पनाएँ, जो जगत् की प्रतीति करानेवाली है; नितान्त असद्रूप से अवभासित हो जाती हैं। जिस तरह समुद्र में अनेक भी तरंग आदि तरंगशब्दार्थ से रहित जलमात्र ही हैं; उसी तरह बहुत-सी वस्तुएँ ज्ञान का उदय होने पर सर्गशब्दार्थ से रहित सर्गशून्य एकमात्रब्रह्म ही हैं ॥२४,२५॥
212771

212772 __ 'सर्ग' शब्द के अर्थभूत भेद का बाध हो जानेपर सृष्टि और परब्रह्म में ऐक्य ही भासित होता है, इसको व्यतिरेक से दृढ़ करते हैं। ___ यह सृष्टि ही सृष्टिशब्द के अर्थ से (भेद से) रहित परब्रह्म है और परब्रह्म ही सृष्टि है, क्योंकि यह शाश्वत 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इसी श्रुति का वाक्यार्थ है। सबका उपबृंहण (विकास) करता है, इसलिए
212773

212774 'ब्रह्म' है, इस प्रकार ब्रह्मशब्द की अर्थसम्पत्ति होने पर ही लोक में सर्गशब्दार्थ की बुद्धि की गई है और सर्गशब्दार्थ की संसिद्धि होने पर यानी सर्ग-नाम और रूप का विसर्ग (त्याग)-इस तरह सर्ग-शब्दार्थ की सम्पत्ति होने पर त्रिविध परिच्छेद की निवृत्ति हो जाने से 'बृह' धातु के अनुसार ब्रह्मशब्द का अर्थ निकलता है, इसलिए सर्गशब्द और ब्रह्मशब्द दोनों एकार्थक ही हैं ॥२६,२७॥
212775

212776 तब अशब्द वस्तु में ब्रह्मशब्द की प्रवृत्ति कैसे होती है, इस पर कहते हैं।
212777 समस्त शब्दभावना और समस्त शब्दार्थभावना से अभिव्यक्त शुद्ध चिदाकाश ही अवस्थित रहता है वही ब्रह्मशब्द से कहा जाता है। थोड़े भी परिच्छेद का स्वीकार कर लेने पर 'बृह' धातु के अर्थ में संकोच हो जायेगा, अतः अशब्द शब्द से जैसे कहा जाता है वैसे ही ब्रह्मशब्द से भी वही कहा जाता है, यह भाव है। अथवा जगत्-शब्द के सदृश ब्रह्मशब्द का जो वाच्यभूत अर्थ है उसको जान लेने के बाद लक्षणा द्वारा अखण्डार्थरूप सम्यग्ज्ञान सिद्ध हो जाने पर जो अवशिष्ट अज, शान्त आत्मवस्तु रहती है उससे ब्रह्मशब्दादि वाणी भी निवृत्त हो जाती है । हे राजन्, तत्त्वज्ञान हो जानेपर यह समस्त जगत्स्वरूप जो यथास्थित है, वह अतिदृढ़ वज्रपाषाणरूप परब्रह्मस्वरूप ही है और जिस दशा में अज्ञान के कारण 'मैं सर्वात्मक हूँ' यह ज्ञान नहीं हुआ, उस दशा में भी एकात्मक स्वस्वरूप होकर रहता ही है, इसलिए ब्रह्म और जगत् की एक ही सत्ता है ॥२८-३०॥
212778

212779 निनानबेवाँ सर्ग समाप्त
212780 सौवाँसर्ग ब्रह्म सत्ता से ब्रह्म के सदृश जगत् की पृथक सत्ता का निषेध
212781 तथा जन्म आदि विकारों से रहित ब्रह्म की स्वतः सत्ता का विधान। यदिब्रह्म और जगत् इन दोनों की एक ही सत्ता है तब उसी सत्ता से ब्रह्म की नाईं जगत् भी परमार्थ सत्य क्यों नहीं होगा, मिथ्या वस्तु के कारण का तो निरूपण अत्यन्त कठिन है, परन्तु सत्य वस्तु का तुल्यस्वरूप होने के कारण ब्रह्म कारण हो सकता है, यों राजा शिखिध्वज आशंका करते हैं।
212782 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे महाबुद्धे, यदि ऐसी बात है तो जिस तरह परब्रह्मरूप कारण सत्य है वैसे ही यह जगत् कार्य भी सत्य है, यह मैं जानता हूँ। कुम्भ ने कहा : हे राजन्, जिसमें कारणता है उसका वैसा कार्य हो सकता है। परन्तु जो निर्गुण ब्रह्म है वह तो पहले से ही कारण नहीं है, फिर उससे कार्य होगा ही कैसे? ॥१,२॥
212783

212784 ठीक है, तब निर्विशेष ब्रह्म में स्थित मायाशबल ही जगत् का कारण है, यदि ऐसा कहें, तो इस पर कहते हैं।
212785 इस निर्विशेष ब्रह्म में कोई मायाशबल कारण और कोई उसका कार्य जगत् किसी समय है ही नहीं। मायादृष्टि से ही माया, मायाशबल और उसके कार्यों की स्थिति रहती है । परमार्थदृष्टि से तो यह सम्पूर्ण विद्यमान जगत् सर्वात्मक शान्त और अज ही है। इस विषय में वार्तिक में कहा गया है - 'अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते। ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते। यानी अविद्या है, यह भी अविद्या में रहकर ही कल्पना की जाती है, ब्रह्मदृष्टि से तो यह अविद्या किसी तरह युक्तिसिद्ध
212786

212787 हो ही नहीं सकती॥३॥
212788

212789 __ अजन्मा होने से इसमें सादृश्यप्रसक्ति अवश्य होगी, यह कहते हैं।
212790 जो कार्य कारण से उत्पन्न होता है वह कारण के सदृश होता है। जो यहाँ उत्पन्न ही नहीं होता, उसमें भला सादृश्य आयेगा ही कहाँ से? ॥४॥
212791

212792 उत्पन्न क्यों नहीं होता, इस पर कहते हैं। हे राजन्, भला आप बतलाइये तो सही, जिसका कोई बीज है ही नहीं, वह उत्पन्न कैसे होगा? बीज के अभाव से वही बीज क्यों नहीं होगा, इस पर कहते हैं। हे राजन्, जो वस्तु अप्रतयं और अगम्य है, उसमें बीजता ही कहाँ ठहरेगी? ॥५॥
212793

212794 उसमें बीजादि हेतुओं का अभाव कैसे है, यदि ऐसी शंका हो, तो इसका उत्तर यह है कि प्रमाण से सिद्ध उसके उचित देश और काल नहीं है, इसीको कहते हैं।
212795 देश और काल के वश से सभी पदार्थकारण से युक्त और प्रमाण सेगम्य होते हैं। तब तो ब्रह्मविषयक प्रमा में ही निमित्त और उपादान कारण विषय रहें; तो यह युक्त नहीं है, क्योंकि विरोध है, यह कहते हैं।
212796 जिस प्रमाण का कर्ता आदि कारकमात्र का विरोधी ब्रह्म विषय है, उससे हेतु और उपादान कारण की प्रमा उत्पन्न होती है, यह कैसे बोल सकते हैं ? ॥६॥
212797 चूँकि कर्ता, कर्म और कारणशून्य परमशिव में कारणता नहीं है, इसलिए जगत् शब्दार्थज्ञान का वह कारण नहीं है ॥७॥
212798 अतएव हे राजन्, शुद्ध आकाशसदृश, सदात्मक निर्विशेष जो ब्रह्मवस्तु स्थित है उसीको आप अपने हृदय में 'मैं वही शुद्ध ब्रह्म हूँ' यों तत्त्वदृष्टि से धारण कीजिये । वही असम्यग् दर्शियों का विषय असीम जगत् है ॥८॥
212799

चिन्मात्ररूप प्रमा से ही यह जगत् ब्रह्मरूप बन जाता है और अतत्त्वाकार मन की भ्रान्ति से ब्रह्म जगद्रूप बन जाता है, यह कहते हैं।
चिन्मात्र अजर शान्त जो एक वस्तु है वही प्रमा की विषय की जाती है, उसीसे यह जगत् सत्, शान्त ब्रह्मरूप जाना जाता है (तथा ब्रह्म ही अतत्त्वाकार मन की भ्रान्ति से जगद्रूप से अवबुद्ध होता है) ॥९॥
हे पृथिवीपते, चित्त का जो अन्यथाभाव है वही ब्रह्मस्वरूपहानि कही गयी है, जो पण्डितों से स्वानुभूत है॥१०॥

उसीको स्पष्ट बतलाते हैं।
हे नृप, नाशस्वभाव उस चित्त को नाशात्मक जानिये, क्योंकि क्षणभर के लिए भी आत्मस्वरूपविस्मरणरूप वह नाश कल्पकालपर्यन्त विस्मृत चित्तशब्द से कहा जाता है ॥११॥

असंकल्प द्वारा पर्यवसित तत्त्वज्ञान से वह चित्त नष्ट हो जाता है, यह कहते हैं।
सम्यग् ज्ञानोदय के हेतुभूत असंकल्पमात्र से असदात्मक संकल्पस्वरूप चित्त स्वयं ही मोक्षसिद्धि के लिए क्षीण हो जाता है।॥१२॥
___ ठीक है, संकल्प का नाश हो जाय, फिर भी विश्व की निवृत्ति कैसे होगी, यदि ऐसी आशंका की जाय, तो उसका उत्तर यह है कि मिथ्या होने से ही । 'विशति परमात्मन्येकीभवति न वस्त्वन्तरतयाऽवतिष्ठत इति विश्वम्' (जो परमात्मा में प्रविष्ट हो जाता है - एकरूप से मिल जाता है, न कि किसी दूसरी वस्तु के रूप से रहता है उसका नाम है - विश्व) ऐसे विश्वशब्द के निवर्चन को हृदय

में रखकर कहते हैं।
अपने अधिष्ठान ब्रह्म में प्रविष्ट होनेवाला, यह विश्वशब्द का अर्थ है - इसके अनुसार यदि अपने नाम से ही अपना अभाव स्वीकार करनेवाला यह विश्व कहा जाता है, तो हे कमलनेत्र, (आप बतलाइये तो सही) यह विद्यमान कैसे हो सकता है ? ॥१३॥

इसमें लोकवृत्त को प्रमाणरूप से उपस्थित करते हैं।
हे राजन्, दोनों हाथ उठाकर जो ऊँचे स्वर से बार-बार यह कहता है कि मैं शूद्र हूँ, वह भला विप्र कैसे हो सकता है और उसका विप्रत्व है कैसा ? सन्निपात से कुपित धातुवाला जो मनुष्य बार-बार ऊँचे स्वर से चिल्लाता है कि मैं मर गया, मैं मर गया; हे राजन्, उसे आप जान लीजिये कि वह मृत्यु की गोद में सो गया है, उसका जीवन एक भ्रममात्र है॥१४,१५॥

तब चित्त आदि हैं, इस अनुभव की क्या दशा होगी, यदि ऐसी आशंका हो, तो उसका उत्तर यह है कि वह सब बिलकुल भ्रान्तिमात्र है, इसे अनेक दृष्टान्तों से बतलाते हैं।
अलातचक्र के सदृश भ्रमाकृति जो यहाँ जगत्, चित्त आदि दिखाई देता है वह मृगतृष्णाजल, दो चन्द्र आदि की भ्रान्ति तथा बालकल्पित वेताल आदि की नाईं है|१६॥

ठीक है, तब तो भ्रान्ति के एक बहुत बड़े पुंजरूप उसे सत् ही मान लीजिये। नहीं, ऐसा कहते हैं।
हे महीपते, जो सर्वथा भ्रमपुंजस्वरूप है वह भला सत्य नाम से कैसे कहा जा सकता है ? अज्ञानजनित भ्रान्ति ही अन्तःकरण और चित्तादिशब्दों से कही जाती है । सत् की नाईं अवस्थित असत् अज्ञान ही चित्त कहा जाता है। अज्ञान असंवेदनस्वरूप है और ज्ञान है संवेदनरूप॥१७,१८॥

तब अज्ञानरूप से ही चित्तादि को सत्य कहा जाय, इस पर कहते हैं।
संवेदनरूप ज्ञान से अज्ञान में सत्त्वबुद्धि का नाश हो जाता है, हे साधो, मरुमरीचिका में जलज्ञान व्यर्थ भ्रान्ति ही है । जैसे मरुमरीचिका में हुआ जलज्ञान 'यह जल नहीं है', इस ज्ञान से नष्ट हो जाता है वैसे ही 'यह चित्त है' इस रूप से हृदय में हुआ संवित् का जो प्रौढ़ अज्ञानात्मक मल है वह 'यह चित्त नहीं है' इस ज्ञान से समूल विनष्ट हो जाता है। जैसे अज्ञानभ्रम से उत्पन्न हुई रज्जु में सर्परूपता 'यह सर्प नहीं है' इस तरह के हृदय में आरूढ़ ज्ञान से नष्ट हो जाती है, वैसे ही आत्मा में अज्ञानभ्रम से उत्पन्न हुआ मनोरूप चित्त 'यह चित्त नहीं है' इस तरह के हृदय में आरूढ़ विज्ञान से विनष्ट हो जाता है। चित्त, मन, अहंकार आदि सकल पदार्थ हृदय में अज्ञान से उत्पन्न हुए हैं। वस्तुतः इस जगत् में चित्त नहीं है और इसी तरह अहंकारादि से संयुक्त देहादि कुछ भी नहीं है, किन्तु एकान्त निर्मल एक संवित् ही है। विमूढ़ उस संवित् के द्वारा ही संकल्प, चित्त आदि की रचना की गई थी। आज प्रबुद्ध हुई संवित् ने संकल्प के अभाव से उन सबका परित्याग कर दिया। हे महाबाहो, जैसे पवन से अग्नि में ज्वालाजाल ऊपर उठता है और उसके अभाव से फिर नष्ट हो जाता है वैसे ही संकल्प से जो पदार्थ आता है वह संकल्प के अभाव से चला जाता है । जैसे जल से समुद्र ग्रस्त है वैसे ही आत्मतत्त्व से अत्यन्त घनीभूत विस्तृत ब्रह्मसत्ता से यह सारा संसार व्याप्त (ग्रस्त) है । मैं नहीं हूँ, अन्य नहीं है, न आप हैं, न ये सब पदार्थ हैं, न चित्त है, न इन्द्रियाँ हैं और न आकाश ही है । केवल एक निर्मल आत्मा ही है ।।१९-२८॥

तब जीवन्मुक्त लोग घटादि-आकार किसको देखते हैं, इस पर कहते हैं। __ घटादि के आकाररूप से एक वह आत्मा ही जीवन्मुक्तों को दिखाई देता है। यह चित्त है, यह मैं हूँ, इत्यादि कुकल्पना उन्हें कैसी ? हे महीपते, इस त्रैलोक्य में न कोई जन्म लेता है और न कोई मरता ही है। सत् और असत् भावनारूप यह केवल चिति का उल्लासमात्र है। यह सर्वात्मक व्यापक ब्रह्म परमात्मा ही जब एक बार प्रकट हुआ, तब द्वित्व और एकत्व रहता ही नहीं। भ्रम तथा मृत्यु आदि का भय भी नहीं रहता। इसलिए हे मित्र, आप सम्पूर्ण इन्द्रियों में तथा इन्द्रियों से ग्राह्य अग्नि आदि के आकारों में सन्मात्रस्वरूप से व्याप्त हैं, अतः हे महाबुद्धे, आप दाह हेतु आध्यात्मिकादि भावों से दग्ध नहीं हो सकते और न आप कहीं लिप्त ही हो सकते हैं। हे मित्र, निर्मल आकाशस्वरूप तथा कैवल्यानन्तरूप आपका न तो कुछ विनष्ट हो सकता है और न कुछ बढ़ ही सकता है। इच्छा और अनिच्छा स्वरूप शक्तियाँ तथा क्रियाशक्ति भी आप ही हैं, क्योंकि हे मित्र, अपनी कलाओं से पृथक् चन्द्रमा उपलब्ध नहीं होता । हे महीपते, अजन्मा, अजर, अनादि अजस्वभाव (m) निर्मल, सदा एकरूप, सकृत् प्रकाशस्वरूप, कलनारहित, अपने स्वरूप का परिचय करानेवाली लीला से युक्त, सन्मात्र से उदित, सम्पूर्ण व्यवहारों से पूर्व सिद्ध जो अज वस्तु है वही आत्मतत्त्व है ॥२९-३५॥

सौवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ एकवाँसर्ग ज्ञान की दृढ़ता से राजा शिखिध्वज की कृतकृत्यता,
जीवन्मुक्ति में अचित्तता तथा तत्त्व की स्थिति का वर्णन। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह अकृत्रिम कुम्भ के उस कथन का विचार कर रहे राजा शिखिध्वज अपने पूर्व भाव को छोड़कर क्षण भर स्वयं उस आत्मपद में प्राप्त हो गये। शिलातल में खोदी गई स्पन्दनशून्य अवयवों से युक्त आकारवाली प्रतिमा की नाईं वह राजा मन और नेत्र के व्यापारों को बन्दकर शान्तवाक् मुनि हो गये । हे महाबाहो, उसके बाद एक मुहूर्त में प्रबुद्ध हुए अतएव विकसित नेत्रवाले उस राजा से कुम्भरूपिणी चूडाला बोल उठी। कुम्भ ने कहा : हे महाबाहो, महान, शुद्ध, विस्तृत, निर्मल तथा योगियों की सुन्दर शय्या के समान इस निरतिशयानन्द पद में क्या आप विश्रान्त हो चुके ? राजन्, क्या आप अन्तःकरण से प्रबुद्ध हो चुके ? क्या आपने अपनी भ्रान्ति छोड़ दी ? क्या आपने ज्ञेय पदार्थ का अच्छी तरह ज्ञान कर लिया ? क्या आपने द्रष्टव्य वस्तु देख ली? राजा शिखिध्वज ने कहा : हे भगवन्, आपकी दया से मैंने वह महती आत्मपदवी देख ली, जो निरतिशयानन्दरूपी भूमिका तथा हिरण्यगर्भ के आनन्दतक विषयानन्दसमूह के ऊपर (उत्कर्ष की पराकाष्ठा में) अवस्थित है । अहो, वेद्य वस्तु को जान लेनेवाले सज्जन महात्माओं का संग इस अनादि संसार में कभी भी अनुभूत न होनेवाला जो निरतिशयानन्द है तत्प्रचुर है, अतः सर्वोत्कृष्ट फल का प्रदाता है ॥१-७॥

(M) यहाँ पर तीन 'अज' पदों से जन्म, वृद्धि और विपरिणाम का खण्डन किया गया है तथा 'सदा एकरूप' इस विशेषण से अन्य विकारों का खण्डन किया गया है, यह समझ लेना चाहिए ।

सामान्यरूप से कही गई बात की विशेषरूप से व्याख्या करते हैं।
भगवन्, जिस महाअमृत की प्राप्ति महा अमृतस्वरूप ही मैंने अज्ञानवश सारे जन्म में नहीं की, आज आपके समागम से उसकी मैंने स्वयं अनायास ही प्राप्ति की। हे कमललोचन, अनन्त और आद्य इस अमृतरूपी आत्मपद को मैंने पहले ही क्यों नहीं प्राप्त किया ? ॥८,९॥

चित्तगत कषायों का (वासनाओं का) परिपाक न होने से पहले आप ज्ञान प्राप्त न कर सके, इस समय तो तपस्या के द्वारा उनका परिपाक हो जाने से आपने प्राप्त कर लिया, इस आशय से कुम्भ उत्तर देते हैं।
कुम्भ ने कहा : हे राजन्, भोग की इच्छाओं का त्याग कर चुके मन के उपशान्त होकर अवस्थित हो जाने पर सम्पूर्ण इन्द्रियों और मन के भोगरूप कषायों का पाक सम्पन्न हो जाने से चित्त में उपदेश की विमल उक्तियाँ उस तरह स्थिति को प्राप्त होती हैं, जिस तरह सफेद शुद्ध वस्त्र के ऊपर कुंकुम जल के बिन्दु () । हे राजन्, आपके अनन्त स्ववासनास्वरूप कषायों का, जो अनेक जन्म के शरीरों द्वारा एकत्र किये गये थे, आज परिपाक उदित हुआ है। हे कमललोचन साधो, काल से पककर लिंग देह से सम्पूर्ण मल () उस तरह गिर जाते हैं, जिस तरह काल से पककर वृक्षों से उनके फल नीचे गिर जाते हैं। हे मित्र, वासनात्मक मलों के शरीर से दूर चले जाने पर गुरु जो विमल उपदेश देते हैं, वह अन्तःकरण में उस तरह शीघ्र प्रविष्ट हो जाता है, जिस तरह कमल के दंड रूप लक्ष्य में बाण । हे महामते, कषायों का पाक सम्पन्न हो जानेपर आज आप मेरे द्वारा विबोधित हुए हैं, इसलिए आज ही आपके अज्ञान का सर्वथा नाश हुआ। आज आपके कषायों का खूब परिपाक हो गया। आज ही आपने ज्ञानार्थ उपदेश का तात्पर्यरूप से अवधारण किया है। उपदिष्ट अर्थों का अपने हृदय में धारण करने से आप इस समय इस संसार में उपदेश से समन्वित हो गये । उपदेश फलस्वरूप साक्षात्कार ज्ञानवान् भी अभी आप हुए हैं । हे राजन्, सत्संग के बहाने आज आपके शुभ
और अशुभ सब तरह के कर्मों का बिलकुल क्षय सम्पन्न हो गया ॥१०-१७॥

आपका अज्ञान आज हीमध्याह्नकाल में क्षीण हुआ है, यह मुझे अच्छी तरह मालूम है, यह कहते हैं।
हे महीपते, जब तक आज के दिन का यह पूर्वभाग अवशेष था, तभी तक आपको चित्त में 'अहं, मम' इत्यादिरूप अज्ञान भी बना हुआ था, यह मुझे खूब मालूम है । हे भूपते, आज ही मध्याह्न में मेरे वचनों के ज्ञान से हृदय से बिलकुल हटा दिये गये आपके चित्त के क्षीण होने पर आप प्रबुद्ध (आत्मज्ञान से सम्पन्न) हुए हैं। जब तक हृदय में मन की सत्ता बनी रहती है तब तक अज्ञान की संस्थिति जमी रहती है। अचित्तरूप से (निःस्वरूपताबुद्धि से) चित्त का परित्याग हो जाने पर ज्ञान का अभ्युदय होता है। द्वित्व और एकत्व की दृष्टि ही चित्त है वही अज्ञान कहा जाता है। परमात्मा की अभिव्यक्ति से जो इन दोनों का लय है वही ज्ञान है और वही परा गति है। हे राजन्, अब आप प्रबुद्ध हो चुके, विमुक्त हो चुके, क्योंकि आत्मा में एक दूसरे के परस्पर अध्यास से सत् और असद्रूप चित्त का आपने
(a) देखिये स्मृति : ___ कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञाने तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रजायते॥
() रागादि कषाय और पाप ।□सर्ग - १०१]

परित्याग कर दिया, जो जगत् की कल्पना का स्थान है। हे महीपते, अब आप शोकशून्य, आयासरहित, निःसंग, अनन्य, आत्मज्ञानसम्पन्न और महान् उदय से युक्त मौनी बनकर निर्मल स्वरूप में अवस्थित रहिये ॥१८-२३॥

चित्त का परित्याग हो जाने पर जीवन्मुक्त पुरुषों को किस अन्तःकरण से व्यवहार की सिद्धि होती है, यह पूछने के लिए राजा भूमिका बाँधते हैं।
राजा शिखिध्वज ने कहा : मुनिवर, यों आपके कहने के अनुसार मूर्ख जन्तु के लिए ही चित्त की भूमि है, प्रबुद्ध हुए के लिए नहीं। हे प्रभो, यदि आत्मज्ञानी के लिए चित्त नहीं है तो कृपाकर बतलाइये कि ये अविद्यमान मनवाले जीवन्मुक्त-आपसे लेकर और दूसरे पुरुष-इस संसार में कैसे विहार करते हैं तथा हे मुनीश्वर, आप मुझे अच्छी तरह समझाकर इसको पूर्ण रीति से कहिए और इस तरह की दूसरी यानी सूर्य आदि की किरणों से विलक्षण अपनी वचनरूपी किरणों से मेरे हृदय के अन्धकार को, जो प्रसिद्ध अन्धकार से विलक्षण है, भलीभाँति दूर कर दीजिये। कुम्भ ने कहा : हे तत्त्वज्ञ, जैसा आप कह रहे हैं, ठीक वह वैसा ही है उससे विपरीत तनिक भी नहीं है। जिस तरह पत्थर में अंकुर नहीं रहता वैसे ही जीवन्मुक्तों में चित्त नहीं रहता। पुनः उत्पन्न होने योग्य जो घनवासना रहती है वह चित्तशब्द से कही जाती है, वह आत्मज्ञानी में नहीं रहती। हे राजन्, जिस वासना से तत्त्वज्ञानी यहाँ कर्मों में विहार करते हैं, पुनर्जन्म से रहित उसे आप सत्त्वनामधारिणी जानिये। तात्पर्य यह है कि जैसे भूना हुआ तथा छिलकारहित धान धानशब्द से नहीं कहा जाता और वह अंकुर पैदा करने में समर्थ भी नहीं रहता वैसे
ही तत्त्वज्ञान से भूना गया आवरण शून्य सत्त्व मनशब्द से नहीं कहा जाता और न वह पुनर्जन्म के समर्थ ही रहता है ॥२४-२९॥

जीवन्मुक्तों के व्यवहाराभास में वही कारणाभास है, यह कहते हैं।
जितेन्द्रिय जीवन्मुक्त महात्मा लोग सत्त्व में स्थित होकर आसक्ति छोड़ करके विहार करते हैं, चित्त में स्थित होकर कभी नहीं। मूढ़ चित्त को चित्त कहते हैं और प्रबुद्ध चित्त को सत्त्व कहते हैं, अप्रबुद्ध (अज्ञानी) लोग चित्त में स्थित रहते हैं और महाबुद्धिमान् (ज्ञानी) लोग सत्त्व में स्थित रहते हैं। चित्त पुनः उत्पन्न होता है, लेकिन सत्त्व फिर उत्पन्न नहीं होता। हे भूपते, अप्रबुद्ध को बन्ध है, प्रबुद्ध को नहीं ॥३०-३२॥

आपका भी सत्त्व के बल से ही जीवनपर्यन्त व्यवहार चलता रहेगा, इस आशय से कहते हैं। हे महीपते, महात्यागी बनकर आप सत्त्वसम्पन्न हो चुके हैं। आज आपने पूर्णरूप से अपने चित्त का परित्याग कर दिया, यह मैं जानता हूँ। हे राजन्, आज ही तो आप सम्पूर्ण वासनाओं से निर्मुक्त होकर सुशोभित हो रहे हैं। हे मुने, अब आपका मन आकाश के समान स्वच्छ हो गया, यह मैं मानता हूँ। हे राजन्, आप परम शम को प्राप्त हो चुके हैं। आप सिद्ध होकर सम से भी सम स्थिति में पहुँच गये हैं। जो महात्याग आपको पहले वांछित था वह यही है कि सर्वस्वरूप उस चित्त का आपने परित्याग कर दिया ॥३३-३५॥

___ चित्त के परित्याग में तप, दान, आदि सम्पूर्ण कर्म अन्तर्भूत हैं और उसके फल में धन, स्वर्ग, अपवर्ग आदि सब तप आदि के फल अन्तर्भूत हैं, इस अभिप्राय से कहते हैं।

हे साधो, उपदिष्ट अर्थ ग्रहण करने में अतिसमर्थ अतएव परम बोधवती अपनी बुद्धि से किया गया चित्त का परित्याग ही तप, दानादि तथा उनके फल स्वर्ग, अपवर्ग, धन आदि भी है॥३६॥

तप आदि के फल में ज्ञान के फल का अन्तर्भाव नहीं हो सकता, इस आशय से कहते हैं।
हे भूपते, तप कितने दुःखों का नाश कर सकता है, क्योंकि चित्तत्यागरूप समता से प्राप्त जो ज्ञान का फल मोक्षसुख है वह क्षय से अतिशय निर्मुक्त है यानी उसमें क्षय का अत्यन्त अभाव है।॥३७॥

असत्य और अनित्य वस्तु में सत्य और नित्य वस्तु के अन्तर्भाव की संभावना भी नहीं है।
ज्ञान का फल सत्य और शाश्वत है। जो कुछ थोड़ा-बहुत स्वर्गादि फल है वह तो सत्य है ही नहीं, वह क्षणभंगुर है। वह आविर्भाव और तिरोभाव से - उत्पत्ति और विनाश से - आक्रान्त होने के कारण भूत और भविष्यत् काल में अनुभूत नहीं होता, केवल वर्तमानकाल में अवस्थित हुआ ही स्वप्नवत् अनुभूत होता है॥३८॥

तुच्छ और अत्यन्त परिश्रम से प्राप्त होनेवाला स्वर्गादि सुख है, वह अज्ञानियों को बड़ा लगता है। वह तत्त्वविदों को नहीं, इस आशय से कहते हैं।
हे महीपते, स्वर्गनाम का कौन-सा सुख है? वह भी तो हजारों अवर्जनीय धर्मकीर्तन आदि अपराधों द्वारा सन्देह से ही स्थित है। जिस पुरुष को आत्मज्ञान की सिद्धि प्राप्त नहीं है उसीको क्रियाकाण्ड शुभफल प्रदान करनेवाला होता है।॥३९॥

ज्ञान की प्राप्ति दुर्लभ होने से अज्ञानियों को तुच्छ स्वर्गादि फल के लिए यत्न करना ठीक ही है, इस अभिप्राय से कहते हैं।
हे राजन्, जिसने सुवर्ण की प्राप्ति नहीं की वह क्या पित्तल छोड़ देगा? (आपको तो पहले ज्ञान दुर्लभ नहीं था, तथापि आप व्यर्थ ही तपरूपी क्लेश में फँस गये, यह कहते हैं।) आपको तो चूडाला आदि की सत्संगति से सुखपूर्वक ज्ञान मिल सकता था ॥४०॥
फिर आप क्यों इस कृच्छ्चान्द्रायण आदि तपःक्लेशप्रचुर अनर्थ में अभी तक निमग्न हैं, जो कि वानप्रस्थ आश्रमआदि के अभिमान आदि हजारों विकल्पविक्षेपांशों से साध्य कुत्सित कर्म का ही एक सम्बन्धी है।॥४१॥

स्वर्गादि महासुख की हेतु तपस्या अनर्थरूप कैसे है, इस पर कहते हैं।
हेसुमते, इस तपस्या का आदि भाग आचरणावस्था है और अन्तिम भाग फलक्षयावस्था है, इसलिए इसके आदि और अन्त दोनों भाग दुःखरूप हैं । केवल इसका मध्य जो स्वर्गादि भोगावस्था है उसीमें कुछ सुख है। तब क्या मैंने व्यर्थ ही तपस्या की, इस पर 'नहीं' ऐसा कहते हैं। चूँकि तपस्या के द्वारा ही आपके चित्तगत कषायों का परिपाक होने से इस समय तत्त्वज्ञान का समय प्राप्त हुआ है, इसलिए सभी तपोरूप विकल्पांश जिस अविकल्प तत्त्वज्ञान में परिणत होते हैं और जिसके फल से फलवान् भी बनते हैं, उस ज्ञान में आप स्थिर हो जाइये । भाव यह है कि 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा' इत्यादि
श्रुतिप्रमाण होने से तत्त्वज्ञानप्राप्तिरूप फल से ही आपकी तपस्या की सफलता है॥४२॥

ज्ञान के फल चिदाकाश का लाभ होने से सभी का लाभ हो गया, क्योंकि सम्पूर्ण जगत् की एक उसीसे उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय होता है, ऐसी श्रुति है, इस आशय से कहते हैं।
आकाश से भी अति स्वच्छ उस चिदाकाश से सभी पदार्थ समुत्पन्न होकर दिखाई पड़ते हैं तथा

उसी चिदाकाश में विलय को भी प्राप्त हो जाते हैं। हे मित्र शिखिध्वज, यद्यपि यह कार्य है और यह कार्य नहीं है इत्यादि सभी तरह के संकल्प ब्रह्मरूपी समुद्र के बिन्दु ही हैं तथापि तुच्छ होने से वे निष्फल हैं, इसलिए इन सबको छोड़कर पूर्ण का ही (समुद्रस्थानीय निर्विशेष का ही) समाश्रय कीजिये । हे सखे, जैसे कोई स्त्री, जिसको अभी तक पति प्राप्त नहीं हुआ है, प्राप्त करने योग्य पति के प्रति मेरे इष्ट की सिद्धि के लिए थोड़ी-सी प्रार्थना कर दो' यों दूसरी प्रार्थना करती है, वैसे ही स्वयं उस पति की ही क्यों नहीं प्रार्थना करती? तात्पर्य यह कि स्वाधीनतापूर्वक उस पतिका लाभ हो जाने पर तो उसके अधीन में रहनेवाली वस्तुओं का अपने-आप ही लाभ हो जायेगा ॥४३-४५॥

__ आत्मातिरिक्त इच्छित पदार्थों में पुरुषार्थता स्वीकार कर, लब्ध होने के कारण ही, वे अप्रार्थनीय हैं, यों बतलाया। वस्तुतस्तु तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में तुच्छ होने के कारण वे अग्राह्य ही हैं, यह कहते हैं।
हे मित्र, संकल्प से रचित हुए आपत्ति की नाईं अरमणीय इन पदार्थों का आत्मज्ञानी महात्मा लोग, जल में प्रतिबिम्बित सूर्य के समान, ग्रहण नहीं करते॥४६॥

ज्ञानप्राप्ति के अनन्तर स्वर्गादि-साधनों के समान अपवर्ग के साधन भी हेय ही हो जाते हैं, इस आशय से कहते हैं।
स्वर्ग और मोक्ष आदि फल प्रदान करनेवाले जो कुछ कर्म हैं, उन सबका त्यागकर सबमें समानरूप से भासमान जो आप हैं वही आप निश्चित बने रहिये॥४७॥

चित्त की चंचलता के बिना समस्त पदार्थों में सद्-अंश का सत्त्वरूप से और असद्-अंश का नित्य नष्टस्वरूप से ग्रहण करना चाहिए, इसे कहते हैं।
हे राजन्, समस्त अभिलाषाओं को छोड़कर इन सब पदार्थों में सत्त्व का सत्त्वरूप से और नाश्य का नाशरूप से ग्रहण करते हुए आप अपने चित्त को परिस्पंदशून्य बनाकर अवस्थित रहिये॥४८॥

'अस्पन्दितचित्तभूः' इस कथन का प्रयोजन बतलाते हैं।
क्योंकि अपरिस्पन्दित चित्तवाले पुरुष को संसार की प्राप्ति उस तरह नहीं होती, जिस तरह विवेकज्ञान का उदय होने पर स्वाभाविक प्रवृत्तिरूपी पुरुष के अपराध से उत्पन्न विपत्ति प्राप्त नहीं होती। हे महीपते, इन तीनों जगत् में जो-जो दुःख मनुष्यों के निकट पहुँचते हैं वे सबके सब चित्त की चपलता से ही उत्पन्न हुए रहते हैं। इसलिए जिसका चित्त स्थिर, शान्त, स्पन्दनशून्य और अचपल है वही पुरुष सदा परमानन्दी है तथा वही आवरणशून्य होने के कारण साम्राज्य का (आत्मसाक्षात्कार का) भाजन है । हे तत्त्वज्ञ, आप स्पन्द और अस्पन्द को साक्षिमात्रस्वरूप के अवलोकन से एक बनाकर उस साक्षी को भी शाश्वत ब्रह्मात्मा के साथ एकता में पहुँचाकर भूमानन्दभाव से पूर्णकाम होकर अवस्थित रहिये ॥४९-५२॥

स्पन्द और अस्पन्द विरुद्ध धर्मवाले इन दोनों को एकत्र कैसे किया जा सकता है, यह राजा शिखिध्वज पूछते हैं।
राजा शिखिध्वज ने कहा : हे सम्पूर्ण संशयों का विच्छेद करनेवाले विभो, आप कृपाकर मुझे शीघ्र बतलाइये कि स्पन्द और अस्पन्द ये दोनों ऐक्य को कैसे प्राप्त होते हैं॥५३॥

इन दोनों में स्वरूपतः ऐक्य विरोध होनेपर भी अधिष्ठान साक्षिचिन्मात्ररूप से विरोध नहीं है, यों

अपना अभिप्राय प्रकाशित करते हुए कुम्भ ऋषि कहते हैं।
कुम्भ ऋषि ने कहा : जैसे सागर जलरूप से एक है वैसे ही यह सम्पूर्ण जगत् चिन्मात्रस्वरूप से एक वस्तु है। जैसे शुद्ध जल ही तरंगों से स्पन्दित होता है वैसे ही वही अधिष्ठानचिन्मात्र बुद्धिवृत्तियों से स्पन्दित होता है, अर्थात् स्पन्दस्वरूप से विवर्तित होता है। हे राजन्, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादि श्रुतियों ने जिसे ब्रह्म, चिन्मात्र, अमल, सत्त्व इत्यादि नामों से कहा है उस ब्रह्म को ही मूढ़ लोग जगद्रूप से देखते हैं ॥५४,५५॥

स्पन्द और अस्पन्द में एकता का उपपादन करते हैं।
इस सृष्टि में जो सर्वस्व है वह चिति का स्पन्द ही है, क्योंकि उसीसे संसार उत्पन्न होता है। संसार में विन्ध्यादिरूप जो परिस्पन्द है वह द्वितीय शब्दस्पन्द के समान है। तात्पर्य यह कि वह केवल नाममात्र
का परिस्पन्द है और कुछ नहीं ॥५६॥

ठीक है, ऐसा ही सही। फिर भी स्पन्द और स्पन्दशून्य में एकता कैसे, इस पर कहते हैं।
यदि तत्-तत् साक्ष्यात्मा ही चिति का स्पन्द और अस्पन्द है तथा एकरूप से भावित है तो ऐसी स्थिति में वहाँ केवल यह निर्मल आत्मस्वरूप शिव ही अवशेष रहता है॥५७॥

तब सृष्टि कहाँ जायेगी, इस पर कहते हैं।
यह सर्ग चिति का स्पन्दमात्रस्वरूप है। चूँकि यह असम्यक् दृष्टिवाले पुरुषों को भ्रान्ति से, रज्जु में सर्पभ्रम की नाईं, उदित होता है, अतः सम्यग् दृष्टि से ही इसका विलय होता है॥५८॥
स्पन्दनयुक्त चिति सर्गनाम से कही जाती है और स्पन्दनशून्य चिति तो तुर्यातीतपद में आरूढ़ है। इस व्यापक चिति

212918 को हम वाणी से कहने में पार नहीं पा सकते॥५९॥
212919
212920 वह कब उदित होती है, उसे कहते हैं।
212921 शास्त्रों के निरन्तर अभ्यास के योग से तथा सज्जन पुरुषों के सम्पर्क से जैसे तिमिर दोष के विनाश से नेत्र के निर्मल बन जानेपर नित्य सिद्ध ही चन्द्रैकता उदित होती है वैसे ही समय से चित्त के निर्मल बन जाने पर यह चिति उदित होती है॥६०॥
212922
212923 यदि आप इस चिति का वाणी से कथन करने में समर्थ नहीं है तो फिर आप मेरे सदृश लोगों से कहते ही कैसे हैं, इस पर कहते हैं।
212924 जिन लोगों ने स्वयं अपने स्वरूप का अनुभव किया है उन लोगों से अपनी अनुभूतियों के द्वारा ही एकमात्र प्रकाशित इस विस्तृत आत्मस्वरूप का अपने-आप लोकदृष्टि से वर्णन किया जाता है॥६१॥
212925
212926 आप भी स्वानुभूति की प्राप्ति कर चुके हैं, इसलिए मेरे वचन से केवल उसे स्थिर कर लीजिये, यह कहते हैं। __ आदि और मध्य से शून्यस्वरूप को आप प्राप्त हो चुके हैं, अतः आप अपने इसी पद में निविष्ट होकर अवस्थित रहिये । भेदक देहादिरूपों का अभाव होने से ही सब देहों में आपका भेद नहीं है। यही कारण है कि आप महान् चितिस्वरूप तत्त्वबोध से प्रादुर्भुत हुए हैं । इसीलिए हे साधो, आप शोकशून्य हैं ॥६२॥
212927
212928 एक सौ एकवाँ सर्ग समाप्त
212929
212930 एक सौ दोवाँसर्ग अनुज्ञा लेकर कुम्भ ऋषि के अन्तर्हित हो जाने पर विस्मित हुए राजा शिखिध्वज की चिरकाल तक विचार करने के बाद समाधि में विश्रान्ति । कुम्भ ऋषि ने कहा : हे महीपते शिखिध्वज, जिस तरह यह सब विश्व उत्पन्न होता है तथा जिस तरह प्रलय को प्राप्त होता है, वह सब कुछ अध्यारोप और अपवाद से पूर्ण ब्रह्मतत्त्व ही मैंने आपसे कहा है। हे मुनिनायक, इसको गुरु और शास्त्र से सुनकर तथा अपने विचार से मननकर भलीभाँति समझ करके साक्षात् दृष्ट तथा आवरण का नाश हो जाने से स्पष्ट हुए परमपद में किसी समय समाधि की प्रधानता से तथा किसी समय व्यवहार से जैसा आप चाहें वैसा ही अवस्थित रहिये। अब तो मैं इन्द्र की सभा में जा रहा हूँ। इस पर्वकाल में भगवान् नारदमुनि इन्द्र की सभा में ब्रह्मलोक से आ गये होंगे। यदि वहाँ मुझे वे न देख पायेंगे, तो बहुत क्रुद्ध होंगे। भव्य पुरुष को कभी भी गुरुओं को उद्वेजित (क्रुद्ध) नहीं करना चाहिए। संकल्प की लेखा छोड़कर किसी भी वस्तु की अभिलाषा न रखते हुए आप सदा आत्मदृष्टि में ही अवस्थित रहियेगा, क्योंकि यही एक परम पवित्र दृष्टि है, जिसका मैंने आपको उपदेश दिया है। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी,यों कहकर वह कुम्भरूपिणी चूडाला - हाथ में फूल लेकर कुम्भ को प्रणाम करने के लिए राजा शिखिध्वज ज्यों ही प्रतिवचन बोलना चाहते हैं त्यों ही - अन्तर्हित हो गई (8)। जैसे स्वप्न आदि में प्रतिभा में आयी हुई धानादि वस्तु अन्त में (जागने पर) दिखाई नहीं देती वैसे ही राजा शिखिध्वज ने अपने आगे अवस्थित कुम्भ को नहीं देखा। कुम्भ ऋषि के चले जाने पर राजा शिखिध्वज परम विस्मय को प्राप्त हो गया। उसी आश्चर्य को सोच रहा वह चित्रलिखित की नाईं स्थित हो गया। राजा शिखिध्वज ने यह विचार किया कि यह विधाता की ही विचित्र लीला है कि कुम्भ के ब्याज से सदा अभ्युदयस्वरूप ब्रह्म का मुझे बोध कराया गया। कहाँ तो नारदमुनि का पुत्र कुम्भ और कहाँ मैं तुच्छ शिखिध्वज ? केवल यह भाग्योदयकाल के संयोग से ही वह मैं भली-भाँति बोधित हुआ। अहो, देवपुत्र ने कैसा सर्वांग सुन्दर युक्तियुक्त कहा, अहो, मोहनिद्रा में व्याकुल पड़ा हुआ मैं अब चिरकाल के बाद प्रबुद्ध हुआ। मैं कहाँ क्रियाजालरूप कुत्सित कीचड़ में फँस गया था, जो यह करना चाहिए, यह नहीं करना चाहिए, इत्यादि विभ्रम का चक्ररूपथा। अहो, यह प्रत्यक्ष की गई आत्म-स्वरूप विशुद्ध और शीतल साम्राज्यपदवी अमृतोद्भव सुधाकर की आकृति से युक्त है। वह वासनाशून्य मेरे मन को यहाँ खूब शीतल कर रही है॥१-१३॥
212931
212932 उसीसे अपनी पूर्णकामता का वर्णन करते हैं।
212933 मैं शान्ति का अनुभव कर रहा हूँ, मैं खूब तृप्त हो रहा हूँ तथा एकमात्र सुख से अवस्थित हूँ। तृण का अग्रभाग भी अब मैं नहीं चाहता। मैं जैसा हूँ वैसा ही अपने स्वरूप में अवस्थित हूँ। इसमें तनिक भी सन्देह नहीं कि यों सोच रहा, वासनाओं से शून्य अन्तःकरण से युक्त वह राजा शिखिध्वज, पत्थर में
212934 खुदी गई प्रतिमा के समान, वागादि चेष्टाओं से रहित होकर समाधि में अवस्थित हो गया। उसके बाद
212935 __() 'साध्वी स्त्रियों द्वारा पतिकृत नमस्कार के ग्राह्य न होने से' वह कुम्भरूपिणी चूड़ाला नहीं चाहती थी कि मेरा स्वामी मुझे नमस्कार करें, इसलिए वह स्वयं प्रणाम कर शीघ्र अन्तर्हित हो गई।
212936
212937
212938 निर्विकल्प और उसी समाधि में अचल प्रतिष्ठा प्राप्त कर वह राजा शिखिध्वज पर्वत के शिखर के सदृश अवस्थित हो गया । वह राजा शिखिध्वज उस समाधि में अपने निर्मल स्वरूप को प्राप्त कर समरस बन करके चिरकाल के बाद विश्रान्तमति होने से शीघ्र ही समस्त भयों से छुटकारा पाकर चिरकाल से चले आ रहे योग के द्वारा परिपूर्णस्वभाव होकर सो गया अर्थात् सुषुप्त की नाईं विश्राम
212939 करने लगा ।।१४-१७॥
212940
212941 एक सौ दोवाँ सर्ग समाप्त
212942 एकसौ तीनवाँ सर्ग चूडाला का अपने घर में जाकर पुनः तीन दिन के बाद वहाँ से लौट आना,
212943 बड़े यत्न के साथ समाधि से राजा को उठाना तथा तत्त्ववर्णन करना। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, उक्त रीति से वह राजा शिखिध्वज तो निर्विकल्प समाधि में अवस्थित होने से काष्ठ और भीत के सदृश अवस्थित हो गया, परन्तु उस चूडाला की क्या दशा हुई, अब उसे आप सुनिये। उस कुम्भ ऋषि के वेष से वह चूडाला अपने पति उस राजा शिखिध्वज को प्रबोधित करके स्वयं अन्तर्हित हो आकाश में बड़े वेग से उड़ गई । माया से विरचित देवपुत्र की आकृति को उसने आकाश में ही छोड़ दिया और सुन्दर विदग्ध मुग्ध स्त्रीशरीररूप आकार को धारण कर लिया। आकाश मार्ग से अपने नगर में पहुँचकर शीघ्र ही अन्तःपुर के भीतर प्रविष्ट हो गई। बाद में, सबके सामने प्रकट हुई और प्रजानुरंजनरूप राज्य कार्य करने लग गई। तदन्तर तीन दिन के बाद वह फिर आकाश में आकर योग से कुम्भ ऋषि बन गई और कुम्भ ऋषि का वेष धारणकर राजा शिखिध्वज के जंगल में पहुँची । जंगल की भूमि पर उतरकर चूडाला ने उसी तरह उसी रूप से उस राजा को निर्विकल्प समाधि में स्थित प्रतिमाकार-निर्मित काठ की नाईं निश्चल देखा। अहो, यह बड़े सौभाग्य की बात है कि यह राजा शान्त, सम और स्वस्थरूप से आत्मा में विश्रान्ति लाभकर अवस्थित है', यों उसने बार-बार कहा। इसलिए इसे परमपद से बोधित कर दूँ-जगा दूं, क्योंकि प्रारब्धकर्म के अवशेष रहते अभी यह देह का त्याग क्यों करे। राज्य के साथ या जब तक जंगल के भोगजनक कर्म का क्षय नहीं हो जाता तब तक जंगल के साथ कुछ दिन और चेष्टाएँ किया करे। फिर तो हम दोनों देह छोड़कर तुल्यस्वभाव हो करके एक ही साथ कैवल्य धाम को प्राप्त होंगे। मैंने इसको जो पहले उपदेश दिया है वह विषम हो जायेगा, क्योंकि उसका अभी देह छोड़ने से परिणाम (सप्तम भूमिका में अवस्थिति तक परिपाक) नहीं हो सकता अतः जीवन्मुक्तिसुखानुभव के लिए इसे जगाना उचित है । इसलिए इस समाधि के अभ्यासयोग से इसे मैं अब उठाती हूँ। यों विचारकर उस चूडाला ने अपने स्वामी के आगे वनचरों को भी भयप्रदान करनेवाला बार-बार सिंहनाद किया। बार-बार किये गये उस सिंहनाद से भी वह राजा पर्वत में शिला की नाईं जब विचलित नहीं हुआ, तब उस चूडाला ने उसको हाथ से खूब इधर-उधर हिलाया-डुलाया । हाथ से इधर-उधर खूब हिलाने-डुलाने और गिराने पर भी जब राजा न जाग सका तब कुम्भरूपिणी चूडाला सोचने लगी - अहो, यह साधु भगवान् अपने स्वरूप में सप्तभूमिका-प्रवेश तक परिणत हो चुका है, इसको किस युक्ति से अब मैं जगाऊँ। अथवा इस महात्मा
212944
212945 को मैं क्यों जगाऊँ ? विदेहमुक्ति प्राप्तकर सुखपूर्वक अवस्थित रहेन। मैं भी अब यह महिला का शरीर छोड़कर अपुनर्जन्म के लिए साथ ही चली जाऊँ, इस जीवन में कौन-सा अधिक सुख रखा है। यों सोचकर अपना शरीर छोड़ने के लिए वह सती चूडाला जब बिलकुल तैयार हो गई तब एक बार फिर उसने विचार किया, क्योंकि वह एक महा-बुद्धिमती (4) थी। पहले राजा के इस शरीर को तो देख लूँ कि इसमें बोध के बीजभूत वासनाशून्य मन का संस्कारलेशरूप से कुछ शेष यदि प्रारब्ध से बची हुई माया के लेश से उपहित हार्द ब्रह्म में है तब तो उसके उद्भव का समय आने पर यह भगवान स्वयं प्रबोध को उस प्रकार प्राप्त होगा, जिस प्रकार वसन्त के आरम्भ में वृक्ष के मूलप्रदेश में अवस्थित पृथिवी के रस में सूक्ष्मभाव से लीन भावि पुष्प समूह। इसलिए मेरे द्वारा प्रबोधित होकर मेरे ही समान जीवन्मुक्तरूप से विहार कर रहा यह स्थित रहे । यदि यह मैं समझ लेती हूँ कि यह मुक्त हो गया है तो मैं अभी इसके साथ चली जाती हूँ। यों विचारकर सुन्दरवर्णवाली, उस चूडाला ने स्पर्शरूप हेतु द्वारा देह की गरमी जानकर अभी जीता है - यों अपने पति को आशंकापूर्वक देखकर जागने के जो कारण होते हैं उनके लाभ से जान लिया कि इसमें सत्त्व अभी अवशिष्ट है। और उसने यह कहा कि इसके हृदय में अभी सत्त्व तो बचा हुआ है।॥१-२२॥

212946
212947 _ 'स्पर्शनेन नयेन च' – यह जो कहा गया इसमें नयशब्दार्थ की जिज्ञासा कर रहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
212948 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, अत्यन्त शान्तचित्त, काष्ठ और लोष्ट के समान स्थितिवाले ध्यानशाली प्राणी का सत्त्वशेष कैसे जाना जाता है ॥२३॥
212949
212950 देह में वृद्धि, विपरिणाम, अपक्षय आदि विकारों का अनुदय सत्त्वशेष में हेतु है, ऐसा उत्तर देने के लिए हेतुगम्य का अनुवाद करते हैं।
212951 ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, जैसे बीज के अन्दर पुष्प और फल दुर्लक्ष्य अणु के सदृश ही विद्यमान रहता है वैसे ही जिस किसी ध्यानशाली प्राणी में जगाने के कारण हैं उसके हृदय में अणु की नाईं अगम्य सत्त्वशेष विद्यमान रहता है। चित्त के विकार से शून्य, निश्चल सत्-चिद्रूप बन गये, निर्विकल्प, सर्वस्वरूप और अचल पर्वत की नाईं संस्थितिवाले उस पुरुष का शरीर, सबमें एकरूप से रहनेवाले आत्मा में सदा तृप्त रहने के कारण, न तो आनन्दित होता है, न ग्लानि को प्राप्त होता है, न अस्त होता है और न उदय को ही प्राप्त होता है, किन्तु समानरूप होकर अवस्थित रहता है। द्वित्व और एकत्व आदि से युक्त जिस पुरुष का मन चंचल रहता है उसीका शरीर अन्यरूपता को प्राप्त हो जाता है, चंचलतारहित पुरुष का कभी नहीं ॥२४-२७॥
212952
212953 वह क्यों, इस पर कहते हैं।
212954 हे श्रीरामजी, जगत् के व्यवहार के हेतुभूत सम्पूर्ण भावविकारों का कारण चित्तस्पन्द उस तरह है, जिस तरह कुसुमों का वसन्त । हे श्रीरामजी, इसलिए इस देह से देहान्तर में जानेवाले चित्त का इस देह में बार-बार प्रयत्नपूर्वक निगृहीत किया जा रहा भी हर्ष, कोप और सम्मोह रोका नहीं जा सकता, यही __(4) अवश्य भोक्तव्य उसके शेष प्रारब्ध कर्म को अपनी बुद्धि से देखकर उस चूडाला ने फिर विचार किया, यह सूचित करने के लिए 'महामति' यह विशेषण दिया गया है।
212955
212956
212957 दूसरे जन्म में हेतु है॥२८,२९॥
212958
212959 चित्त में हर्षादि विकारों का उपशम हो जानेपर शरीर में भी विकार निवृत्त हो जाते हैं।
212960 चित्त की शान्ति हो जानेपर निर्वासनिक चित्त द्वारा अस्मरण से त्यागी गई भी भावविकारों की जननी यह देह आकाश की नाईं पुरुष को बाधित नहीं करती । निष्कर्ष यह निकला कि चित्त का अहन्त्वरूप से स्वीकार ही देह में वृद्धि आदि विकारों का कारण है। जैसे समान जलसन्तति में तरंग आदि की उत्पत्ति नहीं होती वैसे ही समान वासनारहित चित्तसन्ततिदशा में जरा आदि विकार या राग आदि दोष नहीं दिखाई पड़ते॥३०,३१॥
212961
212962 कितने समय तक जीवन्मुक्त निर्वासनिक मन को देखते हैं, ऐसी यदि शंका हो, तो अवशिष्ट प्रारब्ध के क्षय द्वारा जबतक उसका विनाश न हो तब तक, यों उत्तर देते हैं।
212963 सत्त्व के उपशम के बिना सत्त्व का अनुपलम्भ नहीं होता। जब प्रातिभासिक वैषम्य से निर्मुक्त तत्त्व दिखाई पड़ता है तभी अवशिष्ट प्रारब्धविनाशकाल में वह पूर्णरूप से विलीन हो जाता है॥३२॥
212964
212965 निर्वासनिक मन का विनाश हो जाने पर मृत देह भी विलीन हो जाती है, यह कहते हैं।
212966 हे श्रीरामजी, जिस देह में न तो चित्त और न निर्वासनिक मन ही रहता है वह ताप में हिम की नाईं मरण द्वारा विलीन हो जाती है ॥३३॥
212967
212968 ___ शिखिध्वज की देह में तो जीवनहेतुओं का चूडाला ने अवलोकन किया, यह कहते हैं।
212969 शिखिध्वज की वह देह चित्तशून्य तो थी, परन्तु वह गरमी से युक्त और निर्वासनिक मन से युक्त थी, इससे वह ग्लानि की पात्र नहीं थी॥३४॥
212970
212971 प्रश्न का समाधान कर प्रस्तुत विषय का अनुसन्धान करते हैं।
212972 अपने स्वामी की उस तरह से अवस्थित देह को देखकर अपने शरीर का त्याग न करती हुई सुन्दर अंगों से सुशोभित उस चूडाला ने शीघ्र विचार किया। सर्वव्यापक विशुद्ध चितितत्त्व में प्रविष्ट होकर अर्थात् अपने स्वामी की काया में प्रवेश द्वारा स्वामी के ही हार्द ब्रह्म में प्रविष्ट होकर वहाँ स्थित होती हुई मैं चिरकाल के बाद जागनेवाले अपने स्वामी को जगाती हूँ॥३५,३६॥
212973
212974 चिरकाल के बाद तो यह स्वयं समाधि से उठ जायेगा, इसे जगाने के लिए शीघ्रता करने की मुझे क्या आवश्यकता, इस पर कहते हैं।
212975 यदि मैं इसे न जगाती हूँ तो भी यह चिरकाल के बाद स्वयं जाग जायेगा, लेकिन मैं यों अकेली हो क्यों अवस्थित रहूँ, इसलिए इसे जगाती हूँ। यों विचारकर इन्द्रियपंजररूपी अपनी देह को छोड़ करके स्वामी की देह में प्रविष्ट होकर आदि और अन्त से वर्जित अपने स्वामी के हार्द ब्रह्मस्वरूप चितितत्त्व में चूडाला स्थिति को प्राप्त हो गई। वहाँ पहुँचकर सत्त्वसम्पन्न अपने स्वामी की निर्विकल्प समाधि से जल और दूध की नाईं एकरस बनी हुई चेतना का स्पन्दन कर वह चूडाला फिर अपनी देह में उस तरह प्रविष्ट हो गई, जिस तरह अपने घोंसले में चिड़िया। तदनन्तर कुम्भस्वरूपिणी वह चूडाला वहाँ से उठकर कुसुमपूर्ण स्थान में जाकर बैठ गई और वहीं बैठी हुई भ्रमरियों के गुंजार को तिरस्कृत कर रही वह चूडाला सामगान में प्रवृत्त हो गई। उस सामस्वर को सुनकर सत्त्वगुण से सम्पन्न चिदाभास से युक्त राजा की बुद्धि नखाग्र से लेकर मस्तक तक देह में अहंभाव की व्याप्ति से युक्त होकर ऐसे अवबुद्ध हुई,
212976
212977 जैसे वसन्त में पद्मिनी। जिस तरह सूर्य कमलिनी को विकसित करते हैं वैसे ही सत्त्वसम्पत्ति से युक्त राजा शिखिध्वज ने समाधि में निमीलित अपने नेत्र को विकसित किया। राजा शिखिध्वज ने साम के गान में तत्पर अपने आगे स्थित कुम्भऋषि को दिव्य शरीर से युक्त दूसरे सामवेद-जैसा देखा । अहो, हम धन्य हैं कि यह मुनि स्वयं यहाँ पुनः प्राप्त हैं, इतनी बात कह रहे राजा शिखिध्वज ने कुम्भ को पुष्पांजलि समर्पित की (8)। भगवन्, यह हमारे सौभाग्य की बात है कि आपके पावन चित्त में हम पुनः उदित हुए हैं। अथवा हे मुने, हम अपने भाग्य की क्या सराहना करें, भला ऐसे महासत्त्वशाली कौन हैं, जो अपने आप ही दूसरों के ऊपर अनुग्रह करने के लिए सदा प्रस्तुत नहीं रहते? हे भगवन्, हमें पवित्र करने के लिए ही आपका यहाँ आगमन हुआ है यदि यह बात न हो, तो फिर आप ही कृपाकर बतलाइये कि यहाँ आपके आने में दूसरा कौन-सा कारण है ? कुम्भ ने कहा : हे राजन्, अनिन्दित होकर मैं आपके यहाँ से जबसे गया तभी से मेरा चित्त आपके साथ यहीं स्थित रहा। यही कारण है कि मैं रम्य स्वर्ग में भी नहीं ठहर सका और आपके समीप इस समय ठहरा हुआ हूँ। हे महीपते, बहुत-सी रम्य वस्तुओं के बीच में चित्त को जो सबसे अच्छी मालूम पड़ती है वह बड़े उद्योग से ही प्राप्त होकर सामने स्थित मिलती है, बिना उद्योग के कभी नहीं, इसलिए आपके दर्शन के उद्योगवश से ही यहाँ मेरा
212978 आगमन हुआ है॥३७-४८॥
212979
212980 मुझमें जो आपकी इतनी प्रीति बढ़ गई है, इसका अतिशय कारण क्या है?
212981 हे राजन्, इस जगत् में मेरा आपके सदृश बन्धु, आप्ता, सुहृत्, मित्र, सखा अथवा विश्वनीय कोई शिष्य भी नहीं है, ऐसा मैं समझता हूँ। राजा शिखिध्वज ने कहा : अहो, आज इस मन्दराचल के ऊपर हमारे पुण्यवृक्ष फल गये, क्योंकि असंग हुए भी आप हमारा समागम चाह रहे हैं। हे प्रभो, मुझमें प्रीति होने के कारण यदि आपको स्वर्ग अच्छा नहीं जान पड़ता, तो यहीं मेरे निकट रहिये । आपके लिए यह जंगल है, ये वृक्ष हैं और यह मैं हूँ उपस्थित आपका आदृत सेवक ॥४९-५१॥
212982
212983 ___ आपके द्वारा बतलाई गई समाधि से जनित जो सुख है, उससे तृप्त मुझे भी स्वर्ग की इच्छा नहीं होती।
212984 आपके द्वारा बतलाई गई योगयुक्ति से जैसे मैं विश्राम ले रहा हूँ, हे साधो, मैं समझता हूँ कि स्वर्ग में भला वैसा विश्राम कहाँ से होगा। जिस भूमानन्द संस्थिति का आपने मुझे उपदेश दिया है उसी स्वच्छ स्वप्रकाशस्वरूप स्थिति का अवलम्बनकर आप यहाँ यथेच्छ स्वर्ग

या भूतल में विहार कीजिये। कुम्भ ने कहा : हे राजन्, परमानन्द परमपद में क्या आप विश्राम ले चुके ? क्या इस भेदमय दुःख का आप भलीभाँति त्याग कर चुके ? हे राजन्, ऊपर-ऊपर से रमणीय दिखाई दे रहे इन संकल्पों से भोगों की नीरसतापूर्वक आपका प्रेम क्या बिलकुल निर्मूलता को प्राप्त हो गया ? हेय और उपादेय दशा को अतिक्रान्त कर गया ? शम से समस्थिति से युक्त शान्त आपका मन क्या प्रारब्धवश प्राप्त विषयों में उद्वेगशून्य होकर अवस्थित हो गया ? राजा शिखिध्वज ने कहा : हे भगवन्, आपकी दया से मैंने वह गति देख ली, जो दृश्यों को अतिक्रान्त कर चुकी है; मैंने संसार की सीमा का अन्त पाया और लाभ करने योग्य वस्तु का लाभ कर लिया। चिरकाल के बाद थोड़े समय तक ही यानी केवल तीन दिन तक

212985 (e) इससे तपस्या के प्रभाव से पूर्वसंचित फूलों में अम्लानता प्रकट होती है ।

212986

212987

212988 ही निरामय होकर मैंने विश्राम किया, प्राप्त करने योग्य सब प्राप्त कर लिया, अब मैं तृप्त होकर चिरकाल के लिए स्थित हूँ। अब हमें किसी तरह का उपदेश देना उपयुक्त नहीं है। सर्वत्र ही मैं अतितृप्त हो गया हूँ। सन्तापादि सांसारिक ज्वर से शून्य होकर मैं अवस्थित हूँ। मैंने अज्ञात का ज्ञान कर लिया, अप्राप्त की प्राप्ति कर ली, छोड़ने योग्य वस्तु छोड़ दी तथा मेरा मन वासनाशून्य हो गया और मैंने आत्मा के तत्त्वरूपी परत्व का आश्रय कर लिया। अब मुझसे अतिरिक्त कोई अवशिष्ट नहीं है ॥५२-६०॥

212989

212990 यदि आपसे भिन्न कोई दूसरा है ही नहीं, तो आप फिर किस स्वरूप से अवशिष्ट हैं, इस पर कहते हैं।

212991 संसारशून्य, मोह और भय से रहित, रागादि दोषों से मुक्त, नित्यप्रकाशरूप, सर्वत्र एकरूप की भावना से युक्त, सब तरह से सौम्य, सर्वस्वरूप, सकल कल्पनाओं से निर्मुक्त, आकाशकोश के समान स्वच्छ मैं एकरूप होकर स्थित हूँ॥६१॥

212992

212993 एक सौ तीनवाँ सर्ग समाप्त

212994 एक सौ चारवाँसर्ग कुम्भ के रमण से राजा की संभोगेच्छा, स्वर्ग के बहाने नगर में जाना

212995 और खिन्न होकर वहाँ से फिर लौट आना। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, यों अध्यात्मविषयक विचित्र कथाओं को परस्पर कह रहे वे दोनों तत्त्वज्ञानी तीन मुहूर्त तक वन में स्थित रहे। उसके बाद वहाँ से उठकर फल-मूल आदि के द्वारा रक्षा करनेवाले, आनन्ददायक किसी पर्वत की चोटीपर जाकर विहार करने लगे, जहाँ सरस कमल और सारस पक्षियों के जोड़े सुशोभित हो रहे थे। फिर वहाँ से उठकर उस महाअरण्य की उन वनवीथियों में जीवन्मुक्तों के प्रसिद्ध आचार के अनुसार व्यवहार करते हुए तथा अध्यात्मविषयक विचित्र कथाओं से परस्पर संलाप करते हुए उन दोनों ने आठ दिन गँवा दिये। उसके अनन्तर कुम्भ ने कहा : राजन्, चलिए, किसी दूसरे जंगल में किसी पर्वत के ऊपर चलें। राजा ने उसे स्वीकार कर लिया, तब वे दोनों वहाँ से चल पड़े। अनेक तरह के वनों, जंगलों, नदी के तटों, अनेक तालाबों, गुल्मसमूहों (कुंजों), गहन पर्वत की चोटियों, बहुत-सी नदियों, नाना देशों,ग्रामों, नगरों, उपवनों, मनोहर शब्दवाले पर्वतों, कुंजों, तीर्थों और आश्रमों में पहुँचकर समानस्नेह से युक्त, वे दोनों मिलकर तुल्यचित्तवृत्ति से युक्त होकर परस्पर एक दूसरे से अपना अनुभव कहते थे, वे दोनों समानचित्त तथा समान उत्साहवाले थे। हे राघव, वे दोनों पितर और देवताओं की एक साथ पूजा करते थे, एक ही साथ वे दोनों भोजन करते थे। सन्तप्त तथा जलार्द्र शीतल प्रदेशों में उन दोनों की बुद्धि समान थी। स्निग्धहृदय वे दोनों मित्र स्त्री-पुरुष तमालवनखण्डों में और मन्दार के जंगलों में विहार करते फिरे ॥१-९॥

212996

212997 बिना घर की स्थिति का लक्षण बतलाते हैं।

212998 हे श्रीरामजी, यह घर है, यह घर नहीं है, इस तरह की विकल्प-कल्पना उन दोनों के मन को उस प्रकार न हर सकी, जिस प्रकार झंझावात सुमेरु पर्वत को ॥१०॥

212999

213000 उनमें प्रिय और अप्रिय का विकल्प भी नहीं था, इसे कहते हैं।

213001

213002 वे दोनों मित्र कहीं तो धूलि से घूसरगात्र, कहीं चन्दन से चर्चित अगर कहीं पर तो भस्म से विभूषितगात्र होकर विचरण करते-फिरते थे। वे दोनों कहीं दिव्य वस्त्र धारण किये हुए; चित्रविचित्र वस्त्र से शोभित हुए, कहीं पल्लवों से आच्छन्न और कहीं कुसुमों से मण्डित हुए विचरते थे । हे श्रीरामजी, कुछ इने-गिने ही दिनों में समानचित्त हो जाने से तथा उस निर्वासन मन के कारण उत्कृष्ट हो जाने से राजा शिखिध्वज कुम्भ के समान शोभित होने लगा। अनन्तर, देवसन्तान के समान कान्ति से युक्त तथा अपूर्व शोभा को प्राप्त उस राजा शिखिध्वज को देखकर मानिनी चूडाला विचार करने लगी। एक ओर तो सामने यह उदारात्मा मेरे स्वामी हैं और दूसरी ओर ये मनोहर कानन की भूमियाँ हैं, फिर यह अनायास प्राप्त जो हम लोगों की स्थिति है, वह काम से (रतिसुख से) वंचित नहीं रह सकती । प्रारब्ध-प्राप्त भोगों के प्रति अनिवृत्त गतिवाले यानी बे-रोक-टोक प्रारब्ध से प्राप्त हुए सुख-दुःखों का अनुभव करनेवाले जीवन्मुक्त महात्मा यदि केवल एक भोगनिवृत्ति करने में ही आग्रह कर लें, तो वह उनकी तुच्छ मूढ़ता ही होगी ॥११-१६॥

213003

213004 अधर्म, रोग और श्रम आदि के कारणभूत भोगों से लोकसंग्रह के लिए दूर हट जाना चाहिए, यह ठीक है, परन्तु यहाँ उनकी प्रसक्ति है ही नहीं, इस आशय से कहते हैं।

213005 यह अपना स्वामी उदारात्मा है, रोगनिर्मुक्त है, इसकी नयी अवस्था है और ये सब कुसुमसमूह घर हैं, इस तरह की सब सामग्रियों के उपस्थित रहते भी जो स्त्री अपने स्वामी में अनुरागवती नहीं होती वह यदि अजीवन्मुक्ता है तो अपने स्वामी के उपभोग के विनाश से जनित पाप से बिलकुल नष्ट हो चुकी है और यदि वह जीवन्मुक्ता है, तो लोकसंग्रह के भंग से जनित निन्दा आदि के द्वारा नष्ट हो चुकी है । वनपुष्पलताओं के घर में स्वाधीन पति के रहते जो प्रिया सुखपूर्वक रमण नहीं करती वह दुष्ट अंगना मर चुकी है । एकान्त स्थान में सर्वांगसुन्दर रमणीय अपने विवाहित पति को पाकर जो सती स्त्री रमण नहीं करती उस दुष्ट महिला को धिक्कार है। उदार अर्थ से भरे यथाप्राप्त भी अनिन्द्य अपने भोग का सदा त्याग कर रहे, वेद्य पदार्थ का ज्ञान रखनेवाले तत्त्वज्ञानी पुरुष ने कौन-सा अधिक फल उत्पन्न किया ? ॥१७-२०॥

213006

213007 तात्पर्य यह कि यथाप्राप्त भोगों का त्याग करके ज्ञानी कुछ भी अधिक फल उत्पन्न नहीं कर सकता।

213008 इसलिए मैं अपनी बुद्धि से इस कानन में शीघ्र कुछ प्रपंच की रचना करूँ, जिससे कि यह मानप्रदान करनेवाला मेरा पति राजा मुझमें रति सुख का लाभ करे । यों विचारकर काननकुंज में बैठी हुई कुम्भवेषधारिणी चूडाला ने अपने पति से उस तरह कहा, जिस तरह कोकिला अपने पति कोकिल से कहती हो। कुम्भ ने कहा : हे राजन्, यह चैत्रमास का शुक्ल पक्ष है और महान् प्रतिपदा दिवस है। आज स्वर्ग में इन्द्र की समारोहपूर्वक बड़ी सभा होगी, जिसमें सब देवर्षियों का समागम होगा । मुझे अपने पिताजी के सामने वहाँ पहुँच कर उनका साक्षात्कार करना ही चाहिए, क्योकि यथास्थित नियति का कभी भी परित्याग नहीं करना चाहिए। हे राजन्, नवीन पुष्पों से शोभित इस वन-भूमि में किसी तरह के उद्वेग को न प्राप्त कर विहार करते हुए आप सायंकाल तक मेरी अवश्य प्रतीक्षा कीजियेगा। हे राजन्, आज सायंकाल को स्वर्ग से मैं निश्चित आ जाऊँगा, क्योंकि मेरे आत्मसन्तोष के लिए आपका साथ

213009

213010 मुझे स्वर्ग से भी बढ़कर प्रिय है। यों कहकर अपनी प्रीति-जैसी कल्पतरू के कुसुम की मनोहर मंजरी कुम्भ ने अपने मित्र राजा शिखिध्वज को उसकी प्रसन्नता के लिए दे दी। हे प्रिय मित्र, यहाँ शीघ्र आना, यों राजा शिखिध्वज के कहते ही वह कुम्भ वन से आकाश में, शरत्कालीन निर्जल मेघ की नाईं, उड़ गये । आकाश में जा रहे उस कुम्भ ने पुष्पमाला की पुष्पांजली, जो वनवायु से चारों ओर प्रसरण शील हो रही थी, ऐसे छोड़ दी, जैसे हिमकाल का मेघ हिम । जैसे मयूर तब तक मेघ को लगातार देखते ही रहता है जब तक कि वह मेघ उसकी आँखों से ओझल नहीं हो जाता, वैसे ही उस समय आकाश में जा रहे अपने मित्र को राजा शिखिध्वज तब तक उन्निद्र होकर देखते रहे जब तक कि कुम्भ आँखों से ओझल नहीं हो गये, क्योंकि बुद्धिमानों की प्रीति दुस्त्याज्य होती है - छोड़ते नहीं बनती॥२१-३०॥

213011

213012 शिखिध्वज की दृष्टि के बाहर जाकर आकाश में चूडाला ने अपने कुम्भशरीर का परित्याग कर दिया और वह मुग्धा अपने पूर्वरूप में उस तरह आ गई जिस तरह आवर्त के शान्त हो जाने पर जलश्री। आकाश-पथ से वह चूडाला स्वर्ग के समान रमणीय अपने नगर में पहुँच गई, जहाँ पताका फहरा रही थी अतएव जो मंजरीयुक्त आकारवाले कल्पवृक्ष के सदृश मालूम हो रहा था। स्त्रियों से भरे हुए अपने अन्तःपुर में अदृश्यरूप से वह चूडाला उस तरह प्रविष्ट हो गई, जिस तरह लताओं से शोभित वृक्ष में वसन्त की महालक्ष्मी। वहाँ झटपट सब राज्यकार्यों का सम्पादन कर वह चूडाला, जैसे वृक्ष से फल या पुष्प गिरता है, वैसे ही राजा शिखिध्वज के आगे आकर गिरी। हिमयुक्त चन्द्र जैसे कमल को खिन्न बना देता है वैसे ही अत्यन्त खिन्न मनवाली श्यामा उस चूडाला ने अपने स्वामी की सन्निधि में अपने मुख को श्यामद्युति से युक्त खिन्न बना दिया। उस तरह के आकार से युक्त उसे देखकर राजा शिखिध्वज उठकर खड़ा हो गया और खिन्न चित्त हो गया। खिन्न चित्त उस राजा ने बड़े आदर के साथ यह कहा : देवपुत्र, आपको नमस्कार है। आपके मुख में

ग्लानि झलक रही है, अतः आप खिन्न चित्त दीख रहे हैं। आप तो कुम्भ हैं। इस मानसिक ताप को दूर कर दीजिए और इस आसन पर बैठ जाइये। मित्र, कमल जैसे जल की आर्द्रता का आश्रय नहीं करते, वैसे ही जो अपने स्वरूप में स्थित सन्त महानुभाव वेद्य वस्तु का ज्ञान किये हुए रहते हैं वे हर्ष और विषाद जनित स्थिति का आश्रय नहीं करते । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, यों राजा शिखिध्वज के कहने पर आसन पर बैठते-बैठते कुम्भ ने फटे बाँस की ध्वनि के समान विषादभरी वाणी से कहा ॥३१-३९॥

वेद्य वस्तु का ज्ञान प्राप्त किये हुए पुरुष हर्ष और विषाद जनित स्थिति का आश्रय नहीं करते' यह जो राजा ने कहा है उसमें कुछ विशेष कहने की इच्छा कर रहे कुम्भ कहते हैं।
जब तक देह की स्थिति रहती है तब तक आनेवाली हर्ष-शोक आदि अवस्थाओं में ज्ञानजनित समचित्तता के कारण कर्मेन्द्रियों की चेष्टाओं में जो अवस्थित नहीं रहते वे तत्त्वज्ञानी प्रारब्धप्राप्त कर्मेन्द्रियों की चेष्टाओं का उद्भव हो जानेमात्र से शठ नहीं हो जाते॥४०॥

___ अतत्त्वज्ञों में ऐसी बात नहीं है, यह कहते हैं।
हे राजन्, जो अतत्तत्त्वज्ञानी मूढ़ हैं वे बालचित्त होने से ही यानी उनमें समचित्तरूपता का अभाव होने से ही हठात् गृहीत तत्-तत् कर्मेन्द्रियों की निग्रहावस्थाओं से स्वभावतः (अज्ञानस्वभाव से ही) च्युत हो जाते हैं ॥४१॥

जब तक देह रहेगी तब तक प्रारब्धप्रयुक्त कर्मेन्द्रियों में हर्ष-ग्लानि आदि दशा ज्ञानी और अज्ञानी दोनों में एक-सी रहेगी ही, इसी आशय से दृष्टान्तपूर्वक कहते हैं।
जैसे जब तक तिल है तब तक तेल भी है, वैसे ही जब तक देह रहेगी तब तक कर्मेन्द्रियों द्वारा प्राप्त हर्ष और ग्लानि आदि की दशा रहेगी ही।
उसीको व्यतिरेकी दृष्टान्त से दृढ़ करते हैं।
जो देहदशा को प्राप्त नहीं होता वह खड्ग से आकाश का छेदन करता है। तात्पर्य यह है कि ज्ञानियों को भी देहदशा का अतिक्रमण होता ही नहीं, अतः मैं भी उसका अनुकरण करूँ तो क्या दोष है ॥४२॥

ऐसी स्थिति में चित्त की समता से देहगत दुःखों का समाधि के कारण अदर्शन होना ही उनका परित्याग है, जबर्दस्ती कर्मेन्द्रियों के निग्रह से उन्हें सहन करना उनका परित्याग नहीं, यह निष्कर्ष है, इसे कहते हैं।
समाधि से चित्त की जो समता है यही देह में प्राप्त दुःखों का सर्वोत्तम परित्याग है। कर्मेन्द्रियों की संस्थिति से यानी कर्मेन्द्रियों के निग्रह से उन्हें सहन करना उनका परित्याग नहीं है॥४३॥
हे राजन्, तत्त्वज्ञानी को तब तक सभी दशाओं में यथाप्राप्त सदाचार का कर्मेन्द्रियों के द्वारा परिपालन करते हुए ही अवस्थित रहना चाहिए, जब तक कि इस देह की स्थिति बनी हुई है। ज्ञानेन्द्रियों तथा मन आदि से तो सदा समचित्त होकर ही अवस्थित रहना चाहिए, कभी भी वैषम्यभाव को प्राप्त होकर नहीं ॥४४॥

कर्मेन्द्रियों के द्वारा देहदशाओं में अनिषिद्ध का अनुवर्तन ब्रह्मा आदि सम्पूर्ण जीवन्मुक्तों में प्रसिद्ध ही है, यह कहते हैं।
ब्रह्मा आदि सभी उदित हृदय से युक्त (जीवनमुक्त) ज्ञानी लोग देह की अवस्थाओं में अवस्थित रहते हैं, यही प्रारब्धकर्मरूप नियति का निश्चय है ॥४५॥

प्रारब्धकर्मरूपी नियति का उल्लंघन अज्ञया तत्त्वज्ञ किसीसे नहीं किया जा सकता, इसे कहते हैं।
अज्ञ या तत्त्वज्ञ सर्वविध प्राणियों से समन्वित जो यह दृश्यसमूह है वह सब नियति की ही ओर उस तरह दौड़ता है, जिस तरह जल सागर की ओर ॥४६॥

तब क्या तत्त्वज्ञानी और मूर्ख दोनों बराबर ही हैं, नहीं, ऐसा उत्तर देते हैं।
तत्त्वज्ञानी लोग बुद्धि आदि के साम्य तथा हाथ, पैर आदि के संचालन से जब तक प्राप्त एक अन्तिम देह का पतन नहीं हो जाता तब तक इस नियति को पूर्णतः बिताते चलते हैं ॥४७॥

परन्तु अज्ञानी वैसा नहीं करते, यह कहते हैं। __ परन्तु अज्ञानी सब तरह के क्षोभ से सुख-दुःख की दशाओं में आहत होकर लाखों शरीरों के द्वारा नियति को अपूर्णरूप से बिताते चलते हैं॥४८॥

प्रारब्धकर्मरूपी नियति के स्वरूप को दिखला रहे कुम्भ ऋषि उसकी सबसे दुर्लंघ्यता का अनुवाद कर उपसंहार करते हैं।
हे राजन्, इस प्राणी को इस जन्म में इस रीति से सुखों में और इस रीति से दुःख की दशाओं में अवस्थित रहना चाहिए। अपने-अपने कर्मों के अनुसार जीवों को जैसा ललाटाक्षर प्राप्त है तत्

तत् विषय में अज्ञ या ज्ञानी सब भूतों में वैसा ही यह नियति (प्रारब्धकर्म) का नियत विकास है, जो पूर्वोक्त रीति से दुर्लंघ्य है ॥४९॥

एक सौ चारखाँ सर्ग समाप्त
एक सौ पाँचवाँसर्ग दुर्वासा मुनि के शाप से रात्रि में स्त्रीत्वप्राप्ति का कुम्भ द्वारा कथन तथा
परस्पर समाधानों से सन्तुष्ट हुए उन दोनों की स्थिति का वर्णन। राजा शिखिध्वज ने कहा : हे महाभाग, हे वेद्यविदों में श्रेष्ठ, अपने-अपने भाग्यचक्र के अनुसार जो ये सब जीव स्थित हैं, उनमें यद्यपि आप देवता हैं, तो भी इस तरह के विषाद के हेतु उद्वेग को किस कारण प्राप्त किये हैं, यह आप मुझसे कहिए। कुम्भ ने कहा : हे भूमिपाल, यह मेरा चित्त जो विकृत हुआ है, उसके विषय में आज इस संसार में मेरे लिए जो घटना घटी, उसे पूरी तरह मैं आपसे कहता हूँ, सुनिये। भद्र, घन, जड़ और काला होते हुए भी मेघ मुक्तवृष्टि होकर जैसे हलका हो जाता है, वैसे सुहृदजनों में प्रकाशित किया गया दुःख अत्यंत हलका हो जाता है। पूछ रहे मित्र के कारण अन्तःकरण भलीभाँति प्रसन्नता (स्वच्छता) उस तरह प्राप्त करता है, जिस तरह स्वच्छता के लिए प्राप्त हुए कतक-रज के कारण जल स्वच्छता को प्राप्त करता है। आपको पुष्पांजलि समर्पित कर यहाँ से पहले निकला और फिर आकाश को लाँघकर मैं स्वर्ग में पहुँच गया। वहाँ पहुँचकर पिताजी के साथ महेन्द्र के सभा स्थान में क्रमानुसार बैठ गया और तदनन्तर उत्थान-समय में पिताजी से अलग हुआ मैं उठकर यहाँ आने के लिए स्वर्ग का परित्याग कर आकाशमण्डल में आ गया। मैं सूर्य के घोड़ों के साथ साथ अपने अनुकूल प्रवह नामक वायु के मार्ग के उसके प्रवाह से ही अभिमत देश में आया। अपने अभिमत देश में आने के बाद प्रवहनामक वायु द्वारा आगे ले जाये जा रहे भगवान् सूर्य एक मार्ग से एक ओर गये और मैं दूसरे मार्ग से समुद्र में मानों तैरता हुआ आकाश की ओर जा रहा था। अनन्तर मैंने जलपूर्ण मेघों के मध्यमार्ग से वेगपूर्वक सामने चले आ रहे महान् दुर्वासा मुनि को देखा । दुर्वासा मुनि को मेघसदृश नीलेवस्त्रों ने ही ढाँक रखा था और विद्युत् के सदृश चमकीले कंकण ने उन्हें सुशाभित किया था। जिस दशा में मैंने उन्हें देखा, उस दशा में ठीक अभिसारिका (प्रेमिका) - से लगते थे। उनके अंगों के चन्दन को यानी अंगराग को ओस की धारा ने धो डाला था। भूमि पर राजित अतएव तीरस्थ वृक्षों की सुन्दर छाया से समन्वित अपनी प्रिय तपोलक्ष्मी के सदृश अवस्थित प्रसिद्ध भागीरथी की ओर वेग से वे इसलिए दौड़े जा रहे थे कि सन्ध्यावन्दन का समय बीत न जाय । आकाश में विचरण कर रहे मैंने उन मुनि को नमस्कार कर कहा कि हे मुनिवर, नीलमेघ के सदृश वस्त्र धारण करने के कारण आप अँधेरी रात की अभिसारिका के सदृश लगते हैं। हे मानद, महाराज दुर्वासा ने उस वाक्य को सुनकर मेरे ऊपर शाप छोड़ा, जाओ, तुम इस दुरुक्ति के कारण हाव-भावविलासों से पूर्ण, स्तन केशवाली कमनीय रमणी आज से प्रत्येक रात में हो जाया करोगे। जीर्ण-शीर्ण ब्राह्मण दुर्वासा मुनि के मुख से निकले उस अशुभ वाक्य को सुनकर ज्यों-ही मैं कुछ विचारता हूँ, त्यों-ही वे मुनि अन्तर्हित हो गये। हे साधो, उस प्रकार मैं आकाशतल से ही उद्विग्न-मन होकर यहाँ आया हूँ। आपसे मैंने सब कुछ कह दिया कि मैं रात्रि

में अंगना हो गया हूँ। यह स्त्रीभाव रात्रियों में मैं कैसे निभा सकूँगा। हा ! मैं रात में स्तनधारिणी घोषित हो जाऊँगा। पिताजी के सामने मैं क्या कहूँगा । अहो, इस संसार में भवितव्यों की बड़ी ही विचित्र गति है, क्योंकि मैं भी आज दैव से युवकों के लिए मांस बन गया

यानी गृध्रामिषन्याय से अनेक युवकों में परस्पर कलह को पैदा करनेवाला हो गया ॥१-१७॥
213052
213053 उसी न्याय का स्पष्टीकरण करते हैं।
213054 महान् कष्ट यह हो गया कि अब मेरे अपहरण के लिए यहाँ स्वर्ग में कामव्याकुल मति देवकुमारों में संघर्ष छिड़ जायेगा । गुरुजन, देवता एवं ब्राह्मणों के सामने रात में लज्जापरवश स्त्रीरूप मैं किस तरह से निराबाध वास कर सकूँगा। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामभद्र, उस तरह कहकर वह कुम्भ एक क्षण तक चित्त की एकाग्रता में चुपचाप स्थित होकर इस विषय में धैर्य धारणकर फिर बोलने लगा। अज्ञानी की तरह मैं क्यों सोच रहा हूँ, मेरी आत्मा का इससे क्या बिगड़ा । प्रारब्ध के अनुसार प्राप्त हुए स्त्रीभाव का मुझसे अन्य यह शरीर ही अनुभव करेगा। इससे असंग चिन्मात्रस्वरूप मेरी क्षति क्या हुई ॥१८-२१॥
213055
213056 राजा भी उसके कथन का अनुमोदन कर कहते हैं।
213057 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे देवपुत्र, उस तरह की इस व्यर्थ चिन्ता से कौन अर्थ सिद्ध होनेवाला है। प्रारब्धवश जो आता है, उसे आने दीजिए, उससे देह की आत्मा लिप्त नहीं हो सकती। जो भी कुछ सुख या दुःख आते जाते हैं, वे सब देह के लिए ही आते-जाते हैं, उनमें से कोई भी देही आत्मा के (देहोपलक्षित चैतन्यात्मा के लिए नहीं । मुनिवर, अवश्य प्राप्त होनेवाले प्रारब्धकर्म-फलों के विषय में कभी खेद न करनेवाले आप भी यदि खेद करने लग जायेंगे, तो अविवेकी पुरुषों को अविवेकजनित खेद की चिकित्सा के लिए आपके सदृश शास्त्रीय तत्त्व का अनुभव करानेवाला दूसरा कौन चिकित्सक शरण देगा अर्थात् कोई भी नहीं देगा॥२२-२४॥
213058 ___ मैं तो समझता हूँ कि यह आपका खेद नहीं है, किन्तु केवल खेदोचित वाणी का ही लोकाचार का वर्णन करने के लिए उपयोग कर रहे हैं, यह कहते हैं।
213059 खेद के विषय में खेदोपयोगी कुछ कहना चाहिए, इस अभिप्राय से आपने कुछ कहा, यह मेरा मन्तव्य है । अब आप समताधारण कर प्रकृतिस्थहो अखिन्नरूप से स्थित होजाइए। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामभद्र, उस तरह के अनेक वाक्यों के द्वारा वे दोनों परस्पर अपने-आप आश्वासन कर स्थित हो गये। उन दोनों को अरण्य से बड़ा प्रेम था, वे एक दूसरे के अभिन्न मित्र थे और परस्पर एक दूसरे के दुःख से दुःखी रहनेवाले थे। परस्पर आश्वासन ग्रहण करने के बाद कुम्भ में स्त्रीरूपता का मानों उत्पादन कर रहे जगत् के दीपकरूप भगवान् सूर्य भी, तेल के क्षय से दीपक की नाईं, अस्ताचल की ओर चल दिये । जगत् के समस्त व्यवहारों के साथ-साथ कमल संकुचित होने लगे, पथिकों के साथ-साथ मार्ग अन्धकार के कारण अस्फुट होने लगे, पथिक और पथिकस्त्रियों के अन्तःकरण वियोगशोकरूप अन्धकार से आक्रान्त होने लगे। समुद्र के द्वीप में रहनेवाले धीवर लोग जालों से पक्षी, मछलियों और समुद्रस्थ रत्नों को एकत्रित करते हैं, इसलिए समुद्रद्वीप में रहनेवाले धीवरों के सदृश एक जगह सब पक्षियों को बटोर रहा नीचे का भुवन और एक जगह तारकरूपी रत्नों को इकट्ठा कर रहा
213060
213061 ऊपर का भुवन - ये दोनों एक दूसरे की समता करने लग गये। विकसित कुमुदों के भंडार अतएव हँस रहे पुरुष के सदृश स्थित तारों से परिपूर्ण आकाश की ओर चक्रवाक और घूम रहे भ्रमरों के झुण्ड-के झुण्ड उत्ताल निनादध्वनि करते हुए उड़ने लगे। वे दोनों मित्र उठकर उदयोन्मुख निशाकर से युक्त सन्ध्या को अभिवादन कर तथा जपकर्म कर एक गुल्म के (लतागृह के) भीतर बैठ गये। तदनन्तर, वहाँ धीरे-धीरे क्रमशः स्त्री के अंगों में परिवर्तित होनेवाले कुम्भ सामने बैठे हुए राजा शिखिध्वज से गद्गद् होकर कहने लगे। हे राजन्, अब मुझे ऐसा मालूम पड़ता है कि मैं अपने शरीर की अंगलताओं के साथ भूमि पर मानों गिर रहा हूँ, स्फुरित हो रहा हूँ और विगलित होने लग गया हूँ। अब मानता हूँ कि आपके सामने लज्जा के साथ ही मैं स्त्रीरूप बनता जा रहा हूँ। हे राजन्, देखिये, ये मेरे केश- दिन की समाप्ति में बढ़नेवाले घने अँधेरे के सदृश - स्फुरणशील तारों की माला से मालित होकर यानी मोती आदि की मालाओं से समन्वित होकर - बढ़ रहे हैं। महाराज, देखिये तो सही, वसन्तकाल में गगन की ओर मुख किये कमलिनी के कोरकों के (कलियों के) सदृश मेरी छाती में उर्ध्वमुख स्तन निकल रहे हैं। हे मित्रवर, यह देखिये, मेरी देह से ही स्त्रियों के - जैसे धीरे धीरे एड़ी तक मेरे लिए लम्बे-लम्बे वस्त्र निकल रहे हैं। हे प्रिय मित्र, देखिये, मेरे अंगों से ही, वृक्ष से उसके अंगों से (शाखाओं से) फूलों की नाईं, भूषण, रत्न
213062 और विविध मालाएँ निकल रहीं हैं। प्रिय, यह देखिये, हिमांशु की किरणों के सदृश मनोहर मेरे मस्तक पर अपने आप ही, पर्वत पर कुहरे की नाईं, पट्टवस्त्र निकल रहा है। हे मानद, मुझे सभी तरह के स्त्रियों के चिह्न उत्पन्न हो गये, मुझे धिक्कार है, महान् कष्ट है, मैं महान् विषाद का अनुभव करता हूँ, क्या करूँ, अब मैं स्त्री बन गया। हे साधो, हा धिक्कार है, कष्ट है, अब मैं पूर्ण स्त्रीरूप ही होकर स्थित हूँ, प्रत्यक्षतः भीतर नितम्ब और मांसल इन जंघाओं का मैं अनुभव करता हूँ॥२५-४०॥
213063 उस तरह कहकर जंगल में खिन्न हो वह कुम्भ चुपचाप हो गया । उसे देखकर राजा भी उसी तरह विषादयुक्त होकर अवस्थित थे। मुहूर्तकाल तक विचार कर राजा शिखिध्वज यह वचन बोले - कष्ट का विषय है कि प्रसिद्ध यह निर्मलचित्त महामुनि कुम्भ वरवर्णिनी (रमणी) बन गये। हे साधो, आप तो जानने योग्य सब कुछ जानते हैं, इसलिए भावी की गति आपसे अपरिचित है नहीं। अतः इस अवश्यंभावी विषय में आप अपने हृदय में खेद मत कीजिए। हे ज्ञानपूर्ण, तत्-तत् जो अवश्यंभाविनी सुख-दुःखात्मक दशाएँ हैं, वे तत्त्ववेत्ताओं को केवल शरीर में ही आती हैं, अन्तःकरण में नहीं और अज्ञानियों को तो ये दशाएँ शरीर में तथा वासनारूप से अन्तःकरण में भी आती है। कुम्भ ने कहा : हे राजन्, आपका कथन सत्य है, अवश्यंभावी आया हुआ स्त्रीपन अब तो रातों में निभा ही लेता हूँ और खेद छोड़ देता हूँ, क्योंकि भाग्यचक्र का उल्लंघन कौन कर सकता है। उस प्रकार निर्णयकर और उस खेद को कुछ हलका-सा बनाकर एक ही शय्यापर उन दोनों ने उस रात्रि को बहुत देर में बिताया (2)। अनन्तर कुम्भ प्रातःकाल में युवती स्त्री के स्वरूप का परित्याग कर कुम्भसदृश स्तनों से रहित शरीरवाले असली कुम्भ बन गये। इस तरह राजरानी वरवर्णिनी (सुरूपा) चूडाला अपने पति के सामने पहले कुम्भ मुनि के रूप में बनी और पीछे स्त्री के रूप में बनी। वनों के अन्दर रात में कुमारी धर्म से युक्त वह चूडाला विचरण करती रही
213064 (A) राजा को कुम्भ के ऊपर आई हुई विपत्ति की चिन्ता से और रानी चूडाला को अपने स्वामी के समागम की उत्कण्ठा से निद्रा न आने के कारण उन्होंने रात्रि बहुत देर में बिताई, यह तात्पर्य है।
213065
213066 और दिन में कुम्भ का रूप धारण कर मित्र पति के साथ विचरण करती रही॥४१-४९॥
213067
213068 किस-किस स्थान में किस-किस तरह उसने विहार किया ?
213069 कैलास, मन्दराचल, महेन्द्राचल, सुमेरु तथा सह्याद्रि आदि पर्वतों के शिखरों पर योगबल से अस्खलित गमनागमन कर रही अपने अनुकूल वर्ताव कर रहे प्रिय मित्र पति के साथ वह नारी चूडाला पुष्प मालाओं और हारों से अलंकृत होकर इच्छानुसार विहार करती थी॥५०॥
213070
213071 एक सौ पाँचवाँ सर्ग समाप्त
213072 एक सौ छठा सर्ग महेन्द्रपर्वत पर अग्नि के सामने उन दोनों का विवाह और सुवर्ण
213073 गुफा में पुष्पशय्या पर समागम-यह वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, तदनन्तर कुछ ही दिनों के बीत जाने पर वह कुम्भरूपधारिणी चूडाला अपने पति से यह कहने लगी। कमलपत्र के सदृश विशाल नेत्रवाले हे राजन्, मेरा यह वचन आप सुनिये । प्रतिदिन मैं रात में स्त्री ही बनकर रहता हूँ। इसलिए मैं ऐसा स्त्रीरूप को सफल बनाना चाहता हूँ, अतः किसी स्वामी को मैं उस अपने स्त्री शरीर का विवाह द्वारा प्रदान करूँगा। इस त्रिलोकी में आपही एक भर्ता के रूप में मुझे पसन्द पड़ रहे हैं। अतः रात में विवाह द्वारा अपनी भार्या के रूप में मेरा सदा स्वीकार कीजिए। हे साधो, अपने प्रियमित्र के साथ अनायास प्राप्त हुआ स्त्रीसुख भोगने की इच्छा कर रहा हूँ, अतः आप मेरी प्रार्थना का खण्डनकर मेरे विघ्नकारक मत बनिये। राजन्, सृष्टि के आरम्भ से लेकर आज तक देवता, ऋषि आदि सबमें चले आ रहे और बिना बाधा के हो रहे इस प्रस्तुत विवाह कार्य को यदि आप करें, तो वैसा कर रहे आपको क्या दोष लगेगा अर्थात् कुछ नहीं। सब वस्तुओं में इच्छा, अनिच्छा और तज्जनित फलों का चारों ओर से त्याग करके हम लोग न तो इच्छावाले हैं और न अनिच्छावाले हैं, इसलिए इस अभीष्ट कार्य को करें, कुछ भी बिगड़ेगा नहीं । शिखिध्वज ने कहा : हे सखे, इस विवाह कार्य को करने से न शुभफल या न अशुभ फल देखता हूँ, इससे हे महाबुद्धे, आप जैसा चाहें, वैसा करें। समरूप बन गये इस चित्त में मैं ये तीनों जगत् अपना ही रूप जानता हूँ, अतः जैसा चाहें, वैसा करें। कुम्भ ने कहा : हे महीपाल, यदि यह बात है, तो आज ही शुभ लग्न है। यह चल रहे श्रावण की पूर्णिमा है। कल ही मैंने विवाहलग्न आदि सबका गणित कर लिया है। हे महाबाहो, आज रात में ही जब कि समस्त कलाओं से परिपूर्ण निर्मल चन्द्रमा उदित होंगे, तब ही अपने दोनों का गान्धर्वविधि से विवाह होगा। हे कान तक के लम्बे-लम्बे नेत्रोंवाले महाराज, यह जो मनोरम, महेन्द्रपर्वत के माथे के ऊपर सींग-जैसा उन्नत शिखर है, जहाँ रत्नरूपी दीपकों का पूर्ण प्रकाश पड़ता है, मणिमय कन्दरारूपी अनेक मन्दिर है, जो पुष्पों के बोझों से झुके हुए ऊँचे-ऊँचे अनेक वृक्षों से सुशोभित है, जंगली फूलों की लताओं के विलासपूर्ण रमणीय-नृत्यों से लुभावना लगता है, उस शिखरपर अपने प्रिय पति पूर्णचन्द्र के साथ आकाशगत तारिकाएँ रात में हम दोनों का विवाह देखें। हे राजन्, अब आप उठिये, जंगल के कोटरों से विवाह के लिए हम लोग रत्नों के साथ चन्दन, पुष्प आदि सामग्री को एकत्र करें। यों कहकर कुम्भ उठे और उस राजा के साथ फूलों को बिनने तथा रत्न आदि का संचय करने लग

गये। तदनन्तर एक मुहूर्त में उन दोनों ने सुन्दर चिकने उस रत्नप्रचुर शिखर पर एक स्थान में देवता, अग्नि आदि का पूजन करने के लिए पुष्पों के ढेर के ढेर बना डाले। दूसरे स्थान में भी हार, अम्बर मणि आदि के यथेच्छ ढेर के ढेर उस प्रकार लगा दिये, जिस प्रकार पुण्य के परिपाक-काल से मानों सौभाग्य के यथेच्छ ढेर के ढेर लगा दिये गये हों। उस प्रकार सुवर्ण की गुफा में विवाह की सामग्री एकत्रित कर वे दोनों महामित्र गंगानदी में स्नान के लिए चले गये। वहाँ कुम्भ ने गजराज के गण्डस्थल के सदृश सुदृढ़ कन्धों वाले महाराज शिखिध्वज को बड़े ही आदर से दही, दूध, अक्षत आदि मंगल द्रव्यों से स्नान कराया । भविष्यकाल की दयिता कुम्भरूप धारण की हुई प्रिय अंगना चूडाला को भविष्य के स्वामी राजा शिखिध्वज ने भी मंगलस्नान कराया। अनन्तर, वहाँ पर स्नान किये उन दोनों ने देवता, पितर और ऋषियों की पूजा की। ज्ञानी होते हुए भी उनकी पूजा में प्रवृत्ति इसलिए हुई कि वे जैसे क्रियाजनित फलों में अनिच्छा रखते थे, वैसे ही क्रियाफलों के त्याग में भी अनिच्छा रखते थे। यद्यपि वे शाश्वत आत्मज्ञानरूपी रस से पूरी तरह तृप्त थे, तथापि इस जगतीस्थिति की व्यवस्था के लिए उन्होंने सिद्धि के प्रभाव से निर्मित अन्न आदि का भव्य भोजन किया। तदनन्तर धवल, कल्पवृक्ष के वस्त्रों का परिधान कर वे दोनों कल्पवृक्ष के फल खाकर शास्त्रोक्त क्रम से विवाह की वेदी की ओर बढ़ आये। इधर इतने समय से विवाह के लिए उत्कण्ठित हो रहे उन दोनों का मानों प्रिय करने के लिए तत्काल ही भगवान् भास्कर ने अस्ताचल की ओर प्रस्थान किया। अनन्तर उनकी सन्ध्यावन्दन आदि विधि समाप्त हो गई, मन्त्र-जप, अघमर्षण आदि भी उन्होंने कर लिया। इधर उनका विवाह देखने के लिए आकाशमण्डल में समस्त तारे भी आ धमके ॥१-२६॥

इधर स्त्री-पुरुष के जोड़ों में प्रीति पैदा करनेवाली सखी त्रियामा रात्रि भी कुइयों के हास से युक्त हो तुषारसमूह बरसाती हुई आ गई। जिस तरह आकाशमण्डल में ब्रह्माजी ने चन्द्र और सूर्य से संयुक्त ज्योतिश्चक्र की योजना की है, उसी तरह मुनिवर कुम्भ ने भी इधर शिखर पर अनेक जाति के रत्नों से दीपकों की योजना की। रात्रि के आगमन पर स्त्रीरूप धारण करनेवाले कुम्भ ने राजा को अनेक भूषणों से सजाया। उसे चन्दन और कपूर से मिलित केसर और कस्तूरी से; हार, केयूर और कंकणों से; कल्पलता से उत्पादित वस्त्रोंसे; मालाओं के कारण उत्कृष्ट शोभावाले रत्नगुच्छे आदि उत्तम आभूषणों से; विविध भूषणों के लिए योग्य कण्ठादि मालाओं से; कल्पलताओं के गुच्छों से; मन्दार, पारिजात और सन्तान नामक देवतरू के फूलों से; बड़े बड़े अनेक रत्नों से तथा चन्द्र के सदृश कान्तिमान् चूड़ामणि से खूब सजा दिया। इतने ही समय में महामुनि कुम्भ वधूरूप में परिणत हो गये, घन स्तनमण्डल के भार से भरित और तत्क्षण ही विलासी हो गये। अनन्तर उन्होंने विचारा कि मैं यह वधू अब बन गया, अब यह कामरूपवर को शरीर दे देना चाहिए और कालोचित कृत्य अवश्य कर
देना चाहिए ॥२७-३३॥

इसीलिए कामरूप से स्वामी की कल्पना कर मन में कहते हैं।
यह मैं कमनीय वधू हूँ और हृदयस्थ आप भर्ता के रूप में सामने अवस्थित हैं, अतः हे कामरूप, आप आइये, मुझे स्वीकार कीजिए, यह आपका अवसर है। यों मन में विचारकर सामने वनवेदी-प्रदेश में अवस्थित उदीयमान आदित्य के सदृश तेजस्वी भर्ता की ओर, काम की ओर रति के सदृश, बढ़ गई। हे मानद, आपकी मैं मदनिका नाम की भार्या हूँ, आपके चरणों में अनुरागपूर्वक प्रणाम करती हूँ। यों

कहकर निर्दोष अंगोवाली तथा लज्जा से विनम्र मुखवाली उस मदनिकाने चंचल केशवाले मस्तक से अपने शोभ रहे पति को प्रणाम किया। फिर उसने कहा : हे स्वामिन्, पहले मुझे अलंकारों से अलंकृत कीजिए तदनन्तर अग्नि प्रज्वलित कर शास्त्रोक्त प्रक्रिया से मेरा पाणिग्रहण कीजिए । हे राजन्, आप इस समय खूब सुन्दर लग रहे हैं, मुझे कामपीड़ित कर रहे हैं। अधिक क्या कहूँ ? रति के विवाह में प्रसिद्ध कामदेव का भी अपनी शोभा से तिरस्कार कर आप स्थित हैं॥३४-३९॥

राजा की उक्त शोभा का ही वर्णन करते हैं।
हे राजन्, आपकी प्रसिद्ध जो ये मालाएँ हैं, वे इन्दु की किरणों-सी मालूम पड़ती हैं और आपके गले का यह जो हार है, वह मेरुपर्वत पर के गंगाप्रवाह की शोभा धारण कर रहा है । हे नृप, मन्दार पुष्पों से गूंथे गये केशों से आप ऐसे शोभित हो रहे हैं, जैसे केशरों से युक्त चंचल भ्रमरों से सुवर्ण कमल शोभते हों । हे प्रभो, रत्नकिरणों, कुसुमों तथा स्थिर तेजोलक्ष्मी के कारण आप रत्नों के स्थानभूत मेरुपर्वत का भी अतिक्रमण कर अवस्थित हैं। उस तरह के विविध वर्णन कर रहे वे कुछ ही क्षण में होनेवाले दम्पती, जिनका कि पहले से ही गुप्त दाम्पत्य था, एक दूसरे से अत्यन्त सन्तुष्ट हो रहे थे। इधर सुवर्णपत्थर के आसन पर बैठे हुए महाराज शिखिध्वज ने महारानी मदनिका को स्वयं खूब सजाया। तत्-तत् विभूषण के लिए उपयोगी अंगों में समर्पित नानाविध अलंकारों से, चमकीले मणि, रत्न आदि विभूषणों से युक्त मालाओं से, वस्त्रों से, अंगरागों से तथा फूलों से वह कोमलांगी, मददायिनी मदनिका विवाह के लिए उत्कण्ठित गिरिजा और काम की पत्नी कामिनी रति के सदृश शोभने लगी। महारानी मदनिका को सजाकर महाराजा शिखिध्वज ने कहा : हे मृग के बच्चे सदृश नेत्रोंवाली, अब तुम नवोत्पन्न लक्ष्मी की नाईं शोभित हो रही हो । इन्द्र के साथ इन्द्राणी का जो सौभाग्य है, भगवान् विष्णु के साथ लक्ष्मी का जो सौभाग्य है, शम्भु के साथ गौरी का जो सौभाग्य है, वही सौभाग्य मेरे साथ तुम्हारा होवे । स्तन के पद्मकोश और अनुराग के सदृश अंकुरों से युक्त हृदयवाली; नेत्रों के सदृश चंचल नीलोत्पलवाली और आमोदों के कारण मधुर भ्रमरझाकारोंवाली विख्यात पद्मिनी के सदृश तुम अवस्थित हो॥४०-४९॥

अब कल्पलता के रूप में उसका वर्णन करते हैं।
हे मदनिके, तुम्हें मैं कल्पतरू वृक्ष की लता ही मानता हूँ, क्योंकि तुम्हारे हाथ ही सुन्दर लाल पल्लव हैं, ये स्तन ही तुमसे स्तवकों के रूप में धारण किये गये हैं और तुम अनेक फलों से लदी हो। भद्रे, तुम्हारे अंग हिम के सदृश शीतल और निर्मल हैं, तुम्हारा हास्य ज्योत्स्ना का अनुकरण कर रहा है - इन सबके कारण तुम उदित पूर्णचन्द्र की शोभा के सदृश हृष्ट होकर सुन्दर आह्लाद दे रही हो। हे वरारोहे, अब चलो, तुम स्वयं ही विवाह की वेदी को अलंकृत करो । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामभद्र, तदनन्तर उन दोनों ने वेदी में लगे हुए जो खम्भे थे, उन्हें फूलवाली लताओं से सजाया। उन लताओँ में फलों के गुच्छों की तरह दिखाई पड़नेवाले हीरा, मानिक आदि नव तरह के रत्नपाषाणों के गुच्छे लगाये गये थे। उसकी चारों दिशाएँ चार नारियल के फलों से तथा गंगाजल से परिपूर्ण नवरचित चार घड़ों से सुशोभित की गई थी। उसके बाद वेदी के बीच में विवाह के लिए अग्नि की स्थापना कर के उसे चन्दन की लकड़ियों से उन्होंने प्रज्वलित किया । ज्वाला के प्रज्वलित हो जानेपर दाहिने ओर

स्थित उसकी प्रदक्षिणा की। फिर उसके आगे पल्लवों के आसनपर पूर्वाभिमुख होकर वे स्वयं बैठ गये। उस समय वे दोनों दम्पती बड़े ही कमनीय लगते थे। दोनों में से उस शिखिध्वज ने स्वयं तिल और लाजा का अग्नि में होमकर बारबार उठ कर अपने हाथों से उस कान्ता मदनिका का परिग्रह किया। अरण्य में गौरी और शंकर की नाईं परस्पर सुशोभित हो रहे मंगलस्वरूप उस दम्पती ने अग्नि की प्रदक्षिणा की ॥५०-५७॥

एक दूसरे को शरीर देने में उन्होंने एक दूसरे को दान क्या दिया ? इस पर कहते हैं।
एक दूसरे के प्रेम के लिए लोलुप, ज्ञानरूप सर्वोपरि धन से परिपूर्ण अपना-अपना हृदय ही उन्होंने एक दूसरे को अपने-अपने दाय के रूप में दान दिया। एक दूसरे के प्रति किये गये स्मित हास से उनके कमनीय मुखमण्डल में महती शोभा झलक रही थी। उन्होंने अग्नि की पहले तीन प्रदक्षिणाएँ कीं, फिर उसमें लाजा होम किया। इस वैवाहिक विधि से बराबर सन्तुष्ट होकर उस वर-वधू ने एक दूसरे द्वारा ग्रहण किया गया अपना-अपना हाथ छुड़ा लिया। उनके कान्तिपूर्ण, स्मित कर रहे मुख नवीन उदित दो चन्द्रमा के सदृश लग रहे थे। अनन्तर पहले से निर्मित नूतन फूलों के पलंग पर वे सोने के लिए चले गये। इसी बीच चन्द्र ने, आकाशतल से मानों इनकी शोभा निहारने के लिए, धीरे-धीरे रात्रि के चतुर्थभाग पर आक्रमण किया यानी वैवाहिक कृत्य करते-करते रात्रि का प्रथम प्रहर व्यतीत हो गया। जैसे चपल कामुक जनकी दृष्टि ललनाओं का छिद्र देखने के लिए एकान्त में अपनी किरणें फेंकती है, वैसे ही चपल चन्द्रमा ने ललना का छिद्र देखने के लिए लतागृह में पुष्पशय्यापर अपनी किरणें फेंकी। अनन्तर पूर्णरूप से चन्द्र के उदित हो जाने पर संगम के लिए शुभ मुहूर्त की प्रतीक्षा कर रहे उस सुशोभित दम्पती ने प्रसिद्ध-प्रसिद्ध नवीन वार्तालापों से स्वल्प समय तक विश्राम लिया। अनन्तर उठकर उन दोनों प्रेमियों ने सुवर्णमय गुफा में, जिसमें कि चमकीले रत्नरूपी दीपक जल रहे थे, प्रवेश किया। इस गुफा का पहले से ही उन्होंने स्वयं निर्माण कर रखा था। वह इतनी गुप्त थी कि इसमें चन्द्र के किरणों की गति भी नहीं हो सकती थी। प्रवेश करने के बाद उन्होंने वहाँ पर कुसुमों से बना हुए एक नवीन पलंग देखा। वह चारों
ओर खोदे गये सुवर्णमय कमलों से, दूसरे मन्दार आदि अम्लान पुष्पों से, शय्या जितनी ऊँची होती है, उतने ऊँचे सुन्दर बराबर सजाये गये कुसुमों से-जो कि शय्या के सदृश लम्बे चन्द्रबिम्ब के सदृश प्रतीत हो रहे थे और तुषार-स्थली के सदृश शीतल थे - व्याप्त था। अधिक क्या कहें, वह सुन्दर शैय्या क्षीरसागर की जलधारा के सदृश धवल थी, चन्द्रज्योत्सना के पिण्ड के समान सुन्दर आह्लाद उत्पन्न करनेवाला था, भीत में पड़ा हुआ कामदेव का मानों प्रतिबिम्ब ही था, उसमें सुगन्ध तो भरी पड़ी थी, यथा-प्रमाण ऊँचा था, बड़ा ही रमणीय था। पूर्णरूप से निर्मल उस पुष्पराशि पर (पलंग पर) वह नवीन जोड़ा - जो कि राज छोड़ने के समय से लेकर अभी तक वह भ्रान्तिसुखानुभव देनेवाले उस पलंग पर वे, क्षीरसागर में मन्दराचल की नाईं, शोभ रहे थे ॥५८-६९॥
भद्र, परस्पर अनिर्वचनीय प्रेमभरी मनोहर उन-उन वाणी के विलासों से तथा उस समय के लिए उचित आलिंगन आदि कृत्यों से सुहावने गन्ध, माल्य, ताम्बूल के समर्पण आदि शुभ आचारों से जनित नवीन-नवीन संभोगसुख से उस निर्मल दम्पती की लम्बी वह रात मुहूर्त के सदृश बीत गई॥७०॥

213097 एक सौ छठा सर्ग समाप्त
213098
213099 एक सौ सातवाँसर्ग अनेक पर्वतों पर विहार, राजा की अनासक्ति की परीक्षा के लिए माया से
213100 इन्द्रदर्शन करना तथा स्वर्ग को बुलाना आदि - इन सबका वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, रात बीत जाने के बाद, जब कि प्रभात में अंशुमाली सूर्य के लाल रंगने समस्त भूवन का कोना-कोना रंग दिया, तब शिखिध्वज की भार्या मदनिका अपने पहले के कुम्भरूप में आ गई । श्रीरामजी, मैंने आपसे जैसे कहा, वैसे वे दोनों कुम्भ और शिखिध्वज स्वतः विवाहित हो गये और देवताओं के सदृश भोगसामग्री से पूर्ण होने के कारण वे प्रिय देवदम्पती ही बन गये । प्रतिदिन ऐसी चित्रविचित्र वनपंक्तियों में विलास करते थे, जहाँ कि पके-पके फलों के समूह भरे पड़े रहते थे और पल्लवों की अनोखी शोभा निखरती रहती थी। दिन में तो वे अत्यन्त प्रिय मित्र बन जाते थे और रात में प्रिय पतिपत्नी बन जाते थे। प्रभा और दीपक की नाईं इतने वे मिले-जुले थे कि कभी अलग होते ही नहीं थे। उन्होंने अरण्य के कुंजों में, पर्वतों की गुफाओं में, मन्दारवृक्षों से अतिगहन (घने) तमालवृक्षों की झाड़ियों में, सह्याद्रि, दर्दुर, कैलास, महेन्द्र, मलय, गन्धमादन, विन्ध्याचल तथा लोकालोक पर्वत और नदियों के तटों मे रमण किया। तीन दिन बीत जाने के बाद जब कि उसके पति निद्रा ले रहे थे, तब वह चूडाला अपने नगर की ओर जाकर वहाँ राजकार्यों का सम्पादन कर फिर वापस आ गई। वे कुम्भ और शिखिध्वज, जो दिन में स्वच्छहृदय मित्र और रात के प्रिय पति-पत्नी थे, अनेक तरह के पुष्पों से मालित होकर परस्पर अत्यन्त मुदित रहते थे॥१-८॥
213101
213102 किस-किस स्थान में कितने-कितने समय तक वे रहे, यह बतलाते हैं।
213103 महीनेभर तो उन्होंने महेन्द्र पर्वत के उपर के गुफाघर में निवास किया। वह घर अत्यन्त रमणीय था, उसके चारों ओर चीड़ के ऊँचे वृक्ष लगे थे, उसकी दीवारें रत्नशिलाओं की बनी थीं। वहाँ पर देवता और किन्नर उनका आगत-स्वागत खूब किया करते थे। उसके बाद उन्होंने उसी तरह पन्द्रह दिन तक शुक्तिमान् पर्वत के पृष्ठ के, जो कि हाथों से लेने योग्य, अनेक दुःखों के विनाशक फल, पुष्प आदि से युक्त मन्दारों के कारण वनमाला से मालित हो गया था, कल्पवल्ली के कुंज में निवास किया ॥९॥
213104 दो मास तक मैनाक पर्वत के दक्षिण के तट पर पारिजात वन में, जो कि देवताओं में भोग्य फूलों के गुच्छों का मण्डप ही था, रह कर विहार किया। तदनन्तर मेरुपर्वत के दक्षिण भाग की ओर स्थित जामुन के वृक्षों के वनखण्ड के नीचे विद्यमान जम्बू नदी के किनारे, जो कि हाथी के जैसे बड़े-बड़े जामुनों के रसरूपी आसवों के कारण जामुनों का नदरूप हो गया था, मासभर निवास किया। उत्तरी कुरुओं के मण्डल में वे दस दिन तक रहे और सत्ताईस दिन तक उत्तर के कोशल देश में रहे । रात में पति पत्नीरूप हो जानेवाले उन महाभाग्यवान् मित्रों ने उसी तरह दूसरे-दूसरे चित्र-विचित्र देशों में और पर्वतों पर रहकर खूब विहार किया। तदनन्तर धीरे-धीरे कुछ महीनों के व्यतीत हो जाने के पश्चात् देवपुत्र का स्वरूपधारण की हुई वह चूडाला विचार करने लगी। अब मैं सुन्दर-सुन्दर नानाविध उपभोगों से शिखिध्वज की परीक्षा करूँगी। परीक्षा के द्वारा इसकी अनासक्ति मैं जब दृढ़ कर दूँगी, तभी यह फिर कभी भोगों में प्रेम नहीं करेगा। यों विचार कर चूडाला ने जंगलभूमि में अपनी माया से देवताओं और
213105
213106 अप्सराओं के साथ-साथ आये हुए इन्द्र को दिखलाया । अपने परिवार के साथ आये हुए इन्द्र को देखकर वन में वास किये हुए राजा शिखिध्वज ने पहले उनकी यथाविधि अर्घ्य, पाद्य आदि से पूजा की (फिर उनसे प्रश्न किया)॥१०-१८॥
213107
213108 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे देवराज, आपने स्वयं इतने दूर से यहाँ आने का परिश्रम क्यों उठाया। जिस प्रयोजन को लेकर आप यहाँ पधारे हों, उसे प्रसन्नतापूर्वक कहिए। इन्द्र ने कहा : हे राजन्, हम लोगों के हृदय में लगे हुए सूत्ररूपी आपके सद्गुणों के आधिक्य से वशीभूत होकर ये हम यहाँ उस तरह आ गये हैं, जिस तरह हृदय मे बँधे हुए सूत्र से वशीभूत होकर अरण्य के पक्षी आ जाते हैं। राजन्, उठिये और स्वर्ग चलिये, क्योंकि वहाँ पर आपके गुणों के श्रवण से जनित महान् आश्चर्य से चकित हुए समस्त देवता और देवांगनाएँ आपके आगमन की प्रतीक्षा कर रही हैं ॥१९-२१॥
213109
213110 आकाश में गमन करने की तो मुझ में शक्ति है नहीं, फिर मैं स्वर्ग में कैसे आऊँ, इस पर कहते हैं।
213111 राजन्, और भी इन सिद्धपादुका, गुटिका, खड्ग, पारद आदि का स्वीकार कर सिद्धों के मार्ग से आप स्वर्गमण्डल में आने का अंगीकार कीजिए। हे तत्त्वज्ञ, आपके सरीखे जो साधु महात्मा हैं, वे अपने पास आई हुई लक्ष्मी का अस्वीकार कर अपमान नहीं करते और अप्राप्त लक्ष्मी की अभिलाषा भी नहीं करते। महात्मन्, जिस तरह भगवान् नारायण के आगमन से तीनों लोक पवित्र होते हैं, वैसे ही निर्विघ्न सुखपूर्वक विहार कर रहे आपके आगमन से आज ही स्वर्ग पवित्र हो जाय । राजा शिखिध्वज ने कहा : हे देवताओं के अधिनायक, मेरा मन्तव्य तो यह है कि सभी स्थल (देश) स्वर्ग के सदृश ही सुखप्रद हैं; क्योंकि मैं जिस भूमानन्दात्मक परम आत्मा को स्वर्ग मानता हूँ, उसकी सर्वत्र सत्ता है। मेरे लिए कहीं पर परिच्छिन्न है नहीं ॥२२-२६॥
213112
213113 पूर्णकाम होने से भी मेरे लिए सर्वत्र सुख है, यों कहते हैं।
213114 हे प्रभो, मैं सभी जगह सन्तुष्ट रहता हूँ, सभी जगह विहरण करता हूँ। मेरे मन में कोई भी इच्छा नहीं हैं, क्योंकि जहाँ-जहाँ मैं जाता हूँ, वहाँ सर्वत्र ही मैं आनन्द से परिपूर्ण रहता हूँ। हे इन्द्र, इन सब बातों से मैं परिच्छिन्न किसी एक स्थान में रहनेवाले ऐसे तुच्छ स्वर्ग के प्रति जाने की सम्भावना ही नहीं कर सकता। अतः लाचारी है कि मैं आपकी आज्ञा का पालन नहीं कर सकूँगा। जो विषय असम्भव है, उसके लिए आपको आज्ञा देना ही अनुचित है, अतः आज्ञापालन न करना मेरा अपराध नहीं हो सकता, यह तात्पर्य है। इन्द्र ने कहा : हे साधो, जिन लोगों ने जानने योग्य तत्त्व जान लिया है और जिनकी बुद्धि परिपूर्ण हो गई है, वे भोग भोगें चाहे न भोगें, दोनों ही बराबर हैं। ऐसा होने पर भी विषयोपभोग सज्जनों ने अपने प्रारब्ध का क्षय करने के लिए किया ही है और मैं भी उसे अच्छा ही मानता हूँ। यद्यपि इस तरह दूसरी बार इन्द्र ने राजा से कहा तथापि स्वर्ग जाने की इच्छा न रहने के कारण राजा शिखिध्वज प्रत्युत्तर न देकर जब चुपचाप मौन ही रहे, तब पुनः सखेद देवराज ने कहा : राजन् यदि आप स्वर्ग के लिए निरपेक्ष ही हैं, तो मैं ही यहाँ से क्यों न चला जाऊँ। क्योंकि मेरे आने में जो प्रयोजन रहा, उसकी सिद्धि तो आपसे हो नहीं रही है। उसके बाद जब कि राजा अपनी अर्ध स्वीकृति दे कर कह रहे थे कि मैं आज तो स्वर्ग नहीं आऊँगा, परन्तु फिर राज्यगद्दी पर बैठकर पहले की तरह आपके शत्रुओं को मारने के लिए स्वर्ग में आ जाऊँगा। तब 'हे राजन्, आपको राज्यप्राप्तिरूप कल्याण शीघ्र हो' यों आशीर्वाद
213115
213116 देते हुए देवराज इन्द्र अन्तर्हित हो गये । देवराज इन्द्र के अदृश्य हो जाने पर उनके साथ का दूसरा देवसमूह भी ऐसे अदृश्य हो गया, जैसे समुद्र में वायु के अदृश्य हो जाने पर व्याकुल हुए मगर, फेन, सर्प आदि से युक्त तरंगसमूह अदृश्य हो जाता है ॥२७-३२॥
213117
213118 एक सौ सातवाँ सर्ग समाप्त
213119 एक सौ आठवाँ सर्ग क्रोध की परीक्षा करने के लिए माया से चूडाला का राजा को उपपतिसमागम दिखलाना तथा अन्त में अपना असली रूप दिखलाना - यह वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, इन्द्र के आने की माया का उपसंहार कर चूडाला विचारने लगी- सौभाग्य का विषय है कि यह भूमिपति विषयभोगों की लालसाओं से आकृष्ट तो नहीं हुआ। इन्द्र के आने पर भी यह इस प्रकार शान्त रहा और उसके मुख आदि अवयवों की स्थिति भी आकाश के सदृश विशुद्ध रही। इसने इन्द्र का अर्घ्य, पाद्य आदि से पूजन भी किसी तरह के क्षोभ के बिना शिष्टों के-जैसा उचितरूप से किया। अब मैं दूसरी बार भी इसकी राग-द्वेष से भरे, बुद्धि में क्षोभपैदा करानेवाले किसी मायाप्रपंच को रचकर आदरपूर्वक परीक्षा करती हूँ (देखें, उत्तीर्ण होता हैं कि नहीं) उस प्रकार विचार कर वह रात्रि में चन्द्रमा का उदय हो जाने पर कमनीय सती मदनिका के रूप में परिवर्तित हो गई। उस समय जब कि अरण्य में खिले फूलों से युक्त वृक्ष और लताओं की समृद्धि से परिपूर्ण, मधुर सुगन्ध से भरपूर मलयपर्वत की वायु बह रही थी, राजा शिखिध्वज भी सन्ध्याकाल के जपकर्म में तत्पर होकर भागीरथी के तट पर स्थित थे, तब सघन फूलों के गुच्छों से युक्त, वनदेवियों के अन्तःपुररूपी देवतरुओं के छोटे-छोटे लताकुंज में उसने काममद से युक्त होकर प्रवेश किया। वहाँ मालाओं से अलंकृत होकर वह मदनिका संकल्प से रचित पुष्पशय्या पर माया से बनाये गये अपने अनुरूप युवा जार पुरुष को - जिसको कि दाढ़ी-मूंछ निकली नहीं थी अतएव जो दाढ़ी-मूंछवाले शिखिध्वज की अपेक्षा अधिक सुन्दर लगता था, जिसे लताकुंज में प्रवेश के पहले से ही उसने अपने गले लगाया था लेकर लेट गई। जपकर्म के अनन्तर सन्ध्या के स्थान कुंज से उठकर राजा ने मदनिका का अन्वेषण आरम्भ किया। अन्वेषण करने पर उसने लताकुंज में मदनिका को और उसके गले में लगे सुन्दर जार पुरुष को देखा। उस जार युवा के कन्धे मदनिका के केशों से और उसके अपने दीर्घ केशों से वेष्टित हो गये थे। उसका सारा शरीर चन्दनों से अवलिप्त था। उसके माथे पर के केश-भूषण शय्यापर बार-बार इधर-उधर के परिवर्तन एवं परस्पर के मर्दनों से अस्त-व्यस्त हो गये थे। सुवर्ण सदृश कान्तिवाले, मोड़ने के कारण आकार में द्विगुण हुए मदनिका के भुजरूपी तकिये पर वह जार अपना कान, आँख का आखिरी भाग, कपोलतल और केश रखकर लेट रहा था। शिखिध्वज ने तदनन्तर यह भी देखा कि स्त्री-पुरुष दोनों के मुख परस्पर के हास से पूर्ण है । एक दूसरे का मुख एक दूसरे के मुख से लगा हुआ है। इन्होंने कल्पलता के वस्त्र पहिने हैं। उन्होंने चंचल माल्ययुक्त पुष्पशय्यापर शयन किया है, ये काम से आतुर और पूर्ण व्याकुल हैं, अपने अंगों के आलिंगन के बहाने एक दूसरे को अपना प्रेम समर्पण कर रहे हैं ॥१-१२॥
213120 ये एक दूसरे के सामने ही मुख किये हुए हैं, बड़े आनन्द में मस्त हैं, प्रबल काममद के
213121

213122
213123 कारण इनको बाह्यवस्तु की ओर कुछ भी ध्यान नहीं है, फूलों से एक दूसरे का ताडन कर रहे हैं और छातियों से ही स्तनों का मर्दन कर रहे हैं। यह सब देखकर राजा क्रोधरूपी विकार से रहित अन्तःकरण से अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ और उसने यह कहा : बहुत ही आनन्द का विषय है कि ये दोनों व्यभिचारी कैसे आनन्दपूर्वक अवस्थित हैं। अकस्मात् आये हुए अपने को देखकर डरे हुए उन दोनों के प्रति राजा ने कहा : हे प्रिये, तुम दोनों अपनी इच्छा के अनुसार सुख से जैसे स्थित हो, उसी तरह स्थित रहो, मैं तुम लोगों के कार्य में विघ्न क्यों डालूँ। यों कहकर वे राजा वहाँ से हट गये। तदनन्तर एक मुहूर्तमात्र में उस मायाजाल का उपसंहार कर प्रिय उपपति के साथ संभोग करने के कारण विकसित शरीर को दिखलाती हुई वह चूड़ाला लताकुंज से बाहर निकल आई। इस राजा को उसने सुवर्ण की शिला पर बैठे हुए देखा। वे एकान्त में समाधि लगाकर बैठे थे, उनके नेत्र कुछ-कुछ विकसित (खुले हुए) थे। जहाँ राजा बैठे हुए थे, उस प्रदेश में जाकर लज्जा से विनम्रमुख होकर अंगना मदनिका क्षणभर चुपचाप खड़ी हो गई। उस समय उसके मन में अपने पापकर्म के लिए भारी खेद था और उसका मुख फीका पड़ गया था। एक क्षण के बाद ध्यान से उठकर राजा शिखिध्वज उस मदनिका के प्रति क्षोभरहित अन्तःकरण से अन्यन्त मधुर यह वाक्य बोले : हे तन्वि, क्या शीघ्र ही किसीने तुम्हारे आनन्द में बाधा पहुँचाई, अच्छा कहो, तुमने आनन्द का उपभोग तो किया न । समस्त प्राणी केवल एकमात्र आनन्द के लिए ही जिस-किसी वस्तु के ग्रहण में प्रयत्न करते हैं। हे विलासिनि, जाओ, फिर उस अपने कान्त को प्रेमभरी चेष्टाओं से सन्तुष्ट करो, क्योंकि तीनों जगत् में परस्पर स्वाभाविक स्नेह बड़ा दुर्लभ होता है ।।१३-२१॥
213124
213125 हे मानिनि, तुम्हारे इस कार्य से मैं किसी तरह के उद्वेग का अनुभव नहीं करता, क्योंकि संसार की वस्तुस्थिति जो जानते हैं, उन्होंने जानना चाहिए - इस संसार में जो जो वस्तु इष्टतम (अति प्यारी) है, वह सब वस्तु तुम्हारे सदृश ही है यानी दूसरे के उपभोग के योग्य है । इसलिए तुम्हारे कार्य से मेरी कुम्भ में श्रद्धा नष्ट नहीं हो सकती। हे कोमलांगि, मैं और कुम्भ दोनों तो यहाँ किसी तरह के राग से छूये ही नहीं गये। तुम तो उन दोनों से भिन्न कोई तीसरी दुर्वासा मुनि के शाप से पैदा हुई बाला हो। अतः तुम जो चाहो, वह बे-रोक-टोक कर सकती हो । मदनिका ने कहा : हे महाभाग, आप जो कह रहे हैं, वह सब ठीक ही कह रहे हैं, क्योंकि यह स्त्री का स्वभाव ही महान् चंचल है। स्त्रियों में आठगुना काम रहता है, अतः महाराज, आप मेरे ऊपर क्रोध न करें। महाराज, मैं तो अबला हूँ, आप जब सन्ध्या -जप में बैठे हुए थे, तब इस गहन कानन में रात्रि में इस कामी पुरुष ने मुझसे प्रार्थना की। मैं बेचारी दीन अबला क्या कर सकती हूँ। राजन्, जिसका विवाह हो गया है, वह पति-पराधीन होने के कारण स्वातन्त्र्यबल से हीन ही है - इस तरह की अबला और अविवाहित तारूण्ययुक्त कुमारी-दोनों भी एकान्त में कामी जनको पाकर रति का निरोध नहीं कर सकतीं, यह स्त्रियों का स्वभाव है। यदि दैववश रति में बाधा पहुँची, तो कामी पुरुष अपने शरीर में मन आदि की स्थिरता नहीं कर सकता यानी चंचलतर हुए मन आदि से युक्त वह सन्तप्त होने लगता है। ऐसी स्त्रियाँ परपुरुष का समागम नहीं कर सकतीं, जिनके पास पुरुषों को वश में करनेवाला सौन्दर्य नहीं है और जिनके पास वैसा सौन्दर्य है, वे यदि एकान्त में परपुरुष के सामने हो जाय, तो उनका समागम न होने में कोई कारण ही मालूम नहीं पड़ता। ऐसी स्थिति में स्वामी का क्रोध; शास्त्रीय निषेध, जनापवाद, सतीत्व आदि क्या कर सकेंगे यानी प्रबलतर
213126
213127 रतिराग से बाधित हुए वे क्रोध आदि एकान्त में जार के साथ नाता जोड़ने में बाधक नहीं हो सकते। हे स्वामिन्, मैं अबला स्त्री हूँ, बाला हूँ, मूर्ख हूँ, मैंने भयंकर अपराध किया है; आप क्षमा प्रदान कीजिए, क्योंकि साधु पुरुष क्षमाशील ही हुआ करते हैं ॥२२-२८॥
213128
213129 राजा शिखिध्वज ने कहा : हे बाले, मेरे अन्तःकरण में तो तुम्हारे कृत्य से, आकाश में वृक्ष की नाईं, तनिक भी क्रोध नहीं है। केवल शिष्टजनों की निन्दा के भय से मैं तुम्हें अपनी वधू के रूप में अब नहीं चाहता। हे अंगने, अब हम दोनों केवल मित्रता से इन वनप्रान्तों में पहले की नाईं रागनिर्मुक्त होकर निरन्तर साथ-साथ ही सुखपूर्वक खेल-कूद किया करेंगे। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, वहाँ पर उस तरह अविकृत रूप से अब राजा शिखिध्वज स्थित थे, तब परीक्षित उसके राग-द्वेष की वासनाओं से निर्मुक्त अन्तःकरण से अत्यन्त प्रसन्न हुई वह चूडाला अपने मन में विचार करने लगी। हो ! निश्चय ही ये मेरे भगवान् शिखिध्वज सर्वोच्च समभाव को प्राप्त हो गये हैं। राग से निर्मुक्त हो जाने के कारण इन में क्रोध का तो नामो-निशान नहीं रहा, ये सचमुच जीवन्मुक्त होकर स्थित हैं। इन्द्र के द्वाश्रय हरा जो उत्तमोत्तम भोग और बड़ी-बड़ी सिद्धियाँ दी जा रही थीं, उन भोगों ने और सिद्धियों ने इनको अपनी ओर तनिक भी नहीं खींचा। इन को न सुख, न दुःख, न आपत्तियाँ और न सम्पत्तियाँ ही अपनी ओर खींच सकती हैं। मैं जिन्हें जीवन्मुक्तों का लक्षण मानती हूँ वे सब शान्ति, क्षमा, धीरज, तृप्ति आदि प्रशंसित और कमनीय बड़ी-बड़ी ऋद्धियाँ इस समय अकेले इन्हीं का आश्रय कर रही हैं। अब मैं इन्हें दूसरे नारायण के रूप में मान रही हूँ। बड़े-बड़े विशिष्ट गुणों की स्थिति हो जाने के कारण इन्हें मेरे वृत्तान्त का यदि स्मरण दिलाया जाय, तो बहुत अच्छा हो। चूँकि ये पूर्णरूप से योग्य हो चुके हैं, इसलिए मैं अपना समस्त वृत्तान्त इन्हें स्मरण कराती हूँ। अब मैं इस कुम्भरूप का परित्याग कर चूडाला बन जाती हूँ। ऐसा विचारकर अटल निश्चयवाली चूडाला ने मदनिका के शरीर का त्याग कर राजा को वहाँ पर तत्क्षण ही चूडाला शरीर बतलाया। उस समय ऐसा मालूम पड़ने लगा, मानों मदनिका के शरीर से चूडाला निकली हो और राजा के सामने योगधारणा से युक्त वह ऐसी शोभने लगी जैसे किसी पिटारी में से निकली हुई कोई रत्नश्री किसी के सामने शोभती हो। राजा शिखिध्वज ने निर्मल अंगों से सुशोभित, फिर स्वामी के चित्त को अनुरक्त करने में चतुर, कमनीय मदनिका को ही, अपनी पूर्व-प्रियभार्या चूड़ाला के रूप में देखा । वसन्तकाल में खिली हुई सुन्दर पद्मिनी की नाईं (अथवा आविभूर्त विष्णु की पद्महस्ता लक्ष्मी की नाईं), जब रामावतार की समाप्ति हो जाने पर श्रीरामचन्द्र विष्णुरूप बन गये थे तब पहले सीता के रूप में भूमि के गर्भ में प्रविष्ट हुई और फिर उससे निकली हुई लक्ष्मी की नाईं तथा पिटारी से प्रकट हुई रत्नशोभा की नाईं उस राजा ने अपनी भार्या चूडाला को देखा ॥२९-३९॥
213130
213131 एक सौ आठवाँ सर्ग समाप्त
213132 एक सौ नौवाँसर्ग बार बार देखकर और ध्यान से सब कुछ जानकर अत्यन्त आश्चर्यचकित और
213133 सन्तुष्ट हुए राजा का प्रशंसापूर्वक चूडाला को आलिंगन करना और रात्रि बिताना। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, तदनन्तर अपनी पहले की भार्या देखकर आश्चर्य के१६५४
213134 मारे राजा शिखिध्वज के नेत्र विकसित हो गये और वह विस्मययुक्त वाणी से यह कहने लगे : कमल के पत्तों के समान विशाल नेत्रवाली हे सुन्दरि, तुम कौन हो, कहाँ से आई हो, क्या तुम ही कुम्भ आदि का रूप धारण कर यहाँ रहती हो, कितने समय तक यहाँ रहोगी और मेरे पास आने का क्या प्रयोजन है ? हे सुन्दरि, अवयवों के गठन से, उनकी चेष्टाओं से, स्मित से, प्रेमभरी वाणी बोलने की शैली से और मेरी भार्या के जैसे तुम्हारे विलास से तुम चूडाला की मूर्ति के ही सदृश दिखाई दे रही हो । चूडाला ने कहा : प्रभो, हाँ ऐसा ही जानिए, मैं बिना किसी संशय से चूडाला ही हूँ। स्वाभाविक शरीर से ही मैंने आज आपकी प्राप्ति की है। महाराज, इस अरण्य में कुम्भ आदि के शरीरों के निर्माण द्वारा मेरा जो माया प्रपंच सैकड़ों शाखा-प्रशाखाओं के रूप में आपके सामने आया, वह केवल आपको बोध देने के लिए ही मैंने रचा था। मोहवश राज्य छोड़कर जबसे तप के लिए वन में आप आये, तभी से मैं आपको ज्ञान देने के लिए प्रयत्नशील रही। राजन्, इस कुम्भ के शरीर से मैंने ही आपको बोधित किया है। मैंने माया से जिन कुम्भ आदि शरीरों का निर्माण किया था, वह केवल आपको ज्ञान देने के लिए ही था। वास्तव में कुम्भ आदि कुछ भी सत्य नहीं थे। हे महाराज, अब तो आप ज्ञेय वस्तु को जान चुके हैं, इसलिए आप पूर्वोक्त योग-धारणा से अविकल सब देख लेंगे। हे तत्त्वज्ञ, आप शीघ्र ही ध्यान लगाकर देखिए। जब चूडाला ने वैसा राजा से कहा तब योगधारणा के अनुकूल आसन बाँधकर ध्यान से अपना विशेष सब हाल अच्छी तरह से जान लिया। राज्यपरित्याग से लेकर चूडाला के साक्षात्कार तक जितनी अपने लिए घटनाएँ घटी थीं, उन सबका राजा ने मुहूर्तमात्र के ध्यान से प्रत्यक्षतः ज्ञान कर लिया ॥१-१०॥
213135
213136 राज्यत्याग से लेकर वर्तमान क्षणपर्यन्त हुई यावत् घटनाओं का साक्षात्कार कर लेने के बाद राजा समाधि से विरत हो गये । जब समाधि टूट गई, तब हर्ष के मारे विकसित हुए नेत्रकमलवाले राजाने वेगपूर्वक रोमांचों के कारण उज्ज्वलता प्राप्त किये हाथों को फैलाकर अपनी कान्ता चूडाला को दीर्घ काल के बाद ऐसे आलिंगन किया, जैसे नेवला-नेवली का आलिंगन करे। उस समय उसके अंग विदीर्ण हो रहे थे, घन-स्नेह टपक रहा था, आँसुओं की धारा बह रही थी और अनुराग स्फुरित हो रहा था। हर्ष से पूर्ण उनके उस आलिंगन में जो अनिर्वचनीय परमानन्दरूप श्रृंगार का भाव व्यक्त हो रहा था, उसका शेषनाग भी अपनी जिह्वाओं से वर्णन नहीं कर सकते। जैसे अमावास्या के दिन सूर्य और चन्द्रमा एक दूसरे के शरीर में मिले हुए रहते हैं वैसे; गीली मिट्टी से बनाये गये मिले जोड़े के - जैसे, पाषाणशिला पर बनाई गई परस्पर आलिंगन की हुई दो श्लिष्ट मूर्तियों के-जैसे परस्पर आलिंगन किये हुए वे दोनों प्रीतिपूर्ण पति-पत्नी बहुत देर तक मिलित ही रहे। एक मुहूर्त के बाद जिन में से स्वेदजल टपक रहा था, जो रोमांचों से स्थूल हो गये थे, ऐसे अपने दोनों हाथों को उस स्निग्ध दम्पत्ति ने (पति-पत्नीने) धीरे धीरे कुछ शिथिल किया। उनके हृदय आनन्दामृत से पूर्ण थे, आनन्द के आधिक्य से उनका मन ऐसा जड़ बना था कि उसका परिज्ञान करने में कोई हेतु दूसरा प्रतीत नहीं हो रहा था अतएव वे एक तरह से ठीक शून्यहृदय हो गये थे। अपना-अपना हाथ छुड़ाकर और किसी खास लक्ष्य स्थान में नयनों को न लाकर यों ही वे कुछ कालतक स्थित रहे। घने आनन्द से विभोर क्षणभर मौन रहकर राजा शिखिध्वज चिबुकपर हाथ लगा कर चूडाला से प्रेममृदु वाणी कहने लगे : अहा ! अत्यन्त मधुर और स्नेहप्रचुर, कुलीन स्त्रियों का अनुराग कितना व्यापक रहता है, इसका वर्णन किसी तरह नहीं हो सकता, वह बड़ा
213137
213138 सुन्दर और अमृत से भी स्वादिष्ट रहता है, साक्षात् पुण्य ही अनुराग के रूप में अनुभूत होता है। हे भद्रे, तुम्हारे सूक्ष्म अंग हैं, तुम बाल चन्द्रमा के सदृश अत्यन्त मुग्ध हो, अपने स्वामी के हेतु तुमने दीर्घकालतक कितना बड़ा दारुण क्लेश सहा। प्रिये, इस तरह तुम्हारी जिस बुद्धि के द्वारा (स्वामी के प्रति स्नेहबुद्धि के द्वारा) दुस्तर उस संसाररूपी अन्धकार से मैं पार करा दिया गया, उसकी उपमा किससे दी जा सकती है अर्थात् किसीसे भी नहीं ॥११-२१॥
213139 हे कृशांगि, अरुन्धती, इन्द्राणी, गौरी, गायत्री, लक्ष्मी, सरस्वती आदि बड़ी-बड़ी पुण्यस्त्रियाँ कोमल अंगवाली तुम्हारी गुणसम्पत्ति से सब नीचे ही हैं। हे सुन्दरि, स्त्रियों में अपने अलौकिक सौन्दर्य के कारण प्रसिद्ध हुई जो धी, श्री, कान्ति, क्षमा, मैत्री, करुणा आदि सर्वोत्तम

दक्ष कन्याएँ हैं, उनमें भी तुम, सती की नाईं, सर्वप्रथम ही मालूम हो रही हो । बड़ा भारी सतत प्रयत्न करके जो तुमने अलौकिक बोध देकर मेरा उपकार किया है, उसके लिए किस प्रत्युपकार से तुम्हारा मन सन्तुष्ट होगा। तुम कृतार्थ हो चुकी हो, तुम्हारा मन जिस प्रत्युपकार से सन्तुष्ट हो सकता है, वैसा प्रत्युपकार ही संसार में दुर्लभ है। अनादिकाल से चले आ रहे अनन्त गहन से भी गहन मोह से संसार-सागर में गिरे हुए स्वामी को प्रयत्नशील कुलस्त्रियाँ ही पार करा देती हैं। स्वामी के लिए कुलीन स्त्रियाँ ही सखा, बन्धु, सुहृद्, चाकर, गुरु, मित्र, धन, सुख, शास्त्र, घर, दास आदि सब कुछ हैं । सब तरह के प्रयत्नों से कुलीन स्त्रियों का निरन्तर पूजन करना चाहिए, क्योंकि इहलोक और परलोक-दोनों का सम्पूर्ण सुख स्त्रियों में ही भलीभाँति निहित है ॥२२-२८॥

निरीह और कृतकृत्य तुम्हारा प्रत्युपकार करने में मैं असमर्थ हूँ, यों राजा कहते हैं।
सब प्रकार की इच्छाओं से रहित और संसाररूपी महान् दुस्तर सागर से पार हो चुकी तुम्हारे लिए इस महान् उपकार का प्रत्युपकार किस तरह मैं कर सकूँगा? हे प्रिये, तुम्हें मैं कुलांगना मानता हूँ, इस लोक में लोकप्रसिद्ध जितनी कुलांगनाएँ हैं, उनके ऊपर इस समय तुमने विजय पा ली। अबसे स्त्रियों के सौजन्य की जब प्रशंसा होगी, तब तुम्हारी ही सर्वप्रथम गणना होगी। हे मानिनि, अपनी अपेक्षा उत्तम गुणों में बढ़ जानेवाली तुम्हारी रचना करनेवाले ब्रह्माजी के ऊपर निश्चय ही अरुन्धती आदि स्त्रियाँ क्रुद्ध होती होंगी, यह मैं मानता हूँ । रूप, सौजन्य और उत्तमोत्तम गुणरूपी रत्नों की निधिभूत हे चूडाले, तुम सती (पतिव्रता) हो, आओ, तुम्हारे गुणों से उत्साहित हुए मेरा तुम फिर आलिंगन करो। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामभद्र, उस प्रकार कहकर राजा शिखिध्वज ने - मृग के बच्चे के सदृश विशाल नेत्रवाली उस चूडाला का - फिर गाढ़ ऐसे आलिंगन किया, जैसे नेवले का नेवली। चूडाला ने कहा : हे देव, शुष्क क्रियाओं के चक्कर में निरत और व्याकुलमति आपको बार-बार देखकर मैं अत्यन्त दुःखित होती थी। इसलिए हे देव, आपको तत्त्वज्ञान देकर मैंने वह अपना स्वार्थ ही सिद्ध किया है। इस विषय में आप मेरा गौरव व्यर्थ ही बढ़ा रहे हैं। राजा शिखिध्वज ने कहा : हे वरारोहे, तुम जिस तरह से शुभ स्वार्थ सिद्ध कर रही हो, उसी तरह से अब सभी कुलीन स्त्रियाँ स्वार्थ सिद्ध करें, यह मैं चाहता हूँ। चूडाला ने कहा : हे कान्त, हे विभो, अब आप इस जगत्-रूपी जाल के एकदम किनारेपर आकर विश्रान्त हो गये हैं। आज अपना वह पयोव्रत, उपवास आदि पहले का तुच्छ मोह क्या आप देख रहे हैं ? यह करूँ, यह न करूँ, यह प्राप्त करूँ - इस तरही बुद्धि की अपक्वदशाजनित कोमलतारूप जो स्थितिथी, उसके प्रति क्या आप अपने मन में अब हँसते हैं कि नहीं। हे देव, जैसे आकाश में पर्वत

नहीं दिखाई देते, वैसे अब आप में वे पहले की तुच्छ तृष्णाओं के संग्रह और तुच्छ संकल्परूपी कल्पनाएँ नहीं दिखाई देतीं। प्रिय आज आप किसके स्वरूप बन गये हैं, किस वस्तु में आपकी निष्ठा है, आप क्या चाहते हैं। हे विभो, आप पहले की शारीरिक चेष्टाओं को सत्य देखते हैं या असत्य (तुच्छ) देखते हैं ? राजा शिखिध्वज ने कहा : सुमनों से (फूलों से) पूर्ण नीलकमलमाला का अनुसरण करनेवाले नेत्रों से सुशोभित हे चूडाले, मेरे आत्मस्वरूपभूत हुई तुम जिस-जिसके अन्दर (मोह, विवेक, तत्त्वज्ञान आदि के अन्दर) प्रकाशकरूप से विद्यमान हो; उस-उसके अन्दर मैं भी प्रकाशकरूप से विद्यमान हूँ, इसलिए अब तुम जिस तरह देखती हो, वैसे ही मैं भी देखता हूँ, अपने अनुभव से ही तुम्हें मेरी निष्ठा जान लेनी चाहिए ॥२९-४१॥

उसीका विस्तार पूर्वक वर्णन करते हैं। ___मुझे किसी विषय की इच्छा नहीं है, मेरा कोई अंश नहीं है, मैं आकाश के सदृश अत्यन्त निर्मल हूँ, निस्पृह हूँ, शान्त हूँ, परमार्थ सत्स्वरूपहूँ, देह आदि में अहंभाव का भ्रम छोड़कर, बहुत काल बीत जाने के पीछे, वास्तव में, मैं जिस रूप का था, उस रूप का ही बनकर अब स्थित हूँ। आत्मा में निरन्तर आसक्त हुए चित्तपर ही मैं अवलम्बित रहता हूँ, इसलिए मैंने वह अलौकिक आनन्ददशा प्राप्त कर ली है, जिससे कि हजारों प्रयत्नों से हरि, हर आदि महामहिमशाली देवता भी मुझे अलग नहीं कर सकते। हे भ्रमरलोचने, समस्त परिच्छेदों से निर्मुक्त यानी परिपूर्ण विशुद्ध चिन्मात्र आत्मा में मैं स्थित हो गया हूँ, मैं अब अपने वास्तवरूप में स्थित होकर बैठा हूँ और संसाररूपी भ्रम से एकदम अलग हो गया हूँ। हे सुन्दरि, न तो मैं तुष्ट हूँ, न खिन्न हूँ, न कार्य हूँ, न कारण हूँ, न स्थूल हूँ और न सूक्ष्म हूँ, किन्तु मैं केवल अबाधित (जिसका किसी काल में बाध नहीं होता) वस्तु ही हूँ। हे चूडाले, सूर्यबिम्ब से निकले हुए तथा भीत पर न गिरे हुए यानी केवल आकाश में फैले हुए, क्षय और अतिशय से रहित विशुद्ध प्रकाश के समान अब मैं बन गया हूँ। हे पतिव्रते, मैं शान्त हूँ, जगत् का वैषम्य निकालकर साम्य प्राप्त किये हूँ, स्वरूपनिष्ठ हूँ, बिना मन का हूँ, व्यापक मोक्ष भी मैं हूँ और सम हूँ। तरंग के सदृश चंचल कटाक्षवाली हे प्रिये, जो 'तत्' वस्तु है, वही मैं हूँ, अब दूसरा कुछ नहीं कह सकता हूँ, तुम मेरी गुरु हो, तुम्हें मैं नमस्कार करता हूँ। विशाल नेत्रवाली तुम्हारे प्रसाद से ही मैं भवसागर से पार उतर गया। अब मैं, अग्नि में सौ बार शुद्ध किये गये सोने के सदृश फिर मल ग्रहण नहीं कर सकता । शान्त, स्वस्थ, कोमल, स्वरूपस्थिति में अत्यन्त उद्योगी, वीतराग, वासनाशून्य अन्तःकरण से युक्त, सबसे परे और सर्वव्यापक होकर, आकाश की नाईं, यह मैं तुम्हारे सामने अवस्थित हूँ।४२-५०॥

__ चूडाला ने कहा : हे महासत्त्व, हे प्राणेश, हे हृदयप्रिय, हे प्रभो, हे महामते, जब कि आप उस प्रकार की स्थिति में स्थित हैं। तब अब आपको क्या रूचता है, कहिए। शिखिध्वज ने कहा : हे तन्वि, यह अच्छा नहीं लगता, इस प्रकार जिस वस्तु का निरादर किया जाता है, उस वस्तु को मैं नहीं जानता और यह अभीष्ट है, इस प्रकार जिस वस्तु की चाहना की जाती है उसे भी मैं नहीं जानता। तुम जिस तरह से जो आचरण करती हो, व्युत्थानकाल में उसे मैं उसी तरह का जानता हूँ। हे प्रिये, जो जो वस्तु जिस तरह से तुम्हें अभिमत है, वह सब उसी तरह की अविकलरूप से रहे । मैं तो आकाश के सदृश निर्लेप, उदासीनता और पूर्णतारूप सौन्दर्य से युक्त हो गया हूँ, इसलिए किसी भी वस्तु का अनुसन्धान करना

नहीं जानता। हे सुन्दरि, जो ही कुछ तुम कर्तव्यरूप से जानती हो, उसीको तुम करो। मैं भी मणि जिस तरह अपने भीतर प्रतिबिम्ब धारण करता है उसी तरह उसे अपने हृदय में धारण करूँगा । इच्छा, अनिच्छा और उनके विषयों से निर्मुक्त चित्त के कारण मैं प्रारब्धप्राप्त अनिन्दित या निन्दित वस्तु की न स्तुति करता हूँ और न निन्दा ही करता हूँ, इसलिए तुम जैसा चाहो वैसा करो। चूडाला ने कहा : हे महाबाहो, यदि ऐसी बात है, तो पहले आप मेरा मत सुनिये और हे जीवन्मुक्तस्वरूप, सुनने के अनन्तर उसीका आप आचरण कीजिये। महाराज, अज्ञान का विनाश करनेवाले सर्वत्र अद्वैतबोध से सम्पन्न हम लोग सभी तरह की इच्छाओं से निर्मुक्त और आकाश के सदृश विशद होकर अवस्थित हो गये हैं। हे राजन्, हम लोगों के लिए जैसी अनुपकारक राज्यभोगादि की अपेक्षा है वैसी ही अनुपकारक उनकी उपेक्षा भी है, क्योंकि चक्षु आदि बाह्येन्द्रिय और मुख्य प्राण अपने-अपने उचित विषयों की यदि अनिच्छा करें, तो उससे आत्मा में कौन-सा उपकार होगा? ज्ञानियों को अज्ञानियों की तरह देहादि-अध्यास तो है नहीं, जिससे कि विषयोपभोग से देहादि के मलिन हो जानेपर आत्मा भी मलिन हो जाय । जो तत्त्ववित् है वह तो निष्क्रिय असंग चिन्मात्रस्वरूप ही है, इसलिए ऐसा कौन तत्त्वज्ञानी होगा, जो विषयोपभोगों का अभ्यास करेगा। इसलिए हे पुरुषोत्तम, प्रारब्ध के केवल उपभोग से आत्मा में मलिनता की प्राप्ति न होने के कारण प्रारब्धभोग के आरम्भ में, अन्त में और मध्य में हम लोग जिस स्वभाव के हैं, उसी स्वभाव के होकर केवल अवशिष्ट प्रारब्ध का भोग से विनाशकर स्थित रहें, इससे न तो हम विपरीत हो जायेंगे और न दूसरे ही बन जायेंगे । हे प्रभो, वर्तमान समय में यह जो अपना अवशिष्ट आयुकाल है, उसको राज्यभोग से बिताकर क्रमशः कुछ समय के बाद हम लोग विदेहमुक्त हो जायेंगे ॥५१-६०॥

"तस्मादाद्यन्तमध्येषु' इस उक्ति के अर्थान्तर की भी संभावना कर रहे राजा शिखिध्वज जिज्ञासु होकर पूछते हैं।
राजा शिखिध्वज ने कहा : हे चंचले,प्रारब्धभोग के आदि, मध्य और अन्त में हम लोग किस तरह के हैं और अवशिष्ट प्रारब्ध का भोग द्वारा विनाश कर किस तरह से स्थित रहेंगे, यह कहो॥६१॥

राजा के अभिप्राय के अनुसार ही चूडाला भी उस उक्ति का अर्थ कहती है।
चूडाला ने कहा : हे राजश्रेष्ठ, हम लोग आदि, अन्त और मध्य में राजा ही हैं, इसलिए केवल मोह छोड़कर फिर उस राजरूप में ही हो जायेंगे। अपने ही नगर में सिंहासन पर आरूढ़ आप राजा बन जाइये और अन्तःपुर की सब स्त्रियों की भूषणरूप मैं आपकी पटरानी बन जाऊँ और हे राजन्, अपनी जो नगरी है वह दीर्घकाल के बाद अनेक राजाओं से युक्त, प्रसन्न प्रजावर्ग से पूर्ण, नाच रही नई-नई अंगनाओं से शोभित, ध्वजाओं एवं बज रहे नगाड़ों से व्याप्त और नानाविध फुलवाड़ियों से सुहावनी होकर अब फिर लहलहा रही लता, मंजरी, एवं गुंजार कर रही मकरन्दासक्त भ्रमरपंक्तियों से युक्त वसन्त की लतालक्ष्मी के सदृश हो जाय । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, चूडाला ने उस प्रकार जब राजा शिखिध्वज से कहा, तब वे हँसकर निःशंक हो चूड़ाला से क्षोभरहित और मधुरवाक्य कहने लगे । हे विशालाक्षि, हे प्रिये, यदि यही बात है, तो स्वर्ग में हम लोगों को जो स्वाधीन सिद्ध भोगलक्ष्मियाँ मिल रहीं हैं, उन्हींमें निवास क्यों न करें? चूडाला ने कहा : हे राजन्, हमको तो न भोगों

की इच्छा है और न विभूतियों की ही इच्छा है। मेरी स्थिति तो स्वभाव के वश से जो भी कुछ प्राप्त हो जाता है, उसीके अनुसार रहती है। मेरे सुख के लिए न तो स्वर्ग है, न राज्य है और न क्रियाकलाप ही है। केवल अपने स्वरूप में स्थिति के अनुकूल व्यापारों से युक्त होकर मैं स्थिति के अनुसार किसी तरह के क्षोभ के बिना स्थित रहती हूँ। यह सुख है और यह दुःख है, इस तरह के द्वन्द्वों का जब विनाश ही हो गया है, तब उसीके साथ-साथ इस शान्त पद में सुखपूर्वक स्थित ही हूँ। राजा शिखिध्वज ने कहा : हे विशालाक्षि, निर्विकार बुद्धि से तुमने जो यह कहा है वह ठीक ही है, क्योंकि राज्य का ग्रहण करें या त्याग करें आत्मा का कौन-सा उपकार होगा। हे भद्रे, सुख-दुःख की अवस्थाओं के विषय में चिन्ता का परित्याग कर मात्सर्य से रहित होकर हम लोग जिस तरह से स्थित हैं उसी तरह से अपने स्वरूप में निष्ठ होकर स्थित रहें। इस प्रकार वहाँ पर परस्पर वार्तालाप के कथन से रमणीय उन दोनों पति-पत्नी का दिन समाप्तप्राय हो गया। तदनन्तर उठकर दोषनिर्मुक्त उन दोनों शास्त्रविहित सायंसन्ध्या की। वे परस्पर अभीष्ट भोग के लिए उत्कण्ठित होते हुए भी वासना न रहने के कारण उत्कण्ठा से रहित थे और तत्-तत् समय में प्राप्त कार्य के ज्ञाता थे। स्वर्ग की सिद्धि का अनादर कर पूर्णचित्त होकर वे दोनों एक ही शय्यापर सो गये और उन-उन प्रणय चेष्टाओं से जीवन्मुक्त उन दोनों की वह रात्रि व्यतीत हो गई।

परस्पर के अनुभव से सिद्ध जो भोग और मोक्षरूप सुख था, उसकी-प्रणय-वचनों के विलासों के संमिश्रण से - प्रशंसा कर रहे उत्तम प्रेमी उस दम्पती की बुद्धि में उत्कण्ठा पैदा करानेवाली वह लम्बी रात भी मुहूर्त की नाईं व्यतीत हो गई ॥६२-७६॥

213160

213161 एक सौ नौवाँ सर्ग समाप्त

213162 एकसौ दसवाँसर्ग संकल्प की सेना और हाथी के साथ वे दोनों अपने नगर में आ गये तथा चिरकाल तक राज्य करने के बाद वे दोनों विदेहमुक्ति को प्राप्त हो गये, यह वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, रात बीत जाने पर पिटारी से निकले हुए जगत् के प्रकाशक मणि के सदृश प्रसिद्ध सूर्य भगवान् का उदय हो जाने पर जब आकाश बिलकुल अन्धकार से शून्य हो गया - साफ हो गया, जब मनुष्यों के लाल-लाल नेत्रों के सदृश कमलों का वन खिलने लगा और सम्पूर्ण लोकों में फैले हुए आचारों की नाईं जब सूर्य की किरणें चारों ओर दूर तक फैल गई तब वे दोनों स्त्री-पुरुष उठ गये । उठकर सन्ध्याक्रम का सम्पादन करके वे दोनों कांचन की गुफा में जाकर कोमल, चिकने तथा मनोहर पत्तों के बनाये गये आसन पर बैठ गये ॥१-३॥

213163 तदनन्तर उठकर राजा शिखिध्वज की कान्ता चूड़ाला ने अपने सामने स्थित सात समुद्रों के जल से पूर्ण रत्नकुम्भ को राज्याभिषेक के लिए संकल्पित किया। पूर्व की ओर मुँह करके बैठे हुए अपने स्वामी राजा शिखिध्वज को जलसे भरे हुए उस मंगल घड़े से राजपत्नी चूडाला ने अपने निष्कण्टक स्वराज्य में अभिषिक्त किया । संकल्पमात्र से उपस्थित अपने सुवर्ण के सिंहासन पर अभिषिक्त होकर बैठे हुए राजा से देवरूपिणी पतले सुन्दर अंगोंवाली उस चूडाला ने कहा : हे प्रभो, केवल मुनियों के योग्य इस शान्त तेज को छोड़कर अब आपको शासन करने के योग्य इन्द्रादि अष्टपालों का तेज धारण करना चाहिए।

213164

213165 चूडाला द्वारा वन में यों कहने पर ठीक है, ऐसा ही करता हूँ - इस तरह बोल रहे राजा शिखिध्वज ने महाराज के स्वरूप को धारण कर लिया ॥४-८॥

213166 तदनन्तर पट्टाभिषेक न होने के कारण द्वारपाल के स्थान पर बड़े विनय के साथ स्थित उस मानिनी चूडाला से राजा ने कहा : हे मनोरमे, अब तुम्हें महारानी के पद पर अभिषिक्त कर पटरानी बनाता हूँ। इस तरह कहकर तालाब में स्नान कराकर तथा महारानी के पद पर अभिषिक्त करके राजा ने अपनी उस प्रिया से कहा : हे कमलपत्र-सी आँखोंवाली प्रिये, तुम योगसिद्धि के द्वारा अपने सत्यसंकल्प से उत्पन्न, नानाविध अलंकार,शस्त्रास्त्र आदि महाविभव से युक्त बड़ी भारी सेना क्षणभर में एकत्र कर सकती हो । अपने स्वामी का ऐसा वचन सुनकर सुन्दर रंगवाली उस चूडाला ने, वर्षाकाल के मेघ के सदृश, रणवीरों के सैन्य का संकल्प किया। तदनन्तर उन दोनों ने वह सेना देखी, जो हाथी-घोड़ों से व्याप्त थी, जिसने पताकाओं से आकाश को भर दिया था

213167 और जिसने सारे जंगल को अवकाश से शून्य बना दिया था। जिसके तुरही आदि के शब्दों से पर्वत की गुफाएँ तथा गहनकोटर प्रतिध्वनि कर रहे थे और मस्तक के रत्नों के महाप्रकाश से अन्धकार के समूह को जिसने चूर्णचूर्ण बना दिया था। राजाओं के बनाये गये अनेक समूहों से युक्त उस सेना में, जिसके मदगन्ध को दूसरे हाथी नहीं सह सकते, ऐसे एक सुन्दर मदगन्धवाले हाथी के ऊपर वे राजदम्पती (वे राजा और रानी) सवार हुए। तदनन्तर अपनी प्रियतमा महारानी के साथ महाबलवान् वह राजा शिखिध्वज पैदल और रथ से व्याप्त उस बड़ी भारी सेना को खींचता हुआ तथा पर्वतों को हिला देनेवाली उस सेना से, भूमि से उठी हुई महावायु-जैसी, रसाशैल को (पृथ्वीरूप पहाड़ को) भेदन करता हुआ उस वन से शीघ्र चल दिया ॥९-१७॥

213168

213169 उस महेन्द्र पर्वत से राजा शिखिध्वज चल पड़ा। रास्ते में पर्वतों, अनेक देशों, नदियों और जंगलों के साथ-साथ अनेक गाँवों को देख रहे तथा राज्यपरित्याग कर अपने नगर से बाहर निकलने पर तत् तत् देशवासियों के साथ जो-जो घटनाएँ जहाँ पर अपने ऊपर घटी थीं उन्हें अपनी प्रिया को दिखला रहे राजा शिखिध्वज ने थोड़े ही समय में स्वर्ग-सी सुन्दरी अपनी नगरी में प्रवेश किया। वहाँ उसके संमानित उन सामन्तों (सरदारों) ने जय शब्द से उसके आगमन को जाना और जानते ही वे उत्कण्ठितचित्त होकर उसकी अगवानी के लिए नगर से शीघ्र बाहर निकल आये । नगाड़े आदि की उन्नत ध्वनि से युक्त तथा एक दूसरे में मिल गई उन दोनों सेनाओं के साथ वह राजा शिखिध्वज अपने नगर में प्रविष्ट हुआ॥१८-२१॥

213170 नगर की स्त्रियों द्वारा जिसके ऊपर लाजांजलियों और पुष्पांजलियों से वृष्टि की गई थी, ऐसे उस राजा ने व्यापारियों के मार्ग को, जो उत्तरोत्तर अत्यन्त रमणीय था, देखते हुए अपने राजमहल में - जो छोटी-छोटी पताकाओं तथा ध्वजाओं से खूब सजाया गया था, मोतियों के तोरणों से मनोहर था, जहाँ पर स्त्रियाँ नृत्य और गान कर रहीं थीं, जो अपने स्थान पर कैलास पर्वत की नाईं उन्नत था - प्रवेश कर उसने लोक-शास्त्र प्रसिद्ध दही, दूर्वा, अक्षत, शंख, वीणा, छत्र, चँवर आदि राजा के योग्य मांगलिक तत्-तत् वस्तुओं से युक्त विनीत अपने अमात्य आदि प्रकृति समूह का भलीभाँति सम्मान किया। सात दिन तक नगर में खूब उत्तम उत्सव करके अपने अन्तःपुर में राजा ने अपने राजकार्यों का सम्पादन किया । हे श्रीरामजी, इस पृथिवीतल के ऊपर दस हजार वर्षों तक चूडाला के साथ राज्य करके वह राजा शिखिध्वज इस देहधारण से विरत हो गया। हे श्रीरामचन्द्रजी,

213171

213172 इस शरीर का त्याग कर फिर जन्म न लेने के लिए, तेलरहित दीपक की नाईं, वह महामति राजा शिखिध्वज निर्वाण को (कैवल्य मुक्ति को) प्राप्त हो गया। उस तरह की समदृष्टि से दश हजार वर्षों तक राज्य करके तथा उस अपनी प्रिया चूडाला के साथ खूब रमण करके वह राजा निर्वाण को प्राप्त हो गया। हे श्रीरामजी, भय और विषाद से शून्य, मान और मात्सर्य से मुक्त तथा उपस्थित सहज कर्मों का सम्पादन करनेवाले, भोगों में वैराग्यबुद्धि रखकर सबमें समरूप ब्रह्मदृष्टि से युक्त होते हुए उस आर्य शिखिध्वज ने उपर्युक्त बोध के द्वारा कामस्वरूप मृत्यु को जीतकर दस हजार वर्षों तक जम्बूद्वीप में एकछत्र राज्य किया ॥२२-२९॥

213173

213174 श्लोक के पूर्वार्ध से शिखिध्वज की स्थिति का अनुवाद करके उत्तरार्ध से उसी स्थिति का रामचन्द्र के लिए कर्त्तव्यरूप से उपदेश करते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, इस तरह सम्पूर्ण राजाओं के मस्तक के चूडामणिरूप से स्थित होकर दीर्घकालतक इस भूतलपर नानाविध अनेक भोगों का उपभोग कर सन्मात्ररूप अवशिष्ट वह राजा शिखिध्वज अजर परमपद में अवस्थित हो गया । हे श्रीरामचन्द्रजी, इसी तरह आप भी प्रारब्ध-प्राप्त प्रकृत कार्यों का अनुसरण करते हुए शोक-शून्य होकर समाधि में स्थित रहिये अथवा स्वयं खूब भोग-मोक्षलक्ष्मी का अनुसरण करते हुए आप सभी व्यवहारों में स्थित रहिये । मेरे कहने का तात्पर्य यह है कि आप की समाधि और व्युत्थान के फल में कोई भेद नहीं है ॥३०॥

213175

213176 एक सौ दसवाँ सर्ग समाप्त चूडाला का आख्यान समाप्त

213177 एक सौ ग्यारहवाँ सर्ग जैसे चूडाला रानी ने राजा को सबका त्याग कराया, वैसे ही कचनामक अपने पुत्र को बृहस्पति ने सबका त्याग कराया और अन्त में अहंकार के त्याग से वह पूर्ण आत्मज्ञानी बन गया-यह वर्णन।

213178 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, यह शिखिध्वज की छोटी-सी कहानी मैंने आपसे आद्योपान्त कही। इस मार्ग का अनुसरण कर रहे आप कभी भी खिन्न नहीं होंगे यानी आपकी सारी चिन्ताएँ निकल जायेगी। भद्र, राग और द्वेष का नामों-निशान मिटा देनेवाली, शिखिध्वज की वृत्ति का अवलम्बन कर राग-द्वेष से निर्मुक्त बुद्धि से प्रत्यक्ष किये गये पारमार्थिक पूर्णानन्द पद से सुशोभित होकर निरन्तर स्थित रहिए। हे रामभद्र, जिस प्रकार राजा शिखिध्वज ने उस तरह व्यवहार करते हुए राज्य किया, उसी प्रकार से आप भी राज्य में व्यवहार करते हुए भोग और मोक्ष से भरपूर रहिए । हे राघव, शिखिध्वज के प्रसिद्ध सर्वत्यागरूप उपाय से ही जैसे बृहस्पति के पुत्र कच ने ज्ञान प्राप्त किया, वैसे ही आप भी ज्ञान प्राप्त कीजिए। श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, बृहस्पति के पुत्र समस्त वैभवों से परिपूर्ण कच ने जिस क्रम से ज्ञान प्राप्त किया उस क्रम को संक्षेपतः मुझसे कहिए ॥१-५॥

213179

213180 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे रामजी, देवताओं के आचार्य बृहस्पति के पुत्र श्रीमान् कच ने राजा शिखिध्वज की नाईं ही सर्वोत्तम ज्ञान प्राप्त किया, इसकी कथा आप सुनिये । कच का अभी बाल्यकाल समाप्त ही हुआ था और ज्यों ही यौवन आरम्भ हुआ, त्यों ही वह संसारसागर को तर

213181

213182 जाने के लिए कटिबद्ध हो गया। वह पद और पदार्थ का उत्तम ज्ञाता था। वह अपने पिता बृहस्पति से कहने लगा। कच ने कहा : हे भगवन्, हे सब धर्मों का ज्ञान रखनेवाले पिताजी, तन्तु के सदृश हजारों बन्धनों को देनेवाले जीव से युक्त मेरे-जैसा जन्तु इस संसाररूपी पिंजड़े से कैसे बाहर निकल सकता है, यह आप कहिये । बृहस्पति ने कहा : हे पुत्र, अनर्थरूप हजारों मगरों के निवासस्थानभूत इस संसाररूपी सागर से किसी तरह के उद्वेग के बिना किये गये सर्वत्याग से तत्काल ही जन्तु निकल जा सकता है। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, अपने पिता का परम पवित्र उस तरह का वचन सुनकर कच सभीका परित्याग करके एकान्तवन में चला गया। पुत्र के चले जाने से बृहस्पति को चित्त में कुछ भी उद्वेग नहीं हुआ, क्योंकि जो महान् होते हैं, वे संयोग और वियोग दोनों में सुमेरु पर्वत के सदृश निश्चल मनवाले होते हैं यानी उन दोनों दशाओं में महात्माओं के मन में कुछ भी उद्वेग आदि विकार नहीं होते। हे पापशून्य, वन में जाने के अनन्तर उसे जब आठ वर्ष व्यतीत हो गये, तब किसी महाअरण्य में उस कच ने अपने पिताजी को फिर प्राप्त किया जो कि उसके चित्त का परिपाकतारतम्य जानकर बचे हुए का त्याग कराने के लिए ही आये थे। कच ने पहले अपने पिताजी की विधिपूर्वक पूजा की, फिर उन्हें प्रणाम किया। बृहस्पति ने भी अपने पुत्र का आलिंगन किया। इतना होने के बाद अत्यन्त मधुरवाणी से उस कच ने बृहस्पति से पुनः पूछा । कच ने कहा : हे तात, मैंने जो सर्वत्याग किया है, उसका आज यद्यपि आठवाँ वर्ष है, तथापि निर्मल शान्ति मैं प्राप्त नहीं कर रहा हूँ। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, अरण्य में उस तरह के दीन वचन कच बोल रहा ही था की 'सभी का त्याग करो' यों कहकर बृहस्पति आकाश में अदृश्य हो गये । बृहस्पति के चले जाने के अनन्तर कच ने अपने शरीर पर से वल्कल आदि का भी परित्याग कर दिया और यह चन्द्र, बादल, तारे और सूर्य से रहित शरत् काल के आकाश की (जब सूर्योदय काल समीप रहता है, तब के आकाश की) नाईं दिगम्बर हो गया ॥६-१६॥

213183 शरत्-काल में आकाशतल की नाईं उसने वर्षाकाल में गुफा आदि का आश्रय कर मेघवर्षण आदि का परित्याग कर दिया। शरद् आदि ऋतुओं में गुफा आदि का परिहार कर अनावृत दिशाओं में रहने लगा । उसका शरीर शान्त और सुन्न हो गया था तथा वह साँसमात्र ले रहा था। तीन वर्ष के बाद किसी एक जंगल में फिर अपने गुरु उसी पिताजी को खिन्न-चित्त उसने प्राप्त किया। भक्ति से उसने अपने पिताजी का पूजन, अभिवादन आदि किया, पिता ने भी अपने पुत्र का आलिंगन किया, अनन्तर खेद के कारण गद्गद वाणी से वह कच पूछने लगा । कच ने कहा : तातचरण, मैंने सबका त्याग कर दिया। कन्था, दण्ड, कमण्डलु आदि का भी त्याग कर दिया तथापि अपने आत्मपद में मेरी स्थिति नहीं हुई, अब मैं क्या करूँ ? बृहस्पति ने कहा : पुत्र, चित्त ही सब कुछ है, अतः उसीका त्यागकर तुम अपने स्वरूप में विराजित हो जाओगे । सर्वज्ञ लोग चित्तत्याग को ही सर्वत्याग कहते हैं। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, पुत्र से ऐसा कहकर बृहस्पति शीघ्रता से आकाश में उड़ गये, अनन्तर अन्तःकरण से खेद निकाल कर वह कच छोड़ने के लिए चित्त की खोज करने लगा। खोज करने पर भी जब उसे चित्त की प्राप्ति नहीं हुई, तब वह सोचने लगा और बुद्धि से ही अपने पिताजी के समीप गया यानी पिताजी का स्मरण किया ॥१७-२३॥

213184

213185 त्रिपुर का दाह करने पर जैसे असुरों का स्वयं दाह हो गया, उस तरह देह, इन्द्रिय आदि का त्याग

213186

213187

213188 करने पर चित्त का स्वयं त्याग हो जायेगा, इस पर कहते हैं। ___ देह आदि जो कुछ ये प्रसिद्ध पदार्थ हैं, वे तो चित्त नहीं कहे जा सकते और उनमें चित्त कहाँ रहता है, इसका भी निरूपण नहीं हो सकता, इसलिए बेचारे अपराधशून्य देह आदि का मैं व्यर्थ क्यों त्याग करूँ ? इस परिस्थिति में अब चित्तस्वरूप महाशत्रु को जानने के लिए पिताजी के पास ही जाता हूँ। जानकर मैं उसका त्याग करूँगा। तदनन्तर जल्द ही समस्त शोकों से निर्मुक्त हो जाऊँगा। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : रघुवर, ऐसा विचार कर वह कच स्वर्ग में चला गया तथा बृहस्पति के पास जाकर स्नेहपूर्वक वन्दना और प्रणाम किया । एकान्त में उसने उनसे पूछा : हे भगवन्, चित्त क्या है, इसका आप मुझे उपदेश दीजिए और चित्त का स्वरूप भी बतलाइये, जिससे कि मैं उसका त्याग करूँ । बृहस्पति ने कहा : आयुष्मन्, चित्ततत्त्वज्ञ महानुभाव अपने अहंकार को ही चित्त जानते हैं, अतः जन्तु का जो यह भीतरी अहम्भाव है, वही चित्त कहा जाता है। कच ने कहा : हे तैंतीस करोड़ देवताओं के गुरो, हे महामते, अहम्भाव ही चित्तरूप कैसे हो सकता है, उसे मुझसे कहिए, क्योंकि लोक में अहंकार की आत्मा के रूप में प्रसिद्धि है, यदि उसका त्याग कर देंगे, तो शून्यता ही हो जायेगी॥२४-२९॥

213189

213190 और आत्मा का त्याग भी नहीं हो सकता, क्योंकि वह त्याग का विषय है ही नहीं, इस आशय से कहते हैं। __हे योगियों में श्रेष्ठ, मैं तो मानता हूँ कि इसका त्याग इतना असम्भव-सा है कि किसी तरह सिद्ध हो ही नहीं सकता, इसलिए इसका त्याग कैसे होगा ? ॥३०॥

213191

213192 सत्य है, जब तक उसके साक्षी का परिचय नहीं हो जाता, तब तक उसका परित्याग करना असम्भव है, परन्तु जब साक्षी का परिचय हो जाता है, तब उसका त्याग कर सकते हैं, इस आशय से कहते हैं।

213193 बृहस्पति ने कहा : हे पुत्र, अहंकाररूप चित्त का त्याग तो फूलों के मर्दन से भी और नेत्रों के मीलन से भी अत्यन्त सुलभ है, अतः इसके त्याग में तनिक भी क्लेश नहीं है। हे तनय, इसका त्याग जिस उपाय से सुलभ होता है, उस उपाय को कहता हूँ, सुनो। जो वस्तु केवल अज्ञान से उत्पन्न होती है, उसका ज्ञान से विनाश हो जाता है, यह अहंकार शुद्ध साक्षी के अपरिचयरूप मोह से उत्पन्न हुआ है, अतः साक्षी का परिचय हो जाने पर नष्ट हो जायेगा । हे पुत्र, जैसे मिथ्या भ्रम कुछ वस्तु नहीं है, वैसे ही अहंकार भी वास्तव में कुछ है ही नहीं। अज्ञानियों की दृष्टि से यह उस प्रकार असत् होता हुआ उत्पन्न हुआ है, जिस प्रकार बालक की दृष्टि से असत् वेताल उत्पन्न होता है। जैसे डोरी में अज्ञान से साँप मिथ्या भासता है अथवा जैसे शुष्क मरुभूमि में अज्ञान से मिथ्या पानी का ज्ञान होता है, वैसे ही अज्ञान से अहंकार भी मिथ्या ही भासता है। जैसे चन्द्रमा एक ही है, परन्तु उसमें मोह से असत्य द्वित्व दिखाई देता है, वेसे ही यह अहंकार मोह से ही दिखाई देता है। वह न तो सत्य है, न असत्य ही है और न सत्य-असत्य ही है ॥३१-३५॥

213194

213195 सब प्रपंच यदि मिथ्या है, तो कौन-सी चीज सत्य है, इसे कहते हैं -

213196 एक, आदि और अन्त से रहित, चैतन्यमात्र, सभी ओर से निर्मल, आकाश से भी अत्यन्त स्वच्छ सर्वानुभवरूप आत्मा ही सत्य वस्तु है ॥३६॥

213197

213198 यदि उसकी सत्ता न मानी जाय, तो जगत् का प्रकाश ही नहीं हो सकेगा, अतः उसका अस्तित्व

213199

213200 है, यह कहते हैं।

213201 सभी जगह और सभी प्राणियों में निरन्तर सब ओर से प्रकाश करनेवाला वही एक आत्मवस्तु उस प्रकार चमकता है, जिस प्रकार चंचल, समुद्र की तरंगों में जल ही जल चमकता है॥३७॥

213202

213203 ऐसी स्थिति में द्रष्टा और दृश्यों के बीच में यह अहंकार है कौन, किस निमित्त से उत्पन्न हुआ, और किस तरह का है, यह कहना अत्यन्त ही विचारणीय है यानी कह ही नहीं सकते, ऐसा कहते हैं।

213204 द्रष्टा और दृश्य के बीच में यह कौन-सी अहंकार नाम की वस्तु है, किस हेतु से उत्पन्न हुई और उसका स्वरूप क्या है ? कोई कह सकता है ? कोई भी नहीं । क्या कहीं जल में शुष्क धूलिराशि या अग्नि से उत्पन्न जल किसीने देखा? अर्थात् किसीने भी नहीं । हे पुत्र, यह पिता आदि से उत्पन्न हुआ देह आदि मैं हूँ, इस व्यर्थ बुद्धि को छोड़ दो जो कि तुच्छ, परिमिताकार और देश-काल के द्वारा हुए वृद्धि आदि विकारों से परिणत हुई है॥३८,३९॥

213205

213206 तब मैं कौन हूँ?

213207 देश, काल आदि परिच्छेदों से शून्य, स्वच्छ, निरन्तर उदयस्वभाव, व्यापक सब पदार्थों के रूप से भासमान, निर्मल अद्वय चिन्मात्रस्वरूप तुम हो॥४०॥

213208

213209 'सर्वार्थमयम्' इस शब्द का सब पदार्थों का सारभूत भी अर्थ है, इसको दृष्टान्तपूर्वक दर्शाते हुए प्रकृत का उपसंहार करते हैं।

213210 जैसे चारों दिशाओं में स्थित फल, पुष्प और पत्तों का हेतुभूत एवं सारभूत वृक्षों में रहनेवाला रस है, वैसे ही तुम समस्त जगत् का कारणभूत और सारभूत भीतर रहनेवाला सर्वदा ही स्थित, अत्यन्त विमल, अनन्त, नित्य चिदात्मस्वरूप ही हो । हे कच, अखण्ड-अद्वय सन्मात्रस्वरूप बने हुए तुम्हारी

213211 यह परिच्छिन्न अहंबुद्धि कौन-सी चीज है अर्थात् कोई नहीं।४१॥

213212

213213 एक सौ ग्यारहवाँ सर्ग समाप्त

213214 एकसौ बारहवाँसर्ग कच की आख्यायिका से प्रबुद्ध हुए रामजी के प्रश्न से वसिष्ठजी द्वारा

213215 ___ आकाश की रक्षा करनेवाले मिथ्यापुरुष का आख्यान-कथन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, उस देवगुरु से अपनी आत्मा को परमात्मा के साथ एकरूपता से सम्पन्न करानेवाला उत्तमोत्तम उस प्रकार का परम उपदेश पाकर उनका पुत्र जीवन्मुक्त हो गया। हे रामजी, जिस प्रकार बृहस्पति का पुत्र कच ममतारहित, अहंकारशून्य, मोहरूपी गाँठ से निर्मुक्त और शान्तबुद्धि होकर स्थित रहा उसी प्रकार आप भी निर्विकार होकर स्थित हो जाइए। भद्र, इस अहंकार को आप असत् जानिये, इसका न तो आश्रय कीजिए और न त्याग ही कीजिए, क्योंकि असत् खरगोश के सींगों का कहीं आश्रय और त्याग किसी से किया जा सकता है ? ॥१-३॥

213216

213217 यत्न से जब तक उसका निवारण नहीं किया जायेगा, तब तक कैसे जन्म-मरण का भय निकलेगा, इस पर कहते हैं।

213218 जब अहंकार ही असम्भव है, तब आपके जन्म-मरण ही कैसे ? ऐसा कौन है, जो आकाश में पेड़

213219

213220
213221 लगाकर फल बटोरता हो । अहंकाररूपी खेत के रहने पर ही कामादि वासनाएँ अंकुरित हो सकती हैं, परंतु उसका बाध हो जाने पर वे कुछ नहीं कर सकतीं, यह भाव है॥४॥
213222
213223 अहंकार का बाध हो जाने पर अवशिष्ट हुआ मैं किस प्रकार का हूँ, इस पर कहते हैं।
213224 जब अहंकार का बाध हो जाता है, तब आप अंशशून्य, संकल्प-विकल्पों से रहित, समस्त पदार्थरूप, व्यापक, परमाणु से भी सूक्ष्म, मन से रहित चिन्मात्रस्वरूप होकर रह जाते हैं ॥५॥
213225
213226 उक्त चिन्मात्ररूप मैं अहम्भाव से युक्त होकर किस तरह का हो गया। इस पर कहते हैं।
213227 जैसे जल के तरंग आदि जलरूप होते हुए भी जल से भिन्न की नाईं भासते हैं अथवा जैसे सुवर्ण के कटक आदि सुवर्णरूप होते हुए भी सुवर्ण से भिन्न की नाईं भासते हैं, वैसे ही आप चिन्मात्र होते हुए भी अहम्भाव से युक्त होकर उससे भिन्न की नाईं भासने लग गये हैं। हे पापशून्य, सम्पूर्ण जगत् आत्मा के अज्ञान से ही मायामय बनकर मानों स्थित हो जाता है और आत्मा के ज्ञान से वह सब ब्रह्मरूप बनकर स्थित हो जाता है। श्रीरामजी, यह कार्य है और यह कारण है - इन दोनों बुद्धियों का त्याग कर उनमें अनुगत सन्मात्र को बचाकर उसी में अपनी स्थिति बनाइए और सुखी हो जाइए। जिस तरह मिथ्यापुरुष अनुगत बची हुई वस्तु में प्रतिष्ठित न होकर दुःखी हुआ, उस प्रकार व्यर्थ दुःखी मत होइए । यह अत्यंत गाढ़ जो संसार की माया है, उसका पार पाना यद्यपि अत्यंत कठिन है, तथापि जैसे शरद् ऋतु कुहरे को काट डालती है, वैसे ही उसे आत्मज्ञान शीघ्र काट डालता है। श्रीरामजी ने कहा : गुरुवर, आपके ज्ञानरूपी अमृत से मैं अपने अन्दर ऐसे परम सन्तुष्ट हो गया हूँ, जैसे वृष्टि के प्रतिबन्ध से (अभाव से) भयभीत हुआ चातक दैव से प्राप्त हुई वृष्टि से सन्तुष्ट हो जाता है । महाराज, अमृत के सदृश ज्ञान से अभिषिक्त हुआ मैं भीतर शीतलता का महान् अनुभव कर रहा हूँ और हिरण्यगर्भ की सम्पत्तिपर्यन्त जितनी उत्तमोत्तम सम्पत्तियाँ हैं उन सबके सिर पर रहनेवाली निरतिशय आनन्दरूपी सम्पत्ति के ऊपर मैं अपना आधिपत्य जमा कर स्थित हूँ। परंतु मधुर वचन कह रहे आपकी उक्तियों के आस्वाद से मुझे ऐसे तृप्ति नहीं होती, जैसे चन्द्रमा की किरणों के आस्वाद से प्यासे चकोर को तृप्ति नहीं होती। भगवन्, ज्ञातव्य तत्त्व के ज्ञान से यद्यपि मैं तृप्त तो हो गया हूँ, तथापि आपसे यह प्रश्न पूछता हूँ। भला बतलाइये तो सही कि कौन ऐसा प्राणी है, जो तृप्त होता हुआ भी सामने पड़े हुए अमृतरूपी पेय को न पीता हो ? ॥६-१३॥
213228
213229 इस प्रकार प्रशंसा से अभिमुख किये गये गुरुजी के प्रति 'मा दुःखितो भव व्यर्थं त्वं मिथ्यापुरुषो यथा' इत्यादि से पहले सूचित हुए मिथ्यापुरुष का कुतूहल से श्रीरामजी आख्यान पूछते हैं।
213230 हे मुनिश्रेष्ठ, मुझसे शीघ्र कहिए कि कौन वस्तु मिथ्यापुरुष नाम की कही जाती है, जिसने कि वस्तु को अवस्तु बना दिया और अवस्तुभूत समस्त जगत् को वस्तु बना डाला ॥१४॥
213231 महाराज वसिष्ठ ने कहा : हे राघव, मिथ्यापुरुष को जानने के लिए यह सुन्दर आख्यायिका आप सुनिये, जो मेरे द्वारा कही जाती है और हास्यप्रद है|१५॥
213232 हे महाबाहो, कोई एक मायायन्त्र से भरा पुरुष था, वह केवल बालक के सदृश कोमल बुद्धि से विक्षिप्त और अज्ञान से आवृत था॥१६॥
213233 ___ मनुष्यों की जहाँ दृष्टि नहीं जाती, ऐसे एकान्त स्थान में भी वह स्वरूपतः मिथ्या ही था, यह कहते हैं।
213234
213235 वह किसी एक निर्जन एकान्त प्रदेश में उत्पन्न हुआ था और उसी शून्य प्रदेश में रहता था। वह वास्तव में आकाश में केशोण्ड्रक सदृश और मरुभूमि में मृगतृष्णाजल के सदृश मिथ्या ही था। उस मिथ्यापुरुष को छोड़कर उस स्थान में दूसरा कुछ है नहीं और जो कुछ भी वहाँ पर यदि प्रतीत होता है, तो अकेला वही प्रतीत होता है । यदि वह किसी दूसरे को देखता है, तो वह भी उसीकी भ्रान्ति से ही देखता है, यह सब होते हुए भी वह 'मै ही यहाँ सब कुछ हूँ' यों नहीं देखता, क्योंकि वह दुर्मति है। वहाँ वृद्धि को प्राप्त हुए उस मिथ्यापुरुष को मन में एक संकल्प हुआ, वह यह कि इस आकाश का मैं ही कारण हूँ और आकाश मेरा कार्य है, अतः आकाशरूप में ही निश्चल होकर उसको व्याप्तकर उसकी रक्षा करता हूँ| मेरी प्रिय से प्रिय वस्तु आकाश है, अतः उसे कहीं पर रखकर स्वयं मैं ही उसकी बड़े आदर से रक्षा करूँ, इस तरह विचारकर आकाश की रक्षा के लिए उसने एक घर का निर्माण किया । हे रघुनन्दन, तदनन्तर उस घर के अन्दर उसने यह आस्था बाँध ली कि यह आकाश मेरा है और इसकी मैंने रक्षा की है और गृहाकाश से वह सन्तुष्ट हो गया। अनन्तर कुछ काल के बाद उसका वह घर उस प्रकार नष्ट हो गया, जिस प्रकार दूसरी ऋतु से यानी शरत् ऋतु से मेघ या वायु से छोटे-छोटे तरंग नष्ट हो जाते हैं । जब वह नष्ट हो गया तब मिथ्यापुरुष इस प्रकार शोक करने लगा, हा गृहाकाश, तुम नष्ट हो गये, अरे तुम एक ही क्षण में कहाँ चले गये, हा हा, तुम टूट गये, तुम बड़े अच्छे रहे । इस प्रकार सैकड़ों बार शोक कर फिर उस दुर्बुद्धि मिथ्यापुरुष ने वहाँ पर आकाश की रक्षा करने के लिए एक कूप का निर्माण किया और उसी कूपाकाश में पहले के-जैसी आस्था बाँधकर रहने लगा । अनन्तर कुछ समय के बाद उसका वह कूप भी नाश को प्राप्त हो गया यानी मिट्टी आदि से ढह गया। जब कूपाकाश नष्ट हो गया, तब वह उससे महान् शोकसागर में निमग्न हो गया । कूपाकाश के लिए शोक कर चुकने के अनन्तर उसने तत्काल ही एक घड़े का निर्माण किया और घटाकाश की रक्षा में तत्पर होकर स्वयं उसके अभिमान-सुख को प्राप्त हुआ ॥१७-२६॥
213236 हे रघुकुलश्रेष्ठ, काल से उसका वह घर भी नष्ट हो गया । भाग्यहीन जिस किसी दिशा का ग्रहण करता है, वह नष्ट ही हो जाती है । घड़े के आकाश का शोक कर लेने के बाद उसने आकाश की रक्षा के लिए कुण्ड का निर्माण किया और उसी प्रकार उसी अभिमान से कुण्डाकाश की रक्षा के लिए तत्पर हो गया । कुछ काल के बाद वनगज आदि के गिरने आदि से इसका कुण्ड भी विनाश को उस प्रकार प्राप्त हो गया, जिस प्रकार तेज से अन्धकार विनाश को प्राप्त हो जाता है । कुण्डाकाश के विषय में भी उसने महान् शोक किया। कुण्ड के आकाश का शोक करने के बाद उसने आकाश की रक्षा के लिए एक ऐसे घर का निर्माण किया, जिसमें चारों दिशाओं में कमरे तथा बीच में एक समाकार कमरा था। फिर उसीके आकाश की रक्षा में तन्मय हो गया। जिसने अनेक प्रजाओं का ग्रास कर लिया है, उस काल ने इसका भी ऐसे अपहरण कर लिया, जैसे वायु जीर्ण पत्ते का अपहरण कर लेती है । उससे भी वह शोकनिमग्न हो गया। उस चतुःशाल घर के शोक के बाद उसने आकाश की रक्षा के लिए मेघाकार कुसूल (धान्य रखने का कोठार) बनाया और फिर उसीके आकाश की रक्षा में निरत हो गया। उसके उस कुसूल को भी काल ने ऐसे अपहृत कर दिया जैसे वायु मेघ को अपहृत कर देता है । उस कुसूलविनाश के शोक से वह खूब ही सन्तप्त
213237
213238
213239 हो गया । इस प्रकार घर, चतुःशाल, कुण्ड और कुसूल आदि से आकाश की रक्षा कर रहे उस मिथ्यापुरुष का यह कभी समाप्त न होनेवाला काल बीतता ही जाता था । हे श्रीरामचन्द्रजी, उस रीति से गहन घर, कूप, कुण्ड आदि उपाधियों से आकाश को आत्मबुद्धि से उदर में पकड़कर स्थित रहा वह मिथ्यापुरुष गमनागमन की आसक्ति से मूढ़ अतएव विवश होकर उनके अभिमान से ही घर आदि का निर्माण, रक्षण और विनाश होनेपर एक दुःख से अति कठिन दूसरे दुःख में आता और जाता रहता है ॥२७-३५॥
213240
213241 एक सौ बारहवाँ सर्ग समाप्त
213242 एक सौ तेरहवाँसर्ग 'मिथ्यापुरुष' शब्द आदि का अर्थ और उक्त आख्यायिका का साम्यवर्णन द्वारा तात्पर्य-कथन।
213243 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे प्रभो, मिथ्यापुरुष के प्रसंग से आपने जिस मायामय पुरुष का कथन किया, वह किस अभिप्राय से किया है और उसके द्वारा किये आकाशरक्षण का भी क्या अभिप्राय है, यह मुझसे कहिए । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, सुनिए, अभी जो मैंने मिथ्यापुरुष की कथा आपसे कही है, उसका असली तात्पर्य आपसे प्रकट करता हूँ। हे रघुनन्दन, मैंने मायायन्त्रमय जिस पुरुष का उस कथा में उल्लेख किया है, इसे आप अहंकार ही जानिए, वही मायारूप आकाश में उत्पन्न हुआ है। हे साधो, जिस इस मायामय आकाश के एक कोने में यह जगत् अवस्थित है, वह स्वयं सृष्टि के पहले भी असीम, असत् और शून्यरूप ही रहता है॥१-४॥
213244
213245 क्या अधिष्ठानरहित मायाकाश से यह जगत् उत्पन्न होकर उसमें स्थित है ? नहीं, ऐसा कहते हैं।
213246 भद्र, उस मायाकाश के अन्दर पामरों से अत्यन्त अगम्य परमब्रह्म अधिष्ठान रूप से विराजित है और आकाश से शब्द की नाईं उस ब्रह्मरूप अधिष्ठानवाले मायारूप आकाश से सबसे पहले अहंकार का ऐसे उदय होता है, जैसे वायु से सबसे पहले स्पन्दन का उदय होता है । वास्तव में अहंकार आत्मा तो है नहीं, परन्तु भ्रान्ति से स्वयं अपने को आत्मा ही समझकर अपने कारणभूत मायाकाश में बढ़ जाता है और अनेक संकल्पविकल्पों से किसीको इष्ट और किसीको अनिष्ट मानने लगता है । तदनन्तर उसी कल्पित 'अहम्' इस अपने अभिधान से यह इष्ट वस्तु की प्राप्ति और अनिष्ट के परिहार के लिए सतत प्रयत्न करता रहता है। अनात्मा होते हुए भी आत्मा की रक्षा करने में व्याकुलमति हुआ यह अहंकार पूर्व-पूर्व शरीरों का नाश हो जाने पर उत्तरोत्तर काम, कर्म तथा वासना के अनुसार बार-बार अनेक तरह के शरीरों की रचना किया करता है । वह अहंकार ही पूर्वोक्त कथा का मायापुरुष है और वही मिथ्यापुरुष है, क्योंकि माया से जो अहंकार उत्पन्न हुआ है, वह अस्त एवं मिथ्यारूप ही है ॥५-८॥
213247
213248 कुआँ, घड़ा आदि शब्दों से भी ऊँच-नीच शरीर ही लक्षणा से मैंने कहे हैं, यह कहते हैं।

213249 कुआँ, कुण्ड, चतुःशाल, घड़ा आदि यानी ऊँच-नीच शरीरों की रचा कर मैंने आत्मा की रक्षा की, यों चैतन्ययुक्त मायामय आत्मा में आत्मभावना कर लेता है। हे राघव, जिन-जिन जगदाकाररूप विभ्रमों से यानी क्रियारूप उपाधियों से यह अहंकार आत्मा को मोहित करता है, उसके नानाविध
213250
213251 क्रियाओं के कारण पड़े हुए ये यौगिक नाम आप सुनिए । (३) जीव, बुद्धि, मन, चित्त, माया, प्रकृति संकल्प () तथा कलना, काल और कला इत्यादि प्रसिद्ध नामों से एवं दूसरे भी अनेक नामों से हजारों रूपों को धारण किया हुआ अहंकार कल्पित अर्थों को लेकर इस संसार में अपनी धाक जमाकर अवस्थित है ॥९-१२॥
213252
213253 _ 'तस्मादन्यं न तत्राऽस्ति' यह जो पूर्व सर्ग में कहा गया है उसे अनुभव पर चढ़ाते हैं।
213254 पूर्णात्मा परब्रह्म में अपने से ही सर्व प्रथम शून्यस्वरूप भूताकाश जब विस्तृत हुआ है, तब उसमें वायु आदि की कल्पनाओं से कल्पित हुआ जगत् युक्तिपूर्वक विचार करने से गन्धर्वनगर के सदृश दीवार आदि आवरण से शून्य ही निश्चित होता है। छिद्ररहित ब्रह्म से ब्रह्म में छिद्ररूप आकाश की पहले उत्पत्ति नहीं हो सकती। शून्यस्वरूप अतिविस्तृत अचल आकाश तदनन्तर चलनात्मा वायु कैसे हो सकता है ? नीरूप अनुष्ण वायु भी स्वविरुद्ध तेजोरूप कैसे हो सकती है ? दाहस्वभाव उष्ण तेज स्वविरुद्ध जलस्वरूप कैसे हो सकता है? एवं जल भी कठिन पृथिवीरूप कैसे हो सकता है? इन सब बातों से यही निष्कर्ष निकलता है कि वास्तव में इस जगत् की कोई नींव है ही नहीं। उसी में वह पुरुष मिथ्या ही सुख-दुःख का अनुभव करता हुआ स्थित था। श्रीरामजी, जिस तरह आकाश में आत्मबुद्धि की शंका से आकाश की रक्षा करते हुए उस मिथ्यापुरुष ने घट आदि का निर्माण कर उनके आकाशों का रक्षण करने में अनेक तरह के क्लेशों का अनुभव किया, उस तरह आप क्लेशों का अनुभव न कीजिये। भद्र,जो आत्मा है वह तो आकाश से भी बड़ा है, परमशुद्ध है, अत्यन्त सूक्ष्म है,परम कल्याणरूप तथा शुभ है। उसको कौन पकड़ सकता है और कौन उसकी रक्षा कर सकता है ? जब इस शरीररूप आश्रय का विनाश हो जाता है, तब आत्मा नष्ट हो गया, इस शंका से केवल हृदयाकाश के लिए ये प्राणी निरर्थक शोक किया करते हैं। जैसे घट आदि के विनष्ट हो जाने पर घटादि का आकाश कभी नष्ट नहीं होता वैसे ही देहों के नष्ट हो जाने पर देही का यानी देहउपलक्षित आत्मा का कभी विनाश नहीं होता। हे रामजी, चूँकि यह आत्मा शुद्ध चैतन्यरूप आकाश और अणु से भी सूक्ष्म तथा अहंकार से निर्मुक्त केवल स्वप्रकाश चित् ही है, इसलिए आकाश के समान उसका नाश नहीं होता। कहीं किसी समय न कुछ उत्पन्न होता है और न मरता ही है, केवल जगदात्मक विवर्तरूप से वह ब्रह्म ही चमकता है। श्रीरामजी, आत्मा सत्यरूप है, एक है, प्राप्य स्थान है, शान्त है, आदि मध्य और अन्त से निर्मुक्त है तथा सत्ता और असत्ता से रहित है, ऐसा निश्चय कर परम सुखी हो जाइये ॥१३-२०॥
213255
213256 पूर्व सर्ग में वर्णित मिथ्यापुरुषरूप अहंकार का परित्याग कराते हुए श्रीवसिष्ठजी आखिर में बचे हुए चैतन्यमात्र में आप स्थिर हो जाइये, इस तरह के उपदेश के साथ-साथ उपसंहार करते हैं।
213257 () प्राणधारण से जीव, बाह्य अर्थों के निश्चय से बुद्धि, उनके मनन से मन, उनके चिन्तन से चित्त, असत्कल्पना से माया, परिणामी स्वभाव से प्रकृति, संकल्पन से संकल्प, संकल्पित अर्थ के आकलन से कलन, संकल्पित अर्थ के विपरिणाम आदि में हेतु होने से काल तथा उसमें एकदेशरूप भेद की कल्पना से कला - यों तत्-तत् क्रियाभेद के कारण अहंकार के ये नाम पड़े हैं, वह जान लेना चाहिए।
213258 (झ) काम, संकल्प, विचिकित्सा आदि श्रुति-स्मृति प्रसिद्ध नामों से ।
213259
213260
213261 हे श्रीरामजी, सम्पूर्ण आपत्तियों के आधार, चंचल, परतंत्रता के उत्पादक, तत्क्षण ही नरक में गिरानेवाले विवेक के शत्रु, निन्द्य, अज्ञान से भरे अहंकार स्थान को देह, इन्द्रिय आदि कलाओं के साथ-साथ तत्त्वज्ञान से मूलोच्छेदपूर्वक छोड़कर यदि आप अवशिष्ट विशुद्ध चिन्मात्रस्वरूप में दृढ़तापूर्वक स्थित हो जायेंगे, तो सबसे उत्तमता प्राप्त करेंगे॥२१॥
213262
213263 एक सौ तेरहवाँ सर्ग समाप्त
213264 एकसौ चौदहवाँ सर्ग अनेक दृष्टान्तों से सत् और असत् का स्वरूप बतलाकर
213265 असद्रूप के निरास द्वारा सद्रूप में स्थिरता का वर्णन। समस्त जगत् केवल मन का संकल्प-विकल्प ही है, इसलिए निर्विकल्प चैतन्यवस्तु के प्रदर्शन से ही उसका निरास सुलभ है, यह समझाने के लिए पहले परब्रह्म में मन की कल्पना कहते हैं।
213266 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, सृष्टि के आदिकाल में समस्त कल्पनाओं से पहले संकल्प-विकल्पात्मक इस विशाल जगत् की रचना में समर्थ मन उत्पन्न हुआ। वह तभी से उस परब्रह्म में अभिन्न सत्ता से स्थित हुआ ही अनेक भिन्न-भिन्न कल्पनाओं का निमित्त बनकर आज तक विद्यमान है ॥१॥
213267
213268 अभिन्नसत्ता से परब्रह्म में हुई उसकी स्थिति में दृष्टान्त बतलाते हैं।
213269 हे राघव, फूलों में जैसे सुगन्ध, सागर में जैसे बड़े-बड़े तरंग और सूर्य में जैसे किरणें अभिन्न सत्ता से रहती हैं, वैसे ही ब्रह्म में मन भी अभिन्न सत्ता से रहता है । हे श्रीरामजी, इन्द्रियों से अगम्य उस आत्मतत्त्व के एकमात्र अज्ञान से ही मन ने उसमें समस्त जगत् के कारणरूप से स्थिति प्राप्त की है। इसलिए यह जगत् रज्जुसर्प के सदृश कहीं किसी दूसरे कारण से प्राप्त नहीं हुआ है ॥२,३॥
213270
213271 ऐसी परिस्थिति में जगत् की जब चिन्मात्र से अलग भावना की जाती है तब वह अलग ही भासता है और जब चिन्मात्ररूप से भावना की जाती है तब चिद्रूप ब्रह्म ही हो जाता है, यों दृष्टान्तों से उपपादन करते हैं। __ हे राघव, जो पुरुष इन किरणों की सूर्य से अलग भावना करता है उस पुरुष के लिए ये किरणें सूर्य से अलग ही हो जाती है । जिसने केयूर की सुवर्ण से पृथक्रूप से भावना की, उसकी दृष्टि में सुवर्ण से पृथक् ही केयूर प्रतीत होता है, क्योंकि उसकी भावना में केयूर सुवर्ण नहीं है । जिसने किरणों की सूर्यस्वरूप से ही भावना की, उसकी दृष्टि में वे किरणें सूर्यरूप ही ठहरती हैं और वह यह कहता है कि सूर्य रश्मि भेदों से शून्य ही है यानी सूर्य और किरणों का परस्पर कोई भेद नहीं है। जिसने तरंग की जलभिन्नरूप से भावना की, उसमें एकमात्र तरंगबुद्धि ही स्थित रहती है, जल बुद्धि नहीं । जो पुरुष तरंग की जलरूपता से भावना करता है उसे सामान्य जलबुद्धि ही होती है। ऐसा पुरुष जल और तरंग के भेद से निर्मुक्त निर्विकल्प कहा जाता है । जो पुरुष केयूर कनक से भिन्न नहीं है, ऐसी भावना करता है वह सामान्य कनकबुद्धिवाला भेदशून्य निर्विकल्प कहा जाता है । ज्वालापंक्ति अग्नि से भिन्न है, ऐसी जो पुरुष भावना करता है उसे अग्निबुद्धि उत्पन्न नहीं
213272
213273 होती, केवल ज्वालाबुद्धि ही रहती है ॥४-१०॥
213274
213275 कल्पित आकारों से युक्त बुद्धि कल्पित आकारों में ही आस्था बाँधकर अनेक तरह की कल्पना करती है, यह कहते हैं।
213276 अभ्रपंक्ति के सदृश ज्वालापंक्ति के आकार को प्राप्त हुई उक्त बुद्धिवृत्ति ज्वाला में आस्था बाँधती है, ज्वालापंक्ति में स्थित चलन, ऊर्ध्वगमन आदि की कल्पना करती है तथा व्याकुल हो जाती है। ज्वाला की पंक्ति अग्नि से भिन्न नहीं है, इस तरह की जो भावना करता है उसको केवल अग्निबुद्धि ही रहती है और वह निर्विकल्प कहा जाता है। जो पुरुष निर्विकल्प यानी ग्राह्य और ग्राहक की द्विधा से निर्मुक्त हो जाता है वही महान् है। उसकी आत्मबुद्धि कभी क्षीण नहीं होती। इस जगत् में प्राप्त करने के योग्य जो कुछ भी है, वह सब उसने प्राप्त कर लिया। वह इन मन के विकल्पों से जनित पदार्थों में सत्यत्वबुद्धि से कभी नहीं फँसता॥११-१३॥
213277
213278 दृष्टान्त में जो विकल्पत्याग की शैली युक्तिपूर्वक सिद्ध की गई है, उसका दार्ष्टान्ति में उपदेश देते हैं। ___ हे रामभद्र, सम्पूर्ण नानारूपता का (द्वैतभाव का) परित्याग कर विषय-सम्बन्ध से निर्मुक्त चेतनतत्त्वभूत विशुद्ध चिन्मात्र जो भीतर का आत्मतत्त्व है उसमें स्थित हो जाइये । स्वप्रकाश स्वयमात्मा ही अपने-आप जब, स्पन्दनशक्ति को वायु के सदृश, संकल्पनात्मक शक्ति को उत्पन्न करता है तब भिन्न की तरह भासनेवाला संकल्पकलनात्मक मनरूप हो जाता है और विश्वाकार अपनी आकृति की भावना कर रहा वह समष्टि मन बन जाता है। वह विश्वाकार संकल्परूप समष्टिचित्त इस जगत् की जिस रूप से कल्पना करता है तत्क्षण ही संकल्पों से उस रूप का हो जाता है। वही मन कीटरूप, ब्रह्मरूप, सुमेरुरूप एवं मरुभूमिरूप हो जाता है, उसीके जीव, अहंकार, बुद्धि, चित्त आदि नाम हैं। वही चित्त संकल्प से द्वित्व और एकत्व प्राप्त कर जगत् की व्यवस्था बनाता है और उसके बाद उसीमें नानारूप स्वयं हो जाता है। यह जो जगद्रूप विशाल आकार देखा जाता है, वह सब मन का संकल्प ही है, वह न सत्य है और न असत्य ही है, किन्तु स्वप्नों के सदृश

अनिर्वचनीय ही उत्पन्न हुआ है। जैसे साधारण प्राणी का मनोराज्य विविध सामग्री रचनाओं से सुन्दर है, वैसे ही हिरण्यगर्भ का भी यह व्यापक मनोराज्य सुन्दर है॥१४-२१॥

मिथ्या होने से ही जब तत्त्वज्ञान से 'जगत् ब्रह्मरूप है', ऐसी भावना की जाती है तब उसका मायिक रूप नष्ट हो जाता है, यह कहते हैं।
जगत् परब्रह्मस्वरूप है, इस प्रकार की भावना करने पर प्रसिद्ध यह जगत् विलीन हो जाता है। परमार्थतः जगत् यदि देखा जाय, तो कुछ भी नहीं है ॥२२॥

तत्त्वसाक्षात्कार न होने पर जगत् का क्या स्वरूप रहता है, उसे कहते हैं।
यदि दृश्य जगत् को अपरमार्थतः देखा जाय, तो हजारों शाखा-प्रशाखाओं में विभक्त हो जाता है। जैसे समुद्र जलरूप ही होता हुआ ऊर्मि, तरंग आदि कल्पनायोग्य रूप का परिग्रहण कर प्रत्यक्ष समुद्रस्वरूप धारण करता है, वैसे ही हजारों कर्म कर रहा भी पुरुष चिदाभासयुक्त मन के स्पन्दन के बिना कूटस्थ चैतन्य का अपूर्व कुछ भी विकार आदि नहीं कर सकता, इसलिए आप भी तुच्छतर

दृश्यभेद का त्यागकर जाना, सुनना, स्पर्श करना, सूंघना, बोलना, व्यवहार करना, सोना आदि व्यवहार करते हुए भी अभिनव जगद्रूप कुछ सत्य नहीं है, किन्तु पूर्वसिद्ध ब्रह्म ही परमार्थ सत्य है, इस प्रकार की भावना कीजिये और स्थित रहिये। आप जो कुछ करते हैं उसे निर्मल चिन्मात्रस्वरूप ब्रह्म ही जानिये, क्योंकि ब्रह्म ही जगत् के रूप में विवर्तित होकर उपबंहित (विकसित) है। अतः जगत् उससे भिन्न नहीं है। समस्त पदार्थ जब चैतन्य-साररूप ही स्थित है तब समस्त जगत् संवित्प ही है, यह मानना चाहिए, दूसरी कल्पना नहीं है। जगज्जाल के नाम से जब यह केवल संवित् का स्फुरण ही विद्यमान है तब यह दूसरा है, यह उससे भिन्न है, इत्यादि मिथ्याज्ञान कहाँ से उत्पन्न हुआ। जितने आकार हैं उन सबमें एक संवित् का ही अस्तित्व होने से न संवेद्य का अस्तित्व है और न उसके मूल का ही अस्तित्व है, इसलिए बन्ध और मोक्ष ही किस तरह के ? हे श्रीरामजी, यह मोक्ष है, यह बन्ध है इत्यादि समस्त निष्फल अभिमानरूप चिन्ताओं का बलपूर्वक त्यागकर वाक् आदि समस्त इन्द्रियों के ऊपर विजय पाकर मौनी, जितेन्द्रिय तथा मान और मद से रहित होकर अपने योग्य राज्य आदि कार्यों को करते हुए
अहंकाररहित आप महात्मा ही बनकर स्थित रहिये॥२३-३०|
एक सौ चौदहवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ पन्द्रहवाँसर्ग महाकर्ता आदि शब्दों की व्याख्याओं से भंगीश के प्रति
महादेवजी के द्वारा जीवन्मुक्तों के लक्षणों का निरूपण। महाराज श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे अनघ, आप पुण्य-पाप आदि की शंकाओं का परित्याग कर और निर्भय अविनाशी कूटस्थ आत्मभाव का अवलम्बन कर महाकर्ता महाभोक्ता एवं महात्यागी हो जाइये। श्रीरामजी ने कहा : हे प्रभो, किस लक्षण की प्राप्ति होने पर पुरुष महाकर्ता कहा जाता है, किस लक्षण की प्राप्ति होने पर पुरुष महाभोक्ता कहा जाता है तथा किस लक्षण की प्राप्ति होने पर पुरुष महात्यागी कहा जाता है, यह भलीभाँति मुझसे कहिये । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, पहले भगवान् महादेवजी ने ये तीन व्रत भंगीश से कहे थे और इन्हीं तीनों व्रतों के प्रभाव से भुंगीश संसारज्वर से निर्मुक्त हो गया था। किसी समय की बात है कि सुमेरु पर्वत के अग्नि सदृश उत्तरीय शिखर पर अपने समस्त परिवार से युक्त होकर भगवान् शंकर विराजमान थे। हे श्रीरामजी, अपने परिवार के साथ बैठे हुए उमापति से साधारण आत्मज्ञान रखनेवाला महान् तेजस्वी विनम्र भुंगीश ने, जो वहीं पर उपस्थित था, अंजलि बाँधकर पूछा। भृगीश ने कहा : हे भगवन्, हे देवताधीशों के स्वामी, हे सर्वज्ञ, हे परमेश्वर, जो मैं आपसे पूछता हूँ, उसे कृपाकर मुझसे शीघ्र कहिये। हे नाथ, तरंग के सदृश थोड़े समय में नष्ट हो जानेवाली इस सृष्टि रचना का अवलोकन कर मैं बड़ा मुग्ध हो गया हूँ । यद्यपि साधारणरूप से तत्त्व का परिज्ञान होते हुए भी उससे विश्रान्ति मुझे नहीं मिल रही है। महाराज, इस जगद्रूपी जीर्ण-शीर्ण घर के अन्दर विश्रान्तिसुख से रमणीय किस आन्तरनिश्चय का अवलम्बन कर मैं समग्र चिन्ताज्वर से निर्मुक्त होकर निश्चलरूप से स्थित रह सकता हूँ ? ईश्वर ने कहा : हे अनघ, तुम यत्र-तत्र की समस्त शंकाओं का पिण्ड छोड़कर अविनाशी निर्भय कूटस्थ आत्मभाव का अवलम्बन कर

महाभोक्ता, महाकर्ता और महात्यागी हो जाओ । भुंगीश ने कहा : हे प्रभो, ऐसे कौन से लक्षण हैं, जिनकी प्राप्ति हो जाने पर पुरुष महाकर्ता, महाभोक्ता और महात्यागी कहा जा सकता है, उन्हें मुझसे
भलीभाँति कहिये ॥१-१०॥

'समस्त शंकाओं का पिण्ड छोड़कर', यह जो अंश कहा गया है, उसीकी विशद व्याख्या करते हैं।
हे महाभाग, आत्मा न तो कर्ता है और न भोक्ता ही है, इस प्रकार के निश्चय से कर्तृत्व आदि शंकाओं से रहित मनवाला होकर समयानुसार प्राप्त धर्म और अधर्म का जो पुरुष अनुष्ठान करता है, वह महाकर्ता कहा जाता है। जो पुरुष राग-द्वेष पैदा करनेवाली चेष्टा और सुख-दुःख की प्रयोजक धर्म-अधर्मरूप क्रियाका-फलाफल की इच्छा से रहित मन से-एकमात्र लोकसंग्रहार्थ आचरण करता है, वह महाकर्ता कहा जाता है । अहम्भाव से शून्य, निर्मल और मात्सर्यनिर्मुक्त जो पुरुष उद्वेग को छोड़कर मुनि की क्रियाओं से युक्त होकर मनन आदि क्रियाओं का अनुष्ठान करता है, वह महाकर्ता कहा जाता है। प्रारब्ध से अनुष्ठित हुए अश्वमेध आदि सत्कर्म और कलंजभक्षण आदि असत्कर्मों की दशा में 'मैं धार्मिक हूँ, मैं अधार्मिक हूँ', इत्यादि कुशंका से कल्पित धर्म और अधर्म के द्वारा जिसकी बुद्धि लिप्त नहीं होती, वह महाकर्ता कहा जाता है। जो कहीं पर भी स्नेह नहीं रखता, जो साक्षी के सदृश निर्विकार रहता है, और जो प्राप्त कार्य का निरीह (निर्वासनिक) होकर बर्ताव करता है, वह पुरुष महाकर्ता कहा जाता है। उद्वेग और आनन्द से रहित जो पुरुष निर्मल समबुद्धि से शोकजनक परिस्थितियों में शोक नहीं करता और हर्षजनक परिस्थितियों में हर्ष नहीं करता, वह महाकर्ता कहा जाता है। अपने प्रारब्ध से जिस समय में जो भी कोई उचित कार्य प्राप्त हो जाय, उस समय में उस कार्य के लिए चेष्टा करने में तत्पर रहनेवाला, आसक्तिशून्य जो बुद्धिमान् मुनि है, वह महाकर्ता कहा जाता है। उदासीन होकर विहित और निषिद्ध कर्मों का स्वयं आचरण या दूसरों को आचरण कराने के लिए प्रेरणा कर रहा जो पुरुष-मन में आत्मा के अकर्तृत्वनिश्चय से-दोनों जगह समभाव से युक्त रहता है, वह महाकर्ता कहा जाता है। जो स्वभाव से ही शान्त है, जो मित्र और शत्रुओं में शुभाशुभ का आचरण करने पर भी समता नहीं छोड़ता, वह महाकर्ता कहा जाता है । जन्म, स्थिति, विनाश आदि भावविकारों में तथा वृद्धि एवं ह्रास से युक्त शरीरों में आत्मबुद्धि के कारण जिसका मन एकरूप ही रहता है, वह महाकर्ता कहा जाता है॥११-२०॥

महाभोक्ता के लक्षण कहते हैं।
जो किसीसे द्वेष नहीं करता, जो किसीकी अभिलाषा नहीं करता और जो प्रारब्ध से प्राप्त हुए सुख, दुःख आदि सबका उपभोग करता है-वह महाभोक्ता कहा जाता है। जो पुरुष इन्द्रियों से विषयों का ग्रहण कर रहा भी अद्वय, असंग आत्मा में निष्ठा के कारण वास्तव में ग्रहण नहीं करता; हाथ, पैर आदि से लेनदेन, गमन आदि का आचरण कर रहा भी जो आत्मबुद्धि से आचरण नहीं करता एवं उपभोग कर रहा भी नित्यतृप्त आत्मा के दर्शन के कारण उपभोग नहीं करता-वह महाभोक्ता कहा जाता है। जो पुरुष खिन्नबुद्धि न होकर उदासीन साक्षी के सदृश समस्त लोकव्यवहारों को किसी प्रकार की इच्छा के बिना देखता रहता है - वह पुरुष महाभोक्ता कहा जाता है ॥२१-२३॥
विक्षेप के हेतु सुख-दुःखों से; जय, पराजय आदि क्रिया-योगों से तथा लाभअलाभों से जिस पुरुष का चित्त

विक्षेप को प्राप्त नहीं होता - वह महाभोक्ता कहा जाता है। जो पुरुष जरा, मरण, आपत्ति, राज्य और दारिद्रय आदि सबको ब्रह्मदृष्टि से रम्य ही समझता है - वह महाभोक्ता कहा जाता है। जैसे समुद्र भिन्न-भिन्न जलों को समानरूप से ग्रहण करता है वैसे ही जो मनुष्य बड़े-बड़े सुख-दुःखों को भोग के लिए समानरूप से (तुल्यवृत्ति से) ग्रहण करता है - वह महाभोक्ता कहा जाता है। चन्द्रबिम्ब से जैसे किरणें उदित न होती हुई भी उदित होती हैं वैसे ही जिस पुरुष से अहिंसा, समता, सन्तुष्टि आदि गुण वस्तुतः उदित न होते हुए भी उदित होते हैं - वह महाभोक्ता कहा जाता है। कडुआ, खट्टा, नमकीन, तीखा, अदिव्य, दिव्य, उत्तम (सुस्वाद) या अधम (अस्वादु निकृष्ट) भी अन्न जो पुरुष समान बुद्धि से खा लेता है - वह महाभोक्ता कहा जाता है। सरस और नीरस तथा सुरत और विरत को (रतिविघात को) जो सौम्य पुरुष एक सा देखता है - वह महाभोक्ता कहा जाता है। क्षारयुक्त तथा चीनी से बनाये गये नानाविध भक्ष्य पदार्थों में एवं शुभ या अशुभ वस्तुओं में जिस पुरुष की निश्चल समता रहती है, वह महाभोक्ता कहा जाता है। यह पदार्थ भोजन करने योग्य है और यह भोजन करने योग्य नहीं है, इस तरह की विकल्पभावना को छोड़ करके जो पुरुष अभिलाषाओं से शून्य होकर भोजन करता है - वह महाभोक्ता कहा जाता है। आपत्ति, सम्पत्ति, मोह तथा आनन्ददायक उत्कृष्ट एवं अपकृष्ट अन्न या वस्तु का जो - सर्वत्र एकरूप ब्रह्मदृष्टि से - उपभोग करता है - वह पुरुष महाभोक्ता कहा जाता है। धर्म, अधर्म, सुख, दुःख तथा जन्म एवं मरण का जिस पुरुष ने निरतिशयानन्द पूर्णाद्वयात्म बुद्धि से त्याग कर दिया है - वह महात्यागी कहा जाता है। सम्पूर्ण इच्छाओं, समस्त शंकाओं, वाणी, मन और शरीर की सभी चेष्टाओं तथा सर्वविध निश्चयों का जिस पुरुष ने अपनी बुद्धि से भलीभाँति त्याग कर दिया है - वह महात्यागी कहा जाता है। देह, मन, इन्द्रियों तथा मन की स्थिति की सत्ता का तत्-तत् दुःखों के साथ जिसने मिथ्यात्वबुद्धि से परित्याग कर दिया है - वह महात्यागी कहा जाता है। शरीर मेरा नहीं है, मेरा जन्म भी नहीं हुआ है, इष्ट और अनिष्ट के आचरणरूप विहित और निषिद्ध कर्म भी मेरे नहीं है - यों अपने हृदय में जिस पुरुष ने दृढ़ निश्चय कर लिया है -वह महात्यागी कहा जाता है। जिस

पुरुष ने धर्म और अधर्म (शारीरिक) तथा वाणी आदि द्वारा चेष्टित (मानसिक) सब विषयों का परित्याग कर दिया है, वह महात्यागी कहा जाता है। जितनी यह सम्पूर्ण दृश्य कलना दिखाई दे रही है उसका जिस पुरुष ने अच्छी तरह से त्याग कर दिया है - वह महात्यागी कहा जाता है॥२४-३८|

अब उपसंहार करते हैं।

हे अनघ, देवदेवेश भगवान् शंकर ने बहुत दिन पहले भृगीश को इस तरह का (पूर्वोक्त रीति का) उपदेश दिया था। हे रामजी, आप भी इसी दृष्टि का अवलम्बन कर सांसारिक तापों से शून्य होकर अवस्थित रहिये ॥३९॥

जिस भावना से पुरुष अनायास महाकर्ता, महाभोक्ता और महात्यागी बन जाता है, उस भावना का श्रीरामजी को उपदेश देते हैं।

हे श्रीरामजी, अज्ञानरूप अंजन से शून्य निर्मल स्थिति को प्राप्तकर आप यह भावना कीजिये कि सदा प्रकाशमान, निर्मलस्वरूप, आदि और अन्त से शून्य केवल परब्रह्म ही अन्त में विद्यमान रहता है, ब्रह्म से अतिरिक्त कल्पनाजनित कुछ भी पदार्थ नहीं है। इस प्रकार की निरन्तर भावना कर कल्पनारूपी

मलों से निर्मुक्त वृत्तिवाले होकर निर्वाण पद को प्राप्त कीजिये॥४०॥

हे प्रिय, इस संसार में जो कुछ भी दिखाई पड़ता है, वह सब कल्पों में प्रसिद्ध कार्य और कारण का मूल कारण निर्विकार परमात्मस्वरूप परब्रह्म ही है। वह बड़े-बड़े अनेक सर्गों से विशाल आकारवाला होनेपर भी असल में आकाशरूप ही है, यानी सम्पूर्ण विकल्पों से निर्मुक्त ही है। चूंकि कहीं पर कुछ भी पदार्थ चाहे वह स्थूल हो, चाहे सूक्ष्म हो या चाहे कारणरूप हो, सदैकरस परब्रह्म से भिन्न किसी तरह नहीं हो सकता, इसलिए हे साधो, आप 'मैं सद्रूप ब्रह्म हूँ', इस प्रकार का अपने अन्दर निश्चय करके सर्वप्रथम समाधि के अभ्यास का बल प्राप्त कर स्थित रहिये। तदनन्तर फिर क्रम से सप्तम भूमिका के ऊपर चढ़कर सम्पूर्ण आशंकाओं के विलास को छोड़कर बैठ जाइये॥४१,४२॥

हे साधो, यदि आप अन्तर्मुख होकर अहंकारशून्य स्वरूप को प्राप्त हो जाते हैं, तो बाहर के समस्त कार्यों का निरन्तर सम्पादन करते हुए भी आप कभी भी खेद को नहीं प्राप्त होते हैं॥४३॥

एक सौ पन्द्रहवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ सोलहवाँसर्ग

गल रहे तथा गलित हुए चित्त के लक्षणों का वर्णन । श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे सर्वधर्मज्ञ, हे भगवन्, अहंकार नामक चित्त जिस समय गलित हो जाता है या गलने लग जाता है उस समय हुए वासनाशून्य मन का क्या स्वरूप होता है ? |१॥

यों श्रीरामचन्द्रजी के द्वारा पूछे जाने पर, मोह आदि दोषों का क्षय ही पहले मुख्य स्वरूप है, ऐसा महाराज वसिष्ठजी कहते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, शुभ्र (वासनाशून्य) मन को परीक्षा करने के लिए दूसरों के द्वारा जबर्दस्ती पैदा कराये गये भी - लोभ, मोह आदि दोष उस तरह लिप्त नहीं कर सकते, जिस तरह जल कमल को लिप्त नहीं कर सकते॥२॥

सदा मुख की प्रसन्नता भी उसका लक्षण है, यह कहते हैं। हे श्रीरामजी, ज्ञानाग्नि से विवादहेतु पापरूप अहंकारनामक चित्त के विलीन हो जाने पर प्रसन्नता आदि शोभाएँ मुख को नहीं छोड़ती॥३॥

कही हुई बातों का विस्तारपूर्वक वर्णन कर रहे महाराज वसिष्ठजी दूसरे लक्षण भी कहते हैं।

(चित्त के नष्ट हो जाने पर) वासनाओं की गाँठे छिन्न-भिन्न-सी होकर धीरे-धीरे बिलकुल टूटने लग जाती है। क्रोध कम होने लग जाता है और मोह तो निःसन्देह मन्दता को प्राप्त हो जाता है। काम थक जाता है और लोभ तो न जाने कहाँ भाग जाता है, इन्द्रियाँ खूब उल्लसित नहीं होती और न खेद ही अधिक स्फुरित होता है। उस समय दुःख बढ़ते नहीं और सुख अभिमानी बनाते नहीं है। हृदय में ठण्डक पहुँचानेवाली समता सब जगह उदित होती है॥४-६॥

ज्ञानियों के मुख पर भी सुख-दुःख के चिह्न प्रसाद और मालिन्य आदि किसी समय दिखाई देते हैं जैसे कि दुर्वासा ऋषि का शाप सुनने पर कुम्भ तथा राजा शिखिध्वज के मुख पर अथवा विश्वामित्र के द्वारा हरिश्चन्द्र को ठगने पर तथा पुत्र को मारने पर वसिष्ठजी के मुख पर उदासी साफ झलक रही थी,

ऐसी दशा में 'प्रसन्नता आदि शोभाएँ मुँह को नहीं छोड़ती' यह आपका लक्षण कैसे घटता है ? यदि ऐसी आशंका की जाय, तो उस पर कहते हैं।

ये सुख, दुःख आदि यदि दिखाई देते भी हैं, तो फिर वे दिखाईमात्र ही देते हैं, क्योंकि ऐसे पुरुष की दृष्टि में तुच्छ होने के कारण उसके मन को वे लिप्त नहीं कर पाते हैं । भोग करानेवाले प्रबल प्रारब्ध से दुःख और दुःख के चिह्न मालिन्य की आभा का कभी उदय होने पर भी अगले क्षण में ही मिथ्यात्वबुद्धि से उनके बाधित हो जाने पर ज्ञानी पुरुष के चित्त को वे लिप्त नहीं कर पाते, इसलिए ज्ञानियों के मुख पर जो स्वाभाविक प्रसन्नता रहती है, उसका विघात नहीं होता, यह तात्पर्य है ॥७॥

चित्त गल जाने पर साधु पुरुष देवताओं का भी स्पृहणीय बन जाता है। इस पुरुष के हृदय में शीतल चांदनीरूपी समता उदित होती है ॥८॥

ऐसा साधु पुरुष यों ही स्वभावतः उपशान्त, कमनीय, सेव्य, अप्रतिरोधी (दूसरे की अभिलाषा का विघात न करनेवाले) विनीत, बलशाली, स्वच्छ और महान शरीर को धारण करता है। विभव और दरिद्रता से विषम, विचित्र और महान होता हुआ भी यह संसारविभ्रम गलित-अहंकारवाले सज्जनों के प्रति न तो आनन्द के लिए है और न खेद के लिए है ॥९,१०॥

___ अब आत्मलाभ की अत्यन्त सुलभता दर्शा रहे महाराज वसिष्ठजी उसके लिए प्रवृत्त न हुए पुरुषों

की निन्दा करते हैं।

बुद्धिरूपी प्रकाश से लभ्य इस परमात्मवस्तु में, जिसका लाभ होने पर समस्त आपत्तियाँ अस्त हो जाती हैं, जो मनुष्य मोह के कारण प्रवृत्त नहीं होता, उस नराधम को धिक्कार है|११॥

तब उसकी प्रवृत्ति में कौन-सा प्रथम उपाय है, यदि ऐसी कोई आशंका करे, तो उस पर-विवेक और वैराग्य ही उसकी प्रवृत्ति में प्रथम उपाय है-यह कहते हैं।

हे श्रीरामजी, दुःखरूपी रत्नों का भंडार, जन्म और मरण से युक्त संसारसागर को पार करने की इच्छा रख रहे पुरुष के लिए निरतिशयानन्द आत्मा में चिरकाल तक समुचित विश्रान्ति पाने में 'मैं कौन हूँ' 'यह जगत् क्या है, परमात्मतत्त्व कैसा है ? इन तुच्छ भोगों से कौन-सा फल मिलेगा' यों निरन्तर खूब अभ्यस्त हुई विचार और वैराग्यरूपिणी मति ही परम उपाय अभिमत है, इसलिए उसीका आश्रय करना चाहिए, यह भाव है ॥१२॥

एक सौ सोलहवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ सत्रहवाँसर्ग मैं कौन हूँ, यह जगत् क्या है, इस विचार में दृष्टान्तभूत मनु भगवन्

द्वारा वर्णित इक्ष्वाकु के विवेक का वर्णन॥

महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इक्ष्वाकु वंश में समुत्पन्न आप के मूलपुरुष इक्ष्वाकुनामक राजा जिस तरह के विचार से मुक्त हो गये, उस विचार को आप सुनिये। अपने राज्य का परिपालन कर रहे इक्ष्वाकु नामक राजा किसी समय एकान्त में जाकर अपने मन से स्वयं यह विचार करने लगे। बुढ़ापा, मृत्यु, संक्षोभ, सुख, दुःख तथा नानाविध भ्रमों से पूर्ण स्थितिवाले इस दृश्य प्रपंच

का हेतु क्या है ? विचार कर रहे भी वह राजा जब जगत् के कारण को न समझ सके तब उन्होंने एक दिन ब्रह्मलोक से आये हुए सभा में बैठे तथा पूजित हुए अपने पिता प्रजापति मनु से पूछा ॥१-४॥

__ इक्ष्वाकु ने कहा : हे भगवन्, आपकी दया ही आपसे धृष्टतापूर्वक पूछने के लिए मुझे प्रेरित कर रही है। हे करुणानिधे, यह सृष्टि कहाँ से आई है, इसका स्वरूप कैसा है, यह संख्या और परिमाण से कितनी बड़ी है, किस भोक्ता तथा स्वामी की यह भोग्य बनी हुई है। कब किसने इसकी रचना की है इत्यादि सब आप वैदिक रीति से अच्छी तरह कहिये । अर्थात् वेद आदि के आधार पर चले आ रहे उपदेशपरम्परारूप सम्प्रदाय के अनुसार जो आपको मालूम हुआ हो उसी का आप वर्णन कीजिये, तर्क से नई कल्पना करके कुछ कहने की दया न कीजिये। हे भगवन्, सघन दूर तक बिछाये गये जाल से पक्षी की नाईं इस विषम संसारजाल से मैं किस तरह मुक्त हो सकूँगा? मनु ने कहा : हे राजन्, अहो चिरकाल के बाद सुन्दर विकासयुक्त विवेक होने पर तुमने यह ऐसा प्रश्न किया है, जो मिथ्याभूत अनर्थों का उच्छेद कर देनेवाला तथा सब प्रश्नों का सार है॥५-८॥

उन प्रश्नों में सर्वप्रथम तत्त्वोपदेश में अत्यन्त उपयोगी होने के कारण 'स्वरूपं चास्य की दृशम्' (इस जगत् का स्वरूप कैसा है) इस प्रश्न का उत्तर देते हैं। __ हे महीपते, जो कुछ यह दिखाई दे रहा है, वह वस्तुतः कुछ भी नहीं है। यह गन्धर्वनगर तथा मरुस्थल में जल जैसा अवस्थित है। भाव यह कि मिथ्याभूत जगत् का जो असत्स्वरूप है वह सर्वथा असत् ही है॥९॥

अपने उपादान कारण में परमसूक्ष्मरूप से स्थित कार्य ही अपने कारणों के द्वारा आविर्भूत होता है - ऐसा सांख्यवादी लोग कहते हैं और वेदान्ती लोग कहते हैं कि सद्ब्रह्म ही जगद्रूप से सृष्टि में सम्पन्न होता है। ऐसी स्थिति में यह कैसे कहते हैं कि जगत् कुछ भी नहीं है ? इन दोनों में सांख्यवादी के प्रति कहते हैं।
साक्षी या इन्द्रियों के द्वारा जो वस्तु दिखाई नहीं देती वह किसीभी रूप से, प्रमाण न होने के कारण, अपने उपादान कारण में स्थित नहीं है। षष्ठ मननामक इन्द्रिय से अतीत होने के कारण उसकी सम्भावना भी नहीं है ॥१०॥

वेदान्ती के प्रति कहते हैं।
हाँ, इस सृष्टि में अविनाशी जो पर वस्तु है, वह तो स्थित है ही, वही 'सत्', 'आत्मा' इत्यादि नामों से कही जाती है|११॥
हे राजन्, यह सम्पूर्ण दृश्यों से भरी हुई सृष्टिपरम्परा उसी सदात्मस्वरूप महान् दर्पण में प्रतिबिम्ब को प्राप्त हो गयी है (8) ॥१२॥

तब 'बहुस्यां प्रजायेय' इत्यादि संकल्प करके ब्रह्म में जगत् और जीवभाव का प्रतिपादन करनेवाली श्रुति का क्या अभिप्राय है, इस आशंका पर कहते हैं। __ तेज के स्वभाव से उत्पन्न हुई ब्रह्म की स्फुरणशील कोई शक्तियाँ तो स्थूल समष्टि के अभिमान
(७) दर्पण की सत्ता जैसे प्रतिबिम्बों में है वैसे ही संसर्गाध्यास से ब्रह्म की सत्ता से अनुविद्ध यद्यपि जगत् है, तथापि इसकी स्वतः सत्ता नहीं ही है, इसलिए 'तन्नास्ति नृप किंचन' यह जो कहा गया है वह बिलकुल ठीक ही है, यह भाव है।

से ब्रह्माण्डरूप में विवर्तित हो जाती हैं; कोई पृथिवी आदि के अभिमान से प्राणिरूपता को प्राप्त हो जाती हैं और इनसे अतिरिक्त जो कोई शक्तियाँ हैं वे अन्यता को यानी चार तरह के प्राणियों के रूप में प्राप्त हो जाती हैं इस तरह जगत् की स्थिति होती है|१३॥

मिथ्याभूत उपाधियों में भ्रान्ति के कारण चिदाभासों की कल्पना की गयी है, वस्तुतः उनकी प्रसक्ति नहीं है, इसको कहते हैं।
इस संसार में न तो किसीका बन्ध है और न मोक्ष है, केवल एकमात्र सब विकारों से शून्य ब्रह्म ही है। इसमें न तो ऐक्य है और न द्वित्व ही है, केवल संवित्सार ही विलसित हो रहा है।।१४॥

उक्त द्वितीय प्रश्न के उत्तर का उपसंहार करते हैं॥

जैसे एक जल तरंगभेदों से स्फुरित होता है वैसे ही चिद्रूप ब्रह्म भी जगत् के नानाभेदों से स्फुरित होता है और वह मायामात्र होने से कुछ भी नहीं है, इसलिए हे राजन् बन्ध और मोक्ष के भ्रम को दूर फेंककर जिसको संसार का भय है ही नहीं, ऐसा तुम अभयरूप ब्रह्मसार ही हो जाओ॥१५॥

एक सौ सत्रहवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ अठारहवाँसर्ग
कहाँ से कब किसकी किसके द्वारा यह सृष्टि हुई है इत्यादि प्रश्नों का उत्तर तथा आत्मदर्शन के उपायों का मनु द्वारा वर्णन। सबसे पहले शुद्ध संवित् के जीवभाव में निमित्त बतलाते हैं।
मनु ने कहा : हे राजन्, जैसे जल तरंगरूपता को प्राप्त होता है, वैसे ही तत्-तत् संस्कारों से विचित्र अविद्या में शुद्धचैतन्य की प्रतिबिम्बस्वरूप संवित्तियाँ संकल्प की ओर उन्मुख होती हुइ जीवस्वरूपता को प्राप्त होती हैं ॥१॥
उपाधिरूपसे आविर्भूत हुए इस संसार में (समष्टि और व्यष्टिरूप मन के कार्य में) वे जीव चक्कर काटते-फिरते हैं। यदि सचमुच पूछा जाय तो सुख-दुःख की दशाओं का मोह मन में रहता है, आत्मा में नहीं ॥२॥

अदृश्य आत्मा दृश्य मन में या सांसारिक दुःखों से पूर्ण प्राणी अविवेक रहने पर अथवा विवेक होने पर संसार के दुःखों से विमुक्त हुआ जीव कैसे दिखाई देता है, यदि ऐसी आशंका की जाय,
तो उस पर कहते हैं। __ जैसे ग्रसित हुए चन्द्रमा के कारण अदृश्य भी राहु दिखाई देता है वैसे ही दृश्य अन्तःकरण तथा चरमसाक्षात्काररूप उसके परिणाम के कारण अनुभवमात्रस्वरूप आत्मा भी दिखाई देता है। परमेश्वर न तो अनेक शास्त्रों के द्वारा दिखाई देता है और न गुरु के द्वारा ही दिखाई देता है वह तो अपनी सत्त्वस्थ (अहन्ता-ममता से शून्य) बुद्धि से ही अपने आप दिखाई देता है॥३,४॥

देहेन्द्रियादि में अहन्ता और ममता की शून्यता किस तरह देखनी चाहिए, इसे दृष्टान्तपूर्वक स्पष्ट बतलाते हैं।
जैसे मार्ग में राग-द्वेषशून्य बुद्धि से पथिक देखे जाते हैं वैसे ही अपनी सत्त्वस्थ बुद्धि से ही इन अपनी इन्द्रिय आदि का अवलोकन करना चाहिए । सज्जनों को इनमें आदर बुद्धि कभी न रखनी

चाहिए और न इन्हें उपवास आदि के द्वारा सताना चाहिए । पदार्थमात्रता में आविष्ट (जैसे वे हैं वैसे) वे सुखपूर्वक रहा करें। हे राजन्, अपनी बुद्धि से देहादि पदार्थमात्र का (उदासीन पदार्थ साधारण का) दूर से ही त्यागकर अपने अन्तःकरण को शीतल बनाकर शुद्ध आत्मदृष्टि से आत्मभाव प्रचुर हो जाओ। "देह मैं ही हूँ" यह जो बुद्धि है वह संसार में फँसानेवाली है, इसलिए मुमुक्षु पुरुषों को ऐसी बुद्धि कभी नहीं अपनानी चाहिए । किंचिन्मात्र भी कलंक जिसमें नहीं है ऐसा जो चिन्मात्रस्वरूप है उसी रूप का मैं आकाश से भी सूक्ष्म हूँ - यह जो नित्य बुद्धि है वह संसार में फँसानेवाली नहीं है ॥५-९॥

बाहर और भीतर असंग चिति के प्रवेश से जड़ जगत् के स्फुरण में अनुरूप दृष्टान्त बतलाते हैं।
जैसे निर्मल जल के बाहर और भीतर सब जगह प्रकाशक तेज रहता है, वैसे ही सब वस्तुओं में बाहर और भीतर सब जगह आत्मा रहता हैं। जैसे अंगद (केयूर) आदिरूप आभूषणों का आकार सुवर्ण के ही अवयवों का एक वैचित्र्य है, वैसे जगत् तथा इसकी जड़ मायारूप आकार भी आत्मा की ही कलाओं का एक वैचित्र्य है।।१०,११॥

213385 कालरूपी समुद्र के लिए आत्मा में अगस्त्य मुनि का आरोप करना अत्यन्त आवश्यक है, इसलिये काल को ही जगद्रूपी नदियों का उपसंहारस्थान (समुद्र) कहते हैं।
213386 विनाशरूपी बडवाग्नि से आक्रान्त भयंकर कालरूपी सागर में प्राणिसमूहरूपी तरंगोंवाली जगज्जालरूपी नदियाँ यद्यपि मिल जाती हैं। तथापि सम्पूर्ण जगज्जाल का भक्षक होने पर भी आज तक जिसकी तृप्ति न हो सकी, ऐसे कालरूपी सागर का जोपानकर्ता है, उस आत्मस्वरूपी महाअगस्त्य की हे राजन्, आप सदा-भावना करते रहिये । अनात्मभूत इस देहादिदृश्यसमूह में आत्मता का त्यागकर यानी इस देहादि दृश्यसमूह को आत्मा न समझकर निर्वासनिक भाव में उपारूढ़ हो करके गूढरूप से सुखपूर्वक स्थित रहिये ॥१२-१४॥
213387 ___ नित्यस्वरूप आत्मा का लाभ होने पर भी उसकी अलब्धताकी भ्रान्ति से मनुष्य को शोक होता है, इसको कहते हैं।
213388 जैसे स्तनकोटर के ऊपर सोये हुए बच्चे को भूलकर उसकी माँ अपने बच्चे के लिए रोती है वैसे ही आत्मा के लिए यह मनुष्य रोता है। शरीर के नष्ट हो जाने पर यह प्राणी आत्मा को अजर और अमर न जानकर 'हा, मैं मर गया, मैं अनाथ हो गया, हा अब तो मैं बिलकुल नष्ट ही हो गया' यों विलाप करता है। जैसे परिस्पन्द के कारण एक ही जल नाना प्रकार के आकारों में दिखाई देता है वैसे ही संकल्पवश से यह चिद्रूप ब्रह्म ही नाना प्रकार के आकारों में कार्यपरम्परा से बढ़ता है । हे पुत्र, तुम संकल्परूपी कलंकों से निर्मुक्त चित्त को आत्मा में स्थापित करके फिर उपशान्त-से होते हुए (क्योंकि उस समय समूल सम्पूर्ण संसार की उपशान्ति हो जाने पर भी प्रारब्ध भोगके उपयोगी उसके प्रतिभास का अवशेष रह जाता है) व्यवहार के लिए देहेन्द्रियादि का स्पन्दन होने पर भी उसकी आभासमात्रता होने से संस्पन्दशून्य ब्रह्म की नाईं इस व्यवहारपूर्ण भूमि में स्वस्थ और सुखी होकर स्थित रहो और इस राज्य का परिपालन करते रहो ॥१५-१८॥
213389
213390 एक सौ अठारहवाँ सर्ग मसाप्त
213391
213392
213393 एक सौ उन्नीसवाँसर्ग ।
213394 विद्या और अविद्यारूपी आत्मशक्तियों के द्वारा सत्य और असत्य का निश्चय हो जाने से बन्ध और मोक्ष में पुरुष की स्वतन्त्रता रहती है, यह वर्णन।
213395 'स्पन्देऽप्यसंस्पन्दमिवेह तिष्ठ' (इस व्यवहारभूमि में देहेन्द्रियादि स्पन्द होने पर भी स्पन्दशून्य ब्रह्म के सदृश स्वस्थ और सुखी बनकर रहो) इत्यादि जो कहा गया है सो यहाँ पर ब्रह्म माया द्वारा किसलिए स्पन्दित होता है और किसलिए स्पन्द से शून्य स्थित रहता है, इस तरह की इक्ष्वाकु की जिज्ञासु को चेष्टाओं से समझकर मनु महाराज कहते हैं। ___मनु ने कहा : सर्वव्यापक यह परमात्मा प्रसवधर्मिणी अविद्याशक्ति से अविद्वानों के सामने स्वयंसृष्टिरूप क्रियाओं से बच्चों की नाईं क्रीड़ा किया करता है और विद्वानों के सामने सृष्टिसंहाररूप विद्याशक्ति से समूल सृष्टि का संहार करके कूटस्थ अद्वय आत्मा में सदैव स्थित रहता है ।।१॥
213396
213397 राग से प्रवृत्त हुए चेतन में जैसे सृष्टिशक्ति का उदय अपने आप होता है वैसे ही वैराग्य से निवृत्त हुए चेतन में संहारशक्ति का उदय भी अपने आप ही होता है, इसे कहते हैं। __राग से प्रवृत्त इसमें स्वयं ही ऐसी शक्ति उत्पन्न हो जाती है, जिससे कि यह संसार के बन्धन में फँस जाता है तथा स्वयं ही वैराग्य से निवृत्त हुए उसमें ऐसी भी शक्ति उत्पन्न हो जाती है जिससे कि
213398 यह मुक्त हो जाता है॥२॥
213399 ___ जिस ज्ञातात्मा की जीव, जगत् दोनों मे साधारण एक सत्तारूप से संभावना की जा रही है, उसमें होनेवाली विशेष बाह्य, आध्यात्मिक पदार्थों की कल्पना में दृष्टान्त देते हैं।
213400 चन्द्र, सूर्य, अग्नि, तप्तलोह एवं रत्न आदि की प्रभा या ज्वाला; वृक्षों के पत्ते आदि तथा झरनों के कण जैसे कल्पित हैं, वैसे ही बृहत् इस ब्रह्म में जगत् की तथा जगत्-ग्राहक बुद्धि की विचित्रता भी कल्पित ही हैं। वही ब्रह्म अब्रह्म -जैसा होकर अज्ञानियों के लिए दुःखप्रद होकर अवस्थित है ॥३,४॥
213401 __ सर्वव्यापक स्वयंप्रकाश आत्मा का दर्शन न होना तथा असद्रूप एवं प्रकाशशून्य जगत् का दर्शन होना, यह एक बड़ा भारी आश्चर्य है और इस तरह का आश्चर्य एकमात्र अघटितघटनापटीयसी माया के बल से ही हुआ है, इसे कहते हैं।
213402 हे तात, अहो ! विश्व को मोह में डाल देनेवाली यह माया कैसी विचित्र है, जिसके बल से सम्पूर्ण अंगों में (बाह्य और आध्यात्मिक पदार्थों में) भीतर और बाहर सब जगह व्याप्त भी आत्मा को यह जीव नहीं देख पाता ॥५॥
213403
213404 तब किस भावना से आत्मा को देखकर यह जीव सुखी होगा ? ऐसा प्रश्न होने पर उस भावना को कहते हैं।
213405 यह सारा संसार चिद्रूपी दर्पण है, (दर्पण में जैसे नगर आदि प्रातिभासिक हैं वैसे ही ब्रह्म में यह जगत् प्रातिभासिक ही है वास्तविक नहीं है।)
213406 इस तरह की भावना कर रहा जो प्राणी अपनी सारी इच्छाएँ नष्ट कर मोहरूपी हजारों बाणों से कभी भी न छूटनेवाली ब्रह्मरूपी कवच पहिने हुए रहता है वही सुखी है ॥६|(इस दुस्तर संसारसागर□सर्ग - १२०
213407
213408 को पार कर जाने की इच्छा रखनेवाले प्रत्येक प्राणी को चाहिए कि वह) अहमर्थ से यानी अहंकार से विमुक्त तथा निर्मलसात्त्विक अन्तःकरण से 'सभी पदार्थ आकाश के सदृश निराधार चिद्रूप ब्रह्म ही है' ऐसी भावना करें॥७॥
213409 भद्र, यह अच्छा है और यह अच्छा नहीं है, इस प्रकार की भावना ही आपके दुःख की कारण है।जब वह भावना सर्वत्र समदृष्टिरूपी अग्नि से जल गयी, तब दुःख की प्राप्ति ही कहाँ ? ॥८॥
213410 हे राजन्, समाधि के अभ्यास से सभी पदार्थों की विस्मृति हो जाती है, इस विस्मृतिरूपी शस्त्र से प्रियअप्रियरूप विषमता की कल्पना को समदृष्टि की दृढ़ता द्वारा आप स्वयं ही काट डाले, क्योंकि वही राग-द्वेष की हेतु है ।।९॥
213411 हे राजन्, तुम पहले समाधि से बाह्य अर्थों की भावना का और उसके हेतु धर्मअधर्म के जंगल का छेदन करो फिर उत्तम सूक्ष्मता (ब्रह्मभाव) प्राप्त कर शोकरहित हो जाओ|१०॥
213412 हे पुत्र, सबसे पहले तुम सदसद्वस्तु के विवेक के विलास से युक्त होकर समाधि से समस्त बाह्य कल्पनाओं से निर्मुक्त हो जाओ तथा समस्त इन विशाल भुवनों को अपने पूर्ण आत्मा के स्वरूप से ओत-प्रोत कर दो। तदनन्तर असीम ब्रह्मरूप सुख के अभ्युदय को प्राप्त होकर उसके साथ एकरूपहोते हुए संसाररूप रोग से शून्य होकर पाँचवीं और छठी भूमिकाओं में दीर्घकालतक स्थिर रहो और अन्त में सातवीं भूमिका में विक्षेपरूप विषमता की आत्यन्तिक शान्ति से जनित सम, शुभ्र और निर्मलाकार से युक्त हो तुम निर्भय चैतन्यशरीर बन जाओ॥११॥
213413
213414 एक सौ उन्नीसवाँ सर्ग समाप्त
213415 एक सौ बीसवाँसर्ग मुक्ति चाहनेवाले पुरुष के लिए आरम्भ की तीन, मुक्त होनेवाले के लिए चौथी और
213416 ___मुक्त हुए पुरुष के लिए आगे की तीन-यों सात भूमिकाओं का वर्णन। 'परं समेत्य तानवम्' इस पहले सर्ग के श्लोकांश से भूमिका के अभ्यास का जो फल कहा गया है उस फल की प्राप्ति में कारणभूत जो अलग-अलग भूमिकाएँ हैं उनका वर्णन करते हैं॥
213417 ___मनु महाराज ने कहा : हे राजन्, सबसे पहले शास्त्र और सज्जनों की संगति से अपनी बुद्धि बढ़ानी चाहिए, यही योग की या योगी की पहली भूमिका कही गयी है। निष्कर्ष यह है कि साधनचतुष्टय की प्राप्ति तथा गुरु एवं सतीर्थ्य (सहपाठी) आदि की सहायता लेकर किया गया श्रवण ही पहली भूमिका है और यही उत्पत्ति प्रकरण में दर्शायी गयी है। मनन दूसरी भूमिका है, असंग अद्वितीय आत्मा की भावना यानी निदिध्यासन तीसरी भूमिका है और तत्त्वसाक्षात्कार से अज्ञान आदि निखिल प्रपंच की निवृत्ति करनेवाली विलापनी नाम की चौथी भूमिका है, यही चौथी भूमिका अविद्याविलयरूप कही जाती है । समाधि के परिपाक से हुआ विशुद्ध संविद्रूपप्रकाशमय जो आनन्द है उस आनन्द की स्वरूपभूत पाँचवीं भूमिका है, इस भूमिका में जीवन्मुक्त पुरुष आधे सोये या जागे हुए पुरुष के सदृश रहता है; जैसे निद्राशेष से आधा सोया हुआ पुरुष या आधा जागा हुआ पुरुष बाहर के शब्द आदि को जानते हुए भी भीतर से निद्रासुख में आसक्त होकर उत्तर-प्रत्युत्तर करने की इच्छा नहीं करता वैसे ही व्यवहारदशा में भी योगी इस भूमिका में आसक्त होकर बाह्य व्यवहारों से उदासीन ही रहता है॥१-३॥
213418 छठी भूमिका स्व-संवेदनरूप होती है यानी छठी भूमिका का स्वरूपस्वभावतः ही नष्ट न होनेवाली ब्रह्माकारानुभववृत्ति
213419
213420 है । इसका आकार एकमात्र आनन्दघन है और इसकी स्थिति सुषुप्त पुरुष की-सी रहती है । ब्रह्माकारानुभवात्मक वृत्तिरूप तुर्यावस्था (6) (छठी भूमिका) भी जिसमें विलीन हो जाती है, ऐसी मुक्तिरूप अवस्था ही सप्तम भूमिका है, यही अवस्था समता, स्वच्छता और परिपूर्णतारूप है, इसमें केवल पूर्णस्वप्रकाशस्वरूप परब्रह्म ही अवशिष्ट रह जाता है। सबसे उत्तम मुक्तिरूप जो तुर्यातीत अवस्था है, वह जब विदेहमुक्ति में पर्यवसित हो जाती है, तब जीवित योगियों की विषय नहीं होती। इन सातों में जो पहले की तीन भूमिकाएँ

विद्यमान हैं, वे जाग्रप ही हैं और चौथी जो भूमिका है वह तो स्वप्न ही कही गयी है, क्योंकि उसमें जगत् स्वप्न के सदृश रहता है। आनन्द के साथ एकीभाव हो जाने से पाँचवीं अवस्था सुषुप्तरूप है तथा अन्य पदार्थों के ज्ञान से रहित एकमात्र स्वसंवेदनरूप छठी भूमिका तुर्यशब्द से कही जाती है । तुर्यातीत शब्द से कहलानेवाली अवस्था सातवीं भूमिका सबसे अन्तिम है। यह अवस्था मन और वाणी से परे है तथा केवल स्वप्रकाशपरब्रह्मरूप ही है॥४-९॥

सातवीं भूमिका में सब दृश्यों का प्रत्यगात्मा में ठीक-ठीक विलय हो जाने के कारण आत्यन्तिक जीवन्मुक्तता है, यह कहते हैं।
हे राजन्, प्रसिद्ध सप्तम भूमिका के अवलम्बन से सब दृश्यों का प्रत्यगात्मा में विलयकर तुमने यदि चेत्य की भावना न की तो निश्चय मुक्त ही हो जाओगे, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं ॥१०॥
क्योंकि शरीर रहे चाहे शरीर न रहे, इस निश्चय से विषय और विषयसंग से जनित सुख दुःखों से जिसकी बुद्धि आकृष्ट नहीं होती, वह जीवन्मुक्तमति पुरुष है, यह अटल सिद्धान्त है ॥११॥

सातवीं भूमिका में जीवन्मुक्त को कैसा अनुभव होता है, इसे कहते हैं।
मैं न तो मरता हूँ न जीता हूँ, यह मैं न तो सत् हूँ या न असत् हूँ, ऐसे सुदृढ़ अनुभव से अपने स्वरूप में ही आराम करता हुआ वह पुरुष सप्तम भूमिका में स्थित रहता है । यही उसका मुक्त स्वरूप कहा गया है ॥१२॥
व्यवहार करता हो, चाहे व्यवहार से विरत हो, गृहस्थ हो, चाहे अकेला विचरण करनेवाला यति हो, परंतु पुरुष 'मैं असत् दृश्यरूप नहीं हूँ, किंतु विशुद्ध चैतन्यरूप हूँ' ऐसा निश्चय करने से सदा शोक से निर्मुक्त ही रहता है|१३॥
मैं लिप्त नहीं हूँ,अजर हूँ, नीराग हूँ, वासनाओं से शून्य हूँ और निर्मल चैतन्यरूप आकाश हूँ, ऐसा मानकर पुरुष शोक से छूट जाता है। मैं अन्त और आदि से रहित हूँ, शुद्ध हूँ, ज्ञानी हूँ, अजर हूँ, अमर हूँ, शान्त हूँ, सम-विषम सभी पदार्थों में एकरूप से प्रकाशमान हूँ, ऐसा मानकर पुरुष शोक से परे हो जाता है॥१४,१५॥
अत्यन्त तुच्छ तृणों के अग्रभाग में, असीम आकाश में अत्यन्त प्रकाशशील सूर्य में, मनुष्यों में, नागों में, देवताओं में जो प्रसिद्ध सन्मात्रस्वरूप है, प्रत्यक्चिन्मात्रस्वरूप वही मैं हूँ, यों जानकर फिर इस संसाररूप शोक से ग्रस्त नहीं होता । ऊपर, नीचे एवं अगल-बगल सर्वत्र चिद्रूप मेरी ही महिमा व्यापकरूप से विद्यमान है, इस प्रकार असीम विलासोंवाले उस परमात्मा की महिमा जानकर कौन ऐसा पुरुष होगा, जो जन्म-मरण आदि दुःखों से युक्त रहेगा ? ॥१६,१७॥

जो जीवन्मुक्त पुरुष हैं, उनका भी जीवन विषयोपभोग के अधीन है, अतः विषय का नाश होने __() आरम्भ की तीन भूमिकाओं को एक मानकर छठी भूमिका के लिए चतुर्थार्थक तुर्यशब्द का प्रयोग किया गया है।

पर जैसे अज्ञानी को दुःख प्राप्त होता है वैसे ही ज्ञानी को भी दुःख प्राप्त होगा, ऐसी आशंका कर कुछ विशेष कहने के लिए विषय का नाश होने पर ज्ञानी को दुःख की उत्पत्ति किस रीति से होती है, उसे बतलाते हैं। __दृढ़ आसक्ति लेकर अज्ञानी पुरुष जिस अर्थ का सेवन करता है वह उसे आपाततः सुख देता है। जो ऐसा अर्थ आपाततः सुखजनक होता है वह तत्क्षण ही नाश से दुःखजनक भी हो जाता है। इस रीति से यह बात सिद्ध हो गयी कि सुख और दुःख साथ-साथ ही चलते हैं ॥१८॥
चतुर्थादि भूमिकाओं में स्वल्प वासना से युक्त हो या सप्तम भूमिका में बिलकुल वासनारहित होकर जो पुरुष जिस अर्थ का सेवन करता है वह अर्थ उस पुरुष के लिए न सुखजनक होता है और न नाशकाल में दुःखजनक ही होता है।।१९॥
हे अनघ, वासनानिर्मुक्त बुद्धि से जो कर्म किया जाता है वह कर्म जले हुए बीज के सदृश रहता है वह फिर अंकुर पैदा नहीं करता ॥२०॥
हे प्रिय, देह, इन्द्रिय आदि भिन्न-भिन्न जो कारण हैं उन्हीं के द्वारा कर्म किये जाते हैं। ऐसी स्थिति में एक कर्ता और एक भोक्ता की उपपत्ति कैसे हो सकती है यानी जो समुदाय कर्म करता है वह समुदाय ही उस कर्मफल का भोक्ता हो सकता है, असंग अद्वितीय एक आत्मा नहीं ॥२१॥
समस्त देह, इन्द्रिय आदि पदार्थों से अहन्ताध्यास को भलीभाँति हटाकर अलग हुआ चन्द्र के सदृशशीतल परिपूर्ण ज्ञानीपुरुष दीप्ति से सूर्य के सदृश चमकने लग जाता है ॥२२॥
देहरूपी सेमल के वृक्ष से की जा रही और की गयी कर्मरूपी रुई की राशि ज्ञानरूपी वायु से कम्पित होकर न जाने उड़कर कहाँ चली जाती है ॥२३॥
राजन्, जितने अज्ञान के अंश हैं (कलाएँ), वे सब यदि बार-बार उनका परिशीलन न किया जाय तो, नष्ट हो जाते हैं, यह प्रसिद्ध है|२४॥
किंतु यह जो ज्ञानकला है, वह यदि भीतर एक बार उत्पन्न हो जाय, तो उर्वरा भूमि में बोये गये धान के सदृश बलपूर्वक दिन पर दिन बढ़ती ही जाती है, नष्ट नहीं होती ॥२५॥
जैसे सरोवरों में या समुद्र में तरंग आदि के रूप में केवल स्वच्छ जल ही जल स्फुरित होता है, वैसे ही समस्त वस्तुओं में विश्वरूप एक आत्मा ही स्फुरित होता है, दूसरा नहीं, अतः हे प्रिय, यह जो सारा संसार है, उसे तुम तत्त्वज्ञान से अशेष संकल्पों से रहित सत्यरूप अद्वितीय ब्रह्म ही जानो ॥२६॥

एक सौ बीसवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ इक्कीसवाँसर्ग जिस भावना से आकृष्ट होकर जीव संसार में फँस जाता है और जिस भावना से दूर होकर जीव
संसार से मुक्त हो जाता है उन दोनों भावनाओं का मनुमहाराज द्वारा उत्तम निरूपण । यदि आत्मा निरतिशयानन्दरूप ब्रह्म ही है, तब उसका जीव नाम कब तक रहता है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
मनु महाराज ने कहा : हे राजन्, पुरुष को (आत्मा को) जब तक विषयभोग की अभिलाषा बनी रहती है, तभी तक उसका जीवनाम रहता है। यह अभिलाषा भी अविवेक के कारण ही उसे होती है, वास्तव में नहीं। जब विवेक से विषयभोग की अभिलाषा नष्ट हो जाती है, तब आत्मा अपना जीवरूप छोड़कर निर्विकार होकर ब्रह्मस्वरूप हो जाता है ॥१,२॥

__ एकमात्र भोग की अभिलाषा ही जीव को स्वर्ग, नरक आदि में खींच ले जाती है, अतः उसे छोड़ देना चाहिए, यों कहते हैं।
हे राजन्, कर्मवश से ऊपर के लोक से नीचे के लोक में तथा नीचे के लोक से ऊपर के लोक में दीर्घ काल तक आवागमन कर रहे तुम संसाररूपी रहट की भोगचिन्तारूपी रज्जु में घड़े के सदृश फँस मत जाओ॥३॥

चिन्ता रज्जु का विषयों के साथ बन्धन बतलाते हैं।
'ये पुत्र, कलत्र आदि मेरे हैं और मैं इन पुत्र, कलत्र आदि का हूँ' इस तरह के मोह से व्यवहाररूपी दृढ़ भ्रम का जो मूर्ख सेवन करते हैं, वे नीचे से भी नीचे की ओर जाते हैं ॥४॥

बन्धन का अनुवाद कर, उसके मूल कारण तादात्म्यअध्यास को भी छुड़ा रहे मनु महाराज अध्यासत्याग का फल सर्वोत्कर्ष बतलाते हैं। ___ 'पुत्र, कलत्र आदि का मैं सम्बन्धी हूँ और पुत्र, कलत्र आदि परिवार मेरा सम्बन्धी है, मैं ऐसा हूँ' इस तरह का मोह जिन लोगों ने बुद्धिपूर्वक छोड़ दिया है, वे महानुभाव ऊपर से भी ऊपर की
ओर जाते हैं। हे नृप, अपने आप ही प्रकाशित हो रहे अपने स्वरूप का शीघ्र ही आश्रय कर बैठ जाओ और समस्त जगत् को परिपूर्ण चिदाकाशरूप ही देखो। जिस समय में ही तुम उस प्रकार के पूर्ण तथा अखण्डित चैतन्यात्मा का स्वरूप जान जाओगे, उसी समय संसार तर जाओगे और परमेश्वररूप हो जाओगो ॥५-७॥

जीवात्मा जगत् का तो कर्ता है नहीं, फिर वह परमेश्वररूप कैसे बन जायेगा ? इस शंका पर कहते हैं।
ब्रह्मा, इन्द्र, विष्णु और वरुण जिस-जिस वस्तु का निर्माण करने के लिए उद्यत हैं, उन सबका चिद्रूप मैं ही निर्माण करता हूँ, ऐसी भावना करनी चाहिए ॥८॥

213463 ये जितनी क्रियाएँ हैं, वे सब असत्य हैं, उनमें तत्त्ववेत्ता पुरुष अपनी कर्तृत्व की कैसे भावना करेगा, ऐसी यदि किसी को आशंका हो, तो वह युक्त नहीं है, क्योंकि जितनी कल्पनाएँ हैं, वे आत्मा की सत्यता से सत्य हैं, इस आशय से कहते हैं। __ जो-जो दर्शनशास्त्र हैं, चाहे वे वैदिक हों चाहे अवैदिक, उनमें जिस समय जिस-जिस मत का प्रतिपादन किया जाता है, हे पुत्र, वह सब सत्य ही है, क्योंकि चिद्-विलास पर किसी तरह का अंकुश नहीं है ॥९॥

213464

213465 संसार के पार हो जाने से कौन-सा लाभ है, इस पर कहते हैं।

213466 जो पुरुष ब्रह्मचैतन्यस्वरूप बन गया है, अतएव जो संसाररूपी मृत्यु से पार हो चुका है और जिसका चित्त विलीन हो गया है, ऐसे महापुरुष को जो परमानन्द प्राप्त होता है, उसकी उपमा किस आनन्द से दी जा सकती है यानी उसकी उपमा हो ही नहीं सकती। निष्कर्ष यह हाथ लगा कि संसार के पार हो जाने से पुरुष को निरूपम परमानन्द की प्राप्ति उत्तम लाभ है॥१०॥

213467

213468 ब्रह्म की सत्यता को लेकर यदि आप जगत् को शून्यरूप नहीं मानते, तो द्वैतरूप आपत्ति आ जायेगी। यदि 'नेति नेति' इत्यादि श्रुति के आधार पर जगत् को शून्यरूप मानते हैं, तो सबको पैदा

213469

213470 करनेवाले परमेश्वर की रूपता नहीं बन सकती। और यदि जगत् चैतन्य का रूप नहीं है, तो चैतन्य का कभी ज्ञान ही नहीं हो सकेगा, क्योंकि नीरूप का कहीं पर भी ज्ञान नहीं होता। यदि जगत् को चैतन्य का रूप मान लिया जाय, तो चैतन्य सविकार हो जायेगा। यदि जगत् आत्मरूप न माना जाय, तो असंग आत्मा के साथ उसका सम्बन्ध न हो सकने से आत्मा की सत्ता और स्फूर्ति जगत् में हो नहीं सकेगी। यदि आत्मरूप मानें, तो जगत् का ज्ञान से बाध नहीं हो सकेगा, इत्यादि दोषों का - अनिर्वचनीयतावाद का अवलम्बनकर परिहार करते हैं।

213471 यह जगत् न तो अशून्यरूप है, न शून्यरूप है, न अचिद्रूप है, न चिद्रूप है, न आत्मरूप है और न अनात्मरूप ही है, किंतु अनिर्वचनीय है, यों भावना करते हुए तुम स्थित रहो ॥११॥

213472

213473 तब जगत् किस तरह से शान्त हो जाता है, इस पर कहते हैं।

213474 इस आत्मा का पारमार्थिकस्वरूप प्राप्त कर यानी प्रत्यक्ष कर अविद्या शान्त हो जाती है । कोई मोक्ष नामका न तो प्रदेश है, मोक्ष नाम का न कोई काल है और न कोई स्थिति ही मोक्ष नामवाली है। यह जो वासनारूपी प्रकृति (अविद्या) है, वह अहंकाररूपी मोह के विनाश से विलीन हो जाती है और यह अविद्या विलय ही प्रसिद्ध मोक्ष है।।१२,१३॥

213475

213476 जब अविद्या का नाश हो जाता है, तब पुरुष की स्थिति कैसी रहती है, इस पर कहते हैं।

213477 जब योगी पुरुष की अविद्या नष्ट हो जाती है, तब उसकी नाना प्रकार के शास्त्रार्थों के विचार की चंचलता नष्ट हो जाती है, काव्य, नाटक आदि विषयों की उत्कण्ठा नष्ट हो जाती है और उसके सारे विकल्पविभ्रम विलीन हो जाते हैं। वह केवल समभाव में निष्ठा रखकर ब्रह्मरूप होकर सुखपूर्वक अवस्थित रहता है ॥१४॥

213478

213479 एक सौ इक्कीसवाँ सर्ग समाप्त

213480 एक सौ बाईसवाँसर्ग सुदृढ़ आत्मबोध से सम्पन्न तथा तुरीयातीत पद में स्थित

213481 जीवन्मुक्त यति की दिनचर्या का लक्षणों से मनु द्वारा वर्णन। 'निरस्तनिःशेषविकल्पविप्लवा' (उसके सारे विकल्पविभ्रम विलीन हो जाते हैं।) इत्यादि से जो योगी की स्थिति कही गयी है, उसीका विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं।

213482 मनु ने कहा : जिस किसी पुरुष के द्वारा वस्त्रों से ढक दिया गया, जिस किसी पुरुष के द्वारा खिला दिया गया तथा जहाँ-कहीं सो जानेवाला योगी, सम्राट् की नाईं, (m) सुशोभित होता है॥१॥

213483

213484 उसके अर्थ सिद्ध विद्वत्संन्यास का वर्णन करते हैं। (M) सम्राट की नाईं यानी मनुष्यों के आनन्द की परमावधि में पहुंचे हुए राजा नी नाईं। यह उपमा अज्ञानियों की दृष्टि से दी गयी है, तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि से तो उस तरह के जीवन्मुक्त यति के आनन्द की उपमा ही नहीं है; क्योंकि 'यतो वाचो निर्वतन्ते' इत्यादि श्रुति से हिरण्यगर्भ के आनन्द तक विषयानन्दरूपी जलबिन्दुओं का महासागर बतलाकर उस परमानन्द की कोई सीमा है ही नहीं, यह प्रतिपादन किया गया है ।

213485

213486

213487 वर्णों एवं आश्रमों, धर्मों तथा आचारों से रहित और शास्त्रों के नियमन से वर्जित वह संन्यासी जगज्जाल से यानी ऐहिक और पारलौकिक क्रियाओं के कर्तृत्व की तथा उनके फल भोक्तृत्व की वासनाओं से, पिंजड़े से सिंह की नाईं निकल जाता है। एकमात्र निरतिशयानन्द के अनुभव का विषय यानी निरतिशयानन्दरूप अतएव विषय की आशादशाओं से निर्मुक्त यानी अत्यंत विरक्त हुआ पुरुष, शरत्-काल में आकाश की नाईं, किसी निरूपाधिक शोभा को प्राप्त हो जाता है। पर्वत के ऊपर स्थित महासरोवर की तरह गम्भीर और प्रसन्न तथा निरन्तर ब्रह्मानन्द के आस्वादन से च्युत न हुआ योगी अपनी आत्मा में ही अपने स्वरूप से रमण करता रहता है। सम्पूर्ण कर्मों के फलों का त्याग करनेवाला नित्यतृप्त और निराश्रय वह योगी पुरुष न तो पुण्य से, न पाप से और न हर्ष-विषाद आदि से ही लिप्त होता है। जैसे स्फटिक मणि किसी प्रतिबिम्बभूत नील, पीत आदि द्रव्यविशेष से रंजन को प्राप्त नहीं होता यानी प्रतिबिम्बभूत किसी द्रव्य के रंग को धारण नहीं करता वैसे ही ब्रह्मज्ञानी भी कर्मफल से

213488 अपने अन्तःकरण में किसी के रंग को धारण नहीं करता ॥२-६॥

213489

213490 उसीको स्पष्ट बतलाते हैं।

213491 भिन्न-भिन्न जाति के जनसमूह के व्यूह में विहार कर रहा, भेद और अभिमान से रहित ब्रह्मज्ञानी, प्रतिबिम्ब में किये गये छेदन पूजन की नाईं, अपनी देह के छेदन और गन्ध-पुष्प आदि के द्वारा पूजन से खेद और आह्लाद को नहीं जानता। तात्पर्य यह है कि ब्रह्मज्ञानी देह के छेदन से किसी तरह के खेद का या गन्धादि के द्वारा पूजन से किसी तरह के आह्लाद का अनुभव नहीं करता, कारण कि वह छेदन और पूजन दोनों को देह के प्रतिबिम्ब के समान मिथ्या समझता है। ब्रह्मज्ञानी पुरुष पूजित होने पर भी पूजा करनेवाले की स्तुति (प्रशंसा) नहीं करता तथा पूजा से रहित हुआ भी वह किसी तरह के विकार को प्राप्त नहीं होता। वह सम्पूर्ण आचारों और सब नीतियों के क्रमों से कभी संयुक्त और कभी वियुक्त भी रहता है। उस ब्रह्मज्ञानी पुरुष से संसार उद्विग्न नहीं होता - भय नहीं करता और न वही संसार से उद्विग्न होता है। राग-द्वेष के कारण विषयों से उत्पन्न भय और आनन्द से वह कदाचित् प्रबल प्रारब्ध रहने के कारण संयुक्त और वियुक्त भी रहता है । वह महान् आशयवाला ब्रह्मज्ञानी कुशलबुद्धि पुरुष के भी प्रमितिविषय में स्वयं अन्तर्भूत नहीं होता अर्थात् बड़े-बड़े तीक्ष्ण बुद्धिवाले पुरुष भी तत्त्वतः उस ब्रह्मज्ञानी की सीमा जान नहीं सकते। किंतु व्यवहारतः तो एक छोटा बच्चा भी उसे प्रमिति का विषय बना डालता है यानी थोड़े से भी अनुवर्तन से उसको अपने वश में कर डालता है। इसमें कारण यह है कि शुद्ध चित्त होने के कारण वह ब्रह्मवेत्ता अत्यन्त सरल है ॥७-१०॥

213492

213493 ज्ञानकाल में ही मुक्ति तथा देहादि का बाध हो जाने से ज्ञानी को फिर मुक्ति के लिए किसी तीर्थ आदि की या देह-त्याग की चिन्ता ही नहीं रहती, यह कहते हैं।

213494 हे राजन्, वह ज्ञानी पुरुष अपने शरीर का किसी पुण्य तीर्थ में त्याग कर दे या किसी चाण्डाल के घर में भी जाकर त्याग कर दे अथवा कभी भी शरीर का त्याग न करे या वर्तमान क्षण में ही त्याग कर दे, फिर भी वह अन्तःकरणशून्य पुरुष ज्ञानप्राप्तिकाल में पहले ही मुक्त और विदेह हो चुका है|११॥

213495

213496 उसके उपपादन के लिए बन्ध और मोक्ष का स्वरूप कहते हैं। क्योंकि अहंकार की भ्रान्ति सांसारिक बन्धन के लिए है यानी अहंभ्रान्ति बन्ध है और ज्ञान से

213497

213498 अहंकार का नाश मोक्ष है। विभूति और वैभव चाहनेवाले पुरुष को यत्नपूर्वक उस ब्रह्मज्ञानी की पूजा, स्तुति, नमस्कार, दर्शन और अभिवादन करना चाहिए॥१२,१३॥

उस जीवन्मुक्त ज्ञानी का पूजन ही परम पुरुषार्थ दिलानेवाले ज्ञान में हेतु भी है, यह कहते हैं। __ हे प्रिय पुत्र, जिनके सांसारिक रोग क्षीण हो गये हैं, ऐसे जीवन्मुक्त सज्जनों के पूजन से जो परम पवित्र पद ज्ञान द्वारा प्राप्त किया जाता है वह न तो यज्ञों और तीर्थों से प्राप्त किया जाता है एवं न तपस्याओं तथा दानों से ही प्राप्त किया जाता है|१४॥

महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, यों कहकर मनु भगवान् मेरुशिखर के ऊपर चले गये और इक्ष्वाकु भी उस दृष्टि का अवलम्बन कर स्थिर हो गये|१५॥

एक सौ बाईसवाँ सर्ग समाप्त

एक सौतेईसवाँसर्ग अज्ञानी अन्य सिद्धों की अपेक्षा ज्ञानी के परिपूर्ण होने से उसको आकाशगमन और

अणिमादि सिद्धियों की इच्छा ही नहीं होती, इस विशेष बात का वर्णन। कहे गये लक्षणोंवाले जीवन्मुक्त पुरुष में मणि, मन्त्र आदि के द्वारा सिद्ध हुए पुरुषों की नाईं आकाशगमन आदि सिद्धिरूप भी कोई विशेष है या नहीं इस तरह के सन्देह से युक्त श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।

हे आत्मज्ञानियों में श्रेष्ठ भगवन्, जैसा कि आपने जीवन्मुक्तों के लक्षणों का वर्णन किया है वैसा ही यदि है, तो आत्मज्ञानीजीवन्मुक्तपुरुष में (अन्य सिद्धों की अपेक्षा) कौन-सा विशेष रहता है ? ॥१॥

उस जीवन्मुक्त पुरुष में अन्य सिद्धों द्वारा अनुभूत न होनेवाला निरतिशयानन्द अनुभव ही विशेष है, इस आशय से उत्तर देते हैं। __ जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानी पुरुष की बुद्धि अन्य सिद्धों के अगम्य विषय में (परमात्मतत्त्वांश में ही) दृढ़रूप से जम जाती है, यही कारण है कि नित्यतृप्त शान्तचित्त होकर वह अपने स्वरूप में ही स्थित रहता है और कुछ नहीं चाहता ॥२॥

__ मन्त्रसिद्धि आदि से सिद्ध हुए पुरुषों के रूप से भी मैं ही अवस्थित हूँ, इस तरह की सर्वात्मबुद्धि होने के कारण उन सिद्धों द्वारा प्राप्त आकाशगमन आदि सिद्धियों की भी ज्ञानी ने प्राप्ति कर ही ली है, इसलिए उन सिद्धियों में उसे कुछ भी अपूर्वता प्रतीत नहीं होती, यह कहते हैं।

मन्त्र की सिद्धि से, तप की सिद्धि से एवं तन्त्र की सिद्ध से युक्त सिद्धों के द्वारा प्राप्त की गयी जो नानाविध आकाशगमन आदि सिद्धियाँ हैं उनमें सर्वात्मभाव रखनेवाले ज्ञानी के लिए कौन-सी अपूर्व बात है ? ॥३॥

यदि अणिमा आदि सिद्धियों को दूसरे प्राप्त नहीं कर सकते, इसलिए उनमें अपूर्व शब्द का अर्थ (अनन्यप्राप्तत्व) भी घटता है, तथापि अनेक मन्त्रसिद्ध आदि पुरुषों द्वारा उनकी प्राप्ति की गयी है; इसलिए उनमें भी अपूर्वता नहीं है, यह कहते हैं।

मन्त्रसिद्धि आदि से युक्त उन्हीं नानाविध सिद्धों ने प्रयत्नपूर्वक साधन कर जिन अणिमा आदि

सिद्धियों की प्राप्ति की है उन सिद्धियों की भी आत्मज्ञानी विद्वान् ने अनायास ही प्राप्ति कर ली है, इसलिए उनमें भी अपूर्वता नहीं है ॥४॥

तब तत्त्ववेत्ता पुरुष में सिद्धों की अपेक्षा विशेष क्या है, इस प्रश्न पर कहते हैं।

यही इसमें विशेष है कि वह मूढबुद्धि पुरुषों के समान नहीं रहता यानी तत्त्वज्ञान ही इसमें विशेष है। इस प्रसिद्ध महाबुद्धि का मन सर्वत्र बाह्य वस्तुओं में आसक्ति के परित्याग से निरन्तर रागशून्य तथा निर्मल ही बना रहता है और वह ज्ञानी पुरुष कभी भी भोग्य विषयों में नहीं फँसता ॥५॥

रागशून्य होने से जो फल होते हैं उनका तत्त्वज्ञानी के लक्षणों के रूप में वर्णन करते हुए महाराज वसिष्ठजी उपसंहार करते हैं।

जिसका स्वरूप समस्त धर्मों से रहित ब्रह्मचैतन्य बन गया है तथा तत्त्वज्ञान से दीर्घकालिक सांसारिक भ्रम की निवृत्ति हो जाने के कारण जो विश्रान्त हो चुका है ऐसे तत्त्वज्ञ महापुरुष का इतना ही लक्षण है कि उसमें काम, क्रोध, विषाद, मोह, लोभ आदि आपत्तियों का प्रतिदिन अत्यन्त अपक्षय ही रहता है ॥६॥

एक सौ तेईसवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ चौबीसवाँसर्ग जीवों की निष्कारणता, राग से बद्धता तथा अवस्था आदि का वर्णन । दूसरी सिद्धियों की अपेक्षा आत्मज्ञान का उत्कर्ष इसलिए है कि वह नित्य निरतिशयानन्दानुभवरूप है और प्रत्यगात्मा की निरतिशयानन्दरूपता इसलिए है कि वह ब्रह्मरूप है, इस बात को युक्तिपूर्वक सिद्ध करने के लिए ब्रह्म ही अपने स्वरूप की उपेक्षा से जीवरूप को प्राप्त करता है, यह कहते हैं। __महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे रामभद्र, जैसे कोई ब्राह्मण अपने स्वभावसिद्ध सात्त्विक ब्राह्मणधर्म का धीरे-धीरे उल्लंघन कर दीर्घकाल के बाद नीच स्त्री की नीचरूपता का अंगीकार करता है वैसे ही परब्रह्म परमात्मा भी बुद्धि आदि के संग से बुद्धिजनित भोग की इच्छा से अपने नित्यसिद्ध पूर्णानन्द स्वभाव का उल्लंघन कर जीवरूपता का अंगीकार करता है। प्रत्येक सृष्टि में दो तरह के (उपाधि की प्रधानता से भोग्य और उपहित की प्रधानता से भोक्ता - यों दो तरह के) पदार्थ आविर्भूत होते हैं। वे दोनों तरह के पदार्थ माया में रहनेवाले अनादि दो तरह की संस्कार परम्परा का अनुसरण कर रहे हिरण्यगर्भ के प्रथम स्पन्द से उत्पन्न होते हैं और मिथ्यारूप होने के कारण वे किसी प्रकार की असली सामग्री की अपेक्षा नहीं करते। ठीक ही है कि स्वप्न के घट आदि पदार्थदण्ड, चक्र आदि अपनी उत्पत्ति में सामग्री की अपेक्षा नहीं रखते॥१,२॥

श्रुतियों में जन्म और कर्म का, बीजांकुर के सदृश, अनादि परस्पर कार्यकारणभाव बतलाया गया है। ऐसी परिस्थिति में कर्मशून्य ईश्वर का जीवरूप से प्रथम सृष्टि में प्रादुर्भाव कैसे होता है, ऐसी आशंका होने पर कहते हैं।

हे प्रिय, उपहित चैतन्य के द्वारा सम्पादित कर्मों से ही प्राणी ईश्वर से निकलकर भिन्न-भिन्न अनेक तरह के जन्मों का अनुभव करते हैं। निष्कर्ष यह निकला कि ईश्वर को जीवरूप बनने में कर्मों की

अपेक्षा नहीं होती, किंतु जीवरूप बन जाने के बाद शरीरआदि के उत्पादन में पूर्व-पूर्व देह आदि से जनित कर्मों की अपेक्षा होती है। जल में प्रतिबिम्ब पड़ने में सूर्य को चलनादि क्रिया की आवश्यकता नहीं होती, किंतु सूर्य प्रतिबिम्ब को भिन्न-भिन्न तरंगों में संक्रान्त होने के लिए या तत्-तत् तरंग आदि गत प्रतिबिम्ब के विकार का अनुभव करने के लिए उपाधिक्रिया की अपेक्षा होती है, यह नियम है। इसी नियम के अनुसार ईश्वर को प्रकृत में कर्म की अपेक्षा नहीं होती ॥३॥

उसी को स्पष्टरूप से कहते हैं।

जन्म और कर्म का परस्पर यह कार्यकारणभाव इसी तरह का है । समस्त जीव परमपिता परमात्मा से निष्कारण ही चले आ रहे हैं । परमपिता परमात्मा से निकलने के बाद उन जीवों के अपने-अपने जो कर्म हैं वे सुख और दुःख के कारण होते हैं तथा अपने-अपने ज्ञान के अनुसार उत्पन्न हुआ जो संकल्प और विकल्प रहता है वही दुःखादिजनक कर्मों का कारण होता है । भद्र, चूँकि इस संसाररूपी बन्धन का एकमात्र संकल्प ही कारण है, इसलिए आप उसका परित्याग कर दीजिये और चूँकि संकल्प का अभाव ही मोक्ष है, इसलिए आप संकल्पविनाश के अभ्यास में तत्पर हो जाइये । श्रीरामजी, धीरे-धीरे निरन्तर संकल्प-विकल्प की अवस्थाओं का परिहार करते हुए आप विषय और इन्द्रियों के विभ्रमों से सावधान हो जाइये, क्योंकि विषय और इन्द्रियों का विभ्रम होने पर ही किसी में अनुकूलता और किसी में प्रतिकूलता समझ कर प्रवृत्ति और निवृत्ति का संकल्प हुआ करता है तथा फिर पुरुष विषय बन्धनों में फँस जाता है, इसलिए संकल्प की जड़ खोदने में सावधान होना परम आवश्यक है | राघव, न तो आप अपने को ग्राह्य विषयरूप समझिये और न ग्राहक इन्द्रिय आदि रूप ही समझिये । आप समस्त विषयों की चिन्ता का परित्याग कर परम सीमा में विद्यमान रहनेवाला जो साक्षी स्वरूप है तद्रूप बन जाइये ॥४-८॥

यदि असावधानी रखेंगे, तो अनुकूल विषय में प्रीति अवश्य होगी; इस बात को दर्शाते हुए महाराज वसिष्ठजी वैराग्य के अभ्यास की भी आवश्यकता बतलाते हैं।
हे निष्पाप रामभद्र, जो इन्द्रियों का समुदाय है वह जिस-जिस अर्थ की ओर निरन्तर दौड़ता है उस-उस अर्थ में राग द्वारा बद्ध हो जाता है, इसलिए उन-उन अर्थों में राग न करनेवाला पुरुष ही मुक्त होता है।॥९॥

राग और विराग का अलग-अलग स्वरूप बतलाते हुए उनसे क्रमशः बन्ध और मोक्ष होता है, यह बतलाते हैं।
हे श्रीरामजी, इस संसार स्थिति में यदि आपको कोई चीज अच्छी लगती है, तो आप बद्ध हैं और यदि आपको अपने चित्त में कोई वस्तु अच्छी नहीं लगती है, तो आप मुक्त हैं, यह जान लीजिये॥१०॥
इसलिए हे रामभद्र, तुच्छातितुच्छ तृण से लेकर उत्कृष्ट से भी उत्कृष्ट हिरण्यगर्भ-शरीर तक के जितने स्थावर-जंगमरूप पदार्थ हैं उनमें से कोई भी आपको रुचिकर न हो ॥११॥

यह मान लिया कि उत्तमवैराग्य से भोक्तृत्वजनित बन्ध के ऊपर मनुष्य विजय पा सकता है, तथापि जीवित पुरुष स्नान-भोजन आदि क्रियाओं का किसी तरह परित्याग नहीं कर सकता। ऐसी परिस्थिति में स्नान आदि क्रियाओं से जनित बन्धन तो रहेगा ही, इस प्रश्न पर कहते हैं।

जो कुछ आप करते हैं, जो कुछ आप खाते हैं, जो कुछ होमते हैं, जो कुछ देते हैं; उन सब क्रियाओं में जितेन्द्रिय और कूटस्थ-आत्मा में प्रविष्टमति हो जाने पर न आप कर्ता होते हैं और न भोक्ता ही होते हैं॥१२॥

__ इष्ट वस्तु के वियोग से अनिष्ट की संभावना है और उससे उत्पन्न शोक से बन्धन की प्राप्ति - यों आशंका कर कहते हैं। __ जो उत्तम पुरुष हैं वे न तो गयी-गुजरी वस्तु के विषय मे शोक करते हैं और न भविष्य के विषय में चिन्ता ही करते हैं। वे तो वर्तमानकाल में जो कुछ कर्म प्राप्त हो जाता है उसी का यथावत् अंगीकार कर
लेते हैं ॥१३॥
___सब बन्धनों पर विजय पाने के लिए एकमात्र मन पर विजय पाना ही उपाय है और मन पर विजय मन से ही हो सकती है, यह कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, तृष्णा, मोह, मद आदि जितने हेयभाव हैं वे सब मन में ही गुंथे हुए रहते हैं, इसलिए बुद्धिमान पुरुष को अपने मन से ही मन को कुचल देना चाहिए ॥१४॥

जिस उपाय के द्वारा मन से मन के ऊपर विजय पायी जाती है उस उपाय को कहते हैं।
जैसे अति तीक्ष्ण लोहे से लोहा काटा जाता है वैसे ही सब भ्रमों की शान्ति के लिए अतितीक्ष्ण विवेकयुक्त मन से दोषयुक्त मन काटा जाता है|१५॥

मन से मन पर विजय पाने में प्राप्त आत्माश्रय दोष का वारण करते हैं।
मल हटाने का विज्ञान रखनेवाले विद्वान् लोग मल से ही मल को धो डालते हैं, अस्त्र से अस्त्रों का वारण करते हैं और विष से विष को दूर करते हैं ॥१६॥

जीव तो मन से वेष्टित रहता है, उसमें से कितना अंश अलग करके मन से काट देना चाहिए, यह बतलाने के लिए जीव के स्वरूपों का विभाग करते हैं।
जीव के तीन रूप हैं - एक स्थूल दूसरा सूक्ष्म और तीसरा पर । उनमें से इसका तीसरा जो पररूप है उसका तो आप आश्रय कीजिये और बाकी बचे दो रूपों को मन से काट दीजिये|१७॥

उन्हीं रूपों को दिखलाते हैं।
हाथ-पैरवाला जो यह शरीर भोग के लिए निरन्तर लालायित रहता है वही यहाँ भोगार्थ इस जीव का स्थूलस्वरूप स्थित है|१८॥
हे रामजी, संकल्पप्रचुररूप धारण करनेवाला तथा संसारस्थिति तक रहनेवाला जो चित्त है उस चित्त को ही इस जीव का आतिवाहिक दूसरा रूप समझिये । भद्र, आदि और अन्त से निर्मुक्त, अबाधित, चैतन्यमात्र, समस्त विकल्पों से निर्मुक्त तथा समस्त विश्व का प्रकाश करनेवाला जो रूप है वही इसका तीसरा रूप है, यह आप जानिये । हे राघव, यही परमपवित्र तुर्यपद है। इसी में आप अपनी स्थिति बाँध लीजिये, पहले के दो रूपों का परित्यागकर उनमें आत्मबुद्धि मत कीजिये ॥१९-२१॥

जाग्रत् और स्वप्न में जीव के स्थूल और सूक्ष्म दो रूप प्रसिद्ध हैं ही। उनका परित्याग कर देने पर भी तो जीव की भलीभाँति परिशुद्धि नहीं हो सकती, इसलिए जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति - इन तीनों अवस्थाओं से परे की जिज्ञासा करते हुए श्रीरामजी पूछते हैं।

हे मुनिनायक, जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति - इन तीनों अवस्थाओं में स्थित (संकीर्ण) अतएव स्पष्टरूप से न देखा गया जो तुर्यरूप है उसे विशेषरूप से खूब अच्छी तरह विचार करके कहिये । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे रामभद्र, अहंभाव तथा सत् और असत् का त्याग करके जो आसक्त, सम और स्वच्छ स्वरूप स्थित रहता है वही तुर्यरूप है। जीवन्मुक्तों में जिसकी अन्तिम स्थिति है, जो स्वच्छ, समरूप और शान्त है, जो व्यवहारकाल में 'साक्षी की अवस्था' प्रसिद्ध है वही तुर्यावस्था कही जाती है ॥२२-२४॥

जाग्रत् आदि अवस्थाओं से उसके सांकर्य का निवारण करते हैं।
संकल्पों का अभाव रहने से यह अवस्था न जाग्रत् है, न स्वप्न है और अज्ञान का अभाव रहने से यह न सुषुप्ति ही है॥२५॥
____ अद्वितीय तुरीय अवस्था जाग्रतादि द्वैतकाल में जीवन्मुक्तों को भी कैसे हो सकती है ? यदि ऐसी कोई आशंका करे, तो उस पर कहते हैं।
सामने दिखाई दे रहा यह जो जगत् है, उसकी ज्ञान से हुई जो निवृत्ति है, उसी को शान्त एवं अच्छी तरह प्रबुद्ध हुए (ज्ञानी) पुरुषों का तुर्यपद कहते हैं, यही संसार अप्रबुद्ध (अज्ञानी) पुरुषों के लिए स्थिररूप से अवस्थित है। अहंकार का त्याग होने पर जब समता की उत्पत्ति हो जाती है तब जल में विलीन हुए नमक के टुकड़ों के समान चित्त के गल जाने पर तुर्यावस्था उपस्थित हो जाती है। हे देवोपम श्रीरामजी, इसके अनन्तर अब आप इस दृष्टान्त को सुनिये, जो मैं कह रहा हूँ, उससे प्रबुद्ध हुए भी आप और अधिक बोध को प्राप्त हो जायेंगे। किसी एक विस्तृत घने जंगल में महामौन धारण कर बैठे हुए किसी एक अदभुत मुनि को देखकर बाण से विद्ध अतएव भागे हुए मृग के पीछे दौड़े जा रहे एक व्याध ने उस मुनि से यह पूछा : हे मुने, मेरे बाण के द्वारा घायल हुआ एक मृग यहाँ आया था, वह कहाँ चला गया ? इस तरह का उस व्याध का प्रश्न सुनकर उस मुनि ने उस व्याध को उत्तर दिया। हे साधो, हम जंगल के निवासी मुनि सब समान शीलवाले होते हैं। व्यवहारों में समर्थ जो अहंकार रहता है वह हम लोगों में है नहीं। हे सखे, सम्पूर्ण इन्द्रियों का कार्य अकेला अहंकाररूप मन ही करता है और वह मेरा मन निःसन्देह चिरकाल से बिलकुल गलित हो चुका है। जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति नामक किसी भी दशा को मैं नहीं जानता, एकमात्र उसी तुर्यपद में मैं अवस्थित रहता हूँ, जहाँ दृश्य नहीं रहता। हे राघव, उस मुनिश्रेष्ठ का ऐसा वचन सुनकर वह बहेलिया उसके अर्थ को न समझकर अपनी अभीष्ट दिशा की
ओर चला गया। इसीलिए मैं कहता हूँ कि हे महाबाहो, तुर्य से अन्य कोई दशा नहीं है। निर्विकल्प चित् ही तुर्य है और वही यहाँ पर विद्यमान है, अन्य कुछ नहीं ॥२६-३५॥
क्योंकि जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति - ये तीनों चित्त के रूप हैं। (रज आदि गुणों की प्रधानता से तीन विभाग करके तीन अवस्थाओं को दर्शाते हैं) घोर, शान्त और मूढ़ - यों तीन रूप से अपना चित्त यहाँ पर अवस्थित है।॥३६॥
जाग्रत् अवस्था का चित्त घोर है, स्वप्न-अवस्था का चित्त शान्त है और सुषुप्त भाव में स्थित है मूढ़ चित्त। रज आदि तीन गुणोंवाली माया का उच्छेद हो जाने पर इन तीनों से हीन हुआ चित्त मृत है॥३७॥

213579 योगियों के अवशिष्ट प्रारब्ध को भोग के लिए, भस्म में शुक्लता की नाईं, मृतचित्त में केवल सत्त्वांश ही बच जाता है, रज और तम के अंश का तो लेश भी नहीं रहता, यह कहते हैं।
213580
213581
213582 जो मृत चित्त है उसमें एकमात्र सत्त्व ही, भस्म में शुक्लता की नाई, समरूप से स्थित रहता है। इसी का समस्त योगी जन समाधि के अभ्यास से बड़े यत्न के साथ सम्पादन करते हैं - उपार्जन करते हैं, क्योंकि वैसे चित्त में निर्मलता अधिक रहने से स्वात्मसुख का सदा ही आविर्भाव रहता है ॥३८॥
213583 हे रामचन्द्रजी, समस्त संकल्पों के विलासों से मुक्त उस तुर्यपद में अपनी सांसारिक आत्मा को सब विकारों से शून्य बनाकर आप स्थित रहिये; जिसमें भलीभाँति स्थित रहकर अनेक बड़े-बड़े मुनिजन
213584 भेद को शान्त करके सदा ही मुक्त हो चुके हैं॥३९॥
213585
213586 एक सौ चौबीसवाँ सर्ग समाप्त
213587 एक सौ पचीसवाँसर्ग ___ द्वैत के अपलापरूप तथा सिद्धान्तभूत तुर्यपद में,
213588 जहाँ सभी वादियों को भ्रम होता है, स्थिरता का उपायपूर्वक वर्णन। आत्मा को ले करके प्रवृत्त हुए श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराण आदि समस्त शास्त्रों का परम सिद्धान्त सम्पूर्ण द्वैत का अपलाप करना ही है, वह द्वैत चाहे जीव का अविद्या के साथ अवस्थात्रयरूप हो, चाहे ईश्वर का माया के साथ आकाश आदि प्रपंचरूप हो, न कि उनका सिद्धान्त वस्तुतत्त्व को प्रकाशित करना है, क्योंकि स्वप्रकाशस्वरूप आत्मवस्तु के स्वतःसिद्ध होने से उसकी सिद्धि के लिए किसी अन्य प्रमाण की आवश्यकता ही नहीं है, यही कहते हैं।
213589 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, समस्त द्वैत का अपलाप करना ही सकल अध्यात्म शास्त्रों का परम सिद्धान्त है। यहाँ न तो अविद्या है और न माया ही है, किन्तु शास्त्रों से (4) जिसका परिज्ञान नहीं हो सकता, ऐसा सम्पूर्ण उपद्रवों से रहित नित्य अपरोक्ष ब्रह्म ही है॥१॥
213590
213591 श्रुति आदि के सिद्धान्तों का परिज्ञान न होने से ही अपनी बुद्धि के वैभव से जगत् के मूल का अन्वेषण करनेवाले वादियों की शब्द से वाच्य सम्पूर्ण शक्तिआत्मक मायाशबल ब्रह्म के विषय में बुद्धि में विचित्र दोष आ जाने के कारण अनेक तरह की - कल्पनाएँ हुआ करती हैं, यह कहते हैं। ___ शान्त, चिदाभासरूप, स्वच्छ,सर्वत्र एकरूप से विद्यमान तथा समग्र शक्तियों से समन्वित 'ब्रह्म' इस कल्पित नाम में ही अपनी-अपनी बुद्धि के अनुसार अनेक तरह के सिद्धान्तों की कल्पना करके कोई शून्य, कोई विज्ञानमात्र और कोई ईश्वररूप कहते हुए आपस में विवाद किया करते हैं। हे अनघ, मायापर्यन्त सभी इस दृश्य समूह का परित्याग करके मन के साथ-साथ सम्पूर्ण इन्द्रियों के व्यापारों के उपरम से महामौनी बन जाइये। तदनन्तर मननरहित, क्षीणचित्त और प्रशान्त बुद्धि होकर पूर्णानन्दरूप चिदात्मा में एकरूप होते हुए गूंगे, अन्धे और बधिर के सदृश शान्तात्मा बनकर आप अपने स्वरूप में स्थित रहिये। हे राघव, अपने-आप नित्य अंतर्मुख तथा अपने अन्दर पूर्णबुद्धि होकर पंचमादिभूमिकाओं को जीत लेने के कारण जाग्रत अवस्था में स्थित होते हुए भी सुषुप्त - जैसे स्थित होकर आप कर्म करते चलिये। भीतर से सबका परित्याग करते हुए आप बाहर से प्रारब्ध-प्राप्त कार्यों को करते रहिये।
213592 (8) इसमें 'यतो वाचो निवत अप्राप्य मनसा सह' यह श्रुति प्रमाण है । द्रविड़ाचार्य ने भी इस विषय में कहा है : 'यद्यप्रमेयं ब्रह्म किमर्थं शास्त्रमिति चेत्, सिद्धं तु निवर्तकत्वात् ।'
213593
213594 चित्त की सत्ता ही परम दुःख और चित्त की असत्ता ही परम सुख है, इसलिए हे राघव, चिदेकरूप होते हुए आप प्रिय और अप्रिय का अनुसन्धान न करके चित्त का नाश कर दीजिये॥२-७॥
213595
213596 प्रिय और अप्रिय का अनुसन्धान न करके यह जो कहा है, उसीको स्पष्ट करते हैं।
213597 रम्य या अरम्य वस्तु को देखकर पत्थर के समान समभाव में स्थित रहना चाहिए। बस, इतने ही अपने यत्न से यह संसार जीत लिया जाता है॥८॥
213598 सुख-दुःख और इन दोनों के साधनों की (संसार सागर को पार कर जाने की इच्छा रखनेवाले प्राणी को) कभी भी चिन्ता न करनी चाहिए। बस, इतने ही अपने यत्न से अनन्त सुख प्राप्त होता है ॥९॥
213599 जिसने तीनों लोकों की सभी वस्तुओं के सारका ज्ञान कर लिया है अतएव जो चारों ओर स्वतः फैले हुए प्रकाश से शोभायमान निरतिशय सुखस्वरूप तथा अमृतमय बन गया है, अतएव जो खूब परिपुष्ट हुए मण्डलवाले शशांक के यानी पूर्णचन्द्र के सदृश हो गया है, ऐसा परमात्मस्वरूप को प्राप्त हुआ तत्त्वज्ञ अपने अन्दर जीवन्मुक्ति सुख को प्राप्त करता है। प्रारब्धप्राप्त कार्यों का बाहर से सम्पादन करता हुआ भी वह भीतर से कुछ नहीं करता॥१०॥
213600
213601 एक सौ पचीसवाँ सर्ग समाप्त एकसौछब्बीसवाँसर्ग
213602 योगभूमिकाओं का अभ्यासक्रम तथा लक्षण, मध्य में मृत्यु हो जाने पर भोग एवं जन्मान्तर में जय आदि का वर्णन। 'जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः कुरुकर्माणि राघव' (हे राघव, जाग्रत् काल में ही सुषुप्ति में स्थित-जैसे होकर आप सभी कर्म करते चलिए) इत्यादि से चतुर्थभूमिका में आरूढ़ हुए रामजी को पंचमादिभूमिकाओं में स्थिति सम्पादन करने की जो सलाह दी गयी है, तदनुसार उन भूमिकाओं में अपनी स्थिति बनाने की इच्छा करते हुए श्रीरामचन्द्रजी अपने से जीत ली गयी या जीती जानेवाली भूमिकाओं का विभाग जानने के लिए उनके लक्षण और अभ्यासक्रम को पूछते हैं। __श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुने, सातों भूमिकाओं का अभ्यास कैसे किया जाता है तथा प्रत्येक भूमिका में योगी के चिह्न किस तरह के होते हैं ॥१॥
213603
213604 पूछे गये भूमिकाओं के अभ्यासक्रम को कहने की इच्छा रखनेवाले महाराज वसिष्ठजी 'उसका अधिकारी प्रवृत्तिशास्त्र के अधिकारी से भिन्न हैं, यों दिखलाने के लिए दोनों अधिकारियों का विभाग करके उनके भिन्न-भिन्न लक्षण कहने की प्रतिज्ञा करते हैं। __महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे रामजी, वेदमार्ग में स्थित पुरुष दो तरह के होते हैं - एक प्रवृत्त
213605 और दूसरा निवृत्त । (प्रवृत्तिमार्ग का पथिक स्वर्ग की अभिलाषा रखनेवाला तथा निवृत्तिमार्ग का पथिक मोक्ष का अभिलाषी होता है।) स्वर्ग और अपवर्ग की ओर उन्मुख हुए इन दोनों का लक्षण (मैं कहता हूँ)
213606 आप सुनिये ॥२॥
213607
213608 पहले रागादि दोषों के कारण विपरीत बुद्धिवाले कर्मों में प्रवृत्त हुए पुरुष का लक्षण कहते हैं।
213609 जो सम्पूर्ण विषयों से शून्य है, वह प्रसिद्ध निर्वाण पदार्थ चीज ही क्या है ? तात्पर्य यह कि भोगों में प्रेम रखनेवाले पुरुष उसे कुछ नहीं समझते। थोड़ा-बहुत उत्तम या अधम भोगों से सम्पन्न यह संसार
213610
213611 ही मेरे लिए सबसे अच्छा है। (३) यों निश्चयकर वेदप्रतिपादित नित्य, नैमित्तिक, काम्य कर्मों को जो करता है वह पुरुष प्रवृत्त कहा गया है ॥३॥
213612
213613 निवृत्त पुरुष का लक्षण कहने की इच्छा रखते हुए महाराज वसिष्ठजी निवृत्ति में हेतुरूप विवेक का वर्णन करने के लिए उसकी दुर्लभता बतलाते हैं।
213614 जैसे लवणसागर में स्थित बड़े कछुए की गर्दन अनेक बार कण्ठ के छेद में प्रविष्ट होकर उससे बाहर निकलने पर भी लवणसमुद्र के रस का ही आस्वाद लेती तथा उसी को सर्वश्रेष्ठ रस मानती हुई क्षीरसागर के रस को कुछ नहीं जान पाती, किंतु प्रलयकाल के समय क्षार और क्षीर दोनों सागरों के एक जगह मिलने का अवसर आने पर उन दोनों के उदररूपी छिद्र में ग्रीवा का प्रवेश होने पर क्षीर सागर के रस का आस्वाद लेकर क्षारसागर के रस की अपेक्षा क्षीरसागर का रस कहीं अधिकस्वादयुक्त है' - यों विवेकसम्पन्न होकर वह ग्रीवा उस क्षीरसागर के रस में ही आसक्त हो जाती है; वैसे ही जीव भी पहले विषयरसास्वाद को ही सर्वश्रेष्ठ रसास्वाद मानता हुआ अनेक जन्मों के बाद अंत में भाग्योदय होने पर
213615 अध्यात्मशास्त्र के रस का आस्वाद लेकर विवेकी बनकर उसमें आसक्त हो जाता है ॥४॥
213616
213617 इसको किस तरह का विवेक उत्पन्न होता है, यह कहते हैं।

अहो, संसार की यह व्यवस्था बिलकुल असार है। इस व्यवस्था से मुझे क्या मतलब है, अनुचित परिणामवाले इन कर्मों से ही मैं अपना दिन क्यों गँवाता हूँ। क्रियाजनित उत्पत्ति, प्राप्ति और विकृतिरूप संस्कारों से निर्मुक्त (कूटस्थ) परम विश्रान्ति का स्थान कौन हो सकता है ? यों विचारकर जो अपने अन्तःकरण में 'मुझे इसका अवश्य सम्पादन करना चाहिए' - इस तरह के निश्चय से युक्त रहता है वह पुरुष निवृत्त कहा गया है॥५,६॥

निवृत्त पुरुष की प्रथम भूमिका प्राप्ति का क्रम कहते हैं।
मैं विरागी बनकर किस तरह संसारसागर को तैर जाऊँ, इस तरह के विचार में तत्पर जब सद्बुद्धि प्राणी होता है, तब भोग और उसके साधनों की चिन्ताओं में प्रतिदिन हृदय के अन्दर उसको नीरसता उत्पन्न होती है, चित्त शुद्धि के अनुकूल शौच, सत्संग, ईश्वरोपासना, जप आदिरूप क्रियाओं में वह पुरुष संसक्त होता है और प्रतिदिन चित्त शुद्धि की वृद्धि से तृष्णा का क्षय हो जाने के कारण वह प्रसन्न होता है। ग्राम्य जड़ चेष्टाओं में वह निरन्तर घृणा करने लग जाता है, दूसरों के छिपे हुए दोषों का वह उद्घाटन नहीं करता और स्वयं पुण्य कर्मों का ही सेवन करता है ।अपने तथा दूसरों के मन में उद्वेग न पहुँचानेवाले एवं थोड़े परिश्रम से महाफलवाले यम, नियम आदि कर्मों का वह सेवन करता है, पाप से सदा डरता है और भोगों में पाप अवश्य होने के कारण वह उनकी कभी अभिलाषा नहीं करता। वह स्नेह और प्रणय से पूर्ण, कोमल, सत्य, प्रिय और हितकारक तथा देश और काल के उपयुक्त वचन बोलता है ॥७-११॥
___ इस तरह के गुणों से विशिष्ट पुरुष सत्शास्त्रश्रवणाधिकाररूप प्रथम भूमिका में अवतरित होता है, यह कहते हैं।
() इस विषय में एक बड़ी अच्छी उक्ति है, सुनिये : 'अपि वृन्दावने शून्ये शृंगालत्वं स वांछति । न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम ॥'

जिस समय पूर्वोक्त गुणों से युक्त होता है उस समय वह पहली शुभेच्छा नामक एक भूमिका में प्राप्त होता है तथा मन, कर्म एवं वाणी से शान्ति, दान्ति, ज्ञान और विज्ञान से सम्पन्न सज्जन पुरुषों की सेवा करता है। जिस-किसी जगह से उन सज्जनों की सेवा के अनुकूल धन आदि साधन जुटाकर उनकी सेवा करता हुआ वह उनके मुख से ज्ञानदायक शास्त्रों का यानी पुराणों एवं मोक्षधर्म का प्रतिपादन करनेवाली अध्यात्म-संहिताओं का श्रवण करता है। संसारसागर को तैर जाने के लिए इस तरह के विचार से सम्पन्न जो पुरुष होता है वह प्रथम भूमिका में प्रविष्ट हुआ कहा गया है, किंतु उक्त साधनचतुष्टय आदि सम्पत्ति से जो हीन पुरुष है वह तो अध्यात्मशास्त्रों के अवलोकन में आसक्त होता हुआ भी राग आदि के कारण अनधिकारी पुरुष को ठग-ठग कर उनके द्वारा प्राप्त धनादि से अपना केवल पेट पालन करता है, इसलिए वह वंचक कहा गया है। इसके बाद अधिकार की प्राप्ति होने से वह विचारनामक दूसरी योगभूमिका में अवतीर्ण होता है ॥१२-१४॥

वहाँ वह कया करता है, सो बतलाते हैं।
उस समय वह श्रुति, स्मृति, सदाचार, धारणा, ध्यान और कर्मों में तत्पर रहनेवालों के मध्य में अध्यात्म शास्त्रों की प्रशस्त व्याख्या करने के कारण जिन्होंने अच्छी ख्याति प्राप्त कर ली है ऐसे श्रेष्ठ पण्डितों का आश्रय करता है अर्थात् श्रवण-मननादि विचार के लिए आत्मतत्त्व के अनुभव और उपदेश में अत्यन्त कुशल होने के कारण सर्वश्रेष्ठ गुरुओं की (8) शरण में जाता है। स्वयं व्याकरण आदि षडंगों का अच्छा ज्ञाता होने के कारण पदों तथा वाच्यलक्ष्य आदिरूप उनके अर्थों एवं लक्षणा, व्यंजना आदि उनके विभागों का जिसे खूब ज्ञान हो चुका है - ऐसा विवेकी शिष्य अपने गुरु के मुख से अध्यात्मशास्त्र का श्रवण कर कार्य और अकार्य का विनिर्णय तत्त्वतः ऐसे जान लेता है, जैसे घर का मालिक अपना घर । लोक मर्यादा के अनुसार बाहर जो कुछ भी थोड़ी-सी आश्रित मद, अभिमान, मात्सर्य, मोह और लोभ की अधिकता रहती है उसे भी वह उस तरह छोड़ देता है, जिस तरह साँप केंचुल को । यों पूर्वोक्त सद्वासनाओं से वासित अन्तःकरणवाला वह पुरुष, जो कि दूसरी भूमिका में पहुंच चुका है, शास्त्र, गुरु और सज्जनों की सेवा से पूर्ण परमतत्त्व को अच्छी तरह जान जाता है ॥१५-१८॥

इस तरह दूसरी भूमिका में पहुंचे हुए पुरुष का तीसरी भूमिका में प्रवेश बतलाते हैं।
इसके अनन्तर असंगनामक अन्य तीसरी योग्य भूमिका में वह पुरुष ऐसे प्रविष्ट होता है, जैसे कान्त अपनी कान्ता की निर्मल पुष्पशय्या पर ॥१९॥
अध्यात्मविषयक शास्त्रों के अद्वैत आत्मरूप वाक्यार्थ में ('अहं ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यार्थ में) अपनी बुद्धि को निश्चलतापूर्वक स्थापित कर तपस्वियों के आश्रमों में विश्रामों से, अध्यात्मशास्त्रों की कथाओं के क्रमों से तथा वैसे ही संसार की निन्दा करनेवाले वैराग्य के साधनक्रमों से पत्थर की चट्टानरूपी शय्या पर आसीन हो अपनी सारी आयु गँवाता है (३) । चित्त के उपशम से शोभित होनेवाले तथा असंगता के सुख से सौम्य वनवास के विहार
(6) देखिये श्रुति-'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।' इत्यादि । () ये दोनों श्लोक पूर्वभूमिकाओं के अनुवादरूप हैं।

से वह नीतिमान् अपने काल को बिताता है, क्योंकि गाँव में रहने पर अधिक विक्षेप होने के कारण समाधि के अभ्यास का भलीभाँति निर्वाह नहीं हो सकता है॥२०-२२॥

चित्त के प्रसन्न होने पर व्युत्थानकाल में पूर्व की दो भूमिकाओं के धर्मों का अनुसरण भी अत्यन्त आवश्यक है, इसे दिखलाते हैं।
अध्यात्म विषयक सत्-शास्त्रों के अभ्यास से तथा पुण्यकर्मों के निमित्त से जीव की यह आत्मदृष्टि यथार्थ प्रफुल्लित होती है।॥२३॥

'असंगता के सुख से सौम्य' इस उक्ति की विभाग कर व्याख्या करते हैं।
तीसरी भूमिका में पहुँचकर ज्ञानी पुरुष दो तरह के असंग का स्वयं अनुभव करता है । हे श्रीरामजी, आप उसके इन भेद को सुनिये॥२४॥
यह असंग दो तरह का है - एक सामान्य (पूर्व भूमिका के समान साधारण) और दूसरा श्रेष्ठ । अपनी देह की क्रियाओं का कर्ता तथा उन क्रियाओं के फलों का भोक्ता मैं नहीं हूँ, क्योंकि मैं निष्क्रिय तथा नित्यतृप्त हूँ। दूसरों की क्रियाओं तथा उनके फलों का भी मैं बाध्य
और बाधक नहीं हूँ, क्योंकि व्यापारशून्य हूँ॥२५॥
इस तरह के निश्चय से दृश्य पदार्थों में संसक्त न होना ही सामान्य असंग कहा गया है। सुख या दुःख सब कुछ पूर्वकर्म से निर्मित और ईश्वर के अधीन है। इसमें मेरा कर्तृत्त्व कैसा? ये विस्तृत भोग (विषय) अन्त में परितापी होने के कारण महारोग हैं तथा ये सारी सम्पत्तियाँ परम आपत्तियाँ हैं, क्योंकि इनके उपार्जन और रक्षण के लिए मनुष्यों को नाना प्रकार के क्लेश सहने पड़ते हैं। संयोग सब वियोग के लिए ही हैं और ये मानसिक चिन्ताएँ बुद्धि की व्याधियाँ हैं, सब पदार्थों को विनाश के गड्ढे में ढकेल रहा काल तो उन्हें निगल जाने के लिए ही सदा प्रस्तुत रहता है। इस तरह अनास्था होने से 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि वाक्यार्थों में संलग्न चित्तवाले पुरुष की सम्पूर्ण पदार्थो में जो आन्तरिक अभावना है वही सामान्य असंग कहलाता है ॥२६-२९॥
__पूर्व भूमिकाओं में सत्संग आदि उपायों से इसी असंग का भलीभाँति अभ्यास करना चाहिए, यह कहते हैं।
इसी पूर्वोक्त अभ्यासयोग से, महात्माओं की संगति, दुर्जनों की असंगति से, श्रवण-मननात्मक आत्मविचारों के अन्तःकरण में प्रयोग से (आवर्तन से) (B) तथा लगातार अभ्यासयोग द्वारा अपने पुरुष प्रयत्न से संसारसागर के पार, सबके सार, परमकारणभूत आत्मतत्त्व के - प्रमाण और प्रमेय की असंभावना के निरास द्वारा हस्तामलकवत् दृढ़रूप से खूब स्पष्ट हो जाने पर यानी ठीक ऐसा ही आत्मवस्तु है, इस विश्वास का विषय हो जाने पर मैं कर्ता नहीं हूँ, किंतु ईश्वर ही कर्ता है; पूर्व जन्म में किया गया या वर्तमानकाल में किया जा रहा मेरा कोई कर्म नहीं है इत्यादि अभाव और उसके प्रतियोगी आदि के विषय में विकल्प करनेवाली शब्दार्थ भावना को भी बहुत दूर फेंककर जो शान्त मौनरूप से रहना है वही श्रेष्ठ असंग कहलाता है ।।३०-३३॥
न भीतर, न बाहर, न ऊपर, न नीचे, न दिशाओं में, न आकाश में, न पदार्थों में, न अपदार्थों में, न जड़ में और न चिदाभास में यानी बाहर या भीतर आदि सभी वस्तुओं में आलम्बनशून्य होकर स्थित जो स्वप्रकाशचिद्रूप, शान्त, अन्यप्रकाशक से शून्य आकाश के समान स्वच्छ, एकरस और गम्भीर, आदि - अन्त से रहित तथा
(8) देखिये भगवान् बादरायण का सूत्र : 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्'।

जो अत्यन्त कान्त ब्रह्म है वही श्रेष्ठ असंग कहा जाता है ॥३४,३५॥

213652
213653 यह समाधि सदाचार से उपवर्धित विवेक-ज्ञान का फल है, यह कहने के लिए विवेक का पद्मरूप से निरूपण करते हैं।
213654 सन्तोषरूपी सुगन्ध से मधुर (अथवा सन्तोषजनित हर्ष से मधुर-मकरन्दवाला), उपासना, गुरुशुश्रूषा, श्रवण आदि निष्काम कर्मरूपी निर्मल पल्लवों से युक्त और चित्तरूपी नाल के अग्र भाग में संलीन हुए रागादि वासनाओं से उत्पन्न अनेक तरह के विघ्नरूपी कण्टकों से संकीर्ण विचाररूपी सूर्य से विकास को प्राप्त हुआ यह विवेकरूपी कमल हृदय में रूढ़ होकर असंगनामक यह तृतीय भूमिकारूप फल फलता है ॥३६,३७॥
213655
213656 अनेक जन्मों के संचित सुकृतों के परिपाक तथा इस लोक के पुण्यों के संचय से दैववश कहीं पहली भूमिका ही यदि अंकुरित हो गयी, तो बड़े प्रयत्न के साथ सज्जनों की संगति आदि करके उसकी रक्षा करनी चाहिए, क्योंकि यदि वह कहीं रक्षित रह गयी तो, फिर वही द्वितीय आदि भूमिकाओं में अनायास परिणत हो जायेगी, इसलिए उसी की रक्षा में अधिक यत्न करना चाहिए, यह उपदेश देते हैं।
213657 तत्त्वज्ञानी पुरुषों के समवाय से यानी दान, मान, भजन आदि उपायों के द्वारा सम्मेलन से तथा पुण्यकर्मों के संचय से दैववश कहीं पहली भूमिका उत्पन्न होती है। थोड़ी सी शुभ प्रवृत्ति में उन्मुख होने के कारण, मेघों से अंकुरित भूमि की नाईं, तत्त्वज्ञानियों में अंकुरित उस प्रथम भूमिका की प्रतिदिन विवेकउपदेशरूपी जल के सिंचन से इस तरह प्रयत्नपूर्वक रक्षा और पालन करना चाहिए कि वह म्लान न होने पावे।शुभेच्छानामक यह पहली भूमिका चार साधनों के मध्य में वैराग्यरूपी या शान्ति आदिरूपी जिस अंश से सर्वप्रथम अंकुरित होकर उल्लसित होती है उसीअंशको बड़ेयत्न के साथ प्रतिदिन अभिवृद्धि में ऐसे पहुँचाना चाहिए, जैसे कृषक धान आदि के अंकुर को अभिवृद्धि में पहुँचाता है ॥३८-४०॥
213658
213659 अभिवर्द्धित वह एक ही अंश अन्य उत्तर की भूमिकाओं का स्वयं साधन करेगा, यह कहते हैं।
213660 अन्तःकरण में विचार द्वारा उदय को प्राप्त हुई यह पहली भूमिका ही अन्य भूमिकाओं की उत्पत्ति का स्थान बन जाती है। इसी भूमिका के कारण द्वितीय और तृतीय भूमिका को भी यत्न से विवेकी पुरुष प्राप्त कर सकता है॥४१॥
213661
213662 उपायों के साथ वर्णित सफल तृतीय भूमिका का उपसंहार करते हैं।
213663 हे श्रीरामचन्द्रजी, यही श्रेष्ठ असंगनामक तीसरी भूमिका है। इस भूमिका में वर्तमान पुरुष सम्पूर्ण संकल्प की कल्पनाओं से शून्य हो जाता है॥४२॥
213664
213665 प्रसंगवश, बीच में मूों के ऊपर दया आ जाने से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
213666 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, असत्कुल में उत्पन्न, कामोपभोग के लिए प्रवृत्त, अधम तथा योगियों के संग को न प्राप्त किये हुए मूढ पुरुष का उद्धार कैसे होगा ? () हे भगवन्, पहली, दूसरी,
213667 (4) सत्कुल में उत्पन्न होना आदि जो वेदान्तशास्त्र के अधिकारियों के लक्षण हैं उस सब विशेषणों से रहित, अध्यात्मशास्त्र की कथाओं से सदा विमुख रहनेवाले तथा कामोपभोग के लिए ही प्रवृत्तिमार्ग के पथिक बने हुए अधम पुरुषों को किसी दूसरे उपाय से मोक्ष हो सकता है या नहीं, यही इस प्रश्न का आशय है ।
213668
213669
213670 तीसरी या अन्य किसी भूमिका में आरूढ़ होकर मर गये प्राणी की कैसी गति होती है ? यह कहिये ॥४३,४४॥
213671
213672 पहले प्रश्न का उत्तर देते हैं।
213673 प्रवृद्ध रागादि दोषों वाले मूढ़ पुरुष को काकतालीययोग से यानी दैवगति से सैकड़ों जन्मों के बाद जब तक अपने विचार से या साधुओं की संगति से वैराग्य उत्पन्न नहीं हो जाता, तब तक उसका यह विस्तृत संसार रहता ही है ॥४५॥
213674 वैराग्य उत्पन्न हो जाने पर प्रथम भूमिका का उदय प्राणी को अवश्य होता है और तदनन्तर उसका संसार नष्ट हो जाता है, यही शास्त्रों के अर्थों का संग्रह है शास्त्रों का परम सिद्धान्त है ॥४६॥
213675
213676 द्वितीय प्रश्न का उत्तर देते हैं।
213677 प्रथमादि भूमिकाओं में पहुँचकर अपना जीवन (देह) उत्सर्ग करनेवाले प्राणी का भूमिकाओं के प्रकर्ष के अनुसार ही पूर्वजन्म का - दुष्कृत नष्ट हो जाता है। तदनन्तर वह योगी देवताओं के विमानों में, लोकपालों के नगरों में तथा सुमेरु पर्वत के उपवनों की झाड़ियों में रमणियों (अप्सराओं) को साथ लेकर खूब रमण करता है। उसके बाद पूर्व जन्म में किये गये पुण्यों और पापों का भोगसमूहों के द्वारा नाश हो जाने पर वे योगी लोग पवित्र, गुणवान् और लक्ष्मीपात्र सज्जनों के सुरक्षित घर में जन्म लेते हैं
213678 और जन्म लेकर ये लोग योग की वासना से वासित अन्तःकरणवाले होने के कारण योग का ही सेवन करते हैं । वहाँ पर पूर्वजन्म में की गयी भावनाओं से अभ्यस्त हुए योग भूमिकाओं के क्रम का स्मरण करके वे बुद्धिमान् लोग आगे के भूमिका क्रम का खूब अभ्यास करने लग जाते हैं ॥४७-५१॥
213679
213680 दोनों प्रश्नों का उत्तर देकर अब प्रकृत का अनुसरण कर रहे हैं।
213681 हे श्रीरामजी, ये पूर्वोक्त तीनों भूमिकाएँ जाग्रत् कही गयी हैं, क्योंकि इन भूमिकाओं में यथावत् भेदबुद्धि रहने से यह सम्पूर्ण दृश्यसमूह उस जाग्रत्काल की नाईं ही दिखाई पड़ता है। इन तीनों भूमिकाओं में योगयुक्त पुरुषों को केवल पूज्यता उदित होती है, जिसे देखकर 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' इस न्याय से मूढबुद्धि पुरुषों को भी मुक्त होने की अभिलाषा उत्पन्न हो जाती है॥५२,५३॥
213682
213683 उसी आर्द्रता का सबसे पहले लक्षण करते हैं।
213684 नित्य-नैमित्तिक सब कामों को भलीभाँति करता हुआ तथा अकर्तव्यों को न करता हुआ जो प्राकृत आचार में स्थित रहता है वह आर्य कहा गया है। अपने वृद्ध पुरुषों के आचारों के अनुसार, शास्त्रोक्त तथा चित्त को प्रसन्न रखनेवाले यथास्थित व्यवहारों का जो ग्रहण करता है वह आर्य कहा गया है। योगी का वही आर्यत्व शुभेच्छानामक प्रथम भूमिका में अंकुरित, द्वितीय भूमिका में श्रवण आदि के द्वारा विकास को प्राप्त तथा तृतीय भूमिका में चित्त की एकाग्रतारूप फल से फलित होता है ॥५४-५६॥
213685
213686 इस तीसरी भूमिका की प्राप्ति के बीच में ही मृत्यु को प्राप्त कर चुके निष्काम कर्मों के अनुष्ठान से पापशून्य हुए योगियों को 'कर्मणा पितृलोकः विद्याया देवलोकः' इत्यादिश्रुतियों में बतलाया गया उपभोग भी देवलोक आदि में करना पड़ता है, परंतु यह भोग शुभ संकल्पों से उत्पन्न सब वासनाओं से युक्त होने के कारण, काम्यकर्म का अनुष्ठान करनेवाले पुरुषों की नाईं, रागादि दुर्वासनाओं के द्वारा अधःपतन
213687
213688 का हेतु नहीं होता, इसी आशय से कहते हैं।
213689 इस तीसरी भूमिका की प्राप्ति के बीच में ही मृत्यु को प्राप्त हुआ योगी पुरुष शुभ संकल्पजनित उत्तम वासनायुक्त भोगों का चिरकाल तक उपभोग कर पुनः योगी ही होता है। तीन भूमिकाओं का अभ्यास करने से अज्ञान के नष्ट हो जाने पर सम्यक्ज्ञान का उदय होने के बाद जब पूर्णचन्द्रोदय के सदृश चित्त हो जाता है तब चौथी भूमिका में पहुँचे हुए युक्तचित्त योगी लोग सम्पूर्ण जगत् को विभागशून्य आदि और अन्त से रहित आनन्दैकरस देखते हैं । द्वैत के बिलकुल शान्त हो जाने पर जब अद्वैत स्थिर हो जाता है तब चौथी भूमिका में गये हुए योगी लोग सब लोकों को स्वप्न के समान देखने लगते हैं। तीन भूमिकाओं को जाग्रत् कहते हैं, क्योंकि जैसे जाग्रत् में व्यावहारिक सत्ता से जगत् का भान होता है, वैसे ही इनमें भी व्यावहारिक सत्ता से जगत् का भान होता है और चौथी भूमिका को स्वप्न कहते हैं, क्योंकि जैसे स्वप्न में प्रातिभासिक सत्ता से जगत् का भान होता है, वैसे ही इसमें भी भान प्रातिभासिक सत्ता से ही होता है (पंचम भूमिका के लिए सुषुप्तिपद का प्रयोग होने में कारणभूत सुषुप्ति का सादृश्य बतलाते हैं।) शरत्काल में विच्छिन्न मेघ के विलीन हो जाने पर जैसे केवल शुभ्र आकाशरूप बच जाता है वैसे ही पंचम भूमिका में सम्पूर्ण व्यापारों के विलीन हो जाने पर केवल शुद्ध चिन्मात्र ही बच जाता है। एवं, पंचम भूमिका के लिए जो सुषुप्ति शब्द का प्रयोग आता है इसमें कारण यही है कि सुषुप्तिकाल में जैसे

समस्त व्यावहारिक भान विलीन हो जाते हैं, वैसे ही इस पंचम भूमिका में व्यावहारिक और अवशिष्ट प्रातिभासिक त्रिपुटीभान भी विलीन हो जाते हैं, अतः पंचम भूमिका एक तरह से सुषुप्ति के सदृश ही ठहरी, इसलिए सुषुप्ति और पंचम भूमिका में समानता होने से पंचम भूमिका के लिए सुषुप्ति शब्द का प्रयोग यत्र-तत्र श्रुति आदि में किया गया है, यह निष्कर्ष है॥५७-६१॥

213690 जो पुरुष पंचम भूमिका में पहुंच गया है, वह केवल चैतन्य सत्तारूप बनकर रह जाता है। सुषुप्तरूप अमुख्य नाम से कही जा रही पंचम भूमिका प्राप्त कर पुरुष समस्त विकारांशों से निर्मुक्त हो जाता है और अद्वैत परब्रह्मरूप तत्त्व में स्थित हो जाता है। जो पाँचवीं भूमिका में पहुँच चुका है, वह द्वैतज्ञान से रहित होकर गाढ़ सुषुप्त के सदृश स्थित रहता है, उसका अपना पूर्णस्वरूप प्रकाशित हो जाता है और भीतर से ज्ञानी रहता है । पाँचवी भूमिका में स्थित पुरुष अन्तर्मुख वृत्ति से रहता है । यद्यपि बाह्य व्यापार में तत्पर रहता है तथापि निरन्तर चारों ओर से शान्त होने के कारण निद्रालु के सदृश दिखाई देता है । इस भूमिका में वासनाशून्य हो अभ्यास करता हुआ पुरुष क्रमशः तुर्यनाम की अन्य छठी भूमिका में चला जाता है ॥६२-६५॥

213691

213692 छठी भूमिका का लक्षण बतलाते हैं।

213693 जहाँ पर न तो सत्, न असत्, न अहंकार और न अहंकार का अभाव ही रहता है, किंतु क्षीण मनन होने के कारण यानी निर्विकल्प होने के कारण योगी केवल द्वैत और अद्वैत से शून्य ही रहता है। अहंकाररूप गाँठ के (8) विच्छिन्न हो जाने से उस योगी के सभी सन्देह नष्ट हो जाते हैं और वासनाओं से शून्य जीवन्मुक्त वह योगी निर्वाण को न प्राप्त हुआ भी (देह धारण कर रहा भी) अहंकार और __(8) इसमें 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' (उसके हृदय की गाँठ टूट जाती है और सब सन्देह दूर हो जाते हैं । यह श्रुति प्रमाण है।

213694 ...

213695

213696

213697 वासनाओं से शून्य होने के कारण निर्वाण को प्राप्त हुआ, चित्रलिखित दीप की नाईं, स्थित रहता है। जीवन्मुक्त वह योगी जड़ जगत् के स्वभाव से बाहर और भीतर से शून्य, आकाश में शून्य घट की नाईं, स्थित रहता है तथा आनन्दपरिपूर्ण स्वभाव होने के कारण बाहर और भीतर से पूर्ण होकर, सागर में परिपूर्ण घट के समान, स्थित रहता है। उसके अद्वितीय रूप की संसार-दशा में कभी प्रसिद्धि न होने से वह किसी उत्तम आश्चर्यमय अपूर्व रूप से सम्पन्न रहता है अथवा वास्तविक दृष्टि से तो वह किसी भी रूप से कुछ भी सम्पन्न न हुआ रहता है। छठी भूमिका में स्थित होकर वह योगी सातवीं भूमिका में पहुँचता है ॥६६-६९॥

213698 सातवीं योगभूमिका विदेहमुक्तता कही गयी है। वह शान्तस्वरूप, वाणी का अगम्य (8) और संसार की भूमिकाओं की सीमा है। कोई लोग (शैव लोग) उसे शिव कहते हैं, कोई लोग (वेदान्ती) उसे ब्रह्म कहते हैं और कोई लोग (सांख्य, योगी) उसे प्रकृति से पुरुष का विवेक कहते हैं। इस तरह भिन्न-भिन्न लोगों ने अपनी बुद्धि के अनुसार कल्पित रूपों से सप्तम भूमिका की भावना की है। यद्यपि यह भूमिका सर्वथा उपदेश योग्य नहीं है, तथापि किसी तरह इसका उपदेश किया जाता है। हे श्रीरामचन्द्रजी, ये सातों भूमिकाएँ मैने आपसे कह दीं। इनके अभ्यासयोग से मनुष्य दुःख का अनुभव नहीं करता ॥७०-७३॥

213699

213700 उत्तम वैराग्य होने पर ही भूमिकाओं में प्रवेश होता है, अन्यथा नहीं; इसका मदोन्मत्त हथिनी की आख्यायिका के बहाने वर्णन करते हैं।

213701 धीरे-धीरे खूब झूम-झूमकर चलनेवाली, अत्यन्त मदोन्मत्त, लड़ाई करने में सदा तत्पर, अपने बड़े-बड़े दाँतों से प्रख्याति को प्राप्त कर चुकी तथा अत्यन्त अनर्थ को पैदा करनेवाली एक हथिनी है। यदि वह किसी तरह मार दी जाती है, तो इन समस्त भूमिकाओं में मनुष्य विजयी बन सकता है। वह मदोन्मत्त हथिनी जब तक पराक्रम से जीत नहीं ली जाती, तब तक कौन ऐसा वीर है जो उससे आक्रान्त क्षुद्र सांसारिक सम्पत्तिरूपी युद्ध भूमियों में प्रवेश करने के लिए भी समर्थ हो सकता है ? श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, वह कौन प्रमत्त हथिनी है, वे युद्ध भूमियाँ कौन हैं, कैसे यह मारी जाती है तथा कहाँ यह चिरकाल तक रमण करती है। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, मुझे यह मिल जाय, ऐसी जो इच्छा है उसीका नाम हथिनी है, वह शरीररूप जंगल में रहती है और मत्त होकर अनेक तरह के शोक, मोह आदि उल्लासों को पैदा करने में तत्पर रहती है। मतवाले इन्द्रियों के समूह ही उसके उग्र प्रकृति के बच्चे हैं, वह जीभ से मनोहर भाषण करती है, शुभाशुभ कर्मरूपी दो दाँतों से युक्त वह मनरूपी गहन स्थान में लीन रहती है। चारों ओर दूर तक फैल रहे शरीर से युक्त वासनाओं का समूह ही इस हथिनी का मद है और हे श्रीरामजी, संसारदृष्टियाँ इसकी युद्ध भूमियाँ हैं । यहाँ पर पुरुष बार बार जय और पराजय का अनुभव करता है। यह इच्छा नामवाली हथिनी कृपण प्राणि समूहों को मारती

213702 (8) यानी वह योगियों के मानस अनुभव से ही एकमात्र गम्य है । जीवित ज्ञानी पुरुष के लिए यदि सातवीं भूमिका ही नहीं है, तो फिर वह योगियों के मानस अनुभव से गम्य कैसे होगी, ऐसा किसी को भ्रम न करना चाहिए, क्योंकि 'सा सीमा भवभूमिषु' इत्यादि से उसमें संसार की भूमियों की सीमारूपता जो बतलाई गयी है, उससे विरोध होने लगेगा तथा 'आसामभ्यासयोगेन' इत्यादि उत्तरोत्तर भूमिकाओं के अभ्यास का जो निर्देश किया गया है, उससे भी विरोध होने लगेगा।

213703

213704 है। वासना, चेष्टा, मन, चित्त, संकल्प, भावना और स्पृहा इत्यादि इसके नामों का समूह है, यह समूह चित्तरूपी कोश के अन्दर रहता है।७४-८२॥

213705

213706 'कथं निहन्यते चैषा' (यह कैसे मारी जाती है) इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।

213707 अन्य सभी अस्त्रों का तिरस्कार कर धैर्यनामक सर्वश्रेष्ठ अस्त्र से बहुत दूर तक फैली हुई तथा सम्पूर्ण विषयों के साथ तादात्म्यभाव को प्राप्त हुई इस इच्छारूपी हथिनी को सब तरह से जीत लेना चाहिए। यह वस्तु मुझे इस तरह प्राप्त हो जाय' यह इच्छा जब तक अन्तःकरण के भीतर विकसित रहती है तभी तक यह महाभयंकर कुत्सित संसाररूपी महाविष से उत्पन्न महामारी बनी रहती है। 'यह मुझे मिल जाय' यह जो संकल्प है, बस इतना ही संसार है तथा इसका शान्त हो जाना मोक्ष है, यही

213708 ज्ञानोपदेश-संग्रह है ।।८३-८५॥

213709 __ तृष्णारूपी संसार का नाश ही मोक्षभूमिका के उदय में हेतु होने से मोक्ष है, भूमिकाओं के उदय में वैराग्य कारण कैसे है, इसको दिखलाते हैं।

213710 पुरुषों के राग आदि अपराध से मलिन हुए मन में श्रुतियों के अनुकूल आचार्य आदि का उपदेश, कमल के पत्तों के ऊपर जलबिन्दु की नाईं, तनिक भी नहीं जमता, लेकिन वैराग्य आदि साधनों से सम्पन्न इच्छारहित विमल आकृतिवाले पुरुष में स्वयं निर्मल अतः दूसरे का चित्त प्रसन्न करने में कारणरूपगुरुउपदेशवाक्य, दर्पण में तैलबिन्दु की नाईं, संक्रान्तहो जाता है - खूब जम जाता है ।।८६॥

213711

213712 राग आदि की उत्पत्ति न होने में तथा उत्पन्न हुए राग आदि के छेदन में उपाय बतलाते हैं।

213713 एकमात्र विषयों की स्मृति का परित्याग कर देने से इच्छारूपी संसार का अंकुर उत्पन्न नहीं होता। विषवृक्ष के अंकुरों की पंक्ति - जैसी अनेक तरह का अनर्थ पैदा करनेवाली, इस इच्छा को तनिक भी बढ़ते ही विषयों के विस्मरणरूप शस्त्र से काट देना चाहिए, इच्छा से व्याप्त हुआ जीव अपने वांछित अर्थ की सिद्धि के लिए दीनता को कभी नहीं छोड़ सकता ॥८७,८८॥

213714

213715 असंवेदन के स्वरूप का व्युत्पादन करते हैं।

213716 सुन्दर असंवेदन में यानी उत्तमरूप से विषयों का स्मरण न होने में श्रेष्ठ प्रयत्न यही है कि चित्त अपने भीतर समस्त व्यापारों से निर्मुक्त होकर अवधानशून्य सोये हुए सैकड़ों मृतकों की नाईं बैठा रहे। हे श्रीरामजी, अनर्थ पैदा करनेवाली उस इच्छारूप मछली को आप सब लोग प्रत्याहाररूपी बंसी में फँसाकर बाँध रखिये ॥८९,९०॥

213717

213718 कल्पनाओं के त्याग से ही मुक्ति होती है, यह आपने पहले अनेक बार कहा है, अब आप इच्छा के त्याग से मुक्ति होती है, यह कैसे कहते हैं, यदि ऐसी आशंका की जाय, तो उस पर कहते हैं।

213719 यह मुझे मिल जाय, इस तीव्र इच्छा को ही उत्तम पुरुष कल्पना कहते हैं और बाह्य पदार्थों का जो विस्मरण है, उसको कल्पना का त्याग कहते हैं ॥९१॥

213720 __संकल्प ही सम्पूर्ण अनर्थों का मूल है, यह जो पहले कहा गया है, उसका भी यही अभिप्राय है, यह इस आशय से कहते हैं॥

213721

213722 हे श्रीरामजी, संकल्प को ही आप स्मरण समझिये और विस्मरण को तो विद्वान् लोग शिवस्वरूप समझते ही हैं। संकल्प में पहले के अनुभूत पदार्थों की तथा अननुभूत पदार्थों की भी भावना की जाती

है॥९२॥
अनुभूत और अननुभूत सब तरह की स्मृति का शीघ्र ही विस्मरण कर काष्ठ के समान मूढ़ एवं महामति होकर स्थित रहिये ॥९३॥

सभी प्राणियों को विषय संकल्पों के त्याग के बिना मोक्ष की सिद्धि नहीं होती, इसलिए उनका त्याग अवश्य कर देना चाहिए, इस अपने समस्त उपदेश रहस्य को अब परम कारुणिक महाराज वसिष्ठजी चिल्लाकर दृढ़ करने की अभिलाषा से कहते हैं।
मैं ऊपर हाथ उठाकर बार-बार ऊँचे स्वर से चिल्लाकर यह कह रहा हूँ, लेकिन कोई उसे सुनता नहीं कि संकल्पत्याग ही परम श्रेय का सम्पादक है, उसकी भावना तुम लोग अपने हृदय में क्यों नहीं करते॥९४॥
हे श्रीरामजी, यह श्रुतियों से (७) उक्त और लोक में भी प्रसिद्ध है कि सम्पूर्ण इन्द्रियों और मन के व्यापारों को छोड़कर केवल चुपचाप बैठा हुआ ही पुरुष उस परम पद को प्राप्त करता है, जिस भूमानन्दरूप परम पद में हिरण्यगर्भ तक का भी साम्राज्य तृण की नाईं तुच्छ बन जाता है॥९५॥

सर्वथा संकल्पत्याग होने पर देहादि-स्पन्दन के अभाव से व्यवहार का लोप हो जाने पर कैसे जीवन रह सकता है, यदि ऐसी कोई आशंका करे, तो उस पर कहते हैं।
अपने गन्तव्यस्थान (गृह आदि) की ओर जाने के लिए अविच्छिन्न चित्तवृत्तिधारा से युक्त पथिक के पैर में जैसे बिना संकल्प के ही स्पन्दन प्रतिक्षण होते रहते हैं यानी उस पथिक के पैर अपने अभीष्ट स्थान की ओर जाने के लिए बे-रोक-टोक उठते जाते हैं, वैसे ही योगी के भी पूर्वजन्म में किये गये अभ्यासरूपी अदृष्ट के वश से ही अनिषिद्ध अपने कर्मों में स्पन्दन होता रहेगा॥९६॥
हे श्रीरामजी, इस विषय में अधिक कहने की क्या आवश्यकता है ? संक्षेप से मैं इतना ही कहता हूँ कि संकल्प ही सबसे
बढ़कर बन्धन है और उसका न रहना ही मोक्ष है॥९७॥

किस दृष्टि से संकल्प का परित्याग होगा, उस दृष्टि को कहते हैं।
इस तरह सम्पूर्ण संसार को अज, शान्त, अनन्त, ध्रुव, अव्यय तथा नित्यसिद्ध परमार्थचिद्रूप देखते हुए आप शान्त होकर सुखपूर्वक स्थित रहिये। 'अहं' और 'मम' इस अध्यस्त सम्पूर्ण भेदों के विस्मरण को ही ब्रह्मज्ञानी लोग जीव-ब्रह्मैक्य रूप योग कहते हैं और वह योग शान्त, अक्षय और सुदृढ़रूप से स्थित है। हे श्रीरामजी, आप इस योग में स्थित होकर सब कार्य करते रहिये । यदि आप समाधि में तत्पर हो चुके हैं, तो फिर आप कर्म मत कीजिये । हे श्रीरामजी, विषयों के विस्मरण को ही स्वाभाविक चित्त का क्षय तथा जीवब्रह्मैक्यरूप योग कहते हैं, इसलिए आप उसमें अत्यन्त तन्मय होकर जैसे हैं वैसे ही स्थित रहिये ॥९८-१००॥

चूडाला द्वारा दिखलाया गया सर्वत्याग भी सम्पूर्ण प्रपंचों की निवृत्तिरूप होने के कारण उक्त स्थिति रूप ही है, इसको कहते हैं।
हे श्रीरामजी, शिव, सर्वगत, शान्त, ज्ञानात्मक, अज और कल्याणरूप ब्रह्म के साथ जो एकत्व की भावना है यानी यह सम्पूर्ण दृश्य ब्रह्मस्वरूप है, यह जो परिपूर्ण भावना है वही सर्वत्याग कहा गया है। हे राघव, आप निरन्तर अपने हृदय के अन्दर उसकी भावना करते हुए अपना कर्तव्य कर्म करते
(4) देखिये श्रुति :
यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तमाहुः परमां गतिम् ॥

चलिये ॥१०१॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, 'अहं,' 'मम' (यह मैं हूँ, यह मेरा है) यह भावना कर रहा पुरुष दुःख से छुटकारा नहीं पाता तथा 'अहं' 'मम' यह भावना न कर रहा पुरुष मुक्त हो जाता है, अब आपको जो अच्छा लगे वही कीजिये ॥१०२॥

एक सौ छब्बीसवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ सत्ताईसवाँसर्ग रामजी की विश्रान्ति, भरद्वाज मुनि की उत्कण्ठापूर्वक उक्तियाँ,
जाग्रत् आदि अवस्थाओं के लक्षण तथा तुरीय पद - इनका वर्णन । यहाँ तक श्रीवसिष्ठ मुनि और श्रीरामजी का परस्पर संवाद हुआ उसे सुनाकर वाल्मीकि मुनि रामजी की विश्रान्ति का स्मरण कर स्वयं आप भी पूर्णानन्द आत्मा में विश्रान्त हो गये। उस समय वे बिलकुल चुपचाप हो गये थे। इस प्रकार की अपने गुरु की स्थिति देखकर भरद्वाज, परमानन्द में अपनी स्थिति न पाकर, आगे और कुछ सुनने की इच्छा से पूछते हैं।
भरद्वाज ने कहा : हेगुरो, रघुकुल में सर्वश्रेष्ठ, विशुद्धमति श्रीरामभद्र ने अपने गुरु महाराज वसिष्ठजी के द्वारा अनेक प्रकारों से उपदिष्ट इस अतिप्राचीन (आदिम ब्रह्मा से लेकर महर्षियों के सम्प्रदाय में चले आ रहे) ज्ञानरूपी सार का श्रवणकर क्या और भी कुछ जिज्ञासु होकर पूछा था या वे उतने ही उपदेश से सम्पूर्ण सन्देहों से रहित एवं तारतम्यशून्य प्रत्यक्ष अनुभूत आत्मसुख से परिपूर्ण होकर पूर्णज्ञानरूप आत्मा बनकर स्थित हो गये, यह मुझसे कहिए ॥१॥

जितना उपदेश रामजी ने सुना उतना तुमने भी तो सुना, यदि तुम्हें सन्देह की निवृत्ति हुई है, तो उन्हें भी सन्देह की निवृत्ति हो गयी। यदि नहीं हुई है तो उन्हें भी नहीं हुई, यों तुम स्वयं ही क्यों नहीं जान लेते, इस आशंका पर भरद्वाजजी अपने में और श्रीरामभद्र में महान् अन्तर बतलाते हैं।
असल में श्रीरामभद्र तो महान् योगी, सबके वन्द्य, देवों के स्वामी, जनम-मरण से रहित, विशुद्ध ज्ञानमय, समस्त गुणों की खान, समस्त ऐश्वर्यों के आधार तथा तीनों लोकों के उत्पादन, रक्षण एवं अनुग्रह आदि में सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र थे। वे केवल लोगों पर अनुग्रह के लिए ज्ञानशास्त्र की प्रवृत्ति करने के उद्देश्य से स्वेच्छा से ही अपने अज्ञान की कल्पना कर श्रवणार्थ प्रवृत्त हुए, मैं तो आरम्भ से ही अज्ञानी हूँ, मुमुक्षु हूँ और मेरे पास साधनों की भी कमी है, अतः हम दोनों में महान् अन्तर है, यह तात्पर्य है।॥२॥

यों पूछे गये वाल्मीकिजी प्रश्न की द्वितीय कोटिका कथाशेष से समर्थन करते हुए उत्तर देते हैं।
वाल्मीकिजी ने कहा : भरद्वाज, समस्त वेदान्तशास्त्र का जिसमें संग्रह भरा था, ऐसे वसिष्ठमुनि के पूर्वोक्त वचनों का श्रवणकर कमललोचन तथा अखिल विज्ञानों के ज्ञाता श्रीरामभद्र मुहूर्तपर्यन्त अपने आत्मस्वरूप में जाग्रत और विकसित हो उठे। शक्तिपात के (m) प्रभाव से उनके अविद्या के पुट खुल
(M) 'तत्त्वमसि' आदि उपनिषद् के महावाक्यों से उत्पन्न जो अखण्ड आकारवाली चित्त की वृत्ति है, उसमें हुआ नित्य-निरतिशय आनन्दरूप आत्मतत्त्व का आविर्भाव ही यहाँ 'शक्तिपात' शब्द का अर्थ समझना चाहिए। अथवा योगशास्त्र में वर्णित - सुषुम्ना के मार्ग में षट्चक्रों का भेदनकर कुण्डलिनी का ब्रह्मरन्ध्र में प्रवेश होकर जो शिवशक्ति का संयोग होता है, यही संयोग 'शक्तिपात'

गये और उनका निर्मल चैतन्य प्रकाशित हो उठा। उस समय वे अपने-आप प्रकाशित हो रहे आत्मानन्द से पूर्ण हो गये थे। उस समय प्रश्न, उत्तर और विभाग (उक्त एवं अनुक्त अंश का विवेचन) आदि करने की जो पद्धति होती है, इससे विरत हो गये थे। उनका चित्त आनन्दरूप अमृत से पूर्ण हो गया था। उनके अंगों में रोमरूपी कण्टक हो गये थे। वे सर्वाधिष्ठान चैतन्यरूप बन गये थे, इससे वे चारों ओर से परिपूर्ण होकर विराजित थे। अणिमा आदि आठ सिद्धियों की प्राप्ति करने की इच्छाएँ उनमें तृण के तुल्य हो गयी थीं यानी

उनका नामनिशान नहीं था। उन्होंने उस समय वसिष्ठजी से कुछ भी नहीं कहा । वे शिवपद में परिणत हो गये थे॥३-६॥

213763

213764 इस प्रकार उत्तम अधिकारी श्रीरामचन्द्रजी को ज्ञान की प्राप्ति हुई, यह वर्णन कर अब मन्द, मध्यम अधिकारियों को चित्तशुद्धि के लिए विशिष्ट उपासना और मनन के उपायभूत तीन अवस्थाओं के विवेक एवं दृश्य प्रपंच के विवेक आदि कहने के लिए उनका उपक्रम करने में हेतु भरद्वाज की उत्कण्ठा

213765 आदि का वाल्मीकिजी वर्णन करते हैं।

213766 भरद्वाज ने कहा : हे मुनियों के नायक, अहो, मैं आश्चर्यचकित हूँ कि श्रीरामभद्र तो, महान् आत्मपद प्राप्त कर चुके, परंतु हम लोगों को उस तरह के आत्मपद की प्राप्ति कैसे होगी। मेरे जैसे मूर्ख, स्तब्ध, अल्पज्ञ पापी कहाँ और ब्रह्मा आदि द्वारा चाही जा रही दुर्लभ रामजी की स्थिति कहाँ ? हे बड़े-बड़े मुनियों के गुरो, अहो, मैं किस तरह आत्मपद में विश्रान्ति पा सकूँगा और इस दुस्तर संसाररूपी महासागर के मोहरूपी जल से पार किस तरह हो सकूँगा, यह शीघ्र मुझसे कहिए ।।७-९॥

213767

213768 इस प्रकार पूछे गये वाल्मीकि मुनि 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' न्याय से सिद्ध श्रुत ग्रन्थों की बार बार आवृत्ति करना ही प्रथम उपाय है, यह उपदेश देते हैं। __वाल्मीकि महाराज ने कहा : हे शिष्य आरम्भ से अन्त तक सम्पूर्ण रामवृत्तान्त, जो वसिष्ठजी के वाक्यों में रहा, मैंने तुमसे कहा। तुम अपनी बुद्धि से पहले विचार कर पीछे उसका अनुसन्धान करो। मैं

213769 भी इस प्रसंग में तुमसे तुम्हारे अनुभव में उपयोगी जो तीन अवस्थाओं के विवेचन आदि वक्तव्य हैं, उन्हें कहता हूँ, सुनो॥१०॥

213770 ___ चूँकि यह सारा प्रपंच मिथ्याभूत अविद्या से उत्पन्न हुआ है, इसलिए प्रपंच झूठा है और आखिर में चैतन्यरूप अद्वैत तत्त्व का ही राज रहता है, यह बुद्धिमान् मनुष्य अनायास जान सकता है, यह कहते हैं।

213771 भद्र, यह जो यहाँ अविद्या का प्रपंच है, वह तनिक भी सत्य नहीं है यानी समस्त संसाररूप प्रपंच एकदम मिथ्या ही है। उसमें अधिष्ठानभूत जो तत्त्व है, उसको अलग कर पण्डित लोग निकाल लेते हैं शब्द का अर्थ समझना चाहिए । मन्त्रशास्त्र में शक्तिपात शब्द का अर्थ वर्णित है - गुरुजी की शिष्य के ऊपर जब अत्यन्त दया हो जाती है, तब वे अपनी देह छोड़कर शिष्य की देह में प्रवेश कर जाते हैं, तदनन्तर शिष्यदेह की प्रत्येक नाड़ी का शोधन कर उसकी कुण्डलिनी में सप्तचक्रों में संचारण द्वारा समस्त भुवनों का वृत्तान्त प्रत्यक्ष दिखलाते हैं, यह दिखलाना ही शक्तिपात है । परंतु इस मन्त्रशास्त्रवर्णित अर्थ का यहाँ ग्रहण करना अभीष्ट नहीं है; क्योंकि श्रीरामभद्र स्वयं ही ईश्वर हैं, अतः उनमें सर्वज्ञत्व आदि धर्म स्वतः सिद्ध हैं, इसलिए इन धर्मों की श्रीरामभद्र को न तो कोई आवश्यकता है और न उससे लोकोपकार की सिद्धि ही है ।

213772

213773 और अपण्डित लोग उस मिथ्या संसार को लेकर परस्पर कलह करते हैं ॥११॥

213774

213775 मिथ्याभूत द्वैत प्रपंच से वास्तव अद्वैत वस्तु की हानि नहीं होती, यह कहते हैं।

213776 हे प्रियमित्र, असल में चैतन्य वस्तु से कुछ भी अलग नहीं है, अतः मिथ्या प्रपंच से किसका अवरोध किया जा सकता है। प्रणव, महावाक्य आदि जो मैं रहस्य तुमसे आगे जाकर प्रकट करनेवाला हूँ, उनके

213777 अभ्यास से तुम अपने चित्त को विशुद्ध बना डालो॥१२॥

213778

213779 सबसे पहले प्रणव की प्रथम मात्रा से बोधित होनेवाला जगत्प्रपंच का मिथ्यापन, उसके साक्षी का विवेक करने के लिए, सिद्ध करते हैं।

213780 प्रपंच को ग्रहण करनेवाला जो जाग्रत व्यापार है, उसको निद्रा ही कहते हैं और जिसके भीतर चैतन्य दीपक प्रकाशित रहता है, उसे निरंजन (साक्षी) कहते हैं । हे मित्र, यह जो प्रपंच है, इसका मूल कारण झूठा अज्ञान ही है और अन्त भी झूठा अज्ञान ही है। मध्यकाल में भी विचारने पर इसकी कोई सत्ता न होने के कारण केवल प्रतीति ही रहती है, अतः उत्तम विद्वान् इसमें किसी तरह की

213781 आस्था नहीं करते ॥१३,१४॥

213782 __जो वस्तु असत् रहती है, वह भी अनादि वासनायुक्त अविद्या से, गन्धर्वनगर के सदृश, दिखलाई पड़ती है, यह कहते हैं।

213783 अनादि वासना के दोष से असत् यह संसार दिखलाई देता है, उसका गन्धर्वनगर के सदृश मिथ्यास्वरूप है। यह अनेकविध भ्रमों से भरा पड़ा है। भद्र, तुम चैतन्यरूप अमृतकन्दली का अभ्यास न कर वासनारूपी विषवल्ली का आश्रय कर क्यों व्यर्थ मोह में फँसे हो? जब तत्त्वज्ञान हो जाता है, तब स्पष्ट हो जाता है कि पहले यानी चित्त की स्थिरता के हेतु ज्ञानरूपी आलम्बन का आश्रय करने के पहले भी यह जाग्रत जगत्था ही नहीं और ऊपर की चतुर्थ अवस्था में भी जाग्रत आदि कुछ है नहीं। यह विषय उन सभी योगियों के अनुभव से सिद्ध है, जो सर्वस्वतन्त्र आत्मज्ञान से परिपूर्ण हैं ॥१५-१७॥

213784

213785 जब तक अज्ञान रहता है, तभी तक चितिरूपी नदी में जगत्-रूपी तरंगों का उद्भव होता रहता है, यह कहते हैं।

213786 सुधास्वरूप रस से परिपूर्ण चितिरूपी महानदी तभी तक जगत्तरंगों से युक्त रहती है, जब तक उसमें आत्मरूप से प्रवेश नहीं किया जाता यानी मुख्य आत्मज्ञान नहीं होता ॥१८॥

213787

213788 जो वस्तु आदि और अन्तकाल में नहीं रहती, वह मध्य में भी नहीं रह सकती, क्योंकि जिसका जो स्वभाव होता है, वह किसी भी काल में बदल नहीं सकता। यह स्वप्न स्थल में सभी को ज्ञात है, इस तरह की अनुमान शैली दर्शाते हैं।

213789 हे सखे, यह समस्त जगत् न तो आरम्भ में है और न अन्त में ही है। इसलिए तुम यह भी समझ लो कि मध्य में भी यह है ही नहीं। इस जगत् का सारा वृत्तान्त ऐसा है, जैसा कि स्वप्न का है। अविद्या से उत्पन्न हुए ये सारे भेद, जल में बुलबुलों की नाईं, क्षण-क्षण में उत्पन्न हो होकर एकमात्र ज्ञानरूप समुद्र में विलीन हो जाते हैं। उत्तम शान्ति देनेवाली आत्मसंवित्तिरूपी नदी पहले जानकर फिर उसमें गोता लगाकर वे बाह्यभ्रान्तिरूप निदाघ (गर्मी के काल) सुखपूर्वक निकल जाय ॥१९-२१॥

213790

213791 अब वाल्मीकिजी अज्ञान का लवणसागर के रूप में वर्णन करते हैं।□१७०४

213792

213793 अकेला अज्ञानरूपी समुद्र ही समस्त जगत् को व्याप्त कर स्थित है। इस समुद्र में अनादि भ्रान्तिवासनारूप वायु से उत्पन्न हुआ सबसे बड़ा यह अहम्' नाम का तरंग है ॥२२॥

213794

213795 छोटे-छोटे तरंगों को दर्शाते हैं।

213796 उन-उन विषयों में चित्त के गिरने के जो नानाविध प्रकार हैं, उनके हेतुभूत राग आदि दोष इस समुद्र के छोटे-छोटे तरंग कल्पित किये गये हैं। ममता ही इसमें आवर्त है, यह यथेष्ट जहाँ चाहता है, वहाँ प्रवृत्ति करने लग जाता है। इस समुद्र में राग और द्वेष बड़े-बड़े मगर हैं, उन्हीं दो मगरों से पहले तत्काल ही तुम पकड़ लिये जाते हो और तदनन्तर अनर्थरूपी पाताल में तुम्हारा प्रवेश निश्चित हो जाता है, यह प्रवेश किसी से भी रोका नहीं जा सकता ॥२३,२४॥

213797

213798 यदि तुम्हें समुद्र में ही डूबना है, तो आनन्दसमुद्र में क्यों नहीं डूबते, यह कहते हैं।

213799 भद्र, (यदि तुम्हें समुद्र में डूबना ही है, तो) प्रशान्त तथा अमृतरूप तरंगों से पूर्ण केवल आनन्दामृत के समुद्र में ही क्यों नहीं डूबते? व्यर्थ द्वैतरूपमगरों से पूर्ण लवणसागर के तरंगों में क्यों डूबतेहो ? ॥२५॥

213800

213801 यह संसार श्रीरामजी के लिए तो तत्त्वज्ञान से चला गया, मेरे लिये तो गया ही नहीं, परंतु स्थित है, इस तरह के शोकहेतु मोह का कारण कहते हैं।

213802 कौन स्थित है, किसके लिए कौन चला गया, किस हेतु से क्या फल मिला, इस तरह के शोक की हेतु माया में (मोह में) तुम क्यों गोते लगा रहे हो? मैं तुमसे कहता हूँ कि ऐसे मोह में विवेकी बनकर गोते मत लगाओ।'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादि वेदान्तवाक्य जब यह

कहते हैं कि जो कुछ यह जगत् है, वह सब आत्मरूप एक तत्त्व ही है, तब हे प्रिय, ऐसी कौन दूसरी वस्तु चली गयी है, जो तुम्हारे नानाविध शोकों की विषय बन बैठी है। जिनको अज्ञान है, उन बालकों के प्रति तो ब्रह्म का जगत् के रूप में विवर्त होता है, परंतु जो पुण्यवान् पुरुष निरन्तर आनन्दरूप आत्मा में अपनी सुदृढ़ स्थिति बनाकर स्थित हैं, उनके प्रति ब्रह्म का जगत् के रूप में विवर्त होता ही नहीं॥२६-२८॥

213803

213804 किसी समय तत्त्वज्ञानियों को मोह जो दिखाई पड़ता है, वह कैसे ? इस पर कहते हैं।

213805 जिस पुरुष को तनिक भी विवेक नहीं है, वह शोक करता है और अकस्मात् प्रसन्न भी होता है, परंतु जिसको तत्त्वज्ञान हो गया है, वह निरन्तर हँसता ही रहता है, उसे जो किसी समय मोह दिखाई पड़ता है, वह केवल अज्ञानियों की चेष्टा का अनुकरण ही है ॥२९॥

213806

213807 __यह बात अज्ञानियों में नहीं हो सकती, क्योंकि अविद्या से आक्रान्त अज्ञानियों को, जल में स्थलबुद्धि के सदृश, अनात्मा में आत्मबुद्धि रहती है, यह कहते हैं।

213808 प्रसिद्ध जो सूक्ष्म तत्त्व है, वह अज्ञानी लोगों के लिए अविद्या से ढका रहता है, इसलिए उन्हें जल में स्थल और स्थल में जल का जैसे संशय बना रहता है, वैसे ही कल्पित अनात्मा में आत्मा का और आत्मा में अनात्मा का संशय बना रहता है, अतः अज्ञानियों के लिए उक्त बात हो नहीं सकती॥३०॥

213809

213810 'जगत् परमाणु है' इत्यादि सिद्धान्त माननेवाले वादियों की रीति से भी विवेक हो जाने पर जब कि शोक चला जाता है, तब ‛समस्त जगत् मायामय है' इस सिद्धान्त में विवेक हो जाने पर तो शोक न चला जाय, यह शंका तो हो ही नहीं सकती, इस आशय से कहते हैं।

213811

213812 पृथ्वी आदि जितने महाभूत हैं, वे सब परमाणुमय हैं, यह मत यदि मान लिया जाय, तो भी यहाँ ऐसी कौन आत्मा नष्ट हो गयी, जिसका शोक किया जाय, क्योंकि परमाणुवाद में भी देह आदि के अनात्मा होने के कारण उनके नाश से आत्मा का नाश तो होता नहीं ॥३१॥

213813

213814 अपनी प्रिय वस्तु के नाश से प्राणी को शोक अवश्य होता है। यदि वह प्रिय वस्तु सद्रूप है, तब तो वह कभी नष्ट नहीं हो सकती और यदि असद्रूप है, तो वह कदापि स्थित नहीं रह सकती, इस तरह दोनों प्रकारों से उस आत्म-वस्तु के नाश की किसी तरह भी सिद्धि न होने के कारण शोक का कोई हेतु है ही नहीं, इस आशय से कहते हैं।

213815 हे मित्र, न तो असद्वस्तु की उत्पत्ति होती है और न सद्वस्तु का अभाव होता है, केवल माया द्वारा विरचित चित्र-विचित्र रचनाओं के ये आविर्भाव और तिरोभाव होते रहते हैं। यदि देहादि रचनाविशेष मायिक है, तो फिर ऐन्द्रजालिक द्वारा दिखाई गयी माया की नाईं इसे उदासीन और तटस्थ अवभासित होना चाहिए, शोक, मोह आदि दुःखों से भरे हुए हजारों अनर्थ उत्पन्न करने में इसके पास विशेष हेतु क्या है, यदि ऐसी तुम आशंका करो, तो उस पर हम कहते हैं, सुनो । हे मित्र, यह तुम्हारी आशंका सत्य है, आधुनिक कोई हेतु इसके पास उपस्थित नहीं है, किंतु पुण्य और पाप में प्रवृत्ति रूप जो अनेक पूर्व जन्मों का संचित पुरुषप्रयत्न है वही पुण्य-पापनामक विशेष हेतु इसके पास उपस्थित है। उसी से वह मायिक देह आदि पुष्पादि-फल के भोग के लिए विष के समान मरण-मूर्छा आदि हजारों हेतुओं के स्वरूप में परिणत हो जाता है और सैकड़ों बार उपदेश देने पर भी अध्यात्मज्ञान के प्रतिपादक शास्त्रों का अर्थ पाप के कारण इसके हृदय में स्थान नहीं कर पाता, इसलिए हे मित्र, उस पाप के विनाश के लिए अपने भक्तों के ऊपर अनुग्रह करने के वास्ते अर्धनारीश्वर आदि का वेष धारण किये हुए जगद्गुरु सगुण परमेश्वर की तुम उपासना करो। हे मित्र, अभी तक तुम्हारे समस्त पाप नष्ट नहीं हो गये हैं। प्राणियों द्वारा किये गये पुण्य-पापरूपी कर्म ही इस पशुपति भगवान् के प्राणीरूपी पशुओं के बंधन के लिए पाशरूप से विविध श्रुति आदि प्रमाणों के द्वारा प्रसिद्धि को प्राप्त कर चुके हैं। हे सखे, तुम तब तक साकार (M) देव का भजन करो, जब तक तुम्हारा चित्त विशुद्ध नहीं हो जाता, क्योंकि उस भजन से विघ्नों द्वारा किसी तरह की बाधा न पहुँचाये जाने के कारण निराकार परमतत्त्व में तुम्हारी सहज स्थिति दृढ़ हो जायेगी। साकार महेश्वर की उपासना से प्राप्त विशुद्ध सत्त्व के बल से हजारों विविध व्यामोहों के द्वारा प्रचण्ड बने अज्ञान की इस व्यामोह-शक्ति को जीतकर गुरु और शास्त्रों के उपदेश में विश्वासयुक्त मन से इन्द्रियों के साथ-साथ मनोनिग्रहरूप योग के मार्ग का अनुसरण करो। अनन्तर क्षणभर की समाधि लगाकर अपने से ही प्रत्यगात्मा का अवलोकन करो, ताकि उस प्रत्यगात्मा के दर्शन से तमोगुण से आच्छादित तुम्हारी बुद्धिरूपी रात प्रभातरूप में परिणत हो जाय । केवल पुरुष प्रयत्नरूप कर्मों से कोई मतलब सिद्ध नहीं होता, भगवान् महेश्वर के एकमात्र अनुग्रह से ही मनुष्य प्राप्तव्य वस्तु की प्राप्ति कर लेते हैं॥३२-३८॥

213816

213817 __ अच्छे कुल में उत्पत्ति, सदाचार, चान्द्रायणादि तप तथा अग्निहोत्रादि कर्मों का सम्पादन आदिरूप

213818 (M) देखिये, श्रुति भी कह रही है : उमासहायं परमेश्वरं प्रभं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥

213819 इत्यादि ।

213820

213821 वर्तमान काल के पुरुषप्रयत्न पूर्वजन्म के कर्मों की अपेक्षा प्रबल होते हैं, यह तो आप पहले ही सिद्ध कर चुके हैं, अब फिर आप ईश्वर के अनुग्रह की आवश्यकता क्यों बतला रहे हैं, इस आशंका पर कहते हैं। ___ हे मित्र, महेश्वर के अनुग्रह के बिना केवल कुलीनता, सदाचारिता, नीति और पराक्रम आदि कुछ भी नहीं काम कर पाते, क्योंकि पूर्वजन्म के कर्म अधिक बलवान् होते हैं। पूर्वजन्मों के कर्मों के अनन्त तथा इस जन्म के पुरुष प्रयत्नों के अल्प होने के कारण ईश्वर के अनुग्रह के बिना उनके ऊपर विजय नहीं पायी जा सकती, इसलिए ईश्वरानुग्रहरूपी सहायता हृदय में करके ही इस जन्म के पुरुष प्रयत्नों की प्रबलता पहले सिद्ध की गयी है, उसे छोड़कर नहीं, यह भाव है॥३९॥

213822

213823 तब तो भगवान् महेश्वर की उपासना ही करनी चाहिए, यम, नियम, ज्ञान आदि की कोई आवश्यकता नहीं है, ऐसी आशंका होने पर कहते हैं।

213824 सखे, ईश्वर की शरण में गये हुए भी तुम पुरुष के तर्कों से अगम्य तथा एकमात्र श्रुति से गम्य धर्मादिसहित ज्ञानरूप प्रतीकार से यानी मूलसहित सम्पूर्ण कर्मों के निरासोपाय से क्यों उद्विग्न हो रहे हो, क्योंकि उपासना द्वारा प्रसन्न किया गया ईश्वर भी ललाट के ऊपर लिखे गये अक्षरों को अपने हाथ से स्वयं नहीं मिटा सकता, किंतु ज्ञानकृत मूलोच्छेदोपाय से ही मिटा सकता है॥४०॥

213825

213826 गुरु और शास्त्रों में शिष्य को बोध दिलाने की शक्ति, शिष्य में चित्त की शुद्धि द्वारा ऊहापोह में अधिक कुशलता के कारण समझने की शक्ति तथा रागादि में मूल सहित उखड़ जाने की योग्यतारूप परिपाक आदि सब सामग्रियों का मिलना भी ईश्वर की इच्छारूप नियति के वश ही रहता है, इसे कहते हैं।

213827 कहाँ तो वाणी और मन के अगम्य अखण्ड ब्रह्मात्मचिति को बतलानेवाला गुरु, कहाँ उसके जानने की योग्यतारूप शिष्य का कौशल और कहाँ शम, दम आदि के क्रम से अपने सर्वनाश के लिए परिणत यह मोहरूप वल्लरी ? परंतु जिसके प्रभाव से यह सारी सामग्री परस्पर एक दूसरे में मिल गयी है, वह ईश्वर की इच्छा अचिन्तनीय है ॥४१॥

213828

213829 इसलिए ऐसी सामग्री उपलब्ध होने पर मोह को जीत लेने के लिए खूब उत्साह रखना ही युक्त है, बीच में आकर शोक करना ठीक नहीं, इसे कहते हैं।

213830 हे भरद्वाज, तुम अपने विवेक से इस मोह का स्पष्टरूप से त्याग कर दो, फिर तो निःसन्देह तुम असाधारण ज्ञान को प्राप्त कर लोगे ॥४२॥

213831

213832 किसी बड़े कार्य में सामग्रीहीन पुरुष को ही शोक करना उचित है, महाराजों की नाईं सर्वसम्पन्न तुम्हें शोक करना तो ठीक नहीं, इस आशय से कहते हैं। __ महाशक्ति सम्पन्न राजा युद्ध आदि महाविपत्तियों में फँस जाने पर भी धन, नौकर आदि सामग्रियों से सम्पन्न होने के कारण दूसरों के लिए अतर्कित भी पृथिवी परिपालन, दुष्टनिग्रह, शिष्टपरिपालन आदि कार्य केवल अज्ञान से ही करने में समर्थ होता है, किंतु अल्पशक्ति सम्पन्न पुरुष तोधनादिक्षतिरूप साधारण एक छोटी-सी आपत्ति आ जाने पर भी किंकर्तव्यविमूढ़ होकर शोक करने लगता है क्योंकि उसे पार करने में धैर्य आदि सामग्रीरूप हेतु उसके पास नहीं रहता ॥४३॥

213833

213834 जीवन्मुक्त पुरुषों को दृष्टान्त बनाकर पुण्य-सामग्री रहने पर मुझे बोध अवश्य ही हो जायेगा, यह

213835

213836 अनुमान करके सबसे पहले पुण्य कमाने में मनुष्य को प्रवृत्त होना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
213837 भगवान् महेश्वर की दया से अनेक जन्मों के बाद आत्मज्ञान प्रकट होता है, यह आत्मज्ञान मुझे भी सामग्री रहने पर अवश्य होगा, ऐसा प्रत्येक पुरुष को अनुमान कर लेना चाहिए, क्योंकि यहाँ जीवन्मुक्त धीरपुरुषों में अनेक जन्मों के संचितपुण्य से आत्मज्ञान उत्पन्न हुआदेखाजाताहै,यह दृष्टान्त है ॥४४॥
213838
213839 पाप के समान पुण्य भी संसारबन्धन का कारण है, अतः शत्रुस्वरूप हुआ पुण्य क्यों कमाया जाय ? इस आशंका पर कहते हैं। __हे पुत्र, विषयों में अनुराग होने पर शत्रुस्वरूप हुए जिस पुण्यकर्म से तुम्हें इस तरह का बन्धन प्राप्त हुआ है, विषयों में अनुराग न होने पर मित्रस्वरूप हुए उसी पुण्यकर्म से तुम मोक्ष पा जाओगे॥४५॥
213840
213841 अधिक पुण्य के द्वारा पूर्वजन्म के पापों का नाश होने पर शम, दम आदिरूप अमृत से शीतलता प्राप्त करनेवाले पुरुषों को आधिदैविक आदि तीनों तरह के तापों की शान्ति हो जाती है, इसे कहते हैं।
213842 रागादि दोषों से शून्य सज्जनों का यह सत्कर्मों का संवेग प्राणियों के पूर्वजन्म के पापों को नष्ट करता हुआ उनके त्रिविध तापों को ऐसे शान्त कर देता है, जैसे वर्षा का समूह दावानल को ॥४६॥
213843
213844 पुण्योपार्जन के बाद दृढ़ वैराग्य होने पर जो कार्य करना चाहिए उसका उपदेश देते हैं।
213845 हे मित्र, यदि अपना कल्याण चाहते हो, तो संसार चक्र के आवर्त में भ्रमण मत करो, (अथवा 'संसारचक्रावर्तभ्रमभ्रमम्' इस पाठ के अनुसार - संसार चक्र के आवर्तरूपी भ्रम में यदि तुम भ्रम करना नहीं चाहते, तो) सब कर्मों को छोड़-छाड़कर श्रवण आदि उपायों से तुम केवल ब्रह्म में आसक्त हो जाओ। जब तक बाह्य विषयों में आसक्ति है यानी जब तक ब्रह्म में आसक्ति नहीं है तभी तक विकल्प से उत्पन्न हुआ यह सब जगत् दिखाई देता है । हे मित्र, जल के तरंगयुक्त होने पर ही समुद्र अपने तट की ओर जाकर उससे टक्कर खा करके विक्षिप्त होता है, जल के निश्चल रहने पर तो वह केवल जलरूप ही दिखाई देता है। विवेकज्ञानरूप दृष्टि (चक्षु) को ढक देनेवाले इस शोक का तुम अवलम्बन क्यों कर रहे हो। हे मित्र, अभंगुर वह प्रज्ञारूपी यष्टि (छड़ी) ही इस तरह शोक से अन्धे बने हुए तुम्हारा तब तक निर्वाह करे जब तक कि तुम्हारी विवेक दृष्टि खुल नहीं जाती। हर्ष और शोक के आत्मज्ञान के उत्साह के विनाशक - तरंगों से, तृणों की नाईं, जो लोग इस संसारसागर में बहते हैं वे लोग महात्माओं की गणना में कभी नहीं गिने जाते । हे सखे, वह सारा जगत् (जीवसमूह) हर्ष, विषाद आदि अवस्थारूप झूले पर निरन्तर आरूढ़ है। इसे छः ऋतु रूप या काम, क्रोध आदि रूप छः झूलों से झुलाकर काल क्रीड़ा करता है, अतः इसमें तुम खिन्न क्यों हो रहे हो अर्थात् खिलवाड़ करने के लिए कल्पित पदार्थों के संयोग और वियोग में खेद करनायुक्त नहीं है। इस तरह की नानाविध क्रीड़ाओं में उत्कण्ठा रखनेवाला एकमात्र काल ही अनेक उपायों से एक के पीछे एक अनेक जगतों को उत्पन्न करता है, विनाश करता है, फिर तत्काल ही उत्पन्न करता है और फिर विनाश करता है॥४७-५२॥
213846
213847 जैसे दूसरे प्राणियों के शरीर आदि का काल भोजन कर डालता है वैसे ही अपने शरीर आदि का भी काल भोजन कर डालता है, इस नियम को मानकर यह निश्चय कर लेना चाहिए कि जो जिसका खाद्य है, उसे वह अवश्य ही खा डालेगा। जब इस तरह का निश्चय हो जाता है, तब शरीर आदि में से अहन्ताभिमान का भी परित्याग हो जाता है और तदनन्तर शोक का प्रसंग नहीं आता, यह कहते हैं।
213848
213849
213850 __ हे भद्र, केवल कालरूप सर्प द्वारा बलपूर्वक आक्रमण कर भक्षित किये जानेवाले जन्तुओं के बीच में वास्तव में न कोई विशेष ज्ञान है, न कोई ऐसे ज्ञान का विषय विशेषरूप धर्म है और न कोई ऐसे धर्म का आश्रय (धर्मी) ही है ॥५३॥
213851 जो देवयोनि हैं वे भी जब दुष्ट काल के पिण्ड से छूटे हुए नहीं हैं यानी देवताओं को भी जब दुष्ट काल पचा जाता है, तब निमेषपर्यन्त रहनेवाले विनाशी शरीरों की तो कथा ही क्या ॥५४॥
213852
213853 वास्तव में तुम साक्षीरूप ही हो, इसलिए तुम्हें दूर से केवल संसारनृत्य का कौतुक ही देखना चाहिए, न कि शोक, मोह आदि विकारों से विकृत होकर स्वयं नृत्य करना चाहिए, यह कहते हैं।
213854 भद्र, धन नाश आदि विपत्तियों में विकृत इन्द्रियों से युक्त होकर प्रेमपूर्वक क्यों स्वयं ही नृत्य करने लग जाते हो, क्षणभर चुपचाप बैठकर संसारनाटक तो देखो । हे भरद्वाज, अनेक रंगों से युक्त इस जगत् को क्षणभंगुर देखकर ज्ञानी पुरुष तनिक भी शोक नहीं करता । अमंगल देनेवाले शोक को छोड़ दो, मंगलमय वस्तुओं का विचार करो और चिदानन्दघन स्वच्छ परमात्मा की भावना करो॥५५-५७॥
213855
213856 जो मंगलमय वस्तुएँ हैं, उन्हें बतलाते हैं।
213857 जो पुरुष देव, द्विज और गुरुओं के ऊपर परिपूर्ण श्रद्धा रखकर निर्मल चित्तवाले हो गये हैं और जो वेदादि सत्-शास्त्रों में प्रमाण्यबुद्धि रखते हैं ऐसे पुरुषों के ऊपर महेश्वर का परम अनुग्रह होता है अर्थात् देव, द्विज आदि के ऊपर श्रद्धा आदि रखने से ईश्वरानुग्रहरूप परम मंगल प्राप्त होता है, इसलिए देवादि में श्रद्धा आदि ईश्वरानुग्रहरूप मंगल के साधन होने से मंगलरूप हैं और ईश्वरानुग्रह साक्षात् ज्ञान का साधन होने से उनसे भी बढ़कर मंगलरूप है। भरद्वाज ने कहा : भगवन्, आपके प्रसाद से मैंने पूर्णरूप से सब साधनों का रहस्य यह जान लिया कि वैराग्य से बढ़कर दूसरा इस संसार में उद्धार करनेवाला बन्धु नहीं है और संसार से बढ़कर दूसरा मारनेवाला कोई शत्रु नहीं है। अब मैं अनेक वाक्यरूप समस्त ग्रन्थ से महाराज वसिष्ठजी द्वारा कहे गये ज्ञानरूपी रहस्य का सम्पूर्ण निचोड़ थोड़े शब्दों में सुनना चाहता हूँ, कृपाकर कहिए । वाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज, मुक्ति देनेवाले इस महाज्ञान को तुम सुनो, इसके केवल सुनने से ही फिर संसाररूपी सागर में तुम गोते नहीं लगाओगे॥५८-६१॥
213858
213859 __ जगत् का लय करने में हेतुभूत अपवाद कहने की इच्छा से अध्यारोप द्वारा अनेक प्रकार से स्थित एक ही मंगलरूप देव को नमस्कार करते हैं।
213860 जो देव वास्तव में एक होता हुआ भी अध्यारोप द्वारा उत्पत्ति, स्थिति और संहाररूप कार्यों से अनेक प्रकार का होकर स्थित है, उस सच्चिदानन्दरूप परमात्मा को नमस्कार है॥६२॥
213861
213862 प्रश्न के अनुसार उत्तर कहने की प्रतिज्ञा करते हैं। __ जब प्रपंच का लय किया जाता है तब जिस उपाय से परमतत्त्व प्रकाशित होता है उस उपाय को तुम्हें संक्षेप से श्रुतिकथित क्रम का अवलम्बन कर कहता हूँ॥६३॥
213863
213864 अलग-अलग प्रकरणों में कहे गये तत्त्व को सूक्ष्मबुद्धिवाले पुरुष स्वयं ही पूर्वापर के विचार से जान सकते हैं, इस प्रकार समझने की तुममें सुबुद्धि विख्यात थी, परंतु इस समय वह कैसे नष्ट हो गयी, यों कहे जानेवाले अर्थ के ग्रहण में अवधानार्थ भरद्वाज को वाल्मीकि महाराज फटकार सुनाते हैं।
213865
213866 हे भरद्वाज, पूर्वापर ग्रन्थ के विचार में पटु तुम्हारी स्मृति कहाँ चली गई, उसीसे स्वयं ही सब कुछ हस्तामलकवत् जाना जा सकता है॥६४॥
213867 पहले अपने अन्तःकरण से तत्त्व का स्वयं ही विचार करना चाहिए, इसीसे वह आत्मवस्तु स्वयं प्राप्त की जा सकती है। इसके प्राप्त होने से पुरुष फिर शोक नहीं करता। हे भरद्वाज, सत्संग और सत्-शास्त्र से प्राप्त विवेक से वैराग्ययुक्त होकर पुरुष को इसी तत्त्व की बार-बार भावना करनी चाहिए ॥६५॥
213868
213869 एक सौ सत्ताईसवाँ सर्ग समाप्त एक सौ अट्ठाईसवाँसर्ग
213870 प्रविलापनयुक्ति से भरद्वाज मुनि की कृतार्थता,
213871 ज्ञानियों के कर्तव्य तथा राम के व्युत्थापन का क्रम-यह वर्णन। 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति' इत्यादि श्रुति के तात्पर्य के वर्णन द्वारा साक्षात्कारपर्यंत सांगोपांग प्रपंच के प्रविलापन का प्रकार कहने के लिए उपक्रम करते हैं।

वाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज, शम, दम, उपरति यानी काम्य और निषिद्ध कर्मों के परित्याग से एवं विषयों के साथ इन्द्रियों के सम्बन्ध से जनित सुख से (विषयासक्ति से) शून्य, श्रद्धा से युक्त मुलायम आसन पर बैठकर चित्त और इन्द्रियों की क्रियाओं को जीत करके योगी तब तक ॐकार का उच्चारण करता रहे अर्थात् दीर्घता से जप करता रहे, जब तक मन प्रसन्न न हो जाय। तदनन्तर अपने अन्तःकरण की शुद्धि के लिए प्राणायाम करे और उसके पीछे विषयों से इन्द्रियों को धीरे-धीरे खींच ले। देह, इन्द्रिय, मन, बुद्धि और क्षेत्रज्ञ इनमें जिस-जिस की जिस-जिस उपादान कारण से उत्पत्ति हुई है, उस उसको जानकर यानी श्रुति आदि के द्वारा अनुसन्धान कर पीछे उनके उपादान कारणभूत उन उन भूतों और देवों में उन सबका लय कर दे । इस तरह आध्यात्मिक देह, इन्द्रिय आदि भाव को छोड़कर 'उनका कारणभूत देवतासमष्टिरूप अकारार्थ विराट् मैं ही हूँ' इस तरह की भावना से पहले विराट् में स्थित होकर; उसके बाद उसके कारणभूत उकारार्थ सूक्ष्मभूत लिंगसमष्ट्यात्मक हिरण्यगर्भ में उस विराट् का लय करके 'हिरण्यगर्भ मैं ही हूँ' इस भावना से स्थित रह जाय । तदनन्तर उसके कारणभूत त्रिगुणात्मक माया से उपहित मकारार्थ अव्याकृत में उस हिरण्यगर्भ का भी लय करके 'अव्याकृतस्वरूप मैं ही हूँ' इस भावना से स्थित हो जाय। उसके पश्चात् सम्पूर्ण जगत् के मूलकारणरूप से उपलक्षित अव्याकृतसहित सबके अधिष्ठानभूत अर्धमात्रा से लक्षित परमकारण शुद्धब्रह्म में उस अव्याकृत का भी लय करके स्थित हो जाय॥१-५॥

देह, इन्द्रिय आदि में जिसकी जिससे उत्पत्ति हुई है, उसका उसमें लय कर दे, यह जो कहा गया है उसका विशेषरूप से फिर विवरण करते हैं।
मांस आदि जो पार्थिव भाग हैं उनका पृथिवी में, रक्त आदि जो जलीय भाग हैं उनका जल में तथा जो तैजस भाग हैं उनका तेज में, उनकी तन्मात्रारूपता जानकर लय कर दे। वायुभाग का महावायु में
और आकाशभाग का आकाश में लय कर दे। इसी तरह घ्राण आदि इन्द्रियों का भी उनके आरम्भक

देवतोपाधिभूत सूक्ष्म पृथिवी आदि में लय करके 'दिशः श्रोतं भूत्वा कर्णौ प्राविशत्' इत्यादि श्रुतिसिद्ध जीव के भाग की प्रसिद्धि के लिए कर्ण आदि गोलकों में प्रवेश द्वारा श्रोत्र आदिरूप इन्द्रियभाव को प्राप्त दिशा आदि देवताओं का क्रमशः उन देवताओं में ही लय कर दे॥६,७॥
अपने श्रोत्रेन्द्रिय का दिशाओं में और त्वगिन्द्रिय का विद्युत् में लय कर दे। चक्षुरिन्द्रिय का सूर्य में तथा रसनेन्द्रिय का जल के देवता वरुण में लय कर दे। प्राण का वायु में, वाणी का अग्नि में और हस्तेन्द्रिय का इन्द्र में लय कर दे। अपने पादेन्द्रिय का विष्णु में तथा गुदा-इन्द्रिय का मित्र में लय कर दे । उपस्थेन्द्रिय का कश्यप में लय करके उसके बाद मन का चन्द्रमा में लय कर दे। इसी तरह बुद्धि का चतुर्मुख ब्रह्मा में लय कर दे । हे मित्र, इन्द्रियों के बहाने देवता ही सब स्थित हैं, इन्द्रियों के नाम से कोई दूसरी वस्तुएँ स्थित नहीं हैं, इनका मैं तुम्हें तत्त्वोपदेश द्वारा लय करने का आदेश'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' (वाणी बनकर अग्नि मुख में प्रविष्ट हो गयी) इस श्रुतिवाक्य को प्रमाण मानकर ही दे रहा हूँ। स्वतः अपने मन से किसी तरह की कोई कल्पना करके मैंने इन अर्थों को तुझसे प्रकट नहीं किया है।।८-११॥

देह, इन्द्रिय आदि को विलीन करने का तरीका बतलानेवाले संग्रह श्लोक को यों बतलाकर अब 'विराजि प्रथमं स्थित्वा' (विराट् मैं ही हूँ, इस भावना से पहले विराट-रूप में स्थित होकर) इस उक्ति
को और साफ करके बतला रहे हैं।
इस तरह अपनी देह को उसके कारण में विलीन करके मैं विराट् हूँ' ऐसा चिन्तन करे॥१२॥

'अव्याकृते स्थितः पश्चात्' (अव्याकृत में स्थित होकर उसके पीछे) इसकी व्याख्या के प्रसंग में ब्रह्मविद्या के इच्छुक पुरुष को पहले उपास्यरूप से कही गयी, सारे ब्रह्माण्ड की आत्मा विराट् पुरुष के हृदयकमल के ऊपर सदा स्थित रहनेवाली और ब्रह्मविद्या से घटित अर्ध शरीर से युक्त मायाशबल सम्पूर्ण जगत् के अभिन्न निमित्तोपादान कारणरूप ब्रह्म की मूर्ति को दर्शा रहे महाराज वाल्मीकि मुनि वही सम्पूर्ण प्राणियों का माता-पिता के रूप से भी कारण है यह बतलाते हैं।
सारे ब्रह्माण्ड के भीतर जो यह अर्धनारीश्वर भगवान् स्थित है वही सम्पूर्ण भूतों का आधार तथा कारण कहा गया है ।।१३॥
वह सबका पिता होने से ही अपने विरचित, देव, मनुष्य आदिरूप समस्त जगत को अन्न-पान आदि के द्वारा जीवित रखने के उपाय में व्यवस्थित होकर हविष् तथा वृष्टि आदि से सबके पोषक श्रौत-स्मार्त यज्ञों की सृष्टिरूप से ब्रह्माण्ड के भीतर स्थित है। (प्रासंगिक बात बतलाकर प्रस्तुत देहेन्द्रियादि का विलय बतलाने के लिए ब्रह्माण्ड का आवरण बतलाते हैं।) इस ब्रह्माण्ड के घेरे से बाहर द्विगुण पृथिवी है और उस पृथिवी से द्विगुण जल है ('एभिरावरणैरण्डं व्याप्तं दशगुणोत्तरैः' इत्यादिरूप से ब्रह्माण्ड की अपेक्षा उत्तरोत्तर दस गुण अधिक पृथिवी आदि का आवरण यद्यपि पुरुषों में सुना जाता है तथापि द्विगुण ही उसे भी समझना चाहिए, क्योंकि चारों ओर से घेरकर पाँच कोश की प्रदक्षिणा करने पर जैसे पचीस कोश की प्रदक्षिणा हो जाती है वैसे ही एक के पचगुने को दो बार गुण देने से दसगुने की सिद्धि हो जाती है अथवा पुराणों में जो आवरण कहा गया मिलता है वह अपंचीकृत भूतों का आवरण है, किंतु यहाँ तो पंचीकृतभूतों के अभिप्राय से कहा गया है, यों किसी तरह का विरोध नहीं दीखता)॥१४॥
जल से द्विगुण तेज है, तेज से द्विगुण वायु है और वायु से द्विगुण आकाश है। यों क्रमशः एक दूसरे की अपेक्षा उत्तरोत्तर द्विगुण हैं। पंचीकृत या अपंचीकृत आकाश से यह सारा जगत् ग्रथित

है। योगी को चाहिए कि वह पृथिवी का जल में लय करके उस जल को फिर तेज में लीन कर दे। तेज को वायु में विलीन करके उस वायु को फिर आकाश में विलीन कर दे और आकाश को समस्त स्थूल प्रपंचों की उत्पत्ति के कारणभूत हिरण्यगर्भाकाश में विलीन कर दे । उस हिरण्यगर्भाकाश में एकमात्र लिंग शरीर धारणकर योगी क्षणभर स्थित रहे। (योगी का वह लिंग शरीर क्या है, इस पर कहते हैं) वासनाएँ, सूक्ष्मभूत, कर्म, अविद्या, दस इन्द्रियाँ, मन और बुद्धि - इन सबको पण्डित लोग लिंग शरीर कहते हैं। तदनन्तर स्थूल उपाधि का लय हो जाने से अर्ध शरीर से सम्पन्न हुआ-सा वह योगी ब्रह्माण्डरूपता के अभिमान का त्याग करके उससे बाहर निकल कर सूक्ष्मभूतात्मक लिंगसमष्टिदेह में 'मैं' ही आत्मरूप अधिष्ठाता हिरण्यगर्भ हूँ' यों चिन्तन करे॥१५-१९॥

चार मुखवाला शरीर ही हिरण्यगर्भनाम से लोक में प्रसिद्ध है, जिसकी कमल से उत्पत्ति हुई है, यह तो भूतसूक्ष्मसमष्ट्यात्मा चार मुखवाला नहीं है, फिर यह हिरण्यगर्भ कैसे हो सकता है, यदि यह आशंका हो, तो इस पर कहते हैं।
सूक्ष्मभूतों में अभिमान करके बैठा हुआ यही - ब्रह्माण्ड-प्रविलापन के पहले ब्रह्माण्डगत ऐश्वर्यों का भोग करने के लिए कमल से उत्पन्न अपने शरीर की कल्पना करके चारमुखवालाथा। (ऐसे हिरण्यगर्भ की आत्मभावना करने के अनन्तर कर्तव्य बतलाते हैं) अपंचीकृत भूतों की भी अपेक्षा अत्यन्त सूक्ष्म उपाधिरूप से अव्याकृत मायांश में तथा उपहित चिदाकार से अव्यक्त में लिंग शरीर को भी विलीन कर बुद्धिमान् योगी स्थित रहे। जिसमें यह समस्त जगत रहता है वह अव्याकृत और अव्यक्त नाम और रूपों से विनिर्मुक्त है । उसीको कोई (सांख्यवादी) प्रकृति, कोई (वेदान्ती लोग) माया तथा दूसरे (नैयायिक) परमाणु कहते हैं । तर्क से विभ्रान्त चित्तवाले कोई (बौद्ध लोग) उसे संवृतिरूप अविद्या कहते हैं । उस अव्याकृत में प्रलयकाल में सभी पदार्थ लय को (षष्ठभावविकार को) प्राप्त होकर अनभिव्यक्त स्वरूप को धारण करते हुए उसकी सत्ता से ही अवस्थित रहते हैं ॥२०-२२॥

कैसे स्थित रहते हैं, यह कहते हैं।
जब तक दूसरी सृष्टि नहीं होती तब तक परस्पर के सम्बन्ध से शून्य तथा चिति की भोग्यतारूप आस्वाद से रहित होकर उस अव्याकृत स्वरूप में ही स्थित रहते हैं और प्रलय के अनन्तर सृष्टिकाल में फिर उसी प्रकृतिभूत अव्याकृत से सब उत्पन्न होते हैं।२३॥
अनुलोमक्रम से यानी आकाशादि क्रम से सृष्टि होती है और प्रतिलोमक्रम से यानी सृष्टि के विपरीत क्रम से उसी में सबका संहार होता है। इसलिए तीनों स्थान को यानी विराट्, हिरण्यगर्भ और अव्याकृत या स्थूल, सूक्ष्म और कारण अथवा जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति को छोड़कर (8) अविनाशी तुरीय पद का तब तक ध्यान करे जब तक उसकी साक्षात् प्राप्ति न हो जाय। ध्यान से दीप्त हुई आखिरी साक्षात्कारात्मक वृत्ति से, ध्यान के कर्ता
और कारणरूप लिंग का भी प्रविलापन कर निरतिशय परब्रह्म में उस प्रकार प्रविष्ट हो जाय, जिस प्रकार घट के विनष्ट हो जाने पर घटाकाश महाकाश में प्रविष्ट हो जाता है ॥२४॥

___ 'नान्तः प्रज्ञम्' इत्यादि श्रुति में लिंग का बाध दिखाई नहीं देता, इसलिए कैसे उसकी निवृत्ति
(6) अर्थात् 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनम्' इस श्रुति द्वारा दिखाये गये मार्ग से छोड़कर ।

होगी, यह आशंका नहीं करनी चाहिए, क्योंकि तीनों स्थानों का बाध होने पर लिंग का बाध अर्थतः सिद्ध हो जाता है, क्योंकि स्थूलसूक्ष्मभूत और इन्द्रिय आदि में ही लिंग की स्थिति है, यह दिखलाते हैं।
शुद्ध ब्रह्म में जब कि अज्ञान का आवरण आ जाता है तब अव्याकृत के अस्तित्व में सूक्ष्मभूत द्वारा लिंग की उत्पत्ति होती है, इसलिए निष्कर्ष यह निकला कि किसी हालत में भी अज्ञान के बिना लिंग की उत्पत्ति नहीं हो सकती, अतः अज्ञान ही लिंग का मूलाधार ठहरा । परम्परया स्थूलसूक्ष्मभूत, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, वासना, कर्म और वायु भी उसके आधार हैं। ऐसी दशा में अज्ञानरूपमूल आधार की निवृत्ति हो जाने पर लिंगरूपी बेड़ी का भंग सिद्ध ही हो जाता है|२५॥

इस तरह वाल्मीकि महाराज ने भरद्वाज को प्रणव के अर्थ का विस्तार कर बोध किया और इससे वे ज्ञानी बन गये। अब भरद्वाज अपने अनुभव की परीक्षा करने के लिए उसे प्रकट करते हुए कहते हैं।
भरद्वाज ने कहा : महाराज, मैं अब सभी तरह से लिंगरूपी बेड़ी के बन्धन से निर्मुक्त हो गया हूँ और चूँकि मैं चैतन्य का अंश हूँ, इससे चैतन्यरूपी आनन्दसागर में प्रविष्ट हो गया हूँ| अंश और अंशवान् का असल में अभेद होने के कारण मैं समस्त उपाधियों से शून्य परमात्मा ही हूँ। मैं कूटस्थ, शुद्ध, व्यापक और चैतन्यरूप हूँ; चैतन्यशक्तिमान् नहीं हूँ॥२६,२७॥

किस तरह के अभेद से तुम परमात्मारूप बन गये हो, इस पर कहते हैं।
जैसे एक ही घट का घट और कलश यों भिन्न-भिन्न नाम कल्पित है इसीसे घटयुक्त आकाश में घटाकाश और कलशाकाशयों भिन्न-भिन्न नाम कल्पित है और इसी से घटयुक्त आकाश में घटाकाश और कलशाकाश यों भिन्न-भिन्न व्यवहार कल्पित है, वैसे ही एक ही अज्ञान का भिन्न-भिन्न जगत नाम कल्पित है। इसी से जगद्‌युक्त मुझमें जीव, ईश्वर आदि भिन्न-भिन्न व्यवहारों की कल्पना की गयी थी। जैसे व्यवहार में एक घट के ही नाश से घट और कलश दोनों की निवृत्ति हो जाने से घटाकाश, कलशाकाश, महाकाश आदि भेद मिटकर शुद्ध आकाशरूप ऐक्य बन जाता है, वैसे ही एकमात्र अज्ञान की ही निवृत्ति हो जाने से सब नामों का भेद मिटकर एकमात्र चैतन्य का साम्राज्य मुझे प्राप्त हो गया है। इसी तरह की एकता के उद्देश्य से ही ब्रह्मभूत हुए मेरे विषय में 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादि अनेक
श्रुतियाँ बड़े आदर से कहती हैं ॥२८॥

'यथा जले जलं क्षिप्तं क्षीरं क्षीरे घृते घृतम् । अविशेषो भवेत् तद्वज्जीवात्मा परमात्मनि ॥' (जैसे जल मे डाला गया जल, दूध में डाला गया दूध और घी में डाला गया घी एकरूप हो जाता है वैसे ही परमात्मा में जीव एकरूप हो जाता है।) इत्यादि श्रुतियों से ऐसा ही ऐक्य दिखलाया गया है, इस आशय से उदाहरण देते हैं।
जैसे अग्नि में छोड़ा गया अग्नि उसी की समानता को (एकता को) प्राप्त होता है और तद्रूप एवं उसी नाम का होकर ही वह ज्ञात होता है, किसी विशेषरूप से वह ज्ञात नहीं होता तथा जैसे लवणसागर में फेंका गया तृण आदि लवणरूप ही हो जाता है वैसे ही चेतन में फेंका गया (लीन किया गया) अचेतन यह जगत् भी चेतन ही हो जाता है। जैसे लवणसागर में फेंका गया लवण का ढेला या सिन्धु में फेंका गया सैंधव समुद्र में वा सिन्धु में प्रविष्ट होकर अपने नाम-रूप से विनिर्मुक्त हो समुद्ररूपता या सिन्धुरूपता को प्राप्त कर लेता है या जैसे जल में छोड़ा गया जल, दूध में छोड़ा गया दूध और घी में

छोड़ा गया घी - ये सबके सब विनष्ट न होते हुए ही तद्रूप हो जाते हैं, किसी विशेषरूप से (पृथक्रूप से) गृहीत नहीं होते वैसे ही सब भाव से नित्य-आनन्दस्वरूप, सर्वसाक्षी, परमकारण, चिदेकरस परब्रह्म में प्रविष्ट होकर मैं तद्रूप ही हो गया हूँ, पृथक्रूप से मैं गृहीत नहीं होता ॥२९-३३॥

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम्' इत्यादि श्रुति के साथ अपना अनुभव मिलाकर बतलाते हैं।
नित्य, सर्वव्यापी, शान्त, सर्वदोषरहित, निरंजन, निष्कल, निष्क्रिय, केवल शुद्ध वह परब्रह्म मैं ही हूँ। हेय और उपादेय से निर्मुक्त सत्यस्वरूप, इन्द्रियरहित, एकमात्र अपने संकल्प से असद्रूप भी इस जगत् की सत्ता के सम्पादन में समर्थ सद्रूप, केवल शुद्ध परब्रह्म ही मैं हूँ । पुण्य और पाप से रहित, जगत् का परम कारण, अद्वितीय, आनन्दरूप, अविनाशी और ज्योतिःस्वरूप परब्रह्म ही मैं हूँ । इस तरह सत्यसंकल्पादिगुणों से युक्त, माया के सत्त्व आदि गुणों से शून्य, सर्वव्यापक और सर्वस्वरूप ब्रह्म का - अध्यात्मशास्त्रों के श्रवण तथा गुरु की शुश्रूषा (सेवा) आदि में तत्पर एवं अपने वर्णाश्रमधर्म में निष्ठा रखनेवाला योगाभ्यासी पुरुष सदा ध्यान करे। इस रीति से परब्रह्म का अभ्यास कर रहे साधक पुरुष का मन उसी ब्रह्म में अस्त हो जाता है और उसके मन के अस्त हो जाने पर आत्मा स्वयं प्रकाशित होने लग जाता है । प्रकाश होने पर सम्पूर्ण दुःखों का अन्त हो जाता है और आत्मा में सुख अवभासित होने लगता है तथा आत्मा स्वयं ही अपने-आप अपने आनन्दस्वरूप को प्राप्त होता है॥३४-३९॥

कैसे आनन्दस्वरूप को प्राप्त होता है, इस पर कहते हैं।
मुझसे अतिरिक्त कोई दूसरा चिदानन्दमय प्रभु नहीं है। अकेला मैं ही परब्रह्म हूँ, यों आत्मा भीतर से प्रकाशित होता है॥४०॥

इस तरह भरद्वाज के द्वारा कहे गये अनुभव को सुनकर सन्तुष्ट हुए वाल्मीकि मुनि भरद्वाज के अनुभव को दृढ़ करने के लिए अवश्य कर्तव्यरूप से 'त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम्' इत्यादि श्रुति से सिद्ध संन्यास का उपदेश देते हैं। ___ वाल्मीकि मुनि ने कहा : हे मित्र, संसारचक्र के आवर्त में भ्रमण करते हुए यदि तुम गृहस्थी में विश्रान्तिसुख की प्राप्ति नहीं कर रहे हो, तो सब कर्मों को छोड़कर एकमात्र ब्रह्म में ही बिना किसी विक्षेप के आसक्त हो जाओ, क्योंकि 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इस श्रुति के अनुसार यह निश्चित है कि किसी दूसरे व्यापार में तत्पर न रहकर केवल ब्रह्म में आसक्त हुए संन्यासी की ही मूल-सहित भ्रान्ति की शान्ति हो जाती है । तात्पर्य यह कि एकमात्र संन्यासी को ही शान्ति-सुख मिलता है ॥४१॥
भरद्वाज ने कहा : हे गुरो, आपके द्वारा कहा गया यह सब ज्ञान मुझे अवगत हो गया, मेरी बुद्धि एकदम निर्मल हो गयी, अब मेरा यह संसार चिरकाल तक नहीं टिक सकता। भगवन्, अब मैं यह जानना चाहता हूँ कि ज्ञानियों के लिए कैसा कर्म विहित है, यानी क्या उन्हें कर्मों का अनुष्ठान नहीं करना चाहिए, यदि करना चाहिए तो, क्यों केवल प्रवृत्तिरूप कर्मों का अनुष्ठान करना चाहिए, या निवृत्तिरूप कर्मों का (m) ॥४२,४३॥

(M) 'पाठक्रम की अपेक्षा अर्थक्रम बलवान होता है' इस न्याय के अनुसार इस श्लोक में भरद्वाज ने दो प्रश्न किये हैं। उनमें पहला यह है - जीवन्मुक्त ज्ञानी को कर्मों का अनुष्ठान करना

सबसे पहले तुम्हें काम्य निषिद्ध कर्मों का एवं ज्ञानविरोधी विक्षेप आदि दोषों को पैदा करनेवाले अन्यान्य कर्मों का त्यागकर शास्त्र के अभ्यास द्वारा ज्ञानी बन जाना चाहिए। इसके बाद तुम स्वयं ही 'ज्ञानी के कर्म कैसे होते हैं इस प्रश्न का उत्तर जान जाओगे। जब क्रमशः तत्-तत् भूमिका परिपक्व हो जाती है। तब तत्-तत् कर्मों की शान्ति जो होती है उसका उसी समय तुम अनुभव कर सकते हो और प्रारब्ध कर्मों की विचित्रता होने के कारण ज्ञानियों की एकरूप से स्थिति दिखाई न पड़ने से 'ज्ञानियों के कर्म प्रवृत्यात्मक ही हैं या निवृत्यात्मक ही हैं' - ऐसा नियम तो कोई नहीं कर सकता । इस आशय से वाल्मीकि महाराज उत्तर देते हैं। ___ वाल्मीकिजी ने कहा : इसलिए सम्पूर्ण कर्मों के त्याग के साथ ब्रह्म में एकमात्र आसक्त हो जाना ही संसारभ्रम के निवर्तक ज्ञान में उपाय है, इस मेरे उपदिष्ट अर्थ का अच्छी तरह ज्ञान कर लेने से तुम्हारे सदृश मुमुक्षु पुरुषों को - वही कर्म करना चाहिए, जिस कर्म का सम्पादन करने पर श्रवण आदि में कोई विघ्नरूप दोष न आ पड़े तथा चित्त में विक्षेप डालनेवाले मालिन्य पातकादि और किसी तरह का दूसरा दोष न उपस्थित हो जाय । विशेष करके मुमुक्षु को काम्य, निषिद्ध तथा दृष्टि के विक्षेप में साधनभूत कोई कर्म नहीं करना चाहिए ॥४४॥
___ सम्पूर्ण मानसिक गुणों के त्याग से पूर्णानन्द, अद्वय, विशुद्ध, असंग, चिदेकरसत्वादि ब्रह्म के गुणों
की प्राप्ति होने पर ही यह जीव ज्ञानी बन सकता है, अन्यथा नहीं, यह कहते हैं।
मन के गुणों को छोड़कर जब जीव ब्रह्म के गुणों से युक्त हो जाता है तब इसकी सभी इन्द्रियाँ शान्त हो जाती हैं और यह सर्वव्यापी प्रभु बन जाता है। देह, इन्द्रिय, मन और बुद्धि इन चार कोशों से चाहिए, या नहीं। और दूसरा यह है, यदि उसके लिए कर्मों का विधान है तो उसे पहले के सदृश नित्य, नैमित्तिक और काम्य सभी कर्मों का अनुष्ठान करना चाहिए अथवा कामनारहित होकर अपने आश्रम के उचित कर्मों का अनुष्ठान करना चाहिए । यद्यपि 'सखे संन्यस्य कर्माणि' इस पूर्व के श्लोक से प्रतिपादित सर्वकर्मसंन्यास को भरद्वाज ने ज्ञानी के कार्यरूप से सुना ही है, इसलिए इस तरह के दोनों प्रश्नों को करना अयुक्त-सा प्रतीत हो रहा है, तथापि (यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति) (जीवनपर्यन्त अग्नि होत्र होम करे) इत्यादि श्रुतियों से जीवनपर्यन्त कर्तव्यरूप से बतलाये गये कर्मों का 'दीक्षितो न

ददाति न जुहोति' इत्यादि वाक्यों से दीक्षा-करण में परित्याग कर दिये जाने पर भी दीक्षा की समाप्ति हो जाने पर जैसे उनका अंगीकार किया जाता है, वैसे ही 'त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्' 'एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इत्यादि श्रुतिवाक्यों से ब्रह्मजिज्ञासा के निमित्त छोड़े गये कर्मों का भी ब्रह्मज्ञान की प्राप्ति के बाद निमित्त के हट जाने पर फिर अंगीकार का प्रसंग आ सकता है । यदि इस विषय मे यह शंका हो कि 'सखे संन्यस्य कर्माणि' इत्यादि वाक्यों से विद्वानों के लिए ही सब कर्मों का संन्यास विहित है, अतः ज्ञानियों को कर्मानुष्ठान की प्राप्ति ही नहीं हो सकती, तो यह भी शंका नगण्य है, क्योंकि जिन लोगों ने पूर्व जन्म में ज्ञान की इच्छा से सब कर्मों का संन्यास किया है, उनको उनसे ही गृहस्थ आदि आश्रमों में तत्त्वज्ञान हो जाता है, ऐसे विशेष पुरुषों के प्रति 'सखे संन्यस्य' इत्यादि से किसी प्राप्त संन्यास का ही विधान किया गया है, अतः उक्त वाक्य में ज्ञानेच्छा के लिए संन्यास परिपालन विधान की शक्ति ही नहीं रहती, इससे निचोड़ यह निकला कि श्री भरद्वाज ने जो प्रश्न किये हैं, वे युक्त पूर्ण है, युक्ति से रहित नहीं हैं।

213936

213937 परे जो आनन्दमय कोशात्मा है तथा उससे भी परे जो अधिष्ठान ब्रह्म है वही मैं हूँ, इस तरह जब जीव ध्यान करता है तब मुक्त होता है। कर्ता, कार्य और करण; भोग्य, भोक्ता और भोग; ज्ञाता, ज्ञान और ज्ञेय - इनसे विनिर्मुक्त तथा इनके प्रयोजक सम्पूर्ण देहादि उपाधियों से एवं इनके फलस्वरूप सुख और दुःखों से जब जीव विनिर्मुक्त होता है तब बिलकुल पूर्णरूप से मुक्त होता है। सम्पूर्ण भूतों में अपने को तथा अपने में सम्पूर्ण भूतों को जब जीव अभेदरूप से देखने लगता है तब वह मुक्त होता है। जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति इन तीनों स्थानों को छोड़कर जब जीव तुरीय आत्मानन्दरूप में प्रवेश करता है तब मुक्त होता है । जाग्रत और स्वप्नावस्था की बीज तथा सुषुप्ति से रहित जो जीव की परमात्मा में स्थिति रूप चैतन्यसुखात्मिका तुरीयावस्था है वही योग की (निदिध्यासन के परिपाक से जन्य निर्विकल्प समाधि की अथवा मुख्य अधिकारी के विचारमात्र से जन्य साक्षात्कारात्मक ज्ञान की) परिसमाप्ति है, जो सबसे बड़ा सुखात्मक ज्ञान है । मन के अस्त हो जाने पर मनुष्यों को और किसी दूसरी वस्तु की उपलब्धि नहीं होती ॥४५-५१॥

213938

213939 उस अमृत के सागर में विश्रान्त हो जाने पर आपको द्वैतदर्शन की ही प्राप्ति नहीं है, फिर कर्मरूपी लवणसागर के तरंगों में डूबने की तो बात ही दूर रही, इस आशय से कहते हैं। ___ सखे, (यदि तुम्हें समुद्र में डूबना ही है, तो) प्रशान्त तथा अमृतमय तरंगों से पूर्ण केवल आनन्दामृत के समुद्र में क्यों नहीं डूबते? व्यर्थ द्वैतरूप मकरों से पूर्ण लवणसागर के तरंगों में क्यों डूबतेहो ? ॥५२॥

213940

213941 पूर्व में कहे गये महेश्वर की उपासना करके उससे दया प्राप्त कर लेने पर तुम्हें वसिष्ठजी के द्वारा कहे गये ज्ञानमार्ग से या योगमार्ग से तत्त्वज्ञान हो जाने के बाद एक के विज्ञान से सबका विज्ञान हो जाने पर तथा सम्पूर्ण संशयों के मूल अज्ञान का नाश हो जाने पर सब सन्देहों के विच्छेद से - विश्रान्ति अवश्य होगी, यह उपसंहार करते हैं।

213942 हे प्रिय, अपने भक्तों के ऊपर अनुग्रह करने के वास्ते अर्धनारीश्वर आदि वेष धारण किये हुए जगद्गुरु सगुण परमेश्वर की उपासना करो, यह जो वसिष्ठ महाराज ने तुम्हें उपदेश दिया है, हे महाप्राज्ञ भरद्वाज, उनके इसी ज्ञानमार्ग या योगमार्ग से तुम सब कुछ जान जाओगे, यह बिलकुल निश्चित है - इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है॥५३,५४॥

213943

213944 __उसमें शास्त्राचार्यों के उपदेश तथा अपने अनुभव की एकार्थनिष्ठता के निश्चय के लिए अर्थचिन्तनावृत्तिरूप परामर्श (विचार) और शब्दघोषणावृत्तिरूप (एक ही शब्द को बार-बार रटनारूप) अभ्यास अवश्य करना चाहिए, यह कहते हैं। __ क्योंकि शास्त्रों के विचार से, गुरु के वाक्यों का अर्थ ठीक-ठीक समझने से तथा अभ्यास से सब कार्यों की सिद्धि होती है, यह वेदों का अनुशासन है। इसलिए हे भरद्वाज, तुम सब कुछ छोड़-छाड़कर केवल अभ्यास में अपना मन स्थिर करो। भरद्वाज ने कहाः हे मुने,श्रीरामचन्द्रजीतोब्रह्म में अपने से ही परमयोग को यानी उपाधि के त्याग से ऐक्य को प्राप्त हो गये, किन्तु फिर महाराज वसिष्ठजी ने उन्हें व्यवहार में कैसे लगाया। यह जानकर मैं भी इसी तरह के अभ्यास के लिये यत्न करूँगा और समाधि से उठने के बाद मेरा भी वैसा ही व्यवहार चलेगा। वाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज, जब महामना साधु-स्वभाव श्रीरामजी अपने स्वरूप में अवस्थित हो गये,तब ऋषियों में सर्वश्रेष्ठ वसिष्ठजी से विश्वामित्र कहने लगे : हे ब्रह्मपुत्र

213945

213946 महाभाग वसिष्ठजी, आप महान् हैं। पहले कहे गये शक्तिपात के द्वारा शिष्योद्धारसामर्थ्यरूप अपना गुरुत्व (शिक्षकत्व) आपने शीघ्र ही हम लोगों को दिखला दिया।॥५५-६०॥

213947

213948 अपना शरीर छोड़कर श्रीरामजी के शरीर में प्रविष्ट होकर मैंने कुण्डलिनी का संचार आदि तो किया है नहीं, फिर तुमने 'शक्तिपात' को समझ कैसे लिया, इस पर कहते हैं।

213949 अपने दर्शन, स्पर्श और वाक्य प्रयोग से जो कृपा करके शिष्य के शरीर में शिव-स्वरूप परमात्मा का प्रवेश उत्पन्न कर दे, वही गुरु है। अमोघ संकल्पवाले आपके सदृश महापुरुषों की कृपादृष्टि से भी उत्तम शिष्य की कुण्डलिनी के षट्चक्रभेदन द्वारा ब्रह्मरन्ध्र में परम शिव का प्रवेशरूप शक्तिपात सिद्ध हो जाता है, यह भाव है ॥६१॥

213950

213951 श्रीरामचन्द्रजी अच्छे शिष्य हैं, यह दर्शाते हैं।

213952 आपके शिष्य श्रीरामचन्द्रजी भी विशुद्धात्मा और स्वयं विरक्त थे, केवल आत्मा में विश्रान्ति चाह रहे थे, सो आपके संवाद से परम पद को प्राप्त हो गये॥६२॥

213953 गुरुवाक्यश्रवण से होनेवाले बोध में शिष्य की बुद्धि ही कारण है । काम, कर्म और वासनारूप तीनों मलों का यदि परिपाक नहीं हुआ है, तो परिपक्व की नाईं फिर शिष्य कैसे जान सकता है ॥६३॥

213954

213955 अच्छे बुद्धिमान शिष्यों की उपस्थिति में शास्त्र सफल हुआ अवश्य देखा गया है, यह कहते हैं।

213956 यह ज्ञान ही गुरु और शिष्य का प्रत्यक्ष प्रयोजन है, क्योंकि यदि गुरु और शिष्य दोनों योग्य होंगे, तो इस तरह के कैवल्यरूपी सब पुरुषार्थों के भी वे भाजन अवश्य होंगे ही ॥६४॥

213957

213958 यों महाराज वसिष्ठजी की प्रशंसा करके उपस्थित कर्तव्य बतलाते हैं।

213959 भगवन्, हम लोगों के ऊपर दया करके अब आप श्रीरामचन्द्रजी को समाधि से उठा सकते हैं, क्योंकि आप तो परमपद में कृतकृत्य हो चुके हैं, लेकिन हम लोग अभी तक सांसारिक कार्यों में ही फँसे हुए हैं। हे विभो, बड़े कष्ट के साथ जिसके लिए मैंने स्वयं राजा दशरथ से प्रार्थना की है और जिस मतलब से यहाँ आपके पास आया हूँ उस मेरे निर्विघ्न यज्ञ सिद्धिरूप कार्य का स्मरण करते हुए आप श्रीरामचन्द्रजी को अब समाधि से उठाने की कृपा कीजिये । हे मुने, मेरे उस सब कार्य को आप अपने शुद्ध मन से व्यर्थ न बना डालें। श्रीरामचन्द्रजी के समाधि से उठने पर अन्य भी अवतार के प्रयोजन जो देवताओं के कार्य हैं उनका भी हम लोग सम्पादन कर लेंगे॥६५-६७॥

213960

213961 दूसरे कार्यों को दिखलाते हुए स्पष्टरूप से देवकार्य बतलाते हैं।

213962 जब मैं श्रीरामचन्द्रजी को अपने आश्रम ले जाऊँगा तब वे राक्षसों का नाश करेंगे और उसके बाद अहल्या को शाप से मुक्त करेंगे । तदनन्तर निश्चय करके भगवान् शंकर का धनुष तोड़कर जनकदुलारी सीता के साथ अपना विवाह करेंगे । और यह भी निश्चित है कि जमदग्नि के लड़के परशुराम की गति को (परलोकमार्ग को) वे नष्ट कर देंगे। इस संसार में पिता-पितामह के राज्य को छोड़-छाड़कर वनवास के बहाने जंगल में पहुँच करके जीवन्मुक्त होने के कारण ही अभय और निःस्पृह होते हुए श्रीरामचन्द्रजी दण्डकारण्य के निवासी मुनियों, अनेक तीर्थों तथा अन्यान्य प्राणियों का राक्षसों का वध करके भय से उद्धार करेंगे ॥६८-७०॥

213963 सीताहरणप्रयुक्त हुई दुर्गति के बहाने रावण आदि का वध करके भी इस पृथिवी के ऊपर स्त्री में आसक्त हुए सभी पुरुषों की कैसी दुर्गति होती है, यह

213964

213965 दिखलायेंगे और तदनन्तर श्रीरामचन्द्रजी इन्द्र के वरदान द्वारा युद्ध में मरे हुए वानर, रीछ आदि पुनः कैसे जी उठे - यह भी दिखलायेंगे। उसके बाद अग्नि में प्रवेश द्वारा सीता की शुद्धि की इच्छा कर रहे भगवान् श्रीरामचन्द्रजी शिष्ट पुरुषों में अपने उत्तम चरित्र की माननीयता दर्शायेंगे। तदनन्तर राज्य में अभिषिक्त होकर स्वयं जीवन्मुक्त तथा निःस्पृह होते हुए भी कर्म करने के अधिकारी पुरुषों को कर्मानुष्ठान से ही गति मिलती है, यह दिखलाने के लिए क्रियाकाण्ड में तत्पर होंगे एवं ज्ञान (उपासना)

213966 और कर्म दोनों के अधिकारी पुरुषों को ब्रह्मलोक आदि की गति दिखलाने के लिए उपासना और कर्म दोनों का समुच्चय करेंगे ॥७१-७३॥

213967 __कर्ममार्ग में प्रवृत्त होकर केवल वर्तमान काल के मनुष्य का ही भगवान उस पृथिवी पर उपकार नहीं करेंगे, बल्कि उत्तरकाल में स्मरण, कीर्तन तथा अपने चरित्र के प्रबोधन आदि के द्वारा अपने अनुगत भक्तों को जीवन्मुक्ति-सुख भी प्रदान करेंगे, यह कहते हैं।

213968 जो लोग भगवान् का दर्शन करेंगे, उनके चरित्र का स्मरण तथा श्रवण करेंगे एवं जो लोग भगवान के स्वरूप का दूसरों को बोध करायेंगे, उन सम्पूर्ण अवस्थाओं में अनुगत अपने भक्तों को भगवान् श्रीरामचन्द्रजी जीवन्मुक्ति-सुख प्रदान करेंगे। इस तरह तीनों लोक

का तथा मेरा भी हित इस महापुरुष महात्मा श्रीरामचन्द्रजी के द्वारा सम्पूर्णरूप से सम्पन्न होगा ।।७४,७५॥

अब सामाजिकों में श्रीरामचन्द्रजी की भक्ति बढ़ाते हुए श्री विश्वामित्रजी कहते हैं।

हे सत्पुरुषों,आप सब लोग इन भगवान् श्रीरामचन्द्रजी को नमस्कार कीजिये । एकमात्र इनके नमस्कार से ही आप लोग सबको जीत लेंगे अर्थात् आप लोगों को किसी दूसरे साधन की आवश्यकता न होगी। आप लोगों में कोई भी पुरुष श्रेष्ठ भगवान श्रीरामचन्द्रजी की नाईं ही जीवन्मुक्त होकर निर्विकल्प समाधि में विश्रान्ति पाकर सुखपूर्वक बढ़ता रहे । वाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज, इस तरह का विश्वामित्र का भाषण सुनकर वे सिद्ध तथा वसिष्ठ आदि श्रेष्ठ योगीन्द्र सब श्री रामचन्द्रजी की उत्तरचरित्ररूप दुर्लभ कथा सुनकर पुनः भगवान श्रीराम के चरणकमलरज के आदर में यानी नमस्कार में तथा उनके स्मरण में आस्थायुक्त हो गये । मैथिलीपति श्रीराम की कथा सुनने से भगवान् वसिष्ठजी तथा और दूसरे महर्षि भी तृप्त न हो सके, इसलिए उन सबने दूसरों के द्वारा कहे गये गुण के सागर उनके गुणों का श्रवण किया तथा सुने गये गुणों का दूसरों से वर्णन किया । तदनन्तर भगवान वसिष्ठ ऋषि विश्वामित्र मुनि से कहने लगे : हे मुने विश्वामित्रजी, इन श्रोताओं को आप साफ-साफ बतला दीजिये कि ये राजीवलोचन रघुकुलसमुद्भव श्रीरामचन्द्रजी इस जन्म के पहले देव या मनुष्य क्या थे? (M) विश्वामित्रजी ने कहा : हे सज्जनों, आप सब लोग इन्हीं श्रीरामचन्द्रजी में () विश्वास कर लीजिये कि परमपुरुष साक्षात् भगवान् वासुदेव ये ही हैं, विश्व के कल्याण के लिए जिन्होंने क्षीरसागर का मंथन किया था तथा गूढ़ अभिप्राय से भरी उपनिषदों के तत्त्वगोचर ये ही हैं अर्थात् किसी अन्य प्रमाण के विषय ये नहीं हैं। परिपूर्णपरानन्द, समस्वरूप, श्रीवत्समणि के चिह्न से सुशोभित यही श्रीरामचन्द्रजी भक्ति से भलीभाँति प्रसन्न कर दिये जाने पर

(M) अज्ञजनों के अभिप्राय के अनुसार यह प्रश्न किया गया है । (s) अज्ञजनों के अभिप्राय के अनुसार ही यह उत्तर भी दिया गया है।

सब प्राणियों को सब पुरुषार्थों के प्रदाता होते हैं । कुपित होकर यही श्रीरामचन्द्रजी सबका संहार करते हैं और यही मिथ्या पदार्थों की सृष्टि करते हैं। यही विश्व के आदि तथा विश्व के उत्पादक हैं और यही विश्व के धाता, पालनकर्ता तथा महासखा भी हैं। जिन्होंने अपने विचार द्वारा निःसार

और कोमल कार्यकारणबन्धरूप संसार का बाध कर दिया है ऐसे संसार की खिल्ली उड़ानेवाले वीतराग यति लोग इसी आनन्द के सागर में गोते लगाते हैं ॥७६-८४॥

__ यही भगवान् श्रीरामचन्द्रजी ज्ञानयुक्त, नित्यमुक्त, माया के नियामक तथा माया के भीतर बद्ध - यों चार प्रकार से स्थित हैं, यह कहते हैं। ___यही परम पुरुष भगवान् श्रीरामचन्द्रजी कहीं पर ज्ञान से मुक्त, कहीं पर तुर्यपदाभिधेय अपने स्वरूप में स्थित अतएव नित्यमुक्त, कहीं पर प्रकृति (माया) के नियामक और कहीं पर माया के भीतर बद्ध हुए-से मालूम पड़ते हैं। यही भगवान् वेदमय शरीरधारी हैं, तीनों गुणों से परे अति गहन यही हैं

और शिक्षा कल्प आदि छ: अंगों से समन्वित वेदात्मा अद्भुत पुरुष यही हैं। विश्व का पालन करनेवाले चतुर्भुज विष्णु भगवान यही हैं, विश्व के रचयिता चतुर्मुख ब्रह्मा यही हैं और सारे संसार का संहार करनेवाले त्रिलोचन भगवान् महादेव भी यही हैं। ये अजन्मा होते हुए भी अपनी शक्ति के सम्बन्ध से जन्म लेते हैं, ये सबसे महान् हैं, मोहरूपी नींद में सोये हुए न रहने के कारण ये सदा जागरुक रहते हैं और रूपरहित होते हुए भी ये भगवान् इस विश्व को धारण करते हैं। जैसे पराक्रम से विजय प्राप्त की जाती है, तेज से जैसे भास्वररूप प्रकाश धारण किया जाता है, जैसे सुने गये शास्त्र से प्रज्ञा में उत्कर्ष प्राप्त किया जाता है वैसे ही ये भी भगवान् श्रीरामचन्द्रजी श्रीगरुड़जी से ढोये जाते हैं। ये राजा दशरथजी धन्य हैं, जिनके पुत्र परम पुरुष साक्षात् भगवान् हुए। वह दशकण्ठ रावण भी धन्य है, जिसका ये अपने चित्त से यानी यह रावण मेरा दुश्मन है - इस रूप से चिन्तन करेंगे। हा, विष्णुशरीरधारी इनसे शून्य स्वर्ग की दशा शोचनीय हो गयी है, और हा, शेषमूर्ति श्रीलक्ष्मणजी जो यहाँ पाताल से आ गये हैं, इसलिए उस पाताल की दशा भी अब शोचनीय हो गयी है। भगवान् श्रीरामचन्द्रजी के यहाँ आ जाने से यह भूलोक श्रेष्ठता को प्राप्त हो गया है। क्षीरसागर में शयन करनेवाले विष्णु भगवान् ही श्रीरामचन्द्रजी के रूप में अवतीर्ण हुए हैं। ये ही श्रीरामचन्द्रजी चिदानन्दघन अविनाशी परमात्मा हैं। अपनी इन्द्रियों को रोक रखनेवाले योगी लोग ही श्रीरामचन्द्रजी को वस्तुतः जानते हैं, हम लोग तो इनके इस छोटे स्वरूप का ही निरूपण या दर्शन करने में समर्थ हैं ॥८५-९३॥

इन्होंने अपने अवतार से रघु के वंश को भी पवित्र कर डाला है, यह कहते हैं।

हे वसिष्ठजी, हम लोगों ने ऐसा सुना है कि ये ही भगवान् श्रीरामचन्द्रजी रघु के वंश के पापों का उच्छेद करनेवाले हैं। अब आप कृपाकर इन्हें व्यवहार में लगाइये। वाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज,यों कहकर महामुनि विश्वामित्रजी चुपचाप बैठ गये, परंतु महातेजस्वी महाराज वसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी से कहने लगे : हे रामजी, हे महाबाहो, हे चिन्मय महापुरुष, यह आत्मा में विश्रान्ति का समय नहीं है। (उठिये, आइये) कुछ दिन तक अभी इस संसार के लिए आनन्दकारक बनिये । जब तक लोग उत्तम अधिकार प्राप्त नहीं करते तब तक योगी को निर्मल समाधि में बैठ जाना युक्त नहीं होता। इसलिए हे पुत्र, कुछ काल तक विनाशी राज्य आदि विषयों का अनुभव करके तथा देवताओं के कार्य आदि अपने

ऊपर लिये गये अधिकार भार को समाप्त करके पीछे समाधि लगाओ और सुखी रहो। वाल्मीकिजी ने कहा : इस तरह महाराज वसिष्ठजी के कहने पर ब्रह्म के साथ ऐक्य को प्राप्त हुए श्रीरामचन्द्रजी बाह्य अर्थों को न सुनने से तथा वाणी आदि इन्द्रियों की चेष्टाओं का उपरम हो जाने से जब कुछ भी न बोल सके तब वसिष्ठ महाराज उनके शरीर में संकल्प द्वारा प्रविष्ट होकर उनकी सुषुम्ना नाड़ी से धीरे-धीरे हृदयकमल में जा पहुँचे । वहाँ पहुँचकर उनके विलीन हुए जीवोपाधि लिंग शरीर को घनीभूत बनाकर उसे बाहर ऐसे खींच लाये, जैसे बीज के अन्दर प्रविष्ट होकर वायु बीजान्तर्गत अंकुर को बाहर खींच लाती है। पहले प्राण आदि बीजभूत आधारशक्ति में, उसके बाद प्राणों का आविर्भाव होने पर प्राणों में और तत्पश्चात् मन का आविर्भाव होने पर मन में चिदाभासरूप से क्रमशः प्रवेश करनेवाला प्रकाशात्मक जीव - प्राण द्वारा सम्पूर्ण नाड़ी रन्ध्रों में प्रवेश करके समस्त ज्ञानेन्द्रिय और कर्मेन्द्रियों को आविष्कृत करते हुए धीरे से आँखें खोलकर बाहर बैठे हुए अपने पूज्य वसिष्ठ आदि विद्वानों को देख करके स्वयं कृतकृत्य होने के कारण समस्त अभिलाषाओं से शून्य, कृत्य एवं अकृत्य (अवश्य कर्तव्य और त्याज्य) के व्यवहार के गुण और दोषों की चिन्ता से तथा इनको करने या न करने से होनेवाली हानि और लाभ की चिन्ता से रहित होते हुए अब ये लोग इस तरह मुझसे क्या कहते हैं', इस अभिप्राय से उन सबकी प्रतीक्षा कर - स्थित रहा। तदनन्तर हे राम, हे राम, हे महाबाहो, इत्यादि पहले जो कहा गया महाराज वसिष्ठजी का वचन था, वही फिर उन्हींके द्वारा सुनाया गया, उसे सुनकर एवं यहगुरुवाक्य अनुल्लंघनीय है - इस अपने पिता की तथा बन्धुओं की प्रार्थना को भी सुन करके सर्वज्ञ भगवान् श्रीरामचन्द्रजी अपने अवतार का मतलब समझते हुए सावधान होकर कहने लगे ॥९४-१०१॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, आपकी दया से यह जीव अब विधि और निषेध का पात्र नहीं रहा, साक्षात्प्रभुस्वरूप (ब्रह्मरूप) हो गया है; तथापि आपका वाक्य तो मुझे सर्वदा पालन करना ही होगा । हे महामुने, वेदों, आगमों, पुराणों और स्मृतियों में भी गुरुवाक्य ही विधि कही गयी है और उसके विरुद्ध आचरण करना निषेध कहा गया है।।१०२,१०३॥

परमपुरुषार्थ दानरूप गुरु द्वारा किये गये उपकार की कोई दूसरी निष्कृति न देख रहे श्रीरामजी ने अब अपने सिर पर उनके चरण रखने के बहाने अपने को ही गुरु महाराज को समर्पित करके सबसे उत्कृष्ट ज्ञान की महिमा तथा स्वयं प्रत्यक्ष समनुभूत गुरु के माहात्म्य का वहाँ पर उपस्थित सब लोगों को उपदेश दिया, यह कहते हैं। __यों कहकर उस महात्मा वसिष्ठ महाराज के चरणों को अपने सिर पर रखकर सबकी आत्मा करुणासागर श्रीरामचन्द्रजी बोले : हे सभ्य पुरुषों, आप सब लोग हमारे इस निर्णय को अच्छी तरह सुन लीजिये, इससे आप लोगों का बड़ा कल्याण होगा। यह हमें बिलकुल निश्चित है कि आत्मतत्त्वज्ञान तथा आत्मतत्त्वज्ञानी गुरु से बढ़कर इस संसार में और कोई दूसरी वस्तु श्रेष्ठ नहीं है । सिद्ध आदि सब लोगों ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसा आप कह रहे हैं वैसा ही आपकी दया से हम लोगों के मन में स्थित था और अब तो वह सब आपके इस संवाद से बिलकुल दृढ़ हो गया ॥१०४-१०६॥

हे महाराज श्रीरामचन्द्रजी, आप सुखी होइये, आपको नमस्कार हैं। अब हम लोग वसिष्ठजी से भी अनुमति लेकर जहाँ से आये थे वहीं जा रहे हैं। वाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज, यों कहकर भगवान्

श्रीरामचन्द्रजी की स्तुति करते हुए वे सबके सब चल दिये और श्रीरामचन्द्रजी के ऊपर फूलों की वृष्टि होने लगी। हे भरद्वाज, श्रीरामचन्द्रजी की यह सब पूरी कथा मैंने तुसे कह सुनायी, इसी क्रम से तुम भी अपना सब कार्य करते हुए सुखी रहो ॥१०७-१०९॥

__ अब उपसंहार करते हैं।

हे भरद्वाज, महाराज वसिष्ठजी की वचनपंक्तिरूपी रत्नमाला से भूषित यह जो श्रीरामचन्द्रजी की सिद्धि मैंने तुमसे कही है, वह निखिल कविकुलों और योगियों की सेवा के योग्य है तथा परम गुरु के कृपाकटाक्ष से श्रवणादि के द्वारा सेवित होती हुई वह मुक्तिमार्ग को देती है ॥११०॥

जो कोई इस वसिष्ठ और श्रीरामचन्द्रजी के संवाद प्रकार को प्रतिदिन सुनेगा, वह मोह-मालिन्य-राग-द्वेष महापातक और उपपातक आदि सब दोषों से युक्त अवस्थाओं में रहते हुए भी एकमात्र श्रवण से ही सब दोषों से मुक्त हो जायेगा और शान्तिआदिगुणों की प्राप्ति द्वारा ब्रह्म को प्राप्त कर लेगा, फिर अधिकारी पुरुष के लिए तो कहना ही क्या ॥१११॥

213994
213995 एक सौ अट्ठाईसवाँ सर्ग समाप्त योगवासिष्ठ निर्वाणप्रकरण भाषानुवाद में पूर्वार्ध समाप्त
213996 ॥
213997 श्री गणेशाय नमः॥
213998 आदिकवि श्रीमद्वाल्मीकिमहामुनिप्रणीत
213999 परमहंस श्रीमद् आनंद बोधेन्द्र सरस्वती प्रणीत 'श्रीवासिष्ठ महारामायण' (तात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासहित) का हिन्दी अनुवाद निर्वाण-प्रकरण उत्तरार्थ
214000 पहला सर्ग ममता, अहंकार एवं संकल्प-विकल्प से रहित जीवन्मुक्त पुरुष जैसा जीवनयापन और
214001 आचरण करते हैं वैसा निर्वचन करने के लिए युक्ति का कथन । __ इस निर्वाण-प्रकरण के पूर्वार्ध में श्रीरामजी की समाधि के प्रदर्शनव्याज से यह दर्शाया गया कि जो उत्तमअधिकारी पुरुष हैं उनके बार-बार किये गये श्रवण का जब परिपाक हो जाता है तब आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञान का आविर्भाव होकर परमपद में तत्काल ही उनकी विश्रान्ति हो जाती है। अब ऐसे जो उत्तमअधिकारी हैं उनकी किसी प्रारब्ध के बल से कदाचित् समाधि टूट भी जाय, तो भी जिस रीति से उस परम पद में निरन्तर विश्रान्ति अनायास सिद्ध हो जा सकती है उस रीति से उत्तरोत्तर की भूमिकाओं में उन्हें चढ़ाने के लिए इस उत्तरार्ध प्रकरण का आरम्भ किया जाता है। इस प्रकरण में सबसे पहले 'अहं ममेति संविदन्' (') यह जो पूर्व प्रकरण के अन्त में कहा गया है उसको लेकर - हे महाराज, कल्पनाजनित देह-धारण आदि व्यवहार सब कल्पनाओं का परित्याग कर देने पर कैसे सिद्ध हो सकता है, ऐसी श्रीरामचन्द्रजी आशंका करते हैं।
214002 श्रीरामभद्र ने कहा : हे ब्रह्मन्, देह, प्राण आदि में जब पुरुष अहन्ता, ममता आदि कल्पनाएँ छोड़ देता है तब सब तरह की क्रियाओं की शान्ति हो जाने के कारण देह को ठीक ठीक रखनेवाली तथा उसकी पोषक प्राण आदि चेष्टाएँ उस पुरुष में रहेगी ही नहीं। ऐसी दशा में उसका शरीर तत्काल ही गिर जायेगा, अतः आपने सर्वकल्पनात्यागी पुरुष के लिए जो व्यवहार आदि हमें बतलाये, वे कैसे हो सकते हैं ? ॥१॥
214003
214004 पुरुष का जीवन कल्पनाधीन नहीं है, जिससे कि कल्पनात्याग से शरीर त्याग का प्रसंग हो जाय, किन्तु जीवन भोगजनक प्रारब्ध के अधीन है। असल में विचार किया जाय, तो कल्पनात्याग ही जीवन के अधीन है, इसलिए अपने उपजीव्य जीवन का कल्पनात्याग कैसे बाध कर सकता है ? ऐसी दशा में कल्पनात्याग होने पर जीवन का न रहना ही विरुद्ध है, इस आशय से महाराज वसिष्ठजी समाधान करते हैं। (') अहं ममेति संविदन्न दुःखतो विमुच्यते । असंविदन् विमुच्यते यदीप्सितं तदाचर ॥
214005 नि.पू.१२६।१०२
214006 MU
214007
214008
214009 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जो पुरुष जीवनसम्पन्न है उसीका कल्पनात्याग हो सकता है। जो जीवनसम्पन्न नहीं है उसका नहीं हो सकता। इस कल्पनात्याग का स्वरूप जिस प्रकार से जीवनविरुद्ध नहीं है उसी प्रकार से मैं वर्णन करने जा रहा हूँ, उसे आप सुनिये । वह कानों के लिए अत्यन्त ही मधुर है ।।२॥
214010 भद्र, आत्मा को शरीर आदि के-जैसा छोटा जो मान बैठता है उसे ही कल्पना के स्वरूप को जाननेवाले विद्वान् कल्पना कहते हैं और आत्मा को आकाश के सदृश अपरिच्छिन्न जानकर अपने पारमार्थिक स्वरूप का निरन्तर जो अनुसन्धान करना है, उसे कल्पनात्याग कहते हैं ।।३॥
214011 कल्पना के स्वरूप को जाननेवाले विद्वान आत्मा की परिच्छिन्न पदार्थों के सदृश भावना को ही कल्पना कहते हैं और आकाश के सदृश अपरिच्छिन्न परमार्थ स्वरूप की भावना को संकल्पत्याग कहते हैं ॥४॥
214012 उत्तम महानुभाव लोग यह सम्पूर्ण देहादि दृश्य वस्तु परमार्थसत्य है- इस अभिमान को ही कल्पना कहते हैं और चूँकि दृश्य आकाश के कार्य भूतचतुष्टय का विकार है, इसलिए तत्त्वतः अकेला आकाशरूप अर्थ ही स्फुरित होता है, यों अर्थ के पर्यालोचन को संकल्प का त्याग कहते हैं । ये दोनों ही भ्रान्तपुरुष के अनुभव के विरुद्ध होने पर भी जीवन के विरुद्ध नहीं है, क्योंकि जी रहे पुरुष की ही भ्रान्ति की निवृत्ति देखी जाती है, यह तात्पर्य है ॥५॥
214013 हे रामजी, विषयों के स्मरण को आप संकल्प जानिये तथा यह भी जान लीजिये कि विषयों के अस्मरण को विद्वान् लोग शिवस्वरूप समझते हैं। वह स्मरण अनुभूत और अनुभूत यों दो तरह का कहा जाता है अर्थात् भूत और भावी दोनों तरह के विषयों का स्मरण होता है |६॥
214014 हे महामते, अनुभूत व अननुभूत दोनों तरह की स्मृतियों का विस्मरण कर तथा अननुमिति आदि अन्य सब वृत्तियों का भी शीघ्र विस्मरण कर अपरिच्छिन्न ब्रह्माकार में लीन होकर आप काष्ठ के तुल्य दृढ़
214015 और निश्चल बनकर चिरकाल तक जीवित रहिये ॥७॥
214016
214017 व्यवहारकाल में तो स्मृतिमात्र का निरोध करना चाहिए, यह कहते हैं।
214018 सब पदार्थों के विस्मरण से युक्त होकर प्रारब्ध प्राप्त कार्यों में आप स्थित रहिये, क्योंकि पूर्वजन्म के दृढ़ अभ्यासमात्र से होनेवाले स्तनपान आदि कर्मों से अर्धसुप्त बालक के स्पन्दन के सदृश पूर्वापर-स्मृति की आवश्यकता नहीं रहती ॥८॥
214019 संकल्पशून्य प्रवाह से यानी किसी प्रयोजन एवं उद्देश्य के बिना ही एकमात्र पूर्व के संस्कार से कुम्हार का चक्र कृतकार्य होने पर भी जब तक वेग नष्ट नहीं हो जाता तब तक जैसे भ्रमण किया ही करता है, वैसे ही हे पापशून्य श्रीरामजी, आप भी अपने कर्मों में पूर्वजन्म के संस्कार के वश से चेष्टा करते रहिये ।।९॥
214020 क्षीण चित्त से युक्त अतएव वासनाशून्य मन के संस्कार के वेग से अनुगत होकर हे श्रीरामजी, आप प्रवाहपतित ही अपने कर्मों में चेष्टा करते रहिये ।।१०॥
214021 मैं ऊपर हाथ उठाकर बार-बार ऊँचे स्वर से चिल्लाकर यह कह रहा हूँ लेकिन कोई उसे सुनता ही नहीं कि संकल्पत्याग ही परम श्रेय का सम्पादक है अतः उसकी भावना तुम लोग अपने हृदय में क्यों नहीं करते? ॥११॥
214022 अहो, इस मोह का माहात्म्य तो देखो कि
214023
214024 यह सम्पूर्ण दुःखों को छुड़ानेवाला विचारनामक चिन्तामणि हृदय में स्थित रहते हुए भी सब मनुष्यों से त्यक्त हो रहा है ।।१२॥
214025 दृश्य-दर्शन से निर्मुक्त जो आत्मतत्त्व है वही मुख्य असंकल्प है। हे श्रीरामजी, आप तन्मय ही हो जाइये । यही परम श्रेय है, इसका आप स्वयं अनुभव कर लीजिये ॥१३॥
214026
214027 हे श्रीरामजी, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है कि संकल्प की चेष्टा छोड़कर एकमात्र चुपचाप स्थित रहने से ही वह परम पद प्राप्त हो जाता है, जहाँ पर यह सम्पूर्ण हिरण्यगर्भ तक का भी
214028 साम्राज्य तृण की नाईं तुच्छ बन जाता है ॥१४॥
214029
214030 प्राक्तन संकल्पप्रयुक्त क्रियाओं के वेग से ही वेगक्षयपर्यन्त जो व्यवहार की सिद्धि होती है, उसमें पहले कहे गये दृष्टान्त को फिर कहते हैं।
214031 अपने एकमात्र गन्तव्यस्थान गृह आदि की ओर जाने के लिए तत्पर पथिक के पैर में स्पन्दन बिना संकल्प के ही प्रतिक्षण होते रहते हैं यानी उस पथिक के पैर अपने अभीष्ट स्थान की ओर जाने के लिए संकल्परहित ही होकर बे-रोक-टोक उठते जाते हैं, वैसे ही हे श्रीरामजी, आप भी संकल्पशून्य होकर ही अपने कर्मों में स्पन्दन करते चलिये ॥१५॥
214032
214033 'अवेदनमसंकल्पस्तन्मयेनैव भूयताम्' यह जो ऊपर कहा गया है उसका व्यवहारकाल में भी उपपादन करते हैं।
214034 हे श्रीरामजी, समस्त कर्म और उनके विस्तृत फलों को, सोये हुए की नाईं, बिलकुल भूलकर प्रवाहपतित (प्रारब्धानुसार प्राप्त हुए) कर्म के लिए संकल्पशून्य होकर स्पन्दन करते चलिये ॥१६॥

214035 जैसे स्वतः संकल्प से निर्मुक्त एक छोटा-सा तृण वायु आदि के प्रवाह में पड़कर दूसरे तृण आदि के साथ संयोग और वियोगरूप कार्य में स्पन्दनशील बनता है वैसे ही हे श्रीरामजी, आप भी सुख और दुःख की कुछ भी भावना न करते हुए संकल्पनिर्मुक्त होकर प्रवाहपतित अपने कार्य में चेष्टाशील बने रहिये ॥१७॥

214036 दूसरों के कौतुक के लिए नृत्य आदि कर रही-सी स्थित कठपुतली को जैसे नट के समान श्रृंगार आदि रस की भावना नहीं होती, वैसे ही प्रारब्धप्राप्त कर्म कर रहे आपको भी हृदय के भीतर कार्यों में, विषयसुख में मूर्ख की नाईं, रस की भावना (कौतुक बुद्धि) बिलकुल न हो ॥१८॥

214037 समस्त इन्द्रियों के द्वारा विषयों के अनुभव आपको ऐसे नीरस मालूम पड़े, जैसे कि हेमन्त ऋतु में सिर्फ अपने आकारमात्र से दिखाई दे रही लताएँ ॥१९॥

214038 बोधरूपी सूर्य जिसके रसका (भावना का) पान कर गया है, ऐसी पंचकोश संवलित चिदाभास, मनसहित प्राणवर्ग, ज्ञानेन्द्रियवर्ग, कर्मेन्द्रियवर्ग, ज्ञानकर्मेन्द्रियवर्ग सहित अन्तःकरण और शरीर इन छः स्पन्दनयुक्त षट्वर्गों की सत्ता से युक्त आप यन्त्रगत स्पन्दन के समान ऐसे स्थित रहिये,

214039 जैसे लता से वेष्टित शिशिर ऋतु में नीरस वृक्ष स्थित रहता है ॥२०॥

214040

214041 भला नीरस षड्वर्ग का जीवन कैसे रह सकता है, इस आशंका पर कहते हैं। आवरणशून्य भूमानन्दस्वरूप चिति ही षड्वर्ग का जीवन की पुष्टि आदि में हेतुभूत आन्तरिक

214042

214043 रस है। स्वभावतः बाह्य विषय-रसों के आस्वाद में प्रवृत्त हुए भी षड्वर्गों को उधर से अपने यत्न से हटाकर उन्हें अपने जीवन की पुष्टि में हेतुभूत चितिरूपी आन्तरिक रस की ओर ले जा करके ऐसे जिलाये रहिये, जैसे हेमन्तऋतु बाहरी जल के अभाव में भी अपने आन्तरिक रस से ही वृक्षों को जिलाये रहती है ॥२१॥

214044

214045 इन्द्रियवृत्तियों को विषयों की ओर जाने से न रोकने में तथा उन्हें सरस बनाये रखने में क्या होगा ? इस आशंका पर कहते हैं। ___ यदि आपकी इन्द्रियवृत्तियाँ बाह्य विषयों की ओर लगी रहेगी तथा आप उन्हें सरस बनाये रखेंगे, तो चाहे आप विषयों का उपभोग करें या न करें, किन्तु आपका यह संसार के अनर्थों का समूह तो कभी भी शान्त न होगा ।।२२॥

214046 संकल्पशून्य होकर यदि आप वायु, अग्निज्वाला, यन्त्र और जल के समान स्पन्द करते रहेंगे, तब तो आप अत्यन्त श्रेय के लिए समर्थ हो सकेंगे ॥२३॥

214047 जन्मरूपी ज्वर के निवारण के लिए यही सबसे बढ़कर उत्तम उपाय है कि अपने कर्मों में जो कर्तृत्व अभ्यस्त हो, वह वासनारहित हो ॥२४॥

214048 वासनाओं और संकल्पों से शून्य होकर प्रारब्ध-प्राप्त कार्यों के अनुसार बर्ताव कर रहे आप चाक के ऊपर भ्रमण करनेवाले सन्निवेश (घटादि रचना विशेष) की नाईं धीरे-धीरे उत्तरोत्तर उपशमशील होते हुए अपने कर्मों में स्पन्द करते रहिये ॥२५॥

214049 कर्मफल में आपकी आसक्त बुद्धि न हो और कर्मों के त्याग में भी आपकी आसक्ति (कर्मत्याग के फल में आसक्ति) न हो। इन दोनों का आप त्याग कर दीजिये या आप इन दोनों का आश्रय कीजिये । फल में आसक्ति न करने पर कर्म करने या छोड़ देने में कुछ भी विशेषता नहीं रहती ॥२६॥

214050 __हे श्रीरामजी, अब इस विषय में और अधिक कहने की आवश्यकता नहीं है । संक्षेप में यही कह देता हूँ कि संकल्प ही मन का बन्धन है और उसका अभाव ही मुक्ति है |२७॥

214051 यहाँ पर न कहीं कोई कार्य है और न कहीं कोई अकार्य (त्याज्य) है, किन्तु सब अज, शान्त, अनन्त तथा शिवस्वरूप ब्रह्म ही है, इसलिए हे श्रीरामजी आप जैसे हैं वैसे ही स्थित रहिये ॥२८॥

214052 सांसारिक सब कार्य निष्क्रिय ब्रह्मरूप हैं और निष्क्रिय ब्रह्मभाव में स्थिति अवश्य करना चाहिए - यों देखते हुए आप परमार्थ चैतन्यरूप होकर सुखपूर्वक शान्त बैठे रहिये ॥२९॥

214053 हे श्रीरामजी, विषयों के विस्मरण को ही चित्त का क्षय तथा जीवब्रह्मैक्यरूप योग कहते हैं, इसलिए आप उसमें अत्यन्त तन्मय होकर जैसे हैं वैसे ही स्थित रहिये ॥३०॥

214054

214055 स्पन्दशून्य होकर चुपचाप बैठे रहना तो एकमात्र दुःखदायक ही होगा, जैसे कि आम-वात से जड़ बना दिया गया शरीर दुःखदायी होता है, इस शंका का वारण करते हैं।

214056 सम, शान्त, शिव, सूक्ष्म, द्वैत एवं ऐक्य से वर्जित, व्यापक, अनन्त और शुद्ध परब्रह्म की प्राप्ति हो जाने पर कौन किसलिए खिन्न हो सकता है ? ॥३१॥

214057 मरुभूमि में अंकुर की नाईं आपमें

214058

214059 संकल्प का उदय न हो तथा पत्थर के उदर में लता की नाईं आप में इच्छा भी उदित न हो ॥३२॥

214060 संकल्पशून्य शान्त पुरुष को जीवित रहते या न रहते इस संसार में किये या न किये गये लौकिक या वैदिक कर्मों से इस लोक या परलोक के लिए कोई भी फल नहीं होता ॥३३॥

214061

214062 क्यों नहीं होता, इस शंका पर कहते हैं। __ हे श्रीरामजी, चूँकि आप कर्म और अकर्म इन दोनों के बाध की अवधि हैं यानी ये दोनों आपमें एकरूप से मिल चुके हैं, इसलिए कर्म अकर्मात्मक हुए सदा अभेदरूप आपके प्रातिभासिक कर्मरूप से विवर्तमान होने पर भी वस्तुतः आपमें कर्मता नहीं है और प्रातिभासिक कर्तारूप से विवर्तमान होने पर भी वस्तुतः कर्तृता नहीं है । मेरे कहने का तात्पर्य यह है कि जिस मनुष्य को कर्म और कर्तृत्व आदि में सत्यत्वबुद्धि रहती है उसीको कर्मफल मिलते हैं, सो तो आपमें है ही नहीं ॥३४॥

214063

214064 यही कारण है कि देहादि में 'अहं, मम' इस तरह का ज्ञान रखनेवाले को ही विधि और निषेध शास्त्रों के अधिकार से कर्मकृत बन्धन होता है, दूसरे को नहीं, यह जो पहले कहा जा चुका है, उसे ही फिर कहते हैं।

214065 हे श्रीरामजी,'अहं', 'मम' (यह मैं हूँ, यह मेरा है) यह भावना कर रहे आप सांसारिक दुःखों से छुटकारा नहीं पा सकते तथा 'अहं', 'मम' यह भावना न कर रहे आप मुक्ति पा सकते हैं, अतः इनमें जो आपको अच्छा लगे वही कीजिये ॥३५॥

214066 ___ हे श्रीरामजी, 'अहं', 'मम' यह सर्वथा नहीं है। जो है सो केवल परम शिव ही है। भूमानन्द शिव से अन्य यह दृश्यरूप प्रातिभासिक जगत तो अनिर्वचनीय (अवस्तु) ही है ॥३६॥

214067

214068 इसीको स्पष्टरूप से कहते हैं।

214069 हे रामभद्र, जो कुछ यह जगत् दिखाई दे रहा है, वह सुवर्ण की कटक अंगद आदि रूपता के सदृश केवल प्रतीतिमात्र है, उसकी पृथक् सत्ता नहीं है । आत्मा से भिन्न इसका अनुभव न करना ही इसका नाश है । आत्मा के अज्ञान का नाश होने के अनन्तर अवशिष्ट दृश्य-बाध का अधिष्ठान तो ज्ञान का अविषय ही है। इसी को अनुभवी लोग सत्य, एक और परम पुरुषार्थ कहते हैं ॥३७॥

214070

214071 ___ पहला सर्ग समाप्त

214072 दूसरा सर्ग सम्पूर्ण जगत् में शिवमयरूपता बतलाने के बाद कर्म के बीज का

214073 अन्वेषण करके उसका समूल निवारण किया जाता है, यह वर्णन । 'सर्वं शिवमयं शान्तमनन्तं प्राग्वदास्यताम्' (सब अज, शान्त, अनन्त तथा शिवमय ब्रह्म ही है, इसलिए हे श्रीरामजी, आप जैसे पहले थे वैसे ही स्थित रहिये) यह जो कहा गया है, उसका यहाँ उपपादन करने के लिए पहले प्रतिज्ञा करते हैं।

214074

214075 श्रीरामचन्द्रजी, द्वैतता और एकता से रहित, मननशून्य, शान्त आत्मा ही अपने पारमार्थिक स्वभाव में तत्त्व-दृष्टि से अवस्थित है। जिस तरह मिट्टी की सेना मिट्टीमय है उसी तरह शिव का यह सारा संसार शिवमय है ।।१॥

214076 ___जो-जो चिति से भास्य है वह सब चिति का विवर्त होने से चिन्मय-चिति-स्वरूप-ही है, उसे

214077 चार अन्तःकरणों में क्रमशः दर्शाते हैं। ___काल, आकार, क्रिया, नाम और अर्थ से समन्वित मन, अहंकार, चित्त और बुद्धि आदिरूप सब चिति से भास्य होने के कारण चिन्मय ही (2) है ॥२॥

214078
214079 इस प्रकार बाह्य इन्द्रिय, इन्द्रियों से जनित ज्ञान तथा ज्ञान के जो विषय हैं उनमें भी चिद्व्याप्तिप्रयुक्त ही अपरोक्ष प्रकाश है, इसलिए उनमें भी विवेकी पुरुष शिवरूपता का ही
214080 अवलोकन करते हैं, इस आशय से कहते हैं। ___ बाह्य रूप, रस, शब्द, स्पर्श आदि के आलोचन तथा मनके क्रम यानी बाह्य सविकल्पक ज्ञान
214081 और उपादान बुद्धियाँ एवं उनके विषय सबके सब शिवरूपी पंकमय हैं। __यों सभी पदार्थों को शिवरूप देखने पर सम्पूर्ण त्रिपुटीरूप से एकमात्र शिव ही दिखाई देता है, शिव से अतिरिक्त कोई दूसरी वस्तु इस संसार में देखने में नहीं आती, यह कहते हैं।
214082 चूँकि इस संसार की सभी वस्तुएँ अनन्त शिवस्वरूप पंक ही हैं, इसलिए कौन किससे प्रकाशित होता है ? ॥३॥
214083
214084 इसीको फिर स्पष्टरूप से बतलाते हैं।
214085 हे श्रीरामजी, प्रमाता, प्रमेय और प्रमाण, देश, काल, दिशा आदि तथा भाव और अभाव आदि विवर्त, ये सबके सब शिवपंकमयात्मक ही हैं ॥४॥
214086
214087 ___ 'अहं' और 'मम' (मैं और मेरा) इन दो रूपों से ही सम्पूर्ण विवर्तों का संग्रहकर फिर ये सभी वस्तुएँ चिति से व्याप्त हैं इस तरह से उनमें चिति-व्याप्ति की भलीभाँति आलोचना करने पर एकमात्र चिति के ही साररूप से बच जाने के कारण उसमें स्थिति सुलभ हो जाती है, इसी अभिप्राय से कहते हैं। ___ चूँकि हे श्रीरामचन्द्रजी, सारभूत परमेश्वर से भिन्न 'अहं' 'मम' इत्यादि विवर्त कुछ भी नहीं है,
214088 (8) सबसे पहले यह जान लेना चाहिए कि चिति का चेत्य (विषय) की ओर उन्मुख होनेरूप जो मनन है वह चिति से व्याप्त ही है । तदनन्तर विषयों का अभिमान, अध्यवसाय, स्मरण, काम और संकल्प आदि जो वृत्तियाँ उदित होती हैं वे भी चिति से व्याप्त ही उदित होती हैं, यह सर्वानुभवसिद्ध है तथा चिति और चेत्य का सम्बन्धरूप काल,विषयों का आकार, उसकी क्रिया इस प्रकार नाम और अर्थ के सहित जो सम्पूर्ण अन्तःकरण का संसरण है वह भी साक्षात् साक्षी से वेद्य होने के कारण शिवमय ही है, यह प्रत्येक विद्वान् को जान लेना चाहिए ।
214089 हत हा
214090
214091 इसलिए संसक्तमति न होते हुए यानी स्त्री, पुत्र आदि विषयों में तनिक भी आसक्ति न रखते हुए
214092 आप शिला के उदर में प्रसिद्ध वाणी आदि चेष्टाशून्य मौन के समान स्थित (m) रहिये ॥५॥
214093
214094 अनन्त कोटि जन्मों के संचित पाप और पुण्यरूपी कर्मों का अपरोक्षरूप से भान न होने के कारण शिवमयताअवलोकन द्वारा बाध सिद्ध तो हो नहीं सकता, इसलिए अन्ततोगत्वा जब तक मृत्यु न हो जाय तब तक चेष्टाशून्य होकर रहनारूप ही उनका त्याग एकमात्र उनके निवारण में उपाय है, क्योंकि ज्ञानी पुरुष को कर्म करने से न तो कोई फल मिलने की अपेक्षा है और न नित्य एवं नैमित्तिक कर्मों के त्याग से प्रत्यवाय लगने की ही आशा है, जिससे कि चुपचाप स्थित रहना उससे न हो सकेगा, ऐसी सम्भावना करके श्रीरामजी पूछते हैं।
214095 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे प्रभो, 'अहं' 'मम' इत्यादि दृश्यसमूह की असद्रूप से भावना कर रहे ज्ञानी पुरुष को कर्मों के त्याग से क्या अशुभ होता है तथा उनके अनुष्ठान से क्या शुभ होता है ? ॥६॥
214096
214097 सचमुच आपका नैष्कर्म्य सिद्ध हो जाय, यदि अज्ञानरूप मूल के साथ आप कर्मों का त्याग कर सकें । परन्तु मूल का त्याग करना तो अत्यन्त ही कठिन है, यह दिखलाने के लिए महाराज वशिष्ठजी-श्रीरामचन्द्रजी मुझसे 'कर्मों का मूल क्या है इसका निश्चय कर पूछ रहे हैं या यों ही पूछ रहे हैं- इसकी परीक्षा करने के लिए हे श्रीरामजी, आपने कर्मों का स्वरूप कैसे निश्चित किया है, उनका फलात्मक विस्तार कैसा है, उनका मूल क्या है, उनमें नाश योग्य अंश और उसका उपाय आपने कैसा निश्चित किया है- यह पूछतें हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे निष्पाप श्रीरामजी, मैं आपसे पूछ रहा हूँ उसे शीघ्र कहिये । यदि वास्तव में आप जानते हों, तो कहिये, कर्म किसे कहते हैं ? ॥७॥
214098 कर्म का विस्तार कैसा है, उसका मूल क्या है और उसके किस अंश का नाश किया जाता है ? यानी उसका नाशनीय अंश कौन है ? और वह किस तरह नष्ट होता है। यह भी अच्छी तरह कहिये ॥८॥
214099
214100 श्रीरामजी ने कहा : हे भगवान्, जो नाशनीय अंश है, उसका भलीभाँति मूलोच्छेदपूर्वक नाश कर देना चाहिए, केवल शाखा आदि को कतरकर नहीं ॥९॥
214101
214102 कर्म का स्वरूप और उसके नाश का प्रकार, जो अपने को अभिप्रेत है, श्रीरामजी बतलाते हैं।
214103 बुद्धिमान् पुरुष को उचित है कि वह अपने पुण्य और पापरूप कर्मों को नष्ट कर दे और मूल उखाड़कर नाश कर देने से वे बिलकुल नष्ट भी हो सकते हैं ॥१०॥
214104
214105 तीसरे प्रश्न का उत्तर कहते हैं। हे ब्रह्मन्, कर्मरूपी वृक्ष के मूल मैं आपसे कहता हूँ, आप सुनिये । जिनको उखाड़ फेंकने से
214106 (M) क्योंकि अपरोक्ष चिति की व्याप्ति के द्वारा ही नाम और रूपात्मक समस्त प्रपंच शिवस्वरूप है, ऐसा निर्णय कर बाध द्वारा उस स्वरूप में अनायास अवस्थिति हो सकती है ।
214107
214108
214109 निर्मूल होकर यह वृक्ष फिर नहीं पनपता ॥११॥
214110
214111 इस लोक के कर्म का मूल शरीर ही पूर्वजन्म के कर्म का विस्ताररूप भी होता है, इस दूसरे प्रश्न का भी शरीर का ही कर्मवृक्षरूप से वर्णन करके समाधान देते हैं।
214112 हे ब्रह्मन्, संसाररूपी जंगल में रोपा गया यह शरीर ही कर्मवृक्षरूप से उत्पन्न है। यह कर्मरूपी वृक्ष विचित्र हाथ, पैर आदि अंगरूपी शाखाओं से विराजमान है ॥१२॥
214113 सुख दुःखरूपी नानाविध फलों की पंक्तियों से समन्वित इस वृक्ष का पूर्व जन्म में किया गया भला या बुरा कर्म ही बीज है । क्षणिक तरुण अवस्था से यह कमनीय दिखाई देता है और वृद्धावस्थारूपी फूलों से हँसता है ।।१३॥
214114 प्रत्येक क्षण में कालरूपी उग्र बन्दर हर्ष, विषाद, रोग, जरा आदि विकार की चेष्टाओं के द्वारा इसकी आकृति को नष्ट करता है । निद्रारूपी हेमन्त ऋतु के जठर में इसके स्वप्नरूपी पत्तों के निर्गम संकुचित हुए रहते हैं ॥१४॥
214115 अपनी वृद्धावस्थारूपी शिशिर ऋतु के अन्त में इसके चेष्टारूप पत्तों के समूह शान्त और शीर्ण हो जाते हैं । जगत्-रूपी जंगल में उत्पन्न हुए इस वृक्ष के समीप में स्त्री, पुत्र आदि पोष्यवर्गरूपी बहुत-से तृण पैदा हुए हैं ॥१५॥
214116 हाथों और पैरों के पिछले हिस्से तथा ओष्ठ, कान और जीभ आदि इसके लाल-लाल कोमल पल्लवरूप अवयव हैं और हाथों एवं पैरों के तलवे कुछ कठोर होने से कम लालिमा लिये हुए इसके कुछ गोल तथा सुन्दर रेखाओं से युक्त चंचल पत्ते हैं ॥१६॥
214117 भीतर में स्थित नाड़ियों तथा हड्डियों से लिप्त होने के कारण सुन्दर, कोमल और चिकनी मूर्ति लाल अंगुलियाँ ही इसके वायु से कम्पित हो रहे बाल पल्लव हैं ॥१७॥
214118 काटने पर भी पुनः पुनः उत्पन्न होनेवाली कोमल, चिकनी, तीक्ष्ण अग्रभागों से युक्त दूज की चन्द्रकला के आकारवाली इसकी नख पंक्तियाँ ही गोल-गोल कलियाँ है ॥१८॥
214119 इस तरह देह वृक्षरूप से उत्पन्न हुए पूर्व जन्म के कर्म की कर्मेन्द्रियाँ ही मूल है । (इनमें वृक्षमूल के धर्म दिखलाते हैं) इनमें जो छिद्रों से युक्त हैं, वे तो आसंग-कामादिरूपी साँपों से डॅसे गये हैं
214120 और जो बिना छिद्रों के हैं उनमें भी बड़ी-बड़ी गाँठे पड़ गई हैं ॥१९॥
214121
214122 हे भगवान्, दृढ़ हड्डियों की गाँठों से बँधी, नाड़ियों में भरे गये अन्नरसों में डूबी हुई, वासनारूपी रस को पी जानेवाली तथा अपने रक्तरूप रस से परिपूर्ण; एड़ी के ऊपर की गाँठ से युक्त, दृढ़ अंगोंवाली, सुन्दर त्वचाओं से समन्वित और चिकनी उन कर्मेन्द्रियों के भी

मूल आप ज्ञानेन्द्रियों को जानिये ॥२०,२१॥

214123 ज्ञानेन्द्रियाँ देह से बाहर बहुत दूर विषय प्रदेशों में जाकर भी विषयों को पकड़ लेने में अत्यन्त समर्थ हैं, नेत्रगोलक आदि पांच तरह के स्थानों में वे आश्रित हैं और अपने-अपने विषय-वासनारूपी कीचड़ में निमग्न अतएव वासनायुक्त हैं तथा उन्हें निगृहीत करना शक्य नहीं है - काबू के बाहर है ॥२२॥

214124 उन ज्ञानेन्द्रियों का भी महान् स्तम्भयुक्त मूल यह मन है, इसने तीनों लोक को व्याप्त कर रक्खा है तथा यही अनन्त□सर्ग - २]

214125

214126 रूपादि रसद्रवों को पांच ज्ञानेन्द्रियों के स्रोतरूपी नाड़ियों के द्वारा खींचकर उनका उपभोग कर लेने के बाद फिर उन्हें फेंक देता है ॥२३॥

214127

214128 हे भगवान्, उस मन का मूल तत्त्वज्ञानी लोग चेत्य (विषय) की ओर उन्मुख हुए चिदात्मक जीव को (चिदाभास को) कहते हैं। चेत्यांश का मूल अविद्याशबल (मायाशबल) चिति है। उस चिदाभासरूप चिति का भी मूल बिम्बभूत ब्रह्म है, जो सब मूलों का एक कारण है। हे ब्रह्मन्, चूँकि वह अशब्द, अनन्त, शुद्ध और सत्यस्वरूप है, इसलिए उस ब्रह्म का कोई दूसरा मूल नहीं है ।।२४,२५॥

214129

214130 हे महर्षे, इस तरह सम्पूर्ण कर्मों का मूल विषयों की ओर उन्मुख हुई चिति ही है। वह अहंकारादि के साथ तादात्म्यापन्न होकर 'मैं ही सब कुछ करती हूँ' यों कर्ता के स्वरूप की भावना करके क्रियात्मक स्पन्द बनकर उसके फल के लिए प्रवृत्त होती है ॥२६॥

214131 हे मुने, सब कर्मों का आदि बीज यह जीव चेतन ही है, क्योंकि उसके रहने पर ही यह बड़ी-बड़ी टहनियोंवाला शरीररूपी सेमल का वृक्ष पैदा होता है|२७॥

214132 यह जीवचैतन्य जिस समय अहंकार आदि से युक्त 'मैं ही चेतन कर्ता हूँ' इस तरह की उबुद्ध हुई शब्दार्थभावना से समन्वित होता है उसी समय कर्मों की बीजता

214133 को प्राप्त होता है, अन्यथा यह अपने सत् परम पदरूप से ही स्थित रहता है ।।२८॥

214134

214135 फिर इसीको स्पष्टरूप से कहते हैं।

214136 यह जीवचेतन जब चेतनशब्दार्थ की भावना से यानी चैतन्यात्मक 'मैं ही सब कुछ करता हूँ इस तरह की भावना से वेष्टित होता है तब कर्मों की बीजता को प्राप्त होता है, अन्यथा अपने परम सद्रूप पद से स्थित रहता है ॥२९॥

214137

214138 उक्त अर्थ की प्रामाणिकता की सिद्धि के लिए गुरुवाक्य को ही प्रमाणरूप से उपस्थित करते हुए श्रीरामचन्द्रजी अब उपसंहार करते हैं।

214139 इसलिए हे मुनीश्वर, अपने शरीर आदि में अहंरूपता के आकार की भावना ही इस संसार में सब कर्मों की कारण है। यह जो मैंने कर्मों का मूल आपसे कहा है, सो आपने ही पहले मुझसे कहा था, अतः आपके वचन का अवलम्बन करके ही मैंने यह सब आपसे कहा है ॥३०॥

214140 __हे श्रीरामजी, यह जो आपने कर्मों का मूल मुझे सुनाया है, इसका त्याग चुपचाप बैठे रहने या देह का त्याग कर देने से नहीं हो सकता है और न तो कर्मों की निवृत्ति ही आपके द्वारा दिखलाये गये मार्ग से हो सकती है, इस अभिप्राय से महाराज वसिष्ठजी कहते हैं।

214141 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, जब तक देहरूप उपाधि उपस्थित है तब तक वेदनात्मक इस सूक्ष्म कर्म का क्या त्याग और क्या अनुष्ठान हो सकता है ? ॥३१॥

214142

214143 देह के विद्यमान रहते बाह्य और आभ्यन्तर दृश्यों के अध्यास को दूर करना अत्यन्त ही कठिन है, यह कहते हैं।

214144 देह रहते बाह्य और आभ्यन्तर जिस-जिस की यह जीवचेतन भावना करता है उसी रूप

214145

214146 का यह शीघ्र हो जाता है, चाहे वह सत्याकार हो या विभ्रम से भरा हुआ बिलकुल असत्य ही क्यों न हो ? ॥३२॥

214147 यदि भावना नहीं करता, तो यह अच्छी तरह इस संसार के भ्रम से मुक्त हो जाता है । वह भ्रम सत्य हो या असत्य इस विचार से क्या प्रयोजन है ? ॥३३॥

214148 यह जीवचेतन ही वासना, इच्छा, मन, कर्म, संकल्प आदि नामवाले औपाधिक उत्पन्न भ्रमों से अपने अन्दर संसाररूप से विकसित होता है ॥३४॥

214149

214150 तब तो प्रतिबिम्ब की हेतु चित्तरूप उपाधि का ही प्रबोध से निरास करना चाहिए, इस शंका पर कहते हैं।

214151 देहरूपी घर के भीतर स्थित प्रबुद्ध हुए या अप्रबुद्ध हुए इस जीव का देहपर्यन्त चित्त रहेगा ही, उसका त्याग हो नहीं सकता ॥३५॥

214152 जीवन धारण कर रहे प्राणियों के चित्त का भला कैसे त्याग हो सकता है । इसलिए चुपचाप बैठे रहने या देह के त्याग से सब कर्मों का कभी त्याग नहीं हो सकता, किन्तु यथा प्राप्त सब व्यवहारों को करते समय भी 'असंग, अद्वितीय, कूटस्थ चिन्मात्रस्वरूप में कुछ भी नहीं करता', इस निष्क्रिय आत्मस्वभाव की स्थिति से कर्मशब्दार्थ की भावना के उत्पन्न न होने पर यत्न के बिना भी कर्म और अकर्मरूपता का विकल्प छूट जाने से यह कर्म-त्याग स्वयं ही हो जाता है ॥३६॥

214153

214154 इससे भिन्न किसी दूसरे मार्ग से कर्म का त्याग अत्यन्त कठिन है, यह कहते हैं।

214155 इससे अन्य दूसरे कर्म त्याग का संभव न होने पर जो केवल अपने शरीर से कर्तव्यता त्यागरूप (शास्त्रविहित या लौकिक कर्मों को छोड़कर चुपचाप बैठनारूप त्याग) करता है, उसके द्वारा यह कुछ भी नहीं किया गया समझना चाहिए।॥३७॥

214156 बोध होने के बाद दृश्य-प्रतिभास का स्वयमेव लय होने से जो जगत् का अत्यन्तअभाव होता है उसी को असंग त्याग और मोक्ष भी कहते हैं ॥३८॥

214157

214158 बोध से तो वेद्य का ही बाध होता है, वेदन का नहीं, फिर उसका बाध कैसे कहते हैं, यदि यह कोई आशंका करे, तो उस पर कहते हैं।

214159 वेद्य (विषयों) के रहने पर ही वेदन होता है। किन्तु यदि सृष्टि के आदि में ही वेद्यदृष्टि उत्पन्न नहीं हुई, तो फिर वह वर्तमानकाल में तो है ही नहीं । इसलिए क्या और कहाँ वेदन है (M) ? ॥३९॥

214160 चिदाभासतारूप वेद्योन्मुखता का परित्याग कर जो वेदन का शुद्ध चिदात्मकरूप अवशिष्ट रहता है वह द्वैतवेदन नहीं है, क्योंकि वह कर्म-क्रिया नहीं है, जिससे कि 'विद्' धातु से भाव में 'ल्युट्' प्रत्यय करने पर जो 'विद्' धातु का अर्थ होता है वह हो। किन्तु वह शांत ब्रह्म ही है, ऐसा तत्त्वज्ञानी लोग कहते हैं ॥४०॥

214161 चिदाभासात्मक जो चेतन है वह तो कर्म क्रियारूप ही कहा गया है, क्योंकि बुद्धि आदि व्यापार द्वारा जल आदि में प्रतिबिम्बित आकाश

214162 (M) तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में वेद्यदृष्टि (विषयदृष्टि) न तो उत्पन्न हुई है और न विद्यमान ही है, क्योंकि उपाधि का बाध होने पर चिदाभास की अलग स्थिति नहीं रहती, यह भाव है ।

214163

214164 की नाईं वह विकास को प्राप्त हुआ है । यही कारण है कि अनुभवी विद्वान लोग मोक्ष को चिदाभासशून्य ही कहते हैं। उन लोगों की विवेकी शिष्य के प्रति इसी तरह की उपदेशवाणी

214165 सुनाई देती है ॥४१॥

214166

214167 इस तरह यह सिद्ध हो गया है कि जब तक यह शरीर खड़ा है तब तक सुखपूर्वक व्यवहार होता ही रहेगा, इसी आशय से कहते हैं।

214168 इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, जब तक यह शरीर खड़ा है तब तक कर्मों का त्याग नहीं हो सकता । जो लोग कर्मों की पूजा करते हैं वे लोग उसके मूल को नहीं छोड़ते ॥४२॥

अपने कर्म का मूल वासनात्मक मन सम्बन्धी चिदाभास संवित् ही है। उसका उच्छेद जब तक यह शरीर है तब तक ज्ञान के बिना हो नहीं सकता ॥४३॥
__हे श्रीरामजी, यही चिदाभाससंवित् भीतर अन्य कर्मों के मूल काम, वासना आदि को पैदा करने में तत्पर और श्रेष्ठ है ॥४४॥

इसलिए मेरे द्वारा कहा गया ही सबसे बढ़िया कर्मत्याग में उपाय है, इस आशय से कहते हैं।
जो तत्त्वज्ञानी चिदाभासरूपी संवित् को मूल अज्ञान के साथ अपने यत्न से तत्त्व को समझकर स्वरूप से च्युत कर देता है वह उससे उत्पन्न तत्-तत् दृश्यदर्शनरूप वृत्तिअवच्छिन्न चिदाभासात्मक सूक्ष्म संवित् को अप्रतिसन्धानरूप मूलबाधक अपने यत्न से ही काट देता है अर्थात् उसे काटने के लिए पृथक् प्रयत्न की अपेक्षा नहीं है ॥४५॥
जो चिदाभास को शुद्ध आत्मदृष्टि से विचारकर विचलित कर देता है वह संसाररूपी वृक्ष का तत्त्वज्ञान के द्वारा सर्वबाधरूपी मूलोच्छेद कर डालता है ॥४६॥
__हे श्रीरामजी, चूँकि चिति के अभाव से रहित, सजातीय और विजातीय भेदों से शून्य, दृश्य पदार्थों से हीन जो एक आकाश है वह तत्त्वदृष्टि से ब्रह्मरूप ही है। इसलिए ब्रह्मज्ञानी लोग उसी को हम सब चेतनों का सार (पारमार्थिक रूप) कहते हैं ॥४७॥

___ दूसरा सर्ग समाप्त
तीसरा सर्ग द्वैत का अत्यन्त बाध हो जाने पर विद्वानों को जिस उपाय से आत्मतत्त्व अवेदनरूप और
निष्क्रिय सिद्ध होता है, उस उपाय का वर्णन । 'अवेदनं विदुर्मोक्षम्' इत्यादि पूर्ववचन से जो कहा गया है उस विषय में श्री रामचन्द्रजी शंका करते हैं।
श्रीरामजी ने कहा : हे मुनीन्द्र, जो वेदन(ज्ञान) पदार्थ है उसे अवेदनरूप कैसे बनाया जा सकता है ? न तो असत्वस्तु की सत्ता हो सकती है और न सद्वस्तु का अभाव हो सकता है ॥१॥

(यद्यपि वेद्योन्मुखत्वं संत्यज्य' इत्यादि से अवेदन शब्दार्थ का निरूपण हो जाने से श्रीरामभद्र

को यह शंका नहीं होनी चाहिए, तथापि 'येन संविदसंवित्या' इस कथन से वेदन नाश ही असंवेदन कहा गया है यह बात 'तच्छान्तं ब्रह्म कथ्यते' इस वाक्य द्वारा प्रतिपादित अवेदन की ब्रह्मरूपता नहीं घटती, क्योंकि सत् असत् नहीं हो सकता, इसलिए शंका का अवसर है।)
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, जिस समय यह सिद्धान्त मान लिया जाय कि असत् वस्तु की उत्पत्ति और सद्वस्तु का विनाश नहीं होता, उस दशा में वेदन को अवेदन बनाना स्वयं ही सुलभ हो जाता है ॥२॥
संसारदशा में प्रसिद्ध यह वेदन शब्द और इसका अर्थ ये दोनों एक तरह से रज्जूसर्पभ्रम के सदृश मिथ्या हैं। मिथ्यासामग्री से मिथ्यारूप उत्पन्न हुए हैं और मृगजल के सदृश ये केवल दिखाई देते हैं ॥३॥
हे राघव, वेदनशब्द और उसके अर्थ का न जानना उत्तम है तथा उनका ज्ञान होना दुःख है, इसलिए आप अविनाशी तटस्थ आत्मस्वरूप को जानिये और त्रिपुटीभान के अन्तर्गतवृत्ति से युक्त चेतन के आभास को आत्मरूप मत समझिये ॥४॥
प्राणी के लिए सबसे बढ़कर दुःख पैदा करनेवाला वेदनशब्द और उसका अर्थ जानना है, इसलिए वेदनशब्द और उसके अर्थ का परिज्ञान समूल नष्टकर अपने असलस्वरूप में अवस्थित रहिये ॥५॥

व्यवहारकाल में उसका उच्छेद किस तरह करना चाहिए, इस पर कहते हैं।
ज्ञाता, ज्ञान और ज्ञेय रूप त्रिपुटीभान जिस समय होता है, उस समय व्यावहारिक ज्ञानरूप शब्द और उसका अर्थ प्राप्त होता है उन दोनों की यथायोग्य सर्वार्थरूप कुटस्थ चैतन्य तथा सर्वशब्दरूप 'ओम्' शब्द में लक्षणाकर कूटस्थ चैतन्यमात्र ही आत्मा है और यही मोक्ष का आविर्भाव है,यों सुदृढ़ निश्चय कर ज्ञानी पुरुष समस्त विक्षेपात्मक प्रपंचों का परित्याग कर व्यवहार करे ॥६|
इस प्रकार के ज्ञानरूप व्यवहार से ही ज्ञानी को पूर्वोत्तर शुभाशुभ कर्मों का सम्बन्ध नहीं होता और उनका विनाश भी हो जाता है, यह कहते हैं।
विवेकी पुरुष को अपना शुभाशुभ कर्म विनष्ट कर देना चाहिए । यह विनाश 'शुभाशुभ कर्मों का आत्मा के साथ तनिक भी किसी समय सम्बन्ध नहीं है', इस प्रकार के बोधरूप तत्त्वज्ञान से स्वयं सिद्ध हो जाता है ॥७॥

मूलसहित कर्मों का विनाश करने से संसार अशेषरूप से शान्त हो जाता है । जब कि आत्मतत्त्व भलीभाँति विचारित एवं प्रत्यक्ष किया जाता है तब समूल कर्मों का विनाश हो जाता है ॥८॥
जैसे बिल्व की मज्जा भीतर बीज आदि का निर्माण करती है, परन्तु बीज आदि जैसे बिल्व से भिन्न नहीं रहते, वैसे ही चिद्रूप आत्मा भी अपने भीतर चित्तसंज्ञा एवं क्रिया, कारक आदि त्रिपुटी का निर्माण करता है, पर चित्त आदि उससे तनिक भी भिन्न नहीं है |९॥
भूलोक की रचना के अन्तर्गत जम्बूद्वीप आदि की रचना जैसे भूमि से पृथक् नहीं है, वैसे ही चिदाकाश के अन्तर्गत सब भूत और भुवन आदि सन्मात्र परब्रह्म चिदाकाश से तनिक भी पृथक् नहीं हैं ॥१०॥
जो जल है वही उसके अन्तर्गत द्रवत्व भी है। इसी तरह से चिति के अन्तर्गत विद्यमान चित्त्व एवं चित्त चिति से

पृथक् नहीं है, क्योंकि चित्त्व और चित्त शब्द के जो अर्थ हैं, वे केवल चैतन्यवाचक चितिधातु के ही अर्थ हैं ।।११॥
जैसे जल में द्रवत्व और तेज में प्रभा ग्रहकत्व-स्मर्तृत्व धर्मों से शून्य है, वैसे ही ब्रह्म में चित्त्व और चित्त ग्रहकत्व एवं स्मर्तृत्व धर्म से शून्य है ॥१२॥

चित्त्व और चित्त ग्रहकत्व और स्मर्तृत्व धर्म से शून्य कैसे है ? यह कहते हैं।
'चेतयति इति चित्' (जो प्रकाशन करता है वह चित् है) इस व्युत्पत्ति से अर्थ का प्रकाश चिति का कर्म ही मालूम पड़ता है। परन्तु यह कूटस्थ चैतन्य में निर्मूल भ्रमसिद्ध यक्ष के समान किसी कारण के बिना मिथ्यारूप ही प्रतीत होता है, इसलिए चिति में उसकी उत्पत्ति ही नहीं है और न उसका अस्तित्व ही है ॥१३॥
__इस रीति से चिंतनक्रिया के चेतन से पृथक् न सिद्ध होने पर विषय भी चेतन से पृथक् सिद्ध नहीं है, यह कहते हैं।
वायु और उसके स्पन्दन की नाईं जब चेतन और उसकी अर्थप्रकाशनरूप क्रिया अहेतुक है, तब स्वप्न और सुषुप्ति अवस्था में होनेवाला वह अर्थप्रकाश आत्मचेतनरूप ही है, भिन्न नहीं है|१४॥
सम्पूर्ण कर्मों का विस्तार यह देह ही है, उसका मूल अहंकार है और शाखाएँ संसार है। अचेतनरूप (चिदाभासरूप क्रिया से शून्य) मूलोच्छेदक अनहंकार से शाखाओं के सहित यह ऐसे शान्त हो जाता है, जैसे स्पन्दनशून्य वायु ॥१५॥

यह नहीं समझना चाहिये कि चिदाभास के उच्छेद से जीव का स्वरूप नष्ट हो गया, किन्तु उसने तो ब्रह्मस्वरूप से अनन्तात्मा होकर अपने अनर्थरूप संसार का मूलोच्छेद कर परम पुरुषार्थ का सम्पादन कर लिया, यह कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, चिदाभासात्मक क्रिया का उच्छेद करके पत्थर के समान निश्चल अनन्त परब्रह्म परमात्मरूप होकर संसार के मूल को ऐसे उखाड़ फेंकिये, जैसे वराह के मुख का अग्रभाग मोथा को समूल उखाड़ फेंकता है ॥१६॥
पूर्वोक्त रीति से ही कर्मबीज से मूल का त्याग किया जाता है, दूसरी रीति से नहीं। इसलिए हे राघव, आपके हृदय में सदा स्थित रहनेवाला वेदनात्मक कर्ममूल शान्त हो जाय ॥१७॥
इस कर्मबीज का मूल जब त्याग दिया जाता है तब जीव के लिए न चिदाभास की सत्ता रहती है और न दृश्यप्रपंच की ही सत्ता रहती है। ऐसी स्थिति में विदिततत्त्व शान्त ब्रह्मज्ञानी न किसी वस्तु का ग्रहण करते हैं और न किसी वस्तु का परित्याग ही करते हैं, क्योंकि उस समय उन्हें त्याग और ग्रहण का परिज्ञान ही नहीं रहता । अनन्तर वे आकाश के सदृश निर्मल एवं विशद हृदय से युक्त होकर ज्ञानी पुरुष मानसिक विकल्पों से शून्य होकर जैसी उनकी मूल स्थिति है उसी रीति से अवस्थित रहते हैं । जो कुछ प्राप्त हो जाता है उसे करते हैं और नहीं भी करते हैं ॥१८-२०॥
जैसे नदी के प्रवाह में पतित तृण, काष्ठ आदि सब कुछ स्पन्दित होता है। वैसे ही ज्ञानियों की कर्मेन्द्रियाँ किसी प्रकार के मनोविकार के बिना अर्धसुप्त या बालक की नाईं

214214 स्पन्दित होती हैं ॥२१॥
214215 सबसे बढ़े-चढ़े ब्रह्मानंद के प्राप्त हो जाने पर भोगलम्पट करणवृत्तियाँ भी नीरस होकर अपने-अपने विषयों के प्रकाशन में असमर्थ-सी बनकर भीतर या बाहर कुछ भी नहीं कर पाती ॥२२॥
214216 वह पूर्वोक्त विज्ञान ही सम्पूर्ण कर्मों का परित्याग है और यह त्याग आत्मबोध से स्वतः सिद्ध हो जाता है । इतर देहादि के स्पन्दनरूप कर्म के करने से या न करने से प्रयोजन ही क्या ? ॥२३॥
214217 विषयों से विनिर्मुक्त, वासनाओं से शून्य, सुदृढ़रूप से स्थित, शान्त, एकरूप, कृत और अकृत के अनुसन्धान से रहित जो अवेदन है वही कर्मत्याग कहा जाता है ॥२४॥
214218 दीर्घकाल से भूले गये कर्मों के सदृश विषयों का भलीभाँति पुनः-पुनः स्मरण न होना ही कर्मत्याग कहा जाता है। वह विस्मरण निरन्तर खम्भे के पेट के सदृश ठोस और एकरूप का होना चाहिए ।।२५॥
214219 जो मिथ्या ज्ञानी पुरुष मूलत्याग के बिना केवल इन्द्रिय संयममात्ररूप करते हैं, उन अज्ञानी पशुओं को कर्मत्यागरूप पिशाचिका खा जाती है ॥२६॥
214220 मूलसहित कर्मत्याग के द्वारा जो ज्ञानी शान्ति प्राप्त कर बैठे हैं उन्हें यहाँ कृत-अकृत कर्म से कोई मतलब नहीं रहता ॥२७॥
214221 पूर्वोक्त रीति से चूंकि ज्ञानी-पुरुष कर्मबीजरूपी अंशों का समूल भलीभाँति उच्छेदकर निरन्तर एकमात्र निर्विकल्प समाधि में स्थित रहते हैं, इसलिए वे सुख का उपयोग करते हैं ॥२८॥
214222 ज्ञानी पुरुष प्रारब्ध प्राप्त कार्य में कुछ प्रवृत्त हुए-से दिखाई देते हैं, परन्तु ये घूर्णमान शराब के नशे में उन्मत्त पुरुष के सदृश तथा यन्त्र से संचालित काठ की मूर्तियों के सदृश उसके अभिमान से रहित रहते हैं ॥२९॥
214223 विविध विषय-विलासों से परिपूर्ण मोक्षलक्ष्मी से ज्ञानी पुरुष ऐसे अपने देह आदि के भान को भूले रहते हैं, जैसे अत्यन्त आसक्तिरूप व्यसन से साधारण पुरुष अपने देह आदि के भान को भूले रहते हैं और किसी अनिर्वचनीय पंचम आदि भूमिकाओं में प्राप्त होकर अर्धसुप्त एवं अर्धप्रबुद्ध के सदृश रहते हैं ॥३०॥
214224 जो मूलोच्छेदपूर्वक छोड़ा जाता है वही छोड़ा गया कहा जाता है और जो मूलोच्छेद के बिना त्याग है, वह शाखाच्छेदन के सदृश ही है ॥३१॥
214225 मूल के छेदन के बिना केवल शाखाग्र से काटा गया कर्मरूपी वृक्ष फिर हजारों शाखा-प्रशाखाओं के विस्तार से दुःख के लिए बढ़ता ही रहता है ॥३२॥
214226 हे भद्र, पूर्वोक्त अवेदनस्वरूप से ही कर्मत्याग सिद्ध होता है, दूसरे से नहीं, इसलिए बतलाये गये क्रम से उसी के अभ्यास में तत्पर रहिये ॥३३॥
214227 श्रीरामजी, जो कोई पुरुष उस प्रकार का कर्मत्याग न कर दूसरे अत्यागरूपी त्याग को करने में प्रवृत्त रहते हैं वे मानों गगन ताड़ने के लिए ही उद्यत रहते हैं ॥३४॥
214228 आत्मबोध से कर्मत्याग स्वयं ही सिद्ध हो जाता है । इच्छारहित जीवन्मुक्तों की बड़ी-बड़ी आडम्बरपूर्ण क्रियाएँ भी अक्रियारूप ही हैं, क्योंकि उनका मूलभूतबीज जल चुका है। जिसके तन्तु जल चुके हैं ऐसा वस्त्र वस्त्र के सदृश दिखाई दे रहा भी वास्तविक वस्त्र नहीं है |३५॥
214229 भोगासक्तिरूप रस की भावना से ही बुद्धिसहित इन्द्रियों के द्वारा निष्पादित कर्म ऐसे सफल होता है, जैसे रस्सी के द्वारा कूपकाष्ठ जल निकालना, सींचना आदिरूप रसभावना से धान पैदा कर सफल होता है । वह काष्ठ वृथा चेष्टा से जैसे व्यर्थ है वैसे ही अन्य शारीरिक
214230
214231 चेष्टारूप स्पन्द भी निष्फल है ॥३६॥
214232 ज्ञान से कर्मत्याग के सिद्ध हो जाने पर वासनाशून्य जीवन्मुक्त पुरुष चाहे घर में रहे या जंगल में, धनादि सम्पत्ति के नाश से दरिद्र हो या धनादि सम्पत्ति की वृद्धि से अभ्युदय को प्राप्त हो, किन्तु है वह रहता सर्वत्र एक-सा ही ॥३७॥
214233 शान्त पुरुष के लिए घर ही निर्जन दूरस्थ जंगल है तथा अशान्त पुरुष के लिए निर्जन महान् जंगल भी जनसमुदाय से ठसाठस भरी नगरी है ।।३८॥
214234 परिशान्तमति तत्त्वज्ञानी पुरुष के लिए स्वप्न में भी निर्जन, निर्मल, विस्तृत और अति मनोहर वन भूमि हृदय के अन्दर ही विराजमान है ॥३९॥
214235 ज्ञानाग्नि से दग्ध हुए दृश्य प्रपंचवाले तत्त्वज्ञानी के लिए यह संसार ही स्पन्दन से शून्य, आकाशमयी, अशेष-विशेष पदार्थों से शून्य महाटवी है ॥४०॥
214236 अनन्त संकल्पोंवाले तथा जगत् की स्थिति को हृदय में रखनेवाले अज्ञानी के लिए सम्पूर्ण सागरों सहित सारी पृथिवी हृदय के अन्दर ही विराजमान है ॥४१॥
214237 अज्ञानी दीन मनुष्य के लिए विविध द्वन्द्वों से भरी हुई, अनेकविध कार्यों के आरम्भ से युक्त तथा अनेक तरह के आकारों से समन्वित ग्रह मण्डली हृदय के भीतर ही विराजमान है ॥४२॥
214238 __ हे श्रीरामजी, अज्ञानी पुरुष के लिए विविध आवश्यक कार्यों से यानी धनोपार्जन, धनव्यय, दूरदेश में प्रवास, कलह आदि से सर्वदा ही लोभ, मोह, शोक, भय, आसक्ति आदि विकारों से पूर्ण छोटे-छोटे कसबों, बड़े-बड़े नगरों तथा देश-देशान्तरों एवं पर्वतों से युक्त यह सारी पृथिवी मलिन हृदय में जैसे दर्पण में प्रतिबिम्बित हो, वैसे प्रतिबिम्बित होती ही है ॥४३॥
214239
214240 तीसरा सर्ग समाप्त
214241 चौथा सर्ग
214242 अहन्ता ही संसार का मूल है। इसका आत्मबोध से अनहंभाव की भावना करने पर त्याग हो जाता है, यह वर्णन ।
214243 सम्पूर्ण दृश्यों का त्याग ही द्रष्टा आत्मा का मोक्ष है। तेल खतम हो जाने पर दीप-निर्वाण के समान तत्त्वज्ञान से सम्पूर्ण दृश्य प्रपंच के मूल अज्ञान का निर्वाण (नाश) हो जाने पर ही वह सिद्ध होता है, अन्यथा नहीं, यह कहते हैं।
214244 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, चेतन आत्मरूप तत्त्वबोध हो जाने पर जब अहन्तादि के सहित जगत् शान्त हो जाता है तब तेल समाप्त हो जाने पर जैसे दीप बुझ जाता है वैसे ही सब दृश्य प्रपंचों का त्याग सिद्ध होता है, अन्यथा नहीं।।१॥
214245 कर्मों का त्याग वस्तुतः त्याग नहीं कहा गया है, बोध ही मुख्य त्याग कहा गया है। जिसमें जगत् का प्रतिभास नहीं है ऐसा परिशिष्ट मुख्य एक आत्मा ही सर्वत्यागरूपी मोक्ष है, यह अविनाशी तथा अहन्तादि विकारों से रहित है॥२॥
214246 'पामरजन तक प्रसिद्ध यह देहादि दृश्य प्रपंच ही मैं हूँ' तथा 'देहादि से सम्बध्द यह भोग्य जगत् मेरा है', इस तरह के तादात्म्याध्यास और संसर्गाध्यास रूप दो बन्धनों के, तेलरहित दीपक की नाईं, समूल शान्त हो जाने पर सर्वोत्तम बोध ही (एकमात्र चैतन्य ही आत्मा है, इस प्रकार का ज्ञान ही) शेष रह
214247
214248 जाता है, इसीका नाम परमनिर्वाण यानी मोक्ष है ॥३॥
214249
214250 उक्त अर्थ को व्यतिरेक से भी दृढ़ करते हैं। 'यह देहादिरूप मैं हूँ तथा स्त्री-पुत्र आदि मेरे हैं' इस प्रकार का अध्यासरूप संसार जिसका शान्त नहीं है उसे न ज्ञान है, न शान्ति है, न त्याग ही है और न निवृति यानी मोक्षरूप सुख ही है ॥४॥
214251 यह स्त्री, पुत्र, धन आदि सब मेरे हैं , यह शरीर, इन्द्रिय आदि मैं हूँ, सिर्फ इतने अध्यास की जो निवृत्ति है वह अध्यस्त पदार्थों के बाध का अधिष्ठानरूप होने से बोधरूप तथा सर्वथा शान्त शिवस्वरूप है, उससे भिन्न और कुछ भी नहीं है ।।५॥
214252 तत्त्वबोध के द्वारा अहमंश के क्षीण हो जाने पर (हे श्रीरामजी, यह आप समझ लीजिए कि) ममता का आधार सारा संसार ही विनाश को प्राप्त हो गया। (सब जगत् का नाश होने पर सर्वस्व नाश की आशंका से डरे हुए पुरुष के प्रति समाधान देते हैं।) और सच पूछिये तो यथार्थ में कहीं कुछ भी नष्ट नहीं हुआ। क्योंकि सर्वत्र आनन्दघन एक आत्मा ही स्थित है ॥६॥
214253
214254 अहंबुद्धि को नष्ट करने में बिलकुल सरल उपाय बतलाते हैं।
214255 अहंकार की भावना करनेवाला जीव एकमात्र अहंकार की भावना न करने से ही बिना किसी विघ्न के () शान्त हो जाता है। और यह मुक्ति सिर्फ इतने ही साधन से सिद्ध हो जाती है, इसके लिए अनेक साधनों के सम्पादन में व्यर्थ क्लेश क्यों किया जाय ? ॥७॥
214256
214257 ___ अनहंबुद्धि भी तो अहंबुद्धि की नाईं द्वैतरूप होने के कारण अध्यास ही है, फिर वह किससे शान्त होती है, यदि यह पूछिये,तो इसका उत्तर यह है कि पंक के साथ कतकधूलि की नाईं अहंबुद्धि के साथ वह भी अपने-आप चिदात्मा में शान्त हो जाती है, यह उपपत्तिपूर्वक कहते हैं।
214258 मैं देहादि नहीं हूँ, किन्तु चिन्मात्ररूप ही हूँ, इस बुद्धि को भी यदि आप द्वैतभ्रमबुद्धि ही कहें, तो यह परमार्थचित्स्वभाव को छोड़कर और कुछ नहीं है । क्योंकि चितिस्वरूप तो आकाश के समान विशद है, इसलिए इसमें भ्रम की स्थिति ही कहाँ रह सकती है ॥८॥

214259
214260 भ्रम, भ्रमसाधन, भ्रमफल एवं उनके आश्रय सभी ज्ञानमात्र के परिणाम हैं, इसलिए अज्ञान की निवृत्ति हो जाने पर उनका पृथक् अस्तित्व नहीं है, यह कहते हैं।
214261 न भ्रम है, न भ्रम का साधन है,न भ्रम का फल है और न भ्रम का आश्रय ही है, जो कुछ है, वह सब अज्ञान ही है, इसलिए जब आपको तत्त्वज्ञान हो जायेगा तब उसी से आप में उनकी सत्ता नहीं रहेगी ॥९॥
214262 हे श्रीरामजी, यह जो प्रपंच दिखाई दे रहा है, वास्तव में उसे चिन्मात्र ही समझिये। स्वरूपतः विस्तृत प्रपंच असत् खरगोश के सींग के सदृश ही है, इसलिए आप जगत् के विषय में समस्त वाग्व्यवहार को छोड़कर चुपचाप बैठे रहिये, क्योंकि पूर्वोक्त प्रणाली से सब कुछ परिशिष्ट
214263 आत्मस्वरूप ही है ॥१०॥
214264 (s) अर्थात् 'नेदं रजतम्' (यह रजत नहीं है) इस बुद्धि से रजत के अध्यासबाध में जैसे कोई विघ्न नहीं है।
214265
214266 जब-जब अहंभाव का उदय प्राप्त हो तब-तब उसी समय में अहंभाव विरोधिनी अनहंभावबुद्धि पैदा करना चाहिए, यह कहते हैं।
214267 जिस कारणसामग्री से निमेषमात्र में शीघ्र अहंबुद्धि उत्पन्न होती है उस सामग्री से विरुद्ध तत्काल अनहंभाव का उत्पादन कर पुरुष किसी प्रकार के शोक से सन्तप्त नहीं होता ॥११॥
214268
214269 भद्र, इस तरह निरन्तर अत्यन्त सावधानी से पैदा किये गये अनहंभाव अहंभाव को शीघ्र आकाशपुष्प के सदृश निर्वचनीय बनाकर रण में धनुष चढ़ाये गये अर्जुनबाण के सदृश अपरांमुख हो ब्रह्मरूप लक्ष्य का दृढ़ अवलम्बन कर निरन्तर आप अवस्थित रहिये ॥१२॥
214270
214271 हे रामभद्र, इस रीति से निरन्तर अहन्ता की आकाशपुष्प आदि के सदृश भावना कर रहे आप समस्त सांसारिक भावनाओं से निर्मुक्त होकर संसारसागर से पार हो जाइये ॥१३॥
214272 भद्र, स्वाभाविक अज्ञानजनित अहंभाव के ऊपर विजय पाने में जिसकी स्वयं वीरता नहीं है उस पशु की उत्तमपद प्राप्ति के लिए कोई चर्चा ही क्या हो सकती है, यह कहिये ॥१४॥
214273 जिस उत्तम ज्ञानी पुरुष ने सबसे पहले काम, क्रोध आदि छः शत्रुओं के ऊपर विजय पा ली है, वही बड़े-बड़े अर्थों का भाजन हो सकता है; दूसरा मनुष्यरूपी गदहा नहीं ॥१५॥
214274 जो पुरुष अपने अन्दर की मनोवृत्ति को जीत रहा है या जो जीत चुका है वह पुरुष विवेकज्ञान का पात्र गिना जाता है और वही 'पुरुष' इस शब्द से कहा जाता है यानी उसी पुरुष ने अपना जन्म सफल बनाया है ॥१६॥
214275 भद्र, समुद्र में शिला के सदृश जो-जो विषय आपके लिए प्रारब्धवश प्राप्त हो जाये, उन सब विषयों से आप 'वह विषय मैं नहीं हूँ' इस प्रकार की भावना करते हुए अपना सम्बन्ध ही हटा दीजिये ॥१७| 'मैं देहादि विषयरूप नहीं हूँ', ऐसा जानते हुए और अनेक तरह की युक्तियों से ज्ञानरूप सुख का अच्छी तरह अनुभव करते हुए भी क्यों आप अज्ञानी के सदृश मोह में फँसते हैं अर्थात् नहीं ही फँसना चाहिए ॥१८॥
214276 युक्ति से विचारने पर जैसे सुवर्ण में कटक आदिरूपता केवल भ्रान्ति को छोड़कर कोई भी दूसरी वस्तु नहीं है वैसे ही इस आत्मा में युक्ति से विचारने पर देहादि ज्ञेय वस्तु भ्रान्ति को छोड़कर दूसरी कोई भी वस्तु नहीं है।
214277 आपकी वैसी भ्रान्ति केवल विषयों के विस्मरण से ही नष्ट हो जायेगी ॥१९॥
214278
214279 हजारों युक्तियों के प्रदर्शन से कोई प्रयोजन नहीं है केवल 'देहादि मैं नहीं हूँ' अकेली इस भावना का अभ्यास कर लेने पर ही सब भ्रान्तियाँ निकल जायेगी, यह कहते हैं।
214280 श्रीरामजी, वायु में क्रिया के सदृश आपके भीतर जो-जो भाव उत्पन्न होते हैं, उन-उन भावों के आप 'मैं भावरूप नहीं हूँ' इस तरह की भावनावृत्ति से अपने को अनाश्रय बना दीजिये ॥२०॥
214281 जिस पुरुष ने सबसे पहले अहंभाव का त्यागकर लोभ, लज्जा, मद और मोह के ऊपर विजय नहीं पाई, वह पुरुष नास्तिकता, यथेष्टाचरण आदि के उत्पादक इस आध्यात्मशास्त्र का अनधिकारी है। उसे इसमें प्रवृत्त नहीं होना चाहिए यदि वह प्रवृत्ति करेगा, तो नास्तिक एवं स्वेच्छाचारी ही बन
214282
214283 जायेगा ।।२१॥
214284 पवन में स्पन्दन के सदृश आपमें जो अहन्ता स्थित है वह आपके परमात्मस्वरूप बन जाने पर वायु में स्पन्दन के सदृश आपसे पृथक् नहीं रह सकती ॥२२॥
214285 कूटस्थ अद्वितीय चैतन्यमात्र के ज्ञान से परमात्मा में जब संसार एकरूप से मिल जाता है तब वह बहुत ही भला लगता है। ठीक ही है कि माला में भ्रान्ति से कल्पित सर्प आदि भयंकर अर्थ जब माला के ज्ञान से मालास्वरूप हो जाते है तब मालारूप से कण्ठ में धारण करने पर सुन्दर लगते ही है ॥२३॥
214286
214287 यदि आत्मज्ञान से जीव और जगत् की परमात्मरूप अवयवी के रूप में उत्पत्ति आपने मान ली, तो उसके बाद दूसरे भावविकार भी उत्पन्न होंगे ही, ऐसी स्थिति में उन विकारों से तथा जीवभाव, जगद्भाव एवं उनके ध्वंस आदि को लेकर द्वैतापत्ति भी होगी, इस शंका पर कहते हैं।
214288 वस्तुतः परमात्मा न तो कभी उदित (उत्पन्न) होता है और न कभी अस्त ही और जब इस परमात्मा से भिन्न कोई दूसरी वस्तु है ही नहीं, तब उससे भिन्न कौन भाव रहा और कौन अभाव रहा, कहने का तात्पर्य यह कि बाध से कल्पित की जो अधिष्ठानरूपता है, वह न तो उत्पत्तिरूप है और न नाशरूप है, किन्तु नित्यसिद्ध आत्मरूप है। और विकार आदि में हेतु तो क्रिया ही रहती है, ज्ञान नहीं, इसलिए जीव की परमात्मरूपता के बाद द्वैत कभी भी नहीं हो सकता ॥२४॥
214289 तत्त्वज्ञान से ज्ञाता, ज्ञेय ज्ञानरूप त्रिपुटी का बाध हो जाने पर त्रिपुटीजनित जीव का विनाश हो जाता है। इससे यही बात निकली कि 'त्वं' पद का लक्ष्य, पूर्ण, शान्त, शिवस्वरूप परब्रह्म जो 'तत्' पद के लक्ष्य पूर्ण, शान्त, शिवस्वरूप स्वभाव में पहले से स्थित है, इसीका तत्त्वज्ञान विस्तार कर देता है, अपूर्व किसीका भी उत्पादन नहीं करता ॥२५॥
214290
214291 दीप के निर्वाण के समान आभास सहित अविद्या का फल निर्वाण अपूर्व ज्ञान का उत्पन्न हुआ। यह अवश्य ही मानना होगा, अन्यथा ज्ञान निष्फल हो जायेगा। इस पर कहते हैं।
214292 ठीक है, यद्यपि निर्वाण ज्ञान का फल है तथापि वह अपूर्व उत्पन्न हुआ । यह कहना अत्यन्त अप्रसिद्ध है, क्योंकि अन्धकारशून्य सूर्य में अन्धकारनिवृत्ति के समान प्रपंचशून्य ब्रह्म में प्रपंच-निवृत्ति और नित्यशान्त में शान्ति कही गयी है । अतः अनर्थ निवृत्तिरूप ज्ञान का कोई अपूर्व फल नहीं हुआ। इसी तरह नित्यसिद्ध निरतिशयानन्द शिव में आनन्दप्राप्तिरूप फल भी कोई अपूर्व पदार्थ नहीं है । इस तरह ज्ञान का फल मानने पर द्वैतापत्ति नहीं आ सकती। यदि प्रत्यक् में (जीवात्मा में) बन्ध और ब्रह्म में आकाशादि पदार्थ सत्य होते, तो उनका निर्वाण दीपनिर्वाण के समान अपूर्व होता, लेकिन ऐसा है नहीं | रज्जु में सर्पनिर्वाण के समान प्रत्यगात्मा के बन्ध का निर्वाण भी वास्तव में अनिर्वाणरूप ही है । ब्रह्म भी वास्तव में आकाशादि सत्य पदार्थों से युक्त नहीं रहता, इसलिए उनकी निवृत्ति द्वैत को सिद्ध नहीं कर सकती ॥२६॥
214293
214294 अनहंभावना असह्य है, इसका खण्डन करते हैं।
214295
214296 जब शस्त्रों के आघात सहे जाते हैं, जब व्याधियों की पीड़ाएँ सही जाती है तब ' मैं नहीं हूँ' इतनी भावना को सहने में कौन-सा क्लेश हो रहा है ? ॥२७॥
214297
214298 जितने जगत् के पदार्थ है, उन सबका अविनाशी कारण देहादि में अहंभाव रखना ही है। ज्ञान द्वारा उसका निर्मूलन हो जाने पर यह जगत् तो अपने आप उखड़ जाता है |२८॥
214299 निःसार भी मुख के बाष्प से जैसे परम स्वच्छ दर्पण मलिन हुआ प्रतीत होता है वैसे ही परमात्मारूपी दर्पण अहंकाररूपी निःसार भी मुखबाष्प से सारवत् मलिन हुआ प्रतीत होता है। अहंकाररूप निःसार बाष्प के शान्त होने पर तो परमात्मा निर्मल हो जाता है |२९॥
214300 परमात्मारूप वायु में अहंकाररूप स्पन्द है । उसे शान्त होने पर अनिर्देश्य, अनाभास, अज और अविनाशी अद्वय चिदाकाशमात्र शेष रहता है ॥३०॥

214301
214302 बाह्य अनर्थों के अवलोकन में भी अहंकार ही हेतु है, यह कहते हैं॥
214303
214304 अहंकार सामने उपस्थित द्रव्यों का चिति में प्रतिबिम्ब प्रदान करता है। उस अहंकार के शान्त हो जाने पर वह चिति निराभास, अनन्त, अज और अविनाशी परमात्मस्वरूप ही रह जाती है॥३१॥
214305 अहंकाररूपी मेघ के छिन्न-भिन्न हो जाने पर परमार्थरूप शरत्काल का आकाश, सर्वोत्तम, स्वच्छ असीम चिति लक्ष्मी से खूब सुन्दर भासित होने लग जाता है|३२॥
214306 हे श्रीरामचन्द्रजी, जो विशुद्ध सुवर्णरूप चिरकालिक चैतन्य है, वह अहंकाररूप मल के सम्पर्क से जीवरूपी ताम्रभाव को प्राप्त हुआ है, परन्तु श्रवणादि उपायरूपी अग्नि में तपकर जब अहंकाररूपी मल से निर्मुक्त हो जाता है तब वही परमप्रकाशमय कान्तिमान् ब्रह्मरूपी सुवर्ण () बन जाता है ॥३३॥
214307
214308 यदि आप यह कहें कि अहंकार की निवृत्ति हो जाने पर किस नाम से मेरा उपदेश होगा, तो इस पर मेरा कहना यह है कि समुद्र में विलीन सैन्धव आदि पदार्थों की तरह तत्-तत् नाम की निवृत्ति से जैसी अव्यपदेश्यता होती है वैसी ही आपकी भी अव्यपदेश्यता होगी। उस समय आप अनिर्वचनीय ब्रह्मस्वरूप हो जाओगे, यह कहते हैं।
214309 जैसे समुद्र में विलीन हुए पदार्थों का स्वरूप अव्यपदेश्यता को प्राप्त हो जाता है वैसे ही अनहन्ता से ब्रह्म में विलीन हुई अहन्ता भी अव्यपदेश्यता को प्राप्त हो जाती है, क्योंकि उस समय वह ब्रह्मरूप बन जाती है ॥३४॥
214310
214311 अहंकार निवृत्ति के बाद ब्रह्म आदि नाम से जो जीव का व्यवहार होता है वह भी अन्य पद के अर्थ की नाईं उसमें (जीवमें) अहंकाररूप अल्पत्व (छोटेपन का) नाशरूप जो बृहत्व (बड़प्पन) है, तत्स्वरूपप्रवृत्तिनिमित्त की कल्पना करके ही होता है, वस्तुतः नहीं होता, यह कहते हैं।
214312 तरंग आदि धर्मों से शून्य अपने स्वाभाविक स्वरूप से स्थित हुआ जल जैसे पूर्व के तरंग आदि रूप से भीतर सत्य-सा प्रतीत होकर तरंग आदि नामों से व्यवहृत होता है और (8) देखिये यह श्रुति : 'परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ।'
214313
214314 स्वाभाविक जलरूप से स्थित हुआ तरंग आदि नामों से व्यवहृत नहीं होता, वैसे ही अपने स्वरूप में स्थित आत्मा किसी नाम से व्यवहृत नहीं होता, परन्तु जब अहन्ता रहती है,तब वह अन्य पदार्थों के सदृश नामवाला सा बनकर स्थित रहता है और उन-उन लाक्षणिक नामों की कल्पना से व्यवहृत होता है ॥३५॥
214315 अहंकार ही जन्ममरण रूप इस संसार का बीज है । भावना के मूल अज्ञान के नाश से जब यह अहंकाररूपी बीज दग्ध हो जाता है तब जगत् और बन्ध इत्यादि की कल्पना ही क्या रहती है ? ॥३६॥
214316
214317 इस संसार का बीज अहंकार ही है, इसका उपपादन करने के लिए यह कैसे उदित होता है' यह बतलाते हैं।
214318 सत्, ब्रह्म, शिव, आत्मा, यानी त्रिकालअबाधित, अपरिच्छिन्न, निरतिशयानन्द अपरोक्ष चिदेकरस इन स्वभावों से युक्त परमात्मा में सत् आदि चारों स्वभावों के संकोचरूप नाम से कलंकित यानी मालिन्ययुक्त, समष्टि-अहन्ता ऐसी उदित होती है जैसी घटाकारपरिच्छेद से मिट्टी की स्वभाव विस्मृति ॥३७॥
214319 इसलिए अहंकाररूपी बीज से यह दृश्यप्रपंच की सत्तारूपी बिम्ब लता उदित हुई है। जिसमें व्यष्टिभाव से अनन्त जगत्पी फल उत्पन्न और नष्ट होते रहते हैं ॥३८॥
214320
214321 इसीका विस्तृतरूप से वर्णन करते हैं।
214322 इस अहमर्थरूपी मिर्च के बीज के भीतर पर्वतों, समुद्रों, पृथिवी और नदियों के सहित तथा बाह्य इन्द्रियों से होनेवाले पदार्थों के पर्यालोचन एवं मन के भीतर रहनेवाली काम-संकल्प आदिवृत्तिरूप एषणारूपी चमत्कृति उदित होती है ॥३९॥
214323 अन्तरिक्ष, पृथिवी, वायु, आकाश, पर्वत, नदियाँ और दिशाएँ ये सबके सब अहमर्थरूपी विकसित कुसुम की सुगन्ध हैं ॥४०॥
214324 सुमेरु के परभाग में सद्रूप दिन उदित होते ही सद्रूप पदार्थ का प्रकाश और मनन जैसे करता है वैसे ही आत्मा में उदित होते ही यह अहंकार जगत् को प्रकट करता है ॥४१॥
214325 प्रारम्भ होते ही दिन जैसे पदार्थों को प्रकाशित करता है वैसे ही प्रारम्भ होते ही अहंकारभावना क्षण भर में असत् जगत् का निर्माण कर देती है ॥४२॥
214326 ब्रह्मरूपी जल में अहंकाररूपी तेल का बिन्दु पड़ते ही जो चारों ओर फैल जाता है वही शीघ्र यह त्रिलोकीरूपी चक्र बनकर स्थित हो जाता है ॥४३॥
214327 जिस तरह खराब आँखें खुली रहकर असद्रूप जगत् को सत्यरूप से खूब अनुभव करती है । किन्तु बन्द हो जाते ही नहीं करती; अहो, उसी तरह उन्मेष मात्र से यह अहन्ता असद्रूप जगत् को सत्यरूप से अनुभव करती है ॥४४॥
214328
214329 इसीको दृढ़ करने के लिए फिर कहते हैं। । जैसे आँख की पुतली सुषुप्ति, मरण या मूर्छा में जब तिरोहित हो जाती है या जब मोक्ष में पूर्णतया विलीन हो जाती है अथवा समाधि में साक्षात्कार द्वारा जब नष्ट हो जाती है तब
214330
214331 सांसारिक पदार्थों का अनुभव नहीं कर पाती; वैसे ही अहमर्थ के प्रसृत होने पर ही यह संसार अनुभूत होता है, अन्यथा नहीं ॥४५॥
214332 नित्य परमात्मज्ञान से अहमंश के बिलकुल निःशेष कर दिये जाने पर यह संसाररूपी मृगजल पूर्णरूप से शान्त हो जाता है ॥४६॥
214333
214334 साधन और फल दोनों अतिसुलभ हैं, यह दिखलाते हैं ।
214335 स्वप्रकाश चिदात्मा की एकमात्र भावना से साध्य (4) स्वतःसिद्ध () आत्मरूप इस श्रेष्ठ वस्तु की प्राप्ति में हे श्रीरामजी, आप निरंकुश खेद या अहंभावादि भ्रान्ति को प्राप्त न हों ॥४७॥
214336
214337 किसी दूसरे पुरुष आदि बाह्य साधन की अपेक्षा न होने से भी इसको अतिसुलभ बतलाते हैं।
214338 हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, किसी दूसरे सहायक आदि साधन के बिना स्वयत्नमात्र से साध्य अनहंभावना के सिवा मैं दूसरा आपका कोई कल्याणकारण नहीं देखता ॥४८॥
214339
214340 सम्पूर्ण उपदेश सिद्धान्तों का सार संक्षेपरूप से दिखलाते हुए अब उपसंहार करते हैं। हे श्रीरामजी, सबसे पहले व्यष्टि-अहंभाव को भूलकर चारों ओर से पर्वत, अंतरिक्ष, पृथिवी, समुद्र, वायु तथा उसके मार्ग आकाशरूप होकर सारे संसार को परिपूर्ण बना करके अपने विभव का विस्तार करते हुए आप समष्टिभाव से स्थित हो जाइये । तदनन्तर स्थावर जंगम सारा संसार ब्रह्मरूप ही है, इस तरह के ज्ञान से समस्त प्रपंचों का बाध करके प्रपंचशून्य, इन्द्रियों, अन्तःकरण के मलों तथा कलाओं से वर्जित होते हुए स्वस्थ, शान्त, विशोक और निर्मलात्मा होकर स्थित हो जाइये, क्योंकि इस तरह अध्यारोप तथा अपवाद न्याय से निष्प्रपंच
214341 आत्मरूप से अवशिष्ट रह जाना ही सम्पूर्ण वेदान्त सिद्धान्तों का सार है ॥४९॥
214342
214343 चौथा सर्ग समाप्त
214344 पाँचवाँ सर्ग जितेन्द्रिय पुरुषों में ही शास्त्रों का उपदेश सफल होता है, अजितेन्द्रियों में नहीं,
214345 इस विषय में भुशुण्ड द्वारा कथित विद्याधर कथा का वसिष्ठजी द्वारा वर्णन । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे रामजी,सबसे पहले मन के सहित इन्द्रियों के स्वभाव को (विषयों की ओर उन्मुख हो रही प्रवृत्ति को) जीतकर पीछे नित्यानित्य वस्तु के विवेक आदि साधनों में

जो मनुष्य प्रवृत्त होता है उसीके लिए शास्त्र के और आचार्य के उपदेश का सारा फल
___(4) जड़ पदार्थों की नाईं इसमें फलव्याप्ति की अपेक्षा नहीं है, अतः इसके साधन में अतिसुलभता है, यह इससे दिखलाया गया ।
() इससे फल में भी उत्पादन आदि किसी विशेष प्रयत्न की आवश्यकता न होने से अतिसुलभता दिखलाई गई है ।

शीघ्र सिद्ध होता है, दूसरे के लिए नहीं |१॥
जिस दग्धबुद्धि ने अपने भीतर विषयों की ओर दौड़नेवाली अपनी इन्द्रियों के स्वभाव को नहीं जीत लिया उसको परमपद की प्राप्ति ऐसे दुर्लभ है, जैसे बालू में से तेल निकालना दुर्लभ है । तात्पर्य यह है कि बालू निचोड़ने का श्रम जैसे निष्फल है, वैसे ही चिरकाल से अभ्यस्त हुए भी, इन्द्रियों के स्वभाव को जीते बिना श्रवण, मनन आदि बिलकुल निष्फल है॥२। शुद्ध निर्मल वस्त्र आदि में तेल बिन्दु की नाईं शुद्ध विमल चित्तवाले मनुष्य में थोड़ा भी उपदेश प्रविष्ट हो जाता है और साधन चतुष्टय से रिक्त चित्तवालों में ऐसे नहीं प्रविष्ट हो पाता जैसे दर्पण के भीतर मोती नहीं प्रविष्ट हो पाता ॥३॥
इस विषय में विद्वान लोग इस प्राचीन इतिहास का उदाहरण दिया करते हैं । भुशुण्डजी ने बहुत दिन पहले मुझसे मेरु पर्वत के शिखरपर यह कहा था ॥४॥
बात बहुत पुरानी है, कभी मेरु शिखर के एकान्त कोटर में किसी अध्यात्म कथा के प्रस्ताव में श्रीभुशुण्डजी से मैंने यह पूछा था ॥५॥
मैंने भुशुण्डजी से पूछा था कि हे प्रिय, यह बतलाओ कि इस संसार में मुग्धबुद्धि तथा आत्मज्ञानशून्य दीर्घजीवी तुम किसे स्मरण करते हो? हे श्रीरामजी, मेरे पूछने पर उन्होंने यह कहा ॥६॥
__भुशुण्डजी ने कहा : हे भगवन्, लोकालोकान्तर पर्वत की चोटी पर बहुत दिन पहले एक विद्याधर रहता था । वह अजित इन्द्रियों से अत्यन्त खेद को प्राप्त अतएव विश्रान्तिरस से हीन, आत्मज्ञानशून्य, विचारवान् तथा आयुवृद्धि के हेतुभूत सदाचार से सम्पन्न था ।।७॥
अनेक तरह के तप, यम और नियम से अक्षीणायु (परिपूर्ण आयु) होकर पूर्व कालमें वह चार कल्पों तक स्थित रहा ॥८॥
तदनन्तर चौथे कल्प के अन्त में चिरकालतक तप, नियम आदि के अनुष्ठान से उसको ऐसे विवेक उदित हुआ । जैसे बादल के उदय से विदूरभूमि में वैदुर्यमणि ॥९॥

विवेकस्वरूप दिखलाते हैं।
पुनः-पुनः जन्म, पुनः-पुनः मृत्यु तथा पुनः-पुनः वृद्धावस्था न हो, क्योंकि इसका विचार करते हुए मैं लज्जित हो रहा हूँ। अतः जहाँ ये बिलकुल न हों, ऐसी एक स्थिर कौन-सी वस्तु हो सकती है ? ॥१०॥
यों विचार करके पांच प्राण, दस इन्द्रियाँ, मन, बुद्धि तथा स्थूल देह इन अठारह अवयवों से युक्त अपनी पुरी को चिरकाल तक धारण करने से श्रान्त तथा संसार के रससे विरक्त वह महात्मा मेरे पास कुछ पूछने आया ।।११॥
मेरे समीप आकर बड़े आदर के साथ उसने नमस्कार किया । मैंने भी सत्कार से उसे बैठाया । अनन्तर प्रश्न का अवसर पाकर उसने यह
अनिन्दित वचन कहा ।।१२॥

अपने खेद के हेतुभूत इन्द्रियादिकों के दोषों का विस्तार से आगे चलकर वर्णन करने की इच्छा कर रहे विद्याधर भूमिका बाँध रहे हैं।
विद्याधर ने कहा : हे भगवान्, अपने-अपने विषयों में शीघ्रानुप्रवेशी होने के कारण अत्यन्त कोमल, प्रवेश के बाद अत्यन्त परितापी और तदनन्तर उनका हिलाना-डुलाना अशक्य होने से

पत्थर से भी अधिक दृढ़ और बलवान्, छेदन और भेदन में दक्ष अपने शरीर के अन्दर प्रविष्ट हुए बाण आदि शस्त्र और इन्द्रियाँ तुल्य हैं ॥१३॥
हे मुने ये इन्द्रियाँ हृदय में रूढ़ हैं, तमोमय हैं, अन्धकार से भरे सघन जंगल के तुल्य हैं, काम आदि वानरों से व्याप्त हैं एवं प्राण,मन, देह और हृदयस्थ भूख आदि दुःखरूपी छः तरंगों से युक्त हैं । तरंगों से युक्त होती हुई भी दैवात् कहीं अंकुरित हुए शम-दमादि गुणरूपी जंगल की दाहक होने से ये विपत्ति देनेवाली तथा मलिन हैं। अतः इस तरह की इन्द्रियों को एवं उनके आश्रय मन को जीतकर प्राणी सुखी हो सकता है, सांसारिक इन भोगों से कदापि सुखी नहीं हो सकता। अतः मुझे विद्याधरों के भोगरूपी इन पदार्थों से कोई मतलब अब नहीं हैं। हे भगवन्, यही कारण है कि विरक्त जिज्ञासु होकर मैं आपकी शरण में आया हूँ॥१४॥

पाँचवाँ सर्ग समाप्त
छठा सर्ग चिरकाल तक दिव्य भोग को भोगे हुए विद्याधर के द्वारा परीक्षित विषयों में उन्मुख इन्द्रियों की नीति का वर्णन । ___ अतः चार साधनों से सम्पन्न मुझ ब्रह्मजिज्ञासु को हे ब्रह्मन्, आप ब्रह्मोपदेश दीजिये, यह कहते हैं।
विद्याधर ने कहा : हे भगवन्, आप मुझे उस परमपावन पद का शीघ्र उपदेश दीजिये । जो पूर्णरूप से कृपणता का निवर्तक, दुःखरहित तथा निरतिशयानन्दरूप होने से अति उदार है, आयासहीन तथा क्षय एवं अतिशय से शून्य है, आदि और अन्त से रहित है ॥१॥
(हे भगवान्, मैं त्रिविधताप से अत्यन्त सन्तप्त हूँ। अतएव सागर में डूबने की इच्छा कर रहे सन्तप्त सिरवाले पुरुष
की नाईं अब मुझसे विलम्ब सहा नहीं जाता।)
यदि तुम्हारी ऐसी स्थिति है, तो फिर पहले ही क्यों नहीं आये ? इस पर कहते हैं।
हे मुने, इतने काल तक जडात्मा बनकर मैं गाढ़ निद्रा में सोया हुआ था। अब मन की तीव्रतर वैराग्यरूपी प्रसन्नता से जाग गया हूँ॥२॥
हे भगवन्, मैं मन के महाभयंकर रोग काम से पीड़ित हूँ, अज्ञान की वृत्तियों दुर्वासनाओं से क्षुब्ध हूँ | मेरे समस्त कर्म दुरुच्छेद्य हैं । अतः अनात्मा में आत्माभिमानाकार से स्थित मोह से मेरा शीघ्र उद्धार कीजिये ॥३॥

विद्याधर तो सम्पूर्ण विद्याओं के आश्रय होने से अपने विद्याबल से ही समस्त दुःखों को दूर करने में समर्थ होते हैं, क्योंकि मणि-मन्त्र-रसायनादि की सिद्धियों तथा अणिमादि ऐश्वर्यों से वे युक्त रहते हैं, यह सुना जाता है, तो फिर यों श्रीसम्पन्न तुममें कामादि दुःख यातनाएँ तथा कातरता और कार्पण्यादि दोष क्यों आकर गिर पड़े ? जिससे कि श्रेष्ठ देवयोनि में उत्पन्न होने से अत्यन्त सबके मान्य होते हुए भी तुम आज निकृष्ट काकयोनि में पैदा हुए भी मेरी शरण आये हो

और मोह से अपने उद्धार का कारण मुझसे पूछ रहे हो? इस आशंका पर कह रहे हैं।
सम्पूर्ण विद्याओं तथा अनेकविध सिद्धियों आदि श्रीसम्पत्तियों एवं अनेक प्रकार के गुणों से युक्त रहते विद्याधरों में भी अजितेन्द्रिय होने के कारण आत्मज्ञानशून्य होने से काम, क्रोध, ईर्ष्या, असूया आदि दुःख यातनाएँ और कायरता दोष ऐसे शीघ्र गिरते हैं, जैसे लक्ष्मी के आधार विष तन्तुओं से युक्त उग्र पत्तोंवाले कमल के ऊपर तुषार गिरते हैं ॥४॥

ज्ञान का अभाव रहने पर धर्मानुष्ठान में अधिकार न होने से देवयोनियाँ मच्छरआदि योनियों के तुल्य ही हैं। यह सूचित करते हुए अपने वैराग्य के कारणभूत सर्वत्र दोषदर्शन का विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं।
जीर्ण-शीर्ण जीव निरन्तर उत्पन्न होते और मरते रहते हैं । विषयलोलुप वे जीव कमल में मच्छरों के समान न तो धर्म के लिए कोई यत्न करते है न मोक्ष के लिए ही ॥५॥
अत्यन्त तुच्छ सुख के लिए हजारों बार पहले उपभुक्त हुए शब्दादि विषयों से धोखे की टट्टीरूप (ऐसी चीज जो दूसरों को धोखा देकर फँसाने के लिए हो) विषय-इन्द्रियसम्बन्ध द्वारा बार-बार ठगे गये हम बहुत दिनों से दुःखी हैं ॥६॥
कहीं एक जगह मन को स्थिर किये बिना मरुस्थल के सदृश क्षणभंगुर इन भोगों में भ्रमण कर रहे मेरे इस संसारपथ की न तो कहीं चरमसीमा है
और न कहीं स्थिरता ही है ॥७॥
भोग की भूमियाँ आरम्भ में आपाततः रमणीय प्रतीत होती हैं । क्षण में ही विलीन हो जाती हैं, उनसे अनेक तरह के संसार उत्पन्न होते हैं, तत्काल ही
उनमें विकार पैदा हो जाता है तथा उनका भीषण परिणाम होता है ॥८॥

बहुत अधिक पुण्यों से प्राप्त विद्याधर सम्पत्ति से ही तुम्हें विश्रान्ति क्यों नहीं मिल रही है? इस आशंका पर कहते हैं।

हे तात, मैं इस तुच्छ विद्याधर सम्पत्ति से सन्तुष्ट नहीं हो रहा हूँ। मैं इसके साथ रमण करना नहीं चाहता, क्योंकि मान और अपमान ही इसमें बड़ी वस्तुएँ हैं । दुष्ट अहंकार से ग्रस्त जीवों के लिए ही यह अच्छी है और विवेकी पुरुषों के लिए सदा प्रतिकूल है ॥९॥

भुक्तभोगी होने के कारण सर्वत्र नीरसता दिखलाते हैं।

जहाँ कल्पवृक्ष-वल्ली द्वारा अनेक तरह की विभव-सम्पत्तियाँ प्रदान की जाती है, वैसी कुसुम के सदृश अत्यन्त कोमल चैत्ररथ की उद्यानभूमियाँ भी मैंने देख ली, यानी वहाँ के समस्त भोगों का उपभोग कर लिया। हे भगवन्, मेरु के कुंजों तथा विद्याधरों के नगरों में मैंने खूब विहार कर लिया। इतना ही नहीं, मैंने सर्वोत्तम अनेक जाति के विमानों एवं वायु के स्कन्धों की भूमियों में यानी शीतल मन्द सुगन्ध हवा में भी इच्छानुसार विहार कर लिया। हे भगवन्, देवताओं की सेनाओं में, सुन्दर स्त्रियों की भुजलताओं में तथा हारादि से विभूषित कमनीय नायिकाओं के मनोहर विहारचमत्कारों से युक्त लोकपालों की नगरियों में चिरकालतक विश्राम भी मैंने खूब किया । हे तात, मैंने अब यह

भलीभाँति जान लिया कि इनमें कोई भी पदार्थ सुखदायक नहीं है। मानसिक दुःखरूपी विष की उष्णता से सबके सब दग्ध होकर भस्म हुए-जैसे मुझे प्रतीत हो रहे हैं ॥१०-१३॥

किस तरह के विवेकज्ञान से किस-किसका कैसे-कैसे परिज्ञान किया, इसको पहले चक्षु आदि इद्रियों में दिखलाते हैं। __ रूप देखने में अति चपल, स्त्रियों के मुख देखने की स्पृहा रखनेवाले तथा बाह्य और आभ्यन्तर प्रकाशयुक्त नेत्र ने अपने विषयों के सम्बन्ध द्वारा मन को दूषित करने के लिए मुझे भारी दुःख में ढकेल दिया है ॥१४॥

स्त्री के शरीर के यह वस्त्र, आभूषण सिन्दूर आदि ही सौन्दर्य उत्पन्न करनेवाले हैं, रक्त-मांस आदि नहीं, इस तरह के विवेचन के बिना ही एकमात्र रूप के पीछे-पीछे दौड़ने का स्वभाव होने के कारण नेत्र अवस्तु में भी दौड़ जाता है ॥१५॥

तत्-तत् विषयों में आसक्ति रखने से दूषित हुआ रागान्ध यह चित्त, दीपक के रूप से मोहित प्रेमी पतंग की नाईं सर्वोत्कृष्ट मरण आदि अनर्थ के लिए अपने ईप्छित दुर्व्यसनों की ओर झुककर जब तक नानाविध वध, बन्धन, नरक आदि आपत्तियों के वश में पड़ा रहता है तब तक इसे कहीं भी शान्त नहीं मिलती ॥१६॥

नेत्रों में कहे गये भेदों को घ्राण आदि इन्द्रियों में भी दिखलाते हैं। _हे तात्, इस संसार में अनेकविध अनर्थों के लिए चारों ओर खूब दौड़ रहे इस घ्राण को अश्व की नाईं रोकने में मैं समर्थ नहीं हो रहा हूँ |१७॥

अतिदोषयुक्त कोई प्रबल शत्रु जबर्दस्ती पकड़कर जैसे किसी पुरुष को दुर्गन्धिपूर्ण जल बहानेवाले नगर के बड़े पनाले में 'तुम इसी में बराबर घूमते रहो' ऐसा आदेश देकर नियुक्त कर देता है, वैसे ही श्लेष्मादि दुर्गन्ध भरे जल बहा रहे अपने बिल में मुखश्वासानुसारी इस घ्राणेन्द्रिय ने मुझे नियुक्त कर दिया है ॥१८॥

तथा बहुत दिनों से भक्ष्याभक्ष्य के विचार से हीन इस जिह्वा ने पशुओं में सबसे बलवान् हाथियों

और सबसे बुद्धिमान् सियारों से सुरक्षित दुःखों के पहाड़ों पर मुझे पर्याप्तरूप से घायल कर रक्खा है ॥१९॥

भगवन्, त्वगिन्द्रिय की स्पर्शलम्पटता को मैं ऐसे रोक नहीं सकता, जैसे ग्रीष्मकाल के प्रदीप्त सूर्य के ताप को ॥२०॥

हे मुने, सुन्दर शब्द का आस्वाद लेने की अभिलाषावाली श्रवण की शक्तियाँ मुझे विषम परिस्थिति में ऐसे ढकेल देती हैं, जैसे कोमल तृण खाने की इच्छाएँ हरिण को तृणों से ढके भयंकर कूप में ढकेल देती हैं ॥२१॥

तो क्या रूप से लेकर शब्दपर्यन्त सभी विषय तुम्हें दुर्लभ थे, जिससे कि उनके लिए तुम्हें अनर्थ प्राप्त हुआ। इस प्रकार नहीं यह कहते हैं॥

मुनिवर, आनन्दजनक, नम्र सेवकजनों से प्रेरित, अतएव प्रणतप्राय वाद्य और गाने के शब्दों से मिली-जुली अनेक शुभ शब्दों की शोभाएँ सुन चुका हूँ ॥२२॥

अपने विषयों से सबका मन हरनेवाली तथा मनोहर शब्दोंवाले मणियों के आभूषणों से युक्त श्री, स्त्री, दिशाएँ और समुद्रों एवं

पर्वतों के मैंने अनेक तट देख लिये हैं ॥२३॥

विनीत स्त्रियों द्वारा लाये गये,मधुर आदि रसों के अनेक चमत्कारों से मनोरम, यथायोग्य मिलाने तथा पकाने आदि के चातुर्य के कारण गुणयुक्त सम्पादित षड्रसों का मैंने चिरकाल तक खूब स्वाद चखा है ॥२४॥

रेशमी मुलायम वस्त्रों, सुन्दर कान्ताओं, अनेक तरह के हारों, पुष्पशय्याओं तथा शीतल-मन्द-सुगन्ध युक्त पवन का भी मैंने भोगभूमियों में सर्वत्र निर्विघ्नतापूर्वक खूब स्पर्श किया है ॥२५॥

हे मुने, सुन्दर स्त्रियों के मुख, चन्दन, खस, अगुरु आदि औषधियाँ अनेक तरह के फूल तथा ढेर-के-ढेर कपूर,कस्तूरी आदि के मिश्रण इन सबकी मन्द-मन्द बह रही वायु से प्रेरित गन्धों का मैं बहुत अनुभव कर चुका हूँ॥२६| हे मुने, मैंने शब्दादि विषयों का खूब श्रवण, स्पर्श और अवलोकन किया। विविध रसों का खूब आस्वाद लिया, तरह-तरह के फूलों को खूब सूंघा । महर्षे, पुनः पुनः इन विषयों का उपभोग करने से ये सबके सब विषय मेरे लिए सूखे काठ की नाईं बिलकुल नीरस हो चुके हैं। ऐसी स्थिति में ये विषय तो मेरे लिए एक तरह से वान्ताशनप्राय (वमन को खाने के सदृश) बन गये हैं, अतः हे भगवन् मुझसे शीघ्र कहिये, अब मैं किसका सेवन करूँ ? ॥२७॥

तृण, गुल्म आदि से लेकर ब्रह्मापर्यन्त के परिणाम में दुःखदायक विषयों का मैंने हजारों वर्षों तक अच्छी तरह भोग किया, लेकिन हे भगवन्, फिर भी मुझे तृप्ति नहीं हो रही है |२८॥

चिरकाल तक निष्कपट राज्य करके, अनेक सुन्दरियों का भोग करके तथा शत्रुओं के सैन्य को खूब चूर्ण-चूर्ण करके भी हे भगवन्, मनुष्य अपूर्व कौन-सा पदार्थ पा जाता हैं ? मेरी समझ में तो उसे नई कोई चीज नहीं मिलती ॥२९॥

भगवन्, जिन हिरण्यकशिपु आदि राजाओं ने तीनों लोक का चिरकाल तक लगातार मनमाना भोग किया तथा जिनके विनाश का साधन इस संसार में कुछ नहीं था, वे सब भी शीघ्र ही भस्मपद को प्राप्त हो गये नामावशेष हो गये ॥३०॥

ऐसी स्थिति में मनुष्य को क्या करना चाहिये, यह कहते हैं।

जिसके प्राप्त हो जाने से फिर कोई दूसरा प्राप्त करने योग्य पदार्थ अवशिष्ट नहीं रह जाता, हे मुने, सो कष्टपूर्ण चेष्टा से भी उसकी प्राप्ति में मनुष्य को सदा प्रयत्नशील बनना चाहिये ॥३१॥

चिरकाल तक अनेकविध बड़े-बड़े भोगों का भोग करनेवाले पुरुषों में भी भोगकाल समाप्त हो जाने पर जिन लोगों ने भोग नहीं किया है ऐसे अन्य पुरुषों की अपेक्षा कोई विशेषता नहीं दीखती, यह कहते हैं। __जिन-जिन पुरुषों ने अत्यन्त रमणीय भोगों का चिरकाल तक इस संसार में खूब भोग किया, उन सब पुरुषों के मध्य में किसी के भी मस्तक के ऊपर पैदा हुआ कल्पतरु वृक्ष आज तक किसी से नहीं देखा गया, जिससे कि वह पुरुष उस कल्पतरु की छाया में सदैव पूर्णकाम होकर विश्राम करता रहे और न उसके पैर में आकाश में उड़नेवाला विमान आदि ही कोई पैदा हुआ देखा गया, जिससे कि वह सदा ही सर्वत्र विहार करता रहे ॥३२॥

दुःख से त्याज्य होनेवाली इस विषयरूपी

महाजंगल की पंक्तियों में बहुत दिन पहले ही इन इन्द्रियों ने मुझे ऐसे ठग लिया है, जैसे धूर्त बड़े बड़े लड़के सुशील छोटे बच्चे को ठग लेते हैं ॥३३॥

शब्दादि विषयरूप भूत ही मन को बाहर खींचकर अपने-अपने भोगों के लिए श्रोत्र आदि भाव से स्थित हैं। इन कष्टदायक इन्द्रियनामवाले अपने विषयरूपी शत्रुओं को आज मैंने अच्छी तरह पहचान लिया । ये विषय और इन्द्रियरूपी शठ शिकारी शून्य संसाररूपी जंगल में सन्तप्त नररूपी मुझ मृग को धोखे से फँसाकर बार-बार आश्वासन दे देकर मार रहे हैं॥३४,३५॥

जिनकी तालू के अन्दर भयंकर विष भरा रहता है ऐसे इन विषय और इन्द्रियरूपी साँपों से जो नहीं डँसे गये हों, ऐसे दो-तीन मनुष्य भी आज तक इस संसार में मुझे नहीं दीख पड़े ॥३६॥

214433 ___इन्हें अवश्य जीतना चाहिये, यह दिखलाने के लिए इन्द्रियों का ही शत्रु की सेनारूप से वर्णन
214434 करते हैं।
214435 हे तात, इस दुष्ट इन्द्रियरूपी सेना को जीतने के लिए कमर कसकर जो खड़े है वे ही इस संसार में सर्वोत्कृष्ट योद्धा हैं । यह दुष्ट इन्द्रियरूपी सेना भोगरूपी भयंकर हाथियों से युक्त है, तृष्णारूपी चंचल वागुरा (हिरन फँसाने का जाल) से युक्त है, लोभरूपी उग्र तलवारों से पूर्ण है, कोपरूपी बरछियों से अंकित है, शीतोष्णादि द्वन्द्वसमूहरूपी रथों से व्याप्त है, अहंकररूपी सेनापति से सुरक्षित है, चेष्टारूपी घोड़ों से यह भरी है, कामरूपी कोलाहलों से युक्त है और यह शरीररूपी नगर के सीमान्त को चारों ओर से आक्रान्त कर स्थित है ॥३७-३९॥
214436 मतवाले ऐरावत का मस्तक फाड़ देना बिलकुल सरल है, लेकिन हे मुनीश्वर, कुमार्ग में प्रवृत्त अपनी इन्द्रियों को रोक रखना सरल नहीं है।।४०॥
214437 हे साधो, तत्त्वज्ञानियों की भी अपने पौरुष, महत्त्व, महाधैर्य और विश्रान्तिसम्पत्ति की अवधि इन्द्रियों के ऊपर विजय प्राप्त करना ही है ॥४१॥
214438 मनुष्य तभी तक देवताओं की भी मान्यता को प्राप्त करता है जब तक कि तृण की नाईं अपनी कृपण इन्द्रियों से विषयों की ओर खींच नहीं लिया जाता ।।४२॥
214439 हे भगवन्, जो मनुष्य जितेन्द्रिय और महासत्त्व सम्पन्न हैं वे ही पृथिवी के ऊपर मनुष्य हैं। शेष इन पुरुषों को तो मैं चलते-फिरते मांस के अनेक यन्त्र समझता हूँ॥४३॥
214440 हे मुने, मनरूपी सेनापति की इन्द्रियपंचकरूपी इस सेना को जीतने का यदि कोई उपाय हो, तो कृपाकर बतलाइये, ताकि मैं भलीभाँति इसे जीत सकूँ ॥४४॥
214441 ___ मुझे तो एक ही उपाय मालूम है, इसे कहते हैं।
214442 भोगों की आशा के त्याग के सिवा इन इन्द्रियरूपी भयंकर रोगों की शान्ति के लिए न तो कोई औषधियाँ हैं, न कोई तीर्थ हैं और न कोई मन्त्र ही दीखते हैं ॥४५॥
214443 विषयों की ओर दौड़ रही इन इन्द्रियों ने मुझे परम खेद में ऐसे पहुंचा दिया है, जैसे महाभयंकर जंगल में अकेले जा रहे पथिक को चोर खेद में पहुँचा देते हैं ॥४६॥
214444

214445 इसके बाद तुल्य विशेषणों द्वारा पल्वल आदि के साम्य से इन्द्रियों का वर्णन करते हैं।
214446

214447 कीचड़ों से पूर्ण, मलिन, महादुर्भाग्ययुक्त, दुर्गन्धसहित शेवालों तथा उसके तुल्य गन्दे पदार्थों से कुत्सित ये छोटी-छोटी तलैया और इन्द्रियाँ एक-सी हैं ॥४७॥
214448 दुरतिक्रमणीय जाड्य
214449 और हिमों से गहन तथा अनेक तरह का आतंक पैदा करनेवाले ये जंगल और इन्द्रियसमुदाय एक-से हैं ॥४८॥
214450 पंक से उत्पन्न तथा पंक के उत्पादक, छिद्रयुक्त, अत्यन्त दुर्लक्ष्य गुण (वासना और तन्तु) वाले, गाँठों से समन्वित और जड़ अंगोंवाले ये कमलनाल और इन्द्रिय समुदाय तुल्य हैं ॥४९॥
214451 रुक्ष रत्नलुब्ध, तरंगों से युक्त और दुर्ग्रह ग्राहों से भयंकर, लवणसागर के जल और ये इन्द्रियसमुदाय एक - से हैं () ॥५०॥
214452 बान्धवों को उद्वेग पहुँचानेवाले, अन्य शरीर धारण करानेवाले और करुणा से क्रन्दन करानेवाले ये मरण और इन्द्रियसमुदाय समान हैं ॥५१॥
214453 अविवेकियों के शत्रु और विवेकियों के मित्र, गहन, निरवधि तथा जनविश्रान्तिशून्य ये कानन और इन्द्रियगण तुल्य हैं ॥५२॥
214454 घन आस्फोटवाले असार, मलिन, जड़ और विद्युत् प्रकाशवाले () ये भयंकर मेघ और इन्द्रियसमुदाय तुल्य हैं ॥५३॥
214455 क्षुद्र प्राणियों से गृहीत, महात्माओं से वर्जित तथा रज और तम से अभिभूत () अपनी ये इन्द्रियाँ और कुपथ समान हैं ॥५४॥
214456 नीचे गिराने में अत्यन्त निपुण, दोषाशीविषवाले (m) तथा रूखे लाखों कण्टकों से (1) युक्त जीर्ण गड्ढों के मुख और ये इन्द्रियाँ तुल्य हैं ॥५५॥
214457 हे महामुने, अपने पेट पालने में प्रवीण, अनार्य, एकमात्र साहस में निरत और अन्धकार में विचरणशील ये राक्षस और इन्द्रियाँ तुल्य ही हैं ॥५६॥
214458 भीतर में खोखले, असार, वक्र, गाँठयुक्त, एकमात्र जलाने में उपयोगी जीर्ण बाँस आदि की लकड़ियाँ और इन्द्रियाँ एक-सी है ॥५७॥
214459 घनीभूत मोहादि के द्वारा चौर्य, कलह, द्यूत आदि दुर्व्यसनों में प्रबन्धनशील, दुष्टकूपों से गहन तथा महाअवकरों से (*) तुच्छ असज्जनों के नगर और ये इन्द्रियाँ समान हैं ॥५८॥
214460 अनन्त घटादि पदार्थों में ___ (s) सुख स्पर्शवाला न होने के कारण लवणसागर का जल रुक्ष है तथा निष्ठुर होने के कारण ये इन्द्रियाँ भी रुक्ष हैं । रत्नों के लिए लोभी ये इन्द्रियाँ हैं तथा रत्नों से युक्त लवणसागर के जल हैं। काम, क्रोध आदि छः तरंगों से युक्त ये इन्द्रियाँ है तथा अपने तरंगों से युक्त लवणसागर के जल हैं। जिन्हें पकड़ लेना सहज नहीं है, ऐसे अनेक ग्राहों से भयंकर तो लवणसागर के जल है तथा दुराग्रहरूपी ग्राहों से भयंकर ये इन्द्रियाँ हैं ।
214461 (A) बिजली के समान क्षणभर के लिए सुख का प्रकाश करनेवाली इन्द्रियाँ है तथा बिजली से जहाँ क्षण भर के लिए प्रकाश हो जाता है ऐसे तो ये हैं मेघ ।
214462 (') धूलि और अन्धकार से अभिभूत कुपथ हैं और रजोगुण तथा तमोगुण से अभिभूत इन्द्रियाँ हैं।
214463 (m) भुजाओं के समान लम्बे-लम्बे विषधरोंवाले जीर्ण गड्ढों के मुख हैं तथा अनेकविध दोषरूपी साँपोंवाली ये इन्द्रियाँ हैं ।
214464 (4) विषयरूपी लाखों रुक्ष काँटों से व्याप्त ये इन्द्रियाँ भी हैं । () ढेर-के-ढेर कतवारों (कूड़ा-करकटों) से परिपूर्ण होने के कारण असज्जनों के नगर
214465

214466 कारणभूत, भ्रमण और कीचड़ से युक्त ये कुम्हार के चाक और इन्द्रियाँ दोनों समान हैं ॥५९॥
214467

214468 हे आपत्ति से उबारनेवाले भगवन्, इस तरह इन्द्रियों के कारण आपत्ति के सागर में डूबे हुए इस मुझ अकिंचन शरणागत का आप दया करके उपदेश से उद्धार कीजिये, क्योंकि इस संसार में
214469 आपके जैसे जो कोई दयावान् बड़े तत्त्वज्ञानी रहते हैं उनकी शरणागति परमशोक नाशक होती है, यों सभी शास्त्र तथा सभी लोग बतलाते है ॥६०॥
214470

214471 छठा सर्ग समाप्त
214472 सातवाँ सर्ग ब्रह्म की ही सत्ता है, जगती दुःख की सत्ता है ही नहीं, यह सारा जगत् अज्ञान के कारण प्रतीत हुआ है तथा अहंकाररूपी बीज से यह जगद्रूपी वृक्ष उत्पन्न हुआ है- इन सबका वर्णन। भुशुण्ड ने कहा : हे ब्रह्मन्, तदनन्तर विद्याधर के उन पवित्र वचन को सुनकर प्रश्न के अनुसार मैंने सुस्पष्ट पदों से युक्त वाणी से यह उत्तर दिया ॥१॥
214473 हे विद्याधराधीश, हर्ष का विषय है कि आज तुम कल्याण के लिए भाग्यवशात् जाग गये हो चिरकाल के बाद संसाररूपी अन्धकारपूर्ण कूपकुहर से आज तुम निकलने की चाह कर रहे हो ॥२॥
214474 जिस तरह अग्नि से व्याप्त सुवर्ण द्रव-सन्तति अत्यन्त सुन्दरता से युक्त होकर शोभने लगती है, उसी तरह विवेक से निबिड़रूप को व्याप्त हुई तुम्हारी यह पवित्र बुद्धि किसी अनिर्वचनीय सौन्दर्य से शोभित हो रही है ॥३॥
214475 अतः मुझे विश्वास है कि यह तुम्हारी बुद्धि मेरी उपदेशवाणी के अर्थ का बिना किसी प्रयत्न के अवश्य ही आनन्दपूर्वक ग्रहण कर लेगी, क्योंकि निर्मल दर्पण में पदार्थों का प्रतिबिम्ब बिना यत्न के ही पड़ता है ॥४॥
214476 मैं जो कुछ यह कहूँगा, उन सबका तुम 'हाँ' कह करके ग्रहणकर लेना, तुम ग्रहण करने में ही समर्थ हो । मैंने इस विषय में चिरकालतक खूब अन्वेषण किया है, इसमें कुछ भी तुम विचार मत करो ॥५॥
214477

214478 सम्पूर्ण दृश्यप्रपंच का विवेक हो जाने पर साक्षिरूप शुद्ध ब्रह्म ही एकमात्र अवशिष्ट रहता है, यही सम्पूर्ण वेदान्तों का रहस्य है, इस बात का संक्षेपरूप से पहले उपदेश देते हैं।
214479 जो कुछ अहंकार आदि तुम्हारे हृदय में दृश्यरूप से प्रकाशित हो रहा है वह सब तुम नहीं हो। 'दृश्यों में ही कोई आत्मा है उसीको ढूँढ़कर मुझे प्राप्त करना चाहिए' इस तरह अपने हृदय में विचारकर आत्मा का चिरकालतक यदि तुम अन्वेषण करोगे, तो भी तुम आत्मा को प्राप्त नहीं करोगे, इसलिए दृश्यमात्रस्वरूप अज्ञान को छोड़कर तुम दृश्य प्रपंच के साक्षी आत्मा अपने को समझो ॥६॥

जैसे तुच्छ बने रहते हैं वैसे ही ये इन्द्रियाँ भी विषय-वासनारूपी कतवारों से परिपूर्ण होने के कारण अतितुच्छ बनी हैं ।

__यह समझना अनुचित होगा कि द्रष्टा और दृश्यरूप सम्पूर्ण प्रपंच का त्याग हो जाने पर शून्यतापत्ति आ जायेगी, क्योंकि सुख-दुःख के वैषम्य के प्रयोजक कल्पित दोषांश की निवृत्ति से वास्तविक परम कल्याणस्वरूप ब्रह्मभाव से परिपूर्ण सभी पदार्थ अवस्थित रहते ही है, इस आशय से कहते हैं। ___ न मैं हूँ, न तुम हो और न तो यह सारा संसार ही है, यदि ऐसा तुम निश्चय कर लेते हो, तो बस यह समझ लो कि यह समस्त दृश्यप्रपंच शिवस्वरूप है और न यह तुम्हारे सुख के लिए है और न दुःख के लिए है ॥७॥

ऊपर में जो दृश्यमात्र को अबोधस्वरूप बतला आये हैं, अब उसी का उपपादन करते हैं।
क्या सुषुप्ति में अहंकारादिभाव से घनीभूत प्रसिद्ध जो अज्ञान है, उसीसे जाग्रत् और स्वप्न स्वरूप यह संसार सारा उत्पन्न हुआ है अथवा पिघले हुए कठिन लोह के समान विलीन हुए जाग्रदादिरूप इस संसार से सुषुप्तिकाल का अज्ञान उत्पन्न हुआ है, इसका बहुत विचार करने पर भी कोई विनिगमक हेतु न होने से कार्यकारणभाव की व्यवस्था हम नहीं समझ रहे हैं । अतः काठिन्य और द्रवावस्था में घृत के एकत्व की नाईं इन दोनों में एकत्व होने से सब कुछ एकमात्र अज्ञानस्वरूप है, यही हमने आखिर में निश्चय किया है ॥८॥
___ यह सारा जगत् ब्रह्म का विवर्त है, इस तरह इस जगत् में ब्रह्मविवर्तता का अवलोकन ही त्याग है । बाधित हुए जगत् को तुच्छ समझने से तो कोई भी ब्रह्मस्वरूप सिद्ध नहीं होता है, किन्तु अधिष्ठानरूपतापत्ति की भावना करने पर तो सम्पूर्ण पदार्थ ही ब्रह्मरूप सिद्ध हो जाते हैं; यह कहते हैं। ___मृगजल के समान यह सारा विश्व अवस्तुरूप होने के कारण सद्रूप से प्रतीत होने पर भी असद्रूप है । जो कुछ भी भासित हो रहा है वह सब ब्रह्मरूप ही है अथवा यों कह सकते हैं कि यह सारा दृश्यप्रपंच कुछ भी नहीं है या कुछ है ही ॥९॥

उक्त अभिप्राय को विशदरूप से बतलाते हए उसके प्रतिभास का भी खण्डन करते हैं।
मृगजल के समान यह सारा विश्व कुछ भी नहीं है अथवा कुछ है ही। प्रतिभास्य के अभाव से यहाँ प्रतिभास भी नहीं है () अतः एकमात्र शिवस्वरूप ही यह सारा विश्व स्थित है ॥१०॥

इस अनन्तरूप जगत् का प्रातिस्विकरूप से निरास न हो सकने से उसके बीज के दाह से ही उसका निरास हो सकता है, यह कहने के लिए अहंकार का जगद्रूपी वृक्ष के बीजरूप से वर्णन करते हैं।
हे विद्याधर, इस अहंकार को तुम विश्व का बीज समझो । क्योंकि एकमात्र इस अहंकार से ही
(5) तात्पर्य यह है कि जैसे घट का अभाव रहने पर प्रकाश के रहते हुए भी घटप्रकाश नहीं रहता, वैसे ही प्रतिभास्य का अभाव रहने पर प्रतिभास भी नहीं रह सकता ।

पर्वत, सागर, पृथ्वी, नदी आदि के सहित यह जगद्रूपी पुराना वृक्ष उत्पन्न होता है ॥११॥
सूक्ष्म अहंकाररूपी बीज से वह जगद्रपी वृक्ष उत्पन्न होता है और इन्द्रियों के विषयों में आसक्तिरूपी रस से परिपूर्ण नीचे के वन उस वृक्ष के मूल हैं ॥१२॥
अश्विनी आदि सत्ताईस तारे इसकी प्रधान कलियाँ हैं, अन्य तारों के समूह इसके अन्य कलियों के समूह हैं, प्राणियों की धर्मादिवासनाएँ इसके फूलों के गुच्छों के समूह हैं और पूर्ण चन्द्र फलका गुच्छा है ॥१३॥
महान् लोगों के स्वर्ग आदि लोकवर्ग इसके महान् शाखा समूहों के गर्भप्रदेश है । मेरु, मन्दर, सह्य आदि पर्वत इसकी पत्तों की पंक्तियाँ हैं ॥१४॥
सातों समुद्र इसके आलबालपरिखा (चारों ओर के थाले) हैं, पाताल इसका मूल कोटर है, सत्ययुग आदि चारों युग इसके घुणसमूह (संधि स्थान) हैं तथा प्रत्येक युग के वर्ष, ऋतु और मास आदि इस वृक्ष के पोर (कीड़े) हैं ॥१५॥
अज्ञान ही इसकी उत्पत्ति की भूमि है, अनेक जीव इसके करोड़ों पक्षी हैं, भ्रान्तिज्ञान ही इस वृक्ष का स्तम्भ है यानी सम्पूर्ण शाखाओं के आधारभूत मध्यभाग है तथा तत्त्वबोध से प्रपंचनिवृत्तिरूपी मोक्ष ही इसे जलाने के लिए दावाग्नि है।।१६॥
इन्द्रियों से अर्थों की उपलब्धि यानी विषयों का साक्षात्कार एवं मन से होनेवाले संकल्प
और विकल्प आदि इस वृक्ष के अनेक तरह के सुगन्धप्रसार हैं । अव्याकृत आकाश इसका विपुल वन है तथा नेत्र, ओष्ट आदिका विकार ही इसके शुक्तिजाल-जैसे फूलों का खिलना है ॥१७॥
सब ऋतुएँ इसकी विचित्र शाखाएँ हैं, दसों दिशाएँ उपशाखाएँ हैं, आत्मसंवित् इसके जीवन के लिए रस की धारा है और सूत्रात्मा ही इसका वात स्पन्द है ॥१८॥
प्रतिदिन उदय और अस्त में तत्पर चन्द्र और सूर्य की चंचल किरणें ही इसकी रम्यकुसुम मंजरियाँ हैं और सूर्य के साथ भ्रमण कर रहा अन्धकार ही भ्रमण कर रहे भ्रमर हैं ॥१९॥
इस तरह का यह संसाररूपी वृक्ष मूल से (जड़ से) पाताल को, मध्य से सभी दिशाओं को और अपने मस्तक से अन्तरिक्ष को परिपूर्ण करके वस्तुतः असद्रूप होने पर भी सद्रूप-सा स्थित है । उस अनहंभावरूपी अग्नि से उसका अहंकाररूपी बीज भुन दिये जाने पर जब तक इस शरीर का पतन नहीं हो जाता तब तक जीवन्मुक्तिभोग के लिए प्रतिभास के विद्यमान रहते हुए भी इसके संसाररूपी वृक्ष का जन्मादि के द्वारा पुनः प्ररोह नहीं हो
सकता यानी फिर यह अंकुरित नहीं हो सकता ॥२०॥

सातवाँ सर्ग समाप्त
आठवाँ सर्ग इस संसाररूपी वृक्ष का ज्ञान से उच्छेद तथा यह संसार संकल्पमण्डप के सदृश है, इसका वर्णन । पूर्वोक्त संसाररूपी वृक्ष का पुनः वर्णन करते हैं।
भुशुण्डीजी ने कहा : हे विद्याधर, जिसका मूलभाग नीचे के सात लोकसहित यह पृथिवी है, इसकी आलबालसहित वेदि लोकालोकान्तर पर्वतों की कन्दराएँ हैं और जो दसों दिशाओं और

आकाश में तिरछे शाखाओं के विस्तार तथा उसकी ओर शाखाओं के प्रसार से एवं तत्-तत् स्थानों में प्राणियों के जहाँ-तहाँ घूमने से अतिचंचल है, इस तरह का यह संसाररूपी वृक्ष अहंकाररूपी बीज से उत्पन्न होता है । ज्ञानरूपी अग्नि से बीज के दग्ध हो जाने पर कुछ भी उत्पन्न नहीं होता ॥१,२॥
रत्न की परीक्षा की नाईं तत्त्वदृष्टि से यह क्या है, इसका अच्छी तरह विचार करके 'यह केवल ब्रह्म ही है' यह निश्चय करने पर वह अहंकार कदापि कहीं नहीं रहता, बस यही वह ज्ञान है । इसीसे अहंकार दग्ध होता है ॥३॥
शरीर आदि में अहंभावना करने से संसार का बीज अहंकार रहता है सर्वत्र अहंभाव करने से वह नहीं रहता, यही सर्वोत्तम ज्ञान है ॥४॥

सत् या असत् से जिसकी उत्पत्ति की ही संभावना नहीं है उसकी स्थिति ही कहाँ से हो सकती है, वह तो बहुत दूर कहीं भगा दी गई है, ऐसा कहते हैं। ___ वस्तुतः जब सृष्टि के प्रारम्भ में ही इस सृष्टि के अभाव का योग है तब कहाँ से अहन्ता, कहाँ
से त्वन्ता और कहाँ से हो सकता है द्वित्व एकत्व का भ्रम ?॥५॥
__ यह संसार तीनों काल में वस्तुतः है ही नहीं, इस पूर्वोक्त अर्थ को दृढ़ करने के लिए संकल्पद्यूतमण्डप का आगे चलकर वर्णन करने की इच्छा कर रहे भुशुण्डजी महाराज पहले भूमिका बाँधते हैं।
__ आगे चलकर वर्णित होनेवाले तथा पूर्व में वर्णित हो चुके मूलसहित संकल्प का त्याग करने के लिए उसका उपायक्रम बतलानेवाले गुरु के वाक्य सुन उस गुरु द्वारा कहे गये क्रम से जो अपने प्रयत्न द्वारा स्वयं यत्न करते हैं वे तत्त्वज्ञानप्राप्ति के बाद संकल्परहित कैवल्यनामक परमपद को जीत लेते हैं ॥६॥
जैसे पाचक अपने पाक शास्त्र का भलीभाँति अभ्यास कर लेने पर उस पाक शास्त्र में वर्णित विधि से ही नाना प्रकार के भक्ष्य-भोज्य पदार्थों एवं नाना तरह के रसायनों का पाक बनाने से क्षुधा, तृष्णा, रोग, जरा आदि के ऊपर विजय प्राप्त करता है वैसे ही विवेकी पुरुष गुरु-शास्त्रोक्त मार्ग से अपने प्रयत्न द्वारा ही कैवल्यपद को प्राप्त करता है, दूसरी रीति से नहीं ॥७॥

214524 यह सारा संसार स्वप्न एवं इन्द्रजालादि के सदृश अज्ञात चिति का चमत्कारमात्र है, इस चिति से बाहर कुछ भी नहीं है, यह कहते हैं।
214525 हे विद्याधर, इस संसार को तुम यहाँ एकमात्र चितिका चमत्कार ही समझिए, उससे भिन्न कुछ नहीं । यह न तो दिशाओं में है, न बाहर है और न भीतर ही कहीं है ॥८॥
214526
214527 यह सारा प्रपंच चिति का एकमात्र चमत्कार ही है, इसका उपपादन करते हैं।
214528 संकल्प के एकमात्र आविर्भाव से ही यह संसाररूपी चित्र दिखाई देता है और उसके अभाव से इस तरह विलीन हो जाता है, जिस तरह कि चित्रकार के चित्त में चित्र ।।९॥
214529
214530 यह सारा संसार संकल्पमात्र कल्पित है, इस कथन को दृढ़ बनाने के लिए संसार में संकल्पद्यूतमण्डप के आकार की कल्पना करते हैं।
214531
214532 हे विद्याधर, यह संसार मुक्ता और मणियों से विनिर्मित बड़े-बड़े खम्भों से युक्त तथा सुन्दरसुवर्ण से चित्रित लाखों योजन में बहुत दूर तक विस्तृत संकल्पकल्पित एक महामण्डप है।।१०॥
214533 यह हजारों मणिमय खम्भों से घिरा है, जिसके अग्रभाग में नीचे मुँह करके पिरोये गये सुमेरु की नाईं गुग्गुल लगे हुए हैं। यही कारण है कि कहीं-कहीं हजारों इन्द्रधनुष से व्याप्त-जैसा तथा कहीं-कहीं प्रलयकालीन संध्या के मेघों जैसा यह सुन्दर दिखता है ॥११॥
214534 जिसके भीतर इधर-उधर निवास कर रहे स्त्री, बालक तथा पुरुषों की क्रीड़ा के लिए पाताल, स्वर्ग एवं अन्य लोकों के आकार की पिटारियाँ स्थापित की गई है, जो बीच-बीच में जहाँ-तहाँ अनेकविध नदियों, पर्वतों, जंगलों, हाथियों, घोड़ों, देवताओं, पक्षियों तथा मनुष्यों आदि की तरह-तरह की रचनाओं से युक्त है, वे पिटारियाँ कहीं प्राणियों तथा उनके उपभोग की वस्तुओं से ठसाठस भरी हैं, कहीं अन्धकार के विघातक मणियों, प्रदीपों, सूर्य और चन्द्र आदिकों के द्वारा व्यवहार चलने से शब्दयुक्त हैं एवं कहीं अन्धकारों तथा कहीं प्रकाशों से उनकी विचित्र तरह-तरह की संज्ञाएँ पड़ी हैं।।१२,१३॥
214535 क्रीड़ा लक्ष्मी के आकारभूत जिस मण्डप के भीतर स्त्रियों के श्रृंगार के लिए कर्णफूल आदि अलंकार प्रदान करनेवाले, सुगन्ध से रमणीय, चंचल मेघपंक्तिरूपी पल्लवों से युक्त अनेक कल्पवृक्ष लगाये गये हैं|१४॥
214536 छोटे-छोटे बच्चों के निःश्वास से भी उड़ जानेवाले जहाँ पर कुलपर्वत गेंद बनाये गये हैं और शरत्काल के मेघ ही जिनके हाथ में चँवर धरा दिये गये हैं ॥१५॥
214537 ___ हे विद्याधर, जिस मण्डप में कल्प के अन्तकाल के मेघों ने पंखों के स्थान दखल कर लिये हैं । जहाँ यह सम्पूर्ण भूतल जुआँ खेलने का एक मेज है, जहाँ तारों के सहित आकाश चाँदनी है ॥१६॥
214538 जिस मण्डप के भीतर आकाशरूप चौक में जहाँ संसार के आविर्भाव और तिरोभाव प्रतिरूप दाँव लगाये जा रहे हैं और खेलनेवाले ब्रह्मादि मण्डपस्वामियों के जिस जुएँ में चार प्रकार के जीवसमुदायोंरूपी शारिफलों (शतरंज के मोहरों) का बार-बार जन्म-मरण आदि के द्वारा भ्रमण हो रहा है तथा सूर्य, चन्द्र आदि नवग्रह ही जहाँ पाशे है ॥१७॥
214539 इस तरह संकल्प करनेवाले का संकल्प ही अन्तःकरण में चिरकाल की भावना से जैसे सामने स्थित दृश्य के तुल्य एक तरह से सत्यता को प्राप्त हो जाता है, वैसे ही विधाता के संकल्पों से सुसमुत्थित यह जगद्रूपी मण्डप चिति का एकमात्र चमत्कारस्वरूप चित्रकार के चित्त में बनाये गये चित्र के तुल्य है ॥१८,१९॥
214540 जो कुछ यहाँ स्फुरित हो रहा है वह सब असत्यरूप ही है। वह प्रतिभास से सत्य प्रतीत हो रहा है, परन्तु परमार्थरूप से तो बिलकुल है ही नहीं। यह असत् ही उत्पन्न हुआ है; न जाने कहाँ से माया के हाथी, घोड़े की नाईं यहाँ उत्पन्न हो गया है |२०॥
214541 जैसे सुवर्ण में कटक आदि है वैसे ही जिसने अपने उदरकोटर में संसार को धारण कर रखा है ऐसा यह चिति का चमत्कार ही सब कुछ है तथा संकल्प-विकल्प न करने से ही इसका नाश होता है ॥२१॥
214542 इस तरह इस संसार की उत्पत्ति और नाश तत्त्वज्ञानियों की अपनी इच्छा के अत्यन्त१७५४
214543 ण
214544 ही अधीन है यानी तत्त्वज्ञानियों के अपने ऐच्छिक विकल्पों से इसका आविर्भाव तथा अविकल्पों से तिरोभाव होना अत्यन्त ही अपने अधीन है इसलिए हे विद्याधर, जैसी तुम्हारी इच्छा हो वैसा ही करो । जो पुरुष अन्न पानादि ऐहिक भोगसामग्रियों में तथा दान, यज्ञ आदि पारलौकिक भोगसामग्रियों में फलों की अनभिसन्धि को प्राप्त हो चुका है यानी जो पुरुष इसलोक तथा परलोक के कर्मफलों की इच्छा से शून्य हो चुका है वह कर्मों का कभी त्याग नहीं करता यानी फलप्राप्ति की इच्छा से शून्य होकर वह कर्म करता ही चलता है । हे विद्याधर, ऐसे उस पुरुष
214545 का यह अन्तिम जन्म समझिए ॥२२॥
214546
214547 विवेकज्ञानप्राप्ति से ही तुम्हें मुक्ति अवश्य मिल सकती है, ऐसा मैं अनुमान करता हूँ, यों पुनर्जन्मादि की संभावना से भयभीत हुए उस विद्याधर को आश्वासन देते हैं। ___ हे शुद्धबुद्धे, अपने पतन के हेतुभूत अविवेक पद की अपेक्षा न करके तीनों जगत् को पवित्र करनेवाली इस दूसरी पुण्यमय विवेक पदवी को तुम प्राप्त हो चुके हो, अतः इस मन से तो तुम फिर अधःपतन में नहीं गिर सकते हो, ऐसा मैं अनुमान करता हूँ। इसलिए तुम वाणी और मन की चेष्टा से शून्य निर्मल चिन्मात्रपद का अवलम्बन करके मन आदि इस दृश्यसमूह का परित्याग कर दो ॥२३॥
214548
214549 आठवाँ सर्ग समाप्त
214550 नौवाँ सर्ग
214551 चिति के अधीन जगत् का उदय, ध्वंस, सत्ता, स्फूर्ति तथा परिवर्तन है और
214552 यह सारा विश्व चिन्मात्र चिति का स्फुरण है - यह वर्णन ॥
214553 'हेम्नीव कटकादित्वं संसारोदरकोटरः । चिच्चमत्कार एवायमविकल्पन संक्षयः ॥
214554 (नि.प्र.उत्त. सर्ग ८।२१) यह जो कहा गया है सो, इन दोनों का अनुभव कराने की इच्छा कर रहे भुशुण्डजी अविकल्प की रीति का सबसे पहले उपदेश दे रहे हैं।
214555 हे निष्पाप विद्याधर, विषयों तथा विषयों में रहनेवाले क्रिया, गुण, दोष आदि के प्रकाशक चिद्रूप का तनिक भी स्मरण न करते हुए तुम निर्मल जल में प्रविष्ट सूर्य की किरणों की नाईं सर्वविध तापशून्य प्रकाशमात्रावशेष होकर बैठे रहो ॥१॥
214556
214557 'संसारोदरकोटरः चिच्चमत्कार एवायम्' इसका भी उपपत्तिपूर्वक अनुभव कराते हैं।
214558 जाड्यदुःखपरिणामित्वादिरूप अपना चिति का असादृश्य रहने पर भी तत्सदृश यह सारा दृश्य प्रपंच चेतना के कारण ही चेतन के भीतर, समुद्र में अग्नि के सदृश विद्यमान है, अन्यत्र नहीं। तात्पर्य यह है कि यदि अन्यत्र यह विद्यमान होता, तो उससे असम्बद्ध चेतना के द्वारा इसका प्रकाश कभी नहीं होता और ऐसा कोई पदार्थ है नहीं, जो अचेत्यमान सिद्ध हो सके तथा चेतना सक्रिया भी
214559
214560 नहीं है, इससे कि अन्यत्र विषयों में जाकर चैतन्य प्रदान कर सके । यदि वह चेतना सर्वगत मान ली जाती है, तब तो हे विद्याधर, हमारी प्रतिज्ञा सिद्ध हो चुकी, यह तुम समझ लो ॥२॥
214561
214562 इस तरह सम्पूर्ण दृश्यप्रपंच की देशतः स्थिति चिति के अन्दर सिद्धकर अब उसे कालतः सूचित करते हुए चिति की कार्यता सिद्ध करते हैं।
214563 चिति अपनी चेतनाशक्ति से सचेतन और अचेतन पदार्थों की पूर्व के ही समान हेतु (विवोपादान) ऐसे हैं, जैसे कि अग्निज्वाला के विनाश और उत्पत्ति का हेतु पवन है । तात्पर्य यह है कि चिति का विवर्त ही चिति का चमत्कार है ॥३॥
214564
214565 इसमें अहम्' इस सचेतनांश के त्याग द्वारा ही सचेतन और अचेतन दोनों अंशों के त्याग की सिद्धि हो जाने से चिन्मात्र की अवस्थिति सिद्ध हो जाती है, यह कहते हैं।
214566 अहम्पदार्थ कुछ नहीं है, यों अहंकार के आस्पद अंश का बाध करके प्रत्यक् चिद्रूप को शेष रखकर विकल्प के हेतुओं के क्षय से ही विकल्पनिर्मुक्त पूर्णचिति में तुम्हारी विश्रान्ति हो जाय । शेष बचे प्रारब्ध का क्षय होने पर तो जिस रूप से स्थित रह सकते हो, उसी

रूप से तुम स्थित रहो ॥४॥
214567 __ जल से पूर्ण दूध का जल नष्ट हो जाने पर भी जो रूप शेष रहता है उसी के समान तुम्हारा अनुपम ब्रह्मरूप ही शेषरूप रहता है, यह कहते हैं। ___ जैसे स्वच्छ जलसमूह के बाहर और भीतर सब जगह जल-ही-जल दीखता रहता है वैसे ही समस्त पदार्थों के बाहर और भीतर चिद्रूप से तुम्हीं स्थित दीखते हो ॥५॥
214568 __ हे विद्याधर, यह अहंपदार्थ बिलकुल नहीं है, यों अहंकार का त्यागकर यदि तुम्हारा चिद्रूप चिति में पूर्ण ऐक्य को प्राप्त हो जाय, तो बताओ तो सही, तुम्हारे सिवा भला ऐसी प्रकाशित कौन-सी दूसरी वस्तु है, जिससे कि किसी अन्य के साथ ब्रह्मरूप तुम्हारी उपमा दी जाय ? ॥६॥
214569 सुर और असुरों से व्याप्त पाताल, पृथिवी और स्वर्ग की नाईं स्थित एवं प्रीति, हर्ष, क्रोध, युद्ध, जय, पराजय आदि नाना भावों से तथा पलायन, अनुधावन आदि अत्यन्त वेगपूर्वक दौड़ने आदि भावों से व्याप्त तत्-तत् अनुरूप क्रियाकाल से व्याकुल हुआ-सा रंगमय चित्र में लिखित जगत्, दीवार में लिखित मुनिशरीर की नाईं, जैसे व्यापारशून्य ही स्थित रहता है वैसे ही मायाशबल चितिरूपी चित्रकार के द्वारा विरचित यह जगद्रूपी चित्र भी शुद्ध चिदाकाशरूपी दीवार में विकारशून्य अद्वयात्मरूप से ही संस्थित है, जगत्भाव से नहीं ॥७,८॥
214570 अचेतन या चेतन (मिथ्या जगद्रूप या परमार्थ सद्ब्रह्मरूप) जो ही अपने-आप चिति में चित्रित होता है वही सब चेतनरूप हो जाता है। ये दोनों तुम्हारे अधीन हैं, अब इनमें जो तुम चाहो, सो करो-तुम्हारी इच्छा हो, तो समाधि लगाओ या न हो, तो उससे विरक्त हो जाओ ॥९॥
214571 अज्ञानियों की अपेक्षा तत्त्वज्ञानियों में सिर्फ यही विशेषता रहती है कि जैसे मरुस्थल में महानदी आदि के रूप से दिखाई दे रही सूर्य की किरणें मज्जन, मरण आदि का भय उत्पन्न हो जाने पर उनको तैर जाने का कोई समुचित उपाय न सूझने
214572
214573 से मरुस्थल का ज्ञान न रखनेवालों को तट के इधर ही रोक रखती हैं, जिन महापुरुषों को मरुस्थल का असली ज्ञान हो चुका है उन्हें नहीं। उन्हें तो स्वच्छ भासती हैं; वैसे ही एक के विज्ञान से तत्त्वतः सबका विज्ञान हो जाने पर तत्त्वज्ञानियों को, चिदाकाश में स्फुरित हो रही ये चिति की चमत्कृतियाँ कुछ भी बाधा नहीं पहुँचाती । उन्हें तो बिलकुल स्वच्छ मालूम पड़ती हैं, किन्तु अज्ञानियों को तो अवश्य ही बाधा पहुँचाती हैं |१०॥
214574
214575 अज्ञानियों को तो बाधा पहुँचाती ही हैं, इस आशय से कहते हैं। तिमिर रोग से आक्रान्त नेत्रोंवाले पुरुषों को आकाश में जैसे केशोण्ड्रक आदि स्फुरित होते हैं, वैसे ही संसार में ही अवस्थित रहनेवाले अज्ञानी पुरुषों को यह जगद्रूप स्फुरित होता है (ज्ञानी पुरुषों को नहीं, वे तो सबको ब्रह्मरूप से ही देखते है) ॥११॥
214576 __ मरुस्थल में सूर्य की किरणों की नाईं यह जो ऊपर का दृष्टान्त बतलाया गया है उसका दूसरी रीति से भी वर्णन करते हुए उपसंहार करते हैं।
214577 हे विद्याधर, यों तुम और मैं' इत्याकरक अवबोधस्वरूप यह जगत् आभासमात्र यानी पूर्ववर्णित चिति का एकमात्र चमत्कार ही है, अतः यह अज्ञानियों की दृष्टि से ही उत्पन्न हुआ है, ज्ञानियों की दृष्टि से नहीं । एकमात्र सूर्य की किरणों से जिसकी रचना हुई है ऐसे गन्धर्वनगर के समान इस व्यवहारभूमि में दीवारआदि जगत् है । जगद्रूप से तो यह सब आकाश में लता की नाईं बिलकुल सत्य नहीं है। (अतः यह जगत् चिति का निरोधक नहीं है। हे विद्याधर, मेरे कहने का तात्पर्य यह है कि इस तरह चिति की अपरिच्छिन्नता सिद्ध हो चुकी है) ॥१२॥
214578
214579 नौवाँ सर्ग समाप्त
214580 दसवाँ सर्ग
214581 निर्विकार और कारणशून्य ब्रह्म ही यह सब स्थित है,यह जगत् कभी कहीं नहीं था, यह वर्णन । ब्रह्म में जगत् का अपलाप सिद्ध करने के निमित्त उसकी जड़ता का खण्डन करने के लिए जड़रूप से अभिमत जगत् की चिद्रूपता का अनुभव कराते हैं।
214582 हे विद्याधर,चेतन से भिन्न माने गये इस जगत् के स्फुरण को तुम चेतन से ही उत्पन्न जानो क्योंकि चेतनता स्फुरणरूप ही होती है (8)। जैसे जल में प्रतिबिम्बित अग्नि जल से भिन्न नहीं है वैसे ही यह जगत् भी चेतन से भिन्न कोई दूसरी वस्तु नहीं है । अतः चैतन्य और जाड्य ये दोनों तनिक भी भिन्न नहीं हैं यानी जल की शीतलता से अलग प्रतिबिम्बभूत अग्नि की गरमी की नाईं चैतन्य से तनिक भी अलग जाड्यनाम की कोई दूसरी वस्तु नहीं है ॥१॥
214583
214584 (A) तात्पर्य यह है कि यदि वह जगद्रूप स्फुरित होता है, तो फिर वह चेतन ही है, चेतन से इतर नहीं है ।
214585
214586 एकमात्र जाड्य के अपलाप से ही जगत् का अपलाप सिद्ध करके विक्षेपशून्य होकर स्थित रहो, यह कहते हैं।
214587 इसलिए हे विद्याधर, ज्ञान और अज्ञान में अभेद होने से परिच्छेदशून्य चित्रकार के चित्त में बने हुए चित्रस्थ उसके ज्ञान या गन्धर्वनगर के अधिष्ठान आकाश के मध्य के समान स्वस्थ स्थित रहो ॥२॥
214588
214589 'प्रलयकाल में भी अचिद्रूप जगत् सूक्ष्मरूप से ब्रह्म में स्थित रहता ही है जो श्रुति और स्मृति में वचन मिलते हैं वे मायाशबल के सर्वशक्ति सम्पन्न होने के कारण असत्यपदार्थों में भी ब्रह्मसत्ता की आरोप दृष्टि से ही व्यवहृत हुए मिलते हैं, जैसे कि भविष्य में उत्पन्न होनेवाले जल के स्वल्प फेन में वर्तमानकाल में उपस्थित जल की सत्ता से सत्ताव्यवहार मिलता है, इसी
214590 अभिप्राय से कहते हैं।
214591 सम्पूर्ण शक्तियों से सम्पन्न होने के कारण ब्रह्म में अचित्त्व उसी तरह रहता है, जिस तरह अक्षुब्ध निर्मल जल में भविष्यत् फेनलव ॥३॥
214592 __ वास्तविक दृष्टि से तो माया के असत्त्व होने के कारण निर्विकार अद्वितीय वस्तु में किसी तरह का क्षोभ और उसका हेतु न होने से जड़ सृष्टि की उत्पत्ति की संभावना ही नहीं है, यह कहते हैं।
214593 कारण के बिना जैसे जल में फेन का लेश उदित नहीं होता, वैसे ही कारण के बिना ब्रह्म से सर्ग आदि भी उदित नहीं होता ॥४॥
214594 तथा इस सृष्टिरचना में अकारण ब्रह्म में कोई कारण नहीं है । जगत् आदि कुछ भी इससे न तो उत्पन्न होता है और न नष्ट ही होता है ॥५॥
214595 कारण का अत्यन्त अभाव होने से जगत् आदि कुछ भी उत्पन्न नहीं होता । मरुस्थल में जल की नाईं सामने देखा गया भी यह जगत् सर्वथा है ही नहीं ॥६॥
214596 अज, शान्त और अनन्त ब्रह्म ही सब कुछ है, अंतःकरण का अभाव होने से यह निश्चित हो गया है कि सर्गबुद्धि भी नहीं है । चूँकि यह जगत् इत्यादि कुछ भी नहीं है, इसलिए यह सिद्ध है कि एकमात्र अखण्डित ब्रह्म ही सब कुछ है |७॥
214597 इसलिए हे विद्याधर, तुम शिला के उदर के समान तथा आकाशकोश के सदृश हो। ब्रह्मैकघनस्वरूप होने के कारण तुम अज और अवयवरहित भी हो ॥८॥
214598 हे विद्याधर, तुम ज्ञानरूप हो, किसी एक विशेषरूप का निश्चय न होने से सबमें अनुगत सत्तासामान्यस्वरूप होने के कारण तुम किंचिद्रूप तो अवश्य ही हो तथा विशेष का बाध होने पर सत्तासामान्य की भी निवृत्ति हो जाने से एवं एकरूप का निश्चय हो जाने से किंचिद्रूप भी नहीं हो । हे विद्याधर, बुद्धि तथा चिदाभासशून्य इस आत्मा में अपने-आप शान्त हो जाओ ॥९॥
214599
214600 प्रयोजन की अपेक्षा न चाहने से भी यह सृष्टि नहीं है, यह कहते हैं।
214601 अज परमात्मा के नित्यानन्दस्वरूप होने के कारण कार्यसम्पादन करनेवाला कोई कारण नहीं है क्रिया निमित्त कोई फल नहीं है। इसलिए सृष्टि आदि का संभव न होने पर जो कुछ है, वह सब अज शिवस्वरूप ही है ॥१०॥
214602
214603
214604 इस तरह तत्त्वदृष्टि से नित्यमुक्तता की सिद्धि का उपपादन करके इसका स्वीकार न करने पर मूर्खों में नित्यबद्धता की प्रसक्ति अनिवार्य होगी यानी मूर्ख सब नित्यबद्ध अवश्य रहेंगे, इसमें सन्देह नहीं, यह कहते हैं।
214605 अपनी मूर्खता में विलास करनेवाले जिन जीवों की दृष्टि में अजन्मा चिद्रूप नहीं है उनके लिए सृष्टि के नाश या उत्पत्ति के विषय में क्या विचार किया जाय । तात्पर्य यह है कि अनिर्मोक्ष दोष की सत्ता बनी रहने से उनके विषय में मोक्षोपाय की चिन्ता बिलकुल व्यर्थ है

॥११॥

अर्धप्रबुद्ध पुरुषों की दृष्टि से जैसी संसार की स्थिति रहती है, उसे कहते हैं।
जहाँ-जहाँ पर ब्रह्म है वहाँ-वहाँ जगत् के शब्दार्थरूप से शून्य इस तरह अनेकों जगत् हैं ही ॥१२॥
तृण, काष्ठ, जल और दीवार में सर्वत्र ही परब्रह्म स्थित है तथा सभी जगहों में सृष्टि का समूह परस्पर गुंथा हुआ स्थित है ॥१३॥

तब तो ऐसी दशामें ब्रह्म का मिथ्यासर्ग ही स्वभाव कहिये, हानि क्या है इस आशंका पर 'नहीं' यह कहते हैं।
ब्रह्म का क्या स्वभाव () है, यह ठीक-ठीक नहीं कहा जा सकता, क्योंकि अनन्त परम ब्रह्मतत्त्व में स्वत्व और अस्वत्व दोनों का रहना अत्यन्त असंभव है ॥१४॥

व्यावर्तक में 'स्व' शब्द का असंघटन कहकर 'भाव' शब्द का असंघटन भी दिखलाते हैं।
अभाव की अपेक्षा रखनेवाले 'भाव' का भी सम्भव न होने से अनन्त परब्रह्म में स्वभाव आदि दुरुक्तियाँ अपना पैर नहीं जमा सकती ॥१५॥
___ व्यावर्त्य पदार्थ की प्रसिद्धि न रहने से भी 'स्व' और 'अभाव' इन दोनों पदों का संघटन नहीं
बैठता, यह कहते हैं।
नित्य, अनन्त परब्रह्म में अस्वत्व और अभाव इन दोनों का अत्यन्त सम्भव न होने से स्वतःसिद्ध अव्यावर्तक स्वत्व और भावों में व्यवहृत स्वभाव शब्द का प्रयोग लोक में नहीं बैठता । कहने का तात्पर्य यह है कि स्वभाव शब्द का जो तात्त्विक अर्थ है वह लोक में बिलकुल नहीं घटता ॥१६॥

जिस तरह ब्रह्म में सृष्टि आदि की सिद्धि न होने से वह अद्वय सिद्ध होता है उसी तरह प्रत्यगात्मा जीव में भी अहन्ता आदि की सिद्धि न होने से वह अद्वय सिद्ध होता है, यों दोनों तरह से विचार होने पर अखण्डता ही सिद्ध होती है, इस आशय से कहते हैं।
हे साधो, बुद्धि से विचारकर देखने पर तो अहन्ता कहीं उपलब्ध नहीं होती है। बच्चे के सामने वेताल के सदृश असद्रूप ही यह कहीं से आ टपकी है |१७॥
अहन्ता के शब्दार्थों से मुक्त जो
(4) अपना जो व्यावर्तक धर्म है उसे स्वभाव कहते हैं । उस स्वभाव की धर्मता अस्वभाव के व्यावर्तकरूप से ही कहनी पड़ेगी, इसलिए यह ठीक-ठीक नहीं कहा जा सकता कि ब्रह्म का क्या स्वभाव है, क्योंकि उसमें स्वत्व-अस्वत्व नहीं है ।

उपलब्ध होता है वह परब्रह्म ही है तथा अहन्ता के शब्दार्थों से युक्त जो उपलब्ध होता है वह शास्त्र और आचार्य के अनभव से परीक्षा करके तत्त्वदृष्टि से देखने पर तो विलीन हो जाता है ॥१८॥

इस दृष्टि से जैसे जाड्य चित्रस्वभाव को प्राप्त है वैसे ही जीव और जगत् का भेद भी अभेदस्वरूपता को ही प्राप्त है, यही दिखलाने के लिए सुवर्ण और कटक में अभेद दृष्टान्त पहले अनेक बार कहे जा चुके हैं, इसी अभिप्राय से अब उपसंहार भी करते हैं।
जगत् और ब्रह्मदृष्टि में जो भेद प्रतीत हो रहा है वास्तव में वह अभेद ही है । जगत् और ब्रह्म ये दोनों पर्यायशब्दों के अर्थविलास के तुल्य हैं। राहू का सिर' इस व्यपदेश के सदृश संकल्पमात्र ही इस भेद को विद्वानों ने कहा है, सत्य नहीं कहा है। जैसे सुवर्ण और कटक में अभेद है, वैसे ही जगत् और ब्रह्म इन दोनों में अभेद है ॥१९॥

दसवाँ सर्ग समाप्त
ग्यारहवाँ सर्ग इन्द्रियों को जीतकर पूर्ण ब्रह्म परमात्मा में मन की स्थिति तथा
देह आदि दृश्य पदार्थों में अनात्मभावना दृढ़ करनी चाहिए, यह वर्णन । भुशुण्डजी ने कहा : हे विद्याधर, वस्त्रों से न ढके अपने शरीर में लगे हुए शस्त्रों के आघात और तरुणी के स्तन आदि अंगों का अनुभव करके भी जो बुद्धिमान् पुरुष बिलकुल समभाव में स्थित है वही परमपद में स्थित है। तात्पर्य यह कि जब तक वैसी स्थिति नहीं आ जाती तब तक मनुष्य को इन्द्रियों के ऊपर विजयप्राप्त करने की दृढ़ चेष्टा और आत्मनिष्ठा से विरत नहीं होना चाहिए ।।१॥

इसी अर्थ को स्पष्टरूप से कहते हैं।
बड़े धैर्य के साथ अपने पुरुष प्रयत्न के द्वारा मनुष्य को तब तक इन्द्रियों के ऊपर विजय प्राप्त करने का अभ्यास निरन्तर करते रहना चाहिए, जब तक कि शस्त्र और कान्ता, आदि बाह्य पदार्थों से उत्पन्न हो रहे विकारों को मिथ्यात्व बुद्धि से दूर फेंककर एकमात्र स्वात्मसुख विश्रान्तिरूप सुषुप्तता नहीं उदित हो जाती ॥२॥

मानसिक पीड़ाओं का संस्पर्श न होना ही दृढ़ तत्त्वज्ञान का लक्षण है, यह कहते हैं।
यथार्थ परमात्मतत्त्व को जाननेवाले पुरुष को सामने उपस्थित भी मानसिक पीड़ाएँ () तनिक भी ऐसे नहीं लिप्त कर पाती जैसे कमल को जल नहीं लिप्त कर पाते ॥३॥
आकाश के सदृश स्वच्छ विविध प्रकार के चमकते हुए शस्त्रों तथा देदीप्यमान अनेक स्त्रियों के असंवित् में - शरीर में खूब संलग्न हो जाने पर भी (चिपक जाने पर भी) उन्हें असंलग्न-सा जो
() जैसे कि शुक्ति में यह रजत नहीं है, किन्तु शुक्ति ही है, यह यथार्थ ज्ञान हो जाने पर उस शुक्ति में रजत के लाभ या हानि जनित किसी तरह की मानसिक पीड़ा नहीं देखी जाती, यह भाव है।

शान्तात्मा देखता है, वही यथार्थ में देखता है यानी उसीको सचमुच यथार्थ में साक्षात्कारी ज्ञानवान् समझना चाहिए |४॥
जैसे विष अपने ही स्वरूप में घुण (कीड़ा) आदि विकारभाव को प्राप्त होता है और वह घुणता भी विष से अन्य कोई पदार्थ नहीं होती, वैसे ही अपने स्वरूप का परित्याग न करते हुए ब्रह्म भी स्वतत्त्व के एकमात्र परिज्ञान से नष्ट हो जानेवाली जीवरूपता को यानी जीवाकार विवर्तन को प्राप्त होता है । कहने का मतलब यह कि जीवता कोई ब्रह्म से भिन्न पदार्थ नहीं है ॥५,६॥
अमरणस्वभाव जड़ विष अपने विषस्वभाव को न छोड़ते हुए ही जैसे मरणस्वभाव कीटरूप जीव होता है वैसे ही ब्रह्मचिति भी अपने रूप का त्याग न करती हुई मरणस्वभाव जड़रूप को प्राप्त हो जाती है ॥७॥

घुण की नाईं उत्पन्न हुए जीव की तरह यह सारा संसार भी उत्पन्न हुआ है यह कहते हैं। _ विष में कीट के समान ब्रह्म में ब्रह्म से अनन्य होते हुए भी उससे अन्य सदृश भासमान यह सृष्टिरूप दुष्ट घुण भी कहीं से आविर्भूत हुआ है। यद्यपि यह उसी में स्थित उसी का रूप है तथापि उससे अन्य और उसमें स्थित नहीं सा भासता है ॥८॥

कृमि में जैसे विषस्वभावदृष्टि से जन्म और मरण नहीं होते, परन्तु आत्मस्वभावदृष्टि से तो होते ही हैं, वैसे ही जीव में भी ब्रह्मस्वभावदृष्टि से जन्म और मरण नहीं होते, किन्तु जीवस्वभावदृष्टि से तो होते ही हैं, यह कहते हैं। __ जैसे विष अपने विषरूपी स्वभाव को न छोड़कर ही अपने अन्दर क्रमशः कृमि होता है तथा विषदृष्टि से न जन्म लेता है और न मरता ही है, किन्तु कृमिदृष्टि से मरता है, जन्म भी लेता है, वैसे ही यह आत्मा ब्रह्म भी ब्रह्मस्वरूप से न जन्म लेता है और न मरता है, किन्तु जीवस्वभाव से जन्म लेता और मरता भी है ॥९॥

214649 देह, इन्द्रिय आदि विषय पदार्थों में अहन्ता ममता की आसक्ति से अपने स्वरूप को तिरोहित न करके मनुष्य श्रवण, मनन आदि प्रयत्न द्वारा निष्पादित आत्मसाक्षात्कार ज्ञान के प्रयोजनभूत अपने से ही इस भवसागर को गाय के खुर के समान तैर जाता है, न कि मुझे इस संसारसागर से दैव (प्रारब्ध) पार लगायेगा, इस प्रयत्न की उपेक्षा करके ॥१०॥
214650
214651 सम्पूर्ण दृश्य पदार्थों का बाध हो जाने पर परिशिष्ट बचे परम दरिद्ररूपी एक आत्मस्वरूप में भला विश्रान्ति सुख की संभावना ही कैसे ? इस प्रसक्त अवहेलना का निवारण करते हैं।
214652 सम्पूर्ण भावों को मात कर देनेवाली समस्त पदार्थों की सार सुखरूपावस्था तथा सांसारिक सभी तापों की निवृत्ति हो जाने से आन्तरिक शीतलता जिसमें विद्यमान है ऐसे परिपूर्ण आत्मस्वरूप में हे विद्याधर, किस तरह की अवहेलना हो सकती है ? ॥११|
214653 जीव के मन, अहंकार आदि कलंक की निवृत्ति में उपाय बतलाते हैं। जागतिक सम्पूर्ण पदार्थों की सत्ता के भीतर सन्मात्रब्रह्मरूप से भावित निर्मल आत्मा में मन,
214654
214655 अहंकार, बुद्धिआदिरूप भला कौन-सा कलंक रह सकता है ? ॥१२॥
214656 जैसे घट, पट आदि पदार्थों को तुम तटस्थरूप से देख रहे हो, वैसे ही हे विद्याधर, अहन्ता आदि का अभिमान छोड़ करके शरीर को पहले तटस्थरूप से देख लेने के बाद तुम अहन्ता, मन, बुद्धि और ज्ञान आदि को भी तटस्थरूप से ही देखते रहो।।१३॥
214657 तदनन्तर हे विद्याधर, सर्वसाक्षिस्वरूप होकर तुम बाह्य जगत् के सम्पूर्ण पदार्थों तथा आन्तरिक मन, बुद्धि आदि का अनुभव न करते हुए अपनी स्वाभाविक स्थिति से बैठे रहो ॥१४॥
214658
214659 उस स्थिति में सम्पूर्ण गुण, दोष आदि के विक्षेपों के हेतुओं की शान्ति रहती है, यह कहते हैं।
214660 उस ज्ञानरूप अवस्था में सम्पत्ति या विपत्ति तथा उससे उत्पन्न सुख या दुःख किसी कारण से भी इस संसार में किसी को कभी भी कोई गुण या दोष उत्पन्न नहीं होता, क्योंकि उस दशा में कर्तृता के न रहने से भोक्तृता भी नहीं रहती (M) ॥१५॥
214661
214662 ___ ग्यारहवाँ सर्ग समाप्त
214663 बारहवाँ सर्ग अहंभाव भ्रान्तिमात्र है, जगत् का भ्रम चिति का विवर्त है, उसकी मूल अविद्या है तथा अविद्या के नाश का क्रम क्या है-इन सबका वर्णन । अविद्या ही अहंभावरूपी सूक्ष्मप्रपंचभाव है । उसी की स्थूलरूपता होती है । इस रीति से समस्त विकल्पों के चिति का विवर्तमात्ररूप होने से सबमें एकता दिखलाते हैं।
214664 भुशुण्डजी ने कहा : हे विद्याधर, आकाश में ही दूसरा आकाश उत्पन्न हुआ यों अपने मन से एक दूसरे आकाश की कल्पना कर लेना ही जैसे एक ही आकाश में भेद की भ्रान्ति है, वैसे ही
214665 अज्ञात आत्मा में सूक्ष्मप्रपंचात्मक सद्रूप अहंभाव की कल्पना करना एकमात्र भ्रान्ति है ॥१॥
214666
214667 दृष्टान्त में कल्पना करनेवाला तो कोई तीसरा ही पुरुष प्रतीत होता है वह तीसरा कौन है, यह पूछने पर उसे बतलाते हैं। ___ आकाश में ही दूसरा आकाश उत्पन्न हुआ है। इस भ्रान्तिका कल्पक जैसे अहंभाव है वैसे ही अविद्या से आच्छादित होने से असत्-सा प्रतीत हो रहा अतएव शब्दादि से अव्यहार्य आत्मरूप सद्वस्तु ही कल्पक है ॥२॥
214668 जैसे आकाश में अद्वितीय आकाशात्मा ही है, दूसरे आकाश को तो कल्पक पुरुष का संकल्पअवच्छिन्न चिद्रूप अपने संकल्पात्मक शरीर की ही उस रूप में कल्पना करके जानता है वैसे ही चूँकि अविद्या उपहित चिदात्मा अपने अविद्या रूप शरीर की 'मैं और यह' इत्यादि अभिमन्ता और अभिमन्तव्यरूप से कल्पना करके अवभासता है। इसलिए अज्ञान से अन्य न अहंभाव है और न अनहंभाव ही है ।।३॥
214669 इसलिए हे विद्याधर, प्रत्येक को यह समझ लेना चाहिए
214670 (M) देखो यह श्रुति क्या कह रही है - 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्' ।
214671
214672 कि वह चिद्रूप ऐसा है कि जहाँ परमाणु के आगे महामेरु की नाईं आकाश भी अति स्थूल है। सम्पूर्ण कल्पनाओं का अधिष्ठानभूत वह ब्रह्म परमसूक्ष्म है । उसी अतिसूक्ष्म ब्रह्मचिति की कल्पना
214673 आकाशादि यह स्थूल जगत्-रूप है ॥४॥
214674
214675 उस ब्रह्म की परम सूक्ष्मरूपता का उपपादन करते हैं।
214676 आकाश से भी अत्यन्तसूक्ष्म अज्ञानरूपी अनादि विवर्त है, जो कि आत्मचिति अत्यन्त स्थूल है उस तरह का परमसूक्ष्म चेतन ही "मैं, 'यह' इत्यादिरूप अनादि वासना से उत्तरोत्तर स्थूल हुए अपने स्वभाव की कल्पना करके जो सब पदार्थों को जानता है वही यह सब सृष्टिरूप से स्थित है ॥५॥
214677 जैसे आवर्त आदि विकार जलद्रव के प्रसार हैं, वैसे ही आत्मा में अहन्ता आदि आध्यात्मिक तथा आकाश आदि आधिभौतिक यह जगत् आत्मचेतन विस्तृत विवर्तरूप है ॥६॥
214678 चिति के विवर्त का अभाव ही प्रलय है, जो निश्चल जलद्रव की नाईं, स्पन्दनशून्य पवन के आकार के सदृश तथा आकाशहृदय के तुल्य है |७॥
214679 इस तरह देश, काल आदिजगत् तथा इसके अवान्तर हजारों कार्यरूपी प्रसारों में भी एकमात्र घन, शून्य और निराभास चिति के विवर्त के सिवा अन्य कोई पारमार्थिकरूप उपपन्न नहीं है ॥८॥
214680
214681 इसमें उपपत्ति दिखलाते हैं।
214682 चिति का ही विवर्त होने से काल, आकाश, नौका,जल, स्थल, निद्रा, जाग्रत् और स्वप्न में यह जगत् उदित के सदृश भासता है |९॥
214683
214684 चिति का जगत् के आकार में परिणामस्वरूप वास्तविक प्रसार क्यों नहीं है, इस पर कहते हैं।
214685 आकाश से भी अत्यन्त अधिक स्वच्छ होने तथा संचलन आदि सब तरह विकारों से शून्य होने से चिति का विस्तार और संकोच वास्तव में नहीं होता (अतएव इस संसार की उत्पत्ति और नाश एकमात्र ज्ञान से ही सिद्ध है)|१०॥
214686
214687 सुख-दुःख आदि भोगों के अनुभवरूप तथा देह आदि में अहंभावरूप विकार तो चिदात्मा में दिखाई देते हैं, यदि यह कोई आशंका करे, तो उस पर कहते हैं।
214688 ज्ञानस्वरूप आत्मा विषयजनित सुख-दुःख आदि भोगों का अनुभव नहीं करता और न इस आत्मा में यह तथा 'मैं' यह व्यवहार ही रहता है । किन्तु जल में द्रवत्व के समान अद्वितीय आत्मा भीतर अपने कूटस्थ स्वभाव में स्थित हैं। तात्पर्य यह है कि भोगादि विभ्रम चिदाभास को ही होते हैं, कूटस्थ आत्मा को नहीं होते ॥११॥
214689 संकल्पशून्य आत्मा चिन्ता, लज्जा, हर्ष, भय, स्मृति, कीर्ति तथा इच्छा आदि मन की वृत्तियों के हेतु बाह्य विषयों को ऐसे नहीं देखता, जैसेकि अन्धकार में साँप के पैर ।।१२॥
214690 हे विद्याधर, ब्रह्मरूपी चन्द्रबिम्ब से स्फुरित जीव चिदाभासरूपी ज्योत्सना के अंशभूत चाक्षुष आदि ज्ञानमय अमृत का द्रवरूपी जो यह सर्ग है वह परमेश्वर से भिन्न नहीं है, क्योंकि इस सृष्टि के आधारभूत दिशा (देश) और काल इन दोनों का निरवयव
214691
214692 और निष्क्रिय ब्रह्म में रहना संभव नहीं है। दिशा के रहने पर ही मूर्तद्रव्य की क्रिया से सर्गकाल की कल्पना की जा सकती है और वह क्रिया पहले से तो उपस्थित है नहीं। एवं काल के रहने पर ही दिशा आदि की उत्पत्ति की कल्पना की जा सकती है, लेकिन प्रलय में वह भी नहीं है, कारण कि क्रिया के अतिरिक्त उसका कोई साधक नहीं है । पूर्ण कूटस्थ में तो क्रिया का योग है ही नहीं। ऐसी स्थिति में उन दोनों के अभाव में किसी अन्य का अवकाश नहीं है, इस तरह यह सिद्ध है कि ब्रह्म से अतिरिक्त किसी पदार्थ की सिद्धि नहीं है ।।१३॥

214693 इस तरह भगवान् परमेश्वर के अपने से अभिन्न जगत् के आकार में सर्वसाधारण सच्चिदानन्दात्मरूप ने खूब चमकते हुए स्फुरित होने पर देह आदि किसी एक स्थान में विशेष अभिमान करके उसके अनुकूल या प्रतिकूल हेय या उपादेय कल्पना द्वारा अहंकारात्मा ही अन्य की नाईं स्फुरित होता है । इस तरह जल में

214694 आवर्तसमूह की नाईं यह सम्पूर्ण जगत्, जीव, बन्ध मोक्ष आदि की कल्पना जो कि एकमात्र भ्रान्त चित्त ही है, अणुमात्र भी और कुछ नहीं है ॥१४॥

214695

214696 दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिक इन दोनों का रूपक द्वारा एकीकरण करके उपपादन करते हैं। __ मज्जन और उन्मज्जन के शब्दों से तथा विवर्तावर्तरूपी भ्रमणों से पूर्ण बराबर बह रही यह सृष्टिरूपी मृगजल की नदी स्फुरित हो रही है, जो कि तत्त्वसाक्षात्कार से शीघ्र ही चिरकाल के लिए क्षीण हो जाती है । तात्पर्य यह है कि जैसे मृगतृष्णा की नदी मरुभूमि के साक्षात्कार से शीघ्र नष्ट हो जाती है वैसे ही यह सृष्टि भी परमात्मतत्त्व के साक्षात्कार से शीघ्र ही सदा के लिए क्षीण हो जाती है ॥१५॥

214697 जैसे आवर्तों से जल या दूर से धूमसमूह निबिड़ मेघरूप से भासता है वैसे ही ब्रह्म और मन इन दोनों के मध्य में तीसरी यह सृष्टि विषयरूप होने से जड़ और सत्यरूप से स्फुरित होने के कारण अजड़रूप से भासती है|१६॥

214698 आरी से लकड़ी चीरने पर जैसे आवर्त आदि भासते हैं वैसे ही देश-कालादि से शून्य परमात्मा में यह सृष्टि जड़ और अजड़रूप से भासती है|१७॥

214699 मिथ्या होने से अपने स्वरूप से अत्यन्त कोमल तथा अधिष्ठान सत्ता से पत्थर की नाईं अति दृढ़ इस संसार रूपी कदलीस्तम्भ का स्फटिकशिला में प्रतिबिम्बित कदलीस्तम्भ से तनिक भी असाम्य विवेकदृष्टि से देखने पर नहीं मिलता। यदि कुछ मिलता भी है तो सिर्फ वह संकल्पकल्पित पल्लव विलक्षणता ही । कहने का तात्पर्य यह कि संकल्पकल्पित विलक्षण पल्लव के सिवा और कुछ तनिक भी वैसा दृश्य इन दोनों में नहीं मिलता ॥१८॥

214700

214701 पट के ऊपर विरचित चित्रगत राज्य के सादृश्य से अब इस जगत् का वर्णन करते हैं।

214702 हे विद्याधर, यह रमणीय सारा संसार पट के ऊपर विरचित चित्रगत महाराज्य के सदृश्य प्रकाशयुक्त, सुन्दर और विकल्प से विस्फूर्जित है । हे विद्याधर, चित्रगत महाराज्य के सदृश ही यह भी परामर्श को न सहनेवाला (') है । इसके अन्दर हजारों पैर, मस्तक, नेत्र, हस्त, ___() परामर्श यानी विचार, इसको नहीं सहनेवाला यह संसार है अर्थात् विचार करनेपर तनिक भी

214703

214704 मुख तथा इनसे इच्छित और वितर्कित वस्तुएँ एवं नाना प्रकार के पर्वत, चतुर्विध प्राणियों के शरीर, दिशाएँ और अनेक नदियाँ परमात्मा के माप से प्रदेशमात्र के समान परिच्छिन्न हैं । अनेक प्रकार के रंजक द्रव्यों से रंजित चित्रगत महाराज्य की नाईं यह सारा संसार भी अनेक प्रकारके कामादि रूप रंगों से रंजित है। विरुद्ध वर्णवाले मार्जनद्रव्य से परिमार्जन कर देना ही एकमात्र जिसका नाश है ऐसे चित्रलिखित महाराज्य की नाईं यह सारा संसार भी केवल तीव्र वैराग्यमात्र से ही परिमार्जित होता है । हे विद्याधर, सुर, असुर, गन्धर्व, विद्याधर तथा बड़े नाग आदि से युक्त जड़ात्मक पवन स्पन्दनशील तथा द्रष्टाचेतन से चेतित चित्रलिखित महाराज्य की नाईं यह सारा संसार भी सुर, असुर, गन्धर्व आदि से युक्त सूत्रात्मा से स्पन्दनशील तथा ब्रह्मचेतन से चेतित है ॥१९-२२॥

214705 अर्थशून्य तथा बाध्य होने से असत्यस्वरूप स्पन्दनात्मक विकल्पांश में यानी विकल्पात्मक वृत्ति जिसमें उदित होती है ऐसे मन में प्रतिबिम्बभाव से पतित संवित् भ्रान्ति में ऐसे प्रसरणशील होती है, जैसे जल में तैलबिन्दु ॥२३॥

214706

214707 कैसे प्रसरणशील होती है, यह कहते हैं। __ मन को क्षोभित करनेवाले कामवासना आदि जालसमूहों से निबद्ध, सम्पूर्ण आवर्तरूप विकारों से समन्वित पुत्र, स्त्री आदि में फैल रहे स्नेह से मिश्रित मिथ्या होने के कारण उत्पन्न न हुए ही इन शब्द-स्पर्श आदि विषयों के बार-बार आस्वादनों के द्वारा जो संवित् प्रसरणशील होती है चित्रगत महाराज्यरूप से वर्णित यह संसार है ॥२४॥

214708 इस रीति से यह आदिचिति ही अहंभावादि विकल्पों से बहिर्मुखी हो जीवभाव को प्राप्त करके भी परमात्मा से तनिक भी ऐसे भिन्न नहीं है, जैसे कि जलरूपता से भिन्न तोयता (जलत्व) नहीं है । तात्पर्य यह है कि भेदक उपाधियों के विकल्पमात्र होने से 'जीव' और 'ब्रह्म' शब्द का 'जल' और 'तोय' शब्द की नाईं एक अर्थ में पर्यवसान है|२५॥

214709

214710 उपाधि के अनुप्रवेश द्वारा नाम और रूपों का व्याकरण करनेवाले अहमर्थ जीव के ब्रह्ममात्र होने से जीव का भोग्य सर्गशब्दार्थ भी एकमात्र ब्रह्म ही है, यह कहते हैं।

214711 यह चिद्रूपी सूर्य स्वात्मा ही है। यह उपाधि में प्रवेश द्वारा 'अहम्' इत्यादि नाम को प्राप्त होकर 'सर्ग' इस नाम से कहा जाता है। इसलिए यह सिद्ध है कि वास्तव में चेतन से अन्य न कोई सृष्टि है और न कोई इस सृष्टि का रचयिता ही है ॥२६॥

214712 __ 'राहु का सिर' यहाँ पर जैसे राहु और उसके सिर में अभेद सिद्ध है यानी जो राहु है वही तो उसका सिर है, इसी तरह जगत् और चित् में अभेद सिद्ध है। इन दोनों में एकमात्र अविद्याके कारण ही भेद की प्रतीति हो रही है। इसका दृष्टान्त देकर उपपादन करते हैं।

214713 जैसे स्पन्दरूप अपनी सत्ता में वस्तुतः जलद्रव स्पन्दरहित ही है उसमें स्पन्द की प्रतीति तो टीक नहीं सकता तथा चित्र भी दूसरे द्वारा हुए उपमर्दन को नहीं सह सकता ।

214714

214715 एकमात्र विकल्प ही है, (s) वैसे ही आकाशादि प्रपंच की रचना में चिदात्मा न आकाशादिरूप से स्थित है, न इन सबका कर्ता है और न आकाशादि पदार्थों को अपने से भिन्न समझता ही है ॥२७॥

214716 ___ जलद्रव की भेदकल्पना में देश और कालका भेद नियामक है । पूर्वकाल और पूर्व-देश में स्थित जल उत्तरकाल और उत्तरदेश में उपलब्ध होता है। उत्तरदेश की प्राप्ति भी क्रियापूर्वक ही बाण आदि में देखी गई है, इसी तरह जल में भी द्रवणक्रियाभेद की कल्पना कर सकते हैं। परन्तु अद्वितीय ब्रह्म में तो देश और काल किसी का भेद नहीं है, अतः आकाश आदि भेदक कल्पना में कोई निमित्त न होने से जलद्रव का साम्य बहुत दूर चला गया यदि यह कोई शंका करे, तो उसका समाधान देते हैं। ___ सृष्टिरूप होने से, देश, काल आदि के निर्माणपूर्वक ही चिदात्मा के आकाशादि विकल्पज्ञान का हम वर्णन कर रहे हैं, इसलिए जलद्रव का साम्य कहीं दूर चला गया, यह कोई नहीं कह सकता । (0) ॥२८॥

214717

214718 इस तरह विकल्पों के मन, अहंकार और बुद्धि आदि से साध्य होने के कारण आकाश आदि सृष्टिभेद के विकल्प समय में इनके असिद्ध होने से विकल्प की कल्पना ही कैसे की जा सकती है ? यह आशंका भी अनुपपत्ति आदि हजारों दोषों से पूर्ण एकमात्र अविद्या का स्वीकार कर लेने से ही

214719 अनायास परिहृत हो सकती है, इस आशय से कहते हैं।

214720 (4) जलं स्पन्दते' (जल स्पन्दित होता है) इस स्थल पर थोड़ा विचार किया जाय । क्या जल ही स्पन्दरूप से स्थित रहता है या अन्य कुछ ? जल से भिन्न अन्य कोई स्पन्दनरूप से स्थित रहता है, यह तो कह नहीं सकते, क्योंकि अन्य किसी की यहाँ उपलब्धि नहीं होती । यदि यही मान लिया जाय कि वहाँ कोई अन्य ही स्पन्दित होता है तब तो उस स्पन्दन को जल की ही अपेक्षा है, यह नियम नहीं रह सकता । अतः दूसरा ही स्पन्दित होता है, यह प्रतीति होने लगेगी और साथ-साथ यह भी नहीं कह सकते कि वह नियम समवाय के बल पर सिद्ध है, क्योंकि सम्बन्ध की अनवस्था होने से उसकी सिद्धि नहीं हो सकती । अब रही बात प्रथम पक्ष की । इस पक्ष में जलस्पन्द का कर्ता नहीं हो सकता, क्योंकि स्पन्दात्मा स्पन्द नहीं करता, कारण कि यदि वह स्पन्द करे, तो उस स्पन्द में कर्तृत्वापत्ति आ जायेगी । इसलिए यह सिद्ध है कि जल द्रव अपनी स्पन्दात्मिका सत्ता में स्पन्दशून्य ही स्थित रहता है ।

214721 (A) आकाश आदि सृष्टि के विकल्प की असंभावना के ऊपर जो आक्षेप किया जा रहा है, सो क्या आकाश आदि की सर्गात्मकदशा में आक्षेप किया जा रहा है या ब्रह्मदशा में? यदि यह कहा जाय कि ब्रह्मदशा में आक्षेप किया जा रहा है तब तो यह आपत्ति में इष्ट है, क्योंकि ब्रह्मभाव में हम किसी तरह का कोई विकल्प स्वीकार करने को तैयार नहीं है। यदि यह कहा जाय कि सर्गात्मकदशा में आक्षेप किया जा रहा है, तो इस पर हमारा यह कहना है कि सर्गात्मकदशा में तो यह कहना ही पड़ेगा कि वह सृष्टिकाल प्रलयकाल से पूर्व है। इस तरह कालविभाव और संसारासंसार देश भेद का भी कल्पना द्वारा निर्माण करके हम चिदात्मा के

214722

214723 हे विद्याधर, मन, अहंभाव, बुद्धि आदि जो कुछ भी विकल्पज्ञान है उस सबको तुम एकमात्र अविद्या ही समझो, जो पुरुषप्रयत्न से शीघ्र ही नष्ट हो जाती है ॥२९॥

214724 किस-किस पौरुष से वह कितनी नष्ट होती है, यह बतला रहे हैं।

214725 विनय, प्रणाम, दान, सम्मान आदि के द्वारा वशीभूत हुए तत्त्वज्ञानियों के साथ परस्पर आध्यात्मिक बातचीत करने के कारण प्रथम भूमिकापर्यन्त अभ्यस्त हुई उत्कट वैराग्य आदि चार साधनों की सिद्धि से पुत्र, स्त्री, धन आदि में ममताभ्यास के हेतुभूत इस अविद्या का आधा भाग नष्ट हो जाता है, श्रवण, मनन आदि शास्त्रविचारों से इस अविद्या का विक्षेप शक्तिरूप चौथा अंश-जो प्रमाण और प्रमेय की सम्भावना आदिरूप तथा देहादि में अहन्तारूप है-नष्ट हो जाता है तथा ब्रह्मात्मसाक्षात्कार से उसका बचा हुआ आवरणशक्तिरूप चौथा भाग भी सूर्योदय के बाद अन्धकार की नाईं धीरे-धीरे क्रमशः नष्ट हो जाता है ॥३०॥

214726 पूर्वोक्त रीति से भूमिकाओं के अभ्यास द्वारा समकाल में और क्रमशः चार भागों में विभक्त अविद्या के नष्ट कर दिये जाने पर जो अवशिष्ट रहता है वह नामरूपरहित सन्मात्र ही परमपुरुषार्थ है ॥३१॥

संक्षेप से कही गई बात को विस्तार से सुनने की इच्छा कर रहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : महर्षे, अविद्या का आधा भाग आत्मज्ञानी विद्वानों के साथ परस्पर आध्यात्मिक बातचीतों से, एक चतुर्थांश शास्त्रों के विचारों से एवं दूसरा चतुर्थांश आत्मतत्त्व के साक्षात्कार से कैसे नष्ट हो जाता है ? कृपाकर कहिये ॥३२॥
तदनन्तर हे मुनिनाथ, 'समकाल में' और 'क्रमशः' यह क्यों कहा जाता है ? तथा 'वह नामार्थरहित सन्मय ही है' - यहाँ पर यमयट्' प्रत्यय से असदंश को लेकर सत् और असत् जो कहा गया है, उसमें असदंश क्या है, सो दयाकर कहिये ॥३३॥

प्रश्नक्रम के अनुसार महाराज वसिष्ठजी उत्तर देते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, संसारसागर को तैर जाने की इच्छा रखनेवाले विरक्त सज्जन पुरुष को आत्मज्ञानी विद्वान् तथा अन्य मुमुक्ष के साथ अपनी बुद्धि से यह विचार करना चाहिए कि यह संसार क्या है इसका परिणाम, मूल और सार क्या है तथा इसे तैर जाने का कौन-सा उपाय है ? ॥३४॥
संसारसागर से पार हो जाने की इच्छा रखनेवाले विद्वान् को चाहिये कि वह जहाँ-कहीं से विरक्त, मत्सररहित, आत्मज्ञानी सज्जन पुरुष को यत्नपूर्वक ढूँढकर उसकी आराधना करे ॥३५॥
हे वेत्ताओं में सर्वश्रेष्ठ श्रीरामजी, यह आप भलीभाँति जान लीजिये कि सज्जन पुरुष का समागम हो जाने पर अविद्या का आधा भाग आकाशादि विकल्पज्ञान का वर्णन कर रहे हैं, अतः किसी को सन्देह करने का तनिक भी स्थान नहीं है कि जलद्रव का साम्य बिलकुल कहीं दूर चला गया। इस विषय में वार्तिककार की यह उक्ति भी स्मरणीय है : अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते । ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते ॥

तो अन्य सब भूमिकाओं में ज्येष्ठ तथा साधनचतुष्टय सम्पत्ति से श्रेष्ठ शुभेच्छानामक प्रथम भूमिका प्रतिष्ठा के उदय से ही क्षय को प्राप्त हो गया ॥३६॥
हे श्रीरामजी, अविद्या का आधा भाग तो सिर्फ सज्जन पुरुषों के सम्पर्क से ही नष्ट हो जाता है । बाकी बचे दो चतुर्थ भागों में से एक भाग को बुद्धिमान् पुरुष को शास्त्रार्थों के पर्यालोचन से तथा दूसरे को अपने आत्म साक्षात्काररूप यत्न से नष्ट कर देना चाहिए ॥३७॥
संसारबन्धन से मुक्त होने की कहीं एक उत्कट इच्छा उत्पन्न हो गई, तो उस मुमुक्षु पुरुष को वैराग्य आदिसम्पत्ति ही भोगों तथा उनके साधनों से दूर हटा देती है और भोगों के नष्ट होने से अविद्या का चतुर्थ अंश अपने यत्न से ही नष्ट हो जाता है ॥३८॥
सज्जनों की संगति, शास्त्रों की चर्चा और अपने प्रयत्न-इन सबकी एक साथ प्राप्ति होने पर समकाल में यानी एक ही कालमें तथा एक-एक की प्राप्ति होने पर क्रमशः अविद्यारूपी मल क्षीण हो जाता है ॥३९॥
अविद्या का क्षय हो जाना ही जिसका एकमात्र अपना स्वरूप है ऐसा जो अविद्या के नाश के बाद अकिंचिद्रूप या किंचिद्रूप शेष रहता है वह परमार्थभूत नामार्थरहित, असत् और सत् भी (4) कहा गया है ॥४०॥

हे श्रीरामजी, यह परिशिष्टवस्तु, आनन्दैकघन, जरादिविकारशून्य अनन्त, एक ब्रह्म ही है। जीव और जगद्रूप तो विकल्प का स्फुरण होने से सर्वथा अविद्यमान ही है । इसलिए हे श्रीरामजी, आप अपने को परमात्मतत्त्वरूप जानकर प्रमाण, प्रमेय आदि त्रिपुटी के मोह से शून्य होते हुए ब्रह्म ही होकर के सर्वातिशायी बृहत् होने से सब ओर से व्याप्त होकर विहार करते हुए शोकशून्यस्थित रहिये ॥४१॥

बारहवाँ सर्ग समाप्त
तेरहवाँ सर्ग माया के कार्य में देश आदि की अपेक्षा का अभाव तथा
परमाणु के उदर में इन्द्र के राज्य की कल्पना का विस्तार-यह वर्णन । 'देश कालादि निर्माणपूर्वकं वेदनं विदुः' इत्यादि जो पूर्व सर्ग में कहा गया है, उसका उपपादन करने के लिए इन्द्र-त्रसरेणु आख्यान कहने के पहले भूमिका बाँधते हैं। __भुशुण्डजी ने कहा : हे विद्याधर, इस मायिक विस्तृत जगद्रूप के धारण में देश और काल की अपेक्षा इस तरह नहीं है, जिस तरह आकाश में फैले हुए प्रकाश के धारण में खम्भों की अपेक्षा नहीं है ॥१॥
शान्त, पवन के अन्दर स्थित सुगन्ध या प्रकाश से भी अति सूक्ष्म, लघु और स्वच्छ यह त्रिलोकी मन के मनन की रचनामात्र है |२॥
हे साधो, चिति के चमत्कारमात्ररूप से दृढ़ इस जगद्रूपी अणु की अपेक्षा वायु के अन्तर्गत सौरभ भी मेरु की नाईं स्थूल है, इसमें तनिक भी सन्देह ___(6) अर्थक्रियाव्यवहार के योग्य न रहने से वह 'असत्' तथा अबाध्य परम पुरुषार्थरूप होने से वह 'सत्' कहा गया है ।

नहीं है। क्योंकि वायु के अन्दर स्थित सुगन्ध या सौरभ का तो अन्य पुरुष भी अपनी घ्राण आदि इन्द्रियों के द्वारा अनुभव करते हैं, परन्तु यह संसार की सृष्टि तो जिस पुरुष के मन में उदित होती है वही इसका ऐसे अनुभव करता है, जैसे मनोराज्य के पदार्थ का मनोराज्य साक्षी द्वारा या अपने स्वप्न का स्वप्नद्रष्टा पुरुष स्वयं अनुभव करता है ॥३,४॥
पूर्वसिद्ध देश और काल की अपेक्षा न रखनेवाले तथा दूसरे के अनुभव में न आने से परम सौम्यरूप इसी विषय का एक बहुत पुराना इतिहास विद्वान लोग उदाहरणरूप में कहा करते हैं जो कि त्रसरेणु के उदर में बहुत दिन पहले इन्द्र को अनुभूत हुआ था |५॥
कभी कहीं किसी एक कल्पवृक्ष में (सब तरह की कल्पनाओं के आधारभूत मायाशबलब्रह्म में युग की सन्धिरूप शाखा में) ब्रह्माण्डरूप गूलर का फल पैदा हुआ ॥६| __उस फल का वर्णन करते हैं।
वह फल अन्य फलों से विलक्षण था । वह सुर और असुर आदि अनेक विविध भूतों के समूहरूपी मच्छरों की भनभनाहट से युक्त था तथा अनेक शैलरूपी कीलों से जड़ित दृढ़ पाताल स्वर्ग और भूमण्डलरूप दुर्घर्ष कपाटों से समन्वित था |७॥
वह फल चिति की चमत्कृति रूप विचित्र रचनाशक्ति से सुन्दर, बहुत बड़ा, वासनारूपी रस से स्थूल, अनेकविध शब्दादि विषयोंके अनुभवरूपी सुगन्ध से समन्वित तथा चित्त के आस्वाद से मनोहर था |८॥
पूर्वोक्त महान् ब्रह्मरूपी कल्पतरु में आविर्भूत सूक्ष्म जगत्की सत्तारूपी करोड़ों लताओं के अन्तर्गत वह फल लगा था और अहंकाररूपी महान् वृंत से युक्त वह फल साक्षी चेतन से उज्ज्वल था ॥९॥
ज्ञानरूपी विकसित मुखवाला, अनेक नदी और समुद्ररूपी नाड़ियोंसे आवृत पंचतन्मात्ररूपीकोश में स्थित, ऊपर में तैर रहे नक्षत्रोंरूपी हिमकणों से परिपूर्ण, महाकल्प के अवसान में पककर गिरने में उन्मुख, तदनन्तर मूर्खरूपी कौवों या विवेकी जनरूपी कोकिलों से भक्ष्यमाण गिरने पर शान्ति को प्राप्त तथा कहीं पर वासनामात्र शेषस्वरूप नाश या ब्रह्मभाव को प्राप्त होनेवाला वह फल था ।।१०,११॥
उस गूलर के भीतर तीनों भुवन का स्वामी देवताओं का ईश इन्द्र ऐसे रहता था, जैसे क्षौद्रकुम्भ के भीतर स्थित मधुमक्खियों का स्वामी ॥१२॥
अपने अन्तःकरण में आत्मा का निरन्तर विचार करनेवाला पूर्वापरवेत्ताओं में श्रेष्ठ वह महात्मा गुरु के उपदेश तथा अपने अभ्यास से अविद्यारूपी आवरण से रहित हो गया था ।।१३॥
इसके बाद अपने पराक्रम से सुशोभित नारायण आदि जब कहीं क्षीर-सागर में शयन कर रहे थे तब अकेले उस सुरेश्वर ने शस्त्रों की ज्वालारूपी अग्नि को धारण करनेवाले बड़े-बड़े पराक्रमी असुरों के साथ युद्ध किया और बाद में उनसे पराजित होकर वह शीघ्र युद्धभूमि से भागा ॥१४,१५॥
और शत्रु उसके पीछे-पीछे दौड़ने लगे । शत्रुओं के पीछा करने पर दसों दिशाओं में बड़े वेग से भागते हुए उसने कहीं पर भी अपने विश्राम का स्थान ऐसे नहीं प्राप्त किया जैसे पापी पुरुष उत्तम परलोक नहीं प्राप्त करता ॥१६॥
इसके पश्चात् जब उसके शत्रुओं की दृष्टि इधर-उधर कहीं थोड़ी देर के लिए भ्रान्त हो गयी तब अपने छिपने का किंचित्

अवसर पाकर वह अपने स्थूलाकार संकल्प को अपने अन्तःकरण के अन्दर ही सूक्ष्मभूत में विलीन करके अत्यन्त अणु बनकर बाहर सूर्य की किरणों के कोश में स्थित किसी एक त्रसरेणु के भीतर अपने संविद्रूप प्रवेश संकल्प से ऐसे प्रविष्ट हो गया, जैसे पद्मकोश के भीतर मधुकर प्रविष्ट हो जाता है ।।१७,१८॥
वहाँ जाते ही वह शीघ्र विश्राम करने लगा । चिरकाल के बाद उसने वहाँ शान्ति प्राप्त की । तदनन्तर बहुत दिनों तक वहीं पड़े रहने के कारण वह अपने संग्राम को भूल गया, जिससे बाहर निकलने की उसकी स्मृति भी समाप्त हो गई। वहाँ पर उसने अपने रहने के लिए एक घर की कल्पना की और तत्काल ही उसका अनुभव किया । उस अपने कल्पित घर के भीतर पद्मासन के ऊपर बैठकर उसने ऐसे रमण किया, जैसे कि अपने स्वर्गलोक में स्थित प्रसिद्ध सिंहासन के ऊपर बैठकर रमण करता था ॥१९,२०॥
उस गृह के भीतर स्थित इन्द्र ने एक ऐसा कल्पित नगर देखा, जहाँ पर चहारदीवारियों से घिरे मणि-मुक्ता और प्रवालों से विरचित अनेक मन्दिर चमचमा रहे थे ।२१॥
उसके बाद उस नगर के भीतर पहुँचकर इन्द्र ने एक देश देखा, जिस देश के भीतर अनेक प्रकार के पर्वत, ग्राम, गौशालाएँ, नगर और बहुत-से जंगल विराजमान थे ॥२२॥
इसके अनन्तर उसी तरह के संकल्प से युक्त इन्द्र ने भूलोक का अवलोकन किया जो, अनेक पर्वतों, समुद्रों, भूमियों, नदियों, राजाओं तथा उनकी राज्यसीमाओं से युक्त और क्रिया एवं काल आदि की कल्पनाओं से समन्वित था ।।२३॥

214769 इसके पश्चात् वैसे ही संकल्प से युक्त इन्द्र ने तीनों जगत् का अनुभव किया, जो पाताल, पृथिवी, आकाश, स्वर्ग, सूर्य, पर्वत आदि अनेक पदार्थों से युक्त था ॥२४॥
214770 तदनन्तर अनेक तरह के भोगों से परिपूर्ण वह इन्द्र देवताओं के अधीशपन के पद पर देवलोक में अधिष्ठित हो गया और कुछ काल बीत जाने के बाद उसे कुन्द नामक एक महापराक्रमी पुत्र पैदा हुआ ॥२५॥
214771 तत्पश्चात् अनिन्दित वह इन्द्र जीवन के अन्त में इस पांचभौतिक शरीर का त्याग कर, तैलरहित दीपक की नाईं, निर्वाण (मोक्ष) को प्राप्त हो गया ॥२६॥
214772 उसका पुत्र कुन्द तीनों लोक का राजा हुआ और पुत्र उत्पन्न करके समय से जीवन का अन्त आने पर वह भी परम पद को प्राप्त हो गया ॥२७॥
214773 उस कुन्द का भी लड़का अपने पिता के ही समान बहुत वर्षों तक राज्य करके अपने पुत्र को राज्यसिंहासन पर बैठाकर जीवन के अन्त में परमपावन पद को प्राप्त हो गया ॥२८॥
214774 हे सुन्दर, इस तरह उस सुरेश के हजारों पुत्र-पौत्र आदि हो गये। आज भी उनके उस राज्य में अंशक नाम का राजा राजसिंहासन पर स्थित है ॥२९॥
214775
214776 हे विद्याधर, इस रीति से जैसा कि मैंने तुमसे वर्णन किया, सूर्य प्रकाश से पवित्र उस त्रसरेणु के आकाश प्रदेश में कहीं, क्षत, गलित, हत या सर्वथा नष्ट हो जाने पर भी इन्द्र के संकल्पित त्रसरेणु के अन्दर स्थित जगत् में उस अमरेश्वर का वंश ही इन्द्र के राज्य का अब भी पालन कर रहा है ॥३०॥
214777
214778 तेरहवाँ सर्ग समाप्त
214779
214780 a
214781
214782 चौदहवाँ सर्ग उस कुल में उत्पन्न इन्द्र की बिस तन्तु में जगत् की रचना तथा सब तरह के
214783 विचारकर देखने पर ब्रह्मदृष्टि आकाश की इन्द्रता का वर्णन। भुशुण्डजी ने कहा : हे विद्याधर, पूर्वोक्त उस इन्द्र के कुल में उत्तम गुणों से पूर्ण श्रीसम्पन्न कोई इन्द्र हुआ। उस देवलोक में उसका वह अन्तिम शरीर था ।।१॥
214784 कुछ दिनों के बाद उस देवलोक में इन्द्र के वंश में उत्पन्न हुए लड़के को बृहस्पति की उपदेशवाणी से आत्म-तत्वसाक्षात्कार ज्ञान की प्राप्ति हुई ॥२॥
214785 तदनन्तर वेद्यवस्तु का ज्ञान प्राप्त करानेवाले तथा प्रारब्धानुसार प्राप्त कार्यों का सम्पादन करनेवाले देवताओं के उस अधीश्वर ने समस्त जगत् का राज्य किया।।३। उसने दानवों के साथ युद्ध किया, अपने शत्रुओं को जीता तथा अज्ञान को पार कर चुके मनवाले उस राजा ने सौ अश्वमेध यज्ञ किये ।।४॥
214786 उसने अपने किसी कार्यवश कमलदण्ड के कोमलतन्तु के अन्दर चिरकाल तक निवास किया। उस बिसतन्तु के भीतर कल्पित ब्रह्माण्ड में राज्य करना तथा युद्ध में जय-पराजय प्राप्त करना आदि भिन्न-भिन्न सैकड़ों वृत्तान्तों का भी उसने खूब अनुभव किया, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है|५॥
214787 ज्ञान-बल युक्त उस राजा को कभी अचानक ऐसी इच्छा उत्पन्न हुई कि मैं भलीभाँति ध्यान लगाकर मायाशबलित ब्रह्म का स्वभाव देखू ॥६॥
214788 इसके बाद उसने एकान्त में स्थित होकर बाहर और भीतर के सम्पूर्ण विक्षेप कारणों के त्याग से शान्तबुद्धि होते हुए समाधि लगा करके सर्वविध शक्तियों से सम्पन्न, सर्ववस्तुमय, सर्वत्र व्याप्त, सब तरह से सर्वदा सर्वरूप और सबके साथ, सर्वगामी परब्रह्म को देखा, जो अनेक हाथ और पैरों से युक्त था, चारों तरफ जिसकी आँखें, मस्तक और अनेक मुख थे, सभी ओर अनेक श्रोत्रेन्द्रियों से युक्त तथा लोक में सबको आवृत करके जो स्थित था॥७-९॥
214789 वह सम्पूर्ण इन्द्रियों के गुणों से निर्मुक्त होता हुआ भी उनके रूप आदि गुणों के ग्रहण करने की शक्तियों से समन्वित था । परमार्थ में सबसे अलग रहता हुआ भी वह व्यवहार में सबको धारण किये हुए था। निर्गुण रहने पर भी वह सम्पूर्ण गुणों का भोक्ता था ॥१०॥
214790 समस्त प्राणियों के बाहर-भीतर स्थित अचर तथा चर, सूक्ष्म होने से अविज्ञेय एवं दूरस्थ होने पर भी वह समीप में ही स्थित था॥११॥
214791 सर्वत्र चन्द्र-सूर्यमय, सर्वत्र पृथिवीमय,सर्वत्र पर्वतमय, सर्वत्र सागरमय, सर्वत्र चित्सार, गुरुरूप, सर्वत्र आकाशमय, सर्वत्र संसृतिमय,सर्वत्र जगन्मय, सर्वत्र मोक्षरूप, सर्वत्र आद्यचिन्मय, सर्वत्र सर्वपदार्थमय तथा सर्वत्र वह सबसे रहित था।॥१२-१४॥
214792 घट,पट, वट, शकट, दीवार, वानर, तेज, गृह, आकाश, वृक्ष, पर्वत, वायु, जल और अग्नि आदि सब पदार्थों में तथा परमाणु के एक अंशमात्र में भी नानाप्रकार के प्राणियों के शारीरिक आचारों तथा मानसिक विचारों से युक्त एवं स्वर्ग, नरक आदि के गमनागमनादि से समन्वित उसने तीनों जगत् को देखा ॥१५,१६॥
214793 मिर्च के भीतर तीक्ष्णता तथा आकाश के भीतर शून्यता की नाईं तीनों जगत् सदसद्रूप (आविर्भावकालात्मक एवं तिरोभावकालात्मक) चिन्मय परमात्मा में विद्यमान हैं ॥१७॥
214794 इस तरह जीवभाव से शून्य शुद्ध
214795
214796 ज्ञान से देखता हुआ वह इन्द्र पूर्ववासना कल्पित उसीशरीर सेक्रमशः वैसे ही ध्यानवान्हो गया ॥१८॥
214797 महामति उदारबुद्धि उस इन्द्र ने ध्यान लगाकर सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड को मायाशबलितब्रह्म में देर तक देखते हुए हम लोगों के द्वारा अनुभूयमान इस ब्रह्माण्ड को देखा।।१९॥
214798 तदनन्तर हम लोगों के इस ब्रह्माण्ड में पाताल, भूमि आदि लोकों के क्रम से इन्द्र-लोक के भीतर मन से विचरण करता हुआ वह इन्द्र के समीप पहुँचा । वहाँ इन्द्र को देखते ही मैं इन्द्र हूँ' इस संस्कार के उद्‌बुद्ध होने तथा पूर्व में किये गये सैकड़ों वृत्तान्तों से शोभित अनेक भुवनों का राज्य किया ॥२०॥
214799
214800 हे विद्याधर कुलाधीश, इस रीति से उस त्रसरेणु के अन्तर्गत इन्द्र के कुल में उत्पन्न वह इस ब्रह्माण्ड में भी देवों का राजा बनकर स्थित है, यह तुम जान लो ।।२१॥
214801 इस ब्रह्माण्ड का इन्द्र बन जाने के बाद, उसने हृदय में बीज के सदृश संस्काररूप से स्थित पूर्वकाल के ज्ञानयोगाभ्यासरूप योग से बिसतन्तु के भीतर स्थित अपने प्राक्तन वृत्तान्तों का स्मरण किया ॥२२॥
214802
214803 सर्वशक्ति सम्पन्न ब्रह्म में सर्वत्र सबका सद्भाव होने से इस तरह के सैकड़ों इन्द्र विद्यमान हैं, यह कहते हैं।
214804 त्रसरेणु के उदर में बिसतन्तु के भीतर अपना निवास बनाकर कान्तिमान् जैसे यह इन्द्र कहा गया है, वैसे ही इधर-उधर उस तरह के सैकड़ों हजारों व्यवहार चिदाकाश में हो चुके हैं और हो भी रहे हैं ॥२३,२४॥
214805 हे विद्याधर, जब तक आत्मसाक्षात्कार नहीं होता, तब तक प्रबल यह दृश्यरूप नदी अविच्छिन्नरूप से चिरकाल तक बहती ही रहती है और चौथी भूमिका से लेकर छठी भूमिकाओं तक उस ब्रह्मपद के अर्धरूढ़ तथा अर्ध अनारूढ़ होनेपर बहुत दूर तक लम्बी-चौड़ी फैली हुई यह माया-मायारूप से अनुभव में आ जाती है । एकमात्र विलास में ही तत्पर रहनेवाली यह माया केवल सत्य परमात्म साक्षात्कार से विलय को प्राप्त होती है ॥२५,२६॥
214806
214807 चूँकि यह माया है, इससे इसके वैचित्र्य में कोई विशेष हेतु ढूँढ़ने की जरूरत नहीं है, यह कहते हैं।
214808 हे अनघ, यह माया जिस किसी कारण से जहाँ कहीं यथा कथंचित् उत्पन्न हुई दिखाई देती है, अतः इसकी विचित्रताओं के विषय में विशेष चिन्ता नहीं करना चाहिए ॥२७॥
214809
214810 अथवा एकमात्र अहंकाराध्यास ही इसके वैचित्र्य में निश्चित हेतु है, यह कहते हैं। मेघ से वृष्टि के सदृश अहंभावरूप चमत्कार से कुहरे के जैसी यह माया उत्पन्न होती है और आत्मा के साक्षात्कार मात्र से क्षण भर में ही शीघ्र नष्ट हो जाती है|२८॥
214811 चूँकि सर्वसाक्षिब्रह्म का रूप परमार्थतः समस्त विकल्पों से रहित ही है, इसीलिए अहंकार के वश से विस्तृत हुए मानस विकल्पों तथा द्रष्टा, दर्शन, दृश्यहइस त्रिपुटीरूप इन्द्रिय के विकल्पों से मुक्तस्वभाव (जाग्रदावस्था से शून्य) होने के कारण वासनामय स्वाप्निक पदार्थों से रहित है। शून्यरूप एकमात्र आकाश की तरह पूर्ण अवभासवाला एक चिद्रूप आत्मतत्त्व ही परिशिष्ट है ॥२९॥
214812

214813 ___ चौदहवाँ सर्ग समाप्त
214814
214815
214816 पन्द्रहवाँ सर्ग जगत् की भ्रान्ति का बीज तथा स्वरूप अहंभाव है, इसके परिमार्जन से जगत् के अभाव द्वारा
214817 शुद्ध परमात्मा के शेष रह जाने से कृतार्थता सिद्ध हो जाती है, यह वर्णन । 'अहंभावचमत्कारमात्रावृष्टिरिवाम्बुदात्' यह जो ऊपर कहा गया है, इसमें उपपादकरूप से इन्द्र और त्रसरेणु की आख्यायिकाकी योजना करते हैं।
214818 भुशुण्डजी ने कहा : हे विद्याधर, जहाँ पर अहन्ता रहती है वहाँ पर जगत् पहले ही से (D) आकर ऐसे बैठा रहता है, जैसे त्रसरेणु के भीतर परमाणु के अन्दर इन्द्र का साम्राज्य आदि प्रपंच ॥१॥
214819 आकाश के वर्ण के सदृश आविर्भूत इस जागतिक भ्रम का अभिमानकर्ता अहंभाव ही आद्य मूल कहा गया है ।।२॥
214820 वासनारूपी रस से सींचे गये अहंभावरूपी बीजकण से ब्रह्मरूपी पर्वत के ऊपर अव्याकृत आकाशरूपी जंगल में यह त्रिलोकरूपी वृक्ष उत्पन्न होता है ॥३॥
214821 इस वृक्ष के सभी तारे पुष्प समूह हैं, मेघमिहिकारूपी वन से ढके समस्त पर्वत इसके पल्लव हैं, गंगा आदि सब नदियाँ इसकी नाड़ियों के प्रवाह हैं तथा हे विद्याधर, वासनारूपी बीजांशों
214822 से परिपूर्ण अनेकविध भोग ही तो इसके सुन्दर फल हैं ॥४॥
214823 ___ अब अहंकार का महाजलरूप से तथा जगत् का उसके कार्यभूत तरंग आदि रूप से वर्णन
214824 करते हैं।
214825 हे विद्याधर, यह जगत् अहंकाररूपी जल का स्पन्द (विलास) कहा गया है। चिति के वैषयिक सुखरूपी माधुर्य से परिपूर्ण वासनाओं का प्रसार ही इसका द्रव है ॥५॥
214826 तारों के समूहरूपी सीकरों की मूसलाधार वृष्टि करनेवाला तथा आकाश के कारण अनन्त सरोवरों से परिपूर्ण यह जगत् अहंकाररूपी महाजल का विलास है । नाना प्रकार के अनेक पर्वतोंरूपी तरंगों से समन्वित इसमें सम्पत्तियों और विपत्तियों के अनेक आवर्त उठते-रहते हैं।६। इसमें चित्रलिखित रेखाओं की नाईं तीनों लोक के जनसमूहरूपी रेखाएँ आविर्भूत हो रही हैं तथा सूर्य और चन्द्र आदि के प्रकाशों के कारण वह फेनयुक्त हो गया है। इसमें अनेकों ब्रह्माण्डरूपी बुलबुलों के उद्भेद उपस्थित है तथा कपाट की नाईं मोक्षद्वार को रोक रखनेवाले मोह से यह अभिवृद्ध है |७॥
214827 भूपीठरूपी दृढ़ समुद्रफेन के पिण्ड से युक्त, अनेक जीवों के कारण जलकाकों से समन्वित तथा उनके नाना प्रकार के वेगपूर्वक ऊपर, नीचे, तिरछे भ्रमणों के कारण यह मज्जन और उन्मज्जनरूप है ।।८। यह जरा मरण और मोहादिरूपी तरंगों के समूहरूप चमत्कार से परिपूर्ण है तथा उत्पत्ति और विनाशशील देहादि पदार्थरूपी बिन्दुओं के वृन्द से अत्यन्त सुन्दर है ॥९॥
214828
214829 (M) अभिनव स्वप्नप्रपंच में भी मैं पूर्वसिद्ध जगत् को ही देख रहा हूँ। यह सबको अनुभव भी है, इस अभिप्राय से 'पूर्वमागत्य तिष्ठति' यह उक्ति है ।
214830
214831 अब दूसरी रीति से जगत् का वर्णन करते हैं। हे विद्याधर, तुम इस जगत् को अहंकाररूपी पवन का स्पन्द समझो तथा यह भी जान लो कि यह जगत् अहंकाररूपी कमल की सुगन्ध है ॥१०॥
214832 पवन तथा उसके स्पन्द, जल और उसके द्रवत्व एवं अग्नि तथा उसकी उष्णता के सदृश यह अहंकार और जगत् सदा अभिन्नरूप है ।।११॥
214833
214834 परस्पर बीजता का वर्णन करते हैं।
214835 हे विद्याधर, अहंकार के अन्दर यह जगत् तथा उस जगत् के अन्दर अहंकार स्थित है । ये दोनों परस्पर एक दूसरे को उत्पन्न करनेवाले तथा परस्पर एक दूसरे के अधीन स्थितिवाले हैं ॥१२॥
214836
214837 यही कारण है कि अहंकार के परिमार्जन से जगत् का परिमार्जन हो जाता है, यह कहते हैं।
214838 जो मनुष्य जगत् के बीज इस अहंकार को अनहंभावरूप ज्ञान से नष्ट कर देता है मानों वह मल से परिपूर्ण जगद्रूपी चित्र को उसी ज्ञानरूपी जल से बिलकुल धो डालता है ।।१३॥
214839
214840 तत्त्वदृष्टि से अहंकार को असद्रूप देखना ही इसका परिमार्जन है।
214841 इसलिए हे विद्याधर, परमार्थ में यह अहंभाव कुछ नहीं है। अवस्तुरूप होने से खरगोश के सींग के समान बिना कारण ही यह उदित है |१४॥
214842
214843 यह कैसे, इस पर कहते हैं।
214844 सर्वत्र, व्याप्त, अनन्त, संकल्पों के उल्लेखों से शून्य ब्रह्म में अहंकार का कोई कारण ही नहीं है, अतः वह कभी भी सद्रूप नहीं है ॥१५॥
214845 कारण रहते भी लोक में अवस्तु के लिए वह कुछ नहीं कर सकता, प्राकृत सर्ग आदि में तो कारण का संभव ही नहीं है । इसलिए वन्ध्या स्त्री के पुत्र की नाईं अहंभाव आदि कहीं पर हैं ही नहीं ॥१६॥
214846 अहंभावादिरूप बीज के अभाव से यह जगत् भी नहीं है और इस जगत् के अभाव से कैवल्यरूपी निर्वाण ही चिन्मात्र अवशिष्ट है । अतः हे विद्याधर, शान्त ब्रह्मस्वरूप होकर तुम सुखपूर्वक बैठे रहो ॥१७॥
214847 इस प्रकार उपपत्ति में प्रतिष्ठित जगत् और अहंकार के अभाव से बाह्यरूप, आलोक आदि संसार तथा आभ्यान्तर मानसिक संसार सब तुम्हारे शान्त हो चुके । इन तीनों से अतिरिक्त हेय कोई दुःख अब तुम्हें नहीं है, अतः हे विद्याधर, तुम शान्त बैठे रहो ॥१८॥
214848 जो नहीं है वह तो सर्वथा नहीं है ही अतः विक्षेपादि दुःखरहित शान्त ब्रह्मरूप ही तुम हो। हे विद्याधर, इसमें सन्देह नहीं कि अब तुम अच्छी तरह प्रबुद्ध हो चुके हो, अब फिर तुम निर्मूल भ्रान्ति को मत अपनाओ ॥१९॥
214849 बाह्य और आभ्यन्तर दृश्यप्रपंच के कल्पनारूपी कलंक से शून्य अतएव शुद्ध, शिव, शान्त, नित्य ईश्वररूप ही तुम हो । हे विद्याधर, अध्यारोपदृष्टि से आकाश भी पर्वत के सदृश होता
214850 है तथा अपवाददृष्टि से तो ब्रह्माण्ड भी परमाणुरूप आकाश ही हो जाता है |२०॥
214851
214852 पन्द्रहवाँ सर्ग समाप्त
214853
214854
214855 सोलहवाँ सर्ग इस उपदेश को सुनकर विद्याधर की समाधि में लीनता तथा अनहंभाव की प्रशंसा द्वारा कथा की समाप्ति का वर्णन|
214856 भुशुण्डजी ने कहा : हे मुने, मैं यों कह ही रहा था कि उस विद्याधर नायक का समस्त दृश्यज्ञान शान्त हो गया नीर क्षीर के समान समाधिरूपी चित्त के परिणाम से युक्त हो गया यानी समाधि में लीन हो गया ।।१॥
214857 तदनन्तर बार-बार मैंने उसे इधर-उधर से जगाया, लेकिन परम निर्वाणपद को प्राप्त वह फिर शब्दादि विषयों की ओर न गिरा ॥२॥
214858 हे महर्षे, मुख्य अधिकारी होने के कारण मेरे सिर्फ उतने उपदेश से ही प्रबोधवान् होकर वह परमपदरूप स्थान को प्राप्त हो गया। श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदि किसी और अधिक अतिशयशाली यत्न से नहीं ॥३॥
214859
214860 अब महाराज वसिष्ठजी अपने पूर्वोक्त अर्थ में विद्याधर के चित्त का उदाहरण देकर वर्णन में शीघ्रता होने के कारण भुशुण्डजी की उक्ति को छोड़ करके भगवान् श्रीरामचन्द्रजी के प्रति कहते हैं। _हे श्रीरामचन्द्रजी, इसीलिए पहले मैंने आपसे कहा था कि शुद्ध चित्त में उपदेश ऐसे फैलता है, जैसे कि जल में तैलबिन्दु ॥४॥

वह कौन-सा उपदेश है ? यह पूछने पर उसको कहते हैं।
हे श्रीरामजी, आपके चिदेकरस प्रत्यगात्मा में अहंकार का अंश बिलकुल नहीं है, अतः आप अपनी शान्ति के लिए असद्रूप इसकी भावना कभी मत कीजिये, बस यही मेरी सर्वोत्तम सारसंग्रहभूत उपदेश वाणी है और कुछ अन्य नहीं ॥५॥
यही अभव्य पुरुष के चित्त में पड़कर ऐसे नहीं ठहर पाती, जैसे कि उलटे चिकने साफ दर्पण में निर्मल मुक्ताफल नहीं ठहर पाता ॥६॥
परन्तु भव्य शान्तपुरुष के मन में जाकर शीघ्र लग जाती है और खूब चिपक जाती है तथा उसके अन्तःकरण में प्रविष्ट होकर यह सम्पूर्ण मोहरूपी जंगल को जलाने में समर्थ विचारनामक अग्निशिखा ऐसे पैदा करती है, जैसे कि सूर्यकान्त मणि के भीतर प्रविष्ट होकर सूर्य की किरण अग्निशिखा पैदा करती है ॥७॥
इस संसार के दुःखरूपी सेमर के वृक्ष का महान् बीज अहंभावना ही है तथा उस अहंभावना के समान ही 'यह मेरा है' यह भावना भी इस वृक्ष
की मूल है, क्योंकि रागादिरूपी शाखाओं के प्रसार की कारण वही है ॥८॥

उसीको बतला रहे हैं।
बीजावस्था के स्थान में तो अहंभाव, इसके कार्यभूत वृक्ष के स्थान में ममभाव (यह मेरा है, यह भाव) तथा इस वृक्ष की शाखाओं के स्थान में इच्छा प्रवृत्त होती है, जो कि इदमर्थरूप अनेक अनर्थों तथा संसार को प्रदान करनेवाली है ॥९॥

इस तरह अपने पूर्वकथन का प्रकृत सम्मति से समर्थन करके फिर भुशुण्डीजी की कथा का ही

अनुसरण करते हुए महाराज वसिष्ठजी विद्याधर की कथा का उपसंहार करते हैं। __हे मुनिश्रेष्ठ, इस तरह मूढ़ भी कभी-कभी चिरंजीवी होते हैं, अतः दीर्घायु का कारण तत्त्वज्ञान है, यह कोई नियम नहीं है ।।१०॥

परन्तु शुद्ध अन्तःकरणवाले पुरुष के ज्ञान में चिरकालिक अभ्यास ही कारण है, यह नियम तो है ही, इस आशय से कहते हैं।
चिरकाल के अभ्यास से जिनका अन्तःकरण शुद्ध हो गया है, वे महानुभाव तो थोड़ा भी उपदेश पाकर अभयप्रद परम पद को (ज्ञान को) प्राप्त कर लेते हैं ॥११॥

महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, मेरू पर्वत के शिखर पर इस तरह मुझसे कहकर विहंगों के अधिपति मुक्तात्मा भुशुण्डीजी ऐसे चुप हो गये, जैसे कि ऋष्यमूक पर्वत के ऊपर मतंग ऋषि के आश्रम में उनके शाप के भय से मूक होकर मेघ चुप हो जाते हैं।।१२॥
हे श्रीराम, तदनन्तर उस सिद्ध भुशुण्डीजी से पूछकर उनकी आज्ञा से मैं उस विद्याधर के पास उक्त संवाद के विषय में पूछताछ करने के लिए चला गया। वहाँ से सारी बातें ठीक-ठीक जानकर मैं फिर मुनिमण्डलमण्डित अपने आश्रम में आ गया ।।१३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, आज मैंने आपसे काकभुशुण्डीजी के द्वारा कही गई कथा से प्रतिपादित विद्याधर की परम विश्रान्ति, जो तत्त्व ज्ञान के कारण तत्काल ही उत्पन्न हुई थी, सुनाई। हे रामचन्द्रजी, इस वर्णित मेरे विहंगेन्द्र भुशुण्डजी के समागम के अनन्तर इस कल्प के ग्यारह दिव्य युग बीत चुके हैं ॥१४॥

सोलहवाँ सर्ग समाप्त
सत्रहवाँ सर्ग
अनहंभावरूप अग्नि से अहंभावरूप बीज के दग्ध हो जाने पर देहादिसंसार का पूर्णरूप से बाध हो जाने के बाद यह संसार बिलकुल मिथ्या भासने लगता है, यह वर्णन। ___सम्पूर्ण संसृति का मूल काम ही है, इसलिए अनहंभाव द्वारा सबसे पहले उसी की निवृत्ति कहते हैं। ___महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, इस तरह अनहंभाव के ज्ञान से शुभ और अशुभ फल देनेवाली तथा संसाररूप फल से परिपूर्ण इच्छा अन्तःकरण में ही शान्त हो जाती है, यह निश्चित है॥१॥

___ काम का उपरम हो जाने पर लोभ आदि दोषों के क्षय से वैराग्य आदि सम्पत्ति द्वारा सम्पूर्ण मानसिक दुःखों का क्षय हो जाता है, यह कहते हैं। __ अनहंभावज्ञान के अभ्यास से ढेला, पत्थर और सुवर्ण को एक-सा समझनेवाला मनुष्य सांसारिक पीड़ाओं से शान्त होकर फिर किसी की इच्छा नहीं करता ॥२॥

साधन सम्पन्न पुरुष को श्रवण आदि के द्वारा ज्ञानोदय होने पर ब्रह्म से अतिरिक्त अहमर्थ का, बाधसे असत्त्व ही पर्यवसित होता है, इस आशय से कहते हैं।
श्रवण आदि के द्वारा ज्ञाननिर्मथन के अभ्यास से अहन्तारूप प्रमातारूपी यन्त्र के पुटक से अग्निज्वाला की नाईं आविर्भूत परब्रह्म साक्षात्काररूपी बोध के बल से फेंका गया अहमादि दृश्य पदार्थरूपी पाषाण, अग्नियन्त्र द्वारा फेंके गये पाषाण की तरह, उड़कर शीघ्र ही न जाने कहाँ चला जाता है ॥३॥

अन्तिम साक्षात्कारवृत्ति में आरूढ़ हुआ ब्रह्म ही अज्ञान, अहंकार आदि के निरास में समर्थ है, इस आशय से कहते हैं।
__ अहन्तारूप प्रमातारूपी यन्त्रपुटक से आविर्भूत ब्रह्मसाक्षात्काररूपी वीर के बल से फेंका गया अहमादि दृश्यपदार्थरूपी पाषाण न जाने कहाँ शीघ्र उड़कर चला जाता है ॥४॥
___ अज्ञान और अहंकार की नाईं व्यष्टिसमष्टिरूप स्थूल देह का भी निवर्तक ब्रह्म ही है, इस आशय से कहते हैं।
अहन्तारूप प्रमातारूपी यन्त्रपुटक से आविर्भूत हुए ब्रह्मसाक्षात्काररूपी वीर के बल से फेंका गया शरीरयन्त्ररूपी पाषाण उड़कर न जाने कहाँ शीघ्र चला जाता है ॥५॥

अथवा अनहंभावनावृत्ति में प्रतिफलित चिति से ही अहन्ता का नाश होता है, यही पक्ष रहे, इस आशय से कहते हैं।
अहमर्थरूप हिम अनहंभावात्मक चितिरूपी अग्नि से भीतर विलीन होकर मानों उड़ करके न जाने कहाँ शीघ्र चला जाता है ॥६॥
अनहंभावात्मक चितिरूपी अग्नि की ज्वाला से ब्रह्मविद्या के अधिकारी उत्कृष्ट ब्राह्मण आदि वर्ण तथा परिपाक के कारण पाण्डुवर्ण शरीररूपी पत्ते से अहंभावरूप रस अन्तःकरण में ही गल कर न जाने शीघ्र कहाँ चला जाता है ॥७॥

अथवा बाधित अहन्तादि की शून्यता नहीं है, किन्तु ब्रह्मता ही है, इस आशय से कहते हैं। __ शरीररूपी पत्ते से भलीभाँति पिया गया अहंभावरूपी रसासव अनहन्तारूपी सूर्य की किरण द्वारा अपने कारणभूत सूक्ष्मरूपता को प्राप्त हो जाता है ॥८॥

तत्त्वज्ञान के बिना तो कहीं कभी किसी अवस्था में भी देह या अहंकार का आत्यंतिक उच्छेद नहीं हो सकता, क्योंकि परस्पर एक दूसरे के बीज होने के कारण परस्पर में उनकी भीतर सत्ता है, अतः जगद्भाव से इन दोनों की सर्वत्र उत्पत्ति है, यह कहते हैं । __तत्त्वज्ञान के बिना स्थूल, सूक्ष्म, निराकार, रूपान्तर को प्राप्त सुप्त, प्रबुद्ध, भस्मीभूत, घृत, आनीत, निमग्न, दूरस्थ या निकट में रहकर शयन, कर्दम, शैल, गृह, आकाश, स्थल तथा जल में जहाँ-तहाँ कहीं भी स्थित शरीररूपी वटधाना (बटबीज), जिसके भीतर अहंभावरूपी नवीन अंकुर उद्भूत है, क्षणभर में ही शीघ्र सम्पूर्ण दिशाओं में व्याप्त हो जानेवाले इस संसाररूपी

214905
214906 शाखासमूह का विस्तार कर देती है ॥९-११॥
214907
214908 इस तरह अहंभावरूपी वटबीज के भीतर शरीररूपी महान् वृक्ष भी स्थित है, यह समझना चाहिए, यह कहते हैं।
214909 अहन्तारूपी वटबीज के भीतर महान् शरीररूपी वृक्ष स्थित होकर जहाँ-तहाँ संसाररूपी शाखासमूह का खूब विस्तार करता रहता है ।।१२॥
214910
214911 वटादिबीज के दृष्टान्त से ही पूर्वोक्त अर्थ का अनुभव कराते हैं।
214912 हे श्रीरामचन्द्रजी, यह प्रसिद्ध है कि जैसे बीज के भीतर सैकड़ों शाखाओं से विराजमान दलों, पुष्पों और फलों से समन्वित वृक्ष हैं, क्योंकि उसके रहने से ही तो अंकुरादि के रूप में निकलते हुए उसे सब लोग अपनी आँखों से देखते हैं वैसे ही अहंकाररूपी सूक्ष्म बीज के भीतर समस्त दृश्यों से युक्त यह देह है, इसे सूक्ष्मबुद्धिरूपी अपनी आँखों से विद्वान् पुरुषों ने ही देखा है ।।१३॥
214913
214914 इस तरह अविचार के फल सर्वत्र अनिर्मोक्ष को बतलाकर अब विचार के फल मोक्ष को बतलाते हैं।
214915 श्रवण आदि विचारों से तत्त्वबोध होने पर चिदाकाशमात्र शरीरधारी जीवनमुक्त पुरुष के अहन्ता को न प्राप्त किये हुए विद्यमान भी शरीर से या निरतिशयानन्द पद में प्रतिष्ठित हुए विदेहयुक्त पुरुष के बोधरूपी महाग्नि से दग्ध हुए असद्भूत अहन्तारूपी बीज के जठर से यह संसाररूपी वृक्ष फिर कहीं नहीं पैदा होता ॥१४॥
214916
214917 सत्रहवाँ सर्ग समाप्त
214918 अठारहवाँ सर्ग सर्वत्र आकाश में पवन द्वारा उड़ाये जा रहे मृत जीव के मन में स्थित अनन्त जगत् का वर्णन । 'देहोऽस्त्यहन्त्वकणिकान्तरशेषदृश्यसंवित्परीत इति बुद्धिदृशैव दृष्टम्' यह जो ऊपर कहा गया है, उसमें कैसे और किस तरह की बुद्धिदृष्टि है ? इन दोनों का मृत जीव के वासनामय अनन्त जगत् के व्युत्पादन द्वारा समर्थन करने के लिए भूमिका रचते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, पामर मन ही, बुद्धि, अहंकार आदि समस्त वस्तुओं के नाश को मरणरूप से समझते हैं, वह वास्तव में मरण स्वरूप नहीं है। यदि वैसा मान लिया जाय, तो कृतहानि आदि दोषों की प्राप्ति अवश्य होने लगेगी। किन्तु मनुष्यादि शरीरों में
214919 आत्मभाव के कारण प्रारब्ध का क्षय होने पर उसके अनुरूप संकल्प के तिरोभाव के बाद देवादिशरीर में अहंभावादि के जनक कर्म की उत्पत्ति हो जाने पर उसके अनुरूप अपने दूसरे संकल्प का, उसके भोजक अदृष्ट क्षयपर्यन्त स्थिर रहना ही, मरण कहलाता है यानी अपने सम्पूर्ण संकल्पों का रूपान्तर में स्थित रहना ही मृत्यु है ॥१॥
214920
214921
214922
214923 ठीक है, ऐसा ही सही, इससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।
214924 हे श्रीरामजी, इस तरह तत्-तत् जीवों के संकल्प से कल्पित जगत् के भीतर स्थित हुए भी ये मन्दराचल और सुमेरु आदि दिशाओं में वायु द्वारा सर्वत्र इधर-उधर उड़ाये जा रहे, नदियों में प्रतिबिम्बित पर्वतों की नाईं, मेरे आगे दिखाई दे रहे हैं, आप भी देखिये न ॥२॥
214925 केले के स्तम्भ के भीतर-भीतर छील-छीलकर देखने से प्राप्त दल के समान एक दूसरे के ऊपर-ऊपर स्थित हुए समान अदृष्टवाले जीवों के परस्पर मिले हुए तथा भिन्न अदृष्टवालों के न मिले हुए भी आकाश में अनेक संसार अवस्थित दिखाई देते हैं ॥३॥
214926
214927 उक्त अर्थ की असंभावना करते हुए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
214928 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिनायक, 'पश्यमे पुरः उह्यन्त' इस वाक्य का पूर्ण अर्थ मैं कुछ भी नहीं जान रहा हूँ। अतः कृपाकर मुझे ठीक-ठीक समझाइये ॥४॥
214929
214930 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, यह तो लोक और वेद में सब जगह प्रसिद्ध ही है कि मृत प्राणियों के प्राण आकाश में उत्क्रमण करते हैं। तो ऐसी दशा में यदि प्राण हैं, तो उनके भीतर चित्त और चित्त के भीतर विविधाकार जगत् भी ऐसे विद्यमान हैं, जैसे कि बीज के अन्दर वृक्ष
214931 (इसकी आप संभावना कर सकते हैं) ॥५॥
214932
214933 ठीक है, रहें, किन्तु वे दिशाओं में वायु द्वारा इधर-उधर कैसे पहुँचाये जाते हैं ? इस पर कहते हैं। ___पुरुष के मर जाने पर उसके शरीर से उत्क्रान्त हुऐ प्राणवायु बाह्याकाश में पूर्ण पवनों के साथ ऐसे मिल जाते हैं, जैसे स्वरूपतः द्रुत होने के नदियों के जल समुद्र के साथ मिल जाते हैं ॥६॥
214934 अतः आकाशवायु से विशेषतः आकृष्ट हुए उन प्राणों के अन्तर्गत एकमात्र संकल्परूप से स्थित अनेक जगत् भी इधर-उधर खूब भ्रमण करते हुए जो दिखाई दे रहे हैं वे ही मानों वायु द्वारा इधर उधर उड़ाये जा रहे प्रतीत हो रहे हैं।७॥
214935 स्फुरित हो रहे संकल्पों से परिपूर्ण प्राणवायु के सहित पवनों से इन सब दिशाओं को मैं चारों ओर से परिपूर्ण देख रहा हूँ।।८। यहाँ मैं देख रहा हूँ कि इस संकल्प कल्पित आँगन में मेरे सामने ये अनेक मन्दराचल और सुमेरु पर्वत उड़ रहे हैं । हे श्रीरामजी, आप भी अपनी बुद्धिदृष्टि से देखिये ॥९॥
214936 आकाश में विद्यमान वायु के भीतर मृत प्राणियों के प्राण, उन प्राणों में उनका मन और उसी मन में जगत् को हे श्रीरामजी आप ऐसे स्थित जानिये, जैसे तिल में तैल स्थित रहता है ॥१०॥
214937
214938 इतने बड़े वजनदार ये जगत् भला वायु द्वारा कैसे उड़ाये जा रहे है, इस पर कहते हैं।
214939 आकाशवायु के द्वारा आकाशवायु के समान (लघु) मनोमय प्राण जैसे उड़ाये जा रहे हैं वैसे ही मन के अंगभूत ये अनेक जगत् भी उड़ाये जा रहे हैं ॥११॥
214940 चार प्रकार के प्राणियों के तथा आकाश, पृथिवी आदि समूहों के सहित अप्रतिष्ठित ये तीनों लोक भी एक देश से सर्ग - १८
214941
214942 दूसरे देश में ऐसे सर्वत्र मेरे सामने उड़ाये जा रहे हैं, जैसे कि गन्ध ॥१२॥
214943 हे रघुनन्दन, अपने स्वप्न में देखे गये नगरसमूह के तुल्य ये संकल्पकल्पित जगत् बुद्धिचक्षु से ही सामने दिखाई देते हैं, चर्मचक्षु से नहीं ॥१३॥
214944 आकाश से भी अत्यन्त सूक्ष्म संकल्पकल्पित ये मनोमय जगत् सब जगह सर्वदा ही हैं और कल्पनामात्र सार होने से तनिक भी कहीं नहीं पहुँचाये जाते हैं ॥१४॥
214945 यद्यपि वे सब कल्पनामात्रसार होने से असत्यरूप ही हैं, अतः कहीं इधर उधर नहीं उड़ाये जाते, तथापि वे उन तत्-तत् जीवों के भोग्यरूप अपने अपने स्वर्ग, नरक, पृथिवी आदि लोकों में उनका दृढ़भाव होने के कारण एवं सुख, दुःख आदि भोगों की क्रिया में समर्थ होने के कारण सत्यरूप ही है क्योंकि उनकी सत्यता के सम्पादक अधिष्ठान चिदंश तो सर्वगामी ही है । इसलिए हे रघुनन्दन, जिस तरह मेरी दृष्टि से श्रवण आदि अर्थक्रिया में समर्थ मेरे सामने आप सत्यरूप दिखते हैं उसी तरह ये भी दिखते हैं ॥१५॥
214946 सामने स्थित प्राणरूप नदी में वेग में प्रतिबिम्बित नगरों की ही नाईं वासनामात्र होने से अनाविर्भूत तथा आविर्भूत हुए ये अनेक जगह इधर-उधर पहुँचाये जाते हैं और नहीं भी पहुँचाये जाते ॥१६॥
214947 हे राघव, जैसे वायु में स्थित सुगंध इधर-उधर ले जायी जाती हैं वैसे ही प्राणवायु में स्थित आकाशात्मक

214948 जगत् भी इधर-उधर ले जाये जाते हैं ॥१७॥
214949
214950 यही कारण है कि तीनों जगत् के भ्रमरूप से चित्त में स्पन्दन और भेद रहने पर भी आत्मा में स्पन्दन और भेद नहीं है, यह कहते हैं। ___ घट को देशान्तर में पहुँचा देने पर भी जैसे घट के अन्तर्गत आकाश में कोई भेद नहीं है, वैसे ही स्पन्दनमय चित्त में तीनों जगत् का भ्रम रहने पर भी आत्मा में स्पन्दन और भ्रम नहीं है ॥१८॥
214951 जैसे मृत प्राणियों के प्राण में स्थित जगत् संकल्पमात्र होने से असद्रूप है, इसी तरह हे श्रीरामजी, आपका भी यह जगत् असद्रूप ही है । एकमात्र भ्रान्ति ही उदित हुई-सी है । परमार्थ में तो वह भ्रान्ति भी न तो नष्ट होती है और न उदित ही होती है। अर्थात् तत्त्वदृष्टि से देखने पर तो वह भ्रान्ति भी एकमात्र ब्रह्मरूपिणी ही है ॥१९॥
214952
214953 व्यवहार दृष्टि से जगत् और इसकी भ्रान्ति दोनों यदि वायु के भीतर उड़ते हुए ही उदित हैं, तो फिर हम लोग इस पृथिवी को निश्चलरूप से कैसे देख रहे हैं ? इस आशंका पर कहते हैं।
214954 __ जगत् और इसकी भ्रान्ति ये दोनों उदित नहीं हैं, यह तो परमार्थ में निश्चित ही है । अथवा व्यवहार दृष्टि से यदि उदित हैं, तो भी वायु द्वारा किये गये इस पृथिवी के तत्-तत् भ्रमण, परिवर्तन आदि को इसके भीतर बैठे हुए हम लोग ऐसे नहीं देख रहे हैं, जैसे कि नौका में उत्पन्न हो रहे स्पन्द को उसके भीतर बैठे हुए मनुष्य नहीं देखते ॥२०॥
214955
214956 इसीको पुनः स्पष्टरूप से बतलाते हैं। जैसे अंग में संलग्न नौका के भीतर स्थित मनुष्यों तथा उसमें जटित कील आदिकों को उसकी
214957
214958 गति लक्षित नहीं होती, वैसे ही पृथिवी के भीतर स्थित पार्थिव देहादिमय होते हुए भी हम लोगों को इसकी गति लक्षित् नहीं होती ॥२१॥
214959
214960 इस तरह 'पश्येमे पुरः उद्यन्त इव मन्दरमेरवः' इस अपनी उक्ति का श्रीरामचन्द्रजी से उपपादन करके, उपर्युपर्यन्तरन्तः कदलीदलपीठवत्' इस उक्ति में भी छोटे में बड़े के समावेश को पहले बड़े में अल्पत्व की कल्पना करके दिखलाते हैं। ___ छोटे-से वृक्ष स्तम्भ में विचित्र व्यूहरचनापूर्वक निर्माण करने के लिए प्रयत्नशील शिल्पकार की बुद्धि से अल्पत्व की कल्पना द्वारा जैसे योजनों दूर तक विस्तीर्ण हुआ घर अनुभूत होता है, वैसे ही भीतर-भीतर अत्यन्त सूक्ष्म भी परमाणु में यह संसार बुद्धि से कल्पना द्वारा अनुभूत होता है ।।२२॥
214961 ___अथवा परमाणु आदि में बृहद्प की कल्पना करके उसमें बृहत् जगत् के समावेश का अनुभव नहीं करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
214962 तुच्छ विचारवान् पुरुष छोटी-सी भी वस्तु को बहुत बड़ी मान बैठता है, जैसे कि रत्नों के भण्डार में प्रविष्ट हुई धनसम्बन्धशून्य मूषिकाएँ (चूहियाँ) रत्नों को बहुत नहीं मानतीं, किन्तु सिर्फ एक अंजलीभर अन्न को ही वहाँ अपने बड़े भाग्य से प्राप्त हुआ बहुत समझती हैं अथवा छोटे-छोटे बच्चे पहने हुए अपने बहुमूल्य आभरणों को भी अधिक आदर की दृष्टि से नहीं देखते, किन्तु मृग या पक्षी के आकार के बने हुए नवीन नानाविध रंगों से रंगे गये चमकते हुए मिट्टी के पिण्ड को ही अपने खेलने की बहुत बड़ी चीज समझते हैं जिससे कि वे उस मिट्टी के खिलौने से लुब्ध होकर अपने बहुमूल्य आभरणों को भी उसके बदले में दे डालते हैं ।।२३॥
214963
214964 छोटे में बड़े का समावेश वस्तुतः नहीं हो सकता, भ्रान्ति से तो हो ही सकता है, इस आशय से कहते हैं। ___ अज्ञान से आवृत चिति के जगन्नामक भ्रम में असद्रूप ही पदार्थ में जीवित को यह लोक, मृत को परलोक तथा उनमें धर्माधर्म फल की जो कल्पना है वह वृद्धिदशा को प्राप्त चित्त की संकल्परूप एकमात्र भावना ही है । इसका तात्पर्य यह है कि भावना को वस्तु का अन्यथा भाव रोक नहीं सकता ॥२४॥
214965
214966 मूों को भीतर-भीतर जगभ्रम की भावना बनी रहे, कोई हानि नहीं, परन्तु आप-जैसे सर्वज्ञ महानुभावों को भला भीतर-भीतर एक जगत् के पीछे दूसरा जगत् विद्यमान है, यह भ्रान्ति कैसे, इस शंका पर कहते हैं।
214967 यह वस्तु हेय है और यह वस्तु उपादेय है, इस तरह की भेदभरी अज्ञता जिसके अन्दर उपस्थित है, सर्वज्ञ होते हुए भी उस पुरुष की, व्यवहार चलाने के लिए जब तक प्रारब्ध का बिलकुल क्षय नहीं हो जाता तब तक कुछ-न-कुछ, मूढ़ता उसके पीछे लगी ही रहती है ॥२५॥
214968
214969 यही कारण है कि सर्वज्ञ रहते हुए भी समष्टिजीवात्मक हिरण्यगर्भ को अपने अवयवों की नाईं
214970
214971 भीतर में ही तीनों जगत् का दर्शन होता है, यह कहते हैं।
214972 जैसे सचेतन लौकिक व्यष्टिपुरुष अपने हाथ, पैर आदि अवयवों का अपने भीतर ही अवलोकन करता है, वैसे ही समष्टिजीवात्मक हिरण्यगर्भ भी अपने ही भीतर व्याप्त तीनों जगत् का अवलोकन करता है ॥२६॥
214973
214974 परन्तु माया उपहित ईश्वर ही इस तरह देखता है, यह कहते हैं।
214975 हे श्रीरामजी, संविदात्मक, परमाकाश अनन्त, अज एवं अविनाशी ईश्वर है । उसी माया उपहित परमाकाशरूप ईश्वर के अवयवस्वरूप ये समस्त जगत् है |२७॥
214976
214977 प्रलयकाल में ईश्वर अपने अन्तर्गत समस्त जगत् को कैसे देखता है। इस आशंका पर कहते हैं। __ यदि लोहे का गोला सचेतन हो, तो वह भी अपने अन्दर सूक्ष्मरूप से स्थित छूरे, सुई, कैंची आदि अपने भावी विकार को जैसे देख सकता है, वैसे ही समष्टिजीवात्मक ईश्वर भी अपने में लीन किये समस्त संस्कारों से समन्वित होकर तीनों जगत् के भ्रम को देखता है ।।२८॥
214978 अधिष्ठान सद्रूप की प्रधानता से चिति या आरोपित मिट्टी आदिरूप के प्राधान्य की विवक्षा से अचितिरूप मिट्टी का पिण्ड सकोरा आदि को जैसे अपना अंग मानता है वैसे ही सृष्टिजीवरूप ईश्वर भी जगत् को अपना अंग मानता है ॥२९॥
214979 उपहित के प्राधान्य से चिति या आरोपित मिट्टी आदिरूप के प्राधान्य से अचितिरूप अंकुर अपनी देह में जैसे वृक्षत्व मानता है, वैसे ही वृक्ष शब्दार्थ से रहित ब्रह्म इन तीनों लोकों को अपने में ही बाधित मानता है (') ॥३०॥
214980
214981 परिणामदृष्टि से जीव और ईश्वर के सृष्टि और सृष्टि के अभावकाल में जगत् के अवलोकन में दृष्टान्त कहकर विवर्तदृष्टि से भी कहते हैं।
214982 __ जैसे चिति या अचितिरूप दर्पण बिम्बित या प्रतिबिम्बित नगर को अपने भीतर जानता है वैसे ही ब्रह्म भी तीनों जगत् को जीव और ईश्वर की उपाधि से उपहित दृष्टि से जानता है तथा अनुपहित शुद्ध दृष्टि से नहीं भी जानता है (8) ॥३१|
214983 इस तरह श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्नों का समाधान देकर प्रासंगिक सभी बातें समाप्तकर, नाहन्त्वजगती भिन्ने पवनस्पन्दने यथा' इस पूर्व प्रस्तुत अर्थ का प्रकारान्तर से समर्थन करने के लिए अनुसन्धान करते हैं।
214984 हे श्रीरामजी, देश, काल, क्रिया तथा द्रव्यरूप ही ये तीनों जगत् हैं और अहंकार भी इन देश,
214985 (क) विशेषता यही है कि जीवसंस्कारउपहितरूप से वृक्षशब्दादिसहित ब्रह्म अपने को मानता है तथा जीवसंस्कार से अनुपहित ईश्वररूप से वह अपने को वृक्ष शब्दादि के अर्थ से रहित यानी
214986 अनादि सिद्ध विद्या से बाधित मानता है ।
214987 () देखिये श्रुति-'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादि।
214988
214989 कालादि के साथ अभेद सम्बन्धाभिमान रखने के कारण देश, कालादि रूप ही है, अतः देश कालादिरूप जगत् और अहंकार इन दोनों में भेद नहीं है ॥३२॥

214990
214991 इसीका अनुभव कराने के लिए श्रुति और मैंने मिट्टी के पिण्ड और लोहे के गोले आदि दृष्टान्त यद्यपि अचेतन है, तथापि उनमें चेतनत्वका आरोप करके एक देश के साम्य से उनका उपन्यास किया है, यह कहते हैं। __कल्पित जडात्मक लोहे आदि के उपमानरूप से जो मैंने उपदेश दिया है, वहाँ उपमा के केवल एक अंश से उपमेय के साथ सधर्मता, समानता है ॥३३॥
214992 जो कुछ यह स्थावर-जंगमरूप जगत् दिखाई दे रहा है वह सब अपनी वास्तविक ब्रह्मभावरूप परमसूक्ष्मता का त्याग न कर रहे जीव का विवर्तरूप स्थूल शरीर ही है ॥३४॥
214993
214994 ___ यही कारण है कि अधिष्ठानदृष्टि से समस्त विवों का ज्ञान से बाध होने पर सब ओर शुद्धात्मा का प्रसार करनेवाले पूर्ण पद में किसी तरह से तनिक भी जीव जगत् का भेद नहीं है, यह कहते हैं।
214995 सम्पूर्ण पदार्थ का ज्ञान से बाध होने पर शुद्ध संस्पन्दन प्रदान करनेवाले आत्मपद में निःसंग पाषाणकोष की नाईं तनिक भी भेद नहीं है |३५॥
214996
214997 परन्तु ज्ञान से समस्त पदार्थों का बाध न होने पर तो सर्वदा सर्वत्र सम्पूर्ण विकल्पों के रूप से ही चिति विवर्तित होती है, यह कहते हैं।
214998 अबाध दशा में जो-जो विकल्पांश जहाँ-तहाँ जैसे-जैसे जब-जब जिस-जिस रूप से मूढ़ों से दिया जाता है वह उसी रूप से चिति ही विवर्तित होती है ॥३६॥
214999
215000 मन में भी चिति का अनुप्रवेश रहने से ही विचित्र संकल्पों की सामर्थ्य होती हैं, स्वतः नहीं, इसलिए यह निश्चित है कि चिति में ही सम्पूर्ण विवर्त की स्वतन्त्रता निहित है, यह कहते हैं।
215001 आकाश में अंकुर की नाईं चिति का अभाव रहने पर मन में किसी तरह का संकल्प नहीं उठता । चिति के उसमें अधिष्ठित रहने से ही नाना प्रकार से संकल्प मन में उठते रहते हैं, इसलिए हे श्रीरामजी, आप यह जान लीजिये कि इस संसार में जितनी कल्पनाएँ मन में उदित होती हैं वे सबकी सब चिति स्वरूप ही है ॥३७॥
215002 अज्ञानी के हृदय में जो-जो विकल्पश्री उदित होती है वह सब चिदाकाश के सर्वगामी और अनन्त होने से सद्रूप नहीं है ॥३८॥
215003 अज्ञानी में जिस तरह विकल्पश्री उदित होती है उस तरह प्रबुद्ध में वह उदित नहीं होती, यह निश्चित है। चिदाकाश के सर्वव्यापक तथा देश, काल और वस्तुकृत परिच्छेद से शून्य होने के कारण वह सद्रप नहीं है ॥३९॥
215004 __ यदि विकल्पश्री असद्रूप ही है, तो फिर बाल-गोपाल तक सभी को सत्य-सी इसकी प्रतीति कैसे होती है, इस आशंका पर कहते हैं।
215005 जाग्रत काल की कल्पनाएँ ही सत्य प्रतीत होती हैं, यह बात नहीं है, किन्तु स्वप्नकाल आदि
215006
215007 की भी सभी कल्पनाएँ सत्यरूप प्रतीत होती हैं । यह बात बालक तक जानते हैं । परन्तु हे श्रीरामजी, स्वप्न में भ्रान्ति आदि में उपलब्ध हुए गज, रजत आदि पदार्थ किसी के भी द्वारा अपने भीतर सत्यरूप से गृहीत नहीं होते ॥४०॥
215008
215009 सत्यस्वरूप यह संसार भला असत्यरूप कैसे होगा ? इस आशंका पर कहते हैं।
215010 जाग्रत् और स्वप्न के संकल्प, वासनामय सुषुप्ति तथा इन दोनों में प्रतिबिम्बित चिद्रूप भोक्ता जीव-ये दोनों पदार्थ सत्यकूटस्थ चिति के द्वारा अपने स्वरूप में चित्र की नाईं चित्रित हुए हैं, इसलिए चित्र संसार के सदृश यह संसार अधिष्ठानसत्ता से सत्यस्वरूप अनुभूत होता हुआ भी असत्यरूप जीव की ही दृष्टि में सत्यरूप हैं, अधिष्ठान सत् की दृष्टि में नहीं, क्योंकि उसके साथ तो उसका स्पर्श नहीं है। तात्पर्य यह कि जैसे चित्र में प्रतिबिम्बित या स्वप्न में देखे गये घोड़े, चित्र या स्वप्न के पुरुषों के ही चढ़ने के काम में आते हैं, इन दोनों के बाहर रहनेवाले सत्य पुरुष के चढ़ने के काम नहीं आते वैसे ही असत्पुरुष के लिए ही यह असद्रूप संसार भी है, सत्पुरुष के लिए नहीं है ॥४१॥
215011 अथवा 'ब्रह्म वा इदमग् आसीत्' इत्यादि श्रुति से सत्यपुरुष में ही यह असद्रूप संसार, अपने अबोध के कारण, भले ही बना रहे, तथापि वह पुरुष तो नित्यमुक्त ही कहा गया है क्योंकि जिस तरह तत्त्वज्ञान के पहले सत्यस्वरूप वह ब्रह्म अपनी सत्यता को जगत् में संक्रमितकर स्वयं सत्यत्वनाम को प्राप्त होता है, वैसे ही तत्त्वज्ञान के बाद भी वह बाधित हुए जगत् से अपनी सत्ता को अपने ही में उपसंहार करके उसके असत्य नाम को भी स्वयं प्राप्त होता है। इसीलिए यह निश्चित है कि अधिष्ठानमात्र के परिशेष से अन्य दूसरी कोई प्रपंच की असत्यता कदापि नहीं कही जा सकती, क्योंकि आतिवाहिक देह के सहित अकेले एकमात्र अपने ज्ञान का परिक्षय होने पर पूर्णतारूप विकास से युक्त प्रत्यगात्मा ही शिवस्वरूप शेष रह जाता है ॥४२॥
215012
215013 ___ यही कारण है कि अज्ञानदृष्टि से ही ये जगत् इधर-उधर उड़ाये जा रहे है, तत्त्वदृष्टि से नहीं यह जो पहले कहा है, उसका अब उपसंहार करते हैं। ___ इसलिए सेमल की रुई के समान आकाश में ये जगत् इधर-उधर वायु द्वारा उड़ाये जा रहें हैं, यह उक्ति भी अज्ञानियों की दृष्टि से ही है। परमार्थ में तो कल्पनामात्र होने से न तो ये जगत् हैं और न पत्थर की तरह इधर-उधर वायु द्वारा उड़ाये जा रहें हैं ॥४३॥
215014 इस वर्णित रीति से अखिल पदार्थ-समूहों का ज्ञेयभूत अज्ञात प्रत्यगात्मरूप, परमार्थतः सर्वत्र व्याप्त तथा शून्याकाश के सदृश चिदाकाश में अविद्या द्वारा अनन्त जगत् स्थित हैं । वे कितने तो कुछ जीवों के भोजक अदृष्ट का साम्य होने पर जाग्रतअवस्था में ब्रह्माण्ड की एकता से परस्पर मिले हुए रहते हैं एवं अदृष्ट का वैषम्य होने पर तो ब्रह्माण्डभेद और स्वप्नावस्था में परस्पर मिले हुए नहीं भी रहते हैं ॥४४॥
215015
215016 उन्हींको विशेषरूप से कहते हैं। ब्रह्म के सर्वशक्तिसम्पन्न होने के कारण गुण, वस्तु, क्रिया और जात्यादि से अनन्तरूप,
215017
215018 नानाविध कार्यों का आरम्भ किये हुए दिगन्तों में संस्थित जनों से परिपूर्ण, चंचल जलाशय के भीतर प्रतिबिम्बित नगर के समान क्षणभंगुर अतएव अपने अन्तःकरण में स्थित, सम्पूर्ण सामग्रियों से भरे देव, गंधर्व आदि के नगरों के समान ये सब संसार हैं ॥४५॥
215019 अनुवृत्त वस्तु के (ब्रह्म के) स्वरूप से निरन्तर स्थैर्ययुक्त भी व्यावृत्तभावविकारों के कारण क्षणभंगुर एवं जाग्रत्अवस्था में व्यक्ताक्ष (इन्द्रियों से प्रकट हुए) भी निमीलित (तत्त्वतः अप्रकट) तथा आत्मज्योति से प्रकाशयुक्त होने पर भी उसके अज्ञानरूपी तम से आवृत होने के कारण चारों ओर अन्धकार से आवृत हुए ये संसार चिद्रूपी समुद्र के तरंगों के विवर्तनरूप हैं ।।४६॥
215020
215021 पृथक्रूप से स्थित हुए इनके एकत्र मिलकर रहने में तथा एकत्र मिले हुए इनके पृथक्त्व से स्थित रहने में क्रमशः दो द्रष्टान्त कहते हैं।
215022 जैसे नदीरूपी पात्र में पृथक्रूप से स्थित हुए भी जल सागर में बिलकुल मिले हुए रहते हैं तथा आकाश में एक ही समय में उदित हुए भी सब तारों के प्रकाश 'यह इसका प्रकाश है' इस तरह से विवेचन करने में अशक्य होने के कारण एक में सर्वथा मिले हुए भी एक के चलने पर दूसरे के न चलने में पृथक् स्थित हुए रहते हैं, वैसे ही पृथक्-पृथक्रूप से स्थित हुए भी ये सब संसार आत्मा में एकरूप से स्थित हैं ॥४७॥
215023
215024 अठारहवाँ सर्ग समाप्त
215025 उन्नीसवाँ सर्ग जीव का स्वरूप, उसका तत्त्व, समष्टि-व्यष्टि शरीरों की कल्पना तथा
215026 स्थान एवं कारणों की भिन्नता से भोग भेद - इन सबका वर्णन । श्रीरामजी ने कहा : हे मुने, जीव का जो स्वरूप है यानी शास्त्रीय व्यवहार में उपयोगी तथा जैसा पारमार्थिक उसका रूप है, उसकी स्थूल देह की जैसी कल्पना होती है, जिस रीति से उसकी परमात्मरूपता है तथा जो उसका स्थान हो, वह सब हमसे कहिए ॥१॥
215027 __मोक्षशास्त्र में जो समष्टिजीव प्रसिद्ध है, उसका परिशोधन हो जाने पर वह ब्रह्म के साथ
215028 अभिन्न बन जाने में योग्य हो जाता है, यह पहले बतलाते हैं।
215029 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, अनन्त व्यापक जो चेतन ब्रह्म है, वही अपने संकल्प से प्राण द्वारा 'जीव' (M) यों व्यवहृत होकर तथा चक्षु आदि द्वारा दूसरा 'चित्' नामवाला होकर
215030 ____ (M) 'हन्ताहमिमास्तिस्रमो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणि' इत्यादि श्रुति में प्रदर्शित निजी संकल्प द्वारा अपने से प्रकाशित होनेवाले सूक्ष्म भूतरूप उपाधि में प्रवेश से उसके स्तम्भक प्राणों के धारण से तथा 'जीव प्राणधारणे' इस

धातु के अर्थ के अनुगम से प्राण के द्वारा परब्रह्म का जीवशब्द से व्यवहार किया गया है, यह भाव है ।
215031
215032 जीवशब्द से कहा जाता है ॥२॥
215033
215034 उसका पारमार्थिक स्वरूप बतलाते हैं।
215035 भद्र, जो परम अणुरूप नहीं है, जो स्थूल नहीं है, जो न शून्यस्वरूप है, जो शून्य आकाश के अन्तर्गत है, जो चिन्मात्र, अनुभवस्वरूप है और सर्वत्र व्यापक है, वही जीव कहलाता है ।।३॥
215036 जो सूक्ष्मातिसूक्ष्म वस्तुओं से भी सूक्ष्म है, जो गुरुतर वस्तुओं में सबसे बढ़-चढ़कर गुरुतर (स्थूलतम) है, जो तुच्छरूप नहीं है और जो सर्वात्मक है, उसीको पण्डित लोग जीव कहते हैं ॥४॥
215037
215038 जीव की सर्वव्यापकता को अनुभव पर चढ़ाते हैं।
215039 जिस-जिस पदार्थ का जो असाधारण स्वरूप है, उस-उस पदार्थ में उस-उस रूप से स्थित उसी जीव को ही आप जानिए, इसलिए उस-उस पदार्थ के रूप में जीव ही भासमान होता है क्योंकि बार-बार देखने पर तत्-तत् पदार्थों के आकार में ही उसका अनुभव होता है, यह अकाट्य नियम है । तात्पर्य यह है कि घट और चक्षु का सम्बन्ध होने पर चक्षु के द्वारा निकला हुआ अन्तःकरण स्ववृत्ति में सम्बद्ध घटावच्छिन्न जीवचैतन्य को ही 'यह घट प्रकाशित होता है' इस रूप से घटस्वभाव के तादात्म्यरूप से ही अनुभव कराता है ॥५॥
215040 हे श्रीरामजी, अतएव समष्टिजीव जहाँ पर जिस रूप से संकल्प करता है, वहाँ पर उस रूप का हो जाता है, क्योंकि समष्टिजीव जो संकल्प करता है, वह सत्य ही होता है और व्यष्टिजीव जैसा रहता है, वैसा ही संकल्प करता है ॥६॥
215041
215042 ऐसी स्थिति में यह निष्कर्ष निकला कि जो चित्रविचित्र समस्त वस्तुओं का समष्टिजीव को भास होता है, वह भासरूप सर्ग पवन के स्पन्द की नाईं समष्टिजीव का स्वानुभव सिद्ध स्वभाव है, न कि बालक की यक्षभ्रान्ति के सदृश उपदेशाभ्यास से उत्पन्न है, यह कहते हैं।
215043 जैसे पवन की संचलन क्रिया स्वभाव सिद्ध है, वैसे ही समष्टिजीव का चित्रविचित्र वस्तुओं का अनुभवात्मक सर्ग (संसार) स्वभाव ही है, यह अपने अनुभव से निर्णय कर लेना चाहिए, बालक की यक्षभ्रान्ति के सदृश इसका इस उपदेश से साधन करना नहीं चाहते ॥७॥
215044
215045 इसलिए मुक्ति, सुषुप्ति और महाप्रलय-काल में बाह्य आभ्यन्तर सभी पदार्थ चेतन में, जीवभाव के रहते भी, शान्त हो जाते हैं, यह कहते हैं।
215046 जैसे संचलन क्रिया के न होने से अपना अस्तित्व रहते भी वायु असद्रूप बन जाता है, वैसे ही चित्र-विचित्र पदार्थों का प्रकाश न होने से मुक्ति आदि अवस्थाओं में अपना अस्तित्व रहते भी जीव ब्रह्मरूप बन जाता है ॥८॥
215047
215048 अब जीव किस-किस तरह के आकारों को ग्रहण करता है, इसको बतलाने के लिए सबसे पहले अनेक प्रकार की शक्तियों से सम्पन्न होकर उत्पन्न हुए तथा समस्त कल्पनाओं के मूलस्तम्भस्वरूप समष्टि अहंकार के अध्यास का दिग्दर्शन कराते हैं।
215049
215050
215051 जो समष्टिजीव है, वह असल में चैतन्यघन का ही स्वरूपभूत है और 'अहम्' रूप से स्फुरित होता है, इसी से देश, काल, क्रिया और द्रव्य की असीम शक्ति का निर्माण (आविर्भाव) कर वह अवस्थित रहता है ॥९॥
215052
215053 अब सूक्ष्मभूतों के संस्कारों की उत्पत्तिरूप समष्टिचित्त की कल्पना बतलाते हैं।
215054 अनन्तर देश, काल, क्रिया और द्रव्य से युक्त (संस्काररूप से थोड़ा-सा आविर्भाव होने के कारण युक्त) एवं उनसे अयुक्त (स्थूलरूप से भलीभाँति आविर्भाव न होने के कारण अयुक्त) स्वयं असत्य होती हुई भी सत्य वस्तु के सदृश स्फुरित हो रही, केवल असत्य स्वरूपवाली समष्टिचित्तरूपता के कारण तथा सूक्ष्मतम जल का सम्बन्ध होने के कारण हिम परमाणु के सदृश, असदाकार परमाणुरूपता का आत्मा में अवलोकन करता है यानी आत्मा को परिच्छिन्न समझ बैठता है। अपनी आत्मरूपता के विषय में, स्वप्न में अपने मरण के सदृश तथा स्वप्न में बाघ आदि रूपता के दर्शन से प्रतीयमान अपने हाथ, पैर आदि अवयवों की अन्यरूपता के सदृश उसकी (समष्टि चित्तरूप विष्णुरूपता की) भावना करता हुआ चेतन सत्ता को भूलकर उसी की कल्पना के पीछे-पीछे दौड़ता रहता है ।।१०-१२॥
215055 अनन्तर इस तरह का जाना गया उक्त चेतन अपने स्वरूप में तत्काल स्थूलरूपता का (पंचीकरण से स्थूलता सम्पादन कर स्थूल समष्टि विराट्प होकर स्थूलरूपता का) अनुभव करता है और उसमें अपने समष्ट्यात्मक द्रवस्वभाव मन को चन्द्रबिम्ब के सदृश समझने लग जाता है, यही उसकी बुद्धिसमष्टिरूप ब्रह्मरूपता है ।।१३॥
215056
215057 विराट् देह में उसके भोग की उपपत्ति के लिए समष्टिरूप मन से आदित्यादि रूप पाँच इन्द्रियों और उनके स्थलभेद की कल्पना को कहते हैं।
215058 अनन्तर चन्द्रबिम्बस्वरूप अपने स्वरूप में काकतालीय न्याय के सदृश अकस्मात् उत्पन्न हुई भिन्न-भिन्न पांच इन्द्रियों के रूप में यह स्वयं प्रकाशित होने लगता है ।१४॥
215059 इसके बाद पाँच इन्द्रियों के अलग-अलग पांच स्थानों के रूप में यह अपना अनुभव करता है और उनके स्थानभूत अलग-अलग रूप आदि के उपभोगद्वारों का भी अनुभव करता है ॥१५॥
215060 पीछे आदित्य, दिशा, जल, वायु और पृथिवीरूप पाँच इन्द्रिय-स्थानरूप अवयवों से युक्त होकर रूप आदि पाँच विषयों का उपभोग कर रहा विराट पुरुष बन जाता है, यह विराट् पुरुष अनेक मानसिक विकल्पों के कारण अनन्त आकार की कल्पनाओं द्वारा अनन्त आकारों के विज्ञान से युक्त रहता है, इसका स्वरूप अव्यक्त है तथा समस्त विकारों से शून्य है ॥१६॥
215061
215062 __ उनके मनोमयरूप होने पर भी स्वतःसिद्ध ज्ञानेश्वर्य से एवं सब शक्तियों से सम्पन्न होने के कारण वह जीव और ईश्वर दोनों रूप है, इस अभिप्राय से कहते हैं।
215063 यह मनोमयरूप से उदित हुआ हिरण्यगर्भ सर्वप्रथम परब्रह्म से आविर्भूत है, अतः आकाश के समान विशद, शान्त, नित्य, आनन्दस्वरूप एवं प्रकाशमय है ॥१७॥
215064 समस्त प्राणियों का
215065
215066 समष्टिरूप अद्वय विराट् पुरुष परम परमेश्वररूप है और पंचभूतात्मा न होने पर भी पंचभूतात्मा के सदृश भासमान है ॥१८॥
215067
215068 ईश्वररूप होने से वह अपने आविर्भाव और तिरोभाव में बिलकुल स्वतन्त्र है, यह कहते हैं।
215069 सर्वशक्ति-सम्पन्न होने से वह शीघ्र ही स्वयं आविर्भूत होता है, स्वयं विलीन हो जाता है, स्वयं विस्तार को प्राप्त होता है तथा स्वयं ही संकोच को भी प्राप्त हो जाता है ॥१९॥
215070 अपने संकल्प से कल्पित अनेक कल्पों में तथा क्षणभर में वह अपनी इच्छा के अनुसार स्वयं उदित होता है तथा पुनः पुनः उदित हो होकर वह फिर-फिर शान्त भी हो जाता है ॥२०॥
215071 केवल मनोमात्रस्वरूपात्मक यह जीव ही सबके उपादानभूत ईश्वररूप प्रकृति का शरीर है और यही व्यष्टिरूप से सब जीवों का पुर्यष्टक (सूक्ष्म) शरीर भी कहा गया है ॥२१॥
215072 यही अव्यक्त अनन्त आकाशात्मा परमेश्वर पिपीलिकादि सूक्ष्म देहों में सूक्ष्म, स्थूल पदार्थों में स्थूल, सबके बाहर और भीतर व्यक्तअव्यक्त, परमार्थ में किंचिद्रूप न होने पर भी व्यवहार में किंचिद्रूप यानी परिच्छिन्नरूप है ।।२२॥
215073 हे श्रीरामजी, मूर्त एवं अमूर्तस्वरूप पंचज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रियसहित प्राण, षष्टेन्द्रिय मन
215074 और अहंकार ये आठ उस पुरुष के अंग हैं ॥२३॥
215075 उसीने अपने चार मुखों से शब्दार्थों की कल्पना से युक्त इन चारों वेदों का गान किया है। उसीने शास्त्रीय सदाचार आदि की मर्यादा इस ढंग से स्थापित की है कि आज भी ज्यों-की-त्यों व्यवस्थितरूप से चली आ रही है ॥२४॥

215076 अनन्त आकाश इस पुरुष का मस्तक है, पृथिवी इसके पैर का तलवा है, मध्याकाश इसका उदर (8) है तथा यह ब्रह्माण्ड इसका शरीर है ॥२५॥
215077 अनन्त लोक इस विराट् पुरुष के पार्श्व के अवयव हैं, जल रक्त हैं, समस्त पर्वत मांसपेशियाँ हैं और निरन्तर बह रही ये नदियाँ इसकी नाड़ियाँ हैं ॥२६॥
215078 ये सब समुद्र रक्तसंचय की पेशियाँ हैं, सभी द्वीप छः कोशों के वेष्टन हैं, दिशाएँ बाहु हैं और ये चमकते तारे (m) रोमसमूह हैं ॥२७॥
215079 आवह, प्रवह आदि उनचास पवन इसी प्राणवायु, मार्तण्डमण्डल इसकी क्रूर आँखें और बडवानल इसका चित्त है ।।२८॥
215080 चन्द्रमण्डल ही इस विराट् पुरुष का जीव, श्लेष्मा, वीर्य, बल, चर्बी और संकल्पात्मक मन है तथा ब्रह्म ही साररूप आत्मा है ॥२९॥
215081
215082 बीजादिभाव भी मन का ही होता है, यह कहते हैं।
215083 चन्द्ररूपी मन ही शरीररूपी वृक्ष का मूल, कर्मरूपी वृक्ष का बीज तथा सम्पूर्ण भाव पदार्थों का उत्पादन करने एवं अन्नादिरूप से वर्धन करने से आनन्द का कारण है ॥३०॥
215084
215085 वही विराट् शरीर में जीव है, क्योंकि अन्नरूप उसी से समष्टि प्राणों का धारण होता है, इस (6) देखिये यह श्रुति-'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धेव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ' ।
215086 (M) यद्यपि छान्दोग्य श्रुति में 'लोमानि बहिः' यह कहा गया है तथापि दूसरी श्रुति के अनुरोध से यहाँ 'तारका' यह उक्ति हैं ।
215087
215088
215089 आशय से कहते हैं। __जो यह चन्द्रमण्डल है वही सम्राट जीव कहलाता है। अन्नमय व्यष्टि शरीरों का वह बीज है, प्राणहेतुक सम्पूर्ण कर्मों का मूल है और व्यष्टि मन का वही कारण () है ॥३१॥
215090
215091 उसीको फिर स्पष्टरूप से कहते हैं।
215092 इस चन्द्ररूपी विराट् जीव से इन तीनों लोकों में सब जीव कर्म, मन, विषयभोग तथा मोक्ष प्रवृत्त होते हैं ॥३२॥
215093 इस चन्द्ररूपी विराटजीव के संकल्पस्वरूप ही ये ब्रह्मा () विष्णु और भगवान् शंकर आदि देवता हैं तथा उसी के चित्त के चमत्काररूप ये सुर, असुर और पक्षी आदि नाना प्रकार के जीव-समुदाय हैं ॥३३॥
215094
215095 चित्तउपहित चिति के विवर्तरूप से चित्त की चमत्कारता को प्रकट करते हैं।
215096 सृष्टि के आदि में चन्द्रमा की अत्यन्तसूक्ष्म अमृत कलात्मता को साक्षीरूप से जान रहा विराट् प्रजापति जब देवतादि के शरीराकार का संकल्प करता है, तब शीघ्र वह चतुर्मुखादि शरीरभाव में ही स्वयं सिद्ध की नाईं स्थित हो जाता है, तात्पर्य यह कि वह सत्यसंकल्पवाला होने से शीघ्र संकल्पितरूप में ही परिणत हो जाता है ॥३४। इसलिए, हे रघुबह, इस चन्द्रमण्डल को ही आप सम्पूर्ण जीवसमष्टिरूप विराट् जीव का स्थान और अपंचीकृत पंचभूतावयवयुक्त शरीर समझिये इसी का जाग्रदवस्थारूप से सबको अनुभव होता है ॥३५॥
215097
215098 चन्द्ररूपी विराट् जीव से व्यष्टि जीव का प्रसार जो पहले कहा गया है उसका उपपादन करते हैं।
215099 चन्द्रमारूपी विराट्जीव से प्राणियों के जीवन के साधनभूत अन्न आदि सब पदार्थ, जो औषधियों में चन्द्रकलाओं के प्रसाररूप हैं, सर्वत्र प्रसृत होते हैं ॥३६॥
215100 वे ही जीवित प्राणियों के शरीरों में जीव होकर जीते हैं और मन हो करके अनेक जन्मों के कारणभूत कर्म किया करते हैं ॥३७॥
215101 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह नानाविध आचारों से युक्त असंख्य विराट् के शरीर तथा असंख्य महाकल्प बीत चुके हैं, आगे चलकर होंगे और इस समय हैं भी ।।३८॥
215102 हे श्रीरामजी, ब्रह्म से अभिन्न, अतएव अवधिशून्य एवं महान् व्यष्टि और समष्टि के देहसम्बन्ध से युक्त इस अनुभवरूप अधिष्ठान-सत्ता से ही 'तद्विवर्तो विराट् पुरुषः' इस वर्णित रीति से सब देश और सब कालों में परम विराट पुरुष इस मायावृत ब्रह्म में अवस्थित रहता है ॥३९॥
215103
215104 उन्नीसवाँ सर्ग समाप्त (A) इसमें 'चन्द्रमा मनसो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' यह श्रुति प्रमाण है ।
215105 () ब्रह्मा आदि के शरीर भी चन्द्ररूपी अमृत के परिणाम ही हैं । देखिये इस विषय में श्रुति क्या कह रही है - सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥
215106
215107
215108
215109 बीसवाँ सर्ग वासना, कर्म और इच्छा के अनुसार संकल्पों के सर्जन से व्यष्टिजीवों की समष्टि के साथ समता का वर्णन ।
215110 ब्रह्म विराट् पुरुष के सत्यसंकल्प के अनुसार ही विवर्त धारण करता है, यह कहते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, पंचभूतात्मा विराट् पुरुष स्वयं जिस-जिस तरह की कल्पना करता है, उस-उस तरह से ब्रह्मरूप आकाश भी विवर्तभाव को धारण कर लेता है ॥१॥
215111 चूँकि ब्रह्म पूर्व की उपासना से मिश्रित वासना से सृष्टि के आरम्भ में पंचभूतात्मक विराट्-स्वरूप बनकर उपासना के फलभूतपंचमहाभूतात्मक विषय-समष्टि का उपभोग करने में तत्पर हुआ है, अतः विद्वान् पुरुष समस्त जगत् को विराट् पुरुष का एक संकल्प ही मानते हैं ॥२॥
215112 अतः मिट्टी आदि हेतुओं से उत्पन्न सकोरे आदि मिट्टी के स्वभाव से ही ओत-प्रोत रहते हैं, यह देखा गया है, अतः समस्त जगत् के पदार्थों का कारण विराट् होने से जगत् भी विराट् के स्वभाव से ओत-प्रोत है |३॥
215113 जैसे विराट् पुरुष (समष्टिजीव) समस्त जगत् का निर्माण करता है, वैसा ही व्यष्टिजीव भी अपने में समस्त जगत् का निर्माण करता है क्योंकि मानसिक वृत्ति के अनुसार जब व्यष्टि जीव को बाह्याकार विज्ञान उत्पन्न होता है, तब व्यष्टिजीव भी समष्टिजीव के अनुसार तत्-तत् पदार्थों के स्वरूपज्ञान से युक्त रहता ही है ॥४॥
215114 भद्र, तुच्छ से तुच्छ कीटादि तक और बड़े से बड़े रुद्र तक इस तरह का जगत्-रूपी भ्रम जो उत्पन्न हुआ है, वही यह सृष्टि है। जैसे छोटे से बीज में बड़ा वृक्ष उत्पन्न होता है, वैसे ही छोटे से छोटे अणुरूप आत्मा में यह विशाल पर्वतरूप भ्रम उत्पन्न हुआ है ॥५॥
215115
215116 ऐसा भले ही हो, इससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।
215117 कीट तक और रुद्र तक जितने व्यष्टिजीव हैं, वे सब अपने में जगत् का निर्माण करते हैं और ये सब परम सूक्ष्म शरीर के रहते भी अनन्त आत्मस्वरूप को समझकर ही, न कि समझे बिना निर्माण करते हैं ॥६॥
215118 जैसे विराट् आत्मा में इस समस्त जगत् का विस्तार कल्पनावश हुआ है, वैसे ही सभी इन मच्छर आदि सूक्ष्म भूतों में जगत् का विस्तार हुआ है ॥७॥
215119 भद्र, परमार्थतः न स्थूल है और न कुछ कहीं सूक्ष्म ही है, परन्तु भ्रान्ति से जहाँ कहीं जो कुछ बन जाता है, वहाँ वह तत्क्षण ही अनुभूत हो जाता है ॥८॥
215120 __व्यष्टिमन और व्यष्टिमन से उपहित जीव - इन दोनों का तो विराट् कारण है, अतः उनकी समानता कैसे ? इस पर कहते हैं।
215121 मन चन्द्रमा से उत्पन्न हुआ है और मन से चन्द्रमा उत्पन्न हुआ है, समष्टि जीव से व्यष्टिजीव उत्पन्न हुआ है अथवा समष्टिजीव और व्यष्टिजीव दोनों की सत्ता एक ही है, अतः भेद का अवसर ही नहीं है, इसलिए उसमें कारणत्व का प्रसंग कैसे हो सकता है ? ॥९॥

215122
215123
215124 इस तरह उपाधिरूप मन की कारणता का निरास कर अब उपहितजीव के प्रति कारणता का निरास करने के लिए उपाधि का स्वरूप बतलाते हैं।
215125 सबसे पहले हिमकण के सदृश तथा शुक्र (वीर्य) रूप उपाधि से युक्त जीव होता है, यह मुनियों का मत है । इस शुक्रोपहित जीव से ही माता-पिता के मैथुन काल में अचल पूर्णानन्द ब्रह्म का भोगाकार वृत्ति में प्रतिबिम्ब पड़ने से रतिरूप आनन्द प्रवृत्त होता है, इसी आनन्द की एक मात्रा को लेकर दूसरे प्राणी अपने-अपने आनन्द का निर्वाह करते हैं । इस अर्थ की प्रतिपादक श्रुति भी इस विषय में प्रमाण है|१०॥
215126 उसी ब्रह्म के आभासरूप आनन्द का, जो शुक्रयुत जीवात्मक चैतन्य में स्थित् है, वीर्यरूप स्वभाव के द्वारा अनुभव करता है, उसी में तादात्म्याध्यासरूप तन्मयता धारण कर चिति तद्रूप बन जाती है ॥११॥
215127 अनन्तर यह जीव चिति उस वीर्य में पंचभूतात्मक देहरूपता को धारण करती है, यही इसकी उपहितता है, ऐसी स्थिति में उसमें न तो कोई कारणता है और न कोई कार्यरूपता ही है ॥१२॥
215128
215129 यदि उपाधियुक्त स्वरूप में कोई भी कारण नहीं है, तो वह जीवों का अनागन्तुक स्वरूप स्वभावरूप ही माना जायेगा, स्वभाव तो किसी का चला जाता नहीं, ऐसी स्थिति में जीवों की मुक्ति ही नहीं होगी, इस प्रकार की आशंका कर कहते हैं।
215130 आप जो इस औपाधिक रूप के विषय में कहते हैं कि वह अनागन्तुक जीव का स्वभाव ही है, वह आपका कथन किसी अर्थ से पूर्ण नहीं है यानी वह कोई मूल्य ही नहीं रखता, क्योंकि स्व और स्वभाव में कोई प्रतियोगी और व्यवच्छेद है ही नहीं । सारांश यह है कि स्वशब्दार्थ से युक्त जो भाव है, यही तो स्वभावशब्द का अर्थ है, यहाँ स्वशब्द का अर्थ यदि शुद्धआत्मा मान लिया जाय, तो शुद्ध वस्तु अद्वितीय है, अतः न तो वह प्रतियोगी है और न उसका कोई व्यवच्छेद ही है, इसलिए अव्यावर्तक (किसी से भिन्नता न करनेवाले) स्वशब्दार्थ से भिन्न भावशब्दार्थ का निरूपण न हो सकने के कारण स्वशब्दार्थविशिष्ट भावशब्दार्थ का (स्वभावार्थ
215131 का) साधन करना ही नहीं बन सकता ।।१३।॥
215132
215133 यदि स्वशब्द का अर्थ उपाधि से युक्त आत्मा मान लिया जाय, तो भी यह स्वशब्दार्थ से पृथक भावशब्दार्थ नहीं पा सकता, जिससे कि स्वशब्दार्थ से भावशब्दार्थ में कोई विशेष बात आ जाय, यह कहते हैं। __उपाधि से युक्त जीव भी स्वयं उपहित-स्वरूप ही है, क्योंकि उसमें जीवत्वरूप उपहितरूपता ही विराजमान है अतः उपहितरूप को छोड़कर और कोई दूसरारूप, जो कि भावशब्द का अर्थभूत तथा स्वविशेष्यता के लिए योग्यता रखता हो, भीतर या बाहर यहाँ दृष्टिगोचर नहीं होता। यही रूप जैसे वायु बहती है' यहाँ पर क्रियारूप ही वायु का विकल्पवृत्ति से भेद मानकर बहती है' कहा जाता है वैसे ही 'जीवो जीवत्वम्' आदि द्वारा - धर्मधर्मिभावरूप भेद मानकर कहा जाता है ॥१४॥
215134
215135
215136 यदि नित्य या अनित्य स्वभावभूत जीवस्वरूप नहीं है, तब वह है क्या चीज, जो संसार में फँस जाती है ? यदि यह कोई प्रश्न करे, तो इस प्रश्न का उत्तर यही है कि वह चीज अनिर्वचनीय अज्ञान से आवृत ब्रह्म ही है यानी अपने विपरीत स्वरूप का अवलोकन ही उक्त चीज है और यही संसार में फँसती है, यह कहते हैं। __जैसे कुहरे से आच्छादित वस्तु का स्वरूपतः ज्ञान न होकर विपरीत ज्ञान होता है, वैसे ही नीहार के सदृश स्वरूप-आच्छादन करनेवाले अज्ञान से आवृत आत्मा का भी स्वरूपतः ज्ञान न होकर जो विपरीत अवलोकन है, वही जीव का स्वरूप है, इसी से विषयात्मक वस्तुओं की ओर उसकी प्रवृत्ति
215137 झुकी हुई रहती है। जड़ इन्द्रिय आदिरूप अपने को मानकर जैसे जन्मान्ध पुरुष मार्ग को नहीं देखता, वैसे ही वह अपने स्वरूप को नहीं देखता ॥१५॥
215138 जगत् के रूप में वर्धित अविद्याशक्ति के प्रभाव से तिरस्कृत अतएव अपनी एकता की द्वैतरूप में (द्रष्टा-द्रश्यरूप में) कल्पना कर उसीमें अभिनिवेश करके जीवात्मा बैठा रहता है । इसीलिए पवन जैसे अपनी स्पन्दनशक्ति नहीं देखता, वैसे ही अविद्याशक्ति से आवृत वह आत्मा अपने स्वरूप को नहीं देखता ॥१६॥
215139
215140 इसीलिए विद्या से अविद्या का विनाश सम्भव होने के कारण अनिर्मोक्ष दोष नहीं आ सकता, यह कहते हैं।
215141 मिथ्या विषयरूप, असत् तथा 'अयम्' रूप अज्ञानरूपी सबसे बड़ी गाँठ का जो भेदन है, वही मोक्ष है, यह मुनियों द्वारा कहा गया है ॥१७॥
215142 इसलिए हे श्रीरामजी, सबसे पहले आप अज्ञानरूप घनमेघ से छुटकारा पाये हुए चैतन्य प्रकाशरूप बन जाइए, फिर अपने को अहंकार की उपाधि से परिच्छिन्न न समझिए यानी शोधित त्वंपदार्थरूप हो जाइए, फिर मूर्त, अमूर्त और मूल अज्ञान के बाध से युक्त निरन्तर उदितस्वभाव होकर नामशून्य, आनन्दैकरसघन एकमात्र चेतनरूप (शोधित तत्पदार्थरूप) हो जाइए और इस प्रकार होकर आप चारों ओर से पूर्ण बनकर स्थित रहिए ।।१८॥
215143
215144 बीसवाँ सर्ग समाप्त
215145 इक्कीसवाँ सर्ग शुभ और अशुभ दो तरह की ज्ञानबन्धुता है, इनमें शुभ ग्राह्य है और अशुभ हेय है, इसका यत्नपूर्वक लक्षणों द्वारा वर्णन ।
215146 इन दोनों में पहले हेय ज्ञानबन्धुता का वर्णन करने के लिए भूमिका रचते हैं।
215147 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, मनुष्य को सदा ज्ञानी ($) ही होना चाहिए, ज्ञानबन्धु (1) नहीं होना चाहिए । मैं अज्ञानी को अच्छा समझता हूँ, परन्तु ज्ञानबन्धुता को
215148 (क) ज्ञानी का लक्षण आगे चलकर बतलाया जायेगा ।
215149 (a) ज्ञान के बहाने सत्कर्मों में श्रद्धा के त्याग से भोगों में लम्पट बनाकर जो अपने को और दूसरे को अनर्थों के द्वारा बाँध देता है, वह ज्ञानबन्धु कहा गया है ।
215150
215151
215152 अच्छा नहीं समझता ॥१॥
215153
215154 श्रीरामजी ने कहा : हे मुने, ज्ञानबन्धु किसे कहते हैं और ज्ञानी कौन कहा जाता है तथा ज्ञानबन्धु होने में कौन फल मिलता है और ज्ञानी होने में कौन फल मिलता है, यह सब आप कृपाकर मुझे बतलाइए । प्रश्न करने का मेरा आशय यह है कि किस स्वरूप को प्राप्त करके मनुष्य ज्ञानबंधु होता है और किस स्वरूप को प्राप्त करके ज्ञानी कहा जाता है तथा इन दोनों के फल क्या हैं ? यह सब भलीभाँति मुझे बतलाइये ॥२॥
215155 ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, जो शास्त्रों को केवल अपने भोग के लिए शिल्पी की तरह पढ़ता और उसकी व्याख्या करता है, परन्तु स्वयं जो ज्ञान के उपायभूत साधनचतुष्टय के सम्पादन और मनन आदि में प्रयत्न नहीं करता वह पुरुष ज्ञानबन्धु कहा जाता है ॥३॥
215156 जिसका शास्त्राभ्यासजनित शाब्दिक बोध भोग-व्यवहारों में वैराग्योपरम आदि फलों से फलित नहीं दीखता वह तत्त्वकथाओं द्वारा दूसरों को ठगने के लिए चातुर्यपूर्ण बोधरूपी शिल्पकारी से अपना जीवन निर्वाह करनेवाला होने से ज्ञानबन्धु कहा गया है ॥४॥
215157 एकमात्र भोजन, वस्त्र आदि से सन्तुष्ट होकर भोजन आदि की प्राप्ति को ही जो शास्त्राध्ययन का फल मानते हैं, उस शास्त्रार्थ कथा का
215158 अभिनय करनेवालों को नटादि शिल्पियों के समान ही समझना चाहिए ॥५॥
215159
215160 शुभानामक दूसरी ज्ञानबन्धुता को लक्षण बतलाकर दिखलाते हैं।
215161 जो शास्त्रार्थज्ञान के उचित, किये जानेवाले वेदान्तश्रवण में चित्तशुद्धि द्वारा अनुकूल निष्काम अग्निहोत्र आदिधर्मों में अथवा श्रुतिबोधित अपने अधिकार और कुलाचार आदि के उचित (m) सत्कर्मों के अनुष्ठान में प्रवृत्त होता है वह तत्त्वज्ञान का निकटवर्ती होने के कारण ज्ञानबन्धु कहा जाता है ।।६॥

215162

215163 अनात्मशास्त्रों के अभ्यास में तत्पर हुए भी पुरुष तत्-तत् अर्थज्ञानों से सम्बद्ध होते दिखाई देते हैं, उनके तुल्य ये श्रीरामचन्द्रजी न हों, इसलिए आत्मज्ञान में विशेषता दर्शाते हैं। __ आत्मज्ञान को ही ज्ञान कहते हैं, आत्मज्ञान से भिन्न जो अन्य ज्ञान हैं वे सब जगत् और जीव के अधिष्ठानभूत ब्रह्म के बोधरूप न होने से ज्ञानावभास ही हैं |७॥

215164

215165 अतएव उस तरह के ज्ञानावभास की प्राप्ति से सन्तुष्ट रहनेवालों में अशुभ ज्ञानबन्धुता ही है, यह कहते हैं।

215166 दुष्ट अभिमान आदि दोष तथा पारलौकिक अनर्थरूप फल के लिए कष्ट चेष्टापूर्वक कर्म करते हुए जो आत्मज्ञान को न प्राप्त कर अन्य ज्ञानलेश की प्राप्ति से सन्तुष्ट रहते हैं वे अशुभज्ञानबन्धु कहे गये हैं ॥८॥

215167

215168 इसलिए जब तक सप्तमभूमिका की स्थिरता नहीं हो जाती तब तक मुमुक्षु को सन्तुष्ट होकर नहीं बैठे रहना चाहिए, यह कहते हैं॥

215169

215170 (m) इसमें 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा' इत्यादि श्रुति प्रमाण है ।

215171

215172 ___ बाह्य और आभ्यन्तर विषयों की अनेक वृत्तिरूप अज्ञान, इन वृत्तियों के कारण एवं आश्रय प्रमाता तथा इनके शब्दादि विषय और इन विषयों के प्रकाश-इन सबकी आत्यन्तिक शान्ति से होनेवाली पूर्णानन्दैकरस, स्वप्रकाश, ब्रह्मात्मैक्य की प्रतिष्ठा के बिना सिर्फ अवान्तर भूमिकाओं के लाभ से 'अब मैं कृतार्थ हो गया हूँ' इस तरह सन्तुष्टबुद्धि होकर उत्तरोत्तर भूमिकाओं में पहुँचानेवाले प्रयत्नों से मुमुक्षु पुरुष को यहाँ शिथिल नहीं हो जाना चाहिए । हे श्रीरामचन्द्रजी, आप सम्पूर्ण विद्याओं में कुशल होते हुए भी अध्यात्मशास्त्र को छोड़ करके अन्य शास्त्रों में चातुर्यपूर्ण आसक्ति से ज्ञान की उपेक्षा द्वारा या अनधिकारी पुरुषों में ज्ञानोपदेश देने के कौशल के प्रदर्शन के द्वारा ज्ञानबन्धुता को प्राप्तकर उस ख्यातिलाभ आदि के द्वारा भोगरूपी सांसारिक रोगों में रमण न कीजिये ॥९॥

215173

215174 तब मुमुक्षु को किस तरह रहना चाहिए, इस पर कहते हैं।

215175 इस संसार में मुमुक्षु पुरुष को अपने आहार की (हित, मित और मेध्य भोजन की) प्राप्ति के लिए श्रुति-स्मृति तथा शिष्ट पुरुषों द्वारा अनुमोदित अनिन्द्य कर्म करना चाहिए तथा वह आहार भी अपने प्राणों के धारण के लिए ही करना चाहिए एवं प्राणों का धारण तत्त्वजिज्ञासा के लिए करना चाहिए और ऐसे तत्त्व की जिज्ञासा करनी चाहिए, जिससे कि फिर जन्म, मरण आदि दुःख की प्राप्ति न हो ॥१०॥

215176

215177 इक्कीसवाँ सर्ग समाप्त

215178 बाईसवाँ सर्ग सबसे पहले अनेक युक्ति-प्रयुक्तियों से ज्ञानियों के लक्षणों का वर्णन तथा

215179 प्रसंग से जीव, जगत् और ब्रह्म के स्वरूप का वर्णन । निष्क्रिय ज्ञान और उसका फल पहले बतलाया गया है, अब 'ज्ञानी चैव किमुच्यते', 'ज्ञानित्वेऽपि च किं फलम्' (ज्ञानी किसे कहते हैं और ज्ञानी बन जाने पर क्या फल होता है) इन प्रश्नों का उत्तर कहने के लिए सबसे प्रथम ज्ञानी के लक्षण कहते हैं।

215180 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, क्रमशः एक-एक के पीछे दूसरी-तीसरी भूमिकाओं के ऊपर चढ़ने से परिपक्व हुए तत्त्वज्ञान से ज्ञातव्य ब्रह्ममात्र में दृढ़ निष्ठा हो जाने के कारण जो पुरुष प्रारब्ध फल को भोग करते हुए भी शब्द आदि विषयों को और शब्दादि विषयाकारों मे एवं काम संकल्पादि वृत्तियों में परिणत अन्तःकरण को वस्तुसत् नहीं समझता, (क्योंकि तत्त्वज्ञान से बाधित हो जाने के कारण उनकी केवल अनुवृत्तिमात्र ही रहती है) वह ज्ञानी कहलाता है ॥१॥

215181 जो ज्ञानी पुरुष अन्तःकरण के भोग्य विषयों में तथा उसकी चक्षु आदि द्वारा निर्गत ज्ञानात्मक वृत्तियों में साक्षीरूप से स्थित चैतन्यमात्र को यथार्थरूप जानकर बाधित दृश्य को वासनात्मना भी नहीं

215182

215183 देखता वह ज्ञानी है अथवा जिस तत्त्व के ज्ञात होने से चित्त की समस्त वासनाएँ निकल जाती हैं, उस तत्त्व को भलीभाँति जानकर स्थित हुए जिसकी सब प्राणियों के यथेष्ट व्यवहारों में भी अनुज्ञा (सम्मति) ही देखी जाती हो अर्थात् अपना धन आदिका अपहरण करनेवाले चोरों की प्रवृत्ति का भी जो अनुमोदन करता हो, वह ज्ञानी है॥२॥

215184 स्वाभाविक एकमात्र स्वात्मलाभ से युक्त जिस पुरुष की व्यवहारों में भीतर से शीतलता बुद्धिमानों द्वारा अनुभूत होती है वह ज्ञानी कहा जाता है ॥३॥

215185

215186 पुनर्जन्म का कारण जो अनादि अज्ञान है उसका निवर्तक तत्त्वज्ञान है, दूसरा नहीं, यह कहते हैं।

215187 जो बोध पुनर्जन्म का हेतु नहीं है वही ज्ञानशब्द के लिए योग्य है, इसको छोड़कर दूसरा जो शब्दज्ञान का चातुर्य है वह केवल अन्न-वस्त्र प्रदान करनेवाला है, इसलिए इस तरह का ज्ञान शिल्पज्ञान के सदृश 'जीविका' शब्द के लिए योग्य है, न कि ज्ञान शब्द के लिए ॥४॥

215188 प्रारब्ध के प्रवाह में जो भी कार्य आ जाय, उसके लिए जो मनुष्य काम और संकल्प को छोड़कर तत्पर रहता है और शरत्काल के आकाश के सदृश जिसका हृदय आवरणशून्य प्रकाशमान रहता है वही ज्ञानी कहा जाता है ॥५॥

215189

215190 ये जो ज्ञानी के लक्षण बतलाये गये हैं उनकी युक्तिपूर्णता बतलाने के लिए तत्त्वज्ञान सम्पूर्ण द्वैतवासनाओं की निवृत्ति कर देता है, इसका समर्थन करते हैं और इसी समर्थन के लिए असत्य अविद्यारूपता ही आखिर में बच जाने के कारण जगत् में न तो किसी तरह की हेतुता है और न सत्ता ही है, यह बतलाते हैं।

215191 ये जो जगत के नानाविध पदार्थ हैं वे किसी तरह के कारण के बिना ही उत्पन्न होते हैं और चूँकि कारण के अभाव रहते भी उत्पन्न हैं, इसलिए उनका अस्तित्व है ही नहीं। ये सब अविद्यमान ही विद्यमान की नाईं स्थित हैं ॥६॥

215192

215193 आगे के वृद्धि आदि भावविकारों में भी कारण के न रहने से ही असत्त्व समझना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।

215194 कारण के न रहने से अविद्यमान भी वे आविर्भाव, तिरोभाव, सत्ता, असत्ता, उत्पत्ति, नाश आदि विकारों से युक्त होकर विद्यमान-से हुए स्थित हैं, पीछे सृष्टिकाल में कारण के व्यापारों से वे परस्पर कारणता को प्राप्त होते हैं । यह बात सृष्टि के प्रारम्भ में नहीं हो सकती, क्योंकि प्रलय में बीज और अंकुर दोनों का भी अभाव है ॥७॥

215195

215196 इस समय दिखाई दे रहा भी बीज सद्रूप अंकुर का कारण है या असद्रूप अंकुर का कारण है ? सद्रूप अंकुर का कारण तो वह हो नहीं सकता, क्योंकि सत् को कारण की अपेक्षा ही नहीं रहती, असद्रूप का भी कारण नहीं हो सकता, यह कहते हैं।

215197 खरगोश के सींग आदि तथा मृगतृष्णा जल के समान विचार से अलभ्य इस जगत् का कारण

215198

215199 कैसा होगा ? जो पुरुष असत् खरगोश के सींग आदि के कारण की खोज करते हैं, वे वन्ध्यापुत्र के या उसके पौत्र के कन्धे के ऊपर मानों आरोहण करते हैं ।।८,९॥

215200

215201 द्वैत का निष्कारण अस्तित्व मानने पर अनिर्मोक्ष-प्रसक्ति एवं मोक्षशास्त्र में अप्रमाण्य आ जायेगा, इसलिए इन दोनों दोषों की निवृत्ति करने के लिए किसी कारण की अवश्य कल्पना करनी चाहिए, यदि यह कहिए, तो इस पर यही समाधान हो सकता है कि एकमात्र ज्ञान से निवृत्त होनेवाला मिथ्याभूत अज्ञान ही कारण है, यही कल्पना करना चाहिए, दूसरे किसी सद्रूप की नहीं, क्योंकि सद्रूप वस्तु की ज्ञान से निवृत्ति न हो सकने के कारण आपका अनिर्मोक्ष-प्रसंग ज्यों-का त्यों बना रहेगा, इस आशय से कहते हैं।

215202 भद्र, मिथ्याभूत जो पदार्थ हैं उनका यही एकमात्र कारण है, जिसका कि नाम अनावलोकन यानी अज्ञान है और इस अज्ञान का ज्ञान-क्षण में तत्काल ही विनाश हो जाता है ॥१०॥

215203 __संसार अज्ञान का कार्य है और तत्त्वसाक्षात्कार क्षण में ही वह विनष्ट हो जाता है, इन दोनो बातों का अनुभव कराते हैं।
215204 हे श्रीरामजी, यह जीव-जड़ अहंकार, देह आदि को स्वभिन्न जानकर तत्काल ही तद्रूपत्व के अध्यास-संस्कारों के उद्बोध से उनको आत्मा समझ बैठता है, वह यही इसका संसार है और जब अपने को सभी उपाधियों से विनिर्मुक्त चैतन्य-स्वरूप समझता है तब यही जीव सम्पूर्ण जगत् के सारभूत निरतिशय आनन्दरूप होकर बैठ जाता है, यही इसका मोक्ष है (m) ॥११॥

215205

215206 उपर्युक्त श्लोक के पूर्वार्ध का विवरण करते हैं।
215207 पूर्वोक्त रीति से अचेतन को यानी अहंकारादि शून्यरूपता को ही अपनी आत्मा में जान रहा यह जीव जागरुक होकर परमात्मरस के आवेश से परमात्मरूपता को ऐसे प्राप्त हो जाता है, जैसे कि हेमन्त ऋतु में एक तरह से सोया हुआ आम वसन्त ऋतु में रसावेश के कारण पल्लवित एवं पुष्पित होने के बाद प्रबुद्ध-सा होकर सहकारशब्दवाच्यता को प्राप्त होता है ।।१२॥

215208

215209 का भी विवरण करते हैं।
215210 (M) अथवा अचेतन यानी बुद्धि, स्थूल देह और चिदाभास इन तीनों से रहित कूटस्थ अद्वितीय चैतन्मात्रस्वरूप अपने को समझकर जीव ब्रह्मस्वरूप बनकर स्थित रहता है और अपने को चेतनरूप यानी बुद्धि, स्थूल देह एवं चिदाभासरूप समझकर तो जीव ही बनकर बैठता है यानी पूर्णभाव को प्राप्त नहीं करता । चेतन शब्द के जो तीन अर्थ (बुद्धि, स्थूल देह और चिदाभास हैं, वे व्युत्पत्तिभेद से किये गये हैं - (१) जीवः चेत्यते अनेन, (२) जीवः चेत्यते अस्मिन् और (३) चेत्यते इति चेतनम् । अथवा यह जीव अचेतनरूप घटादि विषयों में चक्षु आदि की वृत्तियों से जनित फलसम्बन्ध से शून्य होकर अपने को स्वप्रकाशचैतन्यरूप समझता हुआ परमात्मा बन जाता है और उससे शून्य न हुआ जीव ब्रह्मभावापन्न नहीं होता ।)

215211

215212 __परन्तु चेतन को अपनी आत्मा में जानता हुआ यह जीव तो जीव ही बनकर जीवनों से जीर्ण बन जानेवाले नानाविध योनियों के जन्मों में जर्जर होकर अवस्थित रहता है ॥१३॥

215213

215214 यही कारण है कि तत्त्ववेत्ताओं की चेष्टाएँ अभिमानरहित होने से अस्पन्दरूप ही हुआ करती हैं, यह कहते हैं।
215215 हे श्रीरामजी, यह आप जान लीजिये कि जो परादृष्टि को प्राप्त हो चुके हैं उनकी दृश्य दर्शनाभिमानशून्य चेष्टाएँ, जल के नीचे की ओर बहने की नाईं प्रारब्ध कर्म का एकमात्र अनुसरण करनेवाली, अतः वे सदा अस्पन्दरूप ही रहती हैं ॥१४॥
215216 ___ जैसे दग्ध पट का दर्शन पटदर्शनरूप कभी नहीं होता किन्तु भस्मदर्शनरूप ही होता है, वैसे ही बाधित दृश्य श्री का दर्शन दृश्यातीत ब्रह्मदर्शनरूप ही होता है, अतः उनको द्वैतवेदन नहीं होता, इस आशय से कहते हैं।
215217 दृश्य-सौंदर्य के पारदर्शी जो परादृष्टि को प्राप्त हो चुके हैं उन्हें विद्यमान भी विस्तृत दृश्य प्रपंच का ज्ञान नहीं होता ॥१५॥

215218

215219 दृश्यदर्शन के अभाव में भी जल दृष्टान्त दिये गये हैं, इस आशय से कहते हैं।
215220 हे श्रीरामजी, जो यहाँ ब्रह्मरूपी सर्वोत्कृष्ट दृष्टि को प्राप्त हो चुके हैं, उनका स्पन्दन भी, जलकी नाईं, दृश्यप्रपंच का ज्ञान होने से स्पन्दनशून्य ही रहता है ॥१६॥

215221

215222 इसीलिए उन्हें कर्मबन्धन के सम्बन्ध का अभाव रहता है, यह कहते हैं।
215223 चूँकि दृश्यदर्शन के अभिमान से वेष्टित वे नहीं होते, इसीलिए मुक्तबन्धन वृषभ के समान वे सांसारिक कर्मबन्धन के सम्बन्ध से शून्य रहते हैं । तत्त्वज्ञानी पुरुष प्रारब्धानुसार प्राप्त कर्मों में ऐसी चेष्टा किया करते हैं, जैसे वृक्षों के पत्तों में पवन ॥१७॥

215224

215225 पारलौकिक कर्मों की अपेक्षा तो उनसे बहुत दूर ही रहती है, इस आशय से कहते हैं।
215226 जो इस संसार के पारदर्शी महानुभाव सर्वोत्कृष्ट ब्रह्मदृष्टि को प्राप्त हो चुके हैं, वे कर्मों की उस तरह प्रशंसा नहीं किया करते, जिस तरह गंगाजी के तट पर निवास करनेवाला कूप की प्रशंसा नहीं करता ॥१८॥

215227

215228 अज्ञ पुरुषों के लिए तो एकमात्र कर्म ही शरण है, यह कहते हैं।
215229 हे निष्पाप श्रीरामजी, जो मूर्ख सांसारिक विषयवासनाओं में बँधे हुए रहते हैं, वे श्रुति एवं स्मृति से प्रतिपादित उचित कर्म की प्रशंसा किया करते हैं तथा तत्त्वज्ञान के अभाव से उसी कर्म के द्वारा फल का भोग पाते हैं ॥१९॥

215230

215231 क्या उनके लिए एकमात्र कर्म ही शरण है, इस आशंका पर कहते हैं। अज्ञानियों की इन्द्रियाँ अधःपतन (E) के हेतुभूत अर्थों के ऊपर इस प्रकार गिरती हैं, जिस () तात्पर्य यह कि सत्कर्म का अवलम्बन न रहने से अज्ञानियों का इन्द्रियों के द्वारा

215232

215233 प्रकार नीचे गिरे हुए मांस के ऊपर गीध गिरता है । इसलिए हे श्रीरामजी, विद्वान् को चाहिए कि वह अपनी उन सभी इन्द्रियों का मन से निग्रह करके आत्मज्ञान के समापन में लग जाय
215234 और उसीमें सदा तत्पर हो अवस्थित रहे ॥२०॥

215235

215236 जले हुए तथा न जले हुए पट में अवयवसाम्य की नाईं बाधितअबाधित जगत् के अवयवसाम्य का भान अज्ञानियों की तरह यद्यपि तत्त्वज्ञानियों को भी होता रहे, तथापि तत्त्वज्ञानियों के लिए तो वह एकमात्र ब्रह्मरूप ही है, इस आशय से कहते हैं।
215237 जैसे कटक, केयुर आदि रचनाविशेषरूप अर्थों से भिन्न सुवर्ण नहीं रहता, वैसे ही सृष्टिरूप अर्थ से रहित ब्रह्म भी नहीं रहता यों ज्ञानी-अज्ञानी को मान-साम्य है। किन्तु तत्त्वज्ञानी को सृष्टि आदि शब्दार्थ से रहित एकमात्र शिवरूप ही वह भासित होता है ॥२१॥

215238

215239 सृष्टिशब्दार्थ से रहित होने में प्रलय दृष्टान्त है, यह कहते हैं। जिस तरह कल्प के अन्त में एकमात्र अंधकार के रहते ब्रह्मघन में निर्विभाग और निराभास ही सृष्टि रहती है उसी तरह तत्त्वज्ञानियों को असद्रूप भी यह जगत् सद्रूप ब्रह्म ही भासता है ॥२२॥

215240

215241 प्रलय में स्पन्दन की सत्ता नहीं है, यों असम्भावना करनेवाले के प्रति दृष्टान्त कहते हैं॥

215242

215243 जैसे आकाश में इधर-उधर चल रहे मेघों के उदर में उदर के अवयवों की अविभाग से उनकी अस्पन्दमयी तथा दिशाओं के विभाग से स्पन्दमयी-स्वानुभव चैतन्यरूप ही सत्ता, विरुद्ध धर्मों का एक काल में सम्भव होने के कारण, मानी जाती है वैसे ही प्रलयकाल में भी भूतों की ईश्वर की स्पन्दमयी सत्ता है, यह सम्भावना करना चाहिए ॥२३॥

215244

215245 वहाँ पर चिदाभास का स्पन्दन है, इसमें भी दृष्टान्त कहते हैं। __ जैसे तालाब आदि के भीतर स्थित तरल जल तथा उसके अंशों का स्पन्दन द्वैताद्वैतमय है, क्योंकि तरलता के कारण भेद और अभेद का निर्वचन करना अत्यन्त कठिन है, वैसे ही ब्रह्म में तत्-तत् जीवरूप आभास भी ब्रह्मसंविदात्मक ही है ॥२४॥

215246

215247 निरवयव ब्रह्म में अवयवयुक्त जगत् के सद्भाव में भी दृष्टान्त देते हैं।
215248 जैसे निरवयव आकाश में दिशाभेदरूप आकाश के अवयवों की अभिन्न सृष्टि भासती है, वैसे ही अवयवरहित ब्रह्मरूप आत्मा में यह द्वैताद्वैत सृष्टि भी अभिन्न रूप से विद्यमान है ॥२५॥

215249
215250 इसी रीति से पूर्वोक्त अहंकार और जगत्-ये दोनों एक-दूसरे के अन्दर स्थित हैं, यह समझ लेना चाहिए, यह कहते हैं।
215251 इसी रीति से जगत् के अन्तर्गत अहंकार और अहंकार के अन्तर्गत जगत् ये दोनों परस्पर एक दूसरे में, केले के पत्तों के स्तर के समान, वेष्टित हैं ॥२६॥
215252 अधःपतन हो ही जाता है । देखिये श्रुति क्या कहती है :
215253 कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥
215254
215255
215256 __अहंकारात्मक जीव अपने भीतर स्थित जगत् को बाहर देखता है, इसमें भी दृष्टान्त देते हैं।
215257 जैसे हिमालय पर्वत अपने छिद्रों से निकले हुए जल को बाहर मानसरोवर आदि रूप में स्थित देखता है वैसे ही यह जीव भी अपने अन्तर्गत जगत् को इन्द्रियों तथा मानसिक वृत्तियों से बाहर स्थित-सा देखता है|२७॥
215258 जैसे आपाततः भ्रान्ति से सुवर्णपिण्ड में भूत और भावी कटक, केयूर आदि आकार दिखाई पड़ते हैं, किन्तु सुवर्णमात्र दृष्टि करने पर दिखाई नहीं पड़ते, वैसे ही यह जीव बिना कारण के यानी एकमात्र भ्रान्ति से अपने को जगद्रूप से देखता है ॥२८॥
215259
215260 यही कारण है कि जीवन्मुक्त तत्त्वज्ञानियों की जन्म-मरणादिरूप सांसारिक स्थितियाँ अन्य दृष्टि से विद्यमान रहती हुई भी नहीं ही रहती हैं, यह कहते हैं। ___इस जगत् के पारावारदर्शी जीवन्मुक्त महापुरुष जीवन धारण करते हुए भी वस्तुतः जीवन धारण नहीं करते एवं मरे हुए नहीं रहते भी वे मरे हुए-जैसे तथा उपस्थित रहते हुए भी नहीं-से रहते प्रतीत होते हैं ॥२९॥
215261 जैसे घर के अन्दर स्थित भी पुरुष गोशाला आदि में आसक्तचित्त हो गृह कार्यों को नहीं देखता, वैसे ही ब्रह्म में आसक्तचित्त तत्त्वज्ञानी पुरुष देहयात्रा के निर्वाह के लिए कर्मों को करते हुए भी उन्हें नहीं देखता ॥३०॥
215262
215263 प्रासंगिक बातें समाप्तकर अब प्रस्तुत का अनुसन्धान कर रहे हैं।
215264 जैसे ब्रह्माण्ड के हृदय में विराट्जीव चन्द्रमा स्थित है, वैसे ही प्रत्येक व्यष्टिदेह में हिमकण के सदृश वीर्यरूप जीव स्थूल में स्थूल एवं लघु में लघु रूप से स्थित है ।।३१॥
215265
215266 उस जीव के देहधारण का प्रकार बतलाते हैं।
215267 पिता के हृदय में वीर्यरूप से अवस्थित अहंकारात्मा जीव माता की त्रिकोणाकार योनि में पिता के द्वारा निषिक्त होकर त्रिकोणाकार परिच्छिन्न कल्पना को प्राप्त होता है । तदनन्तर उस योनि में स्थित रक्त से मिल करके कललबुबुद् तथा पिण्ड आदि आकार-क्रम से आविर्भूत हो असद्रूप शरीर में सआकार 'अहम्' इत्याकारक अभिमान को चेतन होने के कारण मानने लग जाता है ॥३२॥
215268 इस प्रकार त्रिकोणाकारोपलक्षित माता के गर्भ में, एकमात्र शुक्र ही, जिसमें सत् यानी अस्थि, स्नायु आदि कठिनांशरूप से स्थित रहता है ऐसे अपने कर्मों द्वारा निर्मित शरीर में कोशाकार कृमि की नाईं बद्ध होकर 'मैं जीव हूँ' इत्याकारक अभिमान से युक्तगत इस तरह अवस्थित रहता है, जिस तरह फूलों में सुगन्ध ॥३३॥
215269
215270 उसमें भी, चन्द्रकलाओं के चन्द्रबिम्ब की नाईं, हृदय में स्थित वीर्यकणों के भीतर अहंभाव की स्फुर्तियों की विशेषरूप से व्याप्ति होती है और उसके द्वारा सारे शरीर में सामान्यतः अहंभाव का विस्तार होता है, यह सब अपने एकमात्र अनुभव से ही सिद्ध है, यह कहते हैं।
215271 वीर्य कणों के अन्दर स्थित संवित् पैर से लेकर मस्तक तक सारे शरीर में अहंभावरूप से इस प्रकार व्याप्त हो जाती है, जिस प्रकार सारे ब्रह्माण्डमण्डप में चन्द्रमा की किरण ॥३४॥
215272
215273
215274 उसके बाह्य पदार्थों के अवलोकन में द्वार बतलाते हैं।
215275 इन्द्रियों के छिद्ररूपी पनाले से बाहर निकला हुआ आभाससहित अन्तःकरणात्मक ज्ञानरूपी जल तीनों लोकों में स्थित सन्निकृष्ट बाह्य पदार्थों को ऐसे व्याप्त कर लेता है जैसे धूम्र मेघरूप से सारे आकाश को ॥३५॥
215276
215277 समस्त देह की अपेक्षा वीर्य में इसका विशेषाभिमान अनुभवसिद्ध है, यह बतलाते हैं।
215278 यद्यपि समस्त शरीर में बाहर और भीतर सर्वत्र वह ज्ञान रहता है, तथापि इस वीर्य में इसको सबसे अधिक अहमभिमान रहता है ॥३६॥
215279
215280 यही कारण है कि हार्दिक संकल्पपूर्वक ही सम्पूर्ण बाह्य पदार्थों के व्यवहार प्रवृत्त होते हैं यह कहते हैं ।
215281 इसी हेतु से संकल्पात्मक यह जीव हृदय के अन्दर रहकर जिस किसी वस्तु का संकल्प करता है, शीघ्र उसी रूप से बाहर स्पष्ट प्रसृत होने लग जाता है ॥३७॥
215282
215283 __ और इसी कारण से उस जीव का वह अहंभाव चित्त की ब्रह्माकार स्थिति के बिना हजारों अन्य उपायों से भी शांत नहीं होता, यह कहते हैं।
215284 यथास्थित यानी स्वभावसिद्ध चित्तवर्जित स्थिर ब्रह्मैकरसस्थितिरूपी ज्ञानदशा को छोड़कर और किसी भी दूसरी स्थिति से 'अहम्' इत्याकारक भ्रम शांत नहीं होता ॥३८॥
215285 इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी मनन, निदिध्यासन आदि के द्वारा निरंतर चिंतन की जा रही भी अपनी ब्रह्मचिंता अहंभाव की आत्यंतिक शांति के लिए उत्तरोत्तर भूमिकाओं में निर्विकल्प समाधि के परिपाक क्रम से चरम भूमिका तक आकाश के समान आपको बना देनी चाहिए | अतः इतने से ही संतुष्ट होकर आप बैठ मत जाइये ॥३९॥
215286
215287 तो क्या आप जैसे महानुभावों को भी वह वैसी ही सम्पादनीय है, इस पर नहीं यह कहते हैं। __ ब्रह्मज्ञानी लोग इस संसार में बाह्य तथा मानसिक दृश्य-दर्शन के अभिमान से शून्य कर्मेन्द्रियों के व्यापारों से रहित एवं भाव्य और भावन से वर्जित ऐसे व्यवहार करते है, जैसे काष्ठ के पुरुष ॥४०॥
215288 जिसके अंदर तुच्छ प्रपंच की भावना नहीं है, वह जीते-जी आकाश के समान विशाल, श्रृंखला आदि के बंधन से निर्मुक्त हुए की नाईं, स्पष्ट रूप से मुक्त कहा जाता है ॥४१॥
215289
215290 शुक्रांश के सम्बंध के वश से ही समस्त शरीर में अहंभाव का सम्बंध भी रहता है यह कहते हैं ।
215291 वीर्यकणों के अंदर स्थित संवित् पैर से लेकर मस्तक तक समस्त शरीर में अहंभाव रूप से इस प्रकार व्याप्त हो जाती है, जिस प्रकार सारे ब्रह्माण्ड में सूर्य की प्रभा ॥४२॥
215292
215293 चक्षु आदि इन्द्रियों के रूप से तत्-तत् स्थानों में सम्बंध भी शुक्रात्मभूत ही जीव का रहता है, यह कहते हैं।
215294 चक्षु इन्द्रिय और चक्षुगोलक, स्वादेन्द्रिय और जिह्वास्थान, श्रवणेन्द्रिय और श्रवणस्थान

215295
215296 इत्यादि सब वीर्य में स्थित वह संवित् ही होती है, इसीलिए स्त्री आदि का दर्शन, स्पर्शन, श्रवण आदि होने पर पहले की रूपादि पाँच वासनाएँ बांध कर समस्त इन्द्रियों के द्वारा जननिक कामोद्दीपन से उनमें निमग्न हो जाती है ॥४३॥
215297 अज्ञानावृत चिति की विपरीत भावना ही सबसे पहले मन बनती है, फिर वीर्य में अहंभावरूप एक देश के द्वारा सारे शरीर में व्याप्त होकर तत्-तत् इन्द्रियभाव से इस तरह उदित होती है, जिस तरह पृथिवी में सर्वगामी भी रस अंकुर के रूप से वसन्त ऋतु में उदित होता है ॥४४॥
215298
215299 इसीलिए उसके प्रतिकूल यथार्थ भावना के बिना उस जीव के दुःखों का उपरम नहीं होता, यह कहते हैं। ___जो पुरुष इस संसार में उत्पन्न मन, अहंकार, देहादि जगत्-पदार्थों में 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् नेह नानास्ति किंचन, अथात आदेशो नेति नेति' इत्यादि श्रुतियों द्वारा दिखलाई गई अभावरूप की भावना नहीं करता, फिर मोक्ष के अनुकूल यत्न से रहित उस पुरुषरूपी गदहे के जन्मादि अनन्त दुःखों की शान्ति कभी नहीं होती ॥४५॥
215300
215301 सारे सांसारिक पदार्थों में ब्रह्मरूप की भावना कर रहे पुरुष को तो बाह्य सर्वस्व का त्याग होने पर भी प्रारब्ध के कारण आकृष्ट हुए मनुष्यों के द्वारा भोजन, वस्त्र आदि के मिल जाने से तथा अपने भीतर स्वानन्दामृत-तृप्ति रहने से वैराजपद तक साम्राज्य सुख है ही, यह कहते हैं।
215302 जिस किसीके द्वारा वस्त्र आदि से ढक दिया गया, जिस किसी के द्वारा खिला दिया गया तथा जहाँ कहीं सो जानेवाला तत्त्वज्ञानी पुरुष सम्राट् के समान शोभित होता है ॥४६॥
215303 समग्र ब्रह्माकार वासनाओं से अथवा जले हुए वस्त्रों के तन्तुओं के आकार के सदृश जागतिक समस्त वासनाओं से युक्त हुआ भी तत्त्वज्ञानी पुरुष वासनारहित ही रहता है तथा अन्तःशून्य होता हुआ भी परिपूर्णात्मा वह आकाश के सदृश प्राणवायु से समन्वित रहता है ॥४७॥
215304 षष्ठ आदि भूमिकाओं में प्रविष्ट होने के कारण आसन, शयन या यान में स्थित, निर्वाणदशा को प्राप्त अतएव मानसिक चिन्ताओं से सर्वथा अलग हुआ तत्त्वज्ञानी पुरुष निद्रालु की नाईं, अनेक तरह के यत्नों से जगाने पर भी नहीं जागता ॥४८॥
215305 हे श्रीरामचन्द्रजी, सर्वत्र व्याप्त भी संविन्मात्र वह पुरुष शरीर के स्फुटसार में (वीर्य में) इस तरह अवस्थित रहता है, जिस तरह पद्मकोश में गन्ध ॥४९॥
215306
215307 इस तरह व्यष्टि और समष्टि जीव-भावादि के वर्णन को परम प्रस्तुत विषय में संयोजित करके अपने उपदेशरूप सर्वस्व को संक्षिप्त करते हुए महाराज वसिष्ठजी कहते हैं। __हे श्रीरामचन्द्रजी, संविद्मात्र ही जीव कहा गया है और उसी के विस्तार को तत्त्वज्ञानी लोग 'जगत्' समझते हैं यानी यह जो जगत् है, वह एकमात्र संविद्रूप जीव का विस्तार ही है। जब यह जीव आत्मनिष्ठ हो जाता है तब अजगद्रूप अपने परम पद को प्राप्त हो जाता है, बस यही सर्वोत्कृष्ट उपदेशस्थिति है ॥५०॥
215308
215309
215310 दृढ़ वैराग्य होना ही साधन-रहस्य है, यह कहते हैं।
215311 हे श्रीरामजी, समस्त सांसारिक विभव आदि भाव पदार्थों में विरक्त हो जाइये तथा पाषाण के समान अपने हृदय को बना करके ऐश्वर्य-प्राप्ति के लिए आप जिसरूप से तैयार हो रहे हैं वैसा ही सन्नद्ध रहिये ॥५१॥
215312
215313 'पाषाण के समान अपने हृदय को बना करके यह जो ऊपर कहा है, उसे और साफरूप से कह रहे हैं। __ हे साधो, राघव, जैसे अचित्त्वशरीर पत्थर के हृदय का पोलापन अचिद्रूप होने से ही चिति के निवेश के लिए अवकाशअभावरूप अपोलापन प्रसिद्ध है वैसे चिन्मात्रशरीर आपका दहराकाशरूप हृदय सौषिर्य (हृदय पोलापन) चिद्रूप होने से ही अचिति के निवेश के लिए अवकाशअभावरूप चिति से निबिड़ित (सघन) अपोलापन की नाईं हो जाय (2) ॥५२॥
215314
215315 यही कारण है कि स्फटिक पत्थर में प्रतिबिम्बित मनुष्यों के व्यवहार कर्मों के सदृश ज्ञानी और अज्ञानी दोनों में प्रतीति साम्य रहने पर भी सत्यत्व वासनाभावकृत विशेष है, यह कहते हैं।
215316 हे श्रीरामजी, तत्त्वज्ञानी और अज्ञानी- दोनों के सम्पूर्ण भाव और अभाव रूप कर्मों में एकमात्र वासनाभाव के सिवा और कोई दूसरा विशेष नहीं रहता ॥५३॥
215317 और इस तरह स्फटिक पत्थर में द्रष्टापुरुष की दृष्टि की नाईं चैतन्य की जो सत्ता है वही वासनाओं से दीपित होकर जगद्रप हो जाती है और वासनाओं के अभाव से निमिषित यानी शान्त हो करके तो अपरिच्छिन्न परमतत्त्व मोक्षरूप हो जाती है, जिसका दूसरा कोई नाम ही नहीं है ॥५४॥
215318
215319 इसलिए एकमात्र चिति की सत्ता ही नित्य है, यह कहते हैं।
215320 यह सारा दृश्य प्रपंच पहले नष्ट होता है और नष्ट होकर फिर पुनः उत्पन्न होता है । परंतु हे श्रीरामचन्द्रजी, जो न तो कभी नष्ट हुआ, न उत्पन्न ही हुआ और सद्रूप है वही आप हैं ॥५५॥
215321 हे श्रीरामजी, इस तरह के बोध से मूलअज्ञान का नाश होने पर अन्वेषण करने पर भी कहीं जगत्भ्रान्ति अस्तित्व नहीं रखती, और मृगतृष्णा जैसे जल प्रदान नहीं करती, वैसे ही यह संसार में अंकुर नहीं प्रदान करती ॥५६॥
215322 आत्मपदार्थ के साक्षात्कार से काटी गई अहंभावना दिखाई देने पर भी भीतर में संसार को इस तरह उत्पन्न नहीं कर पाती, जिस तरह दग्ध कर दिया गया बीज अंकुर उत्पन्न नहीं कर पाता ॥५७|
215323 ___(8) अथवा हे साधो श्रीरामचन्द्रजी, आज तक चिदात्मा के अभिमान से शून्य होने के कारण अचित्त शरीर हुए आपका-अचिद्रूप अज्ञान से स्फटिक पत्थर के अन्दर कल्पित आकाश की नाईं करोड़ों घनादिरूप भोग सामग्रियों के लाभ से भी परिपूर्ण नहीं हो रहा कामरूपी मन-छिद्र अब नित्यनिरतिशयानन्द पूर्णात्मा के लाभ से पूर्ण काम हो जाने के कारण, बाधित हुए वास्तविक स्फटिकछिद्र की नाईं, एकमात्र आनन्दघन हो जाय, यह आशय है ।
215324
215325 इसीलिए विहित कर्मों का अनुष्ठान करने या न करने पर तत्त्वज्ञानियों के लिए कोई विशेष बात नहीं निकलती, यह कहते हैं।
215326 वीतराग, मानसिक विकारों से रहित तत्त्वज्ञानी पुरुष चाहे कर्म करे या न करे, इससे उसमें कोई नयी बात नहीं आती, वह तो सर्वदा ही संकल्पशून्य एवं नित्यमुक्त होकर अपनी आत्मा में ही स्थित रहता है ।।५८॥
215327
215328 मनयुक्त हठयोगी लोग शान्ति आदि गुणों के कारण अपनी आत्मा में क्यों नहीं स्थित रहते? इस आशंका पर कहते हैं।
215329 जो हठयोग से शान्त बने योगी लोग रहते हैं वे भी चित्त की उपशान्ति हो जाने पर ही भलीभाँति शान्त हो पाते हैं, अन्यथा नहीं क्योंकि उनकी भोगवासनाएँ बिलकुल मूल से छिन्न हुई नहीं रहतीं, इसमें कारण यह पड़ जाता है कि सम्पूर्ण वासनाओं का आधारभूत उनका चित्त तो बना ही रहता है ॥५९॥
215330
215331 चित्त, देह आदिरूप से जीव की जो एकरूपता है, वही ब्रह्म से जीव को भिन्न बनानेवाली और उसको संताप देनेवाली है और उसके अभाव में तो यह जीव ब्रह्म से अभिन्न एवं संतापशून्य ही बना रहता है, यह कहते हैं।
215332 जीव ज्ञानी (शोधित त्वंपदार्थ), मूर्तिशून्य, (चित्त, देह आदि स्वरूप न हुआ) एवं शुद्ध चैतन्यप्रकाशरूप बनकर ही परमात्मा के साथ एकता प्राप्त करने के लिए योग्य हो जाता है । वही जीव अन्य होता हुआ भी उस परमात्मा से ऐसे अनन्य है, जैसे मध्याह्नकाल में सूर्य का प्रकाश सूर्य से अनन्य है ॥६०॥
215333
215334 आत्मा के उसी मूर्तिशून्य केवल चिदालोकस्वरूप का अनुभव कराते हैं।
215335 पुरुष के शरीर से बहुत दूरी पर स्थित सूर्य, चन्द्र आदि मण्डलतक चक्षु आदि के द्वारा गये हुए चित्त की जो वृत्ति है, उसका मध्य में विच्छेद न रहने के कारण देह से लेकर सूर्यादिमण्डल पर्यन्त अविच्छिन्नरूप से अपरोक्ष चिति उसमें अभिव्यक्त है ही । यह वृत्ति देहप्रदेश तथा चन्द्रप्रदेश में यद्यपि विषयसहित है, तथापि मध्यभाग में उसका निर्विषयक जो रूप प्रसिद्ध है उसी रूप को परमात्मा का पूर्ण रूप समझना चाहिए (M) ॥६१॥

215336
215337 निर्विषयक चिति का ही यह जगत् एक मायिक चमत्कार है, यह कहते हैं।
215338 असीम और अनभिव्यक्त सुन्दर चिदाकाशरूप कपूर जो अपने भीतर स्वयं चमत्कार करता है, उसी को वह जगद्रूप से जानता है ॥६२॥
215339 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह से यह संसार तत्त्वज्ञानी पुरुष को सांसारिक भ्रम के दूर हो जाने से प्रकाशमय, उपेक्षित दीप की नाईं, निर्वाण को प्राप्त अक्षय (परिपूर्ण) ब्रह्मरूप ही भासता है और अज्ञानी को तो परमार्थतः आकाश के उदर में स्थित
215340 (M) देखिये यह श्रुति - 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्'।
215341
215342 भी यह संसार सर्वनियन्ता परमेश्वर की समस्त नियन्त्रण व्यवस्थाओं से तथा भोगप्रीतियों से अनुगत ही भासता है । कहने का तात्पर्य यह कि यह जगत् भिन्न-भिन्न दृष्टिरूप ही है ॥६३॥
215343
215344 ___ बाईसवाँ सर्ग समाप्त
215345 तेईसवाँ सर्ग मरुभूमि के महावन में महाराज वसिष्ठ के साथ मंकिनामक ब्राह्मण का समागम तथा
215346 ___ वैराग्य आ जाने से तत्त्वजिज्ञासु हुए उसका उपदेश, यह वर्णन। 'नीरसो भव भावेषु सर्वेषु विभवादिषु' इससे जो वैराग्य की दृढ़ता के लिए आवश्यकता बतलाई गई है उसको खूब स्थिर करने के लिए मंकि ब्राह्मण का उपाख्यान आरम्भ करते हैं।
215347 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, भलीभाँति आँखों के सामने दिखाई दे रहे इस स्वाभाविक अज्ञानादिरूप संसार से तत्त्वबोध द्वारा निकलकर आप मंकि के सदृश उत्तम लक्षणों से युक्त और वैराग्य की वासना से समस्त सांसारिक वासनाओं से निर्मुक्त होकर निर्वाण पद को प्राप्त हो जाइये ॥१॥
215348 बहुत दिन पहले की बात है, प्राचीन काल में एक उत्तमव्रती मंकि नामक ब्राह्मण हुए थे, हे श्रीरामचन्द्रजी उन्होंने मेरे उपदेश देने पर कैसे निर्वाण पद की प्राप्ति की, उसे आप सुनिये ॥२॥
215349 किसी समय पहले आपके पितामह अज ने किसी यज्ञादि रूप कार्य से मुझे निमन्त्रण दिया था, इसलिए आकाशमण्डल से इस पृथिवी पर मैं आया ॥३॥
215350 आपके पितामह की नगरी अयोध्या में आ रहा मैं पृथिवी पर विचरते हुए महान् आतपों से युक्त किसी एक बड़े महाजंगल में पहुँच गया |४॥
215351
215352 हे श्रीरामचन्द्रजी, वह महाजंगल अविच्छिन्नरूप से धूलि उड़ने के कारण धूसर हो रहा था, वहाँ पर तप्त हुई रेत खूब चमक रही थीं, उसका और छोर कहीं नहीं दिखाई दे रहा था तथा वह कहीं-कहीं निकृष्ट ग्रामों से चिह्नित था |५॥
215353 धूलि आदि के उड़ने से अक्षुब्ध हुए आकाश, झंझावात, धूप, मृगतृष्णा के जल और तप्त हुई पृथिवी की शान्ति से शोभायमान, विस्तृत, शून्य तथा दुर्गम होने के कारण जानेवालों के द्वारा किये गये महान् प्रयत्नों से युक्त निर्मल ब्रह्म सत्ता की नाईं वह महाजंगल था ॥६॥
215354 मोह पैदा करनेवाली मृगतृष्णा-सी अविद्या के सदृश, भ्रम के कारण जड़ता को प्राप्त, बहुत दूर तक फैला हुआ, प्राणियों के संचार से शून्य तथा दिग्भ्रमरूपी कुहरा से वह व्याप्त था |७॥
215355 उस महाजंगल में पहुँचने के बाद ज्यों ही मैं इधर-उधर विहार करने में प्रवृत्त हो रहा था, त्यों ही श्रम के मारे एक पथिक को कुछ कहते देखा ॥८॥
215356 ___ वह पथिक कह रहा था : अहो, जैसे दुर्जन पापी का समागम परिताप के लिए ही होता है वैसे ही प्रचण्ड तापयुक्त यह सूर्य भी अत्यन्त खेद पहुँचाने के लिए ही उदित हुआ है ॥९॥
215357 सभी अंग एक तरह से गलते जा रहे हैं, इस ताप में मानों अग्नि प्रदीप्त हो रही है तथा संकुचित हो रहे१८०४
215358 पल्लवोंवाली वनराजियाँ सन्तप्त हो रही हैं|१०॥
215359 इसलिए छोटे-से इस अगले गाँव में प्रविष्ट होकर कुछ देर तक रहूँ। यहीं पर जल्दी थकावट मिटाकर फिर शीघ्रगामी मैं अपना रास्ता पकड़ लूँगा |११॥
215360 ऐसा विचारकर जब वह आगे स्थित किरातों के एक छोटे से गाँव में प्रवेश करने की इच्छा कर रहा था, तब तक मैंने उससे यह बात पूछ दी () ॥१२॥
215361 हे अकिंचन पुरुषों के संचारयोग्य मार्ग का परिज्ञान न रखनेवाले मरुमार्ग के, महाजंगल के पथिक, हे शुभकृते मेरे मित्र, (यहाँ मेरे दर्शन से सभी दुःखों के मूल का क्षय हो जाने के कारण) तुम्हारा स्वागत हो ।।१३॥
215362 हे निम्नमार्ग के पथिक (8) पूर्व के गाँवों में अन्न-पान-आश्रय आदि के लाभ द्वारा कुछ विश्रान्तिसुख पा जाने पर भी अतिथियों का सत्कार करनेवाले पुरुषों से शून्य गाँव में रहकर इस मनुष्यदेहरूपी देश में आगे चलकर चिरकाल तक विश्रान्ति नहीं प्राप्त कर सकोगे (म) ॥१४॥
215363 पामरजनों के निवासस्थान गाँव में (M) विश्रान्तिसुख नहीं मिलता। हे श्रीरामजी, यह निश्चित है कि नमक का पानी (8) पीने से तृष्णा और बढ़ती जाती है, उससे प्यास नहीं बुझती ॥१५॥
215364 ये सब पुलिन्द जाति के जन्तु लोग जंगली एक छोटे-से गाँव में रहते हैं, जनपद के स्पन्द से बहुत डरते हैं तथा उटपटांग मार्ग मे इधर-उधर मृगों की तरह घूमते-फिरते हैं (P2) ॥१६॥
215365 पत्थर की बनी मूर्तियों की नाईं वे विचारों में स्फुरित नहीं होते यानी मूढ़ होते हैं, अनुभूतियों में खूब जलते हैं तथा दुराचार से वे कतई नहीं डरते (१) ॥१७॥
215366 काम और अर्थ में ही इनका सम्पूर्ण पौरुष परिनिष्ठित रहता है तथा मुग्ध बुद्धि वे आपातरमणीय कर्मों में ही रमण किया करते हैं ।।१८। दोनों कुल की
215367 () अर्थात् मैंने उसका भाग्योदयकाल जानकर उसके सम्पूर्ण श्रम का मूलोच्छेद करने के लिए आगे कही जानेवाली बातें पूछ दी।
215368 (A) हे अधराध्वग, इस सम्बोधन से उस समय महाराज वसिष्ठजी का आकाशमार्ग से गमन सूचित होता है ।
215369 __(9) यह ऊपरी अर्थ है । इसका मनोगत अर्थ यह है - हे अधरकर्म के पथिक, कर्मोपासना से लब्ध होनेवाले इस दक्षिणायन-उत्तरायन मार्गरूपी पथमें, स्वर्ग आदि भूमियों में कुछ-कुछ विश्रान्ति को प्राप्त करते हुए भी जन्मसमूहरहित मोक्ष की नाईं चिरकाल तक विश्रान्ति न प्राप्त
215370 कर सकोगे ।
215371 (M) वास्तविक अर्थ यह है : कामद्वेष, आदिकों के निवासस्थान कर्तृ-करण संघात के आलय देव-मनुष्य आदि देह में विश्रान्तिसुख नहीं मिलता ।
215372 (4) नमकीन विषयों के सेवन से विषयाभिलाषा और बढ़ती जाती है । सुनिये ययाति ने क्या कहा है-'न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ।'
215373 () वास्तविक अर्थ यह है- ये काम आदि पल्लव की नाईं स्नेह-राग से युक्त है, विवेक स्पन्द से सदा डरते हैं तथा अशास्त्रीय मार्ग में खूब घूमते हैं।
215374 (१) विवेकज्ञान होने पर वे काम आदि स्फुरित नहीं होते, तत्त्वज्ञान का अनुभव हो जाने पर ये जलने लगते हैं तथा दुराचार से कभी तनिक भी भय नहीं करते ।
215375
215376 विशुद्धता से विस्तृत, शीतल, उदार, ब्रह्मानन्दैकरसशालिनी प्रज्ञा इन लोगों में ऐसे विश्वास नहीं करती, जैसे मरुस्थल में मेघ माला ॥१९॥
215377 अन्धकारावृत गुहा में अजगर होना अच्छा है, पत्थर के भीतर कीट होना अच्छा है तथा मरुस्थल में पंगु मृग होना अच्छा है, परन्तु ग्रामीणजन का (m) साथ अच्छा नहीं है |२०॥
215378 निमेषमात्र के लिए आस्वाद में मधुर, क्षणभर में ही बिगाड़ कर देनेवाले तथा प्राण लेने में सदा तैयार रहनेवाले ये ग्रामीणजन, मधुमिश्रित विषकण के समान हैं ॥२१॥
215379 धुलिधूसर, तृण, पर्ण तथा वन में व्यग्र गाँव में होनेवाले ये अधार्मिक जनरूपी पवन जीर्ण-शीर्ण घरों में संचार करते हैं ॥२२॥
215380
215381 हे अनघ श्रीरामजी, इस तरह मेरे कहने के बाद मेरा आशय जानकर 'ये मेरा अवश्य उद्धार करेंगे' इसलिए मेरे वाक्य से भलीभाँति आश्वासन पाकर अमृतरूपी जल से स्नान किये हुए के सदृश उस मंकि ने मुझसे यह कहा ॥२३॥
215382
215383 उस पथिक ने कहा : भगवन्, आप कौन हैं ? आप पूर्णात्मा आत्मज्ञानी कोई महात्मा प्रतीत हो रहे हैं, क्योंकि आप अनाकुल होकर इस लोक को ऐसे देख रहे हैं, जैसे कोई पथिक ग्रामयात्रा को देखता हो ॥२४॥
215384

पूर्णात्मा को ही हेतुओं के विर्तक द्वारा प्रकट करते हैं।
भगवान् क्या आपने अमृत का पान किया है या आप सम्पूर्ण लोकों के ईश्वर है अथवा विराट पुरुष है ? आप सब अर्थों से रिक्त होते हुए भी परिपूर्ण चन्द्रमा की नाईं शोभते हैं ॥२५॥
सांसारिक दोष दुःखों से शून्य हैं, निरतिशयानन्द होने से आप जीवन्मुक्तों के गुणों से परिपूर्ण हैं, देह आदि का कुछ भी अनुसन्धान न रहने से आप मदघूर्णित से मदोन्मत्त के समान है, आप स्थिर-से हैं, समष्टि में अपवाद तथा अध्यारोप दृष्टि से आप सब कुछ होते हुए भी नहीं है एवं व्यष्टि में अपवाद
और अध्यारोप दृष्टि से आप सब कुछ नहीं होते हुए भी सब कुछ हैं ही ॥२६॥

इस प्रकार का मैं हूँ, यह तुमने कैसे जाना, यदि यह कहिये, तो इसका उत्तर यह है कि आपके रूप के अवलोकन से ही', यह सूचित करते हुए कहते हैं।
हे मुने, शान्त, रमणीय, प्रदीप्त, प्रतिघातरहित, सर्वथा निवृत्त तथा समस्त सामर्थ्ययुक्त जो रूप (s) रहता है वैसा यह आपका रूप क्यों भासता है ? ॥२७॥
आप पृथिवी पर स्थित हुए भी समस्त लोकों के ऊपर आकाश में स्थित-से हैं| आस्थाशून्य रहते हुए भी आप मेरे समान लोगों का उद्धार करने में सघन आस्था से युक्त-से मुझे प्रतीत हो रहे हैं ।।२८॥
चन्द्रमा की नाईं विशुद्ध आपका अमृतमय मन चन्द्रमा की किरणों की तरह पदार्थों में प्रसृत नहीं है और न औषधि, वनस्पति, सोम, घी, दूध, अन्न आदि पदार्थों के रूप से उपभोग के योग्य
(M) अज्ञानीजन का - यह तात्पर्यार्थ है । () इसमें यह श्रुति प्रमाण है- 'रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे'।

हैं जिससे नष्ट हो जायेगा । अतः आपका मन सदा ही परिपूर्ण स्थित है । तात्पर्य यह कि
चन्द्रमा से भी बढ़कर आपका मन है ॥२९॥

और दूसरा भी चन्द्रमा के साथ साम्य तथा विशेषता बतलाते हैं। मुने, आप कलावान्, कलंकशून्य, भीतर से शीतल, प्रकाशमय, समरूप तथा रसायनप्रवाह पूर्ण , पूर्ण चन्द्रमा के सदृश भासते हैं (8) ॥३०॥

इसी तरह हिरण्यगर्भ के साथ आपका सादृश्य तथा उससे बढ़कर आपमें विशेष गुण है, यह कहते हैं। __ अंकुर में काण्ड आदि फलपर्यन्त स्थित वृक्ष के रूप की नाईं हे भगवान्, सर्वज्ञता तथा सर्वशक्तिमानता आदि गुणों से सम्पन्न आपकी आत्मा में ही यह संसारमण्डल सृष्टि योग्यरूप से स्थित मैं देखता हूँ। परन्तु इस संसारमण्डल की सृष्टि के लिए सत् और असद्भाव को मैं आपकी इच्छा में ही स्थित जानता हूँ। यदि आप चाहें तो आप भी संसार की सृष्टि अवश्य कर सकते हैं, परन्तु आप चाहते नहीं, बस यही तो आपमें हिरणयगर्भ से बढ़कर एक विशेष गुण है ॥३१॥

इस तरह प्रशंसा द्वारा अभिमुख किये गये महाराज वसिष्ठजी को अपनी वैराग्य आदि साधनसम्पत्ति से उपदेशयोग्यता दर्शानि के लिए अपने गोत्र, नाम आदि का बखान करता है।
हे महाभाग, मैं शाण्डिल्य गोत्र में उत्पन्न मंकि नामधारी ब्राह्मण हूँ| तीर्थयात्रा करने की इच्छा से बहुत दूर तक जाकर मैंने अनेक तीर्थों के दर्शन किये । अनन्तर अब मैं बहुत देर से अपने घर को जाने के लिए उद्यत हूँ ॥३२,३३॥
हे मुने, इस ब्रह्माण्ड के उदर में बिजली की चमक के समान क्षणभंगुर भूतों को देखकर विरक्तमन मुझे घर जाने की इच्छा नहीं होती ॥३४॥
भगवन्, इस दीन के ऊपर दया करके अपना नाम, गोत्र आदि कथनपूर्वक ठीक-ठीक इसे परिचय दीजिये () क्योंकि महात्माओं के चित्तरूपी सरोवर गम्भीर और निर्मल रहते हैं ॥३५॥
अपने दर्शन से ही मित्र बना लेनेवाले (आपके सदृश) महात्माओं के सामने सभी प्राणी, कमलों की नाईं, विकसित और आश्वासित हो जाते हैं ॥३६॥
कुछ विवेकसम्पन्न हुआ भी मेरा यह मन अज्ञानजनित प्रबल सन्देह बना रहने से बिना गुरुउपदेश के सिर्फ एकमात्र अपने विचारकौशल से संसार के भ्रम से उत्पन्न दुःख को समूल नष्ट करने में समर्थ नहीं है, यह मैंने बार-बार मनन करके निश्चय कर लिया, इसलिए पूर्ववर्णित मेरा उद्धार करने में सामर्थ्य रखनेवाले आप रहस्यज्ञान के अनुकूल उपदेश की अनुकम्पाओं से मोहजनित मेरे संशयों का उच्छेद कर दुःखनाश करने योग्य इस मेरे मन को बना दीजिये ॥३७॥
__() पूर्ण चन्द्रमा में भी कलंक रहता है, परन्तु आप कलंकशून्य हैं, यह एक आपमें अधिक गुण है। __ (2) कृपया सत्य आत्मा का मुझे उपदेश दीजिये, यह वास्तविक अर्थ है ।

__ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे महाबुद्धे, मैं ब्रह्मलोकवासी वसिष्ठमुनि हूँ । राजर्षि अज के याजनादिरूप किसी काम से आ रहा मैं इस मार्ग में उपस्थित हूँ॥३८॥
हे पथिक, विषाद मत करो, तुम मनीषियों के रास्ते पर अब आ गये हो, लगभग तुम संसारसागर के दूसरे किनारे लग चुके हो ॥३९॥
__ मैं मनीषियों के रास्ते पर आ गया हूँ, इसमें कौन-सा मेरा परिचायक चिह्न है ? इस पर कहते हैं। _ ज्ञानाधिकार प्राप्ति के भाग्य से हीन मनुष्य की वैराग्यविभव से उदार ऐसी मति, उक्ति तथा शान्तस्वरूप आकृति नहीं हो सकती ॥४०॥
जैसे धीरे-धीरे शाणपर घिसने से मणि निर्मलरूपता को प्राप्त होती है वैसे ही काषायों के परिपाक से चित्त विवेकता को प्राप्त होते हैं ॥४१॥
हे विप्र, तुम क्या जानना चाहते हो और कैसे संसार को छोड़ना चाहते हो, क्योंकि शिष्य गुरु से उपदिष्ट अर्थ को बार-बार परिशीलन करके ज्ञातांश को फिर प्रश्नावधारण आदि कर्मों से चूँकि सफल बनाता है, वह मैं समझता हूँ, अतः तुम्हें जो अपना अज्ञात और जिज्ञासितांश हो, वह कहो ॥४२॥
चूँकि शिष्य रागादिमलशून्य वासना से युक्त रहता है, इसीलिए वह उत्तम वैराग्य आदि तीन साधनों से सम्पन्न मानस तथा नित्यअनित्य एवं सारअसार के विवेक में निपुण मति युक्त होता है। वही गुरुजनों के उपदेशरूपी तेज से शोकशून्य आत्मतत्त्व पद प्राप्त करने के योग्य है, दूसरा नहीं। इसलिए जन्मादि सम्पूर्ण दुःखों से तैर जाने की इच्छायुक्त बुद्धिवाले तुमसे सम्भाषण आदि करके मैंने अच्छी तरह समझ लिया है कि तुम मेरे उपदेश के अधिकारी अवश्य हो, इसीलिए मैं तुमसे कहता हूँ। अतः तुम अपना पूर्वोत्तर वृत्तान्त मुझसे बतलाओ ॥४३॥

तेईसवाँ सर्ग समाप्त
चौबीसवाँ सर्ग देह, इन्द्रिय, मन तथा बुद्धि आदि के दोषों के सहित सांसारिक अपने दुःखसमूह का मंकि द्वारा वर्णन ॥

महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, यों मेरे कहने पर उस ब्राह्मण मंकि ने मेरे चरणों पर लोटकर आनन्दजलपरिपूर्ण आँखों से युक्त हो मुझे मार्ग में ले चलते हुए यह कहना आरम्भ किया ॥१॥
मंकि ने कहा : हे भगवन्, संशय के उच्छेद के लिए उपदेश देने में कुशल साधु पुरुष के
अन्वेषण में तत्पर हो मैंने दसों दिशाओं में, दृष्टियों की नाईं, खूब भ्रमण किया, परन्तु संशय का विनाशक कोई सज्जन पुरुष मुझे न मिला ॥२॥
आज आपको पा जाने से सुर, असुर, पशु, पक्षी आदि समस्त देहों के सारभूत ब्राह्मणदेहों में श्रेष्ठ अपने इस ब्राह्मण शरीर का फल ज्ञानाधिकारसम्पत्ति से मैंने पा लिया । हे भगवन्, दोषप्रद सांसारिक दशाओं को देखते-देखते खिन्न हो गया हूँ ॥३॥

हेतुओं के साथ खेद का ही विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं। बार-बार जन्म और बार-बार मरणरूप संसार सदा दु:ख के भ्रम से युक्त है ॥४॥

215430 सदा दुःखभ्रमयुक्त ही यह संसार है, यह कैसे? क्योंकि सुख भी तो संसार में अनुभूत होते हैं, इस आशंका पर कहते हैं।
215431 संसार के सभी सुख भी आखिर में अवश्य दुःखदायी होने से अत्यन्त दुःसह दुःखरूप ही है । इसलिए हे मुने, मैं सांसारिक सुखों की अपेक्षा दुःखों को ही अच्छा समझता हूँ | जलचरों से जल की शीतलता जैसे निरन्तर अभ्यास के कारण सह ली जाती है वैसे ही अविच्छिन्न दुःखपरम्परा भी सुख के अभाव के अधिक अभ्यास के कारण दुःखपूर्वक मनुष्यों से सह ली जाती है, यह भाव है|५॥

215432

215433 अथवा अत्यन्त प्रबलदुःख का अनुबन्धी होने के कारण कोदो (एक प्रकार का मोटा अन्न) खाकर जीवन धारण करने में मनुष्यों को जो दुःख है उसकी अपेक्षा विष मिले हुए मिष्टान्न भोजन के आस्वादजनित सुखो में कम दुःख है । विष मिले हुए उपभोगजनित सुखों में बुद्धिमान् को अधिक द्वेषबुद्धि रखना ही उचित है, यह कहते हैं।
215434 हे सौम्य, आखिर में दृढ़ दुःखदायी होने से ये सुख ही मुझे ऐसे दुःखदायी हो रहे हैं, जैसे कि मानों मेरे लिए दुःख ही सुख हो गया हो । दाँत, केश और नाड़ियों के साथ अब मेरी अवस्था भी जीर्ण हो गयी ॥६॥
215435 उत्तरोत्तर भोगों के उत्कर्ष स्थान में अभिलाषाएँ बाँधकर बैठी हुई मेरी बुद्धि परम पुरुषार्थ के साधन में किसी तरह का अभी उद्योग नहीं कर रही है तथा मेरा मन भी उत्तरोत्तर बढ़ रहे रागरूपी पल्लवों से पल्लवित तथा अतीतकाल के करोड़ों बीत चुके भोगों के लिए शोक, मोह आदि कुत्सित संकल्पों के उपस्थित रहने से विवेकज्ञानशून्य हो गया है, यही कारण है कि वह अपने-अपने दोषादि के साक्षी के विवेक द्वारा प्रकाशित नहीं होता ॥७॥

215436

215437 इसमें दृष्टान्त बतलाते हैं।
215438 हे मुने, मेरा यह मन पीपल आदि के उड़ रहे सूखे पत्तों आदि के संचय से गन्दे गाँवों के मध्य भाग की नाईं हो गया है तथा मेरी जीविका भी नानाविध भोगवासनारूपी दुर्गन्धों को अपने अंग में धारण करनेवाली गीधतुल्य इन इन्द्रियों द्वारा निकृष्ट गन्दे गाँव की स्थिति-सी हो गयी है ॥८॥
215439 करंज आदि काँटेदार वृक्षलता के समान मेरी बुद्धि महाभयानक तथा कुटिल है एवं आयासयुक्त अज्ञानान्धकार से आच्छादित निरन्तर विषयों की चिन्ता से ब्रह्मसाक्षात्काररूपी प्रकाश के बिना ही मैंने अपनी सारी आयु व्यर्थ में ऐसे गँवा दी, जैसे दीपक आदि के प्रकाश को प्राप्त किये बिना अन्धकार से आवृत रात को आँखें व्यर्थ में गँवा देती हैं। हे मुने, शुष्कलता के सदृश यह तृष्णा न फूलती है, न फलती है और न विवेकरूपी रस को ही कुछ ग्रहण करती है, बार-बार व्यर्थ होने से यह नष्ट होकर भी नष्ट नहीं होती ॥९,१०॥

215440

215441 तुम्हारा कर्मों से ही उद्धार क्यों नहीं हो सकता, इस आशंका पर कहते हैं। जो कुछ मैंने नित्य-नैमित्तक कर्म किया है वह पूर्वजन्म के दुष्कर्म की राशि में निमग्न हो

215442

215443 गया तथा भोगवासनारूपी बीज तो उत्तरोत्तर अनर्थ के हेतुभूत काम्यनिषिद्ध कर्म में ही मुझे प्रवृत्त करता है ॥११॥
215444 पुत्र, कलत्र, बान्धव, चाकर आदि में आसक्ति रखने से यह जीवन भी जीर्ण हो चला, परन्तु हे भगवन्, मैं संसारसागर के पार न पहुँचा तथा भयदायिनी मेरी भोगों की आशा दिनों-दिन बढ़ती ही जाती हैं ॥१२॥
215445 गड्ढे में उत्पन्न हुए कण्टक वृक्ष की नाईं, पुत्र, मित्र, पशु, धन आदि से कभी पूर्ण और कभी अपूर्ण स्वरूप घर में चिन्तारूपी ज्वर से विकार पैदा करनेवाली लक्ष्मी से समुत्पन्न महाविपत्तियाँ मैंने निःसन्देह गँवा दीं ॥१३॥
215446 प्रचुर धन आदि से सम्पन्न तथा शस्त्र आदिकों के द्वारा घायल न हुए पुरुष को भी यह लक्ष्मी बार-बार लुभाकर बहुत दूर तक खींच जाकर के शत्रुओं तथा चोरों आदि के अधीन में पहुँचाती हुई सारी सम्पत्तियों के नाश एवं अस्त्र-शस्त्रों के आधातादि के द्वारा आखिर में दुःखप्रद बनकर धोखा देने में ऐसे समर्थ रहती है, जैसे सर्प के मस्तकमणि से प्रकाशमय हो रहा अन्धकारयुक्त गड्ढा, हृदय के भीतर रत्न लेने की स्फुरित हुई अभिलाषावाले तथा अपने अन्दर स्थित सर्प को न देखनेवाले पुरुष को अपने भीतर घुसाकर साँप के डंसने आदिरूप धोखा देने में समर्थ रहता है ॥१४॥
215447 यह मेरा चित्त हजारों आशारूपी तरंगों से अस्वच्छ, चारों ओर इधर-उधर खूब दौड़-धूप लगाने पर भी अर्थ प्राप्ति से शून्य है, इसी से सूखे समुद्र के सदृश दुष्कर होने से भाग्यहीन तथा एकमात्र इन्द्रियों के वशीभूत हुए मुझे विवेकी लोग अपने समीप नहीं फटकने देते - मेरी उपेक्षा करते हैं ॥१५॥

215448

215449 इसमें दृष्टान्त देते हैं।
215450 कण्टकयुक्त, अपवित्र स्थान में रहनेवाला भीलावा के वृक्ष के समान असत् होने पर भी बड़े - बड़े कर्मों का आरम्भ करनेवाला, अर्जुनवात के समान सदा ही भ्रमणकारी मेरा यह मन मेरे अनेक बार मर जाने पर भी मरण को प्राप्त नहीं हुआ यानी इच्छितार्थ शून्य हो एकमात्र दुःख के लिए ही दौड़ता-फिरता है ॥१६॥

215451

215452 शास्त्रों तथा सज्जनों की संगति आदि उपायों से मन को रोक रखो, यदि ऐसा कहें, तो इस पर मेरा यह कहना है कि ज्ञानफलविवेकरूपी सूर्य के उदय से अज्ञानरूपी रात जब तक बीत नहीं जाती, तब तक शास्त्र तथा सज्जनों के सम्पर्करूपी चन्द्रमा एवं तारे आत्यन्तिक मनका भ्रम दूर करने में समर्थ नहीं हो सकते, इस आशय से कहते हैं।
215453 हे मुनिवर, शास्त्र एवं सज्जन महानुभावों की संगतिरूप चन्द्रमा और तारों को धारण करनेवाली, अहंकाररूपी उल्लसित हो रहे बालकल्पित यक्ष से युक्त यह मेरी अज्ञानरूपी रात अभी तक क्षीण नहीं हुई है, क्योंकि अज्ञानान्धकाररूपी मतवाले हाथी के लिए सिंह तथा कर्मरूपी तृण के लिए अग्नि एवं वासनारूपी रात का विनाशक विवेकरूपी सूर्य का अर्थात् वासनारूपी रात के लिए सूर्यरूप विवेक का अभी उदय नहीं हो पाया है ॥१७,१८॥
215454 हे भगवन्, यही कारण है कि चित्तरूपी

215455

215456 मतवाले हाथी ने अवस्तु को ही वस्तुवत् मान लिया है । हे मुने, ये इन्द्रियाँ मुझे काट खा रही हैं, न जाने मेरी क्या दशा होगी? ॥१९॥
215457 सेवादि के द्वारा वश में लाये गये प्राज्ञों या अन्यान्य उपायों से मैंने भवसागर तैर जाने के लिए जिस शास्त्रदृष्टि का आश्रय नहीं किया, वह शास्त्रदृष्टि भी वासना में आसक्त करानेवाली होकर दृष्टिविघात की नाईं मुझे अन्धा बनाने के लिए ही है|२०॥
215458 इसलिए इस तरह चारों ओर से अनर्थों के कारण भयंकर भारी मोह में फँसे मेरे लिए संसारसागर से उद्धार पाने में कल्याणकारक जो कर्तव्य हो, सो कृपाकर कहिये, मैं आपसे विनयपूर्वक पूछ रहा हूँ॥२१॥
215459 हे भगवन्, शरत्काल के सदृश निर्मल, स्वच्छज्ञान, विवेकादि ज्योतिर्गणमण्डित साधु गुरु के प्राप्त होने पर आकाशतुल्य शिष्य के मोहरूपी कुहरे शान्त हो जाते हैं तथा सारी दिशाएँ-जैसे आशाएँ (मनोरथ) धूलि आदि मलों-जैसे रागादि-मलों से रहित हो जाती हैं, यह लोक में प्रसिद्ध साधुजनों के द्वारा कही गयी वाणी संसार के शान्तिदायक आपके उपदेश से मेरे लिए सत्य हो ॥२२॥

215460

215461 चौबीसवाँ सर्ग समाप्त
215462 पचीसवाँ सर्ग अविद्या से उत्पन्न संवेदन आदि चार संसार के बीज हैं और परमात्मा का तत्त्वज्ञान ही संसार और उन बीजों का विनाशक है, यह वर्णन । इस तरह मंकि मुनि ने अपने संसाररूपी अनर्थ का वर्णन कर जब उसके निरास का उपाय पूछा तब 'उसके बीजों को जाने बिना संसार निरास के उपाय प्राप्त नहीं किये जा सकते' इस
215463 अभिप्राय से संसार के चार बीजों का महाराज वसिष्ठजी उपदेश देते हैं।
215464 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे मुने, संवेदन, भावन, वासना और कलना ये चार ही इस संसार में अनर्थ पैदा करनेवाले हैं । ये जितने शब्दों के अर्थ हैं, वे मिथ्याभूत अर्थों का ही अवलम्बन करते हैं और स्वयं भी मिथ्या हैं, इसलिए वे सब एकमात्र अविद्या में ही स्फुरित होते हैं । पहले पहले इन्द्रियों से जो विषयों का उपभोग होता है, यह उपभोग ही संवेदन कहलाता है, विषयों को जानने पर उनका जो बार-बार चिन्तन होता है, वह चिन्तन 'भावन' कहलाता है, बार-बार चिन्तन करने पर चित्त में एक तरह का जो दृढ़ विषयलांछन उत्पन्न हो जाता है, वही विषयलांछन वासना कहलाती है और उस वासना से मरणकाल में भावी शरीर के लिए जो स्मरण होता है, उसको कलना कहते हैं ॥१॥

215465

215466 जो ये चार संसार के बीज हैं, उनमें आदि के दो तो अत्यन्त अनर्थरूप है और अन्तिम के दो उनके पीछे-पीछे चलने के कारण अनर्थरूप हैं, यह कहते हैं।

215467 मुनिवर, वेदन और भावन- ये दो तो समस्त दोषों के आश्रय हैं यानी अत्यन्त ही अनर्थरूप हैं, तथापि भावन में तो उस प्रकार सब आपत्तियाँ विद्यमान रहती हैं, जिस प्रकार पुष्प, पल्लव आदि से
215468
215469 समृद्ध लताएँ मधुमास के लतारस में विद्यमान रहती हैं ॥२॥
215470 यह अतिगहन जो संसारमार्ग है, उस पर वासना के आवेश से चल रहे जीव के प्रति ही चित्र-विचित्र अर्थों के समूह से परिपूर्ण टेढ़े-मेढ़े अनेक वृत्तान्त आते-जाते रहते हैं ॥३॥
215471
215472 इसीलिए विवेकी पुरुष का विषयों में दोषभावना और ब्रह्मभावना से इन बीजों का विनाश हो जाने पर वासना के साथ-समस्त संसार नष्ट हो जाता है यह कहते हैं।
215473 विवेकी पुरुष का संसारसम्भ्रम तो, वसन्त के अन्त में पृथिवी के रस के सदृश, धीरे-से वासना के साथ नष्ट हो जाता है ॥४॥
215474
215475 वासना ही आगे का संसार भी बनाती है, यह कहते हैं।
215476 जिस प्रकार वसन्त ऋतु की रसलेखा वन में फैलनेवाली कदली का विस्तार करती है, उसी प्रकार इस संसाररूपी कण्टकपूर्ण गुल्म का वासना ही विस्तार करती है ॥५॥
215477 जैसे पृथ्वी में मधुमास का रस वन बनकर स्थित रहता है, वैसे ही चिति में (अज्ञानाश्रय जीव-चैतन्य में) वासनारूपी रस संसाररूप अन्धकार बनकर उदित होता है ॥६॥
215478
215479 परमार्थ वस्तु का अपलाप करनेवाले अज्ञान को बतलाने के लिए पहले परमार्थ वस्तु का कथन करते हैं।
215480 द्वैतरहित निर्मल चैतन्यमात्र वस्तु को छोड़कर दूसरा कुछ भी पदार्थ जगत् में नहीं है, क्योंकि चैतन्य की सत्ता और चैतन्यप्रकाश इन दोनों से ही जगत् की सत्ता और जगत् का प्रकाश होता है, यह सर्वानुभव सिद्ध बात है । जैसे आकाश शून्यरूपता को छोड़कर दूसरी कोई वस्तु प्रसिद्ध नहीं है, वैसे ही असीम आत्मा में स्वतः सत्ता-स्फूर्ति को छोड़कर दूसरी कोई चीज प्रसिद्ध नहीं है ॥७॥
215481 इस तरह चारों ओर निरन्तर प्रकाशित हो रहा 'चिन्मात्ररूप वेदनात्मा देह-इन्द्रिय आदि से भिन्न नहीं है, इस प्रकार उसकी सत्ता का भान न करानेवाली अनादि जो प्रतिभारूप भ्रान्ति है, वह भ्रान्ति ही आवरणशक्ति की प्रधानता से अविद्या, विक्षेपशक्ति की प्रधानता से भ्रम और फलरूप से वस्तुतः संसाररूप हुई है।८॥
215482
215483 अविद्या से साधित वस्तु का परिणाम दिखलाते हैं। बालक को वेताल की तरह, सत् की नाईं भासित हो रहा असद्रूप यह संसार परमात्मतत्त्व के अज्ञान से सिद्ध है । अतः वह परमात्मतत्त्व के ज्ञानरूप प्रकाश से ही क्षणभर में नष्ट हो जाता है ॥९॥
215484 __भेद पैदा करनेवाली दृश्यरूप उपाधियों का बाध हो जाने पर सभी ज्ञानों में एकता आ जाती है, यह दिखलाते हैं। ___ भेद पैदा करनेवाली दृश्यरूप उपाधियों का आत्मतत्त्व के ज्ञान से बाध हो जानेपर सम्पूर्ण दृश्य, पदार्थों के ज्ञान बोधरूप से ऐसे एकता को प्राप्त हो जाते हैं, जैसे धरातल के सम्पूर्ण नदियों
215485
215486
215487 के प्रवाह सागर में जाकर समुद्ररूप से एकता को प्राप्त हो जाते हैं ॥१०॥
215488
215489 'चिन्मात्रादमलाच्छून्याहते किंचिन्न विद्यते यह जो कहा है इसका दृष्टांतों से उपपादन करते हैं।
215490 जैसे मिट्टी के बर्तन मिट्टी से शून्य उपलब्ध नहीं हो सकते, वैसे ही सचिन्मात्रमय सांसारिक विषय भी चिति से शून्य उपलब्ध नहीं हो सकते ॥११॥
215491
215492 विचार करने पर चिन्मयरूप से स्फुरित हो रहे पदार्थों की चिदेकरसता ही अन्त में चलकर प्राप्त हो जाती है, इस आशय से कहते हैं। ___ जो वस्तु तत्त्वज्ञान से ज्ञात होती है वह ज्ञानस्वरूप ही कही जाती है, क्योंकि विरुद्धरूप होने से ज्ञान का अभाव ज्ञानरूप से नहीं जाना जाता। इसलिए ज्ञेय और ज्ञान, ये दोनों एकरूप हैं ॥१२॥
215493
215494 यदि द्रष्टा आदि त्रिपुटी के बोध से आध्यासिक अभेद कोई कहे, तो उसके मिथ्याभूत होने से एकमात्र अधिष्ठान ज्ञानैकरसता ही उसमें सिद्ध हो सकती है, इस आशय से कहते हैं।
215495 द्रष्टा, दृश्य और दर्शन इन तीनों में प्रत्येक में एकमात्र बोध (ज्ञान) ही सार है, इसलिए उससे अन्य, आकाश में फूल की नाईं, कुछ भी नहीं है ।।१३॥
215496
215497 जो एक जाति के पदार्थ हैं, वे ही एक दूसरे में मिल जाने पर एकरूप हो जाते हैं, यह बात जल के साथ जल के मिल जाने पर देखी गई है, इस स्थिति में जगत् जब जगदनुभवरूप है और सभी अनुभव जब एकरूप हैं, तब तो अन्त में चैतन्य की एकता ही सिद्ध हुई, यह कहते हैं।
215498 जल आदि एक जाति के पदार्थ अपनी जाति के दूसरे जल आदि के साथ मिल जाने पर एकता को प्राप्त करते हैं, यह बात सिद्ध है। इसलिए अनुभव भी परस्पर मिल जाने से एकरूप हो जा सकते हैं, अतः चिदेकत्व निश्चय सिद्ध है ॥१४॥
215499 ___काष्ठ आदि दृश्य पदार्थों का स्फुरण के साथ अभेद न मानने पर खरगोश के सींग के समान
215500 उनका अत्यन्त असत्त्व ही हो जायेगा, यह कहते हैं।
215501 यदि लकड़ी, पत्थर आदि को बोधरूप न माना जाय, तो उनका खरगोश के सींग के सदृश, कभी ज्ञान ही, नहीं हो सकेगा ॥१५॥
215502
215503 अपने सिद्धान्त में तो दोष नहीं है, यह कहते हैं।
215504 यद्यपि अपने सिद्धान्त से यह दृश्यप्रपंच एकमात्र बोधरूप अतएव बोध से अनन्य ही सिद्ध है, तथापि अज्ञान के कारण अन्य के सदृश होकर बोध से प्रकाशित होता है ॥१६॥
215505
215506 ऐसी स्थिति में 'जगत् बोधरूप ही है, बोधानतिरिक्त (बोधरूप) प्रकाशवाला होने से जो जिससे अनतिरिक्त (अभिन्न) प्रकाशवाला होता है, वह तद्रूप ही होता है, जैसे वायु का स्पंदन वायुरूप होता है यह अनुमान फलित हुआ, यह कहते हैं। ___जैसे वायु स्पन्दनरूप है और समुद्र जलरूप है, वैसे ही समस्त जगत् में स्थित यह समस्त विस्तृत दृश्य भी बोधरूप ही है ॥१७॥
215507
215508
215509 यदि यह शंका हो कि क्रिया और क्रियावान् एवं अवयव और अवयवी इन दोनों का तो समवायसम्बन्ध से केवल सम्मेलन ही मात्र होता है, न कि उनकी आत्यन्ति एकता होती है, तो इसका समाधान यह है कि लाख और लकड़ी का बाहर से मिश्रण करने पर भी भेद के अनुभव में मिश्रण दिखाई नहीं देता और इस स्थल में मिश्रण दिखाई पड़ता है इसलिए दोनों में विषमता है और समवायसिद्ध भी नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
215510 इन लाख, लकड़ी आदि के परस्पर मिश्रित हो जाने पर भी जैसे भेद का अनुभव होने के कारण उनकी एकता नहीं है, वैसे यहाँ पर नहीं है, क्योंकि इनमें परस्पर ऐक्यरूप मिश्रण दिखाई देने से इनमें ऐक्य ही मानना चाहिए ।।१८॥
215511 दूध और जल की नाईं अन्योन्य एक रूप बन जाना ही एकता है। द्रष्टा और दृश्य पदार्थों का भी अन्योन्य ज्ञानरूप ऐक्य विद्यमान है ही लाख और काठ की नाईं अन्योन्य संयोगमात्र नहीं है ॥१९॥

215512

215513 उपर्युक्त युक्तियों से जब यह सिद्ध हो चुका कि सब दृश्य चिन्मात्रस्वरूप हैं और तत्पदार्थ चिति अपरिच्छिन्न (व्यापक) होने के कारण नित्य मुक्त है, तब त्वंपदार्थ की अहंरूप से परिच्छिन्न बुद्धि ही संसार की कारण और परिच्छिन्न बुद्धि का परित्याग मुक्ति का कारण फलित हो जाता है, यह कहते हैं।

215514 भद्र, 'अहम्' बुद्धि ही बन्धरूप संसार को पैदा करती है और अहम्बुद्धिका अभाव मुक्ति को पैदा करता है। जब इतने बन्धन को अपने अधीन रख सकते हैं, तब भला अशक्ति ही किस बात की? ॥२०॥

215515

215516 इसी विषय का उपपादन करते हैं। ___ एक चन्द्र में दो चन्द्रमा की बुद्धि या मृगतृष्णा में जलबुद्धि के समान यह असत् अहंकार क्या उत्पन्न हुआ है ? उत्पन्न हुआ ही नहीं है ॥२१॥

215517

215518 अहन्ता त्याग होने पर ममता स्वयं ही त्यक्त हो जाती है, यह कहते हैं। _ 'यह मेरा है' यह ममता ही बन्धन प्रदान करती है और 'मैं नहीं हूँ' यह ममता का अभाव मुक्ति प्रदान करता है । जब इतनी वस्तु अपने अधीन हो जाय, तब अज्ञान ही कहाँ रहा ? ॥२२॥

215519

215520 असल में असत्य अहंकार अन्दर बैठ कर सत्य आत्मा को वैसे नहीं ढक सकता, जैसे कि (भीतर बैठकर बैर) कुण्ड को ढक सकता है या वैसे न परिच्छिन्न बना सकता है, जैसे कि घड़ा

215521 आकाश को परिच्छिन्न बना सकता है, इसे कहते हैं।

215522 जो कुण्डबदरन्याय है यानी जैसी कुण्डे (प्याले) की और बैर की स्थिति है या जैसी घट और आकाश की स्थिति है, तात्पर्य यह है कि जिस सम्बन्ध से बैर कुण्डे के अन्दर प्रविष्ट होकर उसको दबा सकता है या घड़ा आकाश को छोटा बना सकता है वह सम्बन्ध भी आत्मा के साथ नहीं है, जो कि अत्यन्त भिन्न अहंकारकल्पना की सामर्थ्य रखता है, ऐसी स्थिति में वास्तविक ऐक्य ही है,

215523

215524 वह ऐक्य अन्योन्य वेदनरूप है यानी चन्द्र में द्वैतपन की नाईं भेद से अविद्या द्वारा कल्पित भेदरूप आत्मा का जो स्वप्रकाश के बल से स्फुरण है, वह अन्योन्य वेदन-सा हो जाता है ।।२३॥

215525 जड़ और ज्ञान की वास्तविक एकता है और वही आत्मरूप है, यों जो जैमिनिमतावलम्बी लोग मानते हैं, उनके मत में भी वह ऐक्य जड़वस्तुगत जड़ और ज्ञानगत अजड़ होगा, यों किसी एक रूप को वह कभी छोड़ ही नहीं सकता, ऐसी स्थिति में जड़ अंश में उसका स्फुरण न होते हुए भी चिदंश में स्फुरित हो रहा वह अन्योन्यवेदनरूप निर्विषयक ऐक्य आ ही जाता है ॥२४॥

215526

215527 क्यों किसी एक रूप को नहीं छोड़ता? इस पर कहते हैं।

215528 जो अजड़ वस्तु है, वह जड़ता कभी धारण नहीं कर सकती, क्योंकि धर्म (स्वभाव) कभी भी छुटनेवाले होते नहीं। जो आत्मतत्त्व अजड़ है उसे आपने जड़रूप अंशान्तर से देखा, पर वह तो कोई दूसरी ही चीज है, उसकी अजड़ के साथ एकता है ही नहीं, ऐसी स्थिति में जड़ और बोध की एकता कैसे हो सकती है ? |२५॥

215529

215530 जब ऐसी ही स्थिति है, तब आत्मवादी लोग एक दूसरे के विरुद्ध तरह-तरह के आत्मा के स्वरूप क्यों मानते हैं, इस पर कहते हैं। ___ सैकड़ों कुत्सित विकारों से, वासनाओं से तथा अभिमानों से भरे लोग बाह्यदृष्टियों से ही आत्मतत्त्व की समीक्षा करते-करते ऐसे नीचे-से-नीचे की ओर दौड़ते हुए जाते हैं जैसे पर्वत से च्युत हुई पाषाण शिला नीचे से नीचे की ओर दौड़ती हुई जाती है|२६॥

215531 इसीलिए स्व-स्व वासनारूपी वायुओं द्वारा इधर-उधर उड़ाये गये उपनिषद्दृष्टि से च्युत पुरुषरूपी तिनकों के ऊपर वे सब दुःख गिरते हैं, जो कि लोक में तथा शास्त्रों में वर्णित हैं। कितने गिरते हैं, इस विषय में कोई कह ही नहीं सकता ॥२७॥

215532

215533 उसीका वर्णन करते हुए उपसंहार करते हैं।

215534 अपनी वासना और अपने-अपने अभिमान के अनुसार राग आदि रसों से रंगे गये लोग करतल से ताड़ित गेंद के सदृश इधर-उधर खूब घूम-फिरकर नरकों में गिरते हैं वहाँ पर दीर्घकाल तक तरह-तरह की यातनाओं के क्लेशों से सब ओर से जर्जर होकर कालान्तर में स्थावर, कृमि, कीट आदि जन्म लेकर अन्य-से हो जाते हैं, फिर मनुष्यजन्म उनके लिए दुर्लभ ही बना रहता है।२८॥

215535

215536 पचीसवाँ सर्ग समाप्त

215537 छब्बीसवाँ सर्ग

215538 भावनाजनित रागादि दोषों से अनर्थों का आना तथा विवेकजनित तत्त्वज्ञान से रागादि दोषों के विनाश द्वारा उनका निकल जाना : यह वर्णन । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, स्थावर आदि योनिरूप संसारमार्ग में गिरे हुए जीव के ऊपर, मेघ के आने पर लाखों कीटों के आगमन के सदृश, छेदन, भेदन, दहन, क्षुधा आदिरूप

215539 अनि सारा काम किया

215540

215541 लाखों बातें आती रहती हैं ॥१॥

215542

215543 इन सारे वृत्तान्तों में एकमात्र भावना ही मूल है, यह कहते हैं।

215544 ये जितने संसार के पदार्थ हैं, वे सब एक दूसरे से सम्बन्ध कुछ नहीं रखते, जैसे कि जंगल में बिखरे हुए पत्थर के टुकड़े । परन्तु उन सबको मिलानेवाली (गुँथने में हेतु) जंजीर के सदृश भावना ही है ॥२॥

215545

215546 भावना में मूल कारण रागादि दोषों से दूषित, पक्की वासनाओं से भरा विवेक शून्य चित्त है, यह आशय लेकर कहते हैं। ___ लोक में यह चित्त एक तरह से वसन्तकाल का भयंकर अरण्य है, अनेक तरह के वृत्तान्तरूपी वृक्षों को लेकर अन्धकार पैदा करने के लिए गहन-सा बन स्थित है, राग आदि दोषरूपी जल से सींचा भी गया है।।३॥

215547 अहो, महान् आश्चर्य है कि वासना के बल से पराधीन होकर ये अज्ञानी भूत सब चित्रविचित्र सुख-दुःखों का जन्मों में अनुभव करते हैं।।४॥

215548 अहो, यह वासना अतिविषम है,जिसके वश से मनुष्य मिथ्याभूत द्रष्टा आदि त्रिपुटीरूप अर्थों से अपने भीतर यह संसारभ्रम का अनुभव करने लग जाते हैं।॥५॥

215549 ___ यही कारण है कि संसार-भ्रम को तैर गये तत्त्ववेत्ता पुरुष सुखी रहते हैं, यों उनकी प्रशंसा करते हैं।

215550 भद्र, ज्ञानी और चन्द्र इन दोनों में क्या अन्तर है? कुछ भी नहीं, क्योंकि ज्ञानी पुरुष भी आह्लाद देनेवाला है, अमृत से पूर्ण है, शुद्ध है, ज्ञानरूप प्रकाश करता है और सभी अर्थों में शान्त है ॥६॥

215551

215552 अविवेकी की निन्दा करते हैं।

215553 अज्ञानी (मूर्ख) और बालक में क्या अन्तर है ? अर्थात् कुछ भी नहीं, क्योंकि जो अज्ञानी है, वह पूर्वापरका (आगे-पीछे का) कुछ भी विचार किये बिना जिस किसी की भी इच्छा करने लगता है, उसकी कोई मर्यादा ही नहीं है |७॥

215554 भद्र, कहो मछली और मूर्ख (अज्ञानी) में क्या अन्तर है ? ये दोनों मरणपर्यन्त पकड़े हुए अभिलाषारूपी विषयों को नहीं छोड़ते, (मछली के पक्ष में बंसी में लगाया गया आमिष और मूर्ख के पक्ष में रागादिविषयरूप आमिष समझना चाहिए) चाहे वह शुभ हो या अशुभ ॥८॥

215555 शरीर, नारी, धन, आदि जितने ये पदार्थ हैं, वे सब शुष्क बालू से बनाये गये कसोरे के सदृश जल्दी ही नष्ट हो जानेवाले हैं ॥९॥
215556
215557 अब श्रोता के चित्त को लक्ष्य कर कहते हैं। __हे चित्त, ब्रह्मा से लेकर गुल्म (एक प्रकार का पौधा) तक सैकड़ों योनियों में कल्पपर्यन्त घूम रहे तुम्हें शम को प्राप्त किये बिना शान्ति नहीं मिल सकती ॥१०॥
215558 केवल विवेकमात्र से संसार की गन्ध ऐसे निकल नहीं सकती जैसे केवल अपने पैर रखने की जगह पर दृष्टि रखनेवाला गमनकर्ता पुरुष मार्ग की विषमता नहीं निकाल सकता ।।११॥
215559 यदि तुम्हारा चित्त विवेक और अवधान से युक्त नहीं है, तो उसे कामरूप पिशाच अपने वश में कर लेगा। परन्तु जो सावधान और सदा जागरुक
215560
215561 है, उसके चित्त का वह कामरूप पिशाच क्या करेगा ? ॥१२॥
215562 ___अहंकारयुक्त जगत् केवल विवेक और अप्रमाद से शून्य ज्ञान का विस्तारमात्र है, दूसरा कुछ नहीं, यह कहते हैं।
215563 जैसे चक्षु का प्रसरणरूप व्यापार केवल रूपका अवलोकनमात्र ही है, इससे भिन्न दूसरा कुछ नहीं है, वैसे ही अहंकारयुक्त जगत अविवेक और प्रमादयुक्त संवित का प्रसरणरूप व्यापारमात्र ही है, दूसरा कुछ नहीं ॥१३॥
215564 हे कामादि शत्रुओं के नाशक, जैसे आँख का आवरण सभी रुप के प्रकाश की शान्ति है, वैसे ही बहिर्मुख ज्ञान का आवरण यानी बाह्य ज्ञानों को आत्माकी ओर लगाना समस्त दृश्यों की शान्ति है।।१४॥
215565 भद्र, जैसे पवन शीघ्र स्पन्दन का विस्तार करता है, वैसे ही विशुद्ध संवित् अविवेकजनित कुछ साधारण स्फुरणरूप व्यापार से अज्ञातस्वस्वरूप चिदाकाश में अहंकारयुक्त असद्रूप जगत का विस्तार करती है |१५॥
215566 यह जगत असल में असत्य है, परन्तु सत्य की नाईं प्रतीत होता है, वास्तव में ब्रह्मचिति अन्यका निर्माण न करती हुई यों ही जगत-रूप में स्फुरित होती है। जगत् असत्य है, इसमें दृष्टान्त यही है कि जैसे मिट्टी या सोने में कल्पित घड़ा या कड़ा मिट्टी या सोने से अलग करके प्राप्त नहीं किया जा सकता, वैसे ही आत्मा में कल्पित यह जगत् आत्मा से अलग करके प्राप्त नहीं किया जा सकता। यदि जगत् सत्य होता, तो आत्मा से अलग होकर उपलब्ध होता॥१६॥
215567
215568 जो अलग हो प्राप्त नहीं होता, उसकी अलग सत्ता नहीं रहती, यह सोने आदि में नियम बताते हैं।
215569 जैसे आकाश शून्यमात्र है, जैसे वायु स्पन्दनमात्र है, जैसे तरंग आदि जलमात्र हैं, वैसे ही यह जगत् भी संविन्मात्र है ॥१७॥
215570 जैसे जल में प्रतिबिम्बित पर्वत या पर्वततुल्य तरंग जलरूप ही है, वैसे ही आत्मा में प्रतीत ये तीनों जगत् शान्त, आकाशरूप तथा सभी तरह के भेदों से शून्य संवित्स्वरूप (आत्मस्वरूप) ही हैं ॥१८॥
215571
215572 इस प्रकार जगत् के स्वरूप को जान रहे ज्ञानी को सांसारिक सन्ताप की प्राप्ति कभी नहीं होती, यह कहते हैं।
215573 सभी तरह के विकारों से निर्मुक्त अतएव परमशान्त ज्ञानी पुरुष के अन्दर ऐसी सबसे उत्तम शीतलता उत्पन्न हो जाती है, जिसकी तुलना में ये अनेक चन्द्रमा भी प्रदीप्त अग्नि के कणों के सदृश प्रतीत होने लगते हैं ॥१९॥
215574
215575 उसमें दूसरे किसी अन्य प्रकाश की प्रसक्ति भी नहीं है, यह कहते हैं।
215576 जब यह जगत् अत्यन्त शान्त व्यापक प्रकाशरूप शिवस्वरूप शून्य हो गया, तब उसमें दूसरा प्रकाश ही कौन ? वह किस क्रिया या साधन से कैसे उत्पन्न किया जा सकता है ? ॥२०॥
215577
215578 वही सब पदार्थों का किसी काल में बाधित न होनेवाला स्वरूप है, यह कहते हैं।
215579
215580 __ब्रह्मशब्द से जो सत्ता कही जाती है, वह सत्ता ही सब पदार्थों का निजी स्वरूप है, उसमें किसी
215581 तरह की बाधा नहीं है और समस्त जगत् तन्मय है अतएव वह अव्ययरूप है ॥२१॥
215582
215583 तब कौन स्वरूप बाधित होता है, इस शंका पर कहते हैं।
215584 जो ये नाम-रूपात्मक पदार्थ हैं, उनमें बाध देखा जाता है, परन्तु उनका बाध या उनकी उत्पत्ति आदि विकृतियाँ जो दिखाई देती है, उनके विषय में विचार करने पर भी आकाशपुष्प के सदृश हमें कुछ नहीं दिखाई पड़ता, क्योंकि वे तुच्छ हैं।॥२२॥
215585
215586 ___ असली बात यह है कि वह सब रूप केवल मन की कल्पना है, अतः मनके शान्त हो जानेपर वह स्वयं अपने-आप विलीन हो जाता है, इसलिए तुम चुपचाप बैठे रहो, यह कहते हैं।
215587 जैसे बड़ा पत्थर अपने स्थान में चुपचापशान्तिपूर्वक बैठा रहता है, वैसे ही तुम भी मन को हटाकर चुपचाप शान्तिपूर्वक अपने प्रमातारूप में स्थित रहो। मन के चले जाने पर प्रमातारूप आत्मा नहीं चला जाता, क्योंकि उस मन के चले जाने पर नामरूपात्मक मनन (विकल्प) एवं चक्षु आदि प्रमाण चले जाते हैं, परंतु प्रमातारूप आत्मा न मनन है और न चक्षु आदि प्रमाणरूप ही है, वह तो असीम, अज और अविनाशी ब्रह्मरूप है|२३॥
215588 भद्र, आकाश के सदृश निर्मल आत्मा के अन्दर मन को विलीन कर स्थित हुए योगी को नाम और रूप की प्रतीति ही नहीं होती, क्योंकि नामरूपकी प्रतीति तो अपने स्वरूप में स्थिति के लिए अभ्यास जब दृढ़ नहीं रहता, तब स्वप्न के सदृशमन में उत्पन्न होती है॥२४॥
215589
215590 __ जगत् केवल मन का ही संकल्प है, यह किस तरह जाना जा सकता है ?
215591 भद्र, यह जो हिरण्यगर्भ का मन है, वही जगद्रपी चित्र का निर्माण करता है, इसके पास न रंग है, न चित्रनिर्माण की कूँची है और न तो कोई चित्र का आधार ही है । इतना होने पर भी उस चित्र को अपने-आप देखने लग जाता है। क्या कहीं किसीने स्वप्न में मन के सिवा किसी दूसरे को कर्ता और कार्य देखा है ? ॥२५॥
215592 मनोराज्य के सदृश मन जिस किसीका निर्माण करता है, वहाँ सर्वत्र उन-उन वस्तुओं की प्रतीति बनकर स्वयं ही स्थित हो जाता है। इस प्रकार नामरुपात्मक प्रपंच के : मन से भिन्न कोई अन्य चीज-न होने से कौन, कहाँ किस प्रकार जगत् का निर्माण कर सकता है ? ॥२६॥
215593
215594 यों सुख-दुःख या उनके साधनभूत पार्थिव आदि विषय कल्पना का विनाश हो जानेपर शून्यरूप या आत्मरूप हो जाते हैं, यह कहते हैं। _ 'मैं सुखी हूँ' इस तरह भासमान सुख, 'मैं दुःखी हूँ' इस तरह भासमान दुःख या उनके साधनभूत पार्थिव आदि विषय सब मनकी कल्पना के शान्त हो जाने पर आत्मरूप हो जाते हैं या शून्यरूप बन जाते हैं।|२७॥
215595 __स्वप्नपर्वत की नाईं पार्थिव विषय भी पार्थिवरूप नहीं है, यानी मिथ्या हैं यों भावना करनी चाहिए, यह कहते हैं।
215596
215597 जितने पदार्थ हैं, वे सब यद्यपि परमार्थ में चिदाकाशरूप ही हैं, तथापि उनमें स्वप्न के पदार्थ के सदृश पार्थिवरूपता मिथ्या ही स्थित है॥२८॥
215598
215599 ऐसी स्थिति में जो निष्कर्ष निकला, उसे बतलाते हैं।
215600 अहन्ता की लकीर जब ब्रह्मसत्ता में आ जाती है, तभी संसारभ्रमरूप विकार पैदा करती है और जब वह लकीर हट जाती है, तभी वह शान्ति प्रदान करती है तथा अपनी स्वरूपावस्था को प्राप्त हो जाती है|२९॥
215601 जैसे सुवर्णनिर्मित कटकशब्दार्थ यानी कड़ा तुम्हें सुवर्ण से पृथक् भासता है, पर वह सत्य नहीं है, वैसे ही आत्मा से जनित अहन्ता शान्तात्मा परमात्मा से पृथक् भले ही भासे, पर वह सत्य नहीं है ॥३०॥

215602 कर्तारूप आत्मा वास्तव में चारों ओर से जब परिपूर्णभाव से लक्षित हो जाता है, तब शान्त ही रहता है । उसमें किसी प्रकार का उपद्रव नहीं है वह शून्य, मोक्षरूप, मनरहित, मौनी, अकर्तारूप और शीतल है ॥३१॥
215603 जैसे किसी यन्त्र से बनाई गयी प्रतिमा वासनाशून्य होने के कारण स्पन्दनशून्य है, यानी स्पन्दन के अभिमान से रहित है, वैसे ही आत्मा भी वास्तव में वासनाशून्य होने के कारण स्पन्दनशून्य ही है । अतः व्यवहार कर रहा भी ज्ञानी अपने असलरूप में ही स्थित रहता है ॥३२॥
215604
215605 शरीर की चहल-पहल दशा में भी आत्मा में चहल-पहल नहीं होती, इस बात की संभावना में दूसरा दृष्टान्त देते हैं। __जैसे झूले में सोये हुए बालक के अंग चहल-पहल करते ही नहीं, वैसे ही आत्मतत्त्वदर्शी विद्वान् में अपने स्वरूपानुभव के सिवा चहल-पहल कोई है ही नहीं ॥३३॥
215606
215607 ज्ञानी का निरन्तर चल रहा जो स्व-स्वरूप ज्ञान है, वही देह आदि का ज्ञान है, यह क्यों न माना जाय, इस पर कहते हैं। __ भद्र, आशा, चेष्टा, स्नेह और प्रार्थना आदि से शून्य तथा बाह्यवृत्तियों से रहित जो अखण्ड स्व-स्वरूप परिज्ञान है, वह शान्त अनन्त आत्मस्वरूप ही है, अतः उसे शरीर आदि का परिज्ञान कहना कैसे संभव है ? ॥३४॥
215608
215609 उक्त स्वस्वरूपानुसन्धान में द्रष्टा, दृश्य आदि त्रिपुटी रहती ही नहीं, इसलिए भी उसको शरीर का परिज्ञान नहीं होता, यह कहते हैं।
215610 समस्त अभिलाषाओं से मुक्त ज्ञानी पुरुष को, जो द्रष्टा, दृश्य और ज्ञानरूप त्रिपुटीरहित निराकार वस्तु को देख रहा है, शरीर का अनुसन्धान कैसे हो सकता है ? ॥३५॥
215611 सर्वान्वित अपेक्षा यानी सभी विषयों की अभिलाषा ही दृढ़ बन्धन है और सभी तरह की इच्छाओं का परित्याग ही मुक्ति है । ऐसी स्थिति में जो पूर्णकामता में विश्रान्त हो चुका है, वह क्या चाहेगा? ॥३६॥
215612 इस शरीर की पार्थिवरूपता होने पर भी यह अपने स्वप्न में शरीरांगों के सदृश असत् और केवल भ्रममात्रस्वरूप ही है, अतः अपने शरीर के लिए भी किस बुद्धिमान् को कहाँ,
215613
215614 किससे, किसकी इच्छा हो सकती है ? ॥३७॥
215615
215616 अब उपसंहार करते हैं।
215617 ज्ञानी पुरुष केवल अपने स्वरूप में ही स्थिति रखता है, इस स्थिति में उसकी सारी इच्छाएँ विलीन हुई रहती हैं, सारी उत्कण्ठाएँ चली गयी रहती है और शरीर का भान भी नहीं रहता॥३८॥
215618
215619 मुख्य अधिकारी होने के कारण सिर्फ एक बार उपर्युक्त विषयों के श्रवण से ही मंकि की मोहनिवृत्ति हो गई, यह कहते हैं।
215620 इस तरह के मेरे उपदेश को सुनते ही उस मंकि ब्राह्मण ने अपने असीम महान मोह को भी उसी समय, पूर्णरूप से ऐसे छोड़ दिया, जैसे सर्प अपनी केंचुल को छोड़ देता है॥३९॥
215621 प्रारब्धवश से जो कुछ भी समय-समय पर कर्तव्य आ जाता था, उसे वह वासना छोड़कर करता हुआ सौ वर्षों के बाद उसी पर्वत पर समाधि में स्थित हो गया ॥४०॥
215622 आज भी उस पर्वत पर पाषाण के सदृश निश्चल होकर वह स्थित है। उसके चक्षु आदि समस्त करण शान्त हो चुके हैं । कदाचित् दूसरों द्वारा जगाये जाने पर वह योगी समाधि से बाहर भी हो जाता है ॥४१॥
215623
215624 हे श्रीरामभद्र, आप इस मंकि ब्राह्मण द्वारा स्वीकृत उपाय का अवलम्बन कर ज्ञान में उन्नतिशील विवेकी मन से स्वात्मानन्द में विहार करने के लिए शान्ति प्राप्त कीजिए। आपकी बुद्धि रागयुक्त बनकर, जलरहित शरत् के मेघों के सदृश, विवेक रहित हो दीन न बन जाय ॥४२॥
215625
215626 __ छब्बीसवाँ सर्ग समाप्त
215627 सत्ताईसवाँ सर्ग चित्त का स्पन्दन होने पर आत्मा में स्पन्दन का भ्रम हो जाता है,
215628 इससे जगत् की सारी विभूतियाँ उत्पन्न होती है, चित्त की शान्ति से आत्मा में स्पन्दनभ्रम की शान्ति होती है और इससे अपने असली स्वरूप में अवस्थान होता है - यह वर्णन। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, आप लौकिक पचड़ों से परे हो जाइए, अपनी आत्मा को शान्त बनाइए और जो कुछ भी प्राप्त हो जाय उसका अनुसरण करते चलिए । हे सौम्य, जैसे स्फटिक पत्थर से बनाया गया चाँदनी में स्थित प्रतिमापुरुष सत् है तो भी उसमें दृष्टि का निरोध न होने से असत् के तुल्य ही रहता है वैसे ही आप सत् होते हुए भी आत्मा की अद्वैतदृष्टि का निरोध न करने के कारण असत् के सदृश ही बने रहिए ॥१॥
215629 यह जो असीम आत्मा है, वह जब तक ज्ञान नहीं रहता, तब तक स्वयं एक होता हुआ भी सबके रूप में यानी अनेक रूपों में स्थित है, परन्तु ज्ञान हो जाने पर न तो वह एक है और न सर्वात्मक अनेक है यानी न वह व्यष्टिरूप है और न समष्टिरूप ही है, क्योंकि ज्ञानकाल में सभी बाधित हो जाते हैं, ऐसी स्थिति में उसमें अनेकरूपता की कल्पना ही कहाँ रही ? ॥२॥
215630
215631 ण
215632
215633
215634 प्रत्येक शरीर की उत्पत्ति और विनाश तथा सात बित्ते के नाप से आत्मा का नाप अनुभव में आता है, अतः आत्मा की नानारूपता मान ली जाय, इसमें कौन-सी आपत्ति है ? इस पर कहते हैं।
215635 जो चेतन आत्मवस्तु है, वह परिपूर्ण, आदि-अन्त से रहित, व्यापक तथा आकाश के तुल्य निर्मल है, इसलिए शरीर की उत्पत्ति एवं नाश होने पर उसकी उत्पत्ति या विनाश कैसे हो सकता है ? उसका क्या बन-बिगड़ सकता है ? ॥३॥
215636 भद्र, चिति के चमत्काररूप इस चंचल मन की एकमात्र चपलता के कारण ही ये सब जड़ संसार के खेल स्फुरित होते हैं और उसकी चंचलता न रहने से आत्मा में ऐसे दिखाई पड़ते हैं, जैसे जल में तरंग ॥४॥
215637 भद्र, शुभ्र मेघों में कल्पित वस्त्ररूपता वस्तुतः जैसे पहनने के काममें नहीं आती, वैसे ही इस देह में कल्पित
215638 आत्मरूपता भी वस्तुतः कुछ काम में नहीं आती ॥५॥
215639 श्रीरामजी, आप अनेक तरह के प्रपंच को देनेवाली अवस्तु में यानी मिथ्या पदार्थों में डूबिये मत । मुख्य भव्य अनन्त वस्तु की मुक्तिरूप अनन्तसुख के लिए उपासना कीजिए ॥६॥
215640
215641 वह कौन वस्तु है, जिसकी भावना करनी चाहिए, इस पर कहते हैं।
215642 चित्पी अनन्त आकाश ही असली वस्तु है, उसका किसी तरह नाप नहीं हो सकता । जिनका आत्मा एकरूप बन गया है, उनके लिए यही सबसे बढ़-चढ़कर उत्तम वस्तु है। श्रीरामजी, इसी एक वस्तु में आपका चित्त सदा रमण करे ॥७॥
215643
215644 उसका क्या फल है, इस पर कहते हैं।
215645 इस प्रकार के निश्चय से युक्त हुए आप ही अज्ञानरूप बन्धन से निर्मुक्त निरंजन हैं । उक्त निश्चय ध्याता, ध्यान और ध्येय से शून्य (त्रिपुटीशून्य) है, त्रिकाल में बाधित होनेवाला नहीं है। ध्याता, ध्यान और ध्येय-इनमें कोई भी सत्य नहीं है यानी त्रिकालाबाधित नहीं है ॥८॥
215646

215647 दर्शनादि त्रिपुटी उसकी बाधक कैसे? क्योंकि वह त्रिपुटी भी ध्यान-त्रिपुटी के ही समान है, इस शंका पर कुछ विशेष कहते हैं।
215648 द्रष्टा, दृश्य और दर्शन चित्त की ही विभूतियाँ है, तात्पर्य यह कि दर्शन प्रमाण से उत्पन्न तथा वस्तु के अधीन है, पुरुष के अधीन नहीं, इसलिए वृत्ति से अभिव्यक्त परमार्थ चिति की उसमें प्रधानता तथा अज्ञान की बाधकता (निवर्तकता) ही विद्यमान है, इस परिस्थिति में द्रष्टा आदि परमार्थ भी चैतन्य की ही विभूति ठहरी । ध्यान न तो प्रमाणजन्य है और न वस्तु के ही अधीन है, किन्तु पुरुष की इच्छा का अनुसरण करनेवाला है । इस स्थिति में ध्यान आदि क्रियाविशेषरूप होने के कारण अविद्या की विभूतिरूप ही हैं, अतः ध्याता आदि बाधित हो जाते हैं। दूसरी बात यह है कि जो जो जड़ वस्तु है, वह सब ज्ञान से भिन्न (पृथक्) दिखाई नहीं देती अतः जितने दृश्य हैं, वे सब दर्शन का ही अनुसरण करनेवाले हैं । ध्येय तो ध्यान के
215649
215650 बिना भी अलग रहता है, अतः वह ध्यानानुसारी नहीं होता, यह विशेष है ॥९॥
215651
215652 सबसे विशेष तो यह है कि ज्ञान निर्विकारी है, यह कहते है॥
215653
215654 जैसे प्रतिपदा के चन्द्रमा के उदित होने पर समुद्र क्षुब्ध होता है और जैसे प्रलयकाल की वायु बहने पर समुद्र सूख जाता है, वैसे आत्मतत्त्व न क्षुब्ध होता है और न सूख जाता है, वह सदा एकरूप और सौम्य रहता है ॥१०॥
215655 ___ तब चिति की विभूति द्रष्टा आदि त्रिपुटी कैसे ? इस प्रश्न पर एकमात्र विवर्तभाव से यह
215656 उत्तर देते हैं। __जैसे नाव पर यात्रा कर रहे पुरुष को तीरस्थ स्थिर वृक्ष, पर्वत आदि कम्पित हो रहे-से प्रतीत होते हैं अथवा जैसे शुक्ति में रजत-बुद्धि होती है, वैसे ही चिति में यह देह आदि अन्तःकरण को प्रतीत होते हैं ॥११॥
215657
215658 इस रीति से देहदृष्टि चित्त की कल्पना करती है, देह और चित्त की दृष्टि जीव की कल्पना करती है और जीवदृष्टि देह-चित्त की कल्पना करती है, यों सभी शुद्ध चैतन्य में ही विवर्त हैं, यह कहते हैं।
215659 जैसे देह आदि चित्त के हैं वैसे ही चित्त भी देहादि का है, इसी तरह जीव भी है, इस परिस्थिति में परम ब्रह्मपद में द्वैत ही कहाँ रहा ? ॥१२॥
215660
215661 ब्रह्मदृष्टि से तो सब एक ही हैं, यह कहते हैं।
215662 आत्मतत्त्व के ज्ञान से तो यह सब केवल शान्त ब्रह्मस्वरूप ही है, दूसरा जगत् आदि पदार्थ कुछ भी नहीं है, और न कोई दूसरी भ्रान्ति ही है ।।१३॥
215663 हे श्रीरामजी, जैसे आकाश में अरण्य नहीं रहता अथवा जैसे बालू में तेल नहीं रहता या जैसे चन्द्रबिम्ब में बिजली नहीं रहती, वैसे ही चित्त में देह आदि कुछ नहीं रहते॥१४॥
215664 हे सत्यज्ञानियों में श्रेष्ठ श्रीरामजी, यह जगत् की भ्रान्ति अविद्यमान ही है, अतः इससे आप भय मत कीजिये । यही बात परम सत्य है, यह आप जानिये ॥१५॥
215665 भद्र, अभी तक जो आपको भ्रम रहा कि जगत्-वस्तु की ही सत्ता है और ब्रह्म सत्ता है ही नहीं, वह आज ही मेरे उपदेश से शान्त हो गया। अब दूसरा बन्धन देनेवाला क्या रहा अर्थात् कुछ नहीं ॥१६॥
215666 थाली, पुरवा, घड़ा आदि जैसे केवल मिट्टी ही है, वैसे ही यह जगत् केवल चित्त ही है। यह विचार से तो क्षीण हो चुका है।।१७॥
215667 हे श्रीरामजी, अब आप मेरे सौम्य उपदेश से अहंकार से पहले अलग हो जाइए, फिर सम्पत्तियों में इच्छा, हर्ष और आपत्तियों में विषाद से रहित हो जाइए, वैभवों के उत्कर्ष और अपकर्ष में (बढ़ने-घटने पर) भी एक-से रहिए । कभी भी मेरे उपदेश का विस्मरण कर यानी अपने स्वरूपस्थिति की दृढ़ता का परित्याग कर स्थिर मत बैठिये ॥१८॥
215668
215669 __ तत्त्वज्ञान के बाद यदि प्रमाद हो जाय या प्रबल प्रारब्ध रह जाय, तो उससे हर्ष-शोक भी होते रहेंगे और उनके कारण फिर संसार भी होगा ही ? इस पर नहीं, यह उत्तर देते हैं।
215670
215671
215672 हे अपने कुलरूप आकाश के चन्द्रमा श्रीरामजी, यदि आप ब्रह्मात्मा की एकतारूप वस्तु को भलीभाँति जानकर अवस्थित हैं, तो चित्त में सन्ताप पहुँचानेवाले हर्ष शोक, इच्छा आदि दोषों को छोड़कर रहिये या उनका अनुसरण करते रहिये, आपको फिर संसार आ ही नहीं सकता ॥१९॥
215673
215674 सत्ताईसवाँ सर्ग समाप्त
215675 अट्ठाईसवाँ सर्ग बीजरूप और कार्यरूप तथा जन्म के हेतुभूत पुरुषकर्मों के,
215676 जो अदृष्टरूप निमित्त से सम्बद्ध हैं, स्वरूप का पुनः वर्णन। श्रीरामभद्र ने कहा : हे विभो, बीजरूप तथा कार्यरूप पुरुष के कर्मों का, जो जन्मरूप संसार अनर्थ के उत्पादक तथा दैव से (अदृष्ट) सम्बद्ध हैं, स्वरूप मुझसे फिर कहिए यानी यद्यपि आपने इन कर्मों का तत्त्व पहले यत्र-तत्र कहा है परन्तु फिर भी एक साथ मिलाकर कहिए ॥१॥
215677 __सबसे पहले दैव का तत्त्व कर्म है, कर्म का तत्त्व पुरुष है, पुरुष का तत्त्व मनोरूप चितिस्पन्दन है और चितिस्पन्दन का तत्त्व चिदात्मा है। यही चिदात्मा प्राथमिक संकल्परूप चितिस्पन्दन से समष्टि-व्यष्टि मनरूप बन जाता है, जिसका कि 'बहुस्यां प्रजायेय' इस श्रुति में उल्लेख है। इसके बाद लोक में देहाकार के अध्यास से (भ्रम से) पुरुष हो जाता है। फिर कर्म करते-करते पुण्य - पापरूप अदृष्टात्मक दैवरूपता प्राप्तकर पुण्य-पाप का भोग करने के लिए घट आदि रूप एवं घटादिगत गुणक्रियारूप से घटत्वादिसामान्यरूप बन जाता है, इसी से जगत्-रूप विवर्त में आ जाता है, इन सब बातों से सार यह निकला कि दैव, कर्म आदि कारणशब्दरूप और घट से लेकर घटत्वधर्मपर्यन्त कार्यरूप जो कुछ है, वह सब तत्त्वदृष्टि से चितिस्पन्द के ही अलग-अलग नाम हैं, इस अभिप्राय को लेकर भगवान् वसिष्ठजी कहते हैं।
215678 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, घट से लेकर घटत्वतक कार्यरूप और दैव, कर्म आदि कारणरूप जो कुछ भी है वह सब चिति का स्पन्दन ही है, और यही लोक में पुरुषरूप बन गया है ॥२॥
215679 भद्र, संवित् के (चिति के) स्पन्दन के बिना पुरुष का रूप और कर्म कैसे हो सकता है ? संवित् का स्पन्दन ही घट, पट, वट आदि का स्वरूप है । इसी ने समस्त जगत् को उत्पन्न किया है ? यही कारण है कि पुरुष के कर्म आदि और घट-पटादि के अस्तित्व या परिज्ञान आदि चिति के अस्तित्व और प्रकाश के ही बदौलत होते हैं, यह सभी को विदित है । यदि इन सबको संवित् का यानी चिति का विवर्त न माना जाय, तो न उनका अस्तित्व मालूम पड़ सकता है और न उनका प्रकाश ही हो सकता है, ऐसी स्थिति में उनका स्वरूप कैसा होगा ? अर्थात् असत् ही होगा, यह भाव है ॥३॥
215680
215681
215682 यद्यपि सभी पदार्थ चिति के स्पन्दनरूप ही हैं तथापि उनके वैचित्र्य में और विनाश में कारण कहते हैं।
215683 सारे जगत् की यह विचित्र शोभा वासनायुक्त संवित् के स्पन्दन से उत्पन्न होती है और वासना से निर्मुक्त हुए संवित् के स्पन्दन से निवृत्त होती है४॥
215684 महात्माओं का यह निश्चय है कि संवित्ति का (चितिका) स्पन्दन यदि वासनारहित है, तो वह अस्पन्दन ही है। लोक में स्पन्दनशील भी तरंग आदि जब भँवर आदि के द्वारा अपने अन्दर समाविष्ट कर लिये जाते हैं, तब उनमें स्पन्दन का परिज्ञान नहीं होता, फलतः उनकी अस्पन्दनशीलता ही तर्कित होती है ॥५॥
215685 ___ अतएव चिति का स्पन्दन ही पुरुष आदि आकाररूप है और चितिमें स्पन्दन की निवृत्ति ही निराकारता है, ऐसी स्थिति में विमर्श करने पर स्पन्द और पुरुष में कोई भेद नहीं है, यह कहते हैं।
215686 श्रीरामजी, इस सृष्टि में संवित् और संवित्-स्पन्दमय पुरुष एवं कर्म (स्पन्द) दोनों में कल्पानांश को छोड़कर तनिक भी भेद नहीं है ॥६॥
215687 भद्र, जैसे संकल्प से जनित जल और तरंग का भेद वास्तविक नहीं है, वैसे ही संकल्पजनित पुरुष और कर्म का (संवित्स्पन्दनका) भेद नहीं है |७॥

215688 हे श्रीरामजी, कर्म ही पुरुष है और पुरुष में ही कर्मरूपता है, आप इन दोनों की हिम और शीतता की नाईं अभिन्नरूपता ही जानिए ॥८॥
215689 भद्र, जो हिम है वही जैसे शीतता है और जो शीतता है, वही जैसे हिम है, वैसे ही जो कर्म है वही पुरुष है और जो पुरुष है वही कर्म है, इसलिए किये जानेवाले पुण्य-पाप भावि देह और उस देह से जो भोग्य होनेवाला है इन दोनों की पूर्वावस्था है ॥९॥
215690
215691 एवं यह जो कहा गया था कि दैव, कर्म आदि एक ही वस्तु के भिन्न नाम हैं, यह सिद्ध हो गया, यह कहते हैं।
215692 दैव, कर्म, पुरुष आदि संवित् के स्पन्दनरूप रस के ही पर्यायवाची शब्द हैं, इसलिए संवित्स्पन्दन से पृथक् कर्म आदि तनिक भी अपना पृथक् अस्तित्व नहीं रखते ॥१०॥
215693 स्पन्दन के कारण ही संवित् जगत् की बीज हो जाती है और स्पन्दन के प्रभाव से अबीजरूप हो जाती है । उसीके अन्दर सूक्ष्मरूप से अंकुर श्री भी स्थित है, अतः वही बाहर निकलकर स्थूल अंकुररूप हो जाती है ॥११॥
215694 असीम चित्स्वभाव ही ऐसा है कि कहीं पर अपने स्वभाववश देश काल क्रम में स्थित स्पन्दन से शून्य हो जाता है और कहीं पर स्पन्दनरूप बन जाता है ।।१२॥
215695 यद्यपि संवित् का स्पन्दन वास्तव में अकारण है, तथापि यहाँ वासना से युक्त होकर देह आदि अंकुरों का वह कारणरूप बीज बन जाता है ।।१३॥
215696
215697 __ अवान्तर बीजों के रूप में स्थित वही संवित्-स्पन्दन सर्वत्र कारण है, उसी स्पन्दन की विशेष-विशेष कार्यों की व्यवस्था के लिए अवान्तर बीजों के रूपों में स्थिति है, इस आशय से
215698 कहते हैं।
215699 अन्यान्य अवान्तर तृण, वल्ली, लता, गुल्म आदि के बीजों की जो व्यवस्थित अंकुर आदि कार्य
215700
215701 करने की प्रवृत्ति है, उसमें भी वही संवित्स्पन्द कारण है, उसका अन्य कोई बीज नहीं है ॥१४॥
215702
215703 यदि बीज के अन्दर रहनेवाली शक्ति ही अंकुर है, यों मानें, तो भी शक्ति और शक्तिमान् में कोई भेद नहीं है, यह कहते हैं। __बीज और अंकुर में, अग्नि और उष्णता के सदृश, कोई भेद नहीं है। हे श्रीरामजी, आप बीज को ही अंकुर जानिये और कर्म ही को मानव जानिये ॥१५॥
215704 स्पन्दनशील हो रही चिति ही भूमि में वट आदि वृक्षों के अंकुर को स्थूल पदार्थ, सूक्ष्म पदार्थ, कठिन पदार्थ एवं मृदु पदार्थ जल में बुलबुलों की नाईं बनाती है ॥१६॥
215705 चिति के बिना ऐसा कौन शक्तिमान् है, जो इस पृथ्वीतल से, अत्यन्त मृदु अंकुर से वज्र के सदृश दृढ़ प्रवाल आदि को निकाल सके ॥१७॥
215706
215707 यही न्याय रजवीर्य से शरीर सम्पादन में भी लगाना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
215708 जैसे लता में स्थित रस पुष्प और फल का विस्तार करता है, वैसे ही यह चिति प्राणियों के वीर्यरस में स्थित होकर इन असीम जंगम वस्तुओं का विस्तार करती है ॥१८॥
215709 श्रीरामजी, भला, बतलाइये तो सही कि यदि सर्वत्रस्थित यह संवित् अत्यन्त बलवती न होती तो, इन देव, असुर एवं राजाओं के निर्माण में कौन शक्तिशाली होता ? ॥१९॥
215710 भद्र, स्थावर तथा जंगम पदार्थों का यही एक आदिम संवित्स्फुरण कारण है। और इसका कोई कारण नहीं है ॥२०॥
215711 बीज, अंकुर आदि विकल्पों का परस्पर; क्रिया, पुरुष एवं दैव का परस्पर तथा ऊर्मि, वीचि और तरंगों का परस्पर तनिक भी भेद नहीं है एवं अधिष्ठान में भी कुछ भेद नहीं है ॥२१॥
215712
215713 इस तरह के वेदसंमत अभेद को जो पुरुष नहीं देखता, उसकी निन्दा करते हैं।
215714 भद्र, ऐसा होने पर भी पुरुष और कर्म में तथा बीज और अंकुर में जिस पुरुष को भेद वास्तविक भासता हो, उस महान् पण्डितपशु को निरन्तर नमस्कार ही करना चाहिए ॥२२॥
215715
215716 वासना के सम्बन्ध से जनित संसारबीजता वासना के विनाश से नष्ट हो जाती है, यह कहते हैं।
215717 जन्म के कारण संवित्स्पन्दन में जो भीतर का वासनारस है, वही बाहर अंकुर फेंकता है, इसलिए उस वासनारस को असंगरूप अग्नि से आप जला दीजिये ॥२३॥
215718 पण्डित लोग कहते हैं कि पुरुष कुछ करे चाहे कुछ भी न करे, परन्तु उसका शुभ-अशुभ कार्यों में मन से जो आसक्त न होना है, वही असंग है ॥२४॥
215719
215720 यदि वासना ही संग है और वासना का उच्छेद ही असंग है, यह मानें, तो तत्त्वज्ञान के अभ्यास से ही वासना को जला दीजिए, यह कहते हैं।
215721 भद्र, अथवा वासना का उच्छेद ही असंग है, यह भी पण्डितों का मत है, इसलिए आप उसी का (वासनोच्छेदरूप असंग का ही) जिस किसी युक्ति से भीतर सम्पादन कीजिए ॥२५॥
215722 वह युक्ति चाहे पहले कही गई राज-योगरूपा हो या हठयोगरूपा हो, परन्तु पुरुष प्रयत्न से दीर्घकालतक
215723
215724 वह अभ्यस्त होनी चाहिए। आप अपनी वासना का उच्छेद जिस युक्ति से सरल समझते हों, उसी से उसका उच्छेद कर डालिए क्योंकि यह वासनांकुर का उच्छेद ही परम कल्याण है ॥२६॥
215725
215726 समस्त वासनाओं का चिद्ग्रन्थिरूप अहंकार ही मूल है, अतः उसी का आप विनाश कीजिए, यह कहते हैं।
215727 श्रीरामभद्र, पुरुष प्रयत्न से आप जिस तरह की युक्ति जानते हों, उस तरह की दृढ़ अभ्रान्त युक्ति से अहंकाररूपी अंश का त्याग कर दीजिए, क्योंकि यह अहंकारांश का त्याग ही वासना का क्षय है ॥२७॥
215728 वासनाक्षयनामक इस निरहंकाररूप संसारतरण में अपने पुरुषार्थ के सिवा दूसरी कोई गति है ही नहीं ॥२८॥
215729
215730 __ अनादि अनन्त प्रत्यगात्मरूप चैतन्य की सत्ता से ही बीज, अंकुर आदि की सत्ता है, स्वतः नहीं, यह कहते हैं।
215731 असल में यहाँ सबसे मुख्य तो संवित् की ही एकमात्र सत्ता है, वही अंकुर है, वही बीज है, वही कर्म है, वही पुरुष है और वही पुण्य-पापरूप दैव है ॥२९॥
215732 सबसे प्रथम न तो कोई चिति के सिवा दूसरा बीज है, न अंकुर है, न पुरुष है, न कर्म है और न दैव आदि ही कुछ है, केवल चिति का ही यह सब कुछ विलास है ॥३०॥
215733
215734 जब बीज आदि की स्वतः सत्ता स्थिर नहीं होती, तब यही निष्कर्ष निकलता है कि एकमात्र चिदात्मा ही असत्यभूत बीजादि के आकारों में जगद्रूप बनकर विलास करता है, यह कहते हैं।
215735 हे साधो, न तो कोई बीज है और न कोई अंकुर ही है । इसी तरह न तो कोई कर्म है और न कोई पुरुष ही है । जैसे नाटक का पात्र समय-समय पर देव, नर, दानव आदि नामों की शोभा धारण कर नृत्य करता हैं, वैसे ही एकमात्र चित्स्वभाव ही इन बीज, अंकुर आदि नामों की शोभा धारण कर विलास करता है ॥३१॥
215736 हे अविकार श्री रामचन्द्रजी, उक्त प्रकार के निश्चय को अपने मन में स्थिर कर पुरुष, कर्म आदि मिथ्या विचार-जनित शंका का बिलकुल परित्याग कर वासनाशून्य, समस्त विकल्पों से रहित एवं चैतन्यमय बन जाइए । फिर आप अपनी अभिमत इच्छा के अनुसार समाधिस्थ होकर या व्यवहाररत होकर स्थित रहिए। इससे आपका कुछ भी बिगड़ेगा नहीं, यह सार है ॥३२॥

इसीका स्पष्टीकरण करते हुए उपसंहार करते हैं।
हे रामभद्र, सब इच्छाओं से निर्मुक्त एवं अशेष शंका से रहित होकर सब कर्म करते हुए भी आप चैतन्यमात्र में स्थित रहिए । एकमात्र अपनी आत्मा में ही रमण कीजिए । समस्त कामनाओं से परिपूर्ण होकर आप निर्भय हो जाइए और परमशान्ति का अवलम्बन कर सब
ओर चमकने लग जाइये ॥३३॥

अट्ठाईसवाँ सर्ग समाप्त

उनतीसवाँ सर्ग व्यवहारकाल में जो भी कुछ कर्तव्य आ जाय उसे निभाते हुए अपने स्वरूप में सदा स्थिर रहना चाहिए,
यों रामजी के प्रति महाराज वसिष्ठजी का उपदेश । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्री रामभद्र, शत्रु, मित्र आदि सबके लिए प्रारब्ध से जो कुछ कार्य आ जाय, उसे यथायोग्य करते हुए भी आप निरन्तर अन्तर्मुख ही रहिए। राग छोड़ दीजिए, वासनाओं से परे हो जाइए और सर्वत्र निर्मल शान्त चैतन्यमात्र की भावना कीजिए ॥१॥
भद्र, आकाश के सदृश विशद हो जाइए । प्राज्ञ बनिए । एक चिन्मात्र में अपनी दृढ़ स्थिति (निष्ठा) बनाइए । सम, सौम्य एवं पूर्णानन्द से युक्त हो जाइए तथा अपने अन्तःकरण को ब्रह्मसदृश आनन्दरस में सराबोर कीजिए ॥२॥
रामजी, प्रारब्धवश प्राप्त हुए छोटे-बड़े शोक, आपत्ति, घोर संकट, अवट (गर्त) आदि सभी प्रसंगों में भीतर दुखी होकर देशधर्मों के अनुसार एवं क्रमानुसार रुदन-अश्रुपात आदि पर्यन्त दुःखों का और शीतोष्ण आदि से युक्त वस्त्रादिभोगरूप सुखों का अनुभव करते चलिए ॥३,४॥

संक्षेप से जिस अर्थ को कहा, उसी को विस्तारपूर्वक कहते हैं।
कमनीय (रमणीय) विषयों की प्राप्ति के अवसरों में, उत्सवों में एवं उदयकाल में आप सौम्य (शान्त) मूर्ति होकर ऐसे आनन्द मनाइए, जैसे कि भोगवासनाओं से आक्रान्त कर्मठ मूढ पुरुष ॥५॥
वासनाओं से आक्रान्त मूढ़ पुरुषों के सदृश अधार्मिक प्राणियों को मृत्यु के हेतु संग्राम आदि में डालकर जैसे तृण को अग्नि जला डालती है वैसे जला दीजिए॥६|प्रारब्ध कर्मों के अनुसार प्राप्त हुए धर्मअविरोधी धन आदि के उपार्जन आदि कार्यों का बगुले के सदृश ऐसे अखिन्न होकर चिन्तन
और अर्जन कीजिए, जैसे वासनायुक्त कर्मठ पुरुष ॥७॥
हे शत्रुनाशक श्रीरामजी, वासनायुक्त मूढजन के सदृश आप बलपूर्वक समस्त शत्रुओं का ऐसे विनाश कर दीजिए, जैसे वायु जलशून्य बादलों का विनाश कर देती है ॥८॥
वासना से आक्रान्त कर्मकुशल मनुष्यों के सदृश करुणापात्र जनों में उदारता का और महात्माओं के विषय में निन्दा न करने का अवलम्बन कीजिए तथा अपनी आत्मा में मन को रमने दीजिए ।।९॥
हर्ष करने योग्य स्थानों में हर्षित होइए, दुःख करनेयोग्य स्थानों में दुःखी बनिये, दीनों पर दया कीजिए और वीरों में वीर बनकर रहिए ॥१०॥

कुछ करने पर मूढजनों को तो दोष लगता है, परन्तु ज्ञानी पुरुष को कुछ करने पर दोष नहीं लगता, यह कहते हैं।
हे अनघ, जो पुरुष अपनी वृत्तियों को आत्मा के अन्दर लगाकर स्थित रहता है, सदा आनन्द में मग्न रहता है, अपनी आत्मा में ही आराम करता है तथा जो शान्ति और औदार्य से युक्त है, वह कर्ता नहीं होता, इसलिए पूर्वोक्त विषयों में आप कभी कर्ता नहीं होंगे और न उनसे आपको दोष ही लगेगा ॥११॥
हे साधो श्रीरामजी, आत्मा की भावना से निरन्तर अन्तर्मुख वृत्ति बना कर स्थित

हुए आपके ऊपर यदि इन्द्र की भी वज्रधारा गिर जाय, तो भी वह व्यर्थ हो जायेगी ॥१२॥

समस्त संकल्प-विकल्पों से निर्मुक्त अपनी संविन्मात्ररूप अन्तरात्मा में, स्वेच्छा से जो स्थित रहता है, वह आत्मारामी महान् ईश्वर ही है ।।१३॥
ऐसे पुरुष को शस्त्र छेदते नहीं, अग्नि जलाती नहीं, जल भिगाते नहीं और पवन सुखाता नहीं ॥१४॥
जिसमें चित्त भलीभाँति प्रकाशित होता है, ऐसे नित्य निरतिशयानन्दरूप, जन्मशून्य, जरा-मरणरहित, स्वात्मा का दृढ़ खम्भेवाले मन्दिर की नाईं अवलम्बन कर निश्चल होकर स्थित रहिए ॥१५॥
हे रामभद्र, जगद्रूपी वृक्ष के पदार्थरूपी पुष्पों की सुगन्धशोभा के सदृश सारभूत स्वस्थ ब्रह्मसंवित्ति का (आत्मज्ञानका) अवलम्बन कर समस्त बाह्यवृत्तियों को सदा अन्तर्मुख बनाकर स्थित रहिए ।।१६॥
अन्तर्मुखता से निरन्तर बाहर के कार्यों का सम्पादन कर रहे भी प्राणियों में वासना ऐसे उत्पन्न नहीं होती, जैसे कि पत्थरों में नहीं होती ।।१७॥
भद्र, कछुए के अंगों के सदृश भीतर और बाहर के सब वृत्तियों से विरत होकर सारे कर्म करते हुए भी आप अपने मन को भीतर लीन कर दीजिए ताकि फिर वह बाहर न निकलने पावे ॥१८| अन्दर की सुख-दुःखादिवृत्ति से शून्य, बाहर की घटादिवृत्ति से युक्त-से तथा प्रायः आधे जगे हुए चित्त से आप कार्य करते चलिए ।।१९॥
जैसे बालक एवं मूक आदि का विज्ञान अंदर की वासना से रहित होता है, वैसे ही अन्दर की वासना से शून्य अतएव आकाश के सदृश निर्मल हुआ चित्त कार्य कर रहे आपको बन्धनकारक नहीं होगा ॥२०॥
भद्र, आप समस्त चिन्ताओं को तिलांजलि देकर ऐसे चित्त से युक्त रहिए, जो कि निर्विकल्प समाधि के अभ्यास से बाधित हो चुका हो, कुछ कुछ बाहर की ओर प्रतिभासरूप से निकल सकता हो तथा भीतर से मर गया हो ॥२१॥
हे निष्पाप रामजी, ज्ञान से चित्त का विनाश हो जाने पर बची हुई संकल्परूपी कलंक से निर्मुक्त विशुद्ध ब्रह्मचिति में बैठकर आप कुछ कीजिये या न कीजिये दोनों एक-से हैं ॥२२॥
जागते हुए, व्यवहार करते हुए या जाते हुए भी आप सोये हुए पुरुष के सदृश वृत्ति के कारण न तो अभीष्ट का ग्रहण करें या न अनिष्ट का परिहार ही करें ॥२३॥
जाग्रत की अवस्था में भी यदि आप सब प्रकार की उपाधियों का विलयकर सुषुप्ति अवस्थावाले हो जाते हैं तो सुषुप्ति अवस्था में भी आप जाग्रत अवस्थावाले ही हैं क्योंकि अज्ञान आवरण उस समय रहेगा ही नहीं । जाग्रत और सुषुप्ति को अलग करनेवाले अज्ञान और अज्ञानकार्य का बाध हो जाने पर ये दोनों अवस्थाएँ एक हो जाती हैं और एकता हो जाने पर जो सन्मात्ररूप बच जायेगा, वही निर्विकार सन्मात्र-स्वरूप आप हैं ॥२४॥
इस तरह धीरे-धीरे अभ्यास के द्वारा आप आदि-अन्त से रहित ऐसा पद प्राप्त कीजिए, जो समस्त शीत-उष्ण आदि द्वन्द्वों से रहित तथा सब वस्तुओं से परे हैं ॥२५॥
न तो द्वैतात्मक जगत् है और न एकात्मक ही जगत् है, इस तरह के निश्चय से युक्त होकर आप आकाश के सदृश विशद् आशय (मन) वाले होकर परम विश्रान्ति प्राप्त कीजिए ॥२६॥

समस्त द्वैत का अपलाप हो जाने पर तो आपका भी अहंकार (वसिष्ठजी का अहंभाव) रहेगा

नहीं, इस स्थिति में आपके वक्तापन आदि व्यवहार कैसे, इसी आशय से श्री रामभद्र पूछते हैं। ___ श्री रामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिशार्दूल गुरुवर, यदि ऐसी बात है, तो अहम्भावरूप वसिष्ठनाम के आप ही यहाँ स्थित है क्या ? यानी आपके व्यवहार कैसे, यह कहिये, क्योंकि द्वैत के अपलाप से आपमें भी अहम्भाव तो रहा नहीं ॥२७॥

215781 __वसिष्ठजी को तो अहम्भाव आदि हैं ही नहीं, परन्तु हमारी और श्रोताओं की अज्ञान-दृष्टि के ही कारण उन्होंने उसका अवलम्बन किया था, जब सबको तत्त्वज्ञान हो चुका तब तो मेरे प्रश्न का मौन ही उत्तर है, इस आशय से वसिष्ठजी की चुपचाप स्थिति कहतें हैं।
215782 वाल्मीकि मुनि ने कहा : जब श्रीरामजी ने ऐसा प्रश्न किया, तब वक्ताओं में अग्रणी महाराज वसिष्ठजी आधे मुहूर्त तक चुपचाप स्थित रहे। उनकी ऐसी चेष्टा स्पष्ट विदित हो रही थी ॥२८॥
215783 महाराज वसिष्ठजी तो मौन धारणकर स्थित रहे और इधर सभ्य महाजन अब क्या होगा, इस संशय-सागर में पड़ गये, यह देखकर श्रीरामभद्र फिर कहने लगे ॥२९॥
215784
215785 अब गुरुजी के पास उत्तर देने की युक्ति रही ही नहीं, यों मान रहे श्रीरामभद्र कहते हैं ।
215786 भगवन्, मेरे-जैसे आप चुपचाप क्यों स्थित हैं ? जगत् में शिष्यों का ऐसा कोई तर्क ही नहीं है, जो विद्वान गुरुओं के लिए उत्तरयोग्य न हो ॥३०॥
215787 __महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे अनघ, मुझमें कहने की शक्ति नहीं है, इसलिए उत्तर-युक्ति न रही, यह बात नहीं है, किन्तु यह प्रश्न चरम सीमा का होने के कारण चुपचाप स्थित रहना ही इसका उत्तर है ॥३१॥
215788
215789 प्रश्न की चरम सीमा बतलाने के लिए भूमिका बाँधते है।
215790 भद्र, प्रश्नकर्ता दो तरह के होते हैं एक तो तत्त्वज्ञ और दूसरे अज्ञानी । इनमें अज्ञानी प्रश्नकर्ता को अज्ञ बनकर उत्तर देना पड़ता है और ज्ञानी को ज्ञानी बनकर ॥३२॥
215791 हे महामते, इतने समय तक तो आप तत्पद को (ब्रह्मात्मा को) जानते ही नहीं थे, इसलिए आप सविकल्प उत्तरों के ही पात्र रहे ॥३३॥
215792 अब तो आप तत्त्वज्ञ बन गये और परम पद में स्थिति भी आपने प्राप्त कर ली, इसलिए स्पष्ट है कि विकल्पवाले उत्तरों के योग्य नहीं रहे ॥३४॥
215793 हे वक्ताओं में श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, यह जितना वाणीरूप भाषण है, वह चाहे सूक्ष्म अर्थवाला हो, चाहे परम अर्थवाला हो, चाहे थोड़ा हो अथवा अधिक हो, परन्तु हे साधो, वह सब प्रतियोगी, भेद, संख्या, मुख्यभूत अर्थ, साधन, वाचन बोध, प्रमाण आदि की कल्पनाओं से ऐसे मिला-जुला रहता है जैसे जालों के अंदर सूर्यकिरणें त्रसरेणुओं से (सूक्ष्म रजकणों से) मिली-जुली रहती है ॥३५,३६॥
215794 हे मनोरम, जो तत्त्वज्ञानी पुरुष है, उसके लिए कलंकपूर्ण उत्तर होता नहीं, क्योंकि जितनी वाणियाँ हैं, वे सब कलंकपूर्ण ही हैं, आप तो तत्त्वज्ञ बनकर स्थित हैं ॥३७॥
215795 हे भद्र, ज्ञानी शिष्य के सम्मुख मुझे जो यथावत् सत्य है, उसे ही कहना चाहिए, परन्तु समस्त कलंकों से निर्मुक्त यथावत् सत्य तो काठ की तरह [illegible] - २९]
215796
215797 ही है ॥३८॥
215798 भद्र, जो परमपद है, वह तत्त्वज्ञान के पूर्व अज्ञान से उपदेशवाणी के योग्य है, वह कल्पनाकर ससंकल्प बनता है यानी वाणी के व्यवहाररूप संकल्प का विषय हो जाता है और विचार से ज्ञात हो जाने पर मौन यानी वाणी का अविषय हो जाता है, यों विद्वानों का निश्चय है, इसलिए तत्त्वज्ञानी हुए आपको अब यह मौन ही मैंने सुन्दर उत्तर दिया ॥३९॥
215799 हे प्रिय, वक्ता पुरुष जिस रूप का होता है, उसी रूप का कथन करता है, मैं तो तत्त्वसाक्षात्कार से बोधित होनेवाली जो वस्तु (ब्रह्मरूप) है, तन्मय बनकर वाणी से परे परमपद में स्थित हूँ॥४०॥
215800 जो वाणी से अतीत पद में बैठा है, वह वाणीरूप मल को कैसे ग्रहण करेगा ? इसलिए मैं अवाच्य (कहने के अयोग्य वस्तु) नहीं कहता, क्योंकि वाणी संकल्परूप कलंक से युक्त ही रहती है ॥४१॥
215801
215802 श्री रामजी ने कहा : भगवन्, वाणी में जो-जो भिन्नता, विरोधिता आदि से होनेवाले दोष प्रवृत्त होते हैं, उनका अनादरकर यानी उनमें तात्पर्य न रखकर भागत्यागलक्षणा द्वारा मुझसे कहिए कि आप कौन हैं ? ॥४२॥
215803
215804 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, हे तत्त्वज्ञों में श्रेष्ठ, जब आप भागत्यागलक्षणा से कुछ कहलाने के लिए उद्यत हैं, तब आप यथार्थरूप से स्थित इस विषय को सुनिये कि आप कौन है, मैं कौन हूँ और यह जगत् क्या है ॥४३॥
215805 हे तात, जो 'अहम्' यह वस्तु है, वह यह निरामय (विकारशून्य चैतन्याकाश) ही है । वह बाह्य एवं आभ्यन्तर विषयों से रहित है और समस्त कल्पनाओं से परे हैं ॥४४॥
215806 मैं स्वच्छ चिदाकाशरूप हूँ, आप चिदाकाशरूप हैं और सम्पूर्ण यह जगत् भी आकाशरूप ही है, अधिक क्या कहें, समस्त केवल आकाश ही है ॥४५॥
215807 विशुद्ध ज्ञानमय आत्मा में मैं विशुद्ध साक्षीरूप आत्मा ही हूँ, मुझमें भेदज्ञान की दृष्टि ही नहीं है और न प्रत्यागात्मा से भिन्न कुछ अणुमात्र भी कहने की इच्छा रखता हूँ॥४६॥
215808
215809 तब अज्ञानियों को बोध देने के लिए तथा प्रतिवादियों पर विजय पाने के लिए निरहंकारी विद्वानों की प्रवृत्ति कैसे होगी, इस पर कहते हैं।
215810 शिष्यों का सन्देह दूर करने के लिए या प्रतिवादियों पर विजय पाने के लिए उद्यमशील विद्वान श्रुति, युक्ति आदि प्रमाणों के द्वारा अपने पक्ष के समर्थन में तत्पर होकर बाधित का भी आहार्यारोप कर अहन्तारूप एक ही आत्मा को बढ़ाते हैं और उनका अनेक शाखाओं में विस्तार करते हैं, परन्तु अज्ञानी के सदृश मोहित नहीं होते ॥४७॥
215811
215812 इतनी बात से विद्वानों का पाण्डित्य बतलाना ही परमपद है, यह नहीं जानना चाहिए, किन्तु कोई दूसरा ही है, यह कहते हैं। । यद्यपि जी रहा है और यद्यपि व्यवहार भी कर रहा है, तथापि परम शान्तिरूप ब्रह्म में विश्रान्त पुरुष की मुर्दे के सदृश जो स्थिति है, वही परमपद कहलाती है ॥४८॥
215813
215814 परमपद का ही विशेषरूप से वर्णन करते हैं।
215815
215816 ___ भद्र, जो बाहर के साधनों से निर्मुक्त है, जो अन्दर के साधनों से शून्य है, जो कर्तापन एवं भोक्तापन से रहित है, जो सुखरूप नहीं है, जो दुःखरूप नहीं है, जो अन्यरूप नहीं है, जो शान्त और सम है तथा जो सबका आदि है, वही स्वप्रकाश-निरतिशय आनन्दरूप शिवपद है ॥४९॥
215817
215818 परमपद को स्वप्रकाशस्वरूप क्यों मानना चाहिए, उसे विषयसुख के सदृश भोग्य ही क्यों न माना जाय, इस पर कहते हैं।
215819 यह जो अहम्भाव है, वह मुक्ति का अभाव है अर्थात् मुक्ति का पूर्वकालिक अभाव है। इसलिए अहम्भाव से मुक्ति की भावना कहाँ होगी ? अभाव से किसी प्रतियोगी का अनुभव तो हो नहीं सकता । मुक्तरूपता द्वारा भी मुक्ति की भावना नहीं हो सकती, क्योंकि मुक्तरूपता और मुक्ति तो एक ही है, इसलिए दोनों पक्षों में जन्मान्ध पुरुष चित्र देखता है, यही न्याय आ जाता है ।।५०॥
215820
215821 वृक्ष, मृग आदि में चहल-पहल हो या न हो, पर पर्वत की शिला निश्चल स्थित होने से जैसे जड़ है, वैसे ही अहंकार प्राण आदि में चहल-पहल हो या न हो, पर परमपद निश्चल स्थित है, अतः उसे जड़ क्यों न माना जाय, इस पर कहते हैं। ___ अहंकारादि का स्पन्दन (चहल-पहल) या अस्पन्दन होने पर भी जो पाषाण के सदृश जिसका निश्चल अवस्थान है, वह अजड़ का ही है, जड़ का नहीं है, यह आप जानिए । वही परमपद, अजर (क्षीणता आदि दोषों से रहित) मोक्ष है ॥५१॥
215822
215823 अतः अन्तिम स्थिति में वह स्वप्रकाशरूप ही फलित होता है, यह कहते हैं।
215824 जैसे लौकिक आत्मा में प्रसिद्ध ज्ञातापन लोकैषणावर्जित ज्ञातापुरुष के द्वारा स्वयं ही अनुभूत होता है, वैसे ही परमप्रकाशरूप निर्वाणपद स्वतः ही अनुभूत होता है, दूसरे के द्वारा नहीं ॥५२॥
215825 वहाँ पर (परमपद में) न अहन्ता है, न त्वत्ता है, न अहन्ता का अभाव है, न अन्यरूपता है । वह निर्वाणपद केवल विशुद्ध शिवरूप कैवल्य ही है ॥५३॥

उसका दूसरे से प्रकाश होना ही संसार है, यह कहते हैं। - इस चेतन का यानी निर्वाणरूप स्वप्रकाशपद का विषयों की ओर झुक जाना ही परप्रकाश (विषयसम्बन्धरूप क्रिया) कहा गया है और यही संसार है, यह भयानक महान् कष्ट को देनेवाला बन्धन है ॥५४॥

विषय सम्बन्ध के अभाव से प्राप्त अचेतनता तो मोक्ष में इष्ट ही है, यह कहते हैं।
चेतन की विषयों की ओर प्रवृत्ति न होना ही अचेतनता है, इसी को आप मोक्ष जानिए । मोक्ष ही अविनाशी शान्त परमपद है ॥५५॥

मोक्ष में विषयों की स्थिति का निवारण करते हैं।
भद्र, देश, काल आदि से अपरिच्छिन्न, शान्तस्वरूप ही जब मोक्ष स्थित है, उस शान्तरूप में चेत्य की सम्भावना ही नहीं हो सकती, ऐसी स्थिति में कौन किसका, किस तरह प्रकाश करेगा ? ॥५६॥

इस तरह केवल अन्तर्मुखतामात्र से स्वतः सिद्ध मुक्ति का उपपादन कर अब बर्हिमुखतामात्र से ही जगत् का विस्तार होता है, इसका उपपादन करते हैं।
हे श्रोतागण भूपसमूह, जैसे स्वप्न के संसार में चेतनगत तत्-तत् वासनानुसारी संकल्प चेतनरूप होता हुआ भी चेतनरूपताका परित्याग कर चेतनभिन्न प्रतीत होता है, वैसे ही यह आत्मा जब बहिर्मुख होता है, तब वही प्रपंचरूप होकर अन्य जड़ के सदृश भासने लग जाता है॥५७॥
इसी तरह ये जो मन, बुद्धि, अहंकार आदि हैं, वे सब अन्तर्मुखदशा में चेतनरूप हैं और मन, बुद्धि आदि शब्दार्थों में भावना करने पर यानी बहिर्मुखदशा में चेतनभिन्न जड़रूप हैं ॥५८॥
__इसी रीति से आन्तर और बाह्य जितना जगत् है, वह सब चैतन्यैकरस ही सिद्ध हो जाता है, ऐसी स्थिति में चिति की बहिर्मुखतारूप जो भेदबुद्धि है, वही केवल व्यर्थ और अनर्थ की हेतु है, इसे कहते हैं।
यह विस्तृत जितना बाह्य-आभ्यन्तर जगत् है, वह सब सम, स्वच्छ एवं अभिन्न संविद्रूप ही है, इसमें जो भेदबुद्धि की जाती है, वह अनर्थ के लिए ही विकसित होती है ॥५९॥

समस्त दृश्यों का विनाश हो जाने पर अन्त में बच जानेवाला संविन्मात्रस्वरूप जो आत्मा है, वह शून्यरूप नहीं है, किन्तु निरतिशयानन्दरूप ही है, यह विद्वानों का अनुभव है, यह कहते हैं।
अन्त में अवशिष्ट विशुद्ध संविन्मात्रस्वरूप आत्मा में और शून्य में क्या अन्तर है, यह हम लोग नहीं जान सकते । जो अन्तर है, उसे तो विद्वान् कहते हैं कि वह वाणी का विषय नहीं है, स्वानुभववेद्य है अर्थात् निरतिशयानन्दरूप है, उसका वर्णन कैसा कर सकते हैं ? ॥६०॥

तब विवेकियों की यौक्तिक दृष्टि से जगत् कैसा है। इसे कहते हैं। । जैसे आँख के प्रणिधानरूप (एकाग्रता) प्रयत्न से अन्धकार में कुछ सद्-असद्रूप आभास दिखाई देता है, वैसे ही ब्रह्म में जो आभास दिखाई देता है वह आभास ही यह जगत् है ॥६१॥
यह मैं चिदाकाशस्वरूप ही हूँ, इस प्रकार निश्चयकर वासनानिर्मुक्त हो उत्तमशान्ति से सम्पन्न हो गया हूँ। आप भी यदि वासना को कहीं न बाँध लें, तो चिदाकाशरूप ही होकर स्थित हैं ॥६२॥
यह चिदाकाशरूप ही मैं हूँ, इस प्रकार के निश्चय से युक्त जो भी दूसरा पुरुष है वह तत्त्वज्ञ ही है। वह व्यवहार से अज्ञानी के सदृश विद्यमान होता हुआ भी चैतन्यस्वरूप ही है और देहादि की स्थिति होने पर भी उन्हें असत्-सा मानकर स्वयं शान्त ही रहता है ।।६३॥

क्या जीवों की अविद्या को चिदात्मा नष्ट कर देता है या जड़ ? प्रथम पक्ष तो युक्त नहीं है, क्योंकि चिदात्मा तो अविद्या का साधक है, इसलिए उससे विरोध ही नहीं। दूसरा पक्ष भी युक्त नहीं है, क्योंकि सारा जड़ अविद्या का कार्य है, इसलिए अविद्या का जड़ भी विरोधी नहीं है, इस आशंका पर कहते हैं॥

'मैं अज्ञानी हूँ', इस प्रकार का साक्षी ज्ञान ही अज्ञान की सिद्धि करता है । यद्यपि जीवों

की संसाररूप अविद्यात्मक अग्नि 'मैं संसारी हूँ' इस तरह से साक्षिज्ञान से रक्षित अज्ञानरूप वायु से जलती रहती है तथापि 'मैं ब्रह्मस्वरूप हूँ' इस तरह के प्रबुद्ध जीवों की अन्तिम साक्षात्कार वृत्तिरूप में परिणत साक्षि-रक्षित अज्ञानवायु से मानों नष्ट हो जाती है, तीसरे किसी की अपेक्षा नहीं करती ॥६४॥

क्या मुक्त पुरुष जगत् को जानते हैं या नहीं? यदि जानते हैं, तो संसारी और मुक्त दोनों में कोई विशेष नहीं रहा। दूसरे पक्ष में यानी नहीं जानते हैं, तो इस पक्ष में एक आत्मा के अज्ञान का परिहार करते हुए आपने जगत् के अनन्त अज्ञान स्वीकृत कर लिये। सूखे काठ के जैसे स्थित उन पुरुषों में मुक्तत्व ही कैसा ? इस पर कहते हैं।
अनावृत स्वप्रकाश निरतिशयानन्द आत्मा के स्वरूपभूत हुए उन मुक्त पुरुषों की सांसारिक ज्ञानों से रहित दुःखरूप क्षोभ से शून्य जो स्थिति है वही मोक्ष है और वही अविनाशी पद है। इनमें अनन्त अज्ञानों की आपत्ति भी नहीं है, क्योंकि एक ही के विज्ञान से सभी का ज्ञान हो जाने के कारण उनमें किसी तरह के अज्ञान की प्राप्ति ही नहीं है और भ्रमात्मक ज्ञान का अभाव भी
आत्मरूप ही है, इसलिए उसमें तत्त्वज्ञान से कोई विलक्षणता ही नहीं रही ॥६५॥

जब मूलअज्ञान रहता है तभी उसके बल से बाह्य अर्थों के अज्ञान मूर्खता के सम्पादक होते हैं। मूलअज्ञान का नाश हो जाने पर तो बाह्य अर्थों के अज्ञान मुनित्व के सम्पादक हो जाते हैं, इस आशय से कहते हैं।
आत्मज्ञान के द्वारा सांसारिक पदार्थों का अज्ञान प्राप्तकर पुरुष मुनि बन जाता है, परन्तु आत्मा के अज्ञान द्वारा सांसारिक पदार्थों का अज्ञान प्राप्त कर पुरुष पशु तथा वृक्ष बन जाता है ॥६६॥

ब्रह्मज्ञान और जगभ्रम सभी अज्ञानरूप ही हैं, परन्तु अज्ञाननिवृत्ति तो अज्ञान नहीं है, जिससे मुक्ति न हो, इस आशय से कहते हैं।
'अहं ब्रह्मास्मि' इस प्रकार का ब्रह्मज्ञान तथा यह जगत् सब अविद्यामय असत्य भ्रम है । यह ब्रह्माकार अखण्डवृत्ति से, दीपक से अन्धकार की नाईं, निकल जाता है ॥६७॥

तब जीवन्मुक्तों की मुक्तता ही न रही, क्योंकि उन्हें चक्षु आदि इन्द्रियों से बाह्य पदार्थों का विज्ञान होता है, यही दृष्ट है, इस पर कहते हैं।
जो तत्त्वज्ञ जीवन्मुक्त पुरुष है उसकी समस्त इन्द्रियाँ हैं पर वे संकल्पशून्य हैं और सविकल्प ज्ञान से रहित हैं। इसलिए शान्तबुद्धि यह महात्मा बाह्य और आन्तर किसीका अनुभव नहीं करता ॥६८। जिस तरह सुषुप्ति अवस्था में स्वप्न का विलय हो जाता है उसी तरह तत्त्वज्ञान होने पर समाधि में समस्त दृश्य विलीन हो जाता है और भीतर केवल आत्मा ही लक्षित होता है ॥६९॥

समस्त दृश्य क्यों विलीन हो जाता है इस प्रश्न पर वे भ्रान्तिरूप है, यह उत्तर देते हैं। जैसे आकाश में नीलरूप विलीन हो जाता है । वैसे ही पृथिवी आदि रूप समस्त दृश्य आत्मा

में विलीन हो जाता है। जैसे आकाश में नीलरूप केवल भ्रान्ति छोड़कर दूसरा कुछ नहीं है उसी तरह आत्मा में पृथिवी आदिरूप भ्रान्ति छोड़कर और कुछ नहीं है, इसलिए नीलरूप जैसे आकाश है वैसे ही पृथिवी आदिरूप के प्रति आत्मा है ॥७०॥

215871
215872 अतएव बाधित अर्थ की वासना वासना ही नहीं है, ऐसी स्थिति में ज्ञानी वासनारहित ही है, यह कहते हैं।
215873 जिस पुरुष को यह बुद्धि रहती है कि यह सब असत् ही है वह वासना से युक्त होता हुआ भी समस्त वासनाओं से रहित ही है ॥७१॥
215874
215875 चित्र-विचित्र भुवन, देवता, मनुष्य, पशु, पक्षी, विहित, निषिद्ध अनेक कर्म एवं विहित निषिद्धकर्मफलों की भोगस्थिति तथा ईश्वर इन सबका जहाँ पर अस्तित्व है ऐसे इस अद्भूत जगत् को आप कैसे असत्, अनृत और संकल्पस्वरूप पूर्वोक्त युक्तियों से मानकर खण्डित करते हैं ? संकल्प, मनोरथ आदि स्थलों में तो उस तरह के पदार्थ है नहीं, ऐसी आशंका कर वहाँ पर भी (संकल्प आदि स्थलों में भी) अद्भूत अर्थसत्ता का दिग्दर्शन कराते हैं।
215876 हे भव्य श्रीरामजी, संकल्पजनित पदार्थों में स्वप्न, माया, इन्द्रजाल जैसे चित्रविचित्र अद्भुत अर्थ विद्यमान हैं, वैसे ही ये सब संसार अद्भुत ही हैं। प्रत्यक्षतः दिखाई देनेवाले स्वप्न
215877 आदि अर्थों में क्या आस्था बाँधकर बैठे रहना अच्छा है एवं संसार में भी आस्था बाँधकर बैठे रहना क्या अच्छा है ? ॥७२॥
215878
215879 ___ जब आत्मा में कर्तृत्व-भोक्तृत्व की सत्ता हो, तब तो समस्त सुख-दुःख के भोग के लिए पुण्य-पाप की व्यवस्था हो सकती है। आत्मा में जब कर्तृत्व-भोक्तृत्व का संभव ही नहीं, तब पुण्य-पाप की व्यवस्था ही क्या ? इस पर कहते हैं।
215880 कर्तृत्व और भोक्तृत्व का ही जब आत्मा में असम्भव है तब न दुःख है, न सुख है, न पुण्य है, न पाप है और न किसी का कुछ बिगड़ा ही है ॥७३॥
215881 जिस अहंकार में हम लोगों को यह ममताबुद्धि होती है उसका भी कहीं अस्तित्व नहीं है। इसलिए समस्त शून्यरूप अवलम्बनरहित एवं दो चन्द्रमा या स्वप्ननगर के सदृश मिथ्या है |७४॥
215882 भद्र, समस्त द्वैत से शून्य तत्त्ववेत्ता पुरुष चाहे व्यवहार में रहे या काष्ठपाषाण के सदृश निश्चल होकर समाधि में स्थित रहते हुए, चाहे लकड़ी के सदृश मौन
215883 धारण करे । सभी स्थिति में वह ब्रह्मरूपता प्राप्त करता ही है |७५॥
215884 ___ इस तरह मायिक विवर्तवाद के सिद्धान्त को लेकर आरोपित जगत् के अपवाद से तत्त्ववेत्ता पुरुष की परमपुरुषार्थ में निष्ठा बतलाई, परन्तु दूसरे तार्किक जो जुदे-जुदे सिद्धान्त की कल्पना करते हैं उनके पास जगत् के उत्पत्ति आदि व्यवहार में एवं परम पुरुषार्थरूप परमार्थ में कोई युक्ति नहीं है, यह कहते हैं।
215885 भद्र, यह शिवस्वरूप जो अन्तरात्मा है वह प्राण, बुद्धि, मन, देह आदि के साथ एकरूप
215886 मायण
215887
215888 बनकर अनेकरूप भिन्न स्वभाव तथा संसार के अनेक अर्थों से आक्रान्त प्रत्यक्षतः दिखाई देता है, इस आत्मा में दिखाई दे रही अनेकरूपता, भिन्न स्वभावता आदि का निराकरण कर दुःखरहित निरतिशय अद्वितीय आत्मा में आनन्दरूपता बचानी है । इसमें अध्यारोप अपवादप्रणाली को छोड़कर दूसरी कोई युक्ति है नहीं । कल्याणरूप अन्तरात्मा को सदा शान्तस्वरूप माना जाय, तो भी निर्विकार अन्तरात्मा का-संचलन एवं परिच्छिन्न स्वभावयुक्त चित्तस्वरूपता धारणकर देह, इन्द्रिय आदि अनेक-अनेक तरह के भावों द्वारा-जो संसार में आना है, इसमें अध्यारोप अपवादप्रणाली को छोड़कर किसी के पास और कोई युक्ति नहीं है । इन सब बातों को सिद्ध करने के लिए आत्मा को परिच्छिन्न, परिणामी एवं सावयव मान लिया जाय, तो भी इस आत्मा को जिन अवयवों को लेकर सावयव स्वीकार करेंगे, इसमें कोई युक्ति नहीं मिलेगी, क्योंकि यदि अवयवों को चेतनरूप मानेंगे, तो कभी उनका एकमत न होगा, ऐसी स्थिति में अवयवों का विच्छेद हो जाने के कारण अवयवी का विनाश ही प्राप्त है। यदि अवयवों को जड़ मानेंगे, तो अवयवी भी जड़ हो जायेगा । ऐसी स्थिति में अनित्य आत्मा पूर्व के पुण्य-पापों का भोग कैसे करेगा ? इसी तरह आत्मा को जगत् का कारण मानकर शान्त एवं निर्विकार कोई मान ले, तो भी इसकी जगत् बनाने में अनुकूल संकल्पात्मक चित्तरूपता आदि में अध्यारोप अपवाद को छोड़कर और कौन-सी युक्ति हो सकती है ? इसलिए विवर्तदृष्टि ही एकमात्र सब वादियों के लिए शरण है ।।७६॥
215889
215890 यद्यपि स्वभावतः आत्मा शान्त ही है तथापि प्रलय के बाद चित्तत्व, एकत्व, अनेकत्व, सावयवत्व आदि विलक्षण-विलक्षण धर्मों से युक्त पदार्थों का आर्विभाव होगा ही, क्योंकि प्रलय के समय ब्रह्म में सारे पदार्थ लीन होकर बैठे हैं। इसलिए उन पदार्थों का अपना-अपना जो विचित्र स्वभाव है वह तो ब्रह्म में से कहीं गया नहीं, इस पर कहते हैं। ___श्रीरामजी, अर्थों की विचित्रता का कारणभूत जो स्वभाव है वह परमात्मा में अर्थों के कारण आया है या स्वतःसिद्ध है ? अर्थों के कारण आया है, यह तो कह नहीं सकते, क्योंकि दूसरे स्थान से आनेवाले अन्याधीन धर्म को दूसरे का स्वभाव माना नहीं जा सकता। दूसरी बात यह है कि जो स्वभावतः असंग और अद्वय है, ऐसे निर्मल परमात्मा में दूसरे का विचित्र स्वभावरूप मल किसी तरह सम्बद्ध हो ही नहीं सकता। जितने ये पदार्थ हैं वे प्रलयकाल में स्वतन्त्ररूप से अपना अस्तित्व नहीं रखते, जिससे कि प्रलय के बाद अपने-अपने स्वभाव के बल से ही चित्र-विचित्ररूप में आविर्भूत हो सकें, इसलिए इस स्वभाव को अनागन्तुक ही कहना चाहिए । परन्तु यह भी नहीं कह सकते, क्योंकि इस पक्ष में ब्रह्म के सर्वगत होने के कारण सब पदार्थ सभी तरह की विचित्रताओं से परिपूर्ण होने लगेंगे ब्रह्म के सर्वगत होने पर 'इस वस्तु का यही स्वभाव है' इसकी व्यवस्था करनेवाला कौन रहेगा ? प्रत्येक वस्तु में सभी तरह की विचित्रताओं को मान लेंगे, तो इस संसार
215891
215892 से विचित्रता का नाम ही उठ जायेगा । सर्वसाधरण धर्म में न तो विचित्रता रहती है और न वह किसी का पार्थक्यकारक ही होता है। ऐसी स्थिति में सम्पूर्ण जगत् की एकरूपता हो जायेगी ॥७७॥
215893 ___ सबके अनुभव पर चढ़ी हुई जगत्-विचित्रता का यदि युक्ति के अभाव में आप खण्डन करते हैं, तो ज्ञान का भी आप खण्डन क्यों नहीं करते, क्योंकि ज्ञेय के बिना ज्ञान तो कहीं होता नहीं। ऐसी स्थिति में शून्यवाद ही आ गया, इस पर कहते हैं।
215894 विषयों के खण्डन के प्रसंग में जो पुरुष यह कहता है कि ज्ञान का भी अस्तित्व नहीं है, वह अत्यन्त तुच्छ है, क्योंकि ज्ञान के अस्तित्व का खण्डन करनेवाला जो पुरुष है, वह अपने आपका ज्ञान रखता है, इसलिये ज्ञान की सत्ता नहीं है, यह कैसे कह सकते हैं ? और खण्डन करनेवाला पुरुष अपने से भिन्न ज्ञान और विषय का खण्डन करेगा, अपना तो करेगा नहीं, जब सभी ज्ञान उसी की आत्मा है, तब स्वभिन्न विषय का खण्डन करते हुए वह ज्ञान को आखिर बचा ही लेता है । जो निषेध किया जाता है वह किसी आधार पर ही किया जाता है, निराधार निषेध नहीं किया जाता है । इससे ज्ञान करनेवाला एवं जानने योग्य विषय दोनों का स्वयंप्रकाश, ज्ञाता और ज्ञेय से शून्य आधारभूत आत्मा में ही निषेध करना चाहिए, यही उसकी आत्मा है। ऐसी स्थिति में अविनाशी स्वात्मा में ही ग्राह्य-ग्राहकदृष्टि के असम्भवप्रतिपादन में पर्यवसान से खण्डनकर्ता के मत में समस्त प्रतिषेधों के आधारभूत कोई अज वस्तु सिद्ध हो गई और यही वस्तु परब्रह्म है ॥७८॥
215895
215896 हे श्रीरामजी, आप ब्रह्मज्ञानियों द्वारा प्रेमपूर्वक सेवित तथा छोड़ने लायक नहीं जो अज, अविनाशी, कल्याणरूप, परमार्थसत्यभूत, नित्यसिद्ध, निर्मल, शान्त, सम शिवपद है, तद्रूप ही बनकर स्थित हो जाइये । व्यवहार में साधारणजनों के सदृश यद्यपि आप खाइये, पीजिये, खेलिये, तो भी आप मुक्त ही हैं, क्योंकि आपको दृश्य प्रपंचरूप बन्धन है ही नहीं ॥७९॥
215897
215898 उनतीसवाँ सर्ग समाप्त
215899 तीसवाँ सर्ग जिस दृष्टि से अविद्याजनित नानात्वभ्रान्ति की शान्ति द्वारा
215900 धीर पुरुष परमब्रह्म में स्थिर हो जाता है, उस दृष्टि का वर्णन। जब तक अहम्भाव परित्यक्त नहीं होता, तब तक ब्रह्मविचार भी नहीं हो सकता, फिर ब्रह्मलाभ तो दूर ही है, इस आशय से कहते हैं। ___महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, अहम्भाव ही सब अविद्याओं की मूलभूत अविद्या है, यही मोक्षस्थान को आवृत करनेवाली है। जो मूढ़ पुरुष हैं, वे उसी अविद्या से परमपद की अन्वेषणा करते हैं, यही उनकी उन्मत्तों की-सी चेष्टा है |१॥
215901 भद्र, जैसे धूम्रज्ञान अग्निज्ञान का हेतु पर्याप्त
215902 रामायण
215903
215904 है, वैसे ही अज्ञान से उत्पन्न अहन्ता ही अज्ञान की सत्ता में हेतु पर्याप्त है, जो तत्त्वज्ञानी शान्तपुरुष है, उसे ममता या अहन्ता नहीं रहती ॥२॥
215905 हे श्रीरामजी, इस अहन्तारूपी मल का सर्वथा त्यागकर निर्मल हो चिदाकाश की नाईं मोक्षस्वरूप ज्ञानी पुरुष सांसारिक सर्वविध सन्तापों से शून्य स्थित रहता है। चाहे वह सदेह रहे या बिना देह का ॥३॥
215906

215907 __ अहन्ता के दूर चले जाने से ज्ञानी पुरुष निर्मल और विक्षेपशून्य परिपूर्ण हो जाता है, यह वर्णन करते हैं। __जैसा अहन्ता से रहित ज्ञानीपुरुष सुशोभित होता है वैसा न तो शरत्काल का आकाश, न प्रशान्त सागर और न परिपूर्ण चन्द्रमा का मध्यभाग ही शोभित होता है|४॥
215908 जैसे चित्रलिखित युद्ध में परस्पर प्रहार कर रही भी सेनाएँ क्षुब्ध-सी प्रतीत होने पर भी अक्षुब्ध ही रहती है, वैसे ही व्यवहार में निरत भी ज्ञानी पुरुष में समता (अक्षुब्धता) ही रहती है ।।५॥
215909 जो ज्ञानी पुरुष है उसकी वासना वासना ही नहीं है, क्योंकि वह निर्वाण स्वरूप बन गया है। जैसे जले हुए वस्त्र में तन्तुओं की रेखाएँ प्रतीत होती हैं, परन्तु असल में तन्तुओं की रेखाएँ हैं ही नहीं, वैसे ही व्यवहार से ज्ञानी में अनुमित वासना बाधित होने के कारण वासनारूप नहीं है। जैसे समुद्र के तरंग जल से अन्य कुछ नहीं हैं वैसे ही परमात्मा से इतर कुछ भी नहीं है ।।६॥
215910 जैसे तैर रहे तरंगों से युक्त समुद्र पूर्णरूप से जल ही है, वैसे ही दृश्य से वर्द्धित ब्रह्माण्ड भी ब्रह्म ही है, दूसरा कुछ नहीं ॥७॥
215911
215912 ज्ञानी पुरुष में भीतर-बाहर सबकी वासनाएँ बाधित हो चुकी हैं, इसमें क्या प्रमाण ? इस शंका पर अक्षोभ, शम आदि ही प्रमाण हैं, इस आशय से कहते हैं।
215913 जो पुरुष भीतर के मानसिक तरंगों से क्षुब्ध नहीं होता और बाहर के तरंगों से भी क्षुब्ध नहीं होता, जो शान्ति से शोभित है और जो सदा प्रसन्न रहता है, वह मुक्त कहा जाता है ।।८॥
215914 ज्ञानस्वरूप अज्ञात आत्मा में अहन्ता की सृष्टि के रूप से ज्ञानरूप आत्मा ही ऐसे भासित होता है जैसे जल में जल तरंगरूप से भासित होता है, इसलिए इस अनेकता का रूप ही क्या ? ॥९॥
215915 जैसे आकाश में स्फुरित हो रहे नीहारधूम्र के हाथी, रथ आदि आकार दिखाई देते हैं, परन्तु वे आकार नीहारधूम्र से पृथक् नहीं हैं, वैसे ही परमपद में ये सर्ग भी हैं अर्थात् परमपद से भिन्न यह सृष्टि नहीं है ॥१०॥
215916
215917 अब महाराज वसिष्ठजी सभी श्रोताओं को सम्बोधित कर कहते हैं।
215918 हे उपस्थित विद्वानों, आप लोग किसी तरह का विषाद न करें, किन्तु मेरे कथन के अनुसार विषाद के हेतु सम्पूर्ण प्रपंच संवित् की एकमात्र भ्रान्ति (विवर्त) है, यों विचारकर भ्रान्ति और उसके विषय की तत्त्वतः परीक्षा करने पर निःस्वरूप सिद्ध होने के कारण उनकी किसी तरह प्राप्ति न हो सकने से तेजस्वी होते हुए आप लोग सबके ऊपर अपना स्थान जमाइये । क्योंकि मेरे उपदेश से सचमुच आप लोग वस्तुतत्त्व को जान गये हैं| तात्पर्य यह है कि आप लोगों
215919
215920 में अब अज्ञता नहीं रही ॥११॥
215921
215922 किस तरह की वह संविद्-भ्रान्ति अज्ञानियों द्वारा अनुभूत होती है, यह कहते हैं।
215923 जैसे अंकुर अपनी आत्मा में ही वासनात्मक वृक्ष, पत्र, फल आदि का अनुभव करता है, वैसे ही अज्ञानी पुरुष वस्तुतः आत्मस्वरूप होता हुआ भी आकाश के सदृश स्वच्छ और विशाल अपनी
215924 आत्मा का जगत् और अहंकाररूप से भलीभाँति अनुभव करता है ॥१२॥
215925
215926 उसमें किस तरह का विचार होता है, यह कहते हैं।
215927 बाह्य रूपालोक की सत्ता तथा आन्तरिक मन की सत्ता ये सब अधिष्ठानरूप से सत्य होती हुई भी अपने स्वरूप से ऐसे सत्य नहीं हैं, जैसे भ्रमणशील हो रहे अलात की ज्वालात्रि में दण्डचक्रादिरूपता या विधुर पुरुषों के चित्त में कल्पित कामिनी महिलाएं अपने स्वरूप से सत्य नहीं हैं ॥१३॥
215928 इसलिए हे श्रोताओं, यह सारा संसार जैसे उत्पन्न होता है, जैसे स्थित है, जैसे अपने कार्यों का आरम्भ करता है, जैसे सुख-दुःख का अनुभव करता है, जैसे नष्ट होता है और जिस तरह के इसके देश-काल हैं इन सब बातों का उत्पत्ति-स्थिति आदि प्रकरणों में कही गयी युक्तियों से निश्चय कर यानी ये सब मिथ्या हैं, यह निश्चय कर अजर होते हुए शान्तरूप से आप लोग स्थित रहिये ॥१४॥
215929 इष्ट और अनिष्ट वस्तुओं की प्राप्ति के लिए व्यवहार कर रहा भी मुक्त पुरुष मुर्दे के सदृश अन्यता का अनुभव नहीं करता, किन्तु अपनी आत्मा में चित्त का समर्पण कर स्वस्वरूप का ही अनुभव करता है |१५॥
215930 जो जीवन्मुक्त पुरुष हैं उनकी अहन्ता मनोजनित वासना से रहित ही है । वह अहन्ता देहनाश-पर्यन्त जो जगत् धारण करती है और उसका भोक्ता जब तक जीवन धारण करता है, वह सब चिद्रूप जीव ही है उसमें तनिक भी जड़ता नहीं है, यही परमपद है ॥१६॥
215931
215932 इन सब बातों से निष्कर्ष यही निकला कि जीव जगत् की जड़रूप से सत्ता मान लेना ही अनर्थ है, इस आशय से कहते है।
215933 जैसे समुद्र में जहाजों के भार-वहन के लिए आधारभूत जलसत्ता ही केवल कारण है वैसे ही संसाररूपी फन्दे से बँधे गये मनुष्यों को दुःखरूपी भार ढोने के लिए जीव-जगत् की जड़पसत्ता ही कारण है ॥१७॥
215934 जो मृत पुरुष के द्वारा प्राप्त किया जानेवाला स्वर्ग है, वह क्या जीवित पुरुष द्वारा किसी तरह प्राप्त किया जा सकता है ? अर्थात् मृत पुरुष लभ्य स्वर्ग जैसे जीवित पुरुष का जीवन अपराध से मानों आश्रय नहीं लेता, वैसे ही मोक्ष सत्ता अज्ञानी पुरुष का अज्ञानगत जड़तानुभव के अपराध से मानों आश्रय नहीं लेती ॥१८॥
215935
215936 मोक्षरूप परमपुरुषार्थ मानने की आवश्यकता क्या है ? सांकल्पिक स्वर्ग आदि फलों मे से किसी एक को नित्य पुरुषार्थ रूप मान लीजिये, इस पर कहते हैं।
215937 जो-जो पदार्थ संकल्प से सिद्ध होता है, वह सब संकल्प से हीन नष्ट भी होता है ।
215938
215939 इसलिए जहाँ इस संकल्प का सम्भव नहीं है, वही अक्षय पद मोक्ष सत्य है ॥१९॥
215940 न तो अन्य कोई है और न मैं ही हूँ, इस तरह की अनहंभावना से आप निर्भय हो जाइये । अज्ञदृष्टि यद्यपि इस अनहंभावना को भयावह समझकर ग्रहण नहीं कर सकती, तथापि परमार्थ दृष्टि उसे सत्य अमृतरूप समझकर ग्रहण ऐसे कर सकती है, जैसे अज्ञदृष्टि से भयंकर विष समझकर छोड़े गये अमृत को परमार्थ दृष्टि ग्रहण करती है ॥२०॥
215941
215942 इसमें सत्यता का उपपादन करते हैं।
215943 जड-देहादि से लेकर चित्तपर्यन्त सम्पूर्ण शरीर विचारकर देखने से अहंरूप उपलब्ध नहीं होता । अतः जड़ देहादिरूप 'मैं नहीं हूँ' एकमात्र यही सत्यता है ॥२१॥
215944
215945 यही कारण है कि सम्पूर्ण शान्ति की सीमारूपी मोक्षता अहंकार की शान्ति ही है। जैसे जमे हुए घी के पिघल जाने पर घी का कुछ नाश नहीं होता, वैसे ही अहन्ता का नाश होने पर आत्मा का अणुमात्र भी कुछ नाश नहीं होता । अहन्ता के नाश से सर्वनाश हो जायेगा, यों विचारकर भय नहीं करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
215946 विचार करने से जिन पुरुषों के सम्पूर्ण विशेष शान्त हो चुके हैं उनके लिए अहन्ता का नाश करनेवाली केवल मुक्तता उदित होती है। उनका वस्तुतः कुछ भी नष्ट नहीं होता ॥२२॥
215947 इस मुक्ति में, भोगों का त्याग, विचार, इन्द्रिय, तथा मनका निग्रहरूप पौरुष इन तीनों के सिवा
215948 और कोई दूसरा उपयोगी नहीं है, यह निश्चय करके हे अज्ञ, मुमुक्षुओं, आत्मभिन्न सबका त्यागकर शीघ्र अपनी आत्मा की ही शरण में जाओ ॥२३॥
215949 इस प्रकार अहन्ता के नाशक सम्पूर्ण द्वैतनाशपूर्वक जो ब्रह्मभाव से मन की स्थिति है, उसी को श्रुतियाँ और विद्वान् लोग मोक्ष कहते हैं और वह मोक्ष तत्त्वज्ञान के बिना कभी भी नहीं होता । सर्वोत्तम ज्ञान भी यही है कि यह जगभ्रम परमार्थ कभी नहीं हो सकता, यह मोक्षशास्त्र में प्रसिद्ध है । तात्पर्य यह कि यह जगत् तो एकमात्र भ्रम है, सद्रूप आत्मा ही परमार्थ है । चूँकि इस ज्ञान में 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादि श्रुति से कराया जा रहा भी विश्वास पुरुष के प्रबल रागादि दोष के कारण तथा जगत् में दृढ़ सत्यत्वभ्रम हो जाने के

कारण जम नहीं पाता, इसीलिए चिरकाल तक जीव को संसारबन्धन बार-बार हुआ करता है ॥२४॥
इसलिए शास्त्रों में दृढ़ विश्वास करके 'जगत् और अहन्ता-ये दोनों असत् हैं, इसको' श्रवण, मनन आदि के अभ्यास द्वारा भलीभाँति जानकर अपने धन, जन, स्त्री तथा शरीर आदि में आसक्तिशून्य हो परमार्थ तत्त्व को जानकर उपाधि से परिच्छिन्न चिदाकाश जीव और जगत् चिन्मात्रस्वरूप हो जाता है । वही इस जीव की मुक्ति है, यही इसका उपाय है । इस ज्ञान से भिन्न किसी दूसरे ज्ञान से इसकी मुक्ति कभी नहीं हो सकती ॥२५॥

तीसवाँ सर्ग समाप्त

इकतीसवाँ सर्ग अचिद्रूप वस्तु असत् हो या सत्, सभी चिति से ग्रस्त है, इसलिए कुछ भी नष्ट नहीं होता,
इस विषय में निर्वाण की स्थिति का वर्णन। नित्य निरतिशयानन्द से पूर्ण अद्वय चिदाकाशरूप निर्वाणस्थिति का अनुभव कराने के लिए दृश्यानुभव दृश्यभावना के अभ्यास के अधीन है, इस पूर्वोक्त का स्मरण कराते हैं।
महराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, अपने भीतर जिस किसी असद्रूप वस्तु या अवस्तु की भावना की जाती है, तत्काल उसीका सर्वात्मक चिदाभास में अनुभव होने लग जाता है ॥१॥
वही बाह्य पदार्थों के अनुभवरूप से दृढ़ अभ्यास होने के पहले बाहर में जगत् के रूप से मानों स्फुरित होता है, इस विषय में अपना स्वप्न ही दृष्टान्त है ।।२॥

ठीक है, ऐसा ही रहे, किन्तु इससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं। ___ यह सारा संसार चिति का ही रूप (कल्पित आकार) है। वह चिति आकाश से भी स्वच्छ है। चूँकि घृत जैसे अपनी आत्मा में ही काठिन्य को धारण करता है वैसे ही चिति जगत्-रूप आकार को धारण करती है, इसलिए यह सब चिद्रूप ही है। चिति से भिन्न और कुछ भी कहीं नहीं है ॥३॥

ऐसा ही सही, इससे भी प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।
न तो नाश है, न अस्तिता है, न अनर्थ है, न जन्म है, न मरण है, न आकाश है, न शून्यता है और न अनेकता ही है, किन्तु अधिष्ठानरूप से सब कुछ एकमात्र ब्रह्म ही है, उससे भिन्न और कुछ भी नहीं है ॥४॥

जगत् तथा अहंकार आदि के जड़ांश का तत्त्वज्ञान द्वारा हुआ नाश तो सभी को इष्ट है ही, फिर उसका अपलाप कैसे किया जा सकता है ? इस पर कहते हैं।
इस जगत् और अहन्ता आदि का नाश इष्ट होने पर भी वस्तुतः कुछ भी नहीं बिगड़ता, क्योंकि असद्रूप स्वप्नादि का भी तो नाश इष्ट है, उससे क्या बिगड़ सकता है ? क्योंकि नाश का स्वरूप ही क्या रहा ? ॥५॥
मिथ्या अवभासित हो रहे असत् संकल्प नगर का नाश ही क्या (मिथ्या) है ? ठीक इसी तरह असद्रूप जगत् और अहंकार आदि का नाश ही क्या ? असत् का वस्तुतः नाश नहीं है ॥६॥
यदि यह जगत् असद्रूप है, तो फिर अनर्थरूप से इसका वर्णन करके इसकी निन्दा तथा हेयरूप से इसका निर्णय शास्त्रों में क्यों किया जाता है ? यदि यह आप आशंका करें, तो यह आपकी आशंका एक तरह से ठीक ही है, क्योंकि अवस्तुभूत पदार्थों के विषय में न तो किसी प्रकार की निन्दा की और न उनके फल, विचार या किसी तरह के निर्णय की ही सम्भावना है । कहिये, आकाश के फलों की कोई कभी निन्दा या उसके विषय में किसी तरह का निर्णय करता है ? बस, ठीक इसी तरह इसे भी जान लीजिये ॥७॥

तब क्या वे शास्त्र सब व्यर्थ है ? इस पर 'नहीं' यह कहते हैं।

स्वाभाविक स्वरूपस्थिति की सिद्धि के लिए असद्रूप होते हुए भी सत् की नाईं कल्पना करके निन्दा आदि के द्वारा शास्त्रों में वैराग्य एवं विवेक से लेकर तत्त्व साक्षात्कार पर्यन्त उपायों की कल्पना की गई है - यही सब शास्त्रों में निर्णय है, इसलिए हे श्री रामजी, जो ये सब वस्तुएँ सत्-सी प्रतीत हो रही हैं, इन्हें सद्रूप से भावना न करते हुए यानी इन्हें आप मिथ्या समझते हुए शास्त्र और (ज्ञान) सम्प्रदाय के अनुसार भूमिकाओं के क्रम का अभ्यास करके पाषाण के समान स्थित रहिये ॥८॥

ठीक है, आत्मतत्त्व के विषय में यह निर्णय ऐसा ही रहे, किन्तु स्वर्ग आदि जगत् के स्वरूप के विषय में कौन-सा सफल निर्णय हुआ है ? उसे कहते हैं।
हे श्रीरामजी, पूर्वोक्त स्थिति में सांसारिक पुरुषार्थाभासयुक्त आपका एकमात्र संकल्पस्वरूप यह जगत् एक क्षण में ही पूर्णतः नष्ट हो जाय, बस इतना ही इस सृष्टि के विलास में सफल निर्णय हुआ है ॥९॥

सुषुप्ति और प्रलय में सर्ग तो अपने आप ही नष्ट हो जाते है, अतः उसमें ब्रह्मरूपता के परिज्ञान से कौन-सा लाभ हुआ? इस शंका पर कहते हैं।
जगत् में ब्रह्मात्मैक्यज्ञान से उसका मूलोच्छेदपूर्वक अर्थात् पुनः उत्पन्न न होना, क्षय है। इसके विपरीत कोई दूसरे मार्ग से वैसा क्षय नहीं होता, क्योंकि प्रलय और सुषुप्ति आदि में जो क्षय होता है उसमें यह सृष्टि बीजरूप से रहती है, कार्यरूप से नहीं रहती अथवा ऐन्दव आख्यान की रीति से प्रलय में भी कार्य बने ही रहते हैं ॥१०॥

तब सृष्टि के रहते भला प्रलय व्यवहार कैसे? इस पर कहते हैं। __ स्वप्नपुरुष के तुल्य जिन असत् पुरुषों की दृष्टि में यह सृष्टि है, वह सृष्टि तथा वे पुरुष मृगतृष्णाजल के तरंग के समान हैं । तात्पर्य यह है कि प्रलय का संकल्प करनेवाले की दृष्टि से उन सबकी सत्ता न होने के कारण अपने संकल्पित सम्पूर्ण जगत् के नाश से ही उसका प्रलय व्यवहार होता है ॥११॥

यही कारण है कि जीव और जगद्रपों के विषय में कोई निर्णय न हो सकने से अनिर्वचनीयता कही गई है, यह कहते हैं। __जो लोग असत्पदार्थों का ही सद्भाव-सा मानते हैं, वन्ध्या-पुत्र की वाणी की तरह हम लोग उनका कोई निर्णय नहीं जानते। कहने का तात्पर्य यह है कि जीव और जगद्रूप अनिर्वचनीय ही है ॥१२॥

इसीलिए तो तत्त्वज्ञानी पुरुष-सादा ही अद्वितीय चिदानन्द से परिपूर्ण रहते हैं यह कहते हैं।
परिपूर्ण समुद्र के समान तत्त्वज्ञानियों में कोई अपूर्व ही अद्वितीय चिदानन्द की परिपूर्णता रहती है, क्योंकि वे द्रष्टा और दृश्यांश की दृष्टि में गिरते नहीं ॥१३॥
वे ज्ञानी लोग पर्वत के समान अकम्पनीय, वातरहित स्थान में स्थित दीपक की नाईं सदा समप्रकाशयुक्त तथा

आचारशून्य होते हुए भी आचारयुक्त स्वस्थ ही बने रहते हैं ॥१४॥
तत्त्वज्ञानी पुरुष के हृदय के भीतर उदित हुई परिपूर्ण समुद्र के समान कोई अनिर्वचनीय ही पूर्णता रहती है तथा ज्ञानरूपा भीतरी शीतलता भी कोई अपूर्व ही लक्षित होती है ॥१५॥

तब अज्ञपुरुष का स्वरूप क्या है, इस पर कहते हैं।
इस संसार में अज्ञानी पुरुष तो वासनारूप ही है । तत्त्वदृष्टि से विचार कर देखने पर तो वह वासना कुछ है ही नहीं । कोई भी विचार कर उसे देखता नहीं है और इसी से यह संसार उपस्थित हुआ है ॥१६॥
जिस पदार्थ की प्रतीति प्रकाश की अस्फूर्ति से सिद्ध है यानी प्रकाश के बिना जिस पदार्थ की प्रतीति होती है वह पदार्थ प्रकाश से विद्यमान नहीं रहता। इस विषय में बिलकुल स्पष्ट दृष्टान्त तो प्रकाश की उपस्थिति में अन्धकार और उसमें अपना काम
करनेवाले चोर आदि की उपलब्धि का अभाव ही है ॥

१७॥

- प्रकाश के बिना प्रतीत हो रहे पदार्थों की स्थिति किस तरह के प्रकाश में विद्यमान नहीं रहती? इस पर वह कहते हैं।
देह, मांस आदि स्थूल शरीर पंचीकृत भूतमय, असद्विभ्रम से युक्त एवं जड़प है तथा मन, बुद्धि आदि सूक्ष्म शरीर भी पंचीकृत भूतों के विकारभूत ही हैं, अन्य नहीं ॥१८॥

ठीक है, ऐसा ही सही, परन्तु इससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते है। __ उस बुद्धि आदि घटित सूक्ष्म शरीर में अहंभाव से प्रविष्ट हुआ चिदात्मा उसके द्वारा स्थूल देह को भी अविद्या के कारण 'यह मैं ही हूँ' ऐसा मानता है। विवेक द्वारा बुद्धि, अहंकार और चित्त की भूतादिरूपता को 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इस श्रुति में दिखलाये गये उपाय से छोड़कर यदि उसकी स्वप्रकाश चिन्मात्रस्वभाव से स्थिति हो जाय, तो फिर मुक्तता भी आविर्भूत हो ही गई, यह समझ लेना चाहिए। उसीको मैंने आलोक कहा है, यह तात्पर्य है।।१९॥

इस प्रकार आत्मप्रकाश के प्रसृत होने पर वासना भी बाधित हो जाती है, इसलिए उस वासना से भी संसारबन्ध की प्रसक्ति नहीं हो सकती, यह कहते हैं।
विषयों की ओर उन्मुख होने के कारण चिति लिंग शरीररूपी उपाधि में यदि मिलित है, तो उसकी वासना भी उस लिंग शरीर के सदृश ही मिथ्या है, अतः मुक्तता-अवस्था में उसका बाध होने से वह वासना कैसी, कहाँ से, कहाँ पर और किस स्वरूप की हो सकती है? ॥२०॥

तत्त्वज्ञान होने पर बद्ध जीव की ही जब उपलब्धि नहीं होती, तब भला किसके द्वारा किसके बंधन की प्रसक्ति ? यह कहते हैं।
जिस जीव को इस संसार का भ्रम है, वह असत् ही है जो असत् होता है, वह तत्त्वदृष्टि से देखनेपर मृगतृष्णा जल की नाईं लक्षित ही नहीं होता, इससे किसको कहाँ से कौन-सा संसार ? ॥२१॥

आत्मप्रकाश के मन्द पड़ जाने पर तो फिर चित्त का उदय हो जाने से संसार हो ही सकता है, इसलिए आत्मप्रकाश को तब तक दृढ़ बनाये रखना चाहिए जब तक कि संसार की बिलकुल विस्मृति न हो जाय यानी उसकी पुनःस्मृति का अवसर न आने पाये, यह कहते हैं।
इससे इस तरह आत्मज्ञान के लिए प्रवृत्त हुए पुरुष के विषयों का स्मरण करने से जो पुनः चित्त का उदय होगा, वही फिर संसाररूप से प्रवृत्त हो जायेगा।।२२॥
इसलिए हे श्रीरामजी, सबको छोड़कर आकाश के समान निर्मल आत्मा की ही एकमात्र आप उपासना कीजिये । विषयों का पुनः स्मरण न होना ही श्रेय है, अतः भूमिकाओं के अभ्यास द्वारा एकमात्र सांसारिक विषयों की विस्मृति को ही इस व्यावहारिक जगत् में सिद्ध करना मुमुक्षु पुरुषों का परम कर्तव्य है ॥२३॥

भूमिकाओं के अभ्यास में तत्पर मुमुक्षु किस तरह देखे, यह बतलाते हैं।
न द्रष्टा है, न भोक्ता है, न अस्तिता है और न नास्तिता है, किन्तु सदा समुद्र के समान परिपूर्ण, प्रारब्ध प्राप्त बाधित व्यवहार के निमित्तभूत, एक, शान्तस्वरूप यथास्थित यह सब ब्रह्म ही है|२४॥
यह सारा दृश्य जगत सद्रूप ब्रह्म ही है, ऐसा स्पष्ट ज्ञान हो जाने पर बिम्ब और बिम्बी यानी चिदाभास और उसकी उपाधि दोनों के नाश से जल सूखने से बिम्बरूपता की नाईं, एकमात्र शिवस्वरूपता ही उदित होती है ॥२५॥
परमपद में विश्रान्त समदर्शी तत्त्वज्ञानी की समाधि या राग-द्वेष से शून्य व्यवहार दोनों ही प्रतीत होते हैं ॥२६॥
___अथवा निर्वाणरूप सप्तम भूमिका में प्राप्त इस ज्ञानी की शान्तरूपता ही अवशिष्ट रहती है, क्योंकि वासनारहित मुनि कैसे व्यवहार कर सकता है |२७॥
जब तक उस ज्ञानी की सप्तम भूमिका में विश्रान्ति परिपोषता को यानी दृढ़ता को प्राप्त नहीं हो जाती, तब तक राग-द्वेष और भय के उदय से रहित हो वह व्यवहार करता है ॥२८॥
सप्तम भूमिका में प्राप्त ज्ञानी राग-द्वेष भय और क्रोध से शून्य, निर्वाणरूप, शान्तमन पर पत्थररूप न बना हुआ भी पत्थर की नाईं नित्य निश्चल स्थित रहता है ॥२९॥

इस तरह ब्रह्म में स्वाभाविक भावना के अनुसार जगद्रूप है तथा शास्त्रीय तत्त्वभावना के अनुसार तात्त्विकरूप भी है, इसलिए अपनी इच्छा के अनुसार मनुष्य अनर्थ या पुरुषार्थ दोनों प्राप्त कर सकता है, उसके लिए दोनों ही सुलभ हैं, इस आशय से कहते हैं। ___जैसे कमल के बीज कोष के अन्दर ही अभिन्नरूप से सम्पूर्ण कमलिनियाँ स्थित है, वैसे आत्मा में ही सवप्रभ्रान्ति रूप यह जगत अनन्य होकर स्थित है, आत्मा को छोड़कर अन्यत्र नहीं ॥३०॥
___'बाहर है' यह प्रतीति आत्मा में बाह्यरूपता की भावना से ही है, न कि इसका दूसरा कोई आधार होने से यह कहते हैं।
आत्मा ही बाह्यरूपता की भावना से बाह्यरूप हो जाता है तथा आत्मतत्त्व की भावना करते रहने से आत्मरूप ही रहता है, इसलिए परब्रह्मतत्त्व में तत्-तत् भावना ही बाह्यत्व और

आभ्यान्तरत्व है ॥३१॥

यही कारण है कि स्वप्न और जाग्रदवस्था में प्रतीति से कोई भेद नहीं है, यह कहते हैं।
जो अन्तःकरण में भीतर स्वप्न की विश्रान्ति है वही यह बाह्य-जगद्रूप से उदित हुई है। दो पात्रों में स्थित दूध के समान स्वप्न तथा जाग्रदवस्था में तनिक भी भेद नहीं है ॥३२॥

जाग्रत और स्वप्नावस्था के पदार्थों में स्थिरता और चंचलतारूप भेद तो प्रत्यक्ष ही उपलब्ध होता है, उसकी क्या दशा होगी, यदि यह आशंका करें, तो उस पर कहते हैं।
एवं जाग्रदवस्था के पदार्थों में स्थिरता तथा स्वाप्निक पदार्थों में जो अस्थिरता प्रतीत होती है वह भी एकमात्र विस्तृत भ्रान्ति ही है तथा जाग्रतकालीन शरीर में आधारता और स्वप्न में आधेयता की जो प्रतीति होती है वह भी जल और तरंग के तुल्य ही है ॥३३॥
___ जैसे स्वप्नकाल के पदार्थों में जब तक एकमात्र आत्मरूपता का अनुसन्धान नहीं होता, तभी तक उनका भान होता है । आत्ममात्रस्वरूपता का अनुसन्धान होने पर तो जागरणरूप बोध से आत्मैक्यता ही सिद्ध होती है वैसे ही जाग्रदवस्था के पदार्थों में भी समझना चाहिए, इस आशय से कहते हैं। ___ जैसे स्वप्नकाल के पदार्थों में आत्मा के अन्यत्वज्ञान से अन्यरूपता का भान होता है । आत्मैक्यता का अवबोध होने पर तो उससे अन्य कुछ भी नहीं भासित होता, वैसे ही जाग्रदवस्था के पदार्थों में भी जब तक शुद्ध आत्मतत्त्व का ज्ञान नहीं होता तभी तक पदार्थों में अन्यत्व भासता है। शुद्ध आत्मा का ज्ञान हो जाने पर तो वे सब के सब पृथक् आविर्भाववाले
ही नहीं होते एकरूप ही अवभासित होते हैं ॥३४॥

इसीलिए वास्तविक भी ब्रह्मभाव अपनी भावना के अधीन ही है, यह जो कहा गया है वह सिद्ध हो गया, यह कहते हैं।
कल्पनाओं से रहित, शान्त जो परमात्मा का रूप है वह तत्-तत् रूपों में परिणत हो जाता है तथा भावना न करने से तत्-तत् रूपों में परिणत नहीं होता ॥३५॥
स्वप्नादिज्ञान के शान्त होने पर जो विशुद्ध ईश्वर का रूप अवशिष्ट रहता है वह 'अस्तिता' के निरूपक काल और देश आदि के आधार का अभाव रहने से 'वह है' यह नहीं कहा जा सकता तथा स्वरूप का बाध न रहने से 'वह नहीं है' यह भी नहीं कहा जा सकता । इसलिए वह वाणी का विषय कदापि नहीं है ॥३६॥

तब वाणी के द्वारा गुरू लोग उसका उपदेश कैसे देते हैं, इस आशंका पर कहते हैं।

भ्रम का आत्यन्तिक लय हो जाने पर समाधि में स्थित योगी लोग ही अपने एकमात्र अनुभव से उसका स्वरूप जान पाते हैं । कान्तासम्भोगसुख की नाईं, दूसरे के प्रति वह उपदेश का विषय नहीं है। वह विद्वानों के अनुभव का ही विषय है। उसमें श्रोता की बुद्धि को प्रवृत करना
ही उपदेश का फल है ॥३७॥

इसलिए हे श्रीरामजी, अहंकार छोड़कर भय, मान, विषाद, लोभ, मोह, आत्मा, देह, मन, इन्द्रिय, चित्त, जड़ता से शून्य, शान्त, समस्त भेदों से रहित अविनाशी, निर्वाणस्वरूप एकमात्र ब्रह्म होकर सर्वदा ही समाधि में स्थित रहना ही युक्त है, व्यवहार विषयों में पड़ना उचित नहीं है ॥३८॥

इकतीसवाँ सर्ग समाप्त

बत्तीसवाँ सर्ग साधुओं के समागम और सत् शास्त्रों का विचार करनेवाले पुरुष को मोक्ष अवश्य ही होता है,

इसलिए मोक्ष स्वाधीन है, इसका युक्ति पूर्व कथन । यदि मनुष्य के पास विद्या या अविद्या है, तो उसके लिए मोक्ष या संसार स्वाधीन है, यह वर्णन करने की इच्छा रखनेवाले महाराज वसिष्ठजी पहले अविद्या से चित्त का विस्तार और फिर उससे स्वाधीन संसार को दिखलाते है। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, जब यह चितिशक्ति स्पन्दित होती है, यानी अविद्या से विषयों की ओर झुकने के लिए उसमें हलचल पैदा होती है, तब अहम्भावरूप जगत् का भ्रम उत्पन्न-सा हो जाता है, जो कि असद्रूप ही है। स्पन्दन से भी तो वायुरूपता उत्पन्न-सी हो जाती है, यद्यपि वह कुछ भिन्न नहीं है ॥१॥

श्रीरामजी, भले ही वह जगभ्रम उत्पन्न-सा हो जाय, परन्तु उसमें ब्रह्मरूपता का ज्ञान यदि कर लिया जाय, तो किसी तरह से भी वह खेद का कारण नहीं होता । यदि उसमें जगद्रूपता का ही ज्ञान कर लिया जाय, तो अवश्य ही वह महान् खेद का कारण होगा ॥२॥

जैसे आँख अपनी चहल-पहल से रूप का अनुभव प्राप्त करती है, वैसे ही चिति चहल-पहल से ही जगत् का भ्रम प्राप्त करती है ॥३॥

उत्पन्न होते हुए भी संसारभ्रम खेद का कारण नहीं है, यह जो कहा गया है, उसका उपपादन करते हैं।

भद्र, जो यह चिति शक्ति है, वह तो स्वाभवतः ही सत्यरूप है, अतः वह विषयों की ओर जो झुकती है, वह व्यर्थ ही है, क्योंकि विषयों की सत्यरूपता तो है ही नहीं। ऐसी स्थिति में असत् विषयों की ओर वह झुकती है, यह कैसे हो सकता है ? क्या कहीं वन्ध्या का पुत्र नृत्य करता है ? निष्कर्ष यह निकला कि विषयों की तीनों काल में सत्ता न होने के कारण अज्ञान से ही चिति की विषयों की ओर प्रवृत्ति है, वह जब ज्ञान से बाधित हो जाती है, तब विषय खेद के कारण हो ही नहीं सकते॥४॥

यह जो चिति का बाह्य पदार्थों की ओर प्रसरण है, वह तो अनुभव से ही सिद्ध है, विद्या से जब उसका बाध हो जाता है, तब असत्य अर्थ का पुरुष को अनुभव नहीं होता, उस समय यह अनुभव करता है कि इतने काल तक मैं व्यर्थ ही, बालक जैसे असत्य यक्ष का अनुभव कर स्थित रहता है वैसे ही, असत् अर्थ का अनुभव कर स्थित रहा ॥५॥

कथित न्याय भीतर के अहम्भाव में भी समान ही है, यह दिखलाते हुए बन्ध और मोक्ष में स्वाधीनता सिद्ध हो गई, यह कहते हैं।

भद्र, जब भीतर अहम्भाव ज्ञान होने लग जाता है, तब उससे अहम्भाव भी दुःख का ही कारण होता है और जब अहम्भाव का परिज्ञान नहीं होता तो वह दुःख का कारण नहीं होता, अतः बन्धन

और मुक्ति अपने ही अधीन है ॥६॥

अब मोक्ष में स्वाधीनता का उपपादन करते हैं।

वही ध्यान और समाधि है, जो कि विद्या से मूलभूत जड़ता के हट जाने के बाद चिदात्मा के साथ एकरस हो जाने के कारण अजड़ मन, बुद्धि आदि पदार्थों की पत्थर के सदृश निश्चय वेद्यवेदन निर्मुक्त स्थिति है। सम, शान्त और निर्विकार यही स्थिति मुक्ति है ॥७॥

___ यही सिद्धान्त एकमात्र शान्ति का कारण है, दूसरी-दूसरी कल्पनाओं में तो केवल वादियों का कलहमात्र होने के कारण मिथ्या कण्ठशोषण ही है, इस आशय से उन वादियों को लक्ष्य कर कहते हैं।

हे पण्डितमानी वादिगण, आप मूर्तों के सदृश द्वैत, अद्वैत आदि अनेक तरह के संकल्पों से तरह-तरह के कलहरूप वचनों का विचार कर दुःख के लिए व्यर्थ के कण्ठशोषण रूप विषाद को मत प्राप्त कीजिये । परम पुरुषार्थ के हेतुभूत इसी सिद्धान्त का आप अवलम्बन कीजिए॥८॥

जिस पुरुष की वृत्ति बहिर्मुख है, वह पुरुष उस तरह असत् भी दुःख का निवारण नहीं कर सकता, जिस तरह असत् रूपादि के अनुभव का निवारण नहीं कर सकता अर्थात् उस पुरुष के लिए दुःख दुर्निवार ही है, परन्तु जिस पुरुष की अन्तर्मुख वृत्ति है, वह पुरुष तो प्रारब्ध प्राप्त दुःख का अनुभव करते हुए भी अपने आत्मानन्द में ही मस्त रहता है, अतःआत्मानन्द के अनुभव से आच्छादित हुआ दुःख भोगा जा रहा भी उसके लिए अभुक्त-सा ही रहता है, यह कहते है।

भद्र, दृढ़ वासना से युक्त पुरुष स्वप्न के सदृश असत् दुःख का उस तरह अनुभव करता है, जिस तरह संकल्प से रचित असत् रूपालोक तथा मानसिक दुःख आदि का यानी बाह्य एवं आभ्यन्तरिक पदार्थों का अनुभव करता है ॥९॥

जिस पुरुष की वासना हट गई है, वह पुरुष तो नींद ले रहे पुरुष के सदृश प्रारब्ध प्राप्त दुःख का भी अनुभव उस तरह नहीं करता, जिस तरह संकल्पशून्य रूपालोक तथा मानसिक दुःख आदि का अनुभव नहीं करता ॥१०॥

उपर्युक्त सिद्धान्त से यही झलका कि वासनाओं की वृद्धि से जैसे संसार का अनुभव होता है, वैसे ही वासनाओं के ह्रास से ही देशकाल के क्रम से मुक्ति का अनुभव सिद्ध होता है, यह कहते हैं। __अत्यन्त ह्रास को प्राप्त हुई वासना ही देश, काल और क्रिया के सम्बन्ध से मुक्ति को ऐसे प्राप्त होती है, जैसे पदार्थ में भावना पदार्थ रूपता को प्राप्त होती है ।।११॥

अत्यन्त तनुता को (क्षीणता को) प्राप्त वासना ही ऐसे मुक्तिरूप बन जाती है, जैसे आकाश में मेघ, कुहरा आदि

अत्यन्त सूक्ष्म बनकर आकाशरूप बन जाते हैं ॥१२॥

वासना के उच्छेद में कौन उपाय है ? इस प्रश्न पर कहते है।

जैसे पण्डितों के संसर्ग से बढ़े हुए अभ्यास से मूढ़ता क्षीण होकर विद्वत्ता के रूप में परिणत हो जाती है, वैसे ही 'अहं ब्रह्मास्मि' की भावना से दिन-पर-दिन अत्यन्त क्षीणता को प्राप्त हुई वासना ही मुक्ति के रूप में परिणत हो जाती है ॥१३॥

कहाँ तक आत्मा के ज्ञान को बढ़ाना चाहिए ? इस प्रश्न का उत्तर यही है कि जब तक आत्मा का ज्ञान दृढ़ न बन जाय, तब तक, इस अभिप्राय को लेकर दृढ़ बोधका (दृढ़ आत्मज्ञान का) लक्षण कहते हैं।

भद्र, मेरी युक्ति का अवलम्बनकर यानी 'मैं' ब्रह्मस्वरूप हूँ' इस प्रकार की दृढ़ अभ्यस्त ब्रह्मभावना का अवलम्बनकर इस संसार में जीवित या परलोकगत योगी के अन्दर 'अहंशब्दार्थ जीव नहीं है' यह जो शमात्मक निश्चय उत्पन्न होता है, वही रूढ़ बोध कहा गया है

॥१४॥
वायु में कल्पित द्रव्य और क्रिया की नाईं इस आत्मा में यह सब जगत् जीव आदि कल्पित ही है। वह सब 'मैं कौन हूँ ' यह कैसे उत्पन्न हुआ इस विचार से नष्ट हो जाता है ॥१५॥
अहंकार आदि की सत्ता का त्रैकालिक अभाव ही मोक्ष है, अतः इतने को लेकर मूढ़ता का अवलम्बन क्यों किया जाय ? इसका परिज्ञान सत्संग और अभ्यास से तत्काल ही किया जा सकता है ॥१६॥
जैसे प्रकाश से अन्धकार नष्ट हो जाता है, जैसे दिवस से रात्रि नष्ट हो जाती है, वैसे ही तत्त्वज्ञानी के सत्संग से अहम्भावरूपी बन्धन तत्काल ही नष्ट हो जाता है ॥१७॥
भद्र, मैं कौन हूँ यह प्रपंच किस तरह आया, जीव कौन है, प्राणधारणरूप जीवन का क्या स्वरूप है इन सबका तत्त्वज्ञ के संग से जीवनपर्यन्त विचार करना चाहिए ॥१८॥

वह विचार गुरुजी की सेवा करने से सफल हो जाता है, यह कहते हैं। __ श्रीरामजी, जो तत्त्वज्ञरूपी सूर्य है उसका सेवन (संग) करने से यह सारा ही जगत् ज्ञान से प्रकाशमान हो जाता है, सब पदार्थों का स्वरूप ढंक देनेवाला अहम्भावरूप अन्धकार नष्ट हो जाता है, वस्तु का असली स्वरूप एक ही क्षण में भासने लग जाता है, अतः तत्त्वज्ञरूपी सूर्य की
आप सेवा (संगति) करें ।।१९॥

जब अनेक विद्वान् और अनेक तार्किक पुरुषों की मण्डली जुट जाय, तब मैं यह कैसे जान सकता हूँ कि यह विद्वान् है और यह तार्किक है? इस पर कहते हैं।
हे भद्र, जो-जो अपने से अधिक ज्ञानवान् हों उन-सबकी अलग-अलग संगति कीजिये । उनका संगम होने पर परस्पर विरुद्ध युक्ति का जब कथन होगा, तब उससे वादरूपी पिशाचिनी उत्पन्न होगी ॥२०॥

भले ही वादरूप पिशाचिनी उत्पन्न हो, इसमें क्या दोष है ? इस पर कहते हैं।

जब वादरूपी यक्ष उत्पन्न होगा, तब बालक के सदृश ज्ञानी श्रोता को भी तर्कयुक्त यानी तार्किकों के द्वारा प्रतिपादित हो रहा आत्मा का स्वरूप ही मुख्य है और वही मुख्य मेरे लिए पर्याप्त है, ऐसा भ्रम हो जाता है, अन्धगोलांगूल न्याय से उसका अवलम्बन करना अनर्थ का ही कारण होगा ॥२१॥
इसलिए प्रत्येक पण्डित के पास जाकर एकान्त में बुद्धिमान् पुरुष को उसकी सेवा करनी चाहिए, प्रश्न करना चाहिए और फिर उनके द्वारा कथित अर्थों को मिलाकर अपनी बुद्धि से विचार करना चाहिए ॥२२॥
पण्डितों की उक्तियों के (वचनों के) अर्थों की अपनी बुद्धि द्वारा श्रुति, युक्ति स्वानुभव एवं अन्य विद्वानों के अनुभवों को मिलाकर बुद्धि की शुद्धि के लिए खूब बार-बार परीक्षा करनी चाहिए । अनन्तर समस्त संकल्पों से निर्मुक्त जो वस्तु प्राप्त हो जाय, उसीका अवलम्बनकर तन्मय बन जाना चाहिए ॥२३॥

इसीसे तत्त्वज्ञान का उदय और उससे अज्ञान का उच्छेद हो जाता है, यह कहते हैं।
तत्त्वज्ञानियों के सम्बन्ध से बुद्धि को अत्यन्त तीक्ष्ण बनाकर केवल उस अज्ञानरूपी लता को खूब छोटे-छोटे कणों में बना दीजिए ॥२४॥

मेरे कहे गये वचनों में आप असम्भव की शंका न करें, यह कहते हैं।
हे रामभद्र, मैंने जो कुछ अर्थ कहा है, वह सब सम्भव ही है, असम्भव नहीं, इसीलिए मैंने इस अपने अनुभूत अर्थ का आपसे वर्णन किया है । यह आप ध्यान रखिए कि हम लोग असम्बद्ध कहनेवाले बालक नहीं है ॥२५॥

जो समस्त कल्पनाओं से परे है, वही असली तत्त्व है, असली वस्तु की तन्मयता बन जाने पर सारे जगत् का व्यवहार करें, तो भी उससे ज्ञानी के लिए किसी इष्ट वस्तु की क्षति या अनिष्टवस्तु की प्राप्ति नहीं होती, यह कहते हैं।
हे राघव, जैसे आकाश में मेघ या कुहरे आदि का ढेर हो जाय अथवा जल में अनेक तरह के तरंगों का आविर्भाव हो जाय, तो भी उनसे आकाश या जल में किसी इष्ट की क्षति या अनिष्ट की प्राप्ति नहीं होती, ठीक इसी तरह सम्पूर्ण संकल्पों से निर्मुक्त हुए ज्ञानी पुरुष को सभी तरह के व्यवहारों से, न तो किसी इष्ट की क्षति होती है और न किसी अनिष्ट की प्राप्ति ही होती है ॥२६॥

__ आकाश एवं समुद्र स्थल में द्वैतपन रहता है, इसलिए उनमें इष्ट क्षति एवं अनिष्ट प्राप्ति की किसी तरह शंका हो भी सकती है, परन्तु विद्वान् पुरुष तो कूटस्थ अद्वय परमात्मरूप हो गया है, अतः उसमें इन भ्रमात्मक पदार्थों से इष्टक्षति एवं अनिष्ट प्राप्ति की शंका ही नहीं हो सकती, इस आशय से कहते हैं। ___ समस्त विकारों से शून्य एवं परिपूर्णस्वरूप आत्मा का जब विचार कर लिया यानी तत्त्वज्ञान हो गया, तब यह सारा जगत् और अहम्भाव मृगतृष्णा जल के सदृश अस्तित्व रख ही नहीं

सकता, ऐसी स्थिति में इस तत्त्वज्ञ पुरुष में मनन आदि भ्रान्ति कहाँ से आ सकती है या कहीं पर क्यों रह सकती है ? ॥२७॥

___ बत्तीसवाँ सर्ग समाप्त
तैतीसवाँ सर्ग
संवित् की बाह्यमुखता के वारण से भ्रान्तिरूप कल्पना की प्रतिकल्पना (भ्रान्तिकल्पना के निवर्तक शास्त्रीय उपाय) और परलोक की चिकित्सा का वर्णन । सबसे पहले प्रतिकल्पना को बतलाने के लिए उपक्रम करते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, सत्समागम से विकास को प्राप्त स्वबुद्धि रूप अपना ही पुरुषार्थ यदि पुरुष को तत्त्वज्ञान प्राप्त करा दे, तो फिर भिन्नतारूप कोई संसार का कारण रहता ही नहीं ॥१॥
ये जितने कल्पना से बने हुए तथा कल्पना के कारण अविद्या, वासना आदि अशास्त्रीय पदार्थ हैं, वे सब अपनी शास्त्रीय प्रतिकल्पना से बन्धन हेतुता छोड़कर मोक्षोपयोगी ऐसे बन जाते हैं, जैसे कि स्वभावतः मरणहेतु विषय रसायनशास्त्रों में दर्शित उपायरूप प्रतिकल्पना से विषपने को छोड़कर अमृतरूप बन जाता है ॥२॥

कब तक प्रतिकल्पना करनी चाहिए, इस पर समस्त कल्पनाओं की निवृत्ति जब तक न हो, तब तक यह कहते हैं।
अतः आत्मा की मुक्तता कल्पना से शून्य है, अतः सब कल्पनाओं की निवृत्ति जब तक न हो जाय, तब तक प्रतिकल्पना करना चाहिए। यह कल्पनाशून्य मुक्तता पहले तो भोगत्याग से यानी वैराग्य और संन्यास से ही सिद्ध होती है, दूसरे किसी अन्य उपाय से नहीं । इससे वैराग्यरूप और संन्यासरूप प्राथमिक प्रतिकल्पना अत्यन्त आवश्यक है ॥३॥

अनन्तर श्रवण, मनन से आत्मतत्त्व का निश्चय कर वाणी और मन का निरोधरूप प्रतिकल्पना करनी चाहिए, यह कहते हैं।
अनन्तर वाणी और मन से शब्द और शब्दार्थों की भीतर भावना न करते हुए जो स्थित रहता है, उसकी कल्पना धीरे-धीरे शांत होती जाती है ॥४॥

अनन्तर अनहम्भावरूप प्रतिकल्पना करनी चाहिए, यह कहते हैं।
एकमात्र अहम्भाव को छोड़कर दूसरी कोई अविद्या है ही नहीं, इसलिए समस्त भावनाओं को दूर कर देनेवाले तत्त्वसाक्षात्कार से इस अहम्भाव के बाधित हो जाने पर दूसरा कोई मोक्षनामक पदार्थ प्राप्त करने लायक रहता ही नहीं यानी अहम्भाव का नाश ही मोक्ष है

॥५॥

भद्र, तत्त्वसाक्षात्कार हो जाने के बाद भी यदि आप पहले के जगत्-जीवरूप संसार में रुचि रखकर स्थूलदेह के विनाशकाल तक कुछ थोड़े-से अहम्भाव का आश्रय करेंगे, तो अपरिच्छिन्न

.

.

आत्मा के विस्मरण से संसारताप से अवश्य तपेंगे और यदि अहम्भाव का त्याग कर देंगे, तो समस्त दुःखों से छुटकारा पा जायेंगे तथा नित्य निरतिशयानंद स्वभाव से सिद्ध हो जायेंगे ॥६॥

पत्थर के सदृश अचल जिसको बहिर्मुखवृत्ति के अज्ञान से यह सब जगत् असद्रूप होता हुआ भी शान्त सत् की नाईं स्थित है, उस महात्मा को प्रणाम है ॥७॥

परब्रह्म अशेषरूप से विलीनचित्त का - पत्थर के सदृश बाहर का परिज्ञान न होने से और भीतर चितिरूपता की भावना होने से शून्यरूप संज्ञा को प्राप्त कर यह सब द्रश्य प्रपंच शान्त हो जाता है ॥८॥

सुख और दुःख के लिए विषयों की सत्ता या असत्ता उपयोगी नहीं है किन्तु विषयों का दर्शन या अदर्शन उपयोगी है, इसलिए विषयप्रकाश के लिए प्रवृत्ति करनेवाले चित्त का ही प्रथम निरोध करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।

यह दृश्य रहे चाहे न रहे, परन्तु प्रकाशित दृश्य यानी दृश्यदर्शन ही दुःख की वृद्धि का कारण है। अचेतित दृश्य यानी विषय का अदर्शन तो सुखका कारण है। पर विषयों का अदर्शन चित्तक्रिया के निरोध से जब तक ब्रह्माकारता की सिद्धि न हो जाय, तब तक की प्रतिकल्पना से होता है ॥९॥

परलोक की चिकित्सा का वर्णन करने के लिए उपक्रम करते हैं।

शरीरधारियों के लिए महाभयंकर दो व्याधियाँ हैं - एक तो यह लोक और दूसरा परलोक। क्योंकि इन्हीं दोनों के कारण पीड़ित होकर मनुष्य आध्यात्मिक आदि भावों से अनेक दुःख भोगता है|१०॥

इस लोक में अज्ञानी पुरुष क्षुधा, तृष्णा आदि व्याधियों के लिए अन्न, पान आदि भोगरूप निकृष्ट औषधियों का अवलम्बनकर जीवनपर्यन्त यथाशक्ति प्रयत्न करते हैं, परन्तु परलोक में नरक आदि व्याधियों के लिए भोगों से कुछ भी चिकित्सा नहीं होती ।।११॥

जो उत्तम पुरुष हैं, वे परलोक की महाव्याधि की चिकित्सा के लिए शान्ति, सत्संगति तथा आत्मविचाररूप अमृततुल्य उपायों से प्रयत्न करते हैं ॥१२॥

जो पुरुष परलोक की चिकित्सा के लिए सावधान यानी अपथ्य भोगों के त्याग और सत्समागम आदि औषध के सेवन में सावधान रहते हैं, वे मोक्षमार्ग की महती इच्छा में अपने शमगुण की बड़ी शक्ति के कारण सर्वदा विजयी होते हैं ।।१३॥

परलोक की चिकित्सा परलोक में जाकर ही करेंगे, यहाँ पर उसकी चिन्ता करने से क्या फल ? इस पर कहते हैं।

जो पुरुष यहीं पर नरकरूप व्याधि की चिकित्सा नहीं करता, वह व्याधिग्रस्त पुरुष औषधरहित नरक आदि प्रदेश में जाकर क्या चिकित्सा करेगा ? ॥१४॥

हे अज्ञानीजनों, तुम लोग इस लोक की चिकित्सा में निरत होकर अपना जीवन क्षीण मत करो, परन्तु आत्मज्ञान के औषधों से परलोक की चिकित्सा करो ॥१५॥

आयु तो ऐसी क्षणभंगुर (एक क्षण में नष्ट हो जानेवाली) है जैसा कि वायु से कम्पित हो रहा पत्ते का छोटा टुकड़ा और जल कण । इसलिए बड़े यत्न से परलोकरूप महाव्याधि की शीघ्रातिशीघ्र चिकित्सा करने में तत्पर हो जाओ ॥१६॥

इस लोक की व्याधि की चिकित्सा के लिए दूसरे यत्न की आवश्यकता नहीं है, यह कहते हैं। __ परलोकरूप व्याधि की यत्नपूर्वक तत्काल ही चिकित्सा करने पर इस लोक की व्याधि स्वयं अपने-आप ही शान्त होने लग जाती है ॥१७॥

परलोक की व्याधि के लिए यद्यपि तपश्चर्या, तीर्थाटन, यज्ञ आदि चिकित्सा बतलाई गई है, तथापि उनसे उक्त व्याधि निर्मूल नष्ट नहीं होती, किन्तु आत्मज्ञान से ही निर्मूल नष्ट होती है। आत्मज्ञान तो श्रवणादिपूर्वक समाधि के अभ्यास से यानी चिति की बहिर्मुखता के निरोध से होता है, इस आशय से आत्मज्ञान का उपाय बतलाने के लिए भूमिका बाँधते हैं।

जितने जन्तु हैं, वे सब संविन्मात्ररूप (आत्मा के ही स्वरूप) हैं, इस संवित् की बहिर्मुखता ही जगत् है। यह सारा जगत् एक छोटे से परमाणु के उदर में भी सैकड़ों पर्वतों के विस्तार में विद्यमान है, क्योंकि वहाँ पर भी संवित् बैठी ही है ।।१८॥

जो आत्मचिति का बहिर्मुखता से विस्तार है, वही बाह्य विषय और भीतरी विषय (काम, संकल्प आदि) हैं । ये चिदाकाश में ही अनुभूत होते हैं, इसलिए जगत् का भ्रम कभी सत्य नहीं हो सकता ॥१९॥

__जगत् का रूप मिथ्या ही है, इसलिए हजारों प्रलयों से भी वह नष्ट नहीं होता या हजारों सृष्टियों से अपना अस्तित्व भी नहीं रखता । यदि नष्ट होता है, तो आत्मा के ज्ञान से ही, इस आशय से कहते हैं। __ देखे गये प्रलयों में भी जगत्-भ्रम का न विनाश ही होता है या न देखी गई सृष्टियों में उसकी उत्पत्ति ही होती है, क्योंकि उसका असलीरूप एकमात्र भ्रान्ति ही है |२०॥

____ आत्मज्ञान सम्पादन में कौन-कौन उपाय है ? इस प्रश्न पर वैराग्य ही पहला उपाय है,

यह कहते हैं।

यदि पुरुष अपने पौरुषरूप चमत्कार से भोगरूप कीचड़ में फँसी हुई अपनी आत्मा का उद्धार नहीं करता, तो फिर दूसरा कोई भी उपाय उसके उद्धार का रहता ही नहीं ॥२१॥

जिसने अपने मन के ऊपर विजय पाई नहीं है, भोगरूपी कीचड़ में फँसा हुआ वह मूढ पुरुष आपत्तियों का ऐसे पात्र बन जाता है, जैसे जलों का समुद्र ॥२२॥

जैसे आयु की सबसे पहली सीढ़ी बाल्यावस्था दिखाई पड़ती है, वैसे ही मोक्ष की पहली सीढ़ी रागों से शान्ति देनेवाला भोग त्याग ही है ॥२३॥

__'राग से शान्ति देनेवाला' यह जो विशेषण कहा गया है, उसका तात्पर्य ज्ञानी और अज्ञानी की आयुरूप नदी की विलक्षणता वर्णन से दिखलाते हैं। __जो तत्त्वज्ञानी पुरुष है, उसकी आयुरूप नदी कल-कल ध्वनि करती हुई (प्रारब्ध प्राप्त अनेक प्रवृत्तिरूप तरंगों से युक्त होती हुई) भी जगत्भ्रमों से शून्य है । अतएव चित्र में चित्रित जलशून्य नदी के सदृश एकरूप एवं सौम्य (उपद्रवरहित) होकर बहती-रहती है ॥२४॥

और जो अज्ञानी हैं, उनकी आयुरूप नदियाँ तो अनेक तरह की दुःख क्रन्दनों की ध्वनियों से अत्यन्त

भयंकर रहती हैं | बाह्यवृत्तियों से उत्पन्न अनेक विक्षोभरूप कल्लोल ही उनके साथ-साथ बहनेवाले आवर्त रहते हैं ॥२५॥

अज्ञानियों को अविचार से ही सृष्टि के प्रतिभासरूप विक्षेप उत्पन्न होते हैं, यही संवित्ति की एक बहिर्मुखता है, यह कहते हैं। ___ अज्ञानियों के लिए चिति की बहिर्मुखता के एक लेशमात्ररूप अनेक तरह के सर्ग ऐसे निकलते रहते हैं, जैसे दो चन्द्रमा, बालवेताल, मृगतृष्णा के जल तथा स्वप्नमोह - ये अज्ञान से निकलते रहते हैं।२६॥

भद्र, संवित्-रूपी जल के तरंग ही हजारों सृष्टियों के रूपों में भासते हैं। जब उनके विषय में विचार किया जाता है, तब वे असत्य बन जाते हैं और जब विचारित नहीं होते तब अज्ञानियों के अनुभव से सत्य भासने लग जाते हैं ॥२७॥

आत्मा की बहिर्मुखता के भ्रम से ही आकाश में भी अनेक तरह के गन्धर्वनगर आदि जगत् सत्य-से भासने लगते हैं, परन्तु विचार करने पर वे सत्य नहीं ठहरते ॥२८॥

आत्मा की बर्हिमुखतारूप जो जल है, उसी का यह जगत्भ्रम एक तरह से बुदबुद है और उसमें जो रूप है, वह अहंकार आदि सद्रूप भावविकारों के आधारों से ही आया है |२९॥

आत्मा की बहिर्मुखता न होना ही समस्त जगत् की निवृत्ति है और आत्मा की बहिर्मुखता ही सम्पूर्ण जगत् है । वास्तव में न कुछ भीतर है, न बाहर है, न असत्य है, न सत्य है। जो कुछ है, वह सर्वात्मक ब्रह्म ही है |३०॥

चिद्रूप, अज, अव्यक्त, एक, अविकार, ईश्वर, स्वत्व

और भावत्व से रहित ब्रह्म ही सर्वत्र है, वह आकाश से भी अत्यन्त शान्त है ॥३१॥

आत्मा की जो बहिर्मुखता है, वह मिथ्याभूत अविद्या का ही विलास है, न कि सत्यरूप ब्रह्म के स्वभाव से उत्पन्न है, यह कहते हैं।
हे भद्र, जिसमें किसी तरह का कोई स्वभाव ही नहीं है, उस ब्रह्म में अपने को सृष्टि का जो ज्ञान होता है, उसमें पवन के स्पन्दन की नाईं, कोई कारण ही नहीं है, केवल अज्ञान ही है ॥३२॥
जैसे आत्मा में स्वप्न का अनुभव भ्रान्ति है, वैसे ही ब्रह्मरूपी समुद्र में अविद्याजनित सर्गरूपता ब्रह्म की तरंगें भी भ्रान्तिरूप ही हैं और कुछ नहीं। वस्तुतः आत्मा में न स्वप्न है एवं न सर्गरूपता ही है ॥३३॥

परमार्थदशा में ब्रह्म का स्वरूप क्या है ? इसे कहते हैं।
ब्रह्म एक ही है, उसमें न कोई आभास है, न कोई चित्तस्वरूप दूसरा धर्म है, न जड़ता है, किन्तु समता है। वह न सत् है, न असत् है, न सत्-असत् उभयरूप है। केवल इतना ही कह सकते हैं कि वह अविकार है और दूसरे से रहित है |३४॥

इस प्रकार के ब्रह्मरूप की प्राप्तिकर स्थित रहना ही योगियों के लिए बहिर्मुखता का अभाव और मौन (मननित्व) है, यह कहते हैं।
भद्र, जिस तरह की मैंने स्थिति बतलाई, उस तरह की स्थिति से ही स्थित रहे जिस महामति को बाह्यविषयों का अज्ञानरूप आत्मशमन उत्पन्न हो गया है, उसीको सब मनुष्यों में उत्तम मुनि

कहते हैं |३५॥
उसी महात्मा को उत्तम मुनि कहते हैं, मिट्टी की मूर्ति के सदृश जिसका शरीर रहते भी विषयवेदनाशून्यरूप जीवभाव के साथ जगत् नष्ट हो गया है ॥३६॥

असंकल्प ही जैसे संकल्परूप सृष्टि का निवारण है, वैसे ही अदृष्टि ही दृष्टिसृष्टि का निवारण है, यह कहते हैं।
जैसे संकल्पजनित नगर सृष्टि असंकल्प से लीन हो जाती है, वैसे ही विषयवेदन से जनित अहंकाररूप समस्त जगत्सृष्टि अवेदन से चिति में लीन हो जाती है ॥३७॥
स्वभाव को छोड़कर यानी सब जड़ वस्तुओं में अनुगत जड़तारूप मूल अविद्या को छोड़कर जितने नाम-रूपात्मक पदार्थ हैं, उन सभी के प्रति वह मूल अविद्या ही कारण है, परन्तु मूल अविद्या का जो साक्षीरूप से कारण है, उसका अनुभव करना यानी अपने में तद्रूपता का अनुसन्धान करना ही मुक्ति है॥३८॥
परमार्थ में तो किसी पदार्थ का यहाँ कोई स्वभाव ही नहीं है, जितने ये अनुभव हैं, वे सब महाचितिरूप जल के द्रवस्वरूप हैं ॥३९॥
ये सभी अनुभव महाचितिरूपी वायु के स्पन्दन ही हैं, इसलिए वे सब अनुभव ब्रह्मरूप गगन की शून्यरूपता का ही सेवन करते हैं, यह आप जानिये ॥४०॥
भद्र, जैसे वायु और वायु के स्पन्दन में कोई भिन्नता विद्यमान नहीं है, वैसे ही ब्रह्म और ब्रह्म की सृष्टि में भी कोई भिन्नता नहीं है । अपने स्वरूप की भ्रान्ति हो जाने पर ही उनमें विभिन्नता भासती है, पर वह स्वप्न में स्वमरण के सदृश असत्यरूप है ॥४१॥

कब तक वह भ्रान्ति रहती है, इस पर कहते हैं।
जब तक तत्त्वार्थ का विचार विस्पष्ट नहीं हो जाता, तब तक ही यह भ्रान्ति रहती है और जब विचार स्पष्ट हो जाता है, तब तो यह सारी भ्रान्ति ब्रह्मरूपता को ही प्राप्त कर लेती है ॥४२॥

भ्रान्ति कैसे ब्रह्मरूपता को प्राप्त कर लेती है, इस पर कहते हैं।
भ्रान्ति तो असत्य और अवस्तुरूप ही है, अतः विचार करने पर भी खरगोश के सींग की नाईं वह प्राप्त नहीं की जा सकती । ऐसी स्थिति में अतिनिर्मल ब्रह्म ही बच जाता है । तात्पर्य यह निकला कि भ्रान्ति में जो सत्ता स्फूर्तिरूप अंश है, वही ब्रह्मरूपता को प्राप्त करता है, दूसरी चीज तो कोई है नहीं, अतः दूसरे अंश के अभिप्राय से भ्रान्ति ब्रह्मरूपता को प्राप्त करती है, यह नहीं कहा जा सकता है ।४३॥
__ समस्त भ्रमों का जब बाध हो चुका, तब आखिर में बचे हुए ब्रह्मरूप को बतला रहे श्रीवसिष्ठजी श्रीरामजी को ब्रह्मरूपता की स्थिति में स्थापित करते हैं। _हे श्रीरामजी, देह के सम्बन्ध से प्राप्त हुई सभी जरा, मोह, विकार आदि भारस्वरूप भ्रान्तियों को छोड़कर आप अब उस ब्रह्माकाशरूपता को प्राप्त कर लीजिए, जो आदि, मध्य और अन्त से शून्य है, अनन्त, स्वच्छ, सम, शिव, नित्य एवं अद्वितीय ही है ॥४४॥

तैंतीसवाँ सर्ग समाप्त

चौंतीसवाँ सर्ग दृष्ट पदार्थों की सृष्टि ही जगत् है, यह जगत् अदर्शन से ही नष्ट हो जाता है,
इस प्रस्तुत विषय में युक्तियों का वर्णन। 'यह अहंकारात्मक जगत् दृष्टिरूप वेदन से उत्पन्न हुआ है, अतः अदृष्टिरूप अवेदन से ब्रह्मचिति में लीन हो जाता है, यों जो पहले कहा गया था, उसमें युक्तियों को दिखलाने की इच्छा से महाराज वसिष्ठजी सबसे पहले विनाशशील दुःखादि त्रिपुटियों से अलगकर अविनाशशील आत्मा को दिखलाते हुए 'सम्पूर्ण शास्त्रों की सफलता आत्मा के दर्शन से ही है' यह कहते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामचन्द्रजी, सुख-दुःखों के आने पर जो नष्ट हो जाता है वही नष्ट होता है और जो नष्ट नहीं होता, वही यह अविनाशी आत्मा है, बस, इससे और अधिक शास्त्रों का उपदेश करना व्यर्थ ही है ॥१॥
__जो इच्छावाला है, वह नित्य दुःखी है और न वह आत्मा ही है, किन्तु इच्छा त्याग आदि उपायों का अवलम्बनकर प्रतिकार करने योग्य संसाररूपी रोग की कोटि में प्रविष्ट कोई दूसरा ही है, इस आशय से कहते हैं।
जिस प्राणी को इच्छा आदि विद्यमान हैं, उसीको सुख आदि अवश्य होते रहते हैं । यदि सुख आदि रोगों की भलीभाँति चिकित्सा करना अभीष्ट है, तो सबसे पहले इच्छा का ही परित्याग कर देना चाहिए ॥२॥

जो अविनाशी आत्मा है, उसमें इच्छा आदि का अभिमानी और अभिमान का विषय जगत् दोनों की सम्भावना नहीं करनी चाहिए, यह कहते हैं।
अहंकार और यह जगत् दोनों तरह की भ्रान्ति परम पद परमात्मा में है ही नहीं, यह तो शान्त, निरालम्बन (आश्रयरहित), सर्वात्मक विनाशशून्य मोक्षरूप ही है ॥३॥

ऐसी स्थिति में वह 'अहम्' आदि शब्दों का विषय ही नहीं है, यह कहते हैं।
श्रीरामजी, 'अहम्', ब्रह्म और जगत्' यह जो शब्दजालरूप भ्रम है, इसकी सर्वात्मक, शान्त चिदाकाश में किसने कल्पना की ? यह बड़ा भारी आश्चर्य है ॥४॥

जब शब्द की गति ही नहीं है, तब कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि की तो कथा ही क्या ? यह कहते हैं। __परमार्थ में तो, न अहम् है, न जगत् है और न ब्रह्म आदि शब्द ही हैं, क्योंकि जो शान्त अद्वितीय वस्तु है, वह तो सर्वात्मकरूप है। ऐसी स्थिति में उसमें कर्तृता और भोक्तृत्व कैसी और कहाँ से रह सकते हैं ? ॥५॥
___ सब कुछ का बाध करने पर उपदेश आदि का भी बाध हो ही जायेगा, इस परिस्थिति में आपत्ति यह आ जायेगी कि आत्मज्ञान का कोई उपाय ही न बच पायेगा, यह शंका यदि हो, तो भले ही हो,
इससे कुछ बिगड़ेगा नहीं, क्योंकि एक तो जिसका हमें उपदेश करना है, उस ब्रह्म का तो बाध होता ही नहीं, दूसरी बात यह है कि ब्रह्म में बाधित होनेवाले समस्त अनर्थों की अपेक्षा त्रिकालाबाधित सत्य प्रत्यगात्मरूप अतिशय है और तीसरी बात यह है कि बाधोपाय से आत्मज्ञान हो जाने के बाद उपदेश आदि की आवश्यकता ही नहीं रहती, इस आशय से कहते हैं। __ उपदेश्य ब्रह्म में दूसरे अर्थों की अपेक्षा त्रिकालाबाधितस्वरूप अतिशय है, इससे सबका बाध होने पर यह आत्मा सत्यस्वरूप ही किया जाता है, ऐसी स्थिति में बाध

से वही तुम्हारा यह अहंरूप
आत्मा विशिष्टरूप (परिशिष्टरूप) एवं सर्वातिशायी ही सिद्ध किया जाता है |६॥

यह ठीक है, परन्तु अदर्शनमात्र से दृश्य की शान्ति कैसे हो सकती है ? इस पर कहते हैं।
जैसे सामने ही रहनेवाले, परन्तु अन्तर्धानशक्ति से अदृष्ट बड़े-बड़े सिद्ध पुरुषों का एवं पिशाचों का व्यवहार आदि भयंकर होता हुआ भी दिखाई नहीं पड़ता अथवा जैसे एक ही शयन पर सोये हुए दो पुरुषों मे एक को स्वप्न में जोर से हुए मेघगर्जन को दूसरा पुरुष नहीं जान पाता यानी वह हम लोगों की दृष्टि से है ही नहीं, वैसे ही यहाँ पर भी जान लीजिये । अर्थात् चूँकि अपनी दृष्टि में नहीं आता, इसलिए पुरुष सामने स्थित सिद्ध व्यवहार को नहीं देख पाता, क्योंकि सभी का यह स्वभाव है कि अपनी दृष्टि में आनेवाले पदार्थ का सब अनुभव करते हैं ॥७,८॥

इससे अपनी इन बातों में क्या आया, इस प्रश्न पर कहते हैं।
ज्ञप्ति पदार्थ भी आत्मरूप ही है, अतः जो कुछ दीखता है, वह तद्रूप ही दीखता है। इससे अहंकार के सहित सम्पूर्ण जगत् परमात्मा से अभिन्न है॥९॥
संकल्प और स्वप्न के सदृश ही ज्ञप्ति जगत् के रूप से भासती है। और वह यद्यपि अनेक अवयवोंवाली नहीं है, परन्तु जल ऊर्मियों के रूप से जैसे अनेक अवयववाला भासता है, वैसे ही अनेक अवयवोंवाली भासती है|१०॥
अनेकरूप सा होकर आया हुआ एक आत्मा ही दृष्टि के अज्ञान से विवर्तरूप उदय है यानी संसार है । यह संसार स्वयं अवस्तुरूप होने के कारण तत्त्वदृष्टि से भलीभाँति देखा गया भी प्राप्त नहीं किया जा सकता ॥११॥
जैसे यह जीव अवयवरहित होता हुआ भी हाथ, पैर आदि अपने अवयवों की कल्पना कर स्वप्नमनोरथ आदि में अवयववाला हो जाता है, वैसे ही सदा से अवयवशून्य, स्वभावतः शान्त यह ब्रह्म ही जगद्रूप अवयव से अवयववाला बन जाता है ।।१२॥
यह चितिरूपी कुलाली जब स्मरण करती है, तभी जगत् को देखने लगती है और अपने भीतर लाखों की संख्या में बड़े-बड़े बर्तन धारण करने लग जाती है ।।१३॥
भद्र, चितिरूप होने के कारण यह ब्रह्म ही अपनी सत्ता से सुन्दर जगत् के रूप में ऐसे भासता है, जैसे द्रवरूप होने के कारण सागर तरंगों के रूप में भासता है|१४॥
जिस-जिसका अपने अध्यास से प्रकाश करता है, उस उस को ब्रह्म मानों देखता है। यद्यपि ब्रह्म अरूप है, तथापि उसे अपना रूप मान बैठता है और अपने अन्दर जिसका अध्यास नहीं करता उसे नहीं देखता ॥१५॥
ब्रह्म में चेतनता और अचेनता को लेकर जो कुछ वचन प्रयोग

किया जाता है, वह तो मायाशबल होने से सर्वशक्ति सम्पन्न होने के कारण ब्रह्म के विषय में नहीं है, किन्तु स्वदेहभूत माया के ही विषय में है यानी चेतनत्व अचेनत्व मायागत ही है। वह वचन केवल उपदेश देने के लिए ही कहा जाता है, वह वस्तुतः परमार्थ विषयक नहीं है, ब्रह्म का कुछ भी स्पर्श नहीं करता है|१६॥
भद्र, जगत् न सत् है और न असत् है, केवल चितिशक्ति में बहिर्मुखवृत्ति के कारण भासता है। यदि बहिर्मुखवृत्ति का त्याग हो जाय, तो वह भासता ही नहीं, इसलिए हम लोगों को इन विषयों के लिए आग्रह ही क्या ? ॥१७॥

ऐसा भले ही हो, इससे हुआ क्या, इस पर कहते हैं।
आत्मा का चेतनत्व और अचेतनत्व स्वाधीन है, इसमें किसी यत्न की आवश्यकता नहीं है, जैसे अपने स्वरूप में स्थित स्फटिक पत्थर के सैकड़ों बिम्ब-प्रतिबिम्बरूप स्पन्दन और अस्पन्दन स्वाधीन है, इनमें किसी दूसरे प्रयत्न या श्रम की आवश्यकता नहीं रहती, वैसे ही आत्मा के
चेतनअचेतन के विषय में भी जानना चाहिए ॥१८॥

समस्त कल्पनाओं के मूलभूत एक अहंकार की ही परीक्षा कर लेने से मिथ्यात्व का निश्चय हो जाने पर समस्त जगत् का मिथ्यात्व सिद्ध हो जाता है, इस आशय से कहते हैं।
ठीक-ठीक देखने पर जिसकी सत्ता नहीं मिलती, जिसका आधारभूत कोई नहीं और जिसका कोई कारण नहीं है, वह 'अहम्' रूप यक्ष कहाँ से उत्पन्न हुआ, यह जाना नहीं जा सकता ॥१९॥
जिस अहंकाररूप यक्ष की वस्तुतः सत्ता ही नहीं है, उसीने इन आप सब लोगों को पराधीन बना डाला है, यह बड़ा भारी आश्चर्य है ॥२०॥
ब्रह्म में काकतालीय न्याय से अकस्मात् ही भ्रान्त यह अहंकार ऐसे भासता है, जैसे कि दृष्टि की भ्रान्ति होने पर आकाश में अपना ही रूप केशोण्ड्रक के रूप में भासता है ॥२१॥

पूर्वोक्त वचनों से जो निष्कर्ष निकला, उसे बतलाते हैं।
मैं और यह जगत् दोनों ब्रह्मरूप ही हैं, अतः इस दशा में जगत् की उत्पत्ति एवं नाश दोनों कहाँ से ? इससे हर्ष और विषाद का स्थान ही क्या और किस तरह से ? ॥२२॥

वर्णित दृष्टिसृष्टि कल्पनाओं का अनुवाद कर फलित कहते हैं।
सर्वेश्वर होने के कारण यानी माया शबल होने के कारण ही ईश में प्रचेतित (दृष्ट) हुआ यह संसार भासता है और अचेतित (दृष्टि न हुआ) नहीं भासता है । इसलिए आपको यह जगत् सदा अचेतित ही रहे ॥२३॥
बतलाई गई रीति से यह जगत् भी चिद्रूप है, अतः ब्रह्माकाश ही उस रूप से स्वप्ननगर या संकल्पनगर के सदृश अकस्मात् काकतालीय की नाईं भासता है वस्तुतः वह जगत् ब्रह्म से किस तरह अलग हो सकता है ? यदि ब्रह्म से अलग मान लिया जाय, तो सत्ता का लाभ न होने से अलीक (अत्यन्त असत्) ही हो जायेगा ॥२४॥
जैसे शान्त जल में अप्रकाश्य तरंग आदि हैं, या न खोदे गये काठ में अदृश्य कठपुतलियाँ हैं अथवा भूमि

में अदृश्य घट आदि हैं, वैसे ही ब्रह्म में यह सृष्टि का रूप है ॥२५॥
जिसका कोई आकार नहीं है, जो अवयवों से रहित है और स्वच्छ है, उसमें जो कुछ दिखाई देता है, वह तद्रूप ही होता है, इसलिए यह उत्पन्न हुआ अहंकार क्या है और ये जगत् ही क्या है ? ॥२६॥

अलग सत्ता न होने से भी वह वही है, यह कहते हैं।
जैसे पवन का स्पन्दवैचित्र्य पवनसत्ता के ही अधीन है, वैसे ही अविद्यारहित ब्रह्म के अहम् आदि और जगत् आदि उसकी सत्ता के अधीन हैं ॥२७॥
जैसे आकाश में वृक्ष, हाथी, घोड़े आदिका रूप दिखाई पड़ता है, वैसे ही अवयव एवं आकाररहित ब्रह्म में सृष्टि एवं अहंकार का रूप दिखाई पड़ता है॥२८॥
हे श्रीरामभद्र, परब्रह्म में यह सारा जगत् वृक्षशाखा के सदृश भासता है। वट आदि वृक्षरूप कार्य एवं उसके बीज आदि कारण के सदृश जैसे लोक में सूक्ष्म अर्थों के लिए सादृश्य प्रसिद्ध हैं वैसे ही संसार और ब्रह्म का सादृश्य जानिये॥२९॥
हे श्रीरामजी, आप भीतर से शान्त, प्रयत्नों से निर्मुक्त, उपाधि से रहित, भ्रम से शून्य होकर आकाश के समान निर्विक्षेप हो स्थित रहिये, क्योंकि वर्णित रीति से आपसे भिन्न कोई दूसरा जगत् है ही नहीं|३०॥
न आप हैं, न हम हैं, न जगत् हैं, न आकाश आदि हैं, किन्तु अशेषरूप से परिपूर्ण सर्वोपद्रववर्जित अपरोक्ष ब्रह्म ही स्थित है ॥३१॥

हे भद्र, चैतन्य से अतिरिक्त किसी भी अन्य स्वरूप का निरूपण न हो सकने से सभी पदार्थ जब एकरूप ही सिद्ध हुए, तब विशेष विभ्रम को छोड़कर उक्त परमार्थ सत्यस्वरूप चितिशक्ति ही मैं हूँ, ऐसी मोक्ष के लिए तत्काल ही भावना करनी चाहिए ॥३२॥

216262 भद्र, बाह्य पदार्थों के ज्ञान को बन्धन और बाह्य पदार्थों के अज्ञान को मोक्ष जानिये । इसलिए आप भूमिका के अभ्यासरूप विद्वानों के आचरण का उल्लंघन न कर यथास्थित शान्त अवेदनरूप हो जाइये ॥३३॥
216263
216264 तत्त्वज्ञान की दृढ़ता होने पर जड़ अर्थ चेतनरूप ही नहीं होते, यह कहते हैं॥
216265
216266 द्रष्टा कभी दृश्य रूप नहीं होता और चितिशक्ति चेत्यरूप नहीं होती चेत्य के अभाव से जगत्-शून्य ब्रह्म में कौन, क्या और किस प्रकार चेतित (प्रकाशित) होगा ? ॥३४॥
216267 हे भद्र, द्रष्टा, दृश्य की दशा न रहने से जाग्रदवस्था में ही सुषुप्ति के सदृश तथा शरदाकाश के सदृश शून्य की तरह आप स्थित रहिये ॥३५॥
216268 जैसे अज्ञान से पवन और स्पन्दन में भेदप्रतीति होती है वैसे ही अद्वितीय ब्रह्मचैतन्य में अज्ञान से भेद प्रतीत होता है । इससे निष्कर्ष यह निकला कि चिति और अचिति का भेददर्शन ही सृष्टि है तथा ब्रह्मैक्यदर्शन मोक्ष है ॥३६॥
216269 जहाँ ब्रह्मरूप वायु से चिति का स्पन्दन होता है वहीं पर सर्ग नाम पड़ जाता है अतः यहाँ जब चिति
216270 का स्पन्दन नहीं होगा, तभी वह निर्वाण कहा जायेगा ॥३७॥
216271
216272 द्वैतदर्शन ही सृष्टिरूप है, यह दृष्टान्तों से प्रतिपादन करते हैं।
216273 जैसे बीज अपने भीतर पल्लव आदि स्वरूप का परिज्ञान करता है, वैसे ही महाचैतन्यरूप ब्रह्म अपने भीतर सृष्टिरूप स्वरूप का अनुभव करता है ॥३८॥
216274
216275
216276
216277 ज्ञानकाल में ही ब्रह्मभावनिष्ठा हो जाती है, इसमें भी ये ही दृष्टान्त हैं, यह कहते हैं।
216278 जैसे पत्र आदि के ज्ञान से बीज पत्र आदिरूप से स्थित हो जाता है, वैसे ही परमचैतन्यरूप ब्रह्म सृष्टिज्ञान से सृष्टिरूप हो जाता है ॥३९॥
216279
216280 वृक्ष के छः भावविकार भी यहाँ दृष्टान्त हैं, यह कहते हैं।
216281 जैसे चैतन्य के आश्रित भावविकारों के क्रमिक प्रतिभास ही सृष्टिरूप हैं, वैसे ही सभी बीज दृष्टान्त हैं, अतः बीज आदिरूप से स्थित चैतन्य के ही विकाररूप होने के कारण सृष्टियाँ तन्मय हैं ॥४०॥
216282 हे श्रीरामजी, निर्विकार परब्रह्ममय ही यह सब जगत् है, अतः विकाररहित, आदि-अन्त शून्य निरामय चिति ही सब कुछ है, यह आप जानिये ॥४१॥
216283 संकल्पनगर के सदृश यह द्वैत अद्वैतात्मक जगत् केवल अपना संकल्परूप ही है, अतः अपना संकल्प जब नष्ट हो जाता है, तब यह भी नष्ट हो जाता है ॥४२॥
216284 भद्र, शून्यता और आकाश का भेद जैसा आपने तुच्छ जाना, ब्रह्म
216285 और जगत् का भी भेद वैसा ही तुच्छरूप जानिये ॥४३॥
216286 पूर्वसिद्ध महाचैतन्यरूप जो ब्रह्म की सत्ता है, वही अज्ञानसे 'मैं मनुष्य हूँ' इस आकार को धारण कर अहंकार के रूप से एवं जगत् के रूप से विवर्तित हो जाती है ॥४४॥
216287 इस जगत्-रूप ब्रह्म में कुछ भी उत्पन्न नहीं होता । जल तरंग के सदृश उत्पन्न हुआ भी वास्तव में उत्पन्न नहीं होता है और नष्ट हुआ भी वास्तव में वह नष्ट नहीं होता है ॥४५॥
216288 पदार्थों के रूप से या ब्रह्मरूप से अपने स्वरूप में ब्रह्म ही स्थित है। जैसे कि अपने अवयवों में अवयवी (वृक्ष आदि), आकाश में आकाश और जल में जल स्थित रहता है ॥४६॥
216289
216290 चिति की वास्तविक स्थिति तो निर्विषयक ही है, यह कहते हैं। __एक निमेष के अर्धभाग से एक देश से देशान्तर की स्थिति में जो मध्य में ज्ञान की स्थिति है, उस स्वभाव की ही आप उपासना कीजिए ॥४७॥
216291 हे श्रीरामजी, शास्त्रज्ञ विद्वान् संवित् का एकरूप तो संक्षुब्ध यानी अज्ञानियों के अनुभव से सिद्ध विवर्तवाला है, यह कहते हैं और दूसरा अक्षुब्ध यानी विवर्तरहित कूटस्थ पूर्णानन्दैकरस है, यों कहते हैं । इन दोनों रूपों में आप अपना कल्याण जिससे चाहते हों, उसमें एकनिष्ठ हो जाइये । बिना परीक्षा किये किसी का ग्रहण कर अविवेकी मत बन जाइए ॥४८॥
216292
216293 चौंतीसवाँ सर्ग समाप्त
216294 पैंतीसवाँ सर्ग प्रपंचसहित तथा प्रपंचरहित ब्रह्मतत्त्व की अखण्ड एक दृष्टि के लिए सत्य और
216295 असत्य दोनों तरह के भासमान ब्रह्म के स्वरूप का विस्तारपूर्वक वर्णन। विरोधाभासोक्तियों से संक्षुब्ध और अक्षुब्ध दो रूपों से युक्त ब्रह्म का विस्तारपूर्वक वर्णन करने की इच्छा रखनेवाले महाराज वसिष्ठजी पूर्वोक्त उपाय से परिचित अक्षुब्धरूप का उसमें
216296
216297
216298 अपनी दृढ़ स्थिति बनाने के लिए पहले स्मरण कराते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, क्षणभर में ही क्रमशः एक देश से दूसरे अत्यन्त दूर देशतक प्राप्त संवित् का (ज्ञान का) दोनों देशों के बीच में जो निर्मल निर्विषयकरूप है वही परब्रह्म परमात्मा का वह सर्वोत्कृष्ट अक्षुब्धरूप है।।१॥
216299 हे श्रीरामजी, निरामय होने के लिए यानी निर्वाणपद की प्राप्ति के लिए चलते, सुनते, स्पर्श करते, सूंघते, जागते तथा हँसते हुए आप इसी निर्विषय नित्य चिद्रूप में अवश्य तन्मय हो जाइये ॥२॥
216300 जीवन्मुक्तों की स्थिति तथा अपने कुल के आचार के अनुसार सब व्यवहार करते हुए उसी निराभास, सत्य तथा वासना और इच्छादि से शून्य चितिस्वरूप से सुमेरु पर्वत के समान, कदापि चलायमान न होना ही अर्थात् उसमें दृढ़ स्थित रहना ही विद्या है ॥३॥
216301
216302 __ आगे कही जानेवाली बातों में उपयोगी होने के कारण उस विद्या के विरुद्ध अविद्या का निरूपण करते हैं।
216303 हे श्रीरामजी, अविद्या का एकमात्र यही स्वरूप है कि प्रमाणों द्वारा भलीभाँति विचारपूर्वक देखने से वह कहीं उपलब्ध न हो और विचारपूर्वक देखने से यदि उपलब्ध हो, तो फिर वह परा विद्या ही है ।।४॥
216304 अविद्या के न रहने से चिति और चेत्य (विषय) के भेद का संभव कहाँ ? और भेद न रहने से वह चिति अपने भीतर किस को कैसे प्रकाशित करे ? इसलिए विचारकर देखने से यही प्रतीत होता है कि शान्त, विषयशून्य चिन्मात्रस्थिति ही बलात् उदित है ॥५॥
216305
216306 विद्या और अविद्या दोनों से मिले-जुले रहने के कारण मध्य की भूमिका में आरूढ विवेकी पुरुष की दृष्टि से नियत एक रूपवाला होते हुए भी वह ब्रह्म अनियत-विरुद्ध नाना स्वभाव से युक्त-सा स्थित रहता है, इस तरह के अनेक विरोधाभासों तथा प्रमाण, युक्ति और अनुभव आदि से सर्ग समाप्ति पर्यन्त उसका विस्तृत वर्णन करते हैं।
216307 ब्रह्म और जगत् परमार्थतः एक ही है, परन्तु अज्ञान के कारण अनेक-सा यानी विरुद्ध रूप से स्थित भासता है एवं सर्वत्रव्याप्त, परिपूर्ण और शुद्ध होने पर भी ब्रह्म अपूर्ण और अशुद्ध-सा अज्ञान के कारण ही भासता है ॥६॥
216308 अशून्य होने पर भी प्रलय में शून्य के समान तथा शून्य होने पर भी सृष्टि-काल में अशून्य के समान वह स्पष्ट भासता है। देश और काल से अपरिच्छिन्न होने पर भी वह परिच्छिन्न के सदृश तथा अविस्फारित (विशाल देश, काल आदि से शून्य) होने पर भी वह विस्फारित (विशाल देशकालादि) के समान सद्रूप स्थित है ॥७॥
216309 विकारशून्य होने पर भी वह विकारी के समान, शान्त और समरूप होने पर भी वह अज्ञान के कारण अशान्त तथा असम के समान सा, सत् होने पर भी वह चक्षु आदि से देखने के अयोग्य होने के कारण असत् के सदृश एवं तद्रूप होने पर भी वही ब्रह्म

अतद्-रूप-सा उदित जान पड़ता है ।।८॥
216310 विभागशून्य होने पर भी वह भागसहित के तुल्य, जाड्यरूपता को न प्राप्त होने पर भी वह जड़ के समान, विषयों से शून्य होने
216311
216312 पर भी वह विषयभाव को प्राप्त हुए के समान, अंशशून्य होने पर भी वह अंशयुक्त के समान सुशोभित दीखता है ॥९॥
216313 अहंकाररहित होने पर भी अहंकारसहित के समान, अविनाशी होने पर भी नाशवान् के सदृश, कलंकशून्य होने पर भी कलंकयुक्त के समान, विषयरहित होने पर भी विषयसहित के तुल्य वह ब्रह्म भासता है ॥१०॥
216314 स्वप्रकाश होने पर भी सघन अन्धकारयुक्त के समान, पुरातन होने पर भी नवीन के समान, परमाणु से भी सूक्ष्म तथा अनेक जगत् को अपने उदर के भीतर धारण किये हुए वह ब्रह्म स्थित है ।।११॥
216315 सर्वात्मक होने पर भी जिसने यज्ञ, दान, तप, चित्तशुद्धि, वैराग्य, श्रवण, मनन आदि महान् कष्टस्वरूप अपने पुरुष प्रयत्न से सम्पूर्ण दृश्यसमूह का त्याग कर दिया है तथा सांसारिक प्रपंचजाल से शून्य होने पर भी जो सांसारिक प्रपंचजाल से बँधे हुए के समान है एवं अनेक तरह से स्थित होने पर भी जो द्वितीय परिशेषशून्य है|१२॥
216316 मायारहित होने पर भी जो मायारूपी किरणसमूह का निर्मल सूर्य है । जलों के स्वामी सागर की नाईं वेदनमात्रस्वरूप होने पर भी जो सम्पूर्ण वेदनों का मानों स्वामी है सर्वज्ञ है । हे श्रीरामजी, उसी को आप ब्रह्म जानिये ॥१३॥
216317 ब्रह्माण्डात्मना जगद्रूप रत्नों का महाकोश अर्थात् अत्यन्त वजनदार होने पर भी विवेक की तराजू पर तौलने से रुई से भी अत्यन्त लघु (हलका) तथा मायारूपी किरणजाल का चन्द्रमा होने पर भी वह ब्रह्म ईक्षणगोचर (दृष्टिका विषय) नहीं है|१४॥
216318 काल और देश से अनन्त तथा अपार होने पर भी कहीं एक नियत स्थानपर स्थित न रहनेवाला एवं शून्यस्थान में भी वनविन्यास तथा पर्वत आदि की रचना में तत्पर वह ब्रह्म है ॥१५॥
216319 अत्यन्त सूक्ष्म पदार्थों में वह अत्यन्त सूक्ष्म है, स्थूल पदाथों में वह सबसे अत्यन्तस्थूल है, वजनदार पदाथों में वह सबसे बढ़कर वजनदार है तथा श्रेष्ठ जितने पदार्थ हैं उन सबमें भी वह सबसे बढ़कर श्रेष्ठ है।।१६॥
216320 कर्ता, कर्म और करण से रहित, कारणशून्य, कारक तथा अन्तःशून्य होने के कारण ही यह ब्रह्म चिरकाल से कर्ता आदि से परिपूर्ण स्थित है ।।१७॥
216321 जगद्रूपी रत्नों की पिटारी होने पर भी नित्य जंगल के समान शून्य तथा अनन्त पर्वतों के तुल्य कठिन होने पर भी आकाश के लेश से भी बढ़कर कोमल वह ब्रह्म स्थित है ।।१८।प्रत्येक वस्तु तथा प्रत्येक कालस्वरूप होने पर भी प्रायः सबसे रहित, पुराण होने पर भी कोमल और नूतन, स्वयंप्रकाशस्वरूप होने पर भी अन्धकार के सदृश तथा जगत् का तिरोभाव करनेवाला होने के कारण अन्धकारस्वरूप होने पर भी स्वयंप्रकाश सर्वत्र व्याप्त वह ब्रह्म स्थित है।।१९॥
216322 प्रत्यक्ष होने पर भी वह इन आँखों से दुर्लक्ष्य तथा परोक्ष होने पर भी वह साक्षीरूप से सामने स्थित है। चिद्रूप भी जड़ यानी जगद्-रूप से विवर्तित तथा जड़ जगत् आदि के रूप से भासित हो रहा भी वह ब्रह्म वस्तुतः शुद्ध चिन्मात्रस्वरूप ही स्थित है॥२०॥
216323 अनहंभाव (युष्मदर्थ का विषय) होने पर भी अहंभावरूप तथा अहंभावरूप से भासित होने पर भी वह अनहंभावरूप एवं इदमर्थ का विषय अन्यरूप होने पर भी वह आत्मरूप ही है तथा अहंरूप (आत्मरूप) होने पर भी वह ब्रह्म अन्य के समान स्थित है ॥२१॥
216324 इस परिपूर्ण चिद्-रूप सागर के
216325
216326 भीतर ये त्रिभुवनरूपी तरंगें द्रवतारूप स्वभाव से स्फुरित हो रही-सी अवस्थित हैं ॥२२॥
216327 जैसे तुषार अपने अंग में शुक्लता धारण करता है, वैसे ही यह चेतन स्थावर-जंगमात्मक सारी सृष्टि को अपने भीतर धारण करता है । जैसे तुषार से शुक्लता सुशोभित होती है, वैसे ही इस चेतन से ही यह सारी सृष्टि शोभित हो रही है ।।२३॥
216328 देश-कालादि के अवयवों से रहित भी यह चिद्रप देव रात-दिन असद्रूप जगत् का ऐसे विस्तार करता-रहता है, जैसे कि जल तरंगों का ॥२४॥
216329 इस विस्तृत आकाशरूपी जंगल में प्रसार को प्राप्त हो रहे पंचभूतरूप पत्तों के सहित ये जगद्रूपी पुरानी मंजरियाँ विकसित हो रही हैं ॥२५॥
216330 अत्यन्त निर्मल आकारवाला चिद्रूप यह परमात्मा स्वयं अपना प्रतिबिम्ब (वर्णित जीवजगत् स्वरूप दूसरा आकार) देखने की इच्छा से दर्पणरूपता को प्राप्त हो गया है ॥२६॥
216331 अपरिच्छिन्न ब्रह्मसंवित् में आकाशरूपी गूलर के वृक्ष के फल के सदृश इस ब्रह्माण्ड के अपनी इच्छा से कल्पित तीनों लोक के अवयव में देदीप्यमान सूर्य-चन्द्र आदि अपने से उदित हो रहे चक्षु आदि इन्द्रिय तथा किरणजाल को जीवभूत आत्मा के रूपादिदर्शन में उपकरण बनकर चमत्कृत करते हैं ।।२७॥
216332 वह परमात्मा ही भीतर स्थित वासनामय प्रपंच से बाहर स्थित जगत्स्वरूप से, जाग्रत्-स्वप्न में नानारूप से और सुषुप्ति में एकरूप से भाव और अभाव की यानी आविर्भाव
216333 और तिरोभाव की भावना करके स्वयं अपनी आत्मा में ही बाहर और भीतर भासता है, इससे भिन्न अणुमात्र भी दूसरा कुछ नहीं भासता ॥२८॥
216334
216335 अब इसीका विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं।
216336 इस चितिरूप आत्मा में इस चिति की ही इच्छा से चितिरूप पदार्थों की शोभा अपने ही लिए ऐसे चमत्कार कर रही है, जैसे जीभ अपने मुखरूप कोटर में ॥२९॥
216337 इस चितिरूपी जल का जो द्रवत्व है वही यह जगत् है, जिस जगत् के संवित् से ही स्वादपूर्वक उपलब्ध हो रहे रूप, रस आदि एक अंग हैं तथा भुवनरूप आवर्त की जिसमें अनेक वृत्तियाँ हैं ॥३०॥
216338 सूर्य, चन्द्र, अग्निकण आदि सभी प्रकाशों की रूपादि पदार्थशोभा इसी चितिरूपी सूर्य में सुषुप्ति और प्रलय में शान्त हो जाती है तथा जाग्रत् और स्वप्न में, सूर्य आदि के तेज से अपने प्रभामण्डल की नाईं, इसीसे उदित होती है |३१॥
216339 तुषार में शुक्लता की नाईं यह ब्रह्म ही सम्पूर्ण जगत् है । अतः इसी चितिरूपी ब्रह्म से ये समस्त पदार्थों की शोभाएँ, चन्द्रमा से किरणों की नाईं, प्रवृत्त होती है - विस्तार को प्राप्त होती हैं ॥३२॥
216340 इसी निरवयव चितिरूप रंग से चित्रित यह सम्पूर्ण जगत्स्वरूप चित्र स्थित है । इसलिए हे श्रीरामजी, इस जगत् को आप जन्मादि भावविकारों तथा स्वगत विचित्रताओं से शून्य एवं शान्त चिन्मय ही जानिये ॥३३॥
216341 __इसी चितिरूप जंगलीवृक्ष से आकाशरूप आँगन में उत्पन्न लता अनेक जगज्जालरूपी गुच्छों से सुशोभित ये सब दृश्यप्रपंचरूपी शाखाएँ प्रसृत हो रही हैं ॥३४॥
216342 इसी चितिरूपी अचल पर्वत के ऊपर वृद्धि तथा ह्रास से युक्त एवं नाना प्रकार के भिन्नतारूपी अनन्त फूलों से सुशोभित
216343
216344 दृश्यरूपी नदी बह रही है । हे श्रीरामजी, आप इसमें तनिक भी सन्देह न कीजिये ॥३५॥
216345 इसी चिदाकाशरूपी रंगभूमि में भुवन की रचनारूप अभिनय के भ्रमों से युक्त निरन्तर कार्यारम्भ कर रही नियतिरूपी नर्तकी कल्पभेदरूप वासनाओं तथा नित्य महोत्सव के दिनों से नृत्य कर रही है ॥३६॥
216346 जिसके नेत्रों के उन्मेष और निमेष में अनेक ब्रह्माण्डों के महाप्रलय और अवान्तर प्रलय हुआ करते हैं ऐसे कालरूपी अपने बालक को ब्रह्मरूपी रंगभूमि के मायामण्डप के भीतर यही नियतिरूपी नर्तकी बार-बार उपसंहार तथा पुनः-पुनः उत्पन्न कर नाच रही है ॥३७॥
216347 उत्पन्न हो रहे अनेक ब्रह्माण्डों के रहते हुए भी यह चिद्-रूपी परमात्मा इच्छादि विकारों से शून्य शान्त ही ऐसे स्थित रहता है, जैसे सैकड़ों प्रतिबिम्बों के उदित होते हुए भी दर्पण|॥३८॥
216348 जैसे भौतिक सृष्टियों के कारण पंचभूत हैं, वैसे ही स्वयं कारणशून्य यह चिद्-रूप परमात्मा भूत,भविष्य एवं वर्तमान सृष्टियों का कारण है ॥३९॥
216349 इस परब्रह्म परमात्मा का उन्मेष ही जगत् का सौन्दर्य है तथा निमेष ही प्रलय का आगम है । हे श्रीरामजी, सच पूछिये तो, जिसके उन्मेष और निमेष वस्तुतः एक-से हैं वह परब्रह्म परमात्मा अपने स्वरूप में ही अवस्थित रहता है ॥४०॥
216350 परिणामतः महान होते हुए भी जो काल, देश और वैभव आदि से भी महान् हैं उन अनेक महामहाब्रह्माण्डों के तथा उनके भीतर अनेक तरह के पदार्थों की सृष्टि, स्थिति और प्रलय एवं उनके भीतर प्राणियों के जन्म बाल्य, यौवन आदि अवस्थाएँ, जाग्रतादि दशाएँ तथा उत्कर्ष और अपकर्ष की दशाएँ-ये सबके सब इस चिदाकाश में उदित होते-रहते हैं। वे सभी अपरिच्छिन्नस्वरूप इस चिदाकाश के ही रूप हैं, जैसे कि वायु के सभी स्पन्दन वायुरूप ही है, वायु से भिन्न किसी दूसरी वस्तु के स्वरूप नहीं हैं। हे श्रीरामजी, ऐसे समझकर आप शान्त स्थित रहिये ॥४१॥
216351
216352 पैंतीसवाँ सर्ग समाप्त
216353 छत्तीसवाँ सर्ग इच्छारहित तुच्छ पुरुष का भोग बन्धन के लिए नहीं होता,
216354 एकमात्र इच्छा ही बन्धन है तथा इसका त्याग मुक्ति है, इन सबका वर्णन। इस संसार में जितने पदार्थ हैं वे सभी एक दूसरे से विरुद्ध और अनेक रूपवाले हैं, परन्तु अविरुद्ध और एकरूप से भासित होते हैं। इनमें इनका प्रथम रूप तो राग-द्वेष आदि के उदय से दुःख

का हेतु होने के कारण अनर्थरूप है। परन्तु द्वितीय रूप राग-द्वेष आदि के उपशम द्वारा मोक्ष में अत्यंत उपयोगी है, यह दिखलाते हैं। ___ सांसारिक जितने पदार्थ हैं, वे सबके सब, जल में आवर्त की नाईं, भिन्न-भिन्न स्वरूप के होकर पहले चमत्कार पैदा करते हैं यानी इच्छाओं के उत्पादन द्वारा चित्त को भ्रम में डाल देते है। उसके बाद वे राग-द्वेष आदि की उत्पत्ति होने से नरक आदि के रूप में पर्यवसित हो जाते हैं। जैसे

216355

216356 सभी तरंग एकमात्र जलस्वरूप हैं, वैसे ही सम्पूर्ण पदार्थ वस्तुतः एक स्वभाव के हैं और एकरूप के होते हुए ये न तो किसी तरह का भ्रम पैदा करते हैं और न किसी तरह का अनर्थ ही पैदा करते हैं ॥१॥

216357

216358 उसका वह अविरुद्ध रूप क्या है, जिस रूप से वे एक स्वभाव के होते हैं, यह दिखलाते हैं।

216359 इस सम्पूर्ण विश्व की सत्तामात्ररूप परमाकाशता ही उनका रूप है। और वह सम्पूर्ण विषयरूप ज्ञेय पदार्थों से निचोड़कर जो सन्मात्र ज्ञेय वस्तु रहती है उसी रूप की है। यही कारण है कि वह परम समाधिरूपी उपशम से ही लक्षित होती है ॥२॥

216360

216361 प्रसिद्ध आकाश में बालबुद्धिवेद्य यक्ष, पिशाच आदि का भीषणरूप तथा बुद्धिमान् पुरुषों की बुद्धि से वेद्य शुद्ध रूप दृष्टान्तरूप से प्रसिद्ध ही है यह कहते हैं। _हे श्रीरामजी, बालक के चिंतन से कल्पित यक्ष, पिशाच आदि का रूप जैसे सामने आकाश में प्रौढ़ विद्वान् की दृष्टि में कुछ भी नहीं है वैसे ही मुझ विद्वान् की दृष्टि में तत्त्वतः यह सारा विश्व कुछ भी नहीं है । परन्तु यही संसार अज्ञानियों की दृष्टि में सत्य प्रतीत होता है ॥३॥

216362 पत्थर में खुदी गई चित्रगत सेना की नाईं यह सारा विश्व बाह्य आन्तर विषय से रहित है । अतः विद्वानों की दृष्टि से यहाँ विश्वता कैसी ? परन्तु अज्ञानियों की दृष्टि से तो यहाँ रूपालोक, मनन आदि सब कुछ भासते ही हैं ॥४॥

216363 ___ रूपालोक और मनन आदि का यानी बाह्य और आभ्यन्तर सबका तत्त्वतः विचार करने पर जब चिन्मात्र से अतिरिक्त रूप ही दुर्लभ है तब इनसे विश्वता की सिद्धि तो बहुत दूर ही है, यह कहते हैं।

216364 विचार कर देखने से रूपालोक और मनस्कार अर्थात् बाह्य एवं आभ्यन्तर सब पदार्थों का सार चिन्मात्र ही है । क्योंकि चिन्मात्र से अतिरिक्त, द्वितीय आकाश की नाईं, वह उपलब्ध नहीं होता। इसलिए यहाँ विश्वता (संसारता) ही कहाँ ? ॥५॥

216365 इसलिए ज्ञाता पुरुष का जगत् को जगद्रूप से जानना ही जगत् की भ्रान्ति है तथा जगत् को जगद्रूप से न जानना ही सारे भ्रमों की शान्ति है । अतः हे श्रीरामजी, स्मृति और विस्मृति जैसे आपके अधीन है, वैसे ही इस संसार को जानना और न जानना भी आपके अधीन है ॥६॥

216366

216367 यह जो ऊपर कहा गया है, इसको विशदरूप से कहते हैं।

216368 विस्तृत आकारवाले चिदाकाश के परमाकाशरूप होने से उसके स्वभाव में किसी तरह का कोई परिवर्तन कहीं पर भी संभव नहीं है। इसमें कारण यह है कि चिति कदापि जड़ नहीं हो सकती

216369 और न आकाश ही मूर्तिमान् हो सकता है ॥७॥

216370

216371 चूँकि यह जगत् ब्रह्मसाक्षात्कार से बाध्य है, इसलिए भी यह ब्रह्म का विकार नहीं हो सकता, यह कहते हैं।

216372 चिन्मय इस विश्व की स्वभावविकारिता कुछ भी नहीं है, क्योंकि जो विकारिता विचारदृष्टि से

216373

216374 देखने पर भी दिखाई नहीं पड़ती, वह इसकी क्या हो सकती है ? ॥८॥

216375 __जिस न्याय से अभिमन्तव्य के विकार का निरास किया गया है, उसी न्याय से अभिमन्ता के विकार का भी निरास करना चाहिए, यह कहते हैं। ___ जो कुछ 'तुम, मैं' इत्यादिरूप यह संसार दिखाई दे रहा है, वह सब सद्रूप चिदाकाश ही है। इस चिदात्मा में अहंकार आदि विकार और बाध कुछ भी नहीं है, इसलिए चिति से व्यतिरिक्त कोई पदार्थ कहीं उपलब्ध नहीं हो सकता ।।९॥

216376 त्वत्ता और अहन्तादि सब विभ्रम शान्त, शिव तथा शुद्ध ब्रह्मरूप ही हैं अतः आकाश में उत्पन्न जंगल की तरह उन्हें मैं कुछ भी नहीं देखता ॥१०॥

216377 हे श्रीरामजी, इस तरह जो मेरा उपदेश वचन है उसे भी आप संविदाकाशरूप शून्य ही समझिये, क्योंकि यह मेरा वचन आपकी संविदाकाशरूप आत्मा में ही स्वयं स्थित रहता है, जड़स्वरूप में नहीं।।११॥

216378 इस तरह प्रमाण, प्रमेय और प्रमाता-इन तीनों के चिन्मात्ररूप सिद्ध होने पर, चित्र, में स्थित पुरुष के तथा पाषाण के भीतर खुदे गये पुरुष के आसन की तरह, इच्छा और विषय आदि के अभाव से इच्छा के उदय के बिना जो अवस्थान है उसी को ब्रह्मरूप परमपद कहते हैं ॥१२॥

216379

216380 इच्छा के अभाव में भी जीवन के हेतुभूत व्यवहार की सिद्धि बतलाते हैं।

216381 वही विश्रान्तचित्त जीवन्मुक्त मुनि है, जिसकी चेष्टा प्रारब्ध प्राप्त कर्मों में इच्छाशून्य तथा बिना व्याकुलता के, कठपुतली के समान होती रहती है ॥१३॥

216382

216383 इस तरह के व्यवहार से जीवन-धारण कर रहे ज्ञानी पुरुष को जगत् की प्रतीति कैसे होती है, यह कहते हैं।

216384 जीवन्मुक्त ज्ञानी को बाहर और भीतर से शून्य, रसहीन, वासनारहित; बाँस की नली के सदृश, इस जगत् का जीवन भासता है ॥१४॥

216385 जिसे यह दृश्यप्रपंच नहीं रुचता और चिन्मात्र अदृश्य ब्रह्म ही अपने हृदय के भीतर रुचता है वह बाह्य और आभ्यन्तर से शान्तमुनि संसार सागर से मानों पार हो गया |१५॥

216386 प्रस्तुत प्रारब्धशेषक्षय के अनुपयोगी शब्दों के उच्चारण से रहित, व्यवहारों में तथा उन व्यवहारों के अंगभूत देहादि में अहन्ता, ममता के सम्बन्ध से रहित, माधुर्यरस से परिपूर्ण, बाँसुरी की ध्वनि के समान, वासनात्यागपूर्वक आप लोग वाणी से शब्दों का उच्चारण करते रहें ॥१६॥

216387 नट, भट, वेश्या आदिकों के निवासगृह के समान इच्छारहित, मन के उदय से शून्य, वासनारहित तथा अक्षुब्ध हो आप लोग प्रारब्धप्राप्त सक्, चन्दन, वनिता आदि स्पर्शनीय विषयों का स्पर्श करते चलें ॥१७॥

216388 इच्छा, भय और एषणाओं से शून्य तथा राग और अभिलाषाओं से रहित हो आप लोग दर्वी (कलछी) के तुल्य अनेक तरह के प्रारब्ध प्राप्त रसों का आस्वाद लेते रहे ॥१८॥

216389 पुनः हे श्रोताओं, आप लोग इच्छारहित, वासनाओं से शून्य तथा अभिमान से रहित हो, वासनाशून्य चित्रगत नेत्र के सदृश, प्राप्त रूपसमूहों का अवलोकन करते रहें ॥१९॥

216390 इच्छा और वासनाओं से रहित होकर घ्राणेन्द्रिय के नजदीक ले जाकर गन्धप्रचुर पुष्पों को, वनवायु के

216391

216392 सदृश, त्याग के लिए सूंघते रहें |२०॥

216393 इस रीति से न कहे गये भी कर्मेन्द्रियों से प्राप्त विषयों में पहले की नाईं निःसाररूप से मन को बोधित करके भोगरूपी रोगों की यदि चिकित्सा न की गई, तो फिर दुःख-निवृत्ति की कथा ही क्या है ? बल्कि अनर्थ परम्परा की उत्पत्ति होती ही रहेगी ॥२१॥

216394 जो मनुष्य भोगरूपी विष का आस्वाद लेते हुए प्रसन्नता को प्रतिदिन प्राप्त होता है वह प्रज्वलित हो रही अग्नि में अपनी मूर्तिरूपी तृणपुंज को निरन्तर फेंकता रहता है ॥२२॥

216395 __ अतः भोगेच्छा का त्याग ही मन की शान्ति में मुख्य हेतु है, यह कहते हैं। ___ भोगों की इच्छा के त्याग को ही आगमालंकारों ने (वेदान्तवेत्ताओं ने) समाधि कही है। इच्छा के त्याग से जैसा मन शान्त होता है वैसा सैकड़ों उपदेशों से भी शान्त नहीं होता ॥२३॥

216396 इच्छा के उदय से जैसा दुःख होता है वैसा दुःख नरक में भी प्राणी को नहीं होता और इच्छा की शान्ति से जैसा सुख मिलता है वैसा ब्रह्मलोक में भी अनुभूत नहीं होता । (m) ॥२४॥

216397 इच्छामात्र को दुःखदायक चित्त कहते हैं और इच्छा की शान्ति ही मोक्ष कहलाता है । एकमात्र इसी में सकल शास्त्र, तप, नियम और यम पर्यवसित हैं ॥२५॥

216398 जितनी-जितनी और जैसे-जैसे जन्तु को इच्छा उदित होती है, उतनी ही उतनी दुःखों की बीजमुष्टि बढ़ती जाती है|२६॥

216399 जैसे-जैसे विवेकज्ञान द्वारा जन्तु की इच्छा सूक्ष्म होती-जाती है, वैसे-वैसे दुःखों की चिन्तारूप विषूचिका (हैजा) भी शान्त होती जाती है ॥२७॥

216400 और जैसे-जैसे मनुष्य की भोगों में इच्छा रागतः सघन बनती-जाती है वैसे-वैसे दुःखों की चिन्तारूपी विषैली तरंगें बढ़ती ही जाती हैं ॥२८॥
216401

216402 __ उसकी चिकित्सा के लिए धैर्यरूपी पुरुष प्रयत्न ही एकमात्र औषध है और दूसरा कुछ नहीं, यह कहते हैं।
216403 यदि अपने पौरुष प्रयत्नरूपी ओषध से धैर्यपूर्वक इच्छारूपी व्याधि की चिकित्सा न की जा सकती, तो यह मैं अच्छी तरह समझता हूँ कि व्याधि से छुटकारा पाने के लिए दूसरा कोई भी उत्तम
216404 औषध इस संसार में विद्यमान नहीं है ॥२९॥
216405 यदि एक ही काल में सभी इच्छाओं का पूर्णरूप से त्याग न किया जा सके, तो फिर थोड़ा-थोड़ा करके उसका धीरे-धीरे त्याग करना चाहिए, क्योंकि सन्मार्ग का पथिक कभी दुःख नहीं पाता ॥३०॥
216406 जो नराधम, अपनी भोगों की इच्छा को सूक्ष्म बनाने में यत्न नहीं करता, वह प्रतिदिन मानों अपनी आत्मा को अन्धकूप में फेंकता है ॥३१॥
216407 ___ भोग की इच्छा का आत्यन्तिक नाश तो ज्ञान द्वारा उसके मूल का नाश होने से ही हो सकता है, यह कहते हैं।
216408 दुःखरूपी पुष्प और फूल आदि से सुशोभित संसाररूपी लता का बीज इच्छा ही है। वह आत्मज्ञानरूपी अग्नि से भलीभाँति दग्ध हो जाने पर फिर नहीं अंकुरित होती ॥३२॥
216409 इच्छामात्र ही
216410 (M) सुनिये, इस विषय में ययाति ने क्या कहा है : यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयस्यैते नार्हतः षोडशी कलाम् ॥
216411

216412

216413 यह संसार है और इच्छा का अवेदन असत्त्वापादन यानी अभाव ही निर्वाण है। इसलिए भोगों की इच्छा उत्पन्न न हो, इसमें आप लोग यत्न करें और दूसरे नानाविध यत्नों से क्या ? मतलब इधर उधर भटकते-फिरना बेकार है ॥३३॥
216414

216415 इच्छा की शान्ति में यत्न न होने पर शास्त्रादि के उपदेश भी सब व्यर्थ ही है, यह कहते हैं।
216416 यदि आपकी इच्छा की शान्ति नहीं हुई है, तो फिर शास्त्रों के उपदेश और गुरुओं की प्रतीक्षा निरर्थक क्यों कर रहे हैं ? इच्छा के अभावरूप चित्त को शान्त करने के उपाय का आश्रय आप लोग क्यों नहीं कर रहे हैं ? ॥३४॥
216417 जिसको अपने विवेक से सिर्फ इच्छा का अनुसन्धान न करना दुःसाध्य हो रहा है, उसके लिए गुरुओं के उपदेश तथा शास्त्र आदि सब निरर्थक है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है |३५॥
216418 जैसे व्याघ्र आदि से भरे जंगल में हरिणी की मृत्यु निश्चित है वैसे ही नानाविध दुःखों का विस्तार करनेवाली इच्छारूपी विषके विकार से युक्त इस संसार में मनुष्यों की मृत्यु बिलकुल निश्चित है ॥३६॥
216419 यदि इच्छा से यह मनुष्य लड़कों-जैसा चंचल न बना दिया जाय, तो उसे आत्मज्ञान के लिए बहुत थोड़ा ही प्रयत्न करना पड़ता है। इसलिए आप लोग भलीभाँति इच्छा की उपशान्ति ही कर डालें, उसी से वह परमपद ज्ञान प्राप्त होता है ॥३७॥
216420 इच्छा का न होना ही निर्वाण है और इच्छासहित रहना ही मनुष्य के लिए बन्धन है, इसलिए यथाशक्ति इच्छा के ऊपर आप लोग विजय प्राप्त करें । सिर्फ इतना करने में कौन-सी कठिनाई है ? ॥३८॥
216421 जरा, मरण, जन्मादिरूप करंज और खैर की पंक्तियों का बीज इच्छा ही है । उसको अपने भीतर अभ्यस्त शमरूपी अग्नि से आप लोग जला डालें ॥३९॥
216422 जहाँ-जहाँ इच्छा का अभाव है वहाँ-वहाँ मुक्ति है ही। जब तक विवेक वैराग्य आदि उपायों की प्राप्ति नहीं हो जाती, तब तक अपने में जितना धैर्य और बल हो, उसके अनुसार उठी हुई इच्छा का नाश करते चलें ॥४०॥
216423 जहाँ-जहाँ इच्छा है वहाँ-वहाँ पुण्य-पापमय दुःखों की राशि तथा निरन्तर फैल रहे करुण क्रन्दन से युक्त बन्धन के पाश हैं ही ॥४१॥
216424 यदि साधु पुरुष का एक क्षण भी भोगों की इच्छा के अभाव के बिना बीत गया, तो चोरों से जिसका सर्वस्व अपहृत हो गया है ऐसे मनुष्य के समान, उसे चिरकालतक रोते रहना ठीक ही है ॥४२॥
216425 जैसे-जैसे इस पुरुष, की इच्छा शान्त होती-जाती है, वैसे-वैसे मोक्ष के लिए कल्याणदायक साधन चतुष्टय उसका बढ़ता ही जाता है ॥४३॥। विवेकशून्य आत्मा की इच्छा को भलीभाँति भोगों के द्वारा जो पूरण करना है वही संसाररूपी विषैले वृक्ष को सींचना है ॥४४॥
216426 हृदयरूपी वृक्ष से यानी आश्रयभूत लकड़ी से उत्पन्न तीक्ष्ण अग्रभागवाली इच्छारूप दुष्कृत अग्नि की शिखाएँ हृदय के अन्दर स्थित चिदाभासस्वरूप जीवरूप पशु को, उनके आश्रयभूत हृदय में किये गये पुण्य-पाप से अर्थात् उनके आश्रय में किये गये दोषअपराध से ही उत्पन्न मानों वैर के कारण, मोहरूपी धुएँ से अन्धा बनाकर तथा स्नेहपाशों से खूब बाँधकर नीचे पटक करके उसके सुख
216427

216428 दुःखों के कुत्सित बीजों के पात्रभूत अण्डकोशों को चारों ओर से बैंगन की तरह खूब पकाती हैं। पकाते समय उससे छांय-छांय शब्द निकलता है ॥४५॥
216429

216430 छत्तीसवाँ सर्ग समाप्त
216431 सैंतीसवाँ सर्ग
216432 भोगों की इच्छा जिससे उत्पन्न ही न हो या उत्पन्न होने पर वह केवल ब्रह्मरूप ही समझी जाय,
216433 उस ज्ञानयोग का युक्तियों से वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, इच्छारूपी विष का विकार दूर करनेवाले स्पष्टरूप से पहले वर्णित हुए भी योगनामक उपाय को इच्छामूलक सम्पूर्ण अनर्थों की शान्ति के लिए आप फिर सुनिये ।।१॥
216434 हे श्रीरामजी, यदि आत्मा से भिन्न कोई पदार्थ यहाँ हो, तो आप उसकी बेरोक टोक इच्छा कीजिये (उसके लिए हम आपको कुछ नहीं कहते परन्तु आत्मा से भिन्न जब किसी दूसरे पदार्थ की सत्ता ही नहीं है, तो भला बतलाइये तो सही) आप अपनी इस आत्मा से भिन्न किसकी इच्छा कर रहे हैं ? कहने का तात्पर्य यह कि जब तक आत्मतत्त्व का भलीभाँति ज्ञान नहीं हो जाता, तभी तक द्वितीय वस्तु में सत्यता की भ्रान्ति से इच्छा का उदय होता है, इसलिए हे श्रीरामजी आत्मज्ञानयोग ही उसकी निवृत्ति में एकमात्र उपाय है।
216435 यह जगत् सत्य ब्रह्मरूप ही है, मिथ्या नहीं है, यदि ज्ञान से आप ऐसा मानते हों, तो भी ब्रह्म और जगत् इन दोनों में अत्यन्त अभेद होने से त्रिपुटीघटित इच्छा की कभी सिद्धि नहीं हो सकती, यह कहते हैं।
216436 त्रिपुटी के विभाजक उपाधियों के भेद तथा विभक्त होनेवाले अवयवों के भेद से रहित, सूक्ष्म और आकाश से भी अत्यन्त शून्यरूप जो चिति है, सत्यस्वरूप वही अहमाकार तथा जगदाकार से स्थित है । तो फिर आप उससे भिन्न किसकी इच्छा कर रहे हैं ।।३॥
216437 वह चिति आकाशरूप है। आकाश ही आकाशरूप विषय और उसका ज्ञाता है। यह जगत् का आभास भी आकाशरूप ही है, तब भला इसमें इच्छा का विषय ही कौन है ?॥४॥
216438

216439 ज्ञान से विषयों के गृहीत न होने पर इच्छा का उदय न होने के कारण, ग्राह्य और ग्राहक के सम्बन्ध के अभाव में ग्रहण की भी सिद्धि न हो सकने से ज्ञानियों को इच्छा होती ही नहीं, यह कहते हैं।
216440 अज्ञानियों की दृष्टि में प्रसिद्ध ग्राह्य और ग्राहक का सम्बन्ध प्रशान्तचित्त हम लोगों की दृष्टि में किसी भी निमित्त या प्रमाण से विद्यमान नहीं है। इसलिए भी हे श्री रामजी, बतलाइये आप किसकी इच्छा कर रहे हैं ? जिन अज्ञानियों की दृष्टि में वह है, उन्हें भी मैं आत्मा से अलग नहीं जानता, तात्पर्य यह कि सत्त्वदृष्टि से वे भी अत्यन्त अप्रसिद्ध हैं ॥५॥
216441 यदि किसी तरह ग्राह्य
216442

216443 ग्राहक सम्बन्ध को स्वनिष्ठ (आत्मनिष्ठ) भी मान लिया जाय, तो भी वह उपलब्ध नहीं होता, क्योंकि असत् का लाभ कैसे हो ? आज तक किसने चन्द्रमा को काले वर्ण का देखा है ? ॥६॥
216444 तात्त्विक आत्मा में जो अविश्रान्ति है यानी आत्मा में परायण न होना है, बस यही एकमात्र ग्राह्य ग्राहक आदि त्रिपुटियों की सत्ता है। अशास्त्रीय दृष्टि की अपेक्षा से वे ग्राह्य-ग्राहक अदि सत्य होते हुए भी शास्त्रीय तत्त्वदृष्टि का उदय होने पर न जाने कहाँ चले जाते है ॥७॥
216445 और तत्त्वज्ञान का भी यही स्वभाव है कि असत्यरूप अहन्ता आदि अपना तत्त्व जानकर उस आत्मा में ही चले जाते हैं - लीन हो जाते हैं । द्रष्टा और दृश्य का वह सम्पूर्ण नाश ही विशिष्ट निर्वाण है।।८॥
216446

216447 दृश्यादि और निर्वाण - इन दोनों का परस्पर असहभाव भी स्वभावतः ही है, यह कहते हैं।
216448 निर्वाण में दृश्य आदि नहीं हैं और दृश्य आदि में निर्वाण नहीं है । छाया और धूप की नाईं इन दोनों का परस्पर अनुभव यानी सहानुभव नहीं है।॥९॥

क्यों सहानुभव भी नहीं है ? इस पर कहते हैं।
यदि ये दोनों साथ होते, तो परस्पर द्वारा बाधित हो जाने से दोनों असत्य हो जाते । असत्य में निर्वृति नहीं है, क्योंकि विद्वानों को निर्वाण अजर, अमर तथा दुःखशून्य अनुभूत होता है।।१०॥

तब तो सर्वजनप्रसिद्ध दृश्यादि महाकौतुक निर्वाण में दुर्लभ ही होगा, इसका परिहार करते हुए कहते हैं। __दृश्य आदि भ्रमभूत है एवं यहाँ वह कभी सुखप्रद नहीं है। इसलिए हे श्रीरामजी, असत् और अनर्थरूप दृश्यादि की आप भावना न कीजिये, अब निर्वाण में स्थित रहिये ।।११॥
शुक्तिका में चाँदी के समान, विचारकर देखने से जो कुछ उपलब्ध नहीं होता, वह पुरुषार्थ का सम्पादक कभी नहीं है । इस तरह के दृश्य में अपह्नव से क्या हुआ ॥१२॥
दृश्य के सद्भाव में महादुःख है और असद्भाव में महान् सुख है। निदिध्यासन से मननसहित अभाव शब्दज्ञानकृत बाध दृढ़ता को प्राप्त हो जाता है ॥१३॥

अब परम कारुणिक भगवान् वसिष्ठजी दृश्य कौतुक में आसक्त अधम अधिकारियों की, जो श्रोता हैं, बलात् भर्त्सना कर उनकी दृश्यासक्ति का त्याग कराने की इच्छा से कहते हैं।
हे अधम प्राणियों, सम्पूर्ण विकारों की अनाश्रयरूप परमार्थ वस्तु के स्वप्रकाशस्वरूप होने के कारण शास्त्रों एवं आचार्यों के उपदेश से हाथ में स्थित आमलक के समान स्पष्ट स्फुरित रहते उसका अदर्शन क्यों पाते हो, दर्शन क्यों नहीं करते? क्या अपनी आत्मा को बन्धन में डालने के लिए ही उस दृश्यसमूह को भस्मीभूत नहीं करते? ॥१४॥
जब कार्यकारणभावादि सब ब्रह्म ही है, तभी तो देहादिपरिच्छिन्न पदार्थों के बाध से विस्तार को प्राप्त चिन्मात्रात्मक प्रत्यगात्मा में ब्रह्मता सिद्ध होती है ॥१५॥
अतएव आकाशस्वरूप सर्वात्मक परिपूर्ण ब्रह्म में कार्य-कारण आदि दृश्य सत्ता को स्वीकार कर जो लोग ब्रह्मज्ञान के लिए अनेक साधन ढूँढ़ते-फिरते हैं उन तार्किक मृगों या

शिष्य मृगों से हमें कोई प्रयोजन नहीं है ॥१६॥
तथा कार्यकारण से परिपूर्ण उक्तियों में ही सर्वस्वभावस्वरूप अविद्या के सिवा और दूसरा क्या हेतु है ? जो वायु के स्पन्दन में हेतु है तथा जो हेतु जल के स्पन्दन में तथा आकाश की शून्यता में है वही हेतु, हे सौम्य, चिदात्मा के सृष्टि आदिरूप होने में है ॥१७॥
__ यही कारण है कि विद्वान् महानुभावों को, आगे चलकर उसका बाध हो जाने से, सृष्टि आदि के हेतु के निरूपण में निर्लज्ज बनना पड़ता है, यह कहते हैं। __ जब कार्यकारण भावादिरूप सब ब्रह्म ही है, तो फिर ब्रह्म में सृष्टियों की कारणता का प्रतिपादन करना निर्लज्जता है ॥१८॥
न तो दुःख है और न सुख है, किन्तु शान्त शिवमय यह जगत् है। जब चिन्मात्रता से भिन्न कुछ है ही नहीं, तब भला इच्छा का उदय कहाँ से? ॥१९॥
जैसे मिट्टी की देहवाली योद्धाओं की सेना में एकमात्र मिट्टी से अन्य कुछ नहीं है वैसे ही सदात्मक जगत्
और अहन्तादिरूप दृश्य में सत् ब्रह्म से इतर और कुछ नहीं है ॥२०॥

यदि सब कुछ ब्रह्म ही है, तो फिर उसकी इच्छा भी तो ब्रह्म ही ठहरी, उसकी उत्पत्ति मानने में क्षति क्या है, यों विद्वानों की दृष्टि से श्रीरामचन्द्रजी आशंका करते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनीश्वर, यदि बात ऐसी है, तो फिर इच्छा का उदय हो या न हो, (कोई हानि नहीं है, क्योंकि वह भी तो ब्रह्म ही ठहरी । इसकी विधि और निषेध में कौन-सा मतलब सिद्ध होगा ? (यह कहिये) ॥२१॥

'इच्छानुत्पादने यत्नः क्रियताम् किं वृथा भ्रमैः' (इच्छा उत्पन्न न हो, इसी में यत्न कीजिये, व्यर्थ भ्रमों से कौन-सा मतलब है), इस पूर्वोक्त यत्न में विधि और निषेध का निवारण रहते हुए भी सचमुच तत्त्ववेत्ताओं की इच्छा का उदय होने पर भी कोई हानि नहीं है। परन्तु विद्या से बाधित उस इच्छा का उदय होना ही दुर्लभ है, यह कहते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, आत्मतत्त्व का ज्ञान हो जाने पर संप्रबुद्ध हो जाने पर इच्छा ब्रह्मस्वरूप ही ठहरी है, ब्रह्म से अन्य नहीं। जैसा आपने समझा है, वह सब बिलकुल सत्य है, किन्तु फिर भी आप यह सुन लीजिये कि ॥२२॥
जब-जब आत्मतत्त्वज्ञान उदित होता है तब-तब सांसारिक विषयोपभोग की इच्छा शान्त हो जाती है ।२३॥
क्योंकि यही वस्तु का स्वभाव है। सूर्य के उदित होने पर जैसे रात बिलकुल शान्त हो जाती है, उदित नहीं होती, वैसे ही ज्ञान का उदय होने पर इच्छा आदि सब शान्त हो जाते है ।।२४॥
जैसे-जैसे ज्ञान का उदय होता है, वैसे-वैसे द्वैत की शान्ति और वासना का विलय होता है, तब भला इच्छा का उदय कैसे हो? ॥२५॥

मूल का उच्छेद होने से भी तत्त्ववेत्ताओं की इच्छा के उदय का संभव नहीं है, इस अभिप्राय से कहते हैं।
सम्पूर्ण दृश्य पदार्थों में वैराग्य आ जाने से जिस पुरुष की इच्छा कहीं उदित नहीं होती,

उसकी यह सांसारिक अविद्या शान्त हो गयी और निर्मल मुक्ति उदित हो गयी ॥२६॥
उस पुरुष को न तो इन दृश्य पदार्थों में वैराग्य उत्पन्न होता है और न उसको राग ही उदित होता है । केवल स्वभाव से ही द्रष्टा और दृश्य की शोभा उसे नहीं रुचती ॥२७॥
काकतालीय योग से यानी आकस्मिक घटना से या अन्य किसी की प्रेरणा से यदि कदाचित् कुछ इच्छा करता भी है, तो फिर वह देहमात्रधारण में साधनभूत शास्त्रों से अनिषिद्ध अन्न आदि की कुछ इच्छा करता है या नहीं भी करता है ॥२८॥
ऐसी परिस्थिति में उस आत्मतत्त्वदर्शी की वह इच्छा या अनिच्छा दोनों ब्रह्मस्वरूप ही है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है । अथवा बात यह है कि उस तत्त्वज्ञानी को अभिनवभोग चमत्कार विषयक इच्छा अवश्य नहीं उदित होती या पूर्वकाल में अभ्यस्त हुए लोगों का अनुसरण करने के कारण उसकी स्थिति नियत है ॥२९॥
भद्र, यदि किसी जीव को तत्त्वज्ञान प्राप्त हो गया, तो उसकी इच्छा तत्काल ही निवृत्त हो जाती है, क्योंकि प्रकाश और अन्धकार के सदृश तत्त्वज्ञान और इच्छा दोनों की स्थिति एक जगह हो नहीं सकती ॥३०॥

इसीलिए रागप्राप्त विधिनिषेध शास्त्रों में वह इच्छाशून्य तत्त्वज्ञानी अधिकृत नहीं होता, यह कहते हैं।
भद्र, तत्त्वज्ञानी पुरुष कहीं पर भी विधि-निषेध शास्त्रों का अधिकारी नहीं है, क्योंकि समस्त इच्छाओं से शून्य उस तत्त्वदर्शी को किस प्रयोजन की सिद्धि के लिये कौन क्या उपदेश दे सकता है ? क्या कहीं अन्ध पुरुष देखनेवाले को 'कूप में नहीं गिरना चाहिए', ऐसा उपदेश दे सकता है ? ॥३१॥

बाह्य इच्छा की निवृत्ति और स्वात्मानन्दानुभव में तृप्ति ये दोनों आत्मज्ञान की प्राप्ति के चिह्न हैं, यह कहते हैं।
सब इच्छाओं का सर्वथा निरास होना और सब लोगों को अभयदान द्वारा प्रसन्न रखना एवं अपने आत्मानन्दानुभव में स्थित रहना तत्त्वज्ञान का चिह्न है ॥३२॥
जब सारा प्रपंच नीरस हो जाता है तब कहीं पर भी तत्त्वदर्शी स्वाद नहीं लेता, तब इच्छा भी बढ़ती नहीं और तभी उसकी मुक्ति भी रहती है ॥३३॥

216494 तत्त्वज्ञान से एकता और अनेकता के झगड़े को छोड़कर जो पुरुष चुपचाप स्थित हो जाता है उस पुरुष के इच्छा, अनिच्छा आदि सभी भाव परब्रह्मस्वरूप ही हो जाते हैं।॥३४॥
216495 तत्त्वज्ञान से जिसकी द्वैतबुद्धि नष्ट हो गई है एवं द्वैतनाशरूप वस्तु तथा एकत्वसंख्या से रहित होकर जो पुरुष स्वच्छ, व्यग्रतारहित और शान्त होकर अपने स्वरूप में स्थित रहता है उस पुरुष को यहाँ न तो किसी कर्तव्य से प्रयोजन है और न अकर्तव्य से ही प्रयोजन है एवं न तो सब भूतों में किसी प्रयोजन की प्राप्ति ही है।॥३५,३६॥
216496 न तो इच्छा से, न अनिच्छा से, न सद्वस्तु से, न असद्वस्तु से, न अपने से, न दूसरे से और न इन जीवन-मरणों से तत्त्वदर्शी को किसी भी
216497

216498 समय अर्थ का लाभ होता है ॥३७॥
216499 अपना मुक्तस्वरूप जाननेवाले तत्त्वदर्शी को कभी इच्छा ही उत्पन्न नहीं होती । यदि उत्पन्न होती है, तो उसकी वह इच्छा अविनाशी ब्रह्मरूपिणी ही रहती है ॥३८॥
216500 न दुःख है और न सुख ही है, किन्तु यह सारा जगत् अज, आनन्दस्वरूप, शान्त परब्रह्म ही है, इस तरह के निश्चय से जो अपने भीतर पत्थर के सदृश अटल रूप से रहता है उसी को पण्डित लोग तत्त्वज्ञ कहते हैं ॥३९॥
216501 भद्र, पूर्ववर्णित आत्मतत्त्व का निश्चय कर दुःख को निरतिशयानन्दरूप आत्मा की भावना से, विष को अमृत की नाईं, सुखस्वरूप बना रहा धीरात्मा योगी ही प्रबुद्ध कहा जाता है ॥४०॥
216502

216503 तत्त्वबोध के अनुसार जो स्थिति है वही समस्त वस्तुओं की अभ्रान्त स्थिति है, ऐसी स्थिति अज्ञानियों में प्रसिद्ध नहीं है, यह कहते हैं।
216504 जब ब्रह्म में जगत् स्थित हो जाता है, तब आकाश में आकाश, शान्त में शान्त, शिव में शिव, शून्य में शून्य, और सत् में सत् स्थित हो जाता है, विपरीत रूप से कोई पदार्थ किसी में स्थित नहीं रहता।।४१॥
216505 उक्त रीति से जगत् नहीं है, इस भावना से जब व्यापक विषयशून्य संविद्-रूप आकाश स्थित हो जाता है, तब सबमें एकरूप से रहनेवाला सौम्य शान्त आनन्दमय आत्मा में अहन्ताभ्रम नष्ट हो जाता है ॥४२॥
216506 भद्र, जो यह कुछ स्थावर-जंगमात्मक जगत् दिखाई दे रहा है शान्त आकाशात्मक ब्रह्मरूप ही है और जो कुछ दिखाई दे रहा है वह दूसरे के मनोराज्य नगर के सदृश तुच्छ है ॥४३॥
216507 अन्य पुरुष के मनोराज्य के कल्पित नगर में तुम्हें भीतर जाने-आने में जैसे किसी प्रकार की रुकावट नहीं होती, वैसे ही इस जगद्रप भ्रम में किसी प्रकार की रुकावट तत्त्वज्ञ को नहीं होती।।४४॥
216508 चूँकि समुद्र, आकाश, पृथिवी, नदी, पर्वत आदि से शून्य आत्मा में द्रष्टा का अन्तःकरण ही समुद्र आदि की शोभा के रूप में परिणत हो जाता है, इसलिए पूर्वोक्त बात सिद्ध है। (इस विषय में दृष्टान्त है-मृगतृष्णा जलतरंग) क्योंकि तृषार्त एवं श्रान्त पुरुष का नेत्ररूप करण ही जलशून्य सामने के प्रदेश में मृगतृष्णा-जलतरंगरूप में परिणत हो जाता है।४५॥
216509 जो कुछ यह दिखाई दे रहा है वह स्वप्न में बने हुए नगर के सदृश एवं बालक द्वारा कल्पित उन्नत वेताल के सदृश मिथ्या ही है। ऐसी स्थिति में उसमें असत्य को छोड़कर दूसरा सत्यत्व ही क्या है ? ॥४६॥
216510

216511 भ्रान्तिग्रस्त पुरुष स्वयं मिथ्या है, इससे भी भ्रान्ति में मिथ्यात्व है, यह कहते हैं। __ चूँकि सत्यभूत ब्रह्म ही 'अहम्' 'इदम्' इत्यादिरूप से असत्य होकर ही भासता है, इसलिए भ्रान्तिग्रस्त पुरुष के बिना ही यह भ्रान्ति भासती है, अतः भ्रान्ति असत्य (मिथ्या) है ॥४७॥
216512 यह जो जगत् है, वह न सत् है और न असत् तथा न तो सत्-असत् उभयरूप है, इसका तत्त्व भी किसी इन्द्रिय से निर्धारित नहीं किया जा सकता, यह अनिर्वचनीय ही है, इस रूप का होने पर भी गन्धर्वनगर आदि से क्षुब्ध आकाश के सदृश प्रतीत होता है । सारांश यह है कि यदि जगत् को अत्यन्त ही असत् मान लिया जाय, तो शून्यवादियों के मत में ही अपनी गिनती होने
216513

216514 लगेगी, यदि अत्यन्त सत् मान लिया जाय, तो श्रुति और तत्त्ववेत्ताओं के अनुभव के साथ विरोध होगा । यदि सत्-असत् उभयरूप मान लें, तो विरोध होने के कारण एक वस्तु में सत्त्व और असत्त्व दोनों धर्म कैसे रह सकते हैं, इस सब बातों से अन्त में यही निष्कर्ष निकलता है कि जगत् का स्वरूप अनिर्वचनीय ही मानना होगा ॥४८॥
216515 हे श्रीरामभद्र, यद्यपि तत्त्वबोध के बल से ही भलीभाँति शान्त हो रहे विषयों की इच्छा या अनिच्छा दोनों तत्त्वज्ञानी के लिए समान हैं यानी दोनों का फल समान है, तथापि अनिच्छा का उदय ही विक्षेपशून्य सुखाभिव्यक्ति का हेतु होने से कल्याणकारक है, यह मेरा मन्तव्य है ॥४९॥
216516 भद्र, आकाश में आकाश की नाईं अविकृत चिदाकाश में ही 'आकाशाद् वायुः' (आकाश से वायु) इत्यादि श्रुति-दर्शित क्रम के अनुसार 'अहं जगत्' इत्याकारक चिदात्मा की कलना स्थित है, इसमें वायु में स्पन्दन की नाईं दूसरे किसी कारण की खोज नहीं करना चाहिए ॥५०॥
216517

216518 इन सब बातों से निष्कर्ष यह निकला कि चिति की बहिर्मुखता ही इच्छा, चित्त और संसार है तथा अन्तर्मुखता ही मुक्ति है, यह कहते हैं।
216519 भद्र, चिति की जो बाह्यविषयों की ओर उन्मुखता है, वही चित्त है, वही संसार है और वही इच्छा है तथा बाह्य विषयों की ओर से उन्मुखता को जो हटा देना है, वही मुक्ति है, इस युक्ति को जानकर आप शान्त हो जाइए ॥५१॥
216520

216521 इस स्थिति में सृष्टि या प्रलय दोनों अवस्थाओं में जैसे ईश्वर को कोई हानि या लाभ नहीं होता, वैसे इच्छा या अनिच्छा दोनों अवस्थाओं में तत्त्वज्ञ को कोई हानि या लाभ नहीं होता, यह कहते हैं।
216522 श्रीरामजी, इच्छा हो या अनिच्छा हो, सृष्टि हो या प्रलय हो, इससे यहाँ किसीकी कुछ भी न क्षति है या न कुछ फल है ॥५२॥
216523

216524 उसमें युक्ति बतलाते हैं।
216525 इच्छा-अनिच्छा, सत्-असत्, भाव-अभाव तथा सुख-दुःख ये सब कल्पनाएँ उस तत्त्ववेत्ता के स्वरूपभूत चिदाकाश में कुछ हो ही नहीं सकती॥५३॥
216526 भद्र, जिस महामति को दिन-पर-दिन समस्त इच्छाओं की कमी होती जाती है, विवेक-शम से सन्तुष्ट उस महामति को ही तत्त्वज्ञलोग मोक्षभागी कहते हैं ॥५४॥
216527 इच्छारूपी छुरी से विद्ध हुए हृदय में ऐसी वेदना उत्पन्न होती है कि जिसके लिए ये प्रसिद्ध मणि-मन्त्र आदि महौषध सब कुण्ठित हो जाते हैं ॥५५॥
216528 ब्रह्माजी ने प्राणियों के दुःखों की चिकित्सा करने के लिए जिन औषध, मन्त्र, यन्त्र आदि कार्य-करणों का निर्माण किया है उनकी परीक्षा के लिए पहले ही मैंने विचारपूर्वक प्रयत्न किया, परन्तु उनको मैंने
216529 मिथ्याभ्रान्ति के भार से आक्रान्त पुरुष की चिकित्सा करने में समर्थ नहीं पाया ॥५६॥
216530

216531 यदि शंका हो कि भ्रमसिद्ध किसी उपाय से ही भ्रम की चिकित्सा करेंगे, तो इस पर कहते हैं।
216532

216533 यदि यह कहिये कि भ्रान्तिसिद्ध यानी हमारी भ्रान्ति से सिद्ध अवस्तुरूप किसी उपाय से अन्य भ्रान्तिसिद्ध दुःख आदि का निवारण आदि व्यवहार हम कर लेंगे, तो इस पर हमारा यही उत्तर है कि हम लोगों के मनोरथ से सिद्ध अत्यन्त विस्तृत मुख से दूसरे के स्वप्न में सिद्ध विस्तृत पर्वत क्यों नहीं निगला जाता ? ॥५७॥
216534

216535 भ्रान्तिसिद्ध वस्तु असल में असत् होने के कारण पारमार्थिक दुःखनिवारण में सामर्थ्य नहीं रखती, यह कहते हैं।
216536 जिसका विचारमात्र से विनाश हो जाता है, ऐसे भ्रान्तिसिद्ध असत् पदार्थ से यदि व्यवहार मान लें, तो खरगोश के सींग से आकाश क्यों नहीं आच्छादित होता, इससे तत्त्वज्ञानाभिव्यक्त पारमार्थिक ब्रह्म ही सर्वविध भ्रमों के निवारण का उपाय है, दूसरा नहीं, यह भाव है ।।५८॥
216537

216538 __ अमूर्त मन की भ्रान्तिमात्र यह जगत् मूर्त देहादिभाव को कैसे प्राप्त हो जाता है, इस पर कहते हैं।
216539 जिस प्रकार जाड्यातिशय के कारण यानी अत्यन्त शीतलता के कारण जल पाषाणरूप (बर्फ) को प्राप्त हो जाता है वैसे ही चिदाकाश मन के कारण देहाकारहंभाव से अर्थात् देहादि में
216540 अहन्ता के अभिमान से देहाकारता को प्राप्त हो जाता है॥५९॥
216541 जड़ देहरूप होने पर भी वस्तुतः चितिशक्ति अक्षत ही रहती है, विनष्ट नहीं होती, यही कारण है कि चिद्रूप होने से इस असत्य ही
216542 देहिता का वह ऐसे अनुभव करती है, जैसे स्वप्न में अपनी मृत्यु का ॥६०॥
216543 __ प्रातिभासिक जड़ता का अस्तित्व प्रतिभास के अधीन है, इसलिए प्रातिभासिक जड़ता अनिर्वचनीय है, यह कहते हैं।
216544 जैसे आकाश में नीलत्व अवस्तुरूप होने से असत् है, प्रतिभास के कारण सत्य-सा भासता है, परन्तु वस्तुतः सत्य ही नहीं है वैसे ही इस परमात्मा में यह सृष्टि सत्य-सी भासती है, वस्तुतः वह न तो सत्य है और न असत्य ही है, किन्तु अनिर्वचनीय है ॥६१॥
216545 __यही कारण है कि जगत् और ब्रह्मसत्ता के एकरूप होने से इन दोनों में कोई भेद नहीं है, यह कहते हैं।
216546 जैसे आकाश और शून्यता में एवं जैसे स्पन्दन और वायु में कोई भेद नहीं है वैसे ही एकरूप ब्रह्म और सृष्टि में भी कोई भेद नहीं है ॥६२॥
216547
216548 __ स्वप्नादिक पदार्थों की नाईं प्रतिभास से अतिरिक्त प्रातिभासिक पदार्थों की उत्पत्ति आदि कहीं भी प्रसिद्ध नहीं है, यह कहते हैं। __इस परमात्मा में वस्तुतः जगत् आदि कुछ भी न तो उत्पन्न होता है और न नष्ट ही होता है। किन्तु केवल निद्राग्रस्त प्राणी के स्वप्न के सदृश भासता है ॥६३॥
216549
216550 इसलिए इसके त्याग और ग्रहण में मनुष्य को अभिनिवेश रखना युक्त नहीं है, यह कहते हैं।
216551
216552 चिदाकाश में पृथिवी आदि के अविद्यमान रहते तथा सृष्टि के एकमात्र प्रतिभासस्वरूप सिद्ध होने पर मनुष्य को उसके त्याग और ग्रहण में भला कौन-सा आग्रह ?॥६४॥
216553
216554 देह के लिए तो पृथिवी आदि का त्याग और ग्रहण हो सकता है, परन्तु जब वे ही दोनों (पृथिव्यादि और देह) एकमात्र प्रतिभासस्वरूप होने से असत् हैं, तब तो वे त्याग और ग्रहण भी असत् ही ठहरे, इस आशय से कहते हैं। __पृथिवी आदि कारण सहित यह देह भी एकमात्र प्रतिभासस्वरूप होने से है ही नहीं, केवल चिन्मात्र ब्रह्म ही अपनी आत्मा में स्थित है ॥६५॥
216555 इसी प्रकार बुद्धि आदि में अपने प्रतिभासक चैतन्यात्मा की अपेक्षा से भेद और अभेद का संभव न होने के कारण 'इससे यह किया जाता है' इस तरह के व्यवहार की असत् भी कारणता आखिर में परमार्थ वस्तु को ही प्राप्त करती है, क्योंकि एकमात्र उसीका संभव है ॥६६॥
216556 इस चिति में कल्प, महाकल्प एवं उनमें होनेवाली सब क्रियाएँ अहेतुक तथा अक्रमिक हैं और वे ऐसे भासित होते हैं, जैसे स्वप्न में क्षणभर में ही अहेतुक तथा अक्रमिक जन्म-मरण आदि शीघ्र भासित होते हैं ॥६७॥
216557
216558 इसका फलितार्थ यह हुआ कि सब चिदाकाश ही है, यह कहते हैं।
216559 चूँकि चिति को सृष्टि का संवेदन अपनी ही आत्मा में होता है और दूसरी जगह नहीं, इसलिए यह सारी पृथिवी चिदाकाशस्वरूप ही है, ये पर्वत सब चिदाकाशरूप हैं, ये अत्यन्त दृढ़ दीवारें और ये सब लोक चिदाकाशरूप ही हैं एवं स्पन्द भी चिदाकाश ही है ॥६८॥
216560 चिदाकाशरूप दीवार में जगद्रूपी महान् चित्र चितिरूपी रंग से ही व्याप्त है। न तो यह चित्र उदय को प्राप्त होता है, न अस्त को प्राप्त होता है, न तो शान्त होता है और न मलिनता को ही प्राप्त होता है ॥६९॥
216561 जगद्रूपी महातरंगों से युक्त द्रवशील चितिरूपी जल में कौन-सा पदार्थ कैसे उत्पन्न हुआ या कौन-सा पदार्थ कब कैसे शान्त ही हुआ ?॥७०॥
216562
216563 तब तो जगत्-रूप से चिति के ही उदय और अस्त होते रहें, हानि क्या है, इस पर 'नहीं ऐसा कहते हैं।
216564 जब विषयों का सर्वथा असंभव होने से जगत् ही नहीं है, तो फिर जगत् की शून्यता से शोभित, शान्त, महाचिदाकाश में जगद्रूप से चिति के उदय और अस्त ही कैसे सिद्ध हो सकते हैं ? ॥७१॥
216565
216566 परन्तु यदि मायाविलास दृष्टि से देखते हैं, तो फिर सभी पदार्थों में सर्वरूपता की यथेच्छ उपपत्ति हो जाती है, यह कहते हैं। __ ब्रह्मा के सृष्टिरूप में विवर्तित होने पर संवेदन के प्रयोग से यानी विचित्र वासनाओं के अनुसार उत्पन्न संकल्प से तो पर्वत भी आकाशरूप में परिणत हो सकते हैं और आकाश भी पर्वत बन सकते हैं।७२॥
216567 संविद्रूप सिद्धौषधचूर्ण के प्रयोग से तो योगीजन आधे निमेष में जगत् को आकाशरूप और आकाश को तीनों जगत् के रूप में कर डालते हैं ।।७३॥
216568 जैसे इस प्रसिद्ध आकाश में असंख्य
216569
216570 सिद्ध संकल्पों से कल्पित नगर परस्पर असंलग्न एवं अन्तर्हित हैं, वैसे ही चिदाकाश में (ब्रह्म में) हजारों वे सृष्टियाँ हैं ।।७४॥
216571
216572 इसमें दृष्टान्त बतलाते हैं।
216573 जैसे महासमुद्र में अनेक आवर्त परस्पर मिले हुए भी पृथक्-से अवस्थित हैं, वास्तव में वे जल से अतिरिक्त नहीं हैं, वैसे ही महाचिति में असंख्य बड़ी-बड़ी सृष्टियाँ यानी ब्रह्माण्ड परस्पर मिले हुए भी पृथक्-से अवस्थित हैं। पर वास्तव में वे उससे अलग नहीं हैं ॥७५,७६॥
216574 परस्पर छिपे हुए सिद्धों के भिन्न-भिन्न लोकों के अवलोकन के लिए इच्छा से प्रबुद्ध योगी की पहले अपनी उपाधि का मूल चेतन में प्रविलापनकर फिर दूसरे के चित्त में प्रवेश कर उसके लोक में जो अनुप्रवेशरूप प्राप्ति है, वही एक सृष्टि से दूसरी सृष्टि के अवलोकन के लिए भी है, यह विद्वान् लोग (क) बतलाते हैं ॥७७॥
216575 ___ इस तरह सम्पूर्ण प्राणियों एवं उनके भोग्य सृष्टियों की विवर्तरूप स्थिति शाश्वत ब्रह्म में ही है,
216576 यह कहते हैं। __ अविनाशी परम शिव में ये सभी भूत स्थित हैं। उसी में ये सारी सृष्टियाँ बेरोक-टोक ऐसे स्थित हैं, जैसे आकाश में शून्यता के उल्लास ॥७८॥
216577 परमार्थ चिदाकाश के अपने आमोदरूप स्वाभाविक ये सृष्टि के विभ्रम हैं। ये स्फटिकमणि के भीतर दिखाई दे रही रेखाओं की नाईं न तो उत्पन्न होते हैं और न नष्ट ही होते हैं ॥७९॥
216578 पुष्पों की गन्ध और सिद्धों की भूमि जैसे परस्पर मिली हुई रहने पर भी मिली हुई नहीं रहती, वैसे ही चिदाकाशरूप ये सृष्टियाँ भी हैं ।।८०॥
216579
216580 यही कारण है कि स्थूल संकल्प और मोहवाले पामरजनों की दृष्टि से इस प्रपंच की स्थूल अनुभव के समान स्थिति है तथा सूक्ष्म, सूक्ष्मतर और सूक्ष्मतम संकल्प एवं मोहवाले योगियों की दृष्टि से सूक्ष्मादिभाव से इस प्रपंच की स्थिति है। ऐसी स्थिति में सबको अनुभव एक-सा न होने के कारण अपने-अपने अनुभव के अनुसार सबकी उक्तियाँ सत्य ही हैं, यह कहते हैं।
216581 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रपंच की स्थिति संकल्पाकाशरूप होने से जिसका जैसा अनुभव है वैसी ही है। इसलिए सूक्ष्म संकल्प एवं मोहवाले योगियों की मननपूर्वक जगत् के विषय में जो कुछ उक्तियाँ हैं, वे बिलकुल सत्य हैं ॥८१॥
216582

216583 अतएव भिन्न-भिन्न वादियों की जो नाना प्रकार की कल्पनाएँ हैं वे भी तत्-तत् वासनाओं से परिपूर्ण संकल्पों के अनुसार ही सत्य हैं। सबके संकल्पों के अनुसार या परमार्थरूप से वे सत्य नहीं हैं, यह भिन्न-भिन्न वादियों को सम्बोधित कर कहते हैं।
216584 न तो विज्ञानवादी बौद्धों की आन्तर विज्ञानमात्र परमार्थवादिता (s) सत्य है और न वैशेषिक (E) इस तरह का वर्णन लीलोपाख्यान में हो चुका है। (s) विज्ञानवादी बौद्धों का सिद्धान्त है कि एकमात्र आन्तर विज्ञान ही परमार्थ वस्तु है और कुछ नहीं।
216585
216586 की बाह्यअनर्थवादिता (9) ही सत्य है, किन्तु आप लोगों के संकल्प के अनुसार ये सभी ज्ञान फलीभूत होते हैं ।।८॥
216587
216588 तब इनमें कौन-सा पक्ष प्रामाणिक है, उसको बतलाते हैं।
216589 वस्तुतः चिति में जो चित्त्व है यानी त्रिपुटी प्रकाशन की (m) शक्ति है, वही भीतर भावित होने पर 'जगत् रूप से भासती है। इसलिए चिति और जगत् में भेद ऐसे उपपन्न नहीं होता, जैसे जल
216590 और द्रवत्व में ॥८३॥
216591
216592 कहे हुए का अनुवाद कर प्रकृत में उसकी योजना करते हुए उपसंहार करते हैं।
216593 हे श्रीरामचन्द्रजी, सर्वाधारकाल, उसके अन्तर्गत ब्रह्माण्ड, उसके अन्तर्गत चौदह भुवन, उन भुवनों के अन्तर्गत अहम् तथा त्वम् आदि भोक्ता, भोक्ताओं के भोगों के उपकरणभूत इन्द्रियसमूह, शब्द, स्पर्श आदि भोग्य विषय और उनमें विचित्र भोग यह सब कुछ ईश्वरात्मक यानी मायिक सर्वज्ञता, सर्वशक्ति आदि से सम्पन्न और परमार्थतः शान्त, एक, अज, अविनाशी चिदाकाशरूप ही है। ऐसा निश्चय होने पर राग आदि किसी का भी सम्भव नहीं है ॥८४॥
216594
216595 सैंतीसवाँ सर्ग समाप्त
216596 अड़तीसवाँ सर्ग
216597 चित् और चेत्य (विषय) दोनों के सम्बन्धभ्रम के निरास द्वारा उत्तम युक्तियों से चेतन ही जगत् है यह वर्णन ।
216598 चेत्यरूप समस्त जगत् चेतनस्वरूप ही है, इस विषय का उपपादन करनेवाले महाराज वसिष्ठजी भूमिका बाँधते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, अपने में मिथ्या ज्ञान से यानी अब्रह्मरूपता के भ्रम से विक्षिप्त हुई चिति जगत् को उस प्रकार देखती है, जिस प्रकार मायादर्शन हेतु अंजन से युक्त
216599 आँख आकाश में पर्वतरूपता को और पर्वत के शिखर, वन, हाथी आदि को देखती है ।।१॥
216600
216601 भ्रान्ति से कल्पा गया यह संसार चित्रसृष्टि के सदृश केवल मन की कल्पना से ही क्षुब्ध-सा भासता है, वस्तुतः नहीं, यह कहते हैं।
216602 श्रीरामजी, ब्रह्मसृष्टि और चित्तसृष्टि दोनों समान ही मानी जाती हैं, क्योंकि दोनों सृष्टियाँ असल में परमार्थ ब्रह्म से न भिन्न हैं और न उनमें किसी तरह का क्षोभ ही है ॥२॥
216603
216604 वैसा भले ही हो, इससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।
216605 जैसे दीवार में रहनेवाला चित्र वास्तव में दीवार से अलग नहीं है, परन्तु भ्रान्तपुरुषों के अनुभव से अलग-सा भासता है, वैसे ही ज्ञान में कल्पा गया संसार वास्तव में ज्ञानरूप होने
216606 (9) वैशेषिकों का मत है कि दुःख के हेतुभूत द्रव्य, गुण, कर्म आदि सात बाह्य ही सत्य हैं| (M) ज्ञाता, ज्ञान और ज्ञेय तथा प्रमाता, प्रमाण और प्रमेय के प्रकाशन की ।
216607
216608
216609 के कारण ज्ञान से अलग नहीं है, किन्तु भ्रान्त पुरुषों के अनुभवरूप से अलग-सा भासता है। जब यही असली स्थिति है, तब बाह्यअर्थरूपता को भी, ज्ञान की सत्यता के कारण, ज्ञानरूप से सत्यरूप ही मानना चाहिए, यह आप जानिये ॥३॥
216610 ऐसी स्थिति में हम लोगों के मत से बाह्य अर्थवाद और विज्ञानवाद में कोई विरोध नहीं होता, क्योंकि बाह्यार्थवाद और विज्ञानवाद दोनों की उक्तरीति से एकता ही है। किसी भी समय चेतन से भिन्न असत् बाह्य प्रपंच की सत्ता हो ही नहीं सकती, यह अकाट्य सिद्धान्त है ॥४॥
216611 __ जब सम्पूर्ण प्रपंच चिदेकरस है, चिति निरन्तर ही अक्षुब्ध है और समस्त विशेषणों से निर्मुक्त है, तब क्षुब्ध हुए आकाश आदि पंचभूतों की भी शान्ति अर्थतः सिद्ध हो जाती है, इससे अन्त में पूर्णब्रह्मरूपता ही बच गई, यह कहते हैं। __ क्षोभशून्य तथा आकाश, वायु, तेज, जल और पृथ्वी से शून्य एवं पूर्णशान्ति से विराजमान,
216612 बड़े-बड़े आरम्भों से युक्त, वास्तव में शून्यरूप ब्रह्मसत्ता ही चारों ओर विस्तृत है ॥५॥
216613
216614 यों समस्त क्रियाकारक फलरूप ब्रह्मीभूत जगत् को ही प्रणाम करते हैं।
216615 यह सब कुछ ब्रह्म के लिए ही है, उसीसे सब कुछ उत्पन्न हुआ है। वही सर्वरूप है, वही चारों ओर व्याप्त होता है, वही सबमें ओत-प्रोत है, नित्य भी वही है, ऐसे सर्वात्मक ब्रह्म को नमस्कार है ॥६॥
216616
216617 व्यवहारकाल में भी चिति के साथ ऐक्यप्राप्ति के बल से ही विषयों का अस्तित्व और प्रकाशन होता है, किसी दूसरे तरीके से नहीं, यह कहते हैं।
216618 चिन्मय होने के कारण ही घटादिरूप विषय जब प्रमातारूप चैतन्य के साथ वृत्ति द्वारा एक हो जाते हैं, तभी दृश्यरूप देहवाली उस चिति के बल से ही इन घट आदि पदार्थों का प्रकाशन होता है, अन्यथा नहीं ॥७॥
216619 इस तरह द्रष्टा, दृश्य और दर्शन-ये सभी, चिति की एकता के बल से ही जब सिद्ध होते हैं, तब ये चिन्मात्रस्वरूप ही हैं, ऐसी स्थिति में सब जगत् का स्वरूप केवल अनुभवमात्र ही परमार्थ से सिद्ध होता है, यह अर्थ निकलता है ॥८॥
216620
216621 द्रष्टा और दृश्य की एकता में अनुकूल तर्क बतलाते हैं।
216622 द्रष्टा और दृश्य यदि चिदात्मक साक्षी में एकता प्राप्त नहीं करते, तो ईख खाने में प्रवृत्त पुरुष ईख देखकर और चूसकर भी पत्थर के सदृश उसके स्वाद या माधुर्य का अनुभव नहीं करता, क्योंकि जड़ तो रस का अनुभव कर नहीं सकता और न जड़ रस ही उसके प्रति प्रकाशित हो सकता है ।।९॥
216623 जब द्रश्य और द्रष्टा को चिन्मय मानते हैं, तब अनुभव करनेवाली चिति में ही चेत्य (विषय का) अनुभव होगा। जल में गिरा हुआ जलबिन्दु जैसे जल में प्रवेशकर डूब जाता है, वैसे ही चिति में विषय प्रवेश कर डूब जाता है, इसी से 'ईख का माधुर्य चखता हूँ' इस त्रिपुटी का चेतन में प्रवेश होकर ही अनुभव होता है इस प्रकार को छोड़कर दूसरा प्रकार हो ही नहीं सकता, क्योंकि
216624
216625 जड़ होने पर दो काठ के सदृश अनुभव नहीं होगा ॥१०॥
216626
216627 'दो काठ के सदृश' यह जो व्यतिरेक दृष्टान्त दिया है, उसकी समानता दान्तिक में बतलाते हैं।
216628 एक काठ दूसरे काठ को, अपना जातीय होने पर भी, चेतन की एकता न होने पर जैसे नहीं जान सकता, वैसे ही द्रष्टा भी चेतन की एकता से शून्य दृश्य को नहीं जान सकता ॥११॥

द्रष्टा और दृश्य की जड़ता मान लेने पर कोई भी दो काठ की अपेक्षा उनमें कुछ अधिकता नहीं जान सकते, यह कहते हैं।
काठ की जैसी स्थिति अपने सामने है, वही उनका जड़ रूप है, इससे अतिरिक्त दूसरे किसी रूप को कोई नहीं जानते। अतः कथित तर्क के आधारपर समस्त दृश्य और द्रष्टा चिद्रूप से ही चिद् अभिन्न है, यह सिद्ध हो गया ॥१२॥

यों द्रष्टा और दृश्य जब चेतनरूप सिद्ध हुए, तब दृश्यात्मक जगत् में पृथिवी, वायु, जल आदि का भेद निकल गया और द्रष्टा में स्पन्दन, बुद्धि आदि का भेद निकल गया, इस स्थिति में समस्त जगत् की ब्रह्म के साथ एकता ही सिद्ध हो गई, यह कहते हैं। __ दृश्यों में जल, वायु, पृथिवी, पत्थर आदि तथा द्रष्टा में जो स्पन्दन, बुद्धि आदि एवं प्राण जीव आदि भेद हैं, वह महाचेतनरूप से है ही नहीं, क्योंकि महाचेतन में उनका तीनों काल में अस्तित्व नहीं है ॥१३॥

भावनामात्र से कल्पित होने के कारण प्राण आदि भेद मिथ्या हैं, यह कहते हैं।
भद्र, प्राण, बुद्धि आदि जो कुछ अपना अस्तित्व रखते हैं, वह केवल भावना के बल पर ही। भावना तो एक चिति का चमत्कार है, वह इच्छा के अनुसार उदित होता है, अतः भावनामूलक प्राण आदि मिथ्या हैं ।।१४॥
जगत्-रूप से एवं सुषुप्ति-प्रलयरूप से ब्रह्मसत्ता ही स्थित है। आत्मा ही प्रसवशक्ति से आक्रान्त होकर वीर्य और वटबीजरूप में मानों बन गया है अर्थात् सभी भेद ब्रह्म के विवर्तरूप ही हैं, अतः वे मिथ्या हैं ॥१५॥

वट के बीज में प्रसवशक्ति से युक्त सूक्ष्म अविकृत ब्रह्मसत्तावालाभाग और उसमें वटादिविवर्त दिखलाते हैं।
सबके सारभूत अत्यन्त सूक्ष्म भाग से सम्पन्न बीज में जो-जो सारभूत अति सूक्ष्म वस्तु है, वह सब परमात्मा ही है। इसी सारभूत वस्तु से शाखा आदि में तत्-तत् उत्तरोत्तर कार्य में अग्रस्थानीय बीज होता है और वह अपने स्वरूप में स्थित रहता है ॥१६॥

जो-जो जिससे सूक्ष्म होकर कारणरूप से प्रसिद्ध है, वह सब तो ब्रह्मकोटि में है और जो स्थूल होकर कार्यरूप से प्रसिद्ध है, वह मायाकोटि में है तथा मिथ्या है, यह जानना चाहिए, यह कहते हैं।
ब्रह्म ही सबसे परमअणुरूप है, इसलिए जो-जो जिस-जिस अर्थ से अत्यन्त अणु है, वह सब

तत्-तत् सूक्ष्मवस्तु है, ऐसी स्थिति में सर्वत्र ब्रह्मवस्तु ही स्थित है ॥१७॥

जैसे घट आदि एक-एक द्रव्य अगल-बगल से, ऊपर से नीचे से यानी सभी ओर से द्रव्य रूप ही है, उससे तनिक भी भिन्न पदार्थ नहीं है, वैसे ही सभी पदार्थ यानी जगत् जिस पुरुष के द्वारा जिस किसी रीति से परीक्षा द्वारा देखा गया वह सब सन्मात्ररूप ब्रह्मरूप ही देखा गया, दूसरे रूप का नहीं ॥१८॥

अविकारिता में दृष्टान्त कहते हैं।
सैकड़ों सुवर्ण के रूपों में जैसे सुवर्णत्व ही रहता है, दूसरा नहीं, वैसे ही शान्त ब्रह्म के सैकड़ों जगद्भाव और जीवभावों में शान्त ब्रह्मरूपत्व ही रहता है ॥१९॥

___ सत् ब्रह्म का सर्गरूप विवर्तों से अलोप नहीं होता, यह बतलाते हैं।
समीपस्थ पुरुष के स्वप्न के मेघ जैसे आपके कुछ नहीं हैं यानी उनसे आपका कुछ लोप नहीं होता, वैसे ही चिदाकाशरूप मेरे सृष्टि, प्रलय आदि महाआरम्भ कुछ भी नहीं हैं, यानी आत्मा में कुछ भी उनसे नहीं होता ॥२०॥
आकाश में कल्पित मलिनता और उसी में कल्पित गन्धर्वपुत्रों की सेना जैसे आकाशरूप ही है, वैसे ही ब्रह्म में कल्पित यह सारा जगत् एकमात्र शान्त ब्रह्मरूप ही है।।२१॥
जैसे जल से भूमितल में आई वट आदि का बीज महान् वट आदि के वृक्षों के रूप में परिणत हो जाता है, वैसे ही हृदय के भीतर संकल्परूप भ्रम ही पहले पुष्प बनकर फिर बाहर जगत्-रूप फल बनकर स्थित हो जाता है ॥२२॥

यदि परम सूक्ष्म ब्रह्म है और ब्रह्मभाव में स्थिति ही मोक्ष है, तो अणिमा आदि सिद्धियों के सदृश ही मोक्ष हुआ, इस शंका पर कहते हैं।
अहन्ता आदि प्रतिबन्धकों के दूर हो जाने पर आविर्भूत हुए निरतिशयानन्दरूप, एक स्वभावापन्न, सत् ज्ञानी की दृष्टि में ये सब अणिमा आदि सिद्धियाँ जीर्ण-शीर्ण तृण के टुकड़े के सदृश भासती हैं ॥२३॥
तीनों लोकों में देवता, असुर और मनुष्य से युक्त ऐसी किसी वस्तु को मैं नहीं देखता, जो एक रोमांश के सदृश सारे विश्व को समझनेवाले महात्मा के लोभ के लिए हो ॥२४॥
जिस किसी तरह की स्थिति करनेवाले तथा जहाँ कहीं जानेवाले आत्मतत्त्ववेत्ता पुरुष को किसी तरह के द्वैत संकल्प होते ही नहीं ॥२५॥
जिस महामति की दृष्टि में सारा विश्व ही चिदाकाशरूप तथा शून्यात्मक है, ऐसे भोगादिनिमित्त से शून्य तत्त्वज्ञ को किस निमित्त से किसकी इच्छा उत्पन्न होगी ? ॥२६॥
जिसको अशेष विशेषों से शान्ति हो चुकी है तथा जो इच्छाओं से रहित हो गया है, ऐसे वैभव एवं दरिद्रता दोनों को समान देखनेवाले ब्रह्मज्ञानी की महिमा कौन जान सकता है ? ॥२७॥

भाई, पुत्र आदि के मरणजीवन से उसको हर्ष या शोक नहीं होता, इस आशय से कहते हैं। ज्ञानवान न मरण-साधनों से मरता है और न जीवन-साधनों से कुछ जीता है । परन्तु सर्ग - ३८]

विशुद्ध संवित्स्वरूप, आत्मप्रकाश सम्पन्न तथा चिदाकाशस्वरूप हुए इस महात्मा के असत् भी मरण-जनन अज्ञानीजनों की ही भ्रान्ति से मृगतृष्णा नदी के तटों के सदृश भ्रान्त आत्मा में भासते हैं ॥२८,२९॥
उत्तम परीक्षा कर लेने के बाद, न तो भ्रान्ति रहती है, न परीक्षक रहते हैं और न जन्म-मरण ही रहते हैं, केवल कुछ रहता है, तो वह अविनाशी प्रशान्त ब्रह्म ही रहता है॥३०॥

तत्त्वज्ञानी परीक्षक के उपस्थित रहते आप कैसे कहते हैं कि परीक्षक नहीं रहते ? इस पर कहते हैं। __ जो शान्त आत्माराम सम्पूर्ण दृश्यप्रपंच से वैराग्य को प्राप्त होकर उपशम को प्राप्त हो गया है, संसारसागर से पार हुआ वह ब्रह्मभाव से विद्यमान भी देह इन्द्रिय आदि से युक्त परीक्षकरूप से असत् के ही (अविद्यमान के ही) समान भासता है ॥३१॥
जिसके मन की गति अस्त हो चुकी है
और जो आत्मा में शान्त है उसके ब्रह्मरूप से विद्यमान रहते हुए भी विद्वान् लोग दीपनिर्वाण की नाईं उसको निर्मल निर्वाण समझते हैं ॥३२॥

इसीलिए उसको यह संसार नहीं रुचता, यह कहते हैं।
बुद्धि आदि से लेकर सम्पूर्ण यह जगत् दृश्य जिसे स्वतः नहीं रुचता आकाश के सदृश शान्त उस पुरुष को उत्तम लोग मुक्त कहते हैं ॥३३॥

यदि आप तत्त्वज्ञ हैं, तो दीपनिर्वाण के सदृश आप निर्वाणस्वरूप है, आप वसिष्ठरूप से कैसे हैं ? इस आशंका पर कहते हैं। ___अविचार से अहं है, विचार से अहं नहीं है। तात्पर्य यह कि अविचार से मैं वसिष्ठरूप से प्रतीत हो रहा हूँ, विचार से कदापि नहीं । अहंभाव

के अर्थ का अभाव होने से कहाँ यह जगत् और कहाँ जन्ममरण आदिरूप संसृति ? ॥३४॥

अहमर्थ का अभाव कैसे ? इस आशंका पर कहते हैं।
वस्तुतः चिदाकाश ही अपने स्वरूप के अन्यथा ज्ञान से ही बुद्धि आदि के आकार से युक्त हो स्थित है और वही रूपालोकमनोरूप (बाह्य एवं आभ्यन्तर) जगत् को जानता है ॥३५॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, मेरे ही समान यथार्थवस्तु के ज्ञान से भ्रान्ति का नाश हो जाने पर आपका मन भी जब सम्पूर्ण पदार्थों से शून्य हो जायेगा, तब सद्रूप सर्वात्मक आपको भी यह सम्पूर्ण आचरण सर्वात्मक शिवस्वरूप ही (निर्वाणरूप ही) अवभासित होगा ॥३६॥

समस्त आचरण का विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं।
जो कुछ आप कर्म करते हैं, जो कुछ भक्षण करते हैं, जो कुछ हवन करते हैं, जो दान देते हैं, जो तप करते हैं और जो हनन-गमन करते हैं, उन सबको आप अविनाशी शिवरूप ही समझिये ॥३७॥

___ आचारग्रहण समस्त जगत् का उपलक्षण है, यह कहते हैं।
जो मैं हूँ, जो तुम हो, जो इच्छाएँ और दिशाएँ हैं, जो-जो काल, क्रिया और आकाश आदि हैं तथा जो लोकालोक आदि पर्वत हैं, वे सब शिवस्वरूप चिदाकाशरूप ही हैं ॥३८॥
जो कुछ बाह्य और आन्तर विषय हैं, जो भूत आदि तीन काल है तथा जो जरा, मरण, पीड़ा आदि हैं, वे सब महाचैतन्यरूप शिवमय आकाशरूप ही हैं ॥३९॥
दुःखशान्ति के उपायों के अन्वेषण से रहित, भ्रमशून्य, इच्छारहित, मन वर्जित, मुनि एवं अहंभावरहित होकर जिस प्रकार से मोक्षरूप बनकर आपसे स्थित रहा जा सकता है, उस तरह से स्थित रहिए ॥४०॥
हे श्रीरामभद्र, जिस तरह पवन का स्पन्दन और अस्पन्दन के द्वारा व्यवहार या अव्यवहार होता है, उसी तरह आपका भी इच्छा-मनन से रहित, शान्त, अनन्त ब्रह्म में स्थित तथा भावनारहित ही व्यवहार हो या न हो ॥४१॥
भद्र, जैसे काठ की पुरुषोचित चेष्टा का यन्त्ररूपी घोड़े से निर्वाह होता है और वह जैसे वासनाशून्य, संकल्पशून्य एवं उपद्रवरहित होती है, उसी तरह
शास्त्ररूपी घोड़े से आपकी वैसी ही पुरुषोचित चेष्टा का निर्वाह हो ॥४२॥
हे श्रीरामजी, माता, पिता, बन्धुजन आदि के साथ होनेवाला आपका बाह्य-व्यवहार न तो अत्यन्त स्नेह से पूर्ण हो या न एकदम स्नेह से रहित ही हो, किन्तु वह व्यवहार ऐसा हो कि देखनेवालों को यह पता न लगे-है या नहीं, यानी अनिर्वचनीय हो । आप चित्रदीप के सदृश रहिए। चित्रगत दीप चित्रगत तेज से पूर्ण है, परन्तु परमार्थतः तेल से पूर्ण नहीं है, अतः उसका प्रकाश स्नेह (तेल)
से पूर्ण है या नहीं, इसका निर्वचन नहीं किया जा सकता ॥४३॥

उपसंहार दशति हैं।
भद्र, जिसकी वासना मिट चुकी है, जिसको वर्तमान भोगों में कुछ रस नहीं रहा और जिससे भावी भोगों की तृष्णा भी निकल गई - ऐसे विद्वान् के लिए उत्तम शास्त्र के सिवा दूसरा कौन-सा पदार्थ आत्मसुख में विश्रान्ति देनेवाला हो सकता है ? अर्थात् कोई नहीं । शरीरधारण तक अंततोगत्वा प्राप्त होनेवाले आवश्यक व्यवहार-काल में उत्तम शास्त्रों का अनुसरण ही चित्तदोषनिवारण तथा विवेकादि के उद्बोध द्वारा तत्त्वज्ञान में प्रतिष्ठाकारक है । इसलिए इच्छाशून्य निर्मल तत्त्ववेत्ता का प्रारब्धप्राप्त व्यवहारिक प्रसंगों में वर्णाश्रमोचित आचरण करना एवं शम-दमादि साधनों में भलीभाँति लगा रहना ही - असाधारण चिह्न है, न कि यथेष्टाचरण ॥४४॥

अड़तीसवाँ सर्ग समाप्त
॥
श्री गणेशाय नमः॥
आदिकवि श्रीमद्वाल्मीकिमहामुनिप्रणीत
परमहंस श्रीमद् आनंद बोधेन्द्र सरस्वती प्रणीत 'श्रीवासिष्ठ महारामायण' (तात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासहित) का हिन्दी अनुवाद
निर्वाण-प्रकरण उत्तरार्ध
उनतालीसवाँ सर्ग प्रबुद्ध आत्मा में विश्रान्त तत्त्वज्ञानी का जो स्वरूप रहता है उसका तथा जगत् जिस रूप का रहता है, उसका वर्णन। ___ यदि तत्त्वज्ञ के ऊपर शास्त्रानुसरण का नियन्त्रण रक्खा जाय, तो उसमें शास्त्रानुसरण का संकल्प भी उठने लगेगा, ऐसी आशंका कर कहते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, जिसे संसार को क्षीण कर देनेवाला सत्य अर्थ का स्वाभाविक प्रत्यक्ष हो गया है, वह पुरुष शास्त्रीय व्यवहार में भी संकल्परहित होकर ही स्थित रहता है, क्योंकि तत्-तत् व्यवहारों को अपनी आत्मा समझकर वह ज्ञानवान संकल्प को पृथक् जानता ही नहीं, ज्ञान के बिना तो किसी का अस्तित्व माना नहीं जा सकता, अतः संकल्पाभास असत् ही है ॥१॥

'ज्ञानवान संकल्प नहीं जानता' इस उक्ति का विवरण करने के लिए तत्त्वद्रष्टा में समस्त संकल्प का बीजभूत अहन्ताध्यास भी बाधित हो गया है, इससे भी उसको संकल्प नहीं उठता', यह कहते हैं।
तत्त्वज्ञान के पहले किसी अनिर्वचनीय कारण से (अविद्या से), दर्पण में श्वास से उत्पन्न मलिनता के सदृश, आत्मा में अहन्ता स्थित थी, परन्तु वह तत्त्वज्ञानी में बिना कारण ही नाश को प्राप्त हो गई । बहुत अन्वेषण करने पर भी वह कहीं प्राप्त नहीं हो रही है ॥२॥

दूसरी बात यह है कि कामना से संकल्प उठते-रहते हैं, वह तो तत्त्वदर्शी में है नहीं, क्योंकि उसकी सभी कामनाएँ पूर्ण हो चुकी हैं, यह कहते हैं।
जिसके आवरण का स्वरूप क्षीण हो चुका है तथा जिसकी समस्त इच्छाएँ नष्ट हो गई हैं, निरतिशय आनन्दामृत से पूर्ण स्वरूपवाला वह तत्त्ववेत्ता पुरुष केवल निरतिशय आनन्दस्वरूप की
सत्ता से ही शोभित होता है ॥३॥
__ जैसे एक वस्तु के लाभ से सब वस्तुओं का लाभ हो जाने से फिर लाभयोग्य वस्तु के लिए संकल्प नहीं होता, वैसे ही एक वस्तु के विज्ञान से सब वस्तुओं का विज्ञान हो जाने से ज्ञातव्य विषय में भ्रम
आदि दोष रहते नहीं है, इससे भी तन्निमित्तक संकल्प तत्त्वज्ञ को नहीं होता, यह कहते हैं।
जैसे पूर्णचन्द्र से आकाश जगमगाता रहता है, वैसे ही सर्वविध आवरणों से रहित प्रकाशमय बुद्धिवाले तथा समस्त सन्देहरूप कुटिल अन्धकारात्मक ओस के लिए वायुस्वरूप उक्त तत्त्वज्ञ से

सारा देश जगमगाता रहता है ।।४॥
संसारशून्य, सन्देहनिर्मुक्त, आत्मप्रकाश प्राप्त कर लेनेवाला, आवरणात्मक अज्ञान से शून्य तथा शरदाकाश के सदृश अत्यन्त विशद तत्त्वज्ञ ज्ञेयरूप आत्मा ही है, यह श्रुतियों में जाना जाता है ।।५॥
संकल्पमुक्त, पराधीनता से रहित, भीतरी शीतलता से युक्त शान्त तत्त्वदर्शी की प्रणाम, शुश्रुषा आदि द्वारा संगति करने से वह पुरुषों को ऐसे पवित्र (निष्पाप) कर देता है जैसे ब्रह्मलोक से आया हुआ पवन ॥६॥

'तत्त्वज्ञ संकल्प नहीं जानता' इस पूर्वोक्त अंश का स्पष्टीकरण करके अब 'तेनासदेव सः' इस बचे अंश का स्पष्टीकरण करने के लिए असद्वस्तु की प्राप्ति का स्वरूप बतलाते हैं।
प्रत्येक पुरुष में जो सद्रूप वस्तु के अज्ञान हैं, उनके स्वभाव का वास्तविक स्वरूप स्वप्नज्ञान और वन्ध्यापुत्रज्ञान की तरह असत् सृष्टि के ज्ञान को उत्पन्न कर देना ही है ॥७॥

216724 यह जगत् तो वास्तव में असत् ही है, परन्तु उसकी जो उपलब्धि होती है, यही सद् आत्मस्वरूप के अज्ञान का असली स्वभाव है ॥८॥
216725

216726 स्वप्नज्ञान और वंध्यापुत्रज्ञान की तरह यह जो दृष्टांत दिया गया है, इसकी समानता बताते हैं।
216727 असत्यरूप ही संसार में अर्थ रहे, यदि यह मान लिया जाय, तो इस पर प्रश्न यह है कि वह किस से उत्पन्न होगा ? अर्थात् क्या सत्य वस्तु से या असत्य वस्तु से | पहला पक्ष तो युक्त नहीं, क्योंकि सत्य वस्तु कूटस्थ है, अतः उससे अर्थ की उत्पत्ति हो नहीं सकती । यदि असत्य वस्तु से मान लिया जाय, तो असत्य से जो असत्य की उत्पत्ति होगी, वह भी असत्य ही होगी। इस स्थिति में उक्त अर्थ का आधार कोई हो ही नहीं सकता, क्योंकि सत्यकूटस्थ है और असत् आश्रय नहीं है । इससे संसार के असत्यभूत होने से जब बन्ध और मोक्ष शब्द ही वन्ध्यापुत्र सदृश हैं, तब उनके अर्थों की सिद्धि की तो कथा ही क्या ? ॥९॥
216728 भद्र, यह जगत् ब्रह्मरूप से सत्य है, वह न तो उत्पन्न हुआ है, न भावना का विषय है और न किसी आधार में स्थित ही है । जगत् को यदि ब्रह्मरूप से सत्य न माना जाय, तो न मैं ही सत्य ठहर सकता हूँ और न देखा गया यह जगत् ही सत्य ठहर सकता है ॥१०॥
216729

216730 सत्-रूप वस्तु के अज्ञान का स्वभाव बतलाकर अब आत्मज्ञान में प्राप्त विश्रान्ति का जो असली चिह्न है, उसे बतलाते हैं।
216731 अहंभाव आदि, सृष्टि आदि तथा दुःख आदि का ज्ञान न होना ही यानी अहम्भाव आदि की निर्विषय चैतन्यमात्ररूपता ही आत्मा के स्वभाव में प्राप्त हुई विश्रान्ति का असली चिह्न है ।।११॥
216732 शाखा आदि प्रदेश से लेकर चन्द्रप्रदेश तक के लाखों योजनपर्यन्त विस्तृत प्रदेश में जब चक्षु के द्वारा चाक्षुष वृत्ति का चैतन्य क्षणभर में चला जाता है तब मार्ग के बीच में व्याप्त चिति का-अनावृत, स्पन्दशून्य वायु की तरह निष्क्रिय, आकाश को जगमगानेवाला, चिन्मय, शान्त, लताविकास के सदृश सुन्दर जो सभी प्राणियों के अनुभव से सिद्ध-विषयशून्य स्वभाव है, उस स्वभाव को, तत्त्वज्ञ लोग जानते ही
216733

216734 है, उस स्वभाव में स्थित विवेकी का सृष्टिज्ञान चूर-चूर हो जाता है ॥१२-१४॥
216735

216736 सुषुप्ति और स्वप्न में जैसे एक दूसरे की विषयता नहीं है, वैसे ही तुरीय में भी जाग्रत आदि की विषयता नहीं है, ऐसी सम्भावना की जा सकती है, यह कहते हैं।
216737 ___ सुषुप्ति में स्वप्न की बुद्धि नहीं है और स्वप्न में सुषुप्ति की बुद्धि नहीं है, यह जैसे सबको ज्ञात है, वैसे ही सृष्टि में मोक्षबुद्धि और मोक्ष में सृष्टिबुद्धि नहीं है यानी सुषुप्ति और स्वप्न की बुद्धि के सदृश सर्ग और मोक्ष की बुद्धि है अर्थात् तुरीय मोक्ष में चिति की सर्गादिविषयता रह ही नहीं सकती ॥१५॥
216738

216739 सुषुप्ति आदि विभाग भी भ्रान्तिमूलक ही है, इसलिए वह परमार्थ नहीं हो सकता, यह कहते हैं।
216740 यह स्वप्न, सुषुप्ति आदि विभाग भी भ्रान्ति का ही एक स्वभाव है, इसलिए न तो स्वप्न, न सुषुप्ति, न सृष्टि और न मुक्ति ही है, किन्तु अशेष विभागों से शान्त परब्रह्म ही असली तत्त्व है ॥१६॥
216741

216742 स्वप्नादि क्यों नहीं है, इस पर कहते हैं।
216743 जो भ्रान्ति है उसका असली स्वरूप असदात्मक ही है, विचार करने पर यदि उसका सीपी में चाँदी के सदृश लाभ नहीं होता, तो स्वप्नादि असत्य पदार्थ कैसे प्राप्त किये जा सकते हैं ? ॥१७॥
216744

216745 भ्रान्ति का अर्थ यद्यपि भ्रान्ति से भले ही न प्राप्त किया जा सकता हो, परन्तु दूसरे किसी उपलम्भ से तो प्राप्त किया जा सकता है, इस पर कहते हैं।
216746 जो किसी काल में लब्ध नहीं होता वह है ही नहीं, इसलिए भ्रान्ति का तीनों काल में अस्तित्व नहीं है। भ्रान्ति का अर्थ भ्रान्तिभिन्न किसी अन्य उपलम्भ (ज्ञान) से प्राप्त नहीं किया जा सकता, क्योंकि ऐसा उपलम्भ प्रमारूप ही होगा, परन्तु वह किसी भ्रान्तिविषय अर्थ के साक्षी के स्वभाव को छोड़कर दूसरा नहीं हो सकता ॥१८॥
216747

216748 ऐसी स्थिति में खूब विचार करने पर अकेला साक्षिस्वभाव ही अपने में त्रिपुटी की कल्पना कर प्रकाशित होता है दूसरा कुछ भी नहीं, यह कहते हैं।
216749 स्त्री के लिए उसका स्वभाव ही निरन्तर उत्तम प्रेम का भाजन बनकर प्रकाशित होता है । इसीसे एक ही वस्तु वह अनेक-सी भासती है। इसलिए अनेक वादों से समर्थन ही क्या किया जाय ? ॥१९॥
216750

216751 उसको स्वभावभिन्न मानना ही संसाररूप दुःख है और कल्पनारहित अपनी आत्मा में स्थित रहना मोक्षरूप सुख है, यह कहते हैं।
216752 हे श्रीरामचन्द्रजी, साक्षिस्वभाव से अतिरिक्त की कल्पना करने पर ही संसारात्मक महान् दुःख है और साक्षिस्वभाव में निरन्तर स्थिति रखना मोक्षरूप सुख है। इसलिए आप अपनी बुद्धि से अपनी आत्मा में विचारकर जिसे अपना इष्ट समझें, उसे ग्रहण करें ॥२०॥
216753 __इष्ट वस्तु के ग्रहण में उपाय क्या है ? इस प्रश्न पर अध्यस्त संसार में आत्मरूपता का अवलोकन ही उपाय है, इस आशय से सृष्टि के आरम्भ से ही सृष्टि और आत्मा की अभिन्न सत्ता बतलाते हैं।
216754 बाहर बड़ा जो वृक्ष दिखाई पड़ता है, वह सूक्ष्मभूत बीज में है, ऐसा मानने में जैसे प्रत्यक्षतः
216755

216756 युक्ति है, ठीक इसी तरह अमूर्तिमान् शिवरूप आत्मा में भी मूर्त जगत् है, ऐसा मानने में वेदादि शास्त्र और मुनियों की उक्ति है ॥२१॥
216757 ___ इस तरह प्रत्यगात्मा में विद्यमान आध्यात्मिक भावों की भी पृथक् सत्ता नहीं है, इसका अपने में ही सब अनुभव करते हैं, यों कहते हैं।
216758 जैसे जल में विद्यमान जलरूप द्रवत्व है, वैसे ही परब्रह्म में विद्यमान बुद्धि अहन्ता आदि विषय जो हैं, वे सब आत्मरूप तथा चिदाकाशस्वरूप ही हैं ।।२२॥
216759 जैसे अवयवी (घटादि) अपने सदृश यानी अपने अस्तित्व से अलग अस्तित्व न रखनेवाले अवयवों से ही क्रिया करता है, वैसे ही स्वरूपभूत पृथ्वी आदि भूतों से ही यानी अपनी सत्ता से अलग सत्ता न रखनेवाले भूतों से ही चिदाकाश यह सब कुछ करता है, वास्तव में तो वह सत् और अकर्ता ही है ॥२३॥
216760

216761 ___ अर्थव्यवहार के सदृश शब्दप्रयोग आदि व्यवहार भी आत्मसत्ता से पृथक् सत्ता न रखकर ही चेतनाधिष्ठित देह, वाक् आदि से होता है, यह कहते हैं। ___ हम लोगों के शरीर, जीभ आदि जड़ होने के कारण किसी तरह का व्यवहार करने के समर्थ नहीं हो सकते, इसलिए उनसे अहमादि' अर्थों का प्रकाशक जो शब्द जीभ आदि के व्यापार से होगा, वह चेतन से अधिष्ठित जीभ आदि से ही होगा, यह उस तरह मानना चाहिए, जिस तरह नर्तकी के पैरों का संचालन एवं तालों के दृढ़ ज्ञाता वादक पुरुष से अधिष्ठित मृदंग आदि में से शब्द होता है ॥२४॥
216762 ___ उक्त रीति से सम्पूर्ण व्यवहार का चैतन्य के साथ अभिन्नता से जब निर्वाह किया जा सकता है, तब वह अभेद आत्यन्तिक ही मानना चाहिए, अविचार सिद्ध जड़तारूप भेद मानने से फायदा ही क्या, यह कहते हैं। ___ जो यह आपाततः देखा जाता है, वह विचार से उत्पन्न तत्त्वज्ञान से निरन्तर के लिए अस्तित्व ही खो देता है। इसलिए जड़तारूप जो जगत् का रूप है, वह स्वरूपरहित है, इस स्थिति में ब्रह्म
216763 आत्मा ही अपने स्वरूप में स्थित है, यही स्वरूपावस्थिति है ॥२५॥
216764

216765 असंसारी ब्रह्म अपने स्वभाव में भले ही रहे, इससे संसारियों को क्या लाभ पहुंचा, इस तरह की आशंका कर उनकी पुरुषार्थ चिन्ता, वन्ध्या को अपने पुत्र के लिए राज्यप्राप्ति की चिन्ता करने के सदृश मिथ्या है, इस आशय से कहते हैं॥
216766 ___ जिनकी दृष्टि में जगत्-रूप स्वप्न भासता है, उन पुरुषों का एक दूसरे की भ्रान्तिपूर्ण दृष्टि से भी, जाग्रत और स्वप्न में तत्-तत् स्वरूप में अस्तित्व रहता ही नहीं और एक दूसरे के आत्मस्वरूप हुए हम लोगों में तो आकाशकुसुम के सदृश उनका सर्वथा अस्तित्व

नहीं है ॥२६॥

हम लोगों में ऐसे पुरुष और उनके व्यवहार जड़ अंश को लेकर तो आकाशपुष्प के सदृश हैं और सच्चिद् अंश को लेकर तो हम लोगों में ब्रह्मस्वभावता से विद्यमान हैं, यह कहते हैं।
वायु के स्पन्दन के सदृश अपने से अभिन्न उन-उन स्वकीय व्यवहारों के साथ वे

स्वप्नपुरुष हममें विद्यमान हैं, क्योंकि ऐसे पुरुष और उनके व्यवहार ये दोनों शान्त परब्रह्मैकरूप ही हैं और वह ब्रह्म प्रत्यगात्म-स्वभाव मुझमें है ॥२७॥

दूसरा विशेष बतलाते हैं।
जैसे स्वप्नवालों को स्वप्न सन्मय प्रतीत होता है, वैसे ही अज्ञानियों की दृष्टि से मेरी देह भी सन्मय प्रतीत होती है। परन्तु ज्ञानियों की दृष्टि से वे उस प्रकार असद्रूप हैं, जिस प्रकार सुषुप्तिस्थ पुरुष, की दृष्टि में स्वप्न ॥२८॥
अनुग्रह, उपदेश आदि जो मेरा व्यवहार उनके साथ होता है, वह मेरी दृष्टि में स्वस्वरूप में स्थित परब्रह्मस्वरूप ही हैं। वे जो कुछ देखते हैं, उसे भले ही देखें, उनसे हमें किसी तरह के प्रयोजन की सिद्धि नहीं होती ॥२९॥
भद्र, मैं वसिष्ठादिभाव में नहीं हूँ, किन्तु स्वस्वरूप से परब्रह्म परमात्मा में ही हूँ। आपके लिए यह वसिष्ठ आदि के आकार से व्यापक ब्रह्मसत्ता मानों उदित हुई है। यह मेरी वाणी आदि भी आपके लिए ब्रह्मसत्ताविवर्तरूप ही है, परन्तु मेरी दृष्टि से तो बिलकुल कुछ है ही नहीं॥३०॥
सभी वस्तुओं में आनन्दैकरसात्मता के दर्शन से विरुद्ध दुःखादि पदार्थ भी जिसको अविरुद्ध प्रतीत होते हैं ऐसे शुद्ध ब्रह्मस्वरूप तत्त्वज्ञानी के हृदय में न तो भोगों की इच्छा उठती है और न मोक्ष ही स्फुरित होता है॥३१। मनुष्यों का बन्धन से जो यह मुक्तिक्रम है वह तो केवल अपने अधीन है, फिर भी मोह से (अविरुद्ध निरतिशयानन्दात्मा के अपरिज्ञान से ही) यह संसार पीड़ा उत्पन्न हुई है । आश्चर्य है कि गौ के खुर में ही समुद्र का भ्रम हो रहा है॥३२॥
असत् दुःखों के उपशमरूप तथा सुखरूप आत्मसाधनभूत मोक्ष में न तो धन उपकार कर सकते हैं
और न मित्र एवं न क्रियाएँ ही कुछ उपकार कर सकती हैं।।३३॥
जैसे तेल का बिन्दु जल में गिरकर नाना वर्णों के चक्ररूप में परिणत हो जाता है वैसे ही विषयों के संकल्प में स्थित चिति तत्काल ही जगद्रूप में परिणत हो जाती है ॥३४॥

ज्ञान से बाधित हुआ संसार तो स्वप्न की तरह स्मृति की एकमात्र लकीर बन जाता है, यह कहते हैं। ___ जाग्रत्काल में स्वप्न में भासित वृत्तान्त की स्थिति जिस तरह की स्मृति रहती है, उसी तरह की स्थिति विवेकी को भी अज्ञानकाल में भासित अहंकार के साथ समस्त जगत् की ज्ञानदशा में होती है |३५॥
उक्त भूमिका के अभ्यासरूप योग से वह जगत्-जाल ऐसे क्षीणता को प्राप्त करता है, जैसे कि फिर न अहंकार और न संसार ही उत्पन्न हो सकता है, केवल शान्त ब्रह्म ही अवशिष्ट रह जाता है ॥३६॥

तत्त्वदृष्टि से परीक्षा करने पर इस समय भी उसका विनाश और बाध जाना जा सकता है, इस आशय से कहते हैं।
जब-जब आत्मारूप सूर्य अपने पूर्ण प्रकाशरूप में स्थिति करता है, तब-तब यह संसाररूप अन्धकार बाधित हो जाता है, उसका अस्तित्व रहने पर भी परिज्ञान नहीं होता ॥३७॥

१८८६
भोगान्धकार की (संसारान्धकार की) निवृत्ति हो जाने पर बुद्धि आदि करणों का दल अज्ञानरूप आवरण से एवं स्थूल अध्यास से (भ्रान्ति से) रहित बन जाता है तथा ब्रह्माकारवृत्ति से चमके हुए बोध से चमकिला बन जाता है । यही कारण है कि उस समय स्फुरण से, दीप के प्रकाश के सदृश, चारों ओर व्याप्त होकर ब्रह्मभूत होकर भासने लग जाता है ॥३८॥

उनतालीसवाँ सर्ग समाप्त
चालीसवाँ सर्ग न तो संसारदशा में ब्रह्म का भान होता है और न ब्रह्मदशा में संसार का ही भान होता है,
___ परन्तु जीवन्मुक्ति में क्रमशः दोनों का भान होता है, यह वर्णन। तत्त्वज्ञों का यह अनुभव है कि स्वतः स्वरूप से शून्य बाह्य और आभ्यन्तर वस्तुओं का वास्तविक स्वरूप उसका साक्षिचैतन्य ही है, यह कहते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, बाह्य और आभ्यन्तर विषय तथा बुद्धि आदि इन्द्रियों के प्रकाशक निर्मल साक्षी चैतन्य को ही विद्वान् लोग स्वरूपशून्य जगत्-वस्तु का स्वरूप समझते हैं ॥१॥

उसमें अन्वय-व्यतिरेकरूप युक्ति बतलाते हैं।
जब अपरिच्छिन्न वस्तु (ब्रह्म) स्वभाव की स्थिति अविद्याकृत परिच्छेद से तथा उसके शरीररूप से उदित हो जाती है, तब (9) यह सृष्टि भ्रम के सदृश प्रतिभासित होने लग जाती है ॥२॥

अब व्यतिरेक दिखलाते हैं॥

जब आत्मस्वरूप के ज्ञान से शान्तिरूप आत्म-विश्रान्ति अपनी स्थिति प्राप्त करती है अर्थात् ब्रह्मस्वरूप में जब शान्तिरूप विश्रान्ति प्राप्त हो जाती है, तब यह जगद्-रूप दृश्य ऐसे शान्त हो
जाता है, जैसे सुषुप्ति में स्वप्न ॥३॥

यही कारण है कि ब्रह्मस्वरूप में विश्रान्ति के विरोधी भोग आदि सबके सब अनर्थरूप ही हैं, यह कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, ये जितने भोग हैं वे सबके सब संसाररूप महारोग है, बन्धु लोग दृढ़ बन्धन हैं तथा यह सारी अर्थसम्पत्ति तो महान् अनर्थ की कारण है। इसलिए अपने-ही से अपनी आत्मा में शान्ति लीजिये ॥४॥
ब्रह्मस्वरूप से विरुद्ध भावना करना सृष्टि है तथा स्वभावात्मक ब्रह्मरूप की प्राप्ति कल्याण है । इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, आप परम चिदाकाशरूप हो जाइये, शान्ति प्राप्त कीजिये ॥५॥

अब महाराज वसिष्ठजी अपने अनुभव का अभिनयकर पुरुष की स्वायत्तता दिखलाते हैं। (म) यह अन्वयोक्ति है ।

__ हे श्रीरामचन्द्रजी, मैं अपने को यानी द्रष्टा आदि त्रिपुटी के भीतर सर्वप्रथम वसिष्ठसंज्ञक जीव को नहीं जानता और न दृश्य तथा इस जगत्के भ्रम को ही जानता हूँ | मैं शान्त ब्रह्म में प्रविष्ट हो चुका हूँ। हे श्रीरामजी, मैं निर्विकार ब्रह्म ही हूँ ॥६॥
हे श्रीरामजी, 'तुम वसिष्ठ हो' इस 'त्वम्' शब्द के अर्थ से घटित त्वन्ता को ही 'त्वम्' शब्दार्थघटित आप ही देख रहे हैं, और मैं तो सबको केवल शान्त, परम चिदाकाशरूप ही देख रहा हूँ ॥७॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, वायु में स्पन्दन की नाई, परम चिदाकाशरूप ही ब्रह्म में ये शब्दार्थादिरूप बाह्य एवं आभ्यन्तर सब पदार्थ आपमें भी विभ्रमस्वरूप ही उत्पन्न हैं, परमार्थतः वे उत्पन्न नहीं हुए हैं, किन्तु उत्पन्न हुए-से प्रतीत हो रहे हैं ॥८॥

द्वैत के साथ विद्वेष होने के कारण मुझे द्वैत का अदर्शन है, ऐसी कोई बात नहीं है, किन्तु द्वैतदर्शन और द्वैत का अदर्शन दो एक साथ नहीं हो सकते, यह कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, ब्रह्मस्वरूप में स्थित पुरुष सृष्टि को नहीं जानता और सृष्टि में स्थित पुरुष ब्रह्मस्वरूप को नहीं जानता । जैसे कि सुषुप्त पुरुष स्वप्न को नहीं जानता तथा स्वप्न में स्थित
पुरुष सुषुप्ति को नहीं जानता ॥९॥

जिसका कभी दर्शन नहीं होता, ऐसे पदार्थ के विषय में उपदेश की प्रसिद्धि कैसे? इस शंका पर कहते हैं। __ तत्त्वज्ञानी प्रशान्तचित्त जीवन्मुक्त पुरुष ब्रह्म और जगत् के प्रकाशस्वरूप रूप को क्रमशः ऐसे जानता है, जैसे जाग्रत् और स्वप्न के द्रष्टा पुरुष क्रमशः उनका रूप जानते हैं, इसीलिए वह उपदेष्टा होता है ॥१०॥

वह भी उत्तरोत्तर भूमिकाओं में क्रमशः द्वैत के अदर्शन से आगे चलकर बिलकुल प्रशान्त हो जाता है, यह कहते हैं।
जीवन्मुक्त ज्ञानी पुरुष सम्पूर्ण जगत् को यथास्थित ही जानता है। तथा शरत्काल के मेघ के तुल्य शुद्धात्मा हो बिलकुल शान्त हो जाता है ॥११॥

जीवन्मुक्त ज्ञानी की दृष्टि से द्वैत उत्तरोत्तर निर्बल होता जाता है, यह दो दृष्टान्तों से कहते हैं।
जैसे किसीके कहने पर स्मृति या कल्पना में स्थित युद्ध भासता है वैसे ही विवेकी पुरुष को सत् और असत् की एकमात्र भ्रान्तिरूप अहन्ता आदि जगद्-भ्रम भासता है |१२॥
जो भलीभाँति दिखाई दे रही जगत् की माया परमार्थसत्यरूप आत्मा में तथा अत्यन्त असद्रूप शून्य में नहीं है एवं जिसका द्रष्टा कोई जीव भी नहीं है, ऐसी शून्य और अशून्य से विलक्षण यह भ्रान्ति अनिर्वचनीय ही भासती है ॥१३॥

चालीसवाँ सर्ग समाप्त

इकतालीसवाँ सर्ग अविद्या के स्वभाव से त्रिलोकीरूपी कठपुतली के नृत्य तथा एकमात्र आत्मत्वभाव से निर्वाण की प्राप्ति का वर्णन।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, अविद्या-स्वभाव से युक्त हुआ यह आत्मा ही सम्पूर्ण जगत् का रूप धरकर अहंकार आदि को जाननेवाला बन जाता है। इस तरह अनिर्वाण स्वरूप हुए इस आत्मा को आप स्वयं ही शास्त्रीय उपायों द्वारा उत्पन्न हुई विद्या से आविर्भूत
अद्वितीय, स्वप्रकाश पूर्णानन्दस्वरूप आत्मा के स्वभाव से निर्वाण-स्वरूप बना दीजिये ॥१|
वह विद्या तो तत्त्वज्ञों के साथ निरन्तर समागम रखने से उत्पन्न विवेकज्ञान जनित वैराग्य से ही सिद्ध होती है, इस आशय से कहते हैं।
जैसे जहाँ सूर्य होंगे वहाँ प्रकाश अवश्य होगा, यह जैसे अकाट्य सिद्धान्त है, वैसे ही जहाँ विषयों से पूर्णतया वैराग्य होगा, वहाँ अवश्य तत्त्वज्ञानरूप प्रकाश होगा ॥२॥

वैराग्यसिद्धि के लिए 'अविद्यास्वभाव से ही शुद्ध ब्रह्म में जगत्-रूपी चित्र का अध्यास होता है, यह वर्णन करते हैं।
कर्ता, कर्म तथा करण आदि सामग्री से शून्य, द्रष्टा, दर्शन एवं दृश्य आदि से रहित और उपादेय पदार्थों से शून्य यह जगत्-रूप चित्र बिना दीवार आदि आधार के ही आविर्भूत है ॥३॥

विद्या-स्वभाव से उस जगत्-रूपी चित्र का खण्डन करके अब निर्वाण का स्वरूप दिखलाते हैं।
__ हे श्रीरामचन्द्रजी जिस रूप से स्थित यह दृश्य चित्र है, वह ब्रह्म में न तो कभी कुछ उत्पन्न ही हुआ और न शान्त ब्रह्म में शान्त ही हुआ । असल में वह निर्विकार सत्य, अविनाशी परब्रह्मरूप ही है ॥४॥

त्रिजगत्-रूपी नाच रही पुतलियों के रूप में मुख्य अविद्या-स्वभाव का वर्णन करते हैं।
चिति के एकमात्र चमत्कारस्वरूप जीवों में संकल्पात्मक नृत्यमण्डपों में श्रृंगार आदि नाना रसों से परिपूर्ण जगत्-चित्र की पुतलियाँ चिदाकाश में नाच रही हैं । हे श्रीरामजी, इनकी गणना कौन कर सकता है ? ॥५॥
श्रृंगार आदि रसों से रति आदि स्थायिभावों तथा कम्प, स्वेद आदि संचारिभावों से परिपूर्ण नये-नये अभिनयों से परमाणु की मात्राओं के भी अन्दर विद्यमान चिदाकाश में चिदाकाशरूप पुतलियाँ प्रायः नृत्य कर रही हैं ।।६॥
सभी ऋतुएँ इनके सिर के आभूषण हैं, जिन्हें ये धारण किये हुई हैं, दिशारूपी बाहुलतिकाओं से वे सुशोभित हैं, पाताल इनकी पादलतिका हैं, ब्रह्मलोक इनकी कन्दराएँ हैं, चन्द्र और सूर्य इनकी चंचल आँखें हैं, तारों के समूह इनके रोम समूह हैं, सातों लोक इनकी अंगलतिका है, सभी ओर से अत्यन्त निर्मल आकाश ही तो इनकी सफेद साड़ी है, सभी द्वीप तथा समुद्र ही इनके हाथ के सुन्दर कंकण हैं, लोकालोक पर्वत इनकी करधनी है,

भौतिक शरीरों के धारण-पोषण आदि निमित्त से चल-फिर रहे जीव ही इनके बह रहे प्राण मारूत हैं, वन तथा उपवनों की विचित्र रचनारूपी हारों और केयूरों से ये खूब भूषित हैं, पुराण और वेद ही तो इनके वचन हैं तथा तत्-तत् क्रियाओं के फलरूप सुख और नानाविध दुःख ही इनके विलास हैं। हे श्रीरामजी, इस तरह की त्रिलोकीरूपी पुतलियों का जो नृत्य आपके सामने दिखाई दे रहा है वह ब्रह्मरूपी जल का द्रवत्व या ब्रह्मरूपी वायु का संचलन ही है ॥७-११॥
सुषुप्ति के अवसर में सुषुप्ति-स्वभाव में स्थित न हुई चिति स्वप्न की जैसे कारण बन जाती है वैसे ही अस्वभाव में (अविद्या में) स्थित हुई यह चिति ही इस नृत्य की कारण बन गयी है। हे श्रीरामचन्द्रजी, इसी तरह का कारणात्मक ब्रह्म श्रुतियों में प्रसिद्ध है ॥१२॥
__इस तरह अविद्या के स्वभाव का वर्णन करके अब ब्रह्मात्मैक्यस्वभाव से निर्वाणरूप बनाने में
उपाय बतलाते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, सांसारिक व्याकुलता छोड़कर आप पारमार्थिक स्वभाव की भावना करते हुए, जाग्रत्काल में भी असुषुप्त-सुषुप्त पद में यानी अज्ञान के नाश से असुषुप्तरूप तथा सम्पूर्ण द्वैत का उपसंहार से सुषुप्तरूप जो तुर्यपद है उसमें स्थित हो जाइये, इस जगद्रूपी स्वप्न का आश्रय मत कीजिये ।।१३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, तत्त्वज्ञान से जाग्रत् काल में जो राग तथा वासना से शून्य सुषुप्ति-अवस्था प्राप्त होती है, उसीको तत्त्वज्ञानी लोग ब्रह्मस्वभाव कहते हैं तथा उसी स्वरूप में भलीभाँति परिनिष्ठित हो जाने को मुक्ति कहते हैं ॥१४॥

ब्रह्मस्वरूप में निष्ठा होने पर व्यवहारकाल में भी ज्ञानी पुरुष को यह सारा जगत् चिदेकरसरूप ही भासता है, यह कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, ब्रह्मरूप में भलीभाँति निष्ठा प्राप्त हो जाने पर ज्ञानी पुरुष को व्यवहारकाल में जगत्-रूप से स्थित कर्ता, कर्म और करण से शून्य दृश्य, दर्शन, और द्रष्टा से रहित तथा बाह्य
और आभ्यन्तर विषयों से रहित ब्रह्मरूप ही है ।।१५॥
उस अवस्था में ज्ञानी को प्रकाशमान वस्तु में स्थित प्रकाशमान वस्तु ही पूर्ण में स्थित पूर्ण वस्तु ही तथा द्वित्व और एकत्व से रहित (शोधित) प्रत्यगात्मा में द्वित्व-एकत्व रहित (शोधित) ब्रह्मरूप वस्तु ही अखण्ड एकरसरूप से ही भासित होती है ।।१६॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, वस्तुतः सृष्टिरूप में स्थित होने पर भी आकाशकोश के सदृश शान्त एवं सत्य आत्मा ही अपने सत्यस्वरूप में पत्थर के उदर के सदृश स्वयं स्थित है ।।१७॥

पत्थर के उदर के सदृश, ऐसा कहने से उसमें अप्रकाशस्वभावता की जो भ्रान्ति हो रही है, उसका खण्डन करते हैं। ___ हे श्रीरामचन्द्रजी, वह सुन्दर रत्नशिला के उदराकृति सदृश प्रकाशमय है, घन होने पर भी आकाश की तरह है, जगत्-प्रतिबिम्ब को पाकर

क्षुब्ध-सा स्थित होने पर भी वस्तुतः वह अक्षुब्ध है तथा जगद्-रूप से असत् प्रतीत होने पर भी वह सत्स्वरूप ही स्थित रहता है ॥१८॥

216858 भविष्य

216859

216860 में जिस नगर का नवीन निर्माण करना होता है, उसका पहले चित्त में ही कल्पनारूप से अस्तित्व रहता है, इस तरह का नगर जैसे चित्तस्वरूप है, वैसे ही सामने स्थित यह जगत् पूर्ण प्रकाशात्मक अपने स्वरूप में ब्रह्मरूप ही है, जिसमें कि मन को एकरस बना दिया गया है ।।१९॥

216861 जैसे संकल्प का नगर संकल्प से भिन्न नहीं है, वैसे ही यह जगत् का आभास भी परमार्थरूप परब्रह्म से भिन्न नहीं है |२०॥

216862 जिसमें भविष्य में होनेवाली अनेक तरह की नूतन-नूतन रचनाएँ विद्यमान हैं ऐसे चौकोन (चतुष्कोण) सुवर्णपिण्ड के समान अनेक तरह के विस्तारों से परिपूर्ण दिखाई दे रहा भी यह जगत् शान्त अविनाशी ब्रह्मरूप ही है ॥२१॥

216863 यह निरन्तर नाश और उत्पत्ति से पूर्ण रहते हुए भी नाश और उत्पत्ति से वर्जित है, अनेक-सा भासित हो रहा भी एकरूप है यानी अजर, भास्वर तथा परब्रह्म परमात्मरूप से स्थित है |२२॥

216864 हे श्रीरामजी, जब तत्त्वज्ञान हो जाता है, तब यह उदित सृष्टिरूप वस्तु उत्पत्ति-विनाश से रहित हो जाती है यानी तत्त्वज्ञ को उस समय यह भान होता है कि सृष्टि न तो कभी उत्पन्न हुई और न नष्ट ही हुई। उस दशा में उसे पूर्ण स्वराज्य की प्राप्ति हो जाती है और अकेला आनन्दघन ब्रह्म ही अपने अद्वैतस्वभाव के प्रभाव से भासने लग जाता है। जैसे आकाश में भ्रमवश प्रतीत हो रहे केशोण्डूक, गन्धर्वनगर, तलमलिनता आदि के स्वभाव का जब बाध हो जाता है, तब पुरुष को हठात् वह शून्यस्वभाव से भासने लग जाता है, ऐसे ही यहाँ पर भी समझना चाहिए ।।२३।॥

216865

216866 इकतालीसवाँ सर्ग समाप्त

216867 बयालीसवाँ सर्ग पुनः विश्व और विश्वेश्वर की एकता का विस्तारपूर्वक वर्णन तथा

216868 स्वात्मभूत परमेश्वर ही विवेक द्वारा पूजनीय हैं, यह कथन। 'जगत् ब्रह्मस्वरूप ही है, इस पूर्वोक्त का अनुभव कराने के लिए जगत् की भिन्नता-प्रतीति में हेतुभूत चित्त तथा चिति के भेद का निरास करते हैं।

216869 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, शान्त कूटस्थ आत्मा में जो चित्त-सा प्रकाश होता है वह उस प्रकाशरूप चिदात्मा से भिन्न नहीं है, अतः जगत् आदि किसीका कहीं संभव नहीं है। यदि कहिये क्यों ? तो इसका उत्तर यही है कि वह अव्याकृत और निर्मल है। सार यह है-नाम और रूपों के भेद से ही तो इस संसार में भेद की प्रसिद्धि है। परन्तु यह भेद नाम और रूपों के निर्माण के पहले ही उत्पन्न हुए जीवभाव के उपाधिभूत चित्त में हो नहीं सकता, क्योंकि वह उस समय बना ही नहीं है । सूक्ष्म तेज, जल तथा पृथ्वीरूप लिंग-सृष्टि के अनन्तर 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इस श्रुति में उसका निर्माण सुना जाता है। चित्त के निर्मल होने के कारण भी उसका चितिसे भेद नहीं है। चिदात्मा और चित्त दोनों निर्मल

216870

216871 हैं। प्रभा और आकाश में जैसे कोई प्राणी भेद नहीं दिखा सकता, वैसे ही निर्मल इन दोनों में कोई

216872 भी प्राणी भेद नहीं दिखा सकता, ऐसी स्थिति में चिति एवं चित्त का भेद ही कहाँ ? ॥१॥

216873

216874 इसीको स्पष्टरूप से कहते हैं।

216875 कूटस्थ प्रत्यगात्मारूप आकाश में जो बाह्य और आभ्यन्तर विषयों का प्रकाशन होता है, वह एक तरह से मानों जलरूप द्रव की लहरें हैं, वे मृगतृष्णा जल की नाईं मिथ्या ही भासित होती हैं। चित्तरूपी सूर्य के अस्त हो जाने पर वे भी विलीन हो जाती हैं ॥२॥

216876

216877 जगत् को अपनी सत्ता में चिति से अतिरिक्त दूसरे किसी कारण की अपेक्षा ही नहीं है, इससे भी यह जगत् चितिरूप ही है, इसका दृष्टान्तों से उपपादन करते हैं।

216878 किसी कारण की अपेक्षा किये बिना जैसे वायु में स्पन्दन होता है या जैसे सूर्य में प्रभा का प्रसार होता है, वैसे ही परब्रह्म परमात्मा में यह जगत् है ।।३॥

216879 हे श्रीरामजी, जैसे जल में द्रवत्व, आकाश में शून्यता और वायु में स्पन्दता है, वैसे ही परब्रह्म परमात्मा में यह कोई अनिर्वचनीय आत्मा का विवर्तरूप जगत् है ॥४॥

216880

216881 जाग्रत् और स्वप्न अवस्था में जैसे चित्त आदि का आत्मा में हुआ प्रकाश आत्मा से अभिन्न है, वैसे ब्रह्म में मायाधीन आकाशादि का हुआ प्रकाश भी ब्रह्म से अभिन्न है, इस आशय से उन्हीं उपर्युक्त दृष्टान्तों के द्वारा फिर अभेद का उपपादन करते हैं। __महाचिद्रूप महाकाश में जो यह जगत् भासता है वह चिद्रूप ही, मणिमें निर्मलता की नाईं, स्फुरित होता है ॥५॥

216882 जैसे जल में द्रवता, आकाश में शून्यता, वायु में स्पन्दता है, वैसे ही महाचिति में यह जगत् है ।।६॥

216883

216884 स्फुरण में भी चिति से अतिरिक्त किसी अन्य की अपेक्षा नहीं है, इसलिए भी उसका चिति से अभेद है, इस आशय से कहते हैं।

216885 जैसे वायु स्पन्दन को स्वस्वरूप जानती है वैसे ही चिति भी जगत् को अपना स्वरूप ही समझती है । इसलिए द्वैत और ऐक्य आदि भेदों का यहाँ तनिक भी अवसर नहीं है ॥७॥

216886 हे श्रीरामजी, यह सारा संसार अविवेक से चमकीला तथा विवेक से नश्वर है। परमार्थ वस्तु का बोध हो जाने पर तो न यह चमकीला दीखता है और न विनश्वर ही प्रतीत होता है। उस समय तो यह एकमात्र सद्रूप परब्रह्म ही बनकर अवशिष्ट रह जाता है ॥८॥

216887

216888 तत्त्वज्ञान से जो निर्णीत हुआ, उसका वर्णन करते हैं।

216889 ज्ञानमात्र, शुद्ध, आदि-मध्य और अन्त से रहित महाचिन्मात्ररूपी परब्रह्म के सिवा और कुछ दूसरा रहता ही नहीं, यह तत्त्वज्ञान से निर्णीत हुआ है ॥९॥

216890

216891 उस स्वरूप के विषय में वेदों का अनुसरण करनेवाले और न करनेवाले विचारशील वादियों की यथार्थ और अयथार्थरूपों से अनेक कल्पनाएँ हैं, यह कहते हैं।

216892

216893 वह किसी के मत में शान्त शिव, किसी के मत में शाश्वत ब्रह्म, किसी के मत में शून्यतारूप और किसी के मत में वह ज्ञानरूप है ॥१०॥

216894

216895 उसीमें अनादि अविद्या आदि दृश्यप्रपंच का अध्यास होता है, यह कहते हैं।

216896 अनन्तस्वरूपचेतनात्मक वही अपने आपको विषयस्वरूप-सा समझता हुआ यानी भावना करता हुआ स्वस्वरूप में स्थित ही विषयरूप एवं अज्ञानी-सा बन जाता है ॥११॥

216897 जितने पदार्थ अध्यास से प्रतीत होते हैं उनका प्रकाश अधिष्ठानभूत चैतन्य के बल से ही होता है, इसलिए विषयों की सत्ता अधिष्ठानभूत चेतन के बिना नहीं हो सकती और सत्ता के बिना विषयात्मक चित्तरूपता नहीं हो सकती, जैसे शून्यस्वरूप कूटस्थ आकाश के बिना दूसरा कोई वायु का कारण नहीं है और वायु के बिना स्पन्दनों का दूसरा कोई कारण नहीं है, ठीक ऐसे ही यहाँ भी बात है।।१२॥

216898 तथा महाचैतन्य के संकल्प से जायमान एवं निरन्तर ब्रह्मसत्ता के बल पर अपनी सत्ता रखनेवाले सृष्टि-भ्रमों में महाधिष्ठानभूत ब्रह्म की अपेक्षा से सदा सत्ता है और स्वरूपतः असत्ता है। इस तरह का निरूपण 'सदेव सोम्येदम.' इत्यादि श्रुति में है। इस विषय में दूसरे किसी तर्क की अपेक्षा नहीं है|१३॥

216899 चित् और जड़ का द्वैत एवं द्वैत का कारण एकत्व इनका स्वतः अस्तित्व तथा इसी अस्तित्व के आधार पर सृष्टि-भ्रमों का अस्तित्व मानना चाहिए, यह बात मानी जा सकती है, परन्तु इसमें कोई युक्ति नहीं है, क्योंकि कूटस्थ अद्वितीय चिदाकाश में द्वित्व-एकत्व का कोई समर्थन करनेवाला नहीं है और जड़ वस्तुओं में तो वैसा समर्थन करनेवाला कोई हो ही नहीं सकता। (इन सब तर्कों से निचोड़ यह निकला कि आकाश के द्वैत की अप्रसिद्धि के सदृश तथा स्पन्दन एवं वायु के भेद की अप्रसिद्धि के सदृश विश्व और विश्वेश्वर के

भेद की भी अप्रसिद्धि है, यह कहते हैं।) सम्पूर्ण विश्व असीम, एक परमात्मा का स्वरूपभूत ही है ॥१४॥
जैसे वायु और स्पन्दन का भेद शब्दमात्र है, वास्तविक नहीं है, वैसे ही विश्व और विश्वेश्वर का भेद शब्दमात्र है, वास्तविक नहीं, असल में असदात्मक ही है ॥१५॥
जिसमें द्वैत की संभावना नहीं है, जो तीनों काल में सत्स्वरूप ही है और महाचेतनरूप है,वही विश्व के रूप में भासता है, असल में न विश्व है और न विश्व का कोई स्वरूप ही है ॥१६॥

अथवा ब्रह्मदृष्टि से असत्य भी विश्व की उसके कार्यभूत छोटे-छोटे देश काल की अपेक्षा बड़े-बड़े देश-काल के सम्बन्ध से सत्ता है, इस आशंका का परिहार करते हैं।
__कोई लोग कहते हैं कि कार्यरूप से भिन्न कटकरूप की अपेक्षा अधिक देश काल के सम्बन्ध से सुवर्ण में जैसे कादाचित्क (कभी होनेवाली) सत्यता है, वैसे ही कार्य की अपेक्षा अधिक देशकाल के सम्बन्ध से विश्व में भी सत्यता हो सकती है |१७॥

परन्तु यह तब होता, जब कि कार्य और कारण का भेद सिद्ध होता, लेकिन वही सिद्ध नहीं है, यह कहते हैं।

हे श्रीरामचन्द्रजी, द्वित्व और ऐक्य के ही असम्भव से यहाँ न कोई कार्यरूप है और न कोई कारणरूप ही है । (यदि काल्पनिक कार्यकारणभेद मान लिया जाय, तो भी काल्पनिक भेद से सत्यता का निर्वाह नहीं हो सकता, यह कहते हैं ।) यदि काल्पनिक कार्यकारणभेद मान लें तो भी परमात्मा से भिन्न यह संसार एकमात्र काल्पनिक ही सिद्ध होगा, इससे उस परमात्मा से भिन्न दूसरी वस्तु सिद्ध नहीं होगी ॥१८॥
जैसे कि आकाश में शून्यता है और जैसे जल में द्रवत्व है वैसे ही इस परब्रह्म परमात्मा में विश्व है । (अत्यन्त अभेद में भी जैसे 'आकाश में आकाश की रेखा है। इस तरह की भेदकल्पना देखी जाती है वैसे ही इस जगत् के विषय में भी होगी, यह कहते हैं ।) अत्यन्त अभेद होने पर भी जैसे आकाश में आकाश की रेखा अज्ञानदृष्टि से देखी जाती है वैसे ही इस परब्रह्म परमात्मा में जगदादि का रूप अज्ञानियों की दृष्टि से देखा जाता है ।।१९॥
ब्रह्म का जो रूप है वही रूप जगत् का भी है, इससे द्वैत और ऐक्य की यहाँ आपत्ति ही नहीं हो सकती । आकाश से भिन्न-सी कल्पित शून्य आकाश की रेखा जिस रूप की रहती है यानी रेखाशब्द से वाच्य आकाश जिस रूप का रहता है, ठीक उसी रूप का यह सारा जगत् भी ब्रह्म से भिन्न-सा कल्पित है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है। हे श्रीरामचन्द्रजी, ऐसी स्थिति में एकात्मा, व्यापक, स्वच्छ चिन्मात्र, सर्वस्वरूप परब्रह्म परमात्मा के, पत्थर में खुदी गई सेना के सदृश पत्थर रूप से स्थित रहते, कार्यकारण की विचित्रता कहाँ कैसे संभव हो सकती है ? द्वितीय का संभव न होने से चिदाकाश में उससे पृथक् किसी दूसरी वस्तु की संभावना नहीं हो सकती ॥२०-२२॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, प्रतिभारूप ही यह सृष्टि प्रतिभारूप से महाचेतन में ऐसे भासती है, जैसे पाषाण में खुदी हुई प्रतिमा पाषाणरूप होने के कारण पाषाणमय भासती है । हे साधो, यथार्थभूत वास्तविक ब्रह्म का तत्त्वज्ञान हो जाने से इस विश्व का विलय हो जाता है और बाह्य तथा आभ्यन्तर सब चेष्टाओं से शून्य अवस्था के द्वारा स्फुरित हो रहा ब्रह्म ही सम्पूर्ण संसारभ्रम को नष्ट करके अवशिष्ट रह जाता है ॥२३,२४॥

भावना रूप मन की एकमात्र कल्पना से उत्पन्न संसारभ्रम भावनात्याग एवं कल्पनारहित स्थिति से ही विनष्ट हो जाता है, यह कहते हैं।
यद्यपि न तो कुछ वस्तु है और न कोई सामने पदार्थ ही है, तथापि एकमात्र भावना के बल पर आँखें बन्द कर पड़े हुए पुरुष को स्वप्न के जाग्रत्काल में जैसे बाह्य और आभ्यन्तर विषयों का भ्रम होता है वैसे ही यद्यपि न कुछ वस्तु है न सामने कोई पदार्थ ही है तथापि भावना के बल पर आँखें खुली रखकर बैठे हुए पुरुष को जाग्रद्रूप स्वप्न में बाह्य एवं आभ्यन्तर विषयों का भ्रम होता है ॥२५,२६॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, भावना को शान्त करके पाषाण के समान निश्चल होकर तथा चिदेकरस होने से शिला से विलक्षण भीतर के अशिलाभूत यथास्थित आत्म

स्वभाव का अवलम्बन करके एकरूप से स्थित रहिये ॥२७॥

उस तरह की स्थिति बनाने के लिए अनुकूल विवेक-वैराग्य आदि साधनों का अभ्यास ही आत्मरूप परमेश्वर की सर्वश्रेष्ठ पूजा है, यह कहते हैं।
हे श्रीरामभद्र, पूर्णविवेकरूप उपहार से पूजनसाधन प्रारब्धप्राप्त अर्थों के द्वारा बोध के लिए बुद्धिपूर्वक आत्मस्वभावरूप परमेश्वर की पूजा कीजिये |२८॥
विवेक से पूजित स्वात्मभूत परमात्मा तुरत ही पूजा करनेवाले को निरतिशय आनन्दरूप प्रदान करता है । इस पूजा में रुद्र, उपेन्द्र आदि की पूजा तो, जीर्ण-शीर्ण तिनके के टुकड़े के सदृश, हलकी पड़ जाती है ॥२९॥
विचार, शम और सत्संगरूपी बलिदान-पुष्पों से पूजित हुआ परमेश्वर शीघ्र मोक्षफल प्रदान करता है । हे साधो, यह स्वात्मा ही परमेश्वर है ॥३०॥
केवल यथार्थ अवलोकनरूप अकेली पूजन सामग्री से जिसकी पूजा की गई हो, ऐसा सर्वोत्तम फल प्रदान करनेवाला यह ईश्वररूप आत्मा जहाँ उपस्थित हो, वहाँ भला ऐसा कौन मूर्ख होगा, जो किसी दूसरे का (अनात्मभूत तटस्थ ईश्वर का (8)) आश्रय करेगा ? ॥३१॥

पूजन द्वारा प्रसन्न हुआ तटस्थ ईश्वर तो इस जीव की शस्त्र, सर्प, अग्नि आदि से भलीभाँति रक्षा कर सकता है, परन्तु कूटस्थ आत्मा भला क्या कर सकता है ? इस आशंका पर कहते हैं।
सत्संग, शम, सन्तोष और विवेक द्वारा जिसने आत्मा की पूर्ण रीति से पूजा की है ऐसे पुरुष के लिए शस्त्र, सर्प, विष और अग्नि ये सब शिरीण (सिरस) के फूल बन जाते हैं ॥३२॥
___अविवेकियों द्वारा किये गये देवतापूजन आदि सत्कर्मों में अपराध होने की अवश्य संभावना है, ऐसी स्थिति में वे निष्फल या अनर्थ देनेवाले हो जाते हैं। दूसरी बात यह है कि उन कर्मों में देश, काल, पात्र, द्रव्य, कर्ता आदि की विशुद्धि तथा उनके परिज्ञान, श्रद्धा, भक्ति, शान्ति आदि की यदि आवश्यकता पड़ जाती है, तो सर्वविध क्लेशों से रहित महाफलवाले आत्मदर्शन में ही उनका उपयोग क्यों न किया जाय ? यह कहते हैं।
जिनको देश, काल, पात्र आदि का विवेक नहीं है, ऐसे दुरात्माओं द्वारा अत्यधिक किये गये देवपूजन, तप, तीर्थाटन, दान आदि सबके सब तत्त्वशून्य होने के कारण भस्मीभूत हो जाते हैं। इसलिए यदि सब विवेक से सफल किये जाय, तो अपने अन्तःकरण में विवेक की ही स्पष्टरूप से साधना क्यों नहीं की जाय ? ॥३३,३४॥

वह कौन-सा विवेक है, जिसकी आप साधना बतला रहे हैं, इस पर उसे कहते हैं।
वास्तविक पदार्थ के विज्ञान के अनन्तर वासना के आत्यन्तिक उच्छेद में जो प्रयत्न है, वही विवेकशब्द का अर्थ है, यह निष्काम यज्ञ तथा दान किया गया आदि कर्मों से जनित चित्त
() देखिये श्रुति क्या कहती है : अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेध स देवानाम् ।

की प्रसन्नता से ही होता है । वैराग्य आदि सब साधन रूप ही यह यत्न है ॥३५॥
अपने भीतर शमरूपी अमृत से विवेक को ऐसे धीरे-धीरे बढ़ाना चाहिए, जैसे कि विषयभ्रान्तियों से वह फिर नष्ट न होने पावे ॥३६॥
मनुष्य देह की सत्ता का अनादर कर उसमें स्थित तात्त्विक वस्तु का प्रत्यक्ष करें, फिर उससे होनेवाले लज्जा, भय, विषाद, ईर्ष्या, सुख, दुःख आदि के ऊपर बराबर विजय प्राप्त करें ॥३७॥

देह की सत्ता के अनादर में उपायभूत विचार दिखलाते हैं।
शरीर का कारण जगत् और जगत् का भी कारण पहले ही नहीं रहा, फिर आज वह कहाँ से रहेगा ? यदि कहो कि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इस श्रुति में बतलाया गया ब्रह्मात्मक कारण तो पहले से ही है, तो यह भी युक्त नहीं है, क्योंकि ऐसा मानने पर कार्य यदि कारण का ही रूप है, तो आखिर में वह ब्रह्मरूप ही सिद्ध होता है, अन्यरूप नहीं ॥३८॥
समस्त विकल्पों से निर्मुक्त विशुद्ध प्रतिभामात्र ही ब्रह्म का स्वरूप है । विकल्प प्रतिभा भी चिदाभासरूप ज्ञानरूपा ही है, इसलिए ज्ञान से पृथक् घट आदि का अस्तित्व नहीं है, किन्तु समस्त जगत् ज्ञानरूप ही है ॥३९॥
जिसमें आत्मतत्त्वरूप श्री प्रतिबिम्बित है ऐसी ज्ञप्ति यानी चिदाभासरूप ज्ञान तब होता है, जब कि आत्मा का तत्त्वज्ञान पहले नहीं रहता, इसलिए उसको प्रत्यगात्ममात्रस्वरूप जान लेने पर वह स्वयं नष्ट हो जायेगी, क्योंकि उस समय आत्मतत्त्व से अलग करनेवाली

कोई उपाधिभूत वस्तु अलग नहीं रहेगी । ठीक ही है, दर्पण में देखी गई मुखशोभा दर्पण के हट जाने पर स्वयं ही शान्त हो जाती है । जब उपाधि शान्त हो जाती है तब ज्ञप्ति का स्वरूप नहीं कहा जाता। उस समय सदा स्थायी शिवस्वरूप एकमात्र आत्मा ही अवशिष्ट रहता है । यह शिवस्वरूप वस्तु शरीर आदि अवयवों से रहित जगद्रूप से निर्मुक्त पूर्ण, शान्त, ज्ञान, ज्ञेय एवं ज्ञप्तिरूप त्रिपुटी से शून्य, पत्थर की चट्टानों के सदृश वाणी के व्यापारों से वर्जित है और यह सारा प्रपंच तद्रूप ही है ॥४०,४१॥

आप सब लोगों को वह शिवस्वरूप स्थिति ही प्राप्त करनी चाहिये, यह कहते हैं।
इसलिए आप लोग जैसे पाषाण-प्रतिमाएँ शान्त रहती हैं, वैसे ही अपने अन्तःकरण को शान्त बनाकर स्वस्थ होइए एवं सांसारिक सब व्यवहारों को करते तथा कराते हुए भी ज्ञानी के रूप में ही स्थित रहिये ॥४२॥
ज्ञेय और ज्ञान से शून्य सद्रूप, सत् और असत् के सारभूत, आकाशगोलक के समान विशद तथा संसार के अकारणभूत आप लोग हो जाइये ॥४३॥
ज्ञानी पुरुष अपनी इच्छा के अनुसार जहाँ चाहे स्थित रहते हैं और जहाँ जाने की इच्छा होती है, बड़े आनन्द से वहाँ चले जाते हैं। वे एकमात्र प्रारब्धप्राप्त अपना कर्म करते हुए परब्रह्म परमात्मा के स्वरूपभूत बन जाते हैं ॥४४॥

अथवा निरन्तर समाधि में ही स्थित रहिये, यह कहते हैं।

अथवा समस्त इच्छाओं के उत्तम त्याग से शान्त हुए अन्तःकरण से युक्त होकर आप लोग, चित्रकर्म में लिखित मूर्तियों के सदृश, निश्चलवृत्ति हो एकान्त स्थानों में ही स्थित रहिये ॥४५॥
भद्र, संकल्प की शान्ति हो जाने पर जैसे संकल्पनगर शान्त हो जाता है अथवा जाग्रत्-पुरुष के लिए स्वप्न नष्ट हो जाता है वैसे ही समाधि और व्यवहार दशा में निरन्तर आत्मज्ञान से सम्पन्न पुरुष के लिए सम्पूर्ण जगत् सदा के लिए ही विनष्ट हो जाता है ।।४६॥

वही तत्त्वज्ञान निर्वाण में उपयोगी है, जो नेत्रवाले पुरुष को हुए रूपानुभव के सदृश प्रत्यक्ष एवं पूर्णानन्दानुभव तक स्थिर रह सकता है, जन्मान्ध पुरुष की रूपकल्पना के सदृश परोक्ष-सा
तत्त्वज्ञान निर्वाण में उपयोगी नहीं है, यह कहते हैं।
कुछ वेदान्तवाक्यों के श्रवण से ही 'मैं तत्त्वज्ञ हो गया' इस प्रकार के भ्रम में पड़कर मोक्ष का वर्णन कर रहा अज्ञानी पुरुष, देखनेवाले पुरुष को हुए रूपानुभव का वर्णन कर रहे जन्मान्ध पुरुष के सदृश, अपने भीतर मान-अपमान आदि दुःखों से सन्तप्त रहता है । तत्त्वज्ञ के सदृश भीतर सुख का अनुभव नहीं करता ॥४७॥
___ अन्धगोलांगूल न्याय से असत् उपदेश से ठगे गये पुरुषों में भी कृतार्थता की भ्रान्ति होती है, यह लोक में प्रसिद्ध है, यह कहते हैं।
__ अविद्यास्वरूप जिस-किसी काल्पनिक उपदेश से कोई पुरुष 'मैं कृतार्थ हूँ' यों यदि मानता है, तो वह अज्ञानी होने के कारण असल में अकृतार्थ ही है। अपने में कृतार्थता जान रहा वह मूर्खता से अत्यन्त मोहित है। ऐसा पुरुष दूसरे क्षण में अनेकविध यातनाओं के कारण अपनी अकृतार्थता ही जान पायेगा ॥४८,४९॥
___ इससे कल्पनात्मक ज्ञान मोक्ष का उपाय नहीं है, तत्त्वज्ञों के इस अनुभव को लेकर उपसंहार करते हैं।
जो काल्पनिक उपाय है वह निमेषभर में ही भाव, अभाव तथा इच्छा भ्रमों से दुःखदायी होने के कारण मोक्ष का उपाय नहीं है, यह तत्त्वज्ञों का मत है ॥५०॥

इसलिए पूर्वोक्त तत्त्वज्ञान को ही वासनाविनाशपर्यन्त दृढ़ करना चाहिये । वही तत्त्वज्ञान निर्वाण रूप बन जाता है, इस आशय से कहते हैं।
जगद्रूप भ्रम का अच्छी तरह ज्ञानकर जो वासनाशून्य स्थिति होती है वही निर्वाण कहा जाता है, हिरण्यगर्भस्थान तक के समस्त विषय उसकी अपेक्षा नीरस हैं ॥५१॥
इसलिए हे श्रीरामभद्र, मैंने जिस अर्थ का उपदेश दिया है उसे लौकिक या पौराणिक कथार्थ के सदृश कल्पनामात्ररूप बहिर्मुखवृत्ति से जानकर आप कृतार्थ मत होंगे, किन्तु एकमात्र वासनाओं की भयंकर बाढ़ से चारों ओर बह रहे जगद्रूपी अचित् जल को ही देखेंगे तभी मोक्ष में स्थित रहेंगे यानी कृतार्थ होंगे ॥५२॥

उसीको दृढ़ करते हुए कहते हैं।

हे भद्र, उपदेशवचनों से जन्मान्ध पुरुष के रूपानुभव के सदृश परोक्षरूप यदि आपने जाना, तो वह आपका न जानना ही है यानी अज्ञान ही है,क्योंकि अपरोक्ष वस्तु के विषय में हुआ परोक्षज्ञान केवल भ्रमात्मक ही होता है। इसलिए ऐसे ज्ञान को तिरस्कृत कर प्रत्यगात्मस्वरूप इस नित्य अपरोक्ष आत्मज्ञान में पड़कर आप जन्मादिशून्य आत्मानुभवरूप ही बन जाइये, यही निर्वाण है ॥५३॥

बयालीसवाँ सर्ग समाप्त

तैंतालीसवाँ सर्ग

अज्ञानकल्पित यक्षनगर जैसे इस जगत् का शुद्ध तत्त्वज्ञान से
विनाश हो जाने पर एकमात्र ब्रह्म में ही स्थिति हो जाती है यह वर्णन । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामभद्र, भोक्ता और भोग्यरूप यह जो सम्पूर्ण आन्तर अहन्तादि और बाह्य जगत् है वह सब तत्त्वज्ञान से (जगदनुभवरूप भोग के स्वरूपज्ञान से) असत्य बन जाता है । जो भोग होता है उसका अवसाद चिति से ही होता है । वह भोक्ता और भोग्य के सम्बन्ध का अनुभव है । उसी अनुभव से मोह के द्वारा आत्मा और अनात्मा के धर्मों को एक दूसरे में समझनेवाले यानी भोक्ता में ही आत्मबुद्धि रखनेवाले मूढ़ों को बाह्य जगत् का भोग होता है, स्वतः नहीं। इसलिए परमार्थदशा में बाह्य और आभ्यन्तर जगत् का अनुभव ब्रह्मरूप ही है ॥१॥

इसीलिए तत्त्वज्ञानियों को भोग्यवर्गों में रुचि नहीं होती, यह कहते हैं।
जो पुरुष अज्ञान से भलीभाँति मुक्त हो गया है तथा जिसकी आत्मा बोध से शीतल हो चुकी हैं, ऐसे महानुभव का यही चिह्न है कि उसे भोगजल रुचता नहीं ॥२॥

इस प्रकार भोग्यवस्तुओं से जो विरक्त हो गये हैं उनके लिए भोक्ता में अहंकाररूपी अंश का एकमात्र त्याग कर देने से विशुद्ध चिन्मात्ररूप से अवशिष्ट निर्वाण सिद्ध हो जाता है, यह कहते हैं।
भद्र, नामरूपात्मक विषयों के भ्रमस्वरूप दूसरे-दूसरे ज्ञानों का सम्पादन करना निरर्थक ही है। केवल अहंबुद्धि का अभाव ही मोक्ष है, यह आप जानिये ॥३॥

भोगजल नहीं रुचता, यह जो कहा गया है, उसी को पुनः विशदरूप से कहते हैं।
जैसे स्वप्न में दृष्टिगोचर हुए पदार्थ जगे हुए पुरुष को किसी तरह का आनन्द प्रदान नहीं करते और न उसकी दृष्टि में वे अपना अस्तित्व ही रखते हैं वैसे ही 'मैं' 'यह जगत्' इत्यादि भ्रम में देखे गये पदार्थ न तो तत्त्वज्ञानी को आनन्द प्रदान करते हैं और न उसकी दृष्टि में अपना अस्तित्व ही रखते हैं ॥४॥

इस विषय में गन्धर्व-मायाकल्पित नगर दृष्टान्त है, यह कहते हैं । जैसे यक्ष अपनी भावना से वृक्ष में अपने स्वजन से युक्त असत्य नगर को देखता है वैसे ही
कारामायण

216985

216986 जीव अपनी अविद्या से असत्य ही इस विशाल संसार को देखता है ॥५॥

216987 यद्यपि भ्रान्तिकल्पित भोक्तारूप होने से विभ्रमरूप यक्ष तथा भ्रान्तिकल्पित भोग्यस्वरूप होने से उसका नगर भी नहीं है, तथापि परस्पर उपभोगरूप अर्थक्रियाकारी होने से जैसे वे दोनों सद्रूप की तरह स्थित हैं वैसे ही मिथ्या अहन्ता और जगत् का भ्रम भी स्थित है ॥६॥

216988

216989 दृष्टान्त और दाष्टान्तिक दोनों में असत् के भी सत्यरूप से प्रतिभास में आवरणशून्य साक्षी का अध्यास ही निमित्त है, इस आशय से कहते हैं।

216990 जैसे जंगल में यक्ष आदि विभ्रमरूप ही स्फुरित होते हैं वैसे ही आवरण न रहने से ये चौदह भुवन भी स्फुरित होते हैं । तात्पर्य यह कि आवरणरहित साक्षी में अध्यास के कारण ही ये चौदह भुवन स्फुरित होते हैं |७॥

216991

216992 यक्ष के अपने कल्पित देह, नगर आदि के उपसंहार की तरह जगद्रूप के बाध में भी उसे एकमात्र मिथ्यारूप देखना ही हेतु है, यह कहते हैं। ___ जैसे यह सब कुछ एकमात्र मेरा भ्रम है, और कुछ नहीं यों विचार करता हुआ यक्ष अयक्ष हो जाता है वैसे ही अहमादि सब जगत् मिथ्या ही है यों जानकर यह चित्त चिद्रूप तात्त्विकभाव को प्राप्त हो जाता है ॥८॥

216993 सम्पूर्ण कल्पनाओं तथा आशंकाओं से रहित, त्याग तथा ग्रहण से शून्य, बहुत दूर तक जानेवाली समस्त इच्छाओं से रहित तथा शान्त होकर हे श्रीरामजी, जैसे आप स्थित हैं, स्थित रहिये ॥९॥

216994

216995 विचारपूर्वक देखने से यह दृश्य एकमात्र द्रष्टारूप या तुच्छरूप ही पर्यवसित होता है, यह कहते हैं।

216996 यह सब दृश्य द्रष्टारूप ही व्याप्त है अथवा सत्ता की उत्पत्ति से शून्य द्रष्टारूप भी यह नहीं है, क्योंकि सत् परमार्थ चिद्रूप द्रष्टुतत्त्व जो अवाच्य है वह क्या तुच्छ दृश्यरूप स्थापित हो सकता है ? कदापि नहीं । कोई भी सत् को असत्-रूप नहीं बना सकता, यह तात्पर्य है ॥१०॥

216997

216998 द्रष्टा के दृश्यस्वरूप न होने पर भी व्यवहार में दृश्यसत्ता की स्फूर्ति का निर्वाहक द्रष्टा हो सकता है, यह दृष्टान्त द्वारा दिखलाते हैं। ___ जैसे वसन्त ऋतु के रस का प्रवाह ही वृक्ष, गुल्म आदिरूप है वैसे ही एकमात्र अपने स्वरूप से

216999 ही परिपूर्ण बना देनेवाली आत्मसंवित् ही सृष्टि है ॥११॥

217000

217001 परन्तु परमार्थ में तो द्रष्टा के साथ ऐक्य की सम्भावना भी नहीं है, यह कहते हैं।

217002 जो यह जगत् का आभास है वह सब विशुद्ध चिन्मात्र वेदनरूप ही है। इसमें क्या एकत्व या क्या द्वित्व हो सकता है। इसलिए हे श्रीरामजी, आप पूर्णरूप से निर्वाणस्वरूप से स्थित रहिये ॥१२॥

217003

217004 अब भगवान् वसिष्ठजी सबके प्रति दया से हितकारक बातें उद्घोषित करते हुए उपदेश देते हैं।

217005

217006 हे सज्जनों, आप सबके सब चिन्मय आकाश हो जाइये, परम रस का निरतिशयानन्द का पान कीजिये तथा निर्वाणरूप नन्दनवन में सभी आशंकाओं से शून्य हो स्थित रहिये ॥१३॥

217007 हे मनुष्यों, आप सबके सब बिलकुल शून्य इस संसाररूपी महाजंगल की मरुभूमियों में भ्रान्तचित्त मृगों की नाईं क्यों भटकते-फिरते हैं ? ॥१४॥

217008 हे त्रिलोकीरूपी मृगतृष्णाजल से ठगे गये अतएव नष्टबुद्धि जीवों, आप लोग तृष्णा से चंचलहृदय होकर व्यग्रतापूर्वक इधर-उधर मत दौड़ते फिरें ।।१५॥

217009 हे बाह्य तथा आभिमानिक भोगरूपी मृगतृष्णाजलका पान करनेवाले मृगों, तुम लोग व्यर्थ का परिश्रम उठाकर अपनी आयु मत गँवाओ, मत गँवाओ ॥१६॥

217010 हे सभ्यपुरुषों, जगद्पी गन्धर्वनगर में विवेक को नष्ट कर देनेवाले गर्व से आप लोग नष्ट न हो जायें। अपने को नष्ट कर देने के लिए ही स्थित इन सुखस्वरूप सांसारिक पदार्थों को आप लोग दुःखरूप ही देखें ॥१७॥

217011 जगद्-रूपी केशोण्ड्रक की भ्रान्ति के लिए ब्रह्माकाश के मध्य में अज्ञानरूपी नीलिमा का आप लोग अवलोकन न करें, किन्तु अभ्रान्त अपने स्वरूप में परिणत हो जायें - विश्राम करें ॥१८॥

217012 हे मनुष्यों, ऊँची शाखाओं में स्थित पीपल के पत्तों पर गिरे तथा वायु द्वारा कम्पित हुई ओस की बूंदों के सदृश क्षणभंगुर मनुष्य शरीरोंवाली इन संसाररूपी अन्धकारपूर्ण गर्भशय्याओं पर आप शयन मत करें ॥१९॥

217013 आदि और अन्त से शून्य पारमार्थिक ब्रह्मभाव में आप लोग शान्त हो निरन्तर स्थित रहें। द्रष्टा और दृश्य इत्यादि विरुद्ध स्वभावरूपी दोष से नष्ट न हो जायें |२०॥

217014 अज्ञानीजन ही इस संसार को सत्य समझते हैं । वस्तुतः वह कुछ भी नहीं है। अवशिष्ट जो सत्यवस्तु है उसका तो नाम भी नहीं है ॥२१॥

217015 तृष्णारूपी लोहे की श्रृंखला से वेष्टित संसाररूपी पिंजरे को आत्मज्ञान के बल से जबर्दस्ती तोड़कर सिंह के समान सबके ऊपर स्थित रहिये॥२२। 'मैं' और 'मेरा'इस अभिमानरूप भ्रान्ति की एकमात्र शान्ति ही मुक्ति है। इसके सिवा और कोई दूसरी वस्तु मुक्ति नहीं है। तथा जिस किसी रूप से स्थित योगी की वह अपनी सत्ता ही है ॥२३॥

217016 ___अपार संसारमार्ग में निरन्तर चलते रहने के कारण खिन्न हुए पथिकों के लिए वही विश्रान्ति

217017 का एक अलग स्थान है, वह विश्रान्ति का स्थान है, यों उसीकी कल्पनाकर कहते हैं।

217018 इस संसाररूपी मार्ग में लगातार जलते रहने से खिन्न हुए पथिक के लिए निर्वाणता, वासनाशून्यता और उत्कृष्ट त्रिविधतापशून्यता ये तीनों ही शान्त विश्राम की भूमिका हैं ॥२४॥

217019 परस्पर कथन के अयोग्य अर्थों से भरे ये जगत् के पदार्थ हैं। इन्हें तत्त्वज्ञ जैसा समझते हैं वैसा मूर्ख नहीं समझते और मूर्ख जैसा समझते हैं वैसा तत्त्वज्ञ नहीं समझते ॥२५॥

217020 जैसे महासमुद्र से वेष्टित हो समुद्ररूप से स्थित हुई गंगा, गोदावरी और नर्मदा आदि नदीरूप आकृति समुद्रवासियों को उपलब्ध नहीं होती, वैसे ही भ्रान्ति की निवृत्ति हो जाने पर यह संसार की आकृति भी ज्ञानियों को उपलब्ध नहीं होती ॥२६॥

217021

217022 फिर इसीको स्पष्टरूप से कहते हैं।

217023

217024 भ्रम के शान्त हो जाने पर सांसारिक स्वरूप से स्थित ही जीवन्मुक्त ज्ञानी के लिए यह संसाररूप भी उपलब्ध नहीं होता । उसके लिए तो अपने स्वरूप में स्थित एकमात्र परब्रह्म परमात्मा ही विद्यमान रहता है ॥२७॥

217025 जैसे खूब जला दिये गये तृणों की भस्म का ढेर वायु से उड़कर न जाने किस जगह पर चला जाता है, वैसे ही आत्मस्वरूप में विश्राम करनेवालों की संगति से ज्ञान प्राप्तकर सज्जन पुरुषों का यह जगत् न जाने कहाँ चला जाता है ॥२८॥

217026 ब्रह्मपद का जो बृंहणरूप (वर्द्धनशील) अर्थ है उसी का आकारविशेष जगत् है । वह आकारविशेष यदि ब्रह्मशब्द का मुख्यार्थरूप आत्मा ही यानी निर्विकल्प-स्वप्रकाश-निरतिशयानन्द प्रत्यगात्मा ही है, तब तो वह 'जगत्' शब्द का अर्थ बहुत उत्तम है | किन्तु 'गच्छति-षड्विधविकारैः परिवर्तते - इति जगत्' यानी छः तरह के विकारों से जो सदा परिवर्तित होता है उसे जगत् कहते हैं । इस तरह की व्युत्पत्ति से 'जगत्' शब्द का अर्थ यदि विकारात्मक कार्यों का भागी किया जाता है, तो फिर वह अर्थ उत्तम नहीं है ॥२९॥

217027

217028 इस संसार के निर्विकल्प का अनुभव बच्चे को भी होता है, उसका साम्य दिखलाते हैं।

217029 जिस बच्चे को अभी विशेष ज्ञान नहीं हुआ है उसको ये संसार के पदार्थ जिस तरह के भासते हैं, ठीक उसी तरह के ये सभी संसार के पदार्थ वासनाशून्य स्थित विद्वान् को भासते हैं ॥३०॥

217030

217031 इन सांसारिक पदार्थों का अनुभव तत्त्वज्ञानियों को जैसा होता है वैसा मूर्खों को नहीं और मूर्ँखों को जैसा होता है वैसा तत्त्वज्ञानियों को नहीं 'यह जो ऊपर कहा गया है, उसका गीता में प्रतिपादित भगवान् श्रीकृष्ण के वचन से मेल दिखलाते हैं।

भद्र, आत्मा का यथार्थ ज्ञान अज्ञानियों के लिए एक तरह की रात ही है, क्योंकि जैसे अन्धेरी रात प्रकाशरूप नहीं रहती, वैसे ही अज्ञानियों के प्रति आत्मा का ज्ञान भी प्रकाशरूप नहीं रहता। इस तरह की जो आत्मविद्यारूपी रात है उसमें जितेन्द्रिय तत्त्वज्ञ पुरुष जागता रहता है यानी आत्मविद्या के लिए तत्त्वज्ञ पुरुष निरन्तर ऐसे सावधान रहता है कि उसमें से क्षणभर के लिये भी च्युत नहीं होता। और जिस द्वैतबुद्धिरूप अज्ञानदशा में प्राणी व्यवहार करते हैं वह तत्त्वज्ञ मुनि के लिए रात है, क्योंकि ज्ञानी के प्रति उसका प्रकाश ही नहीं रहता ॥३१॥

इसीकी व्याख्या करते हैं।
चूँकि अज्ञानरूप अन्धकार से सभी प्राणी आवृत हैं, इसलिए सुषुप्त की तरह स्थित आत्मतत्त्व ही इस तत्त्वज्ञानी पुरुष के लिए अविरत जागरणरूप है, इसी दृष्टि से या 'निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी' यह कहा गया है और चूँकि मूढ जनों में जाग्रद्रूप से प्रसिद्ध शब्दादिविषयास्वाद चित्र में देखे गये युद्धादि की तरह सामने स्थित रहते हुए भी इस तत्त्वज्ञानी की दृष्टि में नहीं रहते इसलिए 'यस्यां जागर्ति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' यह कहा गया है ॥३२॥

की पुनः व्याख्या करते हैं।

जन्मान्ध पुरुष को हुए रूपों के अनुभव के सदृश ज्ञानी पुरुष को जगत् का अनुभव यदि होता है, तो वह रात्रिस्वप्नवत् होता है और यदि नहीं होता, तो निशासुषुप्त के समान होता है ॥३३॥
मूढ पुरुषों को दुःखरूप से प्रसिद्ध ये तीनों जगत् उन्हीं के लिए हैं, तत्त्वज्ञानी के लिए नहीं, क्योंकि ये सत् नहीं है। (यदि ज्ञानी के लिए विषयोपभोग नहीं है, तो फिर वह ज्ञानी किससे तृप्त होकर जीवित रहता है, इस पर कहते हैं।) स्वप्नरूप से स्वप्न का ज्ञान हो जाने पर स्वप्न के बाह्य और आभ्यन्तर विषय जागे हुए पुरुष को जैसे नहीं रुचते, वैसे ही यद्यपि जाग्रत् स्वप्न के भोग नहीं रुचते, फिर भी वह सारे भेदों से रहित, सबके विश्वास के, श्रद्धा के भाजन परम ऐक्य को प्राप्त, निर्वाणस्वरूप होकर सर्वदा मन में पूर्ण शान्ति का अवलम्बन कर ही अवस्थित रहता है। भोगों की वासनाओं द्वारा चित्त का बाहर आकर्षण न होने के कारण ज्ञानी की स्थिति ध्यान के चित्तनिरोध के लिए किये जानेवाले प्रयत्न के बिना भी समान ही रहती है (इसका दृष्टान्त द्वारा उपपादन करते हैं।) ठीक ही है नाली आदि निम्नमार्ग के बिना तालाब आदि के जल की प्रवाह आदि क्रिया कुछ हो नहीं सकती ॥३४-३६॥
___ बाह्य अर्थों का बाध होने पर बाह्य इन्द्रियों का निरोध हो सकता है, परन्तु मन का निरोध कैसे
हो सकता है, यह कहते हैं। ___ अर्थ (विषय) ही मन है और मन ही अर्थ है। जो बाह्य और आभ्यन्तररूप विषयाभास है, वह मन ही है ॥३७॥
जैसे नदियों के जल जब तक समुद्र में नहीं पहुँचते तब तक नदी, प्रवाह आदि नानाविध आकारों में भासित होते हैं, किन्तु जब वे समुद्र में जाकर मिल जाते हैं, तब तो एकमात्र जलरूप ही भासते हैं, वैसे ही बाह्य और आभ्यन्तर सम्पूण अर्थ तथा अनर्थों का समुदाय जो स्फुरित होता है वह सब सर्वत्र व्याप्त मन ही स्फुरित होता है, उसी से अर्थों का निर्भास होता है। मन तथा संसार के पदार्थों में भेद ऐसे नहीं है, जैसे जल और तरंगों में भेद नहीं है। (ठीक है, ऐसा ही सही, किन्तु इससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।) इसलिए मन तथा सांसारिक पदार्थ इन दोनों में से किसी एकका बाध हो जाने पर दोनों का ही बाध हो जाता है, जैसे कि पवन तथा उसके स्पन्दन का । इसलिए इसमें तनिक भी सन्देह नहीं कि परमार्थदृष्टि से निःसार इस जगत् में एकरूप होने के कारण अर्थज्ञ और मन दोनों ही किसी एक की शांति से शान्त हो जाते हैं । इससे तत्त्वज्ञान से जब अर्थ का बाध हो जाता है तब मन भी बाधित हो ही जाता है ॥३८-४१॥
संसार के सब अर्थ संकल्परूप ही हैं, बुद्धिमान् व्यक्ति को उसकी कभी भी इच्छा नहीं करना चाहिए, मन की भी यही स्थिति है, इसलिए तत्त्वज्ञान से अर्थों की एवं मन की निवृत्ति अवश्य हो जायेगी ॥४२॥

संसार के पदार्थों और मन का जो यह बाध है वह स्वप्न में हुए व्याघ्रनाश के समान अनष्ट का ही नाश है, यह कहते हैं।
भद्र, ज्ञानी पुरुष के अर्थ और मन अनष्ट ही नष्ट हो जाते हैं अर्थात् जब अर्थ और मन की

कभी उत्पत्ति ही नहीं हुई, तब उनका नाश ही क्या ? इसलिए वे अनष्ट ही हैं। जैसे कि किसी एक मिट्टी की मूर्ति में भ्रान्ति से कोई एक पुरुष अपने शत्रु की कल्पना कर लेता है, किन्तु ज्ञान से जब उसको मिट्टी की मूर्ति मालूम पड़ जाती है, तब वह मूर्ति न शत्रुरूप ही रहती है और न शत्रुजनित भय की कारण ही होती है, बस वही स्थिति यहाँ पर भी है॥४३॥
ज्ञानी पुरुष की दृष्टि में अर्थ और मन दोनों पारमार्थिक ब्रह्म-स्वभाव से ही स्थित हैं। वे जिस सांसारिक मिथ्यारूप से स्थित थे उस रूप से विलक्षण पूर्णानन्दात्मक पारमार्थिक सत्स्वरूप से ही स्थित हैं ॥४४॥
तत्त्वज्ञ की दृष्टि से सुखादि भोग एवं जगत् को कार्य-कारणरूप से जुटा देने में समर्थ काल, कालकृत जन्मादिविकार, भोगकर्ता एवं अज्ञों के शब्दादि विषय-ये सब ऐसे असत् हैं, जैसे समीप में सोये हुए पुरुष का स्वप्न ओर अधीर बालक को सामने भास रहा यक्ष ॥४५॥
जैसे धीर-वीर पुरुषकी दृष्टि में पिशाचबुद्धि अस्तित्व नहीं रखती, ऐसे ही ज्ञानी पुरुष की दृष्टि में अज्ञानियों के समस्त जगत् भी अस्तित्व नहीं रखते । अज्ञानी पुरुष ज्ञानी को भी बहुतकाल तक अज्ञानी समझता है । ठीक ही है, अज्ञानी की दृष्टि से तो वन्ध्या भी पुत्र-पौत्र आदि परम्परा से बढ़ती-रहती है ॥४६॥

तब तत्त्वज्ञानी पुरुष जगत् का स्वभाव कैसा मानते हैं, इस पर कहते हैं।
तत्त्वज्ञानी लोग तो ज्ञेयरूप न होते हुए भी स्वप्रकाशस्वरूप होने से ही अर्थाभास की तरह स्थित यानी भासमान (ज्ञेयरूप) तथा आदि और अन्त से शून्य ब्रह्मरूप बोध को संसार का
असली स्वभाव कहते हैं ॥४७॥
___ बाह्य अर्थों में कहे गये जानने के प्रकार को आभ्यन्तर मानसिक अर्थों में और समझना चाहिए, यह कहते हैं।
और मन के शब्दार्थ से रहित (मानसिक ज्ञान के अविषय) कालादि विभागकृत परिच्छिन्नता से वर्जित बोधरूपी जल मन एवं बुद्धिरूपी तरंगों से युक्त-सा प्रतीत होता है, परन्तु वह निर्मल ही ही है और इसीको प्रपंचगत स्वभाव समझते हैं ।।४८॥

इस तरह विस्तार के साथ अज्ञानी और तत्त्वज्ञानियों के जगत्-ज्ञान के जो दो प्रकार दिखलाये गये हैं, उनमें यथार्थरूप होने के कारण द्वितीय प्रकार ही उपादेय है, यह कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, शुद्ध आत्मा के भीतर संसार के पदार्थों तथा मन का संभव कहाँ है अथवा वे हैं ही क्या ? इस मन तथा जगत् के विषय में उत्पन्न हुई भ्रान्ति बिलकुल निरर्थक है। इसलिए आपसे यही कहना है कि आप ब्रह्मस्वभाव में स्थित रहिये ॥४९॥
___ अपनी असली स्थिति जब सुदृढ़ हो जाती है, तब जाग्रत् आदि तीनों अवस्थाएँ एकमात्र तुरीय बोधरूप बन जाती हैं तदनन्तर मन को मनन करनेका कोई विषय ही नहीं रह जाता, इससे मन भी
शान्त हो जाता है, यह कहते हैं।
शरत्काल के कमलों, तारों या मनुष्यों को आकाश की नाईं शुद्धज्ञानस्वरूप ब्रह्मस्वभाव में

स्थित पुरुषों को जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति इन तीनों अवस्थाओं से मन का अनुभव नहीं होता ॥५०॥
जिसमें अनन्त नानात्व (भेद) उपस्थित है, ऐसे सम्पूर्ण ज्ञेय का विधूनन करके हे श्रीरामचन्द्रजी, रज्जू में अध्यस्त सर्प का विधूनन कर अपने स्वरूप में स्थित रज्जू की नाईं आप भी अपने चिद्घन स्वभाव में स्थित हो जाइये ॥५१॥
बाह्य और आभ्यन्तर पदार्थों के स्वरूप को ज्ञप्ति ही धारण करती है, जैसे कि बीज शाखा तथा फल आदि के स्वरूप को धारण करता है । अतः हे श्री रामचन्द्रजी, बतलाइये तो सही, ऐसी स्थिति में अर्थ और मन कहाँ रहे ? ॥५२॥
ज्ञेय पदार्थों के अभाव से ज्ञप्ति (बुद्धि या वृत्ति) भी अनिर्वचनीय पदको प्राप्त हो चुकी है। इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, सम्पूर्ण विशेषों से शून्य स्वयंप्रकाश सद्रूप आत्मा ही शेष है ॥५३॥

पदार्थ और मन दोनों का निरूपण एक-दूसरे के अधीन होने से इनमें कोई भेद न रहने पर आखिर में एकमात्र भ्रान्ति ही इनमें सिद्ध होती है, यह कहा है।

217072 अर्थ ही मन है और वह अभावरूप भ्रम है तथा मन ही जगत् के पदार्थ रूप से परिणत होता है और वह भी अभावरूप भ्रम ही है ॥५४॥
217073
217074 तब ऐसी दशा में जगत् के पदार्थ और मन वे दोनों तत्त्वतः क्या है। इस पर कहते हैं। ब्रह्म के सम्पूर्ण वस्तुओं की आत्मा होने से कारणशून्य इस मनरूप से वही भासता है और भ्रम के अनुभव से पदार्थ भी मिथ्या ही भासता है ॥५५॥
217075 हे श्रीरामजी, जैसे कारणरहित अर्थों का प्रकाश होता है वैसे ही कारण रहित ही मन भी भासता है । बिजली की चमक के तुल्य अस्थिर यह मन इधर-उधर अपनी चंचलता प्रकट करता है ॥५६॥
217076 हे श्रीरामचन्द्रजी, एकमात्र मन का स्वरूप होकर आप भी इस संसार में भ्रान्त-से हो रहे हैं । एक आत्मस्वभाव का यदि आप परिज्ञान कर लेते हैं, तब तो आप न मनरूप हैं और न भ्रान्त-से ही हो रहे हैं ॥५७॥
217077 यह निश्चित है कि मन से ही यह संसार उत्पन्न होता है और आत्मज्ञान से शान्त हो जाता है । सीप में चाँदी के भ्रम के आकार का मनुष्य झूठ-मूठ में दुःख उठाता है ॥५८॥
217078 परन्तु ज्ञान ही परमात्मा का असली स्वरूप है और संसार का अभाव भी ज्ञानरूप ही है । निर्वाण से भिन्न 'अहम्' यह भ्रमरूप सत्ता तो एकमात्र दुःख के लिए ही है ॥५९॥
217079
217080 तब निर्वाण से भिन्न 'अहम्' यह भ्रमरूप सत्ता किस उपाय से शान्त होती है, वह उपाय बतलाते हैं।
217081 मृगतृष्णाजल के सदृश इस अहंकार का रूप असत् और शून्य ही है, इस तरह के आत्मा के परिज्ञान से यह अहंकार बिलकुल शान्त हो जाता है ॥६०॥
217082
217083 ऐसा कैसे होगा ? इस पर कहते हैं।
217084 सृष्टि के प्रारम्भ में ज्ञानमय ब्रह्मा सर्वज्ञ होने के कारण सृष्टि करने योग्य सभी पदार्थों को आत्मस्वरूप ही जानकर स्वयं उस तरह के ज्ञानयुक्त हिरण्यगर्भ होकर उसके संकल्प के अनुसार१९०४
217085 बाह्य और आभ्यन्तर पदार्थरूपता को अपने शुद्ध आत्मस्वरूप का परित्याग न करते हुए ही ऐसे प्राप्त हो गये, जैसे तरंगरूपता को जल ॥६१॥
217086
217087 ठीक है, ऐसा ही सही, किन्तु इससे प्रकृत में क्या आया, इस पर कहते हैं।
217088 इससे यह सिद्ध हुआ कि मूल से लेकर शाखा के अग्रभाग तक वृक्ष की जैसे एक ही सत्ता है वैसे ही ज्ञाता, ज्ञान और ज्ञेयरूप जगत् में भी अत्यन्त निर्विकारभाव को प्राप्त ज्ञेयपर्यन्त एक ही ज्ञप्ति की (ज्ञानस्वरूप ब्रह्म की) सत्ता सर्वत्र भास रही है, दूसरी सत्ता नहीं है ॥६२॥
217089
217090 सत्ता की एकता में दूसरा दृष्टान्त देकर उसका उपपादन करते हैं।
217091 जैसे लाखों योजनपर्यन्त दूर एक ही निर्मल आकाश भासता है, वैसे ही ज्ञेयपर्यन्त एक ही अखण्डित निर्मल ज्ञान भासता है ॥६३॥
217092
217093 ज्ञान की निर्मलता में भी यही दृष्टान्त है, यह कहते हैं।
217094 जैसे सर्वत्र विद्यमान एक आकाश शून्यरूप होने से निर्मल है, वैसे ज्ञान-ज्ञेयदशा में भी विद्यमान ब्रह्म निर्मल है, यह जानकर स्थित रहिये ॥६४॥
217095 जैसे घनीभूत होकर घी अपने को पाषाणरूप कर लेता है ऐसे ही चेतन विषयरूप होकर अपने को चित्तरूप करता है ॥६५॥|
217096 बोधरूप आत्मा के अज्ञान से ही देश, काल आदि सामग्री के बिना यह अज्ञानी आत्मा चित्तरूप बन गया है । वस्तुतः उक्त तर्कों से यह आत्मा एक ही स्थित है ॥६६॥
217097 शुद्ध चिदात्मा में यद्यपि अज्ञान आदि का कोई संभव नहीं है, तथापि अज्ञानकाल में एक दूसरों को बोध देने के लिए यह सब कल्पना की जाती है ॥६७॥
217098
217099 चूँकि अविद्या आदि का स्वरूप सर्वथा असंभव है, इसलिए तत्त्वज्ञान का उदय हो जाने पर अविद्या के साथ सब पदार्थ गल जाते हैं। इस तरह उपसंहार करते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, तत्त्वज्ञान से मूलअज्ञान के शान्त हो जाने पर महानुभाव लोग अभिमानरहित हो घी की तरह अपने स्वरूप में ही गलित हो जाते हैं तथा गल जाने से वे निरतिशयानन्दपूर्णभाव से शान्त होते हुए विक्षेपरहित हो निरन्तर समाधिरूपी विश्रान्ति में तत्पर होते हैं ॥६८॥
217100
217101 तैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
217102 चौवालीसवाँ सर्ग समाधिरूपी कल्पद्रुम को हर तरह से बोना चाहिये, ताकि उसके नीचे
217103 जीव का श्रान्त मनरूपी मृग अच्छी तरह विश्रान्ति पा सके, यह वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुने, समाधिरूपी वृक्ष की सत्ता का (स्थिति का) क्रमशः वर्णन कीजिये, जो विवेकी पुरुषों के जीवन के उपयोगी सब तरह के फलों से सुशोभित है तथा जो लता, पुष्प आदि से युक्त मनरूपी मृग को विश्रान्ति प्रदान करनेवाली है ॥१॥
217104 महाराज वसिष्ठजी ने
217105
217106 कहा : हे श्रीरामजी, सुनिये, मैं आपसे ऐसे समाधिरूपी वृक्ष का वर्णन कर रहा हूँ, जो विवेकीजनरूपी जंगल में पैदा हुआ है, जिसकी ऊँचाई अभी भी बढ़ती ही जा रही है, जो अपने पत्र, पुष्प एवं फलों से खूब लदा है और जो विवेकी पुरुषों को सब तरह से जीवन प्रदान करनेवाला है ॥२॥
217107 ___ शत्रुओं तथा सगे-सम्बन्धियों द्वारा हुए अपमान आदि से जन्य दुःख से या भाग्यवशात् अपने आप अथवा साधुओं या मित्रों आदि के उपदेश से या और किसी दूसरे निमित्त से तात्पर्य यह कि जिस किसी तरह से उत्पन्न हुआ जो संसाररूपी वन में परम वैराग्य है, उसीको विद्वान् लोग समाधिरूपी वृक्ष का बीज कहते हैं ॥३॥
217108 हे श्रीरामचन्द्रजी, चित्त को ही विद्वान लोग इस बीज का खेत बतलाते हैं, जो शुभकर्मसमूहरूपी हलों से खूब जोता गया है, शान्ति आदि जल से रात-दिन खूब सींचा गया है तथा निरन्तर बह रहे प्राणायामरूपी नहर से जो युक्त है ॥४॥
217109 यह संसार का परम वैराग्यरूप समाधि का बीज विवेकीजनरूपी जंगल में विवेकज्ञान से परिष्कृत चित्तरूपी भूमि में अपने ही आप जाकर गिरता है ॥५॥
217110 अपनी चित्तरूप भूमि में गिरे हुए पूर्वोक्त वैराग्यरूपी समाधिबीज को बढ़ाने की इच्छा से दृढ़ बुद्धि रखनेवाले खेदशून्य पुरुष को निम्नलिखित जलों से प्रयत्नपूर्वक निरन्तर उसे सींचते रहना चाहिये ॥६॥
217111 ___ सर्वप्रथम बुद्धिमान पुरुष को सज्जनों की संगतिरूपी नवीन क्षीर से, तदनन्तर शास्त्ररूपी अमृत से उसे सींचना चाहिये, यह कहते हैं।
217112 हे श्रीरामचन्द्रजी, बुद्धिमान् पुरुष को चाहिये कि वह शुद्ध, स्नेहयुक्त, पवित्र, मधुर और आत्मा के लिए हितकारक, चन्द्रमा के अमृत के सदृश सत्संगरूपी नूतन क्षीर से समाधि के बीज को सबसे पहले सींचे। उसके बाद 'नेति नेति' इत्यादि श्रुतियों द्वारा सम्पूर्ण द्वैत के निषेध से अन्तःकरण को सांसारिक पदार्थों से शून्य बना देनेवाले, पूर्ण, स्वच्छ, सब तरह के तापों की शान्ति हो जाने से अमृत की तरह स्वादिष्ट और शीतल तथा अमृत प्रवाह के नहर के तुल्य तत्त्वज्ञान के द्वारभूत श्रवण-मननादिरूप शास्त्रार्थों के निर्मल जलों से समाधि के बीज को सींचे ॥७,८॥
217113 संसार को त्याग देने की प्रबल इच्छारूप समाधिबीज को अपनी चित्तरूपी भूमि में गिरे जानकर बुद्धिमान् पुरुष
217114 को उसकी अनेक यत्नों से रक्षा करनी चाहिये ॥९॥
217115
217116 वे यत्न कौन हैं, इस पर कहते हैं।

217117 कायिक, वाचिक तथा मानसिक तप एवं दान से और अभिमान आदि से शून्य पदार्थों के संघटन से समर्थित पुण्यमय तीर्थ स्थानों में निवासरूपी वृत्ति के विस्तार की नानाविध कल्पनाओं से इस बीज की रक्षा करना चाहिए |१०॥
217118 इस तरह सींचने आदि के बाद बीज में जब अंकुर पैदा हो जाय, तब इसकी रक्षा के लिए अत्यन्त निपुण सन्तोषनामक पुरुष को उसकी मुदितानामक प्रियपत्नी के साथ संरक्षक बना देना चाहिये ।।११॥
217119 तदनन्तर पूर्ववासनाओं में स्थित आशारूपी विहंगों, आत्मा से भिन्न पुत्र, मित्र, आदि में अनुरागरूपी पक्षियों तथा ध्यानांकुर के नाश के लिए
217120
217121 झपट रहे काम, गर्व धन आदिरूप गीध को इसी सन्तोषनामक रक्षक द्वारा दूर भगा देना चाहिए ।।१२॥
217122 अहिंसाप्रधान होने से अत्यंत कोमल, यम, नियम, प्राणायाम, ईश्वरोपासनादि सक्रियारूपी झाड़ओं से इस अंकुर के खेत से रज को (रजोगुण को) दूर फेंक देना चाहिये तथा इसी तरह अचिन्त्य ब्रह्मलोकपद विवेकरूपी धूप से अज्ञानरूपी अन्धकार को भी दूर भगा देना चाहिये॥१३॥
217123 भोगों द्वारा क्षणभंगुर तथा तरंगों के समान चंचल, दुष्कृतरूपी मेघों से प्राप्त सम्पत्ति और प्रमदारूपी अनेक वज्र इस अंकुर के ऊपर गिरते हैं|१४॥
217124 इसलिए धैर्य, औदार्य तथा दया आदि यत्नों से एवं जप, स्नान, तप और दम आदि के द्वारा प्रणव के अर्थरूप त्रिशूल को धारण करके उन वज्रपातों का निवारण करना चाहिए ॥१५॥
217125 इस तरह से रक्षित इस ध्यान के बीज से विवेकनामक नवीन अंकुर उत्पन्न होता है, जो अत्यन्त पुष्ट और सौन्दर्य की अधिकता से उन्नत एवं श्रीसम्पन्न रहता है ।।१६॥
217126 जैसे अभिनव चन्दमा से आकाश सुन्दर प्रतीत होता है वैसे ही उस विवेक नामक नवीन अंकुर से आत्मप्रकाशयुक्त विकासशालिनी चित्तभूमि आलोक रहने से सुन्दर प्रतीत होती है |१७॥
217127 हे श्रीरामचन्द्रजी, उस अंकुर से दो पत्ते अपने-आप निकलते हैं। जिनमें एक का नाम तो वेदान्तशास्त्रों का विचार और दूसरे का नाम साधुपुरुषों का समागम है।।१८॥
217128 आगे चलकर यह अंकुर सन्तोषरूप त्वचा से वेष्टित तथा वैराग्यरूपी रससे रंजित हो काण्ड, दृढमूलता और अपनी ऊँचाई को ग्रहण करता है ।।१९॥
217129 शास्त्रार्थरूपी वर्षा का जल पाकर वैराग्यरूपी रस से जब इसकी आत्मा खूब पुष्ट हो जाती है तब यह अंकुर अपने थोड़े से ही समय में परम उन्नति को प्राप्त हो जाता है |२०॥
217130 वेदान्तशास्त्रों के विचार, साधुओं की संगति तथा वैराग्यरूपी रस से जब यह खूब मोटा हो जाता है तब राग-द्वेषरूपी बन्दरों के हिलाने-डुलाने से तनिक भी कम्पित नहीं होता ॥२१॥
217131 तदनन्तर विज्ञान से अलंकृत आकारवाले उस विवेक से आत्मरस से विलास करनेवाली एवं बहुत दूर देश तक जानेवाली (ई) ये लताएँ प्रादुर्भूत होती हैं ॥२२॥
217132 स्वात्मतत्त्व का स्पष्ट आविर्भाव, एकमात्र उसीकी सत्यता, आत्मस्वरूप में स्थिति, धीरता, निर्विकल्पता, समता, शान्तता, मैत्री, करुणा, कीर्ति और आर्यता ये सब लताएँ उसी एक विवेकरूपी अंकुर से निकलती हैं ।।२३॥
217133 यशरूपी पुष्पों तथा शान्ति आदि गुणरूपी पत्तों से शोभित इन लताओं से परिपुष्ट ध्यानरूप वृक्ष संन्यासी के लिए पारिजात-सा बन जाता है कल्पवृक्ष हो जाता है ॥२४॥
217134 हे श्रीरामजन्द्रजी, लता, पल्लव तथा पुष्पों से सुशोभित इस तरह का यह उत्तम ज्ञानरूपी वृक्ष (समाधिरूपी वृक्ष) दिन-पर-दिन भविष्यत् काल में मूलअज्ञान के उच्छेदक ब्रह्मसाक्षात्काररूपी ज्ञान का प्रदाता होता है, जिससे कि सप्तम भूमिका तक विश्रान्ति प्राप्त हो जाय ॥२५॥
217135 यशरूपी पुष्पों के गुच्छों से भरा, गुणरूपी पत्तों के विलास से भूषित, वैराग्यरूपी रससे विस्तार को प्राप्त तथा प्रज्ञारूपी मंजरियों से अलंकृत यह
217136 () शाखा-प्रशाखाओं के रूप में फैलकर बहुत दूर देशतक जानेवाली यह साधारण अर्थ है। इसका विशेष अर्थ 'अपरिच्छिन्न आत्म-प्रदेश में जानेवाली' है ।
217137
217138 समाधिरूपी वृक्ष सारी दिशाओं को ऐसे शीतल कर देता है जैसे कि वर्षा ऋतु में मेघ, एवं सांसारिक ताप को ऐसे शान्त कर देता है, जैसे कि सूर्य के ताप को चन्द्रमा ॥२६,२७॥
217139 जैसे मेघ छाया का विस्तार करता है वैसे ही यह भी शमतारूपी छाया का विस्तार करता है और शम भी चित्त की स्थिरता को ऐसे बढ़ाता हैं, जैसे पूर्वी हवा बादल को |२८॥
217140 आत्मज्ञान के मूलबन्ध को यह अपने से ही ऐसे बाँध देता है, जैसे कुलाचलपर्वत स्थित अपने मूल को । हे श्रीरामजी, यह वृक्ष, अपने ऊपर कैवल्यनामक फल देनेवाले शान्ति आदि मांगलिक गुच्छों की शोभा रचता है ॥२९॥
217141 पुरुष के दृश्यरूपी जंगल में छाया के वितान से वेष्टित इस विवेकरूपी कल्पवृक्ष के दिन-दिन बढ़ने पर हे श्रीरामचन्द्रजी, चित्तरूपी भूमि के आध्यात्मिक, आधिभौतिक तथा आधिदैविक तापों का हरण करनेवाली उल्लसित हो रही बुद्धिरूपी लता से तुषारगर्भ के समान एक सुन्दर शीतलता प्रवृत्त होती है॥३०,३१॥
217142 अनेक जन्मों के नानाविध दुःखों से जीर्ण, दैवात् सन्मार्ग प्राप्त हो जाने पर भी नाना वादियों के कोलाहल से व्यग्र होकर उस मार्ग से भ्रष्ट एवं विभिन्न संसारप्रान्तों में घूमते रहने से श्रान्त यह मनरूपी पथिक मृग इसी वृक्ष की शीतल छाया में आकर विश्राम करता है ॥३२॥
217143 एकमात्र सत्ता ही जिसकी आत्मा है ऐसे पुरुषरूपी चमड़े का अपहरण करने के लिए काम, क्रोध आदि छः व्याध इसके पीछे पड़े हैं। अनेक प्रकार के असार शरीर आदि रूप कण्टकों के कुंजों में बार-बार छिपकर यह अपने को बचाने की चेष्टा करता है। यहाँ तक कि उन कुंजों में बार-बार छिपने की कोशिश करने से इस मृग का मुख उस शरीर के अन्दर वर्तमान नाना प्रकार के दोषरूपी काँटों से जर्जर हो गया है ॥३३॥
217144 वासनारूपी पवन से प्रेरित संसाररूपी जंगल में दौड़ रहा यह मृग अहन्तारूपी मृगतृष्णा की ओर सदा दौड़ते रहने से अन्तःकरण के तृष्णारूपी विषके दाह से अत्यन्त व्याकुल हो गया है ॥३४॥
217145 यह मनरूपी मृग अनेक प्रकार के भोगों में आदर रखनेवाला है, थोड़े में कभी सन्तुष्ट नहीं रहता । यही कारण है कि चाहे कितना ही दूर क्यों न हो, लेकिन वहाँ भी उपजे हुए हरे-हरे तृणरूपी विषयों में बराबर दौड़ते रहने से इसका शरीर बिलकुल जर्जर हो गया है। (क्या कहा जाय ?) यह तो पुत्र, पौत्र आदिकों के रात-दिन परिपालन की चिन्ता में ही व्यस्त रहने के कारण आधिभौतिक, आधिदैविक एवं आध्यात्मिक तीन तरह के तापों से अनर्थरूपी गड्ढे में जा गिरा है ॥३५॥
217146 सम्पत्तिरूपी लताओं में पैर फँस जाने से जब यह उठकर भागना चाहता है तब पुनः लड़थड़ाकर गिर पड़ता है, इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, शत्रु, चोर तथा राजा आदि इसे शीघ्र पकड़कर बाँध ले जाते हैं, खूब पीटते हैं तथा नाना प्रकार के दण्ड लगाते है। इन सब संकटों से इसका शरीर अत्यन्त कुण्ठित हो गया है। किसी काम का नहीं रह गया है। तृष्णारूपी सुन्दर नदी का अवगाहन करनेवाला यह, क्षुधा, पिपासा, शोक, मोह आदिरूप तरंगों से दूर फेंक दिया जाता है ॥३६॥
217147 अनेक व्याधिरूपी दुष्ट व्याधों के दुःखों से पलायन में तत्पर यह मृग दैव की संभावना से रहित है। व्याधों के आगमन से मानों इसने अपने आकार को संकुचित कर लिया
217148
217149 है ॥३७॥
217150 नेत्र आदि ज्ञानेन्द्रियों के आस्वाद के विषय गीतों, घण्टा के शब्दों तथा जव आदि अंकुरों के निमित्तभूत व्याधों के खेत आदि से उत्पन्न दुःखरूपी बाणों से शंकित, काम, क्रोध आदि शत्रुओं के आक्रमण से व्यग्र तथा पत्थरों के प्रहारों के तुल्य पूर्व-पूर्वकाल के दुःखों के अनुभवरूप संस्कारों से युक्त यह मनरूपी मृग है ॥३८॥
217151 स्वर्ग, नरक आदिरूप ऊँचे-नीचे स्थानों में क्रमशः चढ़ने गिरने से इसके मस्तक में चक्कर आ गया है तथा काम, क्रोध आदिरूप पत्थरों की निरन्तर चोट खाने से यह चूर्ण-चूर्ण हो गया है ॥३९॥
217152 तृष्णारूपी सुन्दर लताओं में छिपते रहने से इसका शरीर घावयुक्त हो गया है । इसने अपनी बुद्धि से अनेक तरह के आचारों की कल्पना कर रक्खी है। हे श्रीरामचन्द्रजी, यह परमात्मा की माया के विषय में अशिक्षित है ॥४०॥
217153 यह इन्द्रियरूपी गाँव में आकर भागने में तत्पर है। जिसको वश में कर लेना कोई लड़कों का खेल नहीं है ऐसे कामरूपी गजेन्द्र की भयानक गर्जना से यह मर्दित हो चुका है ॥४१॥
217154 विषयरूपी अजगरों के भयानक विषरूपी फुफकार से यह मूर्च्छित हो गया है तथा कामिनीरूपी भूमि में कामुक यह मनरूपी मृग विषयरस से प्रायः मर्दित हो गया है ॥४२॥
217155 क्रोधरूपी दावाग्नि से यह जल गया है । यही कारण है की इसकी पीठ पर मानों फोड़ा हो जाने से इसे बाहर दाह हो रहा है। और हे श्रीरामजी, विषयों में बार-बार भ्रमण करते रहने से अनेक तरह के चिन्तारूपी दुःखों से इसके भीतर भी भारी दाह उठ रहा है।४३॥
217156 अपनी आत्मा में संलग्न अनेक अभिलाषारूपी मच्छर इसे काट-खाते हैं और यह भी उनके भय से वेगपूर्वक आगे भाग रहा है॥४४॥
217157 यह तो अपने ही कर्म और कर्तृता के फर में पड़कर उद्भ्रान्त हो गया है, फिर भी एक दारिद्र्यरूपी व्याघ्र इसके पीछे लगा है । स्त्री, पुत्र आदि में आसक्ति रूपी व्यामोहमिहिका से अन्धा बना देनेवाले कुहरे से अन्धा होकर कपटरूपी पर्वत की चोटियों पर चढ़ते समय नीचकृत्यरूपी गड्ढों में गिर जाने से इसका शरीर भग्न हो गया है ॥४५॥
217158 मानरूपी सिंह के समुल्लास से इसके हृदय में उत्कम्पन हो रहा है इसकी छाती धड़क रही है, और उससे यह आतुर हो गया है तथा प्रसिद्ध मृत्युरूपी व्याघ्र से प्रहार करते समय अगस्त वृक्ष के पुष्प की नाईं सुखपूर्वक विदीर्ण करने योग्य यह दृष्ट है ॥४६॥
217159 निर्जन जंगल में गर्वरूपी अजगर इसको शीघ्र निगल जाने के लिए चिरकाल से प्रतीक्षा कर बैठा है। नानाविध कामनाओं की सिद्धि के लिए चारों ओर अपनी दीनता प्रकटकर भीख माँगने के निमित्त इसने दाँतों रूपी मानों जव के अंकुर फैला रक्खे हैं ॥४७॥

स्त्री के लिए बने हुए युवावस्थारूपी प्रियमित्र ने क्षणभर इसका आलिंगन कर इसे फिर छोड़ दिया है। झंझावात के सदृश कुपित इन्द्रियों ने दुर्गम नरक लोक तथा स्थावर आदि योनिरूप अनेक जंगलों में ले जाकर इसे बार-बार फेंक दिया है।४८॥
हे राजन्, इस तरह का यह मनरूपी मृग अनेक जन्मों के संचित पुण्य के उदय से कभी अधिकारी शरीर में शम आदि साधनों से युक्त होने पर इस पूर्वोक्त समाधिरूपी वृक्ष के नीचे विश्रान्तिसुख को ऐसे प्राप्त करता है, जैसे रात में शीत तथा अन्धकार से पीड़ित प्राणी सूर्य का उदय होने पर ॥४९॥

हे श्रोताओं, ताली, तमाल, बकुल आदि वृक्षों के मूल के नीचे प्राप्त होनेवाले विश्रामों के सदृश भूलोक से लेकर सत्यलोकपर्यन्त के निवासों में प्रचुर फूलों के विलासरूपी हासों के सदृश अनित्य भोगआभासों के निमित्त यानी उनमें फँसे रहने के कारण जिस निरतिशय भूमानामक सूख का नाम भी आत्मज्ञान-शून्य लोग नहीं जानते, ऐसे पुनर्जन्म से शून्य मोक्षनामक विश्रान्तिसुख को आपका अपना मनरूपी मृग उस ध्यानरूपी कल्पवृक्ष के ही नीचे आकर प्राप्त कर सकता है, जिसका मैंने अभी आप लोगों से वर्णन किया है ॥५०॥

चौवालीसवाँ सर्ग समाप्त
पैंतालीसवाँ सर्ग ध्यानरूपी वृक्ष के ऊपर मन को चढ़ाने का क्रम तथा उत्तरोत्तर भूमिकाओं में आरूढ़ हो रहे मन का सुखोत्कर्ष यह वर्णन । ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे शत्रुनाशक श्रीरामजी, इस तरह ध्यानरूपी कल्पवृक्ष के ऊपर विश्रान्ति ले रहा मनरूपी हरिण उसी वृक्ष पर प्रेम करने लग जाता है, दूसरे वृक्ष पर नहीं जाता ॥१॥
अनन्तर कुछ समय के बाद वह विवेकपूर्ण ध्यानवृक्ष पाँच कोशों के भीतर स्थित पारमार्थिक आत्मस्वरूपभूत मोक्षफल को धीरे-धीरे पूर्णरूप से प्रकट करता है यानी प्रत्यक्ष कराता है ॥२॥

चतुर्थ भूमिका में असंभावना दोष का थोड़ा विनाश रहता है और मन्द अन्धकार में घट आदि की जैसी संभावना होती है, वैसी उसमें भी आत्मतत्त्व की संभावना होती है, इससे पहले चतुर्थ भूमिका का द्वार बतलाते हैं।
उस उत्तम ध्यानरूप वृक्ष के नीचे विश्रान्ति ले रहा यह अपना मनरूपी मृग उस मोक्षरूप ध्यानवृक्षफल को देखता है, जो शाखा के आगे लगा हुआ है ॥३॥
बड़े भारी अध्यवसाय (प्रयत्न) से भरा तथा अपने सब धर्मों को छोड़ देनेवाला यानी परमविरक्त पुरुष उक्त फल का स्वाद लेने के लिए उस वृक्ष पर चढ़ता है ॥४॥
__ कैसे चढ़ता है, इसे कहते हैं।
जो अध्यवसायी जड़ता है, वह सबसे पहले विवेक वृक्ष के ऊपर अपना पैर दृढ़ जमा लेता है, फिर पहले की संसारवृत्तियों का एकदम त्याग कर देता है। ऐसा करने पर वह ऐसे ऊँचे स्थान पर अपना स्थान बना लेता है कि फिर कभी नीचे नहीं गिरता ॥५॥
उक्त उत्तम फल की इच्छा से विवेकरूपी वृक्ष पर चढ़ा हुआ पुरुष अपने पहले के संस्कारों को उस तरह छोड़ देता है, जिस तरह साँप अपनी केंचुल को छोड़ देता है। संस्कारों का त्याग कर देने से पहले का कुछ भी स्मरण नहीं होता, यह भाव है ।।६॥
यदि उसे कुछ पहले का स्मरण हुआ, तो भी वह जोर से हँसने लग जाता है और अपने को ऊँचे विवेकवृक्ष के ऊपर चढ़ा देखकर विचारता है कि इतने समय तक मैं विषय

सुखों की लालच से कितना दीन बना था ।।७॥
सम्पूर्ण भूतों पर करुणा आदिरूप () इस वृक्ष की शाखाओं में भ्रमण कर रहा यानी व्युत्थानकाल में विहार कर रहा यह मनरूपी मृग लोभ आदिरूप व्यालों को नीचे करके पूर्णकाम सम्राट् की तरह शोभित होता है ॥८॥
सद्बुद्धिरूपी चन्द्रमा को निगल जानेवाली अमावस्या की पंक्तिभूत तथा दुःखरूपी चन्द्रमा में अनेकत्व की भ्रान्ति पैदा कर देनेवाली तिमिररोग की पंक्तिरूप लोहे की निर्मित श्रृंखला-सी प्राणियों के बन्धन की हेतु तृष्णा दिन पर दिन () इसको छोड़ती जाती है ।।९॥
यह न तो प्राप्त वस्तुओं की उपेक्षा करता है और न अप्राप्त वस्तुओं की अभिलाषा करता है, बल्कि सम्पूर्ण वृत्तियों में चन्द्रमा की नाईं सौम्य तथा शीतल अन्तःकरण से युक्त होकर स्थित रहता है ।।१०॥
अध्यात्मशास्त्र से अतिरिक्त शास्त्रों के अनुसार प्रवृति होने पर प्राणियों को ब्रह्मलोकपर्यन्त उन्नत स्थान प्राप्त होते हैं तथा स्वाभाविक प्रवृत्ति होने पर नरकपर्यन्त निम्न श्रेणी के स्थान प्राप्त होते हैं इस तरह संसार की उन्नत और अवनत दशाओं को अज्ञानावस्था में देख रहा यह अध्यात्मशास्त्र के विषय शम, दम, सन्तोष आदि रूप पल्लवों में ही अपने स्वरूप को छिपाकर अवस्थित रहता है।११॥
भयंकर विषवृक्षलताओं में विकसित विषमय पुष्पसमूहरूपी दाँतों से युक्त अपनी पूर्वोक्त सातों अज्ञान की भूमिकाओं को भीतर देख रहा यह, उस हीन अवस्था को हँसता है।१२॥
उस ध्यानरूपी वृक्ष के उन स्कन्धप्रदेशों में यानी उत्तरोत्तर भिन्न-भिन्न भूमिकाओं में आरूढ़ हो रही (2) मनोहारिणी चित्तवृत्ति से यह राजा की तरह शोभता है।१३॥
पुत्र, स्त्री, मित्र तथा धन आदि सभी पदार्थों को यह जन्मान्तर में प्राप्त किये गये या स्वप्न में पैदा हुए के समान देखता है ॥१४॥
दूसरों को खुश करना ही जिसमें प्रधान कार्य है ऐसी राग, द्वेष, भय, उन्माद, मान तथा मोह की महत्ता से नट के व्यवहार की नाईं शीतल तथा निर्मल चित्त इस ज्ञानी के सब व्यवहार दिखाई देते हैं ॥१५॥
उन्मत्त के चेष्टित के समान आकारवाली, सामने स्थित भी तरंग के समान क्षणभंगुर आधारवाली संसाररूपी मृगतृष्णा की नदी की गति को मिथ्या समझकर वह हँसता है ॥१६॥
अपूर्व पद में विश्रान्त जीवन धारण कर रहा भी मृतक के सदृश वह योगी स्त्री, पुत्र आदि सांसारिक किसी पदार्थ की चिन्ता नहीं करता ॥१७॥
किन्तु केवल शुद्ध बोधमय, महाउन्नत उस एक आत्मज्ञान रूप फल में ही एकमात्र अपने चित्त को लगाकर पंचमभूमिकादि स्थानों में आरूढ़ होता है ॥१८॥
अपनी पूर्वावस्था की आपत्तियों का
() आदिपद से यहाँ 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः' इत्यादि दैवी सम्पत्तियों का ग्रहण है । ___() जिस दिन शुभेच्छा उत्पन्न होती है उस दिन से लेकर प्रतिदिन निरन्तर क्षीण होती जा रही यह तृष्णा चतुर्थ भूमिका में पहुँचकर बिल्कुल साथ छोड़ देती है । 'रसाऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' ऐसा भगवान् ने भी कहा है ।
(8) अर्थात् चिड़ियों की नाईं एक शाखा से उड़कर दूसरी पर जा बैठ रही ।

बार-बार स्मरण करके सन्तोषरूपी अमृत से परिपुष्ट होकर अनर्थरूपी अर्थों के (धनों के) नाश में भी सन्तुष्ट ही होता है ।।१९॥
जैसे सोया हुआ पुरुष किसी से जगा दिये जाने पर निद्रासुख के विच्छेद से उद्वेग को प्राप्त हो जाता है वैसे ही भोगदायक अवश्य कर्तव्य व्यवहारों में भी वह योगी दूसरों के द्वारा समाधिरूपी निद्रा से जगा दिये जाने पर समाधिसुख के विच्छेद से अत्यन्त उद्वेग को प्राप्त हो जाता है।२०॥
बहुत दूर का रास्ता तय करनेवाले पथिक की तरह चिरकालतक के मूर्खता प्रयुक्त अनेक जन्म-मरण-परम्पराओं में चक्कर लगाते रहने से उत्पन्न श्रम के कारण अत्यन्त थका हुआ यह पुरुष अति उदार निरन्तर बाधित आत्मविश्रान्ति चाहता है ॥२१॥
प्राणधारणमात्र से अन्य पुरुषों के समान भी यह अपने भीतर अहंभाव के अभिमान से बिलकुल शून्य हो पूर्ण आत्मा में ऐसे शान्त हो जाता है, जैसे निःश्वास से बोधित होने पर भी बिना इन्धन की अग्नि ॥२२॥
पूर्वाभ्यास के बल से धीरे-धीरे बाह्य पदार्थों में हो रही विरक्ति का, यथाप्राप्त भोगों पर पड़ी दृष्टि की नाईं, यह निराकरण नहीं कर सकता ॥२३॥
परमार्थरूप फल प्रदान करनेवाली उस महापदवी के ऊपर चल रहा यह ज्ञानी पुरुष वाणी के भी अगोचर छट्ठी भूमिका में प्राप्त हो जाता है।२४॥
बिना प्रयत्न किये ही कहीं से यानी दूसरों के प्रयत्न से दैववशात् प्राप्त हुए भोगों में यह ऐसे विरक्त हो जाता है, जैसे मरुभूमि में पथिक ॥२५॥
संसार की वृत्तियों में सुप्त, क्षीण उन्मत्त की तरह आनन्दयुक्त तथा भीतर में पूर्ण मनवाला यह मौनी पुरुष किसी अनिर्वचनीय स्थिति को प्राप्त हो जाता है ॥२६॥
वह ज्ञानी पुरुष उस तरह के स्वरूप में पहुँचकर क्रमशः मोक्षरूप परमार्थफल के निकट ऐसे प्राप्त हो जाता है, जैसे सिद्धयोगी मेरु के शिखर पर ॥२७॥

__उस योगी की सप्तमभूमिका में कैसी स्थिति रहती है, यह बतलाते हैं। __तदनन्तर सप्तमभूमिका में प्राप्त आकाश के सदृश वह योगी सम्पूर्ण बुद्धि का ($) परित्याग कर निरतिशय भूमानन्द ब्रह्मभावरूप फल ग्रहण करता है, उसका स्वाद चखता है, उसका भोग लगाता है और उसी से तृप्त होता है (ऽ) ॥२८॥

217205 हे श्रीरामचन्द्रजी, संकल्पित पदार्थों के परित्याग से दिन-पर-दिन जो विस्तृत शुद्ध आत्मस्वभाव में विश्रान्ति होती है वही परमार्थ की प्राप्ति कही जाती है ।२९॥
217206 त्रिपुटीरूपी अपने अर्थ को विलीन कर भेदबुद्धि अभेदरूप में ही जो अवशिष्ट रह जाती है यानी त्रिपुटीभेद का साक्षी चेतन ही अपने अर्थों का विलय कर जो शेष रह जाता है, उसीको विद्वान् लोग आदि और अन्त से रहित शुद्ध एक ब्रह्म कहते हैं ॥३०॥
217207 हे श्रीरामचन्द्रजी ___($) 'अखिलां बुद्धि विहाय' इससे इस योगी की आत्यन्तिक वासना का क्षय और मन का नाश दिखलाया गया है ।
217208 (s) आवरण का भंग होने से ग्रहण करता है, विक्षेपशून्य स्फुरण होने से स्वाद चखता है, एकमात्र उसी में वृत्ति के स्थित रहने से उसका भोग लगाता है और पूर्णस्थिति होने से तृप्त होता है इस तरह चतुर्थी आदि भूमिकाओं के फलों का 'गृह्यादि' इत्यादिपदों से लाभ दिखलाया गया है।
217209
217210 लोक-एषणा, स्त्री-एषणा और धन-एषणा (A) से शून्य जो पुरुष है वही उस ब्रह्मपद में विश्राम पाता है ॥३१॥
217211 दृश्य तत्त्व के शोधन से सन्मात्र परमार्थ और द्रष्टा के तत्त्व के शोधन से चिन्मात्र परमार्थ के अखण्डैक्यरूप निरतिशयानन्दात्मभूत परमसाक्षात्कारवृत्तिरूप परिणाम से भेद बुद्धि ऐसे नष्ट हो जाती है, जैसे ताप से हिम की लेखा ॥३२॥
217212
217213 खींचकर छोड़ देने के पश्चात् धनुष की स्थिति की तरह चित्त की अखण्डाकार वृत्ति का उपरम हो जाने पर पुनः उसकी पूर्वावस्था की स्थिति कदापि नहीं आ सकती, यह आशंका कर कहते हैं।
217214 आत्म-साक्षात्कार कर चुके योगी के चित्त की स्थिति, खींचकर छोड़ देने के बाद धनुष आदि कठोर वस्तुओं की उपमा से रहित अत्यन्त कोमल फूलों की माला की तरह होती है, किसी दूसरी स्थिति का संभव नहीं है । पृथ्वी पर पड़ी फूल की माला सीधी-टेढ़ी चाहे जिस किसी तरह से स्थापित हो जाने पर वह वैसी ही ज्यों-की-त्यों स्थित रहती है। धनुष की तरह उसकी पूर्वावस्था नहीं आती । धनुष तो खींचकर छोड़ देने के बाद ज्यों-का-त्यों हो जाता है, यह तात्पर्य है।।३३॥
217215 जैसे पत्थर या काठ के स्तम्भ में स्थित अप्रकटित अंगोवाली मूर्ति न तो सद्रूप है और न असद्रूप ही है वैसे ही परमात्मा में इस विश्व की स्थिति है ।३४॥
217216 इस तरह यह निश्चित है कि बोध होने के पहले यानी अज्ञानदशा में प्रपंचसहित ब्रह्म में निष्प्रपंच ब्रह्मस्वभाव का अज्ञान होने से उसका ध्यान नहीं किया जा सकता । और यह उपयुक्त है भी नहीं। ब्रह्म का साक्षात्कार होने पर तो स्वयं ब्रह्मस्वरूप होकर तत्वज्ञानी पुरुष उस ब्रह्म में ही अवस्थित रहता है (तब भला उसका ध्यान वह कैसे कर सकता है ?) कहने का तात्पर्य यह कि सोता या जागता हुआ कोई भी पुरुष अपने में यह ध्यान नहीं करता कि मैं सो रहा हूँ या मैं सुषुप्त हूँ॥३५॥
217217
217218 सोकर उठने के बाद जैसे पुरुष को स्वाप्नित पदार्थों में तुच्छ बुद्धि होने से आत्यन्तिक विरक्ति रहती है वैसे ही तत्त्वज्ञानी पुरुष इन सांसारिक प्रपंचों में आत्यन्तिक विरक्ति कर सकता है, इस आशय से कहते हैं।
217219 दृश्य पदार्थों में जिस पुरुष की आत्यन्तिक विरक्ति देखी जाती है वही तत्त्वज्ञानी है, क्योंकि दृश्य प्रपंचों के त्याग में अज्ञानी समर्थ नहीं है ॥३६॥
217220
217221 यदि ध्यान नहीं है, तो फिर ध्यान के विषय ब्रह्म में समाधि कैसे? क्योंकि धारणा, ध्यान और समाधि- इन तीनों का विषय एक ही निश्चित है। देखिये भगवान् पतंजलि के सूत्र- 'देशबन्धश्चित्तस्य
217222 (2) जनता में प्रसिद्धि प्राप्त करने की अभिलाषा का नाम लोकैषणा है, मुझे सुन्दर स्त्री प्राप्त होवे इस इच्छा का नाम दारैषणा है तथा मैं इस संसार में खूब धनी हो जाऊँ इस अभिलाषा नाम धनैषणा है । पुत्रप्राप्ति की अभिलाषा स्त्रीप्राप्ति के अधीन है, अतः उसका पृथक् ग्रहण नहीं है । यहाँ कहने का तात्पर्य यह है कि स्त्री-अभिलाषा के परित्याग से पुत्रप्राप्ति की अभिलाषा का त्याग तो अर्थतः लब्ध है । इन तीन एषणाओं में ही सबका अन्तर्भाव है ।
217223 A
217224
217225 धारणा', 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्', 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' 'त्रयमेकत्र संयमः । इस पर कहते हैं।
217226 प्रमाता, प्रमेय और प्रमाण स्वरूप या ज्ञाता, ज्ञेय और ज्ञानस्वरूप जगत् का एकमात्र साक्षिस्वरूपज्ञानरूप से जो बोध है वही यथार्थ स्वभाव में उत्तम स्थिति का कारण होने से 'सुष्ठु सम्यग् आधानं समाधिः' - ऐसा विग्रह करने से 'समाधान' शब्द से कहा जाता है। हे श्रीरामचन्द्रजी, उस तरह के बोधस्वभाव से ही यह सारा प्रपंच शाश्वत होता है ॥३७॥
217227
217228 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यं समाधिः' भगवान् पतंजलि के इस वचन का भी दृष्टा और दृश्य को एक बनाकर उसके द्वारा मन के विलय में ही तात्पर्य है, इस आशय से कहते हैं॥
217229 __द्रष्टा आदि त्रिपुटी का लय होने से अखण्ड एक आत्माकार में जब मन की वृत्ति स्थित हो जाती है, तब वह ज्ञानी एक आत्मसमाधि में स्वयं विश्रान्त हो जाता है ॥३८॥
217230 दृश्य पदार्थों में जो विरक्तिभाव है यानी जड़ता आदि दुःखों के त्यागपूर्वक एकमात्र चिदानन्दैकरस की स्थिति है वही तत्त्वज्ञानी का अपना ब्रह्मस्वभाव है । दृश्य पदार्थों के स्पन्दन को ही - दृश्य पदार्थों की ओर चेष्टाशील बनने को ही ज्ञानी महानुभाव लोग अतत्त्वज्ञता (अज्ञान) कहते हैं ॥३९॥
217231 अज्ञानी को ही संसार के पदार्थ रुचिकर प्रतीत होते हैं, तत्त्वज्ञानी को नहीं । क्योंकि
217232 जो अमृतपान कर चुका है, उस प्राणी को कटु मद्य नहीं रुचता ॥४०॥
217233
217234 यदि बार-बार अपने स्वरूप के अनुसन्धान को (स्मरण को) ही आप ध्यान समझते हैं, तो वह जागरूक पुरुष के जाग्रतात्मा में हुए स्वरूप अनुसन्धान की तरह विद्वान् महानुभावों को सहज सिद्ध है, यह कहते हैं।
217235 तृष्णारहित, आत्मनिष्ठ होने के कारण तीनों एषणाओं का त्याग कर चुके तत्त्वज्ञानी योगी का ध्यान इच्छा न रहने पर भी अपने-आप स्वयं होता रहता है ॥४१॥
217236
217237 _ 'वितृष्णस्य' (तृष्णारहित) इस विशेषण का तात्पर्य खोलते हैं।
217238 आत्मस्वरूपानुसन्धानरूपी ध्यान तो तृष्णादिविक्षेप के कारण ही स्फुरित होता है यह सर्वत्र प्रसिद्ध है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है । किन्तु जिस तत्त्वज्ञानी को तृष्णा ही नहीं है उसके स्वरूप को छोड़कर उसका वह कौन ध्यान कैसे कहाँ रहता है ? ॥४२॥
217239 अथवा ज्ञानी की तृष्णा भी अनन्त है, क्योंकि यह स्वयं विभागरहित अपरिच्छिन्न आत्मस्वरूप से ही उदित है । इसलिए चिन्तनीय बाह्य पदार्थ का जैसा बोध हो, उसे वह चाहे समाधि में लगावे या व्यवहार में, किन्तु उसकी तृष्णा की पूर्ति में वह समर्थ नहीं है ॥४३॥
217240 पंखरहित पर्वत की स्थिति की
217241 तरह बाह्य पदार्थों में तृष्णारहित उस ज्ञानी का अनुभवरूप अनन्त ध्यान स्वयं प्रवृत्त होता है, किसी यत्न की उसे अपेक्षा नहीं होती ॥४४॥
217242 एकमात्र यही कारण है कि जब तक शुद्ध बोधस्वरूप आत्मा का उदय नहीं हो पाता, तभी तक समाधि के लिए यत्न की अपेक्षा रहती
217243
217244 है । शुद्ध बोधस्वरूप आत्मा के साक्षात् अनुभूत होने पर तो ज्ञानी हो जाने से समाधि के यत्न की कोई आवश्यकता ही नहीं रह जाती, यह तत्त्वज्ञानी महानुभावों की उक्ति है । ठीक ही है, अग्नि के प्रज्वलित हो जाने पर उसमें घृतबिन्दु की स्थिति कभी नहीं रह सकती ॥४५॥
217245
217246 विक्षेप पैदा करनेवाले रागादि दोषों का जो आत्यन्तिक विनाश है, उसीको समाधि कहते है, यह तो तत्त्वज्ञ पुरुषों में ही संभव है, अतः उन तत्त्वज्ञ महानुभावों को नमस्कार करना
217247 चाहिए, यह कहते हैं।
217248 विषयों से जो आत्यन्तिक विरक्ति है, अर्थात् बाह्यपदार्थों की तृष्णा का जो आत्यन्तिक विनाश है, वही समाधि कही गई है। जिसको सांसारिक पदार्थों में अत्यन्त वैराग्य हो गया है, उस ब्रह्मरूपी मनुष्य को नमस्कार है ॥४६॥
217249 हे श्रीरामचन्द्रजी, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं कि विषयों से वैराग्य के अत्यन्त दृढ़ हो जाने पर मनुष्य के आत्मध्यान को इन्द्र के सहित सुर और असुर भी नहीं हटा सकते ॥४७॥

217250
217251 वज्र के समान दृढ़ विषयों से विरक्ति भी ध्यान ही है, अतः उसकी प्रशंसा करते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, विषयों में उत्पन्न हुए अत्यन्त दृढ़ वैराग्य को ही आप वज्र के समान दृढ़ ध्यानरूप बना लीजिये, क्योंकि आत्मज्ञान से भेद के नष्ट हो जाने पर तृण के तुल्य दूसरे पदार्थों के ध्यान से कौन-सा मतलब सिद्ध होगा ? ॥४८॥
217252
217253 यही कारण है कि तत्त्वज्ञ पुरुषों के लिए विश्व शब्द किसी अर्थ को नहीं रखता इसका अर्थ बाधित है, यह कहते हैं।
217254 संसारशब्द का अर्थ मूों के लिए ही है, तत्त्वज्ञानियों के लिए नहीं। इसलिए हे पण्डितों, जिस भूमानन्द ब्रह्म में संसार के विशेषज्ञान और अज्ञान, तत्त्वज्ञानी और मूर्ख एवं संसार और संसार के प्रभु परमेश्वर का अभेदरूप से भान होता है उसी में आप लोग विश्राम करें ॥४९॥
217255 क्योंकि मनन आदि बोधरूप भूमियों में आरूढ़ हो रहे विवेकियों या आत्मसाक्षात्कारादि भूमियों में आरूढ़ हो चुके सिद्ध महानुभावों में से किसी ने भी पदार्थों में आत्मा से अतिरिक्त सत्ता या असत्ता या द्वैतता या एकता का इस संसार में आज तक निर्णय नहीं किया है ॥५०॥
217256
217257 आत्मस्वरूप में विश्रान्त होने के उपाय बतलाते हैं।
217258 इस आत्मस्वरूप में विश्रान्ति का प्रथम उपाय निरन्तर अध्यात्मशास्त्र का अभ्यास और दूसरा साधु पुरुषों की संगति है तथा तीसरा उपाय इस निर्वाण में ध्यान है । सज्जनों, इनमें उत्तरोत्तर उपाय श्रेष्ठ हैं ॥५१॥
217259 नित्य अपरोक्ष, अपरिच्छिन्न यही ब्रह्मचिति जीव नामक अपने प्रतिबिम्ब के दर्पणस्वरूप अन्तःकरणभूत उपाधि के कारण परस्पर भिन्न-भिन्नरूप को ग्रहण करती है। प्रिय तथा अप्रिय विषयों का संघटन करनेवाले ब्रह्मा से लेकर तृणपर्यन्त शेष विशेष पदार्थों से सम्बन्ध पाकर अपने-अपने कर्मों की विचित्रता के कारण सम और विषम भिन्न
217260
217261 भिन्न शरीरों में उदित होती है ॥५२॥
217262 इस तरह अनादि काल से इस संसार में चक्कर लगा रहे जीवों के बीच में भाग्यवशात् किसी एकको ज्ञान प्राप्त करने योग्य जन्म मिल जाने पर शास्त्रों के निरन्तर अभ्यास तथा महात्माओं की संगति से उपायप्राप्ति द्वारा पूर्वापर सम्पूर्ण जन्मभ्रमणरूप जगद्रपी शतरंज खेलने की बिसात की (4) जानकारी हो जाने से उस पुरुषश्रेष्ठ को ज्ञान और वैराग्यरूपी दो दीपकों में से किसी एक की सिद्धि हो जाने पर दोनों ही सिद्ध हो जाते हैं ॥५३॥
217263 तब ज्ञानरूपी अग्नि से भस्मीभूत हुई जगत्-रूपी सब रुई बुद्धिरूपी झंझावात से शीघ्र उड़कर परम शान्त चिदाकाश में न जाने कहाँ चली जाती है ॥५४॥
217264
217265 भ्रान्ति के निवारण में समर्थ जो बोध है वही मूलअज्ञानरूप जड़ता के विनाश में हेतु है, न कि ऊपरी ज्ञान, यह कहते हैं।
217266 जिस ऊपरी ज्ञान से निर्मूल भी जगत् की भ्रान्ति शीघ्र नष्ट नहीं हो जाती उस ज्ञान से मनुष्य का अज्ञान ऐसे शान्त नहीं होता, जैसे कि चित्रलिखित अग्नि से मनुष्य का जाड़ा (ठंड) ॥५५॥
217267 अज्ञानी के अभिनिवेशरूपी अज्ञान से जैसे संसार की भ्रान्ति प्रतिदिन की अभिवृद्धि से बढ़ती ही जाती है वैसे ही तत्त्वज्ञानी के परिज्ञान की दिन-प्रतिदिन अभिवृद्धि से उत्तरोत्तर भूमिकाओं में अज्ञान भी नित्यप्रति अधिक दग्ध होता जाता है ॥५६॥
217268
217269 अज्ञान के दग्ध होते समय तत्त्वज्ञानी को जगत् का भान कैसा होता है ? यह कहते हैं। ___ अज्ञानी को जैसा जगत् का ज्ञान स्थित रहता है उस अज्ञानी के जगत्-ज्ञान शब्दार्थ से रहित ही स्वस्वरूप में स्थित, चित्र में लिखित-जैसा, सुप्त पुरुष के द्वारा निर्मित के सदृश एकमात्र शून्यरूप से विरचित ही तीनों जगत् का भान तत्त्वज्ञानी पुरुष को होता है ॥५७,५८॥
217270 ज्ञानी पुरुष के चित्त में जगत् की ज्ञप्ति तथा अभिलाषा आदि चित्प्रकाशस्वरूप ही भासता है। इसमें सन्देह नहीं कि बोध होने पर ज्ञानी का न तो अहंकार रहता है और न जगत् की स्थिति ही रहती है ॥५९॥
217271 ज्ञानी को तो परमप्रकाशस्वरूप इस संसार की कोई अपूर्व स्थिति भासती है। और अर्धज्ञानी पुरुष का चित्त सूखे तथा गीले काठ के तुल्य बोध और अबोधरूप से स्थित रहता है ॥६०॥
217272 बोध होने के कारण वह अर्धज्ञानी पुरुष, नानाविध भावपदार्थों से परिपूर्ण इस जगत् को एक आत्मतत्त्वरूप समझता है तथा जड़ता के विद्यमान रहने से वह इस जगत् को एक आत्मरूप से स्थित नहीं भी देखता है । चूँकि उसमें दोनों स्वभाव उपस्थित रहते हैं, इसलिए जब उसमें बोध की अधिकता होती है तब वह सभी प्राणियों में अत्यन्त मित्रता का बर्ताव करने लग जाता है-अपने ही समान उन्हें भी सुख-दुःख से युक्त समझने लगता है और जब उसमें अज्ञानांश की अधिकता होती है तब वह परस्पर विवाद करने लगता है ॥६१॥
217273 ज्ञान और अज्ञान इन दोनों में जो भाग इसका प्रबल पड़ता है तद्रूप होकर यह रहता है, किन्तु जिसका ज्ञान (8) शतरंज या चौपड़ आदि खेलने के कपड़े या बिछौने की, जिस पर खाने बने रहते हैं।
217274
217275
217276 परिपक्व हो चुका है वह तो जगत् की सत्ता ओर असत्ता की यथार्थता बिलकुल ऐसे नहीं जानता ॥६२॥
217277 जैसे कि सप्तम भूमिका में आरूढ़ पुरुष जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति को नहीं देखता। (ध्यानरूपी वृक्ष के नीचे मनरूपी हरिण को विश्रान्ति प्राप्त होती है, इसी को दूसरे रूपसे परमपुरुषार्थफल की प्राप्ति बतलानी चाहिए, लेकिन यह न कहकर मनके नाश को ही मोक्षरूपी पुरुषार्थ कैसे कहते हैं, यदि यह कोई आशंका करे, तो इस पर कहते हैं ।) हे श्रीरामचन्द्रजी, वह वासना ही मनरूपी मृग है और यह अपने विचार से ही नष्ट होता है ॥६३॥
217278 इस मन के अवस्तुरूप होने से इसके विद्यमान रहते मोक्ष नहीं होता, किन्तु इसके स्वरूप का नाश होते ही वह प्राप्त होता है (4) ॥६४॥
217279
217280 इसका सारांश यह निकला कि यह मन का नाश ही मनरूपीमृग के बहाने वर्णित हुए आत्मा का मोक्ष है। अब इस वर्णन का उपसंहार करते हैं। __हे श्रीरामजी, अंकुर, काण्ड, शाखा, पल्लव, पुष्प तथा फलपर्यन्त परिणामरूप परिपाक होने से अपने समय से स्वयं बढ़े हुए ज्ञानरूपी फल को प्राप्त किये हुए इस ध्यानरूपी वृक्ष से दूसरे सर्वप्रथम परम रसायन अखण्डाकार वृत्तिअभिव्यक्त परमानन्दरूपी बोधफल का मुक्त होने की चाह कर रहा यह मनरूपी मृग आस्वाद लेकर इस संसाररूपी बन्धन से मुक्त हो जाता है ॥६५॥
217281
217282 पैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
217283 छियालीसवाँ सर्ग ध्यानरूपी कल्पद्रुम के फल का आस्वाद लेने पर मन की जैसी स्थिति होती है तथा
217284 ___विषयों से जैसा दृढ़ वैराग्य उत्पन्न होता है वह वर्णन । महाराज वसिष्ठजी कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, परमार्थफल के साक्षात् अनुभूत होने तथा मुक्ति की दृढ़ स्थिति होने पर परम साक्षात्कारवृत्तिरूप बोध भी अपने उपादानभूत अज्ञान के बाध से शीघ्र असद्रूप हो जाता है तथा मनरूप यह मृग भी परमपुरुषार्थरूप आत्मारूप ही हो जाता है ।।१॥
217285 तेलरहित दीपक के तुल्य पूर्वकाल की इसकी मृगता यानी विषयरूपी तृणों के अन्वेषण की स्वभावता न जाने कहाँ चली जाती है । उस समय तो हे श्रीरामचन्द्रजी, अनन्त आत्मस्वरूप का प्रकाश करनेवाली एकमात्र परमार्थदशा ही अवशेष रह जाती है ॥२॥
217286 ध्यानरूपी वृक्ष को परमार्थरूप फल की प्राप्ति हो जाने पर बोधरूपता को प्राप्त यह मन वज्र के समान दृढ़ स्थिति ऐसे धारण कर लेता है, जैसे पंखशून्य पर्वत ॥३॥
217287 बाह्य पदार्थों के विषय में मननस्वभावता न मालूम कहाँ चली जाती है और निर्बाध, विभागशून्य, परिपूर्ण सर्वथा विशालरूप सद्रूप एकमात्र स्वच्छ चिन्मात्रता ही
217288 (8) इससे सिद्ध है कि कल्पित मनरूपी मृग के बहाने आत्मा की ही अनर्थनिवृत्तिरूपी विश्रान्ति का वर्णन यहाँ प्रस्तुत है।
217289
217290 अवशिष्ट रह जाती है ॥४॥

217291 जड़ देहादि के अविवेक से जड़ बनी हुई-सी जो चित्त की पहले सत्ता थी, वही अब देहादि का ठीक-ठीक परिज्ञान हो जाने के कारण निर्मलस्वरूप से स्थित हो मानों बोधरूप से उदित हुई है, क्योंकि वह आदि और अन्त से शून्य, स्वच्छ आत्मप्रकाशरूपी फल प्रदान करनेवाली है ॥५॥
217292 उस समय समस्त इच्छाओं से शून्य रहने के कारण कोई दूसरी गति न होने से वह आदि-अन्तशून्य आत्म-ध्यान ही परिशेष में अगवत होता है ॥६॥
217293
217294 कब तक वह ध्यान रूप से अवगत नहीं होता, यह कहते हैं।
217295 जब तक उसे ब्रह्मज्ञान नहीं होता तथा जब तक वह परम पद में विश्रान्त नहीं हो जाता, तब तक विषयों के मननरूप से वह मन आत्मध्यानरूप से अवगत नहीं होता ॥७॥
217296 परमार्थ स्वरूपता को प्राप्त करके तो वह मन न जाने कहाँ चला जाता है। उस समय वासना कहाँ रहती है, कर्म कहाँ रहते हैं तथा हर्ष और क्रोध आदि की वृत्तियाँ कहाँ रहती हैं इसका कुछ भी पता नहीं चलता ॥८॥
217297 ऐसी दशा में योगी एकमात्र ध्यानैकनिष्ठ दिखाई देता है । वज्र के तुल्य दृढ़ समाधि में यह ऐसे स्थिर हो जाता है, जैसे पंखशून्य पर्वत ॥९॥
217298
217299 ___ ध्यान के समान ही उस योगी की समाधि भी अनायास सिद्ध हो जाती है, यह कहते हैं।
217300 सम्पूर्ण भोगों से शून्य, इन्द्रियों की वृत्तियों को शान्त किये हुए, सम्पूर्ण दृश्य पदार्थों में अभिरुचि न रखनेवाले, एकमात्र अपनी आत्मा में ही रमण करनेवाले, क्रमशः अपनी वृत्तियों को गलाये हुए तथा बिना किसी प्रयास के विश्रान्ति प्राप्त कर चुके योगी की समाधि अर्थतः सिद्ध हो जाती है, इस विषय में जब वह ब्रह्मस्वरूप हो गया तब विचार ही करने कौन चलता है ? ॥१०,११॥
217301
217302 उस योगी को परम वैराग्य भी अर्थतः सिद्ध हो जाता है, यह कहते हैं।
217303 निर्मल अन्तःकरणवाले योगी लोग विषयों में नीरसता की अनायास ही भावना करने लग जाते हैं । वे उन सभी सांसारिक भोंगों को ऐसे नहीं देखते, जैसे कि चित्रगत मनुष्य चित्र में लिखित पुरुषों को ॥१२॥
217304 वासनाशून्य होने के कारण सांसारिक पदार्थों को न देख रहा आत्मज्ञानी योगी तो वज्र के तुल्य अभेद्य समाधि में अन्य पुरुष के द्वारा मानों जबर्दस्ती नियुक्त किया जाता है ॥१३॥
217305 वर्षाकाल में नदी के प्रवाह के तुल्य एकमात्र आनन्दरस का आविर्भाव करानेवाली जो समाधि प्रथम वृत्ति में उपस्थित होती है उसकी गुडपिपीलिका न्याय के द्वारा (m) वस्तुस्वभावबल से ही एकाग्रता को प्राप्त हो, आस्वाद लेता हुआ मन उससे फिर इधर-उधर चलायमान नहीं होता ॥१४॥
217306 सम्पूर्ण अर्थों की शान्ति देनेवाली हठात् प्राप्त हुई ध्यानदशा में ज्ञानबल से जबर्दस्ती जो विषयों के भीतर वैराग्य आ जाता है वही समाधि है, दूसरी नहीं। रागादि के कारण खूब जल रहे चित्त में तो कभी
217307 (M) मिठास के लोभ से जब चींटी गुड़ में जाकर चिपट जाती है तब फिर उससे अलग नहीं होती । ठीक वही दशा योगी के मन की है । आनन्दैकरस का आविर्भाव करानेवाली समाधि का
217308 आस्वाद लेकर योगी का मन पुनः उससे पृथक् नहीं होता यह तात्पर्य है।
217309
217310
217311 भी किसी की समाधि नहीं देखी गयी है ॥१५॥
217312
217313 इस तरह ध्यान की उपपत्ति भी विषयों से विरक्ति होने पर ही होती है, अन्यथा नहीं, यह कहते हैं।
217314 विषयों से जो दृढ़ वैराग्य है वही ध्यान कहा गया है और खूब परिपक्व हो जाने से वही वज्र के तुल्य अत्यन्त दृढ़ हो जाता है ॥१६॥
217315
217316 ऐसी स्थिति में वैराग्यरूपी बीज ही जब अंकुरित अवस्था में स्थित रहता है तब ध्यान और जब प्ररूढ़ हो जाता है तब समाधिनाम से कहा जाता है, यों भेद में भी अभेद-व्यवहार हो सकता है, यह कथन फलित हुआ, यह कहते हैं।
217317 भद्र, विषयों से जो वैराग्य है वह अंकुरित होने पर ध्यान कहा जाता है और जब पीठ बन्ध से यानी काण्डजनन आदि द्वारा दृढ़ बन्ध से सुन्दर बद्ध हो जाता है तब वही समाधि नाम से कहा जाता है ॥१७॥
217318
217319 साक्षात्कारात्मक वृत्ति से आविर्भूत ब्रह्म ही अविद्या का उच्छेदक होने के कारण ज्ञान कहा जाता है, वासना का उच्छेदक होने के कारण निर्वाण कहा जाता है, यह कहते हैं।
217320 साक्षात्कारात्मक वृत्ति में प्रतिबिम्बित ब्रह्म ही अविद्योच्छेदरूप होने से, निरन्तर परित्यक्त वासनारूप होने से तथा आनन्दपद को प्राप्त होने से सम्यक् ज्ञान, ध्यान ओर निर्वाण रूप कहा जाता है ॥१८॥
217321
217322 यह जो कुछ कहा वह सब विषय-वैराग्य से ही हो सकता है, दूसरे किसी प्रकार से नहीं, इसलिए विषय-वैराग्य को दृढ़ करने के लिए कहते हैं।
217323 यदि पुरुष में भोगों के प्रति विराग विद्यमान है, तो ध्यानरूप दुःखसाध्य बुद्धि से कौन सा प्रयोजन सिद्ध होगा ? और यदि विराग नहीं है, तो भी ध्यानात्मक दुःखसाध्य बुद्धि से कौन-सा प्रयोजन सिद्ध होगा ? ॥१९॥
217324 भद्र, जो पुरुष विषयों के स्वाद से मुक्त है एवं विवेकज्ञान से सम्पन्न है उस महामुनि को निर्विकल्प समाधि निरन्तर लगी रहती है ॥२०॥
217325 जिसको विषय नहीं रुचता, उसीको तत्त्वज्ञ लोग ज्ञानी कहते हैं जब पुरुष को भोग नहीं रुचते तभी उसे सम्यक् ज्ञान उदित होता है ॥२१॥
217326
217327 पूर्ण अद्वय स्वभाव से विरुद्ध भोग उसी समय में हो सकता है, जिस समय में अज्ञान के कारण आत्मा का असली स्वरूप विपरीत प्रतीत होता है। जब अज्ञान का नाश हो जाता है तब, यह बात नहीं रहती, यह कहते हैं। __ जिस महामुनि की अपने आत्मस्वभाव से स्थिति हो चुकी उसे भोग कैसे? क्योंकि आत्मविरुद्ध स्वभाव ही भोग है, वह विरुद्ध स्वभाव के क्षीण हो जाने पर कैसे रह सकता है ? ॥२२॥
217328
217329 अभ्यासकाल में समाधि से उठे हुए पुरुष को क्या करना चाहिए और कब समाधि लगानी
217330
217331 चाहिए, इस विषय में क्रम बतलाते हैं। ___भद्र, पहले गुरु, सहपाठी आदि के साथ वेदान्तश्रवण करे, उपनिषदों की आवृत्ति करे, फिर प्रणवजप करे, इतना सब कर लेने के बाद समाधि में तत्पर हो जायें और समाधि टूट जाने पर समाधिश्रान्त वह पुरुष फिर श्रवण, आवर्तन एवं प्रणव जप करे ।।२३॥
217332
217333 यह सब होने पर भी समाधि की ओर प्रधान लक्ष्य रखना चाहिए, इस आशय से उपसंहार करते हैं।
217334 हे श्रीरामजी, अपने भीतर एकमात्र निर्वाणरूप समाधि की ओर लक्ष्य रख करके स्थित रहना चाहिए, किसी प्रकार का खेद नहीं करना चाहिए, सारी शंकाओं को तिलांजलि दे देनी चाहिए । यही समाधि अतिरमणीय, सुषुप्ति के सदृश परमशान्त, शरत्कालीन विस्तृत बादलों के सदृश निर्मल है। इसी अवस्था में चित्त एकरूप और प्रशान्त रहता है |२४॥
217335
217336 ___ छियालीसवाँ सर्ग समाप्त

217337 सैंतालीसवाँ सर्ग
217338 विस्तार से प्रस्तुत मुक्ति का साधनों के क्रम में दृढ़ वैराग्य की प्राप्ति तक के जितने साधन हैं, उन सबका पुनः वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, जो जीव इस संसार के भार को ढोते-ढोते थक गया है तथा मरण, मूर्छा आदि संकट समय को झेलकर जिसका शरीर जर्जर हो गया है, वह विश्रान्ति अवश्य चाहता है। परन्तु उसके लिए जो खास क्रम है यानी विश्रान्ति पाने के लिए प्राप्त किये जानेवाले उन-उन साधनों से उत्तम गुणों के लाभ का जो क्रम है, उसे आप सुनिये ॥१॥
217339

217340 सबसे पहले विवेकरूपी अंकुर का उदय होने पर जिन गुणों की प्राप्त होती है, उन्हें बतलाते हैं।
217341 ___ कारण विशेष से यानी ऐहिक यज्ञ, दान, तप आदि पापक्षय के हेतुभूत सत्कर्मों से या अकारण से यानी पूर्वजन्मार्जित यज्ञ आदि सत्कर्मों से जभी अपने हृदय में पहले संसार से विरक्ति पैदा करनेवाली विवेक की मात्रा उत्पन्न हो जाती है, तभी उत्तम छाया देनेवाले तथा साधुता के रूप से चारों ओर फैले हुए गुणों का संसार ताप से तप्त पुरुष ऐसे आश्रय लेते हैं, जैसे सूर्य के ताप से तपे हुए पुरुष मार्ग की थकावट हरनेवाले मार्ग के वृक्षों का आश्रय लेते हैं ॥२,३॥
217342

217343 ऐसा होने पर पहले अज्ञानियों के संसर्ग का त्याग, यज्ञ-दान आदि में तत्परता तथा देवता की आराधना आदि गुण उत्पन्न होते हैं, यह कहते हैं।
217344 ऐसा पुरुष पहले तो अज्ञानियों को उस तरह दूर से ही छोड़ देता है, जैसे पथिक यज्ञयूप को दूर से ही छोड़ देता है। स्नान, दान, तप, यज्ञ आदि का अनुष्ठान करता है और निरन्तर तत्त्वज्ञों
217345

217346 का पदानुसरण करता है।।४॥
217347 जिस तरह चन्द्रमा का बिम्ब लोगों को आनन्द देनेवाला अमृत धारण करता है, उसी तरह तत्त्ववेत्ता कोमल, अनुरूप, परिणाम में लोगों के लिए हितकारक तथा आनन्ददायी कृत्रिम व्यवहार धारण करता है ॥५|ऐसा तत्त्ववेत्ता अपने पक्ष में न अनुराग रखता है और न लोभ या अभिमान ही रखता है, सदा पर के हित में निरत रहता है, इसीसे परप्रज्ञानुग कहा जाता है। वह सभी जनों का प्रिय होता है, पवित्र शास्त्रानुकूल कर्मों में रसिक बना रहता है तथा इन गुणों के कारण सबसे ऊँचा होकर वह विचरण करता रहता है ॥६॥
217348 ऐसे महापुरुष की पहली संगति ही पुरुष को सुख पहुँचाती है, उसकी संगति मक्खन के आश्रय दही के सदृश स्वच्छ होती है तथा स्नेह से भरपूर, कोमल, मनोहर और स्वादु रहती है |७॥
217349 विवेकी पुरुषों के चन्द्रमा की किरणों के सदृश चरित्र अत्यन्त पवित्र और शीतल रहते हैं, इसलिए प्रत्येक पुरुष के भीतर अत्यन्त ठंडक पहुँचाते हैं ॥
217350 ८॥
217351 जैसी साधु पुरुष के समागम से निर्भय शान्ति मिलती है, वैसी शान्ति मनोहर पुष्पों के ढेरों से भरे उद्यानखण्डों में भी नहीं मिलती है ॥९॥
217352 जैसे भगवती भागीरथी के निर्मल जल पाप धो डालते हैं और शुद्धता प्रदान करते हैं, वैसे ही विवेकियों के समागम भी पुरुषों के पाप धो डालते हैं और शुद्धता प्रदान करते हैं |१०॥
217353 संसार पार पाने की इच्छा रखनेवाले विरक्त विवेकी पुरुषों का समागम होने पर पुरुष ऐसी शीतलता प्राप्त करता है, जैसी हिम एवं पुष्पहारों से निर्मित घरों में वास करने पर ॥११॥
217354 भद्र, जैसी उदार प्रीति विवेकी पुरुष में रहती है, वैसी उदार प्रीति देवता, गन्धर्व और मानव की कन्याओं में भी नहीं रहती ॥१२॥
217355 क्रम से किये गये उचित निष्काम कर्म से बुद्धि का मल हट जाता है, बुद्धि का मल हट जाने पर आत्मजिज्ञासा का आविर्भाव हो जाता है और गुरुजी के मुख से सुना गया शास्त्र का अर्थ मनुष्य के हृदय के भीतर ऐसे पैठ जाता है, जैसे दर्पणतल के भीतर प्रतिबिम्ब पैठ जाता है|१३॥
217356 विवेक से पूर्ण हृदय में शास्त्रार्थरस से पूर्ण होकर उत्तम प्रज्ञा ऐसे बढ़ने लग जाती है, जैसे महावन में मूलप्ररोहादि के विस्तार से कदली बढ़ने लग जाती है ॥१४॥
217357 दर्पण के सदृश, निर्मलता से शोभित बुद्धि अपने भीतर प्रतिबिम्बित समस्त वस्तुओं का अपने अन्दर ही मन के विलास के रूप में पूर्ण अनुभव करती है ॥१५॥
217358 साधुओं के समागम से शुद्धबुद्धि हुआ तथा शास्त्र के अर्थों से परिमार्जित हुआ प्राज्ञ (विवेकी) पुरुष अग्नि से निकाले गये विद्युत्पुंज के सदृश चमकदार वस्त्र रत्न की नाईं भासता है ॥१६॥
217359 विवेकी पुरुष चमकीले सुवर्ण के सदृश चमक रहे तथा निर्मल प्रकाश करनेवाले अपने आत्मप्रकाश से सूर्य की नाईं समस्त भुवन को प्रकाशित कर देता है ।।१७॥
217360 विवेकसम्पन्न तत्त्वज्ञ पुरुष अभ्यास द्वारा शास्त्र का और सेवा आदिवृत्ति से गुरुसमागम का वैसा निरन्तर अनुसरण करता है, जिससे कि गुरु के उपदिष्ट अर्थ में अत्यन्त आसक्ति के कारण स्वप्न में भी शास्त्र एवं गुरु के चिन्तन तथा सेवन में निरत होकर उन्हीं दोनों का (शास्त्र और गुरुसमागमका) अनुभव करता है ॥१८॥
217361 क्रमशः राग आदि दोषों का विनाश एवं मैत्री आदि गुणों का संचय कर वह निर्दोष और गुणवान् बनकर शास्त्र में,
217362

217363 उपनिषद् में कहे गये अर्थों की भावना से पूर्ण भावुक बन जाता है। फिर पिंजड़े से छुटकारा पाये हुए के सदृश स्वतन्त्र होकर तथा भोगों का तिरस्कार कर प्रकाशने लग जाता है ॥१९॥
217364 भद्र, व्यसनी बनकर विषयों के प्रति दौड़ना बड़ा भारी दुर्भाग्य है, इस दुर्भाग्य का दिन पर दिन त्याग कर रहे उस विवेकशील पुरुष के द्वारा उसका वंश उस तरह चमकने लग जाता है, जिस तरह चन्द्रमा के द्वारा तारों का समूह चमकने लग जाता है |२०॥
217365 इस विवेकी के मुख में भोगलम्पटता से निर्मुक्त कोई अनिर्वचनीय अपूर्व ही कान्ति ऐसे जगमगाने लग जाती है, जैसे राहु से छुटकारा पा जाने पर चन्द्रमा में कान्ति जगमगाने लग जाती है ॥२१॥
217366 जिन लोगों ने तीनों जगत् को भी तृणरूप समझ लिया है, उन महान् आत्माओं द्वारा यह ऐसे प्रशंसापद को प्राप्त होता है, जैसे स्वर्ग में देवताओं द्वारा कल्पवृक्ष ॥२२॥
217367 भद्र, विवेकी को जो कुछ भोगसाधन प्राप्त होते हैं, उनका परित्याग कर वह सन्तुष्ट तो होता है, परन्तु कुछ लज्जाग्रस्त बना रहता है, क्योंकि उसके मन में इस बात की शर्म रहती है कि मैंने सभी से जब द्वेष छोड़ दिया तब भोगों के प्रति द्वेष क्यों कर रहा हूँ और यदि भोगसाधन विषय उसे प्राप्त ही नहीं हुए, तो वह अत्यन्त सन्तुष्ट रहता है, क्योंकि इस अवस्था में उसे द्वेष करने का मौका ही नहीं मिलता ॥२३॥
217368 यदि अधम चाण्डाल आदि को दैववशात् अपनी पूर्वजन्म की उच्च जाति का स्मरण हो गया, तो वह अपनी इस जन्म की जाति को जैसे मन में धिक्कारता है, वैसे ही विवेकी पुरुष भी पहले की राग आदि से प्रौढ़ तथा भोग की उत्कण्ठा से तरल हुई अपनी क्रियाओं का स्मरण कर खेद से कुछ हँसमुख होकर अपने भीतर उनको धिक्कारता है ॥२४॥
217369 इस तरह के पुरुष को एक तरह से पृथ्वी में उदय को प्राप्त चन्द्रमा ही समझना चाहिए, इसे देखने के लिए केवल परम प्रेम से ही विस्मय से प्रफुल्ल नेत्रोंवाले सिद्ध पुरुष आते हैं ॥२५|सदा ही भोगों के प्रति वह आदर नहीं रखता, इसीलिए उन सिद्ध महात्माओं के द्वारा अत्यन्त प्रसन्नता से दिये गये अनिषिद्ध सिद्धि आदि विषयों को भी श्रेष्ठ नहीं समझता उनकी ओर कुछ भी अधिक आस्था नहीं रखता ॥२६॥
217370 उन भोगों के प्रति उसे जो अधिक आदर नहीं होता, इसमें कारण यह है कि गुरु और शास्त्र के समागम से भोगों के प्रति पहले से ही उसके मन में नीरसता पैदा हो जाती है तथा उसकी जड़ता भी जीर्ण-शीर्ण ऐसे हो जाती है, जैसे शरद् ऋतु का पौधा पाक से जीर्ण-शीर्ण हो जाता है ॥२७॥
217371 अनन्तर जैसे स्वास्थ्य चाहनेवाला पुरुष वैद्य की शरण लेता है, वैसे ही अपने भावी अधिक कल्याण के लिए स्वयं ही वह सज्जनों की शरण लेता है ॥२८॥
217372 सज्जनों के समागम से उसकी बुद्धि बड़ी उदार हो जाती है, उदारबुद्धि होकर वह उपनिषद् के महावाक्यार्थों के विचार में ऐसे डूब जाता है, जैसे अत्यन्त प्रसन्न सरोवरों में महान् हाथी डूब जाता है ।।२९॥
217373 क्योंकि सज्जन का यह स्वभाव है कि वह अपने पास स्थित प्राणी को बड़ी-बड़ी आपत्तियों से उबार कर सम्पत्तियों में ऐसे सम्बन्ध करा देता है, जैसे सूर्य अन्धकार से उबारकर अपनी प्रकाशमय दीप्तियों में सम्बन्ध करा देता है |३०॥
217374 जो विवेकी है उसकी बुद्धि
217375

217376 पहले से ही दूसरे का धन लेने से विरत बनी रहती है और अपने ही अर्थों से उसे सन्तोष बना रहता है ॥३१॥
217377 दूसरे के धनग्रहण से विरत तथा सन्तोषरूपी अमृत से निर्भर विवेकी पुरुष क्रम से उत्तरोत्तर अपने स्वार्थों की भी उपेक्षा करने की इच्छा करता है, ऐसी स्थिति में वह दूसरे का धन तो चाहेगा ही कैसे ? ॥३२॥
217378 उसके पास जो कोई याचक आ जाय, उसे कण, पिण्याक (तिल या सरसों की खली), शाक आदि जो कुछ भी हो दे देता है, उसी अभ्यासयोग के प्रभाव से याचकों को अपना मांस भी दे डालता है ॥३३॥
217379

विवेक के अनुसरण से जिनका चित्त लीन हो गया है उनका दिन पर दिन ज्ञान बढ़ता ही जाता है और अज्ञान क्षीण होता जाता है, यह कहते हैं।
विवेक के पीछे-पीछे दौड़ रहे तथा चित्त की विलयदशा को प्राप्त हुए पुरुषों का अज्ञान ऐसे तुच्छ हो जाता है, जैसे दौड़ रहे घोड़ों के लिए बड़ा भारी गड्ढा भी गोपद की नाईं तुच्छ यानी अनायास उल्लंघन योग्य हो जाता है ॥३४॥
विवेकी को सबसे पहले प्रयत्नपूर्वक दूसरे का धन लेने से निवृत्त हो जाना चाहिए और इसका भली प्रकार अभ्यास कर फिर अपने विवेक से स्वार्थों से भी विरक्ति ग्रहण करनी चाहिए ॥३५॥
इसके बाद भोगनिवृत्ति के साथ-साथ अपने स्वार्थों को भी क्रमशः तिलांजलि दे देनी चाहिए, क्योंकि तत्त्वज्ञ लोग उत्तम शान्ति के लिए यही काम किया करते हैं ॥३६॥
श्रीरामजी, यह बात आप निश्चित मानिये कि जीवनपर्यन्त जैसा अर्थोपार्जन के लिए झेला गया दण्डरूप ऐहिक पारलौकिक दुःख है, वैसा दूसरा दुःख इस जगत् में करोड़ों नरकों में भी विद्यमान नहीं है ॥३७॥

जो मूढ़ पुरुष हैं, उनको पारलौकिक दुःखों का स्मरण भले ही न हो, पर ऐहिक दुःखों का तो उन्हें स्मरण करना ही चाहिए यह कहते हैं। ___ भद्र, आसन के लिए, शयन के लिए,सवारी के लिए, जाने के लिए, आनन्द मनाने के लिए तथा अपने जन के लिए पुरुषों को कितनी बड़ी मानसिक चिन्ता बनी रहती है, इसलिए अज्ञानियों को उसे अवश्य स्मरण करना चाहिए कि अर्थोपार्जन के लिए यहाँ कितना दुःख है॥३८॥
भद्र, यदि विवेक से विचारा जाय, तो ये अर्थ बड़े भारी अनर्थरूप, सम्पत्तियाँ महान् विपत्तिरूप और भोग संसार के महान् रोगरूप ही सिद्ध होते हैं। परन्तु मोह के कारण प्राणी उनको वैसा नहीं समझता ॥३९॥
जब तक पुरुष निन्दनीय ऐहिक या पारलौकिक अर्थों के लिए महान दुःख रूप अनर्थ झेलने की इच्छा नहीं करता, तभी तक पुरुष चिन्तित अर्थों के कारण उत्पन्न सन्तापों से नहीं सूखता ।।४०॥
जिस पुरुष को मोक्ष का सुख ही सदा के लिए सबसे बढ़-चढ़कर ऊँचता हो, वह पुरुष धन को यह समझे कि वह जगत्-रूपी तिनके के अग्रिम हिस्से के सदृश अत्यन्त तुच्छ है और यह समझकर उससे शान्ति ग्रहण करे यानी उसे प्राप्त करने के लिए अनर्थ के फन्दे में न फँसे ॥४१॥

धन में तुच्छता दृढ़ करने के लिए बार-बार उसकी निन्दा करते हैं।

भद्र, यह जो धन है, उसको मुनियों ने यह कहकर याद किया है कि वह चिन्ता, शोक आदि भावविकारों का, जरा, मरण के जनक दुष्ट कर्मों का तथा दीनता, दुष्टता, जलन आदि का ढेर है ॥४२॥

सन्तोष ही वैराग्य में बैठाकर पुरुष को सब दुःखों से छुटकारा दिलाता है, इसलिए अब सन्तोष की स्तुति करते हैं।
इस जगत् में बुढ़ापा और मरण से आक्रान्त जन्तुओं को अजर और अमर बनाने के लिए सन्तोष ही एक रसायन (अमृत) है ॥४३॥

सभी प्रकार के सुखों का कारण भी वही है, यह कहते हैं।
सुख के साधन एक ओर तो वसन्त, नन्दनवन, चन्द्रमा और अप्सराएँ कही गई हैं और एक ओर पूर्ण सन्तोषरूपी अमृत कहा गया है यानी अकेला सन्तोषरूपी अमृत सुख देने की जितनी सामर्थ्य रखता है उतनी वसन्त आदि सब मिलकर भी नहीं रखते॥४४॥
जैसे सरोवर अपने भीतर की परिपूर्णता वृष्टि से कर सकता है, वैसे ही पुरुष भी अपने भीतर परिपूर्णता सन्तोष से ही कर सकता है। सज्जन पुरुष गम्भीर, शीतल, मनोहर, प्रसन्न और रसपूर्ण ओजस्विता को सन्तोष के ही द्वारा प्राप्त कर सुन्दर पुष्पों से युक्त वन के सदृश होकर ऐसे शोभित होने लगता है, जैसे वसन्त से वृक्ष ॥४५,४६॥
जो पुरुष सन्तोष धारण नहीं करता और अर्थों के लिए लालायित रहता है, उसकी प्रकृति ठीक उस कीट की तरह दीन बन जाती है, जो कीट जूतों से पहले आहत होकर रगड़ खा गया है। इस तरह का असन्तुष्ट जीव एक दुःख से दूसरे दुःख की ओर जाता ही है, दुःखों से छुटकारा नहीं पाता ॥४७॥
धन के लोभी जीवों की आकृतियाँ (आकार) विकृत ही रहा करती है और वे अपनी स्वस्थ स्थिति ऐसे प्राप्त नहीं कर सकते, जैसे कि क्षुब्ध समुद्र में गिरे हुए तथा तरंगों से विकल हो उठे पुरुष ॥४८॥
अर्थसम्पत्ति और प्रमदा-ये दोनों वस्तुएँ तरंगों के सदृश थोड़ी ही देर में नष्ट हो जानेवाली हैं और वे सर्प के फनरूप छत्र की छाया ही हैं, अतः कौन विद्वान उनसे खेल करेगा ? ॥४९॥
धन के उपार्जन और रक्षण में जो भारी यातनाएँ होती हैं, उनको जानकर भी जो धन की इच्छा करता है, वह मूढ़ और नरपशु है उसे छूना तक नहीं चाहिए ॥५०॥
जो पुरुष सन्तोषरूपी हँसिये से एक साथ बाहर की इन्द्रियों के बर्ताव को और भीतर के संकल्प आदि को काट डालता है, उसका खेत यानी ज्ञानबीज की उत्पत्ति का स्थान हृदय प्रकाशने लगता है ॥५१॥

दृढ़ वैराग्य की प्राप्ति तक के जितने गुण अभी-अभी पीछे बतलाये गये हैं वे भलीभाँति अभ्यस्त होने पर ही ज्ञान की स्थिति बना देते हैं, ऊपर-ऊपर से अभ्यस्त होने पर नहीं, इस आशय को लेकर उपसंहार की इच्छा से कहते हैं।
भद्र, अज्ञानियों से सम्बन्ध रखनेवाली जगत् की जो विचित्रता है, वह साक्षी आत्मा में सत्यता रखती ही नहीं, यों जान रहा भी ज्ञानी जगत् में सत्य अर्थ समझनेवाले अज्ञ के सदृश जो अपरिपक्व ज्ञान के कारण व्यवहार करता है, वह प्रस्तुत वैराग्यादि के अनभ्यास का ही परिणाम

है॥५२॥
पुरुष को सबसे पहले संसार में विरागदशा प्राप्त करनी चाहिए, फिर सत्समागम और शास्त्रों का अभ्यास करना चाहिए, अनन्तर 'तत्त्वमसि' आदि शास्त्रों के अर्थों की दृढ़ भावना कर भोगों से विरक्त हो जाना चाहिए, इतना करने के अनन्तर अभी कहे गये वैतृष्ण्य की यानी सन्तोष की दृढ़ता बन जायेगी और फिर अपने असली स्वरूप को वह अवश्य प्राप्त हो जायेगा ॥५३॥

सैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
अड़तालीसवाँ सर्ग उत्तम वैराग्य दृढ़ होने पर पुरुष की जिन लक्षणों से स्थिति होती है तथा
ज्ञान में निष्ठा हो जाने पर जिन लक्षणों से स्थिति होती है, उनका वर्णन। सबसे पहले वैराग्य की दृढ़ता हो जाने पर पुरुष के जो चिह्न होते हैं, उन्हें बतलाते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, जब पुरुष को संसार से विरक्ति उत्पन्न हो जाती है, जब साधु पुरुषों का समागम प्राप्त हो जाता है, जब 'तत्त्वमसि' आदि महावाक्यों का अर्थ बुद्धि द्वारा भावित हो जाता है, जब भोगों की तृष्णा चली जाती है, जब विषय नीरस बन जाते हैं, जब साधुता का उदय हो जाता है, जब प्रकाशमय आत्मा सामने आ जाता है तथा जब हृदय में अपने उदय की पूर्ण भावना हो जाती है, तब वह विवेकी पुरुष धनों को ऐसे नहीं चाहता, जैसे अन्धकारों को और यदि वे पास में विद्यमान हों, तो उनका ऐसे त्याग कर देता है, जैसे घर में से एकदम सूखे उच्छिष्ट पत्तलों का ॥१-३॥
उपयोगी भी बर्तन आदि ढो ले जाने में असामर्थ्य रखने के कारण जैसे पथिकों की दृष्टि से वे केवल भारभूत ही देखे जाते हैं, वैसे ही विवेकी पुरुष की दृष्टि से स्त्री, बन्धु आदि भी भारभूत देखे जाते हैं । परन्तु सहसा उनका त्याग वह नहीं करता, यथाशक्ति और यथासमय धीरे-धीरे उनका उपचार करता ही जाता है यानी छोड़ता जाता है ॥४॥
इन्द्रियों में बार-बार लगे हुए भी भोगरूप इन्द्रियों के विषयों का वह अनुभव नहीं करता, क्योंकि उसका मन अत्यन्त शान्त हो चुका रहता है ॥५॥

उसीका विस्तार करते हैं। विवेकी जीव, एकान्त स्थानों में, दिगन्तों में, सरोवरों में, जंगलों में, उद्यानों में, पवित्र देशों में, अपने ही घरों में, मित्रों की विलासपूर्ण क्रीड़ाओं में, सुन्दर बाग आदि के भोजनों में, शास्त्रों के तर्कपूर्ण विचारों में अज्ञानी की तरह दीर्घकाल तक आस्था बाँधकर नहीं रहता या आसक्ति न होने के कारण दीर्घकालतक स्थित नहीं रहता है ॥६,७॥

अथवा कदाचित् प्रारब्धवश उन स्थानों में रह गया, तो भी वहाँ रहकर तत्त्ववेत्ता पुरुष की ही खोज करता है, क्योंकि वह पूर्णशान्त, दान्त, अपनी आत्मा में रमनेवाला, मौनी और एकमात्र विज्ञानरूप ब्रह्म की कथा में निरत रहता है ॥८॥

यों निरन्तर अन्वेषण करने पर अवश्य आत्मा का दर्शन होता है और इससे शान्ति मिलती है,

यह कहते हैं।
इस तरह अभ्यास के बल से शान्त विवेकी पुरुष स्वयं ही जल में निम्न (नीचे के) भाग के सदृश परम पद में विश्रान्ति प्राप्त कर लेता है ॥९॥

वह परमपद कैसा है ? जहाँ पर विवेकी विश्रान्ति पाता है और किस तरह का निश्चय विश्रान्तिरूप बन जाता है ? इस पर कहते हैं। ___ एकमात्र अज्ञान ही इन बाह्य और आभ्यन्तर दृश्य पदार्थों के रूप में परिणत हो गया है, अज्ञान कोई अलग पदार्थ है नहीं, इसलिए अज्ञान की शान्ति ही परमपद है, यह आप जानिए अथवा बाह्य और आभ्यन्तर जितने अर्थ दिखाई पड़ते हैं, वे आत्मा से अतिरिक्त कुछ नहीं है, इस प्रकार का अन्तिम साक्षात्कारात्मक जो निश्चय है, वह यदि अपने स्वरूपभूत आत्मा में दग्ध लकड़ी की आग के सदृश शान्त हो गया, तो वही परमपद है ॥१०॥
बोधरूप आत्मा के सिवा न तो अर्थों का ज्ञान हो सकता है और न शून्य ही सिद्ध हो सकता है, इस प्रकार के भीतरी अनुभव में विद्यमान सर्व बाधों की अवधिभूत जो वस्तु है, वही परम पद है ॥११॥
परमपदरूप जो वस्तु है, वह न बोधरूप है, न शून्यरूप है और न तो अर्थरूप ही है, यह आप जान लीजिए, क्योंकि समस्त वस्तुएँ अद्वय बोध के साथ एकरस होकर ही परिणत हैं । तात्पर्य यह निकला कि यदि बोध के विषय पदार्थ होते, तो उनको लेकर बोधरूपता कह सकते, परन्तु बोध विषय कोई पदार्थ तो त्रिकाल में भी नहीं है, इसी तरह अर्थ न होने के कारण अर्थरूपता भी नहीं है । अर्थों की शून्यता को लेकर परमपद में शून्यता कैसे हो सकती है ? ॥१२॥

परमपद में विश्रान्ति पा जाने पर विषयों की विरक्ति सिद्ध हो जाती है, यह कहते हैं।
मनशून्य (मन की विलयदशा को प्राप्त) तथा आत्मतत्त्वसाक्षात्काररूप परमपद में विश्राम किये हुए महात्माओं को विषय ऐसे अच्छे नहीं लगते, जैसे मनशून्य पत्थरों को दूध ॥१३॥
निरोधपद को प्राप्त यानी बहिर्मुख पुरुषों को आत्मनिष्ठा में रुकावट डालनेवाले तथा अन्तर्मुखपुरुषों को बाह्यनिष्ठा में रुकावट डालनेवाले परमपद में प्राप्त हुआ, मन से रहित, मुनि के धर्मों से पूर्ण, शारीरिक कार्यों में शिथिल आत्मज्ञानी महात्मा अपने स्वभाव में ऐसे निश्चल होकर स्थित रहता है, जैसे चित्र में अंकित पुरुष ॥१४॥

उस समय उसका मन किस तरह का रहता है ? इस पर कहते हैं।
भद्र, अवश्य जानने लायक आत्मवस्तु को जाननेवाले उस महात्मा का मन अर्थरहित है, और सम्पूर्ण अर्थों से पूर्ण भी है, क्योंकि तत्त्वतः सभी तद्रूप हो गये है। अपरिच्छिन्न ब्रह्मरूप हो जाने के कारण महान् ही है और दुर्लक्ष्य होने के कारण परमाणुरूप भी है, अशून्यरूप होता हुआ भी शून्यात्मक है, कारण कि अहन्ता, जगत् की इच्छा आदि, दिशा (देश) और काल की कल्पना आदि तथा ज्ञाता के ज्ञान आदि जितने पदार्थ हैं, वे सब उसी से तो हुए हैं, अतः तद्रूप होने के

कारण शून्यरूप नहीं हो सकता और शून्य आदि भी उसी से हुए हैं, अतः अशून्यरूप भी नहीं है। ऐसी स्थिति में तत्-तद्रूप से स्थित हुआ भी नहीं है, यह कहा जा सकता है ॥१५,१६॥
सम्पूर्ण मलों से रहित आत्मपद में स्थिति करनेवाला ज्ञानी अपने हृदय में स्थित अज्ञानरूपी अन्धकार को तथा बाहर के अन्धकार को एवं राग, द्वेष, भय आदि को, दीपक की तरह निकाल देता है|१७॥
भद्र, ऐसे पुरुषरूपी भास्कर को (सूर्य को) प्रणाम करना चाहिए, जिसका कि समस्त अंश रजोगुण से शून्य है, सत्त्वगुण के प्रभाव से जो अज्ञानसागर से पार पा चुका है और जिसमें तमोगुण का सर्वथा अभाव है ॥१८॥
श्रीरामजी, मैं आपसे क्या कहूँ, जब भेद हट जाता है, चित्त अदृश्य बन जाता है, तब ज्ञानी की जो स्थिति हो जाती है उसका वाणी से कथन हो ही नहीं सकता ॥१९॥
हे महाबुद्धे, रात-दिन की उत्तम भक्ति से चिरकाल के बाद प्रसन्न किया गया परमात्मा वर्णित परमपदरूप निर्वाण देता है, दूसरा नहीं । तप के प्रभाव से यह ईश्वर के प्रसाद से मोक्ष मिलता है, ऐसी श्रुति की उक्ति भी है ।।२०॥
श्रीरामजी ने कहा : हे तत्त्वज्ञों में श्रेष्ठ मुनिवर, कौन ईश्वर है ? और वह भक्ति से कैसे प्रसन्न किया जाता है, यह बात मुझसे आप ठीक-ठीक कहिए ॥२१॥
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे महामते, ईश्वर न तो दूरी पर ही है और न अत्यन्त दुर्लभ ही है, महाबोधरूप, एकरस अपनी आत्मा ही परमेश्वर है ॥२२॥

ईश्वर उसे कहते हैं, जो सबका नियन्त्रण करने में स्वतन्त्र हो, इस तरह स्वतन्त्र सबके प्रति सभी प्रकार से अपनी आत्मा ही है, इस विषय में युक्ति कहते हैं। ___ सब कुछ आत्मा के लिए ही है । रथ, घर, महल आदि जितने अचेतन पदार्थ हैं, वे सब चेतन के लिए ही हैं, आत्मा से अतिरिक्त कोई चेतनवस्तु है नहीं, इसलिए सर्वभोक्तृतारूप स्वतन्त्रता आत्मा में ही आ गई। उसी से सब कुछ हुआ है यानी सबका कर्ता वही है, वही सब कुछ है यानी आत्मा ही सबका उपादान और अधिष्ठान हैं, सभी ओर जहाँ दृष्टि डालें वहाँ पर वही नजर में आता है यानी सम्पूर्ण शक्तियाँ उसी में है। वही भीतर है यानी सूक्ष्म है, वही सर्वमय सर्वगत है, वही सनातन है, उस आत्मरूप परमात्मा को नमस्कार हो ॥२३॥

इसीलिए श्रुति में बतलाई गई जन्मादिकारणता उसमें है, यह कहते हैं।
यद्यपि वास्तव में आत्मा कारण नहीं है, तथापि कारणरूप हुए उसी आत्मा से, पवन से पवन गतियों की नाईं, ये सृष्टि, प्रलय आदि विकार उत्पन्न होते हैं ॥२४॥

सबका आराध्य भी आत्मा ही है, यह कहते हैं।
ये जितने स्थावर-जंगम पदार्थ हैं और ये जितने प्राणी हैं, वे सब अपनी-अपनी इच्छा के अनुसार उपहार सामग्री प्रदानकर उसी आत्मा का निरन्तर पूजन करते हैं ।।२५॥
जब अनेक जन्मों तक यह आत्मा यथाभिमत इच्छा से पूजित होता है, तब वह उससे प्रसन्न हो जाता है ॥२६॥

जब अनेक सत्कर्मों से वह महादेव, महेश्वररूप आत्मा स्वयं प्रसन्न हो जाता है, तब पूजक के

पास बोध देने के लिए अपना पवित्र दूत तत्काल भेजता है ॥२७॥
___ श्रीरामजी ने कहा : हे मुने, परमेश्वररूपी आत्मा कौन दूत भेजता है, और वह आकर बोध कैसे देता है, इसको मुझसे कहिए ॥२८॥

महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, आत्मदेव के द्वारा भेजा गया दूत, जिसका नाम विवेक है और सदा आनन्द देनेवाला है, उक्त पुण्यवान् अधिकारी की हृदयगुहा में आकर, आकाश में चन्द्रमा की नाईं, स्थिर हो जाता है ॥२९॥
यही विवेक नामक दूत क्रमशः वासनारूप प्राणी को बोध देता है और अविवेकी को इस संसार-सागर से पार कर देता है |३०॥
समस्त जगत् का प्रकाश करनेवाला ज्ञानरूप अन्दर का आत्मा ही सबसे बड़ा परमेश्वर है, वासनारूप आत्मा नहीं। इसी परम परमेश्वर का बोधक वेदसम्मत प्रणव (ॐ) है ॥३१॥
जप, होम, तप, दान वेदपाठ, यज्ञ और क्रियाक्रमों से निरन्तर इसी आत्मा को नर, नाग, देवता और दानव प्रसन्न करते हैं ॥३२॥

इसी परमपिता परमात्मा का द्यौ मस्तक है, पृथ्वी पैर है, तारे रोम हैं, भूत अस्थि हैं, आकाश हृदय है और यही सबका अन्तरात्मा है ॥३३॥
चैतन्यात्मा होने से यही सब जगह जाता है, जागता है और देखता है, इसलिए यही आत्मा लाखों, हाथ, पैर, कर्ण, चक्षु और पैरों का चारों ओर से धारण करता है॥३४॥
विवेकरूपी दूत को जगाकर और चित्तरूपी पिशाच का विनाशकर यही चिदात्मा जीव को अपनी दिव्य अनिर्वचनीय स्थिति पैदा करा देता है |३५॥
भद्र, समस्त संकल्प-विकल्पों का, विकारों का और अर्थसंकटों का परित्याग कर अपने ही पुरुषार्थ से अपनी आत्मा को स्वयं ही प्रसन्न कर लेना चाहिए ॥३६॥
जिसमें मनरूपी पिशाच घूम रहा है, काम, क्रोधरूपी काले मेघों से जो सदा व्याकुल रहता है, ऐसे संसार रात्रि के घने अन्धकार में अपना आत्मा ही पूर्ण चन्द्रमा है ॥३७॥

विवेक ही पार कर देनेवाला है, इस बात को बतलाने के लिए संसार का समुद्ररूप से वर्णन करते हैं।
अगाध एवं मरणरूप भँवरों के कल्लोलों से व्याकुल कोटरों से युक्त तृष्णारूपी तरंगों से तरल, अपने मनरूपी झंझावातों से युक्त स्थावर आदि बड़े-बड़े भूतरूप जलकणों से व्याप्त, संसाररूपी बड़ा विषम सागर इन्द्रियरूप मगरों से अतिगहन है, उसको पार करने के लिए विवेक ही एक बड़ा भारी जहाज है ॥३८,३९॥

कहे गये प्रश्न-उत्तरों का संक्षेप कर उपसंहार करते हैं।
पूर्व वर्णित शास्त्रविहित पूजन से प्रसन्न हुआ आत्मा परम विवेकरूप परम पवित्र दूत भेजकर सत्संग, शास्त्र और परमार्थ वस्तु के उत्तम उपदेश द्वारा जीव को अद्वितीय, निर्मल और सर्वोच्च पद प्राप्त कराता है ॥४०॥

अड़तालीसवाँ सर्ग समाप्त

उनचासवाँ सर्ग दृढ़ विवेकज्ञान सम्पन्न पुरुषों की जैसी महिमा होती है तथा जैसा उनको संसार भासता है, उन सबका वर्णन । __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जिनका विवेकज्ञान परिपुष्ट हो गया है ऐसे वासनारूपी मल का परित्याग कर रहे महात्माओं के अन्दर कोई अपूर्व ही महत्ता उत्पन्न होती है ॥१॥

उसी महत्ता का विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं।
औदार्य की सर्वश्रेष्ठ अवधिभूत तथा गाम्भीर्य गुण से अति सुन्दर महात्माओं की बुद्धि को चौदह भुवन तथा उनके सभी प्राणी एवं वहाँ की सारी सम्पत्तियाँ भी लुब्ध नहीं कर सकतीं ॥२॥
यह सारा संसार चित्त की एकमात्र भ्रान्ति है, ऐसी सज्जनों को दृढ़ प्रतीति हो जाने पर बाहर शब्दादि विषयों के लिए उत्पन्न होनेवाला तथा भीतर संकल्प विकल्पादि रूपों से भ्रमण करनेवाला अतएव हृदय के भीतर और बाहर दोनों जगह संचार करने में समर्थ मनसहित इन्द्रियों का समूहरूपी एक तरह का मगर तथा उसका मूलभूत अज्ञान एवं वासना, काम, कर्म
आदि ये सबके सब शान्त हो जाते हैं ॥३॥

जब तक भ्रान्तियों में सत्यत्व का अभिमान रहता है तभी तक भोगों की वासना की बुद्धि भी रहती है। भ्रान्तियों का भ्रान्तिरूप से स्फुरण होने पर यानी ये जगत् की सारी भ्रान्तियाँ वस्तुतः भ्रान्तिरूप ही हैं, ऐसा ज्ञान हो जाने पर तो मूल का उच्छेद हो जाने के कारण उन वासनाओं का भी उच्छेद लोक में प्रसिद्ध ही है, यह दृष्टान्त देकर दिखलाते हैं।
दो चन्द्रमा के तुल्य, मृगतृष्णा के जल के समान तथा आकाश में केशोण्ड्रक के सदृश जगत् की भ्रान्ति वस्तुतः भ्रान्ति है, ऐसा तत्त्वबोध द्वारा स्फुरित हो जाने पर तत्त्वज्ञानी पुरुष को वासना की प्रतीति भला कहाँ से हो सकती है ? ॥४॥
वासना की प्रतीति (वृत्ति) का नाश होने पर शून्य चिदाकाश ही शेष रह जाता है और वह वासना की शून्यावस्था भी मन के न रहने पर ही सिद्ध होती है। अतः वासनाशून्य मनरहित जो अवस्था सप्तम भूमिका में विवेकी पुरुष से प्राप्त है उसका भला त्याग कैसे किया जा सकता है ? इसके त्याग में कोई हेतु नहीं दीखता, यह भाव है ॥५॥
जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति ये जो तीन अवस्थाएँ है ये तो सभी को भलीभाँति ज्ञात हैं । परन्तु इन तीनों से शून्य जो चौथी अवस्था है वह तो दर्शन आदि व्यवहारों के मूल का बाध हो जाने पर सांसारिक पदार्थों को न देखती हुई भी एकमात्र जीवन के हेतुभूत प्रारब्ध के शेष रह जाने से देखती हुई-सी अन्य की दृष्टि में अवभासती है। तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में तो वह परमावस्था ही कहलाती है|६॥
सप्तम भूमिका में स्थित तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में यह जगत् व्युत्थानकाल में भी नहीं भासता और न आत्मा, न धन तथा पृथ्वी आदि से घटित कोई पदार्थ ही भासता है, बल्कि विचित्र तरह का एक□सर्ग - ४९]

रत्नों का किरण-जाल-सा निबिड़ित प्रभापुंज-सा आभासमात्र भासता है|७॥
तत्त्वज्ञानी महानुभावों की दृष्टि में यह सारा जगत् रूपों का आलोकमात्र, आकाश में विचित्र मणिसमूह के किरणजाल सा उत्थित, एकमात्र शून्यस्वरूप ही स्थित है ॥८॥
इस संसार में न तो ये सब नाना प्रकार के जीव सत्य हैं, न यह जगत्-रूप सत्य है और न कहीं शून्यता ही है, किन्तु ब्रह्मनामक रत्नेश का प्रभाजाल ही सर्वत्र प्रसारित है उसीका चारों ओर विलास हो रहा है ॥९॥
चूँकि अनेकता नहीं है, अतः ब्रह्म की सृष्टियाँ भी नहीं हैं | चूँकि विनाशिता नहीं है, अतः प्रलय भी नहीं हैं, किन्तु मूर्तिशून्य कल्पनारूपी अनेक सूर्यों की ही किरणें एकत्रित होकर यहाँ भासित हो रही हैं ॥१०॥

मनोराज्य आदि में संकल्पकल्पित मूर्ताकारपदार्थों की तो शून्यता ही प्रसिद्ध है, पिण्डरूप से उनका ग्रहण प्रसिद्ध नहीं है, यह कहते हैं। ___ सच पूछिये तो इस प्रकार कल्पना ही मूर्तिमान् जगद्रूप से भासती है। वास्तव में यहाँ घनीभूत कोई पिण्डग्रहण नहीं है, क्योंकि जैसे आकाश में एकमात्र शून्यता अवगत होती है । वैसे ही संकल्प-कल्पित मनोराज्य आदि में एक मात्र शून्यता ही अवगत होती है ॥११॥

शून्यता प्रसाधन का फल कहते हैं।
अवस्तुभूत उस शून्यता में विवेकी पुरुष को अहन्ता, ममता, राग-द्वेष आदि भावों का बन्धन भला कैसे हो, क्योंकि भविष्यत् आकाशरूपी वृक्ष में किस पक्षी ने विश्रान्ति प्राप्त की है ॥१२॥

इस तरह संसार में पिण्डत्वादि का खण्डन हो जाने पर साररूप से सन्मात्र ही शेष रह जाता है, यह कहते हैं।
इन सांसारिक जीवों की कोई पिण्डता नहीं है । वस्तुतः कोई मूर्ति नहीं है और न शून्यता ही विद्यमान है। यही कारण है कि चित्त भी अस्त हो चुका है और एकमात्र सद्रूप ही शेष रह गया है, उसका किसी तरह अपलाप नहीं हो सकता वह सदा स्थित है ।।१३॥

यही कारण है कि तत्त्वज्ञानी पुरुष जाग्रत अवस्था में भी सुषुप्ति में ही स्थित रहता है, क्योंकि उस समय भी उसे भासित हो रहे पदार्थों की अनेकता सन्मात्र आत्मा में ही लीन हुई रहती है, यह दृष्टान्त देकर बतलाते हैं। __जाग्रतअवस्था में नाना प्रकार के रूपों से सम्पन्न होने पर भी तत्त्वज्ञानी पुरुष एकरूप हो समानभाव से सुषुप्ति में ही स्थित रहता है, क्योंकि उसकी अनेकता सन्मात्र आत्मा में ऐसे लीन हुई रहती है, जैसे नाना प्रकार के सुवर्ण के आभूषण सुवर्ण के पिण्ड में ॥१४॥

ज्ञानी का वह अवशिष्ट सन्मात्र चित्तरूप ही क्यों नहीं होगा, क्योंकि चित्त के रहने पर ही चिति की अभिव्यक्ति प्रसिद्ध है, चित्त का नाश होने पर उसकी स्थिति नहीं रहती, यह आशंका

217511 कर कहते हैं।

217512 यदि अन्यथा स्वभाव जाड्य में स्थित ज्ञानी का अहंकार सहित सारा विश्व और चित्त विलीन

217513

217514 हो जाता, तब तो वह ज्ञानी जड़सन्मात्ररूप से अवशिष्ट रह जाता किन्तु यह बात नहीं है। यहाँ तो बात यह है कि यथाभूत चिदेकस्वभाव में स्थित ज्ञानी का अहंकार सहित सारा संसार और चित्त तत्त्वज्ञान से विलीन हो जाता है इसलिए वह सत्स्वरूप से ही अवशिष्ट रह जाता है। उस समय ज्ञानी का परिशिष्ट चिदेकरस अचिद्रूप है, यह नहीं कहा जा सकता अतः उस समय चिदेकरस सन्मात्र को परिशेष की ही सिद्धि हो जाती है |१५॥

217515 __ यदि सन्मात्ररूप सबका स्वरूप है, तो फिर वह सबको सुलभ क्यों नहीं है ? यदि यह आशंका हो, तो उसका उत्तर यही है कि ऊँच-नीच विषयों में बुद्धि की चंचलता के कारण स्थिरता का अभाव होने से ही वह स्वरूप सबको सुलभ नहीं है, यह कहते हैं।
__ऊँच-नीच विषयों की ओर दौड़ने से बुद्धि क्लेश पाती है, इसलिए वह सन्मात्र स्वरूप सबको सुलभ नहीं है। हाँ, धीरे-धीरे युक्ति का अभ्यास करने से सत्य अर्थ अवगत हो जाता है ॥१६॥

217516

217517 वह कौन-सी युक्ति है, यह दिखलाते हुए उस युक्ति का फल ज्ञान है, यह बतलाते हैं। जिस अधिकारी पुरुष ने भूत, भविष्य और वर्तमान इस जगद्रूपी अंग के जन्म को कार्य कारणता आदि से विचार कर वाचारम्भण श्रुति में दिखलाये न्याय द्वारा स्थूल और सूक्ष्म प्रपंच से रहित परिशिष्ट सन्मात्र अखण्ड बोधरूप से जान लिया है वही सचमुच तत्त्वज्ञानी है तथा उस द्वैतशून्य उपशान्त ज्ञानी पुरुष की दृष्टि में यह संसार है ही नहीं ॥१७,१८॥

217518 - सभी उपदेशों का, जो तत्-तत् असंभावनांश के व्यावर्तक हैं, उस तरह के अनुभव में ही पर्यवसान है, यह कहते हैं।

217519 हे श्रीरामचन्द्रजी, पूर्वोक्त ये सभी मेरे विशेष रूप से उपदेश, साधु पुरुषों की कथा की तरह, ज्ञानी के अनुभव में स्वतः आ जाते हैं ॥१९॥

217520

217521 दूसरी युक्ति बतलाते हैं।

217522 चार तरह के प्राणिसमूहों तथा पृथिवी आदि महाभूतों का एक-एक अवयव तथा एक-एक गुण से विवेचन करके देखने पर इन दृश्य पदार्थों की, परमाणुभाव में विश्रान्ति न होने से इन सभी जीवों में न तो पिण्डता है और न प्रत्यक्षादि के असंभाव से शून्यता ही है अर्थात् न तो इन सब जीवों की कोई मूर्ति है और न ये सब शून्यरूप ही हैं । इन दोनों के न रहने से सम्पूर्ण विकल्पों का नाश हो जाने के कारण विकल्पों के अधीन स्थितिवाला मन भी नहीं है। इसलिए निर्विकल्प सन्मात्ररूप स्फुरण ही अवशेष है । हे श्रीरामचन्द्रजी, वही आपका पारमार्थिक रूप

217523 है और वही आपकी अन्तिम स्थिति हैं |२०॥

217524

217525 अन्य युक्ति बतलाते हैं।

217526 इस प्रत्यगात्मा का (साक्षी चेतन का) विषयों की ओर उन्मुख होना ही संसाररूप से बोध है। यह अनर्थ के लिए ही उदित होता है, कल्याण के लिए उदित नहीं होता ॥२१॥

217527

217528

217529 यह अनर्थ के लिए कैसे उदित होता है, यह कहते हैं।

217530 संसाररूप से उदित हुआ वह बोध बाह्यरूपता को प्राप्त करता है और बाद में स्वयं संवेदन के कारण वह साकारपिण्डरूपता को ऐसे प्राप्त हो जाता है, जैसे जड़ता के कारण जल ही जम करके पत्थररूपता को प्राप्त हो जाता है ॥२२॥

217531 वह चिदात्मा ही अपने स्वरूप के ज्ञान से स्वप्नकाल के पदार्थों के समान पिण्डरूपता को यानी पदार्थों के मूर्तिमान् आकार को धारण करता है तथा उसके ग्राहकरूप से चित्त बनकर फिर शरीर धारण कर लेता है ॥२३॥

217532

217533 इस तरह के हजारों विवों से भी चिति में अणुमात्र भी विकार नहीं आता, क्योंकि वे सभी नाममात्र के ही रहते हैं, यह कहते हैं।

217534 हे श्रीरामचन्द्रजी, इन सभी अवस्थाओं में चिदात्मा अपने स्वरूप से अन्यभाव को तनिक भी प्राप्त नहीं होता। शब्दमात्र की केवल कल्पना से ही भेद ही कल्पना की गई है ॥२४॥

217535 स्वप्न में मन से पदार्थों का अवलोकन होने पर मन के ही बाहर-भीतर सर्वत्र विद्यमान रहने से एकमात्र मन ही जैसा विकृतरूप से भासता है, वैसा विकृतरूप से यह बोधात्मा अर्थदृष्टियों से बाहर-भीतर भासमान होने पर नहीं भासता ॥२५॥

217536

217537 आत्मा विकृत क्यों नहीं होता, इस पर कहते हैं।

217538 आकाश के सदृश होने से चिदात्मा भी आकाश ओर काल के समान अविकृत ही रहता है तथा उसका शरीर भी काल और आकाशरूप ही है। सभी पदार्थ चिदाकाशस्वरूप है। वह चिदाकाशस्वप्न के समान अर्थाकार से परिणत नहीं होता ॥२६॥

217539 __ जड़स्वरूप बाह्य पदार्थों के आकार से चिति भले ही विकृत न हो सके, किन्तु जड़ का तो विकार हो सकता है। तत्त्वबोध केवल भीतर स्थित चिदाकाररूप से वह विकृत क्यों न हो जाय, इस पर कहते हैं।

217540 जैसे जड़ बाह्य पदार्थों के आकार से चिति विकृत नहीं हो सकती वैसे ही जड़ बाह्यपदार्थता भी तत्त्वबोधवश भीतर स्थित चिदाकाररूप से विकृत नहीं हो सकती, क्योंकि सर्वथा असदृश जड़ पदार्थ कहीं भी बोधरूप नहीं हो सकता ॥२७॥

217541 चिदात्मा दृश्यदशा को प्राप्त नहीं होता अथवा विवर्तवश उस दृश्य स्थिति को यदि प्राप्त हो जाता है, तो भी वह अविकृत ही बना रहता है । तनिक भी अन्यरूपता को नहीं प्राप्त होता ॥२८॥

217542 सर्वथा शुद्धबोधस्वरूप एक आत्मा का सप्तम भूमिका में परिणतिरूप उदय हो जाने पर बोध और अबोधरूपी अर्थ और शब्द का भी श्रवण समाप्त हो जाता है ॥२९॥

217543

217544 जिस मन की भावना से यह सारा दृश्यप्रपंच दृढ़ हो जाता है उसी मन की भावना से यह सारा दृश्यप्रपंच शिथिल भी हो जाता है, यह कहते हैं।

217545 मन की दृढ़ भावना से ही चित्तस्वरूप सूक्ष्म शरीरों की स्थूलदशा प्राप्त हो जाती है यानी दृढ़

217546

217547 भावना से ही चित्तरूप लिंग शरीरों में आधिभौतिकरूपता का बोध होता है ॥३०॥

217548 आकाश के सदृश विशद इन सूक्ष्म चित्तों के द्वारा यह मिथ्या आधिभौतिकरूपता ऐसे भावित हुई है, जैसे कि पिशाचवेष का अभिनय करने के लिए नटों द्वारा मिथ्या पिशाचरूपता भावित होती है । तात्पर्य यह कि पिशाचवेष का अभिनय करने के लिए जैसे मिथ्या पिशाचवेष को नट धारण करते हैं वैसे ही इन चित्तों ने यह मिथ्या भौतिकरूप धारण किया है ।।३१॥

217549 अभ्रमता के अभ्यास से यानी सत्यस्वरूप के अभ्यास से भलीभाँति स्वरूपतः ज्ञात हुई यह सांसारिक भ्रान्ति ऐसे शान्त हो जाती है, जैसे कि 'मैं उन्मत्त नहीं हूँ' इस दृढ़ ज्ञान से उन्मत्त पुरुष की निःसन्देह उन्मत्तता शान्त हो जाती है ॥३२॥

217550 भ्रान्ति का परिज्ञान होने से वासना स्वयं निवृत्त हो जाती है। ठीक ही है, स्वप्न का स्वप्नरूप से ज्ञान हो जाने पर भला किस पुरुष को स्वाप्निक पदार्थों में सत्यत्व की वासना हो सकती है ? ॥३३॥

217551 एकमात्र वासना के क्षय से ही यह संसार उपशान्त हो जाता है । यह वासना ही महायक्षिणी है। विवेकी महानुभाव लोग इसके नाश में लगे हुए रहते हैं ॥३४॥

217552 पुरुषों के अभ्यास से अज्ञानप्रयुक्त उन्मत्तता जैसे उत्पन्न हुई रहती है वैसे ही ज्ञान हो जाने पर अपने उस ज्ञान के अभ्यास से धीरे धीरे समय पाकर वह नष्ट भी हो जाती है ॥३५॥

217553 जैसे भावना के बल से यह सूक्ष्म शरीर स्थूलरूपता को प्राप्त होता है वैसे ही विवेकी पुरुष अभ्यास द्वारा दृढ़ की गई स्थिति के प्रसाद से इस सूक्ष्म शरीर को ब्रह्महंभाव की एकमात्र वासना में पहुँचा देते हैं॥३६॥

217554 तथा इस सूक्ष्म शरीर को भी ब्रह्महंभाव की एकमात्र वासना में ले जा करके वहाँ से जीवरूपता को प्राप्त करा देते हैं और फिर उस जीव को भी अपने दृढ़बोध के अभ्यास से ब्रह्मस्वरूप में पहुँचा देते हैं ॥३७॥

217555

217556 ज्ञानी महानुभाव लोग कैसे इस सूक्ष्म शरीर को जीवरूपता तथा ब्रह्मरूपता प्राप्त करा देते हैं, यह कहते हैं।

217557 उत्पन्न हुए बाह्य तथा आध्यात्मिक भावों के प्रति जो आत्मा का अतिवहन करता है उस वासनासमूह का नाम अतिवाह है तथा उससे उत्पन्न हुआ जो लिंग शरीर है उसको 'आतिवाहिक' कहते हैं। समस्त भाव पदार्थों के प्रथम विकार का नाम उत्पत्ति है । वह यदि विचार के बाद कूटस्थ बोधमात्रस्वरूपिणी ज्ञात हो जाय, तो फिर वह सूक्ष्म शरीर विषयक बुद्धि कैसी है, यह भी ठीक ठीक ज्ञान हो जाय (8) ॥३८॥

217558

217559 (4) परन्तु कूटस्थ बोधस्वभाव से अलग किसी भाव पदार्थ की उत्पत्ति का निरूपण हो नहीं सकता । देखिये, विचार कीजिये क्या वह उत्पत्ति पहले स्वयं उत्पन्न होकर भावों को अपने से विशिष्ट बनाकर स्थित होती है या बिना स्वयं उत्पन्न हुए ही । इसमें यदि आप दूसरा पक्ष स्वीकार करते हैं, तो उस पक्ष में हमारा आपसे यह कहना है कि तब तो सींग भी खरगोश को अपने से विशिष्ट बना सकता है। रह गया पहला पक्ष । इसमें तो यह समझ लीजिये कि स्वयं उत्पत्ति आदि से विशिष्ट हुई वह भाव पदार्थरूप ही होगी, न कि भावविकार । इसी तरह उसकी उत्पत्ति भी समझ लीजिये । इस रीति से

217560

217561 इसी रीति से 'तत्' और 'त्वं' पदार्थ का शोधन होने पर सम्पूर्ण महावाक्य अखण्ड अर्थ के बोधन द्वारा सम्पूर्ण सन्देहों के ग्रन्थि भेदन में समर्थ होते हैं। अन्यथा वे भूत-प्रेतों को भगाते समय पढ़े जा रहे मन्त्रों के भीतर आये हुए 'हूं' 'फट्' आदि पदों की तरह बिलकुल अनर्थक सिद्ध होंगे। वे सभी महावाक्य एकमात्र श्रवण के बल से प्राणी को इस संसार से छुटकारा दिला

217562 देते हैं, ऐसी हमें कल्पना करनी चाहिए, यह कहते हैं।

217563 यदि ऐसी बात न हो, तो फिर ब्रह्मप्रतिपादक महावाक्यों के अर्थ से संसार की ग्रन्थि निवृत्त हो जाती है, यह कहना भी वैसे ही बिना अर्थ का सिद्ध होगा, जैसे कि भूत-प्रेतादि को दूर भगानेवाले मन्त्रों के अन्तर्गत 'हुं', 'फट्' आदि पद ॥३९॥

217564 'तत्' पदार्थ के शोधन के लिए पहले 'वाचारम्भण' न्याय से जगत् तथा इसके कारणभूत ईश्वर के स्वरूप की एकता जान करके उसके बाद 'त्वं' पदार्थ के शोधन के लिए '१स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम्' इस श्रुति द्वारा दिखलाये गये मार्ग से प्रत्यक् चैतन्य को भी असंग अद्वय समझना चाहिए। (कब तक इन दोनों पदार्थों के शोधन में मनुष्य को लगे रहना चाहिए, इस पर कहते हैं।) जब तक इन दोनों पदार्थों के अखण्डैकरस वाक्यार्थरूप अत्यन्त परिणाम द्वारा वह अखण्डाकार वृत्ति भी नहीं जान ली जाती, तब तक साधक मनुष्य को इन दोनों पदार्थों के शोधन में तत्पर रहना चाहिए ।।४०॥

217565 बाह्य तथा आभ्यन्तर चित्त के बिलकुल शान्त हो जाने पर अपनी चित्स्वभावता प्रकाशित होती है, इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, प्रत्येक पुरुष को चाहिए कि वह आकाश की नाईं पूर्ण स्वच्छ तथा शीतल उसी चित्स्वभावता का आश्रय कर शान्त होवे ॥४१॥

217566

217567 वही मुख्य 'विश्वजित् नामक ज्ञानयज्ञ है, यह कहते हैं। - ज्ञानी पुरुष ज्ञानरूपी यज्ञशाला में उपस्थित होकर ध्यानरूपी अत्यन्त दृढ़ और लम्बे यज्ञस्तम्भ को नीचे दूर तक जमीन खोदकर गाड़ता है तथा सारे संसार को जीतकर सर्वत्यागरूप मुख्य दक्षिणा दे करके सबसे उत्कृष्ट बनकर विराजता है ॥४२॥

217568

217569 उसके सर्वोत्कर्ष का 'समस्त विपत्तियों में अकम्पितरूप से पहले वर्णन करते हैं।

217570 चाहे भले ही अंगारों की वृष्टि हो, प्रलयकाल की वायु बहे या यह भूतल आकाश में उड़कर चला जाय, किन्तु हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञानी पुरुष अपने स्वरूप में ही समरूप से स्थित रहता है ।।४३॥

217571

217572 वज्र की तरह दृढ़ वैराग्य एवं शान्ति सुखोत्कर्ष की स्थिरता से भी उसका वर्णन करते हैं। अनवस्थादोष मानने पर तो निर्विकार भावों की अनवस्था ही बनी रहेगी, अतः यह निश्चित है कि किसी के उत्पत्ति आदि विकारों का कोई भी विद्वान् किसी तरह से निरूपण नहीं कर सकता। इसलिए जब यों ज्ञान हो गया कि जितने भाव पदार्थ हैं वे सबके सब कूटस्थ बोधरूप ही हैं तब कहिये, कौन किसके लिए किसका अतिवहन करे या वह अतिवहन भी किस रूप का हो अथवा कौन-सी उसकी अन्य बुद्धि है ? वह भी तत्त्वतः ज्ञात हो ही जाती है, यह तात्पर्य है।

217573

217574 __ पूर्ण वैराग्य से सर्वथा शान्त मन तथा पूर्ण निरोध को प्राप्त पुरुष की वज्रतुल्य, दृढ़ समाधि के अतिरिक्त कोई दूसरी स्थिति नहीं उपपन्न होती ॥४४॥

217575

217576 शान्ति आदि साधनों में वैराग्य को ही सर्वोत्कृष्ट साधन बतलाते हैं।

217577 बाह्य पदार्थों से वैराग्य होने पर जैसा मन पूर्णरूप से शान्त होता है, वैसा वह शास्त्रों के विचार, उपदेश, तप या इन्द्रियों के निग्रह से भी नहीं होता ॥४५॥

217578 १सारी सम्पत्तियाँ आपत्तिरूप हैं'

217579 इस तरह की भावना से मनरूपी महातृष्णा के बीच में सर्वत्यागरूप पवन से विबोधित सब पदार्थों से उत्पन्न वैराग्यरूपी अग्नि परमब्रह्मसाक्षात्कार ज्वालारूप से प्रज्वलित होकर बाहर और भीतर सर्वत्र प्रसिद्ध जो मोहान्धकार तथा मोहान्धकारप्रयुक्त जो चोर, यक्ष आदि की कल्पना के तुल्य ब्रह्माण्ड का भूत-भौतिक मूर्तरूपी पिण्ड है यानी ब्रह्माण्ड का साकार ज्ञान है एवं चक्षु आदि इन्द्रियों से रूप, रस आदि पदार्थों का जो अनुभव है, वहाँ सब चिदात्मा ही है यों एकमात्र अखण्ड अद्वय स्वभाव सबको बनाकर ऐसे देदीप्यमान होती है, जैसे कि वज्रादिमणि अपने प्रतिबिम्बित हुई वस्तुओं को अपने स्वरूप में बिलकुल मिलाकर उन्हें प्रकाशित करते हुए स्वयं देदीप्यमान होती हैं ॥४६,४७॥

217580 मनुष्य, नाग तथा असुर एवं उनके स्थान पर्वत तथा गुफा आदि के रूपों से वह चिति ही नाना प्रकार के वैचित्र्य को वैसे प्राप्त है, जैसे आकाश में मेघों के रूप से धूआँ ॥४८॥

217581

217582 ब्रह्माण्ड के पात्र के अन्तर्गत सभी वस्तुओं में चिद्व्याप्ति के अधीन स्पन्दन होने से चिदविवर्तमात्रता है, इस आशय से कहते हैं।

217583 चित्-रूप द्रवता के कारण ब्रह्माण्डरूपी जडपात्र के अन्दर चली गई तथा जीवरूप प्राणशक्ति से सरस बनी हुई ये चिद्विवर्तस्वरूप सम्पूर्ण प्राणियों की देहरूपी नदियाँ निरन्तर बह रही हैं ॥४९॥

217584

217585 इन चार प्रकार के शरीररूपी चिति के विवर्तस्वरूप नदियों के अन्दर रहनेवाली जीवरूपी मछलियाँ मोहजाल में फँस जाने के कारण स्वतत्त्व का स्मरण नहीं करती, यह कहते हैं।

217586 चिदाकाशरूपी जल में विहार करनेवाली बेचारी जीवरूपी जीर्ण मछली मोहजाल में फँस जाने के कारण अपनी आत्मा में स्थिति का स्मरण नहीं करती ॥५०॥

217587 अपने स्वरूपभूत आकाशरूपी

217588 आँगन में अपने से ही घनीभूत हुई यह चिति मानों मेघ बनकर स्थित हो पृथिवी आदि मूर्ताकार नाना पदार्थों के रूप से स्फुरित हो रही है ॥५१॥

217589

217590 सभी जीवों का स्वभाव एक-सा रहने पर भी वासना की विचित्रता से उन्हें सांसारिक दुःख भी विचित्र प्रकार के ही प्राप्त होते हैं और कोई दूसरा कारण नहीं है, यह कहते हैं। ___वासना वैचित्र्य के सिवा, अन्य अंश में सभी जीव समान हैं । विषय वासना रहने से ही सूखे पत्तों की नाईं उड़-उड़कर वे विचित्र तरह की स्वर्ग, नरक आदि भोगभूमियों में जा गिरते हैं, स्वतः नहीं। क्योंकि वायु भरे बाँस जैसे अंगुलि व्यापार के बिना भी विचित्र ध्वनि पैदा करने में समर्थ होते हैं वैसे ही सबमें बराबर जडोपाधि के कारण वासना के बिना भी जड़ पदार्थ प्राणयुक्त रहने पर

217591

217592 विचित्र तरह के शब्द करने में समर्थ होते ही हैं ॥५२॥

217593

217594 इसलिए वजतुल्य वासनारूपी पिंजडे को तोड़ देने के लिए मनुष्य को आलस्यशून्य होकर अपने पौरुषप्रयत्न को बढ़ाना चाहिए, उसीसे परमपुरुषार्थ की सिद्धि होती है, इसी अभिप्राय से अब उपसंहार करते हैं।

217595 इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, सर्वप्रथम अपने पौरुषबल का यानी श्रवण, मनन आदिरूप साधनचतुष्टय का सम्पादन कर तदनन्तर ध्यान में विघ्नस्वरूप तन्द्रा को आसन, प्राणायाम आदि के अभ्यास द्वारा जीतकर संप्रज्ञात समाधि से उठ करके निर्विकल्प असंप्रज्ञात

समाधि में प्रवेश के बाद अपने पूर्वजन्म के संचित वासनासमूहभूत संसारपाशरूपी मजबूत पिंजड़े को तत्त्वसाक्षात्कार द्वारा शीघ्र ही तोड़कर चारों ओर से पूर्णानन्दैकरस ब्रह्मरूप से आपको उदित होना चाहिए, अज्ञानी के समान संसार के भीतर आपको पड़े नहीं रहना चाहिए ॥५३॥

उनचासवाँ सर्ग समाप्त
पचासवाँ सर्ग वासना की दृढ़ता और शिथिलता के कारण जीव सात प्रकार के हो जाते हैं, यह बोधार्थ वर्णन।
'वासना यदि न रहे तो सब जीव एक ही है' इस उक्ति से अन्त में जो एकमात्र विचित्रवासना के प्रभाव से जीवों के सात प्रकार बतलाये गये हैं, उनका लक्षणों से निरूपण करने के लिए प्रतिज्ञा करते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामचन्द्रजी, ये जो दसों दिशाओं में नर, हाथी, देवता, वृक्ष, इन्द्र, गन्धर्व आदि नाम धारणकर तत्-तत् विचित्र देह से जीव दिखाई पड़ते हैं, वे कोई तो स्वप्नजाग्रत् (स्वप्न को जाग्रत् समझनेवाले), कोई संकल्प को जाग्रत् समझनेवाले, कोई केवल जाग्रत् में स्थिति रखनेवाले और कोई दीर्घकालिकी जाग्रत में स्थिति रखनेवाले हैं। कोई घनीभूत जाग्रत् में स्थित हैं, कोई जाग्रत् ओर स्वप्न में स्थित हैं, कोई क्षीण जाग्रत् अवस्था में स्थित है, यों सात तरह के विभागों से उनका परिगणन किया गया है ॥१-३॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, जैसे क्षीरसागर आदि सात समुद्रों में क्षीर आदि के रस से युक्त जल ही सात तरह के हैं, वैसे ही सात प्रकार के रूपों को धारण कर रहे इन जीवों का जो स्वरूप है, वह जानने के लिए मुझसे कहिए ।।४॥

पहले जीवट की आख्यायिका में प्रदर्शित रीति को लेकर उनका लक्षण कहते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, किसी एक पूर्वकल्प में किसी एक जगत् में कहीं पर कोई जीव सुषुप्ति अवस्था में ही स्थित थे, वे जीव अपनी-अपनी देहों के कारण जीवित ही रहे, मरे हुए नहीं थे ॥५॥
गाढ़ी नींद में सोये हुए उन जीवों में जो जीव स्वप्न देखते हैं, उन्हींका

स्वप्न यह जगत है, यह आप जानिए । उन्हींका नाम स्वप्नजाग्रत कहा जाता है ॥६|कहीं पर सोये हुए उन जीवों को जो स्वप्न हुआ है, वही जब समान-कर्म-वासना के कारण हम लोगों का विषय बन जाता है, तब हम उनके स्वप्ननर बन जाते हैं ।।७॥
दीर्घकाल के प्रभाव से जब उनका स्वप्न जाग्रत्-रूप बन जाता है, तब उनके स्वप्न के वे जीव स्वप्न जाग्रत् कहे जाते हैं, वास्तव में वे उन्हींके स्वप्न में ही स्थित हैं ॥८॥

"उनके हम स्वप्ननर हैं यह जो बात कही गई, इसका उपपादन करते हैं।
हमारा देहादि प्रपंच यदि वासनारूप से उस सोये हुए के चित्त में होता तो हमारा देहादिप्रपंच उसके चित्त में उत्पन्न हो जाता और हम लोग उसके स्वप्न के मनुष्य होते, परन्तु यह तो संभव नहीं है, इस तरह का कोई यदि प्रश्न करे, तो उसका वैसा प्रश्न करना ठीक नहीं है, क्योंकि सबको सत्ता देनेवाला मायाशबल ब्रह्म सर्वत्र रहता है और वह सर्वज्ञ है, इसी हेतु से सब जगह रह सकता है, अतः हम लोग उनके स्वप्ननर हैं यानी वासनारूप से उन्हीं के अन्तःकरण में स्थित हैं और वासना की समानता के कारण उनके स्वप्न में एक साथ अभिव्यक्त हो गये हैं ॥९॥

महाराज, ठीक है, देश को लेकर सब वस्तुओं की सर्वत्र स्थिति भले ही हो जाय, पर काल को लेकर नहीं हो सकती, क्योंकि भूतकाल की वस्तु वर्तमानकाल में कैसे रह सकती है, यदि भिन्न भिन्नकाल की वस्तुओं की स्थिति एक काल में मानी जाय, तो सब कल्प एक साथ ही होने लग
जायेंगे और उनका पार्थक्य भी नहीं रह जायेगा, इस आशय से श्रीरामजी प्रश्न करते हैं।
श्रीरामभद्र ने कहा : गुरुवर, जिन कल्पों में हम लोगों के प्रपंचों से स्वप्नों के द्रष्टा उन जीवों ने जन्म धारण किया था, उन कल्पों की कल्पनाएँ यदि उनके शरीरों के साथ इस समय नष्ट हो चुकीं, तो इस वर्तमान स्वप्न से जागे हुए उन लोगों की भूतकाल के कल्प में स्थिति नहीं हो सकती । जो आज नींद से जागा है, वह पूर्व दिन का जागरण जब नहीं जान सकता, तब पूर्वकल्प की तो बात ही क्या ? ॥१०॥

यदि वे जीव प्रपंचात्मक स्वप्न में दैववश तत्त्वज्ञान प्राप्त कर लें, तो वे मुक्त हो ही जायेंगे, ऐसी स्थिति में आपका दोष नहीं हो सकता । यदि उन्होंने तत्त्वज्ञान प्राप्त नहीं किया, तो उनका अवशिष्ट कल्प तो व्यतीत हुआ नहीं है, इसलिए कुछ समय के बाद तत्त्वज्ञान हो ही जायेगा । जो व्यतीत हो चुके हैं, वे तो दूसरे की कल्पना से कल्पित पदार्थ हैं। उनके मन में तो प्रत्येक का कल्पशेष एन्दव आख्यान की पद्धति से विद्यमान ही है, इस आशय से महाराज वसिष्ठजी समाधान करते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, इसी स्वप्न के प्रपंच में यदि ज्ञान हुआ तो वे तत्त्वज्ञान प्राप्त कर मुक्त हो जाते हैं। यदि न हुआ, तो निद्रा प्राप्त कर वे संकल्पानुसार उसी प्रकार की दूसरी ही देह प्राप्त करते हैं ॥११॥
उसी प्रकार का कल्पित दूसरा जगत्-कल्प देखते हैं, क्योंकि

कल्पनाभासरूपी आकाश की कहीं निरवकाशता नहीं रहती ॥१२॥

स्वप्नजाग्रत जीवों का उपसंहार करते हुए अब संकल्पजाग्रतों का निरूपण करते हैं।
भद्र, यह तो मैंने स्वप्नजाग्रत जीवों का निरूपण आपसे किया, जो संकल्परूप जगदात्मक जीर्ण उदुम्बर वृक्ष के कीट हैं, अब आप संकल्पजाग्रत जीवों के विषय में सुनिये। इस प्रकार के जीव किसी एक पूर्वकल्प में किसी एक जगत् में कहीं पर अपने भीतर तनिक भी निद्रा न लेकर एकमात्र संकल्प में तत्पर होकर स्थित हैं ॥१३,१४॥
जीवट आख्यान में वर्णित भिक्षु के समान ये जीव ध्यान से विचलित होकर स्थित हैं। मनोराज्य के वश में पड़कर उसके पीछे दौड़ते हैं। दृढ़ संकल्प धारण करते हैं और पूर्वावस्था की स्मृति से शून्य हैं ॥१५॥
जिन जीवों का जाग्रतअभिमान दीर्घकाल के अभ्यास से घनीभूत संकल्प में है और जिनकी संकल्पजनित अर्थों में ही पूर्वापरस्मरण से रहित मन की चेष्टा है, ये ही स्वप्नजाग्रत जीव कहलाते हैं ।।१६|वे संकल्प का विनाश हो जाने पर फिर पूर्व के व्यवहार को उससे विलक्षण बनाकर करने लग जाते हैं। उनकी दृष्टि से ये हम उन्हीं के शरीर में संकल्पपुरुष ही स्थित हैं, क्योंकि समानसंकल्प से उत्पन्न हैं ॥१७॥
भद्र, संकल्प के ऊपर निर्भर रहनेवाले ये संकल्पजाग्रत जीव हमने आपसे कहे । ये दृश्यमान जीव उन्हींके संकल्पजीवन में प्रवेश करते हैं और हम लोगों के लोक भी ऐसे ही हैं। यानी उनका यदि संकल्प है, तो दृश्यमान जीव हैं और हम लोगों के लोक भी हैं। अब आप केवल जाग्रत जीवों को सुनिए ।।१८॥
सृष्टि का संकल्प करने के कारण हलचल से युक्त हुए, आगे कहे जानेवाले ब्रह्मा के रूप से वे जीव इस कल्प में पहले से ही शरीरधारी होकर रहते हैं और उस जन्म में स्वप्न न होने के कारण केवल जाग्रत कहे जाते हैं चूँकि वे पहले के उत्पत्ति विकासरूप स्वप्न से रहित हैं और पहले का जाग्रत्संस्कार भी जाग्रत-स्थिति को उत्पन्न कर स्वयं नष्ट हो गया है, इसलिए इस कल्प में वह स्वप्न का कारण हो भी नहीं सकता ॥१९॥
फिर ये जीव जब उत्तरोत्तर जन्म परम्परा लेते जाते हैं और जाग्रत्, स्वप्न एवं सुषुप्ति में विचरण करते-रहते हैं, तब वे ही चिरजाग्रत कहे जाते हैं ॥२०॥

पाँचवें प्रकार के जीवों को कहते हैं।
पापरूप दुष्कर्मों के आवेश से जड़-स्थावररूप होकर तथा जाग्रत् अवस्थाओं में भी घन अज्ञान से पूर्ण होकर वे चिरजाग्रत जीव ही घन जाग्रत् कहे जाते हैं । भाव यह है कि स्थावर जीवों को भी स्वप्न आदि में मनुष्यभाव आदि का अपने में परिज्ञान होता है ॥२१॥

अब अवशिष्ट जो दो प्रकार है, वे दोनों ही जीवन्मुक्तों में है, यह बतलाने की इच्छा रख रहे महाराज वसिष्ठजी, छठे प्रकार के जीवों का उल्लेख करते हैं। __ चतुर्थ, पंचम और छठी भूमिका में अवस्थित जो जीव हैं, वे शास्त्रार्थ एवं सत्संग के द्वारा उपदेश ग्रहणकर

तत्त्वज्ञान को प्राप्त करके जाग्रत् को स्वप्न के सदृश देखते हैं, वे जाग्रत्स्वप्न

217636
217637
217638 कहलाते हैं ॥२२॥
217639
217640 सातवीं भूमिका में आरूढ़ हुए पुरुष ही सातवें प्रकार के जीव हैं, यह कहते हैं।
217641 जिन महापुरुषों को ज्ञान प्राप्त हो चुका है और परमपद में विश्रान्ति ले रहे हैं, वे क्षीण जाग्रत् जीव कहलाते हैं, ये जीव सप्तम भूमिका में स्थित हैं ॥२३॥
217642 भद्र, समुद्रों की तरह सात प्रकार के जीवों का भेद मैंने आप से कहा । आप इनका भलीभाँति परिज्ञान करके कल्याणरूप वस्तु में तत्पर हो जाइए ॥२४॥
217643 हे श्रीरामजी, आप भ्रम छोड़ दीजिए, यही भ्रम जगत् का द्वैतादिवस्तुबुद्धि से ज्ञान कराता है, क्योंकि अब आप ज्ञानरूप आत्मभाव से एकरस बन गये हैं, द्वैत और ऐक्य से मुक्त शरीर होकर आप शून्यत्व और अशून्यत्व धर्म से रहित हो गये हैं तथा सब कल्पनाओं के पूर्ववर्ती अधिष्ठानभूत हो गये हैं ॥२५॥
217644
217645 पचासवाँ सर्ग समाप्त
217646 इक्यावनवा सर्ग ब्रह्मदृष्टि में कभी भी उत्पन्न नहीं हुआ और आत्मदृष्टि में मिथ्या उत्पन्न जगत् तत्त्वज्ञान से जिस तरह निवृत्त हो जाता है, उस तरह का वर्णन। पहले के सर्ग में एक यह बात कही गई है कि ब्रह्म से पहले उत्पन्न जीव केवल जाग्रत जीव हैं। इस विषय में यह शंका होती है वैसा कहना युक्तियुक्त नहीं है, क्योंकि कूटस्थ अद्वय ब्रह्म पहले जीवभाव धारण कर उत्पन्न हो ही नहीं सकता, ऐसा करने में न तो उसको कोई प्रयोजन है और न कोई बीज है अपितु काम, कर्म आदि की वासनाएँ जीव स्वभाव के बाद ही होती हैं, इस प्रकार की आशंका श्रीरामभद्र करते हैं। __श्रीरामभद्र ने कहा : ब्रह्मन्, कूटस्थ अद्वय परब्रह्म से केवल जाग्रत नाम के जीव अर्थ और बीज
217647 के बिना, आकाश से वृक्ष की नाईं, कैसे उत्पन्न होते हैं ? ॥१॥
217648 __ श्रीरामजी, आपकी शंका तो बहुत ही साधारण है कि कूटस्थ अद्वय ब्रह्म से केवलजाग्रत जीव तो उत्पन्न हो नहीं सकते, क्योंकि अन्य जीवों की और जगत् की भी उत्पत्ति तन्मूलक नहीं हो सकेगी, इसलिए कूटस्थ ब्रह्म में जीव और जगद्भाव का अपलाप किये बिना ठीक-ठीक उपदेश नहीं हो सकता, अतः उपदेशार्थ ही ब्रह्म में जीव-जगद्भाव की कल्पना श्रुति, स्मृति आदि में की गई है, ऐसा उत्तर महाराज वसिष्ठजी देते हैं।
217649 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : महामते, कोई भी कार्य किसी कारण के बिना उपलब्ध नहीं हो सकता, यह निश्चित है, इसलिए केवल जगत् का यहाँ कोई संभव ही नहीं है ॥२॥
217650 कूटस्थ से उसका यदि संभव है, तो उससे अन्य जीव सजीव हो सकते हैं, परन्तु कारण के अभाव से वे सब निरस्त हो जाते हैं |३॥
217651 भद्र, यहाँ न तो कुछ उत्पन्न होता है और न कुछ नष्ट ही होता है, केवल
217652
217653 उपदेश और उपदेशयोग्य वस्तु के लिए शब्दार्थ की एकमात्र कल्पना की गई है ॥४॥
217654
217655 यह आपकी बात हम मानते हैं, पर भोग के आधार शरीरादि का कर्म आदि द्वारा या साक्षात् कोई निर्माण करनेवाला तो अवश्य मानना चाहिए, क्योंकि प्रत्येक कार्य कर्ता द्वारा ही बनता है। अतः उस देह में जीव को बैठाकर विषयों से मोहित करनेवाला कोई दूसरा रहना ही चाहिए, क्योंकि मोहित करनेवाले को छोड़कर चेतन में मोह हो नहीं सकता। ऐसी स्थिति में मोहित होनेवाला और मोहित करनेवाला यों दो भिन्न-भिन्न जीव एवं ईश्वरनामक चेतन सृष्टि आदि की प्रतिपादक
217656 श्रुतियों के आधार पर मानना चाहिए। इस प्रकार फिर रामजी शंका करते हैं। __ श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, मन, बुद्धि चेतन आदि से युक्त इन शरीरों की रचना करनेवाला कौन है और प्राणियों को स्नेह, राग आदि बन्धनों के द्वारा कौन मोहित करता है ? यह हमसे कहिए ॥५॥
217657
217658 __हाँ, यह बात ठीक होती, यदि शरीरादि का कर्ता, मोहित होनेवाला, मोहक आदि-ये सब श्रुति आदि प्रमाणों से सत्यरूप ठहरते, परन्तु 'वाचारम्भणम्' आदि श्रुतियों के द्वारा वे सब मिथ्या ही सिद्ध होते हैं, ऐसी स्थिति में प्रतिभासमात्र स्वरूप उन सबका कूटस्थ ब्रह्म के द्वारा विवर्तमात्र से भी निर्वाह हो सकता है, इसलिए उनकी आवश्यकता नहीं है, यह कहते हैं। __महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, कोई कभी भी शरीर आदि की रचना नहीं करता और न कभी कोई प्राणियों को मोहित ही करता है|६॥
217659 अनादि, अनन्त अवभासस्वरूप जो बोधात्मा है, वह अपने ही स्वरूप में स्थित होकर ऐसे नाना पदार्थों के रूप में भासता है, जैसे अपने स्वरूप में स्थित जल तरंग आदि के रूपों में ॥७॥
217660
217661 बाह्य पदार्थ कैसे भीतरी चेतन के विवर्त हो सकते हैं, क्योंकि दोनों के आधार अलग-अलग हैं, इस शंका पर कहते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी, असल में तो बाहर के कोई पदार्थ ही नहीं हैं, ज्ञानरूप आत्मा ही बाहर के सदृश भासता है, वह बोधरूप हृदय से ही बाहर ऐसे उदय को प्राप्त होता है, जैसे बीज से बड़ा वृक्ष ॥८॥
217662 __ बीज से वृक्ष बाहर निकलता है, यह दृष्टान्त विषम है, इस प्रकार की आशंका कर समान दृष्टान्त बतलाते हैं। अथवा यदि विश्व भीतर ही उत्पन्न होता, तो वह भीतर ही रहता, पर वह तो बाहर रहता है, इस पर कहते हैं।
217663 रघुश्रेष्ठ हे श्रीरामजी, बोधात्मा के भीतर स्थित ही यह विश्व बाहर के रूप में ऐसे प्रकट हुआ है, जैसे खंभे के भीतर ही स्थित कठपुतली ॥९॥
217664
217665 __ वस्तुतः चेतन नाम की वस्तु न भीतर है और न बाहर है, किन्तु अनन्त है, उसी के भीतर सुगन्ध और पुष्प की नाईं बाह्य-आभ्यन्तर की एकमात्र कल्पना की गई है, यों कहते हैं।
217666
217667 __ बाह्य और आभ्यन्तर जिसमें विद्यमान है और जो देश एवं काल के परिच्छेद से अलग है, उस बोधस्वरूप आत्मा का ही यह जगत् एक तरह से सुगन्ध-विस्तार है, यह आप जानिए ॥१०॥
217668
217669 यदि शंका हो कि समस्त जगत् की कल्पना यहीं पर है, तो ब्रह्मलोक आदि परलोक, जिसमें अर्चि आदि मार्गों से गमन किया जाता है। दूर क्यों माने जाते हैं, इसका समाधान यह है कि वैसे ही लोगों की अनादि काल से वासना है, इसलिए जब वासना का विनाश हो जायेगा, तो सभी लोग एकमात्र अपने आत्मरूप से अत्यन्त निकट हो जायेंगे, इस आशय से कहते हैं।
217670 श्रीरामचन्द्रजी, वासना का विनाश हो जाने पर यह आत्मा ही परलोक है, दूसरा नहीं, यह आप जानिये । जो महापुरुष सब उपद्रवों से निर्मुक्त होकर शान्त हो रहे हैं, उनके परलोक के रूप में यहीं पर स्थित आत्मा की ओर दुरत्वादि वासनाएँ आ ही नहीं सकतीं ।।११॥
217671
217672 __ यदि प्रत्यगात्मा ही परलोक देश, काल आदिरूप हैं, तो देश, काल आदि का बाध हो जाने पर वह शून्यरूप ही क्यों न हो जायेगा ? इस पर कहते हैं।
217673 चूँकि देश, काल, क्रिया, आलोक, रूप, चित्त, आत्मा, सत् इन सबका अधिष्ठान तथा इन शब्दों से बोधित होनेवाला ब्रह्म देश, काल आदि शब्दार्थों से रहित है, इसलिए वह शून्यरूप नहीं हो सकता ॥१२॥
217674
217675 यदि वह शून्यरूप नहीं है, तो दूसरे लोग भी एकमात्र प्रपंच का अपलाप कर उस पद में अपनी बोधगति क्यों नहीं कर लेते इस पर कहते हैं।
217676 हे राघव, जो तत्त्वदृष्टा हैं और जो विषयों से मुक्त हो गया हैं, ऐसे आत्मपद को जाननेवाले मुनियों को ही उस पद में ज्ञानगति होगी, दूसरों को नहीं ॥१३॥
217677 भद्र, जो पुरुष सरल और गम्भीर अहन्तारूप गड्ढे में गिरे हुए हैं, वे कोई भी उस आत्मपदरूप प्रकाश को कभी देख नहीं सकते ॥१४॥

आत्मप्रकाश देखनेवालों को जगत् का ज्ञान कैसा रहता है, इस पर कहते हैं।
चौदह प्रकार के ये जो भूतसमूह हैं, उनके घुघु शब्दों से परिपूर्ण जगत्दृष्टि ज्ञानी के लिए जो देहावयव-जैसी है, यानी अपने से भिन्न उसे भासती ही नहीं ॥१५॥

ज्ञानी को समाहितदृष्टि और व्यवहारदृष्टि से जगत् जैसा भासता है, उसे बतलाते हैं।
सृष्टि का असल में तो कोई कारण नहीं है, इसीलिए न तो सृष्टि उत्पन्न होती है और न वह नष्ट ही होती है, यह ज्ञान ज्ञानी को समाहित दृष्टि से है और व्यवहार दृष्टि से तो जैसा कारण का स्वरूप होगा, वैसा ही कार्य भी होगा यानी जैसा कारण कल्पित अतएव मिथ्या है, वैसा उससे जनित कार्य भी कल्पित और मिथ्या है, ऐसा ज्ञान व्यवहारदृष्टि से भी उसे रहता है ॥१६॥
यदि कारण में कार्य की स्थिति होगी, तो उसकी कारणता ही कैसी, क्योंकि वह तो कार्यरूप ही ज्ञान होता है, अतः कार्य और कारण दोनों ही असत् हैं, क्योंकि दोनों का ही अलग-अलग ज्ञान नहीं हो सकता ॥१७॥
प्रशान्त महासमुद्र में जैसे तरंग, भँवर आदि

स्थित हैं, वैसे ही क्षोभशून्य परब्रह्म में ये सब आपके बाह्य जगत और भीतर के चित्त आदि स्थित हैं ॥१८॥
जैसे अपने भीतर अनेक बर्तनों को रखनेवाला एक ही मिट्टी का पिण्ड रहता है, ठीक वैसे ही अनेक ब्रह्माण्डों को अपने उदर में रखनेवाला सबका स्वरूपभूत निर्मल ब्रह्म भी एक पिण्ड ही है । जैसे अपने भीतर कटक, कुण्डल आदि आकारों से युक्त तथा नाना बर्तनों का स्वरूपभूत सुवर्ण स्थित है, वैसे ही सुवर्णरूप ब्रह्म स्थित है ॥१९॥

पिण्डदशा में घट पिण्डरूप और घट दशा में पिण्ड घटरूप है, यों घट के स्वरूपवेत्ताओं को जैसे एक का ही व्यवस्थित ज्ञान होता है, वैसे ही प्रपंच में भी स्वप्नदशा में जाग्रत् स्वप्नादिरूप और जाग्रत्काल में स्वप्न जाग्रद्रूप व्यवस्थित जगत् के एकरूप का ही तत्त्वज्ञों को ज्ञान होता है, यह कहते हैं । ___ स्वप्नकाल में स्वप्न ही जाग्रद्रूप ज्ञानियों द्वारा जाना जाता है, क्योंकि वासनाओं के विस्तार से व्यग्र मन उनके पास नहीं है और जाग्रत्काल में जाग्रत् को स्वप्नरूप जानते हैं, क्योंकि उनको सत्यात्मा का परिज्ञान हो चुका है ॥२०॥

जाग्रत्-दशा में यदि हम लोग यह विचार करें कि यह जगत् केवल चित्तरूप ही है, तो वह स्वप्नतुल्य ही बन जायेगा । इसी वास्तविकता को लेकर ज्ञानी की सृष्टि को उसके शरीर के अवयवों की उपमा दी गई है, यों उपसंहार करते हुए तत्त्वज्ञान हो जाने पर उसका भी समूल बाध हो जाता है, यह कहते हैं। __भद्र वास्तव में मृगतृष्णा के जल के सदृश असद्रूप से स्थित तथा विचार से विकल किया गया यह जाग्रत् जगत् केवल चित्तरूप यदि समझ लिया जाता है,तो फिर वह स्वप्नरूप बन जाता है ॥२१॥
सम्यक् ज्ञान से यानी आत्मा के सत्यज्ञान से देहरूप के साथ ये सब भूत ज्ञानी के पिण्ड को समूल ऐसे छोड़ देते हैं जैसे वर्षाकाल के जाने पर मेघ ।।२२॥
जैसे विनाश की ओर उन्मुख हुआ मेघ तत्काल ही गगनरूप बन जाता है, वैसे ही आत्मज्ञान से यह अहंकारसहित जगत शान्त हो जाता है यानी तत्काल आत्मरूप बन जाता है ।।२३॥
शरत्काल के मेघ के सदृश चारों ओर से छिन्न-भिन्न हुआ मृगतृष्णाजल के सदृश मिथ्या प्रतीयमान तथा बार-बार स्पर्श आदि से जाना गया भी जगत् आत्मज्ञान से तत्काल जल जाता है ॥२४॥
जैसे धधक रही अग्नि में विलीन सोना, घी और इन्धन एकरूप बन जाता है, वैसे ही विज्ञानकाल में भी जगत्-चित्त द्रष्टा आदि सब एकरूप बन जाते हैं |२५॥
तीनों जगत् में जो एक प्रकार का रूप कल्पित किया गया है, वह तत्त्वज्ञान से धीरे-धीरे ऐसे विलीन होता जाता है, जैसे घर में समझाये गये बालक का वृक्षादि में से पिशाचज्ञान धीरे-धीरे विलीन होता जाता है |२६॥

अग्नि आदि कारण जब तक लाख के पास रहते है, तब तक ही उसमें कठिनता का विलय रहता है । यदि अग्नि आदि पास में रहते, तो कठिनता का विलय भी हट जाता है, क्या इसी तरह

का यह जगद्विलय तत्त्वज्ञान से होता है, यदि ऐसा विलय हुआ, तो निमित्त के हट जाने पर फिर जगत् ज्यों का त्यों बना रहेगा, ऐसी आशंका पर कहते हैं कि तत्त्वज्ञान असत्पक्ष का विरोधी होने के कारण उससे हुआ विलय फिर लौटकर नहीं आता, जैसे कि शुक्ति के तत्त्वज्ञान से बाधित शुक्तिरूप ज्ञान फिर नहीं होता, इस आशय से कहते हैं ।
देश, काल और वस्तु की परिच्छिन्नता (स्वल्परूपता) से रहित साक्षी चेतन में किसी कारण के बिना ही जगत्,संकल्पकारक चित्त, अज्ञान आदि भासते हैं, अतः साक्षी चेतन में रूपादि का अवसर ही कैसे ? ॥२७॥

इन सब बातों से निष्कर्ष यह निकला कि मिथ्याभूत जगत्, चित्त आदि के रूप में मिथ्या अज्ञान ही नृत्य करता है, यह कहते हैं ।
साक्षी चेतन के अज्ञान से ही यह जगत् और चित्त उत्पन्न हुआ है, ज्ञान से जब अज्ञान नष्ट हो गया, तब निर्मल चेतन में जगत् आदि स्वरूपों का अस्तित्व ही क्या रहा ? ॥२८॥

इससे पहले की बात सिद्ध हो गई कि जाग्रत् प्रपंच ही स्वप्नदशा में अपनी स्थूलता छोड़कर सूक्ष्म प्रपंचप बन जाता है और स्वप्नभ्रान्ति ही चिरकाल के अभ्यास से घनीभूत होकर जाग्रत् रूप बन जाती है, यह कहते हैं। __स्वप्न के अवभास से जाग्रत्-प्रपंच अपनी कठिनता छोड़ देता है और ऐसे अत्यन्त नरम (सूक्ष्म) हो जाता है, जैसे कि अग्नि से पिघला हुआ सुवर्ण ॥२९॥
देश-कालरूप निमित्त के बिना जाग्रत्-स्वप्न का निर्माण कर यथास्थित बोधरूप साक्षी चेतन ही घनस्वरूप जगदाकार-सा सुवर्ण के सदृश बन जाता है |३०॥
शरत्काल के क्षीण हो जाने पर जैसे जल स्वल्प हो जाता है, वैसे ही स्वप्न के सदृश अत्यन्त तुच्छ जाग्रत् वस्तु के उक्त विचार से क्षीण हो जाने पर भोग का अनुराग भी स्वल्प हो जाता है।३१॥
दृश्य वस्तुओं की कान्ति जब अत्यन्त तुच्छरूप भासने लग जाती है, तब उनकी स्थिति होने पर भी विवेकी को वे अच्छी नहीं लगती । क्योंकि वह स्वप्न के सदृश उन्हें मिथ्या ही समझता है ॥३२॥

आत्मसुख से अत्यन्त तृप्त होने के कारण ज्ञानी भी विषयों का आदर नहीं करता, यह कहते हैं।
कहाँ अपनी आत्मा में विश्रान्ति और कहाँ यह विषयों का परिज्ञान । यदि ज्ञानी को भी विषय भले प्रतीत होने लगें, तो सुषुप्त और जाग्रत् की एकता और मूढ़ और तत्त्वज्ञ की एकता हो जायेगी यानी दोनों में कोई पार्थक्य ही नहीं रह जायेगा ॥३३॥
श्रीरामजी, चित्तमात्रस्वरूप यह जगत् जब यहाँ भ्रान्तिरूप और स्वप्नमात्र स्वरूप बनकर स्थित हो जाता है यानी जब पुरुष जगत् को स्वप्न के सदृश मिथ्या समझ लेता है, तब पदार्थों से सत्यत्वबुद्धि अपने आप हट जाती है ॥३४॥

असत्य भी ज्ञानी को यदि रुचते हों, तो क्या हानि है ? इस पर कहते हैं ।

हे महामते, समीप में स्थित पुरुषों द्वारा असत्यरूप से देखे गये मृगतृष्णा-जल आदि क्या किसी को भी रुचते हैं ? अर्थात् वे किसी ज्ञानी को किसी तरह भी अच्छे नहीं लगते ॥३५॥
जगत् में सत्यत्व बुद्धि के विलीन हो जाने पर शान्तबुद्धि ज्ञानी जगत् को अपिण्डात्मक आकाशरूप देखता है, जो कि वातायन में प्रविष्ट हुए दीपकिरणों की प्रभा के सदृश प्रकाशमान भी है ॥३६॥
केवल चित्त के ही विलासस्वरूप स्वप्नात्मक फूल-माला, चन्दन आदि की भोगभावना जाग्रत् पुरुष की निकल जाती है, क्योंकि वस्तुतः उसने उन पदार्थों को शून्यरूप जान लिया है ॥३७॥
हे श्रीरामजी, जिसको अवस्तुरूप समझ लिया, फिर उसकी ग्राह्यता कैसी? भला ऐसा कौन पुरुष है, जो स्वप्न जानकर भी स्वप्न-सुवर्ण को लेने के लिए उसकी ओर दौड़ता हो ? ॥३८॥
भद्र, स्वप्न के सदृश दृश्य पदार्थों को जब जान लिया जाता है, तब उससे मनुष्य का प्रेम निकल जाता है और द्रष्टा, दृश्य की अवस्थाओं के दोष से जनित बड़ी भारी गाँठ है, वह विच्छिन्न हो जाती है ॥३९॥

इसकी निवृत्ति हो जाने पर यह कैसे स्थित रहता है ? यह कहते हैं ।
दृश्य पदार्थ जिसको नीरस हो गये हैं या बन्धु आदि में जिसको प्रेम नहीं रह गया है, जिसकी मननशक्ति शान्त हो गई है, जिसका अहंकार चला गया है, जो तत्त्वविद्या से परिपूर्ण वीतराग, प्रयासरहित और निर्मलबुद्धि हो चुका है वह सदा शान्त ही रहता है ॥४०॥
दीपकी शिखा जब नष्ट हो जाती है, तब उसकी किरणें जैसे नष्ट हो जाती है, वैसे ही जब रस नीरसरूप बन जाता है, तब ज्ञानी की वासना नष्ट हो जाती है ॥४१॥
ज्ञान से पूर्व गन्धर्वनगर के सदृश प्रतीत हो रहा सम्पूर्ण जगत् तत्त्वज्ञान से दीपक की किरणों के सदृश एकमात्र प्रकाशरूप एवं सघन होकर आकाश के सदृश भासने लगता है ॥४२॥

तब सप्तम भूमिका की स्थिति से वह किस तरह का होता है, इसे बतलाते हैं।
तत्त्वज्ञानी पुरुष सप्तम भूमिका में स्थिति कर न आत्मा को, न आकाश को, न शून्य को, न वृत्ति को देखता है, किन्तु केवल आत्मपद को ही (ब्रह्मरूपता को ही) देखता है ॥४३॥
भद्र, जो तत्पद वस्तु है, उसमें न आत्मा है, न शून्य है और न जगत् की कल्पना ही है, अधिक क्या कहें, उसमें न चित्त है, न दृश्यबुद्धि है और न वह यथास्थित सब कुछ ही है ॥४४॥
अज्ञानियों के द्वारा पिण्डरूप से जाना गया जो यह पृथ्वी आदि का स्वरूप है, वह ज्ञानी के प्रति तो ज्ञान से असत् हो जाता है और शून्यरूप बन जाता है, अतः विद्यमान रहते भी है ही नहीं ॥४५॥
ज्ञानी पुरुष एकमात्र आत्मसमाधि में चित्त को लगाकर आकाश के सदृश निर्मल बन जाता है, सब आसक्तियों से रहित होकर ही अपनी स्थिति बनाता है और स्थित रहकर भी असत् के तुल्य बना रहता है ।।४६॥
श्रीरामजी, जिसका मन मर गया है और जो सर्वबाधावधि आत्मपद को प्राप्त हुआ है, ऐसा मननशील मौनी संसाररूपी समुद्र को तैर गया है और सब कर्मों के अन्त को भी प्राप्त हो गया है, यह अवश्य जानिए ॥४७॥
राघव, चूँकि जो सम्पूर्ण शरीर, शरीरों

के आधार भुवन, भुवनाधार गगन तथा विहार स्थान पर्वत है, उनके साधन और करणों का एकमात्र कारण मूल अज्ञान ही है, दुसरा नहीं, इसलिए ज्ञान द्वारा अन्तःकरण से अज्ञान की निवृत्ति हो जाने पर यह शरीर आदि जगत्, ज्ञानियों की दृष्टि से विद्यमान रहते भी विनष्ट हो जाता है यानी असद्रूप बन जाता है ॥४८॥
ज्ञानवान का अन्तःकरण शान्त रहता है, उसके विकल्प विनष्ट हुए रहते हैं, वह अपने स्वरूपभूत आत्मरस में तन्मय रहता है, परम शान्तिरूपी अमृत से तृप्त रहता है, उसको आवरण (अज्ञान) भी नहीं रहता । इस प्रकार उसकी उत्तम स्थिति होती है ॥४९॥

इक्यावनवाँ सर्ग समाप्त
बावनवाँ सर्ग तार्किकों के तर्कों से उत्पन्न हुई अनेक प्रकार की कल्पनाओं का खण्डन कर
कूटस्थ परमात्मा के अनिवार्च्य जगद्भाव का समर्थन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुने, कूटस्थ चिदात्मा जिस क्रम से जगत्-सा भासता है, वह क्रम-भेद की निवृत्ति के लिए अन्य वादियों की कल्पनाओं का खण्डनकर अपने मत के समर्थन से फिर कहिये ॥१॥

'चिदात्मा का यह जगत्भाव अनिर्वचनीय ही है' इस अपने मत का समर्थन करने के लिए पहले दृष्टिसृष्टिपक्ष का अवलम्बन करके दृष्टि के अन्वय और व्यतिरेक के अनुसार उसकी स्थिति दिखलाते हैं ।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, शाखा, पत्र, पुष्प, पल्लव आदि नाना प्रकार के आकारोंसे युक्त वृक्ष के समान अज्ञ आत्मा की दृष्टि में जो जगद्भाव है वही उसके चित्त में भी है और जो उसकी दृष्टि में नहीं है वह उसके चित्त में भी नहीं है । यही कारण है कि देखी गई अत्यन्त छोटी वस्तु का भी स्मरण होता है किन्तु न देखी हुई बड़ी वस्तु का
भी स्मरण नहीं होता ॥२॥

शास्त्र और अशास्त्र के अनुसार सम्पादित हुई विद्वान और अविद्वान की क्रियाओं में भी विलक्षणता दिखाई देती ही है, अतः जगत् की सत्ता भी भिन्न-भिन्न दृष्टि के अनुसार ही व्यवस्थित
प्रतीत होती है, इस अभिप्राय से कहते हैं ।
जो विवेकी पुरुष है वह पूर्वापर शास्त्र के अनुसार ही देखता और करता है । आँखों के सामने पड़ी भी शास्त्रनिषिद्ध वस्तु को भोग्यरूप से नहीं देखता और न तो उसके लिए कुछ करता ही है|३॥

यह कारण है कि मैं भी शास्त्रीय दृष्टि का व्यवस्थापन करते हुए ही श्रवण आदि में आपको नियुक्त कर रहा हूँ, इस आशय से कहते हैं ।

__ हे श्रीरामचन्द्रजी, इसीलिए आपसे मैं कहता हूँ कि आप भी अपने चित्त की शुद्धि के अनुकूल कर्मों के अनुष्ठान में तत्पर हो शास्त्रानुकूल अर्थों में अपने चित्त को लगाकर श्रवणभूषण मेरे इस उपदेश का श्रवण कीजिये ॥४॥
यह दृश्यसमूह की भ्रान्ति ही अविद्या कही जाती है । वास्तव में तो यह अविद्या भी ऐसे नहीं है, जैसे मृगतृष्णा नदी में जल ॥५॥

जब ऐसी बात है, तब शास्त्रों के उपदेश तथा उनकी फल सिद्धि कैसे होगी, इस पर कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, उपदेशयोग्य वस्तु के उपदेश के निमित्त मेरे अनुरोध से क्षण भर के लिए आप इसे सत्य-सा मानकर यह मेरा कथन सुनिये ॥६॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, यह अविद्यानामक भ्रान्ति कैसी है और कहाँ से आयी-इस तरह के विकल्प न करते हुए आप मेरे इस उपदेश को सुनिये । फिर तो पीछे ज्ञान हो जाने से आप स्वयं जान जायेंगे कि न तो यह जगत् है और न यह अविद्या ही है ॥७॥
___ अनुभव में आरुढ़ इस विवर्त पक्ष को दिखलाकर अन्य पक्षों में दोष बतलाने की अभिलाषा कर रहे महाराज वसिष्ठजी असत्य प्रपंच का ही ब्रह्म के साथ वृक्षशाखा न्याय से अभेद माननेवाले महानुभावों के पक्ष में - ब्रह्म की अविनाशिता नष्ट होगी - यह दोष दिखलाने के लिए जगत् में विनश्वरत्व की प्रतिज्ञा करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, जो कुछ स्थावर-जंगमात्मक यह सब तरह से परिपूर्ण जगत् दिखाई देता है वह सब कल्प के अन्त में नष्ट हो जाता है ॥८॥

जिसकी महाराज वसिष्ठजी ने प्रतिज्ञा की है, उसका अब साधन कहते हैं।
विचार कर देखने से यह निश्चित होता है कि इस जगत् का विनाश अवश्य होगा, वह पृथिवी आदि अवयवों का विभागस्वरूप है, क्योंकि पृथिवी आदि सावयव है, अतः उनके विनाश का कोई प्रतीकार नहीं कर सकता । यही कारण है कि एक-एक बूंद निकाल लेने से घड़े के जल का नाश अवश्य हो जाता है ॥९॥

ठीक है, नाश हो जाय, क्या दोष है, इस पर कहते हैं । __ हे श्रीरामचन्द्रजी, ऐसी स्थिति में तो द्रव्य का नाश होने पर ब्रह्म की अनन्तता और अस्तिता भी नहीं रह सकती, क्योंकि ब्रह्म जगन्मय ही तो ठहरा और चिदेकरस निरवयव ब्रह्म का जगत् अवयव नहीं हो सकता | तात्पर्य यह है कि जैसे शाखा आदि अवयवों का नाश होने पर वृक्ष का भी नाश हो जाता है, वैसे ही यदि पृथिवी आदि द्रव्य का नाश होने पर ब्रह्म के नाश का प्रसंग माना जाय, तो श्रुति में कहे गये ब्रह्म के अनन्तत्व की सिद्धि न हो सकेगी । इतना ही नहीं और भी सुनिये-विचारकर देखने पर तो अवयवों से पृथक् किये गये अवयवी की सत्ता न रहने से उसका अस्तित्व ही नहीं सिद्ध हो सकता और चिदेकरस निरवयव ब्रह्म का यह जगत् अवयव भी नहीं बन सकता ॥१०॥

चिदात्मा का अवयव जड़ जगत् न हो, किन्तु मदिरा (शराब) के अवयवों में स्थित मदशक्ति

217770 की तरह शरीर में परिणत पृथिवी आदि पंचभूतरूप जड़ों का ही धर्म चैतन्य क्यों न हो, इस चार्वाक मत को उठाकर उसमें दोष दिखलाते हैं।
217771 मदिरा की शक्ति के समान ज्ञानरूप धर्म हम आस्तिकों में नहीं हो सकता । पृथिवी आदिरूप हम लोगों की देह में ही चार्वाक ज्ञान नहीं सिद्ध कर सकते, क्योंकि हम लोगों के मत में इस देह की सिद्धि विज्ञान के ही अधीन होने से यह देह स्वप्न के समान है, तात्त्विक नहीं है। तात्पर्य यह है कि प्रामाणिक लोगों के मत में देह की सत्ता का साधक विज्ञान के सिवा और कोई दूसरा नहीं है । यह तो कोई नहीं कह सकता कि, मदशक्ति की तरह देह न रहने पर भी विज्ञान उत्पन्न हो सकता है ॥११॥

217772

217773 जगत् और ब्रह्म का अभेद स्वीकार करने से तो दृश्यप्रपंच का नाश होने पर ब्रह्म के नाश की भी शंका हो सकती है। यदि वह भेद आध्यासिक मान लिया जाय, तब तो प्रतियोगी की तरह उसके नाश का भी वस्तुतः ब्रह्म के साथ सम्बन्ध न होने के कारण यह दोष नहीं आता और शास्त्र भी सफल हो जाते हैं, इसी आशय से कहते हैं। ___ यह दृश्य की शोभा बार-बार नष्ट होती और उत्पन्न होती ही रहती है । अतः यह कोई नहीं कह सकता कि यह वही है या दूसरी । इस तरह अनिर्वचनीय अविद्यामात्रसिद्ध यह दृश्य श्री नष्ट अवश्य ही होती है । ऐसी स्थिति में अविद्या के बाध द्वारा जगत् का बाध होने पर शास्त्र सफल होते हैं, अन्यथा नहीं ॥१२॥

217774

217775 प्रलयकाल में जगत्-रचना के नष्ट हो जाने पर उसके बाद पुनः उत्पन्न हो रही जगत् की शोभा का यह कभी निश्चय नहीं किया जा सकता कि यह वही है या दूसरी, इस तरह भी इसमें अनिर्वचनीयता ही सिद्ध होती है, यह कहते हैं।
217776 इस सृष्टि से पहले संसार की शोभा नष्ट हो चुकी थी, वही पुनः आविर्भूत हो रही है, इसका उल्लेख करना अशक्य है। हाँ, यदि वही पुनः आविर्भूत होती, तो वही यह है या अन्य, यह कहा जा सकता था, किन्तु नष्ट की उत्पत्ति केवल अनुभव के अनुगामी हम अनुभवविरुद्ध अणुमात्र भी नहीं मान सकते, क्योंकि नष्ट की उत्पत्ति हो कैसे सकती है ? ॥१३॥

217777

217778 यह अनुभव में आरूढ़ नहीं है, इसका स्पष्टीकरण करते हैं।
217779 मूर्तरूपा जगत् की शोभा प्रलय में आकाशरूपी से -अमूर्तरूप से ही विद्यमान थी, यह कहना बिलकुल असत् है, क्योंकि जो मूर्तरूप ही थी, वह भला अमूर्तरूप कैसे हो सकती है ? यदि यह कहिये कि आकाश में स्थित ही वह अपनी पूर्वावस्था को प्राप्त हुई, तो आपसे हमें यही कहना पड़ेगा कि वह फिर प्रलय में भी नष्ट नहीं हुई । कहने का तात्पर्य यह है कि इस तरह आपका प्रलयवाद उच्छिन्न हो गया ॥१४॥

217780

217781 इस तरह तो सृष्टि में भी प्रलयअवस्था की भी तुल्यन्याय से प्रसक्ति हो सकती है । ऐसी स्थिति में तो प्रलयअवस्था में स्थित अव्याकृत से कार्यरूप सृष्टि की एकता होने पर कूटस्थवाद के

217782

217783 ऊपर आपत्ति आने लगेगी, यह कहते हैं। ___ और इस तरह जब सृष्टि में भी प्रलयअवस्था की प्रसक्ति हो सकती है, तब तो कार्यरूप सृष्टि की प्रलयअवस्था में स्थित उस अव्याकृत कारण के साथ एकरूपता ही सिद्ध हो गयी, क्योंकि कार्य और कारणभाव से ऐक्य बतलाना ही तो हमारा सिद्धान्त है, सो इस तरह सिद्ध हो गया ॥१५॥
217784 जो वस्तु उपलब्ध होकर भी शून्यदशा को प्राप्त हो जाती है वह नष्ट ही है, क्योंकि उपलब्धिकाल में भी उसकी असत्ता मानी जा चुकी है । हे श्रीरामजी, असत्वापत्ति का ही नाम तो नाश है । हाँ, आपके मत में किसी दूसरे तरह का नाश होता हो, तो फिर निःसन्देह बतलाइये वह कैसा है ? ॥१६॥

217785

217786 पुनः उत्पत्ति के अवलोकन से यदि मध्य में नष्ट हुए की सत्ता की जो कल्पना करते हैं, सो यह ठीक नहीं है, क्योंकि भेद से भी तो उत्पत्ति की सिद्धि हो जाती है और प्रत्यभिज्ञा आदि का भी तो अवलोकन नहीं होता, यह कहते हैं।
217787 जो नष्ट हुआ है वही पुनः उत्पन्न हुआ है, यह प्रत्यभिज्ञा किसको होती है, इसलिए नष्ट अवश्य होता है तथा पुनः पुनः दूसरा ही प्रवृत्त होता है यही कहना उचित होगा ॥१७॥

217788

217789 जैसे एक ही वृक्ष के ऊपर बीच-बीच में कोटर, स्कन्ध, शाखा आदि का विचित्र भेद रहने पर भी मूल से लेकर शाखापर्यन्त वृक्ष शरीर की तो सत्ता एक ही है । हाँ, शाखा आदि उस वृक्ष के कार्य हैं उनमें भेद अवश्य है, वैसे ही उत्पत्ति आदि विकारों का भेद होने पर भी प्रलय के बाद पुनः उत्पन्न होने से इस दृश्यप्रपंच की भी सत्ता एक ही क्यों न हो, इस शंका पर कहते हैं।
217790 वृक्ष के बीच-बीच में स्कन्ध, शाखा, उपशाखा, पत्र, पुष्प तथा फलादिरूप जो अवयव हैं उनमें सारे वृक्षरूपी शरीर को व्याप्त करके स्थित बीजसत्ता अखण्ड एकरूप ही है । अतः जब सर्वत्र एक ही सत्ता दृष्टिगोचर हो रही है तब शाखा आदि की पृथक् सत्ता सिद्ध न होने से कार्यकारण भाव कैसे हो सकता है ? ॥१८॥

217791

217792 दृष्टान्त में कहे गये कार्यकारणभावोच्छेद को दाष्टान्तिक में दिखलाते हैं।
217793 यदि प्रलय, सृष्टि आदि तथा देशकाल एवं क्रियात्मक यथादृष्ट एक सन्मात्र ही बीज को स्वस्वरूप में स्थित स्वीकार करेंगे, तब तो वह एक स्वयं ही क्रिया और उसका फल होता हुआ कुछ नहीं कर सकता, क्योंकि वैसा करने में वह असमर्थ है-पटकार्य करने में असमर्थ घट पटरूप कार्य नहीं करता () ॥१९॥

217794

217795 (9) अथवा देशात्मक, कालात्मक या क्रियात्मक तत्-तत् पदार्थों में अनुगत बीज को एक स्वभाव ही बतलाना उचित है, यह संभव नहीं है कि एक वस्तु भिन्न-भिन्न स्वभाव की हो । यदि स्वभावभेद स्वीकार कर लिया जाय, तो फिर एकत्व की उपपत्ति नहीं हो सकती । देखिये यदि वस्तु देशैकस्वभाव है, तो फिर वह काल का कार्य नहीं कर सकती । यह भी कहीं नहीं देखा गया कि घटस्वभाव वस्तु पट का कार्य करती हो ।

217796

217797 ___ नाना स्वभाव की एक ही वस्तु है, यह कहनेवाला तो सभी दर्शनों के सिद्धान्त का उलंघनकारी होने से वितण्डा करनेवाला ही होगा, इस आशय से कहते हैं ।
217798 सभी दर्शनों के सिद्धान्त में यह निश्चय किया गया है कि वस्तु के एक रहते हुए कार्यों का भेद नहीं है तथा परमार्थमय वस्तु स्वभाव में भी नानात्व ही है । इसलिए सभी दर्शनों से विरुद्ध बोलनेवाले के साथ विवाद करने से हमें मतलब ही क्या ? ॥२०॥

217799

217800 परिशेषात् वस्तु एक स्वभाव है, यह मान लेने पर तो उपजीव्य एक चित्स्वभाव का ही शेष रह जाता है, यह कहते हैं ।
217801 विचार तथा अपने अनुभवरूप प्रमाण से यह सब शान्त, अनादि, अनन्त और आकाश के सदृश निर्मल केवल बोधमात्र परमात्मा ही अवशेष रहता है । अनुभवरूप प्रमाण ही सभी कल्पनाओं का सार (बल) है, अतः उस बोधमात्र परमात्मवस्तु के स्वभाव का अपलाप न हो सकने से परिशेषात् जड़ स्वभाव की ही हानि है, यह भाव है ॥२१॥

217802

217803 अब एक स्वभाव उस परमात्मवस्तु के प्रतिपादन की प्रतिज्ञा करते हैं।
217804 यह परमात्मस्वरूप जिस रीति से अनुभूत नहीं होता और अनुभूत न होते भी जैसे अनुभूत होता है तथा जिस रीति से मनुष्य को इस परमात्मस्वरूपानुभव की सिद्धि प्राप्त होती है, हे श्रीरामचन्द्रजी, वह सब मैं आपसे क्रमशः कहता हूँ ॥२२॥

217805

217806 ___ एकमात्र यही कारण है कि महाकल्प के अन्त में समस्त भेदों का लय हो जाने पर लय को प्राप्त न हुआ अनुभवात्मा ही अवशेष रह जाता है, यह कहते हैं।
217807 हे श्रीरामचन्द्रजी, महाकल्प के अन्त में महादेवपर्यन्त मन, बुद्धि और समस्त कर्मों के साथ जब यह सम्पूर्ण दृश्यमण्डल नष्ट हो जाता है, आकाश तथा अकलित स्थिति काल भी शान्त हो जाता है, वायु चली जाती है तथा तेज की स्थिति बिलकुल डाँवाडोल हो जाती है एवं तेज भी जब ध्वस्त हो जाता है, जल, पृथिवी आदि का भी दीर्घकाल के लिए नाश हो जाता है, जब कि सम्पूर्ण शब्दार्थ समूह बिलकुल अन्तदशा को प्राप्त हो जाता है, तब आदि और अन्त से रहित सौम्य, अविनाशी, बाध्यशून्य, वाणी का अविषय, स्वच्छ सन्मात्र, केवल निर्मल शान्त बोधस्वरूप कोई अनिर्वचनीय आत्मा ही शेष रह जाता है।॥२३-२६॥

वह परमपद वाणी का अविषय, अनभिव्यक्त, इन्द्रियों का अविषय, नामरूप शून्य, सर्वभूतस्वरूप, शून्यरूप, सत् एवं असत् भी है ॥२७॥

महाकल्प के अन्त में अवशिष्ट वह सद्रूप परमात्म वस्तु वायु आदि स्वरूप ही क्यों न हो, इस पर कहते हैं। __ सद्रूप वह परमात्मवस्तु न वायुरूप है, न आकाशरूप है, न मन, बुद्धि आदिरूप है, न शून्यरूप है, वह कुछ भी नहीं है, सर्वस्वरूप वह अनिवर्चनीय चिदाकाश है ॥२८॥

उस समय भी वह विद्वानों के अनुभव से सिद्ध है, यह कहते हैं।

उस परमपद में स्थित समस्त कल्पनाओं से निर्मुक्त तत्त्वज्ञानी ही इस परमात्म वस्तु का अनुभव करता है और दूसरे तो केवल वर्णित आगमों से इसका वर्णन मात्र करते हैं ॥२९॥

उन आगमों में 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्तयम्' इत्यादि आगम का अर्थरूप से अवलोकन कराते हैं। _यह आत्मा न काल है, न मन है, न जीव है, न सत् है, न असत् है, न देश है, न दिशा है और न काल का मध्य है, न अन्त है, न बोधस्वरूप है और न बोधाभावरूप ही है ॥३०॥

एवं 'तद्यथात्मविदो विदुः' इस आगम को भी उद्धृत करते हैं। किन्तु बोधपारंगत, संसारविस्तार से शून्य तथा पंचम एवं षष्ठ भूमिकाओं को प्राप्त हो चुके महानुभाव लोग इस अनिर्वचनीय अतिस्वच्छ आत्मा का स्वयं अनुभव करते हैं॥३१॥

श्रुति के अनुकूल अनुभव का आश्रय करके मैंने भी उन पदार्थों का बार-बार निषेध किया है, यह कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, मैंने आत्मबोध के लिए आपसे उन्हीं पदार्थों का निषेध किया है, जो सर्वत्र श्रुतियों में प्रतिषेध्यरूप से स्थित, हमारी बुद्धि से परिच्छिन्न एवं शान्त समुद्र के तरंगों के सदृश हैं ॥३२॥

तब 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादि सत्कार्यवादी श्रुतियों का क्या अभिप्राय है, उसे कहते हैं। __ जैसे महास्तम्भ में (बड़े खम्भे में) बिना खुदी हुई अनेक तरह की प्रतिमा ही स्थित है वैसे ही हे श्रीरामचन्द्रजी, स्वस्वरूप में स्थित परमात्मा में सभी पदार्थ स्थित हैं (s) ॥३३॥

इसीलिए 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादि तथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इत्यादि श्रुतियों के अविरोध से एक ही का दोनों तरह से कथन होता है, इस आशय से कहते हैं॥

इस तरह सभी पदार्थ उस परमात्मा में अधिष्ठान रूपसे स्थित है तथा अपने स्वरूप से नहीं भी स्थित हैं । वह परमात्मा असर्वात्मक होता हुआ भी सर्वस्वरूप है । वह परमार्थरूप भी है और परमार्थरूप नहीं भी है ॥३४॥

पत्थर में न खुदी गई नाना प्रकार की प्रतिमाओं की तरह योगियों को अपनी इच्छा के अनुसार स्वस्वरूप में स्थित उस परमपद में 'अस्ति' और 'नास्ति' दोनों तरह से जगत् का दर्शन होता है, यह कहते हैं । __ योगी लोग अपनी इच्छानुसार सर्वात्मक वह परम पद जैसे समस्त अर्थों से युक्त है तथा जैसे समस्त अर्थों से रहित है, वैसे उसे देखते हैं ॥३५॥
उस आद्य पद को योगी लोग सर्वरूप, सर्वात्मक, सम्पूर्ण अर्थों से रहित तथा सम्पूर्ण अर्थों से परिपूर्ण भी देखते हैं ॥३६॥
हे महाबुद्धे, पूर्वोक्त समाधिकालपर्यन्त सम्पूर्ण अर्थों का उपशमरूप वह सम्यग् ज्ञान आपको नहीं उत्पन्न (३) ब्रह्मस्वभावस्थिति ही अविकल्पित जगत् की भी सत्ता है, यही उन श्रुतियों का अभिप्राय है।

हुआ । इसमें सन्देह होना ही सबसे जबर्दस्त प्रमाण है (4)॥३७॥
जो ज्ञानी पुरुष सब दृश्यों के आभास से निर्मुक्त, परम प्रकाशरूप को (परम साक्षात्कार को) प्राप्त है तथा स्वच्छ अन्तःकरण एवं शान्त है, वह उस प्रकाशस्वरूप शान्तस्वभाव को देखता है ॥३८॥
जैसे सुवर्णपिण्ड के भीतर आभूषण तथा मुद्रा आदि का समूह कल्पना से स्थित है, वैसे ही हे श्रीरामचन्द्रजी, अयं, त्वम्, अहम् इत्यादि त्रैकालिक जगत्भ्रम भी उस परमात्मा में कल्पना से स्थित है ॥३९॥

तब क्या अलंकारों की तरह भेद से भी जगत् सत् है ? इसका 'नहीं' यह उत्तर देते हैं । _हे श्रीरामचन्द्रजी, जिस तरह सुवर्ण के आभूषण तथा पात्र आदि सुवर्णपिण्ड से पृथक् भिन्न सद्रूप से उपलब्ध नहीं होता ॥४०॥
अपने अंगरूप जगत् से द्रष्टा परमात्मा मिथ्या नाम रूपात्मक द्वैत जगत् से सर्वदा ऐसे भिन्न है, जैसे कल्पित अंगदादि आभूषणात्मक मिथ्या नाम रूपसे सुवर्ण ॥४१॥
देश, काल क्रिया आदि शब्दों के अर्थों से यानी प्रवृत्ति निमित्त से (जाति गुण क्रिया आदि से) रहित तथा देश, काल एवं क्रियामय वह आत्मा है । यथास्थित यह सम्पूर्ण जगत् अधिष्ठान से उसमें है और स्वस्वरूप से नहीं भी है ॥४२॥
जैसे चित्रकार शान्त जल में तरंग आदि रूप चित्र बनाने की इच्छा करता है वैसे ही हे श्रीरामचन्द्रजी, शान्तब्रह्म में स्थित इस जगत् की आप भी इच्छा कीजिये । तथा जैसे मिट्टी के पिण्ड में मिट्टी के बने अनेक पात्रों का समूह स्थित है वैसे ही ब्रह्म में यह जगत् स्थित है ॥४३॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, मिट्टी के पिण्ड में जैसे अभिन्नरूप से ये सब पात्र हैं और भिन्नरूप से नहीं भी हैं, वैसे ही तत्त्वज्ञान से शान्त, नित्य आत्मा में तन्मय शान्त यह जगत अभिन्नरूप से है और भिन्नरूप से नहीं भी है ॥४४॥
महास्तम्भ में अनुत्कीर्ण प्रतिमा की नाईं, ब्रह्मरूपी काठ में यह त्रिलोकी रूप प्रतिमा साक्षीरूपी शिल्पी की आँखों में प्राप्त हुई-सी है ॥४५॥
स्तम्भ में स्थित जो प्रतिमाएँ उत्कीर्ण होती हैं वे ही दृष्टिगोचर होती हैं किन्तु ब्रह्म में तो उसके शान्त क्षोभरहित स्थित रहने पर ही उसके भीतर सृष्टि के विवर्तरूप तरंगें दृष्टिगोचर होती हैं ॥४६॥
नित्य निरतिशयानंद जलपरिपूर्ण चितिरूपी सरोवर में चिन्मय मेघ की अमृतमय वृष्टि के सदृश ये सृष्टि की दृष्टियाँ भासित हो रही हैं। हे श्रीरामचन्द्रजी, विभाजक धर्मों से शून्य रहने पर भी उस चिद्घन ब्रह्म में ये सबके सब विभक्त तथा क्षोभरहित रहने पर भी क्षुभित के समान, भासित न हुई भी ये सब अविद्या के कारण एक तरह से भासित हो रही हैं ॥४७॥
इस चिद्घन ब्रह्म में परमाणु-परमाणु में चमकीले समारोहों से युक्त यह संसार-मण्डल भासता
(4) यदि आपको निश्चित तत्त्वज्ञान हो गया है तो, तो आपके मन में किसी प्रकार का सन्देह नहीं उठता । सन्देह का होना ही बतलाता है कि अभी आपको निश्चित तत्त्वज्ञान नहीं हुआ है । देखिये, 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इत्यादि श्रुतियाँ क्या कहती हैं ।

है और वास्तव में कुछ भी नहीं भासता॥४८॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, निरवयव इस परमात्मा के जिस आकाश, काल, पवन आदिपदार्थ समूहरूप अंग का मैंने आपसे वर्णन किया है, वह भी मिथ्या तथा अधिष्ठानमात्र शेष होने से अवयवशून्य ही है । इस प्रकार यद्यपि सम्पूर्ण भावविकारों से शून्य यह अजर, परमार्थभूत आत्मतत्त्व है तथापि इसको सभी श्रुतियाँ सम्पूर्ण पदार्थों के अध्यारोप से सर्वस्वरूप बतलाती हैं ॥४९॥

__ बावनवाँ सर्ग समाप्त

217853 तिरपनवाँ सर्ग अपनी-अपनी अलग-अलग भिन्नता को लिये हुए ये जो आत्मा में आरोपित विषय है,
217854 इस सत्ता यानी त्व, तल आदि प्रत्ययों का अर्थ साक्षात् ब्रह्मरूप ही है - यह वर्णन। __ अभी तक यह क्रम बतलाया कि ब्रह्म ही आरोपित अनिर्वचनीय जगत् रूप में विवर्तित होता है, अब इस विषय में रामजी यह जानना चाहते हैं कि त्व, तल आदि प्रत्ययों से बोधित होनेवाली पृथक्-पृथक् जो घटत्व, मनुष्य आदि जातियाँ हैं, उनका तात्त्विक स्वरूप क्या है, इसलिए यह प्रश्न करते हैं । ___ श्रीरामजी ने कहा : गुरुवर, जैसे स्मरण के योग्य विषयों में स्मरण की विषयता जैसे काल में कालता, जैसे आकाश में आकाशता, जैसे जड़ में जड़ता, जैसे वायु में वायुता, जैसे वर्तमान में या भविष्यत् में वर्तमानता या भविष्यत्ता, जैसे स्पन्दात्मा में स्पन्दात्मता (स्पन्द), जैसे मूर्त में मूर्तता, जैसे भिन्न में भिन्नता, जैसे अनन्त में अनन्तता, जैसे दृश्य में दृश्यता और जैसे सर्ग में सर्गता असाधरण धर्म है, ऐसे ही सब वस्तुओं में भावरूप धर्म हैं । अतः इनका परिज्ञान करने के लिए जो बोधक उपाय हों, उनको क्रमशः मुझसे कहिए, क्योंकि हे उपदेश देनेवालों में श्रेष्ठ ब्राह्मन्, जो अल्पज्ञ शिष्य हैं, उनको आरम्भ से ही प्रतिपादनकर समझाना चाहिए ॥१-४॥
217855
217856 आपने जिन वस्तुओं का भाव (सत्त्व) पूछा है, वह चिदात्मा ही है, क्योंकि वही अपने में अध्यस्त पदार्थों में अन्योन्य तादात्म्यअध्यास होने पर तत्-तत् भावरूप बन जाता है, यों उत्तर देने की अभिलाषाकर उन भावों की नित्यसद्रूपता बतलाने के लिए कहते हैं । ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्री रामचन्द्रजी, जो चीज आपने पूछी है, वह चीज तो अनन्त, महाकाश, महाचेतनघन, अवेद्य चिद्रूपमय, शान्त, अद्वितीय और एकरूप से स्थित रहनेवाली ब्रह्म ही है, यही मुनि लोग कहते हैं ॥५॥
217857
217858 सबका विनाश हो जाने पर जो वस्तु अन्त में बच जाती है, वही सब वस्तुओं की भावरूप सत्ता है, क्योंकि भू धातु से बना हुआ भावशब्द उसी अर्थ का बोधक है, इस आशय से कहते हैं।
217859 चूँकि ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर आदि का भी जिस में अन्त हो जाता है, ऐसे महाप्रलय में
217860
217861 नामरूपात्मक सृष्टि का तिरोभाव हो जाने पर वही एकमात्र शुद्ध बच जाता है, इसलिए वही सबकी सत्ता है, दूसरी नहीं ॥६॥
217862
217863 वह वस्तु भी अपने कारण में लीन हो जायेगी, इससे वह भी तो असत् ही ठहरेगी, इस पर कहते हैं। ___ सत् ही जिसका स्वरूप है, ऐसे शान्त महाचिद्घन वस्तु की उत्पत्ति का कोई कभी कारण युक्ति से सिद्ध नहीं हो सकता, क्योंकि मल, आकार, बीज आदि तथा माया,मोह, भ्रम आदि सबकी सिद्धि उसी के अधीन है |७॥
217864 अतः जिसमें आकाश भी स्थूल पत्थर के सदृश है और जो केवल, शान्त, निर्मल आदि अन्त से शून्य है, वही सत्तार्थक भावशब्द का अर्थ हो सकता है दूसरा नहीं, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है ॥८॥
217865 वह जब चेतन शरीररूप से भासने लग जाता है, तब उसकी चारों ओर सत्ता होने के कारण नहीं है' ऐसा नहीं कहा जा सकता और जब शान्तमल (अज्ञान मलादि से वर्जित) होकर अनुभव में आता है, तब 'वह है' यों भी वाच्यवृत्ति से नहीं कहा जा सकता ॥९॥
217866
217867 ऐसे निर्विषय चित्-स्वभाव की अत्यन्त अप्रसिद्धि है, इस शंका का अनुभव से निवारण करते हैं।
217868 उस निर्विषय आत्मपद का स्वरूप वही है, जो कि निमेषमात्र में सैकड़ों योजन तक प्रमातृज्ञान के पहुँच जाने पर उस ज्ञान के बीच का रूप है । (इस विषय का पहले भी अनेक स्थानों में निरूपण किया गया है -शाखाओं के अग्रभाग में चन्द्रदर्शन के समय एक निमिषमात्र में चक्षु की वृत्ति के द्वारा प्रमातृ-चैतन्य ऊपर प्रदेश में सैकड़ों कोश चन्द्रदेश तक दूर चला जाता है, वह गया हुआ प्रमातृ-चैतन्य बीच के प्रदेश में यानी शाखाग्रप्रदेश और ऊपर का जो चन्द्रदेश है -इन दो प्रदेशों के मध्यप्रदेश में एकदम विशुद्ध रहता है, उसमें कोई भी विषय रहता ही नहीं, अतः मध्यप्रदेश के चेतन का जो भी रूप आप जानिये, वही रूप निर्विषय
217869 आत्मपद का स्वरूप है) ॥१०॥
217870
217871 आधी रात तक गाढ़ी नींद से मन की निद्राकालिमा दूर हो जाती है, इस कालिमा के निकल जाने पर समाधि में स्थित हुए योगियों को उक्त रूप का अनुभव होने लग जाता है, यह कहते हैं।
217872 बाहरी और भीतरी जितने वासना के विषय भ्रमरूप पदार्थ हैं, उनका विनाश हो जाने पर सब प्रकार की चिन्ताओं से निर्मुक्त हुए तथा आधी रात में निद्रा से जगे, सुख-दुःख की वृत्तियों से तथा शान्तिपूर्वक समाधि लगाकर बैठे हुए पुरुष का जो स्पन्दशून्य (निर्मल) मनोरूप है, वही रूप उस पद का स्वरूप है। इस रूप का समाधिनिष्ठ पुरुष ही अनुभव करते हैं ॥११,१२॥
217873 श्रीरामजी, तृण, गुल्म, अंकुर, वृक्ष आदि की उत्पत्ति होने पर साथ-साथ प्रकट हुआ जो एकरूप से सबमें रहनेवाला अनुगत सत्ता-सामान्य रूप है यानी तृणत्व, गुल्मत्व आदि है, वही
217874
217875 त्व, तल्आदि प्रत्ययों का अर्थ है ॥१३॥
217876 उसी सत्ता-सामान्य के स्वरूप में तादात्म्यरूप से मिला हुआ तथा दूसरे से भिन्न-सा जो घट, पट आदि जगत् का स्पष्ट रूप दीखता है, वह आगन्तुक होने से सकारण सा तथा कम्बुग्रीव आदि विचित्र आकृतियों से कराल-सा भासता है, परन्तु है वह सब अनृत यानी मिथ्या ही । इसीलिए वह सब कारण के अभाव से न तो उत्पन्न हुआ है और न अपना अस्तित्व ही रखता है, इससे यह सिद्ध हुआ कि वह पद न तो आकारयुक्त है, न जगत्-रूप है और न द्वैत एवं ऐक्य से मिला हुआ ही है ॥१४,१५॥
217877 जो कारण से शून्य है यानी जिसके कारण की सत्ता ही नहीं है, उस वस्तु की सत्ता यहाँ कैसे युक्तियुक्त मानी जा सकती है ? जो स्वयं सदा अनुभूत ही वस्तु है, उसका अपलाप करने की शक्ति कौन रख सकता है ? ॥१६॥
217878
217879 तब यह मानिये कि जगत् का शून्य ही कारण है ? इस पर कहते हैं।
217880 हे राघव, शून्य तो अनादि और अनन्त है, वह जगत् का कारण नहीं हो सकेगा, क्योंकि जो आदि और अन्त से रहित होता है, वह सब तरह की अल्पता से निर्मुक्त ही रहता है, इस स्थिति में सभी सब जगह सभी समय में रहने लग जायेंगे । ब्रह्म तो अमूर्त है यानी आकार से शून्य है, अतः ब्रह्मस्वभाव से भिन्न साकार जगत् का वह ब्रह्म भी कारण नहीं हो सकता ॥१७॥
217881 इसलिए ब्रह्म में जो जगत्-रूप भासित हो रहा है, वह ब्रह्मरूप ही है, दूसरा नहीं। ऐसी स्थिति में त्व, तल् आदि प्रत्ययों के अर्थ के रूप में भी जो स्वरूप भासता है, स्वयं वह चिदाकाशरूप ब्रह्म ही स्थित है ॥१८॥
217882 इस तरह यद्यपि असल में जगत् चिद्-ब्रह्मरूप ही है, तथापि जो घट,पट आदि आकार आपाततः (ऊपर-ऊपर से) प्रतीत होते हैं, वे सब भ्रम से ही सिद्ध होते हैं। ऐसी स्थिति में हे श्रीरामचन्द्रजी सब कुछ एक, अज शान्त, द्वैत ऐक्य से रहित निरामय ब्रह्मरूप ही है, यह आप जानिये ॥१९॥
217883
217884 भ्रान्ति से जीव और जगत् के रूप में ब्रह्म ही है और भ्रान्ति का विनाश हो जाने पर वास्तव ब्रह्मस्वरूप ही रहता है, इसमें पूर्वदर्शित 'पूर्णमदः' इत्यादि श्रुति का अनुवाद करते हैं।
217885 पूर्णरूप ब्रह्म से पूर्णरूप ही जगत् विस्तार को प्राप्त होता है, उसी पूर्ण में पूर्णात्म जगत् विराजित है, पूर्ण ही पूर्ण में प्रकाशित होता है, अतः पूर्ण में पूर्णात्मिक वस्तु ही ठीक-ठीक रूप से अन्त में व्यवस्थित हैं |२०॥
217886 श्रीरामभद्र, भावप्रत्ययों का अर्थ यानी त्व, तल् आदि का अर्थ वही है, जो निर्वाण शब्द से कहलानेवाला विशुद्ध आत्मा है । वह शान्त, एकरूप, उदय अस्त से रहित, आकारों से शून्य, अज, आकाशवत् व्यापक, स्वच्छ और अद्वितीय है । यह सर्वात्मक है, इसका रूप सत् असत् की एकता लेकर ही निरन्तर उदित है; सबका आदि है और उत्तम बोधरूप (आत्मज्ञानरूप) है ॥२१॥
217887
217888 तिरपनवाँ सर्ग समाप्त१९५४
217889
217890 चौवनवाँ सर्ग
217891 सभी वस्तुएँ अपने स्वभाव में ही रहती हैं, स्वभाव में न तो कोई क्रिया है और न कोई भेद ही है,
217892 __ अतः स्वभावभूत सन्मात्रवस्तु अविकारी एवं अद्वितीय है यह वर्णन। घट, पट आदि का स्वरूप या भेद घटत्व, पटत्व आदि का उल्लेख किये बिना हो नहीं सकता । घट और घटत्व का परस्पर जो भेद है, उसका भी निरूपण किसी विशेषण को लिये बिना नहीं हो

सकता, इसलिए उनके पृथक्करण के लिए धर्म और धर्मी का जो कुछ विभाग आप मानेंगे, वह केवल कल्पनारूप ही होगा, क्योंकि निर्विकल्परूप से एक-सी भासमान वस्तुओं में असली विभाग तो होगा ही नहीं । ये जितनी वस्तुएँ हैं, वे सभी भावरूप (सत्तामात्र ब्रह्मरूप) ही हैं, यह तो अनेक युक्ति, श्रुति आदि का दिग्दर्शन कराकर सिद्ध कर दिया है । ऐसी स्थिति में 'घटे घटत्वम्' (घट में घटत्व है) इत्यादि शब्दों का निचोड़ अर्थ यही होगा कि 'ब्रह्म में ब्रह्म हैं' यों जो पहले भाव प्रत्ययों के अर्थ का निष्कर्ष सिद्ध किया गया है, उनके फल का
उपपादन करने के लिए आरम्भ करते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, घटत्व, पटत्व आदि भावों से जगत् का स्वरूप यदि निचोड़कर सिद्ध किया जाय, तो वह आकाश के सदृश स्वच्छ एवं भेदरूप कलंक से निर्मुक्त ही सिद्ध होता है । घटत्व आदि भाव तो ब्रह्मरूप ही स्थित हैं, यह पहले ही बतला चुके हैं, इस दृष्टि
को लेकर देखा जाय, तो घट, पट आदि भावों में किसी में किसी के प्रति कार्यकारणभाव नहीं है, क्योंकि उस दृष्टि में यही ज्ञान रहता है कि आकाश ही आकाश में भासता है, वही (नभोरूप ब्रह्म ही) जगत्-शब्द और घटादि शब्दों का अर्थ है, वह तो जन्म आदि विकारों से शून्य ही है ॥१॥

इसी अर्थ का फिर स्पष्टीकरण करते हैं।
त्वम् (तू), अहम् (मैं), जगत् इत्यादि जो शब्द हैं, उनका अर्थ ब्रह्म ही है, शान्त ब्रह्म सबमें एकरूप से ही भासनेवाला है, इसलिए अलग स्थित न होकर ही वह शब्दार्थरूप ब्रह्म अपने ही स्वरूप में स्थित है ॥२॥
समुद्र, पर्वत, मेघ, पृथ्वी, विस्फोट आदि पदार्थों से भरा जगत् भी ब्रह्म है यानी समुद्र आदि अनेक विभागों से युक्त तथा विचित्र कारक, क्रिया, फल आदि से भासमान तत्-तत् धर्म और धर्मियों का तात्त्विक स्वरूप भी निष्कर्ष में ब्रह्मरूप ही है, अतः यह समस्त जगत् काष्ठमौन के सदृश निष्क्रिय ब्रह्मरूप ही ठहरता है ॥३॥

अब वह द्रष्टा आदि विभागों से भरपूर है, इसका विचित्र कारकों में तत्-तत् भावों का निष्कर्ष निकालकर निरूपण करते हैं ।
दृश्यवस्तु के स्वभाव से पृथक् किया गया द्रष्टा चिन्मात्रस्वभाव में स्थित होकर द्रष्टा होता है, इसी प्रकार का कर्ता भी है। इसका कोई वास्तव में तो कर्तव्य ही नहीं है, क्योंकि जब कारण हो

तो कर्तव्य निर्धारण किया जाय, पर कारण ही कोई नहीं है ॥४॥

इसी दृष्टि से सम्पूर्ण जगत् की विचित्रता हटाई जा सकती है, यह कहते हैं ।
न तो ज्ञातापन, न कर्तापन, न जड़पन, न भोक्तापन, न शून्यपन, न अर्थपन और न आकाशपन ही इस ब्रह्म में रहता है ॥५॥
यदि कोई है, तो वह शिला के उदर के सदृश अत्यन्त घन, बाधवर्जित, अद्वितीय, जन्मरहित, सर्वात्मक, शान्त, आदि अन्त से मुक्त तथा विधि एवं निषेध में एकरूप ब्रह्म ही है, यही सर्वत्र विस्तृत है|६॥
जीवन, मरण, सत्य, असत्य, शुभ, अशुभ जो कुछ है वह सब एक, अज निर्मल चिदाकाशरूप ऐसे है, जैसे तरंगों का समूह जलरूप ॥७॥
ब्रह्म का जीवरूप से विभाग कल्पित होने पर वह एक ही वस्तु चिदंश की प्रधानता से द्रष्टापन और सदंश की प्रधानता से चिदंश को तिरोहित (छिपा) कर दृश्यपन धारण करती है । इस प्रकार की कल्पना स्वप्न नगर आदि में अनुभूत होती है, वहाँ पर व्यावहारिक जीव से प्रातिभासिक जीव का विभाग करने पर निद्रा से तिरोहित हुआ व्यावहारिक जीव स्वप्न का जीव, दृश्य, नगर आदिरूप बन जाता है ॥८॥
इस तरह जगत् स्वच्छ ब्रह्मरूप ही सिद्ध हुआ, वही स्वप्ननगर के सदृश परम चिदात्मरूप निर्मल आकाश में भासता है, अतः प्रथम निष्प्रपंच जो ब्रह्म है, वही जीवात्मक विभाग से इस जगद्रूप से स्थित है, हे श्रीरामजी, यह आप अवश्य जान लें ॥९॥
हे श्रीरामजी, इन सब बातों से यह आप अच्छी तरह जान लीजिए कि यह सर्वात्म जगतस्वरूप पहले जैसा निष्प्रपंच ब्रह्मरूप था, वैसा ही सदा रहेगा। इस तरह निष्प्रपंचस्वरूप शाखा और चन्द्र दोनों के दर्शनकाल में इनके मध्य में दर्शन से अभिव्यक्त चेतन प्रसिद्ध ही है ॥१०॥
शान्तों में परम शान्त चेतनाकाश का मध्य में उक्त रीति से प्रसिद्ध जो निर्विषय रूप है, वही जगत् के रूप से ऐसे भासता है, जैसे तरंगादि के रूप से जल भासता है ।।११॥

सारा जगत् निर्विषय चैतन्य से अभिन्न है, यह कहते हैं ।
जो कार्यरूप से उदित होता है और कार्यरूप से उदित नहीं भी होता है । जो कारणरूप से उदित है और कारणरूप से उदित नहीं भी है, वह जगत् प्रमातृ चैतन्य के एक देश से दूसरे देश तक जाने पर जो उसका विषयशून्य मध्यमभाग है, उससे भिन्न नहीं है ॥१२॥
इसलिए इस सृष्टि का खरगोश के सींग के सदृश कोई कारण है ही नहीं, प्रयत्न से अन्वेषण करने पर भी इसका कोई कारण नहीं मिलता ॥१३॥
जो किसी कारण के बिना भासित होता है, वह भासित न हुआ ही भासित होता है, वह भ्रमात्मक है, यह समझना चाहिए । भ्रम तो असत्यरूप है, अतः उसकी सत्यता कैसे कही जा सकती है ? ॥१४॥
कारण के बिना कार्य ही कैसे और उसकी सत्ता ही क्या ? यदि दिखाई पड़ा तो वह भ्रम ही है । पुत्ररहित वंध्यापति को स्वप्न में अपने अच्छे पुत्र का जो दर्शन है, वह भ्रम ही है सत्य नहीं है ॥१५॥
जो अकारण भासता है, वह द्रष्टारूप चैतन्य ही अपने स्वरूप का त्यागकर सब रूप से उस प्रकार भासता है, जिस

प्रकार संकल्प से गन्धर्वनगर आदि भासते हैं ॥१६॥

द्रष्टारूप चेतन कहाँ अपने स्वरूप को छोड़कर प्रकाशता है, इस पर कहते हैं।
क्षणभर में शाखाप्रदेश से चन्द्रमा के प्रदेश तक गये हुए प्रमातारूप चेतन के मध्य का जो स्वरूप है, वही अपने निष्प्रपंच स्वरूप को न छोड़कर ही प्रकाशता है, क्योंकि वहाँ बीज में परमार्थरूप और आदि अन्त भाग में विवर्तरूप दोनों प्रकाशते हैं ॥१७॥

अर्थसत्ता न रहने पर भी बोध अर्थाकार से प्रकाशित होता है, इस विषय में दृष्टान्त देते हैं । बोध ही अर्थ के रूप में स्फुरित होता है, वह आकाश से भी अतिसूक्ष्म है, इस विषय में स्वप्न और संकल्प का पर्वत दृष्टान्त है, जिसका सभी ने भीतर अनुभव किया है ॥१८॥

बोध ही अर्थों के रूप में विकसित होता है, ऐसी कल्पना क्यों करते हैं, वटबीज के भीतर सूक्ष्मरूप से स्थित वृक्ष के सदृश बोध के अन्दर स्थित जड़ात्मक प्रपंच पहले से ही बोध में रहता है, ऐसी कल्पना क्यों नहीं करते ? यों श्रीरामभद्र शंका करते हैं। __श्रीरामभद्र ने कहा : ब्रह्मन्, जैसे वटबीज के भीतर भावी महावृक्ष विद्यमान रहता है, वैसे ही बोधात्मक परमाणु में भी यह सारी सृष्टि क्यों नहीं रह सकेगी? ॥१९॥

साकार बीज में पहले भीतर निराकार वट था, इसलिए वह पृथ्वी, जल आदि सहकारी कारणों की पास में स्थिति हो जाने पर अंकुर आदि क्रम से उत्पन्न हुआ, यह बात तो मानी जा सकती है, परन्तु जगत् का जब महाप्रलय हो जाता है, तब न तो कोई साकार वस्तु रहती है और न सहकारी कारण ही प्रतीत होते हैं, इसलिए आपका दृष्टान्त नहीं घटता, यों महाराज
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, जहाँ बीज है, वहाँ पर तो उससे बड़ी-बड़ी शाखाएँ हो
भूतों का जब प्रलय हो जाता है, तब कौन-सा साकार बीज होगा और उसका सहकारी कारण कौन होगा, जिसके प्रभाव से जगत् उत्पन्न हो ? ॥२१॥

जगत्-शक्ति से युक्त ब्रह्म ही बीज होगा, इस पर कहते हैं।
परमाणुत्व का भी जब योग (सम्बन्ध) नहीं हो सकता, तब आकार की कल्पना तो दूर ही चली गई, इसलिए ऐसी वस्तु में बीजरूपता आ ही नहीं सकती ॥२२॥

इसीलिए कारण का असंभव है, यह पहले कहा गया है, यों कहते हैं ।
इस रीति से सत्य और मिथ्या को एकरूप बनानेवाले बीजरूप कारण का सर्वथा असंभव है, इससे जगत् की सत्ता किस प्रकार की, किससे, कहाँ और क्या होगी, क्योंकि उसको करनेवाला तो कोई है नहीं ॥२३॥

___ 'अणुः पन्थाः विततः' इत्यादि श्रुति प्रमाण से ईश्वर में अणुत्व की कल्पना यद्यपि हो सकती है, तथापि उसमें जगत् की स्थिति मानना अनुचित है, यह कहते हैं । ___ परमाणुरूप आत्मा के अन्दर सूक्ष्मरूप से जगत् है, यह कहना अनुचित ही है, क्योंकि सरसों के कण के अन्दर सुमेरु पर्वत है, यह अज्ञानियों की ही कल्पना है ॥२४॥

यदि यह कहिए कि जगत् भी निराकार है, तब तो बीज आदि का अभाव होने से अनायास ब्रह्मरूपता ही फलित हो जाती है, यह कहते हैं।
बीज की सत्ता होने पर ही कार्य, कारण आदि के ज्ञान हो सकते हैं, परन्तु निराकार वस्तु का कौन-सा बीज और कहाँ उसमें जन्य-जनक का क्रम ? ॥२५॥
इसलिए जो परम ब्रह्मतत्त्व है, वही यह जगद्रूप बनकर स्थित है, यह आविर्भूत होकर न तो कुछ स्वरूप बतलाता है और न कुछ नष्ट ही होता है ॥२६॥

तब वह क्या चीज है, उसे कहते हैं ।
चिदाकाश ही (आकाशवत् निर्मल चिति ही) चिदाकाशरूप हृदय चितिरूप होने के कारण जगभ्रम को अशुद्ध में अशुद्ध-सा और शुद्ध में शुद्ध-सा देखता है ॥२७॥
वायु में स्पन्द की नाईं चिदाकाश में उसका स्वरूप चिदाकाशरूप ही भासित होता है, अतः हम लोगों की कोई भी सृष्टि
शब्दार्थ की कल्पनाएँ यहाँ अपना अस्तित्व नहीं रखतीं ॥२८॥
जैसे आकाश में आकाशरूप शून्यता अथवा जैसे जल में जलरूप द्रवत्व है, वैसे ही आत्मा में आत्ममय स्वविवर्तरूप यह विशुद्ध सर्गता (सृष्टिरूप) है ॥२९॥

तब अविवर्त कैसा है, इसे कहते हैं।
भद्र, हम लोगों का विस्तृत यह जो जगत् है, वह प्रकाशमय, अपरिमित शान्त ब्रह्म ही है, वह आदि और अन्त से शून्य और त्रिकाल में भी बाधित नहीं है, न तो उसका उदय होता और न अस्त ही होता है ॥३०॥
__ ऐसी प्रपंचरहित वस्तु की अप्रसिद्धि शंका तो बहुत स्थानों में निवृत्त की है, इसका स्मरण कराते हैं ।
क्षणभर में शाखादेश से चन्द्रप्रदेश तक प्रमातृचैतन्य के जाने पर उसका बीचवाला जो सर्वोपद्रवशून्य निर्विषयस्वरूप है, वही यह जगत् सा बन गया है । इससे चिदाकाश में वह व्यवस्थित है ॥३१॥
जैसे वायु में स्पन्दन, जैसे जल में द्रवत्व है और आकाश में शून्यत्व प्रतीत होता है, वैसे ही यह जगत् आत्मा में प्रतीत होता है, इसका किसी अन्य पदार्थ से सम्बन्ध नहीं है, यह असंग अद्वय आत्मरूप ही है ॥३२॥

जगत् चिन्मात्रस्वभाव है, यह जो सब तरह से कहा गया है, उसे इकट्ठा करके उपदेश देते हुए उपसंहार करते हैं।

हे श्रीरामचन्द्रजी, अपने परमार्थस्वभाव में स्थित हुआ जगत् सत्-स्वरूप है । चिदाकाश शून्यभावापन्न प्रसिद्ध आकाशस्वरूप ही है, यह तो किसी तरह नहीं हो सकता, क्योंकि सूर्यरहित यानी सूर्य के उदय और अस्त से निर्मुक्त तथा अपने स्वरूप में अवस्थित आकाश कहाँ प्रसिद्ध है, सच्चित्स्वभाववाला या सूर्य आदि से रहित आकाश प्रसिद्ध नहीं है, बल्कि जड़ आकाश ही प्रसिद्ध है। अपितु सच्चित्स्वभावभूत जो तत्त्व है, उससे सम्बद्ध ही सम्पूर्ण दृश्यों का भान होता है, अतः सम्पूर्ण जगत् उस तत्त्व का ही अंगभूत है, शून्यात्मक आकाश का अंग नहीं है, इसलिए सच्चिदात्मा से अनन्य है । इन सब बातों से आप समस्त कल्पनाओं का परित्यागकर एकमात्र आकाशस्वरूप होकर ही स्थित रहिए ॥३३॥

चौवनवाँ सर्ग समाप्त
पचपनवाँ सर्ग अन्य की भावना से अपने को अन्यरूप देखती हुई जगत् के रूप में स्थित चिति स्वभावना से तो अनन्यरूप ही है, अतः जगत् वास्तव में परमार्थमय है, यह वर्णन।
पूर्वोक्त युक्तियों से जगत् ब्रह्म से जब अत्यन्त अभिन्न है, तब फलित यह हुआ कि उसकी कभी उत्पत्ति हुई ही नहीं, यह कहते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, उत्पत्ति, विनाश, ग्रहण, त्याग, स्थूल, सूक्ष्म, चर, अचर आदि से युक्त ये जगत् सृष्टि के आदि में पहले ही उत्पन्न नहीं हुए हैं, क्योंकि इनको पैदा करनेवाला कोई कारण उस समय रहता ही नहीं ॥१॥
___ उत्पत्तिवाद में तो अवश्य ही बीज बतलाना चाहिए, परन्तु वह बतलाया जा ही नहीं सकता, यों जो बार-बार कहा गया है, उसीका स्मरण कराते हैं।
आकार के बिना चितितत्त्व कहीं पर भी कारणरूप नहीं हो सकता, जैसे साकार वृक्षों को साकार बीज उत्पन्न करता है, वैसे ही साकार स्वात्मा ही मूर्त पदार्थों को उत्पन्न कर सकता है, परन्तु वह साकार तो है नहीं ॥२॥
__इसीलिए ज्ञानी पुरुष 'सब जगत् चित्स्वभाव ही है ऐसी भावना करता हुआ स्थित रहता है, यह कहते हैं।
जितने तत्त्वज्ञानी हैं चिततत्त्वरूप वे सब अपनी आत्मा में ही सब कल्पनात्मक जगत में आत्मरूपता की निरंतर भावना करते हुए स्थित रहते हैं ॥३॥

अतएव अज्ञानी पुरुष ने भी स्वभावकल्पनारूप ही संसार को प्राप्त किया है, यह कहते हैं।
चिदाकाशरूप आत्मा जिस भाव का स्वाद लेता है, वही उस प्रकार सृष्टि प्राप्त कर लेता है, जिस प्रकार शराब की क्षुब्धता से प्रलाप द्वारा अपनी आत्मा से ही शराब पीनेवाला पुरुष अपना

स्वरूपप्राप्त कर लेता है ॥४॥

अतएव अनुत्पन्न अन्य वस्तु के स्वभाव का साक्षात्कार हो जाने पर उसी के रूप में स्थिति होती है, यह कहते हैं।
ब्रह्म ही समझिए, जो अज्ञानदशा में असत्-सा है ॥५॥

पर कहते हैं।
जैसे जल में जलरूप द्रवत्व है, वैसे ही चिदाकाश में चिदाकाशरूप जगत् है । चूँकि उस चिदात्मा के कारण यह अध्यस्त समस्त प्रपंच प्रकाशित होता है, इसीलिए जगत् ब्रह्मरूप ही है

217985 और इसका निर्माण भी जगदाकार उस ब्रह्म ने ही किया है, यह श्रुतियों में प्रवाद है ॥६॥
217986

217987 इस प्रवाद को 'अथ रथान् रथयोगान्' इत्यादि श्रुति में स्वप्नद्रष्टा में स्थादि सृष्टिकर्तृता के प्रवाद के सदृश ही समझना चाहिए, यह कहते हैं ।
217988 जैसे स्वप्न मे विमल चेतन ही जगत् के रूप में उदित होता है अथवा जैसे काँचदोष से दूषित नेत्रवाले पुरुष के प्रति आकाश में केशोण्ड्रक आदि प्रतीत होते हैं, वैसे ही सृष्टिरूप से भावित चिदाकाश में इस तरह का विचित्र सादिरूप जगत् प्रकाशित होता है ॥७॥
217989 जैसे स्वप्न में जगत्स्थितिरूप काँच का प्रकाश ही है, वैसे ही जाग्रत अवस्था में भी विचित्र जगत् भी चितिरूप काँच का प्रकाश 'स्फुरण' ही है, इसलिए यह जगत् चिदाकाशमात्ररूप स्थित है ॥८॥
217990

217991 ऐसा मानने पर जाग्रत् और स्वप्न में क्या भेद रहा, इस पर कहते हैं। __ सबसे पहले प्रवृत्त हुए हिरण्यगर्भ की सृष्टि में जो चिति का स्वप्न है वह जाग्रत्-शब्द से कहा जाता है और प्रबल रात्रि में प्रवृत्त स्वव्यष्टि-अन्तःकरणमात्र के परिणामरूप सृष्टि में जो चिति का स्वप्न है वह स्वप्नशब्द से कहा जाता है ॥९॥
217992 प्रथम संकल्प ही महाप्रलय तक समस्त पदार्थों के स्वभाव की व्यवस्थापक नियति है । उसीके अनुसार आज भी सुव्यवस्थित पदार्थों की रचना एक तरह से पहले की नाईं बह रही नदियों की तरंग रेखा है वही प्रत्यक्ष सिद्ध होती है ॥१०॥
217993

217994 ऐसी स्थिति में जैसे तरंगों की सत्ता जल सत्ता से भिन्न दूसरी नहीं है, वैसे ही जगत् की सत्ता भी चिति की सत्ता से भिन्न दूसरी नहीं है, इस आशय से ब्रह्मोपादानकत्व का प्रवाद है, यह कहते हैं।
217995 जैसे जलतरंगों की शोभा ही नदियों की रचना को प्राप्त हुई है यानी नदियों की सत्ता जलतरंग शोभा की सत्ता से पृथक् नहीं है, वैसे ही चिदाकाश के भीतर विद्यमान चितिरूप बीजसत्ता ही सृष्टिरूपता को प्राप्त हो गई है यानी सृष्टि की सत्ता चितिसत्ता से अतिरिक्त नहीं है, यह तात्पर्य है ॥११॥
217996

217997

217998 इस तरह जगत् की अलग सत्ता न होने के कारण जन्म-मरण की भीति आ ही नहीं सकती, किन्तु दोनों प्रसंगों में सुख ही सुख है, ऐसा कहते हैं ।
217999 यदि मृत व्यक्ति की आत्यन्तिक असत्ता मान ली जाय, तो भी ब्रह्मानन्द की सत्ता के ही व्यक्ति और व्यक्तिनाश की सत्ता के रूप से अवशिष्ट होने से सुषुप्ति अवस्था में प्रसिद्ध निरतिशयानन्दरूप सुख ही उसे प्राप्त हुआ और मर जाने के बाद फिर जो देहादिरूप संसार प्राप्त होता है, वह उसका नवीन संसाररूप सुख भी ब्रह्मसुखरूप ही है, इसलिए सुखसत्ता से अतिरिक्त किसी सत्ता के न रहने से भय की प्राप्ति ही नहीं हो सकती ॥१२॥
218000 __मर जानेवाले व्यक्ति को कुकर्मजनित नरकप्राप्ति की संभावना से भय क्यों नहीं होगा ? इस
218001 आशंका को उठाकर कहते हैं।
218002 कुकर्मों के कारण नरक आदि का जो भय है, वह तो यहाँ जीनेवाले को और परलोक में मरनेवाले को समान ही है, नरक आदि दुःख और जीवन की ब्रह्मसुख सत्ता से अतिरिक्त भिन्न सत्ता न होने के कारण दुःख की स्थिति भी सुखसत्ता से है, इसलिए उनमें विशेष (भेद) नहीं है । अतः सभी के मरण और जन्म समान सुखवाले हैं ॥१३॥
218003 भले ही मरण हो या भले ही जीवन हो इन दोनों की जो वासनाएँ हैं यानी उनकी सूक्ष्मरूप से विद्यमान जो सत्ता है, वह ब्रह्मसुखरूप ही है, अतः वे भी ब्रह्मसुखरूप ही है, इसलिए ब्रह्मसुख में विश्रान्ति पानेवाले जो धीर वीर है, वह अन्दर से शीतलात्मा है, यह कहा जाता है ॥१४॥
218004 जितने प्रकार के भिन्न-भिन्न ज्ञान होते हैं, उनका अस्त हो जाने पर पुरुष को जो एकरूप ज्ञान उत्पन्न होता है, तद्रूप ही वह बन जाता है, इससे दृश्य पदार्थों की पृथक् सत्ता का विनाश हो जाता है और पुरुष मुक्त कहा जाता है ॥१५॥
218005 ___ इस तरह पुरुष को जब यह ज्ञान हो जाता है कि विषयों की सत्ता त्रिकाल में है ही नहीं, तब उसकी दृष्टि में ब्रह्मरूप से सृष्टि की पारमार्थिक सत्ता और स्वतःअसत्ता बन जाती है । उस समय सब दृश्य का ज्ञान निर्विषयक ही उदित होता है, इसलिए ऐसे पुरुष में मुक्तरूपता भलीभाँति आ जाती है ॥१६॥
218006 जो स्वयं चेत्यरूप (विषयरूप) नहीं है, जो चितिक्रियारूप नहीं
218007 तत्त्वज्ञानी पुरुष परमशान्ति से युक्त होकर व्यवहार में विद्यमान रहते हैं ॥१७॥
218008 अतिस्वच्छ चिदाकाश में जो चिति का निरन्तर प्रकाशन होता है, वही तो जगत्-शब्द से कहा जाता है,
218009 इसलिए उसमें बन्धन और मुक्ति की दृष्टियाँ ही कैसे ? ॥१८॥
218010 ____ भद्र, संकल्प के स्वरूप से बना हुआ यह जगत् केवल चिदाकाश का स्पन्दनस्वरूप ही है, अतः वह त्रिकालअबाधित ब्रह्ममय है, न कि कहीं पृथ्वी आदिमय है ।।१९॥
218011 यहाँ न देश है, न काल है, न द्रव्य है, न क्रिया है, न आकाश है, किन्तु प्रतिभासरूप से ही यह सब उत्पन्न है, इसलिए सत्-सा प्रतीत होता है । प्रतिभासरूप से उत्पन्न भी वास्तव में यह अनुत्पन्न है, अतः असत्य ही
218012

218013 है |२०॥
218014 इस प्रकार परमार्थघनरूप केवल ब्रह्म ही इस जगत् के रूप में भासता है, ब्रह्म न शून्यरूप है और न अशून्यरूप है, वह आकाश से भी अत्यन्त स्वच्छ है॥२१॥
218015 स्वप्ननगर के सदृश साकार होता हुआ भी ब्रह्मचैतन्य वास्तव में निराकार है, निराकार होता हुआ ही अतिभास्वर यानी प्रकाशमय है और अतिस्वच्छ एकमात्र चितिस्वरूप होने के कारण अतिविस्पष्ट है ॥२२॥
218016 ___ हे श्रीरामजी, चिदाकाश के अन्दर जगदात्मक जो कलुषित स्वरूप है, वह कहे गये मार्ग से अकलुषित होकर व्यापक निर्वाणरूप ही बन जाता है । यह निर्वाणरूप आत्मतत्त्व कहीं पर उपलब्ध नहीं होता, ऐसी बात नहीं है, किन्तु सर्वत्र उपलब्ध होता है । यह जगत् नाना (भिन्न) नहीं है, किन्तु आकाश में शून्यरूप के सदृश तथा समुद्र में द्रवत्व के सदृश अभिन्न है यानी ब्रह्मरूप ही है ॥२३॥
218017

218018 पचपनवाँ सर्ग समाप्त
218019 छप्पनवाँ सर्ग चिति ही सब कुछ है और सर्वत्र ही सर्वात्मक चिति है,
218020 इस निश्चय को दृढ़ बनाने के लिए पाषाणआख्यायिका का वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, चिन्मय आकाश में सर्वत्र और सदा सब कुछ किसी प्रकार के संकोच के बिना विद्यमान है ही, परन्तु वह है सर्वथा स्वच्छ। ब्रह्म जगत् के मल से ऐसे दूषित नहीं होता, जैसे नीलरूप से भासमान शून्यता अपने मल से आकाश में मलिनता पैदाकर
218021 इस अर्थ में युक्ति दिखलाते हैं ।
218022 भद्र, जहाँ चिति है, वहाँ पर ही जगत् की शोभा है, चाहे पृथ्वी आदि पदार्थ हो, चाहे आकाश हो सर्वत्र चित् विद्यमान है, क्योंकि सभी पदार्थ तो चितिरूप हैं, अतः कहीं पर चित् नहीं है यह नहीं हो सकता ॥२॥
218023 __सबकी चिन्मात्रता स्वप्न में प्रसिद्ध है, इसलिए उसको दृष्टान्त बनाकर जाग्रत में भी पदार्थों
218024 की चिन्मात्रता सिद्ध करते हैं। __जैसे स्वप्न में पर्वत आदि तथा नगर आदि पदार्थ केवल चिदात्मरूप हैं, वैसे ही जाग्रत में भी ये पृथ्वी आदि तथा नगर आदि पदार्थ केवल चिदात्मरूप हैं, परम चिदात्मरूप ही हैं ॥३॥
218025 हे
218026 भ्रान्तिरूप रोग की तो बड़ी भारी औषधि है, बड़ी ही विचित्र तथा प्रस्तुतोपयोगी है, उसे आप सुनिये ॥४॥
218027 श्रीरामभद्र, किसी समय की बात है-मैंने ज्ञानयोग्य वस्तु का ज्ञान कर लिया था और मेरा मन भी पूर्ण हो चुका था, अतः उस समय मैंने घने भ्रम से भरे इस लोकव्यवहार को छोड़ देने
218028

218029 की इच्छा की ॥५॥
218030 तदनन्तर समाधि में एकनिष्ठा प्राप्त कर धीरे-धीरे दीर्घकाल तक विश्रान्ति पाने के निमित्त मैंने सब प्रकार की चंचलता का त्यागकर एकान्त स्थान की अभिलाषा की और शान्ति की ओर जाने लगा ॥६॥
218031 शान्ति की ओर गमन कर रहा किसी देवता के स्थान में स्थित मैं जगत् की विलक्षण भंगुर गतियों को देखते हुए यह सोचने लगा ।।७॥
218032 यह जो लोकों की अवस्था है, वह वस्तुतः नीरस ही है, केवल ऊपर ऊपर से सुन्दर लगती है, इसलिए मैं मानता हूँ कि यह किसी को, कहीं, किसी हेतु से किसी समय भी सुखकारक नहीं हो सकती ॥८॥
218033 ___ लोकस्थिति सुखद नहीं है, इतनी ही बात नहीं है, किन्तु असीम दुःखदायी भी है, यह कहते हैं। ___ तीव्र खलबली और खेद उत्पन्नकर ये इष्ट-अनिष्ट फल देने वाली दृश्यदृष्टियाँ द्रष्टा के भीतर उद्वेग ही उत्पन्न करती हैं|९॥
218034 यह क्या दिखाई देता है, कौन देखनेवाला है और मैं ही कौन हूँ अर्थात् ये सब तुच्छ हैं । कोई नहीं है, सब कुछ शान्त, अज चिदाकाशरूप ही केवल चिदाकाश में थोड़ा-सा रेंगने वाला विवर्त बन गया है ॥१०॥
218035 श्रीरामचन्द्रजी, यह सब विचारकर अन्त में उसीके कारण समस्त सिद्ध, इन्द्र, देव, दैत्य आदि द्वारा दुर्गम एक अच्छे प्रदेश में जाकर अपनी देह को अपने आप ही अन्तर्धान के उपायों से छिपाकर (सुरक्षित बनाकर) मैं सब प्राणियों की आँखों से ओझल हो जाऊँ और निर्विकल्प समाधि लगाकर एकरूप अद्वितीय स्वच्छ शान्त पद में सब विकल्पों से निर्मुक्त हो स्थित हो जाऊँ ॥११,१२॥
218036 मुझे जहाँ समाधि लगानी है; वह उत्तम प्रदेश कौन हो सकता है, क्योंकि वह प्रदेश अत्यन्त शून्यरूप और समाधि के लिए उपयोगी होना ही चाहिए | उस प्रदेश में बाह्य अर्थों के विज्ञान, जो पाँच इन्द्रियों से उत्पन्न होने के कारण पाँच प्रकार के हैं, रहने भी नहीं चाहिए।।१३॥
218037
218038 पर्वत, शिखर आदि अनेक एकान्त प्रदेश समाधि के लिए है ही, फिर उनमें ही वास क्यों न किया जाय, इस पर कहते हैं।
218039 विक्षेप पैदा करनेवाले शब्दों से आक्रान्त अरण्य, जल, मेघ एवं सिंह आदि प्राणियों से चारों ओर व्याकुल पर्वतों को मैं अपना शत्रु ही समझता हूँ, क्योंकि वे उनसे स्वयं ही क्षुब्ध होकर दूसरों को क्षुब्ध कर देते हैं, अतः वे प्रतिकूल हैं ।।१४॥
218040 बड़े-बड़े पर्वतों के अनेक तरह के बीचवाले प्रदेश तो भील आदि जनों से वेष्टित है और वे सब विषयरूप साँ से दूषित होने के कारण विषमय ही है|१५॥
218041 अनेक तरह के बड़े-बड़े समारोहों से क्षुब्ध नागरिक जनों से युक्त नगर जैसे समाधि के प्रतिकूल हैं, वैसे ही विविध समारम्भों से पूर्ण (व्याप्त) जलचरों से जलाधार सागर भी समाधि के प्रतिकूल हैं ॥१६॥
218042 पर्वततट, जलतट, लोकपालों के नगर, शिखर, पातालों के कुहर आदि सब
218043 अनेकविध प्राणियों से व्याकुल ही हैं ॥१७॥
218044
218045 पर्वतों की गुफाओं का तब सेवन करना चाहिए, इस पर कहते हैं।
218046
218047 ___ बड़े-बड़े पर्वतों की गहन छिद्रवाली गुफाएँ तो वायुओं के भाँकारशब्दों से गान करती हैं, लतिकारूपी हाथों से नृत्य करती हैं और वनवृक्षों के फूलों से हँसती हैं, अतः वे भी विक्षेपकारक ही हैं ॥१८॥
218048
218049 तब बड़े-बड़े सरोवर ही, जिनको दक्षिणपथ में सरसी कहते हैं, अपने तट पर समाधि के कारण होंगे? इस पर कहते हैं। ___ दर्प और भय से व्याकुल मौनी मीन एवं मुनियों के स्पर्श से यानी क्रीड़ा, स्नान आदि के अभिघात से कम्पनशील नालदण्डों के कारण चंचल हुए कमलों से युक्त सरोवर तो जलावर्तों के द्वारा शब्द (कल्लोल) करते रहते हैं, अतः वे समाधि के भंग में ही कारण हो जाते हैं, इसलिए मैं
218050 उन्हें भी नीरस ही समझता हूँ ॥१९॥
218051
218052 तब झरने की भूमि आपके समाधि में उपयोगी होगी, इस पर कहते हैं।
218053 भद्र, जिसमें वायु के स्पर्श से क्षुब्ध हुए तृण और धूलिरूपी पताकाएँ विद्यमान हैं, ऐसा झरने का प्रदेश भी विक्षेप का निवारण नहीं कर सकता, क्योंकि वह प्रदेश वायु के भाँकार शब्दों से निरन्तर झाँय-झाँय शब्द का रटन करता रहता है |२०॥
218054
218055 इन सब बातों से निष्कर्ष यह निकला कि आकाश ही सब विक्षेपों के उत्पादक हेतुओं से रहित है, इसलिए वही शरण है, ऐसा कहते हैं ।
218056 इसलिए मैंने सोचा कि यह चारों ओर से विक्षेपकारणों से रहित आकाश ही मेरी समाधि के लिए परम उपयोगी है, इस आकाश के किसी दूरवर्ती कोने में परम विशुद्ध आनन्दित योगयुक्ति का अवलम्बन कर मैं यहाँ स्थित रहूँ ॥२१॥
218057 इसके किसी एक कोने में कल्पना से एक कुटिया का निर्माणकर उसके भीतर वासनारहित तथा वज्र के उदर के सदृश दृढ़ होकर मैं बैठूं ॥२२॥
218058 उस प्रकार विचारकर तलवार की धार के समान निर्मल आकाश की ओर मैं जब बढ़ा, तब क्या देखता हूँ कि यह भी पूर्णरूप से हजारों विक्षेप के कारणों से व्याप्त पेटवाला ही है ॥२३॥
218059 कहीं तो सिद्धों का गण घूम रहा है, कहीं पर तो बड़ी-बड़ी भयंकर गर्जनाओं से युक्त मेघमण्डल है, कहीं पर तो विद्याधरों की बैठक जमी है, कहीं पर यक्षों के द्वारा विशिष्ट स्थान पड़ा है ।।२४॥
218060 कहीं पर सुन्दर नगरों के नगर ही घूम रहे हैं, कहीं पर युद्ध का ही आरम्भ हो गया है, कहीं पर मेघ ही बरस रहे हैं, कहीं पर तो रौद्ररूप धारण की हुई योगिनियाँ विद्यमान हैं ॥२५॥
218061 कहीं-कहीं पर आसन्न दैत्यनगरों के कारण गन्धर्वयुक्त देवनगर उड़ रहे हैं, कही पर ग्रहमण्डल घूम रहा है, कहीं पर तो वह तारों से व्याकुल हो रहा है ॥२६॥
218062 कहीं पर तो आकाश में पक्षियों द्वारा आक्रान्त स्थान है, कहीं पर क्रुद्ध भयंकर झंझावात है, कहीं पर उत्पातयुक्त स्थान है, कहीं पर मेघादि मण्डलों से व्याप्त है ॥२७॥
218063 कहीं पर अपूर्व चित्रविचित्र भूतों का समूह (पिशाचसंघ) पड़ा है, कहीं पर नगरों के समूह के समूह पड़े हैं, कहीं पर सूर्य के रथों से आक्रान्त है, कहीं पर तो चन्द्र आदि के रथों के कारण आक्रान्त
218064
218065 बना है।।२८॥
218066 कहीं पर तो सूर्य की सन्निधि के कारण दाह से प्राणी मर रहे हैं, कहीं पर तो शिशिर ऋतु की शीतता के कारण लोग आक्रान्त है, कहीं पर भूत-प्रेत आदि के कारण बीभत्स प्रतीत हो रहा है, कहीं पर अग्नि की उष्णता से दुर्गम है ॥२९॥
218067 कहीं पर भयंकर लम्बे वेताल हैं, कहीं पर गरुड़ों से भयंकर है, कहीं पर प्रलय लिये मेघ बरस रहे हैं, कहीं पर प्रलय लिये पवन बह रहे हैं ॥३०॥
218068 भद्र, यह सब तमाशा देखकर उन भूतगणों को छोड़कर मैं दूरातिदूर एकान्त स्थान में पहुँचा, जो अत्यन्त विस्तृत तथा शून्य था ॥३१॥
218069 ___ श्रीरामजी, उस प्रदेश में अत्यन्त मन्द पवन बह रहा था, स्वप्न में भी भूतगण वहाँ नहीं पहुँच सकते थे, शुभचिन्ह और अशुभ चिन्हों से रहित तथा संसारियों को वह अगम्य था, यह जान लीजिये ॥३२॥
218070 राघव, उस शून्य प्रदेश में मैंने अपने सत्य संकल्प से एक कुटी का निर्माण किया, उसकी कोठरियाँ बड़ी ही स्वच्छ बनी थी, छिद्ररहित दीवारों के कारण निबिड़ तथा कमल की कली के सदृश वह सुन्दर लगती थी ॥३३॥
218071 वह मनोहर तो ऐसी लगती थी मानों पूर्णचन्द्रबिम्ब में घुनने छेद बना दिया हो, उसे कलार, कुन्द और मन्दार के फूलों की शोभाओं से सजाया ॥३४॥
218072 पहले तो मैंने अपने अन्तःकरण से उसकी समस्त भूतों द्वारा अगम्यता बना ली, फिर सब भूतों की अगम्य उस कुटिया में मैं प्रविष्ट हो गया ॥३५॥
218073 तदनन्तर वहाँ मैंने पद्मासन बाँध लिया, मन को शान्त कर लिया और उत्तम मौन व्रत धारण किया । फिर यह निश्चय किया कि मैं एक सौ वर्षों के बाद अपनी समाधि से उठूगा । यह निश्चय कर निद्रा की मुद्रा के सदृश निर्विकल्प समाधि में स्थित हो गया, उस समय मेरी वृत्ति एक थी, निर्मल आकाश के सदृश मैं अपने स्वरूप में था और ऐसा प्रतीत हो रहा था कि मैं आकाश से ही वेष्टित हो गया हूँ ॥३६,३७॥
218074 ___ सौ वर्षों के बाद समाधि से व्युत्थान का कारण बतलाते हैं।
218075 भद्र, दीर्घकाल तक मन जिसका स्मरण करता है, उसको वह तत्काल ही देखता है, इस अकाट्य नियम के अनुसार सौ वर्ष के दीर्घकाल के बाद जब चित् आशा (दिशा) और पवन व्यक्ति के सदृश विशाल हुआ, तब समाधि टूटने में कारण भूत कर्म हृदय में एक समय पैदा हो गया, उस बीजरूप कर्म का भीतरी भाग ढका हुआ था । अनन्तर ज्ञातव्य वस्तु जानकर मेरा जीव समाधि से ऐसे प्रबुद्ध हो गया, जैसे शिशिर में क्षीण शरीर हुए वृक्ष का रस चैत्र मास में (वसन्त में) प्रबुद्ध हो जाता है । वहाँ पर वे मेरे सौ वर्ष एक

निमेषमात्र के सदृश व्यतीत हो गये, क्योंकि एकाग्रचितवाले पुरुष के लिए बहुत काल की गतियाँ भी अत्यन्त स्वल्प हो जाती हैं ।।३८-४१॥

उसके बाद क्या हुआ, इसे बतलाते हैं।
जैसे वृक्षों के मद का यानी पल्लव आदि की पुष्टि के हेतुभूत हर्ष का कारणभूत भीतरी वसन्तकाल का रस पुष्परूप से बाहर आता है, वैसे ही धीरे धीरे विकास प्राप्तकर बुद्धि-इन्द्रियों
की परम्परा बाहर की ओर प्रवृत्त हो गई ॥४२॥

उसके बाद क्या हुआ, यह कहते हैं।
तदनन्तर पाँच वृत्तिवाले प्राणवायु से तथा इन्द्रियों से पूर्ण अतएव आविर्भूत जीवरूप चिति अंश से युक्त देहवाले अभ्यागत मुझको देखकर त्वम्' 'अहम्' रूप से प्रसिद्ध अहंकाररूप पिशाच, इच्छारूपी अपनी पत्नी पिशाची के साथ किसी भी अतर्कित प्रदेश से मेरी सन्निधि में ऐसे शीघ्र आ धमका, जैसे उग्र शाल्मली आदि वृक्षों की सन्निधि में ऊँचे वृक्षों को नमन करानेवाला प्रचण्ड पवन आ धमकता है ॥४३॥

छप्पनवाँ सर्ग समाप्त

सत्तावनवाँ सर्ग

ज्ञानी और अज्ञानी के अहंकार के विशेष ज्ञान के लिए ज्ञान से बाधित हुए दृश्यप्रपंच की चिन्मात्रता का समर्थन।

'मां...अहमिति प्रसृतः पिशाचः' इस कथन तथा 'प्रोन्नामसन्नमन वायुरिवोग्रवृक्षम्' इस
जाने से ज्ञानफल की अनित्यता की संभावना करते हुए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुने, निर्वाण प्राप्त किये हुए आपको भी क्या अहंकाररूपी पिशाच बाधा पहुंचाता है ? मेरे सन्देह की निवृत्ति के लिए यह मुझसे कहिये ॥१॥

एकमात्र प्रारब्धशेष का भोग ही प्रयोजन होने से जले हुए वस्त्र-जैसे देहधारण के निमित्त केवल अहंकारआभास की प्रतीति होने से अज्ञानियों की तरह ज्ञानियों को संसारबन्धन की प्राप्ति नहीं होती, यह दिखलाने के लिए महाराज वसिष्ठजी अज्ञानी के अहंकार की अपेक्षा तत्त्वज्ञानी के अहंकार में निर्दोषता बतलाते हुए उत्तर देते हैं। ___महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, इस संसार मे अहंभाव के बिना तत्त्वज्ञानी और अज्ञानी दोनों की देह-स्थिति नहीं हो सकती, क्योंकि हे श्रीरामचन्द्रजी, आधेय पदार्थ की निराधार स्थिति कभी नहीं उत्पन्न हो सकती ॥२॥
किन्तु इसमें शान्त चित्तवाले ज्ञानी पुरुष के लिए जो यह विशेष बात है, उसे आप सुनिये, जिसके सुनने से आपका अहंभावरूपी पिशाच शान्त हो जायेगा |३॥
इस अज्ञानरूपी बालक ने अपने अन्तःकरण में अविद्यमान ही अहंभावरूपी पिशाच की कल्पना कर रक्खी है, अतः इसीसे यानी एकमात्र अज्ञान के वश से ही यह स्थित है ॥४॥

__ ठीक है, ऐसा ही सही, लेकिन इससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं ।
तत्त्वज्ञानी यदि विचारकर देखे तो अज्ञान भी उसे बिलकुल ऐसे उपलब्ध नहीं होता, जैसे दीपधारी पुरुष को अन्धकार का स्वरूप ॥५॥

तथा ज्ञानवानों को ज्यों-ज्यों अपना अनुभव बढ़ता जाता है त्यों-त्यों क्रमशः अज्ञान का नाश भी होता जाता है, यह कहते हैं ।

__जैसे-जैसे यह अज्ञतारूपी पिशाचिका अनुभव में आरूढ़ होती जाती है वैसे-वैसे विचारित होकर नष्ट होती जाती है ॥६|इसमें तनिक भी सन्देह नहीं कि अविद्या रहने पर ऐसे बारबार अज्ञता उदित होती है, जैसे रात में बुद्धिविभ्रमस्वरूप देह शून्य यक्षी ॥७॥
अविद्या की सृष्टि रहने पर ही उसका अस्तित्व भी है, अन्य किसी दूसरे कारण से कहीं नहीं है । द्वितीय चन्द्रमा के रहने पर ही द्वितीय खरगोश दीख पड़ता है ॥८॥

ऐसा ही सही, पर इससे प्रकृत में क्या आया, इस पर कहते हैं।
अज्ञानी द्वारा ज्ञात यह संसार उत्पन्न न होने से नहीं है, क्योंकि आकाश वृक्ष के समान कारण न रहने से यह पहले से ही उत्पन्न नहीं हुआ है ॥९॥

कारण के अभाव का उपपादन करते हैं।
जब चिदाकाश कोश के भीतर स्थित आदि सृष्टि ही निर्विकार ब्रह्मरूप है तब पृथिवी आदि की प्राप्ति का कौन-सा कारण हो सकता है ?॥१०॥
मन को लेकर छः इन्द्रियों से ज्ञात न होनेवाला निराकार ब्रह्म मनयुक्त छः इन्द्रियों से ज्ञात होनेवाले साकार जगत् का कारण कैसे हो सकता है ? ॥११॥
बीजरूप कारण से अंकुररूप कार्य उत्पन्न होता है, इसमें तो तनिक भी सन्देह नहीं है । फिर जहाँ पर बीजरूप कारण है ही नहीं, वहाँ पर अंकुर कैसे उत्पन्न होगा ? ॥१२॥
कारण के बिना कार्य नहीं होता, यह तो सभी को विदित है । आकाश में लहलहा रहे प्रत्यक्ष वृक्ष का किसने कब अवलोकन या ग्रहण किया है ? ॥१३॥

यदि वह सृष्टि उत्पन्न ही नहीं है, तो फिर कौन उस रूप से भासता है, उसको दृष्टान्तपूर्वक बतलाते हैं।
जैसे संकल्प द्वारा आकाश में वृक्ष आदि दिखाई देते है, वैसे ही संकल्पमय यह संसार भी है। इसमें वस्तुतः पदार्थता नहीं है ।।१४॥
एवं सृष्टि के आरम्भकाल में जो यह अर्गलाशून्य सृष्टि की स्थिति चिदाकाश में अनुभूत होती है, वह भी आकाश में शून्यरूप वृक्षादि के सदृश ही है ॥१५॥

तब क्या एकमात्र शून्य ही सृष्टिरूप से भासित होता है, इस पर नहीं यह उत्तर देते हैं ।
विषयसृष्टि के आकार से रहित चिदाकाश ईश्वर ही अपने स्वभाव में सृष्टिरूप से स्फुरित होता है । सर्गनामक चितिस्वभाव ही चिद्रूप होने के कारण ईश्वर चैतन्य है, इसलिए चिति ही
सृष्टिरूप से भासित होती है, न कि शून्य ॥१६॥

अविकृत ब्रह्म ही विकृत जगद्रूप से जो स्फुरित होता है उसमें, स्वप्न का स्वात्मा ही दृष्टान्त है, यह कहते हैं।
प्रतिदिन जो अनुभूत होता है वह स्वप्न-सर्ग ही इस विषय में दृष्टान्त है, क्योंकि स्वप्न के विषयों में स्वयं आत्मा ही पर्वत, नगर आदि की आकृतियों में स्फुरित होता है ॥१७॥
जैसे यहाँ स्वप्न में जो सृष्टि-सा प्रतीत होता है वह चित्स्वभाव सृष्टिरहित स्वात्मा में ही विद्यमान है वैसे ही

यहाँ ज्ञान से पूर्व सर्ग-सा जो प्रतीत होता है वह सर्गशून्य चित्स्वभाव महाचिदाकाश में ही प्रतीत होता है ॥१८॥
सृष्टि के प्रारम्भ में विषयज्ञानशून्य, शुद्ध, एक, अज, अव्यय आदि और अन्त से शून्य जो परमात्मा स्थित है वही हमारा सर्गरूप से स्थित है ॥१९॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, परब्रह्म परमात्मा में यह सृष्टि नहीं है और न ये पृथिवी आदि लोक ही हैं । सब शान्त, अवलम्बनशून्य एकमात्र ब्रह्म ही ब्रह्म में स्थित है ॥२०॥
सर्वशक्तिसम्पन्न वह ब्रह्म जैसे जिस तरह का स्फुरित होता है, वह अपने तुच्छरूप का परित्याग न करते हुए वैसे उस तरह का हो जाता है ।२१॥
जैसे स्वप्न का नगर प्राणी के लिए चिन्मात्र का विलास ही है । वैसे ही सृष्टि के प्रारम्भ में यह सृष्टि भी शुद्ध चिन्मात्र का विलास ही हैं ॥२२॥
स्वच्छ चिद्रूप परमाकाश में जो चिदाकाश स्थित है उसी ने अपने स्वभाव की सृष्टिरूप में भावना की है वही यह सृष्टि है अर्थात् चिद्रूप जो ब्रह्म है उसका स्वभाव ही यह सृष्टि है ॥२३॥

भाव्य, भावक आदि त्रिपुटी भूमियों की एक रस में उत्पत्ति कैसे, इस पर कहते हैं।
भाव्य, भावक और भाव आदि भूमियों की जो निरन्तर उत्पत्ति है, वह सब स्वच्छ चिदाकाश ही अपनी आत्मा में स्थित है ॥२४॥
ऐसा स्थित होने पर कहाँ से सृष्टि, कहाँ से अविद्या, कहाँ अज्ञता और कहाँ अहंकार आदि स्थित हैं सब शान्त चिद्घन ब्रह्म ही स्थित है ॥२५॥

अज्ञान रहने पर ही अहंभाव बाधा पहुंचाता है, ज्ञान होने पर नहीं, यह कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह मैंने आपसे यह अहंकार की शान्ति कही। यह अहंकार भलीभाँति ज्ञात होने से बालकल्पित पिशाच की तरह शान्त हो जाता है ॥२६॥

इससे आपके प्रश्न का समाधान हो गया, यह दिखलाते हैं।
इस तरह जब इस अहंकार को मैं पूर्णतया जानता हूँ, तब हे श्रीरामचन्द्रजी यह रहनेपर भी मेरे लिए शरत्काल के मेघ के सदृश निष्फल ही रहता है ॥२७॥
चित्रलिखित अग्नि में अध्यस्त दहन क्रिया जैसे दाह्य वस्तुओं में निष्फल होती है, वैसे ही अहंभाव की सृष्टि आदि भी पूर्णरूप से ज्ञात होने पर निष्फलता को प्राप्त होती है ॥२८॥
इस प्रकार समाधिकाल में अहंकार के त्याग तथा व्यवहारकाल में उसके राग में जब मेरी समता है तब सृष्टि की विद्यमान तथा अविद्यमान दशा में मेरी स्थिति ऐसी है, जैसी मेघ, वायु तथा धूप आदि से अवकाशशून्य आकाश की ॥२९॥

एकमात्र सम्बन्धत्याग से भी यह अहम्भाव पीड़ा नहीं पहुँचाता, फिर ज्ञान से बाधित हो जाने पर तो पूछना ही क्या, इस आशय से कहते हैं। ___ न तो कोई मैं अहंकार का हूँ और न यह अहंकार ही मेरा कुछ लगता है । यों जानकर हे श्रीरामचन्द्रजी, इस सम्पूर्ण संसार को आप निर्घन चिदाकाश ही जानिये ॥३०॥
यह अहंभावादि बोधविभ्रम जिस तरह मेरी दृष्टि में नहीं है, वैसे ही तत्त्वज्ञानी और महानुभावों की दृष्टि में यहाँ नहीं है, जैसे कि चित्रगत अग्नि में दाहक्रिया किसी भी विद्वान् पुरुष की दृष्टि में नहीं है ॥३१॥

आप भी मेरे समान ही भीतर से सबका बाध करके अद्वितीय बन जाइये, यह कहते हैं। __ वास्तव में तो न मैं हूँ, न कोई अन्य है और न यह सब दृश्य प्रपंच ही है, ऐसा निश्चय करके हे श्रीरामचन्द्रजी, आप भी प्रकृत व्यवहार का सम्पादन करते हुए पत्थर के समान मौनमय
पत्थर के सदृश बनकर आकाशकोश की तरह निर्मल-आकार से ही आप अपने स्वरूप में स्थित रहिये, क्योंकि इस तरह निश्चित है कि इस सृष्टिकाल में तथा इस सृष्टि के पूर्वकाल में सब कुछ चिन्मय शिव ही स्थित है । इस प्रकार से जो दृश्यप्रपंच दिखाई दे रहा है वह सब कुछ नहीं है ॥३३॥

सत्तावनवाँ सर्ग समाप्त
अट्ठावनवाँ सर्ग सम्पूर्ण सृष्टि की शोभा सभी जगह है और नहीं भी है, इस प्रकार का जो पाषाणाख्यायिका का अर्थ है, उसका दृष्टि भेद से वर्णन। प्रासंगिक जो जीवन्मुक्त पुरुष के अहंकार की अबाधकता थी, उसका समर्थन किया गया, अब प्रकृत सर्वत्र सर्वथा सर्वम्' (सब जगह सब प्रकार से सब कुछ है ।) इस अर्थ की पाषाणाख्यायिका द्वारा जो प्रतिज्ञा की थी, उसे पूछने के लिए भूमका बाँधते हैं।
का) उपदेश दिया, यह विज्ञान व्यापक और महान् उदार है, विमल है, विपुल और अचल है ॥१॥
भगवन्, सब कुछ सब जगह सभी प्रकार से सत् है और सब कुछ सब जगह सदा ही सत् है-यह जो विषय प्रस्तुत हुआ था उसका अच्छे अनुभव से यदि विचार किया जाय, तो सम, अविषम एवं एकरस ही पर्यवसित (सिद्ध) होता है, अतः सत्यस्वरूप ही है, क्योंकि जितने धर्म या धर्मी हैं, उनका देश, काल और वस्तुरूप से यदि सर्वात्मकता बन जाय, तो भेद और भेदकत्व आदि की सिद्धि नहीं हो सकती ॥२॥
ब्रह्मन्, अब इस विषय में मुझे जो यह सन्देह है, इसका निवारण कीजिए । भगवन्, यह पाषाणाख्यान किस अंश की समानता लेकर कहा गया है ? व्यावर्तक यानी भेद के हेतु धर्मों से युक्त पदार्थों का ही साधारण धर्म से सादृश्य माना जाता है, यह प्रसिद्धि है, अतः सन्देह का होना स्वाभाविक है ॥३॥

महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, 'सब कुछ सर्वदा सभी जगह है', यह जो प्रतिपादन करना है, इसी अर्थ में पाषाणाख्यायिका का दृष्टान्त दिया गया है, इसका किस तरह सादृश्य घटता है, इसे मैं आपसे कहता हूँ ॥४॥

पाषाणाख्यायिका का मैंने इसलिए आरम्भ नहीं किया है कि हमको पाषाण की समानता

या सब धर्मों का संकर कहना है, किन्तु पाषाण-उदर के अध्यास का अधिष्ठानभूत जो ब्रह्म है, उसमें असंकीर्णरूप से सब जगत् का अध्यास हो सकता है, यों संभावना बतलाने के लिए उक्त दृष्टान्त का उपन्यास है, यह कहते हैं।
छिद्रों से रहित, अत्यन्त घनीभूत अवयवोंवाले पाषाणोदर में (पाषाणोदराध्यास के अधिष्ठान चेतन में) भी हजारों सृष्टियाँ हैं, यह प्रस्तुत पाषाणाख्यान के द्वारा बतलाया गया है ॥५॥
__अथवा भावपदार्थों के उदराधिष्ठानभूत चेतन में जिस तरह हजारों सृष्टियों का सम्भव है, उसी तरह शून्यात्मक आकाशरूप अभावाधिष्ठान चेतन में भी असंकीर्ण रूप से समस्त जगत् का
आरोप संभव है, इस आशय से कहते हैं।
आकाश की शून्यता को न छोड़नेवाले महान् भूताकाश में यानी अभावाधिष्ठानभूत चेतन में
इस न्याय की सर्वत्र योजना करनी चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
PATRA
ठीक है, आपने जिस पक्ष का शंका में उल्लेख किया है, ठीक यही पक्ष मुख्यरूप से मुझे भी अभिप्रेत है, परन्तु विशुद्ध चिदाकाश का सहसा परिचय हो नहीं सकता, इसलिए परिचयोपायरूप से प्रत्येक भावादि-उपहित चेतन में भी समस्त जगत् का अध्यास (आरोप) है, यह मैंने बतलाया है, इस आशय से उत्तर देते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, तत्-तत् पदार्थों से उपहित प्रत्येक चेतन में समस्त जगत् का आरोप है, यों कहते हुए मैंने आपसे वस्तुतः मुख्य चेतन में समस्त जगत् का आरोप है, इसी का वर्णन किया है, इसलिए जो यह सृष्टि दिखाई पड़ती है, वह

चिदाकाश में चिदाकाशात्मक ही स्थित है ॥९॥
218169
218170 यों जब ब्रह्ममात्रता ही है, तब दृश्य की अनुत्पत्ति ही फलित हुई, यह कहते हैं ।
218171
218172 श्रीरामभद्र, परमार्थदृष्टि से दृश्य पहले ही उत्पन्न नहीं हुआ है और आज भी नहीं है, परन्तु जो इसका अवभास होता है, वह ब्रह्म में स्थित ब्रह्म ही है ॥१०॥
218173
218174 आरोपदृष्टि से भूतों के प्रत्येक परमाणु में सबका आरोप कर सब कुछ देखा जा सकता है और अपवाददृष्टि में उससे विपरीत भी देखा जा सकता है, इस आशय से कहते हैं।
218175 जो पृथ्वी सृष्टियों से गाढ़भरित (खूब भरी हुई) न हो, ऐसी अणुमात्र भी नहीं है यानी सारी पृथ्वी सृष्टियों से एकदम खचाखच भरी हुई ही है और सृष्टि भी कहीं नहीं है, किन्तु जो है, वे सब ब्रह्माकाशरूप ही है । आरोपदृष्टि से पृथ्वी के प्रत्येक परमाणु में सर्ग के सर्ग भरे पड़े हैं तथा अपवाद दृष्टि में न कोई परमाणु है और न उसमें सर्ग ही भरे पड़े हैं, केवल ब्रह्माकाशमात्र है ॥११॥
218176 ऐसा तेज का कोई भी अणु नहीं है, जिसमें सर्गों की स्थिति न हो
218177 और वास्तव में तो कहीं पर भी सर्ग नहीं है, किन्तु सर्गरूप से भासमान सब ब्रह्माकाशमात्र है ॥१२॥
218178 ऐसा वायु का कोई भी परमाणु नहीं है,जो सर्गों सो भरा न हो और वे सर्ग भी वास्तव में नहीं हैं, किन्तु वे ब्रह्माकाशमात्र ही हैं ॥१३॥
218179 अणुमात्र भी आकाश सृष्टियों से रहित हो, ऐसा नहीं है, किन्तु सब सृष्टियों से परिपूर्ण है और वे सृष्टियाँ भी नहीं है, किन्तु वे ब्रह्माकाशमात्ररूप ही हैं ॥१४॥
218180 ऐसे मिले हुए पंचमहाभूत भी नहीं हैं, जो सर्गों से परिपूर्ण न हों, किन्तु सर्गों से परिपूर्ण हैं और कहीं सर्ग भी नहीं हैं, किन्तु वे केवल चिदाकाश रूप ही हैं ॥१५॥
218181 पर्वतों का भी ऐसा कोई अणु नहीं है, जो सर्गों से भरा पड़ा न हो, किन्तु सभी परमाणु सर्गों से भरे पड़े हैं और उनमें कहीं भी सर्ग वास्तव में नहीं हैं, केवल ब्रह्मरूप ही वे हैं ॥१६॥
218182 सूक्ष्मभूतरूप उपाधि से युक्त हिरण्यगर्भ का भी ऐसा कोई अणु नहीं है, जो सृष्टियों से भरा हुआ न हो, लेकिन उसमें भी वही स्थिति है । वास्तव में तो उनमें कहीं भी सर्ग नहीं है, किन्तु ब्रह्म ही ब्रह्म है ॥१७॥
218183 हिरण्यगर्भ के निर्मित संसारों में ऐसा कोई सूक्ष्मातिसूक्ष्म भाग नहीं हैं, जो सदा ब्रह्मरूप ही न हो, किन्तु सदा से ही वे सब ब्रह्मस्वरूप है, इसलिए ब्रह्म तथा सर्ग यह केवल वाणी में ही भेद है, वस्तु में भेद नहीं है ॥१८॥
218184 जैसे अग्नि एवं सूर्य की उष्णता में कोई परस्पर भेद नहीं है, किन्तु उष्णता और अग्नि या सूर्य एकरूप ही हैं, वैसे ही जो सर्ग हैं, वे परब्रह्म ही हैं और परब्रह्म ही सर्ग हैं, इनमें तनिक भी भेद नहीं है, किन्तु एकरूप ही हैं ॥१९॥
218185 भद्र, ये सर्ग और ब्रह्म आदि जो शब्द हैं, उनके विषय में यदि विचारा जाय, तो अर्थ से शून्य होकर अत्यन्त अनिर्वचनीय वस्तु का बोध करानेवाले उस तरह दिखाई देते हैं, जिस तरह कुठार से चिरे जानेवाले काठ में उसके बोधक जो भिन्न-भिन्न शब्द हैं, वे पृथक् अर्थशून्य होकर केवल काठ वस्तु को बोध कराते दिखाई देते हैं । इसका गम्भीर भाव यह है कि पहले सर्ग शब्द और ब्रह्मशब्द के ऊपर विचार कर लेना चाहिए कि असल में उनसे क्या अर्थ निकलता है । सर्जन क्रिया के कारण सर्ग शब्द है और बृंहण यानी वर्धन क्रिया के
218186
218187 कारण ब्रह्मशब्द है । सर्जन और वर्धन में तो कोई परस्पर भेद नहीं है, अतः ब्रह्म और सर्ग आदि में भी भेद कैसे हो सकता है, अब इन सर्ग और ब्रह्मशब्द में भेद करनेवाला जो आनुपूर्वी आदि धर्म है, वह भी असल में तो कोई चीज है नहीं, अतः उससे रहित सर्ग और ब्रह्म आदि शब्द लक्षणा से किसी अनिर्वचनीय अर्थ का ही बोध कराते है । अपितु क्रिया भी क्रियावान् के स्वरूप से अलग नहीं है, यदि कहें कि क्रिया और क्रियावान् एक नहीं हैं, किन्तु एक आधार और दूसरा आधेय है, अतः इसका भेद है, तो यह भी कहना ठीक नहीं है, क्योंकि इनके आधाराधेय भाव का निरूपण आप कर ही नहीं सकते । ऐसी परिस्थिति में कुठार से विदीर्ण होनेवाले काठ में जो-जो काठ के लिए प्रसिद्ध शब्द हैं, वे सब पृथक् अर्थ से शून्य होकर जैसे एक ही अर्थ के प्रतिपादक भासते हैं अथवा विदार्य (विदीर्ण करने योग्य) और दारु (विदीर्ण होनेवाला) ये दो शब्द जैसे पृथक् अर्थ से शून्य होकर अभेदार्थ के ही प्रतिपादक हैं, वैसे ही सर्ग और ब्रह्म आदि शब्द भी एकार्थ के यानी ब्रह्मार्थ के ही प्रतिपादक हैं ॥२०॥
218188
218189 परमार्थदशा में सर्ग और ब्रह्म आदि शब्दार्थों का भेद भले ही न हो, क्योंकि उस दशा में द्वैत और ऐक्य रहता ही नहीं । परन्तु व्यवहारदशा में तो ब्रह्म एक है और सर्ग अनेक हैं, अतः ब्रह्म और सर्ग शब्दों का भिन्न अर्थ होने के कारण वे भिन्नार्थक क्यों नहीं होंगे, इस पर कहते हैं।
218190 भद्र, जिस व्यवहारदशा में द्वैत और एकत्व विद्यमान है, उस दशा में भी सर्ग और ब्रह्मशब्द के अर्थ तो तनिक भी नहीं भासते, क्योंकि इस पर प्रश्न यह होगा कि क्या द्वैतात्मक द्रष्टा को वे अर्थ भासते हैं, या अद्वैतात्मक द्रष्टा को ? प्रथमपक्ष तो अयुक्त है, क्योंकि अज्ञानी द्वैतात्मक द्रष्टा को वे किसी हालत में भी नहीं दीख पड़ेंगे । दूसरा पक्ष भी युक्त नहीं है, क्योंकि उस पक्ष में अद्वैतात्मक वस्तु को वे किसकी तरह दीख पड़ेंगे, कौन किस स्वभाव के मालूम पड़ेंगे, यह कहना होगा, परन्तु यह कह नहीं सकते, क्योंकि अद्वैत स्थिति में भान और भासित होनेवाले में कोई भेद नहीं कहा जा सकता ॥२१॥
218191
218192 __ अतएव तत्त्ववेत्ताओं के लिए व्यवहारकाल में भी वह वैसा ही रहा है यह कहते हैं।
218193 हे प्रिय श्रीरामजी, व्यवहार कर रहे ज्ञानी के लिए भी यह सब कुछ शान्त, एक, आदि अन्तरहित, स्वच्छ, निर्विकार, शिला के सदृश अतिघन, मौन ब्रह्मरूप ही रहता है, तनिक भी उससे पृथक् या भिन्न नहीं रहता ॥२२॥
218194
218195 वर्णित पाषाणाख्यायिका का जो तात्पर्य है, उसका उपसंहार करते हैं ।
218196 हे श्रीरामजी, यह समस्त दृश्य निर्वाणरूप एवं चिदाकाशरूप ही है । आप, हम, पर्वत, सुर, असुर आदि भी तद्रूप ही हैं । भद्र, जगत् भी आप वैसा ही आत्मरूप समझिए, जैसा जागने के बाद जन्तु के मन में स्वप्न में देखा गया व्यवहार, स्मृति में आने पर भी, आत्मरूप है ॥२३॥
218197
218198 अट्ठावनवाँ सर्ग समाप्त
218199
218200
218201 उनसठवाँ सर्ग उक्त एकान्तशून्य प्रदेश में समाधि टूट जाने पर वसिष्ठजी को सूक्ष्म ध्वनि का श्रवण और ध्वनिश्रवण के कारण के अन्वेषण के लिए ध्यान करने पर अनन्त कोटि जगत् का ज्ञान होना- वर्णन।
218202 इस तरह पिछले दो सर्गों से प्रासंगिक प्रश्न विषय का निरूपण हो जाने पर अब श्रीरामजी आख्यायिका का अवशिष्ट भाग सुनने के लिए पूछते हैं। ___श्रीरामजी ने कहा : हे मुने, उस आकाशकोश की कुटिया से सौ वर्ष के बाद आपका ध्यान टूट जाने के अनन्तर कौन-सी जानने लायक बात हुई, यह मुझसे कहिए ॥१॥
218203 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र उस ध्यान से जब मैं जग गया, तब मैंने वहाँ एक ध्वनि सुनी, वह अत्यन्त लुभावनी थी, उसके शब्द अत्यन्त विस्पष्ट नहीं थे, क्योंकि उसमें न तो कोई पदार्थ प्रतिपादन की सामर्थ्य थी और न वाक्यार्थ प्रतिपादन की ही सामर्थ्य थी ॥२॥
218204 किसी स्त्री के कण्ठ से उत्पत्ति जनित स्वभावविशेष से मानों यह ध्वनि मृदु, मधुर और अनुकरणनशील प्रतीत हो रही है, ऊँची भी नहीं है, अतएव वह कहीं दूर से नहीं सुनाई देती अर्थात् पास की ही है, यों उस ध्वनि के विषय में मैंने अनुमान किया ॥३॥
218205 भद्र, वह भ्रमर की ध्वनि के सदृश थी, वीणा के झंकार के सदृश मनुष्य को लुभानेवाली थी । वह शब्द न तो कोई बालक का रुदन था और न कोई प्रौढ़ व्यक्ति का पठन ही था । हाँ, कमल के बिसकोश में प्रसिद्ध भ्रमरों के गुंजन के सदृश वह अवश्य था ।।४॥
218206 उसे सुनकर वहाँ मुझे बड़ा ही विस्मय हुआ । उक्त शब्दकर्ता के अन्वेषण के निमित्त से मैंने दसों दिशाएँ देख डालीं बाद में मैं यह सोचने लगा ॥५॥
218207 'जिन मार्गों में सिद्ध पुरुष ही संचरण कर सकते हैं, उनसे भी शून्य जो लाखों योजन दूर हैं, उनको भी लाँघकर यह आकाश का ऊर्ध्वतम भाग स्थित है ॥६॥
218208 इसलिए इस एकान्त स्थान में स्त्रीवाक्य के सदृश ऐसे शब्द का संभव कैसे होगा और बड़े यत्न से देखता हूँ, तो भी मैं शब्द करनेवाले को नहीं देख पाता ॥७॥

218209 मेरे सामने विद्यमान यह जो निर्मल आकाश है, वह तो असीम और चारों ओर से शून्यरूप ही है। बड़े यत्न से मैं देख रहा हूँ, तो भी कोई प्राणी दिखाई नहीं देता ॥८॥
218210 उस तरह विचारकर बार-बार चारों ओर खूब देखा, परन्तु जब शब्द करनेवाले का दर्शन नहीं हुआ, तब इस तरह विचारने लगा ॥९॥
218211 'मैं सबसे पहले उपाधि का परित्यागकर चिदाकाशरूप हो जाऊँ, तदनन्तर चिदाकाश में अध्यस्त अव्याकृत आकाश के साथ एकरूप बन जाऊँ फिर अव्याकृत आकाश के कार्य भूताकाश के गुण शब्दों और उनके अर्थों का उसीमें अनुभव करूँ ॥१०॥
218212 अभी मैं ध्यान के प्रभाव से यहाँ पर यथास्थित देहाकाश को यहीं आकाश में छोड़कर चिदाकाशरूपी शरीर धारणकर वैसे अव्याकृत आकाश के साथ एकरूप बन जाता हूँ, जैसे जलबिन्दु साधारण जल के साथ एकरूप बन जाता है ॥११॥
218213 भद्र,
218214
218215 उस तरह विचारकर पद्मासन में स्थित हुआ और शरीर को छोड़ने के निमित्त समाधि लगाने के लिए मैंने फिर अपनी आँखें मूंद लीं ॥१२॥
218216 अनन्तर इन्द्रियों सम्बन्धी बाह्य अर्थों का स्पर्श तथा अन्तःकरण के विषयों का स्पर्श त्याग दिया, अधिक क्या कहें, मन्तव्य आदि का भी परित्याग कर दिया, फिर मैं एकमात्र संवित्स्पन्दनरूप चित्ताकाश बन गया ॥१३॥
218217 इसके बाद उनका भी क्रमशः परित्यागकर बुद्धितत्त्व के स्थान में पहुँच गया, फिर उसका भी त्यागकर चिदाकाशरूप वास्तविक स्वरूप में पहुंच गया और वहाँ पहुँचकर अपनी आत्मा में अध्यस्त समस्त जगत् के प्रतिबिम्बों का एक दर्पणरूप बन गया ॥१४॥
218218 भद्र इसके बाद उसी चित्स्वभाव से मैं भूताकाश के साथ एकरूप ऐसे बन गया, जैसे सामान्य जल के साथ समुद्रादिजल या सामान्य सौरभ के साथ कमलादि सौरभ एकरूप बन जाता है ॥१५॥
218219 ___ उस भूताकाश में भूताकाश के कार्यभूत समस्त सृष्टियों का अवलोकन करने के लिए चिदाकाश के साथ अभेदकल्पना कहते हैं ।
218220 तदनन्तर मैं चितिरूप महाकाश के साथ अभेदसम्बन्धी कल्पना कर असीम और सर्वगामी बन गया । असंग-अद्वयरूप होने के कारण अनाकार और अनाधार होता हुआ भी सर्वाधारयोग्य भूताकाश के साथ अभिन्नता से सब पदार्थों का आधारभूत बन गया ।।१६॥
218221 भूताकाश की अवस्था को प्राप्त चिदाकाश में मैं तीनों लोकों के झुण्डों को, सैकड़ों संसारों को और लाखों अगणित ब्रह्माण्डों को देखने लगा ॥१७॥
218222 ये सब सर्ग अव्याकृत निर्मल आकाशमात्ररूप थे, इसलिए एक दूसरे की दृष्टि से छिपे थे । उनमें अनेक तरह के आचार और अनेक तरह के विचार थे एवं परस्पर वे शून्यरूप थे ॥१८॥
218223
218224 इसमें दृष्टान्त देते हैं। एक समय सोये हुए पुरुषों के लिए वे सृष्टियाँ स्वप्नरूप थी, एक दृष्टि से बड़े-बड़े समारोहों से पूर्ण थी, तो दूसरे की दृष्टि से उत्तरोत्तर विमर्दित थी अतएव परस्पर शून्य अशून्यरूप थी॥१९॥
218225 उनमें कुछ तो उत्पन्न हो रही थी, कुछ नष्ट हो रही थी, कुछ तेजी से बढ़ रही थी, कुछ विद्यमान थी, कुछ अतीत थी और बहुत-सी भविष्यकाल के गर्भ में थी |२०॥
218226 श्रीरामजी, उनके विषय में क्या वर्णन करूँ, कुछ तो अनेक चित्रों से शोभित, कुछ बड़ी-बड़ी दीवारों से युक्त, कुछ दीवारों से रहित और कुछ मनुष्यों द्वारा अपने मन से ही उग्र राजों से आक्रान्त बनाई गई थी॥२१॥
218227 ___ स्वप्न में देखी गई सृष्टियों में तो ब्रह्माण्डों के आवरण और उनकी संख्या का कोई नियम ही नहीं है, क्योंकि जिसको जितनी वासना हुई, उसके प्रति उतनी ही सृष्टि कल्पित होती है, इस
218228 आशय से कहते हैं।
218229 कुछ सृष्टियाँ तो आवरणात्मक पदार्थों से रहित थी तथा कुछ एक आवरणवाली ही थीं । किन्हीं में पाँच आवरण थे, किन्हीं में सात आवरण थे, किन्हीं में दस आवरण थे, किन्हीं में सोलह
218230
218231 आवरण थे, किन्हीं में चौबीस आवरण थे, किन्हीं में छत्तीस आवरण थे, कुछ आकाशरूप आवरण से आवृत थी (M) ॥२२,२३॥
218232 कुछ शून्य-आकाशरूप ही थीं, कुछ भूतों से भरी थीं, कुछ पाँच भूतरूप ही थीं, कुछ तो एक-एक पृथ्वी आदि भूतवाली थीं, कुछ पृथ्वी आदि चार भूतोंवाली ही थीं ॥२४॥
218233 किन्हींमें पृथ्वी, जल, तेज ये तीन ही थे, किन्हीं में कोई और ही भूत थे, किन्हीं में तो पृथ्वी और जल ये दो ही थे, किन्हींमें सात भूत (काल और दिशा को भूत मानकर) थे तथा किन्हीं में एकजाति के ही सब पदार्थ थे ॥२५॥
218234
218235 सिद्ध, विद्याधर आदि की जो चित्र-विचित्र कल्पनाएँ हैं, उनकी तो मनुष्य बुद्धि से संभावना भी नहीं हो सकती, इस आशय से कहते हैं।
218236 भद्र, कुछ तो मैंने ऐसे सूक्ष्म चित्र-विचित्र परिणामवाले भूतों से युक्त संसार देखे कि उन परिणामों की आप अपने अनुभव के विस्तार से संभावना भी नहीं कर सकते । कुछ तो निरन्तर अन्धकार से व्याप्त और सूर्य आदि से रहित थे ॥२६॥
218237 कुछ सर्ग तो सुषुप्ति और प्रलयों से ही भरपूर थे यानी सुषुप्ति-प्रलयमय थे, किन्हीं में केवल हिरण्यगर्भ ही विराजमान थे और कुछ में प्रजापति और उनके अंशभूत देवताओं का चित्र-विचित्र आचरण देखते ही बनता था ॥२७॥
218238
218239 इसी अर्थ का विस्तार करते हैं ।
218240 किन्हींमें विराग पैदा करनेवाले वेदादि शास्त्र थे और किन्हीं में वेदादि शास्त्र नहीं भी थे तथा किन्हीं में उदुम्बर के कीट के सदृश समारम्भवाले देवता ही प्राणी थे ॥२८॥
218241 कहीं पर कलि का आरम्भ हो जाने के कारण वेदादि शास्त्रों का उच्छेद हो गया था, इसलिए ब्राह्मण आदि जातियाँ अपनी केवल परम्परा से ही कुछ संकेतों से अपना आचरण करती थीं । कुछ निरन्तर प्रकाशमय थे और कुछ प्रज्वलित अग्नियों से पूर्ण थे ॥२९॥
218242 कुछ सृष्टियाँ केवल जल से ही भरी थीं, कुछ केवल वायु से ही भरपूर थीं, कुछ परमाकाश में निश्चल थीं, कुछ रात-दिन चलती-फिरती थीं ॥३०॥
218243 कुछ उत्पन्न हो रही थीं, कुछ वृद्धि प्राप्त कर रही थीं, कुछ चारों ओर से खूब पुष्ट हो रही थी, कुछ टेढ़ी जा रही थीं और कुछ अन्य परिपूर्ण भोग्य पदार्थों से भरी थीं ॥३१॥
218244 किन्हीं में केवल देवताओं की ही सृष्टि थी, किन्हीं में अधिक केवल मनुष्य ही थे, किन्हीं में अधिकता दैत्यों के समूहों की थी और कुछ तो कीटों से ही नीरन्ध्र थीं ॥३२|कहीं पर कदलीस्तम्भ के दल के सदृश प्रत्येक परमाणु के भीतर, उसके भीतर के भी भीतर कल्पित अपने कोश में अनेक जगत् उत्पन हो रहे थे और कुछ उत्पन्न भी हो चुके थे ॥३३॥
218245 सैनिकों के स्वप्नों के सदृश उत्पन्न हुए बड़े भी कुछ सर्ग एक दूसरे से छिपे थे और किन्हीं का परस्पर अनुभव भी नहीं हो रहा था ॥३४॥
218246 कुछ तो भिन्न-भिन्न तरह की सृष्टियाँ थी, कुछ असीम थीं, कुछ स्वच्छ आकाश के सदृश निर्मल थीं, किन्हीं में भिन्न-भिन्न क्रिया-कर्म थे और कुछ विषम स्थितिवाली थीं ॥३५॥
218247 कुछ सर्ग ऐसे थे, जिनमें दूसरे से मेल न
218248 (M) एक पदार्थवादी आदियों के मतों से कहा गया है ।
218249
218250 खानेवाले भिन्न-भिन्न शास्त्र थे, कुछ परस्पर अनन्त अवयव एक-से थे, कुछ का स्मरण होने पर एक दूसरे एकरूप ही मालूम होते थे॥३६॥
218251 कुछ सृष्टियाँ ऐसी थीं, जिनमें एक दूसरी सृष्टि के लिए परलोक बन जाती थी यानी एक में मरकर पुरुष दूसरी सृष्टि में जाता था । कुछ सृष्टि ऐसी थीं, जिनमें एक सृष्टि के प्रति दूसरी सृष्टि सिद्ध नगररूप बन जाती थी । किन्हीं सृष्टियों में अलग अलग स्वरूप के महाभूत थे और कहीं पर दिशाएँ एवं पर्वत भिन्न-भिन्न रूप के थे ॥३७॥
218252
218253 इसीलिए अन्यवस्तु का अन्यत्र वर्णन करने पर अपरिनिष्ठित बुद्धिवालों की दृष्टि में ये अगम्यता के कारण असमंजसरूप भासते हैं, यह कहते हैं। ___आपके-जैसे पुरुषों के अनुभव और प्रयत्न के अविषय जो पदार्थ हैं, वे यदि सामने आ जायें
218254 और मेरे-जैसे पुरुष उनका वर्णन करें, तो भी उनका स्वरूप असमंजस ही लगेगा, यानी उनके स्वरूप का ज्ञान बिनअनुभवी पुरुष को हो ही नहीं सकता, ऐसे भी पदार्थ कहीं पर थे ॥३८॥
218255
218256 तब तो ऐसे पदार्थ आपके सदृश पुरुषों के उपदेश से ज्ञात हो जायेंगे, इस पर कहते हैं।
218257 भद्र, चैतन्यरूपी सूर्य के किरणमण्डल में परमाणुओं के सदृश अत्यन्त सूक्ष्मरूपवाले पर सर्ग प्रसिद्धि को प्राप्त किये हुए थे (S) तथा कहीं पर तो मोक्षलक्ष्मी के कुण्डलरूप अव्याकृत आकाश
218258 और भूताकाश में चित्र-विचित्र रत्नरश्मिजाल की अधिकता से चमकीले सर्ग थे, इसलिए उपदेश से भी उनका ज्ञान होना कठिन समझिए ॥३९॥

218259 कुछ सर्ग तो ऐसे देखे कि वन के पत्तों के सदृश वे ही फिर सद्रूप उत्पन्न हो होकर नष्ट होते जाते थे और फिर उत्पन्न होते जाते थे एवं कुछ उन्हीं के सदृश ही उत्पन्न होते थे॥४०॥
218260 भद्र, कुछ सर्ग ऐसे थे कि एक ही चिति में सबका अध्यास होने के कारण पृथक् अस्तित्व न रखने से सदृश होते हुए भी असदृश ही थे और सदृश भी होते हुए कुछ समय तक अत्यन्त सदृश एवं कुछ काल के लिए अत्यन्त विसदृश भी रहते थे ॥४१॥
218261

218262 अथवा वृक्ष और फल के सदृश उनमें भेद और अभेद की कल्पना है, यह कहते हैं।
218263 परमार्थ चैतन्यरूप महावृक्ष के वे अनन्त फल थे, वे अनन्य ही होते हुए भी उससे भिन्न-से थे ॥४२॥
218264 किन्हीं सर्गों में स्वल्प ही कल्प का काल था, तो किन्हीं सर्गों में बड़ा लम्बा कल्प का काल था, दूसरे बहुतों में तो नियम ही न था यानी देश, काल, वस्तु आदि के स्वभाव का नियम ही नहीं था और दूसरे बहुतों में उनका नियम था भी॥४३॥
218265 सूर्य का अभाव होने से किन्हीं में कालज्ञान ही न हो पाता था, कुछ तो काकतालीय न्याय से अकस्मात् ही स्वयं उत्पन्न, पुष्ट और सुदृढ़ स्थिति बनाकर स्थित थे।॥४४॥
218266

218267 वे क्या सत्य हैं, इस प्रश्न का 'नहीं' उत्तर देते हैं। परमचिदाकाश के कोश में वे शून्यरूप ही हैं, सत्यरूप नहीं । वे कबसे उत्पन्न हैं, यह उनके
218268 (ऽ) कहीं पर 'शेष्यमानानि' यह भी पाठ मिलता है, उसका 'परिशेषरूपता को प्राप्त किये हुए थे' यह अर्थ होगा ।
218269

218270 विषय में नहीं कहा जा सकता । हाँ, इतना कहा जा सकता है कि वे अज्ञानरूप दोष से युक्त प्रत्यगात्मा में अनादिकाल से ही उत्पन्न हुए हैं ॥४५॥
218271 चिति के चमत्काररूप आकाश में यानी चिदाकाश में सैकड़ों समुद्र, सूर्य, आकाश, मेरु आदि पदार्थों से भलीभाँति आक्रान्त सप्तजाल के सदृश रजोगुण एवं तमोगुण से कलुषित होकर वे अनेक जगत् भासित हो रहे हैं ॥४६॥
218272 वास्तव में कारणों के अभाव से कारणरहित पृथ्वी आदि का अनुभव तो भ्रमात्मक है, इसलिए ब्रह्मरूप अधिष्ठान की सत्ता लेकर ही वे सब जगत् विद्यमान हैं, उसे न लेकर वे अपने स्वरूप से तो हैं ही नहीं ॥४७॥
218273 मृगतृष्णाजल के प्रवाह के सदृश अथवा दो चन्द्रयुक्त आकाश के वर्ण के ये जगत् भ्रमरूप अनुभव से ही उत्पन्न हुए हैं, अतः वे सत्यरूप अधिष्ठान की सत्ता से सत्यरूप हैं, अपने स्वरूप से वे सत्यरूप नहीं हैं ॥४८॥
218274 चिति के संकल्परूप आकाश में ही ऐसे-ऐसे असंख्य जगत् भासित हो रहे हैं, वे सबके सब वासनारूपी वायु से उड़ाये जा रहे अपनी चेष्टाओं से विलुण्ठित हो रहें हैं। इधर-उधर लुढ़क रहे हैं ॥४९॥
218275 परब्रह्मरूपी उदुम्बरवृक्ष के अन्दर असंख्य देव, दानव आदि तो मच्छर हैं और वे ब्रह्माण्ड पवनों से झूम रहे है, भोगादि विचित्र रसों से परिपूर्ण उसके फल हैं अर्थात् ब्रह्मरूपी उदुम्बरवृक्ष के ब्रह्माण्डरूपी फल के भीतर ये देव, दानव आदिरूप अनेक मच्छर विद्यमान हैं ॥५०॥
218276 चिदाकाश में ये सब जगत् सुन्दर स्वभाववाले तथा सृष्टिरूप खिलवाड़ करनेवाले विशुद्ध चितितत्त्वरूप बालक के संकल्पनगर हैं ॥५१॥
218277

218278 ये जगत् संकल्प नगर हैं, इस बात को दृढ़ करने में कौन-सा हेतु हैं, इसे बतलाते हैं ।
218279 वे सब जगत् 'तुम', 'मैं', 'यह' आदि अभिमान बुद्धिबल से, सूर्य के दीप्तिबल से मिट्टी के खिलौनों के सदृश, अत्यन्त दृढ़ बनाये गये हैं ॥५२॥
218280 निरन्तर तृप्ति से भरी हुई तथा रागरूपी रस से परिपूर्ण कर्मों के फलों को अवश्य प्रदान करनेवाली नियति ने उनकी शाखा-उपशाखा के द्वारा ऐसे वृद्धि की है, जैसे वसन्त ऋतु की रसरेखा बड़े-बड़े फल लगनेवाले वनों की शाखा उपशाखा द्वारा वृद्धि करती है ॥५३॥
218281 सृष्टि को बतलानेवाली श्रुति की दृष्टि से तो उन सबका कर्ता ब्रह्मा ही है और 'अपूर्वमनपरम्' इत्यादि श्रुतियों की दृष्टि से उनका कर्ता ब्रह्मा नहीं भी है वास्तव में तो वे किसी से निर्मित हैं ही नहीं, किन्तु आकाशरूप (शून्यरूप) ही हैं । यद्यपि वस्तु स्थिति ऐसी है, तो भी महाचितिरूप आकाश में स्वयं ही अपने रूप को धारण कर वे स्थित हैं, परन्तु किसी के द्वारा सम्पादित भी प्रतीत होते हैं ॥५४॥
218282 वस्तुतः ये जगत् परमार्थ चिद्रूप ही हैं, फिर भी अन्य से उत्पन्न मालूम पड़ते हैं, वस्तुतः अप्राप्त ही हैं, फिर भी प्राप्त-से प्रतीत होते हैं, सदा असद्रूप ही हैं, फिर भी सद्रूप से भासते हैं ॥५५॥
218283 भुवनों की संख्या चौदह, केवल देवयोनियों की संख्या से दश, मनुष्य आदि एक-एक जाति को लेकर एक, यों भिन्न-भिन्न तरह के भूतसमूहों से युक्त वे अनेक होते हुए भी जगत् फिर एक ही रूप के हैं, किन्तु दूसरे ही रूप के भीतर और बाहर उत्पन्न होते रहते हैं॥५६॥
218284 यद्यपि ये सब जगत् नरक, स्वर्ग, पाताल
218285

218286 बान्धव और मित्ररूप बड़े-बड़े समारोहों से आक्रान्त हैं, फिर भी परमार्थदृष्टि से शून्यरूप ही हैं ॥५७॥
218287 ये सब क्षीरसागर के जल के सदृश चारों ओर स्नेह (प्रीतिरूप) सार से पूर्ण, तरंगों के सदृश भंगुर तथा भीतर और बाहर से परिवर्तनशील हैं ॥५८|आत्मारूपी सूर्य के तेज के अन्दर वे केवल आभासरूप हैं और वायु से स्पन्दन की तरह वे सब स्वतः उत्पन्न हुए हैं ॥५९॥
218288 ये
218289 निरन्तर अस्त स्वभिन्न मनुष्यों के दृश्य असत्य हैं, वैसे ही स्वभिन्नरूप से देखनेवालों को भी साधारणरूप होने के कारण वे असत्य रूप ही हैं ॥६०॥
218290 पुराण, वेद के सिद्धान्तरूप कल्पनाओं के स्वप्नों में दृढ़विश्वासरूपी गाढ़ निद्रा लेकर सोये हुए ये जगत् तत्त्वज्ञान का अत्यन्त ही अभाव होने के कारण मानों मृतकों का स्वरूप धारण किये हुए हैं ॥६१॥
218291 भद्र, परमार्थभूत ब्रह्मरूपी महान् जंगल में मायाउपहितचितिरूप गन्धर्व के द्वारा बनाये गये तथा सूर्यरूपी दीपकों से प्रकाशित वे जगत्-रूपी घर महान् गहन हैं यानी उनका असली स्वरूप जानना बड़ा ही कठिन हैं ॥६२॥
218292 हे श्रीरामचन्द्रजी, मैंने उस समय की समाधि में अनन्त चिदाकाश में किसी कारण के बिना उत्पन्न हुए तथा किसी कारण के बिना ही जीर्ण-शीर्ण हो जानेवाले अनन्त जगत् देखे जो तिमिररोगयुक्त आँखों से दिखाई पड़नेवाले केशोण्ड्रक के सदृश भ्रान्तिमात्र से सिद्ध थे ॥६३॥
218293

218294 उनसठवाँ सर्ग समाप्त
218295 साठवाँ सर्ग वसिष्ठजी को समाधि में शब्द करनेवाली स्त्री का अवलोकन तथा
218296 उसकी उपेक्षा करने पर फिर अनेक विचित्र जगत् का दर्शन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्री रामभद्र, इतने असंख्य संसार देखने के बाद मैंने शब्द के
218297 संविदाकाशरूप बन गया ॥१॥
218298 जब मैं उक्त आकाशरूप बन गया, तब मैंने वीणा के शब्द के सदृश
218299 छन्द के हैं ॥२॥
218300 अनन्तर मेरी योगदृष्टि पास में ही, जहाँ से शब्द हो रहा था, उस देश में पड़ गई। मैंने वहाँ एक स्त्री देखी, उसने अपनी कनक-जैसी स्पन्दनशील प्रभा से चारों ओर के आकाशमण्डल को प्रकाशित कर दिया था ॥३॥
218301 उसके गले की माला और पहिने हुए वस्त्र खूब फरफरा रहे थे, उसके लोचन कानों के केशों को भी व्याकुल किये थे उसके माथे की वेणी बड़ी ही चंचल थी, मालूम ऐसा होता था, मानों साक्षात् लक्ष्मी ही आई हुई हैं ॥४॥
218302 उसके अंग कमनीय सुवर्ण के सदृश गौरवर्ण के थे, मार्गस्थ पथिक के सदृश उसका नवीन यौवन धीरे-धीरे जा रहा था, वनदेवी के सदृश चारों ओर सुगन्ध भर देनेवाले सम्पूर्ण नखशिखान्त अवयवों के कारण वह आँखो को बड़ी ही
218303

218304 सुन्दर लग रही थी ॥५॥
218305 उसका मुख तो पूर्णचन्द्र के सदृश था, उसका हास्य फूल के ढेर-से लुभावना था, यौवन के कारण उसका आनन कुछ उद्दण्ड-सा लगता था, बरौन (पलकों के आगे के बाल) के उत्तम लक्षणों से (चिह्नों से) उसकी शोभा देखते ही बनती थी॥६॥
218306 आकाश का कोश ही उसके रहने का घर था, वह सुन्दर तो इतनी थी कि जितनी शशांक चन्द्रमा की किरणें । उसने मोतियों का बनाया गया अर्धचन्द्राकार हार पहना था और उसकी चेष्टा मेरी ओर आने की मालूम होती थी |७॥

218307 भद्र, उस वामा ने मेरे पास में आकर अत्यन्त मधुर स्वर से मृदु एक आर्या पढ़ी, उस स्त्री का विलास आर्यों के जैसा ही था, उस समय उसके मुख में कोमल हास्य निखर रहा था ॥८॥
218308
218309 उसी आर्या छन्द को बतलाते हैं
218310 हे मुने, खल पुरुषों के लिए ही अपनी योग्यता रखनेवाले काम, क्रोध आदि जितने दोष हैं, उनसे आपका अन्तःकरण सर्वथा अलिप्त हैं, आप संसाररूपी नदी में डूब जानेवाले जीवों के लिए तीरस्थ आश्रयरूप वृक्ष हैं, अतः मैं आपको ही चारों ओर से प्रणाम करती हूँ॥९॥
218311
218312 वह सुनकर आपने क्या किया, इस प्रश्न पर कहते हैं। ___ भद्र, यह सुनकर और उस सुन्दरमुखी एवं मधुरशब्दवाली रमणी को देखकर मैंने सोचा ह्न यह तो स्त्री है, इससे मेरा क्या प्रयोजन सिद्ध होगा । उसके प्रति उपेक्षाकर वहाँ से मैं आगे बढ़ा ॥१०॥
218313 उसके बाद मैंने असंख्य जगत् से युक्त माया देखी, उसे देखकर मुझे अत्यन्त आश्चर्य हुआ, उसका भी अनादर ही कर आकाशमण्डल में विहार करने के लिए मैं उद्यत हो गया ।।११॥
218314 तदन्तर मायाजनित उस चिन्ता को छोड़कर शून्यस्वभाव आकाश में स्थित जगन्माया को चिदाकाशरूप होकर जानने के लिए मैने ज्यों ही प्रवृति की, त्यों ही वे सब जगत् उस तरह शून्यरूप हो गये, जिस तरह स्वप्न, मनोराज्य और कथा के अर्थ के प्रकाशन में जगत् शून्यरूप हो जाते हैं ॥१२,१३॥
218315 भद्र, अतः ये सब शून्यरूप हैं, इसलिए परमार्थ में ये कोई जगत् कहीं किसी समय न तो देखते हैं और न सुनते ही हैं । अतएव वे सब कल्प, महाकल्प और सर्ग में एकरूप ही हैं यानी उन सब सृष्टियों की उन कल्पादि से समानरूपता ही है ॥१४॥
218316 भद्र, जिनमें उन्मत्त पुष्करावर्त नाम के प्रलयकारी मेघ बरसते हैं, उन्मत्त उत्पातकारी वायु बहती हैं तथा तोड़े गये बड़े-बड़े पर्वतों के भयंकर शब्दों से ब्रह्माण्डमंडप को जिन्होंने व्याप्त कर दिया है। ऐसे तत्-तत् जगह के अन्दर प्रवृत्त हुए भी कल्पान्तों को, ये जगत् परस्पर नहीं जान पाते ॥१५॥
218317 धधक रही प्रलयाग्नि के विस्फोटों से कुबेर के भवन जिनमें चट-चट शब्द कर रहे हैं, जिनमें आकार में गेंद के सदृश बारह आदित्य मण्डल आकाश में चक्कर काटते रहते हैं, ऐसे कल्पान्तों को वे परस्पर नहीं देख पाते ॥१६॥
218318 इधर-उधर लुढ़कते हुए देवनगरों के समूहों के व्यापक क्रन्दनों के कारण घर्घर शब्द कर रहे समस्त पर्वतों की नितम्ब श्रेणियों को निगल जाने में अतिउद्भट कल्पान्त कालों को वे जगत् परस्पर नहीं जानते ॥१७॥
218319 प्रलयमण्डल की भयंकर अग्नि की ज्वालाओं के विलासों से विस्पष्टरूप से पट□सर्ग - ६०]
218320
218321 पट शब्दकर रहे तथा आत्मा के असली स्वभाव के ध्वंस से (अज्ञान से) उत्पन्न बड़े क्षोभों के सदृश जलचरों के क्षोभ से क्षुब्ध हुए आकाश रूपी महासमुद्र से युक्त कल्पान्तों को वे परस्पर नहीं जानते ॥१८॥
218322 देवता, दानव और मनुष्य के घरों के घर्घर क्रन्दनध्वनियोंसे, जो अतिकर्कश हैं तथा धुलोक तक सात समुद्रों को बढ़ाकर उनकी महाबाढ़ से जो सूर्य एवं चन्द्र के मण्डलों को भी जल से भर देते हैं, उन कल्पान्तों को वे जगत् परस्पर नहीं देखते ॥१९॥
218323 भद्र, उन वर्णित जगतों में एक दुसरे के भीतर इस तरह के कल्पान्तकाल प्रवृत्त हुए रहते हैं, परन्तु वे सभी जगत् एक दूसरे में प्रवृत्त कल्पान्तों को उस तरह नहीं जान पाते, जिस तरह एक मकान में सोये हुए पुरुष स्वप्न में एक दुसरे के रणशब्द को |२०॥
218324 __ इस प्रकार जगत् की प्रासंगिक परस्पर शून्यता का वर्णन कर अब प्रस्तुत विषय कहते हैं।
218325 हे श्रीरामचन्द्रजी, उन ब्रह्माण्डों में मैंने हजारों रुद्र, सैकड़ों-करोड़ ब्रह्मा, लाखों विष्णु और असंख्य कल्प देखे ॥२१॥
218326 भद्र, उस तरह अनेक प्रकार के जो ब्रह्मांड आपको बतलाये, उनमें जो चितिरूप वस्तु है, उसी में तर्कों से यानी संकल्पों से उनका विनाश और उदय मैंने देखा | चिद्वस्तु में न तो आदित्यमण्डल है, न दिन, रात या भूतल है और न कल्प, युग और वर्ष की समाप्ति ही है ॥२२॥
218327
218328 अस्तु, कल्पना से ही उदय और अस्त है, इससे प्रकृत में क्या आया, इस पर कहते हैं।
218329 श्रीरामजी, सब कुछ चेतन में ही है, सब कुछ चेतन ही है, चेतन ही सब कुछ है, चारों ओर से चेतन ही चेतन है, चेतन ही सत् है , सर्वात्मक भी चेतन ही है ह यही मैंने अन्वय - व्यतिरेक से परीक्षाकर वहाँ देखा ॥२३॥
218330
218331 किस प्रकार के तर्क से किस प्रकार का उदय है और किस तरह का क्षय है, इसका उदाहरण देते हैं।
218332 हे श्रीरामजी, यदि आप किसी भी दशा में किसी रूप की कल्पनाकर नाम से यह कहते हैं कि यह घट है, यह पट है, तो उस दशा में आपके द्वारा प्रयुक्त तत्-तत् नामरूप से युक्त चिति ही हो जाती है, यही उदय है । यही चिति आकाश से भी शून्यतम जब विवक्षित होती है, तब किसी नाम या रूप से युक्त नहीं होतीयही उसका विनाश है ॥२४॥
218333 यह सारा नामरूपात्मक जो जगत् है, वह नामरूपात्मक कल्पना के द्वारा आकाश ही भासता है, क्योंकि आकाश ही वायु आदि क्रम से जगत् के आकार में बन जाता है, यह बात श्रुतियों में प्रसिद्ध है और वही शब्दतन्मात्रारूप होने के कारण सब वस्तुओं के लिए साधारण नामात्मक भी बन जाता है । अतः 'तत्वमसि' आदि शब्दरूप से परिणत आकाश के कारण सब जगत् परम चिदाकाशरूप ही है, वही इसका आत्यन्तिक क्षय है ॥२५॥
218334
218335 यों विचार करने पर अपने को जो अनुभव हुआ, उसे महाराज वसिष्ठजी बतलाते हैं ।
218336
218337 _हे प्रिय श्रीरामजी, यह जो दृश्यों का ज्ञान होता है, वह भ्रम है, यह आकाशवृक्ष की मंजरी ही है यानी असत् है, इसलिए जगत् में परिशिष्ट जो चिदाकाश है, वही सुख यानी निरतिशयानन्दरूप है ह्न इसका मैंने अनुभव किया ॥२६॥
218338 अन्तिम साक्षात्कार की जो वृत्ति है, तद्रूप आकाश में आविर्भाव हो जाने के कारण एकरूप, पूर्णात्मक, अनन्त तथा बोधस्वरूप हुए मैंने उक्त समाधि में यह संकल्पशून्य, अनुभव किया ॥२७॥
218339
218340 यह सम्पूर्ण जगत् का बिछा हुआ जाल ब्रह्मरूप निर्मल आकाश ही है।
218341 जगत् अन्तर्गत दसों दिशाएँ, तदन्तर्गत कला, काल, देश, द्रव्य, क्रिया आदि सब कुछ चिदाकाश ब्रह्मरूप ही है, यह मैंने देखा ॥२८॥
218342 श्रीरामजी, वासनानुसार अनेक तरह की भिन्नता को लिये हुए जो संसार मुझे दिखाई दिये, उनमें आकार में मेरे सदृश वसिष्ठ नाम के बड़े उत्तम-उत्तम ब्रह्मा के पुत्र अनेक मुनीश्वर देखे ॥२९॥
218343 हे ब्रह्मन्, वहाँ मैंने बहत्तर त्रेतायुग देखे । वे सभी रामावतार से युक्त थे, सैकड़ों सतयुग देखे और सैकड़ों द्वापर देखे ॥३०॥
218344 भेदवासना की प्रबलता से तत्-तत् सर्गों की अवस्थाएँ अनेक तरह की मैने देखीं और तत्त्वदृष्टि से तो उन सबको व्यापक ब्रह्मरूप आकाश ही देखा ॥३१॥
218345
218346 इस स्थिति में दृष्टिभेद से ब्रह्म सप्रपंच और निष्प्रपंच हो सकता है, इस विषय में विरोध हो ही नहीं सकता, यह कहते हैं। ___ न तो ब्रह्म में यह जगद्रूप नाम है और न उसमें जगद्रूप वस्तु ही है, किन्तु वह सब अन्तिम प्राप्य तत्पदादिरूप, अज, आदि-अन्तशून्य ब्रह्मरूप ही है |३२॥
218347 जो ब्रह्मरूप पाषाण के सदृश सब तरह के वाणी के व्यापारों से रहित हैं, समस्त नाम और रूपों से शून्य है और प्रकाशरूप है, वही कुछ नामरूपात्मक बन जाता है और वही जगत् के वेष में स्मृत है ॥३३॥
218348 वास्तव में चेत्य तो चिदाकाश में है नहीं, परन्तु चिति की अपनी सत्ता ही जगत् के रूप में भासती है । वह स्वप्न के अनुभव के सदृश भ्रान्तिरूप है, अतः निराकार ब्रह्म में भास रही सृष्टि वास्तव में निराकार रूप ही है ॥३४॥
218349 एकमात्र प्रकाशरूप ब्रह्म अपने अनन्य (अभिन्न) सब कुछ उस तरह करता है और नहीं भी करता, जिस तरह आलोक प्रकाश करता है और नहीं भी करता । आलोक अपने से अतिरिक्त प्रकाश न होने के कारण प्रकाश को नहीं करता, यह कहना वास्तव में ठीक ही है ॥३५॥
218350

जगत् चिद्रूप ही है, तब चन्द्र शीतल और सूर्य गरम क्यों ? उलटा भी हो सकता है, यदि यह कहें, तो यह इष्ट ही है, क्योंकि किसी ब्रह्मांड में वैसा भी देखने में आया है, यों कहते हैं।
भद्र, जो लाखों जगत् समाधि में अनुभूत होते हैं, उनमें कहीं पर चन्द्रबिम्ब गरम और सूर्यबिम्ब ठण्ढे भी अनुभूत होते हैं और इसी तरह के हैं भी।॥३६॥
कहीं पर अन्धकार में प्रजाएँ देखती हैं और कहीं प्रकाश में भी नहीं देखती । ठीक उल्लूओं के जैसा उनका व्यवहार है और उन्हीं के जैसा वे शब्द भी करती हैं ॥३७॥
कहीं तो प्राणी पुण्य से नष्ट हो जाते हैं और कहीं पापों से स्वर्ग जाते हैं,

कहीं पर विषभोजन से दीर्घकालतक जीते हैं, तो कहीं पर अमृतपान से मर जाते हैं । (यह मन की अनियन्त्रित कल्पना होने के कारण कहा गया है, वस्तुतः ऐसी बात नहीं है, क्योंकि इससे तो वेद में भी अप्रामाण्य आ सकता है।) ॥३८॥

ऐसा क्यों, इस पर कहते हैं।
भद्र, दीर्घकाल के अभ्यास से दृढ़ किये गये बोध में जो वस्तु जैसी हितसाधन या अहितसाधन के रूप में मानी जाती है, वह वैसी ही स्वयं अपने भोग हेतु अदृष्ट के कारण बन जाती है । जैसी बनती है ठीक वैसी ही भोगकाल में विस्पष्ट बन जाती है। वह वस्तु दूसरी जगह सत् हो या असत् हो, इस विषय में कुछ भी विशेषता नहीं रखती, क्योंकि वह भ्रमरूप ही है और वह ब्रह्म ही वासनानुसार वैसा विवर्तित हो जाता है ॥३९॥

इस ब्रह्माण्ड में प्रसिद्ध जो अरण्य है, उससे विपरीत पत्र, पुष्प आदि से सम्पन्न अरण्य अन्य ब्रह्माण्ड में प्रसिद्ध है, यह कहते हैं॥

श्रीरामजी, कहीं पर तो चिदाकाश में शाखाओं के सदृश वृक्षों के मूल दिखाई देते हैं, इसलिए वज्रमणि के सदृश अत्यन्त दृढ़, पत्र, पुष्प आदि से सुशोभित वृक्षों से युक्त अरण्य विद्यमान है॥४०॥

इसी तरह हजारों असम्भावित वस्तुओं का अन्यत्र सम्भव है, यह कहते हैं।
श्रीरामजी, कहीं पर तो कोल्हू में पीसे जाने पर बालू से भी स्नेहजनित रस यानी तेल निकलता है और कहीं पर शिलाओं के ऊपरी हिस्सों में अनेक सुन्दर कमल उगते हैं ।।४१॥
कहीं लकड़ी, पत्थर और दीवार के ऊपर निर्मित पुतलियाँ देवांगनाओं के साथ गान और वार्ता करती हैं ॥४२॥
भद्र, कहीं पर लम्बे-लम्बे प्राणी लम्बे वस्त्रों के सदृश मेघों को बड़े चाव से पहिनते हैं और कहीं पर एक ही वृक्ष के ऊपर प्रत्येक वर्ष में भिन्न-भिन्न जाति के फल लगते हैं ॥४३॥
कहीं पर एक जाति के प्राणियों के अंगों की गठन ही अलग-अलग प्रकार की है, कहीं पर एक जाति के प्राणियों के अंग जुदे-जुदे आकार के दिखाई पड़ते हैं, कहीं पर सिर ऊपर की ओर नहीं है, किन्तु भूमितल पर है, इस तरह चित्र-विचित्र प्राणी घूमते दिखाई देते हैं ॥४४॥
कहीं पर भूमि आदि लोकों के नीचे के जगत् केवल पशु आदि प्राणियों से ही भरे हैं उनमें मनुष्यों का नाम ही नहीं है, न तो इनमें वेद और शास्त्र का प्रचार है, न कोई धर्म है, न इनका कोई उत्तम आचरण है यानी यथेष्टाचरण करनेवाले हैं।।४५॥
अतः कोई तो प्राणी कामसंवित्ति से हीन हैं, अतः वो स्त्री के बिना यों ही कहीं पर पैदा हो गये हैं । कहीं पर के जगत् तो पत्थरमय शुष्क हृदयवाले प्राणियों से भरे पड़े हैं ॥४६॥
कहीं पर तो केवल सर्प ही सर्प हैं, कहीं पर तो सभी रत्न ही रत्न हैं या तो पत्थर ही पत्थर हैं, कहीं पर तो धन आदि का व्यवहार ही नहीं है, अतएव लोभरहित हैं और कहीं पर प्राणियों में
अहंकार की मात्रा ही नहीं है ॥४७॥

___ कहीं पर व्यष्टि-अहंभाव नहीं है, केवल समष्टि-अहंभावरूप एकात्मभाव से ही सब शरीरों में भेदव्यवहार होता है, यह कहते हैं ।
कहीं पर प्रत्येक प्राणी अपनी समष्टि आत्मा को देखता है और दूसरे व्यक्ति को देखता या पाता ही नहीं । ऐसा होने पर भी वह लोक योनिज आदि चार प्रकार के प्राणियों से युक्त हैं और एक-एक तरह के प्राणियों से भी युक्त हैं ॥४८॥

देहों का भेद होने पर भी एकीभूत आत्मा की भावना किस तरह की है, इस प्रश्न पर कहते हैं।
भद्र, कोई पुरुष अपने नख, केशादि के उतारने और उत्पन्न होनेपर अपना निजी छेदन और जन्म देखता है, इसलिए वह अपनी अन्यत्र स्थिति मानता है। परन्तु उसके सौन्दर्यादि सुख भोग में उसकी एकीभूत आत्मभावना ही देखी जाती है ॥४९॥

कहीं पर सृष्टि भेद की वासना ही नहीं रहती, इसलिए अव्याकृत आकाशमात्ररूपता से ही वहाँ भावना होती है, यह कहते हैं। ___ कहीं पर तो अधिकतर चारों ओर अनन्त अपारशून्य ही शून्य है । कहीं पर प्राणी यत्न से आत्मचिति प्राप्त करता है, तो शून्य के तिरस्कार से फिर जगत् देखता है ॥५०॥
भद्र, कुछ जगत् निर्विशेष परब्रह्म की दृष्टि हो जाने पर अलीक की तरह ज्ञात होते हैं, कहीं पर चिति का पृथक्करण कर देखने पर काष्ठयन्त्रमय (हाथी, घोड़े आदिरूप) सब प्राणी देखे गये हैं ॥५१॥
कुछ जगत् तो नक्षत्रचक्र से ही रहित हैं, अतएव कालगति का ही वहाँ पता नहीं लगता। कुछ तो शब्द, श्रोत्र आदि के अभाव के कारण मूकपुरुषों के सदृश हाथ आदि के संकेतों के बलपर ही अपना सारा व्यवहार निभाते हैं ॥५२॥
कहीं पर ऐसे प्राणी देखे कि नेत्रशब्द, नेत्ररूप इन्द्रिय और नेत्रजनित रूप आदि का दर्शन ह इन सबसे वे वंचित थे, अतएव उनके लिए सूर्य और चन्द्र आदि के प्रकाश निरर्थक ही रहे । भद्र, इस प्रकार की जो जगत् की रचना है, वह एकाग्रचित्त योगी के मन की कल्पना से मैंने आपसे कही ॥५३॥
भद्र, कुछ तो प्राणी घ्राणेन्द्रिय और इससे होनेवाले गन्धज्ञान से रहित हैं, कुछ निरर्थक ही आमोद-प्रमोद करनेवाले हैं, कुछ शब्देन्द्रिय की शक्ति से रहित होने के कारण मूक हैं
और कुछ श्रोत्रेन्द्रिय से रहित हैं॥५४॥
कुछ दुसरे वाक्यार्थबोध न होने के कारण मूक हैं, स्पर्शज्ञानशून्य होने के कारण पत्थर के अंगों के सदृश त्वगिन्द्रिय रहित हैं ॥५५॥
कुछ तो मनोराज्य के सदृश विचित्र ही देखे गये, कुछ तो व्यवहार करनेवाले हैं, परन्तु पिशाचों के सदृश उद्‌भूत गुणों से उनका ग्रहण होता है ॥५६॥
कुछ जगत् तो केवल भूमिमय है, उनकी स्थिति एक-सी है, कुछ घनता से रहित हैं, कुछ केवल जल से भरे हैं और कुछ अग्नि से पूर्ण हैं ।।५७॥
कुछ जगत् वायुओं से परिपूर्ण हैं, यानी समस्त कार्यों में समर्थ समस्त वस्तुओं से परिपूर्ण हैं । आश्चर्य है कि कुछ तो आकाशरूप ही हैं, फिर भी चिद्रूप आकाश में वे स्फुरित होते हैं ।।५८॥

'कुछ जगत् केवल पृथ्वीमय हैं यह जो कहा गया है, इस विषय में भूत जीवों की उत्पत्ति नहीं

हो सकती, इस प्रकार होनेवाली शंका का परिहार करते हैं। ___कुछ जो केवल भूमिपृष्ठपूर्ण अन्य जगत् हैं, उनमें जीव उस तरह निवास करते हैं, जिस तरह शिलाकोश के भीतर मेढ़क या भूमि के उदर में कीड़े ॥५९॥
___ जो कुछ दूसरे केवल जल से ही परिपूर्ण पृथ्वी, वन, पर्वत आदि हैं, उनमें भी प्राणी, मगर के सदृश, निरन्तर ही घूमा करते हैं ॥६०॥
दुसरे जो जगत् केवल अग्नि से ही पूर्ण है, उनमें जल आदिसे रहित भी प्राणी, अलातचक्र के सदृश यानी भ्रमण कर रहे उल्मुक की नाईं, केवल अग्निरूप होकर ही खूब चलते फिरते हैं ॥६१॥
अन्य जो केवल वायु से पूर्ण जगत् है, उनमें जो भूत हैं वे जल, अग्नि आदि से यद्यपि रहित हैं, तथापि केवल वायुरूप होकर ही, अर्जुननामक वायु के (रोगविशेष के) सदृश, घूमते फिरते हैं। (अर्जुनवायु से ग्रस्त लोक आकाश में घूमते हैं, यह कहीं पर प्रसिद्ध है) ॥६२॥

218399 जो दूसरे केवल आकाशरूप अपनी देह से युक्त लोक हैं, उनमें भी आकाशरूप ही प्राणी हैं और वे सबके सब दर्शनव्यवहार करनेवाले हैं ॥६३॥
218400
218401 उस चिदाकाश में नीचे, ऊपर एवं चारों ओर कल्पित दिशाओं में उड़ रहे चित्र-विचित्र सब जगत् और उनमें रहनेवाली अनेक तरह की वस्तुएँ मैंने देखीं, यों उपसंहार करते हैं।
218402 हे श्रीरामभद्र, कोई पाताल में गिर रही हैं, कोई आकाश में उड़ रही हैं, और कोई दिशाओं के मुख में स्थित हैं -इस तरह की केवल विभ्रम के कारण ज्ञात होने वाली अनेक तरह की सृष्टियों में, जो कि चितिरूप समूद्र के बुबुदों के ही स्वरूप में हैं, मैंने जो न देखी हो, वह वस्तु ही कौन-सी है, अर्थात् कोई नहीं । सभी तरह की असम्भव वस्तुएँ मैंने उनमें देखी, यह भाव है ॥६४॥
218403
218404 साठवाँ सर्ग समाप्त
218405 इकसठवाँ सर्ग कल्पान्त में जगत् का नाश होने पर भी अज्ञात ब्रह्मका हृदय जगत् अविनाशी है,
218406 ब्रह्म का ज्ञान हो जानेपर तो तीनों काल में जगत की सत्ता ही नहीं रहती। अनादि अविद्या के कारण अज्ञात हुआ ब्रह्म ही अपने असली कूटस्थ पूर्णानन्द स्वभाव को भूलकर यह कल्पना करता है कि मैं चलनस्वभाव, स्वल्पस्वभाव आदिरूप हूँ, इस तरह की कल्पना कर मन, प्राण आदि के क्रम से भोक्तारूप और भोग्यरूप होकर सदा सब तरह से उत्तरोत्तर संसारी ही बनता जाता है, इसलिए जब तक अविद्या है, तब तक संसार की स्थिति सदा ही बनी रहेगी । यदि शास्त्र और आचार्य के उपदेश से ब्रह्म का ज्ञान हो जाता है, तब तो वह सदा, सब ओर से तथा सभी प्रकार से पूर्णानन्द चिदेकरसमात्ररूप ही बन जाता है, इसलिए किसी समय कहीं पर, कोई भी और किसी व्यक्ति में भी संसार की संभावना नहीं की जा सकती, अतः ब्रह्म नित्यमुक्त स्वभाव ही है, यह बतलाने के लिए महाराज वसिष्ठजी भूमिका बाँधते हैं।
218407
218408 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, जैसे जल में जल से ही जलरूप वेग-तरंग आदि स्फुरित होते हैं वैसे ही चिदाकाश में चिदाकाश से ही ये सब-अज्ञात आत्मा के स्वभाव से प्राण आदि उपाधियों से परिच्छिन्न-जीव स्फुरित होते हैं, और वे ही जीव उत्तरोत्तर हजारों संकल्प-विकल्पों के कारण संसार के बीजरूप होकर कारण बन जाते हैं, और हम लोगों के मन कहे जाते हैं ॥१॥
218409 __ वे ही मन अपने अन्दर रहने वाली योग्य वासनाओं को जगत् के आकार में विकसित करने के कारण अनन्त जगद्रूप बन गये हैं, यह कहते हैं।
218410 विशद आकाशरूप वे ही हम लोगों के मन हैं और वे ही स्वयं चारों ओर से अनन्त जगत् के रूप में परिणत हो गये हैं ॥२॥
218411
218412 इन सब बातों से निष्कर्ष यही निकला कि अपनी अविद्या से अकेला ब्रह्म ही अनेक जीवों के आकारों में और अनेक सृष्टि के रूपों में संसार धारण करता है तथा अकेला वही अपनी विद्या से जीवभाव एवं संसार से मुक्त हो जाता है परन्तु यह निष्कर्ष ठीक नहीं प्रतीत होता, क्योंकि पहले के प्राकृत प्रलय हो जाने के बाद सम्पूर्ण जीवों की समष्टि हिरण्यगर्भ के तत्त्वज्ञान से अज्ञान की निवृत्ति हो जाने पर उसके निमित्त इन सब जीव और जगत् का बोध अवश्य हो जायेगा, ऐसी स्थिति में सभी की मुक्ति अवश्य माननी चाहिए, जब यह बात मानने को हम बाधित हो जाते हैं, तब यह शंका रह जाती है कि एक बार जो ब्रह्म मुक्त हो चुका, उसका जीवादिरूप संसार फिर कैसे हुआ, इस आशय से श्रीरामजी प्रश्न करते हैं।
218413 __श्रीरामचन्द्र ने कहा : भगवन्, ये जितने प्राणी हैं, वे सब महाकल्प के विनाश में मोक्ष को प्राप्त हो जाते हैं, इस स्थिति में फिर किसको किस तरह सृष्टिज्ञान उत्पन्न हो सकता है ?॥३॥
218414
218415 प्रश्न का अनुवाद कर गद्य और पद्यों से उसका उत्तर देने के लिए महाराज वसिष्ठजी प्रतिज्ञा करते हैं। ___ महाराज वसिष्ठ ने कहा : भद्र, महाप्रलय पर्यन्त पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि और आकाश-इन सम्पूर्ण विशेष पदार्थों का विनाश हो जाने पर ब्रह्मा से लेकर स्थावर तक सभी जीव जगत् फिर जिस रीति से अनुभूत होता है, वह सानन्द आप सुनिये-यद्यपि यह मुनि लोग कहते हैं कि आकाश तक के समस्त विशेषों का विनाश हो जानेपर जीवजगत् मुक्ति में परिणत हो जाता है और केवल चिन्मात्र ब्रह्म ही अवशिष्ट रह जाता है, जो वर्णनातीत परमार्थ चेतनघन है तथापि समझने की बात यह है कि चिन्मात्र ब्रह्म जो बच जाता है, उसका यह जगत् एक तरह का हृदय है और उससे अभिन्न है । सारांश यह निकला कि-(यद्यपि मुक्त पुरुषों की दृष्टि से सभी जीवों की मुक्ति ही है, किसी के लिए कुछ भी बाकी नहीं बचता, तथापि दुसरे जो जीव हैं, उनमें हर-एकको तो तत्त्वज्ञान हुआ नहीं है इसलिए उनकी दृष्टि से अपनी-अपनी अविद्या तो नष्ट हुई नहीं अतः बन्धन का अनुभव होता है । जैसे चन्द्रलोक में जो मूलतः रहने वाले हैं अथवा अभी-अभी जो चन्द्रलोक
218416
218417 में जा पहुंचे हैं, उनकी दृष्टि में चन्द्रलोक की स्वल्पस्वरूपता अत्यन्त असत् ही है, परन्तु भूमिपर स्थित पुरुषों की दृष्टि से तो चन्द्र स्वल्परूप ही है, ऐसे ही यहाँ पर भी जानना चाहिए । इसी बात को स्पष्ट करते हैं कि) वही देव बद्धदृष्टि से जगत् को अपना स्वभाव और हृदय समझता है तथा मुक्तदृष्टि से वैसा नहीं भी समझता । आत्मा के विषय में तात्त्विक विचार करके स्थित मुक्तस्वभाव हम लोग तो जगत् को विनोद से यानी यह जगत् बाधित हो चुका है, पर उसका केवल जले हुए वस्त्र के सदृश भास होता है-इस प्रकार के कौतुक से,कुछ है, यों देखते हैं, उसे वास्तविक रूप से नहीं देखते । इससे तीनों दृष्टियों में जगत् आत्मा से अभिन्न ही ठहरता है, इसलिए इसका क्या विनाश और क्या उत्पत्ति । वैसे इसका परमकारण विशुद्ध आत्मा अविनाशी है, वैसे ही उस आत्मा का हृदयभूत यह जगत् अविनाशी ही है, जगत् अविनाशी है, तो महाकल्प, अवान्तर कल्प आदि का व्यवहार हो सकता है, इस प्रकार की यदि कोई शंका उठाये, तो वह भी युक्त नहीं है, क्योंकि महाकल्प आदि भी तो जगत् के अवयव हैं । जब उक्त रीति से जगत् नित्य और स्थायी है तब उसके अंगभूत महाकल्प आदि अनित्य और अस्थायी कैसे हो सकता है ? और यह तो कहा नहीं जा सकता कि कारण एक समय में नष्ट होकर फिर दुसरे समय में आ जाते हैं । इसलिए यही मानना होगा कि सत्यस्वरूप जो कल्प, सृष्टि आदि हैं, वे ही जपमाला के अंगभूत मणियों के सदृश बार-बार कालचक्ररूप से घूम फिर कर आते जाते रहते हैं । अतीत, भविष्यत् आदि कल्प और सृष्टि आदि को लेकर कल्पादि में परस्पर जो भेदबुद्धि हो जाती है उसका एकमात्र कारण इस विषय का व्यापक अज्ञान ही है, परन्तु इस अज्ञान को यदि हम देखते हैं, तो हाथ लगता नहीं, अतः भेदबुद्धि कल्पादि की अस्थायिता आदि में हेतु नहीं हो सकती॥४॥
218418
218419 गद्यभाग से जिस अर्थ की सिद्धि की गई है, उस अर्थ का अब पद्य से उपसंहार करते हैं।
218420 हे श्रीरामजी, इसलिए किसी की न तो कुछ सृष्टि होती है, न किसी समय कुछ नष्ट होता है और न कभी कुछ उत्पन्न होता है, यह जो कुछ दृश्य है, सब शान्त, अज, ब्रह्मरूप ही स्थित है ॥५॥
218421
218422 जगत् का विनाश नहीं होता, इसमें दूसरी युक्ति बतलाते हैं। ___ जो असंख्य बड़े से बड़े आकाशतक के और छोटे से छोटे परमाणु तक के पदार्थ हैं, उन सबमें भी जो सत्ता है, वह विशुद्ध चिन्मात्र की ही सत्ता है ॥६॥
218423 यह जगत् उस महाचिति का शरीर है, महाचिति तो नष्ट होती नहीं, इसलिए उसके विनाश के बिना जगत् कैसे नष्ट हो सकता है ?॥७॥
218424
218425 जगत् संवित् का हृदय है, यह तो स्वप्न में भी, जिसका सार ज्ञानभाव है, प्रसिद्ध हैं, यों कहते हैं। ___ जैसे स्वप्न में जगत् के रूप से संवित् का (ज्ञानका)हृदय ही भासता है, वैसे ही आदि सर्ग से लेकर यह सब जो कुछ भासता है, वह ज्ञानरूप आत्मा का ही हृदय है, और असल में यह सब है
218426
218427 चिदाकाशरूप ॥८॥
218428 भद्र, यह सृष्टि चिदाकाश का काल्पनिक अवयव(अंग) है और अंगभूत कल्पित इस सृष्टि के उदय तथा क्षय भी ऐसे ही कल्पित अंग है, अतः जो कुछ है वह चेतनरूप आकाश है, ऐसी स्थिति में कौन नाशवान और अनाशवान हो सकता है ?॥९॥
218429 यह जो परमार्थ ज्ञानरूप आत्मा है, वह काटने के अयोग्य है । वह परमार्थ चिति (ब्रह्म) अज्ञानियों को दिखाई नहीं पड़ती, उसका जो कल्पित हृदय है, वह जगत् ही है । जैसे उस परमार्थ चेतन की उत्पत्ति और विनाश नही होता , वैसे ही उसके हृदयभूत जगत् एवं जगत् के हेतु अज्ञान के अनुभव की भी उत्पत्ति या विनाश नहीं होता । केवल स्मरण और विस्मरण स्वभावरूप से अनुभव और अनुभव वह कल्पना करती है ॥१०॥
218430
218431 जगत् की आत्मा भी अविनाशी आत्मा को लेकर ही है, इससे भी जगत् विनश्वर नहीं है, यह कहते हैं। _हे श्रीरामचन्द्रजी, यह आप जान लीजिए कि जो जो पदार्थ जिस जिस वस्तु के स्वरूपभूत हैं, वे उस उस वस्तु के विनाश के बिना विनष्ट नहीं हो सकते, इस नियम के आधार पर ब्रह्मरूप दृश्य ब्रह्म के सदृश अविनाशी ही है, क्योंकि ब्रह्मस्वरूप जगत् का विनाश तभी होगा जब ब्रह्मविनाश होगा, परन्तु ब्रह्म तो शाश्वत है, इसलिए जगत् नष्ट नहीं हो सकता ॥११॥

218432
218433 यदि शंका हो कि ब्रह्मरूप विश्व है, तब तो ब्रह्म भी अनेक तरह का होना चाहिए, क्योंकि विश्व अनेक तरह का है, तो इस शंका पर कहते हैं। __महाप्रलय आदि भी उस महाकालरूप परमात्मा के कल्पित अवयव ही हैं, इसलिए विश्व की अनेकता से ब्रह्म में, अनेकता नहीं आ सकती, जैसे कि तरंगों की अनेकता से जल में ॥१२॥
218434
218435 यदि शंका हो कि सृष्टि, प्रलय आदि असंख्य अचेतन अवयवों से युक्त आत्मा विशुद्ध चिदेकरस कैसे हो सकता है, तो यह शंका योग्य नहीं है, क्योंकि वृक्ष नगर आदि अनेक प्रतिबिम्बों से युक्त स्फटिकशिला जैसे विशुद्ध चिदेकरसरूप हो सकती है, इस आशय से उत्तर देते हैं।
218436 चिन्मात्र परम ब्रह्मरूप आकाश में किस हेतु से सृष्टि और प्रलय हो सकते हैं तथा किस हेतु से किस तरह भावविकार आदि धर्म भी निराकार चिदाकाश में हो सकते हैं अर्थात् किसी तरह भी नहीं हो सकते ॥१३॥
218437 जैसे स्फटिक में पड़े हुए चित्र-विचित्र प्रतिबिम्ब स्फटिक रूप से ही स्थित है, वैसे ही इस संविदेकरस ब्रह्म में पड़े ये जगत्, महाप्रलय आदि चित्रविचित्र प्रतिबिम्बरूप भाव भी ब्रह्मरूप से ही स्थित हैं ॥१४॥
218438
218439 जैसे मन के संकल्प से जनित यक्षनगर आदि केवल मनोरूप हैं, वैसे ही विशुद्ध चिति के संकल्प से जनित ये भाव भी विशुद्ध चितिरूप ही हैं, इस आशय से कहते हैं।
218440 समस्त आकारों से रहित स्वच्छ चितिमात्रस्वरूप आत्मा दृश्य की कल्पना करके अधीन हो जाता है । ठीक ही है, जो बालक अपने हृदय में मन से जिस यक्ष की कल्पना करता है, वह उसके
218441
218442 AD
218443 अधीन हो ही जाता है ॥१५॥
218444
218445 यह सब तो ठीक है, परंतु प्रश्न यह उठता है कि जगत् अविनाशी कैसे ? इसका उत्तर यह है -अविनाशी ब्रह्म का वह अवयव है, इससे इस आशय को लेकर वृक्षशाखा के दृष्टान्त से वर्णन करते हैं। __ भद्र, जैसे अवयवों से युक्त वृक्ष के शाखा, स्कन्ध, फल, पल्लव, पुष्प आदि अवयव (अंग) हैं वैसे ही आकाश से भी अत्यन्त स्वच्छ, व्यपदेश (निरूपण) के अयोग्य, परमार्थघन चेतनरूप
218446 आत्मा के प्रलय, महाप्रलय, नाश, उत्पत्ति, भाव, अभाव,सुख, दुःख, जन्म, मरण, साकार, निराकार आदि अवयव हैं। अतः जैसे यह आत्मारूपी अवयवी अविनाशी और वर्णनातीत है वैसे
218447 ही सर्ग, प्रलय आदि अवयव भी अविनाशी एवं वर्णनातीत हैं ॥१६॥
218448
218449 दृश्य और अदृश्य का भेद कैसे है ? इस पर कहते हैं।
218450 निरन्तर ही एकस्वरूपवाले अवयव और अवयवियों में, चाहे वे दृश्यरूप हो या अदृश्यरूप, किसी समय भी भेद नहीं रहता |१७॥
218451
218452 ___ अवयव और अवयवी के अभेद का, वृक्ष और वृक्ष के अवयवों की समानता बतलाकर,निरूपण करते हैं।
218453 जैसे वृक्ष के अस्तित्व में मूलभूत कारण वृक्षज्ञान है, वैसे ही परमार्थघन आत्मा के जगत् के अस्तित्व में ज्ञान ही मूलभूत कारण है, (इसलिए समानता प्रसिद्ध ही है ऐसी स्थिति में ज्ञानरूप मूल के आधारपर ही किसी-किसी प्रदेश में जो कुछ विचित्रता है, उसका वृक्ष के सदृश परिज्ञान करना चाहिए । जैसे-) परमार्थघन परमात्म वृक्ष का कहीं पर सृष्टि रूप मध्यकाष्ठ है, कहीं पर लोकान्तररूप तने हैं, कहीं पर जम्बूद्वीप आदि व्यवस्थात्मक शाखाएँ हैं, कहीं पर पदार्थ रूप पल्लव हैं, कहीं पर प्रकाशरूप फूल हैं, कहींपर अन्धकाररूप हरित पत्तों की हरियाली है, कहीं पर आकाशरूप कोटर हैं, कहीं पर प्रलयरूप गुल्म (गाँठि) हैं, कहीं पर हरिहर आदि उत्तम देवतारूप गुच्छे हैं, कहीं पर जड़त्वरूप छिलके हैं । इस प्रकार निराकार आकाशरूप ही आकारविशेषों से संविदात्मक ब्रह्म में प्रतीत होता है और वह ब्रह्म के सदृश स्वच्छ स्वभाव होने के कारण उससे अभिन्न बनकर ही स्थित हैं ॥१८॥
218454
218455 इसी अर्थ को कहते हैं।
218456 भद्र, जितने भविष्यकाल के पदार्थ हैं , जितने भूतकाल के पदार्थ हैं,जितने वर्तमान काल के पदार्थ हैं, जितने सर्ग हैं, जितने प्रलय हैं, वे सब अनुभव से ही सिद्ध होते हैं, अतः अनुभवरूप हैं और अनुभव स्वसत्तात्मक आत्मा ही है, इसलिए यों सब कुछ ब्रह्मरूप ही अचल स्थित है|१९॥
218457
218458 तब क्या ब्रह्म में कल्पित सृष्टि, प्रलय आदि सत्य हैं ? इस प्रश्न का नकारात्मक उत्तर देते हैं । यद्यपि ऐसा (सृष्टि की ब्रह्ममयता) है, तथापि परम ब्रह्मरूप आकाश में सृष्टि, महाप्रलय
218459
218460 आदि कोई भी रंग ऐसे नहीं हैं, जैसे चन्द्रबिम्ब में कलंकशून्यता |२०॥
218461 श्रीरामजी, सम्पूर्ण मलों से रहित परम चिदाकाश में कहाँ सृष्टि-प्रलय के कलंक, कहाँ आदि, मध्य और अन्त की कल्पना तथा कहाँ लोकान्तरों के विभ्रम ? ॥२१॥
218462
218463 तब उस प्रकार के विभ्रम में कौन हेतु है और उसकी शान्ति कैसे होती है, इस पर कहते हैं।
218464 आत्मा के तात्त्विक स्वरूप का अपरिज्ञान ही उसमें दोष-सा बनकर स्थित हो गया है, इसलिए बाह्यदृष्टि को हटाकर केवल प्रत्यगात्मा की ओर लगाई गयी बुद्धि से यदि विचार किये जाते हैं, तो
218465 उसी विचार से वह नष्ट हो जाता है ॥२२॥
218466
218467 जो आत्मा के अज्ञान का साधक है. वह जब चरम (अन्तिम) आत्मसाक्षात्कार वृत्ति से प्रकाशित हो जाता है, तब वही अज्ञान का बाधक बन जाता है। इस विषय में युक्ति बतलाते हैं। __यदि विचारा जाय, तो वह अज्ञान जिस ज्ञानरूप आत्मा से सिद्ध हुआ है, उसीसे वह उस प्रकार नष्ट हो जाता है, जिस प्रकार पवन से ही जनित अग्निरूप दीपक पवन से नष्ट हो जाता है ॥२३॥
218468
218469 ज्ञान, अज्ञान और अज्ञान के कार्य का निवर्तक है, यह कहते हैं।
218470 अज्ञान भलीभाँति परिज्ञात हो जानेपर वह था ही नहीं' इस रूप से जाना जाता है तथा बन्ध और मोक्ष से रहित ब्रह्म ही सब कुछ है, यों बोध होता है|२४॥
218471 हे रामजी, मोक्ष के लिए ये ही वर्णित बोध आदि उपाय मैंने आपसे बतलाये । जिस पुरुष का सतत प्रयत्न आत्मा के विचार में चालू रहता है, वही अधिकारी पुरुष इन उपायों को प्राप्त करता है, इसमें कोई संशय नहीं है |२५॥
218472
218473 ___ श्रीरामजी, यह अनादि जगत्-रूपी जाल कभी उत्पन्न हुआ ही नहीं है परन्तु जो यह कुछ वर्णित जीव आदिरूप जगत् भासता है, वह तो भोग और मोक्ष चाहने वाला यानी अपने तात्त्विक स्वरूप को न जानने वाला ब्रह्म ही है । वर्णित विचारदृष्टि से अणिमा आदि आठ गुणों से युक्त सर्वेश्वर भी मायारूप होने से असार है । इस प्रकार के ऊँचे वैराग्य से ईश्वररूपता को तृणरूप समझ रहा कोई अधिकारी पुरुष अपने में निरतिशयानन्दरूप ब्रह्मरूपता का निश्चय कर अपनी आत्मा में पूर्ण संतुष्ट हो स्थित रहता है ॥२६॥
218474

इकसठवा सर्ग समाप्त

बासठवाँ सर्ग आकाशरूप मुनि की अनेक ब्रह्माण्ड देखने की इच्छा तथा स्वप्न के सदृश आकाशरूप स्त्री के साथ बातचीत का वर्णन।

भगवन्, पक्षियों की नाईं आकाश में उड़ते हुए आपने क्या उस जगत्-समूह को परिच्छिन्नभाव से स्थित होकर देखा या अपरिच्छिन्न चिदाकाश भाव से यों सन्देह करते हुए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, पक्षियों की नाईं आकाश में उड़ते हुए आपने उस समय उस

जगत्-समूह का जो अवलोकन किया, वह क्या एकदेश में स्थित होकर किया या चिदाकाशरूप शरीर से किया (यह कहने की कृपा कीजिये)॥१॥

इनमें दूसरे विकल्प का अवलोकन कर महाराज वसिष्ठजी उत्तर देते हैं।

महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जब अनन्त आत्मा सर्वव्यापक चिदाकाशरूप हो गया, तब उस अनन्त अवस्था में मेरे गमन और आगमन कैसे हो सकते हैं ? ॥२॥

न तो उस समय मैं एक स्थान में स्थित हो रहा था और न तो मै गतिमय हो रहा था, इसलिए इस अपरोक्ष आत्मस्वरूप चिदाकाश में ही अपने इसी अपरिच्छिन्नरूप से मैंने यह सब जगत्-समूह देखा ॥३॥

एकदेशस्थिति आदि की कल्पना के बिना स्वात्मरूप से अनात्मदर्शन की अप्रसिद्धि का दृष्टांत देकर निराकरण करते हैं। __जैसे देह में आत्मत्वबुद्धि होने से मैं पैर से लेकर मस्तकपर्यन्त सभी अंगो को देखता हूँ, वैसे ही मैंने इस चर्म चक्षु के बिना भी चिद्रुपी चक्षु से जगत्समूह देखा ॥४॥

असंग, उदासीन और अवयवशून्य ब्रह्मभूत का अवयव जगत् कैसे हुआ, इस पर कहते हैं।

उस समाधिकाल में आकृतिशून्य निरवयवस्थिति सम्पन्न निर्मल चिदाकाश रूप हुए भी मेरे वे जगत् मेरी सत्ता ही से सत्तावान होने से अवयवसमूह हो गये थे,जिससे कि मेरी वस्तुस्वभावता स्वतः नष्ट न हो सकी थी तथा स्वतः सत्ताशून्य होने से उनमें वस्तुता भी न थी, कहने का तात्पर्य यह कि उस समय वास्तविक अवयवता न हुई ॥५॥

उक्त अर्थ में स्वाप्निक जगत् के तरह के रूप को प्रमाण रूप से उपस्थित करते हैं। __हे श्रीरामचन्द्रजी, इस विषय में आपको प्रमाण तो स्वप्न में देखा गया भुवनविभ्रम ही है, क्योंकि स्वप्न में जो दृश्य अनुभूत होता है वह चिदाकाश ही है, उसके सिवा और कुछ नहीं ॥६॥

'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादि श्रुति तो निर्विकल्प समाधि में ही जगत् के दर्शन के अभाव का वर्णन करती है, सविकल्प समाधि में जगत् के दर्शन के अभाव का वर्णन नहीं करती, इस अभिप्राय से नेत्र आदि इन्द्रियों के बिना भी जगत् के अवलोकन में दूसरा दृष्टांत देते हैं। ___ जैसे वृक्षदेहात्मभूत - वृक्ष का अभिमानी जीव पत्र, पुष्प, फलादि से सम्पन्न अपने को ही देखता है, वैसे ही अपने ज्ञानरूपी नेत्र से मैंने इस सारे जगत् को देखा ॥७॥

अनन्त-समुद्राभिमानी जीव समस्त जलचरों, तरंगों, आवर्तों एवं फेनको जैसे जानता है, वैसे ही मैंने नानाविध अनेक संसारों को जाना ॥८॥

जैसे अवयवी अपने अवयवों को अपने स्वरूप के अन्दर अपने से अनन्य ही समझता है, वैसे ही इन सृष्टियों को मैंने समझा ।।९॥

हे, श्रीरामचन्द्रजी, बोधस्वरूप आत्मा के साथ ऐक्य को प्राप्त हुआ मैं अब भी उन नानाविध अनेक सृष्टियों को वैसे ही देह, आकाश, पर्वत, जल और स्थल में भी देख रहा हूँ ॥१०॥

यह सारा विश्व हमारे सामने उपस्थित है । बोधस्वरूप

आत्मा के साथ एकता को प्राप्त हुआ मैं घर के भीतर और बाहर के देश को इन नाना जगत् समूहों से परिपूर्ण समझता हूँ॥११॥

जैसे जल रसता को जानता है, जैसे हिम शीतलता को जानता है, जैसे स्पन्दन को हवा जानती है, वैसे ही शुद्धबुद्धि ज्ञानी पुरुष इस संसार को भी जानता है ।।१२॥

क्या अकेले आप ही जानते हैं ? इस पर 'नहीं' यह कहते हैं। __ जो-जो विवेकी पुरुष शुद्ध बोधात्मा के साथ ऐक्यको प्राप्त हो चुके हैं, वे सबके सब मेरे साथ एकरूप हो गये हैं, इसलिए मैं उन सबका एक आत्मा होकर अपने आत्मा को इस तरह देखता हूँ॥१३॥

इस सर्वात्मस्वरूप दृष्टि का परिपाक हो जाने पर वेत्ता, वेदन और वैद्यरूप (ज्ञाता, ज्ञान

और ज्ञेय रूप) त्रिपुटीबुद्धि स्वात्मातिरिक्त कोई दूसरी वस्तु के रूप में नहीं रह पाती, क्योंकि विज्ञानरूप आत्मा के साथ सबकी एकरूपता उदित हो जाती है ॥१४॥

एक ही ज्ञान से व्यवहित तथा दूरस्थ पदार्थों का दर्शन आपको कैसे हुआ, इस आशंका पर दृष्टांत द्वारा इसका संभव बतलाते हैं ।

पर्वत पर स्थित पुरुष की दिव्य दृष्टि जैसे करोड़ों योजन पर स्थित बाह्य और आभ्यन्तर पदार्थों को देखती है, वैसे ही मैंने भी ये सब जगत् देखे॥१५॥

जैसे पृथ्वीमंडल का अभिमानी जीव पृथ्वी पर के निधि, धातु, रस आदि सभी पदार्थों को जानता है, वैसे ही मैंने अपने से अभिन्न सम्पूर्ण दृश्य समूह को जाना ॥१६॥

श्रीरामचँद्रजी ने कहा : हे कमललोचन ब्रह्मन्, जब आप इस तरह अनुभव कर रहे थे, तब आर्या छन्द पढ़नेवाली उस कान्ता ने क्या किया, वह कहिये ॥१७॥

महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, उस आर्या छन्द का पाठ करती हुई उसी प्रकार प्रशंसादि प्रीतिजनक व्यापार से युक्त, चिदाकाशशरीरधारिणी वह कान्ता आकाश में देवी की तरह मेरे समीप में स्थित हुई ।।१८॥

यदि वह आपके समीप स्थित थी, तो फिर आपने बिना समाधि के ही पहले ही उसे क्यों नहीं देखा, इस पर कहते हैं।

जैसा मैं आकाशमय शरीर था वैसी ही वह ललना भी आकाशमय शरीर थी, अतः समाधि के पहले उस शरीर से मैं उसे न देख सका ॥१९॥

आकाशस्वरूप मैं था, आकाशमय शरीरधारिणी वह थी तथा आकाशमय वह सारा संसारसमूह भी उस समय चिदाकाश में ही स्थित था ॥२०॥

यदि वह कान्ता आकाशरूप ही थी, तो फिर जीभ, ताल, ओठ एवं प्राणवायु के न रहने से कैसे वह आर्या का पाठ कर सकी, यह श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं॥

___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुने, शरीर में स्थित जीभ, तालु, ओठ तथा प्राणों के प्रयत्नों से उत्पन्न हुए वर्गों से जो वाक्य उत्पन्न होता है वह आकाशशरीरधारिणी उस, स्त्री से कैसे उत्पन्न हुआ ? ॥२१॥

एवं आकाशस्वरूप आपके लिए भी उसके रूपदर्शन का पर्यालोचन करना कोई सरल काम नहीं है, यह कहते हैं।

218523 भगवन्, बाह्यरूप आदि का दर्शन तथा आभ्यन्तर मन का अनुभव शुद्ध चिदाकाशरूप आत्माओं को कैसे हो सकता है, इसलिए उस समय आपने जैसे जगत् के दर्शन तथा सम्भाषण आदि व्यवहार किये, उसका जो निचोड़ हो, वह मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥२२॥
218524
218525 __ कल्पना से यह सब कुछ उत्पन्न है, इसमें स्वप्नदृष्टान्त ही प्रमाण हैं, यह उत्तर देते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे स्वप्न में बाह्य और आभ्यन्तर ज्ञान, शब्दपाठ तथा वचन आकाश में ही स्थित रहते हैं वैसे ही वे सभी पदार्थ उस चिदाकाश में ही रह रहे हैं ॥२३॥
218526 हे श्रीरामजी, जैसे आपके स्वप्न में चिदाकाश ही बाह्य तथा आभ्यन्तर पदार्थों के रूप से उदित होता है वैसे ही मेरे उस समाधिकाल में भी वह सारा दृश्यप्रपंच चिदाकाशरूप ही स्थित था ॥२४॥
218527
218528 __ यह तो मैं बहुत ही कम कह रहा हूँ कि वह सारा दृश्य प्रपंच चिदाकाश रूप ही स्थित था। तत्त्वतः विचार करने पर तो इस समय यह सम्पूर्ण संसार भी चिदाकाश रूप ही है । यहाँ भी शरीरादि भ्रान्ति से ही व्यवहारभ्रम हो रहा है, यह महाराज वसिष्ठजी कहते हैं।
218529 हमारे लिए केवल वही दृश्य चिदाकाशरुप था, ऐसी बात नहीं है, किन्तु ये जितने पदार्थ हम लोगों की बुद्धि के विषय हैं वे सबके सब तथा यह सारा संसार भी स्वच्छ चिदाकाश रूप ही इस समय भी ऐसे विद्यमान हैं, जैसे कि हमारे उस समाधिकाल में विद्यमान थे ॥२५॥
218530 हे श्रीरामचन्द्रजी, जगत् की वासना से उपहित चितिस्वभाव का जो निश्चय है वह एक परमार्थ महाधातु (परमार्थरूपी श्रेष्ठमणि) है, यह सर्वत्र श्रुति तथा ब्रह्मज्ञानी विद्वानों के अनुभव आदि से प्रसिद्ध है ॥२६॥
218531 भद्र, शरीरस्थान करणों (जीभ आदि इन्द्रियों) की सत्ता में आपको कौन-सी प्रभा है ? जैसे उनके देहादि स्थित हैं वैसे ही हमारा भी यह स्थित है ॥२७॥
218532 जैसे स्वप्नादि देहों की सत्ता है, वैसे ही यह भी है, जैसे यह है, वैसे ही वह भी है । असत् यह जगत् सद्रूपता को मानों प्राप्त है तथा निर्विशेष आत्मतत्त्वरूप जो सत् है वह भी आवृत होने के कारण असत्-सा - अत्यन्त अप्रसिद्ध सा-स्थित है। इतना ही नहीं और सुनिये -चिदानन्दस्वभाव का जो व्यत्यास है (उलटफेर है) वह भी ऐसा ही है ॥२८॥
218533 जैसे स्वप्न में पृथ्वी के ऊपर खेती आदि, रास्तों पर यातायात आदि तथा महल आदि के ऊपर शयन आदि का जो व्यवहार होता है वह भी सब चिदाकाशरूप ही है। वैसे ही उस समय मैं, आप, वह स्त्री तथा वह और यह सब कुछ चिदाकाशरूप ही था ॥२९॥
218534 जैसे स्वप्न में न रहते हुए भी युद्ध के कोलाहल तथा यातायात का मनुष्य अनुभव करते हैं, वैसे ही ये जगत् के समूह मनुष्यों द्वारा अनुभूत हो रहे हैं ॥३०॥
218535
218536 स्वप्न के वैचित्र्य में भी किसी अन्य हेतु की संभावना का तो अवकाश ही नहीं है, क्योंकि
218537
218538
218539 अनवस्था आदि दोष आ जाने के भय से सभी वादियों के चुप हो जाने के कारण 'एकमात्र अविद्योपहित चिदात्मा का ही यह स्वभाव है 'इस मेरे पक्ष की ही अन्त में सिद्धि है, यह कहते हैं।
218540 हे श्रीरामचन्द्रजी, यदि आप यह कहें कि यह स्वप्नदृश्यश्री कैसे हुई, तो आपका वह कहना असंगत होगा । यह अवाच्य है, क्योंकि स्वप्नानुभवस्थिति से अन्य कोई दूसरा हेतु ही नहीं है॥३१॥
218541 स्वप्न कैसे दिखाई देता है, यह पूछनेवाले को सभी लोग यही उत्तर देते हैं कि-जैसे तुम देखते हो । तात्पर्य यह कि उसका अनुभव ही उसके प्रश्न का एकमात्र उत्तर है । यहाँ पर उसका साधक कोई दूसरा हेतु नहीं है ॥३२॥
218542
218543 सुषुप्तिसदृश प्रलय के अनन्तर प्रथम सर्ग से ही स्वप्नजन्तु की तरह कल्पना रूप विराटात्मा चिदाकाश में चिदाकाश का ही विस्तार करता है, यह कहते हैं।
218544 सुषुप्तिसदृश प्रलय के अनन्तर आकाश में स्वप्न के जीव के सदृश प्रथम सर्ग से ही विराट रूप चिदाकाश ही चिदाकाश में परस्पर विषय-विषयीरूप से सापेक्ष होकर भासता है ॥३३॥
218545
218546 तब क्या द्रष्टान्तभूत स्वप्न-स्वभाव ही जगत है, 'नहीं' - ऐसा कहते हैं ।
218547 हे श्रीरामजी, मैं आपके बोध के लिए स्वप्न शब्द से व्यवहार करता हूँ। वस्तुतः यह दृश्यप्रपंच तथा स्वप्न भी न तो सत् है और न असत् ही है, किन्तु केवल ब्रह्म ही है ॥३४॥
218548
218549 इस तरह अवान्तर प्रश्न का उत्तर देकर पूर्व में पूछी गयी कथा के शेष अंश को कहते हैं।
218550 तदनन्तर हे राघव, कान्त में अनुरागवती उस दृश्यरूप कान्ता से - उसके अभिप्राय का विशेष ज्ञान रखनेवाली संवित् का संकल्प करके-मैंने यह पूछा ॥३५॥
218551
218552 भगवन्, शरीररहित आपका उसके साथ प्रश्नादि व्यवहार कैसे हुआ, इस पर कहते हैं।
218553 स्वप्न में स्वप्नजनों के साथ जैसा व्यवहार प्रवृत्त होता है, वैसा ही उस समय मेरा भी व्यवहार उस स्त्री के साथ प्रवृत्त हुआ ।।३६॥
218554
218555 उसके साथ उस समय का मेरा व्यवहार भी वैसा ही था, यह कहते हैं।
218556 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे स्वप्नसदृश वह व्यवहार आकाशरूप ही था, वैसे ही यह आत्मा, में तथा जगत् भी चिदाकाशरूप ही है यह आप जान लीजिये ॥३७॥
218557
218558 तब कहिये, जगत् और स्वप्न, ये दो नाम क्यों पड़े, इस पर कहते हैं।
218559 जैसे स्वप्न का जगत् चिदाकाशरूप ही है वैसे ही यह जगत् भी चिदाकाशरूप ही है अर्थात् दोनों एक-से हैं, केवल भेद इतना ही है कि जाग्रत काल के प्रारम्भ में जो जगत् का भान होता है उसे स्वप्न कहते हैं और सृष्टि के प्रारम्भ में जिसका उद्भव होता है उसे जगत् कहते हैं ॥३८॥
218560 यह जो जगत् का आभोग है वह स्वप्न ही है अथवा कुछ नहीं है, वह एकमात्र चिदाकाश ही है। क्योंकि इस तरह जो कुछ दिखाई देता है वह सब निर्मल सत् तथा ज्ञप्तिमात्र ब्रह्म ही जगत् के रूप से स्थित है ॥३९॥
218561 अथवा हे श्रीरामचन्द्रजी, यह विशेष कह सकते हैं कि आप लोगों की वासना के
218562
218563 आकार से स्वप्न का द्रष्टा साकार है, लेकिन सृष्टिरूप स्वप्न का द्रष्टा तो स्वतः चिदाकाश ही है॥४०॥
218564 जैसे द्रष्टा और दृश्य दोनों निर्मल चिदाकाश ही हैं, वैसे ही द्रष्टा और दृश्य के मध्य में पड़ा दर्शन भी चिदाकाशरूप ही है । हे श्रीरामचन्द्रजी इस महान् स्वप्नरूप जगत् में जगत्-रूप से निर्मल चिदाकाश ही स्थित है ॥४१॥
218565 निराकार चिदाकाश का जो हृदय के भीतर स्वतः जगद्रूप स्वप्न स्फुरित होता है, उस स्वप्न का जन्म कैसे हो तथा वन्ध्यापुत्र के सदृश उस जगत् से वह चिदाकाश साकार कैसे होगा ?॥४२॥
218566 साकार आप लोगों का जो स्वप्न-जगत् निर्मल चिदाकाशरूप है तब मेरा निराकार ब्रह्मका स्वरूप जगत् निर्मल चिदाकाशरूप क्यों न हो ?॥४३॥
218567 उपादान आदि सामग्री के बिना अभित्ति में ही चिदाकाश इस जगद्रूपी स्वप्न को बिना निर्मित हुए ही निर्मित सा देखता है ॥४४॥
218568 कोमल चिदाकाशरूप मिट्टी से हिरण्यगर्भनामक ब्राह्मण ने इन्द्रियरूपी झरोखों से युक्त देहादि सृष्टिरूप मण्डप का यद्यपि निर्माण किया है, फिर भी उसका वह निर्माण नहीं के बराबर है ।।४५॥
218569 न तो कर्तृत्व है, न ये जगत् हैं, न भोक्तृत्व है, न आस्तिकता है और न कुछ नास्किता ही है, अतः सम्पूर्ण दृश्यों का परिमार्जन हो जाने से उनका एकमात्र साक्षी ही परमार्थ है। इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, आप अपने भीतर पाषाणतुल्य मौनता का अवलम्बन करके बाहर

यथाप्राप्त प्रवाहपतित व्यवहार करते चलिये । जब तक प्रारब्ध कर्म का शेष है तब तक यह शरीर रहे या इसके बाद न रहे - इसमें कोई विशेषता नहीं है ।।४६॥

218570

218571 ___ बासठवाँ सर्ग समाप्त

218572 तिरसठवाँ सर्ग अज्ञानी की दृष्टि में भीतर ही भीतर अनन्त सर्गसम्पत्तियाँ हैं, लेकिन ब्रह्मज्ञानी की दृष्टि में एकमात्र चिद्‌घन ब्रह्म ही सब कुछ है, यह वर्णन। स्वप्न व्यवहार का दृष्टान्त देकर पूर्व में समर्थित हुए भी शरीररहित पुरुष के संभाषण आदि रूप व्यवहार को मन्दबुद्धि पुरुषों के स्पष्ट बोध के लिए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।

218573 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : 'हे मुने, उस स्त्री के साथ मुख, जीभ आदि अवयवों से रहित एकमात्र वासनारूप देह से आपका संभाषण आदि व्यवहार कैसे हुआ ? उस दशा में आपने क च ट त प

218574 आदि वर्गों का जीभ के बिना कैसे उच्चारण किया ? ॥१॥

218575 __ वर्गों का जो उच्चारण आदि व्यवहार है उसमें शरीर की कारणता नहीं है, क्योंकि मृतक के शरीर के रहते हुए भी वैसा व्यवहार नहीं दीखता तथा शरीर के न रहनेपर भी स्वप्न में उस तरह का अनेक व्यवहार दीखता है, अतः अन्वयव्यतिरेकव्यभिचार है तथा व्यवहार को सहेतुक मानने पर सत्यतापत्ति भी है । इसलिए जो कुछ व्यवहार है वह सब सिर्फ कल्पनामात्र है। उस तरह का व्यवहार तो उस समय भी दुर्लभ ही था, इस आशय से महाराज वसिष्ठजी उत्तर देते हैं।

218576

218577 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, चिदाकाशरूप तत्वज्ञानियों के मत में वर्गों के बीच में जो क च ट त प आदि वर्ण हैं उनके किसी काल में भी उच्चारण ऐसे नहीं होते, जैसे मृतकों के मुख से किसी वर्ण के उच्चारण नहीं होते, क्योंकि वे सभी कल्पनामात्ररूप ही हैं ॥२॥

218578

218579 उक्त अर्थ में अनुकूल तथा विपक्ष में प्रतिकूल तर्क उपस्थित करते हैं।

218580 यदि कहीं स्वप्नों में वर्गों का उच्चारण परमार्थ होता है तो फिर पास में स्थित जागे हुए पुरूष को भी उसका अनुभव होता अर्थात् समीपस्थ जाग्रत पुरुष भी उसे सुन पाता ॥३॥

218581 इसलिए स्वप्न में उसकी सत्यता कुछ भी नहीं है, वह एकमात्र भ्रांति ही हैं। निद्रास्वभाव बल से कल्पित चिदाकाशमात्र का वह स्फुरण चिदाकाश में ही है ॥४॥

218582 जैसे नेत्ररोग के कारण चन्द्रमा में कालापन, आकाश में साकारता, पत्थर की मूर्ति आदिमें गीत आदि ये सब प्रातिभासिक अर्थता को प्राप्त चिदाकाशरूप ही है, वैसे ही स्वाप्निक देह तथा शब्द आदि भी तत्तत् ज्ञात वस्तु के संस्कारों से उपहित चिदाकाशरूप ही होकर अवभासते हैं|५॥

218583 जैसे आकाश का मूर्तरूप से स्फुरण आकाश से भिन्न नहीं है, वैसे ही वह चिदाकाश का स्फुरण आदि भी, जो स्वप्नज्ञान में जगदाकार से प्रसिद्ध है, उस चिदाकाश से भिन्न नहीं है । हे श्रीरामजी, उसे आप चिदाकाशरूप ही समझिये ॥६॥

218584

218585 इस तरह स्वप्न के पदार्थों में चिदाकाशमात्रता सिद्ध करके उसी के साम्य से सामने स्थित तथा समाधि में दृष्ट पदार्थों में भी चिदाकाशमात्रता सिद्ध ही है, यह कहते हैं।

218586 जैसे स्वप्नकालका जगत् चिदाकाशरूप है, वैसे ही हम लोगों के सामने स्थित यह जाग्रत् काल का जगत् भी चिदाकाशरूप व्यवस्थित है । तथा जैसे यह जगत् चिदाकाशरूप होते हुए भी चिदाकाशरूप नहीं है, वैसे ही समाधिकाल का भी मेरा वह जगत् है ॥७॥

218587

218588 इससे सिद्ध हुआ कि जो कुछ दीखता है वह सब चिति का ही स्फुरणरूप चमत्कार है, अणुमात्र भी अचिद्रूप कुछ नहीं है, यह कहते हैं।

218589 जिस रीति से यह सब सौन्दर्यपूर्ण जगत् स्फुरित हो रहा है उस रीति से तो वह चतुर ब्रह्म ही स्फुरित हो रहा है । जैसा यह जगत् सत्य और स्थिर-सा स्फुरित हो रहा है वैसा तो वह चतुर ब्रह्म ही स्थित है ॥८॥

218590

218591 प्रमाणगम्य जगत्प्रपंच की तुलना प्रमाणगम्य स्वप्न से करना अयुक्त है, यह श्री रामचन्द्रजी आशंका करते हैं।

218592 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, स्वप्नरूप ही यह जगत् जाग्रतस्वरूप कैसे अवस्थित है तथा असत्य ही यह सत्य-सा कैसे हो गया, यह कैसे संभव है ?॥९॥

218593

218594 ठीक है, आपाततः यह भले ही आँखों का विषय हो जाय, फिर भी तत्त्वतः विमर्श को सहन न कर सकने से तथा अस्थिर होने से स्वप्न का साम्य है ही, इस आशय से कहते हैं।

218595 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, यह जगत् कैसे स्वप्न ही है, यह आप अच्छी

218596

218597 तरह सुनिये । स्वप्न के समान ही ये जगत न तो आत्मा से भिन्नरूप है और न तो आत्मा के समान ये सत्यरूप और स्थिर ही है । ये सब के सब अनिर्वचनीय ही एकमात्र आत्मसत्ता से स्थित है|१०॥

218598

218599 इस तरह परस्पर एक दुसरे का बीज होने से तथा विरुद्ध भेद और अभेदरूप एवं सम और असमरूप होने से इनका स्वप्नसाम्य है ही, यह कहते हैं।

218600 जैसे बीज की राशि में अनुभूत हुए बीज स्वप्न में कोई अन्य-अन्य होते हैं , कोई ठीक वे ही उत्पन्न होते हैं, कोई सम होते हैं और कोई विषम भी होते हैं। वैसे ही चिदाकाश में सब जगत् कोई विषम भी होते हैं ॥११॥

218601

218602 केले की छाल की रचना की तरह परस्पर भीतर-ही-भीतर अनन्तरूप में इनकी स्थिति का अनुभव होने से भी ये सभी मिथ्या हैं, इसलिए स्वप्नसाम्य हैं ही, यह कहते हैं।

218603 प्रत्येक जगत् के भीतर परस्पर एक दूसरे से न देखे गये अनेक भिन्न-भिन्न स्वरूप के ये जगत् वैसे ही उदित हुए हैं, जैसे केले की छाल ॥१२॥

218604

218605 उसीका पुनः उपपादन करते हैं।

218606 वे सब जगत् परस्पर एक दुसरे को कदापि कुछ नहीं देख पाते तथा कोठी के भीतर रखे गये जड़ बीजों की एक राशि की तरह भीतर ही भीतर नष्ट भी हो जाते हैं ॥१३॥

218607 नष्ट हो जाने पर भी वे चेतनरूप ही रहते हैं, तपे हुए खप्पर (भिक्षापात्र) में गिरे हुए जलबिन्दु के सदृश शून्यरूपता प्राप्त कर शून्यस्वरूप ही नहीं हो जाते । हम लोगों की तरह वे परस्पर देखते भी नहीं, किन्तु अज्ञान से इनका चेतन रूप ढक जाने के कारण निरन्तर सोये हुए-जैसे स्वप्नका ही अनुभव करते हैं ।।१४॥

218608 सोये हुए वे जीव स्वप्नजंजाल को प्राप्त कर वहीं पर कल्पित दिनों में अपना सब व्यवहार करते हैं। स्वप्न-जगत में स्थित वे असुर देवताओं से निहत होकर अपने अज्ञान के कारण न तो मुक्ति प्राप्त करते हैं, न जड़ता के कारण जड़भाव को प्राप्त होते हैं और न देहसहित ही वे रहते हैं । ऐसी दशा में इस तरह के वे स्वप्नजगत्स्थिति के सिवा हो ही क्या सकते हैं? ॥१५,१६॥

218609 इसी तरह मनुष्य भी अपने स्वप्नरूप जगत्-समूह में वासनाओं के कारण अपना-अपना आचार और व्यवहार करते हैं तथा वे स्वप्न के मनुष्य स्वप्न के अन्य पुरुषों से मार दिये जाने पर पूर्वोक्त असुर जीवों के सदृश स्वप्नपरम्परा में ही स्थित रहते हैं ॥१७॥

218610 चूँकि वे भी ज्ञान न होने के कारण मोक्षरहित और शरीरशून्य ही रहते हैं, इसलिए वे जाग्रत में समर्थ और वासनाओं से व्यवहारशील नहीं होते । अतः चेतना और वासना से युक्त ऐसे मनुष्य दृष्टस्वप्नरूप जगत्समूह के सिवा कहाँ निवास करें ? स्वप्न के सिवा उनकी कोई दूसरी गति नहीं है, यह तात्पर्य है ॥१८॥

218611

218612 यह असुर और मनुष्यों में जो दिखलाया गया न्याय है, उसे राक्षस आदि में लगाना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।

218613 सोये हुए स्वप्नरूप जगज्जाल की व्यवस्था के अनुसार आचार करनेवाले जो राक्षस स्वप्न के

रामायण

देवताओं से मारे गये, वे असुरों के सदृश उसी स्वप्न में ही व्यवस्थित है ॥१९॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह जो स्वप्न में मारे गये कहिये वे क्या करते हैं । अज्ञान के कारण वे मुक्ति को नहीं प्राप्त हुए तथा चेतन होने के कारण पत्थर के सदृश भी वे स्थिर न रहे ॥२०॥
पर्वत, सागर, पृथ्वी तथा अनेक जनों से भरे यथास्थित इस सम्पूर्ण दृश्य प्रपंच को वे लोग चिरकालतक ऐसे अनुभव करते हैं, जैसे ये सत्यत्वाभिमानी हम लोग अनुभव करते हैं । हे श्रीरामचन्द्रजी, उनका अपना-अपना स्वप्न चिरकाल की अनुवृत्ति से हम लोगों के अनुभव की तरह जाग्रतअवस्थारूप ही हो जाता है ॥२१॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, उनके कल्प और जगत् की स्थिति, जैसी हम लोगों की है वैसी ही है
और हम लोगों के जगत् की स्थिति भी वैसी ही है, जैसी उन लोगों की है ॥२२॥
ऐसी स्थिति में हम लोगों से अनुभूत हो रहा यह जगत् तथा इसके भीतर रहनेवाले हम लोग यदि उनसे देख लिये जाते हैं, तब तो हे श्रीरामजी, इनके स्वप्न के जो पुरुष हैं वे ही हम लोग ये स्थित हैं और उनके जो स्वप्न के संसार हैं, उनमें से कोई यह एक हमारा संसार है- ऐसा वे लोग अवश्य समझते होंगे ॥२३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, उनके स्वप्न के वे पुरुष अपने तथा अन्य पुरुष के अनुभव से चूँकि तुल्य हैं अतः वे सत्य ही हैं, क्योंकि उनकी सत्ता के निमित्तभूत अधिष्ठान चिदात्मा सर्वगामी होने से तुल्य है॥२४॥
जैसे आत्मा में वे स्वप्न के पुरुष सत्य हैं वैसे ही दूसरे भी पुरुष, जिनका प्रत्येक स्वप्न में मुझे अनुभव होता है, सत्य ही हैं । हे श्रीरामजी आप भी उन्हें वैसा ही समझिये ॥२५॥
जैसे आपने उस अपने स्वप्न में अनेक नगर तथा अनेक नागरिक देखे, वैसे ही वे सब अब भी स्थित हैं, क्योंकि सर्वव्यापी ब्रह्म सर्वात्मक है ॥२६|तत्-तत् स्वाप्निक पदार्थ जाग्रत्अवस्था में विशीर्ण हो जाते हैं, यह जैसे अनुभव होता है, वैसे ही वे स्वप्नकाल में स्थित भी रहते हैं, यह भी अनुभव होता है। अथवा सबकी सत्ता ब्रह्मसत्तारूप है, इसलिए किसी की सत्ता का कदापि अपलाप नहीं किया जा सकता अतः सर्वात्मक सभी सर्वत्र सदा परब्रह्म परमात्मा में ही है । आकाशरूप से स्थित इसका कुछ भी कहीं नाश नहीं होता, वैसे ही उत्पत्तिशून्य, निरन्तर और अनन्त परमाकाश ब्रह्म में अन्तशून्य-अनेक चित्तसमूह हैं, उनमें अन्तशून्य (असीम) अनेक जगत् के गण हैं, उनमें भी प्रत्येक संसार के अनेक आकाश कला कोश हैं, उनमें भी प्रत्येक के अनेक संसार मण्डल हैं, उनमें भी प्रत्येक संसार मंडल के पृथिवी आदि भिन्न-भिन्न आकार के अनेक लोक हैं, उन लोकों के अन्दर अनेक द्वीप हैं, उनमें भी प्रत्येक द्वीप के भीतर अनेक पर्वत हैं,उन पर्वतों में भी प्रत्येक पर्वत में अनेक मण्डलों का विस्तार है, उनमें भी प्रत्येक मण्डल के अनेक ग्राम हैं, उनमें भी प्रत्येक गाँव के अन्दर अनेक छोटे-छोटे गाँव हैं, उन छोटे-छोटे गाँवों के भीतर अनेक घर हैं, उनके भी प्रत्येक घर के अन्दर अनेक प्राणी रहते हैं । उन सब प्राणियों के बीच अनेक युगादिकाल हैं । जितने जो जीव मर चुके हैं और जो मोक्षरहित स्थित हैं उतने ही उनके अनेक अक्षय संसार पृथक्-पृथक् स्थित हैं ॥२७-३२॥

___उतनी संख्या से भी संसार की संख्या समाप्त नहीं हो जाती, इसलिए अनवस्था बराबर बनी हुई है, जो एकमात्र माया का ही अलंकार है, इस आशय से कहते हैं। ___ तथा उन जीवों के वासना के अन्दर अनेक जीव हैं और उन अनन्त जीवों के अनन्त मन हैं । उनमें भी प्रत्येक मन के भीतर असंख्य संसारमण्डल हैं, पुनः उन संसारमण्डलों के अनेक संसार हैं, फिर उन संसारों में भी प्रत्येक संसार में अनेक जीव हैं, पुनः उन जीवों के अनेक मन हैं और उन मनों के अनेक संसार है ॥३३॥
इस तरह आदि और अन्त से शून्य यह दृश्यमान भ्रम बराबर चला ही जा रहा है। इसका कहीं पर ओर-छोर नहीं है । लेकिन हाँ, ब्रह्मज्ञानी के पक्ष में यह सब कुछ ब्रह्मरूप ही स्थित है ॥३४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, भीतर में, आकाश में, पाषाण में, जल में और स्थल में सर्वत्र तत्-तत् पदार्थों के अन्दर चूँकि चिन्मात्र परमात्मा ही विराजमान है, अतः वही सम्पूर्ण विश्वरूप स्थित है, 'जगत' इस नामकी कोई दूसरी वस्तु है नहीं । ऐसी स्थिति में चिन्मात्र परमात्मा के सर्वव्यापी होने से जहाँ-तहाँ सर्वत्र जगत् है वह सारा विश्व तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में निर्विशेष निरतिशयआनन्दैकरस ब्रह्म ही है, परन्तु वही विश्व अज्ञानियों के मन में दृश्यप्रपंचरूप से स्थित है यानी अनर्थरूप ही है ॥३५॥

तिरसठवाँ सर्ग समाप्त
चौसठवाँ सर्ग वसिष्ठजी के प्रश्न करने पर विद्याधरी द्वारा विस्तार के साथ वैराग्यपर्यन्त अपने घर में जन्म आदि का निरूपण ।
प्रासंगिक विषय का निरूपण कर अब महाराज वसिष्ठजी प्रस्तुत कथा का अवशिष्ट भाग कहते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, तदनन्तर उस ललित ललना को देखकर मैंने कौतुकसे उससे पूछा, उसके नेत्र कमल के सदृश उल्लास से भरे थे और कटाक्षमालाओं से मालती माला के सदृश भले लगते थे|१॥
कमल के गर्भ के सदृश कोमल तथा सुन्दर रूपवाली हे ललने, तुम कौन हो, मेरे पास क्यों आई हो, तुम किसकी लड़की और किसकी भार्या हो, क्या चाहती हो, कहाँ जी रही हो, तुम कहाँ की रहनेवाली हो ? ॥२॥

विद्याधरी ने कहा : हे मुने, आप सुनिये, मैं अपना वृत्तान्त जैसा है, वैसा आपसे कहती हूँ । यद्यपि एकान्त में परस्त्री से सम्भाषण नहीं करना चाहिए, तथापि दुःखशान्ति के लिए प्रार्थना करनेवाली मुझसे तो आप एकान्त में दया से पूछ सकते हैं, क्योंकि दुःखियों को
आश्वासन देना सज्जनों का धर्म है ॥३॥

पहले अपने घर को बतलाने के लिए उपक्रम करती है। महाराज प्रकाशरूप चिदाकाश के कोश के किसी एक कोने में कोई यह आपका जगद्रूपी घर

स्थित है ॥४॥
इस आपके जगद्रूपी घर के अन्दर पाताल, भूतल और स्वर्ग- ये तीन घर के
अन्दर के प्रकोष्ठ हैं, इन तीनों प्रकोष्ठों में हिरण्यगर्भ के आकार में स्थित माया ने चित्र-विचित्र कल्पनारूप एक कुमारी का (गृहस्वामिनी का) क्रीड़ार्थ निर्माण किया है ॥५॥
उन तीनों में जो भूतल है, वह कंकणों के सदृश द्वीपों और समुद्रों से वलित है यानी चारों ओर से घिरा हुआ है, इसलिए उनके रंग से पाटल वर्ण का बना हुआ उन्नत वह जगत्-लक्ष्मी का करमूल एक तरह से बनकर स्थित है ॥६|सातों द्वीप और समुद्रों के अन्त में चारों ओर से दस हजार योजन तक लम्बी, चौड़ी सुवर्णमयी पृथ्वी स्थित है ॥७॥

उसी पृथ्वी का वर्णन करते हैं।
महाराज यह पृथ्वी बड़ी ही विचित्र है यह रात में भी स्वयं प्रकाशती रहती है यानी इसमें रात को भी प्रकाश के लिए किसी अन्य वस्तु की आवश्यकता नहीं होती, इसमें सभी तरह की इच्छाएँ सफल हो जाती है, आकाश के सदृश यह निर्मल है, इसमें चिन्तामणियों की अधिकता काफी है, धूलि का तो इसमें नामनिशान नहीं है, अपनी अपूर्व छटा से इसने स्वर्गादि लोकों को भी तुच्छ बना दिया है ॥८॥
यह अप्सराओं को साथ लिये हुए देवताओं एवं सिद्धों की लीलाविहार भूमि है। ज्यों हि केवल संकल्प किया, त्यों ही सब तरह के भोग प्राप्त हो गये, इसलिए अर्थात् संकल्पमात्रसे सब तरह का भोग दिलानेवाली होने के कारण वह अत्यंत सुन्दर है ॥९॥
उस मही के अन्त में (बाहरी प्रान्त में) एक लोकालोक नामका अत्यन्त विख्यात पर्वत है । जगत् लक्ष्मी के उन्नत करमूलभूत इस भूपीठ को उसने कंकण के सदृश चारों ओर से घेर दिया है ॥१०॥

अब उस पर्वत का वर्णन करती है।
भगवन् , यह पर्वत कहीं पर तो मूढमति पुरुषों के अन्तःकरण के सदृश सदा अन्धकार से व्याप्त है और कहीं पर तो सात्त्विक पुरुषों के अन्तःकरण के सदृश सदा प्रकाशमय है ॥११॥
जैसे सज्जनों की संगति आह्लाद को पैदा करती है, वैसे ही यह कहीं पर अत्यन्त ही आह्लाद को पैदा करता है तथा जैसे मूरों के साथ का समागम उद्वेग पैदा करता है, वैसे ही यह कहीं पर उद्वेग को भी पैदा करनेवाला है |१२॥

218655 बुद्धिमान पुरुषों के मन में जैसे सभी अर्थ विस्पष्ट रहते हैं, वैसे ही इसमें कहींपर तो सभी अर्थ विस्पष्ट हैं और कहीं पर तो यह इतना अतिगहन है, जैसे मूर्ख श्रोत्रिय पुरुष का चित्त है ॥१३॥
218656 कहीं पर तो इसमें चन्द्रमा की किरणें ही जाने नहीं पाती, कहीं पर सूर्य की ही किरणें नहीं जाने पाती, कहीं पर तो इसमें मनुष्य ही मनुष्य भरे पड़े हैं और कहींपर इसकी दिशाएँ जनों से एकदम शून्य हैं ।।१४॥
218657 कहीं पर तो देवताओं के नगर के नगर हैं, कहीं पर दैत्यों के बड़े-बड़े नगर विद्यमान हैं, कहीं पर पाताल के सदृश गहरा है यानी वहाँ प्रवेश ही होना कठिन है, तो कहीं पर अपने शिखरों से उन्नत कन्धा किये हुए है|१५॥
218658 कहीं पर तो उसके गड्ढ़ों में गीध घूम रहे हैं, कहींपर तो समान भूभाग के कारण बड़ा ही लुभावना लगता है, कहीं पर तो उसके भीतरी
218659
218660 भागपर शिखर की चोटी से आक्रांत ब्रह्माजी का नगर बसा है ॥१६॥
218661 कहीं पर तो उसमें जनों से शून्य बड़े-बड़े जंगल हैं, कहीं पर कल्पान्त की वायु बह रही है, कहीं पर फुलवारियों में विद्याधरियों के गान हो रहे हैं ॥१७॥
218662 कहीं पर पाताल के सदृश अत्यन्त गहरी गुफाओं में कुम्भाण्ड पिशाचों का वास होने के कारण बड़ा भयंकर है, कहीं पर नन्दनवन के दुसरे भाई के सदृश सुन्दर मुनि के आश्रमों से बड़ा लुभावना लगता है|१८॥
218663 कहीं पर निरन्तर ही स्थित रहने वाले मतवालों की नाईं गर्जन में निरत मेघमण्डल हैं, तो कहीं पर मेघों का दर्शन ही दुर्लभ है, कहीं पर उसकी सीमा के समीपस्थ मण्डल भीतरी गुहाच्छिद्र के कारण अतिगहन हैं ।।१९॥
218664 कहीं पर जनपद के विक्षुब्ध हो जाने के कारण विचलित हुए मनुष्यों आदि के प्रहारों से राक्षस-पिशाच आदि का निवास (पिप्पल आदि) उच्छिन्न हो गया है और कहीं पर रहनेवाले मनुष्यों की सज्जनता के कारण उसने स्वर्ग पर भी विजय पा ली है।२०॥
218665 कहीं पर तो निरन्तर बह रही वायुओं के द्वारा ही स्थावर और जंगम भूत उत्पन्न ही नहीं हुए हैं, तो कहीं पर विषादि रोगों के न रहने के कारण सर्वविनाश से निर्मुक्त स्थावरजंगम भूत स्थिर हैं ॥२१॥
218666 कहीं पर मरुस्थली के बड़े-बड़े झंझावातों के द्वारा उत्पन्न झंकारध्वनि से महान् भयंकर लगता है, तो कहीं पर वह कमलयुक्त तालाबों में कल-कल ध्वनि कर रहे सारसों के कारण मनोरम हैं ॥२२॥
218667 कहीं पर जलों का सुन्दर विलास है, कहीं पर मेघों के गर्जन से घर्घरध्वनि युक्त है और कहीं पर प्रमत्त अप्सराओं के दोलाविलासों से काम पैदा करनेवाला है ॥२३॥
218668 कहीं पर उसके दिशातट पिशाचों एवं कुम्भाण्डों से वेष्टित होने के कारण स्तब्ध हैं और कहीं पर तो उसके नदीतट पर विद्याधरी और सिद्ध नृत्य कर रहे हैं गीत गा रहे हैं ॥२४॥
218669 कहीं पर बरस रहे मेघों की नदीरूप बाहुओं से उसका कुछ तटभाग तोड़ दिये जाने के कारण भयावह लगता है, तो कहीं पर निरन्तर चलनेवाली वायु के द्वारा लाये गये अनेक मेघरूप सुन्दर वस्त्रों के कारण भला भी लगता है ।।२५॥
218670 कहीं पर अपने कोशरूपी मुखपर स्थित भ्रमरभूत नेत्रों से ध्यान कर रही कमलिनियों का समूह भरा पड़ा है, तो कहींपर अप्सराओं और सिद्धों की रमणियों की दाँतों को सुशोभित करनेवाले ताम्बूलों का वन अतिरमणीय लगता है ॥२६॥
218671 कहीं पर तप रहे सूर्य और जनता के आचरण से सुन्दर है तो कहीं पर रात के अन्धकाररूप घर में मत्त निशाचर नृत्य कर रहे हैं। अतएव बीभत्स भी हैं॥२७॥
218672 कहीं पर उत्पन्न हो रहे बड़े-बड़े उत्पातों के कारण उसकी भूमि मनुष्यों के विनाश से भयप्रद है, तो कहीं पर उत्तम राज्य-सम्पत्ति से बसाये जा रहे नगरों के कारण हर्षप्रद भी है ॥२८॥
218673 कहीं पर अत्यन्त शून्य ही है, कहीं पर जनपदों से आक्रान्त हैं । कहीं पर जलपूर्ण महाद्वन्द्वों के कारण गम्भीर हैं, तो कहींपर शुष्क पातालों के कारण भीषण है ॥२९॥
218674 कहीं पर उसमें बड़े-बड़े कल्पतरु वृक्ष हैं, कहीं पर वह जलरहित हैं, कहींपर चलने-फिरनेवाले प्राणी भरे पड़े हैं, कहीं पर बड़े-बड़े हाथियों के झुण्ड के झुण्ड हैं, कहीं पर प्रमत्त सिंह, वानर आदि हैं ॥३०॥
218675 कहीं पर तो प्राणियों से शून्य होकर ही व्यर्थ का उन्नत बना है, कहीं पर लम्बी मरुभूमि ही
218676 मायण
218677
218678 पड़ी है, कहीं पर करंज वृक्षों के कारण वह अतिगहन है, कहीं पर ताल के ही बड़े-बड़े वन उसमें विद्यमान हैं ॥३१॥
218679 कहीं पर उसमें आकाश के सदृश निर्मल और विस्तृत बड़े-बड़े सरोवर हैं। कहीं पर महामरुस्थल हैं तो कहीं पर निरन्तर उड़ रही धूलि से वह पूर्ण है, कहीं पर तो उसमें ऐसे अरण्य हैं कि उनमें बारहों मासों की ऋतु रहती हैं यानी एक साथ सभी ऋतुओं का उनमें आनन्द मिलता है ॥३२॥|
218680 अधिक क्या कहूँ, महाराज, उसके शिखरों पर ऐसी रत्नमयी बड़ी-बड़ी शिलाएँ हैं, जो कि छोटे-छोटे पर्वतों के समान यानी सह्य, मलय आदि पर्वतों के सदृश लगती हैं, उनको देखकर सुस्थिर मेघ का ही स्मरण हो उठता है और वे एकदम आकाश के सदृश निर्मल हैं ॥३३॥
218681 हे मुने, क्षीरसागर और सूर्य के सदृश गौरवर्ण उन शिखरस्थ शिलाओं के ऊपर पुत्र, पौत्र आदि परिवार के साथ सिंह, वानर आदि ऐसे रात-दिन विश्राम करते हैं, जैसे जंगल के बड़े वृक्षों की शाखाओं पर ॥३४॥
218682 भगवन्, उन शिलाओं के मध्य में उस पर्वत के उत्तर दिशा के भाग में पूर्व दिशा की ओर स्थित शिखर की जो शिला है, उसके अन्दर मैं निवास करती हूँ, विनष्ट न होनेवाले वज्रसारमणि के सदृश उसका अविनाशी त्वचाभाग है ॥३५॥
218683 हे मुने, हमको नियति ने ही बाँध दिया है, जिससे कि मैं उस पत्थर के यन्त्र में बस रही हूँ। मैं मानती हूँ कि इस प्रकार उस में रहते रहते मेरे असंख्य युगसमूह बीत चुके ॥३६॥
218684
218685 __ अब 'किसकी स्त्री हो' इत्यादि प्रश्नों का उत्तर देने के लिए उपक्रम करती है। ___ न केवल मैं ही ऐसी हूँ, किन्तु सब तरह से भरणपोषण करनेवाला मेरा पति भी उसमें उस प्रकार बद्ध हो गया है, जिस प्रकार भ्रमर कमल की कली में ॥३७॥
218686 उस शिला के कोटर के संकट में फँसकर मैंने उस अपने पति के साथ दीर्घकाल तक अनुभव किया और अनेक वर्ष व्यतीत किये ॥३८॥
218687 आज भी हम दोनों अपने एकमात्र कामरूप दोष से मोक्ष प्राप्त नहीं कर रहे हैं और उसी तरह एक दुसरे में सरसता बाँधे हुए दीर्घकाल से बस रहे हैं।।३९॥
218688 महाराज, उस पाषाण के संकट में हम दोनों ही बद्ध नहीं हैं, किन्तु हम लोगों का पुत्र, पौत्र, आदि परिवार भी उसमें पूर्णरूप से बँधा हुआ है ॥४०॥
218689 भगवन्, उसमें बँधा हुआ मेरा पति द्विजकुलोत्पन्न और बड़ा ही प्राचीन पुरुष है । वह यद्यपि सैकड़ों वर्षों से जी रहा है, तथापि अपने आसन से उठता ही नहीं ॥४१॥
218690 मेरे पति बाल्यकाल से ही ब्रह्मचारी हैं, अपने वेदाध्ययन में परायण रहते हैं, अन्य को पढ़ाते हैं, आलसी हैं, उनका व्यवहार बड़ा ही कोमल है, उनमें इन्द्रियों की चंचलता का नाम निशान नहीं है, एकान्त में ही सदा रहते हैं ॥४२॥
218691 हे वेदवेत्ताओं में श्रेष्ठ, ऐसे पुरुष की मैं पत्नी बड़ी ही व्यसनिनी हूँ, एक क्षणमात्र भी उनके बिना देहधारण में शक्ति नहीं रखती ॥४३॥
218692 ब्रह्मन्, आप सुनिये-उन्होंने मुझको भार्यारूप में कैसे प्राप्त किया और हम लोगों का यह स्वाभाविक प्रेम कैसे बढ़ा ॥४४॥
218693 भगवन्, पहले की बात है जिस समय उत्पन्न हुए मेरे स्वामी की अभी बाल्यावस्था ही थी, कुछ ज्ञान भी उनको था, वे सज्जन थे, अपने निर्मल स्थान में अकेले ही रहते थे, उस समय उन्होंने
218694
218695 विचार किया - मैं जैसे स्वाध्यायनिष्ठ हूँ, वैसी ही अनुरूप मेरी भार्या कैसे उत्पन्न हो सकती है। यों दीर्घकालतक विचार करके उन्होंने कुछ निश्चय किया, फिर हे कमल के सदृश नेत्रोंवाले मुने, उस मेरे पति ने स्वयं ही अनिन्दित अंगोंवाली मेरा ऐसे निर्माण किया, जैसे निर्मल ज्योत्स्ना का चन्द्रमा करता है ॥४५-४७॥
218696 अनन्तर, अपने पति के द्वारा मन से निर्मित अतएव मानसी भार्या मैं मन्दारवृक्ष की लता के समान, उत्तम सौंदर्य से पूर्ण ऐसे वृद्धि को प्राप्त होने लगी, जैसे बसन्त में पुष्पमंजरी॥४८॥
218697 मैनें साथ-साथ उत्पन्न हुए उत्तमोत्तम वस्त्र धारण किये । सभी प्राणियों के चित्त मेरी ओर आकृष्ट होने लगे । मेरा बदन पूर्णचन्द्रबिम्ब के सदृश अत्यन्त ही मनोरम हो गया। मैं निर्मल तारों से युक्त आकाश के सदृश चमकदार क्रमशः बन गई ॥४९॥
218698 फूलों के मुकुलों के सदृश उन्नत स्तनोंवाली मैं समग्र गुणों से धीरे-धीरे ऐसे सुशोभित होने लगी, जैसे पल्लवरूप कर से युक्त लता वर-श्रेष्ठ वन से सुशोभित होने लगती है ।।५०॥
218699 मैं सदा ही सभी तरह के जन्तुओं के हृदयों का अपहरण करनेवाली हो गई, हिरन के जैसे बड़े-बड़े नेत्रोंवाली मुझे देखकर कामदेव को भी मुझसे उन्माद होने लग गया ॥५१॥
218700 मैं निरन्तर केवल लीलाविलासों में ही निरत रहने लगी, कौतुकसे तिरछे कटाक्ष मेरे होने लगे, मैं सदा गान और वाद्य में प्रेम करने लगी, भोगों से कभी तृप्त न हुई, मेरा दिनपर दिन भोगों में अनुराग बढ़ता ही गया ॥५२॥
218701 मैं अपने उत्तम भाग्य को ही मुख्य भोग समझने लगी, समदर्शी अपने पति के मन से उत्पादित (मन की कल्पनारूप) मैं लक्ष्मी, अलक्ष्मी-दोनों की मानों प्रिय सखी बन गई यानी मैं भी सम्पत्ति और विपत्ति में एकरूप रहती हूँ॥५३॥
218702 प्रिय मुने, मैं केवल अपने ब्राह्मण पति के घर को ही धारण नहीं करती , परन्तु पति के मनोमयरूप मैं उनके मन से कल्पित समस्त त्रिलोकी को धारण करती हूँ॥५४॥
218703 मुनिवर, मैं पुत्र, पौत्र आदि से कुलको बढ़ाने वाली भार्या हूँ, मैं पोष्यवर्ग का पालन करती हूँ और मुझमें त्रिलोकीरूप घर की सर्वविध सामग्री के भार को ढोने की पूर्ण सामर्थ्य है ।।५५॥

तदनन्तर मैं पूर्ण युवती हो गई, मेरे वक्षःस्थलपर महान् उन्नत स्तन हो आये। अब मैं अपने विलासरूप रस से ऐसे शोभित हूँ, जैसे कि उल्लसित हो रहे फल-पुष्पों के गुच्छों से लता॥५६॥
मेरे पतिदेव तो दीर्घसूत्री (आलसी), स्वाध्याय में निरत और बड़े तपस्वी हैं, किसी अज्ञात अपेक्षा से आज तक भी इस गुणसम्पन्न रमणी के साथ उन्होंने विवाह नहीं किया ॥५७॥
महाराज, मैं अधिक क्या कहूँ, पति के साथ मैं यौवन से प्राप्त हुए भोगविलास की इच्छा रखती हूँ यानी अपने मनोरथ से ही उन्हें पति मान चुकी हूँ। इसलिए उनको भोगों के व्यसन से रहित देखकर मैं ऐसे जल रही हूँ, जैसे अग्नि में कमलिनि ॥५८॥
मैं शीतपवन के कारण चंचल हुई कमलिनियों में भी रात-दिन ऐसे अंगदाह का अनुभव करती हूँ, जैसे कि राख आदि को हटाकर तेज किये गये अंगारों के स्थानों में ॥५९॥
कुसुमों की वृष्टियों से पूर्ण समस्त उद्यानभूमि भी मुझे तपी हुई बालू से युक्त शून्य मरुभूमि ही प्रतीत होती है ॥६०॥
महाराज, जलकल्लोल, कलार और कमलों के ढेर से कोमल स्पर्शयुक्त एवं सारसपक्षियों की

मधुर ध्वनि से सरस तालाब भी मुझे नीरस लग रहे हैं ॥६१॥
मेरे शरीर के दाह की शान्ति के लिए सखियाँ मुझे पुष्कर, मन्दार, कुईं आदि फूलों की शय्यापर सुला देती हैं, परन्तु मैं इसपर भी खूब दाह का अनुभव करती हूँ, जिस तरह काँटोंपर लुढ़कती हुई रमणी ॥६२॥
कुईँ, नीलरक्त, कह्लार, कदली आदि की शय्याएँ मेरे अंग के स्पर्शमात्र से जनित ताप से - गर्मी से पहले तो सूख जाती है, फिर मर्मर होकर भस्म हो जाती हैं ॥६३॥
ब्रह्मन्, जो पदार्थ सुन्दर, उचित, स्वादु, विचित्र और मनोहर है, उन्हें देखकर मैं अपने भीतर से अश्रुपूर्णनेत्र हो जाती हूँ-मेरी वे बड़ी-बड़ी आँखें आँसुओं से भर जाती हैं ॥६४॥
मुनिवर, कामरूपी अग्नि से सन्तप्त, मेरे नयनाश्रु छम-छम शब्दपूर्वक कमलोत्पलों की पंक्तियों के ऊपर गिरकर उनके भीतर प्रविष्ट हो जाते हैं और अपने ताप से उन्हें सूखाकर स्वयं भी सूख जाते हैं ॥६५॥|
उद्यानभागों में सखियों द्वारा कदली, कन्दली आदि के कन्धोंपर विरचित हिंडलों पर दोलनलीला से जब मैं झुलाई जाती हुँ, तब मैं लज्जा से मुख छिपाकर रोती हूँ ॥६६॥
हिमकणों के निकर से संकीर्ण केले के पत्तों से बनाये गये मण्डप को मैं गर्मी उगलने वाले खैर के अंगार के सदृश भीषण ही देखती हूँ ॥६७॥
कमलिनि के नालरूप हिंडोले पर जब मैं सारस के साथ सारसी को देखती हूँ, तब मैं दीनवदन होकर अपने यौवन की निन्दा करती हूँ ॥६८॥
मैं रम्य पदार्थ में रोती हूँ, मध्यवर्ती (न रम्य और न अरम्य ऐसे बीच के) पदार्थ में सौम्य हो जाती हूँ, अरम्य प्रसंग में यानी मूर्छा, जड़ता आदि अवस्था में प्रसन्न रहती हूँ, क्योंकि उस समय दीन हुई मैं क्या हूँ, यह नहीं जानती, उस स्थिति में अहंकार का विलय हो जाने से उसका दुःख जाना नहीं जा सकता ॥६९॥
हे मुने, प्रत्येक दिशा में कुन्द, मन्दार, कुमुद और हिम मैंने कामाग्नि से दग्ध हुए जीवों के राख के सदृश ही देखे ॥७०॥
भगवन्, अत्यन्त नीलवर्ण तमाल के कोमल पल्लव, बिसतन्तुओं की लता, नील-रक्त कमल, कलार, कुन्द, कदलीपत्र और मालती के फूलों की बनायी गयी शय्याओं को अंगो के संचालन से सुखा रही मैंने अपने यौवन के
अनेक दिन निरर्थक ही गँवा दिये ॥७१॥

चौसठवाँ सर्ग समाप्त

पैंसठवाँ सर्ग

धारणा के अभ्यास से प्राणों पर विजय पाकर सिद्ध हुई उस विद्याधरी के द्वारा
महाराज वसिष्ठजी के प्रति ॰समय से मेरा वह विषयानुराग वैराग्य में परिणत हो गया। विद्याधरी ने कहा : महाराज, तदनन्तर दीर्घ समय बीत जानेपर मेरा वह विषय प्रेम उस प्रकार वैराग्य में परिणत हो गया, जिस प्रकार हेमन्त ऋतु के प्रारम्भ में पल्लव रसरहित होकर विरागभाव में परिणत हो जाता है ॥१॥

कैसी विचारधारा से अनुराग विरागभाव में परिवर्तित हो गया ? इसे कहती है ।

__ पहले तो मैंने यह विचारा-मेरा स्वामी अब बूढ़ा हो गया, एकान्तमें ही उसे सदा प्रेम है, नीरस है, मेरी ओर उसको तनिक भी स्नेह नहीं, मौनव्रतधारी है, उसका चित्त अति कोमल है, अतः अब मैं अपने जीवन से क्या फल मानूँ ॥२॥
बाल्यकाल से ही यदि वैधव्य हो गया हो, तो वह भी अच्छा, या मरण भी अच्छा, व्याधि भी अच्छी, आपत्ति भी अच्छी, परन्तु अपने मन के अनुकूल यदि पति न हो, तो वह कभी भी अच्छा नहीं है ॥३॥
स्त्रियों का सफल जन्म
और अविखण्डित सौभाग्य यही है कि तरुण, रसिक और कोमल बर्ताव करनेवाला पति हो ॥४॥
जिसका पति नीरस हो, वह स्त्री विनष्ट ही समझनी चाहिए, जो बुद्धि संस्कारयुक्त न हो, वह नष्ट ही समझनी चाहिए, जो श्री (लक्ष्मी) दुर्जनों से उन्मुक्त यानी दुर्जनों के पास हो वह नष्ट ही समझनी चाहिए ॥५॥
वही स्त्री स्त्री है, जो अपने पति से अनुगत हो, वही श्री श्री है, जो सज्जनों से अनुगत हो तथा वही बुद्धि, वही साधुता साधुता और वही समदृष्टिता समदृष्टिता है, जो शान्ति आदि गुणों से मधुर और उदार हो ॥६॥
महाराज, यदि पति और पत्नी निरन्तर एक दूसरे के प्रति प्रेम करते हों, तो न मानसिक पीड़ा, न शारीरिक पीड़ा, न आपदा और न दुष्ट ईतियाँ (उत्पात हेतु अतिवृष्टि, अनावृष्टि, टिड्डियाँ, मूसे, पक्षी तथा आसन्न राजे) ही बाधा पहुँचाती हैं ॥७॥
विकसित फूलों के स्थान तथा नन्दन वनकी उद्यान भूमियाँ उन स्त्रियों को मरुभूमि के सदृश संताप पहुँचाती हैं, जिन स्त्रियों का पति प्रतिकूल है अथवा है ही नहीं ॥८॥
___ इसलिए स्त्रियों के लिए सभी वस्तुओं का त्याग सुकर (सरल) है, परन्तु एक पति का त्याग दुष्कर है, यह कहती है।
भगवन्, इस जगत् में जितने भी पदार्थ हैं, उन सभी को अपनी इच्छा के अनुसार गुण की अल्पता से या प्रमाद से स्त्री छोड़ सकती है, परन्तु पति को छोड़कर, यानी स्त्री पति को छोड़कर सभी वस्तुओं का परित्याग अनायास कर सकती है।।९॥
हे मुनिश्रेष्ठ, स्थिर यौवनयुक्त मैंने अनेक वर्षों तक ये दुःख भोगे, मेरे दुर्भाग्य का विस्तार तो जरा देखिए ।।१०॥

अथवा मेरा यह भाग्योदय ही है, इस आशय से कहती है ।
अनन्तर, उसी परिताप के कारण मेरे पति की ओर जो मेरा अनुराग था, वह क्रम से नीरस होकर विराग के रूप में उस प्रकार परिवर्तित हो गया, जिस प्रकार हिम से दग्ध कमलिनी का राग क्रमशः नीरस होकर विराग के रूप में परिवर्तित हो जाता है ॥११॥
हे मुने, उक्त क्रम से विराग की वासनाएँ प्राप्त कर सभी पदार्थों में उन्हीं को लगा रही हूँ, अब मैं आपके उपदेश से अपनी मुक्ति चाहती हूँ॥१२॥
___ इस समय में भी, जब कि आप-जैसे उपदेशकर्ता का मुझे लाभ भी हो गया है तब, मैं यदि विश्रान्ति की इच्छा न करूँ, तो मरण होना ही अच्छा है, इस आशय से कहती है । २००४
महाराज, जिन्होंने अपने अभीष्ट अर्थ प्राप्त नहीं किये हैं और परम आत्मपद में जिनकी बुद्धि विश्रान्त नहीं हुई है, ऐसे मरणतुल्य दुःखों के प्रवाह में बह रहे मनुष्य का जीने की अपेक्षा मरण ही अच्छा है ॥१३॥

सहधर्मचारिणी स्त्रियों का पति के समान ही स्वभाव रहना उचित है । इसलिए पति के साथ में ही हमको उपदेश देना चाहिए, ऐसा कहती है।
आज भी मुक्ति की इच्छा कर रहे वह मेरे पति रात-दिन मन से मन पर विजय पाने के लिए उस प्रकार तैयार हैं, जिस प्रकार राजा राजा की सहायता से दूसरे राजा के ऊपर विजय पाने के लिए तैयार रहता है ।।१४॥
हे ब्रह्मन्, उस मेरे पति का और मेरा जो अज्ञान है, उसका विनाश करने के लिए आप न्याययुक्त उपदेशवाणी से, विस्मृत कण्ठहार के सदृश, आत्मा का बोधन कीजिए ॥१५॥
जब मेरी परवाह ही न कर मेरे पति अपनी आत्मा में अवस्थित हुए, तभी जगत् स्थिति में वैराग्य ने मुझे नीरसता पैदा कर दी ॥१६॥

अब धारणा के अभ्यास में दीर्घ काल से स्थिति होने के कारण उपदेशग्रहण के लिए मैं पात्र हूँ, यह कहती है।
जगतस्थिति में नीरसता हो जाने से अब मैं अभीष्ट, तीव्र, आकाश में संचरण करने की सामर्थ्य देनेवाली खेचरी मुद्रारूप धारणा को बाँधकर समस्त संसार की वासनाओं से रहित होकर स्थित हूँ॥१७॥
उस प्रकार धारणा से मैंने आकाश में गमन करने की सामथ्य प्राप्त कर फिर मैंने सिद्धों के साथ संवादफल देनेवाली धारणा का अभ्यास किया । इसीसे सिद्धों के एकान्त स्थान में आकर आपके साथ संवाद कर रही हूँ ॥१८॥
उसके बाद मैंने अपने वासस्थानभूत ब्रह्माण्ड के पूर्वापर घटित आकार को शास्त्र और योगदृष्टि से देखने के निमित्त तदाकार (अपने वासस्थानभूत ब्रह्माण्डाकार) भावनारूप धारणा बाँधकर स्थित हुई और वह धारणा भी मुझे सिद्ध हो गई |१९॥
ब्रह्मन्, तदनन्तर अपने वासस्थानभूत ब्रह्माण्ड के अन्दर की सभी वस्तुओं को देखकर बाहर निकली और निकलकर मैंने पूर्ववर्णित अपने ही जगत् के अन्दर की इस ब्रह्माण्ड के लोकालोक पर्वत के ऊपर स्थित एक स्थूल शिला देखी ॥२०॥

इससे पहले कभी भी इस ब्रह्माण्ड को मैंने या मेरे पति ने नहीं देखा था,क्योंकि उसे देखने की कभी इच्छा ही नहीं हुई, यह कहती है।
हे मुने, इतना समय बीत जाने पर भी पहले हम दोनों पति-पत्नी को इसे देखने की कभी कुछ इच्छा ही नहीं हुई॥२१॥
मेरे स्वामी तो केवल वेदों के अर्थ के विचार में ही सदा मग्न रहते हैं, इससे वे यह जानते ही नहीं कि कितना समय बीत गया, कितना वर्तमान है, कितना भविष्यत् है, क्या ब्रह्मतत्त्व है । अहो, वे कितने निस्पृह हैं ॥२२॥
इसीलिए मेरे पति विद्वान होते हुए भी आत्मपद को प्राप्त नहीं कर सके, आज वे और हम - दोनों ही प्रयत्नपूर्वक (आपके उपदेश-श्रवण, मनन आदि

प्रयत्नपूर्वक) आत्मवस्तु की चाह कर रहे हैं ।।२३॥
अतः हे ब्रह्मन्, आप हम लोगों की प्रार्थना को सफल करने के लिए सर्वथा समर्थ हैं, बड़े लोगों के सम्मुख आये हुए कोई भी प्रार्थी कभी निष्फल होकर नहीं जाते॥२४॥

इस अर्थ के निमित्त तुमने दूसरे सिद्धों से प्रार्थना क्यों नहीं की, इस पर कहती हैं।
हे मानद, आकाशमण्डल में सिद्धसमूहों में निरन्तर घूम-फिर रही मैं आपके सिवा दूसरे किसी को भी अज्ञानरूपी वनका दावानल नहीं देखती॥२५॥

इस प्रकार अपने सम्पूर्ण वृतान्त को बतलाकर 'शरणागत मेरी उपेक्षा नहीं करनी चाहिए, यों महाराज वसिष्ठजी से प्रार्थना करती है।
हे ब्रह्मन्, हे करूणा के सागर, चूँकि सज्जन पुरुष किसी कारण के बिना ही अर्थी जनों की अभिलाषाएँ पूरी कर देते हैं, इसलिए आपकी शरण में आई हुई मुझ अबलाका तिरस्कार (उपेक्षा) आप नहीं कर सकते । उपेक्षा ही प्रार्थीजनों का तिरस्कार है ॥२६॥

___ पैंसठवाँ सर्ग समाप्त
छासठवाँ सर्ग अपनी स्थिति और अपना घर तुमने अवकाशरहित शिला के पेट में कैसे किया,
__ इस प्रकार पूछी गई विद्याधरी द्वारा जगत् के विस्तार का वर्णन। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामचन्द्रजी, वह ब्रह्माण्ड के पूर्ववर्णित उर्ध्व आकाश में स्थित तथा कल्पित आसन पर बैठी हुई थी, जिसने अपना वर्णित वृतान्त कहा, फिर प्रश्न किया ॥१॥
मैंने पूछा कि हे बाले, बिल्कुल अवकाश से रहित शिलापेट में तुम्हारे जैसे शरीरधारियों की स्थिति कैसे होगी, उसमें हिलना-डोलना कैसे होगा और उसमें घर से भी तुम्हें लाभ क्या होगा ? सारांश यह कि जहाँ प्रवेश ही असम्भव है वहाँ ये सब बातें हो ही नहीं सकती ॥२॥
___ आपने जितने की असंभावना की है, उतना ही उसमें है, यह बात नहीं है, किन्तु ऐसा दूसरा भी जगत् उसमें है, यों विद्याधरी प्रश्न का उत्तर देती है।
विद्याधरी ने कहा : हे मुने, जैसे आपका यह जगत् विस्पष्टरूप से विराजमान है, वैसे ही हमारा भी जगत् उस शिलापेट में विराजमान है, वह भी सृष्टिरूप संसार से युक्त है।।३। वहाँ भी पाताल में नाग रहते हैं । पृथ्वी पर पर्वत स्थित है, जल भी लबालब भरें हैं और आकाश में हवा भी चलती है ॥४॥
उसके भीतर यहाँ के जैसे ही - जल से समुद्र सुशोभित है, प्रजावर्ग भी धीरे-धीरे गमन आदि व्यवहार करते हैं , निरन्तर भूत उत्पन्न होते हैं और निरन्तर मरते हैं ॥५॥
यहाँ के समान ही वहाँ पर भी वायु चलती है, जल बहते हैं, आकाश में नक्षत्र आदि के रूपों में तथा अपने अपने शरीर आदि के रूप में देवता भासते हैं । पर्वत स्थित हैं, गुणों का उदय होता है और पृथ्वी

में राजे भी चलते-फिरते हैं ॥६॥
वहाँ देवता, असुर और मनुष्यों की चंचल व्यवहारपरंपरा यहाँ के सदृश कल्पतक उस तरह विद्यमान रहती है, जिस तरह समुद्रतक नदीधारा विद्यमान रहती है ॥७॥
भूलोकरूपी तालतल में कल्पपर्यन्त और आकाश तक रहनेवाले दिनरूपी कमल भी यहाँ हुए हैं, दिनरूप कमलों में लोल(चंचल)भग्न ही भ्रमर हैं, वे विकसित और निमीलित भी होते हैं ॥८॥
जैसा कि इस जगत् में है, ठीक वैसा ही उस जगत् में भी चन्द्रमा अपनी ज्योत्सनारूपी चन्दन से चारों दिशाओं में लेपनकर रात्रि में रोहिणी का भीतरी और बाहरी अन्धकार निवृत्त कर देता है।९॥
वहाँ भी सूर्य नाम की दीपिका, जो कि दसों दिशारूपी वृत्तियों का स्वाद लेने में (यानी द्रवात्मक स्नेह का भोग करने के लिए) रत और वात रूपी यन्त्र से चालित है। वह अन्तरिक्ष एवं पृथ्वीरूप घर के अन्दर जगमगाती है ॥१०॥

द्यावापृथ्वी का अब घूम रहे नक्षत्रमण्डल के कारण घरट्ट के स्वरूप से वर्णन करती है।
आकाशमण्डल में वहाँ पर भी नक्षत्रों का चक्ररूप घरट्ट (चक्की) घूमता है । और अण्डज आदि चार प्रकार के भूतों को, जो एक तरह से चावलरूप है, सृष्टि के आरम्भ से लेकर बराबर पीसती रहती है, यह घरट्ट यन्त्र ब्रह्मा ने अपने संकल्प से बनाया है, वायुसंचारचारियों से यानी वातरश्मियों से यह अवष्टब्ध है, ध्रुवरूप खूटे से ऊपर थमा हुआ है तथा अन्तरिक्ष एवं पृथ्वी में कपाट के सदृश बन्द करने और खोलने का स्वभाव रखनेवाले मेघों से घर्घर ध्वनि करता रहता है, यह नियति से संचालित है ॥११,१२॥

वहाँ पर भी यहाँ के सदृश ही पृथ्वी आदि लोक द्वीप, पर्वत आदि से भरे हैं, यह कहती है।
वहाँ पर भी यहाँ के सदृश भूमि, द्वीप, सागर और पर्वतों से आकाश विमानों के संनिवेश जैसे रचित नगरों से तथा पातालमण्डल दैत्य, दानव एवं नागों के समूहों से पूर्ण है ॥१३॥
वहाँ पर भी नीला भूतलमण्डल स्थित है । वह ठीक आचरणों से चंचल त्रिजगतिरूप लक्ष्मी का चमक रहे मणियों से युक्त चंचल कुण्डल-सा लगता है ।।१४॥
वहाँ पर स्थावर जंगमात्मक प्राणियों का दल-बुद्धि आदि से शून्य बाह्य वायु की क्रिया के सदृश-भीतरी सूक्ष्म प्राणनाम की स्पन्दसंवित् को लेकर जन्म आदि विकार प्राप्त करता है ॥१५॥
वहाँ पर भी यहाँ के सदृश मुनि लोगों का मुनिक्रियाओं ने, पृथ्वी का समुद्र आदि जलोंने, वायुओं ने बन्दर के सदृश चपलता का, आकाश ने अवकाशपन का और सूर्यादि प्रकाशों ने प्रकाशन का अवलम्बन किया है यानी सब वस्तुओं के स्वभाव यहाँ के सदृश ही हैं ॥१६॥
वहाँ पर भी जनम और मरण के भागी बन्दर आदि वृक्षचर, मनुष्य आदि भूचर, मत्स्य आदि जलचर, मृग आदि पर्वतचर, पक्षी, देवता आदि आकाशचर, कीट, सुर, असुर और जलनिवासी बीच-बीच में खूब घूमते फिरते हैं |१७॥
यहाँ के सदृश वहाँ भी देवता, असुर और गन्धर्यों के सहित समस्त प्रजा को काल कल्प, युग एवं वर्षरूपी अपने हाथों से उस प्रकार पालन आदि से भोगता है, जिस प्रकार

पशुपालक अपने पशुओं को ॥१८॥
अनन्त, अगाध, पुष्कल एवं गम्भीर कालरूपी महासागर में आवर्त और विवर्तरूप कालगति से वे सुरासुर आदि जलजन्तु उत्पन्न हो होकर लीन हो जाते हैं ।।१९॥

218802 जिसमें सभी वस्तुओं का विनाश हो जाता है, ऐसे अव्याकृत आकाश में वायु से उड़ाये गये चौदह प्रकार के प्राणी के प्राणरूपी रजकण, शरत्काल के मेघों के सदृश, विलीन हो जाते हैं।२०॥
218803 यहाँ के सदृश वहाँ पर भी धु शुभ्र आकाशरूप वस्त्र धारणकर तथा मस्तक में कल्पपर्यन्त तारों का समूह धारण कर चन्द्रसूर्यरूपी दो चामरों को मानों डुलाती हुई सातों भुवनों को जागृत करती है ॥२१॥
218804 वहाँ पर भी यहाँ की नाईं स्थावर प्राणियों के सदृश पवन, भूकम्प, वृष्टि और धूप सहनेवाली दिशाएँ स्थित हैं।२२॥
218805 ज्योतिषियों द्वारा और अन्यों द्वारा अज्ञात उत्पात के हेतु मेघ, विद्युत्पतन, भूकम्प तथा ग्रह आदि से प्राणियों की इष्ट-अनिष्टरूप गति वहाँ पर भी होती है ॥२३॥
218806 जैसे चौदह भुवनों के प्राणियों को काल कल्प तक पीता है,
218807 वैसे ही वहाँ भी सात समुद्रों का जल जलती हुई और्वाग्नि (बड़वानल) पीती हैं ॥२४॥
218808
218809 कथित सब वार्ता का संक्षेप से उपसंहार करते हैं।
218810 वहाँ पर भी पातालयोग्य प्राणी पाताल में प्रवेश करता है, आकाशबिल में विलास करने योग्य प्राणी आकाश में जाता है, दिशाओं में भ्रमण करने योग्य प्राणी दिशाओं में भ्रमण करता है । संक्षेप से चारों ओर प्राणी समूह वायु के संचार के सदृश, पर्वत, महासमुद्र मण्डल तथा अन्यान्य द्वीपान्तरों में भ्रमण करते हैं, इसलिए यहाँ जितना व्यवहार है, वह सब वहाँ पाषाण की शिला में भी है, यह आप जानिये ॥२५॥
218811
218812 छासठवाँ सर्ग समाप्त
218813 सड़सठवाँ सर्ग कौतुक से महाराज वसिष्ठजी का शिला के पास जाना, वहाँ जगत् न देखना और
218814 उनके पूछने पर विद्याधरी का अभ्यास की महिमा कहना। विद्याधरी ने कहा : हे मुने, यदि आप मेरी बात को असंभव मानते हों, तो स्वयं ही उस सम्पूर्ण शिलोदर सृष्टि को देखने के लिए कृपा कीजिए और वहाँ चलिए, क्योंकि बड़े लोगों को प्राप्त आश्चर्यकारक घटनाओं में बड़ा ही कौतुक होता है ॥१॥
218815 भद्र, श्रीरामजी, उस तरह उसके कहने पर मैंने 'तथास्तु' कहकर उसकी बात स्वीकार कर ली और आकाशरूपिणी उस रमणी के साथ शून्यात्मक आकाशमण्डल में जाने के लिए शून्यरूप मैं ऐसे उद्यत हुआ, जैसे झंझावात के साथ चम्पकादि पुष्पों की सुगन्ध ।।२॥
218816 तदन्तर उसके साथ में दूर के शून्यरूप आकाशमार्ग को लाँघकर आकाशमण्डल में स्थित देवता आदि प्राणियों के समीप जा पहुँचा ॥३॥
218817 कुछ समय बाद इसी आकाश में उस देशादि प्राणियों के संचरण मार्ग को भी पारकर मैं उसके साथ श्वेत मेघ सदृश
218818 अतिनिर्मल लोकालोक पर्वत के शिखर के आकाशभाग में पहुँच गया।४॥
218819 उत्तर दिशा के पूर्वभागपर स्थित चन्द्रसदृश अतिधवल आकाश पीठ से नीचे आकर मैं उसके द्वार उस शिला के पास ले जाया गया । वह शिला बड़ी ही ऊँची और रूप-रंग में तपे सोने के सदृश कल्पित थी ॥५॥
218820 सुवर्णमयी सुमेरुतटी के सदृश वह बहुत बड़ी ऊँची शुभ्र शिला मैंने चारों ओर से खूब देखी, परन्तु उसमें जगत् नहीं दीख पड़ा ॥६॥
218821 श्रीरामजी जगत् को न देखकर मैंने उस सुन्दरी बाला से पूछा कि यहाँ कहाँ पर वे जगत् हैं, जिनका तुमने मुझसे वर्णन किया था, कहाँ रुद्र, सूर्य, अग्नि, तारा आदि हैं तथा कहाँ यहाँ सात दूसरे-दूसरे लोक हैं ।।७॥
218822 हे रमणि, यहाँ कहाँ पर समुद्र, आकाश एवं दिशाएँ हैं, कहाँ प्राणियों के जन्म और विनाश हो रहे हैं, कहाँ बड़े-बड़े मेघमण्डल हैं और कहाँ तारों से युक्त चमकिले आकाशमण्डल का आडम्बर है ? ॥८॥
218823 कहाँ पर्वतों के शिखरों की श्रेणियाँ हैं, कहाँ
218824 भूमि है ? ॥९॥
218825 कहाँ क्रिया, काल और कल्पनाएँ हैं, कहाँ भूतों के (देवता आदि के) निवासस्थान भ्रम हैं, कहाँ विद्याधर एवं गन्धर्व हैं तथा कहाँ मनुष्य, देव और दानव हैं ? ॥१०॥
218826 कहाँ ऋषि और राजा हैं, कहाँ उनमें मुनि हैं, कहाँ नीति-अनीति की रीति है, कहाँ हेमन्त की रात्रियाँ हैं और कहाँ है-स्वर्ग-नरक के विभ्रम ? ॥११॥
218827 कहाँ पुण्य-पाप की गतियाँ हैं, कहाँ काल की कलाओं का विलास है, कहाँ सुर और असुरों का युद्ध है और यहाँ कहाँ हैं -द्वेष एवं स्नेह की पद्धतियाँ ? ॥१२॥
218828 श्रीरामजी, ज्योंही मैं इस तरह से उससे प्रश्न कर रहा था त्योंही आश्चर्य से व्याकुल मुझको देखकर शिला के सदृश निर्मल नेत्रवाली एवं सुन्दर रूपवाली उस रमणी ने कहना आरम्भ किया ॥१३॥
218829
218830 विद्याधरी ने कहा : भगवन्, मैं भी अब पहले के सदृश अपना सब कुछ इस पत्थर की शिला में नहीं देख रही हूँ । पर मैंने जिन मनुष्य, गन्धर्व आदि का पूर्व में वर्णन किया है, उन सबको मैं दर्पण में प्रतिबिम्बिरूप से स्थित जो प्रसिद्ध नगर से दूसरा नगर है, उसके सदृश प्रतिबिम्बरूप से स्थित देखती हूँ ॥१४॥
218831 हे मुने, हमको जो उन लोगों का दर्शन हो रहा है, उसमें कारण नित्य का अनुभव ही है, वह नित्य का अनुभव आपको है नहीं, इसलिए उसका अभाव ही जगत् के न रहने में कारण है ॥१५॥
218832
218833 समस्त सूक्ष्मातिसूक्ष्म पदार्थों के अवलोकन में समर्थ विशुद्ध मनोरूप देह के विस्मरण से भी आपको वह जगत् नहीं दीखता और हमको दीखता है, पर अस्फुट यह कहती है।
218834 दूसरी बात यह कि मैंने चिरकाल तक अपने लोगों की यह जो एक द्वैत विषय की कथा चली, उससे विशुद्ध सूक्ष्म मनोमात्ररूप देह का हम लोगों को विस्मरण हो गया है, इसलिए आपको जगत् नहीं दीखता और हमको अस्फुट दीखता है।१६॥
218835 मेरा भी यहाँ जो जगत था वह प्रायः नष्ट ही हो चुका है, क्योंकि यद्यपि उसका मैंने चिरकाल तक अभ्यास किया है, फिर भी अब आकाशलता के सदृश स्पष्ट नहीं दीखता ॥१७॥
218836 जो जगत् मेरे लिए पहले अत्यन्त विस्पष्ट था, उसको मैं अब
218837
218838 दर्पण में प्रतिबिम्ब के सदृश अस्पष्ट देखती हूँ॥१८॥
218839 हे नाथ, हम लोगों का परस्पर जो दीर्घकाल तक निरर्थक संभाषण हुआ, उससे उत्पन्न व्यथा से अपना अत्यन्त विशुद्ध एवं व्यापक स्वास्थ्य (धारणा के अभ्यास से जनित अपनी मनोरूप देहरूपता) विस्मृत हो गया ।।१९॥
218840 भगवन्, जो भी अभ्यासजनित संस्कार शुद्ध चिदाकाश के रस से उबुद्ध होकर प्रकट होता है, उसी रूपका भीतरी अन्तःकरण मानों हो ही जाता है, यही बाल्यावस्था से लेकर वस्तुस्थिति है।२०॥
218841
218842 अतएव अभ्यास के बिना पुरूष के श्रवण-मनन निष्फल हैं, यह कहती है ।
218843 भद्र, वह कला न उत्तम शास्त्रों से सिद्ध होती है, न उत्तम न्याय से सिद्ध होती है, किन्तु अपरिमित उद्योग से युक्त अभ्यास से ही सिद्ध होती है। अभ्यास से वह सिद्ध नहीं होती, यह बात नहीं, किन्तु अवश्य सिद्ध होती है, यह आप जानिए ॥२१॥
218844
218845 सतत अभ्यास के लिए कोई असाध्य वस्तु है ही नहीं, यह कहती है।
218846 भगवन्, यह जो आपके साथ संवादात्मक कथाभ्रम हुआ, उसने अपने जगत् के निरन्तर अभ्यास के वश से पूर्वजगत् के भ्रम से ग्रस्त मुझको वश में कर दिया, इसलिए वह संस्कार तिरोहित हो गया, क्योंकि भूतकाल का भ्रम और वर्तमानकाल का भ्रम- इन दोनों में वर्तमानकाल का भ्रम बलवान होने के कारण विजयी हुआ ॥२२॥
218847
218848 अतएव लौकिक या दैविक शिल्पविद्या आदि फलों की इच्छा कर रहे पुरुषोंको गुरुजी द्वारा उपदिष्ट पद्धति से बार-बार किया गया उसका अभ्यास ही शरण है, दूसरा नहीं, यह कहती है।
218849 हे मुने, अपनी-अपनी मनपसन्द वस्तु चाहने वालों के लिए गुरुओं द्वारा उत्तम रीति से उपदिष्ट कर्म करने की पद्धति से बार-बार जो किया जाता है, उसी से अभीष्ट वस्तु उन्हें मिलती है, दूसरे किसी प्रकार से नहीं -अन्य शरण है नहीं ॥२३॥

जब अनादि अनन्त संसाररुप अनर्थ भी ज्ञान के अभ्यास से नष्ट हो जाता है तब ऐसा कौन अनर्थ बचने पाता है, जो अभ्यास से उसकी चिकित्सा न हो सके, यह कहती है। __हे मुने, यह इस प्रकार का प्रौढ़ अहंरूप जो बड़ा अज्ञानभ्रम विद्यमान है, वह ज्ञान की चर्चा यानी श्रवणादि के अभ्यास से ही निवृत हो जाता है, भला देखिये तो सही अभ्यास का फल ॥२४॥

___ अभ्यास में उत्तमता होने पर बालकों में भी प्रौढ़ता देखी जाती है और अभ्यास के छूट जानेपर बड़े लोगों को भी व्यामोह होने लगता है, इस विषय मे हम दोनों ही दृष्टांत हैं, यह कहती है ।
मैं एक शिला की अबला हूँ, उसमें भी बाला और आपकी शिष्या हूँ, फिर शिला की सृष्टि को देखती हूँ, आप सर्वज्ञ और गुरु हैं तो भी नहीं देखते, यह बड़ा आश्चर्य है, देखिए तो यह अभ्यास का चमत्कार ॥२५॥
अभ्यास से धीरे-धीरे अज्ञानी भी ज्ञानी बन जाता है, पर्वत भी चूर्ण हो जाता है, अचेतन बाण भी सूक्ष्मतम लक्ष्य को प्राप्त करता है, देखिए अभ्यास की कितनी महत्ता है ॥२६॥
इस तरह मिथ्याभूत जो चारों ओर से प्रौढ़ अज्ञानरूपी महामारी है, वह विचाररूप अभ्यास से ही

शान्त हो जाती है, देखिए अभ्यास का माहात्म्य ।।२७॥
मुने, अभ्यास से ही कटु पदार्थ अभीष्ट हो जाता है, अभ्यास से ही किसीको नीम अच्छा लगता है और किसीको मधु अच्छा लगता है२८॥
समीप के कारण अभ्यासयोग से ही अबन्धु-बन्धुरूप बन जाता है और दूरी के कारण अनभ्यास से
देह में भौतिकता की भ्रान्ति भी स्वाभाविक भौतिकता के अभ्यास से ही होती है, यह कहती है।
__ भावनाभ्यास योग से ही केवल विशुद्ध चिदाकाश रूप यह आतिवाहिक देह आधिभौतिक रूप बन जाती है |३०॥
यह आधिभौतिक देह धारणा के अभ्यास की भावना से ही पक्षियों के सदृश आकाश में उड़ने की सिद्धि प्राप्त करती है, देखिए यह भी अभ्यास का ही प्रभाव है ॥३१॥
कदाचित् श्लाघारूप थोड़े से अपराध से पुण्य भी विफल बन जाते हैं, माताएँ विफल बन जाती हैं और धन भी विफल बन जाता है, परन्तु कभी अभ्यास विफल नहीं होता ॥३२॥
निरन्तर के अभ्यास से दुःसाध्य पदार्थ सिद्ध हो जाते हैं, शत्रु मित्र बन जाते हैं तथा औषध
के निमित्त अभ्यास से विष भी अमृत बन जाते हैं ॥३३॥

अतएव शास्त्रीय शुभाभ्यास कदापि नहीं छोड़ना चाहिए, यह कहती है।
इष्ट वस्तु के विषय में जिसने अपना अभ्यास छोड़ दिया, वह मनुष्यों में अधम है, वह उस वस्तु को ऐसे प्राप्त नहीं कर सकता, जैसे वन्ध्या अपने पुत्र को ॥३४॥

तब क्या शास्त्रविहित होने से स्त्री, पुत्र, धन, सत्कर्मानुष्ठान आदि अभिमत वस्तु का परित्याग कभी नहीं करना चाहिए? इस प्रश्न का नकारात्मक उत्तर देती है।
स्त्री, पुत्र आदि जो अभिमत वस्तुएँ हैं, उनका उपार्जन हजारों यत्नों से किया जाता है । इससे उनका भी परित्याग सहसा नहीं करना चाहिए, किन्तु वैराग्य के अभ्यास द्वारा ऐसे युक्ति से परित्याग करना चाहिए, जैसे योगी मृत्युपर्यन्त अत्यन्त अभीष्ट वस्तु जीवन का युक्तिपूर्वक त्याग करता है |३५॥

तत्त्वज्ञानार्थ जो अभ्यास है, उसका कभी त्याग नहीं करना चाहिए, क्योंकि उसके त्याग से तो देह आदि में अहंभावादिका अभ्यास अवश्य होने लग जायेगा। फिर इसका निवारण असंभव हो जानेपर अनिर्मोक्ष की आपत्ति हो जायेगी। इस आशय से कहती है।
जो नराधम अपनी इष्ट वस्तु के लिए (मोक्षहेतु तत्त्वज्ञान के लिए) अभ्यास नहीं करता, वह अनीष्ट में यानी देह आदिमें अहंभावरूप अनर्थ में ही रत रहेगा, इस स्थिति में अपने अभ्यासस्वभाव से अनिष्ट ही प्राप्त करता रहेगा और तदनन्तर एक दुःख से दूसरे दुःख को प्राप्त होता रहेगा, उससे उसका छुटकारा कभी नहीं होगा ॥३६॥
जिससे संसार असार बन जाता है, ऐसे विवेक की सेवा में सदा निरत रहनेवाले जो उत्तम पुरुष आत्मविचाररूप अभ्यास को नहीं छोड़ते, वे ही इस महाविस्तृत मायारूपी नदी को तैर जाते हैं ॥३७॥
हे मुने जैसे

घड़ा चाहनेवाले पुरुष के लिए दीपक की प्रभाएँ घड़े को प्रकाशित करती है और निर्विघ्न उसे प्राप्त करा देती है । उसमें श्रवण-मनन का अभ्यास असंभावनारूप अन्धकार हटाकर वस्तु को प्रकाशित कर देता है और निदिध्यासन का अभ्यास विपरीत भावनारूप विघ्न का विनाशकर अभीष्ट वस्तु प्राप्त करा देता है, यह तात्पर्य है ॥३८॥
जैसे कल्पवृक्ष की लता, जैसे उत्तम चिन्तामणि अथवा जैसे शरद् ऋतु तत्-तत् अभिमत फल प्रदान करती है, वैसे ही ये श्रवण आदि के अभ्यास की भूमिका भी अभिमत मोक्षवस्तु प्रदान करती है ॥३९॥
देहरूपी पृथ्वी पर चिरकालिक आत्मविचाराभ्यासरूपी सूर्य अपनी अभीष्ट वस्तु को (परम प्रेम के विषय आत्मा को) उस तरीके से दिखलाता है, जिस तरीके से कि उत्तम जन्म लेनेवाले अधिकारी जन राग, द्वेष, जन्म, मरण आदि हजारों अनर्थों को पैदा करनेवाली इन्द्रियरूप रात्रि को न देख पायें ॥४०॥
जितने प्राणी हैं, उन सबके लिए सदा ही सब वस्तुओं का प्रकाश करनेवाला एक अभ्यासरूपी सूर्य सर्वोच्च है ॥४१॥
चौदह भुवनों में स्थित चौदह प्रकार की जो प्राणियों की जातियाँ हैं,उनमें किसी भी प्राणी की स्वाभाविक अभीष्ट वस्तु अभ्यास के बिना सिद्ध नहीं होती ॥४२॥

अब अभ्यास का स्वरूप बतलाती है।
महाराज, किसी एक (क्रिया) का बार-बार करना ही अभ्यास कहा जाता है । उसीका इस शास्त्र में पुरूषार्थ शब्द से पहले अनेक बार वर्णन किया गया है, पुरुषप्रयत्न और परमपुरुषार्थ रूप फल भी वास्तव में वही है, इसलिए अभ्यास के बिना यहाँ किसी की गति हो ही नहीं सकती ॥४३॥
दृढ़ अभ्यास शब्द से कहा जानेवाला प्रयत्ननामक जो अपना कर्म है, उसी से सिद्धि मिलती है, दूसरे से नहीं, यही सत्कर्म अपने विवेक के कारण मानों उत्पन्न होता है ॥४४॥
इन्द्रियों पर विजय पाने में समर्थ वीर पुरुष के लिए अभ्यास रूपी सूर्य के तपते रहने पर भूमि में, जल में या आकाश में ऐसी कोई इच्छित वस्तु नहीं है, जो सिद्ध नहीं हो सकती । भूमण्डल पर तथा समस्त निर्जन पर्वत की गुहाओं में अभय हेतु बन जाते हैं यानी अभ्यासी को उनसे तनिक भी भय नहीं होता । वे अभयरूप बन जाते हैं ॥४५॥

अड़सठवाँ सर्ग आधिभौतिक भ्रान्ति का निरास करके समाधि से जो आतिवाहिक भाव की स्थिति होती है, वह सत्य है।
विद्याधरी ने कहा : हे भगवन्, चूँकि दृढ़ाभ्यास नामक समाधिरूप यत्न के बिना देहादि में
(सूक्ष्मभावका भी) आविर्भाव नहीं हो सकता । आतिवाहिक भाव के बिना दूसरे सर्ग की स्थिति भी

संक्षिप्त प्रत्यक्ष से नहीं देखी जा सकती, इसलिए निर्मल परमात्मा में सर्वबोधानुकूल समाधिरूप धारणा से अपना हम प्राचीन आतिवाहिक भाव का अभ्यास पुनः करें, उसी उपाय से शिला के अन्तर्गत जगत् प्रकट होगा, जिसका मैंने आपसे वर्णन किया है ।।१॥

महाराज वसिष्ठजी ने कहा : इस तरह उस पर्वत के ऊपर उस विद्याधरी के युक्तियुक्त वचन कहने पर मैं पद्मासन लगाकर समाधि के लिए उद्यत हो गया |२॥
और उस समाधि में सम्पूर्ण बाह्य पदार्थों की कल्पना का त्याग हो जाने पर चिन्मात्र एकरूप होकर मैंने उस पूर्व-कथार्थ की आधिभौतिक देहादि की भावना और उसके संस्कारमल का भी बिल्कुल त्याग कर दिया ॥३॥
इसके अनन्तर चिदाकाशरूपता को प्राप्त होकर मैं दिव्य दृष्टि को ऐसे प्राप्त हुआ, जैसे शरत्काल में आकाश निर्मलता को प्राप्त होता है ॥४॥
इसके अनन्तर सत्य परमात्मा के दृढ़ अभ्यास से देह में मेरी आधिभौतिकता भ्रान्ति निश्चितरूप से अस्त हो गई ॥५॥
और उस समय उदय एवं अस्त से रहित, नित्य अनावृत स्वप्रकाशरूपा, अतिनिर्मल, महाचिदाकाशरूपता एक तरह से प्रकट हो गई॥६॥
इसके बाद जब मैं साक्षीरूप अपने ही निर्मल तेज से देखने लगा, तो मुझे वस्तुतः न तो वह आकाश दीख पड़ा और न वह पत्थर ही वहाँ दीख पड़ा। उस समय सब कुछ मुझे परमार्थ ही दीख पड़ा ॥७॥
उस तरह का वह परमार्थघन स्वच्छ परमतत्त्व ही भासित हो रहा है । तथा वह परमतत्त्व ही मेरा आत्मा-स्वरूप है । उसीने पत्थर की भावना से वह पत्थर देखा ॥८॥
जैसे स्वप्न में अपने घर के भीतर एक पत्थर के रूप से देखी गई विशाल शिला केवल चिदाकाशरूप ही है, वैसे
ही विशुद्ध केवल चिदाकाश ही वहाँ पत्थर शिला के रूप से स्फुरित हो रहा था ॥९॥

यदि यह व्यवहार स्वप्नरूप ही है, तो फिर वहाँ अपनी या दूसरे किसी की जाग्रतअवस्थारूपता का प्रतिभास कैसे होता है ? इस पर कहते हैं।
जैसे स्वप्न में ही, अज्ञानवश 'मैं स्वप्न से जग गया' ऐसा जान रहे किसी अन्य पुरुष के स्वप्नदृश्य पुरुषरूपता को प्राप्त हुआ स्वप्नयुक्त पुरुष स्वयं अपने को स्वरूपतः जैसा 'मैं प्रबुद्ध हूँ', ऐसा प्रतिभासित होता है, ठीक वैसा ही वह व्यवहार है ॥१०॥
स्वप्न में स्थित जिन पुरुषों का सिर कट चुका है वे स्वप्न-संसार में स्थित होकर ज्ञान के बिना क्या कर सकते हैं, ऐसे ही संसार में स्थित जीव कालवश ज्ञानप्राप्ति के बिना क्या कर सकते हैं ? अर्थात् ज्ञानप्राप्ति के पहले क्या कर सकते हैं । इसलिए स्वप्न में आहत हुए पुरुषों का जागरण के उपायभूत देह के न रहने से अगत्या यही कहना पड़ता है कि स्वप्न में ही उनकी जागरणता है ॥११॥

इसलिए मूलअज्ञानरूपी निद्रा के उच्छेद से स्वरूप का प्रतिबोध ही इस जीवका मुख्य प्रतिबोध है। इसके विपरीत तो यही कहना पड़ेगा कि स्वप्न में ही व्यर्थ जागरण का अभिमान है, यह कहते हैं।
इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, महामोहशाली (अज्ञानरूपी निद्रायुक्त) पुरुषों को जो समय

पाकर बोध होता है यानी ज्ञानरूप जागरण होता है वही उनका मुख्य प्रबोध है - जागरण है, क्योंकि ब्रह्मतत्त्व के सिवा कोई दूसरा अक्षय पदार्थ जागरण या स्वप्न में नहीं है ॥१२॥
यही कारण है कि मैंने स्वरूपबोध के पहले जिसकी आकृति शिलामय देखी थी, उस स्वच्छ चिद्घन
देखा ॥१३॥
भूतों की आदि सृष्टि में स्थित जो शुद्ध और जो पारमार्थिक ब्रह्मरूप है वही तत्त्वज्ञानियों के ध्यान से लभ्य इन सभी प्राणियों का शरीर स्थित है|१४॥
जो ब्रह्म का आत्मीय पुरातनरूप है वही भूतों का अपना पारमार्थिकरूप है वह मनोराज्य या संकल्प तुल्य ही है । उसीको इस समय मूढ़ लोग जगत के नाम से कहते हैं ॥१५॥

ठीक है, ऐसा ही सही, लेकिन वह आतिवाहिक देह कौन है, जिसके सद्भाव में सम्पूर्ण जगत् का दर्शन और चित्स्वभाव का स्फुरण होता है, उसको कहते हैं ।
वह मायाशबल ब्रह्म ही सत् कहा जाता है । उसमें चिति की जो जगत के संस्कार से युक्त अंश की सत्ता है, उसी को आतिवाहिक (सूक्ष्म) शरीर कहते हैं और उसका जो वह नित्य अपरोक्ष शुद्ध चिदंश है वही उसका स्वरूप स्फुरण है|१६॥

तब आपने यह पहले कैसे कहा है कि मन जीव का आतिवाहिक शरीर है, इस पर कहते हैं। । सृष्टि के आकार से उदित हो रहा वही चित्सत्तारूप प्रथम प्रत्यक्ष चिदाभासात्मक जीवका
दुर्बुद्धि से भूलकर शीघ्र ही जब व्यष्टिभाव को प्राप्त कर लेता है तब सर्वजनप्रत्यक्ष मन, इस नाम से कहा जाता है । इसीलिए तो हमने आपसे पहले यह कहा है कि जीव का आतिवाहिक शरीर मन है|१७॥
इस प्रकार स्वयं वही चिति का रूप अज्ञान के कारण व्यर्थ ही अन्यरूपता को प्राप्त हो गया है । समष्टिरूपसे वह योगियों को प्रत्यक्ष है, इसलिए वह योगिप्रत्यक्ष और व्यष्टिरूप से सर्वजनसाधारण को प्रत्यक्ष है, इसलिए मनःप्रत्यक्ष भी कहा गया है ॥१८॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस समय जो यह मनःप्रत्यक्ष है वह आधिभौतिक देह आदि की कल्पना द्वारा अत्यन्त असद्रूप से ही उदित हुआ है, अतः इसे आप असत् प्रत्यक्ष ही समझिये। और उस योगिप्रत्यक्ष को आप सत् यानी यथात्म्य की स्फूर्ति होने से मुख्य प्रत्यक्ष जानिये ॥१९॥

तब सभी लोगों को उस प्रत्यक्ष में परोक्षता का अनुभव तथा अन्यत्र प्रत्यक्षता का अनुभव कैसे होता है, इस पर कहते हैं। ____ अहो, परमेश्वर की यह माया विचित्र है, प्राक् प्रत्यक्ष में (साक्षी चेतन की समष्टि मन की प्रत्यक्षता में) परोक्षता हो रही है और इस अनध्यक्ष (अप्रत्यक्ष)मन में प्रत्यक्ष की कल्पना आ गई |२०॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, चित् में सर्वप्रथम स्फुरित होनेसे सूक्ष्म ही प्रत्यक्ष होता है उसी को आप सत्य और सर्वगत समझिये । यह आधिभौतिक स्थूल शरीर तो माया ही (मिथ्या ही)

है ।।२१॥
जैसे अनुभव करने पर सुवर्ण में कटकता बिलकुल नहीं है, वैसे ही सूक्ष्म शरीर में आधिभौतिकता (स्थूल शरीरता) भी वस्तुतः नहीं है ॥२२॥
हे श्रीरामजी, विचार न रहने के कारण यह जीव भ्रम में अभ्रमरूपता और अभ्रम में भ्रमरूपता प्राप्त है, यह समझता है । अहो, यह कैसी मूढ़ता है ।।२३॥
बहुत विचार कर देखने से यह आधिभौतिक स्थूल शरीर उपलब्ध नहीं होता
और आतिवाहिक -सूक्ष्म शरीर तो मोक्षपर्यन्त इस लोक और परलोक में भी समस्त व्यवहार का निर्वाहक होने से अक्षय है ॥२४॥
सूक्ष्म शरीरउपहित चिति में आधिभौतिकता की प्रथा यानी स्थूल शरीररुपता की बुद्धि मिथ्या ही ऐसे प्रादुर्भूत हुई है जैसे मरूभूमि की मृगतृष्णा में जलबुद्धि व्यर्थ ही प्रादुर्भूत होती है ॥२५॥
सूक्ष्मशरीरउपहित चिति क्रम में उत्पन्न हुई आधिभौतिकी बुद्धि यानी स्थूलबुद्धि स्थूलशरीर की दृष्टि की वश से ऐसे प्रौढ़ हो गई है, जैसे स्थाणु (हुँठ) में पुरुष बुद्धि ॥२६॥
जैसे शुक्ति में रजत, जैसे मृगतृष्णा में जल और जैसे चन्द्रमा में दो चन्द्र की बुद्धि मिथ्या है, वैसे ही सूक्ष्म शरीर में स्थूलबुद्धि भी माया ही मिथ्या है ॥२७॥
अहो, इस जीव के अविचार से उत्पन्न हुए मोह के माहात्म्य को तो जरा देखिये, उसने जो असत् है उसे सत्य और जो सत्य पदार्थ है उसे असत् बना दिया है|२८॥
वास्तव में तो योगियों की प्रत्यक्ष-भूत चिति-स्फूर्ति ही सत्य है और मानस स्पन्द तो कुछ (') है, क्योंकि दोनों लोकों का सारा व्यवहार इन्हीं दोनों से (स्फूर्ति और स्पन्दन से) सिद्ध होता है ॥२९॥

जो सर्वसाधारण को प्रत्यक्ष है, एकमात्र उसीमें सब कुछ छोड़कर योग से स्थिरता सम्पादन करनी चाहिए । केवल पामरजनों के प्रसिद्ध ऐहिक स्थूलादि के प्रत्यक्ष में नहीं, इस आशय से कहते हैं।
जो मनुष्य इस आद्य सूक्ष्म शरीर प्रत्यक्ष को छोड़कर इस स्थूल शरीर प्रत्यक्ष में सत्य बुद्धि करके स्थित है वह मानों मृगतृष्णा का जल पीकर सुख से स्थित है |३०॥

इसी तरह योगियों के अनुभवसिद्ध सर्वसाधारण जो सुख है उसी में परमपुरुषार्थरूपता जाननी चाहिए, पामरजनप्रसिद्ध में नहीं, इस आशय से कहते हैं ।
क्षणभर में ही नाश के अनुभव से तत्त्वज्ञानी महानुभाव लोग जो विषयसुख है उसको दुःखरूप ही कहते हैं तथा अकृत्रिम, अनादि,अनन्त जो सुख है उसी को वास्तविक सुख बतलाते हैं ॥३१॥

पूर्वोक्त को ही दृढ़ करने की इच्छा करते हुए फिर कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह साक्षी चेतन द्वारा आप प्रत्यक्ष विचार कीजिये तथा स्वयं अपने अनुभव से देखिये, जो सबका आदि साक्षी चित् का प्रत्यक्ष है वही वास्तविक सुख है ॥३२॥
तीनों लोक के अनुभव देनेवाले सूक्ष्मातिसूक्ष्म प्रत्यक्ष को छोड़कर जो ऐहिक स्थूल प्रत्यक्ष को ग्रहण करता है, उससे बढ़कर और कोई दूसरा बड़ा मूर्ख नहीं है।३३॥
सम्पूर्ण भूतों का जो सूक्ष्म शरीर
() प्रत्यक्ष चिति के अधीन इसकी सिद्धि होने से वह मानस स्पंद कुछ है, अतः उसकी प्रत्यक्षचितिसमसत्ता नहीं है, इसलिए वस्तुतः वह भी मिथ्या ही है यह तात्पर्य है ।

है वही वास्तव में सत् है । इसमें जो स्थूलशरीर की प्राप्ति है वह असत्य पिशाचिका ही है ॥३४॥
__जहाँ मिथ्या संकल्पमय का जन्म ही दुर्लभ है वहाँ उसकी सत्ता तो अत्यन्त दुर्लभ है ही, फिर
उस असत् पदार्थ में अर्थक्रिया की सामर्थ्य तो उससे भी और बहुत दूर है, यह कहते हैं।
जो अनुत्पन्न और संकल्पमय है वह प्रत्यक्ष कैसे हो सकता है तथा जो स्वयं ही सत् नहीं है वह कार्यकारी कैसे हो सकता है ? ॥३५॥

नेत्र आदि प्रमाण से सिद्ध हुए प्रपंच (जगत्) का आप कैसे अपलाप करते हैं, इस पर कहते हैं।
जबकि प्रत्यक्ष साधक चक्षु आदि इन्द्रियाँ ही योगियों की दृष्टि में असत् हैं तब फिर उनसे सिद्ध अन्य पदार्थ क्या सत् हो सकते हैं ? क्योंकि जिस वस्तु की सिद्धि असत् से की जाती है वह कहाँ तक सत् होती है ? कहने का तात्पर्य यह है कि असत् से सिद्ध हुए पदार्थ की सत्ता कहीं पर भी देखने में नहीं आती ॥३६॥

जब साक्षात् अर्थों की साधक चक्षु आदि इन्द्रियों की ऐसी दशा है, तब भला तन्मूलक अनुमान आदि प्रमाणों के विषय में क्या पूछना ? यह कहते हैं।
जब प्रत्यक्ष में ही भावत्व नष्ट हैं यानी जब प्रत्यक्ष की ही सत्ता सिद्ध नहीं है तब उसके अधीन अनुमान आदि प्रमाणों की कहाँ गति है ? जहाँ बड़े-बड़े हाथी बह जाते हैं वहाँ भेड़ों की क्या कथा है ? ॥३७॥
इसलिए जो कुछ हमने कहा है उसका स्फूरित यही है कि प्रमाणसिद्ध दृश्य प्रपंच कहीं भी नहीं है । जो यह सद्रप एक 'अस्तीव' (है-जैसा) भासित हो रहा है वह सैंधव (नमक) के टुकड़े के समान चिद्घन ब्रह्म ही है ॥३८॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे स्वप्न में पर्वत देखनेवाले का प्रसिद्ध स्वप्न उस समय भी शून्यरूप ही है, क्योंकि उसी घर और उसी समय में जाग रहे या सो रहे किसी अन्य पुरुष को वह पर्वत नहीं है, वैसे ही शिला की भावना से युक्त हम दोनों को यह दृश्य भी शिला चिद्रूप ही है ।।३९॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, यह पर्वत, यह आकाश, यह जगत् और यह मैं-इत्यादि सब कुछ चिन्मय आत्मा ही चिदाकाशरूप से स्वयं अपने स्वरूप में भासता है ॥४०॥
इस तरह सब कुछ चिन्मय आत्मा ही भासता है, कोई दूसरा नहीं, यह प्रबुद्धात्मा ही देखता है, अप्रबुद्धात्मा कभी नहीं देखता । हे श्रीरामजी, महाभारत आदि कथा का अर्थज्ञान सुननेवाले को ही होता है, जो कथा नहीं सुनता उसको उसका अर्थज्ञान भी कभी नहीं होता॥४१॥
अप्रबुद्ध को (अज्ञानी को) ही यह जगत् की भ्रान्ति सत्यस्वरूपता को प्राप्त है । हे श्रीरामजी, मदिरा पीकर मतवाले बने हुए पुरुष को ही सुस्थिर ये वृक्ष तथा पर्वत आदि नाचते दिखाई देते हैं ॥४२॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, जो लोग योगिप्रत्यक्ष सर्वत्र अप्रतिहत, एकबोधरूप, पूर्णानन्दैकरस चित्स्वरूप का बोध करके भी बाधित हुए उस चक्षुः आदि अन्य प्रत्यक्ष का-तुच्छ होते हुए भी प्रमाणरूप से आश्रय लेते हैं वे मूढ़ आत्मवंचक तृण के समान नगण्य हैं, उनसे मेरा कुछ भी प्रयोजन नहीं है ॥४३॥

अड़सठवाँ सर्ग समाप्त

उनहत्तरवाँ सर्ग शिला की सृष्टि के अन्दर प्रवेश और वहाँ के ब्रह्मा का दर्शन तथा
__ सत्कारपूर्वक बैठाये गये वसिष्ठमुनि से ब्रह्माजी का सम्भाषण। शिला के पेट में जगत् की संभावनार्थ उसकी सत्ता एवं स्फूर्ति देने वाले अधिष्ठानभूत ब्रह्म को दिखलाते हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, जिसके समस्त जगत् एक तरह के अवयव-से हैं, ऐसे सूर्य आदि ज्योतियों से अगम्य तथा चक्षु आदि इन्द्रियों का अविषय परब्रह्म ही दृश्य-सा बनकर स्थित है, वह निरामय परब्रह्म समाधि की दिव्यदृष्टि से दीख पड़ता है (यह जगत् परब्रह्म की ज्योति से ही प्रकाशित हो रहा है,अतः जगत् भी वास्तव में निर्विकार ब्रह्मस्वरूप ही है ।) ॥१॥
पर्वत, नदियाँ, झरने तथा लोकलोकान्तर आदि के जितने भ्रम हैं वे सब उसी ब्रह्म में दीख पड़ते हैं । ये महाकाशरूपी उत्कृष्ट दर्पण में प्रतिबिम्बित हैं ॥२॥
श्रीरामजी, तदनन्तर अबाध गतिवाली वह विद्याधरी उस शिला के पेट में स्थित जगत् में प्रविष्ट हो गई, संकल्परूप मैं भी उसके साथ उसके भीतर प्रविष्ट हो गया ॥३॥
हे श्रीरामजी, तदनन्तर उद्यमशील तथा परम शोभावाली वह विद्याधरी वहाँके ब्रह्मलोक में जाकर ब्रह्माजी के सम्मुख बैठ गई और बैठकर मुझसे कहने लगी-'हे मुनिश्रेष्ठ, ये मेरे पति हैं, ये मेरी रक्षा करते हैं, विवाह के लिए इन्होंने ही मनसे मेरा उत्पादन किया था, यद्यपि अब ये पुरुष बूढ़े हो गये हैं और मैं भी बूढ़ी हो गई हूँ, तथापि आजतक मेरे साथ विवाह नहीं किया, इसीसे अब मुझे वैराग्य हो गया है, इन्हें भी वैराग्य आ गया है, ये उस परम पद में जाने की इच्छा रखते हैं, जहाँ न तो कोई द्रष्टता है, न दृश्यत्व है और न शून्यत्व ही है ।' श्रीरामजी, वह विद्याधरी जब तक यह मुझसे कह रही थी, तब तक इस जगत् में महाप्रलयकाल समीप आ रहा था । फिर उस विद्याधरी ने कहना आरम्भ किया-भगवन्, अभी भी ये अपने ध्यान से विचलित नहीं होते, पर्वत के सदृश अपनी मुनिवृत्ति से मानों ये अचल पर्वत ही लगते हैं ॥४-८॥
हे मुनीश्वर, इसलिए मुझे और इन्हें भी बोध देकर उस परब्रह्म के मार्ग में लगाने की कृपा कीजिये, जो वैज्ञानिक प्रलयतक के सारे संसारों का मूलभूत कारण है ॥९॥
हे श्रीरामजी, उस विद्याधरी ने मुझसे वैसा कहकर फिर उस ब्रह्माजी को जगाने के लिए कहने लगी : हे स्वामिन्, आज अपने इस घर में ये सब मुनियों के श्रेष्ठ महाराज वसिष्ठजी पधारे हैं, ये मुनि दूसरे जगद्रूप घर में रहनेवाले ब्रह्माजी के पुत्र हैं । हे नाथ, गृहस्थ पुरुषों के घर में होनेवाली समुचित पूजा से अपने घर पर पधारे हुए इनका सत्कार कीजिए ॥१०,११॥
हे स्वामिन्, आप यह जानिये कि ये मुनिश्रेष्ठ पूज्य हैं, इसलिए अर्घ्य, पाद्य आदि से इनकी पूजा कीजिये । जो बड़े-बड़े आपके सदृश महात्मा है, उन्हें उत्तम पूजा से प्राप्त होनेवाला महाफल ही रुचता है ॥१२॥
श्रीरामजी, जब उस विद्याधरी ने वैसा कहा, तब

महामेधावी वह मुनि समाधि से समुद्र में आवर्त के समान उठे, वे अपनी आत्मा को पहचानने के निमित्त द्रवीभूत हो गये ॥१३॥

218987 तदनन्तर धीरे से उस नीतिज्ञ विद्वान ने अपने नेत्र उस तरह खोले, जैसे मधुमास (वसन्त) शिशिर में शान्त भूमिपर पुष्परूपी अपनी आँखें खोलता है |१४॥
218988 बाद में धीरे-धीरे उसके वे समस्त हाथ, पैर आदि अंग-अपने-अपने ज्ञान को ऐसे प्रकट करने लगे यानी अपनी-अपनी चेतना से युक्त ऐसे होने लगे, जैसे वसन्त सम्बन्धी पल्लव नवीन रस को प्रकट करते हैं यानी नवीन रस से युक्त होने लगते हैं ॥१५॥
218989 अनन्तर, देव, सिद्ध और अप्सराएँ चारों तरफ से ऐसे आ धमकी, जैसे प्रातःकाल में खिले हुए कमलों से युक्त सरोवर में चंचल हंसपंक्तियाँ ॥१६॥
218990 श्रीरामजी, उस ब्रह्मा ने सामने उपस्थित हमको और विलासिनी उस रमणी को देखा। देखने के बाद उन्होंने यह वचन कहा । उनका वचन ॐकार पूर्वक स्वरोच्चार के कारण बड़ा ही रम्य लगता था ॥१७॥
218991 शिलोदर जगत् के ब्रह्माजी ने कहा : हे हाथ में आँवले के सदृश असार संसार के तत्त्व को जाननेवाले, हे ज्ञानरूपी अमृत बरसाने वाले महामेघ, हे मुने आपका स्वागत हो॥१८॥
218992 हे मुने, आप इस अतिदूरातिदूरवर्ती स्थान में पधारे हैं, अतः लम्बे मार्ग के कारण खूब थक गये होंगे, आप इस आसन पर बिराजिए ।।१९॥
218993 श्रीरामजी, उस जगत् के ब्रह्माजी के वैसा कहने पर 'हे भगवन्, आपका अभिवादन करता हूँ' यों कहते हुए मैं नेत्र के इशारे से दर्शित मणिमय आसन पर बैठ गया ॥२०॥
218994 अनन्तर देवता, ऋषि, गन्धर्व, मुनि, विद्याधर आदि द्वारा गायी गई उनकी स्तुतियाँ आरम्भ हुई, फिर पूजा हुई और फिर नमस्कार हुए । अनन्तर यथायोग्य परस्पर व्यवहार की नीति सम्पन्न हुई ।।२१॥
218995 अनन्तर एक मुहूर्तमात्र में देव, गन्धर्व आदि भूतगणों के द्वारा वाणी से किया गया प्रणाम समारोह जब शान्त हो गया, तब मैंने उन ब्रह्माजी से कहा ।।२२॥
218996 हे भूतभव्य के स्वामिन्, यह विद्याधरी यत्नपूर्वक मेरे पास आकर कहती है कि तुम हम लोंगों को बोध वचनों से उपदेश दो । क्या उसका यह कहना उचित है या अनुचित ? ॥२३॥
218997 हे देव, आप सब प्राणियों के स्वामी हैं समस्त ज्ञानों के पारंगत हैं, अतः यह काममुग्धा स्त्री क्या कह रही है ? इसे हे जगत्पते कहिए ॥२४॥
218998 हे देव, आपने अपनी भार्या बनाने के निमित्त इसे क्यों उत्पन्न किया ? उत्पन्न करके क्यों अपनी पत्नी नहीं बनायी, फिर यहाँ उसको वैराग्य की ओर क्यों ले गये ? ॥२५॥
218999
219000 आपका आशय ठीक है कि यद्यपि मैं और यह दोनों उपदेश के लिए योग्य नहीं है, तथापि इसने अपनी ही वासना से मुझे अज्ञानी और अपना उपदेशाधिकार समझकर आपसे उपदेशार्थ प्रार्थना की है, तथा यद्यपि मैंने इसके जन्ममात्र का सम्पादन किया है। तथापि ''पत्नी बनाने के लिए मैं उत्पादित की गई हूँ, मैं इनकी भार्या हूँ' इत्यादि भी अपनी वासना से ही इसने समझ रक्खा है, इसलिए वासनामात्ररूप होने के कारण अब मैं जब विदेह कैवल्य को प्राप्त करूँगा, तब उसके साथ-साथ स्वकल्पित प्रपंच का भी तत्काल ही प्रलय हो जायेगा, यों विस्तार के साथ उत्तर देने की इच्छा से कहते हैं।
219001
219002 अन्य जगत् के ब्रह्माजी ने कहा : हे मुने, आप सुनिये, मैं जैसा वृत्तान्त है, वैसा ही आपसे कहता हूँ, क्योंकि सज्जनों के सम्मुख जैसी घटना घटी हो, उसे अवश्य पूरी तरह कहनी ही चाहिए ॥२६॥
219003 __ सबसे पहले उपोद्घातसंगति से 'अप्रतिहत ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य और धर्म-ये चारों जगदीश्वर के साथ-साथ ही सिद्ध है' इस पुराणप्रसिद्धि के अनुसार अपनी उत्पत्ति के सम्बन्ध में तात्त्विक परिज्ञान बतलाने के लिए तथा अपनी उत्पत्ति का स्वरूप बतलाने के लिए कहते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी, ऐसी एक कोई मुख्य वस्तु है, जो अज, शान्त, अजर तथा त्रिकाल में बाधित नहीं होने वाली है । इसी का नाम चिति है । इस चिति के एक मात्र प्रकाशनस्वरूप से मैं उत्पन्न (आविर्भूत) हुआ हूँ ॥२७॥
219004
219005 उक्त तत्त्वज्ञान से बाधित अपनी उत्पत्ति और अपना नाम आपके लिए कैसे सिद्ध हो सकता है, इस पर कहते हैं। ___ भद्र, मैं चिदाकाशरूप ही हूँ, सदा अपने ही स्वरूप में स्थित हूँ, और व्यवहार करनेवाली प्रजा के सर्ग के उत्पन्न होकर स्थित हो जानेपर उनकी दृष्टि से मेरा नाम स्वयंभू होता है ॥२८॥
219006 तात्त्विक दृष्टि से तो न मैं उत्पन्न हुआ हूँ और न कुछ देखता ही हूँ| सभी प्रकार के आवरणों से निर्मुक्त होकर चिदाकाशस्वरूप मैं चिदाकाश में ही स्थित हूँ ॥२९॥
219007
219008 तब हम दोनों तत्त्वज्ञानियों का परस्पर जो प्रश्नोत्तरादि व्यवहार हो रहा है, वह कैसा है, इस पर कहते हैं।
219009 भद्र, जो यह तुम, मेरे आगे हो और तुम्हारे आगे मैं हूँ, तथा यह जो अपना परस्पर प्रश्नोत्तररूप संभाषण है, वह तो उस तरह का है, जिस तरह का कि एक ही समुद्र में एक तरंग के आगे दूसरा तरंग हो और वही एक समुद्र तरंगों द्वारा परस्पर आघातों से ध्वनि करता हो, यह मेरा सिद्धान्त है|३०॥
219010 भद्र, इस प्रकार समुद्र से जनित तरंगों के सदृश थोड़ी मात्रा में कल्पित अपनी और दूसरे की दृष्टि से देखे जानेवाले भेदरूप तथा समयवश अपने स्वरूप के थोड़े से विस्मरण के कारण अस्वच्छस्वरूप हुए चिदाभासरूपी मुझमें जो स्वभाव से 'मैं और मेरी' वह वासना ही इस कुमारी को और तुम्हें अन्य-सी भासती है, परन्तु मुझको तो अनन्य ही भासती है, वह वासना हम दोनों पुरुषों की दृष्टि से उदित है और उदित नहीं भी है ॥३१,३२॥
219011
219012 अपनी दृष्टि से आप कैसे हैं, इस पर कहते हैं।
219013 भद्र, मैं तो अविनाशी सत्तावाला हूँ, क्योंकि मैं कभी उत्पन्न नहीं हुआ हूँ, आत्मरूप मैं अपने स्वरूप में स्थित हूँ । स्वभाव से ही मेरा आकार अविनाशी है, मैं स्वात्माराम तथा स्वयं प्रभु हूँ॥३३॥
219014
219015 जब आप ऐसे विशुद्ध हैं, तब यह कैसे उत्पन्न हुई और असल में यह है क्या ? इस पर कहते हैं।
219016
219017 हे वसिष्ठजी, उक्त विशुद्धस्वरूप मुझको पूर्वपूर्व के अहंकार के संस्कार से उत्पन्न स्मृति जैसी जो अहंभ्रान्ति, जगत्स्थिति और वासना हुई, उसकी अधिष्ठात्री देवता ही यह शरीररूप होकर स्थित है ॥३४॥
219018 भद्र, यह वासना की अधिष्ठात्री देवी ही बैठी है, न तो यह मेरी गृहिणी है
219019 और न गृहिणी के निमित्त से इसका मैंने उत्पादन ही किया है ॥३५॥
219020 तब यह आपको अपना पति क्यों कहती है, इसपर कहते हैं। चूँकि यही भीतर की समस्त जगत् की वासना है, इसलिए अपनी वासना के आवेशवश से यह
219021 प्राप्त कर निरर्थक ही अत्यन्त दुःख को प्राप्त हो गई है ॥३६॥
219022
219023 उनहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
219024 सत्तरवाँ सर्ग वासना देवी के वैराग्य के कारण का और जगत् के प्रलय एवं मिथ्या विभ्रमरूपत्व का वर्णन।
219025 आपने इसका पत्नी के निमित्त निर्माण क्यों किया, इस प्रश्न का उत्तर देकर अब इसको वैराग्य की ओर क्यों ले गये, इस प्रश्न का उत्तर देने के लिए आरम्भ करते हैं।
219026 अन्य जगत् के ब्रह्माजी ने कहा : हे वसिष्ठजी, मैंने अपने संकल्प से कल्पित दो परार्ध वर्ष आयु के बिता दिये, अब चित्ताकाशरूप मैं सबसे ऊँची निरतिशयानन्दात्मक ब्रह्माकाशरूप कैवल्यस्थिति लेने की इच्छा कर रहा हूँ, इस कारण से मेरी वासना से बने इस जगत् में नित्य, नैमित्तिक, दैनंदिन और आत्यन्तिक-ये चारों तरह के प्रलय भी उपस्थित हो गये हैं ॥१॥
219027 हे मुनीन्द्र, इस महाप्रलय काल में अब इसका मूलोच्छेद कर अपनी सत्ता से गिराने के लिए मैंने
219028 आरम्भ किया है, इसलिए इसे वैराग्य हो गया है यानी यह विनाशोन्मुख हो गई है ।।२॥
219029
219030 उसमें युक्ति बतलाते हैं।
219031 यह मैं जब कि चित्ताकाशस्वरूप का त्याग कर आद्य चिदाकाशरूप हो रहा हूँ, तब महाप्रलय का स्वरूप और वासना का विनाश निश्चित है ।।३॥

219032 इसीलिए यह विरक्त होकर मेरे मार्ग की ओर दौड़ रही है, ऐसा उदारबुद्धि कौन जीव है, जो अपने जनक के पीछे दौड़ता न हो ॥४॥
219033 भद्र, आज ही यहाँ कलिका समाप्तिकाल और चतुर्युगी का विनाश उपस्थित है एवं मनु, इन्द्र, देव आदि प्रजा का भी यह विनाश आ गया है ॥५॥
219034

219035 चारों प्रकार के प्रलय आज एक ही साथ प्राप्त हैं - यह कहते हैं।
219036 आज ही मेरे कल्प का विनाश है, महाकल्प का भी विनाश आज ही है, वासनाविनाश आज ही है और आज ही देहाकाश का विनाश है ॥६॥
219037 हे ब्रह्मन्, इसीलिए आत्मदर्शन आदि कारणों को लेकर ही यह विद्याधरीरूप वासना विनाश की ओर जाने के लिए उद्यत हुई है । तालाब के सूख
219038

219039

219040 जाने पर गन्धलेखा कहाँ स्थित रह सकती है ? ॥७॥
219041 __अपने विनाश के कारण आत्मदर्शन में इसकी इच्छा क्यों हुई, इस प्रश्न का उत्तर - उसका
219042 वैसा स्वभाव ही है, यह-युक्तिपूर्वक कहते हैं। ___ भद्र, जैसे जड़ समुद्रलेखा से चंचल लहरी उत्पन्न होती है, वैसे ही वासना से भी अपने विनाश की हेतु आत्मदर्शन की इच्छा यों ही स्वभाववश उत्पन्न होती है, उसमें दूसरा कोई भी बाहरी कारण नहीं है ॥८॥
219043 केवल अभिमान ही जिसका शरीर है, ऐसी इस वासना को स्वभाव से स्वयं ही आत्मदर्शन की इच्छा उत्पन्न होती है ॥९॥
219044

219045 तब इसने हम लोगों का जो ब्रह्माण्ड देखा, उसमें क्या कारण है, इस पर कहते हैं।
219046 आत्मा के दर्शन के लिए किये गये धारणाभ्यासरूप योग का फल अन्यान्य ब्रह्माण्ड में गमन आदि सिद्धि है ही, इसलिए उसकी परीक्षा करने की इच्छा ही वहाँ जाने में कारण हुई । वहाँ जाकर इसने आपका वह सर्ग देखा, जिसमें धर्मादि के अनुष्ठान में व्यग्र एवं निरर्गल प्रजा रहती है ।।१०॥
219047

219048 पूर्वोक्त शिला का दर्शन भी इसको उसी सिद्धि के बल से हुआ, यह कहते हैं।
219049 आकाश में विचरण करने में तत्पर इस विद्याधरी ने अपने जगत् की आधारभूत पर्वत के शिखर की शिला भी उसी सिद्धि की सामर्थ्य से देखी, जो कि हम लोगों की दृष्टि से केवल आकाशरूप ही है ।।११॥
219050 हम लोगों के अनेक जगद्रप पदार्थों के अन्दर- जिस जगद्रूप पर्वत के ऊपर यह जगत् है और जिसमें उक्त पत्थर की शिलारूपता है-ऐसे-ऐसे अनेक दूसरे भी जगत् हैं ॥१२॥
219051 परन्तु हम लोग चूँकि भेददृष्टि में यानी व्युत्थानदशा में बैठे हैं, इसलिए उनको नहीं देखते, परन्तु समाधि से बोध के साथ एकरूप होकर योगदृष्टि से देखने से देख सकते हैं ॥१३॥
219052 भद्र, घट में, पट में, दीवार में, आकाश में, वायु में, जल में, तेज में, सर्वत्र-सभी जगह, शिलोदर के सदृश, अनेक जगत् विद्यमान हैं ॥१४॥
219053 जगत् नाम की तो एक निरर्थक भ्रान्ति ही है, और वह है ठीक स्वप्ननगर के जैसी । यह जगत् की माया भी मिथ्या है, इसलिए मिथ्या भ्रमका अस्तित्व ही कहाँ रहा ? यदि उसका अस्तित्व है, तो वह अधिष्ठान चितिरूप होकर कुछ और ही है, न कि प्रतीयमान जड़रूप ॥१५॥
219054 यह माया भ्रान्तिरूप परिज्ञात होकर जिनकी दृष्टि में चिदाकाशरूप बन जाती है, उनके लिए तो वह सदा के लिए चली ही गई समझनी चाहिए और बाकी जो लोग बच गये, उनको तो भ्रम के ही पात्र समझ लीजिए ॥१६॥
219055

219056 __ अथ 'किमिदं भूतभव्येश०' इत्यादि से अपने पास आने की सामर्थ्य में जो हेतु पूछा, उसका उत्तर कहते हैं।
219057 हे मुने, अब आप यह सुनिये कि आपके पास यह किस कारण से आयी । बात ऐसी है पूर्वोक्त वैराग्यप्राप्ति के अनन्तर अपने विरागवश से इसको आत्मीय यानी अभीष्ट आत्मज्ञान की अनुकूल गुरूपसदन, श्रवण, मनन आदि की इच्छा उत्पन्न हुई । और उसे आपके उपदेश से
219058

219059 सिद्ध करने की इच्छा रखकर इसने दूसरे (पूर्वोक्त जगत्सृष्टि के दर्शन में हेतुभूत धारणा से भिन्न) खेचरसिद्धि, ब्रह्माण्डान्तर में गमन आदि सिद्धियों की हेतुभूत चूडालाख्यायिका में वर्णित धारणाओं के अभ्यास से आपके संकल्प से कल्पित आपका समाधिस्थान जानकर वहाँ यह पहुँच गई और पहुँचकर अदृश्य होते हुए भी आपको इसने देख लिया ॥१७॥
219060 हे मुने, वर्णित रीति से जीवचिति की शक्तिरूप अविद्या ऐन्द्रजालिक माया के सदृश चारों ओर फैली हुई है
219061 और ब्राह्मी मायाशक्ति, जो आदि एवं अन्त से शुन्य है, इसी प्रकार चारों ओर फैली हुई है, वह विद्यारूप है, क्योंकि उसमें आवरणशक्ति न रहने के कारण वह निरामय है ॥१८॥
219062 हे मुनिवर, यहाँ कोई भी कार्य कभी न तो उत्पन्न होते हैं और न नष्ट ही होते हैं, केवल चिति ही दृश्य सी, काल-सी एवं क्रिया-सी प्रकाशित होकर तपती है ॥१९॥
219063 भद्र, ये जो देश, काल, क्रिया, द्रव्य, मन, बुद्धि आदि हैं, वे सबके-सब केवल चितिरूपी शिला की प्रतिकृतियाँ हैं, अतः उनका न उदय है और न अस्त ही है, यह आप जानिये ॥२०॥
219064 शिला की आकृति धारण कर रही यह चिति ही स्थित है, इसी चिति के समस्त जगत् ऐसे अंग हैं, जैसे वायु के स्पन्दन ॥२१॥
219065

219066 चिति का यह जो उलटा ज्ञान होता है, उसमें चितिस्वभावका परिज्ञान न होना ही कारण है, यह कहते हैं।
219067 विज्ञानघन आत्मा को जगत् समझना चिति का ही कार्य है । स्वयं अनादि एवं अनन्त होती हुई भी असली चित्स्वभाव के अपरिज्ञान से देश-वस्तु से जनित परिच्छिन्न भाव को भी प्राप्त चिति ही हो जाती है ।।२२॥
219068 यह जो चितिरूपा शिला है, वह वास्तव में आदि-अन्त से रहित होती हुई भी भ्रम से आदि-अन्त से युक्त बन जाती है और निराकार होती हुई भी साकार होकर जगत्-रूप अंगों से युक्त बनकर स्थित हो जाती है |२३॥
219069 जैसे स्वप्न में चिति अपने ही आकाशवत् निर्मल स्वरूप को नगररूप समझ लेती है, वैसे ही इस जाग्रत-काल में भी चिति पाषाण को अपना जगत्-रूप अंग समझ लेती है ॥२४॥
219070

219071 जाग्रत में भी स्वप्न के तुल्य बाध की समानता दिखलाते हैं।
219072 भद्र, यहाँ न नदियाँ बहती हैं, न नक्षत्रचक्र घूमता है, न अर्थों का परिणाम हो रहा है, किन्तु अपने भीतर केवल चितिरूप आकाश ही प्रकाशित हो रहा है ॥२५॥
219073 जैसे जल में विद्यमान दूसरा जल यानी समुद्र में विद्यमान तरंग आदि पृथक् स्वरूप का नहीं होता, वैसे ही संविदाकाश में प्रतीत महाकल्प और कल्प के अन्त की संवित् भी पृथक् स्वरूप की नहीं हो सकती ॥२६॥
219074

219075 ऐसी परिस्थिति में अध्यारोपदृष्टि से देखने पर अनन्त जगत् सदा सर्वत्र चिति सत्ता से विद्यमान हैं, थोड़ा-सा भी इनका अपलाप नहीं किया जा सकता और अपवाददृष्टि से देखने पर तो चिति के स्वरूप से भिन्न कोई वस्तु कहीं पर भी समर्थित नहीं हो सकती, यह बात हुई, यह कहते हैं।
219076

219077 जैसे महाकाश के भीतर दूसरे-दूसरे घटादि आकाश महाकाश की सत्ता से विद्यमान हैं और स्वतः अलग विद्यमान नहीं हैं वैसे ही ये जगत स्वतः शून्य रूप होते हुए भी चिति की सत्ता से विद्यमान है और अपनी सत्ता से अविद्यमान भी हैं ॥२७॥
219078 हे वसिष्ठमुने, अब आप अपने भुवन में चले जाइए, और वहाँ एकान्त में कल्पित अपने पूर्व के आसन पर समाधि लगाकर विक्षेप-रहित सुख का अनुभव कीजिये, ये मेरे कल्पित बुद्धि आदि जगत् के पदार्थ भी प्रलय प्राप्त कर परम अव्यक्त की ओर चले जायें । हम

लोग भी हिरण्यगर्भ की उपाधिभूत मूल अज्ञान का बाधकर कैवल्यपद में जा रहे हैं ॥२८॥

सत्तरवाँ सर्ग समाप्त

इकहत्तरवाँ सर्ग कल्पना के कारणभूत ब्रह्माजी के संकल्प का ज्यों-ज्यों विनाश होता गया,
त्यों-त्यों उनके कल्पित समस्त पदार्थों का प्रलय भी हो गया, यह वर्णन । महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामभद्र, ऐसा मुझसे कहकर भगवान् ब्रह्माजी, ब्रह्मलोक में रहनेवाले समस्त जनों के साथ, पहले पद्मासन लगाकर बैठ गये और फिर कभी न टूटनेवाली समाधि में तत्पर हो गये ॥१॥
भद्र, ओंकार की उत्तरार्धभूत जो आधी मात्रा है, उसमें विद्यमान नाद, बिन्दु आदि भागों में क्रमशः उन्होंने अपने चित्त का लय किया, इससे उनकी जितनी वासनाएँ थीं, वे सब विलीन हो गई, जबकि उनकी समस्त वासनाएँ विनष्ट हो गई, तब वे ऐसे मालूम पड़ने लगे, जैसे चित्र में उनका आकार चित्रित किया गया हो यानी उस समय उनके आकार में तनिक भी चंचलता नहीं थी॥२॥
यह विद्याधरी भी ब्रह्माजी का अनुसरणकर ध्यानमग्न हो गई और फिर स्मरणहेतु समस्त बीजभूत संस्कारों से रहित होकर शान्तस्वभाव हो आकाशरूपिणी हो गई ॥३॥

यह उनका भीतरी रहस्य आपने कैसे जाना, इस प्रश्न पर कहते हैं।
श्रीरामजी, स्थूल, सूक्ष्म कारणरूप अर्थो के साथ प्रणव की मात्राओं के विलय क्रम से वासना संकल्पशून्य होकर जब ब्रह्माजी उत्तरोत्तर सूक्ष्मभाव को प्राप्त होने लगे, तब मैं भी समाधि से सर्वत्र व्यापक असीम चिदाकाशरूप बन गया और ब्रह्माजी की उस तरह की स्थिति साक्षात् देखने लगा ॥४॥
ब्रह्माजी का संकल्प धीरे-धीरे ज्यों-ज्यों उस क्षण से लेकर नीरस होता गया, त्यों त्यों तत्क्षण में ही पर्वत, द्वीप एवं समुद्रों से युक्त पृथ्वी की तृण, गुल्म, लता, धान आदि की उत्पादन-सामर्थ्य एवं सभी जल आदि की अपनी अपनी सामर्थ्य विनाश की ओर जाने लगी ॥५,६॥

अंगों में नीरसता हो जाती है, वैसे ही विराट् पुरुष के संकल्प के उपसंहार में विराट् शरीर के अवयव पृथ्वी आदि में भी नीरसता हो जाती है, यह जानना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
पृथ्वी विराट् आत्मा के स्वरूप की एकदेशता ही धारण करती है, यानी पृथ्वी विराट् आत्मा की

अंग है, इसलिए जब विराट् आत्मा के संवेदन का उपसंहार हो गया, तब पृथ्वी अचेतन तथा नीरस होकर चारों ओर से ऐसे जर्जर हो गई, जैसे मार्गशीर्ष के अन्त में बेली जरा से अविधुर-भाव को (जर्जरभाव को) प्राप्त होती है ॥७,८॥

आशयस्थ दृष्टान्त को प्रकट करते हैं।
जैसे हम लोगों के अंग संवेदना के उपसंहार में नीरस हो जाते हैं, वैसे ही ब्रह्माजी की अंगभूत पृथ्वी संवेदन के उपसंहार में नीरस हो गई ॥९॥

किस-किस प्रकार से पृथ्वी जर्जर हुई, इसे बतलाते हैं।
पहले तो वह पृथ्वी एक साथ अनेक बड़े-बड़े उत्पातों के भार से आक्रान्त हो गई, फिर उसमें पापरूपी अंगारों से परितप्त नरकों की ओर प्रवृत्तिशील मनुष्य होने लगे ॥१०॥
आकाश के अकाण्डताण्डव, राजाओं एवं चोरों के उपद्रवों से जनित दीनता तथा दरिद्रता से उसका सारा वैभव मिट्टी में मिल गया। उसमें समस्त स्त्रियाँ अपने सतीत्व से भ्रष्ट हो गई और मनुष्यों की सारी मर्यादा नष्ट हो गई॥११॥
उस समय उस पृथ्वी में धूलि के सदृश मन्द नीहार एलं धूलि से सूर्य भी धुंधला हो गया ।शीत-उष्ण आदि द्वन्द्वों का निराकरण करने में महामूर्ख अतएव महादुःखी व्यसनी एवं व्याधियों से पीड़ितजनों से वह आक्रान्त हो गई ।।१२॥
उसमें अग्निदाह, जल के पुर एवं युद्धों से मण्डल के मण्डल छिन्न-भिन्न हो गये । तथा वह अतिवृष्टि व अनावृष्टि से कष्टपूर्वक जीवनयापन के व्यापारों से पामर हुए मनुष्यों से भर गई।१३॥
अशंकित महान् उत्पातों से उस समय वहाँ पर्वत, नगर अपने आप गिरने लगे, बच्चों के, श्रोत्रिय ब्राह्मणों के, मुनियों के, आर्यों के एवं गुणीजनों के विनाश से लोग रुदन करने लगे ॥१४॥
जल की दुर्लभता के कारण स्थलियों के बीच में निःशंक वहाँ जहाँ तहाँ अगाध कूप लोंगो ने खन दिये थे । वर्णसंकरों के निमित्त नारियों में वहाँ साधारणजन, एवं राजा आदि सब गोत्रादि का विचार किये बिना ही विवाह में आसक्त होने लग गये ॥१५॥
भद्र, उस समय वहाँ सम्पूर्ण मनुष्य धान आदि के क्रय-विक्रय आदि व्यवहार से ही अपना निर्वाह करने लग गये, चौमुहानियों पर शुल्क ही जीवन-साधन बन गया, स्त्रियों का जीवन-साधन केश (जननेन्द्रिय) ही हो गये, और कर ही राजाओं का उपजीव्य (जीवन-साधन) बन गया अथवा अपने अपने वर्ण और आश्रम के उचित व्यवहारों का अतिक्रमण ही सभी मनुष्यों का व्यसन बन गया चौराहों पर सियार ही क्रन्दन करने लगे, स्त्रियों का केशविन्यास ही व्यसन बन गया, समस्त राजे वेश्या, नर्तकी आदि में ही अपना समय निकालने लगे ॥१६॥
जनों के आचरण दुःखरूप शूलरोग से आक्रान्त हो गये, समस्त प्रजा शीत-उष्ण आदि द्वन्द्वों से आक्रान्त हो गई, अधर्मरूप शूलरोगवाली स्त्रियाँ बन गई और राजवर्ग मद्य आदि के पान में ही निरत हो गया ॥१७॥
सारी पृथ्वी अधर्मरूपी शूलरोग से त्रस्त जनों से चारों
ओर व्याप्त तथा सैकड़ों कुशास्त्रों से यानी वेदबाह्य विचारों से रोगपीड़ित होकर क्रन्दन करने लग गई । उस समय वहाँ चोर आदि दुर्जन ही धनों से पूर्ण हो गये और सज्जन अनेकविध विपत्तियों से

घिर गये॥१८॥
उस समय अनार्यही समस्त पृथ्वी के रक्षक बन गये, पण्डितगण अनार्यों द्वारा विताडित होने लगे, सारी भूमि में लोभ, मोह, भय, द्वेष, राग और रोगरूप धूलि उड़ने लगी।।१९॥
श्रीरामजी, क्या कहा जाय, सारी पृथ्वी परधर्म में प्रवृत्त पुरुषों से व्याप्त हो गई, उसमें धर्मोपदेशक ब्राह्मण क्रोध से आक्रान्त हो गये और निरन्तर दूसरों को दुःख देने में (रुलाने में) तत्पर असीम दुष्टजनों का उत्थान हो गया अर्थात् उस समय पृथ्वी में सभी पुरुष अपना अपना धर्म-कर्म छोड़कर दूसरों के धर्म-कर्मों में प्रवृत्त हो गये, स्वधर्म का उपदेश देनेवाले सज्जन पुरुष क्रोध से आक्रान्त हो गये तथा साधारण पामर पुरुष निरन्तर दूसरों को रुलाने में ही तत्पर हो गये|२०॥
नगर, गाँव तथा देवता और ब्राह्मणों के मन्दिरों को दस्युओं ने छिन्न-भिन्न कर दिया एवं अन्यायोपार्जित धन से अपना कुटुम्बपोषण करने में आपाततः मधुर और परिणाम में (परलोक में) दुःखद उदरवाले अल्पायु पुरुष दिखलाई पड़ने लग गये ।।२१॥
आलस्यदोष से सब धार्मिक पुरुषों ने अपना-अपना नियमित सन्ध्यावन्दन आदि कार्य छोड़ दिया । परिणाम में सब अनेकविध आपदाओं एवं रोगों से घिर गये तथा क्रम से दिशाओं के मण्डल के मण्डल छिन्न-भिन्न होने लग गये ॥२२॥
नगर और गाँव केवल भस्मावशेष रह गये, सम्पूर्ण मण्डल (जिले) उजड़ गये और शब्द करनेवाले भस्म एवं मेघों के बवन्डरों से आकाश में भयंकर हलचल पैदा हो गई ॥२३॥
सारी पृथ्वी का पेट अभागी प्रजाओं के बड़े-बड़े समारोह एवं रोने के शब्द से युक्त बन गया, सारी जनता चोरी करने में प्रवीण बन गई तथा सभी मनुष्यों को प्रतिक्षण सन्तापों का ही सामना होने लगा ॥२४॥
भद्र, उस समय पृथ्वी में ऋतुओं ने अपना-अपना गुण स्वभाव छोड़ दिया और उसके सभी प्रदेशों की सीमाएँ नीरस हो गयीं। इस तरह ब्रह्माजी के विराट शरीर को बनाने वाला पार्थिव भाग जब चैतन्य में मिल गया, तब पृथ्वी की विशालता समीपवर्ती प्रलय के कारण विलीन हो गई, तदन्तर चेतनरूप संवित्से निर्मुक्त जल भी विनाश की ओर उन्मुख हो गया ॥२५,२६॥
जब जलधातु का स्वरूप कुपित हो गया, तब उसने भी अपना नियम तोड़ दिया और नियम तोड़ने के कारण समुद्र अपनी प्राचीन आर्यमर्यादा को तिलांजलि देकर अन्धाधुंध विस्तृत जल से लबालब भर गये ॥२७॥
फिर उन्मत्तों के सदृश शब्द कर रहे समुद्र विकृतभाव धारण करने लग गये और अपनी बड़ी-बड़ी तरंगों के नाना प्रकार के विक्षोभों से तटस्थ जंगलों का उच्छेद करने लग गये ॥२८॥
समुद्रों में बड़ी-बड़ी उन्नत तरंगें उठने लग गयीं, मत्त और भयंकर महान आवर्त भी होने लगे-इससे उसमें रहने वाले जलचरों में हलचल पैदा हो गई । सारे आकाशमण्डल में एवं दसों दिशाएँ ऊँचे-ऊँचे घूम रहे जलतरंगरूप वर्तुलाकार महामेघों से व्याप्त हो गई ।।२९॥

219121 बड़े बड़े गुड-गुड शब्द करनेवाले आवों द्वारा किये गये महान् गर्जन से उनकी पर्वत-कन्दराएँ भयंकर शब्द करने लगीं और जलकणों को (जलधाराओं को) बरसाने वाले महामेघों से पर्वत भी डूबने लग गये ॥३०॥
219122 सभी समुद्रों का भीतरी भाग अपना-अपना उत्तम वेग बतलाकर दूसरों पर विजय पाने के निमित्त आगे-आगे दौड़ रहे वीर मगरों से घूर्णित (विक्षुब्ध) हो गया तथा उल्लसी मगरों के द्वारा
219123
219124
219125 से सिंह निकल भागे और भागकर उन्होंने समुद्र में स्थित जलचरों को हताहत कर दिया तथा अपनी तरंगों द्वारा फेंके गये महारत्नसमूहों से समुद्रों ने आकाशमण्डल को तारों से युक्त बना दिया ॥३२॥
219126 समुद्रों से उछले हुए मगरों ने आकाशगामी जीवों और बड़े-बड़े मेघमण्डलों को आच्छादित कर दिया
219127 और तरंगों के परस्पर आघातों से समुद्रों में कठोर भयंकर शब्द होने लगा ॥३३॥
219128 ऊँचे हाथियों के सदृश तथा अतिचपल मगरों के फूत्कार से सूर्य का मण्डल भी धुल जाने लगा और परस्पर कुटिल गति की व्यग्रता से समुद्र तरंगों ने बड़ी-बड़ी पर्वत भित्तियों को भी तोड़-फोड़ दिया ॥३४॥
219129 समुद्रों ने अपनी विशाल तरंगो से तीरस्थ पर्वतों को चूर्णित कर दिया, गर्जना करते हुए पर्वतों के गुफारूपी घरों पर उन्होंने अपना अधिकार जमा लिया तथा उनका जल उन्मत्त-सा बन गया ॥३५॥
219130 सम्पूर्ण समूद्रों की गतियाँ कुछ विचित्र ही हो गई, वे शत्रुओं के नगरों पर आक्रमण करनेवाले नष्टशत्रु राजाओं के सदृश मालूम पड़ने लग गये, क्योंकि इन्होंने भी अपनी उन्नत तरंगों से विरोधी दावाग्नि को आहतकर ऊँचे स्वर से अपने-अपने घरों से देवताओं को भगा दिया और उनके नगरों पर मानों अपना अधिकार कर लिया ॥३६॥
219131 पहले तो इन्होंने वनसमूहों को उखाड़ फेंका, फिर उनको ऊपर उठाया, इससे आकाशमण्डल ऐसा प्रतीत होने लगा, मानों उसका जंगल काट दिया गया हो । तथा उसे पंखयुक्त पर्वतमालाओं के सदृश अपनी तरंगमालाओं से ठसाठस भर दिया ॥३७॥
219132 भयंकर शब्द करनेवाले प्रचण्ड वायुओं ने तरंगो को विभक्त कर देने के कारण पर्वतों के सदृश समस्त समुद्रों को विचलित कर दिया था तथा रत्नों के प्रकाश से चमकीले तीरस्थ पर्वतों के गिरने के कारण गिर रहे तटों से उनका जल भीषण ध्वनि कर रहा था ॥३८॥
219133 उल्लासयुक्त अनेक बड़े-बड़े आवर्तों के द्वारा समुद्र मगर आदि जलचरों को ऊपर की ओर फेंक रहे थे तथा अगाध आवों से अनेक पर्वत और उनकी गुफाओं को अपने उदर में निगल जा रहे थे ।।३९॥
219134 समुद्रों ने बड़ी-बड़ी गुफाओं का विदलन कर दिया था, इससे उनमें से निकले हुए स्फटिक आदि पत्थरों के दाँतों से वे दन्तुर यानी हँसते हुए से प्रतीत हो रहे थे और शिखरों के ऊपर विद्यमान लम्बी-लम्बी गुफाओं के प्रान्तों में समुद्रों के तरंग
219135 और जलचर प्राणी घुस गयेथे॥४०॥
219136 चंचल वर्तुलाकार तरंगों के द्वारा आक्रान्त वृक्षों के ऊपर शाखाओं में समुद्रों के कछुएँ एक तरह से गुँथ-से गये थे तथा इन्होंने यम, इन्द्र और पृथ्वी के वाहन महिष, ऐरावत एवं दिग्गजों को भयविह्वल बनाकर उनके कान खड़े कर दिये था यानी उनको भी चकित कर दिया था ॥४१॥
219137 उस समय उनमें गिर रहे पर्वततटों के कटकट शब्द सुनाई पड़ने लगे। तथा उनमें बड़े-बड़े मत्स्यों के पुच्छों की छाट से ही छिन्न-भिन्न होकर पर्वत शीघ्र नीचे-ऊपर डूबने-उतराने लगे ॥४२॥
219138 लीला से काटे गये अरण्यसमूहों में समुद्रों की कहीं तो शीतल जलधाराएँ बहने लगीं और कहीं जल रही बड़वाग्नि की ज्वालापंक्तियों से मिश्रित होकर अत्यन्त ही गरम बहने लगीं ॥४३॥
219139 भद्र, सभी समुद्रों में एक अजीब-सा दृश्य उपस्थित हो गया, समुद्रजल से अपने आश्रयभूत इन्धनों
219140
219141 के विनाश की आशंका से महानल (बड़नावाग्नि) भयग्रस्त होकर छिप जाने लगे और पर्वतमालाओं के ऊपर जलमातंग स्थलमातंगों के साथ भिड़कर युद्ध करने में व्यस्त हो गये ॥४४॥
219142 अपने जलों के द्वारा पर्वतों को एक-दूसरे पर्वतों के साथ टकरा देने में समुद्र बड़े ही कुशल हो गये और इस तरह की कुशलता प्राप्तकर जलों के नानाविध घुमाव के द्वारा वे मानों नृत्य कर रहे थे, ऐसी प्रतीति हो रही थी ॥४५॥
219143 समुद्रों में कोई अनोखी ही शोभा उस समय मालूम होने लगी थी, उनमें बड़े-बड़े पर्वत, वनों के समूह तथा अनेक प्राणी डूब रहे थे, यानी इन सबका समुद्रों में जमघट हो जाने से कुछ अपूर्व ही शोभा मालूम पड़ रही थी तथा उड़ रहे उत्तम मृत हाथियों के फूले हुए शरीर रूपी नगारे समुद्र अपनी तरंगों से बजा रहे थे ॥४६॥
219144 असुरों से पातालों के सदृश सारे समुद्र प्रलयकारी तरंगों से व्याकुल हो उठे-यों सागरों के विक्षोभ के अनन्तर उन समुद्रों में तैर रहे मृतक दिग्गजों की सैंड के आगे के भाग से एक विलक्षण ध्वनि सुनाई पड़ने लगी॥४७॥
219145 वह ध्वनि विलक्षण भी,पातालतलरूप तालु के भीतर विदारण हो जाने से वह ध्वनि मिलकर जोर पकड़ रही थी यानी घन थी, फिर पृथ्वी को बराबर जकड़ रखने के लिए स्थापित हुए महापर्वत आदि कीलें हिल गयी और एक क्षण में अपने स्थान से च्युत हो गई । अनन्तर क्षण भर मे चंचल समुद्रतरंगों से हिलायी गई वह पृथ्वी ऐसे प्रतीत होने लगी, जैसे चंचल शैवाल की लता हो ॥४८॥
219146 इसके बाद प्रलयकारी मेघों के शब्दों से विलक्षण आडम्बरों से युक्त होकर अन्तरिक्ष मानों गिरने लगा और दिशाओं को प्रतिध्वनि के शब्दों से तोड़ने फोड़ने लगा॥४९॥
219147 आकाशमण्डल से आवर्तों की गोलाई के सदृश वर्तुलाकार उत्पातजनक धूमकेतु गिरने लगे, उनका वर्ण सुवर्ण, रत्न, मोती एवं सिन्दुर वर्ण के साँपों के सदृश था ।।५०॥
219148 दिशातटों को दग्ध कर देनेवाली तथा चंचल ज्वालारूप जटाओं के आरोप से युक्त अनेक प्रकार की उत्पातों की पंक्तियाँ दिशाओं से, आकाश से एवं पृथ्वी से आने लगीं ॥५१॥
219149 भद्र, मैंने पहले जिन ब्रह्माजी का वर्णन किया है, उन्होंने जब अपना विधारणसंकल्प समेट लिया, तब उपेक्षित असुर आदि एवं पृथ्वी आदि दोनों तरह के भी महाभूत सब ओर विक्षुब्ध हो उठे॥५२॥
219150 चन्द्र, सूर्य, वायु, इन्द्र, अग्नि एवं यम-ये सब बड़े कोलाहल से ग्रस्त हो गये, उनका अधिकार प्रभाव ब्रह्मलोक में मिल गया, वे अपने-अपने स्थान से च्युत होने लग गये॥५३॥
219151 भू-कम्पनों से कटकट शब्द के साथ वृक्षों के समूह गिरने लगे और अनेक तरह के झूलों के सदृश आन्दोलन की गतियाँ पर्वतों को अनुभूत होने लगीं ॥५४॥
219152 भूकम्प के कारण कैलास, सुमेरु और मन्दर की कन्दराओं में भारी चंचलता पैदा हो गई और कल्पतरु वृक्ष से रक्तरूप पुष्पगुच्छों की वृष्टि होने लगी॥५५॥
219153 हे श्रीरामजी, लोकान्तर पर्वत, नगर, समुद्र, अरण्य-यह जगत् पूर्ण समुद्र में उत्पातयुक्त कल्पपवन के बहने से एक दूसरे से टक्कर खा रहे मनुष्यों के कोलाहल से शीर्ण-विशीर्ण हो गया, जैसे रुद्रबाण की अग्नि के दाह से चारों ओर से गिर रहा त्रिपुरनगर (दैत्यसमूह) छिन्न-भिन्न हो गया था ॥५६॥
219154
219155 इकहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
219156
219157 बहत्तरवाँ सर्ग ब्रह्माजी के प्राणनिरोध से वायु के क्षय का और प्रसंगवश पूछी गई विराट् स्थिति का वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, तदनन्तर जब विराट्स्वरूप ब्रह्माजी ने अपनी प्राणवायुओं का निरोध किया, तब वातस्कन्धनाम से स्थित आकाश में उत्पन्न वायु ने अपनी ग्रह, नक्षत्र आदि को धारण करने की मर्यादा छोड़ दी ।।१॥
219158 वे वातस्कन्ध नाम से स्थित वायु ही विराट् ब्रह्मा के प्राण हैं, इसलिए जब उनका उन्होंने उपसंहार ही कर लिया, तब उन्हें छोड़कर सूक्ष्म भूतों को धारण करनेवाली मर्यादा को ग्रहमण्डल में कौन रख सकता है ? ॥२॥
219159 इसी हेतु से ब्रह्माजी ने जब प्राणवायु रूप वातस्कन्ध का अपने में उपसंहार करना आरम्भ किया, तभी साथ-साथ उपसंहार से एक बन जाने के लिए पूर्वोक्त मर्यादा का त्यागकर ग्रह आदि में क्षोभ उत्पन्न हो गया, और क्षोभ के कारण-जैसे वायु बहने के समय अग्निदाह होने पर अंगारे गिरते हैं, वैसे ही-निराधार होकर आकाश-मण्डल से तारे भूमि पर टूटकर गिरने लग गये, इनकी शोभा वृक्ष से गिरे फूलों की-सी प्रतीत हो रही थी ॥३,४॥
219160 इस भूखण्ड में जो पुण्यफल कमाया जाता है, उसको भोगने के लिए स्थान एक विमान हैं । इन विमानों का उपभोग करने में कारणभूत कर्मरूप मूल कालविपाक से कट गया और आधारभूत पवन के शान्त हो जाने से वे टूटकर आकाश से गिर जाने लगे ॥५॥
219161 ब्रह्माजी का संकल्परूप इन्धन जब प्रलयोन्मुख हो गया, तब दीप्त ज्योतियों के सदृश सिद्धों की गतियाँ (सिद्धियाँ) भी शान्त हो गई ॥६॥
219162
219163 खेचर आदि सिद्धियाँ विनाशी एवं तुच्छ हैं, इसको सूचित करते हुए कहते हैं।
219164 जब अपनी शक्ति का विनाश हो गया, तब प्रलय के पवनों से छोटे तुलके सदृश आकाशमण्डल में उड़ती हुई, शब्दोच्चारण में भी असमर्थ सिद्धों की पंक्तियों की पंक्तियाँ आकाश से गिरने लगीं ॥७॥
219165 कल्पवृक्षों के समूह, इन्द्र आदि के साथ उनके नगर और भूकम्प से चंचल हुए सुमेरु पर्वत के शिखर गिरने लगे॥८॥

__ ब्रह्माजी की स्थूल देह तो ब्रह्माण्डरूप विराट् है, इस विराट् शरीर के भीतर सत्यलोक निवासी चतुर्मुख देह तो उस-उस विराट् के मन से कल्पित एक प्रातिभासिक रूप हैं, यह चार मुखवाली देह ब्रह्माजी की स्थूल देह नहीं मानी जा सकती, क्योंकि ऐसा माननेपर तो उसकी स्थिति विराट्देह के भीतर हो नहीं सकती, आज तक किसी की भी स्थूल देह में दूसरी स्थूल देह देखी या सुनी नहीं गई है। इस स्थिति में प्रातिभासिक मानसिक चतुर्मुख देह में, जो एक तरह से स्वप्न सी है, प्राणों के उपसंहार से विराट् देह के स्तम्भक प्राणस्थानीय वायु आदि का विनाश कैसे हो सकता है, क्योंकि स्वप्नदेह में प्राणउपसंहार से मरण दीखने पर जाग्रत-शरीर में प्राण का उपसंहार होकर किसी भी मनुष्य की स्थूलदेह का विनाश नहीं देखा जाता, इस आशय से श्रीरामजी शंका करते हैं।

श्रीरामजी ने कहा : गुरुवर, चतुर्मुख ब्रह्माजी तो चिति के संकल्पस्वरूप मन हैं और वे विराट् एवं ब्रह्माण्डशरीर हैं, यह बात प्रसिद्ध है, इस संकल्पस्वरूप चतुर्मुख के भूलोक आदि अवयव ही नहीं हो सकते, क्योंकि अमूर्त (निराकार) मन के साकार अंग नहीं होते । यदि होते हैं, तो भूर्लोक कौन-सा अंग है ? स्वर्ग कौन-सा अंग है ? ॥९॥
हे ब्रह्मन्, यदि यह माना जाय कि चतुर्मुख साकार हैं, तो अल्प नापवाले ब्रह्माजी के ये अतिविस्तृत पृथ्वी आदि अंग बनकर कैसे स्थित हो सकते हैं ? यदि कहें कि ब्रह्मा भी अतिविस्तृत हैं, तब वे अपने ही शरीररूप इस ब्रह्माण्ड के अन्दर सत्यलोक में कैसे रह सकते हैं ? ॥१०॥
हे भगवन्, मेरा व्यक्तिगत निश्चय तो यह है कि यह संकल्पमात्रस्वरूप ब्रह्माजी निराकार हैं और यह जगत् साकार है । इसलिए यदि इस विषय में इसमें अन्य कोई दूसरा तरीका हो, तो मुझसे कहिए ॥११॥
__ अब पहले जो प्रश्न किया गया है कि स्थूलदेह मनोमयदेहरूप और पृथ्वी आदि उसके अवयव कैसे हैं ? इसका अनुभव कराने के लिए मूलवस्तु के दिग्दर्शन द्वारा भूमिका बाँधते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामजी, पहले तो न कोई असत् वस्तु थी और न सत् वस्तु ही थी, किन्तु सभी तरह के सदादि विकारों से रहित चिन्मात्र परमआकाश ही था, वही सब तरह की अभिलाषाओं और दिशाओं को एकमात्र पूर्ण करनेवाला था ।।१२॥
इसी परमाकाश ने अपने असली स्वरूप का अपरित्याग कर यानी स्वयं विकार को न प्राप्त होकर ही अपनी अवकाशरूपता की ऐसे कल्पना की, जैसे चन्द्र ने द्वितीय चन्द्ररूप की । इसी से उसने चेत्य को अपने से भिन्न वस्तु समझी और चिद्रूप होने से वह चेतन भी हुआ ॥१३॥
हे श्रीरामजी, बोध्य, बोध और बोद्धरूप (ज्ञेय, ज्ञान और ज्ञातारूप) त्रिपुटी के मनन से घनीभूत बन जाने के कारण मन का वेष धारणकर स्थित हुआ वह चेतन जीव ही है, यह आप जानिये । त्रिपुटी तक का जितना अभ्यास से उत्पन्न हुआ स्थिति जाल है, उतने के हो जाने पर भी उनमें कुछ भी परस्पर अलग अलग हो जानेवाला साकाररूप नहीं हैं, किन्तु विशुद्ध चिदाकाश ही है । यह चिदाकाश ही पहले की नाईं अपने स्वरूप में ही विद्यमान है । इसलिए यह जो दिखाई पड़नेवाला जगत् है, वह शिवस्वरूप परमात्मा से अलग कुछ भी नहीं है ॥१४,१५॥
तदनन्तर विशाल वह मन अहंकार की भावना कर जब स्फुरित होता है, तब 'अहम्' रूप धारण करता है, परन्तु संकल्पात्मक भी निश्चल
और अविनाशी चिदाकाश ही है ॥१६॥

अहंकार की कल्पना के बाद स्थूल देह की कल्पना भी उसकी अवस्तुभूत ही है, यह कहते हैं।
संकल्पात्मक चिदाभासरूप आकाश, जो कि अहंरूप भावना से भावित किया गया है, उक्त स्थूलदेह के रूप का अनुभव करता है । वास्तव में यह असत् ही है, इसलिए इसके अवयव भी आकाश में आकाशरूप के सदृश ही हैं ॥१७॥
यही जिस आकार की भावना करता है, उसे जानता है, देखता है और अनुभव भी करता है, वास्तव में संकल्पात्मक शून्य ही देह के रूप में स्थित है ॥१८॥□सर्ग - ७२]

यदि देह शून्य है, तो वह साकार कैसे अनुभूत होगी, इस पर कहते हैं।
भद्र, जैसे आप शून्यस्वरूप संकल्पनगर को साकार देखते हैं, वैसे ही ब्रह्मा भी शून्य में शून्यरूप आकाश को देहरूप ही देखता है, क्योंकि उसने ऐसा ही अनुभव किया है ॥१९॥

प्रलय और मोक्ष आदि की कल्पना भी ऐसी ही असत् है, यह कहते हैं।
संवित् आत्मा स्वयं तो निर्मल है, इसलिए इस प्रकार के जगत् का जब तक अनुभव करने की इच्छा रखता है, तब तक उस प्रकार का अनुभव कर फिर उसे अपनी इच्छा से स्वयं ही शान्त कर देता है ॥२०॥

कब शान्त हो जाता है, उसे कहते हैं।
जब हम लोगों को तत्त्वज्ञान हो जाता है, तब विस्तृत यह प्रपंच जो शून्यरूप होते हुए भी सत्य-सा बनकर स्थित है, उपसंहृत (शान्त) हो जाता है ॥२१॥
असल में जो सत्यरूप ब्रह्म वस्तु है, उसका ठीक ठीक परिज्ञान हो जाने पर इसी जन्म में मिथ्या वासना नष्ट हो जाती है । फिर अद्वैतभाव की प्राप्ति और अहंकार का विलय हो जाता है, इसके बाद केवल मोक्ष ही मोक्ष बच जाता है ॥२२॥

ठीक यही बात रहे, परन्तु इससे क्या मेरे प्रश्न का उत्तर हो गया, इस पर कहते हैं।
भद्र श्रीरामजी, इस रीति से जो यह ब्रह्मा हैं, वही यह स्थित जगत् है । सारांश यह कि विराट् ब्रह्मा का जो देह है, वही यह जगत् है ॥२३॥
संकल्पाकाशरूपी ब्रह्माजी की जो भ्रान्ति उठी है, वही यह जगत् भासता है और वही ब्रह्माण्ड कहा जाता है, इसलिए भ्रान्ति से ही ब्रह्माण्ड में स्थूल-देहता है । विचार से तो उसकी मनोमयता ही है, इसलिए उसके अंगों के उपसंहार से उपसंहार हो गया, यह पूर्वोक्त बात सिद्ध हो गई ॥२४॥

अथवा जाग्रदुन्मुखता में स्वप्न के देहांगों के उपसंहार से कैसे स्वप्न के भूमि आदि लोकों का उपसंहार हो जाता है, वैसे ही उन पृथ्वी आदि का उपसंहार हुआ, क्योंकि दोनों ही संकल्पाकाशरूप हैं, इस आशय से कहते हैं।
सभी कल्पनात्मक यह जगत् संकल्पाकाशस्वरूप ही है, अतः वस्तुतः कहीं न जगत् की सत्ता है और न कहीं त्वत्ता-मत्ता की यानी अहन्ता और ममता की ही सत्ता है ॥२५॥

जगत् अवास्तव है, यह कैसे आपने जाना, इस प्रश्न पर उसकी असंभाव्यता है, इसलिए, यों उत्तर देते हैं। __चैतन्यरूप जो निर्मल आकाशवस्तु है, उसमें कहाँ, कैसे और किस हेतु से जगत् की सत्ता हो सकती है, उसमें उसकी उत्पत्ति कैसे हो सकती है और उस उत्पत्ति में सहकारी कारण कौन हो सकते हैं यानी ब्रह्मचैतन्य में विचारने पर जगत् की सर्वथा ही असंभावना है ॥२६॥
इसलिए यह असत् ही उत्पन्न हुआ है, असत् ही देखा जाता है और असद्रूप ही जगत् प्रिय-अप्रियरूपसे

प्रकाशता है । इस तरह निष्पक्ष ब्रह्म ही भ्रान्ति से जगत्-रहित आकाश को असत् जगत के रूप में देखता है ॥२७॥

इसीको विस्पष्ट रूप में कहते हैं ।
चिन्मात्र ब्रह्म ही धर्मी जगत् एवं उत्पत्ति आदि धर्मों के भास से स्वयं स्वतः प्रियाप्रियरूप से प्रकाशित होता है । जैसे वायु से स्पन्दन होता है, वैसे ही अपने से ही अद्वैत चिदाकाश में जगत् के रूप में स्पन्दित होता है ॥२८॥
यह न द्वैतरहित है, न अद्वैतरहित है और न द्वैताद्वैत से ही रहित है । उस चिदाकाश को ही आप जगत् जानिये, जो स्वयं स्वच्छ एवं विकारशून्य है ॥२९॥
हे राघव, इस कारण मैं सभी तरह के विशेषणों से निर्मुक्त होकर स्थित हूँ । मैं परमार्थतः सत् हूँ और व्यवहार में असत् देहादिरूप भी हूँ, आप भी मेरे जैसे परमार्थ सद्रूप और व्यवहार में असत् देहादिरूप बनकर ममता शून्य हो स्थित हो जाइए ॥३०॥
श्रीरामचन्द्रजी, आप समस्त वासनाओं को छोड़ दीजिये, मनका सन्ताप छोड़िये, व्यर्थ के वाग्जाल में मत फँसिये, अब अपनी सारी चपलताओं को तिलांजलि दे दीजिये, यह सब करके आप जो कुछ प्रारब्धवश या शास्त्रवश प्राप्त हो जाय, उसे कीजिये या न कीजिये,

इसमें किसी तरह का कोई आग्रह नहीं है अर्थात् इसके बाद समाधि से उठकर जाग्रत-दशा में यथाप्राप्त व्यवहारों को कीजिये या समाधि में स्थित हो कुछ न कीजिये, इसमें कोई आग्रह नहीं है ॥३१॥

219208

219209 इसलिए समस्त दृश्य ब्रह्मरूप ही है, भ्रान्ति के आकार में परिणत हुए उसके नानाविध अज्ञान ही दृश्यों के अनुभव हैं, यह निचोड़ अब तक के वचनों से हाथ लगा, यों उपसंहार करते हैं।

219210 हे श्रीरामजी, जो अद्वितीय, अनादि, अविनाशी अनुभवरूप साक्षीचेतन है,वही यह दृश्य है, इससे भिन्न दूसरा कोई भी दृश्यनाम का पदार्थ नहीं है । अनुभवैकरसरूप ब्रह्म में जो अनेक तरह के अज्ञान हैं, वे ही चित्र-विचित्र भ्रान्तियों को पैदा कर विस्तृत दृश्यानुभवरूप बन जाते हैं ॥३२॥

219211

219212 ___ बहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

219213 तिहत्तरवाँ सर्ग ज्ञान को दृढ़ बनाने के लिए शुद्ध ब्रह्म में जगत् के आरोप-क्रम का और

219214 ब्रह्माजी के पृथ्वी आदि कौन अंग हैं - इस प्रश्न के उत्तर का पुनः वर्णन। 'भूर्लोक ब्रह्माजी का कौन-सा अंग है, भूर्लोक आदि उसके अंग कैसे हो सकते हैं, सत्यलोक में उसका निवास कैसे : ये जो तीन प्रश्न किये गये हैं, उनके उत्तर के लिए उपोद्घातरूपसे वर्णित - शुद्ध ब्रह्म में जगत् के अध्यारोप प्रकार को -फिर क्रमशः और तात्पर्य से ठीक ठीक जानने की इच्छा से श्रीरामजी तात्पर्यतः अपना ज्ञात अंश बतलाने के लिए सिंहावलोकन न्याय से

219215 आगे के वचनों से निकले निचोड़ का स्मरण दिलाते हैं।

219216 श्रीरामजी ने कहा : हे पूज्यवर, बन्धबुद्धि, मोक्षबुद्धि और जगबुद्धि न तो शुन्य है और न सन्मय ही है यानी न सत्य अर्थवाली ही है । जिसका अस्त नहीं होता और जिसका उदय भी नहीं होता , ऐसा कोई भी यह आद्य पदार्थ है यह मैंने जाना । जो आद्य पदार्थ है, वह सबका साक्षी है, अतः उसका न तो उदय हो सकता है और न अस्त ही हो सकता है. इसलिए यह सर्वसाक्षीरूपा बुद्धि ही विषयों का परिमार्जन करने पर कोई भी वाणी एवं मन से अगम्य आद्य (ब्रह्म) है, यही आपने तात्पर्यवृत्ति से उपदेश दिया है और यह मैंने अच्छी तरह समझ भी लिया है (तब क्या अब उपदेश विरत हो जाऊँ? नहीं यह कहते हैं) भगवन्, इस विषय में आप फिर मुझको उपदेश दीजिये, क्योंकि अमृत सुन रहे मुझे तृप्ति नहीं हो रही है ॥१,२॥

219217 हे प्रभो, सृष्टि आदि के परिज्ञान तथा शून्यता आदि के परिज्ञान न तो कोई सत्य हैं और न कोई असत्य ही है यानी न उनके विषय अबाधित है और न बाधित ही है, क्योंकि तत्-तत् व्यवहार करनेवाले पुरुषों की दृष्टि से ब्रह्म ही उस तरह से स्थित रहता है । उनकी अर्थक्रिया के विषय में भी किसी को विवाद नहीं है । असत् कार्यपक्ष माना नहीं जा सकता, सर्वशक्तिमान् ब्रह्म में सर्वशून्यता बनाने की शक्ति भी हो सकती है तथा माया से सब तरह के विरोधों का

219218 परिमार्जन भी हो सकता है ॥३॥

219219 ___ मायाशबल (युक्त) ब्रह्म की महिमा के सदृश मैंने माया के अधिष्ठानभूत निर्विशेष, नित्यमुक्त ब्रह्मतत्त्व भी जान लिया है, यह कहते हैं। __ हे महाराज, यद्यपि वस्तुस्थिति ऐसी है और जो कुछ सत्य वस्तु है उसे पूरी तरह से मैंने जान भी लिया है, तथापि विपुल बोधार्थ फिर मुझसे सृष्टि का अनुभव (अध्यारोप) कैसे होता है, यह आप कहिए।।४॥

219220 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, यह जो कुछ स्थावर-जंगमरूप, नाना प्रकार के धर्मों से पूर्ण एवं देश, काल, क्रिया आदि से युक्त पूरा जगत् दिखाई देता है, उसका महाप्रलय शब्द से कहे जानेवाले महानाश में यानी प्राकृत प्रलय में (जब कि स्थूल भूतों का सूक्ष्मभूतों में नाश हो जाने पर भूतसूक्ष्मों के साथ अव्याकृत में प्रवेश हो जाता है, तब) जिसमें कि ब्रह्मा, उपेन्द्र, मरुत्, रुद्र, महेन्द्र,आदि के शरीरों का अन्तिम भावविकार हो जाता है-शान्त, अतिस्वच्छ, अज, अनादि एवं सद्रूप कोई वस्तु बच जाती है । उससे सभी वाणी भी निवृत्त हो जाती है यानी किसी तरह की वाणी उसे कह नहीं सकती, इसे छोड़कर दूसरा कोई भी अपने लायक पदार्थ नहीं है ॥५-७॥

219221 भद्र, जैसे सरसों की अपेक्षा विशाल आकारवाला सुमेरु पर्वत अति स्थूल है, वैसे ही अन्य की अपेक्षा परमसूक्ष्म

219222 हैं, वैसे ही अन्य की अपेक्षा अतिस्थूल यह विशालतम ब्रह्माण्ड मंडल उसकी (ब्रह्म की) अपेक्षा अतिसूक्ष्म (अणुतर) है ॥९॥

219223 कालमान को बतलानेवाली सूर्यस्पन्दन आदि उपाधियों का विनाश हो जाने के कारण प्रलयकाल मानकलना से रहित हो जाता है, इस तरह का प्रलयकाल ब्रह्माजी

219224

219225 की जो दो परार्ध आयु निश्चित है, उसीके समान उतने समय तक रहता है । इतने लम्बे समय तक प्रलय रहकर जब चला जाता है, तब साक्षीरूप परमशान्त, सबके आदि उस महा चिदाकाश में मायारूप आवरण से युक्त, भीतर सुषुप्त-प्राय चिदाकाश स्वप्नोन्मुख के सदृश अपने भीतर परमाणुरूपता का (अपने भीतर विलीन जगत्संस्काररूप परमाणुरूपता का) मानों अनुभव करता है अर्थात् पर्यालोचन करता है । असल में यह तो संकल्पशून्य, महाशान्त है। इसकी आकृति दिशा एवं काल आदि से नापी नहीं जा सकती ॥१०,११॥

219226 वह परमाणुरूपता असत्य ही है, फिर भी उसकी अपने अन्दर स्वप्न के समान पहले भावना करता है, फिर अपने में ब्रह्मशब्दार्थ की भावना करता है यानी मैं ही सबको बढ़ानेवाला हूँ, यों भावना करता है और साथ-साथ में अपनी असीम चिद्रूपता की भी भावना करता है ॥१२॥

219227 ___ अपने ब्रह्मशब्दार्थ की जो भावना करता है, उसमें कारण उसकी चित्स्वभावता ही है, यह कहते हैं। ___ चितिस्वरूप आत्मा अपने भीतर विलीन हुए अपने सूक्ष्म जगत्संस्कार का जो अनुभव करता है, इसमें कारण उसकी चितिरूपता ही है, इसी से उसे मानों देखता है । इसके बाद स्वयं वह द्रष्टा-सा बनकर स्थित हो जाता है ॥१३॥

219228

219229 एक वस्तु में विरुद्ध दृश्य-द्रष्टा के धर्म नहीं हो सकते, यदि यह शंका हो, तो इसका समाधान यह है कि स्वप्न के सदृश विरोध का पर्यालोचन न होने से वैसा हो सकता है, यह कहते हैं।

219230 जैसे एक ही पुरुष स्वप्न में अपने आप अपनी आत्मा में अपने को मृत देखता है, इससे यह बात आ गई कि मृत ही मरण का द्रष्टा है ठीक वैसे ही अणुचिति अपनी आत्मा में उक्त अणुता देखती है यानी स्वयं दृश्य और द्रष्टा हो जाती है ॥१४॥

219231

219232 ऐसी कल्पना करने पर भी वास्तव में ऐक्य की क्षति नहीं होती, यह कहते हैं।

219233 तदन्तर यह चिदाकाश स्वरूपतः एक होते हुए भी अपने भीतर द्वैत-सा देखता है और यों देखता हुआ द्रष्टा एवं दृश्य-सा बनकर अपने स्वरूप में ही स्थित रहता है ॥१५॥

219234 यद्यपि यह चितिरूप आकाश शून्यरूप है यानी आकार से एकदम ही रहित है, फिर भी अपनी अणुरूप तनुता (क्षीणता) जब देखता है, तब दृश्य-सा एवं द्रष्टा-सा बनकर द्वैतभाव धारण करता है|१६॥

219235 यह द्रष्टारूप आत्मा माया के बल से अपने को प्रकाशस्वभाव उक्त परमाणु रूप (परिच्छिन्नस्वरूप) देखता हुआ उसका अनुभव करता है और उसी की सामर्थ्य से अपनी उपचयरूपता का ऐसे संकल्प करता है, जैसे बीज अपनी अंकुरता का |१७॥

219236

219237 उसी समय यद्यपि उसमें आवश्यक देश, काल आदि के विभागों की कल्पना भी हो जाती है। परन्तु वाग् आदि की अभिव्यक्ति न होने से उसकी अभिधाशक्तिका अविर्भाव नहीं होता, यह कहते हैं।

219238

219239 उसी समय देश, काल, क्रिया, द्रव्य, द्रष्टा, दर्शन, ज्ञान-साधन एवं ज्ञानरूप चक्षु आदि अन्य अर्थों के स्वभाव से स्थित होते हैं, परन्तु अभिधाशक्ति का उदय नहीं रहता ।।१८॥

219240

219241 उसकी जो विभागकल्पना हुई, उसमें प्रकार बतलाते हैं।

219242 जहाँ यह चितिरूप अणु प्रतीत हुआ, वहाँ देश का भी भान हो ही गया तथा जब उसका भान हुआ, तब काल भी उसमें आ गया और जो ज्ञान हुआ, तो वह क्रिया हो गई ॥१९॥

219243

219244 उसी समय त्रिपुटी का विभाग करनेवाली उपाधियों की, साक्षी की एवं उसके प्रकाश में हेतुभूत पदार्थ की कल्पना भी हो जाती है, यह कहते हैं।

219245 जिसका ज्ञान होता है, वह द्रव्य कहा जाता है, जो दृष्टता है, वह उपलब्धता भी है, आलोकन ही दर्शन है और आलोकन में (देखने में) जो कारण है, वह दृग है ॥२०॥

219246

219247 इसी तरह कर्ता, कार्य, कारण, भोक्ता, भोग्य आदि त्रिपुटी-विशेष, उनके साक्षी और निमित्तों की भी कल्पना सर्वत्र जान लेनी चाहिये, इसे कहते हैं।

219248 इसी तरह उसकी विपुलता दिखाई पड़ती है, असीमरूपता या संख्या से इयत्ता (सीमा) भी क्रम से उसमें देशादि परिच्छेदों से जानी जाती है । वास्तव में तो विपुलता या असीमता आदि असत्यरूप ही है । उसमें कोई क्रम नहीं है । तथापि इसे आकाश में आकाशरूपता के सदृश जान लेना चाहिए ॥२१॥
219249 __अब इसमें रूपादित्रिपुटी के सिद्ध हो जाने पर चक्षु आदि करणों के विभाग की भी कल्पना
219250 अगत्या सिद्ध हो जाती है, यह संक्षेप से बतलाते हैं।
219251 चितिरूप अणु को यानी जीव को सूर्य आदि के प्रकाश का जिस गोलकच्छिद्र से भान होता है या जिस अतीन्द्रिय-करण से वह देखता है, वे दोनों ही देहगत चक्षु हैं, यही न्याय श्रोत्र आदि सब इन्द्रियदृष्टियों में लागू है, यह संक्षेप से जान लेना चाहिये ॥२२॥
219252
219253 श्रोत्र (कान) आदि जो पाँच इन्द्रियाँ हैं, उन्हीं के विषयों में नामरूप भेद कल्पना के पहले की जो अवस्था है, वह तन्मात्रशब्द से कही जाती है, यह कहते हैं।
219254 चितिरूप अणु का प्रतिभास होने पर भीतर सर्वप्रथम (पूर्वकी) जो इन श्रोत्र आदि पाँचों के शब्दादि विषयों की नामरूपशून्य अवस्था है, वह तन्मात्र शब्द से कही जाती है, उसका स्वरूप अतिसूक्ष्म है ॥२३॥
219255 उस क्रम से चितिरूप अणुका प्रतिभारूप जो आकाश है, वही घनस्थिति होकर स्थूल देहरूप बन जाता है, फिर उसमें रूप आदि के अनुसन्धान वश से पाँच इन्द्रियाँ प्रकाश करती हैं ॥२४॥
219256
219257 __ अब चार अन्तःकरणों की कल्पना का प्रकार दिखलाते हैं।
219258 इस तरह अणुरूप चिति का ज्ञान दृश्य पदार्थों के बार-बार अनुभव से खूब पुष्ट हो जाता है । फिर इसीका नाम ज्ञान एवं बुद्धि पड़ जाता है । इन्द्रियों से अनुभूत विषयों का स्मृति-समय में जो ज्ञान होता है वह चित्त कहा जाता है और अध्यवसाय समय में जो ज्ञान होता है वह बुद्धि कही जाती
219259 --
219260
219261 है ॥२५॥
219262 तदनन्तर संकल्पविकल्प दशा में वह मन बन जाता है, अभिमान से-अहंभाव एवं ममभाव से - अभिमानी होकर अहंकार पद को प्राप्त हो जाता है । इस रीति से आत्मा ने देशकाल का भी विभाग किया है ॥२६॥
219263
219264 काल और देश में पूर्ववत् जो कल्पना होती है, वह उत्तरकाल की कल्पना को लेकर ही प्रवृत्त होती है, यह कहते हैं।
219265 इन प्रसिद्ध शब्द आदि विषयों का जिस देश या कालरूप आधार में जो सर्वप्रथम विज्ञान होता है यानी जिस चिदणुरूप जीव को जिस देश या कालरूप आधार में शब्दादि विषयों का विज्ञान होता है, वही जीव देश या कालरूप आधार का उत्तरकाल से भिन्न पूर्वदेश या पूर्वकाल-यों नामकरण कर देगा, यही नियम प्रत्येक वस्तु और प्रत्येक जीव के लिए लागू है।॥२७॥
219266 वही चितिरूप जीव दूसरे देश-काल में ज्ञान होने पर उनका 'उर्ध्व' नाम रख लेगा, इसी प्रकार दिशा में पूर्व, पश्चिम, उत्तर आदि नामों की वह क्रमशः कल्पना कर लेगा ॥२८॥
219267
219268 शब्दशक्ति का ज्ञान है, ऐसे पुरुषों को शब्दश्रवण होने पर तत्-तत् अर्थों का जो विज्ञान होगा, उस विज्ञान के रूप में भी वह आत्मा ही हो जायेगा, यह कहते हैं।
219269 भद्र, तदनन्तर यद्यपि आकाश के सदृश अतिनिर्मल ही यह आत्मा है, तथापि संकल्पवश यह आत्मा ही स्वयं देश, काल, क्रिया, द्रव्य आदि शब्दों के अर्थों के ज्ञान के रूप में हो जायेगा ॥२९॥
219270 इसी रीति से अपने ही संकल्प के प्रभाव से यह आकाश के सदृश निर्मलरूप धारण करनेवाला चिदाकाश अपने आप ही चिति के अन्दर सर्वप्रथम आतिवाहिक शरीर फिर देहेन्द्रियादि विभाग, फिर नाम, यों समस्त जगत के स्वरूप में विवर्तित हो जाता है ॥३०॥
219271
219272 यों समस्त जगत् केवल मानसिक कल्पनास्वरूप होने के कारण आतिवाहिक शरीर का अवयव ही सिद्ध होता है, फिर भी उसमें आधिभौतिकता की प्रतीति कैसे होती है ? इस पर कहते हैं।
219273 यही चिदणु जीव दीर्घकाल की उक्त भावना से अपनें में पूर्णरूप से आधिभौतिक का निश्चय कर लेता है ॥३१॥
219274 निर्मल चिदाकाश ने चिदाकाश में ही अपने असत्संकल्प से उक्त प्रकार के विभ्रम की रचना की है, यह सत् के सदृश होकर ऐसे चारों ओर फैला है, जैसे (मृगतृष्णा की) ताप-नदी का जल ॥३२॥
219275 वह गगनरूप चिदणु-जब अपनी देह की कल्पना करनी होती है, तब इस तरह की कल्पना करता है-कहीं कोई कल्पनाएँ सिर शब्द के अर्थ को देनेवाली, कोई पैर शब्द के अर्थ को देनेवाली, कोई छाती, पसली आदि शब्दों के अर्थों को देनेवाली है । वह कहीं निर्मल कल्पना, कहीं भाव, अभाव, ग्रहण, त्याग आदि शब्दों के अर्थों की कल्पना, कहीं नियत काल की कल्पना, कहीं देशकाल से नियन्त्रित कल्पना (देशकाल आदि नियमित विषय की ओर अभिमुख तथा इन्द्रियों के समूह से वेधित कल्पना
219276
219277 को जीव धारण करता है ।), कहीं विषयोन्मुख कल्पना और कहीं इन्द्रियों से युक्त कल्पना करता है । यों शरीरों के अवयवों की एवं बाह्य अर्थों के हानादि व्यवहारों की कल्पना करता रहता है। (और यह जीव स्वयं कल्पित हाथ, पैर सहित तथा चित्त आदि की कल्पनासहित अपने आकारों को देखता है।) ॥३३-३५॥
219278 तदनन्तर वह चिदणु अपनी कल्पना से ही कल्पित अपने हाथ, पैर आदि से युक्त तथा चित्त आदि की कल्पना से युक्त मनुष्य आदि का आकार देखता है ॥३६॥
219279
219280 जब ईश्वरों की देहों की भी कल्पना उसके संकल्प से होती है, तब फिर दूसरों की तो बात ही क्या, यह कहते हैं।
219281 इसी तरह अपनी ही कल्पना से चिदणु - जीव ब्रह्मा बन जाता है, नारायण बन जाता है, रुद्र बन जाता है तथा कीट भी बन जाता है ॥३७॥
219282
219283 सभी तरह की यह कल्पना मिथ्या ही है, यह कहते हैं। वास्तव में तो यह कुछ बना नहीं है, किन्तु यह अपने असली स्वरूप में ही स्थित है, शून्य में शून्य का ही विलास है और चिति चिति में ही बढ़ी है ॥३८॥
219284 __व्यष्टियों के सदृश समष्टिरूप हिरण्यगर्भ भी उसी तरह अपनी कल्पना से ही बना है, यह कहते हैं।
219285 भद्र, व्यष्टि शरीरों का जो नियत कन्द (मूल) है, त्रैलोक्यरूप बल्लियों का जो बीज है, वह भी वही है । मुक्ति के द्वार की प्रतिबन्धक विषय-सृष्टिरूप अर्गला (श्रृंखला) देनेवाला तथा संसाररूप मूसलाधार वृष्टि करनेवाला मेघ भी वही है ॥३९॥
219286 सब कार्यों का कारण, काल, क्रिया आदि का नियामक, सबका आदिभूत हिरण्यगर्भ भी अपनी इच्छा से वही बन बैठा है उत्थित न रहते हुए भी वह उत्थित है ॥४०॥
219287 न तो इसका भौतिक शरीर है और न इसके शरीर में हड्डियाँ ही हैं, अतः इसे कोई मुट्ठी से नहीं पकड़ सकता ॥४१॥
219288 जैसे स्वप्न में मेघ, संग्राम और सिंहों की भीषण गर्जना से युक्तस्वरूप रहने पर भी सुप्त पुरुष वस्तुतः चुपचाप ही स्थित रहता है, वैसे ही विराट् पुरुष भी प्रपंचशून्य अपने स्वरूप में स्थित है ॥४२॥
219289 जैसे स्वप्न में देखे गये योद्धाओं के कोलाहल का ज्ञान जाग्रत्अवस्था में स्मृतिपथ में आया हुआ न तो अत्यन्त असत् है और न सत् ही है, वैसे ही जगत् का यह प्रपंच स्थित है ॥४३॥
219290
219291 एकमात्र माया से उन हजारों वस्तुओं की, जिनकी हम कभी संभावना नहीं कर सकते, इस संसार में उत्पत्ति दीखती है, यह कहते हैं।
219292 अनेक लाखों योजन के समूहों तक विशाल प्रमाणवाला, बृहत-शरीर भी यह त्रैलोक्य रोम के सूक्ष्म भाग के अन्त में स्थित सिर्फ एकमात्र माया से ही परमाणु के अन्दर भी भासता है॥४४॥
219293 सात महाकुल पर्वतों तथा गणों के समूहों का आश्रय एवं ब्रह्माण्डों का समूहमय होकर भी ब्रह्मदेव वट के
219294

बीजमात्र छिद्र को भी पूर्ण नहीं कर सकते ॥४५॥
सैकड़ों करोड़ लम्बे जगत् के विस्तार से विस्तृत आकारवान् होते हुए भी ब्रह्मदेव अणुमात्रस्वरूप हैं । स्वप्न के पर्वतों के समान वस्तुतः इन्होंने देश को व्याप्त नहीं कर रखा है ॥४६॥
यही ब्रह्माण्डात्मा स्वयंभू कहे गये हैं तथा जगत्-शरीर विराट् भी यही कहे जाते हैं । लेकिन हे श्रीरामचन्द्रजी वस्तुतः ये चिदाकाशरूप ही हैं ॥४७॥
सनातन पुरुष भी यही कहे गये हैं, इन्हीं की रुद्र संज्ञा पड़ी है तथा हे श्रीरामचन्द्रजी, इन्द्र, उपेन्द्र, पवन, मेघ तथा पर्वतसमूहों की देह भी यही है ॥४८॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, परम सूक्ष्म चिति पहले सबको चेतित करने से चित्त शरीर हुई और वही चित्तात्मा वर्णित क्रम से विस्पष्ट चिति होकर यानी महाज्ञानसम्पन्न होकर मैं महान् ब्रह्माण्डात्मा हूँ', इस तरह जगत् के शरीररूप से स्थित हो गया ॥४९॥
स्पन्द की संवित् से वे स्पन्द का अनुभव करते हैं। उनके जो प्राण हैं उन्हींकी संज्ञा पवन पड़ी हुई है। वे वातस्कन्धरूप से स्थित हैं ॥५०॥

स्पंद की संवित् से वे स्पंद का अनुभव करते हैं, यह जो ऊपर कहा गया है उसका सर्वानुभव प्रसिद्धि द्वारा समर्थन करते हैं।
स्पन्द की संवित् से जो वे प्राण और अपान के स्पन्द का अनुभव करते हैं उसी उनके प्राण के स्पन्द को उनके ब्रह्माण्डाकाश में हमने वातस्कन्ध के नाम से पहले कहा है ॥५१॥
विराट ने अपने
नाईं, असद्रूप होते हुए भी सूर्य, चन्द्र, ग्रह, और नक्षत्र आदि की स्थानता को प्राप्त हुए हैं यानी तद्रूपता को प्राप्त हुए हैं ॥५२॥
उसके उदर में जनित जो प्राण तथा अपान के आवर्तरूपी झूला है, वही उसकी उदरता वातस्कन्ध संज्ञा को धारण करती है । महान् जगत् उसी का हृदय (हृदयगत् अस्थि आदि) है॥५३॥
जगत् के अन्दर कल्पपर्यन्त व्यवहार करनेवाले समस्त जीवों में प्रत्येक जीव भेद की इच्छा से कल्पित व्यष्टिशरीरों के प्रथम बीज यही ब्रह्मदेव हैं ॥५४॥
इनसे उत्पन्न प्रत्येक जीव की इच्छा से प्रकटित हुए जो जगद्रूप से अनेक देह हैं उनके कभी बाहर और भीतर ये ठीक वैसे ही स्थित हैं ॥५५॥
जैसे आद्य बीज हिरण्यगर्भ की इच्छारूप चिति पहले ही उत्पन्न हो गई, वैसे ही आज भी उसकी इच्छित चिति ही प्रत्येक जीव के भीतर उदित हो रही है । कहने का तात्पर्य यह है कि जैसे एक प्रथम बीज से अनेक वृक्ष तथा बीजों की परम्परा उदित होती है वैसे ही हिरण्यगर्भरूप चेतन की इच्छा से प्रत्येक जीव से ब्रह्माण्डपरम्परा उदित होती है ॥५६॥
चन्द्र, सूर्य और पवन - ये तीनों उस हिरण्यगर्भ के कफ, पित्त और वायुरूप हैं और दूसरे जो ग्रह तथा नक्षत्र समूह हैं वे उसके प्राणष्ठीवन के सीकर हैं यानी प्राण द्वारा बाहर निकले हुए थूक के कफबिन्दु हैं ॥५७॥
पर्वतसमूह उसके अस्थि हैं, सारे मेघ उसकी चर्बी की जाति-जैसे हैं, उसके सिर, पैर और त्वचारूप देहावयवों को ऊपर-नीचे के कपालों तथा ब्रह्माण्डों के आवरणों को दूरी

के कारण हम लोग नहीं देख पाते ॥५८॥
__हे श्रीरामचन्द्रजी, इस संसार को आप विराट् पुरुष का शरीर समझिये । वह भी कल्पनात्मक उस विराट् की एकमात्र कल्पनारूप ही है । वह न तो कोई बाह्यसाधन से साध्य है और न वस्तुतः मन की कल्पनारूप कुछ है । इसलिए आकाश तथा पर्वत, पृथिवी तथा सागर आदि सबके सब प्रशान्त चिदाकाश रूप ही है ॥५९॥

__ तिहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
चौहत्तरवाँ सर्ग जो लोक उस ब्रह्मा के अंगभूत हैं जो उसके पृथक्-पृथक् अवयव हैं तथा
__जिस तरह ये सब इसके अन्दर स्थित हैं-इन सबका वर्णन। उस ब्रह्मा का कौन अंग यह भूलोक है और कौन अंग स्वर्ग अथवा पाताल है ? इस विभागप्रश्न का, 'कथं वासोऽन्तरे तस्य' इस प्रश्न का तथा 'कथं वा तन्मनोमात्रं निराकृतिरिदं स्थितम्' इस प्रश्न का भी विस्तार के साथ उत्तर देने के लिए अब महाराज वसिष्ठजी श्रोता
को सावधान कर रहे हैं।
महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, उस शिला के उदर में देखे गये ब्रह्मकल्परूपात्मक उस विराट् के संकल्प में जो ब्रह्माण्डात्मक शरीर स्थित है उसकी विचित्र आचारों से चित्त को हर लेनेवाली जो यह जन्म, कर्म, अवयव आदि की व्यवस्था है, वह आप सुनिये ॥१॥
__उस विराट् का ब्रह्म ही वास्तविक स्वरूप प्राथमिक और अकल्पित है। उस विराट् का शरीर तो उसकी दृष्टि से अत्यन्त ही लघुतर है, यह कहते हैं।
आदि, अन्त और मध्य से रहित जो परम चिदाकाश है, वही विराटात्मा का प्रथम कल्पनारहित शरीर है तथा उसका कल्पित यह जगद्रूप शरीर तो अत्यन्त ही लघु है।।२॥

__ आदि, मध्य और अन्त से रहित चिदाकाश ही उसका स्वरूप है, यह आप कैसे जानते हैं, इस पर कहते हैं। ___ चूँकि वह ब्रह्मा अपने संकल्पित ब्रह्माण्ड-शरीर से बाहर संकल्पित होकर यानी संकल्प-शून्य साक्षी चिदाकाशमात्र होकर संकल्पनात्मक अपने अण्ड को चारों तरफ देखता है। वास्तव में तो वह ब्रह्माण्ड भी प्रकाशमय चिदाकाशरूप ही है ॥३॥

उस विराटात्मा का सिर, पैर और नितम्ब बतलाने के लिए सर्वप्रथम ब्रह्माण्ड के ऊपर तथा नीचे के भाग को उसका कपाल (खोपड़ी) तथा पैर बतलाते हैं। ___लिंगसमष्टि के अभिमानी चिदाकार पुष्ट उस ब्रह्मात्मा ने अपने संकल्परूप सुवर्णमय अण्ड का ऐसे दो भाग किया, जैसे अपने पुष्ट अण्ड का पक्षी दो भाग करता है ॥४॥|
उस अणु

के ऊपर के एक भाग को उसने ऊर्ध्वगत आकाश समझ लिया तथा नीचे का भाग जो स्थित था उसे उसने भूलोक मान लिया । अर्थात् उस अणु के दोनों भाग में जो ऊपर का भाग था वही आकाश तथा नीचे का जो भाग था वह पृथ्वी आदि लोक कल्पित हुआ । यद्यपि उस विराट् पुरुष ने उन दोनों में आकाश तथा भूलोक आदि की कल्पना की, लेकिन फिर भी अपने से अतिरिक्त न तो उसने आकाश की कल्पना की और न इस भूलोक की ही कल्पना की । ब्रह्माण्ड के सबसे ऊपर का जो हिस्सा है वह उस विराट् पुरुष का सिर कहलाता है तथा नीचे का जो हिस्सा है वह उसका पैर कहा जाता है एवं इन दोनों के बीच का जो अन्तरिक्ष आकाश है, वह उस विराट् पुरुष का नितम्ब कहलाता है ॥५,६॥
बहुत दूर विभक्त हुए उन कपालखण्डों की अति विस्तृत जो मध्य सन्धि है वह अनन्त-शून्य श्यामवर्ण आकाश की रेखा के रूप में लोगों को दिखाई देती है |७॥
अन्तरिक्ष उस विराट् पुरुष का विशाल तालु है, तारागण रूधिर के बिन्दु हैं तथा देह में सुर, असुर और नर आदि बुद्धि तथा प्राण की वृत्तियों के भेद हैं |८॥
भूत, प्रेत, पिशाच आदि उसके शरीर के भीतर रहनेवाले रक्त माँस आदि अपवित्र पदार्थों के लोलुप ये कीड़े हैं, सूर्य और चन्द्र आदि लोक उसके शरीर के छिद्र हैं तथा यमलोक आदि नरक के लोकान्तर उसके चक्षु आदि शरीर के नीचे के सूराख हैं ॥९॥
इस भूमण्डल के नीचे का ब्रह्माण्डखण्ड उसके पैर का विस्तृत तलवा है और नीचे जो पाताल गर्त है वे उसके जानुमण्डल के छिद्र हैं ॥१०॥
जलों से चलायमान सूराखों से पूर्ण, अनेक छिद्रोंवाली, काम, रोग, जरा, मरण आदि से व्याकुल तथा सातों समुद्र एवं सभी द्वीप जिसके वेष्टन हैं-करधनी एवं कटिसूत्र की जगह पर हैं, ऐसी पृथ्वी उस विराट् पुरुष की मध्यस्थ बस्ति, जाँघ एवं नितम्बमण्डली है ॥११॥
जलों से गुड़-गुड़ शब्द करनेवाली नदियाँ उसकी नाड़ीयाँ हैं तथा नदियों का जल उसके शरीर का रस है और हेमाद्रिकर्णिकासहित जम्बूद्वीप उसका हृदयकमल हैं ॥१२॥
शून्य दिशाएँ उसके कूक्षिभाग हैं, सभी पर्वत उसके यकृत प्लीहादि हैं और मेघसमूह उसके कोमल तथा चिकने पटाकार चर्बी के समूह हैं ॥१३॥
चन्द्रमा

219339 और सूर्य उसके नेत्र हैं, ब्रह्मलोक उसका मुख कहा गया है, सोम उसका वीर्य तथा हिमालयपर्वत श्लेष्मा (कफ) कहा गया है ॥१४॥
219340 अग्निलोक तथा पृथिवी के अन्दर की अग्नि इसका अतिदुःसह पित्त है । वातस्कन्धों में प्रसिद्ध जो आवह, निवह, प्रवह आदि महावात हैं वे इसके हृदय में स्थित प्राण और अपान हैं ॥१५॥
219341 कल्पवृक्षों के वन, पाताल आदि में प्रसिद्ध साँपों के झुण्ड तथा वन एवं उपवन इस विराट् पुरुष के अनंत रोम हैं ॥१६॥
219342 ब्रह्माण्ड के खण्ड का सम्पूर्ण ऊर्ध्वभाग इसका विशाल मस्तक है । ब्रह्माण्ड के ऊर्ध्वप्रान्त के छिद्र प्रसिद्ध दीप्त ज्योति ही इसकी प्रदीप्त शिखा खड़ी है() ॥१७॥
219343
219344 () देखिये यह श्रुति : 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्टेषु सर्वतः
219345
219346 इस प्रकार अपने विराट् शरीर की कल्पना करनेवाले उस विराट् पुरुष का कौन मन और कौन इन्द्रियाँ है, इस पर कहते हैं।
219347 चूँकि समस्त समष्टि मन के आत्मा ये विधाता स्वयं मनरूप ही हैं, इसलिए इनकी सभी कल्पनाओं में किसी दूसरे मन का इन्हें उपयोग नहीं करना पड़ता । मनरूप विधाता को भी किसी दूसरे मन की आवश्यकता होने पर अनवस्था हो जायेगी। जब यह निश्चित है कि एकमात्र आत्मा ही भोक्तृता को प्राप्त होता है तब भला किसका (2) कहाँ से कैसे संभव हो ? ॥१८॥
219348 इसी तरह इन्हें इन्द्रियों की अस्तिता इनसे अन्यों में - हम लोगों में कल्पित है । और वे सब इन्द्रियाँ वस्तुतः एकमात्र कल्पनारूप ही है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है (8) ॥१९॥
219349
219350 तब इन्द्रिय और मन में भेदव्यवहार क्यों होता है, इस पर कहते हैं।
219351 अवयव और अवयवी के सदृश एक शरीरधारी इन्द्रिय और चित्त (मन) में तनिक भी भेद नहीं है, इन दोनों में एकता ही है |२०॥
219352
219353 यही कारण है कि सम्पूर्ण जगत् की क्रिया भी उसी की क्रिया है, इसलिए क्रिया के विषय में अलग प्रश्न करना ठीक नहीं है, यह कहते हैं।
219354 संसार के जो कुछ कार्य हैं वे सबके सब एकमात्र उसी के कार्य हैं अर्थात् संसार की सम्पूर्ण क्रियाएँ उसी की क्रिया हैं, क्योंकि ब्रह्मा के संकल्प ही सब जीवों के रूप से अपने में भेद का आरोप
219355 करके जगत् के समस्त व्यवहार के रूप में चलते हैं ॥२१॥
219356
219357 तब तो हम लोगों का मरण और जन्म भी उसी के मरण और जन्म है । ऐसी स्थिति में द्विपरार्ध काल तक उसके जीवन की जो प्रसिद्धि है, उसमें विरोध होने लगेगा, इस आशंका पर कहते हैं।
219358 समष्टि जगत् के यानी समस्त जगत् के जन्म और मरण को ही उस ब्रह्मा का जन्म और मरण समझना चाहिए, हमारे-जैसे व्यक्तिविशेष के जन्म और मरण को उस ब्रह्मा का जन्म और मरण नहीं जानना चाहिए, क्योंकि जगत् में समष्टिरूप वही है तथा हम लोगों का जो संकल्प है तद्रूप भी वही है। उस ब्रह्मा का समष्टि तथा व्यष्टि से अतिरिक्त और कोई दूसरा रूप ही नहीं है ॥२२॥
219359
219360 क्यों यह सब कुछ ब्रह्मा ही है ? इस पर कहते हैं।
219361 उसकी सत्ता से जगत् की सत्ता तथा उसके मरण से यानी अभाव से जगत् का मरण यानी अभाव है । जैसी स्पन्द और वायु की सत्ता एक है वैसी ही ब्रह्मा और जगत् की सत्ता एक है ॥२३॥
219362 वायु और उसके स्पन्द के समान जगत् और विराट् पुरुष की सत्ता एक ही है । जो पृष्टेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु ।'
219363 (A) अर्थात् मन का ।
219364 (8) इन्द्रियों की कल्पना में इन्द्रिय ही निमित्त हैं, ऐसा तो कभी कह नहीं सकते, क्योंकि ऐसा मानने पर अनवस्था होने लगेगी, यह तात्पर्य है ।
219365
219366
219367 जगत् है वही विराट् है और जो विराट् है वही जगत् कहा गया है ॥२४॥
219368 जगत्, ब्रह्मा और विराट्-ये तीनों एक अर्थ के वाचक शब्द हैं तथा ये दोनों यानी विराट् और जगत् शुद्ध
219369 'अस्तु नाम यहाँ तक के पदसे महाराज वसिष्ठजी का कथन स्वीकार करते हुए श्रीरामचन्द्रजी अवशिष्ट प्रश्न का स्मरण कराते हैं।
219370 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, संकल्प से चिदाकाशरूप वह विराट् ही साकारता को प्राप्त हुआ, यह तो मैंने स्वीकार कर लिया, किन्तु कृपाकर यह कहिये कि वह ब्रह्मा अपने शरीर के भीतर रहते कैसे हैं ? (३) ॥२६॥
219371 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, मानसपूजा करते समय ध्यान लगाकर हृदय में कल्पित रत्नमण्डप के भीतर स्थित देव में प्रविष्ट होकर उस देवता की छत्र, चामर, व्यंजन, दर्पण, ताम्बूल आदि से परिचर्या कर रहे अपने को उस देवता के समीप में स्थित जैसे आप अनुभव करते हैं, वैसे ही संकल्पस्वरूप पितामह भी अपने शरीर के भीतर स्थित रहते हैं ॥२७॥
219372
219373 स्थूल देहात्मक अपने हृदयकमल में लिंग देहात्मक अपनी अवस्थिति सभी विवेकियों को अनुभव सिद्ध है, यह कहते हैं।
219374 विवेकी पुरुषों का जीव अपने स्थूल शरीर के भीतर हृदयकमल में अवस्थित रहता है । वह सबकी देह उत्पन्न हुई प्रतिमा-जैसी है, यही कारण है कि दर्पण के अन्तर्गत प्रतिबिम्ब के सदृश वे ब्रह्माजी हैं ॥२८॥
219375
219376 कैमुतिक न्याय से अपने शरीर के अन्दर विधाता की स्थिति बतलाते हैं।
219377 जबकि आप भी अपने स्थूल शरीर के भीतर अपनी स्थिति भलीभाँति कर सकते हैं, तब भला सर्वसमर्थ संकल्पात्मा ब्रह्मदेव अपनी स्थिति क्यों नहीं कर सकते ? ॥२९॥
219378
219379 जब स्थावरों में भी अपने बीज से अन्य शरीर धारण करने की सामर्थ्य विद्यमान है, तब भला सर्वशक्तिसम्पन्न चिति की कल्पनारूप ब्रह्ममूर्ति के विषय में क्या कहना है, यह कहते हैं॥
219380
219381 जब स्थावर पदार्थ भी बीज के भीतर स्थित रहते हैं तब भला जंगम सर्व शक्तिमान् ब्रह्माजी अपनी देह के भीतर क्यों नहीं स्थित रह सकते, जो स्वयं चिति की कल्पनारूप हैं ॥३०॥
219382 ऐसी स्थिति में ब्रह्माजी चाहे ब्रह्माण्डाकार से साकार होते हुए भी चिदाकाश स्वरूप बने रहें अथवा समष्टि मन के रूपसे निराकार चिदाकाश स्वरूप स्थित रहें, इसमें कोई हानि नहीं है, क्योंकि वे दोनों पक्ष में बाहर और भीतर सर्वत्र विद्यमान हैं । बाह्य तथा आभ्यन्तर कल्पनाएँ हैं वे दोनों ही
219383 (D) 'बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादि श्रुतियों में प्रसिद्ध जो संकल्प है वह भी तो निःस्वरूप ही है, इसलिए बहुत छान-बीन करने पर भी हमें एकमात्र ब्रह्म ही शेष मिलता है ।
219384
219385 स्वरूप से बाहर स्थित हैं अतः वे भिन्न हैं अर्थात् इन्हींका भेद होता है, आन्तर सद्रूप की जो आपने कल्पना कर रखी है उसका भेद नहीं होता ॥३१॥
219386

219387 अच्छा तो वह विराट् पुरुष बाहर और भीतर किस प्रकार है और वस्तुतः किस स्वभाव में वह स्थित रहता है, यह कहते हैं।
219388 वही विराट् पुरुष बाहर ब्रह्माण्ड रूपसे स्थित है तथा भीतर 'अहं', त्वम् इत्यादि व्यष्टि एवं समष्टिभूत भौतिकमय है । लेकिन अपने स्वरूप में तो आत्माराम होकर भी वह काष्ठवत् मौनी तथा पत्थर के समान जड़ होकर भी वस्तुतः वह चिदेकरसरूप होने के कारण जड़प से स्थित नहीं है ॥३२॥
219389
219390 केवल ऐसी स्थिति विराट् पुरुष की ही है,यह बात नहीं है किन्तु सभी तत्त्वज्ञानियों की भी ऐसी ही स्थिति है, यह दिखलाने के लिए उसी स्थिति का दृष्टातों द्वारा साफ-साफ वर्णन करते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, न केवल विराट् पुरुष, किन्तु सभी तत्त्वज्ञानी पुरुष लता, तृण, काष्ठपुरुष या प्रतिमा के समान पहले रत्न आदि से आबद्ध हो पुनः मुक्त हो जाने पर भी कुपित नहीं होते, बल्कि चुपचाप स्थित रहते हैं तथा जल के प्रवाह के सदृश अवरुद्ध और छिन्न-भिन्न अंग होने पर भी अपनी प्राक्तन शान्त स्थिति को नहीं छोड़ते एवं नाना प्रकार के कार्यसमूह में विहार करते हुए भी शिला के उदर के समान क्रोधादिरहित शान्तचित्त ही स्थित रहते हैं-क्रोध, हर्ष, विषाद आदि से तनिक भी विकार को प्राप्त नहीं होते ॥३३॥
219391
219392 चौहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
219393 पचहत्तरवाँ सर्ग ब्रह्मा के ध्यान में तत्पर होने पर बारह सूर्यों की उत्पत्ति तथा सारे संसार को जला रही प्रलयाग्नि का वर्णन ।
219394 प्रासंगिक प्रश्न को समाप्त कर अब एकमात्र प्रस्तुत आख्यायिका का अनुसन्धान करते हैं।
219395 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जब ब्रह्मदेव ध्यान में लवलीन हो गये तब इन्द्र के सहित उनके नगर तथा सुमेरु पर्वत के शिखर का पतन देखने के बाद मैंने धीरे से दिशाओं की
219396 ओर अपनी आँखें दौड़ायीं, तब मैंने अपने सामने पश्चिम दिशा की ओर साफ उदित हुए-दिशाओं के मुँह में दाह के सदृश तथा पर्वत के ऊपर वनदाह के समान, मध्याह्न काल के सूर्य से भिन्न एक दूसरे ही सूर्य भगवान् को देखा ॥१,२॥
219397 इसके बाद आकाश में अग्निरोक के तुल्य तथा सागर में बड़वानल के समान प्रदीप्त हुए एक और सूर्य को मैंने नैर्ऋत्यदिशा में उदित देखा ॥३॥
219398 तदनन्तर दक्षिण दिशा में, उसके बाद अग्निकोण में, फिर पूर्वदिशा की ओर, उसके बाद पुनः मैंने ईशानकोण में उदित हुए-इस तरह भिन्न-भिन्न सूर्य मैंने देखे ॥४॥
219399 हे श्रीरामचन्द्रजी, उसके बाद उत्तरदिशा में, वायव्यकोण में तथा पश्चिम दिशा में भिन्न-भिन्न सूर्यदेव भगवान् को देखकर मैं आश्चर्यचकित
219400 A
219401
219402 हो गया ॥५॥
219403 इतने में व्याकुल होकर ज्यों ही मैं दैव की प्रतिकूलता को विचारने लगा त्यों ही झट भूतल से सूर्य ऐसे प्रादुर्भूत हुआ, जैसे सागर से और्व-बड़वानल ॥६॥
219404 दिग्गणों के मध्याकाश में ग्यारहवाँ सूर्य उदित हुआ । उस ग्यारहवें सूर्य में, दर्पण में प्रादुर्भूत हुए प्रतिबिम्ब की तरह, तीन अन्य सूर्य उदित हुए (8) ॥७॥
219405 हे श्रीरामचन्द्रजी, उस ग्यारहवें सूर्य में वे तीनों सूर्य भगवान् रुद्र के शरीर हैं । उस भगवान् रुद्र के शरीर के मध्य में तीन नेत्र हैं । बारह सूर्यों के आकार के बराबर परिमाणवाला प्रदीप्त सूर्यों का समूह होकर वह रौद्र शरीर सभी दिशाओं को खूब जोर से जलाने लगा, जैसे सूखे जंगल को अग्नि । तदनन्तर जगत्खण्ड को शुष्क बना देने वाला ग्रीष्म ऋतु का दिन प्रकट हुआ ॥८,९॥
219406 हे कमलनयन, इसके बाद झट बिना अग्नि के ही अग्निका दाह तथा अदृश्य उल्मकों के गुल्मक उत्पन्न हुए । अग्निरहित उस सौराग्नि के दाह से मेरे सभी अंग दावाग्नि से दग्ध अतएव खिन्न-से हो गये । उसके बाद उस प्रदेश को छोड़कर मैं बहुत दूर आकाश में आरूढ़ हो गया ।।१०,११॥
219407 और प्रबल हथेली के आघात से मारे जा रहे गेंद की तरह आकाश में जाकर वहाँ स्थित हो मैंने उदित हुए प्रचण्ड तेजयुक्त तप रहे बारह सूर्य समूह को दसों दिशाओं में भी देखा । तथा उन दिशाओं में तारों के सहित आकाश को व्याप्त कर देनेवाली ज्वाला के समान चंचल वर्तुलाकार बृहत् नक्षत्रचक्र देखा॥१२,१३॥
219408 हे श्रीरामचन्द्रजी, वहाँ मैंने महाकुहकुह शब्दों से युक्त सातों समुद्र को खूब खौलाकर काढ़ा बना रहे तथा ज्वालासहित उल्मकों से सारे लोक और समस्त नगरों के भीतरी भाग को अच्छी तरह परिपूर्ण कर देनेवाले बारह सूर्य समूह को देखा ॥१४॥
219409 उस सूर्यमण्डल ने ज्वालासदृश घन रक्तवस्त्राडम्बरों से सारे पर्वतों को सिन्दुरी रंग का कर दिया था तथा देदीप्यमान लोकपालों के घरों में स्थिर बिजली की तरह उसने समस्त दिशामण्डल को बना दिया था |१५॥
219410 चट-चट शब्द करते हुए नगरों के मण्डल को उसने स्फुरित हो रहे कट-कट शब्दों के आडम्बरों से युक्त कर दिया था। शिला के समान घनीभूत, भूतलपर उद्‌भूत हुए दण्डाकार धूम्रों से भुवनस्थानमण्डल को हजारों काच के खम्भों से वह परिपूर्ण बना रहा था । काढ़ारूप में परिणत हो रहे समस्त प्राणियों तथा पृथिवी आदि महाभूतों के ऊँचे आक्रन्दन से उसमें अतिघर्घर शब्द हो रहा था ॥१६,१७॥
219411 हे श्रीरामचन्द्रजी, वह बारह आदित्यों का मण्डल, जिसका मैंने अवलोकन किया, चारों ओर से समस्त प्राणियों के लोकों एवं उनके अंतर्गत नगरों के पतन से फट
219412 (4) दसों दिशाओं के बीच में उदित हुए सूर्य के अन्दर उदित तीन सूर्यस्वरूप एक ही ब्रह्मा, विष्णु और शिवात्मक रुद्र का यह एक रौद्र शरीर है । वही 'तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गः' इस गायत्री से प्रकाशित होता है । एकमात्र यही कारण है कि वह चौबीस अक्षरों से प्रसूत चौबीस हजार श्लोकों के पूर्वरामायण के सारसंग्रह स्वरूप आदित्यहृदय में 'ब्रह्मशानाच्युतेशाय रौद्राय वपुषे नमः' इस श्लोक से तीन मूर्तियों के मूलभूत परमशिव के रूप से नमस्कृत हुआ है, सभी विद्वान् लोग उसी
219413 को सर्वोत्कृष्ट उपास्य देव कहते हैं, यह एक ज्ञातव्य विषय है।
219414
219415 रहे पदार्थों के चटचटाशब्दों से उद्‌भूत-प्रचण्ड था । अश्विनी आदि तारा समूहों के पतन के अभिघातों से धरातल के रत्नों को वह घिस रहा था ॥१८॥
219416 सभी स्थानों में अपने-अपने घरों के भीतर उसके ताप से जल रहा जन-समुदाय इधर-उधर जोरों से भाग रहा था। मरे हुए तथा आक्रन्दनपूर्वक खूब पकाये जा रहे प्राणिसमुदाय से वह सारे दिक्तटों को दुर्गन्धियुक्त बना रहा था ॥१९॥
219417 सारे महानगरों के जलजन्तुओं को, जो उनके उदर में रह रहे थे, सन्तप्त हुए जलों से व्याकुल कर रहा था । सारी दिशाओं में व्याप्त अग्नि के दाह से उसने भिन्न-भिन्न अनेक नगरों के प्राणियों को मारकर उन्हें रोदन से शून्य बना रखा था । उनमें रोनेवाला कोई एक भी प्राणी न रह जाय, ऐसा उन्हें कर रखा था |२०॥
219418 हे श्रीरामचन्द्रजी, मैंने बारह आदित्यों का वह समुदाय देखा, जो विदलित हो रहे तथा दग्ध हो चुके दिग्गजों के दाँतोंरूपी खम्भों से दिगन्तपर्वतों को अधोभाग में धारण कर रहा था तथा पर्वतों की कन्दराओं के छिद्रों को धूम्रमण्डलों से कुण्डलमय बना रहा था यानी परिपूर्ण कर रहा था ।।२१॥
219419 वह जले हुए नगरों के मण्डलों को गिर रहे पर्वतों के द्वारा पीस-पीसकर खूब चूर्णरूप में परिणत कर रहा था और पचपच शब्दों से शब्दमय हो रहे महापर्वतों के हाथियों को वह खूब पकाने में संलग्न था ॥२२॥
219420 सन्ताप से सन्तप्त होकर उछलते हुए प्राणियों द्वारा सभी सागरों एवं पर्वतों को वह ऐसा बना रहा था, मानों उन्हें ज्वर आ गया हो। हृदय फटने से सारहीन हो जाने के कारण विद्याधरों एवं उनकी अंगनाओं को गिराने में वह बराबर तत्पर हो रहा था ।।२३॥
219421 हे श्रीरामचन्द्रजी, उस समय कुछ लोग जोर-शोर से खूब चिल्लाने तथा रोने से थक गये थे एवं कुछ योगी लोग उस समय ब्रह्मरन्ध्र को फाड़कर उसके द्वारा अपने प्राणों को निकाल देने से अमर भी हो चुके थे । स्वर्गलोक में जलती हुई ज्वालाओं द्वारा पातालपर्यन्त सारा भूतल उस समय खूब सन्तप्त हो रहा था ॥२४॥
219422 सूखे समुद्रों में उसके द्वारा लगातार सदा पकते रहने के कारण मगर आदि जल जन्तु परस्पर खूब टक्कर खा रहे थे, इसलिए वे सबके सब देखने में उस समय बड़े भीषण प्रतीत हो रहे थे। जलरूपी इन्धन न मिलने से बड़वानल मानों उड़कर स्वयं आकाश में चला गया । वहाँ पहुँचते ही हजारों तरह से नृत्य करते हुए उसने अप्सराओं को जिससे उछलकर पकड़ लिया, वह बारह आदित्यों का मण्डल मैंने वहाँ देखा ॥२५॥
219423
219424 हे श्रीरामचन्द्रजी, इसके अनन्तर प्रलयाग्निरूपी नट जगद्रूपी जीर्ण कुटी में ताण्डव नृत्य करने को तैयार हो गया वह जल रही ज्वालारूपी किंशुक पुष्प के वर्ण की तरह वस्त्रों से सुशोभित था, बड़े वेग से फट रहे बाँस आदि के कारण पटपट आदि शब्दों के आडम्बर से युक्त था यानी वह उनसे नाना तरह के बाजों का आडम्बर रखनेवाला था । चंचल उल्मकरूप माला पहिने हुए था, प्रचण्ड एवं वीरोचित शब्दोच्चारण कर रहे योद्धा की तरह अलंकृत दीखता था, प्रज्वलित ज्वालारूपी अपनी लम्बी भुजाओं से समन्वित तथा धूम्ररूपी केशों से वह विभूषित था । उस प्रलय की अग्नि से वनों के समूह, ग्राम, समस्त नगर, मण्डलों के द्वीप-दुर्ग, जंगल, स्थल, पाताल आदि पृथिवी के

219425 ण
219426
219427 समस्त छिद्र, पृथिवी के ऊपर का महाकाश, दसों दिशाएँ, भूलोक के ऊपर का हिस्सा-ये सबके सब जलने लगे ॥२६-२९॥
219428 हे श्रीरामचन्द्रजी, कहीं सुन्दर गर्मों से शोभित, कहीं पर अरघट्टयन्त्रों से अलंकृत तथा कहीं ऊँची अट्टालिकाओं से युक्त अनेक नगरों से रमणीय दिशाओं का तट, पर्वतों के शिखर, उन शिखरों पर वास करनेवाले सिद्धों के समूह, उन सिद्ध समूहों से युक्त अनेक पर्वत, सागर, महासागर, तालाब, तलैया, नदी, देव, असुर, नर, उरग (सर्प) और पुरुषों के साथ सभी दिशाएँ-ये सबके सब भगवान् रुद्र के नेत्रों की ज्वालाओं के शनशना शब्दों से जलने लगे ॥३०,३१॥
219429 भंभं भाँकार भयंकर शब्दों से बहुत ज्यादा धूलि फेंकती हुई ये सभी दिशाएँ दुष्ट राक्षसियों की तरह, परस्पर धूलि एवं जल फेंक-फेंककर क्रीड़ा करने में तत्पर हो गई, ये सभी अपने मस्तक के ऊपर ज्वाला-समूहों से उज्ज्वल केश धारण किये हुए थीं यानी ज्वालाजालरूपी चमकीले केश इनके माथेपर विराजमान थे ॥३२॥
219430 उत्तम गर्मों से युक्त पर्वतभूमियों की गुफाओं से
219431 हो गई ॥३३॥
219432 सम्पत्तिरहित उन सब दिशाओं ने तत्काल निकले हुए रक्त के सदृश ज्वालाजालों से, जो सिन्दुरी रंग के मेघों की तरह सुन्दर थे, स्थल कमल के उदर में लीन शोभा को धारण किया। धक्-धक् शब्दों से गाते हुए सारे संसार में व्याप्त ज्वालाओं के जालों से आकाश मानों रक्त वस्रों से या सन्ध्याकालीन मेघों से आकीर्ण हो गया । अथवा यह भी कह सकते हैं कि ज्वालासमूहों से आवृत वह सारा आकाश ऐसा प्रतीत होने लगा मानों उड़कर वहाँ ले गये विकसित किंशुक के वनों से ढंका हो ।
219433 हे श्रीरामचन्द्रजी, ऐसी ही दशा सम्पूर्ण सागरों की भी हो गई, बड़वानल से संवृत्त सारे सागर भी ऐसे हो गये, मानों उनमें अशोक के वन खिल गये हों, या स्थल कमलों से वे संवलित हो गये हों अथवा प्रातःकालीन सूर्य के समूहों से वे व्याप्त हो चुके हों ॥३४-३६॥
219434 युवावस्था को प्राप्त
219435 की प्रज्वलित हो रही ज्वालाओं तथा धूम्र विन्यासों की श्रेणिवाला होता हुआ, हजार फणाओं की श्रेणिवाले सर्पराज के समान, विस्तार को प्राप्त हो गया, अनेक सूर्यों के उदय और अस्त आदि से
219436 ज्वालायुक्त वनों की गर्जनासहित अंगार के समान क्षुब्ध हुए वृक्षों से कुछ धीरे से मानों असह्यता को प्राप्त हो गया ॥३९॥
219437 बीच-बीच में जिनकी कुछ कालिमा प्रकाशित हो जाती थी ऐसे धूम्ररूपी भ्रमरों से मालित तथा धूम्रसंवलित ज्वालारूपी कमलों से मलिन हुआ आकाश सरोवर के तुल्य देखा गया ॥४०॥
219438 ज्वालारूपी चूड़ामणि से अलंकृत तथा घूम्रों के आवर्त एवं धूमकेतु नामक उत्पातविशेषरूपी केशपाशों से भूषित मृत्युरूपी नर्तकी (वेश्याएँ) पर्वतों की कन्दराओं तथा शिखरों पर एवं पर्वतादि से शून्य आकाशप्रदेश में भी करुणादि रस से शून्य होकर नाचने लगीं ॥४१॥
219439
219440
219441 ब्रह्माण्ड का उर्ध्वभाग ही जिसका कपाट है ऐसी पृथिवी अपने अधोभाग में स्थापित अग्नि की ज्वालाओं से व्याप्त होती हुई भाड़ की वह खपड़ी तैयार हो गई, जहाँ पर भूने जा रहे दानों की जगह अत्यन्त क्लेशयुक्त शब्दसहित गिरते हुए एकमात्र प्राणियों के समूह ही विद्यमान थे ॥४२॥
219442 उस प्रलयकाल में अपनी छाती पीट-पीट कर रो रही जगत्-लक्ष्मी के हृदयपर स्थापित हुए हाथ में-अनेक द्वीपों की खोदी गई मृत्तिकाओं, सातों समुद्ररूपी जलों तथा उनमें व्याप्त अग्नियों से, काँच एवं उसकी कान्ति से युक्त सुवर्ण की जगह पर स्थित नानावर्गों के मुखों एवं मणियों से लाल हुई यह पृथिवी सुवर्ण विरचित मनोहर शब्द कर रहे-कंकणों की पंक्ति-सी हो गई ॥४३॥
219443 उस समय सभी पर्वत चटचटा शब्दों, सभी वृक्ष कटकट शब्दों तथा सभी देश हलहला शब्दों के साथ अच्छी तरह विदलन को प्राप्त हो गये ॥४४॥
219444
219445 इसी तरह सागर भी मुंह पीट-पीटकर एक तरह से रोने लग गये, यह उत्प्रेक्षा करते हैं।
219446 कथित आकारवाले (जिनके जल खूब खौल गये थे ऐसे) तथा फेनिल होने के कारण उन फेनों के उल्लास से परिपुष्ट हुए सारे समुद्र स्वीय जल में पड़े सूर्य प्रतिबिम्बरूप तिलक से समन्वित अपने मुख में तरंगरूपी करतलों से आघात पहुँचाते हुए रोने लग गये तथा पुनः वे सबके आपस में सम्बद्ध होकर तरंगों के आघात से मिट्टी तथा पत्थर आदि को बिल्कुल बराबर कर देने के कारण भूतलरूपता को प्राप्त हुए पर्वत का तरंगरूपी अपने हाथों से ऐसे ग्रास करने लग गये, जैसे कि मूर्ख प्राणी देह में प्राप्त मिट्टी तथा पत्थर आदि को प्राप्त करने लग जाते हैं।४५,४६॥
219447 कहीं पर सारी दिशाओं तथा सारे आकाश को ग्रास कर जानेवाले या उन्हें पूर्ण कर देनेवाले इन सागरों के गुहामुख से निकले हुए 'गुहगुह' इस तरह के शब्दों का प्रदेशान्तर में गिरितट के संघटन से उत्पन्न अग्नि का शब्द पाठ करने लगा यानी अपने गुरुजी के द्वारा कहे गये शब्दों का अनुकरण जैसे शिष्यध्वनि करती है वैसे ही गुहामुख से निःसृत 'गुहगुह' शब्दों का अनुकरण वह आग्नेय शब्द करने लगा ॥४७॥
219448 हे श्रीरामचन्द्रजी, और सुनिये-उस समय प्रलयकालीन मेघों की निवृत्ति से वृष्टिशून्य दसों दिशाएँ भी लोकपालों के नगरों के गिरने से दाह में सन्तप्त हुए अंगारों से परिपूर्ण पर्वतों की भित्तियाँ होती हुई उन्मत्तवृत्ति होकर व्याकुलता को प्राप्त होने लगीं ॥४८॥
219449 समीप के अनेक पर्वतों, इन्द्र, कल्पद्रुम, आगारों तथा गुहागृहों के सहित, सुन्दर आकारवाला सुवर्णद्रवरूप सुमेरु पर्वत उस समय धीरे से ऐसे गल गया, जैसे धूप में हिम ॥४९॥
219450 सम्पूर्ण शीतल अन्तःकरण से युक्त एवं शुद्ध हिमालय पर्वत तो उस प्रलय आग से एक ही क्षण में लाह के सदृश ऐसे पिघल गया, जैसे दुर्जन से सज्जन ॥५०॥
219451 हे श्रीरामचन्द्रजी, उस महाभयंकर प्रलयकालीन दशा में भी मलयाचल तो अपने निर्मल सौरभ से युक्त ही स्थित रहा । (इसमें कोई आश्चर्य की बात नहीं है) उदार महापुरुष तो नाश के समय भी अपने उत्तम गुण को नहीं छोड़ते ॥५१॥
219452 महान् पुरुष तो नष्ट होते हुए भी आनन्द प्रदान करते हैं किसी को दुःख नहीं देते, (हे श्रीरामचन्द्रजी, देखिये न) स्वयं दग्ध होने पर भी वह चन्दन जीवन
219453
219454
219455 धारण कर रहे प्राणियों के आनन्द के लिए ही ज्यों-का-त्यों स्थित रहा ॥५२॥
219456 उत्तम वस्तु कभी भी अवस्तुता को यानी निकृष्टता को नहीं प्राप्त होती, (देखिये) प्रलयकालीन अग्नि से जल रहा भी सोना सर्वथा नाश को नहीं प्राप्त हुआ ॥५३॥
219457 ___ जो वस्तु कभी नष्ट नहीं होती वही इस जगत् में सार है, उसी की प्रशंसा करनी चाहिए, इस अभिप्राय से कहते हैं। __उस प्रलयकालीन अग्नि में सुवर्ण और आकाश ये दो ही नष्ट न हुए । उन्हीं दोनों का शरीर प्रशंसनीय है, क्योंकि सबका नाश हो जाने पर भी उनका नाश नहीं हुआ ॥५४॥
219458 आकाश तो विभु यानी व्यापक होने से अविनाशी है और सुवर्ण दोषरहित होने से यानी दोषों से निचोड़कर शोधितरूप होने से अक्षय है। इसलिए हे श्रीरामजी, रज और तमसे निचोड़कर निकाले गये यानी जिसमें और तम बिल्कुल नहीं है ऐसे शुद्ध एक सत्त्वको ही ब्रह्मसुख की अभिव्यक्ति होने से मैं सब सुखों का सार समझता हूँ। मैं रज अथवा तमको सुखों का सार नहीं समझता ॥५५॥
219459 मेघरूपी पर्वतों को जलानेवाला महाधूम्र की ज्वालासहित प्रलयाग्निरूपी वारिद (मेघ) इधर-उधर चल रहे उच्च जंगलो की नाईं आकाश में स्फुरित होता हुआ बिखरे हुए अंगारों की वृष्टि करनेवाला हो गया।॥५६॥
219460 सभी तरह के जलों के बिलकुल सूख जाने के कारण यानी संस्कारमात्र भी अवशेष न रह जाने के कारण स्मृति के अभाव से अत्यन्त ही दुःखी, अतः शून्यस्वरूप विशाल शरीरधारी अण्डज आदि चार तरह के जीवों का तथा सर्वथा शुष्क हो जाने से आकाश के वृक्ष के पत्तों के पात्रस्वरूप, प्रलयाग्नि की ज्वाला से दग्ध हुए जलसहित मेघों की हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञानाग्नि से दग्ध हुए तत्त्वज्ञानी के दोषों की नाईं, कहीं भस्म भी न दीख पड़ी ॥५७,५८॥
219461 जब तक उल्लसित हुई वह प्रलयाग्नि कैलास पर्वत को न लाँघ सकी, इतने में ही कल्पान्त के लिए कुपित हुए रुद्र भगवान् ने
219462 अपनी नेत्राग्नि से उस कैलास को जला दिया ॥५९॥
219463
219464 उस दाह का भी वर्णन करते हैं।

219465 दाह से तड़कते हुए वृक्षों के तथा महाशिलाओं के चटचट शब्दोंवाले उस कैलास पर्वत के नीचे के सभी पर्वत लकुटों तथा पत्थर के ढेलों के समूहों से मानों युद्ध करने लगे-युद्ध करते हुए के समान प्रतीत होने लगे॥६०॥
219466 और सुनिये-ये सभी पर्वत ज्वालाओं के घनघटाटोपों से मुकुटसहित चंचल अग्र शिखरोंवाले होते हुए आकाश में विकसित हो रहे महाकमलों के अनेकों जंगल-जैसे हो गये ॥६१॥
219467 'कभी तो सृष्टि अवश्य रही ही होगी' इस प्रकार सृष्टि स्मरणीय दशा को प्राप्त हो गई । मूर्यों को जगत् की असारता का स्मरण दिलाते हुए कल्पान्त प्रत्यक्ष आ गया ॥६२॥
219468 ताप
219469 और उपताप में परम यानी सबसे बढ़े-चढ़े तथा दूसरों को मारने में तत्पर प्रलयकाल के पवनों ने सम्पूर्ण भुवनों का, खरगोश के सींग आदि असद्रूप पदार्थों की तरह, सर्वथा अत्यन्तअभाव कर दिया ॥६३॥
219470 उस प्रलय के प्रवृत्त होने पर वज्रपातों से प्राणियों के अंगो को पीड़ित करनेवाले तथा
219471
219472
219473 प्रकाशमान अग्नि के उल्मकों से संयुक्त होने के कारण गुल्ममण्डलों () के सदृश शोभायमान प्रलयसमय के पवन-देवताओं की पंक्तियों को विदलित करते हुए अग्नि के बीच से निकलकर सारी दिशाओं को चाटते हुए-से बहने लगे॥६४॥
219474 चंचल ज्वालाओं से तड़कते हुए अग्निमय वृक्षों के वनों में उत्पन्न भस्म सहित उष्णता से आकाश को व्याप्त करनेवाले (8), भ्रमण करते हुए उल्मुकों के अभिघात से निकल रही अंगारसहित पीली ज्वालाओं से युक्त, कज्जलरूप से गिर रही तथा पावक की श्रृंगप्राय शिखा के मध्य में विलास करती हुई कज्जलयुक्त ज्वालाओं की पंक्तियों से श्यामवर्ण एवं सम्पूर्ण जगत् में अग्नियों को प्रकाशित करने से स्तुतियोग्य वेगवाले पवन बड़े वेग से बहने लगे ॥६५॥
219475
219476 पचहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
219477 छिहत्तरवाँ सर्ग पश्चिम दिशा में, ऊपर के भाग में पुष्करावर्तक (प्रलयमेघ) का उदय तथा आग्नेय दिशा में उपसंहार-यह वर्णन । _____ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, तदनन्तर जब पर्वतों को कम्पित कर देनेवाला तथा समुद्रतरंगों के द्वारा बलपूर्वक आकाशमण्डल में आवर्त पैदा कर देनेवाला कल्पान्त पवन बह रहा था, समुद्र अपने चिह्नों से रहित हो गये थे, मेघ अपनी मर्यादा एकदम नष्ट कर चुके थे, तथा जल की दरिद्रतारूप दुःख से जब भाग चुके थे, धनी अधनी हो गये थे, भूतल अपने अंश से रहित हो चुका था और अग्नि से भून गया था, कालप्रभाव से पाताल भी किसी (अनिर्वचनीय) पाताल को यानी विनाश को प्राप्त हो चुका था, समस्त सृष्टिवर्ग जीर्ण-शीर्ण हो गया था, विद्यमान अन्तरिक्ष लोक भी आकाशगत प्रकाश में मिल चुका था तथा जब सारी दिशाएँ शोक से व्याप्त हो चुकी थीं, तब किसी एक आकाश के गर्त से क्रुध दैत्यगणों के सदृश निकलकर पुष्करावर्तक नामधारी मेघ गुलगुल ध्वनि (गर्जन) करने लग गये ॥१-५॥
219478 यद्यपि उनकी वह ध्वनि दूर से वैसी सुन पड़ती थी, लेकिन वस्तुतः वह अत्यन्त भयंकर थी, ब्रह्माजी ने अपने अण्डे का जब भेदन किया था, तब ब्रह्माण्ड की भित्ति के विस्फोट से जैसी उन्नत दहलानेवाली ऊँची ध्वनि निकली थी, ठीक वैसी ही उनकी ध्वनि थी, परस्पर आस्फालनों द्वारा उछलते हुए मत्त समुद्रों की ध्वनि के सदृश वह बीभत्स थी |६॥
219479 लोक, समुद्र एवं नगरों में प्रतिध्वनि के रूप से उत्पन्न घन कोलाहलों के कारण वह सही नहीं जा सकती थी तथा पूर्व में वर्णित कुलाचल पर्वतों के कन्धों पर सम्बद्ध दाह के उग्र शब्दों के साथ मिल जाने के कारण
219480 (E) गुल्म-ऐसा पौधा जो एक जड़ से कई होकर निकले और जिसमें कड़ी लकड़ी तथा डंठल न हो । जैसे-ईख, शर आदि । अर्कप्रकाश में गुल्मगण के अन्तर्गत बरियारा, पाठा, तुलसी, काकजंघा, चिरचिरा आदि पौधे लिये गये हैं ।
219481 () अथवा मेघों को उत्पन्न करनेवाले ।
219482
219483 वह घर्घर ध्वनि बड़ी ही भयानक लगती थी |७॥
219484 भद्र, उस शब्द ने समस्त ब्रह्माण्डरूपी शंख के उदर को भर दिया था, मरनेपर ब्रह्माण्डभित्तियों के प्रतिरोध के कारण हुए अनेक आवर्तनों से वह बड़ा ही निबिड़ बन गया था, इसीलिए मानों स्वर्गलोक, अन्तरिक्ष, पृथ्वी एवं पातालतल तक उसकी अनेक शाखाएँ फैल गई ॥८॥
219485 दूर-दूर की सम्पूर्ण दिशारूपी असीम भित्तियों को वह ध्वनि रूप शब्द लीला से लेखन द्वारा मानों खोद रहा था, महाप्रलय में मिश्रित होकर पानक (पना) या मद्य बन गये थे, इन समुद्रों के मद्य को वह मानों पी जाने की ज्यादा इच्छा कर रहा था ॥९॥
219486 वह ध्वनि क्या थी, विजय पाने के लिए प्रस्थान किये हुए महाप्रलय नामक इन्द्र के मत्त ऐरावत हाथी की गर्जना-सी थी । और सुनिये-वह शब्द क्या था, कल्पकालतक रोके जाने से क्षुब्द हुए मेघरूपी समुद्रों का दीर्घकाल से संचित एक ही समय में निकला हुआ निर्घोष सा था |१०॥
219487 महाप्रलय के कारण विक्षुब्ध हुए क्षीरसागर के मंथन का वह भयानक शब्द था, ब्रह्माण्डरूप जो महान उग्र अरघट्टयन्त्र है, उसमें लगे हुए जलधारायन्त्र का एक तरह से वह शब्द था |११॥
219488 श्रीरामजी, वर्णित मेघध्वनि मैंने सुनी, सुनने के बाद मैं आश्चर्य के मारे चकित हो गया और आश्चर्यचकित होकर मैंने यह सोचा कि इस महान् कल्पाग्नि में भी मेघ की स्थिति कैसे हो सकती है । यों सोच के नीचे की दिशा को छोड़कर बाकी नव दिशाओं की ओर ताका ॥१२॥
219489 मैंने उन दिशाओं में मेघ नहीं देखे, किन्तु केवल यही देखा कि उनमें तरल एवं आस्फालित उल्मकरूपी वजों की वृष्टियाँ हो रही हैं |१३॥
219490 उस अग्नि के ताप से दसों दिशाओं में भी अनेक करोड़ों योजन दूर तक के सारे पदार्थ भस्म हो रहे हैं |१४॥
219491 तदनन्तर मैंने क्षणभर में अतिदूर आकाश में ऊपर से शीतल वायु का और नीचे अग्नि के सदृश गरम वायु का त्वचा से अनुभव किया ॥१५॥
219492 आकाशमार्ग में वे मेघ इतने दूर प्रदेश में स्थित थे कि उस प्रदेश में न तो नीचे के अग्निताप ही जा सकते थे और न उसे जीवित प्राणी ही अपनी आँखों से देख सकते थे ॥१६॥
219493 तदनन्तर पश्चिम दिशा से कल्प की वायु बहने लगी, उस वायु से विन्ध्य, मेरु, हिमालय आदि बड़े-बड़े पर्वत भी तृण के सदृश उड़े जा रहे थे ।।१७॥
219494 उस वायु के द्वारा अगल-बगल उड़ रहे अंगाररूपी पक्षियों से युक्त ज्वालारूपी पर्वत आग्नेय दिशा की ओर तत्काल जाने लगे, चंचल लुआठे ही उनमें जंगल प्रतीत हो रहे थे ॥१८॥
219495 आकाश मण्डल में सन्ध्या काल के अभ्रों के सदृश आकारवाले अंगाररूपी मेघ बरस रहे थे तथा उसमें भस्मसमूहरूपी जलधारी मेघ एवं वायु से शोधित अंगारों की धूलि उड़ रही थी ॥१९॥
219496 भद्र, वह अग्निज्वाला के साथ विलासकारी वह दुष्ट वायु अग्निदिशा की ओर ऐसे जाता था जैसे पंखसहित हेमाद्रि आदि पर्वतों का समूह ॥२०॥
219497 __ श्रीरामजी, जब अतिविस्तृत भूमण्डल ज्वालारहित अंगारों का ढेर बन गया, तथा ज्वाला की पंक्तियों का समूह धूलिशून्य होने के कारण चमकते हुए बारह सूर्यों का स्पष्ट तेजरूप बन
219498
219499 गया (तब कल्पान्त का मेघ भी आ धमका) ॥२१॥
219500 जब समुद्र अग्निरूपी जल से लबालब तथा काढ़े के सदृश उछलते हुए जल से पूर्ण हो गये और सारे जंगल पत्तों के स्मरण से शून्य (पत्रशून्य) एवं प्रदीप्त अग्निरूपी वृक्षों के आधार बन गये (तब कल्पान्त के मेघ आने लगे)॥२२॥
219501 जब भार्या, बालक एवं वृद्धों के साथ ब्रह्मलोकस्थ अधिपति तथा ब्रह्मलोक के नगर जलकर आकाश में गिरने लगे (तब कल्पान्त के मेघ आने लगे) ॥२३॥
219502
219503 भद्र, कल्पान्त की अग्नि एक तरह से कमलिनी ही प्रतीत हो रही थी, उसकी ज्वालाएँ ही पल्लवों की शोभा धारण कर रही थीं, पत्थरों से शून्य ब्रह्माण्डरूपी सरोवर ही उसका उत्पत्तिस्थान था, इस तरह की बीजयुक्त कमलिनी के केसर सदृश चिनगारियों से घटित उल्मकों के द्वारा जब वायुरूप यानी वायुप्रधान साँप एवं पर्वतरूप मूल पाताल पर्यन्त अंगाररूपी कीचड़ में फँस गये, तब मशक में जल ढोने वाली ऊँटों की सेना के सदृश विस्पष्ट (शीघ्र) संचरणशील आकाश को देखकर कल्पान्त के मेघ, जो काजल के सदृश काले-काले थे, गरजते निकट आ धमके ॥२४-२६॥
219504
219505 भद्र, वह जो मेघमण्डल आया, वह सुस्थिर कल्पान्त की अग्नि की ज्वालाओं के सदृश अतिभयानक विद्युन्मय पर्वतों से सुशोभित लग रहा था । उसने अपने एक कोने में ही सात समुद्रों का असीम जल-भण्डार भर लिया था ॥२७॥
219506 समस्त दिशाओं के तट भासुर नीहारसमुहों से छिद्ररहित भित्तियों के सदृश मालूम पड़ रहे थे, वह समस्त ब्रह्माण्ड की भित्तियों के घनमण्डलों को तोड़-फोड़ देने में अतिदक्ष मालुम हो रहा था (अथवा दीवार के समान तुषार समूहों से दिशाओं को पूर्ण करनेवाला और

ब्रह्मांड के अंतपर्यन्त भूतल को विदीर्ण करने में दक्ष वह मेघमंडल था ।) ॥२८॥
219507 उस मेघ को देखकर यही कहना पड़ता था कि कल्पान्त से क्षुब्ध होकर समुद्र ही आकाश में आ धमका है । क्योंकि उसमें वर्तुलाकार द्वादश आदित्यों की परिधि ही उसका वेष्टन सा था, बिजली ही उसमें जलचर-सी मालूम पड़ती थी और उसमें भी गम्भीर ध्वनि हो रही थी ॥२९॥
219508 उसे देखकर यह भी मालूम पड़ रहा था कि मृत या दग्ध चन्द्रमा ही परलोक में जाकर पुनः पहले की अपेक्षा द्विगुण शीतल होकर दूसरा रूप लेकर इस आकाशमण्डल में आया है |३०॥
219509 सुवर्ण के समूह के सदृश विद्युत-समूहों का रूप धर लेने के कारण वह उस हिमालय का मानों स्वरूप धारण कर रहा था, जिस हिमालय ने अपनी जड़ता के कारण काष्ठ के सदृश समस्त जल को अचल रूप से स्तम्भित कर दिया है ॥३१॥
219510 श्रीरामजी, तदनन्तर वर्षा होने लगी, इसने समस्त आकाशमण्डल को ब्रह्माण्ड के विस्फोट के सदृश अतिकठोर वज्रतुल्य निर्घात से छा दिया । इसने तो अखिल दिग्मण्डल को पहले से ही तुषार से व्याप्त कर दिया था |३२॥
219511 भद्र, यह वृष्टि अग्निदाह के सदृश वन तथा आकाशमण्डल में विद्युत के प्रकाश से अतिभीषण लग रही थी, तथा अपनी चटचटाहट एवं गड़गड़ाहट से सारे ब्रह्माण्ड को तोड़ रही थी॥३३॥
219512 उत्पन्न हुए अनेक महान् सीत्कार के सैकड़ों शब्दों से उसने सिंहनाद के शब्दों को भी मात कर दिया था और शीतल
219513
219514 जलकण एवं नीहार से उसने आकाश को भी भित्तिबन्धनमय बना दिया था ॥३४॥
219515 भद्र, पृथ्वी एवं आकाशरूप मण्डप के लिए निर्मित वैदूर्यमणि के (लहसुनियों के) स्तम्भों के समूह के सदृश भासुर धारासम्पातों से वह पृथ्वी का भार ढोनेवाले पर्वतों को भी तोड़ देनेवाला टंक-प्रहार कर रही थी॥३५॥
219516 पृथ्वी को चट-चट शब्द के साथ विदारित करने के कारण उसने अंगारों के समूह भी फोड़ दिये थे । गर्जना के साथ प्रबल जल के पातों से लोकान्तरों को गिराने में भी वह व्याकुल हो रही थी ॥३६॥
219517 भद्र, तदनन्तर अंगारों से युक्त जगत्-रूपी घर में विलास करती हुई वह वृष्टि वाष्पशोभा की सखी के सदृश ज्वलनरहित पृथ्वी पर आकर मिल गई ॥३७॥
219518 भद्र, वह गगनमण्डल, जो कि ज्वालाओं के खण्डों के विलासों से भरा था, उस समय ऐसा मालूम पड़ने लगा, जैसे कि उसमें स्थल-कमलों के अनेक समूह उगे हुए हो तथा उस आकाश मण्डल में स्फुरित हो रहे, शीतल जलकणरूप पंखों के समूहों से युक्त मेघ ऐसे मालूम पड़ने लगे थे, जैसे कि ज्वालाओं में घुम रहीं भ्रमर पंक्तियाँ हों॥३८॥
219519 श्रीरामजी, उस समय बड़े भयंकर चटचट शब्दों से दिशाओं को भर देनेवाला जो मेघों और अग्नियों का समागम हुआ, वह एक दुसरे से पराजित न हो सकनेवाले वैरियों के विषम-अतएव महान् उग्र, कुशल सेनाओं के परस्पर तीक्ष्ण शस्त्रास्त्रों से विनाशित उग्र शस्त्रयुक्त यानी परस्पर घात-प्रतिघातयुक्त-संग्राम के सदृश अति भयंकर लगता था ॥३९॥
219520
219521 छिहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
219522 सतहत्तरवाँ सर्ग पुष्करावर्तक मेघ की वृष्टिधारा से जर्जर एवं सात समुद्रों के विक्षोभ से धोये गये जगत् का पुनः वर्णन। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : भद्र, युगक्षय में जब पृथ्वी, जल, तेज एवं वायु-इन चार महाभूतों का परम विक्षोभ हो गया, तब तीनों जगत् की जो स्थिति हुई, उसे कहता हूँ, आप सुनिये ॥१॥
219523 श्रीरामजी, उस समय तीनों जगत् उड़ रहे तमालवन के सदृश उड़ रहे भस्मरूप अभ्र-से भासुर हो गये तथा महासमुद्रों के भ्रमणशील महावतों के सदृश भ्रमणशील धूम्रों से व्याप्त हो गये ।।२॥
219524 गीले काष्ठ आदि के जलने से उनमें कुछ धूम्रयुक्त नील ज्वालाएँ उठ रहीं थी, इन नील ज्वालाँशों के विलासरूपी क्रीड़ाओं से उनमें टिम-टिमशब्द हो रहे थे उन्होंने अपने भस्मरूपी अभ्रों के महान् ढेरों से लोकान्तरों के मध्य को भी भर दिया था ॥३॥
219525 भद्र, उस त्रिलोकी में चारों
219526 ओर घनघोर वृष्टि का व्यापक जयघोष हो रहा था, वृष्टि के कारण आर्द्र लकड़ियों से छम-छम दीर्घ ध्वनि निकल रही थी, इससे यह प्रतीत हो रहा था कि मानों तुरही ही जयघोष कर रही हो ॥४॥
219527 हे श्रीरामजी, समस्त त्रिलोकी में पाँच तरह के मेघ छा गये अर्थात् वह सारी त्रिलोकी भ्रमणशील भस्मरूपी मेघों से युक्त तथा धूम्ररूपी मेघों से व्याप्त हो गई । उसमें महाकल्प के मेघों का सौंदर्य छा गया । वाष्परूपी मेघों के विभ्रम से वह समन्वित हो गई । उद्‌भ्रान्त सीकरोंरूपी मेघों
219528
219529 ने उसमें अपना एक अच्छा स्थान बना लिया ॥५॥
219530 ब्रह्माण्डभित्ति की अन्तिम सीमा तक हो रहे भांकार शब्दों से अति भीषण वायु के गमनों से आकाशमण्डल में उड़ाये गये दग्ध इन्द्रादिनगरों के समूह से वह व्याप्त हो गया था ॥६॥
219531 उस समय वहाँ यह हालत रही कि जल, अग्नि एवं वायु का जो विविध ताण्डव हो रहा था उससे बड़े-बड़े पत्थर ऊपर की ओर उड़े जा रहे थे, इनका जो परस्पर आघात हो रहा था और जो उससे टंकारध्वनि निकल रही थी, उससे सबकी श्रोत्रेन्द्रियाँ (कान) जड़ हो गई थीं |७॥
219532 आकाश में खम्भों के सदृश जल की अन्धाधुन्ध-अविच्छिन्न धाराओं की वर्षा द्वारा जो कल्पान्त अग्नियों का विदारण (विनाश) हो रहा था, उससे वहाँ छम छम शब्दों की घन ध्वनि हो रही थी |८॥
219533 भद्र, उस समय त्रिलोकी के सारे समुद्र नदियों के समूहों से परिपूर्ण हो रहे थे जिनमें गंगाजी एक तरंग-सी प्रतीत हो रही थीं तथा वे समुद्र आकाशमण्डल के भयंकर मेघों के सदृश थे ॥९॥
219534 उस समय त्रिलोकी में जो कल्पान्त मेघ बरस रहे थे, उन मेघों के आधार-पीठका तमालवृक्ष के पत्तों के नीचे लगने वाले पुष्पगुच्छों के सदृश तप रहे सूर्य मानों आस्वाद ले रहे थे|१०॥
219535 उस समय पर्वतों के ऊपर से जो नदियों के समूह बह रहे थे, उनसे बड़े बड़े पर्वत, द्वीप एवं नगर भी बह जाने लगे और कल्पान्त पवन के भयंकर क्षोभसे बड़े-बड़े पर्वत चूर्णित होने लग गये ॥११॥
219536 ग्रह और तारों का समूह बड़ा ही उग्र एवं व्यग्र प्रतीत हो रहा था, ये एक दूसरे पर प्रहार करने में तुले हुए थे, अतएव ये वर्तुलाकार में परिणत होकर अन्त में गिर भी रहे थे, इसलिए आकाशमण्डल में भी इन्होंने पृथ्वी की अपेक्षा द्विगुण अलातलता को पैदा कर दिया था ॥१२॥
219537 भद्र, सारे त्रैलोक्य में उस समय चारों ओर बहनेवाले प्रचण्ड पवन के कारण उत्पन्न हुए जल के पर्वताकार बड़े-बड़े तरंगों के आघातों से पर्वत टूट-फूट जा रहे थे और पर्वत प्रान्तों को कूट-कूटकर पवन प्रलय में ले जा रहा था ॥१३॥
219538 घने जल कणों से युक्त वाष्प के मेघों से तथा कल्पकालीन नीलवर्ण के मेघों से सारी त्रिलोकी में सूर्यों के किरण समूह आवृत हो गये थे, इससे सर्वत्र अन्धकार ही अन्धकार हो गया था |१४॥
219539 श्रीरामभद्र, पर्वतों का आधारपीठ जो भूतल था वह तो एकदम जीर्ण-शीर्ण होकर खण्ड-खण्ड हो चुका था - इस स्थिति से लुढ़क रहे पर्वतों के पतनों से त्रिलोकी में सारे समुद्र महान् संकट में फँसे से मालूम हो रहे थे॥१५॥
219540 उठ रही तरंगो से ऊपर आकाश की ओर फेंक दिये गये पत्थरों द्वारा मेघों को छिन्न-भिन्न कर देनेवाले प्रलय पवनों ने उनकी सारी दिशाओं के तटों को नष्ट-भ्रष्ट कर दिया ॥१६॥
219541 ब्रह्माण्डभित्तिरूपी वक्षःस्थल में चोट पहुँचाने वाले, कठोर टंकारसहित प्रलय कालीन मेघ के समान वृक्षरूपी हाथों के आस्फोटों द्वारा परस्पर एकत्रित महासागर में छाती पीट-पीटकर वह सारा त्रैलोक्य रोने लग गया ॥१७॥
219542 जल के अभाव से मरुस्थल के समान हो गये अधोभागवाले अन्तरिक्ष में स्थित हो रहे यानी उड़ रहे स्वर्ग, पाताल और भूलोक के सम्मिलित अनेक खण्डों से वह तीनों लोक आकाश को ढंकने लग गया |१८॥
219543 तीनों लोक में प्रलयकालीन वायु द्वारा वेल्लित हुए मरे, अधमरे, जले तथा अधजले
219544
219545 अंगों वाले देव और दानव, सबके ऊपर एक-सी विपत्ति आनेपर भी परस्पर वैरदृष्टि रखने के कारण (M) एक दूसरे को देखकर मारने के लिए हथियार घुमाने लगे॥१९॥
219546 'अर्जुन वात' यह एक वातरोग विशेष का नाम है । जिसे यह रोग होता है उस रोगी को यह रोग आकाश में ले जाकर खूब नचाता है। परन्तु उस रोग में अर्जुन की वर्णता नहीं है, अतः उसका नाम आलम्बनशून्य न रहे, इस मतलब से कल्पान्त पवनों के द्वारा उड़ाये गये लोकान्तर के जीर्णतृणों ने स्वोद्‌भूत भस्मों द्वारा वात को सफेद बनाकर उस त्रिलोकी में अर्जुन वात नामक रोग का एक स्तम्भ खड़ा कर दिया यानी उसे आलम्बनयुक्त कर दिया |२०॥
219547 कल्पान्त पवन से उड़ाये जा रहे शिला-समूहों से जो प्रहार हो रहा था उससे लोकान्तरों के तटप्रान्त लुढ़क रहे थे और वे गिर भी रहे थे, इससे महादुष्कालजनित कठोर शब्दों से वह सारा त्रैलोक्य व्याप्त हो गया था ॥२१॥
219548 सम्पूर्ण जगत् कल्पान्त के प्रचण्ड पवनों के संगठनों से उत्पन्न पर्वतों की गुफाओं के भांकार शब्दों से भासुर तथा गिर रहे वर्तुलाकार में परिणत लोकपाल नगरों एवं अन्य नगरों से पूर्ण हो गया ॥२२॥
219549 असुरों के समान घोर कर्कश शब्द करनेवाले वायुओं के द्वारा उड़ाये जा रहे वन समूह में संसृष्ट शीघ्रगति घोड़े आदि से सारा जगत् आवृत हो गया ॥२३॥

219550 उस समय त्रैलोक्य आकाशमण्डल में नगर, जिले, दैत्य, अग्नि, असुर, नाग एवं आदित्यों के समूहों को -ऐसे धारण कर रहा था, जैसे मच्छरों के समूह को ॥२४॥
219551 भद्र, उस समय तीनों जगत् का स्वरूप इस तरह दिखाई दे रहा था-बड़े-बड़े विशाल पर्वत नष्ट हो रहे थे, और देवमन्दिर भी टूट रहे थे-इससे जो उनके अनेक विभाग निकले वे उलटे-पुलटे हो गये यानी दोने या कठवत के समान ठीक विपरीत हो गये, इसलिए घरघर शब्दों के साथ ऊपर की ओर तो जल भर गया और नीचे की ओर निर्बाध अग्नि जलने लगी ॥२५॥
219552 उस समय जल के पर्वताकार तरंगों के आघातों से दिक्पालों के नगर कुटे जा रहे थे और देव, दैत्य, इन्द्र, सिद्ध तथा गन्धर्वो के नगर छिन्न-भिन्न होकर पतनोन्मुख हो रहे थे॥२६॥
219553 प्रशान्त अंगारों के सदृश भासमान पर्वत आदि बड़े-बड़े पदार्थों का वायुओं के द्वारा ऐसे निःसारतापूर्वक कुट्टन हो रहा था, जैसे कि धूलि का ॥२७॥
219554 जिनकी भित्तियाँ घूम रही थीं, ऐसे देव और दैत्यों के नगरों को,जो मेघों के जल के सदृश रत्नों से खनखन ध्वनि कर रहे थे, उस समय सारा जगत् छिन्न-भिन्न करने लग गया ॥२८॥
219555 सारा आकाशमण्डल तो गिर रहे लोगों से युक्त सातों लोकों के घरों से तथा सागरों के सदृश चक्रों के आकार में घूम रहे देवताओं से व्याप्त हो गया ।२९॥
219556 आकाशमण्डल में जीर्ण शीर्ण पत्तों के समूहों के सदृश चंचल वायुओं के द्वारा वेल्लित अतएव गिर रहे, उड रहे दग्ध, अर्धदग्ध आदि पदार्थों से तीनों लोक व्याप्त थे-ऐसे पदार्थों की उस समय जगत् में भरमार दिखाई दे रही
219557 (M) ज्ञान के बिना, हजारों विपत्तियों के उपस्थित होनेपर भी अज्ञानियों की वैरदृष्टि कभी शान्त नहीं होती । वह वैरदृष्टि विपत्तियों से भी बढ़कर महाविपत्स्वरूप है, इसलिए प्रत्येक प्राणी को चाहिए कि वह ज्ञानप्राप्ति के लिए कुछ भी उठा न रखे, यह इसका गूढ़ अभिप्राय है ।
219558
219559 थी ॥३०॥
219560 भद्र, आकाश से झनझन शब्दपूर्वक गिर रहे सुवर्ण, स्फटिक, वैदूर्यमणि एवं नीलम आदि के मन्दिरों से तीनों जगत् उस समय पूर्ण हो गये ॥३१॥
219561 उस समय धूम्र और भस्म के मेघ उठने लगे, वृष्टि के जल से पुरों के समूह आ गिरने लगे, बड़ी-बड़ी तरंगें उठने लगीं और भूतल, पर्वत आदि डूबने लगे|३२॥
219562 आवर्त के सदृश घर-घर ध्वनि करनेवाले और परस्पर विदलन करने में उद्यत प्रौढ़ पर्वत, समुद्र में बिखरे पत्तों के सदृश, घूर्णित हो रहे थे ॥३३॥
219563 भद्र, शिष्ट और देवगण उसमें क्रन्दन कर रहे थे, थोड़े से जीवन से युक्त दया के पात्र प्राणी रेंग रहे थे, सैकड़ों धूमकेतुओं के उत्पात उठ रहे थे, इससे जगत् अत्यन्त दुष्प्रेक्ष्य हो रहा था |३४॥
219564 पवनों के द्वारा उड़ाये गये मृत और अर्धमृत जीव-समूहों से, जो ठीक जीर्ण पत्तों के समान थे, सारा आकाशमण्डल पूर्ण हो गया ॥३५॥
219565 उस समय सम्पूर्ण त्रैलोक्य पर्वत शिखरों के सदृश मोटी-मोटी गिर रही जलधाराओं के निर्झरों से आक्रान्त होकर पर्वतों तथा नगरों के समूहों को भी बहा देनेवाली परिपूर्ण सैकड़ों नदियों से बहने लग गया ॥३६॥
219566 उस समय जगत् में अनेक शाखा-प्रशाखाओं में विभक्त अग्नि शमशम शब्दपूर्वक शान्त हो रही थी और चंचल समुद्रों के विविध विचलन-आन्दोलनों से लोल हुए पर्वतों के कारण जगत् के तट सुशोभित हो रहे थे ॥३७॥
219567 उस काल में समस्त जगत् नदियों में मिली हुई तृणराशि के सदृश समुद्र में मिले हुए बड़े-बड़े द्वीपों के कारण बड़ा ही विकट लग रहा था । (तत्त्व-ज्ञान से प्रदीप्त चिदाकाशरूप अग्नि से एक क्षण में नष्ट हो जानेवाले जगत् का प्रलय काल में जो देर से दाह हुआ, इसमें आश्चर्य नहीं करना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।) तत्त्वज्ञान की दुर्लभता के कारण अत्यन्त दूर चिदाकाश में सारे जगत् की स्थिति क्षणभर भी ज्वाला सहने में समर्थ नहीं थी ॥३८॥
219568 भद्र, उस समय त्रिलोकी में वृष्टि शान्त हो जाने के कारण अग्नि से उत्पन्न भस्म की गन्ध से देवगण गिरने लग गये और पहले उसमें जो चराचर भूतगण थे उनकी इस समय तो विस्मृति ही होने लगी ॥३९॥
219569 भद्र, उस समय निरर्गल नाद का उल्लास हो रहा था, त्रिलोकी में सृष्टि का लोप हो जाने से क्रमशः उसमें शान्ति मालूम पड़ने लगी, वास्तव में सृष्टि के लोप से परमात्मा का ही विलास होने लगा। यदि तत्त्वदृष्टि से देखें तो सारा जगत् उत्पत्ति एवं विनाश से शून्य ही है ॥४०॥
219570
219571 अथवा सदा ही सृष्टि से और सृष्टिलोप से युक्त है, इस आशय से कहते हैं। __ भद्र, अथवा यह जगत् निरन्तर परिवर्तनकारी वायु से निवृत है एवं निरन्तर बीजराशि के सदृश बार-बार पूरा हो जानेवाला है ॥४१॥
219572 भद्र, अधिक क्या कहें, सारे जगत् में लुआठों के एक दूसरे के साथ हुए आघातों से अग्निचूर्ण और सुवर्ण जनित फैली हुई अपार धूलियों से आकाश का कोटर सुवर्ण कुट्टिम-सा बन गया ॥४२॥
219573 उस समय सातवें पाताल तक जगत् अपने स्थान से च्युत द्वीप एवं सागरों से युक्त भूमण्डल के बड़े-बड़े खण्डों से एवं लुढ़कते हुए अन्य पाताल मण्डल से पूर्ण हो गया ॥४३॥
219574 नीचे सातवें पाताल तक, मध्य में भूमण्डल तक प्रलयवायुओं के२०५४
219575 द्वारा सारा जगत् पूर्णरूप से एक समुद्राकार हो गया ॥४४॥
219576 हे श्रीरामजी, तदनन्तर वह अकेला महासमुद्र धीरे-धीरे शीघ्रगामी सैकड़ों नदियों के द्वारा जल कल्लोलों से भुवन में ऐसे बढ़ने लगा, जैसे मूर्ख के चित्त में कोप ॥४५॥
219577 भद्र, तदनन्तर पहले तो मुसल के आकार में, फिर खम्भे के आकार में और फिर तालवृक्ष के आकार में उत्तरोतर अतिस्थूल घनघोर वृष्टि की धाराएँ गिरने लगीं ॥४६॥
219578 तदनन्तर नदी प्रवाह के उग्र जलपात के सदृश जलपात करनेवाली तथा सातों द्वीपों से युक्त भूपीठ के सदृश महास्थूल धाराओं से वृष्टि होने लगी ॥४७॥
219579 उक्त महावृष्टि से दाह करनेवाली अग्नि ऐसे शान्त हो गई, जैसे शास्त्र एवं सज्जनों की संगति से करोड़ों दुःखों से निबिड़ आपदाओं का स्थान (अज्ञान) शान्त हो जाता है ।।४८॥
219580 हे श्रीरामजी, जिसमें ऊपर और नीचे भ्रमणशील अनेक पदार्थ थे, भीतर जलकणों के कारण पर्वतरूपी मज्जा खनखन ध्वनि कर रही थी, ऐसा समस्त ब्रह्माण्डरूपी कोटर इस प्रकार विनष्ट हो गया, जिस प्रकार बालकों की कुत्सित (तोड़-फोड़ कारक) क्रीड़ाओं से चंचल हुआ विशुद्ध बिल्वफल विनष्ट हो जाता है ॥४९॥
219581
219582 सतहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
219583 अठहत्तरवाँ सर्ग नदी के रूप में गिरनेवाली घनघोर वृष्टिधाराओं से चारों ओर से आकाश को
219584 __पूर्ण कर रहा जो एक महासमुद्र बढ़ा, उसका विस्तारपूर्वक वर्णन। महाराज वसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, जब धरातल वायु, वर्षा, हिम और अनेक तरह के उत्पातों के आगमन से नष्ट-भ्रष्ट हो गया, तब समुद्र का जलवेग ऐसे वृद्धि को प्राप्त हुआ, जैसे कलि में राजा ॥१॥
219585 वह समुद्र आकाशगंगा के प्रवाहों में पतित मेघधाराओं के गिरने से खूब बढ़ा या उस तरह की मेघधाराओं से जनित हजारों नदी धाराओं से खूब बढ़ा । अकस्मात् उत्पन्न हुई मेरु एवं मन्दर पर्वत के सदृश भासुर तरंगों से बहाये जा रहे पर्वत कन्दराओं को उसने आदित्य के मार्ग में पहुँचा दिया । थोड़े में यही कहना है कि मूर्ख राजा के सदृश जल से मन्थर वह समुद्र बहुत ही उन्नत हो गया ॥२,३॥
219586
219587 इस बढ़े हुए समुद्र ने अपने आवर्तस्वभाव के कारण बड़े-बड़े पर्वतों को जीर्ण तृण के समान पकड़ कर चक्कर में डाल दिया तथा चंचल उत्तुंग तरंगों के अग्रभागों से वह आदित्यमण्डल को भी निगल गया |४॥
219588 उसमें मेरु, मन्दर, कैलास, विन्ध्य और सह्य पर्वत तो जलचर-से हो गये और उसमें जो पृथ्वी गल गयी थी, उसके कीचड़ में भीतर लीन शेषादि सर्प कमलदंड से मालूम हो रहे थे॥५॥
219589 उस समुद्र में अर्धदग्ध वृक्षों से युक्त वनसमूह तो शैवाल-सा लग रहा था और त्रिलोकी के भस्म से उत्पन्न कीचड़ से वह कुत्सित भी प्रतीत हो रहा था ॥६|आकाश तो ठहरे कमलनाल |
219590
219591 इन नालों में जो बड़ी कर्णिकाएँ थीं उनमें बीजभूत किरणों के द्वारा उत्ताल हुए बारह आदित्य ही उसमें कमल से प्रतीत हो रहे थे और धारासमूह रूपी महामेघ ही उसमें जल के ऊपर संलग्न होने के कारण विलिनप्राय कमलिनी के पत्ते थे॥७॥
219592 उसमें उत्पन्न झरनों के बड़े-बड़े पर्वतों के प्रान्तभाग में उन्मत्त मेघ शब्द कर रहे थे और घूम रहे इन्द्र, वायु, सूर्य, चन्द्र, ग्राम एवं नगरों के समूहों से वह भर गया था |८॥
219593 उसमें उग्र सुर, असुर और मनुष्यों के समूह काठ के सदृश बह रहे थे। वह समुद्र धीरे-धीरे क्रमशः बढ़ता हुआ आदित्यमण्डल को एक तरह से चाटने लग गया ॥९॥
219594 भद्र, उस समय समुद्र में जो महागर्जना कर रहे मेघों से बुलबुले उठ रहे थे, उनको देखकर यह सन्देह हो रहा था कि ये महापर्वत तो नहीं बह रहे हैं ॥१०॥

219595 उस समुद्र में इधर-उधर नाच रहे बुलबुलों पर कल्पान्त के महामेघ विश्राम कर रहे थे और स्वयं नाच भी रहे थे, वे बुल्ले एक तरह से आँखों की पुतली-से प्रतीत हो रहे थे। हाँ, प्रसिद्ध पुतलियों से इनमें विलक्षणता अवश्य थी, क्योंकि इनका आधारभूत मुख ही यहाँ नहीं था, इन पुतलियों से समुद्र समीप के दुसरे मेघ को मानों देख रहा हो - ऐसा प्रतीत हो रहा था ।।११॥
219596 भारी प्रवाह से युक्त जल के ओघ से जो भयंकर घोष हो रहा था, उससे आकाश को भी वह सावधान कर रहा था । अपने एक ही प्रवाह में उसने आकाश सहित सातों कुलपर्वतों को अपने उदर में कर लिया ॥१२॥
219597 प्रचण्ड पवन के द्वारा उत्पन्न जो अपूर्व जलौघ थे उनसे उसने अपने अन्दर सातों कुलपर्वतों की मानों रचना कर दी थी, इन रचित कुलपर्वतों से उदित हुए घुरघुर महाध्वनि से घर्घर उग्र महाध्वनिपूर्वक उसका वेग असीम हो गया था ।।१३॥
219598 ब्रह्माण्डखण्डों के परस्पर संघट्टनों का जो पुनः-पुनः आवर्तन हो रहा था, उससे उसकी उद्धता क्षण-क्षण में बढ़ती ही जा रही थी, और ऊपर-नीचे लाखों योजनों तक विस्तारवाले पदार्थों को अपने उदर में वह निगलता जा रहा था।|१४॥
219599 तरंगों पर जैसे तृण झूलते हैं, वैसे ही उसकी तरंगों पर महान् पर्वत झूल रहे थे, इन झूला झूल रहे पर्वतों के द्वारा पत्थरों को फेंककर वह सूर्य-मण्डल को भी नष्ट कर रहा था ॥१५॥
219600 भद्र, उस शून्य ब्रह्माण्डरूप घोंसले के भीतर, जो कि एकमात्र विपुल जलसमूह से ही बना था, विद्यमान नील-पर्वत रूप महान् द्रोणकाक-पक्षियों का (डोम कौओं का) वह समुद्र अपने जलरूपी जालों से आहरण कर रहा-सा मालूम पड़ता था ॥१६॥
219601
219602 नील-पर्वत रूपी द्रोणकाकों का ही दो विशेषणों से वर्णन करते हैं।
219603 मृतक एवं जीवित प्राणियों के, मज्जन और उन्मज्जनों से व्याकुल तथा तरंग और मकराकार आवर्तों में प्रतिबिम्बित हुए जैसे नीलपर्वत रूपी डोमकौओं का जलरूपी जालों से मानों वह हरण कर रहा था ॥१७॥
219604 भद्र, जो मरने से बच गये थे और अपने-अपने नगरों से च्युत हो गये थे, ऐसे जल के बल पर विश्राम किये हुए देवताओं को-मच्छरों के सदृश-फेनरूपी पर्वतों की तटों और कोटियों पर (शिखरों पर) धारण कर रहा था |१८॥
219605 उस समुद्र में जो बुलबुले उठ रहे थे, वे उनके भीतर स्थित प्राणियों की दृष्टि से चाँदी के कड़ाहे के सदृश प्रतीत हो रहे थे, ये इतने विपुल थे कि
219606
219607 इस प्रसिद्ध आकाश के सदृश थे, और ये ठीक समुद्र के नेत्रों के सदृश प्रतीत हो रहे थे, इन सहस्र नेत्रों से वह ऐसे देख रहा था, जैसे इन्द्र ॥१९॥
219608 शरत्काल के आकाश के सदृश विशाल उठ रहे बुबुदोंरूपी नेत्रों से वह नदियों के समान धारावाले चारों ओर लालिमा से व्याप्त मेघों को मानों देख रहा था।|२०॥
219609 हे श्रीरामजी, यह प्रलयकाल का समुद्र पंखसहित पर्वतों के तुल्य आविर्भूत हुए अनेक तरंगमण्डलों से पुष्करावर्तक आदि मेघों का मानो आलिंगन कर रहा था ।।२१॥
219610 तीनों लोक के ग्रास से संतृप्त हुआ वह प्रलयकालीन महासागर घर्घर शब्दों से एक तरह का गीत गा रहा था और उग्र पर्वतरूपी कंकणों से अलंकृत तरंगरूपी भुजाओं से वह मानों नाच कर रहा था ॥२२॥
219611 हे श्रीरामचन्द्रजी, धरा से शून्य वह सागर ऊपर नदी के सदृश धाराओंवाले मेघों से, मध्य में दग्ध पर्वतों से तथा नीचे पंक में रहनेवाले नागों से आवृत था |२३॥
219612 निरन्तर गिर रही धाराओं से सुशोभित गंगाजी की बाढ़ से वह परिपूर्ण था। उसमें पर्वतशिखरों के डूबने और उतराने से पानी के झाग और बुलबुले उठ रहे थे ॥२४॥
219613 उसमें बढ़ते हुए छिन्न-भिन्न स्वर्ग के अनेक खण्डों में देवतारूपी अनेक हंस विद्यमान थे। एकमात्र यही कारण था कि उसका आभ्यन्तर बहती हुई विद्याधरियों की पंक्तिरूपी पद्मिनी से बहुत ही सुन्दर दिख रही था |२५॥
219614 एकमात्र समुद्रों के जलों की उस बाढ़ से घर्घरशब्दयुक्त, अतिवेगशाली सम्पूर्ण त्रैलोक्य के खण्डों के संहारक, बेरोक-टोक बहाये जा रहे उस महासागर में उस समय कोई संरक्षक नहीं था और ऐसा भी कोई प्राणी या पदार्थ न था, जो कि उसकी तरंगों की चपेट में न आ गया हो, यह दुःख की बात है । हे श्रीरामजी, इस संसार में काल के गाल में पड़े हुए प्राणी की कौन रक्षा कर सकता है ? ॥२६,२७॥
219615 हे श्रीरामजी, और अधिक हम क्या कहें, सिर्फ यही कह देना पर्याप्त है कि उस समय आकाश नहीं था, दिगन्त नहीं था, ऊपर नहीं था, नीचा नहीं था, भूत नहीं था और न सर्ग था, किन्तु एकमात्र केवल जल ही जल विद्यमान था।॥२८॥
219616
219617 ___ अठहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
219618 उन्नासीवाँ सर्ग प्रबोध द्वारा स्वप्न के बाध के समान, ऋषियों तथा देवताओं के समूह के सहित विधाता के निर्वाण का वर्णन। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, तपोलोकपर्यन्त जब समूचा प्रदेश प्रलयकालीन एक महासागर के जल में डूब गया तब सत्यलोक के निकट आकाश में स्थित मैंने अपनी दृष्टि ऐसी फेंकी, जैसे प्रातःकाल में सूर्यदेव अपनी प्रभा फेंकते हैं ।।१॥
219619 इतने में मैंने प्राणादि-उपासनाओं के द्वारा सालोक्यादि मुक्ति को प्राप्त हुए तथा ब्रह्माजी के साथ विदेह कैवल्य प्राप्त करने की इच्छा कर रहे जीवन्मुक्त परिवार के (m) सहित ब्रह्माजी को पर्वत से विनिर्मित हुए-सा देखा ॥२॥
219620 वहाँ
219621 (m) इस विषय में सुनिये क्या कहा है :
219622 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद्म ।
219623
219624 मैंने अधिकारी देवों तथा भावितात्मा मुनियों के समूह को देखा । हे श्रीरामचन्द्रजी, उस समूह के भीतर मैंने शुक, बृहस्पति, इन्द्र, कुबेर, यम, सोम, वरुण और अग्नि को देखा तथा इनके अतिरिक्त वहाँ मैंने और भी अनेक देवताओं और ऋषियों को देखा । इतना ही नहीं सुनिये-वहाँ देव, गन्धर्व, सिद्ध और साध्यों के नायक भी उपस्थित थे, मैंने उन्हें भी देखा । हे श्रीरामचन्द्रजी, पद्मासन लगाकर बैठे हुए, चित्रलिखित जैसे, ध्यान में परायण वे सबके सब निर्जीव के समान वहाँ स्थित थे॥३-५॥
219625
219626 उसके बाद की घटना बतलाते हैं।
219627 हे श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर उसी स्थान पर वे प्रलय के बारह सूर्य भी आये और पद्मासन लगाकर वे भी सब भूत तुरंत उन्हींकी तरह बैठ गये, जिस तरह ये देवता और ऋषि बैठे हुए थे ॥६॥
219628 इसके बाद मुहूर्तमात्र में मैंने सामने ब्रह्माजी को ऐसे देखा, जैसे सोकर उठा हुआ पुरुष स्वप्न में देखे गये पदार्थों को अपने सम्मुख उपस्थित देखता है । कहने का तात्पर्य यह कि जाग्रतअवस्था में स्वाप्निक पदार्थों का जैसे बाध होकर केवल आत्ममात्र परिशेष रह जाता है वैसे ही मैंने ब्रह्माजी को आत्ममात्र परिशेष ही देखा वही विधाता का विदेह केवल्य है |७॥
219629
219630 पूर्वोक्त विधाता के पारिवारिक लोगों में भी ऐसा ही कैवल्य हुआ, यह कहते हैं।
219631 ब्रह्माजी के परिवार के जितने लोग थे, उन सबको भी मैंने अपने सामने तत्त्वज्ञानियों की ज्ञान से बाधित पूर्ववासना की तरह बिल्कुल ऐसे नहीं देखा, जैसे सोकर उठता हुआ पुरुष स्वप्न काल में देखे गये नगर को अपने सामने उपस्थित नहीं देखता ॥८॥
219632 हे श्रीरामचन्द्रजी, ब्रह्माजी के चरम-साक्षात्कार के समय सबके विदेह कैवल्य को प्राप्त हो जाने से उन ब्रह्मादेव
219633 का वह सारा ब्रह्माण्ड, जो उनके संकल्प से सिद्ध था, शून्य अरण्य की नाईं ऐसे हो गया, जैसे पृथिवी में किसी भयंकर आकस्मिक नाश के हेतु से विध्वस्त हुआ नगर ॥९॥
219634 हे श्रीरामचन्द्रजी, ऋषि, मुनि, देव, सिद्ध तथा विद्याधर आदि वे सभी वैसे ही उस समय शून्यरूप हो गये, क्योंकि वे सब वहाँ से कहीं भी अन्यत्र नहीं गये ॥१०॥
219635 ___ नामरूप से शून्य भाव को प्राप्त होने पर भी स्वरूप से तो वे सबके सब निर्वाण रूप से ही स्थित थे, यह महाराज वसिष्ठजी अपने अनुभव से दिखलाते हैं।
219636 इसके बाद आकाश में स्थित मैंने ध्यान से जाना कि वे सभी लोग तो ब्रह्माजी के समान ही नामरूप का परित्याग कर निर्वाण को प्राप्त हो गये हैं ॥११॥
219637
219638 वासनाकल्पित रूप का नाश हो जाने से वही उनकी वास्तवस्वरूप की प्राप्ति है, इस आशय से कहते हैं। ____ वासना के विलीन हो जाने पर वे अदर्शन को प्राप्त होकर अपने विशुद्ध ब्रह्मस्वरुप में ऐसे आ
219639 गये, जैसे प्रबुद्ध-जागे हुए प्राणियों के स्वप्नकाल के लोक ॥१२॥
219640
219641 उसीका पुनः उपपादन करते हैं।

219642
219643 _हे श्रीरामजी, चिदाकाशरूप यह शरीर वासना के कारण ही स्पष्ट भासित हो रहा है । वासना के अभाव में तो ऐसे नहीं भासता, जैसे कि बोधवान् प्राणी को यानी जागे हुए जीव को स्वप्न नहीं भासता ॥१३॥
219644 जैसे स्वप्न में आकाशगामी यह शरीर दीखता है, किन्तु जाग्रतकाल में नहीं दीखता, वैसे ही वासना रहने पर ही यह शरीर दीखता है तत्त्वज्ञान होने पर जब प्राणी की वासना बिल्कुल शान्त हो जाती है तब कुछ भी नहीं दीखता ॥१४॥
219645
219646 स्वप्न से उठने पर जाग्रतकाल में एकमात्र स्वाप्निक भौतिक पदार्थों का बाध होता है, लेकिन तत्त्वज्ञान होने पर तो आधिभौतिक आदि तीनों शरीर का बाध होता है, इतना विशेष है, इस आशय से कहते हैं। ___ जाग्रत्काल में भी, वासना का सर्वथा नाश हो जाने से न तो आतिवाहिक (सूक्ष्म) शरीर भासता है और न आधिभौतिक शरीर ही दीखता है अर्थात् वासना न रहने से वे दोनों नहीं भासते॥१५॥
219647 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस विषय में स्वप्न का अनुभव ही दृष्टान्तरूप से लक्षित है । यह वृद्ध से लेकर एक बच्चे तक सबको अनुभूत है, श्रुतिसिद्ध () है तथा पुराणादि में प्रतिपादित है ।।१६॥
219648
219649 इस तरह अपने तथा दूसरों के अनुभव से सिद्ध स्वप्न के बाध का जो अपलाप करता है यानी स्वप्नादि सम्पूर्ण दृश्यप्रपंच को सत्यस्वरूप स्वीकार करता है, उसको तत्त्वज्ञानोपदेश देने की कुछ
219650 भी आवश्यकता नहीं है-वह प्रबोध के योग्य है ही नहीं, यह कहते हैं। ___ हे श्रीरामचन्द्रजी, जो शठ स्वयं अपने को तथा दूसरों के अनुभव को भी स्वीकार नहीं करता अर्थात् अपने तथा दूसरों के अनुभव से सिद्ध स्वप्न के बाध का अपलाप करता है वह त्याज्य है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं, क्योंकि मिथ्या सुप्त पुरुष को यानी सचमुच न सोये हुए पुरुष को भला कौन उठा सकता है ? ॥१७॥
219651
219652 फिर भी इस विषय में स्वप्न का दृष्टान्त तो उचित नहीं है, क्योंकि यह जो वर्तमान शरीर है इसमें पिता आदि का शरीर कारण है, परन्तु स्वप्नशरीर तो ऐसा नहीं है । स्वप्नशरीर के अत्यन्त असद्रूप होने से यह विषम दृष्टान्त है, ऐसी परिस्थिति में प्रतिवादी को नास्तिक कहलाने के लिए तैयार रहना होगा, यह कहते हैं।
219653 इस शरीर का कारण पिता आदि का शरीर है, इसलिए यह दिखाई देता है, किन्तु स्वाप्निक शरीर का कारण तो पिता आदि का शरीर नहीं है, इसलिए वह नहीं दिखाई देता, यदि कोई यह शंका करे, तो उसकी यह शंका ठीक नहीं है, क्योंकि तब तो उसके मत से इस पार्थिव शरीर से रहित प्राणी का, जो यज्ञादि के द्वारा स्वर्गीय शरीर प्राप्त करनेवाले हैं उनका परलोक भी नहीं है ।
219654 पिता आदि का शरीर जिस देह का कारण है उस देह को भी सर्वथा असद्रप माननेपर तो (S) देखिये यह श्रुति - तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः ।
219655
219656
219657 उनकी सर्गादि-अर्थक्रिया भी मिथ्या ही सिद्ध होगी, यह कहते हैं।
219658 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस रीति से यदि यह सब असद्रूप होता, तो पूर्वसृष्टि के प्रलय के अन्त में सब शरीरों का सर्वथा क्षय होने पर इस सृष्टि के आदि काल में शरीर हेतुक शरीर न रहने से यह सृष्टि भी न होती । और यह सृष्टि सबकी आँखों के सामने सर्वदा विद्यमान हैं ही (इसलिए यह सृष्टि नहीं है, यह कोई कहने का साहस नहीं कर सकता) ॥१९॥
219659 पृथिवी आदि पंचभूतों के सावयव होने से विभागों का अवसान हो जानेपर संयोग का विनाश ध्रुव है । अतः अवयव विभाग स्वरुप इस जगत् का जब विनाश अवश्यंभावी है तब इस दशा में 'यह जगत् कभी इस अविच्छिन्नप्रवाह से विपरित नहीं है, यह जैमिनीय मत अप्रतिष्ठित है-असंगत है |२०॥
219660
219661 यहाँ पर प्रसंगवश चार्वाक मत का भी खण्डन करने के लिए अनुवाद करते हैं।
219662 पृथिवी आदि जो चार भूत हैं वे ही चार प्रकार के देहाकार से तथा घट, पट आदि के आकार से सम्मिलित होकर 'जगत' नाम से कहे जाते हैं । पृथिवी आदि भूतस्वरूप होने के कारण उस जगत् का कभी नाश नहीं होता । जब ये चारों भूत एक जगह मिल जाते हैं तब ज्ञान तथा इच्छा आदि गुणोंवाला इन चारों के धर्मों का समुदायरूप एक शरीर तैयार हो जाता है, जिसमें हाथ, पैर आदि अनेक अवयव विद्यमान रहते हैं। और वह शरीर भी उस हाथ, पैर आदि अनेक अवयवों की नाना प्रकार की रचनाओं के कारण मनुष्य, पशु, पक्षी आदि अनेक जाति का हो जाता है । तथापि इन चारों भूतों के मध्य में किसी भी एक भूत में ज्ञप्ति नहीं दिखाई देती तथापि जिन द्रव्यों से मदिरा तैयार की जाती है उन्हें पीसकर जल तथा नमक के साथ एकत्र मिला दिये जाने पर उन एकत्र मिले हुए द्रव्यों में जैसे कालपाकादि द्वारा मदशक्तिरूप एक विलक्षण गुण आविर्भूत हो जाता है उसी तरह देहाकार में परिणत हुए पृथिवी आदि इन चारों भूतों में ज्ञप्तिरूप गुण आविर्भूत हो जाता है । इसलिए ज्ञप्ति तथा इच्छा आदि गुणों से सम्पन्न यह शरीर ही आत्मा है । भाई चार्वाक, यदि यह तुम कहते हो तो इसका उत्तर सुन लो |२१॥
219663 तब तो (S) सम्पूर्ण वस्तुओं का संक्षय बतलानेवाले (8) अठारह पुराण, महाभारत आदि इतिहास, ऐहिक और पारलौकिक आत्मा के हित और अहित तथा धर्म और अधर्म के प्रतिपादक मनु आदि स्मृति एवं सदाचार आदि-ये सबके सब व्यर्थ हो जायेंगे ॥२२॥
219664 यदि यह कहो कि हम देहात्मवादी चार्वाकों के मत में उन वेदादि शास्त्रों की व्यर्थता और अप्रामाण्य इष्ट ही है । वे सबके सब अप्रमाण हो जायें, इसमें हमारी हानि क्या है ? तो इस पर हमारा यह कहना है कि हे महामते चार्वाक निर्दोष उन वेद, पुराण आदि शास्त्रों का (M) इस () अर्थात् तुम्हारे कहने के अनुसार तो । (8) अर्थात् नित्य, नैमित्तिक, प्राकृत और वैज्ञानिक ये जो चार तरह के प्रलय होते हैं उन्हें बतलानेवाले। (M) जो शिष्टसम्मत हैं ।
219665 मायण
219666
219667 अर्थ में (9) अप्रमाण्य हो जाने पर 'इस वन्ध्या स्त्री ने सौ लड़के पैदा किये' इस वाक्य के समान भोगलंपटता लोभ द्वेषादि हजारों दोषों से तुष्ट तुम्हारा वाक्य भी क्या प्रमाण होगा? हमें तो उसकी सम्भावना भी दुर्लभ है ।।२३॥
219668 तुम्हारे कथन को लोक में विद्वान लोग स्वीकार नहीं करते, क्योंकि बिना कारण और प्रयोजन के सृष्टि आदि का संभव न होने से तुम्हारे मत के अनुसार तो जगत् का उच्छेद प्रसंग अनिवार्य होगा। किंतु, देहात्मवाद में क्या सभी अवयव ही आत्मा हैं या अवयवी ही ? प्रथम पक्ष में तो यह दोष आता है कि अनेक चेतनों में सर्वदा ऐकमत्य न होने से वैमत्य के कारण देह का सभी अवयव उन्मथन करने लग जायेंगे । अब रह गया दूसरा पक्ष, उस पक्ष में यह दोष आता है कि हाथ आदि किसी एक अवयव के कट जाने पर अवयवी का नाश हो जाने से जीवन का ही अभाव हो जायेगा - इत्यादि और भी हजारों दोष हैं ही, यह सब अलग रहे । हे चार्वाक, इस मेरे कथन से कायाकार में परिणत भूतसंघात में मदशक्ति की नाईं ज्ञप्तिगुण पैदा हो जाता है, यह जो तुमने कहा है उसका भी उत्तर हो गया और भी तुम अपने मत में मेरा यह एक दूसरा दूषण सुन लो ॥२४॥
219669 यदि ऐसा मान लिया जाय कि जैसे मदशक्ति-आत्मक द्रव्य में मदशक्ति विद्यमान रहती है वैसे ही भूतसंधात में, जो कि ज्ञानस्वभाव है, ज्ञानगुण रहता है तब तो गुणी देह का नाश हो जाने पर गुण का भी अवश्य नाश हो जाने से (दूसरे देशों में मरे हुए जीव देह के नष्ट हो जाने पर अपने देश में पिशाचादि का शरीर धरकर कैसे चले आते हैं तथा दूसरों के शरीरों में प्रविष्ट होकर अपने पूर्वजन्म के आत्मीयों को पहचान कर उनके साथ बातचीत आदि कैसे करते हैं अर्थात्) प्रदेशान्तरों में मरे हुए व्यक्तियों की पिशाच आदि देहता जो लोक में प्रसिद्ध हैं वह सिद्ध न होगी ॥२५॥
219670 यह पिशाचादि की कल्पना भी भ्रान्ति ही है, क्योंकि पिशाचों को हमने अपनी
219671 आँखों के सामने उपस्थित हुए आजतक नहीं देखा और हमारे मत में प्रत्यक्ष के सिवा और कोई दूसरा प्रमाण है ही नहीं । प्रत्यक्षातिरिक्त दूसरे प्रमाण की संभावना ही नहीं है, क्योंकि सैकड़ों बार पार्थिवत्व और लोह-लेख्यात्वादि का सहचारग्रह होने पर भी वज्रमणि आदि में व्यभिचार देखा गया है । उत्पातादि अन्य समय में गाय के पेट से गदहे की उत्पत्ति भी देखी गई है तथा देवतादि की प्रतिमाओं से भी बिना अग्नि के भी धूम्र उठते देखा गया है । तथा सर्वत्र लिंगों में देशान्तर और कालान्तर में व्यभिचार शंका का निवारण नहीं किया जा सकता, इसलिए आप के अनुमान प्रमाण का तो बिलकुल योग नहीं है । सादृश्य के विषय में यत्किंचित् या पूर्ण-यों विकल्प होने से उपमान प्रमाण का योग नहीं बैठता । इसी तरह अर्थापत्ति और अनुपलब्धि भी प्रमाण नहीं हो सकते । पिशाचग्रस्त पुरुष का पिशाचवाग्व्यवहार भी जब तक देह विद्यमान रहता है तभी तक दीखता है उसके मरण के बाद नहीं । इसलिए उस देह को ही सान्निपातिक भ्रान्ति की तरह मैं पिशाचग्रस्त हूँ, यह व्यर्थ की भ्रान्ति है । यदि यह सब तुम कहो, तो तुम्हारा यह सब कहना व्यर्थ ही है, क्योंकि (अ) प्रलय, धर्माधर्म एवं आत्मतत्त्वरूप अर्थ में ।
219672
219673 तुम्हारी ही बातों से इन सबका खण्डन हो जाता है । इसमें प्रबल कारण यह है-प्रत्यक्ष के अतिरिक्त यदि सभी अप्रमाण हैं, तो फिर चार्वाक का वाक्य भी प्रमाण नहीं हो सकता, क्योंकि वह भी प्रत्यक्ष के अतिरिक्त है । चूँकि अनुमान प्रमाण को तुम मानते नहीं हो,

इसलिए युक्ति से तुम अपने मत का तो कदापि समर्थन नहीं कर सकते, क्योंकि अनुमान रूप होने से वे युक्तियाँ भी प्रमाण नहीं हो सकी । दृष्टान्त तो तुम दे ही नहीं सकते, क्योंकि सादृश्य के उपमानगम्य होने से वह तुम्हारे मत से प्रमाण के बाहर है । स्वपक्ष में अनुकूल और परपक्ष में प्रतिकूल तर्क भी तुम नहीं उपस्थित कर सकते, क्योंकि तर्क के अन्वय-व्यतिरेकव्याप्तिघटित होने के कारण उसे तुम स्वीकार नहीं कर सकते । आपत्ति और व्यतिरेक ये दोनों अनुपपत्ति और अनुपलब्धि के अधीन रहते हैं, इसलिए यदि इनका तुम स्वीकार करते हो, तो तुम्हें अर्थापत्ति और अनुपलब्धि को प्रमाण रूप से स्वीकार अनिवार्य होगा। अतः ये जो छः प्रमाण हैं, वे सबके सब सत्य हैं, यह तुम चार्वाकों को मानना ही पड़ेगा ॥२६॥

219674

219675 ठीक है, ऐसा ही सही, इससे आपको क्या लाभ है, यह कहते हैं।

219676 इस तरह यदि तुम शब्द का प्रामाण्य मान लेते हो, तो फिर निर्दोष श्रुति को तुम्हें प्रमाण माननें में कोई आपत्ति न होगी । जब श्रुति प्रमाण है तब 'परलोक, स्वर्ग, नरक आदि सब सत् है' इत्याकारक श्रुतिजन्य संवित् भी क्यों न सत्यता को यानी प्रामाण्य को प्राप्त होगी ? कहने का तात्पर्य यह कि यदि अन्य के बोध के लिए शब्द प्रमाण है, तो फिर परलोक, स्वर्ग, नरक तथा उनके प्रतिपादक श्रुति, स्मृति आदि शब्द भी क्यों न सत्य प्रमाण होंगे ? क्योंकि जितने ज्ञान हैं उनमें स्वतः प्रामाण्य है, इसमें तो किसी को भी विवाद नहीं है, हाँ, यह बात दूसरी है कि कारणदोष तथा बाधक ज्ञान से उसका कहीं पर अपवाद हो जाता है । लेकिन यहाँपर तो न कोई कारण में दोष है

219677 और न 'स्वर्ग, नरक आदि नहीं है' ऐसा बाधक प्रमाणज्ञान ही है ॥२७॥

219678

219679 'अथ साऽपि मुधा भ्रान्ति०' यह जो ऊपर कहा है, उसमें दोष दिखलाते हैं।

219680 अन्य शरीर में स्थित पिशाच की-सबके अनुभव से सिद्ध पिशाचग्रस्त शरीर में पिशाचविषयिणी प्रमा ज्ञानों के स्वतः प्रामाण्य होने से ही लोक में सत्यरूप से प्रसिद्ध हैं । वह भी यदि सत्य न प्रमाणित हुई, तो फिर मदिरा पीकर उन्मत्त बने हुए पुरुष की प्रतिभा भी कदापि सत्य प्रमाणित न होगी, जो मदशक्ति-समन्वित द्रव्यगत मदशक्तिविषयक है । अमत्त पुरुषों के अनुभवसिद्ध अर्थों का खण्डन करनेवाले तुम ठहरे, तुम्हारी प्रमत्त पुरुष की प्रतीति से सिद्ध मदशक्ति का दूसरा कोई कैसे नहीं खण्डन कर सकता? ऐसी दशा में तुम्हारी दृष्टान्त असिद्धि के कारण ज्ञान में भूतगुणत्व की सिद्धि न हो सकने से परलोकात्मक स्थिति का यानी स्वर्गनरकादि स्थिति का तुम भला कैसे खण्डन कर सकते हो ? ॥२८॥

219681 सर्वजन प्रसिद्ध ज्ञानों का स्वतः प्रामाण्य होने से 'पिशाच है' यदि यह संवित् सत्यार्थ है, तो फिर मृत प्राणी का भी परलोक है यानी कोई-न-कोई दूसरा लोक

219682

219683 अवश्य है, यह श्रुतिजन्य प्रतीति भला सत्य क्यों न सिद्ध होगी, (क्योंकि जो युक्ति तुम उपस्थित कर रहे हो उसी युक्ति के बल से हम मृत प्राणी के परलोक का अस्तित्व सिद्ध कर रहे हैं। हमें युक्ति ढूँढ़ने के लिए कहीं और जगह जाने की आवश्यकता नहीं है)|२९॥

219684 और सुनो, पिशाचग्रस्त की पैशाची ज्ञप्ति श्रुति समान किसी दृढ़तर प्रमाण से जन्य नहीं है, किन्तु 'काकतालीय' न्यायवत् आकस्मिक है-अचानक उदित हुई है । ऐसी ज्ञप्ति भी यदि स्वानुभूत होने से प्रमा है, तो फिर श्रुति आदि दृढ़तर कारणों के सहित विद्यमान परलोकार्थ संवित् भला प्रमा क्यों नहीं है ? ॥३०॥

219685

219686 एकमात्र अपने अनुभव के बल पर अर्थसत्ता का निश्चय नहीं किया जा सकता, क्योंकि युक्ति में रजत का अनुभव होने पर भी उसमें अर्थसत्ता नहीं दीखती, यह आशंका कर कहते हैं।

219687 जो संवित् जिस पदार्थ की सत्ता को अपने भीतर जैसी जानती है उस पदार्थ की सत्ता को वह अपने भीतर वैसी ही भलीभाँति अनुभव करती है। शुक्ति रजतसंवित् स्वप्रतिभासकालिक अर्थसत्ता का अवगाहन करती है, परन्तु पूर्वकाल की संवित् का जब 'यह रजत नहीं है' इस उत्तरकाल की संवित् से बाध हो जाता है तब यह उत्तरकाल की बाधसंवित् सीप में चाँदी की त्रैकालिक असत्ता बतलाती है । ऐसी स्थिति में प्रथम संवित् के बल से रजत में प्रातिभासिक सत्ता रहे या द्वितीय संवित् के बल से असत्ता रहे, इसमें कोई हानि नहीं है, क्योंकि अनुभव से दोनों ही सिद्ध है । (अनुभव का सहारा लिये बिना अर्थ के रूप का अपलाप करना कोई बच्चों का खेल नहीं है)|३१॥

219688 जीवितदशा में देह के उपस्थित रहने पर श्रुति आदि प्रमाण के बल से अथवा मृतदशा में देह के उपस्थित न रहने पर स्वप्रवत् एकमात्र प्रतिभास के बल से 'परलोक है'-इत्याकारक अनुभवस्वरूप संवित् यदि अवश्य होगी ही, तो फिर उस मृत्यु से क्या ? जीवित प्राणी के अनुभव से सिद्ध सत् है और मृत के अनुभव से सिद्ध असत् है अथवा इसके विपरीत प्रकार से है, इसका अपलाप ही क्यों होगा-दोनों में किसी का भी अपलाप नहीं किया जा सकता । इस तरह श्रुति आदि प्रमाण हैं, यह सिद्ध हो गया ॥३२॥

219689

219690 यदि वह चार्वाक यह कहे कि कायाकार में परिणत हुए भूतों से संवित् का उद्भव होता है, इसलिए शरीर के नष्ट हो जाने पर मृत प्राणी को पारलौकिकी बुद्धि ही न उत्पन्न होगी, तो इसपर उससे कहना यह चाहिये कि हे मित्र, संवित् शाश्वत है, स्वत: सिद्ध है, प्रस्तुत उसकी सिद्धि के बल से ही वासनामय आतिवाहिक देह, तत्कल्पित स्थूल देह तथा बाह्यप्रपंच की पीछे सिद्धि होती है । वासना के सिवा कोई अन्य दृश्यप्रपंच की सिद्धि में हेतु नहीं है, इसलिए संवित् की उत्पत्ति देह के अधीन नहीं है। यह सूचित करते हुए महाराज वसिष्ठजी उस चार्वाक के प्रति वचन का उपसंहार करके 'वासनायां विलीनायामदर्शनमुपागताः' इत्यादि श्लोक से पहले जो यह उपक्रम किया गया है कि एकमात्र वासना के क्षय से ही सम्पूर्ण दृश्य का उच्छेद होता है इस उठाई गई बात का समर्थन करने के लिए प्रस्ताव करते हैं।

219691

219692 इसलिए (8) ज्ञानस्वभाव परमात्मा स्वप्रकाशस्वरूप होने से स्फुरित होते हुए समस्त व्यवहार से पहले निजस्वरूपभूत संवित् को जानता है जो स्वतः नित्यसिद्ध है, जैसे अग्नि अपनी उष्ण्यप्रकाशरूपता को जानती है । उसके बाद वासनाओं की उत्पत्ति में उपादान कारण सर्वजगत् की वासनामय आतिवाहिक देह को जानकर फिर स्थूल देहादि संसार के भ्रम को देखता है। कहने का तात्पर्य यह है कि सबसे पूर्वसिद्ध संवित् की सिद्धि देह के अधीन नहीं है ॥३३॥

219693

219694 अतएव एकमात्र वासना के क्षय से ही सूक्ष्मशरीरक्षय द्वारा सम्पूर्ण अनर्थों का क्षय सिद्ध है, यह कहते हैं। __ वासना के क्षय से दृष्टा, दृश्य और दर्शनरूप रोग शान्त हो जाता है था वासना की सत्ता रहने पर यह संसृतिनामक पिशाचिका उदित होती है|३४॥

219695 हे श्रीरामचन्द्रजी, सृष्टि के प्रारम्भ में ब्रह्मा को संसार रचने की इच्छा (M) उत्पन्न होती है । तदनन्तर पूर्वकाल की जगद्वासनाओं का जगत् रूपसे उद्भव होता है। इसलिए वासना की शान्ति को आप निवार्ण समझिये और उसकी सत्ता को संसार रूप भ्रम जानिये ॥३५॥

219696 __यह कहिये कि वासना उत्पन्न कैसे हुई ? ब्रह्मसे तो वह उत्पन्न हुई नहीं, क्योंकि उसके तो 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' इत्यादि श्रुतियों से कारण होने का निषेध है तथा असंग, कूटस्थ और अद्वय प्रतिपादक श्रुतियाँ भी इसी का समर्थन करती हैं । पूर्वकल्पीय जगत् से वह वासना उत्पन्न होती है, यह भी नहीं कह सकते, क्योंकि जो प्रलयकाल में स्वयं नष्ट हो जाता है उसमें दूसरे को पैदा करने की शक्ति ही कहाँ रह सकती है ? यदि यह कहिये कि प्रलय में जगत् नष्ट नहीं होता, वह स्वयं ही चरमभाव विकार से सूक्ष्म होकर स्थित रहता है, इसलिए उसकी उस तरह की स्थिति ही वासनात्मक प्रलय है, तो यह भी आप नहीं कह सकते, क्योंकि इस पर मैं आपसे यह पुछता हूँ कि वैसी जगत् की स्थिति क्या प्रलय में अपनी सत्ता से रहती है या ब्रह्मकी सत्ता से? यदि आप यह कहें कि अपनी सत्ता से रहती है, तो आपके इस पक्ष में 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादि श्रुतियों से विरोध पड़ता है । अब रहा आपका दूसरा पक्ष, इसमें हमारा यह कहना है कि जो स्वतः असत् है वह भला दूसरे की सत्ता से स्थित रहता है यह कहना तो एक जबर्दस्त मिथ्या प्रलाप ही होगा न ? इसलिए दोनों पक्ष में सृष्टि और प्रलय में कोई विशेष आपत्ति न होने से अभासमान की सत्ता प्रसिद्धि के अभाव में जगत् नष्ट होता है और स्थित भी रहता है, यह कहना तो वदतो व्याघात’ दोष से ग्रस्त ही है । ठीक है, यह सब आपका कथन हम मान रहे हैं । सुनिये, प्रलय या पूर्वसर्ग में वह वासना उत्पन्न ही है, यह आप कैसे कहते हैं, यह तो

219697 () अर्थात् चूँकि वेदादि प्रमाण सिद्ध हो गया है तथा ज्ञानों में स्वतः प्रामाण्य की सिद्धि हो चुकी है, इसलिए।

219698 (M) 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' - इत्यादि श्रुति देखिये।

219699

219700 आप कह नहीं सकते कि वह वासना उत्पन्न ही है, क्योंकि असंग अद्वय परब्रह्म में अनुत्पत्ति तो आप पहले ही कह चुके हैं । फिर भी अद्वितीय ब्रह्मबोध के उपायरूप से जब तक बोध नहीं हो जाता, तब तक के लिए आप कृपाकर वह वासना भी पहले किसी एक निमित्त से अवश्य उत्पन्न हुई है, यह स्वीकार कर लीजिये, क्योंकि बिना कारण के जगत् की उत्पत्ति नहीं होती, यह

219701 शास्त्रसिद्ध है।

219702 हाँ, ब्रह्मज्ञान हो जाने के बाद तो फिर सारा संसार ही सद्रूपब्रह्म है और वह वासना भी परब्रह्मस्वरूप ही है॥३६॥

219703

219704 बिना असंग अद्वय ब्रह्म का श्रुतियों से परिज्ञान किये वासना की अनुत्पत्ति बतलाना उचित नहीं है । ब्रह्म का परिज्ञान हो जाने पर तो सम्पूर्ण संशयों के बीजभूत अज्ञान का उच्छेद हो जाने से निर्वाण ही सम्पन्न है । इसलिए वासना की उत्पत्ति आदि में अनुपपत्ति की शंका करना ठीक नहीं है, इस आशय से कहते हैं। __इतना जो यह परिज्ञान है उसीको तत्त्वज्ञ लोग निर्वाण कहते हैं । इसलिए हे राघव, इस ब्रह्म के विषय में जो प्राणी का अपरिज्ञान है उसी को आप बन्ध समझिये ॥३७॥
219705 विज्ञानघन यह आत्मा ही प्रकाशात्मक और अप्रकाशात्मक भी है। ज्ञात होने पर यह स्वयं ही स्वप्ररूप से अन्दर स्फुरित होता है तथा ज्ञात न होने पर यानी श्रुति आदि प्रमाण लाभ के पहले यह बिल्कुल स्फुरित नहीं होता ॥३८॥
219706 'मैं बद्ध हूँ' इस भावना से बन्धदर्शन और 'मैं नित्यमुक्त हूँ', इस भावना से मोक्षदर्शन जब आत्मा को अत्यन्त कोमलात्मा एकमात्र संविदंश के परिवर्तनमात्र से प्राप्त होता है तब भला उसके साधन में क्लेश ही कितना है ?॥३९॥
219707
219708 इसको परीक्षक लोग व्युत्थान और समाधि तथा व्युत्थान और सुषुप्ति के द्वारा स्पष्ट देख सकते हैं, इस आशय से कहते हैं।
219709 हे श्रीरामचन्द्रजी, संवित् को यानी चित्त की वृत्ति को बहिर्मुख कर देने पर बन्ध और उसको समाधि द्वारा आत्मा में लीन कर देने पर निर्वाण प्राप्त होता है । संवित् के उद्बोधनरूपी उदरवाला यह असत् संसार सत् के समान भासता है । इसका तात्पर्य यह है कि चित्तवृत्ति को बहिर्मुख कर देने पर यह असत् संसार सत् के समान भासित होता है ॥४०॥
219710 सुप्त और अजड़ वेदन 'मोक्ष' कहलाता है तथा प्रबुद्ध वेदन को तत्त्वज्ञानी लोग बन्ध कहते हैं । इसलिए इन दोनों में आपको जिसकी इच्छा हो उसे चुन लीजिये ॥४१॥
219711 हे श्रीरामचन्द्रजी, बन्ध-मोक्ष आदि की सारी शंकाएँ छोड़कर आप निवार्णरूप, वासनाशून्य, अनन्त, अनादि, स्वच्छ बोधस्वरूप, अद्वैत और ऐक्यसे रहित, अशून्य (परिपूर्ण) ब्रह्मस्वरूप बनकर आकाशकोश के सदृश विशद् अन्तःकरण से युक्त,
219712 शान्त एवं बन्धन से बिलकुल मुक्त होकर स्थित रहिये ॥४२॥
219713
219714 उन्नासीवाँ सर्ग समाप्त
219715
219716 अस्सीवाँ सर्ग पूर्व सर्ग में वैज्ञानिक तत्त्वदृष्टि से प्रलयक्रम का वर्णन हो चुका । अब योगिगम्य अन्य प्राकृत प्रलयक्रम का वर्णन।
219717 विधाता की वासना से कल्पित उनके लोक, देव, भुवन आदि समस्त प्रपंच का जो प्रारब्धक्षय के अनन्तर क्षणभर में ही उत्पन्न हुए साक्षात्कार द्वारा बाध है तद्रूप वैज्ञानिक प्रलयका, जो स्वप्नबाध के सदृश है, उसका मुक्त पुरुषों की दृष्टि से 'नापश्यं स्वप्न नगरं बुध्यमान इवाग्रगम्' इत्यादि श्लोक द्वारा उपपत्तिपूर्वक पूर्व सर्ग में वर्णन हो चुका। अब बुद्ध पुरुषों की दृष्टि से, विधाता की देह, उसके आरम्भक उपाधियों तथा उसके इन्द्रिय आदिकों का अपने-अपने कारण में लय द्वारा मायाशबल ब्रह्म में लयरूपी प्रलय का उपवर्णन करने के लिए उपक्रम करते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह आये हुए वे सभी ब्रह्मलोकनिवासी अदृश्यरूपता को ऐसे प्राप्त हो गये, जैसे बत्ती से रहित दीप ।।१॥
219718 इसके अनन्तर जब विधाता की देह मायाशबल ब्रह्मरूपता को प्राप्त हो गई तब पूर्वोक्त वे उन बारह आदित्यों ने, जो प्रकाशमयी ज्वालाओं से युक्त थे, पृथिवी आदि की तरह उस ब्रह्मलोक को भी भस्मीभूत बना डाला ॥२॥
219719
219720 प्रारब्धवश अधिकार का अन्त हो जाने पर आदित्य आदि जितने अधिकारी जीव थे, वे भी चरमसाक्षात्कार द्वारा अपने-अपने समस्त प्रपंच का नाश हो जाने से पूर्वोक्त के समान ही विदेहकैवल्य को प्राप्त हो गये, यह कहते हैं।
219721 हे श्रीरामजी, विधाता के नगर को जलाकर तथा विधाता के समान ही स्वयं ध्यान करके वे आदित्य आदि भी निर्वाण को ऐसे प्राप्त हो गये, जैसे तेल और बत्ती से रहित दीप ॥३॥
219722
219723 उसके बाद का दृश्य कैसा था, यह कहते हैं।
219724 तदनन्तर सुन्दर विशाल तरंगों से युक्त महासागर की बाढ़ ने विधाता के नगरान्तर को ऐसे परिपूर्ण कर दिया, जैसे रात में सारी पृथिवी को अन्धकार ॥४॥
219725 ब्रह्मलोकपर्यन्त वह सारा जगत्, केवल एकमात्र रससे परिपूर्ण पके हुए अंगूर के फल के सदृश, जल से परिपूर्ण हो गया ॥५॥
219726 उन अनेक तरह के तरंगों से तैरते हुए पर्वत समूहों तथा देवादिशरीरों से तोड़-फोड़ दिये जाने के कारण छिन्न-भिन्न हुए कल्पान्तों के पुष्करावर्त आदि मेघ सब जल में ही विलीन हो गये ॥६॥
219727 इसी बीच में वहाँ मैंने कोई एक भयंकर रूप देखा, जो आकाश से यानी ठीक आकाश के मध्य से अभ्युदित हुआ था । मैं वह रूप देखते ही मारे भयके काँप गया |७॥
219728
219729 भय के कारणरूप अद्‌भूत विशेषणों से उसी रूपका वर्णन करते हैं। ___ कल्पान्त जगत् के आकार के समान, आकाश को भर देनेवाला काला वह रूप देखने में ऐसे प्रतीत हो रहा था, मानों कल्पान्त का प्रत्येक रात का एकत्रित हुआ सारा अन्धकार शरीर धारण करके सामने आकर खड़ा हो रहा हो ॥८॥
219730
219731
219732 रंग में काला होते हुए भी वह अपने तेज से चमक रहा था, यह कहते हैं ।
219733 लाखों तरुण आदित्यों के प्रकाशमय तेज को वह धारण कर रहा था । देदीप्यमान स्थिर बिजली के समूह-जैसे तीन सूर्यों के सदृश नेत्रों से युक्त उसका मुख तो बहुत ही ज्यादा चमकदार दीखता था। वह ज्वालाओं के पुँज को खूब उगल रहा था । उसके पाँच मुख थे, दस भुजाएँ थीं और तीन उसके नेत्रथे। वह अपने हाथ में त्रिशूल लिये हुए था, अन्तशून्य आकाश में वह मानों आ रहा था, उसका आकाश की तरह विशाल आकार था, दीप्त मेघ की तरह श्याम शरीर धारण कर वह स्थित था । एकमात्र महासागर के परिपूर्ण ब्रह्माण्ड के बाहर आकाश में वह अवस्थित था, हाथ, पैर आदि के रचनाविशेषों से लक्षित वह आकाश-जैसा था । अपनी नाक की श्वासवायु के गमनागमन से वह उस एक महासागर को कम्पित कर रहा था । वह अपने भुजदण्डों से क्षीरसागर को क्षुभित कर देनेवाले गोविन्द भगवान् के सदृश था । उसे देखने से ऐसा मालूम हो रहा था कि महाप्रलयकालीन सभी समुद्रों की बाढ़ ही मानों पुरुषाकार से स्वयं उपस्थित हो गयी है, तथा सबका कारण होने से स्वयं कारणरहित सर्वसमष्टिरूप अहंकार ही मूर्तिमान् होकर आ गया हो । प्रतीत हो रहा था कि मानों उड़ने में अत्यन्त कुशल अपने पंखसमूहों से समस्त कुलपर्वतों के महावृन्द ने ही स्वयं अपने स्थान से उड़कर सारे आकाश को पूर्ण कर दिया है । वैसा रूप देखने के अनन्तर त्रिशूल तथा तीन नेत्रों से 'यह भगवान् जगदीश्वर रुद्र हैं' ऐसा मैंने दूर से ही उस भगवान् परमेश्वर को नमस्कार किया ॥९-१६॥
219734
219735 'मायां तु प्रकृति विद्याद् मायिनं तु महेश्वरम्' इत्यादि श्रुतियों में महेश्वर नाम से प्रसिद्ध तो मायाशबल निराकार ब्रह्म ही है, फिर परमेश्वर किसलिए किन उपाधियों से पंचमुख आदि से विशिष्ट मूर्ति धारण करता है ? अथवा सर्वात्मक का परिच्छिन्न मूर्तिभाव कैसे हो जाता है ? यों विशेषरूप से जानने की इच्छा कर रहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
219736 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुने, सभी श्रुतियों में प्रसिद्ध वह परमेश्वर रुद्र उस तरह का भयानक स्वरूपवाला क्यों हैं ? अर्थात् काले रंग का वह क्यों हैं ? उसकी महाभयानक विशाल आकृति क्यों है ? उसके पाँच मुख कौन हैं ? उसकी दस भुजाएँ कैसे हैं ? वह रहता कहाँ है ? उसकी तीन आँखे कौन हैं ? वह उग्र क्यों है ? उसका स्वरूप क्या है ? सृष्टि आदि में उसका प्रयोजन क्या है ? वह स्वतंत्र है या परतंत्र ? यदि वह स्वतन्त्र है, तो पूर्णकाम उसकी संहार में प्रवृत्ति क्यों है ? यदि वह परतन्त्र है, तो फिर वह किससे प्रेरित होकर कार्य करता है ? उसने क्या किया ? उस परमेश्वर के रुद्ररूप होने पर उसकी इच्छारूप माया भी क्या थी ? यह सब कहिये ॥१७-१८॥
219737 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे काकुत्स्थ, वह परमेश्वर ही संसार की उत्पत्ति, स्थिति तथा संहार आदि के विषयरूप संकल्प, अध्यवसाय आदि के बीजभूत सर्वाभिमानात्मक मायावृत्तिरूप अहंकारता से सम्पूर्ण जगत् के अध्यास के मूल स्तम्भभूत
219738
219739 तथा समस्त प्राणियों को रुलाने एवं सभी शरणागत प्राणियों के रोगों को दूर भगाने में निमित्तभूत होने के कारण रुद्रनामसे आविर्भूत है । वही प्राणियों को रुलाने में विषमाभिमानरूप तथा प्राणियों के रोगों को दूर करने में एकाभिमानरूप सम्पन्न होता है । इसकी जो मूर्ति मैंने देखी वह निर्मल आकाशरूप ही थी ॥१९॥
219740 वस्तुतः महाप्रकाशस्वरूप वह भगवान् चिदाकाश मात्र सार होने के कारण आकाशमात्र आकारवाला है, व्योमवर्ण है और वह आकाशात्मा ही कहा जाता है । सम्पूर्ण प्राणियों की जो आत्मा है तद्रूप होने से तथा सर्वव्यापी होने से वह महान् आकारवाला है ॥२०॥
219741 उस अहंकार की सम्पूर्ण जीवों के प्रत्येक शरीर में बिलकुल अनुषक्त जो पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ हैं उन्हींको तत्त्वज्ञानी लोग रुद्र भगवान् के पाँच मुख कहते हैं। एकमात्र यही कारण है कि ज्ञानेन्द्रियाँ सब ओर से प्रकाशस्वभाव हैं ॥२१॥

219742 वाक्, पाणि, पाद, गुदा, उपस्थ नामक जो पाँच कर्मेन्द्रियाँ हैं ये उसकी दाहिनी भुजाएँ हैं तथा वचन, आदान, विहरण, उत्सर्ग और आनन्द नामक ये जो उन पाँच कर्मेन्द्रियों के पाँच विषय हैं वे ही पाँचों विषय उसकी बायीं भुजाएँ हैं-इस क्रम से उसकी दस भुजाएँ हैं ॥२२॥

219743

219744 तब इस तरह की मूर्ति से वह पहले क्यों न देखा गया, यदि यह आशंका हो, तो इसका उत्तर यह है कि चराचर नामरूपात्मक कार्यों के आकारों के अध्यारोप से व्यामूढदृष्टि होने के कारण उसके अन्तर्गत कारणस्वभाव का दुर्ग्रह होने से ही वह उस तरह की मूर्ति से युक्त न दीख पड़ा, इस आशय से कहते हैं।

219745 जैसे अपने में अध्यारोपित कार्यरूप पट तन्तु का परित्याग कर देता है, वैसे ही चार प्रकार के शरीरों तथा तत्-तत् जीवों के साथ प्रलयकाल में परमकारण मायाशबल ब्रह्म को प्राप्त हुए चतुर्मुख ब्रह्माजी ने जब उसका भी परित्याग कर दिया तब वह पूर्वोक्त आकाश मात्रपरिशेषरूप वर्णित अपनी मूर्ति में आ गया । अर्थात् कारणरूप अपनी मूर्ति में स्फुट हो गया । कहने का तात्पर्य यह है कि कारण स्वभाव के दुर्ग्रह से ही वह इस तरह की मूर्ति से पहले न दीख पड़ा ॥२३॥

219746

219747 यदि वह एकमात्र आकाशस्वरूप ही है, तो फिर निराकार उसकी पूर्ववर्णित देहाकृति क्यों दृष्टिगोचर हुई ? इस पर कहते हैं ।

219748 और वह रुद्र समस्त कार्यविशेषों के प्रलय के बाद अवशिष्ट कारण के एक अंशमात्र के आकारवाला है । उसकी देहाकृतिका जो मैंने वर्णन किया है यथार्थ में वह कुछ नहीं है, क्योंकि उसका कोई आकार ही नहीं है । उपासक लोग अपनी वासना से एकमात्र भ्रान्ति द्वारा उसे वैसा मूर्तिमान देखते ही हैं।।२४॥

219749 चिदाकाशगत विशाल भूताकाश में तथा समस्त भूतों की देह में वायुके समान वह परमेश्वर नित्य स्थित रहता है ।।२५॥

219750 उस प्रलयकाल में एक क्षणतक सबको क्षोभित करते हुए, सम्पूर्ण भूतों से परित्यक्त होकर चिदाकाशमात्र मूर्तिधारी वह परमेश्वर परमशान्ति को प्राप्त हो जायेगा ॥२६॥

219751 सत्त्व, रज और तम-ये तीन गुणों के आकार, भूत, भविष्य और वर्तमान

219752

219753 ये तीनों काल, चित्त, अहंकार और बुद्धि, अ, उ, और म् - ये तीनों प्रणव के अक्षर तथा ऋक्, यजु

219754 और साम-ये जो तीन वेद हैं वे ही उस रुद्र भगवान् के तीनों नेत्ररूप से संस्थित हैं। अपने मुष्टिच्छिद्र में उसने त्रिशूलरूपी तीनों लोक धारण कर रक्खें हैं ॥२७,२८॥

219755

219756 अब 'किमात्मा' इस द्वितीय प्रश्न का उत्तर कहते हैं ।

219757 चूँकि समस्त भूतसमूहों में उस परमेश्वर से भिन्न और कुछ नहीं है, इसलिए समस्त भूतगणों की जो देह है उसी रूपसे वह स्थित है। अर्थात् समस्तभूतों में अहंकारात्मक रुद्र के अभिध्यान से ही वह देहात्मत्वाभिमानी है (म) ॥२९॥

219758

219759 'किं प्रयोजनः' इस प्रश्न का उत्तर कहते हैं।

219760 स्वरचित सम्पूर्ण जीवों को अपने-अपने कर्मों के अनुसार विषयभोगरूप उपलब्ध विहित क्रमशः ज्ञानसाधनप्राप्ति के अन्त में स्वात्मतत्त्व की उपलब्धिरूप जो शास्त्रीय विहित और निषिद्ध कर्मों के ज्ञान एवं फल देने का स्वभाव है वही सृष्टि आदि में प्रयोजक होने से उसका प्रयोजन है अर्थात् समस्त जीवों को उनके तत्-तत् कर्मों के अनुसार विषयफल प्रदान करने का तथा अधिकारी पुरुषों को ज्ञान प्रदान करने का जो स्वभाव है वही उस परमेश्वर का सृष्टि आदि में प्रयोजन है (8)॥३०॥

219761

219762 भाव यह कि सर्वसत्त्वोपलम्भरूप स्वभाव ही उसका प्रयोजन है, और कुछ नहीं । चिन्मात्रआकाशरूप शिवस्वरूप परमात्मा यानी वाणी और मनके अगोचर निरतिशय भूमानन्दात्मक परम कल्याणमय स्वरूप परमात्मा स्वयं अपने से ही 'बहस्यां प्रजायेय' इस संकल्पात्मक मायावृत्ति द्वारा एक से बहुत होने की इच्छा से प्रेरित होकर जगत् की रचना करता है । और उसी अपने चित्स्वरूप से प्रलय के लिए स्वयं प्रेरित होकर सर्गक्रम के विपरीत क्रमसे जगत् को निगल कर यानी स्वविरचित जगत् का संहार कर आकाशरूप से स्थित हो जाता है । तदनन्तर स्वयं भी वह अपने उसी परम कल्याणमयरूप से निगीर्ण होता हुआ अपने उस आकाशभाव का भी परित्याग करके भूमानन्दस्वरूप प्रतिष्ठारूप परम शान्ति को प्राप्त हो जाता है ।

219763 'किं कृष्णः' इत्यादि सभी प्रश्नों का उपपत्तिपूर्वक जो उत्तर दिया गया है उसका स्मरण कराते हुए अब महाराज वसिष्ठजी उपसंहार करते हैं।

219764 निर्मल चिदाकाशरूप यही परमेश्वर महाकाल रुद्र का रूप धारण कर प्रलय लाकर के सारे जगत् को एक महासागर के रूप में परिणत कर देता है और जब सारा ब्रह्माण्ड एकमात्र महासागर के रूप में परिणत हो जाता है तब उस महासागर का जल पीकर पुनः शरीर न धारण करने के लिए परमशान्ति को प्राप्त होता है ॥३१,३२॥

219765 () देखिये भगवान बादरायण का यह सूत्र : ।

219766 पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । (३.२.१.५) () देखिये गौड़पादाचार्य ने क्या कहा है : 'देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा' ।

219767

219768 'किमकरोत्' इस उपान्त्य प्रश्न का उत्तर सुनने के उत्सुक श्रीरामचन्द्रजी को जानकर महाराज वसिष्ठजी उत्तर देते हैं।

219769 हे श्रीरामचन्द्रजी, वैसा भयंकर रूप देखने के बाद मैंने देखा कि वहाँ यह परमेश्वर उद्यम करके यानी उद्यत होकर श्वासवायु के वेगसे उस महासागर को पी जाने में प्रवृत्त हो गये ॥३३॥

219770 इसके

219771 अनन्तर श्वासवायु से आकृष्ट महासागर उनके विशाल मुख में, जिसका भीतरी भाग ज्वालामालाओं से व्याप्त था, ऐसे प्रविष्ट हो गया, जैसे बड़वानल में ॥३४॥

219772

219773 अन्य काल में भी जल सूख जाने पर तेज में ही उसका उपसंहार प्रसिद्ध है, इस आशय से कहते हैं।

219774 वही अहंकाररूप रुद्र कल्पपर्यन्त समुद्र में बड़वानल होकर अवस्थित रहता है, परन्तु जब प्रलयकाल आ जाता है तब वह समुद्र के उस सारे जल को पी जाता है ॥३५॥

219775 जैसे जल पाताल में, साँप बिल में और पंचपवन प्राणियों के मुखाकाश में प्रविष्ट होते है वैसे ही एक ही क्षण में बड़े वेग से आकर वह भगवान् रुद्र के मुख में प्रविष्ट हो गया और महाकाल रुद्र भगवान् ने भी उस सारे जल को सिर्फ एक मुहूर्त में ही ऐसे पी लिया, जैसे सूर्य भगवान् अन्धकार को तथा सज्जनों का सम्पर्क दोषसमूह को ॥३६,३७॥

219776 इसके बाद ब्रह्मलोक से लेकर पातालतक सब स्थान ऐसे शान्त और शून्य हो गया, जैसे धूल, धूम्र, वायु और मेघ-इन भूतों से रहित सब तरह के वैषम्य से निर्मुक्त आकाश ॥३८॥

219777 उस समय वहाँ आकाश के समान निर्मल तथा स्पन्दशून्य ये केवल चार पदार्थ ही दीख रहे थे । हे रघुनन्दन, उन्हें आप सुनिये (मैं कहता हूँ) ॥३९॥

219778 उनके मध्य में एक तो काले रंग के आकाश के सदृश आकृतिवाले, निराकार भगवान् रुद्रदेव स्पन्दशून्य सौरभ बिम्बकी तरह आकाश में स्थित थे ॥४०॥

219779 दूसरा सप्त पाताल के बहुत दूर पृथिवी और आकाशतल के सदृश ब्रह्माण्ड सदन का अधोभाग स्थित था ॥४१॥

219780 शैलेन्द्रों तथा देवताओं के सहित पाताल, भूतल तथा स्वर्ग बिलकुल भस्म हो जाने के कारण यानी तीनों लोकों तथा उनके भीतर रहनेवाले सभी पदार्थों के भस्मरूप बन जाने के कारण पुनः जलक्लेदन द्वारा एकमात्र पंकरूप में परिणत हुए पार्थिवभाग से व्याप्त होकर वह ब्रह्माण्डसदन का अधोभाग ऊर्ध्वभाग की अपेक्षा अवश्य कुछ समृद्धस्वरूप था ॥४२। उनमें तीसरा पदार्थ ब्रह्माण्ड का ऊर्ध्वभाग स्थित था । बहुत दूर होने के कारण यहाँ तक आँखों की ज्योतियों की पहुँच न हो सकने से वह दुर्लक्ष्य काले वर्ण के आकाश के सदृश था ॥४३॥

219781

219782 चौथा पदार्थ तो उन दोनों के बीच में स्थित आकाश ही था, यह कहते हैं।

219783 बहुत दूर विभक्त हुए ब्रह्माण्ड के उन दोनों खण्डों के बीच में जो स्थित था वह तो एकमात्र आदि-अन्तशून्य सर्वत्र व्याप्त निर्मल ब्रह्माकाश ही था । हे श्रीरामचन्द्रजी, वही उसमें चौथा पदार्थ था, जिसका मैंने उस समय अवलोकन किया । मेरी आँखों के सामने उपस्थित इन

219784

219785

219786 चार पदार्थों के बीच में इन चारों से अतिरिक्त और कोई दूसरा वहाँ नहीं था, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है ॥४४,४५॥

219787 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, आवरणयुक्त उन ब्रह्माण्डखप्परों के बाहर क्या है ? उनके कौन-कौन आवरण है ? वे कितने हैं ? तथा बिना आधार के वे सब वहाँ संस्थित कैसे हैं ? कृपाकर यह कहिये ॥४६॥

219788

219789 इन चार प्रश्नों में पहले बीच के दो प्रश्नों का उत्तर देते हैं। __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, उन ब्रह्माण्डखण्डों के पार में उनसे दश गुना अधिक विस्तृत जल है । और वह जल इन दोनों खण्डों के अति विस्तृत सन्ध्याकाश को छोड़कर उसके बाहर ही खूब विस्तृतरूप से स्थित है ॥४७॥

219790 उसके बाद जल से दशगुना ज्वालात्मक तेज अवस्थित है। उसके अनन्तर जल के समान ही उस जल को पवित्र करनेवाला तथा स्वयं निर्मल पवन स्थित है ॥४८॥

219791 उसके बाद उस पवन के समान ही दशगुना विमल आकाश स्थित है । (प्रथम प्रश्न का उत्तर देते हैं।) हे श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर परम पवित्र, अतिसूक्ष्म होने के कारण अत्यन्त ही स्वच्छ अनन्त मायाशबल ब्रह्माकाश स्थित है ॥४९॥

219792

219793 आकाश से परे उससे दशगुना अधिक अहंकारतत्त्व, उससे दशगुना अधिक महत्तत्त्व और उसके आगे अनन्त प्रकृति का वर्णन जो पुराण आदि में मिलता है, उसका यहाँ परित्याग क्यों किया ? इस शंका पर कहते हैं।

219794 हे श्रीरामचन्द्रजी, उस मायाशबल ब्रह्म के स्वरूपाकाश में योगि-माहेश्वर पांचरात्र तथा कपिल आदि तन्त्रों में महत्, अहंकार आदि तत्त्वभेद के आवरण के विषय में भिन्न-भिन्न कल्पनादृष्टियाँ अनन्तरूप से स्फुरित हो रही हैं। किन्तु परस्पर विवादग्रस्त देखी गई उनकी स्वरूपकल्पना की सृष्टियाँ पुराणों में मिलती हैं, श्रुतियों में नहीं, इसलिए हमने उनकी उपेक्षा कर दी है, इसका तात्पर्य यह है कि अन्य-अन्य योगी, महेश्वर पांचरात्र तथा कपिल आदि के मत के अनुसार मायाशबलित ब्रह्माकाश में महत्तत्त्व आदि दृष्टि की कल्पनाएँ भी एक-एक से दशगुना अधिक हैं लेकिन परस्पर विवादग्रस्त होने से हमने उनकी उपेक्षा कर दी है ॥५०॥

219795

219796 अवशिष्ट चौथे प्रश्न का स्मरण दिलाते हुए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।

219797 हे मुनीश्वर, ब्रह्माण्डखण्ड के ऊपर तथा नीचे उससे भी उत्तरोत्तर दश-दश गुना अधिक विस्तारवाला होने के कारण महान आकाशवाले जलादि को कहाँ कौन कैसे धारण करता है? ॥५१॥

219798 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, पार्थिव पदार्थों का जो भाग ब्रह्माण्डखप्पर है वह कमलपत्र के समान स्थित है । उसी भाग का वे आधारादि भाव से ऐसे आश्रय करते हैं, जैसे वानरी के शिशु अपनी माँ का । अर्थात् जैसे वानरी के बच्चे अपनी माँ को पेट में अच्छी तरह पकड़ के दौड़ने पर भी नहीं गिरते, वैसे ही इनकी भी स्थिति है । अथवा उस ब्रह्माण्डखप्पर की ओर उसकी आकर्षणशक्ति से आकृष्ट होकर वे ऐसे दौड़ते हैं,

219799

219800 जैसे वानरी के बच्चे अपनी माँ की और दौड़ते हैं ॥५२॥

219801 ___ उस ब्रह्माण्डखप्पर के ऊपर स्थित जल के न गिरने में भी यही न्याय है, इस आशय से कहते हैं। __इसलिए हे श्रीरामजी, ब्रह्माण्डनामक जो महाशरीर अत्यन्त समीप है उसकी ओर वे सब पदार्थ ऐसे दौड़ते हैं, जैसे प्यासे प्राणी जल की ओर ॥५३॥

219802 जैसे शरीर में संयुक्त हाथ, पैर आदि अवयव अपनी अत्यन्त दृढ़संयोग स्थिति को नहीं छोड़ते वैसे ही उसीका आभ्यन्तर अवलम्बन करके तैजस आदि सब पदार्थ अवस्थित हैं ॥५४॥

219803

219804 __ और आवरणों के आधारभूत दोनों ब्रह्माण्डखप्परों का, जो भारी होने से अवश्य गिर जानेवाले हैं, आधार क्या है ? यह श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।

219805 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, आप कृपाकर यह मुझसे कहिये कि वे ब्रह्माण्डखण्ड कैसे अवस्थित रहते हैं ? उनका आकार क्या है ? किसने कैसे उन्हें धारण कर रक्खा है ? अथवा वे गिरकर नष्ट कैसे होते हैं ? ॥५५॥

219806

219807 यह जो आधारादि की चिन्ता हो रही है, सो सत्यतादृष्टि में ही है । मिथ्यादृष्टि में तो जो अत्यन्त भारी पदार्थ हैं उनके भी आधार आदि का कोई नियम नहीं है, यह स्वप्नदृष्टान्त से वसिष्ठजी उत्तर देते हैं। ___ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, यद्यपि इसको किसी ने धारण नहीं किया है, फिर भी परमात्मा की अचिन्त्य धारणात्मिका शक्ति से यह अच्छी तरह धारण किया हुआ है ही। यह बिलकुल गिरता हुआ भी नहीं गिर रहा है । हे श्रीरामचन्द्रजी, यह सम्पूर्ण जगत् वस्तुतः आकृतिशून्य (निराकार होनेपर भी) स्वप्ननगर के सदृश साकार है ॥५६॥

219808 इस मायिक जगत् का क्या पतन होगा अथवा इसमें ऐसी कौन-सी वस्तु है, जिसका कोई धारण करेगा? यह ठीक वैसा ही अवस्थित है जैसा कि संवित् का स्फुरण है अर्थात् चितिशक्ति के स्फुरण के अनुसार यह अवभासित हो रहा है ॥५७। जैसे आकाश में केशोण्ड्रक श्यामता है तथा जैसे आकाश में शून्यता है एवं पवन में जैसे स्पन्दन है, वैसे ही चिदाकाश में यह जगत् है ।।५८॥

219809 हे श्रीरामचन्द्रजी, चिति में ब्रह्माण्डनामक संकल्पनगर है, उसके अन्दर अनेक जगत्पी घर हैं । चिदाकाश में निराकार ही प्रतिनियताकार के समान यानी नियत आकारवाले के सदृश स्थित है ॥५९॥

219810

219811 सम्पूर्ण पदार्थों का नियत या अनियत स्वभाव संवेदन के अनुसार ही सिद्ध होता है, यह कहते हैं। __ पतन के अध्यास से युक्त संवित् से उत्पन्न यह जगत् रात-दिन गिरने में तत्पर है तथा गमन-अध्यास से युक्त संवित् से यह रात-दिन गमन में ही तत्पर है॥६०॥

219812 स्थिति के अध्यास से युक्त संवित् से समुद्भूत यह संसार सदा अवस्थित है तथा उर्ध्वगमनमयी चिति से उद्भूत यह

219813

219814

219815 संसार निरन्तर ऊर्ध्वगमनोन्मुख ही बना रहता है () ॥६१॥

219816

219817 'कथं वा परिनश्यतः इसका उत्तर देते हैं।

219818 महाकल्पादि के संकल्पों द्वारा नाशसंवित् से वह ब्रह्माण्ड नष्ट होता है और सबकी सृष्टि के आरम्भ में सृष्टि-संकल्पों द्वारा जन्मयुक्त संवित् से चिदाकाश में वह उत्पन्न होता है ॥६२॥

219819 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे शरत्कालीन आकाश की ओर देख रहे पुरुष की दृष्टि बेर के आकार के सदृश असत्य मोतियों का समूह सत्य-सा भासता है, वैसे ही असत्य ही उदित यह संसार अतिसत्यस्वरूप सा भास रहा है । चिदाकाश में ये जितने जगत् भ्रान्ति से स्फुरित हो रहे हैं, ठीक-ठीक उन सबकी गणना करने में भला कौन समर्थ है ? ॥६३॥

219820

219821 अस्सीवाँ सर्ग समाप्त

219822 इक्यासीवाँ सर्ग प्रलयकाल में नृत्य कर रहे भयंकर रुद्र तथा जगद्रूपी अंगवाली उसकी छाया कालरात्रि का वर्णन । 'किमकरोत् 'छायाऽऽसिद्दद का मुने' इन प्रश्नों का उत्तर देने के लिए उपक्रम बाँधते हैं।

219823 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे राघव, इसके बाद मैंने उस महाकाश में मत्त उस रुद्र भगवान् को नृत्य करने में प्रवृत्त देखा, उस समय उनका आकार बहुत दूर तक फैला हुआ था, आकाश के सदृश उन्होंने विशाल आकृति प्राप्त की थी, अपनी व्यापकताका उन्होंने त्याग नहीं किया था, उनका वह आकार महान् था, मेघ के सदृश उनका श्याम वर्ण था, उनसे दसों दिशाएँ चारों ओर से खूब व्याप्त थीं, सूर्य, चन्द्र और अग्नि-ये तीनों उनके तीन नेत्र थे, चंचल दसों दिशाएँ ही उनके वस्त्र के स्थान में थीं, घन तथा दीर्घ प्रभाजाल से वे युक्त थे, इसीलिए वे देखने में नील प्रभाज्वालाओं के बन्धनस्तम्भ-जैसे मालूम पड़ रहे थे, बड़वाग्नि की तरह तो उनकी आँखें थीं, चंचल भुजारूपी तरंगमालाओं से उनका शरीर खूब चमकीला दीख रहा था, इससे ऐसा प्रतीत हो रहा था कि मानों सबको जलमय

बनानेवाले प्रलयकाल के महासागर का जल ही शरीर ग्रहण कर अभी आविर्भूत हुआ हो। इसके अनन्तर मैं क्या देखता हूँ कि भगवान् रुद्र के नृत्य का अनुकरण करती हुई उनके शरीर से मानों छाया निकल रही है।॥१-५॥

219824 देखते ही बलात् मेरे मन में ऐसी आशंका उठी कि भला सूर्यों के उपस्थित न रहते महान् अन्धकार से परिपूर्ण आकाश में यह छाया कैसे स्थित है ? ॥६॥

219825 यह मैं जब विचार कर रहा था कि इतने में तत्क्षण ही वह उस समय नाच करती हुई भगवान् रुद्र के सामने आकर खड़ी हो गई । डील-डौल में विशाल वह अपनी सुन्दर तीन आँखों से शोभित हो रही थी |७॥

219826

219827 (झ) "किमाकृति धृते केन' इन दोनों प्रश्नों का भी - 'वे दोनों ब्रह्माण्डखण्ड स्वसंवित् से कल्पित नियत तथा अनियत आकारवाले हैं और एकमात्र संवित् ने ही इन्हें धारण कर रक्खा है ।' यह उत्तर अर्थतः प्राप्त हो गया।

219828

219829 उसके रूप का वर्णन करते हैं।

219830 वह रंग में काली थी, पतली थी, उसके सारे अंगों में नस ही नस दीख रही थी, उसके सभी अंग शिथिल थे, आकृति उसकी विशाल थी, उसका मुख ज्वालाओं से व्याप्त था, चंचल वनसमृद्धि की नाईं पुष्प, पल्लव आदि से विभूषित श्यामल उसका मस्तक था ॥८॥

219831 घनीभूत अंजन रूप तम के समान उसका श्याम वर्ण था, इसलिए देखने में वह दूसरी मूर्तिमती रात-जैसी, शरीरयुक्त अन्धकार की शोभा-सी तथा साकार श्यामवर्ण आकाश की धुति-जैसी प्रतीत हो रही थी ॥९॥

219832 वह बहुत लम्बी थी, उसका मुख बड़ा ही भयानक था । वह ऐसी खड़ी थी, मानों अपनी लम्बी देह से आकाश नापने को उद्यत हो या आकाश से अपनी समता कर रही हो । वह मानों अपनी दीर्घ जानु और भुजाओं के भ्रमण से समस्त दिशाओं के मुख को ही नापने की इच्छा कर रही थी |१०॥

219833 उसे देखने से यही प्रतीति हो रही थी, मानों बहुत दिनों तक अधिक उपवास करने से ही यह ऐसी दुबली हो गई है । उसकी लम्बी देह में सर्वत्र गड्ढे ही गड्ढे दीख रहे थे । कज्जल के सदृश श्याम वर्ण की वह पवन से आकुल मेघों की माला जैसी थी॥११॥

219834 उसे देखने से ऐसा भान हो रहा था कि अत्यन्त लम्बी और दुबली उसे खड़ी होने में भी जब विधाता ने असमर्थ देखा है तब मानों उन्होंने शिरारूपी लम्बी रस्सियों से बाँध दिया है, ताकि यह अच्छी तरह खड़ी रहे॥१२॥

219835 हे श्रीरामचन्द्रजी, वह इतनी अधिक लम्बी थी कि हजारों वर्षों तक ऊपर-नीचे आ-जाकर मैंने योगबल से उसके सिर और पाद नखों का अवलोकन किया ॥१३॥

219836 नाड़ियों के समूहों तथा अंतड़ियों रूपी रस्सियों से ग्रथित सिर से लेकर पैर तक सभी अंगों से युक्त वह ऐसे स्थित थी, जैसे मूल से लेकर शाखाग्रपर्यन्त सूतों से ग्रथित कण्टकों की निवासभूमि (खदिरादि लता) ॥१४॥

219837 नाना वर्णों के सूर्य आदि देव तथा दानवों के मस्तकरूपी कमलों के समूहों की माला उसके कण्ठ में विराजमान थी, निर्मल आलोकवाला पवनसे प्रदीप्त अग्नि उसका आँचल था |१५॥

219838 उसके लम्बे दोनों कानों में चंचल नाग झूल रहे थे तथा दो मृतक कुण्डल के रूप में विराजमान थे । शुष्क तुम्बी-लता की तरह अतिदीर्घ, अत्यन्त चंचल तथा काले वर्ण के उसके दोनों स्तन जाँघ तक लटक रहे थे ॥१६॥

219839 उसका खट्वांगमण्डल मयूरों के पिच्छसमूहों तथा ब्रह्मा के केशों के मण्डलों से लांछित (चिह्नित) चन्द्रादि सुराधीशों के ऊँचे-ऊँचे मस्तकों से अलंकृत था |१७॥

219840 चूँकि दन्तरूपी चन्द्रमाला से वह विमल थी, इसलिए विमल दाँतों के प्रकाशों के पतन से अभिवृद्ध तथा अन्धकाररूपी सागर के आवर्तों से व्यालोल (चंचल) ऊर्ध्वलेखा-जैसी स्थित वह प्रतीत हो रही थी॥१८|आकाश में उत्पन्न हुए वृक्ष के ऊपर आरूढ़ शुष्क-लता-जैसी वह ऊँचे आकाशरूपी वृक्ष के ऊपर आरूढ़ थी । वायुओं द्वारा पटपट शब्दों से विभूषित तथा जाँघ तक सभी चंचल अवयवों वाली वह -नीचे तक अपने चंचल अवयवों से युक्त तथा वायुओं द्वारा पटपट शब्दों से अलंकृत-शुष्क तुम्बीलता जैसी ही बिलकुल प्रतीत हो रही थी ।१९॥

219841 महातरंगरूपी लम्बी भुजाओंवाली, श्यामल तथा

219842

219843 उल्लासों से परिपूर्ण, नृत्यरूपी आवर्तों से चंचल प्रलयकालीन महासागर की तरंगमाला-सी भास रही थी॥२०॥

219844 क्षण में ही कभी तो वह एक भुजा से युक्त आकारवाली हो जाती थी और कभी क्षण में ही अनेक भुजाओं से व्याप्त हो जाती थी तथा कभी क्षण भर में ही अपनी अनन्त उग्र भुजाओं से जगद्रूपी नृत्यमण्डप को ऊपर फेंककर व्याकुल कर देती थी ॥२१॥

219845 क्षणभर में ही तुरंत उसका आकार एक मुखवाला हो जाता था तथा शीघ्र ही उसकी आकृति अनेक मुखों से युक्त बन जाती थी । शीघ्र ही वह अनन्त उग्र मुख धारण कर लेती थी तथा क्षणभर में ही बिना मुखवाली भी वह हो जाती थी ।।२२॥

219846 वह शीघ्र एक पैर से युक्त हो जाती थी तथा शीघ्र ही उसके सैकड़ों पैर हो जाते थे । क्षणभर भी देर न हो पाती थी कि इतने ही में वह अनन्त पैरों से समन्वित हो जाती थी तथा क्षण में ही वह बिना पैर की भी हो जाती थी ॥२३॥

219847 वह रूप देखकर मैंने उसकी देह का अनुमान कर लिया कि हो न हो यह वही कालरात्रि है। अन्य सज्जन महानुभावों ने भी इसको 'यह भगवती काली है' यह निर्णय किया है ॥२४॥

219848

219849 फिर उसके मुख से लेकर पैर तक के प्रत्येक अंग का वर्णन करना प्रारम्भ करते हैं।

219850 हे श्रीरामचन्द्रजी, उस भगवती की तीन आँखें थीं, उनकी उपमा तो तब ठीक मिल सकती है, जब कि अरघट्ट यन्त्र के मस्तक के काठ में प्रसिद्ध तीन गड्ढे ज्वालाओं से परिपूर्ण हो जायें। और उसकी ललाट भूमि की उपमा तो वह प्रसिद्ध इन्द्रनील पर्वत का प्रस्थभाग है, जहाँ पर पृथिवी जल रही हो ॥२५॥

219851 उसके दोनों जबड़े तो लोकालोक पर्वत के प्रसिद्ध इन्द्रनील के उग्र गड्ढे की तरह ही भयंकर दीख रहे थे, क्योंकि अधिक गहरा होने से वहाँतक कुण्डलों की कान्ति का प्रकाश बिलकुल नहीं पहुंच पाता था । वातस्कन्धरूपी तागों में पिरोये गये तारागणरूपी मुक्ताकलापों की माला उसके गले में विराज रही थी ॥२६॥

219852 इन्द्रनील पर्वत के तुल्य ऊँचे नगर के बाहर के दरवाजे पर पद्मराग आदि की प्रभा से रंजित दरवाजे के उन्नत भीतरी छेद में विश्रान्त अधोमुख कृत्रिम काचशैल की तरह भगनामक भीषण काक से वह भयंकर लगती ॥२७॥

219853 नाच रही भुजलतारूपी पुष्पों से युक्त नखों की शुभ्र प्रभारूपी मेघ-मण्डलों से वह आकाशतल में सैकड़ों पूर्णचन्द्रों को नचाती हुई-सी प्रतीत हो रही थी॥२८॥

219854 कल्पान्त मेघों (8) के तुल्य गजमुक्ताओं तथा प्रलयकाल में गिर रही तारों की श्रेणी-जैसी भासमान नखों की पंक्तियों की विशाल प्रभाओं को बरसा रही भ्रमणशील अपनी भुजाओं से भगवती काली ने सारे दिग्मण्डलको व्याप्त कर दिया था ॥२९॥

219855 रंग में बिलकुल काले अतएव उग्र स्वरूप के अपने उन भ्रान्तभुज-वृक्षों से, जो नखोंरूपी पुष्पों से विभूषित अंगुलरूपी लतासमूहों से सुशोभित थे, उस भगवती काली ने सारे आकाशप्रान्त को जंगल-सा बना दिया था।|३०॥

219856 वह भगवती काली सभी ओर चलित हुए अपने जंघासमूह से, जले

219857 (A) अर्थात् स्फुरित हो रही प्रभाओं से युक्त हाथी के दाँतों की तरह पर्वत-प्रान्त के ऊपर महा प्रभाओं से युक्त मोटी-मोटी जल-धाराश्रेणी को बरसा रहे कल्पान्त मेघों की तरह ॥

219858

219859

219860 हुए खजूर आदि के महान् जंगलों से वलित तथा एकमात्र जले हुए अच्छे-अच्छे तमाल, ताल आदि के वृक्षों से स्थूल बनी हुई पृथिवी का अनुकरण कर रही थी॥३१॥

219861 अनन्त महाकाश में भी पारंगत अपने केशों से वह संचरणशील अन्धकाररूपी हाथी का आकाश में विस्तृत निवास मानों सिद्ध कर रही थी ॥३२॥

219862 प्रतिध्वनियों से घनीभूत दिग्मण्डल वाले गगनरूपी गाँव में उद्घोषणशील अपने उस निःश्वास पवन के साथ, जिसके द्वारा मेरु आदि अनेक पर्वत उड़ा दिये जाते थे, वह भगवती बराबर चली जा रही थीं । देखने से ऐसा प्रतीत हो रहा था कि वह एक ऐसे नटके साथ चली जा रही हैं, जो नियत अनुनयवाला है, और प्रबल वायु के फूत्काररूपी अव्यक्त शब्द से परिपूर्ण गीत गा रहा है ।।३३,३४॥

219863 इसके बाद मैंने आकाश में स्थित अनन्त आकाश के सदृश व्यापकरूप उस भगवती को योगबल से देखा कि वह नृत्यवश आवेश के कारण वर्द्धमान शरीरवाली हो गयी हैं ॥३५॥

219864 इतने ही में मैं क्या देखता हूँ कि एकमात्र विलासपूर्वक नृत्य करना ही जिसका अभिप्रेत अर्थ था ऐसी उस भगवती काली ने मलय, कैलास, सह्य, मन्दर, मेरु आदि पर्वतों से एक सुन्दर माला बनाकर अपनी देह में धारण कर लिया ॥३६॥

219865

219866 अधिक क्या कहा जाय, सारा संसार ही उसके आभूषण आदि सामग्री के रूपमें परिणत हो गया, इस आशय से कहते हैं ।

219867 हे श्रीरामचन्द्रजी, युगान्तकाल के प्रसिद्ध पुष्करावर्तक आदि अभ्रमालिका (मेघसमूह) उसके वक्षःस्थल में इन्द्रनील की पट्टपट्टिका के रूप में (') विराजमान थी । तीनों लोकान्तर उसके जघन, उदर आदि अंग में मणिमय आदर्शमण्डल (8) बन गये थे ॥३७॥

219868 हिमालय तथा सुमेरु पर्वत उसके दोनों कान की चाँदी और सोने की मुद्रिका (m) बनकर शोभा बढ़ा रहे थे । ब्रह्माण्डों की घुघुम शब्दों से परिपूर्ण माला एक लम्बी लच्छेदार करधनी थी॥३८॥

219869 शिखरों, वनों एवं नगरों के गुच्छकों से परिपूर्ण तथा जीर्ण-शीर्ण गाँव, वन, द्वीप, ग्राम आदि रूप कोमल पल्लवों से भरे सातों कुलपर्वत उसके गले की मालाएँ थीं ॥३९॥
219870 हे श्रीरामचन्द्रजी, उस भगवती काली के अंगों में नगर, ग्राम, ऋतु, मास, दिन-रात तथा तीनों लोककी मालाएँ विराज रही थीं - वह सब मैंने देखा ॥४०॥
219871 भद्र, यमुना, त्रिपथगा-भागीरथी आदि नदियाँ गले के मोती आदि के हार के रूप में थीं, धर्म एवं अधर्म दोनों दूसरे कानों के (पूर्वोक्त कानों से अतिरिक्त कानों के) भूषण बन गये थे॥४१॥
219872 भद्र, उस कालरात्रि के धर्मरूपी दूध का क्षरण करनेवाले चारों वेद चार स्तन थे, समस्त शास्त्ररूपी क्षीरवाले ऋक् आदि चार संस्थान उसके स्तनाग्र थे ॥४२॥
219873 त्रिशूल, पट्टिश (पटा),
219874 (5) एक तरह का आभूषण (पनवां) । (8) अर्थात् देखने योग्य नमूनेदार अलंकार ।
219875 (M) साधारणतया 'मुद्रिका' शब्द का अंगूठी अर्थ है, लेकिन यहाँ पर यह 'बाली' के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है ।
219876
219877 भाला, बाण, शक्ति (बरछी), खड्ग, मुद्गर-इनसे बना जो आयुधों का समूह था, वही पुष्पमाला के रूप में उसने धारण किया था ॥४३॥
219878 जो देवता आदि चौदह तरह की भूतजातियाँ हैं, वे शरीरधारी उस कालरात्रि के रोमपंक्तियों के रूप में अवस्थित थीं॥४४॥
219879 उसकी देह में अव्यक्तरूप से स्थित नगर, ग्राम, पर्वत आदि मानों अपना पुनर्जन्म पाने के आनन्द से उसके साथ-साथ नाच कर रहे थे ॥४५॥
219880 भद्र, सारा संसार उसके नर्तन में काँप रहा था, इसलिए कोई भी पदार्थ स्थावर (स्थिर) तो था ही नहीं, किन्तु केवल जंगमात्मक ही यह जगत् उस समय प्रतीत हो रहा था, पहले नष्ट होकर इसके शरीररूपी परलोक में सुख से स्थित सारा जगत् नाच रहा है, यह मैंने जाना ॥४६॥
219881 निगीर्ण जगत् को उदरस्थ करके अत्यन्त तृप्ति को प्राप्त हुई वह कालरात्रि मत्त होकर चारों ओर नृत्य कर रही थी, वह जगत्पी सर्प को जीर्ण बनाने और नचाने के कारण ठीक मयूरी-सी मालुम हो रही थी॥४७॥
219882 समस्त जगत् विस्तीर्ण-स्वरूपवाले उसके शरीर में दर्पण-प्रतिबिम्ब में स्थित सा मालूम पड़ रहा था और उसका रूप भी पूर्व जगत् के सदृश ही था ॥४८॥
219883
219884 किसी समय वह नृत्य से विरत भी हो जाती थी, फिर भी उसके भीतर का जगत् तो नृत्य करता-सा ही प्रतीत होता था, यह कहते हैं॥
219885 ___कभी तो वह नृत्य नहीं भी करती थी, परन्तु शैल, पर्वत, अरण्य आदि के साथ वह नानारूप जगत्, जो मरकर फिर आया था, नृत्य करता ही रहा ॥४९॥
219886 उक्त सुन्दर जगत् का नृत्य उसी के देहरूपी दर्पण में स्थित था और उस समय मैंने दीर्घकालतक उसे देखा, वह एकदम अविनाशी होकर स्थित था यानी निरन्तर चल रहा था ॥५०॥
219887
219888 __ उसी जगत् के नृत्य का वर्णन करते हैं। ___ वह नृत्य क्या था, उससे समस्त तारागण चल रहे थे, सारा पर्वतसमूह घूम रहा था, अमर (देवता) और दानव मच्छरों के समूह के समान वायुओं द्वारा कम्पित किये जा रहे थे ॥५१॥
219889 संगमभूमि में छोड़े गए चक्रों के भ्रमण के सदृश शोभ रहे द्वीपों एवं समुद्रों से सारा आकाशमण्डल व्याप्त हो गया था, हेलासे (क्रीड़ा से) उत्पन्न भ्रमणों से यानी आवर्त वायुओं से मानों पर्वत एवं धरारूपी तृण वर्तुलाकार में जोर से उड़ाये जा रहे थे॥५२॥
219890 उस नर्तन में ऊपर नीलमेघरूपी वस्त्रों का परिचालन होने पर वायुओं से आकाशमण्डल घुघुम ध्वनि से पूर्ण हो गया था, और नीचे परस्पर टक्कर खाये हुए काष्ठ, अस्थि आदि के सन्धिभेद से हो रही पटपट ध्वनि से व्याप्त हो गया था ॥५३॥
219891 परस्पर संयोग और विभाग से प्रत्येक क्षण में कभी मिलित एवं कभी विभक्त हुए जगत्पदार्थों से युक्त अंगों एवं अंगभ्रमणों के कारण, दर्पण के सदृश उसकी देह में उनका नृत्य विशाल भांकारों से मानों मूर्तिमान् भय-जैसे व्याप्त था।॥५४॥
219892
219893 उसी जगत के नृत्य का विभागशः वर्णन करते हैं। कहीं मेरु पर्वत अपने चंचल कुलाचलरूपी बड़े-बड़े हाथों का संचालन कर नृत्य करता था,
219894
219895 इसके अभ्ररूपी वस्त्रों से युक्त (आच्छन्न) छोटे-छोटे कल्पवृक्ष रूप लोमों का घुमाव बड़ा ही रमणीय लग रहा था ॥५५॥
219896 समुद्र भी अपनी मर्यादा का मुद्रण न छोड़कर नाच रहे थे और वृक्ष पृथ्वी से कभी आकाश में तथा आकाश से कभी पृथ्वी में आते-जाते थे॥५६॥
219897 किसी समय घर, अट्टालिका एवं गृहस्थी के सामान के साथ नगर घरघर ध्वनि करते हुए नीचे की ओर लुढ़कते हुए दीख रहे थे, लेकिन वास्तव में कुछ नीचे की ओर नहीं लुढ़क रहा था।॥५७॥
219898 हे श्रीरामचन्द्रजी, जब भगवती कालरात्रि चतुरतापूर्ण नृत्य कर रही थी, तब चन्द्र,सूर्य, दिवस और रात उसके नखाग्रभाग की रेखाओं के अन्दर विद्यमान आलोक में (प्रभा में) मिलकर घूमते हुए, सुवर्णसूत्र के सदृश, दीर्घाकार प्रकाशित हो रहे थे ॥५८॥
219899 भद्र, कालरात्रि ने नीहार के तो हार पहिने थे, उसके वस्त्र नीले मेघ थे, इसलिए मेघों से बरसाये गये जो जलबिन्दु थे, वे उसके स्वेदबिन्दु की तरह मालूम पड़ते थे ॥५९॥
219900
219901 अब सारा जगत् उस भगवती का अंगसमूह बन गया था, यह वर्णन करते हैं।
219902 आकाश ही उसका बड़ा केशपाश (जूड़ा) बन गया था, पाताल चरण बन गये थे, भूमिमण्डल उदर बना था और दिशासमूह बाहु बन गये थे ॥६०॥
219903 उस भगवती की जो आँतों से युक्त वलियाँ थीं, वे द्वीप और समुद्र ही थे, जो पसलियाँ थी, वे सारे पर्वत थे, और जो चंचल प्राण और अपान थे, वे सारे आवह आदि पवनस्कन्धरूप आकाश-महल की शालिकाएँ ही थीं ॥६१॥
219904 जब भगवती कालरात्रि नृत्य करती थी, तब उसके विशाल शरीर के ऊपर हिमालय, मेरु, सह्याद्रि आदि पर्वतों ने झूले के आनन्द का अनुभव किया ॥६२॥
219905 उड़ रही पर्वतरूपी मंजरियों से युक्त पूर्ववर्णित ब्रह्माण्डमाला का इधर-उधर परिवर्तन करती हुई उस भगवती ने अपनी ताण्डव-लीला से मानों फिर महाप्रलय आरम्भ किया।।६३॥
219906 हे श्रीरामजी, वे सुर, असुर, नाग आदि के समूह ही भगवती के रोम थे, इसका शरीर स्पन्दनरहित होकर ठहर सकता ही नहीं था, इसलिए चक्र की तरह वह बराबर घूम रहा था॥६४॥
219907 भद्र, कर्मफलरूप नाना वैभव, कर्मानुष्ठान के कारण अनेक विज्ञान एवं अनुष्ठान यज्ञ -इन तीन सूत्रों का उसने यज्ञोपवीत धारण किया तथा, आकाश में नाचती हुई वह मेघों की ध्वनियों को लेकर वेदघोष कर रही थी, इसलिये ठीक ब्रह्मचारिणी की तरह प्रतीत हो रही थी ॥६५॥
219908 वस्तुतः उस नृत्य में कुछ भी नहीं हिल रहा था परन्तु भूतल और आकाश चक्र के चमकने से एक के एक दूसरे में प्रतिबिम्बित होकर एक दूसरे के सदृश वे दोनों बन जाते थे इससे कुछ समय के लिए भूतल आकाश बन जाता था और आकाश भूतल बन जाता था, यह देखनेवालों की एक भ्रान्ति ही थी ॥६६॥
219909
219910 कालरात्रि की श्वासवायुओं का वर्णन करते हैं। उस भगवती के बड़े-बड़े नासिकागुहारूपी घरों से निकले हुए मेघ के सदृश घुघु शब्द कर रहे
219911
219912
219913 उग्र पवन बह रहे थे, इन वायुओं से घोर घुघु शब्द हो रहे थे॥६७॥
219914 भद्र, सारा आकाशमण्डल उस भगवती के चातुर्यपूर्ण पद्धति से संचालित हुए सैकड़ों हाथों के कारण प्रचण्ड वायुओं द्वारा कम्पित पल्लवों से व्याप्त-सा हो गया था ॥६८॥
219915 उसके अंगों से जनित जगत्पदार्थों के साथ-साथ जो भ्रमण हुए, उनसे उत्पन्न श्रम के कारण मेरी धीर दृष्टि ऐसे कुण्ठित हो गई, जैसे युद्ध संग्राम में सेना ॥६९॥
219916 उसका देहरूपी दर्पण जब कुछ भ्रमणशील हो गया, तब यन्त्रोंके सदृश पर्वत विचलित होने लगे, आकाशचारी देवता गिरने लगे और देवताओं के घर लुढ़कने लगे ७०॥
219917 उसकी नाभि में पृथ्वी की कोमलता के सदृश उस समय शोभा मालूम हो रही थी, क्योंकि अनेक मेरु पर्वत ठीक पत्तों के सदृश प्रतीत हो रहे थे, मलयाचल पल्लव-से भास रहे थे और इन पर हिमाचल हिमकण सा प्रतीत हो रहा था ।।७१॥

219918 उस भगवती की देह में अनेक सह्य पर्वत पृथ्वीपर पक्षियों के सदृश, अनेक विन्ध्याचल आकाश में विद्याधरों के सदृश तथा वृक्ष और बादल आकाश के अन्दर घूम रहे राजहंसों के सदृश भास रहे थे ॥७२॥
219919 उसके देहरूपी सरोवर में अनेक द्वीप तृणों के सदृश, समुद्र वलयों के सदृश और देवताओं के आलय पद्मों के सदृश भास रहे थे ॥७३॥
219920 भगवती का शरीरांग विशद् आकाश के सदृश विशाल था, स्वप्न में उत्पन्न महान अंजन पर्वत के सदृश था तथा एक पिण्ड में बने हुए बारहों आदित्यों के सदृश तो उसकी कान्ति थी, विशाल उसकी जंघाएँ थी, इस
219921 हुए-सा विन्ध्याचल नाच रहा था, तो कहीं गगनरूप आंगन में अपने शत्रु विन्ध्याचल को न सहने योग्य सह्य कैलास, मलय, महेन्द्रपर्वत, क्रौंच पर्वत, मन्दर और गोकर्ण पर्वत मानों कोप-से नाच रहे थे, इनके पक्षपात से सारी वसुमती और विद्याधरों के नगर नाच रहे थे। इस तरह उसके शरीर में सभी स्थावर जंगमभाव को प्राप्त हो गये थे ॥७४,७५॥
219922 श्रीरामजी, एक और आश्चर्य सुनिये - उसकी देह में पर्वत पर समुद्र नाच रहा था, वह पर्वत ऊँचे आकाशकोटर में नृत्य कर रहा था, वह आकाश भी चन्द्र और सूर्यों के साथ पृथ्वी के नीचे चलित होकर कहाँ चला गया, यह जाना ही नहीं गया । नानाविध पुष्पों से युक्त तथा द्वीप, अचल एवं नगर से समन्वित वनगण सूर्यमण्डल में नाच रहा था - यों चंचल जगत समुद्र में चंचल तृण के समान दिशाचक्र में भ्रमणकर रहा था ॥७६॥
219923 भद्र, आकाश में पर्वत घूम रहे थे, दिशाओं में समुद्र घूम रहे थे, पुर, नगर, मण्डल, नदियाँ, सरोवर-ये सब अपने आश्रयभूत लोक से लोकान्तर में, दर्पण के भीतर-जैसे, प्रविष्ट होकर झंझावात के द्वारा असंकीर्ण तृणों का उड़ना जैसे लोक में विख्यात है, वैसे ही-उड़ रहे थे ॥७७॥
219924 मत्स्य समुद्र की नाईं मरुभूमि में घूम रहे थे, नगर पृथ्वी के सदृश आकाश में स्थिर दिखाई दे रहे थे, पर्वत आकाश में प्रतीत हो रहे थे । अधिक आश्चर्य तो यह था कि आकाश एवं प्रलय के मेघ उत्पात-वायुओं से घिरे हुए पर्वतों पर स्थित थे ॥७८॥
219925 किसी यन्त्र-चक्र में हजारों की संख्या में दीपक लगे हों और वह यदि घूमता हो तो कितना सुन्दर लगता है, ठीक इसी क्रम से वेग से हो रही २०७९
219926 मणियों की वृष्टि के सदृश अतिसुन्दर नक्षत्रों का समूह घूम रहा था । इसकी शोभा उस तरह की थी, जैसे आपकी सभा में विद्याधरों एवं देवताओं के गण द्वारा प्रीति से छोड़ी गई पुष्पवृष्टि भीतर बाहर भ्रमण करती है ॥७९॥
219927 भद्र, भगवती कालरात्रि के शरीर में प्रलय एवं सृष्टियों के समूह दिन रात के भाग में प्रतीत हो रहे थे, दिन और रात्रि के समूह मलिन एवं अमलिन रजत के बिन्दु के सदृश अतिस्वल्प मालूम पड़ रहे थे, शुक्ल-कृष्ण पक्ष सुन्दर निर्मल हीरे एवं इन्द्रनीलमणि के बनाये गये धवल एवं काले आदर्श-मण्डल के सदृश प्रतीत हो रहे थे ।।८०॥
219928 हे राघव उसकी देह में सूर्य, चन्द्र आदि के मण्डल तो रत्न बन गये थे, नक्षत्रसमूह तरल वर्तुलाकार शोभा से युक्त गले के हार के सदृश बन गये थे, अत्यन्त स्वच्छ गगनमण्डल पहिने हुए महान् वस्त्र बन गये थे । इनमें भ्रमण कर रही विद्युत अलातचक्र-सी प्रतीत हो रही थी और निरन्तर महान प्रकाश कर रही थी॥८१॥
219929 भगवती के नृत्य कल्पान्तकाल में लुढ़क रहे तीनों जगत् ऊपर-नीचे परिवर्तनों के कारण तत्काल ही झनझन ध्वनि करनेवाली मणियों के रूप में बन गये । झंकार से ऊपर-नीचे गमन कर रहे सूर्य आदि तेज अनेक तरह के गुणयुक्त (सूत्र-युक्त) नूपुर, वलय आदि भूषण के रूप में बन गये ।।८२॥
219930 भद्र, अब एक दूसरा आश्चर्य सुनिये-देवी के ताण्डवनृत्यकाल में वीरजनों का बड़ा-बड़ा कोलाहल सुनाई दे रहा था, ये वीरजन संग्राम में मत्त शत्रु योद्धाओं के लिए निकाले गए खड्गों की मरीचियों की प्रभा से ग्रीष्मकाल के दिनों को भी मलिन कर रहे थे । देवी के नृत्य के समय ऊपर-नीचे होने वाले संचालनों से वे योद्धा लुढ़क रहे थे, फिर भी अधिष्ठानभूत ब्रह्म की स्थिरता के कारण वे स्थिर थे ।।८३॥
219931 यह दूसरा आश्चर्य सुनिये-भूत, भविष्यत् अनन्त कोटि सृष्टि, प्रलय आदि से युक्त इस भगवती कालरात्रि का जब ताण्डव होता था, तब ब्रह्मा, इन्द्र आदि देवता एवं असुर अपनी-अपनी अधिकार-प्रवृत्ति से दूसरे-दूसरे बनकर वायु से चालित मच्छरों के सदृश या बिजली के सदृश प्रसिद्ध अस्थिरताविलास से आते और जाते दीख पड़ते थे।॥८४॥
219932 भद्र, भगवती के शरीर में जो सर्ग दिखाई देता था, उसमें सृष्टि, प्रलय, सुख-दुःख, भव-अभव, इच्छा-अनिच्छा, विधि-निषेध, जन्म-मरण आदि परस्पर विरूद्ध भी सब पदार्थ कभी सदा एक साथ एवं कभी अलग-अलग रूप से विलसित होते मालुम पड़ रहे थे ॥८५॥
219933 भगवती के शरीर रूप चिदाकाश में मिथ्यारूप ही चमक रहे अतएव चिदाकाशरूप (शून्यरूप) सृष्टि, प्रलय, चतुर्दश भुवन, पृथ्वी आदि पदार्थों की अधिष्ठानवश हुई उत्पत्ति, स्थिति, विनाश, अर्थक्रिया, परिश्रम इन सबकी संख्या कितनी थी, यह तनिक भी मालुम नहीं हो सकती थी॥८६॥
219934 भद्र, भगवती की देह में उत्पात, शान्ति, आदि परस्पर विरुद्ध द्वन्द्व-समूह एकत्र ऐसे प्रतीत होता था, जैसे एक कोश में एकत्र रत्नों का समूह । क्योंकि भगवती के शरीर में रसों से अन्योन्य अनुचित अनेक सर्गपरम्पराएँ विद्यमान थी।८७॥
219935 श्रीरामजी, परमार्थ-दशा में चिदाकाश उसकी देह में स्वभावभूत यानी अशास्त्रीय ज्ञान से सिद्ध मायारूप आवरणात्मक अस्फुट अनुभव से उत्पन्न जगत् स्थितियाँ एवं जगत्प्रलय
219936
219937 चारों ओर ऐसे कलित होते थे, जैसे तिमिर रोग से मलिन हुई दृष्टि से आकाश में केशोण्ड्रकों के स्फुरण प्रतीत होते हैं ॥८८॥
219938 भद्र, अविचल अधिष्ठानरूप स्थिति में विद्यमान जगत् वस्तुतः अक्षुब्ध ही है, फिर भी मायाक्षोभदृष्टि से क्षुब्ध-सा दीख पड़ता है, क्योंकि बिम्बरूपसे अचल पर्वत चलित होने वाले दर्पण में प्रतिबिम्बित होकर जैसे चलित होता है, ठीक ऐसा ही यह जगत् स्थित है ।।८९॥
219939 जैसे बालक के संकल्प का सर्ग प्रतिक्षण पूर्वस्थिति का त्याग कर अन्यस्थिति ग्रहण करता है, वैसे ही नृत्य से चमक रहे विशिष्ट प्रताप से युक्त माया के अंदर प्रविष्ट हुए सभी पदार्थ प्रतिक्षण परिणाम द्वारा पूर्वस्थिति का त्याग और अन्य स्थिति का ग्रहण करते रहते थे ॥९०॥
219940
219941 सब पदार्थों का उत्पादन करने के लिए कारकों की क्रिया-शक्ति उपयोग में आती है, आगे के भावविकार तो स्वयं ही काल आनेपर उत्पन्न हो जाते हैं, जैसे मूंग इकट्ठे करने हों, तो कारकक्रियाशक्ति की आवश्यकता होती है, परन्तु विशीर्ण होकर फैलने में तो उनकी स्निग्धता ही कारण है, न कि अन्यकारक क्रियाशक्ति, ठीक ऐसे ही यहाँ समझना चाहिए, यह कहते हैं ।
219942 भगवती की देह में क्रियाशक्ति है, अतएव उसके द्वारा उसमें निरन्तर भरे जा रहे जगत-रूपी मूंग के दाने ढेर के रूप में पहले होकर फिर विशीर्ण हो जाते हैं यानी चारों ओर फैल जाते हैं।९१॥
219943
219944 माया भगवती परिणामि-स्वभाव जड़ जगत्पा होने के कारण ही प्रतिक्षण अन्य-अन्य रूपकी प्रतीत होती है, यह कहते हैं।
219945 भगवती माया एक क्षण में तो कुछ मालूम पड़ती है और दूसरे क्षण में वैसी नहीं भी मालूम पड़ती है, एक क्षण में एक अंगूठे के बराबर प्रतीत होती है, तो दूसरे क्षण में आकाश को भी भर देने वाली मालूम पड़ती है ॥९२॥
219946 चूँकि सर्वविध कलाओं से परिपूर्ण जगतात्मक यह देवी संवित् शक्तिरूपा है, इसलिए अनन्त एवं विशाल आकाश कोश के सदृश विशुद्ध स्वरूपवाली है ॥९३॥
219947 वह देवी कालरात्रि तीनों काल में स्थित तत्-तत् विचित्र परिणामधारी समस्त त्रिजगत् की भीतरी चित्-शक्ति है, इस कारण से वह चितेरे के उदार मन में स्थित चित्रसंसार समूह के सदृश यथास्थित उस विचित्ररूपसे वैसी प्रकाशित होती है । इस प्रकार के प्रकाशन में उस चिति-शक्ति का परिवर्तनशील तत्-तत् काम-कर्मवासना के परिपाक के अनुसार वेग भी रहता है ।।९४॥
219948
219949 तब क्या वह देवी प्रपंचपूर्ण ही है, इस प्रश्न का नकारात्मक उत्तर देते हैं।
219950 अविद्या से आवृत चिति-शक्ति के कारण वह देवी समस्त संसारूप एक विद्या से अविद्या के हट जाने पर शुद्ध ज्ञानात्मक बन जाने के कारण वह शान्त आकाशरूप शरीरधारिणी होकर सर्वविध प्रपंच से निर्मुक्त होकर स्थित हो जाती है । इस प्रकार बद्ध और मुक्त पुरुष की दृष्टि से गम्य एवं विद्या-अविद्या से क्रमशः व्यंजित हो रहे स्वरूप से उपलक्षित तथा परमार्थ रूपसे
219951 अनादि-अनन्त चिदेकरूप को धारण कर रही वह देवी ही प्रकाशती रहती है ॥९५॥
219952
219953 विवर्त एवं परिणाम की दृष्टि से तथा जीवन्मुक्त एवं युक्तिवादी आत्माओं की दृष्टि से उस
219954
219955 माया में जो जगत् का ज्ञान हो सकता है, इसमें दो दृष्टान्त कहते हैं।
219956 भद्र, उस देवी के शरीर में विद्यमान उस अनन्त स्फटिक शिलारूप कोश में यह दृश्य एक रेखा में रचित कमलचक्रादि-सा ही प्रतीत होता है और आकाश मात्र शरीरधारिणी उसमें चिद्रूप के कारण यह दृश्य आकाशात्मक होकर ऐसे भासता है, जैसे द्रवस्वरूप

समुद्रकोश में ऊर्मिरेखा प्रतीत हो रही हो ॥९॥
219957
219958 यों उस कालरात्रि और उसके नृत्य का सात्त्विक स्वरूप बतलाकर अब उसके नृत्य का उत्प्रक्षा आदि से वर्णन करते हैं।
219959 समस्त आकाशमण्डल को पूर्ण कर देनेवाली वह महान् भैरवी कालरात्रि देवी भैरवाकृति उस कल्पान्तरुद्र के सम्मुख नृत्य कर रही थी ॥९७॥
219960 भद्र, मैं क्या वर्णन करूँ, कल्पान्तकाल के महारुद्र के ललाट-स्थान का दृढ़तापूर्वक आश्रय कर रही जो उग्र तृतीय नेत्राग्नि है, उससे दग्ध हुए अतएव स्थाणु के रूप में बचे हुए अरण्यों से युक्त भूमिवाली, कलपान्त वायुओं से कम्पित वनमाला के सदृश वह महादेवी नृत्य कर रही थी ॥९८| __उस देवी के गले में पूर्ववर्णित केवल मालाबन्धन ही नहीं था, परन्तु कुदाल, मूसल, ओखली
219961 आदि भी था, यह कहते हैं।
219962 कुदाल, ओखली, आसन, हलकी फाल, घट, करण्डक (डला), मूसल, सूप, बटकी, स्तम्भ आदि की माला धारण कर वह देवी नृत्य कर रही थी ॥९९॥
219963 हे श्रीरामजी, इस तरह के नानाविध पुष्पमालासमूहों के फूलों को, जो नृत्य में क्षुब्ध तथा भंगसे क्षत हो जाते थे, बिखेरती हुई तथा नूतन बनाती हुई-सी नाच कर रही थी ॥१००। इस प्रकार भयंकर रूप धारण करनेवाली उस कालरात्रि के द्वारा वन्दित हो रहे उसी प्रकार का आकाश के सदृश विशाल भयंकर रूप धारण किये हुए अनन्ताकृति रुद्र भी देवी के सदृश महानृत्य कर रहे थे ॥१०१॥
219964 रक्त एवं आसवों से पूर्ण यमराज के महिष का महान् सींग हाथ में लेकर डिंब, डिंब, सुडिंब, पचपच, झम्य, झम्य, प्रझम्य आदि तालबोधक शब्दवाद्यों के द्वारा भगवती एकदम नाच रही थी, उसने अपने गले में मुण्डों की माला पहिनी थी, सिर में गरुड़ के पंख धारण किये थे, प्रलय में सारे जगत् को खाकर बड़ी ही प्रसन्न हुई थी, और कल्पान्तरुद्र भगवान भैरव को नमन भी कर रही थी । इस तरह नृत्यपरायण एवं प्रसन्न भगवती कालरात्रि के द्वारा वन्द्यमान भगवान् भैरव आपका कल्याण करें । (अथवा इस श्लोक का दूसरा यों भी अर्थ हो सकता है-देवी कालरात्रि भगवान् भैरव की स्तुति कर रही थी-हे भैरव, आप सब लोगों के अनर्थकात्मक भोग एवं स्थूल शरीरादि प्रपंच को सबसे पहले खा डालिए फिर सूक्ष्म शरीर आदि प्रपंच को खा डालिए, फिर मूलभूत मायोपाधि एवं कारण शरीर को भी अन्तिम साक्षात्कार में आकर खा डालिए । इसके बाद पंचम आदि योग की भूमिकाओं में लगाकर शीघ्र ही सप्तम भूमिका तक के योग को भलीभाँति पचाकर विदेह कैवल्य के द्वारा जला डालिए ।
219965
219966 यों उस तरह नाच कर रही भगवती के साथ-साथ आपके द्वारा स्तुति किये जा रहे भगवान् भैरव आपकी रक्षा करें।) ॥१०२॥
219967
219968 इक्यासीवाँ सर्ग समाप्त
219969 बयासीवाँ सर्ग अज्ञान रहने पर कलासहित तथा भलीभाँति ज्ञात हो जाने पर कलारहित चिद्रूप परमात्मा के तत्त्व का शोधनकर वर्णन ।
219970 पूर्व सर्ग में बड़े विस्तार के साथ समस्त प्रपंच का वर्णन किया गया है तथा प्रलीन हुए उस प्रपंच की नृत्य कर रही कालरात्रि के भूषण आदि भाव से अंग में उत्पत्ति एवं नृत्त भ्रमण आदि का भी वर्णन किया गया है । इस विषय में नष्ट की पुनः उत्पत्ति की संभावना न मानते हुए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, जब प्रलय में सब कुछ नष्ट हो गया, तब वह देवी किस अंग से नाच कर रही थी ? तथा सूप, ओखली एवं कुम्भ आदि के द्वारा, जो उस समय नष्ट हो चुके थे, उसके माला धारण का जो आपने वर्णन किया है वह क्या है ? मेरे पूछने का तात्पर्य यह है कि नष्ट हुए सूप आदि की माला को जो उसने धारण किया था, उसकी मैं कैसे संभावना करूँ ? ॥१॥
219971 तीनों जगत् का नष्ट क्या हुआ, फिर काली की देह में स्थित क्या रहा और निर्वाण को प्राप्त हुआ जगत् पुनः आकर नाचने कैसे लगा ? अर्थात् जब जगत् नष्ट हो गया, तो फिर वह स्थित कैसे रहा और जब वह निर्वाण को प्राप्त हो गया तब पुनः आकर वह नाचने कैसे लगा, यह सब कहना विरुद्ध प्रतीत हो रहा है ॥२॥
219972
219973 यदि परमार्थदृष्टि से मेरे कथन में व्याघात समझते हैं, तो ठीक है, आप वैसा ही समझिये, क्योंकि परमार्थतः चिन्मात्रैकरस परिपूर्णानन्द सन्मात्र से अतिरिक्त स्त्री, पुरुष आदिरूप जगत् तथा रुद्र और देवी आदि का विभाग यह सब अत्यन्त असंभावित ही है अर्थात् इनके भेद की बिलकुल संभावना ही नहीं है । परन्तु भ्रान्तदृष्टि से तो तनिक भी उसमें व्याघात नहीं है, क्योंकि ब्रह्मसत्ता से सर्वदा सत्प जो वस्तुएँ हैं उनके नाश और अविनाश के विशेषरूपका निरूपण नहीं हो सकता, नष्ट हुई वस्तुओं की भी स्वप्न में प्राप्ति दीखती है, मर गये या बहुत दिन पहले जो भस्मीभूत हो चुके हैं उनका भी मुनि, सिद्ध एवं ईश्वर आदि के वरप्रभाव से पुनरागमन प्रसिद्ध ही है। इसलिए जब तक अज्ञान है तब तक जगत् के आकार का चित्त में सबकी दृष्टि में संस्काररूप से सद्भाव रहने से अत्यन्त भ्रान्तिग्रस्त पुरुषों के द्वारा केवल जगत् के रूप से, सर्वजगत् से युक्त एक मूर्ति मानकर, रुद्र, देवी आदि के उपासकों के द्वारा उक्त रूप से योगसिद्धि के प्रभाव से उक्त रूपका दर्शन हो सकता है, इस आशय को लेकर कहते हैं।
219974 महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, वह रुद्र परमात्मा न तो पुरुष है, न स्त्री है, न
219975
219976 उसने नृत्य ही किया है । सच कहना तो यह है कि भगवती काली और भगवान् रुद्र-ये दोनों ही, जैसा कि मैंने आपसे उनका वर्णन किया है वैसे नहीं थे, वस्तुतः उस आचार के भी वे नहीं थे और न उनकी वह आकृति ही कुछ थी ॥३॥
219977 किन्तु जो कारणों का कारण है वही अनादि चिन्मात्र, आकाशस्वरूप, अनन्त, शान्त, प्रकाशस्वरूप, अविनाशी ही सर्वत्र व्याप्त था ॥४॥
219978 निरतिशयानन्दैकरस वह ब्रह्म ही नीलकण्ठ, त्रिनेत्र आदि रूप धरकर प्रलयकाल में भैरवाकार उपासकों द्वारा दिखाई देता है, क्योंकि उन उपासकों की वासनानुसार वह परमाकाश ही जगत् की शान्ति के समय भगवान् भैरव की उस आकृति से युक्त स्थित रहता है ॥५॥
219979
219980 चेतन ब्रह्म में ही जगत् का उपसंहार श्रुतियों में प्रसिद्ध है । लोक में निराकार चेतन कहीं नहीं दीखता, इसलिए जगत् का संहार करनेवाले परमेश्वर में 'उमासहायं परमेरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं शान्तम्' इत्यादि श्रुतिप्रसिद्ध रूप की संभावना अवश्य करनी चाहिए, इस आशय से कहते हैं ।
219981 चेतन होने के कारण वह परमेश्वर अपने चेतनस्वरूप वैभव को छोड़कर ऐसे स्थित नहीं रह सकता, जैसे कटक, केयूर आदिरूप अपनी आकृति छोड़कर सुवर्ण ॥६|
219982 जैसे कटक, केयूर आदि के आकार में परिणत हुए बिना सुवर्ण नहीं रह सकता यानी किसी न-किसी अलंकार के रूप में सुवर्ण का परिणत हो जाना जैसे अनिवार्य है वैसे ही चिति में भी चेत्याकारका अनिवार्य अवलम्बन लोक में प्रसिद्ध है । इसलिए निराकारपक्ष की ही बिलकुल असंभावना सिद्ध होती है, यह दृढ़तापूर्वक कहते हैं।
219983 हे प्राज्ञ, कहिये, चेतन के बिना-चेत्य विषयाकार धारण किये बिना चिन्मात्र भला कैसे रह सकता है ? हे प्राज्ञ, कहिये न, तिक्तता के बिना भला मिर्च कैसे रह सकता है ? ॥७॥
219984
219985 सविषयता स्वभाव होने से भी अज्ञात चिति के आकार का किसी तरह परित्याग नहीं किया जा सकता, इस आशय से कहते हैं।
219986 हे श्रीरामचन्द्रजी, विचारिये तो सही, भला कटक आदि अलंकारस्वरूपता को प्राप्त किये बिना सुवर्ण की स्थिति कैसे रह सकती है, क्योंकि स्वभाव के बिना यानी अपने स्वभाव को छोड़कर किसी भी पदार्थ की स्थिति रह कैसे सकती है ? ॥८॥
219987 कहिये न, माधुर्य के बिना इक्षुरस कैसे रह सकता है, क्योंकि माधुर्य से रहित जो इक्षु का रस है, वस्तुतः वह उसका रस ही नहीं है ॥९॥
219988
219989 नष्ट हुए पदार्थों का भी स्मृति में भान होता है, इसलिए चितिदृष्टि से किसी भी पदार्थ का निरन्वयनाश कहीं प्रसिद्ध नहीं है, यह कहते हैं। __चेतनशून्य जो चिन्मात्र है, वस्तुतः उसे चिन्मात्र नहीं कहते और यह भी युक्त नहीं है कि चिन्मात्र आकाश का कहीं कुछ नष्ट हो जाय ॥१०॥
219990
219991 ब्रह्म से अभिन्न जो यह जगत् है, इसके एकमात्र ब्रह्मसत्ता से अतिरिक्त रूपकी प्रसिद्धि न होने
219992

219993
219994 से किसी पदार्थ के नाश की ही सिद्धि नहीं है, यह कहते हैं।
219995 उस ब्रह्म को स्वसत्तामात्र से अन्य कुछ भी कहना उपयुक्त नहीं है । यदि यह आशंका हो कि 'निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इत्यादि ब्रह्मसत्ता से अतिरिक्त रूपका कथन श्रुतियों में पाया जाता है और पामर लोग ऐसा अनुभव भी करते हैं, तो इस आशंकापर कहते हैं । हाँ, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है कि वह ब्रह्मात्मा जगताकार से (5) अन्यरूप स्वीकार करने के लिए पहले आकाश से () अभिन्न अपनी आत्मा को बना लेता है । इसका तात्पर्य यह है कि यदि वह ब्रह्म अपने से अभिन्न आकाश को बना लेता है, तो फिर उससे भिन्न दूसरा कोई रूप उसके द्वारा स्वीकृत कैसे हो सकेगा ? अथवा सद्रूप अनन्यत्वका सम्पादन न होने पर उसके द्वारा आकाशादि की उत्पत्ति कही जाती है, इसलिए 'निरुक्तं चानिरुक्तं च' इत्यादि श्रुतिप्रतिपादित मूर्तामूर्तस्वरूप सद्रूप से अन्य है, इसकी सिद्धि किसी तरह भी नहीं हो सकती ॥११॥
219996
219997 'तब कहिये, जगत् का स्वरूप क्या है ? यदि यह कोई प्रश्न करे, तो उसके इस प्रश्न का उत्तर यह है कि 'ब्रह्मसत्ता ही जगत् का रूप है । वह ब्रह्मसत्ता तत्त्व के अवबोधक प्रमाण के बिना लौकिकदृष्टि से जगत्प्रलय आदि के आकार से ऐसे भासती है, जैसे सर्पाकार से रज्जु भासती है। परन्तु तत्त्वावबोधक प्रमाण के द्वारा तो वह यथार्थरूप से भासती है, यह निष्कर्ष है, यों उपसंहार करते हैं। __इसलिए आदि, मध्य और अन्तशून्य, अक्षुब्ध, सर्वशक्तिमयात्मक ब्रह्म की स्वसत्तामात्र जो अपनी स्थिति है वही इस जगत्-त्रयका सर्ग और प्रलय है । वही आकाश है, वही पृथिवी है और वही सब दिशाओं के रूप में सर्ग और प्रलय है । तत्त्वावेदक प्रमाण के बिना ही नाश और उत्पत्ति ये दोनों अविद्यादूषित दृष्टि से भासते हैं। यह भाव है कि तिमिररोगयुक्त दृष्टि से चन्द्र की व्योमादिरूपता के भासने के समान ही वस्तुतः ये दोनों शुद्ध सत्तातिरिक्त अर्थशून्य ही हैं ॥१२,१३॥
219998 हे श्रीरामचन्द्रजी, जन्म, मरण, माया, मोह, जड़ता, अवस्तुता, वस्तुता, विवेक, बन्ध, मोक्ष, शुभ, अशुभ, विद्या, अविद्या, निराकारता, साकारता, क्षण, चिरकाल, चंचलता, स्थिरता, तुम, मैं, इतर, वह, सत्, असत्, मूर्खता, पाण्डित्य, देश, काल, क्रिया, द्रव्य, कलना, केलि, कल्पना, बाह्य और आभ्यन्तर विषय, कर्मेन्द्रिय, ज्ञानेन्द्रिय तथा जो यह सर्वत्र व्याप्त तेज, जल, अनिल, आकाश और पृथिवि आदि है, वह सब शुद्ध निरामय चिदाकाश ही है । यह अपनी शुद्ध चिदाकाशरूपता का परित्याग न करते हुए सर्वस्वरूप होकर ही स्थित है ।।१४-१८॥
219999 इसमें तनिक भी सन्देह नहीं कि यह सब कुछ निर्मल चिदाकाश ही स्थित है इससे भिन्न कुछ नहीं है । इस विषय में स्वप्नादि ही अविखण्डित दृष्टान्त है ।।१९॥
220000 सत्-चित्रस्वरूप जिस एक परमाकाश परमात्माका
220001 (5) 'बहुस्यां प्रजायेय' यह श्रुति देखिये । () 'तस्माद्वा एतस्मादाकाशः सम्भूतः' यह श्रुति देखिये ।
220002
220003 मैंने अभी आपसे वर्णन किया है वह 'शिव एको ध्येयः शिवशंकरः सर्वमन्यत् परित्यज्य' इत्यादि श्रुतियों में रुद्रमूर्ति के नाम से उपन्यास किया है|२०॥
220004 वही परमात्मा विष्णु आदि के आकार से उपासना करनेवालों के लिए 'हरि' वेष से स्थित हो जाता है एवं औरों के लिए यही पितामह भी होता है । हे श्रीरामचन्द्रजी, अधिक हम आपसे क्या कहें, यही परमात्मा चन्द्र, सूर्य आदि के स्वरूप की वासना से वासित बुद्धिवालों के लिए चन्द्र, सूर्य, इन्द्र, वरुण, यम, कुबेर तथा अग्निरूप धारण कर स्थित होता हैं (३)॥२१॥
220005 यही परमात्मा वायु, मेघ और सागर है तथा अतीतादि काल भी यही है। तीनों काल में जिस वस्तु की सत्ता विद्यमान है और नहीं है वह सब परमाकाशरूप परमात्मा ही है । हे श्रीरामचन्द्रजी, 'स ब्रह्मा स हरिः सेन्दुः सोऽक्षरः परमः स्वराट् । स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः । स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् । ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये।' इस तरह श्रुति में प्रतिपादित जो ये विष्णु तथा पितामह आदि भाव अच्छी तरह स्फुरित हो रहे हैं वे सबके सब उस चिन्मय ब्रह्माकाशकोश के गुणादि-उपाधि प्रयुक्त अंशस्वरूप हैं ।।२२॥
220006 अन्यथा ग्रहण करनेवाली अविद्या द्वारा इस तरह की संज्ञाओं से ब्रह्मा, विष्णु आदि ऐसे हो जाते हैं । लेकिन परमात्मास्वभावमात्र का बोध होने पर तो वे सब चिन्मात्रस्वभाव ही हो जाते हैं|२३॥
220007 चिदाकाशरूप ब्रह्म ही अज्ञदृष्टि से अबोधस्वरूप होकर जीव और जगत् के रूपसे स्थित है तथा तत्त्वदृष्टि से वही बोधस्वरूप होकर अपने स्वरूप में स्थित है । इसलिए भेद तथा द्वैत और ऐक्य कुछ भी है ही नहीं, ऐसा निश्चय करके हे श्रीरामचन्द्रजी, आप शान्त हो जाइये ॥२४॥
220008 यह जीव जब तक परब्रह्मात्मक अपने स्वभाव को नहीं जानता तब तक यह अज्ञानस्वात्मस्वरूप संसाररूपी महासागर में जन्म-मरण भ्रमणादिरूप नाना तरंगों की कल्पना करता है। परन्तु जब यह अपने स्वरूप को जान लेता है तब तन्मयता को प्राप्त होकर निरामय उसी स्वरूप में स्थित हो जाता है |२५॥
220009 यही कहते हैं-अपने स्वरूप का ज्ञान हो जाने पर तो वह जीव वैसे शान्ति को प्राप्त हो जाता है जिससे कि न तो वह समुद्र रहता है और न उसमें तरंग ही । यथास्थिति यह सम्पूर्ण जगत् उसके लिए परम शान्त अनन्त ब्रह्मरूप ही हो जाता है ॥२६॥
220010
220011 बयासीवाँ सर्ग समाप्त
220012 तिरासीवाँ सर्ग चिन्मात्र ही भैरवाकार वह भगवान् शिव तथा भगवती काली हैं, चिन्मात्र से अन्य वे नहीं हैं ।
220013 बोध के लिए कल्पनादृष्टि से उस तरह भासित होते हैं, यह वर्णन । हे श्रीरामचन्द्रजी, एकमात्र यही कारण है कि आपकी अविद्या-भ्रान्ति के निरास द्वारा तात्त्विक (ऽ) देखिये यह श्रुति : 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ।'
220014
220015 शिवस्वरूप दृष्टि के उद्घाटन के लिए मैंने जगत्-प्रलय के समय रुद्र-नृत्य आदि का, जो स्वानुभूत हैं, वर्णन किया है, वही परमार्थ है, ऐसे आपको भ्रम नहीं कर लेना चाहिए, यह कहते हैं । __ महाराज वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, यह जो मैंने आपसे वर्णन किया है वह चिन्मात्र परमाकाश ही है, यही शिवरूप से कहा गया है। यही प्रलयकाल में रुद्र होकर नृत्य करता है ॥१॥
220016 हे पुण्यात्माओं में श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, उसकी जो यह भयानक आकृति है वह वस्तुतः उसकी आकृति नहीं है, किन्तु उस तरह का चिद्घन चिदाकाश ही उस रीति से स्फुरित होता है ॥२॥
220017 तत्त्वदृष्टि से मैंने उस भयानक आकृति को उस समय शान्त चिदाकाशमात्र देखा । वस्तुतः अकेले मैंने ही उसे जाना, तत्त्वदृष्टि से हीन कोई प्राणी उसे वैसा नहीं देखता॥३॥
220018 हे श्रीरामचन्द्रजी, वह कल्पान्त, वह रुद्र और वह भैरवी-ये सबके सब जिस तरह मायामात्र हैं, यानी कल्पादि सबके सब जैसे मायामात्र है, यह सब मैंने अच्छी तरह तत्त्वज्ञान हो जाने के कारण तत्त्वदृष्टि से जैसे जान लिया ॥४॥
220019 केवल वह निराकार चिदाकाश ही उस आकार विशेष से भैरवाकारता को प्राप्त दिखाई देता है । सच पूछिये तो उस तरह का यथार्थ में कोई रूप आदि नहीं है, किन्तु उपासकों की वासना के अनुसार भैरवाकारता को प्राप्त वह वैसा दीखता है ॥५॥
220020 ___कल्पनादृष्टि से देखी गई वस्तु का वर्णन आपके सामने वाच्य-वाचककी यानी शब्द तथा अर्थ की सम्बन्ध-कल्पना के बिना निर्विशेषका व्युत्पादन न हो सकने से ही मैंने उसकी कल्पना करके आपको समझाने के लिए किया है, यह कहते हैं।
220021 हे श्रीरामचन्द्रजी, चूँकि वाच्यवाचक सम्बन्ध के बिना बोध नहीं होता, इसलिए कल्पनादृष्टि से देखी गई वस्तु का ही मैंने आपसे वर्णन किया है ॥६॥
220022 हे श्रीरामचन्द्रजी, चिरकाल के अभ्यास के कारण जगत् में आपकी आधिभौतिक दृष्टि प्रौढ़ बन गई है, इसलिए आपकी वाणी में यह जो कुछ दृढ़ता को प्राप्त है वह सब क्षण भर में मायात्मता को यानी सत्यत्व की भ्रान्ति को प्राप्त हो जाता है । कहने का तात्पर्य यह है कि वह सब मायामात्र क्षणिक है, भ्रान्ति से सत्यरूप प्रतीत हो रहा है ॥७॥
220023 वस्तुतः न वह भैरवी है, न वह भैरव है और न वह प्रलयकाल ही है किन्तु वह समस्त ही भ्रान्तिमात्र है, परमार्थरूप से चिदाकाश ही प्रकाशित हो रहा है ॥८॥
220024 स्वप्न में जिसका निर्माण हुआ है उस नगर की तरह, मनोरथ के युद्ध के वेग के समान, सुन लेना या कह देना ही एकमात्र जिसका प्रयोजन है ऐसे कथाओं के रस की तरह, मनोराज्य के विलासकी तरह यह सब भ्रम है, चिद्घन में भासित हो रहा है९॥
220025 जैसे स्वप्न-नगर भासता है, जैसे स्वच्छ आकाश में भौतिक बुद्धि होती है तथा जैसे आकाश में केशोण्ड्रक भासता है, वैसे ही अचित् चिद्घन में भ्रान्ति से भासित हो रहा है ॥१०॥
220026
220027 तब प्रबोध होने पर कैसे भासता है, यह कहते हैं। प्रबोध होने पर एकमात्र स्वच्छ चिदाकाश ही अपने स्वरूप में अपने से भासता है। जब प्रबोध
220028

220029 नहीं रहता, तब चिदात्मा ही जगत्-रूप से वैसा भासता है, यह निश्चित है।।११॥
220030 जैसे चिदाकाश में स्वयं ही आत्मा स्फुरित होता है वैसे ही पट में स्फुरित होता है और उस कल्पान्त की अग्नि तथा नृत्य में भी वह उस रूप से स्फुरित होता है ।।१२॥
220031 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह मैंने भगवान् भैरव तथा भैरवी के आकार का वर्णन किया, जो तत्त्वतः निराकार है, अब मैं उनकी नृत्यस्थिति का आपसे वर्णन करने चल रहा हूँ, जो वस्तुतः अनृत्यस्वरूप है, आप सुनते रहिये ॥१३॥
220032 जैसे भ्रान्ति से दिखाई दे रही शुक्ति आदि वस्तु अवस्तुभूत रजत आदि रूप के बिना किसी तरह टिक नहीं सकती, वैसे ही चिन्मात्र परब्रह्म परमात्मा की चेतनता भी बिना किसी स्पन्दन के स्थित नहीं रह सकती, क्योंकि भ्रान्ति के स्वभाव का विपर्यासकत्व-नियम सर्वत्र समान है । कहने का तात्पर्य यह है कि जैसी भ्रान्ति एक जगह होती है ठीक वैसी ही भ्रान्ति और जगह भी दीखती है, ऐसा नियम नहीं है कि दूसरी जगह की भ्रान्ति का स्वरूप कोई दूसरा हो ।।१४॥
220033 इसीलिए जैसे सुवर्ण कटक, केयूर आदि आकारों से सुशोभित होनेवाले अलंकाररूप से स्थित होता है वैसे ही सद्रूप चेतन ब्रह्म ही अपने स्वभाव से रुद्ररूप धारण कर स्थित है ॥१५॥
220034 जो चेतन है, जिसमें चेतनत्व अवश्य स्वभावतः है, वह स्पन्दधर्मवाला होता ही है, क्योंकि अधिष्ठानता स्वाभाविक होती है, इसमें सन्देह नहीं है ॥१६॥
220035 जो इस चिद्घन का स्पन्द है वही इस भगवान् शिव का स्पन्द है । वही हम लोगों के सामने अपनी वासनावश नृत्यरूप से विराजमान होता है|१७॥
220036 इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, प्रलयकाल में वह भगवान् शंकर भयंकर आकृतिवाले रुद्र होकर जो शीघ्र नृत्य करते हैं, उसे आप चिद्घन का निजी स्पन्दन ही समझिये ॥१८॥
220037
220038 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : महर्षे, प्रामाणिक दृष्टि से वस्तुतः यह दृश्य है ही नहीं, इसलिए उस कल्प में आपसे मेरा कुछ प्रश्न नहीं है, किन्तु अप्रामाणिक दृष्टि पक्ष में आपसे पूछता
220039 कल्पान्त में महाशून्य उस परमाकाश में चेत्यरहित चिति कैसे रहती है ? तथा आश्रय के अभाव में चेतयिता कैसे रहती है अथवा स्वातिरिक्त चितिक्रिया के अभाव में चिद्घन कैसे चेतता है ? कहने का तात्पर्य यह है कि उस दशा में त्रिपुटी का रहना किसी तरह नहीं बन सकता । यदि आप यह कहें कि उस समय न रहते हुए भी दृश्य को अविद्या दिखला देती है, इसलिए उसीसे त्रिपुटी की सिद्धि हो सकती है, तो इस पर मेरा सविनय यह निवेदन है कि सर्ग और प्रलय में विशेषता ही क्या रही? क्योंकि अचेतित-चितिक्रियाशून्य सर्वजगद्घटित रुद्र और देवी के शरीर में उस नृत्य की किसी तरह संभावना नहीं की जा सकती । भाव यह कि एक समय में द्वैत और ऐक्य की भावना कदापि नहीं हो सकती ॥१९,२०॥
220040
220041 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, ऐसी यदि आपकी शंका है, तो अपने द्वैत और ऐक्य के सन्देहरूपी सागर की शान्ति के लिए यह उत्तर सुनिये-सबका प्रलय होनेपर परिशिष्ट चिन्मात्र
220042
220043 आकाश का यदि कुछ भी चेत्य नहीं है, तो फिर उससे अतिरिक्त किसी दूसरी वस्तु नहीं चेतता, क्योंकि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्केन कं पश्येत्' जहाँ सब इसका आत्मा ही हो गया, वहाँ कौन किससे किसको देखेगा ? यानी उस दशा में द्रष्टा, दृश्य, दर्शन, चेतयिता, चेत्य, चितिक्रिया का संभव नहीं है । (ऐसी दशा में प्रामाणिक दृष्टि से सिद्ध नित्यमुक्त, आत्मस्वभाव ही प्रलय है - यह आपने सिद्ध कर दिया, अतः सब तरह से आपका प्रथम कल्प ही सम्पन्न हुआ ऐसा कहते हैं। अतः सब शान्त पाषाणवत् मौन विज्ञानघन आकाश ही सर्वदा स्थित हैं । ऐसी दशा में, अप्रामाणिक दृष्टि से द्वितीय विकल्पका आश्रय करके आपका प्रश्न करना ठीक नहीं है, यह भाव है।) ॥२१,२२॥
220044
220045 यदि प्रथम कल्प की विलक्षणता के लिए प्रलय में अविद्या आदि किसी चेत्यको आप स्वीकार करते हैं, तो फिर उसी से त्रिपुटी, जगत्घटित रुद्र और देवी का शरीर तथा उनका नृत्य भी सब उस दशा में रह सकते हैं, इसलिए मैंने जो कुछ कहा है वह कुछ भी असंभावित नहीं है-सबकी उस दशा में संभावना की जा सकती है, इस आशय से कहते हैं।
220046 और जो कुछ यह चेतित होता है वह इस ब्रह्म का अविज्ञात आत्मरूप ही प्रलय में भी रुद्र, देवी और उसके नृत्यरूप से प्रथित होता है । (इतने से ब्रह्म के वास्तव कूटस्थ चित्स्वरूप में किसी तरह की हानि होती हो, सो भी नहीं है-आप भूलकर भी इसके वास्तविक स्वरूप की हानि की आशंका न कीजियेगा,) क्योंकि चित्स्वभाव शान्तस्वरूप इस ब्रह्म की अपनी सत्ता में ही अवस्थिति रहती है ॥२३॥
220047
220048 भ्रान्ति के कारण अन्यथात्व का प्रतिभास होनेपर भी वास्तविक स्वभाव की अप्रच्युति में दृष्टान्त कहते हैं।
220049 जैसे कि स्वप्न में एकमात्र चिति ही अन्तःकरण में ग्राम और नगर-सी होती है-नगर आदि का स्वरूप धारण करती है, परन्तु यथार्थ में वहाँ पुर आदि कुछ नहीं रहते। जो कुछ वहाँ रहता है, वह सब विज्ञानाकाश ही है, उससे अतिरिक्त कुछ नहीं ॥२४॥
220050 इसलिए समस्त ज्ञेय को भली भाँति जानकर भी चिति अपने से अपने में सर्वदा ही ज्ञेय को शून्य जानती है । तथा प्रलयकालमें भी सृष्टि के प्रारम्भ क्षणसे लेकर प्रलय क्षण तक जो जैसे सम्पन्न होता है सबको अपना स्फुरण समझती है । भाव यह कि वह ब्रह्मचिति सदा सर्वज्ञ प्रसिद्ध है ॥२५॥
220051
220052 एकमात्र यही कारण है कि उस सृष्टिकाल में भी प्रलय को अतीत एवं अनागत सभी तरह के हजारों प्रलयों के साथ वह अवश्य देखती रहती है, इसकी भी संभावना करनी चाहिये, इस आशय
220053 से कहते हैं। _ हे श्रीरामचन्द्रजी, यह चिति स्वभावरूप कोटर में भीतर स्फुरित होती हुई अपनी ही कल्पना से क्षण, कल्प तथा जगत् की भ्रान्ति को धारण करती है ॥२६॥
220054 यह चिदाकाश निजस्वभावरूप आकाश में स्वयं ही भीतर देदीप्यमान कान्तिवाला होकर 'यह, वह, मैं और तुम' इत्यादि नानाविध
220055
220056 कल्पना किया करता है ॥२७॥
220057 इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, न तो द्वैत है, न ऐक्य है, न शून्यता है, न चेतन है और न अचेतन ही है, किन्तु एकमात्र निश्चित मौन ही है अथवा वह (मौन) भी नहीं है, किन्तु चिन्मात्र ही स्थित है । कहने का तात्पर्य यह है कि सृष्टि और प्रलय में जो विशेष है वह अपने अनुभव से ही सिद्ध है, एक साथ प्रतीति होने से इसका कोई अपलाप नहीं कर सकता ॥२८॥
220058 चिति के स्वयं चेत्यस्वरूप होने के कारण कहीं कोई कुछ भी नहीं चेतता यानी चिन्तन का विषय नहीं बनाता । इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी, यह निश्चित है कि चेत्य और चेतनक्रिया के न होने से चेतयिता भी कोई नहीं है अर्थात् चिति से भिन्न न तो चेत्य है, न चेतनक्रिया है । एकमात्र मौन ही अवशिष्ट है ॥२९॥
220059 इस सम्पूर्ण वाङ्मय प्रपंच में निर्विकल्प समाधि ही सिद्धान्त है और वह जीव की पाषाण के समान मौनावस्था है । इसलिए आप बिलकुल चुपचाप स्थित रहिये ॥३०॥
220060 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप भी परमेश्वर के समान लोकदृष्टि से अपने राज्य-परिचालन आदि आचारसमूहका, पिता-पितामह आदि से जो क्रम चला आ रहा है उसी क्रमसे, परिचालन करते हुए अपनी दृष्टि से परमार्थतः मौन होने के कारण मान, मोह, मद आदि भेद से रहित अंगों तथा उनके अभिमानी जीव से रहित हो आकाशकोश के समान विशालहृदय हो शान्त स्थित रहिये ॥३१॥
220061
220062 तिरासीवाँ सर्ग समाप्त
220063 चौरासीवाँ सर्ग
220064 शिव और शक्ति के स्वरूप का विभागपूर्वक वर्णन तथा
220065 सूप आदि की माला के स्वरूप का भी सत्यासत्यविचारपूर्वक वर्णन। श्रीरामभद्र ने कहा : हे मुने, आपने जो यह वर्णन किया कि भगवती काली नृत्य करती थी, अब आप उसका असली स्वरूप बतलाइये और वह जो सूप, हलकी फाल, कुदाल, मूसल आदि की माला पहिने थी, उस माला के सूप आदिका क्या स्वरूप है, कृपया मुझसे यह भी कहिये । इस श्लोक में 'कालः किमिव नृत्यति' पाठान्तर भी है, इस पाठ में भी कालात्मक काली के स्वरूप का ही प्रश्न समझना चाहिए, क्योंकि पूर्वोत्तर ग्रन्थ में नृत्य एवं सूप आदि की माला का ही वर्णन है ॥१॥
220066
220067 शिवजी के स्वरूप निरूपण किये बिना शक्ति के स्वरूपका निरूपण नहीं हो सकता, इसलिए दोनों का साथ-साथ स्वरूप बतलाने का उपक्रम करते हैं।

220068 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, जो वह भैरव हैं, वह तो चिदाकाशस्वरूप शिवजी ही कहे जाते हैं, उन शिवजी की वह मनोमयी स्पन्दशक्तिरूपा काली अनन्य ही है, यह आप जानिये । यही माया है, यही शिवजी में एकरूप से अध्यस्त होकर उन्हीं की सत्ता और स्फूर्ति से स्वयं सत्ता एवं स्फूर्ति से युक्त बनती हैं, इसलिए शिवजी से अनन्य है, चलनस्वभाव जो रजोगुण है, इसकी प्रधानता आनेपर स्पन्दनशक्ति कहलाती है और सत्त्वगुण की प्रधानता से अपने

220069

220070 में चारों ओर इसी कारण से सृष्टि आदि का संकल्प विकल्प करने के कारण मनकी समता ग्रहण करती हुई मनोमयी कही जाती है ॥२॥

220071

220072 भद्र, जैसे पवन और स्पन्दन दोनों एक ही वस्तु हैं अथवा जैसे उष्णता एवं अग्नि दोनों एक ही हैं, वैसे चिन्मात्र शिव एवं स्पन्दनशक्तिरूप माया दोनों सदा ही एकस्वरूप हैं, भिन्नस्वरूप नहीं ॥३॥

220073 __'यतो वा इमानि भूतानि इत्यादि श्रुतियों में जगत्सृष्टि, प्राणस्पन्दन आदि क्रियासे ही शिवात्मक ब्रह्म का लक्षण करने के कारण भी माया एवं शिव दोनों अनन्य हैं, यह कहते हैं। ___ जैसे स्पन्दन से वायु ही कहा जाता है या जैसे उष्णता से अग्नि ही कही जाती है, वैसे ही शिव से भी निर्मल शान्त चैतन्यमात्र ही कहा जाता है ॥४॥

220074 स्पन्दनरूप मायाशक्ति से ही वह शिवजी लक्षित होते हैं, अन्यथा नहीं । शिवजी ही ब्रह्मरूप हैं, वे ही शान्त और वाणीविशारदों के अवाच्य हैं ॥५॥

220075

220076 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादि से वह स्पन्दशक्ति ही शिवजी की इच्छा है, वह इच्छा इस दृश्याभासका उस प्रकार विस्तार करती है, जिस प्रकार साकार पुरुष की इच्छा कल्पनात्मक नगर का विस्तार करती है। __माया की जो स्पंदनशक्ति है, वही ब्रह्मरूप शिवजी की इच्छा है, वह इच्छा इस दृश्याभास का उस प्रकार विस्तार करती है, जिस प्रकार साकार पुरुष की इच्छा कल्पनात्मक नगर का विस्तार करती है |६॥

220077 भद्र, इससे सिद्ध हुआ कि शिव की उक्त इच्छा ही कार्य करने में दक्ष है, अतः समस्त आकार से रहित शिवजी की स्पन्दनशक्तिरूपा इच्छा इस समस्त दृश्याभासका निर्माण करती है । वही इच्छा अपने भीतर के चिदाभास के द्वारा दीप्त होकर जीवचैतन्य कही गई है, क्योंकि वही जीवनाभिलाषियों का जीवन है |७॥

220078 वही जगत् के आकार में परिणत होती है, अतः समस्त सृष्टि की प्रकृति भी वही है, दृश्यों में (पदार्थों में) प्रतीत होने वाले उत्पत्ति आदि विकारों का सम्पादन भी वही करती है, अतः क्रियारूप भी वही है॥८॥

220079 __'दीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा' (व्याघ्रचर्म धारण की हुई, शुष्कमांसा एवं अतिभयंकर देवी) इत्यादि पुराणों में उसकी जो शुष्कता प्रसिद्ध है, उसमें भी निमित्त बतलाते हैं। __श्रीरामजी, वह शुष्का भी कही जाती है, क्योंकि समुद्र आदि के जलों से आर्द्र ब्रह्माण्डरूप शरीरधारिणी वह बड़वाग्नि की लपट के सदृश लपटधारी आदित्य आदि की ज्योतियों से सूख जाती है । दुष्टों के लिए क्रोध की मूर्ति होने से चण्डिका तथा उसका कमल के सदृश वर्णवाली होने से उत्पला कही जाती है ॥९॥

220080 जब वह एकमात्र जयनिष्ठ हो जाती है, तब जया, सिद्धों

220081 जाती है ॥१०॥

220082 महाशक्ति के कारण अपराजिता, उसका स्वरूप दुर्निग्रह होने के कारण दुर्गा,

220083

220084 तथा ऊँकार की सारभूत शक्ति होने के कारण उमा भी वही कही जाती है ॥११॥

220085 जप करनेवालों के लिए परमपुरुषार्थरूप होने के कारण गायत्री, प्रसवकी भूमि होने से सावित्री तथा स्वर्ग-अपवर्ग के साधन एवं समस्त कर्मउपासना के विज्ञानों की विस्ताररूप होने से सरस्वती भी वही कही जाती है ॥१२॥

220086 चूँकि माया का स्वरूप अति गौर है, अतः वही गौरी है, वही शिवजी के शरीर की चिरसंगिनी है। सुप्त और जाग्रत जितने प्राणी त्रैलोक्य में स्थित हैं, उनके हृदय में अकारादि मात्राओं से रहित शब्दब्रह्मरूप प्रणव के नाद का उच्चारण सदा होता रहता है, इससे जो अंगुष्ठपरिमित हृदयकमल के छिद्र में लिंगाकार से स्थित शिवजी हैं, उनके मस्तक में भूषणभूत बिन्दुरूपा जो उमारूपा इन्दुकला है, वह भी वही कही जाती है, शिव और शिवा दोनों आकाशरूप हैं, अतः उनका शरीर असित यानी नील प्रतीत होता है ।।१३,१४॥

220087

220088 शिव और भगवती शिवा दोनों तो चेतनरूप हैं, इसलिए वे जड़ आकाश रूप कैसे हो सकते हैं? इस आशंका पर कहते हैं। ___ चूँकि चिद्रूप शिव और शिवाने मांसमय अपने शरीर के सदृश श्यामवर्ण आकाश को सृष्टिसंकल्पदृष्टि से कल्पा है, इसलिए श्याम-सा एवं जड़-सा दिखाई देता है । जैसे आकाश में आकाश स्थित है, वैसे ही आकाशरूप वे भी आकाश में (अपने स्वरूप में) निराधार ही स्थित हैं ॥१५॥

220089

220090 उनकी अमूर्तता और स्वच्छता भी आकाश के ही सदृश समझनी चाहिए, यह कहते हैं।

220091 शिवजी और शिवा दोनों आकाश के सदृश हैं और उनका स्वरूप अमूर्त है, आकाश के बड़े भाईयों के समान वे दोनों ही अत्यन्त स्वच्छ हैं । (जब अमूर्त है, तब हाथ, पैर आदि तथा हलादिमाला का धारण कैसे हो सकता है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं।) भद्र, हाथ, पैर, मुँह तथा सिर आदि की बहुलता एवं अल्पता के भेदसे अनेकरूपता विचित्रता तथा मालादि का धारण है, उसे आप सुनिये । भद्र, एकमात्र स्पन्दनरूपवाली क्रियात्मिका वह भगवती यद्यपि अनादि-अनन्तरूपा चितिशक्ति है, तथापि अपनी इच्छा से अपने समस्त वैदिक क्रियारूप बनकर उसने 'दद्यात्, स्नायात्, जुहुयात्' (दो, नहाओ और होमो) इत्यादि वेदविहित दानादि उत्तम शरीर धारण किया है, वास्तव में वह देवी स्पन्दनधर्मयुक्त कमनीय दृश्य श्री आकाशरूपिणी ही है, इसलिए उस काली भगवती के जो नानाविध अभिनयों से पूर्ण नृत्य हैं वे सब ब्रह्मा के कर्मफलरूप सब प्राणियों के जन्म, स्थिति आदि के प्रकार हैं, यह जानना चाहिए ।।१६-१९॥

220092 अतः यह देवी क्रियारूपा है, इसलिए उसका अवयव मानना चाहिए, क्योंकि निरवयव वस्तु से कोई क्रिया हो नहीं सकती । इस परिस्थिति में अपना ठीक स्वरूप निबाहने के लिए ही कल्पित हाथ, पैर आदि अवयवरूपा होकर अपने भीतर ग्राम, नगर, द्वीप, मण्डल आदि की मालाएँ धारण करती है और उनसे स्पन्दन करती है यानी अपनी क्रियारूपता प्रदर्शित करती है ॥२०॥

220093

220094 काली शब्द की व्याख्या में भी उसकी एकमात्र क्रियास्वभावता तथा ब्रह्माण्ड शरीर होने से

220095

220096 समस्त लोकादि अवयवधारिणी होना भी सिद्ध हो जाता है, इस आशय से कहते हैं। ____ भद्र, यह काली है । तात्पर्य यह है -'कल गतौ संख्याने च' इस धातु से काल और काली दोनों शब्दों का निर्माण हुआ है । वैयाकरण लोंगों का कहना है कि 'कल' धातु तो एक कामधेनु है यानी कामधेनु से जो चाहें दुहा जा सकता है, वैसे ही कलधातु से जो भी अर्थ निकालना हो, निकाला जा सकता है । इसलिए यह लाखों ब्रह्माण्डरूप बीज कोशों की निर्माणकर्ती है, धारणकः है और परिणाम आदि विकारों को प्राप्त भी कराती है-यों स्वयं क्रियारूप होती हुई कमललता के सदृश श्यामला भी बन गई है । इसीलिए अपने फूल आदि अवयवरूप इन पृथिवी आदि दृश्य लक्ष्मी को हृदय में धारण करती है ॥२१॥

220097 ___ यों जगत्-रूप अंगों को धारण करने पर भी उसकी असंगउदासीन चिद्रूप शिवस्वभावता होने के कारण वास्तव में निरवयवता ही है, यह कहते हैं।

220098 वास्तव में चितिरूपा वह देवी न तो कभी शब्दों से वर्णित हो सकती है और न उसके कोई अवयव ही हैं । भद्र, केवल यही आप जानिये कि वह शिवस्वरूपसे अभिन्न होने के कारण विशुद्ध शिवात्मक ही है ॥२२॥

220099

220100 अंगो के न रहते भी व्यपदेश होने में दृष्टान्त देते हैं।

220101 भद्र, जैसे आकाश का शून्यत्व है, वायु का स्पन्दन है, चन्द्रिकाका खिलनेवाला कुमुद आदि अंग है, वैसे ही चिति का क्रिया एवं दृश्य अंग है ॥२३॥

220102 ___ इस प्रकार उसका कालात्मक, जगतअंगवाला क्रियास्वरूपका वर्णन कर अब उसका वास्तविक स्वरूप बतलाते हैं। ___ वास्तव में उसका स्वरूप शिव, शान्त, आयासरहित, अविनाशी एवं निर्मल है, यह आप

220103 जानिये । उसमें तनिक भी निश्चलता या स्पन्दधर्मता नहीं है ।।२४॥

220104

220105 उसका जैसे क्रियात्मक स्वरूप है, वह तो अबोधकाल में दिखाई पड़ता है और शिवात्मक स्वरूप बोधदशा में प्रत्यक्ष होता है, यही असली है, यह कहते हैं। __अज्ञानदशा में वह उक्तस्वरूपा क्रिया ही है, पर जब बोधवश यानी ज्ञानवश क्रियास्वभाव से मुक्त होकर वास्तव रूपधारिणी हो जाती है, तब उसकी शिव संज्ञा पड़ जाती है-उसे शिव ही कहा जाता है ॥२५॥

कूटस्थ चितिशक्तिरूप देवी की अपने स्वरूप में जो अविद्या से प्रतिकूल स्पन्दन, जड़ आदि स्वभाव से स्थिति है, वही क्रिया कही जाती है और विद्या से जब उसकी वास्तविक विशुद्ध अनुकूल चैतन्यरूप स्थिति हो जाती है, तब उसे शिव कहा जाता है ॥२६॥
भद्र, चितिशक्ति की स्वरूपभूत, विशाल आकृतिवाली इस क्रियारूपा देवी के, जिसने कि कल्पितस्वरूप धारण कर लिया है, ये कहे जानेवाले सारे पदार्थ अभिन्न अवयव ही हैं । जिसने कल्पित जगत्प देह धारण किया है, उस काली के नृत्य में कल्पित गीतों

के सदृश कल्पित सूर्य आदि की माला का धारण करना भी उचित ही है ॥२७॥
ये सब उसके अनन्य अवयव हैं-विद्यमान जनतावर्ग से युक्त सृष्टियाँ आलोक से भास्वर लोक, द्वीप एवं सागरों से पूर्ण पृथ्वी, वन और भूमि से युक्त पर्वत, अंग-उपांगों से, विद्यास्थान तथा गीतियों से, विधि-निषेध रूप अर्थों से एवं शुभाशुभ कल्पनाओं से युक्त वेद, पुरोडाशरूप द्रव्य से वर्णित होने वाले, राजे, ओखली, आसन, सूप, स्तम्भों से युक्त दक्षिणाग्निवाले यक्ष, त्रिशूल, बाण एवं शक्ति आदि अनेकविध आयुधों से एवं बन्दूक, गदा, प्रास, घोड़े, हाथी, योधा आदि से युक्त संग्राम एवं पृथ्वी तथा चौदह लोक ये सभी उस महादेवी के अंग हैं ॥२८-३२॥

इस प्रकार आपने दो प्रश्नों का यद्यपि समाधान तो किया, तथापि पूर्व सर्ग में उक्त इस शंका का समाधान नहीं हुआ कि कैसे द्वैत और ऐक्य एक काल में रह सकते हैं, क्योंकि विनष्ट असत् पदार्थ किसी अर्थ-क्रिया का सम्पादन नहीं कर सकते । अपने अस्तित्व के प्रभाव से कार्य का अस्तित्व पैदा करना ही कारणों की कार्यार्थक्रिया है और उपादान के साथ कार्यों की अर्थ-क्रियाकारिता या सत्ता का अपहरण नाश है । एक समय में कार्यों में सत्ता या सत्ता का अपहरण उनका कारण कर नहीं सकता। ऐसे पदार्थ, जो कि अपने कारणों की सत्ता के साथ अपनी भी सत्ता खो बैठे हैं, प्रलय में अपनी-अपनी अर्थक्रिया का निर्वाह कभी नहीं कर सकते, इस आशय को लेकर श्रीरामभद्र प्रश्न करते हैं।
श्रीरामभद्र ने कहा : भगवन्, रुद्र और काली के शरीर को धारण की हुई चिति के अंग में प्रलयकाल में भी अतीत अनागत आदि समस्त सर्ग, कल्प और प्रलय स्थित हैं, यह जो आपने वर्णन किया है, उसमें मैं आपसे एक प्रश्न करता हूँ। वह यह कि जो सृष्टि आदि स्थित हैं, वे क्या सत्स्वभाव अर्थक्रिया समर्थ आत्मा में स्थित हैं यानी सत् हैं या मृगतृष्णाजल के सदृश असत्य, सत्स्वभाव से रहित हैं ? यह कहिये ॥३३॥

जगत ओर प्रलय की कभी भी न तो आत्यन्तिक सत्ता है और न आत्यन्तिक असत्ता है। किन्तु सत्य संकल्प का अनुसरण करनेवाली चिति ने जिसे सत्यस्वरूप से प्रकाशित किया वह सत्य है, जिसे असत् स्वरूप से प्रकाशित किया वह असत्य है । इसलिए किसी भी पदार्थ का स्वतः कोई रूप नहीं कहा जा सकता । इस बात से यह निष्कर्ष निकला कि प्रलयकाल में भी ऐन्दव सर्ग स्थित थे और वे अर्थक्रियासमर्थ भी थे, क्योंकि चिति का वैसा संकल्प था तथा नहीं भी था, क्योंकि चिति का अन्य संकल्प भी था । इसका पूर्व में वर्णन भी किया गया है यों संकल्पभेद दृष्टि से वसिष्ठजी उत्तर देते हैं। ___ श्रीरामजी, वास्तव में तो सब कुछ चितिशक्ति ही है, इसलिए तत्-तत् भोक्ता प्राणियों के भेद द्वारा सृष्टिनिमित्त या प्रलयनिमित्त जिसका जिस वस्तु के रूपमें सत्यसंकल्प चिति ने संकल्प किया, उसका उसी के रूप में उन भोक्ताओं ने भी अनुभव किया । अतः उन
LD

अनुभवकर्ताओं की दृष्टि से यह समस्त जगत् सत्य-सा है और अन्यों की दृष्टि से अत्यन्त अप्रसिद्धि के कारण असत्य-सा भी है ॥३४॥

क्यों सत्य-सा भासा ? इस पर कहते हैं।
भद्र, बाह्य मुख आदि बिम्ब को लेकर जैसे दर्पण में प्रतिबिम्ब पड़ता है, ठीक वैसे ही पूर्वानुभवजनित वासना को लेकर उस तरह प्रतिबिम्बित हुआ साक्षी चेतन उसी में विद्यमान है, अतः अर्थतः उस अनुभविता के प्रति सत्य ही है, असत्य नहीं ॥३५॥

असत्य क्यों है ? इस पर कहते हैं।
उक्त अनुभव के बल से पदार्थों की सत्यता होनेपर भी चेतनरूप का अचेतरूपमें प्रवेश न हो सकने के कारण जगत् संकल्पनगर के सदृश मिथ्या ही होगा । जब दृढ़ ध्यान से चिति का आवरणरूप मल हट जायेगा, तब वह प्रतिबिम्बित हो नहीं सकती, फिर सत्यता की चर्चा ही क्या ? ॥३६॥

अज्ञानियों की दृष्टि से जगत् में प्रतीत्यात्मक सत्यता जो है, उसे स्वप्न आदि के पदार्थों में भी कह सकते हैं, क्योंकि उनके अनुरूप अर्थक्रियाकारिता उनमें भी देखी जाती है, यों कहते हैं। __ भद्र, दर्पण में प्रतिबिम्बात्मक या स्वप्न में दृश्यमान या संकल्प में कल्पित जो सृष्टि है, वह भी तो अज्ञानियों की दृष्टि से सिद्ध प्रतीत्यात्मक सत्य हो सकती है, क्योंकि वह अपने अनुरूप अर्थक्रियाकारी है ही, फिर उसे सत्य ही मानना चाहिये, यह मेरा मत है ॥३७॥
हे राघव, यदि आप यह कहें कि दर्पण के भीतर विद्यमान घट आदि मेरे लिए बाहर जलाहरण आदि करने में समर्थ नहीं है, अतः सत्य नहीं, तो इस पर मैं यह कहता हूँ, सुनिये | ठीक ही है, वह दर्पण में रहने वाली चीज बाहर आकर कैसे अर्थ-सम्पादन करेगी ? दूसरे स्थान में स्थित वस्तु दूसरे स्थान में कुछ अर्थ-सम्पादन नहीं करती, इसलिये क्या उसे असत्य समझ लेना चाहिए ? आपके जो घट आदि पदार्थ दूसरे प्रदेश में रक्खे हैं, वे क्या आपके घर में आकर कुछ अर्थ करने में समर्थ हैं ? ऐसे सब पदार्थों की इस समय जैसे देशान्तर में अर्थ क्रियाकारिता प्रसिद्ध है, ठीक वैसे ही दर्पण, स्वप्न आदि में प्रतिबिम्ब आदि की भी अर्थक्रियाकारिता है । जैसे देशान्तर में स्थित गाँव उसमें गये हुए पुरुष के लिए अर्थक्रियाकारी होता है, वैसे ही स्वप्न आदि के द्रष्टा के रूप को प्राप्त हुए पुरुष के लिए स्वप्नादिक के समस्त भाव अर्थक्रियाकारी होते ही हैं, क्योंकि यही अर्थ का निश्चय है ॥३८,३९॥
___ इसलिए तत्-तत् अर्थक्रिया को देखनेवाले द्रष्टा की दृष्टि से ही वह सत्य ठहरता है, दूसरे की दृष्टि से नहीं, यों प्रतिबिम्बादि की सत्यता व्यवस्थित हो जाती है, यों कहते हैं॥

भद्र, जो पदार्थ यथार्थ में सकल अर्थक्रियाकारी दिखाई देता है, उसे देखनेवाले द्रष्टा के प्रति वह सत्य है और उसे न देखनेवाले अन्य के प्रति वह असत्य है ॥४०॥

इसी प्रकार प्रकृत में भी योजना करनी चाहिए, यों उपसंहार करते हैं।

श्रीरामभद्र, इसलिए चितिशक्ति के कोश में अवस्थित समस्त सृष्टियाँ स्वप्नादि द्रष्टारूपता को प्राप्त हुए पुरुष के प्रति सत्य है और अन्य के प्रति सब असत्य है, क्योंकि तद्गत सत्यता का प्रयोजक अधिष्ठानभूत आत्मा है ही ॥४१॥
भूत, वर्तमान, एवं भविष्य के जितने भी संकल्प, स्वप्न आदि के नगर आदि हैं वे सब सत्य ही हैं, यदि सत्य न हों, तो सर्वात्मा ब्रह्म चोटी का तत्त्व कैसे हो सकेगा ? कहीं भी अत्यन्त असत् वस्तु का तात्त्विकरूप आत्मा प्रसिद्ध नहीं है ॥४२॥
__ इसीलिए दूसरे के स्वप्नों में अनुभूत होनेवाले पदार्थों का योगी लाभ करते हैं और भोग भी करते हैं, यह कहते हैं।
जैसे अन्य स्थान में विद्यमान पर्वत, गाँव आदि पदार्थ वहाँ गमन करने से प्राप्त हो जाते हैं, वैसे ही स्वप्नद्रष्टा पुरुष से भिन्न दूसरा योगसिद्ध पुरुष भी परकाय-प्रवेशसिद्धि द्वारा उसके हृदय में जाकर उसका मनरूप होकर उसके स्वाप्न पदार्थों को प्राप्त हो जाता है ।।४३॥

नृत्य से भगवती कालरात्रि के चलित होने पर भी उसकी देह में स्थित भूमि आदि का चलन न होने में दृष्टान्त कहते हैं। ___ यदि पलंग धीरे से अन्य स्थान में हटाया जाय, तो उसपर गाढ़ निद्रा में सोया हुआ पुरुष शयन स्थान से अन्यत्र ले जाया गया, परन्तु उसका स्वप्ननगर तो लुढ़का ही नहीं और शरीर तो लुढ़का हुआ ही माना जा सकता है । बस इसी प्रकार नृत्य कर रही कालरात्रि का शरीर चलित हुआ, परन्तु शरीरगत जगत् चलित हुआ ही नहीं, यह भी हो सकता है । दर्पण में प्रतिबिम्ब के सदृश उसके शरीर में जगत स्थित रहता है ॥४४,४५॥
श्रीरामभद्र, यों त्रैलोक्य का महान् आरम्भ सत्य होते हुए भी केवल भ्रान्तिभात्र ही है । जो भ्रान्तिमात्ररूप है, उसका लुढ़कना क्या मूल्य रखता है ? यह बतलाइये ॥४६॥

कब स्वप्ननगर सत्य रहा, कब स्वप्ननगर असत्य रहा, कब स्वप्ननगर नष्ट हुआ और कब वह स्थित रहा ? ॥४७॥
भद्र, भगवती काली के अंगों में स्थित वह समस्त दृश्यश्री केवल भ्रान्तिरूपा ही थी, अतः आप इस समय की जगत् लक्ष्मी को भी असत्य भ्रान्तिरूप ही जानिये ॥४८॥
___ हे राघव, संकल्प, मनोराज्य, स्वप्न, कथा एवं भ्रमदशा में जैसे नगरों का अनुभव भ्रान्तिमात्र है, वैसे ही इस त्रैलोक्यानुभव को भी आप भ्रान्तिरूप ही समझिये ॥४९॥
भद्र, चितिरूप आत्मा के अन्दर यह 'अहम्' (मैं) और जगत् नाम की कोई वास्तविक वस्तु है ही नहीं, किन्तु आकाश कृशता (अल्पता) के सदृश केवल भ्रान्ति ही चमकती है । आकाश में कृशता या कालिमा नहीं है, वह केवल भ्रान्ति से वैसा दीखता है । इसलिए इस दृश्यश्री को निपुणता से देखा जाय तो वह शान्त हो जाती है ॥५०॥

चौरासीवाँ सर्ग समाप्त

पचासीवाँ सर्ग

नृत्य कर रही काली का शिवजी का दर्शन और बड़े प्रेम से स्पर्श कर उनके अंग में विलीन हो एकरूप हो जाना, यह वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, वर्णित रीति से भगवती कालरात्रि भयंकर नृत्य करती है, उसके नृत्य का क्या हाल कहें, परिस्पन्दनात्मक अपने दीर्घ भुजमण्डलों से उसने सारे आकाश को एक घना जंगल-सा बना रक्खा है ॥१॥
श्रीरामजी, चितिशक्तिका असली तत्त्व न जानने पर वह क्रियारूप बन जाती है और वह स्वभाव से वहाँ नृत्य करती है । वास्तव स्थिति तो यह है कि चिति शक्ति में किसी तरह का नृत्यादि विकार है ही नहीं । इसी क्रियात्मक चिति के सूप, कुदाल, पटल आदि भूषण हैं ॥२॥
बाण, शक्ति, गदा, भाला, मूसल आदि, शिला आदि, भाव, अभाव आदि पदार्थसमूह तथा कला, काल के क्रम आदि भी उसीके भूषण हैं ॥३॥

जैसे अलात का (लाठी का) स्पन्दन चक्र के आकार में दिखाई देता है, वैसे ही उक्त चिति का स्पन्दन जगत् के आकार में दिखाई देता है, यह कहते हैं। ___भद्र, जैसे हृदय में कल्पना (मनोराज्य-कल्पना) ही नगराकार को धारण करती है, वैसे ही चिति का स्पन्दन ही अपने भीतर जगत् को धारण करता है । अथवा जैसे मनोराज्य कल्पना ही नगर है, वैसे ही स्पन्दित चिति ही जगत् है, यह आप जानिये ॥४॥

अब शिवजी की इच्छारूप वह कालरात्रि शिवजी से अभिन्न है, यह कहते हैं।
जैसा पवन का स्पन्दन है, वैसी ही वह कालरात्रि शिवजी की इच्छा है । इससे पवन के भीतर का स्पन्दन जैसे पवन के स्वरूप से अलग नहीं है, किन्तु पवन स्वरूप ही है और अस्पन्द ही है, वैसे ही शिवजी की इच्छा शिवजी के स्वरूप से अलग नहीं है, शिवस्वरूप ही है और अनिच्छा ही है । अतः इच्छात्मिका कालरात्रि पूर्णकाम शिव से अभिन्न है, यह जान लेना चाहिए ॥५॥

आकार से रहित शिवेच्छा साकार जगत् के रूप में कैसे परिणत होगी ? इस पर कहते हैं।
भद्र, जैसे आकाररहित वायु का स्पन्दन आकाश में साकार शब्दाडम्बर पैदा करता है, वैसे ही शिवजी की निराकार इच्छा साकार जगत् पैदा करती है ॥६॥

भद्र, तदनन्तर जैसे बह रही समुद्रजल की रेखा अपने विनाश के लिए बड़वाग्निका स्पर्श करती है, ठीक वैसे ही उस चिदाकाश में नृत्य कर रही उस कालरात्रि ने काकतालीय योग से अत्यन्त प्रेम से निकटवर्ती शिवजी का स्पर्श कर लिया । ज्यों ही उसने स्पर्श किया त्यों ही उसका आवरण करनेवाला शक्तिरूप अंश थोड़ा-सा हट गया ॥७,८॥
हट जाने के अनन्तर परमकारण एकमात्र शिवजी के स्पर्श से वह कालरात्रि धीरे-धीरे अपने अव्यक्तभाव को तथा छोटेपन को प्राप्त होने लग गई ॥९॥

भौतिक अनन्त आकारों को त्यागकर वह केवल भूतमात्ररूप हुई, यह कहते हैं।
पहले उसने अपने विशाल आकार का परित्याग किया, पंचीकरण त्यागकर पर्वताकृति बन गई, इसके बाद नगराकृतिमात्रस्वरूप हुई, फिर वह विचित्र वासनारूप पल्लव के कारण वृक्ष के सदृश सुन्दरी बन गई ।।१०॥
तदनन्तर अव्याकृत आकाश के सदृश आकारवाली हुई, फिर वह शिवजी के आकार में उस प्रकार सब आडम्बर छोड़कर प्रविष्ट हो गई, जैसे कि नदी समुद्र में प्रविष्ट होती है|११॥
अनन्तर शिवा से रहित एकमात्र शिवजी ही बच गये । ये पूर्ववर्णित चिदाकाशरूप गगन में सबका उपसंहार करनेवाले तथा सर्वप्रकार के उपद्रवों की शान्ति कल्याणात्मा शिवजी ही थे॥१२॥
श्रीरामभद्र ने कहा : भगवन्, शिवजी से स्पर्श की हुई भगवती शिवा कालरात्रि क्यों शान्त हो गई ? यह मुझे तत्त्वतः बतलाइए ॥१३॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, वह प्रकृति है, वह परमेश्वर की इच्छारूप शक्ति है । शास्त्रों में विख्यात जगन्माया और स्वाभाविक स्पन्दशक्ति भी वही है।।१४॥
प्रसिद्ध जो शिवजी हैं, वे प्रकृति से पर पुरुष कहलाते हैं, पवनाकृति शिवरूप धरनेवाले पुरुष भी वही हैं, वह शरद्‌काल के सदृश निर्मल शान्तिधारी एवं परम शान्त हैं ॥१५॥
श्रीरामजी, वह शिवजी की इच्छारूप केवल स्वरूपधारिणी परमेश्वर की चितिशक्ति भ्रमरूपी प्रकृति इस संसार में तब तक भ्रमण कर सकती है, जब तक नित्य तृप्त, अजर, सर्वोत्कृष्ट, आदि-अन्तशून्य, द्वैतरहित, विकारशून्य परमात्मा को नहीं देख लेती । इससे निष्कर्ष यह निकला कि शिवेच्छारूप चितिशक्ति में तब तक स्पन्दन रहता है, जब तक कि इष्टप्राप्ति नहीं हो जाती और इष्ट की प्राप्ति (परमात्मा की प्राप्ति) हो जानेपर तो उसकी शान्ति हो जाती है।।१६,१७॥
यह प्रकृति एकमात्र चितिशक्ति की आधारभूत है, इसलिए चितिशक्ति ही समझनी चाहिए। काकतालीय योग से यह चितिदेवी जब शिवजी का स्पर्श कर लेती है, तब शिवरूप ही हो जाती है ॥१८॥
पुरुष को छूकर समुद्र में नदी के सदृश उसके अन्दर एकरूप बनकर प्रकृति अपना कार्यरूप परिणाम छोड़ देती है ॥१९॥

इसमें युक्ति बतलाते हैं।
नदियों का स्वरूप तो केवल जलमात्र ही है, समुद्र का संग होनेपर भी उसका वही रूप रहता है । जब यही असली स्थिति है, तब वह उसको (समुद्र को) प्राप्त कर तत्काल ही उसी में एकरूप से लीन हो जाती है |२०॥
राघव, लोहनिर्मित छुरी आदि की धारा उत्पत्तिकारण
उसमें शान्त हो जाती है। फिर संसार में कुछ काम कर नहीं पाती ॥२१॥
वन आदि की छाया में प्रवेश किये हुए पुरुष की निजी छाया, जैसे उसीके रूपकी हो जाती है, वैसे ही पुरुष में प्रविष्ट हुई प्रकृति पुरुषरूप ही हो जाती है ॥२२॥

तब तो वन में से निकल जाने के बाद जैसे फिर अपनी छाया अलग हो जाती है, वैसे ही

ब्रह्मप्राप्त पुरुष को भी फिर संसार प्राप्त हो सकता है, इस पर कहते हैं।
भद्र, अपना सनातन पुरुषरूप जो भाव है, उसको प्रकाशित कर देने के अनन्तर फिर वह न इस संसार में भ्रमण करता है और न प्रकृतिभाव को ही प्राप्त करता है, क्योंकि पुनरागमन में निमित्त अज्ञान का बाध हो जाता है ॥२३॥

तभी इस संसार में फिर आना होता है, जब संसार की इच्छा रहती है, परन्तु तत्त्वज्ञान हो जाने पर तो संसार की इच्छा ही नहीं रह जाती, यह कहते हैं।
से चोर को अपना हितैषी समझकर तब तक उसके बीच में रहता है, जब तक कि यह चोर है और मेरा हितैषी नहीं है, यह नहीं जान पाता । परन्तु जब जान लेता है कि यह चोर और अहितैषी है फिर उसके बीच में रमण या वास नहीं करता ॥२४॥
जब तक परम आत्मा के स्वरूप को प्रत्यक्षरूप से नहीं देखती तभी तक असद्रूप द्वैतप्रपंच में चिति (अज्ञ चिति यानी जीव) रमण और भ्रमण करती है । जब उसका प्रत्यक्ष कर लेती है, तब तो तन्मय बन जाती है|२५॥
चूँकि चिति में निर्वाणात्मक प्रशान्त स्वरूप ही परमपद है, इसलिए प्रकृति (अज्ञानयुक्त चिति) उसे प्राप्त कर जिस प्रकार समुद्र में नदी समुद्ररूपता प्राप्त करती है उसी प्रकार तद्रूप बन जाती है ॥२६॥

यहाँ तक जितनी बातें कही गई, उन सबका संग्रहकर उपसंहार करते हैं।
हे रामभद्र, जब तक उस परब्रह्म परमात्मा को चिति साक्षात् नहीं देखती, तब तक विशाल मोह के प्रभाव से आक्रान्त होकर प्रतिकूल इन सर्गों में और उन जन्म आदि दशाओं में भ्रमण करती है और जब उसे देख लेती है, तब तो उसमें तन्मय बनकर ऐसे डूब जाती है, जैसे कि मधु में भ्रमरी डूबती है|२७॥
हे रामभद्र, लगातार आनेवाले जन्म, मरण एवं मोहमय सकल दुःख जिससे शान्त हो जाते हैं, उस आत्मा को प्राप्त कर कौन पुरुष ऐसा है जो छोड़ दे ? क्या कोई रसायनों को (अमृत को) प्राप्त और अनुभव कर कहीं छोड़ सकता है ? ॥२८॥

पचासीवाँ सर्ग समाप्त
छियासीवाँ सर्ग
ब्रह्माण्डरूपी खोपड़ी को ग्रस लेनेवाले रुद्रशरीर का सूक्ष्मभाव से शिलारूप चिदाकाश में तिरोभाव तथा उस प्रदेश से भिन्न अन्य प्रदेशों के अन्य शिला, वृक्ष आदि सकलरूप ब्रह्म में सृष्टि की विचित्रता का दर्शन।
सबसे पहले रुद्रदेह के उपसंहार क्रम को सुनाते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, उस महाकाश में उस प्रकार से अवस्थित ये महारुद्र जिस रीति से अपनी देहगत उक्त भ्रान्तिका त्यागकर शान्त हो जाते हैं, उस रीति का श्रवण कीजिये ।।१॥

भद्र, ब्रह्माण्ड की ऊपर-नीचे की दोनों खोपड़ियाँ तथा वह रुद्र तीनों उक्त चिदाकाश में उस

समय चित्रलिखित के सदृश निश्चल यानी चेष्टाशून्य थे, यही पहले मैंने देखा था ।।२॥
तदनन्तर एक मुहूर्तमात्र में अन्य आकाश में उस रुद्रने उक्त खण्ड (ब्रह्माण्ड के ऊपर-नीचे के दो हिस्से) उस तरह, सूर्यात्मक दृष्टि से देखे, जिस तरह धु और भूमि ॥३॥
तदनन्तर एक निमेषमात्र में उस रुद्रने अपने मुख से खींचे गये श्वासवायु से उन दोनों खोपड़ियों को अपने समीप लाकर पाताल गुहा के सदृश मुख में फेंक दिया यानी मुख के भीतर डाल दिया ॥४॥
उस समय वह रुद्र भगवान्, जिसने कि ब्रह्माण्ड खण्डरूपी उग्र दुग्धसार और पक्वान के मण्डल को ग्रस लिया था, ऐसे एकरूप हो गये, जैसे आकाश में आकाश एकरूप हो ॥५॥
उसके बाद एक मुहूर्तमात्र में मेघ के सदृश वह हलके हो गये, इसके अनन्तर यष्टि के सदृश, इसके बाद प्रदेशमात्र (अंगूठे से लेकर तर्जनी तक के नापवाले-बित्ते भरके) हो गये ॥६॥
उसके बाद ऐसे रुद्र की काँच के छोटे टुकड़े के सदृश आकृति हो गई, यह मैंने देखा। फिर दिव्यदृष्टि द्वारा यह भी मैंने देखा कि वे आकाशमण्डल से भी छोटे अणु होने लग गये ॥७॥
भद्र, तदनन्तर परमाणुरूप हो गये, फिर एकदम तिरोहित (अदृश्य) हो गये। इस प्रकार उस तरह जगत् से लेकर रुद्र देह तक महारम्भ करनेवाले भी ये रुद्र शरत्काल के मेघखण्डों के सदृश मेरे देखते-देखते क्रमशः शान्त हो गये ॥८॥
भद्र, भगवान् शंकरजी ने आवरणयुक्त ब्रह्माण्ड रूपी कपाट उस प्रकार निगल लिया, जिस प्रकार कि क्षुधार्त हरिण क्षुद्र पत्ते को निगल जाता है ॥९॥
तदनन्तर वह दृश्यरूप कालिमा से रहित चिदाकाशरूप शान्त केवल ब्रह्मरूप ही रह गया । वह आदि, मध्य और सीमा से शून्य केवल ज्ञानस्वरूप ही रहा ॥१०॥

अब पाषाणोदर-कथाकी समाप्ति दर्शाते हुए उपसंहार करते हैं।
भद्र, इस प्रकार उस शिला के टुकड़े के कोटर में मैंने दर्पण में प्रतिबिम्ब-सा महान् विभ्रमरूप संसार एवं उसका महाप्रलय देखा ॥११॥
हे राघव, तदनन्तर उस अंगना का उस शिला का एवं उस संसारभ्रम का स्मरण कर मैं ऐसे ही विस्मय को प्राप्त हुआ, जैसे कि ग्रामीण पुरुष, जिसने कभी नगर न देखा हो, राजद्वार पर आकर परम विस्मय को प्राप्त होता है ।।१२॥
पुनः उस सुवर्ण की शिला को मैंने पूर्व प्रदेश से अन्य प्रदेशों में भी देखा । उसके अशेष अंगों में सभी जगह कालरात्रि के अंगों के सदृश अनेक सृष्टियाँ विद्यमान थीं ॥१३॥
भद्र, बुद्धिरूपी नेत्र से वे सृष्टियाँ उन शिलाखण्डों में दीख पड़ती हैं, और अद्वैतदृष्टि से वे नहीं भी दीख पड़तीं, सब जगह सब काल में सर्वात्मक वस्तु जब रहती है, तब वैसा हो ही सकता है ।।१४॥
यदि मांसमय दृष्टि से दूरपर स्थित वस्तु के सदृश आपाततः देखी जाय, तो वह केवल अकेली शिला ही देखने में आयेगी, उसमें कुछ भी सर्ग दिखाई नहीं पड़ेगा ॥१५॥
घनमण्डलवाली वह सुवर्णमयी शिला एकरूप ही स्थित थी। सन्ध्याकाल के मेघ के सदृश अतिसुन्दर एवं विशाल थी ॥१६॥
श्रीराघव, इसके बाद अत्यन्त आश्चर्य से युक्त होकर मैंने फिर उस शिला के दूसरे भाग के विषय में उसी प्रकार की दिव्यदृष्टि से विचार किया ॥१७॥
विचारकर ज्यों ही मैंने उसे देखा, त्यों ही वह दूसरा भाग भी अनेक तरह

के जगत् के आरम्भों से (सृष्टियों से) खचा-खच भरा ही मेरी दृष्टि में आया । पहले जिस प्रदेश को देखा था, उसी तरह से वह भी छिद्राकार में (आकाश में) अनेक तरह के अर्थों से सुन्दर ही लग रहा था |१८॥
इसी तरह फिर मैंने उसके अन्य प्रदेश को भी देखा, तो वह भी उसी प्रकार से अनेक तरह की सृष्टियों के आडम्बरों से परिपूर्ण ही था ॥१९॥
भद्र, उस शिला के जिस-जिस प्रदेश को मैं देखता, उस-उस प्रदेश में निर्मल दर्पण में प्रतिबिम्ब के सदृश, जगत् दिखाई देता था |२०॥
इसके बाद मैंने बड़े ही कौतुक से उस पर्वत की सभी शिलाएँ, भूमिभाग एवं तृण, गुल्म आदि के ऊपर जहाँ कहीं भी दृष्टिपात किया, वहाँ सर्वत्र उसी प्रकार अनेक तरह के आकारों से युक्त जगत् को विद्यमान देखा। भद्र, यह बुद्धि से (आधिभौतिक देहभाव की भ्रान्ति से शून्य सर्वसाक्षी मैं ही हूँ, इस बुद्धि से) ही देखा जाता है, चर्मचक्षु से नहीं ॥२१,२२॥

उस उस प्रदेश में जो जो विशेष विशेष देखा, अब उसे दर्शाते हैं।
कहीं पर प्रारम्भिक सृष्टि के लिए प्रजापति पैदा हो रहे थे, तो कहीं पर प्रजापति द्वारा सूर्य, चन्द्र आदि नक्षत्रमण्डल, दिन और रात की कल्पना की जा रही थी॥२३॥
कहीं पर पृथ्वी की पीठ मनुष्यों के समूहों से भरी थी, तो कहीं पर राजा सगर के पुत्रों ने चार समुद्ररूपी विकट खाइयाँ अभी तक नहीं खोद पायी थीं ॥२४॥
कहीं पर कोई जगत् तो देवताओं की उत्पत्ति से शून्य और दानवों की उत्पत्ति से युक्त देखने में आया, तो कहीं पर कुछ जगत् सतयुग के आचरण और सज्जन प्राणियों से भरा मैंने देखा ॥२५॥
भद्र, कहीं पर कुछ जगत् कलियुग के आचरणों से युक्त तथा दुर्जन प्राणियों से भरे थे, तो कहीं पर कुछ जगत् नगरों की राशियों एवं दैत्यों के संग्रामों से अति संकीर्ण थे ॥२६| कहीं पर जगत् बड़े-बड़े पर्वतों के समूहों से इतना व्याप्त था कि उसमें तनिक भी अवकाश

नहीं रह गया था और कहीं पर दूसरी कोई सृष्टि ही उत्पन्न नहीं हुई थी, केवल ब्रह्माजी ही उत्पन्न हुए थे ॥२७॥
220237 कहीं पर कुछ जगत् ऐसे देखे कि उनमें पृथ्वी के सभी मानव जरामरण से रहित थे और कहींपर भगवान् शंकर ऐसी स्थिति में दिखाई दिये कि उनके मस्तकपर चन्द्ररूप भूषण ही नहीं रहा, क्योंकि भूषणरूप चन्द्र की उत्पत्ति ही वहाँ नहीं हुई थी॥२८॥
220238 भद्र, कहीं पर तो क्षीरसागर का मंथन ही नहीं हुआ था, इसलिए वह मृत्युग्रस्त देवताओं से पूर्ण था तथा वहाँ अमृत, उच्चैःश्रवा, ऐरावत, धन्वन्तरि, कामधेनु, लक्ष्मी और विष भी उत्पन्न नहीं हुए थे॥२९॥
220239 कहीं पर शुक्राचार्य की मृतसंजीविनी महाविद्या पैदा करनेवाली महती तपश्चर्या में विघ्न डालने के लिए देवता उत्कण्ठित दिखाई दे रहे थे, तो कहीं पर भावी शत्रुओं के नाश के निमित्त दिति के पेट में घुसकर गर्भ के अवयवों को काटने के लिए इन्द्र उत्सुक थे|३०॥
220240 कहीं पर जगत् में धर्म में ग्लानि न आने के कारण समस्त जनता स्वप्रकाश ब्रह्मज्ञान से पूर्ण थी, कहीं पर तो पदार्थस्थिति पूर्वसिद्ध अवयव रचना के क्रमसे विलक्षण ही थी॥३१॥
220241 कहीं पर जगत् अपूर्व वेद एवं शास्त्र के अर्थों के अनुसार आचरण तथा विचार में तत्पर दिखाई दिया तथा कहींपर महाप्रलय के क्षोभ से रहित अतएव सुन्दर निश्चलरूप से स्थित
220242

220243 दिखाई पड़ा ॥३२॥
220244 कहीं पर तो जगत् में दैत्यों के समूहों से देवताओं के घर लुटे हुए मिले, और कहीं किसी जगत् में देवताओं के उद्यानों में गन्धर्व तथा किन्नर मधुर गाना गा रहे थे ॥३३॥
220245 कहीं किसी जगत् में देवता और दानवों में समुद्रमंथन के लिए बना हुआ उत्तम सौहार्द (मेल) देखने में आया ॥३४॥
220246 भद्र, इस प्रकार भूत, वर्तमान एवं भविष्य काल के महान् जगदाडम्बर को मैंने उस समय विश्वरूप महादेवजी के स्वरूप में यानी मायायुक्त चिदाकाश में देखा ॥३५॥
220247

220248 उसी जगत् के आडम्बरों को फिर दर्शाते हैं।
220249 कहीं पर जगत् कल्पकाल के कुपित पुष्करावर्त मेघों के कारण व्याकुल कहींपर शान्त समस्त भूतों के समूहों से उपद्रवरहित था ॥३६॥
220250 कहीं पर कुपित देवता, दावन एवं राजाओं से व्याप्त था, कहींपर सूर्य की उत्पत्ति ही न होने के कारण निरन्तर अनाशित अन्धकार से पूर्ण था ॥३७॥
220251 कोई सूर्योदय के कारण अन्धकार से रहित अतएव ज्वालोदर के समान सुन्दर प्रतीत हो रहा था, और कहीं भगवान् के नाभिकमल की नाल में मधु और कैटभ छिपे हुए थे॥३८॥
220252 किसी जगत् में नवीन ब्रह्माजी कमल की पिटारी में बालकरूपमें सोये पड़े थे, किसी जगत् में तो महाप्रलय में उन्नत अग्रभागवाले अक्षय वटके पत्ते के ऊपर भगवान् नारायण विश्राम ले रहे थे ॥३९॥
220253 किसी जगत् में प्रलयरूपी महारात्रि का अतिशून्यरूप यानी प्रकाशरहित गाढ़ अँधेरा छाया हुआ था, तो किसी में शिला के पेट के सदृश निश्चल विशालाकृति आकाश ही दीख पड़ता था ॥४०॥
220254 कोई तो सोया हुआ और जठर के सदृश मालूम पड़ रहा था, कोई अतर्कि त (विलक्षण) तथा ज्ञानयोग्य ही नहीं था, इसलिए चारों ओर सुषुप्त-सा प्रतीत हो रहा था ॥४१॥
220255 किसी जगत् में पंखों से अत्यन्त क्षुब्ध पर्वतरूपी कौओं से सारा आकाशमण्डल आच्छन्न था और किसी में तो वज्र से चूर्णित अतएव द्रवीभूत पर्वतों के कारण अपूर्व भासुरता दीख पड़ती थी ॥४२॥
220256 किसीमें तो तरंगमालाओं से आकुल प्रमत्त समुद्र पृथ्वी और पर्वतों को ले जाते हुए दीख पड़े और कहींपर त्रिपुरासुर, वृत्रासुर, अन्धकासुर तथा बलि के संग्राम हो रहे थे, इससे वह बड़ा भयंकर प्रतीत हो रहा था ॥४३॥
220257 कहीं पर मत्त पातालगजों से वसुन्धरा कम्पित हो रही थी और कहीं शेष के मस्तक से कल्पान्त में पृथ्वी लुढ़क रही थी ॥४४॥
220258 किसी स्थान में छोटे बालकरूप रामजी राक्षस रावण को नष्ट कर रहे थे, तो किसी में राक्षस रावण ही सीता-हरण द्वारा राघव को ठग रहा था ॥४५॥
220259 कहीं पर कालनेमि राक्षस ने भूमि पर धरे अपने पैर से तथा सुमेरु पर्वत के मस्तक पर रक्खे अपने मस्तक से महान् आकाश को आक्रान्त कर रक्खा था, यह भी मुझे देखने में आया ॥४६॥
220260 कहीं पर सारा जगत् देवों को हटाकर दानवों द्वारा पालित था और कहींपर दानवों को हटाकर देवों द्वारा ही पालित था ॥४७॥
220261 कहीं पर जगत् में अर्जुनयुक्त स्वजनपालक कृष्ण से पाण्डव तथा कौरवों के द्वारा महाभारत-युद्ध से अनेक अक्षौहिणियों का विनाश किया जा रहा था ॥४८॥
220262
220263

220264 'कहीं छोटे बालक रामजी के द्वारा रावण मारा जा रहा था' यह सुनकर आशचर्यचकित हुए श्रीरामजी प्रश्न करते हैं।
220265 श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, क्या मैं पहले उत्पन्न हुआ था, यदि उत्पन्न हुआ था, तो क्या इन्हीं अवयवों से उत्पन्न हुआ, या दूसरे अवयवों से, यदि इन्हीं से उत्पन्न हुआ तो यह कैसे संभव है ? यह मुझसे कहिये ॥४९॥
220266 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामभद्र, सभी पदार्थ बारबार दूसरे या उसी क्रम से अवयवसंनिवेश (आकृति) धारण करते हैं, जैसे कि बार-बार घड़े आदि में भरे जा रहे उड़द उसी या अन्य क्रम से अवयवसंनिवेश (आकृति) धारण करते हैं ॥५०॥
220267 भद्र, कोई पदार्थ, जिनके सब क्रम समान हैं, शब्दों के अर्थों के तुल्य उसी आकृति से स्फुरित होते हैं या कोई समुद्र की तरंगों के सदृश उसी अथवा परस्पर भिन्न आकृति से स्फुरित होते हैं।॥५१॥
220268 राघव, फिर-फिर तुम, फिर-फिर हम और ये मनुष्य भी फिर-फिर उत्पन्न होते ही रहते हैं । वास्तव में तत्त्वदृष्टि से चेतनात्मा में कभी ये या दूसरे या यह सारा जगत् न उत्पन्न होता है या न स्फुरित ही होता है।।५२॥
220269 __ मायादृष्टि से ही वे उत्पन्न होते हैं या अन्य उत्पन्न होते हैं, इस विषय का तो निर्णय है ही नहीं, यह कहते हैं।
220270 समुद्र में वे ही तरंगें दूसरी बार आई या दूसरी तरंगें आई, यह जैसे अभी तक निर्णय नहीं हो पाया है, वैसे ही भ्रमण कर रहे प्राणी वे ही आये या दूसरे आये इसका भी अभी तक निर्णय नहीं हो पाया है ॥५३॥
220271 भद्र, इस संसार में उत्पन्न हो रहे अनेकविध भ्रमों के कारण भूतसमुदाय आते और जाते रहते हैं । कोई तो उसी रूप से आते हैं, कोई अन्य रूप से आते हैं, कोई समान रूप से आते हैं और कोई विषम रूप से आते हैं ॥५४॥
220272 चारों ओर भूत उसी रूप से घूमते हैं और अन्य रूप से भी घूमते हैं, अन्य क्या कहें ये भूत जगत्-रूपी सागर के जलकणरूप ही हैं, यह आप जानिये ॥५५॥
220273

220274 इस विषय का पूर्व मुमुक्षु-व्यवहारप्रकरण में जो कथन किया गया था, उसका स्मरण कराते हुए उसीको कहते हैं।
220275 संसार के कोई प्राणी तो पूर्व के ही धन, बन्धु, अवस्था, कर्म, विद्या, विज्ञान और चेष्टाओं को लेकर ही बार-बार उत्पन्न होते हैं ॥५६॥
220276 कोई जीव पूर्व के उन धन आदि से आधे समान होकर आते हैं और कोई चतुर्थांश से समान होकर आते हैं, तो कोई जीव ठीक वे ही (उसी शरीर के) बनकर आते हैं और कोई अन्य शरीर धारणकर बिलकुल असमान होकर आते हैं। इससे जीवों की एकता होने पर शरीर भी समान ही होने चाहिए, यह नियम नहीं है ॥५७॥
220277

220278 ऐसे ही जीवों का भेद होने पर शरीर भिन्न हों, यह भी नियम नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
220279 किसी समय धन आदि से एकरूप होते हुए भी ये जीव काल के प्रभाव से अन्य समय में ठीक उनसे विपरीत हो जाते हैं। किसी समय काल के प्रभाव से सदृश होते हैं, तो शरीर के प्रभाव से विसदृश होते हैं ॥५८॥
220280 चूँकि वे ही जीव राग, द्वेष, भोगलंपटता आदि दोषपूर्ण विचित्र विचित्र
220281

220282 धर्माधर्म चेष्टा के कारण कालवश विचित्र अनेक देह धारण से दूसरे दूसरे रूपवाले बनकर नीचे एवं ऊपर के लोकों में बार-बार आते जाते रहते हैं, इसलिए चंचल संसारमय समुद्र में चक्राकार आवर्तमय जो प्राणीरूप जल बह रहा है, वे सदृश हैं, विसदृश हैं, अथवा वे ही हैं या अन्य हैं, इस विषय का निर्धारण भलीभाँति कौन पुरुष कर सकता है यानी कोई नहीं कर सकता ॥५९॥
220283

220284 छियासीवाँ सर्ग समाप्त
220285 सत्तासीवाँ सर्ग देह, इन्द्रिय आदि की उत्पत्ति के क्रम से अपनी देह में ही विश्व की कल्पना तथा

220286 अपनी स्वयंभूरूपता का श्रीवसिष्ठजी के द्वारा वर्णन। जैसे मैंने ध्यानपूर्ण दृष्टि से शिला, वृक्ष, तृण आदि समस्त पदार्थों में सृष्टियाँ देखी थी वैसे ही अपने शरीर के अवयवों में भी ध्यानपूर्ण दृष्टि से अनेक सृष्टियाँ देखी, यह कहते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, शिला, तृण, गुल्मादि में विचित्र सर्ग देखने के बाद निरामय, सर्वव्यापी, अनन्त, चिदाकाशस्वरूप तथा समाहितचित्त होकर जब मैं देखने लगा, तो मैं क्या देखता हूँ कि मेरे शरीर के ही भीतर सर्ग स्थित है, जिसकी उपमा अंकुरित बीज से दी जा सकती है । यह सर्ग डेहरी के भीतर स्थित वृष्टि से सिक्त हुए बीज के अंकुर के सदृश है।।१,२॥
220287 जैसे बीज में भीतर विद्यमान अंकुर सींचने से विकसित होकर ऊपर की ओर निकल आता है वैसे ही मूर्त-अमूर्त, चेतन और अचेतन सभी वस्तुओं में यह जगत् है ॥३॥
220288
220289 अपनी समाधि में उस सृष्टि का आपने कैसे अनुभव किया ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
220290 जैसे सुषुप्ति-अवस्था से स्वप्नावस्था को प्राप्त चिन्मात्र पुरुष की स्वचेतन से स्वाप्न दृश्य भी विकसित होता है अथवा जैसे स्वप्नावस्था के हट जाने पर प्रबोध को प्राप्त हुए पुरुष का जाग्रतप्रपंच विकसित होता है वैसे ही सृष्टि के प्रारम्भ में जिसने अपने स्वरूप का पृथक् रूप से अनुभव किया है ऐसे आत्मा में यह सृष्टि उदित होती है। हृदयाकाश में हुआ यह सृष्टि का उदय आकाशस्वरूप से (चिदाकाश से) पृथक् नहीं है ।।४,५॥
220291
220292 हदि सर्वोदयः' इससे आपने (हृदय) पद से हृदयाकाश कहा है और आकाशरूपतः' इससे मैंने आपका अभिप्राय 'चिदाकाश' समझा है, अपने इस मतलब को सम्बोधन द्वारा सूचित करते हुए श्रीरामचन्द्रजी : 'भगवन्, मेरे स्पष्ट परिज्ञान के लिए विस्तार के साथ आप पुनः इसका वर्णन
220293 कीजिये', यह प्रार्थना करते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : परमाकाशरूप हे वसिष्ठजी, चिदाकाशरूप आपमें सृष्टि कैसे प्रवृत्त होती है, यह आप मुझसे फिर कहिये, ताकि इसका मुझे ठीक-ठीक परिज्ञान हो जाय ॥६॥
220294
220295 श्रीरामचन्द्रजी के द्वारा पूछे गये मतलब को विस्तार के साथ कहने के लिए श्रीवसिष्ठजी२१०४
220296
220297 प्रतिज्ञा करते हैं। ___श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, उस समय मैंने अपने में सत् के तुल्य प्रतीत होनेवाले वस्तुतः स्वप्ननगर के समान असत् इस स्वयंभूरूपता का पहले जिस तरह अनुभव किया, उसका मैं आपसे वर्णन करता हूँ आप सुनिये ।७॥
220298 उस सुवर्णशिला आदि में महाकल्प के संगम को देखकर चिदाकाशस्वरूप मैंने शरीर के अन्य भाग में स्थित संवित् को सृष्टि देखने के संकल्प से कौतुकवश उन्मेषित किया-जागृत किया ॥८॥
220299
220300 पहले 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इस श्रुति में प्रतिपादित क्रम जिसका उपलक्षण है ऐसे आकाश की कल्पना कहते हैं ।
220301 वह निर्मल संवित् मेरे द्वारा ज्यों ही कुछ उन्मेष को प्राप्त होकर स्थित हुई त्यों ही मैं वहाँ कहीं पर आकाशताका-सा अवलोकन करने लग गया ॥९॥
220302
220303 यह आकाशता चिद्घन के भीतरी शून्यभावप्राप्तिरूप सूक्ष्मता आधिक्य न था, किन्तु चित् की सूक्ष्मता की अपेक्षा जाड्य अधिक होने से स्थूलता ही थी, इस आशय से दृष्टान्त द्वारा सम्भावना करते हैं।
220304 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे नींद आ जाने से उसके द्वारा स्वप्न के जाग्रत लोक या स्वप्न के स्वप्नलोक में प्रविष्ट होते हुए आप अपनी आत्मा के ही समान घन उसके आधार स्वभाव को समझते हैं वैसे ही स्वभाव को प्राप्त चिदाकाश का मैंने अनुभव किया, यह आप सम्भावना कर लीजिये ॥१०॥
220305 दिङ्मात्र (6) आकाश ही सर्वप्रथम चिन्तन करने से चित्त होता है । तदनन्तर 'मैं आकाश हूँ' ऐसा जो वेदन है वह अहंकार कहलाता है। उसके बाद आकाशमेव' ऐसे निश्चय से और पूर्वभाव के विस्मरण से वह बुद्धि कहलाता है और वही (बुद्धि ही) जब संकल्प, विकल्प, काम तथा विचिकित्सा आदि की नानाविध कल्पनाओंवाली बन जाती है तब 'मन' इस नाम से कही जाने लगती है ॥११॥
220306 __ वही इस तरह विषयों की कल्पना करने के अनन्तर उनकी ग्राहक इन्द्रियों की भी कल्पना करते है, यह कहते हैं। __ इस तरह वह पहले शब्द-तन्मात्रा की कल्पनी करता है । उसके अनन्तर अन्य तन्मात्राओं की कल्पना करता है । तदनन्तर उनकी स्थूलता से पाँच इन्द्रियों की कल्पना करता है । इस प्रकार इन्द्रियों के समुदाय का उदय होता है ॥१२॥
220307
220308 इन्हीं विषयों तथा इन्द्रियों के कारण ही पहले दुःखरहित रहनेवाले आत्मा को स्वप्न की तरह व्यवहार में दुःखों की प्राप्ति होती है, यह कहते हैं।
220309 जैसे सुषुप्ति से स्वप्न में प्रविष्ट हो रहे पुरुष को दृश्य के गहन (घने) आविर्भाव से युक्त जगत् का भान क्षण भर में होता है, वैसे ही सृष्टि के प्रारम्भ में जब दुःखरहित शुद्ध आत्मा
220310 () अर्थात् अपनी चलनक्रिया के अनुकूलरूप से दिशाओं का अपने में पर्यालोचन करनेवाला।
220311
220312 इन्द्रियों द्वारा विषयों की ओर (अभिमुख) होता है, तब निमेषमात्र में ही उसको दुःख भासित होने लगता है ॥१३॥
220313
220314 स्वप्न में आकाशादि क्रम से सृष्टि नहीं होती, किन्तु एक ही समय में सहसा सम्पूर्ण जगत् का अवलोकन होने लगता है, इसलिए आपका यह विषम दृष्टान्त है, इस आशंका पर कहते हैं।
220315 इस अनन्त परब्रह्म परमात्मा में जब एक ही समय में सारा दृश्य-जाल भासने लगता है, तब कोई तो उसमें क्रम का (2) वर्णन करते हैं और कोई नहीं भी करते॥१४॥
220316 क्षण के अन्दर दीर्घकाल की कल्पना के समान सुन्दर परमाणु के अन्दर भी दीर्घ देश की कल्पना से सम्पन्न ब्रह्माण्डात्मक चेतन आत्मा का मैंने ही अनुभव किया, अवलोकन किया । वास्तव में तो वह आत्मा निर्मल चिदाकाशरूप ही है ॥१५॥
220317
220318 जैसे वायु का संचालनस्वभाव है वैसे ही शरीर आदि की कल्पना करना मनका स्वभाव है, यह कहते हैं।
220319 जैसे वायु स्वभाव से ही आकाश में निरन्तर चलता रहता है वैसे ही मन स्वभाव से सर्वत्र शरीर आदि का अवलोकन करता ही रहता है ॥१६॥
220320 प्राथमिक मनकी कल्पनारूप उस परम शक्ति ने संसार के रूप आदि की जैसी कल्पना की है उसे स्वयं बड़े प्रयत्न से भी यह बदल नहीं सकती। कहने का तात्पर्य यह कि उत्तर कल्पनाओं में वही स्थिर नियति बनी रही ॥१७॥
220321 यही कारण है कि उसके बाद मैं अपरिच्छिन्नस्वरूप रहने पर भी उसके द्वारा की गई परिच्छेद की कल्पना से परिच्छिन्न बन गया । सच पूछिये तो चितिरूप होने से उस चित्त के ही रूपमें शीघ्र वैसा मैं स्थित हुआ ॥१८॥
220322 उसके बाद चिति के प्रतिबिम्ब की व्याप्ति से तेज के कण की तरह आकृतिवाले सूक्ष्म लिंग शरीर का मैंने अनुभव किया और फिर उसी सूक्ष्म शरीर की भावना करते करते मैं स्थूलदेहता को प्राप्त हुआ ॥१९॥
220323 उसके पश्चात् 'मैं कुछ देखू' इस साधारण बोधसे जब कुछ देखने के लिए प्रवृत्त हुआ, तो मुझे अनुभव हुआ कि मैं उस स्थूल शरीर में चक्षु आदि इन्द्रियों की कल्पना द्वारा रूप आदि का अवलोकन करनेवाला बन गया हूँ।।२०॥
220324 हे रघुवंशियों में श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, यहाँ जो कुछ नाम सुनाई पड़ता है वस्तुतः वह उस चिति का ही नाम है। परन्तु आपके सदृश महानुभावों ने जिनकी कल्पना की है ऐसे कुछ मुख्य नामों का अब (मैं आपसे वर्णन करता हूँ, आप) श्रवण कीजिये ॥२१॥
220325 जिस छिद्र से मैं देखने के लिए प्रवृत्त हुआ, वह नेत्र कहलाता है, जिसे मैं देखता हूँ, वह दृश्य यानी रूप कहा जाता है और दर्शन तो उसका फल है ही ।।२२॥
220326 जब मैं देखता हूँ, वह काल है, जैसे देखता हूँ, वह क्रम है और जहाँ मैं देखता हूँ, वह आकाश है । इस तरह इस आत्मा
220327 (A) स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमॉल्लोकानसृजत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत' इत्यादि श्रुतियों में एक ही समय में सृष्टि का श्रवण होने से एक क्षण के अन्दर ही दीर्घ काल की कल्पना द्वारा क्रम की उपपत्ति होती है।
220328
220329 की प्रौढ़ नियति प्रवृत्त हुई । कहने का तात्पर्य यह है कि नेत्र आदि इन्द्रियों के बाद देश, काल आदि की दृढ़ नियति भी सम्पन्न हो गई ॥२३॥
220330 जिस जगह मैं स्थित हूँ, वह देश कहलाता है, यह मेरी आज की कल्पना है । यह आप मुझसे पूछ सकते हैं कि उस समय आप कैसे रहे ? सुनिये, उस समय मैं चिति का उन्मेषमात्र होने से केवल तन्मात्र का कारण था |२४॥

220331 देह में चक्षु आदि छिद्रों की कल्पना आदि के दर्शन आदि जनित कौतुक के बाद वहाँ पर 'मैं देखू', ऐसा तनिक बोध मुझमें उदित हुआ । तदन्तर जब मैं नेत्ररूप दोनों छिद्रों से देखने लगा, तो मुझे कुछ ऐसा लगा कि जो कुछ मैं देख रहा हूँ, वह भी आकाश से भिन्न ही है ॥२५॥
220332 जिन दो छिद्रों से मैंने देखा वे दोनों ये मेरे नेत्र स्थित हैं । इसके बाद मैं कुछ सुनूँ' यह वृत्ति मुझमें उदित हुई ॥२६॥
220333 तत्पश्चात मैंने वहाँ पर कुछ थोड़ा-सा एक झंकार सुना । वह जोरसे फूंके गये शंख के शब्द-जैसा आकाश का स्वाभाविक शब्द था |२७॥
220334 मैंने जिन दो छिद्र-प्रदेशों द्वारा संचरणशील वायु की सहायता से () बहुत दूर तक फैले हुए शब्द का श्रवण किया वे दोनों कर्णच्छिद्र हुए ।।२८॥
220335 तदनन्तर जिस प्रदेश से मैंने वहाँ जो कुछ थोड़ा-बहुत स्पर्श संवेदन का अनुभव किया, उसको त्वक् कहते हैं ॥२९॥
220336 जिससे छुए हुए-से तत्-तत् अंगों का मैंने अनुभव किया, वह एकमात्र सत्यसंकल्पस्वरूप पवन कहा गया है |३०॥
220337 इस रीति से अनुभव करनेवाले मुझमें स्पर्श-इन्द्रिय तन्मात्रा की सिद्धि हुई । और मुझमें रसास्वाद लेने की संवित् (इच्छा) प्रादुर्भूत हुई वही आस्वादन करने योग्य रसभेदों से युक्त रसेन्द्रिय तैयार हो गई॥३१॥
220338 घ्राण के संकल्प से आकृष्ट प्राणवायु के भेदरूप अपान से घ्राणेन्द्रिय
220339 और तन्मात्रा उत्पन्न हुई । इस प्रकार आकाशस्वरूप मुझे देह, इन्द्रिय और विषय सम्पत्ति आदि सब कुछ प्राप्त हो गया । लेकिन वास्तव में कुछ भी नहीं प्राप्त हुआ ॥३२॥
220340

220341 तदनन्तर पाँचों इन्द्रियों की भोगवृत्ति मुझमें जबरदस्ती उदित हो गई, यह कहते हैं।
220342 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह जब सब इन्द्रियाँ और तन्मात्राओं के समुदाय मुझमें स्थित हो गये तब ये सबकी-सब पाँचों इन्द्रियों की भोग-वृत्तियाँ बलात् मुझमें उदित हो गई। उनका शब्द, रूप, रस, स्पर्श तथा गन्धमात्र ही शरीर है । वे मिथ्या होने से ही वस्तुतः आकारशून्य हैं, किन्तु भ्रान्तिवश इनका स्वरूप प्रकाशित होता है ॥३३,३४॥
220343 इस तरह देह, इन्द्रिय तथा विषय की भावना करता हुआ यानी उनका अभिमानी होता हुआ मैं स्थित हुआ । उसीको आजकल आपके सदृश जब 'अहंकार' इस नाम से कहते हैं ॥३५॥
220344 दृढ़ अध्यवसाय से विशेष बढ़कर यही अहंकार "बुद्धि' इस नाम से पुकारा जाता है और बाद में जब यह बुद्धि घनीभूत हो जाती है तब यह 'मन' इस नामसे कही जाती है । हे श्रीरामचन्द्रजी, यह भी आपको जान लेना चाहिये कि वही मन पुनः पुनः विषयों का चिन्तन करने से 'चित्त' रूप में सम्पन्न हो जाता है ॥३६॥
220345 इस तरह वस्तुतः
220346 (M) श्रोत्रादि का व्यापार भी प्राण के अधीन है, यह दिखलाने के लिए 'विचरता मरुता' यह कहा गया है ।
220347

220348 चिदाकाशरूप सूक्ष्म शरीरधारी मैं ही अन्तःकरणरूपता को प्राप्त होकर स्थित हूँ॥३७॥
220349 चूँकि पवन से भी सूक्ष्म केवल आकाशमात्र शून्य-स्वरूप मैं आकृतिशून्य ही हूँ, इसीलिए सभी कल्पित हो रहे भाव पदार्थों का मैं न तो निरोधक हूँ और न निवारक ही हूँ ॥३८॥
220350 इस प्रकार उस पूर्वकल्पित ब्रह्मात्मक देह में भावना करके जब मैं चिरकाल तक स्थिर रहा, उस समय मुझे यह प्रतीति हुई कि मैंने स्वयं अपने को ही चतुर्मुख देहवान् देखा है अर्थात् चतुर्मुख देहधारी मैं ही हूँ, ऐसी वृत्ति मुझमें उस समय उदित हुई ॥३९॥
220351 वैसी वृत्ति होने से स्वप्न में उड़कर आकाश में संचरण कर रहा सुप्त मनुष्य जैसे शब्द करता है उसी तरह मैंने भी शब्द करना शुरू किया ॥४०॥
220352

220353 विशेष शब्द का अभिलाप करने में कोई विनिगमक न होने के कारण सर्वसाधारण अर्थवाले शब्दसमष्ट्यात्मक ऊँकार का ही मैंने पहले-पहल उच्चारण किया, यह कहते हैं।
220354 हे श्रीरामचन्द्रजी, इसके बाद पहले-पहल मैंने बालक की नाईं जो शब्द किया वह ऊँ था । वही शब्द आगे चल कर संसार में 'ऊँकार' इस नाम से प्रसिद्धि को प्राप्त हुआ ॥४१॥
220355 इसके पश्चात् स्वप्नावस्था में स्थित मनुष्य के शब्द के समान पूर्व कल्प में अभ्यस्त व्याहृति, गायत्री, वेदादि जो कुछ मैंने कहा, उसीको आप इस संसार में वाणीरूप जानिये, जो पीछे वाणी नामसे प्रसिद्धि को प्राप्त हुई ॥४२॥
220356 इस तरह सृष्टि का कर्ता जगदगुरु मैं ब्रह्मा ही हो गया और इसके अनन्तर ब्रह्म शरीर को, जो कि मनोमय ही था, धारण करनेवाले मैंने सृष्टियों की कल्पना की ॥४३॥
220357 इस तरह मैं ब्रह्मरूप से समुत्पन्न हूँ, मैंने किसी दूसरी वस्तु के रूप में जन्म नहीं लिया है । ब्रह्मस्वरूप होकर मैंने अपनी ही स्थूलदेहभूत आवरणयुक्त ब्रह्माण्ड देखा । ब्रह्माण्ड से बहिर्भूत मैं कुछ नहीं देख सका ॥४४॥
220358 इस प्रकार मेरे इस मनोमय जगत् के सम्पन्न हो जाने पर भी वास्तव में कुछ भी सम्पन्न नहीं हुआ है । वह सब शून्य केवल आकाश ही था ॥४५॥
220359

220360 यही न्याय सारी सृष्टियों में जानना चाहिये, इस आशय से कहते हैं ।
220361 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार यानी मेरी इस सृष्टि के समान ही यह सब वेदनामात्र शून्य ही है। ये पृथिवी आदि भावपदार्थ तनिक भी नहीं है, यह बिल्कुल निश्चित है ॥४६॥
220362 हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञानस्वरूप परमात्मा में ज्ञान ही जगतरूप मृगतृष्णा जल भासते हैं । यह हमारा बाह्य जगत् बाह्यआकाश में नहीं है, किन्तु ब्रह्माकार ही वैसा स्थित है ॥४७॥
220363 मरुस्थल में जल बिलकुल नहीं है, किन्तु बिना कारण के ही अन्तःकरण से क्षुब्ध हो अपने में संभ्रम धारण कर बुद्धि उसमें जल देखती है, लेकिन हे श्रीरामचन्द्रजी, बुद्धि का वैसा देखना वस्तुतः उसका भ्रम है, वह जलको नहीं देखती, बल्कि जलके भ्रम को वह उस तरह देखती है ॥४८॥
220364 इसी तरह ब्रह्म में जगत् नहीं है, यह बिल्कुल सही है, फिर भी बिना कारण के ही अज्ञानावृत संवित्स्वभाव से संविदात्मा वैसा उसे देखता ही है । उसका वैसा देखना वस्तुतः उसकी भ्रान्ति है । वह एकमात्र अपनी भ्रान्ति से वैसा संभ्रम को देखती है, न कि ब्रह्म में जगत् को । अथवा यों कह
220365

220366 सकते हैं कि वह ब्रह्म में जगत् क्या देखती है, बल्कि भ्रान्ति का संभ्रम (विलास) देखती है॥४९॥
220367 हे श्रीरामचन्द्रजी, असद्रूप ही यह जगत् अन्तःकरण में ही ऐसे व्याप्त है, जैसे संकल्पप्रयुक्त मनोराज्य तथा स्वप्नकाल में निर्मित नगर आदि व्याप्त रहता है ॥५०॥
220368 जैसे समीप में सोये हुए मनुष्य के स्वप्नका उसके (स्वप्नद्रष्टा के) चित्त में प्रवेश किये बिना कुछ भी अनुभव नहीं किया जा सकता, परकायप्रवेश द्वारा उसके चित्त में प्रवेश करने से तो उसका अनुभव किया जा सकता है, वैसे ही जगत्कल्पना के अधिष्ठानभूत चितिशिला में प्रवेश किये बिना दर्पण में प्रतिबिम्बित आकारवाले जगत् का अनुभव नहीं होता, चितिशिला में प्रवेश कर उसका अनुभव होता है । दिखाई देने पर भी वह वैसा नहीं है, किन्तु असत् ही है ॥५१,५२॥
220369 यदि आप आधिभौतिक भावमय नेत्र से देखना चाहें, तो वे शिलापर्यन्त तत्-तत् ब्रह्माण्ड आपको तनिक भी नहीं दिखाई दे सकते, एकमात्र लोकालोक पर्वत को ही आप देख सकते हैं ॥५३॥
220370 आतिवाहिक देह से यदि परमबोधदृष्टि से देखा जाय, तो वह सृष्टि निर्मल परमात्मस्वरूप ही योगियों को दिखाई देती है ॥५४॥
220371 तत्त्वदृष्टि से यदि देखा जाय, तो सृष्टि का निर्वाण एकमात्र ब्रह्मस्वरूप ही सर्वत्र दिखाई देता है। इससे विपरीत रूपसे देखने पर तो वह कुछ भी नहीं अभिलक्षित होता ॥५५॥
220372

220373 तत्त्वदृष्टि और योगी की दृष्टि की सर्वोत्कृष्ट रूप से प्रशंसा करते हैं।
220374 शुद्ध बुद्धि उपपत्ति तथा विचारयुक्त होकर जो देखती है, उसे अपने तीनों नेत्रों से न तो भगवान शंकरजी देख पाते हैं और न अपने हजार नेत्रों से इन्द्र भगवान् ही देख पाते हैं ॥५६॥
220375

220376 वहाँ जीवन्मुक्त योगियों की दृष्टि से देख रहे स्वयं तत्त्वज्ञानी श्रीवसिष्ठजी को जब 'आकाश की तरह यह सारी पृथिवी भी सृष्टियों से व्याप्त है यह बुद्धि उदित हो गई तब क्रमशः पृथिवी आदि एक-एक भूत में अहंभाव की धारणा से उन्होंने जो-जो कौतुक अपने-आप

देखा उन सबका आगे चलकर वर्णन करने के लिए भूमिका बाँधते हैं। _योगदृष्टि से जब मैंने यह जान लिया कि जैसे सृष्टियों से व्याप्त आकाश है वैसे ही पृथिवी भी अनेक सृष्टियों से व्याप्त है, तब पृथिवी की धारणा से युक्त मैं ध्याता होकर स्थित हुआ ॥५७॥

जैसे चक्रवर्ती राजा केवल स्वदेह में अहंभाव का त्याग न करता हुआ ही समस्त भूमण्डल के ऊपर ममता का भाव धारण करता है उसी तरह चिदाकाश शरीर मैं भी ब्रह्माहंभाव का परित्याग न करता हुआ ही धराहंभाव से यानी 'पृथ्वी मैं ही हूँ' इस तरह की पृथिवी में अहंभाव की धारणा से पृथिवीरूपधारी बन गया ॥५८॥

तदनन्तर हे श्रीरामचन्द्रजी, उस पृथिवी की धारणा से पृथिवी के अभिमानी जीव की स्वरूपता प्राप्त कर द्वीप, पर्वत, तृण, वृक्षादि की देह का मैंने अनुभव किया ॥५९॥

जो श्रीवसिष्ठजी ने अनुभव किया, उसका वे वर्णन करते हैं।

_ हे श्रीरामचन्द्रजी, तब मैं विविध प्रकार के वन तथा वृक्षरूपी रोमों से परिपूर्ण, अनेक तरह की रत्नावलियों से व्याप्त तथा अनेक तरह के नगररूपी आभूषणों से सुशोभित भूतलस्वरूप हो गया (8) ॥६०॥

मैं अनेक गाँव गुफारूपी पर्यों से परिपूर्ण, पातालबिलरूपी उदर से युक्त, सात कुलपर्वतरूपी भुजाओं से आश्लिश्ट द्वीप तथा समुद्ररूपी कंकणों से अन्वित भूपीठ हो गया।॥६१॥

भूपीठ रूप मैं दिग्गजों के मस्तक समूहों तथा शेषनाग के हजार सिरों से थामा गया, तृणों के समुदायरूप सूक्ष्म रोमों से खूब ढका गया और गुल्मरोग की गाँठो की तरह पर्वतों के समूह मुझ में दिखाई देने लगे ॥६२॥

सेनासमूहरूपी तन्तुओं की गाँठ-जैसे जिनके हाथी खूब सुशोभित हो रहे थे, ऐसे अनेक राजे परस्पर युद्ध द्वारा भूपीठरूप मेरा हरण करने लगे, अनेक प्राणियों से मेरा अंग उपभुक्त होने लगा और ग्राम, नगर तथा प्रदेश आदि की व्यवस्था से मैं खूब बढ़ने लग गया ॥६३॥

हिमालय तथा विन्ध्याचल मेरे सुन्दर कन्धे थे, सुमेरु पर्वत ऊँची गर्दन था, गंगा, यमुना आदि नदियों के प्रवाहरूपी मुक्ताहारों से मेरा शरीर ब्रह्मझंकारयुक्त हो उठा ॥६४॥

गुहाओं से गहन कछार आदि देशों तथा आदर्श-मण्डल जैसे अनेक सागरों से मैं परिपूर्ण हो गया और मरुदेश तथा ऊसर स्थलरूपी सफेद सुन्दर वस्त्रों से भासित होने लगा ॥६५॥

पहले पैदा हो चुके महासागरों से प्रलयकाल में बिलकुल परिपूर्ण, परन्तु इस समय तो स्नानकर ऊपर आये हुए के समान सब ओर से मैं पवित्र, पुष्पों की वन मालाओं से अलंकृत तथा चन्दन की जगह पर स्थित सघन धूलियों से लिप्त था ॥६६॥

किसान सब मेरे ऊपर प्रतिदिन हल जोतने लग गये और शीतल पवन पंखा डुलाने लगे । मैं सूर्य की तीक्ष्ण किरणों से तापित तथा वर्षा के जल से सिक्त होने लग गया ॥६७॥

विशाल, सम भूप्रदेशरूपी वक्षःस्थल से अलंकृत, पद्माकाररूपी नेत्रों से भूषित, सफेद और काले मेघरूपी (4) पगड़ी से सुशोभित तथा दसों दिशाओं का उदर ही मेरा मन्दिर (घर) था ॥६८॥

मैं लोकालोक पर्वत के समीप में स्थित, जिसका मैंने आपसे पहले वर्णन किया है, महाखातवलयरूप (M) उग्र मुख से भीषण हो गया । उस समय अनन्त प्राणिसमूहों का परिस्पन्दन ही मेरा परिस्पन्दन तथा उनका एकीभूत चेतन ही मेरा चेतन हुआ ॥६९॥

विशाल खण्डक के मण्डपरूप अनेकविध पृथक्-पृथक् भूत समूहरूपी कीड़ों से बाहर तथा भीतर से मैं व्याप्त हो गया अर्थात् उन प्राणियों में जो देव, दानव तथा गन्धर्व थे, उनसे तो मैं व्याप्त हो गया । मेरे कहने का तात्पर्य यह कि भूतलरूप मुझमें बाहर तथा भीतर से अनेक तरह के प्राणियों का समुदाय ठसा-ठस भर गया ॥७०॥

भूतलरूप मैं पातालरूपी इन्द्रियछिद्रों में नागों तथा असुररूपी कृमिसमूहों से एवं सात समुद्रों के अन्दर स्थित जलचरों से व्याप्त हो गया ॥७१॥

(A) यहाँ से शुरू करके इस सर्ग के अन्ततक देहाधार से भूपीठ का ही वर्णन करते हैं । (8) यहाँ प्रकरणवश सित और असित घन से सूर्य और चन्द्रमा ग्रहण है। (M) विशाल खन्दक के मण्डलरूप ।

__ अपनी कही हुई बातों का संक्षेप से उपसंहार करते हुए श्रीवसिष्ठजी अनेक विशेषणों से भूतलरूप अपने को विभूषित करते हैं।

हे श्रीरामचन्द्रजी, (आपसे अधिक मैं क्या कहूँ, संक्षेप में मैं आपसे यही कह देना उचित समझता हूँ कि) भूतलरूप मैं नदी, वन, समुद्र, दिगन्त, पर्वत तथा द्वीपनामक प्राणियों के भोग्य स्थल और जंगलों के समूहों से व्याप्त हो गया । विविध प्रकार के पर्वत, नदी आदि की पंक्तियों तथा जनपंक्तियों से वेष्टित मण्डलकोशों के अनेक खण्ड मुझमें दिखाई देने लगे तथा लताओं, अनेक सरोवरों, सरिताओं, शत्रुसमूहों एवं असंख्य कमलखण्डों से मैं व्याप्त हो गया ॥७२॥

सत्तासीवा सर्ग समाप्त ।

अदासीवाँ सर्ग अपने शरीररूप भूपीठपर जहाँ तहाँ विद्यमान तथा कौतुकवश आँखों से देखे गये विशेष-विशेष पदार्थों का वर्णन।

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे मनुकुल में उत्पन्न श्रीरामजी, जिस तरह मैंने आपसे वर्णन किया, उस तरह मैं भूपीठरूप बन गया। उसके बाद यानी पूर्ववर्णित साधारणरूप से समस्त भूधर्मों से घटित अपनी देह को देखने के बाद नद, नदी, समुद्र आदि विशेषाकारों को जानने की इच्छा से मैंने जैसा अनुभव किया, उसे आप सुनिये॥१॥

कहीं पर तो भूपीठ में पति, पुत्र, भाई आदि के मरण से विलाप कर रही स्त्रियों की करुणवेदना सुनाई दे देती थी, तो कहीं पर उन्नत ताण्डव नृत्य कर रही रमणियों के महान् उत्सवों से आनन्द की धूम मची थी॥२॥

कहीं पर दुर्निवार दुर्भिक्ष के कारण बीभत्स क्रन्दन हो रहा था, कहीं पर दुष्ट चेष्टाओं का जाल बिछा था, कहीं पर सुवृष्टि के कारण फले हुए धानों की सम्पत्ति से चारों ओर घन सौहार्द निखर रहा था ।।३॥

कहीं पर अग्नि के महादाह से देहों के जल जाने के कारण लोग उग्र वेदना से छटपटा रहे थे, कहीं पर जल की बाढ़ से नगर एवं कसबों के कुछ हिस्से छिन्न-भिन्न हो गये थे ।।४॥

कहीं पर जिले के जिले चंचल सामन्तों के द्वारा लूट लिये गये थे, तो कहीं पर जिले के जिले परले सिरे के दुरात्मा राक्षस एवं पिशाचों से भरे पड़े थे ॥५॥

कहीं पर जलाशयों की पूर्ति से क्यारियों एवं बगीचों एवं बगीचों का सिंचन हो जाने के कारण सस्य, गुल्म आदि का अग्रभाग बड़ा ही पुलकित प्रतीत हो रहा था, कहीं पर गुफाओं के उदरच्छिद्र से निकली हुई वायु ने मेघमण्डल को वेष्टित कर रक्खा था ॥६॥

कहीं पर मारे हर्ष के पुलकित अपने अंग केशों के सदृश अंकुररूपी रोम उगे हुए थे, कहीं पर जल के जबरदस्त प्रवाह से उत्पन्न विक्षोभ के कारण भूतल ऊँचा नीचा हो रहा था और इससे भला लगता था |७॥

कहीं पर नगर, पर्वत, वन

और पत्तनों के अन्दर गड्ढे हो गये थे, इन गड्ढों के भीतर बड़ी-बड़ी शिलाएँ पड़ी थीं, इससे वे गड्ढे एक प्रकार से सश्रृंग से अतएव अत्यन्त भयंकर लगते थे । कहीं पर नगर आदि में रहनेवाले मनुष्यों के मण्डलों के संचलन में उनके पैर की रेखा के चिह्न पड़ने की शंका से भूतल कुछ मृदु कम्पन भी

कर रहा था |८॥

कहीं पर रण में सामन्तों द्वारा क्षुब्ध सैन्य का संहार किया जा रहा था, कहीं पर शान्त समस्त सामन्तसमूह सुखपूर्वक बैठा हुआ था ।।९॥

कहीं पर चारों ओर जनता से शून्य जंगल ही जंगल था, उसमें उल्लासी वायुओं के झकोरों से झंकार हो रहा था । कहीं पर जंगल में पहले काटा गया फिर बोया गया, फिर तैयार हुआ धान दीख पड़ता था।।१०॥

कहीं पर हंस, बत्तक आदि पक्षियों से व्याप्त सरोवरों में सुन्दर सुन्दर कमल खिले थे, कहीं पर मरुभूमि में आँधी से उड़ी हुई धूलियों से स्थूल खम्भों को पैदा करनेवाले धूलिधूसर वायु बह रहे थे।।११॥

कहीं पर नद, नदी आदि के प्रवाहों के खेलपूर्वक परस्पर संघर्षों से घर-घर ध्वनि हो रही थी, कहीं पर अंकुर आदि की उत्पत्ति नहर, रहट आदि यन्त्रों से सींचे गए खेत में धान आदि बीजों का वर्धन हो रहा था ॥१२॥

कहीं पर भीतर कीटमुखों का मृदु स्पन्दन अनुभूत हो रहा था और कहींपर कीड़े, हे श्रीवसिष्ठजी, मुझे यहाँ शिला आदि के संकट में फँसा हुआ जानकर आप ही मेरी रक्षा कीजिये यों जता रहे थे।।१३॥

भद्र, कहीं पर वटवृक्षों के जंगल में पृथ्वी में शिखाओं के घुस जाने के कारण मृत्तिकाभाग के अंगो को पीड़ित करनेवाले शाखासमूहों का विशालस्वरूप दीख पड़ता था, तो कहीं पर मूलजाल को पकड़कर वृक्षों का धारण दिखाई देता था |१४॥

कहीं पर पर्वतों की शिलाओं के सदृश घनीभूत वृक्षों ने परस्पर अत्यन्त संश्लिशट होकर दिशाओं के तटरूप अंगो को भर दिया था, इससे समुद्र के विलास से वेष्टित सा सारा भूपीठ भास रहा था |१५॥

कहीं पर इतने घने वृक्ष उगे थे कि पृथ्वी पर सूर्य अपनी किरणों को ठीक ठीक रीति से फैला नहीं सकता था, इसलिए अपनी गति को रोकने के अपराध से क्रुद्ध सूर्य किरणों के द्वारा अपना रस खींच लेने के कारण अरण्य में सूखे पल्लव संकुचित हो गये थे और घने अंग-प्रत्यंगों का निपीडन भी हो रहा था ।।१६॥

220421 कहीं पर पर्वतों की चोटियों पर रहनेवाले हाथियों के दन्तप्रहाररूप वज्रों के कठोर आघात वृक्षों के घने अवयवों में विद्यमान दृढ़ स्थिरता की ओर होते भी मैंने देखे ॥१७॥
220422 कहीं पर यह दृश्य देखा कि नेत्रों को मूंदे हुए प्रसन्नशरीर समाधिनिष्ठ महात्माओं को अपूर्व रोमांकुरों का चमत्कारी उल्लास हो रहा है । वह रोमांकुरोल्लास सूचित करता था कि उनको सूक्ष्मतत्त्व का अनुभव हो गया है।।१८॥
220423 कहीं पर मक्खी, घु एवं मच्छरों के समूहों के निवास के मैले कुचैले वस्त्र के सरीखा ही भूतल था और कहीं पर तो छोटी-मोटी भित्तियों के खण्डों तथा प्रमाद से कमलकोश में सोये हुए दुष्ट भ्रमरों को मर्दित करने के कारण शत्रुरूप हाथियों द्वारा क्रीडा से हल के सदृश वप्र आदि का आकर्षण भी हो रहा था ।।१९॥
220424 कहीं पर हिमालय आदि प्रदेशों में शीत से छिन्न-भिन्न अंगोवाले जीवों की जर्जर हुई त्वचा को पूर्णरूप से व्याप्तकर स्थित था, कहींपर जलको भी पाषाण बना रहा था और कहीं पर कठोर पवन चल रहा था |२०॥
220425 कहीं पर विदलित कोमल अंगो के भीतर कीटसमूह घुस रहा था, कहीं पर अंग आदि उत्पन्न ही हो रहे थे और कहीं जल में मज्जन ही हो रहा है इस प्रकार मैंने अपने भूतलरूप शरीर में अनुभव किया॥२१॥
220426 भद्र, अपने भूतलरूप शरीर में मैंने कहींपर यह अनुभव किया कि बीजों में वृष्टि की अधिकता हुई, इससे धीरे-धीरे उनके
220427
220428 भीतर प्रविष्ट जलकणों से पहले आहार हुआ, फिर उसके बाद उनके बाहर प्रकट हुए अंकुररूपी रोमों की अभिवृद्धि हुई ॥२२॥
220429 हे श्रीरामजी, मेरे भूतलरूप अंगों में कहीं पर सरोवरों ने मन्द-मन्द पवनसे हिलाये गये कोमल कमलिनियों के दलों के आस्तरणों द्वारा अपूर्व आनन्दरूप क्रीडाका, मानों मेरे लिए, निमार्ण कर दिया ॥२३॥
220430
220431 अहासीवाँ सर्ग समाप्त
220432 नवासीवाँ सर्ग भूमि की धारणा से चिदाकाश में देखा गया यह भूमण्डल तथा सम्पूर्ण जगत् मनोमात्र है, यह वर्णन।
220433 श्रीरामभद्र ने कहा : गुरुवर, कौतुक से अपनी आत्मा में सकल जगतों को देखने के लिए प्रवृत्त हुए आप पार्थिव धारणा बाँधकर क्या हम लोग जिस मिट्टीपाषाणादिरूप भूलोक को देख रहे हैं, तद्रूप हो गये अथवा मनोमात्रमय यानी मनोराज्य के सदृश मृत्तिकादिशून्य स्वप्नमय भूलोक हो गये ? यह कहिये ॥१॥
220434 ___ काल्पनिक दृष्टि से या तात्त्विक दृष्टि से यदि विचारा जाय, तो उक्त दो प्रश्नों में कोई भेद ही नहीं है, यह सूचित कर रहे श्रीवसिष्ठजी उक्त प्रश्न का उत्तर देते हैं।
220435 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, यदि आप काल्पनिक दृष्टि से पूछते हैं, तो आपकी दृष्टि से मिट्टी, पत्थर आदि रूपसे प्रसिद्ध जो भूमण्डल है, वही केवल मनका विकार होने से मानस भी है, इसलिए मैं जो विस्तृत भूमण्डलरूप हो गया, वह मानस और यह प्रसिद्ध-दोनों रूप ही बन गया था । यदि आप तात्त्विक दृष्टि से पूछते हैं, तो वास्तव में न तो मैं मानसरूप हुआ और न प्रसिद्ध जगद्रूप ही हुआ था ॥२॥
220436
220437 दूसरे श्लोक में पूर्वार्ध से जो कहा, उसका प्रतिज्ञापूर्वक समर्थन करते हैं।
220438 यदि आप सत् मानते हैं या यदि असत् मानते हैं, दोनों ही पक्षों में यह भूपीठ कुछ भी अमानस हो ही नहीं सकता। यह केवल मनकी कल्पना ही है, क्योंकि मनके अस्तित्व में ही उसमें अस्ति नास्ति कल्पना होती है ।।३॥
220439 भद्र, मैं शुद्ध चिदाकाश ही हूँ, उस चिदाकाशरूप मुझमें जो चिदात्मा का कुछ स्फुरण हो जाता है, उसीका नाम संकल्प कहा गया है ॥४॥
220440 वह (प्रसिद्ध) मन, वह भूमण्डल, वह जगत् और वह (प्रसिद्ध) पितामह ये सबके सब चिदाकाश में, आकाश में संकल्पनगर के सदृश, केवल मनरूप नभ स्फुरित होते हैं, अतः ये मनोमय ही हैं ॥५॥
220441 इस तरह वह जो कुछ मैं बन गया, वह सब मेरा संकल्प था, अतः वह विस्तृत मनोरूप ही रहा । केवल धारणाभ्यास से पुष्ट होकर वह भूमण्डल होकर स्थित हो गया था |६॥
220442
220443 अथवा अज्ञानियों की दृष्टि से प्रसिद्ध मिट्टी, काठ आदिरूपता जो लोक में है उसका तो 'अपागादग्नेरग्नित्वम्' इत्यादि श्रुति से निषेध किया गया है, अतः तत्त्वज्ञान की धारणा में जो
220444
220445 कुछ देखा जाता है, उसका स्वरूप अज्ञानियों की दृष्टि से प्रसिद्ध स्वरूप नहीं हो सकता, इस आशय से कहते हैं।
220446 भद्र, वह मानस भूमण्डल मिट्टी, पत्थर आदिरूप यह भूमण्डल नहीं है, उससे विलक्षण मनोमय है, चिदाकाशमात्र का स्फुरण है, चितिका अचेत्य (चेत्यभिन्न) स्फुरण है ॥७॥
220447 ___ यदि अमूर्त चिदाकाश का स्फुरण ही इस तरह का यह सब कुछ है, तब वह मूर्तरूप इदंप्रत्यय
220448 को (साकार 'यह' व्यवहारको) क्यों धारण करता है, इस पर कहते हैं।
220449 चिदाकाशमात्रस्वरूप होता हुआ वह दीर्घकालतक वैसा ही स्थित रहता है, धारणा के अभ्यास से पुष्ट होकर जब 'इदम्' (यह) व्यवहार से उसका अनुभव होने लगता है तब वह मानसत्वका (मनोमयरूपता का) परित्याग कर देता है । सारांश यह है कि स्वप्न आदि में केवल मानसरूप अतएव अस्थूल पृथ्वी आदि का जाग्रत के सदृश 'इदम्' व्यवहार से ही अनुभव होता है, इसलिए उनमें मनोमयता रहने पर भी तिरोहित हो जाती है, इस स्थिति में दूध जब दधिरूपमें बन जाता है, तब उसमें जैसे दूध स्वरूपता का अनुभव नहीं होता, वैसा यहाँ मानसत्वका अनुभव नहीं होता, यह नहीं कहना चाहिए, किन्तु यही कहना चाहिए कि, तरंग, कुण्डल एवं साड़ी के रूपमें ही जैसे जल, सुवर्ण एवं कपासरूपता है, वैसे ही यहाँ पर मानसत्व है ही, किन्तु उक्त व्यवहार के बलसे वैसा अनुभव नहीं होता, यह जानना चाहिए ॥८॥
220450 भद्र, यह भूमण्डल स्थिर, अत्यन्त कठोर, अतिविस्तारवाला है, इस प्रकार की बुद्धि, आकाश में नीलताबुद्धि के सदृश, चिरकाल के अभ्यास से ही उत्पन्न होती है ॥९॥
220451 हे रघुवर 'घट आदि तो केवल वाणी के ही विकार हैं, वास्तव में तो वे कुछ नहीं है, मिट्टी रूप ही हैं, मिट्टी ही सत्य है' । इस श्रुतिदर्शित न्याय से यदि देखा जाय, तो अज्ञानियों की दृष्टि से प्रसिद्ध इदंरूप यह पृथ्वीतल है ही नहीं, किन्तु मनोरूप आदि सृष्टि का जो सूक्ष्मरूप एक ही था, वही 'त्रीणि रूपाण्येव सत्यम्' इस श्रुति से उपदर्शित यों इदम् स्थूलरूप बनकर स्थित है ॥१०॥
220452
220453 इदंप्रत्ययलब्धत्वात्' (इदं व्यवहार से उसका अनुभव होने से) इस उक्ति को स्पष्ट करते हैं।
220454 जैसे स्वप्न में चिदाकाश ही नगर के रूपसे चिदाकाश में भासता है, वैसे ही सृष्टि के आदि में चिदाकाश ही इस स्थूल जगत् के रूप से चिदाकाश में स्थित है ॥११॥
220455 हे रामजी, चितिरूपी बालक का (ब्रह्माजी का) त्रिजगत्, यह भूतल आदि सब दृश्य भी सदा एक मनोराज्य ही है, यह आप जानिये ॥१२॥
220456 चिद्रूप आत्मा का संकल्प चिद्रूप से भिन्न नहीं है, इसलिए जगत् तन्मय ही है। वस्तुतः जगत् न तो सत्यरूप है, न पिण्डरूप है और न भासमान ही है ॥१३॥
220457
220458 अज्ञानियों की दृष्टि से यदि निष्कर्ष निकालें, तो यह जगत् अज्ञातचितिरूप ठहरता है और तत्त्वदृष्टि से निष्कर्ष निकालें, तो शुद्ध चिन्मात्ररूप ही ठहरता है, इस आशय से कहते हैं।
220459 यह दृश्य अपरिज्ञात चेतनमात्ररूप है और चेतनका परिज्ञान हो जाने पर तो कुछ भी नहीं है।
220460 यण
220461
220462 तत्त्व का ज्ञान हो जाने पर तो तत्त्व वस्तु ही इसका स्वरूप बन जाती है। भद्र, इसका मैं दीर्घकाल से उपदेश दे रहा हूँ और आप उसे सुनते भी हैं, फिर आप क्यों प्रबुद्ध नहीं होते? ॥१४॥
220463 ___ किस तरह का ज्ञान हो जानेपर जगत् चेतनमात्ररूप बन जाता है, इस पर कहते हैं।
220464 सब कुछ चारों ओर से शान्त चिदाकाशमात्ररूप ही है, अपने आप ही आत्मा में वह स्फुरित होता है, भूमण्डलरूप और दृश्यरूप चिति ही है, जो द्वैत एवं एकता से रहित है।।१५॥
220465 जैसे वैडूर्य आदि मणि कुछ व्यापार न करती हुई भी स्वभावतः शुक्ल, पीत आदि किरणों का निर्माण करती है।।१६॥

'नेति नेति' इत्यादि श्रुति का पर्यालोचन द्वारा उपसंहार करते हैं।
चूँकि चेतनरूप आत्मा न कुछ करता है और न अपना असली स्वरूप छोड़ता है, इसलिए न तो यह मृत्पाषाणादिमय महीतल कुछ है और न मनोमय ही कुछ है ॥१७॥
निरन्तर चिदाकाश ही महीतल के सदृश भासता है, तलभावशून्य चिदाकाश ही अपने स्वरूप में स्वभावतः निर्मलतल होकर स्थित है ॥१८॥
प्रसिद्ध यह यथास्थित जगत् और वह धारणाकल्पित जगत् दोनों एकमात्र आत्मा का स्वाभाविक स्फुरणमात्र ही है, अत्यन्त निर्मल चिदाकाश ही भेद में प्रवेश कर रहे स्वभाव के बल से यानी मायाशबल से भूमण्डल-सा बनकर स्थित है ॥१९॥

चिति के विवर्तभाव में धारणाकल्पित (समाधिकल्पित) भूमण्डल और यह प्रत्यक्ष भूमण्डल दोनों ही समान हैं, यह कहते हैं। __यह प्रत्यक्ष भूमण्डल और वह धारणाकल्पित भूमण्डल-दोनों ही महाचिति के स्वरूपभूत होकर ऐसे स्फुरित होते हैं, जैसे आपका स्वरूपभूत स्वप्नगर होकर स्फुरित होता है |२०॥
यह प्रसिद्ध भूतल चिदाकाशमात्ररूप है मेरी धारणा से कल्पित भूतल भी चिदाकाशमात्ररूप है। परन्तु वह जो भासता है, उसमें कारण है-अज्ञानउपहित आत्मा का ज्ञान । आत्मा का ज्ञान हो जाने पर तो यह दोनों भूमण्डल कहीं पर भी नहीं रहते ॥२१॥
श्रीरामजी, भूत, भविष्यत् और वर्तमान कालमें होने वाले त्रैलोक्य का समस्त भूतजाल केवल भ्रान्तिरूप ही है, वह संकल्प-जैसा है, उसकी तुलना ठीक मनोराज्य से की जा सकती है ॥२२॥
हे प्रिय, जो हो चुके हैं, जो होनेवाले हैं तथा जो वर्तमान में हैं, वे सभी भूमण्डल सर्वाधिष्ठान होने के कारण सर्व-साधारण भावको प्राप्त आत्मसत्ता के ही स्वरूपभूत हैं यानी आत्मसत्ता से अलग नहीं है ॥२३॥
वे सत्तासामान्यरूप हैं, इसी कारण वे और उनके भीतर विद्यमान सब वस्तुएँ मैं ही हूँ,यों धारणा बाँधकर मैंने मनसे उनका अनुभव किया और साक्षी दृष्टि से निःशेष दर्शन भी किया ॥२४॥
हे श्रीरामजी, चिन्मात्ररूप, जरावस्था से शून्य यह परमात्मतत्त्व ही अबोधकाल में अपनी शुद्धरूपता का परित्याग न करके ही यथास्थित इस समस्त जगत् को मानों सद्रूप बनाकर धारण करता है, ज्ञान हो जाने पर तो वह कुछ भी धारण नहीं करता, यही इसकी मुक्ति है ॥२५॥

नवासीवाँ सर्ग समाप्त

नब्बेवाँ सर्ग पृथ्वी के अन्दर अनन्त जगतों की दृष्टि तथा जलधारणा से समस्त जललीलाओं का पूर्ववत् वर्णन।
जैसे प्रसिद्ध जगत् में चाँदी की शिला आदि विभिन्न प्रदेशों में अनेक ब्रह्माण्ड हैं वैसे ही धारणाओं से देखे गये भूमण्डलों में भी प्रत्येक वस्तु में वे जगत् हैं या नहीं यों सन्देह कर रहे श्रीरामचन्द्र यह प्रश्न करते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, इसके बाद मुझसे यह कहिए कि जैसे प्रसिद्ध जगत् की वस्तुओं में प्रत्येक में आपने अनेक जगत् देखे वैसे ही आपने धारणाभ्यास से जिस महीपीठ को देखा उसके विविध प्रदेशों के भीतर भी आपने कहीं जगत् देखे या नहीं ॥१॥

इस श्लोक में मण्डलशब्द को प्रदेश भेद का वाचक समझना चाहिए ।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, पृथ्वीधारणा से परमात्मा के जाग्रतपृथ्वीमण्डल और स्वप्नपृथ्वीमंडल समूहरूप बनकर मैंने तत्-तत् पृथ्वी के प्रदेशविशेषरूप उसके हृदय में जो कुछ साक्षिदृष्टि से देखा और मन से विचारपूर्वक अनुभव किया, उसे कहता हूँ, सुनिए । स्वप्न का ग्रहण स्वप्न की पृथ्वी के अनेक प्रदेशों में भी अनन्त जगत् का अवलोकन हो सकता है, यह बतलाने के लिए किया गया है ॥२॥

क्या देखा क्या अनुभव किया ? इसे कहते हैं।
पहले देखी गई चाँदी की शिला के सदृश ही यानी चाँदी की शिला में मैंने जैसे समस्त जगत् देखे थे, वैसे ही धारणा से दृष्ट भूमण्डल के सभी स्थानों में जगत्जाल-सा स्थित मैंने देखा । समस्त दृश्यमान द्वैतमय होता हुआ भी यथार्थ में शान्त अद्वैत ही है ॥३॥

कैसे द्वैतमय है और कैसे शान्त अद्वैतरूप है ? इस पर कहते हैं।
सभी स्थानों में जगत् हैं और सभी जगह ब्रह्म भी स्थित है तथा सब-कुछ शून्यात्मक एवं परमशान्तरूप है और सब अनेक तरह के आरम्भों से पूर्ण भी है ॥४॥
सर्वत्र पृथ्वी आदि स्थूल पदार्थ हैं और यथार्थ में वह कुछ नहीं भी है, अनुत्पन्न स्वप्नगर के सदृश है, यदि कुछ है तो केवल पर चिदाकाश ही वस्तु है ॥५॥

एक, अनेक या सत्य वस्तु अब सिद्ध हो सकती है, जब एक, अनेक आदि का दर्शन करनेवाला दर्शनाभिमानी संसार में प्रसिद्ध हो, परन्तु ऐसा दर्शनाभिमानी ही नहीं है, ऐसा कहते हैं।
भद्र, इस प्रपंच में जब न तो नाना (अनेक) वस्तु है, न अनाना (एक) वस्तु है, न अस्तित्व है और न नास्तित्व ही है । अधिक क्या कहें-जो 'अहं' (मैं) शब्द से दर्शनादि का अभिमानी कहा जाता है, वह भी नहीं है । जब वह भी नहीं है, तब कैसे कौनसी वस्तु है ? ॥६॥
राघव, यद्यपि यह दृश्य सत् और 'अहम्' (मैं) इत्यादि रूपसे अनुभूत होता है, तथापि उसका अस्तित्व परमार्थदशा

में है ही नहीं। यदि अस्तित्व है, तो वह अज निर्विकार ब्रह्मका ही है यानी जो कुछ भासता है वह ब्रह्मरूप ही है ॥७॥

इस रीति से जब दृश्यों में प्रतियोगी अस्तित्वका स्थान नहीं है, तब अस्तित्व के अभाव नास्तित्व का भी स्थान नहीं है, यह अनायास सिद्ध हो जाता है, यह कहते हैं।
चूँकि सृष्टि के आदि में यानी सृष्टि के पूर्व चिदाकाश ही था, इसलिए सृष्टि के बाद चिदाकाश में देखा गया भी यह स्वप्नगर के सदृश ही है, इसलिए उसमें अस्तित्व और नास्तित्व ही कैसे, कहाँ, किस हेतु से रह सकते हैं ? ॥८॥

श्रीरामभद्र ने जो प्रश्न किया था, उसका उत्तर देकर अब जलःधारणा बाँधकर जो कुछ कौतुक देखा था, उसको कहने के लिए भूमिका बाँधते हैं। ___श्रीरामजी, जैसे मैंने पृथ्वी-धारणा से पृथ्वीरूप बनकर पूर्वोक्त जगत् देखे, वैसे ही जलधारणा से जलरूप बनकर जल-जगत् देखा ॥९॥
हे राघव, मैं यद्यपि चेतनरूप ही हूँ, फिर भी मैं जलधारणा से जड़रूपसा बन गया। तदनन्तर जलरूप होकर मैंने समुद्ररूपी मन्दिरों के भीतर दीर्घकाल तक गुड़-गुड़ शब्द किया ॥१०॥
जैसे आपके अंगो में जूं आदि नजर बचाकर मन्दगति से चढ़ जाती है, ठीक ऐसे ही मैं तृण, वृक्ष, लता, गुल्म, वल्ली आदि के डण्ठलों में मन्दगति से छिपे-छिपे चढ़ गया ॥११॥
सूक्ष्म तन्तु के आकार के एक छोटे कीड़े को (काँतर को) कर्णाहि कहते हैं । वह जैसे मन्दगति से छिपे-छिपे आकर कान में घुस जाता है । बस ठीक उस कीड़े के सदृश मैंने अत्यन्त मृदु गति से छिपे छिपे उन तृण, वृक्ष आदि के तनों में, तृणादि की उर्ध्वस्थिति के सदृश, ऊर्ध्वस्थिति की तथा उनके पोरों और छिद्रों में कोमल वलयाकारवाली (गेंडुली-सी) रचना भी की ॥१२॥
लताओं और तमाल, ताल आदि पेड़ों के पल्लवों तथा फलों में रसरूप से विश्राम कर काल से पुष्ट (उन-उन पत्ते आदि के) आकारों द्वारा भीतर शिरा आदि रेखाओं की रचना भी मैंने की ॥१३॥
जीवों की देहों में जलपान के समय मुख के द्वारा हृदय में प्रवेश कर बसन्त
आदि ऋतुओं के कारण होनेवाली विषमता धर लेनेवाले मैंने कहीं वात, पित्त और कफरूप धातुओं को धारण किया, कभी उन्हें कुपित किया, कुछ को जठराग्नि से पचा डाला, किन्हीं को खण्डित किया ॥१४|तनिक भी खेद (थकावट) का अनुभव न करनेवाले हिमकणका रूप धारण किये हुए मैंने एक ही समय में समस्त दिशाओं में सम्पूर्ण पल्लवरूपी शय्याओं पर शयन भी किया ॥१५॥

220512 जो ह्रद अनेक नदियों के घर हैं यानी मार्ग के निवासस्थान (विश्रामगृह) हैं, उनका आश्रय करते हुए तथा निरन्तर प्रवाह के कारण अविरतगतिवाले मैंने बाँधरूपी मित्र के प्रसाद से कहीं-कहीं विश्राम भी किया ॥१६॥
220513 मैं चिद्रूप हूँ, चितिरूपी मैंने अचित् अंशका विषयरूप से अनुसन्धान किया, उसमें भी विषयांशमात्रता के कारण चित्स्वभावका आश्रय नहीं किया, अतः मैं जड़ जलरूप ही हो गया । यों जड़ जलरूप हुआ, मैं जड़ाशयप्राय जलाशयों में हजारों भ्रमों के साथ आवर्त के
220514

220515 सदृश वर्तन करता हुआ खूब उल्लास करता रहा ।।१७॥
220516 प्रायश्चित्त के निमित्त भृगुपतन में प्रवृत्त हुए पापी के सदृश पर्वतों की ऊपर की शिलाओं से गिर रहे निर्झररूप मैंने गर्तपातों में जीर्ण-शीर्ण होकर हजारों रूपों से स्थिति प्राप्त की ॥१८|लकड़ियों से धूम्र के रूपमें निकलकर मैं आकाशरूपी समुद्र में नीले रंग के नक्षत्र मणियों के भीतर रत्नकण बना और मैंने वहाँ स्थान जमा लिया। श्रीवसिष्ठजी की इस उक्ति से यह मालूम होता है कि हम लोगों के लिए अदश्य नीले वर्ण के भी नक्षत्र आकाशमण्डल में हैं।॥१९॥
220517

220518 काटी हुई इन्द्रनील मणि के सदृश नीलवर्णवाले भगवान् विष्णु लक्ष्मीजी के साथ शेषनाग के अंगों पर विश्राम करते हैं, वैसे ही मेघों की पीठपर नील वर्णवाले मैंने भी विद्युतरूपी वनिता के साथ विश्राम किया |२०॥
220519 परमाणुमय सृष्टि में यानी पिपीलिका आदि परमसूक्ष्म देहात्मक सृष्टि में तत्-तत् प्राणियों के पिण्डरूप एवं उनके भीतर के परम सूक्ष्म नाड़ीरूप पदार्थों में सूक्ष्म-जलरूप बनकर मैं सर्वात्मा ब्रह्म की तरह स्थित रहा ॥२१॥
220520 भद्र, मैं मधुर रसरूप भी तो बन गया था । रसरूप बनकर मैंने जिह्वारूप अणुओं के साथ संसर्ग प्राप्त किया । संसर्ग प्राप्त कर रसास्वादरूपी उनकी वह उत्तम अनुभूति की, जिसे मैं देह की नहीं मानता, किन्तु केवल ज्ञानरूप आत्मा की मानता हूँ, अर्थात् वह अनुभूति विषयानन्द के आकार में आविर्भूत
220521 आत्मा का स्वरूप है, वह मैं मानता हूँ ॥२२॥
220522

220523 कुछ लोग विषय को ही आनन्दरूप और आस्वाद लेने योग्य मानते हैं, परन्तु यह मानना उचित नहीं है, विषय तो असत् और दुःखरूप है तथा वह आस्वाद लेने योग्य है ही नहीं, अतः विषय को अलग कर आनन्द को बतलाते हैं।
220524 __ जो विषयरूप चेत्य है, उसका न तो मैंने (अधिष्ठान चेतन ने), न स्वाद लेनेवाले पुरुष की देह ने और न जीव ने ही स्वाद लिया है, क्योंकि उसमें आत्मचिति ने अपने अन्दर जो स्फुरण किया है, वह जीवों के अज्ञानार्थ (व्यामोहार्थ) ही है । जिससे वह विषय उत्पन्न हुआ, वह अज्ञान भी असत् ही है, जो स्वयं असत् है, उससे असत् अर्थ की ही उत्पत्ति मानना उचित है |२३॥
220525 ___ अथवा, विषय स्वादयोग्य है, यदि यह पक्ष है, तो उसमें विषयाधिष्ठान चेतन के द्वारा आस्वादित ही विषयों को दूसरे चखते हैं, जो कि उसके उच्छिष्टप्राय हैं, यही कल्पना हो, इस आशय से कहते हैं। ___ समस्त ऋतुओं में उत्पन्न होनेवाला जो रस है, तद्रूप बनकर भ्रमरोंको उच्छिष्ट रस देते हुए मैंने सब दिशाओं में अनेक तरह के आमोदों से पूर्ण फूलों का खूब उपभोग किया ॥२४॥
220526 भद्र, यद्यपि मैं यथार्थ में अजड़प ही हूँ, फिर भी कल्पनावश जड़ जलरूप होकर मैं ने चौदह प्रकार के प्राणियों के अंगो की सन्धियों में चेतन की नाईं निवास किया ॥२५॥
220527 राघव, मैंने जलकणका रूप भी धारण किया था । उस रूपको धारणकर मैंने पवनरूपी रथपर चढ़कर निर्मल आकाश के मार्गों
220528

220529

220530 में, आमोद के सदृश, जनालाद और विहार किया ॥२६॥
220531

220532 वहाँ भी परमाणु तक की सभी वस्तुओं में हर एक जगह, चाँदी की शिलाके सदृश, सृष्टियों का मैंने अनुभव किया, यह कहते हैं।
220533 हे रामजी, जलधारणाकाल में भी मैंने प्रत्येक परमाणु कण में पूर्णरूपसे यथास्थित इस जगत् को देखा ॥२७॥
220534 एकमात्र जल को विषय करनेवाली एकरूप उस जलधारणा से स्वयं अजड़ होता हुआ भी जड़ जल-सा बनकर तथा सब पदार्थों के भीतर ज्ञातारूप होता हुआ मैं अज्ञातरूप से स्थित रहा ॥२८॥
220535

220536 हर एक वस्तु के अन्दर जो जगत् देखे उनके भी भीतर के प्रत्येक पदार्थ में वैसे ही अन्य अन्य अव्यवस्थित जगत् भीतर भीतर मैंने देखे, यह कहते हैं।
220537 भद्र, वहाँ केले के दल के सदृश भीतर और उसके भी भीतर उत्पन्न लाखों जगत् तथा सैकड़ों नाश एवं उत्पात मैंने देखे ॥२९॥
220538

220539 यद्यपि अधिष्ठान चिति कल्पित अनन्त जगतों से व्याप्त है, तथापि उसमें किसी तरह की भी मलिनता नहीं है यह कहते हैं।
220540 इस रीति से जगत् हो चाहे न हो, साकार हो चाहे निराकार हो, सभी अवस्थाओं में सब केवल चितिरूप आकाश ही है, यह प्रसिद्ध आकाश से अधिक निर्मल है ॥३०॥
220541

220542 रामजी द्वारा देखे जानेवाले जगत् में भी उक्त न्याय को लगाते हुए सबके अधिष्ठानभूत शुद्ध चिन्मात्र वस्तु में श्रीरामजी की प्रतिष्ठा कराते हैं।
220543 आप कुछ नहीं हैं यानी न आपकी तीन अवस्थाएँ हैं और न देह, इन्द्रिय आदि ही हैं, न यह कुछ है यानी न आकाश आदि बाहरी प्रपंच ही है, किन्तु परम विशुद्ध बोध ही इस जगत् के रूप में भासता है । वह-शोधित 'तत्' 'त्वम्' पदार्थरूप-बोध भी वास्तव में कुछ नहीं है यानी न तो वह दृश्य-स्वभाव है, न अदृश्य स्वभाव है और न अदृश्यशून्य स्वभाव है, किन्तु अखण्डाकाशरूप है । वही आप हैं । इसलिए आप उक्त आत्मरूप बनकर उत्तरोत्तर विकास प्राप्त कर लें ॥३१॥
220544

220545 नब्बेवाँ सर्ग समाप्त
220546 इक्यानबेवाँ सर्ग तेज की धारणा से तेजरूप बनकर श्रीवसिष्ठजी ने जो सूर्य, चन्द्र, अग्नि एवं रत्न आदि के चमत्कार देखे, उनका वर्णन।
220547 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, उसके बाद-जल धारणा से विचित्र कौतुक देखने के बाद-प्रबल तेज धारणा से मैं चन्द्र, सूर्य, तारा, अग्नि आदि विचित्र अवयवों से सम्पन्न तेज बन गया ॥१॥
220548 तेज निरन्तर सत्त्वप्रधान (प्रकाशप्रधान) होता है, इससे मैं एकमात्र प्रकाशरूप आकार से चमकने लग गया । मैं अन्धकार पर ऐसा प्रतापी बन गया जैसा कि चक्षु के गोचर अपने चुराये
220549

220550 हुए पदार्थों को छोड़कर भाग रहे चोरों पर राजा प्रतापी होता है ।।२॥
220551 जैसे श्रेष्ठ राजा तरह-तरह की वेशभूषा से परिभ्रमण करनेवाले स्नेहयुक्त गुप्तचरों द्वारा सबके घर का वृतान्त प्रत्यक्ष कर लेता है, वैसे ही हजारों बत्तियों से विहार करनेवाले तेलयुक्त दीपक आदि के द्वारा धीरे से मैंने प्रत्येक घर में प्रत्येक पदार्थ को प्रत्यक्ष कर लिया है ॥३॥
220552 मैंने तेजरूप बनकर केवल दूसरों के प्रकाश के प्रकाशन में ही तत्पर रहनेवाले, अतएव जनों एवं भुवनों में अतिसन्तुष्ट तथा पुलकित रहने वाले चन्द्र, सूर्य की किरणरूपी अपने रोमों के द्वारा सबको ढक देने वाले अन्धकार रूप वस्त्र के सदृश दृश्यमान आकाशरूप वस्त्र को उठाकर दूर फेंक दिया ॥४॥
220553

220554 तेज अन्धकार को क्यों दूर फेंक देता है ? इस पर कहते हैं। __ भद्र, यह विद्यमान सम्पूर्ण जगत् समस्त गुणों को छिपा देनेवाले अन्धकाररूपी दीनता का विषय है यानी अन्धकाररूपी दीनता जगत् में जो रूप आदि गुण हैं , उनको दिखने नहीं देती और दूसरे की दीनता को दूर करने में समर्थ सभी गुणशाली पुरुष उत्तम-दीनतारहित-जगत् को देखना चाहते हैं, अतः तेज के द्वारा अन्धकार को समस्त जगत से हटा देना युक्त ही है।।५॥
220555 श्रीरामचन्द्र, मैं जिस तेज के रूप में परिवर्तित हुआ, वह तेज तमोरूप तमाल वृक्ष के लिए तो फरसा है, उत्तम शुद्धिका स्थान है तथा तेजरहित सुवर्ण, मणि, माणिक आदि का लोक में समादर नहीं होता, अतः वह तेज सुवर्ण आदिरूप जनों के आदर का हेतु है अथवा

सुवर्ण, मणि, माणिक, मोती आदि के रूप से समस्तजनों का जीवनसाधन है ॥६॥
220556 संसार में जितने भी रूप हैं, वे सब प्रकाश के (तेज के) ही अंश हैं, अतः सदा आलोक की (तेज की) गोद में शयन करनेवाले शुक्ल (श्वेत), कृष्ण, अरुण आदि समस्त वर्णों का, पुत्रों को देह देनेवाले पिता के सदृश, वह तेज स्वरूपदाता पिता है ॥७॥
220557 रामजी, यह तेज पृथ्वी के साथ अत्यन्त घनी प्रीति रखता है, इसीलिए तेज अग्नि द्वारा पृथ्वी को (मिट्टी को) नहीं जलाता । पृथ्वी भी अपना स्नेह व्यक्त करने लिए हर एक घर में बड़े प्रेम से भीत, प्रासाद (महल) आदि का रूप लेकर तेज के पुत्र दीपकों की-वायु आदि के झकोरों से-रक्षा करती है ॥८॥
220558 __ तमोभाग, रजोभाग एवं सत्त्वभाग की बहुलता से युक्त पाताल आदि लोकों में तेज के प्रकाश का तारतम्य बतलाते हैं। ___तमोगुण की अधिकता से युक्त पातालकुहरों में यह तेज स्वल्प प्रकाश करता है और अनेकविध भूतों की माला (परम्परा) से युक्त, रजोगुण की विपुलतावाले भूतल में यह आधा प्रकाश करता है ।।९॥
220559 सत्त्वगुणमय यानी सत्त्वगुण की प्रचुरता से युक्त देवलोकों में यह निरन्तर महान् प्रकाश करता है । भद्र, यह तेज जगद्रूपी जीर्ण-शीर्ण कुटिया का दीपक है और अन्धकार के लिए महा अगाध कूप है यानी जैसे अगाध कूप जल को अपने उदर में निगल जाता है वैसे ही यह अन्धकार को अपने अन्दर निगल जानेवाला है ॥१०॥
220560 दिशारूपी वधुओं के लिए तो यह तेज निर्मल
220561
220562 दर्पण है यानी उनको अलग अलग करके दर्शाता है, निशारूपी नीहार के लिए वायु है यानी वायु के सदृश उनको नष्ट कर देता है, चन्द्र, सूर्य और अग्नि के लिए तो जीवनसर्वत्र है और स्वर्ग लोक के लिए कुंकुमका तिलक है ।।११॥
220563 दिवसरूपी धानों के लिए वह क्यारी है, तमसे (अन्धकार से) आक्रान्त रूपादिके लिए तो वह साक्षात् दया की मूर्ति ही है और गगनरूप महान् काँचपात्र के लिए प्रक्षालनार्थ अतिस्वच्छ जल है ॥१२॥
220564 तेज पदार्थों में सत्ता का प्रदान करनेवाला तथा उनको प्रकाशित भी करनेवाला है, इसलिए चिन्मात्ररूप जो परमार्थ वस्तु है, उसका एक तरह से वह सहोदर, छोटा भाई है। छोटा भाई इसलिए है कि जड़ होने के कारण वह उससे जघन्य है ॥१३॥
220565 तेज क्रियारूप कमलिनी के लिये सूर्य है और भूतल के हृदय का जीवन है । चाक्षुषवृत्ति और मानस वृत्ति के ऊपर आरूढ़ चिति का जैसे विषयगत अज्ञान की निवृत्ति करना चमत्कार है, वैसे ही इस तेज में भी विषयावरण अन्धकार की निवृत्ति करना चमत्कार है ॥१४॥
220566
220567 यह तेज विशाल ब्रह्मांड के खन्दक में रहनेवाला बड़ा समुद्र ही है, यों उत्प्रेक्षा करने के लिए रूपक से कल्पित धर्मों से तेज को विशेषित करते हैं।
220568 यह तेज विशाल ब्रह्माण्ड के खण्ड का एक महान् अविनाशी समुद्र है । आकाशतल में विद्यमान असंख्य नक्षत्ररूपी मणियों से भरा है, इसमें दिन, ऋतु, संवत्सर आदि कालभेदरूप चारों
220569 ओर वृद्धिगत बडवाग्नि आदि से उत्पन्न महान् क्षोभ के कारण फेन उत्पन्न होता है । चन्द्र, सूर्य आदिरूप तरंगों के भीतर प्रसृत रज से जल के बिना कभी कीचड़ भी इसमें भरा रहता है॥१५,१६॥
220570 भद्र, मैं तेज बनकर सुवर्णादि में सुन्दर वर्ण (रंग) बन गया, मनुष्यादि में पराक्रम बन गया, रत्न आदि में चाकचाक्य (कान्तिविशेष) बन गया और वर्षा ऋतु में विद्युत-प्रकाश (बिजली की चमक) बन गया ॥१७॥
220571 राघव, मुख के सदृश चन्द्रबिम्बों में ज्योत्सना बन गया, बरौनीवाले नेत्ररूपी चिह्न से (अंकसे) युक्त मुखरूपी चन्द्रबिम्बों में तो ज्योत्सना के सदृश बह रहे स्नेहरूपी अमृत का पूर या हास सौहार्दयुक्त कमनीय कान्ति बन गया।।१८॥
220572 कामिनीजनों में मैं कपोल, बाहु, नेत्र, भौंह, हाथ, केश आदि को अति सुन्दरता से प्रकाशित करनेवाला, सर्वत्र अचेतरूप से प्रसिद्ध स्वाभाविक काम का विलास बन गया।।१९॥
220573 श्रीरामजी, तेज की धारणा से तेज होकर मैं वृत्र आदि असुरों के, जो त्रिभुवनको तृण के समान समझते थे तथा अपनी चेष्टाओं से अपने शत्रुओं को कँपा डालते थे, मस्तक पर वज्रप्रहार बन गया और सिंह आदि के हृदय में वीर्यरूप बन गया।|२०॥
220574 वीर पुरुषों में रणांगणों में निर्भय विचरण करने का कारण जो उद्भूत पराक्रम प्रसिद्ध है, वह भी मैं बन गया, जैसा तैसा पराक्रम नहीं, किन्तु अतिकठोर लौहकवचों को तोड़नेवाले खण्डों के परस्पर आघातों से उत्पन्न टंकार ध्वनि से अत्यन्त पटु तथा बड़े भारी आडम्बर से युक्त पराक्रम बन गया ॥२१॥
220575 देवो में दानवों का शत्रु, दानवों में देवताओं का शत्रु, सब भूतों में उत्तम बल तथा वृक्ष आदि स्थावरों में उन्नतिरूप भी मैं बन गया ॥२२॥
220576 हे कमलदललोचन, तदनन्तर
220577
220578 अपनी धारणा से कल्पित उन जगदाकाश के कोशों में मै सूर्य होकर नीचे कही जानेवाली समस्त वस्तुओं का अपने अन्दर ऐसे अनुभव करने लगा, जैसे कि प्रसिद्ध मरुस्थली अपने अन्दर नदी आदि की कल्पना का अनुभव करती है |२३॥
220579
220580 उसीको कहते हैं।
220581 भद्र, मैंने अपने सूर्य के स्वरूपका अनुभव किया, उस रूपसे मैंने दसों दिशाओं में फैले हुए हाथरूपी किरणों से जगत्पी पक्षी को पकड़ लिया, जिसके कि बड़े-बड़े पर्वत अवयव थे। उस समय मुझको यह सारा भूतल एक छोटे से गाँव के सदृश प्रतीत हुआ ॥२४॥
220582 मेरा सूर्यस्वरूप चन्द्र की कामना करनेवाले कुमुदों के लिए कोशबन्धन का हेतु चक्र बना, अन्धकाररूपी समुद्र के लिए बडवाग्नि, ब्रह्माण्डरूपी घरके लिए दीपक और दिनरूपी फलसमूह के लिए वृक्ष बना ॥२५॥
220583 इसी तरह मैं चन्द्ररूप भी बन गया। मेरा चन्द्र का जो स्वरूप हुआ, उसका आकार अमृत से लबालब भरी झील के सदृश था, वह स्वर्ग का मुख के सदृश हास था तथा रात्रि में प्रवेश करनेवालों का प्रकाशकर्ता था ॥२६॥
220584 वह मेरा चन्द्र का रूप समस्त जगत् की सुन्दरतारूपी लक्ष्मियों के उपमान तथा रात्रि, रोहिणीरूपी नारी एवं कुमुदों के लिए उत्तम स्नेह का भाजन था ॥२७॥
220585 अधिक क्या कहें, जितने संसार में प्राणी हैं, उन सबके नेत्र और मुखका आह्लाद और विकास का हेतु होने के कारण वह अत्यन्त ही प्रिय लगता था । श्रीरामजी, तदनन्तर मैं मृदु तारासमूह बन गया यानी अपने में समस्त तारों के स्वरूप का अनुभव करने लगा । यह मेरी तारात्मता आकाशरूपी लता की मानों पुष्प राशि थी, और स्वर्गसुखरूपी मकरन्द के प्रवाह में आसक्त मानों मच्छरों की कतार थी॥२८॥
220586 भद्र, मैं रत्न बन गया । कुछ समय मेरा यह स्वरूप बाजारों में जौहरियों के हाथों से तुलापर तोलने के कारण आन्दोलित हो उठा था तथा कुछ समय समुद्रों द्वारा जल-कल्लोलरूपी हाथों से कम्पित किया गया था ।।२९॥
220587 श्रीराघव, समुद्र का जल पी जानेवाला बडवानल भी मैं बन गया । मैंने अपने बडवानल रूप से समुद्र में डरे हुए छोटे-छोटे मत्स्यों के परिभ्रमण का खूब कौतुक देखा । जल को स्वाहा करनेवाला सूर्य किरण का समूह बनकर मैंने अपने शरीर में प्रकाश का अनुभव किया। मेघ, पर्वत आदि में मैंने बिजली और दावाग्नि का स्वरूप धारण कर लिया और उन शरीरों में अपने में अपूर्व प्रकाश का अनुभव किया ॥३०॥
220588 मैंने अग्नि बनकर इस प्रकार दीप्तिपूर्वक जलना आरम्भ किया कि उसमें लकड़ियों का विदारण तत्काल हो जाता था, इसीसे लकड़ियों के विस्फोटों से चारों ओर दुर्वार कठिन शब्द उत्पन्न होते थे तथा यज्ञाग्नि होकर मैंने हविष् दाह का भी आनन्द लूटा ॥३१॥
220589 जब मैं अग्नि बना तब सुवर्ण, माणिक्य, मोती, मणि आदि जो चमकीली ज्योतियाँ थी, उनका कोशागार के दाह द्वारा पराभव कर उनके स्वामियों को ऐसा सन्ताप पहुँचाया, जैसे अनेक मूर्ख बलवानों के द्वारा वितण्डा से एक पण्डितको सन्ताप पहुँचाया जाता है।
220590 (इस विषय की कहावत है कि एक पलाश के पेड़ को देखकर पंडित ने कहा : यह पलाश वृक्ष
220591
220592 है। इस पर वहाँ विद्यमान अनेक मूखौं ने मिल कर कहा : नहीं यह पाढर का पेड़ है। झगड़ा बढ़ा
220593 और मूखौं ने पण्डित की मुक्कों से पूजा आरम्भ की, पण्डित भी दुःखी होकर कहने लगा : हाँ, यह पाढर का पेड़ है) ॥३२॥
220594
220595 मोती बनकर जो कुछ अनुभव किया, उसे भी प्रसंगवश कहते हैं।
220596 भद्र, तदनन्तर मैं मोती बन गया । और मोतियों के हार रूपसे असुर, नाग, गन्धर्व और नरनायकों की रमणियों के स्तनों पर मैंने दीर्घकाल तक विश्राम किया ॥३३॥
220597
220598 खद्योत बनकर जो अनुभव किया, उसे कहते हैं। _ खद्योत बनकर मैंने मार्ग में गमन कर रहे मनुष्यों के पैरों से खूब रगड़ खाने का अनुभव किया और स्त्रियों के ललाटपर तिलकरूपता का भी अनुभव किया । स्थानभेदों से प्राप्त हुई उत्कर्षअपकर्षरूप अवस्थाओं में मेरी चपलता (अनियतता) तो जरा देखिये ॥३४॥
220599 जल के आवर्तों से शब्दायमान आकाशस्थ मेघों में विद्युत का रूप लेकर मैंने समुद्र में मछली के सदृश अत्यन्त सुन्दर ढंग से चेष्टाएँ कीं ॥३५॥

220600 मैंने कहीं दीपक रूप भी ले लिया। दीपक के रूप में जब मेरी अन्तःपुर में स्थापना हुई, तब रमणियों की सुरतक्रीड़ा का भी मैंने अवलोकन किया। दीपक के रूप में पुष्प कलिका के सदृश मेरे कोमल अंग खूब शोभते थे ॥३६॥
220601 बत्ती के आगे के हिस्से में कभी कभी काजल का एक जाल-सा बन जाता है। यह दीपज्वालारूप सोने के टुकड़े को तोड़-फोड़ देता है, यही इसका स्वरूप है, भद्र, इस कज्जलजाल के ही समागम से कभी मन्दप्रभ बनकर ज्वालादि अंगों को समेट लेने के कारण दीपक रूप में मैं घन कूर्म का रूप भी बना लेता था ॥३७॥
220602 राघव, कभी कल्पान्त का अग्नि बनकर मैंने कल्पान्त में समस्त जगत् में खूब परिभ्रमण किया। भ्रमण करने के कारण उस समय मुझे जो बड़ा परिश्रम हुआ, उससे कज्जल श्याम आकाश में कहीं ऐसे विलीन हो जाता था, जैसे इन्द्र के वाहन काले मेघों में विद्युत विलीन हो जाती है ॥३८॥
220603 कहीं वडवाग्नि के रूप से मैंने कल्पपर्यंत खूब जलपान किया, तदनन्तर सब जगत् और सब जल जब आकाश पानी शून्यरूप हो गये, तब आकाश में नृत्य किया ॥३९॥
220604 मैंने जब अग्नि की देह धारण की थी, तब जलती लकड़ियाँ ही मेरे उल्मुक दाँत बन गए, ज्वालाएँ हाथ बन गई और चंचल धूम्र के आवर्त केश हो गये। इस रूपसे जब नगर और प्ररूढ़ लतापल्लवों का दाह करना आरम्भ किया तब हे कृताष्ट (दयादि आठ गुणों को स्थिर बनानेवाले हे श्रीरामजी), जन्तुओं को ग्रास कर जानेवाले मैंने काष्ठ आदि पदार्थों को अपना खाद्य बना दिया ॥४०,४१॥
220605 लोहार आदि कारीगरों की प्रयोगशालाओं में लोहपिण्डों में रहकर मैंने मुद्गर तथा पत्थरों से ताडित होकर ताडन करनेवाले को जलाने के लिए चिनगारियाँ तथा पत्थर के छोटे छोटे कंकड उगले ॥४२॥
220606 भद्र, कहीं पर मैंने बड़ी बड़ी चट्टानों के अन्दर पाषाणमणिका (हीरा, पन्ना आदि का) रूप लेकर समस्त भूतों की दृष्टि से ओझल होकर सैकड़ों युग तक वास किया ॥४३॥
220607 श्रीरामभद्र ने कहा : हे मानद, हे
220608
220609 मुनिवर, उस पाषाण आदि अवस्था में क्या आपने सुख का अनुभव किया अथवा दुःखका अनुभव किया, यह मुझसे ज्ञान के लिए कहिए ॥४४॥
220610
220611 चिदानन्दैकरसस्वरूप ब्रह्मभूत मैंने केवल कौतुकवश जगद्रूपता का आरोप देखा था, इसलिए उक्त पाषाण, मणि आदि अवस्थाओं में मुझको तनिक भी दुःख नहीं हुआ, किन्तु सुख ही हुआ, यों उत्तर देने के लिए वसिष्ठजी भूमिका बाँधते हैं। ___श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, जैसे सुप्त पुरुष चेतनरूप होता हुआ भी जडता का अनुभव करता है, वैसे ही चिद्रूप आकाश दृश्यभाव को प्राप्त होकर जड़ता का अनुभव करता है।४५॥
220612 जब ब्रह्म अपने को पृथ्वी आदि के रूप के सदृश समझने लगता है, तब सुषुप्त के सदृश जड़-सा बनकर स्थित रहता है, वास्तव में इसका जो भीतरी सच्चिदानन्दात्मक स्वभाव है, उसका अन्यथाभाव कभी नहीं होता, इसलिए दुःख की प्राप्ति नहीं हो सकती ॥४६॥
220613
220614 क्यों ब्रह्म का अन्यथाभाव नहीं होता ? इस आशंका पर कहते हैं। ब्रह्म में जो आकाश, पृथ्वी आदि स्वरूप भासते हैं, वे वास्तव में ब्रह्म के सद् या असदात्मक स्वरूप नहीं हैं, किन्तु यों ही द्रष्टा-दृश्य से वे भासते हैं, इसलिए ब्रह्म तो सदा ही एक-सा यानी अविकृत ही अवस्थित है ॥४७॥
220615
220616 अज्ञान होने पर ही दुःख आता है, किन्तु वह नहीं है, यह कहते हैं। __ भद्र, जिस पुरुष को यह सच्चिदानन्दात्मक अखण्ड ब्रह्मज्ञान उत्पन्न हो गया है, उसकी दृष्टि में न तो पाँच भूत ही हैं और न उसे दृश्य-द्रष्टा का विभ्रम ही भासता है ॥४८॥
220617 भद्र, उन धारणाओं में मैंने जो कुछ उस प्रकार का जगन्निर्माण किया, वह सब विशुद्ध ब्रह्मरूप बनकर ही किया, क्योंकि जगन्निर्माण करनेवाले का शुद्ध ब्रह्मरूप के बिना कुछ रूप हो ही नहीं सकता ॥४९॥
220618 जब परमार्थ-दशा में यह सब कुछ दृश्य निर्विकार ब्रह्मरूप ही सिद्ध हुआ तब ब्रह्मपद में ही रहकर मैंने अपनी आत्मा को उक्त नानाविध जगत् के रूप में देखा, यह बात निश्चितरूप से आप जान लीजिये ॥५०॥
220619
220620 यदि पाषाण मणि आदि का रूप होने पर मुझमें चैतन्य न रहता, तो उनका अनुभव और स्मरण आज मुझको होता ही नहीं, इस आशय से कहते हैं। ___श्रीरामजी, पृथ्वी आदि की धारणाओं द्वारा अपने को पृथ्वी आदि पाँच भूतों के रूप में प्रकाशित कर रहा मैं यदि जड़ रूपही बन जाता, तो मैं उनका अनुभव ही कैसे कर सकता ? ॥५१॥
220621 । तब सुषुप्ति अवस्था में मैंने कुछ नहीं जाना यह ज्ञान के अभाव का अनुभव कैसे होता है ? इस पर कहते हैं। ___ 'मैं सोया हूँ' इस दृढ़ भाव को चेतन होकर भी मैंने जाना, उस दशा में निद्रादोष से उपस्थित किया गया अज्ञान ही 'मैंने कुछ नहीं जाना' इस प्रतीति से प्राप्त करायी गयी जड़ता
220622
220623
220624 धारण करता है और प्रकाशमान स्वप्रकाशरूप जो वस्तु है, वह तो उस समय प्रकाशती और अनुभव करती रहती है, यदि यह बात न होती तो सुषुप्तिकाल में अनुभूत अज्ञान का जाग्रत्काल में स्मरण कैसे होता ? ॥५२॥
220625
220626 तत्त्वज्ञान की प्राप्ति से स्थूल व्यष्टि-समष्टि देह की आधिभौतिक भावना नष्ट हो जाती है, इसलिए भी जड़ दुःख की प्राप्ति नहीं हो सकती, इस आशय से कहते हैं।
220627 जिस पुरुष की आत्मा सत्यज्ञान से जग गई है, उसकी आधिभौतिक देह तत्काल विलीन हो जाती है यानी देह में आधिभौतिकता की प्राप्ति ही नहीं रहती और निर्मल बोधरूप आतिवाहिक देह की उत्पत्ति हो जाती है ॥५३॥
220628 बोधरूपी उक्त आतिवाहिक देह छोटी हो चाहे बड़ी हो, उससे अपनी इच्छानुसार पुरुष निर्वाणरूप (समस्त प्रपंचों से रहित जीवन्मुक्तरूप) होकर स्थित हो जाता है ॥५४॥
220629 बोधरूप देह के प्रभाव से अभेद्य पाषाण शिलाओं के भी भीतर प्रवेश करके पुरुष अनायास बाहर निकल जाता है, पाताल में चला जाता है और आकाशमण्डल में भी विचरता है ॥५५॥
220630
220631 __ इसलिए मुझे दुःख की प्राप्ति नहीं हुई, यह कहते हुए उपसंहार करते हैं।
220632 हे श्रीरामभद्र, इसीलिए उस समय बोधरूप देह के कारण अनन्त चिन्मय आकाशरूपी मैंने पृथ्वी आदि की धारणा बाँधकर पृथ्वी आदि स्वरूप का निर्माण किया था ॥५६॥
220633 भद्र, वज्र, पत्थर, पाताल, आकाश एवं स्वर्ग आदि में यातायात कर रहे उसी तरह के विशुद्ध आत्मा को तनिक भी विघ्न उपस्थित नहीं होता ॥५७॥
220634 बोधमात्र शरीर से यह आत्मा जड़ पदार्थों में जब तक रहता है
220635 तब तक उसी रूप से (बोधमात्र शरीर से ही) उनमें रहता है, अन्यरूप से नहीं ॥५८॥
220636
220637 यह सब कौतुक अपनी इच्छा से ही किये गये थे, इसलिए भी दुःख की प्राप्ति नहीं हुई, इस आशय से कहते हैं।
220638 अपनी ही इच्छा से यदि कोई चलकर फिर अन्यत्र जाता है, या वहाँ स्थिति करता है, या वहाँ से वापस चला आता है, तो दुःख नहीं होता, ठीक इसी प्रकार की यहाँ भी स्थिति है यानी अपनी इच्छा से किये गये कौतुकों में मुझे किसी प्रकार का कष्ट नहीं हुआ, क्योंकि वैसा करना इष्ट ही था, अनिष्ट नहीं ॥५९॥
220639
220640 आप भी तत्त्वज्ञानी हैं, इसलिए आतिवाहिक देहभाव और धारणाओं के अनुसार जगद्भावरूपी कौतुकों का दर्शन आपके लिए भी सुलभ है,अतः मेरे कहे गये विषय की परीक्षा करें, इस आशय से कहते हैं।
220641 भद्र, एकमात्र तत्त्वज्ञान ही अविनाशी आतिवाहिक देह है, यह तत्त्वज्ञों का मत है, इसलिए अब आप यदि इच्छा करें, तो आतिवाहिक देह और धारणा द्वारा जगद्भाव का अवलोकन कर सकते हैं ॥६०॥
220642
220643

220644 इच्छा से ही तत्त्वज्ञ पुरुष सूर्यादि समस्त जगत् को विलीन करके आत्ममात्रस्वरूप से स्थापित कर सकते हैं, यह कहते हैं।
220645 इस तरह सूर्य आदि लोकों में 'चिन्मात्र स्वरूप आकाशरूप मैं ही हूँ,' इस बोध से अपनी आत्मा के असली स्वरूप से ज्ञात होता हुआ भी सूर्यादिलोक जगत् के बोध से असत्-सा तथा अस्तको प्राप्त-सा हो जाता है यानी तत्त्वज्ञ लोग सूर्य आदि समस्त जगत् को जगद्रूप से असत् बनाकर आत्मरूप से स्थापित कर लेते हैं, यह तात्पर्य है॥६१॥
220646 __ हम लोगों की दृष्टि में जगत् तो सत्य है, फिर वह सत्-सा बनकर स्थित है, यह कैसे कहते हैं ? इस शंका पर स्वप्न आदि जगत् के विद्यमान रहते जाग्रत जगत् जैसे असत्-सा रहता है, यह कहते हैं । __ जैसे जाग्रत-पुरुष की दृष्टि में विद्यमान ही जगत् सुप्त पुरुष में प्रसिद्ध स्वप्नादि जगत् में अज्ञानता के कारण असत्-सा, शून्यभाव के कारण आवृत-सा या स्वप्नद्रष्टापुरुषों के द्वारा अलभ्य-सा बनकर स्थित है, वैसे ही प्रकृत में समझना चाहिए ॥६२॥
220647 भद्र, जैसे कोई कौतुकी पुरुष मनोराज्य से कल्पित अंगारों की नदी के तरंगों का अंग से स्पर्श हो जाने पर भी दुःखी नहीं होता, वैसे ही मैं अपनी थोड़ी इच्छा के कारण पाषाण, मणि आदि रूप हो जाने पर भी दुःखग्रस्त नहीं हुआ ॥६३॥
220648 __ यों श्रीरामभद्र के प्रश्न का उत्तर देकर अब प्रस्तुत विषयपर आकर श्रीवसिष्ठजी कहते हैं।
220649 भद्र, इस तरह अग्निरूपधारी मैंने काजलरूपी भ्रमरों के समूहों से समन्वित एवं अशोकरूप फूलों की शोभा से युक्त प्रदीप्त ज्वालाओं के कारण अग्नि से व्याप्त जंगल को विकसित स्थलकमल के सदृश बना दिया ॥६४॥
220650 हे प्रिय, दुष्ट पुरुष की लक्ष्मी के सदृश बढ़ी हुई तथा घटाटोपपूर्ण चंचल ऊँची ऊँची ज्वालामालाओं के रूप से तत्काल ही उत्कर्ष प्राप्त कर मैं सहसा नष्ट भी हो गया ॥६५॥
220651 हे रामजी, तेजःस्वरूप बनकर मैंने परमाणु कणों के भीतर इसी तरह की जिस प्रत्येक जगत्-शोभा का अवलोकन किया, वह जगत्-शोभा और आप जिसे देख रहे है, वह जगत्-शोभा दोनों सर्वोच्च चिदाकाश से भिन्न नहीं है, इस विषय में दृष्टान्त-आपके स्वप्न के प्रसिद्ध नगर या पर्वत-विद्यमान हैं ॥६६॥
220652
220653 इक्यानबेवाँ सर्ग समाप्त
220654 बानबेवाँ सर्ग वायु की धारणा से वायुभाव प्राप्त हो जाने पर वायु के कार्यों का विस्तार तथा
220655 आकाश के साथ सर्वात्मभाव में स्थिति-यह वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, तदनन्तर मैंने जगत् देखने की उत्कण्ठा से वायुमय धारणा
220656
220657
220658 बाँधी । फिर धीर वृत्ति से वायुरूप में स्थिति प्राप्त हो जाने तक की लम्बी वायुमय धारणा को प्राप्त हुआ ।।१॥
220659 मैं वायु बन गया । मैं वायु बनकर लतारूपी ललनाओं के साथ विलास करता था तथा कमल, उत्पल, कुन्द आदि फूलों की सुगन्ध की, स्वायत्त कर रक्षा करता था ।।२॥
220660 मैं जलकणों की राशि को इधर उधर बिखेरने तथा नीहारसमूह को लीला से (क्रीड़ा से) दूर दूर तक हरण करने में निरत रहता था और सुरतक्रीडा से क्लान्त युगलों के समस्त अंगो में आह्लाद पहुँचाने में रात-दिन सतृष्ण रहता था ॥३॥
220661 तृण, गुल्म, लता, वल्ली तथा पत्तों को ताण्डव नृत्य सिखलाने में महापण्डित भी मैं बन गया एवं लता और औषधियों के फलों के उल्लासों तथा कुसुमों की सुगन्धों आमोदों से विभूषित हो गया ॥४॥
220662 मंगल के अवसरों में भावी कल्याण को सूचित करने के लिए मैं मृदु यानी मन्द, सुगन्ध एवं शीतल होकर ललना जनों के प्रेम का भाजन बन जाता था, उत्पात समय में तो भावी उत्पातों को सूचित करने के लिए भयंकर तीक्ष्ण, उष्ण और असह्य बन जाता था, प्रलयकाल में तो पर्वतों को भी पत्तों के सदृश उड़ा देता था ।।५॥
220663 भद्र, स्वर्ग में कुन्द, मन्दार आदि के मकरन्द और पराग (पुष्पधूलि) से धूसर तथा नरक में अंगार की राशि तथा विपुल नीहार से लदा रहता था ॥६|जब मैं समुद्र में रहता था, तब मेरी गति सरल तरंगों की रेखाओं से अनुमित होती थी
220664 और जब मैं आकाश में रहता था, तब मैं कभी चन्द्रमारूपी दर्पणको मेघरूप मल हटाकर स्वच्छ बना देता था और कभी मेघरूप मलिनता लाकर मलिन बना देता था ॥७॥
220665 मैं नक्षत्र रूपी राजसेना का बड़े वेग से आगे की ओर बढ़ा हुआ रथ था (प्रवह नाम का वायु नक्षत्रचक्र को घुमाता है, यह ज्योतिषशास्त्र का सिद्धान्त है), त्रिलोकी में समस्त सिद्धों के संचार एवं देवताओं के विमानों के धारण में सदा अनुकूल रहता था |८॥
220666 मेरी इतनी शीघ्र गति थी कि मैं चित्त का (मनका) सहोदर भाई-सा था, मैं यों तो अनंग था, फिर भी मैं किसी अंग से रहित न था तथा अपने स्पन्दनों से चन्दनों के वनों को आनन्द विभोर बना देता था ॥९॥
220667 तुषार कणों की जब महती वृष्टि होती थी, तब तुषार कणरूपी धवल रोमों के कारण मैं बूढा सा लगता था, कुसुम आदि सुगन्धों से मैं यौवन के उन्माद से चूर-सा हो जाता था तथा मौन एवं मृदुता के कारण मैं बालकरूप भी हो जाता था |१०॥
220668 भद्र, नन्दनवन में मधुर सुगन्धि के कारण मेरा गमन अति मधुर और उदार होता था तथा जब मैं कुबेर के चैत्ररथ नामक उद्यान से प्रस्थान करता तब कान्ता जनों के सुरत श्रम को हर देता था |११॥
220669 भगवती भागीरथी के तरंगरूपी हिण्डोलों के आन्दोलनों से मुझे श्रम-सा अवश्य लगता था, परन्तु दूसरों के परिश्रमों की निवृत्ति करने के उत्साह से उसका मुझे ज्ञान ही नहीं हो पाता था, इसीलिए दूसरों के असीम श्रमों को मैं तत्काल ही नष्ट कर देता था ॥१२॥
220670 ऋतुराज वसन्त की वनिता जैसी लताओं को मैं नर्मस्पर्शों से दीर्घकाल के लिए चपल बनाता था । वे लतावनिताएँ फूलों के भारों से नत रहती थीं, उनके चंचल दल हाथ से प्रतीत होते थे और भ्रमर नेत्र से लगते थे ॥१३॥
220671 चन्द्रबिम्ब में सर्वश्रेष्ठ अमृत का दीर्घकाल तक पान कर, पूर्ण मेघरूप
220672
220673 शय्यापर शयन कर तथा कमलों की पंक्ति को कँपा कर दूसरे के या अपने सुरत जनित परिश्रम का निवारण करता था ॥१४॥
220674 मैं समस्त धूलियों के लिए आकाशगामी घोड़ा तथा सुगन्धरूपी मत्त मातंगका उल्लासप्रद महान् मित्र था |१५॥
220675 तड़ित्पी सींग को (गोपाल बालकों के वाद्य को) प्राप्त कर उसके नाद से मैं मेघरूपी दुधार पशुओं का एक पालक-सा बन गया, जलकणरूपी मोतियों के लिए मैं सूत बन गया तथा धूलिनाशक जल के लिए मैंने शत्रुता मोल ली, क्योंकि जल को मैं सुखा देता था ॥१६॥
220676 आकाशरूपी फूल की मैं सुगन्ध था, इसीलिए आकाश के गुण सब शब्दों का मैं सहोदर भाई भी बन गया तथा प्राणियों के अंग उपागों में प्रवर्तक बनकर उनकी नाडीरूप प्रणालियों में जलरूप-सा भी हो गया ।।१७॥
220677 सब प्राणियों का प्राणभूत तथा हृदय आदि मर्म स्थानरूप होने के कारण मर्म कार्य करनेवाले सब स्थानों का मैं ही एक आत्मा बन गया, हृदयगुहारूप घर का मैं सिंह था, मैं निरन्तर नियम से संचरण करता रहा, तथा मैं अग्नि के बलका ज्ञाता था, क्योंकि दुर्बल जानकर दीपक को बुझा देता था और बलिष्ठ जानकर मित्रभाव से अग्नि को बढ़ा भी देता रहा ॥१८॥
220678 सुगन्धरूपी रत्नों का मैं लुटेरा था, यानी जबरन कलीरूपी गाँठ खोलकर चुरा लेनेवाला विमानरूप नगरों का धारणकारी था, दाह (ताप) रूपी अन्धकार के लिए मैं चन्द्रमा था और शैत्यरूपी चन्द्रमा के लिए क्षीर-सागर था |१९॥
220679 प्राण, अपान की कलारूप रज्जु से मैं प्राणियों के यन्त्रों का चालक था, द्वीपों का तरंगों से खण्डन और धूलियों से संवर्धन करने के कारण शत्रु-मित्र दोनों था तथा द्वीपों में संचार करने में सदा निरत रहता था ॥२०॥
220680 भद्र, मैं सामने रहता था फिर भी मेरे स्वरूप को कोई देख नहीं पाता था, अतएव मैं मनोराज्य से कल्पित नगर के सदृश था । पंखेरूपी तिलों में मैं तेल के सदृश तथा स्पन्दनरूप हाथी के लिए मैं बन्धनस्तम्भ आलानरूप था ॥२१॥
220681 प्रलयकाल में एक क्षणांश में ही बड़े-बड़े पर्वतों को उखाड़कर फेंक देता था। अनेक वर्णरूप तरंगों को गंगा-प्रवाह के सदृश धूलि के सम्मिश्रण से एकरूप बना देता था |२२॥
220682 मैंने वायुरूप होकर धूम्र, मेघ, रज और जलों का एक आवर्त-सा खड़ा कर दिया था तथा आकाशगंगा के प्रवाहरूप मकरन्द के जल-समूह से युक्त आकाशरूप नील कमल का मैं भ्रमर था |२३॥
220683 झंझावातरूप शरीर के वेष्टन से निर्मुक्त जीर्ण-शीर्ण तृणों में मैं मन्द मन्द गति देता था, स्पन्दरूप (सामान्य क्रियारूप) कमलवनका मैं आदित्य यानी विकास का हेतु था और शब्दरूप वृष्टि के लिए मैं मुख्य मेघ था ॥२४॥
220684 व्योमरूपी जंगल का मैं मतवाला हाथी था, शरीररूपी घर का मैं गर्गट (निरन्तर शब्द करनेवाला एक तरह का यन्त्र) था, धूलिरूप रमणीसमूहका तथा वनमाला रूप नायिकासमूह का आलिंगन करने में मैं नायक था ॥२५॥
220685 भद्र, वायुरूप बनकर मैंने छः प्रकार की क्रियाएँ करते करते प्रलयपर्यन्त कभी भी विश्राम नहीं लिया । मेरे वे छः कर्म थे - हिम, घी आदि का पिण्ड बनाना, कीचड़ आदि को सूखाना, मेघ आदि को धारण करना, तृण आदि में हलचल पैदा करना, सुगन्ध को इधर-उधर ले जाना तथा ताप हरना ॥२६॥
220686 श्रीरामजी,
220687
220688
220689 रसके आकर्षण के लिए मैं निरन्तर व्यग्र रहता था, इससे तेजका मैं भाई-सा बन गया था और हरण, आदान आदि करनेवाले हाथ आदि अंगों का मैं चालक था ॥२७॥

शरीररूपी महानगर में नाड़ी के मार्गों से किसी तरह की विघ्नबाधा (रोकटोक) के बिना अप्रतिहत गमन करता था तथा अन्नरसमय देहपात्र में प्राणादि के रूपों से आवागमन कर आयुरूपी मणि के रक्षण में मैं महावणिक् बन गया था ॥२८॥
शरीररूपी नगरों के नाश और निर्माण में अकेला मैं तत्पर रहता था । अन्नरसों के मल, सूक्ष्मतर सारभागरूप त्वचा आदि छः कलाओं एवं वात-पित्त-कफरूप धातुओं के पृथक्करण में मैं महापण्डित था ॥२९॥
तदनन्तर वायुमण्डल में भी परमाणु तक के एक-एक द्रव्य के अन्दर भी मैंने रजत की शिला के सदृश सुस्थिर, अतिविशाल जगत् देखे । उन जगतों में भी इसी तरह पृथ्वी आदि जगत् के रूप में मैं ही रहा ॥३०॥
यद्यपि यहाँ प्रत्येक परमाणु में अनेक सृष्टियाँ बहती हुई-सी प्रतीत होती हैं, तथापि परमार्थ दृष्टि से विचारने पर न तो कुछ है, न कोई बहती-सी हैं, क्योंकि शून्याकार ब्रह्म में बहना ही क्या ? ॥३१॥

प्रत्येक परमाणु में किन किन पदार्थों के साथ सृष्टियाँ विद्यमान-सी हैं, इसे कहते हैं।
उन सृष्टियों में चन्द्र, सूर्य, वायु, अग्नि, इन्द्र, वरुण, कुबेर एवं महेश्वर, ब्रह्मा, हरि और गन्धर्व थे, विद्याधर तथा शेषराज थे । सागर, पर्वत, द्वीप, दिशाएँ एवं महान् समुद्र थे, अन्यान्यलोक, लोकपाल, क्रिया, काल एवं कल्प के क्रम थे ॥३२,३३॥
वहाँ स्वर्ग, भूमि, पातालतल तथा अन्यान्य लोकान्तर थे, भाव, अभाव, वैधुर्य, जरा, मरण, आदि की भ्रान्तियाँ भी वहाँ विद्यमान थीं ॥३४॥
__यों आकाशभाव में भी आकाश के जो विलास हैं, उनका भी अनुभव समझ लेना चाहिए, इस आशय से कहते हैं।
हे श्रीरामजी, यों उस समय पृथ्वी आदि पाँच भूतों का रूप धारण कर मैंने उस त्रिलोकीरूप कमल के उदर में खूब विहार किया ॥३५॥
__ जैसे जैसे विहार किया, उसका विस्तार के साथ वर्णन करते हैं।
भद्र, पृथ्वी, जल, वायु, और तेज के समूहरूप वृक्षों के शरीर में निवास करते हुए मैंने मूलजाल के द्वारा पृथ्वी का रस पीया और उसका प्रचुर अनुभव (स्वाद) लिया ॥३६॥
अमृत से पूर्ण (घनीभूत) अंगोंवाले तथा चन्दन के द्रव के समान शीतत्व आदि गुणों से सुशोभित चन्द्रबिम्बोंपर, जो तुषार की शय्याओं-जैसे थे, खूब लोटपोट ली॥३७॥
अपने उपभोग के बाद बचा हुआ पुष्परस भ्रमर को देते उए मैंने सभी ऋतुओं में सब ओर विविध सुगन्धों से पूर्ण पुष्पराशियों का खूब आनन्द लिया ॥३८॥
विस्तीर्ण, उन्नत, कोमल तथा आकाशरूपी आँगन में कलापूर्णरूप रीति से बिछाई हुई, मक्खन की स्थलियाँ-सी धवल अभ्रमालाओं के ऊपर शयन किया ॥३९॥
भद्र, शिरीष के फूलों से भी अधिक कोमल तथा नीलकमल की-सी मनोहर कान्तिवाली देवांगनाओं तथा सिद्धसर्ग - ९२]

सहचारियों के मध्य में काम की वासना को दूर फेंककर ही शयन किया ॥४०॥
कुमुद, कलार तथा कमलों से पूर्ण रम्य वनों में तथा कमलिनियों के जंगलों में मैंने मधुरभाषिणी हँसियों के साथ बड़ा ही सुमधुर लीलाकलकल निनाद किया ॥४१॥
रामजी, बह रहीं नदीरूप सारवान् नाड़ियों के मूलभूत भूमण्डलों से युक्त तथा स्फुरणशील व्याघ्रादि भूतगणों से शोभित पर्वतों को ब्रह्माण्डरूपधारी मैंने अपने अंगों से रोमों की पंक्तियों की तरह धारण किया ॥४२॥
जगत् में जो गगन, पर्वत आदि प्रसिद्ध हैं, उन्होंने नदीरूप सूत्र एवं समुद्रों के साथ मेरे अंगों में प्रतिबिम्ब सहित दर्पणों की नाईं विश्राम किया ॥४३॥
सिद्ध, विद्याधर आदि प्राणियों के समूहों ने ब्रह्माण्डभूत मेरे शरीर में विश्राम किया । वे मेरी देह में मक्खी और जूं जैसे प्रतीत होते थे ॥४४॥

तब क्या मक्खी, जूं आदि के सदृश भयभीत एवं प्रतिक्षण हटाये जाने के कारण उद्विग्न होकर उन्होंने ब्रह्माण्डभूत आपकी देह में निवास किया ? इस प्रश्न का नकारात्मक उत्तर देते हैं।
हे राघव, मेरी कृपा से प्रसन्न होकर सूर्य आदि देवताओं ने शरीर से कृष्ण, रक्त, श्वेत, अश्वेत, पीत, हरित, वर्गों से स्निग्ध होकर वृक्षों के सदृश मेरे शरीर में स्थिति प्राप्त की ॥४५॥
भद्र, ब्रह्माण्डरूप होकर मैंने सात समुद्रों से वेष्टित तथा सात द्वीपों के कारण सात रूप धरनेवाली यानी सात अंगों से युक्त भूमिको अपनी कलाई में कंकण के सदृश धारण कर लिया था ।।४६॥
मैंने विद्याधरों की रमणियों की अंगरूपी यष्टियों की स्पर्शकर उनमें अपने अमन्द आनन्द से पुलकावलियाँ उत्पन्न कर दीं । मैंने यद्यपि उनमें पुलकावलियाँ उत्पन्न कर दी थीं, तथापि वे मुझको देख नहीं पाती थीं ॥४७॥
राघव, नदीरूप नाड़ियों से निर्मल (शुद्ध) भीतर स्थित प्रचुर रससे पूर्ण, नाना छिद्रों से युक्त पर्वत आदि जगत् मेरे शरीर में अस्थिपंजर तथा मांस आदि बन गये थे ॥४८॥
मेरे हृदयाकाश में असंख्य ऐरावत आदि हाथी गूलर के अन्दर मच्छरों की नाईं स्थित थे जिन पर चन्द्र, सूर्य रूपी चँवर डुल रहे थे ॥४९॥

यों यद्यपि मैं अतिविस्तृत ब्रह्माण्डरूप था, तथापि मैंने परम सूक्ष्म चिन्मात्र स्वभावता का परित्याग नहीं किया, यह कहते हैं।
हे श्रीरामजी, ब्रह्माण्डस्वरूप-दशा में यद्यपि समस्त पाताल मेरे चरण बन गये थे, भूतल मेरा उदर बन गया था और आकाश मेरा मस्तक हो गया था, फिर भी मैंने अपनी चितिमात्रस्वभाववरूप सूक्ष्मता कभी नहीं छोड़ी ॥५०॥
यद्यपि मैं समस्त दिशाओं में, सभी स्थलों में, सभी कालों में सर्वात्मा बनकर सब कुछ व्यवहार उस समय कर रहा था, फिर भी असल में असर्वात्मक एक एवं समस्त द्वैत पदार्थों से शून्य चिन्मात्र स्वरूप से स्थित था ॥५१॥

उस समय मैंने परिच्छिन्नता-अपरिच्छिन्नता आदि सब विरुद्ध धर्मों का एक साथ अपनी आत्मा में अनुभव किया, यह कहते हैं।
उस दशा में किंचित्ता-अकिंचित्ता, साकारता, निराकारता, जड़ता-चेतनता आदि समस्त

परस्पर अतिविरुद्ध धर्मों का मैंने अपनी आत्मा में एक साथ खूब अनुभव किया ॥५२॥

जैसे चाँदी की शिला के अन्दर अनन्त जगत् विद्यमान हैं, वैसे ही समुद्र के पेट में जितने प्रदेश पड़े हैं, उनमें भी अनेक जगत् विद्यमान हैं, उनका भी मैंने अनुभव किया, यह कहते हैं।
तदनन्तर मैनाक पर्वत के सदृश भीतर छिपी हुई पर्वतशिलाओं से मनोहर तथा असीम विस्तारवाले समुद्र के पेट में स्थित प्रत्येक प्रदेश के अन्दर हजारों स्थाणुरूप जो सृष्टियाँ विद्यमान हैं, उनका भी मैंने अनुभव किया ॥५३॥
जैसे दर्पण प्रतिबिम्बरूप से अनेक नगरों को धारण करता है, वैसे ही चेतनस्वरूप मैंने अपने अंगों में गुप्त तथा प्रकट अनेक जगत् धारण किये ॥५४॥
हे राघव, इस प्रकार जल, वायु एवं अग्निरूपता, भूमिरूपता का अपनी आत्मा से मैंने ऐसे निर्माण किया, जैसे स्वप्नों में प्रसिद्ध आत्मचिति मायाविस्तृत नगरादि का निर्माण करती है ॥५५॥
और उस अवस्था में मैंने आकाशकोश में स्थित प्रत्येक परमाणु के भीतर भी असंख्य जगत देखे ॥५६॥
भद्र, और भी सुनिये, उस अवस्था में प्रत्येक परमाणु के भीतर असीम आकाश स्थित था और उस आकाश में भी उड़ रहे अनेक परमाणु विद्यमान थे, उन परमाणुओं के भीतर भी मैंने उस तरह के असंख्य संसार देखे, जैसे कि स्वप्न के अन्दर अन्य स्वप्न के नगर दिखते हैं ।।५७॥
मैं आध्यासिक आत्मा का ही स्वरूपभूत भूमण्डल तथा द्वीपकुण्डलरूप बन गया था । यों सर्वात्मक होते हुए भी मैंने परमार्थरूप से कहीं किसी का भी स्पर्श नहीं किया, क्योंकि परमार्थ दशा में मैं असंग अद्वयरूप ही हूँ॥५८॥
शरीरधारी जो मनुष्य आदि जीव हैं, उनके उपकारार्थ ही लता, तृण, अंकुर आदि सबका उत्पादन करते हुए मैंने वर्षा से गिरे जलों को भूतलरूप बनकर खींच लिया ।।५९॥
जैसे युद्ध जीव-संहार है, वैसे ही बोधकाल अज्ञान-संहारक है । उक्त बोधदशा प्राप्त करने पर अति स्वच्छ हुए मुझमें लाखों जगत् रह सकते हैं और कोई भी नहीं रह सकता ॥६०॥

किस रूप से वे जगत् रहते हैं और किस रूपसे नहीं रहते, इस प्रश्न का उत्तर यह है कि चिति के चमत्कारमात्र रूपसे रहते हैं और उसके विपरीत रूपसे नहीं रहते, यों कहते हैं।
भद्र, चिति के भीतर जो उसके अनेक चमत्कार हैं, वे चमत्कार जो सत्ता स्फूर्ति रूपसे दूसरा चमत्कार स्वयं करते हैं, यानी सत्ता स्फुरणको जगत् में आरोपित कर प्रकट करते हैं ये ही दूसरे चमत्कार इन सृष्टि-दृष्टियों के रूपमें (संसारके रूप में) प्रतीत होते हैं ॥६१॥

220741 मैंने कहीं भी जो कुछ अनुभव किया, जो कुछ बनाया, जो कुछ कष्ट सहा, वह सब परमार्थभूत चिदात्माका चमत्कार ही था, क्योंकि उसके बिना यहाँ कुछ प्राप्त हो ही नहीं सकता ॥६२॥
220742 हे श्रीरामजी, इसलिए अध्यारोपदृष्टि से प्रत्येक में अपनी सत्ता का समर्पण करने के कारण मैं विश्वरूपात्मा और सबका कर्ता हूँ तथा अपवाददृष्टि से प्रबुद्ध होकर मैं शुद्ध बोधस्वरूप और कर्तृत्वादि विकारों से रहित हूँ, क्योंकि सब-कुछ तो ब्रह्मात्मक ही ठहरा ॥६३॥
220743 अतएव प्रत्येक वस्तु के अन्दर स्थित ब्रह्म में समस्त जगत् का अध्यास होने के कारण ब्रह्मस्वरूप सबकी आत्मा, सर्वगामी और सबका आधारभूत
220744

220745 है, यह बात प्रबुद्ध योगियों के लिए है यानी ज्ञानी महात्माओं की दृष्टि में जगत् का स्वरूप यह निकलता है और अज्ञानी अप्रबुद्धों की कथा तो मैं जानता ही नहीं, अबुद्ध अज्ञानी जगत् का जो स्वरूप समझ कर बैठे हैं, उनको ज्ञानी देख ही नहीं सकता ॥६४॥
220746

220747 इसलिए अद्वय परमात्मा में जो विद्वान सर्वत्र सर्वात्मकता कहते हैं, वह केवल कल्पनामात्र है, चिदात्मा से अतिरिक्त कोई भी दूसरी वस्तु नहीं है, यह कहते हैं।
220748 __ आकाशकोश के सदृश अत्यन्त निर्मल चिति के स्वरूप में जो यह अनेकविध सृष्टियों की परम्परा प्रकाशित हो रही है, वह अन्त में चिदात्मक ब्रह्मरूप ही है, उससे अलग नहीं है । जैसे कोई यह शब्द-प्रयोग करे कि 'ताप के भीतर उष्णता है' तो उस प्रयोग में 'ताप' 'भीतर'
220749 और 'उष्णता' ये तीनों शब्द एकार्थक ही हैं, उनका पृथक् अर्थ नहीं है, परन्तु प्रयोग कल्पनामात्र है, वैसे ही जगत् और ब्रह्म दोनों शब्द एकार्थ ही हैं, भिन्नार्थक नहीं है, केवल कल्पनामात्ररूप से भेद का उपालम्भ होता है ॥६५॥
220750

220751 बानबेवाँ सर्ग समाप्त तिरानबेवाँ सर्ग
220752 श्री वसिष्ठजी कुटी में ध्यानस्थ सिद्ध का दर्शन, कुटी के उपसंहार से उसका पतन और वसिष्ठजी से निज वृत्तान्त-वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, तदनन्तर-धारणा के प्रभाव से उत्पन्न हुए जगत्शरीर को देखने के बाद-उक्त कौतुकदर्शनभावनात्मक संवित्ति से (संकल्प से) मैं निवृत्त हो गया, फिर उस पहले के अपने समाधिस्थान आकाशकुटिया के प्रदेश की ओर वापस लौट आया ॥१॥
220753 मैं अपनी पहले की कुटिया पर पहुँच गया । मैंने वहाँ चारों ओर खूब खोज की। कहीं पर भी मुझे अपना शरीर दिखाई नहीं दिया, परन्तु मैंने सामने बैठे किसी दूसरे सिद्ध को देखा ॥२॥
220754 वे सिद्ध समाधिनिष्ठ होकर आसन जमाये हुए थे । उन्होंने परम प्रीति का भाजन निरतिशय आनन्दरूप ब्रह्मपद प्राप्त कर लिया था । वे ऐसे भासमान हो रहे थे जैसे सौम्य उदय से युक्त आदित्य तथा इन्धन को दग्ध कर चुके अग्निदेव भासमान होते हैं ॥३॥
220755 उन्होंने पद्मासन लगाया था । उनके सारे शरीर में शान्ति-ही-शान्ति भरी थी। समाधि द्वारा इच्छित ब्रह्मपद में चित्त के स्थिर हो जाने से उनका शरीर तनिक भी हिलता डुलता न था, उनके अण्डकोश दोनों एड़ियों के बीच में दबे थे तथा वे विषयों से परे थे ॥४॥
220756

220757 ''समं कायशिरोग्रीवम्' इत्यादि श्लोक से भगवान् ने जो ध्यान में आवश्यक देहस्थिति बतलाई है, उसके लक्षण कहते हैं।
220758 समान (बराबर) विस्तारवाले दोनों कन्धों से, जिनके ऊपर भस्म से त्रिपुण्ड रेखाएँ खिंची थीं,
220759
220760

220761 जिनका गाम्भीर्य अत्यन्त ही लुभावना था, उनकी ग्रीवा की शोभा देखते बनती थी । सनातन उदार ब्रह्म वस्तु में उनका मन एकदम विश्रान्ति ले रहा था, इससे उनका मुख प्रसन्न था, इस प्रसन्न वदन से शोभित उनके मस्तक की जो निश्चल स्थिति हुई थी, उससे वे सिद्ध बड़े ही रम्य लग रहे थे ॥५॥
220762 नाभि के निकट भाग में चित कर रखे हुए उनके दो हाथों की शोभा ठीक खिले हुए दो कमलों की शोभा के सदृश थी, मालूम पड़ता था कि वे करकमल क्या हैं मानो बाहर आये हुए हृदयकमल के प्रकाश ही हैं । उनकी दीप्ति से वे प्रकाशमान थे ॥६॥
220763 भद्र, उनके दोनों नेत्रों की पलकें बन्द थीं, उनके बाह्य इन्द्रियों के समस्त व्यापार क्षीण हो गये थे और वे अत्यन्त निर्मल हो गये थे, इसलिए ऐसे भास रहे थे जैसे रात में मुँदे हुए कमलों से युक्त निर्मल तालाब भासता है|७॥
220764 विक्षोभों से रहित तथा पूर्णरूप से शान्त अन्तःकरणरूप कोटर को उन्होंने धीर वृत्ति से ऐसे धारण किया था मानों समस्त उत्पातों से रहित आकाश को धारण किया हो यानी शान्त क्षोभरहित उनका अन्तःकरण आकाश के सदृश अत्यन्त विशाल था ॥८॥
220765 उस कुटिया में जब मैंने अपनी देह नहीं देखी और सामने उक्त मुनि को देखा, तब वहाँ मैंने अपने शुद्ध अन्तःकरण से यह विचार किया ॥९॥
220766 यह कोई बड़े सिद्ध महात्मा हैं। मैंने पहले जैसे एकान्त महाकाश की, विश्राम के लिए, इच्छा की थी, उसी तरह इन्होंने भी विश्राम के लिए इसकी इच्छा की और सत्यसंकल्प के प्रभाव से इस दिशा की ओर आ गये हैं ॥१०॥
220767 मैं समाधियोग्य एकान्त स्थान पाऊँ इस चिन्ता से इन्होंने यहाँ आगमन किया है और यहाँ आकर सत्यसंकल्पवश अपनी समाधि के योग्य यह कुटिया देखी है॥११॥
220768 उसके बाद दीर्घ काल तक मेरी उपेक्षा के कारण शवरूप यहाँ स्थित मेरी देहको देखा, देखने के बाद यह नहीं जाना कि मैं यहाँ फिर आऊँगा इससे मेरे शरीर को इन्होंने अन्यत्र फेंककर इस कुटिया में अपना आसन जमाया है ।।१२॥
220769 अब मेरा वह शरीर तो नष्ट हो गया, अतः मैंने यह निश्चय किया कि इस आतिवाहिक देह से ही मैं अपने सप्तर्षिलोक को जाऊँ, यों निश्चयकर ज्यों ही मैं जाने के लिए उद्यत हुआ, त्यों ही मेरे पूर्वसंकल्प के नष्ट हो जाने से वह कुटिया भी अदृश्य हो गई और वहाँ केवल शुद्ध आकाशमण्डल ही रह गया । वह सिद्ध भी समाधि अवस्था में ही निराधार होकर नीचे की ओर गिरने लग गये ॥१३,१४॥
220770 स्वप्न संकल्प की शान्ति हो जाने पर जैसे स्वप्न का नगर ध्वस्त हो जाता है, वैसे ही मेरे संकल्प की शान्ति हो जाने से जब वह कुटिया नष्ट हो गई, तब मेघ से जलसमूह के सदृश वहाँ से वह गिरने लगे । उस समय वह ऐसे प्रतीत हो रहे थे, मानों वायु से छिन्न किया गया मेघखण्ड आकाश से गिर रहा हो या प्रलय काल में चन्द्रबिम्ब आकाश से गिर रहा हो या पुण्य का क्षय हो जाने पर वैमानिक गिर रहा हो या मूल के कट जाने पर वृक्ष गिर रहा हो या आकाश से फेंका गया पत्थर गिर रहा हो । वे आगे कही जानेवाली कांचन भूमि के ऊपर गिरे ॥१५-१७॥
220771 भद्र, मेरा पहले का संकल्प यह रहा कि यह कुटिया तब तक रहे जब तक कि मेरी यहाँ स्थिति बनी रहे । यह मेरा सत्य संकल्प जब सप्तर्षिलोक में जाने के संकल्प से
220772

220773 क्षीण हो गया, तब तत्काल ही वह सिद्ध गिर पड़े ॥१८॥
220774 तदनन्तर गिर रहे उस सिद्ध के साथ मैं उस आतिवाहिक देह से सज्जनतावश कहिये या कौतुकवश कहिये आकाश-मण्डल से वसुधातल की ओर गया |१९॥
220775 प्रवह आदि पवन स्कन्धों का जो परिवर्तन है, इससे जनित आवर्त-वृत्तियों से यानी जैसे आवर्त में घूम रहा जल नीचे घुस जाता है, वैसे ही वह सिद्ध सात द्वीप और चार समुद्रों के पार की देवताओं की आश्रय कांचन भूमि पर गिरे ॥२०॥
220776 भद्र, जब वे आकाश से पृथ्वी पर गिरे, तब वे वैसे ही गिरे जैसे कि आकाश की उत्तम कुटिया में पद्मासन बाँधकर स्थित थे । पहले तो उनका पैरका हिस्सा पृथ्वी में जम गया और उनका मस्तक भी ऊँचा ही रहा, क्योंकि प्राणवायु से अपने को, ऊपर आकर्षण से, ऊर्ध्वगामी पहले से ही उन्होंने कर रक्खा था । तात्पर्य यह है कि जैसे कुएँ में उतर रहा घड़ा या तुम्बा रज्जु से या डंठल से ऊपर की ओर स्तंभित रहता है, वैसे ही वह सिद्ध प्राण और अपान से ऊपर की ओर स्तंभित रहने के कारण गिरने पर भी निम्नमस्तक नहीं हुए ॥२१॥
220777 वह सिद्ध इतने ऊँचे स्थान से गिरे, फिर भी उनका शरीर न तो टूटा और न उनकी समाधि ही भंग हुई, क्योंकि वह योगबल के प्रभाव से वज्रशरीर बन गये थे या तूलपिण्ड के सदृश अत्यन्त हलके बन गये थे ।२२॥
220778 तदनन्तर उनको समाधि से जगाने के लिए प्रयत्नवान् होकर मैंने उस समय मेघरूप धारण किया और मेघ बनकर खूब बरसा और तेज गर्जना की॥२३॥
220779 मेघरूप होकर मैंने अपनी बुद्धि के प्रभाव से ओलेरूपी वज्रकी वृष्टि द्वारा उस महात्मा को समाधि से ऐसे जगाया जैसे मेघ वर्षा से मयूर को जगाता है ॥२४॥
220780 समाधि से जागने के बाद उनके समस्त अंगों की शोभा प्रकाशित होने लग गई और उनके नेत्र भी विकसित हो उठे । उस समय वह ऐसे प्रतीत हुए मानों वर्षा काल में धारापातों से विकसित हुआ कमलवन हो ॥२५॥
220781 परमार्थ ब्रह्म में स्थिति की हेतुभूत समाधि के शान्त हो जाने पर जब मेरे सामने वह प्रबुद्ध (जाग्रत) हो गये, तब मैंने बहुत ही स्वच्छ भाव से उनसे यह पूछा ॥२६॥
220782 हे मुनिश्रेष्ठ, आप कहाँ हैं, यह आप क्या कर रहे हैं, आप हैं कौन और इतने दूरसे आपका नीचे पतन हुआ, फिर भी आप अपने चित्त में उसका अनुभव क्यों नहीं करते? ॥२७॥
220783 जब मैंने ऐसा प्रश्न किया, तब उन्होंने मेरी ओर दृष्टि की, फिर पूर्व गतिका स्मरण कर जैसे चातक मेघसे सुन्दर वचन कहता है वैसे ही मुझसे सुन्दर वचन कहे ॥२८। सिद्ध ने कहा : हे मुने, कुछ क्षण आप ठहरिये, तब तक मैं अपना वृत्तान्त याद कर लूँ। फिर मैं आपसे पूर्वजन्म का सारा किस्सा कह सुनाऊँगा।॥२९॥

220784 हे श्रीरामजी, ऐसा कह कर उन्होंने सोचकर समस्त जन्मान्तरों के वृत्तान्तों के साथ अपना पूर्व वृत्तान्त जैसे पुरुष पूर्वान्ह में आचरित वृत्तान्त का सायं काल में स्मरण करता है वैसे ही तुरन्त स्मरण किया ॥३०॥
220785 इसके बाद वह मुझसे यह वचन बोले । उनका वचन सुन्दर, चन्द्र-किरणों के सदृश शीतल था, आह्लादकारक था तथा
220786 अनिन्द्य, निर्दोष एवं सुखोत्पादक था॥३१॥
220787 सिद्ध ने कहा : हे ब्रह्मन्, हाँ, अभी मैंने आपको जाना, अतः आपको मैं अभिवादन करता हूँ | मैंने प्रथम दर्शन में आपको अभिवादन नहीं किया, इससे जो
220788
220789 मेरा अपराध हुआ, उसे क्षमा कीजिये, क्योंकि अपराध क्षमा करना सज्जनों का सहज स्वभाव ही है ॥३२॥
220790 हे मुने, जैसे कमलों में भौंरा भ्रमण करता है वैसे ही मैंने दीर्घकाल तक भोगरूपी सुगन्ध से पूर्ण मोहकारक देवताओं की उपवनभूमियों में उत्तरोत्तर परिभ्रमण किया ॥३३॥
220791 तदनन्तर चित्तरूपी जल के तरंगों के हिलोरों से दृश्यरूपी नदी में चक्रावर्तनों से रात-दिन बह रहे मैंने दीर्घकाल के बाद विवेक का आविर्भाव होने पर संसार से उद्विग्न होकर यों विचार किया ॥३४॥
220792 संसाररूपी सागर में दृश्यरूपी तरंगों से मैं अत्यन्त व्याकुल हो गया और दीर्घकाल के बाद ऐसे उद्वेग को प्राप्त हुआ जैसे कि वृष्टि के अभाव में चातक उद्वेग को प्राप्त होता है ॥३५॥
220793
220794 सिद्ध ने जो विचार किया, उसे कहते हैं। __ जिनका सार केवल ज्ञान (संवित्) ही है, उन भोगों में रम्य वस्तु है ही कौन ? यदि उनमें संविद्रूप से प्रकाशमान सुख ही रम्य वस्तु है, तो सुख से भिन्न सुखसाधन दुःखरूप होने से उनका सार दुःख ही ठहरा, इसलिए दुःखांश को छोड़कर सारभूत सुख संविदाकाश में ही केवल अवस्थित रहूँ, दूसरे समस्त असार से अब मतलब ही क्या ? ॥३६॥
220795 __अपरिच्छिन्न सुखको छोड़कर परिगणित परिच्छिन्न असुख में रमण करना उचित नहीं है, यह कहते हैं। __इस संसार में शब्द, रूप, रस, स्पर्श और गन्ध मात्र को छोड़कर दूसरी कोई वस्तु है ही नहीं, इसलिए ऐसे तुच्छ पदार्थों में क्यों रD ? ॥३७॥
220796 ये शब्द आदि जितने विषय हैं, वे यदि स्वतःसत्तावान् चिदात्मा में चिदात्मा से भिन्न माने जायें, तो वे शून्यात्मक यानी असत् ही होंगे यदि चिदात्मा से अभिन्न माने जायें, तो चिदात्मा के स्वरूप ही होंगे-यों दोनों तरह असद् आकारवाले उन शब्दादि में, उन्मत्त के सदृश, मैं क्यों रमण करूँ ? ॥३८॥
220797 शब्द आदि विषय विष के सदृश मरण, उन्माद आदि विषमता पैदा करनेवाले हैं, स्त्रियाँ कामरूप विमोह में ही फँसानेवाली हैं, राग सरस पुरुष को भी नीरस बना देने वाले हैं, इसलिए इनमें पड़नेवाला कौन पुरुष नष्ट नहीं हुआ ? हिरण, हाथी आदि एक-एक वस्तु में आसक्ति रखने के कारण वध एवं बन्धन को प्राप्त होते हैं, यह सबको विदित है॥३९॥
220798
220799 किसी तरह शरीर में भी आसक्ति उचित नहीं है, यह कहते हैं।
220800 जल्दी प्राप्त होनेवाला बुढ़ापा एक तरह की बड़ी बकी (बगुली) है, यह जब जीवन जीर्ण होने लगता है, तब सोचती है कि मैंने इस जीर्ण जीवनरूपी शैवाल में बड़ी मछली पकड़ ली। यों बुद्धि करके वह तत्काल ही शरीर को अपने उदरस्थ कर लेने की इच्छा करती है॥४०॥
220801 यह शरीर-समुद्र में बुलबुले के सदृश जल्दी ही नष्ट हो जानेवाला पदार्थ है, इसलिए कुछ काल तक स्फुरित होते ही सामने देखते-देखते, दीपशिखा के सदृश, विलीन हो जाता है ॥४१॥
220802
220803 इसी प्रकार जीने की भी आशा उचित नहीं है, यह बतलाने के लिए उसका नदीरूप से
220804
220805 वर्णन करते हैं।
220806 यह जीवन नाम की तो एक महानदी है । इसमें विविध प्रकार के विक्षेप तो ज्वारभाटे हैं, चक्र परिवर्तनों के सदृश उसमें नानाविध भ्रमण ही आवर्त हैं, मरण और जन्म उसके दोनों तरफ के किनारे हैं तथा सुख-दुःख तरंग हैं ॥४२॥
220807 उसमें यौवन का उल्लास ही कीचड़ भरा पड़ा है, जरारूपी धवल फेन है, काकतालीय के योग से उसमें कभी-कभी सुखरूप बुलबुले भी उठते रहते हैं ॥४३॥
220808 उसमें व्यवहार महाप्रवाह की रेखा है-इस व्यवहाररूप महाप्रवाह की रेखा से उसमें नानाविध मूर्खप्रलापरूपी जल के शब्द हुआ करते हैं यानी वह जलरवों से व्याकुल रहती है, राग द्वेषरूप मेघों से वह निरन्तर बढ़ती ही रहती है, भूतलपर उसका शरीर सदा ही चंचल रहता है॥४४॥
220809 इस जीवन नदी में सदा लोभ-मोह के आवर्त उठते रहते हैं, पतन और उत्पतन से उसका निरन्तर परिवर्तन होता रहता है, इस प्रकार की यह जीवन नदी शब्दमात्र से तो अत्यन्त शीतल है, परन्तु अर्थतः वास्तव में तीनों तापों का प्रदान करती हुई बहती जाती है, इसलिए इसकी भी आशा करना महान् खेद का ही विषय है ॥४५॥
220810 संसाररूपी नदी के जलस्थानीय जो इष्ट-पुत्र, मित्र आदि के समागम तथा धन हैं, वे पहले के तो चले जाते हैं और नवीन आते रहते हैं, यानी कोई भी स्थिर नहीं रहते ॥४६॥
220811
220812 इस स्थिति में जो जानेवाले हैं और जो आनेवाले हैं, उनके विषय में हर्ष-शोक करना उचित नहीं है, यह कहते हैं।
220813 जो पहले प्राप्त हुए हैं, वे तो निवृत्त हो जाते हैं और कभी प्राप्त हुए ही नहीं वे प्राप्त होते हैं, इसलिए ऐसे नष्ट स्थितिवाले पदार्थों की प्राप्ति से क्या और इनमें आस्था करना ही क्या ? यानी न तो उनसे कोई मतलब निकलेगा और न वे विश्वास करने योग्य ही हैं ॥४७॥
220814
220815 आयु में धनादि से विलक्षणता बतलाते हैं ।
220816 संसार में जितनी नदियाँ हैं, उनका जल तो पर्वत, मेघ आदि स्थान से आकर आता ओर जाता रहता है, परन्तु देहरूपी नदी का आयुरूपी जल तो चला ही जाता है, फिर पुनः लौटकर आता ही नहीं ॥४८॥
220817 इस संसाररूपी सागर में प्रतिदेह और प्रतिक्षण भाव यानी योग्य वस्तुओं का, कुम्हार के चाकपर चढ़ाये गये सकोरों के सदृश, सैकड़ों बार परिवर्तन होता ही रहता है ॥४९॥
220818 भयंकर शत्रुभूत चतुर विषयरूपी चोर चारों ओर घूमते रहते हैं और विवेकरूपी सर्वस्व का अपहरण करते हैं, इसलिए अब जागूं यहाँ सोया क्यों हूँ? ॥५०॥
220819 आयु के टुकड़े-टुकड़े क्षण क्षण में बार बार गिरते रहते हैं, परन्तु आश्चर्य की बात है कि कोई भी प्राणी काल के द्वारा विनष्ट किये गये आयु के दिनों को जान नहीं पाता ।।५१॥
220820 आज यह हुआ, कल यह होगा, यह तो मेरा है और वह इसका है, इस प्रकार रात दिन संकल्प-विकल्प करता हुआ प्राणी यह नहीं जान पाता कि मेरी कितनी आयु चली गई और अब मेरी मृत्यु आ गई ॥५२॥
220821 खूब खाया और पीया, अनन्त विभूतियों में
220822
220823
220824 विचरण किया, सुख-दुःख भी खूब भोगे, अब दूसरा करने को बचा ही क्या है ? ॥५३॥
220825 सुख दुःख के बार-बार के अनुभव से, बार बार अनेक तरह के परिवर्तनों से तथा पदार्थों की नश्वरता से अब हम भोगों से ऊब उठे हैं यानी उनमें अब किसी तरह की उत्कण्ठा नहीं ॥५४॥
220826 यद्यपि अनेक तरह के अनेक भोग भोगे, बार-बार पदार्थों की अस्थायिता भी देख ली, परन्तु कहींपर भी यहाँ उत्तम शान्ति प्राप्त नहीं की जा सकी ॥५५॥
220827 यद्यपि मैंने उत्तुंग शिखरोंवाले मेरुपर्वत की उपवन भूमियों में खूब विहार किया तथा लोकपालों की महान् नगरियों में भी खूब विहार किया, तथापि क्या आज तक मैंने स्वाभाविक (अकृत्रित) सुख पाया ? अर्थात् नहीं ही पाया ॥५६॥
220828
220829 अब सब भोगों की असारता विवेकपूर्वक बतलाते हैं। __सभी जगह के वृक्ष काष्ठों से ही व्याप्त हैं, प्राणिसमूह मांस से व्याप्त है, पृथ्वी मिट्टी से भरी पड़ी है, और दुःख एवं नश्वरता सारे संसार को घेर कर खड़ी है, फिर आप कहिये कि उनमें विश्वास कैसे हो ? ॥५७॥

220830 न तो धन, न मित्र, न सुख और बान्धव ही उस पुरुष की रक्षा कर सकते हैं, जो कि काल के गाल में फँस चुका है ॥५८॥
220831 बालू के ढेर के सदृश यह पुरुष अत्यन्त अस्थिर है, पर्वतों के मध्य में बरसे हुए मेघ के पेट में विद्यमान जल जैसे क्षण क्षण में नष्ट होता रहता है, भीतर से बचाव का उपाय नहीं करता और आखिर में नष्ट हो जाता है ठीक वैसे ही वह पुरुष विषयों के अन्दर आसक्त होकर क्षण क्षण में विनाश की ओर जाता रहता है और अन्त में मरण ही प्राप्त करता है॥५९॥
220832 न तो स्त्रियाँ ही अच्छी हैं और न अनेक तरह की भौतिक विभूतियाँ (ऐश्वर्य) ही रमणीय है यानी बहुत जल्द ही नष्ट हो जानेवाली है॥६०॥
220833 हे मुने, अब आप कहिये कि मनुष्य कहाँ, किसका, किस प्रकार और कैसे विश्वास रख सकता है, यानी इन सब प्रत्यक्ष दृष्टान्तों से मनुष्य के लिये कोई स्थान आदि ऐसा है ही नहीं कि विश्वास रखकर विश्रान्ति ले, क्योंकि क्रूर मृत्यु आज या कल अवश्य ही माथे पर आपदाएँ प्राप्त करायेगा ही ॥६१॥
220834 शरीर तो पत्ते के सदृश गिर जानेवाला है, जीवन की स्थिति भी जीर्णशाली है, बुद्धि अधीरता से निरन्तर ग्रस्त है और विषय नीरसता लिये हुए हैं ॥६२॥
220835 नीरस विषयों ने और उनके मनोरथों ने इस बड़ी आयु को ले लिया, परन्तु चमत्कारजनक यानी उत्तम पुरुषार्थरूप चमत्कार की जननी सम्पत्ति मेरे लिये कुछ भी पैदा नहीं की ॥६३॥
220836 आज ही मेरा मोह मन्द पड़ा गया है, देह यहाँ किसी काम के लिए उपयोगी नहीं है, विषयों में आसक्ति न करना सबसे श्रेष्ठ स्थिति है और जीवन में आस्था बाँधकर बैठे रहना सबसे अधम स्थिति है॥६४॥
220837 विवेकी पुरुषों को सम्पत्ति आदि की प्राप्ति में भी निरन्तर यही मानना चाहिए कि यह बड़ी भारी आपत्ति ही आई, क्योंकि वही विषयसम्पत्ति पुरुष में बड़ा भारी मोह पैदा करती है, इसलिए इस तुच्छ संसार में तो कभी आस्था बाँधनी ही नहीं चाहिए ॥६५॥
220838
220839 विवेकी को तो कर्मशास्त्र भी व्यामोहकारक ही दीखते हैं, यह कहते हैं।
220840
220841 निरन्तर के लिए विधि-प्रतिषेध के प्रतिपादक कर्मशास्त्र हों, चाहे कभी कभी के लिए विधि निषेध के प्रतिपादक कर्मशास्त्र हों, इनसे तो पुरुष लोक में उस प्रकार यथेष्ट लुढ़कता फिरता है,
220842 जैसे निम्न और उन्नत स्थानों से जल ॥६६॥
220843
220844 क्योंकि ऐहिक और आमुष्मिक (पारलौकिक) विषय कामियों को ही विवेक से भ्रष्ट कर अनर्थ की ओर पहुंचाते हैं, यह कहते हैं।
220845 विषयरूप विषपूर्ण वायुमण्डल अन्तःकरणरूपी फूल के कोश से विवेक सुगन्धरूपी सर्वस्वका अपहरण कर कर्मशास्त्र में प्रवृत्त पुरुष को मूर्छा प्रदान करता है ॥६७॥
220846 वास्तव में विषयों का स्वरूप तो असत् ही है, परन्तु भ्रमसे सद्बुद्धि के कारण उसे सद्रूपता प्राप्त हुई है, अतः असल में यह वैसा है नहीं, जैसे माया के आवरणवश सद्रूप ब्रह्म असत्-सा बन गया वैसे ही माया के विक्षेपवश असत् सत् ही बन गया । माया में यह बड़ी पटुता है कि वह अघटित वस्तु को घटित कर देती है ॥६८॥
220847
220848 बाह्य दृष्टियों को विषयोन्मुखी दृष्टि स्वाभाविक है, यह कहते हैं।
220849 जैसे दोनों तटभूमियों पर प्रवाह को झूले के सदृश आन्दोलित करती हुई सागरांगनाएँ (नदियाँ) सागरों की ओर दौड़ती जाती हैं, वैसे ही मोहग्रस्त जनता विषयों की ओर दौड़ती जाती है ॥६९॥
220850 छुटे हुए चित्तरूपी बाण विषयरूप लक्ष्य की ओर ही स्वभावतः जाते हैं, फिर वे विवेक आदि गुणों का ऐसे ही स्पर्श नहीं करते, जैसे कि कृतघ्न पुरुष सहृदयता का ॥७०॥
220851 आयु तो एक उत्पातवायु ही है, जो मित्र हैं, वे तो स्नेहासक्ति द्वारा ध्वंसक महाशत्रु ही हैं, जो बन्धुवर्ग हैं, वह तो बन्धनरूप ही हैं और जो धन है, उसे तो मृत्यु का ही एक तरह से साधन समझना चाहिए ॥७१॥
220852 आसक्ति पैदा करने के कारण सुख अतिदुःखरूप ही हैं, सम्पत्तियाँ परम आपत्तियाँ ही हैं, भोग संसार में महारोग हैं और भोगों से प्रेम महान् अरति यानी व्यग्रतारूप ही है ॥७२॥
220853
220854 पूर्वोक्त का विवरण करते हुए कहते हैं।
220855 सभी सम्पत्तियाँ आपत्तियाँ ही हैं, सुख केवल दुःख के लिए ही हैं, जीवन मरण के ही लिए है, अहो, यह माया का बढ़ाव महान् खेदकारक है ॥७३॥
220856 कालचक्र के प्रभाव से परिवर्तनशील इष्टअनिष्ट प्रसंगों को, विषयों के किंचित् सुख को तथा प्रियजनों के वियोगों को देखता हुआ मनुष्य जीर्ण भाव को प्राप्त हो जाता है |७४॥
220857 विषयसेवनरूप भोग तो सों के फण ही समझ लेने चाहिए, क्योंकि उनका तनिक ही स्पर्श किया, तो तत्काल ही डंस लेते हैं और प्रतिक्षण देखते ही नष्ट हो जाते हैं ॥७५॥
220858 यह आयु तो आयासशून्य आत्मा की प्राप्ति कराने में सामर्थ्यरहित, भयंकर तथा परिणाम में नष्ट होनेवाली अनेक कष्टदायक चेष्टाओं से व्यर्थ ही चली जाती है ॥७६॥
220859 भोगों की अभिलाषा से बद्धतृष्ण जीवों का पद-पदपर ऐसे ही अपमान होता है जैसे कि खानपानरहित, उपवास आदि से कृश हुए बन्धनस्तम्भ में बद्ध जंगली हाथियों का होता है ।।७७॥
220860 सम्पत्तियाँ तथा
220861
220862 ललनाएँ तरंगों के उत्संग के सदृश अतिक्षणभंगुर हैं, अतः ऐसा कौन ज्ञानी पुरुष होगा, जो साँप के फणरूप छाते की छायाभूत उन सम्पत्ति आदि में रमण करेगा, इससे सम्पत्ति आदि क्षणभंगुर ही नहीं हैं, किन्तु तत्काल मृत्यु-प्रद भी हैं, यह जानना चाहिए ॥७८॥
220863 मान लिया जाय कि विषयभोग मनोरम हैं और ऐश्वर्य भी मनोरम ही है, परन्तु जीवन तो उन्मत्त अंगनाओं के अपांगभंग के सदृश अति चंचल ही है ॥७९॥
220864 विषय तो आपातरमणीय हैं यानी इन्द्रियसंगकाल में ही रम्य भासते हैं, ये परिणाम में अत्यन्त नीरस हैं, इसलिए ऐसे विषयों में जो पुरुष रमण करते हैं, वे नरकों में ही गिरते हैं, क्योंकि विषयों के व्यसनियों को पद-पदपर अधर्म ही होता है ॥८०॥
220865
220866 उसके उपायभूत धन में दोष बतलाते हैं ।
220867 धन द्वन्द्वों से आक्रान्त हैं यानी उनका उपार्जन करने के समय शीतोष्ण, क्षुधा-पिपासा आदि द्वन्द्वों का सामना करना ही पड़ता है । अतः वे कष्टसाध्य हैं, और वे स्थिर भी नहीं हैं, क्योंकि राजा, चोर आदि से उनका विनाश पद-पद में संभावित है।।८१॥
220868 लक्ष्मी ऊपर ऊपर से ही मधुर है, अन्त में दुःख देनेवाली है, केवल लोक को मोह में डालनेवाली है तथा उसका विलास क्षण के लिए ही होता है |८२॥
220869 दुष्टों के साथ किये गये मैत्री आदि सम्बन्ध जैसे आपातरमणीय, थोड़े से संघर्ष में विनाशी, दुःखरूप तथा आपत्ति देनेवाले होते हैं, वैसे ही धन के साथ किये गये सम्बन्ध भी आपातरमणीय, थोड़े में नष्ट होनेवाले, दुःखरूप तथा आपत्ति देनेवाले होते हैं ।।८३॥
220870 यौवन की शोभाएँ शरत्काल के मेघ की छाया के सदृश झटपट चली जानेवाली (नश्वर) हैं और विषय अविचार से रमणीय तथा परिणाम में सन्तापदायी हैं ॥८४॥
220871 चाहे बड़े-से-बड़े ही क्यों न हों, उनके जीव के ऊपर मृत्युरूप अन्त अवश्य उपस्थित हो ही जायेगा । देहियों की आयुष्य तो शाखा के अग्रभाग में लटक रहे जलकी ओस की बूंदों के सदृश स्खलित हो जाती हैं ॥८५॥
220872 वृद्धावस्था प्राप्त कर रहे पुरुष के केश तथा दाँत जीर्णशीर्ण हो जाते हैं, जीर्ण अवस्थावाले के लिए सब कुछ जीर्ण-शीर्ण हो जाता है, परन्तु अकेली तृष्णा ही जीर्ण नहीं होती ॥८६॥
220873
220874 अब भोगों को भोग लिया जाय, जन्मान्तर में विवेक, वैराग्य आदि प्राप्त हो जायेंगे, यह सोचा जाय, तो वह व्यर्थ ही है, क्योंकि जन्मान्तर में विवेकादि प्राप्त होंगे, यह आशा ही नहीं करनी चाहिए, यह कहते हैं।
220875 भावी देहों की परम्परारूप शरीररूपी अरण्य में, जो भोगों के विस्तार से अतिगहन हैं, एकमात्र तृष्णारूपी विषमंजरी ही अत्यन्त लहलहाती नजर में आती है ॥८७॥
220876
220877 बाल्य आदि अवस्थाओं में भी विवेकादि की आशा नहीं है, यह कहते हैं। __ बाल्य अवस्था युवावस्था के सदृश चली जाती है और युवावस्था बाल्य अवस्था के सदृश चली जाती है, यों इन दोनों में परस्पर उपमानता, उपमेयता तथा विनश्वरता विद्यमान हैं ॥८८॥
220878

अंजलि से जैसे जल क्षणभर में चला जाता है, वैसे ही यह जीवन क्षणभर में गल जाता है । नदी के प्रवाह के सदृश बह गयी आयु, फिर लौटकर वापस नहीं आती ॥८९॥
किसी भी अज्ञात कारण से, अर्जुन वायु के सदृश, यह दुःखदायी देह आई तो है, परन्तु देखते-देखते ऐसे झट से नष्ट हो जाती है, जैसे तरंग, मेघ और दीपक ॥९०॥
हम लोगों को विषयों में नीरसता इसलिए हुई कि रम्य वस्तुओं में अरम्यता ही देखी, स्थिर वस्तुओं में अस्थिरता ही देखी और सत्यरूप समझे गये पदार्थों में असत्यरूपता देखी ॥९१॥
मन के वासनानिर्मुक्त हो जाने पर जो आत्मा में विश्रान्ति प्राप्त होती है, उस विश्रान्ति से जो सुख मिलता है, वह न तो पाताल में, न भूतल में, न स्वर्ग में और न किन्हीं भोगों में ही प्राप्त होता है ॥९२॥

इस समय में दृढ़ वैराग्य से युक्त मुझ पर सम्पूर्ण विषयों को लेकर भी समस्त इन्द्रियों के व्यापार विजय नहीं पा सकते, यह कहते हैं।
जितने प्रिय बुद्धि से गृहीत मनोरम विषय हैं वे सब तथा पाँचों इन्द्रियों की वृत्तियाँ क्या मुझको जीत सकती हैं ? अर्थात् वे मुझको ऐसे जीत नहीं सकती जैसे कि चित्रलिखित लता भ्रमर को नहीं जीत सकती ॥९३॥
आज दीर्घकाल व्यतीत हो जाने के पश्चात् निरहंकार हुए मैंने अपनी विवेकबुद्धि से यह स्वर्ग-अपवर्ग के प्रति विरक्ति प्राप्त की है ॥९४॥
हे मुने, इसी कारण आपकी तरह मैं भी दीर्घकाल तक विश्रान्ति करने के निमित्त इस आकाशस्थान में, जो कि आपकी कल्पना की कुटिया का भाजन रहा, आया और मैंने उस कुटिया को देखा ॥९५॥
महाराज, आपकी यह कुटी है और भविष्य में यहाँ पर आप पधारेंगे, यह उस समय मैंने नहीं विचारा | आज ही मुझे यह ज्ञात हुआ है ॥९६॥

आपने उस समय क्या समझा था, इस पर कहते हैं।
हे मुने, उस समय तो मैंने अनुमान से यह समझा था कि कोई सिद्ध यहाँ रहता होगा और वह अपने आप अपना शरीर छोड़कर यहाँ मुक्ति को प्राप्त हो गया है ॥९७॥
हे भगवन्, 'तुम कहाँ स्थित हो' इत्यादि जितने आपने मुझसे प्रश्न किये थे और मेरी जो खरी हकीकत रही, वह सब मैंने कही । अब इसके बाद मुझ अपराधी के ऊपर दण्ड या अनुग्रह इन दोनों में से जो कुछ भी आपकी समझ में आता हो, वह कीजिए ॥९८॥
हे मुने, आपके जैसे सिद्ध भी जबतक समाधिनिष्ठ होकर उत्तम बुद्धि से अपने भीतर समस्त वस्तुओं का विचार-पूर्वक निर्णय नहीं करते, तब तक वे त्रिकाल के सब वृत्तान्तों का ज्ञान नहीं कर पाते । इसी तरह का ब्रह्मा आदि के मन का भी स्वभाव है, फिर मेरे जैसे पुरुषों की तो बात ही क्या ? इसलिए आपके वृत्तान्त का अपरिज्ञान एवं शरीर को हटाया आदि जो मैने आपके प्रति अपराध किया है, उसे क्षमा कीजिए, यह तात्पर्य निकला ॥९९॥

तिरानबेवाँ सर्ग समाप्त

चौरानबेवाँ सर्ग दोनों का-श्रीवसिष्ठजी तथा उस सिद्ध का-सिद्धलोक में गमन तथा
पिशाचों एवं देवताओं की केवल मन के अनुसार स्थिति, यह वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, उसके बाद आकाश के समान विस्तीर्ण सात समुद्र और सातों द्वीपों के बाहर स्थित कांचनमय विशाल भूमि में मैत्री के कारण ही मैंने उस सिद्ध से यह कहा-मित्र, अकेले आपने ही विचार नहीं किया हो ऐसी बात नहीं है, किंतु मैंने भी विचार नहीं किया । साधारण लोगों की बात जाने दीजिये, जो बड़े-बड़े योगी हैं, उनको भी ध्यानपूर्वक सब विषयों में मनोयोग के बिना भूत, भविष्यत् पदार्थों का परिज्ञान कदापि नहीं हो सकता ॥१,२॥

यदि प्रणिधान (ध्यान) द्वारा सब विषयों में मनोयोग हो सकता तो आपका पतन कदापि न होता और संकल्पकुटी स्थिर बनायी गई होती, यह कहते हैं।
मित्र, मैंने आपका वृत्तान्त विचारकर वह कुटी आकाश में चिरस्थायिनी क्यों न बना दी । यदि मैं ऐसा कर देता तो अवश्य ही आपकी स्थिति स्थिर हो गई होती, आपका पतन न हो पाता। मित्र, हम दोनों से ही परस्पर अपराध हुआ, अतः परस्पर दोनों को क्षमा कर देनी चाहिए ॥३॥
अब उठिये, हम दोनों सिद्ध लोकों में पूर्ववत् निवास करें-आप नन्दनवन में चलकर विहार कीजिये और मैं सप्तर्षिलोक में जाकर रहूँ । बिना हलचल के अपने स्थान में रहना अपनी विक्षेपशून्य स्थिति के लिए उत्तम साधन है ॥४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, ऐसा निर्णय कर तारों के सदृश वे दोनों सिद्ध गुलेल से उड़े हुए दो पत्थरों के समान एक साथ बड़ी तेजी से उड़े ॥५॥
परस्पर प्रणामपूर्वक एक दूसरे को विदा कर वह सिद्ध अपने अभीष्ट देश को चला गया और मैं भी अपने अभिमत देश में आ गया अर्थात् वह सिद्ध नन्दन वन को गये और मैं सप्तर्षि लोकों में आया ॥६॥
हे राघव, इस प्रकार पाषाणोपाख्यान एवं सिद्ध का सारा वृत्तान्त मैंने आपसे कह सुनाया । देखिये, संसृतियों की कैसी
आश्चर्यमयी विचित्रता है |७॥

कुटी में स्थित जो आपका स्थूल शरीर था, उसे उस सिद्ध ने फेंक दिया, यह मेरा अनुमान है ऐसा आपने ही मुझसे कहा है । फेंका गया जो पार्थिव शरीर है वह तो समय पाकर पृथ्वी में धूल रूप हो जाता है, यह अर्थतः ही ज्ञात हुआ । ऐसी स्थिति में एकमात्र मानसिक शरीर से सिद्धों के लोकों में जाकर वहाँ के निवासी जनों के साथ आपने कैसे व्यवहार किया ? न तो मनोमात्र आत्मा दूसरों के साथ व्यवहार कर सकता है और न दूसरे ही उसके साथ व्यवहार कर सकते हैं, इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, जब आपका यह भौतिक शरीर पृथ्वी में धूल बन गया, यानी धूलमय हो गया तब आपने किस शरीर से सिद्धलोकों में संचार किया ? ॥८॥
श्रीवसिष्ठजी ने

कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, हाँ, मुझे स्मरण हो आया, सुनिये उसके बाद की मेरी आत्म कहानी । सुवर्णमयी भूमि से चलकर जगत्पी घर में सिद्धों की सेनाओं तथा लोकपालों की पुरियों में भ्रमण करता हुआ मैं इन्द्र भगवान् के नगर में पहुँचा | चूँकि मैं इस स्थूल शरीर से रहित मनोमात्र शरीरधारी था, अतः वहाँ मुझको कोई देख न सका ।।९,१०॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इसमें सन्देह नहीं कि उस समय मैं गगनाकार हो गया था । न तो मेरा कोई आधार था और न कोई आधेय था । मैं तो चिदाकाशप्रचुर जो मन है, तद्रूप ही हो गया था |११॥
उस समय न तो मैं आपके सदृश स्थूल पदार्थों के अवबोध करनेवालों की तरह ग्रहीता (ग्रहणकर्ता) था और न ग्राह्य ही था । हे श्रीरामचन्द्रजी, उस समय मैं प्रेषण, प्रतीक्षण आदि के द्वारा दूसरों के देशों और कालों का परिवर्तन करनेवाला भी नहीं था।।१२॥
मन का जो मनन है एकमात्र वही मेरा स्वरूप था, मैं पृथ्वी आदि से बिलकुल रहित था, मेरा आकार संकल्प के पुरुष के तुल्य था और मैं स्पर्श न होने के कारण स्तम्भ, कुम्भ आदि विविध पदार्थों का रोधक नहीं था ।।१३॥
अपने अनुभव की ओर उन्मुख हुआ मैं यानी स्वानुभवरूप मैं स्वयं भी पदार्थसमूहों से अवरुद्ध नहीं होता था। हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह मैं स्वप्नमनोराज्य के समान मनोमय भूतों के साथ ही व्यवहार करता था ॥१४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस तरह के अर्थ की संभावना में स्वप्न के अनुभवपूर्ण दृष्टान्त हैं । जो अनुभव का अपलाप करते हैं, अनुभव को प्रमाण नहीं मानते हैं उन नैयायिकों के साथ बातें करना ठीक नहीं है, व्यर्थ है (ऽ) ॥१५॥
जिस प्रकार घर में सोये हुए स्वप्न में विचरण करनेवाले स्वप्न में व्यवहार कर रहे पुरुष को उस घर के दूसरे प्राणी नहीं देख पाते, उसी प्रकार उस समय आकाश में विहार करनेवाले देवताओं ने सामने स्थित रहने पर भी मुझे नहीं देखा ॥१६|पार्थिव आकार के तुल्य भासुर यानी देदीप्यमान अन्य प्राणियों को मैं तो देखता था, लेकिन स्थूलशरीरधारी मुझे वहाँ कोई भी नहीं देखता था ॥१७॥

मुझे वहाँ कोई नहीं देखता था, यह आपका कहना आपके ही पूर्व के कथन से विरुद्ध है। क्योंकि अभी आपने पहले कहा है कि मैं वहाँ सिद्ध से देखा गया । मैं अन्य प्राणियों को देखता था, आपका यह कहना भी असंगत है, कारण कि मन की बाहर स्वतन्त्रता न होने से स्वप्न में अपने

220923 (a) ज्ञानमात्र में अवच्छेदकता सम्बन्ध से देह की कारणता के सदृश त्वक् एवं मनके संयोगकी भी कारणता है, इसीलिए सुषुप्ति में त्वंमनोयोग का अभाव रहने से ज्ञान का अभाव है। ऐसा जो नैयायिक प्रलाप करता है, वह मूर्ख है, उसके साथ आपको संभाषण करना ही नहीं चाहिए, क्योंकि भाषण करने से कोई प्रयोजन सिद्ध नहीं होगा, 'सुखमहमस्वाप्सम् इत्यादि जाग्रत्काल में स्मृति होने से सुषुप्ति में भी सुखस्वप्रादिका ज्ञान तो होता ही है । स्वप्नेन शारीर मभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं हिरण्मयः पूरुष एकहंसः।' इत्यादि श्रुति के साथ विरोध भी होता है तथा निमि के शाप से जब मैंने शरीर का परित्याग कर दिया, तो भी मुझे दुःख का अनुभव तो होता था, उसी के निवारण के लिये ब्रह्मा की आज्ञा से मिले हुए वरुण से उत्पन्न शरीर का मैंने ग्रहण किया था ।

220924

220925 मनोमय पदार्थों का ही अवलोकन होता है, इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं। ___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : महर्षे, आकाशमय शरीरधारी आप यदि विदेह होने के कारण यानी पार्थिव शरीर शून्य होने के कारण किसी के द्वारा नहीं दिखते रहे, तो फिर उस सुवर्णमयी पृथिवी में उस सिद्ध के द्वारा आप कैसे देखे गये ? ॥१८॥

220926

220927 सत्य संकल्पानुसारी दर्शन की व्यवस्था से श्रीवसिष्ठजी दोनों का परिहार करते हैं।

220928 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, हमारे सदृश ज्ञानयोगसिद्ध पुरुष जैसे संकल्प से कल्पित पदार्थों का अवलोकन करता है, वैसे ही असंकल्पित पदार्थों को प्राप्त नहीं करता, क्योंकि वह सत्यसंकल्प शरीरवाला है ॥१९॥

220929

220930 ज्ञानसिद्ध महानुभावों का सदा ही सूक्ष्म शरीर रहता है, उनका तो स्थूल शरीर होता ही नहीं, यह आपने अनेक बार मुझसे कहा है, ऐसी दशा में उनका स्थूलदेहबुद्धि से दूसरे को देखना, उससे बातचीत करना आदि सत्य संकल्प कैसे हो सकता है ? ऐसी आशंका करने पर श्रीरामजी कहते हैं।

220931 निर्मलात्मा सूक्ष्म शरीरधारी सिद्ध पुरुष भी लौकिक व्यवहारों में मग्न होकर क्षण भर में ही अपना सूक्ष्म शरीर भूल जाता है, तात्पर्य यह है कि जैसे समाधि और विवेक काल में सत्यसंकल्पन होता है वैसे ही व्युत्थान-व्यवहार-काल में सूक्ष्म शरीरभाव का विस्मरण भी होता है, इसलिए उनका परदर्शन, संवाद, आदिका संकल्प सम्भव है ॥२०॥

220932

220933 यह जो सिद्ध था, वह भी सत्यसंकल्प तथा सिद्ध था, अतः मुझे देख सकता था, इस आशय से उसमें विशेषता दिखलाते हैं।

220934 हे श्रीरामचन्द्रजी उस समय मैंने यह सिद्ध मुझे देखे, ऐसा संकल्प किया था, इससे उस सिद्ध ने मुझे देखा, जो स्वसंकल्पित अर्थका भाजन था ॥२१॥

220935

220936 साधारण लोगों की अपेक्षा सिद्ध पुरुष में विशेषता बतलाते हैं। चिरकाल की वासना से जिस पुरुष का भेद बहुत दृढ़ हो चुका है, वह साधारण पुरुष चिरकाल की वासना से भेदबुद्धि के दृढ़ होने के कारण संकल्पित अर्थ का भाजन नहीं होता, किन्तु भेदवासना मिट जाने के कारण यह सिद्ध सत्य संकल्प का भाजन था ॥२२॥

220937

220938 जहाँ दो सिद्ध परस्परविरुद्ध संकल्प करें-जैसे एक तो यह संकल्प करे कि 'मैं' इसे देखू और दूसरा यह संकल्प करे कि 'मुझे यह न देखे' ऐसी स्थिति में वहाँ कैसी व्यवस्था होगी? इस आशंका पर कहते हैं।

220939 परस्पर सिद्ध एवं विरुद्ध अभिष्टवाले दो सिद्धों में जो अधिक निर्मलात्मा यत्नवान् रहता है वह बाजी मार ले जाता है । जैसे एक राज्यसिद्धि के लिए प्रयत्न कर रहे दो राजकुमारों में जिसमें शौर्य आदि अधिक मात्रा में रहते हैं, उसी की विजय होती है वैसे ही यहाँ भी समझना चाहिये ॥२३॥

220940

220941 ऐसा ही सही, परन्तु आपके इस कथन से प्रकृत में क्या आया, इसपर कहते हैं।

220942

220943 हे श्रीरामचन्द्रजी, सिद्धों की सेनाओं तथा लोकपालों की पुरियों में विचरण करते हुए मेरी वह सूक्ष्मरूपता व्यवहारों की अधिकता से जब विस्मृत हो गई-जब मैं अपना सूक्ष्म स्वरूप भूल गया तब महाकाश में अन्य लोगों के साथ व्यवहार करने में प्रवृत्त हो गया, परन्तु मेरा ऐसा चंचल रूप था कि वहाँ मुझे कोई नहीं देख पाता था ॥२४,२५॥

220944 हे अनघ, मैं वहाँ सुरलोकों में अत्यन्त जोर से शब्द कर रहा था, फिर भी वहाँ जैसे स्वप्न के पुरुष का शब्द कोई नहीं सुनता वैसे ही मेरा वह शब्द कोई नहीं सुन पाता था ॥२६|वहाँ पर जब कोई गिरता तथा नीचे से ऊपर की ओर चढ़ता तो वैसे मौकों में मैं झट अपने हाथ आदि का उसे अवलम्बन देने के लिए उद्यत हो जाता था । लेकिन हे रामजी, उसके सहारे के लिए उद्यत होने पर भी मननशील मनरूपशरीरधारी मेरा हाथ आदि कुछ भी उसके अवलम्बन के लिए समर्थ नहीं होता था ॥२७॥

220945 हे रघुनन्दन, इस तरह मैं आकाशका पिशाच हो गया और देवताओं के घरों में इस एक अनिर्वचनीय पिशाचता का मैंने अनुभव किया ॥२८॥

220946 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, कृपाकर यह बतलाइये कि इस लोक में पिशाच किस आकार के होते हैं, वे कहाँ रहते हैं, किस जाति के होते हैं, उनका आचार कैसा होता है तथा वे किस तरह के अभिप्रायवाले होते हैं ? ॥२९॥

220947 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस लोक में पिशाच जिस तरह के हैं, उनका मैं आपसे वर्णन करता हूँ, आप सुनिये । जो मनुष्य प्रसंगप्राप्त वचन नहीं बोलता वह सभ्य नहीं है ॥३०॥

220948 हे श्रीरामचन्द्रजी, कोई पिशाच आकाश के सदृश सूक्ष्म शरीरवाले-मनोमय देहवाले स्वप्न के समान कल्पित हाथ, पैर आदि से युक्त होते हैं और आप ही के समान आकार को देखते हैं ॥३१॥

220949

220950 पिशाच मनोमात्रमय शरीरवाले हैं तो वे दूसरों के ऊपर आक्रमण कैसे करते हैं, क्योंकि मन में बाहर आक्रमण करने की सामर्थ्य नहीं है, इस शंकापर कहते हैं। __अन्य मनुष्य के चित्त में प्रविष्ट होकर भ्रमरूप भयदायिनी अपनी छाया से आक्रमण करके वे सब पिशाच नानाविध दुःख आदि प्रदान करनेवाली चेष्टाओं से मनुष्य के आशय को उद्बोधित करते हैं ॥३२॥

220951 उसका यदि मरण के अनुकूल कर्माशय होता है तो मर्मस्थानों में पहुँचकर इनमें कोई पिशाच शीघ्र प्राणियों को मारते हैं और स्वयं अपने ऋण के अनुबन्ध के अनुसार उसके देहधातुओं का भक्षण करते, रुधिर आदि पीते तथा बल एवं सत्त्व को नष्ट करते हैं और चित्त में आक्रमण करके जीवों को नष्ट कर डालते हैं ॥३३॥

220952 ___ इनमें कोई आकाश के सदृश, कोई नीहार (कुहरा) के तुल्य और कोई स्वप्न काल के मनुष्यों के आकार के समान आकारवाले साकार होते हुए भी शून्यात्मक होते हैं ॥३४॥

220953 कोई मेघखण्ड के समान, कोई वायुमय देहवाले और कोई प्राणी की भ्रान्ति के अनुसार देहधारी होते हैं । हे श्रीरामचन्द्रजी, ये सबके सब बुद्धि-मनोमय ही होते हैं ॥३५॥

220954 इन पिशाचों को पकड़ना सम्भव नहीं है और ये भी यदि किसी को पकड़ना चाहें, तो पकड़ नहीं सकते हैं । आकाश के समान शून्य

220955

220956 शरीरवाले वे अपनी आकृतिका स्वयं अनुभव करते हैं और परस्पर देखते हैं ॥३६॥

220957 तथा वे सब शीत और तापसे उत्पन्न हुए सुख और दुःख का भी अनुभव करते हैं। किन्तु वे बाहर के जल आदि पी नहीं सकते, अन्न आदि खा नहीं सकते किसी पदार्थ का अवलम्बन नहीं कर सकते-स्वयं खड़े नहीं हो सकते तथा लेने देने आदि का यथेष्ट व्यवहार भी वे नहीं कर सकते ॥३७॥

220958 वे सब इच्छा, द्वेष, भय, क्रोध, लोभ और मोह से युक्त रहते हैं और मन्त्र,औषध, तप, दान, धैर्य एवं धर्म से वशीभूत होते हैं ॥३८॥

220959

220960 तब किस उपाय से उन्हें मनुष्य देख पाते हैं, यह कहते हैं। __ सत्त्व का अवष्टम्भरूप योगधारणाका जो एक भेद है, उससे भूतों के अवलोकन के अनुकूल बीजाक्षर से घटित रजत आदि पत्र के ऊपर लिखित कण्ठ आदि में धारण किये गये यन्त्र तथा आराधित मन्त्र से वे दिखाई देते हैं तथा भूतविद्या जानने वाले किसी एक पुरुष के द्वारा कभी वशीभूत होकर सेवा आदि में नियुक्त भी किये जाते हैं, किसी देश में यह प्रसिद्ध है ॥३९॥

220961
220962 देवयोनियों के ग्यारह भेदों के भीतर यह भूतयोनि है, इसलिये अणिमा आदि ऐश्वर्यों के तारतम्य से सुखभोग भी उनमें है । यह सूचित करते हुए उनकी जाति तथा आकृति का भेद का विस्तारपूर्वक वर्णन करते हैं। ___ चूँकि यह भूतयोनि भी देवयोनि ही है, इसलिए इन पिशाचों में कोई देवरूप ऐश्वर्य सम्पन्न होते हैं, कोई मनुष्यों के समान लक्ष्मी से सम्पन्न होते हैं और कोई साँपों के सदृश होते हैं॥४०॥
220963 इनमें कुछ ऐसे होते हैं जिनकी उपमा कुत्तों तथा सियारों से दी जा सकती है । कोई ऐसे होते हैं, जो गाँवों में तथा जंगलों में निवास करते हैं तथा कोई ऐसे भी होते हैं जिनका नहरों, कुओं, मार्गों एवं नरकसदृश अपवित्र देशों में ही सदा वास रहता है ॥४१॥
220964 हे श्रीरामचन्द्रजी, इनके यही सब रहने के स्थान हैं, इसी तरह के आकार के तथा ऐसे ही आचार के वे पिशाच होते हैं, यह सब मैंने आपसे कह दिया अर्थात् आपने जो प्रश्न किया था कि वे किस आकार के होते हैं उनका आचार क्या है तथा वे कहाँ रहते हैं, इसका उत्तर मैंने आपको दे दिया है । अब इनका आप यह जन्म सुनिये ॥४२॥
220965 हे श्रीरामचन्द्रजी, कार्यब्रह्म से विलक्षण जो मायाशबल ब्रह्म है, वह समस्त शक्तियों के स्वभाव से विषय का संकल्प करते हुए मनोमय पुरुष के समान भीतर अवबुद्ध होकर स्वरूप से जो स्थित है उसी को जीव नामक प्रथम अंकुर समझिये । अभिमान से परिपूर्ण वही अहंकार कहा गया है तथा परिपुष्ट हुए उस अहंकार को ही जिन्हें आत्मा का आविर्भाव हो गया है उन महानुभावों ने, मन कहा है॥४३,४४॥
220966 वह मनरूप जो जीव है वही समष्टिरूप से संकल्पाकाशरूपधारी ब्रह्मा कहलाता है। असद्रूप इस जगत् का बीज भी एकमात्र असद्रूप ही है, उसकी कोई आकृति नहीं है ॥४५॥
220967 इस प्रकार मन ही ब्रह्मा बनकर स्थित है । वह ब्रह्मा सदेह होने पर भी निर्मल आकाशरूप ही है। स्वप्न के पुरुष के आकार के सदृश उपस्थित रहने पर भी उसका वह शरीर असत् ही है ॥४६॥
220968 पृथ्वी
220969
220970 आदि पंचभूतों की मूर्ति से रहित होने पर वह ब्रह्मा सूक्ष्म शरीर से सम्पन्न है । हे श्रीरामचन्द्रजी, आप ही सोचिये कि आकाश में संकल्पपुरुष के पृथ्वी आदि कहाँ से हो सकते हैं ? ॥४७॥
220971 आपका मन जैसे आकाश में कल्पित नगर का अवलोकन करता है, वैसे ही अपने में कल्पित विरंचि (ब्रह्मा) रूपता का भी अवलोकन करता है ।।४८॥
220972 एकमात्र यह कारण है कि वह ब्रह्मा अपने जिस जिस संकल्प को जानता है तत्-तत् पदार्थों के आकार से उसका अवलोकन करता है । और स्वयं उसका अनुभव भी करता है । जो जिस परिणाम का जीव है वह सब चित्प सत् ही है । इसलिए ज्ञानशक्ति से सम्पन्न वह क्यों न अवलोकन करे ? ॥४९॥
220973 निराकार मनरूप वह ब्रह्मा ब्रह्मस्वरूप चिदाकाश में एकमात्र जिस शून्यस्वरूप ब्रह्माण्डाकार का अवलोकन करता है वही जगत् कहलाता है।।५०॥
220974 तथा इसका प्रतिभास ही इस समय चिरकाल की एकमात्र भावना से घनीभूत पुष्ट होकर सुदीर्घ स्वप्न के समान सुन्दर अवस्थित है ॥५१॥
220975 सूक्ष्मशरीरधारी उस ब्रह्म का यह सर्गानुभव ब्रह्मस्वरूप होने पर भी चिरकाल की भावना से अधिक प्रकटता के उत्कर्ष से यानी अधिक प्रकट होने से अधिभौतिक शरीरता को प्राप्त हो गया है, जो अनेक भेदसमूहों से भासुर है ।।५२,५३॥
220976 वह ब्रह्मा ब्रह्ममात्रात्मा ब्रह्मस्वरूप ही हैं । ब्रह्मात्मरूप जीव और जगत्, ये दोनों अनुभव हैं तथा ये दोनों ऐसे अभिन्न हैं जैसे कि आकाश और शून्यत्व और ये दोनों ऐसे एक रूप से स्थित हो रहे हैं जैसे कि पवन और स्पन्दन ॥५४,५५॥
220977 हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे आप अपने संकल्पपुरुष में तथा असत् होते भी सद्रूप नगर आदि में पृथ्वी आदि पंचभूतमयता देखते हैं वैसे ही ब्रह्माजी भी इन दोनों में भूतमयता देखते हैं । परन्तु वह भूतमयता मिथ्या ही है, वास्तविक नहीं है ॥५६॥
220978 भूतमयता देखने के बाद ब्रह्माण्डात्मक अपने शरीर के धातुओं के चितिसत्ता से पुष्ट कठिन एवं द्रव्यभूत भागों की पृथ्वी आदि पाँच संज्ञाएँ उन्होंने की है । वे ही पाँचों मिलकर 'जगत्' इस नाम से प्रसिद्ध होकर स्थित हैं ॥५७॥
220979 जैसे आपने अपने असत्य संकल्प को सत्यरूप ही अनुभव किया ॥५८॥
220980 जैसे वह ब्रह्मा स्वयं चिन्मयाकाश ही हैं वैसे ही परमार्थतः उनका संकल्प भी चिदाकाशरूप ही है। अतः यह समस्त जगत् उस ब्रह्मदेव का एक स्वप्न है तथा उनके संकल्पजनित इसके नाश और प्रादुर्भाव भी दोनों स्वप्न के तुल्य स्थित हैं ॥५९॥
220981
220982 तब उनके द्वारा निर्मित हुए चन्द्र, सूर्य, तारे आदि सर्वविध अर्थक्रिया में हेतु कैसे हैं ? इस आशंका पर कहते हैं।
220983 जैसे यह मनरूप ब्रह्मदेव सत्य हैं वैसे ही उनके द्वारा निर्मित हुए उनकी वृत्तिरूप वे चन्द्र, रूद्र, सूर्य तथा चन्द्रकिरण आदि भी सत्य ही हैं यानी प्रवृत्ति आदि अर्थक्रिया के सम्पादन में समर्थ हैं ॥६०॥
220984 ऐसी स्थिति में यह समस्त जगत् सत्य उस ब्रह्मदेव का एकमात्र मनोराज्य ही कहा जाता है और यह सब चिति में निरालम्ब शून्य आकाश का स्फुरणरूप ही है ॥६१॥
220985 जिस प्रकार स्वप्न का नगर चिदाकाशरूप है जैसे संकल्प का पर्वत चिदाकाश स्वरूप है वैसे ही ब्रह्मदेव का यह जगत्
220986
220987 निराकार स्वच्छ चिदाकाशरूप ही है ।।६२॥
220988 इस तरह एकमात्र आभासस्वरूप से सर्वदा स्फुरित हो रहे इस जगत् की जन्म, स्थिति और प्रलय की प्रतीतियाँ मिथ्या ही यहाँ उदित होकर स्थित हैं । हे श्रीरामचन्द्रजी, यथार्थ में तो एकमात्र अविनाशी वह ब्रह्म ही सर्वत्र स्थित है ॥६३॥
220989
220990 एकमात्र यही कारण है कि आत्मा की चिदाकाशरूपता का अनुसन्धान करने पर आपके, मेरे या अन्य किसी के भी ये सर्ग आदि कुछ भी नहीं है, यह कहते हैं।
220991 इसलिए हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, यह मुझसे कहिये कि चिदाकाशस्वरूप मेरा, आपका या संसार का ही क्या उत्पन्न होता है तथा क्या नष्ट होता है ? ॥६४॥
220992 कहिये यह निरर्थक संसार क्यों अनर्थ के लिए उदित हुआ है ? बिना किसी मतलब के यानी बिलकुल अर्थशून्य ये राग, द्वेष, भय, रोग आदि क्यों उदित हुए हैं ? ॥६५॥
220993 हे श्रीरामचन्द्रजी, वस्तुतः न तो सृष्टि का कोई कारण है, न सर्गता है और न असर्गता ही है, किन्तु सिर्फ एक बार अवभासित हुआ पुनः आवरण होने के कारण प्रपंचरूप से प्रसिद्धि को प्राप्त यह प्रत्यक्रूप ब्रह्म ही सर्वदा विद्यमान है ॥६६॥
220994 सर्वदा शून्य, विपुल आभोगवाले, स्वच्छ चितिरूपी जल से परिपूर्ण, चिदाकाशरूपी अविनाशी क्षेत्र (खेत) के अज्ञानकल्पनारूपी पंक से व्याप्त होने पर उसमें उस चिदाकाश स्वरूप बीज से ही चिदाकाशात्मक यह अनन्त पंचभूतरूप ब्रह्माण्डबीजशिलाओं की पंक्ति उत्पन्न हुई हैं और आगे चलकर भी होगी ॥६७,६८॥
220995
220996 कल्पनारूपी पंक के अभाव में बतलाते हैं।
220997 वस्तुतः यहाँ पर न तो कोई खेत है, न कुछ उसमें बोया गया है, न कोई बीज है और न कुछ उत्पन्न ही हुआ है, किन्तु एकमात्र कल्पना से सब कुछ यहाँ स्थित है ॥६९॥
220998
220999 इस प्रकार पिशाच जाति के वर्णन के प्रसंग से सृष्टि के तत्त्व का वर्णन करके अब प्रस्तुत विषय के अनुकूल होने से पूर्ववर्णित पंचभूतशिला के अवयव आदि रूपसे भिन्न-भिन्न जातियाँ दिखलाते हैं।
221000 हे श्रीरामचन्द्रजी, उस कल्पनारूपी पंक से व्याप्त उस चिदाकाशरूपी खेत में जो ब्रह्माण्डरूपी शिलाओं की अनेक पंक्तियाँ परिपुष्ट हुई हैं, वे सब देव आदि जातियाँ हैं। (यह सामान्य रूपसे कहा गया है, अब विशेषरूप से उनका विभाग करके कहते हैं) इनमें जो अत्यधिक सौन्दर्य से उज्ज्वल रत्नरूप हैं, वे तो देव, ऋषि आदि की जातियाँ हैं ।।७०॥
221001 इनमें जो शिलाएँ अर्ध उज्ज्वल है वे नर, नाग आदि की जातियाँ हैं तथा जो मलिन और रजोगुण से दूषित शिलाएँ हैं वे सब कृमि, कीट, स्थावर आदि हैं॥७१॥
221002 इनमें जो बड़ी, बड़ी वजनदार, कान्ति, प्रकाश आदि फलों से हीन, शून्याकार, क्षयक्षत, देहाकार से रहित तथा शरीर से युक्त शिलाएँ हैं वे सब पिशाच आदि कही गई हैं ॥७२॥
221003 उस खेत में उत्तम देवादिरूप रत्न ही पैदा होवें, यही संकल्प हिरण्यगर्भ को क्यों नहीं हुआ, वृथा पाषाणरूप पिशाचादि जातियाँ पैदा करने का उनका क्यों संकल्प हुआ, यह आक्षेप
221004
221005 आप संकल्प करनेवाले विधाता की इच्छा के ऊपर कदापि नहीं कर सकते, क्योंकि विधाता की वे इच्छाएँ पैदा होनेवाले जीवों के पूर्व जन्म की कर्मवासना के अनुसार ही हुई हैं,अतएव वे पिशाचजातियाँ भी वैसी ही यानी अपने पूर्वजन्म की कर्मवासना के अनुसार ही उदित हुई हैं ॥७३॥

221006

221007 शिलारूपता की उत्प्रेक्षा करने के बाद अब भूतजातियों में प्रसक्त भौतिकता का वारण करते हैं।

221008 हे श्रीरामचन्द्रजी, वास्तव में तो सभी भूतजातियाँ पृथिवी आदि पंचभूतों से रहित स्वरूपव्यापी मनोरूप सूक्ष्मदेह से युक्त चिदाकाश रूप ही है ७४॥

221009

221010 तब हम लोगों की देह में भौतिकता का अनुभव कैसे होता है ? इस शंका पर कहते हैं।

221011 चिरकाल के अभ्यास के वश वे सबके सब आधिभौतिक संवित् को ऐसे प्राप्त हो गये हैं जैसे दीर्घकाल के अनुभव से यानी दीर्घकाल की भावना से स्वप्न जाग्रत् दशा को प्राप्त होता है ॥७५॥

221012 ये पिशाच आदि भी चिरकाल के अभ्यास से आधिभौतिक रूपता को प्राप्त होकर अपने संसार में विहार करते हुए अपनी योनि के योग्य भोगों से सन्तुष्टचित्त हो अवस्थित रहते हैं । तात्पर्य यह की उनकी पिशाच देह और कुत्सित भोग भी उन्हें अत्यन्त प्रिय ही लगते हैं बीभत्स नहीं ॥७६॥

221013 स्वप्नलोक में निवास करनेवालों के सदृश कोई कोई पिशाचों की ये जातियाँ भी परस्पर एक दूसरे को इस तरह देखती हैं (यानी दर्शन आदि के द्वारा एक दूसरे के साथ ऐसे व्यवहार करती हैं,) जैसे गाँव में रहनेवाले प्राणी गाँव के निवासियों को ॥७७॥

221014 इनकी अनेक संस्थानों में अवस्थित कुछ ऐसी भी जातियाँ हैं, जो बहुधा मनुष्य के स्वप्न में निर्मित होनेवाले लोगों की तरह परस्पर भी नहीं देखती ॥७८॥

221015

221016 पिशाचजातियों की तरह कुम्भाण्डादि जातियों की भी प्रायः सूक्ष्मदेहता होती है तथा इनमें भी चेष्टा आदि ठीक वैसे ही पाये जाते हैं, यह कहते हैं।

221017 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस संसार में जैसे पिशाच आदि दुष्ट जातियाँ स्थित हैं प्रायः वैसे ही ये कुम्भाण्ड, यक्ष तथा प्रेत आदि भी स्थित हैं ॥७९॥

221018

221019 जैसे ऊँच-नीच जमीन के तारतम्य में जलकी स्थिति में तारतम्य रहता है वैसे ही पाप के तारतम्य से उनमें तमोगुण का तारतम्य स्थित रहता है, यह कहते हैं। __जैसे इस संसार में गहरी जमीन में जल स्थित रहता है वैसे ही जहाँ पिशाच आदि रहते हैं वहाँ पर उनके पाप के तारतम्य से थोड़ा-बहुत तमोगुण भी स्थित रहता है ॥८०॥

221020 यदि मध्याह्नकाल में धूप से युक्त आँगन में भी पिशाच विद्यमान रहे, तो वहीं पर भी घोर अन्धकार अच्छी तरह उसकी सन्निधि करता ही है यानी उसके सम्मुख अवस्थित हो ही जाता है ॥८१॥

221021 उस अन्धकार को सूर्य नहीं नष्ट करते और उसको दूसरा कोई देखता भी नहीं है । एकमात्र वह पिशाच ही उसका अनुभव करता है । हे श्रीरामचन्द्रजी, देखिये माया का विकास कैसा है ।।८२॥

221022 जैसे हम लोगों के

221023

221024 प्रकाश के लिए अग्नि तथा सूर्य आदि का तैजसमण्डल विद्यमान है वैसे ही पिशाच आदिकों की व्यवहारसिद्धि के लिए इन्धन आदि से अनुत्पन्नस्वरूप वाला तामस-मण्डल विद्यमान रहता है ।।८३॥

221025 उल्लू के समान पिशाच आदि अपने स्वभाव से ही प्रकाश में निर्बल हो जाते हैं और अन्धकार में ओज की प्रधानता को प्राप्त हो जाते हैं यानी प्रबल हो जाते हैं। देखिये, यह कैसा आश्चर्य है ।।८४॥

221026 हे श्रीरामचन्द्रजी, पिशाचयोनि में उत्पन्न जीव की जाति का मैंने आपसे वर्णन कर दिया, जैसा कि आपने मुझसे पूछा था । पूछी गई बातों का अवश्य उत्तर देना ही चाहिए, यह व्याख्याताओं का सम्प्रदाय है, इससे शून्य यह पिशाच जाति न थी । अर्थात् सुरलोकपालों के लोकों में मैं पिशाचतुल्य हो गया, यह जो मैंने आपसे कहा था, उसी के प्रसंग में आपने मुझसे पिशाचजाति के विषय में पूछ दिया (ऽ) ॥८५॥

221027

221028 चौरानबेवाँ सर्ग समाप्त

221029 पंचानबेवाँ सर्ग सत्यसंकल्पता की स्मृति से पुनः प्राणियों के साथ व्यवहार तथा अपने आकाशवसिष्ठ आदि नामों की प्राप्ति का वर्णन।

221030 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, तदनन्तर उस समय पंचभूतों से रहित केवल चिदाकाश मात्र शरीरधारी मैं पिशाच के सदृश आकाश में विहार करता हुआ स्थित था|१॥

221031 उस समय मुझे न तो सूर्य, चन्द्र, इन्द्र तथा हरि, हर आदि देख पाते थे और न सिद्ध, गन्धर्व, किन्नर तथा अप्सराएँ ही देख पाती थीं ॥२॥

221032 मैं पादन्यास, आरोहण आदि के द्वारा उनके ऊपर आक्रमण करता था, परन्तु वे मेरे ऊपर आक्रमण नहीं कर सकते थे । वे लोग मेरा वचन भी नहीं सुन सकते थे । इसलिए मैं मोह को प्राप्त हो गया - मुझे पूर्वापरकर्तव्यता का कुछ भी प्रतिसन्धान न रहा । अतः हे श्रीरामचन्द्रजी, उस समय मैं विक्रीत सज्जन के समान हो गया ॥३॥

221033 इसके अनन्तर मैंने विचार किया कि हम तो सत्यकाम हैं, इसलिए मैंने यह संकल्प किया कि ये देवगण मुझे देखें । मेरे संकल्प करते ही देवलोकवासी उन देवताओं में सबके सब ही, जो मेरे सामने रह रहे थे, नगर में प्राप्त इन्द्रजाल वृक्ष के सदृश मुझे देखने में शीघ्र ही प्रवृत्त हो गये ॥४,५॥

221034 इसके बाद हे श्रीरामचन्द्रजी, उन देवताओं के घरों में सर्वविध शंकाओं से शून्य चेष्टावाला तथा यथास्थित अपने सब आचारों से सम्पन्न मैं सम्भाषण आदि के द्वारा व्यवहारशील हो गया । वहाँ उनके साथ अब मेरा कोई संकोच नहीं रह गया था ॥६॥

221035 जिन महानुभावों को मेरा वृत्तान्त मालूम नहीं था, उन लोगों ने सर्वप्रथम मुझे आँगन में आविर्भूत हुआ देखा। अतः उस पृथ्वी से ही मेरी उत्पत्ति की कल्पना करते हुए उन सज्जनों ने पार्थिव वसिष्ठ नाम से लोकों में मुझे

221036 (ऽ) एकमात्र यही कारण है कि मैंने पिशाचजाति के विषय में आपसे वर्णन किया है, अन्यथा यहाँ इसके वर्णन की कोई आवश्यकता न थी ।

221037

221038 प्रसिद्ध कर दिया ॥७॥

221039 मुझे आकाशवासी जिन महानुभावों ने आकाश में भगवान् सूर्यदेव की किरणों से निकला हुआ देखा, उन्होंने तैजस वसिष्ठ नाम से मुझे विख्यात किया ॥८॥

221040 तथा मुझे आकाशवासी जिन सिद्धों ने वायुमण्डल से आविर्भूत हुआ देखा, उन लोगों के द्वारा मैं वातवसिष्ठ कहा जाने लग गया ।।९॥

221041 जिन मुनीश्वरों ने मुझे जल से आविर्भूत हुआ देखा उन्होंने मुझे 'वारिवसिष्ठ' नाम से पुकारा । हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार विभिन्न कल्पनाओं द्वारा मेरी यह जन्मपरम्परा है अर्थात् जिन जिन महानुभावों ने जहाँ से मुझे जैसे निकलते देखा उन्होंने वैसे ही मेरे नाम और जन्म की कल्पना कर दी ॥१०॥

221042 तभी से मैं लोकों में कहीं पार्थिव, कहीं जलमय, कहीं तैजस और कहींपर मारुत-वसिष्ठ नाम से अन्यान्य लोगों द्वारा प्रसिद्ध हुआ ॥११॥

221043 इसके अनन्तर काल पाकर मेरे उसी सूक्ष्म शरीर से आधिभौतिकता प्रादुर्भूत हुई, जो चिरकाल के अभ्यास से परिणत हुए मन से प्राप्त हुई थी यानी मन में ही प्राप्त की गई ॥१२॥

221044

221045 तब अज्ञ प्राणियों की नाईं भौतिक देहवाले ही आप क्यों नहीं हुए, इसपर कहते हैं।

221046 चूँकि आतिवाहिकता (सूक्ष्मता) और आधिभौतिकता - ये दोनों ही चिदाकाश रूप ही हैं। चिदाकाश रूप से एक ही देहात्मा है, यही मैंने तत्त्वतः समझा है इसलिए हे श्रीरामचन्द्रजी मेरी चिति ही आत्मभाव से स्फुरित होती है, न कि देहात्मभावसे देहात्मभाव स्फुरित है।।१३॥

221047 इस तरह कहीं आकाशादि पंचभूतरूप से स्फुरित होने पर भी मैं चिदेकस्वभाव निराकार परम चिदाकाशरूप ही हूँ। (तब आप आकारयुक्त कैसे दिखाई देते हैं, इस आशंका पर कहते हैं।) लेकिन आप लोगों में उपदेशादि व्यवहार की सिद्धि के लिए आकारवान् भी मैं दीखता हूँ ॥१४॥

221048

221049 वस्तुतः सदेह और विदेह मुक्त- ये दोनों एक ही रूप के हैं, यह कहते हैं। __ जैसे जीवन्मुक्त तत्त्वज्ञानी पुरुष व्यवहार करता हुआ ब्रह्माकाशरूप से स्थित रहता है वैसे ही विदेहमुक्त भी ब्रह्माकाशरूप से ही अवस्थित रहता है ।।१५॥

ब्रह्म से अन्य दृष्टि का संभव न होने से वैसा व्यवहार करते रहने पर भी मेरी ब्रह्मता नष्ट नहीं हुई - ज्यों-की-त्यों स्थित रही । तथा आप जैसे सज्जनों के बीच उपदेश देने के लिए मैं वसिष्ठदेह से स्थित हूँ|१६॥

तब आपका यह कथन कैसे ठीक समझा जाय कि शून्य देह में आधिभौतिकता रूढ हुई, इस शंका पर कहते हैं।
निराकार तथा जन्मशून्य स्वप्न के मनुष्य में अज्ञानी को जैसे आधिभौतिकता बुद्धि होती है वैसे ही मुझे तथा अन्य जगत् को भी होती है|१७॥
इसी तरह ब्रह्मा के शरीर तथा तत्कृत सर्ग जो जगत् तथा अन्य लोगों को उदित हुए-जैसे अवभासित हो रहे हैं वे सबके-सब पर (ब्रह्म) की दृष्टि से ही आधिभौतिक हैं । वस्तुतः वे नहीं हैं, वे तो कभी उत्पन्न ही नहीं होते ॥१८॥
यह जो मैं आकाशवसिष्ठ हूँ, सो आज यहाँ अपने मन के अभ्यास से ही परिपुष्टता को मानों प्राप्त हुआ हूँ । अथवा आपके मन के अभ्यास से आपकी बुद्धि के अनुसार यह मेरी भौतिकदेहस्थिति है ॥१९॥

पण

__मेरी अपनी दृष्टि से जैसे यह जगत् ब्रह्माकाशात्मक है वैसे ही हिरण्यगर्भ की अपनी दृष्टि से
भी यह जगत् ब्रह्माकाशात्मक ही है, यह कहते हैं। __ मेरे ही समान ब्रह्मा की दृष्टि में आये जितने सर्ग हैं, वे सबके-सब ब्रह्माकाशात्मक ही हैं जैसे स्वयं ब्रह्माजी मनोमात्र हैं वैसे ही उनकी सब सृष्टि भी है । अतः परीक्षकदृष्टि से यह सब जगत् मनोमात्र ही हैं |२०॥
जगत् आदि सारी सृष्टि अपरिज्ञान के दोष से आप अज्ञजनों की दृष्टि में वज्र के तुल्य ऐसे ही दृढ़ता को प्राप्त हो गई है जैसे कि बालकों की दृष्टि में वेताल ॥२१॥
दूर गये हुए स्वजन में जैसे काल पाकर वासना कम हो जाने से स्नेह उपशान्त हो जाता है, वैसे ही हे श्रीरामचन्द्रजी, यथार्थ रूप में जब यह संसार खूब परिज्ञात हो जाता है तब यह थोड़े ही समय के बाद उपशान्त हो जाता है ।।२२॥
ज्ञान होने पर अहंकाररूप स्थूलता सबकी ऐसे शान्त हो जाती है, जैसे कि भलीभाँति ज्ञात हो जाने पर स्वाप्निक धन में उपादेयता की वासना ॥२३॥
ये समस्त दृश्यदृष्टियाँ भली भाँति ज्ञान हो जाने पर ऐसे बिलकुल शान्त हो जाती हैं, जैसे मरुभूमि की नदी के वेग में जलग्रहण की बुद्धियाँ ॥२४॥
महारामायण के सदृश शास्त्रों के एकमात्र अवलोकन से ही यह जीवन्मुक्तत्व सदा प्राप्त किया जा सकता है । इतने में क्या दुष्करता है ? ॥२५॥

संसार में अधिक आसक्ति के कारण जो अध्यात्मशास्त्र से पराङ्सुख रहता है, उसकी निन्दा करते हैं।
जिस प्राणी की बुद्धि संसारवासनावश देहेन्द्रिय भोग्यादिरूप अवस्तु स्वभाव में संसक्त रहती है । मोक्षविषय में जिसकी आकांक्षा नहीं होती वह प्राणी कुत्ता है अथवा कीट है, मनुष्य नहीं है (8) क्योंकि जैसी अपवित्रता तथा भोगों में आसक्ति कुत्तों तथा कीट-पतंगों में पायी जाती है वैसी ही अपवित्रता एवं भोगों में आसक्ति उस प्राणी में भी विद्यमान है ॥२६॥

जैसे अत्यन्त पवित्र हविः पुरोडाशादिरूप ही अन्न देव, द्विज आदि खाते हैं तथा उच्छिष्ट, पुरीष आदि अपवित्र पदार्थ कुत्ते एवं कीट, पतंग आदि सब खाते हैं, वैसे ही जीवन्मुक्त महानुभाव लोग शुद्ध चिन्मात्र आनन्दस्वरूप शास्त्रादि भोगों का उपभोग करते हैं, किन्तु जो मूर्ख हे वे लोग अत्यन्त अपवित्र विषयरूप भोग का उपभोग करते हैं, इस आशय से कहते हैं। __ हे श्रीरामचन्द्रजी, जीवन्मुक्तबुद्धि पुरुष द्वारा उपभुक्त हो रहा भोगों का समूह कैसा होता है तथा अन्यथा वस्तुवेदनरूप मूर्खता का सेवन करनेवाला जो मूर्ख प्राणी है उसके द्वारा उपभुक्त हो रहा भोग कैसा होता है, इसका विचार करना चाहिए ॥२७॥

__ अज्ञ प्राणियों के भोग्यार्थों में (भोग्य पदार्थों में) अग्नि की तरह तृष्णा, क्रोध, लोभादिरूप सन्ताप ही उत्पन्न होता है, किन्तु शास्त्रों का परिशीलन करनेवाले विद्वानों को तो समस्त पदार्थों में सर्वोत्कृष्ट अन्तःशीतलता प्रादुर्भूत होती है, यह एक दूसरी विशेषता है, यह कहते हैं।
(8) अर्थात् ज्ञानाधिकार के योग्य मनुष्य देह के वह अयोग्य है ।

___ एकमात्र महारामायण जैसे शास्त्रों के अवलोकन से ज्ञानियों को समस्त पदार्थों में हितसदृश सर्वोत्कृष्ट अन्तःशीतलता प्रादुर्भूत होती है ॥२८॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, शीतलचित्तता यानी चित्त का शीतल होना मोक्ष है तथा सन्तप्त चित्तता यानी चित्तका सन्तप्त होना ही बन्ध है । परन्तु ऐसे भी मोक्ष में संसार की अभिलाषा नहीं होती । अहो संसार की मूढ़ता कैसी आश्चर्यमयी है ।।२९॥
यह प्राणी स्वभाव से ही विषयों के वशीभूत है । एकमात्र यही कारण है कि परस्पर युद्ध, चोरी, हरण आदि से भी स्त्री तथा धन आदि के सम्पादन में यह लोलुप है । यह नानाविध भ्रान्ति के सन्तापों से जल रहा प्राणी मुमुक्षुशास्त्रों के, अर्थों के विचारपूर्वक निदिध्यासन आदि उपायों से यथार्थ वस्तु के अर्थात् आत्मा के संदर्शन से ही सन्तापशून्य पूर्णानन्दरूप होता है । कहने का तात्पर्य यह है कि संसार से विरक्त होकर प्राणी जब श्रुति आदि के श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदि से आत्मतत्त्व का साक्षात्कार कर लेता है तब सर्वविध सन्तापों से शून्य सुखी हो जाता है |३०॥

आनन्दघन परब्रह्मपरमात्मास्वरूप हो जाता है । श्रीवाल्मिकीजी ने कहा : मुनिजी के ऐसा कहने पर दिन बीत गया । सूर्य भगवान् अस्ताचल को चले गये । इधर मुनियों की सभा भी सायंकाल के कृत्य के लिए स्नान करने चली गई और रात बीतने पर भगवान् सूर्य की किरणों के साथ फिर मुनियों की सभा आकर जम गई ॥३१॥

पंचानबेवाँ सर्ग समाप्त
छियानबेवाँ सर्ग पाषाणोपाख्यान के तात्पर्य के रूप में चिति का विवर्तरूप जगभ्रम और
अजर अमर चितिरूप आत्मा ही ब्रह्मानन्द है, यह वर्णन। विस्तार से वर्णित पाषाणोपाख्यान को सर्वश्रेष्ठ प्रकृत आत्मविषय में घटाते हैं ।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे कार्यज्ञ श्रीरामचन्द्रजी, आपसे मैंने यह पाषाणोपाख्यान कहा । पाषाणाख्यायिका से जो विज्ञानदृष्टि प्राप्त होती है, उससे यही आप निश्चय कीजिये कि सभी सृष्टियाँ चिदाकाश में या शून्यता में ही स्थित हैं ॥१॥
भद्र, किसी भी काल में कहीं भी कुछ भी वस्तु स्थित नहीं है, किन्तु अखण्ड यथास्थित ब्रह्म ही चैतन्यानन्दघनरूप स्वभाव में स्थित है और कुछ नहीं है ॥२॥

जगत् चैतन्यमात्र का विवर्त है, यह सबको अपने-अपने स्वप्न के अनुभव से सिद्ध है, यह कहते हैं।
राघव, आप ब्रह्म को केवल चेतनरूप ही जान लीजिये । वह अपने असली स्वभाव से कभी भी ऐसे ही च्युत नहीं होता जैसे कि आत्मा स्वप्न में नगररूप होता हुआ भी अपने स्वभाव से च्युत नहीं होता, इससे विवर्त का लक्षण यही निकला कि स्वरूप से च्युत न हुए पदार्थ की अन्यरूप से प्रतीति

विवर्त है । यह लक्षण जगत् में प्रसिद्ध ही है ॥३॥

221094 जैसे स्वप्न आत्मा का विवर्त है, वैसे ही समस्त जगत् ब्रह्मात्मा का विवर्त है, यह जानना चाहिए, यह कहते हैं।
221095 चिदाकाश ब्रह्म समष्टिजीव के रूप में चाहे सूक्ष्म उपाधि को प्राप्त करे चाहे स्थूल दृश्यरूप उपाधि को प्राप्त करे, दोनों में अपना निर्विकार स्वरूप त्यागे बिना ही स्थित है ॥४॥
221096
221097 __ यदि जगत् ब्रह्म का विवर्त हो तो परमार्थदृष्टि से क्या स्थित है ? इस पर कहते हैं।
221098 न तो स्वयंभू की (समष्टि हिरण्यगर्भ की) स्थिति है, न जगत् की स्थिति है, न स्वप्न नगर की ही असली स्थिति है, किन्तु इस परिपूर्ण आत्मदृष्टि से केवल चिन्मात्र ब्रह्म की ही स्थिति विद्यमान है॥५॥
221099
221100 दृष्टान्त में भी यह बात समान है, यह कहते हैं ।
221101 जैसे स्वप्न में नगरादिरूप होकर भी चिन्मय आत्मा अपने स्वरूप में ही स्थित है, वैसे ही सृष्टि से लेकर महाप्रलयपर्यन्त की अवस्था तक जगद्रूप होकर भी ब्रह्मरूप चैतन्य अपने स्वरूप में ही स्थित है ॥६॥
221102
221103 __ जितनी सृष्टियाँ हैं, उन सबका जो अनुभव होता है, उसमें चिति की बराबर अनुवृत्ति होती है, इससे भी यह निश्चय होता है कि चिति ही जगत् के रूप से स्थित है, यह कहते हैं।
221104 जैसे सुवर्ण और सुवर्ण-पत्थर का (सुमेरु पर्वत पर सुवर्णपत्थर प्रसिद्ध है) अथवा स्वप्न नगर और स्वप्न द्रष्टा आत्मा का परस्पर कभी भेद नहीं हो सकता, ठीक वैसे ही चिति और सृष्टि का भी परस्पर कभी भी भेद नहीं हो सकता ॥७॥
221105 जो भी कुछ है, वह केवल चिति ही है, सृष्टि नहीं। सुवर्ण के विकार कटकादि स्थल में वास्तव में सुवर्ण ही है, कटकादि नहीं वैसे ही यहाँ समझना चाहिए । भद्र, स्वप्न-पर्वतस्थल में क्या है ? चिति ही तो स्वप्नपर्वत है, उसको छोड़कर दूसरा कोई पर्वत का रूप वहाँ नहीं रहता ॥८॥
221106 जैसे स्वप्न में एकमात्र निर्विकार आत्मचिति ही पर्वत के सदृश भासती है, वैसे ही निराकार विकाररहित ब्रह्म ही सृष्टि-सा भासता है, दूसरा नहीं, यह जानिए ॥९॥
221107 चिन्मात्र निर्मल एवं निर्लेप आकाशरूप यह आत्मा नाश रहित, जन्म रहित तथा बुद्धि आदि विकारों से वर्जित है, अतः हजारों महाकल्पों में भी यह न तो उत्पन्न होता है और न विनष्ट ही होता है |१०॥
221108 जीवरूपी पुरुष चेतनरूप निर्मल आकाश ही है, अतः ये आप चिदाकाशरूप हैं, मैं अजर चिदाकाशरूप हूँ और ये तीनों जगत् भी निराकार चिदाकाश रूप हैं |११॥
221109 यदि शरीर में चिदाकाश न रहे तो वह निर्जीव ही हो जायेगा । यह चिदाकाश काटा नहीं जा सकता, जलाया नहीं जा सकता और न नष्ट ही किया जा सकता है अर्थात् आत्मा छेदन, ज्वलन एवं नाश इन सबका अविषय है ।।१२॥
221110 भद्र, इन सब कारणों से न कुछ मरता है और न कुछ उत्पन्न होता है । चिति में प्रकाशन स्वभाव है, इसीसे चित्प्रकाश ही जगत् के रूप में भासता है |१३॥
221111
221112
221113 चिति का मरण या भेदन मानने में कोई प्रमाण नहीं है और यदि मानोगे तो सभी का मरण हो जायेगा, यह कहते हैं।
221114 यदि चेतनमात्र स्वरूप जीव का मर जाना ही मान लिया जाय, तो पिता के मर जाने पर उसका पुत्र भी मर जायेगा, इसमें किसी भी प्रकार का सन्देह करना ही नहीं चाहिए, क्योंकि पिता पुत्र तो एकरूप ही हैं, भिन्न नहीं है, इसलिए चेतनात्मा जीव नहीं मरता, यही मत निश्चित है|१४॥
221115
221116 ___ 'एक ही भूतात्मा प्रत्येक भूत में स्थित है' इस श्रुतिसिद्धान्त के अनुसार भूतात्मा का मरण मानने पर सब भूत (प्राणी) मर जायेंगे, यह कहते हैं।
221117 यदि एक प्राणी के मरने पर सदा ही सब जन्तु मर जाते, तो ऐसी स्थिति में सारा भूतल जनों से रहित-शून्य ही हो जाता, अतः आत्मा मरता नहीं ॥१५|श्रीरामजी, आज तक किसी भी स्थान में किसी का भी चिन्मात्रस्वरूप मरा नहीं है और चेतन से शून्य भूतल भी किसी समय नहीं रहा है, इसलिए पुरुषात्मा चेतन को अविनश्वर ही समझिए ।।१६|. ___ इस स्थिति में चेतनात्मा के परिज्ञान से ही जन्म-मरणादिरूप अनर्थ की निवृत्ति सिद्ध हुई, यह कहते हैं। ___ मैं एकमात्र चेतनात्मास्वरूप ही हूँ, मेरा शरीर आदि अनर्थों के साथ संसर्ग है ही नहीं-इस तरह का जब ठीक ठीक ज्ञान हो जाता है, तब जन्म-मरण आदि अनर्थ रहे ही कहाँ ? ॥१७॥
221118 भद्र, मैं निर्मल चेतनमात्ररूप हूँ, इस तरह के आत्मा के अनुभव का जो पुरुष कुतर्कों से खण्डन करते है, वे पुरुष आपदाओं के समुद्र में डूबते ही रहते हैं ।।१८॥
221119 मैं चेतनरूप हूँ, गगन से भी अति स्वच्छ हूँ, सनातन हूँ, व्यापक हूँ और सब तरह के विकारों से शून्य हूँ, इसलिए मेरा क्या जीना, क्या मरना
221120 और क्या सुख-दुःख ? ॥१९॥
221121 मैं आकाश के सदृश निर्मल निर्लेप केवल चेतनस्वरूप हूँ, ये शरीर आदि अनर्थ मेरे होते कौन हैं ? इस तरह विद्वानों के द्वारा अन्तःकरण में अनुभूत अनुभव को जो अपने कुतर्कों के बल से खण्डन करता है, वह पुरुष अपनी आत्मा का ही हनन करता है, ऐसे पुरुष को हजार बार धिक्कार है |२०॥
221122 मैं चिदाकाशरूप स्वच्छ ब्रह्मात्मा हूँ, इस तरह का विस्पष्ट अनुभव जिस पुरुष का नष्ट हो गया हो, वह भले ही जीता हो, लेकिन उस मूढ़ को विज्ञजन मुरदा ही जानते हैं ।।२१॥
221123 मैं ज्ञानस्वरूप ब्रह्मात्मा ही हूँ, मेरे देह, इन्द्रिय होते कौन हैं ? इस तरह के अपरोक्ष ज्ञान को प्राप्त कर चुकनेवाले, अविद्यादि मलों से निर्मुक्त अतएव अतिविशुद्ध हुए पुरुष को मरण आदि आपदाएँ नष्ट नहीं कर पातीं ॥२२॥
221124 चिन्मात्ररूपी विशुद्ध आत्मा को पकड़कर जो पुरुष अचल बनकर स्थित है, उस महापुरुष को मानसिक पीड़ाएँ उस तरह छिन्न-भिन्न नहीं करतीं, जिस तरह महापाषाण को बाण ॥२३॥
221125 जो पुरुष अपने चेतन स्वभाव को भूलकर तुच्छ शरीर में आस्था बाँधकर बैठे हैं, उन्होंने असली सोने को छोड़कर राख को ही सोना समझकर ग्रहण किया है, यही वास्तव में जानना चाहिए ॥२४॥
221126 मैं देहरूप ही हूँ, इस भावना से पुरुष का२१५४
221127 बल, बुद्धि और तेज नष्ट हो जाता है और मैं चेतनात्मा ही हूँ, इस ज्ञाननिष्ठा से उसका बल, बुद्धि
221128 और तेज उत्तरोतर बढ़ता जाता है ॥२५॥
221129 मैं आकाश के सदृश अतिस्वच्छ विशुद्ध परमात्मारूप हूँ, मेरे जन्म-मरण ही क्या ? इस प्रकार की निष्ठा हो जाने पर पुरुष में लोभ, मोह आदि दोष रहेंगे ही कहाँ, क्योंकि वे आत्मा में तो रहते नहीं, इसलिए ज्ञानी पुरुष की वे क्या क्षति पहुँचायेंगे? ॥२६॥
221130 चिदाकाश को छोड़कर दूसरे दूसरे तुच्छ स्थूल आदि देहों को जो पुरुष अलग से सत्यरूप आत्मा समझकर देखता है, उसी मूढ़ के लिए यह कहना उचित है कि लोभ आदि अनर्थ हैं ॥२७॥
221131 मैं न तो छेदा जाता हूँ, न मैं जलाया जाता हूँ, मैं वज्र के सदृश दृढ़ चेतन मात्र स्वरूप हूँ, न मैं शरीरी हूँ । इस प्रकार का निश्चय जिस महामति को है, उस महामति के प्रति यमराज भी तृण के सदृश तुच्छ है ॥२८॥
221132 भद्र, बड़ा ही आश्चर्य का विषय है कि पण्डितों को भी मोह-व्यामोह देखा जाता है, इसीलिए वे शरीररूपी एक जड़ टुकड़े का नाश उपस्थित हो जाने पर हम नष्ट हो रहे हैं, यों मोहित होकर जोर से चिल्लाने लग जाते हैं ।।२९॥
221133 मैं चिदाकाशस्वरूप ही हूँ, इस प्रकार का परमार्थ सत्यरूप भाव जब स्थिर हो जाता है, तब वज्रपात और युगान्त के (प्रलयकाल के) अग्निदाह भी फूलों की ढेरी से हो जाते हैं ॥३०॥
221134
221135 मैं अमर चिदात्मारूप नहीं हूँ, देहरूप हूँ, इसीसे नष्ट हो रहा हूँ, यों समझकर पुरुष जो रोदन करता है, उसका वह रोदन तो आत्मा के नष्ट न होने पर ही होता है, इसलिए विवेकी की दृष्टि से नट के सदृश रोदनविडम्बना एक परिहास का खेल ही है, दूसरा कुछ भी नहीं ॥३१॥
221136 यह सदा अपरोक्षरूप चेतनरूप ही मैं हूँ, देह आदि दृश्यरूप मैं नहीं हूँ, इस प्रकार के निश्चय से जिस पुरुष का अन्तःकरण पूर्ण है, वह महात्मा कहींपर भी मोह में नहीं फँसता ॥३२॥
221137 मैं चेतनात्मक आकाश हूँ, मेरे विनाश का कोई भी सटीक हेतु नहीं है, सारा जगत् चेतन-सत्ता से व्याप्त है । अतः तुम लोगों को यहाँ जन्म-मरण आदि का संशय ही नहीं करना चाहिए ॥३३॥
221138
221139 हम लोग चेतन से अन्य हैं, ऐसा जो कहते हैं, वे क्या चैतन्य युक्त होकर कहते हैं अथवा चैतन्य से शून्य होकर कहते हैं, पहला पक्ष लेते हैं, तो अपना चेतन स्वभाव जानकर वैसा कहना ही नहीं बनता । यदि दूसरा पक्ष लेते हैं, तो जो चैतन्य से शून्य हैं, वे हम अचेतन हैं,

इसका अनुभव या अपलाप, अधिक क्या कहें किसी का भी अपलाप नहीं कर सकते, इस
221140 आशय से कहते हैं।
221141 यदि चेतन के स्वरूप को छोड़कर और अन्य किसी जड़रूप पदार्थ बनकर मनुष्य प्रश्न करते हैं तो आप उनसे कहिए कि हे महाभूत, अपनी आत्मा का अपलाप क्यों करते हो? ॥३४॥
221142
221143 और यदि चैतन्य अपना मरण देखता है, यह माना जाय तो वह सदा ही अपना मरण देखा करेगा, ऐसी स्थिति में जी रहे पुरुषों को सदा ही मरण का अनुभव होता रहेगा, यह कहते हैं।
221144 आत्मरूप चेतन यदि मरता हो, तो प्रतिदिन यानी निरन्तर आत्मारूप जीव मरे हुए ही हैं,
221145
221146 यह मानना होगा, फिर क्या आप लोग मरे हुए ही हैं, यह कहिए, क्योंकि चेतन को तो आप लोगों ने मृत ही माना ॥३५॥
221147
221148 यों जब मरण ही अप्रसिद्ध है, तब उससे भिन्न जीवन की भी कल्पना व्यर्थ है वह आशय रखकर कहते हैं। __ इससे न कुछ मरता है और न कुछ जीता ही है । मैं जीता हूँ या मैं मरा हूँ, इस प्रकार चिति केवल भ्रान्ति का अनुभव करती है, वास्तव में वह मरती नहीं है ॥३६॥
221149
221150 __अविनाशी चेतन के अनुसार ही सबको वस्तुओं का अनुभव होता है, उससे विरुद्ध प्रकार से नहीं, यह कहते हैं।
221151 चितिरूप आत्मा जिस प्रकार से जिस वस्तु का भ्रान्ति से अनुभव करती है, उसको उस प्रकार से तत्काल ही देख लेती है, यह बालक तक का अनुभव है, अतः चिति कहीं भी नष्ट नहीं होती ॥३७॥
221152 चिति संसार देखती है, मुक्ति देखती है, और सुख भी जानती है, इतना होने पर भी
221153 अपने स्वरूप से कालभेद, देशभेद या वस्तुभेद द्वारा भिन्न नहीं होती ॥३८॥
221154
221155 तब बन्ध और मोक्ष में विशेष किस बात को लेकर है, इसे बतलाते हैं।
221156 चिति अपने असली स्वरूप को न जानने के कारण स्वयं मोह नाम धारण करती है यानी संसारग्रस्त हो जाती है और जब अपना असली रूप जान जाती है, तब मोक्षनाम को स्वयं धारण कर लेती है यानी मोक्षरूप बन जाती है ॥३९॥
221157 किसी समय कोई कुछ भी न तो नष्ट होता है और न पैदा ही होता है, क्योंकि जो भी कुछ है, वह सभी आकाशवत् अतिविशद
221158 चैतन्यमात्र रूप आत्मा ही है ॥४०॥
221159
221160 इन सब बातों से निचोड़ यह निकला कि जगत् के अनेक रूपों में सत्यता या असत्यता केवल अपने-अपने मन्तव्यों के अनुसार स्थित है, वास्तव में नहीं, यह कहते हैं।
221161 ऐसी कोई चीज नहीं है, जो सत्य न हो या ऐसी कोई चीज नहीं है, जो झूठी न हो, क्योंकि अपनी-अपनी मति के अनुसार जिसने जैसा निश्चित किया, उसके सामने वैसी ही वस्तु उपस्थित हो जाती है, परन्तु यह वस्तुस्थिति नहीं है ॥४१॥
221162
221163 कथित अर्थ का निगमन करते हुए उपसंहार करते हैं। __ श्रीरामजी, इस जगत् में पुरुष भ्रान्ति से जिस वस्तु को जिस रूप से कल्पना कर लेता है, उस वस्तु का उसी रूप से अनुभव करने लग जाता है, यह बात सर्वविदित है । इसलिए ये सब पदार्थ विषामृतदृष्टि के सदृश (यानी विष को अमृत समझने के सदृश) कालादिवश अनियतादि ज्ञानरूप संवित् के अनुसार ही व्यवस्थित है, अतः कुछ भी वस्तु चितिरूप आत्मा से भिन्न है ही नहीं, यह बात निर्विवादरूप से सिद्ध हो चुकी है ॥४२॥
221164
221165 छियानबेवाँ सर्ग समाप्त
221166
221167
221168 सत्तानबेवाँ सर्ग ब्रह्म के सर्वशक्ति होने के कारण सर्ववादियों की उक्ति की सत्यता, सब लोगों की भोगों में आसक्ति तथा
221169 तत्त्वज्ञानियों की विरलता का वर्णन। ब्रह्म के सर्वशक्ति होने के कारण सभी वादियों की उक्ति सत्य है, इस कहे जाने वाले अर्थ में उपयोगी 'न तदस्ति' इस पूर्व सर्ग की अन्तिम उक्ति से प्रतिपादित तत्त्व का समर्थन करने के लिए भूमिका बाँधते हैं।
221170 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, परमात्मा का स्वप्नरूप जो यह जगत् है, वह चितिरूप तथा ब्रह्मरूप आकाशात्मक है, अतः सब कुछ ब्रह्म ही है, इस स्थिति में सत्यरूप जगत् का ही सब
221171 अनुभव करते हैं, इसलिए कुछ भी असत्य नहीं है, यह कहा गया ॥१॥
221172
221173 यों ब्रह्मरूप से सब सत्य होते हुए भी प्रतीयमान रूपसे कैसे सब सत्य हुआ? क्योंकि रज्जुरूप के सत्य होते हुए भी उसमें अध्यस्त साँप तो सत्य नहीं है, इस प्रश्न पर कहते हैं। ___ जगद्रूप भ्रम अत्यंत ही दृश्य है और उसका अधिष्ठान महाचैतन्य अदृश्य है । सारांश यह कि रज्जुसर्पस्थल में रज्जु भी दृश्य है और साँप भी दृश्य है, दोनों दृश्य होने के कारण जब रज्जु का दर्शन होता है, तब सर्प का बाध हो जाने के कारण सर्प की असत्यरूपता हो जाती है। जगभ्रम में तो केवल जगद्भ्रान्ति देखी जाती है, परन्तु उसका अधिष्ठान ब्रह्म तो देखा नहीं जाता, अतः रज्जुसर्प से यह जगत् विलक्षण है । जब यह वस्तुस्थिति हुई, तब मदशक्ति के समान स्वयं अदृश्य होकर दृश्यभ्रम का हेतु बनकर कार्यरूप से ही आत्मा अपनी सत्ता प्रकट करता है, अतः जगत् का स्वरूप सत्य है, यह कथन युक्तिसंगत है ।।२॥
221174
221175 तब पहले यह जो कहा गया है कि ऐसी कोई वस्तु है ही नहीं जो झूठी न हो, इस वचन की क्या गति होगी ? क्योंकि ब्रह्म झूठा है नहीं, इस पर कहते हैं।
221176 भद्र, परमार्थ वस्तु में भी शून्यता-सा व्यवहार किया जा सकता है, क्योंकि संसार काल में सर्वदृश्यविश्रान्तिरूप मोक्ष प्राप्त रहता नहीं और उसके बिना अद्वितीय चिदात्मा की प्राप्ति नहीं होती, इसी तरह मोक्षकाल में भी अन्तःकरणवाले प्रमाता जीव तथा उपलम्भक प्रमाण आदि का बाध हो जाने से अभाव है, इसलिए आत्मा की एक तरह से अप्रसिद्धि-सी है, इसलिए वैसा कहा गया है ॥३॥
221177
221178 इस स्थिति में जितने भी वादी हैं, उन सबके वचन अपने-अपने अनुभव से सिद्ध अर्थों का ही प्रतिपादन करते हैं, अतः सत्यरूप ही हैं, यों सविस्तार प्रतिपादन करते हुए सांख्योक्ति दर्शाते हैं।
221179 भद्र, महाज्ञानी कपिलमुनिजी यह कहते हैं कि पुरुष चिन्मात्र है, वह कोई कार्य नहीं करता, उसी के भोग और मोक्ष के निमित्त सृष्टि प्रवृत्त होती है, यह सारा जगत् सुख-दुःख और
221180
221181 मोहरूप है, इसलिए सत्त्व आदि तीन गुणों की साम्य अवस्थारूप मूलकारण अव्यक्त से (प्रधान से) प्रकृति से महत्तत्त्व आदि के क्रम से यह सारी सृष्टि हुई है। कपिलजी का यह मत भी सत्य ही समझना चाहिए, क्योंकि ब्रह्म सर्वशक्ति है, यह निर्विवाद है ॥४॥
221182 जो कि वेदान्तियों का मत है- यह सारा दृश्यवर्ग ब्रह्म का विवर्त है, वह भी सत् है। क्योंकि उस तरह विमर्श करने पर उसी तरह के समस्त पदार्थ अनुभूत होते हैं।॥५॥
221183
221184 इसी प्रकार कणाद, गौतम, सौत्रान्तिक, वैभाषिक, जैन आदि के मतों में जो यह माना गया है कि सारा जगत् परमाणुओं का समूह ही है, वह भी सत्य है, क्योंकि वैसी उनकी कल्पना उनके अनुभव के अनुसार ठीक ही है, यह कहते हैं।
221185 जिन वादियों की कल्पना है कि यह जगत् परमाणुओं का समूहरूप ही है और वही यथार्थरूप से अनुभूत होता है, वह भी सत्य है, क्योंकि उनको जिस-जिस पदार्थ के विषय में जैसा-जैसा अनुभव हुआ उस-उस अनुभव के अनुसार की गई उनकी कल्पना ठीक ही है

॥६॥

221186 इस लोक और परलोक में जो कुछ देखा जाता है, वह वैसा ही है, न वह सत् है या न असत् ही है यानी इन दोनों कोटियों में उसकी स्थिति नहीं है, किन्तु अनिर्वचनीय है, यों प्रौढ़ दृष्टिसृष्टिवादी लोग जो मन की कल्पनामात्र रूप जगत् की स्थिति मानते हैं, उनका भी कहना ठीक ही है, क्योंकि उनका वैसा ही अनुभव है ॥६॥

221187 इसी तरह जो दूसरे वादी यानी चार्वाक हैं, वे कहते हैं कि पृथ्वी आदि चार भूतों का ही यह जगत् है, दुसरा आत्मरूप नहीं है, यह भी उनका कथन सत्य है-वे भी सत्यवादी ही हैं, क्योंकि वे अपनी देह में चक्षु आदि इन्द्रियों से अगम्य आत्मा को, विमर्श करते हुए भी, देख नहीं पाते हैं या जान नहीं पाते हैं ॥८॥

221188 जो क्षणिकविज्ञानवादी हैं, उनका जो यह कहना है कि प्रतिक्षण में परिणाम को प्राप्त करनेवाले पदार्थ में निरन्तर उलट-पुलट देखने में आता है, अतः सब पदार्थ क्षणिक ही हैं, यह भी उनका कहना सत्य है, क्योंकि उनकी बुद्धि (क्षणभंगबुद्धि) के अनुसार वैसी स्थिति हो सकती है ॥९॥

221189 जैसे घड़े में बन्द बटेर (तीतर की तरह की एक छोटी चिड़िया) घड़े का मुँह खोल देने पर उड़कर बाहर चला जाता है, वैसे ही देह के भीतर बन्द देह जितना बड़ा जीव कर्मक्षय हो जाने पर उड़कर परलोक में चला जाता है, यों जैनों की कल्पना है, यह भी सत्य है, इसी प्रकार यवन लोग मानते हैं कि जीव देह जितना ही बड़ा है उसका उत्पादन ईश्वर ने किया है। शरीर जहाँ गाड़ा जाता है, वहींपर वह रहता है, कभी कालान्तर में ईश्वर उसके विषय में विचार करते हैं, तब उन्हीं की इच्छा से उसकी मुक्ति होती है या स्वर्ग नरक में उसको छोड़ देते हैं, यह भी म्लेच्छों का मत युक्त ही है, क्योंकि उनकी वैसी ही भावना है ॥१०॥

221190 जो सन्त पुरुष हैं वे तो ब्राह्मण, अग्नि, विष, अमृत, मरण, जन्म आदि सभी में जो कभी-कभी अत्यन्त विषमरूप धारण कर आते जाते रहते हैं, निरन्तर समान भाव ही रखते हुए देखे जाते हैं, यह भी ठीक है, क्योंकि

221191

221192 जितनी भी वस्तु या सिद्धान्तस्थितियाँ है, वे सब यह अपरोक्ष आत्मरूप ब्रह्म ही है, इसलिए सभी वादियों को अपना-अपना अभिमत (इष्ट) सिद्ध हो जाता है ।।११॥

221193 यह जगत स्वभाव से ही उत्पन्न होता है एवं नष्ट हो जाता है, जगत् का कोई भी कर्ता नहीं है, यों स्वभाववादियों का जो मत है, वह भी युक्त ही है । इन स्वभाववादियों के मत में यह दलील है कि यद्यपि घट, पट आदि स्थल में बुद्धिमान् कर्ता हाथ लग सकता ही नहीं। असमय की वर्षा, उत्तम खेत में उत्पन्न तृण आदि कर्ता के बिना स्वभाव से ही उत्पन्न होते रहते हैं जो धान पैदा करनेवाले किसानों के अनिष्ट हैं, वे अपने कर्ता की कल्पना सह नहीं सकते, क्योंकि सबका अनिष्ट करनेवाला कोई है नहीं और न उसे अकालवर्षा और पर खेत में तृण आदि के उत्पादन से प्रयोजन है, यह कल्पना की जा सकती है।।१२॥

221194

221195 पृथ्वी, अंकुर आदि सब कार्यों में एक ही कर्ता है, यों कल्पना जो कोई करते हैं, वह भी सत्य है, क्योंकि इस प्रकार के निश्चयवाले उपासकों को एक कर्ता ईश्वर की प्राप्ति, उसकी अनुकम्पा, वरदान आदि प्राप्त होते देखे जाते हैं, यह कहते हैं।

221196 अंकुर आदि सब कार्यों का एक ही कर्ता है, इस प्रकार की कल्पना करनेवाले तन्मय अन्तःकरणवाले वादियों का मत भी युक्त है, क्योंकि इस तरह एक कर्ता का निश्चय कर उपासना करनेवाला अपने अन्तःकरण में तदुपास्य सर्वकर्ता एक परमात्मा को प्राप्त करता है। पूर्ववादी के सदृश उसे बाधित नहीं मानता । अकाल-वृष्टि और अच्छे खेत में तृण आदि सबके लिए अनिष्ट नहीं हैं और सब कर्मों के फलदाता ईश्वर दुष्कर्मफलरूप अनिष्टका भी यदि कर्ता हो जाय, तो कोई दोष भी नहीं हो सकता ।।१३॥

221197 आस्तिकों के मत में जैसे यह लोक है, वैसे परलोक भी है, अतः परलोकार्थियों के लिए तीर्थ-स्नान, अग्निहोत्र आदि निष्फल नहीं हैं । इस तरह की उन आस्तिकों के द्वारा यह जो निर्धारित कल्पना है, वह भी सत्य ही है|१४॥

221198 समस्त प्रपंच शून्यात्मक ही है, इस प्रकार की बौद्धों की कल्पना है । उनकी यह कल्पना भी सत्य ही हैं, क्योंकि ऐसे विचार से उनको सर्वशून्यता हाथ लग ही जाती है । शून्यवाद में पदार्थों में अशून्यतापादक जब प्रमाण ही नहीं है, तब प्रमेय शून्यत्वकल्पना कोई असंभव है ही नहीं ॥१५॥

221199

221200 सब वादियों को अपना अपना जो अभीष्ट सिद्ध हो जाता है, उसमें प्रमाण कहते हैं।

221201 आत्मचिति एक चिन्तामणि-सी है और कल्पवृक्ष-सी है, इसलिए वह आकाशवत् निर्मल होती हुई भी अपने से ही अपने स्वरूप में जो भी अभीष्ट रहता है, उसे तत्काल ही सम्पादन करती है|१६॥

221202 यह जगत् न तो शून्य है और न अशून्य है, किन्तु अनिर्वचनीय है, इस प्रकार एक तृतीय अनिर्वचनीय प्रकार को मानने वाले अनिवर्चनीयवादियों का मत भी सत्य ही है, क्योंकि सर्वशक्तिरूप ब्रह्म की जो माया शक्ति न तो शून्यरूप है और सत् (विद्यमान ब्रह्मरूपा) भी नहीं है, किन्तु अनिर्वचनीय ही है ।।१७॥

221203 इसलिए जिस किसी अपने निश्चय में दृढ़रूप से स्थित जो भी कोई हो,

221204

221205 वह यदि चपलतावश उस निश्चय से हटे नहीं, तो उस उस निश्चय के अनुसार अवश्य फल प्राप्त कर सकता है । अथवा अज्ञान के कारण अपने अभीष्ट निश्चय से न हटे, तो निश्चयानुसार अवश्य फल पाता है । इससे जब तक अज्ञान रहता है , जब तक अनेक सिद्धान्त सत्य हैं, अज्ञान के हट जाने पर आत्मज्ञान काल में तो आत्मा ही सत्य ठहरता है, दूसरा नहीं ॥१८॥

221206

221207 इसीलिए अविचारों से जिस किसी का सिद्धान्त मान लेना अच्छा नहीं, यह कहते हैं।

221208 भद्र, बुद्धिमान् पुरुष को सबसे पहले श्रेष्ठ वस्तु के विषय में विद्वानों के साथ विचार विमर्श कर लेना चाहिए, दूसरे जैसे तैसे निश्चय को ग्रहण नहीं करना चाहिए ॥१९॥

221209

221210 श्रेष्ठ पण्डित का लक्षण कहते हैं।

221211 अध्ययन और सदाचरण से जिस देश में जो भी उत्तम बुद्धि से युक्त हो, उस देश में वही पण्डित है, उसीका आश्रय लेना चाहिए ॥२०॥

221212 भद्र, सत्शास्त्र के अनुसार व्यवहार करनेवाले, तत्त्वबोधार्थवाद करनेवाले सज्जन पुरुषों के मध्य में जो भी सर्वश्रेष्ठ आह्लादकारक तथा निन्दनीय निषिद्ध आचरणों से रहित हो, वह पण्डित है, बुद्धिमान् उसीका अवलम्बन करें ॥२१॥

221213

221214 तब क्या अन्य श्रेष्ठ निश्चयों में निष्ठा रखना निष्फल है, इस प्रश्न का नकारात्मक उत्तर देते हैं।

221215 भद्र, सभी पुरुष रात दिन जोर-शोर से अपने निश्चय के अनुसार माने गये अभीष्ट पदार्थ की ओर ऐसे ही दौड़ते हैं जैसे कि नीचे की ओर जलराशि दौड़ती है । और उसे प्राप्त करते हैं, परन्तु उनमें परम पुरुषार्थ का साधन कौन है, इसका विचार कर सत्शास्त्र एवं सद्गुरुका पुरुष को

221216 आश्रय लेना चाहिए ॥२२॥

221217

221218 सत् शास्त्र और सद्गुरु दोनों का जल्दी से जल्दी आश्रय लेना चाहिए, क्योंकि आयुष्य विश्वासयोग्य नहीं, इस आशय से कहते हैं।

221219 रामजी, संसारसागर में मनरोधरूपी तरंग परम्पराओं से बहे जा रहे मनुष्यों के दिन ऐसे अलक्षित रूप से व्यतीत हो जाते हैं, जैसे तिनकों के अग्रभागपर लटके हुए जलबिन्दु ॥२३॥

221220

221221 भोंगो की तृष्णाएँ अति प्रबल हैं, अतः उनसे विरक्त मुमुक्षु दुर्लभ हैं, उनमें भी परमात्मा के स्वरूप को प्रत्यक्ष करनेवाले श्रेष्ठ ज्ञानी, जिनका आपने उल्लेख किया है, अतिदुर्लभ हैं, इस अर्थ को विस्तार से सुनने के लिए श्रीरामजी पूछते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : गुरुवर, अतिविस्तृत परमब्रह्मरूप पद में पहले से ही प्राणियों की भोग-तृष्णा जगद्रूप हजारों वृक्षों के वितानों के जाल का विस्तार कर, लता के सदृश, स्थित है। ऐसी स्थिति में पूर्वापर जगत् स्वरूप अनर्थ के विचार द्वारा परमार्थदर्शी श्रेष्ठ विद्वान कौन होंगे जिनका आपने कथन किया, अर्थात् ऐसे विद्वान ही अत्यन्त दुर्लभ हैं ॥२४॥

221222

221223 सत्य है, ऐसे विद्वान दुर्लभ हैं, फिर भी मनुष्य, गन्धर्व, देव, दानव आदि में प्रयत्नपूर्वक खोजने से वैसे विद्वान् मिल सकते हैं, ऐसा कहते हैं।
221224 यण
221225
221226 ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, देव, दावन, मनुष्य आदि हर एक जाति में कुछ श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ विद्यमान हैं, जिनका कि 'यो यो देवानाम्' इत्यादि श्रुतियों में उल्लेख पाया जाता है, प्रकाशमान सूर्य के सदृश उन्हीं तत्त्वज्ञों के प्रकाश से दिवस दिवसरूप होते हैं ॥२५॥
221227 उन तत्त्वज्ञों को छोड़कर दूसरे सभी मूढ हैं और वे मोहरूपी महासागर में संसार चक्रों के आवर्तन परावर्तन ऊपर-नीचे दौड़ते हुए तृण के सदृश बहते हैं ॥२६॥
221228
221229 देव आदि जाति विशेषों में उसीका विस्तार पूर्वक वर्णन करते हैं।
221230 जिन देवताओं की आत्मा में निष्ठा नहीं हुई है, वे देव स्वर्ग में भोगरूपी अग्निकी ज्वालाओं में ऐसे जलते रहते हैं, जैसे वनाग्नि से पर्वतपर वृक्ष जलते रहते हैं |२७॥
221231 मद से चूर दानव तो दानव शत्रु देवताओं के द्वारा नारायणरूपी गड्ढे में ऐसे गिराये गये हैं, जैसे कि आलान से (बाँधने के खंभे से) रहित गज बड़े गड्ढे में गिराया गया हो ॥२८॥
221232 गन्धर्व लोगों की तो बात ही जाने दीजिये । वे तो गानरूपी मद्यमें रात-दिन आसक्त (मस्त) रहते हैं, इसलिए वे विवेकजनित ज्ञान का लेश भी दिखला नहीं सकते । हिरनों के सदृश भ्रान्त होकर मृत्युरूपी व्याध के समीप वे जा रहे हैं ॥२९॥
221233 विद्याधरों में ब्रह्मविद्या की योग्यता है, इसलिए वे विद्या के आधार कहे जाते हैं, यही कारण है कि वे सबसे अधिक चमकीले हैं, परन्तु उदार विवेकों की ओर वे आदर नहीं रखते, केवल मोह में फँसकर भोगविद्याओं में ही रात-दिन पड़े रहते हैं । उन्हीं में मस्त रहते हैं ॥३०॥
221234 यक्षों की भी बात न्यारी है, वे मनुष्यों की निवासभूमिको क्षुब्ध किये हुए हैं, अपने को अविनाशी-सा समझते हैं यानी अपना शरीर कभी नष्ट नहीं होगा, ऐसा समझते हैं, मणि, मन्त्र आदि के बलों से विहीन असहाय बाल, वृद्ध और आतुरों के ऊपर अपनी दक्षता दर्शाते हैं॥३१॥
221235 जो राक्षस हैं , उनका तो शत्रुभूत विष्णु के द्वारा पूर्व में अनेक बार वेगपूर्वक विनाश किया गया है और आप भी भविष्य में करेंगे । राक्षस काम, बल और शौर्य के कारण हाथी के सदृश सदा उन्मत्त रहते हैं । इसलिए इनके प्रमाद का फल तो प्रत्यक्ष ही है॥३२॥
221236
221237 पिशाच तो सदा भूख से ही तड़पते रहते हैं, उनको निरन्तर पेट भरने की चिन्ता रहती है, अतः कभी भी उनको विवेक नहीं हो सकता, यह कहते हैं। ___जैसे अग्नि में गिरी आहुतियाँ अपने को निरन्तर धूम्र युक्त ज्वालाओं से जलती हुई ही देखती हैं, वैसे ही प्राणियों को खा जाने की चिन्ता से, जो कि अज्ञानरूपी धूम्रान्धकार को वायु के सदृश क्रोध, हिंसा आदि की ज्वालारूप बना देती है, अपने को जले हुए ही देखते हैं ।।३३॥
221238
221239 इसी तरह नागजाति में भी विवेक नहीं है, यह कहते हैं।
221240 यह पाताललोक में जो नागों का जालरूप विसतन्तुओं का समूह डूबा हुआ है, वह भी वृक्षों के मूल समूह के सदृश जड़ (विवेकहीन) ही हैं ॥३४॥
221241 कीटों के सदृश भूतल के छेद ही जिनके आवासस्थान हैं, उन असुररूपी बालकों के विवेक की तो कथा ही क्या यानी असुरों में तत्त्वज्ञान
221242
221243 का जनक विवेक होता है, यह कहना तो मूर्खता ही है |३५॥
221244 __यों बल, वीर्य एवं प्रभाव आदि उत्तम गुणों से सम्पन्न देवों से लेकर असुर तक के लोगों को जब विवेक दुर्लभ है, तब दूसरों के लिए तो कहा ही क्या जाय, इस आशय से कहते हैं।
221245 जो पुरुष हैं वे भी तो प्रायः पिपीलिका के समानधर्मा ही है, क्योंकि छोटे से कणों के लिए रात-दिन वे घूमा करते हैं ॥३६॥
221246 शराबियों के सदृश अतिव्यग्र सभी भूतजातियों के दिन निरर्थक लम्बी-लम्बी दुष्ट इच्छाओं या चेष्टाओं से व्यतीत होते जाते हैं, विवेक का नाम भी वे किसी दिन याद नहीं करते ॥३७॥
221247 जैसे अगाध जल में डूब रहे पुरुष का धूलि स्पर्श नहीं करती, वैसे विषयों में डूब रहे किसी पुरुष के भीतर निर्मल विवेक कभी स्पर्श नहीं करता ॥३८॥
221248 राघव, देह आदि में होनेवाले अभिमान एक प्रकार से प्रबल वायु ही हैं, इन वायुओं के झकोरों से मनुष्य अक्रोध आदि नियमों से चलित हो जाते हैं यानी क्रोध आदि शत्रुओं के अधीन हो जाते हैं । इसमें दृष्टान्त है निःसार धान्य । जैसे सूप चलानेवाले किसानों के द्वारा धान्य को वायु ले जाते हैं, वैसे ही यहाँ समझना चाहिए ॥३९॥
221249 जो योगिनियों का गण है, वह तामस भोगासक्तिरूप तालाब के दल-दल में जो कि सुरापान, रूधिरपान तथा मांसभोजन आदि रूप कीचड़ों से भरा है, पामरों के सदृश फँ
221250 सा हुआ है, उनको भी विवेक मात्र नहीं है, यह समझना चाहिए ॥४०॥
221251
221252 यों देव आदि योनियों में विवेक ज्ञान की दुर्लभता बतला कर अब उनमें जो प्रबुद्ध है, उनमें कुछ को परिगणन कर, बतलाते हैं।
221253 देवादि में यम, चन्द्र, इन्द्र, रुद्र, सूर्य, वरुण, वायु, हरि, हर, ब्रह्मा, बृहस्पति, शुक्र, अग्नि आदि, प्रजापतियों में सप्तर्षिमण्डल, दक्ष आदि, कश्यप आदि, नारद आदि, सनत्कुमार आदि देवकुमार, दानवों में हिरण्याक्ष, बलि, प्रह्लाद, शम्बर, मय, वृत्र, अन्धक, नमुचि, केशिपुत्र, मुर आदि, राक्षसों में विभीषण, प्रहस्त, इन्द्रजित, आदि, नागों में शेष, तक्षक, कर्कोटक, महापद्म, आदि ये सब तथा ब्रह्मलोक, विष्णु लोक, इन्द्रलोक में निवास करनेवाले मुक्तस्वभाव और विदेहमुक्त हैं । इसी तरह कोई तुषित (देवयोनि भेद), सिद्ध एवं साध्य भी जीवन्मुक्त हैं ॥४१-४५॥
221254 हे रघुकुल श्रेष्ठ, मनुष्यों में राजा, मुनि, उत्तम ब्राह्मण जीवन्मुक्त होते हैं, परन्तु ये दुर्लभ हैं यानी लाखों करोड़ों राजा आदि में कोई बिरले जीवन्मुक्त पुरुष उत्पन्न होते हैं ॥४६॥
221255 ___ सभी जातियों में जीवन्मुक्त हैं ही, परन्तु वे अति दुर्लभ हैं, यह जो कहा गया, उसका दृष्टान्त से समर्थन करते हैं। ____ अनेक तरह के असंख्य प्राणी चारों ओर दिशाओं में भरे पड़े हैं, किन्तु उनमें तत्त्वज्ञानसम्पन्न बहुत ही विरल होते हैं । ठीक ही है, फलों, पल्लवों से युक्त वृक्ष होते तो असंख्य हैं, परन्तु उनमें कल्पवृक्ष विरले होते हैं ॥४७॥
221256
221257 सत्तानबेवाँ सर्ग समाप्त
221258
221259
221260 अट्ठानबेवाँ सर्ग तत्त्वज्ञानी सन्तों के लक्षण तथा परीक्षा द्वारा उनके दोषों की उपेक्षा कर उनका आश्रय लेने का वर्णन।
221261 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, विरक्त एवं विवेकसम्पन्न जो महात्मा परमपद ब्रह्म में विश्रान्ति पाकर स्थित हैं, उन महात्माओं के लोभ, मोह आदि शत्रु छोटे हो जाते हैं। लोभ-मोह की अल्पता ही जब तत्त्वज्ञों का लक्षण है, तब उनकी निर्दोषता में तो कहना ही क्या है ? ॥१॥
221262 तत्त्वज्ञानी महात्मा न तो किसीसे प्रसन्न होते हैं, न किसी पर क्रोध करते हैं, न किसी विषय में अभिनिवेश (आसक्ति) करते हैं, न खाद्य वस्तुओं का संग्रह करते हैं, न लोगों से उद्विग्न होते हैं
221263 और न लोगों को ही उद्विग्न करते हैं ॥२॥
221264
221265 शरीर को अधिक क्लेश पहुँचाने वाले पारलौकिक वैदिक कर्मों में भी शुष्क वैदिक के सदृश हठ से प्रवृत्त होकर क्लेशयुक्त नहीं होते, यह कहते हैं।

आस्तिक्य भावना या नास्तिक्य भावना से जनित अभिमानप्रयुक्त हठ से न कष्ट कारक वैदिक अनुष्ठान में निरत रहते हैं। उनका आचरण मनोज्ञ एवं अत्यन्त मधुर होता है और प्रिय एवं कोमल वार्ता करते हैं ॥३॥
तत्त्वज्ञ लोग अपने संग से चन्द्रकिरणों के सदृश अन्तःकरण को उल्लास युक्त बना देते हैं । करने योग्य लौकिक एवं वैदिक कर्मों का जब परस्पर विरोध उपस्थित हो जाता है, तब अकार्यों से विवेक कर एक क्षण में ही सन्देह मिटा देते हैं ॥४॥
तत्त्वज्ञों के आचरण से कभी उद्वेग नहीं होता, वे सबके बन्धु-से तथा चातुर्यपूर्ण रहते हैं । बाहर से उनका आचरण सभी के सदृश होता है, परन्तु भीतर से वे अत्यन्त शीतल होते हैं ।।५॥
तत्त्वज्ञ शास्त्रों के अर्थों में बड़ा ही रस लेते हैं, उत्तम और अधम लोकों को जानते हैं, कौन वस्तु छोड़ने योग्य है और कौन छोड़ने योग्य नहीं है इसको भलीभाँति जानते हैं तथा समयपर जो भी कुछ प्रारब्धानुसार प्राप्त हो जाय, उसका अनुवर्तन कर लेते हैं ॥६॥
लोकशास्त्र के विरुद्ध आचरणों से सदा विरत रहते हैं, सज्जनों के बीच स्थिति में यानी सदाचरण में अत्यन्त रसिक होते हैं। उपदेश से हृदयकमल को खोल कर उसमें भरे गये ज्ञान की सुगंधियों से तथा उत्तम आश्रय, सुख तथा अन्नादि से आये हुए अतिथियों की पूजा करते हैं । पूजा करते समय उनका मुखकमल विकसित रहता है, उस समय वे आगंतुक भ्रमर का आश्रयदान आदि से सत्कार कर रहे विकसित कमलों के सदृश लगते हैं | जनता के सन्तापों का अपहरण करने के कारण वे जनता को अपनी ओर खींच लेते हैं और वर्षाकाल के मेघों के सदृश कृपावृष्टिकारक और शीतल उद्यान के सदृश स्निग्ध होते हैं । भद्र, तत्त्वज्ञानी पुरुष राजाओं के नाशक, देश को छिन्न-भिन्न करनेवाले तथा दुर्भिक्ष आदि से जनित जनता के क्षोभ को तपस्या के प्रताप, सत्कर्मों के अनुष्ठान, साम आदि उपायों से ऐसे पकड़कर रोक लेते हैं, जैसे भूकम्प को पर्वत ७-९॥
नानाविध उत्तम गुणों से पूर्ण, चन्द्रबिम्ब के सदृश प्रसन्नाकृति उत्तम

भार्या के सदृश अनेक गुणों से पूर्ण शान्तआकृति ज्ञानी पुरुष विपत्तियों में उत्साह देते हैं और सम्पत्तियों में सुख पहुँचाते हैं |१०॥
यशरूपी फूलों से सारी दिशाओं को निर्मल बनानेवाले, भावी उत्तम फल के हेतु तथा कोकिल के सदृश मधुरभाषण करनेवाले साधु पुरुष वसन्त ऋतु जैसे हैं ।।११॥
अज्ञानी राजा आदि के चित्त को एक महासागर ही समझना चाहिए, इसमें अनेक तरह के कल्लोल ही बड़े बड़े आवर्त हैं , व्यामोहरूपी मगर उसमें रहते हैं, अत्यन्त शिशिर पवन से विक्षिप्त तरंगों के व्याज से हेमन्त के सदृश वह लुढ़कता रहता है, भ्रमर, हँस आदि के निवासस्थान पद्मवन को विलोडित करता है, काम आदि छः वृत्तियाँ उसमें बड़े बड़े तरंग हैं । उस महासागर को उपदेशादि द्वारा साधु पुरुषरूपी तटस्थ पर्वत ही रोकने में अत्यन्त समर्थ हैं ॥१२,१३॥
भद्र, आपदाओं में, बुद्धिनाश में, भूख-प्यास, शोक-मोह, जरा-मरण आदि कल्लोलों में, व्याकुल देशों में तथा दुरन्त संकटों में सज्जनों की सन्त ही गति हैं|१४॥
हे श्रीरामजी, इन लक्षणों से तथा दूसरे पूर्ववर्णित लक्षणों से उन उत्तम अन्तःकरणवाले महात्माओं का परीक्षण कर आप आत्मा में शान्ति प्राप्त करने के निमित्त उनका आश्रय लीजिए, क्योंकि आप संसाररूपी मार्ग में भ्रमण करते करते श्रान्त हो गये हैं ॥१५॥
भद्र, यह संसारूपी साँपों से भरा हुआ अत्यन्त विषमय सागर सत्संगरूपी जहाज को छोड़कर दूसरे किसी भी जहाज से नहीं पार किया जा सकता, इसलिए सत्संग का आश्रय लेना ही होगा |१६॥
हमको आत्मा या सत्पुरुष के सम्बन्ध में विचार करने से क्या, प्रारब्धवश जो भी कुछ समय पर हो जायेगा, वह मेरे लिए अच्छा ही होगा-यों भीतर प्रमाद करके गड्ढे में पड़े हुए कीट के सदृश कभी भी पुरुष को नहीं बैठे रहना चाहिए ।।१७॥
भद्र, मैंने अभी अभी आपसे जिन उत्तम गुणों का वर्णन किया, उनमें से यदि एक भी गुण किसी में उपलब्ध हो जाय, तो दूसरे गुणों की या उसमें विद्यमान अन्य दोषों की परवाह न कर उतने गुण के उद्देश्य से उस महात्मा का आश्रय लेना चाहिए ॥१८॥
गुण और दोषों को जानने के लिए बाल्यावस्था से लेकर अपने आप प्रयास करना चाहिए, अपने प्रयत्न से ही यथासंभव सत्संग एवं सत्-शास्त्रों से पहले बुद्धि बढ़ानी चाहिए ॥१९॥
यदि दोष का कुछ लेश होवे, तो उसको न देख कर सज्जन की नित्य सेवा करनी चाहिए और स्थूल दोषवाले पहले के परिजनों का क्रमशः त्याग करना चाहिए |२०॥

पूर्व परिजनों का त्याग न करने पर कौन दोष उपस्थित होते हैं, उन्हें बतलाते हैं।
उनका परिहार न करने पर शोधित भी चित्त अरम्य बन जाता है यानी रागादि से कलुषित बन जाता है, स्थिर भी विश्रान्ति सुख विच्छिन्न हो जाता है, साधु असाधु बन जाता है, क्योंकि लोक में जो देखा जाता है, उसे ही हम मानते हैं, यानी लोक में इस प्रकार दोष परिजनों के अपरिहार में देखे जाते हैं ॥२१॥

भले ही ऐसा हो, उससे भी क्या दोष हुआ? इस पर कहते हैं। यह जगत् का अनिष्टकर महान् उत्पात है, जो कि साधु पुरुष असाधु बन जाता है और यही

पण
देश-कालवश जनता के दुरदृष्टों के कारण महोत्पातरूप से भी दिखाई देता है, जैसे कि विश्वामित्र की लुब्ध (लोभी) अमात्यों के समर्थन से वसिष्ठजी की कामधेनु के हरण में प्रवृत्ति हुई और इससे परस्पर बैर की वृद्धि से जगत् में महान् अनिष्ट हुआ, यों अनेक दृष्टान्त देखे जाते हैं ॥२२॥

कथित का अनुवाद कर उपसंहार करते हैं ।
सब कार्यों को छोड़कर सज्जनों का ही समागम करना चाहिए, यही कर्म निराबाधरूप से इहलोक एवं परलोक दोनों का साधन है यानी दोनों लोकों की प्राप्ति कराता है ॥२३॥

इस प्रकार का सज्जनसमागम, गुणोपार्जन क्रम से जब तक ज्ञाननिष्ठा न हो जाय तब तक, बीच में कभी छोड़ना नहीं चाहिए, यह कहते हैं।
__ भद्र, किसी भी काल में सज्जन सद्गुरु से दूर नहीं होना चाहिए, किन्तु विनय, सेवा आदि क्रियाओं से युक्त होकर साधु पुरुषों की निरन्तर सेवा करनी चाहिए, क्योंकि उन साधुओं के पास जाने मात्र से विचरणशील उनके शान्ति आदि गुण पास जानेवाले में ऐसे संक्रान्त (मिश्रित) हो जाते हैं, जैसे फूलों की सुगन्ध तिलों में सम्बन्धमात्र से मिश्रित हो जाती है ॥२४॥

अहानबेवाँ सर्ग समाप्त
निन्नानबेवाँ सर्ग कृमि, कीट, पतंग, तिर्यग्योनि, स्थावर आदि जातियों का इस संसार में जैसे भोग होता है, उन सबका वर्णन ।
कृमि, कीट आदि अतिमूढ़ जन्तुओं का तो जीवन ही दुर्लभ हो जायेगा, क्योंकि तात्कालिक दुःखशान्ति का उपाय वहाँ है ही नहीं, उनमें ऐसी शक्ति है नहीं जिससे कि वे दुःखशान्ति का उपाय जान सकें । ऐसी स्थिति में वे किस तरह जीते हैं, यों श्रीरामजी उनकी संसारस्थिति को, जातिप्रसंग से, जानने की इच्छा से पूछते हैं।
श्रीरामजी ने कहा : गुरुवर, हम मनुष्य-जाति के लोगों के दुःखक्षय के लिए तो शास्त्र, सत्संग, मन्त्र, औषधि, तप, दान, तीर्थ तथा पुण्याश्रम में निवास आदि उपाय हैं, परन्तु कृमि, कीट, पतंग आदि तथा तिर्यक्, स्थावर आदि जो जातियाँ हैं, उनका दुःखक्षय किस उपाय से होगा, उपाय के अभाव में उनका जीवनयापन कैसे ? यानी वे किस तरह जी सकते हैं ? ॥१,२॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, इस संसार में जितने भी जीव हैं वे चाहे स्थावर हों, चाहे जंगम हों, वे सब अपने अपने योग्य भोगों के उचित सुखसत्ता में ही विश्राम किये रहते हैं और उसीसे अपना-अपना जीवन भी धारण किये हुए हैं, इससे निष्कर्ष यह निकला कि तत्-तत् योनियों में भोग्य जो विषयसुख की मात्रा है, वही तत्-तत् जीवों का महान पुरुषार्थ है, इसी सुखमात्र से वे विश्रान्ति लेते हैं और उसीकी आशा से अनेक दुःख झेलते हुए जीते रहते हैं ॥३॥
भद्र, छोटे छोटे अणुमात्र जो जीव हैं, उनको भी अपनी योनि के अनुसार हम मनुष्य जाति के लोगों के जैसी ही सुख भोगने की इच्छाएँ

रहती हैं, परन्तु हम लोगों को उन भोगों में एक तो आस्था नहीं है और उनको प्राप्त करने में कोई अधिक विघ्नबाधा भी नहीं पहुँचाता, उनको तो मोह, काम आदि दोषों की अधिकता के कारण तथा विवेक की मात्रा के अभाव से उन भोगों में अधिक आस्था है और उनको पाने में उन्हें पर्वत के सदृश बड़े बड़े विघ्नों का सामना भी करना पड़ता है ॥४॥

221307 यदि प्रश्न हो कि भोगों में बहुत आस्था है, यह आपने कैसे जाना, तो इसका उत्तर है-प्रयत्न की अधिकता, इस आशय से कहते हैं। ___ भद्र, जिसका समस्त ब्रह्माण्ड एक शरीर है, वह विराट् हिरण्यगर्भ जैसे अपने अधिकार निभाने की अनेक चेष्टाओं के द्वारा स्वभोगार्थ प्रयत्न करता है, वैसे ही केशों के अग्रभाग के सदृश देहवाले कृमि, कीट आदि भी बालक की मुट्ठी के छेद की अपेक्षा भी छोटे अल्पकाय आकाश में प्रयत्न करते हैं, देखिये तो सही कि कैसी अहंकार की महिमा है|५॥

221308 एकमात्र शून्य विषयवाले गगनपक्षी निराधार आकाश में उत्पन्न होते हैं और वहींपर मर जाते हैं, उनको कुछ भी विषय नहीं मिलता है,

221309 परन्तु क्षणभर वे स्वस्थ नहीं बैठते यानी वे अपने प्रयत्न से तनिक भी हटते नहीं ॥६॥

221310

221311 कण आदि के उपार्जन में पिपीलिका आदि का अधिक प्रयत्न देखा जाता है, इससे भी अनुमान होता है कि उन्हें भोग की आस्था बहुत है, इस आशय से कहते हैं।

221312 भद्र, देखिये-ग्रास तथा निवास का सम्पादन तथा कुटुम्बपोषण आदि नानाविध चेष्टाओं से यह प्रतीत होता है कि जैसे पिपीलिका के लिए हमारे दिन जैसा भी दीर्घकाल उनके कणोपार्जन प्रयत्न के लिए क्षण के सदृश पर्याप्त ही नहीं है ।।७॥

221313 भद्र, यह एक और नवीनता सुनिये-तिमिनाम का जो अत्यन्त छोटा त्रसरेणु के बराबर का जीव है, उसकी गमन में ऐसी व्यग्रता दीखती है, जैसी कि गरुड़ की गमन में व्यग्रता दीखती हो ॥८॥

221314

221315 देह में और देह भोग्य वस्तुओं में अहंताममता का अभ्यास मनुष्य और कृमि दोनों को एक सा है, यह कहते हैं।

221316 श्रीरामजी, यह, वह, मैं, यह मेरा है, वह मेरा है, इस तरह कल्पित अध्यासरूप जगत् जैसे मनुष्यों के लिए अनेक ऊँचे गुणों के कारण अत्यन्त आस्था का भाजन है, ठीक वैसे ही कृमि के लिए भी है ॥९॥

221317

221318 विषयों की आस्था के कारण आयु का जो निरर्थक क्षय हो जाता है, वह भी हम मनुष्य एवं कीट आदि का समान है, यह कहते हैं।

221319 देश, काल, क्रिया, द्रव्य आदि विषयों की प्राप्ति के निमित्त व्यग्र बुद्धि से जैसे हम लोगों का जीवन जर्जर यानी क्षीण हो जाता है, वैसे ही व्रणकीटों का भी उक्त व्यग्र बुद्धि से जीवन क्षीण हो जाता है|१०॥

221320 वृक्ष आदि स्थावर जीव कुछ जागते रहते हैं, पत्थर एकदम सोते ही रहते हैं। यानी घनी नींद से सोये हुए ही रहते हैं और कृमि, कीट आदि तो हम मनुष्यों के जैसे अपने अपने उचित

221321

221322

221323 विषयभोगों में निद्रा एवं जागरण-दोनों से युक्त रहते हैं ॥११॥

221324 शरीरकाल में सुखपूर्वक स्थित ये जो कृमि, कीट आदि हैं, उनको भी हम लोगों के सदृश शरीरविनाश ही दुःख पैदा करनेवाला है

221325 और जीवन (शरीर में प्राणस्थिति) सुख पैदा करनेवाला है ॥१२॥

221326

221327 हम लोगों के भोग्य, घर, महल, धन आदि को वे कैसे देखते हैं, इसे कहते हैं। ___ जैसे बेचा गया पुरुष अन्य द्वीप को उदासीनता से मुग्धदृष्टि होकर देखता है, वैसे ही पशु, मृग आदि उनके अभोग्य घर आदि पदार्थों को उदासीनता से मुग्धदृष्टि से देखते हैं ।।१३॥

221328 जैसे मनुष्य जाति के जीवों को संसार सुख-दुःख देनेवाला है, वैसे ही तिर्यग्योनि पशुओं को भी है। केवल भेद इतना है कि उत्कर्ष-अपकर्ष बुद्धि के कारण गुण-क्रिया विभाग वे नहीं जानते ॥१४॥

221329

221330 बैल आदि पशु, जो नाथे जाते हैं, मन से भीतर भीतर सुख दुःख से खींचे जाते हैं और बाहर से नाथ रज्जु के द्वारा नासिका प्रदेश से खींचे जाते हैं यों दोनों ओर पराधीनता से खींचे जा रहे भी वे कुछ भी अपना दुःख हरने या प्रकट करने में समर्थ नहीं होते, ठीक इसी तरह के द्वीपान्तर में बेचे गये पामर जन (गुलाम) भी होते हैं, इस लिए दोनों की समता है ही ॥१५॥

221331

221332 वृक्ष आदि के सुख, दुःख के अनुभव की प्रणाली हमारे सुख दुःख के अनुभव के अनुरूप ही है, ऐसा उपपादन करते हैं।

221333 सुकुमार त्वचावाले हम लोग जब निद्रादेवी की गोद में अचेत होकर सोये रहते हैं तब यदि अत्यधिक शीत, गर्मी, मच्छर, खटमल आदि हमें तंग करते हैं तो सुखशून्य नींद में हमें जैसे महाक्लेश का अनुभव होता है वैसे ही महाक्लेश का अनुभव पेड़, पौधे, अंकुर आदि को होता है।

221334 श्लोक में अंकुर का ग्रहण अति सुकुमार होने के कारण उसे कृमि, कीड़ों आदि के काटने पर अत्यन्त क्लेश होता है यह सूचित करने के लिए है॥१६॥

221335

221336 पूर्व में जो यह कहा था कि हम लोगों की भाँति ही पशु, मृगादि को भी संसार सुख और दुःखदायक है, किन्तु वे पदार्थों के गुण, क्रियाउपयोग (इसमें यह गुण है यह इस कार्य के उपयोगी है) आदि विवेचन से, जिससे उत्कर्ष और अपकर्ष का ज्ञान होता है, सर्वथा कोरे हैं। इस बात को उपपादन के द्वारा अनुभव में चढ़ाते हैं।

221337 जैसे देशविपल्व के समय पलायन द्वारा दौड़ना आदि गति के लिए कुश, काँटे, जली हुई बालू पर चलना, बोझ ढोना आदि मुसीबतों पर पड़े हुए हम लोगों को चारों ओर से भय की आशंकाओं से पूर्ण पदार्थज्ञान होता है वैसा ही पदार्थज्ञान पक्षी, सर्प आदि तिर्यग्योनिवाले जीवों को भी सदा होता है |१७॥

221338 यदि मन विकल्प-ज्ञान से शून्य हो तो आह्लादस्वरूप आत्मानन्द में और भोजन, निद्रा, मैथुन आदि से होने वाले सुखों में इन्द्र और कीड़े की मन की प्रसन्नतारूप सौम्यता एक सी है। केवल विकल्प ही दोनों के लिए-इन्द्र और कीड़े के लिए-हिमालय के समान अलंघ्य है|१८॥

221339

221340

221341 राग, द्वेष, भय, आहार और स्त्रीसंगजनित सुख और दुःख तथा जन्म-मरण के समय होनेवाला क्लेश इन्द्र और कीड़े का समान है, उसमें तनिक भी अन्तर नहीं है ।।१९॥

221342 शास्त्रवेद्य पुण्य, पाप, ब्रह्मतत्त्व आदि तथा अतीत और भावी पदार्थों के सिवा शेष ज्ञान नेवला, साँप, सियार, हाथी आदि को शास्त्रगम्य धर्म, अधर्म, आत्मतत्त्व, अतीत, अनागत आदि पदार्थों का ज्ञान नहीं होता, मनुष्य को हो सकता है, इसके अतिरिक्त ज्ञान जैसा मनुष्य को है वैसा ही नेवला आदि को भी है ॥२०॥

221343

221344 तो पर्वत आदि कैसे अनुभव करते हैं ? इस आशंकापर कहते हैं।

221345 गाढ़ निद्रावाले (सुषुप्ति में स्थित) वृक्षादि की अत्यन्त मूढभाव से जो अपने में स्थिति है उसका पाषाण आदि अचल पदार्थ अनुभव करते हैं और जो हिमालय, सुमेरु आदि तत्त्वज्ञानी पर्वत हैं, वे तो अखण्ड चिदाकाश का अनुभव करते हुए सदा समाधि में स्थित हैं ॥२१॥

221346

221347 इस प्रकार न तो वृक्ष आदि जीवों की दृष्टि से जगत् की कल्पना हो सकती है, क्योंकि वे गाढ़ निद्रा में मग्न हैं, न पर्वत आदि जीवों की दृष्टि से जगत् की कल्पना हो सकती है, क्योंकि वे आत्मसत्ता में स्थित हैं, जंगम जीवों में भी तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि से जगत् की कल्पना नहीं हो सकती है, कारण वे तो चिदाकाश स्वरूप ही हैं। हाँ, कुछ अज्ञानी जंगम जीवों की दृष्टि से जगत की कल्पना हो सकती है, किंतु उनकी दृष्टि उक्त बहुत से लोगों की दृष्टि से विरुद्ध जगत्सत्ता की सिद्धि नहीं कर सकती, इस आशय से कहते हैं।

221348 वृक्ष आदि गाढ़ निद्रा में हैं और पर्वत आदि अपनी सत्ता में स्थित हैं। जो जंगम जीव हैं, वे भी सुषुप्ति, मरण, मूर्छा मोक्ष आदि अवस्थाओं में चिदाकाशरूप ही हैं । जंगम जीवों में से किन्हीं को कभी (स्वप्न में) अर्धविकास से और कभी (जाग्रत अवस्था में) पूर्ण विकास से भासमान भी जगत् बहुतों की दृष्टि के अनुरोध से चिदाकाश ही है ॥२२॥

221349 जो पर्वत आदि की सत्ता और जो वृक्षों की निद्रा है, वह द्वैतज्ञानविहीन होने के कारण अखण्ड चिद्रूप ही है, इसलिए उनकी दृष्टि से जगत् एक अज्ञानउपहित चिन्मात्र ही है।।२३॥

221350 औरों की दृष्टि से भी आत्मतत्त्व जब तक परिज्ञात न हो तभी तक जगत् है आत्मतत्त्व का परिज्ञान होने पर तो न तुम हो, न मैं हूँ, न जगत्सत्ता ही है, न असत्ता है और न जगत् का प्रागभाव ही है यानी किसी कोटि में जगत् की स्थिति नहीं है ॥२४॥
221351 शिला के समान ठोस, शान्त, अपने स्वरूप से अप्रच्युत, उत्पत्ति-नाश से रहित निर्दोष ब्रह्म ही यह सब कुछ है। वह जैसे निद्रा आत्मा में ही स्वप्नजगत् वैचित्र्य की कल्पना करती है वैसे ही अज्ञानियों की दृष्टि से अपने में ही जगद्वैचित्र्य की कल्पना कर रहा है, वास्तव में वह निर्विकार है ॥२५॥
221352
221353 परमार्थदृष्टि से तो सद् ही एकरूप है, यह कहते हैं।
221354 सृष्टि के पहले सृष्टि आदि जगत् जैसे एकरूप ही स्थित था, वर्तमान काल में भी वैसे ही स्थित है और आगे भी अनन्त काल तक वैसे ही स्थित रहेगा ॥२६॥
221355
221356 सत् चिद् आनन्दरूप उसके आत्मत्व आदि भेद भी नहीं हैं, क्योंकि कोई व्यावर्त्य नहीं है, फिर
221357
221358
221359 और भेद क्यों कर होंगे, यह कहते हैं।
221360 न तो आत्मता है, न परता है, न जगत्ता है, न मौनता है, न मौनिता है बहुत क्या कहें उस सद्रूप में कुछ भी उत्पन्न नहीं है ।।२७|आप अपने स्वरूप में ही स्थित रहिये, मैं भी अपने स्वरूप में ही स्थित हूँ, परम आकाश में सुख और दुःख का नाम नहीं है और पराकाश (ब्रह्मप्रकाश) के सिवा यहाँ कुछ नहीं है ॥२८॥
221361 जरा बतलाइये तो सही स्वप्न नगर में परमाकाशता को छोड़कर क्या है ? निर्मल, निर्विकार शान्त चिदाकाश ही तो स्वप्ननगर है ॥२९॥
221362 केवल अज्ञान ही उसमें भ्रान्ति उत्पन्न करनेवाला है। जब परम ब्रह्म का परिज्ञान हो जाता है तब अज्ञान का भी कहीं पता नहीं रहता ॥३०॥
221363 जब जगतरूपी स्वप्न का ज्ञान हो जाता है तब उसमें कुछ भी सत्यता नहीं रहती । जगत् के प्रति अभिनिवेश (आसक्ति) वन्ध्यापुत्र में स्नेह करने के सदृश ही उपहासास्पद है॥३१॥
221364 स्वप्नकाल के ज्ञात होने पर प्रत्येक अणु में जगत्-स्वप्न की सम्भावना होती है, किन्तु प्रबोधावस्था में जिसका कुछ अस्तित्व नहीं रहता उसकी क्या तो उपादेयता है और क्या उसका आदर किया जाय ? ॥३२॥
221365 जिस वस्तु की प्रबोधअवस्था में कुछ भी सत्ता नहीं है वह अबोधावस्था में भी कहींपर नहीं है । जो अप्रबोधअवस्था में उसकी प्रतीति होती है, वह अज्ञता ही है अर्थात्
221366 अज्ञान ही उसकी प्रतीति के रूप से प्रसिद्ध होता है ॥३३॥
221367 न तो वर्तमान सच है, न भविष्यत् सच है और न भूतकाल ही सच है, न अज्ञान सच है और न उनका ज्ञान सच है । ये सब वस्तुएँ अज्ञानवश ही प्रतीत होती हैं वास्तव में कुछ नहीं है ॥३४॥
221368 ___ ऐसी स्थिति में मिथ्या देह आदि के मिथ्या शत्रुओं द्वारा नष्ट किये जाने पर भी उन दोनों के
221369 अधिष्ठानरूप आत्मा का कुछ भी नहीं बिगड़ा, यह कहते हैं। ___जैसे एक लहर के आघात से दूसरी लहर के छिन्न-भिन्न होने पर जल की कुछ हानि नहीं होती है। वैसे ही एक देह से दूसरी देह के नष्ट होने पर चित् की भी क्षति नहीं होती है ॥३५॥
221370 आकाशरूप चित् में ही देह ऐसा भ्रमात्मक ज्ञान ही पैदा होता है ऐसी अवस्था में भ्रमात्मक ज्ञानरूप देह के नष्ट होने पर क्या नष्ट हुआ ? ॥३६॥
221371 ज्ञानघन चिदाकाश ही स्वप्न जगत्प से प्रसिद्ध है। चूँकि यह जगत् स्वप्न-जगत् के समान पृथिवी आदि से शून्य है, इसलिए स्वप्नरूप है ॥३७॥
221372 पूर्व चित् के स्वप्न से सृष्टि के आदि में पृथिवी आदि पदार्थबुद्धि का उदय हुआ । स्वप्न के पदार्थ में सत्यता बुद्धि काल्पनिक है, वास्तविक नहीं है ॥३८॥
221373 इस प्रकार पूर्व से पूर्वतर अनादि प्रवाहरूप स्वप्न के अवयवों में मूढ़ों ने सत्य पृथ्वी आदि की कल्पना ऐसे ही कर डाली जैसे कि आधुनिक असत्य वस्तु में सत्य कल्पना की जाती है ॥३९॥
221374 वह भ्रान्ति वैसी बद्धमूल हुई कि निपट असत्य होती हुई भी परम सत्यता को प्राप्त हो गई। किन्तु परम सत्य चिति तो अत्यन्त निर्मल है, उसमें जड़तारूप मलका रत्तीभर भी सम्बन्ध नहीं है |४०॥
221375
221376 असत्यस्वरूप जगत्भ्रान्ति को मूढों ने अपनी कपोलकल्पना से सच सी मान लिया है, यों
221377
221378 'इव' से सत्य से उपमित कर उपमा द्वारा भ्रान्तिकल्पना में सत्यार्थ कल्पना की समानता दिखलाई। वह तभी सम्भव हो सकती है जब पहले सत्य पदार्थ रहे हों, उनका अनुभव भी हुआ हो और इस समय उनका स्मरणकर्ता भी हो । दूसरी हालत में यह संभव नहीं है, ऐसा कहते हैं।
221379 वास्तव में अपने स्वरूप से अच्युत सच्चिदानन्दरूप सर्वव्यापक ब्रह्म ही स्थित है। सत्यतारूप पृथ्वी आदि कुछ भी पहले कभी नहीं रहा । ऐसी परिस्थिति में जब उसके अनुभव की सर्वथा असिद्धि है तब उसका स्मरण करनेवाला या विस्मरण करनेवाला भला कौन होगा ? ॥४१॥
221380
221381 तब असत्य पदार्थ में अत्यन्त अप्रसिद्ध सत्यता की समानता का प्रतिबोधक क्या होगा? ऐसी आशंकापर स्वप्रकाश सत्यस्वरूप का अज्ञान ही असत्यत्व में सत्यत्व के सादृश्य का प्रतिबोधक है, यह कहते हैं। __यथार्थरूप चिदानन्दरूप ब्रह्ममात्र विषयक अज्ञान ही जगत् में (असत्य में) सत्यत्व की समानता का प्रतिबोधक है, अतएव तत्त्व का परिज्ञान ही आवरणरूप अज्ञानकपाट तथा विक्षेपरूप जगत्सत्यताभ्रान्ति कपाट का उद्घाटन है॥४२॥
221382 अज्ञान के कार्य के साथ अज्ञान का नाश होने पर चिन्मात्र शेष रहने से पृथ्वी आदि किसी का कहीं पर संभव नहीं है । जो द्रष्टा है अथवा दृश्य है, वह सब पूर्वोक्त परिशिष्ट चैतन्यमात्र विशुद्ध शिव ही है ॥४३॥
221383 जैसे दर्पण में निमित्तभूत बाहरी बिम्ब से भीतर प्रतिबिम्ब की प्रतीति होती है वैसे ही निमित्तभूत प्रतिबिम्ब के बिना ही अपने आप चिदाकाश में प्रतिबिम्बत जगत् प्रतीत होता है ॥४४॥
221384
221385 दर्पण के दृष्टान्त से विवक्षित अंश को कहते हैं।
221386 जैसे दर्पण के अन्दर दिख रहा भी बिम्ब वास्तव में कुछ नहीं है वैसे ही चिदाकाश में प्रतीत हो रहा भी विश्व परमार्थ दृष्टि में कुछ भी नहीं है ॥४५॥
221387 जो वस्तु शास्त्रीय विचार से प्राप्त होती है जिसकी स्थिति प्रमाणरूप कसौटी से प्रमाणित है वही सत् है उससे अन्य तो प्रतिभासमात्र है, वह तीनों कालों में सत्ताशून्य है - न भूतकाल में था, न वर्तमान में है और न भविष्यत् में होगा भला वह सत् कैसे हो सकता है ? ॥४६॥
221388
221389 यदि जगत् असत् है तो वह व्यवहारार्थ क्रिया के योग्य कैसे है, इस शंकापर कहते हैं। ___ कुछ भ्रमात्मक वस्तुएँ भी अर्थक्रियाकारी देखी जाती है, जैसे स्वप्न स्त्री असत्य होती हुई भी मनुष्यों की सत्य वीर्यविसर्जनरूप अर्थक्रिया करती ही है ॥४७॥
221390
221391 _ 'अहम्' आदि जगत् की शोभा प्रतिभासिक ही है, अन्य प्रकार की नहीं है। जो जगत् का भान है वह आत्मस्वरूप चैतन्य का प्रकाश ही है अन्य नहीं है। उस भान का व्यावर्तक दृश्यरूप यदि भान से पृथक् माना जाय तो शून्य ही ठहरेगा यदि भानरूप माना जाय, तो भानका व्यावर्तक न होने से चिदाकाशरूप ही होगा, इस प्रकार विचार करने पर जगत् का रूप कुछ भी सिद्ध नहीं होता ऐसी परिस्थिति में कहाँ मैं हूँ, कहाँ विश्वशोभा है, कहाँ आप हैं और दृश्यदृष्टियाँ ही कौन हैं ?
221392
221393 __ हे श्रीरामचन्द्रजी, उदारमति आपकी, जो पूर्वोक्त विज्ञानदृष्टि से चिन्मात्र स्वरूप हैं, देह के विनाश से मरकर फिर अन्य देह की उत्पत्ति से उत्पत्ति है यानी मुक्ति नहीं है तो क्या हानि हुई ?
221394 क्योंकि दुःखगन्धविहीन निरतिशयआनन्दरूप चैतन्य का नाश और उत्पत्ति से तनिक भी स्पर्श नहीं है । यदि मरकर पुनः उत्पत्ति नहीं होती, मुक्ति होती है तो भी सर्वप्रपंच का उपशम ही है । इसलिए उक्त दोनों ही पक्षों में तनिक भी दुःख की प्राप्ति नहीं है

॥४८,४९।॥

221395

221396 तब मूर्ख को मरण और जन्म में क्यों कर दुःख प्राप्त होता है ? ऐसा यदि कोई प्रश्न करे तो उसके प्रति उस दुःखप्राप्ति का मूर्ख को ही अनुभव होता है ऐसा कहते हैं। __मूर्ख को जिस प्रकार का दुःख होता है उसे मूर्ख ही जानता है, वह हम लोगों की जानकारी के बाहर की बात है । देखिये न, जिसे मृगतृष्णारूपी नदी के जल में 'मैं मछली हूँ' यों अपनी मछलीरूपता का अनुभव होता है, वही तो उसकी (मृगतृष्णारूपी नदी की) चंचल लहरों का लहराना जानेगा, किन्तु जिसे मृगतृष्णा नदी की भ्रान्ति नहीं है, वह कैसे जानेगा ? ॥५०॥

221397 तत्त्वज्ञ की दृष्टि से तो केवल चिदाकाश ही 'तुम' 'मैं' आदिरूप सम्पूर्ण जगत बनकर प्रकाशमान होता है। देखिये न, आत्मा ही डालियाँ, उनकी चोटियाँ, उनकी टहनियाँ, उनके पत्तों और फलों के रूप-धारण द्वारा संकल्पवृक्ष बनकर मनोराज्य में प्रकाशमान होता है ॥५१॥

221398

221399 निन्नानबेवाँ सर्ग समाप्त

221400 सौवाँ सर्ग देह को आत्मा माननेवालों के मत में आग्रह रखनेवालों की भी बुद्धि जैसे

221401 वास्तविक तत्त्व की ओर आकर्षित हो जाय वैसी युक्ति का प्रतिपादन। पहले सृष्टिवादियों की उक्ति की सत्यता के वर्णन के सिलसिले में 'स्वाभावसिद्धमेवेदं युक्तिमित्येव तद्विदाम्' इससे चार्वाक की उक्ति को समुचित कहा, उक्त कथन उनके अभिमत सब आस्तिक जनों के विपक्षरूप देहात्मवाद के विषय में कैसे उचित है अथवा उनकी पुरुषार्थसिद्धि कैसे होती है, यह सब जानने के लिए इच्छुक श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, निम्ननिर्दिष्ट प्रश्न ध्यान देकर सुनने की कृपा कीजिये तदनन्तर उसका यथार्थ उत्तर देने का अनुग्रह कीजिये । जब तक जीयें, आराम से जीयें, मृत्यु अप्रत्यक्ष नहीं है।

221402 (जीते-जी अपनी मृत्यु का प्रत्यक्ष नहीं होता यह कथन ठीक नहीं, क्योंकि दूसरों की मृत्यु प्रतिदिन दिखती है अपनी मृत्यु का भी उसी तरह अनुमान हो सकता है । यदि कहिये चार्वाकों के मत में अनुमान प्रमाण नहीं है, क्योंकि वे प्रत्यक्ष के सिवा और कोई प्रमाण नहीं मानते । अच्छा, उनके मत में देहनाश ही मृत्यु है। पुनर्जन्म तो वे मानते नहीं अतः उनके मत में देह-नाश ही सकल

221403

221404 दुःख निवृत्तिरूप मोक्ष ठहरा वह उनको वांछनीय ही है इस आशय से कहते हैं।) __सकल दुःखों की निवृत्ति को प्राप्त भस्मीभूत देह का पुनः आगमन कैसे हो सकता है ? ऐसा जिनका सिद्धान्त हो, इस संसार में उनकी दुःखशान्ति के लिए कैसी युक्ति है ? ॥१,२॥

221405

221406 संवित् को अपने निश्चय के अनुसार ही विवर्त का अनुमान होता है, ऐसा नियम है । उक्त नियमों में ही संवित् की देहात्मभाव में भी उपपत्ति होती है और मोक्ष में भी उपपत्ति होती है। इस

221407 आशय से श्रीवसिष्ठजी उसका समर्थन करते हैं।

221408 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : संवित् जो जो निश्चय करती है अपने अन्दर ज्यों का त्यों वही अनुभव करती है, यह बात सब लोगों के अनुभव से सिद्ध है ।।३॥

221409 जैसे भूताकाश सर्वव्यापक और शान्त है वैसे ही चिदाकाश भी सर्वव्यापी और शान्त है । वह चिदाकाश ही विविध वादवाले पामर लोगों से कल्पित देहादि द्वैत और वेदान्त के मर्म को जाननेवाले विद्वानों के अनुभव से सिद्ध अद्वैत भी है, क्योंकि उससे अतिरिक्त वस्तु का अत्यन्त असंभव है ॥४॥

221410 ___ अन्य वस्तु के असंभव में 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (हे सोम्य, सृष्टि के पूर्व यह सत् ही था) इत्यादि श्रुतियों से परिपोषित युक्ति कहते हैं। __सृष्टि की पूर्वावस्था में, जबकि अद्वितीय ब्रह्मरूपी महाप्रलय का ही बोलबाला था, अद्वितीय ब्रह्म के सिवा कोई पदार्थ था ही नहीं, उसका कोई भी कारण नहीं, जिसकी कि उसके पूर्व में होने की संभावना हो । इसलिए यह ब्रह्म ही जगत् के रूप से व्याप्त है ॥५॥

221411 __ यदि कोई शंका करे कि हम ब्रह्मरूपी महाप्रलय ही नहीं मानते, जैसे बीजांकुर आदि की परम्परा अनादि है वैसे ही पृथिवी आदि महाभूतों का प्रवाह अनादि काल से चला आ रहा है, अतः इससे विलक्षण जगत् कभी रहा ही नहीं। इस तरह के पूर्वमीमांसक आदि कर्मकाण्डियों के पक्ष का

221412 खण्डन करते हैं। ___ 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' (सब वेद जिस परम पद का प्रतिपादन करते हैं), तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषन्ति' (उसीको ब्राह्मण लोग वेदाध्ययन द्वारा जानने की इच्छा करते हैं) इत्यादि श्रुतियों से सिद्ध सकल वेद और शास्त्रों के प्रतिपाद्य महाप्रलयरूपब्रह्म को, जीवों की ब्रह्मप्राप्तिरूप मुक्ति को तथा मुक्ति के साधन तत्त्वज्ञान को जो नहीं मानते हैं, उनकी मूढता का क्या ठिकाना है ? मोक्षशास्त्र के अप्रामाणिक होने पर तुल्ययुक्ति से कर्म शास्त्र की अप्रमाणता का भी वारण नहीं हो सकता, अतः वे शास्त्रशून्य हैं | जब शास्त्रशून्य हो गये तो हमारी दृष्टि में वे मरे हुए से हैं अर्थात् तत्त्वज्ञान के उपदेश के अयोग्य हैं ॥६॥

221413 जिन महापुरुषों का देह, इन्द्रिय आदि की सकल व्यवहारों में नियुक्ति करनेवाला प्रत्यगात्म चैतन्य या मन सकल शास्त्रों से अविरुद्ध सर्वं खल्विदं ब्रह्म (यह सब ब्रह्म ही है) इस प्रकार के ज्ञान से प्रचुर मात्रा में पूर्णकाम हो चुका हो, उन कृतार्थ पुरुषों के साथ भी उपदेश कथा

221414

221415 करना उचित नहीं है । केवल जिज्ञासु पुरुषों के लिए ही उपदेशवार्ता उचित है ॥७॥

221416

221417 प्रसंगतः प्राप्त विषय की समाप्ति कर प्रस्तुत विषय पर आते हैं।

221418 हृदय में जैसी संवित् निरवच्छिन्नरूप से सदा उदित होती है मनुष्य वैसा ही हो जाता है । देह हो चाहे न हो । भाव यह है कि चार्वाकों के संमत देहात्मभाव में भी वैसी दृढनिश्चयात्मक संवित् का उदय ही अन्वय और व्यतिरेक से हेतु है, देह आदि व्यभिचरित होने से हेतु नहीं है ।।८॥

221419

221420 इसी कारण यद्यपि आत्मा सच्चिदानन्दघन है तथापि विरोधी दुःखित्वादिज्ञान की दृढ़ता से उसमें दुःखमयता सबको अनुभव से सिद्ध है, ऐसा कहते हैं।

221421 हे श्रीरामजी, यदि संवित् के बोध से पुरुष दुःखी हुआ है, तो जब तक विरुद्ध दुःखित्व ज्ञान रहेगा तभी तक जीव दुःखमय रहेगा ॥९॥

221422 __ यद्यपि जगत् पूर्वोक्त रीति से दुःखमय ही है तथापि यह निरतिशयानन्द चिदाकाश का स्फुरणमात्र ही है यों उसकी भावना करने से उसके वास्तविक स्वरूप का दर्शन होने पर भ्रान्ति से कल्पित दुःखरूपता तथा उसकी दर्शन, दृश्य, दर्शक आदि त्रिपुटी की शान्ति हो जाती है। देहात्मवादी भी यदि ऐसी भावना करें, तो उनकी भी मुक्ति हो सकती है, इस आशय से कहते हैं।

221423 जगत् सच्चिदानन्दरूप ब्रह्म का स्फुरणमात्र ही है ऐसी भावना की जाय तो पहले प्रसिद्ध दुःखादि का वेदन कैसे हो सकेगा ? भला कूटस्थ अद्वितीय चिदाकाश से कैसे किसको दुःख का बोध होगा ? कोई द्वितीय हो और कोई दुःख का निमित्त हो तभी तो दुःख का संभव है । जब एकमात्र आनन्द घन चिदाकाश ही है तब दुःखबोध की क्या कथा है ? ॥१०॥

221424

221425 उक्त अर्थ में तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (तत्त्वज्ञानावस्था में अद्वैत को देख रहे पुरुष को कौन मोह और शोक) इस श्रुति को अर्थतः उदाहृत करते हैं। ___एक ब्रह्म ही है ऐसे निश्चयात्मक ज्ञानवाले पुरुषों को किन्हीं सुख या दुःखों का ऐसे ही स्पर्श

221426 नहीं होता, जैसे कि आकाश को धूलियों का स्पर्श नहीं होता ॥११॥

221427

221428 अपने-अपने दृढ़ निश्चय के अनुसार ही पदार्थ के अनुभव में संवित् की प्रमाणता और चित्तवृत्ति की सत्यता ठीक नहीं है, देहात्मभाव में पहली की (संवित् को) प्रमाणता नहीं है और ब्रह्मसाक्षात्कारवृत्ति में दूसरी (चित्तवृत्ति की सत्यता) नहीं है इस आशय से कहते हैं।

221429 संवित् सत्य (प्रमा) है और चित्तवृत्ति सत्य (अबाधित) है ऐसा दोनों का नियम नहीं है। किन्तु निश्चय इस तरह के सत् और असत् अर्थ के अनुभव में कारण होता ही है, यह आबालवृद्ध प्रसिद्ध है। इसका कौन कैसे अपलाप कर सकता है ? भाव यह कि अनुभव विरुद्ध का आश्रय लेकर अनुभव का अपलाप नहीं किया जा सकता।।१२॥

इसलिए सकलवादियों के अभिमत तत्-तत् वेषों को धारण करने में समर्थ संवित् ही आत्मा है, ऐसा सब वादियों को समझाकर सब कृतकृत्य (सफलमनोरथ) किये जा सकते हैं,

इस अभिप्राय से कहते हैं ।
चार्वाकों का अभिमत शरीर, सांख्यों का अभिमत पुरुष और मीमांसक आदि का अभिमत जीव या भोक्ता संवित् से पृथक् उपलब्ध नहीं होता, अतः सब वादियों के कल्पनास्थान देह आदि संवित् ही हैं । वह (संवित्) जैसा अनुभव करती है वैसा ही जगत् हो जाता है ।।१३॥
वह संवित् सत्य हो अथवा असत्य हो उसे केवल अपनी कल्पना द्वारा (पृथिवी आदि कारणों की अपेक्षा करके नहीं) ऐसे देह का अनुभव होता है जैसे स्वप्न में, पाताल में, आकाश में, जल में और स्वर्ग में केवल कल्पना से ही देह का अनुभव होता है ॥१४॥
संवित् चाहे सत्य हो, चाहे असत्य हो, संविमात्र ही आत्मा है । उक्त संवित्मात्र आत्मा जिस प्रकार के निश्चयवाला होता है वह सत्य उसकी क्रिया (व्यवहार क्रिया) में समर्थ होता है इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है ॥१५॥

में सत्य होने और उसके द्वारा कल्पित पदार्थों के तत्-तत् अभिमत अर्थक्रिया में समर्थ होने के कारण पूर्वोक्त सकलशास्त्रों का प्रामाण्य अक्षुण्ण ही रहा, यह कहते हैं।
__ संविद्-मात्र आत्मा से ही सब शास्त्रों का प्रामाण्य अक्षुण्ण होता है और यह संविद्-अद्वैतात्मवाद सिद्धान्त ही सब वादियों का उपजीव्य होने और पुरुषार्थ हेतु होने से सब सिद्धान्तों का शिरोमणि सिद्धान्त है ॥१६॥

तो क्या संवित् ही तत्-तत् वादियों के अभिमत देहादि के आकार से तत्-तत् निश्चय के अनुसार परिणत होती है ? इस पर नकारात्मक उत्तर देते हैं।
संवित् में जो अबोधता यानी अविद्या है, वही तत्-तत् वादियों की जैसी संवित् होती है परिणाम द्वारा प्रवृत्ति आदि के समय वैसे ही बन जाती है । वही जब तत्त्वज्ञान रूपसे परिणाम होने पर निर्मल शुद्ध चिदाकार हो जाती है तब मोक्षफलभागिनी बन जाती है ॥१७॥
इसलिए पुण्य तीर्थ, पुण्य पर्व आदि देश काल में स्नान, दान आदि कर्मों से, रसायन, मन्त्र, औषधि आदि द्रव्यों से, कर्मशास्त्र द्वारा उपदिष्ट लोकैषणा, धनैषणा और पुत्रैषणा रूप भ्रान्तियों से वह अबोधता और उससे उत्पन्न विक्षेपसंवित् कभी भी नष्ट नहीं होती ॥१८॥
___बोध होने पर जब अविद्या छिन्न-भिन्न हो चुकी पुनः उसके आविर्भाव में कोई कारण नहीं है
और दूसरी बात यह भी है कि यदि उसका पुनः आविर्भाव माना जाय, तो मोक्ष कभी होगा ही नहीं, क्योंकि जब-जब ज्ञान द्वारा वह बाधित होगी, पुनः उसका आविर्भाव हो जायेगा, ऐसा कहते हैं। ___ आत्यन्तिक बाध से क्षीण हुई अविद्या की पुनः प्राप्ति की आशंका भी नहीं है । यदि अविद्या एक बार बाधित होकर पुनः क्षणभर में आविर्भूत हो जायेगी, तो जीवका दुःख कब किससे शान्त होगा यानी कभी भी किसी से भी शान्त न हो सकेगा।।१९॥
संवित् ही मनुष्यों का जीव (जीवात्मा) है उसकी जैसी दृढ़ भावना होती है वैसा ही पुरुष सुखी या दुःखी होगा, ऐसा निश्चय है ॥२०॥

- प्रत्यगात्मरूप संवित् ही जब तत्त्वतः ज्ञात होती है तब अपने कार्यभूत बन्ध को दूर करती है, इसलिए मुमुक्षु लोगों की वही शरण है । उसके अभाव में सारा जगत् अन्धकारपूर्ण हो जायेगा। मोक्ष की आशा तो दुराशा ही हो जायेगी, ऐसा कहते हैं।
संवित् का यदि अस्तित्व है तो ज्ञानियों के संसारनाश में वही शरण है, यदि वह नहीं है, तो शिला के समान जड़ अन्धकार ही अन्धकार शेष रह जाता है ॥२१॥

कैसे अन्धकार ही शेष रह जाता है ? ऐसा कोई प्रश्न करे तो उस पर कहते हैं।
चूँकि स्वप्रकाशरूप उसीसे प्रत्यगात्मसंविप जीव को निद्रा द्वारा अपनी जड़ता के सदृश अन्धकारतुल्य अज्ञान से यह प्रपंच प्राप्त हुआ है, यदि संवित् का अपलाप किया जाय, तो असाक्षिक अन्धकार ही शेष रह जायेगा ॥२२॥
__ कभी भी इससे विलक्षण जगत् नहीं था यानी जगत् का अभाव नहीं था ऐसा मानकर जो महाप्रलय नहीं मानते वे शास्त्रशून्य मुर्दे ही हैं, यों आपने पूर्व में जिनकी निन्दा की है, उनके मत के अनुसार दृढ़ निश्चयवाले लोगों की तत्त्वज्ञान प्राप्ति में मुक्ति है या नहीं इस विषय में सन्देह कर रहे श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, इस सृष्टि का पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण आदि आठ दिशाओं
इसका नाश ही होता है इस तरह जगत् के प्राग् अभाव, प्रध्वंसअभाव और अत्यन्तअभाव-इन तीनों अभावों को तिलांजलि दे चुके, यह सब विज्ञानघन ही है, यों इसे परमार्थतत्त्वरूप न देख रहे, जैसा जगत् दीख रहा है, वही सत्य है यों समझ रहे और जगत् का विनाश न देख रहे जिस पुरुष ने जगत् की उक्तरीति से सत्यता की भावना की, उसके संसाररूपी दुःख की निवृत्ति में कैसी युक्ति है ? हे ब्रह्मन्, बोध की वृद्धि के लिए मेरे इस सन्देह को पुनः निवृत्त करने की कृपा कीजिये ॥२३-२५॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, यहाँपर एक तो पूर्वोक्त ही (शास्त्रशून्य वे हम तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में मृत से ही हैं, उनके साथ वार्तालाप नहीं करना चाहिये यही) उत्तर उचित है अथवा पहले पूर्ववादी के प्रति जो 'यं यं निश्चयमादत्ते संविदन्तरखण्डितम्' इत्यादि उत्तर कहा है, वही उचित है । ऐसी परिस्थिति में चैतन्य से जब तक संवित् का सम्बन्ध नहीं होगा तब तक तो उसका वैसा निश्चय हो सकना संभव नहीं है, अतः उसे भी थोड़ा बहुत चैतन्य का बोध कराकर पूर्व निश्चय उसीका विवर्त है यों व्युत्पत्ति कराकर उसके अनुमान में अखण्ड आनन्दघन उतारा जा सकता है॥२६॥
हे पुरुषश्रेष्ठ, इस प्रकार के आशावाले जिस पुरुष का आपने प्रतिपादन किया है क्या वह देह से अतिरिक्त चेतन को आत्मा माननेवाला है, या नित्य आतिवाहिक सूक्ष्म देह को आत्मा माननेवाला है या शुद्ध संवित् को आत्मा माननेवाला है या अज्ञान से आवृत संवित् को आत्मा माननेवाला है या संवित् का अपलाप माननेवाला है ? यदि वह चेतनामात्र का

(चिदाभासरूप का) अस्तित्व स्वीकार करता है तो उसे क्रम से आत्मतत्त्व का अनुभव होता ही है, उसके संसार से उद्धार में कोई कठिनाई नहीं है, क्योंकि देहादि आकारवाली उपाधि का विनाश होने से वह परमात्मा के साथ मिल जाता है, इसमें कोई संशय नहीं है । यदि उसकी विनाशी अन्नमय देह में आत्मबुद्धि हो, तो उसे चारों ओर से विनाश की शंका से दुःख होगा ही । उसको दुःखप्राप्ति नहीं हो सकती क्योंकि इस प्रकार क्रमशः उपदेश देने पर-ज्ञानचर्चा सुनाने पर-वह भी
आत्मतत्त्व को प्राप्त हो ही जायेगा ॥२७,२८॥

तीसरे पक्ष में कहते हैं।
अवयवघटित स्थूल शरीर को आत्मा समझनेवाले ने स्थूल देह के अवश्यम्भावी विनाश का विचार नहीं किया । जो वस्तु सावयव होती है, उसका विनाश तो किसी के रोके रोका नहीं जा सकता है-अवश्यम्भावी है । इससे वह भी स्थूल देह से अतिरिक्त आत्मा को मानता है, यह सिद्ध होता है ॥२९॥

चतुर्थ पक्ष में कहते हैं।
शुद्धसंवित् को आत्मा माननेवाला जीवन्मुक्त सदा सब जगह लीला से जगत् का दर्शन करता हुआ भी मृत्यु के बाद विदेहमात्र से कैवल्य को प्राप्त होकर फिर संसार को नहीं जानता है- नहीं देखता है । जो संवित् तत्त्वज्ञान से शुद्ध नहीं है, वह संसार की प्राप्ति के बीज का नाश न होने से संसार के बिना नहीं रहती, अवश्य संसार में आती है । उसका भी किसी न किसी जन्म में ज्ञान का उदय होने से संसार से निस्तार हो जाता है ॥३०॥

छठे पक्ष में कहते हैं।

221472 अथवा यदि 'संविति नहीं है' इस प्रकार का निश्चयवाला (संवित् का अपलाप करनेवाला) हो तो इस प्रकार के ज्ञान से वह चिरकाल तक पत्थर के समान जड़ होता है ॥३१॥
221473
221474 उसने उस अवस्था में क्या अथवा कैसा देखा ? इस पर कहते हैं।
221475 मरणपर्यन्त दृढीकृत अपने उक्त ज्ञान के अनुसार ही देहपात के बाद विशेष विज्ञान जब नष्ट हो गया तब गाढ़ सुषुप्ति के सदृश मृत्यु को ही (नैयायिकों के मोक्ष के तुल्य) दुःखशून्य होने से उसने परम श्रेय समझा, किन्तु निरतिशय आनन्द के अनुभव से उस मूर्ख ने श्रेय का दर्शन नहीं किया ॥३२॥
221476
221477 __जो शून्यवादी हैं, जिनका आत्मा के अभाव में दृढ़ निश्चय है, वे जब मरते हैं तब किस गति को जाते हैं ? इस पर कहते हैं।
221478 जिनके मत में शुद्ध संवित् के अस्तित्व का संभव नहीं है, वे जब शरीररहित होते हैं यानी मरते हैं तब जड़ को तत्त्व माननेवाले वे जड़ होकर दुर्भेद्य अन्धकार से पूर्ण होते हैं। इस विषय में श्रुति भी कहती है - 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के
221479
221480 चात्महनो जनाः ।' (जो अज्ञानी लोग हैं वे लोग मरकर गाढ़ अन्धकार से आच्छन्न असुर्य नामक लोकों में जाते हैं) ॥३३॥
221481 ___ जो विज्ञानवादी लोग क्षणिक विज्ञानमय जगत् स्वप्ननगर के तुल्य है, यह मानते हैं, उनको भी व्यवहारसिद्धि पूर्वोक्त मतवाले के समान है, ऐसा कहते हैं।
221482 क्षणिक और विकार चित् को आत्मा माननेवाले जो विज्ञानवादी लोग सम्पूर्ण जगत् को स्वप्ननगर के समान देखते हैं, उनका यह सारा का सारा जगज्जाल प्रवृत्त ही रहता है, निवृत्त नहीं होता ॥३४॥
221483
221484 जो लोग जगत् को स्थिर मानते हैं और जो लोग क्षणिक मानते हैं, उन दोनों के ही सुख दुःखभोगपर्यन्त सभी व्यवहार समान है, यह कहते हैं। __ स्थिरता और क्षणिकता से जगद्व्यवहार वैचित्र्यबुद्धि में क्या अन्तर होगा ? भूत (पदार्थ) चाहे स्थिर हों चाहे अस्थिर (क्षणिक) हों, सुख और दुःख तो समान ही होंगे ॥३५॥
221485 ___ तत्त्वज्ञानियों का भूमि आदि भूतों की क्षणिकता और स्थिरता में कोई आग्रह नहीं है । अध्यस्त पदार्थ केवल अधिष्ठान ब्रह्म से ही सारवान् है । इसलिए शुक्ति और रजत के मूल्य के विचार की भाँति उसकी स्थिरता और अस्थिरता का विचार व्यर्थ है, इस अभिप्राय से कहते हैं।
221486 पृथिवी आदि महाभूत स्थिर हों चाहे अस्थिर हों ये केवल चिद्भानरूप ही हैं । जब तक अज्ञान का साम्राज्य है, तभी तक इनकी प्रतीति होती है ॥३६॥
221487
221488 संवित् क्षणिक नहीं है, क्योंकि वह अपने अनस्तित्वरूप नाश और जड़ता को व्याप्त नहीं कर सकती, संवित् की व्याप्ति के बिना उन दोनों की सिद्धि नहीं हो सकती, अतः संवित् के क्षणिकत्व का कथन संभव नहीं है, यह कहते हैं।
221489 जिन्होंने कालतः असत्ता क्षणिकता और देशतः असत्ता जड़ता दोनों का स्पर्श किये बिना ही नष्ट हुई क्षणिकत्वाभिमतसंवित् से संवित् की जड़ता और क्षणिकता का निर्णयपूर्वक स्वीकार किया है, इस प्रकार के मूल् से संभाषण तक नहीं करना चाहिये॥३७॥
221490
221491 इसलिए कूटस्थ चित् से विवर्त रूप से चिद् से व्याप्त देहपर्यन्त जड़प्रपंच की उत्पत्ति माननेवाले धन्य हैं, क्योंकि उनके मत में 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' वाचारम्भणन्याय से विकार को असत्य समझने पर चित् ही अवशिष्ट रहता है । अचिद् देह आदि से चित् की उत्पत्ति माननेवाले चार्वाक, नैयायिक आदि मूर्ख है । चित् के विनाश से जड़ का परिशेष न तो पुरुषार्थ है और न पुरुषार्थ का साधन ही है, इस आशय से कहते हैं।
221492 जिनके मत में चित् से शरीरों की उत्पत्ति है, वे पुरुष श्रेष्ठ वन्दनीय हैं । जिनके मत में शरीर से चित् की उत्पत्ति होती है, उन पुरुषाधमों से भाषण करना भी ठीक नहीं है ॥३८॥
221493
221494 जीवसमष्टिरूप एक हिरण्यगर्भ ही नाना जीवों के रूप से ऊपर नीचे लोकों में गमन आदि द्वारा
221495
221496 संसारी बनता है, यह कल्पना भी समुचित है, ऐसा कहते हैं। ___ जैसे मटकों में भरी जा रही जलराशि ऊपर, नीचे और तिरछे जाती है वैसे ही चिद्रूप जीवसमष्टि हिरण्यगर्भ ही मच्छरों के समूह की तरह तिरछे, ऊपर और नीचे के लोकों में गमन, आगमन द्वारा संसार को प्राप्त होता है ॥३९॥
221497
221498 हिरण्यगर्भ की जो कर्तृरूप नाना जीवों की समष्टिरूपता है, वह भी हिरण्यगर्भचित् की स्वकल्पना के आग्रहवश ही है, ऐसा प्रतिपादन करते हैं।
221499 जो हिरण्यगर्भरूप चिदाभास बीजौघभाव से अपनी समष्टिता की भावना कर उनकी वासना के अनुसार ही सृष्टि के आदि में बहुत प्रकार से भिन्न व्यष्टिरूप कर्ता की अपने अन्तःकरण में भावना करता है, वह उक्त भावना में आसक्त होकर उसी भावना से नाना कर्तृरूप का अन्तःकरण में स्वयं ही अनुभव करता है और जैसा अनुभव करता है वैसे ही संसार को प्राप्त होता है ॥४०॥
221500
221501 इस प्रकार से भी वही सिद्ध हुआ जिसकी हमने पहले प्रतिज्ञा की थी, ऐसा कहते हैं।
221502 जो जिस पदार्थ की जिस प्रकार भावना करता है, चिद्रूप वह जीव शीघ्र ही उसको प्राप्त होता है, यह बात बालकों से लेकर बड़े-बूढ़ों तक सब पर प्रसिद्ध है ॥४१॥
221503
221504 इसलिए उन जीवचैतन्यों की विचित्र-विचित्र वासनाओं के अनुरूप तत्-तत् सृष्टि के चेतनों की विचित्रता से अनन्त सृष्टिवैचित्र्य है, यह कहते हैं।
221505 जैसे आकाश में धुएँ की विचित्र भ्रमियाँ (आवर्त) होती है और जैसे महासागर में जलराशि की विचित्र भ्रमियाँ होती हैं वैसे ही सृष्टि के आरम्भ में चिदाकाश में जगत्सृष्टि की विचित्र भ्रमियाँ होती हैं ॥४२॥
221506 जैसे स्वप्न में चिदाकाश ही मनुष्य के प्रति नगरी का रूप धारण करता है वैसे ही आदि
221507 सृष्टि से लेकर चिदाकाश ही जगत् का रूप धारण कर स्थित है ॥४३॥
221508
221509 सहकारी कारणों के बिना ही सृष्टि के आदि में केवल प्रतिभामात्र से सिद्ध होने के कारण भी जगत् की स्वप्न समता ही है, ऐसा कहते हैं। ___ जैसे स्वप्न में स्वप्ननगर आदि की उत्पत्ति के लिए सहकारी कारण नहीं है वैसे ही सृष्टि के आरम्भ में जगत्स्थिति के सहकारी कारण पृथिवी आदि महाभूत नहीं हैं ॥४४॥
221510 स्वप्ननगर में नगर के अवयवरूप महल, घर आदि के उत्तरोत्तर भूमिका-भेद जो अर्धविकासवश अपूर्ण किये गये थे, वे ही जगत् स्वप्ननगर में पूर्ण विकास द्वारा पुष्टता को प्राप्त हुए हैं ॥४५॥
221511 द्वैत और ऐक्य से विहीन ये सकल प्रजाजन चिदाकाशरूप ही हैं । चिदाकाश में दूसरी रंजना (राग-द्वैतलेश) क्या हो सकता है। जो यहाँपर द्वैत-सा मालूम पड़ता है वह सब चिदाकाश ही है ॥४६॥
221512 त्रिविध ताप की शान्ति करने के कारण शीतल, आह्लादजनक चित्प चाँदनी चारों ओर चेतनारूपी प्रकाश (पदार्थप्रतीतिरूपी प्रकाश) बिखेर रही है । उक्त चेतनारूपी प्रकाश का ही पदार्थरूप से स्फुरण यह जगत् है ॥४७॥
221513 सृष्टि के पूर्व और सृष्टि के बाद (प्रलय
221514
221515 में) सृष्टिरहित स्वभाववाले चिन्मय आकाश में केवल आज ही (वर्तमान क्षण में ही) सृष्टि का दर्शन प्रसिद्ध है । और वह आकाशरूप ब्रह्म ही है । वह आत्मचित् के परिच्छिन्नरूप से उन्मेष होने पर पलक भर में स्वप्न के तुल्य उदित होता है और आत्मचित् के

अपरिच्छिन्नरूप से निमेष होने पर अपने आप स्वप्न की भाँति अस्त हो जाता है ॥४८॥

चिति यदि अपनी सत्ता के बल से सत् बना कर जगत् को देखती है तब तो कुछ भी असत् नहीं कहा जा सकता है, ऐसा कहते हैं।
श्रुतिप्रसिद्ध सत् वस्तु (चिति) अतः जिस-जिस वस्तु को सृष्टि के आदि में जैसा-जैसा जानती है, उसका आज भी वैसा ही अनुभव करती है, इसलिये सारा का सारा जगत् चित्मात्र उसमें नहीं है क्या ? जो कि वह असत्य होगा ? ॥४९॥
शरत् ऋतु के समान निर्मल ज्ञानवाले शान्तचित्त तथा परम तत्त्व का साक्षात्कार कर चुके पुरुष चित् से पृथक्रूप से असत् ही हैं
और चिद्रूप से तो सत् ही हैं ॥५०॥

उनकी उस प्रकार की स्थिति की लक्षण द्वारा पहचान कराते हैं।
मान और मोह से विहीन, संगरूपी दोषपर विजय पा चुके (स्त्री, पुत्र आदि की आसक्ति से रहित), लोकप्रवाहवश आत्मकर्तव्य करनेवाले और दोषलेशरहित महापुरुष यन्त्रमय (पुरुषप्रतिमा) के समान हैं, वे औरों की कार्यव्यवहारदृष्टि में स्थित होते हैं ॥५१॥

सौवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ एकवाँ सर्ग
सर्वत्र सदा निर्मल संवित्रुपी एक आत्मा का साक्षात्कार कर रहे पुरुष की,
भय के हेतुओं की प्राप्ति न होने से, निर्भयस्थिति का वर्णन। केवल चिन्मात्र ही तत्त्व है, ऐसा ज्ञान हो जाने पर सभी वादियों की अभय पद में जिस तरह प्रतिष्ठा प्राप्त हो जाय, वैसा वर्णन करने के लिए भूमिका रचते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, चिन्मात्र ही पुरुष है । वही नाना वादियों द्वारा परिकल्पित स्थायी तथा क्षणिक आदिरूप से एवं जन्म, मरण, भय, शोक आदि के रूपसे अवस्थित है ॥१॥
__उसीका उपपादन करते हुए उसका फल कहते हैं।
और वह चिन्मात्र निर्मल आकाश ही है । द्रष्टा और दृश्य, ये दोनों उसके विवर्तभूत हैं। चिन्मात्र ही जब यह जगत् है, तब हे श्रीरामचन्द्रजी इसमें हेय और उपादेय बुद्धि कहाँ से हो
सकती है ? ॥२॥

हेय और उपादेय के अभाव में राग और द्वेष की प्रसिद्धि नहीं होती-यह विज्ञानैकस्कन्धवादीसर्ग - १०१]

बौद्ध को भी सम्मत है, किन्तु क्षणिक विज्ञान असार है, इसलिए उसका मत उपेक्षणीय है, यह कहते हैं।
बृहस्पति द्वारा (s) प्रणीत बुद्धशास्त्र के अनुगामी जिस क्षणिकवादी बौद्ध के मत से क्षणिक विज्ञान से अतिरिक्त जगत् नहीं है, उसके मत में भी विषयों का सर्वथा अभाव होने के कारण ही राग-द्वेष कहाँ से हो सकते हैं, उनकी प्राप्ति ही नहीं है । किन्तु संवित् से अन्य उसके मत में नित्य पुरुषार्थरूप सार ही क्या है कि जिसकी संभावना से वह उस संवित् की नित्यता स्वीकार नहीं करता (2) ॥३॥

कूटस्थ संवित् का ही विवर्तरूप स्वप्न जगत् है, इस हमारे सिद्धान्त में तो राग-द्वेष की किसी तरह प्राप्ति ही नहीं, यह कहते हैं। ___ हे श्रीरामचन्द्रजी, हम वेदान्तियों के मत में तो यह जगत् नामका स्वप्न संविदाकाशमय ही है, इसमें इष्ट और अनिष्ट की दृष्टियाँ (यह इष्ट है, यह अनिष्ट है इस प्रकार की प्रतीतियाँ) तथा तन्मूलक राग और द्वेष किस आकार के होंगे, यह कहिये ॥४॥

अथवा यह हेय है और यह उपादेय है यों विकल्पाध्यास भले ही रहे, तो भी संविदाकाश में कोई अन्तर नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
यह हेय है अथवा यह उपादेय है, यह विकल्पाध्यास भी निर्मल संविदाकाशरूप ही है । उक्त निर्मल संविदाकाश भी निर्मल आत्मा में (संविदाकाश में) ही अवभासित हो रहा है, अतः यहाँ पर
इष्ट या यह अनिष्ट है यों दो तरह की दृष्टि कैसी ? ॥५॥
___ संसार के सभी पदार्थ एकमात्र अविनाशी संविद्रूप ही हैं, इसलिए उनके जन्म, मरण आदि
की भी संभावना नहीं हो सकती, यह कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, नर, अमर (देव), नाग, स्थावर, तथा जंगम-ये सबके सब संविद्रूप ही हैं। भाव, अभाव (2) आदि भी इसी संविद्रूप सागर की तरंग, भ्रमि आदि वृत्तियाँ हैं ॥६॥
मैं संविदाकाशरूप ही हूँ, आप भी संविदाकाशरूप ही हैं तथा हम दोनों के अतिरिक्त ये जितने जीव हैं, हे श्रीरामचन्द्रजी, वे भी सब संविदाकाशरूप ही हैं । हम लोग कभी मरते नहीं, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है । बतलाइये तो सही संवित् क्या आजतक कभी मरी है ? ॥७॥

सभी संविद्रूप हैं जब यह एक निश्चित सिद्धांत है तो संवित् से भिन्न संवेद्य बचता ही क्या
(s) बृहस्पति ने रजिपुत्रों तथा असुरों को विमोहित करने के लिए बुद्धशास्त्र की रचना की थी, यह मत्स्यपुराण आदि में प्रसिद्ध है ।
() विज्ञान से अतिरिक्त जगत् नहीं है, यह तो वह भी मानता है, लेकिन विज्ञान को वह नित्य नहीं मानता, क्षणिक मानता है, सिर्फ इसी एक उसके क्षणिक अंश में हमें वाद है ।
(m) जन्म, मरण आदि ।

है ? अपने में ही स्वसंवेद्यता की कल्पना तो अपने कंधेपर अपने को चढ़ाने की कल्पना के जैसी ही है, यह कहते हैं।
हे विशालनयन श्रीरामचन्द्रजी, संवित् का कोई संवेद्य नहीं है । यदि स्वयं ही यह संवित् संवेद्यता को प्राप्त हो तो चिद्रूप इससे अन्य संवेद्यतालक्षण क्रिया-कर्म भेदरूप द्वित्व अथवा उससे व्यावृत्त एकत्व-ये दोनों कहाँ रहे ? ॥८॥
कहिये, उस संवित् के अतिरिक्त नित्य सद्वस्तु क्या है ? और आप यह भी कहिये कि यदि वह मरती है, तो फिर आज ये हम लोग जी कैसे रहे हैं ? |९॥

इन सब बातों का निचोड़ यह निकला कि संविदाकाश ही सभी वादियों के अपने-अपने अभिमत पदार्थों के आकार से सर्वत्र प्रतीत होता है । उसके बिना अन्य कोई गति नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
हे श्रीरामजी, सौगत आदि जो वादी हैं तथा लोकायतिक (चार्वाक) आदि जो वादी हैं, वे सबके सब संविदाकाश के सिवाय जो पदार्थ मानते हैं, कहिये वह क्या है ? ॥१०॥

ब्रह्मवादी को आगे कर, उसका सर्वप्रथम नाम लेकर उक्त अर्थ का विस्तार से वर्णन करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस संविदाकाश को ही कोई ब्रह्म कहते हैं, कोई विज्ञान कहते हैं कोई शून्य कहते हैं ॥११॥
कोई (१) मदिरा मद के तुल्य () (देहाकार में परिणत भूतधर्मभूत), कोई (२) पुरुष, कोई (३) चिदाकाश तथा कोई (४) शिव एवं आत्मा कहते हैं ।।१२॥

इस तरह अनेक वादियों द्वारा अनेक प्रकार की कल्पना करने पर भी चिति के स्वरूप के विषय में किसी तरह क्षति नहीं होती, क्योंकि यह चिति समस्त विकल्पों की साक्षी होने से स्वयं निर्विकल्पस्वरूप है, यह कहते हैं।

इस तरह इसके स्वरूप के विषय में अनेक तरह की कल्पना होने पर भी यह चिन्मात्र स्वरूप वाली चिति शक्ति कहीं अन्यरूपता को प्राप्त नहीं होती, क्योंकि इस तरह अनेक प्रकार से विकल्पित यह अपने आत्मा को स्वयं तद्रूप ही जानती है, अन्यरूप नहीं ॥१३॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, मेरे सारे अंग चूर्ण-चूर्ण हो जाय, या सुमेरु पर्वत के सदृश विशाल हो जाय, इससे चिन्मात्र शरीरवाले मेरी क्या क्षति हुई और क्या वृद्धि हुई ? ॥१४॥

हम लोगों के पितामह आदि के शरीर मर गये, किन्तु उनकी चिति तो नहीं मरी। यदि वह भी मर जाती, तो फिर मृत आत्मावाले उनका पुनर्जन्म ही न होता और तुल्यन्याय से हम लोगों का भी पुनर्जन्म न हुआ होता ॥१५॥

___() जैसे अन्नादि विविध वस्तुओं का संमिश्रण ही मदरूप में परिणत हो जाता है वैसे ही देहाकार में परिणत पृथिवी आदि महाभूतों का धर्म ही चेतन है, उससे अतिरिक्त नहीं है, यह चार्वाक का मत है । (१) देहात्मवादी चार्वाक (२) सांख्य (३) योगी (४) शैव लोग इसे शिव, ईश्वर, आत्मा, अणु और जीव कहते हैं ।

___ यह संविदाकाश अक्षय है । न तो यह कभी जन्म लेता है और न कभी मरता ही है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है । हे श्रीरामचन्द्रजी, इस आकाश का नाश क्या होगा अथवा कैसे

उदय और अस्त से रहित अविनाशी चिदाकाश अपनी आत्मा में ही स्थित है ॥१७॥

चिदाकाशरूपी स्फटिक-पर्वत अपने अन्दर स्वयं जगत्प्रकाश को धारण करता हुआ स्वतत्त्वसाक्षात्काररूपी अग्नि से उसका दाह करके स्वच्छ आत्मस्वरूप में अवस्थित रहता है। यह आदि, अन्त तथा मध्य से शून्य है ( ) ॥१८॥

ज्यों-ज्यों ज्ञान प्रबल होता जाता है त्यों-त्यों अज्ञानजनित यह जगत् भी नष्ट होता जाता है, इसमें दृष्टान्त देते हैं।

__ जैसे अन्धकार द्वारा रात में बनाया गया कुछ एक तरह का मेघसंघात जगत का आवरण, जो रात खुलते समय दिखाई देता है, क्रमशः बिलकुल नष्ट हो जाता है यानी ज्यों ज्यों सूर्य का प्रकाश बढ़ता जाता है त्यों त्यों नष्ट होता हुआ वह कुछ देर के बाद पूर्णरूप से नष्ट हो जाता है, वैसे ही हे श्रीरामचन्द्रजी, अज्ञानरूपी अन्धकार द्वारा संपादित यह विश्व भी ज्यों-ज्यों ज्ञान बढ़ता जाता है त्यों-त्यों नष्ट होता हुआ ज्ञान का प्राबल्य होने पर अन्त में बिलकुल नष्ट होकर स्वरूप में प्राप्त हो जाता है ॥१९॥

जैसे सागर स्वयं ही अपने स्वरूपभूत जलप्रवाह, तरंग आदि में आवर्त, फेन, बुबुद आदि रूप अंग धारण करता रहता है वैसे ही चिदाकाश भी अपने स्वरूपमें ही जगद्रूपी अंग धारण करता हुआ स्थित है |२०॥

चिन्मात्र ही पुरुष है, वह आकाशवत् नित्य है, कभी भी नष्ट नहीं होता, इसलिए मैं नष्ट होता हूँ इस तरह जो शोक करना है, वह सर्वथा व्यर्थ है ॥२१॥

जीर्ण शरीर के त्याग से अत्यन्त नूतन शरीर की प्राप्ति में निमित्तभूत मृत्यु के उपस्थित होने पर हर्ष मनाना ही उचित है, शोक करना उचित नहीं है, यह कहते हैं।

जीर्ण शरीरत्याग से अन्य नूतन शरीर की प्राप्ति होने पर तो एक महान् नवीन उत्सव ही मनाना चाहिये। अरे मूढ पुरुषों, हर्षरूप मरण के उपस्थित होने पर तुम लोग विषाद क्यों करते हो ? ॥२२॥

पुनर्जन्म कदापि नहीं होता, यदि यही मत तुम्हारे हृदय में बैठा हुआ है, तो भी तुम्हें विषाद करना उचित नहीं है, क्योंकि एकमात्र मृत्यु से ही सर्वविध अनर्थों का निवारण हो जाता है, यह कहते हैं।

मृत प्राणी पुनः उत्पन्न नहीं होता, यदि यही तुम्हारा निश्चित मत है, तो इसमें भी वह महान् पुरुषार्थउत्कर्ष ही है, क्योंकि उत्पत्ति और नाश तथा ग्रहण और त्याग, इत्यादि सभी ज्वर एकमात्र __(8) जैसे स्वच्छ स्फटिक-पर्वत अपने भीतर प्रविष्ट प्रतिबिम्बवन को पहले धारण करता हुआ कदाचित् प्रतिबिम्ब अग्निभाव को प्राप्त हुए अपने ही द्वारा उस वन को जलाकर स्वरूपमात्र में अवस्थित रहता है, वैसे ही यहाँ भी समझना चाहिये, यह आशय है ।

इस प्रकार जब जन्म और मरण के रहते भी दुःख की प्राप्ति नहीं है, तो फिर इनकी अभावदशा में भला दुःख की प्राप्ति कैसे हो सकती है ? इस आशय से उपसंहार करते हैं।

हे श्रीरामचन्द्रजी, चूँकि जन्म नहीं है और मरण नहीं है, अतः सुख नहीं है, और दुःख भी नहीं है, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है, किन्तु एकमात्र चिदाकाश ही इन सबके रूपसे स्फुरित हो रहा है ॥२४॥

__ मृत प्राणी को पुनः देह का लाभ होता है या नहीं, यह सन्देह बना रहने से मृत्यु से भय माननेवाले के प्रति पूर्वोक्त अर्थ को ही पुनः उक्तिवैचित्र्य से कहते हैं ।

यदि मृत प्राणी को पुनः देह का लाभ होता है, तो यह नूतन महोत्सव ही हुआ, क्योंकि बुढ़ापा तथा नानाविध रोगों से ग्रस्त कारागृह के सदृश पूर्व शरीर का नाश ही तो मृत्यु है और वह मृत्यु परम सुखमय है ॥२५॥

___ मृत्यु के बाद कुकर्मियों को नरक आदि के श्रवण से यदि भय होता है, तो फिर जीवित प्राणियों को भी, जो चोरी आदि कुत्सित कर्म करनेवाले हैं, राजदण्ड का भय बना रहता है तथा अत्युत्कट पाप कर्मों का फल प्राणी को इसी लोक में जीते जी भोगना पड़ता है,' यों पाप कर्मों के फलश्रवण से यहाँ भी उन्हें भय होता ही है ॥२६॥

इसलिए समान भय होने से आप कुकुर्म ही न करें, यह कहते हैं।

कुकर्मों से जो भय है, वह तो इस लोक में तथा परलोक में भी समान ही है, इसलिए दोनों लोकों की उत्तम फल-प्राप्ति के लिए कुकुर्म ही नहीं करने चाहिये ॥२७॥

मैं मर जाऊँगा, मर जाऊँगा, मर जाऊँगा, यही बराबर कहा करते हैं, मरने के बाद भी मैं चिद्रूप से सदा स्थित रहँगा, रहूँगा, रहूँगा, ऐसा विचार नहीं करते ॥२८॥

विचार कर देखिये न, वस्तुतः जन्म और मरण कहाँ है ? उत्पत्ति और विनाश की भूमियाँ कहाँ हैं ? यह सब सर्वात्मक चिदाकाश ही चिदाकाश में विवर्तभाव को प्राप्त हो रहा है ॥२९॥

यह कहते हैं।

आप एकमात्र संविदाकाशरूप ही हैं, इसलिए ममता छोड़कर आप खूब खाइये, पीजिये । आप सांसारिक सब व्यवहार करते चलिये । आप तो आकाशकोश के सदृश निर्मल हैं । भला आपमें इच्छा का उदय कहाँ से हो सकता है ? ॥३०॥

अपने प्रवाह-बल से प्राप्त प्रयत्न से तथा देश और काल के वश से प्राप्त हुए शब्दादि विषयों, का और उनमें भी जो पावन से भी अत्यन्त पावन है, उनका यानी जो मन को मलिन बनाने तथा उसके विक्षेप में हेतु नहीं हैं उनका भव्यात्मा पुरुष

निर्भय होकर उपभोग करता है ॥३१॥

बीच-बीच में यानी देश में जब किसी तरह का उपद्रव आकर खड़ा हो जाता है या दुर्भिक्ष पड़ जाता है तब भी ज्ञानी पुरुष को दुःख नहीं प्राप्त होता, क्योंकि उस समय वह कहीं एकान्त पर्वत की गुफा में समाधिसुख का अनुभव करके उस दुःखग्रस्त काल की अवहेलना कर देता है, यह कहते हैं।

बीच-बीच में आ टपके देशकाल के वश उदित हुए नानाप्रकार के दोषों का अनादर करके उनकी अवहेलना करता हुआ कहीं एकान्त पर्वत की गुफा में निर्विकल्प समाधि में सुप्तबुद्धि पुरुष स्थित रहता है ॥३२॥

निर्विकल्प समाधि में निमग्नबुद्धि पुरुष न तो मृत्यु से दुःख को प्राप्त होता है और न जीवन से सुख को ही प्राप्त होता है । वह किसी वस्तु की अभिलाषा नहीं करता और न किसी से द्वेष ही करता है । वह वासनाशून्य होकर समाधि में स्थित रहता है ॥३३॥

इस सर्ग में कही गई बातों का संक्षिप्तरूप से उपसंहार करते हैं।

221611 हे श्रीरामचन्द्रजी, जीवन-मरण तथा जन्म को जीर्ण तृण समझता हुआ इच्छाशून्य तथा वासना से रहित जीवन्मुक्त पुरुष विदितवेद्य होने पर भी अतिमूढ की तरह भयशून्य हो इस संसार में ऐसे निवास करता है, जैसे अचल ॥३४॥
221612
221613 एक सौ एकवाँ सर्ग समाप्त
221614 एक सौ दोवाँ सर्ग तत्त्वज्ञानी की लक्षणावलिका, जिसके दृढ़ अभ्यास से बोध दृढ़ हो जाय, पुनः वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, आदि और अन्त से शून्य परम तत्त्व ब्रह्म वस्तु का भलीभाँति ज्ञान हो जाने पर उत्तम पुरुष किन-किन लक्षणों से विशिष्ट (युक्त) हो जाता है, यह कृपा कर कहिये ॥१॥
221615 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्ञेय वस्तु का जिसे भलीभाँति परिज्ञान हो चुका है ऐसा जीवन्मुक्त नरोत्तम कैसा होता है और जीवन-पर्यन्त वह किस तरह के स्वभाव से तथा किस आचार से युक्त होकर अवस्थित रहता है, यह (मैं आपसे कहता हूँ) आप सुनिये ॥२॥
221616
221617 उन लक्षणों में स्वभावभूत आभ्यन्तर लक्षणों को पहले कहने के लिये उपक्रम करते हैं।
221618 हे श्रीरामचन्द्रजी, जंगल के बीच में रहते हुए भी उस जीवन्मुक्त पुरुषश्रेष्ठ के पत्थर भी मित्र, वन के वृक्ष भी बन्धु तथा मृगों के बच्चे ही स्वजन बन जाते हैं । कहने का तात्पर्य यह है कि मित्र तथा पत्थर आदि में संयोग तथा वियोग होने पर भी उसकी स्थिति एक-सी बनी रहती है-मित्र आदि के संयोग और वियोग में उसे हर्ष और दुःख नहीं होता ॥३॥
221619 महान् राज्य में स्थित रहने पर भी उस पुरुष के लिए मनुष्यों से ठसाठस भरा स्थान भी बिल्कुल शून्य है, उस महात्मा के लिए आपत्तियाँ भी (धन तथा बन्धु आदि का नाश भी) सम्पत्तिरूप हैं । वध,
221620
221621 बन्धन तथा परवशता आदि नाना प्रकार के दुःख ही उसके लिए महान् उत्सव के तुल्य रहते हैं यानी उन दुःखों को वह जीवन्मुक्त महात्मा महान् उत्सव के समान मानता है ॥४। उसके लिए असमाधि भी समाधि है, दुःख को ही वह महान् सुख समझता है, उसका वाचिक व्यवहार होनेपर भी वह मौन है । यद्यपि उसके सभी कर्म होते ही हैं, फिर भी उसके वे सब कर्म अकर्म ही है ॥५॥
221622 वह जाग्रदवस्था में स्थित रहने पर भी सुषुप्त सदृश निर्विकल्पात्मा में स्थित रहता है । जीवित रहता हुआ भी अशरीरात्मभाव में स्थित होने से मृत प्राणी के तुल्य है । समस्त आचार भी वह करता है, फिर भी अकर्ता आत्मा में प्रतिष्ठित होने से कुछ नहीं करता ॥६॥
221623 उसकी विषयसुखों में एकमात्र आत्मसुख की दृष्टि रहती है, इसलिए वह रसिक है, किन्तु विषयदृष्टि से तो वह अत्यन्त विरक्त है । चूँकि किसी व्यक्तिविशेष में वह स्वीयताबुद्धि नहीं रखता, इसलिए उसमें करुणा तो है ही नहीं, किन्तु स्वात्मता बुद्धि से निरुपाधि प्रेम होने के कारण वह बन्धुओं में वत्सल है । दयाविषय द्वितीय वस्तु को वह नहीं देखता, इसलिए दयाशून्य है, लेकिन अपने शरीर की उपमा द्वारा वह दूसरे के शरीर में भी सुख-दुःख का अवलोकन करने से अत्यन्त करुणा से युक्त है । इसी तरह परिपूर्ण होने से वह तृष्णा से शून्य है, किन्तु अज्ञजनों का उद्धार करना उसका स्वभाव है, अतः उनके हित की तृष्णा से अन्वित है ॥७॥
221624
221625 'किमाचारोऽवतिष्ठते' इससे पूछे गये बाह्य लक्षणों का वर्णन करते हैं।
221626 सर्वाभिनन्दित आचारों से युक्त होने पर भी वह समस्त आचारों से बहिष्कृत है । शोक, भय तथा आयास से रहित होने पर भी वह अज्ञ जनों का दुःख देखकर उनके लिए शोक करता है, अतः शोकयुक्त-सा दीखता है ।।८॥
221627 न तो उस जीवन्मुक्त प्राणी से संसार भयभीत होता है और न वही संसार से भयभीत होता है । अन्य जनकी दृष्टि में संसार में रसिक (अनुरक्त) होकर भी वह संसार से परम उद्विग्न यानी वैराग्य को प्राप्त हुआ रहता है|९॥
221628 वह जीवन्मुक्त पुरुष सम्प्राप्त हुई वस्तु का न तो अभिनन्दन करता है, और न अप्राप्त की अभिलाषा करता है तथा हर्ष और विषाद में कारणभूत पदार्थ के अनुभूत होने पर भी वह सज्जन हर्ष तथा विषाद नहीं करता ॥१०॥
221629 किसी दुःखी प्राणी को देख लेने पर उसके साथ बैठकर उससे दुःखित कथा तथा किसी सुखसम्पन्न पुरुष के मिल जाने पर उससे सुख की कथा कहता जाता वह विवेकी महात्मा हृदय से सम्पूर्ण अवस्थाओं में सुख एवं दुःख से अभिभूत न हो सदा एक-सा स्थित रहता है ।।११॥
221630 सुकृत कर्म से अन्य उसे कुछ भी अच्छा नहीं लगता है । हे श्रीरामचन्द्रजी, अशास्त्रीय चेष्टा से जो शून्य होना है वह उन महात्माओं का स्वभाव ही है, अर्थात् महात्मा का यह स्वभाव ही है कि वे लोग शास्त्रवर्जित चेष्टा कभी नहीं करते ॥१२॥
221631 वह जीवन्मुक्त महात्मा न तो किसी में आसक्ति का अवलम्बन करता है
221632 और न कहीं विरक्ति का ही अवलम्बन करता है । वह धनों के लिए अर्थी यानी याचक होकर इधर उधर नहीं भटकता फिरता । वह वीतराग होकर भी रागयुक्त-सा मालूम पड़ता है|१३॥
221633 शास्त्रानुकूल
221634
221635 व्यवहार से क्रमशः प्राप्त हुए सुख-दुःखों से संस्पृष्ट न होने पर भी उनका स्पर्श-सा करता है तथा उनसे वह हर्ष या विषाद को कभी प्राप्त नहीं होता है |१४॥
221636
221637 सुख और दुःख से वह एक तरह से स्पृष्ट-सा होता है, यह जो ऊपर कहा है, उसका हेतु के प्रदर्शन द्वारा विवरण करते हैं।
221638 हे श्रीरामचन्द्रजी, वे महात्मा लोग सुख-दुःख के कारणों से प्रसन्नचित्त तथा दुःखित अवश्य भासते हैं, परन्तु अपने निरतिशयआनन्दप्रतिष्ठा से उत्पन्न धैर्यपूर्ण स्वभाव का वे कभी परित्याग नहीं करते, क्योंकि वे लोग संसार रूपी नाट्यशाला के नट हैं ॥१५॥
221639 हे श्रीरामचन्द्रजी, तत्त्वदर्शी महात्माओं को मिथ्याभूत पुत्र आदि अलीक पदार्थसमूहों से ऐसे ही स्नेह नहीं होता, जैसे कि जल के बुबुदों में ॥१६॥
221640 स्नेहरहित होने पर भी तत्त्वज्ञानी पुरुष सुघन स्नेह से आर्द्र हृदयवाले के समान यथायोग्य अपनी वत्सलता दर्शाता हुआ स्थित रहता है ॥१७॥
221641
221642 परन्तु अज्ञानी लोग तत्त्वज्ञानियों की तरह अनासक्तिपूर्वक विषयों का भोग करना नहीं जानते, यह कहते हैं। ___श्रीरामचन्द्रजी, लेकिन अज्ञानी लोग तो देहात्मसत्तारूपी विष से मूर्छित से होकर कामादि-सन्ताप की शान्ति के लिए अत्यधिक आसक्ति के कारण विषयों के उदर में लीन होते हैं तथा विषयों के उदर में लीन होते हुए भी वे उन विषयों का कुछ थोड़ा सा ऐसे ही स्पर्श कर पाते हैं, जैसे कि प्रतप्त वैतरणी नदी के प्रवाह में पड़े नारकीय पुरुष ऊपर भाग से कुछ थोड़ा-सा व्यर्थ वायुओं का स्पर्श कर पाते हैं । (तत्त्वतः विषय का अनुभव करके वे विश्रान्ति को नहीं प्राप्त कर सकते, यह अभिप्राय है)|१८॥
221643 तत्त्वज्ञानी पुरुष बाहर से समस्त शिष्टों के आचारों को करता हुआ भी भीतर समस्त अर्थों से शीतल बना रहता है । वह सदा भीतर सबसे अनाविष्ट पृथक् होकर भी आविष्ट-सा स्थित रहता है ।।१९॥
221644
221645 उक्त लक्षणों से तत्त्वज्ञानी का परिचय होना बड़ा कठिन है । क्योंकि मूर्ख, दाम्भिक, वंचक, तपस्वी में भी बलात् सम्पादित हुए इन लक्षणों का दर्शन हो सकता है, यों श्रीरामचन्द्रजी आशंका करते हैं।
221646 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिनायक, तत्त्वज्ञानी का ऐसा स्वरूप सत्य है या असत्य इसको कौन जान सकता है ? यह कहिये, क्योंकि आपके द्वारा कहे गये लक्षणों से युक्त दाम्भिक अज्ञानी पुरुष भी इस लोक में देख पड़ता है ।।२०॥
221647 हे मुने, अश्व की तरह ब्रह्मचर्यव्रत का परिपालन करते हुए कलुषित चित्तवाले अज्ञानी दाम्भिक पुरुष भी ज्ञानी महानुभावों की नकलकर झूठमूठ में अपनी दृढ़ तपस्विता दिखलाने के लिए यानी मिथ्या परिकल्पित अपनी तपस्या की दृढ़ प्रख्याति करने के लिए अर्थात् मुझे संसार बहुत बड़ा तपस्वी समझे, इस आशय से ऐसे होते हैं ॥२१॥
221648
221649 अपने को तपस्वी बतलाने के लिए दृढ़ किए गये इन लक्षणों का फल शुभ ही होता है, इसलिए उन लक्षणों से युक्त पुरुषों की उपेक्षा नहीं करनी चाहिए । क्योंकि वैसे पुरुषों का अनुसरण करने
221650
221651 पर स्वभावसिद्ध लक्षणसम्पन्न तत्त्वज्ञानी भी अचानक कहीं लब्ध हो जाता है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, चाहे असत्य हो चाहे सत्य, किन्तु ऐसा स्वरूप हर हालत में अच्छा ही है यानी दुर्लभ होने से उक्त लक्षणों से सम्पन्न स्वरूप श्रेष्ठ ही है । कहने का तात्पर्य यह है कि उन लक्षणों से सम्पन्न पुरुष की उपेक्षा अनुचित है, चाहे भले ही वह दाम्भिक क्यों न हो ? और जो वेदार्थतत्त्ववित् पुरुष हैं, उनमें तो ये लक्षण स्वभावअनुभव बल से ही प्रतिष्ठित होते हैं। हठात् सम्पादित नहीं

होते।२२॥
वीतराग तथा क्रिया के फलों में आसक्तिशून्य भी वे जीवन्मुक्त पुरुष रागी के समान चेष्टा करते हैं, अत्यन्त दयामय वे हास रहित होते हुए भी हास से युक्त होकर अज्ञानियों के ऊपर हँसते हैं ॥२३॥
वे लोग समस्त दृश्य को चित्तरूपी दर्पण में प्रतिबिम्बित कपट भूमि के तुल्य ऐसे ही असत् देखते हैं जैसे कि स्वप्न में परिज्ञात हस्तगत सुवर्ण को असद्रूप देखते हैं ॥२४॥
जैसे चन्दन की लकड़ी की सुगन्ध को कृमि, कीट आदि जन्तु दूर से नहीं जान पाते, वैसे ही इनकी उस अन्तःकरण की शीतलता को कोई नहीं जान पाते॥२५॥

यद्यपि तत्त्वज्ञानी के स्वरूप को अज्ञानी नहीं जान सकते तथापि तत्त्वज्ञानी तो अवश्य ही जानते हैं, यह कहते हैं।
जो विज्ञेय पदार्थ का भली-भाँति ज्ञान कर चुके हों और उन्हीं के समान पवित्र अन्तःकरणवाले ज्ञानी महानुभाव हैं, वे तो अपने अन्तःकरण में उन्हें ठीक उसी तरह से ऐसे जानते हैं, जैसे कि साँपों के पैरों को साँप जानते हैं ॥२६॥

दाम्भिक लोग सर्वत्र अपने में तत्त्वज्ञ के लक्षणों का प्रचार करते फिरते हैं, परन्तु जो सचमुच तत्त्वज्ञानी हैं, वे लोग अपने स्वरूप को छिपाये फिरते हैं, उन्हें इसकी चाह नहीं होती कि हमें सब लोग ज्ञानी समझें । हे श्रीरामजी, इसी विशेषता से वे पहिचाने जा सकते हैं, इस आशय से कहते हैं। __हे श्रीरामचन्द्रजी, वे सर्वोत्तम ज्ञानी महानुभाव अपने उस उत्तम भावको छिपाये-फिरते हैं, क्योंकि गाँवों तथा नगर आदि के धनों से जो खरीदी नहीं जा सकती, ऐसी चिन्तामणि को भला बाजार में बेचने के लिए कौन फैलायेगा ? ॥२७॥

___ जैसे बेचने के लिए बाजार में फैलाई गई चिन्तामणि को कोई भी नहीं कह सकता कि यह असली चिन्तामणि है वैसे ही जबर्दस्ती अपने गुण का प्रचार करने करानेवालों को सभी लोग जान जाते हैं कि यह दाम्भिक है -संसार को धोखा देता है । वस्तुतः यह तत्त्वज्ञानी नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, उन तत्त्वज्ञानी महानुभावों का अपने गुणों को छिपा रखने में ही तात्पर्य रहता है । दूसरों द्वारा अपनी सर्वत्र ख्याति कराने में नहीं, क्योंकि वे लोग वासना से शून्य,

द्वैतरहित एवं अभिमान से रहित होते हैं इसमें सन्देह नहीं है ॥२८॥
हे श्रीराचन्द्रजी, उन महात्माओं को एकान्त सेवन, सत्कार एवं पूजन आदि का अभाव, दरिद्रता तथा मनुष्यों द्वारा अपमान - ये सब जैसे सुखी बनाते हैं वैसे बड़ी-बड़ी ऋद्धि-सिद्धियाँ सुखी नहीं बनाती, क्योंकि सम्मान तथा धन आदि की समृद्धि होने पर जनसमाज के द्वारा प्राप्त हजारों प्रतिष्ठा आदि से तत्त्वज्ञानी के आत्मसुखानुभव में विच्छेद पड़ने लगता है ॥२९॥
विदितवेद्यता का (तत्त्वज्ञता का) जो सार (निरतिशय आनन्दरूप सार) है, वह एकमात्र स्वानुभव से ही ज्ञेय है । वह किसी दूसरे को दिखलाया नहीं जा सकता, क्योंकि उस आदमी को भी वह नहीं दिखाई देता जो उसके स्वरूप को जानता है, किन्तु स्वप्रकाशरूप से वह अनुभूत होता है ॥३०॥
मेरे इस गुण को संसार जाने और मेरी पूजा करे, यह अभिलाषा अहंकारियों को होती है, जीवन्मुक्त विवेकियों को नहीं होती ॥३१॥
हे राघव, इस संसार में आकाशगमन आदि जो क्रियाफल हैं, वे सब मंत्र, औषधि के वश से अज्ञानियों को भी अक्सर प्राप्त हो जाते हैं ॥३२॥
जो जैसा क्लेश सहन करने में समर्थ है, वैसा ही वह अवश्य फल प्राप्त करता है, चाहे वह प्रबुद्ध हो या अज्ञानी हो ॥३३॥
चन्दन के आमोद की तरह विहित और निषिद्ध कर्मों का फल सभी जन्तुओं के अपने हृदय में ही अपूर्वरूप से विद्यमान है । समय पाकर आविर्भूत हुए उसे अवश्य तद्वान् जन्तु प्राप्त करता है ॥३४॥
सिद्धिरूप दृश्य वस्तुओं में 'मैं भोक्ता होऊँ' इस प्रकार अहन्ता वासनादिरूप परिच्छिन्न आत्मकल्पना जिसके भीतर विद्यमान है, वह आकाशगमन आदि क्रिया फल को सिद्ध कर लेता है।३५॥
जो ज्ञानी यह सब आकाशगमन आदि सिद्धिसमूह तुच्छ है और मनोभ्रममात्र है अथवा अधिष्ठान चिदाकाशमात्र है यह जानता है, वह वासनाशून्य तत्त्वज्ञ पुरुष कर्मरूपी आँधी से भ्रमणप्राय आकाशगमन आदि सिद्धिफलवाली मन्त्र-औषधि आदि क्रियाओं की क्यों सिद्धि करने जायेगा ॥३६॥
तत्त्वज्ञानी का इस संसार में न तो कर्म से ही कोई प्रयोजन है और न कर्म के अभाव से कोई प्रत्यवायप्राप्ति रूप अनर्थ है तथा ब्रह्मा से लेकर स्थावरपर्यन्त सम्पूर्ण भूतों में इस विवेकी का, किसी आत्मप्रयोजन की अपेक्षा करके, आश्रय लेने योग्य कोई भी नहीं है ॥३७॥
पृथिवी पर, स्वर्ग में देवताओं में, अन्तरिक्ष या कहीं पर भी ऐसी कोई वस्तु नहीं है, जो उदारचेता तत्त्वज्ञानी को लुभा सके ॥३८॥
जिसके लिए सारा संसार तृण के बराबर है, जिसमें रजोगुण का लेश भी नहीं है, उस धीर तत्त्वज्ञानी महात्मा के लिए आत्मा से अन्य यानी अनात्मभूत क्योंकर उपादेय होगा ? ॥३९॥
लोकसंग्रह के लिए जगत् के व्यवहारों का निर्वाह करनेवाले परिपूर्णमना मननशील, जीवन्मुक्त पुरुष स्वरूप में ज्यों का त्यों स्थिर होकर यथाप्राप्त शिष्टाचार का अनुसरण करता है ॥४०॥
अन्तःकरण में शीतल, मौनी, सत्वगुणमय मनवाला ज्ञानी पुरुष सर्वदा परिपूर्ण सागर के समान गम्भीर एवं प्रकट आशयवाला रहता है ॥४१॥
तत्त्वज्ञानी पुरुष अमृत से भरे सरोवर के समान अपने आत्मा में स्वयं आनन्द की हिलोरें लेता रहता है तथा निर्मल परिपूर्ण

चन्द्रमा के समान दूसरे को भी आनन्द प्रदान करता रहता है ॥४२॥

वह अन्य को आनन्द प्रदान करता है, इसका स्पष्ट रूप से वर्णन करते हैं। ___मन्दार की मंजरी के कुंजों से पिन्जर देवताओं के नन्दनवन की भूमि मनुष्य को वैसा आनन्द नहीं दे सकती, जैसा कि आह्लाद उपदेश आदि द्वारा ज्ञानियों की बुद्धियाँ देती हैं ॥४३॥
सारग्राही विवेकी पुरुष ग्रीष्म ऋतु सम्बन्धी आलोकभोगियों में चन्द्रबिम्बों से, सुगंधभोगियों में वसन्त से तथा
सौभाग्यभोगियों में तत्त्ववेत्ताओं के रागादि से अनुपहत आशयों से सार ग्रहण करता है ॥४४॥

तत्त्वज्ञानी किस सार का ग्रहण करता है, यदि कोई यह पूछे, तो इसका उत्तर यह है कि वह सबसे पहले जगत् को मिथ्या देखता है उसके बाद क्रमशः समस्त अपनी इच्छाओं का त्यागकर देता है, यह कहते हैं।
सर्वप्रथम वह सारग्राही महात्मा यह सारा विश्व इन्द्रजाल के समान असन्मय एकमात्र भ्रान्तिरूप ही है, इस प्रकार का निश्चय करके दिन-प्रति दिन अपनी इच्छाओं का त्याग करता जाता है ॥४५॥
___ तत्पश्चात् शीतोष्णादि द्वन्द्व की सहिष्णुतारूप यानी सर्दी-गर्मी का जो सहन करना है, तद्रूप सार को ग्रहण करता है, यह कहते हैं।
अपने शरीर में प्राप्त भी शीत, ताप आदि दुःखों को ज्ञानी पुरुष अन्य देहस्थ के समान अनादर से देखता है ॥४६॥

तदनन्तर समस्त भूतों के ऊपर अनुकम्पास्वरूप दृढ़ अवलम्बन, यथाप्राप्त जलमात्र से भी सन्तोष कर लेना इत्यादि जो गुण हैं, तद्रूप सार को ग्रहण करता है, यह कहते हैं।
एकमात्र दूसरे के उपयोग के लिए पुष्प-फल आदि धारण करनेवाली लता के सदृश, करुणा के कारण उदार वृत्ति से अन्य दुःखी प्राणी का परिपालन करता है तथा स्वयं विरक्त होकर वह, जो मिल जाय उससे सन्तोष कर लेना इस तरह की उत्तम वृत्ति से जिसमें सन्तोष का हेतु एकमात्र जल ही रहता है, वैसी वृत्ति से स्थितिरूप सारता को प्राप्त करता है ॥४७॥
यथाप्राप्त लोकसामान्य व्यवहार का सम्पादन करता हुआ वह जीवन्मुक्त विवेकीपुरुष समस्त चराचर प्राणियों के ऊपर (उत्कर्ष में अथवा ऊर्ध्वभूत ब्रह्म में) अवस्थित रहता है ॥४८॥

ज्ञानी की ऊपर स्थिति कैसे रहती है, यह दिखलाते हैं।
तत्त्वज्ञानी पुरुष प्रज्ञारूपी महल के ऊपर आरुढ़ होकर स्वयं अशोच्य हो अज्ञानियों के विषय में शोक करता है । वह सबको ऐसे देखता है, जैसे पर्वत पर खड़े मनुष्य भूमिपर स्थित जनों को देखते हैं ॥४९॥

221697
221698 उसी समय वह चिरकाल से पीछे पड़े रागादि विक्षेपरूप दुःखों से मुक्त होकर परम विश्रान्ति प्राप्त कर लेता है, यह कहते हैं।
221699 भ्रमरूपी सागर में राग, द्वेष आदि लहरों से चिरकाल तक विक्षिप्त (लथेड़ा गया) वह निर्मल
221700
221701 मनवाला पुरुष ज्ञान द्वारा परब्रह्म को प्राप्त होकर परम विश्रान्ति को प्राप्त करता है ।।५०॥
221702
221703 प्राक्तन संसार की गतियों को अतिशान्त वृत्ति से हँसता हुआ तथा गाढ़ भ्रम से परिपूर्ण यानी महान् अज्ञान से भरे जनसमूहों के प्रति अपने अन्तःकरण में मुस्कराता हुआ सा स्थित रहता है॥५१॥
221704 ये असद्रूप सांसारिक दृष्टियाँ, जो जंगल में रास्ता न मिलने से अन्धा बनकर इधर-उधर भटक रहे अन्धपुरुष से उपमित हैं, मुझे मोहित करती थीं, ऐसा विचार कर वह ज्ञानी पुरुष भीतर विस्मय को प्राप्त होता है ॥५२॥
221705 यह मेरा परम सौभाग्य है कि अष्टविध परिपूर्ण ऐश्वर्य मुझे अनिष्ट तथा तृण के समान अवभासित हो रहे हैं, ऐसा समझकर कुछ हँसता हुआ भी गर्व उपशान्त होने से गर्व नहीं करता है ॥५३॥
221706
221707 - ज्ञानी के स्थानादि का नियम नहीं है, यह कहते हैं।
221708 कोई ज्ञानी पुरुष पर्वतों की गुफा को अपना घर बनाकर उसमें रहता है, कोई पवित्र आश्रम में रहता है, कोई गृहस्थ आश्रम में ही रहता है और कोई ज्ञानी तो सदा इधर-उधर घूमता रहता है। ज्ञानी पुरुष का कोई एक नियत स्थान नहीं रहता ॥५४॥
221709 कोई भिखमंगों के आचरण से युक्त हो पर्यटन करता है, तो कोई एकान्त में तपस्वी बनकर रहता है, तो कोई मौनव्रतधारी होकर रहता है
221710 और कोई महात्मा तो ब्रह्मध्यान में ही परायण रहता है ॥५५॥
221711 कोई विख्यात पण्डित होता है, तो कोई श्रुति-स्मृति का श्रोता भी दीखता है। कोई राजा, तो कोई ब्राह्मण तथा कोई अज्ञानी के समान स्थित रहता है ॥५६॥
221712 कोई गुटिका, अंजन या खड्ग आदि से सिद्ध होकर आकाशगामी बना रहता है तो कोई शिल्प कला से अपनी जीविका का सम्पादन करता है और कोई पामर के समान रूप धारण कर स्थित रहता है ॥५७॥
221713 कोई समस्त आचारों से शून्य होता है, तो कोई आचार-अनुष्ठान में श्रोत्रियों का नायक होता है, कोई उन्मत्त पुरुष के तुल्य चरित्रवाला होता है
221714 और कोई संन्यास धर्म धारण कर स्थित रहता है ॥५८॥
221715
221716 श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्नवाक्य में 'कीदृशः पुरुषोत्तमः' इस पद को सुनकर उसके अर्थ की जिज्ञासा की संभावना करते हुए श्रीवसिष्ठजी पुरुषवर्णनपूर्वक उसमें उत्तमता दिखलाते हैं।
221717 पुरुष शरीर आदि और चित्त आदि कुछ नहीं है, किन्तु वह एकमात्र चेतन ही है । वह कभी भी नष्ट नहीं होता (4) ॥५९॥
221718 यह चेतन पुरुष किसी से छेदा नहीं जा सकता, कोई इसे जला नहीं सकता, कोई इसे जल से भिगा नहीं सकता और कोई इसे सूखा भी नहीं सकता है,यह तो नित्य,
221719 ऐसे पुरुषोत्तम के तत्त्वपरिज्ञान से वह स्वयं भी तत्त्वज्ञानी पुरुष पुरुषोत्तम है, न कि वर्णाश्रम मर्यादा का परिपालन करने से, क्योंकि वर्णाश्रम मर्यादा का पालन न करने पर भी उसकी पुरुषोत्तमता
221720 (A) वह कभी भी नष्ट नहीं होता, इसलिए वह अविनाशी है, अतः वही उत्तम है । ($) छेदन, भेदन आदि विनाश के कारणों का संस्पर्श न रहने से भी वही उत्तम है ।
221721
221722 में किसी प्रकार की हानि नहीं होती, इस आशय से कहते हैं। __ इस प्रकार अच्छी तरह जो प्रबुद्ध हो गया वह जहाँ जैसे रहना चाहे वैसे ही यहाँ या वहाँ जहाँ कहींपर स्थित रहे, उसको वर्णाश्रम धर्म की मर्यादा के परिपालन में आस्था रखने से या किसी तरह के नियम से कोई मतलब नहीं है ॥६१॥
221723 तत्त्वज्ञानी पुरुष जबर्दस्ती स्वयं नष्ट हो जाने की इच्छा से पाताल में प्रवेश कर जाय, आकाश को लाँघकर उसके ऊपर चला जाय, दिग्मण्डल में भ्रमण
221724 आकाशकोश के सदृश सर्वदा शान्त, अज और शिवरूप ही है- उपप्लवरहित नित्य निरतिशयानन्दरूप ही है ॥६२॥
221725
221726 ___ एक सौ दोवाँ सर्ग समाप्त
221727 एक सौ तीनवाँ सर्ग चिति की नित्यता, एकता तथा स्वातंत्र्य का साधन तथा इस सत्-शास्त्र की महिमा और हितोपदेश का वर्णन।
221728 सबसे पहले चितिसामान्य की अविनाशीता का सबके अनुभव बल से साधन करते हैं।
221729 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जाग्रत् तथा स्वप्नावस्था में अन्तःकरण के साक्षीरूप से तथा सुषुप्ति-दशा में अज्ञान, स्वप्नादि के साक्षीरूप से प्रत्यगात्म प्रकाशमात्र अथवा विषय प्रकाशमात्र सबको भासता है, इसलिए प्रत्यक्ष प्रमाण से और व्यवहार से तथा स्मृति प्रमाणों से जो आदि एवं अन्त से रहित, शान्त, चिन्मात्र है, वह तो सिद्ध ही है । उसका भला नाश किस कारण से होगा ? यदि कहो, उससे असाधित कारण से उसका नाश होगा तो उससे असाधित कारण ही प्रसिद्ध नहीं है और उसके द्वारा जो साधित है उसका तो वह उपजीवक है, इसलिए वह उसके नाश का हेतु कैसे हो सकता है ? अतः उसका कभी भी नाश नहीं हो सकता । यदि आप काल को उसके नाश का निमित्त बतायें, तो काल भी उसके नाश का निमित्त नहीं हो सकता, क्योंकि काल की भी सिद्धि तो उसी के अधीन है, अतः उसका भी वह उपजीवक है ॥१॥
221730
221731 अविनाशी पुरुष चिन्मात्रस्वरूप रहे, इससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।
221732 चूँकि पुरुष चिन्मात्रस्वरूप है, इसलिए कदापि वह नष्ट नहीं हो सकता । यदि चिन्मात्र नष्ट हो जाय, तो फिर क्या उत्पन्न होगा और कैसे उत्पन्न होगा ? ॥२॥
221733
221734 यदि कोई कहे कि नाश के अनन्तर दूसरी चिति उत्पन्न हो जायेगी, उससे पुनः सृष्टि होगी, तो इस पर कहते हैं।
221735 हे श्रीरामचन्द्रजी, चिन्मात्र से भिन्न कोई दूसरा चिन्मात्र किसी प्रकार कदापि हो ही नहीं सकता, क्योंकि चिति तो एकमात्र अनुभवस्वरूप है, उसका पूर्व और उत्तरकाल से सर्वांश में
221736
221737 सादृश्य है । उसकी भला कैसी भिन्नता होगी ? अर्थात् वह अन्यता मिथ्या ही है (s) ॥३॥
221738
221739 यदि कोई कहे कि पुरुष के भेद से चितिका भेद होगा, तो उस पर कालभेद की तरह पुरुषभेद से भी चितिका भेद सिद्ध नहीं किया जा सकता, क्योंकि हिम आदि में शैत्य आदि की तरह चिति में भी किसीको विलक्षणता का अनुभव नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
221740 जब सभी लोगों को हिम शीतल है, अग्नि उष्ण है तथा दुग्ध मधुर है यों भासता है, तो फिर इस निर्मल चिन्मात्र में ही भेद कैसे भासेगा ? ॥४॥
221741
221742 सुख-दुःखरूप ज्ञान के सिवा चैतन्य कुछ नहीं है । विशेष ज्ञान में अवच्छेदकता सम्बन्ध से शरीर कारण है । शरीर का नाश होने से ज्ञान का नाश माननेवाले चार्वाक और वैशेषिकों की शंका उभाड़कर उसका निराकरण करते हैं।
221743 शरीर के नाश से ही यदि चिन्मात्र का नाश हो गया, तो मरण से ही संसार का नाश हो जाय, फिर हर्ष की जगह विषाद क्यों ? ॥५॥
221744 शरीर का नाश होने पर चिदाकाश कभी नष्ट नहीं होता। क्योंकि बन्धुओं का शरीर नष्ट होने पर भी म्लेच्छों द्वारा उनकी पिशाचता देखी गई है ॥६॥

221745 जब तक शरीर है तभी तक चेतन की सत्ता है, यदि यह कहा जाय तो यह कहना भी ठीक नहीं है, क्योंकि अखण्डित शरीर रहने पर भी मृतक क्यों नहीं चलता, इसका क्या उत्तर है ? ॥७॥
221746 पिशाच देखना आदि जीव का धर्म है, तो फिर वह जीव सर्वदा पिशाच क्यों नहीं देखता ? बन्धु के मृतक बन जाने पर ही क्यों देखता है ? ॥८॥
221747 बन्धुमरण ज्ञान विशिष्ट जीव है तथा पिशाचदर्शन उसका धर्म है, यदि ऐसा नियम हो, तो भी बन्धु के जीवित रहते ही मिथ्या देशान्तर में उसकी कल्पित मृत्यु सुनने पर पिशाचता को मनुष्य क्यों नहीं देखता ?॥९॥
221748 इसीलिए चिति के भेद और विनाश का योग होने से चिन्मात्र सर्वात्मक सिद्ध है, वस्तुकृत परिच्छेद से भी वह नियन्त्रित नहीं है अतः जिस-जिस वस्तु को चिति जब जहाँ जानती है, तब वहाँ अपने स्वरूप को ही तत्-तत् वस्तु के रूप से वह जानती है । कहने का तात्पर्य यह है कि कोई भी ज्ञात वस्तु चिति से पृथक नहीं है|१०॥
221749 इस प्रकार सृष्टि के आरम्भ में सत्यसंकल्प होने के कारण जिसके मार्ग में कोई बिघ्नबाधा (रूकावट) उत्पन्न नहीं होती ऐसी संवित् अपने संकल्पानुसार जैसी ही होती है वैसी ही इस समय सब लोगों की अनुभूति है । संवित् का स्वभाव ही इसमें कारण है ॥११॥
221750 सत्यसंकल्प ब्रह्मरूपी
221751 (s) भाव यह कि पूर्वकाल की चिति से उत्तरकाल की चिति का भेद किंमूलक है ? क्या मध्य में विच्छेदज्ञान से उसकी कल्पना की जाती है या वह पहली से विलक्षण है, इसलिए भेद की कल्पना की जाती है ? विच्छेदज्ञान से वह अन्य नहीं हो सकती, क्योंकि अनुभव ही चिति है, अनुभव रहते विच्छेद की सिद्धि नहीं हो सकती । पूर्व चिति से वह विलक्षण भी नहीं है, क्योंकि यदि विलक्षण मानी जाय तो (अचित्' हो जायेगी । पूर्व और उत्तरकाल की चिति में सर्वांश में अनुभव की समानता है, अतः वह भिन्नता (अन्यता) कैसी ? अर्थात् पूर्व और उत्तर चिति की भिन्नता मिथ्या ही है ।
221752
221753 संवित् के सिवाय प्रधान (प्रकृति), परमाणु आदि सृष्टि के आरम्भ में कारण कदापि नहीं हो सकते । ब्रह्म से अतिरिक्त जो भी कारण वादियों को अँचता है, कृपया वे उसका स्वरूप तथा उसके कारण होने में जो युक्ति हो, उसका उपपादन करें । मैं उनका झटपट श्रुति और युक्तियों द्वारा खण्डन करूँगा ॥१२॥
221754
221755 यदि वादी प्रश्न करे कि कृपया आप ही बतलाइये आपका कैसा सिद्धान्त है, तो इस पर कहते हैं।
221756 द्वैत न तो सृष्टि के आदि में ही उत्पन्न हुआ और न आज ही इसका अवभास होता है, एकमात्र चिदाकाश ही जगत् के रूप से प्रतीत होता है ॥१३॥
221757
221758 यदि केवल चिदाकाश ही प्रतीत होता है, तो सब लोगों को 'दृश्य' रूपसे किसका बोध होता है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
221759 यह आभासमात्र (विवर्तमात्र) 'दृश्य' रूप से लोगों को ज्ञात होता है । 'दृश्य' रूप से ज्ञात हो रहे इस शुक्तिरजत्, मरुनदी, आदिरूप विश्व की चिदाकाश के बिना क्या कहीं सत्यता दिखाई दी ? ॥१४॥
221760 चिदाकाश अपनी चमत्कार चातुरी को ही आसक्तिवश जाग्रत और स्वप्नबोध में 'दृश्य' समझता है और सुषुप्ति अवस्था में बोध न होने से नहीं जानता है ॥१५॥
221761
221762 वे बोध और अबोध कौन हैं ? इस आशंका पर कहते हैं॥
221763 ___ बोध और अबोध चिदाकाश का ही निरामय (निर्विकार) रूप है, जड़का नहीं है, इसलिए चिदाकाशरूप से वह एक ही है | बोध के बिना अबोध का रूप ही प्रसिद्ध नहीं होता और बोध हो जाने पर अबोध का संभव नहीं है, इसलिए 'राहोः शिरः' (राहु का सिर), 'शिर एव राहुः' (सिर ही राहु) इसके समान केवल वाणीमात्र से भेद है, किन्तु अर्थ में कुछ भेद नहीं है । इसलिए दृश्यता है ही नहीं ॥१६॥
221764
221765 अथवा यह समझिये कि आत्मतत्त्व के अविचार से ही चित् में दृश्यता थी और इस समय विचार करने पर वह नष्ट हो गई है, ऐसा कहते हैं।
221766 जो इन लोगों की दृश्यता थी, उसे आप अविचारणा जानिये यानी आत्मतत्त्व के अविचार का ही वह फल था और वह विचार से अब नष्ट हो चुकी है, अतः दृश्यता कहाँ है ? ॥१७॥
221767
221768 इसलिए विचार के लिए ही प्रयत्न करना चाहिए यह बात मैं अनेक बार कह चुका हूँ, ऐसा कहते हैं।
221769 इस आत्मज्ञान के विचार में ही बुद्धि का यत्नपूर्वक उपयोग करना चाहिये । यत्नपूर्वक किया गया परम विचार इस लोक और परलोक दोनों लोकों में सिद्धि देने वाला है । सूत्र में भी कहा है 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' (दुर्जेय आत्मसाक्षात्कार आवृत्तिविशिष्ट श्रवण आदि से साध्य है, अतः उसकी आवृत्ति करनी चाहये), 'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धेन तद्दर्शनात्' (विद्या से अविरूद्ध फलवाले
221770
221771 फलोन्मुख समझ से प्रतिबन्ध का अभाव होने पर इस जन्म में भी विद्या की उत्पत्ति हो सकती है, प्रतिबन्ध होने पर जन्मान्तर में भी हो सकती है, इस प्रकार अनियम है, उक्त अनियम श्रुतियों में देखा गया है।) ॥१८॥
221772
221773 __ यदि कोई शंका करे कि नित्य अपरोक्ष वस्तु के विषय में प्रवृत्त उपदेश-वचन एक बार की प्रवृत्ति से ही अज्ञान का विनाश कर वस्तु को प्रकट कर ही देगा, फिर अभ्यास की क्या आवश्यकता है ? तो इस पर कहते हैं। __ हे सज्जन, यद्यपि आप लोगों का यहाँ पर यह अज्ञान विनष्ट हो चुका है फिर भी अभ्यास के बिना वह जीवन्मुक्ति प्रतिष्ठा को नहीं प्राप्त हो सकता है ।।१९॥
221774
221775 तो किस ग्रन्थ को लेकर विचार का अभ्यास करना चाहये जिससे जल्दी से जल्दी बोध सिद्धि को प्राप्त हो सकता है, ऐसा यदि कोई पुछे तो उस पर कहते हैं।
221776 शम, दम आदि साधनों से सम्पन्न पुरुष को आलस्य, बेचैनी आदि उद्वेग और उनके कारणभूत यथेष्ट भोजन, कुसंगति आदि का परित्याग कर और क्षणभर के लिए गुरुसेवा आदि का नियम लेकर इस महारामायण नामक शास्त्र का प्रतिपादन विचार करना चाहिये । यह इस लोक और परलोक-दोनों लोकों में हितकारी और कल्याणकारी है ॥२०॥
221777
221778 उस पर भी बहुत से सहपाठियों के साथ मिलकर अभ्यास करना आपस में एक दूसरे के अनुभव के आदान-प्रदान द्वारा बहुत जल्द ज्ञानप्रतिष्ठा का हेतु है, ऐसा कहते हैं। ___ यह आत्मज्ञान तरह-तरह की असंभावना, विपरीत भावना आदि रखनेवाले आप लोगों के मिलजुल कर अभ्यास न करने से, ज्ञात होता हुआ भी, अज्ञातप्राय हो जाता है ॥२१॥
221779
221780 ज्ञान दुर्लभ है, इस भय से श्रवण का त्याग कदापि नहीं करना चाहिये, यह कहते हैं।
221781 जो जिस वस्तु को चाहता है, उसके लिए यत्न करता है और वह यदि थक कर बीच में ही अपने विचार न बदल दे तो उसे अवश्य प्राप्त करता है ॥२२॥
221782
221783 अनात्मशास्त्रों के अभ्यास से विमुख हुए पुरुषों को इस शास्त्र का अभ्यास करना चाहिये, यह कहते हैं।
221784 इसलिए असत् शास्त्रों की विचारणा से आप लोग निवृत्त हो जाइये । जैसे युद्ध से विजयलक्ष्मी प्राप्त होती है वैसे ही इस सत्शास्त्र के अभ्यास से आप लोगों को अवश्य शांति प्राप्त होगी ॥२३॥
221785 यह मनरूपी नदी विवेक और अविवेक दोनों ओर बहती है जिस ओर प्रयत्न से (विरोधी दूसरे स्रोत को रोकने के यत्न से) बहाई जाय, वहींपर स्थिर हो जाती है|२४॥
221786 इस शास्त्र के सिवा विवेक का सर्वश्रेष्ठ साधन आज तक न तो कोई हुआ और न आगे होगा, इसलिए परम बोध की प्राप्ति के लिए इसी का पुनः मनन करना चाहिए ।।२५॥
221787 जो पुरुष इस श्रेष्ठतम शास्त्र का विचार कर चुका है, उसे प्रत्यक्षरूप से आत्मतत्त्व बोध का अनुभव होता है जो कि संसाररूपी मार्ग की थकावट दूर करनेवाला

221788

221789 है। वरदान अथवा शाप के समान चिरकाल के विलम्ब से उसका अनुभव नहीं होता ॥२६॥

221790

221791 यह शास्त्र माता, पिता आदि की भी अपेक्षा अत्यन्त हितकारी है, ऐसा कहते हैं।

221792 आपका जो हित पिता ने नहीं किया या जो हित माँने नहीं किया अथवा जो हित पुण्यों ने नहीं किया वह हित यह शास्त्र तुरन्त करेगा, यदि विचार द्वारा आप लोग इसे जान लें ॥२७॥

221793 हे सज्जनशिरोमणे, यह भवबन्धनरूपी विषय-विषूचिका असीम है, आत्मज्ञान के अतिरिक्त अन्य उपाय से कभी भी इसका शमन नहीं हो सकता ॥२८॥

221794 अहम्' यों मिथ्या ही खड़ी हुई महामोहमयी माया का और उक्त माया से प्राप्त हुई अपरिमित शोचनीयता का शास्त्रार्थभावना द्वारा शीघ्र ही परित्याग कीजिये ॥२९॥

221795 आरम्भ में आपाततः मधुर प्रतीत होनेवाले शून्यस्वरूप विषयों का आस्वाद ले रहे आप लोग एकमात्र आकाशरूपिणी अपार सृष्टि की ओर-भूखे अतएव रसशून्य वायु को चाट रहे सर्पों के समान-न बढ़ें॥३०॥

221796 बड़े खेद की बात है, दिनों द्वारा ही मृत्यु की प्रतीक्षा कर रहे आप लोगों के जीवन के सारे दिन व्यवहार में ही व्यतीत होते हैं । कब दिन आया और कब गया यह भी आप लोगों को ज्ञात नहीं होता ॥३१॥

221797 कुछ ही दिनों तक जब तक कि आयु की मरणरूप अवधि नहीं आती है, संसार सागर में निमग्न हुए आप लोगों के लिए सत् शास्त्र का अवलम्बन योग्यता द्वारा यह आश्वासन है|३२॥

221798

221799 यदि कोई प्रश्न करे कि उसके बाद क्या होगा? तो इस पर कहते हैं। दिन पर दिन समीप में आ रही मृत्यु के प्राप्त होने पर ऐसा दुःख प्राप्त होगा कि जिसमें अंग-अंग का छेदन भी शीतलचन्दन लेपके समान अवश्य भोगना पड़ेगा ॥३३॥

221800 मूर्ख लोग युद्ध आदि में प्राणों की बाजी लगाकर भी धन और विजयाभिमान का उपार्जन करते हैं, किन्तु वे विवेक, वैराग्य, श्रवण आदि उपायों से प्राप्त हुई तत्त्व बुद्धि से अजर-अमर मोक्षपद का उपार्जन क्यों नहीं करते? ॥३४॥

221801 जो विवेकशील पुरुष अनायास (एकमात्र आत्मतत्त्वज्ञान से) ब्रह्माकाश में स्थान बनाते हैं, अज्ञानरूपी शत्रु का वध करने में समर्थ उन सर्वोत्कृष्ट पुरुषों द्वारा उत्तम शास्त्र की उपेक्षा से अपने सिर पर अज्ञानरूपी शत्रु की लात कैसे सही जा सकती है ? ॥३५॥

221802 हे पुरुषों, आप लोग अभिमान तथा मोह से रहित विवेक को प्राप्त होकर यानी तत्त्व जानकर मोक्षगति को प्राप्त हों अधम संसारगति को प्राप्त न हों । आत्मबोध द्वारा बड़ी बड़ी विपदाओं की जड़ खोदी जाती है॥३६॥

221803

221804 यह वसिष्ठ चिरकाल से हम लोंगों के उद्बोधन में कमर कसकर लगा है, मारे चिल्लाहट के इसका कण्ठ सूख गया है, यह बेचारा कण्ठ सूखने से बच जाय यों मेरे ऊपर दया से मेरा वचन ध्यान से सुनकर आप लोग अपना स्वरूप जानिये, यों अतिशय वात्सल्यवश कहते हैं।

221805 आप लोगों के उद्बोधन के लिए जी-जान से लगे हुए, आप लोगों के लिए रात-दिन प्रलाप कर रहे, कण्ठ सूखने आदि क्लेशों से नित्य पीड़ित हो रहे मेरी (जगत्प्रसिद्ध इस वसिष्ठ की) ओर

221806

221807 देखकर दयावश मेरे वचनों को आदर से सुनकर, उबुद्ध हो, देहेन्द्रियादि परिच्छिन्न आत्मभाव का परित्याग कर यथार्थब्रह्मात्मता प्राप्त कीजिए ॥३७॥

221808

221809 आज ही आत्मज्ञान से क्या प्रयोजन है आगे चलकर कभी आत्मज्ञान कर लेंगे यों सोचनेवाले के प्रति कहते हैं।

221810 जो पुरुष, आज ही मृत्युरूपी आपत्ति की चिकित्सा (प्रतीकार का उपाय) नहीं करता वह मूढ़ मृत्यु जब सिर पर सवार होगी तब व्याकुलावस्था में क्या करेगा? ॥३८॥

221811 अपने असली स्वरूप का ज्ञान कराने के लिए इस ग्रन्थ को छोड़कर दूसरा ग्रन्थ नहीं है, इसलिये जैसे तैलार्थी (तेल चाहनेवाले) तिलों का संग्रह करते हैं वैसे ही अपना कल्याण चाहनेवालों को यह इच्छित अर्थ देनेवाला है इस बुद्धि से इस ग्रन्थ का संग्रह करना चाहिये ॥३९॥

221812

221813 यदि कोई प्रश्न करे कि अन्य अध्यात्म ग्रन्थों की अपेक्षा इसमें क्या विशेषता है,? तो इसपर कहते हैं। ___ यह शास्त्र (ग्रन्थ) दीप की नाईं आत्मरूप ज्ञान को प्रकाशित करता है, पिता के समान हितोपदेश देता है और कान्ता के सामान अत्यन्त आनंद देता है ॥४०॥

221814 नित्यप्राप्त भी जिस आत्मरूप ज्ञान को अनेक शास्त्रों से लोग नहीं जान सके, उस दुर्बोध मधुर ज्ञान को इस ग्रन्थ के अभ्यास से जान जायेंगे, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है ॥४१॥

221815 शास्त्रों में मुख्य आख्यानों में यह सर्वोत्तम है यह अनायास ज्ञान देनेवाला अत्यन्त मनोहर एवं अनादि है । इसमें तत्त्ववेत्ताओं के सम्प्रदाय में प्रसिद्ध वस्तु से अतिरिक्त स्वकपोलकल्पित कुछ भी वस्तु नहीं है।।४२॥

221816 विविध आख्यानों और कथाओं से विस्मयजनक इस शास्त्र का कौतुकवश विचार करता हुआ पुरुष आत्मबोध प्राप्त कर लेता है, इसमें जरा भी संशय नहीं है।४३॥

221817 सम्पूर्ण शास्त्रों में पारंगत पण्डितों को भी जो बोध (आत्मज्ञान) आजतक प्राप्त नहीं हुआ वह इस शास्त्र से प्राप्त हो जाता है जैसे कि सोने की खान में चालने, धोने से अलग किये गयी बालू से सुवर्ण प्राप्त होता है ॥४४॥

221818

221819 यदि कोई आशंका करे कि इसी शास्त्र से यदि ज्ञान होता है, तो इस शास्त्र के रचयिता को किस शास्त्र से ज्ञान हुआ? जहाँ से उसे ज्ञान हुआ वहीं से हम भी आत्मज्ञान प्राप्त कर लेंगे । यदि इस शास्त्र के रचयिता ने ज्ञान हुए बिना ही रचना की है तो इस शास्त्र से ज्ञानोदय की कौन आशा है ? इस पर कहते हैं। ___ यदि यह शास्त्र युक्तियुक्त न होता और विचार करने पर अनुभूतिप्रद न होता तो इस शास्त्र के कर्ता को कहाँ से बोध हुआ यों उसके कर्ता के बोध के कारणों की छानबीन में निरत होना ठीक होता। यह शास्त्र तो स्वतः हजारों युक्तियों से युक्त है और अनुभवप्रदान करनेवाला है। इसके विचारने पर स्वानुभव से ही सब शंकाएँ निवृत्त हो जाती हैं, इसलिए इसीमें सदा निमग्न होना ठीक है। शास्त्र के रचयिता में बोध हो या नहीं यह शंका कहीं कभी ध्यान में नहीं लानी चाहिए ॥४५॥

221820

221821

221822 __ अतएव इस शास्त्र की अवहेलना करनेवालों के साथ भूल कर भी कभी मैत्री नहीं करनी चाहिये, यह कहते हैं।

221823 अज्ञान से, डाह से अथवा मोह से इस शास्त्र की अवहेलना करनेवाले अविवेकी आत्महत्यारों () के साथ कदापि मित्रता नहीं करना चाहिये ॥४६॥

221824

221825 यदि प्रश्न हो कि यदि ऐसा है, तो आप हम लोगों एवं अन्य अज्ञानियों के साथ क्यों मित्रता करते हैं ? मित्रता के कारण ही तो आप दयावश उपदेश देने के लिए प्रवृत्त हुए हैं ? इस पर कहते हैं।

221826 हे श्रीरामजी, ये श्रोता लोग जिस प्रकार के अधिकारी हैं, आप जैसे अधिकारी हैं और जैसी श्रवण-धारणा के अभ्यास में पटु आप लोगों की बुद्धियाँ हैं एवं जैसे मैं आप लोगों को उपदेश देने के लिए आपके पिताजी द्वारा आज्ञप्त हुआ यह सब मैं भलीभाँति जानता हूँ । अतः आप लोगों के महाभाग्योदय से जागी हुई करुणा से आप लोगों को उपदेश देने में प्रवृत्त हुआ हूँ, चूँकि मेरा स्वभाव ही ऐसा है, दीनजनों के प्रति मेरी दया सदा जागी रहती है, निष्ठुरता का तो मुझमें नाम तक नहीं है, इसलिए आप लोगों का हित चाहनेवाले मेरे वचनों पर आप लोग आदर करें, यह भाव है।४७॥

221827 __ अथवा मैं आप लोगों का आत्मा ही हूँ आप लोगों के पुण्य से शुद्ध आत्मतत्त्व का आप लोगों को उपदेश देने के लिए आया हूँ। और मेरे भी आप लोग परम प्रेमास्पद आत्मा ही हैं, इसलिए आप लोगों का मित्र-सा हो गया हूँ, ऐसा कहते हैं। __ मैं न मनुष्य हूँ, न गन्धर्व हूँ, न देवता हूँ और न राक्षस हूँ, किन्तु आप लोगों का शोधित संविद्रूप सूक्ष्मार्थ (आत्मा) हूँ तथा आप लोगों को आत्मज्ञान का उपदेश देने के लिए यहाँ पर स्थित हूँ । हे श्रीरामजी, आप लोग भी संवद्रूि‍प ही हैं, अति निर्मल संविद्रूप ही मैं आप लोगों के पुण्योदय से स्थित हूँ | मैं आप लोगों की आत्मा से अतिरिक्त नहीं हूँ॥४८,४९॥

221828 मैं आप लोगों का अत्यन्त आप्त हूँ , इसलिये जब तक रात्रि के समान अन्धकारपूर्ण मृत्युदिवस पास में नहीं आते तब तक मेरे द्वारा कहा गया सब वस्तुओं में वैराग्यरूप पहला सार पदार्थ बटोरकर रख लीजिये ॥५०॥

221829 जो पुरुष इसी लोक में नरकरूपी व्याधि के प्रतीकार का उपाय नहीं करता, वह औषधिरहित (जहाँ औषधि दुर्लभ है) स्थान में जाकर नरकरूपी रोगों से छटपटाता हुआ क्या करेगा ? ॥५१॥

221830

221831 यदि कोई आशंका करे कि वैराग्य ही परम सार क्यों है? तो इस पर वैराग्य के बिना वासनाओं की तनुता (अल्पता) की सिद्धि नहीं हो सकती, ऐसा कहते हैं। __जब तक सकल पदार्थों में वैराग्य नहीं प्राप्त होता तब तक पदार्थों की वासना कम (निवृत्त) नहीं होती ॥५२॥
221832
221833 वासना की निवृत्ति में आपका इतना बड़ा आग्रह क्यों है ? ऐसी आशंका होने पर कहते हैं। () इस मोक्षशास्त्र की अवहेलना करने से आत्मज्ञान की अप्राप्ति ही आत्महत्या है ।
221834
221835
221836 कोई भी उपाय न कभी था और न होगा ॥५३॥
221837
221838 पदार्थों के रहते उनकी वासना की निवृत्ति कैसे हो सकती है ? इस शंकापर कहते हैं।
221839 यदि पदार्थ सत्यरूप से रहें तो उनमें से अपने अनुकूल पदार्थों में यह मेरे लिए आवश्यक है इसका मुझे सम्पादन करना चाहिये इत्यादि वासना होती है, किन्तु वे पदार्थ तो खरगोश के सींग आदि की तरह यहाँ है ही नहीं, जगत् में जितने पदार्थ हैं, उनपर जब तक विचार नहीं किया जाता तभी तक रमणीय प्रतीत होते हैं, वस्तुतः उनकी सत्ता है नहीं। विचार करने पर वे सामने खड़े ही नहीं होते हैं, न मालूम कहाँ विलीन हो जाते हैं ।।५४,५५॥
221840
221841 यद्यपि ये पदार्थ वेदान्तियों के विचार में नहीं हैं तथापि कपिल, कणाद आदि के विचार में तो हैं ही, ऐसी अवस्था में आपने उन्हें असत्य ही कैसे मान लिया ? इस शंका पर कहते हैं।
221842 प्रामाणिक विचार करने पर जो जगत्पदार्थ नहीं टिकते हैं, वे कैसे हैं ? उनका क्या स्वरूप है ? वे एक एक वस्तुरूप हैं या सर्व वस्तुरूप हैं, सदा ही रहते हैं, या कभी ही रहते हैं ? सभी प्रकार से पहले सैकड़ों बार हम उनका खण्डन कर चुके हैं, यह अर्थ है ॥५६॥
221843 जगत् के सभी पदार्थ कारण के अत्यन्त अभाव से सृष्टि के प्रारम्भ में उत्पन्न ही नहीं हुए, जो यह प्रतीत होता है वह परम ब्रह्म ही है ॥५७॥
221844
221845 कारण का अभाव कैसे है ? ऐसा प्रश्न होने पर कहते हैं।
221846 सभी इन्द्रियों से अज्ञेय स्वप्रकाश चिदेकरस परब्रह्म में मन सहित पाँच ज्ञानेन्द्रियों से वेद्य होनेवाले पदार्थों के कारण की प्रलयकाल में संभावना तक नहीं की जा सकती है ॥५८॥
221847
221848 नाम और रूप युक्त जगत् का अनाम और अरूप ब्रह्म कारण नहीं हो सकता, यों दूसरी युक्ति दर्शाते हैं। __विविध नाम-रूपवाले पदार्थों का नाम-रूपविहीन कारण कैसे हो सकता है ? इसी एक रीति से वस्तु-अवस्तु का कारण तथा शून्य अशून्य का कारण मन ही कहा जा सकता है यह कहते हैं । __ वस्तु में अवस्तुता कैसे हो सकती है और व्योम में अव्योमता कैसे हो सकती है ? ॥५९॥
221849 वट के बीज के समान साकार का साकार ही बीज हो सकता है। बीज वह वस्तु हो उससे साकार विसदृश अन्य की उत्पत्ति कैसे हो सकती है ? ॥६०॥
221850 जिसमें तनिक भी आकृतिवाला कुछ बीज नहीं है, उससे आकृतिवाला विश्व उत्पन्न होता है, यह कथन विडम्बनावस्था के समान निरर्थक है ॥६१॥
221851 उस परम पद में कार्यकारण भावादि नहीं है, बकवास के कारण जो उसमें कार्य कारणभावादि की कल्पना की जाती है, वह निरी मूर्खता है॥६२॥
221852 सहकारी और निमित्त कारण के
221853 के अस्तित्व में होती है, यह बात बच्चों तक विदित है ॥६३॥
221854
221855
221856 __ जगदज्ञानरूप होने के कारण भी चित् जगत्कारण नहीं हो सकता, क्योंकि घटज्ञान में घटकारणता नहीं दिखाई देती, ऐसा कहते हैं।
221857 कहिये तो सही जगत्-मात्र का अज्ञानरूप चित् पृथिवी आदि का कारण कैसे हो सकता है ?
221858 चित् में अचित् की स्थिति नहीं हो सकती, इसलिए भी चित् जगत् का कारण नहीं हो सकता, ऐसा कहते हैं।
221859 _भला कहिये तो सही धूप में छाया कैसे रह सकती है ? ॥६४॥
221860
221861 इसीसे परमाणुकारणवादी बौद्ध आदि के मत का खण्डन हो गया । कारण कि अतीन्द्रिय (इन्द्रियगोचर) परमाणुसमूह इन्द्रियगोचर नहीं देखा जाता, ऐसा कहते हैं।
221862 जो बुद्ध आदि लोग परमाणुओं का समूह ही जगत् है, ऐसा कहते हैं उनका कथन वास्तविक नहीं है, जैसे कोई खरगोश का सींग धनुष के तुल्य है, ऐसा कहे वैसे ही यह भी अज्ञान से कहा जाता है ॥६५॥
221863
221864 यदि परमाणु आपस में मिलकर जगत् की रचना करें तो उनका सदा आकाश में उड़ना, गिरना दिखाई देने के कारण प्रत्येक घर में प्रतिदिन पहाड़ की चोटी-सी और कुएँ का गड्ढा-सा हो
221865 जायेगा, ऐसा कहते हैं।
221866 यदि परमाणुओं का समूह मिलकर जगत् की रचना करता, तो अवयवभूत वे जब चाहते तब आकाश में उड़ते और जब चाहते नीचे गिरते इस प्रकार जगह-जगह, घर-घर प्रतिदिन उसकी अपूर्व धूलि की अम्बार लग जाती अथवा बड़ा गड्ढा हो जाता और दूसरी बात यह भी है कि परमाणु नामक निरवयव कोई द्रव्य किसी को दिखाई नहीं देता है, जालों के अन्दर सूर्य किरणों में सावयव ही रजःकण दिखाई देते हैं । यदि कहिये उन्हींके अवयव जहाँ तक हो सकते हैं उसकी चरमसीमा निरवयव है ऐसा अनुमान होता है, यह भी ठीक नहीं है, क्योंकि वह परस्पर संयोग के अयोग्य होने से अद्रव्य हो जायेगा । निरवय का अन्य के साथ संयोग नहीं हो सकता । संयोग एक देश में होता है ऐसा नियम है । संयोग न होने से द्वयणुक आदि की सिद्धि नहीं होगी । दूसरी बात यह भी विचारणीय है कि अतीन्द्रिय आकाशपुष्प से परमाणुओं के संयोजन द्वारा जगत् की रचना करना किसका काम है ? क्या किसी असंसारी पुरुष का वह काम है या संसारी का ? संसारी की शक्ति तो परमाणुओं से जगत् की रचना करने में कतई नहीं है, यह बिलकुल साफ है । यदि कहो कि संसार के अयोग्य ईश्वर या जड़ का यह काम है, तो उनसे ईश्वर का बिना प्रयोजन के जगत् का निर्माण व्यर्थ है । नित्यमुक्त ईश्वर को कोई प्रयोजन की अपेक्षा भी नहीं है अथवा सृष्टि का कोई प्रयोजन उपपत्तितः सिद्ध भी नहीं किया जा सकता । और जड़ परमाणु अपने आप जगत् सृष्टि में प्रवृत्त नहीं हो सकते हैं, यह भाव है ॥६६-६८॥
221867
221868
221869 यदि कोई शंका करे कि चेतन को बुद्धिपर्वक किये गये काम में प्रयोजन की अपेक्षा होती है अबुद्धिपूर्वक किये गये काम में तो प्रयोजन की अपेक्षा नहीं है, तो इस पर कहते हैं।
221870 हे श्रीरामचन्द्रजी, उक्त जगत्सृष्टिरूप कार्य (ऽ) किसीका अबुद्धिपूर्वक तो नहीं हो सकता और बुद्धिपूर्वक तो उस व्यर्थ कर्म को कौन पागल करेगा ? ॥६९॥
221871
221872 इस कथन से वायु ही परमाणु का संघात करेगा, बुद्धिपूर्वक व्यापार के बिना ही अणुओं का संघात (मिलन) हो जायेगा, इस आशंका का भी निराकरण हो गया, ऐसा कहते हैं।
221873 जड़ वायु की बुद्धिपूर्वक चेष्टा नहीं है । बुद्धिपूर्वक चेष्टा के बिना परमाणुओं का एकत्रीकरण नहीं हो सकता । जड़ और सर्वज्ञ से (ईश्वर से) अतिरिक्त जीव, प्रलय में शरीर नहीं होने के कारण, असमर्थ ही था, इसलिए सृष्टि के आरम्भ में इसके किसी कर्ता की उपपत्ति नहीं हो सकती है ॥७०॥

यदि कर्ता के अभाव से जगत् उत्पन्न ही नहीं हुआ तो हम लोगों का क्या स्वरूप है ? कैसे जगत् में स्थित है ? इस शंका पर कहते हैं।
ये हम लोग देह आदि मूर्तता से रहित चिदात्मरूप ही हैं एवं अन्य लोग भी हमारी नाईं ही चिदात्मरूप ही है तथापि जैसे स्वप्न में आपके स्वप्नमानव होते हैं वैसे ही अपनी कल्पना से ही स्थित हैं ॥७१॥

इस प्रकार सब कुछ उत्पन्न होने से ब्रह्मअद्वैत सिद्धान्त ही निर्बाध है, यह कहते हैं ।
इसलिए न तो जगत् कुछ उत्पन्न ही होता है और न विद्यमान ही है। इस प्रकार जगत् के रूप से निर्मल चिदाकाश ही अपने में अपने आप विकसित होता है ॥७२॥
जैसे वायु में स्पन्द, जल में द्रवता और आकाश में शून्यता इनसे (वायु आदि से) अभिन्न ही चारों ओर विश्रान्त हैं वैसे ही चिदाकाश में विश्वाकाश अभिन्न होकर ही चारों ओर विश्रान्त है ।।७३॥

जगत्-शून्य चिदाकाश का जो स्वरूप पहले दृष्टान्तपूर्वक अनेक बार अनुभव में बैठाया गया है, उसीका स्मरण कराते हैं। __अत्यन्त दूर से भी दूर एक देश से दूसरे देश की प्राप्ति में दोनों देशों के मध्य में एक क्षणभर के लिए संवित् का जो स्वरूप है, वही निर्विषय चिदाकाश का स्वरूप समझिये ॥७४॥
सब पदार्थों का संविदाकाश ही परमार्थ स्वभाव है, वे सब पदार्थ संविदाकाशमय, चिदाकाशसदृश
और चिदाकाशरूप ही हैं, इसलिए विश्व की चिदाकाशरूप से ही भावना करनी चाहिये शून्यरूप से भावना नहीं करनी चाहिये ॥७५॥
पूर्वोक्त चिदाकाश की स्वभाव से अभिन्न ही विवर्तभाव से जो परम स्थिति है उसी को आपातदर्शी व्यवहारी 'जगत्' नाम से पुकारते हैं ॥७६॥
इसलिए
(ऽ) जिसकी सुन्दर रचना मन को चक्कर में डाल देनेवाली है, अनेक भुवन, गिरि, नदी, तालाब आदि से युक्त है तथा जरायुज, अण्डज आदि चार प्रकार के प्राणियों से पूर्ण है ।

जगत् और चिदाकाश ये दो कदापि परस्पर भिन्न-भिन्न पदार्थ नहीं है जैसे पवन और स्पन्द दोनों का एक ही रूप है वैसे ही इनका एक ही स्वरूप है ॥७७॥
क्षणभर में एक देश से दूसरे देश की प्राप्ति में मध्य में ज्ञान का सकल विशेषों से शून्य जो स्वरूप है वही अनुभव का मुख्य दृष्टान्त है उससे अन्य नहीं ॥७८॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, वही अशेष विशेषों से शून्य चिदाकाश सब भूतों का स्वभाव है, उसी में ज्ञानी लोग समाधि द्वारा स्थित रहते हैं, चिदाकाशरूप उससे ये पृथिवी आदि पदार्थ विचलित नहीं होते हैं ॥७९॥
यह विश्व चिद्रूपी दर्पण में आभासाकाश ही है, उसका अवभासन भी चित् की प्रभारूप ही है। निराकार अविनाशी चित्स्वभाव को ही विद्वान पुरुष जगत् कहते हैं|८०॥
यह जगत् न तो उत्पन्न होता है, न उत्पन्न होकर विनष्ट होता है और न कभी भविष्य में होनेवाला ही है । यह चिदाकाश से वैसे ही अभिन्न है जैसे कि आकाश से शून्यता अभिन्न है ॥८१॥
न जगत् है, न कभी था और न कभी होगा । यह परम शान्त चिदाकाशका आत्मा में ही अवभास हो रहा है ।।८२॥
जैसे स्वप्न में चिन्मय ही नगर पर्वत आदि के रूप से प्रकाश में आता है वैसे ही इस जगत् नामक स्वप्न में वह चिदाकाश ही स्वयं जगत् के रूप से प्रकाशित हो रहा है ।।८३॥
सृष्टि के आरम्भ में पृथिवी आदि पदार्थों की सत्ता ही नहीं है, इसलिए पार्थिव आदि देह का कैसे संभव हो सकता है ? इसलिए यह भासमान शरीरता आकाशरूप चिति का स्वप्न ही है ॥८४॥
स्वयम्भू नाम का अपना शरीर महाचिति का पहला स्वप्न है । तदनन्तर स्वयम्भू शरीर से उत्पन्न हुए हम लोग दुसरे स्वप्न के सदृश हैं ॥८५॥
इसलिए जैसे गलगण्ड में (गण्डमाला में) निकले हुए फोड़े का गले से साक्षात् सम्बन्ध नहीं है वैसे ही ब्रह्म से हमारा भी साक्षात् सम्बन्ध नहीं है यों व्यवहित सम्बन्ध की दृढ़-भ्रान्ति होने के कारण हमारा मन भी, चाहे कितने ही प्रयत्न से क्यों न प्रेरित किया जाय, ब्रह्म में शीघ्र नहीं जायेगा ॥८६॥
जैसे गला ही गण्डमाला के रूप में स्थित होकर गण्डमाला के ऊपर निकले हुए फोड़े के रूप से भी स्थित यानी उससे अभिन्न है फिर भी भिन्न-सा प्रतीत होता है वैसे ही ब्रह्म ही हिरण्यगर्भ व्यष्टिजीवरूप असत्य पुरुष होकर देहरूप से पृथक् प्रतीत होता है । जभी से ब्रह्म जीवरूप हुआ तभी से यह मिथ्या जगत् स्थित है ।।८७॥
ब्रह्म से लेकर तृणपर्यन्त सारा जगत् स्वप्नजगत् के समान अलीक (असत्य) ही उत्पन्न होता है और स्वप्न जगत् के समान ही नष्ट हो जाता है ॥८८॥
जैसे स्वप्न में चिदाकाश ही जगत् का रूप धारण कर लीन हो जाता है वैसे ही जाग्रत नामक स्वप्न में भी,
जन्म धारण किये बिना ही, जगत् का रूप धारण कर नष्ट होता है ॥८९॥

यदि जगत् असत् (अनृत) है तो इसका अनुभव कैसे होता है और कैसे यह सत्य की नाईं स्थित है, क्योंकि खरगोश के सींगों में, जो असत् हैं, ये दोनों बातें नहीं दिखाई देतीं ? इस
शंका पर कहते हैं।

जैसे स्वप्न में संवित् ही नगर, पर्वत, नदी आदि के रूप से उदित होती है वैसे ही अलीक (असत्) होते भी अनुभूत और असत् होते भी सत्यवत् स्थित यह जगत् संवित् से ही उदित है, अतः संविद्रूप ही है । शून्यरूप नहीं है ॥९०॥
स्वप्ननगर आदि के समान ही निराकार होती हुई भी साकार-सी संवित् जगत् रूप से स्थित है। जैसे मेरु पर्वत के धूलि-कण परमाणु के समान अणु हैं वैसे ही संविदाकाश आकाश से भी अणु (सूक्ष्म) है ॥९१|
__ आकाश से भी बढ़कर अणुता नाम का धर्म कहाँ प्रसिद्ध हैं ? जो कि संविदाकाश का (ब्रह्म का) धर्म होगा, इसलिए आकाश से भी बढ़कर अणुता उसका धर्म नहीं है । तब अणुता कहने का तात्पर्य क्या है ? इस आशंका पर कहते हैं ।
जगत् का आकार स्थूल आकार अणुरूप कारण के बिना नहीं बन सकता, यह कहने के लिए उसे अणु कहा है ॥९२॥

यदि कोई शंका करे कि ईंट आदि से नगर आदि की उत्पत्ति दिखलाई देती है, अतः जगत् से ही जगत् की उत्पत्ति हो, न कि ब्रह्म से । इस पर कहते हैं।
जो नगर आदि सृष्टि के आरम्भ में उत्पन्न नहीं हुआ वह जगत् से कैसे उत्पन्न हुआ ? दूसरी बात यह भी है कि स्वप्न में ईंट आदि के बिना ही नगर आदि दिखाई देते हैं । जाग्रतवेदनाकाश में जो नगर है, वही हमारे सिद्धान्त में स्वप्न में भी नगर है और वहाँ पर व्यभिचार स्पष्ट है, क्योंकि वहाँ ईंट आदि से नगर निर्माण नहीं होता है ॥९३॥

इस प्रकार स्वप्नपदार्थ और जाग्रत्पदार्थों का परस्पर भेद न होने पर स्वप्नपदार्थों का चिदाकाश से भेद न होने के कारण जाग्रत्पदार्थों का भी चिदाकाश से अभेद सिद्ध हो गया, इस अभिप्राय से कहते हैं।
जैसे शून्य और आकाश का परस्पर कोई भेद नहीं है, दोनों एक ही है वैसे ही स्वप्न पर्वत और चिदाकाश में भी परस्पर भेद नहीं है, दोनों अभिन्न हैं । जो चिदाकाश है, वही स्वप्न-नगर है॥९४॥

उक्त अभेद में स्पन्द-वायु और वायु-आकाश दृष्टान्त है, यह कहते हैं।
जैसे जो ही स्पन्दन है, वही वायु है और जैसे स्पन्दन और अस्पन्दन स्वरूपवाला वायु आकाश से अभिन्न है वैसे ही चिदाकाश और स्वप्ननगर अभिन्न हैं ॥९५॥
इसलिए चिदाकाश ही जगत् के आकार में दिखाई देता है । यह सब चिद्रूपी सूर्य का निराधार प्रकाशन है ॥९६॥
यह समस्त जगत् जन्मविनाशरहित अखण्डस्फुरणरूप निर्मल निर्विकार पत्थर के समान स्तब्ध शान्त (ब्रह्म) ही है ॥९७॥

इस तरह चित् की प्रपंचशून्यता सिद्ध हुई, यह कहते हैं। इसलिए जरा आप कहिए तो सही कैसे पृथिवी आदि पदार्थ हैं ? कहाँ से ये उत्पन्न हुए हैं, कहाँ

पदार्थबुद्धि है ? कहाँ द्वैत है ? कहाँ अद्वैत है ? कहाँ मैं हूँ ? कहाँ पदार्थ हैं और कहाँ वासना है ? ॥९८॥

हे श्रीरामचन्द्रजी, आप निर्विकार शुद्ध बोधरूप तत्त्व के परिज्ञान से उक्त तत्त्व में एकरूप होकर सदा राज्य का परिपालन आदि व्यवहार करते हुए भी उसमें 'मैं कर्ता हूँ', यह अभिमान न होने के कारण विकार से रहित परस्पर विरोधी द्वैत और अद्वैत से युक्त होकर और अन्दर अत्यन्त शीतल ही निरतिशय आनन्द को प्राप्त होइये, क्योंकि विक्षेप के कारणभूत ये पदार्थ है ही नहीं ॥१९॥

एक सौ तीनवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ चारवाँ सर्ग जैसे आकाश आदि की वायु आदिरूपता अनुभव से सिद्ध है वैसे ही चित् की अनुभवतः जगद्रूपता का साधन ।

चिन्मात्र ही स्वप्न की भाँति जगत् के आकार से प्रतीत होता है, ऐसा जो पहले कहा था, अनुभव का अवलम्बन होने पर प्रमाणों द्वारा पदार्थ तत्त्व की जिज्ञासा कर रहे सभी को उसी की शरण में जाना होगा उसके सिवा दूसरा चारा है ही नहीं । भले ही आकाश आदि के क्रम से सृष्टिकल्पना परम्पराओं से अतिदूर जाकर ही उसका समाश्रय लें, ऐसा प्रतिपादन करने के लिए आकाशादि की आचार्यप्रसिद्ध स्वरुपस्थिति कहते हैं।

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, शब्दतन्मात्र आकाश है और स्पर्शतन्मात्र वायु है । उन दोनों के अत्यन्त संघर्ष से उत्पन्न हुआ रूपतन्मात्र तेज है । उक्त तेज की शान्ति (उष्णता

और रूक्षता के शमन द्वारा शीतलता द्रवत्वाश्रयरूप रसतन्मात्र) जल का रूप है । आकाश, वायु, तेज और जल का संघ (इनका मिलन होने पर घनीभाव का हेतु गन्धभाव) पृथिवी है । इस प्रकार चित् से ही स्वप्न-सदृश जगत् भान में यह क्रम है | यहाँ पर हमारा प्रश्न है कि अमूर्त आकाश से पृथिवी पर्यन्त मूर्त पदार्थसंघ कैसे हुआ ?

इसके उत्तर में यदि कोई कहे कि आकाश से क्रियास्पर्श प्रधान वायु ही उत्पन्न होता है । वह रूप ही न होने के कारण कुछ अंश में मूर्त के तुल्य है, इससे रूपतन्मात्रप्रधान मूर्त तेज को उत्पन्न करेगा, तो यह उत्तर ठीक नहीं है, क्योंकि निरवयव कूटस्थ आकाश से वायु की ही सिद्धि नहीं हो सकती । कोई भी निश्चेष्ट तथा निरवयव पदार्थ न तो कुछ बना सकता है और न उसमें विकार हो सकता है । यदि वह सम्पूर्ण रूप से विकृत हो जाय, तो आकाश के अभाव से वायु आदि के लिए अवकाश ही नहीं रहेगा । यदि आधा या उससे कम आकाश विकृत होता है, यह मानो तो आकाश भी अवयववान् हो जायेगा । यदि कहो अवयववान् भी हो तो क्या हानि है ? तो समानरूप से वही स्पर्शवान् भी हो जायेगा, ऐसी स्थिति में वायु आदि की उत्पत्ति की व्यर्थता तथा निरवकाशता और एक आकाश और उसके अवयवों की भी निरवकाशता हो

जायेगी । इस प्रकार रूपरहित वायु से भी रूपतन्मात्र की उत्पत्ति का आरम्भ से (आरम्भवादानुसार) या परिणाम से (परिणामवादानुसार) निरूपण करना कठिन ही नहीं असंभव ही है । कारण कि कारण के गुण कार्य के गुणों के आरम्भक होते हैं, ऐसा नियम है । वायु में रूप का अभाव है | परिपाक से परिणाम होता है और तेज के बिना परिपाक की भी संभावना नहीं है, इसी प्रकार अग्नि, जल आदि उत्तरवर्ती भूतों में भी समझ लेना चाहिये॥१,२॥

__यदि कोई कहे कि अनुभव से ही कूटस्थ आकाश से चलनात्मक वायु की उत्पत्ति, रूपरहित वायु से रूपवान् तेज की उत्पत्ति, नीरस तेज से रसरूप जल की उत्पत्ति तथा गन्धहीन जल से गन्धवती पृथिवी की उत्पत्ति की कल्पना करेंगे । अनुभवरूप भगवती संवित् ही हम लोगों के सारे विरोध को हटाकर अनुभवानुरूप सब पदार्थों का समर्थन कर देगी। इस पर कहते हैं। ___ यदि दूर की उड़ान भर कर अन्त में फिर लाचार होकर संवित् की ही शरण लेनी पड़ती है, तो पहले ही जैसे वह स्वप्न आदि में स्वप्न जगत् का वेष धारण करती है वैसे केवल विवर्त से सारे जगत् का वेष धारण करती है, इस सर्वार्थसाधक निर्मल सिद्धान्त को मान लेने में कौन दोष है ? ॥३॥

उसी सिद्धान्त का प्रतिपादन करते हैं।

अति निर्मल संवित् ही अपने स्वरूप में भासित होती है, यह कथन 'वही जगत है' यों परमार्थ सत्यस्वरूप अधिष्ठान के बल से तथा 'यह सब ब्रह्म ही है' इत्यादि यथार्थवादिनी श्रुति के बल से सत्य ही है, यह सिद्धान्त रहस्य हम पहले ही कह चुके हैं ॥४॥

न तो कहीं पर पाँच भूत हैं और न घट, दीवार आदि भौतिक पदार्थ ही हैं, किन्तु फिर भी जैसे स्वप्न आदि में भूतभौतिकशून्य चिति ही भूतभौतिक के समान सबको दिखलाई देती है वैसे ही जाग्रत में असत् भी भूतभौतिक पदार्थ चितिबल से सत्य-से अनुभूत होते हैं ॥५॥

जैसे स्वप्न में चित्स्वभाव आत्मा ही नगर पर्वत, आदि के तुल्य प्रकाशित होता है वैसे ही जाग्रत में भी वह सत् चित् सुखरूप आत्मा जगत् के समान प्रकाश में आता है ॥६॥

मैं चेतनाकाश ही हूँ, यह जगत् भी चेतनाकाश रूप ही स्थित है, इसलिए मैं और जगत् दोनों एक ही हैं । वस्तुतः केवल शिला के समान ठोस चिदाकाश का ही अस्तित्व है |७॥

जो आदि सृष्टि में जगत् की उत्पत्ति है और कल्प में (प्रलय में) उसकी निवृत्ति है अथवा जो जगत् की स्थिति है, वह निराकार चिदाकाश ही है ॥८॥

निर्मल आत्मस्वरूप के ज्ञात हो जानेपर जो दुःखलेशशून्य अक्षय सुखता (भूमानन्दरूपता) है, वही मोक्ष है । उक्त मोक्ष देह के रहते या न रहते एक सा है । (जीवन्मुक्ति और विदेहमुक्ति में कोई भेद नहीं है) । उस मोक्ष में पूर्ण निर्भर विश्राम आपको प्राप्त हो उतने से ही आपकी कृतकृत्यता है ॥९॥

एक सौ चारवाँ सर्ग समाप्त२२०४

एक सौ पाँचवाँ सर्ग चित् का ही जाग्रत के तुल्य और चित् का ही स्वप्न के तुल्य भान होता है,

इसलिए जाग्रत और स्वप्न में कोई अन्तर नहीं है, यह वर्णन । जगत् की पूर्वोक्त स्वप्नसमानता का विस्तार से वर्णन करने के लिए पृष्ठभूमि तैयार करते हैं।

चित्स्वभाव आत्मा अपनी कलनारूप अपने से अभिन्न स्वभाव जगदाकारका स्वयं अनुभव करता हुआ स्थित है । अर्थात् स्वप्न में जिस प्रकार आत्मा अपने से अभिन्न अपनी कल्पनारूप पुर, नगर आदि का अनुभव करता हुआ स्थित रहता है वैसे ही जगदाकार अपने स्वभाव का अनुभव करता है, जो अपने से अनन्य (अभिन्न) है और अपनी ही कल्पना है ॥१॥

यह जाग्रत् निरा स्वप्न है, जो कि जगत्‌ से त्यक्त न होता हुआ अज्ञानरूप ही है, मूलतः शिलारूप ही है

और अधिष्ठान रूप से शून्य आकाश ही है ।।२॥

स्वप्न भी ऐसा ही होता है, अतः वही इसका ठीक-ठीक उदाहरण है, यह कहते हैं।

इस विषय में विविध नगरों से अलंकृत स्वप्न ही दृष्टान्त है, स्वप्न में जगत् का नामलेश भी नहीं रहता फिर भी वह इसी प्रकार देदीप्यमान प्रतीत होता है ॥३|जैसे स्वप्न में यह असत् ही त्रैलोक्य अवभासित होता है वैसे ही इस जाग्रत् अवस्था में भी अवभासित हो रहा है, इसमें जरा भी स्वप्न से निरालापन नहीं है|४॥

जगत्-शब्द के अर्थ का (जगत् का) न तो जाग्रत में संभव है और न स्वप्न में ही संभव है, वस्तुतः चिदाकाश का जो स्वकीय अवभासन है उसे ही अज्ञानीजन जगत् मान बैठे हैं ॥५॥

अपने आप होनेवाले चिदाकाश ने अन्धकार से आवृत आत्मरूप आकाश में पर्वत, नगर आदि का स्वरूप धारण करनेवाले अपने चमत्काररूप तम को जाग्रत स्वप्न में जगत् समझा है॥६॥

यह जगत् कुछ नहीं है (शून्य है), भास्यमान जगत् के शून्य होने से उसका भासक चित् का रूप भी कुछ नहीं है । ये अत्यन्त असत् चित्त और जगत् (ग्राह्य और ग्राहक) ब्रह्म में मिथ्या ही भासित होते हैं ।।७॥

जैसे स्वप्नावस्था में भासित हुआ त्रेलोक्य वास्तव में कुछ नहीं है, शून्य है वैसे ही जाग्रत् अवस्था में भी भासित हो रहा यह त्रैलोक्य स्वरूपहीन (निराकार) शून्य ही है ॥८॥

हे महात्मन्, विविध प्रकार के गृह, उपवन आदि की निर्मितियों से शोभायमान स्वप्न में आरम्भ अनारम्भ ही है और असत् सत् के समान व्याप्त है॥९॥

221961 ब्रह्म ही अत्यन्त विस्तृत शून्यरूप आकाश पहले बना और भूताकाश ही क्रमशःवायु आदि बनकर पर्वतसमूह और विविध नगरों का समूह बना, यह महान् आश्चर्य है।।१०॥
221962 जैसे स्वप्न में मेघों, सागरों और पर्वतों की गर्जन आदि ध्वनि सोये हुए एक स्वप्नद्रष्टा पुरुष के प्रख्यात होने पर पास में सोये हुए दूसरे के (स्वप्न के अद्रष्टा के) प्रति शून्य ही है, क्योंकि पास में सोया हुआ पुरुष जागकर भी मेघ आदि या उनके गर्जन को कुछ भी नहीं सुनता, वैसे ही जाग्रत् शब्द आदि भी शून्य ही हैं ॥११॥
221963 जैसे उत्पन्न न हुआ भी वन्ध्यापुत्र स्वप्न
221964
221965 में उत्पन्न होता है वैसे ही उत्पन्न न हुआ भी यह जाग्रत-जगत् उत्पन्न हुआ-सा प्रतीत होता है एवं जैसे मरकर उत्पन्न हुआ भी पुरुष अपनी मृत्यु की विस्मृति होने पर मैं उत्पन्न नहीं हुआ हूँ, यों समझता है वैसे यह जगत् उत्पन्न हुआ भी अनुत्पन्न ही है ।।१२॥
221966 जैसे स्वप्न में सोये हुए पुरुष का अपनी शयनभूमि का अननुभव उसकी असत्ता सिद्ध करता है वैसे ही सत् वस्तु असत् हो जाती है और सब कुछ विपर्यास को प्राप्त हो जाता है जैसे कि रात्रि ही दिन हो जाती है ।।१३॥
221967 स्वप्न जो असत् है वह शीघ्र ही संभव हो जाता है जैसे कि दिन ही रात्रि हो जाता है और असंभव संभव हो जाता है जैसे कि अपनी मृत्यु का दर्शन ॥१४॥
221968 स्वप्न में असंभव संभव हो जाता है जैसे कि आकाश में जगत् का भान, अन्धकार ही महान प्रकाश बन जाता है और जो निद्रायुक्त (रात्रि) है, वह दिन बन जाता है ।।१५॥
221969 प्रकाश ही अन्धकार बन जाता है क्योंकि उल्लू आदि की नींद ऐसी देखी जाती है कि उसमें दिन ही स्वप्नहेतु (रात्रि) बन जाते हैं ।।१६॥
221970 स्वप्न में गड्ढे में गिरने का अनुभव होने पर शयन भूमि ही गर्ताकाश (गड्ढा) बन जाती है। जैसे स्वप्न में असत्यरूप ही जगत् का इस तरह भान होता है वैसे ही जाग्रत का भी मिथ्या ही भान होता है। स्वप्नजगत् एवं जाग्रत्-जगत् दोनों में तनिक भी अन्तर नहीं है |१७॥
221971 जैसे दो (कल का और आज का) सूर्य एक-से होते हैं जैसे दो युग्मज यानी जुड़वे पुरुष एक-से होते हैं वैसे ही ये जाग्रत और स्वप्न भी एक-से हैं । इनमें तनिक
221972 भी विलक्षणता नहीं है ॥१८॥
221973
221974 पूर्वोक्त जाग्रत और स्वप्न की समता का खण्डन कर उसमें विलक्षणता दिखला रहे श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
221975 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, जाग्रत् और स्वप्न में तनिक भी अन्तर नहीं है, ऐसा जो आपने कहा, वह ठीक नहीं है, क्योंकि स्वप्न में तो तुरन्त ही स्वप्न का बाध करनेवाली जाग्रतप्रतीति होती है, उसके देखने से मन में अपने आप ही स्वप्न की आभासता का अनुभव हो जाता है, अतः जाग्रत् स्वप्न के तुल्य कैसे हो सकता है ? ॥१९॥
221976
221977 केवल इतने से ही जाग्रत्-जगत् की स्वप्न जगत् से विलक्षणता सिद्ध नहीं हो सकती, क्योंकि भिन्न देशवाली जाग्रत्प्रतीति स्वप्नप्रतीति की बाधक नहीं हो सकती । स्वप्न-स्थान में निद्रायुक्त स्वप्नदेहस्थ पुरुष स्वाप्न बन्धुबाधवों को देखता है स्वप्नदेह के निवृत्त होने पर निद्रारहित जाग्रत्-देहस्थ होकर स्वप्न में देखे हुए बन्धु आदि की असत्ता का अनुभव करता है । अन्य देश में अन्य देह से देखे गये पदार्थों का-देहान्तर और देशान्तर में अन्य का दर्शन होने पर-अदर्शन उनका बाध नहीं कहा जा सकता । पूर्वजन्म के बन्धु-बान्धवों का इस जन्म में दर्शन न होने से बाध भी तो है ही, इस प्रकार जाग्रत और स्वप्न में समता ही है, विषमता नहीं है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी समाधान करते हैं।
221978 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : रघुवर, यह स्वप्न देखनेवाला पुरुष स्वप्न संसार में स्वप्न संसार के
221979
221980 अपने बन्धु-बान्धवों के साथ विहार कर स्वप्नदेह-निवृत्तिमय मृत्यु को प्राप्त होता है, स्वप्न संसार में मरकर स्वप्न के प्राणियों से वियुक्त होकर जीव जाग्रत संसार में अनेकानेक सुख-दुःख दशाओं, भ्रान्तियों तथा रात्रि और दिन के विपर्यासों का अनुभव कर स्वाप्न शरीर का त्याग करता है । फिर नींद टूट जाने के कारण निद्रा के अन्त में शयन देश में उत्पन्न होता है और जाग्रत्-देह से सम्बद्ध होता है । तदुपरान्त ये स्वप्न संसार में मृत्यु को प्राप्त होकर (स्वप्न शरीर का त्याग करके) दूसरे जाग्रन्मय स्वप्न को देखने के लिए पुनः जाग्रत्-शरीर से सम्बद्ध होता है वैसे ही जाग्रन्मय स्वप्न देखनेवाला जाग्रत्संसार में मृत्यु को प्राप्त होकर दूसरे जाग्रन्मय स्वप्न देखने के लिए फिर पैदा होता है ॥२०-२५॥
221981 जैसे जाग्रत् में मरकर अन्य जाग्रत् में उत्पन्न हुआ पुरुष पूर्वजाग्रत-प्रपंच में वह स्वप्न तथा असत् था इस प्रकार की प्रतीति को प्राप्त नहीं होता वैसे ही एक स्वप्न से दूसरे स्वप्न को प्राप्त हुआ पुरुष उत्तर (बाद के) स्वप्न में जाग्रत् प्रतीति ग्रहण करता है । उत्तर स्वप्न में जाग्रत्प्रतीति जैसे भ्रान्ति है वैसे ही पूर्वजाग्रत् में स्वप्नता और असत्ता का ग्रहण भी मूढताप्रयुक्त (भ्रम) ही है । फिर स्वप्न में भी अन्य स्वप्नदर्शन का अनुभव करता हुआ स्वप्न का ही जाग्रतरूप
221982 होता है और न मरता है किन्तु तत्-तत् (जाग्रत स्वप्न के) शरीरों में अभिमान के ग्रहण और त्याग द्वारा जन्म लेता है तथा मरता है ॥२६-२८॥
221983 स्वप्न देखनेवाला जीव स्वप्न में मरकर जाग्रत में जागा हुआ कहलाता है और यहाँ (जाग्रत् में) मरा हुआ स्वप्न में जागा हुआ कहलाता है। इस तरह स्वप्न और जाग्रत की समता ही है विषमता नहीं है ।।२९॥
221984 इस प्रकार एक स्वप्न से दूसरे स्वप्न में स्थिति होने पर दूसरा स्वप्न ही पहले स्वप्न की अपेक्षा वर्तमान होने से विशेष दर्शन यानी जाग्रत् होता है इसी प्रकार जाग्रत में मरकर अन्य जाग्रप स्वप्न में जागे हुए पुरुष का पूर्व जाग्रत अवश्य स्वप्न है|३०॥
221985 जाग्रत और स्वप्न दोनों ही उपन्यासमय (ग्रंथ के कथा के अर्थ के समान काल्पनिक) ही हैं यथार्थ नहीं है, इसलिए दोनों परस्पर एक दूसरे के उपमान-उपमेय बने हुए हैं ॥३१॥
221986
221987 'इतीहासमयौ' ऐसा दीर्घ पाठ होने पर 'स्वप्न और जाग्रत् कुछ विलक्षण होने पर भी यह अर्थ है। उक्त पाठ में इति, इह, असमं विषमं यात असमयौ ऐसी व्युत्पत्ति करनी चाहिये । इतीहासन्मयौ' यह पाठ ठीक है । इस पाठ में जाग्रत और स्वप्न दोनों ही इस तरह असन्मय ही है, यह अर्थ है इस पाठ में जाग्रत और स्वप्न दोनों ही इस तरह असन्मय ही है, यह अर्थ है ।
221988 वर्तमान दशा में तो स्वप्न भी जाग्रत के तुल्य ही स्पष्टतया प्रतीत है, अतीत जाग्रत् भी प्रसिद्ध स्वप्न के समान ही उदित होता है । वास्तव में दोनों असत् हैं केवल चिदाकाश का ही स्वप्न जाग्रत के रूप में स्फुरण होता है ॥३२॥
221989 स्थावर और जंगम समस्त प्राणी विचार करने पर चिन्मात्र के सिवा और क्या ठहरते हैं, कुछ भी नहीं ठहरते॥३३॥
221990 जैसे मृण्मय (मिट्टी का बना) पात्र मिट्टी से रहित हो यह कदापि संभव नहीं है वैसे काठ, पत्थर आदि सकल वस्तुएँ भी चित्-चमत्काररूप ही
221991
221992 है, उससे अतिरिक्त नहीं है |३४॥
221993 जैसे हमारे स्वप्न की सकल वस्तुएँ चित् के चमत्काररूप हैं वैसे ही जाग्रत की भी सब वस्तुएँ चित्चमत्कार रूप ही हैं । भला बताइये तो सही स्वप्न में जो पत्थर दिखाई देता है वह चित् के चमत्कार को छोड़कर और क्या हो सकता है ? हे प्राज्ञ, इस विषय में विद्वानों के साथ युक्तिपूर्वक विचार विनिमय द्वारा निश्चय कीजिये । विचार-विनिमय द्वारा तत्त्वदृष्टि होने पर वह स्वप्न पत्थर प्रसिद्ध चित् ही ठहरेगा । जैसे स्वप्न का स्वरूप है हूबहू ठीक वैसा ही स्वरूप जाग्रत् का भी है ॥३५,३६॥
221994 इसलिए अध्यारोपपक्ष में चिन्मात्र ब्रह्म ही जगत् के आकार से विभक्त है और अपवादपक्ष में तो समस्त जगत् चिन्मात्र ब्रह्म हो गया है ॥३७॥
221995 जैसे मिट्टीमयपात्र मिट्टी से विहीन नहीं दीखता वैसे ही चिन्मयचेत्य (जगत्) चित्-शून्य (चिद्व्यतिरिक्त) नहीं दिखाई देता ॥३८॥
221996 जैसे पत्थर का बना हुआ पात्र पत्थर-विहीन नहीं दीखता वैसे ही चिन्मय चेत्य (जगत) भी चिभ्भिन्न नहीं मालूम होता ॥३९॥
221997 जैसे द्रवरूप जल द्रवहीन नहीं पाया जा सकता वैसे ही चिन्मय चेत्य चिव्यतिरिक्त नहीं हो सकता । जैसे उष्णतारूप अग्नि उष्णताशून्य मिले यह कदापि सम्भव नहीं है, वैसे ही चिन्मय चेत्य (जगत्) चिद्व्यतिरिक्त कदापि प्राप्त नहीं हो सकता है ॥४०,४१॥
221998 स्पन्दमय (चलन-स्वभाव) वायु कदापि स्पन्दशून्य नहीं प्राप्त हो सकता वैसे ही चिन्मय चेत्य चित्-शून्य कदापि नहीं मिल सकता ॥४२॥
221999 जो वस्तु जिससे बनी है उसके बिना वह कैसे प्राप्त हो सकती है । आकाश अशून्य कहाँ मिलता है और पृथ्वी अमूर्त कहाँ प्राप्त हो सकती है ? ॥४३॥
222000 जैसे स्वप्न में घट, पट आदि पदार्थ चिदाकाशमय ही हैं वैसे ही ये जगत् के पर्वत, नगर आदि एकमात्र चिदाकाश के आभास हैं ॥४४॥
222001 हे सुन्दर, जैसे स्वप्न में प्रसिद्ध नगर, पर्वत, गृह आदि संविन्मय (चिन्मय) आकाश ही हैं वैसे ही जाग्रत में प्रसिद्ध नगर, पर्वत आदि भी संविन्मय गगन ही है । इस प्रकार स्वप्न और जाग्रत विकल्पशून्य असीम अखण्ड चिन्मात्ररूप ही सिद्ध हुए । इस प्रकार के तत्त्व के विषय में वादियों का विवाद वृथा है ।।४५॥
222002

222003 एक सौ पाँचवाँ सर्ग समाप्त
222004 एक सौ छठवाँ सर्ग विविध लक्षणों से पुनः चिदाकाश का प्रदर्शन-सा किया जाता है और चिदाकाश ही जगत् है इसका विस्तार से वर्णन।
222005 विस्तार से वर्णित जगत् की स्वप्न-तुल्यता से जिस प्रकार का चिदाकाशमात्र तत्त्व ज्ञातव्य है, उसके स्वरूप का पहले एक बार नहीं सैकड़ों बार वर्णन हो चुका है तथापि शायद किन्हीं मन्दमतियों की समझ में न आया हो इस तरह की संभावना कर उसके ऊपर दयावश पुनः उसीका स्वरूपलक्षण
222006 और तटस्थलक्षणों से खूब भलीभाँति उपपादन सुनने के लिए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं । ___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, जिसे आप परब्रह्म, चिदाकाश कहते हैं, उसका क्या स्वरूप है ? कृपया और कहिए । यद्यपि आप पहले भी उसका लक्षण कह आये हैं, फिर भी आपके
222007 L
222008
222009 मुखारविन्द से इस अमृत के तुल्य मधुर विषय को सुन रहे मुझे तृप्ति नहीं हो रही है ॥१॥
222010
222011 पूर्व प्रस्तुत श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का उत्तर देने के लिए श्रीवसिष्ठजी जाग्रत स्वप्न की तुल्यता का रामचन्द्रजी के प्रश्नोत्तर की पूर्वपीठिका के रूप से अनुवाद करते हैं।
222012 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : जैसे समान रूपरेखावाले दो यमज (जुड़वे) भाइयों के, व्यवहार के लिए, दो पृथक् नाम रक्खे जाते हैं वैसे ही अखण्ड चिद्रूपी शिलामय (अखण्ड-चिद्रूपी शिला में प्रतिबिम्बितप्राय) समान रूपरेखावाले जाग्रत-स्वप्नरूप दोनों प्रपंचों के दो नाम रक्खे जाते हैं ॥२॥
222013 दो जलों की तरह वस्तुतः इन दोनों में (जाग्रत् और स्वप्न में) भेद नहीं है, ये दोनों निर्मल चिन्मात्र आकाशरूप एक ही हैं ॥३॥
222014
222015 ___ उक्त चिदाकाश के पूर्वोक्त लक्षण का स्मरण कराते हुए प्रथम कहते हैं।
222016 एक देश से दूसरे देश में पलक भर में गई हुई संवित् का मध्य में जो निर्विषय रूप है, वही चिदाकाश कहा जाता है ॥४॥
222017 जड़ों से पृथिवी का रस खींचते हुए वृक्ष का जैसा ह्रासवृद्धिशून्य आह्लादभाव प्रसिद्ध है वैसा ही चिदाकाश कहा जाता है ॥५॥
222018 जिसकी सकल कामनाएँ निवृत्त हो चुकी हों, चित्त शान्त हो चुका हो, उस पुरुष का जैसे सकलविषमताशून्य सहजसुखस्वरूपानुभव है (कारण कि निर्विक्षेप दशा में 'मैं सुखपूर्ण हूँ' ऐसा सबको अनुभव होता है) वैसा ही चिदाकाश है॥६॥
222019 निद्रा आने के पूर्व और जागरण के अन्त में (नींद न आई हो तुरन्त आने ही वाली हो, जाग्रत में मन को भटकानेवाले विषयों का नाश हो गया हो याने जाग्रत के अन्त में) स्वस्थ पुरुष का जो भाव है, वह चिदाकाश कहलाता है ॥७॥
222020 वर्षाऋतु या शरदऋतु में वृद्धि को प्राप्त हो रहे पेड़, पौधे और झाड़ियों का जो ममताहीन आनन्दभाव है, वह चिदाकाश कहा जाता है ।।८॥
222021 बाह्य विषय और आभ्यन्तर विषयों के भोग से रहित जीवित पुरुष का शरद ऋतु के आकाश के समान स्वच्छ जो भाव है, वही चिदाकाश है।९॥
222022 ब्रह्मा ने काठ, पत्थर और पर्वतों की जो निश्चेष्ट स्थिति का निर्माण किया है वही यदि चेतन जीवों की सत्तात्मस्थितिरूप हो तो वह चिदाकाश कहा जाता है ॥१०॥
222023 जिससे सुषुप्ति के साक्षी, स्वप्न और जाग्रत के द्रष्टा, दर्शन और दृश्यरूप त्रिपुटी का उदय होता है और जिसमें अस्त होता है, उसे आप निर्विकार चिदाकाश जानिये ॥११॥
222024 विविध प्रकार के सभी पदार्थज्ञान जिससे ही उदित होते हैं और जिसमें ही आलोचन, विमर्श, अध्यवसाय, हेय और उपादेयरूप से उत्तरोतर परिणत होते हैं वह चिदाकाश कहा जाता है ।।१२॥
222025 जिसमें सब कुछ लीन होता है, जिससे सब उदित होता है, जो सर्वस्वरूप है, जिसने सबको सर्वतः व्याप्त कर रक्खा है और जो सदा सर्वमय है, वह चिदाकाश कहा जाता है।।१३॥
222026 स्वर्ग में, भूमि में, बाहर तथा अपने अन्दर और दूसरे के अन्दर जो समनाम का ज्योतिस्वरूप परमतत्त्व भासता है, वह चिदाकाश
222027 यह सारा जगत् स्थित है और जिससे उदित हुआ है, वह चिदाकाश है ॥१५॥
222028 जिससे सृष्टि और
222029
222030 प्रलयरूप सब विकार उत्पन्न होते हैं, जिसमें लीन हो जाते हैं और जो सबका उपादान कारण है, वह चिदाकाश है। (इससे 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इस श्रुति से उक्त तटस्थ लक्षण दिखलाया)|१६॥
222031 सुषुप्ति और प्रलयरूप निद्रा के निवृत्त होने पर जिस प्रत्यगात्मा से विक्षेपशक्तिवश जाग्रत स्वप्नरूप और आकाशादिस्वरूप विश्व का आविर्भाव होता है और विक्षेपशक्ति के शान्त होने पर पूर्वोक्त विश्व विलीन हो जाता है, वह चिदाकाश कहलाता है ॥१७॥
222032 जिसके उन्मेष और निमेष से (पलक उठाने और गिराने से) जगत् सत्ता के प्रलय और उदय (M) होते हैं, स्वानुभवरूप जो अपने हृदय में स्थित है, उसे आप चिदाकाश जानिये ॥१८॥
222033 यह नहीं है, यह नहीं है इस प्रकार सब तरह से भलीभाँति निर्णय कर जो कुछ नहीं है, सदा सर्वरूप वह चिदाकाश कहलाता है । इस प्रकार सर्वनिषेध का अवधि सर्वात्मरूप उसका लक्षण बतलाया है ॥१९॥
222034 आधे पलक में (झटपट) दूर से एक देश से दूसरे देश की प्राप्ति में मध्य में जो संवित् का रूप है वह चिन्मात्ररूप कहा गया है । (अर्धोन्मेष इसलिए कहा कि विलम्ब होने पर वृत्ति का विच्छेद होने या अन्य विषय का सम्पर्क होने से शुद्ध चिदाकाश नहीं पहिचाना जा सकता । उपक्रम में उक्त का पुनः कथन उपसंहार जतलाने के लिए है)२०॥
222035
222036 चिदाकाश के लक्षणों के निरूपणकर उसकी अद्वितीयता की सिद्धि के लिए विश्व की तन्मयता दर्शाते हैं।
222037 बाह्य विषय भोगों और आभ्यन्तर विषयभोगों से युक्त तथा इस प्रकार का यथाभूत तथा यथास्थित यह सारा का सारा विश्व चिन्मय ही है ॥२१॥
222038
222039 ऐसी परिस्थिति में प्रलयअवस्था से सृष्टि अवस्था की भेदप्रतीति कैसे हो गयी इस आशंका पर कहते हैं।
222040 निर्मल आकारवाला अनन्यरूप (एकरूप) होता हुआ भी यह चिदाकाश थोड़े से विकास से अन्य-सा (भिन्न-सा) हो जाता है ॥२२॥
222041
222042 उक्त अन्यताभ्रान्ति वासनावश होती है, जिसे वासना नहीं है, उसे उक्त भ्रम नहीं होता, ऐसा कहते हैं। __हे श्रीरामचन्द्रजी, इन्द्रियों से पदार्थों का अनुभव करते हुए ही आप वासनाशून्य अन्तःकरण होकर निरतिशय आनन्दरूप चिदात्मा के ज्ञान से युक्त हो सुषुप्ति की तरह स्थित होइये ॥२३॥
222043 वासनाविहीन शान्तचित्त आप चैतन्य रहते पाषाणवत् मौन धारणकर आत्मानन्द में निमग्न होकर बोलिये, भ्रमण कीजिये, पीजिये, भोजन कीजिये ॥२४॥
222044 यह जो दृश्य आपके आगे दिखते हैं, इसका मृगतृष्णा-जल के समान तथा चन्द्रमा में प्रतीत हो रहे द्वैत (द्वित्व) के समान किसी प्रकार
222045 (M) उन्मेष - चरम साक्षात्कारवृत्ति के आविर्भाव से - जगत् की सत्ता का लय होता है । निमेष से-स्वप्नरूप के आवरण से जगत्-सत्ता का उदय होता है ।
222046
222047 भी संभव नहीं है ॥२५॥
222048 कारण के अभाववश यह सृष्टि के प्रारम्भ में उत्पन्न ही नहीं हुआ । क्योंकि कारण के अभाव में कार्य की उत्पत्ति हो ही नहीं सकती ॥२६॥
222049 यदि कहिये कि जो कोई बीज से अंकुर आदि कार्य, अन्वय-व्यतिरेक के दिखाई देने से बिना कारण के उत्पन्न होता है, वह भी

शंका : निर्विकार अद्वितीय ब्रह्म से अंकुर आदि की उत्पत्ति कैसे होगी?
उत्तर : यथास्थित परमरूप ही उद्भूत-सा (विकसित हुआ-सा) प्रतीत होता है ॥२७॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, ज्यों-का-त्योंही वह पूर्वरूप स्थित रहता है फिर भी जैसे अद्वितीय भी चन्द्रबिम्ब भ्रान्ति होने पर द्वित्व से युक्त होता है वैसे ही वह भी भ्रान्ति से उद्भूत प्रतीत होता है ॥२८॥

अद्वितीय ब्रह्म ही वह है तो उसमें अन्यथा ज्ञान कैसे होता है ? ऐसी आशंका होने पर कहते हैं। ___ अद्वितीय ब्रह्म में यह जगत् है इस तरह का जो दृढ़ प्रत्यय होता है, वह अनादि काल से प्राप्त होता अज्ञान से हुआ स्वप्नस्त्री समागम के तुल्य है ॥२९॥
इसलिए न तो दृश्य उत्पन्न हुआ है, न इस समय है और न आगे होगा तथा न नष्ट होता है, जो है ही नहीं, उसका नाश क्या होगा ? ॥३०॥

परिणामवश जगत् के आकार से परिणत नहीं हुआ, किन्तु अपने स्वरूप से च्युत हुए बिना स्वस्थ सौम्य वह जगत् सा उदित हुआ है ॥३१॥

यदि कोई प्रश्न करें कि परिणाम से वह जगद्रप क्यों नहीं होता ? तो इसपर उसकी (दृश्य की) ब्रह्मसमानसत्ता का अभाव होने के कारण उसका (द्रष्टाका) जगद्रूप परिणाम नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
जो यह दृश्य है यह कभी पहले सत् नहीं देखा गया है, पदार्थों के अभाव से द्रष्टा भी नहीं देखा गया, अतः द्रष्टता भी नहीं है ॥३२॥

यदि द्रष्टा और दृश्य अत्यन्त असत् हैं, तो उनकी प्रतीति कैसे होती है ? अत्यन्त असत् का तो कहीं भान नहीं दिखाई देता, यों श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
हे ब्रह्मन्, यदि द्रष्टा और दृश्य असत् हैं, तो कृपया कहिये कि यह द्रष्टा और दृश्य का अवभास क्यों और कैसे होता है ? यद्यपि हे वक्ताओं में सर्वश्रेष्ठ, भगवन्, आप इस विषय का प्रतिपादन पहले कर चुके हैं तथापि पुनः कहने की कृपा कीजिये ॥३३॥

श्रीरामचन्द्रजी की शंका में प्रथम श्लोक द्वारा असत् के भान का संभव स्वीकार कर द्वितीय श्लोक द्वारा सत् परमात्मा का ही माया वश वैसा भान होता है, यह उत्तर देते हैं।
कारण के अभाव से असद्रूप दृश्य की उत्पत्ति का ही संभव नहीं है, इसकी 'दृश्यता' वह भी प्रौढिनिर्देश है, प्रौढिवाद का अत्यन्त असंभव है ॥३४॥

अतएव यह द्रष्टा, दृश्य असत् का रूप नहीं है, किन्तु परमार्थ ब्रह्म का रूप है, ऐसा कहते हैं।
द्रष्टा दृश्य भ्रमरूप जो यह जगत् आदि कुछ भासता है, उसे आप परमात्मा का परम रूप जानिये|३५॥
___ यह परमात्मा का ही रूप है, यह कैसे जाना ? इस आशंकापर स्वप्नदृष्टान्त से जाना, यह कहते हैं। _जैसे स्वप्न में चिन्मात्र ब्रह्म ही आकाश-उपवन बनता है वैसे ही चिन्मात्र अपने में अपने आप जगद्रप से भासित होता है ॥३६॥

यदि कोई कहे कि तब इसकी स्वप्नसमानता कैसे है, तो सकल कारणकलापशून्य सुषुप्तितुल्य प्रलय से आविर्भूत होने के कारण ही यह स्वप्नसमान है, ऐसा कहते हैं।
यहाँ आदि सृष्टि से लेकर कहीं पर भी कुछ भी उपादान कारण नहीं है, केवल ब्रह्म ही इस प्रकार जगत् के रूप से स्फुरित होता है ॥३७॥
अपने आप आत्मा में चिदाकाश का जो विशेष स्फुरण होता है, वह उसीका जगत् नाम से आविर्भूत शरीर अवभासित होता है, चिदाकाश स्फुरण
के अधीन इसका स्फुरण है, इससे भी यह स्वप्नतुल्य है ॥३८॥

निर्धर्मक चिदाकाश की जगद्धर्मकता कैसे ? ऐसी आशंका होने पर मायिक विकल्प से ही उसकी जगद्धर्मकता है, यों दृष्टान्त से उपपादन करते हैं।
जैसे भाव पदार्थ का स्वभाव भावता है जैसे शून्य का शून्यता स्वभाव है तथा जैसे आकारवान् का आकार स्वभाव है वैसे ही चिदाकाश का जगत् स्वभाव है ॥३९॥
सैन्धवघन के समान एकरस परमार्थवस्तु ही माया में चिदाभास इस प्रकार त्रिपुटीरूप होकर स्थित है, द्रष्टा, दृश्य, दर्शन आदि रूप इसीको जानिए ॥४०॥
माया का त्याग होने पर तो द्वैत का अभाव होने से न भासक है और न भासन है, अनिवर्चनीयरूप यह सत् है या असत् है यह कौन जानता है, क्योंकि बाधित का विचार ही क्या हो सकता है ? ॥४१॥
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, 'न भास्य है और न भासन है' आपके इस कथन के अनुसार यदि परमार्थ तत्त्व द्रष्टा और दृश्य दोनों से शून्य है, तो कार्य कारणतादिरूप भेद कैसे है ? द्रष्टा के बिना किसीकी सिद्धि नहीं हो सकती है । और दूसरी बात यह कि वह किस उपदान कारण या निमित्त कारण से आया । यदि असत्य ही है, कहें तो कैसे सत्यता को प्राप्त हुआ अर्थात् कैसे सब लोगों को सत्यरूप से भासित होता है ? यह मुझे बतलाने की कृपा करें ॥४२॥
पहले प्रश्न का उत्तर देते हुए श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, अपना आत्मा भी चित्प्रकाश (ईश्वर) स्वयं जब प्राणियों की इच्छा, कर्म और वासना के उद्बोधानुसार जिसकी जिस प्रकार (सत्यसंकल्परूप से) भावना करता है, उसको उस समय आप वैसे ही देखते हैं और आपके रूप से उसी ने पूर्वोक्त द्रष्टा दृश्य भाव का अनुभव किया। इससे कार्यकारणभावादि भेद की सिद्धि है।४३॥
वह कार्यकारण भावादि आकार चिदाकाश ही है जैसे कि मिट्टी ही घड़ा है,

इसलिए चिदाकाश ही इसका उपादान कारण है और मोह (अज्ञान) ही निमित्तकारण है।
शंका : यह कैसे प्रतीत होता है ? उत्तर : चूँकि यह स्वरूपभूत चिदाकाश का ज्ञान होने पर ही मोह को प्राप्त नहीं होता अन्यथा
करता है। __ शंका : आत्मबोध में समर्थ ईश्वर स्वयं जीव बनकर क्यों मोह को प्राप्त होता है, क्यों प्रबुद्ध नहीं होता?
आक्षेप करनेवाला कौन है ? अर्थात् कोई नहीं ॥४४॥
दुग्धभाव से दधिभाव की प्राप्ति में और पिण्डभाव से घटभाव की प्राप्ति में पूर्वभाव की निवृत्ति होने और उत्तरभाव की उत्पत्ति न होने पर मध्य में पलकभर के लिए जो सन्मात्ररूप से प्रसिद्ध परमार्थ सत्य संवित् का स्वरूप है, वही चिदाकाश है, यह मैं पहले कह चुका हूँ । वही (चिदाकाश ही) यह सब वस्तुरूप से प्रतीत होता है
अन्य नहीं, इसलिए इन सब पर सत्यता की प्रतीति हुई है ।।४५॥

जैसे ईश्वर की जीवभाव कल्पना पर कोई आक्षेप करनेवाला नहीं है वैसे ही जीव की भी अपनी अविद्या से कार्यकारणरूप अवस्थाओं की (द्रष्टा, दृश्य और दर्शनरूप अवस्थाओं की) कल्पना में भी आक्षेप करना युक्त नहीं है, यह कहते हैं।
यह अविद्या से उत्पन्न हुई कार्यकारणभाव आदि दृष्टियों की जगत् की नाईं कल्पना करता है। इसके प्रति आक्षेपकर्ता कौन हो सकता है ? कोई भी अपने प्रति 'मैं किसलिए ऐसा करता हूँ,' - यों प्रश्न या आक्षेप नहीं कर सकता है, यह भाव है ॥४६॥

आत्मा से अन्य के कर्ता और भोक्ता होने पर तो प्रश्न या आक्षेप हो ही सकता है, ऐसा कहते हैं।
यदि द्रष्टा, भोक्ता और कर्ता कोई दूसरा हो तो कार्यकारण आदि भेद कैसे है और कौन इसका उपादान है ? यह प्रश्न बन सकता है, अन्यथा नहीं ॥४७॥

222099 जिस स्वप्न में निराभास शुद्ध एक चिदाभास ही अनेक रूपों से विराजमान होता है, वहाँ पर कौन किसपर आक्षेप करे? ॥४८॥
222100 स्वयम्भू से लेकर ही यह सृष्टिभ्रान्ति तत्त्व के परिज्ञान के अभाव से चिन्मात्र में प्रतीत होती है, तत्त्वज्ञान होने पर तो वह तत्काल ब्रह्म ही हो जाती है ।।४९॥
222101 यह सृष्टिभ्रान्ति ही तत्त्वतः परिज्ञात न होकर शास्त्रों में माया के नाम से पुकारी जाती है, लोक में 'जगत्' नाम से कही जाती है, अज्ञानियों द्वारा 'अविद्या' कही जाती है और तत्त्वज्ञानियों द्वारा 'दृश्य' नाम से वर्णित है ॥५०॥
222102 जैसे अविद्यमान पिशाच भी बालक को अपनी कल्पनावश विद्यमान-सा प्रतीत होता है वैसे ही चिदाकाश प्रकाश को अपना चित्स्वभाव, जो पृथक् सत् न होता हुआ भी सत्-सा जगत्-पिशाच
222103
222104 के रूप में ज्ञात हुआ है ॥५१॥
222105
222106 जैसे स्वप्न में असत् में सत् प्रतीति और निरवयव में सावयव प्रतीति होती है वैसे ही यहाँ पर भी समझना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
222107 यद्यपि जगत्ता असत्य है, तथापि चिदाकाश को अपने स्वरूप में ही उस का अनुभव होता है । जैसे स्वप्न में चैतन्य की नगरता और पर्वतता असत्य होते हुए भी सत्य-सी निरवयव होते हुए भी सावयव-सी प्रतीत होती है वैसे ही यह जगत्ता सत्य और सावयवी प्रतीत होती है ॥५२॥
222108 मैं मेरु, हिमालय आदि पर्वत हूँ, मैं रुद्र हूँ, मैं समुद्र हूँ, मैं विराट् हूँ, यों स्वप्न में पर्वतता और नगरता की प्रतीति की भाँति आकाश में चिति ही अहंता के अध्यास से अनुभव करती है ।।५३॥
222109 ___ चित्-अनुभव ही सर्ग है, यह क्यों कहते हैं ? प्रधान, परमाणु आदि अन्यान्य कारणों से ही यह उत्पन्न हुआ है, यह क्यों नहीं कहते, इस आशंका पर कहते हैं। ___ साकार कारण के अभाव से कुछ भी कार्य उत्पन्न नहीं हुआ, महाप्रलयरूपी चिदाकाश में चित् इस तरह जगद्रूप से स्थित है ॥५४॥
222110 अवयवशून्य चिन्मात्ररूप यह आकाश बिना किसी कारण के ही चिदाकाश द्वारा चिदाकाश में जगद्रूप से अनुभूत होता है ॥५५॥
222111 सभी जीव जन्तुओं ने दर्पण के सदृश अपने अन्दर जगभेद की कल्पना कर रक्खी है | विचार न करने से (स्वरूपज्ञान सामर्थ्य से शून्य होने के कारण) जड़ होकर वे जीर्ण हो गये हैं । किन्तु विचार कर रहे पुरुषश्रेष्ठ का तो परम पुरुषार्थ, प्रत्यगात्मरूप से अपने अन्दर होने के कारण, समीपगत ही है ॥५६॥
222112 तत्-तत् नामरूपस्वरूप का त्यागकर परिशिष्ट चिन्मात्र आकाश ही है, यों जगत् को चिन्मात्र जानकर चिदेकघन को पत्थर के समान अचल होना चाहिये । इससे अतिरिक्त मायिक देहावस्था उत्तम नहीं है ॥५७॥
222113
222114 चित् कैसे जगत् के रूप से स्थित है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
222115 जैसे जल अपने शरीर को परिचालित करता हुआ आवर्त (जलभ्रमि), तरंग आदि के रूप से जगत् में द्रव होकर स्थित होता है वैसे ही चित् 'चेतति' यों व्यापाररूप चित्ता की अपने में कल्पना कर जगद्प से स्थित है ॥५८॥
222116
222117 जब अल्पशक्तिवाले कल्पद्रुम आदि भी संकल्पित वस्तुओं की कल्पना करने की शक्ति रखते हैं तब सर्वशक्तिमान् परमात्मा में उक्त शक्ति है, इसमें कहना ही क्या है ? इस आशय
222118 से कहते हैं।
222119 जैसे कल्पवृक्ष अभीष्ट फल देता है और जैसे चिन्तामणि मन चाही वस्तु देती है वैसे ही चिति भी जिस वस्तु की मन में भावना की जाय, उसकी तत्क्षण पूर्ति कर देती है ॥५९॥
222120 आकाशात्मक चिति चिन्तामणि और कल्पवृक्ष के समान शीघ्र ही अपने से अपने अभीष्ट (वांछित) का सम्पादन करती है ॥६०॥
222121 पलक भर में एक स्थान से दूसरे स्थान में प्राप्ति होने पर मध्य में जो चिति का
222122
222123 अशेषविशेषशून्य स्वरूप है, तन्मय ही यह विश्व है, इसमें द्वैत और ऐक्य भ्रम कैसे हो सकता है ? ॥६१॥
222124 इस तरह अनन्त भास्वर चित्प्रभा ही जगत् के वेष से स्पष्टतया स्फुरित होती है । जैसे आकाश में शून्यता नीलता के सदृश स्फुरित होती है वैसे ही अवयवरहित भी वह दृश्यता है ॥६२॥
222125 सृष्टि के प्रारम्भ में चित् से विसदृश (विलक्षण यानी जड़) कार्य का उद्भव नहीं हो सकता है, कारण कि विसदृशता में निमित्तभूत सहकारी कारणों का अभाव है । अर्थात् सुसदृश भी कार्य नहीं हो सकता है, क्योंकि भेदक कोई नहीं है, अतः कार्यत्व की असिद्धि है । अतः आद्य चित् ही दृश्य है, उससे अतिरिक्त अणुमात्र भी नहीं है, यह स्वप्न दृष्टान्त से सिद्ध हो चुका है ॥६३॥
222126
222127 एक सौ छठवाँ सर्ग समाप्त
222128 एक सौ सातवाँ सर्ग अचेत्य पृथिवी आदि की अवस्तुता तथा स्वप्न की भाँति जगत् चित् का स्फुरण है, यह उपपादन। विश्व के चेत्यभाव का निराकरण कर उसमें चिन्मात्र सिद्ध करने के लिए प्रतिज्ञा करते हैं।
222129 अचेत्य चिन्मय विश्व चिदाकाश चारों ओर भासित होता है, विश्व की सिद्धि चिदाकाशमात्र के अधीन है, अतः उसे चिदाकाशरूप कहा । इसमें चित्, चेतन क्रिया और चेत्य यह त्रिपुटी चिन्मयी है यह प्रतिज्ञार्थ है। इस प्रतिज्ञा में शुद्ध चिदात्मक प्रतिज्ञार्थ के रूप से अभिप्रेत है, यह शेष है।।१॥
222130
222131 प्रतिज्ञा सिद्धि के दो फल हैं। स्थित जगत् के जगद्भाव की निवृत्ति और जी रहे हम लोगों के जीवभाव की निवृत्ति, ऐसा कहते हैं ।
222132 इसलिए जीता हुआ भी यह सारा प्रपंच मरा सरीखा है । यह, मैं और तुम भी सब जीते हुए भी मरे-से हैं ॥२॥
222133
222134 अथवा उक्त प्रतिज्ञासिद्धि का फल सब पदार्थों की कूटस्थता और अमूर्तता है, ऐसा कहते हैं ।
222135 व्यवहार में प्रतिष्ठित भी सब प्राणी काठ के समान मौन को अर्थात् अत्यन्त निष्क्रियता (निश्चेष्टता) रूप कूटस्थता को ही प्राप्त हैं अथवा सभी स्थावर-जंगम (चर-अचर) पदार्थ
222136 आत्यन्तिक अमूर्तता को प्राप्त हैं ॥३॥
222137
222138 अथवा आकाश की नीलता के सदृश भासित हो रहे विश्व की असत्यता को उक्त प्रतिज्ञासिद्धि का फल जानिये, ऐसा कहते हैं। ___ आकाश में काँच और केशों की नीलता के समान जो कुछ यह व्याप्त है, उसे आप शून्य ही (कुछ भी नहीं) जानिये । कारण कि चिदाकाश से क्या कहाँ से होगा ? आकाश में केशसमूह के समान नीलता, नदी, रथ, धूम्रपंक्ति और मोतियों के सदृश जो आकाश का स्फुरण होता है, उसके अनुभूत (अनुभव में आरूढ़) होने पर भी उसमें वस्तुता नहीं है ॥४,५॥
222139
222140 आकाश में स्फुरित हो रही मोतियों की माला के सदृश ही जगत्-भ्रम है, उसमें भोगाशा करना
222141
222142 ठीक नहीं है, ऐसा फलित कहते हैं।
222143 वैसे ही इस जगत्-नामवाले चित् के स्फुरणरूप अनुभूत होने पर भी विशेषतः शून्य चिदाकाश में कौन आस्था है और आस्थाजनक कौन पदार्थ है ? ॥६॥
222144 पृथिवी आदि प्रपंच चिद्रूपी बालक की कल्पनाओं का राशिरूप है, शून्यरूप है, व्यर्थ है, अवस्तुरूप है, भ्रान्तिमात्र से आकाश में उदित है, अतः इसमें भोगास्था कैसे संभव है ? ॥७॥

222145 हे मूढ़ लोगों, कहो तो यह मेरा है यह मैं हूँ' इस प्रकार की आस्था क्या ठीक है ? अर्थात् अनुचित है।
222146 प्रश्न : यदि आस्था अनुचित ही है, तो क्यों लोग उस पर आस्था करते हैं ?
222147 उत्तर : हाँ, ठीक है, जैसे बालक के संकल्प में बालक को ही दिलचस्पी है अन्य को नहीं वैसे ही मूर्खजन ही इस असत्प्राय प्रपंचपर आस्था करते हैं, बुद्धिमान नहीं ॥८॥
222148
222149 अतएव जिन्हें तनिक भी विवेक झलक प्राप्त हो गई, उन्हें असत् पृथिवी आदि का लाभ करानेवाला विचार, जो जन्म को निष्फल बनानेवाला है, छोड़कर जन्म को सफल बनाने वाले
222150 वैराग्य आदि साधनों का सहारा लेना चाहिये, इस आशय से कहते हैं।
222151 पृथिवी आदि असत्-पदार्थ के विचार-विमर्श से जन्म वृथा जायेगा, हे आकाश को धोने का उद्योग करनेवाले मूर्खजीव, तेरे हाथ कुछ भी न लगेगा । जैसे सुवर्ण, रत्न आदि के लोभ की इच्छा से प्रवृत्त आदमी यदि सोने और हीरे की खान का धोना-पोंछना छोड़कर आकाश को धोने-पोंछने लगे, तो चाहे कितनी ही मेहनत क्यों न करे फल कुछ न देखेगा वैसे ही पृथिवी आदि असत् पदार्थों का विमर्श भी आकाश धोने के तुल्य वृथा ही है, यह भाव है ॥९॥
222152
222153 पृथिवी आदि की सत्ता का, कोई कारण न होने से अनुत्पत्ति द्वारा, पहले उपपादन कर चुके हैं, ऐसा कहते हैं।
222154 सहकारी आदि कारणों के अभाव से जो सृष्टि के प्रारम्भ में ही उत्पन्न नहीं हुआ भला बतलाइये तो वह आज कहाँ से उत्पन्न होगा ?॥१०॥
222155
222156 इस व्यवहार में तल्लीनता विद्वानों के लिए हास्यास्पद ही है, ऐसा कहते हैं।
222157 जो लोग कभी उत्पन्न न हुए अतएव असत् आकाशतुल्य पृथिवी आदि शून्य पदार्थ से व्यवहार करते हैं वे मूढ़ अजात (उत्पन्न न हुए) मृत पुत्र का लालन-पालन करते हैं ॥११॥
222158
222159 तात्त्विक दृष्टि में पृथिवी आदि की अत्यन्त असंभावना अपने अनुभव-बल से कहते हैं।
222160 ये पृथिवी आदि कहाँ से हुए, किससे हुए और कैसे हुए ? इनका स्वरूप क्या है ? इस प्रकार यह शान्त चिदाकाश ही अपने में अपने-आप स्फुरित होता है ।।१२॥
222161
222162 मूढदृष्टि को तो हम प्रमाण नहीं मान सकते, ऐसा कहते हैं।
222163 कार्य, कारण, काल आदि की कल्पनावश व्याकुल चित्तवाले जिन मूढ़ों की दृष्टि में इस तरह पृथिवी आदि हैं, उन मूढ़ों से हमें कोई मतलब नहीं है ।।१३॥
222164 तत्त्वज्ञों की दृष्टि में पृथिवी आदि से
222165
222166 रहित और मूढ़ों की दृष्टि में पृथिवी आदि से युक्त जगत् चिदात्मक है या स्वप्न का पृथिवी आदि से रहित जगत् और जाग्रत में प्रसिद्ध पृथिवी आदि से युक्त जगत् दोनों ही चिदाकाशरूप हैं । जैसे स्वप्न आदि में चित्पी मणि पृथिवी आदि के रूप में स्फुरित होती है वैसे ही चिदाकाश इस प्रकार जगत् के रूप से स्फुरित होता है ॥१४॥
222167 स्वानुभवैक वेद्य जो इस चिदाकाश का निराकार स्वरूप
222168 एक सौ सातवाँ सर्ग समाप्त
222169 एक सौ आठवाँ सर्ग __ अविद्या के विनष्ट हुए बिना कहीं भी जगत् का अन्त नहीं है।
222170 इस विषय में विस्तार के साथ मनोरंजक अविद्याआख्यान का वर्णन। पूर्ववर्णित संसाररूपी अविद्या का तत्त्वज्ञान से त्रैकालिक असत्तापत्तिरूप बाध हुए बिना देशतः या कालतः अन्त हो सकता है या नहीं ? यो सन्देह में पड़े हुए श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं। __ हे मुनीश्वर, यह चिदाकाश की स्वप्ननगरीरूप अविद्या, जो विद्यमान होती हुई भी शून्यरूप अथवा दृश्यरूप है, बाध न होने के कारण जिस पुरुष के प्रति स्फुरित होती हुई विद्यमान है, उस अज्ञानी के प्रति वह कब तक रहती है, उसका क्या स्वरूप है, क्या उपादान है अथवा देशतः कालतः वह कितनी बड़ी है यह सब मुझसे पुनः कहने की महती कृपा कीजिये ॥१,२॥
222171
222172 ___ उक्त सन्देह की दूसरी कोटि को (देशतः कालतः वह कितनी बड़ी है, इस अंश को) लेकर वसिष्ठजी उसे पुष्ट करने के लिए 'विपश्चित्' कथा सुनाने के उद्देश्य से श्रीरामचन्द्रजी को सावधान करते हैं।
222173 जिन अज्ञानियों में भूतल आदिरूप अविद्या विद्यमान है, उनका जैसे ब्रह्म में देशतः कालतः अन्त (परिच्छेद) नहीं है वैसे ही इसमें भी देशतः कालतः अन्त नहीं है । इस विषय में उपपत्ति करानेवाली इस कथा को सुनिये ॥३॥
222174 लोकालोक पर्वत की सुवर्णशिला से स्वच्छ किसी वस्तु में स्थित चिदाकाश के कोने में, उस कोने के भी किसी एक भाग में, इस त्रैलोक्य के तुल्य कोई जगत् इसी जगत्प्रसिद्ध भुवन, द्वीप, देश, काल आदि की व्यवस्था से युक्त है ॥४॥
222175 उसमें जम्बूदीप नामक भूमि का भूषणभूत कोई एक भूमिभाग है । उसमें भी पर्वत, चहारदिवारी, बालू आदि से होने वाली विषमता न होने में (समतल भूमि होने से) मनुष्य, हाथी, घोड़े, रथ आदि के गमनागमन आदि व्यवहार से युक्त भूमि में (समभूमि में) ततमिति नाम से विख्यात एक नगरी थी॥५॥
222176 उस नगरी में विपश्चित् नाम से विख्यात राजा था, सकल शास्त्रों में विशेष विद्वान् होने के कारण, विशिष्ट सभ्यों से पूर्ण अपनी राजसभा में वह विशेषरूप से शोभित होता था, जैसे कमलिनी में
222177
222178 में सुमेरु शोभा पाता है, वैसे ही वह अपनी सभा में शोभा पाता था ॥६,७॥
222179 सर्वत्र उत्तरोत्तर गुणों के उत्कर्ष-वर्णन में प्रवृत्त कवियों की सूक्तियाँ उस विपश्चितप चरमसीमा (अवधि) से गुणों की अनन्तता और निरुपता के कारण वर्णन न कर सकने से लौट जाती थीं (वर्णन नहीं कर सकती थीं)। फिर भी कविजन उसका सत्संग करते ही थे, क्योंकि उससे कवियों की पर्वत के तुल्य विशाल स्थिर, सम्पत्ति, ख्याति और गुणों के उत्कर्ष से उत्पन्न शोभा प्राप्त होती थी । जैसे मेरु अपने आश्रित लोगों मृगों , तृणों और झाड़ियों को अपनी कान्ति से स्वर्णमय बना देता है वैसे ही वह भी सम्पत्ति प्रदान कर उन्हें स्वर्णमय बना देता था ॥८॥
222180 जैसे अपनी कान्ति से दशों दिशाओं को जगमगानेवाले प्रातःकाल में खिले हुए कमल से सूर्य के प्रकाश से उत्पन्न हुई शोभा प्रकट होती है वैसे ही प्रसन्न वदन तथा अपनी कान्ति से सकल दिशाओं को उद्भासित करने में उद्यत राजा विपश्चित् से, प्रखर प्रताप से उपार्जित सम्पत्तियाँ कवियों को प्रातः प्रातः प्राप्त होती थीं ॥९॥
222181 राजा विपश्चित् को सदा ब्राह्मणों के हित का ख्याल रहता था, अतएव देवताओं में वह्नि के ब्राह्मण होने के कारण वह देवताओं में अग्नि की ही भक्ति के साथ पूजा करता था, अग्नि के सिवा और किसी देवता को जानता तक न था ।।१०॥
222182 उक्त राजा के मन्त्रियों में से चार मन्त्री, जो अत्यन्त धीर, विपुलबाहुबलशाली, निर्भय सेना से प्रभावान्वित थे, चार दिशाओं में चार सागरों की भाँति शत्रुसेना के निरोध के साथ देशव्यवस्था करने के लिए नियुक्त थे । सागर मछलियों और मगरों के झुण्ड के झुण्ड से भरे रहते हैं तो मन्त्री हाथी, घोड़ों से युक्त थे, समुद्र आवर्तों की (जलभ्रमियों की) राशियों से भरे होते हैं तो मन्त्री सेना से घिरे रहते थे ॥११,१२॥
222183 उन मन्त्रियों के कारण वह राजा सकल दिशारूप पहियों का नाभि की तरह आधारभूत बनकर सुदर्शन चक्र के समान शत्रुओं द्वारा अतिरस्करणीय और स्वयं विजेता हो गया था |१३॥
222184 एक समय पूर्व दिशा से एक चतुर गुप्तचर उसके पास आया । उसने एकान्त में राजा से कालगति के समान अनिवार्य होने के कारण कर्णकटु वचन कहा ॥१४॥
222185 'भगवन्, विशाल बाहुरूपी वृक्षोंपर डाले हुए पृथ्वीरूपी गऊ के बन्धन से आप कभी विमुख नहीं हुए यानी सदा पृथिवी को आपने अपनी बाहुओं पर बाँध रक्खा है । आप कृपाकर मेरे मुँह से वृत्तान्त सुनिये और फिर जो समयोचित हो उसे करने की कृपा कीजिये|१५॥
222186 महाराज, पूर्व दिशा के सामन्त की ज्वर से मृत्यु हो गई है । मानों शत्रुओं को परास्त कर चुके आपसे आज्ञा पाकर वे यमराज को जीतने के लिए यमलोक चले गये हैं |१६॥
222187 उनके मरने के उपरान्त दक्षिण दिशा के अधिपति (आपके सामन्त) चारों ओर से पूर्व और दक्षिण दिशा को स्वायत्त करने के लिए उद्यत हुए, किन्तु उन्हें भी शत्रु ने पूर्व और पश्चिम की सेनाओं द्वारा आक्रमणकर मार डाला ॥१७॥

222188 उनके मर जाने के उपरान्त पश्चिम दिशा के अधिनायक (आपके सामन्त) ज्यों ही सेना बटोर कर आपकी पूर्व और दक्षिण दिशाओं को शत्रु से मुक्त करने की इच्छा से जा रहे थे त्यों ही रास्ते में शत्रुओं ने पूर्व देश और दक्षिण देश के राजाओं के साथ संग्राम में उन्हें
222189
222190 मार दिया ॥१८,१९॥
222191 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, उक्त गुप्तचर जल्दी राजा से यह कह ही रहा था कि प्रलय में जलप्रवाह (बाढ़) के समान दूसरा गुप्तचर राजमहल में प्रविष्ट हुआ ॥२०॥
222192 गुप्तचर ने कहा : महाराज, उत्तर दिशा के अधिनायक (आपके सामन्त) शत्रुओं द्वारा आक्रान्त होकर जिसका बाँध टूट गया ऐसे जलप्रवाह के समान सेना सहित इधर ही आ रहे हैं ॥२१॥
222193 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, यह सुनकर राजा ने विलम्ब को सब वस्तुओं और महलों के लिये खतरनाक समझकर सुन्दर महल से निकलते हुए यह कहा । 'राजागण, सामन्त और मन्त्रिगण हथियार से लैस कर दिये जाय, शस्त्रागार खोल दिए जाय, सबको भीषण अस्त्र-शस्त्र बाँटे जाय, सैनिक कवच पहन लें पैदल सेनाएँ जल्दी कूच करें, तुरन्त सेना की गिनती की जाय, श्रेष्ठ श्रेष्ठ सैनिकों को प्रोत्साहित किया जाय, सेनाध्यक्ष की नियुक्तियाँ की जाय और चारों ओर गुप्तचरों का जाल बिछाया जाय ॥२२-२४॥
222194 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भय-चकित राजा त्वरापूर्वक यह सब कह ही रहा था कि द्वारपाल ने घबराहट के साथ प्रवेश कर प्रणामपूर्वक राजा से यह कहा ॥२५॥
222195 द्वारपाल बोला : महाराज, उत्तर दिशा का सेनाधिपति ड्योढ़ीपर खड़ा है जैसे कमल सूर्य के दर्शन की आकांक्षा करता है वैसे ही महाराजधिराज के (आपके) दर्शन चाहता है ।।२६॥
222196 राजा ने कहा : जाओ, बहुत जल्द ही उसे प्रवेश कराओ, उसके मुँह से वृत्तान्त के भली-भाँति श्रवण से दिगन्तों में क्या घटना घटी यह जानेंगे ॥२७॥
222197 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : राजा के यह कहने पर द्वारपाल द्वारा भीतर प्रवेशित सेनाध्यक्ष उत्तर दिशा के अधिपति को राजा ने प्रणाम करते देखा, उसके संपूर्ण अंग क्षत-विक्षत थे, प्रत्येक अवयव में प्राण व्याप्त थे, साँस जोर से चल रही थी, निर्बल होने के कारण शत्रु द्वारा जीता गया था । उसने धीरता से देहव्यथा सहनकर लगातार साँस लेते हुए प्रणामपूर्वक राजा से जल्दी जल्दी ये वाक्य कहे ॥२८-३०॥
222198 सेनाधिपति ने कहा : राजन्, तीनों दिक्पाल बहुत बड़ी सेना के साथ मानों आपकी आज्ञा से यम को जीतने के लिए यमपुर चले गये हैं, तदनन्तर उनके देशों का परिपालन करने में अशक्त मेरा पीछा कर रहे बहुत से राजा यहाँ जबर्दस्ती पहुंचे हैं। आपके मण्डल में शत्रुओं की यह बड़ी भारी सेना प्राप्त हुई है, सो हमारी पराजित सेना की जैसी दुर्दशा इन लोगों ने की है वैसी ही इनकी दुर्दशा कीजिये आपके लिए कुछ भी दुर्जय नहीं है ॥३१-३३॥
222199 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : इसके बाद युद्धभूमि में क्षतविक्षत शरीरवाले अतएव पीड़ित उत्तरदिशाधिपति यह कह ही रहे थे इतने में दूसरे आदमी ने प्रविष्ट होकर राजा से यह कहा : महाराज, इस मण्डल के लोग पीपल के पत्तों की सी कँपकँपी से विशाल बन गये हैं, चारों ओर शत्रुओं की सेनाएँ प्रचुर मात्रा में व्याप्त हैं। शत्रुओं ने लोकालोक तटों की तरह हमारी भूमि घेर ली है, उनके खड्ग, गदा, प्रास और भालों के समूहों की कान्ति चमक रही है। पताका, शस्त्रास्त्र
222200 और योद्धाओं से भरे हुए चंचल और सुन्दर सम्पूर्ण सामग्रीवाले रथ इधर उधर चल रहे हैं । वे उड़े हुए त्रिपुरासुर के नगरों के समूह से प्रतीत होते हैं ॥३४-३७। वर्षाऋतु के मेघों के सदृश हाथियों
222201
222202 के झुण्ड, जो मांस के वृक्षों से भरे वनके तुल्य है, आकाश में ढूँड़ों को उठाते हुए हाथी चिंघाड़ रहे हैं ॥३८॥
222203 घोड़ों के झुण्ड, जो गति के क्रम से पृथिवी की समता, विषमता की नाईं समता विषमता कर रहे हैं, वायु से आन्दोलित महासागर की भाँति हिनहिना रहे हैं ॥३९॥
222204 क्षीरसागर के जल के समान फेनयुक्त आवर्तों की (जलभ्रमियों की) भाँति इधर-उधर वृत्ताकार घूम रहे घोड़ों के वृन्द शब्द करते हैं ॥४०॥
222205 जैसे प्रलयकाल के सागर का प्रवाह बड़े-बड़े ज्वार भाटों से प्रत्येक दिशा में प्रकट होता है वैसे ही आकाश के समान स्वच्छ कान्तिवाले कवच शस्त्रास्त्रों से युक्त सेना भी प्रत्येक दिशा में प्रकट होती है ॥४१॥
222206 योद्धाओं के शरीर पर लगे हुए बाण, अस्त्र-शस्त्र, कवच, मुकुट और आवरणों की कान्तियाँ आपके प्रतापाग्नि की ज्वाला की भाँति विकसित होती हैं ॥४२॥
222207 जैसे मछली और मगरों के समूह से युक्त चक्राकार जल भ्रमिवाले कल्लोल सागर से आविर्भूत होते हैं वैसे ही मत्स्य, मकर की-सी आकृति व्यूहों से युक्त, तलवारों के आवर्त से युक्त सेनासंघात आविर्भूत हो रहा है ॥४३॥
222208 भाले आदि हथियारों की श्रेणियाँ परस्पर टकराने के कारण मानों क्रोधवश भीषण हुंकारों से जलती हैं और कठोर शब्द करती हैं ॥४४॥
222209 उस मण्डल की सीमा में स्थित छावनी से युद्ध के लिए जाते हुए स्वामी ने यह निवेदन करने के लिए श्रीमान् के समीप मुझे भेजा है।४५॥
222210 महाराज, शक्ति, ऋष्टि और बाणों से युक्त मैं जिन्होंने मुझे आपके पास भेजा था उन स्वामी के समीप जाता हूँ, मैंने यहाँ आकर सब निवेद्य आपकी सेवा में निवेदन कर दिया, इसके उपरान्त आप जानें ॥४६॥
222211
222212 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, गुड़ गुड़ शब्द करके विलीन हुई समुद्र की लहर के समान वह पुरुष राजा से यह निवेदन कर प्रणामपूर्वक शीघ्रता से चला गया ॥४७॥
222213 राजा के महल में खलबली मच गई, उसकी अवस्था आँधी से व्याकुल महावन की-सी हो गई । मन्त्री, राजा, योद्धा, राजा के आज्ञाकारी कर्मचारी, स्त्रियाँ, हाथी, घोड़े, परिचारक और नागरिक सबके सब भयभीत हो गये । सभी जीवों ने अपने प्राणों के भय से अपने अपने बचाव के हथियार उठा लिये ॥४८॥
222214
222215 एक सौ आठवाँ सर्ग समाप्त
222216 एक सौ नौवाँ सर्ग मन्त्रियों की सलाह से राजा का अपने शरीर का होम करना,
222217 तदुपरान्त अग्नि से चार शरीरों से युक्त राजा का प्रकट होना । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे मुनिगण जिसके भूलोक और अन्तरिक्षलोक पर दैत्य आक्रमण कर चुके हो वैसे इन्द्र के समीप आते हैं वैसे ही सब मन्त्री राजा के समीप आये ॥१॥
222218 मन्त्रियों ने कहा : महाराज, हमने सब विचार कर निश्चय कर लिया है । शत्रु साम, दाम और भेद
222219
222220 इन तीन उपायों द्वारा काबू में आने लायक नहीं है, अतः उसपर दण्ड का विधान कीजिये ॥२॥
222221 महाराज, दान, सम्मान आदि से स्नेह और अनुप्रवेश (अपने पक्षवालों का ही शरणागति के बहाने काकोलूकीयन्याय से उनके विनाश के लिए उनके देश में प्रवेश), जिसका आजतक कभी उनके लिए प्रयोग नहीं किया गया, इस समय उन शत्रुओं पर प्रेम और अनुप्रवेशरूप कीर्ति हरनेवाले
222222 उपाय किये जाय, इसकी कथा ही क्या है ॥३॥
222223
222224 जिन पर थोड़ा बहुत विश्वास किया जा सके और जिनको द्रव्य की कमी हो उन पर साम, दान आदि उपायों की गुंजायश है, किन्तु ये शत्रु तो ऐसे नहीं है, ऐसा कहते हैं। ___ पापी, सीमाप्रान्त के निवासी, प्रचुरधनसम्पन्न, विविधदेशीय, सुसंगठित, हमारी कमजोरी को जाननेवाले बहुत से शत्रु साम, दान उपायों के योग्य नहीं हैं ॥४॥
222225 इसलिए इनके विषय में साम-दान का प्रयोग करना अत्यन्त सुसाहस है (अविचारित कार्य है) इसका परित्याग कर शीघ्र ही युद्ध का उद्योग कीजिये । इनके प्रतिकार का दूसरा उपाय है ही नहीं ॥५॥
222226 वीरों को युद्ध के लिए आज्ञा दीजिये, इष्ट देवताओं का जप-पूजन आदि अनुष्ठान कीजिये, सामन्तों का आह्वान कीजिये और रणभेरियाँ बजाई जाय ॥६॥
222227 सब योद्धाओं को कवच आदि से सुसज्जित कीजिये युद्ध का बाना पहनाइये, तदुपरान्त वे सबके-सब युद्ध के लिए प्रस्थान करें
222228 और दिशाओं की गजघटाओं से काले काले प्रलयमेघों के जैसे पाट दीजिये ॥७॥
222229 धनुष खूब (कानों तक) ताने जाय, प्रत्यंचाएँ टंकार करें, अर्धमण्डलाकार धनुषों से दिशाएँ मेघश्यामला हो, धनुषरूपी कुण्डलों से देदीप्यमान गम्भीर सिंहनादवाले शूरवीररूपी मेघ, जिनमें प्रत्यंचारूपी बिजली कौंध रही है, बाणरूपी जलधारोओं को वर्षायें ।।८,९॥
222230 राजा ने कहा : संग्राम के लिए शीघ्र प्रस्थान कीजिये | नगर रक्षा, व्यूहरचना आदि की व्यवस्था कीजिये । मैं भी स्नान के उपरान्त अग्निदेव की पूजा कर संग्राम-भूमि में आता हूँ ॥१०॥
222231 ऐसा कहकर आवश्यक अन्यान्य कार्यों के रहते भी (अत्यावश्यक अन्यान्य कार्यों को छोड़कर भी) राजा ने एक क्षण में जैसे वर्षाऋतु में नूतन बगीचा मेघ द्वारा स्नान करता है वैसे ही गंगाजल से भरे हुए घड़ों से स्नान किया ॥११॥
222232 स्नान करने के उपरान्त राजा ने अग्निगृह में प्रवेश किया और विधिपूर्वक श्रद्धा से अग्नि की पूजाकर निम्नलिखित बातों पर विचार किया ॥१२॥

222233 मैंने अनायास विलासवैभवपूर्ण सम्पत्ति से आयु व्यतीत की, समुद्रपर्यन्त शासनमुद्रापूर्वक अपनी सारी प्रजा को अभयप्रदान किया । पृथ्वी पर आक्रमण करनेवाले शत्रुओं को चरणों पर नवा डाला । जैसे लताएँ फलों के बोझ से नत हो जाती हैं वैसे ही कर आदि फल के भार से दसों दिशाओं को मैंन नवा दिया ॥१३,१४॥
222234 प्रजा के चित्तरूपी चन्द्रबिम्बों में अपना शुभ्र यश भर दिया, भूमि में तीनों लोकों में फैलनेवाली कीर्तिरूपी लता लगा दी ॥१५॥
222235 सुहृद, मित्र, पूज्य ब्राह्मण (गुरुवर्ग) और बन्धुबांधवों को विविध रत्नों से खजाने के समान भर दिया, समुद्र के
222236
222237 किनारे नारियेलरस का आसव छक कर पीया ॥१६॥
222238 शत्रुओं के प्राणों को मेढक की गर्दन की त्वचा के समान खूब कँपा डाला, द्वीप द्वीपान्तर के कुछ कुलपर्वतों पर मेरे शासन की छाप लग चुकी ॥१७॥
222239 दिगन्तों में प्रसिद्ध सिद्ध सेनाओं से पूर्ण अपूर्व सुवर्ण भूमियों में मैंने खूब विहार किया, लोकालोक पर्वतपर्यन्त पर्वतों के और सीमाप्रान्तवर्ती राजाओं के सिरपर मेघों की लीला से विश्राम किया और पैर रक्खा ॥१८॥
222240 जैसे ज्ञानपूर्ण एकान्त में समाधि लेनेवाली बुद्धि से परमोच्च ब्रह्म में विश्राम लिया जाता है वैसे ही प्रजाओं का हितसम्पादन करनेवाले मैंने राष्ट्रों की अभिवृद्धि की और उपार्जन किया ॥१९॥
222241 उद्धत (विनयरहित) लंका आदि द्वीपों में रहनेवाले राक्षसों को भी मजबूत हथकड़ियों द्वारा मैंने जकड़ा, परस्पर एक दूसरे से अबाधित, वृद्धि हासशून्य (समान रूप से संचित) धर्म, अर्थ और काम द्वारा अवस्था व्यतीत की । इस समय मानों अत्यन्त यशपान करने के कारण अतिधवलता को प्राप्त हुआ मैं तृणों पर लदे हुए प्रचुर बर्फ के समान सफेद बुढ़ापे को प्राप्त हो गया हूँ । बुढ़ापे के ऊप यानी इस बुढ़ापे में भीषण युद्धाकांक्षी बलवान् शत्रु दल बांधकर चारों ओर से लड़ने के लिए उपस्थित हैं । जीत होने में सन्देह है, इसलिए विजयप्रदान करनेवाले इन अग्निदेव के लिए यहींपर इस मस्तक की
222242 आहुति को ही उठाकर देता हूँ । राजा ने कहा : हे अग्निदेव यह मेरा सिर आपके लिए आहुतिरूप बन चुका है । जैसे मैंने पहले आपके लिए पुरोड़ाश की आहुतियाँ दी हैं वैसे ही इसकी आहुति आज आपको देता हूँ । यदि मेरे इस काम से आप मेरे ऊपर प्रसन्न हों तो आपके कुण्ड से मेरे नारायण की भुजाओं के समान शोभायुक्त बलवान् चार शरीर उत्पन्न हों ॥२०-२६॥
222243 हे विभो, उन शरीरों से मैं चारों दिशाओं में अपने शत्रुओं का बिना किसी बिघ्नबाधा के संहार करूँ और आपके दर्शनों की इच्छा से आपका स्मरण करनेवाले मुझे आप दर्शन दें ॥२७॥
222244 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, यह कहकर उस राजा ने जैसे बालक अनायास चंचल कमल को तोड़ता है वैसे ही चंचल शिररूप कमल को खड्ग लेकर शीघ्र काट डाला ॥२८॥
222245 ज्योंही वह राजा अपने कटे सिर का अग्नि में हवन करने लगा त्योंही शरीर के साथ अग्नि में गिर पड़ा ॥२९॥
222246 उस शरीर को खाकर (आहुति रूप से गहणकर) अग्नि ने उसे चतुर्गुण शरीर दिया। महान् लोगों द्वारा स्वीकृत वस्तु शीघ्र ही वृद्धि को प्राप्त होती है, इसमें
222247 देदीप्यमान हो अग्निकुण्ड से ऐसे ही निकला जैसे कि तेज के पुंजों से देदीप्यमान भगवान् सागर से निकले थे ॥३१॥
222248 दीप्तकान्तिवाले उसके वे चार शरीर अत्यन्त सुशोभित हुए, उनके माला, आभूषण, अस्त्र-शस्त्र और वस्त्र साथ ही उत्पन्न हुए थे और कवच, शिरस्त्राण भी साथ ही पैदा हुए थे । वे मुकुट, कंकण, बाजूबंद से युक्त थे, हार और कुण्डलों की कान्ति से जगमगा रहे थे । वे सब सबकी रक्षा करनेवाले तथा महान् आशयवाले थे । सबकी रूपरेखा एकसी
222249
222250 थी और सब एक से अंग-प्रत्यंग से युक्त थे, सबके सब चंचल उच्चैश्रवा के सदृश उत्तम घोड़ों पर चढ़े थे ॥३२-३४॥
222251 उनके सोने के बाणों से भरे तरकस बँधे थे, एकसी प्रत्यंचावाले उनके धनुष थे, सुन्दर समान शरीरवाले महामना वे मंगलमय पुरुष जिस पुरुष, हाथी, रथ और घोड़े-पर सवार होते थे, वह शत्रुप्रयुक्त मन्त्र, तन्त्र, औषधि, यन्त्र, शस्त्रास्त्र आदि दोषों का लक्ष्य ही नहीं हो सकता था ॥३५,३६॥
222252 वे चार देह क्या थे चार सागर ही थे। मानों बडवाग्नि ने पहले पीकर चिर कालतक उन्हें अपने गर्भ में धारण किया, तदुपरान्त उन्हें पुरुष के आकार में परिवर्तित किया, तत्पश्चात् उन्हें वहाँ अग्निकुण्ड में रखा ॥३७॥
222253 रत्नों से विभूषित और रत्नभूत अश्वशरीरों में पुष्पराशियों से पूर्णदेहवाले चन्द्ररूपी अपनी मन्द मुस्कान से दशों दिशाओं को जगमगा रहे वे चार विपश्चित् आहुतियों द्वारा प्रसन्न अग्नि से चार विष्णु जैसे या चार सदेह समुद्र जैसे अथवा चार मूर्तिमान वेद जैसे बाहर निकले ॥३८॥
222254
222255 एक सौ नौवाँ सर्ग समाप्त
222256 एक सौ दसवाँ सर्ग __ नगर के समीप पहुँचे हए शत्रुओं के साथ चारों ओर हुए घमासान संग्राम का विस्तृत वर्णन।
222257 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस बीच में वहाँ चारों ओर नगर के समीप पहुंचे हुए शत्रुओं के साथ भीषण संग्राम छिड़ा ।।१॥
222258 उक्त युद्ध में नगर और गाँव लूटे गये, प्रजामण्डल में महाव्याकुलता छा गई, आग की लपटों से शरीर जलने लगे, धूम्ररूपी मेघों के घने स्तरों से आकाश मण्डल छा गया, बाणों की लगातार घनी वृष्टि और निबिड़ धूम से सूर्य ढक गया, अतएव चारों ओर अन्धकार फैल गया । वहाँ पर क्षण में सूर्यमण्डल दीख पड़ता था और क्षणभर में ओझल हो जाता था। अग्नि की लपटों के तेज संताप से वनों के सब पत्ते मुरझा गये थे, चंचल लाठी, शूल, मूसल, पत्थर आदि की राशियों से आकाश पट गया था, अग्नि के प्रतिबिम्बों के पड़ने के कारण हथियारों की चमचमाहट दुगुनी हो रही थी, रण में काम आये हुए महाशूरवीर योद्धाओं को अप्सराएँ और सुधा प्राप्त हो रही थी, मदोन्मत्त हाथियों की चिंघाड़ से संग्रामोत्सुक वीरों को अपार हर्ष हो रहा था, बन्दूकों की गोलियों, भालों, शूलों और तोमरों की वर्षा हो रही थी, योद्धाओं के कोलाहल के उल्लास के सुनने मात्र से हृदय फटने के कारण अनेकों कायरों के प्राण-पखेरू उड़ रहे थे, धूलिपटलरूपी सफेद मेघ ने अन्तरिक्ष को आच्छन्न कर दिया था, मरने के लिए व्याकुल हुए सामन्तों के दल के दल चिल्लाते हुए जा रहे थे, इधर उधर गिर रही बिजलियों से (उल्कापातों से) प्रजा का विनाश हो रहा था, अग्नि से जले हुए अतएव गिर रहे गृह अग्नि की वर्षा करनेवाले धूम्रमय मेघों की सृष्टि कर रहे थे । असंख्य बाणों की वृष्टिरूपी धारावाले मेघ मरणाह्लाद प्रदान कर रहे थे॥२-९॥
222259 अश्वरूपी तरंग सागरों के कल्लोलों को मात कर रहे थे, हाथियों के दाँतों के परस्पर
222260
222261 टकराने के कारण कर्णकटु टंकार ध्वनि हो रही थी । दुर्गों के सन्धिप्रदेशों में बनी हुई कुटियों की दीवारों पर श्रेष्ठ योद्धा काँटेदार बाण रोपने में व्यग्र थे, अग्नि की ज्वालाओं से वेष्टित अतएव भग्नप्राय दुर्गसन्धिस्थित अटारियों में पर्यटन द्वारा अग्निछटा नाच रही थी॥१०,११॥
222262 घटाटोप के साथ टूटे फूटे हुए चलने में रुकावट डालनेवाले तोमर इधर उधर लुढ़के हुए थे, अटारियों में, जिनके ऊपर आकाश में वस्त्रपताकाएँ लहरा रही थीं, पट-पट शब्द हो रहे थे, हाथियों के दाँतों के शुक्लतादि गुणों के निकलने से, हथियारों की पत्थरों पर रगड़ लगने से और तीक्ष्ण टंकार और हुंकार से युद्धोत्साह के उत्पादनवश दिग्गजों का मानों आह्वान हो रहा था ॥१२,१३॥
222263 लगातार बह रही बाण-नदी के वेग से आकाशरूपी महासागर भर गया था, चल रहे चक्र, भाले, तलवाररूपी मगरों से वह संग्राम सागर भयावना लगता था । सिंहनाद कर रहे योद्धाओं के परस्पर टकराने पर कवचों की तीक्ष्ण टंकारों से हो रहे झंकारों से सब द्वीप गूंज उठे थे ॥१४,१५॥
222264 पैरों के आघात से खूब पीसे गये बाणों से चारों ओर कीचड़ हो गया था, बह रही रक्त की नदी के प्रवाह में रथ, हाथी तक बहे जा रहे थे ॥१६|और उड़ रहे थे, बाणरूपी जलतरंगों से पीड़ित हुए योद्धाओं के आयुरूपी जलचर टूक-टूक हो रहे थे।।१७॥
222265 कहीं पर आपस में टकरा रहे शस्त्रास्त्रों से निकली हुई ज्वालाओं से आकाश जल रहा था, देवत्व की प्राप्ति से बुढ़ापे के कारण बदन पर होनेवाली झुर्रियों
222266 और सफेदी से मुक्त शूरवीर लोगों से स्वर्ग पट रहा था ॥१८॥
222267 धूलिरूपी मेघों में चक्ररूपी बिजलियाँ कौंध रही थी, शस्त्रास्त्रों से ठसाठस भरा होने के कारण अवकाशरहित भूतल वहाँ पर वारों का आधार नहीं रह गया था ।।१९॥
222268 बाणों की वृष्टि कर रहे महायोद्धाओं के घटाटोप से गरज रहे शत्रु योद्धाओं से संग्राम-भूमि बड़ी डरावनी लगती थी, पृथिवी को व्याप्त कर रहीं (ढक रहीं) गाड़ियों के आघातों से चूर चूर हुए अन्य गाड़ियों के अवयवभूत काठों में रथ लड़-खड़ा रहे थे, संग्राम भूमि कबन्ध हुए योद्धाओं और वेतालों से मिश्रित शत्रुओं से ठसाठस भरी थी, तिल रखने की भी जगह नहीं थी, वेताल श्रेष्ठ-श्रेष्ठ योद्धाओं का हृदयकमलरूपी मांस खा रहे थे, शूरवीर पुरुषों द्वारा वीरों के सिर, हाथ, जंघाएँ और पैर काटे गये थे, कबन्धों के भुजारूपी वृक्षों की हलचल से आकाशतल वन सा बन गया था, तैर रहे चंचल मुखवाले वेतालों ने हर्ष के आधिक्य से हँसी खुशी से अपनी अपनी पेटियाँ शवों से भरी थीं, कवच पहनने के कारण घटाटोपवाले योद्धाओं की भ्रकुटि से रणभूमि भयंकर थी । वहाँ पर नियमतः स्वयं मरना या

दूसरों को मारना यही वीरों का एकमात्र आभूषण था वहाँ प्रहारों को देने और अपने ऊपर लेने में असामर्थ्य ही वहाँ पर महती निन्दा थी॥२०-२४॥
222269 उक्त संग्राम गजरूपी शूरवीर सामन्तों के मदजल का शोषण कर रहा था, वहाँ दूसरों को मारने में अत्यन्त रसिक वीरयोद्धा काल के आनन्द की पुष्टि कर रहे थे, अपने मुँह से अपनी वीरता का बखान न करने से छिपे हुए शूरवीर योद्धाओं का काम ही रण में उनकी वीरता देखनेवाले लोगों को मुँह से उनके शौर्य की घोषणा करा रहा था, छिपे हुए कायरों का भी काम ही

222270

222271 दर्शकों द्वारा प्रभु के समीप उनकी अशूरता की घोषणा करा रहा था, उक्त संग्राम सोये हुए अपने शौर्य आदि गुणों का उद्बोधन करता था, भुजबलशाली अतएव राष्ट्र में दुर्बल लोगों के आधारभूत शूरवीरों का धन था ॥२५-२७॥
222272 हाथी पर सवार होकर युद्ध करनेवाले तथा रथियों के परस्पर युद्ध में बेचारे हाथियों के गण्डस्थल क्षतविक्षत हो गये थे, सकल मदोन्मत्त गन्धगजों (0) के मदजल उक्त युद्ध में सूख गये थे, मन्दोमत्त हाथियों के तालाबों में घुसने पर सारसों की तरह चीत्कार के साथ भाग रहे तरुण सामन्त भी वहाँपर हाथियों को छोड़ जा रहे थे । बूढ़े होने पर भी खड्गविद्या में सिद्धहस्त भटों की सेना द्वारा अपनी खड्गप्रहरणता प्रकटन का (m) समर्थन किया जा रहा था। योद्धाओं की सेना के न आने पर भी उनके आगमन की भ्रान्ति से भगदड़ होने पर परस्पर पैरों से कुचले गये मनुष्य अधमरे हो गये थे, अतएव दिन जैसे सूर्य की शरण में रहता है वैसे ही राजा के पैरों की शरण में वे अपने आप चले गये थे ॥२८-३०॥
222273 अभिमानरूपी उन्माद वायु के कारण उन्मत्त हुए योद्धाओं द्वारा प्रणत (शरणागत) लोगों पर भी प्रहार किये जा रहे थे । वह संग्रामस्थल प्राणों द्वारा प्राप्त करने योग्य धनों का नूतन बाजाररूप नगर था । वस्त्रों से बंधी हुई पताकाओं के समूह ही लहरा रहे हस्तवृक्ष बन गये थे । खून से अत्यन्त लाल होने के कारण वह रणांगण त्रैलोक्यलक्ष्मी का भूषणभूत मूंगा बन गया था ॥३१,३२॥
222274 युद्धभूमि का गगनरूपी आँगन मन्दराचल के आघात से उछले हुए क्षीरसागर के जल के समान सुन्दर छत्रों से आच्छादित तथा शस्त्रास्त्रों के समूह रूपी फूलों से युक्त था । उक्त युद्धस्थल में प्रमथगणों, गन्धों तथा देवताओं द्वारा शूरवीर योद्धाओं के उत्साह आदि के गीत गाये जा रहे थे, उनकी (गणों और गन्धर्वो की) कान्ति से चंचल ध्वजारों से तथा हथियाररूपी मद्य से उन्मत्त होने के कारण योद्धा वहाँ पर बलरामरूप बन गये थे ॥३३,३४॥
222275 उस युद्ध में बहुत बड़ा झुण्ड बाँधकर अनायास प्रहार करनेवाले असंख्य राक्षसों द्वारा चुपचाप स्वयं योद्धाओं का मांस खाकर शवों के ढेर के ढेर उठा ले जाकर पर्वत गुहारूप अपने घर में अपने परिवार के - विषवृक्षसदृश-सब राक्षसों को भोजन कराया गया था ॥३५॥
222276 चमचमा रहे भालों की श्रेणियों से भालों के वन ऐसे प्रतीत हो रहे भालों से लड़नेवाले योद्धाओं द्वारा काटकर फेंके गये सिर और हाथों से रणभूमि का आकाश पट गया था, क्षेपणों से (गुलेल की तरह का एक देशी अस्त्र जिससे ढेले दूर दूरतक फेंके जाते हैं।) फेंके गये पत्थरों की राशियों से दिशारूपी लता लाँघी गई थी ॥३६॥
222277 ताल ठोकने आदि से उत्पन्न महान् चट चट शब्दों से विशाल वृक्षों के टूटने की-सी ध्वनि हो रही थी एवं स्त्रियों के हाहाकार शब्दों से नगरों के घर-के-घर गूंज रहे थे॥३७॥
222278 आकाश में मन्द-मन्द ध्वनिवाली अग्नि के तुल्य शस्त्रास्त्रों की राशियाँ शोभित हो रही थीं, सबकी (8) जिसके मद को सूंघकर अन्य गज भाग खड़े होते हैं, वह गन्धगज कहलाता है।
222279 (M) आसीकवेदन-जिनका असि (तलवार) हथियार है वे आसीक कहलाते हैं । उनके भाव का प्रकटन आसीकवेदन है । मूलस्थित आसीकवेदन का ही पयार्य खड्गप्रहरणता प्रकटन है ।
222280

222281 सब प्रजा अपना घर द्वार छोड़कर दूरदेशों में भाग गई थी, हथियारों के चारों ओर चलने से युद्धदर्शक लोगों ने भी भय से चारों ओर से युद्धभूमि का त्याग कर दिया था, भयभीत साँपों ने युद्धभूमि का गरुड़ों के झुण्ड की तरह त्याग कर दिया था तथा उक्त युद्धभूमि में मनुष्यरूपी अंगूरों को पीसने के काल के यन्त्र ऐसे गण्डस्थल में हाथियों द्वारा दाँतों से पिस चुके हुओं से बचे हुए उत्तम योद्धाओं को बड़ी मुसीबत हो रही थी॥३८-४०॥
222282 आकाश में चल रहे हथियार प्रेक्षणी द्वारा फेंके गये पत्थर की टक्कर से चूर-चूर हो रहे थे और योद्धाओं के सिंहनाद से, चिंघाड़ रहे हाथियों के समूह से, कन्दराएँ भर गई थीं॥४१॥
222283 उस युद्ध में शूरों के सिंहनाद पर्वतों की गुफाओं में पहुँचकर प्रतिध्वनियों से मिल गये थे और जन्म से लेकर बड़े प्रयत्न से उपार्जित बलसर्वस्व को प्रकट कर रहे शूरवीरों द्वारा वह चलाया गया था ॥४२॥
222284 उक्त युद्धभूमि हथियाररूपी अग्नि से तथा चारों ओर फैली हुई अग्नि से भूनी गई थी तथा पूर्ववर्णित युद्धों से तथा अन्यान्य द्वन्द्वयुद्धों से वहाँ युद्ध समाप्ति को नहीं प्राप्त हो रहा था ॥४३॥
222285 मरे हुओं से अवशिष्ट, बलशाली, स्वामी की वंचना न करनेवाले, हृदय में इश्वर को धारण करनेवाले, उत्तम योद्धारूपी कैलासों से वह युद्ध चारों ओर परिवेष्टित था । कैलास भी अत्यन्त पवित्र, सारवान् और श्रीशंकरजी का आधार है । जिनका रण से भागकर जीना मरने के समान अप्रिय है और रण में मरना जीने के समान प्रिय है ऐसे उदार पुरुषों से त्रैलोक्य भी जीता जाता है । वे ही काल के भी काल होते हैं यानी परमपद प्राप्त हैं, जैसे कहा है-दो ही पुरुष तो सूर्यमण्डल का भेदन कर परमपद को प्राप्त-होते हैं, योगयुक्त संन्यासी और रण में सम्मुख मारा गया योद्धा॥४४,४५॥
222286 अत्यन्त शूरवीर योद्धा कटे हुए सुन्दर सुन्दर हाथीरूप कमलों से भरी हुई युद्ध भूमि के आकाश में तालाब में सारसों के समान सुशोभित हुए।४६॥
222287 गुलेल से फेंके गये पत्थरों के प्रवाहरूपी नदियों की ध्वनियों से तुरन्त ही बह कर आकाश में उड़े हुए मस्तकों की फुफकारों से, बाणरूपी जल बरसा रहे सैनिकों के सिंहनादों से और आकाश में फैल रहे शस्त्रास्त्रों की सरसराहट से एवं सातघोड़ों तथा हाथियों के हिनहिनाने और चिंघाड़ने से व्याप्त युद्ध ने सबके कानों को बहिरा बना दिया था । वह रणस्थल कहीं पर भी
222288 सूराखसन्धि-सम्बन्ध से रहित पत्थर के समान जड़ हो गया था ॥४७॥
222289

222290 ___ एक सौ दसवाँ सर्ग समाप्त एक सौ ग्यारहवाँ सर्ग अपनी सेना की हार होते न होते रणभूमि के लिए निकले हुए
222291 राजा द्वारा वायव्यास्त्रों से चारों ओर शत्रुओं के संहार का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, इस प्रकार प्रलयतुल्य घमासान युद्ध चल रहा था, संग्राम भूमि में सेनाएँ हार और जीत रही थीं, तूरी, रणसिंगा और महाशंखों की ध्वनियाँ प्रतिध्वनि द्वारा आकाश
222292

222293 में बज रही थीं, आकाश में तलवारें सरसराहट के साथ बोल रही थीं, वीरों के धनुषों की दीर्घ टंकार ध्वनियाँ हो रही थीं, योद्धागण परस्पर जोर-शोर से ताल ठोक रहे थे, निर्दयता से कूटे (पीटे) हुए कवच जोर के कट-कट शब्द कर रहे थे, राजा विपश्चित् की सेनाएँ कुछ हार-सी रही थीं, काटी जा रही लताओं की भाँति सेना का बहुत बड़ा भाग मूर्छित हो रहा था, इतने में राजा विपश्चित् के रणभूमि प्रयाण की दुन्दुभि, जो वज्रयुक्त प्रलयकालीन मेघकी-सी ध्वनि से पूर्ण थी, दिशाओं को अपनी ध्वनि से पूर्ण करती हुई बजी । उक्त दुन्दुभि-ध्वनि एक साथ टूट रहे कुलपर्वतों की ध्वनि के समान प्रचण्ड थी, उसने प्रकट हो रही अपनी गड़गड़ाहट से सकल दिक्तटों को स्तब्ध कर दिया था। वह राजा विपश्चित् भगवान् श्रीविष्णुजी की सदेह भुजा जैसे चार शरीरों से रणभूमि के लिए चौतरफा निकला ॥१-७॥
222294 चतुरंगिणी महती सेना से चारों ओर घिरे हुए राजा ने अटारियों से परिवृत नगर से कठिनाई के साथ निकलकर संग्राम संलग्न अपनी सेना को खाली (बलहीन) देखा
222295 और शत्रुसेना को बलयुक्त देखा। शत्रु सेना का क्या कहना था, वह युद्ध के लिए संलग्न गरज रहा भयंकर चलनेवाला समुद्र ही थी, बाणरूपी जलकणों से खूब भरी थी, मकराकार सेना के व्यूहों से पूर्ण थी, हाथियों के झुण्डों से घिरी थी, () अश्वों की कतारों से विस्तारयुक्त थी ॥८-१०॥
222296 चक्राकार आवर्त के समान बह रहे सेना के व्यूहरूपी ज्वारभाटों से व्याप्त थी, चल रहे सैकड़ों रथ ही उसमें सैकड़ों जलभ्रमियाँ थीं, पताकाएँ ही छोटी-छोटी लहरें थीं, चमक रहे श्वेतछत्ररूपी फेन से वह लबालब भरी थी, घोड़ों का हिनहिनाना ही उसमें जलजीवों की फुफकार थी, हथियाररूपी जल चमचमा रहा था, विकसित हो रही बाणरूपी धाराओं की वह उत्तम आगार थी, तैर रहे चंचल हाथी और घोड़ों के झुण्ड ही उसमें तरंगें थीं, हथियार रूपी जल में काले सर्पो के जैसे म्लेच्छ उसमें दीख पड़ रहे थे, द्रविड आदि योद्धाओं की बातचीत से उसमें गुड़गुड़ शब्द हो रहा था, कन्दराओं के कटने से क्षुभित हुए वायु से उसमें घुम्घुम् शब्द हो रहा था, ऊँचे नीचे हाथी उसके विशाल कलेवर में पर्वतों के डूबने-उतरने से होनेवाली महा हलचल पैदा कर रहे थे, डूब रहे हाथी घोड़े ही उसमें अनायास मारे गये (पंख काटने से पंगु बनाये गये) पर्वत थे। असीम चारों ओर फैला हुआ सेनासमूह ही उसकी कल्लालों से (महातरंगों से) अलंकृत अपार जलराशि थी ॥११-१५॥
222297 अकाल (अनवसर में) महाप्रलय के आविर्भाव के सदृश उसका आकार अत्यन्त घना था, खून के महासागरों ने पृथिवी और अन्तरिक्ष के मध्यवर्ती अवकाश को ढक दिया था, देदीप्यमान शस्त्रास्त्रों के खण्डों की राशिरूपी उछल रहे रत्नों से उसका मध्यभाग पटा था, चल रही सेनाओं में चल रहे क्षेपणी यन्त्र के (गुलेल के) पत्थर व्यस्त थे। रक्त के छोटे छोटे कण और कुहरेरूपी सन्ध्या काल के मेघ से युक्त थी, कहीं पर धूलिरूपी मेघ से अस्त्रशस्त्ररूपी जल का सागर पी डाला गया था ॥१६-१८॥
222298 उक्तसंग्राम सागर को देखकर मैं इसका अगस्त्य (अगस्त्य ने जिस प्रकार सागर
222299 () सागरपक्ष में मगरों के समूहों से भरा हुआ । जलहस्तियों के समूह से भरा हुआ ।
222300

को पी लिया था वैसे ही इसे पी डालूँ) ऐसा मन में विचार कर उसने संग्राम सागर को पीने के लिए वायव्य अस्त्र का स्मरण किया और जैसे मेरुरूप धनुष में त्रिपुरासुर के वध के लिए उद्यत हुए शिवजी ने अस्त्र का सन्धान किया था वैसे ही चारों ओर उसने उसका सन्धान किया ॥१९,२०॥

राजा ने अपने देश के सैनिकों के हित के लिए शत्रुवध के लिए अग्निदेव को नमस्कार करके जप कर शीघ्र जैसे उस भीषण अस्त्र को छोड़ा, वैसे ही उसकी सहायता के लिए महान् अस्त्र श्रेष्ठ पर्जन्यास्त्र को शत्रुरूपी आतप की शान्ति के लिए छोड़ा ॥२१,२२॥

चारों ओर वायव्यास्त्र और पर्जन्यास्त्र से युक्त अतएव अष्टमूर्ति उस भीषण धनुष से दिशाओं के अवकाश को पाट देनेवाली बाणों की नदियाँ, त्रिशूलों की नदियाँ, चक्रों की नदियाँ, कुल्हाड़ों की नदियाँ, तोमरों की नदियाँ भिन्दिपालों (तोपों) की नदियाँ, पत्थरों की नदियाँ, वज्रों की नदियाँ और बिजलियों की नदियाँ बह निकलीं। कल्पान्त के (प्रलय) सूचक प्रचण्ड वायु बहने लगे । जलधारा की नदियों के प्रवाह तलवारों की वृष्टि के साथ बह निकले । युगों के अवसान में टूट फूटकर धराशयी हुए कुलपर्वतों से निकले हुए, प्रचण्ड वायु से बढ़े हुए, उत्पातों के समान मोटे ताजे साँप बाणों के साथ बह निकले ॥२३-२८॥

उस शस्त्रास्त्र वृष्टि के वेग से वह पूर्वोक्त विशाल शत्रु-सेना सागर को शीघ्र ही धूल के ढेर की भाँति चारों ओर उड़ा दिया गया । उसमें कुछ भी समय नहीं लगा ॥२९॥

जल, वज्र और शस्त्रास्त्रों की वेगवती वृष्टि तथा प्रचण्ड आँधी से शत्रुसेना बाँधरहित तालाब के जल की भाँति चारों ओर भाग खड़ी हुई । वह चतुरंगिणी सेना युद्ध से विमुख होकर वर्षाकाल की पर्वतनदी के महाप्रवाह के तुल्य भागती हुई चारों दिशाओं को चली गई ॥३०,३१॥

सेना पर्वत नदी की समता का उपपादन करते हुए भाग रही सेना का वर्णन करते हैं। __वायु के प्रवाह में यह बह रहे पसीने से तर कटे हुए बड़े-बड़े पताका-दण्ड ही उस गिरिनदीरूप सेना में वृक्ष थे, किरणरूपी फूलों से चितकबरे (मिश्रित) चंचल खड्ग ही लताओं के समूह थे, दौड़ने की शक्ति न होने से लड़खड़ा रहे, मोटे ताजे पुरुषरूपी पत्थरों के बिन्दुरूपी खून के पनाले से वह अवर्णनीय थी, भयंकर घुर-घुर शब्दों से वह कायरों के हृदय को टुकड़े-टुकड़े करनेवाली (डरावनी) थी, बह रहे महागजों के दाँतरूपी वृक्षों के परस्पर टकराने से प्रकट हो रहे कट-कट शब्द से गरज रहे मेघों को मात कर रही थीं, हथियारों से पत्थरों की तेज टक्कर ही उसमें नदी के किनारे के पुष्पवृक्ष पर हुआ भँवरों का झंकार था, तैर रहे चंचल तथा चिल्ला रहे घोड़े ही उसकी तरंगें थीं । रथादि के तथा शूरवृन्द के पत्थरों से टकराने पर हुए आर्तस्वररूपी मेढक तथा पक्षियों के शब्द से युक्त थी, पैदल सेना, रथ, हाथी और अश्वरूपी पाषाणों के परस्पर टकराने से वह संकुल थी, कर्णकटु टंकार, चीत्कार, केंकार से पुष्ट थी, हम मरे हम मरे इस प्रकार के जनकोलाहल से भरी थी, सेनारूपी जल के बड़े-बड़े आवों में गुड़-गुड़ ध्वनि हो रही थी, रक्त के कण तथा कुहरारूपी सन्ध्याकाल

चिण

का मेघ उसका चंदवा था ॥३२-३८॥

शस्त्रास्त्ररूपी लहरों से वटवृक्षों के समान काटे गये मेघ जल से नम्र हुए थे । वर्षा से पंकयुक्त हुए भूप्रदेश के तट को तोड़ने से वह विशेष शोभित थी ॥३९॥

मार्ग बनाने के लिए भाले, त्रिशुल, गदा, वल्लों को धारण करनेवाले भाग रहे योद्धाओं से बह रहे तालबन के समान अद्भूत थी, रो धो रहे कातर लोग ही उसमें गिर रहे मृगछौने थे ॥४०॥

मरे हुए हाथी, घोड़े और योद्धाओं के समूहरूपी जीर्णशीर्ण पत्तों से वह आच्छन थी, पीसे गये शरीरों के वसा और मांस के कीचड़ से उसमें चारों ओर कीचड़ ही कीचड़ हो गया था, चूर चूर की हुई हड्डियाँ ही उसमें कुछ स्थूल बालूवाले तट थे और खुरों से खूब पीसी गई महा हड्डियाँ ही उसमें महीन बालूवाले तटप्रदेश थे । उसमें बह रहे पत्थरसमूहों तथा लकड़ियों की चोटियों के आपस में टकराने से कटकट शब्द होता था ॥४१,४२॥

गरज रहे प्रलयकाल के मेघों से, बह रहे प्रलयकाल के प्रचण्ड वायुओं से,गिर रही प्रलयकालीन मूसलाधार वृष्टि से, प्रलयकाल के वज्रपातरूपी संकटों से, पंकमय सकल भूतलों से, जल से उपद्रवपूर्ण स्थलों से, तेज शीत से जम गई वर्षाधारों के आकार के आकाश में बने पिंजड़ों से, समस्त नगर, गाँव और घरों को जलाकर राख कर चुकी अग्नियों से, प्रजा, घोड़े, हाथी और पैदल सेनाओं के रोदन से, आकाश और भूमि में हो रहे तीक्ष्ण ध्वनिवाले रथ और मेघों के घर घर शब्दों से, चारों ओर विपश्चित् के धनुष के चार तेज केंकारों से, बिजलीरूपी कंकण का विस्तार करनेवाले मेघों के परस्पर टकराने और रगड़ खाने से, बाणों, शक्तियों, मुद्गरों, बल्लमों, भालों और बन्दूकों की वर्षाओं से चारों ओर बलशाली राजाओं के असंख्य सैनिक भागते हुए मच्छरों के समूह की भाँति शीघ्र नष्ट हो गये । सीमान्त के राजाओं की सेनाएँ तीक्ष्ण वह्निराशि के सदृश शस्त्रास्त्र समूहरूपी मेघों की आग से लोगों को घबड़ाहट में डाल देने वाले वज्रपातों से व्याकुल होकर चंचल सागरजल में उबाले जा रहे जलचरों की नाईं बडवाग्नि में प्रवेश कर रही थीं ॥४३-४९॥

___एक सौ ग्यारहवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ बारहवाँ सर्ग

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, चेदिरूपी चन्दनों का वन, जहाँ मोतियों के हार, वस्त्र और साँप दर्शनीय होते हैं, कुल्हाड़ियों की धाराओं से कटकर दक्षिण सागर में गिर गया |१॥

पारसदेश के योद्धा अस्त्रप्रवाह से पत्तों की भाँति बहाये जाते हुए मोहवश आपस में प्रहार कर वंजुलावन में विनष्ट हो गये ॥२॥

दरददेश के योद्धा दर्दुर पर्वतपर आरपार रहित (असीम) गुफाओं के बिलों में भय से विदीर्णहृदय होकर दानवों की भाँति विलीन हो गये ॥३॥

बाण, बल्लम, तलवार और□सर्ग - ११२]

कुल्हाड़ीरूपी चार शस्त्रास्त्रों की धारा के अग्रभाग से हुए पत्थर, कवच आदि के चूर्णरूपी बर्फ को धारण करनेवाले बिजलियों से आवेष्टित वारूणास्त्र से उत्पन्न हुए मेघ चले ॥४|आपस के आघातों से भग्नदन्त (जिनके दाँत टूट गये थे) देहों में रुधिर राशि से लथपथ पीड़ाक्रान्त हाथी मृत्यु के पेट की पूर्ति करनेवाले ग्रास के बराबार के पिण्ड ऐसे हुए ॥५॥

भीषण तोमरों से पीटे गये दरद देश के ही कोई योद्धा रात्रि में अपने रूप से पुरुषों को मोहित करनेवाली पिशाचियों द्वारा उपभुक्त हुए और फिर उन्होंने उनके अंग आपस में बाँट लिये, यों बेचारे रैवतक पर्वत में विलीन हो गये ॥६॥

दशार्णदेश के योद्धा ताल और तमाल से घने पुराने जंगल में सिंहों द्वारा गले में पैर डालकर हृदय चीरकर मार डाले गये ॥७॥

पश्चिमसागर के तटवर्ती देशों के यवनयोद्धा वेलाभूमि में मगरों के झुण्डों से निगल लिये जाने के कारण मर गये ॥८॥

शक लोग रक्तमय बाणराशि को क्षण भर भी सहन न कर सके एवं रमठों के प्राण कमलिनी समूह की भाँति मारे भय के काँप उठे ॥९॥

श्रवण नक्षत्र के संस्थान के (शरीर गठन के) समान तीन शिखरागों से युक्त महेन्द्र पर्वत स्वर्ग में जा रहे योद्धा से परिवृत होकर मेघों से परिवृत-सा हो गया ॥१०॥

तंगणयोद्धाओं की सेना, जिसका आकार सुन्दर सुवर्ण के सदृश था, चोरों द्वारा वस्त्रादिलुण्ठनपूर्वक छिन्न भिन्न की गई, फिर निशाचरों द्वारा एकान्त में चट कर दी गई थी, यों मटियामेट हो गई ॥११॥

तंगणसेना के भक्षण के समय वहाँ का भूमितल चारों ओर घूम रहे उल्मुक (लाठी) लिये हुए अतएव चमक रहे निशाचरों से नक्षत्र-मण्डल से आकाश की नाईं शोभित हुआ ॥१२॥

उक्त विपश्चित् की विजय होने पर जगत्पी गृहगुहावाला अन्तरिक्ष लोक मेघों के पृथिवी बिलों में गर्जन की प्रतिध्वनि से गम्भीर घुम्-घुम् ध्वनियुक्त (विपुल मृदंगध्वनि युक्त) होकर मानों उसका प्रचुर यश गाने के लिय उद्यत हुआ ॥१३॥

मछलियों के विहाररूप शेवाल के छोटे से तालाब के भाग्यवश सूख जाने पर (जलशून्य होने पर) बड़ी-बड़ी मछलियों के तुल्य अशरण होकर खड्गों से जर्जर हुए अन्यान्य द्वीपों के योद्धाओं ने अपने प्राणों का परित्याग किया ॥१४॥

जीते हुए सकल द्वीपों के योद्धा सह्याद्रि में छिपकर सात दिन तक विश्राम कर चिकित्सा आदि द्वारा घावों के पूरे होने से स्वस्थ होकर बाणवृष्टियों से क्लेशित होते हुए कठिनाई के साथ धीरे-धीरे अपने देशों को चले गये ॥१५॥

मारे भय के गन्धमादन पर्वत के पुनाग वृक्षों के झुरमुट में इकट्ठे हुए गान्धार देश के योद्धाओं की विद्याधरकुमारियों ने रक्षा की ॥१६॥

हूण, चीन और किरातों के सिर विपश्चित् से छोड़े गये मुँह में आग से युक्त वेगवान् चक्रों से कमलों की तरह काटे गये ॥१७॥

निलीप नामक देश के योद्धा कमलनाल में उगे हुए निश्चल काँटों के समान विपश्चित के भय के मारे प्रत्येक वृक्ष में वृक्षमय से निश्चल हो चिरकाल तक निवास करते रहे ॥१८॥

मृगों और पक्षियों के विहार के लिये सुन्दर रंगभूमिरूप पर्वत और वनभूमियों में विपश्चित् के आगमनों से या शस्त्रास्त्रों के संपातों से चारों ओर अत्यन्त घबड़ाहट फैल गई ।।१९॥

करंजवन के समान कठोर कण्टक-स्थलनामक

222340 योद्धा दस्युओं के देश में करंज आदिके वनों में छिप गये |२०॥
222341 पारसी योद्धा समुद्र के तरंगवेग से परलीपार पहुँच कर, वायु से पाक होकर प्रलयकाल तारों के समान गिर पड़े ॥२१॥
222342 समुद्र को तरंगों के आन्दोलनों द्वारा कूटनेवाले, पत्थरों की मार से पर्वतशिखरों पर चिह्न करनेवाले, सब दिशाओं के वनों को झकझोरकर विनष्ट करनेवाले तथा प्रलय की आशंका पैदा करनेवाले प्रचण्ड पवन बहने लगे ॥२२॥
222343 क्षुब्ध हुए शस्त्रास्त्रों और वायुओं द्वारा मूसलाधार वृष्टि से सम्पन्न होकर कीचड़ और जल से सराबोर, गंभीर घुम्-घुम् शब्द युक्त तथा अदृश्य हो गई ॥२३॥
222344 साँय साँय शब्द करनेवाले वायुओं से महासागर के प्रवाह से बरफ छप-छप शब्द के साथ पृथिवी पर गिरने लगा ॥२४॥
222345 वायु से उड़ाये जा रहे विदूरदेश के रथिक लहरों का-सा चीत्कार करते हुए कमलों से भ्रमरों की तरह रथों से तालाब के जल में गिर गये ॥२५॥
222346 उनकी पैदल सेना तो पास में शस्त्रास्त्र राशि के रहते भी विपश्चित् की चक्रराशि से आँख के अश्रुओं से भर जाने के कारण, मूसलाधार वृष्टि होने पर धूलराशि के समान, भागने में समर्थ नहीं हुई ॥२६॥
222347 हूणदेश के योद्धा उत्तर सागर के रेतीले तट पर सिर तक डूबकर भूमि में गाड़ने के कारण मटमैला हुआ लोहे का शूल जैसे मोरचे (लोहे का जंग) से युक्त होने से क्लेदयुक्त हो जाता है, वैसे ही क्लेद युक्त हो गये अर्थात् सड़ गये ॥२७॥
222348 शकयोद्धाओं को पूर्वसागर की तटभूमि की एला (ईलायची) वन श्रेणियों में पहुँचाकर विपश्चित ने उन्हें एक दिन तक बाँधकर छोड़ दिया, अतएव वे यमलोक नहीं गये, नहीं मरे ॥२८॥
222349 मन्द्रदेश के योद्धा धीरे-धीरे सिसकते-सिसकते धुलोक के समान ऊँची पर्वत की चोटी से महेन्द्र पर्वत पर गिरे और अपने आश्रम के मृगों की भाँति मुनिवरों ने खान, पान, स्थान आदि प्रदान द्वारा उन्हें आश्वासन दिया ।।२९॥
222350 जो योद्धा सह्याद्रि में प्रविष्ट हुए थे, वे तो मूकाम्बिका के समीप कुटजाढ्य नामक सह्याद्रिशिखर के देवबिल में भाग्यवश प्रविष्ट हुए, उक्त बिल से उन्हें ऐहिक और पारलौकिक सिद्धियाँ प्राप्त हो गई । कभी-कभी भाग्योदय में अचानक अनर्थ से भी अर्थ (पुरुषार्थ) हस्तगत हो जाता है, कारण कि मरने के लिए वे सुरबिल में घुसे थे, किन्तु उन्हें सिद्धियाँ मिल गई ॥३०॥
222351 दाशार्ण देश के योद्धा पुराने पत्ते के समान दर्दुराण्य में पहुँचे। वे मूर्ख
222352 से विशल्यकरणी औषधि को खाकर विद्याधरों की भाँति आकाशचारी होकर अपने घर चले गये ॥३२॥
222353 इसी प्रकार बंग के योद्धा भी हिमालय की औषधियाँ खाकर मनुष्यों की नाईं म्लान (कुम्हलाए) शेखर पुष्पों से युक्त हो बाणों के चुक जाने से केवल धनुषों से युक्त हो अपने-अपने घर आये, मारे भय के आज भी बाहर न निकलने के कारण पिशाचता को प्राप्त हुए जैसे दिखाई नहीं पड़ते ॥३३॥
222354 अंग देश के योद्धा विद्याधरों का पद प्रदान करनेवाले वनफलों के भक्षण से स्वर्ग में विद्याधर होकर वहाँ विद्याधरियों के साथ क्रीडा करते हैं ॥३४॥
222355 पारसी योद्धा ताल और तमाल के समूहों में प्रविष्ट हुए, प्रविष्ट होते ही शत्रुओं ने उनके अंग-अंग काट डाले, अतएव
222356
222357 बेचारे मूर्छा को प्राप्त हो गये । वहाँपर भ्रान्तिवश विमानचारी ऐसे हो गये ॥३५॥
222358 हे वत्स, कलिंगों की चंचल और निस्सार हाथियों से युक्त चतुरंग सेना अंग देशवासी योद्धाओं से घायल होकर तंगण देश में पहुँची ॥३६॥
222359 शाल्वदेश के योद्धा बाण, पत्थर और जल से युक्त शत्रुसेना के आक्रमण करने पर अपने प्रभु के साथ धराशायी हो गये, वे आज भी उस देश के ग्रामदेवतारूप प्रतिमा बनकर स्थित हैं ॥३७॥
222360 प्रत्येक दिशा की ओर भाग रहे असंख्य योद्धा तरंगों से व्याप्त नगरों में, लीन हो गये ॥३८॥
222361 केवल सागरों में ही लीन नहीं हुए किन्तु खेतों में, जंगलों में, नगरों में, जलों में, स्थलों में, पहाड़ों में, नदी और समुद्रों के तटों में, नहरों मे, ब्राह्मणों को दिये गये माफी ग्रामों में, नदियों में, समुद्रों में, भृगुओं में, वृक्षों में, कसबों में, खुश्क जगहों में, पर्वतों में, कुओं में, गुहाओं में, गृहों में विनष्ट हुए भगोड़े सैनिकों को बचाने में कौन समर्थ था ? ॥३९॥
222362
222363 एक सौ बारहवाँ सर्ग समाप्त
222364 एक सौ तेरहवाँ सर्ग शत्रुओं के विनाश से विजय के साधनभूत शस्त्रास्त्रों के विनाश तथा समुद्रों के वैभव का विस्तार से वर्णन।
222365 तदनन्तर इस प्रकार भाग रहे शत्रुओं की सेना का पीछा कर रहे वे चार विपश्चित अत्यन्त दूर चले गये । सर्वशक्तिशाली सब देहों में स्थित एक चेतन ईश्वर से दिग्विजय करने के लिए प्रेरित तुल्य अभिप्रायवाले उन सबों ने दिग्विजय किया ॥१,२॥
222366 नदियों के प्रवाहों की नाईं उन्होंने दूर से अपनी सेनाओं का निरन्तर शत्रु सेना से सम्पर्क रखते हुए समुद्र के तट तक अनुसरण किया । दूर तक बिना विश्राम लिए चलने से विपश्चित के सैनिकों के वे जीवननिर्वाह और युद्ध आदि के साधन प्रतिदिन के व्यय से छोटी-छोटी नदियों के जल की भाँति क्षीण हो गये ॥३,४॥
222367 दौड़ रहे विपक्षियों की, अपनी और दूसरों की दर्शनीय सेनाएँ मुमुक्षु जनों के पुण्य-पापों की तरह पूर्णरूप से मटियामेट हो गई।५॥
222368 इसके उपरान्त जैसे अग्नि की ज्वालाएँ दाह्य वस्तुओं के (लकड़ी आदि के) अभाव से शान्त हो जाती है वैसे ही अपना कार्य सम्पन्न कर चुके दिव्यास्त्र भी आकाश में लीन हो गये ॥६| तरकस, म्यान आदि अपने निवास गृहों में, रथों, हाथियों और वृक्षों के समूहों में अस्त्र सायंकाल के समय निद्रालु पक्षियों के समान लीन होकर निश्चेष्ट हो गये ॥७॥
222369 उक्त आयुध, जैसे लहरें जल के अन्दर विलीन हो जाती हैं, जैसे कुहरा बादल में विलीन हो जाता है, जैसे बादल वायु में विलीन हो जाते हैं वैसे ही तरकस, म्यान आदि में विलीन हो गये ॥८॥
222370 शून्यरूपी जल से भरा निर्मल आकाशरूपी एकार्णव प्रलयकाल में प्रसिद्ध एकमात्र अतः विस्तृत सागर बन गया, क्योंकि उसके अस्त्र-शस्त्ररूपी जल जन्तु मूसलाधार वृष्टि से हुए कीचड़ में विलीन होकर शान्त हो चुके थे, चक्ररूपी सैकड़ों आवों से वह रहित था अतः निर्मल सौम्यता उसमें चारों ओर विराजमान थी, बाणरूपी जलकणों की वेगवती वृष्टि और कुहरा उससे हट चुका था, बादलों के घटाटोप से हुई
222371
222372 तरंगों की भाँति ऊँची ऊँची जलधाराएँ उसमें शान्त हो चुकी थीं, नक्षत्रोंरूपी रत्न-राशि अन्दर छिप चुकी थी तथा सूर्यरूपी बडवाग्नि उसके एक देश में स्थित थी ॥९-११॥
222373 एकार्णव-सा विस्तृत आकाश, जो विस्तृत (फैले हुए) सूर्यप्रकाश से गम्भीर अतएव कान्तियुक्त और धूलिपटल से रहित अतएव प्रसन्न था, महात्माओं के मन की भाँति सुशोभित हुआ । महात्माओं का मन भी आत्मज्ञान से गम्भीर होने से प्रकाशमय तथा रजोगुण से रहित होने के कारण प्रसन्न रहता है।।१२॥
222374 तदुपरान्त उक्त चार विपश्चितों ने आकाश के छोटे भाइयों के सदृश विस्तारयुक्त निर्मल आकारवाले, सम्पूर्ण दिशाओं तक फैले हुए चार समुद्रों को देखा ॥१३॥
222375 उनमें लहरों के खण्डों और कल्लोलो से चारों ओर महान गुड़-गुड़ शब्द हो रहा था, प्रचुर जलकणरूपी कुहरे को हरनेवाले मेघों से उनका कलेवर बड़ा रमणीय प्रतीत होता था, रोगाकुल पुरुषों की भाँति वे अपनी काया को पसारे हुए थे, वे वायु से पीड़ित (आन्दोलित) थे, अतएव उनका कलेवर चंचल था और वे तरंगरूपी बाहुओं को बार-बार ऊपर उठा रहे थे (9)|१४,१५॥
222376 वे संसार की नाईं जड़ होते हुए भी चेष्टामय थे, कल्लोलरूपी टेढ़े-मेढ़े खोडरों से भरे थे, () चक्राकार आवर्तरूप (जलभ्रमिरूपी) दशाओं से व्याकुल तथा विस्तीर्ण थे । रत्नों की राशियों को धारण करनेवाले तटों की जगमगाहट से उदय समय में मानों वे सूर्य को विशाल बना देते थे । शंखों के झुण्डों में प्रवेश कर रहे वायु का शब्द ही मानों उनकी तर्जन ध्वनि (डाँट-डपट की हुँकार) थी । बड़ी-बड़ी लहरों की परम्पराओं की ध्वनियों से वे मेघों की गड़गड़ाहट से पूर्ण आकाश के आडम्बर से युक्त थे, उनके गोल-गोल आवर्तों के विस्तार में मूंगे के वृक्ष जोर से घूम रहे थे, मगरों के झुण्डों के घर-घर शब्द ही उनके पेट की गुड़गड़ाहट थी, व्हेल मछलियों की पूंछों के अगले भाग की मार से फटे हुए अतएव डूब रहे जहाजों के कोलाहल से भरे जा रहे थे, ऊनी वस्त्र पहने हुए नरकिन्नरों को ऊपर गर्दन निकाले हुए कछुए और मगर निगल रहे थे, हजारों लहरों में प्रतिबिम्बित सूर्यों से वे जिसमें सहस्र सूर्य उदित हुए हों ऐसे आकाश के तुल्य प्रतीत हो रहे थे।१६-२०॥
222377 माल से लदे हुए तथा तने हुए पाल पर फर फर ध्वनि करनेवाले वायुओं के कारण चल रहे जहाजों की कतार ऊपर को उछल रही थी, लहरों में उलझी हुई रत्नराशियों के गिरने के धक्के से उनमें झंकार ध्वनि हो रही थी, विविध जलों से युक्त सेनाओं की बाहुओं द्वारा अनायास सूर्यमण्डल का स्पर्श कर रहे थे (या विविध समुदायों से पूर्ण तरंगरूपी बाहुओं से वे अनायास सूर्यमण्डल का स्पर्श कर रहे थे) ऊपर को छिटक रही किरणों से युक्त मणिमाणिक्यों के समूह उनमें डूब और उतरा रहे थे, फाँदने से फेनवाले आवों में (जलभ्रमियों में) मगरों के झुण्ड के झुण्ड घूम-फिर रहे थे, चक्कर लगा रहे थे, कहीं पर हाथियों (A) रोगाकुल के पक्ष में - साँस रोग से पीड़ित अतएव चंचलशरीर तथा पीड़ा के मारे बार-बार भुजाओं को ऊपर उठा रहे । (4) संसारपक्ष में छः उर्मियों से (काम, क्रोध, लोभ, मोह आदि से) कुटिल जलाशयों से पूर्ण ।

222378
222379 के सैंडों को ऊपर करने से वे क्षणभर के लिए बाँस के बन से बनाये जा रहे थे, हाथियों की पूँछ उनमें लहरियों की बौर-सी मालूम पड़ रही थी, हाथियों की पीठरूपी पंक्तियों में सटी हुई फेनराशि से वे पुष्पित बसंत जैसे प्रतीत हो रहे थे । कहींपर (श्वेत द्वीप आदि में) मालूम पड़ता था कि मानों बसंत अपने परिवार के साथ उनके अन्दर विश्राम कर रहा है, उनके एक स्थान पर असंख्य नाना प्रकार के सुर और असुरों के आवास बने थे, फेन आदिरूप तारों से युक्त नूतन तरंगराशियों से वे आकाश का परिहास कर रहे थे, गुफा में स्थित मच्छर की नाईं पातालरूपी गड्ढे में प्रविष्ट होकर बाहर निकलने में भयभीत पर्वत उनमें मूलाशाखा से (जड़ों की शाखा के तुल्य) प्रतीत हो रहे थे, वे अपनी तरंगराशियों से तटवर्ती पर्वतों को छोटे बना रहे थे (तटवर्ती पर्वतों की अपेक्षा तरंग राशियाँ बहुत ऊँची थीं, अतः वे छोटे दिखाई दे रहे थे ।) ॥२१-२६॥
222380 उन्होंने (चार सागरों ने) आकाशरूपी खेत में बहुत से रत्न किरणरूपी अंकुर लगा रक्खे थे, स्वच्छ सीपों के मुँह से गिरे हुई मोतियों से उनके बालूमय तटप्रदेश आच्छन्न थे, विविध प्रकार के रत्नों की किरणरूपी रेशमी सूत्रों से उनका कलेवर चित्र-विचित्र हो रहा था, प्रविष्ट हो रही नदियाँ ही उनके तुरी में प्रविष्ट किये (लपेटे) जा रहे तन्तु (सूत) थे, दशा (किनारा) रूपी दिशाओं के द्वारा इधर उधर वे चारों ओर फैलाये गये थे, अतएव बुने जा रहे वस्त्रों के तुल्य प्रतीत हो रहे थे।॥२७-२८॥
222381 कहीं पर वे इन्द्रनील मणियों के तटों से, जिसमें इधर उधर बिखरी हुई मोतीवाली सैकड़ों सी जड़ी थी, अपनी नख शोभा को सैकड़ों सुन्दर (पूर्ण) चन्द्रमाओं युक्त सी दिखला रहे थे।२९॥
222382 वे रत्नों की किरणराशियों का सन्देह करानेवाली तरंगों में प्रतिबिम्बित तटभूमि की विकसित ताल की वनपंक्तियों को तरंगों के परिवर्तनों से परिवर्तित कर रहे थे, तीरभूमि के वनों की लताओं से घिरे हुए इलाइची, लौंग, कंकोलों के फलों को लेने की इच्छा करनेवाले जलजन्तु उनमें बार-बार आ जा रहे थे, आम, भूकदम्ब, कदम्ब की चोटियों पर बैठे हुए पक्षियों को जिनकी जल में परछाईं पड़ी थी, भक्ष्य मांस आदि के प्रदर्शन के व्याज से लहर के समीप लाकर खा रहे जलजन्तु उनमें चुटकी बजाने की सी ध्वनि कर रहे थे, नभचर जन्तुओं के प्रतिबिम्ब पड़ने के कारण इधर-उधर दौड़ रहे जलजन्तु उनमें प्रति क्षण बड़े-बड़े (पुल) तोड़ रहे थे और बाँध रहे थे । उन्होंने चार दिशाओं में चार समुद्रों को देखा । वे अमूर्त थे किन्तु प्रतिबिम्बि से सारा त्रैलोक्य को हृदय में धारण किये हुए और आकाश के समान व्यापक नारायण के समान थे ॥३०-३४॥
222383 अत्यन्त गम्भीरता, निर्मलता और विस्तार के वैभव से अपने में प्रतिबिम्बित आकाश को मानों हृदय से निकाल कर दिखला रहे थे, वे जलचर पक्षियों के आकाश सहित प्रतिबिम्ब को रत्नराशियों की किरणों से कर्बुरित अपने हृदयों से धारण कर रहे थे, अतएव कोश के बीज में स्थित भँवरों को धारण करनेवाले पद्मों के सदृश दीख रहे थे, तरंगों से चंचलतापूर्वक उछले हुए वायुओं के झोंकों से आकाश तल पर आघात कर रहे थे, मध्यवर्ती पर्वतों की कन्दराओं के गाम्भीर्यों से वे प्रलयकाल के मेघों के निवासरूप थे,
222384
222385 गुहाओं में आवों की गुड़गुड़ाहट ध्वनियों से वे वज्र की भाँति भीषण थे, अपने को पी डालनेवाले अगस्त्यों को और बड़वानलों को अपने गुहारूपी उदरों में खूब ग्रसे हुए दर्शा रहे थे, जलरूपी वनों को आकाश में पहुंचे हुए दर्शा रहे थे, जिनमें प्रचुर जलकण ही पुष्प थे, तरंगराशियाँ ही वृक्ष थे, छोटी लहरें ही मंजरी (बौर) थीं, उड़े हुए मछली आदि जीवजन्तुओं से युक्त चल रही तरंग राशियों को आकाश के शस्त्रों से कटने पर खण्ड रूप से नीचे गिरे हुए टुकड़े से दर्शा रहे क्षार समुद्रों को उन्होंने देखा ॥३५-४०॥
222386 आकाश तक पहुँचे हुए पर्वतों के शिखरों पर तटों के आगे पूर्ववर्णित रीतियों से तरंगों द्वारा स्वागत कर रहे क्षार-सागर के तट पर विपश्चित् सेना के पहुंचने पर चारों ओर इलायची, लौंग, मौलसिरी, आँवला, तमाल, हिंताल और ताड़ के पत्तों के ताण्डवों से विभक्त भँवरों के समान काली वनपंक्ति शोभित हुई ॥४१॥
222387
222388 एक सौ तेरहवाँ सर्ग समाप्त
222389 एक सौ चौदहवाँ सर्ग पार्श्ववर्ती द्वारा विपाश्चितों के दर्शाये गये वन, वृक्ष, सागर, शैल और वनचरों का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र श्रीरामचन्द्रजी, इसके पश्चात् विपश्चितों के पार्श्ववर्ती मन्त्री आदि ने वहाँ पहुँचने के बाद वहाँपर भाँति-भाँति के वन, वृक्ष, सागर, पर्वत, मेघ और वनेचर कौतुक के लिए विपश्चितों को दिखलाये ॥१॥
222390 महाराज ! तलहटी, मध्यभाग तथा चोटी के क्रम से आगे पाषाणमयता को प्राप्त (अत्यन्त पथरीले) इस पर्वत की आकाश से बातें करनेवाली अतएव प्रचुरवायु से पूर्ण (अथवा क्रीड़ाविहार कर रहे गन्धर्व आदि से भरी हुई) शिखर-भूमि को आप देखने की कृपा कीजिये ॥२॥
222391 देव, मौलसिरी, केसर, नारियल के वृक्षों से भरी हई इन वनस्थलियों पर भी कृपया दृष्टिपात कीजिये जो विविध सुगन्धियों से पूर्ण वायुओं को बहा रही हैं ॥३॥
222392 यह महासागर लहरीरूपी हँसियों से तराई को (पर्वत के पास की सम भूमि को)
222393 और पर्वत पर शोभित शिलाओं को काटता है और चोटी से लेकर जड़ तक फलों और पल्लवों से लदी हुई वनपंक्तियों को भी काटता है ॥४॥
222394 जैसे कोई बालक अपने घर की धूम्र-पंक्तियों को पंखे से कम्पित करता है वैसे ही यह सागर वायु से हिलाई गई वृक्ष और लतारूपी भुजाओं के अभिनय से नाच रही, स्वादतुल्य अपने जलकणों से व्याप्त, पर्वतों की ऊपर की भूमि पर बैठी हुई मेघपंक्ति को कम्पित करता है, कृपया देखिये ॥५॥
222395 पूर्णिमा के दिन चन्द्रोदय के समय वृद्धि को प्राप्त समुद्र के प्रवाहों से जिनकी शाखाओं में शंख उलझ गये थे, ऐसे ये तटवृक्ष चन्द्रबिम्ब के समान अमृत रस से भरे और सफेद फलों से पूर्ण कल्पवृक्ष से शोभित हो रहे है, तनिक दृष्टिपात कीजिये ॥६॥
222396 लतारूपी धर्मपत्नियों से युक्त ये वृक्ष, जिनके लाल पल्लवरूपी हाथ रत्नों के तुल्य पुष्पों से भरे हैं, अपने घर में प्राप्त अतिथिरूप आपकी मानों पूजा करते
222397
222398 हैं।।७॥
222399 यह ऋक्षवान् नाम का पर्वत लहरों में उलझे हुए मगरों को अपने ग्रसनेवाले सफेद पत्थररूपी दाँतों से युक्त गुहारूपी मुखों से भालू के समान घुर-घुर शब्द करता है ॥८॥
222400 जैसे बलवान् युद्ध-कुशल योद्धा शत्रुओं को जड़ वचनों से ललकारता है वैसे ही यह महेन्द्र पर्वत ऊपर से गरज रहे मेघों को नीचे से गम्भीर गर्जनाओं द्वारा सामने डाँट-फटकार रहा है ॥९॥
222401 चन्दन के वृक्षों से व्याप्त, अतिशय शोभाशाली, अति उन्नत यह मलय पर्वत-रूपी मल्ल (पहलवान) प्रतिमल्लरूपी सागर की लहररूपी भुजाओं की लपेट को जीतने के लिए उद्यत-सा हो रहा है ॥१०॥
222402 चारों ओर से रत्न-मिश्रित तरंगों से निरन्तर व्याप्त समुद्र को आकाशचारी जीव, भूमि के रत्नकंकण की भ्रान्ति से देखते हैं ॥११॥
222403 वनसमूहों से भरे हुए छोटे-छोटे पर्वत, जिनके शिखरों पर रत्न विराजमान हैं वायुवश वन के कम्पित होने पर नीची ऊँची गतियों से चलनेवाले बनकर सर्पो की भाँति सरकते हैं ।।१२॥
222404 तरंगों के शिखरों पर घूम रहे समुद्री मगर और जंगली हाथी तरंगशिखरों के निकलने और प्रविष्ट होने पर एक दूसरे के ग्रहण के लिए सूंड़ों और खोले हुए मुँहों से बादलों से अनुद्रुत जलकण गिरानेवाले मेघों की भाँति कौतुक देखनेवालों का मन हरते हैं ।।१३॥
222405 उनमें से एक हाथी भाग्यवश अगाध जल में भँवरों की पकड़ में आकर जलकणों की मूसलाधार बौछारों से दिशाओं को व्याप्त कर डूबने के कारण जल से भर जाने से सिर उठाने में असमर्थ हो सँड़ ऊपर कर मर रहा है, जरा दृष्टिपात कीजिये ॥१४॥
222406 जैसे सागर विविध प्राणियों से पूर्ण, जल से भरे हुए तथा पर्वतों से ऊँचे नीचे विषम हैं वैसे ही सब द्वीपभूमियाँ भी हैं ॥१५॥
222407 जैसे ब्रह्म अपने से अभिन्न होते हुए भी भिन्न से प्रतीत होनेवाले, दिखाई देते हुए भी असद्रूप, जड़ होते हुए भी चलनेवाले, शान्त होते हुए असीम जगत् को धारण करता है वैसे ही जलधि अपने से अभिन्न होते हुए भी भिन्न से मालुम पड़नेवाले दिखाई देते हुए भी चंचल, विनाशशील होते हुए भी अन्त रहित असीम आवों को धारण करता है ।।१६,१७॥
222408 जैसे इन्द्र असुरों से रक्षा करते हुए मणियों को अपने अन्दर रखते हैं वैसे ही मन्थन के समय देवता और असुरों द्वारा हृत-सर्वस्व सागर मन्थन के समय देवताओं से परिरक्षित जिन बहुत सी मणियों को अपने अन्दर रखता है और महातेजरूप अतएव पाताल से भी भलीभाँति दिखाई दे रहीं जिन मणियों को प्रतिबिम्बरूपसे असत्य सी बनाकर अन्दर छिपाकर रखता है, उन मणियों में से एक जिस मणि को प्रतिदिन पश्चिम सागर में रखने के लिए आकाश में फेंकता है, उससे दिन होता है, ऐसी मेरी मति है ॥१८-२०॥
222409 जैसे यात्रा में लोगों का कलकल ध्वनि से युक्त परस्पर समागम होता है वैसे ही विविध दिशाओं और देशों के जलों का कलकल शब्द से मिश्रित परस्पर समागम होता है ॥२१॥
222410 युद्ध में उत्साह रखनेवालों में जलचर ही श्रेष्ठतम होते हैं, ऐसा मेरा तर्क है, क्योंकि पूर्व और पश्चिम सागर के संगम में इनका सदैव परस्पर आस्फालनवश कभी भी युद्ध शान्त नहीं होता ॥२२॥
222411 रतिखेद से श्रान्त हुई मछलियों के लहरों की चोटियों
222412
222413 पर नाचने में जो आवर्तों का सा (जलभ्रमियों का-सा) विलास हुआ उसको उड़ाये हुए जलकणरूपी या जलकणसहित पारितोषिकरूप मोतियों से वेष्टित करता हुआ प्रभु की भाँति यह वायु आ रहा है, देखिये ॥२३॥
222414 नदीरूपी मोतियों की मालाओं के बीच-बीच में गुंथे हुए मेघरूपी उत्तमोत्तम चंचल रत्न सागर के कण्ठ में सबसे बढ़कर लम्बमान होने से आपस की टक्कर से खनखना रहे हैं ॥२४॥

महेन्द्र पर्वत की अरतिकारिणी (उदास) भूमियों में पहुँचकर उनमें अभिरुचि न होने से गुहारूपी गृहों में रति के लिए समुद्री मार्ग से लौटे सिद्ध और साध्यरूप देवयोनियों के रतिश्रम को हटाने से सुखकारी यह वायु बह रहा है ॥२५॥
यह मन्दराचल पर्वत कन्दराओं से निकले हुए वायु के झोकों से आकाश में पुष्पवर्षी मेघों का विस्तार कर रहा है अर्थात् शिखर पर छाये हुए मेघों को फूलों से पूर्ण कर रहा है, देखिये ॥२६॥
ये बिजलीरूपी चंचल नेत्रवाले मेघरूपी हरिण आम, धूलिकदम्ब और कदम्बों से परिपूर्ण गन्धमादन की कन्दराओं में प्रवेश कर रहे हैं ॥२७॥
हिमालय की गुफाओं से निकले हुए, मेघों और समुद्र की तरंगों को छिन्न भिन्न करनेवाले तथा लताओं को नचा रहे मन्द-सुगन्ध शीतल पवन बह रहे हैं ॥२८॥
हे देव, आम और कदम्ब की शाखाओं की चोटियों के सम्पर्क से सुगन्धवाले गन्धमादन पर्वत के ये वायु सागर की तरंगों को वेष्टित कर रहे हैं ॥२९॥
अलकापुरी (कुबेरनगरी) के अलक (बालों की जुल्फें) बने हुए मेघों को वेष्टित कर रहा तथा वनश्रेणियों में पुष्पमेघ की रचना कर रहा वायु इधर ही आ रहा है ॥३०॥
कुन्द और मन्दार (पारिजात) की पुष्पराशियों की सुमधुर सुगन्धि के भार से मन्दगति वाले अतएव तुषारकणों से संयुक्त जैसे वायुओं का इस गन्धमादन पर्वत पर स्पर्श कीजिये ॥३१॥
नारियल वृक्षों तथा मल्लिका आदि लताओं को नचाने से क्रमशः उनकी तीक्ष्ण मद्यगन्ध और सुगन्ध को प्राप्त पवन पारसीक पुरी में गिरते हैं, देखिये ॥३२॥
भगवान् शिवजी के विकसित प्रमदवन के केले के कर्पूर से सुरभित, मेघों को कँपा रहे और कैलास के कमलाकरों को हिला रहे वायु बह रहे हैं ॥३३॥
गजेन्द्रों के गण्डस्थल से चू रहे मदजल से मन्थर मूर्तिवाले ये विन्ध्याचल के तोतों के साथ निकलने से उनके रंग से हरे से प्रतीत होते हैं |३४॥
शबरियों के शरीरों में वस्त्रों की कल्पना द्वारा जीर्णशीर्ण पत्तों के ढेरवाले मलयाचल पर्वतपर पत्ते पहननेवाले शबरों से तथा बाणों से पूर्ण अतएव थोड़े से अवशिष्ट मृगों पक्षियों से युक्त मलयवनराजियाँ नगर-सी मालूम पड़ती हैं ॥३५॥
ये दिशाएँ जिनके सागर, पर्वत, नदियाँ, मेघ, वनपंक्तियाँ अवयव हैं, आपके प्रताप से परिपुष्ट हुई सूर्य की किरणों से मानों हँसती है ॥३६॥
इस प्रदेश में पर्वत तथा वनवीथियों के समीप रति के लिए विद्याधरों द्वारा रची गई पुष्पशय्याएँ महावर की छाप से युक्त दोनों बाजुओं में स्पष्ट रीति से उठे हुए चरण चिह्न से पुरुष के रति श्रान्त होने पर अधोदेश से व्यावृत्त हुई मुग्धवनिता के पुरुष आचरणों को सूचित करती हैं ॥३७॥
एक सौ चौदहवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ पन्द्रहवाँ सर्ग चारों दिशाओं में वन, पर्वत, वृक्ष, नदी, समुद्र, वायु, पशु-पक्षी, मेघ आदि का वर्णन। पार्श्वचरों ने कहा : हे उदाराशय, जिनकी ललनाएँ विहारक्रीडाओं में सदा आसक्त रहती हैं, ऐसे किन्नरगण उत्कट संचारिभावों और संभोगसिंगार से दिवस चेष्टाओं को भूलकर इस पर्वतपर लतानिकुंजों में अस्फुट मधुर तानवाले गीत गाते हैं और सुनते हैं॥१॥

अत्यन्त ऊँचे भी पर्वत दूर से दिखाई देने के कारण बहुत छोटे मालूम होते हैं ऐसा कहते हैं ।
महाराज, देखिये, हिमालय, मलयाचल, विन्ध्याचल, सह्याद्रि, क्रौंचाद्रि, महेन्द्र, मधु, मन्दर, दर्दुर आदि ये सफेद मेघरूपी वस्त्रों से ढके हुए पर्वत दूर होने के कारण दर्शकों की दृष्टि में सुखे हुए पत्तों से वेष्टित ढेलों की रूपरेखा को धारण करते हैं॥२॥
राजन्, देखिये, ये कुलशैल, दूर से देखने पर जिनके मध्यवर्ती मार्गसमूह दूसरों को नहीं दिखाई देते, परस्पर सटे होने से चारों ओर नगर के प्राकार (चहार दीवारी) जैसे प्रतीत होते हैं । सागरों में प्रवेश कर रहीं प्रवेशत्वरा से लड़खड़ाती हुई नदियाँ वस्त्र के भीतर लगी हुई महीन सफेद सूत की किनारी-सी लग रही हैं ॥३॥
हे राजन्, सामने दसों दिशाएँ, जिन्होंने चारों ओर पहाड़ों की चोटियों पर मेघों को फैला रक्खा है, जिनकी मेघ के सदृश श्यामल आकृति है, पक्षियों के कलरव ही जिनके वार्तालाप हैं, जिनकी वन श्रेणिरूपी भुजलताएँ लताओं से वर्षाए गये फूलों से अलंकृत हैं, आपके अन्तःपुर की रानियों को हँस रही सा मालूम पड़ती हैं ।।४॥
ताड़, तमाल, मौलसिरी के पेड़ों से भरे हुए ऊँचे-ऊँचे पर्वत शिखरों से युक्त दूर से शिखरों के सदृश प्रतीत हो रहे शैलों में एकाकार तथा वायु से चंचल वन सागर की तरंगो से आकुल तीरभूमि से सटा हुआ सेवारसमूह सा मालूम हो रहा है ॥५॥
इसमें भगवान् शेषशायी सोते हैं, इसमें उनके शत्रुओं का (असुरों का) निवास है, इसीमें इन्द्र के भय से शरण में आये पर्वत निर्भय होकर सोते हैं, इसीमें वडवानल भी प्रलयकालीन मेघों के साथ वास करता है । ओह ! सागर का शरीर कितना विस्तीर्ण, कितना बलवान् और कितना भारसहिष्णु है। शायद ही इसके समान विस्तृत, बली और भारसह दूसरा हो ॥६॥
____कोई दूसरा पार्श्वचर उत्तर दिशा की ओर मुड़े हुए विपश्चित् से मेरु की तराई में सुवर्णमय
जम्बूनदी के तटों को दिखलाता हुआ कहता है।
ये जम्बूनदी के तट, जिनमें सब गाँव, वन, नगर, उपवन, पर्वत, वृक्ष,दूंठ और विप्रों को दिये गये ग्राम सुवर्णमय हैं, सूर्य की किरणों से व्याप्त होकर चारों ओर जगमगाते हैं । तथा ज्वालाओं की पंक्तियों से वेष्टित आकाश में पहुँचकर चारों ओर दीप्तियों की बौछार करते हैं । हे महाराज, यहाँ पर इस प्रकार की यह सारी भूमि देवताओं के उपभोग योग्य है, मनुष्यों के आवास योग्य नहीं है |७॥
इस पर्वत की मेघसदृश कदम्बवनरूपी कम्बल को धारण कर रही सूर्य के मार्ग को चूमनेवाली

शिखर भूमियाँ शोभा पा रही हैं । अतः इन भूमियों में मेरी भूमि की तरह ही ये भी भूमियाँ ही हैं ऐसी आपकी बुद्धि हो, ये सूर्य को ढकने वाली आकाशस्थ मेघराशियाँ हैं, ऐसी शंका आप न करें ॥८॥

दूसरा पार्श्वचर दक्षिण दिशा की ओर प्रस्थित विपश्चित् से मलयाचल का वर्णन करते हुए बोला।
महाराज, समीप में दिखलाई दे रहा यह मलयाचल है, इसके प्रभाव का क्या बखान करें, श्रेष्ठ लवलीनलताओं से विभूषित चन्दन-वृक्षों की प्रचुर मनोहर सुगन्धि से इसके और वृक्ष के भी चन्दन बन जाते हैं, देवता, असुर और मनुष्य उनका मुखकमल में भंग के तुल्य तिलक लगाते हैं और इसकी मनोहर सुगन्धि से भगवान् शिवजी के कपोलों में गर्मी पैदा करनेवाले ताण्डव नृत्य में उत्पन्न हुए गरम स्वेदबिन्दु स्त्रियों के सुरतश्रम से उत्पन्न स्वेदबिन्दुओं की भाँति अत्यन्त शीत बनाये जाते हैं ।।९॥
इस मलयाचल पर्वत ने, जिसके सागर से धोये गये सुवर्णमय तटों पर उगे हुए चन्दन-वृक्ष साँपों से परिवेष्टित रहते हैं, विद्याधर स्त्रियों के वदनकमल के कान्तिपुंज से सकल शिलाओं को सुवर्णमय बना दिया है।।१०॥
यह क्रौंचाचल पर्वत है । इसमें रहनेवाले कौए निकुंजों, शिलामय प्रदेशों (पथरीली भूमियों), गुफाओं और नदियों की तालध्वनियों से युक्त बज रहे बाँसों के गीतों को सुनने की तीव्र इच्छा से चुपचाप हो गये हैं । इसमें इधर-उधर उड़ रहे मयूरों की केकाध्वनियों से भयभीत हुए साँप खोखलेवाले पुराने वृक्षों के तनों में अपने शरीर को छिपाये रहते हैं।।११॥
हे राजन्, यहाँ इस क्रौंचाद्रि के तटपर कोमल कनकलता से निर्मित निकुंज में कान्त के साथ क्रीडा कर रहीं ललनाओं के रत्यवस्था में चंचल कंकणों से किया हुआ कानों के लिए अतिमधुर होने से रसायनपान के तुल्य दूर तक फैले भूषणशब्द को आप सुनिये ।।१२॥
हाथियों के गण्डस्थलों से चुए हुए मदजलों से मिश्रित अतएव चंचल भ्रमर-वृन्द द्वारा चबाया हुआ सा पीड़ित कणसमूह सागर में मानों रोता है ।।१३॥

कोई पार्श्वचर सागर में प्रतिबिम्बित चंचल चन्द्रबिम्ब को दर्शाते हुए कहता है।
हे राजन्, अमृत-मथने से उत्पन्न हुए नवनीत के सदृश स्वयं निर्मल चन्द्रमा वैसी ही सुन्दर शरीरवाली सुन्दरियों से परिवृत्त होकर क्षीरसागर में प्रतिबिम्बित हो पिता की गोद में जलक्रीड़ा करता है ।।१४॥

दूसरा कोई पार्श्वचर मलय पर्वत पर राजा को लतानृत्य दिखलाता है।
निर्मल मलयपर्वत शिखर में बाललताएँ नाचती हैं देखिये, मतवाले कोकिलों की मीठी तान ही इनका पंचमस्वर है, चंचल भ्रमरवृन्द ही इनके नयन हैं, नूतन कमलरूपी हाथों में उन्होंने फूल ले रक्खे हैं और वसन्तोत्सव के विलासरूप पुष्पपरागों का तिलक लगा रक्खा है ॥१५॥

222458 कोई तीन उत्तम मोतियों की खानों और उनमें से उत्तम मोतियों की उत्पत्ति का वर्णन करता है।
222459 पर्वतों में विशेष बाँसो की गाँठ के छेद में और सागर में जलाकांक्षिणी सीपों के भीतर स्वाति नक्षत्र में जो वर्षाबिन्दु प्रविष्ट होते हैं, वे मोती का रूप धारण करते हैं एवं मोतियों की ये तीन प्रसिद्ध जातियाँ स्थानशुद्धि होने पर स्थूलतारूपी उत्कृष्ट गुण से भी उत्तम गुणवाली होती हैं ।।१६॥
222460
222461
222462 इसी प्रकार रत्नों की भी विभिन्न आगारों में (खानों में) उत्पत्ति और विभिन्न गुण और कार्यसिद्धि रत्नशास्त्र में प्रसिद्ध है, यह कहते हैं।
222463 हे प्रभो, पर्वत में, सागर में, पुरुष में, पृथिवी में, मेघ में, मेढक में, पत्थर में और हाथी में विविध आकारवाली मणियाँ होती हैं । कृपया आप उनके काम सुनिये, संतापनिवृत्ति, शत्रुओं का उच्चाटन, मारण, ज्वर, भीति, भ्रान्ति, अन्धता, खेद, उत्तापन तथा अपने स्वामी के प्रति व्यवहित (छिपी हुई) तथा दूरस्थित वस्तुओं को प्रकाशित करना, दूर गमन की शक्ति पैदा करना या भूमि में छिपकर गमनशक्ति, आकाशगति उत्पन्न करना, अतीत और भविष्य को दिखाना, रोग तथा दुर्भिक्ष का शमन करना, दूसरों द्वारा प्रयुक्त विष, कृत्या, यन्त्र, मन्त्र आदि का प्रतीकार करना आदि ॥१७॥
222464
222465 कोई दूसरा पार्श्वचर चन्द्रोदय के समय नगर में हर्षवश हुए खिड़की आदि से जनघोष और मन्दर पर्वत में गर्त आदि के घोष के उपमानोपमेय भाव से उत्प्रेक्षा करता है।
222466 इस प्रदेश में नगर, चन्द्रमा के उदित होने पर खिड़की, झरोखे, दरवाजे आदिरूपी मुँहों से अमृतसिन्धुभूत चन्द्रमा की ऐसे ही स्तुति करते हैं जैसे कि मन्दराचल गर्त, मेघ, गुफा, बनैले बाँसों के छिद्रों से अमृतसागररूप चन्द्रमा की स्तुति करता है ॥१८॥
222467
222468 कोई हिमालय के तटों से मेघों की उड़ान में पवन द्वारा किये गये शिखरहरण की तथा भूमि से उठे हुए आकाश-पाताल को तोलने के खम्भे की उत्प्रेक्षा करता है। __आकाश और पाताल की गुरुता और लघुता के परीक्षार्थ तोलने के लिए भूमि के वज्रस्तम्भ की नाईं हिमालय की तटवनभूमियों से मेघ ऊपर उड़ता है । ऊपर की ओर मुँह की हुईं मुग्ध (भोली) सिद्धांगनाओं द्वारा बड़े आश्रय के साथ देखा गया वायु मानों इस पर्वत के शिखर ले जाता है
222469 सुन्दर शिलातलों पर विद्याधर लोग बैठे हैं और इनके पुष्पित वन फूल और मेघों से व्याप्त हैं ॥२०॥
222470
222471 पुण्यतम प्रदेश, वन, तीर्थ आदि के दर्शन से दुर्भाग्यनिवृत्तिरूप महान् फल है, ऐसा कहते हैं।
222472 देश-देशान्तरों में फैले हुए अन्यान्य वनों, पुष्पवाटिकाओं, उपवनों तथा नगरों को और तीर्थों में पवित्र स्थानों और जलों को देखकर दुर्भाग्यभीति बड़े वेग से दूर भाग जाती है|२१॥
222473 दिशाओं के मध्यवर्ती अवकाश को पाट देनेवाले, मेघ, गुफा और निकुंजों से परिपूर्ण आकाशतुल्य पर्वतशिखरों को तथा निर्मल सेतुबन्धादि तीर्थों को देखकर बड़े-बड़े ब्रह्महत्या आदि पाप भी नष्ट हो जाते हैं ॥२२॥
222474 राजन् , मलयाचल में चन्दनवृक्षों की मनोहर श्रेणियाँ हैं, विन्ध्याचल में मतवाले हाथी हैं, कैलास में श्रेष्ठ सुवर्ण है, महेन्द्राचल में चन्द्र (हीरा) है, हिमालय मे दिव्य औषधियाँ हैं, सब स्थानों में रत्न हैं, किन्तु भाग्यहीन पुरुष उनको न देखकर अन्धे चूहे की तरह जीर्ण-शीर्ण घर में वृथा दिन बिताता है ॥२३॥
222475 मेघरूपी अन्धकार से आवृत ये दिशाएँ प्रलय काल में जल से व्याप्त अन्तरिक्ष लोक तक भरे जगद्रूपी एक तालाब-सी मालूम पड़ती हैं और उनमें चंचल बिजलियाँ तालाबों में मछलियाँ
222476
222477 सी फुरती हैं ॥२४॥
222478 स्वयं हिमकणों से लदे हुए, भूमिस्थित तुषारपंक्ति को शोषण द्वारा हल्की बनानेवाले जलधारा वर्षानेवाले तथा मेघों को मतवाले बना रहे शीतस्पर्श से शरीरों में प्रचुर रोमांच पैदा करनेवाले ये वर्षाऋतु के वायु साँय साँय बहते हैं ।।२५॥
222479 अहा, नीले बादलों का पीछा करनेवाला यह धीर वायु बह रहा है । यह पेड़ों के पल्लव और फूलों के गुच्छों को बिखेर रहा है, अंकुर और पेड़-पौधों के वनों के अन्दर संचार से भला लगता है एवं मूसलाधार वृष्टि के जलकणों से अत्यन्त ही सुहावना है ॥२६॥
222480 जैसे स्वर्ग से च्युत हुए जीव पूर्व पुण्यवासना के लेश को धारण करते हैं वैसे ही सुरत से क्लान्त (श्रान्त) कान्ताओं के निश्वासों से वायु वृद्धि और सुगन्धि को धारण करते हैं।।२७॥
222481 भूमण्डल के कमलों को खिलाने और पुष्पलताओं को खोलने में सचेष्ट, मेघरूपी वस्त्रों की चीरफाड़ (छेदन भेदन) में दक्ष तथा उपवनों को कम्पित करनेवाले ये मन्द सुगन्ध शीतल पवन बहते हैं ॥२८॥
222482 जैसे फूलों की विविध विचित्र पंक्तियों से सुसज्जित (फूलों से सजाये गये) राजा के आँगन में मन्त्री आदि श्रेष्ठ सेवक फूलों को कुचले बिना जतन से चलते हैं वैसे ही ये वायु गगनतल में मन्द-मन्द कम्पन के साथ सान्ध्य मेघों के समीप जाते हैं ॥२९॥
222483 ये पर्वत-शिखर के वायु कहींपर फूलों की सुगन्धि से भरे हैं तो कहीं पर विविध कमलों की भीनी-भीनी गन्धवाले हैं, कहींपर सुन्दर केसरराशि से लदे हैं तो कहींपर बर्फ से सफेद हैं और कहींपर हरे, पीले और काले पर्वतीय धातुओं से हरे, पीले और काले रंग के हैं । ये सुरत में क्लान्त लोगों के स्वेदबिन्दुओं को दूर करते हुए बह रहे हैं |३०॥
222484 कहींपर सूर्य मूों की कुसंगति में पड़े पुरुष की नाईं सेवकों की भाँति आज्ञाकारी सूर्यकान्तमणियों से गुफा आदि में जलाये जा रहे प्राणियों के हुँकार और चीत्कार पूर्ण रोंदनों से युक्त अंगारों को अपनी किरणों से (हाथों से) फेंक रहा है ।।३१॥
222485 पुरुषरूप (संगम द्वारा आस्वादनीय) रसायन में अतृप्त अतएव मदवश लज्जारहित महिला द्वारा शरीर से आलिंगित पुरुष की सुरत की समाप्ति के लिए आवश्यक अन्यान्य कार्य वर्णन रूप वंचनोक्ति विषविमूर्च्छना से हुई अपनी मृत्यु के समान नहीं सही जाती है॥३२॥
222486 कमलों की सुगन्धि से परिपूर्ण, शीतल जलकणों से लदे हुए, चन्द्रकिरणों के समूह की तरह स्वच्छ लहरियों को छिन्न-भिन्न करनेवाले सामने बह रहे ये वनभूमि के स्वच्छ शत्रु विरहिणी नारियों के लिए अग्निपूर्ण के तुल्य संतापकारी होते हैं ॥३३॥
222487 __हे राजन्, इस पूर्वसागर के तटरूप निचली भूमि में काँसे के कड़े पहनी हुई बड़े-बड़े पत्ते रूपी
222488 चल रही हैं ।।३४॥
222489 यह महिला विलक्षण सुरतानन्द को देनेवाले मदसंभोग से युक्त रात्रि के बीतने के भय से दुःखी होकर सामने दिखाई दे रही साँपों से वेष्टित चन्दनलता की तरह द्रवित हुए अपने पति को जरा भी नहीं छोड़ती है |३५॥
222490 नौबतखाने में बजी हुई प्रातःकाल की शहनाई से कोलाहलयुक्त दिवसों द्वारा डाँटी-डपटी गई अतएव विदीर्ण हृदय-सी नारी अपने पति के वक्षःस्थल में विलीन हो गई है ॥३६॥
222491 यहाँ दक्षिण महासागर के तीरपर इस वनपंक्ति को, जिसमें किंशुक के पेड़ फूले हैं,
222492
222493 अतएव जो जली हुई सी दिखाई देती है, सागर अपनी जलतरंगों से बार-बार सींचता है, देखने की कृपा कीजिये ॥३७॥
222494 फूले हुए किंशुकवृक्षों से भरी हुई इस वनपंक्ति से धूम्र के समान काले-काले ऊपरी भाग से युक्त मेघधूम के समान निकलते हैं। किंशुक के फूल अंगारों की भाँति निकलते हैं
222495 और पक्षी तथा भँवर बुझे हुए अंगारों की तरह निकलते हैं ॥३८॥
222496
222497 जिसमें सच्ची आग नहीं थी, किन्तु किंशुक फूलरूप कल्पित आग थी, ऐसी वनपंक्ति को दिखलाकर उस ओर सच्ची आगवाली वनराजि को कोई पार्श्वचर दिखलाता है। ___महाराज,यहाँ से दूर पर्वत की चोटी पर उत्तर दिशा की ओर सच आग से जल रही ऐसी ही वनपंक्ति वायु द्वारा आकाश में कँपाई जाती है, कृपया दृष्टिपात कीजिये ॥३९॥
222498 राजन्, क्रौंचाचल की भूमि में मन्द-मन्द चलनेवाले मेघवृन्द के गंभीर और तेज गर्जनों से नाच रहे मयूरों से पूर्ण तथा तेज वृष्टि
222499 और वायु से गिरे हुए फूल फल और पल्लवों से पटे हुए ऊँचे वनसमूह को कृपया देखिये ॥४०॥
222500 यह सूर्य का रथ अस्ताचल पर्वत में ऊँचे नीचे सुवर्ण मय शिखरों की नोकों से टकराने के कारण सुन्दर जोड़ों में जर्जरित हो पहियों की घरघराहट से तीक्ष्णतर कूवरध्वनिवाला होकर नीची भूमि में उतर रहा है ॥४१॥
222501 भुवनरूपी भवन के प्राकार (प्राचीर) रूप उदयाचल पर्वत के शिखरपर चन्द्रमारूपी मांगलिक फूल मंगलसूचक होने से अमंगल से भयभीत हो चारों ओर कान्ति से विकसित हुआ । उस प्रकार के मंगलमय फूल के समीप भी अमंगलकारी विधि द्वारा प्रेरित हुआ

कलंकरूपी भ्रमर प्राप्त हो ही गया । ऐसी परिस्थिति में इस भुवन में ऐसी श्रेष्ठ वस्तु कोई भी नहीं है, जिसे कलमुँहा विधि क्षणभर में कलंकित न कर दे । भाव यह कि पृथ्वी का स्पर्श न कर पर्वतशिखराकाश में चलने वाले चन्द्रमा की जब यह दशा है, तब और की तो कथा ही क्या है? ॥४२॥

222502 यह चन्द्रमा की चाँदनी प्रदोषकाल में नाच रहे त्रिभुवन संहारकारी शिवजी का अट्टहास है या भुवनरूपी महाभवन की चूने आदि से होनेवाली सफेदी है या आकाशरूपी समुद्र के दुग्धरूपी जल का स्वच्छ प्रवाह है ॥४३॥

222503 सन्ध्या के धातुरोगों से मिश्रित प्रदोषमय मन्दर से मध्यमान चन्द्रमारूपी क्षीर सागर उछले हुए दुग्धतरंग खण्ड ऐसे फैल रहे प्रभाजालों से, जो शिवजी द्वारा छोड़ी गई गंगाजी के फैल रहे प्रवाह जैसे स्वच्छ हैं, परिपूरित अवयव वाली दिशाओं को देखिये ॥४४॥

222504 हे अनुपम, ताल के वृक्षों के तुल्य कराल वेतालों के बच्चों से परिवृत ये गुह्यकगण रात्रि के समय शान्तिपाठ, स्वस्तिवाचन आदि मंगलाचरणों से रहित अतएव उत्पातों से पीडित आपके शत्रु हूणेश्वर के नगरवासियों को खाने के लिए जाते हैं।।४५॥

222505 आकाश में पूर्ण चन्द्रमा तभी तक शोभा पाता है जबतक कि वधू का मुँह घर के बाहर खुले आँगन में नहीं आता। घर के बाहर के आँगनरूपी आकाश में वधूमुखरूपी चन्द्रमा के उदित होने पर तो उसकी सुन्दरता के सामने फीके पड़े चन्द्रमा और सफेद बादल के टुकड़े में कोई अन्तर नहीं रह जाता है ।।४६॥

222506

222507 कोई अन्य पार्श्वचर चन्द्रकिरणों से व्याप्त हिमालय के शिखरों का वर्णन करता है। ये हिमालय पर्वत के विशाल हिमाच्छन्न शिखर हैं । ये चन्द्रकिरणरूपी नूतन वस्त्र पहने हैं,

222508

222509 गंगा के प्रवाह से इनकी शिलाएँ हिल रही हैं तथा बड़ी-बड़ी लताएँ इनकी जटा-सी मालूम हो रहीं हैं ॥४७॥

222510 पारिजात के वृक्षों से विभूषित यह मन्दराचल, जिसका पवन झूल रही अप्सराओं के गीतों को फैलाता है और जो कहीं पर मणियों की प्रभा से विचित्रस्वरूप है, अति ऊँचा होने के कारण आकाश में दिखाई देता है ।।४८। खिले हुए और फूलों से भरे हुए कुकुरमुत्तारूप पुष्पपूर्ण अर्घ्यपात्रों को धारण करनेवाले महान् पर्वत तेज मेघनिर्घोषों से गंभीर कन्दराओं नक्षत्रों से पूर्ण आकाश की शोभा धारण करते हैं ॥४९॥

222511 यहाँ से उत्तर की तरफ प्रसिद्ध कैलासपर्वत पर दृष्टिपात कीजिये जिसके चारों ओर व्याप्त हुए विस्तृत प्रभाव से आकाश नीचे की तरफ भगवान् शिवजी के पुत्र श्रीस्वामी कार्तिकेय का मोती के चूर्ण से बना क्रीडागृह जैसा शोभित हो रहा है । ऊपर की तरफ जैसे क्षीरसागर में डूबा चन्द्रमा शोभित होता है वैसे ही शोभित होता है ॥५०॥

222512 राजन्, कौतुकी इन्द्र कुल्हाडों से जिनकी शाखाएँ कट गईं हैं ऐसे ढूँठ और अग्नि द्वारा जिनकी छप्पर आदि शाखाएँ नष्ट हो गई ऐसी मिट्टी की दीवार, जो एक दूसरे से दूर हैं -दोनों में वृष्टिसेक से अंकुर पैदा कर दोनों को खुली शिखावाले-से बनाकर वायु द्वारा मानों परस्पर बाँधने के लिए इकट्ठा करता है॥५१॥

222513 महाराज, देखिये ये विविध प्रकार के कदम्बों और कुन्दों से सुगन्धित वायु मकरन्द की (फूलों के रसकी) वर्षा से खूब घन, भ्रमरराशि से काले और मेघ के सदृश बनकर तथा सब तरही की सुगन्धियों से सनकर जैसे मेघ आकाश को व्याप्त करते हैं वैसे ही लोगों की नाक को व्याप्त कर रहें हैं ॥५२॥

222514 वर्षा ऋतु में कलियों की विकसित पँखुड़ियों से सुशोभित वनस्थलियों में छायादार वृक्षों के झुण्डों तथा हरी-हरी दूब से आच्छन्न मैदानों से मनोहर जंगलों में एवं कतारबद्ध खड़े फलवाले पेड़ों से भरे हए गाँवों मे लक्ष्मी अतिशय शोभा देखने के कारण रहने के लिए अपने आप बस जाती है ॥५३॥

222515 यह सामने के गाँव, जिसके आँगन झरोखों तक आई हुई लताओं से वेष्टित महान् घरों के मध्य में तोरई के फूल और केसरों को ला रहे वायुओं से घुटने तक फूलों से भरे हैं, वनदेवताओं के नगर-से मालूम पड़ते हैं ॥५४॥

222516 महाराज, देखिये ये पर्वत के रमणीय ग्राम हैं, इनमें खिली हुई निर्मल चम्पक वृक्षों की लता के झूलों में ललनाएँ क्रीड़ा कर रही हैं, झरने का जल झर झर ध्वनि कर रहा है, सीमाओं में चारों ओर ताड़ के वृक्ष फूले हैं, विकसित चटकीली मंजरियों से अलंकृत लतागृहों में मयूर नाच रहे हैं तथा चारों ओर ऊँचे-ऊँचे प्राचीर या वृक्षों पर मेघ लटके हैं ॥५५॥

222517 वायुवश हिल रहीं लाल, पीले और हरे पत्तोंवाली छोटी-छोटी लताओं से इनके हरे-भरे मैदान भरे हैं, गौरिया, कोक और कुक्कुट चहचहा रहे हैं, शबरों की स्त्रियाँ गा रही हैं, बालकों द्वारा पालित होने से इनमें बछड़े आनन्दमग्न हैं यानी उनमें किसी प्रकार की घबड़ाहट नहीं है और बालक तथा अव्याकुल बछड़े दही, शहद, दूध और घी पीने से खूब तगड़े हैं । इस प्रकार के पर्वतग्राम ब्रह्म के विश्राम के लिए निर्मित मण्डप-से लग रहे हैं ॥५६॥

222518

222519 एक सौ पन्द्रहवाँ सर्ग समाप्त

222520

222521 एक सौ सोलहवाँ सर्ग संग्राम, आकाश, वियोगी, पर्वतग्राम, पर्वत-गुफा के मेघ और कौओं का वर्णन । अनुचरों ने कहा : महाराज, यहाँ पर युद्धरत सीमाप्रान्त के राजाओं के अस्त्र-शस्त्रों की राशियाँ चमचमा रही हैं । चतुरंगिणी सेना विलक्षण रीति से इधर-उधर चल रही है, कृपाकर देखें ।।१॥

222522 महाराज, देखिये, देखिये, अप्सरायें वीरों द्वारा संग्राम में अभिमुख मारे गये हजारों वीर योद्धाओं को चढ़ा-बढ़ाकर विमानों द्वारा आकाश में जा रही हैं ॥२॥

222523 रण में शत्रुओं का संकट उपस्थित होने पर बलवान् विजेता से धर्म के बिना उसका वध शोभा नहीं देता, किन्तु युवावस्था में धर्मयुक्त (विहित) सुरत के समान धर्म से युक्त युद्ध ही शोभा देता है ॥३॥

222524 लोगों के द्वारा अनिन्दित लक्ष्मी, श्रीयुक्त आरोग्य, धर्मयुक्त और दूसरे के लिये जीवन-ये ही जीवन के उत्तम फल हैं । लोकनिन्दित सम्पत्ति आदि जीवन के फल नहीं हैं ॥४॥

222525 जो युद्ध में सामने आये हुए योद्धा को धर्म के अविरोध से योद्धा के अनुरूप (A) मारता है, वही शूर स्वर्गगामी होता है, दूसरा नहीं |५॥

222526 हे राजन्, उद्यत शस्त्रास्त्ररूपी भूषणों से भासुर इस शूरवीर पुरुष में संग्राम लक्ष्मी के हाथ में स्थित श्रेष्ठ तलवाररूपी नील कमलों की माला से श्याम, घोड़ों के खुरों से उठी घनी धूलि से हुआ अन्धकाररूपी यह निशागम संग्राम भूमि में कैसे क्रमण करता है । आशय यह कि क्या लक्ष्मी इसको इस रात्रि के समयरूप स्वयंवर में बरती है या नहीं, यह कौतुक देखिये ॥६॥

222527 बाण, शक्ति, गदा, बन्दूक, त्रिशूल, तलवार, भाले, तेज तोमर, चक्र आदि हथियारों से लदे हुए ये योद्धा इधर-उधर घूम रहे केशरूप तिनके और काठों से चंचल पर्वत पर प्रज्वलित वनाग्नि की तरह चमकते हैं। और उनपर शर, शक्ति आदि के समूह सागर के देह के कम्पित होने पर पृथिवी पर फैले हुए वहाँ के सर्पादिसमूह जैसे चमकते हैं |७॥

222528 महाराज, बलवान्, मेघरूपी सागर से भरे हुए आकाश को देखिये, चंचल तारेरूपी लम्बे हार से युक्त आकाशपर दृष्टिपात कीजिये, खूब घने अन्धकार के तुल्य काले आकाश को देखिये तथा निर्मल शुभ्र चन्द्रकिरणों से धवलित आकाश को देखिये ॥८॥

222529 जिस आकाशतल में सुर और असुरों के अनेक विमान तारों के सदृश मालूम पड़ते हैं, जो अश्विनि आदि नक्षत्रों का निवासस्थान है, जो रात-दिन चलनेवाले महोन्नत सूर्य, चन्द्र आदि का भी स्थान है, उस चौगिर्द भरे हुए भी आकाश में मूर्ख जनों की 'शून्य' ऐसी प्रतीति आज तक नष्ट नहीं हुई । जहाँ पर इस प्रकार का विशाल और शक्तिशाली आकाश अज्ञों द्वारा लगाये गये अपवाद को मिटाने में समर्थ नहीं हुआ वहाँ दूसरा कौन पुरुष लोकापवाद को मिटाने में समर्थ

222530 (A) योद्धा के अनुरूप का तात्पर्य यह है कि यदि योद्धा एक हो तो एक ही उससे लड़े, यदि किसी सवारी पर हो तो सवारीवाला ही, धनुषसहित हो तो धनुषयुक्त ही, खड्गयुक्त हो तो खड्गयुक्त ही, आयुधरहित हो तो आयुधरहित ही बाहुयुद्ध करता हुआ लड़े, अन्यथा नहीं।

222531

222532 होगा ? ॥९॥

222533 मेघों के अगणित आडम्बरों से, प्रलयकाल की असंख्य अग्नियों से, पर्वतों के क्रोधपूर्ण पंखों के आघातों से, तारों के वृन्दों से तथा देवता और दैत्यों के संग्रामों से आकाश आज तक भी प्रकृति-विकृति को प्राप्त नहीं होता है। सचमुच जिनके स्थिराशयतारूप गुण हैं, उन्हीं की महिमा का अन्त नहीं दिखाई देता ॥१०॥

222534 हे साधो, हे आकाश, तुम सूर्य को निरन्तर अपनी गोद में झुलाते हो, केवल सूर्य को नहीं, भगवान् नारायण, उनके अनुचर अन्यान्य देवता, चन्द्रमा, अन्यान्य ग्रहों तथा चमकीले बिजली आदि तेजों को भी अपनी गोद में झुलाते हो, फिर भी अपने अन्दर के अन्धकार का (कालिमा का) त्याग नहीं करते, यह महान् आश्चर्य है ।।११॥

222535 हे आकाश, तुम मलिन हो, जहाँपर चन्द्रबिंब छिद्ररूप तुमसे व्याप्त हो काजल के तुल्य काला हुआ वहाँपर कलंक के बहाने मैला सबको प्रत्यक्ष दिखाई देता है। ऐसी अवस्था में तुम अपने सम्पर्क से सम्पूर्ण चन्द्रबिम्ब को जो काला नहीं करते यह बहुत बड़े आश्चर्य की बात है । अथवा मलिन के संसर्ग से जिसके अन्दर भी मैल हो, वही बाहर भी मलिन किया जाता है जो अन्दर निर्मल है उसे कौन मलिन कर सकता है ? ॥१२॥

__अथवा भले ही मलिनता आदि भी दोष तुममें हों फिर भी निर्विकारिता के बलपर भी दोषयुक्त
सब अनर्थों से विहीनतारूप सुख तुम्हें सुलभ है, इस अभिप्राय से कहते हैं ।
यद्यपि आकाश जगत् के सम्पूर्ण दोषों से भरा है फिर भी सदा अविकारी आकाश को तत्त्वज्ञानी के समान सर्व अनर्थ की शून्यतारूप सुख है, ऐसा मेरा विश्वास है ।।१३॥
हे उदारमते, हे आकाश, तुम अपनी उन्नति चाहनेवाले प्रलयकालीन मेघों, वृक्षों और लताओं के अवकाश प्रदान द्वारा उन्नति के कर्ता हो, सूर्य, चन्द्रमा, मेघ, किन्नर, वायुस्तरों और देवताओं को धारण करते हो (आधार हो), सम और निर्मल स्वभाववाले तुम्हारे सब कार्य रमणीय ही हैं, सुन्दर ही हैं, लेकिन अग्नि और सूर्य के प्रज्वलन को अवकाश देने के कारण तुममें जो सन्तापकता है तुम्हारा यह काम हमारे खेद के लिए है, सुख के लिए नहीं है । यह वनाग्नि और सूर्य के सन्ताप से सन्तप्त पुरुष की उक्ति है|१४॥
हे आकाश, तुम अत्यन्त निर्मल, स्वच्छ, चमकदार और उन्नत होने के कारण उत्तम देवता आदि के उत्तम आधार भी हो, किन्तु अवकाशयुक्त तुम्हारा आसरा लेकर यह ओले बरसानेवाला बादल लोगों को ओलों से घायल करता है, उसके दोष से तुम अत्यन्त अपकृष्ट हो गये हो ॥१५॥
हे आकाश, मैं तुम्हें सोने के समान कसौटी के पत्थर पर घिसना बहुत अच्छा समझता हूँ । कसौटी के पत्थर के सिवा दूसरी तुम्हारी परीक्षा लेने की जगह नहीं है। क्योंकि तुम शून्य होते हुए भी बादलों, तारों, विमानों, सूर्य, चन्द्र और वायुओं को धारण करते हो, चमकते हो और निष्प्रयोजन भी नहीं हो । सोने के सब गुण तुममें विद्यमान हैं, अतएव तुम्हारे गुणों की परीक्षा के लिए भी सोने के गुणों की परीक्षा लेने का स्थान समुचित है, यह भाव है ॥१६॥
हे आकाश, तुम दिन में सूर्य के ताप से चमकदार रहते हो, रात में सन्ध्या की लालिमा

से तुम्हारा कलेवर लाल हो जाता है, रात्रि में तुम काले बन जाते हो । अथवा सदा कुछ भी सद् वस्तु को धारण नहीं करते हो, इसलिए सकल वस्तुओं से रिक्त हो अतः तत्त्वज्ञानीरूप तुम्हारे चरित्र को कोई नहीं जानता है |१७॥
हे आकाश, तुम अकिंचन हो तुम्हारे पास कुछ नहीं है, फिर भी विपुल बुद्धिवाले तुम सब कार्यों को, अवकाश प्रदान द्वारा, सिद्ध करते हो, अन्तःशून्य हो फिर भी सबकी उन्नति के कारण हो ॥१८॥
आकाशमार्ग में पथिक के विश्राम के साधन न तृण हैं और न जल है, गाँव तो है ही नहीं, कसबे और नगर की तो तनिक भी संभावना नहीं है, पत्तों की राशियों से सूर्य आकाशमार्ग में प्रतिदिन यात्रा करते हैं | सच है, सात्त्विक पुरुष प्रारब्ध किये हुए कामको छोड़ते नहीं हैं, चाहे वह कितना ही कठिन क्यों न हो ॥१९॥
रात्रि आकाश को अन्धकाररूपी वस्त्र से, चन्द्रमा कर्पूर के प्रवाह के तुल्य शुभ्र किरणों से, दिन सूर्य की धूपरूपी नूतन वस्त्र से, धुलोक रात्रि के तारा समुदायरूपी पुष्पराशियों से और सब ऋतुएँ मेघ, बरफ तथा जलरूपी पुष्पों से भूषित करती हैं । ये सभी मिलकर समय और कलात्मक त्रिभुवन के स्वामी सूर्य और चन्द्रमा के विहारस्थल आकाश को भूषित करते हैं |२०॥
आकाशरूपी आँगन धूप, बादल, धूलिपटल, अन्धकार, सूर्य, चन्द्रमा, तारावृन्द, विमानराशि, गरुड़, पर्वत,सुर और असुरों के क्षोभों से भी अपनी प्रकृति का (पूर्वावस्था का) त्याग नहीं करता है, कारण कि महाशय पुरुष की स्थिति आश्चर्यमय तथा उन्नत दिखाई देती है ॥२१॥

कोई दूसरा पार्श्वचर त्रिभुवन का एक जीर्ण-शीर्ण गृह के रूप में वर्णन करता है।
देव, इस त्रिभुवनरूपी जीर्ण गृह को देखने की कृपया कीजिये, जो दिशारूपी दीवारों पर खड़ा है, अन्तरिक्ष लोक जिसकी छत है, भूमि जिसका निचला भाग है, मेघ, नगर और पर्वत जिसके बड़े-बड़े बर्तन आदि गृहोपकरण हैं, विद्याधर, देवता तथा महान् नाग जिसमें मकड़ी नाम के कीड़े हैं एवं जो जरायुज, अण्डज, स्वेदज और उद्भिज्ज इन चार प्रकार के प्राणिवर्गरूपी चींटियों की बारात से भरा है।।२२॥
जैसे माली और मालिन-पति-पत्नी विकसित (फले-फूले) बाग की रक्षा करते हैं वैसे ही इस प्रकार के इस त्रिभुवनरूपी भवन की काल और क्रियारूपी पति-पत्नी चिरकाल से रक्षा करते हैं । यद्यपि काल और क्रिया इसकी रक्षा नहीं करते, अपितु प्रतिदिन इसके नाश की ही आशंका करते हैं तथापि यह आजतक नष्ट नहीं हुआ । नष्ट होता भी है तो प्रवाह से फिर उग जाता है । अहा नष्ट होता हुआ भी नष्ट नहीं होता, यों विरुद्धधर्मवान होने से यह इन्द्रजाल के सदृश है ॥२३॥
आकाश वृक्ष आदि वृद्धिशील वस्तुओं की अधिक उन्नति को रोकता है, उन्हें बहुत ऊँचा नहीं बढ़ने देता।
__ शंका : आकाश में कोई निरोधक व्यापार नहीं, अतः वह निरोध का कर्ता है ही नहीं, इसलिए उसमें विरुद्ध निरोधकर्तृत्व कैसे हो सकता है?
उत्तर : यद्यपि आकाश अकर्ता ही है, तथापि महान् आकाश में कर्तृता महिमा से ही उदित

शून्य कहा जाता है, आकाशशून्यतावादी के ऐसे प्रौढ़ पाण्डित्य की बलिहारी है ॥२५॥
आकाश में सब भूत विलीन होते हैं, आकाश से ही उत्पन्न होते हैं और आकाश में ही स्थिर रहते हैं, इसलिए 'जन्माद्यस्य यतः' यह शास्त्रसिद्ध ईश्वरलक्षण आकाश में ही दीखता है, इसलिए आकाश ही ईश्वर है। आकाश ईश्वर से भिन्न है, ऐसा भेद उन्मत्तता को प्राप्त (पागल) वादी ने किया है ॥२६॥

_यदि अग्नि से चिनगारियों की तरह आकाश से ही जगत् के जन्म, स्थिति और लय मानते हो तो आकाश जड़ नहीं है, किन्तु चिद्व्योमरूप में ही हूँ, 'मुझमें ही सब उत्पन्न हुआ है, मुझमें ही स्थित है और सब मुझमें ही लय को प्राप्त होता है। वह अद्वितीय ब्रह्म मैं हूँ, इस आशय की भगवती श्रुति से मैं ही ईश्वर हूँ, यों तटस्थ ईश्वर पक्ष खण्डनार्थ है, ऐसा कोई तत्त्वज्ञानी वहाँ पर कहता है।
जिसमें सृष्टियाँ अग्नि से उत्पन्न हुई चिनगारियों की नाईं उत्पन्न होती हैं, नष्ट होती है, लीन होती हैं और आविर्भूत होती हैं, आदि, मध्य और अन्तशून्य एक निर्मल आकाश मैं ही हूँ, ईश्वर नामका नैयायिकों का अभिमत तटस्थ कारण दूसरा नहीं है |२७॥
जिसमें यह जगभ्रान्ति का उदय और अस्त होता है, जो निस्सीम आकाश अपने शरीर में अशेष वस्तुओं को धारण करता है तथा त्रैलोक्यरूपी मणियों का विस्तृत आधार है वह आकाश ही चिन्मय पर ब्रह्मरूप है ऐसा मेरा विश्वास है ॥२८॥

कोई पार्श्ववर्ती पर्वत पर विशेष कौतुक दिखलाता हुआ कहता है। ___ पर्वत के शिखर पर वनभूमि में वनेचर सुन्दर कामी पेड़ के रमणीय झुरमुट में जो गीत गाता है, नीचे मार्ग में चल रहा यह वियोगीपुरुष उस गीत को सुनकर सिंगार रसाकुल होऊपर देखता है ॥२९॥

दूसरा अनुचर वैसा ही दूसरा कौतुक दिखाता हुआ कहता है। _हे नाथ, पर्वतशिखर के ऊँचे पेड़ के कमलपुटसदृश निकुंज में वियोगवश दुःखी उत्सुक विद्याधरों की स्त्री ने लंबी साँस लेकर रुंधे हुए कण्ठ से जो गीत गाया उसके नीचे चल रहा राही उच्छ्वासपूर्वक उसे सुनकर झूले की नाईं झूल रही चंचल बुद्धि से न आगे जाता है और न उसके अनुगामी ही उसे बुलाते हैं, यह बड़ा आश्चर्य है |३०॥
सामने पर्वत-शिखर के वृक्ष में पत्तों की आड़ में वियोगिनी अतएव बार-बार आँसू गिरा रही वह विद्याधरी साँस छोड़कर बिना कोई तिलक लगाये ही मधुर स्वर से हे नाथ, मैंने आपके गोदरूपी घर में चिबुक पकड़कर हँसते हुए आपके चुम्बन का स्मरणकर बार-बार उसका आस्वादन कर यहाँ पर इन कलमुँहे वर्षों को क्लेश से बिताया इस आशय के गाने गाती है ॥३१॥

क्यों वह वहीं पर बैठी है, ऐसी आशंका होने पर कहता है।
इसके युवक सुन्दर पति को (विद्याधर को) मुनि ने किसी अपराधवश शाप से बारह वर्ष तक के लिए वृक्ष बना दिया है, उन्हीं वर्षों को गिन रही यह यहीं पर बैठी है । उत्कण्ठित होकर उसी अपने पतिरूप वृक्ष के आश्रित होकर गाती है । हे राजन् मार्ग में वियोगी पथिकों के मुँह से यह

222574 खबर मुझे मिली है ॥३२॥

222575 हे राजन् हमारा यहाँ आना और हमारा दर्शन होना यही मुनि ने इसके शापान्त की अवधि की थी,देखिये यह वृक्षभूत विद्याधर हम लोगों के दर्शन से ही शापमुक्त हो गया है, अतः वृक्षता का त्यागकर युवती विद्याधरी का शाखाओं के बहाने उन्हीं बाहुओं से खूब आलिंगन करता है। खिले हुए फूल ही उसके हास बन गये हैं ॥३३॥

222576

222577 दूसरा अनुचर पर्वतों का वर्णन करता है।

222578 पर्वतरूपी हाथियों के वृक्षरूपी खड़े हुए रोंगटों में पुष्पराशि शिखरों में बसन्त ऋतु के हिमकण के सदृश आकाश से च्युत तारों की लीला से शोभित हो रही है ॥३४॥

222579 अहा, पुष्परूपी शुभ्र वस्त्र ओढ़ी हुई कावेरी बड़ी भली लगती है, जो मछलियों की तेज उछालों से फटी हुई जल लहरियों में खेल रही शब्दायमान कुररियों से भयंकर है तथा जिसके तट और जलमय प्रदेश निःशंक मृगकुल से भरे हैं ॥३५॥

222580 हे राजन्, इस सुवेलपर्वत शिखर पर सूर्य चमचमा रही पूरी सोने की शिला तटप्रदेश में चंचल सागर की तरंगराशियों से व्याप्त बड़वानल के कण को तरंग मालुम पड़ती है॥३६॥

222581 राजन्, पर्वतों पर अहीरों की टोली के घरों की शोभा देखिये । इनके हर एक घर निकटवर्ती मोटे-मोटे मेघों से ढके हैं। घरों की आस पास की भूमियों में वनवृक्ष फूले हैं, ढाक के पेड़ों के झुरमुटों से इन्होंने आकाश को पाट रखा है ॥३७॥

222582 खिले हुए फूलों से अत्यन्त शुभ्र पुष्पवाटिकाओं से भरे हुए ये गाँव जिनमें मन्दार के वृक्षरूपी बहुत से फूलों के बर्तन हैं और नाना प्रकार के मयूरों के नाचने के स्थानरूप ठण्डे प्रदेश हैं, प्रपातों की (बड़े-बड़े झरनों की) जलराशियों के विलास ही जिनमें मयूरों के नाच के बाजे का काम करता हैं । एवं प्रतिध्वनियों से गूंज रही गुहाओं से पूर्ण जंगलो में जिनकी जनता गाना गाती है, स्वर्ग से भी बढ़कर हैं ॥३८॥

222583 इस पर्वतीय ग्राम के झुण्डों के बीच में तुरन्त खिली हुई कलियों की पंखुड़ियों के अन्दर छिप-छिपे गुंजन कर रहे मदोन्मत्त भँवरों के दर्शन से कामोद्रेकवाले, पर्वतगुफा में रहनेवाले पामर लोगों को जो आनन्द प्राप्त होता है, वह श्रेष्ठ आनन्द नन्दनवन में विहार करनेवाले देवताओं को भी सुलभ नहीं है, ऐसा मेरा विश्वास है ॥३९॥

222584 मृगों द्वारा झूलने के लिए झूला बनाई गई लताओं से हलचल वाले जंगल के अन्दर गुफाओं में गा रही शबरियों के मुँहों पर सतृष्ण टकटकी लगाये हुए अतएव श्रृंगारिक चेष्टावाले किरात सुन्दर भोले-भाले मृगों को शत्रु की तरह कैसे मारते हैं ? ओहो, अन्यत्र दृष्टि लगाये और अन्यमनस्क शबरों की चंचलनिशाने को वेधने की चतुराई तथा ऐसे अवसर पर भी निंदयता विस्मय पैदा करती है । अथवा मृगों से कम्पित लताओं के सदृश पुलिन्द-ललनाओं के नेत्रों की सुन्दरता हरण और लतापल्लव भोजनरूप धर्म का उनमें परिज्ञान होने से उन्हें शत्रु समझ रहे किरात दयायोग्य समय में भी उन्हें निंदयता पूर्वक मारते हैं क्या ? यों उत्प्रेक्षा है ॥४०॥

222585 पर्वतराज के वनों के मध्य में स्थित ये गाँव जिन्होंने भाँति-भाँति के फूले हुए फूलों की राशियों से शीतलता, सुगन्धि, पराग आदि सार को प्राप्त वायु के लतापत्रों के परिचालनों से पथिकों के अंगों

222586

222587

222588 को शीतलता पहुँचाई है, जिनमें जल के गुण शीतलता से प्रख्यात वायुओं के प्रसार से जलाशयों में लहरियाँ तैर रही हैं, सुगंध के गुण की अधिकता से चन्द्रमण्डल को जीत रहे हैं । चन्द्रमण्डलस्थ देवताओं की अपेक्षा ग्रामवासियों को अधिक सुख है, यह भाव है ॥४१॥

222589 स्वर्गस्थ चन्द्रनगरके उपवनों के भाग जैसे ये मनमोहक पर्वतीय गाँव, जिनमें झरनों का जल अविरत कलकलध्वनि कर रहा है, चौगिर्द ताड़ के पेड़ खिले हैं, जिनका आकाश स्वाभाविक उल्लाससे युक्त और पल्लवों से लदी हुई लताओं के वितानों से आच्छन्न है और जिनमें आसपास के ऊँचे-ऊँचे साल के पेड़ों पर मेघमण्डल लटका है, चन्द्रामृत को चूआनेवाले अश्वत्थ से युक्त ब्रह्मलोक को मात करते हैं।।४२॥

222590 ये पर्वत-ग्राम, जिनमें बिजली वेष्टित गंभीर गर्जन-तर्जनवाले निकटवर्ती बादलों के गर्जन से नाच रहे मयूरों के अभिनव नृत्यों से बिखरे हुए मयूरों के झुण्डों के नये-नये मोरपंखों से चन्द्ररूपी मणिराशियाँ उड़ी हैं, दिव्य बनकर ब्रह्मलोक को अपने सन्मुख फीका बना रहे हैं ॥४३॥

222591 एक बगल में चल रहा चन्द्रमण्डल ही जिनका आभूषण है, जल से भरे मेघरूपी हाथी जिनमें आराम करते हैं ऐसे पर्वतशिखरों पर बसे हुए इन ग्रामों में जो अतिशय सौन्दर्य है, वह अतिशय सौन्दर्य वैभवपूर्ण ब्रह्मा के राज्य में कहाँ सुलभ है ? ॥४४॥

222592 अपनी मनोहारिणी सुगन्धि से नन्दनवन के केन्द्र की

222593 तरह सुन्दर कल्पवृक्ष के फूलों के गुच्छों का परिहास करनेवाली निकुंजों से भरी हुई पर्वत कंदराओं में, जो पुष्पित होने के कारण गंभीर गुंजन करनेवाले भँवरों से व्याप्त नीम के पेड़ों से पटी हैं, मुझे बड़ा आनन्द मिलता है ॥४५॥

222594 हरिणियों के निनाद से रमणीय, मनोहर हारीत पक्षियों से सुन्दर पर्वत-ग्रामों में काम के नगरों में जैसी लोगों की प्रीति है ॥४६॥

222595 राजन्, स्फटिक के खम्भों की राशियों की तरह रमणीय झरनों के जलों से सुशोभित इस ग्रामरूपी कन्दरा में देखिये, ये मयूरियाँ नाचती हैं ॥४७॥

222596 राजन् देखिये, झरझर शब्द कर रहे झरनों के जल से सुहावने इस ग्राम में निकुंज में विलासवती मयूरियाँ और फूलों से लदी होने के कारण झुकी हुई लताएँ नाचती हैं ॥४८|पर्वत कन्दराओं से अपनी गोद में छिपाये गये ग्राम के मैदानों में, जिनमें बगीचों के पेड़ हारीत पक्षियों से मनोहर और हरे हैं और बावड़ियों के आसपास हंस,सारस आदि की कूजनरूप निर्मल मधुर तान सुनाई देती है, मालूम होता है काम स्वेच्छा से आनन्द के साथ मौज लेता है ।।४९॥

222597 हे श्रीमानों के स्वभाव के समान महाउदार स्वभाववाले, हे महाशय, हे सन्तापहारिन्, अत्यन्त उन्नत और गंभीर आकृतिवाले हे मेघ, तुम पर्वतों के शिरोभूषण हो और खेत, पवन आदि की समृद्धि के कारणभूत जल के एकमात्र आश्रय हो । यों हजारों गुण तुममें हैं फिर भी हर्ष से बरस रहे तुमने जो अपात्रभूत ऊसर प्रदेश, तालतलैया,कंटीले पेड़ आदि में सुन्दर उपजाऊ खेतों के समान जलविभाग का क्रम अपनाया है, यह तुम्हारा सत्-असत् पात्र का अपरिज्ञान सज्जनों के मन को काँटे की तरह बेधता है। यदि तुम्हारे ऐसे सुपात्रों के उत्कृष्ट गुणों का आदर न करेंगे, तो कौन करेगा? (यहाँ से लकर प्रायः सर्ग की समाप्ति तक के सब श्लोक अन्योक्ति से भरे हैं । मेघ के बहाने किसी दानी महाशय

222598

222599 के प्रति भी जो पात्र-अपात्र का विचार नहीं रखता है, यह उक्ति लागू होती है)॥५०॥

222600 हे मेघ, तुम नित्य समुद्र, गंगा आदि सुतीर्थों की जलराशि से स्नान करते हो, ऊँचे स्थान पर बैठकर सब जीवों को जल देते हो, शुद्ध होकर मुनियों का-सा व्रत लेकर वनभूमि में निवास करते हो एवं शरत्काल में यद्यपि तुम खाली हो जाते हो फिर भी तुम्हारे शरीर पर अतिउत्कृष्ट धवलकान्ति ही शोभा पाती है । यों सर्वथा श्रेष्ठ होने पर भी तुम जलदान के लिए उठकर जो बिजली और अग्नि के साथ कटुशब्द करते हो यह तुम्हारा आचरण कैसा है ? सर्वथा अनुचित है ॥५१॥

222601 अनुचित स्थान पर पड़ी हुई सुन्दर वस्तु भी असुन्दर हो जाती है । दुष्ट मेघरूप अयोग्य स्थान को पाकर स्वच्छ मधुर जल भी काला और क्षार हो जाता है ।।५२॥

222602 अहा ! मेघ ने जल बरसाया, अहा ! जल से पृथिवी आप्लावित हो गई, अहा ! जैसे धनाढ्य पुरुष अपने दीन-हीन मित्र को धन-दौलत से पुष्ट करते हैं वैसे ही जलों ने भूमि में मुरझाये हुए धान आदि को पुष्ट किया है ॥५३॥

222603

222604 कोई पार्श्वचर दया, उदारता आदि गुणों के वर्णन के सिलसिले में उनसे विपरित निर्दयता, अनुदारता आदि दुर्गुणों से युक्त मूखों की, कुत्ते के गुणों से अदला बदली के सन्देह प्रदर्शन द्वारा, निन्दा करता है।

222605 निर्दयता, अस्थिरता,अशुद्धता, गलियों में मारे मारे फिरना, सर्वथा निन्द्यता आदि दुर्गुण कुत्तों से मूरों ने सीखे या मूर्यों से ही कुत्ते ने लिये इसका मुझे सन्देह है, निश्चय नहीं है ।।५४॥

222606

222607 यदि मूर्ख सर्वथा निन्दनीय ही हैं, तो नरेश आदि उनको अपने पास क्यों रखते हैं ? इस संशय पर कहते हैं।

222608 यद्यपि मूर्खजन दोषों के भण्डार होते हैं फिर भी जैसे कोई कुनृपति कुत्तों को पालते हैं वैसे ही कुत्ते के सदृश कतिपय शूरता, सन्तोष, स्वामिभक्ति आदि गुणों के कारण ही कोई कुनरपति आदि मूों को अपने पास रखते हैं ॥५५॥

222609 भोग-परम्पराओं में संलग्न (विषयलम्पट) मूर्ख धतूरा खाने से उन्मत्त हुए, मदिरा आदि पीने से मदमत्त हुए, प्रमाद और क्रोधावेशादिवश कुएँ में गिरने के लिए उद्यत हुए, भूतावेश से इधर उधर दौड़ रहे तथा तत्त्वज्ञान के उत्कर्ष से देहादि के परिच्छेद की विस्मृतिवश "मैं ब्रह्म हूँ" यों सर्वोत्कृष्ट प्रमा की प्रतिष्ठा होने से षष्ठ आदि भूमिका में आरुढ़ हुए पुरुषों को अपने में अभिज्ञता के आरोप से जो तृणतुल्य समझता है, हे तृणलवान, उसे तुम्हीं देखो। यह इस विषयलम्पट पुरुष की इच्छासत्ता है या जड़ता है इस रहस्य का तुम्ही विचार करो । यदि इच्छासत्ता है, तो वही कुत्तों के तुल्य है, यदि जड़ता है तो विषयलम्पटता आदि दोषों की अधिकता से वह स्वयं तृणलव से भी नीच है, अतः विचार करने पर उसकी तृण समानता भी दुर्लभ है, यह अर्थतः सिद्ध हो जायेगा। ऐसी अवस्था में उन्मत्त आदि से भी वह अधिक नीच है, इसमें कहना ही क्या है ? ॥५६॥

222610 यद्यपि सिंह और कुत्ता दोनों में पशुता समान है यानी दोनों तिर्यग् योनि के जीव हैं, तथापि मेघगर्जन आदि के कोलाहल को सिंह बिना क्षोभ के अनादरवश आँखें मूंदकर सहते हैं, किन्तु कुत्ते क्षुब्ध हो भयवश

222611 मायण

222612
222613 आँखें मूंदकर सहते हैं यही दोनों की परस्पर विलक्षणता है ।।५७॥
222614 हे नित्य अपवित्र, अपने प्रियजन के प्रति हु-ह करने में प्रवीण, गली-कूचों में घूमने में सारा समय बितानेवाले अरे कुत्ते, मालूम होता है जैसी मेरी चित्तवृत्ति है वैसी ही इसकी भी है यह देखकर तुम्हें अपने गुणों की शिक्षा का पात्र समझ रहे किसी मूर्ख ने नित्य अशुचिता आदि अपने गुण तुम्हें सिखाये हैं। ऐसी परिस्थिति में शिष्य की अपेक्षा गुरु में गुण की अधिकतादर्शन उपपन्न होता है॥५८॥
222615 कर्मों की विषमतावश अत्यन्त विषम जगत् की रचना कर रहे विधाता ने अपने दौहित्र (सरमा नाम की देवशुनी के पुत्ररूप) इस कुत्ते में अनुरूप सब धर्मों के दर्शन के लिए वक्ष्यमाण सभी कुछ समान रूप से बना डाला । वह सब कुछ है, कूड़े करकट के स्वनिर्मित गड्ढे में निवास, पुरीष और पीव भोजन, सड़क आदि खुली जगहों में चिरकाल तक ग्रन्थिरूप कुत्सित मैथुन में दुरिच्छा तथा सर्वनिन्दनीय शरीर ॥५९॥
222616 तुमसे बढ़कर अधम कौन है ऐसा पूछनेवाले के प्रति हँसते हुए कहा : जो अज्ञान, अपवित्र देहादि में अभिमान, विचारदृष्टिशून्यता का सेवन करता है, वह मुझसे बढ़कर अधम है । किन गुणों से तुम मूर्ख की अपेक्षा श्रेष्ठ हो यह पूछने पर उसने कहा : शूरता, नैसर्गिक स्वामिभक्ति, अल्प में ही सन्तोष ये जो मेरे गुण हैं, मूर्ख में वे गुण लाखों प्रयत्नों से ढूँढ़ने पर भी नहीं पाये जा सकते॥६०॥
222617 कुत्ता सदा अपवित्र वस्तु खाता है, अति अपवित्र विष्ठा के ढेर में ही खेलता है, बेचारे जीवित नेउर, चूहे आदि को भाग्यवश पाकर बड़े चाव से खा डालता है, निर्बल बकरी, बछड़े आदि को बिना किसी अपराध के काट खाता है, कुतियों के साथ सटने पर सब लोग उसे मारते हैं । सचमुच ब्रह्मा ने अत्यन्त असमर्थ कुत्ते को लोक में जन्मभर दुःख भोगने के लिए ही रचा है ॥६१॥
222618 ___कहीं पर नदी के किनारे निर्माल्य, अक्षत आदि खाने के लिए शिवलिंग के ऊपर काँव-काँव कर रहे कौवे को देखकर कोई अनुचर उसके काँव-काँव करने के आशय की उत्प्रेक्षा करता है ।
222619 शिवलिंग के ऊपर काँव-काँव करता हुआ कौवा अपने को दृष्टान्तरूप से दर्शा रहा है, हे लोगों, अधोगति के हेतुभूत सब पातकों में से शिवस्वभक्षण के लिए शिवलिंग के आश्रयरूप सर्वोत्कृष्ट पातक को प्राप्त हुए प्रत्यक्ष काकरूप मुझे देखो ॥६२॥
222620
222621 दूसरा अनुचर तालाब में काँव-काँव करते हुए घूम रहे कौए के प्रति कहता है।
222622 अरे निन्द्य कौए, अरे अपनी कर्णकटु काँव-काँव से हंस, सारस आदि के सुगुणों को मटियामेट करनेवाले, तालाब में कीचड़ में घूमता हुआ तू सुन्दर भ्रमरों की गुंजार को अपनी कर्णकटु काँव काँव से जो तिरोहित करता है, इससे मेरे सिरपर शल्यकी-सी वेदना पैदा होती है ॥६३॥
222623
222624 अपने मित्र के प्रति कोई कहता है। कौआ नाना प्रकार की अपवित्र वस्तुओं को खाता है, मृणाल की डण्डी को, जो प्राप्त है, छोड़ देता है, इस विषय में आपको आश्चर्य नहीं करना चाहिए, क्योंकि व्यसन होने के कारण खूब आदत पड़ी रहती है, तो निन्दनीय वस्तु भी बड़ी स्वादिष्ट लगती है जैसे कि लहसुन मिश्रित
222625
222626 खटाई निन्दित वस्तुएँ अभ्यस्त लोगों को अच्छी लगती हैं ॥६४॥
222627 विविध वनपुष्पों के केसर से धवल देहवाले कौए को लोगों ने हंस समझा । बाद में जब उसे सड़े-पड़े कीड़े मकोड़े निगलते देखा तब जाना कि यह कौआ है ॥६५॥
222628 समान रंग के (एक से) पंखवाली कोयलों में हिलेमिले कौए को कौन पहचानता यदि वह स्वयं काँव-काँव न कर बैठता ॥६६॥
222629 महाअरण्य की मिट्टी की बनी पुरानी दीवार के ऊपर बैठा हुआ यह कौआ जैसे रात्रि के समय लोगों के सो जाने पर चोर श्मशान वृक्ष पर चढ़कर दसों दिशाओं की ओर झाँकता है वैसे ही चारों ओर देखता है ॥६७॥
222630 वेग से उड़ रहे या कलियों के आस-पास मँडरा रहे सारसों द्वारा चटचट खिल रहे कमलों के मकरन्द से (पुष्परस से) मनोहर इस तालाब में कौआ कैसे क्रीड़ा करता है, जिसके कन्धे कूड़े करकट की उड़ रही धूलि से धुमैले हैं ? उसका यहाँ क्रीड़ा करना अनुचित है, यह भाव है।६८॥
222631 हे राजन्, खिले हुए कमलों के आकार स्वानुरूप स्थानरूप सरोवर में तैर रहे राजहंसों के साथ थप्पड़ खाने योग्य कुरुप मुँहवाला पिशाचतुल्य यह कौआ (जिस सुन्दर सरोवर में राजहंस विहार करते हैं उसमें विहार के अयोग्य यह काला-कलूटा कौआ) इस कीचड़पूर्ण तलैया में घुसकर राजहंसों की नकल उतारने के लिए विविध लीलाएँ करता है, यह बड़े खेद की बात है, कृपया देखिये ॥६९|
222632 वंचना, चोरी आदि से मुझे प्राप्त होने वाले धनादि भाग को न्याययुक्त उपाय से कोई सज्जन न ले जाय, इस आशंका से सन्त के खण्डन के लिए राजसभा में अवांछनीय कर्णकटु प्रलाप कर रहे खल के प्रति अन्योक्ति द्वारा कोई कहता है॥
222633 ___ अरे कौए, अरे कठोररव सुननेवाले के कानों के चीर डालनेवाले काँव-काँव शब्दरूपी आरा ही तुम्हारा एकमात्र लक्षण है । मेरे भाग को कौए से भिन्न कोई न खा जाय इस आशंका से तुम सदा कौओं का आह्वान करते हुए काँव-काँव की रट लगाते रहते हो, तुम्हारा आज ऐसी शंका करना कहाँ चला गया ? तुम्ही मेरे एकमात्र बच्चे हो, तुम चिरकाल तक जीओ इस आशा से कोकिल के बच्चे को तुम व्यर्थ पालते हो । तुम एकमात्र कटु बोलनेवाले, पुत्रभ्रान्तिसे तुम्हारा सुस्वरवाले कोयल के बच्चों को पालना भी मनोरथसिद्धि के लिए नहीं होगा, अपितु उपहासास्पद ही होगा |७०॥
222634 कमलवन में विविध क्रीडाएँ कर रहे कलंकसदृश कौए को जोर जोर से काँव-काँव कटुशब्दों के श्रवण से दुःखवश भौचक्का होकर जो नहीं रोता उस आदमी को आरे के तुल्य कटु वचनों से तुम्हें चीर डालना चाहिये, मैं तो वैसा नहीं हूँ, अतः क्योंकर मेरे सामने काँव-काँव करते हो?॥७१॥
222635
222636 _ खलों की सभा में खल ही योग्य हैं। वहाँ पर एक भी साधु का रहना ठीक नहीं है, यों अन्योक्ति द्वारा कोई कहता है ।
222637 इधर-उधर घूम रहे हिंसक जलजीवों से पूर्ण बगुले, जलकाक आदि से पटे हुए छोटे से कीचड़मय तालाब में यदि चंचल उल्लू और कौए रहें, तो यह तालाब की सभा अपने योग्य सदस्यों से सम्पन्न हो ॥७२॥
222638 रंग, शरीर को ढकनेवाले पंख और शरीर की गठन से कौओं के झुण्डों के
222639
222640 तुल्य कोयल, मूरों की सभा में पण्डित के सदृश वाणी द्वारा व्यक्त होता है ।।७३॥
222641 फूलों की लता कोकिल के धीरे-धीरे फूलों की पंखुरियों के छेदन को भले सहन कर सकती है, किन्तु चील, गीध, जलकाक, बगुला, मुर्गा और कौए के छेदन को कदापि नहीं सह सकती ॥७४॥
222642 हे मधुरकण्ठ हे कोयल, यहाँ पर कानों के लिए उत्सवरूप तुम्हारे कलरव को कौन सुनता है ? जो रतिरूपी विग्रह का सन्धिदूत है। क्योंकि यहाँ नीम के झुरमुट में उल्लुओं के साथ सदा कलह करनेवाले कौओं ने काँव काँव के कोलाहल से सबके कान बहरे कर दिये हैं।७५॥
222643 उपवन में तान सुनने के प्रेमी लोगों के आगे कोयल का मनोहर बच्चा कोमल वाणी से महोत्सवतुल्य कथा कर अनायास सब लोगों का ज्योंही मनोरंजन करता है त्यहीं कौए ने आकाश से बाग में उतर कर यह मेरा बच्चा है, मैं ने पाला है, यों काँव-काँवरूपी रूक्ष वाणी से सब श्रोताओं को निरुत्साह कर दिया ॥७६॥
222644
222645 ___ अयोग्य श्रोताओं के बीच अनवसर में अयोग्यों को योग्य समझकर भ्रान्ति से अपने गुणों का प्रदर्शन करने के लिए उत्सुक किसीके प्रति कोई दूसरा अन्योक्ति से कहता है ।
222646 हे कोयल, तुम श्रोताओं की योग्यता आदि का विचार किये बिना ही अपने गुणों के प्रख्यापन की उत्सुकता से उत्पन्न हर्ष से जल्दी-जल्दी क्यों कूकते हो ? गलेरूपी कोटर से हर्षवश हो रहे कुहकने के उल्लास को अपने अन्दर प्रवेश करा दो, मौन हो जाओ। यह गुणों के प्रख्यापन का अवसर है और ये श्रोता की योग्यता रखते हैं ऐसी भ्रान्ति तुम्हें न होनी चाहिये । यह फूलों की बहार से पटा हुआ वसन्तऋतु का उन्मेष नहीं है, किन्तु हेमन्त ने इन पेड़ों को पाले की वर्षासे सुखा डाला है । इनके बीच तुम्हारी वाणी सफल न होगी ।।७७॥
222647 रंग-बिरंग के नये-नये अंकुरों से भरे हुए चैत्र के महीने में जो वियोगिनी नायिका है, वह कहती है-हे नित्य प्रशंसनीय आकृतिवाले, हे कुहक रहे कोयल, यह चैत्र महीना किसका है ? इस तरह के मेरे प्रश्न के उत्तर में तुमने अपने मधुर स्वर से जो मीठी वाणी की है, खेद है, यह दुःखदायी का (मेरा) वसन्त नहीं है, किन्तु अपनी सहचरी के साथ गा रहे तुम्हारा ही वसन्त है । ऐसी परिस्थिति में तुम्हें 'मम मम' (मेरा मेरा) कहना चाहिये, 'तव तव' इस तरह का तुम्हारा असत्य वचन मुझे पीड़ित करने के लिए ही है ॥७८॥

222648 कौओं के
222649 झुण्ड में मौन, चेष्टा, पंखादिचालनरूप व्यवहार, वर्ण, रंग और आकार एक-सा होने पर भी यह कान्ति से मनोहर कोयल है, कौआ नहीं है, यों कोयल मूर्ख लोगों के बीच में पण्डित की तरह दूर से पहचाना जाता है । अपनी आकृति से अपना उत्तम गुण सूचित करनेवाले सभी पुरुष अपने अनुरूप हृदय चमत्कार से, भले ही वह गुप्त हो, विख्याति को प्राप्त होते हैं ॥७९॥
222650 अरे भाई कोयल, कर्णकटु काँव काँव कर रहे कौओं के झुण्ड से भरा हुआ वह शिशिर का समय है, वसन्तरूपी उत्सव नहीं है। इस समय कुहकने से उत्तम गुण (प्रशंसारूप गुण) प्राप्त नहीं होता,अतः कुहकने की आवश्यकता नहीं है । कहीं विशाल वृक्ष के खोखले में, जो गिरे हुए पत्तों से ढका है, चुपचाप बैठे रहो ॥८०॥
222651 यह कोयल का बच्चा अपनी कौवी माता को छोड़कर जो चला गया, वह
222652
222653 एक आश्चर्य है । उसके बाद यह कौवी माँ इस कोयल बच्चों को चोंच और पंजों से घायल करती है, यह दूसरा आश्चर्य है, यों क्षणभर जब मैं सोचने लगता हूँ तब तक कोयल का बच्चा भी उत्साह से अपनी माँ के सदृश बढ़ने के लिए तत्पर हो गया, यह तीसरा आश्चर्य है । सचमुच भाग्यवान् पुरुष जिस दिशा को आता है, वही दिशा उसकी महिमा बढ़ाती है ।।८१॥
222654
222655 एक सौ सोलहवाँ सर्ग समाप्त एक सौ सत्रहवाँ सर्ग कमल, कुईं तथा नीलकमल से सुशोभित तालाब का वर्णन और
222656 उसके सिलसिले में कमल, भौंरे, हंस, सारस आदि का वर्णन। पहले तेरह श्लोकों द्वारा सरोवर का ही मुख्यरूप से वर्णन करने के लिए कोई भूमिका बाँधते है।
222657 साथियों ने कहा : हे राजन्, यहाँ सामने पर्वतशिखर पर, जो सरोवर की शोभा बढ़ाने के कारण कामोद्दीपक होने से काम का प्रधान सेवक-सा (दाहिना-हाथ सा) है, लाल कमल, श्वेत कमल और नीले कमलों के समूहों की डंडियों में मृणाल के लिए विचर रहे भाँति-भाँति के कलरव करनेवाले पक्षियों से व्याप्त, अतएव नक्षत्र (तारे) और पक्षियों के साथ प्रतिबिम्बित हुए आकाश के तुल्य सरोवर को देखिये ।।१॥
222658 इन्द्रनील के पीढे के सदृश भ्रमरों, सारस, क्रौंच आदि पक्षियों और ब्राह्मणों द्वारा सेवित उक्त सरोवर भूमि में आया हुआ ब्रह्मा का घर-सा मालूम पड़ता है जिसमें खिले हुए और ऊपर ऊठे दण्डवाले विविध कमलों के कोशस्थलों में बैठे और उनकी शोभा को
222659 धारण करनेवाले राजहंस बैठे हुए हैं ।।२॥
222660 राजन्, इस सरोवर को देखिये । यह चारों ओर बिखरे हुए सीकरों से (जलकणों से) दिशाओं के मध्यभागों को बर्फमय बना रहा है, खिले हुए नीलकमल
222661 और साधारण कमलों की राशियों के बीच के पुष्पराग से चारों ओर पीला बना है, सुगन्धि से मस्त हुए भौंरों और सारस, क्रौंच आदि पक्षियों तथा ब्राह्मणों द्वारा गीतों से इसका यश गान किया जाता है, ऊपर तने हुए चँदवे के समान आकाशस्थ बादल और कुहरे को परछाँईं के व्याज से धारण कर रहा है ।।३॥
222662 देखिये, कहीं पर इसमें लम्बी लहरें तैर रहीं हैं, कहीं पर भँवरे अधिक मस्ती से आपस में लड़ते हुए गुनगुना रहे हैं, कहीं पर यह गहरे और स्वच्छ जल से-निश्चलतावश- सोया हुआ सा है एवं कहीं पर कमलों और कुमुदों से सोखा हुआ-सा आच्छन्न है ॥४॥
222663 मोती - जैसे छोटे-छोटे जलबिन्दुओं से यह लोगों के सन्ताप की निवृत्ति करता है, तटभूमि में सिंह की प्रतिबिम्बरूप अन्य सिंह की आशंका से जल पीने में होनेवाली झिझक को वृक्ष की चोटी से लेकर जल तक लटकी लताओं द्वारा प्रतिबिम्ब के दर्शन में रुकावट डालकर भलीभाँति निवृत्त करता है, तरंगों ने इसके आसपास के पत्थरों और कीचड़ से भरे दलदलों को साफ-सुथरा बना दिया है एवं यह असंख्य२२५४
222664 बादलों से अनन्त कच्छवाला (जलप्राय देशवाला) आकाश ही मानों भूतल में उतरा है।।५॥
222665 मेघों को छिन्न-भिन्न कर देनेवाले वायु से कम्पित कमलों की राशियों से गिरे हुए परागपुंज की आभा से इसका मध्यभाग बिजली के प्रकाश से पूर्ण-सा मालूम होता है, इसलिए एक ओर जलकणों से भरा हुआ तथा दुसरी ओर अन्धकारपूर्ण यह सरोवर संध्याकाल के आकाश की तरह चारों ओर प्रकाशवाला या अल्प प्रकाशवान है ॥६॥
222666 अपने बच्चों के लिए घोंसलों में ले जाये जा रहे कमल नाल, कमल-कन्दरूपी ग्रासों के भार से थके कन्धेवाले हंसों से, जो काल द्वारा इकट्ठे किये गये चन्द्रबिम्ब जैसे है, घिरकर मन्दता, सुगन्धि, शीतलता आदि गुणों से रहित केवल वायुयुक्त भी यह वायु से जिसके शरत्काल के मेघ छिन्न-भिन्न किये गये ऐसे आकाश की तरह शोभ रही है यदि यह मन्दता, सुगन्धि, शैत्य आदि गुणों से सम्पन्न वायु से युक्त होता तो फिर इसकी शोभा का क्या ठिकाना था ? ॥७॥
222667 इस तालाब की लहरी, सुगन्धि के भार से मानों मन्दगामी तथा पुष्परस के संसर्ग से नम वायुओं द्वारा कम्पित जलमिश्रितपंकभाग के पंक को नीचे दबाकर जल से पृथक करने की चतुराईवश जिससे शीघ्रता से पट-पट शब्द हो रहा है, अपनी ध्वनि से खिन्न होकर उड़े हुए
222668 सरोवर का राजा का सा ठाट-बाट है । देखिये न, वायुवश हिल रहे महाकमल और पल्लवरूपी पंखों से यह संवीजित (झला गया) है, सुन्दर फेन ही इसके डुलाये गये चँवर हैं, भौंरे और कोयल अपने गीतों से इसका गान करते हैं तथा कमललतारूपी सुरूप, सुडौल, सच्चरित्र तथा सुन्दरी अनेक ललनाओं से यह घिरा है ।।९॥
222669 भँवररूपी श्रेष्ठ सत्पात्र मनोहर गुणियों का इसमें मनोज्ञ गाना होता है, इसका जल कमलपरागों के सम्पर्क से व्याप्त अतएव सुनहला है और इसने तटवर्ती उपवन की मस्तकअलंकारभूत पुष्पराशि को फेनपिण्डों के समान सफेद कमलराशि से सुशोभित कर रक्खा है |१०॥
222670 पवित्र हृदय के समान निर्मल कमलों से भरा हुआ हृदय को अत्यन्त आनन्द देनेवाला जलपूर्ण यह मधुर सरोवर पवित्र (निर्मल) हृदयकमलवाले, हृदय को अत्यन्त आह्लादित करनेवाले, प्रीतिपूर्ण तथा अत्यन्त मधुर सत्संग के तुल्य है|११॥
222671 हे सौम्य, जैसे ब्रह्माकार वृत्ति से (चरम साक्षात्कारवृत्ति से) महात्माओं का निर्मल मन शोभित होता है वैसे ही यह निर्मल सरोवर अपने में प्रतिबिम्बित मरुदेशवत् निर्जल आकाश से शोभित है ॥१२॥
222672 ___ हेमन्त ऋतु में इस सरोवर की कैसी दशा होती है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
222673 हेमन्त ऋतु में सुन्दर सारसों से पूर्ण यह सरोवर हेमन्त ऋतु के मेघों की तरह शोभित होता है, कुहरे से चारों ओर घिरे रहने के कारण कुछ-कुछ दिखाई देता है; कुहरा इसे अपने रंग में रंग लेता है, अतएव इसकी कालिमा चली जाती है और जलबिन्दुओं से इसकी हवा अति कठोर बन जाती है|१३॥
222674 हे राजन्, जैसे विकारादिशून्य यह जगत् कूटस्थ नहीं है, किन्तु ब्रह्ममात्र ही है, तथापि ब्रह्म में पृथक्-सा प्रतीत होता है । वैसे ही जल में तरंग आदि
222675
222676 जलमात्र ही हैं फिर भी पृथक् से मालूम होते हैं ॥१४॥
222677 जैसे अपने ही जल से बहाये जा रहे तथा चक्राकार भँवर बनानेवाले जलाशयों के कल्लोलों की परम्परा बड़ा आश्चर्य पैदा करती है वैसे ही अपने अज्ञान से ही संसार के प्रवाह में बहाये जा रहे सत्असत्कर्मरूप भँवरों की रचना करनेवाले जड़ लोगों के मनोरथों की परम्पराएँ आश्चर्य में डालती हैं ॥१५॥
222678
222679 जैसे कुआँ, बावड़ी, तालाब और सागर आदिरूप उपाधि के भेद से जल में तारतम्य की (उत्कर्ष-अपकर्ष की) प्रतीति होती है, वैसे नारी, पुरुष आदि के शरीर के उत्कर्ष से उनकी आत्मा में उत्कर्ष और अपकर्ष के तारतम्य की प्रतीति होती है, ऐसा कहते हैं। __कुआँ, बावड़ी सरोवर और सागर के जल में उपाधि भेद से जैसा अन्तर दृष्टिगोचर होता है वैसा ही अन्तर नारी, पुरुष, बालक आदि के शरीर के (उपाधि के) उत्कर्ष से उनकी आत्मा में भी उत्कर्ष और अपकर्ष का तारतम्य समझना चाहिए ।।१६॥
222680 जल में उत्पन्न होनेवाले कमल, सेवाल आदि के संसर्ग से जीर्ण हुए इस सरोवर के विविध योनियों के सम्बन्ध से जीर्ण हुए जीव के मन की तरह कमल आदि की (तत्-तत् देहों की) जर्जर दशापर्यन्त लहरियों के (भोगोत्साहों के) भ्रम से अत्यन्त व्याप्त हुए आवर्तों के सदृश इच्छा, द्वेष आदि वृत्तियों के परिवर्तनों की भाँति अनगिनत कमलों के गिनने में कौन समर्थ है अर्थात् कोई भी नहीं ॥१७॥
222681
222682 यहाँ से पद्मों का वर्णन आरम्भ करते हैं।
222683 अहा ! यह आश्चर्य की बात है कि जिस कमल की लोक में सौन्दर्य, सुगन्धि आदि सदगुणों की खान के रूप से प्रसिद्धि है, वह भी मुकुलितावस्था में जो सुगन्धि, सौन्दर्य, माधुर्य आदि गुणों को दोषों की तरह गले में निगलकर अन्दर छिपाता है और कुरुप काँटों को बाहर सबको दिखलाता है, यह जल की (जड़-मूर्ख की) संगति की बलिहारी है । यदि मूर्ख की संगति न होती तो ऐसा क्यों करता ? (यहाँ से लेकर प्रायः सभी श्लोक अन्योक्तिमय हैं) ॥१८॥

222684
222685 जो कमल के गुणशब्द से पुकारे जानेवाले तन्तु हैं उनके तुल्य दोष-युक्त गुणों की सर्वत्र उपेक्षा ही करनी चाहिये, यों प्रसंगवश कहते हैं।
222686 जो गुण कमल के गुणों के (तन्तुओं के) तुल्य छेदवाले (सदोष), कच्चे, ऐसे सूक्ष्म कि मालूम भी न पड़े, छिपाये हुए, जड़तापूर्ण, थोड़े और निस्सार (तुच्छ) हों उनकी सर्वथा उपेक्षा करना ही ठीक है । वे कदापि उपादेय नहीं हैं ।।१९॥
222687 सुगन्धि, सुन्दरता आदि से शोभित होनेवाले बड़े-बड़े उत्कृष्ट कमलों के (यशरूपी सुगन्धि से अपने कुल को प्रख्यात करनेवाले महान् पुरुषों के) प्रभाव का बखान करने की सामर्थ्य शेषनाग में भी नहीं है |२०॥
222688 भगवान् श्रीहरि के वक्षःस्थल में निवास करनेवाली सकल सौन्दर्यों की अधिदेवी लक्ष्मीदेवी जिस कमल को शोभा के लिए ही अपने हाथों में धारण करती हैं, उसकी इससे बढ़कर दूसरी प्रशंसा क्या हो सकती है ? ॥२१॥
222689 कमल और नीलकमल की केवल सफेद और काले रूपों से ही परस्पर विलक्षणता है, किन्तु इनकी जल से जड़
222690
222691 (अचेतन) चन्द्रसूर्यद्वेषरूप मूर्खतास्वरूप वृत्ति समान है ।२२॥
222692 तालाबों में खिले हुए कमलों की नवोदित शोभा की फूले हुए पारिजात वन से तुलना नहीं की जा सकती, तारों से भरे हुए आकाश से और अनेक चन्द्रबिम्बों से भी उनकी बराबरी नहीं हो सकती है |२३॥
222693 यदि उसकी बराबरी हो सकती है, तो नाच रही बहू के चाँद के टुकड़े जैसे मन्द मुस्कान युक्त मुखशोभा से ही हो सकती है॥२४॥
222694 फूल और लताओं को छोड़कर अन्यत्र कभी भूलकर भी मन न लगानेवाले जिन भँवरों की लम्बी आयु फूल और लताओं का ही आस्वाद लेने में बीती, सचमुच वे ही सौभाग्यशालियों में श्रेष्ठ हैं (या 'सुभग उत्तमा' दो पृथक् पद भी हो सकते हैं। वैसी स्थिति में हे सुभग, वे भंग ही उत्तम हैं, ऐसा अर्थ है।) जो भ्रमर और कोयल आम की सुगन्धि, मकरन्द और पल्लवों का कषाय रस चखते हैं, उन्हींका जीवन चमत्कारपूर्ण है, औरों का तो केवल आयु बिताना है या योनि भोगमात्र है |२५॥
222695 __ पद्मों के मकरन्द को चखनेवाले भ्रमर पद्म से अतिरिक्त वनों में आसक्त भ्रमरों का मानों परिहास करते हैं, ऐसा कहते हैं । __ जो भ्रमर कमलमधुमद से उत्पन्न आनन्द से मस्त होकर कमलों पर गूंजते हैं, वे मानों अन्य फूलों के आस्वादों से सन्तुष्ट भँवरों का परिहास करते हैं ॥२६॥
222696 जो भ्रमर शरदादि ऋतुओं में चन्द्रमा के कोटर के तुल्य कोमल (सुन्दरतम) कमलों के अन्दर रहा, खेला, सोया और गूंजा, हाँ खेद है, वही यह बेचारा भ्रमर शिशिर ऋतु के आने पर अन्य नीरस वृक्षों से कैसे प्रीति करेगा ? ॥२७॥
222697 मालती की कहीं से भी तनिक भी न फूली हुई शूलसदृश कठोर कली के ऊपर बैठा हुआ भ्रमर कालरुद्र द्वारा शूलपर पिरोया हुआ अन्धकार-सा मालूम पड़ता है |२८॥
222698 अरे भ्रमर, तुम भाँति-भाँति के फलों के रस चखते हुए सब पर्वतों के निकुंजों में नित्य चक्कर लगाते हो, आज तक तुम्हें सन्तोष नहीं हुआ ? पुष्परसलम्पट होने के कारण सचमुच तुम्हारा आशय शुद्ध नहीं है । मालुम पड़ता है, आज तक तुम्हें वनों से सार प्राप्त नहीं हुआ । यदि सार वस्तु तुम्हें मिल जाती, तो तुममें असन्तोष न रहता और तुम्हारे इस तरह भटकने की भी संभावना न रहती ॥२९॥
222699 कमलवनों में मकरन्द चखने में प्रवीण हे भ्रमर, तुम कमलों से भरे सरोवर में जाओ मकरन्द से परिपुष्ट अपने शरीर को बेरों की झाड़ियों में काँटेरूपी आरों से मत चीरो ॥३०॥
222700 जैसे पण्डित पुरुष अपने अनुरूप प्रभु, समाज आदि न मिलने पर विद्वान प्रभु की प्राप्ति के लिए अयोग्य (मूर्ख) प्रभु के समीप भी बस जाता है, किन्तु किरातों के बीच में वास नहीं करता वैसे ही हे भ्रमर, जिन ऋतुओं में हेमन्त, शिशिर आदि में - तुम्हें कमल नहीं मिलते उन ऋतुओं में भी अपने रंग से मिलते जुलते अलसी के फूलों में, नीलकमल समूह में तथा फूले हुए तमाल में यथाअवसर प्राप्त हुए मधु से अपनी गुजर करो, जीवन निर्वाह करो॥३१॥
222701
222702 कोई पार्श्वचर हंसश्रेणी का वर्णन करता हुआ उसे राजा को दिखलाता है ।
222703 राजन्, देखिये, सरोवरों की नाभिरूप नलिनियों के उपयुक्त केसरों से उनके समान कान्तिवाले शोभा से पालित यह हंसश्रेणिरूपी सुन्दर लता है, इसकी ध्वनि सामगायन के समान
222704
222705 गंभीर है ॥३२॥
222706 राजन् देखिये, आकाश में हंसी का पीछा कर रहा हंस इस सरोवर के मध्य में प्रतिबिम्बित, झूले के सदृश कमलरूप घोंसले में स्थित हंसो को देखकर उसके गिरने और
222707 डूबने की आशंका से मूर्च्छित हो गया है ॥३३॥
222708
222709 हंस की-सी स्त्रीव्यसनिता की (स्त्रीलम्पटता की) कोई अनुचर निन्दा करता है।
222710 हे राजन्, अत्यन्त स्त्रीलम्पटता किसी की भी न हो । देखिये न, तालाब में प्रतिबिम्बित इस हंसी का अनुसरण कर रहे (पीछा कर रहे) बेचारे हंसने प्राण गँवा दिये ॥३४॥
222711 राजन्, राजहंस ने अनायास जो मनमोहक मधुर कूजन (ध्वनि) किया, उसे बगुला पुरे सौ वर्षों में भी बोलना नहीं सीख सकता ॥३५॥
222712 राजहंस और हंस का जन्मस्थान, आकृति, जाति, चेष्टा, आहार, नाम और रंग सब कुछ समान है । फिर भी साधारण हंस और राजहंस में महान् अन्तर है, महान् अन्तर है । राजहंस सुवर्ण पद्मों में विचरते हैं, समुद्र में गोता मारकर मोती चरते हैं एवं जहाँ किसी भी पक्षी की पहुँच नहीं है ऐसे आकाश के ऊपरी भाग में उड़ते हैं, साधारण हंसों में यह बात कहाँ है ? यह भाव है ॥३६॥
222713 सफेद डैनों से आकाश में स्थित तथा कुमुदाकर की शोभा बढ़ानेवाला हंस उदित हुए चन्द्रमा के समान लोगों के चित्तों को आह्लादित करता है (2)॥३७॥
222714 ऊपर को उठे हुए नालदण्डवाली नलिनियों के नालरूपी कदलीस्तम्भों से भरे हुए कमलवन में विहार कर रहे हंसों की शोभा को कौन दूसरा पक्षी पा सकता है ? यह सरलार्थ है । योग से जिसके नाल ऊपर को की गई है ऐसी हृदयकमलरूपी नलिनी के प्राणायामअभ्यास से विकासवश कदलीस्तम्भवत् स्तम्भ से व्याप्त हृदय कमलत्रयरूप वन में त्रिविधतापहारी निरतिशय आनन्द के आस्वाद से सदा विहार कर रहे यतियों की जीवन्मुक्तिसुख साम्राज्यरूप सम्पत्ति को कौन देवता पा सकता है, यह गूढार्थ है ॥३८॥
222715 यह सरसी (तालाब) जैसे नारी नूपुरों से विराजमान होती है वैसे ही हंस के बच्चों से सुशोभित हो रही है । तरंग ही इसके कंकण हैं, चंचल जलकणराशि ही इसका हार है, कुईं, नीलकमल, लालकमल आदि फूलों के संभार से यह सुन्दर है, भंवर ही इसके चंचल कुन्तल हैं, कूज रहे सारस ही नूपुर हैं, गोल भँवर ही नाभि है तथा चंचल तरंग ही नेत्र हैं, यह मनोरथ को पूर्ण करनेवाले (जल के प्रवाह
222716 को बढ़ानेवाले) पर्वतरूपा पति को देख रही है ॥३९-४१॥
222717 हे हंस, जलकाक, बगुला, कौआ आदि हिंसकों से भरे तालाब में सदा अकेले मत रहो, क्योंकि इस आपत्ति में भी समान शील, अवस्था
222718 और बोलीवाले अपने वर्ग के साथ संगति से अच्छा ही फल होता है ॥४२॥
222719 अपने पैरों से गजराज के मस्तकपर आक्रमण करनेवाले एकमात्र पद्माकर में रहनेवाले तथा रक्तकमल, नीलकमल, कुन्द
222720 और चम्पकलताओं के भोगरूप सौभाग्य से युक्त यह भँवर भी भाग्यवश हेमन्त और शिशिर ऋतु में ढेले और पत्थर चाटता हुआ स्थल में रहनेवाले बगुले के तुल्य आचरण करता है । अहा ! विपत्ति के समय महान् पुरुष भी दीनता में मन लगाते हैं, दीन-हीन बन जाते हैं ॥४३॥
222721 हे राजन्, मैंने हंस (8) चंद्रमा भी शुक्लपक्ष में आकाश में स्थित होता है व कुमुदाकर को खिलाता है, यों दोनों का साम्य है।
222722
222723 के पंखों से चीरे गये कमलवन में प्रविष्ट होकर देदीप्यमान कमल के अन्दर बैठे हुए हंस के बच्चे की अपने पिता के प्रति निकल रही जो जोर की चीत्कार थी, उसका स्मरण किया । उसका वह वचन था, हे तात ! कमलिनी जैसे सफेद मोती के तुल्य जलबिन्दुओं की वृष्टि करती है वैसे ही आकाश जल बिन्दुओं की राशि बरसाता है,ऊपर सिरपर दोपहर के समय में भी खूब जवानी को पहुँचे हुए बर्फ को प्रत्यक्ष देखिये ॥४४॥
222724 हे राजन्, इस सरोवर में, आकाश में चन्द्रमा की तरह प्रसन्न (स्वच्छ) जल में चुपचाप चिरकाल तक तैर रहे हंस के पंखों से प्रताडित कमलनालों के संवलनरूप निष्कम्प टंकाघातों से ब्रह्म के आसनभूत कमलपुट के समान कमलपुट से जो जलबिन्दु इसके ऊपर गिरे, उन्हें मछली आदि जलचर बड़ी प्रसन्नता से गंगाजल के तुल्य शीघ्र पीते हैं ॥४५॥
222725

222726 __एक सौ सत्रहवाँ सर्ग समाप्त
222727 एक सौ अठारहवाँ सर्ग
222728 बगुले, जलकाक, मोर, वियोगीपथिक मछली और चातकों के चरित्र का वर्णन। सहचर और सहचरियों ने क्रम से कहा : देखिये, यह बक यद्यपि प्रायः निर्गुण है तथापि इसमें एक गुण है, वह यह कि प्रावृट-प्रावृट् कहता हुआ यह पावृट् का (वर्षा ऋतु का) स्मरण कराता है ।।१॥
222729 अरे बगुले, तालाब में बैठा हुआ तू रंग से (सफेद पंखों से) हंस-सा मालूम पड़ता है। कौओं के साथ मित्रता, क्रूरता (मछलियों पर निर्दय प्रहार करना) और कटु वाणी का त्यागकर तू सच (असली) हंस बन जा ।।२॥
222730 हे चतुरश्रेष्ठ, मछलियों को मारने में अत्यन्त प्रवीण जिन जलकौओं ने जलजीवों से परिपूर्ण गम्भीर जल के अन्दर बार-बार प्रवेश कर पहले (निगलने के समय) मछलियों से चोंचें भर कर मछलियाँ खाई, वे ये कौए जिनके गले में भाग्यवश किसी कारण मरी हुई 'तिमि' जाति की मछलियों के भक्षण से रोग उत्पन्न हो गया है, अत्यंत क्षुधासमय में (आक्रमण के समय में) तीर में कतार बाँधकर स्थित हुए भी, पंगु होने के कारण, अपने सामने तटपर आई हुई, अनायास पकड़ में आने योग्य मछलियों पर आक्रमण नहीं करते, यह बड़े आश्चर्य की बात है ॥३॥
222731
222732 दुर्जनों ने लोकहिंसा से स्वार्थसिद्धि करना जल के कौओं से सीखा, ये प्रकारांतर से कहते हैं।
222733 इसी तरह (जलकौए के समान ही) अपनी स्वार्थसिद्धि के लिए लोगों का गला घोटना उचित है, इस बात को दर्शाता हुआ जलकौआ मेरा गुरु बन गया है, यों दुष्टजन कौए की प्रशंसा करते हैं ॥४॥
222734 आकाश में यह सामने खड़ा बगुला, जिसने सुन्दर गर्दन ऊँची कर रक्खी है और सफेद सुन्दर पंख फैला रक्खे हैं, हंस ही है यों लोगों द्वारा निर्णीत हुआ, जब यह भूमि में कीचड़ से भरी छोटी तलैया में मछलियाँ पकड़ता है, तब लोग यह बगुला है, ऐसा निश्चय करते हैं ॥५॥
222735 कीचड़ से भरी छोटी-सी तलैया में मछलियों को पकड़ने के लिये चिरकाल तक चंचलता दिखला चुके इसी सरोवर में तपका ढोंग बाँधे हुए बगुलों को देखकर धूर्तों के चरित्र
222736
222737 को भलीभाँति जाननेवाली कोई तीरप्रदेशस्थित महिला बगलों के समान ही अन्यत्र चिरकाल तक विषयलम्पटतावश चंचलतावश चंचलतावाले यहाँ पर तपस्या का ढोंग बाँधनेवाले रात्रि की प्रतीक्षा कर रहे धूर्तों को देखकर आश्चर्य में पड़ गई ॥६॥
222738
222739 पथिक की स्त्री कमल तोड़नेवाली महिलाओं को देख रहे अपने पति के (पथिक के) प्रति कहती है।
222740 हे प्रियतम, इस जल में शीत को कुछ भी न गिननेवाली ग्रामीण स्त्रियों को देखो, ये सफेद कमलों को ले जाती हैं। तुम इनका अनुगमन करना चाहते हो इसलिये मैं तुम्हारी प्रिया नहीं हूँ, अतएव मैं जाती हूँ ७॥
222741 हे नरनाथ, पूर्वोक्त वचन कहनेवाली रूठी हुई अपनी प्रिया को मनाने के लिए यह बटोही मार्ग के पुष्पलता निकुंजों से भरे क्रीडातट वन में बड़े जतन से अपनी प्रेयसी का
222742 अनुनय विनय करता है, कृपया आप देखिये ॥८॥
222743
222744 कोई पार्श्वचर इसी पथिक जोड़े के (स्त्री-पुरुषों के) चरित्र को ढिठाई के साथ कह रही वेश्या को राजा के लिये दिखलाता है।
222745 हे राजन् हाव, भाव, विलास, शरीर को मटकाना, कोप,कटाक्ष, और हास कर रही वेश्या उक्त पथिक जोड़े का चरित्र कहती है, कृपया आप देखें।।९॥
222746 बगुला, जलकाक और दूसरों पर घात करनेवाले मछुए आदि नित्य एक ही जगह रहते हैं, फिर भी मूर्ख और विद्वानों की बुद्धि के समान इनकी बुद्धि का आपस में मेल नहीं है |१०॥
222747 खंजन की चोंच में पतंगा पंख फड़फड़ाता है, काँपता है। उसका पंख फड़फड़ाना क्यों है मानों वह पूर्वजन्मसंचित पाप की ऊँची जगह में पताका है ॥११॥
222748 छोटी तलैया के तट के वृक्ष पर उल्लास के साथ वह चपल बगुला जब जोर से बोलता है तब थोड़े से जल से गीले तलैयारूपी गोखुर में पूर्णशक्ति से प्रेम से प्रियतम की छाती में जैसे भय से चिपट रही बिचारी मछली ने मरकर भी अपने शरीर की रक्षा की । इस संसार में महा आपत्ति प्राप्त होने पर हृदय फटने से हुई मृत्यु से बढ़कर दूसरा सुखपद शरण नहीं है । मरकर भी जो उसने अपने शरीर की रक्षा की, वह भी उचित ही किया ।।१२॥
222749 बगुला, अजगर और जलकाक के पेट में बिना चबाये निगले हुये मछली आदि प्राणियों की जो चित्तस्थिति है, मैं समझता हूँ वह सुषुप्ति-सी (गहरी नींद-सी) या मूर्छा सी होती होगी ॥१३॥
222750 जलचर मछली आदि जीवों को समीप में जलकौआ, बगुला, चील, बिल्ली, साँप देखने से जो भय होता है उस भय के आगे वज्रपात से हुआ भय तृण के समान नगण्य है। यह रहस्य बात जातिस्मरण (पूर्वजन्म के ज्ञान) से मछली आदि जलजीवों की योनियों के दुःख का स्मरण करनेवाले विद्वान् पुरुषों द्वारा अनुभूत है, इसे असत्य नहीं समझना चाहिये ॥१४॥
222751 हे राजन्, फूलों की राशि से सुशोभित यहाँ सरोवर के तट के पेड़ के नीचे सामने भ्रमर रहने पर नयन और कानों को शोभा से नूतन नील कमल और केतक बिखेर रहे भोले-भाले सुन्दर मृगों को प्रिया को दिखलाइये ॥१५॥
222752 मोर क्षुद्राशय न होने के कारण इन्द्र से जल माँगता है, अत्यन्त उदार इन्द्र
222753
222754 अक्षुद्रचित्तत्वरूप गुण से सन्तुष्ट होकर मोर की प्रसन्नता के लिये सारी पृथ्वी को जल से पूर्ण कर देता है ॥१६॥
222755 ये मोर बछड़े की तरह मेघों के पीछे-पीछे चलते हैं, मलिन मलिन का ही बच्चा है, ऐसा अनुमान होता है ।।१७। पथिक मृगों को देखकर सामने की वस्तुओं में प्रिया के नेत्रों का चिन्तन करता हुआ कलसे चलनेवाली गुड़िया-सा बन गया है|१८॥
222756 मोर भूमि का जल तक ग्रहण नहीं करता, किन्तु साँपों को जबरदस्ती खा डालता है, यह सर्प की दुरात्मता है अथवा मोर की दुष्टता है, यह मैं नहीं जानता ।।१९॥
222757 मोर सज्जनों के हृदय के समान स्वच्छ महान् सरोवर को छोड़कर मेघ द्वारा थूका हुआ जल पीता है, मालूम पड़ता है उसका मेघ का जलपान सरोवर को नमस्कार करना पड़ेगा, इस भय से है |२०॥
222758 हे राजन् देखिये, ये मयूर वर्षा ऋतु के बच्चों की नाईं नाचते हैं, जिनके पंखरूपी मेघ चमक रहे हैं जो पिच्छ (पंखों के चन्द्रक) रूपी चन्द्रमा को कँपा रहे हैं ॥२१॥
222759 यहाँ पर मोतियों को देने के कारण सागर ही सुन्दर वन में वन के वायु से फैलनेवाले तथा चंचल चन्द्रकरूपी सुन्दर तरंगों से युक्त मयूरों को नचानेवाला होता है, मेघ नचानेवाला नहीं है, देखिये॥२२॥
222760 हे चकित चातक,
222761 में निवासके आग्रह से सूचित अति अभिमानिता सुख के लिए नहीं है । तुम केले के वन के समीपवर्ती शीतल हरे तिनकों को चरो, नहर आदि में जल पीओ एवं केले के वन में विश्राम लो ॥२३॥
222762 हे मयूर, यह सागर के जल से भरा हुआ अतः आकाश में चढ़ने की इच्छावाले मेघ नहीं है, यह तो पर्वत से उठी हुई वनाग्नि से जले हुए वनवृक्षों के खोखले की अग्नि की धूम्रराशि है ॥२४॥
222763
222764 अनावृष्टि के समय भूमि का जल न पीनेवाले मयूर के आशय का कोई अनुचर वर्णन करता है। जिस मेघ ने शरत् ऋतु में भी मयूर को जलधाराओं से तृप्त किया वह वर्षाऋतु में भी तालाब को न भरे ऐसा उसका जो चरित्र है, वह बालजनोचित (क्षुद्रोचित) है, उस महान् के योग्य नहीं है। उदारता के समय में भी की गई इस अनुदारता को देखकर पामरों द्वारा किये गये उपहास से वह सज्जन दुःखी होगा, यह सोचकर मयूर सदा के लिए अपनी प्यास ही न बुझाने के लिए तैयार हो गया ॥२५॥
222765
222766 शंका : तो क्या मयूर अनुचितकारी है ?
222767 समाधान : नहीं, मेघ के पेट से निकला हुआ, स्फटिकसा स्वच्छ जल पीकर मोर प्यास से पीड़ित होकर भी फिर मार्ग में गिरा हुआ कीचड़वाला जल नहीं पीता।
222768 शंका : तब तो वह मारे प्यास के मर जाता होगा?
222769 समाधान : नहीं, नहीं, वह मेघ का स्मरण कर हर्षित होता है और मरता भी नहीं । क्योंकि गुणवान् पुरुष पर आशा बाँधे हुए लोगों का परिश्रम भी सुखकारी होता है, दुःखद नहीं होता ॥२६॥
222770 यहाँ पर ये पथिक लोग बरसात में कथा-वार्ता के आलाप द्वारा मार्ग में होनेवाली शोचनीय दशा को (वियोग को) वैसे ही बिताते हैं जैसे कि प्रायः मूर्खजन अपना जन्म यापन करते हैं । कान्ताविरही पथिकों का वर्षा ऋतु में कहीं पर कथालाप आदि से कष्टपूर्वक वैसे

222771

222772 ही समापन होता है जैसे कि आत्मज्ञानशून्य मूरों का जन्मयापन होता है, यह भाव है ॥२७॥

222773 हे राजन्, यहाँ पर तालाब से कमल, नीलकमल, कुईं,सफेद कमल, भसींड, कमलनाल, रक्तकमल, पत्ते और जल के बोझ को लेकर युवतियाँ चलीं ॥२८॥

222774 इसके बाद इन कमल आदि के बोझों को क्यों ले जाती हो, यह पूछने पर उन्होंने पूछनेवाले को (मुझको) यह उत्तर दिया हे पथिक, हम लोग वियोगरूपी दुःख के ज्वर से सन्तप्त नायिका की बालसखियाँ हैं और उसके उपचार के लिए कमल आदि के बोझों को ले जाती हैं ॥२९॥

222775 तदुपरान्त प्रेमपूर्ण हृदयवाली, स्तनों के भार से नत (झुकी हुईं) तथा विविध हावभावों से मनोहर अंगोवाली वे ललनाएँ देख रहे पथिकों को उनके घर की प्रियाओं का बार-बार स्मरण कराती हैं ॥३०॥

222776

222777 वहाँ पर कोई पथिक अपनी प्रिया का स्मरण कर कहता है।

222778 वह मेरी प्रिया जल से भरे मेघरूपी अन्धकार से काले आकाश को चिकने तथा मेघ और अन्धकार के समान काले शून्यवन को देखकर प्रलाप करती होगी, भूमिपर गिरती होगी तथा चलते-चलते ठोकर खाती होगी॥३१॥

222779 हाय, भ्रमरश्रेणी तथा नीलकमलों से परिवेष्टित कमलरूप पानपात्र से (पीने के बर्तन-कटोरे से) उँडेले जा रहे कमलिन के मधु को पीने से मस्त हुआ और तट भूमि पर उगे हुए वृक्ष, लता आदि के पल्लवों के नृत्य से प्राप्त हुई मधुर गंभीर शब्द राशि से प्रख्यापित शीतलता, मृदुता, सुगन्धि आदि गुणों से पूर्ण वायु बहता है ॥३२॥

222780

222781 ___ एक सौ अठारहवाँ सर्ग समाप्त

222782 एक सौ उन्नीसवाँ सर्ग पथिक का अपनी प्रिया से भेंट होने व उसके आगे उसके वियोग से हुई अपनी मरणान्त दशा का वर्णन।

222783 सहचरों ने कहा : राजन्, देखिये, मन्दर की झाड़ी में यह पथिक चिरकाल के पश्चात् प्राप्त हुई अपनी प्रिया के आगे भूतपूर्व अपनी विरह-कथा कहता है ।।१॥

222784

222785 प्रिया के आगे उससे वर्णित विरह कथा का वर्णन करने के लिए भूमिका बाँधता है।

222786 हे प्रिये, तुम्हारे वियोग की अवस्था में मेरी एक दिन हुई आश्चर्यपूर्ण दुर्घटना को सुनो । तुम्हारे समीप अपना समाचार भेजने के लिये दूत का विचार करते-करते विचारमग्न हुए मैंने यह कहा ॥२॥

222787 इस महाप्रलयकाल के तुल्य वियोग में (विरहरूप महती आपत्ति में) यहाँपर स्थित मुझे समाचार पहुँचाने द्वारा उससे (मेरी प्रिया से) संमानित करने के लिये जो मेरे घर जाय ऐसा दयालु दूत कौन होगा ? जो दूसरे के दुःख की निवृत्ति के लिये प्रेम से सरलतापूर्वक सदा प्रयत्न करे, ऐसा पुरुष संसार में है नहीं ॥३॥

222788 हाँ याद आई, सामने पर्वत शिखर पर यह दिखाई दे रहा मेघ प्रेम से सदा परदुःख को निवृत्त करना आदि गुणों से युक्त है ? यह कामदेव के घोड़े के समान शीघ्र मेरे घर जा सकता है। परोपकार में परायण यह बिजली की रेखारूप विलासवती नायिका से वेष्टित हो स्थित है|४॥

222789 अरे

222790

222791 भाई मेघ, तुम्हारे गले में गुण है यानी तुम गुणवान् हो । गुणशाली अपने योग्य इन्द्रधनुष को लेकर, हे सुन्दर आकाशमार्गचारी, तुम मेरी प्रिया के समीप जाकर जिनसे जल की बूंदे गिर रही हों ऐसे अपने वायुओं से पहले उसे ढाढस देना फिर मेरा सन्देश पहुँचाने के लिये धीरे-धीरे गर्जना, क्षणभर के लिये दया करना, कारण कि तुम्हारे गंभीर गर्जन को मेरे वियोग दुःख से अश्रुपूर्णमुखी बालकमलनाल के सदृश कोमल शरीरवाली कृशांगी मेरी प्रिया सहने में असमर्थ है|५॥

222792 हे मेघ, उस प्रिया का चित्तरूपी तूलिका से हृदयरूपी आकाश पर चित्र लिखकर मैंने आलिंगन किया, अभी ही न मालूम वह यहाँ से कहाँ चली गई ॥६॥

222793 हे कृशांगि, इस तरह मेघ से कहकर तुम्हारी चिन्ता से पराधीन बुद्धिवाले मेरे मन का व्यापार भीतर ही भीतर लीन हो गया, अतएव तुम्हारे ही साथ मेरी स्मृति (पूर्वपर के अनुसन्धान की शक्ति) भी गुम हो गई । तदुपरान्त स्मृतिनाश से मेरा शरीर बेकाबू हो गया और मेरे सब अवयव काष्ठलोष्ठ के समान निश्चेष्ट हो गये। भला वियोगदुःख से उत्पन्न पराभव को कौन सह सकता है ? ॥७॥

222794 तदनन्तर मेरी वैसी अवस्था देखकर एकत्र हुए जनसमूह में महा हाहाकार मचा

222795 और देखने के लिये आ रही पथिक महिलाओं का भी छाती पीटना भूलकर अहा बेचारा पथिक मर गया ऐसा कोलाहल हुआ । वहाँ पर किन्हींने दुःखभार से सँधे हुए स्वरवाले दीनतापूर्ण आलापों से मेघ की निन्दा की ॥८॥

222796 उसके पश्चात् पथिक लोगों ने यह मर गया है, ऐसा निश्चय कर आँखों में

222797 आँसू भर कर शवोचित पूजा (चन्दन, माला आदि से सजावट) की तथा लकड़ियाँ उद्वेजक तथा अत्यन्त भीषण श्मशान में ले गये ॥९॥

222798 हे कमलाक्षि, वहाँ पर अश्रुपूर्ण नेत्रराजिवाले कुछ पथिकों ने मुझे चितारूपी शय्यापर रक्खा । वहाँ पर चारों ओर लोकपंक्तियों की तरह जिसकी पंक्ति बँधी थी,धूम्रराशि के उद्गार से निरन्तर जटायुक्त (व्याप्त), मदोन्मत्त मृत्यु के मस्तक पर उत्तम चूड़ामणि के सदृश प्रकाशमान अग्निरूप सोने के थोड़ी-बहुत दृश्य होने पर नीलकमललता के समान कोमल, गरम, काली दीर्घता के संकोच से कुबड़ी, धूम्रपंक्ति कोमल गले के सूराख और नासिकारन्ध्र में, नेवले से भयभीत हुई बालसर्पिणी छोटे भूमि के छेद में जैसे प्रवेश करती है वैसे ही प्रवेश करने के लिए प्रवृत्त हुई॥१०,११॥

222799 हे प्रिये, मैं तुम्हारे आकाररूप अमृत से कवचावृत था, अतएव कवचावृतमुझको उक्त धूम्रपंक्ति ने वैसे ही पीड़ा नहीं पहुंचाई जैसे कि वज्रांग ब्रह्माजी को जोर से छोड़ी गयी मृत्यु के भालों की श्रेणी ने पीड़ित नहीं किया और हृदयरूपी गृहसमीपवर्तिनी कामनदीरूप तुम में गोते लगा रहे मुझको अग्निदाह से भी मर्मच्छेद होने पर उत्पन्न हुई पीड़ा मालूम न होती केवल धुएँ से तो क्योंकर पीड़ा होती? ॥१२॥

222800 हे कृशांगि, मूर्छावस्था में इतने कालतक अपने हृदय में तुम्हारे साथ मैंने लीलामनोहर जिस सुख का अनुभव किया, वह अभूतपूर्व था। अमृत के कुण्ड में गोते लगाने से जैसा सुख होता है वैसा ही वह सुख था । उस सुख का अनुभव होने पर यह प्रसिद्ध त्रैलोक्यराज्य के आधिपत्य से होनेवाला सुख भी पूर्ववर्णित मर्मच्छेदन दुःख के समान तुच्छ ही है, ऐसी मेरी राय है ।।१३॥

222801 हे प्रिये, तुम्हारी वह केवल स्वानुभव से ज्ञेय निरतिशयानन्दरूप अनुपम लीला, वैसे ही भौंह मटकाना

222802

222803 आदिरूप विलास, वैसा ही आनन्दमय वचन, वैसा ही मुस्काना, वैसे ही कटाक्ष तथा वही प्रधान अलंकाररूप मणिमयी एकावली रहित आभ्यन्तरिक आनन्द के उचित आलिंगन, वैसी ही नखक्षत आदि चेष्टाएँ, वैसा ही रतिकूजित, वैसे ही हँसना, चलना चित्तविक्षोभ आदि थे । इनमें से जिसका स्मरण हृदय में अमृत रसाह्लाद न करे ऐसा कोई न था सभी हृदय में आह्लाद पैदा करते ही थे॥१४॥

222804 हे मुग्धे, उसके पश्चात् मैं तुम्हारे संगम से अतितृप्त होने के कारण थकने से शिथिल होकर वहाँ पर कोमल शय्या पर लेट गया,जोशरत् ऋतु में शीतल किरणों से युक्त चन्द्रबिम्ब जैसी स्वच्छ थी॥१५॥

222805 इस बीच में एकाएक मैंने जैसे चन्दनपंक के सदृश शीतल विशाल चन्द्रबिम्ब से मेघनिर्घोष के साथ वज्र निकले वैसे ही अत्यन्त असंभावनीय अपनी शय्या से निकली अपनी देह से स्पृष्ट शब्दयुक्त चिता के नीचे जली हुई अग्नि को क्षीरसागर के बड़वानल के समान देखा ॥१६॥

222806 सहचरों ने कहा : राजन्, उक्त प्रिय के ऐसा कहने पर कहा 'मैं मरी' कहती हुई वह मुग्धा नायिका मुग्धतावश महान् प्रलय की आशंका से मूर्च्छित हो गयी ॥१७॥

222807 मूर्च्छित अपनी प्रिया को यह बेचारा पति नलिनी के पत्तों के पंखे से तथा जल से कैसे प्रकृतिस्थ करता हुआ मूर्च्छित प्रिया को गले लगाकर यहाँ मन्दराचल के निकुंज में बैठा है|१८॥

222808 फिर प्रिया के पूछने पर देखो यह उसी कथा को पास में बैठी हुई अपनी प्रिया से उसकी ठुड्डी पकड़कर कहता है ।।१९॥

222809 हे प्रिये, मुझे जब आग की लपटों से कुछ पीड़ा हुई तो ज्योंही मैंने घबराहट के साथ 'अरे अरे आग' कहा त्योंही झटपट आनन्द में मग्न हो रहे पथिकों ने खड़खड़ (चटचट) शब्द से व्याप्त वह चिता सब लाठियों को हटाकर क्षणभर में शान्त कर दी |२०॥

222810 तदुपरान्त मरे हुए के पुनः जी जाने से उत्पन्न हुए हर्षवश पथिक लोग चंचल तालियों के विलासरूपी बाजे के साथ मुझे चिता से उठाकर बहुत सी मांगलिक वृक्ष मंजरियों से मेरे शरीर को विभूषित कर, मुझे गले लगाकर, सब मेरे चारों ओर खड़े हो गये । मेरे

पुनरुज्जीवन के हर्ष से सबने अट्टहास किया, गाया, सब खिलखिलाये और नाचे एवं घर को आये ॥२१॥
222811 इसके पश्चात् मैंने संहारकारी रुद्र के शरीर के समान भीषण श्मशान देखा, वह अति विकट नायकहीन पिशाच आदि के लिये सुखकारी था, राख, माँस और मुर्दों की खोपड़ियों के ढेरों से व्याप्त था तथा चन्द्रमा के सदृश सफेद हड्डियाँ
222812 और कपाल उसमें बिखरे थे । संहाररुद्र का शरीर भी विकट विनायक आदि गणों को सुखदायक है, विभूति, सर्पहार और शवकपालों से व्याप्त है और चन्द्रकिरणों से शुभ्र मुण्डमालाएँ भी उसमें हैं ।।२२॥
222813 भगवान शंकर के आभूषण योग्य हड्डियों के टंकार से कठोर शब्द करनेवाले वायु वहाँ पर बहते थे, वे समीपवर्ती वन की हरियाली को राख उड़ाकर हर रहे थे, गल रहे सड़े-पड़े नर कंकालों की दुर्गन्ध को फैला रहे थे, प्रचुर भस्मराशि से गाढ़ तरकस में चन्द्रमा से गिरे हुए बाणों का-सा उनका आकार था|२३॥
222814 वह श्मशान भूमि, जिसके वृक्षों के पत्ते धधकती हुई अग्निवाली चिताओं के प्रवाहरूप से निकल रहे धुएँ और चिनगारियों से पूर्ण मुरझाकर सूख गये थे, अग्नि, वायु और शनैश्चर की क्रीड़ा के योग्य घर के तुल्य लक्षण धारण करती है|२४॥
222815 मैंने वैसा श्मशान देखा, जो असंख्य भीषण आधे
222816
222817 जले नरककंकालों से अत्यन्त दुर्गन्धिपूर्ण था और मतवाले सियारों, कौओं, चीतों, गीधों, पिशाच और वेतालों की चिल्लपों से भयंकर था|२५॥
222818 वहाँ पर जलाने के लिये लाये गये नाना मुर्दो के बन्धु बान्धवों के रोने-धोने से उसके दिगन्त और झाड़ियाँ गूंजती थी, उसमें कौए, चील आदि से खींची गयी गीली अंतड़ियों से अधजले पेड़ और लताएँ बँधी थीं ॥२६॥
222819 कहीं पर चिताओं के संचालन से महान् प्रकाश हो जाता था, कहीं पर बहुत बड़ी केशराशि द्वारा वहाँ बादल के समूह से बनाये गये थे, कहीं पर पृथिवी तल रुधिरधारा से लथपथ था, अतएव रात्रि के समय शैलशून्य वह गरज रहे मेघ-सा शब्द करता था ॥२७॥एक सौ उन्नीसवाँ सर्ग समाप्त
222820 एक सौ बीसवाँ सर्ग वायु, वृक्ष, भ्रमर, वनराजि, देवांगना, समुद्र की लहर, सुवर्णचुड़ पक्षी आदि का वर्णन। सहचरों ने कहा : हे कमलनेत्र इस तरह का वियोग कालिककथाएँ कह रहा यह स्त्री-पुरुष का जोड़ा इस समय उत्तम आसवपान करने के लिये प्रवृत्त है, इसे आप देखिये ॥१॥
222821
222822 कोई सहचर विविध वायुओं का वर्णन करता है ।
222823 केले के गोफों के सुन्दर गुच्छों को फुलाने में पण्डित तथा फूलों के परागों से विभूषित ये अनेक प्रकार के वायु बहते हैं।।२॥
222824 वनों से निकली हुई भाँति-भाँति की सुगन्धियों से हृष्टपुष्ट, स्वेदबिन्दुओं का पान करनेवाले तथा ललनाओं के इधर उधर बिखरे हुए कुन्तलों को (मुँह की ओर लटके केशों को) नचानेवाले वायु बहते हैं ॥३॥
222825 कुछ पर्वतों के गुफारूपी गृहों में पैठकर घुमने में उद्योगी सिंहों की तरह क्षार समुद्र के वायु, राक्षसों के-से सुमेरु शिखराक्रमण के उद्योगों से बहते हैं ॥४॥
222826 तमाल और ताड़ के पेड़ों में चंचल बच्चों की तरह क्रीड़ा के झूलनों से झुलाये गये, जलतरंगों से उछलकर वृक्षारों के कोमल पल्लवों पर आक्रमण करनेवाले तथा नाच रही नवीन लताओं से निकली हुई पुष्पधूलियों से धूसर वायु उद्यानों में राजाओं की तरह मन्दगति से चलते हैं ॥५,६॥
222827 बाँसों के वन में विश्राम लेता हुआ यह वनवायु हस्तिनापुर की नारियों से सिखलाया गया हुआ-सा मीठा गाना गाने के लिए तैयार हुआ है ॥७॥
222828 जब से कर्णिकार ने सुगन्धि, पराग आदि न देकर वायु का तिरस्कार किया तभी से भ्रमर भी इसका (कर्णिकारका) दूर से त्याग करते हैं, इसके समीप नहीं जाते हैं ॥८॥
222829 ताड का पेड़ खम्भे की तरह सीधा होता है, अतः उसपर कोई चढ़ नहीं सकता । इसीलिए वह किसी अर्थी को न फल देता है और न पल्लव ही देता है। इनकी अति उन्नत भी आकृति अर्थियों की अभिलाषा की पूर्ति के बिना शोभा नहीं देती ॥९॥
222830 उदारता आदि गुणों से रहित मूों की वस्त्र, अलंकार आदि के आडम्बर से शरीर की सजावट ही शोभा के लिए होती है, अन्य कुछ नहीं। राजन्, यह फूला हुआ पलाश का पेड़ फूलों की सजावट से ही राजा के तुल्य मालूम पड़ता है ॥१०॥
222831 आओ, यह सुगन्धिरहित कर्णिकार विषादरूप चित्तविकार का ही पात्र है, व्यर्थ ही हमने इसका आश्रय लिया है। निर्गुण जीव
222832
222833 के तुल्य इसके अनुसरण से क्या लाभ है ? ॥११॥
222834 चंचल मंजरीराशिरूपी बिजली के संग से युक्त तथा काला तमालवृक्ष चातक को व्यर्थ ही मेघ की भ्रान्ति कराता है।।१२॥
222835 ये ऊँचे बाँस उन्नत कुल के समान हैं। उन्नत कुल के लोग पर्णों से (वाहनों से -रथ, हाथी, घोड़े, आदि से) विभूषित होते हैं तो ये पर्णों से (पत्तों से) विभूषित हैं। उन्नत कुलों का संघ दुर्भेद्य होता है तो उनका भी संघ दुर्भेद्य है, उन्नत कुल के जन सज्जनों के उपकार के लिए राजाओं का आश्रय स्वीकार करते हैं, तो इन्होंने उत्तम छायाओं से पर्वतों को आच्छादित कर रक्खा है । उन्नत कुल के जन सन्मान आदि महान् गुणों के योग्य होते हैं, तो ये (बाँस) धनुषअवस्था में प्रत्यंचारूप गुणों के योग्य हैं। यों इन बाँसों की उन्नत कुलों के साथ पूर्णरूपेण समता है ।।१३॥
222836 जैसे सुवर्णमय शिखररूप आसन पर बैठनेवाला अतएव अग्नि में स्थित होनेवाला वायुरूप व्याधि से युक्त ओर-छोरवाला यह मेघ बिजली से पीले आकाश को क्षुब्ध करता है वैसे ही सुवर्णमय शिखरों के तुल्य आसन पर बैठनेवाले, सर्वश्रेष्ठ, वात व्याधि से (उद्धव से) युक्त सन्निधिवाले उत्कृष्ट ऐश्वर्यसम्पन्न हरि चमचमा रहे बिजली के सदृश पीताम्बर को धारण करते हैं यों हरि और मेघ की समानता है ॥१४॥
222837 प्रवेश और निर्गम में उतावलीवाले पक्षी और भ्रमररूपी बाण जिसमें संचार कर रहे हैं ऐसा यह फूला हुआ पलाश का वृक्ष रुधिर से लथपथ वीर के तुल्य मालुम पड़ता है|१५॥
222838 महेन्द्रपर्वत के शिखर पर मन्दारमंजरियों की राशियों की राशियों से पीले मेघरूपी मन्दिर में ये कामी गन्धर्व मद्यपान से मत्त होकर सोये हैं ॥१६॥
222839 हे राजन् देखिये, कल्पवृक्षों के वन की शीतल छाया में विश्राम कर रहे, उत्तम वीणा आदि बाजों से युक्त ये सिद्ध और विद्याधर गाते हैं ॥१७॥
222840 महाराज देखिये, इस कल्पद्रुम के वन में पल्लव पर बैठी हुई (विश्राम कर रहीं) देवांगनाएँ गाती हैं और हँसती हैं|१८॥
222841 सुन्दर-सुन्दर मन्दिरों से भरे हुए मन्दराचल पर मन्दपाल मुनिका यह मन्दिर है, जिस उदार मन्दपाल की वह प्रसिद्ध जरिता नाम की गृधी भार्या है ॥१९॥
222842 राजन्, ये मुनिजनों के आश्रम, जिन पर जाति वैर का परित्याग कर आपस में गाढ़ा स्नेह रखनेवाले सिंह-हाथी, नेवला-साँप आदि प्रेम-क्रीड़ा करते हैं तथा ये सब ऋतुओं में फूल देनेवाले वृक्षों से पूर्ण हैं, देखिये |२०॥
222843 मूंगों के वृक्षों से उलझी हुई सागरतट की लताओं के पल्लवों पर जलबिन्दु, जिन पर सुर्य का प्रतिबिम्ब है, शोभित होते हैं ॥२१॥
222844 रत्न और मणियों की खानों में लहरें बार बार परिवर्तनों द्वारा वैसे ही क्रीड़ा करती हैं जैसे कि हाव-भाववाली युवतियाँ अपने विलासी पतियों के वक्षस्थलों पर बार-बार परिवर्तनों से क्रीड़ा करती है।॥२२॥
222845 राजन् सुनिये, नागलोक और इन्द्रलोक की स्त्रियों के गमनागमन से होनेवाला मनोहर आभूषण-झंकार आकाश से सुनाई देता है ।।२३॥
222846 ऐरावत के गण्डस्थल से गिरे हुए मदजल से मस्त हुई भ्रमरियों की गुंजारध्वनियों से ऐरावत के स्नान स्थानरूप पर्वत की गुफाएँ मानों गाती हैं ॥२४॥
222847 कृष्णपक्ष में दिनपर दिन घट रहे अतएव कृशकाय सागर की कृष्णान्तरेखारूप पंक्तियाँ निवास स्थानरूप वेलातट पर दिखाई देती हैं ॥२५॥
222848
222849 कोई सहचर दो श्लोकों से वनों का ही विलासिनी के (स्त्री के) रूप से वर्णन करता है।
222850
222851 __वनरूपी विलासिनी धन्य है। वन की मनोहर गन्ध ही इसका सुगन्धित निश्वास है । सुन्दर घनी छाया ही शीतल अंग है, यह (वनभूमि) एकान्त में भगवदाकार को दिखलानेवाली है (और नायिका एकान्त में अपने रूप को दिखलानेवाली है) । भाँति-भाँति के आभूषणरूप पुष्पों से भरी है, वृक्षों का निबिड़ विन्यास ही इसके वस्त्र है । निर्झर (झरना) ही निर्मल हास है एवं इसने फूलों की सेज बिछाई है। (वनभूमि और विलासिनी दोनों में सब विशेषण लगाने चाहिये) ॥२६,२७॥
222852 उदारमति देववृन्द आदि नन्दनवन में वैसा आनन्द नहीं लेते जैसा कि सूनसान (शब्दशून्य) शुद्ध वनभूमियों में आनन्द लूटते हैं ।।२८॥
222853 अत्यन्त विरक्त मुनि के चित्त को और अनुरक्त विषयी पुरुष के चित्त को मनोहर निर्जन वनभूमियाँ एक-सा आनन्द देती हैं|२९॥

222854 सागर के तटवर्ती पर्वतों के, जिनके तट जलतरंगों से धोये साफ सुथरे हैं, पाद (तलैटियाँ) समुद्रीय रत्नराशियों से नूपुरों के समान शोभित होते हैं और शब्द करते हैं ॥३०॥
222855 पुनाग के वृक्षों पर विश्राम कर रहे सुन्दर सुवर्णकी-सी कान्तिवाले हेमचूड़ नाम के पक्षी (एक प्रकार का पीला पक्षी) स्वर्ग में देवताओं के समान शोभा पाते हैं ॥३१॥
222856 भ्रमर और मेघरूपी धुएँ से पूर्ण फूले हुए चम्पकों के वन जब वायु से हिलते हैं तब जल रहे पर्वत से मालूम पड़ते हैं, देखिये |३२॥
222857 उत्कण्ठित कोयल (मादा) कनेर के पेड़ की ऊपर की शाखारूपी झूले में झूल रहे अपने प्रिय कोयल का आलिंगन कर मधुर गाना गा रही है ॥३३॥
222858 हे राजन्, कलकलध्वनिपूर्वक उपायन (भेंट) हाथ में लिये हुए राजाओं से पूर्ण क्षीरसमुद्र की इन तटभूमियों को देखिये ॥३४॥
222859 पूर्व, पश्चिम, दक्षिण और उत्तर क्षारसागर तक इस जम्बू द्वीप में भीषण युद्ध में बचे हुए नरपतियों को अपने चरणों के आसन बनाइये अर्थात् उनके मस्तक पर पदार्पण द्वारा उनपर अनुग्रह कीजिये । और तत्-त्त मण्डलों की पृथिवी का प्रत्येक दिशा में चिरकाल तक रक्षा के लिए शास्त्रानुसार (नीतिशास्त्र में वर्णित प्रकार से) समाधानपूर्वक शान्त बुद्धि से शासन दिजिये, उसके पश्चात् अस्त्र-शस्त्र दिजिये और उसके पश्चात् विशाल सेना दीजिये ॥३५॥
222860
222861 एक सौ बीसवाँ सर्ग समाप्त
222862 एक सौ इक्कीसवाँ सर्ग मण्डलमर्यादा की स्थापना कर अग्नि की शरण में गये हुए विपश्चितों का अग्नि के वरदान से दिगन्तों के दर्शन का उद्योग। __श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुनायक, इसके बाद उन समुद्रतटों पर भूमिपर बैठ कर चारों विपश्चितों ने पहले मन्त्रियों द्वारा निवेदित मण्डलमर्यादास्थापनरूप सारा राज्य प्रबन्ध किया ॥१॥
222863 उस समय पद के क्रम के अनुसार निवासभूमि बनाकर उन्होंने वहीं पर निवास किया और मजबूत मण्डलमर्यादा की स्थापना की ॥२॥
222864 इसके बाद श्रीमान् सूर्य मानों उनके (विपश्चितों के) प्रताप का वर्णन करने के लिए समुद्र के अन्दर प्रवेश कर अन्य लोक को (ज्योतिषियों के मत से पाताल लोक को और पौराणिकों के मत से मेरुपर्वत के उत्तर भाग में स्थित दूसरे वर्ष को) चला गया ॥३॥
222865 मेघपंक्ति के समान काली
222866
222867 रात्रि विस्तार को प्राप्त हुई और वे विपश्चित सारे दैनिक कृत्य पूर्ण करके सोने के लिए शय्याओं पर आरूढ़ हुए।४॥
222868 दूर से नदियों के प्रवाह के समान समुद्र तक पहुँचे हुए अतएव आश्चर्य में डूबे हुए उन्होंने नीचे कही जानेवाली बातों पर विचार किया।५| ओहो ! हम लोग देवाधिदेव अग्नि के प्रताप से बिना
222869 विस्तृत होगी । यहाँ से जम्बूद्वीप के बाद क्षार समुद्र है, क्षार के बाद फिर प्लक्षद्वीप-भूमि है, उसके बाद फिर महान् (क्षार समुद्र से दुगुना बड़ा) इक्षुरस का समुद्र है, इक्षु-समुद्र के बाद कुशद्वीप है, कुशद्वीप के बाद सुरा का सागर है । इस तरह क्रम से सात समुद्र और सात द्वीपों के बाद अन्त में क्या होगा ? फिर उसके बाद क्या होगा? यह दृश्यरूपिणी माया कितनी बड़ी और कैसी विचित्र वस्तुओंवाली होगी ? ॥७,८। यह सब देखने के लिए हम श्रीअग्निदेव की प्रार्थना करें, उनके वरदान से इन सब दिशाओं को बिना परिश्रम के अन्त तक देखें । चार सागरों के तटों पर बैठे हुए उन सबने यह विचार कर एक ही साथ भगवान् का आह्वान किया ॥९,१०॥
222870 इसके अनन्तर भगवान् अग्नि उनके सन्मुख आकार धारण कर दृश्यमान हुए और उन्होंने उनसे कहा : 'हे पुत्रो, वर माँगो' ॥११॥
222871 विपश्चितों ने कहा : हे देवाधिदेव, पंचभूतरूप इस दृश्य का अन्त-जहाँ तक इस शरीर से जाना संभव हो इस शरीर से, इस शरीर से अगम्य स्थान में वैदिक मन्त्रों के प्रभाव से संस्कृत इसी शरीर से, उससे अगम्य स्थान में मन से प्रत्यक्ष के योग्य सब पदार्थ, अनुमानगम्य सबपदार्थ तथा श्रुति आदि गम्य सकल पदार्थ (या सम्पूर्ण स्थूल प्रपंच, सकल सूक्ष्म प्रपंच और सकल कारण प्रपंच)। जैसे हम देखें, हे नाथ, वैसा उत्तम वरदान हमें दीजिये ।।१२,१३॥
222872 हे प्रभो, योगप्रभाव से गम्य मार्गतक के दृश्य को हम इस देह से देखें इसके पश्चात्योगियों द्वारा योगप्रभाव से अगम्य दृश्य को मन से ही देखें ॥१४॥योगियों के योगप्रभाव से गम्य मार्ग में चल रहे हम लोगों की मृत्यु न हो, जिस मार्ग में देह का संभव नहीं यानी दक्षिणायन तथा उत्तरायण मार्गरूप मर कर ही जाये, जा सकने योग्य पथ में हमारा मन ही गमन करे ।।१५॥
222873 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, वर माँगने के पश्चात् बड़वानलरूप से समुद्र में प्रवेश करने के लिए त्वरा कर रहे अग्निदेव 'ऐसा ही हो' कहकर क्षणभर में सहसा चले गये ॥१६|इस तरह वर देकर अग्निदेव चले गये, तदनन्तर रात्रि आई वह भी कुछ देर ठहरकर चली गई, तदुपरान्त सूर्य भगवान्
222874 ___ एक सौ इक्कीसवाँ सर्ग समाप्त
222875 एक सौ बाईसवाँ सर्ग सागर के तरंगों में पैरों से चल रहे विपश्चित् तरंगरूपी मगरों को चीरकर समुद्र पार गये, यह वर्णन।
222876 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, तदुपरान्त प्रातःकाल मन्त्रियों के न चाहने पर भी जबरदस्ती नीतिशास्त्र के अनुसार पृथिवी के राज्यविभाग, राज्य-परिपालन के उपायों का उपदेश, मर्यादास्थापन
222877
222878 आदि की भलीभाँति व्यवस्था कर दिगन्त के दर्शन की उत्कट उत्कण्ठा से ग्रह, भूत आदि के आवेश से युक्त तथा साक्षात् निषेध न कर सक रहे श्रेष्ठ मन्त्रियों द्वारा इशारे से रोके जा रहे वे चारों विपश्चित् रो रहे अतएव अश्रुपूर्ण मुखों से युक्त सब परिजनों को निवृत्तकर, स्नेहशून्य होने के कारण अभिमान, डाह, लाभ, शत्रुओं के पराभव की इच्छा, राज्य, स्त्री, पुत्र आदि की इच्छा का त्यागकर हम लोग समुद्रपार में दिगन्त को देखकर शीघ्र ही आते हैं यों परिजनों की तसल्ली के लिए कहते हुए गये । अग्निदेव की प्रसन्नता से प्राप्त मन्त्र की सामर्थ्य से ही भूमि, जल आदि भूतों पर विजय पाने से उत्तमता को (सिद्धता को) प्राप्त हुए उन्होंने उस समय पैरों से ही समुद्र में प्रवेश किया ॥१-३॥
222879 वे चारों विपश्चित् स्नेह की अधिकता से प्रत्येक दिशा में समुद्र में प्रवेश कर रहे बहुत से प्रजाजनों (पालनीय लोगों) तथा सेवकों से अनुगम्यमान होते हुए स्थल के समान जल में भी पैरों से ही गये ॥४॥
222880 भूमितल के समान जल के अन्दर तरंगराशियों में भी पैर रखकर अकेले ही उद्यत हुए वे चारों विपश्चित अपनी सेना से अत्यन्त वियुक्त हो गये ।।५॥
222881 चरणों के विन्यास से ही महासागर के अन्दर प्रविष्ट हुए उन्हें तट पर खड़े हुए लोगों ने तब तक देखा जब तक कि वे शरत्काल के आकाश में प्रविष्ट हुए मेघखण्ड के समान अदृश्यता को प्राप्त हुए।६॥
222882 दृढ़निश्चय से पादगामी उन सभी ने उस समुद्र मार्ग को ऐसे पार किया जैसे हाथीवान से प्रेरित हाथी॥७पर्वत के सदृश उतार और चढ़ाव से ऊँची
222883 और जलतरंगों की शोभा को स्वयं भी उसका ग्रहण करने से, हर रहे अतएव भगवान् श्रीहरि की मूर्ति के तुल्य (m) मूर्तिवाले उन्होंने मस्त मेघ-घटा में प्रविष्ट हुए चन्द्रमा के समान अपने प्रवेश से शोभायुक्त हुए आवों में (जलभँवरों में) किसी प्रकार के भय-विस्मय के बिना चिरकाल तक तृणों के समान भ्रमण किया ।।८,९॥
222884 वे मन्त्र, विद्या, बल और तेजस्विता से दुर्जय थे तथा हाथ में शस्त्र लिए हुए थे, अतएव कहीं पर मस्त मगरों ने पहले उनके शरीरों को निगला फिर पचाने की शक्ति न होने से उगल दिया ॥१०॥
222885 जलतरंगों में विश्राम ले रहे वायुओं से गेंद की तरह उछाले गये शरीरवाले वे एक ही क्षण में सौ-सौ योजन पहले पहुँचाये गये फिर वापस लाये गये ॥११॥
222886 जलतरंगरूपी हाथियों द्वारा की गई अपूर्व चमत्कार कारिणी तुंगदेहता (उन्नतशरीरता) से वे अपने राज्य में हाथियों की पीठ की सवारी की शोभा धारण कर रहे थे ।।१२॥
222887 बड़ी विस्तृत तरंगराशिरूपी घटाओं को तोड़ने
222888 और उलटने में पटुताओं से, वायुओं से उद्दीपित बिजलियों की तरह जलरूपी मेघ से (निकलना) दिखला दिया।।१३॥
222889 यद्यपि वे तैर रहे चंचल गजों की तरह तरंगराशियों से विघटित (धक्का-मुक्की से पीड़ित) हुए थे तथापि उन्होंने तीरभूमि के प्रसिद्ध सुन्दर पथरीले तटों के समान अपना धैर्य नहीं खोया ।।१४॥
222890 बड़ी-बड़ी लहरों में मोतियों और मणियों की राशियों में प्रतिबिम्बित हुए वे एकाकी होने पर भी चारों ओर पुरुषों के समूह से परिवृत जैसे मालुम होते थे ।।१५॥
222891 शीघ्रता से सफेद फेन
222892 (M) हरिमूर्ति ने भी मन्दराचल से मन्थन काल में जलतरंगों के आरोह और अवरोह से उन्नत अवनत लक्ष्मी को हरा ऐसी प्रसिद्धि है।
222893 ILON
222894
222895 के पिण्डों पर पैर रख रहे उन्होंने सफेद कमलों पर चढ़े हुए राजहंसों की शोभा धारण की ॥१६॥

222896 मेघ के गर्जन की ध्वनि के सदृश भयंकर सागर के घुम-घुम शब्द से, जो कि तटभूमि में टकराने से
222897 और तेज हुआ था, वे राजा होने के कारण ($) बिलकुल नहीं डरे॥१७॥
222898 आकाश को छूनेवाले जलमय पर्वतराजों के उछलने और गिरने से धक्कामुक्की में पड़े हुए वे क्षणभर में पाताल पहुँचते थे और क्षणभर में सूर्यमण्डल में पहुँच जाते थे |१८॥
222899 अचानक ऊपर गिरे हुए जलप्रवाहरूपी वस्त्र से ढके हए वे उत्पातों की प्राप्ति होने पर गिर रहे मेघरूपी चँदवे से ढके हुए से मालूम पड़ते थे|१९॥
222900 विशाल मेघों से प्रकट और अप्रकट किरणराशिवाली घूम रही मणियों और मोतियों की राशियों से तथा बीच में जलमय वृक्षलतातुल्य तरंगों के जलकणों से फूलों की तरह अपने शरीर को विभूषित कर रहे, बड़े बड़े बली मगर और केकड़ों से व्याप्त तरंगों में चारों ओर से घिरे हुए तथा मगर ही हैं सहचर (मित्र) जिनके ऐसे वे विपश्चित् समुद्र में पैरों से चले ॥२०॥
222901
222902 एक सौ बाईसवाँ सर्ग समाप्त
222903 एक सौ तेईसवाँ सर्ग द्वीप और समुद्र में गये हुए विपश्चितों की पश्चिम की ओर गये हुए क्रम से विविध दशाओं का वर्णन।
222904 इस रीति से समुद्र और द्वीपों में जानेवाले वे चार विपश्चित् पैदल दृश्यरूप अविद्या के अन्त के विचार में प्रवृत्त हुए ।।१॥
222905 शरीर के छेद-भेद से रहित विपश्चितों ने समुद्र से द्वीप को, द्वीप से समुद्र को इस प्रकार द्वीप, पर्वत और वन को शीघ्रता से लाँघा॥२॥
222906 उन चार विपश्चितों में से पश्चिम दिगन्त को देखने के लिए प्रवृत्त विपश्चित् को अपने को अमर समझने वाली विष्णुमीन कुल में उत्पन्न मछली निगल गई, जिसका वेग अत्यन्त शीघ्र बहनेवाली व्यास नदी की नौका के सदृश अत्यन्त तीखा था ॥३॥
222907 उसे पचाना सरल न था, अतएव उस मछली ने क्षीरसागर में पहुँचर उसे उगल दिया। तदनन्तर क्षीरसागर को लाँघकर वह दूर दिगन्तर को गया|४॥
222908 दक्षिण दिगन्त को देखने के लिये प्रवृत्त विपश्चित् को इक्षुरस सागर में स्थित दक्ष नगर में वशीकरणविद्या की शिक्षा में निपुण यक्षिणी ने देखकर अपने विद्याबल से अपनी ओर आकृष्ट कर अपना प्रेमी बना लिया ।५॥
222909 पूर्व दिगन्त को देखने के लिए प्रवृत्त विपश्चित् ने गंगा के हजार मुहानों को एक-एक करके देखते हुए जब कहीं पर मगर को, जो उसे निगलना चाहता था, खींचकर उसके उद्धार के लिए उसे गंगा में ले जाकर चीर डाला, तब गंगाजी ने उसे पीछे वापस लाकर कान्यकुब्ज नगर (कन्नौज) में छोड़ दिया ॥६॥
222910 उत्तर दिगन्त को देखने के लिए प्रवृत्त विपश्चित् ने उत्तर कुरुदेश में श्रीदेवीजी के साथ लीला कर रहे भगवान् की आराधना कर अणिमा,महिमा आदि ऐश्वर्य प्राप्त किया । अतएव उक्त विपश्चित् को ऐश्वर्य के प्रताप से दिगन्त
222911 () भूभृत् शब्द श्लिष्ट है इसके राजा और पर्वत दो अर्थ हैं, पर्वत समुद्र की तरंगों से भयभीत नहीं होता भूभृत् होने से वे भी नहीं हुए ।
222912
222913
222914
222915 के प्रताप से ही मगर और जलगजों द्वारा पहले निगली फिर उगली गई मूर्तिवाला वह अनेकानेक द्वीप द्वीपान्तर के कुलशैलों को लाँघ गया ॥८॥
222916
222917 फिर पश्चिम दिगन्त की ओर प्रवृत्त विपश्चित् के वृत्तान्त का वर्णन करते हैं।
222918 पश्चिम की ओर चले विपश्चित् को, जिसकी अंगशोभा कुशकी-सी थी, पक्षिराज गरुड़ ने अपनी पीठ पर बैठाकर वेग से कुशद्वीप और अनेक सागरों को पार कर दिया ।।९॥
222919
222920 फिर पूर्व विपश्चित् का समाचार कहते हैं ।
222921 क्रौंचद्वीप पर्वत पर वन में राक्षस पूर्व विपश्चित् को निगल गया। तदनन्तर उस राक्षस को विपश्चित् ने आँतड़ियों के छेदने द्वारा चीर डाला ॥१०॥
222922
222923 फिर दक्षिण विपश्चित् का वृत्तान्त कहते हैं।
222924 शाकद्वीप में दक्षिण की ओर चला हुआ विपश्चित् दक्ष के शाप से एक क्षण में यक्ष बन गया एक वर्ष तक यक्ष बने रहने के बाद उसकी मुक्ति हुई ॥११॥
222925
222926 फिर उत्तर की ओर चले विपश्चित् का वृत्त कहते हैं।
222927 उत्तर विपश्चित् वेग से बड़े-बड़े और छोटे-मोटे नदी-नाले तथा समुद्र पार कर स्वादिष्ट जलवाले महासागर के आगे प्रसिद्ध सुवर्णभूमि में सिद्ध के शापसे शिला बन गया ॥१२॥
222928 तदुपरान्त एक सौ वर्ष बाद अग्निदेव के अनुग्रह से वहाँ उसी सिद्ध ने उसे शाप से मुक्त कर दिया और वह अत्यन्त प्रसन्न हुआ ॥१३॥
222929
222930 फिर पूर्व विपश्चित् का वृत्तान्त कहते हैं। __परम धर्मात्मा पूर्व विपश्चित् कान्यकुब्ज देश से उत्तर की ओर गया । वहाँ आठ वर्ष तक प्रधानरूप से नारियलों की उत्पत्तिवाले देश में रहनेवाले लोगों का राजा बन गया। तदुपरान्त उसे पूर्व जन्म का स्मरण हो गया ॥१४॥
222931 नारियल के फलों पर निर्वाह करनेवाला वह मेरुपर्वत के उत्तर तरफ स्थित कल्पवृक्ष वन में दश वर्ष तक अप्सरा के साथ रहा ॥१५॥
222932 पश्चिम विपश्चित् पक्षियों की वशीकरण विद्या में पारंगत था, अतएव पहले उसे गरुड़ ने पीठ पर बैठाकर समुद्र पार किया था। वह शाल्मली द्वीप के शाल्मली पेड़ पर पक्षी के घोंसले में उसके साथ क्रीडावश दस वर्ष तक रहा ॥१६॥
222933 कोमल लताओं से भरे हुए मन्दराचल पर, मन्दार वृक्षों के निकुंजरूप गृहों में मन्दरी नाम की किन्नरी ने उस पश्चिम विपश्चित् का एक दिन तक सेवन किया ॥१७॥
222934 इसके उपरान्त पूर्व विपश्चित् नारियल के वन से क्षीरसागर के तट पर गया । वहाँ की कल्पवृक्ष के वनों की पंक्तियों में नन्दनवन की देवियों-अप्सराओं के साथ कामाकुल इसने सत्तर वर्ष बिताये ॥१८॥
222935
222936 एक सौ तेईसवाँ सर्ग समाप्त
222937
222938 एक सौ चौबीसवाँसर्ग एक जीव का देहभेदों से विभिन्न व्यवहार का समर्थनपूर्वक
222939 द्वीपों में विभिन्न शैलों में विपश्चितों के विहार का वर्णन। चारों विपश्चितों की एक ही देह थी और एक ही जीव था। ऐसी अवस्था में उनमें भिन्न-भिन्न इच्छाएँ कैसे हुई ? श्रीरामचन्द्रजी ऐसी शंका करते हैं।
222940 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : गुरुवर एक साक्षिचैतन्यमय तथा एक ही शरीर के चार विभाग होने से एक शरीरवाले वे सब विपश्चित, जिनका एक ही जीव था, जीवभेद के बिना एक ही समय विविध इच्छावाले कैसे हो गये? ॥१॥
222941
222942 एक जीव की भी अविद्यावश स्वप्न में नाना शरीर कल्पना देखी जाती है और उनमें शत्रुता, मित्रता और उदासीनता की कल्पना होने पर विभिन्न इच्छाएँ दिखाई देती हैं तथा सर्ग के आदि में ब्रह्मरूप जीव में जाग्रत अवस्था में भी नाना शरीर कल्पनारूप कर्म ही है, अतः सब कुछ सम्भव है इस आशय से श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं।
222943 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, जैसे स्वप्नावस्था में चित्त अपने में ही गिरि, समुद्र, नदी आदि के रूप से नाना-सा होता है वैसे ही केवल साक्षिचैतन्य घनाकाश सर्वव्यापी अनाना (अखण्ड) ब्रह्म ही मायावश नाना-सा (भिन्न-सा) बन गया है। जैसे अतिस्वच्छ दर्पण के उदराकाश में गिरि, नदी आदि के साथ महाकाश प्रतिबिम्बित होता है वैसे ही संवित्मय आकाश के (साक्षिचैतन्य के) दर्पण के समान अतिस्वच्छ होने के कारण, नानात्मता को जैसा प्राप्त हुआ आत्मा स्वयं ही अपने में प्रतिबिम्बित होता है। उस प्रकार अतिस्वच्छ

संवित्मयआकाश के जगदाकार होने में दर्पण की-सी अतिनिर्मल स्वच्छता ही कारण है ॥२,३॥

जगत् भी वस्तुतः चित् ही है, उससे अतिरिक्त कुछ नहीं है। ऐसी स्थिति में चित् का ही चित् में प्रतिबिम्ब कैसे पड़ेगा ऐसी यदि कोई शंका करे तो उस पर दृष्टान्त सुनो, ऐसा कहते हैं।
जैसे एकमात्र लोहे के बने हुए दर्पणों का आपस में एक दूसरे पर प्रतिबिम्बि पड़ता है वैसे ही परमार्थतः चिद्रूप भी ये पदार्थ आपस में प्रतिबिम्बित होते हैं। मायारूप उपाधि की शक्ति अचिन्तनीय (विचारसीमा के परे) है, अतः गन्धर्वनगर, स्फटिक की दीवाररूप आकाश में चन्द्रमा, सूर्य और मेघ सहित महाकाश का भी प्रतिबिम्ब दिखाई देता है, यह भाव है।॥४॥

अतएव अध्यस्त भोग्य जगदाकार ब्रह्म विषय और इन्द्रियों का संयोग होने पर बुद्धि अवच्छिन्न जीव के प्रति अप्रिय विषय भोग के आकार से प्रतिबिम्बित होता है, ऐसा कहते हैं।
इसलिए जब जिसकी जो-जो भोग्य वस्तु, एकमात्र चिद्घनस्वभाव होने से, इन्द्रियसन्निकर्ष को प्राप्त होती है-बुद्धि में प्रतिबिम्बित होती है- उस वस्तु से वह उसके भोग के लिए समर्थ होता है। यदि भोग्यवस्तु बुद्धि में प्रतिबिम्बित न हो तो भान ही न हो, यह भाव है ॥५॥

एक ही वस्तु नाना और अनाना दोनों हो यह विरुद्ध है, माया द्वारा भी वह नाना और अनाना कैसे होगी? इस पर युक्ति कहनी चाहिये, ऐसा कोई कहे, तो उस पर कहते हैं।

यदि नानात्वमात्र का निषेध किया जाय तो यह अनाना (नियत एकरूप) ही है। यदि नानारूप का निषेध न किया जाय तो नाना भी है और अनाना भी है। वास्तव में तो न नाना है और अनानात्व धर्म का भी निषेध होने के कारण न अनाना ही है। तथा अनानात्व धर्म का निषेध होने से नाना भी हो सकता है। यही नाना और अनाना के अविरोध में युक्ति है॥६॥

__ इसी कारण विपश्चितों के नाना दिशाओं में भोगयोग्य पदार्थों के एक ही समय भोग देनेवाले कर्म का परिपाक होने पर एक ही देह चार प्रकार की हो गई तथा तत्-तत् देश के विषयों का तत्-तत् बुद्धि में प्रतिबिम्ब भी पड़ गया, इस आशय से कहते हैं। ___ इस कारण जिस विपश्चित् के सामने जो वस्तु आई उससे वह संवित्मयता को प्राप्त होकर उसके वश में हो गया ॥७॥

जब अगस्त्य आदि योगियों का भी, जो मलय आदि नियत प्रदेश में नित्य रहते हैं, नाना देशों में अतीत, अनागत आदि कालों में योगबल से संन्निधान द्वारा सब वस्तुओं का अनुभव करना प्रसिद्ध है तब भिन्न देशों के प्रति चले हुए विपश्चितों का वह हुआ इसमें क्या आश्चर्य है ? इस आशय से कहते हैं।
एक देश में स्थित योगी तीनों कालों में सर्वत्र होकर एक ही समय में सब काम करते हैं, सबका अनुभव भी करते हैं ॥८॥

विभिन्न-विभिन्न प्रदेशों में एक ही समय में एक की भिन्न क्रियाकारिता में तत्-तत् देशों में व्याप्ति ही उपयोगी है, जीवभेद का कोई उपयोग नहीं है, ऐसा कहते हैं।
जैसे धूप से पीड़ित लोगों को सुख पहुँचानेवाला मेघ भी महान् होने के कारण ही नाना नगर,पर्वत, नदी, खेत आदि में व्याप्त होकर एक ही काल में महलों को धोना, तटों को तोड़ना, नदी का जल बढ़ाना, धानों को पुष्ट करना आदि विभिन्न व्यापार तत्-तत् भाग से करता है। तद्अभिमानी जीव (मेघका अधिष्ठाता जीव) भी मैंने ये क्रियाएँ की ऐसा अनुभव करता है वैसी ही यहाँ पर भी उपपत्ति समझनी चाहिये यह भाव है।९॥
अणिमा आदि ऐश्वर्य की प्राप्ति से ईश्वरतुल्य हुए योगी एक ही समय में असंख्य कर्मपूर्ण जगतों का निर्माण करते हैं और उनका अनुभव भी करते हैं॥१०॥
__एक ही विष्णु भगवान् अपनी चार भुजाओं से अथवा अपने विभिन्न शरीरों से कहीं पर योगनिद्रा, कहीं पर तपस्या, कहीं पर इन्द्र के अनुज होने से उनकी सहायता, कहीं पर (वैकुण्ठ) विविध भोग-यों विविध क्रियाएँ करते हुए जगत् की रक्षा करते हैं, वारांगनाओं का उपभोग करते हैं एवं उनका अनुभव भी करते हैं।।११॥
अनेक भुजाओंवाला पुरुष दो हाथों से जब दो वस्तुओं का ग्रहण करता है, तब फिर अवशिष्ट अनेक बाहुओं से उसे सदा संग्राम करना पड़ता है। दसों दिशाओं में स्थित वे विपश्चित् यद्यपि एक साक्षिचैतन्यवाले थे, फिर भी उन्होंने वैसे ही व्यवहार किया और सुख, दुःख आदि प्राप्त किया। उन्होंने भूमिशय्याओं में शयन किया, विभिन्न द्वीप-द्वीपान्तरों में सुख-दुःख का उपभोग किया, वनश्रेणियों में विहार किया और मरुभूमि में भ्रमण किया । पर्वतपंक्तियों में निवास किया, सागरों के गर्भ में भ्रमण किया, विविध द्वीपों में विश्राम लिया और मेघमाला से भरे हुए पर्वतशृंगारों पर छिपकर रहे व सागर पंक्तियों में आविर्भूत हुए एवं उन्होंने आँधियों में, सागर की तरंगों में, पर्वत और
*
.

समुद्रों के तटों में तथा नगरियों में क्रीड़ा की । पूर्व दिशा को प्रस्थित विपश्चित् शाकद्वीप में प्रख्यात उदयपर्वत के तटपर दलरहित स्नुहीवृक्ष के वन के अन्दर यक्ष द्वारा मोहिनी विद्या से मोहित होकर सात वर्ष तक सोया रहा। पूर्व विपश्चित् ही इस पर्वत पर कहीं पत्थर बना देनेवाला जल पीकर जबर्दस्ती पत्थर बनकर भूमि के अन्दर सात वर्ष तक रहा। पश्चिम दिशा की ओर प्रस्थित विपश्चित् शाकद्वीप में अस्ताचल पर्वत के शिखर पर मेघपूर्ण गुहारूपी गृह में पिशाचरूपी अप्सरा ने एक महीने तक अपना कामुक बना डाला । पूर्व विपश्चित् शान्तमय नाम के वर्ष (सप्त द्वीप) में जलधार नाम के महापर्वत पर किसी मुनि के शाप से हरीतकी के वन में हरीतकी वृक्षता को प्राप्त होकर लोगों की दृष्टि में अदृश्य बनकर रहा । शिशिर नाम के वर्ष में रैवत नामक पर्वत पर पूर्व विपश्चित् यक्ष के वश में पड़कर दस रात्रियों तक सिंह हुआ । यहाँ पर पिशाचों की माया से छलित होकर सुवर्णपर्वत (सुमेरु) आदि की गुफाओं में मेढ़क बना हुआ वह दस वर्ष तक रहा। उत्तर की ओर प्रस्थित हुआ विपश्चित् कौमार वर्ष में पहुँचकर शाकद्वीप में नीलगिरि के तट पर अन्धे कूप में अन्धा मेढक बनकर सौ वर्ष तक रहा। पश्चिम की ओर चले हुए विपश्चित् ने मरीबक वर्ष में विद्याधरता प्राप्त करानेवाली विद्या से चौदह वर्ष तक विद्याधरता प्राप्त की ॥१२-२३॥

जिस वस्तु का अवलम्बन कर उसने विद्याधरता प्राप्त की, उसे कहते हैं।
सुरत में होनेवाले परिश्रम से श्रान्त भगवान् शिवजी की अत्यधिक शोभा से चंचल अंगों के-क्रम से उत्पन्न हुए-स्वेदबिन्दुओं से संमिश्रित तथा इलायची की लताओं के आलिंगनों से सुगन्धित तटवन की वायु का अवलम्बन कर उक्त विपश्चित् ने विद्याधरता सम्पादित की ॥२४॥

एक सौ चौबीसवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ पचीसवाँसर्ग इस विपत्ति में विपश्चितों का आपस में एक दूसरे का उपकार करना तथा
जीवन्मुक्तों की सर्वत्र अर्थक्रिया का वर्णन। विभिन्न दिशाओं में भ्रमण कर रहे विपश्चितों की आपस में एक दुसरे की खोज और विपत्तियों में परस्पर सहायता करता है या नहीं इस प्रकार की श्रीरामचन्द्रजी की आशंका को इंगित से ताड़कर उसका निराकरण करने की इच्छा करनेवाले श्रीवसिष्ठजी पहले पूर्व विपश्चित् की शान्तमय वर्ष में हरीतकी वृक्षतारूप आपत्ति में पश्चिम विपश्चित् द्वारा अनुग्रह किया गया, यह कहते हैं।
___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : शान्तमय नाम से प्रसिद्ध वर्ष में जलधारावाले पर्वतपर हरीतकी के वन में हरीतकी-वृक्ष बने हुए कैंचीरूप यन्त्र के सदृश भूमि के अन्दर के पाषाण सम्बन्धी जल को जड़ों से पीते हुए पूर्व विपश्चित् को पश्चिमी विपश्चित् ने उसके वृतान्त को जानकर, वहाँ आकर, शाप देनेवाले मुनि को प्रसन्न कर उससे दी गई विद्यारूपी आरी से वृक्षता का मानों छेदन कर सत्तर वर्षों में वृक्षता से मुक्त किया। पश्चिम दिशा को प्रस्थित विपश्चित् को, जो शिशिर वर्ष में पिशाचपति के शाप से पाषाणता को प्राप्त हुआ था, दक्षिण दिशा को प्रस्थित हुए विपश्चित् ने वहाँ पहुँचकर गोमांस आदि के प्रयोग से पिशाचपति को प्रसन्न कर शीघ्र मुक्त किया। अस्ताचल पर्वत के परले पार स्थित शिवनामक वर्ष में

222979 गोरूप पिशाची द्वारा वृषभरूप पिशाच बनाये गये पश्चिम विपश्चित् को दक्षिण विपश्चित ने वहाँ पहुँचकर मुक्त किया। यहीं पर (शाकद्वीप में) क्षेम वर्ष में आम्बिकेय पर्वत पर दक्षिण विपश्चित् यक्षता-को प्राप्त हुआ पश्चिम विपश्चित् से प्रसादित यक्षपति ने उसे मुक्त किया। शाकद्वीप में ही वृषक वर्ष में केसर नामक पर्वत पर पूर्व विपश्चित् सिंहता को प्राप्त हुआ, पश्चिम् विपश्चित् ने आकर उसे छुड़ाया। ___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, एक देश में स्थित योगी तीनों कालों में चारों ओर व्याप्त होकर सब कर्म (अनुग्रह, निग्रह आदि) कैसे करते हैं, इसमें कृपया उपपत्ति आपको कहनी चाहिये ।।१-७॥

222980

222981 योगियों की दृष्टि से सारा प्रपंच मनोमात्र है और मानस कर्मों में मन का सर्वत्र एक साथ व्यवहार होने में कभी निरंकुश स्वातन्त्र्य की हानि नहीं देखी जाती अतः सब क्रियाओं की उपपत्ति है इस आशय से श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस जगत् में अज्ञानियों की दृष्टि में जो भूत, भौतिकादि स्थूल वस्तु है उससे हम ज्ञानियों का कोई वास्ता नहीं है। हम उसकी उपपत्ति की चिन्ता क्यों करें ? ज्ञानियों की दृष्टि से जो मनोमात्र वस्तु है, वह सर्वत्र अर्थक्रियाकारी जैसे हो सकती है वैसा कहता हूँ, सुनो ॥८॥

222982 ___ चिन्मात्र ही वस्तु, इस मुख्य पक्ष में सर्वेश्वर की ही सर्वत्र सर्वार्थक्रियोपपत्ति है, ऐसा कहते हैं।

222983 तत्त्वज्ञों की दृष्टि से चिन्मात्रसत्तासामान्य के बिना दूसरा जगद्रूप निःस्वरूप है। दृश्य के अत्यन्त अभाव का ज्ञान होने पर सृष्टि और प्रलय की दृष्टि का क्षय होने के पश्चात चिन्मात्रसत्तासामान्य में निरन्तर विश्रान्त हुए सर्वेश्वर की यहाँ पर सदा सर्वता सर्वात्मता ही है। भला बतलाइये तो उसका कौन कैसे कहाँ पर क्योंकर निरोध कर सकता है ? सर्वगामी और सर्वात्मा का जब जहाँ पर जैसे भान होता है तब वहाँ पर वैसा भान होता है। सर्वात्मा में क्या वस्तु नहीं है । अतीत, वर्तमान और भविष्यत्, का त्याग न कर रहे सत्तासामान्यस्वरूप सर्वात्मा में सदा स्थित ही हैं, ऐसा आप जानें । माया से उल्लास को प्राप्त हुआ प्रपंच न तो उत्पन्न हुआ और न विनष्ट हुआ, विज्ञानघन ही ज्यों-का-त्यों स्थित है। इसलिए ये तीनों जगत् विज्ञानघनरूप ही हैं। आकाशता का त्याग न करता हुआ (अपनी सत्ता से उसपर अनुग्रह करता हुआ) सर्वात्मा ही आकाशरूप से स्थित है । भाव यह कि अविकृत सच्चिदात्मा की ही आकाश आदिरूप से स्थिति है॥९-१५|

222984 मायाशबल ही जगदात्मक है, वही द्रष्टा और दृश्य के रूप से जगद्रूप में उदित हुआ है। जो वस्तु विश्वात्मा का (मायाशबल का) दृढ़मात्ररूपशरीरवाली है उसका किससे, कैसे कब क्या होगा ? शुद्ध में परिणाम, विर्वत आदि नहीं हो सकते, यह भाव है।

222985 हे तत्त्वज्ञानी, साध्य और असाध्यरूपी मायाशबल की कौन वस्तु दुःसाध्य है जरा बतलाइये तो? कुछ भी दुःसाध्य नहीं है, इसलिए सदा सब जगह सर्वार्थक्रिया की उपपत्ति है, यह भाव है। इसलिए सदा एकरूप इस विपश्चित्-राजासंवित् को, जो प्रबोध की ओर अग्रसर है और परमपद को प्राप्त नहीं हुई तथा एक होती हुई भी अनेकरूप है, सब जगह सब कुछ सम्भव है ॥१६-१८॥

222986 बोध और अबोधरूप शबल परमात्मा में क्या असाध्य है । परमबोध को प्राप्त न हुई संवित् की पदार्थ-आकुलता उचित है ॥१९॥

222987

222988

222989 योगियों को ऐच्छिक अर्थक्रियासामर्थ्यरूप सिद्धि होने पर भी उपपत्ति कहते हैं। किंचित् बोध को प्राप्त हुई संवित् की वह सिद्धता भी उचित ही है। कारण कि जैसे-जैसे बोध में उत्कर्ष होता है वैसे-वैसे अकामहतत्त्वप्रयुक्त आनन्द के उत्कर्ष से होने वाले ऐश्वर्यप्रकर्षक्रम की भी उपपत्ति होती है, यह भाव है। इस तरह सम्पूर्ण दिशाओं में स्थित वे (विपश्चित्) आपस में सब कुछ देखते हैं, अनुभव करते हैं और शीघ्र विपत्तिरूपी रोग की चिकित्सा करते हैं॥२०॥

222990

222991 प्रबुद्ध लोगों के प्रति सब वस्तुएँ मनोमात्र ही हैं, इस पक्ष में तो सब जगह सर्वार्थ-क्रिया मनोराज्य की भाँति अत्यन्त उपपन्न है, इस आशय से कहते हैं।

222992 बोधाकाश (चिदाकाश) जब अपने स्वरूप से थोड़ा च्युत-सा होता है तब शीघ्र ही मनोभावलक्षण किंचित् च्युतिरूप देश से ज्यों-का-त्यों सुस्थित होता हुआ भी अन्यता को (जगद्रूपता को) ग्रहण

222993 करता है ॥२१॥

222994

222995 _ विपश्चितों के प्रसंग में योगियों और ज्ञानियों की एक साथ सर्वार्थक्रियोपपत्ति का वर्णन होने पर विपश्चित् भी ज्ञानी थे, यों समझ रहे श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।

222996 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिश्रेष्ठ, यदि विपश्चित् ज्ञानी थे, तो वे दिशाओं में सिंह, बैल आदि कैसे बने, कृपया मेरे बोध के लिए यह शीघ्र कहिये । भाव यह है कि ज्ञानी जन सर्वार्थक्रिया में स्वतन्त्र होते हैं, अतः विपश्चितों को परतन्त्रतावश होने वाले सिंह, बैल आदि के शरीररूप संकट प्राप्त नहीं हो

222997 सकते, अतः उन लोगों ने परस्पर एक दूसरे पर अनुग्रह किया, यह कथन असंगत है ॥२२॥

222998

222999 श्रीरामजी, आपने मुझसे पूछा कि योगी व्याप्त होकर कैसे विविध काम करते हैं ? मैंने यहाँपर प्रबुद्ध योगियों का वर्णन किया है, विपश्चित् तो प्रबुद्ध योगी नहीं थे, यों वसिष्ठजी समाधान करते हैं।

223000 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे निष्पाप श्रीरामजी, मैंने आपके प्रश्न के समाधान के लिये विपश्चितों के सिलसिले में जिन योगियों का वर्णन आपसे किया है, वे प्रबुद्ध थे, किन्तु विपश्चित् प्रबुद्ध नहीं थे ॥२३॥

223001 हे महाबाहो, वे विपश्चित् अत्यन्त प्रबुद्ध न थे, वे बोध और अबोध के बीच में दोलायमान-से स्थित थे। अर्धप्रबुद्ध उनमें मोह के चिह्न भी और चारों ओर बन्धन के चिह्न भी दृष्टिगोचर होते हैं। पूर्वोक्त दोलायित धारणा से विपश्चित् परम ब्रह्म को प्राप्त योगी न थे, किन्तु अग्नि की प्रसन्नता से सिद्धि प्राप्त होने के कारण धारणायोगी थे, जिनमें अविद्या का विनाश हो गया, ऐसे ज्ञानयोगीनथे॥२४-२६॥

223002 हे कमलनेत्र श्रीरामजी, जो परम ज्ञान को प्राप्त हो चुके और जिनमें अविद्या का नाम-निशान नहीं है ऐसे ज्ञानयोगी वे विपश्चित् होते तो वे अविद्या को क्यों देखते? अविद्या दर्शन की इच्छा ही इनके अविद्या के अनुच्छेद में हेतु है । धारणा के पुष्ट होनेपर अग्निदेव के प्रसाद से जन्य वर से प्राप्त सिद्धिवाले वे विपश्चित् धारणायोगी थे । उनमें अविद्या विद्यमान थी, अतएव वे आत्मविचार विहीन थे ॥२७,२८॥

223003 हे श्रीरामचन्द्रजी, और भी सुनिये, जीवन्मुक्तशरीरवाले ज्ञानयोगियों को व्युत्थानकाल में ही अन्य पदार्थ की प्रतीति होती है। भाव यह कि जीवन्मुक्तों को व्यवहार काल में ही देहादिभान होता है, समाधि में तो विदेह कैवल्यसमता ही रहती है, यह विपश्चितों से उनमें विलक्षणता है। मोक्ष भी चित्त का धर्म है, वह चित्त में ही रहता है, देह में नहीं रहता। जो बँधा रहता है, उसके बन्धन की निवृत्ति मोक्ष है। चित्त ही बद्ध रहता है आत्मा नहीं, अतः मोक्ष भी चित्त का ही धर्म है, अतः समाहितचित्त में ही वह मोक्ष रहता है

223004

223005 देहभावापन्न व्युत्थित पुरुष में मोक्ष नहीं रहता। जो देहधर्म है-देहाधीन व्यवहार है वह जीवन्मुक्त के भी शरीर से नहीं हटता, अतः अन्य पदार्थ की प्रतीति की उपपत्ति होती है। तब तो जीवन्मुक्त का चित्त भी देहभाव प्राप्त होने पर बन्धन को प्राप्त हो जायेगा ? नहीं सो बात नहीं है। निर्मुक्त चित्त (भलीभाँति मुक्त हुआ चित्त) फिर कभी भी बन्धन में नहीं पड़ता। वृक्ष से गिरे हुए फलको प्रयत्न से भी कौन बाँध सका ? जीवन्मुक्त पुरुषों का भी शरीर धर्मों से अनुगत रहता है, किन्तु शरीरगत उनका चित्त अविचल रहता है उसमें देहधर्म व्याप्त नहीं होते। भाव यह कि मुक्त और अमुक्त पुरुषों में देह धर्मानुवृत्तिसमान है चित्त धर्मनुवृत्ति उनकी एक सी नहीं है ॥२९-३२॥

223006

223007 इसी कारण उन्हें अन्य लोग ये जीवन्मुक्त है यों नहीं पहिचान पाते हैं, किन्तु धारणा से सिद्ध हुए योगियों की तो उन्हें पहचान होती ही है यह जीवन्मुक्त ज्ञानियों और योगियों में दूसरी विलक्षणता है, ऐसा कहते हैं।

223008 धारणा आदि वश प्राप्त योग की तरह मोक्ष अन्य पुरुषों द्वारा ज्ञातव्य नहीं है यानी जैसे अन्य लोग धारणावश प्राप्त योग को पहचान लेते हैं वैसे वे मोक्ष की पहचान नहीं कर सकते जैसे शहद आदि की मिठास से उत्पन्न सुख का वर्णन कोई नहीं कर सकता उसका सुख केवल आत्मसंवेद्य है वैसे ही मोक्ष

223009 भी केवल आत्मसंवेद्य ही है।

223010 शंका : मन का धर्म मोक्ष आमसंवेद्य कैसे है ? समाधान-बन्ध के समान मनोगत मोक्ष की साक्षिरूप स्वानुभव से ही सिद्धि है॥३३॥

223011

223012 यदि बन्ध और मोक्ष मन के धर्म हैं, तो आत्मा बद्ध है आत्मा मुक्त हुआ' यों शास्त्र में कैसे व्यवहार होता है ? इस प्रश्नपर कहते हैं।

223013 स्वानुभवप्रदान करनेवाला आत्मा मन के धर्म सुख-दुःखों से युक्त होकर जीवरूप से बन्धन की अनुभूति करता है, वही उसकी (मन की) मुक्ति होने पर शास्त्र में मुक्त कहा गया है॥३४॥

223014

223015 यदि यह बात है तो देह आदि भी मन के धर्म सुख-दुःखों से बद्ध और मुक्त माने जायेंगे? इस आशंका पर कहते हैं।
223016 जिसका अन्तरात्मा आह्लादयुक्त हो वही मुक्त कहा जाता है और जिसका अन्तरात्मा सन्तप्त हो वह बद्ध कहलाता है, अतः मनके धर्म सुख-दुःखवश देह के बन्धन और मोक्ष नहीं हैं। भाव यह कि आभ्यन्तर आनन्द और सन्ताप का आन्तर ही चिदात्मा में अध्यास अनुभवसिद्ध है, अतः उसी में उसे मानना उचित है, बाह्य देह आदि में उसे मानना ठीक नहीं है ॥३५॥

223017

223018 जैसे शरीर संयोगी मन में शरीर के धर्मों की प्राप्ति होती है वैसे ही मनोधर्म मोक्ष की भी शरीर में प्रतीतिप्रसक्ति हो सकती है, इस आशय से कहते हैं। ___ शरीर के टुकड़े-टुकड़े किये जायें अथवा उसे राज्यसिंहासन पर बैठाया जाय दोनों अवस्थाओं में रो रहे अथवा हँस रहे जीवन्मुक्त पुरुष के अन्दर न तो कुछ शरीरस्थित दुःख होता है और न सुख होता है ॥३६॥
223019 ___ यदि किसीको शंका हो कि काँटा चुभने से पैर में मुझे कष्ट है ओर देह में मेरे चन्दनलेप प्रयुक्त सुख है, यों लोग मन के धर्म सुख-दुःख आदि का देह में ग्रहण करते हैं। इसलिए मनोधर्मों का आत्मा में ही

223020

223021 अध्यास कैसे? तो इस पर कहते हैं।
223022 अवच्छेदकता सम्बन्ध से देह में सुख-दुःख आदि का अनुभव कर रहे मनुष्य को 'अहं सुखी अहं दुःखी' यों आत्मा में ही उसका पर्यवसान है, अतः आत्मा में ही यह सुख-दुःख आदि की कल्पना है, बाह्य देह आदि में नहीं है। इसीलिए आत्मा में अध्यास का अंगीकार न करनेवाले देहादि में आत्मा का अभिमान करने से रूपान्तर को प्राप्त हुए चार्वाक, नैयायिक, सांख्य, बौद्ध, कणाद आदि पण्डित मोक्ष के उपाय की प्राप्ति न होने से पराभूत दिखाई देते हैं अथवा जल्पकथा (शास्त्रार्थ) में वेदान्तियों द्वारा पराजित दिखाई देते हैं।
223023 सुख-दुःख आदि रूप बन्ध का भले ही देह में भी कदाचित् अनुभव हो, किन्तु मोक्ष का तो देह में कदापि अनुभव नहीं होता। जीवन्मुक्त पुरुषों को समाधि में और देहभाव अवस्था में इस बात का स्पष्ट अनुभव तथा मन्द और मध्यम ज्ञानियों को भी व्युत्थान काल में देहभान होने पर उसका अनुभव होता है, इस आशय से कहते हैं।
223024 जीवन्मुक्त पुरुषों के देह आदि नित्य अशरीर आत्मस्वभाव से कदापि पृथक् नहीं है, जीवन्मुक्त महोदय मरकर भी नहीं मरता, रोता हुआ भी नहीं रोता और हँसता हुआ भी नहीं हँसता है।
223025 भगवती श्रुति भी है - 'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥' इसलिए वह मरणादिधर्मों से युक्त नहीं होता है। मानस धर्मों से भी उनका सम्बन्ध नहीं है, यह कहते हैं॥३७-३९॥

223026

223027 तत्त्वदर्शी लोग वीतराग होने पर भी अनुरक्त जैसे, कोपविहीन होने पर भी कोपयुक्त जैसे तथा मोहरहित होने पर भी मोहयुक्त जैसे दीखते हैं । यह सुख है यह दुःख है, ऐसी कल्पनाएँ तो उनसे इस प्रकार अत्यन्त दूर रहती हैं जैसे कि आकाश से अंकुर दूर रहते हैं अर्थात् जैसे आकाश में अंकुरों का संभव नहीं है वैसे ही उनमें सुख दुःख कल्पनाओं का संभव नहीं है । जगत् का स्वरूप और तन्मूलक अज्ञान जिसकी दृष्टि में है ही नहीं केवल एक आनन्द स्वरूप (सत्) ही जिसकी दृष्टि में सब कुछ है उस जीवन्मुक्त पुरुष को भी सुख दुःखादि होते हैं, यह कहना आकाश की भी शाखाएँ होती हैं यह कहने की तरह व्यर्थ है। 'सर्वत्र एकत्व की प्रतीतिवाले उस जीवन्मुक्त को शोक मोह कहाँ हो सकते हैं ? इस श्रुति वाक्य के अनुसार शोकमोह को जीतनेवाले अतएव शोकमोहविहीन ही जीवन्मुक्त शोक करते हैं। तत्त्वदर्शी लोग शिर आदि अंगों का छेदन होने पर भी अच्छिन्न हो अद्वितीय आत्मा में परायण देखे जाते हैं ॥४०-४३॥
223028 ऊँचे स्वर से सामगायन में तत्पर ब्रह्माजी के शिर को भगवान् शंकर ने अपने नख से कोमल कमल के समान काट डाला । समर्थ होने पर भी ब्रह्माजी ने उस सिर को (पंचम सिर को) फिर उत्पन्न नहीं किया । ब्रह्म तो आकाशसम है, अतः मिथ्यारूप पाँचवे सिर से उनको क्या प्रयोजन है ॥४४,४५॥

223029

223030 तो उनका चार मुखों से वेदोपदेश करने का क्या प्रयोजन है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
223031 न तो उनका यहाँ कर्म से कोई प्रयोजन है और न अकर्म से कोई प्रयोजन है। जो वस्तु प्राणियों के कर्मवश जैसे सम्पन्न हो गई वह वैसे ही रहे अन्य से क्या प्रयोजन है ? देखिये न ईश्वर का भी प्राणियों के कर्मानुसार ही व्यवहार है, अपने लिए नहीं । भगवान् श्रीशंकरजी, अनुगृहीत कामदेव से हरिणाक्षी

223032

223033 देवी को अपने अर्धांग में ऐसे ही धारण करते हैं जैसे क्षीरसागर अपने अन्दर गुप्त चन्द्रमा की कला को धारण करता है, कामदेव का निग्रह होने से उपद्रवविहीन समाधि में प्रवृत्ति होने के कारण अपने शरीर में वैसे आनन्दाश्रु धारण करते हैं जैसे समुद्र अपने अन्दर चन्द्रकला को धारण करता है ॥४६,४७॥
223034 उत्तम आशयवाले ये भगवान् शंकरजी समर्थ होते हुए भी रागिता का त्याग नहीं करते हैं, कामदहन के समय उनके नीरागता आदि गुण देखने में आये हैं ॥४८॥
223035 न तो उनका कर्म से कोई प्रयोजन है और न अकर्म से ही कोई प्रयोजन है। उनका सकल भूतों में कोई भी प्रयोजन लाभ नहीं है ॥४९॥
223036 उनकी यह रागिता ही रहे अथवा यह रागिता मत रहे। अरागिता से उनका कौन लाभ है या कौन क्षति है। जीवन्मुक्त भगवान् श्रीविष्णु असुरनिग्रह आदि काम स्वयं जोर शोर से करते हैं और इन्द्र आदि द्वारा कराते हैं। अवतार की समाप्ति होने पर मृत्यु स्वीकार करते हैं, मृत्यु स्वीकार के अनुकूल शरभ शिकारी आदि द्वारा मारे जाते हैं। समय-समय पर रामआदिरूप से उत्पन्न होते हैं और अभिवृद्धि को प्राप्त होते हैं। सर्वथा समर्थ होते हुए भी भगवान श्रीहरि प्राणियों के कर्मवश प्राप्त व्यवहार व्यग्रता का त्याग नहीं कर सकते। उनका प्राणिकर्मवश प्राप्त व्यवहार व्यग्रता के त्याग से न किसी प्रयोजन की सिद्धि है और न उसके ग्रहण से ही किसी प्रयोजन की सिद्धि है। वह यहाँ यथास्थित ही रहे, ज्यों-का-त्यों ही रहे। शुद्धचिन्मात्ररूपधारी इच्छारहित (निष्काम) हरि भगवान् वासनाविहीन ही रहते हैं ॥५०-५३॥
223037 __इच्छाविहीन सूर्य आदि भी प्राणियों के कर्मानुसार ही अपने-अपने अधिकार का पालन करते हैं, ऐसा कहते हैं। ___ भगवान् श्रीसूर्य जगत्पी घर के आकाशरूपी आँगन में काल की गेंद बनी हुई अपनी देह को नित्य निरन्तर घुमाते रहते हैं ॥५४॥
223038 दिननायक सूर्य अपने शरीर को रोकने के लिए समर्थ नहीं हैं सो बात नहीं है। फिर भी निष्काम जीवन्मुक्त सूर्य पूर्व से बँधी हुई अपनी मर्यादा के अनुसार ही रहते हैं, सदा भ्रमण करते रहते हैं । चन्द्रमा कल्पान्त तक रहनेवाले राजयक्ष्मा का, जो कभी नष्ट नहीं होता, व्यर्थ ही अनुभव करता है जीवन्मुक्त होने के कारण बिना किसी दुःख-पीड़ा के जैसी मर्यादा बँध गई वैसे ही स्थित है, उसकी निवृत्ति के लिए किसी प्रकार का प्रयत्न नहीं करता है। राजा मरुत्त के यज्ञ में लगातार बारह वर्ष तक हाथी की सैंड-सी मोटी निरन्तर गिर रही घी की धारा आदिरूप हविष के भक्षण से उत्पन्न हुए अजीर्ण से तथा स्वामी स्कन्द की उत्पत्ति के सिलसिले में भगवान् शंकर का भगवती पार्वतीजी के समागम के समय देवताओं द्वारा विघ्न करने पर अपने स्थान से विचलित हुए वीर्य को ब्रह्मा के कहने-सुनने से निगलने के कारण हुए अन्तर्दाह आदि से अग्नि खिन्नता को धारण करता है। पूर्व बँधी हुई स्थिति का (मर्यादा का) कदापि त्याग नहीं करता । देवगुरु और असुरगुरु, बृहस्पति तथा शुक्राचार्य यद्यपि जीवन्मुक्त हैं तथापि भाँति-भाँति की
223039 जगत् में भीषण-भीषण युद्धों में अपने शरीर को क्षत-विक्षत करते हुए राज्य करते हैं । महाराज नल, मान्धाता, सगर, दिलीप, नहुष आदि यद्यपि जीवन्मुक्त थे, फिर भी उन्होंने आकुलित ऐसे हो चिरकाल तक राज्य किया । व्यवहार में जैसे ही अज्ञानी है, हूबहू वैसे ही ज्ञानी भी है । वासना और अवासना ही बन्धन और मोक्ष में कारण है । राजा बलि, प्रह्लाद, नमुचि, वृत्रासुर, अन्धकासुर, मुर􏰀सर्ग - १२५]

223040

223041 आदि जीवन्मुक्त थे, वीतराग थे फिर भी उन्होंने रागियों का-सा व्यवहार किया था ॥५५-६२॥

223042

223043 इससे जीवन्मुक्त लोगों में राग, द्वेष आदि के आभास का दर्शन होने पर भी मुक्ति के संदेह का खण्डन किया गया, यह दर्शाते हुए उपसंहार करते हैं।
223044 जीवन्मुक्त चिदाकाश के प्रति राग और द्वेष का क्षय या उदय होने पर सुचरित्रता सत्ता और दुश्चरित्रता का अभाव होनेपर आविर्भूत स्वरूपवाले मोक्ष में तनिक भी संशय नहीं है॥६३॥

223045

223046 'मैं ब्रह्म नहीं हूँ' ऐसी भेदबुद्धि रहने पर ही मुक्ति में संशय होगा, वही उनको नहीं है, ऐसा कहते हैं। ब्रह्माकार के तुल्य शुद्ध चरम साक्षात्कार वृत्तिरूप ज्ञान से जो असंग, अद्वितीय पूर्ण ब्रह्मभाव से आकाश सदृश धर्मों को (देह, मन, प्राण आदि को धारण करनेवाले जीवों को) प्राप्त करते हैं उन जीवन्मुक्तों में भेदभ्रान्ति में हेतुभूत अज्ञान के नष्ट होने से फिर भेदबुद्धि कैसे हो सकती है ? ॥६४॥

223047

223048 तत्त्वसाक्षात्कार से जीवजगत भेद कैसे बाधित होता है, ऐसी यदि किसी को आशंका हो तो वह केवल भ्रान्ति से सिद्ध है इस आशय से उसकी अवास्तविकता को दृष्टान्त से सिद्ध करते हैं।

223049 जैसे शून्य (5) इन्द्रधनुष नाना-सा प्रतीत होता है वैसे ही यह दृश्यरूप भ्रम आभासमात्र है, वास्तविक नहीं है ॥६५॥
223050 जैसे निस्स्वरूप इन्द्रधनुष में भाँति-भाँति के रंग प्रतीत होते हैं वैसे ही आकाशरूपी आँगन में शून्यभूत ही ब्रह्माण्डरूपी परमाणु भासित होते हैं ॥६६॥
223051 आकाश में शून्यत्व की तरह प्रकटता को प्राप्त हुआ, न कभी उत्पन्न हुआ और न कभी नष्ट हुआ यह असत् जगत् सत्-सा प्रतीत होता है । जगत् सादि और सान्त होने पर भी अनादि और अनन्त, अशून्य होने पर भी शून्य, उत्पन्न होने पर भी अनुत्पन्न और नष्ट होने पर भी अनष्ट ही है। नित्य, कूटस्थ, असंग, अद्वितीय वस्तु के जगत्प ग्रहण करने पर उसमें आदि-अन्त की (जन्मनाश आदि की) प्रसक्ति नहीं है, यह भाव है ॥६७,६८॥

223052

223053 जगत्भाव के समान जगत् के जन्मनिरोधभाव की भी ब्रह्म में कल्पना से ही उपपत्ति है, ऐसा यदि कहो तो इष्टापत्ति है, क्योंकि कल्पनामात्र से उसकी कूटस्थता की क्षति नहीं हो सकती है, इस आशय से कहते हैं।
223054 उत्पन्न हुआ, नष्ट हुआ है, यों ब्रह्माकाश ही प्रतीत होता है जैसे काष्ठमयस्तम्भ काष्ठ ही है और जैसे स्तम्भ के एक हिस्से में बनाई गई प्रतिमा भी काष्ठ ही है वैसे ही ब्रह्म में कल्पित यह ब्रह्म ही है। समस्त कल्पनाओं से रहित, निद्राशून्य, सम केवल आत्मरूप से अवस्थितिरूप जो चिदाकाश है, समाधिदृष्टि से तन्मात्र ही जगत् को जाने । यानी समाधिदृष्टि से कल्पनाविहीन जगत् ब्रह्म ही है यों अनुभव में बैठाये ॥६९,७०॥
223055 __ असमाधिकाल में भी शाखाचन्द्रदर्शन में बुद्धिवृत्ति के शाखाप्रदेश से चन्द्रदेशप्राप्ति में बीच में जो निर्विषय वृत्तिअभिव्यक्त संवित् का स्वरूप है तन्मय जगत् को जानना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
223056 एक प्रदेश से अन्य प्रदेश की प्राप्ति होने पर मध्य में निर्विषय चिदाकाशरूप जो संवित् का स्वरूप है तन्मय जगत् को जानना चाहिये । उक्त प्रकार के चिदात्मा में जो विशेषरूप द्वैत और सामान्यरूप ऐक्य प्रतीत होता है वह भी उक्त चिदाकाशस्वभाव से ही है ही नहीं ऐसा मैं मनन से निश्चय करता हूँ।
223057 () मेघघटा में स्थित सूर्यकिरण ही इन्द्रधनुष के रूप में दृष्टिगोचर होती है, यह प्रसिद्ध है।
223058

223059 वह केवल शून्य है ऐसी जो प्रतीति होती है वह भी है ही नहीं, क्योंकि उस पूर्णानन्दैकरस में शून्यता का भी सम्बन्ध नहीं है। शून्यता और पूर्णता जैसी सप्रतियोगिक लोक में प्रसिद्धि है, जैसे कि जल से शून्य घड़ा या जल से पूर्ण घड़ा, उसका आत्मा में सम्भव नहीं है, किन्तु यह जगत् जगत्भाव के अन्यत्र अप्रसिद्ध होने से, आकाशरूप ही है। इस प्रकार आत्मा ही आत्मा में स्थित है, यों अन्यनिरपेक्ष पूर्णता है। जैसे भावी नगर वर्तमान काल में प्रतियोगिनिरपेक्ष शून्यरूप से दृष्ट होता है जैसे विशाल दिशा, काल आदि प्रतियोगिनिरपेक्ष पूर्णरूप से देखे जाते हैं वैसे ही यह भी है॥७१-७३॥
223060 हे आकाश के कोष के सदृश निर्मल आशयवाले श्रीरामचन्द्रजी, जो सम्पूर्ण दृश्यसमूह शिलाघनरूपशान्त मौनरूप स्थित है, उसका आत्मा ही जगत् यह नाम धारण कर मोहित-सा स्थित है, अहो माया आश्चर्यभूत है॥७४॥
223061

223062 एक सौ पचीसवाँ सर्ग समाप्त
223063 एक सौ छब्बीसवाँ सर्ग
223064 मरे हुए सब विपश्चितों का अपने अन्दर संसारभ्रम का वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिनायक, इसके बाद पूर्वोक्त पूर्व आदि दिगन्तों में सात द्वीप, सागर, वन और पर्वतों में गये हुए वे विपश्चित् क्या करते रहे ? ॥१॥
223065

223066 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, ताड़ और तमाल के वृक्षों की पंक्तियों से पूर्ण द्वीप, पर्वत और वनों में विचरनेवाले उन विपश्चितों का वहाँ क्या हाल हुआ, उसे आप सुनिये। उन विपश्चितों से एक विपश्चित् क्रौंच द्वीप में प्रसिद्ध वर्ष (सप्तद्वीप) के सीमारूप पर्वत के पश्चिम किनारे पर हाथी द्वारा पर्वततटवर्ती वप्रशिलापर गण्डस्थल तथा दाँतों से चूर-चूर किये जाने से मर गया () दूसरे विपश्चित को राक्षस ने युद्ध में क्षतविक्षत देह कर आकाश मार्ग से ले जाकर समुद्रवर्ती बड़वाग्नि में झोंक दिया वहाँ उसमें भस्म हो गया ॥२-४॥
223067 तीसरे विपश्चित को कोई विद्याधर इन्द्र सभा में ले गया, वहाँ प्रणाम न करने से क्रुद्ध हुए देवराज इन्द्र के शाप से वह भस्म बन गया॥५॥
223068 चौथे विपश्चित् के, जो कुशद्वीप पर्वतवर्ती नदी के दलदल में सतर्कता से चल रहा था, जबर्दस्त मगर ने आठ टुकड़े कर दिये अतएव बेचारा मृत्यु को प्राप्त हुआ । इस प्रकार दिगन्तों में व्याकुल बुद्धिवाले वे चारों राजा (विपश्चित्) ऐसे ही मृत्यु को प्राप्त हुए जैसे कि कल्पान्त में चारों दिशाओं में आकुलबुद्धिवाले लोकपाल विनाश को प्राप्त होते हैं। मरने के अनन्तर आकाशरूपी उन विपश्चितों की संवित् ने आकाशात्मा बनकर पूर्वजन्म के संस्कार से आकाश में पृथ्वीमण्डल पूर्वजन्म की भाँति देखा ॥६-८॥

223069

223070 जैसा भूमिमण्डल उन्होंने देखा उसीका वर्णन करते हैं।
223071 सातों द्वीपों के समुद्र ही उसके कंकण थे, नगर और उपनगर उसके विविध आभूषण थे, सुमेरुपर्वत उसका शिर था, सुमेरु पर्वत पर स्थित ब्रह्मलोक उसका शिरोरत्न था, चन्द्रमा और सूर्य के बिम्ब उसके दो नेत्र थे, तारे मोतियों की लड़ थे, चंचल मेघ उसके वस्त्र थे, भाँति-भाँति के (विविध) वन
223072 (4) वर माँगने के समय सिद्धों द्वारा गम्य (गमनयोग्य) मार्ग तक हमारी मृत्यु न हो यों सीमा बाँधी थी, उसके आगे का मार्ग सिद्धों द्वारा अगम्य था, यह बात यद्यपि कहीं पर कही नहीं गई है तथापि अनुमानतः ज्ञात होती है। ऐसा ही आगे भी समझना चाहिये।
223073

223074 उसके रोंगटे थे, प्रलय की समाप्ति तथा सृष्टि के आरम्भ में जैसे प्रथम सर्जे गये प्रजापति विशाल दिगन्तों को पूर्वकल्प के सदृश ही देखते हैं वैसे ही उक्त संवित् ने विपश्चितों के चारों शरीरों को पूर्ववत् देखा ॥९-११॥
223075 चिदात्मा में ही आकाशताप्रतीतिरूप आकाशात्मकता को प्राप्त हुए उन विपश्चितों ने मानसिक प्रतिभासमात्र के विषय प्रातिभासिक देह में आधिभौतिक देहताप्रयुक्त स्थूलता, जड़ता आदि भावों को सामने देखा ॥१२॥
223076 इस तरह निश्चित् देह के अज्ञानात्मक होनेपर यह दृश्य पृथिवी आदिरूप अविद्या कितनी बड़ी होगी यह देखने के लिए पूर्वसंस्कारवश वे प्रस्तुत हुए |१३॥
223077 दृश्य और दर्शन में से पृथिवीमण्डलरूप अनुभवाकार अविद्या का इतनी बड़ी है यों परिच्छेद को (परिमाण को) देखने के लिए द्वीप द्वीपान्तरों में भटके । पश्चिम विपश्चित को सात महासमुद्रों के साथ सात द्वीपों को लाँघकर भाग्योदय वश पूर्व-वर्णित स्वर्णमय भूमि में क्रीड़ाकर रहे भगवान् श्रीविष्णु के दर्शन हुए । भगवान् श्रीविष्णु से अनुपम ज्ञान (ब्रह्मविद्या) प्राप्तकर उसी स्वर्णभूमि में पाँच वर्ष तक वह समाधि में रहा ॥१४-१६॥
223078 देहभाव का परित्याग कर वीतहव्य के उपाख्यान में वर्णित रीति से चित्त के सन्मात्ररूपता को प्राप्त होने पर (असत्ता ऐसा छेद करने पर चित्त के विलीन होने पर यों अर्थ करना चाहिये) वह विपश्चित् वैसे ही परम निर्वाण को (कैवल्य मोक्ष को) प्राप्त हुआ जैसे कि उसका प्राण आकाशता को (शून्यता को) प्राप्त हुआ। यह षोडष कलाओं का उपलक्षण है, क्योंकि 'गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठाम्' ऐसी श्रुति है।१७॥
223079 पूर्व दिशा की ओर चला हुआ विपश्चित् पर्व में (पूर्णिमा के दिन) पूर्ण चन्द्रमा के बिम्ब के पास अपने शरीर का चिरकाल तक (जब तक उसमें चन्द्रत्व की प्राप्ति नहीं हुई तब तक) चन्द्रमा के समान ध्यान कर पूर्वशरीर के नष्ट हो जाने से चन्द्रलोक में स्थित हुआ॥१८॥
223080

223081 शंका- यह कथन ठीक नहीं है, क्योंकि चारों शरीरों में एक ही विपश्चित्-जीव जैसे योगी का एक ही जीव कायव्युहों में विभक्त होकर रहता है वैसे ही विभक्त होकर स्थित था, उसकी पश्चिम विपश्चित् शरीर में विष्णु भगवान् की प्रसन्नता से मुक्ति होने पर कौन दूसरा पूर्व विपश्चित् शरीर में चन्द्र की उपासना द्वारा चन्द्रलोक को जायेगा, एक ही जीव की कहीं पर मुक्ति और कहीं पर बन्धन एक ही साथ किसी प्रकार सम्भव नहीं है, क्योंकि ऐसा मानने से मुक्तिरूप फल पाक्षिक और परिच्छिन्न हो जायेगा। यह भी सम्भव नहीं है कि एक जीव यदि चार शरीर धारण करे तो उसके चार जीव हो जायेंगे अथवा अन्य जीवों की उत्पत्ति हो जायेगी, क्योंकि प्रथम पक्ष में यानी चार विभाग मानने पर पूर्व जीव के नाश की आपत्ति आयेगी। दूसरे पक्ष में नये उत्पन्न हुए जीवों को काम, कर्म, वासना आदि बीज के अभाव में संसारप्राप्ति नहीं होगी। यदि कहो कि जैसे भोगवैचित्र्य का कर्मों द्वारा या माया से बिना किसी विरोध के निर्वाह हो सकता है, ऐसा नहीं कह सकते क्योंकि प्रथम तो मोक्ष कर्माधीन नहीं है, दूसरे मोक्ष में सकलमायानिवृत्ति का प्रतिपादन करनेवाली श्रुति से विरोध आयेगा।
223082 __ समाधान : ठीक है, यहाँ पर भगवान् श्रीवसिष्ठजी का ऐसा आशय प्रतीत होता है कि जीव ब्रह्माकाश से अतिरिक्त कुछ नहीं है। ब्रह्म ही अन्तःकरणरूप उपाधियों में माया द्वारा विभक्त होकर अन्तःकरणगत काम, कर्म और वासना के अनुसार संसारी-सा मालूम पड़ता हुआ जीव कहा जाता है। अन्तःकरण दीपक की तरह बहुतों को मिलाने से एक और विशाल होता है। एक ही अन्तःकरण योग, देवता आदि

223083

223084 के अनुग्रह आदि निमित्त से एक ही काल में विरुद्ध अनेक प्रदेशों में भोगने योग्य कर्मों का उद्गम होने के कारण अनेक भी हो सकता है। जब बहुत से जीवों का समान देश और काल में भोगने योग्य एक समान काम, कर्म और वासना का उदय होता है तब भोग के लिए मेल न होने पर एक जीवत्व ही होता है जब तक विरुद्ध देश में भोग के कारण कर्म का उदय न हो तब तक लाघव से भोगायतन (भोगस्थान) एक ही शरीर रहता है। जैसे युधिष्ठिर-जीव धर्म और इन्द्र के मेल से एक जीव रहा, जैसे भीम-जीव वायु और इन्द्र के

मेलन से एक जीव रहा, जैसे अर्जुन-जीव इन्द्र और नर के मेलन से एक जीव हुआ, जैसे नकुल-सहदेव का इन्द्र और अश्विनी कुमारों के मेलन से एक जीव हुआ तथा जैसे द्रौपदी का नारायणी, लक्ष्मी और गौरी के अंशों के मेलन से एक जीव हुआ यह बात पंचेन्द्रोपाख्यान आदि के पर्यालोचन से प्रसिद्ध है। अथवा जैसे अग्नि और वायु का इन्द्र के शापवश अगस्त्य अवतार में मेलन से एक जीव हुआ इत्यादि और भी अनेक घटनाएँ हैं। एक जीव की, अनेक उपाधियों में विभाग होने से, अनेकजीवता भी सम्भव है। कश्यप से अपने गर्भ में इन्द्रविनाशक पुत्र को पाकर अपवित्रता के साथ सोई हुई दिति के एक जीववाले एक शरीर के गर्भ के पहले सात टुकड़े करने पर सात जीव हुए तदुपरान्त एक-एक टुकड़े के सात-सात खण्ड करने पर उत्पन्न हुए उनचास मारुतों के उनचास जीव हो गये । बरगद, ईख, दूब आदि के काण्ड, शाखा और टहनियों में से प्रतिशाखा और प्रतिकाण्ड पनप उठते हैं, इससे ज्ञात होता है कि एक जीव का नाना जीवरूप से औपाधिक विभाग खूब प्रसिद्ध है ही। इस प्रकार प्रकृत में भी चार जीवों के जब तक समान (एक से) काम, कर्म और वासना आदि रहे तब तक उन्होंने एक देह से राज्य का पालन किया। जब विरुद्ध भिन्न देश में भोगने योग्य काम, कर्म आदि का उद्भव हुआ तब उनका देह आदि के विभागपूर्वक भिन्न-भिन्न दिगन्तों में भ्रमण हुआ ऐसी कल्पना करने में अथवा एक ही विपश्चित् जीव के उपाधिविभाग से उनचास मरुतों की भाँति चार जीव हुए ऐसी कल्पना में भी एक की मुक्ति होने पर सब की मुक्ति का प्रसंग नहीं होगा। ___ यदि कोई कहे कि बहुत जीवों के मेलन से एक जीव का आरम्भ होने पर उस नवीन जीव को कर्मों के अभाव में संसार प्राप्ति न होगी यह भी नहीं कह सकते, क्योंकि आरम्भवाद से नवीन जीव की उत्पत्ति नहीं मानी जाती है। गंगा और यमुना के जल को मिलाने से दोनों के एक होने पर नूतन गंगा की बुद्धि न होने से वही यह गंगा है ऐसी प्रत्यभिज्ञा में कोई बाधा नहीं आती। इसी प्रकार एक जीव के चार जीव बन जाने पर प्रत्यभिज्ञा से दो उपाधियों के मिलकर एक हो जाने पर उपहितों का भी मिलकर एक हो जाना सकल प्रतीतिसिद्ध है। एक होने से भी प्राक्तन कर्मभोग हो सकता है। इस प्रकार एक जीव के चार जीव बन जाने पर प्रत्यभिज्ञा से चारों का प्राक्तन जीव के साथ अभेद होने से उसके काम, कर्म और वासनाओं का चार प्रकार से विभाग से व्यवस्था होने के कारण उनके संसार की उपपत्ति तथा एकको मुक्ति होने पर भी दूसरे को ज्ञान न होने से संसार-प्राप्ति होती है। इस प्रकार मुक्तिरूप फल वैकल्पिक तथा परिच्छिन्न ठहरेगा । जैसे व्यष्टि जीवों की मुक्ति होने पर भी समष्टि हिरण्यगर्भरूप जीव की अधिकार की समाप्ति में मुक्ति होती है वैसे ही यहाँपर भी व्यवस्था उपपन्न है। समष्टि जीवरूप हिरण्यगर्भ का तत्त्वज्ञान व्यष्टि जीवों की मुक्ति न होने पर वैकल्पिक तथा परिच्छिन्न मोक्षरूप फलवाला नहीं माना जाता है। जहाँपर व्यष्टि और समष्टि के अभेद के

223085

223086 रहते भी मुक्तिसंकर नहीं है वहाँपर वर्तमान जीवभेद होने पर केवल प्राचीन जीव के अभेदमात्र से मुक्तिसंकर की आपत्ति का अवसर ही कहाँ है । 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' (स्वात्मज्ञानप्राप्तिकाल में सुख, दुःख मोहरूप सकल प्रपंचरूप माया की निवृत्ति हो जाती है) यह श्रुति भी तत्-तत् जीवों की उपाधिभूत सकल बीजों की निवृत्ति का प्रतिपादन करती है। अन्यथा एक की मुक्ति से ज्ञानविहीन सकल जीवों की मुक्ति का प्रसंग प्राप्त होगा और 'तद् यो यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' (देवताओं में जो जो आत्मज्ञानी हुआ वह वह ब्रह्म (मुक्त) हुआ, ऋषियों में जो जो प्रबुद्ध हुआ वह मुक्त हुआ और मनुष्यों में जो जो आत्मज्ञानी हुआ वह मुक्त हुआ), 'बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः' (बहुत से लोग ज्ञानरूपी तपस्या से पवित्र होकर मत्स्वरूपता को प्राप्त हुए हैं) इत्यादि अनेक श्रुतियाँ और स्मृतियाँ व्यर्थ हो जायेगी। यदि कोई कहे कि तब तो आधुनिक मन्द अधिकारी भावी अनेक जन्मों से प्राप्त होने वाले मोक्ष की आशा से साधनों का अनुष्ठान नहीं करेगा, क्योंकि उसे यह आशंका रहेगी कि मुझ एक जीव के अनेक जीव होने से कहीं पर मोक्ष होनेपर भी कहीं पर बन्धनानुवृत्ति की निवृत्ति न होगी ऐसी स्थिति में अनिर्मोक्ष शंका की निवृत्ति न होगी। ऐसा कहना ठीक नहीं है, क्योंकि मोक्षसाधन के अनुष्ठान में प्रवृत्ति होती है, स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' (इस धर्म का थोड़ा भी अंश महान् भय से रक्षा करता है), 'नहि कल्याणकृत् कस्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति', 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' (अनेक जन्मों में सिद्धि को प्राप्त होकर तब परम गति को, मुक्ति को प्राप्त होता है), इस स्मृतिरूप प्रमाण के अनुरोध से आनेवाले जन्मों में नाना जीव रूप से अविभाग का अथवा विभाग होनेपर भी साधन संस्कारों के साथ ही विभाग से सर्वत्र क्रमशः अवश्यमेव ज्ञानोदय का अनुमान होने से साधनों के अनुष्ठान में प्रवृत्ति की उपपत्ति होती है । उसी प्रकार भिक्षुजीवटोपाख्यान के साधनानुष्ठानवाले भिक्षु के प्रमादवश हुए संकल्पों से प्राप्त नानाजीवता के अन्त में शतरुद्रभाव होने पर उसके विभागरूप सब जीवों की ज्ञानप्राप्ति और मुक्ति का वर्णन है। यदि कोई कहे इस प्रकार सर्वजीवों की मुक्ति की अनापत्ति हो जायेगी, यह इष्टापत्ति ही है ; क्योंकि मायादृष्टि से माया की अनन्तता की 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा' 'नित्यैव सा जगन्मूर्तिस्तया सर्वमिदं ततम् ।' इत्यादि स्मृतियों से सिद्ध है। तत्त्वदृष्टि से तो जीव ही नहीं है, ऐसी अवस्था में किसकी मुक्ति की अनापत्ति होगी? यदि कहो कि 'अतोऽन्यदार्तम्' इस श्रुति से विरोध आयेगा सो

223087 भी नहीं कह सकते, क्योंकि उस श्रुति की केवल एक व्यक्ति की आर्ति से भी उपपत्ति हो जायेगी। प्रवाह की अनन्तता में भी कोई विरोध नहीं आयेगा चरम व्यक्ति का नाश ही प्रवाहनाश है। सर्वजीव रूप संसार का चरम व्यक्ति ही प्रसिद्ध नहीं है, उसके नाश की प्रसिद्धि कहाँ से होगी? प्रस्तुत में एक ही पश्चिम विपश्चित् को भगवान् की भक्ति के परिपाक से उत्पन्न हुए भगवान् के प्रसाद से ज्ञानप्राप्ति हुई औरों को नहीं हुई, इस कारण केवल उसीकी मुक्ति हुई। इसमें कुछ भी अनुपपत्ति नहीं है।

223088 तदुपरान्त दक्षिण विपश्चित् ने क्या किया ? इस संशय के उत्तर में कहते हैं।

223089 राजन्, दक्षिण दिशा को प्रस्थित विपश्चित् अपने शत्रुओं को मटियामेट कर आज भी शाल्मली द्वीप में राज्य करता है, कारण कि परमार्थ सत् वस्तु के लाभ से बाह्य पदार्थों का निश्चय उसे विस्मृत

223090

223091 नहीं हुआ। उत्तर की ओर प्रस्थित विपश्चित ने चंचल तथा आकाश की ओर उछलने वाली कल्लोलों से पूर्ण स्वादूदक सागर में एक हजार वर्ष तक मगर के पेट में निवास किया । मगर के पेट के मांस से अपनी गुजर करनेवाला वह मगर के मरने के बाद सागर से और मगर के पेट से मगर के समान बाहर निकला। तदनन्तर हिम के समान स्वच्छ जलवाले स्वादूदक सागर के अवशिष्ट अस्सी हजार योजन पारकर विशाल उदरवाली दस हजार योजन की सुवर्णमय महाभूमि में जहाँ देवता लोग विहार करते हैं, प्राप्त हुआ वहींपर उसकी मृत्यु हो गई॥१९-२३॥

223092 उस भूमि के बीच में मरकर वह विपश्चित् वैसे ही देवत्व को प्राप्त हुआ जैसे अग्नि के मध्य में पड़ा हुआ काठ क्षणभर में अग्निता को प्राप्त हो जाता है ॥२४॥

223093 उक्त विपश्चित् देवश्रेष्ठ बनकर पूर्वजन्म की दिगन्तभ्रमण की वासना से वहाँ से लोकालोक पर्वत को गया, जो इस भूमण्डलरूपी वृक्ष का (M) आलबाल-सा (थाला-सा) है ॥२५॥

223094 उक्त लोकालोक पर्वत पचास हजार योजन ऊँचा है, उसका एक हिस्सा सूर्य के प्रकाश से लोगों के व्यवहार से परिपूर्ण रहता है और दूसरा हिस्सा लोकव्यवहार से शून्य रहता है ॥२६॥

223095 लोकालोक पर्वतपर चढ़कर उसकी चोटीपर पहुँचे हुए तारों के लोक में स्थित उस देवभूत विपश्चित् को नीचे के लोगों ने ऊँचे नक्षत्र की आशंका से देखा ॥२७॥

223096 उस जगह से वह लोकालोक महापर्वत के दूसरे भाग में गया, जहाँ अन्धकार ही अन्धकार है चारों ओर परिखाकार बड़ा भारी गड्ढा है जो आकाश के समान सब प्राणियों से शून्य तथा अनेक योजन विस्तृत है॥२८॥

223097 उसके बाद यह कन्दुकाकार (गेंदाकार) भूगोल समाप्त हो गया। उसके बाद अन्धकार से परिपूर्ण महापरिखाकार प्राणियों से शून्य आकाश है ॥२९॥

223098 हे श्रीरामचन्द्रजी, उस परिखा में भँवरे के समान, काजल के समान और तमाल के समान आकाश के बीच में अन्धकार है। न पृथिवी है, न स्थावर जंगम प्राणी हैं और न आश्रय है। और न कभी किसी भी वस्तु का सम्भव ही है, ऐसा आप समझिए ॥३०॥

223099

223100 एक सौ छब्बीसवाँ सर्ग समाप्त

223101 एक सौ सत्ताईसवाँ सर्ग भूमि, नक्षत्रमण्डल आदि की स्थिति उसके पश्चात् आकाश तदनन्तर ब्रह्माण्ड के दो खप्परों का वर्णन । __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन् , यह निराधार भूगोल कैसे स्थित है, नक्षत्र मण्डल, जिसका कोई आधार नहीं है, कैसे भ्रमण करता है तथा आपने जिस लोकालोक पर्वत का वर्णन किया वह कैसा है यानी उसकी उक्त संज्ञा का क्या कारण है ? ॥१॥

223102 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, जैसे बालक के संकल्प से परिकल्पित कन्दुक (गेंद) आकाश में रहता है वैसे ही हिरण्यगर्भरूपी बालक द्वारा परिकल्पित भूमि भी आकाश में टिकती है, गिरती नहीं है ॥२॥

223103

223104 अथवा मिथ्या होने से ही उसके पतन की शंका नहीं है, ऐसा कहते हैं।

223105 जैसे तिमिररोग से पीड़ित नेत्रवाले रोगी को आकाश में केशचन्द्र आदि का (केशों के गोलों का सा) दर्शन होता है वैसे ही चिदाकाश को सृष्टि के आदि में पृथिवी आदि का दर्शन होता है।।३॥

223106 जैसे संकल्पनगर किसी आधार से धार्यमाण नहीं दिखाई देता । यद्यपि संकल्पनगर काल्पनिक स्तम्भ,

223107 (M) सुमेरु पर्वत के शिखरों तक ऊँचा होने के कारण भूमण्डल वृक्षरूप कहा गया है ।

223108

223109 दीवार आदि के आधार में रहता है तथापि काल्पनिक स्तम्भ आदि के अवास्तविक होने से उनसे धारण किया हुआ नहीं है, वही दशा पृथिवी आदि की भी है ॥४॥

223110

223111 ___ अथवा सब वस्तुओं के स्वभाव की सिद्धि चित् के अधीन है किसी से धारण न की गई गोल आकारवाली भूमि का, जो चित् से सिद्ध है, वैसे ही स्वभाव का अनुमान करना चाहिये, इस आशय से कहते हैं।

223112 चित् होने से स्वभावतः चित् में जिस वस्तु का जिस प्रकार से जबतक भान होता है सर्वत्र उस वस्तु का उस प्रकार का स्वभाव उतने समय तक प्रतीत होता है ॥५॥

223113
223114 'केशचन्द्र आदि का दर्शन' यहाँपर केशदर्शन का स्पष्टीकरण करते हैं।
223115 जिस पुरुष के नेत्रों में तिमिररोग होता है उसे जिस प्रकार आकाश में केशों का वर्तुलाकार गोला दिखाई देता है वैसे ही चिन्मात्र को जो भूगोल की (पृथिवीरूपी गेंद की) प्रतीति हुई वह भ्रान्तिरूप से ही स्थित है॥६॥
223116
223117 नदी आदि का नीचे की ओर बहना आदि स्वभाव से विपरीत स्वभाव का भी यदि कहीं चित् द्वारा अवभास होता तो उसके भी अस्तित्व की ही प्रतीति होती असत्त्व की प्रतीति नहीं होती जैसे कि स्वप्न में जाग्रत से विपरीत स्वभाव की प्रतीति होती है, ऐसा कहते हैं।
223118 यदि सृष्टि के आदि में चित् में ऊपर कोप्रवाहित होनेवाली नदियों की तथा नीचे की ओर ज्वालावाले अग्नि की प्रतीति होती, जैसे कि स्वप्न में प्रतीति होती है, तो वह विपरीत प्रतीति आज भी वैसे ही स्थित रहती ॥७॥
223119 __इसी कारण तत्-तत् वादियों की भूमि का निरन्तर नीचे गिरना, ऊपर जाना, घूमना, तैरना आदि कल्पनाएँ भी तत्-तत् वादियों की बुद्धि में अवच्छिन्न चित्सत्ता से सत्य ही हैं, इस आशय से उपसंहार करते हैं।
223120 कोई वादी मानते हैं पृथ्वी गुरु होने से निरन्तर महाकाश में गिरती है । आकाश के अधःप्रदेश की अवधि न होने से इसका गिरना कहींपर भी नहीं रुकता, बहुत बड़ी होने से उसका पतन हमारे दृष्टिगोचर नहीं होता है । ज्योतिश्चक्र (ज्योतिर्मण्डल), जो दोनों ओर से मेरुपर्वत पर जुड़े हुए दक्षिण और उत्तर ध्रुव में बँधा है, पृथ्वी के साथ ही गिरता है । वह अत्यन्त हलका होने के कारण गिरने से ही अनादिकाल से घूमता है। कोई लोग यह मानते हैं कि 'योऽप्सु नावं प्रतिष्ठितां वेद प्रत्येव तिष्ठति' इस श्रुति के अनुसार भूमि का आधार सागर है यानी भूमि सागर पर आधारित है। उसमें कहींपर न बँधी हुई भूमि नाव की नाईं घूमती रहती है और प्रलयकाल में सागर में डूब जाती है एवं सृष्टि के समय जल में फेंकी हुई तुम्बी की तरह ऊपर आ जाती है। दूसरे लोग यह मानते हैं कि भूमि के ऊपर, नीचे और अगल-बगल अगाध जल ही जल है । उसके अन्दर छिद्रों में भूमि के सात लोक हैं, जिनका कि मध्यभाग वायु से पूर्ण है। उनके मध्यभाग में स्थित वायु के अतीव हलका होने के कारण जलमग्न तुम्बी के समान सातों लोक सदा ऊपर की ओर जाते हैं। और लोग मानते हैं कि भूगोल के चारों ओर आकाश ही आकाश है। उसके असीम और गुरु होने के कारण मेरुपर्वत पर स्थित देवताओं की दृष्टि से दक्षिण भाग ही अधोभाग है, अतः दक्षिण से ही वह सदा
223121 पण
223122
223123 गिरता है। दूसरे असुरपक्षीय वादी पातालदेश को ही ऊर्ध्वप्रदेश मानते हैं । देवता जिसे ऊर्ध्वदिशा मानते हैं, उसको वे अपनी कपोल-कल्पना से अधोभाग मानकर गुरुतर भूमि का उत्तर से ही गिरना निश्चित करते हैं । इसी रीति से पूर्व और पश्चिम से भूमि के गिरने की कल्पना करते हैं। कोई वादी कहते हैं ज्योतिर्मण्डल (सौरपरिवार) नहीं घूमता, किन्तु पृथिवी ही अपनी जगह पर घूमती है । भूमि का चलना हम लोग नहीं देख पाते। जैसे नाव में सवार हुए लोग पेड़ों का चलना देखते हैं वैसे ही हम ज्योतिर्मण्डल का घूमना देखते हैं। अन्य लोग कहते हैं भूमि ही सबकी अपेक्षा नीची है। उसके चारों ओर स्थित लोगों की दृष्टि से उनके शिरःप्रदेश से उपलक्षित सकल दिशाएँ ऊर्ध्व दिशाएँ हैं । उन दिशाओं में गुरुतावश जिस दिशा में पृथिवी के पतन की संभावना की जाय वह दिशा ही निश्चित नहीं है, विनिगमक कोई न होने से पृथ्वी कहींपर भी नहीं गिरती है, अपनी जगह पर ही निश्चल रहती है। पूर्वोक्त सभी वादियों की स्वबुद्धि में अवच्छिन्न चित् की सत्ता से सब कुछ सत्य है । वास्तविक में कुछ भी सत्य नहीं है, यह अभिप्राय है ॥८॥
223124 यदि पृथिवी का बुद्धि अवच्छिन्न चैतन्य में यह निश्चल है, यों भान हो तो वह निश्चल ही प्रतीत होगी । जो प्राणी रात दिन अप्रतिहत नेत्र हैं, उनकी दृष्टि में यह सदा प्रकाशवाली है तथा जन्मान्ध लोगों की दृष्टि में सदा ही प्रकाशशून्य है॥९॥
223125
223126 इसी प्रकार सत्वादी तथा असत्वादियों का चिद्धान के अनुसार सौरपरिवार तथा पृथ्वी मण्डल वैसे ही (सत् अथवा असत्) है, ऐसा कहते हैं।
223127 केवल चिद्धान के अनुसार यह सारा का सारा नक्षत्र-मण्डल तथा पृथिवी असत् ही अथवा सत् ही प्रतीत होती है|१०॥
223128
223129 दो प्रश्नों का उत्तर हो चुकने पर तृतीय प्रश्न का उत्तर देते हैं।
223130 यह पृथिवी लोकालोक पर्वत तक व्याप्त है। बस इतना ही इसका परिमाण है उसके अनन्तर वलयाकार (गोल)गड्ढा है और उसमें एकमात्र समुद्राकार महान् अन्धकार स्थित है। कहीं-कहीं पर (लोकालोक पर्वत के दो शिखरों के मध्य में) थोड़ा बहुत धूप का भी प्रवेश है॥११॥
223131
223132 उस पर्वत का लोकालोक नाम पड़ने में निमित्त कहते हैं।
223133 परिखा के चारों ओर रहनेवाले नक्षत्रमण्डल के अतिदूरदर्शी होने तथा पर्वत के पर्यन्त किसी भाग में अन्धकार रहता है और किसी भाग में प्रकाश रहता है, इसलिए वह लोकालोक (लोक-अलोक) है ॥१२॥
223134 लोकालोक पर्वत के परले पार स्थित आकाशमण्डल से अतिदूर चारों ओर नक्षत्रमण्डल परिभ्रमण करता है।॥१३॥
223135
223136 नक्षत्र मण्डल नीचे और ऊपर कहाँतक विस्तृत है ? इस प्रश्न के उत्तर में कहते हैं।
223137 पाताल से लेकर धुलोक तक वह नक्षत्र मण्डल आकाश में बँधा है। सबसे ऊँचे स्थित ध्रुव को छोड़कर और सारा नक्षत्रमण्डल चारों ओर भ्रमण करता हुआ दशों दिशाओं में संचार करता है॥१४॥
223138 यह नक्षत्रमण्डल लोकालोक पर्वत के शिखरपर पाताल सहित सारी पृथ्वी की प्रदक्षिणा करता है और वह चित् की कल्पना से अतिरिक्त नहीं है|१५॥
223139 लोकालोक पर्वत सहित भूलोक से दुगुने आकाशमण्डल के अनन्तर पके हुए अखरोट के कड़े छिलके के समान नक्षत्रमण्डल स्थित है|१६॥
223140 भूलोक से दुगुने
223141
223142 आकाश से नक्षत्रमण्डल का अन्तर्दलविस्तार दुगुना है दिशाओं में घुमने की स्थिति बेल के छिलके के समान है ॥१७॥
223143 शबल ब्रह्म का सत्य संकल्पात्मक जिस प्रकार का कथन है, वही इस प्रकार के संनिवेश से यानी ब्रह्माण्ड और उसके अवयवरूप से जगत् की स्थिति है|१८॥
223144 उसके बाद नक्षत्रमण्डल से दुगुना पूर्वोक्त आकाश से दूसरा आकाश है और वह कहीं पर प्रकाश से जगमगाता है और कहींपर गाढ़ अन्धकार से व्याप्त है ॥१९॥
223145 उस आकाश के आखिरी छोरपर ब्रह्माण्डकपाल है। उनमें एक कपाल ऊपर है और एक नीचे है। इन दोनों के बीच में आकाश है |२०॥
223146 एक अरब योजन विस्तीर्ण वज्र के समान कड़ा और मजबूत कल्पनामात्रस्वरूप परमार्थरूप में आकाश का विकार पंचीकृत भूतकार्यरूप आकाश चिदाकाश ही है, उससे पृथक् नहीं है, वह आकाश में स्थित है॥२१॥
223147 महागोलाकार आकाश में ज्योतिर्मण्डल सभी ओर व्याप्त रहता है। ऐसी परिस्थिति में इस ज्योतिश्चक्र में क्या ऊपर है, क्या नीचे है, क्या पूर्व है, क्या पश्चिम है ? यदि है तो सभी ऊपर है, सभी नीचे है सभी पूर्व तथा पश्चिम है।।२२॥
223148 सब वस्तुओं का गिरना, उड़ना, तिरछे चलना तथा एक जगह खड़ा रहना जो प्रतीत होता है वह सब प्रत्यगात्मा का अवभासन ही है, वह वास्तविक नहीं है यानी वस्तुतः वस्तुओं का न गिरना है, न उड़ना है, न गमन है, न आगमन है, न स्थिति है। कुछ भी नहीं है, पतनादि होने में अद्वैतविरोध होगा, यह भाव है ॥२३॥
223149
223150 एक सौ सताईसवाँ सर्ग समाप्त
223151 एक सौ अट्ठाईसवाँ सर्ग अन्धकारपूर्ण गड्ढे को तथा ब्रह्माण्ड के आवरणों को पारकर विपश्चितों का अविद्या में भ्रमण का वर्णन।
223152 यदि श्रीरामजी की ओर से यह आशंका हो कि ज्योतिश्चक्र तथा उसके विस्तार आदि का परिज्ञान आपको किस प्रमाण से हुआ तो इस पर कहते हैं।
223153 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, हमारे सदृश योगी जनों को योग ज्ञानाभ्यास से शोधित जो शुद्ध तत्त्वबोध यानी सर्वजगत् तत्त्वसाक्षात्कार है, तद्रूप आतिवाहिक शरीर से इन सबका प्रत्यक्ष होता है। आधिभौतिक स्थूलरूप से प्रत्यक्ष या अनुमान नहीं होता है। यह जो मैंने लोका-लोक, ज्योतिश्चक्र आदि का अवयवसंगठन आपसे कहा, वह स्वयं दृष्ट जगत्स्वप्न में प्रसिद्ध है अन्य लोगों द्वारा दृष्ट जगत्स्वप्नों में प्रसिद्ध मैंने नहीं कहा । अन्यान्य ब्रह्माण्डान्तरों के जगत्स्वप्नों में भी ऐसी ही स्वभावतः स्थिति (अवयवसंघटना) है और कहींपर इससे विलक्षण भी है।।१,२॥

223154
223155 यदि श्रीरामजी कहें कि यदि अन्याय ब्रह्माण्डों का स्वरूपगठन विलक्षण है, तो उसे भी कहने की कृपा कीजिये, इस पर कहते हैं।
223156 अन्यान्य जगत्स्वप्नों के अवयवसंगठन के वर्णन से यहाँ क्या प्रयोजन है ? बुद्धिमान् पुरुषों को उपयोगी बातों के सिवा और बातें नही रुचतीं ॥३॥
223157 हे पण्डित लोगों, उस उत्सर्ग से सब ब्रह्माण्डों के मध्य में सब द्वीप और सागरों की उत्तर दिशा में मेरु पर्वत है, लोकालोक पर्वत दक्षिण दिशा में है। इस प्रकार समस्त भूतसमूह के विषय में जिनकी जिज्ञासा है, उनका अनुमान हो ॥४॥
223158
223159 जो अवान्तर विशेष हैं, उनका वहाँ के रहनेवाले लोग ही प्रत्यक्ष करते हैं यहाँ के रहनेवालों को
223160
223161
223162 उनका प्रत्यक्ष नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
223163 वहाँ पर जो और और जगभ्रम हैं, उनका वहाँ के निवासियों को प्रत्यक्ष होता है। उस तरह की अपनी अवयवरचना से शोभित होनेवाले वे हम लोगों के प्रत्यक्ष के विषय नहीं हैं। सब द्वीप और सागरों के उत्तर में मेरु पर्वत है और दक्षिण में लोकालोक पर्वत है, ऐसा निश्चय सात द्वीपों में रहनेवालों का ही है, ब्रह्माण्ड से बाहर रहनेवालों का ऐसा निश्चय नहीं है ॥५,६॥
223164 हे श्रीरामचन्द्रजी, अब आप प्रस्तुत विषय को सुनिये। ब्रह्माण्ड के दो खप्पर जिनका कि विस्तार पूर्वोक्त एक अरब योजन है, उनसे बाहर दसगुना जल (जलावरण) स्थित है। वे ब्रह्माण्ड के खप्पर ही पार्थिवभाग होने से अपनी आकर्षणशक्ति से जल को ऐसे ही नित्य धारण करते हैं जैसे कि तृणचुम्बकमणि अपनी आकर्षणशक्ति के स्वभाव से तृणों को धारण करती है अथवा जैसे कल्पवृक्ष अर्थियों से वांछित रत्नों को धारण करता है ।७,८॥
223165
223166 तब तो मेघों से गिरे हुए जलबिन्दु, ओले आदि समुद्र, नदी आदि में नहीं गिरेंगे, कारण कि जल में आकर्षणशक्ति का अभाव है, किन्तु दूर से भी तीरभूमि में आकर वहीं गिरेंगे, ऐसी आशंका होने पर कहते हैं।
223167 जैसे कल्पवृक्ष रत्नों का आधार है, वैसे ही सदा सभी पदार्थों का आश्रय पार्थिव भाग ही है, इसलिए ये जलवृष्टि आदि पृथिवीपर प्रचुरमात्रा में गिरते हैं ॥९॥
223168 पूर्वोक्त ब्रह्माण्ड के आवरणभूत जल से बाहर जल से दसगुना आकाश के समान देदीप्यामान इन्धनशून्य तेज स्थित है ॥१०॥
223169 ब्रह्माण्डआवरणभूत तेज से बाहर दसगुना विस्तारयुक्त वायु स्थित है, वायु से बाहर दसगुना निर्मल आकाश स्थित है। उसके बाद परमशान्त असीम ब्रह्माकाश (अविद्याशबलित ब्रह्माकाश) है, वह अविनाशी, न प्रकाश है और न अन्धकार है, महाविज्ञानघन सुषुप्तितुल्य है ॥११,१२॥
223170 आदि, मध्य और अन्त से (जन्म, स्थिति और विनाश से) शून्य महाचित् नामवाले, सर्वात्मक लोहघन के समान छिद्रशून्य निर्वाणरूपी उस ब्रह्ममहाकाश में दूर-दूर वैसे करोड़ों ब्रह्माण्ड बार-बार उत्पन्न होते हैं
223171 और विलीन होते हैं ॥१३,१४॥
223172
223173 वह कौन कारण है, जो करोड़ों ब्रह्माण्डों को विकसित करता है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
223174 कचनरूपी सम ब्रह्म में करोड़ों ब्रह्माण्डों को विकसित करनेवाला कोई भी नहीं है, किन्तु कचनस्वभाव वह ब्रह्म ही अपने में अविद्यावश तादृशरूप से स्थित है|१५॥
223175
223176 प्रश्नों के उत्तर का उपसंहार कर अब प्रस्तुत विषय सुनाते हैं।
223177 हे श्रीरामचन्द्रजी, यह दृश्यानुभव क्रम आदि से अन्त तक सारा का सारा मैंने आपसे कहा अब आपलोकालोक पर्वतपर विपश्चित् का जो हाल हुआ उसे सुनिये॥१६॥
223178 खूब अभ्यस्त पूर्व संस्कार से (दिगन्तदर्शनउद्योग के संस्कार से) सम्पन्न उस प्रकार के सजीव निश्चय से प्रेरित विपश्चित् लोकालोक पर्वत के शिखर से परे पूर्वोक्त अन्धकार गर्त में प्रविष्ट हुआ|१७॥
223179 वहाँपर उसने अपने देवशरीर को पर्वतशिखर के सदृश अत्यन्त महान् गीध आदि द्वारा नोच-नोचकर खाया गया देखा। तदुपरान्त अपने पूर्वचिन्तित दिगन्त दर्शन में अपने मनोमय देह को ही प्रवृत्त देखा ॥१८॥
223180 जहाँपर उसकी मृत्यु हुई थी, वह प्रदेश पुण्यमय था यानी स्थूल देह के विषय संस्कार के उद्बोधक चार प्रकार के प्राणिसमूहों से शून्यथा, उस देश की महिमा से निर्मल आशयवाले विपश्चित् को आतिवाहिक शरीर में आधिभौतिकता
223181
223182 की प्रतीति नहीं हुई अर्थात् उसे आतिवाहिकता का विस्मरण नहीं हुआ|१९॥
223183 उक्त विपश्चित् जिसका ज्ञान स्थूलदेह से अतिरिक्त केवल आत्मा को विषय करता था, उससे अधिक स्थूल, सूक्ष्म और कारण शरीर से अतिरिक्त शुद्ध चिन्मात्र आत्मा को विषय करनेवाले बोध को प्राप्त नहीं हुआ था, इससे दिगन्तदर्शनरूप कार्य को असमाप्त समझकर गमन स्वभाव के अनुकूल हुआ यानी दिगन्तदर्शनरूप कार्य से विरत नहीं हुआ ॥२०॥
223184
223185 देहविहीन चित्त बाहर कैसे जाता है ? देह के बिना चित्त का बाहर संचार स्वीकार करने पर भी पहले विपश्चित् की देवता के शरीर से भी आकाशमार्ग में अप्रतिहत गति रही। देवशरीर का नाश होने पर भी मनोमय देह से आकाशमार्ग में चल रहे उस विपश्चित् का पूर्व देवशरीर से मनोमात्र देह में क्या विशेष हुआ ऐसा श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
223186 ___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिश्वर, यह चित्त शरीर के बिना कार्य में कैसे गमन करता है ? यदि शरीर के बिना भी गमन मान लिया जाय तो भी आतिवाहिक देह से मनोमय देह में अधिक बोध कैसा होता है ? ॥२१॥
223187
223188 श्रीवसिष्ठजी उक्त प्रश्नों में से पहले प्रथम प्रश्न का उत्तर देते हैं।
223189 जैसे अन्तःपुर में निवास करनेवाले का यह मन संकल्परूपी पथिक के रूपमें बाहर गमन करता है वैसे ही इसका मन बाहर प्रसृत हुआ। भाव यह कि संकल्प को मार्गगमन में देह की अपेक्षा नहीं होती है ॥२२॥
223190 भ्रान्ति में , स्वप्न में, मनोरथ में, मिथ्या ज्ञान में तथा औपन्यासिक कथाओं के श्रवण में जैसे मनका संचार होता है वैसे ही उस मन का प्रसार हुआ॥२३॥
223191
223192 दूसरे प्रश्न का उत्तर देते हैं। जिस शरीर में भ्रम, स्वप्न, मनोराज्य आदि का प्रसार होता है, वह शरीर आतिवाहिक है। उस आतिवाहिक देह में ही कालवश आतिवाहिकता के विस्मरण से आपकी आधिभौतिकताबुद्धि उत्पन्न होती है ॥२४॥
223193
223194 कब आधिभोतिकता की निवृत्ति से आतिवाहिकता का शेष होता है, इस प्रश्नपर कहते हैं। विचार से सर्परज्जु-भ्रान्ति के तुल्य यह आधिभौतिक शरीर जब अन्तर्हित हो जाता है तब आतिवाहिक शरीर अवशिष्ट रहता है|२५॥
223195 __ आतिवाहिक शरीर की निवृत्ति से चिन्मात्र का शेष होने में भी विचार ही साधन है, इस आशय से कहते हैं। ___हे श्रीरामजी, इस आतिवाहिक देह का 'तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ' (हे सौम्य, तेजरूपी मूल से सन्मूल की खोज करो) इस श्रुति द्वारा प्रदर्शित तत्त्वज्ञान के उपाय से भली-भाँति तब तक विचार कीजिये जब तक कि इसमें चिन्मात्र से अतिरिक्त कुछ नहीं है यह प्रतीति न हो॥२६॥
223196 ___निर्विषय चिन्मात्र प्रसिद्धि का तो पहले अनेक बार वारण किया ही जा चुका है, इस आशय से पहले अनेक बार उक्त आधे श्लोक को पुनः कहते हैं।
223197 एक देश से दूसरे देश की प्राप्ति होने में मध्य में जो संवित् का शरीर है एकरूप असीम इस चिन्मात्र का वह रूप प्रसिद्ध ही है ॥२७॥
223198
223199

223200 उसमें द्वैतरूपी विषय और विषयप्रयुक्त राग, द्वेष आदि का प्रसंग ही नहीं है, ऐसा कहते हैं।

223201 भला बतलाइये तो सही उसमें कहाँ द्वैत है, कहाँ द्वेष है और कहाँ राग आदि है सब कुछ शिव आदि अन्तविहीन परम बोधरूप ही है ॥२८॥

223202 मनके मनन से शून्य शान्त जो अवस्थिति है वही उत्तम बोध है, आतिवाहिक देह में स्थित विपश्चित् उस बोध को प्राप्त नहीं हुआ, किन्तु उसे केवल आतिवाहिक देह में आत्मप्रतीति हुई थी अतएव उसने अपने मन को आगे चलते हुए देखा । आतिवाहिक देह से उसने गर्भवास के तुल्य अन्धकार देखा । तम के अन्त में उसने ब्रह्माण्ड खप्पररूप भूमि के खण्ड को (दो खप्परों के सम्पुट भागों के सन्धिभूत भूखण्ड को) पाया जो वज्र के समान दृढ़, सुवर्णमय और करोड़ों योजन विस्तीर्ण था ।।२९-३१॥

223203 उसके अन्त में उसे उस भूखण्ड से आठगुना जल मिला । वह द्वीप के अन्त में ब्रह्माण्डखप्पर भूमि के ही समानान्तर में सागर के पृष्ठ के समान स्थित था। जल का निराधार रहना सम्भव नहीं है, अतः वह ब्रह्माण्डकपालखण्ड का अवलम्बन कर उसी के समान विभक्त होकर स्थित था, यह भाव है |३२॥

223204 उक्त जल को लाँघकर उसके बाद वह सूर्यों के समूह की नाईं भीषण प्रलयाग्नि की घनघोर ज्वालाओं के पिण्डीभूत कोटर के समान चमकीले तेज को प्राप्त हुआ । आशय यह कि तैजस आदि आवरणों को जल की तरह आधार की अपेक्षा नहीं है, इसलिए सन्धि का विभाग न होने से पिण्डकोटर के तुल्य देदीप्यमान यह कथन है ॥३३॥

223205 तैजस आवरण में भ्रमण कर रहे उस विपश्चित् ने दाह, शोक आदि से मुक्त मनोमय देह से उसके उत्तरवर्ती वायुरूप आवरण में गमन जाना ॥३४॥

223206

223207 उसका उक्त गमन प्रायः स्वप्न की कल्पना के तुल्य रहा वास्तविक नहीं रहा यह 'बुबुधे' पदका तात्पर्य बतलाते हैं।

223208 पहुँचाये जा रहे उस विपश्चित् ने आतिवाहिक आत्मा को जाना और चित् मात्ररूप मेरा कौन-सा वहन होगा यह भी जाना ॥३५॥

223209 इस बोध से उक्त धीरात्माने उस वायुसागर को पार किया और उसके बाद वह उससे दस गुने विस्तृत आकाश में पहुँचा॥३६॥

223210 आकाश को लाँघकर वह असीम अविद्याशबल ब्रह्माकाश में पहुँचा। जिसमें सब कुछ विलीन होता है, सब कुछ जिससे आविर्भूत होता है जो कुछ भी नहीं है। वहाँ पर मनोमय देह से भ्रमण करता हुआ वह संस्कारवश अत्यन्त दूर तक गया। उसने उसमें पृथिवी, जल, तेज, वायु और जगत् देखा । फिर संसार की रचनाएँ देखीं, फिर सृष्टियाँ देखीं और दिशाएँ देखीं। फिर पर्वत देखे, फिर आकाश देखा, फिर देवता देखे, फिर मनुष्य देखे, फिर पंचमहाभूतों के पर्यन्त में अत्यन्त घन ब्रह्म देखा, फिर उसमें खूब जगत् देखे, फिर सृष्टियाँ देखीं, फिर दिशाएँ देखीं,मायाशबल ब्रह्माकाश देखा। उसके बाद फिर दूसरी अवस्थित सृष्टियाँ देखीं। इस प्रकार दीर्घकाल तक विहार करता हुआ वह आज भी विहार कर रहा है। चिरकाल से अभ्यस्त अपने जगत्सत्यतानिश्चय से वह विरत नहीं होता है। अविद्या का अन्त है ही नहीं, सत्य स्वभाव की आलोचना की जाय, तो वह ब्रह्म ही है। वस्तुतः परिपूर्ण ब्रह्म में अविद्या नहीं है। यह दृश्य है यह अविद्या है यह विकसित आत्मा है। जो ब्रह्म आपने जाग्रत में और स्वप्न में जैसी वासना के आविर्भाव से पहले देखा, इस समय देखते हैं

223211 और आगे भी देखेंगे वह ब्रह्म वैसा ही था, है और रहेगा ॥३७-४४॥

223212

223213 इसीलिए यह जगत् सत् और असत् से विलक्षण अनिर्वचनीय ही है, ऐसा कहते हैं।

223214

223215 __यह था, है और होगा इस प्रकार का क्रमयुक्त जगत् का भान अविद्यामात्र ही है। बन्द किये गये नेत्रों में तैमिरिक चक्र के समान महान् प्रतीत होता है। वह केवल चिन्मात्ररूपसे सत् नहीं है, प्रतिभास्वरूप इस अज्ञदृष्टि प्रसिद्धि से तो असत्आकार नहीं है, इसलिए दोनों दृष्टि के प्रमाण होने पर अनिवर्चनीय ही है॥४५॥

223216 हे श्रीरामचन्द्रजी, वह विपश्चित् आज भी तत्त्वज्ञान न होने के कारण उन पूर्वदृष्टों में ही और उनके सदृश अन्य वासनामात्र होने से अत्यन्त सूक्ष्म विराटों के अन्दर प्रसिद्ध जगतों से वनभागों में मृग के समान अपनी वासना की उत्कटता से बार-बार घूमता है।४६॥

223217

223218 एक सौ अट्ठाईसवाँ सर्ग समाप्त

223219 एकसौ उनतीसवाँसर्ग बचे हुए दो विपश्चितों के वृत्तान्त का वर्णन तथा उनमें से

223220 एक की मृगता के अन्त में श्रीरामचन्द्रजी से भेंट का वर्णन। एक विपश्चित् भगवान श्रीविष्णु के अनुग्रह से ज्ञान पाकर मुक्त हो गया और दूसरा आज भी अविद्या में भ्रमण कर रहा है यह सुनकर बचे हुए दो विपश्चितों का समाचार श्रीरामचन्द्रजी श्रीवसिष्ठजी से पूछते हैं। __चन्द्रलोक में और शाल्मली द्वीप के राज्य में रोके हुए तथा भोगों की असारता को जाननेवाले उन दो विपश्चितों के (पूर्व और दक्षिण दिशा को प्रस्थित विपश्चितों के) पीछे पूर्वोक्त वृत्त के अनन्तर आगे दिगन्तदर्शन वरका क्या हाल हुआ ? ॥१॥

223221 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : उनमें से एक विपश्चित् चिरकाल से अभ्यस्त वासना से विवश होकर विविध शरीरों से भिन्न-भिन्न द्वीपों में भ्रमण करता हुआ उत्तर विपश्चित् की पद्धति को (ब्रह्माण्डों के जलादि आवरणों के लंघन द्वारा शबल ब्रह्म में करोड़ों संसारों में भ्रमणरूप पदवी को) प्राप्त हुआ । परमाकाशरूपी खोखले में उसी प्रकार (उत्तर विपश्चित् की ही तरह) ब्रह्माण्ड के आवरणों को एक के बाद एक छोड़कर करोड़ों संसारों को देखता हुआ आज भी उसी अवस्था में स्थित है। उनमें से 'दूसरा यानी पूर्व को प्रस्थित विपश्चित् चन्द्रमा के समीप में स्वयं अभ्यस्त चन्द्रमृग में अतिशय प्रेमरूप आसक्ति के कारण चन्द्रमा के साथ प्रतिभास अत्यन्त भ्रमण कर रहे अपने शरीरों से युक्त होकर उनका त्याग कर चुकने के बाद आज मृग बनकर पर्वत पर स्थित है ॥२-४॥

223222

223223 राजा विपश्चित् के अन्तःकरण और शरीर का चार प्रकार से विभाग होने पर भी एकरूप वासना का विभाग अथवा अधम और उत्तम फलका भेद संभव नहीं है, यों श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।

223224 हे गुरुवर, चारों विपश्चितों की एक ही वासना जो सदा उचित थी, वह अधम और उत्तम फल देने वाले भेद को कैसे प्राप्त हुई ? दिगन्तदर्शनरूप उत्कट अभिलाषा सबकी एक ही थी फिर भी किसी की मुक्ति हो गई, कोई अविद्या में लगातार चक्कर लगा रहे हैं, तथा कोई मृग बन गया ऐसा भेद कैसे हुआ ? यह आशय है ॥५॥

223225 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी प्राणी की खूब अभ्यास को प्राप्त हुई वासना देश, काल और कर्म वश कोमल और अत्यन्त परिपाक से बद्धमूल होती है। कोमल वासना भेद को प्राप्त होती है पर परिपाकवश बद्धमूल वासना भिन्न नहीं होती है॥६॥

223226

223227

223228

223229 वासना की एकता और विभाग में क्या हेतु हैं ? उस पर कहते हैं।

223230 देश, काल, कर्म आदि की एकता वासना की एकता है यानी जब भोग्य फल के अनुकूल देश, काल, कर्म,प्रयत्नरूप सामग्रियों की एकता होती है, तब उनके अनुकूल समान विषय वासनाएँ भी एक होती हैं जब पूर्वोक्त सामग्रियों में भेद होता है तब वासनाएँ भी भिन्न होती हैं। लेकिन जब समान देश, काल, कर्म और फलवाली कोई वासना और भिन्न देश, काल, कर्म और फलवाली दूसरी वासना हो यों दो वासनाएँ उद्‌भूत हों तब उनके बीच में जो बलवती होती है, उसीकी जीत होती है।।७॥

223231 इस रीति से ये विपश्चित् एक साथ उत्पन्न विरुद्ध देश, काल आदि में भोग्य वासना के विभाग से उत्पन्न शरीर भेद से चार होकर रहे। उनमें से आदि दो अविद्या के लिए वासनाओं से आकृष्ट हुए, एक मृग बनकर वासना का शिकार बना और एक की मुक्ति हो गई ॥८॥

223232 भ्रान्तिपूर्ण बुद्धिवाले उन तीन विपश्चितों को आज भी अविद्या का अन्त प्राप्त नहीं हुआ। हजारों अज्ञानों से वृद्धि को प्राप्त हुई यह अविद्या निस्सीम है। इसका अन्त पा जाना कोई खिलवाड़ नहीं है |९॥

223233 ज्ञानरूपी उजाला प्राप्त होने पर वह थोड़े से समय में शान्त हो जाती है, सूर्योदय होनेपर अन्धकारशोभा की नाईं निःशेष नष्ट हो जाती है|१०॥

223234

223235 इस समय पश्चिम विपश्चित् की जिस वृत्तान्त से मुक्ति हुई, उसको पुनः सुनाते हैं।

223236 हे श्रीरामजी, अब विपश्चित् का अपनी वासना से कल्पित ब्रह्माण्ड में हुए वृत्तान्त का श्रवण कीजिये, ब्रह्माण्ड में अत्यन्त दूरवर्ती स्वादूदक सागर के परले पार स्थित स्वर्णभूमि प्रदेश में, किसी संसारभ्रान्ति में, ब्रह्मरूपी महाकाश में अध्यस्त किसी दृश्यमण्डल में, जो दृश्यरूप से प्राप्त हुआ था, वास्तव में ब्रह्मरूप ही था, वह पश्चिम दिशा को प्रस्थित एक विपश्चित् शान्ति, दान्ति भगवद्भक्ति आदि गुणों की प्राप्ति से जीवन्मुक्तों के बीच में जा पहुँचा, वहाँपर दृश्य को यथार्थ रूपसे पहचानकर पूर्णरूप से ब्रह्मत्व को प्राप्त हो गया (मुक्ति को प्राप्त हो गया)। उसकी वह जगदाकार अविद्या और वह क्षुद्र शरीर दोनों ही ज्ञान होने से वहीं पर मृगतृष्णाजल के समान शीघ्र ही बाधित हो गये, कारण कि वे दोनों रागमूलक थे, ज्ञानवश राग के नष्ट होनेपर वे विलीन हो गये। भगवती श्रुति ने कहा है : जब इसके हृदय में स्थित सभी काम मुक्त हो जाते हैं, छूट जाते हैं, उसके बाद मनुष्य अमर हो जाता है, यहीं पर मुक्तिरूप सुखका अनुभव करता है॥११-१४॥

223237

223238 प्रस्तुत कथा का उपसंहार करते हैं।

223239 इस प्रकार विपश्चितों का चरित्र आदि से अन्त तक सारा का सारा स्पष्ट रीति से मैंने आपसे कहा। इस प्रकार यह अविद्या कारणब्रह्म के तुल्य-सकल दिशाओं में विपश्चितों को इसका अन्त न मिलने के कारण-अनन्त है, कारण कि यह कारणब्रह्ममयी है|१५॥

223240

223241 अविद्या की कल्पना करनेवाले अज्ञातचित् की अनन्तता से अविद्या की अनन्तता है, यों ब्रह्मवत् (कारणब्रह्म की तरह) इस दृष्टान्त के कथन का तात्पर्य कहते हैं।

223242 जो चित् करोड़ों वर्षों तक जहाँपर जाता है वहाँ वहाँ स्वभावतः कुछ न कुछ उसे दिखाई देता है|१६॥

223243

223244 'तन्मयी' इस कथन का भी तात्पर्य कहते हैं। वह ब्रह्म ही अपरिज्ञात होकर शीघ्र मिथ्या, अविद्या आदि शब्दों से कहा जाता है, परिज्ञात होकर

223245

223246 शान्त और ब्रह्म कहा जाता है ॥१७॥

223247

223248 यदि शंका हो कि 'अविद्या' और 'ब्रह्म' यों भेद होनेपर वही है, यों अभेद कैसे? इस पर कहते हैं।

223249 यह भेद भेद नहीं है, क्योंकि यह भेद अविद्यामय ही है और अविद्या ब्रह्मरूप ही है। चिद्भास्य होने के कारण भी भेद चित् से पृथक नहीं है। वह ब्रह्म ही चिदाभास है, भिन्नता चिद्रूप ही है।॥१८॥

223250

223251 ज्ञानविहीन उत्तर विपश्चित् को सैकड़ों युगों में भी अविद्या का अन्त नहीं मिला, ऐसा कहते हैं।

223252 इस प्रकार ब्रह्माण्ड मण्डप के अन्दर भटक रहे अज्ञानी विपश्चितों को सैकड़ों युगों में भी अविद्या का अन्त नहीं मिला ॥१९॥

223253

223254 उत्तर विपश्चित् का ब्रह्माण्ड खप्पर के जोड़ के आकाशमार्ग से बाहर निकलना कैसे हुआ ? ब्रह्माण्डभंग का कोई हेतु कहा नहीं है, ऐसी परिस्थिति में ब्रह्माण्डआकाश का ही सम्भव नहीं है, इस

223255 अभिप्राय से श्रीरामचन्द्रजी आशंका करते हैं।

223256 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, क्या विपश्चित् को ब्रह्माण्डकपाट ही नहीं मिला। हे वाग्मिवर, उसे तोड़कर जैसे वह बाहर निकला यह आपने मुझसे क्यों नही कहा ? ॥२०॥

223257

223258 श्रीवसिष्ठजी ब्रह्माण्ड के दो खप्परों के विभाग में पाषाणोपाख्यानोक्त कारण की याद दिलाते हैं।

223259 पुराने जमाने में उत्पन्न होते ही श्रीब्रह्माजी ने अपनी दोनों भुजाओं से ऊपर और नीचे की ओर ब्रह्माण्डमण्डल को विदीर्ण किया ॥२१॥

223260 उससे ऊपर का एक भाग ऊपर की ओर बहुत दूर तक चला गया और नीचेवाला भाग नीचे की ओर अत्यन्त दूर तक चला गया ॥२२॥

223261 जल आदि ब्रह्माण्डआवरण ब्रह्माण्डखप्परों की तरह विभक्त होकर उन्हीं के आधार में स्थित हैं। खप्पररूप आधारवाले वे जल आदि आवरण उनमें स्थित होकर लटकते हैं। अवलम्बनकर स्थिति तो सबकी समान है, विभाग केवल जलावरण का ही है, ऐसा पहले उपपादन कर चुके हैं ॥२३॥

223262 इन ब्रह्माण्डखप्परों के मध्य में अपार (पारिवाररहित) नीला-नीला-सा जो यह दिखाई देता है उसे आकाश कहते हैं। आकाश को अपार कहना अन्य भूतों की अपेक्षा विशालता के प्रतिपादन के लिए है। अन्यथा बाह्यआकाशावरण के पूर्वावरण की अपेक्षा दसगुने परिमाण की उक्ति की अनुपपत्ति हो जायेगी। उसके आगे ब्रह्माण्डाकाश का वर्णन भी न हो सकेगा|२४॥

223263 उक्त आकाश में जल आदि आवरणों का स्पर्श नहीं होता है और वे उसमें हैं भी नहीं वह निर्मल जीवशून्य प्रलयपर्यन्त अन्य भूतों का आधार है॥२५॥

223264 अविद्या का आर पार देखने के लिये मोक्ष होने तक उक्त विपश्चित् नक्षत्रमण्डल की तरह आकाशमार्ग से गया॥२६॥

223265

223266 तब तो दृढ़तर पुरुषप्रयत्न के अटूट रहने से अविद्या का अन्त उसने क्यों नहीं देखा ? ऐसी यदि किसी को आशंका हो तो अविद्या के अवास्तविक अनन्त ब्रह्मरूप होने से ही नहीं देखा, ऐसा कहते हैं।

223267 अनन्तरूपा यह अविद्या ब्रह्म ही है। क्योंकि ब्रह्ममयी है। जब तक उसके तत्त्व का परिज्ञान नहीं होता तभी तक उसकी सत्ता है। तत्त्वज्ञान होने पर उसका अस्तित्व नहीं रहता है । इस प्रकार वे विपश्चित् ब्रह्माकाश में अत्यन्त दूर पहुँचकर अविद्या के जगत्प कतिपय अन्यान्य स्वरूपों में भ्रमण करते हैं। एक तो उनमें मुक्ति पा गया, एक मृग बना है, कोई दो प्राक्तन दृढ़ प्रबल संस्कार से विवश होकर आज भी कहींपर भ्रमण करते हैं ॥२७-२९॥

223268 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिश्वर, यदि आपकी मेरे ऊपर कृपा है तो वे विपश्चित् किस प्रकार के कितने दूरवर्ती जगतों में भ्रमण करते हैं, यह मुझे

223269

223270

223271 बतलाने का अनुग्रह कीजिये । हे मुनिश्वर, कितने मार्ग में वे संसार हैं, जिनमें वे उत्पन्न हुए, यह महान् आश्चर्यमय वृत्तान्त है, जो कि आपने हमसे कहा ॥३०,३१॥

223272 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, जिन जगतों में वे दोनों विपश्चित् स्थित हैं वे जगत् प्रयत्न से विचार करने पर भी हमारी बुद्धि के विषय नहीं हुए। हाँ, तीसरा विपश्चित् जहाँपर मृग योनि को प्राप्त होकर स्थित है, वह ब्रह्माण्ड के अन्तर्गत अनन्त संसार के साथ संभवतः हमारी बुद्धि के विषय में स्थित है ॥३२,३३॥

223273 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे महामते, मृगता को प्राप्त हुआ विपश्चित् जिस जगत् में स्थित है, वह जगत् कहाँ है ? यथार्थरूप से मुझ से उसका वर्णन करने की कृपा कीजिये॥३४|श्रीवसिष्ठजी ने कहा : परब्रह्माकाश में अत्यन्त दूर जाकर मृग बना विपश्चित् जिस जगत् में रहता है, उस जगत् को आप सुनिये ॥३५॥

223274 वही यह जगत् आप जानिये जिसमें वह मृग विपश्चित् स्थित है, वही परमाकाश है जिसमें अत्यन्त दूर तक जगत् स्थित है ॥३६॥

223275 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, वह विपश्चित् इसी जगत् से उस दिगन्तदर्शनरूप गति को गया। यहीं पर आज वह मृग बना है, यह कैसे युक्तियुक्त है ? जब तक वह लौटकर आये नहीं, तब तक उसका यहाँ मृगजन्म संभव नहीं है, यह भाव है ॥३७॥

223276

223277 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : जैसे अवयवी सदा सकल अवयवों को जानता है वैसे ही ब्रह्मात्मा में स्थित सकल ब्रह्माण्डों को मैं जानता हूँ । भाव यह कि यह दूर है, यह अत्यन्त दूर है, यह सब विचार

223278 आत्मा को परिच्छिन्न माननेवालों में ही सम्भव है । आत्मा को अपरिच्छिन्न जाननेवालों की दृष्टि में अवयवी की दृष्टि में अवयवों की भाँति सब कुछ अति समीप में ही है, यह मैं अपने अनुभव से कहता हूँ, यह सारांश है ॥३८॥

223279

223280 अन्य लोकों की दृष्टि में जो अत्यन्त अतीत है वह भी ब्रह्मदृष्टि से अत्यन्त समीपवर्ती ही है कालतः भी किसी की दूरता नहीं है, इस आशय से वसिष्ठजी ब्रह्माण्डों को विशेषण विशिष्ट कहते हैं।

223281 आगे चिरकाल में उत्पन्न होनेवाले होने से इस समय अनुत्पन्न, पूर्व काल में प्राप्त हुए संहार से युक्त विविध आकारवाले (अत्यन्त विलक्षण) परस्पर एक दूसरे से अदृश्य होते हुए भी एक चित् में अध्यस्त होने के कारण परस्पर अनुस्यूत अतएव पृथ्वी विकाररूप वस्त्र, तन्तु आदि के समान स्थित बहुत से ब्रह्माण्डों को मैं देखता हूँ। उन ब्रह्माण्डों से किसी के अन्य मार्ग में इस ब्रह्माण्ड के मार्ग के समान स्थित होने पर जो घटना हुई उसको मैंने आपके लिए इस ब्रह्माण्ड की-सी बनाकर यहींपर विपश्चित् के जन्म, राज्य आदि थे, यों वर्णन किया है क्योंकि तत्त्वतः और प्रकारतः अन्य ब्रह्माण्ड

223282 और यहाँ की घटनाओं में कोई विभेद नहीं है। विपश्चित् लोग अनन्ताकाश में अपनी-अपनी वासना से कल्पित अन्यान्य संसारों में उसी तरह के शरीरों से पूर्वोक्त उन उन दिगन्तरों में घूमे, एक में ही नहीं। उनमें से पूर्व विपश्चित्, जिसकी मति संसारभ्रमण से तब तक खिन्न नहीं हुई थी, अनेकानेक जगभ्रान्ति का भ्रमण कर काकतालीयन्याय से इसी ब्रह्माण्ड में किसी एक पर्वतगुफा में मृग हो गया। वह जगतों में भ्रमण करता हुआ जिस दूरवर्ती सृष्टि में विद्यमान है, वह यह सर्ग काकतालीयन्याय से ब्रह्माकाश में स्थित है॥३९-४३॥

223283

223284 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, यदि ऐसी बात है, तो वह किस दिशा में, किस मण्डल में, किस पर्वतपर और किस वन में मृग बनकर स्थित है? क्या करता है, सस्यश्यामला भूमि में निवास करनेवाला

223285

223286 वह किस प्रकार दूब चरता है ? बुढ़ापे के समान शिथिल ज्ञानवाला वह कब अपने पूर्व विपश्चित्-जन्म का स्मरण करेगा ? ॥४४,४५॥

223287 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : त्रिगर्त देशाधीश्वर ने जो मृग भेट में आपको दिया है वह अजायबघर में विद्यमान हैं उसे ही आप विपश्चित् जानिये ॥४६॥

223288

223289 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : उस सभा में यह बात सुनकर रामचन्द्रजी के आश्चर्य की सीमा न रही। उन्होंने मृग को लाने के लिए झुण्ड के झुण्ड बालकों को भेजा। इसके बाद बालकों द्वारा लाया गया वह भोला-भाला मृग विशाल सभा में प्रविष्ट हुआ। उस तगड़े और प्रसन्न मृग को सब सदस्यों ने आँखें फाड़-फाड़ कर देखा । वह अपने काले शरीर में सफेद बिन्दुओं से तारा रूपी बिन्दुओं से युक्त आकाश की शोभा मात कर रहा था, दृष्टिपातरूपी नील कमलों की लगातार वृष्टि से सुन्दरियों का भी तिरस्कार कर रहा था तथा उसके दर्शनों के लिए लालायित सभा का भी अनादर करने वाले सुन्दर सभय कटाक्षवीक्षणों से सभा के खम्भों पर जड़े हुए मरकतों की हरे रंग की कान्तियों को हरे तिनके समझकर खाने के लिए इधर-उधर चंचलता से दौड़ रहा था। कान, नेत्र और गर्दन ऊपर उठाकर अपने अस्थिर अनिवार्य चंचल वेगों से सभी सभासदों को देखने की उत्सुकता से या भागने की आशंका से व्याकुल कर रहा था। उस मृग को देखकर राजा, मुनि और मन्त्रियों के साथ सभी लोग भगवान की माया अनन्त है, यों कहते हुए आश्चर्यसागर में डूब गये। सब सभासदों के अवलोकनरूपी घनी नीलकमलों की वर्षा से नील से रँगे हुए से और सभाभवन के खम्भों में जड़े हुए रत्नों की किरणों से व्याप्त मृग को देख रही वह भरी सभा, जिसके सबके सब सदस्य आश्चर्यमय वृत्तान्त के पुनः पुनः आस्वादन से अति विस्मययुक्त थे, चित्रलिखित कमलिनी-सी (कमल से पूर्ण तालाब-सी) हो गई थी॥४७-५३॥

223290

223291 एक सौ उनतीसवाँ सर्ग समाप्त

223292 एक सौ तीसवाँसर्ग मृग का श्रीवसिष्ठजी के ध्यान से उत्पन्न अग्नि में प्रवेश तथा

223293 विपश्चित्-शरीर की प्राप्ति से पूर्वजन्म की स्मृति का वर्णन। श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : हे मुनिवृन्द, इसके उपरान्त श्रीरामचन्द्रजी श्रीवसिष्ठजी से बोले : हे मुनिवर, किस उपाय से विपश्चित् देह के पुनः आविर्भाववश और ज्ञान द्वारा वास्तविक आत्मा के आविर्भाववश इस विपश्चित् का दुःखान्त होगा ? ॥१॥

223294 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, जिस पुरुष की जिस चिरकाल उपासित देवता से बार-बार अभिलाषासिद्धि पहले कही गई है, उस पुरुष की उस देवता के बिना अभिलाषा की सिद्धि नहीं होती। यदि घुणाक्षरन्याय से कदाचित् हो भी जाय तो वह शोभा नहीं पाती, कदाचित् शोभा भी पा जाय पर सुखदायी नहीं होती, कदाचित् सुखदायी भी हो जाय पर परलोक हितकारी सत्फलप्रद कदापि नहीं होती। इस विषय में भगवती श्रुति भी है - 'यः स्वां देवतामतियजति प्रस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति' (जो अपने इष्टदेव का अतिक्रमण करके यज्ञ करता है वह च्युत होता है, परम गति नहीं पाता, अत्यन्त पापिष्ठ होता है ।) वृद्धों का भी कथन है - त्वामतियजेत भगवन्यः कुलदैवं द्विजातिकुलजातः । उभयभ्रष्टो नश्येदभ्युदयोपांशु-याजवत्स जड़ः । अर्थात् भगवन्, द्विजातिकुल में उत्पन्न हुआ जो पुरुष कुल के

223295

223296 इष्टदेव आपका उल्लंघन कर यज्ञ करता है वह जड़ इस लोक और परलोक दोनों से भ्रष्ट होकर नष्ट हो जाता है। अग्नि ही विपश्चित् की इष्टार्थ प्रदान द्वारा रक्षा करनेवाला है, उसमें प्रवेश करने से यह मृग निर्मल सुवर्ण जैसे पूर्व जन्म के विपश्चित् शरीर को प्राप्त होगा। यह सब मैं अभी करता हूँ। आप लोगों को तमाशा दिखलाता हूँ। यह मृग अभी-अभी आप लोगों के सामने अग्नि में प्रवेश करता है ॥२-४॥

223297

223298 ___ श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : पुण्यकर्मा मुनिवर श्रीवसिष्ठजी ने यह कहकर, वहाँपर अपने कमण्डल के जल से विधिपूर्वक आचमन कर इन्धनहीन ज्वालापुंजस्वरूप अग्नि का ध्यान किया। श्रीवसिष्ठजी के ध्यान करने से सभा के बीच से अग्नि की ज्वालाएँ धधक उठीं। उन ज्वालाओं में अंगारों का नाम निशान न था, लकड़ियों का उनसे कोई सम्पर्क न था, न धुआँ था और न कालिख ही थी। वे सोने सी स्वच्छ ज्वालाएँ धप-धपदहक रही थीं। उनकी अति सुन्दर कान्ति निखर रही थी, उनका पुंज सोने के मन्दिर के सदृश दर्शनीय था, फूले हुए पलाश की-सी आकृतिवाली ज्वालाराशि सन्ध्या समय के मेघ के समान उदित हुई थी। सभासद ज्वालाराशि से दूर हट गये थे। उस ज्वालाराशि को पूर्व जन्म के भक्ति भाव से आदर सहित देख रहे मृग को उसके दर्शनों से बड़ी प्रसन्नता हुई। उस वह्नि को देख रहा वह निष्पाप मृग प्रवेश करने की इच्छा से छलाँगे भरता हुआ सिंह की नाईं पीछे की ओर दूर तक हटा ॥५-१०॥

223299 इसके बीच में मुनिश्रेष्ठ श्रीवसिष्ठजी ने ध्यान में विचार कर अपने दृष्टिपातों से मृग को क्षीणपाप करते हुए वह्नि के प्रति कहा : भगवन् अग्निदेव, इसकी पूर्व जन्म की भक्ति का स्मरण कर इस मनोहर मृग को दयावश विपश्चित् बना दीजिये॥११,१२॥

223300 राजसभा में मुनि महाराज के ऐसा कहते ही जैसे वेग से छोड़ा गया बाण अपने लक्ष्य में प्रविष्ट होता है वैसे ही मृग दूर से दौड़कर अग्नि में प्रविष्ट हो गया॥१३॥

223301 ज्वालाओं के मध्य में प्रविष्ट हुआ वह दर्पण में प्रतिबिम्बित-सा तथा सन्ध्याकाल के मेघ में विश्रान्त हुआ-सा लोगों को साफ-साफ दिखलाई पड़ा ॥१४॥

223302 वह मृग सभासद लोगों के देखते देखते जैसे आकाश में हरिण-सा बादल का टुकड़ा दूसरी शक्ल का (मनुष्य की शक्ल) बन जाता है वैसे ही ज्वालाओं के मध्य में मनुष्य के आकार को प्राप्त हो गया॥१५॥

223303 इसके उपरान्त ज्वालाओं के अन्दर सुवर्णकी-सी कान्तिवाला, रमणीय अंग प्रत्यंगों से मनोहर पुण्याकृति पुरुष दिखलाई दिया। सूर्यबिम्ब में सूर्य की तरह, चन्द्रबिम्ब में चन्द्रमा की तरह, महान् जलराशि में वरुण की तरह अथवा सान्ध्यकालीन मेघखण्ड में चन्द्रमा की तरह, आँखों की पुतली के मध्य में, दर्पण में, जल में और मणि में प्रतिबिम्बत के समान अग्न्याधार भक्ति ही मानों पुरुषरुप हो सूर्य के समान कान्तिवाला पुरुष दिखाई दिया ॥१६-१८॥

223304 तदनन्तर वायु से बुझे हुए दीपक के समान वह ज्वालापुंज सभा के बीच से कहीं ऐसे ही विलीन हो गया जैसे कि आकाश से सन्ध्याकाल का मेघ कहीं विलीन हो जाता है। देवालय कुटी की दीवारों के टूट-फूटकर धराशायी होनेपर उनके मध्य में स्थित भगवान् विष्णु आदि देवता की प्रतिमा की तरह तथा पर्दे के अन्दर से बाहर निकले हुए नट की तरह वहाँ वह पुरुष खड़ा रह गया ॥१९,२०॥

223305 उसने रुद्राक्ष की माला ले रक्खी थी, सुवर्णमय यज्ञोपवीत पहना था और अग्निदाह से निर्मल हुए वस्त्र धारण कर रक्खे थे। वह शान्त और तुरन्त उदित हुए चन्द्रमा के समान कान्तिमान् था। अहा इसकी प्रभा (छवि) ! इस प्रकार सभासदों की उक्ति द्वारा उसके वेष के प्रकाशन से सूर्य के

223306

223307 तुल्य महाकान्ति वह भास नाम से प्रख्यात हुआ। मूर्तिमान् आभास-सा यह भास नाम से प्रसिद्ध होगा, कतिपय सदस्यों ने ऐसा कहा, इस कारण वह भास कहलाता है॥२१-२३॥

223308 इसके उपरान्त ध्यानमग्न उस भासने वहींपर बैठकर अपने शरीर में अपने पूर्वजन्म के संपूर्ण वृत्तान्त का स्मरण किया ॥२४॥

223309 जब कि सभासद जन अपने अन्दर उत्पन्न हुए आश्चर्य से निश्चल बैठे थे, भास मुहूर्त-भर में अपना सारा का सारा वृत्तान्त देखकर पूर्व जन्मों से लौट आया, ध्यानलोक से जाग गया। उसने उठकर मुनि, राजा, सामन्त आदि के क्रम से सभापर दृष्टिपात किया। उसने श्रीवसिष्ठजी के निकट जाकर प्रसन्नता के साथ उन्हें प्रणाम किया और हे ज्ञानसूर्यरूपी प्राण देनेवाले ब्रह्मन्, आपको नमस्कार है, यह कहा ॥२५-२७॥

223310 श्रीवसिष्ठजी ने उसके सिरपर अपने हाथ फेरते हुए उससे कहा : हे राजन्, आज चिरकाल से दृश्यमान तुम्हारी अविद्या का क्षय हो॥२८॥

223311 इसके बाद श्रीरामचन्द्रजी के प्रति जय जयकार करते हुए प्रणाम कर रहे उससे श्रीदशरथजी ने आसन से कुछ उठकर हँसते हुए कहा ॥२९॥

223312 राजा श्रीदशरथजी ने कहा : हे राजन, आपका स्वागत हो, आप इस आसन पर बैठिये । हे अनेक जन्म जन्मान्तरों से भ्रमणशील, यहाँपर विश्राम कीजिये ॥३०॥

223313 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : महाराज दशरथ के यों कहनेपर भास नामधारी विपश्चित् विश्वामित्र आदिमुनियों को प्रणाम कर आसन पर बैठ गया ॥३१॥

223314 श्रीदशरथ ने कहा : खेद है, जैसे जंगली हाथी चिरकाल तक बाँधने के खूटे से दुःख पाता है वैसे ही विपश्चित् ने अविद्या से चिरकाल तक दुःख पाया है ॥३२॥

223315 अहा, असमीचीन बोध से उत्पन्न हुई दुर्दृष्टि की बड़ी विषमगति है। उक्त दुर्दृष्टि आकाश में ही सृष्टि का आडम्बर भ्रम दिखलाती है। यह कम आश्चर्य का विषय नहीं है कि सर्वव्यापक आत्मा में इन समस्त बिखरे हुए कितने ही जगतों में चिरकाल तक विपश्चित् ने भ्रमण

किया ॥३३,३४॥
आश्चर्य है चिदात्मा का आवरण करनेवाले मायास्वभावरूप विभव की, जो कि वस्तुतः शून्य है, कैसी महिमा है । जो महिमाशून्य होती हुई भी परमात्मघन के अन्दर इस तरह के विविध विचित्र जगत् बनकर प्रतीत होती है|३५॥

एक सौ तीसवाँ सर्ग समाप्त एक सौ इकतीसवाँ सर्ग वटधाना राजपुत्र की कथा सुनाकर श्रीविश्वामित्रजी द्वारा
प्रेरित विपश्चित् का अपनी भ्रान्ति का विस्तार से वर्णन। श्रीदशरथ ने कहा : इन विपश्चित् ने दिगन्त भ्रमणरूप अपुरुषार्थभूत अविद्या के उद्देश्य से जो अनेक कष्ट झेले, उस सबको मैं आत्मज्ञानविहीन इसकी भ्रान्तिरूप निरर्थक चेष्टा समझता हूँ, क्योंकि मिथ्यारूप दिगन्तदर्शन आदि कौतुक में 'इसे मैं अवश्य करूँगा' इस प्रकार का दुराग्रह क्लेशप्रद होता ही है ॥१॥

महाराज दशरथ के वचन सुनने से श्रीविश्वामित्रजी को वटधाना राजपुत्रों का वृत्तान्त संस्कार उबुद्ध हो गया। प्रस्तुत विपश्चित्वृत्तान्तवर्णन प्रयोजन को दृढ़ करने में हेतुभूत होने से उक्त वृत्तान्त
को अनुपेक्षणीय समझकर वाल्मीकिजी कहते हैं।
श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : उस अवसर में वहाँ राजा दशरथ के समीप बैठे हुए श्रीविश्वामित्रजी

ने प्रसंगप्राप्त वाक्य कहा : राजन्, आपने बहुत ठीक कहा, कारण कि जिन्हें तत्त्वज्ञान प्राप्त नहीं हुआ ऐसे बहुत से लोग हैं, जिनकी दृष्टि में इस प्रकार के विचित्र भ्रान्तिज्ञान से वेद्य वासनामय अनन्त कोटि जगत्प बहुत से पदार्थ उत्पन्न होते ही रहते हैं। आगे कही जानेवाली भूमि में वटधाना नाम के राजकुमार विपश्चित् के समान ही आज तक लगातार सत्रह लाख वर्ष से घूम रहे हैं। आज भी वे भूमि का अन्त देखने के लिए किसी प्रकार के उद्वेग से रहित होकर प्रवृत्त हैं, वे वैसे ही उससे निवृत्त नहीं होते, जैसे कि नदियाँ बहने से निवृत्त नहीं होतीं ॥२-५॥
यह पाताल, भूमि आदि चौदह लोकों से बना हुआ महान् लोक (भूवनों की समष्टि) भूलोक के समान ही गोल अन्तरिक्ष लोकों से गोलाकार होकर भूमि के चारों ओर आकाश में स्थित है। यह हिरण्यगर्भ का निश्चय संकल्प ही है, उससे अतिरिक्त नहीं है। यह ज्योतिषशास्त्र में प्रसिद्ध भूगोल, चौदह भुवन के लोग जिसके आधारपर रहते हैं, बालक के संकल्प-वृक्ष के समान आकाश में निराधार स्थित हैं कारण कि यह भी ब्रह्मा का संकल्प निश्चय ही है ॥६॥

यह निराधार महान् लोक जनाधार कैसे है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
जैसे आकाश में टिके शहद से सने हुए गेंद में चारों ओर चींटियाँ घूमती हैं वैसे ही उसमें तदाश्रित प्राणी नित्य चारों ओर घूमते हैं |७॥
भूगोल के नीचे की ओर के जो अंग हैं और ऊपर की ओर के जो अंग हैं उनमें प्रवेश कर जहाँपर जो जीव जब रहते हैं, तब वे वहाँपर भ्रमण करते हैं ।।८॥
अन्तरिक्ष लोक में बहनेवाली मन्दाकिनी आदि नदियाँ सौरपरिवाररूपी चन्द्र, सूर्य आदि युक्त नक्षत्रमण्डल का और उस भूगोल का दूर से वायु बन्धनवश अवलम्बन कर, उनका स्पर्श किये बिना ही सदा खूब भ्रमण करती हैं।९॥
ज्योतिश्चक्र सहित (नक्षत्रमण्डल सहित) पृथ्वी को चारों ओर से घेरकर धुलोक इसी भूलोक में स्थित है। आकाश उसके सब ओर ऊपर को ही है और पृथ्वी तल सबके नीचे की ओर है॥१०॥

यदि किसी को शंका हो कि भूगोल के नीचे स्थित आकाश ऊपर कैसे और नीचे के आकाश की अपेक्षा पृथिवीतल नीचे की ओर कैसे? इस पर कहते हैं।
उस पृथिवीतल के नीचे जो पदार्थ घूमते हैं वे उसके चौतर्फा तत्-तत् प्रदेशों में पहुँचते हुए संचार करते हैं। जिस आकाश में पक्षी आदि उड़ते हुए जाते हैं वह उसके ऊपर कहा जाता है नीचे अथवा तिरछा नहीं कहा जाता।।११॥
हे राजन्, उस भूगोल के किसी एक भाग में वटधाना नाम के देश अथवा उनके अधिपति हैं। उनके वंश में तीन राजकुमार प्राचीन काल में उत्पन्न हुए। वे राजकुमार विपश्चित् के समान ही दृश्य भूमि आदि जगत् का अन्त कौन होगा? उसको हम देखेंगे,यों दृढ़ निश्चयकर उसके दर्शन के लिए घर से निकले। द्वीप और समुद्र के विभाग से फिर जल फिर भूमि इस क्रम से द्वीप और समुद्र को चिरकाल तक लाँघ रहे मर कर फिर नये शरीर को प्राप्त हुए उनका दीर्घकाल बीत गया। स्वच्छ गेंद में लगी हुए दीमकों की भाँति भूगोल में निरन्तर घूम रहे वे जगत् के अन्त को न पा सके, बल्कि उन्हें दूसरे दूसरे देश प्राप्त होते गये॥१२-१५॥
हे राजन्, आकाश में रुके हुए गेंद में घूम रही चींटियों की नाईं आज भी वे घूमने में व्याकुल हैं और थकते भी नहीं हैं। इस भूगोल के नीच के ऊपर अथवा अगल-बगल के जिस किसी प्रदेश में वे पहुंचते हैं वहाँ यहीं की तरह अच्छी तरह ऊपर, नीचे और दिशाओं को देखते हैं।१६,१७॥
हे महाराज, तब वे कहते हैं कि हम लोगों को उद्योग करनेपर भी

भूमि का अन्त प्राप्त नहीं हुआ। इसके बाद हम आगे बढ़ें।।१८॥

कथा का उपसंहार कर उसकी प्रकृत में योजना करते हैं।
यह ब्रह्मा का संकल्पआडम्बर वास्तव में कुछ भी नहीं है। चित्संकल्प स्वप्न दृश्य के समान असीम और अज्ञान है ॥१९॥

संकल्प-कल्पना का अधिष्ठान चित् ही है इसलिए केवल चित् ही तत्त्व है, यह दूसरे ढंग से दृढ़ करते हैं।
संकल्प-कल्पना परम ब्रह्म से अतिरिक्त नहीं है। संकल्प-कल्पना ही परम ब्रह्म है। इन दोनों में वैसे ही कोई अन्तर नहीं है जैसे कि शून्यत्व और आकाश में कोई भेद नहीं है। जैसे जल के प्रवाह में हुए आवर्त, तरंग और बुबुद जल ही हैं वैसे ही यहाँ जो कुछ प्रतीत होता है वह सब चिन्मात्र ही हैं। अन्य वस्तु का अत्यन्त असम्भव होने से असदृश वह अन्यसदृश कैसे होगा? आवर्त आदि में नाभिगर्त आदि का सादृश्य होने से कदाचित् उसमें अन्य-तुल्यता हो सकती है, किन्तु इसमें तो सदृश और असदृश अन्य वस्तु का अत्यन्त असम्भव होने से अन्यतुल्यता कैसे होगी, यह भाव है ॥२०,२१॥
यह जगत् सृष्टि के आदि में अभावरूप था अतः शून्य ही था, अतः उस समय परमाकाश (ब्रह्माकाश) ही था यह बात तो बिलकुल निर्विवाद है। और वही स्वयं ब्रह्माकाश इस समय जगत् सा मालूम पड़ता है। इस दृष्टि में प्रलय और सर्ग भिन्न नहीं है। वह चिद्रूप काम, कर्म और वासना के अनुसार जैसे-जैसे कल्पना करता है वैसे ही वहाँपर आसक्त होकर दृष्टादृष्ट-वेद्यावेद्य-जड़चिद्रूप अन्योन्य में तादात्म्यअध्यासवाले स्व-संसारों से परे था, वैसे ही आगे भी चिरकाल तक रहेगा ॥२२,२३॥

उनकी दृष्टादृष्टरूपता का विवरण करते हैं-दूसरे की अक्षयता दिखलाते हैं।
आकाशात्मक (शून्यरूप) शिलामध्य में आकाशात्मक स्वच्छ शिलाओं की तरह चित्-अणु के मध्य में तत्-तत् आकारवाली वासनाओं से अवच्छिन्न सकल जगत् अनुभव हैं ॥२४,२५॥

किन्तु शुद्ध चिदणु के मध्य में जगत् अनुभव नहीं है, ऐसा कहते हैं। __ आवृत आत्मस्वरूपभूत उक्त जगत् अनुभव अव्याकृतात्मा में ही स्थित है, किन्तु अविद्याविहीन चैतन्य में तो वे रहते ही नहीं हैं, क्योंकि उसमें व्यावर्त्य अन्यरूपों के प्रसिद्ध न होने से उक्त जगदनुभव अत्यन्त अभिन्न ही रहते हैं ॥२६॥
हे सुनिपुण आशयवाले श्रोताओं, चूँकि परम पद में सकल जगत् अनुभव व्यावर्त्य अन्यरूपों के अप्रसिद्ध होने के कारण-अत्यन्त अभिन्न हैं, इसलिए मैंने पूर्वापर का भली-भाँति विचारकर वही सर्वव्यापक ज्योति-स्वरूप ब्रह्म जगत् है, यह कहा॥२७॥
इस प्रकार शुद्ध चित् के एक होनेपर अपने परमपद से च्युत हुए बिना भी यह जीव द्वैतबुद्धि से 'मैं जीव हूँ' यों भिन्न होकर जो मलिन होता है, दुःखी होता है, यह बड़े आश्चर्य की बात है ॥२८॥

223356
223357 इस प्रकार वसिष्ठजी द्वारा वर्णित विपश्चित् के चरित की अपनी उक्ति द्वारा पुष्टि कर भास के मुख से भी उसकी पुष्टि कराने के लिए विश्वामित्रजी ने कहा।
223358 हे राजन्, हे विपश्चित् अपर नामक भास, तुमने कितना दृश्य देखा, कितना भ्रमण किया उसमें कितने की तुम्हें याद है संक्षेप में थोड़ा-बहुत कहो ॥२९॥
223359 भास ने कहा : हे मुनिवर, मैंने बहुत दृश्य देखे, बिना थकावट के बहुत भ्रमण किया तथा बहुत बार बहुत-सा अनुभूत वृत्त मुझे खूब याद भी
223360
223361 है ॥३०॥
223362 हे राजन्, उस असीम महाकाश में पहुँचकर विविध शरीरों से बड़े-बड़े सुखों और दुःखों का चिरकाल तक मैंने अनुभव किया और दूर-दूर के बड़े-बड़े जगत् देखे ॥३१॥
223363 हे महात्मन्, भगवान् अग्निदेव के वर से दिगन्त देखने के लिए दृढनिश्चय होकर मैंने वर और शापवश प्राप्त हुए विचित्र शरीरों से अनन्त दृश्य देखे। यद्यपि मैं प्रत्येक ब्रह्माण्ड में विभिन्न देह से घूमता था तथापि पूर्व जन्म के दृढ़ निश्चय का स्मरण रहने के कारण दृश्यात्मक पृथिवी आदिरूप अविद्या का अन्त देखने के लिए मैं सदा जोर-शोर से प्रयत्नशील रहा। तदनन्तर मुझे मृत्यु के समय चित्त के वृक्षदर्शन-जनित संस्कार के वेग से देह धारण करने की अभिलाषा हुई, अतएव मैं एक हजार वर्ष तक वृक्ष बना रहा। वृक्षावस्था में बाह्यप्रवृत्ति में निमित्तभूत प्राणचेष्टा न होने से मेरा चित्त भीतर ही रहता था बाहर नहीं जा सकता था, वृक्षशरीराभिमानी मेरा जीव दुःख का भोग करता था और पूर्वापर विचार में कारणभूत चित्त के बिना ही मैं पुष्प, फल आदि को उत्पन्न करने में कन्द के समान भूमि के रस और वसन्त-ऋतु आदि काल के अधीन रहा। सौ वर्ष तक मैं मेरुपर्वतपर मृग हुआ। मृगावस्था में मेरी दूब के तिनके चरने और गीत सुनने में अत्यन्त आसक्ति रही सोने के समान मेरा रंग रहा और पेड़ के पत्ते के तुल्य कान रहे । वनवासी सकल जीवों में मैं सबसे छोटा था, अतः किसी पर वार नहीं करता था ॥३२-३५॥
223364 मैं पचास वर्ष तक क्रौंच पर्वत की सुवर्णमय गुफाओं में शरभ जाति का मृग हुआ। उक्त मृगावस्था में मेरी पीठ आठ टाँगों से युक्त थी (') तथा मरने का समय निकट आनेपर गरज रहे मेघ से जो ओले और मेघ की बूदें मेरे ऊपर गिरी उनके कारण मेघ के साथ लड़ने के लिए मैं पर्वत शिखर से छलांगें भरने लगा। उसी क्लेश से मैंने आत्महत्या कर डाली॥३६॥
223365 तदुपरान्त मुझे विद्याधर योनिप्राप्त हुई। उस योनि में मैंने मलयपर्वत के शिखरपर और मन्दराचल पर काले अगरु के पेड़ों की लताओं द्वारा आलिंगित अतएव मन्द सुगन्ध शीतल वायु के साथ विद्याधरियों के सुरतों में उनकी विविध कलारूप सुधा का अनुभव किया ॥३७॥
223366 तदनन्तर मैं ब्रह्माजी के वाहन हंस का बच्चा बना । हंस के जन्म में मैंने सुमेरु के ऊपर बहनेवाली मन्दाकिनी के दोनों तटों के बीच में विहार करते हुए सुवर्णकमलों के मकरन्द से पीले-पीले जलों का पन्द्रह सौ वर्ष तक पान किया ॥३८॥
223367 सौ वर्ष तक मैंने क्षीरसागर के तीरस्थित वन के मन्द सुगन्ध शीतल वायु से चंचल नील अलकावलीवाली माधव (कृष्ण) भगवान् की दिव्य रमणियों के शोक और बुढ़ापे को हरनेवाले मधुर गीत सुने॥३९॥
223368 उसके बाद मैं कालंजर पर्वत पर फूले हुए कंजे और घुघची के वन में सियार की योनि को प्राप्त हुआ। वहाँपर किसी हाथी ने अपने पंजे से मुझे चूर-चूर कर दिया। उस अधमरी दशा में मैंने मुझे कुचलने वाले हाथी को सिंह के हाथ मरा देखा॥४०॥
223369 सियार की योनि से छुटकारा पाने के पश्चात् किसी दूसरे लोक में सन्तानक के (कल्पवृक्ष भेद के) झुरमुट से सुशोभित सह्याचल के शिखर पर कल्पवृक्ष के निकुंजगृह में सिद्ध के शाप से एकाकिनी (अकेली) चन्द्रमुखी अप्सरा के रूप में आधे सत्ययुग तक मैं रहा। उसके उपरान्त मैंने सह्याचल के जलप्राय (दलदल) प्रदेश में उगे हुए कनइल की शाखा के मध्यवर्ती घोंसलों में सदा शब्द करने वाले वाल्मीक नामक पक्षी के रूप
223370 (E) ऐसी प्रसिद्धि है कि शरभ जाति के मृग में पीठ के बल भी चार चरणों से चलने की सामर्थ्य है। उस अवस्था में पेट भी पीठ माना जा सकता है इसीलिए यहाँपर जिसकी दो पीठे आठ चरणों से युक्त हैं ऐसा कहा है।
223371
223372 में निश्शंक हो सौ वर्ष बिताये । जब मेरे स्त्री-पुत्र आदि के साथ ही कनइल का पेड़ नष्ट हो गया तब दूरवर्ती लोक में महेन्द्रपर्वत पर वियोगजन्य दुःख से अत्यन्त पीड़ित हुए मैंने अपनी आयु के शेष दिन अकेले बिताये। इस प्रकार उक्त दो जन्मों के बाद सिद्ध के शाप से छुटकारा पाने पर सिद्ध के ही अनुग्रह से सिद्धि को प्राप्त हुए मैंने महेन्द्रपर्वत के ही छायायुक्त चन्दनवनों से वेष्टित अन्य शिखर पर लताओं के झूलों पर फलों की नाईं लटक रहीं एक से एक बढ़कर विलासवाली स्त्रियाँ देखीं। यद्यपि उनका हृदय सिद्ध पथिकों द्वारा हर लिया गया था, तथापि मैंने उनका उपभोग भी किया। तदनन्तर विवेकविहीन होने से मेरा चित्त अविद्या के अन्तदर्शन के लिए उत्पन्न हुई दुराग्रहरूपी महामारी से विवश था, अतएव मेरी बुद्धि को ग्लानि हो गयी थी, इस कारण मैंने अन्दर विरक्ति प्राप्तकर महेन्द्र पर्वत के मध्यवर्ती जलप्राय प्रदेश में तपस्वी बनकर दिन बिताये ॥४१-४४॥
223373
223374 इस प्रकार अपनी जन्मपरम्पराओं के वर्णन के बीच में उसे अकस्मात् आश्चर्यमय कतिपय अन्य वृत्तों का स्मरण हो आया। उन्हें वह बड़ी उत्सुकता से कहना आरंभ करता है।
223375 हे मुनिवर, दूसरी एक अत्यन्त आश्चर्यमय वस्तु है, उसे सुनिये। वह अनन्त ब्रह्माण्डों से भरी है, उसके निखिल दिशाओं में रहनेवाले प्राणी जलचरों के तुल्य हैं, अतएव उसमें तेज, आकाश और वायु के अस्तित्व में सन्देह है। उसकी भूमि की आकृति जल में प्रतिबिम्बित भूतकी-सी है। उक्त आश्चर्यमय वस्तु थोड़ा-बहुत व्याकृत नामरूपवाला ब्रह्म ही है। (वह आश्चर्य और चाँदी की शिला के अनुसार स्त्री-शरीर आदि सकल पदार्थों में भी सकल जगत् रूप गर्भ प्रत्येक में है ऐसा एक दूसरा आश्चर्य मैंने वहाँ देखा यह कहने के लिए किसी स्त्री का उदाहरण देता है।) एक जगह मैंने एक स्त्री देखी। उसके शरीर में सुन्दर शीशे के अन्दर प्रतिबिम्बित हुए जैसे आकाश, पर्वत आदि सहित दिशा, काल, प्राणी आदि से पूर्ण तीनों जगत् शोभित होते हैं, यह अत्यन्त आश्चर्य है । तदुपरान्त मैंने उससे पूछा : हे सुन्दरी, तुम कौन हो, तुम्हारा यह शरीर त्रिजगत्पटित कैसे है ? तब उसने मुझसे कहा, हे जीव, इस वस्तुसमूह में जो शुद्ध सर्वावभासिका चित् है, वह मैं ही हूँ। ये महाजगत् मेरे अंग हैं, मूर्त-अमूर्त शरीर हैं, क्योंकि 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च ' (ब्रह्म के दो रूप हैं मूर्त और अमूर्त) 'यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम्' जिसके सब भूत शरीर हैं) इत्यादि श्रुतियाँ हैं ॥४५-४७॥
223376 हे जीव, जैसे मैं जगत् घटित होने के कारण तुम्हारे लिए विस्मयावह हूँ वैसे यह सब स्तम्भ, घट आदि वस्तुएँ भी सर्वजगत् घटित होने से अति आश्चर्यमय ही हैं। शंका - यदि सभी वस्तुएँ जगत् घटित हैं यानि प्रत्येक वस्तु के अन्दर सकल जगत् विद्यमान हैं तो अन्य लोगों को भी ऐसा क्यों नहीं दिखाई देता?
223377 समाधान - जब तक प्रत्येक वस्तु का ऐसा स्वभाव ज्ञात नहीं होता, तब तक वे नहीं देखते जब एकमात्र आतिवाहिकभाव के बद्धमूल (दृढ़) हो जानेपर प्रत्येक वस्तु का ऐसा स्वभाव ज्ञात हो जायेगा तब वे भी अवश्य ही जानेंगे, इसमें संशय नहीं है॥४८॥
223378
223379 यह युक्तियुक्त नहीं है, क्योंकि मुझे अपने देह का सर्वजगत्घटित रूप से अनुभव नहीं होता। यदि कहो कि देह के अन्दर चक्षु आदि का प्रवेश न होने से उसमें तुम्हें जगत्का दर्शन नहीं होता तो उसमें स्थित वेद, शास्त्र आदि कानों से श्रवण भी नहीं होगा ऐसी मेरी असंभावना का अनुमान कर उसको संभव बतलाने के लिए उसने मुझसे कहा।
223380
223381 तुम और तुम्हारे सरीखे अन्य प्राणी जिसे अवेदशास्त्र मानते हैं, देहान्तर्गतजगत् में स्वदेहभवनरूप दीवार के एकदेशरूप कर्णशष्कुलीप्रदेश से नित्य अनाहत नाद स्वतः सुनाई देता ही है, जो सकल वेद शास्त्रादिशब्दसामान्यध्वनिहै।उसीके गर्भ में नित्यनैमित्तिक कर्मका तथाशम,दम आदिज्ञान के साधनों का अवश्य अनुष्ठान करना चाहिये ये सब विधियाँ निहित हैं तथा कलंज (एक पक्षी) का भक्षण नहीं करना चाहिये यह सकल निषेधक वेदशास्त्र उसके अन्दर निहित हैं। उसके श्रवण से ही उसके अन्तर्गत विधि निषेधशास्त्र के समान उसका अर्थभूतजगत्भी देह में है,ऐसी आपसंभावना कीजिये,यह भाव है।॥४९॥
223382
223383 उक्त न्याय से खम्भे, घड़े आदि में भी सकल जगत् का अस्तित्व है ऐसी संभावना करनी चाहिये, इस आशय से कहते हैं। ___ जैसे अनाहत नाद शब्दसामान्यस्वभाव है वैसे ही सकल पदार्थों में अनुगत पदार्थसत्ता भी सर्वजगत् घटित सामान्य स्वभाववाली ही है, क्योंकि इस जगत् में प्रसिद्ध दीवार, पर्वत आदि भी ब्रह्मसत्ता रूप ही हैं। दीवार आदि बोलते नहीं अतः अचेतन हैं, ऐसी भ्रान्ति नहीं करनी चाहिये, क्योंकि वे जैसे स्वप्न आदि में प्रसिद्ध भाषा में बोलते हैं वैसे ही मेरे सम्मुख भी बोलते हैं। जब अत्यन्त जड़ रूप से प्रख्यात दीवार आदि में सर्वजगद्घटित चेतनता असमंजस (अयुक्त) नहीं है तब प्रायः चेतनरूप आप लोगों के
223384 शरीरों में तो सुतरां असमंजस नहीं है ॥५०॥
223385
223386 स्त्रीसंवादरूप आश्चर्य का आँखों देखा वर्णन कर भास वैसा ही दूसरा आश्चर्य कहता है।
223387 एक समय में ऐसे लोक में जा पहुंचा जहाँ स्त्रियों का नामनिशान भी न था। मैंने वहाँ के सब प्राणियों को स्त्रीसम्बन्ध की अभिलाषा से रहित देखा।

शंका : तब वहाँ पुत्र-पौत्र आदि सन्तति विस्तार और पूर्वजों का मरण कैसे होता है ?
समाधान : वहाँपर बहुत से प्राणी एक भूत से निकलते हैं, प्रकट होते हैं और बहुत से प्राणी एक भूत में प्रविष्ट होते हैं, विलीन होते हैं, इस प्रकार वहाँ नवीन सृष्टिका आविर्भाव और प्राचीन सृष्टि का तिरोभाव होता है, यह तात्पर्य है॥५१॥
मैंने उत्पात आदि से कोई वास्ता न रखनेवाले दूसरे बादल आकाश में देखे । गर्जनवश शस्त्रास्त्रों के आपस में टकराने की सी ध्वनि से उनमें झंझनाहट होती है, उनसे वृष्टि द्वारा जो बिजली आदि जल के समान गिरते हैं वे अपने टुकड़ों द्वारा लोगों के आयुध (हथियार) होते हैं॥५२॥
दूसरी जगह मैंने दूसरा आश्चर्य देखा, वह है इस जगत् में जितने ग्राम-गृह हैं वे सबके सब अन्धकार से बेकाम हुई दृष्टि से ही आकाशमार्ग से जाते हैं, दूरवर्ती दिगन्त में प्रविष्ट होते हैं। वह आपका गाँव जो यहाँ था वही मुझे अन्यत्र मिला यह आश्चर्य है॥५३॥
एक जगह मैंने ऐसा आश्चर्य देखा कि स्वर्ग, भूमि और पाताल लोकों के जीवों में ये देवता हैं,ये मनुष्य हैं,ये नाग हैं इस तरह का अवान्तर विभाग नहीं है अतएव सब एक-से हैं । आकाश से ही सब भूतों की उत्पत्ति होती है और आकाश में ही वे लीन होते हैं। दूसरी जगह मैंने जो बड़ा अचम्भा देखा वह यह है-न उस लोक में चन्द्रमा है और न तारे ही हैं फिर भी वहाँ अन्धकार का नामनिशान नहीं है, कारण कि वहाँ के निवासी सभी प्राणी स्वयंप्रकाश है । अत्यन्त रमणीय उस अलौकिक जगत् का जो ज्वाला के मध्य के समान प्रकाशमय और दिन-रात्रि से रहित है मुझे फिर-फिर स्मरण हो आता है। एक दो नहीं असंख्य महा जगतों का मुझे स्मरण होता है, जिनमें दैत्य-दानव, नाग, नर, सुर आदि जीव विलक्षण हैं, पेड़, नगर

अपूर्व हैं, उनमें अन्य लोकों के व्यवहारों से विलक्षण व्यवहार होते हैं ॥५४-५६॥
जिसमें मैंने विहार नहीं किया वह दिशा नहीं है, जो देश मैंने नहीं देखा वह देश नहीं है, जिस कौतुक का मैंने अनुभव नहीं किया वह कौतुक नहीं है और मेरे विमर्श से (अनुभवरूप सर्वसाक्षी से) अतिरिक्त अन्य में रहनेवाला कोई विमर्श भी नहीं है। अमृतमंथन के लिए क्षीर सागर में घुमाये गये मन्दराचल के रत्नमय शिखरों की तीखी धारों के अग्रभागों से छिलने पर झनझन शब्दवाले भगवान् श्री हरि के बाजूबंदों की ध्वनि का मुझे स्मरण हो रहा है, जिसे सुनकर लोगों को मेघ की गर्जना की आशंका हुई थी॥५७,५८॥

एक सौ इकतीसवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ बत्तीसवाँसर्ग भास द्वारा पुनः अपनी विविध जन्मभ्रान्तियों का,
महान् आश्चर्यों का तथा संसार की असारता का वर्णन। भास आश्चर्यमय घटनाओं से व्यवहित अपने जन्मों की परम्पराओं के वर्णन की कथा का पुनः अनुसन्धान करता है। ___ पर्वत के मध्यभाग के कदम्बों के झुरमुट में तपस्विता के अनुभव से बहुत दिन बिताने के कारण मुझे सिद्धि प्राप्त हो गई, अतएव मन्दराचल में मनोहर मन्दार के निकुंजरूपी मन्दिर के अन्दर मन्दरा नाम की अप्सरा का आलिंगन कर मैं सोया था। मुझे अपने वेग में गिरे हुए तिनके के समान आगे कही जानेवाली नदी बहा ले गई। इसके उपरान्त जल में घबड़ाई हुई मन्दरा को आश्वासन देकर मैंने उससे पूछा : 'प्रिये यह क्यों हुआ ?' यानी हम दोनों अकस्मात् नदी में क्यों बह गये ?' उस चंचलनयना ने मुझसे कहा : प्रियवर, इस प्रदेश में चन्द्रोदय होनेपर चन्द्रकान्तमणिमय पर्वत के मध्यभागों से निकली हुई ये नदियाँ चन्द्रकान्त मणियों से निकले हुए जलस्रोतों से वैसे ही मतवाली हो जाती हैं जैसे कि रात्रि के समय अपने प्रियतम के साथ स्त्रियाँ कामवासना से मतवाली हो जाती हैं॥१-३॥

तो नींद आने के पूर्व ही यह बात तुमने मुझको क्यों नहीं बतला दी, इसपर वह कहती है।
आपके समागमजनित आनन्दातिरेक से मैं आपसे यह कहना भूल गई। यह कह कर जैसे पर्वत के शिखर पर गंगा के स्वर्णकमल में बैठी हुई भँवरी अपने सहचर भ्रमर को लेकर उड़ती है वैसे ही वह मुझे लेकर आकाश में उड़ गई। उस जल से पीड़ित हुआ मैं तदनन्तर सात वर्षतक उसके साथ कीचड़ के स्पर्श से रहित निर्मल मन्दराचल के शिखर पर रहा ॥४,५॥

उसके बाद दूसरे जन्म में आश्चर्यपूर्ण जगत् के अन्तदर्शनका वर्णन करता है।
दूसरे जन्म में मैंने दूसरा जगत् देखा, जो ज्योतिश्चक्र से (सौरपरिवार से) शून्य था तथा केले के छिलके के समान गर्भ के गर्भ में स्थित एक से स्वप्रकाश लोगों से आकीर्ण था॥६॥

तो वहाँपर लौकिक और वैदिक व्यवहार कैसे चलता था ? इस प्रश्नपर कहता है।
उसके बाद मैंने अपने से ही प्रकाशमान वैसा जगत् देखा, जहाँपर न तो पूर्व, पश्चिम आदि दिशाओं का भेद था, न दिन थे, न मर्यादास्थापक शास्त्र ही थे, न वेदवाद थे और न दैत्य आदि,
सुर आदि विभेद ही था |७॥ २३०४

तदनन्तर दूसरे जन्म का वृत्त कहता है।
समुद्र तीर के निकटवर्ती विद्याधर और देवताओं के विहार के लिए विमानों की भूमिरूप गगनचुम्बी पर्वतों के मध्यभाग में अमरसोम नाम का निर्द्वन्द्व गन्धर्व मैं चौदह वर्ष तक तपस्वी हुआ८॥
तदुपरान्त मैं अग्निदेव के वर के प्रभाव से जगत् में चारों ओर अविद्या को देखने की इच्छा कर पवन के समान लगातार गमनयुक्त क्रम और संन्निवेशवाले रंग-बिरंगे अच्छी जाति के घोड़े और मेघों के समान आकारवाले लोगों से तथा हाथी,मृग, सिंह, वृक्ष और लताओं से एवं अन्यान्य मृग,पर्वत, सर्प और पक्षियों से व्याप्त अनन्तकोशवाले आकाश में पृथ्वी से जाकर गरुड़ के समान वेग से आगे बढ़ा॥९,१०॥
कहीं पर मैं जगत् से निकलकर एकमात्र महार्णव के समान विस्तृत आकाश में गिरा, वहाँपर निवास करनेवालों के तुल्य नक्षत्रसमूह में बँधकर मैंने दिन, रात, मास, ऋतु आदि समय का अनुभव किया तथा दिशाओं में पतन का (गमन का) भी अनुभव किया। पूर्वोक्त प्रकार से आकाशकोश में गमन का अनुभव करना ही मेरी एकमात्र वृत्ति थी तथा चिरकाल के गमन से मैं थक कर चूर हो गया था, अतएव इसके बाद निद्रा देवी ने मेरे हृदयपर अड्डा जमाया। उस प्रकार के यानी सब लोगों में प्रसिद्ध सुषुप्त शरीर को लेकर स्थित हुए मुझे इसके बाद स्वप्नात्मक जाग्रत में अपने अन्दर ही सारा विश्व प्राप्त हुआ। वहाँ पर भी पुनः दिगन्त, भुवन आदि गमनवश प्राप्त हुई चंचलता से मैं वैसे ही चंचल बनाया गया जैसे कि जिसमें वायु का वेग क्षीण न हुआ हो उस लता द्वारा पक्षी चंचल बनाया जाता है । उक्त चंचलता को प्राप्त हुआ मैं पूर्व संकल्पित दृश्य परिच्छेदरूप जगद्गुफाओं में गिरा। चक्षु जहाँ तक विषयाशा विस्तृत है वहाँतक मैं एक क्षण में चला गया। फिर उसी प्रकार देखता हुआ विषयदर्शन के कौतुक से फिर दृश्य को प्राप्त हुआ। इस प्रकार जाग्रत अवस्था में और स्वप्नावस्था में दृश्य और अदृश्य विषय के उद्देश्य से गम्य और अगम्य देश को वेग से लाँघ रहे मेरे बहुत वर्ष बीत गये। किन्तु दृश्यनामक अविद्या का अन्त मुझे वैसे ही नहीं मिला जैसे कि मिथ्या ही हृदय में जमी हुई पिशाची का अन्त बालक को प्राप्त नहीं होता है। यद्यपि वह सत् नहीं है, यह सत् नहीं है इस प्रकार के विचारानुभव में मैं स्थिर रहा तथापि यह सत्य है, यह असत्य है, यों प्रत्येक विषय में मेरी दुर्दृष्टि निवृत्त नहीं हुई, क्योंकि चिरकाल से अभ्यस्त द्वैतसत्यता का मेरा संस्कार प्रबल था। यद्यपि मैं विचार से दुर्दृष्टियों का निवारण करने का यत्न करता था फिर भी वे प्रतिक्षण प्राप्त हुए सुख, दुख,भिन्नदेश, भिन्न काल तथा इष्ट और अनिष्ट लोगों के समागमों से नदियों के जल की भाँति नई नई आ जाती हैं और चली जाती हैं। ताड़, तमाल, मौलसिरी आदि से अनुपम उन्नत एक शिखर की मुझे याद आ रही है, उसमें वायु का वेग खूब साँय-साँय शब्द करता है। यद्यपि वह सूर्य आदि से रहित है तथापि अपनी कान्ति से जगमगाता है। सारा का सारा विश्व उस अंग के स्थावर और जंगम पर्वत तटों से युक्त चोटी स्थानीय है यानी सर्वाधिष्ठान ब्रह्म ही यहाँपर आश्चर्य श्रृंग कहा गया है। जो यह शिखर एकान्त में विहार करनेवाले तत्त्वज्ञानियों के मन को हरनेवाला, स्वच्छन्द एक तथा विकार की शंका से परे है, त्रिविध परिच्छेद से शून्य है, उसे मैंने वहीं सुन्दर जगतों में (ब्रह्मवित्मण्डलियों में) देखा। देवराज इन्द्र की और ब्रह्मा की लक्ष्मी भी उसकी बराबरी नहीं कर सकती॥११-२०॥

एक सौ बत्तीसवाँ सर्ग समाप्त

__ एक सौ तैंतीसवाँ सर्ग कहींपर भास ने जो अत्यन्त अचम्भा आकाश से सातद्वीपों के बराबर शवका गिरना देखा, उसका वर्णन।
इस अविद्याउपाख्यान में अत्यन्त अचम्भों के वर्णन के सिलसिले में शवोपाख्यान का भास के मुख से वर्णन कराने के लिये भूमिका बाँधते हैं।
विपश्चित् ने कहा : हे मुनिवर, इस जगत् से भिन्न किसी दूसरे अपूर्व जगत् में मैंने आगे कहा जानेवाला क्या अचम्भा देखा, उसे आप सुनने की कृपा कीजिये । वह ब्रह्महत्या आदि महापातकों के कारण प्राप्त होनेवाले रौरव आदि नरकों के वृत्तान्त वर्णन के समान अत्यन्त ही बीभत्स था फिर भी अविद्या से अन्धे बने हुए मुझे वह्निदेव की वरप्राप्तिवश उसका अनुभव करना पड़ा ।१॥

223421 कहीं आकाश में, जहाँ आप लोगों की पहुँच नहीं है, एक जगत् है। वहाँ जगमगा रही सूर्य और चन्द्र की कान्ति से विचित्र सृष्टि है । यद्यपि वह जगत् रूप-रेखा से इस ब्रह्माण्ड के सदृश ही है तथापि इस ब्रह्माण्ड की दृष्टि से शून्य होने के कारण इससे भिन्न ही है। जैसे कि स्वप्न में दृष्टिगोचर हुआ नगर यद्यपि रूपरेखा से जाग्रत अवस्था में दृष्ट नगर के समान ही रहता है तथापि जाग्रत की दृष्टि से शून्य होने के कारण चित्त में जाग्रतदृष्ट नगर से भिन्न ही प्रतीत होता है। उस जगत् में निवास कर रहे मैंने अपनी वांछित वस्तु (अविद्या का अन्त) दिगन्तों में खोजने के लिए दिशाओं की ओर आँखें फेरीं । दिशाओं में कौतुक देखने के लिए ज्योंही मैं प्रवृत्त हुआ त्योंही मैंने पृथ्वीपर भँवरों के झुण्ड की नाईं काली-काली पहाड़-सी बड़ी छाया घूमती देखी। उसके बाद अति विशाल होने के कारण अति आश्चर्यरूप यह छाया करनेवाला क्या हो सकता है यों विचार करते हुए मैंने ज्योंही ऊपर की

223422 ओर दृष्टि डाली त्योंही झटपट आकाश से चक्कर काटकर नीचे गिर रही पर्वत-सी पुरुषाकृति मुझे दिखाई दी । पर्वत के तुल्य महान् यह पुरुष ब्रह्मा है अथवा ब्रह्माण्डशरीर विराट् पुरुष है ? ऊपर से फेंके हुए पर्वत के समान इसका शरीर गिर रहा है । महान् तो यह इतना है कि इसने अपने शरीर से तमाम आकाश को ढक दिया है। प्रसिद्ध भगवान् सूर्य भी, इससे दिनशोभा के सर्वथा लुप्त होने के कारण, शोभा नहीं पा रहे हैं । मैं अपने मन में इस प्रकार विचार कर ही रहा था कि अकस्मात् आकाश से भगवान् सूर्य-प्रलय कालीन वायुओं से उखाड़े हुए ब्रह्माण्ड के ऊर्ध्व कपाल के गिरने में जैसा घनघोर शब्द हो वैसे घनघोर शब्दवाले वेग के साथ-पृथ्वी पर गिरे । भयानक स्वरूपवाली जिसकी देहका पारावार नहीं था ऐसी पुरुषाकार वस्तु के गिरने और सातद्वीपवाली पृथिवी को एक क्षण में ढक लेनेपर मुझे उसके दबाव से द्वीप और लोकों के साथ अपने शरीर के अवश्यम्भावी विनाश की आशंका हुई । तदनन्तर मैं पास में स्थित अग्नि में प्रविष्ट हो गया। सैकड़ों जन्म जन्मान्तरों में मैंने भगवान् अग्नि की पूजा कर रक्खी थी, अतएव उन्होंने चन्द्रमा के समान शीतल शरीर बनकर मुझको ढाढस दिया, मत डरो कहा । हे देव, आपका जय जयकार हो, आप हमारे प्रत्येक जन्म में परम आश्रय हैं । हे प्रभो, अनवसर में ही यह प्रलय प्राप्त है, अतः आप मेरी रक्षा कीजिये ॥२-१०॥

223423

223424 इस प्रकार अग्नि की प्रार्थना करने पर अग्नि ने पुनः मुझे ढाढस देते हुए मत डरो कहा और यह

223425

223426 भी कहा हे अनघ ! उठो हम दोनों अपने अग्निलोक को जाते हैं, तुम आओ किसी प्रकार का सोच मत करो। यह कहकर तदनन्तर भगवान् अग्नि अपने वाहन तोते की पीठपर मुझे बैठा कर पूर्वोक्त गिरे हुए शव के शरीर का एक हिस्सा जलाकर उसमें से निकलने के लिए एक छिद्र बनाकर आकाश में उड़ गये । तदुपरान्त आकाश में पहुँचकर मैंने वह पूर्वोक्त शवपतनरूपी महोत्पात देखा, जो

223427 अतिभयानक कष्टप्रद आकृतिवाला था। उक्त महाशव जब पृथिवीपर गिरा तब सारी पृथिवी सागर, पर्वत, वन, नगर और जंगलों के साथ काँप उठी, उससे बह रही नदियों का प्रवाह रुक गया, अतएव उसने गिरिनदियों के दोनों तटोंपर मार्गान्तर में जल बहने के कारण दो जलप्रपात बना डाले । वेग से गिर रही जलराशि ने भीषण गर्त बना डाले, जो मनुष्य विरचित बावड़ी, कुएँ और तालाबों से विलक्षण थे। उसके गिरनेपर भूमि में चीत्कार हुआ, उत्तर दिशा, पूर्व दिशा, दक्षिण दिशा और पश्चिम दिशाओं में हाहाकार मचा, आकाश में तुमुल ध्वनि हुई। पर्वत और प्राणियों के साथ सारे जगत् ने प्रलय की भ्रान्ति से भयभीत होकर विविध प्रकार के चीत्कार रोदन, हाहाकार आदि किये । गिरे हुए शव के धारण करने में पृथिवी से कोलाहलपूर्ण ध्वनि निकली। उसके कोलाहलपूर्ण वेग के आटोप से समस्त दिगन्तों का कोलाहल दब गया। आकाश से भी अत्यन्त तेज होने के कारण अन्य ध्वनियों से न दब सकनेवाली घुघुम ध्वनि निकली । यदि अनेक गरुड़ भय से भागे तो उनके भयपूर्वक तेजी से भागने में जैसी प्रचण्ड ध्वनि होती है ठीक वैसी ही वह ध्वनि थी। पर्वतों की गुफ़ाओं को खूब तोड़ने फोड़ने से पैदा हुआ घनघोर शब्द, भीषण भय के लिए तथा कान, हृदय आदि का भेदन करने के लिए चारों ओर से पैदा हुआ। उक्त शब्द उत्पातों के कारण भयंकर वेगवाले अतएव जालों की नाईं अपनी ओर खींचने वाले प्रलय-वायुओं से कुपित हुए प्रलयकालीन मेघों के निर्घोष को अपनी तीक्ष्णता के सामने मात करता था। उस शव के वेग से गिरने पर पृथ्वी कोलाहलपूर्ण हुई। दिशाओं के मारे कोलाहल के गूंज उठने से पृथिवी में सौगुना अभिघात हुआ। पृथिवी पर अभिघात होनेपर कुल पर्वतों के महातट मटियामेट हो गये और हिमालय के शिखर पाताल को चले गये । मेरुपर्वत की शिला के समान रूपरेखावाले शव के गिरने से पर्वतों के शिखर तहस-नहस हो गये, पृथिवी के टुकड़े-टुकड़े हो गये, समुद्रों में ज्वारभाटा आ गया, पहाड़ रसातल चले गये, सकल प्राणियों को क्लेश हुआ, प्रलय चाहनेवाले रुद्र आदि गणों का खिलवाड़ हुआ, सूर्य पृथिवीपर गिर पड़ा, द्वीपसमूह आच्छन्न हो गये, पहाड़ों का चूरा चूरा हो गया और पृथ्वीमण्डल छिन्न-भिन्न हो गया। उस शव को आकाशचारी देव, गंधर्व आदि ने महान् आकार से दूसरा भूतल-सा, ब्रह्माण्ड का दूसरा अर्ध भाग-सा, गिरा हुआ आकाश-सा देखा। इसके पश्चात् जब मैंने गौर से उसे देखा, तो वह मांसमय पर्वत निकला। उसका एक अंग भी सप्तद्वीपा पृथिवीपर नहीं समा सकता था। उसे देखकर मैंने अपने ऊपर सदा अनुग्रह करनेवाले भगवान् अग्निदेव से पूछा : भगवन्, यह क्या है ? वह मांसमय शरीर कैसे गिरा, उसके साथ आकाश से सूर्य कैसे गिरा और पर्वत, वन और जलधिसहित भूमितल में यह क्यों नहीं समाता है ? ॥११-२५॥

223428 भगवान् अग्नि ने कहा : वत्स, जब तक शव के गिरने से उत्पन्न हुआ उत्पात पूर्णरूप से शान्त नहीं हो जाता तब तक त्वरा का त्याग कर तुम क्षणभर प्रतीक्षा करो उसके बाद मैं तुमसे सब कहूँगा ॥२६॥

223429 इसके पश्चात् अग्निदेव ऐसा कह ही रहे थे कि दसों दिशाओं से उन जगतों की जातिवाले

223430

223431 आकाशचारी सिद्ध, साध्य, अप्सराएँ, दैत्य, गन्धर्व, नाग, किन्नर, ऋषि, मुनि, षोडष मातर, यज्ञ, पितर देवता आदि आ गये। उन सबकी वेष-भूषा आकाशोत्पन्न थी। उन आकाशचारी सिद्ध आदि ने भक्ति से सिर नवाकर, शरीर झुकाकर रक्षा करने में समर्थ सर्वेश्वरी कालरात्रि देवी की स्तुति की ॥२७-२९| आकाशचारियों ने कहा : जो देवी महाप्रलय में संहार को प्राप्त भगवान् ब्रह्माजी की कपिल जटाओं को अपने खट्वांग की चोटीपर बाँधकर, अपने वक्षस्थल में दैत्यों के मस्तकों की माला बनाकर, गरुड़ के पंखों से मुकुट बनाकर तथा समस्त प्राणियों का संहार कर पर्वतभूतलरूप इस जगत् का पान करती है। इस प्रकार सारे जगत् का ध्वंस करने पर भी जिसे तनिक भी दोषों से स्पर्श नहीं होता अतएव ज्यों कि त्यों शुद्ध चिन्मात्रस्वभाव है, हम लोगोंपर अनुग्रह करने के लिए शरीर धारण करनेवाली वह देवी अवश्य पालन करने योग्य हम लोगों का पालन करे ॥३०॥

223432

223433 एक सौ तैंतीसवाँ सर्ग समाप्त

223434 एकसौ चौंतीसवाँसर्ग आविर्भूत हुई देवी कालरात्रि के शरीर का वर्णन तथा गणों द्वारा

223435 उस शव का भक्षण, जिसका कि रक्त श्रीदेवी पी चुकी थी। इस बीच में जब देवगण देवी की स्तुति कर रहे थे, उस पूर्वोक्त गिर रहे पुरुष ने अपने शरीर से सारे भूतल को आच्छादित कर दिया था, उसको मैंने शवरूप (निर्जीव) जाना । जिस शवभागने सप्तद्वीपा भूमि को पूर्णतया आच्छादित कर दिया था, सम्पूर्ण भूमि में न समा रहे शव के उसी पर्वततुल्य महान् उदरभाग को मैने देखा ॥१,२॥

223436

223437 वह शव इतना महान् था तो दूरस्थित उसकी भुजाएँ, जंघाएँ और सिर तुमने कैसे जाने ? ऐसी आशंका होनेपर वह कहता है।

223438 भगवान् अग्नि ने उसकी अनन्त भुजाओं, जंघाओं और सिर के विषय में मुझसे कहा था, जो कि उसके भुजा आदि अवयव मनुष्यों की पहुँच के परे लोकालोक पर्वत के परले पार गिरे थे। इसके बाद आकाशचारी सिद्धादिवृन्द के आदरपूर्वक देवी की स्तुति करनेपर देवी आकाश से प्रकट हुई, चूँकि वह आकाश से प्रकट हुई थी, अतएव स्वयं शुष्का (रक्तहीना) थी। भूत-प्रेतों के दल के दल उसके पीछे-पीछे चल रहे थे, षोड़श मातर उसकी आवभगत में (सेवा-शुश्रुषा में) संलग्न थीं, कूष्माण्ड, यज्ञ, वेतालों के झुण्डों से उसने आकाश को तारामण्डल से मण्डित-सा बना दिया था तथा नसों के जल से पूर्ण बड़े-बड़े भुजदण्डों से आकाशतल को वन बना दिया था, दिशाओं में दाह की वृष्टि करनेवाले अपने दृष्टिपातों से वह सूर्यों को बिखेर रही थी, चमचमा रहे विविध हथियारों के आकारों से हो रही झण झण ध्वनि के साथ आकाशरूपी खोड़रे में पक्षियों के झुण्ड को सैकड़ों हिस्सों में बाँट रही थी । शरीर की ज्वालाओं और नेत्रवर्ती अग्नि की उष्णता से परिपूर्ण शरीर के अवयवों से बहुत लम्बे बाँसों के वन के आकारवाली करोड़ों योजन की कान्तियाँ बिखेर रही थी। चाँदनी जैसी दन्तकान्तिरूपी दूध से उसने दिशाओं को धो डाला था, अपने (दुबले) पर अतिविस्तृत शरीर से आकाश आच्छन्न कर दिया था, उसका न तो कोई आधार था और न स्थान ही था, अतएव

223439

223440 वह निराधार आकाश में फैली हुई सन्ध्याकाल की मेघपंक्ति-सी थी। परम ब्रह्म में आविर्भूत हुई वह प्रेतासन पर बैठी थी। जगमगा रही, उज्ज्वल रूपवाली वह सन्ध्याकाल के मेघ के समान लाल थी, अतएव आकाशरूपी सागर में बडवानल की शोभा धारण कर रही थी। पूरे शवों से, शवों के अवयवों से, मूसल, प्रास, तोमर, मुद्गर, आसन, ऊखल और हलों से बनी चंचल मालाओं को इधर-उधर बिखेर रही थी। जैसे वर्षा ऋतु का पर्वत पत्थरों की माला को झर-झर ध्वनिवाले झरनों से अपने शरीर में धारण करता है वैसे ही वह दाँतों के कट-कट शब्द के आडम्बर से युक्त प्रजाओं के शरीर की माला को आकाशरूपी आँगन में धारण कर रही थी ॥३-१३॥

223441 देवताओं ने उस देवी से कहा : हे देवि ! अम्बिके ! इसे हमने आपको भेंट कर दिया है, कृपया अपने परिवार के साथ शीघ्र इसका भोग लगाइये ॥१४॥

223442 देववृन्द के यों प्रार्थना करनेपर देवी, स्वयं सर्वप्राणशक्ति रूप होने से तथा प्राणों के रक्तपर आश्रित होने से, प्राणवायु से ही उसका रक्तरूपी सार अनायास खींचने लगी। जैसे सन्ध्याकाल का मेघवृन्द मेरु की गुफ़ा के अन्दर प्रविष्ट होता है वैसे ही प्राणवायु द्वारा खींचा जा रहा उस शव का रक्त भगवती के मुँह में प्रविष्ट हुआ । आकाश में स्थित भगवती कालरात्रि ने प्राणवायु द्वारा खींचा गया रुधिर तब तक पीया जब तक कि पहले सूखी लकड़ी-सी वह चण्डिका तृप्त होकर मोटी तगड़ी न हो गई। तदुपरान्त रुधिर से मोटे तगड़े शरीरवाली वह जैसे वर्षा ऋतु में बिजलीरूपी चंचल नेत्रवाली मेघमाला रक्तवर्णा होती है वैसे ही बिजली की तरह चंचलनयना और लाल हो उठी। रक्त पीने से भगवती की तोंद बाहर निकल आई। लम्बी तोंदवाली वह विषैले साँपरूपी आभूषणों से विभूषित थी, रक्तरूपी मदिरा के नशे में चूर थी तथा सब हथियार उसने धारण कर रक्खे थे। पूर्वोक्त देवी ने अपने आधे शरीर से आच्छन्न आकाश में नाचना आरंभ किया। आस-पास के लोकालोकपर्वत की श्रेणी के शिखरों पर बैठे हुए देवगण उसका नाच देखने लगे। उसके

पश्चात् पिशाच, कूष्माण्ड, रूपिका आदि महागणों ने उक्त शव को चारों ओर से ऐसे घेर डाला जैसे कि मेघमाला हिमालय पर्वत को घेर डालती है। कूष्माण्डों ने उक्तशवरूपी शैल को कमर की ओर से पकड़ा, रूपिकागणों ने पेट की तरफ से उसे पकड़ा और यक्षों ने हाथी के-से अपने दाँतों से क्षतविक्षत अवशिष्ट पीठ और अगल-बगल की ओर से उसे पकड़ा । चूँकि उसके जो भुजा, जंघा, कन्धे आदि अन्य अवयव थे, वे बहुत बड़े थे और ब्रह्माण्ड के परले पार जा पड़े थे, अतएव पूर्वोक्त भूत, प्रेत, पिशाच आदि दूर दिगन्तर में पड़े हुए उन्हें नहीं पा सके, किन्तु वे वहींपर काल से अपने-आप गल गये। जबकि चण्डिका आकाश में नाच रही थीं, सबके सब भूत-प्रेत शवपर लपटे थे, देववृन्द पर्वत के शिखरपर बैठकर देवी का नृत्य देख रहा था, उस समय सारे भुवन की जो स्थिति हुई वह बड़ी दयनीय थी। उसकी सब दिशाएँ खण्ड-खण्ड करके खाये जा रहे, ले जाये जा रहे दुर्गन्धिपूर्ण मांस, वसा आदि से व्याप्त थीं, रक्त से सने हुए मेघखण्डों से खैर और अग्नि के समान सारा भुवन लाल दिखाई देता था। ___ माँस चबाने की जल्दी से चारों ओर चब् चब् शब्द हो रहा था, लता जैसी लम्बी-लम्बी नसों और हड्डियों के टुकड़े करने से आकाश में कट-कट शब्द फैला था, भूतों के एक जगह इकट्ठा होने और अलग-अलग होने के कारण चारों ओर भीषण ध्वनि हो रही थी, सारा भुवन हिमालय और विन्ध्य पर्वत

223443

223444 जैसे बड़े-बड़े हड्डियों के पहाड़ों से भरा था। देवी के मुँह से निकल रही अग्नि की ज्वाला में खूब पके हुए माँस से सारा-का-सारा भूतल व्याप्त था और रुधिर-कणरूपी ओस की बूंदों से सभी दिशाएँ सिन्दूर से सनी हुई सी हो गई थी। चारों ओर से देखनेवाले देवताओं से दिगन्तर चहारदिवारी से घिरा-सा हो गया था। कुछ पहाड़ तो चोटी तक पृथ्वी के अन्दर स गये थे और बचे खुचे शेष सबके सब हड्डियों से चोटियों तक छिप गयेथे, अतएव भुवनों के सभी पर्वत अत्यन्त तिरोहित हो गये थे। दिशारूपी नायिकाएँ रुधिर से सने हुए मेघमण्डल से रक्तवस्त्र से ढकी हुई-सी मालूम पड़ती थी। गोल-मटोल और चंचल भुजाओं से घुमाये गये विविध हथियारों से आकाश सारा का सारा पट गया, नगर गाँव और कसबे सबके सब ध्वस्त हो गये थे, केवल उनकी स्मृति ही शेष रह गई थी। भुवन में सारे चराचर जगत् का रूप ही अत्यन्त असंभव हो गया था, सारे जगत् में सर्वत्र कूष्माण्ड और पिशाचिनियों का ही एकमात्र समाज हो गया था। पिशाचों द्वारा ताने बाने बनाये गये आँतड़ीरूपी तन्तुओं से, जो नाचने में जी जान से लगे हुए भूत, प्रेत और पिशाचों के अभिनयशील हाथों के आकार के (अभिनयशील हस्तरूपी) पक्षियों को फँसाने के लिए फैलाए हुए जाल के समान और आकाश में द्वितीय जगत् की रचना कर रहे ब्रह्मा के नापने के सूतों के जैसे भूमि से लेकर सूर्य मार्ग तक ऊपर नीचे और दस दिशारूपी झाड़ियों से तिरछे लगे थे, ब्रह्माण्ड के उदरगत विमान के समान त्रैलोक्य हो गया था । भूतपूर्व पृथ्वीपर जमी हुई रुधिरधाराओं से समुद्राकार बने हुए अतएव पूर्वोक्त उपद्रव से विक्षुब्ध जगत् की वैसी हालत देखकर सात द्वीपों के छोर पर उक्त शव के कुत्सित अंगों से अस्पृष्ट लोकालोक पर्वत के शिखरपर बैठे हुए देवगण अति खिन्न हुए।१५-३७॥

223445

223446 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, जिस शव के अतिविशाल हस्त, पाद आदि अवयव ब्रह्माण्ड से भी बाहर, पहुँच गये, उसने लोकालोक पर्वत को कैसे नहीं ढका ?॥३८॥श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, उस शव का उदरोपलक्षित मध्यशरीर सात द्वीपों के बीच में रहा है। सिर, खुरोपलक्षित पैर और बाहु आदि अवयव ब्रह्माण्ड के बाहर रहे। हाँ,यह जो भासने कहा वह सत्य ही है तथापिशव के दोनों बगल, जंघाओं के मध्य से, कमर के दो भागों से और सिर और कन्धों के दो मध्य भागों से शिखरों के न ढकने के कारण वह लोकालोक पर्वत ऊपर दिखाई देता ही है ॥३९,४०॥

223447 ___ इस तरह प्रश्न का उत्तर कहकर कथा का अवशिष्ट अंश भी श्रीवसिष्ठजी ही कहते हैं, जो कि भासको ज्ञात न था।

223448 वहाँ शिखरों की चोटियोंपर बैठे हुए अत्यन्त शुद्ध कान्तिवाले देवता शरदऋतु के सूर्य की धूप से निर्जल हुए शुभ्र मेघों के समान दिखाई देते हैं । जब भूतप्रेतों का दल सब अंग-प्रत्यंग छोड़कर (फैलाकर) मुँह के बल गिरे हुए उस शव को खा रहा था और सोलहों मातृकाएँ (देवियाँ) खूब नाच रही थीं, रुधिर के पनाले बह रहे थे, वसा की दुर्गन्ध फैल रही थी, प्रत्येक देवताने दुःखी होकर यह विचार किया ॥४१-४३॥

223449 हा खेद है, पृथिवी कहाँ चली गई, सागर कहाँ चले गये, जनता कहाँ चली गई और पर्वतराशि कहाँ चली गई ? ॥४४॥

223450 हाय, चन्दन और मन्दार और कदम्ब के वृक्षों के वनों से अलंकृत तथा विविध पुष्पों की राशियों का मण्डप-सा वह सुन्दर मलयाचल कहाँ चला गया ? ॥४५॥

223451 रुधिर ने हिम से सम्पादित शुक्लता के प्रति मानों द्वेषवश उसको नष्ट करने के लिए

223452

223453 हिमालय के ऊँचे स्वच्छ विशाल भूभागों को अपने कीचड़ से शीघ्र लथपथ कर रँग डाला। क्रौंचद्वीप में क्रौंचनामक पर्वतपर जो विशाल कल्पवृक्ष था, जिसकी शाखाएँ ब्रह्मलोक तक फैली हुई थीं, उसका भी चूरा-चूरा हो गया है ॥४६,४७॥

223454 हे कल्पवृक्ष, लक्ष्मी, चन्द्रमा और अमृत को पैदा करनेवाले, हे क्षीरसागर, हे दधिसागर, जिसके कि नवनीत से भरे हुए पर्वतों पर वेलावन उगा है, जिसके तीरस्थित नारियल के वृक्षों की बहुतायतवाले सुन्दर दर्शनीय पर्वतपर योगेश्वरियाँ निवास करती हैं, ऐसे हे मधुसागर आप सब शोचनीय हैं । आप लोग इस समय कहाँ चले गये, अथवा स्फटिक आदि रत्नशिलाओं से देवांगनाओं और दिशाओं की दर्पणता को कहाँ प्राप्त हुए ? ॥४८॥

223455 हे क्रौंचद्वीप, जिसमें कल्पवृक्ष और निर्मल कांचनलताओं से निरवच्छिन्न घनिष्ट सम्बन्ध रखनेवाला क्रौंचाचल है, हे पुष्कर द्वीप, जिसका चौगिर्द ब्रह्माजी के वाहनभूत हंसों और नलिनियों से ठसाठस भरा है और जो कदम्ब के वनों की गुफाओं में विश्राम करनेवाले विद्यारियों की रतिक्रीड़ाओं के जानकार नागरिकों और देवताओं का अड्डा है, तुम दोनों यहाँ से कहाँ चले गये ? स्वादुजलवाले समुद्र के तथा उसके वनों के, जो कि उग्र ताप को हटानेवाले तथा पुष्पों से आच्छन्न हैं और पृथ्वी को पवित्र करनेवाले हैं, गोमेध द्वीप, उसके कल्पवृक्षों के और वहाँ की सुवर्णलताओं के तथा उनसे सुन्दर गुफाओं के और कल्पवृक्षों के वनों से वेष्टित तथा कल्पवृक्षों के फूलों से सफेद शाकद्वीप के साथ उसके पर्वतों के स्मरण से ही मनुष्यों को स्वर्ग सुखप्रद पुण्य होता है । जिनकी दसों दिशाएँ मन्द-मन्द वायु के हिलोरों से चंचल पत्तोंवाली लताओं से वेष्टित कल्पवृक्षों से लहलहाती थीं वे सबके सब वन हाय ध्वस्त हो गये मेरी समझ में नहीं आता अब हमारे सदृश लोग कैसे विश्राम लेंगे। इक्षुसागर के किनारे मिश्री की चट्टानवाले पहाड़ों से विभूषित पृथ्वीपर उन घने जंगलों को तथा उन अतिमधुर मोदकों को फिर कब देखेंगे ? खांड के बने हुए खिलौनों को भी कब देखेंगे ? ताड़ और तमालों के वनों से युक्त उस पर्वत के कदम्ब और कल्पवृक्ष से शीतल सुवर्णमय गृहों में बैठकर पहले अनेक बार अनुभूत चन्दनलिप्तसर्वांगवाली सुन्दरियों का (या चन्दनलतारूपी सुन्दरियों का) नृत्य कब देखेंगे? हा, जम्बूद्वीपवर्ती जम्बूवृक्ष के हाथी के बराबर तथा जाम्बूनद सुवर्ण की उत्पत्ति के हेतु होने से अति प्रसिद्ध अग्रफल स्मरणीय हो गये हैं उन्हीं फलों के रससे बनी नदी को यह जम्बूद्वीपरूप पृथ्वी धारण करती है, अन्यान्य द्वीप और समुद्र उसकी मेखला रूप है । कुकुरमुत्ता (एक प्रकार की बदबूदार वनस्पति, मशरूम) से चारों ओर भरे हुए पहाड़ों की गुफाओं में मदिरा मद से मतवाली स्त्रियों द्वारा किये गये संगीत नृत्य की चहलपहलवाले सुरासागर के तीरका स्मरण कर प्रातःकाल में जैसे कमल की पंखुरियाँ दर दर एक के बाद एक विदीर्ण होती है तथा जैसे इस समय पृथ्वी विदीर्ण हुई है वैसे ही मेरा हृदय विदीर्ण होता है ॥४९-५५॥

223456

223457 हे मित्र, जरा आकाश की ओर देखो, लाल जलवाले नूतन सागर के ऊपर सुवर्णमय मेरु आदि सैकड़ों पर्वतों के शिखरों की चोटियाँ उत्तर आदि दिशाओं में सूर्योदय और सूर्यास्त के निकट की भूमियों की प्रातः और सायं संध्या से लाल हुई कुछ कुछ उदित चन्द्रकलाओं की तरह अपनी कान्ति से शोभित हो रही हैं। हाय हमारी प्यारी भूमि, जिसके पूर्ववर्णित सागररूप जलराशि कंकण के तुल्य है, जो विभिन्न द्वीपों से अलंकृत है तथा स्तनसदृश उन्नत पर्वतों पर बैठे हुए मेघरूपी नीलकमलों

223458

223459 की माला से सुशोभित है, जो वृक्ष, पल्लव, अंकुर आदि भूषणों से युक्त है, जिसके सोते, नदियाँ, जंगल, वीरों से भयानक नगर, ग्राम, अग्रहार (ब्राह्मणों को दान दिये गये ग्राम) वस्त्र हैं, इस समय न मालूम कहाँ चली गई है ? ॥५६,५७॥

223460

223461 एक सौ चौंतीसवाँ सर्ग समाप्त

223462 एक सौ पैंतीसवाँसर्ग भूत, प्रेतों के झुण्ड द्वारा शव का खा लेने और रुधिर पी लेने के अनन्तर वसा से पृथिवी की रचना हुई और बचे हुए रुधिर से मदिरा का सागर बनाया गया।

223463 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : उन्मत्त भूत-प्रेतों के झुण्ड ने खाने के बाद शव को जब थोडाबहुत बचा दिया तब दिशाओं में स्थित लोकालोक पर्वतपर बैठे हुए देवराज सहित देवताओं ने यह कहा : देवी के गणों ने वसा से सनी हुई अतएव वायुवश उड़े हुए निर्मल मेघखण्डों से व्याप्त आकाश के समान बड़ी-बड़ी आंतड़ियाँ विद्याधर और देवताओं के विहार के साधन विमानों की संचारभूमि में (आकाश में) भी सुखाने के लिए फैलाई हैं। देखिये, भूतों ने सातों द्वीपों में वसा का जल बहाया है, मांस खा डाला है और रक्त पी लिया है, इसलिए इस समय भूमि कुछ दर्शनीय हो गई है। सब प्राणियों को आनन्द प्रदान करनेवाली पृथिवी हाय इस समय वसारूपी वस्त्रों से सारी ढकी है और सबके सब वन वसा के बने हुए शरत्कालिक मेघसमूहों से धूसर कम्बलों से ढके हुए से मालुम पड़ते हैं। देखिये, उस शवकी इन हड्डियों ने महापर्वतों का रूप धारण कर लिया है। ये दिशा-तट को ढककर हिमालय की चोटियों के समान खड़े हैं ॥१-५॥

223464 __श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भास, जब कि देवगण आपस में उक्त वार्तालाप कर रहे थे, वे देवी के गण तृप्त होकर खाने पीने से बचे हुए वसा से पृथिवी को लीप-पोतकर उन्मत्त हो आकाश में नाचने लगे। भूतों के झुण्ड के आकाश में नाचने पर देवताओं ने पृथिवी का अवशिष्ट रुधिर अपने संकल्प से रचित एक नाले से एक सागर में भर दिया । देवताओं ने निश्चय कर उसी सागर को मदिरा का सागर बनाया। तबसे लेकर आज तक वह मदिरा का सागर बना है। वे भूत आकाश में नाचकर उस सागर की मदिरा का पान करते हैं और आनन्द मन्दिर आकाश में फिर नाचते हैं। उन भूतों की भाँति आज-कल के भूत भी उस मदिरासागर से मदिरा पीते हैं और योगेश्वरी के गणों के साथ आकाश में नाचते हैं। उन भूतों के पीने से शेष रही वह वसाराशि पृथिवी में फैलकर सूख गई है, इसी कारण पृथिवी का मेदिनी नाम पड़ा है ॥६-११॥

223465

223466 इसी तरह देवताओं ने सूर्य को भी पहले की नाईं अपने पदपर प्रतिष्ठित कर दिया, पर्वत आदि की रचना भी पहले की तरह कर डाली यह सूचित करते हुए कहते हैं।
223467 इस प्रकार के क्रमसे शव के क्षीण होने पर सूर्य के अपने पदपर प्रतिष्ठित करने और मेरु आदि पर्वतों का उद्धार करने के कारण दिन और रात्रि के क्रम के पुनः चालू होनेपर फिर प्रजापति ने नई-नई प्रजाओं की सृष्टि की। इस भूमि में वह सृष्टि पूर्ववत हुई॥१२॥
223468
223469 एक सौ पैंतीसवाँ सर्ग समाप्त
223470
223471
223472 एक सौ छत्तीसवाँसर्ग भास के पूछने पर अग्नि द्वारा आदि से लेकर शव के वृत्तान्त का
223473 उसकी असुर, मच्छर, मृग और व्याध योनियों का - वर्णन। भास ने कहा : राजन्, इसके बाद तोते के पंखों की जड़ के कोनेपर बैठे हुए देवाधिदेव भगवान् अग्नि से मैंने यह पूछा, सुनिये : हे भगवन्, हे सकल यज्ञों के ईश्वर, हे स्वाहादेवी के अधिपति, हे अग्निदेव, जिसका इस समय 'शव' नाम पड़ा है वह पहले किस कारण से हुआ ? ॥१,२॥
223474 अग्नि ने कहा : हे राजन् सुनो, मैं त्रैलोक्य में प्रकाशमान असीम शवका सारा का सारा वृत्तान्त आदि से अन्त तक तुमसे कहता हूँ ॥३॥
223475 सर्वव्यापक, निराकार चिन्मय परमाकाश है, जिसमें ये असंख्य जगत्प परमाणु हैं। उस सर्वव्यापक, सर्वात्मक, शुद्ध, चिन्मात्रआकाश में कहींपर अपने आप विषयाकारमय संवित् उद्‌भूत हुई। वेदनारूप स्वभाव होने के कारण ही उसने अपने में तेजःपरमाणुभाव वैसे ही देखा जैसे कि तुम पथिक की भावना करते हुए सोकर स्वप्न में अपने को ही पथिक रूप से देखते हो। अज्ञानावृतचैतन्य होने के कारण परमाणु ने कमल में उत्पन्न पराग के कण के समान खूब चमक रही संकल्परूप अपनी अणुता स्वयं देखी॥४-७॥
223476 चमक रही उस अणुता ने बढ़कर अपनी वृद्धि की (फुलाव की) भावना करते हुए चक्षु आदि इन्द्रियों का अनुभव किया फिर वे इन्द्रियाँ शरीर में संलग्न हैं, ऐसा अनुभव किया। आगे चक्षु आदि ने अपने स्वभाव से शब्द, स्पर्श आदिगुणों का आधारआधेय सम्बन्धवाला भूतमय जगत्, स्वप्न के नगर के समान, देखा ॥८,९॥
223477 वेदन से लेकर विषयपर्यन्त अध्यारोपरूप कार्य-करणों के मध्य में असुर नाम का कोई प्राणी था, वह असुर स्वभाव से ही बड़ा अभिमानी हुआ।
223478 शंका : क्या उसके माता, पिता और पितामह नहीं थे?
223479 उत्तर : थे, किन्तु विदूरथ के पिता, माता आदि के समान असत्यप्रतिभास-स्वरूप थे। वह मारे घमण्ड के फूला न समाता था, अतएव उसने वहाँपर किसी महामुनिका सुखशान्तिमय आश्रम मटियामेट कर डाला । तब मुनिने उसे शाप दिया-अरे अधम, विशालकाय होने के कारण तूने मेरा यह आश्रम तहस-नहस कर डाला है, इस कारण तू मरकर अतिक्षुद्र मच्छर हो। इसके उपरान्त मुनि के शापरूपी अग्नि ने उसी क्षण में उस असुर को जैसे बड़वानल जल को भस्म कर देता है वैसे ही वहाँ भस्म कर दिया ॥१०-१३॥
223480
223481 उस समय वह आसुर चेतन कैसा था, इस पर कहते हैं।
223482 आकाशमण्डल के तुल्य निराकार निराधार चैत्यभिन्न आसुर चेतन सुषुप्त मूर्च्छित चित्त के समान था। वह अव्याकृतस्वरूप आसुर चेतन, समानता होने के कारण, भूताकाश के साथ एकता को प्राप्त हुआ और तदनन्तर वह भूताकाश अपने में प्रतिष्ठित वायु के साथ एकता को प्राप्त हुआ। चेतनावायुरूप (प्राण रूप) वही, जिसका कि देहप्राप्ति होनेपर 'प्राणी' नाम पड़ेगा, अणुरूप पार्थिव भाग, अणुरूप जल भाग, अणुरूप तेज भाग और अणुरूप आकाश भाग से व्याप्त हुआ। उस पंचतन्मात्रामय अणुरूप चिन्मात्रलेश में आकाश में वायुलेश के समान स्वभावतः क्रियाशक्ति का आविर्भाव हुआ॥१४-१७॥
223483
223484 क्रियाशक्ति से लिंगदेह में ज्ञानशक्ति के आविर्भाव को कहते हैं।
223485
223486 तदुपरान्त जैसे वर्षा ऋतु, पूर्वी वायु, वर्षा आदि का जल - इन सबसे अंकुर पैदा करने में सक्षम भूमि में बोया हुआ बीज फूलकर जाग्रत होता है वैसे ही उसका वायु के अन्दर स्थित वह चेतन उबुद्ध हुआ। महामुनि के शाप को जाननेवाली, मच्छर की योनि को प्राप्त होनेवाली उक्त अन्तःकरण में स्थित असुर की चिति उक्त संस्कारों से विद्ध होकर मच्छर के पंख, पैर आदि अंगों को जानकर स्वयं मच्छर हो गई॥१८,१९॥
223487
223488 __स्वेदज आदि चतुर्विध भूतयोनियों में उसने कौन योनि पाई और कितने काल तक की उसकी आयु हुई? इस पर कहते हैं।
223489 __ अतिक्षुद्र शरीरवाले उस स्वेदज मच्छर का शरीर अति हलका होने से फूंक मारने से उड़ जाता था, उसकी केवल दो दिन की परमआयु हुई॥२०॥
223490
223491 आपने स्वप्नसंसार के समान ही जाग्रतसंसार भी है, यह एक दो नहीं, सैकड़ों बार कहा है। स्वप्न-देह का तो योनि से जन्म नहीं दिखाई देता, जाग्रतदेह का योनि से जन्म दिखाई देता है, उसके दृष्टान्त से जाग्रत-देह के समान ही स्वप्नदेहका भी जन्म सर्वत्र योनि से ही है अथवा दूसरे प्रकार से भी हो सकता है यों संशय में पड़े हुए श्रीरामचन्द्रजी प्रसंगतः श्रीवसिष्ठजी से पूछते हैं।
223492 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : प्रभुवर, यहाँ सभी प्राणियों का योनि से ही जन्म होता है अथवा अन्य प्रकार से भी हो सकता है ? ॥२१॥
223493
223494 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, ब्रह्माजी से लेकर तिनके पर्यन्त सब भूतों की दो प्रकार की उत्पत्ति होती है-एक ब्रह्ममय और दूसरी भ्रान्तिज । इन दोनों को आप सुनिये। पहले की योनि के अनुभव से बद्धमूल पहले के शरीरतादात्म्य की दृढ़ भ्रान्ति से तत्-तत् भूत और भूततन्मात्राओं के अनुरागवश तदाकार से प्राणियों का जो जन्म होता है वह भ्रान्तिज जन्म कहा गया है, क्योंकि वह दृश्य के संग से होता है। इस विषय में 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु-विनश्यन्ति' 'यद्यद्द्रवन्ति तदा भवन्ति' इत्यादि भगवती श्रुतियाँ हैं । नित्यमुक्त ब्रह्मा को पहले कभी भी ध्यान में न आई हुई जगभ्रान्ति होनेपर सृष्टि के आरम्भ में विर्वतवश हो रहा चतुर्विध जीव रूप से ब्रह्म का जो जन्म है वह ब्रह्ममय जन्म कहा गया है, वह योनिज जन्म नहीं है ॥२२-२४॥
223495
223496 ब्रह्ममय जन्म का अनुभव जन्मतः सिद्ध कपिल, सनक आदि महामुनियों को ही होता है, अज्ञानी मच्छर आदि का ब्रह्ममय जन्म नहीं हो सकता अतएव प्रस्तुत मच्छर-जन्म भ्रान्तिज ही था, इस
223497 अभिप्राय से कहते हैं।
223498 हे श्रीरामचन्द्रजी, ऐसी परिस्थितिमें वह मच्छर जगभ्रान्तिवश जन्मा था, ब्रह्मविवर्तवश नहीं जन्मा था। अब आप उसकी क्रमिक चेष्टाओं को सुनिये । पृथ्वीपर ईख के झुरमुटों, घनी घास के तिनकों, काश, मूंज आदि के अम्बार में गूंजनेवाले मच्छरों में स्वयं भी गूंज रहे और क्रीड़ा कर रहे उस
223499 मच्छर ने दो दिन की अपनी पूर्णायु का आधा हिस्सा (एक दिन) भोग लिया ॥२५,२६॥
223500
223501 आधी आयु (एक दिन) बीतने के उपरान्त दूसरे दिन की उसकी चेष्टा का वर्णन करते हैं।
223502 उस मच्छर ने बाल-क्रीड़ावश स्वयं हरीघास के मध्यरूप झूले में चिरकालतक अपनी पत्नी मच्छरी के साथ झूलना आरम्भ किया। झूलने की थकान से थका हुआ वह ज्योंही कहीं विश्राम करने लगा
223503
223504 त्योंही ऊपर हरिण के खुराग्रभागरूप पर्वत के गिरने से चूर हो गया। उसने हरिण की आकृति के दर्शन से प्राण त्यागे थे इस कारण पहले मच्छर की देह ग्रहण करने में जो क्रम कहा गया है उसी क्रम से बाह्य और आभ्यन्तर इन्द्रियों का ग्रहणकर तदनन्तर वह हरिण हो गया । अरण्य में इधर उधर भटक रहे हरिण को व्याध ने धनुष से मार डाला। मरते समय उसकी दृष्टि व्याध के मुखपर पड़ी, अतएव अगले जन्म में वह व्याध ही हुआ। विविध वनों में भटक रहा व्याध अकस्मात् मुनि के वन में जा पहुँचा। वहाँपर उसने विश्राम किया। उसके सत्संगलाभरूप सौभाग्य से मुनि ने उसे ज्ञानोपदेश दिया : अरे व्याध, तुम भ्रम में पड़े हो । इस क्षणभंगुर जगत् में दीर्घ दुःख के लिए मृगों को धनुष बाण से क्यों मारते हो? महाफल देनेवाली अहिंसा, अभयदान आदि शास्त्रमर्यादा का क्यों पालन नहीं

करते? ॥२७-३२॥

223505

223506 देखो न इस संसार की असारता ! आयु वायु से टकराए हुए मेघमण्डल में लटक रहे जल के समान क्षण में नष्ट होनेवाली है, भोग मेघराशि के मध्य में कौंध रही बिजली के समान चंचल हैं। यौवनविलास जलके वेग के सदृश चंचल है। शरीर क्षणभंगुर है। हे पुत्र, इसलिए पारलौकिक अनर्थरूप संसारवश त्रास को प्राप्त होकर अभयदान, अहिंसा आदि उपायों से आत्यन्तिक अनर्थनिवृत्ति से युक्त नित्य निरतिशय आनन्दरूप ब्रह्म की गुरु तथा शास्त्ररूप उपाय द्वारा खोज करो ॥३३॥

223507

223508 एक सौ छत्तीसवाँ सर्ग समाप्त

223509 एकसौ सैंतीसवाँसर्ग व्याध के पूछने पर मुनि का धारणा के अभ्यास से परकायप्रवेश द्वारा देखे गये उसके स्वप्न का वर्णन।

223510 व्याध ने कहा : हे मुनिजी महाराज, यदि हिंसादि कार्य दुःखका हेतु है तो दुःख के विनाश में कारणभूत व्यवहार, जो न कठोर है और न कोमल है, कैसा है ? कृपया उसे मुझसे कहिये|१॥

223511 मुनिजी ने कहा : इसी समय बाणों के साथ धनुष का सर्वदा के लिए त्यागकर मुनिजनों के यम, नियम, विचार आदि आचरण की दीक्षा लेकर निर्द्वन्द हो यहाँपर निवास करो॥२॥

223512 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : उक्त मुनि के यों उपदेश देनेपर धनुष और बाणों का परित्याग कर वहींपर उसने मुनिजनों के-से आचरण अपनायें

223513 और अयाचित जो कुछ मिल जाता था उससे अपनी गुजर करे लगा। तदुपरान्त मुनियों के से आचरणवाले उसके हृदय में थोड़े ही दिनों में सारासार विवेकशीलता ने वैसे ही प्रवेश किया जैसे फूल अपनी कली के विकास आदिक्रमसे होनेवालीमनमोहनी सुगन्ध से लोगों के हृदय में प्रवेश करता है।।३,४॥हेशत्रुतापन महाराज दशरथजी, इस प्रकार हृदय में विवेक का अंकुर पैदा हो जाने के बाद एक दिन उस व्याध ने महामुनि से पूछा : भगवन्, प्राणियों के अन्दर स्थित स्वप्न जाग्रत की तरह बाहर कैसे दिखाई देता है ? बाहर स्थित यह जगत्-प्रपंच स्वप्न बनकर प्राणियों के अन्दर कैसे दिखाई देता है ? प्राणियों के अन्दर स्थित स्वप्न किस साधन से दिखलाई पड़ता है ? इस तरह बाहर और भीतर स्थित स्वप्नरूप प्रपंच कैसे दिखाई देता है और यदि प्रपंच स्वप्न ही है तो भीतर बाहर दो प्रकार से स्थित कैसे दिखाई देता है ? इस प्रकार अनेक संशयों से गुंथे हुए एक-साथ पाँच प्रश्न किये ॥५॥

223514

223515 प्रचुर तर्कों से गर्भित प्रश्न को सुनकर प्रारम्भिक भूमिका की अवस्था में जब कि मेरा विवेक प्रौढ़ नहीं हुआ था, मेरे मन में भी ऐसे ही अनेक वितर्क उठे थे। मैंने योगधारणा के अभ्यास से स्वयं परकायप्रवेश

223516

223517 द्वारा उसके स्वप्न आदि का पुनः पुनः अवलोकनकर अन्वय-व्यतिरेक से बार-बार परीक्षा करके तथ्य तक पहुँचकर उनका समाधान किया था, यह विस्तारपूर्वक कहने के लिए तीसरे प्रश्न का उत्तर देते हुए मुनि उपक्रम करते हैं।

223518 मुनि महाराज ने कहा : हे साधो, पहले आरम्भअवस्था में जबकि मेरा विवेक कोमल था, मेरे मन में भी अपने-आप न जाने कहाँ से ऐसा ही वितर्क आकाश में बादल के टुकड़े के तुल्य उठा। उसके बाद उसका पता लगाने की इच्छा से मैंने योग-क्रिया का खूब अभ्यास किया, जिससे मैं अनायास परकाय प्रवेश कर सकूँ । पद्मासन बाँधकर सब प्राणियों की आत्मभूत सर्वप्रसिद्ध संवित् में ही स्थिर हुआ यानी चित्तसमाधि लगाई। जैसे सूर्य सायंकाल के समय बिखरे हुए अपने प्रकाश को अपने मण्डल की कान्ति से बटोरता है वैसे ही उक्त संवित् में समाधिस्थ हुआ मैं उसी संवित् से दूर विक्षिप्त अपने चित्त को अपने हृदय में लौटा लाया। मैंने प्राण के अन्तर्गत चित्त की प्रेरणा से योगशास्त्र में प्रसिद्ध प्रयत्न से, जो प्राण के साथ जीव के बाहर निकलने में सहायक है, जीवोपाधि चित्त के साथ प्राण को शरीर से बाहर रेचक द्वारा निकाला। बाहर आकाश में स्थित जीवोपाधि चित्त से युक्त बाहर रेचित अपने प्राणवायु को मैंने अपने सामने स्थित किसी जीव के (छात्र के) मुख के अग्रभाग में स्थित प्राण में मिला दिया। मेरे प्राण से संमिश्रित उस प्राणी का जो प्राण था, उसने मुझे उसके हृदय के भीतर वैसे ही पहुँचाया जैसे कि भालू बिल में मुँह डालकर मुँह के वायु से अपने आहारभूत साँप को जबर्दस्ती बाहर खींच मुँह में डाल कर मारकर अपने पेट में पहुँचाता है। उसके हृदय में प्रविष्ट होने के बाद प्राणरूपी घोड़े से परस्पर मिले हुए उक्त दोनों प्राणों का अनुगमन कर मैं उसके देह मध्य में प्रविष्ट हो अपनी बुद्धि से संकट में फँस गया जैसे बाह्य प्रदेश में सिंचाई के लिए छोटी बड़ी बहुत-सी नहरों का जाल बिछा रहता है वैसे जीवगृह में रसवाहिनी बहुत सी नाड़ियों का जाल फैला हुआ था। उक्त जीवगृहरूपी शरीर पसलीरूपी पिंजड़े, प्लीहा, यकृत, रुधिर आदि के पिण्डों से ठीक वैसे ही संकटाकीर्ण था जैसे कि भाँड़े, बर्तन आदि के अम्बारों से घर संकटाकीर्ण होता है। जैसे ग्रीष्म ऋतु में तपी हुई लहरों से सागर व्याप्त रहता है वैसे ही उदराग्नि में उबलने से शल् शल् शब्द कर रहे गरम गरम सब अवयवों से जीवगृह शरीर घिरा था। जीवन के लिए चित्त और प्राण आदि वायुओं द्वारा निरन्तर खींचे गये बाहर के नूतन नूतन शैत्य के नासिका के अग्रभाग के भीतर प्रवेश होने के कारण वह जीवगृह चेतनामय था। रुधिर को नाड़ियों द्वारा बाँटनेवाले अन्नरस, कफ आदि के बहाव से वह अत्यन्त बिछलर था, उसमें चारों ओर अन्धकार ही अन्धकार था, गर्मी भी कम न थी, अतएव नरक के तुल्य महान् संकटाकुल था । बहत्तर हजार नदियों में कहींपर रूधिर, रस, कफ और पित्त के उदय से कहींपर विभिन्न अंगों में चिपकने से तथा कहींपर संचार के सौकर्य से व्यक्त और कहींपर मार्ग में रुकावट होने से व्यक्त न हुए प्राण आदि वायुओं की लीलाओं से सात धातुओं की सत्ता और विनाश की विषमतावश वह जीवमन्दिररूप शरीर आनेवाले रोगोंकी स्वप्न आदि में सूचना देता था।॥६-१८॥

223519 वेग के साथ खुल रहे अपान आदि वायुओं के छिद्रों में निकले हुए वायु से उसमें शब्द होता था तथा हृदयकमलनाल के छेद के अन्दर सागर में बडवाग्नि की तरह जठराग्नि निरन्तर जल रही थी। महोपनिषद् में कहा है - 'पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम् 'इत्युक्रम्य 'तस्याग्रे सुषिरं सूक्ष्म तस्मिन् सर्व प्रतिष्ठितम् । कोष के तुल्य हृदय का मुँह नीचे को होता है। इस प्रकार

223520

223521 आरम्भ कर उसके अन्त में छोटा-सा छेद है। उसमें सब कुछ प्रतिष्ठित है। उसके बीच में अग्नि की छोटी-सी लूर स्थित है|१९॥

223522 चारों ओर से एकत्र हो रहे वासनामय पदार्थों से वह ऐसा ठसाठस भरा बँधा था, साक्षीभूत आत्मा के स्वभाव से अत्यन्त विशद भी था, चित्तवृत्ति के भेदों से तथा प्रदेश भेदों से कहींपर वैसे ही क्षुब्ध था जैसे कि रात में चोरों द्वारा नगर क्षुब्ध होता है और कहींपर अत्यन्त शान्त था।|२०॥

223523 कोष्ठगत अन्नरस में गुड़-गुड़ शब्द पैदा करने में तत्पर अतएव नाड़ी मार्गों में गा रहे विद्याधर पथिक के सदृश इधर उधर संचार कर रहे तथा द्विमात्र एकमात्र और अर्धमात्र युक्त गतिवाले वायुओं से घिरा था ॥२१॥

223524 मैं प्राणी के अत्यन्त उबड़ खाबड तथा भीड़-भाड़वाले उस हृदय में वैसे ही प्रविष्ट हुआ जैसे कि श्रेष्ठ पुरुष पुरुषों के अवयवों से ठसाठस भरे नर-समूह में प्रविष्ट होता है। उसके बाद तेज स्वरूप मैं उसके हृदय के मध्य में उदराग्निरूप तेज के सार को, जो समीपस्थ होनेपर भी विविध नाड़ीमार्ग से प्राप्य होने के कारण दूर स्थित-सा था, प्रयास से वैसे ही प्राप्त हुआ जैसे कि रात्रि में सूर्यप्रभा चन्द्रमा को प्रयत्न से प्राप्त होती है ।।२२,२३॥

223525

223526 यदि कोई कहे कि वह ओज तेजः सार कैसे है ? तो इस पर कहते हैं।

223527 चूँकि उसके अन्दर त्रैलोक्य का भान होता है, अतः वह त्रैलोक्य का दर्पण है, त्रैलोक्यस्थित पदार्थों का वह दीपक के समान प्रकाशक है, सब पदार्थों के अस्तित्व का (सत्ता) सम्पादक है तथा जीव (जीववेशधारी परमात्मा) उस तेज में रहता है। भगवती श्रुति ने भी कहा है-उसके मध्य में उत्पन्न सूक्ष्म अग्नि की लूर है उस लूर के बीच में परमात्मा बैठा है, वह ब्रह्म है, वह शिव है, वह अविनाशी है, वह परम स्वराट् है ॥२४॥

223528

223529 यदि कोई शंका करे कि 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' इत्यादि श्रुतियों में जीव की सकलदेह व्यापकता सुनने में आती है, ऐसी स्थिति में वह तेजोधातु में (ओज में) ही कैसे स्थित है ? इसपर कहते हैं। __ जैसे यद्यपि सूर्य द्वारा विकसित पुष्प में उसकी सुगन्धि और शीतलता सर्वत्र विद्यमान है फिर भी केसर से युक्त उसके मुँह में सुगन्धि और शीतलता विशेषरूप से रहती है वैसे ही यद्यपि सर्वव्यापी

223530 आत्मा जीव बनकर नख से लेकर शिखा तक सर्वत्र प्रविष्ट हुआ तथापि तेजोधातु में (ओज में) वह विशेष रूपसे स्थित है ॥२५॥

223531 जैसे घड़े आदि से ढकी हुई दीपज्योति की घड़े के छोटे छोटे छेदों से प्रविष्ट हुए वायुओं से रक्षा होती है क्योंकि यदि छेद बिलकुल बन्द कर दिये जाय तो दीपक बुझ जाय, वैसे ही चारों ओर इन्द्रियाभिमानी देवताओं द्वारा चारों द्वारोंपर सुरक्षित उक्त जीवाधार ओज में (तेजोधातु में) मैं चुपचाप बिना किसी के जाने बूझे प्रविष्ट हो गया। उसके उपरान्त मैं साक्षात् उक्त जीव के उपाधिभूत मनोमय विज्ञानकोश से परिवृत आनन्दमय कोश में जो आनन्दमय कोश द्वितीया के चन्द्रमा के किरणों के (चाँदनी के) सदृश स्वच्छ था, सफेद बादल के टुकड़े के समान मनोहर था, मक्खन के गोले के समान कोमल और दूध के बुबुद् के समान सुन्दर था ऐसा प्रविष्ट हुआ जैसे कि मनोहर गन्ध वायु में प्रविष्ट होती है ,जैसे सूर्य चन्द्रमा में प्रविष्ट होता है अथवा जैसे दूध मिट्टी के पात्र में प्रविष्ट होता है। पूर्व स्थानों में प्रवेशवश जो थकान मुझे हुई थी वह यहाँ बिलकुल नहीं हुई। जैसे अपने हृदय में स्थित ओज में मैं स्वस्थ रहता था वैसे ही वहाँपर भी स्वस्थता के साथ रहते हुए

223532

223533 मैंने अपने स्वप्न जगत् की भाँति उसका स्वप्नरूप जगत् भी पूरा का पूरा देखा । उसके स्वप्न जगत् में भी सूर्य थे, पर्वत थे, सागर थे, देवता, राक्षस और मनुष्य थे, नगर थे विशाल जंगल थे, अन्यान्य लोक थे, दिशाएँ थी, सातों द्वीप, सातों सागर, भूत, भविष्यत् और वर्तमान

काल और इन्द्रियों के क्रम सब विद्यमान थे, प्रलय, क्षण सब ऋतुएँ स्थावर जंगम सब कुछ विद्यमान था । वहाँपर वह स्वप्नदर्शन अनादि प्रवाह स्थित तथा प्रसिद्ध जगत् के तुल्य रहा। मैं निद्रा के बाद जाग्रत अवस्था में अतिशयेन स्थित ही रहा, क्योंकि जाग्रत् के अन्त में निद्रा आई ही नहीं ॥२६-३२॥

223534 हे व्याध, मुझे नींद नहीं है तथापि मैं क्या स्वप्न देखता हूँ यों विचार कर रहे तदनन्तर प्रबोध को प्राप्त हुए मैंने यह जाना । वह यह कि इस चिद्धातुरूप प्रत्यगात्मा का यह ऐश्वर स्वरूप है । यह ईश्वर आकाशरूप अपना घट रूपसे पट रूपसे अथवा जगत-रूप से या जीवरूप से जैसा ही नाम या रूप रखता है स्वयं तत्-तत् स्वरूप धारण कर जगत् नाम रख लेता है । यह चिद्धातुरूप प्रत्यगात्मा जहाँ जहाँ है वहाँ वहाँ सर्वत्र अपने वास्तविक रूप का त्याग किये बिना ही जगद्रूप अपने शरीर को देखता है। इस प्रकार स्वचित् विकासमात्र जो यह जगत् दिखलाई देता है, इसी को लोग स्वप्न कहते हैं, हाय यह

223535 आज मेरी समझ में आया ॥३३-३६॥

223536 __ यदि वास्तविक विचार किया जाय तो जाग्रत भी स्वचिद्विकासमात्र ही ठहरता है उससे अतिरिक्त नहीं, ऐसा कहते हैं।

223537 चिद्धातु का जो स्वविकास है वही कुछ तो स्वप्न कहलाता है और कुछ जाग्रत, और स्वप्न कोई भिन्न पदार्थ नहीं है॥३७॥

223538

223539 परस्पर की दृष्टि से ये दोनों ही हैं और अपनी अपनी दृष्टि से दोनों जागरण ही हैं, ऐसा कहते हैं।

223540 स्वप्न में जाग्रत तो स्वप्न ही है। जाग्रत में स्वप्न स्वप्न ही है। स्वप्न तो अपनी दृष्टि से जाग्रत ही है जब इस प्रकार स्वदृष्टि से दिखाई देता है तब जाग्रत ही दो तरह से स्थित है ॥३८॥

223541

223542 तब मृत्यु, स्वप्न और जाग्रत से अतिरिक्त क्या है ? इसपर कहते हैं।

223543 हे महामते, मृत्यु नामकी कोई वस्तु है ही नहीं, क्योंकि पुरुष चिन्मात्र है। वह हजारों शरीरों के मरने पर भी कब मरा, किसका मरा, कैसे मरा ? यों तीनों प्रकार से वह प्रसिद्ध नहीं है ॥३९॥

223544

223545 कल्पना करके शरीर और उसके मरने की बात कही, वास्तव में न शरीर है और न उसका मरण ही है, ऐसा कहते हैं।

223546 वह चिन्मात्र आकाश ही है। असीम और अखण्ड वह भ्रान्तिवश देहवत् विकास को प्राप्त होकर मूर्तअमूर्तआकार से स्थित है ॥४०॥

223547 अमूर्तआकारस्वभाव नित्य अनन्त उदित चिद्रूप परमाणु का सार ही भ्रान्तिवश जगत् कहा गया है॥४१॥

223548 चिदाकाश के उदर में सकल अनुभवाणु वैसे ही प्रतीत होते हैं जैसे कि अवयवी के विचित्र रूपरेखावाले अवयव प्रतीत होते हैं॥४२॥

223549 जाग्रत का भोग करानेवाले कर्म के क्षीण होनेपर बाह्य से (जाग्रत से) निवृत्त होकर जीवाधार हृदय में स्थित हुआ जीव बाह्य संस्कार के अनुरोध से अपने स्वरूप को ही यह बाह्य स्वप्नसृष्टि है, ऐसा समझता है ॥४३॥

223550 जिस समय चित्त बहिर्मुख होता है उस समय यह जीव अपने जाग्रत् संज्ञक विकसित रूप को देखता है। जब चित्त अंतर्मुख होता है तब यह जीव अपने रूपको स्वप्नरूप से देखता है॥४४॥

223551 एकात्मक ही जीव बाहर और

223552

223553 भीतर अन्तरिक्ष, पृथिवी, वायु, आकाश, पर्वत, नदियाँ और दिशा के रूपसे व्याप्त होकर स्थित है ॥४५॥

223554 जैसे सूर्य सूर्यमण्डलमें स्थित होकर भी अपनी आभा से यहाँ भी स्थित है, वैसे ही जगद्रूप जीव बाहर और भीतर स्थित है।४६॥

223555

223556 अतएव सर्वात्मता के वास्तविक होने के कारण उसी के परिज्ञान से ही यानी 'मैं सर्वात्मक हूँ', इस प्रकार के ज्ञान से ही मुक्ति होती है, ऐसा कहते हैं।

223557 चिदात्मक मैं ही भीतर स्वप्न और बाहर जाग्रत् हूँ, यदि ऐसा यथार्थ बोध हो जाय, तो क्रमशः प्रथम, द्वितीय आदि भूमिकाओं के परिपाक से वासनाविहीन होकर मुक्त हो जाता है।४७॥

223558 यद्यपि यह जीव अच्छेद्य है (छेदन-भेदन के योग्य नहीं है) और अदाह्य है (जलाने के योग्य नहीं है) तथापि अपने को अन्यथा जानता हुआ द्वैतसंकल्परूपी यज्ञ से बालक के समान मोह को प्राप्त होता ही है ॥४८॥

223559 अन्तर्मुख जीव अन्तरात्मरूप अपने को अन्तर्जगत्य में देखता हुआ स्वप्न और बहिर्मुख जीव आत्मा को बाहर जगत्रुप में देखता हुआ स्वयं ही जाग्रत् होता है। वे ही इसके स्वप्न और जाग्रत हैं ॥४९॥

223560

223561 प्रसंगतः सुषुप्ति और तुरीयका तत्त्व, जो पूछा नहीं गया था, कहते हैं।

223562 इस तरह जाग्रत और स्वप्न के तात्त्विक स्वरूप का विचार कर रहे मेरे मन में सुषुप्ति का क्या स्वरूप होगा ? ऐसी मति उदित हुई । इसलिए मैं सुषुप्ति की खोज में प्रवृत्त हुआ ॥५०॥

223563 दृश्य के दर्शन से मेरा क्या मतलब, मैं चिरकाल तक चुपचाप चित्तव्यापाररहित होकर स्थित रहूँ, अन्दर इस तरह की शान्तिरूप संवित् जब तक रहती है तबतक सुषुप्ति है। सुषुप्ति का इससे अतिरिक्त दूसरा स्वरूप नहीं है ॥५१॥

223564

223565 सुषुप्ति में चित्त की व्याप्ति न होने से चित् की अभिव्यक्ति न होनेपर घट आदि के समान जड़ता की आशंका कर विशेषरूप से अहन्तारूप से विदित न होनेपर भी नख, केश आदि के समान सामान्यतः विदित होने से विदितअविदितात्मक उक्त सुषुप्ति जो कि जड़ भी है और जड़ नहीं भी है, चेतनात्मक

223566 सुषुप्ति साक्षी में स्फुरित होती है, ऐसा कहते हैं।

223567 जैसे इस शरीर में विशेषतः अहन्तारूप से, अविदित होने से सामान्यतः विदित होने से विदितअविदितस्वरूप जड़ और अजड़ नख, केश आदि इस शरीर में स्फुरित होते हैं वैसे ही चेतनरूप साक्षी में सुषुप्ति स्फुरित होती है ॥५२॥

223568 जाग्रत और स्वप्नों के भ्रमण से मैं बहुत थक गया हूँ। मुझे विशेष संवित् से क्या करना है । मैं कुछ कालतक मन के व्यापार से रहित शान्त रहूँ, इस प्रकार का संकल्प होने पर एकमात्र गाढ़ निद्राकार परिणाम ही सुषुप्ति है, उससे अतिरिक्त सुषुप्ति नहीं है ॥५३॥

223569

223570 यदि चिन्तन का सर्वथा परित्याग किया जाय तो जाग्रत पुरुष में भी सुषुप्ति हो सकती है, ऐसा कहते हैं।

223571 __ 'मैं कुछ भी चिन्तन न करूँ, शान्त होकर बैठा रहूँ', इत्याकारक गाढ़ निद्रारूप सुषुप्ति जाग्रत् अवस्था में भी अपने आप हो सकती है। यह अवस्था जब खूब घन (गाढ़) हो जाती है तब सुषुप्ति शब्द से पुकारी जाती है जब शिथिल रहती है तब तो स्वप्न शब्द से पुकारी जाती है। इस तरह सुषुप्ति के स्वरूप का निश्चय कर परम बुद्धि से युक्त उद्योगशील मैं तुरीय के स्वरूप की खोज करने के लिए तत्पर हुआ। जैसे अन्धकार के बिना प्रकाश का स्वरूप नहीं पहचाना जा सकता, वैसे ही शुद्ध सम्यक्

223572

223573 ज्ञान के बिना तुरीय का पूर्णरूप तनिक भी समझ में नहीं आता। यह यथास्थित विश्व सम्यक् ज्ञान से विलीन हो जाता है, अतः सम्यक् ज्ञान ही तुरीय है, सम्यक् ज्ञान में विलीन हुए विश्व की आत्यन्तिक अविलीनता यथास्थित रहती है यानी विश्व अपने यथार्थ रूप में हो जाता है कुछ विलीन भी नहीं होता ॥५४-५८॥

223574 इसलिए यथास्थित जगत् के साथ स्वप्न, जाग्रत और सुषुप्ति ये तीनों अवस्थाएँ तुरीय में अन्तर्भूत हैं, वास्तव में ये कुछ भी नहीं हैं ॥५९॥

223575 जगत् कारण से उत्पन्न नहीं है, किन्तु शान्त अजन्मा ब्रह्म ही इस प्रकार जगद्रूप से स्थित है, यह बोध ही तुरीयता है ॥६०॥

223576

223577 उक्त का ही पुनः वर्णन करते हुए प्रकरण का उपसंहार करते हैं।

223578 अद्वितीय ब्रह्म में सृष्टि के जन्मकारणों का संभव न होने से सृष्टि अतिरिक्तरूप से उत्पन्न नहीं होती, किन्तु चित् के जगताकार चेतनने ही स्वभावतः स्वयं सर्ग संवित् वैसे ग्रहण की है जैसे कि जल द्रवता ग्रहण करता है॥६१॥

223579

223580 एक सौ सैंतीसवाँ सर्ग समाप्त

223581 एकसौ अड़तीसवाँसर्ग प्राणी के जीवका और मेरे जीवका संमेलन होनेपर मैंने दुगुना विश्व देखा और

223582 __एकता होनेपर एक विश्व देखा, यों मुनि द्वारा वर्णन। महामुनि ने कहा : इस प्रकार जाग्रत से लेकर तुरीयपर्यन्त अवस्थाओं का रहस्य विचार कर मैं उस प्राणी के चिदाभासरूप जीव के साथ एकीभाव को प्राप्त करने के लिए वैसे ही प्रवृत्त हुआ जैसे कि फूले हुए आम्र-वृक्ष की सुगन्धि वायु द्वारा कमलों के तालाब में पहुँचकर वायुस्थित कमल की सुगन्ध के साथ एकता को प्राप्त होने के लिए प्रवृत्त हो । मैंने उस प्राणी के चिदाभास में प्रवेश करने के लिए ज्योंही पूर्वोक्त तेजधातु का (ओज का) परित्याग किया, त्योंही मेरी सकल इन्द्रियरूप संवित् बहिर्मुख व्यापार में बलात् प्रवृत्त हो गई। तदुपरान्त बहिर्मुख व्यापार में प्रवृत्त हुई सकल इन्द्रियों का अन्तःव्यापार में उन्मुख प्रयत्न से जबर्दस्ती निग्रह कर रहा मैं एक क्षण में वैसे ही भीतर भी फैल गया जैसे कि तैल बिन्दु जल में फैलता है। इस प्रकार उपाधि में व्याप्त होकर मैं ज्योंही उस प्राणी के चिदाभास संवित् में मिलने से परिणत हुआ उसी समय उसकी वासना और मेरी वासना दोनों के अन्दर भासने से सारा भुवन मुझे दुगुना दिखाई पड़ा। सब दिशाएँ दुगुनी हो गई, दो सूर्य तपने लगे, दो भूमण्डल बन गये और धुलोक भी दो हो गये, जैसे दर्पण के अन्दर प्रतिबिम्बित मुख के दो प्रतिबिम्ब भासते हैं वैसे ही मिश्रित (मिले हुए) वे भासे उससे जगत् द्विगुण हो गया। दो चेतनरूपी तिलों में तेल की नाईं विज्ञानकोश में जो भान होते हैं उन संमिश्रित उपाधियों में स्थित दो चिदाभासों में द्विगुणभूत तत्-तत् जगत् उस प्रकार मिश्रित प्रतीत होता है। चिदाभास रूप दो जीवों के विज्ञानमय कोष में स्थित तथा मिश्रित होने पर भी वासनाओं के मिश्रित न होने के कारण अमिश्रित वे दोनों जगत् दूध और जल के समान एक से प्रतीत हुए। मैंने देखते ही उस प्राणी के चिदाभासरूप जीवको अपने जीवसे परिच्छिन्न कर दो उपाधियों में एकता के स्थापन द्वारा वैसे ही अपने में मिला लिया जैसे कि दूसरी ऋतु पहले की ऋतु को अपने में मिला लेती है, जैसे बड़ी नदी छोटी नदी को आत्मसात् कर लेती है, जैसे वायु सुगन्धिको अपने में मिला लेता है और

223583

223584 जैसे मेघ धूम्रपंक्ति को अपने में मिला लेता है। जैसे नेत्र में विकार होने से दुर्दृष्टिवश दो स्वरूपों में दिखाई देनेवाला चन्द्रमा विकार की निवृत्ति होने से सुदृष्टिवश एक हो जाता है वैसे ही पहले वासनाओं के अमिश्रणवश जो जगत् मुझे द्विगुण दिखाई पड़ता था वासनाओं के भी मिश्रण द्वारा एकीकरण से संवित् के अत्यन्त अभिन्न (एक) होनेपर वह भी आज एकता को प्राप्त हो गया। उसके पश्चात् जब कि मैं उस प्राणी के चिदाभास में स्थित हो चुका था और अपना निजका पूर्वापर विचार भी मैंने छोड़ा न था, उस अवस्था में उस प्राणी की संकल्पानुसारिणी स्थिति को पहुँचा हुआ मेरा संकल्प स्वल्प हो गया यानी घटते घटते नाममात्र रह गया। उसके अनन्तर वहाँपर उस प्राणी की चित्तवृत्ति से ही उसके भोग्य शब्द आदि विषयों का अवलोकन कर रहे मैंने उसके हृदय का परित्याग न करते हुए उस प्राणी के जाग्रद्व्यवहाररूप दिनचर्या का अनुभव किया। तदनन्तर सायंकाल के समय जैसे कमल संकोच को प्राप्त होता है वैसे ही वह प्राणी अन्न खाकर, जल पीकर तथा दिन के कार्यों से थककर स्वेच्छा से ही धीरे धीरे निद्रादेवी की गोद में चला गया। निद्रा के आरम्भ में उसके प्राण ने बाहर दसों दिशाओं में फैले हुए रूपादि विषयों के दर्शन में संलग्न अपने चित्त को जैसे सूर्य सायंकाल के समय अपनी आभा को बटोर लेते हैं वैसे ही बटोर लिया। उसके बाद चित्त के साथ सम्पूर्ण चित्तवृत्तियाँ संकुचित होकर कछुए के अंगों की नाईं हृदयकोश में प्रविष्ट हो गई। चक्षु आदि इन्द्रियाँ संकोच को प्राप्त होकर हृदयपद्माकार हो गई। मृत्यु होनेपर पथराई हुई-सी वे चित्रलिखित की तरह व्यापारशून्य हो गई। उसमें स्थित मैं उसके चित्त का अनुगामी था, अतएव उसकी चित्तवृत्ति के साथ ही उसकी इन्द्रियों का सहसा त्यागकर उसकी नाड़ियों के द्वारा उसके हृदय में प्रविष्ट हो गया। बाहरी अनुभव को हटाकर भीतर ही शय्या के समान कोमल उसके ओज में (पूर्वोक्त तेज के अन्दर स्थित आनन्दमय कोश में) शून्यरूप सुषुप्ति का मैंने क्षणभर अनुभव किया। उस समय समान नाम का वायु छिद्रयुक्त अत्यन्त घनी नाड़ियों में श्रान्ति

223585 से तथा बहुत से अन्नजलरस के विकारों से यत्र तत्र रुकावट पड़ने से बाहर तो निकलता ही नहीं, फिर भी अतिमन्द गति से संचार करता है॥१-२०॥

223586 __ जब इस प्रकार की सुषुप्ति होती है तब यह प्राण इन्द्रिय सहित चित्त को क्या करता है? इस पर कहते हैं।

223587 जब इस प्रकार की सुषुप्ति होती है तब प्राण प्राणरूप अद्वितीय संप्रसन्न जो आत्मा केवल उसमें परायण होकर पुरीतत् नाड़ी में प्रवेशकर अपने साथ स्थित चित्त को ग्रसकर अपने आधीन कर लेता है, क्योंकि प्रत्यगात्मरूप परमार्थ या पुरुषार्थ का ऐसा ही स्वभाव है। उक्त स्वभाववश परिशेषरूप सुखविश्रान्ति में वह आसक्त रहता है, यह भाव है ॥२१॥

223588

223589 वह स्वार्थ में आसक्त रहे, फिर भी उसे मन, इन्द्रिय आदि दूसरों का कार्य भी करना चाहिये, सो क्यों नहीं करता, इसपर कहते हैं।

223590 चूँकि निरतिशय आनन्दस्वरूप स्वार्थसत्ता में (सुषुप्ति में) यही निरतिशयानन्दस्वरूप विकसित होता है, विक्षेपदुःख का लेश भी उस समय नहीं रहता, इसलिए उसके अन्दर स्वार्थमात्र परकृत्य नहीं करता है ॥२२॥

223591

223592 प्राण चित्त को ग्रस कर अपने आधीन कर लेता है, ऐसा जो कहा, उसपर श्रीरामचन्द्रजी

223593

223594 आशंका करते हैं।

223595 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे महामुने, मन इस समय में भी प्राणवश ही मनन आदि व्यापार करता है। यदि प्राण द्वारा स्वायत्तीकृत होकर मनन आदि व्यापार नहीं करता है तो इस समय में भी क्यों नहीं करता, क्योंकि प्राण से पृथक् किये हुए मन का कुछ स्वरूप नहीं है, इसलिए प्राणविनिर्मुक्त मन क्या है ? यानी कुछ नहीं है ॥२३॥

223596

223597 अधिष्ठानमात्र से पृथक् करनेपर देह, प्राण आदि जगत् का कुछ भी स्वरूप नहीं टिकता, उससे अपृथक् करनेपर तो उसकी सत्ता से सब कुछ है ही। ऐसी स्थिति में प्राण से पृथक्कृत अकेले मन का अस्तित्व नहीं है, ऐसी आपने जो शंका की, वह छोटी शंका है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं। ___ स्वानुभूत भी यह अपना शरीर वास्तव में है ही नहीं, क्योंकि जैसे स्वप्न में मन अपने अन्दर ही पर्वत की कल्पना करता है वैसे ही यह शरीर भी मन की कोरी कल्पना है। इसलिए मन से पृथक्कृत शरीर का अस्तित्व नहीं ॥२४॥

223598

223599 इसी प्रकार चित्त भी चेत्य पदार्थों से निरूपणीय है, अतः चेत्य पदार्थों का अभाव होनेपर चेत्यपृथक्कृत चित्त का स्वरूप नहीं है, यह भी सुख से कहा जा सकता है, ऐसा कहते हैं।

223600 चेत्य पदार्थों का अभाव होने के कारण उक्त चित्त का भी अस्तित्व है ही नहीं। यदि कहो कि पूर्व पूर्व चेत्य चित्त-निरूपक होगा, सो भी ठीक नहीं, क्योंकि सृष्टि के आरम्भ में कारण का अभाव होने से दृश्य की उत्पत्ति ही नहीं है ॥२५॥

223601

223602 ब्रह्म सर्वात्मक है इस कारण यदि उसकी सत्ता से मन आदि का अस्तित्व कहिये, तो मन आदि सब वस्तुएँ हैं ही, ऐसा कहते हैं। ___ अतः यह सब ब्रह्म है। जब ब्रह्म सर्वात्मक है तब यह विश्व चारों ओर यथार्थतः है ही। चित्त, देह आदि सब कुछ है ही। ब्रह्मज्ञों की दृष्टि से यह सब ब्रह्म ही है। जो ब्रह्मवेत्ता नहीं है, उनकी दृष्टि में यह चित्त, देह आदि जैसा है वह हम तत्त्वज्ञानियों की समझ के बाहर की बात है॥२६,२७॥

223603 हे राजकुमार श्रीरामजी, जैसे यह त्रिजगत् ब्रह्म ही है और जैसे यह विविध रूप है इस विषय में आगे कहा जा रहा

223604 अध्यारोप क्रम आप सुनिये ॥२८॥

223605

223606 पहले अधिष्ठान का निर्देश करते हैं।

223607 निर्मल, अनन्तआकाशस्वरूप, सनातन और सर्वस्वरूप चिन्मात्र ही है, न जगत् है और दृश्यता है ॥२९॥

223608 सर्वज्ञ होने के कारण उक्त चिन्मात्र ने मानसिक पीड़ा से शून्य अपने शुद्ध बुद्ध स्वरूप का त्याग किये बिना ही (9) स्व में मनस्त्व का अध्यारोप किया ॥३०॥

223609 मन से उसने जो अपने संचरण की कल्पना की, हे श्रेष्ठतम वेदज्ञ, उसे आप प्राणवायु जानिये ॥३१॥

223610 जैसे इस प्राणता को वह कल्पित सी जानता है, वैसे ही इन्द्रिय, देह आदि और दिशा, काल आदि को भी कल्पित से ही जानता है ॥३२॥

223611 इस प्रकार यह सारा का सारा विश्व चारों ओर केवल चित्त ही ठहरता है, उससे अतिरिक्त नहीं, चिदधिष्ठित चित्त तो ब्रह्म ही है, इससे सिद्ध हुआ कि यह विस्तृत जगत् ब्रह्म ही

223612 (e) इससे अधिष्ठान का अन्यथाभाव नहीं हुआ, यह बतलाया ।

223613
223614 है उससे अतिरिक्त नहीं है ॥३३॥
223615 निराकार, अनादि, अनन्त, निर्दोष शान्त सन्मात्र, चिन्मात्र ब्रह्म ही जगद्रूप स्थित है । चूँकि ब्रह्म सर्वशक्ति है, अतः वह प्राथमिक मनःशक्ति से पूर्वसिद्ध अपने स्वरूप का ही यत्र तत्र जाग्रत या स्वप्न में जगत् के रूप से अनुभव करता है ॥३४,३५॥
223616 संकल्पात्मक मन ही कार्य ब्रह्म है वह जैसे भू आदि लोकों की और अन्यान्य वस्तुओं की कल्पना करता है वैसा ही अनुभव करता है, यह बात बालकों तक को ज्ञात है । हे श्रीरामजी, आकाशस्वरूप चेतनात्मा आदि पुरुष ने अपने स्वरूप को पहले चित्त से ही प्राणी बनाया, उसी तरह उसे देही बनाया, पर्वत बनाया और त्रिभुवनरूप किया, स्वप्नों में कल्पित अपने अपने शरीरों में यह बात सबको अनुभूत है, इसे ही उक्त अर्थ में उदाहरण समझना चाहिये ॥३६,३७॥
223617
223618 एक सौ अड़तीसवाँ सर्ग समाप्त
223619 एक सौ उनतालीसवाँसर्ग प्राण की अपेक्षा चित्त की प्रधानता का वर्णन और सुषुप्ति अवस्था से
223620 स्वप्नअवस्था में आनेपर मुनिका विस्तारपूर्वक प्रलयदर्शन वर्णन। चित्त सदा ही प्राण के अधीन है यह स्वीकार कर अध्यारोप क्रम से चित्त की प्रथम उत्पत्तिमात्र से जाग्रत् और स्वप्न अवस्था में चित्त और प्राण दोनों की प्रधानता है, किन्तु सुषुप्ति अवस्था में प्राण की ही प्रधानता है, इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का समाधान पहले किया जा चुका । इस समय प्राण आदि सकलजगत् के निर्माण में चित्त की ही, स्वतन्त्रता होने से, चित्त ही प्रधान है, लेकिन सुषुप्ति के आरम्भकाल में चित्त श्रान्त होने के कारण चेष्टा करने में असमर्थ रहता है, अपनी विश्रान्ति के लिए ही वह प्राण की प्रधानता स्वीकार करता है, इस आशय से उसका समाधान करते हैं।
223621 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, वास्तव में चित्तही जगत् का रचयिता है। वह जिसका-चाहे वह असत् (मिथ्या) हो, चाहे सत् (व्यावहारिक सत्) हो, चाहे सत्असत् (प्रातिभासिक) हो-जैसा संकल्प करता है, वह उसके सामने वैसे ही खड़ा होता है। चित्त ने प्राण का संकल्प किया, प्राण ही मेरी गति (मेरे सकल व्यवहारों का निर्वाहक) है और उसके बिना मैं नहीं टिक सकता, यह भी उसने कल्पना की, इसी कारण चित्त प्राणाधीन कहलाता है ।।१,२॥
223622
223623 स्वप्न, मनोरथ आदि के शरीरों में प्राण के अभाव में भी मनका व्यापार दृष्टिगोचर होता है, अतः 'उसके बिना मैं नहीं टिक सकता', यह संकल्प व्यभिचरित हो गया, ऐसी शंका कर कहते हैं।
223624 __ सचमुच मैं प्राण के बिना टिक नहीं सकता हूँ, किन्तु स्वप्न, मनोराज्य आदि की देहों में कुछ काल के लिए प्राण के बिना भी अवश्य रह सकता हूँ, ऐसी भी उसने कल्पना की।३॥
223625 हे रामजी, जहाँ जहाँ मन ने प्राण के साथ शरीर की कल्पना की, वहाँ-वहाँ सर्वज्ञ तुरन्त माया से कल्पित नगर के समान विस्तृत इस जगज्जाल को क्षणभर में उदित हुआ वह देखता है ॥४॥
223626 देह और प्राण की कल्पना करने के बाद मैं फिर कभी भी देह और प्राण से वियुक्त होकर नहीं टिक सकता, अन्दर ऐसा दृढ़ निश्चयवाला वह जीव हो जाता है किन्तु मैं चिन्मात्र स्वभाव हूँ, ऐसा दृढ़ निश्चयवान् फिर नहीं होता ॥५॥
223627
223628 इसलिए अल्प विचारवश उत्पन्न हुए संशयप्राय अज्ञान से निस्तार पाना कठिन हो जाता है,
223629
223630 क्योंकि विपरित दृढ़ निश्चय की यथार्थ दृढ़ निश्चय के बिना निवृत्ति नहीं हो सकती, ऐसा कहते हैं। ___ सन्देहवश झूले की भाँति कभी एक पक्ष में कभी दूसरे असत्पक्ष में डोलनेवाला कुत्सित निश्चयों से दूषित चित्त दुःखी रहता है। इस तरह का इसका अत्यन्त दृढ़ यह भ्रान्तिज्ञान तत्त्वज्ञान के सिवा विकल्प से कदापि नहीं हटेगा ॥६॥
223631 जिस पुरुष का यह मैं हूँ इस प्रकार का भ्रान्तिज्ञान है, उसका वह
223632 भ्रान्तिज्ञान आत्मज्ञान के सिवा अन्य किसी साधन से शान्त नहीं हो सकता है|७॥
223633
223634 दृढ़तर तत्त्वज्ञान की प्राप्ति के लिए यह ग्रन्थ ही उत्तम उपाय है, ऐसा कहते हैं।
223635 मोक्ष-प्राप्ति के उपायभूत शास्त्र के विचार के बिना अन्य से ज्ञान प्राप्त नहीं हो सकता इसलिए यत्नपूर्वक मोक्ष के उपायभूत इस शास्त्र का निरन्तर विचार करना चाहिये ॥८॥
223636 'अहम्' (मैं) 'इदम्' (यह) यह दुविधा (द्वैत) ही अविद्या है, इससे अन्य अविद्या कहीं भी नहीं है, उक्त अज्ञान (अविद्या) मोक्षउपाय के सिवा अन्य किसी भी साधन से नहीं हटता (नहीं विनष्ट होता) ॥९॥
223637 मन ने जैसा अभ्यास किया वैसा ही उसको प्राप्त हुआ। प्राण ही मेरा जीवन है परम प्रिय है इस तरह मन में खूब अभ्यास किया था, इसलिये मन प्राण की अधीनता में स्थित है|१०॥
223638
223639 इसी तरह मन देह के अधीन भी है ऐसा कहते हैं।
223640 देह के सौम्य रहनेपर देहगत सौम्यता को प्राण में देख रहा मन मनन करता है। देह में क्षोभ होने पर देहगत क्षोभ को प्राण में देख रहे मन को अन्य कुछ या आत्मतत्त्वविवेक नहीं दिखाई देता ॥११॥
223641
223642 अतएव प्राण निरोध के अभ्यास के बिना कदापि आत्मज्ञानोन्मुख नहीं हो सकता, ऐसा कहते हैं।
223643 जब प्राण स्पन्दरूप अपने कार्य में खूब व्यग्र रहता है तब मन के ईहितों (इतस्ततः संचारों में) व्याकुल हुआ प्राण आत्मज्ञान के लिए उद्योगशील नहीं हो सकता। ये प्राण और मन परस्पर रथ और सारथी हैं। कौन ऐसे रथ और सारथी हैं जो कि परस्पर एक दूसरे का अनुसरण नहीं करते अर्थात् जैसे रथ और सारथी एक दूसरे का अनुसरण करते हैं वैसे ही मन और प्राण भी आपस में अनुसरण करते हैं ॥१२,१३॥
223644
223645 मन और प्राण एक दूसरे का अनुसरण क्यों करते हैं। इस प्रश्नपर कहते हैं।
223646 यों परस्पर एक दूसरे का स्वभावतः अनुसरण करने वाले प्राण और मनका रूप धारण किये हुए परमात्मा ने सृष्टि के आदि में इसी तरह आत्मा का संकल्प किया। इस कारण अज्ञानियों की यह प्रकृति आज भी निवृत्त नहीं होती है। परम पद में आरूढ़ न हुए यानी अव्युत्पन्न मन,प्राण और जीवों के देहों में देश, काल, कर्म और द्रव्यों से प्राप्त हुए विविध व्यवहार प्रवृत्त होते हैं ॥१४,१५॥
223647 प्राण और मन जबतक समानरूप से अपना कार्य करते रहते हैं तब तक समान व्यवहाररूप जाग्रत चलता है, जब प्राण इन्द्रियों को प्रेरित करने से विरत होकर विषमता को प्राप्त होता है तब विषम स्वप्न नामका केवल मानस व्यवहार चलता है और मन के शान्तहोनेपर सकल विक्षेपों कीशान्तिरूपसुषुप्तिचलती है ॥१६॥
223648
223649 कब मन शान्त होता है ? ऐसा यदि कोई प्रश्न करे, तो उसपर कहते हैं।
223650 नाड़ियों के अन्नरस, पित्त आदि द्वारा रुद्ध होनेपर संकुचितप्राण जब मन्दगति होकर कहींपर शान्त होकर रहता है तब मन शान्ति से सुषुप्ति का उदय होता है|१७॥
223651 नाड़ियों के अन्नरस आदि से पूर्ण होने अथवा श्रमवश कमजोर हो जानेपर जब प्राण गतिरहित हो जाता है तब सुषुप्ति का उदय होता है|१८॥
223652
223653
223654 मर्दनवश नाड़ियों में मृदुता आने एवं बाण के घाव, व्रण आदि से पूर्ण होने से भी सुषुप्ति होती है, ऐसा कहते हैं।
223655 __ मर्दनवश नाड़ियों के कोमल होने से अथवा बाण की चोट, घाव, व्रण, रुधिर आदि से भर जाने से प्राण के कहीं विलीन होनेपर निस्पन्द सुषुप्ति होती है|१९॥
223656 महामुनि ने कहा : तदुपरान्त जिसके हृदय में मैं प्रविष्ट हुआ था, वह रात्रि के समय आहार से खूब तृप्त होकर सुषुप्ति के समान घनी निद्रा से सम्पन्न हुआ। वहाँपर मैंने उसके चित्त के साथ सुषुप्ति की खूब गाढ़ी नींद का अनुभव किया। इसके पश्चात् उस प्राणी के

उदरस्थ अन्न पच जानेपर नैसर्गिक नाड़ीमार्ग में स्पष्ट हुए प्राण का जब संचार होने लगा तब सुषुप्ति (गाढ़ी नींद) कुछ हलकी हुई। सुषुप्ति के हलकी होनेपर मैंने सूर्य आदि से युक्त भुवन को वहींपर देखा, जो हृदय से प्रादुर्भूत हुआ-सा था। उस भुवन को मैंने प्रलय काल में क्षुब्ध हुए महासागर से निकली हुई जलराशि से पूर्यमाण देखा । वह जलराशि ऐसी वैसी न थी, प्रलय काल के मेघों द्वारा मूसलाधार वृष्टि से छोड़ी हुई-सी थी, उसमें आकाश को छूनेवाली बड़ी-बड़ी तरंगें उठ रही थीं, उसके प्रवाह में पर्वत बहे जा रहे थे, बड़े बड़े आवौं (भँवरों) से महान् कोलाहल हो रहा था, बही जा रही वनराजिरूप तृणराशि से पूर्ण पर्वत चारों ओर बिखेरे थे, वृक्ष और पर्वतों तक को उखाड़कर फेंक देनेवाली आँधी से तथा अग्नि की ज्वाला से पहले ही जलकर खाक हुई त्रिलोकी के बड़े बड़े खण्डों से, जो आकाश में स्थित देवताओं के नगरों, पर्वतों और भूमि के भग्नवशेष थे, वह चारों ओर भरी हुई थी। वहींपर मैं क्या देखता हूँ कि मैं किसी एक देश में किसी नगरी में किसी घर में बहू के साथ बैठा हूँ, उक्त जलने मुझे स्त्री-पुत्र, बन्धु-बान्धव, नौकर-चाकर, साज सामान, घर-बार के साथ बहा दिया। वह घर और वह नगर प्रलयकाल की जलराशि द्वारा बहाया जा रहा था, पेड़ के आकार की ऊँची-ऊँची लहरें उसे लाँघ रही थीं, जलराशि उसे चारों ओर से भर रही थी, उसमें बड़ा भारी कोलाहल हो रहा था। अतएव वह (घर और नगर) सागर को जीतने के लिए कटिबद्ध-सा मालूम पड़ता था। उस घर के निवासी लोग अत्यन्त उत्पीड़ित थे, और तो और अपने बाल-बच्चों की भी किसी को सुधि न थी। आवर्तों से वह बहाया गया था, रोने चिल्लाने के साथ-साथ छाती कूटने में संलग्न लोगों से तथा कीचड़ से वह बड़ा भयावना लगता था । ढह रही दीवारों, फूट रहे काठों और टूट रही कीलों का उसमें घोर शब्द हो रहा था, छप्पर और खिड़कियोंपर बैठी हुई स्त्रियों के मुँह इधर-उधर गिर रहे थे॥२०-३२॥

223657

223658 इस प्रकार का तमाशा क्षणभर देख रहा, बहाव के चपेटे में पड़ा हुआ मैं ज्यों ही दीनहीन होकर रोने लगा त्योंही घर की दीवारों के चारों ओर से ढहने के कारण बालक, बूढ़े और स्त्रियों से पूर्ण वह सारा का सारा घर पत्थर पर गिरे हुए झरने के समान तरंगों में पड़कर टुकड़े-टुकड़े हो गया । तदनन्तर प्रलय की जलराशि में मैं उतराने लगा । स्त्री आदि किसी का भी मुझे स्मरण तक न रहा, अपने प्राण बचाने की ही मुझे चिन्ता थी। तरंगों ने एक योजन से सैकड़ों योजन दूर मुझे फेंक दिया। जल में तैर रहे वृक्षों की चोटियों में धधक रही अग्निज्वालाओं के भीतर पड़ने से मेरा शरीर जर्जर हो गया । काठ, दीवार, तट, तख्ते आदि की असह्य टक्कर लगने से मेरा शरीर क्षत-विक्षत हो गया। मैं कभी आवर्तों के भ्रमण में पड़कर पाताल पहुँचकर बहुत देर बाद ऊपर उतराया । प्रचुर

223659

223660 तरंगवाली जलराशि में, जिसके चलने, रुकने, आने और हटने से खूब गुड़-गुड़ ध्वनि होती थी, मैं बार-बार डूबता और उतराता था। मैं जलके आघात से ढहे हुए ऊँचे पर्वत से कीच-कीच हुए जल में, दल-दलवाले पोखरे में हाथी के समान, क्षणभर डूबा,किन्तु दैववश प्राप्त हुए स्वच्छ जलने मेरा निस्तार कर दिया। समुद्र के गाज और पहाड़ के ढोंकेपर बैठकर ज्योंही मैं सुसताने लगा त्यों ही शत्रु की तरह महाजलराशि ने आकर मुझे लथेड़ दिया । चढ़ना, उतरना, आना, जाना, घूमना आदि विविध क्रियाएँ करनेवाली तरंगों से पूर्ण उक्त जलराशि के चक्कर में फंसे हुए अतएव दुःखित चित्तवाले मैंने जो दुःख नहीं झेला वह दुःख ही नहीं है यानी सभी दुःख मुझे झेलने पड़े ॥३३-४१॥

223661 हे कमलनयन श्रीरामचन्द्रजी, (३) इतने में उस समय वहाँपर जन्मभर का चिरकालिक अभ्यास होने और चित्त के अत्यन्त खिन्न होने के कारण मुझे समाधिमय अपने पूर्वस्वरूप का स्मरण हो आया। अरे अन्य जगत् में मैं तपस्वी था। किसी दूसरे प्राणी का स्वप्न देखने की इच्छा से उसके हृदय में प्रविष्ट होकर मैं स्वप्न में यह भ्रम देख रहा हूँ। उसके बाद स्वप्न प्रपंच के दृढ़ अभ्यास के कारण पैदा हुए मिथ्या ज्ञानमय देह में तरंगों द्वारा बहाये जाते हुए भी मैंने सुख की साँस ली। प्रलय-काल के समुद्र की यह चहल-पहल सब मैंने मिथ्या ही देखी, जिसमें पर्वत, नगर, गाँव, भूभाग और पेड़ बह रहे थे, देवता, सर्पराज, नर-नारी तथा आकाशचारी बह रहे थे तथा महान् आरम्भवाले लोकपालों के नगर और गृह बह रहे थे। इसके बाद पहाड़ों से मिश्रित जलकल्लोलों की पहाड़ों से बार-बार टक्करों का निरीक्षण कर रहे मैंने यह विचार किया । आश्चर्य है यह भगवान् त्रिनयन भी समुद्र में जीर्णशीर्ण पत्ते की तरह बहाये जा रहे हैं। हाय, दुष्ट दैव का कुछ भी अकर्तव्य नहीं है, वह सब कुछ कर सकता है । जैसे प्रातःकाल जल में सूर्यकिरणें विकसित (खिले हुए) कमल दिखलाती है वैसे ही ये घर भी चारों तरफ की दीवारों के ढह जाने से प्रकटाशयता की शोभा को दिखा रहे हैं। विविध विलासों से विभूषित परागों से सफेद बने हुए भँवरों की पंक्ति ऐसे हार धारण कर रहीं तथा मुख, हाथ, चरण आदि रूप कमलवाली ये गन्धर्व, किन्नर, मनुष्य, देवता और नागों की नारियाँ बहुत से आवर्तों से युक्त, परागधवल भ्रमरपंक्तिरूपी हार धारण कर रही तथा कमलवती नदियाँ ही है। प्रसिद्ध नदियाँ न तो सारी की सारी निर्मल ही हैं और न जंगम ही हैं, ये तो उनसे विलक्षण हैं, अतएव तरंगराशियों में विचित्ररूप से उल्लसित होती है ॥४२-५१॥

223662 प्रलय-काल की जलराशि में देवता, दानव, और नागों के महलों की दीवारों के हिस्से, स्वर्णमय नौकाओं के समूह की नाईं घूम रहे हैं जिनके मणिनिर्मित झरहरे झरोखों की शोभाएँ विद्याधरों की रमणियों की भुजलताओं से परिवेष्टित चन्द्रकान्त मणियों में मंजिल विभाग जैसी मालूम पड़ रही हैं ॥५२॥

223663 ढह रहे मणिमय महल के अन्दर बैठे हुए ये देवराज इन्द्र इस प्रलय-काल की जलराशि में फँसकर कुंकुम-केसर से अंकित मदोन्मत्त हाथी के कुम्भ के समान विशाल इन्द्राणी के स्तनमण्डल में रतिजनित खेद से थककर रतिखेद को दूर करने के लिए मानों जलक्रीड़ा सुख के लिए तरंगरूपी झूले में झूलते हैं । खेद है, नक्षत्ररूपी

223664 (ब) 'तामरसेक्षण' इस पाठ में महामुनि (तापस) के वाक्य का अनुवाद कर रहे श्रीवसिष्ठजी का रामचन्द्रजी के लिए सम्बोधन है । 'तामसेक्षण' इस पाठ में साक्षात् महामुनि का व्याध के लिए सम्बोधन है।

223665

223666 कम्पितकुसुमों को बिखेर रहे ये वायु, जलों के वेष्टन से आकाश को वेष्टितकर जिसमें देवताओं के विमान गिर रहे हों ऐसे सुमेरु पर्वत के उद्यान की खोह में हुए और मंगल के लिए अक्षत सहित फूलों की वृष्टि कर रहे जनों की भाँति बह रहे हैं । पर्वत के समान भयानक उमड़ी हुई लहरों की चोटियों द्वारा ऊपर आकाश में फेंका गया, यन्त्र से आकाश में फेंके गये सोने के ढेले के तुल्य यह जलका रूप ब्रह्मलोक में पंखुरियों से वेष्टित ब्रह्मा के आसनभूत कमल तक, जिसके बीच में ब्रह्मा समाधिस्थ है, पहुँचकर लौटता है, बीच से नहीं लौटता । ये भयानक लहरें आकाश में मेघों की तरह घूमती हैं, जिनका रूप हाथी, घोड़े, सिंह, सर्प, वृक्ष, पर्वत, बन और खेतों के तुल्य है। ये अत्यन्त कठोर घुम्-घुम् शब्दरूपी गर्जन से भयानक हैं और बह रहे सुवर्णमय नगर ही इनमें बिजली-से कौंध रहे हैं । इधर से उधर बह रहे प्रलय-सागर में पैदा हुई अलसी के फूल के सदृश काली लहरों में यह यम भी जलवेगरूपी दूसरे यम से मानों ले जाया जाता है । ये लाखों सकल लोकपाल और दिग्गज अपने-अपने आश्रय मेरु आदि पर्वतों और नगरों के साथ जल में डूबते हैं । निधि-आदि लक्ष्मी के आकाररूप पर्वतमध्यवर्ती गुफाओं में पैठे हुए जलप्रवाह को लौटाने के लिए निकल रहे, वायु की बुड़-बुड़ ध्वनियों से उनके स्थानों की पूर्ति की प्रतीति हो रही है। पाताल, भूतल, आकाश और दिगन्तों में अपार दुर्निवार जलराशि के व्याप्त हो जानेपर इन्द्र, यम, यक्ष, देवता और दानवों के झुण्ड के झुण्ड अपने ग्राम, नगर, विमान और पर्वतों के साथ मछलियों की तरह घूमते हैं। हाय, प्रलय-जल द्वारा इधर उधर बहाये जा रहे, भगवान् श्रीकृष्ण चन्द्र का जलरूपी शरीर ही उसी प्रकार बन्धन बन गया है जैसे कि दुहने के समय प्यारी माता की जंघा बछड़ों के लिए बन्धन बन जाती है ॥५३-६०॥

223667 हा, परस्पर एक दूसरे पर लिपट रहे दैत्य और दानवों का अपने लिए या अपनी स्त्रियों के लिए किये गये हल्ले से भरा हुआ बुड़-बुड़ शब्द सुनाई देता है। हाहाकार चीत्कार से पूर्ण देवता और दानवों के उत्तम-उत्तम नगरों के वेग के साथ गिरने के कारण क्षुब्ध हुई जलराशि से चारों ओर परिवेष्टित दसों दिशाएँ मानों घूम रही मेघराशि से आच्छन्न सी हो गई हो उनमें जलकी साफ दीवार खड़ी दिखाई देती है ॥६१,६२॥

223668 हाय, खेद है, सर्वजन प्रसिद्ध सूर्य को जलराशि भँवरों के चक्कर में लपेटकर वेग से बहुत नीचे ले गई है। ये कुबेर, यम, नारद, इन्द्र आदि जलराशि और मेघमण्डल से पीड़ित (जीवन के अयोग्य) होकर प्राण-त्याग रहे हैं। पूर्ववर्णित प्रकार के ब्रह्मा, इन्द्र

223669 और विष्णु भगवान् के नगरों के खंडहरों से संकटपूर्ण जल की टक्कर लगने से कठोर आघात का प्रत्यक्ष करनेवाले लोगों में जो तत्ववेत्ता हैं वे जल में बह रहे मृत अतएव जड़ अपने शरीर को अहंभाव से विरहित होकर धारण करते हैं। इसलिए शरीर के छेदन-भेदन, आघात आदि का दुःख उन्हें नहीं होता है ॥६३,६४॥

223670 हाय ! खेद है, अधकुचला हुआ स्त्रियों का झुण्ड यहाँपर आता है । पृथिवी में अतिमूर्ख रूपसे प्रख्यात इसे (स्त्रीसमूह को) बचाने की सामर्थ्य दूसरे किसमें है । जब यह समूह, जो यमराज की काल की) दाढों से चबाया जा रहा है, आपस में एक दूसरे को बचाने में समर्थ नहीं है। पर्वतों को मटियामेट करनेवाले तथा साँपों की तरह सरकनेवाले ये विशाल जलकल्लोल इधर से उधर बहते हैं। इनमें देवताओं के नगर पहले स्वरूप को नाव की तरह ऊपर उतराकर फिर नीचे डूब जाते हैं । खेद है, जलराशि से खूब लथेड़े हुए आलूनमूल कमलों की तरह द्वीप, महापर्वत,

223671

223672 देवता, दैत्य, सर्प, मनुष्य, नाग, अप्सराएँ और चारणों से व्याप्त काल द्वारा उखाड़कर मिट्टी में मिलाया हुआ त्रिभुवन एकमात्र सागररूपी तालाब के रूप में स्थित है। हाय ! प्रचुर समृद्धिवाले जगतों

223673 के अधिपति इन्द्र देवता न मालूम कहाँ चले गये ॥६५-६७॥

223674

223675 एक सौ उनतालीसवाँ सर्ग समाप्त

223676 एकसौ चालीसवाँसर्ग प्रलय-सागर हटना, गाँव में मुनि की ब्रह्माण्डरूपसे स्थिति, प्राणी के शरीर से बाहर निकलना आदिवर्णन ।

223677 व्याध ने कहा : महामुने, ज्ञानयोग सिद्ध आपके सदृश पुरुष भी पूर्ववर्णित नाना प्रकार की प्रलयजल स्रवन आदि विविध भ्रान्तअवस्था को कैसे प्राप्त हुए? अतीत और अनागत सकल वस्तुओं के दर्शन में उपायभूत ध्यानरूप योगांग के प्रयोग से आपकी सकल भ्रान्तियों की निवृत्ति क्यों नहीं हुई ? ॥१॥

223678 महामुनि ने कहा : हे व्याध, आकाश में भ्रान्तिज्ञानरूप ये सकल जगत् कल्पान्तों में भ्रान्तिरूप नाना प्रकार के विनाशों से विनष्ट होते हैं ॥२॥

223679
223680 क्रमिक प्रलय में योग द्वारा भूत और भावी पदार्थों के पर्यालोचनका अवसर रहता है, किन्तु आकस्मिक प्रलय में तो मुझे इसका मौका ही नहीं मिला, यों उत्तर देने के लिए प्रलय द्विविध होता है, ऐसा कहते हैं।
223681 कभी कल्पान्त में क्रमशः नाश होता है, कभी सातों समुद्रों की सहसा एकाकाररूप विकृति हो जाने से अकस्मात् विनाश होता है। उक्त जल जब इस प्रकार झटपट विकृत हुआ, तब तो जबतक ब्रह्माजी से निवेदन करने के लिए देवगणों ने ब्रह्माजी के पास जाना चाहा, इतने में ही उन्हें जलराशि ने बहा डाला। जिस सहसा हुए प्रलय के विषय में देवता भी चूक जाते हैं उसके विषय में मेरा चूकना कौन बड़ी बात है ॥३,४॥
223682
223683 अथवा काल की प्रबलतावश उस समय मेरी ध्यान-धारणा फुरित नहीं हुई, ऐसा कहते हैं।
223684 हे वनाधिपति व्याध, यह काल सर्वविनाशक है, किसी को भी नहीं छोड़ता। जिस समय में जो अवश्यम्भावी होता है उस समय में वह हो कर ही रहता है चाहे कोटि उपाय क्यों न किए जाय। विनाश का समय आनेपर महान् लोगों के भी बल, बुद्धि और तेज सर्वत्र सर्वथा विपरीत हो जाते हैं ॥५,६॥
223685 __ दूसरी बात यह भी है कि स्वप्न में अन्य के चित्त का अनुगमन करते मैंने यह सब देखा था, स्वप्न में तो महात्माओं का भी विवेक कुण्ठित हो जाता है यह सर्वविदित है, यों परिहारान्तर कहते हैं।
223686 हे वनाधीश, मैंने आपसे यह स्वप्न में देखा वृत्तान्त कहा है। स्वप्न में क्या संभव नहीं है ? क्या यह बात सब लोगों को विदित नहीं है ? ॥७॥
223687 व्याध ने कहा : प्रभो, यह यदि असत् है, केवल स्वप्नदृष्ट
223688 भ्रान्तिरूप ही है तो हे कल्याणों के वेत्ता महामुने, इसके वर्णन से क्या लाभ है ? ॥८॥
223689 ___ कल्याणों के विशेषज्ञ आपमें निरर्थक वाक्यवक्तृता का सम्भव नहीं है, यह सूचित करने के लिए 'कल्याणकोविद' सम्बोधन दिया है। अपनी कल्याण विशेषता प्रकट करते हुए मुनि उत्तर देते हैं।
223690 हे मतिमन्, यह मेरा स्वप्नदृष्ट-वर्णन निष्फल नहीं है, इसमें तुमको बोधित करना महान् प्रयोजन है । जिससे कि वर्णित स्वप्नप्रपंच की तुलना से तुम परिदृश्यमान प्रपंच को भी केवल
223691
223692 भ्रमरूप समझो। दृश्यमात्र में भ्रमत्व सिद्ध हो जानेपर दृक्रवरूप इस कथांश को तुम मुझसे सुनो। इसके बाद पागल जैसे उस एकमात्र सागर के वेग में उक्त प्राणी के ओज में पैठे हुए भ्रम-परम्पराओं से परिपूर्ण मैंने स्वप्न में भ्रान्ति देखी। जब वह सारा का सारा प्रलयजल कुपित वज्र से भयभीत हुए पंखवाले महापर्वतों के समूह की तरह कहीं जाने के लिए तैयार हुआ तब प्रलयजलराशि में उतरा रहे मुझे भाग्यवश पर्वतशिखर के छोर की तरह एक तट मिला । मैं उसके सहारे ठहर गया। इसके उपरान्त एक क्षण में वह सारी प्रलयराशि, जिसने लहरों की चोटियों के छितराये हुए जलकणों के सदृश नक्षत्र आदि देवताओं से आकाश को तारकित (तारों से पटा हुआ) बना डाला था, जो प्रवाहवश पाताल में पहुँचे हुए कुछ तारों से मणिमय गर्भवालीसी लगती थी, भँवरों में पड़कर अधोमुख हुए पर्वतीय पुराने तृणों से प्रचरता को प्राप्त हुई थी, सुवर्णद्वीप के तुल्य विशाल देवनगर और मन्दिरों से व्याप्त थी, यहाँ-वहाँ उतरा रही देवांगनारूप छिपी हुई कमलराशि से मायायुक्त थी, जिसके बीच में प्रलयकालीन मेघ के समान काला सेवाल का अम्बार इधर से उधर चक्कर लगा रहा था, जो बिजलीरूपी गोरोचनासदृश परागवाले प्रलयकालीन मेघरूप नीलकमलों से भरी-पुरी थी, जिसके चौगिर्द जलकणों की झड़ी लगा रहे कुहरे, मेघ और पहाड़ों ने तट बना डाला था, जिसमें आकाश का स्पर्श करनेवाली चंचल ऊँची-ऊँची लहरों में कल्पवृक्षों के बहने का सन्देह होता था, सम्पूर्णतया कहीं चली गई। इसके पश्चात् वह एकमात्र सागर का साँचा केवल सूखा गड्ढा रह गया। उसमें कहींपर सह्याचल गला पड़ा हुआ था, कहींपर जीर्णशीर्ण हो जाने के कारण यह मन्दराचल है या अन्य कोई दूसरा पर्वत है, यों मन्दराद्रि संशययोग्य अवस्था में पड़ा था, कहींपर चन्द्रमा, यम, इन्द्र और तक्षक कीचड़ में आकण्ठ डूबे थे, कहींपर कल्पवृक्षों के समूह की नीचे की शाखाएँ कीचड़ में डूबी थीं, कहींपर लोकपालों के सिर और हाथ कमलों की तरह बिखरे थे, कहींपर कमलों की तरह विश्राम ले रहे खून के तालाबों से वह लाल था, कहींपर आकण्ठ कीचड़ में डूबी हुई विद्याधरियाँ कराह रही थीं, कहींपर मानों स्वप्न में मरे हुए हाथी जैसे विशालकाय यमवाहनरूप भीषण भैसों से घिरा था, कहींपर महाकाय गरुड़रूप सुमेरु पर्वत अवसाद को प्राप्त होकर पड़ा था, कहींपर उसमें भूमिपर पड़े हुए यम के दण्ड से अकिचिंत्कर (मत्त की नाईं जल के निरोध में असमर्थ) महासेतु बना था, कहींपर मरे हुए ब्रह्मा के वाहनभूत हंस से पंकमय भूमि मन्दहास युक्त-सी लगती थी, कहींपर देवराज इन्द्र के ऐरावत का आधा शरीर कीचड़ में फँसा था ॥९-२३॥
223693
223694 इसके पश्चात् तटवर्ती पर्वत के शिखर पर पहुँचकर थक जाने के कारण किसी मुनि के आश्रम में जब मैंने विश्राम लिया तब मुझे खूब नींद आई। उसके अनन्तर उस वासना से युक्त हुए मैंने अपने ओज में स्थित होकर भी सुषुप्ति के बाद प्राप्त हुई निद्रा के अन्दर उस कल्पान्त को जैसा उक्त प्राणी के ओज में स्थित होकर देखा था वैसा ही देखा । चिरकाल तक उस दुगुने दुःख का अनुभव कर व्याकुल हुआ मैं जब जागा तो मैंने उस प्राणी के हृदय में स्थित उसी पर्वत शिखर को देखा। इसके बाद दूसरे दिन मैंने वहाँपर भगवान् भास्कर के उदय से मनोहर भुवन को लोक, आकाश, भूमि
223695 और पर्वतों के साथ देखा । धुलोक, पृथिवी, वायु, आकाश, पर्वत, नदियाँ और दिशाएँ ये सबके सब जैसे शाखा से पत्ते उत्पन्न होते हैं वैसे ही मेरे चित्त से उत्पन्न हुए। इसके पश्चात् पूर्वानुभूत विषयसर्ग - १४०]
223696
223697 को भूलकर पूर्वोक्त प्रकार से दृष्टिपात हुए भूलोक में तत्-तत् पदार्थों से व्यवहार करने के लिए मैं प्रवृत्त हुआ । आज मुझे पैदा हुए सोलह वर्ष हो गये हैं, ये मेरे पिता हैं, यह मेरी माँ है, यह मेरा घर है, ऐसी मेरी व्यवहारप्रतिभा उत्पन्न हुई। मैंने एक छोटा-सा गाँव देखा, उसमें एक ब्राह्मणाश्रम देखा, एक घर देखा, वहाँपर किसी आश्रम में मेरा कोई बन्धु हुआ। इसके बाद ग्राम्य घर में बन्धु बान्धवों के साथ निवास कर रहे मेरे एकके बाद एक दिन-रात बीतने लगे । वहाँ जाग्रत आदि अवस्थाओं का अनुभव कर रहे मेरा वही ग्राम आदि बाह्य विकास यथार्थ-सा हो गया ॥२४-३२॥
223698 उसके बाद समय बीतने पर धीरे-धीरे मेरी पूर्वजन्म की बोधबुद्धिविस्मृत हो गई। जैसे पूर्ववर्णित दामव्यालकटाख्यान में वासनाशून्य कटकी-मछलियों के साथ सहवास का अभ्यास होने से पूर्वबोधविस्मृति द्वारा मत्स्यता हो गई थी वैसे ही मेरी भी ग्रामवास्तव्यता सम्पन्न हो गई। इस प्रकार उस समय मैं ग्रामवासी ब्राह्मण बन गया। मेरी एकमात्र शरीर में आसक्ति बद्धमूल हो गई। विवेक भूमि मुझसे कोसों दूर चली गई। मैं केवल शरीर को आत्मा समझता था, केवल स्त्री ही मेरे मनोरंजन की सामग्री थी, केवल वासना ही मेरा स्वभाव था और केवल धन के उपार्जन में ही मैं जी-जान से लगा रहता था। एकमात्र बूढ़ी गाय ही मेरी सम्पत्ति थी, घर के आँगन में छाया के लिए मैंने सेम की लता लगा रक्खी थी, अग्निहोत्रार्थ अग्नि, जीविकार्थ दो एक बीधा खेत और गौ आदि पशु मैंने जोड़ रक्खे थे, धातुओं की वस्तुओं में एकमात्र कमण्डलु का मैंने उपार्जन किया था, स्वल्प काल तक रहनेवाले तुलसी आदि के पेड़-पौधों में मेरा बड़ा प्रेम था । मैं सदा लोकाचार में (नगर-ग्राम के आचार-विचारों में) निरत रहता था। घर के निकटवर्ती हरे-भरे मैदान में अकसर उठा-बैठा करता था । प्रायः शाक और शाक से भरे बागों को सजाने-सँवारने में मेरे दिन बीतते थे। छोटी-मोटी नदियों, झीलों, गंगा आदि पुण्यनदियों, तीर्थों और तालाबों में स्नान करने के लिए मैं सदा तत्पर रहता था। गोहरी, अन्न, जल, आग-लकड़ी और ईंट-पत्थर का क्लेश से संचय करता था। यह कर्तव्य है, यह अकर्तव्य है, इस प्रकार के जालों से जकड़ा था। इस प्रकार वहाँ जीवननिर्वाह कर रहे मेरे सौ वर्ष बीत गये । एक समय दूर से कोई आत्मज्ञानी अतिथि मेरे घर आया । मैंने बड़े भक्तिभाव से उसका सत्कार किया । उसने स्नानकर मेरे घर में विश्राम किया और भोजन किया, रात्रि के समय शय्यापर बैठकर उसने कथा कही। किसी कथाप्रसंग में, जो अनेक दिशाओं, देशों, पर्वतों के रीति-रिवाजों से बड़ा मनोहर था तथा जिसमें अखण्ड चिन्मात्र ब्रह्म ही यथास्थित रहकर भी जगत् के रूप से विकसित है, यों समझाया। इससे केवल एकमात्र बोधमयता को प्राप्त हुए मुझे अपनी धारणा शक्ति से प्राणी के शरीर में प्रवेश करना आदि अपना पहले का सारा वृत्तान्त याद हो आया ॥३३-४४॥
223699 अपने पूर्ववृत्त की याद आने के पश्चात् जिसके पेट में बैठा था, उस प्राणी को सकल जगत् की अपेक्षा वृद्ध होने के कारण विराट्प समझकर मैंने उसके उदर से बाहर निकलने का उद्योग किया। प्राणी के उदर में भूमि, सागर, पर्वत और नदियों से पूर्ण विस्तीर्ण भुवन में जब मुझे बाहर निकलने के लिए द्वारभूत उसके मुँह का पता नहीं लगा, तब तो मैं बन्धु-बान्धवों से पूर्ण उस प्रदेश का परित्याग न करते हुए बाहर निकलने के लिए उसके प्राणवायु में प्रविष्ट हुआ। यहाँपर स्थित विराट्प इस प्राणी का बाह्य दृश्य और अन्य विराट् में उत्पन्न आभ्यन्तर दृश्य सब
223700
223701 मैं देखू, इस बुद्धि से तदनुकूल उसके प्राणों में अहंभाव धारणा बाँधकर मैंने उस देश का त्याग किया। जैसे फूलों से सुगन्धि वायु के साथ बाहर निकलती है वैसे ही मैं उसके प्राणों के साथ बाहर निकला, पवन के कन्धेपर सवार होकर उसके मुख द्वारपर आकर वायुरूपी रथ से बाहर आया, बाहर आकर मैंने यह बातें देखीं । कहीं पर्वत-गुफा में शिष्यों से संरक्षित मुनि का आश्रम है, वहाँपर पद्मासन लगाया हुआ मेरा शरीर पहले की तरह ही ज्यों का त्यों बैठा है॥४५-५१॥
223702 मेरी रक्षा करने में तत्पर मेरे सामने बैठे हुए शिष्यों का केवल एक मुहूर्त ही समय बीता था ॥५२॥
223703 जिस प्राणी के हृदय में मैं प्रविष्ट हुआ था वह भी किसी उत्सव में प्राप्त हुए अन्न से तृप्त होकर पीठ के बल सुख से सोया था ॥५३॥
223704 वह आश्चर्य देखकर मैंने किसी से कुछ नहीं कहा । कौतुकवश मैं पुनः उसी के दृश्य में प्रविष्ट हो गया ॥५४॥
223705 मैं पूर्ववासना से युक्त होकर उन स्वबन्धुओं को देखने के लिए उस प्राणी के हृदय के अन्दर पूर्व अनुभूत ओजःप्रदेश में जब पहुँचा, तब तक वहाँ अति भीषण युगान्त (प्रलय) हो चुका था, उक्त भुवन धर्मअधर्ममर्यादा के साथ सर्वथा बदल गया था। अब वहाँ पर पहले

से विलक्षण ही पर्वत खड़े थे, पहले से विलक्षण पृथिवी थी, दिशाएँ भी दूसरी थीं, लोक की बनावट में भी अन्तर हो गया था। वे मेरे बन्धु-बान्धव, वह गाँव, वह भूमिखण्ड, वे दिक्तट, सबके सब वायु द्वारा बटोर कर उड़ाये गये से न मालूम कहाँ लीन हो गये थे । मैंने उस समय सारे भुवन को पहले से विलक्षण स्थिति में देखा, उसके सब अवयव अपूर्व थे मानों वहाँपर वह पूर्व जगत् के स्थान में दूसरा ही जगत् उदित हुआ था। वहाँपर बारह सूर्य तपते थे, दसों दिशाएँ जलती थीं, ठण्डक से जमे हुए जल की तरह सबके सब पर्वत बलात् गलने की तैयारी में थे। प्रत्येक पहाड़ पर प्रत्येक दिशा में वनपंक्तियाँ जलती थीं, समस्त मणि, रत्न आदि सम्पत्तियाँ जलकर राख हो गई थीं। उनकी केवल स्मृति ही शेष रह गई थी। सभी सागर सूख गये थे, आँधियाँ सामने की ओर उठी थीं, सम्पूर्ण भूमिमण्डल अंगारों का ढेर बन गया था। पहले पाताल से, उसके बाद भूमिमण्डल से, फिर दिशाओं से ज्वालाएँ निकलने लगीं, शीघ्र ही सारा विश्व एक ही ज्वालामय मण्डल बनकर सन्ध्या समय के मेघों की तरह लाल हो गया । सुवर्ण-कमल के अन्दर प्रविष्ट हुए भंग के समान उस ज्वालामय घर के अन्दर प्रविष्ट हुए मुझे फतींगे की तरह यद्यपि देह प्राप्त था, फिर भी दाह विकार दुःख नहीं हुआ, क्योंकि मेरा शरीर केवल आतिवाहिक है ऐसा मेरा दृढ़ निश्चय था। वायु की धारणा से वायुरूप बना हुआ मैं उस ज्वालामय प्रलय जलप्रवाह में बिजली की तरह बखूबी घूमता था। ज्वालाओं की धधकों में चंचल शरीर होकर मैंने स्थलकमलोंपर घूम रहे भँवरों के तुल्य शोभा धारण की ॥५५-६५॥

223706

223707 एक सौ चालीसवाँ सर्ग समाप्त एक सौ इकतालीसवाँ सर्ग वह्निज्वाला से व्याकुल लोक में प्रचण्ड आँधी का उठना तथा

223708 अंगारों की वर्षा करनेवाले ज्वालामय मेघ का वर्णन। मुनि ने कहा : हे व्याध, स्वप्न में मुझे यह स्वप्न है यह भलीभाँति ज्ञात था, अतएव अग्नि की ज्वालाओं में गिरकर खूब झुलसने पर भी मुझे कष्ट नहीं हुआ। ज्वालाओं के नये उड़ने के तरीकों से

223709

223710 सारे आकाश में अलातचक्र के समान मैंने सुन्दरता के साथ भ्रमण किया। आकाश-भ्रमण से मैं कुछ कुछ श्रान्त हो गया, किन्तु तत्त्वज्ञानी होने के कारण मेरी बुद्धि में तनिक भी खेद नहीं हुआ था। मैंने ज्योंही उक्त दावाग्नि का विचार करने की ठानी त्योंही आँधी आ गई। उसमें आग को फूंकने में जैसा शब्द होता है वैसी ही साँय-साँय तथा अति गंभीर मेघ के कड़कने की-सी ध्वनि हो रही थी और उड़ रहे पत्थर, लाठी, धूलि, राख, पत्ती आदि जगत् के सब पदार्थों से वह भरी थी। उक्त आँधी ने प्रबल सरसराहट और गड़गड़ाहट के वेग से वन में मेघों को दुगुना बना दिया था, जल-प्रवाह में बह रहे और लौट रहे बारह सूर्यों के साथ अलातचक्रों को मिश्रित कर दिया था। ज्वालारूप सान्ध्य मेघों की राशियों ने उस आँधी में सैकड़ों बड़ी-बड़ी अग्निनदियाँ बहा रक्खी थीं। उस आँधी में पहाड़ों से भी दुगुने भूभाग (ढेले) और देवदानवों के नगर उड़ते थे। उस आँधी ने आकाश में घुमाये जा रहे भूतों से पूर्वोक्त सैकड़ों अग्निनदियों के पत्तों के अम्बार को दुगुना बना दिया था। खूब जली हुई, कुछ जली हुई तथा आधी जली एक दूसरे के ऊपर आकाश से नीचे गिर रही देवांगनाओं से उसमें अग्नि की ज्वाला दुगुनी हो रही थीं। नीचे गिर रहे अंगाररूप उसके मूसलाधारों से तथा आग की चिनगारीरूपी जलकणों से वह दतुला-सी मालूम पड़ती थी। उक्त आँधी बिना राख के अंगारों की भीषण राशिवाली अपनी अलातरूपी बिजलियों को कँपा रही थी तथा धूम्ररूपी अन्धकारों से मलिन हुए ऊपर की दिशाके मुँह को आच्छादित करती थी। भूमि से, आकाश से और दिशाओं से वे पूर्वोक्त ज्वालारूप सान्ध्य मेघ उमड़े, जिन मेघों से देवमण्डली के साथ सातों लोक केवल ज्वालामय पर्वतपिण्ड बन गये । उक्त प्रचण्ड आँधी ने तब तो कालाग्निरुद्र के समान नाचना शुरू कर दिया। ऊपर उछलने से फैले हुए अग्निकण ही उसकी कपिल रंगकी सुन्दर केशराशि थी, नीचे पादाघात से मानों उसने दीवारों को उड़ा डाला था, उससे बार-बार कर्णकटु शब्द हो रहा था, उसके सबके सब अंग भस्म से लथपथ होने से शुभ्र थे, मध्यभाग में चारों ओर गिर रही ज्वालारूपी वस्त्रराशि को मजबूती से पकड़कर वह धारण किये थी । कालरुद्र में भी इन विशेषणों की योजना समानरूप से कर लेनी चाहिये॥१-११॥

223711

223712 एक सौ इकतालीसवाँ सर्ग समाप्त

223713 एकसौ बयालीसवाँसर्ग स्वप्नादि जगत् का तत्त्व ब्रह्म है यह वर्णन करते हुए तत्त्वदृष्टि से जगत्बीज कर्म के अभाव का साधन। ___ मुनि महाराज ने कहा : हे व्याध, संभ्रान्त लोगों को भी भ्रम में डालने वाले वर्तमान उस महान् कष्ट में आँधी द्वारा इधर-उधर बहाया जा रहा मैं अत्यन्त खेद को प्राप्त हुआ। तदुपरान्त खेद से मैंने सोचा कि दूसरे प्राणी के हृदय में निवास कर रहे मेरा यह स्वप्न है, इसलिए मैं व्यर्थ में दुःस्वप्नदुःख क्यों देखू ? दुःस्वप्नप्रदर्शन का त्याग कर जाग्रत द्वारा आनन्द क्यों न लूँ ? ॥१,२॥

223714

223715 __ स्वप्न का क्या रहस्य है यह निश्चय करने के लिए परकाय में प्रविष्ट हुए आप क्या निश्चय करके निवृत्त हुए, यों व्याध प्रश्न करता है।

223716 व्याध ने कहा : हे मुने, स्वप्न का तत्त्व क्या होगा इस प्रकार के सन्देह की निवृत्ति के लिए आप उसके हृदय में प्रविष्ट हुए थे, सो क्या आपने स्वप्न का निश्चय कर लिया था? भगवन्, यह आपने क्या

223717

223718 देखा? हृदय में महासागर कहाँ रह सकता है, पेट में प्रलयकाल का वायु कैसे और हृदय में प्रलयकाल की अग्नि का कैसे संभव है ? धुलोक, पृथिवी, वायु, आकाश, पर्वत, नदियाँ, दिशाएँ आदि रूप जगत् का हृदय में कैसे संभव है, इन सबका यथार्थ तत्त्व, जो आपने निर्णय किया है, मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥३-५॥

223719

223720 इस प्रकार अपने और दुसरे के स्वप्नों को देखने से अन्वय-व्यतिरेकगतः परिक्षित शब्दार्थरूप जगत् का बाधदृष्टि से त्रैकालिक असत्ता ही तत्त्व है, और परिशिष्ट अधिष्ठानभूत, ब्रह्मदृष्टि से ब्रह्म ही तत्त्व है इस आशय से श्रीमुनि उत्तर देते हैं।

223721 मुनि ने कहा : हे व्याध, सृष्टि का कारण कूटस्थ है या विकारी है ? कूटस्थ तो कारण हो नहीं सकता, कारण कि व्यापार न कर रहे कूटस्थ में क्रियाजनकत्वरूप कर्तृत्त्वका सम्भव नहीं है, कार्यसम्बन्धयोग्य भी वह नहीं है, उसके उदासीन से अतिरिक्त रूप का निरूपण कहीं नहीं है और उसमें उदासीनातिरिक्त स्वभाव की उत्पत्ति भी श्रुत या दृष्ट नहीं है, अतएव उसका कारण होना तो किसी प्रकार संभव नहीं है। विकारी अनिर्णीत नाना अंशों से घटित होता है। उसका कौन-सा अंश कारण है ? घटादि विकारयुक्त मिट्टी के पिण्ड से हट रहा पिण्डाकार कारण है या आ रहा घटाकार कारण है, अथवा दोनों आकारों से अनुगत मिट्टी आदि आकार कारण है ? प्रथम तो कारण हो नहीं सकता, क्योंकि जो अपनी भी रक्षा करने में असमर्थ हो, कार्यकाल में रह न सके और कार्य के अर्थ हुए व्यापार का जो आधार न हो उसके कारण होने की सम्भावना तक नहीं है। दूसरा भी कारण नहीं हो सकता, क्योंकि घट से अन्य कार्यका निर्देश नहीं है, अतः स्व में स्वकारणता का प्रसंग हो जायेगा। तीसरा भी कारण नहीं हो सकता, क्योंकि मिट्टी आदिरूप अनुगताकार को अक्रियाशील मानो तो कूटस्थतावश उसमें कारणता नहीं है, क्रियाशील मानो तो घटों की अनन्तता का प्रसंग प्राप्त होगा अर्थात् सदा घटोत्पत्ति होगी, क्योंकि मिट्टी आकारमात्र सदा अस्तित्व है। कार्योत्पादन में समर्थ को सहकारी की आवश्यकता न होने से एक साथ सब कार्यों की प्राप्ति होगी, पिण्ड, घड़ा, कपाल, चूर्ण आदि कीयुगपत् प्राप्ति होगी। अन्य सहकारी के सम्बन्ध की व्यवस्था से व्यवस्था हो जायेगी, ऐसा यदि कहो तो बताओ कि अन्य सहकारी का संबंध मिट्टी-जन्य है या अन्यजन्य है ? यदि मिट्टीजन्य मानो तो घट आदि के समान वह भी मिट्टीआकार मात्र से ही उसी समय उपपाद्य होगा। ऐसी स्थिति में जैसे मिट्टीआकारमात्र को कारण मानने पर घटादि की उत्पत्तियुगपत् होगी, यह दोष दिया था सहकारिसम्बन्ध के भी मिट्टीआकार मात्रजन्य मानने में घटादि की उत्पत्ति युगपत् ही होगी, क्योंकि मिट्टीआकारमात्रजन्य सहकारिसम्बन्ध के सदा रहने से घटादि की युगपत् उत्पत्ति का प्रसंग ज्यों का त्यों रहा। इसलिए सहकारी के सम्बन्ध से कोई व्यवस्था न हुई। यदि अन्य सहकारिसम्बन्ध मिट्टी से भिन्न से जन्य है, तो मिट्टी भिन्न भी 'समर्थस्य कालक्षेपायोगः' इस न्याय से युगपत् सर्वकार्यजनक है, इसलिए प्रस्तुत सहकारिसम्बन्ध को भी उसने अपनी उत्पत्ति के बाद ही पैदा किया, अतः घटादि की युगपत् उत्पत्ति प्रसक्ति ज्यों की त्यों ही रही। यदि कहो मिट्टी से भिन्न भी अन्य सहकारिसम्बन्ध को उत्पन्न करने के लिए सहकारिविशेष की अपेक्षा करता है, ऐसी स्थिति में अन्य सहकारिसम्बन्ध कादाचित्क (कभी होनेवाला) ही होगा, अतः वह व्यवस्थापक हो सकेगा। तब भी मिट्टी से भिन्न में सहकारिविशेषसम्बन्ध

223722

223723 जिससे उत्पादनीय है, उससे वह 'समर्थस्य कालक्षेपायोगः' इस न्याय से अपनी उत्पत्ति के बाद ही पैदा किया गया, अतः प्रस्तुत अपेक्षित उपार्जनसम्पत्ति से घटादिकी युगपत् उत्पत्ति का निवारण होना असम्भव है। पिण्ड, कपाल, घट, चूर्ण आदि बहुत से कार्योत्पादन में समर्थ मिट्टी आदि आकार के किसी एक कार्य की जनकता में कोई विनिगमक नहीं है, सहकारिसम्बन्ध की विनिगमकता का खण्डन तो हो ही चुका है, इसलिए सब कार्यों की युगपत् प्रसक्ति होगी । यदि इसके परिहार के लिए एक कार्योत्पत्ति को दूसरी कार्योत्पत्ति में प्रतिबन्धक मानो तो परस्पर प्रतिबन्धक-प्रतिबन्ध्यता से कुछ भी

223724 उत्पन्न नहीं होगा, इससे सर्ग आदि निष्कारण हैं, यह पक्ष ही अवशिष्ट रहा। अतः सर्ग शब्द और अर्थ सर्वथा है ही नहीं, यह तत्त्व निर्णीत हुआ॥६॥

223725

223726 तब लोक में सर्ग शब्द और अर्थ कैसे प्रसिद्ध हैं ? इस प्रश्न पर कहते हैं।

223727 ये सर्ग शब्द और अर्थ परमात्मा में यथार्थरूप से अज्ञात होकर ही प्रसिद्ध है अर्थात् अज्ञात परमात्मरूप ही सर्ग शब्द और अर्थ हैं।

223728 शंका : अज्ञात यदि होते तो जबकि जगत् अज्ञानमात्र होता, किन्तु वह अज्ञात आत्मपद शबल होने के कारण अज्ञान-ज्ञानरूप है। ___ समाधान : हाँ, ऐसा ही होता जबकि जगत अज्ञानमात्र होता, किंतु वह अज्ञात आत्मपद शबल होने के कारण अज्ञान-ज्ञानरूप है। अज्ञानांश को लेकर सर्ग शब्द और अर्थ अज्ञात हैं और ज्ञानांश को लेकर प्रसिद्ध हैं, ऐसा कहना समुचित है|७॥

223729

223730 यदि सर्ग शब्द और अर्थ प्रसिद्ध हैं तो सर्ग शब्द और अर्थ हैं ही नहीं यह आप कैसे कहते हैं, ऐसा व्याध की ओर से प्रश्न उठनेपर कहते हैं। ___ हे सौम्य, जिस स्वप्न आदि जगत् के यथार्थरूप को तुम जानना चाहते हो, उसके यथार्थरूप से समझ में आ जानेपर अज्ञान

की निवृत्ति हो जानेपर परमसिद्धान्तरूप परम पवित्र ब्रह्मरूप पद में आरूढ़ होकर मैं यह (सर्ग शब्द और अर्थ ही नहीं हैं यह वाक्य) कहता हूँ। मूर्ख लोगों की बुद्धि में जो सर्ग शब्द और अर्थ का अस्तित्व बद्धमूल है, उसका किसी प्रकार भी संभव न होने से मुझे कुछ भी पता नहीं है, ज्ञानांश और अज्ञानांश से उत्पन्न प्रतीत हो रहा यह जगत् केवल चिन्मात्र का ही विकास है॥८,९॥

223731

223732 सिद्धान्तपक्ष में शरीर आदि की प्रसिद्धि ही नहीं है, ऐसा कहते हैं।

223733 कहाँ शरीर है, कहाँ हृदय है, कहाँ स्वप्न है, कहाँ जल आदि है, कहाँ बोध है, कहाँ बोधविनाश है कहाँ जन्म, मरण आदि हैं ॥१०॥

223734

223735 तब सिद्धान्त में क्या है, ऐसा प्रश्न उठनेपर कहते हैं। सिद्धान्त पक्ष में वह अति निर्मल चिन्मात्र ही है, जिसके सामने अत्यन्त सूक्ष्म आकाश भी वैसा ही स्थूल लगता है जैसा कि परमाणुओं के सामने पर्वत ॥११॥

223736

223737 ईश्वर का और तत्त्वज्ञानियों का जगत्दर्शन कैसा है ? इस प्रश्नपर कहते हैं।

223738 वह चिदाकाश (चिन्मात्र) स्वभावतः आकाशरूप अपने शरीर का कुछ विचार से जो चिन्तन करता है उस आकाश को ही जगद्रूप से जानता है ।।१२॥

223739 जैसे स्वप्न में एकमात्र चित् का ही नगररूप से भान होता है वहाँपर वास्तव में नगर आदि कुछ भी नहीं है वैसे ही आत्माकाश में शान्त अखण्ड

223740

223741 अभान इस चिन्मात्र का ही जगत्-रूप से भान होता है । (शंका- तब मेरे सदृश अल्पज्ञों या अज्ञानियों की दृष्टि में जगत् का भान कैसे होता है ?) समाधान-जैसे दृष्टि में तिमिर रोग होनेपर प्रकाशमय आकाश में बालोंका-सा गोला दृष्टिगत होता है वैसे ही तुम्हारी चिद्रूप दृष्टि में अज्ञानरूप तिमिर रोग होनेपर यह जगत्-भान होता है। हमारी दृष्टि में तो न भान है, न प्रातिभासिक जगत् है, न व्यवहारिक जगत् है और न भूताकाश है केवल निराकार अनादि अनन्त (अविनाशी) चिदाकाश ही है। जिस कारण से केवल त्रिपुटी रहित (द्रष्टा, दर्शन, दृश्य रहित) शुद्ध द्रष्टा का ही बिना किसी कारण के नगर आदि के रूप से स्वप्न में भान होता है, यह स्वप्न में निर्णय किया गया है, उस कारण से जाग्रत में भी कारण के अभाव का पहले उपपादन किया गया है, अतः जाग्रत् में भी न द्रष्टा है और न दर्शन है यानी द्रष्टा आदि त्रिपुटी है ही नहीं । स्वयं स्पष्टरूप से अनुभूत होनेपर भी कुमारी के सुख की तरह जिसका वर्णन करना असंभव है, अनादि अनन्त एक (अद्वितीय) द्वैत और ऐक्य से शून्य उस शुद्ध चिन्मात्र का ही जगतप से भान होता है ।।१३-१७॥

223742 ___ द्वैत और ऐक्य से शून्य की द्वैत और ऐक्य से स्थिति क्या कहीं देखी गई है ? ऐसा प्रश्न उठनेपर कहते हैं।

223743 जैसे एक कालप्रलय और सृष्टि दोनोंरूप है अथवा जैसे बीज अंकुर,पौधा,पेड़,डाली,पत्ती, पल्लव और फलस्वरूप से स्वयं ही स्थित होता है वैसे ही ब्रह्म भी सर्वात्मक-द्वैत-ऐक्य से युक्त है ॥१८॥

223744

223745 तब तो ब्रह्म द्वैत और ऐक्य युक्त ही है, द्वैत और ऐक्य से वर्जित नहीं, इसपर कहते हैं।

223746 जो एक की दृष्टि में महान दीवाररूप है, वह दूसरे की दृष्टि में निर्मल आकाश रूप है यह बात चिरस्थायी स्वप्न, मनोरथ, भ्रान्ति आदि में देखी गई है। यदि ब्रह्म परमार्थरूपसे द्वैत और ऐक्य युक्त होता तो सबके प्रति वैसा दिखाई देता, किन्तु सब उसको वैसा देखते नहीं, यह भाव है ॥१९॥

223747 जैसे आत्मा एक स्वच्छ चिन्मात्रआकाश होकर भी स्वप्न में जाग्रत् के समान प्रतीत होता है वैसे ही जाग्रत्मय स्वप्न में भी प्रतीत होता है, अणुमात्र भी स्वप्न से जाग्रत में अन्यथा नहीं प्रतीत होता, उसी तरह इस समय में भी उसकी अद्वितीयता ही है ॥२०॥

223748

223749 यदि प्रश्न हो कि प्रलय और सुषुप्ति में इसका जगत् स्थित नहीं रहता, इसलिए यह सदा एकत्वभाव है, यह कैसे ? केवल अदर्शनमात्र से जगत् उस समय नहीं रहता यह निर्णय नहीं किया

223750 जा सकता, ऐसा कहते हैं।

223751 जैसे नेत्रों से अदृश्य वायु में अदृश्य सुगन्धि स्थित है, यह घ्राणज अनुभूति से प्रतीत होता है वैसे ही अमूर्त होने से प्रतिघात के अयोग्य चिन्मात्र में अमूर्त जगत् स्थित है सुषुप्ति और प्रलय का अनुभव करनेवाले पुरुष द्वारा अदृश्य भी जगत् अन्य पुरुषों की दृष्टि से दृश्य ही है ॥२१॥

223752

223753 मन द्वारा मनन का त्यागकर यदि देखा जाय तो कहींपर कभी भी न जगत् था, न है और न होगा इस प्रकार निरन्तर ही आत्मा अद्वितीय सुस्थिर है, ऐसा कहते हैं।

223754 समस्त मनन का (मनोव्यापार का) त्याग करनेपर तो तुम वस्तुतः जो निरामय सन्मात्र हो, वही हो । बाहर भीतर सर्वत्र अनन्त आत्मरूप से निरन्तर स्थित हो॥२२॥

223755

223756 तब तो प्राक्तन कर्मों के अनुसार ही मन मनन करता है, अन्यथा नहीं करता, इसलिए अन्तोगत्वा

223757

223758 कर्मही संसार का बीज ठहरता है, जिनका कर्म निश्शेषरूप से नष्ट हो चुका हो उनका समस्त मननत्याग सिद्ध होता है ऐसा समझ रहा व्याध उक्त कर्म किनका है, किनका नहीं है, यों पूछता है।

223759 भगवन्, यहाँ प्राक्तन कर्म किनका है और किनका नहीं है। जिनका प्राक्तन कर्म नहीं है, उनके प्राक्तन कर्म के बिना भी मनन और मननत्याग कैसे होते हैं ? ॥२३॥

223760

223761 जिनका अधिकार दिलानेवाले उपासना फल के अन्तर्गत ही 'सहसिद्धं चतुष्टयम्' इस न्याय से तत्त्वज्ञान स्वाभाविक (उत्पत्तिकालिक) ही है उनका कर्म नहीं है, ऐसा मुनि उत्तर देते हैं।

223762 ब्रह्मा, सनक, कपिल आदि जो स्वयम्भू (अपने-आप होनेवाले) सृष्टि के आदि में स्वयं भासित होते हैं वे ज्ञानमात्रदेहवाले हैं, उनके जन्म और कर्म नहीं होते हैं॥२४॥

223763 उन महात्माओं का न संसार है, न द्वैत है और न उनमें विविध कल्पनाएँ ही हैं। विशुद्ध ज्ञानरूपदेहवाले वे आत्मा होने के कारण ही सर्वात्मा हैं और सदा ज्यों के त्यों बने रहते हैं ॥२५॥

223764

223765 कर्मशून्य वे महात्मा ब्रह्मा आदि कर्मवान के आत्मा कैसे हैं, ऐसी आशंका उपस्थित होनेपर उस समय किसी का भी कर्म नहीं है, ऐसा कहते हैं।

223766 सृष्टि के आरम्भ में यहाँ किसी का भी कर्म नहीं रहता । सृष्टि के आरंभ में ब्रह्म ही इस तरह सृष्टिरूप से विकास को प्राप्त होता है। जैसे सृष्टि के आरम्भ में परब्रह्मरूपी ब्रह्मा आदि भासित होते हैं वैसे ही सैकड़ों और हजारों अन्यान्य जीव भी भान को प्राप्त होते हैं ॥२६,२७॥

223767

223768 जिनकी दृष्टि से कर्म रहता है, उनको कहते हैं।

223769 जो लोग अज्ञानावृत होकर अपना ब्रह्मत्व नहीं जानते यानी 'मैं ब्रह्म हूँ' ऐसा नहीं जानते किन्तु 'मैं ब्रह्म नहीं हूँ' यों ब्रह्म से अपने को भिन्न समझते हैं वे असात्त्विक (केवल सत्त्व गुण के परिणाम से विलक्षण रजोगुण तमोगुण मिश्रित सत्त्व के परिणाम से उत्पन्न हुए) जीव अचित् (अचेतन) नामक द्वैत को सत्य जानकर उस वासना से वासित अन्तःकरणवाले होकर ही पहले मरे उनका कर्म सहित जन्म उत्तर काल में दिखाई देता है, क्योंकि उन्होंने स्वयं ही अचेतन देहात्मरूप होकर परमार्थ वस्तु को भूलकर अवस्तु को अपनाया। जिन महापुरुषों को बोधरूप महान् आत्मा में ब्रह्म से भेद का कदापि बोध नहीं हुआ, कर्मबन्धनरूप दोष से रहित वे ये ब्रह्मा, विष्णु, हर आदि हैं । सर्वात्मरूपसंवित् की स्वच्छता स्वाभाविक है, सर्वात्म ब्रह्म स्वस्वभाव में ही स्थित है । वह कहीं मलिन उपाधि में स्वयं

223770 अपना जीववत् भान देखता है ॥२८-३१॥

223771

223772 ब्रह्म में अविद्या भी जीवउपाधि के अवच्छेद से ही है, शुद्ध में नहीं है, ऐसा कहते हैं।

223773 जहाँपर उसे अपने जीवत्व का भान होता है वहीं अविद्या रहती है, वहींपर आत्मा अपने यथास्थित स्वरूप को संसार नाम से धारण करता है । काल पाकर स्वयं ही अपने असली स्वरूप को जानकर स्वयं स्वरूपस्थ ब्रह्म ही हो जाता है, कारण कि 'ब्रह्म वा इदमग्र.' (यह पहले ब्रह्म ही था, उसने आत्मा को 'मैं ब्रह्म हूँ' यों जाना इससे वह सर्वात्मा हो गया) और 'ब्रह्म वेद' (जिसे ब्रह्मका ज्ञान हो जाता है, वह ब्रह्म ही हो जाता है) इत्यादि श्रुतियाँ हैं। जैसे द्रवरूप होने से जल अपने अन्दर आवर्तरूपता को (भँवररूपता को) मानों प्राप्त होता है वैसे ही ब्रह्म भी चित् होने से सर्गरूपता को मानों प्राप्त होता है, क्योंकि ब्रह्म का सर्ग स्वभाव है । यह सर्ग (सृष्टि) ब्रह्मभान है।
223774
223775 न स्वप्न है और न जागरण है। किसकी कौन सर्गता है तथा कौन किस प्रकार से अथवा कितने कर्म ही हैं। वास्तव में कर्म है ही नहीं, न अविद्या है और न सृष्टिबुद्धि ही है, किन्तु स्वसंकल्पवश यह असत् ही यों प्रथित होता है | सर्वशक्तिमान् और सत्यसंकल्प होने के कारण ब्रह्म ही सृष्टि, भूतस्वरूप, कर्म और जन्म ऐसी कल्पनाएँ करता हुआ स्वयं ही कल्पित पदार्थों के रूप से भासित होता है ॥३२-३६॥
223776 सृष्टि के आरम्भ में किसी जीव के कर्म का सम्भव ही नहीं है। पीछे अविद्या में स्थिति की कल्पना के बाद चिद्रूप वह जीव देह आदि द्वारा स्वकर्म को स्वयं निष्पन्न कर उसका भोग करता है। भला बताइए तो जलावर्त का (जलके भँवर का) क्या शरीर है, क्या कर्म है ? जैसे भँवर केवल जल ही है वैसे जगत् केवल ब्रह्ममात्र ही है। आदि में शुद्ध देखे गये मनुष्यों का प्राक्तन कर्म नहीं होता है वैसे ही सृष्टि के आदि में शुद्ध सात्त्विक शरीर में चिन्मात्र स्वरूपवाले जीवों के कर्म नहीं रहते ॥३७-४०॥
223777
223778 क्यों नहीं होते? इसपर कहते हैं।
223779 सृष्टि के सृष्टिरूप से बद्धमूल होनेपर प्राक्तन कर्मों की कल्पना होती है। उसके बाद ये जीव कर्मपाश से विवश होकर नाना योनियों में भ्रमण करते हैं अर्थात् शुद्ध सात्त्विक शरीरों में कर्म इसलिए नहीं रहते कि उनकी सर्गता बद्धमूल नहीं होती ॥४१॥
223780 जहाँ यह सृष्टि सृष्टि ही नहीं है, किन्तु ब्रह्म ही इस प्रकार सृष्टि के रूपसे स्थित है वहाँ कर्म कहाँ ? वे क्या अथवा किसके कहे जा
223781 सकते हैं? ॥४२॥
223782
223783 कर्म जब है ही नहीं तब कर्मयुक्त बन्धन कहाँ ? अर्थात् नहीं है, किन्तु अज्ञानप्रयुक्त ही बन्ध है,
223784 परमात्मा का जो स्वयं अपने स्वरूप का अपरिज्ञान है वही यह कर्म बन्धनका कारण है अपना परमात्मस्वरूप जिसे ज्ञात है, उसका वह कर्म नष्ट हो जाता है ॥४३॥
223785
223786 इससे सिद्ध हुआ कि कर्म भी अविद्यारूप ही है इसलिए ज्यों ज्यों ज्ञानप्रकर्ष होता है त्यों त्यों कर्म का क्षय होता है, ऐसा कहते हैं।
223787 ज्यों ज्यों पण्डित का ज्ञान बढ़ता है त्यों त्यों उसका बन्धन में डालनेवाला कर्म बराबर क्षीण होता है॥४४॥
223788
223789 केवल ज्ञान से वस्तु (कर्म) का नाश कैसे संभव है ऐसी शंका उठने पर कर्म वस्तु ही नहीं है, यों परिहार करते हैं।
223790 जिसका अस्तित्व ही नहीं है, उसके नाश में कौन-सी कठिनाई है ? बन्ध परमार्थ के सिवा कुछ है ही नहीं अर्थात् अज्ञानवश परमार्थ में वह कल्पित है। जब तक पाण्डित्य प्राप्त न हो जाय तभी तक माया संसाररूप बन्धन का भय उत्पन्न करती है, वास्तव में पाण्डित्य भी वही है, जिससे फिर भवसागर में पतन नहीं होता। शुष्क तर्कादि पाण्डित्य का यहाँपर कुछ भी उपयोग नहीं है। इसलिये निरन्तर निर्मल ज्ञान से परिपूर्ण पाण्डित्य के लिए श्रवण, मनन आदि प्रयत्न करना चाहिये। इसके सिवा दूसरे
223791 उपाय से आपका संसारभय कदापि शान्त नहीं हो सकता ॥४५,४६॥
223792
223793 एक सौ बयालीसवाँ सर्ग समाप्त
223794
223795 एकसौ तैंतालीसवाँसर्ग पाण्डित्य की प्रशंसा तथा चिन्मात्रदर्शन ही पाण्डित्य है यह कथन-पूर्वक चित् ही जगत् है,
223796 इसका युक्ति द्वारा पुनः समर्थन। श्रीमुनि ने कहा : हे व्याध, कमलों को खिलाने के निमित्त जैसे सूर्य आकाश का अलंकार है वैसे ही सम्पूर्ण धर्मों के निर्णय में,धर्म से अविरुद्ध लौकिक कर्मों के निर्णय में तथा धर्म और सत्कर्मों के फलभूत ऐहिक और पारलौकिक सुखों के तारतम्य के निरूपण में सन्देह रूपी ग्रन्थि को सुलझाकर श्रोता की बुद्धि को विकसित करनेवाला पण्डित (ज्ञानी) ही सभा का अलंकार है ॥१॥
223797 ___ सकल पारलौकिक सुख भी पण्डित को प्राप्त होनेवाले आत्मसुखरूपी महासागर में जलकण से भी लघु है, ऐसा कहते हैं। ___ गन्तव्य परम धामरूपी ब्रह्म को जाननेवाले आत्मज्ञानी पण्डित जिस परम गति को प्राप्त होते हैं, उसके सामने इन्द्र का महान् ऐश्वर्य जीर्ण-शीर्ण पत्ते के टुकड़े की तरह नगण्य है। पाताल में, भूतल में और स्वर्ग में जो कुछ सुख अथवा ऐश्वर्य मैं देखता हुँ, वह सब मिलकर भी पाण्डित्य की बराबरी नहीं कर सकता। सत्-शास्त्र के विचार से उत्पन्न हुए ज्ञान से परिपूर्ण पण्डित की परमार्थ वस्तुरूप दृष्टि स्वात्मा में वैसे ही आह्लाद का अनुभव करती है जैसे कि शरत् काल की पूर्णिमा के अखण्ड निर्मल मण्डलवाले चन्द्रमा में, जिससे बादलों का कोई सम्पर्क न हो, लोगों की दृष्टि आह्लादित होती है। जैसे ज्ञान होनेपर माला में कल्पित सर्पता तुरन्त शान्त हो जाती है वैसे ही विद्वान् की दृष्टि में यह अज्ञानरूप सर्गादि दृश्य क्षणभर में ब्रह्म बन जाता है॥२-५॥
223798
223799 तो क्या देहसर्गादि-शान्ति ब्रह्म स्वभाव से अतिरिक्त उत्पन्न होती है, इस पर नहीं ऐसा कहते हैं।
223800 ब्रह्म स्वतत्त्वज्ञान से ही ब्रह्मरूप स्वभाव में जो स्थित है उसी की स्वयं उसी ने स्वस्वभावरूप देह सर्ग-क्षयादि संज्ञाएँ की हैं, यह परमार्थ है६॥
223801
223802 ऐसा क्यों होता है ? इस शंकापर चूँकि परिशिष्ट ब्रह्म दृश्यक्षय नामका धर्मकर्म से शून्य है, ऐसा कहते हैं। _जिसमें यह सृष्टि नाममात्र को भी नहीं है उसमें सृष्टि के धर्म, कर्म और उनके बोधक पद, वाक्य
223803 आदिरूप अक्षरमालिका कहाँ से होगी, अर्थात् नहीं है |७॥
223804
223805 दृश्य का न तो भूतकाल में अस्तित्व था, न वर्तमान में है और न भविष्य में रहेगा, यों त्रैकालिक असत्ता होने से ही उसकी सकारणकता का निरास हो गया, ऐसा कहते हैं।
223806 पृथिवी आदि के अस्तित्व का संभव होता तो उसका कारण भी होता, जहाँपर पृथिवी आदि का अस्तित्व ही नहीं है, वहाँपर उसका कारण क्या होगा ? ॥८॥
223807 ब्रह्म का जो प्रतिभास (झलक) है, वह यह जगत् कहलाता है। इसी से समझ लीजिये कि वे पृथिवी आदि कहाँ हैं और इनका कारण कहाँ ? क्या कहीं प्रातिभासिक घट के लिए दण्ड, चक्र आदि कारणकलाप की आवश्यकता पड़ती है ? यह भाव है ॥९॥
223808 जैसे स्वप्न देखनेवाले दिखाई देनेवाले स्वप्नलोक के मनुष्यों के पिता आदि कारण काल्पनिक हैं वास्तविक नहीं है, वैसे ही जाग्रतरूप स्वप्न में भी दृश्य लोगों के पिता आदि
223809
223810
223811 कारण काल्पनिक ही हैं, वास्तविक नहीं हैं ॥१०॥
223812
223813 पिता आदि की तरह उनके कर्म आदि भी अवास्तविक ही हैं, ऐसा कहते हैं।
223814 जैसे स्वप्नलोक के पुरुषों के पुरुषादि रूप में उत्पन्न होने में निमित्तभूत प्राक्तन कर्म नहीं हैं, वैसे ही यहाँ भासित हो रहे जाग्रतरूप स्वप्न के मनुष्यों के भी प्राक्तन कर्म नहीं हैं। जीव जैसे सृष्टियों में सकल स्वप्नपदार्थों को परस्पर देखता है, वैसे ही अपनी वासना के अनुसार मिथ्याभूत सकल व्यवहार में प्राक्तन कर्म के अस्तित्व को, जो सर्वथा मिथ्या है, अपनी वासना के अनुसार ही देखता है। जीव भूत, भुवन आदि की सृष्टि से लेकर देहसिद्धि पर्यन्त संसार में स्वप्नपदार्थों की तरह ही अपने संकल्प के अनुसार परस्पर प्रतीत होते

हैं, इसलिए स्वप्न पदार्थों की तरह संवेदनांश में विद्यमान भी वे अन्य अंश में अविद्यमान ही हैं। भावना कर रहे पुरुष को सब पदार्थ अपने संकल्प के अनुसार अपनी आत्मा में प्रतीत होते हैं और जाग्रत के समान स्वप्न में भी परस्पर अर्थक्रिया में समर्थ होते हैं। जैसे स्वप्न में बाह्य पदार्थों के अभाव में भी आपकी भोजन आदि की संकल्प संवित् ही पाक आदि संवित् के क्रम से मुँह में कौर डालने के रूप से तृप्तिरूप फल प्राप्त कराती है वैसे ही जाग्रत-संवित् भी है। स्वप्न अस्फुट है लोकनिष्ठता से जाग्रत स्फुट है, यही जाग्रत और स्वप्न में अन्तर है। स्वभाव में स्थित भास्वर शुद्ध संवित् स्फुट हो चाहे अस्फुट, जो भी होकर स्वयं भासित होती है उसके उस भाव के जाग्रत और स्वप्न दो नाम लोक में रखे गये हैं। भूत, भुवन आदि की सृष्टि से लेकर देहसिद्धि पर्यन्त जिस वेदन का जैसे भान होता है वह मोक्षपर्यन्त प्रवाहरूप से जैसा का तैसा रहता है। वही यह सर्ग कहलाता है। जाग्रत और स्वप्न में प्रसिद्ध की और अमूर्त होने के कारण अप्रतिघातरूप उनकी संवित् की वैसे ही भिन्नता नहीं है, जैसे कि प्रकाश और आलोककी भिन्नता नहीं है, जैसे अग्नि और उष्णता की भिन्नता नहीं है और जैसे तरंग के साथ द्रव और जलकी भिन्नता नहीं है अथवा जैसे शीतलता और वायु की भिन्नता नहीं है। 'नेति नेति' इस श्रुति द्वारा निषिद्धयमान होने के कारण निषेधार्थक नञ् (न) से और उसके अर्थ प्रतियोगिता से युक्त असद्रूप सम्पूर्ण जगज्जाल अधिष्ठानभूत चित्स्वभावतावश अमूर्त चिन्मय होने के कारण प्रतिघातसह शान्त सन्मय ही है। ब्रह्म जगद्रूप से उत्पन्न होकर और प्रलयरूप से मरकर दृश्यानुभवरूपी होने से सर्वात्म व्यवहार में दृश्यानुभवरूप है, किन्तु परमार्थ में अजर, अमर, शान्त, एक चिन्मात्र ही स्थित है॥११-२१॥

जैसे पुरुष ने नगरी के अन्दर मिट्टी, घड़ा आदि पदार्थों की कार्य कारणता की कल्पना कर रक्खी है वैसे तो ब्रह्मा ने आकाश, वायु आदि पदार्थों की दृश्य में जो कल्पना कर रक्खी है वह वैसे ही रहे । यह शास्त्र नियमभंग के लिए नहीं है, किन्तु उसकी सत्यता, भिन्नता आदि के विनाश के लिए है, यह भाव है ॥२२॥

__ जगत् की सत्यता का भंग होनेपर स्वाप्न वस्तुओं की प्रकृति के समान जगत् का चिन्मात्र में ही पर्यवसान होता है, ऐसा कहते हैं।

जैसे तुम्हारे हृदय में स्वप्ननगरी है वैसे ही ब्रह्मा के हृदय में यह सृष्टि है जैसे स्वाप्नी कार्यकारणता मैंने तुमसे कही है वैसी ही कार्यकारणता उसमें है।।२३॥

जैसे तुम अपने स्वप्ननगर की कल्पना करते हो वैसे ही ब्रह्म ने सृष्टि के आरम्भ में कार्यकारणता का संकल्प किया था। संकल्पमय इस सृष्टि में वैसी कार्यकारणता आज भी स्थित है ॥२४॥

तुमने भी अपने संकल्पनगर में स्वेच्छानुसार कार्यकारणरूपिणी व्यवस्था कर रक्खी है, यों सिद्धवत् मानकर कहते हैं।

तुमने अपने स्वप्ननगर में जैसी कार्यकारणरूपिणी व्यवस्था स्थापित कर रक्खी है सृष्टिरूपी स्वप्ननगर में संकल्परूपिणी चिति ने भी वैसी ही कार्यकारणरूपिणी व्यवस्था बाँध रक्खी है ॥२५॥

संकल्पनगर और उसकी अन्दरूनी व्यवस्था केवल चिदाकाश का विकास ही तो है, यह बात अपने अनुभव से सिद्ध है। यह परिदृश्यमान सृष्टि भी हिरण्यगर्भ के संकल्प से उद्‌भूत होने के कारण संकल्प सृष्टि के अन्तर्भूत ही श्रुति, पुराण आदि में कही जाती है, उससे पृथक् नहीं है ॥२६|हृदय में स्थित संकल्प-नगर में चिदादित्य की (चित्सूर्य की) स्वप्रकाशतारूप अवस्था सदैव रहती है वही यह कार्यकारणता सृष्टि के पदार्थों में उत्पन्न स्वभावसिद्ध है |२७॥

'स भूरिति व्याहरत्' (उसने 'भू' उच्चारण किया और भुवन की सृष्टि की) इत्यादि श्रुतियों के अनुसार हिरण्यगर्भ के (ब्रह्मा के) हृदय चैतन्य में सृष्टि के आरंभ में ही वर्तमान है। उस प्रकार से स्थित उसी की स्वभाव (पृथिवी का गन्ध तथा काठिन्य स्वभाव, जलका द्रवत्व स्वभाव, तेज का उष्ण और प्रकाश स्वभाव, वायु का गमन और सूक्ष्मता स्वभाव इत्यादि रूप से), काल (अतीत, अनागत आदि काल के रूप से) तथा देश आदि से (पूर्व, पश्चिम आदि देशों के रूप से) तत्-तत् संज्ञाएँ की गई हैं॥२८॥

इसी प्रकार गऊ घड़ा आदि सबमें समझना चाहिये, ऐसा कहते हैं।

जो चिदाकाश की शून्यता झटपट जिस वस्तुरूप में भासित होती है उस वस्तुता से वैसे ही कार्यकारणभाव का आश्रय किया गया है। जैसे कि गऊ दूध का कारण है और घड़ा दूध के धारण का कारण है ॥२९॥

जिसका मन से ध्यान करता है, उसका वाणी से उच्चारण करता है, इस श्रुति के अनुसार पहले रूपकल्पना की गई, उसके पश्चात् नाम की कल्पना हुई, ऐसा कहते हैं।

__ संकल्परूपी सृष्टि-सा मालूम पड़नेवाले इस एकमात्र चित्चमत्कार में पहले पदार्थों की सृष्टि होती है उसके पश्चात् सृष्टि आदि नाम पड़ते हैं ॥३०॥

हे सौम्य, जैसे वायु में स्थित स्पन्दसत्ता का वायु से अतिरिक्त स्वरूप नहीं है उससे अभिन्न ही है वैसे ही चिदाकाश में स्थित जो त्रिजगत्प
शून्यता है उसका चिदाकाशसे पृथक स्वरूप नहीं है, वह चिदाकाश से अभिन्न ही है॥३१॥

इससे सिद्ध हुआ कि चिद्‌घनताका ही भ्रान्त लोगों की दृष्टि में जगत् के रूप में स्फुरण होता है, ऐसा कहते हैं।

जैसे आकाश में घना अवकाश ही नीलरूप से स्थित है वैसे ही चित् में चैतन्य की घनता ही सर्गरूप से स्थित है ॥३२॥

कब ब्रह्म में सृष्टि का अभाव ज्ञात होता है ? ऐसा प्रश्न उठनेपर कहते हैं।

जब कठिनाई के साथ साधनों के अभ्यास से देशकृत, कालकृत और वस्तुकृत-त्रिविध परिच्छेद से शून्य चिन्मात्र का स्वभावतः ज्ञान होता है तब जाकर इस सृष्टि में विसर्गता (सृष्टि का अभाव) प्रतीत होती है जैसे कि रज्जुसर्प का यह सर्प नहीं है, रज्जु है, यों ज्ञान होनेपर फिर रज्जुका रूप ज्ञात होता है॥३३॥

रामायण

ऐहलौकिक सृष्टि के समान पारलौकिक सृष्टि भी ऐसी ही है, ऐसा कहते हैं।

वह मरकर स्वप्न की तरह सम्पूर्ण जगत् को पृथक् देखता है, उसके बाद होनेवाली पारलौकिक अन्य देह का वह सारा जगत् अमूर्त चिदाकाश ही है ॥३४॥

व्याध ने कहा : हे मुनिवर, इस देह के छूट जाने के बाद अन्य देह कैसे उत्पन्न होती है ? उसका कौन उपादान कारण है और कौन निमित्त और सहकारी कारण है ? ॥३५॥

__ जो लोग यह मानते हैं कि धर्माधर्म ही स्वभोगार्थ करते हैं, उनके मत में कर्मनिर्मित की ज्ञान से निवृत्ति न होने के कारण मोक्ष के अभाव की आपत्ति प्राप्त होगी, ऐसा कहता है।

यदिधर्म और अधर्म देह आदि का निर्माण करते हैं। देहादिभाव से स्थित इसका नित्य मोक्षनामकरूप कर्म करते हैं यह कथन असमंजस है, क्योंकि जो कर्म निर्मित होता है उसका पिण्ड अनित्यता नहीं छोड़ती, यह भाव है॥३६॥

संस्काररूप से विहित और निषिद्ध के आचरण धर्म और अधर्म कहलाते हैं; संस्कार-पुँज ही मन है, चिदाभास से व्याप्त मन ही जीव है और जीव प्राणादि चेष्टाप्रधान होने से कर्मात्मा है और वही अपनी वासना के अनुसार देह आदि का संकल्प करता हुआ जीवात्मा सा बनता है, इसलिए ये चित् के प्रतिभास विशेष ही हैं, इस आशय से दूसरे प्रश्न का उत्तर मुनि कहते हैं। __ धर्म-अधर्म, वासना, कर्म, आत्मा, जीव यह सब पर्यायवाची शब्दों की राशि की कल्पना है, किन्तु अर्थभेद इनमें तनिक भी नहीं है ॥३७॥

चिदाकाश ने कोई दृश्यदेहादिप्रपंच भी है यों चित्त द्वारा कल्पित चिदाभासरूपसे अपने चिदाकाश स्वरूप में स्वयं ये धर्म, अधर्म आदि, इनके फल सुख, दुःख आदि नाम रखे हैं ॥३८॥

जीवात्मा जैसे स्वप्न और मनोरथ में पहले से अविद्यमान देह को विद्यमान-सा जानता है वैसे ही मरकर भी अविद्यमान आकाशरूपदेह को चित्होने से स्वयं चिदाकाश में विद्यमान-साजानता है ॥३९॥

मरने के बाद का समय और देह आदि की कल्पना स्वप्न के समान ही है, ऐसा कहते हैं।

मरे हुए को परलोकबुद्धि स्वप्न के समान अपने-आप भासित होती है मरकर वह चिर कालतक परलोक को देखता है, किन्तु स्वप्न के समान उसमें सत्यता नहीं है ॥४०॥

पिता आदि अथवा ईश्वर मरे हुए का पुनः निर्माण करते हैं, इस युक्ति का खण्डन करते हैं।

यदि कोई दूसरा-पिता अथवा ईश्वर-मृत की सृष्टि करता है, तो वही यह है ऐसी प्रत्यभिज्ञा कैसे होगी ? क्योंकि 'तत्सृट्वा तदेवानुप्राविशत्' (उसकी सृष्टिकर उसी में प्रवेश कर गया) इस श्रुति से निर्माणकर्ता के ही प्रवेश का श्रवण है। यदि कहो कि इष्टापत्ति है, तो उसकी स्तनपान आदि प्रवृत्ति के अनुरूप स्मृति कैसे होगी ? पूर्वसिद्ध आत्मा का ही अवलम्बन करके उत्पन्न हुए में जो चेतनत्व प्रसिद्ध है वह भी शून्य ही है। इससे सिद्ध हुआ कि मृत्यु होने के बाद फिर उत्पन्न नहीं होता, किन्तु केवल चित्त से ही यहाँपर यह मैं इस प्रकार उत्पन्न हुआ हूँ यों जन्मादि विकारशून्य आत्मा में कल्पना द्वारा जानता है ॥४१,४२॥

उसी भाव की अभ्यासवश जब स्पष्ट प्रतीति होती है तब लोक और वेद में उसीमें जन्मव्यवहार होता है, लेकिन वह वास्तविक नहीं है, ऐसा कहते हैं।

अभ्यस्त स्वभाव का ही चिरकालतक अनुभव कर रहा जीव उसमें दृढ़ प्रतीति कर लेता है, अतएव उसे सर्वथा सत्य ही समझता है ।।४३॥

आकाशात्मा उसी में आकाशरूप स्वप्नतुल्य दृश्य का अभ्यास करता हुआ फिर स्मरण की कल्पना करता है, पुनः जन्म की और पुनः जगत् की कल्पना करता है। इस तरह चिदाकाश में अलीक (असत्य) परम्परा को देख रहा जीव व्यष्टिभाव को प्राप्त होकर अलीक जगज्जाल को जाग्रत और स्वप्न में देखता है, अपनी सन्निधिमात्र से स्व में अध्यस्त कार्यकारणों को विषयों में प्रवृत्त कराता है एवं सुषुप्ति,प्रलय और मोक्ष में जगत् का भक्षण करता है । लेकिन वास्तव में न तो कुछ किसी का भक्षणीय है और न कोई भक्षक ही है ॥४४,४५॥

इस प्रकार कोटि कोटि जगत् हैं। यदि उनका रहस्य तत्त्व जान लिया जाय तो वे सब ब्रह्मरूप ही हैं अन्यथा (तत्त्व ज्ञात न हो तो) वे केवल एकमात्र दृश्य ही हैं ॥४६॥

उक्त कोटि-कोटि जगतों द्वारा किसी का कुछ भी आवृत नहीं हुआ । वास्तव में वे हैं ही नहीं। उन जगतों में प्रत्येक जीव यही केवल एक जगत् है अन्य जगत् नहीं है, ऐसा जानता है । उक्त कोटि-कोटि जगतों के पृथिवी आदि पंचभूत और जरायुज, अण्डज, स्वेदज और उद्भिज्ज भेद से चार प्रकार के प्राणी तत्-तत् जीवों के अभीष्ट जगत् में वैसे ही (उस जगत् के अनुरूप ही) हैं उसके अनुकूल नहीं हैं। वे सबके सब असत्य व्यवहार दृष्टि से सत्य है, सत्य परमार्थ दृष्टि से अजन्मा ब्रह्मरूप ही हैं ॥४७,४८॥

इसलिए ज्ञानी और अज्ञानी की दृष्टि में सत्य और असत्य परस्पर विपरीत है यानी जिसको ज्ञानी सत्य समझता है उसे अज्ञानी असत्य और जिसे ज्ञानी असत्य समझता है उसे ज्ञानी सत्य, ऐसा कहते हैं।

तत्त्वज्ञाता की दृष्टि से जो (पर ब्रह्मरूप वस्तु) सत्य है वह अज्ञ की दृष्टि में कभी निवृत्त न होनेवाला असत्य है और जो ज्ञानी की दृष्टि में असत् है वह अज्ञानी की दृष्टि में अतिस्पष्टरूप से सत्य है॥४९॥

अथवा सत्य और असत्य दोनों ही परमार्थ सत्य चित् में भानरूप होने से सब कुछ सत्य ही है, अतः ज्ञानी और अज्ञानी में परस्पर अविपरीतता ही है, ऐसा कहते हैं।

चूँकि परमार्थ सत्यचिति का जो जो भान जैसा-जैसा होता है वह वह सब सत्य है, इसलिए ये सब भूत परस्पर सत्य ही हैं ॥५०॥

__ अथवा जिसके प्रति जब जिस जगत् का भान होता है, उसके प्रति तब वह सत्य है, यह सत्यता की व्यवस्था है, ऐसा कहते हैं।

जिस-जिस जगत् का जिस-जिस संवित् के प्रति भान होता है वह वह उस संवित् के प्रति नित्य सत्य है, क्योंकि जगद्रूप सत्य है अथवा असत्य है इस बात का अपनी सत्य संवित् से ही निर्णय करना चाहिये। वह भगवती संवित् 'सत्य है' ऐसा निर्णय करती है, तो दूसरा कौन उसके निर्णय को विपरीत सिद्ध कर सकता है, क्योंकि उसका निर्णय अमोघ है। यदि यह सब संविद्-मात्र से निर्णय है तो जहाँ जैसा संवित् को भासता है, वैसा ही है। संवेदनानुसार प्रतीत हुई वस्तुराशि में क्या भेद है क्या अभेद है ? क्या द्वित्व और एकत्व की ही कथा है ? यह ज्ञेय ज्ञानरूप ही है यों ज्ञान और ज्ञेय का अभेदज्ञान होने से यह दृश्यसमूह ज्ञान ही हो जाता है, इसीसे सकल द्वैत की निवृत्ति होने के कारण चिद्-अद्वैत सिद्ध हुआ, यह भाव है।

शंका : ज्ञान के अपलाप द्वारा ज्ञान ही ज्ञेय रूप हो यों ज्ञेयमात्र का ही परिशेष क्यों नहीं मानते हो?

समाधान - हाँ ठीक है, ज्ञान ही ज्ञेय है यों दृश्यका परिशेष तभी सम्भव है जब कि ज्ञप्ति (ज्ञान) असत्य हो। और यदि ज्ञान को असत्य मानो तो ज्ञप्तिरहित ज्ञेय की सिद्धि ही नहीं होगी, यह भाव है ॥५१-५३। इसलिए परिशेष रहने से यदि ज्ञान ही ज्ञेय है तो यह प्रपंच ज्ञान से अतिरिक्त स्थित नहीं है। इस प्रकार सकल वस्तुओं के ज्ञानरूप सिद्ध होनेपर यह द्रष्टा आत्मा के अज्ञान से ही अपने ज्ञप्तिस्वभाव से च्युत होता है, वस्तुतः नहीं ॥५४॥

इसलिए जो ज्ञान है वही ज्ञेय है, क्योंकि ज्ञान से अतिरिक्त ज्ञेय का संभव नहीं है, अतः ज्ञान ज्ञेय जगदात्मता का अपने से ही विस्तार करता है॥५५॥

जिनकी पृथक् सत्ता नहीं है ज्ञानरूप से ही जो सत्तावाले हैं ऐसे सर्गों को देख रहे तत्त्वज्ञानी के रूपादि का ग्रहण कर रही चक्षु आदि सृष्टियाँ और उनसे मिल रही रूपादि सृष्टियाँ भी ज्ञान से अतिरिक्त कुछ नहीं हैं, यही तत्त्व है, किन्तु मूर्खजनों को ज्ञात जो सृष्टियाँ हैं, उनके विषय में मैं कुछ नहीं जानता, क्योंकि उनका दृष्टिकोण ही दूसरा है । तत्त्वज्ञानी की दृष्टि में ज्ञानवश घट, पट आदि सकल पदार्थ एक चिन्मात्र चिदाकाश ही हैं, उससे अतिरिक्त उनका कुछ अस्तित्व ही नहीं है, किन्तु अज्ञ जीवों की दृष्टि में द्वैतज्ञानवश चिन्मात्र चिदाकाश ही सहस्रों रूप धारण करता है ॥५६,५७॥

देखिये न, एक चिन्मात्र ही स्वप्न में लाखों लाखों रूप बनकर रहता है स्वप्न से सुषुप्ति में जाकर वह लाखों रूपवाला एक चिन्मात्र हो जाता है । चिदाकाश में जो स्वप्न संवित् है वही जगत् कहलाता है, चिदाकाश के विषय में जो सुषुप्ति है वही प्रलय है, इसलिए यही न्याय उत्तम है । एक ही संवित् भोग्यरूपसे विविधता तथा भोक्ता के रूप से लाखों मनुष्यों के रूप में वैसे ही प्रकट होती है जैसे कि स्वप्न और संकल्प में एक ही संवित् पदार्थों के रूप में और शून्यता के रूप में व्यक्त होती है। वैसे ही अमूर्त होने के कारण प्रतिघात करने योग्य यह सब एकमात्र शुद्ध ज्ञान ही है, जहाँपर जैसा भान हो जाता है वहाँपर वैसा होता है। एक ही संवित् सृष्टि के आदि में अग्नि, जल, आकाश आदि होती है, सृष्टि की सिद्धि के लिए वही स्वप्न और संकल्प की तरह पृथिवी आदि होती है ॥५८-६२॥

चूँकि संवित्, जो आकाशरूप ही है, पृथिवी आदि नामवाली प्रतीत होती है, इसलिए यह संविद्रूप ही 'जगत्' रूप से भासता है ॥६३॥

संवित् विनाशी मूर्त पदार्थ की तरह भासती है और अविनाशी अमूर्त की तरह भी वही भासती है । वस्तुतः तो नाश भी नहीं है, क्योंकि

हे व्याध, तुम मन से पूर्व दिशा और पश्चिम दिशा को चिरकाल तक जाते हो, वहाँपर दृष्ट, श्रुत

और अनुमित पदार्थों का लाभ करते हुए अपने को जानते हो, वहाँ संवित्रूप तुम्हारा नाश है ही नहीं, इससे सिद्ध हुआ कि संवित् कहींपर भी विनाशिनी है ही नहीं ॥६५॥

यदि शंका उठे कि बहुत से जीवचित् के संकल्प मोघ (निष्फल) देखे जाते हैं, वही संवित् का विनाश ठहरा । इससे संवित् की विनाशिता हो गई, तो इसपर कहते हैं।

दृष्ट (प्रमाण से सिद्ध) और संकल्पित वस्तु का जो पुरुष निरन्तर चिरकालतक अभ्यास करता है वह उसे अवश्य प्राप्त करता है यदि थककर मध्य में ही उससे विरत न हो जाय। इससे सिद्ध हुआ कि

नहीं है, चित् में विनाशिता मानने से सर्वत्र विनाशिता का प्रसंग प्राप्त होगा ॥६६॥

अदृढ़ (निर्बल) संकल्प अदृढ़ ही मनोरथमय दिगन्तगमन और वहाँ के पदार्थों का दर्शन आदि करता है और दृढ़ संकल्प दृढ़ मनोरथमय दिगन्तगमन और वहाँ के पदार्थों का दर्शन करता है, इससे अदृढ़ संकल्प भी मोघ नहीं है, ऐसा कहते हैं।

तुम मन से पूर्व और पश्चिम दिशा को जाते हो वहाँपर वहाँ के तरह तरह के पदार्थों का चिरकालतक अनुभव करता हुआ जो संकल्पकर्ता है वह संकल्पित दिशा में गमन तथा वहाँ के पदार्थों के अभेद को अपने संकल्प के अनुसार प्राप्त होता है, अन्य पुरुष तो संकल्प का त्यागकर अन्य दिशा को मन से भी नहीं जाता । इसी अन्तर से वहाँपर चित् अविनाशी है। संकल्पित अमुक पदार्थ मैं होऊँ इस प्रकार संकल्प से अविचल निश्चयवाले पुरुष का संकल्पित अभीष्ट पदार्थ पहले प्रातिभासिक फिर संकल्प की दृढ़ता होनेपर व्यावहारिक दोनों ही होता है यह बात ऐन्दवोपाख्यान में देखी गई है । दूसरे पुरुष का जो कि संकल्प नहीं करता है भले ही वह स्वात्मा में अथवा अन्य विषय में अडिग निश्चयवाला हो, उसके दोनों ही प्रातिभासिक और व्यावहारिक नष्ट हो जाते हैं यानी नहीं दिखाई

देते । इसी प्रकार मैं दक्षिण देश उत्तर दिशा को जाऊँ यों अडिग निश्चयवाले संकल्पयिता पुरुष के मानसिक और शारीरिक दोनों ही अर्थ प्राप्त होते हैं, लेकिन अन्य के असंकल्पयिता के भले ही वह अडिग निश्चयवाला हो, दोनों का पूर्व पश्चिम दिग्गमन का नाश हो जाता है । मैं आकाश में नगर बनूँ, और भूमि में मृग होऊँ इस तरह के अविचल निश्चयवाले के दोनों संकल्प सिद्ध हो जाते हैं और इसके अतिरिक्त दोनों का नाश हो जाता है, क्योंकि उन दोनों का जगत् भिन्न भिन्न है। प्रबोधवश सब कुछ एक अखण्ड चिन्मात्र आत्माकाश ही है अज्ञानवश अनेक (द्वैत) ज्ञान से एकमात्र अखण्ड चैतन्य अज्ञानी जीवों की दृष्टि में अनन्त हो जाता है ॥६७-७१॥

यदि चित् ही शरीर आदि के आकार से विद्यमान है तो शरीर के विनाशी या साकार होने से चित् में भी विनाशित्व अथवा साकारता की प्राप्ति हुई, ऐसी शंका उठनेपर कहते हैं।
शरीर चाहे विनाशी या साकार हो चाहे अविनाशी या निराकार हो यह स्वप्नात्मक संसार इस लोक में और परलोक में जीव का ही है चित् का नहीं है। भाव यह है कि चिद्रूप से शरीर अविनाशी ही हो अथवा अन्यरूप से विनाशी हो इससे चित् में कोई भी आँच नहीं आ सकती, कारण कि मिथ्या पदार्थ के गुण दोषों से अधिष्ठान में कुछ भी दूषण नहीं आ सकता ॥७२॥

यदि किसी को यह शंका उठे कि शरीर का नाश होनेपर उसके साथ जीव नष्ट नहीं हुआ यह कैसे मालूम होता है, इस पर प्रत्यक्ष और शब्द प्रमाण से यह ज्ञात होता है, ऐसा कहते हैं।
म्लेच्छ आदि देशों में मरे हुए जो लोग पिशाच की देह से पिशाच यहाँ आये उनका यह सब भूतविद्या के विशेषज्ञ प्रत्यक्ष देखते हैं वे भी अपने पूर्वजन्म की घर-गृहस्थी, व्यापार आदि का स्मरण कर स्वयं कहते हैं इससे भी यह सब विषय प्रत्यक्ष अनुभूत होता है |७३॥
जो म्लेच्छ देशों में मरे
और जलकर राख हो गये वे यहाँ आकर अपना वृत्तान्त कहकर फिर चले जाते हैं, वे अविनाशी ही हैं इसमें कहना ही क्या है ? ॥७४॥

पिशाच को देखना उसके साथ बातचीत करना यह सब जीवित भूतवैद्य का ही धर्म है आगमन या

संभाषण मरे हुए का धर्म नहीं है इस तरह की चार्वाक-कल्पना का खण्डन करते हैं।
पिशाचदर्शन, उसके साथ संभाषण आदि यदि जीवित भूतवैद्य का धर्म है तो जो वस्तुतः मरा नहीं पर जिसके मरने का असत्य समाचार प्राप्त हो गया उसके विषय में इस प्रकार का दर्शन, संभाषण आदि व्यवहार क्यों नहीं होता? जीवधर्म वह भ्रम यदि सत्य है तो मृतधर्म वह संभाषण आदि भ्रम क्यों सत्य नहीं है ? पदार्थ की सिद्धि में अनुभव को ही श्रेष्ठ प्रमाण माननेवालों का जीवित में जैसा अनुभव है, मृत में भी वह समान ही है। इस प्रकार दोनों न्यायों के समान होने पर दोनों में कौन-सा अन्तर है ? इस तरह अनुभव को यदि पदार्थसिद्धि में प्रमाण मानो तो जाग्रत और स्वप्न के अनुभव जब तक बाध न हो समानरूप से अर्थसाधक हैं प्रबोध द्वारा केवल अनुभव ही अवशिष्ट रहता है इस प्रकार स्वप्न के समान जाग्रद्-भान है ऐसी जो पहले प्रतिज्ञा की गई है वह अक्षुण्ण है । इससे विद्वानों के अनुभवों की और वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् (विकार वाचारम्भण नाम-मात्र है मृत्तिका ही सत्य है) इत्यादि शास्त्रों की एकवाक्यता है, परस्पर संवाद से ऐकमत्य है। जैसे चन्द्रमण्डल को देख रहे बहुत से लोगों की दृष्टियाँ आपस में एक दूसरे के दर्शन में बाधा नहीं डालती यानी परस्पर प्रतिघातशून्य हैं वैसे ही किसी की दृष्टि में सत् और किसी की दृष्टि में असत्-इस प्रकार का यह जगत् भी वैसे ही परस्पर प्रतिघातशून्य है। चिदाकाश में सन्मात्र के ही अंशों का अनुगमन करनेवाला निर्मल अनुभवमात्ररूप एकमात्र भावस्वरूप अर्थरहित होनेपर भी सर्वार्थरूप सकल जगत् अविनाशी शान्त अद्वितीय चिन्मात्ररूप ही है। निष्क्रिय निर्विकार वह आत्मा में अपने रूपसे ही स्थित है। अचल संवित् ही जैसे जैसे मन को स्थिर करके रहती है वैसे वैसे ही शीघ्र हो जाती है क्या असत् है अथवा क्या सत् है ? विविध शरीर, कर्म, दुःख और सुख जो कि यथास्थित हैं आयें, जायें किसका कौन विषय है और किसका कौन ग्रहण है ? इस प्रकार यह सत् हो अथवा अन्यथा हो चाहे नहीं हुआ हो चाहे हो इस विषय में कौनसा आदर है ? तुच्छ फल में अवश्य फल देनेवाले यत्न का त्याग करो। तुम्हें बोध हो चुका है अब भटकने से क्या लाभ है ? |७५-८३॥

एक सौ तैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ चौवालीसवाँ सर्ग जैसे चित् का ही जगप से भान होता है और जैसे जगत् ही चित् है,
इस विषय में युक्तियाँ तथा ब्रह्म सर्वशक्तिमान है, इसका समर्थन। सम्पूर्ण दृश्य जब चिन्मात्र ही है तब बन्धमोक्ष चिन्ता से भी पिण्ड छूटा, ऐसा कहते हैं।
स्वप्न अनुभवरूप सकल भाव और अभाव पदार्थों के सर्वथा नित्य अविनाशी चिद्रूप होनेपर कौन बद्ध है और कौन मुक्त होता है ? जैसे आकाश में दृष्टियों की किरणों का ही उड़ते हुए हंसों, मोतियों और केशों के गोलों के रूप में स्फुरण होता है वैसे ही यह जगत् निरन्तर प्रतिक्षण के परिणाम से बदलता जाता है, अधिष्ठान-विवेक के अज्ञान से स्थिर मालूम पड़ता है। जैसे अतिप्रसिद्ध नगर की बनावट चिरकाल में दूसरी बनावट को (दूसरी रूपरेखा को) प्राप्त होती है वैसे ही जगत् भी जल के आवर्त

विवर्त के समान अन्य रूपता को प्राप्त होता है । जिसी समय भूमि, जल, आकाश, शैल आदि यह जगत् क्षणभर में असत् होता है उसी क्षण, लव, त्रुटि आदि अवयवों के वृत्तान्तों से विद्वानों ने युग, कल्प आदि संज्ञाएँ की हैं ॥१-४॥
यह सम्पूर्ण जगत् असत् होता हुआ भी स्वप्न के समान अनुभव में आता है। यदि जगत् नहीं है ऐसा जगत् का अपलाप कीजिये तो सम्पूर्ण चित् ही इस तरह विकास को
मनुष्यों के हैं ऐसी आप संभावना कीजिये, किन्तु उनको परस्पर का अनुभव नहीं होता। तालाब में रहनेवाले, सागर में रहनेवाले और कुएँ में रहनेवाले मेढकों का अपने अपने निवासभूत तालाब आदि में अन्योन्य का अनुभव देखा गया है वे अपने आश्रय से अन्य दृश्यादि नियति का आपस में कहीं भी अनुभव नहीं करते हैं॥६,७॥
जैसे एक नगर में सैकड़ों स्वप्ननगरों का भान होता है और नहीं भी होता वैसे ही आकाश में जगतों का भान होता है और नहीं भी होता। किन्हीं के (अज्ञानियों के) अनुभव में आने से वे हैं और किन्हीं के (ज्ञानियों के) अनुभव में न आने से नहीं है। जैसे सैकड़ों लोगों के स्वप्न नगर एक घर में विकसित होते हैं और नहीं भी होते इसी प्रकार आकाश में जगत् हैं भी और नहीं भी हैं ॥८,९॥
चित् का चमत्काररूप दृश्य स्वात्मा के निज अंगों की तरह अभिन्न है। (अद्वितीय है) एक की दृष्टि में साकार भी वह दूसरे की दृष्टि में निराकार है। एकको ही दृष्टि में एक समय साकार भी वह अन्य काल में निराकार है । तात्त्विक दृष्टि से वह सदा ही निराकार है। इसी प्रकार एकको दृष्टि में सकारण (कारणसहित) भी यह अन्य की दृष्टि में अकारण ही है। एकको ही दृष्टि में एक काल में सकारण भी अन्य काल में अकारण है। वास्तव में यह अकारण ही है|१०॥
जीवों के ये जगत्संस्कार क्या देह में हैं या चित् में हैं ? यदि चित् में हैं तो वे सबके लिए दृश्य होंगे।
यदि देह में हैं तो देह का नाश होनेपर उनका भी विनाश हो जायेगा, ऐसी आशंका होनेपर कहते हैं।
ये जगत्संस्कार न तो केवल चित् के हैं और न देह के ही हैं, किन्तु तत्-तत् विभिन्न दृश्याकार के परिणाम को धारण कर रही तथा चिदाभास की व्याप्ति से चित्स्वभाववाली बुद्धि के ही संस्कार आदि नाम किये गये हैं। बुद्धि के ही प्रभाव से प्रभावशाली देहप्रतिमा से संस्कार आदि अलग नहीं हैं ॥११॥

यदि जगत् के संस्कारों को धारण करनेवाली बुद्धि का ही परिणाम जगत् है तो संकल्प-पदार्थ अनुभव स्मृति ही होंगे, इसपर कहते हैं।
संकल्पपदार्थअनुभव यद्यपि पूर्वदृष्ट पदार्थों के तुल्य हैं तथापि उनकी स्मृति ही अपूर्व होने से यानी पूर्वानुभूत तत्तांश के त्याग से स्वप्न होती है मगर अपनी मृत्यु के अनुभव आदि इस जन्म में अनुभूत होते हुए भी अन्य जन्मों में अनुभूत ही है, इसलिए वे उनके संस्कार से युक्त बुद्धि में अध्यस्त होते हैं, यह उनमें विशेषता है ॥१२॥
यह जाग्रतसृष्टिरूप जगत् भी सृष्टि के आरंभ में चिदाकाशरूप स्वच्छ स्वप्नप्रतिभा के समान विकास को प्राप्त होता है, यह जगत् उससे अतिरिक्त कुछ सिद्ध नहीं होता ॥१३॥

'सर्वथा भावाभावेषु' इत्यादि विविध प्रकार से कही गई उक्तियों के सिद्धान्तभूत निष्कर्ष को इकट्ठा कर कहते हैं।
इन शक्तियों से ब्रह्म ही जगत् के रूप से भासित होता है, यह उक्ति सिद्ध होती है। वह नवीन

223929 भासित यानी पहले नहीं भासित हुआ किन्तु अनादिभारूप यानी उससे अभिन्न जगत अनादि ब्रह्म ही है, यह तात्पर्य निष्पन्न हुआ।।१४। वह परमात्मा ही कारण और कार्य भी कहा गया है, क्योंकि वही पूर्ववर्ती सामान्यरूप कारण है और वही विशेषरूप कार्य है। कार्य संस्कार का आधार यह आत्मा ही 'कारणं सम्यक् करोतीति कार्यम्' इस व्युत्पत्ति से संस्कार कहा गया है 'सम्यक् करणं संस्कारः' व्युत्पत्ति से कृतिरूप संस्कार भी आत्मा ही कहा जाता है ॥१५॥
223930 स्वप्न आदि में जाग्रत्पदार्थों से विलक्षण और जाग्रत्पदार्थों का दृष्टान्तभूत जो पदार्थ प्रतीत होता है, वही सूक्ष्म होने से संस्कार, वासना, राग, द्वेष, इच्छा आदि नाम से कहा गया है। उससे अन्य कोई संस्कार नामक बाह्य पदार्थ चित्त में स्थित नहीं है। वह संस्कार नाम की वस्तु स्वप्न में दृष्टिगोचर होती है, जाग्रत में नहीं होती। अदर्शनमात्र से जाग्रत् में वह नहीं है, ऐसा समझना भूल है, क्योंकि चित्ताकाश में जैसे चेतना सदा रहती है, वैसे ही वह भी (संस्कार नाम की वस्तु भी) सदा रहती है। वह शून्यस्वरूप होती हुई भी साक्षिस्वभाववश स्वप्न में प्रतीत होती है और जाग्रत में दृष्ट पदार्थों की तरह अत्यन्त विस्तार को प्राप्त होती है॥१६,१७॥
223931 वही शम, दम आदि साधनसम्पत्ति सम्पन्न श्रवण, मनन आदि द्वारा निश्चित अद्वितीय प्रत्यग्ब्रह्मरूप वेदान्तवाक्यों का अर्थ होकर पहले से प्रसिद्ध द्वैतसृष्टि का बाधक हो अपने यथास्थित (यथार्थ) स्वभाव में प्रवृत्त होता है। इसके इस तरह के स्वभाव का निर्णय कर ज्ञानीजन परम पुरुषार्थ की शिष्यों में भी सिद्धि हो इस अभिमान से पहले अज्ञात आत्मा ही जगत् का आधारस्तम्भरूप सार है।।१८॥
223932
223933 अब अन्य द्वारा निर्धारित स्वप्नदर्शन के प्रकार का अनुवाद कर खण्डन करते हैं।
223934 स्वप्न में जो जाग्रत् का संस्कार है, वह जाग्रत् द्वारा किया हुआ अपूर्वरूप है उस अजाग्रत्य जाग्रत्आभास को जाग्रत्-अनुभव ने बनाया ऐसा कोई स्वप्नस्वरूपवेत्ता कहते हैं ॥१९॥
223935 उनका उक्त कथन ठीक नहीं है, कारण कि जैसे वायु में चारों ओर स्पन्द स्वतः स्थित है वैसे ही चित्त में स्वप्नरूप पदार्थ स्वतः ही स्थित है । वे स्वतः स्वप्न के आकार में ढलते हैं, अतः उनमें जाग्रत्संस्कारकर्तृत्व कैसा ? ॥२०॥
223936
223937 चित्त में सब पदार्थ स्थित हैं, यह कैसे ज्ञात होता है ? इस प्रश्नपर कहते हैं।
223938 देखिये न, स्वप्न में एक ही चिन्मात्र लाखों रूपों में स्थित होता है, स्वप्न में स्थित लाखों रूपों से सुषुप्ति में जाकर एक ही हो जाता है, इससे चित्त में सब पदार्थ स्थित हैं यह स्पष्ट है।।२१॥
223939 चिदाकाश में जो स्वप्न प्रतीति है वही जगत् कहलाता है, चिदाकाश में जो सुषुप्ति है वही प्रलय कहलाता है, इसलिए यही न्याय समुचित है।।२२॥
223940 एक ही चिदाकाश अपने शुद्ध, बुद्ध, मुक्त स्वरूप का त्याग किये बिना ही जो स्वप्न की तरह साकारता और अनेकता धारण करता है, वह जगत् है॥२३॥
223941 इस उपपत्ति से जैसे स्वप्न अथवा जैसे दर्पण में देखे गये मुख, वन, पर्वतादि अनन्य है वैसे ही चित्परमाणु के अन्दर स्थित विस्तारयुक्त यह जगत् चित्त से अभिन्न ही है। परमाणु के समान अत्यन्त सूक्ष्म, विस्तारयुक्त, आदि, मध्य और अन्तरहित संविन्मात्र जो चिदाकाश है वही जगत् कहलाता है ॥२४,२५॥
223942 इसलिए जहाँपर असीम अविनाशी चिदाकाश निरन्तर स्थित है वहाँपर वह जगत्भान स्थित है, जो कि उसके अवयवी की तरह उससे अभिन्न है, यह सिद्ध हुआ॥२६॥
223943 चिन्मात्र में ही भुवन स्थित है, 'त्वम्' (तुम) 'अहम्' (मैं) इत्यादि जगत् चिन्मय ही है, इस तरह गुरु, शास्त्र आदि द्वारा उक्त युक्तिसमूह से जन्य
223944
223945 ज्ञान से कभी उत्पन्न न हुआ जगत् परमाणु के अन्दर तक चला जाता है यानी अपनी स्थूलता का परित्याग कर अत्यन्त सूक्ष्म हो जाता है ॥२७॥
223946
223947 गुरु और शास्त्र द्वारा उक्त युक्तियों से कैसा ज्ञान होता है, यह पूछनेपर उसको अपने अनुभव कथन द्वारा समझाते हैं।
223948 __ मैं समस्त जगताकार परमाणुरूप हूँ, इसलिए मैं सर्वत्र ही और तो क्या परमाणु के अन्दर तक स्थितहूँ॥२८॥
223949 चिदाकाशरूप मैं चिन्मात्र परमाणुहोकर भीजगद्रूप से स्थितहूँ और जहाँ चिदाकाशरूप मैं रहता हूँ वहीं त्रिलोकी को देखता हूँ॥२९॥
223950 चित्परमाणुरूप (शोधित त्वं पदार्थरूप) मैं चित्परमाणु के (शोधित तत्पदार्थ ब्रह्म के) साथ उसके ज्ञान से वैसे ही एकभावापन्न हुआ हूँ जैसे जल जलके साथ एकभावापन्न होता है, क्योंकि भगवती श्रुति कहती है - 'यथा जलं जले क्षिप्तम्' ('जैसे जल में छोड़ा गया जल, दूध में छोड़ा गया दूध और घृत में छोड़ा गया घृत अपनी पृथक् सत्ता का त्याग कर देता है वैसे ही परमात्मा में मिला हुआ जीवात्मा अपना पृथक् अस्तित्व छोड़ देता है॥३०॥
223951
223952 इस प्रश्नोत्तर के सिलसिले में आत्मज्ञान का तत्त्व बतलाकर प्रस्तुत कथा का अवलम्बन करके पुनः कहते हैं। ___ अपने अन्दर तीनों जगतों को धारण करनेवाला मैं उस प्राणी के तेजोधातु में (ओज में) प्रविष्ट होकर उस प्राणी के अन्तर्गत वासनामय जगत् के अनुभव की तरह वैसे ही स्थित हुआ जैसे कि कमल के अंकुर में सूक्ष्म रूपसे स्थित भावी बीज अपने अन्दर होनेवाली हजारों विचित्रताओं को छिपाकर रहता है। वहाँ मेरी अन्तरात्मा में ही तदीय, मदीय और अन्यदीय सब वासनामय त्रिजगत् प्रत्यक्चैतन्य में विकास को प्राप्त हुआ। उक्त जगद्रूप कुछ भी बाहर नहीं रहता, क्योंकि उससे बाहर का प्रदेश ही अत्यन्त अप्रसिद्ध है। जब जहाँ जहाँ स्वप्न में चाहे जाग्रत में जो जगत् का भान होता है वह बाह्य और आभ्यन्तर सहित दृश्य निज चिद्धान ही है। जब स्वप्न में जन्तु के बिखरे हुए जगदानन्द का भान होता है वह आत्मरूप चिदणु का ही स्वप्नस्थानरूप से भान है। व्याध ने कहा : भगवन्, यह जगत् अकारण है तो इसकी सिद्धि कैसे है ? क्योंकि अकारण खरगोश के सींग आदि की स्वरूप सिद्धि नहीं दिखाई देती। यदि जगत् सकारण है तो स्वप्न में घटादि की सृष्टि में कारणभूत दण्ड, चक्र आदि के न रहने से सृष्टिबुद्धि किस कारण से होती है, यो सन्देह में पड़े हुए व्याध का प्रश्न है॥३१-३५॥
223953
223954 अन्त में ब्रह्मअद्वैत की सिद्धि द्वारा अकारण पक्ष का ही समर्थन कर रहे मुनि उत्तर देते हैं।
223955 आरम्भ में यह सृष्टि बिना कारण के ही प्रवृत्त होती है, क्योंकि सृष्टि के आरम्भ में सकल कारणों का अभाव है, अतः चिदाकाश ही सृष्टिरूप है ॥३६॥
223956 इस सृष्टि में निष्कारण पदार्थों का अत्यन्त असंभव होने से अकारण किसी स्थूल सर्ग की कहींपर भी किसी प्रकार संभावना नहीं है। हाँ,प्रातिभासिक मिथ्याभूत सर्ग में वह सकारण ही हो, ऐसा नियम नहीं है ॥३७॥
223957 चित्स्वभाव होने से जन्मविनाशशून्य यह ब्रह्म ही इस प्रकार देदीप्यमान सर्ग आदि शब्दों के पर्यायरूप से भासता है॥३८। इस प्रकार सृष्टि के खरगोश के सींगवत् अत्यन्त असंभावित सिद्ध होनेपर वह ब्रह्मरूपी ही है अनानारूप (अद्वैतरूप) उसमें परमात्मा के मायाप्रतिबिम्ब चैतन्य में नित्य आत्मा के औपाधिक अवयवरूप से नानात्व (द्वैत) अत्यन्त अयुक्त है। ब्रह्मरूपहोने पर अब्रह्मरूपी निराकार होनेपर भी साकार रूपसे बेरोकटोक प्रतिभास
223958
223959 होनेपर निराकार वह ब्रह्म ही चिद्रूप होने से प्रकट शरीरवाला साकार सा स्वरूप धारण कर देवर्षि, मुनि आदि स्थावर जंगमरूप जगत् को रचता है और क्रमसे सम्पूर्ण नियति, विधि, निषेध, देश, काल, क्रिया आदि करता है ॥३९-४२॥
223960 भाव, अभाव, ग्रहण, त्याग, स्थूल, सूक्ष्म, चर, अचर सभी व्यभिचरित होते हैं, किन्तु नियति ब्रह्मकृत होने के कारण सर्वास्तमयरूप मोक्ष तक कभी व्यभिचरित नहीं होती। जब से नियति कल्पना हुई तब से लेकर नियतिविशेषरूप कार्य-कारणता के बिना पदार्थों का वैसे ही संभव नहीं है जैसे कि बालू से तेल का संभव नहीं है। नियति और नायक (भोक्ता जीव) ये दोनों, जो कि ब्रह्मा के दो हाथों की तरह अंगभूत हैं, ब्रह्म से अपने आप प्रवृत्त हुए हैं। ब्रह्म अपने अंगभूत एक से दूसरे का, एक हाथ से दूसरे हाथ की तरह, नियन्त्रण करता है। अतएव जीव का इसी तरह जाग्रत् तथा स्वप्नरूप सर्ग (सृष्टि) अबुद्धिपूर्वक तथा अनिच्छा से काकतालीय न्याय के तुल्य वैसे ही होता है, जैसे कि स्पन्दवश जल में बिना किसी प्रयत्न और इच्छा के आवर्त (भँवर) विशेष ढंग से उत्पन्न होते हैं। कार्य में कारण से उत्पन्न संगठन का नियम ही नियति है, उक्त संगठन नियम के बिना अज्ञात ब्रह्म वैसे ही क्षणभर भी नहीं टिक सकता जैसे कि मिट्टी, चूर्ण, पिण्ड, घट,कपाल आदि में से किसी एक रूपरेखा के बिना नहीं टिक सकता, उक्त रूपरेखा धारण, जिसका ज्ञान से सर्वात्मतारूप आत्यन्तिक विनाश होता है, मोक्ष तक रहता है। इस प्रकार यानी नियति की कल्पना से सदा सारा दृश्यमण्डल सकारण उसी के प्रति है, जिसके प्रति जिस काल से नियति जिसकी सृष्टि में प्रवृत्त हुई अन्य पुरुष के लिए और अन्य काल में होनेवाले पदार्थ के लिए नहीं है ॥४३-४८॥
223961 अविद्वान् की दृष्टि में अकारण ब्रह्म का सृष्टिरूप से भी भान होता है और उसी के प्रति यह कार्यकारण दृष्टिरूप भ्रान्ति भासित होती है॥४९॥
223962 विवेकी पुरुष की दृष्टि में तो काकतालीय के समान स्थित इस सृष्टि में केवल पूर्वापरभाव का नियम देखने से यह घट आदि दण्ड, चक्र, मिट्टी आदि सामग्री से उत्पन्न हुआ, यह वस्त्र आदि तुरी, वेमा आदि से इस प्रकार का उत्पन्न हुआ इस तरह पर्यालोचन से नित्यवेद के पद, वाक्य, व्याकरण आदि के नियम से समान यह नियति स्थित है। जन्य पदार्थों में पूर्वापरक्रम अवश्यम्भावी है, इसलिए वे कारणयुक्त ही हैं, ऐसा जो मानता है उसके मतानुसार जाग्रत और स्वप्न में दिखाई देनेवाले अकारण पदार्थों का संभव नहीं हो सकता। क्योंकि स्वप्न और सुषुप्ति दोनों में से एक के बाद हुए जाग्रत प्रपंच की उत्पत्ति में भी कोई कारण नहीं है। इसी प्रकार जाग्रत् और सुषुप्ति-इन दोनों के बाद हुए स्वप्न प्रपंच की उत्पत्ति में भी कारणों का निरूपण नहीं हो सकता। इसलिए उनके मत में स्वप्नप्रपंच का

भी संभव नहीं है॥५०,५१॥
223963 जैसे प्राणी के ओज में स्थित मैंने स्वप्न में सारी पृथिवी को डूबो रहे जलके संक्षोभ से प्रलयभ्रान्तियाँ देखी, भला बतलाओ तो वहाँपर कोई कारण तुम देखते हो अथवा श्रुति प्रमाण से कोई कारण सुनते हो, या अन्य प्रमाण से किसी कारण का अनुभव करते हो? ब्रह्म और प्रपंच के अभेद का प्रतिपादन करनेवाली युक्तियाँ सकल वस्तुओं के विषय में बुद्धिमानों को अपने आप वैसे ही सदा स्फुरित होती है, जैसे कि स्फटिक मणियाँ अथवा सीपियाँ प्रकाश रहनेपर अपनी चमचमाहट से स्वयं ही स्फुरित होती हैं, इसलिए सब निर्णयों में शास्त्रअनुसारिणी युक्तियों का भावनाअनुभव ही सब तत्त्वों के निर्णय में शक्तिमान् और सब प्रमाणों को जीवनप्रदान करनेवाला है, अतः सर्वोत्कृष्ट है॥५२,५३॥
223964
223965 एक सौ चौवालीसवाँ सर्ग समाप्त
223966
223967 एक सौ पैंतालीसवाँ सर्ग कफ, पित्त और वायु से भरे हुए जीव के ओज में (तेजोधातु में)
223968 कल्पित स्वप्नभेदों का तथा इन्द्रियों से बाहरी भ्रमों का वर्णन। मुनिजी ने कहा : हे व्याध, यह जीव बाहरी इन्द्रियों से बाहर ही स्वप्न को जानता है तथा भीतरी इन्द्रियों से आभ्यन्तर स्वप्न को जानता है, लेकिन बाहर और भीतर के व्यवहार की सिद्धि के लिए अत्यन्त तीव्र वेगवाली बाह्य और आभ्यन्तर इन्द्रियों से बाह्य और आभ्यन्तर-दोनों स्वप्नों को जानता है ॥१॥
223969
223970 जब वह बाहरी इन्द्रियों से बाहरी व्यवहार करता है तब क्या आभ्यन्तर व्यवहार बिल्कुल ही नहीं होता, इस प्रश्न का नकारात्मक उत्तर देते हैं।
223971 जिस समय इन्द्रियाँ बाह्य व्यवहार में व्यग्र रहती हैं, उस समय मनोरथतुल्य आभ्यन्तर व्यवहार का अनुभव अवश्य होता है, किन्तु धुंधला होता है, स्वप्न के समान उसका साफ साफ अनुभव नहीं होता है। किन्तु जिस समय सब इन्द्रियाँ केवल अन्तर्मुख रहती हैं उस समय जीव अपने शरीर में वासनामात्र होने से सूक्ष्मरूप से विद्यमान स्वप्न-जगत्को अति स्थूल-सा देखता है, वही उसका स्फुटअनुभव है। बाह्य अथवा आन्तर कोई भी जगत् वास्तव में कदापि स्थूल नहीं। जीव के दर्शन में कारणभूत इन्द्रियों की स्थूलता की कल्पना में अप्रतिरुद्ध जो दृष्टि है, वही स्थूल जगत् है॥२-४॥
223972
223973 इसलिए बाहर अथवा भीतर जहाँ कहीं भी इन्द्रियों का प्रसार होता है वहाँ पर स्थूल जगत् दृष्टि में आता है, ऐसा कहते हैं।
223974 जब जीव की नेत्र आदि इन्द्रियाँ अत्यन्त बाह्यमय (बहिर्मुख) होती हैं तब जीव चित्त में बाह्य जगत् का अनुभव करता है ॥५॥
223975 कान, त्वचा, नेत्र, नाक, जीभ, इच्छाप्रधान अन्तःकरण चतुष्टय का संघातरूप और पंच प्राणों से युक्त आतिवाहिक शरीर ही कूटस्थ चिदाभास से संवलित होकर जीव कहलाता है|६॥
223976
223977 तथोक्त जीव स्ववासनामय जगत् को भले ही देखे, लेकिन बाहर तो वासना न होने से वह वासनामय जगत् कैसे देखता है ? इस प्रश्नपर कहते हैं। ___ बाहर कूटस्थ चित् ही चिदाभास समष्टि व्योममय होकर सब जगह सब काल में सर्वेन्द्रियमय स्थित है। इस कारण वह सर्वत्र सब कुछ देखता है अर्थात् सब वासनाओं के आधाररूप उसमें बाह्य
223978 जगत् का अध्यास किसी हालत में अनुपपन्न नहीं है, उपपन्न ही है ॥७॥
223979
223980 अन्दर स्वप्नभेद-वैचित्र्य देखने के लिए ओज में प्रविष्ट हुए जीव का श्लेष्मआदि अन्नरस आदि से पूर्ण नाड़ियों में प्रवेश ही उसमें निमित्त है, यह विस्तार से बतलाते हैं।
223981 जिस समय तुम्हारा जीव अपने सम्पूर्ण कारणों का उपसंहार कर अणुरूप बनकर हजारों हिस्सों में विभक्त केश के समान महीन नाड़ियों के अन्दर संचार के योग्य हो नाड़ियों के अन्तर्गत कफरूप अन्नरस से भर जाता है, उस समय तत्-तत् इन्द्रियाणु में नाड़ी के अन्दर ही निम्न निर्दिष्ट स्वप्न भ्रमों को देखता है। उक्त जीव स्वयं क्षीरसागर में उड़ा हुआ-सा बनकर चन्द्रोदय से जगमगा रहे आकाश
223982
223983 को देखता है, लाल कमलों से वेष्टित तालाबों को देखता है, जिनमें भाँति-भाँति के कमल खिले हैं और आकाश में प्रकट हुए उद्यानों को देखता है, जो ऋतुराज वसन्त के अन्तःपुर जैसे मनोहर हैं, पुष्पमय दिव्य मेघों के प्रतिनिधिस्वरूप हैं तथा जिनमें भ्रमर कलगुंजन करते हैं। सन्मंगलों की परम्परा से पूर्ण बड़े बड़े उत्सवों को देखता है जिनमें ललनाओं के झुण्ड के झुण्ड लीला विलासों से चंचल हैं
223984 और घरों के आँगन भक्ष्य, भोज्य अन्न-पान से खूब भरे हैं। फूलों की मालाओं से अलंकृत, फेनरूपी हासवाली, मस्तयौवनवाली तथा चंचल नयन हैं ऐसी नदियाँ विलास से अपने स्वामी सागर के समीप जाती हैं, ऐसा देखता है। हिमालय के ऐसे सफेद शिखरवाले, अत्यन्त ठंडक से भरे हुए, चूने से खूब सफेद दीवारवाले और चन्द्रमा से बने हुए जैसे निर्मल फर्शवाले महलों को देखता है। शीतल जलकणों से ढके हुए, हेमन्त ऋतु की बरफ से आच्छादित तथा वर्षाऋतु के बादलों से आवृत्त एवं नीलकमलों की लताओं तथा हरी-हरी घास से ढके मैदानों को देखता है। चिकने-चिकने पत्तोंवाले वृक्षों की मनोहर छायावाली तथा फूलों के अम्बार से आच्छन्न नगरों की उपवनभूमियों को, देखता है, जिनमें हरिण और पथिक विश्राम करते हैं। कदम्ब, कुन्द, और मन्दार के शहद के बिन्दुरूपी चन्द्रमा की कान्तियों से भासमान फूलों के बगीचे देखता है, जिनकी बनावट-सजावट आसन के सदृश जगमग जगमग करती है। मेघनिर्मुक्त निर्मल आकाश के सदृश मनोहर नीली वनश्रेणियों को देखता है, जिनमें चारों ओर कमलों के तालाबों का जाल-सा बिछा रहता है और जो सुन्दर फूलों से भरे हुए भूखण्ड को धारण करती हैं। वायुवश नाच रहे सुन्दर लीलापल्लवों से रमणीय पर्वतमालाओं को देखता है, जिन्होंने केले के गोफ, कुन्द और कदम्ब का मुकुट धारण किया है ।।८-१८॥
223985 लीलाविलासपूर्ण ढंग से लपेटी हुई चोटियों से मुक्त अतएव जिनकी शाखाएँ फैली हों ऐसी मालती लता की नाईं नाच रही तन्वंगी बालांगनाओं को पाता है। फूले हुए सफेद कमलों के तालाब के तुल्य राजसभा को प्राप्त करता है, जो सैकड़ों सुन्दर सुन्दर चँवर, फूलदान, चंदवा आदि से पूर्ण है। लताओं के फैलाने के विलास से चारों ओर घिरी हुई वनपंक्तियों को प्राप्त करता है, जो चंचल जलराशि की नहरों में पक्षियों के कलरव से मधुर मालूम होती हैं। जलकण और बर्फरूपी हार को अपने उदर में धारण करनेवाली दसों दिशाओं को प्राप्त करता है, जिनके सब पर्वत वृष्टि द्वारा पृथिवी को भरने के लिए अति विकरालरूपवाले मेघों से व्याप्त हैं॥१९-२२॥
223986 ___कफपूर्ण नाड़ी के दृश्यों का विस्तार से वर्णन कर अब पित्तरसपूर्ण नाड़ी के दृश्यों का वर्णन
223987 करते हैं।
223988 जब जीव अन्दर पित्तरस से भर जाता है तब अणुरूप जीव ओज के अन्दर इन सब निम्न निर्दिष्ट पदार्थों को प्राप्त करता है |२३॥
223989 कमल की उजली-उजली पँखुड़ियों के समान सुन्दर ज्वालाओं को देखता है, जो वायु के लहराने से फूले हुए ढाक के पेड़ों की तरह भली लगती है, गरम बालूओं के सेकों से नदीरूपी नसों को सवाष्प (भापयुक्त) बनाती हैं और वनाग्नि की लपटों के काले धुएँ से दिङ्मण्डल को काली बनाती हैं। तलवार की धार के समान तेज कान्तिवाली और अग्नि की तरह असह्य तेजवाले अनेक सूर्यों को देखता है, जिनसे वनाग्निरूपी विष से पहले से आक्रान्त तालाब विशेष रूपसे व्याप्त होते हैं। सागर को गरम कर देनेवाले भाप को, भाप से गीले हुए त्रैलोक्य को
223990
223991 तथा शिलाजीत आदि क्षार को चूआनेवाले और झाड़ियों से दुर्गम अरण्यों को भी देखता है । बह रहे मृगतृष्णा जलों में तैर रहे सारसों से शोभायमान जल को देखता है, पहले कभी दृष्टिगोचर न हुए मैदानों को देखता है, जिनमें पेड़-पौधे पहले से जमे थे। भयवश मार्गों में भाग रहे तथा गरम धूलि से धूसर हुए अपने को देखता है, दूर से अमृत के तुल्य दिखाई दिये ठण्डी छायावाले मार्ग के वृक्ष को देखता है। संताप से अतिग्रस्त आकारवाले तथा अग्नि के तुल्य परितप्त भुवनको देखता है। धूलिकणों से जिनके देश छिप गये ऐसी दिशाओं को और धूलितिरोहित आकाश को देखता है। घर, गाँव, सागर, पहाड़, नदी-तालाब,वन और आकाश में जहाँ दृष्टि पहुँचती हैं वहीं जल रही अग्नि से पूर्ण दिशाएँ देखता है, अग्नि की वर्षा करनेवाले असंख्य मेघों की घनघोर घटाओं से भीषण शरद्, ग्रीष्म और वसन्त ऋतुओं को देखता है, सन्ताप देनेवाले सूर्यातपों को देखता है एवं तिनकों, पत्तों, लताराशियों
223992 और लू की लपटों से आच्छादित भूमिप्रदेशों को देखता है । अग्निव्याप्त होने के कारण आकाश, भूतल और दिङ्मुखों को सुवर्णमय जैसे देखता है। बहुत से तालाबों और हिमालयपर्वत के विविध प्रदेशों को संतप्त हुए देखता है ॥२४-३३॥
223993 कफ, पित्त आदि अन्नरसों से रिक्त केवल वायु से ही भरे हुए नाड़ीप्रदेशों में प्रविष्ट हुआ अणुमात्ररूप जीव जब वायु से पूर्ण होता है तब नाड़ी में पूर्वोक्त ओज के अन्दर ही निम्ननिर्दिष्ट स्वप्न देखता है । उक्त जीवकी संवित् वायु से क्षुब्ध हो जाती है, अतएव वह पृथ्वीतल को पूर्वदृष्ट से हुआ विलक्षण देखता है । नगर, गाँव, नदी-नाले, सागर और वनों को अपूर्व (पूर्वदृष्ट से विलक्षण) देखता है। अपने को उड़ता हुआ सा देखता है, शिलाओं तथा पर्वत के टीलों को उड़ते हुए-से देखता है, देशों को मेघों के गर्जन-तर्जन से शब्दयुक्त देखता

है और कुम्हार के चक्के के बिना ही घड़ों का घूमना आदि देखता है । घोड़ा, ऊँट, गरुड़, बादल, हंस आदि सवारियों पर चढ़ना देखता है और यक्ष, विद्याधर आदि का दूर से आना और जाना या अपने स्थान में संचार देखता है। सागर के बुलबुलों की तरह पहाड़, अन्तरिक्ष, भूमि, समुद्रों के साथ वृक्षों, ग्रामों, नगरों, दिशाओं तथा भयभीत मनुष्यों की कँपकँपी देखता है। अपने को अंधे कुएँ में गिरा हुआ या महान् संकट में पड़ा हुआ अथवा गगनचुम्बी पेड़ और पर्वतपर चढ़ा हुआ देखता है॥३४-३९॥

223994

223995 कफ, पित्त और वायु में एक एक द्वारा पूर्ण नाड़ी में दिखाई देनेवाले विविध स्वप्नों को दिखलाकर कफ, वात, पित्त-इन तीनों से पूर्ण नाड़ी से दिखाई देनेवाले स्वप्नों को दिखलाते हैं।

223996 वात, पित्त, कफ से पूर्ण नाड़ीप्रदेशों में प्रविष्ट हुआ अणुमात्ररूपजीव जब वात, पित्त और कफ से पूर्ण होता है तब वायु के वशीभूत हुए भागों से पीड़ित होकर निम्नलिखित स्वप्नों को देखता है। ऊपर से गिर रही पर्वतों की वृष्टि देखता है, बड़ी-बड़ी शिलाओं की वृष्टि से संकटाकीर्ण फट रहे महलों, पर्वत के मध्यभागों के (टीलों के) घनघोर शब्द से घूम रही वृक्षराशि को देखता है। इधर उधर भ्रमण कर रही वनश्रेणियों से मिश्रित मेघों से भीषण और सिंह, हाथी और वर्षा ऋतु के बादलों से निरन्तर (निरवकाश) दिगन्तराल को देखता है, जो ताड़ तमाल, हिन्ताल के पेड़ों की पंक्तियों में आग से व्याप्त, गुफाओं के घुन्धुम ध्वनि के साँय साँय से खूब घरघराहट युक्त है। मन्दररूपी मथनी के गम्भीर शब्द के संसर्ग से मनोहर, तोड़ने फोड़ने के लिए अनिवार्य परस्पर की टक्कर से टकराई हुई गुफा को देखता है। पर्वत के दो शिखरों के बीच में प्रवाह-ध्वनियों से दो शिखरों की टक्कर के सदृश, चकवा

223997

223998 चकवी के करुण केंकरों से कठोर तथा मोतीमालाओं के तुल्य अगल-बगल से गिरने से आकाश को माला सहित सा बनानेवाली नदियों को देखता है॥४०-४५॥

223999

224000 मैंने जो प्रलयसमुद्र को दिखानेवाला स्वप्न देखा था, उसमें भी यही कारण था ऐसा सूचित करते

224001 हुए कहते हैं।

224002 ___ शिलाखण्डों से भरी हुई जलराशि से आकाश को पूर्ण करनेवाले महासागर को देखता है, जो बह रहे वनों और मेघों के आघातों से (धक्कों से) सप्तर्षिलोक में टक्कर मारता है। परस्पर लहरों द्वारा सींचने से धोई हुई दसों दिशाओं के दृष्टिगोचर होने से मानों जो हँसता-सा है, दिशाओं को आच्छादित कर रहे कटकट शब्द के साथ फूट फूटकर धराशायी हो रहे पर्वतशिखरों से मानों जिसपर घन के प्रहार की ध्वनि होती है, जिसपर वायु द्वारा कँपाई गई वायु का अनुसरण करनेवाली लताओं का ताण्डव होता है, शब्दायमान अपने से हुए पत्थर के चूर्णों से धूमैले या मटमैले कमल, सेवाल आदि को जो धारण करता है, समुद्र का आक्रमण होने से पहले युगान्त में हुए शूरवीरों की परस्पर की मारकाटों से मानों अद्‌भूत हुए ताड़ आदि के वनों की मरमर ध्वनियों से, जो क्रूर प्राणियों के रोदन ध्वनि के तुल्य लगती हैं, विराजित ऐसा त्रिजगत् उसे मालूम पड़ता है ॥४६-४९॥

224003 कफ, वात और पित्तरूप त्रिधातु से पूर्ण नाड़ियों में पूर्वोक्त प्रकार के सर्वजन विदित उन पत्थरों, मिट्टी-धूलि से युक्त वायुओं से अथवा सैनिकों से घिरकर स्वप्न में जड़ बनाया गया जीव जब परिपीड़ित ही रहता है तब वह पुरीतत् नाड़ीरूप पिंजड़े में प्रविष्ट होता है, जो सब पसली की हड्डियों के सिरों से बनी हृदय की हड्डी ग्रन्थि से युक्त है। आगे चलने फिरने के लिए छिद्रका संभव न होने से प्राणवायु प्रयुक्त स्पन्द से रहित होकर ऊँची ऊँची पसली की हड्डियों से बिल में पत्थरों की राशि से निरुद्ध की तरह, कोई भी व्यापार करने में असमर्थ हो मिट्टी के अन्दर दबे हुए कीड़े की तरह, चट्टान के भीतर छिपे मेढक की तरह, बीज के अन्दर स्थित अंकुर की तरह, पिण्डीभूत द्रव्य के अन्दर के परमाणु की तरह तथा खंभे के अन्दर प्रतिमा के देह के तुल्य निबिड़ तेजोधातु नामक ओज के अन्दर ही शिला के आकाश की तरह गाढ अज्ञान होने से अन्धकूप के उदर के तुल्य सुषुप्ति का स्वयम् अनुभव करता है ।।५०-५४॥

224004

224005 सुषुप्ति से स्वप्न में कैसे प्राप्त होता है, इस प्रश्नपर कहते हैं।

224006 जब खाया हुआ अन्न परिपाकवश पच जाता है और अन्नरस द्वारा किये गये गमनागमन मार्ग के निरोध की निवृत्ति हो जाने से अवकाश हो जाता है तब जीव प्राणसंचार द्वारा पुरीतत् नाडी से निकलने का यत्न कर प्राण द्वारा अवबोधित हो स्वप्न देखता है । जब शरीर में परिणत हो रहे अन्नरस जिस प्रदेश में जीव के साथ नाड़ी भागों से दूसरे नाड़ी भागों में जाते हैं तब ओज के अन्दर पर्वतों की वर्षा का अनुभव करता है । प्रचुरतम उदराग्नि से व्याप्त वात-पित्त आदि के सम्बन्ध से बाहर भीतर बहुत से भ्रम देखता है, अल्पतम उदराग्नि से व्याप्त वात आदि के सम्बन्ध से अल्प भ्रम देखता है । वात-पित्त आदि से क्षुब्ध हुए थोड़े से अन्नरसों से बाहर भीतर देखता है वैसे ही बाहर भी ज्ञानेन्द्रियों से जानता है अथवा कर्मेन्द्रियों से गमन करता है । वात, पित्त, कफ आदि से क्षुब्ध हुए थोड़े से अन्नरसों से बाहर भीतर थोड़ा-सा दृश्य भ्रान्तिवश देखता है, सम अन्नरसों से सम दृश्य देखता है और अत्यन्त क्षुब्ध हुए अन्नरसों से अत्यन्त भ्रमपूर्ण दृश्य देखता है । सन्निपात

224007

224008 तथा मणि, मन्त्र, औषध आदि निमित्तों में कुपित हुए अन्नरसों से आवृत्त हुआ यह जीव बाहर भूमि, पर्वत और आकाश में हलचल देखता है अथवा अग्निराशि से उनका जलना देखता है । अपना आकाश में उड़ना देखता है, चन्द्रमा, उदयाचल, हिमालय आदि पर्वतों को देखता है, वृक्ष और पर्वतों की भीड़ देखता है और जलों का आकाश में उछलना देखता है । अथवा सागर में अपना डूबना और उतराना देखता है, सुरलोक में अप्सराओं के साथ संगम देखता है और शैल, उपवन, शुभ्रमेघों के आसनों में बैठना तथा शुभ्रमेघों की राशि देखता है। बड़े-बड़े आरों द्वारा अपना चीरा जाना देखता है, नरकों के अनुभव की भ्रान्ति देखता है और आकाश में ताड़, तमाल और हिन्ताल के (छोटी जाति के खजूर के) पेड़ों का जमघट देखता है। अपना चक्कर काटकर आकाश से नीचे गिरना और फिर तुरन्त आकाश में उड़ना देखता है, निर्जन स्थान में जनता की भीड़ लगी देखता है और मैदान में भी समुद्र में डूबना देखता है। और भी विचित्र विपरित व्यवहारों को देखता है जैसे अधरात में दिन की तरह सूर्य का प्रकाश देखता है और दिन में गाढ़ अन्धकार देखता है। आकाश में पर्वतों के साथ पृथिवी को देखता है, दीवार पर विशाल स्थल को देखता है, आकाश में अटारियाँ देखता है, और शत्रु में मित्रता देखता है । आत्मीय लोगों को परकीय समझता है तथा दुर्जन को सज्जन मानने लगता है एवं गड्ढे को समथर भूमि और समथर भूमि को गड्ढ़ा (गर्त) समझता है। प्रतिध्वनि हो रही गानध्वनि से मनोहर, चूने से पोतकर स्वच्छ किये हुए, भाँति भाँति के चित्रों से सजेसजाये, स्फटिक या चाँदी से बने हुए या नवनीतमय (मक्खन के बने हुए) पर्वतों को देखता है। कदम्ब, धूलिकदम्ब, जंबीर के पत्ते के गुच्छों से सुशोभित घरों में अप्सराओं के साथ वैसे ही अपना विश्राम करना देखता है जैसे कि कमलों में भ्रमर भँवरियों के साथ विश्राम करता है। निद्रा में निमीलित (बन्द हुई) इन्द्रियवृत्तियाँ धातुओं के वैषम्य से भ्रान्तियों को देखती हैं, किन्तु जाग्रत में उन्मीलित (खुली हुई) ये बाहर इन्द्रजाल आदि में इन भ्रान्तियों को देखती हैं ॥५५-७०॥

224009

224010 विषम वात, पित्त धातुवाले पुरुष इस प्रकार के अनेक दृश्यों को स्वप्न की तरह बाहर ही देखते हैं और अनुभव करते हैं ॥७१॥

224011 विषम धातुवाले जीवों को बाहर और भीतर अति भीषण अनेक विपरीत कार्य दिखाई देते हैं ॥७२॥

224012 वात, पित्त आदि धातुओं के सम होनेपर यह जीव तेजोधातु के मध्य में स्थित होकर ही इस सम लौकिक और शास्त्रीय व्यवहार मर्यादा का स्वयं अनुभव करता है तथा यथास्थित नगर, गाँव, कसबे और जंगल की श्रेणी का अनुभव करता है। निश्चल जल और वृक्षछायावाले प्रदेशों में बटोही के रूप से गमनागमन, आनन्ददायक प्रकाशवाले चन्द्रमा, सूर्य, तारा, रात्रि और दिन से विभूषित इस प्रकार का असद्रूप यह जगत् सद्रूप-सा प्रतीत होता है। जैसे पवन में स्पन्दन है वैसे ही चित् तत्त्व में जो यह दृश्योपलम्भ है वह असत् होता हुआ भी सत् सा प्रतीत होता है, अभिन्न होता हुआ भी भिन्नवत् स्थित है। निष्प्रपंच ब्रह्म से शून्यभूत सम्पूर्ण जगत् उदित है, अतएव निष्प्रपंच ब्रह्मरूप वह उससे तनिक भी अतिरिक्त नहीं है, क्योंकि ब्रह्म इस प्रकार परिदृश्यमान रूप से उत्पन्न नहीं होता। इसलिए आकाशसदृश अनन्त चिति के शरीर में प्रतिभासमात्र जगत् इस तरह अनन्त रूपों में प्रतीत होता है, वास्तव में उसका पृथक् अस्तित्व नहीं है ।।७३-७७॥

224013

224014 एक सौ पैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त२३५४

224015

224016 एक सौ छियालीसवाँसर्ग प्रस्तुत स्वप्नदर्शन के बाद मुनि महाराज का स्वसुषुप्ति वर्णनपूर्वक

224017 स्वप्न के प्रसंग से ब्रह्मअद्वैत का विस्तार से वर्णन। प्रसंगप्राप्त स्वप्न, सुषुप्ति और जाग्रत्-भेद को सुनकर फिर अवशिष्ट पूर्वकथांश को ही व्याध पूछता है। ___ व्याध ने कहा : हे मुनिवर, यथार्थ में भ्रान्तिरूपी नामतः उस हृदय में उस प्राणी के ओज में बैठे हुए आपका उसके उपरान्त कैसा स्वप्नदर्शन आदि वृत्तान्त सम्पन्न हुआ उसे कृपया बतलाइये॥१॥

224018 मुनि महाराज ने कहा : हे व्याध, उसके बाद उस प्राणी के ओज में बैठे हुए तथा उसके जीव से मिश्रित लिंग देहवाले मेरा वहाँपर उस समय जो वृत्तान्त हुआ उसे तुम सुनो ॥२॥

224019

224020 उस समय जब कि अति भयानक प्रलय का आडम्बर अपनी पूरी शक्ति के साथ कदम उठाये थे, महान् पर्वतों को तिनकों के समान उड़ानेवाला प्रलयवायु बह रहा था झटपट कहीं से पर्वतवृष्टि आ गई। ऐसी वृष्टि कि जिसमें बड़े-बड़े वन, पर्वत, शिखर, गाँव, नगर

उड़ रहे थे। जब मैं उस प्राणी के ओज के अन्दर उसके जीवरूप से परिणत हुआ, उस समय सूक्ष्म परमाणुरूप मैंने वहीं पर्वतवृष्टि देखी । उस प्राणी की नाड़ियों के भीतर स्थित अन्नरस के अन्तर्गत अन्न के कणरूपी पर्वतराशि से निश्लेष्ट हुए मैंने अज्ञानतारूप अन्धता से मिश्रित गाढ़ सुषुप्ति का अनुभव किया । तदुपरान्त कुछ समय तक सुषुप्ति का अनुभव कर जब प्राण के गमनागमन के मार्ग में बाधा डालनेवाला अन्न पच गया तब प्रातःकाल में कमल के तालाब की तरह धीरे-धीरे मैं बोध की ओर अग्रसर हुआ। अन्धकार में बन्द की हुई दृष्टि जैसे चिरकाल में तेजोराशि के आभासरूप से भासित होती है वैसे ही वहाँ पर सुषुप्ति ही आत्मस्वरूप स्वप्नता को प्राप्त हुई। सुषुप्तिरूपी विश्राम से मैं स्वप्न निद्रा को प्राप्त हुआ। जैसे समुद्र तरंग, बुबुद आदि हजारों विक्षेपों से व्याप्त अपनी मूर्ति देखता है वैसे ही मैंने भी उस समय उस प्राणी के ओज के अन्दर हजारों विक्षेपों से युक्त दृश्य देखा। वह चिदाकाशकोशात्मक दृश्य ठीक वैसे ही मुझे प्राप्त हुआ जैसे कि स्पन्दरहित वायु के अन्दर वायु से अभिन्न स्पन्द प्राप्त होता है। जैसे अग्नि आदि में उष्णता अग्नि आदि से अभिन्न है, जैसे जल आदि में स्थित तरलता जल आदि से अभिन्न है और जैसे मिर्च आदि में स्थित तीक्ष्णता मिर्च से अभिन्न है वैसे ही चिदाकाश से जगत् अभिन्न है। चारों ओर फैला हुआ एकमात्र चित्स्वभावरूप होने के कारण स्वप्नजगत्‌पी दृश्य सुषुप्तिरूपी माँ के उदर से बालक की तरह उत्पन्न हुआ है ॥३-१२॥

सकल दृश्य का विलय होनेपर ही सुषुप्ति होती है सुषुप्ति में भी 'तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यात्' दृश्य के अस्तित्व का कथन सुनकर उसको असंभव समझ रहा व्याध पूछता है।
व्याध ने कहा : महाराज, आप 'तत्सुषुप्तामनः यों तत्शब्द से और दृश्य पद से दृश्य का व्यपदेश करते हैं, इसलिए सुषुप्तदृश्य कुछ है, ऐसा आपका अभिप्राय ज्ञात होता है, सो कृपया सुषुप्तदृश्य का क्या स्वरूप है, यह मुझे समझाइये ॥१३॥
क्या जिस प्राणी के हृदय में आप प्रविष्ट हुए थे उस प्राणी के सुषुप्तिदृश्य से और आप के सुषुप्तिदृश्य से भी जन्य जगत्प दृश्य दूसरा

उत्पन्न होता है ? अन्यता का प्रयोजक जन्म क्या है, अथवा सर्वदृश्यप्रलय में अन्य सुषुप्ति क्या है ? इसे कृपया आप समझाइये ॥१४॥

दृश्य और उसके जन्म आदि क्या वास्तविक हैं, ऐसा तुम पूछते हो या व्यवहारतः उनका क्या रूप है, यह पूछते हो ? प्रथम पक्ष में दृश्य आदि के असत् होने से वे कुछ भी नहीं हैं, ऐसा उत्तर श्रीमुनि महाराज देते हैं। ___ मुनि ने कहा : दृश्य आदि वास्तव में कुछ नहीं है । घट आदि और जगत् आदि उत्पन्न होते हैं, विकसित होते हैं, यह सब द्वैत से संतप्त हुए मूरों की कपोलकल्पनारूप प्रलाप का मैंने अनुवाद किया है, यह कोई तात्त्विक वाद नहीं है ॥१५॥

पण्डितों के विचार में तो जात आदि शब्दों का सन्मात्र ही अर्थ है, दूसरा कोई अर्थ नहीं है, ऐसा कहते हैं।
_ 'जात' शब्द केवल 'सत्' का पर्याय कैसे है, यह तुम सुनो मैं इसका उपपादन करता हूँ। 'जन्' धातु 'जनी प्रादुर्भावे' यों पाणिनि आदि द्वारा प्रादुर्भाव अर्थ में कहा गया है। उसमें प्रादुः अन्य धात्वर्थ की प्रकटता को द्योतित करता हुआ अप्रधान है । भूधातु का सत्तामात्र अर्थ ही प्रादुर्भाव का प्रधान शरीर है ॥१६॥

हो ऐसा, इससे प्रकृत में क्या आया ? इस पर कहते हैं।
सत्तार्थक भू धातु 'भू सत्तायम्' यों पाणिनि आदि से कहा गया है, इसलिए 'प्रादुः' उपसर्ग युक्त भावशब्द से संजात (उत्पन्न) प्रकट यानी 'सन्' अर्थ कहा जाता है। वह नित्यसिद्ध स्वप्रकाश चिदात्मा ही है। यदि 'प्रादुः' शब्द का 'सर्ग' अर्थ मानो तिसपर भी कोई हानि नहीं है, क्योंकि सर्ग शब्द का भी सृजधातु से भाव में प्रत्यय होनेपर घञ्के अर्थ सत्तारूप भाव में सृज्य अर्थ का अभेद से अन्वय होनेपर सत् ही सर्गशब्द से कथित होता है |१७॥

ऐसी परिस्थिति में विद्वानों की दृष्टि से अज्ञानियों की दृष्टि में प्रसिद्ध जन्म आदि किसी वस्तु की भी सिद्धि नहीं होती है, ऐसा कहते हैं।
तत्त्वज्ञानी हम लोगों की दृष्टि में कुछ भी उत्पन्न नहीं होता और कुछ नष्ट भी नहीं होता सब कुछ शान्त, अजन्मा सन्मात्र है॥१८॥

इस प्रकार सर्वसत्तात्मक ब्रह्म में अस्तित्व और नास्तित्व का अथवा विधि और निषेध का अवकाश नहीं है, ऐसा कहते हैं।
सर्वसत्तात्मक ब्रह्म है, सर्वसत्तात्मक जगत् है जरा बतलाओ तो सर्वसत्तात्मक ब्रह्म में कौन-सी विधियाँ और कौन से प्रतिषेधों का संसर्ग हो सकता है ? ॥१९॥

तब 'अस्ति' (है) 'नास्ति' (नहीं है) इस लोकप्रसिद्ध व्यवहार का कौन विषय है ? इस प्रकार उक्त व्यवहार के विषय को दर्शाते हुए द्वितीय पक्ष में कहते हैं।
जो अनिर्वचनीय मायाशक्ति है वही 'अस्ति' इस लोकव्यवहार का विषय है, चूंकि ब्रह्म मायाशबल होने से अज्ञानियों की दृष्टि में मायात्मक है। जैसे जैसे मायाशक्ति उत्कर्ष को प्राप्त होती है वैसे ही सर्वशक्ति घटित स्वरूपवाला वह तदात्मक कहा जाता है|२०॥

तत्त्वज्ञानी तो सदा तुरीय पद में प्रतिष्ठित रहते हैं। अतएव उनकी जाग्रत् आदि अवस्थाएँ ही नहीं हैं, विधि, प्रतिषेध तो दूर रहे, ऐसा कहते हैं। __तत्त्वज्ञान सम्पन्न विद्वानों की जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति आदि अवस्थाएँ नहीं हैं, उनके लिए सब कुछ यथास्थित ब्रह्म ही है ॥२१॥

। प्रत्यक्षतः अनुभवारूढ़ वस्तुओं का अपलाप करना किसी प्रकार भी संभव नहीं है, इस शंका का दृष्टान्तों द्वारा निरास करते हैं।
यद्यपि स्वप्न और संकल्प के नगर अनुभवारुढ़ होते हैं फिर भी जैसे उनका वास्तविक रूप कुछ भी नहीं है वैसे ही सर्ग के आदि में जगत् का तनिक भी स्वरूप नहीं है ॥२२॥

तब तो जैसे स्वप्न और मनोरथ में प्राणादिमान् जीव द्रष्टा है वैसे ही सर्गादि में भी प्राण आदि युक्त ही ब्रह्म की सिद्धि होती है, निर्विशेष ब्रह्म सिद्ध नहीं हो सकता, इस पर कहते हैं।
स्वप्न और मनोरथ जीवोपाधिसृष्टि के उत्तरकालवर्ती हैं, अतएव इस स्वप्नदृष्टि का द्रष्टा प्राणादिमान् जीव हो सकता है, किन्तु चेत्यभिन्न (चेत्यसंसर्ग शून्य) चित् सृष्टि के आदि में आकाश से भी अधिक स्वच्छ है अतएव सृष्टि के आरम्भ में प्राणादिमान् ब्रह्म कदापि सिद्ध नहीं हो सकता, किन्तु निर्विशेष ही है, यह सिद्ध हुआ॥२३॥

__ सर्ग को स्वीकार कर उसका द्रष्टा शुद्ध है यह कहा है। वास्तव में तो द्रष्टा, दर्शन और दृश्यरूप त्रिपुटी सम्पूर्णतया इस शुद्ध में निवृत्त होती है, ऐसा कहते हैं।
न यहाँ द्रष्टा है और न भोक्ता है यहाँ सब कुछ चिदेकरस ही है, जो कुछ न होता हुआ भी कुछ है और जो मौन ही अतिशयित वाणीवाला भी है ॥२४॥
___ सृष्टि के आरम्भ में चित् ही सकल पदार्थ रूपसे विकास को प्राप्त हुआ है प्रलयपर्यन्त वैसे ही रहता भी है, ऐसा कहते हैं।
सृष्टि के आरम्भ में कारण का अभाव होने से चित् में जो रूप जैसे विकसित हुआ है स्वप्न और मनोरथ के नगर के समान वह रूप प्रलय तक ज्यों का त्यों रहता है। जैसे कि बालक अपने शरीर पर चित्रित बाघ, सर्प आदि के चित्रों से भयभीत होता है, लेकिन वयस्क पुरुष उनसे भयभीत नहीं होता । वैसे ही अज्ञानता में द्वैतवश अन्य की भ्रान्ति से जीव आत्मभूत चेतन से ही भय खाता है, बोध होनेपर भयभीत नहीं होता। तात्त्विक रूप से जन्म, स्थिति, विनाशशून्य असीम अत्यन्त निर्मल ब्रह्म ही यथास्थित हो भ्रान्ति से अतिविकारी और नाना होकर अवभासित होता है । प्रकाशमान
अशान्त भी यह जगत् वास्तव में प्रबोध परिशान्त ही है ॥२५-२७॥

एक सौ छियालीसवाँ सर्ग समाप्त

224061 एकसौ सैंतालीसवाँ सर्ग दृष्टान्तपूर्वक सुषुप्ति से स्वप्न में निर्गमनक्रमका और स्वप्न में
224062 पूर्वदृष्ट कुटुम्ब आदि के दर्शन के रहस्य का वर्णन। महामुनि ने कहा : हे महाबाहो, इसके पश्चात् जब मैं सुषुप्ति से बाहर आया तब स्वप्न में मेरा
224063
224064 यह जगत् दृश्य सागर से लहर, मणि, मोती आदि की तरह बाहर निकला, जैसे छेनी आदि औजारों से तराश कर पत्थर से प्रतिमा प्रकट होती है वैसे ही आकाश से मानों यह प्रकट हुआ था, पृथिवी से मानों निकला था, चित्त से मानों उदित हुआ था, अथवा दृष्टि से मानों प्रादुर्भूत हुआ था, वृक्षों से मानों फूला था । सृष्टि पहले से ही स्थित थी, न कि उस समय उत्पन्न हुई ऐसा मालूम पड़ता था, किनारों के निकटवर्ती सागर की तरंगराशि-सा प्रतीत होता था अथवा दृष्टियों का केशों के गोले, द्विचन्द्र आदि रूप से कमल की तरह विकसित था, आकाश से मानों आया हुआ था, दिशाओं से मानों उदित हुआ था, पर्वतों से मानों प्रतिमा आदि की तरह गढ़कर प्रकट हुआ था, पृथिवी से मानों निकला था, हृदय से मानों बाहर आया था, मेघों द्वारा आकाश में मानों प्रविष्ट किया गया था, वृक्षों से मानों पैदा हुआ था, पृथिवी से धान आदि की तरह उगा था, अंगों से मानों निकला था, इन्द्रियों द्वारा मानों दिशाओं में लिखकर (चित्रित कर) बनाया गया था, पर्दे के भीतर से मानों बाहर आया था, मन्दिर से मानों निकला था, कहीं से आकर आकाश से उड़कर मानों गिरा था, प्रजावर्ग द्वारा राजा के सन्मुख रखी हुई भेंट-सा था, इस लोक में संचित पुण्य जैसे परलोक में अपने आप उपस्थित होता है वैसे ही उपस्थित हुआ था अथवा खोदने आदि उपायों से हाथ लगी भूमि की निधि की तरह हाथ में आया था, ब्रह्मरूपी वृक्षका समयपर लगे फूल की तरह समय पर उपस्थित हुआ था, चित्पी खंभे में तोड़ने तराशने के बिना ही प्रकट हुई सुन्दर प्रतिमा था, आकाशरूप मिट्टी से बनी हुई असंख्य दीवारों से युक्त आकाशनगर था, मनका मत्त गजमय विलास था, बिना दीवार और बिना रंग के आकाश में चित्रित चित्र था, जीवका मिथ्या सर्वस्व था, माया करने में चतुरशिरोमणि अविद्यानामधारी किसी ऐन्द्रजालिक का उत्तम जादू था, महाविस्तार और चिरस्थायी दिखाई देने से देशकाल से रहित था, वह नाना से (भेदसे) युक्त होता हुआ भी अद्वैत था, विभिन्न रूप होता हुआ भी कुछ न था, शून्य था, अवास्तविक होने के कारण गन्धर्वनगर आदि असत् दृष्टान्तों के तुल्य था, जो भ्रम होता हुआ भी रज्जुसर्प, मृगतृष्णाजल आदि जाग्रत में दिखलाई देते हैं उनके भी सदृश था, केवल चित्प्रभारूप होने से आरम्भ न किया गया भी वह आरम्भ किये गये की तरह स्थित था, देशकाल, कर्म और द्रव्य की सृष्टि और संहार से युक्त था, देवता, असुर, नर आदि से युक्त त्रैलोक्याधार गर्भों से और उनके गर्मों से केले के खम्भों के समान मनोहर था। उनमें भी अवान्तर गर्मों में अनन्त ब्रह्माण्डों की कल्पना होने से कोष्ठ में स्थित बीजराशि से भरा हुआ दाडिम के फल की तरह था ॥१-१४॥
224065 चाँदी की शिला के सदृश नदी, पर्वत, वन आदि में प्रतिबिम्बित आकाश, तारा और बादलों से वह ठसाठस भरा, गर्ज रहे सागर की ध्वनि से युक्त था और वायु की सरसराहट से पूर्ण था। वह दृश्यमण्डल मैंने देखा, तदनन्तर वही गाँव, जो कि मैंने पहले स्वप्न प्रवेश के समय देखा था, उसमें वह घर मुझे दिखाई दिया। उन्हीं सब बन्धुबान्धवों को, उन्हीं पुत्रों को, उसी पत्नी को और उसी घर को, जिनकी अवस्था, उम्र, रूपरेखा, बनावट आदि जैसी पहले देखी थी हूबहू वैसी ही थी, मैंने देखा ॥१५-१७॥
224066 जैसे महासागर में लहर तट में स्थित नष्ट-भ्रष्ट हो रहे अपने प्राक्तन अंग को लाती है वैसे ही बन्धुबान्धव, स्त्री-पुत्र, घरद्वार ने मेरी पहले की ग्रामीण घर-खेल, पुत्र-बन्धु आदि में अभिमानवासना जबरदस्ती ला दी। उसके बाद उनमें आत्मीय वासनावाला मैं
224067
224068 वहाँपर उनके (बन्धुबान्धव, पुत्र, स्त्री आदि के) आलिंगन से अत्यन्त सुखी हुआ, मेरी पहले की सारी स्मृति विस्मृत हो गई ॥१८,१९॥
224069
224070 प्रसंगतः मलिन और स्वच्छ चित के स्वभाव का उल्लेख करते हैं।
224071 जैसे लौकिक दर्पण जो जो वस्तु आगे आती है उसका प्रतिबिम्ब अपने आप स्वभावतः ग्रहण कर लेता है वैसे ही चित्पी आदर्श भी वासना द्वारा उपस्थित किया गया जो जो पदार्थ अव्यवहित पूर्व में रहता है, स्वभावतः तत्-तत् आकार धारण कर लेता है।॥२०॥
224072
224073 लेकिन स्वच्छ चित् का ऐसा स्वभाव नहीं है, ऐसा कहते हैं। किन्तु जिस चित्पी दर्पण को यह सब चिन्मात्रआकाशही है ऐसा ज्ञान हो चुका, वह यहाँ वासनामय द्वैत से (प्रतिबिम्ब ग्रहण आदि से) पीड़ित नहीं होता, वह केवल चिन्मात्ररूप से स्थित रहता है॥२१॥
224074
224075 जिसकी बोधशालिनी अतएव निर्मल स्मृति नष्ट नहीं होती, उसे यह द्वैतरूपी पिशाच तनिक भी दुःखी नहीं कर सकता ।२२॥
224076 जिन सत्पुरुषों को अभ्यास से साधु-सन्त और सत्शास्त्रों के संग से बोध हो जाता है, वह बोध जो एक बार उदित हो गया तो फिर कदापि अपने उदय को नहीं भूलता सदा ही ब्रह्मानुसन्धानरूप से रहता है, उन्हें यह द्वैत बाधा नहीं पहुँचाता ॥२३॥
224077
224078 आप तो तत्त्वज्ञ थे फिर आपको उस समय कैसे व्यामोह हुआ? इस पर कहते हैं।
224079 उस समय मेरा वह बोध प्रौढ़ नहीं हुआ था, इसलिए बन्धु-बान्धवों की वासना द्वारा वह तिरस्कृत हो गया । अब तो मेरा बोध अत्यन्त प्रौढ़ हो गया है आज तो किस दुर्वासनाजाल में उसे डिगाने की सामर्थ्य है ? ॥२४॥
224080 हे व्याध, तुम्हारी बुद्धि भी सत्संग रहित होने से अब भी शान्ति को नहीं प्राप्त होती है। किन्तु आगे कहे जानेवाले तपस्या, शरीरवृद्धि, मरण, जन्मान्तर, राज्य आदि के कष्ट द्वारा द्वैत को समझकर बड़ी कठिनता से साधना के अभ्यास और परिश्रम से ज्ञान प्राप्त करके शान्ति को प्राप्त हो जायेगी ॥२५॥
224081
224082 __ मुनि महाराज के कथन का अनुमोदन करता हुआ व्याध बोला।
224083 व्याध ने कहा : हे मुनिवर, आपका कथन सोलह आने सत्य है इस प्रकार के पवित्रतम आपके बोधउपदेशों से भी मेरा मन परमलक्ष्य सत्पदपर नहीं टिक रहा है। ऐसा है या नहीं है, इस तरह का संशय-जाल इस स्वानुभूत वस्तु के विषय में भी शान्त नहीं होता है ॥२६,२७॥
224084 अभ्यास से अत्यन्त बद्धमूल हुई इस अविद्या का पार पाना अत्यन्त कठिन है। यद्यपि यह अविद्यमान ही है और शान्त ही है
224085 तथापि शान्त नहीं होती ॥२८॥
224086 __तुम्हारी बुद्धि सत्संगतिशून्य है, ऐसा जो मुनिमहाराज ने कहा था, उसका भी अनुमोदन करता हुआ कहता है। __सत् (ज्ञानप्रद) शास्त्र, उत्तम गुरुसम्प्रदाय और उत्तम विचार आदि से सर्वांग मनोहर सत्संगतियों से उत्पन्न हुई पदपदार्थ विवेकबुद्धि के अभ्यास से उत्पन्न तत्त्वबोध से क्रमशः यह जगत्भ्रम शान्त हो जाता है, इसके सिवा दूसरे किसी उपाय से इसकी शान्ति नहीं हो सकती, ऐसा मेरा दृढ़ निश्चय है ॥२९॥
224087
224088 एक सौ सैंतालीसवाँ सर्ग समाप्त
224089
224090 एक सौ अड़तालीसवाँ सर्ग स्वप्न की सत्यता तथा असत्यता का हेतु तथा चित् की सर्वात्मता,
224091 एकता और शुद्धि से युक्त जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति का वर्णन। व्याध ने कहा : हे मुनिनायक, वासना के अनुसार चित् का वेदन ही स्वप्न है और जाग्रत् भी स्वप्नविशेष ही है ऐसा यदि सिद्धान्त है तो प्रातःकाल में देखा गया हाथीपर सवार होना इत्यादिरूप कोई स्वप्न लाभ आदि फलका सूचक होने से सत्य है, उससे अन्य अरण्य में जाना, घूमना आदिरूप स्वप्न किसी प्रकार के फल का सूचक न होने से असत्य है, यों स्वप्नदर्शनों की सत्यता और असत्यता की कैसे उपपत्ति होगी? इसी प्रकार हिरण्यगर्भ के मनोरथ से कल्पित सृष्टि अर्थक्रियाकारी होने से सत्य है हमारे मनोरथ से कल्पित सृष्टि असत्य है यों जाग्रत जगत् के विषय में भी मेरा यह महान सन्देह है ॥१॥
224092 ___ अधिष्ठान चित् की सत्यता से अध्यस्त में सत्यता स्वतः असत्यता दोनों जगह तुल्य ही है, तो इस विषमता का क्या कारण है, यह भाव है। __श्रीमुनिजी ने कहा : हे व्याध, जो स्वप्नसंवित् स्वप्नेश्वरीदेवी के निकटवर्ती देश में, रात खुलते समय तड़के, देवता की आराधना, तप, व्रत आदि कर्मों और हविष्य अन्न भोजन, कुशमय बिस्तर आदि द्रव्यों द्वारा शास्त्र प्रमाणों से 'इस तरह के स्वप्न का इस प्रकार का फल अवश्य होता है' यों निश्चित उदित होती है वह संवित् उन शकुनों की तरह जिनका कि फल काकतालीय है, उत्तरकाल में अवश्य फललाभ होने के कारण सत्य स्वप्न नामवाली होती है ।।२॥
224093 लेकिन मणि, मन्त्र और औषधियों से होनेवाली स्वप्नसंवित् मणि, मन्त्र आदि के योग्य पुरुषों में अव्यभिचारिणी होती है और मणि आदि के अयोग्य पुरुष में सव्यभिचारिणी होती हुई भी शास्त्रमर्यादा का उल्लंघन न करने से दोनों में सत् स्वप्नात्मिका ही कही गई है ॥३॥
224094 ___ वहाँ दोनों जनों में ही काकतालीय न्याय ही एकमात्र आसरा है दृष्ट किसी भी नियामक का निरूपण नहीं किया जा सकता है, इस आशय से कहते हैं।
224095 जब लोगों में सत्यस्वप्नों की स्थिति इस प्रकार की है तब यह काकतालीय न्याय के सिवा अन्य कुछ नहीं है ॥४॥

हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) आदि की संवित् पूर्वजन्म की प्रबल उपासना के परिपाक से जन्य होने कारण सत्यसंकल्परूप दृढ़ निश्चयवाली होकर जिस जिस निश्चय को अपनाती है वैसी वैसी अवश्य हो ही जाती है, ऐसा कहते हैं।
हिरण्यगर्भ की दृढ़ निश्चयात्मिका संवित् जिस जिस निश्चय को ग्रहण करती है पूर्वजन्म की उपासना के फल के प्रभाव से उत्पन्न स्वभाव से वह वैसी वैसी हो जाती है॥५॥
__यदि प्रश्न हो कि हिरण्यगर्भ की उक्त संवित् भी दूसरे पुरुष के उससे विरुद्ध सत्य संकल्प से क्यों तिरस्कृत नहीं होती? इस पर कहते हैं।
हिरण्यगर्भ की संवित् के सर्गादि निश्चय को कोई दूसरा अगर तिरस्कृत करता है तो उसमें पूर्वजन्म

की उपासना के समय मैं जगत् का सर्जनहार हूँ' ऐसा प्रौढ़ निश्चय मृत्यु के समय में उद्भूत होकर "तद्धतल्लोकजिदेव'' इस श्रुति से सिद्ध स्वलक्ष्य फलवाला कैसे होगा? इससे सिद्ध है कि हिरण्यगर्भ की संवित् के अविरोध से ही अन्य सिद्ध जनों का संकल्प उदित होता है, उसके विरुद्ध नहीं होता॥६॥

ऐसी स्थिति में संवित्स्वतन्त्रता अक्षुण्ण ही है, ऐसा कहते हैं।
कोई घट, पट आदि पदार्थ न कहीं भीतर हैं और न कहीं बाहर हैं केवल सर्वतन्त्र स्वतन्त्र एकमात्र संवित् जैसी इच्छा करती है वैसे ही जगत् के रूपों से स्थित होती है। यह स्वप्न सत्य है' इस प्रकार के शास्त्र आदि प्रमाणों द्वारा किये गये निश्चय से अन्दर सत्य उदित हुई स्वप्नादिसंवित् तुरन्त सत्य ही हो जाती है और सत्य है या नहीं है' इस प्रकार के सन्देह से संशयग्रस्त हो जाती है॥७,८॥

स्वप्न संवित् की सत्यता काकतालीयवत् है ऐसा जो पहले कहा था, उसका उपपादन करते हैं।
यह स्वप्नद्रष्टा जीव अन्य उपाय से भी प्राप्त हुए फल को, स्वप्न में सत्यत्व की कल्पना से, यह फल स्वप्न द्वारा ही सूचित है, ऐसा समझता है।।९॥

इसी प्रकार जाग्रत् में प्रसिद्ध घट, पट आदि की संवित् भी काकतालीय ही है, क्योंकि उनमें भी देश और समय के भेद से अन्यथाभाव देखने में आता है, ऐसा कहते हैं। ___ त्रैलोक्य में तत्-तत् (विभिन्न) पुरुषों की अपनी निज संवित् द्वारा चिर अभ्यस्त अर्थक्रिया आदि से बद्धमूल घटादिस्वभाववाले भी सभी पदार्थ शीघ्र या चिरकाल में देश, काल तथा मुद्गर के आघातादि प्रयत्न से अन्यथाभाव को प्राप्त होते हुए व्यभिचरित होते हैं, पूर्वनिश्चत स्वभाव का त्याग करते हैं ॥१०॥
सृष्टि के आरम्भ में चिदाकाश का अविनश्वर भान ही जगत् है । अतएव सूक्ष्म चिति ही वस्तुसत्ता का यथेष्ट विस्तार करती है॥११॥
___ इसलिए केवल सन्मात्र ही नियत सत्तावान् है उससे अतिरिक्त सबकी सत्ता अनियत हैं, ऐसा कहते हैं।
केवल सन्मात्र ब्रह्म को छोड़कर और सबको तुम सदा सत्य-असत्य, नियत-अनियत रूप से स्थित समझो॥१२॥
अतः एक सद् ब्रह्म ही सर्वात्मक (सर्वरूप) है उससे अन्य कुछ नहीं है, इसलिए
उससे अतिरिक्त सत्य या असत्य क्या होगा? अर्थात् कुछ भी नहीं ॥१३॥
__ इस प्रकार विचार करने पर स्वप्न भी कहीं किसी काल में सत्य और कहीं किसी काल में असत्य भी
संवित्प से सत्य और अन्य रूपसे असत्य है, ऐसा कहते हैं।
इन अज्ञानियों के लिए कहींपर स्वप्न सत्य और कहींपर असत्य ही है, किन्तु ज्ञानवान् जनों के लिए न असद्रूप है और न सन्मय है ॥१४॥
जगत् नामक आकारवती यह संवित्प भ्रान्ति भासित होती है यह स्वयं मैं भ्रान्ति हूँ, ऐसा कहती है, इसमें यथार्थ संवित् कौन है ? चिति ही चित्त बनकर जल में द्रव की तरह जो अपने में जगमगाती है साभास स्फुरित होती है, वही यह जगत् है॥१५,१६॥

जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति जमे हुए और कुछ पिघले हुए घृत के समान अभिन्न ही हैं, यह उपपादन करने के लिए भूमिका बाँधते हैं। __ जैसे स्वप्न देखकर सुषुप्ति का अनुभव होता है वैसे ही जाग्रत का अवलोकन कर निद्रा का अनुभव किया जाता है॥१७॥

हो ऐसा, इससे प्रकृत में क्या आया? इस पर कहते हैं। __ जैसे जमा हुआ कड़ा घी ही कुछ पिघलता है कुछ पिघला हुआ ही जमकर फिर कड़ा हो जाता है यों दो घृतों में परस्पर भेद नहीं है क्योंकि वही यह घृत है ऐसी प्रत्यभिज्ञा दोनों अवस्थाओं में होती है, हे महामते, वैसे ही तुम जाग्रत् ही यह स्वप्न है ऐसा जानो और स्वप्न को जाग्रत् जानो, ये दोनों एक अविनाशी ब्रह्म ही हैं॥१८॥

उसी के पयार्य हैं ऐसा निष्कर्ष निकला, यह कहते हैं।
__ अचेत्य चिन्मात्र भानरूप एक यह आकाशही चारों ओर व्याप्त है। यहाँ जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति आदि उसी के नामान्तर (पर्याय) हैं ॥१९॥

स्वप्न आदि के फल का नियम और अनियम भी उससे पृथक् नहीं है, ऐसा कहते हैं।
यहाँ न नियति है और न अनियति है। जरा बतलाओ तो मिथ्याभूत स्वप्नसंवित् में नियम और अनियम का ही कैसे संभव हो सकता है, यानी मिथ्या होने के कारण भी नियम और अनियम अविद्यावृत चिन्मात्र से पृथक् नहीं है, यह भाव है|२०॥
अज्ञान से आवृत अनियन्त्रित चिति जाग्रत् और स्वप्न है, परिश्रम आदि निमित्त से नियन्त्रित हुई वह सुषुप्ति है तथा प्रयत्न से नियन्त्रण में लाई गई उक्त चिति समाधि है । अज्ञान का विनाश हो जानेपर वही मुक्ति कहलाती है। ऐसी परिस्थिति में जाग्रत् के निरोध से मनोव्यापारमात्ररूप अन्य शोक है। जब तक संवित्-भान का नियन्त्रण रहता है तब तक सुषुप्ति में आत्मा ही सर्व शोकान्तर है ऐसा जानकर शोकरहित समाधि सुखरूपी विश्राम चाहनेवाला पुरुष नियमन ही करें ॥२१॥
___ यदि कोई शंका करे कि संवित् का पवन के समान नियमन करना अति दुष्कर है। उक्त संवित् का स्वप्न आदि के आकार में स्फुरित होने का नियम है, इस पर कहते हैं।
वायुलेखा की तरह स्वच्छन्द स्फुरित हो रही संवित् का विषयाकार में स्फुरण होना स्वभाव नहीं है, क्योंकि सुषुप्ति में उसका विषयाकार स्फुरण नहीं दिखाई देता । और स्वप्न में संवित् के विषयाकार स्फुरण में किसी कारण का भी निरूपण नहीं किया जा सकता, जिसको कि निमित्त मानकर नियति हो, इसलिए नियति कौन और कैसी? ॥२२॥

यदि कोई कहे कि बाह्य, घट, पट के आकार ही संवित् से अपना सम्बन्ध होनेपर संवित् की स्वाकारता में कारण हों, इस पर कहते हैं। ___ घट, पट आदि का आकार संवित् के स्वाकार में परिणत होने में तब कारण माना जा सकता है जबकि सृष्टि में किसी दूसरे कारण का निरूपण करना संभव होता। लेकिन जब पूर्वोक्त युक्ति से
आदि के आकार में परिणत होने में कदापि कारण नहीं हो सकता ॥२३॥

तो क्या सारा का सारा नियतिरूपी महल ढह गया ? ऐसी आशंका होनेपर नकारात्मक उत्तर देते हैं।
यहाँजो चितिजब जैसे स्फुरित होती है वह वस्तु तब वैसी पारमार्थिक, व्यावहारिक या प्रातिभासिक

होती है इस प्रकार की ही नियति व्यवहारपर्यन्त रहती ही है अन्यथा नहीं होती है॥२४॥

स्वप्न की सत्यतानियति तो सर्वत्र शास्त्रानुसार होती है, इसलिए काकतालीयवत् ऐसा हमने कहा है, ऐसा कहते हैं।
नियति के अभाव से ही स्वप्न में कभी कभी सत्यता और कभी असत्यता होती है, इसलिए स्वप्नसत्यत्व काकतालीय ही है ॥२५॥

मणि, मन्त्र, औषध आदि रूपसे प्रयुक्त स्वप्नसत्यता-नियति तो जाग्रत् प्रतीति में भी तुल्य है, ऐसा कहते हैं।
मणि, मन्त्र और औषधिरूप स्वात्मा से स्वप्न आदि की जो सत्यता नियत है वह सत्यता तो जाग्रत में भी दिखाई देती है॥२६|जाग्रत् और स्वप्न दोनों ही केवल चिद्भान ही हैं, अतएव इनमें विभिन्नता कैसी ? जाग्रत और स्वप्न के नगर अनुभव से सदृशस्वरूप ही हैं अर्थात् उनका वेद्य स्वरूप अथवा वेदन स्वरूप अनुभवतः तुल्य ही है ॥२७॥
___ अतएव निद्राविहीन आत्मा में जाग्रत् और स्वप्न दोनों का ही व्यभिचार होने से अभाव ही है, ऐसा कहते हैं।
निद्राविहीन आत्मा में जाग्रत का कदापि संभव नहीं है। जो जाग्रत के नाम से प्रसिद्ध रूप है, वह स्वप्न ही है। निद्राविहीन आत्मा में स्वप्न का भी संभव नहीं है, जो स्वप्न नाम से प्रसिद्ध है वह सुप्त और जाग्रत् एकरूप ब्रह्म की ज्ञानरूपता ही है ॥२८,२९॥

ऐसी स्थिति में निद्राविहीन आत्मा की सुषुप्ति भी है ही नहीं, इस अभिप्राय से कहते हैं।
निद्राविहीन आत्मा के वे जाग्रत्, स्वप्न आदि कोई कदापि नहीं है एवं दृश्य का आत्यन्तिक अदर्शनरूप अथवा आत्मा का उच्छेद आदिरूप मृत्यु भी है ही नहीं, क्योंकि अविलुप्त चित्सत्तामृत्युभ्रम के अनन्तर तुरन्त ही दृश्य को देखती है ॥३०॥
जैसे जलकणों की लहरें, मेघ और दिग्भ्रम होने पर दिशाएँ ये सब अनन्य होते हुए भी चिरकाल तक निरन्तर सर्वथा अन्यवत् प्रतीत होते हैं, वैसे ही अभिन्न परम ब्रह्म में शिला के अन्दर की रेखाओं की तरह सृष्टियाँ स्फुरित होती हैं। उनमें जाग्रत, स्वप्न आदि का कैसे संभव है ? ॥३१,३२॥
हे व्याध, यह आत्मस्वरूप, जो जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति स्वरूपवाला और उनसे विपरीत तुरीयावस्था स्वरूपवाला तथा आकार रहित होकर भी रूप शरीर धारण करता हुआ शून्य इस चिद्वपु से और शून्यरूप ही दृश्य से आकाशरूप छिद्र को व्याप्तकर स्थित है तथापि आकाशात्मक चिन्मात्र यह अपने शुद्ध चिन्मात्र रूप से तनिक भी भिन्न नहीं है। आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथिवी, अन्यान्य लोक, मेघ आदि भूत भौतिक सहित दृश्य (जगत्) सृष्टि के आदि में भी दूसरे किसी भी कारण का प्रमाणों द्वारा अनुभव न होने से केवल हिरण्यगर्भचित्तात्मक है। चित्तरूप मनोरथरूप इसके नामरूपों का अस्तित्व न होने से यह नाम से वर्जित (रहित) ही है बोधशरीरवाले मन के साक्षी से संयुक्त ही है । अन्त में मन का विलय होनेपर सारा का सारा दृश्य वेदनमात्र ही है, अन्य वस्तु नहीं है॥३३,३४॥

एक सौ अड़तालीसवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ उनचासवाँसर्ग पूर्वोक्त स्वप्न वृत्तान्त के सिलसिले में घर में आये हुए किसी अन्य मुनि के मुँह से श्रुत बहुत से लोगों के तुल्य (एक से) सुख, दुःख आदि के निमित्त का मुनि द्वारा कथन। व्याध ने कहा : हे महामुनिजी, आपके प्रलय आदि सैकड़ों महावृत्तान्तों के साथ अनेक सृष्टियाँ (संसार) शान्त हो चुके थे ऐसे आपका जब गृहस्थाश्रम में पुत्र-भार्या, बन्धु-बान्धव और इष्ट-मित्रों के साथ समागम हुआ तब वहाँपर अनुभव में आ रहे जगत् का क्या हाल हुआ, उसका तत्त्व कृपया मुझसे कहिये ।।१॥
मुनि ने कहा : हे सदाचार में स्पृहा रखनेवाले, हे साधो व्याध, उसके पश्चात् उस प्राणी के हृदयस्थित ओज में उस समय जो अपूर्व वृत्तान्त हुआ, उसे तुम सुनो। उक्त ओज में बैठने से मेरा आत्मज्ञान का सारा वैभव विस्मृत हो गया । ऋतु, वर्ष आदिरूप समय चक्कर काट काटकर बीतने लगा। स्त्री-बच्चों पर अतिअनुराग रखनेवाले तथा आत्मा का कभी मनन न करनेवाले मेरे वहाँपर गृहस्थाश्रम में सोलह वर्ष बीत गये ॥२-४। इसके बाद किसी समय महातपस्वी आत्मज्ञानी मननशील कोई संमान्य विद्वान अतिथि के रूप में मेरे घर पधारे । मैंने उनका खूब आदर सत्कार किया, उससे प्रसन्न होकर उन्होंने भोजन किया और तदनन्तर आराम किया। मैंने बहुत से लोगों के तुल्य सुख-दुःख के क्रम का विचार कर उनसे यह पूछा : हे भगवन्, चूँकि आप महाज्ञानी हैं, जगत् की सब गतिविधियाँ जानते हैं, क्रोध का तो आपमें नामनिशान भी नहीं है तथा विषयसुख-लेश में आपकी तनिक भी आसक्ति नहीं है। जैसे शरद् ऋतु में फलार्थी किसानों को धान आदि अन्न प्राप्त होते हैं, वैसे ही कर्मशाली जीवों के शुभ अशुभ कर्मों से सुख और दुःख प्राप्त होते हैं । तो क्या ये सभी लोग साथ ही अशुभ कर्म करते हैं जिससे कि इन सबके भक्ष्य और अभक्ष्यों को हड़प जानेवाले दुर्भिक्ष आदि दोष साथ ही आते हैं ? दुर्भिक्ष, अनावृष्टि, उल्कापात आदि उपद्रव, जो सब भक्ष्य, अभक्ष्य आदि को हड़प जाते हैं, सब लोगों के साथ ही होते हैं, तो क्या संपूर्ण जनराशि का समान ही दुष्कर्म फलित होता है ? ॥५-१०॥
मेरा यह प्रश्न सुनकर, मेरी ओर देखकर, विचारकर मुस्करा रहे उन मुनि महाराज ने अन्यमनस्क से होकर अमृत के झरने के समान मनोहर श्लाघ्य वचन कहा ॥११॥
समागत अन्य मुनि ने कहा : हे साधुवर, अन्तःकरण के यह चित् है, यह अचित् है, ऐसे विवेक से सम्पन्न होनेपर इस दृश्य का जो सत् या असत् कारण है उसे आप भलीभाँति जानते हैं। उसे किससे जानते हैं, यह आप मुझसे कहिये ॥१२॥

उक्त विषय में विवेक की सामर्थ्य न होने से मुझे चुप हुए देखकर उन मुनि महाराज ने पूर्वजन्मों के सब वृत्तान्तों के साथ उनके साक्षी आत्मा का स्मरण कीजिये, यह कहा, ऐसा कहते हैं।
आप कौन हो और कहाँ पर स्थित हो, सम्पूर्णतः आत्मा का स्मरण कीजिये कहाँपर हूँ यह दृश्य क्या है क्या यह सारभूत वस्तु है और क्या असार ही है ? ॥१३॥
हे मुने, अलीक (मिथ्या) यह सब केवल स्वप्नमात्र का भान है ऐसा आप क्यों नहीं जानते, क्योंकि मैं आपके लिए स्वप्न नर हूँ और आप भी मेरे लिए स्वप्न पुरुषतुल्य हैं ॥१४॥
यह जगत् निराकार, नामरहित, आदिरहित, कल्पनाशून्य चिन्मात्ररूप काँच की चमक रूप से (जगमग रूप से) स्थित है|१५॥

सहज चिन्मात्ररूप स्वाध्यस्त में वेदनानुसार सत्त्वादि का निर्वाहक है, ऐसा कहते हैं।
सर्वव्यापक इस चिन्मात्र का ऐसा स्वाभाविक रूप है कि जहाँपर यह जैसा जानता है वहाँ पर वैसा ही हो जाता है ॥१६॥
____ इसीलिए सब वस्तुएँ सकारण हैं अथवा अकारण हैं इत्यादि वादों की भी उसकी कल्पना के अनुसार
ही व्यवस्था है, ऐसा कहते हैं।
जब यह सब वस्तुएँ सकारण हैं ऐसी कल्पना करता है तब सब कुछ सकारण है जब यह सब अकारण ही है ऐसी कल्पना करता है तब सब अकारण ही है ॥१७॥

समष्टि व्यष्टिभाव की कल्पना ही हमारे चित् के अधीन है, ऐसा कहते हैं।
जिस प्राणी के हृदयवर्ती ओज में हम लोग स्थित हैं वह इन प्रजाओं का यानी हमारा विराट आत्मा है। वह हमारी चित् की कल्पना से ही विराट्भाव को प्राप्त हुआ है । अपनी कल्पना से तो औरों के समान व्यष्टि ही है|१८॥
इस प्राणी के समान दूसरा भी प्राणी अन्य प्रजाओं का विराट आत्मा होगा ऐसी संभावना होती है। उस देह में वही सुख-दुःख, सम्पत्ति, विपत्ति, पुण्य-पापरूप कर्म आदि का भोक्तारूप से कारण है ॥१९॥

सब लोगों के दुर्भिक्ष, अनावृष्टि आदि सर्वसाधारण दुःख तो जो जिसका स्थूल समष्टिरूप विराट है उसका धातुविकार भेद ही निमित्त है, ऐसा कहते हैं।
विराट के विषम स्पन्द आदिवाले धातुविकार से विराट के अंग के अवयवरूप इस जनसमूह का समान दुर्भिक्ष, अनावृष्टि और प्रलय आता है अथवा शान्त होता है, क्योंकि विराट् की जो सत्ता है वही इस सर्ग की सर्गता है ॥२०,२१॥

224183 उन प्राणियों का एक ही समय में परिपाक को प्राप्त हुआ दुष्ट कर्म भी उसमें है, ऐसा कहते हैं।
224184 हे सत्पुरुष, विराट् में सब प्राणियों के कुछ दुष्कर्मों के रहनेपर जैसे अनेक पेड़ोंपर वज्र गिरता है वैसे ही अनेकों पर एकसाथ दुःख आदि का पहाड़ गिरता है॥२२॥
224185

224186 वैसा कर्म यदि चिति से ही पहले कल्पित होता है, तो चिति उक्त कर्मफलभागिनी होती है अन्यथा नहीं होती है, ऐसा कहते हैं।
224187 कर्म-कल्पना से चिति कर्मफलभागिनी होती है यदि चिति कर्मों की कल्पना से निर्मुक्त हो तो कर्मफलभागिनी नहीं होती॥२३॥
224188 जहाँ पर जो जो कल्पना थोड़ी या घनी जैसी उदित होती है वहाँ वह वह कल्पना वैसी ही सहेतुककी कल्पना से सहेतुक और अहेतुककी कल्पना से अहेतुक होती है|२४॥
224189

224190 केवल सहेतुक मानने से ही स्वप्न में घड़े आदि की सहेतुकता नहीं हो जाती इसलिए निर्हेतुक जगत् की सिद्धि न होने से परमार्थतः चिन्मात्र ब्रह्म ही है, ऐसा कहते हैं। ___ स्वप्न के नगर में सहकारी कारण आदि कोई कारण नहीं है, इसलिए वह (स्वप्ननगर) आदि अजर चेतन मंगलमय परम ब्रह्म ही है।।२५॥
224191 यह स्वप्नभ्रम कोई तो बिना कारण के ही प्रतीत होता है चूंकि सत् असत् रूप है, अतएव शून्य (मिथ्याभूत) है॥२६॥
224192

224193 स्वप्नजगत् में उक्त न्याय तुल्य प्रतीति होने के कारण ही जानना चाहिये, ऐसा कहते हैं। स्वप्न की सकल प्रतीतियों का काकतालीय के समान भान होता है उन्हींके तुल्य होने के कारण
224194

224195 यह विस्तृत जगत् चित् या स्वप्न से भिन्न नहीं है ॥२७॥
224196

224197 यहाँ जिसकी सकारण रूप से प्रसिद्धि है वह सकारण कहा जाता है और जो अकारण रूप से प्रसिद्ध है वह अकारण कहाता है ॥२८॥
224198 स्वप्न में कार्य-कारणरूप क्रम से उदित वस्तु केवल चिति का भान ही है ऐसा निर्णय जाग्रन्नामक स्थूल प्रपंच का भी समान ही है। इस कारण ब्रह्मवेत्ताजन सारा का-सारा प्रपंच परम ब्रह्म ही है, ऐसा जानते हैं ॥२९॥
224199 ___ यदि कोई शंका करे कि सत्य ब्रह्म ही सब पदार्थों का कारण हो, सत्य कारण से उत्पन्न होने के कारण वे भी सब सत्य हों। ऐसी अवस्था में सब कुछ ब्रह्म ही कैसे अथवा ब्रह्मअद्वैत कैसे? इस पर कहते हैं।
224200 हे महामते, उक्त शंका का उत्तर आपसे कहता हूँ, आप सुनें। वे पदार्थ कौन हैं जिन्हें आप सत्य कारणवाले मानते हैं ? स्वभावों के सत्य कारण से आपका क्या मतलब है ? क्या सत्य स्वभाववालों का सत्य कारण आपको अभीष्ट है या मिथ्या स्वभाववालों का सत्य कारण ? क्या सजातीयों का सत्य कारण आपको अभीष्ट है या विजातीयों का सत्य कारण? प्रथम दोनों पक्षों में ब्रह्म से ब्रह्म ही उत्पन्न होगा न कि जगत्। दूसरे दोनों पक्षों में ब्रह्म से उत्पन्न की सत्यतासिद्धि न होगी,यों जगत् की अकारणता ही सिद्ध हुई फिर आपने क्या सिद्ध किया ? पूर्वोक्त सभी पक्षों में हम आपसे पूछते हैं। यहाँ आकाश का क्या कारण है ? प्रथम दोनों पक्षों में आकाशपदवाच्यता अवच्छेदक विलक्षणता की असिद्धि है दूसरे दोनों पक्षों में उसकी सत्यता की असिद्धि है ॥३०॥
224201 तथा पृथिवी आदि घनपिण्डरूप सृष्टि का क्या कारण है ? अविद्या का क्या कारण है और ब्रह्म का क्या कारण है ? सृष्टि के आदि में वायु का, जल का क्या कारण है, तेज का क्या कारण है ? वेदन से अतिरिक्त इनका कोई दूसरा स्वरूप न होने से ये वेदनमात्ररूप वाले हैं। कोई साधन न होने से ही ये असिद्ध है, अतएव आकाशात्मक (शून्यरूप) हैं। और मरे हुए लोगों का पिण्डग्रहरूप देहप्राप्ति में क्या कारण है ? सब सृष्टियाँ पहले से इसी तरह अकारण होती चली आ रही हैं ॥३१-३३॥
224202

224203 इससे सिद्ध हुआ कि सकल सृष्टियाँ अकारण और भ्रमरूप है, ऐसा कहते हैं।
224204 जगत् में सकल सृष्टियाँ यों ही होती चली आ रही हैं। चिरकाल तक देखने से भ्रान्तिदृष्टि से जैसे आकाश में केशों के गोले घूमते दिखाई देते हैं वैसे ही ये सृष्टियाँ जगत् में राशि-राशि रूपसे चक्कर काटती हैं॥३४। इसी तरह प्रवृत्त हुई हिरण्यगर्भरूपी सृष्टिने पीछे पृथिवी आदि रुपवाले अपने स्वरूप की ही पृथिवी आदि संज्ञाएँ की । अतएव पहले सृष्टियाँ चिदाकाश में वायु के स्पन्द की तरह तथा मनोराज्य की तरह अत्यन्त सूक्ष्मरूप से प्रतीत होती हैं चिरकाल के अभ्यास से स्थूल बनकर देह, कर्म आदि कारणों की कल्पना करती हैं ॥३५,३६॥
224205 प्रथम कल्पना में जिस पदार्थ की जैसी कल्पना की जाती है वह वैसा शरीर धारण करता है वही नियति बनती है। चूंकि कल्पित चिति का ऐसा यह निज स्वभाव है। अपने से कल्पित पदार्थों में यह बात अनुभवसिद्ध है, यह भाव है॥३७॥
224206

224207 जिस जिस भानरूप स्वरूप का सृष्टि के अनुकूल हिरण्यगर्भ की चिति ने पहले चित् में ही अपने आप 'मैं ही अमुक हूँ' ऐसा संकल्प किया वह आज भी वैसा ही स्थित है ॥३८॥
224208

224209 आदि कल्पना को उलटना महान् पुरुषों के महान् प्रयत्नों से कदाचित् हो सकता है, ऐसा कहते हैं। फिर उससे उत्कृष्ट तपस्या आदि महान अन्य प्रयत्नों से वही चिति उसको उलटने में समर्थ
224210

224211

224212 होती है ॥३९॥
224213

224214 कहीं पर जैसे कि दूध आदि में दधिभाव की प्राप्ति के लिए जमावन, समय, गर्मी आदि कारण की कल्पना की जाती है, वायु आदि के घनीभाव, तरलता आदि के लिए उसकी कल्पना करना शक्य नहीं हैं ऐसा कहते हैं।
224215 जहाँ पर विद्वान द्वारा कारण की कल्पना की जाती है वहाँ पर कारणरूप सार है जहाँपर कारण की कल्पना नहीं की जाती वह अकारण है॥४०॥
224216 अज्ञानवश विस्मृत यह जगत् असत् होता हुआ ही पहले आँधी के बवंडर की तरह प्रकाश में आया। जैसे प्रकाश में आया वैसा ही अद्यावधि स्थित है ॥४१॥
224217

224218 जो मैंने महामुनि से यह पूछा था कि क्या ये सब लोग एकसाथ ही अशुभ कर्म करते हैं ? इसी का उत्तर देते हुए उपसंहार करते हैं।
224219 कोई जीव साथ मिल-जुलकर भी शुभ-अशुभ पुण्य-पाप कर्म करते हैं उसका फल भी वे मिलजुलकर ही पाते हैं। लेकिन कोई हजारों जीवन्मुक्त पुरुष (मैं कर्ता हूँ) इस प्रकार के अभिमान से शून्य होने के कारण अकर्ता होने पर भी जैसे पर्वतशिखर के पत्थर पाप किये बिना ही वज्रपात का अनुभव करते हैं वैसे ही अकारण ही दुःख पाते हैं॥४२॥
224220

224221 एक सौ उनचासवाँ सर्ग समाप्त
224222 एक सौ पचासवाँसर्ग मुनि के वचनों से आत्मज्ञान, मुनि के साथ अपनी स्थिति, पूर्व देह में गमन की अशक्ति का प्रश्न होने पर देह के दाह आदि का वर्णन। मुनि महाराज ने कहा : हे व्याध, उस समय इस तरह की युक्ति से उन मुनिजी द्वारा यह मैं उस भाँति बोधित हुआ जिससे कि ज्ञेय तत्त्व मेरी समझ में आ गया ॥१॥
224223 उसके पश्चात् मैंने उनका पल्ला नहीं छोड़ा। चिर प्रार्थना, भक्ति, अनुगमन आदि गुणों से वशीभूत हुए उन मुनि महाराज ने आत्मविचारशून्य होने के कारण एक तरह से मृततुल्य (4) मेरे घर में मेरी तरह ही निवास किया ॥२॥
224224 जिन मुनि महाराज ने चन्द्रोदय के समान सुन्दर यह वचन मुझसे कहा था, देखो वे ये मुनि तुम्हारी बगल में ही बैठे हैं। मेरे अज्ञान को छिन्न-भिन्न करनेवाले तथा दृश्य के पूर्वापर का ज्ञान रखने वाले इन्हीं मुनि महाराज ने, जो मूर्तिधारी मेरे यज्ञादि पुण्य के समान हैं, प्रार्थना के बिना यह उत्तम वचन मुझसे कहा ॥३,४॥
224225 अग्नि ने कहा : हे विपश्चित्, उस समय मुनि का वह वचन सुनकर बेचारा व्याध स्वप्न में उद्भूत आपको उपदेश देनेवाले मुनि महाराज इस समय मेरे प्रत्यक्ष कैसे हो सकते हैं ? ऐसी असंभावना

224226 से मारे आश्चर्य के अप्रतिम हो गया ॥५॥
224227
224228 व्याध अपनी असंभावना को स्पष्टतया कहता है। ___व्याध ने कहा : हे मुनिवर, महान आश्चर्य की बात है, संसार-दुःख का विनाश करनेवाले आपने
224229 (4) वृद्धों ने कहा है - 'गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा । न विचारपरं चेतो यस्याऽसौ मृत उच्यते ॥' चलते-रुकते अथवा सोते-जागते जिस पुरुष का चित्त तत्त्वविचार परायण नहीं रहता है वह मरा हुआ कहा जाता है ।
224230
224231 यह अत्यन्त आश्चर्य आज मुझसे कहा है, जो कि मेरे मन में नहीं बैठ रहा है।६॥
224232 हे मुनिवर, स्वप्न में अपने उपदेशकरूप से जिनका आपने मुझसे वर्णन किया था उनकी आप जाग्रत में प्रत्यक्षता कह रहे हैं और मैं भी प्रत्यक्षतः देखता हूँ यह विचित्र बात मेरी समझ में नहीं आ रही है ॥७॥
224233 हे मुनिनायक, बालक के वेताल की तरह यह महान् स्वप्नपुरुष जाग्रत अवस्था में भी कैसे स्थिर हो गया ? इस तरह का आश्चर्यमय यह सारा आख्यान कृपया आद्योपान्त मुझसे कहिये । इस समय स्वप्नपुरुष का यह दर्शन किस निमित्त से हुआ, यह दर्शन किसका है अथवा यह स्वप्न है या जाग्रत है ? ॥८,९॥
224234 मुनि महाराज ने कहा : हे महाभाग, तदुपरान्त यहाँ मेरी क्या आश्चर्यमय घटना हुई उसे सुनो । मैं संक्षेप में उसका वर्णन करता हूँ। तुम सहसा जल्दबाजी न करो। तुम्हारे समीप बैठे हुए इन मुनि महाराज ने वहाँपर उस समय मुझको प्रबुद्ध बनाने के लिए यह वाणी कही। इन महात्मा की उस सुन्दर वाणी से मैं तुरन्त प्रबुद्ध हो गया। तदुपरान्त इनकी उक्त वाणी से मुझे अपने अनादिसिद्ध सन्मात्ररूप निर्मल स्वभाव का वैसे ही स्मरण हो गया है जैसे कि हेमन्तऋतु के बीतनेपर आकाश को अपने निर्मल स्वभाव का स्मरण होता है ॥१०-१२॥
224235
224236 उसके बाद मुझे अपने पहले के मुनिभाव का स्मरण हो आया,ऐसा कहते हैं।
224237 तदनन्तर अहा यह मैं पहले मुनि था, ऐसा मेरा ख्याल हो आया फिर तो जमे हुए प्रचुर आश्चर्यवश हृदय से स्नान किया हुआ-सा मैं आर्द्र हो गया॥१३॥
224238
224239 अपनी उस गृहस्थाश्रम अवस्था पर शोक करते हैं।
224240 अहो, जैसे थकावट से चूर चूर हुआ प्यासा अज्ञानी पथिक जल के लिए भटकता हुआ मिथ्याभूत मृगतृष्णा से दुःखी होता है, वैसे ही विषयभोग की आसक्ति से मैं इस अवस्था को प्राप्त हुआ हूँ॥१४॥
224241 ओह, जैसे केवल भ्रमरूप वेताल से बालक छला जाता है वैसे ही दृश्य की उपलब्धि से, जो कि केवल भ्रान्तिमात्र है, ज्ञानवान् भी मैं छला गया हूँ, यह कम दुःख की बात नहीं है। ओह, विस्तार को प्राप्त हो रहे इस सर्वार्थशून्य (तुच्छातितुच्छ) मिथ्याज्ञान से (भ्रान्तिसे), मैं किस दशा को पहुँचाया गया हूँ, यह महान् आश्चर्य की बात है ॥१५,१६॥
224242 अथवा जो 'सोऽहम्' (वह मैं हूँ) इस तरह की प्रत्यभिज्ञा का विषय तत्ता, अहन्ता आदि है, वह भी केवल भ्रान्ति ही है, सत्मय नहीं है। इस स्थिति में किसका आश्चर्य ऐसा नहीं कहना चाहिये। फिर भी जिस साक्षी द्वारा असद्रूप का स्वांग किया जाता है, उसमें सैकड़ों आश्चर्य हैं ही॥१७॥
224243 न तो मैं हूँ, न यह स्त्री है, न यह घर है और न यह भ्रम है - यह सब मिथ्या है फिर भी सत् की तरह स्थित है। यही महान् आश्चर्य है ।।१८॥
224244 इस समय यहाँ मुझे क्या करना चाहिये । मेरे बन्धन को तोड़ डालनेवाला आभ्यन्तरिक ब्रह्माकारवृत्तिरूप अंकुर है। लेकिन वह भी तो छेद्य ही है, इसलिए तब तक उसी का परित्याग करता हूँ॥१९॥
224245
224246 जगद्भ्रान्ति तो अविद्या होने से विद्यावृत्ति से ही उच्छिन्न हो ही गई, अतः वह इस समय त्याज्य नहीं है, ऐसा कहते हैं।
224247 यह जगभ्रम मिथ्यारूप अविद्या ही है इससे क्या हानि है। इस असभ्रान्ति का विद्यावृत्तिरूप भ्रान्ति से मैं अभी त्याग कर ही चुका हूँ॥२०॥
224248 यहाँ ये उपदेशक मुनि महाराज भी केवल भ्रान्तिरूप ही हैं। ये उपदेश देनेवाले मुनिजी मुझ शिष्य की तरह ब्रह्मरूप ही हैं, यानी ब्रह्म ही गुरु, शिष्यरूप से
224249
224250 प्रतीत होता है, अतः यहाँ त्याग करने योग्य अन्य वस्तु नहीं है। यह सब दृश्य दिन में देखे गये पुरुषाकार मेघ के समान क्षणभंगुर है।।२१॥
224251 इसलिए, ज्ञानसम्पन्न महामुनिजी से ऐसा सब मैं कहूँगा यह सोचकर मैंने वहाँ उन मुनिजी से यह कहा ॥२२॥
224252
224253 हे मुनिवर, मैं आश्रम में स्थित अपने मुनि-शरीर को और जिस प्राणी के शरीर को देखने के लिए प्रवृत्त हूँ उसे भी देखने के लिए बाहर जाता हूँ॥२३॥
224254 ऐसा सुनकर उन मुनिनायक ने उस समय हँसते हुए मुझसे कहा : वे दोनों शरीर कहाँ हैं ? वे दोनों दाह से भस्म होकर बहुत दूर चले गये हैं ॥२४॥
224255 हे वृत्तान्तअज्ञ, अथवा जाओ, स्वयं जाकर अपने आप ही उस वृत्तान्त को देखो। जैसी घटना हुई है उसे देखो, देखकर अन्त में जान जाओगे ॥२५॥
224256 मुनि महाराज के यह कहनेपर अपने पुराने शरीर का खयालकर वहाँ जाने के लिए मैं तैयार हुआ। वहाँ जाने की इच्छा से मैंने स्वप्नभूत सत्ता से पार्थिव शरीर ही मैं हूँ यों कल्पना से प्राप्त रूप का त्याग कर प्राणों से उपहित चिदात्मरूप अपने जीव को प्राण द्वारा पवन से संयोजित किया ॥२६॥
224257 हे मुनिमहाराज, जब तक मैं अपने पुराने शरीर को देखकर लौटता तब तक आप कृपया यहीं रहें, यह कहकर मैं वायु में प्रविष्ट हुआ॥२७॥
224258 इसके बाद वायुरूपी रथपर सवार होकर फूलकी सुगन्ध की तरह मैंने आकाश में चिरकालतक त्वरा से भ्रमण किया। अन्त को न प्राप्त होकर फिर मैंने चिरकालतक भटककर निरन्तर चलते चलते बाहर निकलने का मार्ग उस प्राणीका गले का छेद या अन्य द्वार नहीं पाया। तब वाताशय में बैठा हुआ मैं खेद को प्राप्त हुआ। तदुपरान्त अपने बन्धनस्तम्भरूप स्वगृह में फिर आये हुए मैंने इन उत्तम अपने गुरु मुनि को अपने आगे पाया। तदुपरान्त सावधान होकर घर में मैंने गुरुजी से यह पूछा : हे पूर्वापर जानने वालों में श्रेष्ठ गुरुवर, आपज्ञानचक्षु से जैसा हुआ हो वैसा ही उत्तम रीति से देखते हैं, इसलिए कृपया कहिये कि यह क्या हुआ? जिसके शरीर में प्रविष्ट हुआ था, वह प्राणी और मेरा शरीर वे दोनों कहाँ गये ? क्यों मुझे प्राप्त नहीं हुए? मैंने स्थावरपर्यन्त अपने विस्तारपूर्ण संसारमण्डल में चिरकाल तक भ्रमण किया फिर भी बाहर निकलने का मार्ग गले का छिद्र मुझे नहीं मिला? ॥२८-३४॥
224259 यह सब मैंने मुनि के समीप जाकर उनसे पूछा । महाशय मुनि महाराज ने मुझसे कहा : हे कमलनयन, शरीर का वृत्तान्त मुझसे उपदिष्ट उपाय के बिना ही तुम स्वयं अपनी बुद्धि से कैसे जान गये? ॥३५॥
224260
224261 तो उसके दर्शन का क्या उपाय है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
224262 यदि तुम योग से एकाग्र बुद्धि से इसका स्वयं अवलोकन करते हो तो ज्ञानदृष्टि से इसे हाथ में स्थित कमल के समान सम्पूर्णतः देखते ही हो। फिर भी यदि मेरे वचन से इसे सुनने की तुम्हारी इच्छा है तो सुनो, जैसी घटना घटी है उसे आद्योपान्त सम्पूर्णतया तुमसे कहता हूँ ॥३६,३७॥
224263
224264 पहले तुम अपने जीवतत्त्व को समझो, उसके बाद मैं तुम्हारे पूर्वशरीर का वृत्तान्त कहूँगा। ऐसा सोच रहे मुनिजी व्यष्टिजीवभाव मिथ्या है समष्टिजीवभाव ही सत्य है यह त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इस श्रुति से प्रदर्शित न्याय का अवलम्बन कर कहते हैं।
224265 तुम जैसा कि अपने को समझते हो वैसे व्यष्टिजीवरूप नहीं हो, किन्तु सकल प्राणियों के तपरूपी कमलों को विकसित करने में सूर्यरूप, सकल कल्याणों के (मानुष आनन्द से लेकर प्रजापत्य आनन्दपर्यन्त सुखों के) कमलाकर के समान समष्टिरूप हरि भगवान् के नाभिकमल की कर्णिका यानी
224266

224267 कर्णिका में आरूढ़ सर्वजीव समष्टिरूप हिरण्यगर्भ ही हो ॥३८॥
224268
224269 तो मेरा व्यष्टिभाव कैसे हुआ और उसमें (व्यष्टिभाव में) ये सकल भ्रान्तियाँ कैसे आई? इस प्रश्न पर कहते हैं।
224270 व्यष्टिभावरूप स्वप्न को देखने की इच्छा से किसी समय मनोरथरूप तप में बैठे हुए तुम आश्रम में तपस्वी हुए । वहाँ पुष्ट हुई व्यष्टिभावबुद्धि से अन्य के शरीर के अन्दर स्वप्नादि-कौतुक को देखने की इच्छा से किसी जीव के हृदय में प्रविष्ट हुए ॥३९॥
224271 तुमने जीव के हृदय में प्रविष्ट होकर वहाँ यह विस्तारयुक्त त्रिभुवन देखा था, जिसका पृथिवीलोक और स्वर्गलोक महान् उदर है । इस रीति से जब तुम परकीय शरीर के अन्दर स्वप्न देखने में व्यग्र थे तब तुम्हारे शरीर में और उस महावन में सोये हुए उस प्राणी के शरीर में, जिसके अन्दर तुम प्रविष्ट थे, भयंकर आग लग गई। उस आग का क्या कहना था, धुएँ से धुमैले मेघरूपी वस्त्रों को ओढ़ा हुआ आकाश ही उसका चँदवा था, चमक रहीं
224272 नीले आकाशखण्ड और दिशाओं की आचरण द्वारा रक्षा करनेवाले जले हुए मेघोंपर भस्म से भरे हुए धूम्र के मेघरूपी काले कम्बलों द्वारा, उक्त अग्नि ने आकाश को आच्छन्न कर दिया था ॥४०-४३॥
224273 अग्नि से गुफारूपी घर से बाहर निकले हुए सिंहों की दहाड़रूपी डाँट-फटकारों तथा साफ-साफ सुनाई दे रहे चट-चट शब्दों से उसने दिगन्तरालों में रहनेवाले लोगों को बहरा बना दिया था ॥४४॥
224274 चारों ओर से आग से घिरे होने के कारण अग्निवृक्ष से बने हुए ताल, तमाल आदि वृक्षपंक्तियों के तड़ातड़ गिरने से तथा उत्पात अग्नि के समान और उत्पात मेघ के समान उनके फटने के कोलाहल से वह अग्नि निबिड़ हो गई थी॥४५॥
224275 दूर देशों में स्थित लोगों ने उक्त अग्नि को यह स्थिर बिजली है ऐसा देखा । वह आकाश को गलाए हुए सोने के रससे लीपे हुए फर्शसा दिखलाती थी। निकल रही चिनगारियों से आकाश के तारों को दुगुना बना रही थी और उन्हीं चिनगारियों से आकाश में वक्षस्थल में स्थित ज्वालारूपी बालवनिता के नयनों को आनन्द देनेवाले कटाक्षों से आनन्द देती थी॥४६,४७॥
224276 ज्वालाओं के धाँय धाँय शब्दों से आकाश के मध्यभाग को उसने गुंजा दिया था और गुफारूपी गृह से निकले हुए निद्राविहीन वनचरों को भ्रम में डाल दिया था ॥४८॥
224277 आधे जले हुए सिंह, बाघ और पक्षी उसमें इधर-उधर भाग रहे थे, तालाब और नदियों के खौलते हुए जल में उसने उत्कट वनचरों को पका डाला था ॥४९॥
224278 चारों ओर से घेर रही ज्वालाओं से जल रहीं बालचमरियों से वह बड़ी भली दिखाई देती थी । जल रहे वन्य जीवों की वसा की गन्ध से उसने बादलों को आवृत्त कर दिया था। प्रलयाग्नि के समान भीषण फैल रही पूर्वोक्त वनाग्नि ने रेंग रहे साँप की तरह आपके आश्रम के साथ आपका शरीर और उस प्राणी का शरीर जला डाला ॥५०,५१॥
224279 व्याध ने कहा : हे मुनिवर, वहाँपर
224280 साथ कैसे नष्ट हो गये? ॥५२॥
224281 मुनि ने कहा : हे व्याध, जैसे संकल्प के नाश और उदय में संकल्प करनेवाले पुरुष का मनस्पन्द ही कारण है, वैसे ही त्रिजगत्का संकल्प करनेवाले विधाता का तुरन्त प्रवृत्त हुआ मनस्पन्द ही त्रिजगत् है । उसके विनाश और उदय में भी उसका मनस्पन्द ही हेतु है। जैसे लोक में हृदय में भय आदि वश क्षोभ, अक्षोभ (शान्ति) आदि में तुरन्त प्रवृत्त हुआ मन का स्पन्द
224282
224283 ही कारण है वैसे ही तीनों जगतों के क्षोभ और अक्षोभ में (शान्ति में) वही (हिरण्यगर्भ का मनस्पन्द ही) हेतु है । चूँकि यह जगत् विधाता स्वप्ननगर ही है अतएव उनके मनका स्पन्द ही प्रजा जनों के उदय, क्षय, क्षोभ, वृष्टि, अनावृष्टि आदि का कारण है ॥५३-५५॥
224284 ब्रह्माजी का मानस संकल्प ही इस समष्टि त्रिलोक का कारण है । वह समष्टि त्रिलोक भी अन्य चिदाकाश में कल्पित है तथा वह भी दूसरे चिदाकाश में कल्पित है, इस प्रकार मायाशबल चिदाकाश की कल्पना की परम्परा का अन्त नहीं है। निष्कृष्ट दर्शन में तो चिदाकाश में चिदाकाश की शोभा ही विकसित होती है यों विद्वानों की निर्मल दृष्टि है लेकिन मूरों की आपात दर्शनरूप यह दृष्टि जैसी भासती है तन्मयी ही है परमार्थ में
224285 वह सत् नहीं है यानी अलीक (मिथ्या) ही है॥५६,५७॥
224286
224287 एक सौ पचासवाँ सर्ग समाप्त
224288 एक सौ इक्यावनवाँसर्ग मुनि के आश्रम के साथ पूर्वोक्त दोनों शरीर भस्म कर चुकी अग्नि और
224289 भस्म की वायु द्वारा शान्ति तथा स्वप्न में जाग्रत् की स्थिति का वर्णन। अन्य मुनि ने कहा : मुने, वहाँपर वे दोनों शरीर, आश्रम, नगर, वे सब घर और सब पेड़ सबके सब अग्नि द्वारा सूखे हुए तिनके के समान झटपट राख बन गये ॥१॥
224290 और अत्यन्त सन्ताप से जिसकी शिलातक चटक गई थी ऐसे उस आश्रम में विद्यमान तुम्हारे सोये हुए दोनों शरीर भस्म हो गये। सम्पूर्ण वन को पूर्णरूप से जलाकर वह आग जैसे सारे समुद्र को पीकर अगस्त्यजी विरत हुए वैसे ही पहले अंगारमात्र शेष होकर शान्त हुई तदुपरान्त अदृष्ट हो गई ॥२,३॥
224291 उक्त अग्नि के अदृश्य होनेपर वायु पहले दीप्त फिर शीतल हुई भस्मराशि को पुष्पराशि की तरह कण कण करके सबकी सब उड़ा ले गया ॥४॥
224292 उसके उपरान्त न मालूम वह आश्रम कहाँ गया और यह भी नहीं मालूम होता है कि वे दोनों शरीर कहाँ गये । बहुत से लोगों का पिटारीरूप निवासस्थान वह नगर जाग्रत्पुरुष के स्वप्ननगर की तरह न मालूम कहाँ चला गया।॥५॥
224293 जब इस तरह आपका तथा उस प्राणी का शरीर अभाव को प्राप्त हो गया तब आप स्वप्न के भ्रम से ग्रस्त थे और अब स्वप्नमय शरीररूपसे आपकी संवित् स्फुरित होती है। इसलिए (जलने के कारण) कहाँ बाहर निकलने का द्वारभूत उसका गले का छिद्र, कहाँ आपका वह विराट् पुरुष प्राणी क्योंकि ओज के साथ ही जले हुए उसका ओज सहित ही तुच्छ शरीर जलकर राख हो गया॥६,७॥
224294 हे मुने, इस कारण आपको वे दोनों शरीर प्राप्त नहीं हुए। आप जिसका कोई पारावार नहीं है ऐसे स्वप्नसंसाररूपी इस जाग्रत् में स्थित हैं ॥८॥
224295
224296 जाग्रत और स्वप्न का भेद नहीं है, ऐसा जो पहले कहा था, उसका हमने स्पष्ट निर्देश कर दिया इस आशय से कहते हैं।
224297 आपके स्वप्नपुरुष हैं । आप हमारे स्वप्नपुरुष है और हम आपके स्वप्नपुरुष हैं । यह चिदाकाश ही सर्वदा (तीनों अवस्थाओं में)अद्वितीय स्वभाव में स्थित है ॥९,१०॥
224298 पहले स्वप्नपुरुष होते हुए भी जबसे आपको मैं जाग्रत्पुरुष हूँ ऐसी प्रतीति हुई तब से जाग्रत पुरुष बनकर गृहस्थाश्रम में स्थित
224299
224300 हैं ॥११॥
224301 जैसे घटना घटी थी वह मैंने आद्योपान्त सम्पूर्ण आपसे कही। यदि मेरे कथन पर सन्देह हो तो आप भी ध्यान से इस अनुभूत दृश्य को स्वयं पूर्ण रूप से देखेंगे। इस तरह आदि मध्य रहित अनन्तरूप यह संवित्-घन चिन्मयात्मा ही अपनी विकसनशक्ति के उछाल से चंचल शरीर होकर अपने में दुष्कर्मों के फलरूप खराब, सत्कर्मों के फलभूत उत्तम और मिश्रित कर्मों के फलभूत मिश्रित विकासरूप सृष्टियों द्वारा आकाश में सुनहले प्रकाश की भाँति विकसित होता है, अन्य नहीं॥१२,१३॥
224302
224303 एक सौ इक्यावनवाँ सर्ग समाप्त
224304 एक सौ बावनवाँसर्ग अन्य मुनि द्वारा मुनिजी की स्वप्नपदार्थों की सत्यता-शंका का निवारण । मुनि ने कहा : हे व्याध, यह कहकर रात्रि के समय वह मुनिमहाराज अपने बिस्तर पर चुप हो गये। तदुपरान्त मारे आश्चर्य के मैं भी आँधी के बवण्डर में पड़ा हुआ-सा हो गया। तदनन्तर बहुत देर बाद सन्नाटा भंग करते हुए मैंने कहा : हे मुनिप्रवर, हे विभो, तब तो इस प्रकार सारा स्वप्न यथार्थ है ऐसा मैं समझता हूँ। 'मे मतिः' कहने से असंभावना द्वारा आश्चर्य प्रकट किया।॥१,२॥
224305 अन्य मुनि ने कहा : हे मुने, यदि जाग्रत् वस्तु सत् होती तो यह स्वप्नादि सत् है यों आश्चर्य होना ठीक था। किन्तु जहाँपर यह जाग्रत् दृश्य ही मिथ्याभूत है वहाँपर स्वप्न की सत्यता का क्या कहना है अर्थात् वह तो नितांत मिथ्याभूत है|३॥
224306 जैसे स्वप्न का भान होता है वैसे ही आदि में इस जाग्रत् दृश्य का भी भान होता है। यह जाग्रत् पृथिवी आदि से रहित होनेपर भी पृथिवी आदि से युक्त प्रतीत होता है|४॥
224307 हे व्याधमहागुरो (0) इस प्रकार दृश्यमान आज के हम लोगों के स्वप्न से भी जाग्रत् के नाम से प्रसिद्ध सर्गरूपी स्वप्न निर्मल चैतन्यमात्रस्वरूप है यानी स्वप्न के बराबर भी उसका अस्तित्व नहीं है। हे कमलनयन (M) इस विषय में आप उपपत्ति सुनिये॥५॥
224308 जाग्रतकाल में देखे गये पद और उसके अर्थ द्वारा बुद्धि में अपना संस्कार डालने से स्वप्नवाले आपको रात्रि में स्वप्न में स्वाप्निक शब्द और उसके अर्थकी प्रतीति हुई। संस्कार आदि की सामग्री होने से भले ही स्वप्न सत्य हो सकता है, किन्तु सृष्टि के आदि में प्रसिद्ध सर्गरूप स्वप्न पूर्वदृष्ट अर्थवाला होकर ही आकाश में विराजमान होता है। यानी चिरप्रलय का महान् व्यवधान होनेपर पूर्वानुभव संस्कार आदि का सर्वथा उच्छेद हो जाने से यह सर्गस्वप्न स्वप्न की अपेक्षा भी अति तुच्छ ही है। उसके बराबर भी इसका अस्तित्व नहीं है,

यह उपपत्ति है, यह भाव है ॥६|इस प्रकार जाग्रत्-प्रपंच के अधिक मिथ्या होनेपर हे विभो, सारा स्वप्न सद्रूप है, यथार्थ है ऐसा मेरी समझ में
224309 आता है यों मतिपद से संदिग्धता-सी सूचित करते हुए क्यों कहते हो? स्फुटरूप से अनुभूत इस स्वगृह का अनुभव कर मेरे उपदेश से फिर स्वप्नप्रध्यान में आपका उद्यम कैसे हुआ ? क्योंकि कोई स्वप्न देखनेवाला यह स्वप्न मिथ्या है, ऐसा स्वप्न देखते समय नहीं जानता, यह तात्पर्य है ॥७॥
224310
224311 () 'व्याधमहागुरो' यह सम्बोधन आपकी अपेक्षा भी मन्दबुद्धि व्याध को समझाने के समय आपको उपपादन श्रम ज्ञात होगा, यह सूचित करने के लिए है।
224312 (M) 'पुष्करपत्राक्ष' (कमलनयन) यह सम्बोधन केवल नेत्र के सौन्दर्य से यह विषय नहीं जाना जा सकता, यह सूचित करने के लिए दिया गया है।
224313
224314 जगत् का सत् रूप से ही अनुभव कर रहे आपके जगत् असत् है या नहीं इस सन्देह में कोई बीज भी नहीं है, ऐसा कहते हैं।
224315 हे मुने, जब आप इस प्रकार इस विस्तारयुक्त स्वप्न जगत् का स्पष्टरूप से यह सत् ही है, ऐसा अनुभव करते हैं तब उसमें है या नहीं है' यह सन्देह कैसे हो सकता है ? इसके बाद यह सब कह रहे उन मुनि महाराज के वचन-प्रवाह को एक दूसरा प्रश्न उपस्थित कर मैंने बीच में रोक दिया और उनसे पूछा : महाराज, मेरी व्याधगुरुता कैसे है, यानी मैं व्याध का गुरु कैसे हूँ कृपया मुझे बतलादीजिये ॥८,९॥
224316 अन्य मुनिने कहा : हे महामते, मेरे इस आख्यान को सुनिये, मैं दूसरा आख्यान आपसे संक्षेप से कहता हूँ। मेरे विस्तारयुक्त व्याख्यान का तो अन्त मिलना भी कठिन है॥१०॥
224317 हे मुने, मैं दीर्घ तपस्वी हूँ और आप अत्यन्त धार्मिक हो। मैं जब तक आप व्याधगुरु होओगे तब तक यहीं पर हूँ, आप भी यह मेरा सत्य वचन सुनकर यहीं अपने घर पर ही रति को प्राप्त होओगे|११॥
224318 यहाँ पर स्थित हुए मुझे अनुगमन, भक्ति आदि सत्कार से आप नहीं छोड़ेंगे मैं भी आप लोगों के साथ यहाँ पर रहँगा,यह निश्चय है॥१२॥
224319 हे साधो, तदनन्तर कुछ वर्षों के बीतनेपर यहाँ तुम्हारे सब बन्धुबान्धवों का दुर्भिक्ष से विनाश हो जायेगा। उसी समय वैर, बल आदि से उन्मत्त हुए सीमाप्रान्त में स्थित छोटे-मोटे राजाओं के आपसी युद्ध से इस गाँव के अधिकांश प्राणी मर जायेंगे, बचे-खुचे थोड़े से जीव भी गाँव छोड़कर भाग जायेंगे उसके बाद आपस में एक दूसरे से आश्वासित अतएव दुःख का नाम निशान न जाननेवाले, शान्त विदितवेद्य
224320 यहीं एक निर्जन जगह में कहीं पेड़ों के झुरमुट के बीच चन्द्रमा और सूर्य के समान निवास करेंगे। हमारे निवास करने से इस अरण्य में समय बीतनेपर लता, वृक्षों का उत्तम वन उग जायेगा । वह शाल, ताल, लता के समूह से सारे भूतल को वेष्टित कर लेगा॥१३-१७॥
224321 उस वनका क्या वर्णन करूँ ? वह ताड़, तमाल के पत्तों के नाच से दिशाओं को अलंकृत करेगा, उसमें खिले हुए कमल वनों द्वारा नीचे चरणों को पकड़ने (छूने) के कारण वन्दनीय से वृक्ष फूलों से विकसित रहेंगे और मधुर ध्वनि कर रहे चकोरों के झुण्डों से उसके लता-निकुंज अत्यन्त मनमोहक रहेंगे। अधिक क्या कहूँ वह वन स्वर्ग से उतरा हुआ नन्दनवन-सा स्थायी होगा ।।१८॥
224322
224323 ___ एक सौ बावनवाँ सर्ग समाप्त
224324 एक सौ तिरपनवाँसर्ग व्याध के आगमन आदि की उक्ति से मुनि में व्याधगुरुता का समर्थन तथा
224325 समय पर विवेक से सर्वैकात्म्यरूप विज्ञान का वर्णन। अन्यमुनि ने कहा : हे मुनिवर, हम लोग उस वन में चिरकाल तक तप करते रहेंगे, तब मृगों का पीछा करने से थका हुआ व्याध आयेगा। उसे आप स्वभावतः पवित्र विविध कथाओं द्वारा उपदेश देंगे। वह विरक्त होकर उसी वन में तपस्या करेगा। तपस्वियों की चर्याओं के अभ्यास से शम, दम आदि साधन-सम्पत्ति के बाद वह व्याध आत्मज्ञान जानने की इच्छा से आत्मज्ञान की भूमिका के रूप से स्वप्न जिज्ञासु होकर स्वप्न कथा पूछेगा। उसके पश्चात आप स्वप्न के प्रसंग से उसके लिए अखण्ड
224326
224327 आत्म-ज्ञान का उपदेश देंगे। उसे ग्रहणकर वह योग्य हो जायेगा। इस प्रकार से आप उसके गुरु होंगे। इस कारण हे मुनिवर, मैंने आपको 'व्याधगुरो' इस सम्बोधन से पुकारा है। जिस प्रकार यह संसार भ्रम है, जैसा मैं यहाँपर हूँ और जैसे आप यहाँपर हैं एवं जो आगे आपका होनेवाला है वह सब मैंने आपसे कहा॥१-६॥
224328 इस प्रकार कहनेपर विस्मय से व्याकुल हुई बुद्धि से इस दृश्यजगत का विचार कर मैं और भी आश्चर्य को प्राप्त हुआ। इसके बाद रात्रि खुलनेपर प्रातःकाल के समय उन मुनि महाराज का मैंने ऐसा आदर सत्कार किया कि जिससे वे मेरे घर पर ही रह गये। उसके बाद तो उस अरण्यस्थित घर में
224329 ऋतु, वर्ष आदि रूप काल के बीतने पर जैसे पर्वत वनाग्नि, वृष्टि आदि का ग्रहण और त्याग करता है, वैसे ही मैं भी अनिष्ट, इष्ट और इष्टअनिष्टमिश्रित भावों का ग्रहण और त्याग करता हुआ स्थित हूँ। न तो मैं मरण की इच्छा करता हूँ और न जीवन की अभिलाषा करता हूँ। जैसे स्थित हूँ वैसे ही बिना
224330 इसका कारण है ? और यह आत्मा इसको चित्त से क्या जानता है ?' एकमात्र चिदाकाशस्वरूपी स्वप्नसदृश जगत् में यह पदार्थसंघात क्या है और क्या इसका निमित्त कारण है ? चिदेकघन स्वभाव में स्थित चिन्मात्रआकाशरूपही ये धुलोक, पृथिवी, वायु, आकाश, विविध पर्वत, अनेक नदियाँ, दिशाएँ सबके सब विकास को प्राप्त है॥७-१४॥
224331 चित्पी चन्द्रिका चारों ओर जिस अवभास (प्रकाश) का विस्तार करती है वह यह जगत्प चित्र, जो कि स्थूल न होने के कारण प्रतिघात के योग्य स्वभाववाला
224332 नहीं है, आकाश में भासित होता है॥१५॥
224333 ___यदि कोई कहे कि पर्वत आदि स्थूल होने से प्रतिघात के योग्य हैं, वे अप्रतिघातस्वभाव कैसे होंगे? इसपर कहते हैं।
224334 न ये पर्वत हैं, न यह भूमि है, न यह आकाश है, न मैं ही हूँ ? यह सब केवल चिन्मात्रआकाश के स्फुरण का भान है॥१६॥
224335
224336 यदि यह चिन्मात्र-कचन (स्फुरण) ही है तो इस पदार्थराशि का कोई कारण नहीं है, क्योंकि इसके शरीर ग्रहण और उसके हेतु अप्रसिद्ध हैं, ऐसा कहते हैं। _ इस पदार्थराशि का शरीर ग्रहण में क्या कारण हो सकता है ? कारण के बिना भला किसी वस्तु का संभव हो सकता है ? ॥१७॥
224337
224338 तब यह भ्रान्ति ही हो, ऐसी आशंका कर भ्रान्तिपक्ष में भी निमित्त, द्रष्टा आदि का निरूपण संभव नहीं है, ऐसा कहते हैं।
224339 यदि इसको केवल भ्रान्ति ही मानो, तो भ्रान्ति का क्या कारण है, उस भ्रान्ति का कौन द्रष्टा है, कौन मनन करनेवाला है, वह कैसा है और कहाँ है ? ॥१८॥
224340 संविन्मात्ररूप मैं जिसके शरीर में प्रविष्ट होकर दृश्यवर्ती ओज में रहा वह प्राणी मेरे शरीर के साथ ही पूर्णतया भस्म हो गया ॥१९॥
224341 इसलिए उसका शरीर, मेरा शरीर आदि का अस्तित्व न होने के कारण यह सब आदि अन्त शून्य चित् की आभारूप आकाश ही है। कर्ता, कर्म, और करण से विहीन क्रमशून्य यह चिद्घन ही है। यह घट, वस्त्र, दीवार आदि सब चिदाकाश का स्फुरण है। अतः घट, पट आदि स्पष्ट आकार धारण
224342
224343
224344 'यह चिन्मात्र का स्फुरण है' यह बुद्धि भी 'राहुका सिर' इस कथन के समान केवल विकल्पमात्र ही है, क्योंकि षष्ठीतत्पुरुष समास के प्रयोजक भेद और सम्बन्ध की प्रसिद्धि नहीं है, इस अभिप्राय से कहते हैं। __ यह चिन्मात्र का स्फुरण भी नहीं है, केवल चिन्मात्रआकाश है। उसका स्फुरण क्या और कैसा? क्या आकाश का भी स्फुरण होता है, भला उसका स्फुरण कैसे होगा? ॥२२॥
224345 यह जगत् समुद्र के फेन की तरह चिद्रूप सागर का फेन है। इसका नवीन स्फुरण क्या होगा? यह अनन्त चिद्घन परमात्मा स्फुरणस्वभाववाला ही स्थित है ॥२३॥
224346 शुद्ध चिन्मात्र-स्फुरण वृद्धि को प्राप्त चिद्घन ब्रह्म ही इस जगत् के समान अवभासित होता है, ऐसी अवस्था में कहाँ दृश्य है और कहाँ द्रष्टुता है ? ॥२४॥

224347 कालतः आदि अन्त से शून्य, असीम, देशतः आदि-मध्यहीन वस्तुतः एक अद्वितीय अतएव कारणरहित, कार्यरहित और कार्यकारण के अधीन प्राणियों से रहित, स्वतःसत्ताप्रधान स्वसत्ता से ही भुवन आदि की सत्ता का निर्वाह करने के कारण नाना अनानारूप-सा वाणी और मन का अगोचर जो विभु चेतन है, वही सब कुछ है, उससे अतिरिक्त अणुमात्र भी नहीं है ॥२५॥

224348

224349 एक सौ तिरपनवाँ सर्ग समाप्त

224350 एक सौचौवनवाँसर्ग मुनि द्वारा विचार से उत्पन्न अपनी जीवन्मुक्त स्थिति तथा

224351 अभ्यासहीन व्याध की परम पद में अनवस्थिति का वर्णन। मुनिजी अपने विचार की फलभूत जीवन्मुक्तस्थिति का विस्तार से वर्णन करते हैं।

224352 मुनि ने कहा : हे व्याध, इस प्रकार निर्णय करके मैं इस दृश्य में सन्तापरहित, वीतराग (आसक्तिरहित), शंकारहित, अहंकाररहित, निर्वाण (मुक्त) स्वरूप स्थित हूँ॥१॥

224353 अद्वैत होने के कारण न मेरा कोई आधार है और न मैं ही किसी का आधार हूँ, अभिमानरहित, आश्रयविहीन, निज चित्स्वभाव में स्थित, स्वयं शान्त सर्वथा उदित सृष्टिरूप मैं स्थित हूँ॥२॥

224354 व्यवहारतः यथाप्राप्त कृत्य का कर्ता हूँ, किन्तु यथार्थतः कभी भी कर्ता नहीं हूँ, क्योंकि जो स्वयं ही निष्क्रिय आकाश है, उसका कर्तृत्व कैसा ? ॥३॥

224355 धुलोक, पृथिवी, वायु, आकाश, विविध पर्वत, नदियाँ दिशाएँ आदि सकल भूत सब जीवों के एकमात्र चित्स्वरूप सत् चिदाकाश ही हैं ॥४॥

224356 हे व्याध, मैं शान्त हूँ, चारों ओर से आनन्दसागर में मग्न हूँ, दुःखसम्पर्कशून्य केवल आत्मसुख में स्थित हूँ, न मेरे लिए कोई विधि है और न निषेध ही है। न मेरे लिए कुछ बाह्य है और न कुछ आन्तर है॥५॥

224357 हे व्याध, इस प्रकार जैसी स्थिति है उसके अनुकूल यहाँपर स्थित हुए मेरे सामने आज काकतालीय के समान तुम प्राप्त हुए हो॥६॥

224358 इस

224359 तुम हो, जैसा यह दृश्य है, जैसे तुम इस प्रपंच के द्रष्टा हो, जैसा यह देह, इन्द्रिय आदि आध्यात्मिक (आभ्यन्तरिक) दृश्य है, जैसा यह सामने दिखाई दे रहा भौतिक दृश्य है, उनमें जैसे राग, द्वेष, त्याग, ग्रहण आदि भाव हैं, जैसा ब्रह्म है और जैसी यह सामने दृश्यमान जनता है यह सब पूर्वोक्त वर्णन के

224360

224361 अनुसार मैं कह चुका हूँ। हे लुब्धक, इन सबको मिथ्या जानकर तुम शान्त होओगे, क्योंकि यह चिदाकाशरूपिणी आत्मसत्ता शान्त ही है अशान्त नहीं है । अथवा आत्यन्तिक दृश्यशान्ति ही

224362 आत्मशान्ति है ॥७-९॥

224363

224364 स्पष्ट रीति से प्रतीत हो रहे मनुष्य, देवता, पशु-पक्षी, पर्वत, पेड़ आदि की स्वप्नतुल्यता अत्यन्त असम्भव हैं इस बात को व्यंग्य से सूचित करता हुआ लुब्धक कहता है।

224365 व्याध ने कहा : हे मुनिजी, यदि ऐसी बात है तो मैं, आप और सब देवता सबके सब आपस में स्वप्नपुरुष होने से सत् होते हुए भी असत्मय हो जायेंगे|१०॥

224366 मुनिजी ने कहा : हे व्याध, जैसा तुम कहते हो वैसा ही यह सब परस्पर स्वप्न के समान स्थित है। यह अपने में सत् तथा अन्य लोगों में असत् प्रतीत होता है, क्योंकि वैसा ही इसका सबको अनुभव होता है ।।११॥

224367 दृश्य को जिसने जैसा जाना वैसा वह उसका अनुभव करता है । दृश्य वस्तु नाना है और एक भी है, जैसे एक घड़ा नाना कपाल, कपालिका आदि उनकी अवयवपरम्परा से परमाणु पर्यन्त नाना वस्तुरूप और एकत्व की प्रतीति से एकवस्तुरूप भी है जो नानात्व (भेद) दर्शी हैं उनके लिए उन दोनों में से एकत्व असत् है और जो एकत्त्वदर्शी हैं, उनके लिए नानात्व असत् है। भेदाभेद दर्शियों के लिए दोनों विकल्प से सत् और दोनों असत् हैं । तत्त्वज्ञानियों के लिए तो जाग्रत में स्वप्ननगर के सदृश तथा पहले कभी दृष्टिगोचर न हुए दूर देशस्थ दृश्यमान नगर के तुल्य वेदनमात्र होने के कारण एक भी नहीं है ऐसा अनुभव से सिद्ध है, अतएव यह न एक है, न सत् है, न असत् है और न सत्असत् है । हे व्याध इस प्रकार मैंने तुमसे सब कुछ कह दिया, निरन्तर सदुपदेशों से तुम्हें बोधित किया है । तुम भी स्वयं ज्ञानवान् हो सब कुछ जानते हो, इसलिए जैसी तुम्हारी इच्छा हो वैसा करो॥१२-१४॥

224368 हे व्याध, प्रकृष्ट बोधवाले यद्यपि इस प्रकार तुम पूर्णरूप से बोधित हुए हो तथापि तुम्हारी बुद्धि स्वाभिमत जगत्सत्यत्वभ्रम में ही विश्राम को प्राप्त हुई है, परमपद में क्षण-भर भी विश्राम को प्राप्त नहीं हुई।१५॥

224369 यह बोध अभ्यास द्वारा अत्यन्त परिपक्व हुए बिना हृदय के अन्दर वैसे ही प्रविष्ट नहीं होता जैसे कि जलधारण कार्य के निमित्त छीलने-तराशने आदि से निर्मित कमण्डलु के आकार में परिणत हुए बिना काठ के अन्दर जल नहीं प्रविष्ट होता॥१६|

224370 अभ्यास से बोध की चरमविश्रान्ति सिद्ध होने पर चित्त को ही चरमविश्रान्ति का अनुभव रखनेवाले पुरुष निर्वाण कहते हैं, ऐसा कहते हैं।

224371 एकमात्र गुरु और शास्त्र के सेवनरूप अभ्यास से बोध के परमपद में विश्रान्त होनेपर द्वैत और अद्वैत दृष्टियों की शान्ति होने पर चित्त निर्वाण कहलाता है ॥१७॥

224372

224373 अपने द्वारा उक्त अर्थ में भगवद्वचन की संमति दिखलाते हैं।

224374 अन्दर अभिमान और मोह से रहित और बाहर संगदोषोंपर विजय पाये हुए, अन्दर और बाहर नित्य आत्मा में लीन, चारों ओर आनन्दरूप आत्मा का पूर्ण ज्ञान होने से सकल कामनाओं से विहीन तथा प्रिय-अप्रिय आदि द्वन्दों से, जिनसे सुख-दुःख का भलीभाँति ज्ञान होता है, सर्वथा निर्मुक्त तत्त्वज्ञानी लोग विष्णुभगवान् के निर्वाणनामक परमपद को प्राप्त होते हैं ॥१८॥

224375

224376 एक सौ चौवनवाँ सर्ग समाप्त

224377

224378

224379 एक सौ पचपनवाँ सर्ग व्याध की मूढ़ तपस्या से प्रसन्न भगवान् के वरदान से आकाशगति, कायवृष्टि और मृत्यु का वर्णन।

224380 अग्नि ने कहा : हे वत्स, यह सुनकर वह व्याध उस समय उस वन में इसके पश्चात् चित्रलिखित की तरह मारे आश्चर्य के स्तब्ध हो गया। अपने अभ्यास के बिना उसके चित्त को परमपद में विश्राम नहीं मिला, अतः वह बेचारा मारे आश्चर्य के उद्घान्त-सा समुद्र में बहाया जा रहा-सा हो गया। वह चक्र में चढ़ा हुआ-सा अथवा किसी सिद्ध द्वारा अपने तपोबलरूपी चक्रवात से (आँधी से) हरा गया-सा तथा मगर द्वारा आक्रान्त-सा विवश हो गया, उसमें किसी प्रकार की शक्ति नहीं रह गई। क्या यह निर्वाण होगा अथवा अन्य निर्वाण होगा ? इस सन्देह से उस मूर्ख को नवयौवनवान् के समान शान्ति नहीं मिली। चूँकि यह जगत् अविद्या ही है, यह बात हृदय में भलीभाँति नहीं ठहरती है, इसलिए यह जगत् अविद्या नामकी ब्रह्मशक्ति द्वारा उत्पादित सत्य ही है ऐसा चिन्तन करता हुआ मैं इस दृश्य का कहाँ अवसान होगा यह बात तपस्या द्वारा शरीर प्राप्त कर, पृथ्वी से आरम्भ कर, दूर होने के कारण ऊँचे शरीर से जाकर देखूगा। भाव अभाव स्वरूप इस दृश्य के अवसान में (असंसारप्रदेश में) मैं सुख-से रह सकूँगा, इसलिए जहाँपर आकाश भी नहीं है वहाँ मैं जाता हूँ। ऐसा हृदय में विचार कर वह कोरा मूर्ख ही रहा। मुनिजी ने बड़े विस्तार के साथ अनेक दृष्टान्तों और उपपत्तियों से युक्त जो उपदेश दिया था, वह अभ्यास के बिना भस्म में किये गये हवन के तुल्य व्यर्थ चला गया। उसके पश्चात् तभी से उक्त निर्णयवश ही व्याधता को छोड़कर वह मुनियों के साथ तपस्या करने के लिए उद्यत हुआ। तपस्वियों के लोक में तपस्वी लोगों में प्रसिद्ध भावनाओं से सदा तपस्वियों के साथ निवास करते हुए उसने अनेक हजार वर्ष तक कठिन तपस्या की ॥१-१०॥

224381 तपस्या करते हुए उसने किसी समय फिर उन मुनि महाराज से प्रश्न किया : हेमुने ! मेरी आत्मा में विश्रान्ति कब होगी? इस पर मुनिजी ने उससे कहा ॥११॥

224382 हे व्याध, मैंने तुम्हें जिस ज्ञानका उपदेश दिया था, वह पुरानी लकड़ी के अन्दर स्थित थोड़ी-सी आग के समान तुम्हारे हृदय में स्थित है। इस समय उसने जलाने के योग्य भी दृश्यरूप अनर्थपर आक्रमण नहीं किया है। 'जीर्ण लकड़ी के अन्दर स्थित थोड़ी-सी अग्नि के समान' इस कथन से जन्मान्तर में वह उबुद्ध होगा, यह सूचित किया है । अभ्यास न होने के कारण तुम कल्याणकारी तत्त्वज्ञान में विश्रान्त नहीं हुए हो। किन्तु अभ्यास से समय आनेपर तुम पूर्णरूप से ज्ञान में विश्रान्ति को प्राप्त होओगे॥१२,१३॥

224383 हे व्याध, अब तुम निर्णय का वर्णन कर रहे मुझसे अपना यह भावी वृत्तान्त सुनो। वह कानों के लिए भूषणरूप है तथा भूतल में कोई भी मन से भी उसकी सम्भावना नहीं कर सकता, अतः अद्भूत है|१४॥

224384 तुम आत्मा को जानने के लिए प्रस्तुत तो हो, किन्तु प्रसिद्ध ज्ञानरूपसारता से तुम्हें उसका बोध नहीं हुआ, अतएव तुम्हारी बुद्धि झूले की तरह डोल रही है, अतः न तुम मूर्ख ही हो

224385 और न पंडित ही हो । यह विस्तारयुक्त अविद्यारूपी जगत् कितना विशाल होगा ऐसी केवल अपने मनोरथ की कल्पना से तुम तपस्या करने के लिए उद्यत हुए हो। जिस तरह तुम इस समय तप कर रहे हो इसी प्रकार सैकड़ों युगों तक (सैकड़ों युगों तक व्याध का जीवन असंभव होने से अनेक जन्मों तक यह अर्थ अर्थतः प्राप्त होता है) तुम्हें बड़ी-कड़ी तपस्या करनी होगी। तदनन्तर ब्रह्माजी तुम्हारे ऊपर

224386
224387 प्रसन्न होकर देवताओं के साथ तुम्हारे समीप आयेंगे॥१५-१७॥
224388 हे श्रेष्ठ, तुम वर देनेवाले ब्रह्माजी के समक्ष अपनी सहज उद्दण्डतावश निज मनोरथ से कल्पित संशयराशिरूपयह वर माँगोगे - 'हे ब्रह्माजी, इस दृश्यरूप अविद्याभ्रम के ज्ञात होनेपर दर्पण के तुल्य स्थित ब्रह्म में प्रतिबिम्बरूप मल से रहित कोई प्रदेश नहीं है, जहाँपर पहुँचकर मेरी विक्षेपशून्य स्थिति हो सके। चूँकि परमाणु के तुल्य अत्यन्त सूक्ष्म आकारवाले अन्दर स्थित इस चिदाकाशरूपी दर्पण में यत्र तत्र (सर्वत्र) यह जगद्रूप दृश्य प्रतिबिम्ब होता है, अतएव इसमें प्रतिबिम्बरूप मल से रहित कोई प्रदेश नहीं है । हे ब्रह्माजी, अतः साविद्य (अविद्यासहित) चिति की यह स्थिति है, इसलिए यह अविद्याप्रयुक्त अनर्थकारी दृश्य कहाँतक (कितनी दूरीतक) होगा, उस दृश्य के बाद (परली पार) अनन्त निरविद्य (अविद्या रहित) ब्रह्म कितनी दूरी तक होगा, आकाश की तरह संसारशून्य उस ब्रह्म को मैं जाकर अवश्य ही देखूगा॥१८-२१॥
224389 हे देवाधिदेव, इस प्रकार की वस्तु का प्रत्यक्ष अनुभव करने के लिए यह निम्ननिर्दिष्ट वर आपसे चाहता हूँ। हे विधे, उसे आप बिना किसी विघ्नबाधा के शीघ्रातिशीघ्र मुझे दीजिए। यह मेरा शरीर चिरकाल तक निरोग रहे, इसकी मृत्यु स्वाधीन हो, यह गरुड़ के सदृश वेग से युक्त होकर आकाशगामी हो। इसका प्रत्येक अंग प्रतिक्षण एक योजन बढ़े, बढ़ते बढ़ते समय-क्रम से तीनों लोकों के बाहर जाय और आकाश के तुल्य विशालरूप हो ॥२२-२४॥
224390 हे परमेश्वर, इस प्रकार आकाश सहित इस असीम दृश्य का अन्त मुझे प्राप्त हो, यही परम वर मुझे मिले ॥२५॥
224391 हे सज्जन, ऐसी जब तुम प्रार्थना करोगे तब देवाधिदेव प्रभु ऐसा ही हो यों तुम्हें वर देकर अन्तर्धान हो जायेंगे ॥२६॥
224392 स्वर्गाधिपति देवाधिदेव श्रीब्रह्माजी के देवताओं के साथ चले जानेपर तपस्या से कृश हुआ तुम्हारा शरीर चन्द्रमा के समान कान्तिमान् हो जायेगा|२७॥
224393 उसके बाद मुझसे पूछकर नमस्कार कर उसी समय दिव्यशरीरधारी तुम चित्त में स्थित त्रिलोक का अन्त देखने की उत्कट इच्छा से मेरे आश्रम से आकाश में चढ़े हुए दूसरे बड़वानल-से उड़ जाओगे। तदनन्तर दृश्य जगत् तथा आकाश के अन्त तक पहुँचने के लिए गरुड़ के सदृश वेग से दौड़ रहा तुम्हारा शरीर, जो कि उन्मत्त प्रलयसागर की तरह अपार आकाश की निरवकाशता को पूर्ण करनेवाला होगा, नदियों के अन्त की तरह त्रैलोक्य के अन्त में निरन्तर बढ़ता ही जायेगा॥२८-३१॥
224394 महाकाश में निरन्तर बढ़ रहे अतएव विशालकाय हुए तुम रोक-टोक के बिना ही आधारभूत अनन्त आकाश में चढ़ने से परमार्थभूत महाकाश की शून्यता से उत्पन्न हुई आँधियों के सदृश सृष्टियों को देखोगे जो अज्ञाततास्वभावरूप द्रवता की वृद्धि से आविर्भूत चित्समुद्र के तरंगरूप हैं। जैसे संविद्घन स्वप्न में शून्यरूप नगर आदि प्रकाश में आते हैं वैसे ही उस समय बिना रोक-टोक के अनेकों सृष्टियाँ तुम्हारे दृष्टिगोचर होंगी। जैसे क्षोभित आँधियों से पत्तों की राशियाँ आकाश में छितरा जाती हैं वैसे ही महाकाश में छितराई हुई अनन्त सृष्टियों को अक्षीण संकल्पवाले तुम देखोगे। जैसे महलों के अन्दर बैठी हुई महिलाओं को चित्र विचित्र झरोखों से बाहर स्थित नृत्यसभा का सत्यत्व दर्शन रुचता है और जिनको नहीं रुचता है ऐसी स्त्रियों के लिए विचित्र वातायन सत् होते हुए भी प्रायः असत् है वैसे ही चिदाकाश में रहता हुआ भी असद्रूप ही है। भूमि में स्थित सब लोगों को धुआँ, कुहरा, धूलि आदि का समूह चन्द्रमण्डल से सटा हुआ-सा दिखाई देता है लेकिन चन्द्रमण्डल में स्थित लोगों की दृष्टि से वह जैसे अत्यन्त असत् है ठीक वैसे ही जगत् भी आत्मा के अभेद को प्राप्त हुए तत्त्ववेत्ता में अत्यन्त असत्
224395
224396 है। फिर सृष्टि फिर आकाश, फिर सृष्टि फिर आकाश इस प्रकार देखते देखते तुम्हारा लम्बा समय वहाँ बीत जायेगा । तदनन्तर दीर्घकाल के बाद महामहिमाशाली अव्यक्त आकाश में, जिसमें सृष्टिरूपी पत्ते इधर उधर स्फुरित होते हैं, तुम स्वयं ऊब जाओगे। तदनन्तर तपस्या के फल का अनुभव करते हुए तुम उद्वेग को प्राप्त होगे तब तुम अनन्त आकाश को भर डालनेवाले अपने विशाल शरीर को देखोगे
224397 और कहोगे : यह मेरा कुत्सित शरीर भी क्या है ? जिसमें लाखों मेरू आदि महापर्वत भी तृण के तुल्य लघु हैं, यह मेरे लिए भारभूत-सा हो गया है। मेरा यह शरीर बेप्रमाण हो गया है मैंने इससे सारे आकाश को व्याप्त कर दिया। आज भी मैं आकाश को भरता जाता हूँ, किन्तु आगे क्या होगा यह मेरी भी समझ में बिलकुल नहीं आता है।३२-४२॥
224398 हाय, मुझे यह दृश्यरूप अविद्या भीषण और असीम प्रतीत होती है। कोई भी सम ब्रह्मज्ञान के बिना इसका आरपार नहीं पा सकता ॥४३॥
224399 सम्पूर्ण अवकाश को ढक चुके इस शरीर का मैं अवश्य त्याग करता हूँ। इस अतिविशाल कुशरीर से मैं साधुसंगति, सत्शास्त्र का अभ्यास अथवा अन्य मोक्षसाधन कुछ प्राप्त नहीं कर सकता ॥४४॥
224400 असीम ओर-छोर रहित और आकाश में निराधार स्थित यह मेरा शरीर भी क्या है जिससे कि तत्त्वज्ञानियों का संगम दुर्लभ है॥४५॥
224401 ऐसा विचारकर तुम प्राणवायु को शरीर से बाहर निकालने वाली योगधारणा कर जैसे पक्षी खाये हुए फल से बचे हुए नीरस छिलका, गुठली आदि हिस्से का त्याग करता है वैसे ही उस शरीर का त्याग करोगे॥४६॥
224402 शरीर का त्यागकर वायु से भी सूक्ष्म तुम्हारा जीव प्राणवायु से युक्त होकर वायु की तरह उस आकाश में स्थित होगा ॥४७॥
224403 जिसके पंख कट चुके हों ऐसे महान् मेरु की तरह तुम्हारा महान् शरीर गिरेगा। भूलोक के पर्वत आदि सबको चूर-चूर करेगा ॥४८॥
224404 तब पूर्वोक्त रक्तरहित भगवती काली मातृमण्डल के साथ उस शरीर को पूर्ववर्णन के अनुसार गणोंसहित खा जायेगी, इससे भूमि निर्दोष हो जायेगी॥४९॥
224405 हे सुव्रत, इस तरह तुम सारा आत्मवृत्तान्त सुन चुके हो, तालीवन में तपस्याकर
224406 जैसा चाहते हो वैसा करो ॥५०॥
224407 ___ आगे आनेवाले अपने दृढ़संकल्प-फलको सुनकर उससे खिन्न हुआ व्याध उसके प्रतीकार का कोई उपाय है, या नहीं यह पूछता है। ___ व्याध ने कहा : हे भगवन्, क्या मुझे यह अक्षय दुःख अवश्य भोगना पड़ेगा? हाय मैंने क्लेश भोगने के लिए पुरुषार्थ के भ्रम से व्यर्थ दुःख का ही संकल्प द्वारा समर्थन किया । हे श्रेष्ठतम मुनिजी, यह भावी वस्तुस्थिति आपने मुझसे कही। यह भवितव्यता जिस युक्ति से टल जाय वैसी भी कोई युक्ति है या नहीं है, कृपया यह मुझसे कहिये॥५१,५२॥
224408 मुनिजी ने कहा : हे व्याध, अवश्यंभावी अर्थ को कोई कदापि टाल नहीं सकता, क्योंकि वह आधुनिक प्रयत्नों से नष्ट नहीं हो सकता। जैसे पुरुष को अपने शरीर में भी बाएँ अंग को दाहिना और दाहिने को बायाँ तथा सिर को पैर और पैरों को सिर बनाकर अदल-बदल करने की सामर्थ्य नहीं है वैसे ही उसे भावी अर्थ को अन्यथा करने की भी सामर्थ्य नहीं है ॥५३,५४॥
224409
224410 ज्योतिषशास्त्र आदि में उक्त उपायों से उसका ज्ञानभर हो सकता है उसको उलटना शास्त्रों की भी सामर्थ्य के बाहर की बात है, ऐसा कहते हैं।
224411 ज्योतिषशास्त्र के परिज्ञान से भावी पदार्थ का ज्ञान होता है, किन्तु शास्त्र इससे कुछ अतिरिक्त अपूर्व कार्य कदापि नहीं कर सकते ॥५५॥सर्ग - १५६]
224412
224413 तब तो पूर्वजन्म के दृढ़संकल्पजनित कर्मों के अनन्त होने से कदापि मोक्ष नहीं होगा ? इस आशंका पर कहते हैं।
224414 जो पुरुषश्रेष्ठ पूर्वकृत सुकृतों से आधुनिक शम, दम आदि साधनों को प्राप्त कर ब्रह्मज्ञान करानेवाले श्रवण, मनन आदि उपायों द्वारा तत्त्वज्ञान प्राप्तकर ब्रह्मरूप से ही सो गये जगत्-दर्शन के लिए जागे नहीं वे प्राक्तन सब कर्म और दुष्ट संकल्प आदि का, भले ही वे अत्यन्त दृढ़ क्यों न हो, उच्छेदकर उत्कर्ष को प्राप्त होते हैं, लोगों के वन्दनीय होते हैं, अन्य नहीं॥५६॥
224415
224416 एक सौ पचपनवाँ सर्ग समाप्त
224417 एकसौ छप्पनवाँसर्ग वायु में स्थित व्याध का जीव राजा सिन्धु बनकर विदूरथ को मारकर
224418 __ अपने मन्त्री के मुँह से अपना तत्त्व सुनेगा, यह वर्णन॥
224419 देह का त्यागकर प्राणयुक्त वायु से भी सूक्ष्म तुम्हारा जीव वायु की तरह उस महाकाश में रहेगा ऐसा जो मुनि महाराज ने पूर्व सर्ग में कहा था, उसे सुनकर व्याध उसके बाद का अपना भविष्य पूछता है।
224420 व्याध ने कहा : हे भगवन्, उसके बाद जब कि मेरा शरीर नीचे पृथिवीपर गिर जायेगा तब विस्तीर्ण आकाश में बसनेवाले मेरा क्या हाल होगा ? ॥१॥
224421 मुनिजी ने कहा : हे सौम्य, तुम्हारे उस विशाल शरीर के विनष्ट होनेपर उस अव्याकृत आकाश में तुम्हारा क्या होगा, यह तुम ध्यान देकर सुनो । उक्त शरीर के नीचे गिरनेपर प्राणयुक्त तुम्हारा जीव उस अत्यन्त विशाल अव्याकृताकाश में वायु का लेशरूप होगा। उसी वायु के लेश में तुम्हारा चित्त हृदयस्थ (वासनामय) सामने स्थित विशाल भूतल आदि जगत् को वैसे ही देखेगा जैसे कि तुम स्वप्न में देखते हो । तदनन्तर महती चित्तवृति (महामना) होने के कारण या चित्तवृत्ति के ही जगत् के आकार से महान् होने के कारण तुम्हारा जीव वहाँपर 'मैं राजा हूँ' यह देखेगा, इस प्रकार भूतल में संकल्पित अर्थ का भागी होगा। वहाँपर उसकी एकाएक शीघ्र ऐसी प्रतिभा अपने आप उदित होगी कि मैं सामन्तों द्वारा अत्यन्त सत्कृत श्रीमान् सिन्धुनाम का राजा हूँ। पिताजी तपस्या करने के लिए जब वन को

चले गये तब पिता द्वारा दिया गया चार समुद्रवाली पृथिवी का राज्य आठ वर्ष की अवस्थावाले मुझे प्राप्त हुआ। सीमा के अन्त में विदूरथ नाम से प्रसिद्ध राजा मेरा शत्रु है । जिसे बिना प्रबल प्रयत्न के परास्त करना कठिन है। यह राज्य करते मेरे सौ वर्ष बीत गये हैं। अहा मैंने अपने स्त्री-पुत्र नौकर-चाकरों के साथ खूब सुख -भोग किया । दुःख है, यह मेरे सीमान्त का राजा कोष, बल आदि में बढ़ा-चढ़ा है इसके साथ मेरा घोर संग्राम उपस्थित है। यह चिन्तन कर रहे तुम्हारा वहाँपर राजा विदूरथ के साथ चतुरंगिणी सेना का विनाश करनेवाला तुमुल युद्ध होगा । तुम रथरहित होते हुए भी तलवार से विदूरथ की जंघाओं को काटकर उसे महान् युद्ध द्वारा धराशायी करोगे। तदनन्तर चार सागरों से परिवृत्त भूतलपर तुम्हारा निष्कंटक राज्य होगा, लोकपाल भी भयभीत होकर तुम्हारे शासन का आदर करेंगे। वह तुम सिन्धु नामक राजा बनकर सकल भूमण्डल को स्वायत्त कर पंडित और मन्त्रियों के साथ निम्न लिखित कथाएँ करोगे । मन्त्री कहेगा : महाराज, यह अत्यन्त आश्चर्य की

224422

224423

224424 बात है जो महाराज ने विदूरथ को युद्ध में यों परास्त किया और यमलोक पहुँचाया ॥२-१५॥

224425 तुम कहोगे : हे मन्त्रिवर, मैं धनवान् हूँ और प्रलयकाल के समुद्र के समान मुझमें बल है, ऐसी अवस्था में भला बताओ तो शत्रु राजा विदूरथ मेरे लिए क्यों अजेय होगा। मन्त्री कहेगा : महाराज, उसकी लीला नामकी पत्नी है उसने घोर तपस्या द्वारा निर्विकार जगन्माता देवी सरस्वती को अपनी माँ के रूप से स्वीकार किया है । भुवनों को पैदा करनेवाली देवी सरस्वती पुत्री के रूप से स्वीकृत लीला के मोक्ष आदि महान् कार्यों को भी अनायास क्रीड़ा से ही सिद्ध कर देती है। वह भगवती देवी केवल शाब्दिक वर से ही जगत् को भी क्षणभर में अजगत् बना डालती हैं आपका विनाश (तिरस्कार) करने में भला उन्हें क्या क्लेशरूप असामर्थ्य हो सकती है ? ॥१६-१९॥

224426 राजा सिन्धु कहेगा : मन्त्रिवर, तुमने बहुत उचित कहा । यदि ऐसा है तो विदूरथ को परास्त करना मुश्किल ही था, अतः युद्ध में जो वह मारा गया यह तो बड़ा ही आश्चर्य का विषय है। इस प्रकार के भगवती देवी के प्रसाद से युक्त राजा विदूरथ उस युद्ध में क्यों विजयी नहीं हुआ ? ॥२०,२१॥

224427 __ मन्त्री कहेगा : हे कमलनयन, कभी भी खेद को न प्राप्त होनेवाले उसने सदा भगवती देवी की यही प्रार्थना की थी कि संसार से मेरा मोक्ष हो । इस कारण सत्य संकल्पवाली भगवती सरस्वती ने उसे मोक्ष दिया, अतएव उसने युद्ध में स्वयं पराजय का वरण किया ॥२२,२३॥

224428 सिन्धु कहेगा : मन्त्रिवर, यदि ऐसा है तो मैं भी सदा ही देवी की पूजा करता हूँ। फिर वह परमेश्वरी मुझे मोक्ष क्यों नहीं देती ? |२४॥

224429 मन्त्री कहेगा : महाराज, वैखरीपर्यन्त सब शब्दों की बीजभूत संविद्रूप भगवती सदा सबके हृदय के अन्दर रहती है वही सरस्वती कही गई है । आत्महितैषिणी उक्त भगवती की जो जो जैसी प्रार्थना करता है, उसके लिए वह स्वयं ही वैसा वर प्रदान करती है । उस वरप्रदान से उसकी सत्यसंकल्पवती चिति ही वर-फल के रूपसे अनुभूत होती है । हे शत्रुतापन, आपने मोक्ष के लिए उसकी प्रार्थना नहीं की, किन्तु आपने आत्महितैषिणी संविद्रूप उक्त भगवती की शत्रुनाश के लिए प्रार्थना की है ॥२५-२७॥

224430 राजा सिन्धु कहेगा : मेरी तरह विदूरथ ने भी राज्य के लिए शुद्ध संविद्रूप उसकी प्रार्थना क्यों नहीं की? अथवा विदूरथ की तरह मैंने मुक्ति के लिए उसकी प्रार्थना क्यों नहीं की ? ॥२८॥

224431 __आपकी स्वेच्छानुसारिणी प्रवृत्ति के विषय में मेरे प्रति यह प्रश्न उचित नहीं है, ऐसी आशंका कर

224432 उसका तात्पर्य प्रकाशित करते हैं। __ हे मन्त्रिवर, मेरे चित्त में बैठी हुई यानी मेरी आत्मभूत भी सद्रूप यह भगवती सरस्वती मुझे मोक्ष की इच्छारूप विज्ञप्ति देकर साधनसम्पत्ति द्वारा मेरे मोक्ष के लिए क्यों चेष्टा नहीं करती ? ॥२९॥

224433 मन्त्री कहेगा : हे प्रभो, शत्रुनाश करनेवाले महाराज का पूर्वजन्म का अशुभ अभ्यास है, इसलिए आपने देवी को प्रणाम कर मुक्ति के लिए देवी की प्रार्थना नहीं की॥३०॥

224434

224435 देवता स्वतन्त्ररूप से अनुग्रह नहीं करते, किन्तु भक्त की चित्तवृत्ति के अनुसार ही अनुग्रह करते हैं, इस विषय में 'यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत् सनातनम्' श्रुति प्रमाणरूप से उद्‌धृत करते हैं।

224436 जिसका चित्त जैसा होता है, वह जीव वैसा प्रलयपर्यन्त रहता है। जो बात आबाल प्रसिद्ध है, उसे कौन उलटा सकता है ? ॥३१॥

224437 जो पुरुष निर्मल संवित् से अपने चित्त में निर्मलरूप जिस किसी को

224438

224439 चाहे वह राज्य हो, चाहे मोक्ष हो, चाहे अन्य कुछ हो दृढ़अभ्यास बनाकर जानता है वह सत् हो, चाहे उस समय में असत् हो या चाहे सत्असत् विलक्षण हो वही अन्य सब वासनाओं को कुचलकर बिना किसी विघ्नबाधा के स्वयं ही अवश्य हो जाता है, दूसरा कोई भी तत्फलभूत नहीं है ॥३२॥

224440

224441 एक सौ छप्पनवाँ सर्ग समाप्त एक सौ सत्तावनवाँ सर्ग

224442 सिन्धु के तामसतामस जन्म का वर्णन तथा विवेकवश राज्य का त्याग कर रहे सिन्धु की अन्त में मुक्ति का वर्णन। इसके पश्चात् सिन्धु कहेगा : हे आर्य, मैं मन्दमति पूर्व जन्म में किस अनार्य योनि में पैदा हुआ था, जिसके कारण मेरे पूर्वजन्म के कुसंस्कार ने मुझे संसारसागर में पटका ? मन्त्री कहेगा : हे राजन्, क्षणभर सावधान चित्त होकर पूर्वजन्म का रहस्य सुनिए। आज मेरे द्वारा प्रेरित होकर अज्ञान का विनाश करनेवाले मेरे वचन को आप हृदय में धारण करेंगे॥१,२॥

224443

224444 पूछी गई सिन्धु के जीव की प्राक्तन स्थिति का वर्णन करने के लिए ब्रह्म ही उपाधि के संसर्ग से जीवभाव को प्राप्त होता है यह कहने की इच्छा से आद्य ब्रह्मरूप स्थिति को दिखलाते हैं। __ आदि-अन्तरहित निर्विकार ब्रह्मशब्दवाच्य मन और वचन का अगोचर सत् ही तुम, मैं इत्यादिरूप से स्थित है यानी सर्वात्मा है ॥३॥

224445 वह ब्रह्म मैं चित् हूँ, इसलिए चेतूं ऐसी संकल्पसंवित् को स्वयं ही प्राप्त होकर समष्टि-व्यष्टि चित्त बनकर चित्तरूप उपाधि में, उपाधि का त्याग न करता हुआ, जीव सा होकर रहता है ॥४॥

224446 __ वह शरीर (उपाधि) कौन है जिसका त्याग न करता हुआ जीवात्मा को प्राप्त हुआ है? इस पर उस शरीर को ही कहते हैं।

224447 आकाश के समान निर्मल चित्त को तो आप आतिवाहिक शरीर जानिये। (शंका - तब यह स्थूल शरीर क्या है ?) समाधान - केवल चित्तरूप आतिवाहिक शरीर ही है उससे अतिरिक्त आधिभौतिक आदि शरीर यहाँ नहीं हैं।५॥

224448 वह चित्त ही परलोक, इहलोक आदि तथा स्वप्न, जाग्रत,जीवन, मरण, भोग, मोक्ष आदि संकल्पों से निराकार होकर भी साकार जगत् की तरह स्थित है॥६॥

224449

224450 इस रहस्य का ज्ञान तत्त्वज्ञानियों को ही हो सकता है, उनसे अन्य को नहीं हो सकता, ऐसा कहते हैं।

224451 जैसे तत्त्वज्ञ लोग ही जो वायु है वही स्पन्दन है यह जानते हैं वैसे ही अनाकार चित्त को यह महान् जगत् है, ऐसा जानते हैं |७॥

224452 जैसे आकाश और शून्यता दोनों एक ही हैं वैसे ही जगत् और चित्त दोनों एक ही हैं (अभिन्न ही हैं) अप्रतिघरूप जगत् के आकार की कल्पना में निरंकुशसामर्थ्यवाले चित्त में तनिक भी भिन्नता (द्वितीयता) नहीं है। मिथ्या होने के कारण अकिंचित् हृदयस्थ वासनारूप जगत्-जाल बाहर की तरह कुछ-सा स्थित है । जगत् को आप निराकार जानिये, क्योंकि उसका सर्जनहार चित्त ही वास्तविक नहीं है। प्रथम सृष्टि के समय सात्त्विक देवताओं से रचितरूप होने के कारण सत्त्वरूप हिरण्यगर्भ का समष्टिशरीर ब्रह्मपद से उदित हुआ। यह समष्टिरूप ही व्यष्टिभाव

224453

224454 में तामस विषयोंपर आसक्तिवश पहले उत्पत्तिप्रकरण में उक्त रीति के अनुसार राजस, सात्त्विक आदि तेरह विभागों के क्रम से आज आपका तामस-तामस जीव हो गया है ॥८-१०॥

224455 सिन्धु कहेगा : हे महाभाग ! तामस-तामस क्या कहा जाता है ? यह कृपया मुझसे कहिये । परमपद में ये संज्ञाएँ पहले की ही किसने ? ॥११॥

224456 ___ अपरिच्छिन्न आत्मा की हिरण्यगर्भरूप से माया द्वारा परिच्छिन्नता करने पर हिरण्यगर्भ ही सब संज्ञाएँ करता है, ऐसा कहते हैं।

224457 मन्त्री कहेगा : जैसे यहाँ सावयव जन्तु के हस्त आदि अवयव हैं, वैसे ही अवयवविहीन आत्मा की आतिवाहिकता है। फिर आत्मा में यानी स्वव्यष्टि जीवों में वह समष्टिरूप आत्मा ही नाना संज्ञाएँ करेगा। और आतिवाहिक समष्टिभूत स्वदेह के पंचीकरण द्वारा आधिभौतिक नाम धारण करनेपर उनके अवयवों में पृथिवी आदि संज्ञाएँ करेगा। वही आत्मरूपी संकल्प से स्वप्नतुल्य यह जगत्भान होनेपर नाम-रूप की कल्पना कर आत्मरूप व्यष्टिभाव से स्वयं ही व्यवहार करेगा । व्यवहार में व्यष्टिभावकल्पना होनेपर तुम्हें लक्ष्य कर सृष्टिसंकल्परूप से (व्यष्टिभाव से) जो हिरण्यगर्भ 'यह महात्मा है' यों स्फुरित हुआ इसी कारण तुम्हारी आतिवाहिकाकार जाति तामस-तामसी नामसे प्रसिद्ध की गई ॥१२-१५॥

224458
224459 केवल यही एक संज्ञा नहीं हुई, किन्तु ब्रह्म का जीवभाव होनेपर मित्र उपाधियों के गुणों के अनुसार राजस, सात्त्विक आदि तेरह संज्ञाएँ की हैं, ऐसा कहते हैं।
224460 हे प्रभो, निर्विकार ब्रह्म के विकारी से होकर जीवभाव को प्राप्त होनेपर विविध नाम की जातियों की कल्पनाएँ की गई॥१६॥
224461
224462 मुक्ति की शीघ्रता और विलम्ब में प्रयोजक चित्त के गुण और दोषों के कारण ही जीवों के जातिभेदों की कल्पना हुई, यह दिखलाते हुए उनमें पाँच जातियों को विभाग कर दिखलाते हैं।
224463 यदि कल्प के आदि में सर्वप्रथमतः ही ब्रह्म जीवता को प्राप्त हो तो उसी जन्म में स्वाभाविक ज्ञान और ऐश्वर्य से युक्त बुद्धि से विषयभोग करनेवाला जीव उसी जन्म में मुक्तिलाभ करता है। उसकी जाति सात्त्विकसात्त्विकी होती है, जैसे कि सनक, सनन्दन आदि की ॥१७॥
224464 हे सम्मानप्रद, कुछ समय तक जन्म के हेतु अज्ञान के रहने पर उसी जन्म में ज्ञान, ऐश्वर्य आदि सुन्दर गुणों से युक्त होकर यदि मुक्ति होती है तो वह जाति की जानकारी रखनेवालों में श्रेष्ठ पुरुषों द्वारा केवल सात्त्विक जाति कही जाती है । जो जाति कल्पादि में नूतन रूपसे प्रकट होकर बहुत जन्मों द्वारा भोगों के भोगनेपर क्रमशः मोक्षभागिनी होती है, जातिज्ञ विद्वान् उस जाति को राजस राजसी जाति कहते हैं ॥१८,१९॥
224465 पाँच दश जन्म के परवर्ती काल तक उस कल्प में विवेक आदि उत्तम गुणों से रहित जो जाति बहुत से जन्मों के बाद विवेक आदि उत्तम गुणों को प्राप्त करती है, वह केवल राजसी जाति है । कल्पादि से लेकर अति प्रचुर स्थावर, कीट, पतंग आदि योनियों से अन्त में मोक्षभागिनी हो तो जाति जाननेवाले सज्जन उस जाति को तामसतामसी कहते हैं । अनुत्कृष्ट (तुच्छ) राक्षस, पिशाच, शूद्र आदि अनेक जन्मों से यदि मोक्षभागिनी हो तो जातिविशारद उस जाति को केवल तामसी कहते हैं ॥२०-२२॥
224466 हे सत्कारकारिन्, इस क्रम से जातियों के अनेक भेदों
224467
224468 की कल्पना है उन जातियों में से आप इस तामस-तामसी जाति में उत्पन्न हुए हैं ॥२३॥
224469 महाराज, आपके अनेक जन्म व्यतीत हो चुके हैं। हे वीर, उन विविध विचित्र जन्मों को मैं जानता हूँ, आप उन्हें नहीं जानते। इसी भेद से महाशव शरीरवाले तथा असीम आकाशगामी आपने यह समय व्यर्थ बिताया है । इस प्रकार जब आप तामसतामस जन्म से उत्पन्न हुए हैं, तब आपका इस संसाररूपी गर्त से छुटकारा पाना दुर्लभ है ॥२४-२६॥
224470 सिन्धु कहेगा : यह प्राक्तन अधम तामसतामसी जीवजाति किस उपाय से दबाई जा सकती है। हे आर्य, उस उपाय को कहिये । यदि वैसा कोई शोधक प्रकार होगा तो मैं जीवनभर उसी प्रकार से रहूँगा । अतएव कृपया उसे कहिये ॥२७॥
224471
224472 मन्त्री कहेगा : हे महामते, इस त्रिलोकी में ऐसा कोई पदार्थ नहीं है जो उद्वेग रहित (निर्वेदरहित) पुरुषप्रयत्न से उपलब्ध न हो सके । जैसे आज के सत्कर्म से कल का दुष्कर्म शोभनता को प्राप्त होता है, मिट जाता है वैसे ही आप उसी पौरुष प्रयत्न से प्राक्तन अधम जाति पर विजय पाकर सत्कार्यवान् होइए। जो जिस पदार्थ की अभिलाषा करता है उसके लिए वह वैसा ही प्रयत्न करता है यदि वह थक कर बीच में ही निवृत्त न हो जाय तो उसे अवश्य प्राप्त करता है। मनुष्य जैसा प्रयत्न करता है और तन्मय होकर जैसी भावना करता है और जैसा होने की इच्छा करता है वैसा ही होता है अन्यथा नहीं होता है ॥२८-३१॥
224473 ___ मुनि ने कहा : इसके बाद मन्त्री द्वारा इस प्रकार उक्त वह राजा सिन्धु राज्यभारविहीन बुद्धि से उसी समय वहीं पर सारे राज्य को तिलांजलि दे देगा। दूर वन में चला जायेगा, मन्त्रियों के बहुत अनुनय-विनय करनेपर भी फिर निष्कंटक उस विशाल राज्य को नहीं अपनायेगा। साधुओं के बीच में सत्संग कर रहे सिन्धु में उनकी विचारपूर्ण ज्ञानमय कथाओं से फूलों के संसर्ग से सुगन्ध की तरह विवेक उत्पन्न हो जायेगा । उसके पश्चात् कैसे यह जन्म हुआ, कहाँ से संसार आया, यों निरन्तर विचार करने से वह जीवन्मुक्त हो जायेगा । वह राजा सिन्धु सत्संगतिवश नित्य विचारनिमग्न होकर परम पावन उस मोक्षपद को प्राप्त होगा जिस मोक्षपद में हिरण्यगर्भ तक का ऐश्वर्य वायु से उड़ रहे सुखे पत्ते की तरह उपादेय नहीं होता, किन्तु तुच्छ ही होता है ॥३२-३६॥
224474
224475 एक सौ सतावनवाँ सर्ग समाप्त एक सौ अट्ठावनवाँ सर्ग
224476 मुनिजी का वचन सुनकर व्याध का तप करना, ब्रह्माजी के वरदान से आकाश में उड़ना तथा शव होकर भूमि पर गिरना आदि का वर्णन।
224477 मुनिजी ने कहा : हे व्याध, यह सब भविष्य में होनेवाली घटनाका अतीत की तरह मैंने तुमसे वर्णन किया। इस समय जैसा तुम चाहते हो वैसा सोच समझकर भलीभाँति करो। अग्नि ने कहा : हे विपश्चित्, मुनि के पूर्वोक्त वचन सुनकर मारे आश्चर्य के घबड़ाया हुआ व्याध एक क्षण सोचकर शीघ्र स्नान करने के लिए गया और मुनिजी भी स्नानार्थ गये । बिना किसी कारण के आपस में मित्र बने हुए व्याध और महामुनि दोनों ने इस प्रकार शास्त्रचिन्तन करते हुए तपस्या की ॥१-३॥
224478 इसके अनन्तर मुनिजी तो थोड़े ही समय में मुक्ति को प्राप्त हो गये। वे आयु के अवसान में अपनी पंचभौतिक
224479
224480 देह छोड़कर परम पद में लीन हो गये। (M) तदुपरान्त सौ युगरुप चिरकाल में व्याध की मनोकामना को पूर्ण करने के लिए भगवान् ब्रह्मा आये। बेचारा व्याध अपनी वासना का वेग रोक नहीं सका, अतएव मुनिजी द्वारा पहले व्यर्थरूप से वर्णित वर को जानते हुए भी उसने वही वर ब्रह्माजी से माँगा। श्रीब्रह्माजी 'ऐसा ही हो' यों वांछित वर उसे देकर अपने लोक को सिधारे एवं व्याध अपनी तपस्या का फल भोगने के लिए पक्षी की तरह आकाश में उड़ा। उसने पर्वत की तरह वर के अनुसार निरन्तर बढ़ रहे शरीर से त्रैलोक्य से ऊपर अव्याकृत आकाश को बड़े वेग से अगणित समय में पूर्ण कर दिया। गरुड़ के से महावेग से तिरछे, ऊपर और नीचे आकाश को पूर्ण करने में उसका बहुत समय व्यतीत हुआ। इसके अनन्तर जब चिरकाल में उसे अविद्यारूप भ्रमका अन्त प्राप्त नहीं हुआ तब तो उसका अन्त देखने के विषय में उसने अपनी हार मान ली, उसे वैराग्य हो गया । तदनन्तर वैराग्य होने के कारण प्राणवायु को शरीर से बाहर निकालनेवाली योगधारणा बाँधकर उसने आकाश में प्राणों का त्याग किया और नीचे भूमितल में शवभूत अपने शरीर का त्याग किया। उसका प्राणवायु से युक्त चित्त उसी अव्यक्तआकाश में सम्पूर्ण पृथिवी का पालन करनेवाली तथा राजा विदूरथ की शत्रुभूत पूर्वोक्त सिन्धुता को प्राप्त हुआ॥४-१२॥
224481 सैकड़ों मेरु पर्वतों के से आकार का उसका शरीर महाशव सा हुआ। दूसरी पृथ्वी के सदृश विशालकाय वह आकाश से वज्र की भाँति नीचे गिरा । ब्रह्मा के किसी जाग्रत भ्रमरूप किसी आकाश में केशों के गोले के समान प्रतीत हुआ, जो गिरने के पहले पृथिवी में उतरने की सीढ़ी के समान और गिरने के बाद पृथिवी के विशाल ढकने के समान स्थित था। उस शव ने अपने आकार से सारी पृथिवी और पर्वतों को आच्छन्न कर दिया। हे श्रेष्ठ विपश्चित्, यह मैंने उस महाशव का तुमसे वर्णन किया। जिस भूतलरूप जगत् में वह शव गिरा वही हम लोगों की स्वप्ननगरी के समान जगत् के रूप में स्फुरित हुआ। उसी महाशव का भक्षण कर पहले तिनके की तरह सूखी हुई भगवती चंडिका देवी भरी पूरी होकर बड़ी तोंदवाली तथा रुधिर और अंतड़ियों से पूर्ण होकर लाल हो गई। इस शव के ही हिमालय पर्वत के समान प्रचुर मेद से पूर्ण हुई पृथिवी मेदिनी नाम से प्रख्यात हो गई। तभी यह महामेदा मिट्टी बन गया फिर समय पाकर यह पृथिवी उत्पन्न होकर मिट्टी की हो गई। महाशव के गिरने से पहले के वन आदि विनष्ट हो चुके थे, अतः फिर से वन उगे, फिर से नगरों के साथ गाँव बसाये गये। पहले चूर-चूर हुए पर्वत फिर से जैसे पहले थे उसी रूपरेखा में पाताल से बाहर निकले। तदुपरान्त लोगों का कारोबार चलने लगा ॥१३-२०॥
224482
224483 एक सौ अट्ठावनवाँ सर्ग समाप्त ___ (m) समाधि में मुनि को दीर्घतर काल के भी अल्प प्रतीत होने से 'अल्पेनैव कालेन' कहा है। यद्यपि यहाँपर यथाश्रुत ग्रन्थ के अनुसार पहले मुनि का शरीरत्याग, उसके अनन्तर चिरकाल के बाद व्याध की मनोकामना पूर्ण करने के लिए ब्रह्माजी का आगमन प्रतीत होता है तथापि पूर्व सर्ग में मुनिजी ने जो भविष्यवाणी की थी उसमें व्याध के वर पाने के बाद ''मामापृच्छ्यन्नमस्कृत्य' यानी मुझे पूछकर नमस्कार कर उसी क्षण में वह 'तुम चित्त में वासनारूप से स्थित पदार्थ को देखने की इच्छा से आकाश में उड़ोगे', ऐसा मुनि ने कहा है, अतएव व्याध के ऊपर जाने के समय मुनिजी का जीवन था ही उसके पीछे ही उनका देहत्याग हुआ ऐसा समझना चाहिये ।
224484
224485
224486 एकसौ उनसठवाँसर्ग अग्नि का विपश्चित् से अपना इन्द्रलोक गमन कहना तथा
224487 बहुत से आश्चर्यों का वर्णनकर अन्त में ब्रह्मतत्त्व का वर्णन करना। अग्नि ने कहा : हे श्रेष्ठ विपश्चित्, तुम स्थिर होने से फिर प्रस्तुत व्यवहार से सम्पन्न भूतल में पहुँचकर स्वाभिमत दिशा को जाओ। प्रजावर्ग के स्वामी देवराज इन्द्र सौवाँ यज्ञ करने को प्रस्तुत हैं, उन्होंने उसमें मन्त्र द्वारा मुझे निमन्त्रित किया है, अतः हे गतिकोविद, मैं वहाँ जाता हूँ॥१,२॥
224488 भास ने कहा : भगवान् अग्नि यह कहकर मूर्तिरूप से वहीं पर अन्तर्हित हो गये तथा अग्नि के रूप से विद्युत (बिजली की) अग्नि की तरह निर्मल आकाश में गये । और मैं भी चित्त में अपने प्राक्तन अविद्या के अन्त-दर्शनविषयक संस्कारों को स्वयं धारण करता हुआ फिर अपना दिगन्तगमनरूप कर्म करने के लिए आकाश में घूमने लगा। फिर मैंने आकाश में असंख्य जगतों को देखा । उन सबके भिन्न-भिन्न आचार-विचार थे और भिन्न-भिन्न रूपरेखाएँ थीं॥३-५॥

224489 हे महाराज दशरथ, कहींपर परस्पर मिले हुए (एकत्र हुए) छत्रमय अंगवाले प्राणी भासते थे, उनमें चेतना थी, वे मन्द मन्द गति से चलते थे और दर्शकों के हृदयों को हरते थे॥६|हे रघुकुलतिलक, कहींपर पर्वत के से आकारवाले सब प्राणी पार्थिव देहधारी प्रतीत होते थे, उनमें चेतना थी और वे मन्द मन्द गति से चलते थे। कहींपर काष्ठमय देहवाले जीव शोभा पाते थे, तो कहींपर पाषाणमय शरीरवाले अनेक प्राणी थे। कहींपर जीवनभर प्रस्तर प्रतिमा के समान सब एक ही जगह स्थित रहते थे। उनका परस्पर संभाषण आदि द्वारा केवल वाणीमात्र का व्यवहार होता था, गमन आगमन आदि व्यवहार उनमें नहीं था। इन सबको मैंने स्वचित्ताकाश में देखा । इस प्रकार चिरकाल तक देख रहा स्वप्न की तरह मनोमात्र देह होने के कारण नष्ट हो रहा मैं अविद्या का अन्त न पाकर अविद्या तथा दृश्यवर्ग के विषय में निर्वेद को प्राप्त हो गया। इस प्रकार निर्वेद को प्राप्त हुआ मैं किसी एकान्त स्थान में जाकर मोक्ष प्राप्ति के लिए आत्मतत्त्वालोचनरूप तपस्या करने के लिए तत्पर हुआ। तदनन्तर इन्द्र ने मुझसे कहा : हे विपश्चित्, चित्ताकाश में मेरी और तुम्हारी मृगरूप दूसरी योनि उपस्थित है, इसलिए यह आत्मतत्त्व विचार का अवसर नहीं है। मैं अल्पपुण्य हूँ, अतएव कदाचित् मुझमें मृगयोनिप्रापक दुष्कृत की संभावना हो सकती है, आप तो महापुण्यशाली हैं आपकी मृगयोनि में गमन की संभावना कैसे हो सकती है ? मेरी इस आशंकापर उन्होंने कहा : प्राक्तन अभ्यास से विवश हुआ मैं भी स्वर्गभोगयुक्त संमोह में (दुर्वासाजी के अपराध में) प्रवृत्त हूँ। आकाश में मन्दारवन में घूम रहे मेरी उस मोह में प्रवृत्ति हो गई ७-१२॥

224490 उनके (देवराज इन्द्र के) यह कहने पर मैंने उनसे निवेदन किया : देवाधिदेव, मैं संसार से ऊब गया हूँ, अतः शीघ्र मुक्त होना चाहता हूँ। मेरा यह कथन सुनकर उन्होंने मुझसे कहा। शीघ्र मुक्ति तो 'मैं तीन अवस्थाओं से और मूर्त-अमूर्त रूपसे रहित विशुद्ध आत्मा ही हूँ' इस तत्त्वज्ञान से ही होती है। यह तुमने पहले व्याध मुनि संवाद वर्णन के प्रसंग से अग्निदेव के मुखारविन्द से सुना ही है। इसलिए तुम दूसरा वर माँगो ऐसा इन्द्र के कहनेपर मैंने उनसे अन्य यानी मृगता के बाद मेरा आगे क्या होगा यह परिज्ञानरूप वर माँगा ॥१३,१४॥

224491 इन्द्र ने कहा : हे विपश्चित्, तुम्हारी यह चिति चिरकाल से मृगयोनि तक ही संसार में आना चाहती है। मैंने

224492

224493 तुम्हारा यह अवश्यम्भावी वृत्तान्त देख लिया है। मृग होकर तुम राजा दशरथ की महापुण्यसभा में पहुँचोगे। वहाँ मेरे द्वारा कहा गया वह अखण्ड ज्ञान तुम्हारी समझ में आ जायेगा ॥१५,१६॥

224494 संसार से खिन्न हुए तुम उस पृथिवी तल में हिरन बनो। इस क्रम से सभा को प्राप्त होकर वसिष्ठजी के अनुग्रह से यह सारा व्यर्थ आत्मवृत्तान्त तुम्हारे स्मृतिपथ में आरूढ़ होगा।।१७॥

224495 तुम्हारा उक्त वृत्तान्त स्वप्न की तरह, सारा का सारा मनोरथों द्वारा निर्मित-सा और परलोक में अनुभूत अर्थ के कथाप्रवाह में पतित अर्थ के तुल्य निष्फल है॥१८॥

224496

224497 क्या मैं मृग-देह से यह सब स्मरण करूँगा ? इस प्रश्नपर 'नहीं' कहते हैं।

224498 जब तुम मृगयोनि से मुक्ति पाकर पुरुष होओगे तब ज्ञानाग्निद्वारा देह के दग्ध होनेपर हृदयस्थ आत्मतत्त्व तुम्हें स्फुरित होगा । आत्मतत्त्व के स्फुरण से चिरकाल से हृदय में स्थित अविद्यानामक भ्रान्ति का त्यागकर स्पन्दशून्य वायु के समान निश्चल हुए तुम निर्वाण को प्राप्त होओगे॥१९,२०॥

224499 उक्त देवराज इन्द्र के यों कहनेपर उसी क्षण में 'यह मैं इस वन में हिरन हूँ' ऐसी मेरी निश्चित (व्यावहारिक अर्थक्रिया में समर्थ) प्रतिभा उद्भूत हुई॥२१॥

224500 तब से लेकर वहीं पर्वतपर मैं मन्दार के वन के भीतरी कोनों में तिनके और दूब के अंकुर चरनेवाला हिरन हो गया । तदुपरान्त किसी एक समय शिकार खेलने के लिए आये हुए सीमावर्ती सामन्त को देखकर मारे डरके मैं चौकड़ी मारकर भागा ॥२२,२३॥

224501 हे रघुवर, तदनन्तर उसने मुझे पकड़कर घर ले जाकर तीन दिन अपने घर रक्खा , फिर वह आपकी क्रीड़ा के लिए मुझे यहाँ लाया ॥२४|हे निष्पाप, मैंने आपसे अपना यह सारा वृत्तान्त कह दिया है, जो संसार में प्रसिद्ध ऐन्द्रजालिक की माया के तुल्य विविध आश्चर्यों से पूर्ण है । इस प्रकार नाना शाखा-प्रशाखाओं से युक्त यह अविद्या अनन्त है, इसका आरपार नहीं है यह आत्मज्ञान के सिवा अन्य किसी उपाय से शान्त नहीं हो सकती ॥२५,२६॥

224502 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : जब विपश्चित् यह कहकर वहाँ पर क्षणभर चुप हुआ तब श्लाघ्यमति श्रीरामचन्द्रजी ने उससे यह कहा ॥२७॥

224503 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : अन्य का संकल्पभूत यह मृग यदि हम लोगों का दृष्टिगोचर हुआ है तो ऐसी स्थिति में असंकल्प पुरुष भी अन्य के संकल्परूप सृष्टि में वस्तुएँ देख सकता है, यह अर्थ सिद्ध हुआ। भला यह कैसे हो सकता है ? कृपया कहिये ॥२८॥

224504

224505 __ महामुनि, देवता आदि के वरदान, शाप आदि से अन्य संकल्पित भी पदार्थ संकल्परहित अन्य लोगों के दर्शन आदि व्यवहार के योग्य होता है यों श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का उत्तर कहने के लिए पूर्वोक्त शव के पतन का ही अन्य निमित्त से वर्णन करने के लिए विपश्चित् प्रस्ताव करता है।

224506 जिस जगत् में भूतल पर वह महाशव गिरा, शव गिरने से पहले उस भूमि की ओर मन्दारवन में स्वकृत यज्ञों की यजमानता के घमण्ड से अन्धे की तरह चल रहे इन्द्र ने यह मुनि हैं यह ज्ञान न होने के कारण यह मुर्दा है यों तिरस्कार से आकाश में ध्यान में बैठे हुए दुर्वासा ऋषिजी को पैर से ठोकर मार दी, इस कारण ऋषि क्रुद्ध हो गये । उन्होंने कहा : अरे इन्द्र, तुम जिस भूमितल में जाना चाहते हो उसे ब्रह्माण्ड के तुल्य महा भीषण शव शीघ्र ही चूर चूर कर डालेगा ॥२९-३१॥

224507 शवबुद्धि से तुमने मेरा जो यह तिरस्कार किया है इस कारण मेरे शाप से उस पृथिवी को तुम शीघ्र प्राप्त होओगे ॥३२॥

224508 उन मुनि श्रीदुर्वासाजी ने विपश्चित् के साथ इन्द्र की मृगता के लिए भी 'तथा

224509

224510 देवमृगश्च त्वं तुल्यकालं विपश्चिता' (जितने समय तक विपश्चित् मृग रहेगा उतने ही समय तक तुम भी देवमृग रहोगे) इस वाक्य द्वारा जैसे विपश्चित् के मन से संकल्पित मृगत्व अन्य लोगों के दर्शन आदि अर्थक्रियाकारी है वैसा ही तुम्हारा भी हो यों उसे शाप दिया, इसलिए इन्द्र-शाप की कथा से ही मुनिजी के वचन के बल से यद्यपि विपश्चित् की मृगता संकल्पवश हुई थी फिर भी वह आप सरीखे सब लोगों की दृष्टियों की सदा विषय हुई है ॥३३॥

224511

224512 इस प्रकार जगत्प्रसिद्ध दृष्टि से श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का समाधान कर तत्त्वदृष्टि से उसका समाधान करते हैं।

224513 वस्तुतः विचार (व्यवहारिक जगत्) सत है यह बात भी नहीं है और दूसरा (संकल्पित जगत्) असत्य है यह बात भी नहीं है। दोनों तुल्य हैं क्योंकि वह प्रतिभाही वैसे (व्यावहारिक अथवा संकल्पितरूप से) उदित होती है। इसलिए उनमें क्या सत् है और क्या असत् है ? ॥३४॥

224514

224515 ब्रह्म के सर्वशक्ति और सर्वात्मक होने से भी कोई विरोध नहीं है, यह कहते हैं।

224516 हे श्रीरामचन्द्रजी, युक्तियों के इस सिलसिले में स्पष्ट समझ में आने के लिए आप और भी दूसरी युक्ति सुनिये॥३५॥

224517 हे महाभाग, जिसमें सब कुछ है, जिससे सबका आविर्भाव हुआ है, जो सर्वात्मक है, सर्वव्यापक है उस सर्वशक्ति सर्वात्मक ब्रह्म में क्या नहीं हो सकता है ? संकल्प से उत्पन्न पदार्थ आपस में मेल नहीं खाता है यह भी उसमें उपपन्न है और संकल्पजनित परस्पर मेल खाता है, इसकी भी उसमें उपपत्ति है॥३६,३७॥

224518 सर्वात्मा में संकल्प से उत्पन्न पदार्थ परस्पर मिलता है, यह बात मृगदर्शन आदि में प्रत्यक्ष है। इस विषय में यह उपपत्ति भी लोक में है जहाँपर छाया है वहींपर धूप भी है। यदि ऐसा न हो तो वह सर्वात्मा ही कैसे होगा ? इसलिए सर्वस्वरूप ब्रह्म में संकल्पनगर परस्पर नहीं मिलता है यह सत् है, संकल्पनगर परस्पर मिलता है, यह भी सत् है। सर्वात्मा में सर्वत्र सब प्रकार से सर्वदा माया अघटितघटनापटीयसी होने से अति आश्चर्यमयी है, इसलिए भी सब कुछ घटना संभव है॥३८-४०॥

224519 अहा ! मन को मोह में डालनेवाली माया अति विषम है। जिसके कारण विधियाँ और निषेध दोनों एक जगह स्थिति को प्राप्त हुए ॥४१॥

224520

224521 केवल माया का ही नहीं ब्रह्मसत्ता का भी ऐसा ही माहात्म्य है, ऐसा कहते हैं।

224522 यह ब्रह्मसत्ता भी ऐसी ही है यह अपने से अपना विविध रूपों में सर्जन करती है। उस ब्रह्मसत्ता से अविद्या अनादि और सादि भी अनूभूत होती है। यदि तीनों भुवन केवल ज्ञप्ति के (ज्ञान के) विकासरूप न होते तो महाप्रलय में नष्ट हुए भवनों का अनायास पुनः सर्जन कैसे होता? कैसे अग्नि का अस्तित्व होता, कैसे वायु का अस्तित्व होता और कैसे भूमि की सत्ता होती, इसलिए स्वभाव-स्फुरण के सिवा जगत् अन्य नहीं है। महाकल्पपर्यन्त ही पृथिवी आदि का अस्तित्व है ऐसा माननेवाले जिन लोगों के लिए वेदान्त आदि, शास्त्र, विद्वानों के अनुभव और लोकप्रसिद्ध दृष्टान्त प्रमाणभूत नहीं हैं उन निन्द्य मतियों के साथ सज्जनों को संभाषण आदि नहीं करना चाहिये । इस चिविलासदृष्टि से सब कुछ क्षणभर में प्रमाण हो जाता है, अन्य दृष्टि से यह सब प्रमाण नहीं होता, किन्तु तुच्छ ही होता है, इसलिए विद्वान् पुरुष ज्ञानदृष्टिसिद्ध वस्तु को ही सारभूत समझते हैं। जैसे स्पन्दन से वायु की शोभा स्फुरित होती है वैसे ही शुद्ध ज्ञप्तिरूप ब्रह्मसत्ता 'मैं अविद्या हूँ' ऐसे चिन्तन से जगत्प में स्फुरित होती है। न

224523
224524 यहाँ कोई मरता है और न कोई उत्पन्न होता है। मैं मरा हूँ और यह मेरा जन्म है यह केवल चिदात्मक प्रतिभा ही है। मृत्यु अत्यन्त विनाश है। उसमें यदि दृश्यदर्शन हो तो वह सुषुप्ति सुखोपम निद्रा है फिर यदि दृश्य की प्राप्ति हो तो वह जीवित ही है। इसलिए यहाँ पर न मरण है और न जीवन ही है। एक चिन्मात्र स्फुरण जीवन-मरण दोनों ही हैं अथवा दोनों ही नहीं है। यदि चिन्मात्र में जीवन-मरण दोनों चेतित हो तो दोनों ही है यदि चेतित न हो तो दोनों ही नहीं है। चेतित एक ही है, अतः द्वैत की सत्ता और असत्ता की साक्षी चितिका सदा ही श्रेय है। भला बतलाइए तो चिन्मात्र से पृथक् जीवन ही क्या है ? अक्षय होने के कारण वह दुःखलेशशून्य है, अतः किसको कहाँ दुःख है ? जिस तत्त्वदृष्टि में वाचक सहित सब वाच्य (रूप) केवल चिदाकाश मात्र है उस तत्त्वदृष्टि में वह भिन्न है और वह अभिन्न है, ऐसी एकता और द्विता कैसे ? जैसे जल में आवर्त, तरंग, बुबुद् आदि जलरूप हैं, वैसे ही परमात्मा में शरीर आदि परमात्मसत्तासन्निवेशभूत कारण से अभिन्न आकाशरूपही हैं। केवल चिद्धानमात्र शान्त अनाकार या निर्दोष आकाश ही जगत् है। जो चिदभान सुघन, अशान्त, द्रव्य और साकार के रूप में स्थित है यही महान् आश्चर्य है । वह जैसे अतीत में प्रतीतिका विषय नहीं है वैसे ही वर्तमान में भी अनुभूतिका विषय नहीं है। वर्तमान अनुभूति में यह शून्यात्मा ही दृश्यरूप पिशाच बन कर प्रतीत होता है, ऐसा आप समझिए। जैसे यह दृश्यमान आकाश है वैसे ही यह चिदाकाशरूप आकाश है, क्योंकि यह चिदाकाश ही आकाशरूप से प्रतीत आकाश होकर स्थित है॥४२-५७॥
224525 वैसे ही यहाँ से नीचे के प्रदेश में भूमि, यहाँ से अन्य प्रदेश में वायु, आकाश आदि भूत, यहाँ से दिशा-विदिशाओं में अन्य अनेक
224526 आकारों में यों परमाकाश ही भासित होता है उससे अतिरिक्त कुछ नहीं है, यह अर्थ है । जो ही चिद्धान है वही जगत् है। न यहाँपर एकता है और न द्वैत है और न कोई साकारता है और न निराकारता है। यथार्थभूतार्थदर्शी के लिए (यथार्थदर्शी के लिए) सारा का सारा दृश्य निराकार ही है।।५८,५९॥
224527
224528 पूर्णदृष्टि होनेपर तत्त्वज्ञता और अज्ञता का भेद भी नष्ट हो जाता है, ऐसा कहते हैं।
224529 पूर्णदृष्टि होनेपर ज्ञानिता और अज्ञानिता तथा सत् और असत् का भेद कुछ नहीं है पूर्णरूप सद्ब्रह्म में सत् और असत् तुल्य हैं। इसलिए सब कुछ काष्ठवत् मौन है। यानी चिद्रूप है॥६०॥
224530
224531 इस प्रकार सारा दृश्य ब्रह्मरूप ही सिद्ध हो गया, ऐसा कहते हैं।
224532 जो दृश्य है वही ब्रह्मता है वही अनन्त है वही परमपद है। इस प्रकार यह सब केवल ब्रह्म ही स्थित है। जिस चिदाकाश का निराकाररूप यह स्फुरण जगत् है वह यह चिदाकाश अपने स्वरूप में इस प्रकार स्फुरित होता है। असंख्य मृत जीवों के सभी जगह अंगुल-अंगुल भूमि में असंख्य सृष्टि आदि हैं जो परस्पर अदृश्य और आघातशून्य हैं।६१-६३॥
224533 उत्तरोत्तर सूक्ष्म सूक्ष्मतर सिद्धलोक अपने निज स्वरूप को प्राप्तकर ब्रह्म में संयुक्त है () और परस्पर ओतप्रोत होकर स्थित हुए भी वे आपस में एक दूसरे
224534 (E) बृहदारण्यकउपनिषद् में गार्गी के प्रश्न में यह वर्णित है - 'यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं चेति कस्मिन् खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन् खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्ष लोकेषु गार्गीति' अर्थात् यह सब जल में ओत और प्रोत है । जल किसमें ओत प्रोत है ? हे गार्गि, जल वायु में ओत और प्रोत है। वायु किसमें ओतप्रोत है ? हे गार्गि, वायु अन्तरिक्ष लोकों में ओत
224535 और प्रोत है इत्यादि से ।
224536
224537 को नहीं देखते हैं ॥६४॥
224538
224539 वास्तव में तो आत्मा से अतिरिक्त कोई द्रष्टा ही प्रसिद्ध नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
224540 चूँकि वह शून्यरूप दृश्यशोभा आत्माकाश ही है, इसलिए अन्य से अदृष्ट चिद्रूपा है जैसे स्वप्न का द्रष्टा आत्मा ही है वैसे ही इसका द्रष्टा भी आत्मा ही है, अन्य नहीं। ___ यह केवल चिदाकाशस्वरूपा है इसीलिए परिज्ञात होते ही चिदाकाशाकार हो जाती है, ऐसा कहते हैं।
224541 यद्यपि यह परिज्ञान होकर अपने यथार्थ स्वरूप में स्थित होती है तथापि केवल प्रकाशमय निर्वाण स्वरूप होनेपर भी अज्ञानवश रात्रि खुलने के समय के अन्धकार की आकृति के तुल्य आकृतिवाली होकर दृश्यरूपा-सी भासती है ॥६५,६६॥
224542
224543 यदि यथास्थित वस्तु अशेष विशेषों से शून्य होकर स्थित हो तो ज्ञान से बाधित होनेवाला जगत् चाहे सत् हो चाहे असत् हो कोई भी हानि नहीं है, ऐसा कहते हैं।
224544 यथार्थ तत्त्व अशेष विशेषों से विहीन होकर स्थित हो तो जगत्समुदाय चाहे सत् हो चाहे असत् हो, ज्ञान से शान्त हो जाता है॥६७॥
224545 ___ अच्छा, हो जगज्जाल इस तरह का, किन्तु जगत् में बद्ध जीवों की ब्रह्म में कैसे स्थिति है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
224546 जैसे समुद्र और जलबिन्दुओं का क्षण में विश्लेष और क्षण में संश्लेष होता है यानी उनकी अंशांशिभाव से स्थिति होती है वैसे ही ब्रह्मरूपी महासागर में परस्पर स्फुरित हो रहे चिद्अणुभूत जीवों की जबतक अज्ञान रहता है, अंशांशिभाव से स्थिति होती है ॥६८॥
224547
224548 सृष्टि के आदि में सृष्टिशोभा कैसे भासित होती है ? इस पर कहते हैं।
224549 चिदाकाशमयी सृष्टि भी सृष्टि के आदि में स्वप्न की तरह भासित होती है, अतः यह सारा दृश्य शान्त ब्रह्म ही है, यह उपपन्न होता है॥६९॥
224550 मैंने अनन्त वैभववाले अनेक जगतों को देखा, अपने कर्मों के परिपाक से प्राप्त हुए सुख-दुःख फलों का भोग किया तथा बहुत युगोंतक दिशाओं में भ्रमण किया, किन्तु ज्ञान के बिना दृश्यरूप दोष का विनाश नहीं हो सकता है ॥७०॥
224551
224552 एक सौ उनसठवाँ सर्ग समाप्त
224553 एक सौ साठवाँसर्ग सायंकाल के समय सभा का उठना तथा दूसरे दिन प्रातःकाल फिर पहले की नाईं लगना एवं
224554 भास की जीवन्मुक्तता और अविद्या का वर्णन। श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : हे वत्स, जब विपश्चित् यह कह रहा था तब सुने गये विपश्चित् के वृत्तान्त को मानों अपनी आँखों से देखने के लिए सूर्य दूरतक फैली हुई किरणों के साथ या लम्बे लम्बे किरणरूपी पैरों से दूसरे लोक को गया ॥१॥
224555 सायंकाल की सूचना देनेवाली दुन्दुभिध्वनि सन्तुष्ट हुई दसों दिशाओं से की गई जयजयकार ध्वनि की तरह दिशाओं को पूर्ण करती हुई उठी ॥२॥
224556 महाराज दशरथ विपश्चित् के लिए राज्य के अनुरूप क्रमशः घर, गृहस्थी, धन आदि का
224557
224558
224559 समर्थन करते हुए आसन से उठे ॥३॥
224560 महाराज दशरथ, श्रीरामन्द्रजी, महामुनि श्रीवसिष्ठजी आदि गणमान्य पुरुष आपस में एक दूसरे को क्रमानुसार बिदाकर, नमस्कार आदि से सत्कार कर अपने अपने घरों को गये ॥४॥
224561 स्नान और सायंसन्ध्या से निवृत्त होकर, भोजनकर और रात्रि में विश्राम कर प्रातःकाल में वे फिर सभास्थलपर आये जिस तरह वह सभा पहले बैठी थी उसी तरह बैठ गई। इसके पश्चात् जैसे चन्द्रमा अमृत की वर्षा करता है वैसे ही अपने मुखमण्डल की प्रभा से आह्लादित करनेवाले वचन कह रहे मुनि महाराज उक्त प्रस्तुत कथा क्रम से कहने लगे : हे राजन्, यह अविद्या नहीं है। असत् होती हुई ही यह सत् के समान स्थित है। विपश्चित् इस प्रकार के महान् प्रयत्न से भी इसका निर्णय नहीं कर सका, इसका पार नहीं पा सका । जब तक अधिष्ठानभूत ब्रह्मरूप से इसका विज्ञान नहीं होता तभी तक यह कालतः चिरकाल तक, देशतः और वस्तुतः अनन्त मालूम होती है, किन्तु यह केवल अधिष्ठानभूत ब्रह्मरूप है ऐसा जब इसका परिज्ञान हो जाता है तब यह
224562 मृगतृष्णा नदी के समान रहती ही नहीं है ॥५-८॥

224563
224564 हे महामते, भास नामधारी इस विपश्चित् का इतिहास आपने स्वयं ही देखा है और इसके उन मन्त्रियों ने भी देखा है। इसके पश्चात् इन कथाओं से तत्त्वज्ञान से सम्पन्न हुआ, यह अविद्या के नष्ट होनेपर आप लोगों के सदृश जीवन्मुक्त हो जायेगा। चूंकि ब्रह्म ने अपने में अपनी सत्ता से 'मैं अविद्या हूँ' ऐसी संविद्धारण की, इसलिए भ्रान्ति से ही इसका अविद्यमान भी स्वरूप सत् के तुल्य दिखाई देता है। जब यह अविद्या ब्रह्मस्वरूपा ही है ब्रह्म से अन्यस्वरूपा नहीं है तब यह अधिष्ठानब्रह्ममात्रत्वेन परिज्ञात होकर तो यह उससे पृथक् अस्तित्व नहीं रखती है। इस प्रकार विविध प्रकार की सृष्टियों से शोभित होनेवाली यह अविद्या अनन्त है । मोहरूपी वसन्त में खिली हुई मंजरीसी यह जड़, रमणीय और आसक्तिमयी है । वसन्त में खिली हुई मंजरी (बौर) भी विविध फलों से शोभित होती है। जड़ आसक्तिमयी यह अविद्या वन के बाँस में उत्पन्न हुई लम्बी शाखा की भाँति अन्त (सीमा) रहित हैं, चिद्अचिद् ग्रन्थिवाली है, सरसरी दृष्टि से चिकनी चुपड़ी मालूम होती है किन्तु अनुभव के समय इसके सुन्दर सुन्दर अंकुर सब काँटे बन जाते हैं। यह अविद्या अकाल में उत्पन्न हुई उत्पातसूचक पुष्पराशि की तरह मनोहारिणी है, अतएव अक्रतु में उत्पन्न पुष्पराशि की तरह इसमें व्यर्थ भी फल की आशंका होती है किन्तु है यह निपट निष्फल, इसलिए प्रशंसनीय अभिज्ञ जन कदापि इसकी ओर आकृष्ट नहीं होते । यद्यपि इसका कोई स्वरूप नहीं है तथापि यह इतनी विशाल है कि नाना भुवनों को भर देती है, अतएव प्राणियों से भरी हुई अज्ञान पूर्ण यह अविद्या भूतों से भरी हुई अन्धकारपूर्ण लम्बी रात्रि के समान है। यह आकाश में मिथ्या ही दिखाई दे रही तथा विचित्र ग्रन्थियों से वेष्टित केशों के गोलों की भ्रान्ति के तुल्य है, किन्तु तत्त्वदृष्टि से वास्तव में न दिखाई दे रही यह अस्तित्वशून्य है। विविध रंगों में रंगी हुई, गुणरहित, आकाश में फैली हुई अज्ञानकर्मरूप विविध उपद्रवों से पूर्ण यह अविद्या आकाश में फैली हुई, वृष्टि के उत्पात को सूचित करनेवाली, प्रत्यंचारहित रंगबिरंगी इन्द्रधनुषलता के समान है। अज्ञानरूपी कल्लोलों से आकुल, पाप प्रकर्षरूपी फेन से भरी, चक्राकार भँवरियों के तुल्य भ्रान्तियों की आवासभूत यह अविद्या जलकल्लोलों से भरी हुई मलिनता की वृद्धि से फेनयुक्त चक्र की नाईं घूम रहे भँवरों से व्याप्त चौमासे की नदी की तरह है। यह रजोगुणी रूक्ष अविद्या बीहड़ श्मशानभूमि की तरह है,

224565
224566 जिसमें निरन्तर शून्य जगत्प सैकड़ों मृगतृष्णानदियाँ बहती हैं। श्मशानभूमि भी धूलिराशि से भरी हुई और रूक्ष रहती है एवं उसमें भ्रमवश शून्यरूपी सैकड़ों मृगतृष्णानदियाँ बहती दिखाई देती हैं । जैसे स्वप्ननगर में चिरकाल तक विचरण कर रहा पुरुष उसका अन्त नहीं पाता वैसे ही इस जाग्रत् नाम के स्वप्नपुर में भ्रमणकर रहा पुरुष इसका अन्त नहीं पाता। जो एक दृश्यजाल में (प्रपंच में) स्थित देहों का त्यागकर चुके तथा मरण के समय में जिनके चित्त इस जगत् के आकार से दृढ़ थे ऐसे जीवों के दृढीभूत संकल्प ही इस जगत् के शरीर के आकार से स्थित हुए हैं। वे चिदाकाश के कोशरत्नरूप संकल्पसमूह इस प्रकार स्थिररूप विमान् नगर, भूमि आदि के आकार से सविकास (बिना संकीर्णता के) स्थित हैं। वे ही असंख्य सिद्धलोक होकर आकाश में भासित होते हैं। वे अदृष्ट होते हुए भी सत्तावान् हैं। भलीभाँति दृष्ट होनेपर भी असत् हैं। उन सिद्धलोकों की भूमि सुवर्णमय, मणिमय, माणिक्यमय और मुक्तामय थी। वे सबके सब भक्ष्य, भोज्य, अन्न-पान आदि से पूर्ण थे और रसायनों के तालाब के तालाब उनमें भरे थे। उन सबमें शहद, आसव, दही, दूध और घी की नहरें चारों ओर बहती थीं। वे सब सिद्धलोक चन्द्रमा की-सी आह्लादक आकृतिवाली महिलाओं से परिपूर्ण थे। उनमें सब ऋतुओं में प्रसिद्ध फल, फूल पल्लवों से लदे हुए वन और नदियों के प्रवाह प्रचुरमात्रा में थे, हाव-भावों से विशेष मनोहर ललनाओं से उन लोकों के घर भरे थे तथा केवल संकल्प करने मात्र से पूर्णरूप से उत्पन्न हुए सब विभवों की राशियों से वे सदा पूर्ण रहते थे। उनमें से कोई सिद्धलोक हजारों चन्द्रबिम्बवाले और सैकड़ों सूर्यमण्डल वाले थे, कोई सुवर्ण-से और अमृत-से स्वच्छ वेषवाले जलमय भूतों के आवास थे। उनमें स्वेच्छा से अन्धकार और प्रकाश होता था, वे सबके सब नित्यानन्दमय थे। उनमें से कोई थोड़ी-सी रुई के समान हलके थे, अतः वायु उन्हें जहाँ चाहता था वहाँ उड़ा ले जाता था। कोई अपनी कल्पना के कारण क्षण में उत्पत्ति और विनाशवाले थे यानी अपनी इच्छा से क्षण में दर्शन और अदर्शनवाले थे। उनमें अन्न
224567 और पानका कोई पारवार न था एवं वे जरा और मरण से विहीन थे। उनकी रूपरेखा (बनावट) अचम्भा में डालनेवाली थी, उनका वैभव भी आश्चर्यमय था, सभी ऋतुओं के गुणों से वे सुरम्य थे तथा सकलकाममय थे। वे संकल्पसमूह शास्त्रीय सत्कर्म और उपासना से सत्कर्म और उपासना के फल के आकारवाले तत्-तत् लोकों में उनके भोग्य फलों के आकार से स्थिर मनों की परिणतिरूप हैं । वह परिणति इस प्रकार स्थूल भित्ति कैसे होगी। केवल ब्रह्ममात्रस्वरूप जगत् में ब्रह्म से अन्य किसी का भी संभव नहीं है। हे भद्र, यदि प्रकारान्तर हो तो जगत् किंमय है कृपया कहें अर्थात् मनोरथ आदि में मन के परिणामों का अस्तित्व, चिन्मात्ररूप होने से ही, देखा गया है इसलिए जगत् के ब्रह्ममयात्मक होनेपर यह जो मैंने कहा है उसकी उपपत्तिपूर्वक सर्वथा संभावना है। यदि दूसरा कोई प्रकार हो तो यह जगत् किंमय है यह वादी को कहना चाहिये ॥९-३३॥

224568
224569 यद्यपि इस समय यह जगत् भूतमय (भौतिक) है, ऐसा कहा जा सकता है तथापि सृष्टि के आदिकाल में 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम्' (हे सौम्य, पहले यह एक अद्वितीय सत् ही था) इत्यादि श्रुति से ब्रह्म से अतिरिक्त दूसरे किसी कारण की संभावना ही नहीं की जा सकती, अतः अकारण जगत् को ब्रह्म से अतिरिक्त मानो तो वह अत्यन्त असत् है, यह कहते हैं।
224570 सृष्टि के आदि काल में ही यह सृष्टि आदिकारण का अभाव होने से, कुछ भी नहीं था, अतः
224571
224572
224573 यह जगत् किंमय हो ॥३४॥
224574
224575 यदि जगत् अत्यन्त असत् है तो उसका भान कैसे होता है ? इस प्रश्नपर कहते हैं।
224576 जैसे जैसे अनन्त जगतों का संकल्प किया जाता है वैसे वैसे चिति में उनका भान होता है। कहिये इसमें कौनसी विचित्रता है ? अत्यन्त असत् खरगोश के सींग, आकाशपुष्प आदि का संकल्पवश भान होना चिरदृष्ट है, कोई नई बात नहीं है ॥३५॥
224577
224578 तब हम लोगों के संकल्प आदि मोघ (निष्फल) क्यों हैं? ऐसा कोई प्रश्न करे तो तीव्रवेग न होने के कारण ही हम लोगों के संकल्पों में मोघता है। यदि हमारे संकल्प में तीव्रवेग हो जाय तो तुम या और कोई भी लोग आकाश में नगरों का निर्माण करते ही हैं और एकरसाभ्यास से ऐन्दवोपाख्यान में उक्त न्याय से उन्हें प्राप्त भी करते हैं, ऐसा कहते हैं। _हे साधो, इस समय भी तुम चाहे और कोई लोग भी इसी तरह आकाश में तीव्र संवेगवाले संकल्पों से नगरों का स्वेच्छा से निर्माण कर सकते हैं एकरस आसक्ति से इस शरीर का त्यागकर थोड़े ही समय में उन्हें प्राप्त कर सकते हैं॥३६,३७॥
224579 जो पुरुष पूर्वसिद्ध और उपासना से कल्पित-दोनों प्रपंचों का दृढ़ संकल्प से 'यह अवश्य है' इस बुद्धि से अनुसरण करता है वह पुरुष जैसे यज्ञ आदि सत्कर्मकारी स्वर्ग आदि अवश्य प्राप्त करता है वैसे ही क्रमशः दोनों को ही प्राप्त करता है। जो इनमें से एक ही सत्य है एसी दृढ़ बुद्धिवाला है वह एक को ही प्राप्त करता है॥३८॥
224580
224581 सिद्धलोक में उक्त न्याय नरक आदि पाप-फलों की कल्पनाओं में भी तुल्य है, ऐसा कहते हैं।
224582 जैसे अन्तःकरण की कल्पनावश सिद्धलोकों का सदा भान होता है वैसे ही कल्पनावश नरक आदि दुःखप्रद लोकों का भी भान होता है। दोनों में इतना अन्तर है कि उपासना का फल आस्तिकता और अनुष्ठान के रहते अभ्यास के बिना सत्यरूप से दृढ़ होता है। पाप का फल आस्तिकता और अभ्यास के अभाव में भी केवल पापाचरणमात्र से 'सत्य है' यों दृढ़कल्पनावाला हो जाता है॥३९॥
224583
224584 संकल्प की अनुसारिता सर्वत्र समान है, ऐसा कहते हैं। जिस किसी का जैसे संकल्प किया जाता है उसका, चाहे देह रहे या न रहे, वैसे ही अनुभव होता है कारण कि शरीर तो सभी कल्पनामय ही हैं ॥४०॥
224585
224586 इसलिए मन के अनुसार ही एक शरीर का त्याग कर जीव शीघ्र दूसरे शरीर का ग्रहण करता है, ऐसा कहते हैं।
224587 जीव जिस भाव से एक देहमयी बुद्धि का त्याग करता है उसभाव से ही दूसरी देहमयी बुद्धि को शीघ्र देखता है। शुभ (पुण्यकारिणी) जीव-संवित् शुभ लोकों को देखती है और अशुभ (पापी) संवित् अशुभ लोकों को देखती है और शून्य संवित् शून्यात्मक लोकों को देखती है एवं चिरकालतक उनका अनुभव भी करती है। जो जीव-संवित् कर्म और उपासना से शुद्ध है वह सूक्ष्म से सूक्ष्म दूसरे के सिद्धनगरों को ही देखती है और अपने सिद्धपुरों का अनुभव करती है । पापाचरण से अशुद्ध जो चिति है वह नरकों में दूसरों के भीषण दुःखों को देखती है और अपने घोर दुःखों का अनुभव करती है ॥४१-४३॥

224588
224589 पापी जीव नरक में जिन दुःखों को देखता और अनुभव करता है उनका विस्तार से वर्णन करते हैं।

224590
224591 निरन्तर घूम रहे गेहूँ आदि पीसने के दो चक्कों से पीसा जाना देखता है और जिससे कदापि पुनः उद्धार न हो ऐसे अन्धकूप में गिरना देखता है । भयानक शीत से शरीर को जमकर पत्थर बना हुआ देखता है तथा भूतों (पिशाचों) और अंगारों से पटे हुए असीम निर्जल (रेगिस्तानी) मार्ग में चल रहे पथिक के रूप में अपने और दूसरों के शरीरों को देखता है। राखरहित अंगारमय मेघों से बरस रहे अंगारों की वह वृष्टि देखता है जो तपाये हुए बाणों की राशि की तरह तीक्ष्ण और वेगयुक्त होने से अतिभीषण होती है। जिसमें पत्थर, चक्र और तलवारों की नदियाँ बहती हैं ऐसे आकाश में अपना संचार देखता है और छातियोंपर गिराये गये बादल से काले कुल्हाड़ों के आघात से छातियों को फोड़ना देखता है। तपाकर लाल किये हुए लोहे की मूर्ति और त्रिशूल का आलिंगन करना और छप-छपशब्द के साथ डूबना देखता है तथा बड़े भारी कट-कट शब्द के साथ शस्त्रयन्त्र में खूब जोर से दबाना देखता है। चक्र, वज्र, गदा, भाले, बल्लम, तलवार और बाणों की वृष्टि देखता है, काँटेदार शाल्मली से (सेमर के पेड़ से) आलिंगन, पाश में बाँधना और खराब-खराब सैकड़ों शक्तियों से छेदना देखता है। जलती हुई बालू की राशियों में गिरना, पाताल में डूबना, दीये के रूप में प्रच्छन्न (छिपी हुई) लाठी से भय तथा बड़े-बड़े कौओं के द्वारा नोचना देखता है। बाहर निकलने के मार्ग से रहित बड़े-बड़े अंगारों से भरे हुए बड़े भारी घर में घुसना तथा बाण, शक्ति, गदा, भाले, बन्दूक और तलवार से बेंधना देखता है। मारे भूख से झुंझलाये हुए अतः क्रूर हुए प्रेत-पिशाचों द्वारा आपस में अंगो का चबाना तथा ताल से भी अधिक ऊँचे स्थान से कठिन शिलातलोंपर पटकना देखता है। रुधिर के घृणित कीचड़ से अंकित पीब आदि की नदियों की भीड़-भाड़ देखता है और शिलाओंपर शस्त्ररूपी घोड़े और हाथियों के पैरों तथा पत्थरों द्वारा पीसना देखता है। गड्ढ़े के सदृश प्रदेशों में उल्लूओं द्वारा देह का नोचना देखता है, जनसमूह द्वारा मुसलों से पीटना देखता है। और सिर, हाथ, पैर आदि के टुकड़े-टुकड़े करने के लिए उत्सुक गीधों को देखता है। इस कुकर्म से यह फल होता है, इस प्रकार की भावना से (शास्त्रीय निर्णय से) जो पहले बहुत बार इस प्रकार के देशों में अनुभव द्वारा दृढ़ हो चुकी, स्वात्मा ही तत्-तत् नरकरूप से विस्तृत होकर अपनी भावना से मिलता जुलता नारकीय दृश्य इस प्रकार देखता है ॥४४-५५॥
224592 जिस किसी भी चेतन देह आदि का कभी चित्ताकाश में भान हुआ अथवा (भावी का (भविष्य में होनेवाले का) भी स्वप्न में भान देखने से) जिसका कभी भान नहीं हुआ अथवा जो अपूर्व ही हो उसका भी संकल्पभ्रान्तिरूप कल्पनावश भान होता है। वह सब मनोमय ही है। वह उस भावना से स्वेच्छा से ही चलता है सैकड़ों प्रयत्नों से कभी वह नहीं चलता, यह सिद्ध हुआ, यह अर्थ है ।।५६॥
224593
224594 एक सौ साठवाँ सर्ग समाप्त
224595 एक सौ इकसठवाँसर्ग जगद्रूप चित्र का ब्रह्म से अतिरिक्त दूसरा कारण नहीं है यह चिन्मात्रप्रतिभारूप है।
224596 __ अज्ञानवश ही इसका भान होता है, ज्ञान होनेपर यह ब्रह्म ही है, यह वर्णन॥
224597 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, मुनि और व्याध का भास द्वारा वर्णित सैकड़ों सुख-दुःखआदि दशाओं से युक्त जो यह वृत्तान्त है यह क्या प्रतिदिन दिखाई दे रहे स्वप्न आदि के समान अन्य कारण
224598
224599
224600 से शून्य है अथवा जैसे लवण, गाधि आदि के चाण्डालता आदि ऐन्द्रजालिक तथा भगवान के वरदान आदि निमित्त से हुए थे वैसे ही किसी अन्य निमित्त से हुआ है ? ॥१॥
224601
224602 उसमें कोई अन्य निमित्त हो अथवा न हो, अज्ञात आत्मा में मोक्ष होने तक इस प्रकार की भ्रान्तियाँ सदा ही होती रहती हैं, ऐसा श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं।
224603 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स, स्वात्मरूप परमात्ममहासागर में इस प्रकार के शून्यात्मक प्रतिभाआवर्त (भ्रान्तियाँ) अपने आप निरन्तर होते रहते हैं। जैसे पंखा आदि अन्य निमित्त रहे चाहे न रहे स्पन्दात्मक वायुसे निरन्तर सूक्ष्मातिसूक्ष्म स्पन्दलेश सदाही निकलते रहते हैं वैसे ही सच्चित्परमात्मा से पदार्थाकार प्रथा चिदाकाश में निरन्तर उदित होती ही है। सच्चित् परमात्मा से अपनी अवयवभूत जो पदार्थाकारप्रथारूपी प्रभा जैसी उदित होती है वह यहाँ तब तक ज्यों कि त्यों वैसी ही रहती है जबतक कि वह अन्य आकारान्तर प्रतिभा से नष्ट नहीं की जाती जैसे कि मिट्टी का पिण्डादि आकार घटादि अन्य आकार में परिणति द्वारा नष्ट किया जाता है॥२-४॥
224604
224605 उन अनन्त पदार्थाकार प्रतिभासों में अधिष्ठानभूत सन्मात्ररूप ब्रह्म शाखाप्रशाखाओं में वृक्ष की तरह अनुगत रहता है, ऐसा कहते हैं। ___ जैसे यहाँ एक ही अवयवी वृक्ष आदि नाना अवयवों में (शाखा-प्रशाखा आदि में) अनुगत रहता है वैसे ही एक सच्चिदानन्द ब्रह्म प्रतिभात्मक जगदाकाश में अनुगत है। जैसे देह की पिण्ड, हाथ, पैर आदि अवस्थाएँ चिरकालतक रहने के कारण स्थायी हैं और निमेष, उन्मेष आदि अवस्थाएँ क्षणिक होने के कारण अस्थिर हैं वैसे ही ब्रह्म की भूमि, अन्तरिक्ष, दिशा आदि कोई अवस्थाएँ चिरकाल स्थायी रहने के कारण स्थिर हैं और कोई अन्य अवस्थाएँ प्रतिभात अर्थ के तुल्य क्षणिक होने से अस्थायी हैं। स्वअवयवभूत उन सबमें ब्रह्म स्थित है।।५,६। निज आत्मा में स्वप्ननगर के समान यह चितिचमत्कार केवल भान ही है उसमें सारभूत है या निस्सार है ऐसा आग्रह क्या ? अथवा सत् है या असत् है ऐसा भी आग्रह क्या? ऐसा आग्रह मूढजन वृथा ही करते हैं, यह भाव है|७॥
224606 इसका जब यथार्थरूप में परिज्ञान हो जाता है तब यह केवल चिदाकाश मात्र है। जब आप सरीखे अज्ञानियों से ज्ञप्त होता है तब यह 'जगत्' दृश्य है। अतः न तो यह सत् है और न असत् है, इसे क्या कहा जाय ? ॥८॥
224607 हे तत्त्वज्ञ लोगों, संसार चिदाकाश का विकासमात्र है, अतः सर्वतः (सब प्रकार से) सत्य शिव सुन्दर में आस्था, अनास्था आदि (आदर, निरादर आदि) क्या? आप लोग यथास्थित स्वरूप का अवलम्बन कर स्थित रहें। जैसे सागर से तरंगें अपने आप उठती हैं, वैसे ही देदीप्यमान सच्चिदानन्द आत्मा से कार्यकारण दृष्टि से प्रतिभानात्मक स्वात्मभूत पदार्थ उदित होते हैं। चिदाकाश का स्वसंकल्प-सा और स्वसृष्टि-सा जो अति विशाल प्रतिभान है उसीको उसने 'जगत्' समझा है। ऐसी स्थिति में यहाँपर पृथिवी आदि कौन हैं और कहाँ से आये? यह आभास ऐसे प्रतिभासित होता है और कुछ भी नहीं ही भासता है, ब्रह्ममें ही ब्रह्म स्थित है। अविद्या नामधारी जगत् का स्वतः भान होता है अन्य कारण से उसका भान नहीं होता। यहाँ चिद्घन से ही घनता है अन्य पृथिवी आदि से घनता (निबिड़ता) नहीं है। सारा जगत् चिदाकाश ही है। यही परमबोध है, इसका भूमिका के अभ्यास से जो दृढ़ीकरण है वह मुक्ति है । शून्यता के (आकाशता के) रूप की (नीलता की) तरह स्थित अज्ञान का अवलम्बन कर भ्रम व्याप्त है। वास्तव में
224608
224609 यह निराकार शान्त चिदाकाश ही जगत् के रूप में भासित होता है॥९-१४॥
224610
224611 यह सब ध्यान लगानेवाले विज्ञ पुरुषों के अनुभव से सिद्ध है, ऐसा कहते हैं। निर्विकल्प समाधि की प्रतिष्ठा से जिसका देहभान उच्छिन्न हो चुका ऐसे विज्ञ पुरुष के ध्यान में साक्षिचिन्मात्ररूप के क्षणभर स्थित होनेपर जगद्दर्शन-सामर्थ्य क्या होगी? कहिये इसलिए अज्ञानदृष्टि से ही जगदर्शन-सामर्थ्य हो सकती है|१५॥
224612
224613 इससे ब्रह्म का अज्ञानी पुरुष के चित्तरूप उपाधि में जगत् के रूप में भान होता है अन्यत्र चिन्मात्ररूप से ही भान होता है, ऐसी व्यवस्था कहते हैं।
224614 जिस चिद्धातु के आकाशभाग का यानी चिदाकाशांश का जहाँपर जैसे जैसे भान होता है वह वहाँपर वैसे वैसे मुक्ति पर्यन्त इस तरह बोध और अबोध स्वभाव से रहता है । यद्यपि यह दृश्यभ्रम आकाशमय (शून्य) है फिर भी जैसे जन्मतः तिमिर रोग से पीड़ित नेत्रवाले व्यक्ति का आकाश में एक चन्द्रमा के बदले दो चन्द्रमा दिखाई देना यह दोष शान्त नहीं होता वैसे ही अविचारवान् (अज्ञानी) पुरुष का यह भ्रम शान्त नहीं होता ॥१६,१७॥
224615
224616 ब्रह्मभावापन्न जगत् का तो विनाश नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
224617 जो यह कुछ दिखाई देता है वह निर्दोष, आदि अन्त विहीन चिदाकाश ही है तो उसका क्यों और कैसे नाश होगा? ॥१८॥
224618
224619 अज्ञानदशा में भी जगत् स्वप्नवत् चित् का विवर्तमात्र ही है, ऐसा कहते हैं।
224620 अपने स्वच्छ संकल्पमय रूपका परित्याग न कर रहे अपना जो स्वप्न के तुल्य विकास है वही यह जगत् है । वेदान्त आदि शास्त्रों के निर्णयों से, तीक्ष्ण बुद्धि से और परस्पर ऊहापोह से आत्मा को सोया हुआ-सा बनाकर प्रबुद्ध पुरुष द्वारा जिसका ज्ञान होता है, वह आत्मा है । जो यह व्यभिचरित न होनेवाली संवित् अविद्या नाम से आप लोगों में प्रसिद्ध है वह नदियों में धूलिमय भूमि की तरह हम लोगों की दृष्टि में है ही नहीं। जैसे स्वयं भलीभाँति अनुभूत होनेपर भी स्वप्न में भूमि का अस्तित्व है ही नहीं वैसे ही अपने द्वारा अनुभूत भी असत्मयी (मिथ्याभूत) यह दृश्यता नहीं है। जैसे स्वप्न में रूप आदि अर्थ की तरह और रूप को प्रकाशित करनेवाले तेज की तरह केवल चिदाकाश ही भासता है वैसे ही जाग्रत में जाग्रत् का साक्षी का स्वप्रकाश ही पदार्थाकार से दिखाई देता है। सत्य वस्तु में

(परमार्थ सत् वस्तु में) 'यह स्वप्न है, यह जाग्रत् है' ऐसी जो भिन्नता भासती है अनुभव से तुल्यस्वरूपवाले उनमें वह है ही नहीं । जैसे प्रबोध से (जागने से) स्वप्न की प्रतीति 'यह ऐसी नहीं है यानी सत्य नहीं है' यों बाधित होती है वैसे ही परलोक में (अन्य शरीर में) प्रबुद्ध हुए, गर्भ में स्थित तथा पूर्व जन्म का स्मरण रखनेवाले पुरुष की जाग्रत में प्रसिद्ध प्रतीति भी 'यह ऐसी नहीं है यानी सत्य नहीं है' यों बाधित होती है॥१९-२५॥

224621

224622 जब स्वप्न और जाग्रत दोनों समान ही हैं तब लोगों का उनमें असाम्य प्रत्यय क्यों होता है ? इस प्रश्नपर काल की अल्पता और अधिकता से उनमें असाम्यप्रतीति होती है, अनुभव से नहीं होती, ऐसा कहते हैं।

224623 यहाँ स्वप्न और जाग्रत् ऐसी बुद्धि क्रमशः स्वल्प समय और दीर्घ समय तक होती है उन दोनों में

224624

224625 वर्तमान अनुभव में साम्य है, अतः दोनों तुल्य हैं ॥२६॥

224626 जाग्रत् बाहर में रहता है और स्वप्न अन्दर रहता है यह अन्तर भी दोनों में नहीं है, क्योंकि स्वप्न भी बाहर में रहता है। अतः स्वप्न जाग्रत के तुल्य ही है। सब वस्तुओं में स्वप्न और जाग्रत काल में पूर्णरूप से गुणसाम्य का अनुभव होता है, अतः स्वप्न और जाग्रत में जुड़वें भाइयों के समान कोई भी बड़ा नहीं है |२७॥

224627 जो ही जाग्रत् है वही स्वप्न है और जो स्वप्न है वही जाग्रत है, क्यों कि दोनों में कालान्तर में 'यह ऐसा नहीं है यानी सत्य नहीं है' यों बाधबुद्धि तुल्य है। जैसे जीवनपर्यन्त सैकड़ों स्वप्न बिना किसी नियम के होते हैं वैसे ही निर्वाण प्राप्त न हुए जीव के महा अज्ञानरूपी स्वप्न में सैकड़ों जाग्रत् भी होते हैं। जैसे लोगों को उत्पन्न होकर नष्ट होनेवाले अनेक स्वप्नों का स्मरण होता है वैसे ही पूर्व जन्म की स्मृति करानेवाले यौगिक चमत्कार से सम्पन्न प्रबुद्धजनों को एक नहीं सैकड़ों जन्मों का स्मरण होता है। इस प्रकार स्वप्न और जाग्रत दोनों का पूर्णरूप से साम्य होने और दोनों के अनुभवरूप होनेपर यह सिद्ध हुआ कि स्वप्न के तुल्य ही जाग्रत् का स्फुरण है और जाग्रत के तुल्य स्वप्नअनुभव का स्फुरण है। जैसे दृश्य और जगत्-दोनों ही नित्य एकार्थ हैं उनके अर्थ में जरा भी भेद नहीं है वैसे ही जाग्रत् और स्वप्न-दोनों शब्द एकार्थवाले कहे गये हैं यानी दोनों के अर्थ में रत्ती भर भी भेद नहीं है ॥२८-३२॥

224628

224629 जाग्रत् में स्वप्न-समानता का प्रतिपादन करने का मतलब दिखलाते हैं।

224630 इस प्रकार जैसे विशालतम स्वप्ननगर चिन्मय आकाश ही है वैसे ही यह जाग्रत् जगत् भी चिन्मयाकाश ही है, इसलिए अविद्या कहाँ है और उसका दर्शन ही कैसे हो सकता है ?

224631 यदि 'स हि स्वप्नो भूत्वा' इत्यादि श्रुति जैसे स्वप्नशब्द से ब्रह्म ही कहा जाता है वैसे ही अविद्या शब्द से भी ब्रह्म ही कहा जाता है, तो शब्द में हमें विवाद नहीं हैं किन्तु सकल भ्रमों की शान्ति होनेपर जो ही है वही मैं हूँ। पहले स्वकल्पनारूप ही बन्धभ्रान्ति रही, यही हमारा अभिमत अर्थ है वह सिद्ध हो गया, यह भाव है॥३३,३४॥

224632

224633 यदि ऐसा है तो नित्यमुक्त आत्मा में बन्धनभ्रान्ति ही नहीं करनी चाहिये, ऐसा कहते हैं।

224634 इसलिए इस प्रकार अबन्ध (बन्धन अयोग्य) चिन्मय का यह बन्धन ही न कीजिये। निर्मल आकाश और निराकार चिन्मय में कौन-सा अन्तर है जिससे आकाश नहीं बाँधा जा सकता लेकिन चिदात्मा बाँधा जा सकता है ऐसा कहा जा सके । क्योंकि अमूर्तता, अलेपकता, सूक्ष्मता आदि से दोनों में अत्यन्त समता है। इस दृश्य नामधारी अविद्यासंज्ञक चिन्मय आकाश का स्फुरण होनेपर निराकार चिन्मयका बन्ध अथवा मोक्ष कहाँ और किससे होगा? जब अविद्या नहीं है तब किसी का बन्धन बन्धन नहीं है और किसी का मोक्ष भी मोक्ष नहीं है। क्योंकि ब्रह्म से अतिरिक्त 'है' 'नहीं है' यों व्यवहार के योग्य वस्तु ही अत्यन्त दुर्लभ है। विद्या अथवा अविद्या का अस्तित्व है ही नहीं। यह आकाशआकृति की चिति ही स्वप्न की तरह सर्गाकार स्वदेहवाली होकर स्फुरित होती है॥३५-३८॥

224635 एक प्रदेश से दूसरे प्रदेश की प्राप्ति होनेपर मध्य में निर्विषय जो संवित् का स्वरूप प्रसिद्ध है वही स्वप्न और जाग्रत् में प्रसिद्ध दृश्य का परमार्थिक रूप है, ऐसा ही निश्चय करना चाहिये॥३९॥

224636 बाह्य दृश्य में और आभ्यन्तर दृश्य में इन्द्रिय, मन, उनके विकार आदि में प्रकाश करने के लिए सदा जागरूक अद्वितीय स्वयंज्योति आत्मा का जो स्वरूप है वही जाग्रत और स्वप्न के पदार्थों का तात्त्विक रूप है। इसीलिए जाग्रत् और

224637

224638 स्वप्न के भेद की प्रतीति की कल्पना को भी उन दोनों के साक्षीरूप ही आप जानिये न कि चिद्भेद, क्योंकि तीनों अवस्थाओं में अनुगत साक्षिभूत चिति का अन्त दूसरे किसने देखा है जो कि चित् में भेद देखेगा? चिदाकाश ही अभेदबुद्धि है और चिदाकाशही भेदबुद्धि है ऐसा होनेपर द्वैत और अद्वैत दोनों ही अखण्ड शान्त एक ही हैं। जैसे ब्रह्म के सत्, चित् और आनन्द रूप अंशों में सत् अंश बोधमय और बोध से (ज्ञान से) ग्राह्यमय-दोनों में अभिन्न है वैसे ही द्वैत और द्वैतज्ञान दोनों एक ही हैं, इसलिए चिदंश भी अभिन्न है। क्योंकि जो ही दृष्ट हैं यानी दृष्टियों के विषयीकृत हैं वे ही 'दृश्य' कहे जाते हैं। कोई भी चित्तादात्म्य से अतिरिक्त विषयविषयिभाव का निरूपण नहीं कर सकता॥४०-४३॥

224639 एक सद् वस्तु का ही सकल द्वैतरूप से (सर्गरूप से) जब प्रतिभास है तब ब्रह्म ही द्वैत-अद्वैत और अद्वैताभिन्न भी है, उससे अतिरिक्त कुछ भी सिद्ध नहीं होता, यह भाव है॥४४॥

224640 __तो क्या ब्रह्म को द्वैत-अद्वैतसमुच्चयरूप ही समझना चाहिये ? इस प्रश्नपर नकारात्मक उत्तर

224641 देते हैं।

224642 पहले सर्गरूपी ही परम ब्रह्म द्वैत और अद्वैत है यों मूर्तअमूर्त प्रपंच की ब्रह्मरूपता का निर्णय कर पीछे 'नेति नेति' श्रुतिवाक्य से सकल द्वैत के निषेध द्वारा चारों ओर से सकल द्वैत का त्याग कर चौगिर्द से आविर्भूत इस प्रत्यगात्मरूप चिदाकाश में उत्तरोत्तर भूमिका के अभ्यास से सैन्धव घन के समान आनन्दैकरसघन शिला बनकर आप स्थित होइये । हे सुभग, इस प्रकार सुचिन्मय ब्रह्म में परमपदरूप शिला बने हुए निश्चिन्त निष्क्रिय हुए आप क्रमशः अपने वर्ण और आश्रम के धर्मों का उल्लंघन किये बिना और लोकमर्यादा का उल्लंघन किये बिना अपने वित्तानुसार अभीष्ट देश में जाइये, पीजिये,

224643 खाइये और अपने इष्टमित्रों को खिलाइये ॥४५,४६॥

224644

224645 एक सौ इकसठवाँ सर्ग समाप्त

224646 एकसौ बासठवाँ सर्ग समस्त द्वैत का ब्रह्ममात्रत्व वर्णन द्वारा अविद्या का निराकरण करना। सकल दृश्य का चिदाकाश के लिए ही स्फुरण होता है, इसीलिए भी चिन्मात्र परिशेष है, ऐसा कहते हैं।

224647 सकल पदार्थ चिदाकाश के भोग के लिए हैं अतएव जैसे गाय आदि के उपभोग्य तृण आदि गाय आदिरूप से ही अवशिष्ट रहते हैं वैसे ही बाहरी रूप लोक और आभ्यन्तर मनन के साथ बाह्य और आभ्यन्तर यथास्थित यह जगत् केवल चिदाकाशरूप से ही अवशिष्ट रहता है ॥१॥

224648 ___ चिद् के भोग्य की चिन्मात्रशेषता किस दृष्टान्त से आप सिद्ध करते हैं ? ऐसा प्रश्न उपस्थित होनेपर कहते हैं। ___ चूँकि स्वप्न में नगर का भोग करनेवाली चिति के ही नगररुप होने से चिति से अतिरिक्त कुछ नहीं है, इसलिए जाग्रत्-जगत् भी आकाश की तरह शान्त है। यहाँपर नाना (भेद) कुछ भी नहीं है ॥२॥

224649

224650 यदि नाना (द्वैत) नहीं है तो जो नाना-सा मालूम पड़ता है वह क्या है ? इस पर कहते हैं। चित् का चारों ओर भान अनाना होता हुआ भी नाना-सा मालूम होता है। जो नाना है वह -

224651

224652 जैसे स्वप्ननगरों और गन्धर्वनगरों में पदार्थ निस्स्वरूप ही है पर वह स्वसाक्षी आत्मा से अपने को दर्शाता है वैसे ही-निस्स्वरूप है यानी उसका कोई स्वरूप नहीं है वह स्वसाक्षी आत्मा से अपने को दर्शाता है ॥३॥

224653

224654 उसकी समता को ही और अधिक स्पष्ट करते हैं।

224655 सृष्टि के पूर्व की (प्रलयकाल की तरह इस समय भी चिदाकाशरूप जगत् का स्वप्ननगर और गन्धर्वनगर के समान भानही हुआ है और उसी तरह वह असत्य भी है इसलिए स्वप्ननगर और गन्धर्वनगर के पदार्थ से उसकी समता है, यह अर्थ है ॥४॥

224656

224657 चन्द्रमा की प्रादेशिकता यानी चन्द्रमा केवल बित्ताभर है यह जैसे चन्द्रमण्डल के विस्तार को जाननेवालों के अनुभव से मेल न खाने के कारण असत् है वैसे ही ज्ञानियों के अनुभव से विरुद्ध होने के कारण भी जगत् असत् है, ऐसा कहते हैं।

सत्य-असत्यमय सर्ग (सृष्टि) तत्त्वज्ञानियों द्वारा जैसा ज्ञात है वह मूरों की दृष्टि में असत् है एवं मूर्खों द्वारा जैसा ज्ञात है वह तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में असत् है । अथवा ऐसा अर्थ करना चाहिये - मूरों और तत्त्वज्ञानियों के अनुभव का अनुसरण कर प्रपंच की व्यवस्था नहीं की जा सकती, क्योंकि उन दोनों में परस्पर विसंवाद होने से-जमीन आसमान सी विपरीतता होने से-उन दोनों को ही वह अज्ञात है ॥५॥

ऐसा कैसे? ऐसा कोई कहे तो इस पर कहते हैं।
चूँकि तत्त्वज्ञानी केवल अन्तर्दृष्टि हैं और अज्ञानी केवल बाह्यदृष्टि है, अतएव उन दोनों की बुद्धिवृत्ति में स्थित प्रपंचस्वरूप को ये दोनों स्वयं समझने तथा तुमको अथवा आपस में एक दूसरे को समझाने के लिए समर्थ नहीं हो सकते हैं॥६॥

उक्त अर्थ का ही उपपादन करते हैं।
और अविद्वान् की बुद्धि अस्थिरता में जाग्रत रहती है इसलिए वह अस्थिर बाह्य को ही देखता है। बुद्धिगत प्रपंचस्वरूप न तो अत्यन्त आन्तर है और न अत्यन्त बाह्य है, इसलिए दोनों को ही उसका ठीक परिज्ञान नहीं है, यह अर्थ है ॥७॥

जब भ्रान्त और अभ्रान्त दोनों से प्रपंच का दीखना संभव नहीं है, तो प्रपंच अस्तित्व कैसे प्राप्त हुआ? इस प्रश्नपर कहते हैं।
जैसे तरंगें नदी के जल में जलद्रव के रूपसे स्थित होती हैं वैसे ही सृष्टिरूपी तरंगें अज्ञात चित् स्वभाव का ही अवलम्बन कर आत्मसत्ता से ही चित् में स्थिति को प्राप्त हुई हैं । जो केवल चित्चमत्काररूप है उससे अतिरिक्त कुछ नहीं है, वही जगत् के रूप से स्थित है जैसे स्वप्नगरों में अदृश्य भी वस्तुजात दृश्य-सा प्रतीत होता है वैसे ही यह भी अदृश्य होता हुआ ही दृश्य-सा मालूम

होता है। यह चित् की प्रभा ही जगत् नाम से स्फुरित होती है। यह अमूर्त (निराकार) होती हुई ही दर्पण में घट, पट आदि पदार्थों की छाया के समान मूर्तिमती-सी होकर व्याप्त है ।।८-१०॥

देह में आत्मभ्रान्ति ही सब दुःखों का मूल है, ऐसा कहते हैं।
यह केवल तुच्छ शरीर एकमात्र भ्रान्तिरूप असत्यमय है। पिशाचभ्रम दर्शन की भाँति यह अत्यन्त दुःखदायक है। जो मनोराज्य की तरह असत्य है, जो पत्तों के छोर पर लटक रहे जलबिन्दु की तरह चंचल (क्षणभंगुर) है और पूर्वोक्त विद्वान और अविद्वानों की अनुभूति द्वारा भी विचारा जा रहा जो असत् है उसमें आत्मता का प्रसंग क्या ? यानी उसमें कदापि आत्मता का संभव नहीं है ।।११,१२॥

तब मैं राम हूँ, आप वसिष्ठजी हैं इत्यादि देहात्मव्यवहार, शब्द और अर्थ कैसे हैं ? इस संशयपर कहते हैं।
जैसे पृथिवी में मोटा बाँस का डंडा चीरनेपर उसके अन्दर पहले से स्थित शब्द बाहर निकलता हुआ-सा मालूम पड़ता है किन्तु उसके अन्दर शब्द न तो था और न निकला वैसे ही जल में तरंगों से, अग्नि में ज्वाला आदि से, आकाश में प्रतिध्वनि शब्द और वायु से कण्ठ, तालु आदिप्रदेशों में वर्णस्फोट, पदस्फोट और वाक्यस्फोट निकले हुए से मालूम पड़ते हैं लेकिन वे उनके अन्दर पहले से नहीं हैं वैसे ही वासनामय पदार्थ भी अग्नि से चिनगारियों की तरह जाग्रत और स्वप्न में आत्मा से निकले हुए से प्रतीत होते हैं लेकिन वे उसमें हैं नहीं। सृष्टि के आरम्भ से स्वात्मचित् ही स्वप्न के पर्वत के समान स्फुरित होता है वास्तव में तो न शब्द है, न अर्थ है और न दृश्यता ही है। जो यह है और जो भासित होता है वह सब परमार्थ सत् ही है। सत् से अतिरिक्त रूप तो सृष्टि के आदि में ही, कारण का अभाव होने से, उत्पन्न ही नहीं हुआ॥१३-१५॥

इसलिए सदा ही एकरूप चिदाकाश ही मैं हूँ यों अपने को आप परम शान्त निर्वृत्तिरूप जानिये ऐसा कहते हैं।
शब्दभेदार्थ विहीन अखिलार्थमय चिदाकाशस्वरूप मैं परमशान्ति को प्राप्त होता हूँ परम निर्वाण को प्राप्त होता हूँ, ऐसा आप जानिये॥१६॥
एकमात्र शुद्ध बोधरूप आत्मविश्रान्ति द्वारा जीव में प्रसिद्ध मनोविक्षेप का त्याग कीजिये, जो अपने आप मिथ्या ही उदित हुआ है|१७॥

अतएव आत्मविचार से अपना उद्धार कीजिये, ऐसा कहते हैं। निस्सन्देह जीव आप ही अपना बन्धु है और आप ही अपना शत्रु हैं। अपने से अपनी रक्षा न की गई तो फिर उसकी रक्षा का दूसरा उपाय नहीं है। जब तक आपकी यह तरुणाई है तभी तक विशुद्ध बुद्धिरूपी नाव से इस संसार नामक सागर के परले पार चले जाइए। जो कल्याण है उसे आज ही कर डालिए । वृद्ध होकर क्या करेंगे ? बुढ़ापा आनेपर अपने अंग भी भारभूत हो जाते हैं यानी अपने अंग भी नहीं संभाले जाते हैं। शैशव (बाल्यवस्था) और वृद्धता को आप क्रमशः पशुता की भाँति ज्ञानकी असाधक और मृत्युरूप ही समझिए । यदि विवेकसम्पन्न हो तो यौवन ही जीवन है यदि यौवन अविवेकपूर्ण रहा तो वह पशुता से भी गया गुजरा है। विजली के कौंधने के समान चंचल इस संसार को पाकर सत्शास्त्रों के अभ्यास और सज्जनसंगति द्वारा अज्ञानरूपी कीचड़ से आत्मा का उद्धार करना चाहिये । ओह ! खेद है, मनुष्यों की निष्ठुरता का कोई ठिकाना नहीं है। जो स्वयं कीचड़ में

गलेतक मग्न होनेपर भी शास्त्रप्रतिपादित उपायों से अपने उद्धार का उपाय नहीं करते उन बेचारों की कौनसी गति होगी? जैसे मिट्टी के बने हुए वेतालों की (पिशाचों की) सभा ग्रामीण पुरुष को, जो ये मिट्टी के बने हैं यह नहीं जानता किन्तु असली वेतालों की सभा मैंने देखी यों भ्रान्ति है अतः भय, ज्वर आदि दुःखदायक होती है और जिसकी दृष्टि में यह मिट्टी के वेतालों की सभा है यों यथार्थज्ञान से वेतालसभा मिट्टी की ही होती है उसे भय, ज्वर आदि दुःख नहीं होते वैसे ही ब्रह्ममयी यह दृश्यशोभा अज्ञानी को, जो इसे ब्रह्ममय नहीं देखता है, भय, क्लेश आदि देती है ॥१८-२५॥
यह दृश्य ब्रह्म ही है, यों यथार्थ विज्ञान होनेपर यह भय, क्लेश आदि नहीं देती।
यह दृश्य यथार्थज्ञान होने से पर कोई क्लेश आदि क्यों नहीं देता इस प्रश्न पर कहते हैं।
यह दृश्य यथार्थ ज्ञान होने पर अशान्त होता हुआ ही शान्त हो जाता है, स्थित होता ही हुआ विलीन हो जाता है और दिखाई देता हुआ भी नहीं दिखाई देता ॥२६॥

यदि कोई कहे कि स्पष्ट अनुभव होने के कारण सत्यता को प्राप्त हुए जगत् की ज्ञानमात्र से कैसे असत्त्वापत्ति हो सकती है ? इसपर कहते हैं।
जैसे अपने स्वप्नसमय में स्पष्ट रूप से अनुभव में आया हुआ भी स्वाप्न जगत् प्रबोध से (जागने से) असत्य ही हो जाता है वैसे ही चिदाकाश में अनुभूयमान भी यह सर्गसंवित् तत्त्वज्ञान से केवल शून्य ही रह जाती है ॥२७,२८॥

वह तत्त्वज्ञान मन के साथ इन्द्रियोंपर विजय पाये बिना नहीं प्राप्त हो सकता, यह दिखलाते हुए उपसंहार करते हैं। ___ जन्म के ज्वररूप काम, क्रोध आदि वनाग्नि से जले हुए जीवनरूप जंगलों में मृगों के सदृश कभी तृण, पत्ते आदि इष्ट का लाभ होने और कभी इष्ट का लाभ न होने से शिथिल हुए मतवाले मन और प्राणवायु के बाहर संचरण से युक्त इन इन्द्रियों को जीतकर ज्ञान द्वारा अविद्यापर विजय प्राप्त कीजिये।
अविद्यापर विजय द्वारा मुक्ति पाकर पुनर्जन्म का निवारण कीजिये ॥२९॥

एक सौ बासठवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ तिरसठवाँ सर्ग इन्द्रियों पर विजयप्राप्ति का उपाय तथा अद्वितीय चित् में चित्तावरोध और
शास्त्राभ्यास इन बोधहेतुओं का वर्णन। 'इन्द्रियों को जीतकर ज्ञान द्वारा अविद्यापर विजय प्राप्त कीजिये और पुनर्जन्म का निवारण कीजिये' यों इन्द्रियजय की आवश्यकता जो श्रीवसिष्ठजी ने बतलाई है उसका श्रीरामचन्द्रजी उपाय पूछते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिवर, इन्द्रियोंपर विजय पाये बिना यह अज्ञानिता नष्ट नहीं हो सकती है, इसलिए कृपया बतलाइये कि इन्द्रियोंपर किस प्रकार विजय प्राप्त की जा सकती है ? ॥१॥

आपने बहुत उचित प्रश्न किया यों श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का अनुमोदन कर रहे श्रीवसिष्ठजी राम के प्रश्न को पुष्ट करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स, मन्द नेत्रज्योतिवाले पुरुष के सामने दीप भले ही जलता हो पर वह

उसके सूक्ष्म पदार्थनिरीक्षण में उपयोगी नहीं होता, क्योंकि नेत्रज्योति होने पर ही दीपक उपयोगी होता है वैसे ही प्रचुर भोगों में आसक्त हुए, अपने पुरुषार्थ का उत्कर्ष बढ़ाने में संलग्न तथा जीवन के उपायभूत धनदौलत के उपार्जन में दत्तचित्त पुरुष के शास्त्र आदि साधन ब्रह्मसाक्षात्कार में उपयोगी नहीं होते उसी तरह इन्द्रियोंपर विजय न की जाय, तो भी वे उपयोगी नहीं होते। इसलिए इन्द्रियोंपर विजय प्राप्त करने की अति आवश्यकता है। इन्द्रियजय में उपयुक्त इस युक्ति को आप आद्योपान्त सुनिये। मुझसे आगे कही जानेवाली इस युक्ति से थोड़ी भी साधनसम्पत्ति स्वयत्न से मोक्षफलरूप सिद्धि को प्राप्त होती है। चिन्मात्र पुरुष, को आप चित्त से प्रापित अर्थ का प्रकाशक होने से यानी चित्त के अधीन होने के कारण जीवनायक जानिये । वह जीव अपने अन्दर जिसे चित्तवृत्ति से व्याप्तकर प्रख्यात करता है, क्षण में तन्मय हो जाता है यानी उसमें आसक्त हो जाता है।॥२-४॥

ऐसी परिस्थिति में चित्त के प्रत्याहार प्रयत्न से अन्दर आकर्षण द्वारा बाह्याकारता का निरोधकर ब्रह्माकारता के प्रबोधन का अभ्यास करनेपर पंगु बनी हुई इन्द्रियाँ स्वतः जीती जा सकती हैं, ऐसी
युक्ति कहते हैं।
चित्त के प्रत्याहार प्रयत्न द्वारा अन्तर्मुख करने से ब्रह्माकारताबोधनरूप चोखे अंकुशों के आघातों से मदोन्मत्त मनरूपी मतंग को जीतकर ही जीव इन्द्रियोंपर विजय पा सकता है, अन्यथा नहीं ॥५॥
चित्त को इन्द्रियसेना का सेनापति कहते हैं यानी वह इन्द्रियों का स्वामीरूप से संचालक और निरोधक है, इसलिए उसपर विजय पा लेने से इन्द्रियोंपर विजय प्राप्त हो जाती है। जिसके पैर चर्ममय जूते
आदि से सुरक्षित होते हैं उसके लिए सारी पृथ्वी चर्मावृत हो ही जाती है॥६॥

तब मन की शान्ति का कौन उपाय है ? इस शंकापर मन की शान्ति का उपाय बतलाते हैं।
चित्तावच्छिन्न संविद्रूप जीव को संविदाकाश में (ब्रह्ममें) एक करके निज आत्मा में स्थित पुरुष का मन शरद ऋतु के कुहरे की तरह अपने-आप शान्त हो जाता है । हे श्रीरामजी, पूर्ववर्णित जीवसंवित् का जतन के साथ ब्रह्म में एकीकरण से जैसा चित्त शान्त होता है वैसा शान्त तपस्या, तीर्थसेवन, विद्या, यज्ञानुष्ठान आदि से नहीं होता। जिस जिसका बलात् स्मरण होता है उस उसका
सकता है यानी उसके संस्कारों के उच्छेद से पुनः स्मरण के अयोग्य किया जाता है। उक्त उपाय से भोगहेतु विषयोंपर विजय प्राप्त होती है। निरन्तर अभ्यासरूप प्रयत्न से यदि चित्तवृत्ति विषयरूपी मांस से ब्रह्म में कुछ संरोपित हो उस उपाय से तत्त्वज्ञानियों का अनुभवसिद्ध स्वराज्यपद प्राप्त हुआ ही समझिये ॥७-१०॥

इसी प्रकार एकमात्र स्वधर्मनिष्ठता की दृढ़ता भी वैराग्यसिद्धि द्वारा इन्द्रियजय की हेतु होती है, ऐसा कहते हैं।
स्व-वर्णाश्रमधर्म के आचरण द्वारा जो पद प्राप्त होता है वही मुझे रुचता है उससे अन्य नहीं, उसी पद में आप वज्र के समान दृढ़ होइये ॥११॥
स्वधर्मविरुद्ध देहयात्रा हेतु अन्न आदि में इच्छा का त्याग करता हुआ एवं शम और सन्तोष का उपार्जन करता हुआ जो स्थित रहता है वही विजितेन्द्रिय है|१२॥
जिसका मन अन्दर संवित् में रसिकता और बाहर नीरसता के अभ्यास में

कभी निर्वेद को प्राप्त नहीं होता, ऊबता नहीं है, उसका मन शान्त होता है ॥१३॥
संवित् का प्रयत्नपूर्वक ब्रह्म में आरोप करने से मन विषयों के पीछे दौड़ने के दुर्व्यसन का त्याग कर देता है। वही मन की चंचलता है । मन चंचलता से छुटकारा पाकर विवेक की ओर अग्रसर होता है |१४॥
विवेकवान् महाशय कहा जाता है । वह वासनारूपी तरंगों के वेग से संसारसागर में क्लेश नहीं पाता ॥१५॥
उदार पुरुष इस प्रकार जितेन्द्रिय होकर निरन्तर साधु-सन्तों की संगति और सत्शास्त्रों के अनुशीलन से जगत् को सत्य ब्रह्ममात्र देखता है। सत्य वस्तु के दर्शन से मरुभूमि में मिथ्यावस्तुओं में दौड़ने से दुःखदायी को जलज्ञान की तरह संसारभ्रान्ति शान्त हो जाती है । चेत्यभिन्न चिन्मात्र ही इस जगत्प से स्थित है इस प्रकार के सत्यबोधवाले की (यथार्थज्ञानी की) बन्ध-मोक्षदृष्टियाँ किससे होगी ? जैसे सूर्य की गर्मीवश शोषण द्वारा क्षीण होकर अनाकार (अमूर्त) हुआ जल फिर बहता नहीं है वैसे ही अकारण (जिसका कोई कारण नहीं है) दृश्य तत्त्वज्ञान से छिन्नमूल होकर फिर पनपता नहीं है । आकाशमात्ररूपवाला वेदन ही अपनी अविद्यावश 'त्वम्' (तुम), 'अहम्' (मैं) इत्यादि रूप धारण करता है, इसलिए अपने में अध्यस्त 'अहम्' इत्यादिरूप इस जगत् को ज्ञान द्वारा मिटाकर अध्यस्त से भिन्न अधिष्ठानमात्र हो जाता है ॥१६-२०॥
'त्वम्', 'अहम्' इत्यादि जगत् अविद्यामात्र (भ्रममात्र) ही है । यह मिथ्या होने के कारण स्वतः ही शान्त अतएव केवल शून्यमात्र शरीरवाला है, इसलिए चिदाकाश में (अपने तात्त्विक रूप में) ही स्थित है। चिदाकाश में चित्प्रभा का ही इस जगत् के रूप में भान होता है । यह चित् जगत्पी शून्य से शून्य भी शून्य ही है यह निश्चय (सिद्धान्त) है ॥२१,२२॥

अभयशून्यता कहाँ प्रसिद्ध हैं ? ऐसा यदि कोई प्रश्न करे, तो उस पर कहते हैं।
यहाँपर स्वप्नदर्शन दृष्टान्त का कौन निवारण कर सकता है। 'स्वप्न असत्मय है' इससे स्वप्न में शून्यता है 'स्वप्न अनुभूत होता है' इससे उसमें शून्यशून्यता भी है। अनुभूत की असत्मयता में भी स्वप्न ही दृष्टान्त है। कारण कि स्वप्न स्वानुभूत होने पर भी असत्मय है ॥२३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, स्वप्नसंवेदनमात्रस्वरूपवाला चिदात्मा स्वप्न में जो जो राज्यादि वैभव होकर प्रतिष्ठित होता है, वह सब चित् का ही रूप है क्योंकि वह रूप कर्ता, कर्म, करण आदि कारणों से निरपेक्ष होने से चिद्रूप ही है॥२४॥
जो-जो कर्ता, कर्म, करण आदि से निरपेक्ष होता है वह सब चिद्घनमात्ररूप मैं ही हूँ। सृष्टि के प्रारम्भ में इस जगत् के भी कर्ता, कर्म, करण आदि का निर्देश नहीं किया जा सकता ऐसा हम पहले उपपादन कर चुके हैं, इसलिए यह जगत् मेरा स्वप्रकाश आत्मरूप ही है ॥२५॥
___ स्वप्न में अपने मरने की तरह और मरुभूमि में मृगतृष्णा नदी की तरह प्रतीतिवश विद्यमान रहती हुई भी ज्ञान से बाधित हुई अविद्या है ही नहीं, ऐसा कहते हैं।
___ जैसे स्वप्नों में अनुभूत भी स्मरण मिथ्या है और जैसे मरुभूमि में विद्यमान भी जलभ्रान्ति असत् है वैसे ही प्रतीतिवश विद्यमान भी यह अविद्या नहीं है |२६॥
चिदाकाश ने सृष्टि के आरम्भ में अपने चाकचक्य का (झलक या चमत्कार का) अपने स्वरूप में संकल्प किया वही बिना कारण का जगत् के नाम से काकतालीय के समान स्थित है। यह जगत् अकारण ही स्फुरित होता है स्फुरण को प्राप्त न हुआ भी यह स्फुरित-सा प्रतीत होता है। चूंकि यह जगत् चित्प्रकाश से देदीप्यमान होकर प्रख्यात

हो रहा है इसलिए विद्वान लोग इसे वही परम पद जानते हैं ॥२७,२८। इसमें जो यह जीव आदि का स्फुरण होता है, वह भी परमपद ही है क्योंकि शून्यता आकाश ही है और आवर्त, तरंग, बुबुद्
आदि जल हैं ॥२९॥
___ अथवा अवयव-अवयवी भाव की कल्पना के द्वारा जीवादि की ब्रह्मकता समझनी चाहिये, ऐसा कहते हैं।
जैसे अवयवी का सावयव एक रूप होता है वैसे ही वास्तव में निरवयव कल्पना द्वारा जीवादिरूप अवयवयुक्त ब्रह्म एक ही है॥३०॥

224739 अथवा स्फटिक शिला के अन्दर वन, पर्वत, नदी आदि के आभास की तरह ब्रह्म में जगत् का आभास है, यह समझना चाहिये, ऐसा कहते हैं।

224740 आभासरूप दृश्य शान्त अविनाशी स्वच्छ चिन्मात्ररूप से ही स्थित है। उसका स्वच्छता स्वभाव ही जगत् के रूप से भासित होता है, इसलिए अपने स्वभावभूत इस दृश्य में क्या विचार किया जाय यानी इसमें द्वैत या अद्वैत का विचार करना व्यर्थ है ॥३१॥

224741 परमपद में आदि अन्त और मध्य की कोई कल्पनाएँ नहीं हैं। यह दृश्यरूपा अविद्या परमपदरूप ही है। अतः अविद्या नाम का पृथक् पदार्थ यहाँ कोई नहीं है ॥३२॥

224742 स्वप्न से जाग्रत् में प्रवेश करता हुआ और जाग्रत् से स्वप्न में प्रवेश करता हुआ जीव प्रबुद्ध हो चाहे अप्रबुद्ध हो एक रूपसे स्थित है। प्रबोध और अप्रबोध अवस्था में केवल भानरूप से ही वह स्थित है । जाग्रत् और स्वप्न में सुषुप्त (अज्ञानावृत आत्मा) और तुर्य (शुद्ध आत्मा) भ्रान्तिनिर्मित सर्प के अन्दर अज्ञानरज्जु और केवल रज्जु के तुल्य सदा स्थित है, किन्तु प्रबुद्ध पुरुष जाग्रत् और स्वप्न को एक तुर्य (शुद्ध आत्मा) ही जानता है । तत्त्वज्ञानवान् पुरुष के लिए जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति सबकुछ तुर्य ही है । तत्त्वज्ञानी की अविद्या नहीं है अतः वह द्वैतस्थ होनेपर भी अद्वय ही है॥३३-३५॥

224743 यह द्वैत और अद्वैत तथा 'त्वम्' (तुम) 'अहम्' (मैं) और 'इदम्' (यह) ऐसी कोई भी कल्पना अविद्याविहीन पुरुष को कैसे हो सकती है, उससे शून्य भी कैसे ? ॥३६॥

224744 अप्रबुद्ध बालक द्वैत, अद्वैत आदि भेदों से युक्त वाक्यरचना के विलासों से क्रीड़ा करते हैं, ज्ञानवृद्ध पुरुष उनको हँसते हैं ॥३७॥

224745

224746 तब ज्ञानी लोग भी शास्त्रों में द्वैतअद्वैतविवादों की क्यों इच्छा करते हैं ? ऐसा प्रश्न होने पर कहते हैं।

224747 द्वैत और अद्वैत में विवाद की इच्छा हृदयाकाश में आरोपित शिष्यप्रबोधरूप फलवाली मंजरी है। उसके बिना यहाँ प्रबोधाकाश का संमार्जन नहीं होता है॥३८॥

224748

224749 अतएव मैंने भी सुहृद्भाव से कल्पना द्वारा द्वैतअद्वैतविचारणा की है। जब इसका कार्य सम्पन्न हो जायेगा तब घर के झाड़ू के समान इसका त्याग कर दिया जायेगा, ऐसा कहते हैं।

224750 मैंने आप लोगों का मित्र बनकर विवाद से द्वैत-अद्वैत का विचार किया है। यह हृदयरूपी घर के अन्दर अज्ञानरूपी भस्म का मार्जन करनेवाली (बुहारी) है ॥३९॥

224751 अविद्यारूपी भस्म का संमार्जन होनेपर अधिकारी लोगों का चित्त ब्रह्म में रम जाता है, प्राण उसमें लीन हो जाते हैं यों वे ब्रह्मचित्त और ब्रह्मगतप्राण होकर आपस में एक दूसरे को बोधित करते हुए और उसके स्वरूप का निरूपण करते हुए२४०४

224752 प्रसन्न होते हैं, प्रमुदित होते हैं । इस प्रकार भजन कर रहे और निरन्तर विचार में निमग्न हुए उन अधिकारियों का यह मेरे द्वारा उपदिष्ट बुद्धियोग (ज्ञानयोग) समय पाकर दृढ़ हो जाता है जिससे वे मेरे उस मोक्ष नामक पद को प्राप्त होते हैं ॥४०,४१॥

224753

224754 'सतत्युक्तानाम्' यानी निरन्तर विचार में निमग्न हुए इस प्रयत्नातिशय की उक्ति के तात्पर्य का उद्घाटन करते हैं।

224755 । तृणमात्र के भी सर्दी, गर्मी, पशु आदि से रक्षण में उपाय यदि यत्नतः किया जाय तो वह उपकारी होता है उपेक्षा से उपाय किया जाय तो वह कामयाब नहीं होता एक दो त्रिलोकियों का नहीं अपितु कोटि कोटि त्रिलोकियों का ब्रह्मतापादन द्वारा आत्यन्तिक रक्षणरूप तत्त्वज्ञान तो बिना प्रयत्न के कैसे सिद्ध हो सकता है ? ॥४२॥

224756 जिस निरतिशय आनन्दरूप उत्तम स्थिति का मानुष आनन्द से लेकर ब्रह्मानन्द पर्यन्त उत्तरोत्तर सौ गुने उत्कृष्ट सुखोपभोग के लिए चौदहों भुवनों में अतएव अध्यात्मव्यसन से रहित सम्पूर्ण जीवसंघ तुच्छ भोगों में आसक्त होने के कारण उपहासास्पद है वह उत्तम स्थिति क्योंकर प्रयत्न के योग्य न होगी? ॥४३॥

224757 मन का अंकुररूप (मन का संकल्पस्वरूप) राज्यादि जो सुख है, वह भी कोई सुख है ? तत्त्वज्ञान में पूर्णतया विश्रान्ति होनेपर इन्द्रपद भी तृण की तरह तुच्छ लगता है। दृश्य में (विषयभोग में) रमे हुए पुरुष जैसे सोकर या जागते हुए दृश्य को देखते हैं वैसे ही दृश्य में विरक्ति रखनेवाले शान्त ज्ञानी पुरुष उस परमपद को देखते हैं। अथवा अज्ञाननिद्रा में सोये हुए और विषयभोग में निरत लोग जैसे दृश्य को अत्यन्त आसक्ति से देखते हैं वैसे ही दृश्य में अरत (सुप्तप्राय) शान्त सन्त तत्त्वज्ञानी उस निरतिशयान्द पद को प्रबुद्ध होकर देखते हैं, यह अर्थ करना चाहिये ॥४४,४५॥

224758

224759 इस प्रकार का नित्य अपरोक्ष निरतिशयान्दरूप मोक्षपद अतिशय प्रयत्न के बिना कैसे सिद्ध हो सकता है ? इसलिए उसके लिए प्रयत्न के अभ्यास की आवश्यकता है, ऐसा कहते हैं।

224760 निरतिशयानन्दरूप परम पद निरन्तर बार बार यत्न किये बिना कदापि सिद्ध नहीं हो सकता। हे श्रीरामचन्द्रजी, आप मोक्षरूप परम पद को महान् अभ्यासरूपी वृक्ष का फल समझिये।॥४६॥

224761

224762 इसलिए मैंने आप लोगों का अभ्यास दृढ़ हो इस बुद्धि से पुनः पुनः प्रकारान्तर से, दूसरी दूसरी युक्तियों से और कथा, आख्यान आदि के विस्तार से यही एक ही बात बहुत बार कही है। हजारों पुनरुक्तियों से विस्तार को प्राप्त किये गये इस ग्रन्थ से और इस अभ्यास के श्रम से क्या प्रयोजन है यों अश्रद्धारूप दुर्मति का आश्रय नहीं करना चाहिये। अतिकुशाग्रबुद्धिवाले किसी एक आधको ही अभ्यास की अपेक्षा नहीं होती लेकिन मन्दबुद्धि तो यों विस्तारपूर्वक बार-बार कहे गये उपदेशवाक्य से भी इस दुर्बोध आत्मतत्त्व को हृदय में धारण नहीं कर सकता। अतः उसके लिए पुनः पुनः आवृत्तिरूप अभ्यास आवश्यक है ।।४७॥

224763

224764 अतएव मन्द और मध्यम अधिकारियों को जब तक ज्ञान का उदय न हो तब तक इस ग्रन्थ का पुनः पुनः श्रवण आदि की आवृत्ति द्वारा आस्वादन करना चाहिये, ऐसा कहते हैं।

224765 यदि मेरे द्वारा उक्त इस शास्त्र का पुनः पुनः आवृत्ति द्वारा चिरकाल तक आस्वादन किया जाय, यह पुनः पुनः सुना जाय और कहा जाय, तो अज्ञानी भी तत्त्वज्ञानी हो सकता है । जो आदमी एक बार इसका अवलोकन कर मैंने इसे देख लिया है यों ही उपेक्षा से त्याग कर दे उस अधम के हाथ

224766

224767 अध्यात्मशास्त्रों से भस्म भी नहीं लगती है, यानी जो पुनः पुनः अभ्यास नहीं करता उसे इसके फलभूत मोक्ष की प्राप्ति नहीं होती, यह भाव है। इस योगवासिष्ठरूप उत्तम आख्यान का वेद की तरह सदा विधिपूर्वक अध्ययन करना चाहिये और व्याख्यान करना चाहिये क्योंकि यह वेदवत् पूजनीय है तथा परमपुरुषार्थभूत मोक्षरूप फल देनेवाला है ॥४८-५०॥

224768 जो परमपद इस शास्त्र से प्राप्त होता है वही वेद से भी प्राप्त होता है । इस शास्त्र के ज्ञात होनेपर क्रिया यानी पूर्वकाण्ड (कर्मकाण्ड) और ज्ञान यानी उत्तर काण्ड (ज्ञानकाण्ड) दोनों ही पवित्रता को प्राप्त होते हैं यानी अशुद्धि का आत्यन्तिक निरास करते हैं ॥५१॥

224769 इस शास्त्र के ज्ञात होनेपर, समझ में आनेपर, वेदान्तों में महर्षि श्रीवेदव्यास आदि द्वारा प्रदर्शित तात्पर्य के निर्णय के अनुकूल उपक्रम, उपसंहार आदि लिंगवाले तर्कों से व्यवस्थित सिद्धान्त समझ में आ जाता है । यह उत्तम आख्यान सकल शास्त्रदृष्टियों में श्रेष्ठरूपसे प्रख्यात है ॥५२॥

224770 मैं यह आप लोगों के उपर कृपा करके कहता हूँ किसी प्रकार के छल-कपट से नहीं कहता हूँ। आप लोग प्रयत्न से विचारित इस शास्त्र से इस दृश्यसंघात को माया यानी मिथ्या समझ सकते हैं, इसलिए आप लोग इस शास्त्र का चिन्तन करें॥५३॥

224771 विचारे गये इस श्रेष्ठतम शास्त्र से जो बोध उत्पन्न होते हैं उन बोधों से अन्य शास्त्र ऐसे रुचिकर लगते हैं जैसे कि लवण से व्यंजन रुचिकर होते हैं, इसलिए यह शास्त्र सकल शास्त्रों का उपजीव्य है ॥५४॥

224772 यह आख्यान काव्य होने के कारण अनुपादेय है यों इसका अनादर कर भोगों में आसक्तबुद्धि वाले अतएव आत्महत्या करनेवाले यानी बार-बार मृत्युपरम्परा प्राप्ति में हेतुभूत मोहरूपी गड्ढे में गिरनेवाले उससे पुनः पुनः संसार भागी (जन्मभागी) आप लोग न हों ॥५५॥

224773

224774 हमारे कुल में हमारे पुरखों ने तप और कर्म में ही निष्ठा उपार्जित की, ब्रह्मनिष्ठा का उन्होंने उपार्जन नहीं किया। हमारे पूर्वज कर्ममीमांसक थे हमारे पूर्वज तार्किक थे, हमारे पूर्वज सांख्य थे, हमारे पूर्वज तान्त्रिक थे, मन्त्रसिद्ध, योगसिद्ध तथा औषध और रसायन में सिद्धहस्त थे, हम लोग भी उनके वंशज हैं, अतः उनके अनुसृत मार्ग का ही अवलम्बन करेंगे, अध्यात्ममार्ग का अवलम्बन नहीं करेंगे ऐसा कह रहे जनों का उपहास करते हुए श्रीवसिष्ठजी मुमुक्षुओं की उस मार्ग में प्रवृत्ति का निवारण करते हैं।

224775 यह हमारे पूर्वजों का कुआँ है अतः हम इसी का खारा जल पीएँगे यों कह रहे पुरुष निकटवर्ती जाह्नवी (गंगा) के स्वच्छ जल का निरादर कर खारा जल पीते हैं वैसे ही आप भी अज्ञता की प्राप्ति के लिए यानी पुनः पुनः जन्मपरम्पराओं के हेतुभूत एकमात्र मूर्खता के ही लाभ के लिए निरन्तर विरुद्ध विविध विचारवाले मत होइये ॥५६॥

224776

224777 __एक सौ तिरसठवाँ सर्ग समाप्त

224778 एक सौ चौसठवाँसर्ग जीवभाव और जगद्भाव के मार्जन द्वारा ब्रह्मभाव के उद्गम से जीव और
224779 जगत् में ब्रह्मसमरसता का प्रसाधन। उनमें सर्वप्रथम जीवभाव को मिटाने के लिए श्रीवसिष्ठजी आरम्भ करते हैं। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, चारों ओर से परिपूर्ण चिद्रूपी सूर्य के मण्डल का अन्दर
224780
224781 स्फुरण होनेपर जगत् में प्रसिद्ध सकल जीवाणु चिद्रूपसूर्य के तुल्य हैं यानी अग्नि और स्फुलिंगों की तरह समान प्रकाशन स्वभाववाले हैं। इस कारण चिद्रूपी सूर्य की अनवयवात्मता सिद्ध हुई। हाथ, पैर आदि अवयव परस्पर विलक्षण आकारवाले हैं और उनका स्वभाव भी भिन्न दिखाई देता है और उधर अवयवी की रूपरेखा (बनावट) अवयवों से भिन्न होती है अतः उनमें परस्पर भेद और अवयव अवयविभाव लोग में प्रसिद्ध है किन्तु जीव ब्रह्म के अत्यन्त तुल्य होनेपर उनमें न तो भेद है, न लोकसिद्ध अवयव-अवयविभाव ही है॥१॥
224782
224783 यदि ऐसी बात है तो नक्षत्रों का भी आकाश में समानप्रकाशनस्वभाव दिखाई देता है अतः उनमें परस्पर अभेद तथा तेज की भी निरवयवता क्यों न होगी? यदि उनके भिन्नदेशस्थ होने और प्रकाश में कमी-बेशी होने के कारण उनकी परस्पर अभेदापत्तिका परिहार करो तो वह परिहार जीवों में भी समान है, इस शंका पर कहते हैं।
224784 नक्षत्रों के भेद के समान जीवों का भेद नहीं है, किन्तु घड़े, मटके आदि के आकाश के भेद के तुल्य औपाधिक भेद है। वह भेदक अन्तःकरण आदि उपाधिभूत वस्तु 'मैं अखण्डाकार अपरोक्ष ब्रह्म हूँ' इस ज्ञान को प्राप्त कर अपने उपाधिरूप और उपाधिकृत भेद का त्याग कर देती है । उपाधिभेद के हट जानेपर प्रतिज्ञात अर्थ की (जीवब्रह्मअभेद की) सिद्धि हो जाती है। अथवा पहले जीवों की अविद्या से परस्पर विरुद्धधर्मता दिखला कर ब्रह्मैकवाक्यता के विच्छेद से भेदसा, बन्धसा, अनर्थसा हुआ। इस समय विद्या से अविद्या का निरासकर विरुद्ध धर्म की निवृत्ति द्वारा फिर ब्रह्मैकवाक्यता के सम्पादन से अवयवअवयविभाव आदि दूसरा भेदक क्या होगा यानी कुछ नहीं ॥२॥
224785
224786 तो क्या अविद्या, अन्तःकरण, देह आदि से भेदावस्थाओं में पहले जीव भिन्न ही थे, इस समय विद्या द्वारा ब्रह्मैक्य को प्राप्त किये गये? इस शंकापर नकारात्मक उत्तर देते हैं।
224787 तत्त्वज्ञों का विषयभूत जो परम निर्मल ब्रह्म है वह तो इन सभी अवस्थाओं में भेद आदि मल से रहित एकरस ही है। उसमें कदापि किंचित् भी द्वैतरूपी मलका अस्तित्व नहीं है ॥३॥
224788
224789 यदि ऐसा है तो पहले 'अहन्त्व' आदि मल का उसमें दर्शन कैसे हुआ ? इसपर कहते हैं।
224790 जो अज्ञानी की विषयभूत मलिन वस्तु है उसको वही (अज्ञानी ही) जानता है। हम तो न 'अहम्' को जानते हैं, न 'त्वम्' को जानते हैं, न अज्ञ को जानते हैं और न अज्ञ के विषयभूत उस मलिन वस्तु को ही जानते हैं ॥४॥
224791 __ क्यों नहीं जानते? इसपर कहते हैं।
224792 यह वह है, यह मैं हूँ, यह सत्य है इत्यादि भेदबुद्धियाँ अज्ञानी में ही होती हैं, तत्त्वज्ञानी में कदापि नहीं हो सकतीं । भला बतलाइये तो सुमेरु में कहीं मृगतृष्णा हो सकती है ? क्योंकि प्यासे पुरुष की थकी-माँदी दृष्टि से मृगतृष्णा की प्रतीति होती है, स्वर्गभूत सुमेरु में किसी को प्यास, थकान आदि नहीं होते, अतः वहाँ उसकी प्रतीति क्योंकर होगी? यह भाव है ॥५॥
224793 जैसे यह दूंठ ही है, यह सीप ही है यों जिस पुरुष को एकरूप द्रव्य का यथार्थ निश्चय है, जिसमें किसी प्रकार का सन्देह नहीं है, उसमें उससे विपरीत यह ढूँठ है या पुरुष है ऐसा संशयज्ञान और यह चाँदी है ऐसा भ्रान्तिज्ञान नहीं होता वैसे ही परमतत्त्व के निश्चित हो जानेपर यानी तत्त्वतः ज्ञात हो जानेपर अन्य
224794
224795 भेदभ्रमज्ञान नहीं टिक सकते हैं ॥६॥
224796
224797 इस प्रकार जीवभाव को मिटाकर जगत्भाव को भी मिटाने के लिए उपक्रम करते हैं।
224798 यह दृश्य न पहले था, न उत्पन्न हुआ, न वर्तमान काल में है और न आगे भविष्य में होगा। इस प्रकार जगत् का मार्जन होनेपर यह जगत् सद्रूप ब्रह्म ही होकर स्थित है। इस प्रकार मार्जन द्वारा पहले जगद्रूप से ज्ञात चिदाकाशकी झलक स्वरूपभूत शुद्धब्रह्मभाव में ही स्थित होती है। उस अवस्था में जीवन्मुक्त पुरुषों द्वारा चिदाकाश की झलक ही जगत् है यह बात उसके ज्ञानसे ही जानी जाती है। जगत् जड़रूप कुछ नहीं है। जैसे स्वप्नों में और मनोरथ द्वारा कल्पित नगरों में केवल एक निर्मल चिन्मात्र के सिवा अन्य कुछ नहीं है वैसे ही इस समय जाग्रत् नामक जगत् में चिन्मात्र के सिवा कुछ भी उपाधिस्वरूप नहीं है। इस प्रकार उपाधि का मार्जन करने से अरूप हुए जीवों में अन्य रूप नहीं है,यों चिदेकरूपता सिद्ध हुई ॥७-९॥
224799 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (हे सौम्य, सृष्टि के पूर्व यह एक अद्वितीय सत् ही था) इस श्रुति के अनुसार जिसमें सृष्टि के पूर्व में न परिणामी या उपादान कारण है और न सहकारी और निमित्त कारण ही है उससे जगत् उत्पन्न होता है, यह उक्ति कैसी? अतः यह कुछ भी उत्पन्न नहीं होता, जो उत्पन्न हुआ-सा मालूम पड़ता है वह अनादि ब्रह्म ही है चित्स्वभाव होने से वह स्वयं ही जगत्-सा मालूम पड़ता है, यह सिद्ध हुआ ॥१०॥
224800
224801 इसी अर्थ को दृढ़ करते हुए पुनः स्पष्ट कहते हैं।
224802 इसलिए सृष्टि के आरम्भ में कोई भी अपने-आप उत्पन्न नहीं होता, अतएव अज्ञानियों द्वारा ज्ञात ब्रह्मा आदि व्यष्टि और समष्टि स्वयम्भू (ब्रह्मा) और यह प्रपंच ब्रह्म से शून्यरूप में ही फैला है। चिदाकाश ही स्वचित् से वैसा (जगत्-सा) प्रतीत होता है, यह सिद्ध हुआ, यह अर्थ है ॥११॥
224803
224804 __एक सौ चौसठवाँ सर्ग समाप्त
224805 एक सौ पैंसठवाँसर्ग परस्पर में प्रवेश और परस्पर से उत्पन्न होने से जगत् की चिन्मात्रता
224806 सुदृढ़ करने के लिए जाग्रत् और स्वप्न की एकता का कथन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति ये आपस में एक दूसरे में प्रवेश करने से तीन प्रकार के हैं। जैसे जाग्रत-जाग्रत, जाग्रत स्वप्न, जाग्रत सुषुप्ति, स्वप्नजाग्रत्, स्वप्न-स्वप्न, स्वप्न-सुषुप्ति, सुषुप्ति-जाग्रत्, सुषुप्ति-स्वप्न और सुषुप्ति-सुषुप्ति। उत्पत्तिप्रकरण में इनका उदाहरणों द्वारा विस्तार से प्रतिपादन किया जा चुका है, विशेष वहीं देखना चाहिये। उन भेदों में से जाग्रत्स्वप्न में मनोरथ में पदार्थों के इन्द्रिय व्यापार निरपेक्ष होने से केवल मनोमय होने के कारण स्वप्नसाम्य से स्वप्न ही जाग्रद्भाव को प्राप्त होता है। इसी प्रकार स्वप्न में भी इतने समय तक मैं सोया रहा इस समय जाग रहा हूँ ऐसी प्रतीति के दर्शन से प्रसिद्ध स्वप्नजाग्रत् में तो अनुभवसिद्ध जाग्रत् ही स्वप्नभाव को प्राप्त होता है, यह अर्थ है ॥१॥
224807
224808 परस्पर में प्रवेश की तरह इनमें परस्पर निमित्तता भी है, ऐसा कहते हैं॥
224809 स्वप्न जाग्रत में प्रवेश करता है और जाग्रत् स्वप्न से निकलता है। इसलिए आत्मा स्वप्नरूपी ही
224810
224811
224812 जाग्रत से जागकर जाग्रतरूप स्वप्न में ही प्रवेश करता है ॥२॥
224813
224814 इनमें (स्वप्न और जाग्रत् में) परस्पर व्यपदेशसंकरता भी दिखाई देती है, ऐसा कहते हैं।
224815 जाग्रतस्वप्नवान् पुरुष जाग्रत् कोही 'स्वप्न' कहता है और स्वप्नजाग्रत् पुरुष स्वप्न को ही जाग्रत्' कहता है यों जाग्रत् में स्वप्न का व्यपदेश और स्वप्न में जाग्रत् का व्यपदेश दिखाई देता है। अतः इन दोनों में व्यपदेशसांकर्य स्पष्ट है।३॥

224816 स्वप्न भी जाग्रत् यहाँ जाग्रत् के जगत् की तरह अनुभव से जाग्रत् ही है स्वप्न कदापि नहीं है इसी प्रकार जाग्रत्स्वरूप मनोराज्य में जाग्रत् अनुभवतः स्वप्न ही है न कि जाग्रत् ॥४॥
224817
224818 _स्वप्न की जो स्वल्पकालता है और जाग्रत् की जो दीर्घकालता है वह परस्पर में परस्पर का प्रवेश होनेपर विपरीत हो जाती है, यह कहते हैं।
224819 सदा ही जाग्रत् में स्वप्नकाल लघुकालात्मक है और वैसे ही स्वप्नकाल में जाग्रत् सदा ही लघुकालात्मक है ॥५॥
224820
224821 इस प्रकार परस्परसंकरता होनेपर जो सिद्ध हुआ, उसे कहते हैं।
224822 इसलिए जाग्रत् और स्वप्न में कदापि कोई भी भेद नहीं है। दोनों में भी एक का अन्य में अनुप्रवेश युक्ति से सत्मय नहीं है ॥६॥
224823
224824 यदि कोई कहे स्वप्न प्रबोधकाल में निवृत्त हो जाता है और स्वप्न पदार्थ भी जाग्रतकाल में शून्य हो जाते हैं, लेकिन जाग्रत् इस प्रकार निवृत्त नहीं होता और न जाग्रत् पदार्थ असत् दिखाई देते हैं यों जाग्रत् में स्वप्नवैधर्म्य की शंका का निराकरण करते हैं।
224825 यह अतिभास्वर जाग्रद्रूप स्वप्न मृत्यु के समय परलोक के उदय काल में और आत्यन्तिक द्वैतनिवृत्तिरूप स्वप्नपदार्थ-बोधकाल में और सुषुप्तिकाल में भी शून्य ही रहता है, इसलिए जाग्रत् का स्वप्न के साथ साधर्म्य ही है, वैधर्म्य नहीं है ॥७॥
224826
224827 यदि कोई कहे आज के स्वप्न पदार्थ कल के स्वप्न में असतही हैं लेकिन आज के जाग्रत्पदार्थ कल के जाग्रत् में रहते हैं यों जाग्रत् और स्वप्न में वैधर्म्य है ही इस आशंका का अन्यान्य जन्मों में जाग्रत्पदार्थों की अनुवृत्ति के अदर्शन द्वारा परिहार करते हैं।
224828 जाग्रद्रूप स्वप्नसमय में जीवित पुरुष को-मृत्यु हुए बिना मरने के उपरान्त दिखाई देनेवाले दृश्यों का अभाव होने से परलोकरूप जाग्रत् तनिक भी नहीं दिखाई देता, इसलिए आज के जाग्रत् के पदार्थों की कल के जाग्रत् में अनुवृत्ति नहीं दिखाई देती यह सिद्ध हुआ, इसलिए जाग्रत् में उक्त वैधर्म्य भी नहीं है।॥८॥
224829 ऐसी परिस्थिति में आज के इस स्वप्न में, जो जीवन आदि सकल स्वाप्नपदार्थों से शून्य होनेपर भी भ्रान्ति से ही नानामयात्मक मालूम होता है, 'मैं जीता हूँ' यों जीवन आदि का बोध होनेपर आगे आनेवाले दिनका (कलका) तथा बीते हुए दिनका (कलका) स्वप्न परलोकसदृश ही है, इसलिए उसमें का कोई पदार्थ यहाँ (इस स्वप्न में) अनुवर्तमान नहीं दिखाई देता यह अर्थ है।॥९॥
224830 जैसे स्वप्न में तीनों जगत् केवल चित्वमत्कारमरूप ही हैं वैसे ही सृष्टि से लेकर ही त्रिजगत् का अन्तःकरण में केवल चित् चमत्काररूप से स्फुरण होता है।॥१०॥
224831
224832 जाग्रत् की स्वप्न के साथ एकता होनेपर जाग्रत् के पृथिवी आदि की स्वाप्न पृथिवी आदि पदार्थों
224833
224834 की भाँति निराकारता और असत्यता स्पष्ट है, ऐसा कहते हैं।
224835 विपुल कलेवर (विस्तीर्ण) दिखाई देनेवाले जाग्रत् पदार्थ असत्यभूत ही हैं, वास्तव में जैसे स्वाप्न पृथिवी में आकारवत्ता नहीं है वैसे ही जाग्रत् में भी यह आकारवत्ता है ही नहीं। जैसे स्वप्न में नानारूप से देदीप्यमान होनेपर भी जगत् (स्वाप्न जगत्) शून्य ही है वैसे ही जाग्रत् में भी यह सारा जगत् चिदात्मक आकाश ही है॥११,१२॥
224836 चिदाकाश में जो यह जगत् स्फुरित होता है यह सूर्य आदि के तेज की प्रभा के समान चिदाकाश का स्वभाव है। चिदाकाश में इस प्रकार विराट्प से उसी का स्फुरण होता है। चिति की यह जगत् नामक स्वाभाविकी चमत्कृति है। यह आकाश में, दीवार में, परमाणुओं में, जल में और स्थल में खूब चमकती है ॥१३,१४॥
224837 यह मिथ्या (असत्यस्वरूप) भ्रान्ति, जिसका शरीर केवल भ्रान्तिमात्र है, सत्य वस्तु की नाईं सामने खड़ी है। इस जगभ्रान्ति के प्रति कौनसा आग्रह है, इसके प्रति आग्रह करना अनुचित है, यह अर्थ है ।१५॥
224838 ग्रहीता (ग्रहण करनेवाला), ग्रहण और ग्राह्यरूप जगत् असत् ही है। उक्त जगत् अधिष्ठान सत्ता से सत् हो अथवा असत् ही हो इस विषय में एकतर पक्ष के व्यवस्थापन में दुराग्रह का क्या प्रयोजन है ? यह भाव है|१६॥
224839 अज्ञानवश एक पक्ष में अभिमानभ्रान्ति होती है। इस समय इसका तत्त्व आपको यथार्थरूप से ज्ञात हो ही चुका है। यह इस प्रकार का हो, अन्य प्रकार का हो अथवा नहीं हो, इस विषय में कौनसा भ्रम है और इस तुच्छ भोगमें फलका आग्रह ही क्या है ? इसलिए विविध विकल्पों से कोई प्रयोजन नहीं है ॥१७॥
224840
224841 एक सौ पैंसठवाँ सर्ग समाप्त
224842 एक सौछासठवाँसर्ग आत्मख्याति की विशेषता, अन्य ख्यातियों की स्थिति तथा
224843 प्रश्नोत्तरयुक्त ब्रह्मनीलशिला के आख्यान का वर्णन। 'चिति की यह जगन्नामधारिणी चमत्कृति खूब स्फुरित होती है' ऐसा जो पहले कहा है, उसके विषय में विभिन्न वादियों द्वारा स्वीकृत अख्याति, असत् ख्याति, अन्यथाख्याति, आत्मख्याति नामकी चार ख्यातियों में से किस ख्याति से वह विद्वानों को स्फुरित होती है ऐसी रामचन्द्रजी की जिज्ञासा को चेष्टा द्वारा ताड़कर विद्वानों की दृष्टि से तो विभिन्नवादियों द्वारा स्वीकृत चार प्रकार की ख्यातियाँ खरगोश के सींग की तरह ही असत् हैं अतः आगे उनका खण्डन करनेवाले श्रीवसिष्ठजी विद्वत्संमत पाँचवीं अलौकिक आत्मख्याति को समझाने के लिए उपक्रम करते हैं।
224844 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, वाच्यार्थ सहित 'आत्म' शब्द से और 'ख्याति' शब्द से रहित यानी अखण्डार्थवाले आत्मा और ख्यातिरूप दो पदों की लक्ष्यार्थरूप इस आत्मख्याति को आप आगे कही जानेवाली शिला के मध्य के समान घन (ठोस) जानिये ॥१॥
224845 __ आत्मा ही, ख्याति यों दो पदों का समानाधिकरणता से अन्वय करनेपर आत्मा कौन है वह ख्याति किंविषयिणी है किसको विषय करती है-ऐसी जिज्ञासा होनेपर कहते हैं।
224846 आदि सृष्टि से ही चिदाकाश ही इस प्रकार से (जगत् के रूपसे) फैला है। उसकी सर्गता आत्मा में स्फुरित होती है । चूँकि आत्मा ने आत्मा में ही अपने चैतन्यबल से सर्गता का प्रख्यापन किया है,
224847
224848
224849 इसलिए यह आत्मा ही सर्गता को विषय करनेवाली ख्याति है ॥२॥
224850
224851 आत्मशब्द के व्याख्यानभूत चिद्व्योम शब्द में 'व्योम' शब्द का अर्थ प्रपंचशून्यता ही है, इसलिए प्रपंच और उसकी ख्याति आत्मा ही है, ऐसा 'एव' का अर्थ दिखलाते हैं।
224852 न यहाँ नदियाँ बहती हैं और न यहाँ उन्मज्जन और मज्जन (उतराना और डूबना) हैं। निष्क्रिय चिद्रूप आकाश का ही आकाश में इस प्रकार (जगत् के रूप में) स्फुरण होता है ॥३॥
224853 विद्वान लोग ख्याति शब्द और उसके अर्थ के बिना स्वप्रकाश आत्मा को शब्द से रहित समग्र रूप से प्रख्यापक होने से कचन (स्फुरण) वाचक ख्याति शब्द से रहित समग्र रूप से कल्पनाशून्य आत्मख्याति कहते हैं ॥४॥
224854
224855 इस प्रकार सृष्टि के चिन्मात्ररूप होनेपर विभिन्न वादियों को अभिमत अख्याति आदि शब्दों की असंगति है, ऐसा कहते हैं।
224856 जब यह सारा जगत् आत्मा ही है और वह स्वप्रकाशस्वरूप ही है यानी उसमें कोई भी ख्याति नहीं है तब वह कदापि भी कहींपर भी अपने से अतिरिक्त ख्याति से ख्यापित है यह कथन और अख्यात है यह कथन उसमें संभव नहीं हो सकता। भावार्थ 'क्तिन्' प्रत्ययान्त अख्याति पद की भी उसमें योजना नहीं की जा सकती है ॥५॥
224857 ___ भावार्थक 'क्तिन्' प्रत्ययान्त अख्याति पद की योजना उसमें क्यों नहीं की जा सकती ? इस प्रश्न पर कहते हैं। 'ख्या' धातु का प्रथा अर्थात् प्रसिद्धि अर्थ है 'क्तिन् प्रत्यय का 'भाव' अर्थात् 'सत्ता' अर्थ है। यों ख्याति शब्द का अर्थ हुआ ख्यानात्मक सत्ता (प्रसिद्धयात्मक सत्ता)। उस प्रकार का आत्मा ख्याति ही है। 'अख्याति' के 'नञ् के अर्थ के साथ उसका अन्वय नहीं हो सकता, इसलिए उसमें अन्याभिमत 'अख्याति' कथन अवास्तव है। शंका-तब हेनुमत् ण्यन्त ख्या धातु से क्तिन् प्रत्यय हो। वहाँ भी 'णि' का लोप

होनेपर 'ख्याति' रूप सिद्ध हो जायेगा। जिसमें ख्याति यानी ख्यापन नहीं है वह अख्याति है इस व्युत्पत्ति से आपका अभिमत अर्थ सिद्ध हो जायेगा।
समाधान-जब सर्ग को जड़ मानते हैं तब वहाँपर अन्य द्वारा किया गया ख्यापन और अख्यापन उपयुक्त हो सकता है। जब स्वप्रकाश आत्मा ही सर्ग है, तब जैसे एक दीपक में दूसरे दीपक से प्रख्यापन या अप्रख्यापन कोई मतलब नहीं रखता वैसे ही उसमें प्रख्यापन और अप्रख्यापन अकिंचित्कर है। इसलिए वादी का अभिमत अर्थ किसी प्रकार संगत नहीं हो सकता । इससे असत्ख्याति और अन्यथाख्याति का भी, जिन्हें अन्य वादी मानते हैं, निराकरण हो गया; क्योंकि अर्थ के समान असत् और अन्यथा शब्दों के अर्थों का भी ख्याति पदार्थ के साथ अन्वय नहीं हो सकता, यह भाव है॥६॥

यदि वादी लोग स्वप्न मनोरथ आदि के अन्य दृश्यों की तरह कल्पना मात्ररूप अख्याति आदि को चित्-चमत्काररूप ही मानें तो वैसा मानें इसमें हमें कोई आपत्ति नहीं है, ऐसा कहते हैं।
उस अवस्था में अख्याति, अन्यथाख्याति, असत्ख्यातिरूप दृश्य चिन्मात्ररूप सूर्य की चित् चमत्कारभूत प्रभाएँ ही हैं जैसे जैसे जब जो जो चिन्मात्रआकाशरूप सूर्य से निर्मल चिद्रूप किरणें अग्नि से चिनगारियों के समान स्फुरित होती हैं तब वैसी वैसी वे बन जाती हैं॥७,८॥

ऐसी परिस्थिति में आपकी अभिमत वे अख्याति आदि मेरी आत्मख्याति की विभूतियाँ ही है, ऐसा कहते हैं।

___ आत्मख्याति, अख्याति और अन्यथाख्याति ये सब चित्चमत्काररूप होने से मेरी आत्मख्याति की विभूतियाँ ही है॥९॥

पूर्व वर्णित आत्मख्याति का उपसंहार करते हए पहले जो 'शिलाजठरनिघनाम्' -शिला के अन्दर के समान ठोस ऐसा पद कहा था उसकी शिलोपाख्यान द्वारा व्याख्या करने के लिए भूमिका बाँधते हैं। ___ आत्मा और ख्याति पद के वाच्य अर्थ से विरहित, आत्मा और ख्याति के लक्ष्यार्थ आदि अन्त से शून्य, वाणी का अविषय यह आगे कहा जानेवाला एकमात्र ठोसरूप से स्थित आत्मख्यातिपद का अर्थ है|१०॥
इस विषय में कर्णविभूषण यह महान् आख्यान आप सुनिये । यह आख्यान द्वैतदृष्टियों को नष्ट करनेवाला है और ज्ञानरूपी सूर्य को चमकानेवाला है ॥११॥
चारों ओर नीला आकाश ही यदि दीवार या चट्टान बने उसके समान कठिन निर्मल और विशाल एक शिला है, जिसका विस्तार हजारों करोड़ योजन है|१२॥
उस शिला में कहींपर भी सन्धियों का जोड़ नहीं है, वह अत्यन्त निबिड़ (ठोस), वज्र के समान मजबूत, महान् विस्तारवाली, अत्यन्त पुष्ट और कठोर उदरवाली तथा आकाश के समान निर्मल है|१३॥
असंख्य कल्पों तक उसका नाश होनेवाला नहीं है, वह अत्यन्त निबिड़ अंगवाली है, सुन्दरता में भी वह अपना जोड़ नहीं रखती और निर्मलता में तो वह आकाशसी दिखाई देती है ॥१४॥
उसकी सजातीय अन्य कोई वस्तु प्रसिद्ध नहीं है, अतः उसकी विशिष्ट यानी विजातीय से व्यावृत्त जाति को कोई भी नहीं जानता। उसके देश, काल, प्रकार को यानी वह कैसी है, किस देश में है और किस कालमें यह भी कभी किसी ने नहीं जाना। वह शिला अत्यन्त घनी, असीम, कठोर, वज्र के समान दृढ़ और अविनाशिनी है। भूतों यानी महाभूतों और चतुर्विध जीवों से विरहित उसके उदर के अन्दर उसकी स्वरूपभूत रेखारूप बहुतसी कमलराशियाँ शंख, गदाएँ, चक्र आदि वैसे ही विद्यमान हैं जैसे कि स्फटिक शिला के अन्दर स्वरूपभूत बहुतसी रेखाएँ रहती हैं। वहाँ (शिला के अन्दर) आकाश, वायु, जल, तेज आदि जगत् था ही नहीं, किन्तु पूर्वोक्त प्रकार से दृष्टिगत हो रहीं अपनी रेखाओं की ही उसने आकाश, वायु, जल, तेज, पृथिवी आदि संज्ञाएँ रख लीं ॥१५-१८॥
__श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, वह शिला है, शिला अचेतन होती है यह सारा संसार जानता है। फिर उसको चेतनता कहाँ से प्राप्त हुई ? यह मुझे बतलाने की कृपा कीजिये। यदि वह अचेतन ही है तो
उसने आकाश, वायु आदि नाम कैसे रक्खे ? नाम रखना तो किसी चेतना का ही काम है॥१९॥

"जातिस्तु ज्ञायते तस्या विशिष्टा नैव केनचित्' इस उक्ति से ही इस प्रश्न का उत्तर हो चुका है, यों श्रीवसिष्ठजी रामचन्द्रजी के प्रश्न का समाधान करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : प्रिय रामजी, विशाल तथा देदीप्यमान वह शिला न चेतन है और न जड़ है। उसकी जाति को कौन जान सकता है ? उसमें दूसरा है भी कौन जो उसकी जाति को जानेगा ? यह भाव है ॥२०॥
___श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, यदि उसमें कोई दूसरा नहीं है तो आपने जिन आकाश, वायु
आदि के आकारवाली उसके उदर में स्थित रेखाओं का वर्णन किया है उन्हें कैसे देखता है ? अथवा किसने कब उसके अन्दर विचित्र रेखाओं के आकार में हथौड़ी आदि से उन्हें गढ़ा ? और अन्दर हथौड़ी आदि का प्रवेश न हो सकने के कारण कैसे किसने उन्हें फिर विनष्ट किया ? यह मुझे

बतलाने की कृपा कीजिये ॥२१॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, वह अत्यन्त दृढ़ शिला तोड़ी नहीं जा सकती और न कोई तोड़नेवाला ही है । अपारपर्यन्त यानी अतिविशाल कायावाली उसीने सब कुछ व्याप्तकर रक्खा है। उसके अन्दर रेखारूप असंख्य वृक्षराशियाँ, पर्वतश्रेणियाँ, नगर और ग्राम हैं । उसमें रेखारूप ही सूक्ष्म, स्थूल, निराकार और साकार, देव, दानव आदि नामधारी जीव प्रतिमाओं की तरह विद्यमान हैं । उसमें आकाश नामकी विशाल रेखा है तथा उसके भीतर चन्द्र और सूर्य नामकी
श्रीरामजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, वहाँ पर उन रेखाओं को किसने देखा है, वे किस तरह की है और अति निबिड़ पत्थर के अन्दर स्थित वे कैसी देखी जा सकती है। कृपया यह कहिये॥२६॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, उसके अन्दर उस तरह की वे रेखाएँ मैंने देखी हैं। यदि आपको उन्हें देखने की इच्छा हो तो आप भी उन रेखाओं को समाधि द्वारा देख सकते हैं ॥२७॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिश्रेष्ठ, उस तरह की वज्र से भी मजबूत वह शिला तोड़ी नहीं जा सकती, फिर भी आपने उसके गर्भ में स्थित रेखाएँ कैसे देखीं? ॥२८॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, मैं भी (वसिष्ठशरीर भी) इसके गर्भ में स्थित रेखारूप ही हूँ, इस कारण वहाँपर स्थित मैं सब रेखाओं को पूर्णतया देखता हूँ। उसके अन्दर स्थित हुए मैंने अन्दर स्थित सब रेखाओं को देखा, नहीं तो उस शिला को तोड़ने-फोड़ने की किसमें सामर्थ्य है ? ॥२९,३०॥

अब तत्त्वतः उस शिला को और वसिष्ठजी को जानने की इच्छा से श्रीरामचन्द्रजी पूछते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : वह शिला कौन है, और आप कौन हैं, कहाँपर स्थित हैं। यह शिलानामक किसको आप कहते हैं और क्या आपने वह शिला देखी है ? कृपा करके यह सब यथार्थरूप से मुझसे
कहिये ॥३१॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, इस शिलाख्यानवाचोयुक्ति (वचनभंगी) से मैंने आपसे परमात्म महासत्ता का वर्णन किया है। यह विशाल शिला नहीं है। उस परमात्ममहासत्तारूप शिला के छिद्ररहित गर्भ में ये हम लोग उस शिला के मांस जैसे ही (स्वरूपभूत ही) स्थित हैं ॥३२,३३॥

सारा जगत् उस शिला का अंग ही है, यह विस्तार से कहते हैं।
हे रामचन्द्रजी, आकाश को आप उस शिला का अंग जानिये। वायु आदि पाँच महाभूत उसके अंग हैं, यह समझिये, क्रिया, शब्द आदि यानी वायु, आकाश आदि सब भूत-भौतिकों के धर्म, वासना
आदि मनके धर्म और पक्ष, मास, वर्ष आदि काल की कल्पनाएँ उस शिला के अंग हैं॥३४॥

उक्त को ही स्पष्टरूप से कहते हैं।
भूमि, जल, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि, अहंकार ये सब उस शिला के अंग कहे गये हैं ॥३५॥
ये सब हम लोग भी उस परमात्ममहासत्तारूप शिला के मांस की तरह स्वरूपभूत ही हैं। उक्त परमात्ममहाशिला से अभिन्न होते हुए भी भ्रमवश अपने को उससे भिन्न समझते हैं ॥३६॥
जो यह चिन्मात्रैकस्वरूप अतिमहती शिला है यदि उससे पृथक् कोई है तो वह कहाँ पर है और वह कौन है यह बतलाइये ॥३७॥

यदि कोई कहे पृथिवी, घड़ा, गड्डा, वस्त्र आदि ही उससे पृथक्रूप से प्रसिद्ध हैं, तो इसपर 'नहीं' कहते हैं।
ये भूतल, घट, पट आदि शुद्ध संवेदनरूप ही हैं जैसे स्वप्न में केवल संवेदनरूप घट, पट आदि का भान होता है और जैसे जलका ही तरंग, आवर्त, बुबुद् आदि रूप से भान होता है वैसे ही इनका भी भान होता है॥३८॥
तत्त्वज्ञलोग घट,पट आदि सकल भूत-भौतिक पदार्थों को सर्वतः व्याप्तपरमार्थघन एकरस शान्त चिन्मात्रघन ब्रह्म ही जानते हैं। महाचित् में सारा जगत् ब्रह्मशिला का गर्भ ही है और वह छिद्रों से रहित असीम तथा आदि, मध्य और अन्त से शून्य है। उक्त प्रकार के ब्रह्मात्मा ने अपने आप
ही सृष्टि, जगत्, भुवन आदि पर्यायवाली दृश्यनामधारिणी यह कल्पना की है॥३९,४०॥

एक सौ छासठवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ सड़सठवाँसर्ग विभिन्न वादियों की उक्त चार ख्यातियों का तत्त्वज्ञ की दृष्टि से निराकरण और
तीनों अवस्थाओं से निर्मुक्त आत्मतत्त्व का निरूपण करना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, तत्त्वज्ञ के प्रति शब्दार्थदृष्टिरूप आत्मख्याति, असत्ख्याति, अख्याति और अन्यथाख्याति खरगोश के सींगों की तरह असत् हैं ॥१॥

यदि जगत्ख्याति होती तो वह आत्मख्याति है या असत्ख्याति है या अख्याति है इत्यादि विकल्पों का अवसर होता, जब जगत्ख्याति ही नहीं है तब किसकी चतुर्विधता होगी? इस आशय से कहते हैं :
हे रामजी, इन ख्यातियों का कदापि संभव नहीं है । निश्चेष्ट (ख्याति आदि कल्पनाओं के मूलभूत चित्त की चेष्टाओं से रहित) शान्त अव्यपदेश्य ज्ञाता (द्रष्टा) ही केवल है ॥२॥
ये आत्मख्याति आदि भ्रान्तिदृष्टियाँ चिन्मात्र से उदित होती हैं और चिन्मात्र परमार्थरूप से अत्यन्त शुद्ध (कल्पनाशून्य) आकाश है। अतः मैं सारी कल्पनाओं को तन्मयी ही देखता हूँ, क्योंकि 'तद्यदिदमयोऽदोमयः सर्वमयः' (जो यह इदमय, अदोमय, सर्वमय है वह सब ब्रह्म ही है) ऐसी श्रुति है।३॥
यह आत्मा है, यह ख्याति है, यह अन्तःकरण की कल्पनाभ्रान्ति ही है, अतः इसका संभव नहीं है। इसलिए शब्द का त्यागकर आप परमार्थभाजन होइए। इसीलिए हमने 'सार्थकेनाऽऽत्मशब्देन ख्यातिशब्देन चोज्झिताम्' यानी सार्थक आत्मशब्द से और ख्यातिशब्द से परित्यक्त (विरहित) ऐसा कहा है ॥४॥
इस परमार्थदर्शन से चल रहा, ठहर रहा और खा रहा सारा जगत् शान्त, आकाश के समान मौन, निर्मल, निरवच्छिन्न तथा
अप्रवृत्तिमान् ही प्रतीत होता है ॥५॥

उक्त अर्थ का विशदरूपसे प्रतिपादन करते हैं।
उक्त परमार्थदर्शन से नाना महाशब्दों से भरा हुआ भी यह जगत् शिलावत् मौन स्थित है। निरन्तर चलता हुआ भी आकाश के समान तथा पर्वत के समान अचल (स्थिर) है॥६॥
भाँति-भाँति के अनेक आरम्भों से (कर्मों से) पूर्ण भी यह महाशून्य तथा अनाकृत है । पंचभूतात्मक होनेपर भी अलब्ध पंचभूतवाले आकाश के समान स्थित है ॥७॥
विविध पदार्थों से परिपूर्ण भी यह शून्य संवेदनमात्र है। स्वप्न में देखे गये महासागर के समान दिखाई देनेपर भी निर्मल चिन्मय है। संकल्पनगर के समान

आरम्भयुक्त होनेपर भी आरम्भशून्य है और स्वप्न-स्त्रीसंगम के तुल्य भ्रान्तिरूप अतिशून्य है। दर्पण में प्रतिबिम्बित या चित्रलिखित अंगना के समान अनुभूत होनेपर भी व्यर्थ है। उसमें नाना भुवनों का निर्माण होनेपर भी वह वस्तुतः वस्तुशून्य है।८-१०॥
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, यदि अविद्यमान ही जाग्रत् और स्वप्नरूप जगत् केवल वासना से दृष्टिगोचर होता है तो स्मृति से ही वह दृष्टिपदारूढ होता है, ऐसा मैं समझता हूँ, यानी मेरी समझ में जगत् के भान में स्मृति ही कारण है भ्रान्ति कारण नहीं है क्योंकि स्मृति अधिष्ठान, दोष, सादृश्य आदि निमित्तों की अपेक्षा नहीं करती केवल अविद्यमान पदार्थगोचर है ॥११॥

जाग्रत-स्वप्न जगत् के अविद्या, निद्रा आदि दोष जनित होने के कारण तथा स्वप्रकाश चेतन में संप्रयोजन का उपयोग न होने के कारण यह जगद्भान चिदधिष्ठानवाली भ्रान्ति ही है, स्मृति नहीं है। जैसे वर्तमान अनुभव को स्मृति मानते हैं वैसे ही पूर्व पूर्व अनुभवों में भी स्मृतित्वापत्ति होने से स्मृति के मूलभूत अनुभव की अप्रसिद्धि होने का भय है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी समाधान करते हैं।
चिदाकाशस्वरूप तथा पदार्थों का सत्तामात्र जो यह चित् के चाकचक्य से प्रतीत होता है वही यह काकतालीय के समान आकस्मिक शरीरधारी बिना दीवार के चित्र-सा जगत् है । वह यह अविनाशी शान्त जल में तरंगों की नाईं परमात्मा में सर्वत्र सदा विद्यमान रहता है। सर्वात्मक निर्वाणरूप आकाशरूप निराकार परमात्मा में स्वरूपभूत यह बिना निमित्त के ही जिस किसी दोष से जब जब जैसा अन्दर भासित होता है वास्तव में कुछ न होता हुआ भी न सदा या न कदाचित् यत्र तत्र वैसा प्रतीत होता है॥१२-१५॥

तब किसकी यह भ्रान्ति है और किसने ये जगत् आदि नाम किये हैं ? इसपर कहते हैं।
इस प्रकार अपने स्वभाव का त्याग न कर रहे उसी ब्रह्म ने चित् होने के कारण स्वयं स्वभावभूत स्वच्छ उसी ब्रह्मभान के ही यह जाग्रत्, यह स्वप्न, सुषुप्ति और तुर्य ये नाम, ब्रह्म अथवा आत्मा ये नाम अपने में किये हैं ॥१६,१७॥
वास्तव में तो न स्वप्न है, न जाग्रत् है, न सुषुप्ति है, न तुर्यावस्था है
और न उनसे अतिरिक्त किन्तु सब कुछ शान्त परमाकाश ही है|१८॥
अथवा चित् में कदापि स्वप्न न होने से यह सब कुछ सदा ही जाग्रद्रूप है या केवल भ्रान्तिमात्र होने से सदा ही स्वप्न है अथवा अविद्याआवरणमात्र होने से सुषुप्त है अथवा स्वयं ही सदा तीनों अवस्थाओं का अतिक्रमण करने से सदा ही यह सब तुर्य ही है, ऐसा कहा जा सकता है। तीन अवस्थाओं की असिद्धि होने से तुर्य का अन्त (असत्त्व) या निर्विकल्प में वह है या यह इत्यादि विकल्प को भी आशान्तरूपी हम नहीं जानते हैं। जैसे शून्यतारूपी जल में यह फेने है या कुछ नहीं है, यह बुबुद् है अथवा कुछ नहीं है यह विकल्प व्यर्थ है वैसे ही चिदाकाशरूपी महासागर के महागर्भ में यह जाग्रत है या यह स्वप्न है अथवा यह सुषुप्ति है यह विकल्प व्यर्थ है ॥१९-२१॥
___कल्पनावेदनदृष्टि से जिसने जब जैसा जाना उसको तब यह ऐसा ही है, यों सन्तोष करना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
जिस समय जिसका जिसको जैसे स्मरण होता है सत् हो चाहे असत् उसका उसको उस समय वैसा अनुभव होता है आपके स्वप्न की तरह चिति चिदाकाश में ही सत्असत् पदार्थों का अनुभव

224943
224944 करती हैं । यह संवित् का स्फुरण रूप ही चिद्रूप आकाश सर्वव्यापक चिद्रूप आकाश में भान के अनुसार भासता है। और चिदाकाश की मज्जारूप (वसारूप) वह संवित् सर्वदा ऐसी ही है। न कभी अस्त को प्राप्त होती है और न कभी उदित होती है, यह जगत् उसका अंगरूप है। महाप्रलय, सृष्टि आदि काल-विभाग और उसमें महाप्रलयरूपी रात्रियाँ और सृष्टिरूपी दिन केश, नख आदि के समान उसीके अवयवभूत हुए हैं । उसका वह चिद्रूप भास्वर भान अथवा मायारूप अभान वायु के स्पन्द के समान महाचैतन्य का स्वभाववत् है। अन्य (भिन्न) नहीं है। ऐसी परिस्थिति में क्या जाग्रत् होगा, क्या स्वप्न होगा, क्या सुषुप्ति होगी, क्या तुरीयअवस्था होगी, क्या स्मृति होगी और क्या इच्छा होगी? ये सबकी सब जाग्रदादिदृष्टियाँ कुदृष्टियाँ हैं । चूँकि अपना आभ्यन्तर संवेदन ही बाह्य पदार्थ के रूप से प्रतीत होता है अतः कहाँ द्वैत है और कहाँ पदार्थशोभा है ? ऐसी स्थिति में स्मृति भी कहाँ से होगी ? भेदशून्य जो यह अपने से भासित होता है वह स्वभान (स्वरूपभूत ही भान)
224945 की अपेक्षा नहीं करता वैसे ही यह भूतविवर्जित चिद्भान ही है उससे अतिरिक्त नहीं है । यदि बाह्य पदार्थ सद्रूप होता तो उसके अनुभव से उत्पन्न स्मृति सर्ग के आदि काल की जगत्स्थिति की कारण हो सकती, किन्तु सृष्टि के प्रारम्भ में उपपादन, निमित्त, सहकारी आदि कारणों का अभाव होने से पंचमहाभूतों का अत्यन्त असंभव है, अतः यह बाह्य अर्थ है ही नहीं । यह बाह्य अर्थ का वैसे ही अस्तित्व नहीं है जैसे कि खरगोश के सींगों का अस्तित्व नहीं है और जैसे आकाश वृक्ष का अस्तित्व नहीं है। जैसे वन्ध्या का पुत्र नहीं है और जैसे काला चन्द्रमा नहीं है ठीक वैसे ही सृष्टि के आदि में अज्ञानियों को प्रतीत हो रहा जगत् आदि, 'अहम्' आदि पदार्थ तत्त्वदृष्टि से न देखा जाय तो है यदि तत्त्वतः देखा जाय तो कुछ भी नहीं है। जैसे अज्ञानियों के प्रति महाकाय है वैसे ही तत्त्वज्ञानियों के प्रति मूर्तअमूर्तरूप से रहित चिन्मात्रएकघन अखंडित ही है ॥२२-३४॥
224946
224947 ___ संवित्घन चिदाकाश की मज्जाभूत संवित् यद्यपि नित्य ही उदित है तथापि जब-जब जैसे उदित होती है तब तब व्यवहार में उपचार से (गौणीवृत्ति से) उसमें अस्त और उदय की कल्पना की जाती है। अज्ञानी जब जब अज्ञान से व्यर्थ ही आकाश में पृथिवी आदि रूप से उसे जानता है तब तब वह उस अपने भान में ही पृथिवी की कल्पना करता है। अजन्मा (जन्म आदि विकाररहित) आकाशरूपमहाचिति स्वभान का ही पीछे पृथिवी आदि नाम से व्यवहार करती है। जैसे मूर्ख मनोरथनगर में यह नगर है ऐसी संवित् करता है वैसे ही अविनाशी चिन्मात्र आकाश में ही यह पृथिवी है' ऐसी संवित् धारण करता है। यदि वह चिन्मात्र ही है तो उसका जगदाकार में भान क्यों होता है और अभान भी क्यों होता है ऐसा विकल्प नहीं करना चाहिये, क्योंकि आकाश में वायु के समान उसे आप स्पन्द और अस्पन्द स्वभाववाला जानिये । प्राणशक्ति से वह स्पन्दस्वभाववाला है और चित्-शक्ति से अस्पन्दस्वभाववाला है, ऐसा जानिये, यह भाव है॥३५-३९॥
224948 चिदाकाश जैसे जैसे वासना के उद्भव से स्फुरित होता है वैसे वैसे यह जगत्प से भासित होता है। आकाश में निराकार आकाश ही है, यह पृथिवी आदि कहींपर भी सत् नहीं है॥४०॥
224949 इसलिए जिस प्रकार इस जगत् का भान होता है वैसा ही भान हो । भान होनेपर भी वह चिदाकाशरूप होने से न सर्वथा सत् है और न असत् ही है, वह प्रपंचरूप कुछ भी नहीं है, किन्तु
224950
224951 अनिर्वचनीय ही है ॥४१॥
224952 यथास्थित यह जगत् ऐसा है और ऐसा नहीं है, सत् है अथवा असत् है इस लोकपर्यायवृत्तान्त को तत्त्वज्ञ ही जानता है, अन्य (अज्ञानी) नहीं जानता॥४२॥
224953 चूँकि वह प्राज्ञ (तत्त्वज्ञ) ही सबके हृदयाकाश में आत्मरूप से रहता है, अतः आत्मरूपसे ही स्फुरित हो रही दृश्य संवित् से यह आभ्यन्तर (शरीर) है, यह बाह्य ब्रह्माण्ड है इत्यादि भेदकल्पनाओं द्वारा नाम किया गया है। इस प्रकार क्या यहाँपर बाह्य है अथवा क्या आभ्यन्तर है, क्या दृश्य है और क्या इसकी दृश्यता है ? शिव, शान्त
224954 और अशान्त सब कुछ ऊँकारूप प्रणवमात्र है यों अभेदकल्पना द्वारा प्रविलापन कर शान्त होइये ॥४३,४४॥
224955
224956 जब तक विचार करना हो तब तक लोकनीति के अनुसार वाच्यवाचकभाव, चाहे वह असत् ही क्यों न हो, स्वीकार करके ही श्रवण, मनन आदि विधियाँ प्रवृत्त होती हैं, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी कहते हैं।
224957 वाच्यवाचकभाव के बिना शास्त्रार्थविचार नहीं हो सकता । और वह शास्त्रार्थविचार "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । प्रयोजनं च पंचागं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ।' शास्त्र में विषय, सन्देह, पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष (सिद्धांत) और प्रयोजन इन पाँच अवयवोंवाला अधिकरण कहा गया है। यों प्रसिद्ध पंचावयव विकल्प से किया जाय तो सिद्धि के लिये होता है। जैसे रात्रि में दीपक के बिना चाक्षुष प्रत्यक्ष नहीं होता वैसे ही उक्त विचार के बिना कुछ भी सिद्धि प्राप्त नहीं होती॥४५॥
224958 इसलिए सम्यक् विचार से निर्मल हुई बुद्धि से अन्दर संकल्पकरणरूप प्रचुर विकल्पों को हटाकर मनको सकल शास्त्रों के निष्कर्षसिद्ध महार्थभूत सच्चिदानन्द अद्वितीय आत्मा में संलग्न कर यानी आत्मनिष्ठ होकर आप इस संसार से उड़कर मोक्षरूप उत्तम पद को प्राप्त होइये ॥४६॥
224959
224960 एक सौ सड़सठवाँ सर्ग समाप्त एक सौ अड़सठवाँसर्ग
224961 अबुद्धिपूर्वक सृष्टि के अध्यारोप का वर्णन और _ विचार से उसकी चिन्मात्रस्वरूपता तथा चित् के अधिकारी होने से सर्ग का अपवाद।
224962 सृष्टि को मिथ्या सिद्ध करने के लिए सृष्टि की अबुद्धिपूर्वकता का विविध दृष्टान्तों द्वारा समर्थन करते हैं।
224963 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जैसे वृक्ष अबुद्धिपूर्वक ही यानी 'मैं विचित्र शाखाओं की रचना करता हूँ' यों बुद्धिपूर्वकता के बिना ही शाखाओं की विचित्रता का निर्माण करता है वैसे ही जन्मादि विकाररहित परमात्मा आकाश सदृश अपने स्वरूप में शून्यरूप विचित्र प्रपंचअध्यासों की सृष्टि करता है॥१॥
224964
224965 शंका : 'स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति' (उसने विचार किया कि मैं लोकों की सृष्टि करूँ), 'सोऽकामयत बहु स्यांप्रजायेय' (उसने कामना की 'मैं बहुत होऊँ मैं उत्पन्न होऊँ'), 'स तपोऽतप्यत, स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत' (उसने तपस्या की, तपस्या करके उसने इस सब चराचर की सृष्टि की), 'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमुपजायते' (स्रष्टव्य (सर्जनीय) प्रपंच के आलोचनरूप तपसे ब्रह्म
224966
224967 'मैं एक हूँ बहुत होऊँ यों इच्छावाला होता है तदनन्तर इच्छावान् ब्रह्म से ईश्वरोपाधिभूत अव्याकृत उत्पन्न होता है) इत्यादि श्रुतियों में सृष्टि बुद्धिपूर्वक की गई है ऐसा डिंडिमघोष है। फिर आप सृष्टि अबुद्धिपूर्वक है ऐसा प्रत्यक्ष और श्रुति के विपरीत कैसे कहते हैं ?
224968 समाधान : सुनिये, जैसा आपने ऊपर प्रतिपादन किया है वैसा ही होता, यदि श्रुति का तात्पर्य सृष्टि आदि के प्रतिपादन में होता। लेकिन भगवती श्रुतिका तात्पर्य सृष्टि आदि के प्रतिपादन में है नहीं, क्योंकि उसका कोई प्रयोजन नहीं है। सृष्टि के ज्ञान से किसी प्रयोजन की सिद्धि श्रुति में कहीं भी प्रतिपादित नहीं है। अद्वितीय ब्रह्मात्मज्ञान ही सप्रयोजन है अतः सकल श्रुतियों में विस्तार से वर्णित है। फलवान् (सप्रयोजन) अद्वितीय ब्रह्मात्मज्ञान के समीप में श्रुत अफल (निष्प्रयोजन) सर्ग आदि किमर्थ है ऐसी आकांक्षा होनेपर वह फलवान् ब्रह्मात्मैक्यज्ञान का अंग हो जाता है। और वह शांडिल्य विद्या के अंगभूत शमविधि परक 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इस वाक्य में चूँकि यह सारा जगत उससे उत्पन्न होता है, अत: 'तज्ज' है, उसमें लीन होता है, अत: 'तल्ल' है, उससे जीवित रहता है, अतः तदन्' है, उत्पत्ति, स्थिति और लय में ब्रह्माधीन सत्तावाला होने के कारण यह सब ब्रह्मरूप ही है यों ब्रह्मअद्वैत बतलाने में उपायभूत है, इस कारण श्रुति ने स्वयं श्रीमुख से सर्ग की ज्ञानांगता का सिद्धवत् कीर्तन किया है, अन्य प्रकार से उसकी संगति नहीं बैठ सकती। 'तदनन्यत्वमारम्भरणशब्दादिभ्यः' इत्यादि सूत्र, भाष्य आदि द्वारा बतलाई गई सैकड़ों युक्तियों से, स्मृति, पुराण आदि हजारों वेदोपबृंहणों से अध्यारोप और अपवाद द्वारा निष्प्रपंच ब्रह्मात्मतत्त्व के प्रतिपादन में सब श्रुतियों का तात्पर्य निश्चित होनेपर रज्जुसर्प, शुक्तिरजत, मरुमरीचिका, स्वप्न आदि अध्यारोपों में अबुद्धिपूर्वकता ही देखी गई है, कहींपर भी अध्यारोप में बुद्धिपूर्वकता नहीं देखी जाती यों भगवान् श्रीवसिष्ठजी सृष्टि में किसी को अनारोपितत्व शंका न हो इसलिए सृष्टि की अबुद्धिपूर्वकता की सिद्धि करते हैं। रह गई श्रुतियों में ईक्षण आदि पूर्वकत्व के कथन की बात। उसका प्रयोजन तो ब्रह्म की सर्वज्ञता, चिदेकरसता आदि के लाभ से सांख्य आदि के अभिमत अचेतन प्रधान आदि की उपादानता के निराकरण में है, क्योंकि 'ईक्षते शब्दम्' इत्यादि सूत्रों से ऐसा ही श्रुति का तात्पर्य दिखलाया गया है; 'तस्य त्रय अवस्थास्त्रयः स्वप्नाः अर्थात् जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्तिरूप तीन स्वप्न उसके तीन स्थान हैं । 'यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम्' (जैसे जीवित यानी चेतनरूप से प्रसिद्ध पुरुष से अचेतन केश, लोम आदि उत्पन्न होते हैं वैसे ही ब्रह्म से सृष्टिकाल में निखिल जगत् उत्पन्न होता है) इत्यादि श्रुतिदृष्टान्त के अनुरूप है; भगवान् के ईक्षण, कामना, संकल्प आदि के, जो बुद्धितत्त्व की उत्पत्ति से पहले के हैं, केवल मायावृत्तिरूप होने से सृष्टि के ईक्षण, कामना और संकल्पपूर्वक होनेपर भी काम, संकल्प आदि धर्मवान् में अबुद्धिपूर्वकता की उपपत्ति होती है; त्वंपदार्थनिष्ठ ही अध्यारोप के अपवाद द्वारा निरास में मुक्तिरूप फलता उपपन्न होती है, इसलिए तत्पदार्थ में जगत् के अध्यारोपप्रतिपादन का कोई प्रयोजन नहीं है; प्रपंच स्वनिष्ठ अविद्या का कार्य है, अतः स्वविद्या से उसकी निवृत्ति हो सकती है और अपने में अबुद्धिपूर्वक ही तीन अवस्थाओं के अध्यारोप का अनुभव होता है, इस आशय से मुनि ने यहाँ अबुद्धिपूर्वकता का समर्थन किया है, यह समझना चाहिये ।
224969
224970 जैसे सागर अबुद्धिपूर्वक ही आवर्त, तरंग, बुबुद् आदि की रचना करता है वैसे ही निराकार सर्वेश्वर परमात्मा आकाश में जगत्-प्रतिभासों को (जगत् स्फुरणों को) बनाता है। तदनन्तर वह उन जगदाकार स्वसंविदों की ही स्वयं मन, बुद्धि, अहंकार इत्यादि विविध संज्ञाएँ

करता है। जैसे समुद्र से तरंग आदि स्वतः होते हैं वैसे ही चित् से बुद्धि आदि की सिद्धि होने तक दृश्यरूप आरम्भ अबुद्धिपूर्वक स्वतः ही होता है, लेकिन बुद्धि की सिद्धि होने के बाद संकल्प्यमान जो आरम्भ है वह बुद्धिपूर्वक होता है। जैसे सागर से आवर्त (भँवर), जलकण, बड़ी बड़ी लहरें और लहरियाँ निकलती हैं वैसे ही चिन्मात्र से मन, बुद्धि आदि उत्पन्न होते हैं॥२-५॥
जैसे केवल दिखाई देनेवाला चित्रलिखित जगत् केवल दीवारमात्र है वैसे ही चित् में आभासमात्र (स्फुरणमात्र) यह जगत् चिदाकाशमात्रस्वरूप ही है ॥६॥
जैसे पूर्वोक्त वृक्ष, सागर आदि के वृत्तान्त में अबुद्धिपूर्वक प्रवृत्त हुआ भी शाखा, आवर्त आदि कार्य नियतिवश तुल्य देह की गठनवाला होता है वैसे ही चित् में सृष्टिरूपी कार्य भी तुल्य शरीर संगठनवाला होगा, इसलिए उसके वास्ते भी बुद्धिपूर्वकता की आवश्यकता नहीं है, यह अर्थ है ।।७॥
जैसे वृक्ष में पत्ते, फूल, गुच्छे आदि के नाम वृक्ष से अन्य रखता है वैसे ही समष्टिबुद्धिरूप हिरण्यगर्भ के अनन्तर जन्मे हुए चिद्रूप वृक्ष के पुष्प आदिरूप पृथिवी आदि का चित् से अन्य बुद्धिसमष्टिरूप हिरण्यगर्भ आदि ने नामकरण किया, ऐसा समझना चाहिये।।८॥
जैसे पत्ते, फूल, फल आदि महावृक्ष से अभिन्न (अपृथक) है वैसे ही चिदाकाशरूप परमात्मा से यह जगत् अभिन्न ही है। जैसे वृक्ष के अवयवभूत पत्र, पुष्प, फल आदि के विविध नाम वृक्ष से अन्य रखता है वैसे ही चिदाकाश अपने में अन्यसा (व्यष्टिजीवसा) होकर स्वपुत्र आदि के तथा अन्यान्य सकल कार्यों के विविध नाम रखता है।॥९,१०॥

इस प्रकार नाम और रूपके अध्यारोप का विस्तार से वर्णन कर अब उनका अपवाद आरम्भ करते हैं।
चिद्रूप वृक्ष के चित् होने के कारण ही उसकी पल्लवरूपी सृष्टियाँ सर्वथा नहीं है। किन्तु वह चिद्रूपी वृक्ष ही स्वप्न के समान स्वयं कार्य और कारणसा प्रतीत होता है ॥११॥
यदि सृष्टि आदि है ही नहीं तो चित्को परलोक में व्यर्थ ही उसका अनुभव होता है यह मानना पड़ेगा यह ठीक नहीं है, क्योंकि सर्ग का अभाव माननेपर वह विहित-निषिद्ध कर्मों का फल रहा नहीं, फिर परलोक में सर्ग आदि का अनुभव कैसे होता है ? ऐसा यदि आप आक्षेप करें तो स्वप्न आदि में तथा इन प्रसिद्ध रज्जुसर्प, मरुमरीचिका आदि अनुभवों में कौन व्यर्थता का निवारण कर सकता है, क्योंकि उनमें भी तो स्वाप्न आदि भोग देनेवाले कर्म की सफलता है तो वह प्रकृत में कहो कि वहाँपर भोगाभासमात्र देखने से कर्म की सफलता है तो वह प्रकृत में भी समान है यानी प्रकृत में भी भोगाभासमात्र से वह सफलता क्यों न होगी? यह भाव है॥१२॥

साकारअध्यास में वृक्ष आदि से चित् में यह विशेषता है कि साकार में वे सब साकारअध्यास हैं लेकिन निराकार चित् में साकार जगत् का अध्यास है, इस आशय से कहते हैं।
जैसे आकारवान् वृक्ष में यह शाखादिकल्पना की गई है वैसे ही निराकार चित् में यह जगद्रूप कल्पना की गई है।१३॥
जैसे फूल में सुगन्ध आदि हैं, जैसे आकाश में शून्यता है तथा जैसे वायु में स्पन्द आदि है वैसे ही परमात्मा में बुद्धि आदि हैं ।।१४। जैसे फूल में गन्ध आदि है, जैसे आकाश में शून्यता आदि है और जैसे वायु में स्पन्द आदि है वैसे ही चित् में ये पृथिवी आदि भी हैं। जैसे आकाश की

शून्यता, वायु के स्पन्द और फूलों की गन्ध का अनुभव होनेपर उनसे पृथक् करनेपर वे शून्यरूप हैं यानी आकाशादि से पृथक् शून्यता आदि का अस्तित्व नहीं है (वैसे ही) चित् में सर्गस्थिति अनुभूत होनेपर भी चित् के बिना शून्यरूप है ॥१५,१६॥

उक्त विषय का ही विशदरूप से प्रतिपादन करते हैं।
जैसे शून्यता आकाश से अतिरिक्त नहीं है, द्रवता जल से पृथक् नहीं है, गन्ध पुष्प से पृथक् नहीं है, स्पन्द वायु से अलग नहीं है उष्णता अग्नि से अलग नहीं है और शीतलता हिम से (बरफ से) विलग नहीं है वैसे ही निर्मल चिदाकाश स्वरूप ईश्वर से जगत् अतिरिक्त नहीं है। सृष्टि के आदि में जो आकाश में दृष्टिगोचर होता है, स्वप्न से जो हृदयप्रदेश में दृष्टिगोचर होता है वह अकारण जाग्रत् तथा स्वप्न जगत् चिदाकाश से कैसे अतिरिक्त हो सकता है ? प्रतिदिन देखा गया स्वप्न ही इस विषय में दृष्टान्त है, उसपर विचार कीजिये । जरा बतलाइये तो सही स्वप्न में चिन्मात्र से अतिरिक्त क्या सार है ? ॥१७-२०॥
यदि कहे कि स्वप्न स्मृति ही है। अन्य स्मृतियों में, जो संस्कारजन्य तथा विषयशून्य होती हैं, 'सोऽयं' यों तत्ता भासित होती है। किन्तु स्वप्न में निद्रारूपी दोष से इदन्तागोचरत्वांश में संस्कार का उद्बोध होने से तत्तांशका अपहरण हो जाता है, अतः इदन्ता भासित होती है। इसलिए यह बुद्धिजन्यसंस्कार दृश्य दोनों ही जगह एक ही वस्तु है इत्यादि शंका तो ठीक नहीं है। क्योंकि तत्ता इदन्ता कैसे होगी ? अपरोक्ष में (प्रत्यक्ष में) इदन्ता प्रसिद्ध है, लेकिन स्मृतिमें तो असन्निकृष्ट (दूरवर्ती) परोक्ष ही है, इसलिए यह कैसे घट सकता है, कहिये, यह अर्थ है ।।२१॥
यदि कहो कि स्वाप्न-स्मृति के समय वन आदि में देखा गया बाघ आदि स्वप्नदेश में निद्रा द्वारा निकट में लाया जाता है, यों यदि इदन्ता उसपर होगी तो उस वन में वह बाघ आदि अन्यों द्वारा अनुभूत न होगा। निद्रा द्वारा एक ही बाघ दो तरह से स्थापित किया जाता है यह कहो, तो एक की ही दो प्रकार से स्थिति कैसी ? ॥२२॥

इसलिए स्वाप्नबोध की अनुभवरूपता का अपलाप न हो सकने से दृष्टान्त है ही, अतः जो मैंने कहा, वह सिद्ध हुआ यों उपसंहार करते हैं।
इसलिए समुद्र आदि में आवों की तरह काकतालीय के समान अकस्मात् चित् में जो यह जगत् स्फुरित होता है उसी में जाग्रत् और स्वप्न के अनुभव की सिद्धि के बाद स्वप्न आदि की कल्पना होती है॥२३॥
समुद्र में तरंग आदि की तरह अबुद्धिपूर्वक उत्पन्न सृष्टि में स्वप्न आदि की अनुभवसिद्धि के अनन्तर सन्निवेश और स्थिति सम्पन्न होती है|२४॥
जो कारण के बिना उत्पन्न होता है वह उत्पन्न हुआ भी अनुत्पन्नही है इसलिए अजात (अनुत्पन्न) वही आद्यजात-सा (उत्पन्न-सा) स्थित है ॥२५॥
जैसे रत्न, मणि, माणिक्य आदि की कान्तियाँ अबुद्धिपूर्वक ही उत्पन्न हुई हैं वैसे ही ब्रह्मसत्ता ही जगतों के वेष से फुरती है ॥२६॥
यथाकथंचित् यानी अनिर्वचनीय मायारूप कारण के बल से ही सृष्टि के आरंभ सागर में आवर्त की भाँति यह जगत् उत्पन्न होता है पीछे अपने में अर्थक्रियाकारितारूप सत्यता का ग्रहण करता है। चिदाकाश में विविध स्वप्न परम्पराओं की तरह चिदाकाश में चिद्रूप जगत् अत्यन्त शून्य से शून्य होनेपर भी धाराप्रवाहरूप से उत्पन्न होते हैं और विनष्ट होते हैं यानी आविर्भूत होते हैं और तिरोभूत होते हैं । तदुपरान्त सकल पदार्थ चिरकाल तक परस्पर कार्यकारणभाव को प्राप्त होते

हैं। उनके ईश्वर (8) आदि पदार्थ शून्यात्मक ही हैं ॥२७-२९॥
यह दृश्य शून्य ही उत्पन्न होता है,
शून्य ही यह बढ़ता है और शून्यता से अत्यन्त अविद्यमान ही विनष्ट होता है ॥३०॥
शून्य दृश्य सा विकास को प्राप्त होता है, इस विषय में यानी असत् के विकास में स्वानुभूत स्वप्नस्वरूप दृष्टान्त का जो अपलाप करता है वह कुमति भेड़िया द्वारा अपने अपहरण का भी अपलाप करेगा ॥३१॥
सुकृत्रिम भ्रान्तिमात्र यह दृश्य मिथ्या ही प्रतीत होता है चित् की चमत्कृति ही इसका वास्तविक स्वरूप है। तत्त्वज्ञ की दृष्टि में तो यह अकृत्रिम सन्मात्र ही है॥३२॥
यह प्रपंच चिरस्थायी मनोरथरूप ही है, सृष्टि और प्रलय की भ्रान्ति इससे अतिरिक्त नहीं है। उसके वास्तविक स्वभाव का स्फुरण ज्ञान है और भ्रान्ति के आकार से इसका स्फुरण अज्ञान है, ऐसा समझना चाहिये ॥३३॥
जैसे दृश्यशून्य आत्मा में सुषुप्तिके बाद स्वप्न देखा जाता है वैसे ही माया से उपहित ब्रह्मात्मा तुरन्त ही दृश्य बनकर बिना कारण ही आविर्भूत होता है यों देखा गया है। पीछे वह अर्थक्रियाव्यवस्था द्वारा कार्यकारणभावादि नियति को प्राप्त होता है॥३४॥

अकस्मात् दृश्य के स्फुरण में निमित्त की अपेक्षा नहीं है, ऐसा कहते हैं।
जैसे सागर में आवर्त आदि काकतालीय न्याय से अकस्मात् अपने-आप प्रकाशित होते हैं वैसे ही चित् में दृश्य काकतालीयन्याय से अकस्मात् अपने-आप ही चित्स्वभावता के कारण स्फुरित होता है ॥३५॥

चित् के स्वभाव का ही स्पष्टीकरण करते हैं।

225011 आकाशमात्ररूप (शून्यरूप) यह चित्धातु ऐसा ही है जो कि चित्स्वरूप होनेपर भी यह इस प्रकार जगत् के रूप से स्फुरित होता है ॥३६॥

225012 पहले अबुद्धिपूर्वक दृश्याकार का भान होने से दृश्यभूत उस चिदात्मा ने पीछे अपने में अतीतरूपसे प्रतीत में स्मृति आदि की कल्पनारूप, वर्तमान के रूपसे स्फुरित में पृथ्वी आदि और पृथ्वी आदि बुद्धि की कल्पनारूप अनेक संज्ञाओं की कल्पना की। ऐसी परिस्थिति में अविभक्त तात्कालिक प्रतिभास में वह सम्पूर्ण बुद्धि आदि विभाग कल्पनामात्र ही हैं ॥३७॥

225013

225014 यदि तात्कालिक प्रतिभासों में ही विभागसंज्ञारूप भेदकल्पनामात्र ही जगत् है केवल प्रतिभास क्षण में रहनेवाला जगत् अप्रतिभासकालमें नहीं ही है यह फलित हुआ। ऐसी अवस्था में प्रतिभासक के उत्तर क्षण में प्रतिभासका विनाश होनेपर जगत् का भी नाश होने से क्षणभंगवाद की प्राप्ति होगी। हो क्षणभंगवाद, उस तरह के मायामय जगत् में स्थायिता सिद्ध करने में ब्रह्मवेत्ता का कोई प्रयोजन नहीं है, ऐसा तो नहीं कह सकते, क्योंकि लोक में स्मृति, प्रत्यभिज्ञा आदि पूर्वानुभूत की ही होती है ऐसा नियम है। स्मृति और प्रत्यभिज्ञा के अधीन वेदशास्त्रादि के प्रामाण्य का भंग होने से ब्रह्मवाद की जड़ उखड़ जायेगी, इस आशय से श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।

225015 गुरुवर, आपके कथनानुसार जगत् के तात्कालिक कल्पनामात्र होनेपर प्रामाणिक अनुभव से उत्पन्न संस्कार से पूर्वोत्पन्न बुद्धि की स्मृति और प्रत्यभिज्ञा होती है यों सर्वशिष्टानुभवसिद्ध नियम कैसे प्राप्त होगा ? क्या आप स्मृति और प्रत्यभिज्ञान को पूर्वानूभूत विषयिणी नहीं मानते? यह मुझसे कहने की

225016 () ईश्वरता भी मायासापेक्षस्वरूप है ।

225017

225018 कृपा कीजिए॥३८॥

225019

225020 भगवान श्रीवशिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी की आशंका की प्रशंसा करते हुए समाधान की प्रतिज्ञा करते हैं।

225021 टुकड़े कर डालता हूँ जैसे कि सिंह छोटे से कमजोर हाथी के टुकड़े-टुकड़े कर डालता है तथा जैसे भगवान् सूर्य तिमिरराशि का उच्छेद कर एकमात्र प्रकाश की स्थापना करते हैं वैसे ही मैं एकमात्र अद्वैत की स्थापना करता हूँ ॥३९॥

225022

225023 यह आपके द्वारा लगाया गया दोष तब होता जब हम पहले असत् ही जगत् क्षणिक प्रतिभास के साथ उत्पन्न होता है ऐसे बौद्ध सिद्धान्त को स्वीकार करते। लेकिन हम वैसा स्वीकार नहीं करते, हम यह स्वीकार करते हैं कि नित्य ब्रह्मसत्तारूप ही जगत् है वह नित्य चिदात्मक ही प्रतिभास से सदा अभिव्यक्तियोग्य है अविद्या की आवरणशक्ति और विक्षेपशक्ति की विचित्रता के चमत्कार से कभी आविर्भूतसा, तिरोहित सा, घट, पट आदि के आकारसा, छिन्नसा, भिन्नसा, कारणों द्वारा उत्पादितसा, अपरोक्षसा, एकसा, नानासा, भिन्नअभिन्नसा, क्षणिकसा, स्थायीसा, अतीतसा, वर्तमानसा, भविष्यत्सा नाना चमत्कारों से, जो नियत, अनियत, सदृश, असदृश हैं, एकसे नहीं हैं, अवभासित होता है। उसमें स्मृति, प्रत्यभिज्ञा आदि सब कुछ उपपन्न ही होता है, इस आशय से समाधान का आरम्भ करते हैं।

225024 यह जगदात्मक दृश्य वैसे ही चिन्मात्र के गर्भ में विद्यमान है जैसे कि वृक्ष में बढ़ई द्वारा काट छाँटकर न गढ़ी गई वन में स्थित प्रतिमा वृक्ष के अन्दर रहती है॥४०॥

225025 काठ की प्रतिमा को तो वृक्ष से छील तराशकर यानी उसका आवरण करने वाले काठ के अवयवों को हटाकर बढ़ई निकालता है (प्रकट करता है), किन्तु अद्वितीय चिद्रूपी स्तम्भ से उस जगत्पी प्रतिमा उससे अन्य कौन गढ़ता है यानी कारक के अधीन न होने से काष्ठप्रतिमा की तरह उसकी अभिव्यक्ति नहीं हो सकती, यह अर्थ है ॥४१॥

225026 काष्ठप्रतिमा जड़ स्तम्भ में (खम्भे में) बिना छीलेतराशे प्रकट नहीं हो सकती, किन्तु चित् में भीतर स्थित वह (जगत्प प्रतिमा) उसके अधिष्ठानभूत चित् के आवरण की निवृत्ति होनेपर चित् के प्रभाव

225027 से चिदात्मा में ही पूर्णरूप से प्रकट होती है॥४२॥

225028

225029 तब प्रलय और सुषुप्ति में भी उसका भान क्यों नहीं होता, यह यदि कहो तो सत्तासामान्यरूप से उस समय भी उसका भान होता ही है, ऐसा कहते हैं।

225030 प्रलय और सुषुप्ति में तो शून्यरूपा जगत्प प्रतिमा बिना गढ़े ही सत्तासामान्यरूप से भासमान चिन्मात्ररूप से अच्युत होकर ही चिदात्मा में स्थित है ॥४३॥

225031 सृष्टि के आदि में भी पहले पूर्वोक्त निर्विकल्प कल्पनावती होकर पीछे भोगकर्ता के अदृष्ट के अनुसार उत्पन्न हुए मनोविकल्पों से स्वयं परमचिदाकाशरूपिणी वह चिति अपने आकाशरूप हृदय में चित्र विचित्र सृष्टिरूप प्रतिमाओं की कल्पनाएँ अपने में स्वभावतः वैसे ही करती है जैसे स्वप्न में उत्पन्न कल्पनाओं की करती है ॥४४,४५॥

225032

225033 चिति सृष्टि के आदि में कैसे विशेष विभागों का संकल्प करती है? इसका विस्तार से वर्णन करते हैं।

225034 यह ब्रह्मकला सत्तासामान्यरूप जगत्बीजस्वरूप है । इस ब्रह्मकला में ही चिन्मात्र कल्पना यानी सदा अनावृत स्वभाववाली यह प्रतिबिम्ब चिति है, यही प्राण आदि से युक्त होने से जीव है तथा अभिमानवृत्ति की प्रधानता होने से यही अहंकार है॥४६॥

225035 अध्यवसाय (निश्चय) प्रधान होने से यही

225036

225037 बुद्धि है, यही चित्त है, यही काल है, यही आकाश है, यही मैं हूँ, यही क्रिया है, यही पंचतन्मात्राएँ हैं ॥४७॥

225038 यही इन्द्रियों का संघात है, यही पुर्यष्टक कही गई है, यहाँपर यही आतिवाहिक शरीर तथा आधिभौतिक शरीर है । मैं ब्रह्मा हूँ, मैं शंकर हूँ, मैं विष्णु हूँ, मैं सूर्य हूँ, यह बाह्य है, यह आभ्यन्तर है, यह सृष्टि है, यह जगत् है इत्यादि कल्पनाजाल अतिनिर्मल चिदाकाश ही है । इसलिए ये अज्ञानियों द्वारा कथित पदार्थ राशियाँ कहाँ ? स्मृति कहाँ और द्वैत तथा अद्वैत कहाँ ? ॥४८-५०॥

225039 इस रीति से यह विस्तारयुक्त जगत् बिना कारण का ही है । सृष्टि के आरम्भ में स्वप्न के तुल्य चिदाकाश में चिदाकाश ही विकारयुक्त-सा प्रतीत होता है॥५१॥

225040 चिन्मय आकाश में ही जो चिन्मय आकाश स्फुरण है उसी ने उसे ही जगत् जाना, बोध होने के उपरान्त वह जगत् कहाँ है ? ॥५२॥

225041

225042 जब मात्र चिदाकाशही है तोप्रपंचित विभागों का अस्तित्व नहीं है यह निष्कर्ष निकला, यह कहते हैं।

225043 कहाँ स्मृति है, कहाँ स्वप्न है, कहाँ दिन, मास, संवत्सर आदि काल विभाग हैं, कहाँ विविध सृष्टि कल्पनाएँ हैं ? यह शान्त चिद्धान ही आकाश में शून्यरूप जगत्सा मालूम पड़ता है। जो चिघन के अन्दर है यानी चिद्घन की अन्तर्गत जो सत्ता है वह बाह्यता को प्राप्त हुई है वास्तव में तो सन्मात्र के सिवा न वह बाह्य है और न आभ्यन्तर है। अरे अन्धे वादी लोगों, जो वस्तु अवयवशून्य निर्विकार निराकार से प्रकट होती है, वह अकारण कैसे उत्पन्न होगी और वह कूटस्थ ही अन्यथा (सविकार) कैसे होगा ? ॥५३-५५॥

225044

225045 इसलिए भ्रमवश ज्ञात जगत् के जाड्यादि स्वभाव का त्यागकर जगत् चिन्मात्रस्वभाव है ऐसा स्वीकार करो इसी में कुशल है, ऐसा कहते हैं।

225046 इससे यह सिद्ध हुआ कि जैसा परम ब्रह्म है वैसा ही यह जगत् भी चिन्मात्रस्वभाव ही है, क्योंकि जो चिदाकाश है वही स्वप्न में स्वप्ननगर है उसमें कोई अन्तर नहीं है॥५६॥

225047 शून्यरूप यह दृश्य तनिक भी कुछ नहीं है। पूर्णसागर में धूलि (बिना भीगा रजकरण) कहाँ ? वैसे ही परमाकाश में दृश्य का अस्तित्व कहाँ ? ॥५७॥

225048 अथवा जो यह दृश्य-सा कुछ स्फुरित होता है वह चेत्यभिन्न चिन्मात्र ही है। चेत्य रहित होने से अपने से भिन्न दूसरे को प्रकाशित न करता हुआ ही शान्त वह स्वमात्रप्रकाश होकर अपने स्वरूपमें इस प्रकार का स्थित है ॥५८

225049 उक्त अर्थ में 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्' इस श्रुति का स्मरण कराते हैं।

225050 पूर्ण ब्रह्म से पूर्ण भी अनुद्धृत भी उद्धृत सा यह परमात्मरूप भी भान, जो भावरूप ही है, भासित होता है, स्फुरित होता है ॥५९॥

225051

225052 इतने विस्तार के साथ प्रतिपादित प्रतिदिन दुहराये तिहराये गये उपदेश से भी कुछ मन्दअधिकारियों को अप्रबुद्ध जानकर भगवान् श्रीवसिष्ठजी उनके लिए शोक प्रकट करते हैं।
225053 यद्यपि मैं अपने अनुभव में आ रहे आत्मतत्त्व को इस प्रकार विशदरूप से बार-बार ऊँचे स्वर से
225054 में यह जाग्रत् सत्य ही है ऐसी बुद्धि का त्याग नहीं करती है, यह महान् खेद का विषय है। जानता हुआ भी अधिकारी शीघ्र उसका त्याग नहीं करता। मोह की प्रबलता की बलिहारी है ॥६०॥
225055
225056 एक सौ अड़सठवाँ सर्ग समाप्त
225057
225058 एक सौ उनहत्तरवाँ सर्ग विश्रान्त चित्तवाले जीवन्मुक्त के प्रचुर लक्षणों का तथा आत्मवान् की सदा सुप्ति का कथन।
225059 यदि आपने मन्द अधिकारियों का अज्ञान मुखविकारादि चिह्नों से ताड़ लिया तो अज्ञान की निवृति किन लक्षणों से जानी जा सकती है यों मुक्त के लक्षणों की जिज्ञासा करनेवाले श्रीरामचन्द्र आदि से
225060 श्रीवसिष्ठजी मुक्त के लक्षणों का वर्णन करते हैं।
225061 जिस नित्य अन्तर्मुख बुद्धिवाले परमात्मा में आसक्त मतिवाले ज्ञानी पुरुष के सुख के साधनभूत विषय सुख के लिए नहीं हैं और दुःखसाधन दुःख के लिए नहीं हैं, वह मुक्त कहलाता है। जैसे अज्ञानियों की बुद्धि बिखरे हुए विषयों पर आसक्त होकर उनसे विचलित नहीं होती है वैसे ही चिदाकाश में अचल (अटल) निष्ठावाले जिस पुरुष की बुद्धि उससे विचलित नहीं होती है वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। जिसका निश्चल चित्त चिन्मात्ररूप परमात्मा में विश्रान्त होकर उसी में रति को प्राप्त हो गया वह जीवन्मुक्त कहलाता है। परमात्मा में विश्रान्त हुआ जिसका चित्त उससे हट कर फिर इस दृश्य में रति को प्राप्त नहीं होता वह जीवन्मुक्त कहलाता है ॥१-४॥
225062
225063 श्रीरामचन्द्रजी पूर्वोक्त प्रथम श्लोक द्वारा कथित लक्षण के जड़, उन्मत्त और मूर्छितों में व्यभिचार की आशंका करते हैं।
225064 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिश्रेष्ठ, जिसका सुखसाधन विषय समुदाय सुख के लिए नहीं है और दुःखसाधन दुख के लिए नहीं है उस अचेतन मनुष्य को तो मैं जड़ ही समझता हूँ॥५॥
225065
225066 वहाँ पर 'अन्तर्मुखमतेः' इस विशेषण से ही उक्त व्यभिचार का निवारण हो जाने से कोई दोष नहीं है, इस अभिप्राय से श्रीवसिष्ठजी उसके तात्पर्य को विशद करते हुए उत्तर देते हैं। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : जो शुद्धबोधात्मा चिदाकाश में अत्यन्त संलग्न होने के कारण प्रयत्न के बिना सुख को नहीं जानता है, वह विश्रान्त कहा जाता है। विवेक द्वारा जिसके सब पदार्थों से सम्बन्ध रखनेवाले सभी सन्देह वास्तव में क्षीण हो गये वह परम पद में विश्रान्त है, सकल सन्देह अज्ञानमूलक हैं अतः मूलअज्ञान के विनाश से सकल सन्देहों का विनाश हो जाता है, यह भाव है। (इस विषय में भगवती श्रुति भी है- 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' अर्थात् परात्पर परमात्मा के दर्शन होने पर चिअचिअविवेकरूप हृदयग्रन्थि टूट जाती है, सब सन्देह मिट जाते हैं। व्यवहार करते हुए भी जिसके अन्दर किसी भी वस्तु में कहीं पर भी अनुराग नहीं है, वह विश्रान्त कहा गया है।) प्रारब्ध के अनुसार जो कुछ मिल गया उससे निर्वाह कर रहे जिसके समस्त कार्य कामना और संकल्प से शून्य हैं, वह परम पद में विश्रान्त कहा गया है ॥६-९॥
225067 जिस महापुरुष ने विश्रामशून्य निराधार और लम्बे संसाररूपी मार्ग में चिन्मात्र के दर्शन से आत्मा में विश्राम पा लिया, वह सर्वश्रेष्ठ है, सर्ववन्दनीय है|१०॥
225068 जो लोग चिरकाल तक बीहड़ संसारमार्ग में भटककर परमपद में विश्राम पा चुके वे लोकव्यवहार में निरत होने पर भी विषयों के पीछे दौड़ने से (भटकने से) उत्पन्न खेद को निवृत्त करने के लिए सोये हुए से दिखाई देते हैं। विषयों के पीछे न दौड़ना ही उनका विश्राम पा जाने का स्पष्ट लक्षण है|११॥
225069 वे शुद्धचिद्रूप भास्कर चैत्य और चिदाकाश से यानी दृश्य
225070
225071 और द्रष्टा से शून्य स्वचित्ताकाशमें नित्य उदित होकर दीप्त होते हैं, संसार में कहीं पर नहीं रहते॥१२॥
225072 उत्तम पुरुष सदेह होते हुए तथा व्यवहार में निरत होते हुए भी सोये हुए से, विदेह से और मूढ़ से दिखाई देते हैं वास्तव में वे जड़ (मूढ) नहीं हैं ॥१३॥
225073
225074 'सुप्ताः ' इस पद के तात्पर्य का विवरण करते हैं।
225075 जो लोग इस स्वप्ननगर में शय्याओं में सोये हुए हैं, वे सुप्त (सोये हुए) कहे जाते हैं, किन्तु वे जड़ता को प्राप्त नहीं हुए है, निद्रापरवश नहीं हुए हैं ॥१४॥
225076
225077 तब किस अंश से उसकी सुप्त से समता है यह पूछो तो विश्रान्ति और मौन से है, ऐसा कहते हैं।
225078 दीर्घमार्ग में परिभ्रमण से निवृत्त होकर श्रम से रहित हुआ जो पुरुष वाक्य मुख से बाहर नहीं निकालता वह सुख मौनस्थ कहा जाता है, न कि जडाकृति कहलाता है|१५॥
225079 अविद्यारूपी अन्धकार में विविध व्यवहार कर रहे अतएव उल्लू के तुल्य सकल भूतों की जो अविद्या की अस्तमयरूप रात्रि है वह परम बोध है, परम शान्ति है। उसमें ज्ञानी एकरसरूप से स्थित रहता है ॥१६॥
225080 इस दुःखदायक जिस दृश्य में सब भूत जाग्रत् रहते हैं उसमें सदा सुप्त है यानी वह सुखी उसे नहीं देखता है। भगवान् ने गीता में 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागृति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ।
225081 इस श्लोक से दो लक्षण दिखलाये हैं ॥१७॥
225082 सर्वकर्मसंन्यास भी उसका लक्षण है, ऐसा कहते हैं।
225083 हे रघुबह, जो सकल कर्मों का अनादर कर (त्याग कर) स्वात्मा में ही स्थित रहता है वह आत्माराम (अपने में ही क्रीड़ा करनेवाला) कहा गया है, वह जड़ नहीं है|१८॥
225084 जन्म, जरा आदि संसारक्लेश से निर्मुक्त होकर इस संसार-सागर के पार पहुँचा हुआ उत्तम पुरुष निरन्तर विश्रान्ति सुख का अनुभव करता हुआ आत्मा में स्थित रहता है॥१९॥
225085
225086 'धावित्वा ये चिरं कालम्' (जो चिरकालतक परिभ्रमण कर) इसके अर्थ का विस्तार करते हैं।
225087 दीर्घसंसाररूपी मार्ग में भ्रमण से थका हुआ, वंचना में चतुर देशोपद्रवों की नाईं भोग-सामग्री का अपहरण करनेवाले विषयों द्वारा चिरकाल तक भोगसाधन पदार्थों से व्याकुल होकर संसारमार्ग में चला है, जरारूप (बुढ़ापारूप) हिमपात और वज्रपात उसे बार बार व्यवहार के अयोग्य बनाते हैं, व्यर्थ व्यग्रतापूर्वक विहार करनेवाला जन्मरूपी जंगल का मृगरूप वह पथिक नाना दुःखरूपी काँटों से आकीर्ण सुदुर्लभ सुखरूपी छायावाले संसारमार्ग में असहाय (अकेला) ही चला है ॥२०-२२॥
225088 पाप से उपार्जित धन से संबल बनाकर पद पद पर गिरते ठोकर खाते अर्थ अनर्थ मार्गरूपी संकटों से विवश हुआ जीव यों थककर भाग्यवश साधन-सम्पत्ति द्वारा सत्-शास्त्र और सद्गुरु के अनुग्रहवश तत्त्वसाक्षात्कार से प्रबुद्ध होकर संसाररूपी सागर के परले पार पहुँच कर आत्मज्ञानवान् हो शय्या के बिना भी सुखपूर्वक सोता है। आश्चर्य की बात है कि आत्मवान् पुरुष ऐसे सुख से सोता है जिसमें शयनार्थियों द्वारा अपेक्षित घर, द्वार, महल, पलंग आदि की जरूरत नहीं रहती,न स्वप्न रहता है, न सुषुप्ति रहती है और प्राण आदिकी कोई चेष्टाएँ भी नहीं होती हैं आत्मस्वरूप में पूर्णरूप से जागरुकता रहती है तथा स्वरूप से बहिर्भूत निद्रा नाम की वस्तु का उसमें नाम-निशान नहीं रहता। जैसे उत्तम नस्लका घोड़ा खाते, चलते, टिकते सदा ही सोता है केवल युद्ध में जागा रहता है वैसे
225089
225090 ही जीवन्मुक्त ज्ञानी पुरुष खाते, चलते, साँस लेते और बोलते महाअरण्यरूप लोक में सुखपूर्वक सोता है, यह महान् आश्चर्य है ॥२३-२६॥
225091 तत्त्वज्ञानियों की वह गाढ़ी नींद कोई अलौकिक ही है जो प्रलयकालीन मेघों के गर्जनों से तथा अंगों के छेदन-भेदनों से भी नहीं टूटती है|२७॥
225092 तत्त्ववेत्ताओं की वह कोई अपूर्व (अनूठी) ही गाढ़ी नींद है जो चिन्मात्र के दर्शन में प्रबुद्धों की (जागरूकों की) भी बाह्येन्द्रियों को बन्द कर देती है अथवा व्यवहार में जागरूकों की भी बाह्येन्द्रियों के रूपादि दर्शन को दर्शन आदि के विषय में बन्द कर देती है ॥२८॥
225093 जिसका नेत्रों को बन्ध किये बिना ही सारा विश्व विलीन हो जाता है, वह परमार्थ से पागल (न कि मद के नशे से पागल) आत्मज्ञानी सुखपूर्वक सोता

225094 पुरुष तृप्तिपर्यन्त (खूब छककर) अपरिच्छिन्न (असीम) आनन्दरस का पान कर सुखपूर्वक सोता है ॥३०॥
225095 अहा, विषयजन्य (वैषयिक) आनन्द के अभाव में भी निरतिशय आनन्द से महान् आनन्दवाला अक्षय अद्वैत सुख का अनुभव कर रहा आत्मज्ञानी पुरुष जिसके अन्य आलोकों से (प्रकाशों से) अप्रकाश्य आत्मा में महान् प्रकाश है, सुखपूर्वक सोता है । काम, क्रोध, लोभ, मोह आदिरूप अन्धकार से रहित होने के कारण आत्मा के महाप्रकाश में आसक्ति को प्राप्त हुआ तथा अमूर्त आनन्दरस में अतिशय आस्वाद युक्त आत्मवान् पुरुष सुख से सोता है॥३१,३२॥
225096 आत्मवान् का ऐसा सुखशयन है जिसमें असीम दुःखानुभव के विषय में विरति रहती है, वर्णाश्रमोचित व्यवहार में लोकसंग्रह के लिए अविरति रहती है, बाह्य पदार्थों में अनासक्ति रहती है और आभ्यन्तर सुख का निरन्तर भोग रहता है।३३॥
225097 अत्यन्त अणुओं में (सूक्ष्मों में) सबसे अत्यधिक अणुतम (सूक्ष्मतम) तथा अत्यन्त स्थूलपदार्थों में सबसे अत्यधिक स्थूलतम' आत्मा को चिदाकाशरूपी शय्या में स्थिति (चिदाकाशनिष्ठ) कर आत्मवान् पुरुष सुख से सोता है ॥३४॥
225098
225099 अहा ! सूक्ष्म होने के कारण अत्यन्त अणु तथा व्यापक होने के कारण अतिस्थूल चिद्देह में प्रत्येक परमाणु में अनन्त कोटि जगतों को धारण कर रहा आत्मज्ञानी पुरुष सुखपूर्वक सोता है । अनेक संहार (प्रलय) और सृष्टियाँ कर रहा वास्तव में कुछ न कर रहा आत्मज्ञानी पुरुष परम प्रकाशरूपी शय्या पर सुखपूर्वक सोता है ॥३५,३६॥
225100 संसारसमूहरूप स्वप्न को, ज्ञान प्राप्त कर, प्रकट दिशाओं की तरह अपरिच्छिन्न सुषुप्तता को प्राप्त कर रहा ज्ञानी पुरुष सुख से सोता है ॥३७॥
225101 सम्पूर्ण जगत्पदार्थों की 'घट: सन् पट: सन्' इस प्रकार सत्रुप से सर्वत्र अनुगम होने के कारण सत्तासामान्यता को प्राप्त हुआ आकाश से अधिक व्यापक (4) आत्मज्ञानी पुरुष सुख से सोता है ॥३८॥
225102 पहले प्रविलोपन द्वारा आकाशता को प्राप्त जगत् को अव्याकृत आकाश से भी निर्मल चिदाकाश बनाकर आत्मवान् पुरुष शब्द और श्वास-प्रश्वास रहित सुखपूर्वक सोता है। स्वयं प्रत्यगात्मभूत चिदाकाश के एक कोने में स्वप्न के तुल्य इस हमारे जगत् को देख रहा चिदाकाशकोशस्वरूप आत्मज्ञानी पुरुष सुखपूर्वक सोता है ॥३९,४०॥
225103 लोकप्रवाहानुसार प्राप्त व्यवहाररूप मनोहर तृणराशि निर्मित चटाई पर विश्राम को प्राप्त हुआ आत्मज्ञानसम्पन्न पुरुष सुखपूर्वक सोता है ॥४१॥
225104 जैसे जागरूक (जागे हुए) पुरुष,जिसने गाढ़ी नींद में स्वप्न का अनुभव
225105 (३) 'ज्यायानाकाशात्' (आकाश से बड़ा विशाल) ऐसी श्रुति है।
225106
225107 किया है, नींद में अनुभूत स्वप्न का बड़े प्रयत्न से स्मरण करता है वैसे ही आत्मविचाररूप सुषुप्ति में सोनेवाला आत्मज्ञानवान् पुरुष अन्य के अथवा अपने अत्यन्त प्रयत्न से बहिर्मुखवृत्ति होकर बाह्यपदार्थ के परिज्ञान से आपाततः (सरसरी) शरीरधारणादि व्यवहार ऐसे ही करता है जैसे कि निरवकाशस्थान में रहने में असमर्थ आकाश दूसरे जैसे कल्पित आकाश से आकाशस्वरूप में सत्ता धारण करता है ।।४२॥
225108 परम चिदाकाशको प्राप्त आत्मज्ञानी पुरुष आकाश के सदृश विशाल स्वरूप के ज्ञान से अत्यन्त असत् होने के कारण आकाशतुल्य (शून्यरूप) जीव-जगत् रूप धर्मों को प्रयत्न से देखता है, उनका ज्ञाता बनता है ॥४३॥
225109
225110 इस प्रकार जीवन्मुक्त पुरुष का अज्ञानी की दृष्टि का स्वप्न कह कर परमार्थ दृष्टि में सदा वह प्रबुद्ध है, ऐसा कहते हैं।
225111 तत्त्वज्ञानी पुरुष इस प्रकार सदा सुप्त होता हुआ भी लोक में प्रसिद्ध जाग्रत और स्वप्न में लोक की तरह ही प्रबुद्ध और सुप्त होकर जाग्रत और स्वप्न के पदार्थों के भोग में सहायभूत आगे कहे जानेवाले मित्र के साथ सदा रमता है। उसके पश्चात् सुषुप्त होकर उसके साथ ही सुषुप्ति को प्राप्त हुआ ॥४४॥
225112 ___ जब तक प्रारब्ध का भोग रहता है तब तक उस मित्र के साथ क्रीड़ा कर उसके पश्चात् उसकी जीवन्मुक्ति होती है, ऐसा कहते हैं।
225113 जीवन्मुक्त पुरुष अन्यान्य जन्मों में एकता द्वारा चिरकालतक सहवास से उत्पन्न प्रेम से मानों अपनी सारी विषमता त्यागकर समचित्त से तथा शम, दम, तितिक्षा, ज्ञान, वैराग्य और सन्तोष की अनुवृत्ति से मधुर आगे कहे जानेवाले चिरकाल के मित्र के साथ आयु के शेष दिनों को आगे कही जानेवाली क्रीड़ा के साथ परम पद में (निरतिशयानन्द विदेह कैवल्यपद में) विश्राम को प्राप्त होगा ॥४५॥
225114
225115 एक सौ उनहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
225116 एक सौ सत्तरखाँसर्ग पुत्र, स्त्री और सेवक से युक्त कर्मनामक मित्र तथा उसके गुणों का वर्णन और उसके साथ आनन्ददायक क्रीड़ा का वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, जीवन्मुक्त का कौन मित्र है, कृपया मुझसे कहिये जिसके साथ यह (जीवन्मुक्त) क्रीड़ा करता है। उस मित्र के साथ जो वह क्रीड़ा करता है उसका क्या स्वभाव है ? वह स्वात्मस्वरूप में अवस्थिति ही है अथवा रमणीय भोगस्थानों में विहारप्रयुक्त प्रीतिरूप है|१॥
225117 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी,सहज स्वकर्म, लोकसंग्रह के लिए कृत शास्त्रीय स्वकर्म और अपने प्रयत्न से अभ्यस्त सत्-शास्त्रों के अभ्यास, विचार,सत्संगति, शम, दम, तितिक्षा, वैराग्य,बाह्य और आभ्यन्तर शौच, सन्तोष, ईश्वर-ध्यान, संयम आदि स्वकर्म यह त्रिविध अनिषिद्ध कर्म एक ही है, उपाधिभेद से तीन नामों द्वारा पुकारा जाता है । उक्त त्रिविध कर्म ही जीवन्मुक्त पुरुष का एक मात्र मित्र है ॥२॥
225118
225119
225120 उस मित्र के गुणों का वर्णन करते हैं।
225121 वह पिता के समान ढाढस देनेवाला है, स्त्री के समान अकार्यों के विषय में लज्जा द्वारा नियन्त्रण करता है और दुर्निवार्य संकटों में सदा साथ रहता है, कभी बिछुड़ता नहीं है। उसके सेवाआदि व्यवहार में किसी प्रकार की शंका का नाम-निशान नहीं है, वह निर्वाणरूप परम सुख का सम्पादन करता है तथा क्रोध के अवसरों में स्वयं कोपरहित होने के कारण शान्ति से समाधानरूपी अमृत का प्रदान करता है ॥३,४॥
225122 दुर्गम जंगलों में उबड़-खाबड़ मार्गों में और अनिवार्य वैर, झगड़ा-झंझट में फँसने पर उनसे उद्धार करने के लिए सदा कटिबद्ध रहता है, सब विश्वासरूपी रत्नों की तिजोरी है तथा अनेक जन्मों के अभ्यास से अनुगत होने के कारण बाल्यावस्था से ही साथ रहता है । बाल्यकाल में उसने उसके साथ धूलि के खेल खेले हैं, बाल्यावस्था से ही वह संगी-साथी बना है, अनेक दुश्चेष्टाओं का निवारण किया है तथा उसके रक्षण में पिता के समान सदा तत्पर रहा है ॥५,६॥
225123 वह अग्नि की उष्णता के समान, फूल की सुगन्ध के समान और सूर्य के निर्मल दिन की तरह सदा अविनाभावी (विलग न होनेवाला) है यानी जैसे अग्नि से उष्णता पृथक् नहीं होती, फूल से सुगन्ध नहीं बिछुड़ती तथा सूर्य से दिन अलग नहीं किया जा सकता वैसे ही वह भी उससे बिछुड़ता नहीं है ॥७॥
225124 नित्य लाड़ करने में निरत, पालन करने में सर्वथा कटिबद्ध वह सकल संकटों की प्राप्ति होने पर रक्षा करने में सदा कमर कसकर तैयार रहता है ॥८॥
225125
225126 __ जैसे अग्नि सुवर्ण को शुद्ध कर देती है वैसे ही सभी अवस्थाओं में स्थित देह की वह शुद्धि करनेवाला है तथा यह त्याज्य है यह ग्राह्य है इस प्रकार के विवेक में सदा तत्पर रहता है। वह नगरनिवासी चतुर पुरुष के समान अनिन्दनीय (अश्लील आदि दोषों से रहित) कथाओं से आह्लादित करनेवाला है तथा वचन, मन और शरीर की सुन्दर चेष्टारूपी मणि, माणिक्य आदि रत्नों की राशि का भण्डार है। जैसे सूर्य दूर से ही अन्धकार को हटा देता है वैसे ही वह सत्कर्मरूपी मित्र अप्रिय वस्तु को दूर से ही हटा देता है,समीप में नहीं आने देता तथा अनुरागयुक्त स्त्री की नाईं सदा प्रिय वस्तु ही दिखलाता है यानी प्रिय वस्तु को ही समीप में आने देता है। अपने सम्पर्क में आये हुए जनको प्रिय बोलनेवाला बना रहा तथा सदा प्रिय ही कर रहा वह मित्र कोमल, मधुर,स्नेहमय, क्षोभरहित और अप्रमादी है। अपने सम्पर्क में आये सत्पुरुषों की सेवा-शुश्रुषा करता है, पूजनीय है, स्मितपूर्वक बोलता है, कामना से रहित है अतएव सज्जनों के रूप के समान रूपवाला है तथा परमार्थ का (मोक्षका) एकमात्र कारण है। दैवात् अज्ञानी लोगों के साथ हुए युद्ध में पहले प्रहार करने में उद्यत रहता है यानी अत्यन्त शूर है तथा लोकोत्तर क्रीड़ा, हास्य आदि कौतुकों के निर्माणों द्वारा लीला और लाड़-प्यारों से विलास करानेवाला है । सुशीलसम्पन्न नारियों का तथा कुल का पालन करनेवाला है और आधिव्याधि से परिपूर्ण चित्त का अमृत के समान जीवनौषध के तुल्य है एवं चित्त के राग को हटानेवाला है। विशेषरूप से विद्वता और वादों द्वारा प्रभु, गुरु आदि संमाननीय उत्कृष्ट लोगों का मनोरंजन करता है यानी उनके मन में कौतुक उत्पन्न करता है। कहीं पर समान कुल और शील होने के कारण विभाग से द्विधाभाव में (द्वैत में) स्थित-सा है। उत्तम राजा, व्यापारी आदि को अनुरक्त बनाकर सदा दानवीर बना रहा वह सदा यज्ञ, दान, तपस्या, तीर्थयात्रा और न्याय के लिए प्रेरणा करने में तत्पर रहता है।
225127
225128 उससे पुत्र, पत्नी, द्विजाति (ब्राह्मण,क्षत्रिय,वैश्य), दास, दासी और बन्धु जनों के सहित सुन्दर भोजनपान के योग्य उत्तम पुरुषों के साथ संगति होती है । भोग आदि में दुःखदायी बद्धतृष्णता का (अतितृष्णा का), सदा निवारण कर रहा वह मित्र स्नेहमय सुन्दर कथा-वार्ता

में अत्यन्त दक्ष है और समाश्वासन का (ढाढस बाँधने का) उत्तम स्थान है। इस तरह के स्वकर्मनामक सपत्नीक अपने मित्रसे संयुक्त पुरुष स्वभाव से ही रमता है न कि किसी से प्रेरणा पाकर ॥९-२०॥

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिवर, उसके इस मित्र के स्त्री, पुत्र आदि पोष्यवर्ग कौन हैं और उनके कैसे गुण हैं ? यह मुझसे संक्षेपतः ही कहने की कृपा कीजिये ॥२१॥

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे महामते श्रीरामजी, इसके स्नान, दान, तप और ध्यान नाम के चार महात्मा पुत्र हैं। उनके सद्गुणों से सारी प्रजा उन पर खूब अनुरक्त है । चन्द्रकला के समान दर्शनसे ही लोगोंको आह्लादित करनेवाली, कभी पृथक् न होनेवाली (सदा साथ रहनेवाली), अनुरागमयी,नित्य सन्तुष्ट (मुदिता), दयावश चारों ओर धन बाँटनेवाली, मनोहारिणी, आनन्द देनेवाली सदा साथ रहनेवाली वयस्या (सहचरी) समता नामकी इसकी भार्या है । वह सदा प्राणों से भी इसे प्रिय है। हे साधो, धैर्य और धर्म के विषय में सदा आकृष्ट बुद्धि इसकी द्वारपालिका है । वह सदा उसके सामने विनम्र रहती है और सुख देने में तत्पर रहती है। यह धीर धन्य उत्तम पुरुष जहाँ जाता है वह उसके आगे आगे दौड़ती है। इस महातेजस्वी राजारूप मित्र की विषयरूपी शत्रुओं पर विजयपाने के विषय में मन्त्र (सलाह) देनेवाली मैत्री नाम की दूसरी स्त्री सम होने के कारण सदा ही कन्धे से कन्धा सटाकर रहती है। माननीय इसको आर्यमर्यादारूपी सब कार्यों के विषय में अतिचातुर्य पूर्वक उपदेश देनेवाली सत्यता इसकी धनाध्यक्षा है । इस तरह के उत्तम परिवारवाले मित्र और मन्त्रीरूप अपने कर्म के साथ सर्वत्र लोकव्यवहार कर रहा जीवन्मुक्त पुरुष लाभ होने पर न तो हर्षित होता है और न हानि होने पर कुपित ही होता है। निर्वाण में (मोक्ष) निरत मनवाला मननशील ज्ञानी पुरुष युद्ध आदि व्यवहार कर रहे चित्रलिखित योद्धा के समान लोक में निरन्तर व्यवहार करता हुआ भी यथास्थित (ज्यों का त्यों) ही रहता है । वह वस्तुशून्य (अतात्त्विक)वादों में शैल प्रतिमा की (पत्थर की मूर्ति की) तरह मूक रहता है एवं निष्प्रयोजन (बेमतबल के) शब्दों के प्रति अत्यन्त बहरा रहता है । लोकाचार से विरुद्ध सभी कर्मों में मुर्दे के समान निश्चेष्ट रहता है, सदाचार के विवेचन में सहस्रजीभवाले शेषनाग अथवा देवगुरू बृहस्पति के समान वाग्मी और पवित्रकथावाला है तथा अपने और दूसरों के कुटिलता आदि दोषों को ताड़ लेनेवाला, दुरूह (कठिन से भी कठिन) सन्दिग्ध वस्तुओं का पलक भर में निर्णय करके वक्ता तथा विविध सदुपदेशों का उपदेष्टा है । वह सब जीवों पर समदृष्टि रखनेवाला, अत्यन्त उदार, दानवीर, सबको बाँटनेवाला, कोमल, स्नेहमय और मधुर स्वभाववाला, सुन्दर तथा पुण्यचरित है। ये पूर्ववर्णित गुणगण ज्ञानी लोगों के स्वभावसिद्ध ही हैं। वे प्रयत्न से ऐसे उत्तम गुणगणवाले नहीं होते हैं । चन्द्रमा, सूर्य, अग्नि आदि किसी अन्य की प्रेरणा से प्रकाशमय नहीं होते, किन्तु स्वभावतः ही वे प्रकाशमय हैं वैसे ही प्रबुद्ध पुरुषों के उक्त गुणगण स्वाभाविक ही हैं ॥२२-३५|

एक सौ सत्तरवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ इकहत्तरवाँ सर्ग जीवन्मुक्ति की सिद्धि तथा सकल संशयों की निवृत्ति के लिए

फिर तत्त्वोपदेश द्वारा दृश्य का परिमार्जन करना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, यह चिदाकाश का स्फुरण ही जगत् के रूप से प्रतीत होता है। वास्तव में तो न जगत् है, न जगत् की आभा है, न शून्य ही है और न वृत्ति संवित् ही हैं। जैसे शून्यता आकाश से अतिरिक्त नहीं है वैसे ही जो यह जगन्नामक चिदाकाश का भान है, यह अज्ञानी जनकी दृष्टि में चिदाकाश से भिन्न रूप से स्थित होने पर भी उससे (चिदाकाश से) भिन्न नहीं है। निर्विषय ही चैतन्य जो एक विषय से अन्य विषय की प्राप्ति होने पर बीच में प्रसिद्ध है वही दृश्य के रूप से स्फुरित होता है। यह दृश्य उससे अतिरिक्त नहीं है।।१-३॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिव एव केवलः, इत्यादि श्रुतियों में पहले केवल सन्मात्रशेषरूप महाप्रलय होने पर उसके पश्चात् आदिसृष्टि होती है यह सुना गया है।

उसमें 'सदेव' (सत् ही था) ऐसा अवधारण करने से अधिकारी परमात्मा से अन्य कारण का अभाव होने पर इस दृश्य की कहाँ से उत्पत्ति हो सकती है ? उस समय अणुमात्र भी दृश्य के बीज का (कारण का) अस्तित्व नहीं, जिससे कि फिर यह मूर्त दृश्यचक्र प्रवृत्त होता । भाव यह कि उस समय, पूर्वोक्त श्रुति से विरोध होने के कारण, परमाणु आदि अन्य कारणों की कल्पना का तनिक भी अवकाश नहीं है ॥४,५॥

इससे यह सिद्ध हुआ कि यह मूर्त जगत् वन्ध्यापुत्र की नाईं उत्पन्न ही नहीं हुआ, अतः दृश्यबुद्धि सर्वथा नहीं है। सृष्टि-श्रुतियों का तात्पर्य अनुत्पत्ति का प्रतिपादन करने में ही है, यह अर्थ है ॥६॥

तब प्रत्यक्षतः दृष्टिगोचर हो रहे जगत् की क्या गति होगी? इस प्रश्न पर कहते हैं।

जो यह चारों ओर स्थित 'दृश्य' नामका कुछ प्रतीत होता है, स्फुरित होता है, श्रुतियों के तात्पर्य को जाननेवाले पुरुष उसे चिन्मात्र निर्मल आकाशरूप परम पद ही जानते हैं ॥७॥

__ जैसे स्वच्छ (निर्मल) चिन्मात्र निर्विकार अपने स्वरूप का त्याग न करता हुआ आत्मा ही सुषुप्ति से स्वप्न में जाता हुआ अनवस्थिति को (अन्यरूप के समान स्थिति को) प्राप्त होता है वैसे ही सृष्टि के आदि में चिदाकाशरूप आत्मा ही अपने से अपने में चिदाभासरूप दृश्यसा स्फुरित होता है यानी आत्मा का सुषुप्ति से स्वप्न में गमन की नाईं प्रलय से सृष्टि में गमन भी समझना चाहिये। जैसे संकल्प से मन्द हुआ मन मनोरथ आदि में नगर के रूप से स्फुरित होता है वैसे ही चिदाकाशरूप परमात्मा सृष्टि के आदि में दृश्य-सा स्फुरित होता है। जैसे वायु स्पन्दरूप होता हुआ अपने में ही आँधी, बवंडर आदि की तरह चेष्टा करता है वैसे ही चिदाकाश अज्ञात होकर अपने में ही दृश्यरूप से स्थित होता है। अतएव यदि वह ज्ञात हो जाय तो त्रिजगत्य दृश्य कदापि भासित न हो, अपने स्वरूप में इस प्रकार (जगत् के रूप से) स्थित केवल परम ब्रह्म का ही भान हो । मूर्त पृथिवी आदि का अस्तित्व किंचिन्मात्र भी त्रिकाल में भी है ही नहीं। चाहे वह अज्ञानी की दृष्टि में मूर्त अथवा ज्ञानी की दृष्टि में अमूर्त हो, वास्तव में ब्रह्म

ही उस तरह से (दृश्यरूप से) विराजमान है। जैसे जागरण के समय में (जाग्रत्काल में) स्वप्न का पहाड़ निःस्वरूप आकाश ही है यानी शून्य ही है वैसे ही प्रबोधकाल में (आत्मज्ञानकाल में) यह त्रिजगत् शान्त चिन्मात्र आकाश ही है। प्रबुद्ध पुरुषों की दृष्टि में यह जगत् अखण्ड परम ब्रह्म ही है। हम लोग विचार करने पर भी यह अप्रबोध (अज्ञानरूप दृश्य) कैसा है यह नहीं जानते ॥८-१५॥

सब भूतों का निर्विषय चिन्मात्र ही निज स्वभाव है, ऐसा कहते हैं। __ एक विषय से अन्य विषय की प्राप्ति होने पर मध्य में प्रसिद्ध जो निर्विषय चैतन्य है वह परमात्मपद ही भूतों का निज स्वभाव है। एक विषय से अन्य विषय की प्राप्ति होने पर मध्य में प्रसिद्ध जो निर्विषय चैतन्य है वही यह परमाकाश है । इसीमें सब कुछ प्रतिष्ठित है यानी निर्विषय चैतन्य ही सर्वाधिष्ठान भी है ॥१६,१७॥

अधिष्ठान के अनुरूप ही यह अध्यास है, ऐसा कहते हैं।

जैसे यह परमपद है वैसा ही यह सत्‌असत्य प्रपंच भी है, क्योंकि पंचभूतों से अतिरिक्त कुछ भी नहीं है। जैसे स्व से अतिरिक्त स्वकार्यशून्यता ब्रह्म में है वैसे ही इसमें भी है। इसी अंश से इसमें अधिष्ठानअनुरूपता है। श्रुतियों के तात्पर्य को जाननेवाले लोग रूपालोक यानी बाह्य इन्द्रियों से जन्य विषयाभास तथा मनस्कार यानी आभ्यन्तर इन्द्रिय मन के अधीन विषयाभास ये सभी चिन्मात्ररूप परम ब्रह्म ही हैं, ऐसा जानते हैं। ये सब महासागररूपी उक्त पद की द्रवता के (जल के) आवर्त हैं॥१८,१९॥

इससे निर्विषय चिन्मात्र से अतिरिक्त जगत्ता नहीं है यह सिद्ध हुआ, ऐसा कहते हैं।

संवित् की एक देश से दूसरे देश की प्राप्ति होने पर मध्य में निर्विषय जो चैतन्य प्रसिद्ध है उससे अतिरिक्त जगत्ता कोई नहीं है। राग, द्वेष आदि भाव तथा जगत् की भाव-अभाव दृष्टियाँ ये सब सद्रूप और भानरूप का त्याग न करते हुए इसके अंगरूप से स्थित हैं। शाखाचन्द्रदर्शन में पूर्वकोटि (शाखा) और अन्यकोटि को (चन्द्रको) छोड़कर बीच में जो संवित् का निर्विषय शरीर प्रसिद्ध है, वह उसका परम स्वभाव है। वही जगद्रूप मरुमृगतृष्णा के जलमें अधिष्ठानसंज्ञक है॥२०-२२॥

इसी अभिप्राय से मैंने बार-बार निर्विषय विस्तृत अपरोक्ष चैतन्य की सर्वसाधारण प्रसिद्धि के प्रदर्शक 'देशाद्देशान्तरप्राप्तौ' इस श्लोक की घोषणा की है, इस आशय से कहते हैं।

कूटस्थ होने के कारण ही स्वरूप से अप्रच्युत संवित् का जाग्रत् से स्वप्न की प्राप्ति होने पर मध्य में (सुषुप्तिदशा में) जो स्वरूप है, पूर्वसृष्टि से पुनः सृष्टिप्राप्ति होने पर मध्य में (प्रलय में) जो संवित् का स्वरूप है तथा इस लोकरूप प्रदेश से परलोकरूप प्रदेश की प्राप्ति में मध्य में (मूर्छावस्था में) जो संवित् का स्वरूप है वह वैसे ही सदा रहता है। उसीका अज्ञानी लोगों ने जगत् यह दूसरा नाम कपोल कल्पना से रक्खा है |२३॥

आदि सृष्टि से ही दृश्य उत्पन्न नहीं हुआ। जो यहाँ प्रतीत होता है वह मायारूपी ऐन्द्रजालिक का आडम्बर-मात्र है|२४॥

खेद है, जो दृश्य है ही नहीं वह अस्तिरूप से स्थित है। जो परम ब्रह्म है उसकी नास्ति है इससे बढ़कर दुःख क्या होगा? मूढ़ों को अभाग्यवश ही, मणि नहीं है, काँच है, इस भ्रान्ति की तरह यह विपरीतता का भ्रम हुआ है, यह भाव है ॥२५॥

मैं तो ब्रह्मभाव से शून्य अतएव विपरीत जगत् को कहाँ पाऊँ। मूढ जनता ने असत् दृश्य को सत् कहा है वह भी ब्रह्म को ही प्राप्त होती है न कि दृश्य को, क्योंकि असत् वस्तु प्राप्ति योग्य ही नहीं है, यह अर्थ है॥२६॥

यह न

तो कभी कुछ उत्पन्न हुआ है और न उसका भान ही होता है । जो यह स्फुरित होता है वह स्वयं चिदाकाश का ही स्फुरण है|२७॥
जैसे मणि अपने से अभिन्न अपनी आभा से स्फुरित होती है वैसे ही चिदाकाश अपने से अभिन्न सृष्टिरूप से स्फुरित है॥२८॥

यह कैसे जाना जाय यह यदि कहो तो सूर्य आदि जगत् का सद्रूप से ही सत्सामान्य के प्रायः एकदेशरूप से (अंगरूप से) सबको अनुभव होता है, ऐसा कहते हैं।
उसी शान्त पद में यह भगवान् सूर्य तपते हैं और उसी के अवयवभूत ही हैं। सूर्य उससे अतिरिक्त कदापि नहीं हैं ॥२९॥

जैसे सूर्य आदि का प्रकाश ब्रह्म के अधीन है वैसे स्वप्रकाश ब्रह्म सूर्य आदि के अधीन प्रकाशवाला नहीं है, ऐसा कहते हैं।
उस परमपद में स्थित होकर भी न सूर्य प्रकाश करता है और न चन्द्रमा ही प्रकाश करता है यह देव (देदीप्यमान) चिदाकाश सूर्य को प्रकाशित करता है,सूर्य उस ईश्वर को प्रकाशित नहीं करता है। इस विषय में भगवती श्रुति है -'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।' अर्थात् उस परम पद में न सूर्य का प्रकाश है, न चन्द्रमा और सितारों का, ये बिजलियाँ भी वहाँ प्रकाश नहीं करती हैं, इस अग्नि का तो भान कहाँ से होगा? प्रकाशमान हो रहे उसके बाद ही सबका भान होता है उसकी आभा से इस सारे जगत् का भान (प्रकाश) होता है|३०॥
अहो! यह दृश्यमण्डल उसकी प्रभा से भासित होता है। वह सब चन्द्रमा, सूर्य, अग्नि आदि पदार्थों का प्रदीपक (भासक) है ॥३१॥
वह साकार है, निराकार है इस तरह की शब्दार्थ-कल्पना, जो आकाश कुसुम के समान असद्रूप है, तत्त्वज्ञानियों को नहीं होती॥३२॥
जगत् को देख रहे जीवभूत इस सूर्य के तेज में उसी का अंगभूत परमाणु जैसे झरोखे आदि में भासता है वैसे ही असीम चित्प्रकाशवाले ब्रह्म में ये सूर्य आदि परमाणु भासते हैं अथवा नहीं भी भासते। जो सूर्य आदि से संयुक्त सृष्टियाँ चिन्मात्रआकाशरूप महारत्न की दीप्तियाँ हैं, जरा कहिये तो वे उससे व्यतिरिक्त कैसे होगी ? रत्न से उसकी कान्ति कदाचित् भिन्न नहीं हो सकती, यह सर्वत्र पूर्ण होने के कारण शून्यता से भी रहित, सकल पदार्थों के सिद्ध होने के कारण सबसे रिक्त, कल्पित सब पदार्थों का अधिष्ठान होने के कारण सब पदार्थों से युक्त है। उस चिद्रूप परमपद में कल्पित पृथिवी आदि सभी भूत-भौतिक पदार्थ हैं ही पर वास्तव में कोई भी नहीं है। उसमें कल्पित चिदाभासरूप से निखिल जीव जीवित रहते हुए भी वास्तव में स्वरूप से कोई नहीं हैं । उस चित्प्रकाश में दो अवयवों के संगठन से उत्पन्न स्थूलता का त्याग न करते हुए ही ये सूर्य आदि परमाणु ही (निरवयव अणु ही) हैं । यथार्थ में स्वसत्ता का त्याग न करता हुआ द्वैत अथवा अद्वैत (एकत्व) इस चिद्रूप में कुछ नहीं है॥३३-३७॥
इस चित्प्रकाश में कुछ है कुछ नहीं है, न किंचित् है और न किंचन है यानी किंचित्, अकिंचित् आदि कल्पना इस शुद्ध निर्विषय चिद्रूप से अत्यन्त दूर है । व्यवहारमात्र का निरास होने पर विरोध और अविरोध का भी उसमें निरास हो गया है, यह भाव है। अखण्ड, निरवकाश, असीम, निरन्तर अपने रूप से अत्यन्त विस्तृत चिन्मात्र आकाशसत्ता ही निजरूप में जगत् के नाम से स्थित है। एक यानी चैत्य को त्याग कर चुकी और अन्य चिन्मात्ररूप को प्राप्त न हुई चिति का जो निर्विषय रूप है नानात्मक इस

जगत् का भी वही रूप है। नाना अद्वितीय यह चिदाकाश ही स्वप्न में जीव चैतन्य की भाँति पंच महाभूत रूप से विस्तृत नानासा (भिन्नसा) होकर स्थित है। जैसे सुषुप्ति से स्वप्न में प्रवेश कर रहे जीव की सुषुप्ति में स्थित चिति ही ज्यों की त्यों (बिना कोई अन्तर पड़े) स्वप्नता को प्राप्त होती है वैसे ही चिति ही प्रलय से सर्गता को प्राप्त है। जैसी सुषुप्ति है स्वप्न भी वैसा ही है, यह जाग्रत् भी वैसा ही है और तुर्य भी वैसा ही है इससे सिद्ध हुआ कि जगत् आकाशतुल्य है । जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति सबके सब तुर्यरूप ही स्थित हैं। ब्रह्मवेत्ताओं के सम्प्रदाय के विषय में निपट मूढ़ पामर पुरुष जिसे जगत् के रूप से जानता है, उसे मैं नहीं जानता हूँ। जड़ यानी जगत् और अजड़ यानी जीवरूप सकल पदार्थों के अन्दर स्थित होकर अन्तर्यामिता से दुर्लक्ष्य जगत् को दर्शनेवाला मन, बुद्धि आदि से शून्य जो ईश्वर है वही शोधित जीव चैतन्य का पारमार्थिक रूप है। वे सब जगत्पदार्थ भी तन्मय हैं। वे सद्रूप नहीं हैं। किन्तु वही जगत् के आकार से स्थित हैं॥३८-४६॥
___ यदि कोई कहे पृथ्वी आदि पदार्थ चिद्रूप ही हैं चिद्रूप से अतिरिक्त नहीं हैं तो अन्तर्यामीरूप से चित् में उनका साक्षी होना तथा उन्हें प्रेरित करना कैसे घट सकता है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
हे निष्पाप श्रीरामजी, उपदेश के लिए लौकिक परिणाम आदि को स्वीकार कर प्रवृत्त हुई उक्तियों में परमार्थतः परिणामपरता की गन्ध भी नहीं है। पृथिवी आदि में अन्तर्यामी होकर परमात्मा सबका साक्षी तथा परिणाम का प्रेरक है, इत्यादि उक्तियाँ लौकिक व्यवस्था को मानकर उपदेशार्थ प्रवृत्त हैं। वास्तव में वे परिणामपरक नहीं हैं, यह भाव है ॥४७॥

तब उनका तात्पर्य किसमें है ? ऐसा प्रश्न होने पर कहते हैं।
आदि सृष्टि से ही एकमात्र चिन्मात्र परमाकाश महासत्ता रूप से अपने में स्थित है, इस विषय में तत्त्ववेत्ताओं के सर्वथा परिपूर्ण आत्मा में अनुभव प्रमाण है। वही अनुभवरूप सर्वव्यापिनी चिति सर्वत्र स्थित है। उसीने निज आत्मा में अज्ञानियों के लिए जगत, जीव आदि संज्ञाएँ की हैं ॥४८,४९॥

प्रबोधकाल में जिस तरह का शुद्ध आत्मा शेष रहता है, उसको स्वीकार करने से जो जो जगत् कौतुक अनुभूत हुआ वह सब सुख ही होता है अप्रबोधकाल में उसका अंगीकार न करने से दुःखयुक्त जन्म, मरण, रोग आदि जो जो अनुभव में आता है वह सब दुःख ही होता है। स्वप्न में प्रबोध, अप्रबोध आदि के समान, यह कहते हैं।
जैसे 'यह स्वप्न है' यों स्वप्न का परिज्ञान होने पर स्वप्न में जो कुछ भी अनुभव में आया वह सब सुख ही हो जाता है । यदि स्वप्न का 'यह स्वप्न है' यों परिज्ञान नहीं हुआ तो दुःखयुक्त सब वृत्त दुःखप्रद ही होते हैं वैसे ही प्रबोधकाल में (ज्ञानकाल में) जिस प्रकार के निष्कल निरंजन आत्मा का शेष रहता है उसका अंगीकार करने से अनुभूत जगत् आदि कौतुक क्षणभर में सुखकारक ही होता है, अज्ञानकाल में उसका अंगीकार न करने से दुःखपूर्ण जन्म, जरा, मरण आदि दुःखदायक ही होते हैं ॥५०॥

अतएव आत्मज्ञानी पुरुष में दुःखदायी विक्षेप न होने से, सदा समाधि-सुख ही रहता है, ऐसा कहते हैं।
शान्त, तत्त्वज्ञानी पुरुष में चलते, टिकते, जाते और सोते सदा एक समाधिसुख ही रहता है। द्वैत
में भी अद्वैतनिष्ठ, दुःख में भी सुख स्थितिवाले, बाहर संसार में रहते भी मुक्त होने के कारण उसमें नहीं ही रहनेवाले ज्ञानी के लिए कौन-सी वस्तु साध्य या हेय शेष रहती है ? बाहर के कार्य में व्यवहार कर रहा भी तत्त्वज्ञ पुरुष हृदय से न कुछ त्याग करता है और न कुछ ग्रहण करता है, किन्तु अकार्य में (ब्रह्म में) ही स्थित रहता है। जैसे हिम की शीतलता है और अग्नि की उष्णता है वैसे ही इस तरह का उसका स्वभाव ही हो जाता है वह उसका प्रयत्न द्वारा संपादनीय गुण नहीं है। किन्तु जिसका ऐसा स्वभाव न हो वह तत्त्वज्ञानी नहीं है। आत्मा से अतिरिक्त विषय की इच्छा होना ही अज्ञता का लक्षण है॥५१-५५॥
जो अज्ञानावरणशून्य विद्वान् है उसका अन्तःकरण सदा समाधिसुख का अनुभव करता है, यह शत्रु है, यह मित्र है आदि विकल्पों की उसमें गन्धतक नहीं रहती, आत्मसुखरूपी सार वस्तु ही उसमें प्रचुरमात्रा में रहती है और वह सदा परमशान्तिरूपी अमृत से तृप्त रहता है॥५६॥

एक सौ इकहत्तरखाँ सर्ग समाप्त
एक सौ बहत्तरवाँसर्ग ___ विधाता केवल मनरूप है, उसका संकल्प जगभ्रान्ति हैं। उसका न शरीर है और न उसे स्मृति हो सकती है, यह कथनपूर्वक स्मृतितत्त्व का वर्णन।
यदि कोई कहे कि श्रुतियों में यह जगत् विधाता द्वारा रचित सुना जाता है - 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः' (विधाता ने सूर्य और चन्द्रमा की पूर्वकल्पनानुसार सृष्टि की। धुलोक, भूलोक, अन्तरिक्षलोक और स्वर्ग की भी पूर्ववत् सृष्टि की)। ऐसी परिस्थिति में जगत् स्वप्न की भाँति चिन्मात्रस्फुरण कैसे हो सकता है ? इस प्रश्न का निवारण करने के लिए विधाता के संकल्प और संकल्पमय जगत् चिन्मात्र ही हैं, यह वर्णन करने के लिए उपक्रम करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, अनादिकाल से जीवन्मुक्त होने के कारण ही आदि प्रजापति पृथिवी आदि से रहित निरावरण चिदाकाश ही है। उसे मैं केवल मन की समष्टिरूप हिरण्यगर्भ ही समझता हूँ और मन संकल्पवृक्ष के समान चित्स्फुरणमात्र ही है, यह प्रसिद्धि है,यों उसकी चिन्मात्रता में कोई सन्देह नहीं रहा, यह भाव है|१॥

225195

225196 कैसे उसकी चिन्मात्रता की प्रसिद्धि है? इस पर कहते हैं। ___ मननाकार की कल्पना के पूर्व वह चिन्मात्र ही था। मननाकार कल्पना के बाद 'मन' इस नाम से उसके चित्तादात्म्यअध्यास की कल्पना हुई। जैसे कि जल में ही आवर्त के (भँवर के) विवर्त के आकार से स्वयं उठकर उसने आवर्तता की कल्पना की॥२॥

225197

225198 इसलिए उसके बुद्धि आदि भी चित् से पृथक् नहीं हैं, यह कहते हैं।

225199 केवल सत्तामात्रस्वरूप प्रजापति के बुद्धि आदि कहाँ से हो सकते हैं ? यदि पृथिवी आदि का ही अस्तित्व न हो तो अनन्त (असीम) आकाश में धूलि कहाँ से होगी ? ॥३॥

225200

225201 इसी प्रकार उसके देह आदि भी नहीं हैं, ऐसा कहते हैं। उसके न देह, चित्त आदि हैं, न इन्द्रियाँ हैं और न वासनाएँ ही हैं । व्यवहाराभास के निर्वाह के

225202

225203 लिए आपाततः (सरसरी दृष्टि से) उसके देहादि का अस्तित्व होने पर भी परमार्थरूप से देह आदि कुछ भी नहीं हैं ॥४॥

225204

225205 __ क्यों नहीं हैं ? यह यदि पूछो तो आदि सृष्टि के आरंभ में कारण ही कोई नहीं है, इसलिए नही हैं। यदि कहो कि प्राक्तन (पहले का) प्रजापति ही आगे के प्रजापति का कारण है, सो भी नहीं कह सकते, क्योंकि वह द्विपरार्धरूप अपनी आयु के अन्त में मुक्त हो गया, ऐसा कहते हैं। ___ हे महामते, प्राक्तन प्रजापति के मुक्त हो जाने के कारण पुनः देह, बुद्धि आदि के ग्रहण में कोई कारण नहीं है। इस कारण नूतन प्रजापति को जगत् की रचना में सहायक न पूर्व स्मृति होती है और न उसकी उत्पत्ति का ही संभव है ॥५॥

225206 संसार में स्थित तथा आवागमन के चक्कर में पड़े हुए जीवों की तरह विदेहमुक्त पुरुषों के संसारस्मृति तथा पुनः देहलाभ नहीं ही होते, क्योंकि उनकी अन्य देश में अथवा अन्य काल में पुनरावृत्ति ही नहीं होती है। इस विषय में 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' तथा 'न स पुनरावर्तते' अर्थात् मुक्त पुरुष, इस मनुष्य जनमरूपी आवर्त में नहीं पड़ते हैं। उसकी फिर यहाँ पुनरावृत्ति नहीं होती, इत्यादि श्रुतियाँ प्रमाण हैं ॥६॥

225207 अथवा यदि प्रजापति की पूर्वकल्प में की गई प्रबल उपासना से उत्पन्न हिरण्यगर्भ में अहंभाव विषयक संस्कार के बल से उसी तरह की स्मृति से उसके देहादि कुछ होगा तो वह केवल उपासनारूप मन की कल्पना से जन्य होने के कारण केवल मानसिक अपृथ्वी आदि से उत्पन्न अतितुच्छ संकल्पनगर के सदृश मिथ्याभूत ही होगा न कि सत्य होगा। इस तरह भी हमारे ही सिद्धान्त की सिद्धि है, यह भाव है ॥७॥

225208

225209 यदि कोई शंका करे कि पृथिवी आदि से रचा हुआ दिखाई दे रहा ब्रह्माण्डरूप विराट् शरीर पृथिवी आदि से रहित कैसे हो सकता है ? इस पर कहते हैं।

225210 जैसे मनोरथ के पर्वत का भलीभाँति दिखाई दे रहा, अनुभव में आ रहा, रूप पृथिवी आदि से रहित है वैसे ही उसके विराट शरीर का रूप भी पृथिवी आदि से रहित है ॥८॥

225211

225212 यदि कोई कहे कि पहले उदाहरण के रूप में प्रदर्शित श्रुति में 'दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः' यों विराटशरीर पृथिवी आदि से रचित ही सुना गया है और वह 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इस वचन से पूर्व कल्प की स्मृतिपूर्वक ही रचा गया है, ऐसा प्रतीत होता है। ऐसी अवस्था में आपका पूर्वोक्त कथन कैसे घट सकता है ? इस पर कहते हैं।

225213 प्रजापति को आदि सृष्टि में पहले का कोई अनुभव न होने के कारण स्मृति होती ही नहीं है। जो यह स्मृति श्रुतिवचन बल से प्रतीत होती है उसका श्रुति ने जगत् को सत्य माननेवाले अज्ञानियों की बुद्धि से अनादि सिद्ध कर्मकाण्ड प्रवाह के प्रवर्तन के लिए परबुद्धि के अनुसार बोधन किया है। तत्त्वज्ञानी प्रजापति की बुद्धि से तो वह (स्मृति) नहीं है ॥९॥

225214 ___ इस प्रजापति को पूर्वकल्प में, जब कि वह उपासक था, पृथ्वी आदि का अनुभव था ही। यदि उस समय उसे पृथिवी आदि का अनुभव न होता तो मैं पृथिवी आदि से रचित विराट शरीरवाला हूँ' ऐसी उपासना कैसे करता? उसके अनन्तर यह उक्त अनुभव के बल से निर्माण सामर्थ्य प्राप्त कर उसकी स्मृति से सृष्टि का निर्माण करेगा। स्मृति के बिना ही उसका निर्माण करने पर तो 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इस श्रुतिवचन द्वारा बोधित पूर्वकल्प के ब्रह्माण्ड की सारी गुणराशि की इस ब्रह्माण्ड

225215

225216 में कैसे सिद्धि होगी, ऐसी श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।

225217 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे स्मृतिमानों में सर्वश्रेष्ठ गुरुवर, हे गुणराशि के भंडार, इनकी स्मृति क्यों नहीं होती और स्मृति के अभाव में पूर्वकल्प के गुण इस कल्प के ब्रह्माण्ड में कैसे आये ? ॥१०॥

225218

225219 ठीक है, हम कल्पनारूप भ्रान्ति से जन्य निरर्थक स्मृति का खंडन नहीं करते परन्तु सत्य पदार्थों के अनुभव जन्य संस्कार से उत्पन्न स्मृति का खंडन करते हैं। यदि उक्त स्मृति हो तो पूर्व अनुभव के विषय सत्य पदार्थों में स्वविषय अनुभव के संस्कार से जन्य स्मृति द्वारा इस कल्प के पदार्थों के प्रति अन्वय व्यतिरेकवश कार्यकारणभाव के सिद्ध होने पर अपने निर्माता की सत्ता से सत्तावान् जगत् के सत्य होने पर ब्रह्मअद्वैत सिद्धान्त को बाधा पहुँचेगी, यों श्रीवसिष्ठजी समाधान करते हैं।

225220 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, पृथिवी आदि दृश्य के परमार्थतः सत् होने पर अन्वयव्यक्तिरेकवश सम्पन्न (सिद्ध) हुई स्मृतिमूलक यह (लौकिकन्याय सिद्ध) कार्यकारणता हो सकती है, किन्तु द्वारभूतस्मृति का ही सम्भव नहीं है॥११॥

225221

225222 स्मृति का क्यों संभव नहीं है ? इस प्रश्न पर कहते हैं। 'नेह नानास्ति किंचन' (यहाँ भेद कुछ भी नहीं है), 'एकमेवाद्वितीयम्' (सजातीय, विजातीय और स्वगत भेद शून्य ब्रह्म ही है), 'अथात आदेशो नेति नेति' (नेति नेति 'यह नहीं यह नहीं ऐसी श्रुति का आदेश है) 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमा' (जहाँ पर दूसरे को नहीं देखता, दूसरे को नहीं सुनता और दूसरे को नहीं जानता, द्वैतज्ञान नहीं रहता वह भूमा है), 'तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्य मयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (वह यह ब्रह्म जो आत्मा है, इसका न कोई कारण है, न कार्य है, न इसके मध्य में कोई अन्यजातीय है और न इसके कोई बाहर है, यह आत्मा ही निरन्तर ब्रह्म है जो कि सामान्यरूप से सबका अनुभव करता है), 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (विकार वाचारम्भण नाममात्र है) इत्यादि श्रुतियों द्वारा सकल प्रपंच का निषेध होने तथा वैसी ही तत्त्वज्ञानियों की अनुभूति होने से जहाँ ब्रह्मा से लेकर तृणपर्यन्त दृश्य कुछ भी नहीं है वहाँ पर स्मृति का सम्भव कैसे, किस प्रकार का और कहाँ से होगा? ऐसी स्थिति में 'सह सिद्धं चतुष्टयम्' इस स्मृतिवचन द्वारा प्रदर्शित प्राक्तन स्वाभाविक प्रपंच तत्त्वज्ञानी विराट् के तत्त्वज्ञान से बाधित होकर मिथ्या ही हो चुका, अतएव वह प्रजापति की पूर्वस्मृति का आधान करने और उसके द्वारा सत्य सृष्टि

225223 के प्रति कारण होने के लिए समर्थ नहीं है, यह भाव है।।१२॥

225224 परमार्थरूप से उत्पन्न होकर विद्यमानता को प्राप्त हुई वस्तु का प्रत्यक्षादि प्रमाणों से अनुभव कर कालान्तर में उसका जो स्मरण है उसे ही शास्त्रज्ञ लोग स्मृति कहते हैं । जहाँ दृश्य ही नहीं है वहाँ ये स्मृति आदि कल्पनाएँ कहाँ से हो सकती हैं ? इस दृश्य का निश्चय रूप से सर्वदा अत्यन्त अभाव ही है, क्योंकि सब कुछ ब्रह्म ही है, इत्यादि सत्यार्थक श्रुतियाँ हैं । ऐसी परिस्थिति में स्मृतिकल्पनाएँ कैसे हो सकती हैं या स्मृति की सत्यार्थक कल्पनाएँ कैसे हो सकती हैं यों सत्यार्थः' का कल्पना में अन्वय करना चाहिये । या पूर्वोक्त अनुवाद के अनुसार 'सर्वं ब्रह्मेति सत्यार्थाः श्रुतयः सन्ति' यों योजना करनी चाहिये । असत् भ्रान्तिकल्पित

225225 और तत्त्वज्ञान से बाधित की स्मृति नहीं हो सकती है, यह भाव है॥१३,१४॥

225226

225227 पूर्वोक्त आशय को ही पुनः सूचित करते हुए समाधान का उपसंहार करते हैं।

225228

225229

225230 इसलिए प्रजापति की आद्य स्मृति कदापि नहीं हो सकती है। शुद्धज्ञानरूप प्रजापति की साकारता (मूर्तता) ही कहाँ से होगी? ॥१५॥

225231 पूर्वजन्म में उपासनारूप अपनी जगत् देहत्वभावना के द्वारा उपासना फल की सिद्धि के लिए मैं जगत् देह हूँ ऐसा प्रजापति को अवश्य स्मरण करना चाहिये। लोक में प्रसिद्ध जो स्मृति है (वह मेरी माँ है वह मेरी लड़की है इत्यादि स्मृति है) उसकी तरह वह स्मृति पदार्थ प्रमाजन्य है ही नहीं, क्योंकि अन्य का लौकिक स्मृत्यर्थमाता, पुत्री आदिघर में है, किन्तु मनोराज्यतुल्य उपासना का विषय नहीं है यह विषमता है। कैसे नहीं है, इस अर्थ को सुनिये ॥१६॥

225232 अतीत पदार्थ का संस्कारवश अन्तःकरण में स्मरण लोक में स्मृति कही जाती है। प्रजापति का तो कल्पादि में न विद्यमान पदार्थही है, न भूत ही पदार्थ है और न कोई आगे होनेवाला पदार्थ ही है, जिसकी कि उन्हें स्मृति होगी, यह भाव है ॥१७॥
225233 इस प्रकार चूँकि यह दृश्य आदि, मध्य और अन्तशून्य कूटस्थ परम ब्रह्म ही है, इसलिए स्मृति आदि कैसे हो सकती हैं ? ॥१८॥
225234 चिदाकाश का स्फुरण सर्वात्मक होने से स्मृत्यात्मक भी है, ऐसा यदि कहो तो ठीक है। इसी अभिप्राय से मैंने भी पहले 'यदि वापि भवेत् किंचित्स्मृत्या देहादि तस्य तत्' इस श्लोक में व्यहार में पूर्ण रूप से शान्त भी उस ब्रह्म को स्मृति नाम से कहा है ॥१९॥
225235 अज्ञात ब्रह्म के स्वभाव का परोक्षरूप से ही जो स्फुरण है वही यह स्मरण है। तदनन्तर मैं ब्रह्म हूँ इस उपासना से पुनःपुनः अभ्यास करने से ब्रह्मारूप आत्मा ही उपासना का फलभूत बाह्य अर्थ सा होकर उपासना से कल्पित आकार के समान भासता है |२०॥
225236 जीव द्वारा अज्ञानउपहित ब्रह्म जिस जिस स्वरूप से ज्ञात होता है भ्रान्ति से अथवा स्मृतिपरम्परा से उसके स्वभाव का ही अवलम्बन कर उसकी स्वभावत्वेन भावना करता हुआ वह स्वरूप कालान्तर में उस आकार से 'वही यह है' यों तत्ता से युक्त पदार्थ सा अवभासित होता है, उसकी ही जीवने अपने में स्मृतिरूप से कल्पना की है ॥२१॥
225237 जैसे भ्रमयुक्त अनुभव में (भ्रमज्ञान में) विद्यमान भी दृश्य (रज्जुसर्प, शुक्तिरजत आदि) भासित-सा होता है वैसे ही स्मृति में भी व्यवस्था समझनी चाहिये। देखिये न अविद्यमान भी सर्वथा असत् भी मृगतृष्णा उदितसी भासित होती ही है। इसका सबको अनुभव है॥२२॥
225238

225239 सत्य सर्वात्मा में स्थित जो संवित् स्फुरित होती हैं वे ही भ्रान्त अभ्यास की दृढ़ता से बद्धमूल होकर भ्रान्त अनुभव के समानविषयत्वरूप सादृश्य से स्मृतियाँ कही गई हैं।
225240 सर्वात्मा ब्रह्म में काकतालीय के समान आकस्मिक उद्बोधक वश जिन संविदों का (चिद्वृत्तियों का) भान होता है चित् की अवयवभूत सी विषयतः परोक्ष होने के कारण विकृत भी स्वतः अपरोक्ष होने से अविकृत वे ही स्मृति के नाम से विख्यात की गई हैं। सर्वात्मा का स्वांगभूत सद्रूप स्वतः अनुभव में जिस जिस रूप से स्फुरित होता है वह उस अभ्यास में आये हुए पदार्थ से सादृश्य होने के कारण विद्वान् लोगों द्वारा 'स्मृति' कहा जाता है। जैसे वायु कम्पन्दन व्यंजन (पंखा) आदि हेतु के प्राप्त होने पर भी तथा न प्राप्त होने पर भी होता है वैसे ही उद्बोधक कारण के प्राप्त होने पर अथवा प्राप्त न होने पर भी वे अनुभववृत्ति से उपलक्षित ही संवित् कालान्तर में स्मृति नाम से ख्यात की गई ॥२३-२६॥
225241

225242 यदि संवित् सर्वात्मा की अंगभूत हैं तो वे उसके समान ही सदैव क्यों स्फुरित नहीं होती? इस प्रश्न पर कहते हैं।
225243 जो संवित् काकतालीय के समान कभी स्फुरित होती हैं उनका स्मृति नाम रक्खा गया क्योंकि
225244

225245 उद्बोधक सामग्री सदा नहीं रहती कदाचित् ही रहती है। जैसे कि आपके ये हस्त, पाद आदि अंग जब मन उनकी ओर आकृष्ट होता है तो स्फुरित होते हैं और जब उनकी ओर आकृष्ट नहीं होता तब स्फुरित नहीं होते हैं । सर्वात्मक सब संवित् वैसे ही आत्मा में ही स्थित हैं जैसे कि स्वप्न, इन्द्रजाल आदि में मिथ्याभूत घट, पट आदि पदार्थ स्थित रहते हैं। उक्त प्रकार के भ्रमभूत स्मृति पदार्थ के मूल का क्या विचार करते हैं। दृश्य का संभव न होने से अभ्रान्त तत्त्वज्ञानी प्रजापति को वास्तव में स्मृति होती ही नहीं है। तत्त्वज्ञानी प्रजापति पूर्व की तरह निर्विकार ही रहता है। जगत् की स्थिति उसकी दृष्टि से एकरस चिदाकाश स्वरूप है। किन्तु अज्ञानी की दृष्टि में इस समय यह दृश्य यथास्थित ही है। न मैं अज्ञ के लिए मोक्षोपाय की कथा करता हूँ और न अज्ञानी के निश्चय के अनुसार तत्त्वज्ञानी की स्थिति ही जानता हूँ लेकिन यह अवश्य जानता हूँ कि वह भाग्यवश साधन चतुष्टय को प्राप्त कर सन्देह से जब जिज्ञासु होता है, गुरु द्वारा तब तक उसके लिए मोक्षकथा कही जाती है जब तक कि उसका दृश्यप्रपंच, स्मृति और संस्मृति शान्त नहीं होती। जैसे अज्ञानी तत्त्वज्ञों की स्थिति को नहीं जानते वैसे ही हम ज्ञानी भी अज्ञों के निश्चय को नहीं जानते हैं, क्योंकि तत्त्वज्ञानियों में अविद्या, मूर्खता तथा विमोह का अत्यन्त अभाव है। अज्ञानी के अन्दर स्थित निश्चय कदापि भी हम तत्त्वज्ञानियों की बुद्धि का गोचर नहीं हो सकता जो जिसकी बुद्धि के गोचर नहीं है, उसका उसे कदापि अनुभव नहीं हो सकता। भला बतलाइये तो सही रात्रि का अनुभव सूर्य को कैसे हो सकता है ? ॥२७-३३॥
225246

225247 अब स्मृति के कारणभूत संस्कार का खण्डन करने के लिए संस्कार का स्वरूप बतलाते हैं।
225248 अन्तःकरणउपहितचिन्मात्र में बाह्यवस्तुस्वरूपभूत जो कुछ भी भासित होता है उसका यदि बारबार व्यवहार द्वारा अभ्यास किया जाय तो उसके सदृश पदार्थों के सादृश्य से वासित चित्त उसका संस्कार कहा गया है ॥३४॥
225249 चिन्मात्र में परिकल्प्यमान तथा तत्त्वज्ञान से आत्मस्वभावभूत हुए सब बाह्य अर्थों का बाधितानुवृत्ति से जले हुए वस्त्र के समान अवभास होने पर भी वास्तव में अवस्थिति न होने से उनके सादृश्य का चित्त से मार्जन होने से तत्त्वज्ञों का संस्कार नहीं हो सकता है ॥३५॥
225250

225251 ऐसी स्थिति में फलितार्थ कहते हैं।
225252 इस प्रकार कदापि किंचित् भी जगत् का संभव है ही नहीं जगत् मृगतृष्णा के जल की भाँति अज्ञानवश दृष्टिगोचर हुआ है न कि परमार्थरूप से॥३६॥
225253

225254 ऐसी स्थिति में हमारी प्रतिज्ञा की सिद्धि में कौन कसर रही, ऐसा कहते हैं।
225255 जब यह अर्थ सिद्ध हुआ तब स्वप्न में और सृष्टि के आदि में परम चिदाकाश का ही भान होता है वही 'सर्ग' (सृष्टि) यह दूसरा नाम रखकर आत्मा में स्थित है। अपने स्वरूप से च्युत हुए बिना सद्रूप चिदाकाश ही अपनें में अपने से ही जगद्रूपसा स्थित होकर भासित हुआ है। सृष्टि के आदि में स्फुरित हुए परमब्रह्म में मिथ्या स्फुरित होता हुआ सा यह दृश्य स्थित है अतः इसमें कहीं पर हेय और उपादेय का भास कैसे हो सकता है ? कारण का अभाव होने से यह दृश्य न तो कहीं कुछ आकारवान् (साकार) है और न स्मृतिरूप ही है केवल परमात्मा का स्वरूप ही दृश्यरूप से भासता है ॥३७-४०॥
225256

225257 इसकी आकारवत्ता का खण्डन कीजिये पर स्मृतिरूपता का क्यों खण्डन करते हैं ? वादी के इस कथन पर कहते हैं।
225258

225259 दृश्य की आकारवत्ता में (साकारता में) जो दुःख है स्मृति में भी वही दुःख है क्योंकि भार्या, पुत्र आदि के मरण-स्मरण से भी दुख होना दिखलाई देता है । वे दोनों असत् हैं, इसलिए बन्धन का सर्वथा अभाव है ॥४१॥
225260 भूताकाश के समान व्यापक शून्य चिदाकाश में भुवन, सूर्य,पर्वत आदि रूप यह सारा दृश्य अपने स्वरूप का त्याग न करता हुआ जीवन्मुक्तों के जीवन पर्यन्तव्यवहार के योग्य होकर स्थित है । यथास्थित विशाल दिशाकालवाला जगत् अपने स्वरूप का त्याग न करता हुआ ही अपने तात्त्विक स्वरूप का त्याग न कर रहे चिदाकाश के उदर में स्थित है ॥४२,४३॥
225261 एकमात्र स्वानुभवरूप स्वरूपवाला प्रमाता का स्वप्न अपृथिवीवाला है। भला बतलाइये तो सही वहाँ पर पृथिवी आदि कहाँ से आ सकते हैं ? ॥४४॥
225262 इसलिए वैसे ही केवल शान्त चिदाकाशका ही अपने स्वरूप में भान होता है । सृष्टि के आदि में और स्वप्नकाल में पृथिवी आदि की उत्पत्ति कहाँ से हो सकती है ? ॥४५॥
225263 जगद्रूप ब्रह्मसत्ता अपने से अपने में मानों उत्पन्न सी होकर पीछे सत्य अर्थ देनेवाली सी पृथिवी आदि संज्ञाएँ करती है ॥४६॥
225264 जगद्रूप दृश्य न स्मृतिरूप है और न साकार ही है, क्योंकि पृथिवी आदि का अत्यन्त असंभव है। इसी तरह वह न भ्रान्ति है और न विवर्त, परिणाम आदि ही है। एकमात्र ब्रह्मरूप ही है। चारों ओर सुन्दर जगत्स्वरूप ब्रह्म का ही स्फुरण है और वह स्फुरण और अस्फुरण में यानी सृष्टि और प्रलयकाल में निज आत्मा में (अविकृतस्वभाव में) स्थित है। वह एकरूप ही दृश्यवत् स्फुरित होकर भी निर्मल आकाश ही है, किन्तु अज्ञानियों की दृष्टि में अनादिकाल से प्रलय और सृष्टि के उदयरूप से उदित है ॥४७,४८॥
225265

225266 एक सौ बहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
225267 एक सौ तिहत्तरवाँसर्ग जैसे चित् का भी देहादि जड़ पदार्थों में अहन्ता का आग्रह है और
225268 __जैसे उसकी सर्वात्मकता है, उसका प्रतिपादन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, यदि स्वप्रकाश चित् का चमत्कार ही जगत् है तो तुल्य होने के कारण चित् का सब जगह अहन्ताग्रह उचित है फिर सर्वानुभवरूपसर्वात्मक असीम आत्मतत्त्व का देह में ही यह अहन्ताग्रह है अन्यत्र नहीं यह नियम कैसे ? यह पहला प्रश्न हुआ । इसी प्रकार चित् का
225269 अचिद्रूप पाषाण, काठ आदि के भाव में आग्रह कैसे? क्योंकि चिद्भाव का त्याग नहीं किया जा सकता और अचिद्रूप का स्वीकार नहीं किया जा सकता। यह दूसरा प्रश्न है। इसी प्रकार चित् ही सर्वात्मक है ऐसी अवस्था में यह पाषाण, काठ आदि अचिद्वर्ग नास्तित्व को (असत्ता के) कैसे प्राप्त होता है क्योंकि चित् का अपलाप किया नहीं जा सकता। यह तीसरा प्रश्न है। इसी प्रकार सर्वात्मक चिद् विपरीत

225270 अचिद्रूप पाषाण, काठ आदि है कैसे? जिससे कि वह सर्वात्मक हो। यह चौथा प्रश्न है॥१,२॥
225271
225272 सारे शरीर की अहन्ता से प्रतीति तुल्य होने पर हाथ में ही हस्तत्वाहंभाव है पैर में ही पादत्वाहंभाव है अन्यत्र नहीं है इस प्रकार जाति, कर्म, स्थान आदिका जैसे व्यवस्था-ग्रह अनादितत्तदाकार संस्कार की व्यवस्था से ही है, उसका अन्य कोई हेतु नहीं है वैसे ही देह में देहत्वअहन्तादि में आग्रह समझना चाहिए, इस आशय से विविध दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वक पहले प्रथम दो प्रश्नों का समाधान करते हैं।
225273
225274 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुवर, सकल देह की अहन्ता से प्रसिद्धि समान होने पर भी जैसे देही का हस्त में ही हस्तत्वाहंभाव में आग्रह है वैसे ही सर्वात्मा चित् का देह में देहत्वाहंभाव में आग्रह है। जैसे वृक्ष का पत्र में ही पत्रत्वाहन्ता में आग्रह है वैसे ही सर्वात्मा चित् का वृक्ष में वृक्षताहन्ता में आग्रह है।३॥
225275 जैसे आकाश का शून्य में शून्यताहन्ता में आग्रह है वैसे ही सर्वात्मा का द्रव्य में (मणि, मोती, सुवर्ण आदि धन में) द्रव्यता में (प्रयत्न से उपार्जनीयरूप भव्यता में) आग्रह है। जैसे स्वप्नभोक्ता का अरूप चित्तरूपी उपादान से उत्पन्न होने के कारण अरूप होने योग्य स्वप्ननगर की साकारता में आग्रह है वैसे ही सर्वात्माका स्वप्न, जाग्रत् आदि तीनों अवस्थाओं की साकारता में आग्रह है । पर्वतराज में, नगर में विद्यमान पत्थर, वृक्ष, जल आदि में वह ऐसा प्रसिद्ध आग्रह है वैसे ही पर्वत आदि के अभिमानी सर्वात्मा
225276 का पर्वतता, नगरता आदि में आग्रह है॥४-७॥
225277
225278 अन्तिम तीसरे और चौथे दो प्रश्नों का भी समाधान करते हैं।
225279 जैसे चेतनरूप से अभिमत शरीर का केश, नख आदि में अचेतनत्वाग्रह है वैसे ही चिद्रूप सर्वात्मा का भी काष्ठ, पत्थर आदि में अचेतनत्वाग्रह है। चिति चित्त्व का त्याग नहीं कर सकती है तथा अचितत्त्व का ग्रहण नहीं कर सकती है, इस शंका का मायागत आवरण और विक्षेप शक्ति से अघटित की घटना होने से परिहार करना चाहिये, यह भाव है।॥८॥
225280
225281 चित् के चित्विरुद्ध अचित्त्व की तरह निरवयव चित् की सावयवता भी स्वप्न के अनुभव के बल से ही होती है, यह स्वीकार करना चाहिये ऐसा कहते हैं।
225282 जैसे स्वप्न में चित् से ही काष्ठभाव, पाषाण भाव आदि होते हैं वैसे ही सृष्टि के आदि में चिदाकाश की अवयव आदि रूपता होती है॥९॥
225283 ___मायाशबल चेतन और अचेतन उभय स्वरूप एक वस्तु है, अतः उसमें चेतन और अचेतन उभय व्यवहार प्रवर्तकता विरुद्ध नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
225284 जैसे पुरुष का नख, केश, जल, आकाश, धर्मवाला आकारवान् एक शरीरचेतन-अचेत दोनोंरूपवाला है वैसे ही सर्वात्मा का स्थावर जंगमरूप एक शरीर चेतन और अचेतन दोनों स्वरूपवाला है, किन्तु वह नित्य निराकार है।।१०,११॥
225285
225286 __अतएव तत्त्वतः ब्रह्मज्ञान होने से सब विरुद्ध धर्म हट जातेहैं, ऐसा कहते हैं।
225287 जैसे यह स्वप्न हैं' यों स्वप्न के ज्ञाता पुरुष का स्वप्न में देखा गया पदार्थभ्रम शान्त हो जाता है वैसे ही सम्यग् ज्ञानवान् पुरुष का यह जगत् ज्यों का त्यों शान्त हो जाता है, विलुप्त हो जाता है। स्वप्नद्रष्टा (स्वप्न देखनेवाले) पुरुष की जो प्रातः काल के समय प्रसिद्ध प्रबुद्धता है वही प्रबुद्धता, न द्रष्टा है न दृश्यता है किन्तु यह सब मौन चिन्मात्राकाश ही है, ऐसा निश्चय करने में पूर्णरूपेण समर्थ है ॥१२,१३॥
225288 सागर में जल के भँवरों की तरह चिदाकाश में हजारों करोड़ कल्पों तक वे ही या अन्य सृष्टियाँ आती हैं जाती हैं। हजारों करोड़ रूप से आए गये हुए अध्यासों से अधिष्ठान की एकरूपताकी क्षति नहीं हो सकती, यह भाव है|१४॥
225289 जैसे जल समुद्र में तरंग आदि में भासमान आवर्त, बुबुदआदि नाना स्वरूप बनाता है वैसे ही मायाशबल चेतन अपने चेतनमें सृष्टि आदि नाना संज्ञाएँ करता है। अतत्त्वज्ञ जनता के निश्चय के सिवा तत्त्वज्ञानी के प्रति यह यथास्थित विश्व सदा निर्विकार ब्रह्म ही है।
225290
225291 यानी तत्त्वज्ञ इस सम्पूर्ण प्रपंच को निर्विकार ब्रह्म ही जानता है मगर अज्ञानियों का निश्चय इससे विपरीत है ।।१५,१६॥
225292 मैं तरंग नहीं हूँ बल्कि जल ही हूँ, ऐसा युक्तिपूर्वक जिस तरंग ने समझ लिया फिर उसकी तरंगता कैसे रह सकती है? अचेतन में भी चेतनता के आरोप से यह कथन है, यह समझना चाहिये । चूँकि जल की तरंगता के समान इस परम ब्रह्म की जगत्ता का भान है अतएव तरंगत्व अतरंगत्व यानी तरंग के सदृश जगत्ता और अजगत्ता ब्रह्म की दो शक्तियाँ हैं।।१७,१८॥
225293 हे श्रीरामजी, अपने वास्तविक रूप का त्याग न कर रहे चिदाकाश का स्वप्नकी तरह अन्योन्य के धर्मों के आदान प्रदान से व्यत्यस्तचेतनतावाला, मन की समष्टि से उपहित जो रूप है वह मन, ब्रह्मा, पितामह इत्यादि शब्दों से कहा गया है ॥१९॥
225294 इस तरह आदिम प्रजापति निराकार निर्विकार तथा चिन्मात्रस्वरूप संकल्पनगर के तुल्य कारणविहीन है |२०॥
225295 जिस सुवर्णमय अंगद ने (बाजूबन्द ने) अंगदत्व नहीं है (सुवर्ण ही सत्य है विकारभूत अंगदत्व नहीं है) यह निश्चयपूर्वक जान लिया उसकी अंगदता कैसे हो सकती है ? उसकी विशुद्ध सुवर्णता ही है ॥२१॥
225296 चिन्मात्रआकाशस्वरूपी जन्मादिविकारविहीन परम ब्रह्म में (अहम्) (मैं), त्वम् (तुम), जगत् इत्यादि संकल्पमात्ररूप जो भान हुआ है वह ब्रह्मस्वरूप ही है। यानी समष्टि के चिन्मात्ररूप सिद्ध होने पर उसके व्यष्टिरूप हम लोगों का अनुक्त भी चिन्मात्रत्व स्वयम् सिद्ध हो गया, यह भाव है।।२२॥
225297 चिदाकाश में जो शून्यतारूप चित् के चमत्कार स्फुरित होते हैं वे ही ये सृष्टि, प्रलय और स्थिति के भ्रमज्ञान हैं। चिन्मात्रआकाश का स्वयं ही स्वप्न तुल्य चित्ततारूप जो निर्मल स्फुरण है वही यह पितामह (ब्रह्मा) है। जैसे समुद्र में तरंग निरन्तर उसी रूप से (अपने पूर्वतनरूप से) अथवा उससे विलक्षणरूप से फुरता है वैसे ही चिदाकाश में आदि और अन्त रहित सृष्टि और प्रलय का विभ्रम भी निरन्तर फुरता है । चिदाकाश का मनोहर स्फुरण विराट के नाम से प्रसिद्ध है, उस विराट का मनरूप ब्रह्मा भी जो कुछ भुवन, भूत आदि रचेगा वह भी संकल्पनगरवत् ही काल्पनिक होगा न कि सत्य ॥२३-२६॥
225298 वह विराट ही सृष्टि है वही स्वप्न है, स्वप्न ही जाग्रद् व्यष्टि समष्टि स्वरूप बन गया । जैसे घनी सुषुप्ति निद्राधिक्यरूप अन्धकार से स्वप्न होती है। वैसे ही प्रलय में अविद्यारूपी अन्धकार से आवृत आत्मा ही जगद्रूप होता है ॥२७॥
225299
225300 सकल जगत् का विराट के अंगरूप से वर्णन करते हैं।
225301 अवान्तर प्रलयरूपी ब्रह्मा की रात्रि विराट्पधारी परमात्मा के केशरूप से उदित है, दिन और रात्रि काल और क्रिया नाम की उसके शरीर की सन्धियाँ (जोड़) हैं, अग्नि उसका मुँह है, द्युलोक मस्तक है, आकाश नाभि है, पृथिवी उसके चरण हैं, चन्द्र और सूर्य दो नेत्र हैं, दिशाएँ कान हैं, इस तरह से मन की कल्पना ही विराट के आकार से परिपुष्ट हुई है॥२८,२९॥
225302 इस प्रकार भली भाँति दृष्टिगोचर हो रहा विस्तृतआकृति वास्तव में शून्यात्मा अतएव हमारे मनोरथ से कल्पित पर्वत के तुल्य विराट स्वप्न के आकार से स्थित है वास्तव नहीं है। यों उसकी हमारे स्वप्न से तुल्यता ही सिद्ध हुई, अतः निष्प्रपंचता ही परमार्थ है, यह आशय है ॥३०॥
225303 जो चिदाकाश में चेतनस्वरूप जीवभाव को प्राप्त होकर स्वयं अत्यन्त प्रदीप्त होता है वही यह जगत् है, इस प्रकार वह अपने स्वरूप का (आत्माका) ही अनुभव करता है। चारों ओर व्याप्त (असीम) चिन्मय आकाश का ही इस प्रकार पर्वत, वृक्ष, गज आदिरूप स्वभाव-स्वप्ननगरतुल्य विराट् के रूप से भान होता है अथवा इस तरह निरीक्षण करने पर
225304
225305 विराट्प चिन्मय आकाश ही प्रतीत होता है ॥३१,३२॥
225306 जैसे स्वप्न में प्राप्त हुआ नट अपने को ही अपने से अतिरिक्त नाट्यदर्शक समाज से भरा स्वप्नदेश मानकर वहाँ पर अपना अभिनय स्वयं ही देखता है वैसे ही अनुभव करनेवाला चिदात्मा ही अनुभवैकरस सत्य स्वरूप को भी माया के आवरण से असत्-सा बनाकर परिच्छिन्न प्रपंचरूप से देखता है॥३३॥
225307
225308 इसी अर्थ में सकलवादियों के मत का अविरोध है और इसी से सबके वांछित फल की सिद्धि होती है, ऐसा कहते हैं।

225309 वेदान्तियों यानी शुद्ध ब्रह्मपरायणों, सर्वज्ञेश्वरपरायणों और उपासनानिरतों, दिगम्बरों, सांख्यों, योगियों और बौद्धों को (सौत्रान्तिक, वैभाषिक, योगाचार और माध्यमिक चारों प्रकार के) गुरुजन वेदव्यास, अरिहंत (जैन), कपिल,पतंजलि और बुद्ध एवं पशुपति या भैरव (आगमशास्त्रविशेष के निर्माता), वैष्णव, हैरण्यगर्भ आदि आगमशास्त्र के निर्माता विष्णु आदि द्वारा भलीभाँति वर्णित (अपने अपने आगम शास्त्रों में प्रतिपादित) जो दृष्टिकोण हैं उनका रूप धारण कर हमारा अभिमत ब्रह्म ही तत् तत् वासनारूप उनके स्वरूप से स्फुरित हुआ है और उन वादियों के आत्मसंवित् के (अपने अपने निश्चय के) अनुरूप स्वर्ग (पारलौकिक सुखरूप) और ऐहलौकिक सुख, सकल फल वह ब्रह्म ही बनता है, क्योंकि तदात्मक ही फल तत्-तत् द्वारा वैसे वैसे हों यों आशा की जाती है। इस ब्रह्म की ऐसी ही महिमा प्रसिद्ध है, क्योंकि मायाशबलरूप ब्रह्म सर्वात्मक है॥३४॥

225310

225311 एक सौ तिहत्तरखाँ सर्ग समाप्त

225312 एक सौ चौहत्तरवाँ सर्ग प्रबोध (जागरण) द्वारा स्वप्न के मार्जन की भाँति ज्ञान द्वारा दृश्य का

225313 __ परिमार्जन करने पर अवशिष्ट रहे एक चिदात्मा का वर्णन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, चूँकि सृष्टि के आदि में केवल चिति ही स्वप्न की संवित् से जगत् के रूप में अवभासित होती है यह सिद्ध किया जा चुका है अतः तीनों जगत् ब्रह्म ही है, ऐसा बोध होने पर कैवल्य सिद्ध हुआ, यह अर्थ है ।।१॥

225314 सृष्टियाँ ब्रह्मरूपी सागर की तरंग हैं, उनमें संवित् ही द्रव (जल) है। अज्ञानियों में प्रसिद्ध दुःखरूपी सृष्टि का बोध द्वारा परिमार्जन हो चुका। किन्तु उसके अनन्तर भी जीवन्मुक्त पुरुषों के व्यवहार के लिए जो जगत् प्रसिद्ध है, वह आनन्द-सत्-चित् स्वरूप होने से दूसरी ही सृष्टि है, उसमें द्वैत, ऐक्य आदि असुखरूप किस निमित्त से होगा, यह अर्थ है ॥२॥जैसे स्वप्न और सुषुप्ति केवल निद्रारूपही हैं वैसे ही दृश्य और अदृश्य स्वरूप आकाश चिदाकाश का ही एक रूप है। जैसे स्वप्न में सुषुप्ति और स्वप्न में भेद का आभास होने पर भी दोनों में एकमात्र निद्रारूपता का व्याघात नहीं होता वैसे ही विदेहमुक्ति और जीवन्मुक्ति में भेद का आभास होने पर भी उन दोनों में सुखैकरसता का व्याघात नहीं होता, यह भाव है|३॥

225315 जाग्रत् में जैसे स्वप्ननगर है वैसे ही यथार्थतः परिज्ञात यह जगत् है इसमें विवेकी पुरुष की आस्था कैसे हो सकती है ? ॥४॥

225316 जाग्रत् में स्वप्ननगर का जैसे बाध हो जाता है वैसे ही सृष्टि के आरम्भ में सृष्टिसंवित् के यथार्थतः ज्ञात होने के कारण जगत् भी बाधित हो जाता है ॥५॥

225317 जैसे विविध प्रकार की स्वप्ननगर वासनाएँ स्वप्नकाल में

225318

225319 सत्यरूप से प्रतीयमान होती हुई भी जाग्रत् में सत्य नहीं हैं वैसे ही जाग्रत् के भोगाभास के लिए आविर्भूत वासनाएँ भी सत्यरूप से प्रतीत होने पर भी सत्य नहीं हैं। यानी दग्ध वस्त्र के समान वासनामात्र से उनकी स्थिति दुःख देने में समर्थ नहीं है, यह तात्पर्य है॥६॥

225320

225321 यदि किसी को शंका हो कि जगत् के भ्रान्तिरूप होने से तत्त्वज्ञान द्वारा उसके मूलभूत अज्ञान का मूलोच्छेद होने पर बाध हो जायेगा। किन्तु प्रधान, परमाणु आदि अन्य कारणों द्वारा अन्य प्रकार से उसकी उत्पत्तिवश भ्रान्तिता की कल्पना न करने पर बाध न होगा। इसलिए उससे दुःख होगा ही, इस आशंका पर कहते हैं।

225322 अन्यथा उपपादन करके यदि जगत् के कारण की कल्पना करते हो तो स्वप्न जगत् में प्रसिद्धतर होने तथा वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इत्यादि विविध श्रुतियों द्वारा बोधित होने के कारण कारणान्तर की कल्पना की अपेक्षा निकटतम इसकी भ्रान्तिमात्रता की ही कल्पना क्यों नहीं की जाय, यह भाव है|७॥

225323 वाचारम्भण श्रुति द्वारा प्रदर्शितन्याय से पर्यालोचना करने पर मृत्तिका,तन्तु आदि से अतिरिक्त घट, पट, आदि का अदर्शन होने से उनके विषय में स्वप्न जगतों की तरह अपनी यह भ्रान्ति प्रत्यक्ष ही अनुभूत होती है। प्रत्यक्षानुभव की अपेक्षा अनुमान कहाँ बलवान् देखा गया जिसके बल से प्रधान, परमाणु आदि कारणों की सिद्धि होगी, यह अर्थ है।।८जगत् स्वप्नपर्वत की तरह अन्दर भ्रान्तिरूप ही हैं। इस विषय में प्रत्यक्ष हेतु भी है वह यह कि यह जन आत्मा में इष्ट की ही सृष्टि करने और अनिष्ट की सृष्टिका निवारण करने के लिए समर्थ नहीं है। उसके द्वारा पहले से विचारित ही अर्थ निश्चय रूप से देखने में नहीं आता, अकस्मात् ही कोई भी अतर्कित अन्य पदार्थ दृष्टिगोचर हो जाता है। सृष्टि को अन्य कारण के (प्रधान,परमाणु आदि के) अधीन मानने पर तो उक्त कारण सम्पत्ति से साध्य इष्ट का ही लोग सर्जन करेंगे और अनिष्ट का निवारण करेंगे, आकस्मिक दृश्य को न देखेंगे। उक्त तीनों हेतुओं की अन्यथानुपपत्ति से जगत् स्वप्नपर्वत के समान भ्रान्तिरूप ही है, यह सिद्ध हुआ॥९॥

225324 __ अतएव जगत् के बाध के बिना निर्विकल्प समाधि पर्यन्त ध्यानमात्र से आत्मोद्धार माननेवाले योगियों का भी निराकरण हो गया, ऐसा कहते हैं। ___ योगियों का अभिमत आत्मा आनन्दचिद्रूपविहीन है। उसका साक्षात्कार होने पर भी वह पुरुषार्थरूप नहीं है। इसलिए उसके साक्षात्कार की कल्पना में कोई प्रयोजन नहीं हैं, अतः नित्य अनुमेयरूप तथा मीमांसकों के ज्ञान के तुल्य अपरोक्षभूत उसमें जड़ता ही परिशिष्ट रहती है। उसमें हुई चित्त की निर्विकल्प समाधि केवल जड़ता ही है, उसमें हुई सविकल्प समाधि तो संसार ही है। इस कारण योगियों का ध्यान और उससे सम्पन्न हुई समाधि भी नहीं के बराबर है। कुछ भी पुरुषार्थरूप नहीं है, यह अर्थ है ॥१०॥

225325

225326 उक्त का ही स्पष्टीकरण करते हैं।

225327 चेत्ययुक्त ध्यान संसार है और चेत्यरहित ध्यान पत्थर की - सी स्थितिवाला है, इसलिए योगियों की सम्मत निरानन्दरूप मोक्ष अवस्था में परिशेष रहनेवाला ज्ञान मोक्ष (पुरुषार्थरूप) नहीं है, क्योंकि पत्थर के तुल्य भान मोक्ष नहीं है, क्योंकि वह तो बन्धनतुल्य ही है। इससे आत्मा की ज्ञानस्वभावता न माननेवाले वैशेषिकादि के सम्मत मोक्ष का भी निराकरण हो गया॥११॥

225328

225329

225330 योगियों के अभिमत समाधि के अभ्यास से आपका अभिमत मोक्ष क्यों प्राप्त नहीं होता? इस प्रश्न पर कहते हैं।

225331 पत्थर के सदृश निर्विकल्प समाधि द्वारा सांख्यों के अभिमत मोक्ष के सिवा हमारा अभिमत मोक्ष यदि प्राप्त हो तो स्वनिद्रा से भी वह प्राप्त हो जायेगा, क्योंकि चित्त की चंचलता की निवृत्ति और अज्ञानरूप आवरण की अनिवृत्ति निद्रा और उक्त योगियों की सम्मत निर्विकल्प समाधि में तुल्य हैं, यह भाव है॥१२॥

225332

225333 इसलिए वादियों के अभिमत पक्षों में मोक्षअभाववरूप दोष से छुटकारा न मिलने के कारण जगत् केवल भ्रान्तिमात्र है निरतिशयानन्द सच्चिदेकरस ही आत्मा है इस तत्त्वज्ञान से भ्रान्तिजन्य अज्ञानआवरण के विनाश से भ्रान्तिक्षय होने पर परिशेष रहनेवाला परमपुरुषार्थ है यह हमारा पक्ष ही सबके लिए शरणरूप है, यों उपसंहार करते हैं।

225334 इसलिए सम्यक् ज्ञान से विवेकी पुरुष की दृष्टि में सृष्टि का अत्यन्त असंभव होने से जगत् भ्रान्तिमात्र है। जो जीवन्मुक्तता का उदय है वही निर्विकल्प समाधि है वही वेदान्तशास्त्र में अनन्त निर्वाण कहा जाता है। यथास्थित, विक्षोभ रहित, सर्वप्रकाशक वह आसन (स्थिति) अनन्त सुषुप्त नामक है,वही तुरीय कहा गया है। वही निर्वाण कहा गया है और वही मोक्ष कहा गया है ॥१३-१५॥

225335 जो यह सम्यक् ज्ञान की एकमात्रघनता (सम्यक्ज्ञानैकरसता) है वह ध्यान कहा गया है । 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमा' इत्यादि श्रुतियाँ और तत्त्ववेत्ता जिसमें दृश्य का अत्यन्त असम्भव हो उस बोध को ही परमपद कहते हैं । वह गौतम और कणाद आदि की सम्मत मुक्ति की तरह पत्थर के समान जड़ नहीं है, हिरण्यगर्भ सम्मत प्रकृति-प्रलय के तुल्य सुषुप्तोपम नहीं है, पातंजलों की सम्मत मुक्ति की तरह निर्विकल्पतामात्र नहीं है, पाशुपत, पांचरात्र आदि की सम्मत मुक्ति की तरह सविकल्पक नहीं है और बौद्धों की अभिमत मुक्ति की तरह असत् (नैरात्म्यरूप शून्य) भी नहीं है ।।१६,१७॥

225336

225337 तब मुक्ति का यथार्थ स्वरूप क्या है ? इस पर कहते हैं। __ हे श्रीरामजी, जिसमें दृश्य का अत्यन्त असम्भव है 'सब कुछ ब्रह्म ही है' और 'वही शुद्ध चिद्रूप ब्रह्म मैं हूँ' इस प्रकार का निर्मल ज्ञान ही मुक्ति है। ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीति' 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इन श्रुतियों के अनुसार अधिष्ठानरूप से वह सब कुछ है और 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति' इत्यादि श्रुति से अध्यासरूप से कुछ नहीं है वैसे ही वह जानता है ॥१८॥

225338 सम्यक् ज्ञान से वह परम निर्वाण कहा गया है, निर्वाण में यह यथास्थित सारा विश्व अत्यन्त प्रलय को प्राप्त होता है॥१९॥

225339 उसमें न भेद है और न अभेद है, न कुछ है और किंचित् है वह सब सद् असद् भावों की चरम सीमा कहा गया है। जैसे पट सत् है या असत् इस कल्पना की सीमा तन्तु (सूत) है, तन्तु सत् है या असत् है इस कल्पना की अवधि कपास है, कपास सत् है या असत् है इस कल्पना की सीमा कपास का बीज है, कपास का बीज सत् है अथवा असत् इस कल्पना की सीमा मिट्टीरूप पृथिवी है, पृथिवी सत् है अथवा असत् इस कल्पना की सीमा जल है, जल की सद्असद्भावकल्पना की सीमा तेज है, तेज की सद्असद्भावकल्पना की

सीमा वायु है, वायु के सद्‌असद्भाव की कल्पना की सीमा

225340

225341 आकाश है, आकाश की सद्‌असद्भावकल्पना की सीमा अव्याकृत है और अव्याकृत की सद्‌असद्भावकल्पना की सीमा केवल चिदात्मा ही है, इस तरह वह सीमान्त कहा गया है ॥२०॥

225342 जिसमें दृश्य का अत्यन्त असंभव है, शुद्ध बोधोदयस्वरूप, सकल विक्षेपों से रहित परमशान्त निरतिशयानन्दरूप से जो स्थिति है उसे ही आप परमपुरुषार्थ जानिये ॥२१॥

225343

225344 उसकी प्राप्ति में मोक्षोपाय नाम का यह ग्रन्थ ही उपाय है, ऐसा कहते है।

225345 उत्पन्नमति (बुद्धिमान्) पुरुष को वह शुद्धबोधरूप उत्तम ध्यान पदपदार्थज्ञाता को बोधित करनेवाले इस शास्त्र से प्राप्त होता है ।।२२॥

225346 मोक्षोपाय नामक इस ग्रन्थ का निरन्तर पारायण कर रहे पुरुष को विशुद्ध अध्यात्मशास्त्रजनित ज्ञानरूप उपाय से वह परमपद प्राप्त होता है अन्य किसी उपाय से प्राप्त नहीं होता, क्योंकि 'ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये' इत्यादि श्रुतियाँ हैं। वह न तीर्थ सेवन से प्राप्त होता है, न दान से, न स्नान से, न विद्या से (ब्रह्मविद्या से अतिरिक्त विद्या से),न ध्यान से, न योग से, न तपस्याओं से और न यज्ञयागों से ही प्राप्त होता है। भ्रान्तिमात्र अनिर्वचनीय यह विश्व सत् की तरह प्रतीत होता है। निद्रारहित चिदाकाश में स्वप्नरूप यह जगदाकार आकाश (शून्य) ही है। भ्रान्ति की तप, तीर्थ आदि से कदापि निवृत्ति नहीं हो सकती, तपस्या, तीर्थ आदि से विविध स्वर्ग प्राप्त होते हैं किन्तु मुक्ति नहीं मिलती है। भ्रान्ति की निवृत्ति उत्तम (शुद्ध) बुद्धि से विचारित आत्मज्ञानमय मोक्षउपायभूत इस शास्त्र से ही होती है, अन्य उपाय से नहीं होती है। जैसे रात्रि की आत्यन्तिक निवृत्ति सूर्योदय से ही हो सकती है, वैसे ही सम्पूर्ण भ्रान्ति की आत्यन्तिक निवृत्तिज्ञानप्रकाश उत्पन्न करनेवाले निर्मल इस शास्त्रार्थ से ही हो सकती है। वायु में स्पन्दन की तरह, जल में द्रवत्व की तरह चिदाकाश में सृष्टि, प्रलय और स्थिति के स्फुरण का भान होता है। जैसे वटबीज आदि द्रव्य के अन्दर सदा अपनी रमणीय वटवृक्षाकार धारणचमत्कृति स्थित है जैसे वायु के अन्दर अपनी मनोहर स्पन्दचमत्कृति स्थित है वैसे ही मायाशबल चिदाकाश के अन्दर यथास्थित यह जगत् की सृष्टि और उसकी स्थिति भी अनन्यरूपवाली है और उसीमें यह लय को प्राप्त होगी॥२३-३०॥

225347

225348 एक सो चौहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

225349 एक सौ पचहत्तरवाँसर्ग जब तक अज्ञान रहता है तब तक चिति ही बिना किसी कारण के जगत् की तरह प्रतीत होती है।

225350 __शास्त्र द्वारा अज्ञता के हटने पर वह मुक्त हो जाती है, यह वर्णन। यह सृष्टि और उसकी अस्तिता अभिन्न है इस कथन से सृष्टि चित् की देह ही है ऐसी प्राप्त हुई शंका का निराकरण करते हैं।

225351 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, आदिम चिदाकाश अपनी अविद्या से स्वप्न तुल्य बनकर जीवरूप से आवागमन के चक्कर में पड़कर 'मैं देवता हूँ, मैं मनुष्यहूँ' इत्यादि तत्-तत् देहों में तादात्म्य के अध्यासों का काम, कर्म, वासना आदि द्वारा कारण होता है, किन्तु जीवोपाधि की सिद्धि के पहले महाप्रलय में स्वप्न तुल्यता की प्राप्ति होने पर दृश्यरूप अन्यता का संभव न होने से निमित्त की असिद्धि वश उस चिद्व्योम का दृश्य सृष्टिरूप शरीर किस कारण से होगा? यह अर्थ है ॥१॥

225352

225353

225354 स्वप्नसंवित् के रूप से ही जीवत्वसमकालिक सृष्टि आदि की सिद्धि होती है अन्य निमित्त से नहीं होती, ऐसा कहते हैं।

225355 हे निष्पाप श्रीरामचन्द्रजी, सृष्टि के आदि में न स्वप्नसंविद्रूप दृश्यमान सृष्टि की सिद्धि होती है और न परलोक की ही सिद्धि होती है ॥२॥

225356 ___ चिदाकाश का जीवभाव अथवा जगद्भाव वास्तविक नहीं है, जिससे कि जगत् उसका शरीर होगा, ऐसा कहते हैं।

225357 अनुभव करनेवाला (अनुभवैकरस) चिदात्मा इस प्रकार स्वप्नअंगना के संग की तरह निपट असत् जगत् बनकर अपनी अविद्या से जगत् के रूप से भासित होता है। परमार्थतः वह केवल शान्त चिदाकाश है ॥३॥

225358

225359 तो क्या अनुभव भी असत् है ? इस पर नकारात्मक उत्तर देते हैं।

225360 इस तरह जो जगत् के रूप से अवभासित होता है वह जगत्-शून्यस्वरूप अत्यन्त निर्मलरूप आदि-अन्तविहीन स्वच्छतम चिद्धातु ही है|४॥

225361 यह परमात्मा ही जब तक अज्ञात रहता है तभी तक यह अविद्यारूप मल भासता है । अविद्याअवस्था में संसारी हो रहा जीव-सा पृथक् होता है किन्तु ज्ञात होकर वह मल परम निर्मल ब्रह्म ही है, क्योंकि 'सयो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (जो उस परम ब्रह्म को जानता है वह ब्रह्म ही होता है) इत्यादि श्रुतियाँ हैं । ब्रह्मभाव में मल का प्रसंग ही नहीं है। अनादिनिधन परमाकाश में मल कहाँ से हो सकता है, क्योंकि प्रबोध से स्वप्न की तरह ज्ञान होने से मल का बाध हो जाता है॥५॥

225362

225363 कारण का संभव न होने से दृश्य की स्वप्नतुल्यता बार-बार सिद्ध की जा चुकी है, उसी को दृढ़ करने के लिए पुनः अनुवाद करते हैं।

225364 जो यह शुद्ध संवित् है वही स्वप्ननगर है और वही सृष्टि के आदि में जगत् है, अतः पृथिवी आदि का संभव कैसे हो सकता है ? ॥६॥

225365 आकाशभूत चिदाकाशात्मा के स्फुरण की सृष्टिरूपधारिणी पृथिवी आदि कल्पना की गई है तथा मन, बुद्धि आदिरूप कल्पना की गई है॥७॥

225366 जल में आवर्त की (भँवर की) तरह और वायु में स्पन्दन की तरह चिदाकाश में बिना भीत का जो जगद्भान होता है, उसके अन्तर जीवभाव से उसमें प्रवेशकर मैं हिरण्यगर्भ भुवनस्रष्टा हूँ यों अपने ऐश्वर्य का बखान करनेवाले परमात्मा नेही स्वयं जगद्भान की ही बुद्धि आदि, पृथिवी आदि नामरूपव्याकरणरूप सत्असत्मय मूर्तअमूर्तप्रचुर या सत्यानृतमिथुनीकरणरूप कल्पना की॥८,९॥

225367 स्वच्छ से भी अत्यन्त स्वच्छ जो यह महाचिति है वह स्वयं ही जगत् के रूप से स्फुरित होती है इसीका नाम सृष्टि है अतः जगत् चिदाकाश ही है उससे भिन्न नहीं है|१०॥

225368 हे श्रीरामचन्द्रजी, विचारदृष्टि से तो कुछ भी स्फुरित नहीं होता है, क्योंकि यह महाचिति अत्यन्त स्वच्छ कही गई है, चिन्मात्ररूप जो अद्वितीय ही ब्रह्म है, केवल उसकी कल्पना ही इस प्रकार (जगत्रूप से) निज आत्मा में विस्तृत है|११॥

225369 शुद्ध संवित् आनन्द स्वरूप चिदाकाश ही चिदाकाश में निर्विकार रूप से ज्यों का त्यों स्थित होकर भी अज्ञात होने से स्वप्न की तरह चित्त-सा दृश्य-सा अवभासित होता है। सद् कारण के अभाववश अन्य प्रकार से हजारों वादी भी सृष्टि का उपपादन नहीं कर सकते हैं, अतः सृष्टि के आदि में आत्मा ही दृश्य का रूप धारण कर स्वयं चिदाकाशरूप दृश्य को

225370

225371 देखता है ॥१२,१३॥

225372 स्वप्न के समान निर्धर्मक वह अपने अधिष्ठान से तनिक भी भिन्न नहीं है, इसलिए चिदाकाशरूप से परिशिष्ट वह आकाश से शून्यता के समान चिदाकाश से भिन्न नहीं है। जो ही सकलरूपों से विवर्जित अद्वितीय पर ब्रह्म है वही अपने सच्चिदानन्दघन अद्वितीय रूप से ही स्थित हो स्वमायाशक्ति से सकल जगद्रूप से स्थित है ॥१४,१५॥

225373 स्वप्न में अकारण ही इस दृश्यसृष्टि का सकल जीवों को अनुभव होता है स्वप्न में तो आत्मा ही स्वप्न के सकल पदार्थों का रूप धारणकर भासित होता है, अतः जाग्रत् में भी एक ज्ञानरूप निर्मल ब्रह्म ही जगद्रूप से (नानापदार्थों के रूप से) भासता है । ब्रह्म ही चिद् होने से आत्मा में मानों जीवत्व की कल्पना करता हुआ और अपने निर्मल सच्चिदानन्दघन स्वरूप का त्याग न करता हुआ मनस्त्व को जैसे प्राप्त होता है ॥१६,१७॥

225374 स्वयं चिदाकाश ही वह मन की समष्टिरूप से आकाशात्मक ही इस सकल जगत् का विस्तार करता है और स्वयं अविकारी होता हुआ भी विकारी जगद्रूप-सा प्रतीत होता है। मन ही हिरण्यगर्भ है वह सृष्टि के हृदय में स्थित होकर सबका निरन्तर निर्माण करता है और निरन्तर सबका संहार भी करता है।।१८,१९॥

225375 पृथ्वी आदि से रहित समष्टिमनरूप ब्रह्मा अवयवरहित जिस जगत् के हृदय में स्थित है उससे भिन्न के तुल्य त्रिजगत् के रूप से भासता है जैसे कि स्वप्न में निराकार चिदात्मा स्वाप्न पदार्थ के रूप से भासित होता है |२०॥

225376 एक निराकार परब्रह्म होकर भी अपनी अविद्या से पूर्ण सच्चिदानन्द भाव से च्युत हो मनोभाव को प्राप्तकर समष्टिमनरूप ब्रह्मा अहंकारस्वरूप से तथा शरीर और जगत् के रूपसे अनन्तरूप होकर जड़ और चेतन जगवूप में स्थित है ॥२१॥

225377 यथार्थतः न यहाँ (चित् में) पृथिवी आदि हैं, न शरीर है, न चित् से भिन्न कुछ दृश्यरूप ही है, किन्तु एकमात्र चिदाकाश ही कल्पित समष्टि मनोरम हो जगद्रूप में अतिशयरूप से स्फुरित हो रहा है। और सूक्ष्म विचारदृष्टि से यह जगत् का स्फुरण भी कुछ नहीं है एकमात्र अत्यन्त घन चिन्मात्र ही अपने आप अपने स्वरूप में भासता है। जिससे वचन निवृत्त हो जाते हैं यानी जहाँ मन और वाणी की पहुँच नहीं है उस निरतिशय आनन्द की प्राप्ति से तूष्णींभाव (आत्मस्वरूप निश्चलता) शेष रहता है। वह निश्चलता व्यवहारकाल में भी नहीं

हटती।शुद्ध सच्चिदात्मा संसार के व्यवहारों में निरत रहने पर भी निश्चल आत्मस्वरूप से ज्यों का त्यों मूकवत् स्थित रहता है ॥२२-२४॥

225378 वह प्रबुद्ध (ज्ञानवान्) पुरुषश्रेष्ठ निश्चल होकर अनन्त अपार चिन्मात्ररूप परम इष्ट (परमप्रेमास्पद निरतिशयानन्दघनतारूप) हो जाता है। अथवा ज्ञानरूप अग्नि में परिपाकवश दृढ़ होने

225379 से ब्रह्मरूप ईंट स्वयं बन जाता है, ऐसा अर्थ है ॥२५॥

225380

225381 इस प्रकार मुक्ति को प्राप्त हुए पुरुषश्रेष्ठ के फिर कालान्तर में सृष्टि आदि से बन्धन-प्रसंग का वारण करने के लिए सृष्टि की अज्ञानपूर्वकता दिखलाते हैं। __जैसे जल में द्रव से अबुद्धिपूर्वक ही (अज्ञानपूर्वक ही) आवर्त, बुबु आदिहोते हैं वैसेहीअविद्यावृत ब्रह्मा ने अज्ञानपूर्वक ही चित्त, बुद्धि आदिजड़ पदार्थों का निर्माण किया है। अविद्यावृत चैतन्यही जलादि बनकर आवर्त आदि विकल्पों का भाजन होता है, अतएव जलादि कीदृष्टान्तता है|२६॥

225382 जैसे वायुद्वारा अपने से अभिन्न स्पन्द का अबुद्धिपूर्वक ही निर्माण किया जाता है वैसे ही परमात्मा द्वारा अपने से अभिन्न बुद्धि आदि जगत् का अबुद्धिपूर्वक ही निर्माण किया जाता है|२७|जैसे वायु का अविनाशी स्पन्दन वायु से अभिन्न है वैसे चिदाभासरूप सब जीव प्रत्यग्रुप परमात्मा से अभिन्न है ॥२८॥

225383

225384

225385 अतएव जीव भी ब्रह्म के पर्यायरूप ही हैं, ऐसा कहते हैं।

225386 हे ज्ञानवानों में श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, चिद्योम, ब्रह्म, चिन्मात्र, आत्मा, चिति, महान्, परमात्मा इन सबको आप पर्यायवाची जानिये ॥२९॥

225387 अविद्यावृत ब्रह्म नेत्र के समान उन्मेष निमेषरूप है अथवा वायु के समान स्पन्दअस्पन्दरूप है । उसका जैसा प्रलयरूप निमेष है वैसा ही सर्गात्मक उन्मेष जगत् है ॥३०॥

225388

225389 जैसे उन्मेष और निमेषकाल में एक-सा नेत्रगोलक एक ही है उसी में निमेष उन्मेष का लय होता है वैसे ही प्रलय और सृष्टि में एक-सा ब्रह्म एक है उसी में उनका लय होता है, ऐसा कहते हैं।

225390 दृश्य ब्रह्म का उन्मेष है और दृश्य का अभाव (प्रलय) निमेष है दोनों अवस्थाओं में निराकार यह एक ही है, क्योंकि उन दोनों का ही इसी में लय होता है|३१॥

225391 परब्रह्म परमात्मा निमेष और उन्मेष दोनों अवस्थाओं में एकरूप ही रहता है। अतः चिति से ही दृश्य का अस्ति' (है) और 'नास्ति' (नहीं है) यों स्फुरण होने से दृश्य सत्-असत् है, किन्तु चिति सदा सत्तैकरूप ही है ॥३२॥

225392

225393 उन्मेष और निमेष भी उन्मेष और निमेष के हेतु पलक सहित नेत्र स्थानीय शबलब्रह्मरूप से परस्पर अभिन्न ही हैं, ऐसा कहते हैं।

225394 निमेष उन्मेष से अतिरिक्त नहीं है और उन्मेष भी निमेष से भिन्न नहीं है वैसे ही मायाशबल ब्रह्म से उन्मेष-निमेषरूपी सर्ग और प्रलय भिन्न नहीं है॥३३॥

225395

225396 इस दृष्टि से जो सिद्ध हुआ, उसे कहते हैं।

225397 हे सौम्य श्रीरघुनायक, इस कारण निमेष और उन्मेष में साधारण (एक समान) ब्रह्मरूप से एकरस यथास्थित इस जगत् को आप अनुत्पन्न, अजर, अमर, शान्त चिदाकाश ही जानिये ॥३४॥

225398 जैसे आकाश अपने में अध्यस्तनीलरूपता से स्फुरित होता है वैसे ही चिति भी अचित्यात्मकरूप से (अचेतन दृश्य जगत्प से) स्फुरित होती है, इसलिए जो कुछ यह जगप से भासता है,वह जगत् शरीरधारी चिन्मात्र ब्रह्म ही है|३५॥

225399 न तो दृश्य कभी उत्पन्न हुआ है, न नष्ट होता है और न यथार्थतः अनुभव में ही आता है केवल एकमात्र चिति ही अपने स्वरूप में स्वयं दृश्यरूप चमत्कार करती है। जैसे सूर्य से निकली हुई सूर्य की दीप्ति से सूर्य की उष्णता भिन्न-सी मालूम होती हुई भी भिन्न नहीं है वैसे ही दृश्य नाम की चिदाकाशरूपी महामणि की प्रभा भी अपने उद्गम स्थान (आकर-स्थान) महामणि से भिन्न सी प्रतीत होती हुई भी उससे अभिन्न ही है। जैसे सुषुप्ति ही स्वप्न-सी प्रतीत होती है यानी स्वप्नरूप में भासती है वैसे ही ब्रह्म ही सृष्टि के समान स्फुरित होता है, इसलिए नानारूप के समान स्फुरित होता हुआ भी यह सारा जगत् एक, शान्त, शिवरूप ब्रह्म ही है ॥३६-३८॥

225400

225401 चिदाभास द्वारा जब जिस जिसका जिस प्रकार से-भाव अथवा अभाव रूप से जैसा संकल्प किया जाता है उसका उस प्रकार से चाहे वह सत् हो चाहे असत् वैसे ही अनुभव किया जाता है ॥३९॥

225402 जगत् की जड़ता की अन्य प्रकार से उपपत्ति न होने के कारण उसके अनुरूप प्रधान, परमाणु आदि रूप कारण की कल्पना करो तो स्वप्न में प्रतीत होनेवाले प्रपंच का प्रधान, परमाणु आदि द्वारा कदापि निर्वाह नहीं हो सकता, आतएव आत्मा का ही जगद्भाव मानने पर तो उसी न्याय से सृष्टि के आदि में भी ब्रह्म ही जगत वेष धारण करेगा। इससे प्रधान, परमाणु आदि की कल्पना

225403

225404

225405 ठीक नहीं है, यह भाव है ॥४०॥

225406

225407 ऐसा मानने पर जगत् की, प्रमाणों के अविषय ब्रह्म में अध्यासवश स्वप्न की तरह, अनिर्वचनीयतारूप प्रमाणअविषयता भी सिद्ध होगी यों अद्वैत का अविरोध होने से दूसरी अनुकूलता हमारे पक्ष में हुई, ऐसा कहते हैं।

225408 चूँकि ब्रह्म से अभिन्न यह विश्व प्रमाणों के अगोचर परम ब्रह्म से आविर्भूत है इसलिए प्रमाणों का अगोचर यह कुछ भी उदित नहीं हुआ ॥४१॥

225409 __ इसलिए ब्रह्मरसिक लोगों का चित्त जगत् को ब्रह्म ही देखता है यों उन के अनुभव का अनुसरण भी हो गया, यह कहते हैं।

225410 जिसका चित्त जिस ओर रसिक रहता है उसका चित्त वैसा ही अनुभव करता है इस कारण एकमात्र ब्रह्म में रसिक तत्त्वज्ञचित्त जगत् की ब्रह्मता का अनुभव करता है । जिस मनुष्य के चित्त प्राण सदा जिस पर अनुरक्त रहते हैं, लगे रहते हैं, वह उसको वास्तविक (सत्य) प्रतीत होता है अतएव उसी का स्पष्टरूप से वह अनुभव करता है । जो मन एकमात्र ब्रह्म में रसिक होता है वह क्षणभर में ब्रह्म बन जाता है अतः जिसका मन जिसमें रस पाता है उसने उसी पदार्थको यथार्थ (सत्) जाना है ॥४२-४४॥

225411 जिस जीव का चित्त दृढ़ निश्चयवश जिसमें विश्रान्त हो चुका, उसके लिए वही परमार्थ (सत्य) है, इसलिए ब्रह्मज्ञानी और नास्तिक अपने निश्चित मार्ग से अतिरिक्त जो याग, दान आदि कर्म करते हैं वह केवल सदाचार से लोकसंग्रहार्थ व्यवहार के लिए बिना इच्छा के मानों जबर्दस्ती करते हैं।४५॥

225412 मेरे द्वारा निर्दिष्ट इस उपाय से (युक्ति से) यदि जगत् का भलीभाँति अवलोकन कीजिये तो यह सब आपको सत्तामात्र ही प्रतीत होगा । यह दृग (चित्) ही है इस चित् में द्वित्व, एकत्व की कल्पना कोई नहीं है। जिनकी ज्ञानदृष्टि में दृश्य, सत्, असत्, मूर्त, अमूर्त सब कुछ ब्रह्म ही है, उनकी दृष्टि में यहाँ अथवा कहीं न कर्ता अथवा भोक्ता जीव ही हैं और न उनका अभाव ही है, क्योंकि उन्हींका ब्रह्मरूप से शेष रहता है। जैसे अज्ञानी पथिकों के चोरों के सन्देह, भ्रान्ति आदि के योग्य वनमार्ग में स्थाणु ही चोर आदि के रूप से स्थित होता है वैसे ही आदि अन्त विहीन सर्वतः शान्त जगत्पर्यायवाला ब्रह्मैकघन (चिन्मात्रघन) यह ब्रह्म ही इस प्रकार (जगद्रूप से) आत्मा में स्थित है । जो ही बुद्धि समष्टि हिरण्यगर्भ आदिरूप जगत् है उसी को आप निरंजन (निर्विकार) ब्रह्म जानिये जैसे कि जो ही प्रशान्त आकाश है वही शून्य है । जैसे आकाश में केशों का वर्तुलाकार गोला, नीलता आदि, जो सद्असद्रूप हैं, आकाश से भिन्न से प्रतीत होते हैं, वैसे ही परम ब्रह्म में सद्असदात्मक बुद्धि आदि भिन्न से प्रतीत होते हैं। जैसे आकाश में घट, पट आदि के सब अभाव आकाश से अनन्य हैं, वैसे ही सर्वसामान्यसत्तारूप ब्रह्म में बुद्धि आदि, देह आदि अनुभव आदि अनेकरूप प्रतीत होने पर भी ब्रह्म से अभिन्न ही हैं । एकमात्र निद्रारूप सुषुप्ति से स्वप्न में प्रवेश कर रहे स्वप्न-सृष्टि में स्थित जीवात्मा का न तो द्वित्वरूप से निर्वचन होता है और न एकत्वरूप से ही होता है क्योंकि वहाँ व्यावर्त्य कोई प्रसिद्ध नहीं है वैसे ही एकमात्र निद्रारूप प्रलय से सृष्टि में प्रवेश कर रहे अज्ञ दृष्टि से सर्गस्थ भी ब्रह्म का द्वित्वरूप से अथवा एकत्व रूप से निर्वचन नहीं हो सकता । हे श्रीरामजी, महाचेतन की यह अपनी निर्मल कान्ति अथवा अविद्या ही जगत् के

225413

225414 रूप से स्फुरित होती है। वास्तव में तो निर्मल छाया इस प्रकार स्थित है कुछ भी स्फुरित नहीं होती है। चिदाकाश में चिदाकाशरूप ही यथास्थित (ज्यों-का-त्यों) निज स्वच्छ विग्रह चेत्य-सा दृश्य सा प्रतीत होता है जैसे कि स्वप्नों में यथास्थित चिदात्मा ही स्वप्न पदार्थों के रूप से स्फुरित होता है। हजारों वादियों द्वारा भी सद् वस्तु से अतिरिक्त का उपपादन न हो सकने तथा सत्यकारण का अभाव होने से चिद्योम स्वयं अपने को दृश्यरूप से देखता है, यही पक्ष सिद्ध हुआ । सृष्टि के आरम्भ में निराकार चिदाकाश परमात्मा का ही दृश्य

के रूप में भान होता है और वह भान स्वप्न, संकल्प और मिथ्याज्ञान में हुए भ्रम के तुल्य भ्रम ही है । दृश्य स्वप्न के समान सकल धर्मशून्य चिदाकाश ही है, क्योंकि उसमें तनिक भी धर्म का अस्तित्व नहीं है । वस्तुभूत (परमार्थभूत) चिदाकाशका विकारी भी तथा धर्मवान् भी आकार अविद्यारूप मल से प्रतीत होता है । वास्तव में उसमें आकार, विकार और धर्म नहीं हैं। स्वप्ननगर के तुल्य दृश्य प्रतीतितः साकार होता हुआ भी वास्तव में निराकार है और प्रतीतितः धर्मवान होता हआ भी निर्धर्मक है। अधिष्ठानरूप सन्मात्र से अभिन्न भी वह अज्ञजनों की दृष्टि से इस प्रकार जगत् के आकार से निरन्तर ही स्थित है ॥४६-५८॥

स्वप्नपर्वत के तुल्य स्वच्छ दृश्य स्वाधिष्ठान चिन्मात्र से रंचभर भी भिन्न नहीं है, इसलिए चिदाकाशमात्ररूप से परिशिष्ट चिदाकाश की आकाश की अपेक्षा भी अतिसूक्ष्मता सिद्ध हुई, यह अर्थ है ॥५९॥

सकल रूपों से विरहित सच्चिदानन्दघन जो परम ब्रह्म है वही अपने सच्चिदानन्दघन स्वरूप से रंचभर भी च्युत न हो यथास्थित ही सृष्टि के रूप से स्थित है ॥६०॥

स्वप्न में दृश्य का सबको अनुभव होता है । स्वप्न में आत्मा ही नगर आदि के रूप में भासता है।

शंका : स्वप्नकाल में सत्य नगरादि का जीव द्वारा निर्माण हो, क्योंकि 'अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते स हि कर्ता' (स्वप्नकाल में जीव रथों की तथा रथयोग्य मार्गों की सृष्टि करता है) ऐसी श्रुति है।

समाधान : स्वप्न में जीव द्वारा सत्य नगर आदि की रचना नहीं होती है, क्योंकि 'न तत्र रथा रथयोगा पन्थानो भवन्ति' (न वहाँ रथ होते हैं और न रथयोग्य मार्ग होते हैं) 'मायामात्रं तु कात्स्र्स्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' (स्वप्न की सृष्टि शुक्ति रजत, रज्जुसर्प आदि के समान मायामात्र है, क्योंकि उसका स्वरूप देश, काल आदि सम्पूर्ण धर्मों से अभिव्यक्त नहीं होता) इत्यादि श्रुति और

सूत्रों ने स्वप्न में सृष्टि का निषेध किया है और उसे मायामात्र कहा है॥६१॥

यदि कोई कहे कि 'स एवायं देवदत्तः' (वही यह देवदत्त है)'तदिदं पूर्वदृष्टमेव मद्गृहम्' (यह वही पूर्वदृष्ट मेरा घर है) इत्यादि अबाधित प्रत्यभिज्ञा आदि से स्वप्न में भी पदार्थ सत्य हों? इस शंका पर कहते हैं।

स्वप्न में वही यह रेखा है' इस प्रकार प्रत्यभिज्ञा का विषय हो रहे गृह आदि पदार्थ का हृदय, कण्ठ, नाड़ी छिद्र आदि प्रदेश में किसी प्रकार भी संभव न होने से प्रत्यभिज्ञा नहीं हो सकती, पदार्थ का संभव न होने के कारण इन तीनों का त्याग कर ब्रह्मसंवित् का ही निद्रा आदि दोषों से स्वाप्न पदार्थ के रूप से अन्यथाभान होता है उसी में जाग्रत्-दृष्ट पदार्थों की तुल्यता की कल्पना कर अनुभव के व्यवहाराभास की तरह स्मृति आदि के सादृश्य की भी कल्पना कर उसमें स्मृत्यादिता भी मूढों ने मानी है, ऐसा समझना चाहिये ॥६२,६३॥

सादृश्य से भी वही यह लहरी है, वही यह दीपशिखा है इत्यादि प्रत्यभिज्ञाभ्रम लोक में प्रसिद्ध हैं, ऐसा कहते हैं।

जिसी जल में जैसे लहरी एक बार आती है उसी जल में वैसे ही अभिन्न लहरी पुनः पुनः आती है वैसी अवस्था में सैवेयं लहरी' (यह वही लहरी है) ऐसा प्रत्यभिज्ञाभ्रम होता है वैसे ही सृष्टि के आदि में कल्पनाधिष्ठान परम ब्रह्म में जगत् को भी भ्रमरूप समझना चाहिये ॥६४॥

__ केवल कल्पनामात्र होने के कारण ही ब्रह्म में 'स दाधार पृथिवीं घ्यामुतेमाम्' (उसने इस पृथिवी

और धुलोक को धारण किया), 'यस्मिन् द्यौः पृथिवीचान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मानम्' (जिसमें धुलोक, पृथिवी, अन्तरिक्ष सब प्राणों के साथ मन ओत-प्रोत हो केवल उसी को आत्मा जानो) इत्यादि जगत् की विधियाँ और 'नेह नानास्ति किंचन' (यहाँ भेद कुछ भी नहीं है) इत्यादि जगन्निषेध समानरूपसे समावेश पाते हैं, ऐसा कहते हैं।

परस्पर सदा ही सभी विधियाँ और निषेध अलग अलग (विभक्त) होकर और मिलकर परम ब्रह्म में हैं और नहीं भी हैं ॥६५॥

इसलिए सद् ब्रह्म सर्वात्म है, इसमें क्या नहीं है ? वह ब्रह्मसत्ता ही सर्वात्म है इस कारण यह सब कुछ ब्रह्मसत्तात्मक (सदात्म) और सर्वात्मक है॥६६॥

इस कारण उसमें सकलवादियों की सभी कल्पनाओं का अविरोध से समावेश और कल्पनाविहीन पुरुष का मोक्ष भी उपपन्न होता है, इस अभिप्राय से कहते हैं। __ क्रीड़ा के लिए भ्रमण कर रहे बालक की दृष्टि में वृक्ष, पर्वत, नदी आदि के समूह के साथ भूमि का भ्रमण होता है अन्य लोगों की दृष्टि में भूमि भ्रमणशील नहीं है। दोनों ही दृष्टियाँ सदात्मक हैं। भ्रमावस्था में भूमि नहीं घूमती है ऐसा ज्ञान रखनेवाले भी बालक को जब तक स्थिरता का अभ्यास नहीं होता तब तक पहले गृहीत भूभ्रमणदृष्टि शान्त नहीं होती है वैसे ही भ्रमावस्था में जगद्भ्रान्ति दृष्टि भी स्थिरता के अभ्यास के बिना शान्त नहीं हो सकती है ॥६७॥

प्रकृत में दृश्यभ्रम की निवृत्ति का उपयोगी कौन अभ्यास करना चाहिये, यह बतलाते हैं।

तत्त्वज्ञानी गुरु को सेवा आदि द्वारा प्रसन्न करके उनके द्वारा इस मोक्षउपायभूत शास्त्र का व्याख्यान कराकर जो उसके श्रवण का अभ्यास है, उसके बिना दृश्य की निवृत्ति के लिए न कोई दूसरा मार्ग हुआ है और न होगा ॥६८॥

__ यदि कोई यह शंका करे कि इस शास्त्र के अभ्यास से क्या करना है, योगशास्त्र में प्रसिद्ध चित्त के निरोध से ही दृश्यविलोपरूप इष्ट सिद्धि हो जायेगी? तो इस पर कहते हैं।

हाँ ऐसा होता यदि चित्त का निरोध शक्तिसाध्य होता । चित्त-निरोध का ही संभव नहीं है। चित्त का स्वरूप संसार से अविनाभावी (पृथक् न होनेवाले) है, अतः जाग्रत् और स्वप्न में जीवित अथवा सुषुप्ति में लय होने के कारण मरे हुए चित्त का प्रयत्नपूर्वक निरोध करने पर भी उसका संसार से निरोध नहीं हो सकता है, किन्तु इस शास्त्र के अभ्यास के अधीन बोध होने से ही बाधित होकर यह संसार को नहीं देखता है, इसलिए इस शास्त्र का अभ्यास ही दृश्यनिवृत्ति का उपाय है, यह भाव है ॥६९॥

जैसे चित्त सदा ही संसार से अविनाभावी है वैसे ही दृश्यरूप संसार भी चित्त और शरीर दोनों से अविनाभावी। वे दृश्य और शरीर इस शास्त्र के अभ्यास से प्रतिबन्ध न होने पर इसी जन्म

में तत्त्वबोध होने पर निवृत्त हो जाते हैं, प्रतिबन्ध रहने पर अन्य जन्म में प्रतिबन्ध का नाश होने पर बोध होने से निवृत्त होते हैं। इस विषय में भगवान् वेदव्यासजी का सूत्र है - 'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धेत द्दर्शनात्' (प्रतिबन्ध का अभाव होने पर इस जन्म में विद्या की उत्पत्ति हो सकती है और प्रतिबन्ध होने पर अन्य जन्म में भी होती है इसी जन्म में विद्या उत्पन्न हो ऐसा नियम नही है, क्योंकि श्रुतियों में ऐसा देखा जाता है |७०॥

जैसे कारण के अभाव से (शुक्रास्त, शुक्रोदयआदि कारण न होने से) वायु, स्पंदन और उनसे होनेवाले मेघसैन्य शान्त हो जाते हैं वैसे ही बोध से चित्त, दृश्य और शरीर तीनों निवृत हो जाते हैं ॥७१॥

तो चित्त, दृश्य और शरीर इन तीनों का कारण क्या है ? इस प्रश्न पर उसे कहते हैं।

चित्त, दृश्य और शरीररूप त्रिक का कारण अज्ञान (ब्रह्मात्मभाव का आवरण करनेवाली अविद्या) ही है। और कुछ ही संस्कृत मतिवाले पुरुषों का उक्त त्रिक पढ़े गये इस शास्त्र से ही शान्त हो जाता है ॥७२॥

यदि कोई कहे कि केवल पढ़ने मात्र से इसका सकल अर्थ कैसे अवगत होगा? इस पर कहते हैं।

यदि पदपदार्थ ज्ञानवान् पुरुष बीच में ही थककर इसके पढ़ने से विरत न हो तो पहले पहले समझ में न आया हुआ (अबुद्ध) ग्रन्थ का उत्तर ग्रन्थ से (आगे के ग्रन्थ से) बोध होता है ॥७३॥

इसलिए भ्रम की निवृत्ति में इसी शास्त्र को असाधारण उपाय आप जानिये । ऐसा ही ज्ञानियों द्वारा इसका अनुभव किया जाता है |७४॥

इसलिए इस महाशास्त्र से दो भागों का (पूर्व और उत्तर दो भागों का) अथवा एक भाग का (आधे ग्रन्थ का) अपनी शक्ति के अनुसार अनुशीलन करना चाहिये। उससे अवश्य दुःख की निवृत्ति होगी ॥७५॥

यह ऋषि-प्रणीत शास्त्र स्मृतिरूप है और स्मृति का मूल (उद्गम) श्रुति है । इसलिए श्रुति का ही क्यों विचार न करें इस बुद्धि से प्रमादवश यदि यह शास्त्र किसी को रुचिकर न हो तो वह किसी अन्य श्रुतिरूप (उपनिषद्, भाष्य आदि रूप) आत्मज्ञानप्रद शास्त्र का ही विचार करे । अध्यात्मशास्त्र के विचार से विमुख न हों, इसी में हमारा तात्पर्य है। इसी शास्त्र का अनुशीलन करें इसमें हमारा आग्रह नहीं है ॥७६॥

मनुष्य अविचाररूप अनर्थ से अपनी जिन्दगी बरबाद न करे । श्रवण आदि उपाय से उत्पन्न तत्त्वबोध से सम्पूर्ण दृश्य को आत्मसात् करना चाहिए, बाधपूर्वक आत्मा द्वारा ग्रास करने योग्य बनना चाहिये । यहाँ पर 'देये त्रा च' इस सूत्र से साति प्रत्यय है जैसे कि

'ब्राह्मणसादिदमन्नं कर्तव्यम्' यहाँ पर है ॥७७॥

आत्मज्ञान के विषय में आलसियों को प्रोत्साहित करते हैं।
आयु के बीते हुए एक क्षण को भी यदि कोई चाहे सुवर्ण आदि की राशि के साथ सकल रत्नों से लौटाना चाहे, वापस पाना चाहे तो पा नहीं सकता। ऐसी दुर्लभ आयु को जो वृथा गँवाता है उसके प्रमाद का क्या ठिकाना है । उसके लिए खेद है, महाखेद है । प्रत्येक अनुभूत भी, अन्तःकरण से उपहित भी तथा स्वप्न में दैवात् दृष्ट अपने मरण पर चारों ओर बान्धवों द्वारा किये गये विलाप की तरह सत्-सा स्फुरित भी यह दृश्य सत् नहीं है, निपट मिथ्या ही है। ऐसा ब्रह्मअद्वैत का दिग्विजय का डिंडिमघोष है ॥७८,७९॥

एक सौ पचहत्तरवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ छिहत्तरवाँसर्ग सृष्टि के आरम्भ में चिदणु में स्वप्न की तरह ब्रह्माण्डों का भान होता है
इस विषय में ब्रह्माजी द्वारा उक्त ब्रह्माण्डाख्यान का वर्णन। यदि 'दृश्य असत् है' यों दृश्य के बाध द्वारा चिन्मात्र का परिशेष ही पुरुषार्थ है तो अज्ञान सहित वर्तमान ही दृश्य जगत् के बन्धनरूप होने से उसी की निवृत्ति करना उचित है। अतीत तथा अनागत (भविष्यत्), प्रतीत न हो रहे तथा अवर्तमान जगतों का परिमार्जन तो प्रकृतोपयोगी नहीं है। क्योंकि वे तो अप्रतीतिवश ही बन्धनभूत नहीं हो सकते हैं, इसलिए शास्त्र में उनके जिक्र का कोई मतलब नहीं है, ऐसी श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, अतीत (भूत) और भविष्यत् असंख्य जगत् हैं उनके वृत्तान्तों से आप मुझे क्यों प्रबुद्ध करा रहे हैं यानी मुझे बोध कराने के लिए उनका उल्लेख उपयोगी नहीं है ॥१॥

केवल वर्तमान दृश्य का ही शास्त्र में उपन्यास करना चाहिये अतीत अनागत अन्य किसी जगत् के उपन्यास की आवश्यकता नहीं है, यह आपके आक्षेप का निचोड निकलता है। वह ठीक नहीं है। पद
और पदार्थ का सम्बन्ध, व्याप्ति ग्रह तथा दृष्टान्तसिद्धि आदि अतीत व्यवहार के अधीन हैं, अतीत जगत् के उपन्यास के बिना विचारात्मक शास्त्र में प्रवृत्ति ही नहीं हो सकती है। इसलिए अतीत, आगे होनेवाले ब्रह्माण्डों का तथा वर्तमान अन्य ब्रह्माण्डों का, शब्द-अर्थ के सम्बन्ध ग्रह आदि में उपयोग न होने के कारण, उपन्यास नहीं करना चाहिये इतना ही आक्षेप करना उचित हो तो कीजिये यों अनादर से उसका स्वीकार कर रहे से भगवान् श्री वसिष्ठ जी उत्तर देते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, इस शास्त्र में जगत्प स्वप्नों में शब्द और अर्थ का वाच्यवाचकभावसम्बन्ध क्या आपको ज्ञात नहीं हुआ? इसलिए इस शास्त्र को सुनाने के लिए नियुक्त पुरुष ने उनका कथन व्यर्थ नहीं किया ॥२॥
जो कथा सुनिश्चित वाक्यवाचकभाववाले शब्द-अर्थों द्वारा कही जाती है वही हृदयंगम होती है, वही यहाँ व्यवहार में उपयोगी होती है अन्य नहीं, ज्यों केवल लौकिक बुद्धि के अनुसार आलोचन करने पर आपने बहुत ठीक आक्षेप किया, यह अर्थ है ॥३॥

यदि तत्त्वज्ञानियों में प्रसिद्ध त्रिकाल में निर्मल दर्शनवाले तत्त्व का पर्यालोचन करोगे तो सर्वज्ञ अपने ही दृष्टा होने के कारण अतीत, भविष्यत्, व्यवहित (व्यवधान में स्थित), अतिदूरवर्ती अनन्त ब्रह्माण्डों की वर्तमान इस ब्रह्माण्ड से रंचमात्र भी विशेषता न होने के कारण आपका यह आक्षेप उठ ही
नहीं सकेगा, इस आशय से कहते हैं।
जब आप ज्ञात-ज्ञेय होकर भूत, भविष्यत् और वर्तमान तीनों कालों में निर्मल दृष्टिवाले होगे तब उन सबको (अतीत, अनागत, व्यवहित, अतिदूर के ब्रह्माण्डों को) प्रत्यक्ष ही जानेंगे ॥४॥

तत्त्वज्ञानी की वर्तमान अन्यान्य ब्रह्माण्डों तथा भविष्यत् ब्रह्माण्डों में पुनरावृत्ति शंका का निवारण करने के लिए पूर्वोक्त ब्रह्माण्ड भी स्वप्न प्रपंचतुल्य होने से मूलअज्ञान के बाध से बाधित होते हैं, यह प्रतिपादन करने के लिए उनका भी शास्त्र में उदाहरण देना आवश्यक ही है, ऐसा कहते हैं।
जैसे स्वप्न में आद्य चिन्मात्र का (परब्रह्म परमात्मा का) ही स्वयं जगत् के रूप से भान होता है वैसे

ही अतीत, अनागत आदि सकल सृष्टियों के आदि में चिन्मात्र का ही जगद्रूप से भान होता है, केवल इतना अंश ही उनका उपयोगी है अन्य उनकी अनन्त विचित्रता प्रकृत के उपयोगी नहीं है|५॥

उनकी अनन्त विचित्रता क्यों प्रकृतोपयोगी नहीं है ऐसा यदि प्रश्न हो तो असंख्य होने के कारण उनकी विचित्रता की इयत्ता का शास्त्र में वर्णन करना दुष्कर है, इस आशय से कहते हैं।
__ आकाश में परमाणु परमाणु में असंख्य जगत् हैं, अतः उनके उन अनन्य व्यवहारों का पूर्णरूप से वर्णन करने की किसमें क्षमता है ? ॥६|'अणु अणु में असंख्य जगत् हैं' इस विषय में कमल के पराग से व्याप्त शरीरवाले मेरे पिता श्रीब्रह्माजी ने जो आख्यान पहले कभी मुझसे कहा था उसे मैं आपसे कहता हूँ, सुनिये । पहले किसी समय मैं श्री ब्रह्माजी से पूछ बैठा कि 'भगवन्, यह जगज्जाल कितना विशाल है और कहाँ पर इसका भान है यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये।' ७,८॥
इस पर श्रीब्रह्माजी ने कहा : हे मुने, ब्रह्म ही सम्पूर्ण जगत्प से भासता है। ज्ञानियों की दृष्टि में ब्रह्मसत्ता से यह अनन्त है और अज्ञानियों की दृष्टि में भी जगद्रूप से अनन्त है। कानों के लिए आभूषण स्वरूप मेरे इस सुन्दर आख्यान को, जो ब्रह्माण्ड पिण्ड और ब्रह्माण्डाख्यान इन यथार्थ नामों से प्रसिद्ध है, सुनो॥९,१०॥
आकाश में शून्यत्व के समान और वायु के शुद्ध स्पन्दन के तुल्य आकाश से अभिन्नस्वरूप चिदाकाश परमाणु है। उसने (चिदाकाश-परमाणु ने) अपने तात्त्विकस्वरूप के अदर्शनरूप निद्रावश स्वप्न की तरह अपने आत्मा में अपने से समष्टिजीवत्व वैसे ही देखा जैसे आकाश अपने में स्व से अभिन्न शून्यरूप देखता है या जैसे वायु अपने में स्पन्दन देखता है॥११,१२॥
तदुपरान्त अपनी अविकारिता, असंगता, पूर्णता और सूक्ष्मता का त्याग न कर रहे उस जीव ने आकाशरूप अहंकाररूप से अपना स्वरूप देखा । उस अहंकाररूप ने अपने में मैं बुद्धि हूँ' यों अपने को बुद्धिरूप से देखा । वह बुद्धि एक निश्चय निर्माणमयी (निश्चयात्मिका) असत् पदार्थों की भ्रान्ति उत्पन्न करने के कारण माया की अनुरूपिणी है॥१३,१४॥
विकल्पाभासों के आरोपण द्वारा अविकल्प आत्मा को स्वयं निम्न स्तर पर पहुँचा रही बुद्धि ने स्वप्न में 'मैं मन हूँ' यों अपने को असत्मयमन रूप देखा ॥१५॥
तदनन्तर उक्त निराकार मनने स्वप्न में देहवर्ती पाँचज्ञानेन्द्रियों को वैसे ही देखा जैसे कि अज्ञानावृत जीव-चैतन्यस्वप्न में निराकार आत्मचैतन्य को घनाकार स्वप्नपर्वत के रूप में देखता है। उस मन देह चिदाकाश परमाणु ने इस प्रकार समष्टिरूप होकर भित्तिशून्य (भेदशून्य) होते हुए भी भित्तियों से पूर्ण (भेदपूर्ण) विस्तृत त्रिभुवनस्वरूपविराट शरीर को देखा, जो अनेकों भूतों से वेष्टित, विविध स्थावर-जंगमजीवों से युक्त, कल्पना और काल से व्याप्त तथा परस्पर अनेकों के संग की कल्पना करनेवाला है ॥१६-१८॥
इस स्वप्न में प्रत्येक व्यष्टि जीव दर्पण में प्रतिबिम्बित ऐसे, द्रष्टा, दृश्य, दर्शन, भोक्ता, भोग्य, भोग, कर्ता, कार्य और क्रिया इन तीन त्रिपुटी रूप नौ रंगों से मनोहर त्रैलोक्यरूप नगर को देखता है। तदनन्तर स्वप्न के समान इस जाग्रत् में भी प्रत्येक व्यष्टि जीव दर्पण तुल्य हृदय में प्रतिबिम्बित ऐसे, पूर्वोक्त त्रिपुटीरूपी नौ रंगों से मनोहर इस त्रिजगत् का अनुभव करता है। इस प्रकार जीव-भेदों से विभिन्नरूप सब चित्परमाणुओं के अतिसूक्ष्म उदर में भी इस प्रकार (वर्णित रीति से) कल्पित महान् जगत् विद्यमान हैं। और वे जीवसमूहों और पृथिवी आदि के संघातों से निबिड से हैं। अविद्यारूप से ज्ञात, यह सब स्वतत्त्वज्ञानरूपा अविद्या ही है । ब्रह्मरूप से परिज्ञात यह निर्मल ब्रह्म ही हो जाती है । इस प्रकार□२४५४
ब्रह्मरूप से देखने पर तो जो जगत्स्वप्नजाल का दृष्टा है वह भी कुछ नहीं है । यहाँ पर कौन दृष्टा है, कहाँ से दृश्य है, कहाँ द्वैत है और कहाँ द्वैत का कारण है ? केवल आकाशरूप पूर्णरूप से प्रशान्त आदि अन्त-वर्जित स्वच्छ भेदशून्य ब्रह्म ही सकलरूप से चारों ओर भासित हो आत्मा में स्थित है। जैसे समुद्र में बड़ी बड़ी तरंगों के अनिवार्य वेगवश चंचल हुए जल के असंख्य परमाणुसमूह स्थित होते हैं वैसे ही जब तक अज्ञाननिद्रा है तब तक लाखों ब्रह्माण्डों की राशियाँ नित्य अनन्यरूप (अभिन्नरूप) परमात्मा में भली भाँति स्थित हैं ॥१९-२५॥

एक सौ छिहत्तरवाँ सर्ग समाप्त
एकसौ सतहत्तरवाँसर्ग कल्पना से कारण सहित किन्तु वस्तुस्थिति से (वास्तविकता से) अकारण यह जगत् अज्ञान से स्वप्नतुल्य है और ज्ञान से ब्रह्म ही है, यह वर्णन। यह स्वप्नतुल्य सृष्टि अकारण ही है, ऐसा पीछे अनेक बार जो कह आये हैं उस पर श्रीरामचन्द्रजी गेहूँ,

धान आदि कार्य की भी कृषि, वृष्टि आदि कारण के बिना ही उत्पत्ति होगी यों उत्पत्ति-प्रसंग पर
225492 आशंका करते हैं।
225493 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : मुनिवर, यदि परमपद से यह जगद्रूप ब्रह्म स्वप्न, संकल्प आदि के समान निष्कारण ही प्रवृत्त होता है तो अकारण ही सकल इच्छित पदार्थों की सिद्धि होने पर अन्य गेहूँ, धान आदि किसानों की कोई वस्तुएँ कभी, बीज, जोतने आदि के कारण के बिना ही क्यों नहीं होती ? ॥१,२॥
225494 ___ हम बीज और अंकुर आदि की कल्पनाप्रसूत कार्य-कारणता का निवारण नहीं करते, जो व्यवहार की व्यवस्था करनेवाली है, किन्तु जगत् में सत्यता के स्थापन से तत्त्वज्ञान की व्यर्थता का प्रतिपादन करनेवाले ब्रह्मातिरिक्तप्रधान, परमाणुआदि अश्रौत (श्रुतिद्वारा अप्रतिपादित) कारण, जिसकी विभिन्न वादियों ने कपोल कल्पना कर रक्खी है उसका निराकरण करते है जिससे कि जगत् की एकमात्र ब्रह्मविवर्तता की सिद्धि से तत्त्वज्ञान से बाध होने पर कैवल्यसिद्धि हो इस आशय से श्रीवसिष्ठजी
225495 उक्त शंका का समाधान करते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, अनादि व्यवहार में जिसने जिस जिस पदार्थ की जैसे दृढ़ाभ्यास से अटल (कल्पित कार्यकारणभाव बद्ध) कल्पना की वह उसको वैसे ही कार्य या कारणरूप से देखता है। अन्यथा कल्पित कार्यकारणभाव को तोड़ने से व्यवहार में भी व्यावहारिक नियमों का अपलाप होने पर कोई कल्पना ही नहीं होगी, अतः अभ्यास के बिना सबकी मुक्ति का प्रसंग आयेगा ॥३॥
225496
225497 __ अतएव कल्पना करनेवाले पुरुष की बुद्धि के अनुसार से व्यवस्थित ही वस्तु अनुभव में आती है, ऐसा कहते हैं।
225498 जिस पुरुष ने मन से इस दृश्य की जिस तरह की कल्पना की वह उसको वैसा जानता है और दूसरे ने जिस तरह की कल्पना की वह वैसा अन्यरूप जानता है । अतएव भाट्ट वार्तिक में कहा है 'परिवाट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनो । कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विडम्बनाः ।' अर्थ : एक ही
225499
225500 शरीर में परिव्राजक की 'शव' बुद्धि, कामी पुरुष की कामिनी' बुद्धि और कुत्ते की 'भक्ष्य' बुद्धि यों तीन विडम्बनाएँ होती हैं ॥४॥
225501
225502 तो क्या बिना किसी आलम्बन के ही कल्पना होती है ? इस प्रश्न का नकारात्मक उत्तर देते हैं।
225503 जैसे कल्पनात्मक चेतनपुरुष केश, नख आदि अचेतन युक्त प्रतीत होता है वैसे ही कल्पनात्मक स्वभाव एक ब्रह्म ही यह जगत् है यानी ब्रह्म में अचित् अंश कल्पित और चित् अंश अकल्पित है ये दोनों मिले अंशही जगत् हैं|५॥
225504 अतएव वास्तविक दृष्टि से अकारण पदार्थता और कल्पना दृष्टि से सकारण पदार्थता दोनों का ही ब्रह्म में अविरोध से अस्तित्व है, क्योंकि वह सर्वशक्ति स्वरूप है ॥६॥
225505
225506 यदिब्रह्म उभयात्मक (सकारण पदार्थरूप और अकारण पदार्थरूप) है तो आपने अकारण पदार्थता पक्ष की ही क्यों स्थापना की? इस आशंका पर कहते हैं।
225507 यदि अज्ञानी की दृष्टि से ब्रह्म से अन्य (भिन्न) कहीं पर कुछ भी कदाचित् प्रतीयमान हो तो कारणों के विकल्प से उसका संयोग ठीक है, मेरे उसका प्रतिपादन न करने में यही भाव है कि तत्त्वज्ञान ही सप्रयोजन है। एकमात्र तात्त्विक दृष्टि में पक्षपात से मैंने उसकी (अकारण पदार्थता पक्ष की) स्थापना की है दूसरा रहस्य कुछ नहीं है|७॥
225508 जहाँ पर तत्वदृष्टि से नाना अनानारूप सब कुछ आदि-अन्तरहित शान्त अद्वितीय ब्रह्म ही भासता है वहाँ पर कौन किसका कारण है ? न तो तब ज्ञानकाल में कुछ प्रवृत्त होता है और न कुछ निवृत्त होता है, एक अद्वितीय आदि अन्त विहीन चिदाकाशात्म ब्रह्म ही केवल निज स्वरूप में स्थित है। जब यथार्थ में अकारणता ही है और कारण की केवल कल्पना ही है तब कौन किसका किससे किस प्रयोजन के लिए किस अधिकरण में कारण होगा अथवा कौन किसका किससे किसलिए किसमें कारण न होगा ? |८-१०॥
225509 इस ब्रह्म में शून्यता और अशून्यता दोनों का अभाव है, क्योंकि अशून्यता शून्य की अपेक्षा से होती हैं अतएव न शून्य है, न अशून्य है, न सत् है, न असत् है
225510 और न सत्असत् है । महाशून्य में 'ननेति ननेति' यों कथन होता है ॥११॥
225511
225512 सकल जगत् की ब्रह्मौकघनता से शून्यता है, शून्यैकरसता से शून्यता नहीं है, ऐसा कहते हैं।
225513 जो कुछ नहीं है, शून्य है, अथवा कुछ है; जो है अथवा नहीं है ऐसे इस जगत् को आप ब्रह्म ही जानिये,क्योंकि वह ब्रह्म अध्यारोप में सबसे अनुगत होने के कारण वैसा ही है और अपवाद में सबसे व्यावृत्त होने के कारण वैसा है ही नहीं॥१२॥
225514
225515 जैसे अध्यारोप और अपवाद अज्ञों की दृष्टि से हैं तत्त्वज्ञानी पुरुष अज्ञानियों को प्रबुद्ध करने के लिए उनका अंगीकार करते हैं वैसे ही अज्ञानियों के संमत प्रधान, परमाणु आदि से जन्य कारण-भाव
225516 का संभव भी वे ज्ञानी क्यों नहीं स्वीकार करते, ऐसी श्रीरामचन्द्रजी शंका करते हैं।
225517 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, अज्ञानियों के ज्ञानगोचर पृथिवी, जल, तेज, वायु आदिरूप कार्य में उनके अवयवों की परम्परा की चरम सूक्ष्मतारूप परमाणु और सत्त्व आदि गुणरूप कारणों का संभव होने पर जन्य पदार्थ अकारण क्यों है, अथवा अद्वितीय ब्रह्म का परिशेष कैसे है ? हे प्रभो, यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥१३॥
225518 ___ हाँ, ऐसा होता, यदि ब्रह्म से भिन्न प्रधान, परमाणु आदि की कल्पना करनेवाला कोई अज्ञानी सिद्ध होता जब 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इस श्रुति द्वारा
225519
225520 प्रदर्शित रीति से ब्रह्म ही अपने स्वरूप के अज्ञान से अज्ञ होता है उसी के तत्त्वज्ञान में उपयोगी शास्त्रतब अध्यारोप और अपवादरूप युक्ति से ही तत्त्वज्ञान में उपयुक्त होता है न कि प्रधान, परमाणु आदि की कल्पना से यों दोनों में विषमता है इस आशय से श्रीवसिष्ठजी श्रीरामजी के प्रश्न का समाधान करते हैं।
225521 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : 'वत्स, तत्त्वज्ञानी जनकी दृष्टि में अज्ञानी कोई अतिरिक्त है ही नहीं। ऐसी स्थिति में असत् आकाश वृक्ष के विषय में विचार करना कैसा ?॥१४॥
225522
225523 तत्त्वज्ञानी के प्रति अज्ञानी क्यों नहीं है? इस प्रश्न पर कहते हैं।
225524 तत्त्वज्ञानी लोग एक बोधमय,शान्त विज्ञानघनरूपी हैं, क्योंकि तद्यथासैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्मा विज्ञानघन एव प्रज्ञानघन एव' (जैसे नमक के ढेले का न कुछ बाहर है न भीतर है वह सारा का सारा रसघन है वैसे ही यह आत्मा विज्ञानघन ही है प्रज्ञानघन ही है) ऐसी श्रुति है। इसलिए उनकी असत् पदार्थ के विषय में विचारणा कैसे संभव है ? ॥१५॥
225525
225526 ब्रह्म से अतिरिक्त तत्त्वज्ञानी नहीं है ऐसी संभावना कैसे करते हैं, क्योंकि तार्किक और पामरजन 'मैं ब्रह्म नहीं हूँ ' मैं ब्रह्मज्ञानी नहीं हूँ' यों अपने में ब्रह्मभिन्नता और अब्रह्मज्ञता का प्रत्यक्ष अनुभव करते हैं, ऐसी स्वयं आशंका कर उक्त अनुभव से ही तार्किक और अज्ञों की ब्रह्मता का समर्थन करते हैं। ___अज्ञान आदि सकल जगत् के आरोप का अधिष्ठान जो चिन्मात्र है वही ब्रह्म है। और उसका 'मैं अज्ञ हूँ' यों अनुभव करनेवाले तार्किक की आत्मा में वारण कदापि नहीं किया जा सकता, क्योंकि अज्ञता प्रबोधरूप आत्मा के अन्दर भासित होती है। यदि वैशेषिकों द्वारा कल्पित यह आत्मा जड़ है तो वह आत्मा में अज्ञान का अनुभव कैसे करेगा ? अतः आत्मा अज्ञान का अधिष्ठान चिद्रूप है यह इसी अनुभव से सिद्ध है। और जगत् केवल अज्ञानात्मा ही है इसलिए उसका अंग है। जैसे स्वप्न और सुषुप्ति दोनों निद्रा के अन्दर निद्रांगता को प्राप्त हुए केवलनिद्रारूप ही हैं उनका स्वरूप निद्रा से भिन्न नहीं है वैसे ही जगत् का स्वरूप भी अधिष्ठान चिद्रूप से अतिरिक्त नहीं है। ज्ञानस्वभाव आत्मा में स्वभावविरुद्ध अज्ञान आरोप के बिना नहीं रह सकता, इसलिए अज्ञान आदि जगत् के आरोप की अधिष्ठानता आत्मा में इसी अनुभव से सिद्ध है, यह अर्थ है|१६॥
225527
225528 यदि अज्ञानादि जगत की अधिष्ठानतारूप सर्वात्मकता ब्रह्म का लक्षण हो तो ज्ञान से उसकी निवृत्ति होने पर यह अब्रह्म ही होगा, ऐसी आशंका उठने पर कहते हैं।
225529 यद्यपि अज्ञानादि जगत की अधिष्ठानतारूप सर्वात्मकता ही ब्रह्म का लक्षण है तथापि मूर्ख जनता को बोधित करने के लिए मूर्ख बुद्धि का अनुसरण कर शुद्ध ब्रह्म को समझाने के लिए मैंने यह ब्रह्म का तटस्थलक्षणरूप अज्ञनिश्चय कहा है। ब्रह्म का शुद्ध निरामय

आनन्दैकरस स्वरूप स्वरूपलक्षण तो अतिसूक्ष्म होने से अज्ञानियों की समझ में नहीं आ सकता है॥१७॥

अज्ञानी की बुद्धि के अनुसार जगत् को अन्यसा मानकर सृष्टि के आदि में कारण है ऐसा स्वीकार करने पर भी यक्ष के अनुरूप बलि होती है इस न्याय के अनुसार मिथ्याभूत प्रपंच की मिथ्या माया ही कारण होगी फिर भी वास्तविक अद्वैत की क्षति नहीं है, इस आशय से कहते हैं।

शुक्तिरजत, मरुनदी, रज्जुसर्प आदि पदार्थ अकारण ही हैं। संवित् द्वारा उनका कारणजन्यत्वेन कल्पना करने पर वे सकारण हैं, अन्यथा कल्पना करने पर अकारण हैं यों मिट्टी से निर्मित गौरी और

गणेश की मातृता और पुत्रता के तुल्य कल्पना के अनुसार ही उसकी व्यवस्था है । संवित् की जैसे कल्पना की जाती है वैसी ही अकारणता या सकारणता की प्राप्ति होती है ॥१८॥

तत्त्वदृष्टि से सदा अखण्ड अद्वितीय ब्रह्म ही है कदाचित् भी अणुमात्र भी इसमें हेरफेर नहीं है इसलिए सृष्टि के कारण का (परमाणु आदि का) कोई निरूपण नहीं कर सकता, ऐसा कहते हैं।

सकल कारणों की निवृत्ति होने पर सकल तत्त्ववेत्ताओं की दृष्टि में सृष्टि का कोई कारण नहीं है। इससे सृष्टि अकारण है ।।१९॥

इस प्रकार के स्वप्न, गन्धर्वनगर, मरुमरीचिका सदृश जगत् में सत्यता सिद्ध करने के आग्रह से वैशेषिक आदि 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इत्यादि श्रुतियों में प्रसिद्ध मायाउपहित ब्रह्म से भिन्न तटस्थ ईश्वर, प्रधान, परमाणु कुछ कारण की कल्पना करते हैं पर वह प्रत्यक्ष श्रुति और विद्वानों के अनुभव से विरुद्ध होने और वेदान्त शास्त्र में विविध युक्तियों से निराकृत होने के कारण कडुवा, सृष्टि करनेवाले ईश्वर अथवा भोग करनेवाले जीव का पुरुषार्थप्रद न होने से निरर्थक, अतएव ज्ञानियों का अहृदयंगम (अरुचिकर) वृथा कण्ठशोषण करनेवाले वाग्जाल (वाग्विलास) ही है ॥२०॥

ज्ञानबाध्यता की अन्यथा उपपत्ति न होने के कारण भी जगत् स्वप्नतुल्य ही है, इसलिए उनके लिए कार्यकारण-कल्पना का अवसर नहीं है, ऐसा कहते हैं।

ज्ञानबाध्यता का अन्यथा संभव न होने से ही कल्पना के सिवा दृश्य की स्वप्नतुल्य स्थूलाकाररूप कोई दृश्यता नहीं हैं ॥२१॥

उसी बात का विस्तृतिकरण करते हैं। __ अप्रबुद्ध (सुप्त) पुरुष के स्वप्न के पृथिवी आदि पदार्थों के अनुभव में क्या कारण है ? चित्स्वभाव के सिवा स्वाप्न पदार्थ क्या है ? कहिये॥२२॥

स्वाप्न पदार्थ जब तक अज्ञात रहता है यानी यह स्वप्न है वास्तव नहीं है यों ज्ञात नहीं होता है तभी तक महामोहराशि का प्रदान करता है जब यह स्वप्न है यों ज्ञात हो जाता है तब मोह नहीं करता वैसे ही सर्ग भी जब तक उसकी वास्तविकता का ज्ञान नहीं होता तभी तक मोहप्रद है उनकी असत्यता का ज्ञान होने पर मोह नहीं करते हैं। शुष्क तर्क के दुराग्रह से अनुभव में आरूढ़ न होनेवाला जो यत् किंचित् कारण (प्रधान, परमाणु आदि) कल्पित होता है, वह मूर्खतावश एकमात्र दूराग्रह ही है ॥२३,२४॥

अग्नि की उष्णता, जल की शीतलता, सकल तेजों की प्रकाशता जैसे स्वभाव है वैसे ही ज्ञात ब्रह्म का स्वभाव ही सब पदार्थों का कारण है। भाव यह कि यदि कारण अपेक्षित है तो अज्ञानउपहित आत्मा का स्वभाव ही कारण हो॥२५॥

मनोरथ से कल्पित नगर की तरह ध्याता के भेद से व्यवस्थित आकारवाला होने के कारण भी इसका सर्वसाधारण एक कारण नहीं कहा जा सकता है, इस आशय से कहते हैं।

सैकड़ों ध्यानकर्ताओं द्वारा प्राप्त हुए एक ध्येय का (ध्यानयोग्य का) क्या कारण है ? और गन्धर्वनगर, स्वप्नपुर और भित्तियों में क्या कारण है ? |२६॥

धर्म-अधर्म तो अमूर्त होने के कारण ही मूर्त देह आदि के उपादान कारण नहीं हो सकते हैं यों कर्ममीमांसकों के पक्ष का भी निराकरण करते हैं।

अमूर्त (निराकार) होने के कारण धर्म आदि परलोक में मूर्त साकार देह के कारण नहीं हैं फिर स्वर्ग

आदि का भोग करनेवाले शरीर का क्या कारण होगा ? ॥२७॥

विज्ञानवादी के मत में भी अमूर्त और क्षणिक विज्ञान में मूर्त अक्षणिक की कारणता दुर्वच है, ऐसा कहते हैं।

विज्ञानवादी का ज्ञान भी विशाल भित्ती आदि और अभित्तियाँ उनसे विलक्षण परमाणु आदिरूप मुहुर्मुहुः उत्पन्न होकर ध्वंस होनेवाले अनन्त पदार्थों का उपादान कारण नहीं है।॥२८॥

स्वभाववादी चार्वाक के मत का निराकरण करते हैं।

अंकुरादि स्वभाव का काल, खेत, जलादि सहित स्वभाव कारण है ऐसी चार्वाकों की उक्ति है। बीज और स्वभाव इन दो पदों के अर्थ में पार्थक्य न होने से 'अकुंरस्वभावस्य' इस स्वभावपद में षष्ठ्यर्थ का सम्बन्ध प्राप्त नहीं हो सकता, इसलिए दोनों के पर्याय होने के कारण दोनों का साथ प्रयोग नहीं हो सकता अतः यह कल्पना व्यर्थ है ॥२९॥

इससे परिशेषात् हमारा सिद्धान्त सिद्ध हुआ, यों दिखलाते है।

इसलिए सब पदार्थ और उनके कारण ये सब अज्ञानी में निष्कारण भ्रान्ति ही है । तत्त्वज्ञ में तो सन्मात्ररूप से स्थित ही कार्य सन्मात्ररूप कारण से ही चित् के चमत्काररूप से आविर्भूत होता है और तिरोहित होता है, उससे अतिरिक्त अणुमात्र भी नहीं है, यह भाव है ॥३०॥

अतएव ज्ञानी को अकृत करोड़ों अपराधों से भी मन में दुःख नहीं होता, ऐसा कहते हैं।

जैसे स्वप्न में डाकुओं द्वारा किया गया वध, बन्धन आदि प्रबुद्ध पुरुष को स्वप्न मिथ्यात्व का ज्ञान होने से दुःखदायी नहीं होता वैसे ही तत्त्वज्ञान के अनन्तर जीवन भी दुःखप्रद नहीं होता॥३१॥

सृष्टि के आदि में उत्पन्न नहीं हुआ यह दृश्य चिदाकाशस्वरूप स्वप्न के तुल्य भासता है, इसलिए इसमें अन्य (दुःख) और दुःख के कारण की उपपत्ति नहीं होती है। इस युक्ति के सिवा और कोई कल्पना युक्तियुक्त नहीं दिखाई देती, इसलिए यह जगत्कल्पना ब्रह्मानुभूति ही है, यह अर्थ है ॥३२,३३॥

जैसे शुद्ध जलराशि में लहर, भँवर, द्रवता आदि भासते हैं वैसे ही ब्रह्म में यह सर्गपर्याय (सर्गापरनामक) ब्रह्म भासता है|३४॥

जैसे निर्मल वायु में स्पन्दन, आवर्त, विवर्त आदि भासते हैं वैसे ही ब्रह्मरूपी वायु में सृष्टिरूपी स्पन्द भासता है ॥३५॥

जैसे महाकाश में अनन्तता, छिद्रता, शून्यता आदि धर्म हैं वे सब आकाशरूप हैं वैसे ही सृष्टि भी परात्पररूप है उससे भिन्न नहीं है। जैसे निद्रा आदि में स्पष्टरूप से उपलब्ध भी ये सब पदार्थ असत्मय ही हैं वैसे ही ये सृष्टि के पदार्थ सत् से अनन्यरूप ही हैं। जैसे निद्राघन में स्वप्न और सुषुप्ति है वैसे शुद्ध सौम्य चिद्घन आत्मा में सृष्टि, प्रलय और स्थिति हैं। जैसे मनुष्य एक स्वप्न से अन्य स्वप्न में स्थित होता है वैसे ही अजन्मा परमात्मा स्वसत्ता में एक सर्ग से अन्य सर्ग के रूप में स्थित होता है। जैसे स्वप्नानुभवों में पृथिवी आदि से रहित स्वाप्नपदार्थ पृथिवी आदि से युक्त-सा प्रतीत होता है वैसे ही पृथिवी आदि से रहित भी यह निर्दोष ब्रह्माकाश पृथिवी आदि से युक्त-सा प्रतीत होता है। जैसे अनन्तरूप इस साम्प्रतिक परमात्मा में वर्तमान घट, पट आदि शब्द उनके अर्थ स्थित हैं वैसे ही अनन्य महाचैतन्य में भूत और भविष्यत् सृष्टियाँ स्थित हैं ॥३६-४१॥

जब अनन्य है तब शब्द और उनके अर्थभूत सर्ग ब्रह्म में हैं इस उक्ति का 'पश्यन्त्यामेव पश्यन्ती तिष्ठति' यों अभिन्न ही पश्यन्ती में भेदोपचार से औपचारिक आधाराधेय भाव में पर्यवसान होता है,

ऐसा कहते हैं। __जैसे साम्प्रतिक अनन्यभूत परमात्मा में सृष्टिरूप परमात्मा का भान होता है वैसे ही चित् में चिन्मय
शब्द और उनके अर्थभूत सर्गों का चित् से ही भान होता है ॥४२॥

जब शब्द और उनके अर्थभूत सर्ग चिन्मय ही हैं तब वहाँ कार्य कर चुका शास्त्र भी जिस पर शासन किया जाय ऐसे व्यक्तिविशेष के अभाव में मोक्षरूप फल के पृथक् न होने से और निराकरणीय प्रपंचरूप
बन्धन न रहने से निवृत्त हो जाता है, ऐसा कहते हैं।
वहाँ पर शास्त्र का क्या प्रयोजन है ? वहाँ कथाओं के विचार से भी क्या प्रयोजन है ? क्योंकि शास्त्रफल निर्वासनिक (वासनाशून्य) जीवनरूप मोक्ष सिद्ध हो चुका, पूर्वोक्त रीति से अकारण होने के कारण सृष्टि का अभाव होने से नाना प्रपंच रचना प्रत्यक्ष दिखाई देने पर भी कुछ नहीं है यानी पूर्णतया मार्जित हो जाती है । और यहाँ वासना के नाम से प्रसिद्ध जो यह प्रपंच के बीजरूप से भासित होती है वह भेदरहित बोधसत्ता ही भेदरूप से भासित होती है जैसे कि स्वप्न में चिदात्मा ही नगर आदि के रूप से भासित होता है ॥४३,४४॥

एक सौ सतहत्तरखाँ सर्ग समाप्त
एक सौ अठहत्तरवाँसर्ग इस सर्ग में अमूर्त (निराकार) चित् द्वारा समूर्त (साकार) जगत् के परिचालन में युक्तिवर्णनपूर्वक
ऐन्दवाख्यान से जगत् अमूर्त चिन्मात्र ही है, यह सिद्ध किया गया है। __ 'धर्म आदि अमूर्त होने के कारण परलोक में मूर्त देह के कारण नहीं हो सकते यह कथन सुनकर अमूर्त चिदात्मा द्वारा मूर्त देह आदि के चालन में युक्ति की जिज्ञासा कर रहे श्रीरामचन्द्रजी उसकी अनुपपत्ति दिखलाने के लिए भूमिका बाँधते हैं। _ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, त्रैलोक्य में मूर्त और अमूर्त भेद से दो प्रकार के पदार्थ हैं जिनमें से कुछ सप्रतिघ (आपस में टकरानेवाले) हैं और कुछ अप्रतिघ (आपस में न टकरानेवाले) हैं । भाव यह कि यहाँ पर मूर्त अमूर्त ब्रह्मरूप से दिखलाया गया विभाग अभीष्ट नहीं है, किन्तु प्रतिघात की योग्यता
और प्रतिघात की अयोग्यतारूप उपाधि द्वारा कृत विभाग अभिप्रेत है ॥१॥

फूल, कपास (रुई), मक्खन आदि अत्यन्त कोमल पदार्थ कठिन शिलाओं की नाईं प्रतिघात के (टक्कर के) योग्य नहीं हैं, अतः उनमें कोई अमूर्तता न समझ जाय इसलिए सप्रतिघ, अप्रतिघ आदि विशेषणों के तात्पर्य का अलग अलग लक्षणों से उद्घाटन करते हैं। __ यहाँ अप्रतिघ उन्हें कहते हैं, जो परस्पर टकराते नहीं है और सप्रतिघ उन्हें कहते हैं जो परस्पर टकराते हैं ॥२॥

इसी बात को लोकप्रसिद्धि से स्पष्ट करते हैं।
लोक में सप्रतिघ पदार्थों का तो परस्पर टकराना दिखलाई देता है, किन्तु अप्रतिघरूप किन्हीं पदार्थों का किंचित् भी आपस में टकराना नहीं दिखाई देता ॥३। उनमें संवेदन नाम से प्रसिद्ध जो पदार्थ है वह अप्रतिघही है। क्योंकि चन्द्रमा का निरीक्षण कर रहे पुरुष के यहाँ से नयन-रश्मियों का

अनुगमन करनेवाले चित् के साथ चित्तउपहित संवेदन चन्द्रमण्डल में बिना आघात के (टक्कर के) ही गिरते हैं, इसलिए वे अमूर्त हैं। यह सभी चन्द्रदर्शियों द्वारा अनुभूत होता है ॥४॥

यदि कहिये कि आपका यह आक्षेप प्रबुद्ध दृष्टि से है अथवा अप्रबुद्ध दृष्टि से है ? प्रथम पक्ष में तो मूर्त प्रसिद्ध ही नहीं है और दूसरे पक्ष में अमूर्त चिति देह आदि को प्रवर्तित करती है यह अप्रसिद्ध है, क्योंकि देह से लेकर अहंकारपर्यन्त सम्मिलित समुदाय का ही व्यवहारी लोगों को आत्मरूप से अनुभव होता है ऐसी शंका उठाकर कहते हैं।
अर्धप्रबुद्ध लोगों के (दूसरी तीसरी भूमिका के बीच के लोगों के) संकल्प विकल्परूप द्वैत से कल्पित इस जगत् को मानकर मैं आक्षेप करता हूँ, बोधदृष्टि से परिशिष्ट चिन्मात्र मानकर आक्षेप नहीं करता हूँ॥५॥
यद्यपि आशय में स्थित मूर्त प्राणवायु ही प्रवेश और निर्गमरूप वृत्तियों से क्षुब्ध होकर देह को प्रवृत्त करता है यह कहा जा सकता है तथापि हे प्रभो, उसमें प्रवेश-निर्गममय क्षोभ कौन पैदा करता है ? यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥६॥

यदि कहा जाय कि जीवरूप चिदाभास ही प्राणवायु का क्षोभ पैदा करेगा, तो उस पर कहते हैं।
जैसे बोझ ढोनेवाला बोझ को ढोता है, परिचालित करता है, वैसे ही अमूर्त चिदाभास समूर्त प्राण आदि देहपर्यन्त इस भार को परिचालित कैसे कर सकता है ? यदि अमूर्त संवेदनमात्र चिदाभास प्राणादि देहान्त मूर्त पदार्थ को व्याप्त कर संचालित कर सकता है, तो पुरुष के केवल संकल्प संवित् से पर्वत क्यों नहीं चलता? ॥७,८॥

जैसे बाहर का वायु लोहार की धौंकनी में भीतर प्रवेश करने और बाहर निकलने से धौंकनी को चलाता है वैसे ही प्राणवायु में भी कण्ठनाली के छिद्र के संकोच और विकास से अनुमित अपने प्रवेश और निर्गम से देह आदि का चालकत्व प्रत्यक्ष है हृदय आदि प्रवेश में भी यों ही उसकी संचालकता समझनी चाहिये यों श्रीवसिष्ठजी गूढ अभिप्राय से समाधान करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, देह में, हृदय में स्थित नाड़ी जब संकोच और विकास को प्राप्त होती है तब प्राण गले के छेद से बाहर आता है और भीतर जाता है। जैसे छिद्र में रहनेवाले यानी छिद्रवान् सकल द्रव्यों के अन्दर संचार करनेवाला वायु बाहर स्थित लोहार की आजीविका की साधनभूत धौंकनी में प्रवेश करता है और बाहर निकलता है वैसे ही वायु प्रवेश और निर्गम से हृदय में स्पन्दन पैदा करता है। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, जैसे बाहर स्थित धौंकनी को लोहार उसके संकोच और विकासों से युक्त करता है वैसे ही भीतर स्थित नाड़ी को कौन परिचालित करता है ? भाव यह है कि यद्यपि वायु परिचालन करता है तथापि लौहार आदि चेतन से अधिष्ठित धौंकनी में ही वह उस तरह स्पन्द पैदा करता है अन्यत्र नहीं करता इसलिए चेतन को ही अचेतन के नियत व्यवहार चेष्टा में निमित्त अवश्य कहना चाहिये ॥९-११॥

यदि प्रश्न हो कि 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः' ('एक सौ एक हृदय की नाड़ियाँ हैं।) इस श्रुति में चारों ओर फैली हुई सौ नाड़ियाँ सुनी जाती हैं। एक सौ नाड़ियों की प्रत्येक शाखा से बहत्तर बहत्तर नाड़ियाँ निकली हैं यों हजारों नाड़ियाँ होती हैं, उनमें 'व्यान' नामक वायु का संचार होता है। उन सकल नाड़ियों में व्यान वायु के संचार को देहादि के संचलन में निमित्त मानें तो सदा ही सर्वांग का

संचलन होना चाहिये एक एक हस्त, पाद आदि का व्यापार नियत नहीं होना चाहिये। यदि कहिये एक अंग का उद्यम न होने में सौ की सौ नाड़ियाँ उस अंग में एक हो जाती हैं, सर्वांग का संचलन उपस्थित होने पर एकाकार भी सौ नाड़ियाँ सर्वांग व्यापिनी हो जाती हैं, तो उस पर भी कहते हैं।
___ समय विशेष पर यानी एक एक अंग के चालन के समय सौ नाड़ियाँ कैसे एक हो जायेगी और समय विशेष पर यानी सर्वांग के चालन के समय कैसे एक नाड़ी सौ हो जायेंगी तथा दूसरी बात यह भी है कि अमूर्त चैतन्य का संश्लेष देह में भी नहीं है। आध्यासिक सम्बन्ध तो काष्ठ, लोष्ट आदि में भी तुल्य है, इसलिए उन्हें भी सचेतन कहना चाहिये । और वह कैसे संभव है ? लोक में जंगम पदार्थ ही क्यों स्पन्दयुक्त होते हैं ? वृक्ष, लता, काष्ठ, पाषाण आदि स्थावर वस्तु यदि चेतन है, तो उसमें स्पन्दन क्यों नहीं होता? वह देह के समान भोग के उपयोग से चमत्कृत भी क्यों नहीं होती, नियन्त्रण करनेवाले कुलाल (कुम्हार) आदि से अधिष्ठित चक्र आदि की तरह नियतकाल में ही स्पन्दनवाली क्यों होती है ? यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये॥१२,१३॥

225608 कार्य-कारण की स्वामिनी भोग करनेवाली जीवसंवित् का जिसमें अनादि प्रवाह से प्राप्त काम, कर्म और वासना से प्रयुक्त तादात्म्यअध्यास है, उसके चालन में आध्यासिक स्वतादात्म्यशाली प्राण के संश्लेष से वह स्वतन्त्र है अन्य जगह परतन्त्र है इस तरह की व्यवस्था है, यों गूढ़ अभिप्राय से वसिष्ठजी उत्तर देते हैं।

225609 जैसे बाहर लोहार धौंकनी को संचालित करता है वैसे ही जीव संवित् अन्दर आन्त्रवेष्टन को (हड्डी-समूह को) संचालित करती है, उसके अनुसार ही लोक में सब लोग बाहर चेष्टा करते हैं॥१४॥

225610

225611 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिवर, शरीर में स्थित वायु, अँतड़ी आदि सब कुछ सप्रतिघ (साकार) है उसको अप्रतिघ निराकार जीवसंवित् कैसे संचालित करेगी? यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये। यदि अप्रतिघाकार संवित् सप्रतिघरूप देह आदि का संचालन करेगी, तब तो दूर स्थित भी जल प्यासे पथिक की इच्छा से स्वयं ही आ जायेगा । यदि सप्रतिघ और अप्रतिघ पदार्थों का परस्पर संश्लेष हो तब तो इच्छा ही बाहर बोलना, लेना, देना, विहार आदि करेगी फिर कर्मेन्द्रियों से कहाँ पर क्या होगा? हे मुनिवर, जैसे सप्रतिघ (प्रतिघातयोग्य) और अप्रतिघका (प्रतिघात के अयोग्य का) बाहर श्लेष (संपर्क) नहीं है वैसे ही भीतर भी उनका श्लेष नहीं है ऐसा मैं मानता हूँ। अर्थात् बाहर उनका श्लेष न होने पर भी भीतर श्लेष हो ऐसा मेरा मत नहीं है। इस प्रकार आपसे समाधान में दी गई युक्तियों का खण्डन हो जाने पर अन्य युक्तियाँ आपदीजिये। खंडित युक्तियों को ही बार-बार मत दुहराइये। अथवा आपयोगिराज हैं आपको स्वयं जैसे इसका (अमूर्त का ही मूर्त से सम्पर्क का), जो लोक में अत्यन्त अप्रसिद्ध है, योगबल से जिस उपाय से अनुभव होता है उसे मुझसे शीघ्र कहने की कृपा कीजिये ॥१५-१९॥

225612

225613 इस प्रकार श्रीरामजी की ओर से आक्षेप होने पर श्रीवसिष्ठजी पूर्वोक्त गुढ़ाभिसन्धिवाला उत्तर भी वासनाओं को बाहरी और भीतरी परिच्छेदरूप भ्रान्तिमूलक होने से वह अनवस्थाग्रस्त, सूक्ष्म विचार करने पर न टिकनेवाला है यों श्रीरामचन्द्रजी उसे समझ गये हैं पुनः मैं उनको दुहराऊँगा तो श्रीरामचन्द्रजी उसका अवश्य खंडन करेंगे यों सोचते हुए उस उत्तर की उपेक्षाकर सिद्धान्त के अवलम्बन से ही एक उक्ति से सबका समाधान करते हैं।

225614

225615

225616 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, सकल सन्देहरूपी वृक्षों की जड़ तत्त्व वस्तु का अज्ञान ही है, अतएव सब वस्तुओं के एकतानुभवरूप तत्त्वसाक्षात्कार की अनुभूति के लिए उक्त सन्देहरूपी वृक्षों की जड़ खोदनेवाला कानों को भूषणों के समान आनन्द देनेवाला यह वचन आप सुनिये ॥२०॥

225617 श्रीरामचन्द्रजी, आपने जो अनेक आक्षेप किये हैं वे लागू हो सकते यदि हम प्रपंच को सप्रतिघ और यथार्थ मानते। हमारे मत में यहाँ कहीं पर भी कोई वस्तु सप्रतिघ है ही नहीं। यह सभी कुछ प्रपंच सदा शान्त अप्रतिघ ही सब ओर व्याप्त है। स्वप्न और संकल्पों की तरह पृथिवी आदि सब पदार्थराशि शुद्ध संवित्मय शान्त अप्रतिघरूप है। कारण का अभाव होने से यह सब प्रपंच आदि में और अन्त में नहीं है, जैसे स्वप्न में स्थित चित् का पर्वत, नदी, नगर आदि के रूप में भान होता है वैसे ही वर्तमान सृष्टि भी भ्रान्तिरूप ही है। इसलिए तत्त्ववेत्ता लोग विवेक, वैराग्य, त्याग, श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदि प्रयत्न से साध्य कारणों से वासना सहित मूर्ताकार को हटाकर धुलोक, पृथिवी, वायु, आकाश, पर्वत, नदी, दिशा आदिरूप जगत् को अप्रतिघ बोधमात्र ही जानते हैं । हे श्रीरामचन्द्रजी, आप अन्तःकरण, भूत आदि तथा मिट्टी, काठ, पत्थर आदि सबको शून्य और चेतन को अशून्य समझिये चेतन के सिवा अन्य अशून्य नहीं है ॥२१-२५॥

225618 ___चिन्मात्र ही सर्व जगत् है, मूर्त कुछ भी नहीं है, इस विषय में पूर्वोक्त ऐन्दवाख्यान को पुनः सुनाने

225619 के लिए प्रतिज्ञा करते हैं।

225620 इस विषय में कानों को भूषित करनेवाले इसी प्रकार के ऐन्दवाख्यान को आप सुनिये । मैंने पहले उत्पत्ति प्रकरण में मनोमात्र ही जगत् है यह दिखलाने के लिए वह आख्यान कहा था यहाँ पर चिन्मात्र ही जगत् है यों निर्वाण-निष्कर्ष के लिए उसे कहता हूँ ॥२६॥

225621

225622 प्रस्तुत प्रश्न के पूर्णतया समाधानरूप प्रयोजनभेद से भी इसकी पुनरुक्ति दोषावह नहीं है, यह कहते हैं।

225623 प्रस्तुत प्रश्न के बोध के लिए फिर भी उसे आप सुनें। जिससे कि यह सब पर्वतादि जगत् अमूर्त चित् ही है इस प्रश्न का समाधान आपको विदित हो जायेगा ॥२७॥

225624 उत्पत्ति-प्रकरण में वर्णित ही

225625 आकार-प्रकार से युक्त किसी जगज्जाल में तपस्या और वेद-प्रतिपादित आचार-विचार का आधारभूत 'इन्दु' नाम से प्रख्यात कोई ब्राह्मण हुआ। उसके ब्रह्माण्डोदरवर्ती आकाश के दस दिक्तटों की तरह महानों और सज्जनों के आस्पदभूत (आश्रयभूत) महात्मा महाशय दस पुत्र हुए। जैसे दसों के मध्य में ग्यारहवें भगवान् रुद्र महाप्रलय में अन्तर्धान को प्राप्त होते हैं वैसे ही उन दसों का पिता इन्दु कालवश अन्तर्धान को प्राप्त हो गया। उसकी अनुरागवती भार्या ने वैधव्य के कष्टों से जैसे तारारूपी चंचल नेत्रवाली अनुरागवती (लालिमापूर्ण) सन्ध्या दिन का अनुगमन करती है वैसे ही उसका अनुगमन किया ॥२८-३१॥

225626 उनके वियोगजन्य दुःख से व्याप्त हुए उनके उन पुत्रों ने उनका और्ध्वदैहिक संस्कार कर लोकव्यवहार का परित्याग कर समाधि के लिए वन का मार्ग पकड़ा ॥३२॥

225627 धारणाओं में से (विषयविशेष आकारित मन की स्थिरतारूप धारणाओं में से) किंविषयिणी (किसमें बाँधी गई) धारणा उत्तम सिद्धि देनेवाली होगी। हम लोग यन्मय (यत्स्वरूप) होकर सबके अधिपति हो जायेंगे। ऐसा विचार कर उन दसों ने वहाँ निर्विघ्न कन्दरा के मध्य में पद्मासन बाँधकर यह विचार किया। ब्रह्मा से

225628

225629 अधिष्ठित सकल जगत् की धारणा से (ब्रह्मा से अधिष्ठित सकल जगत् के आकार से आकारित मन की स्थिरतारूपधारणा से) स्थिर (निश्चल) हुए हम लोग बिना किसी विघ्न बाधा के ब्रह्माधिष्ठित जगद्रूप हो जायेंगे। यह सोच विचार ब्रह्मयुक्त जगत् की धारणा से निमीलित नेत्र कमलवाले वे चिरकाल तक चित्रलिखित ऐसे बैठे रहे। इसके पश्चात् जब पूरे अठारह महीने तक ब्रह्मासहित जगत् की धारणा में बँधे हुऐ चित्तवाले वे मन के अन्यवृत्तिधारण द्वारा उससे च्युत न होकर स्थित रहे तब उनके शरीर सूखकर हड्डी हड्डी हो गये, मांसाहारी जीव नोच नोचकर उनके अवयवों को खा गये अतएव प्रकाश द्वारा नष्ट किये गये छायाभाग की तरह उनके शरीर वहाँ पर नष्ट हो गये । मैं ब्रह्मा हूँ, मैं यह जगत् हूँ, मैं यह भुवनों से पूर्ण सृष्टि हूँ यों ध्यान कर रहे उनका महान् काल व्यतीत हुआ। उसके पश्चात् ध्यान के परिपाक से देहरहित वे दस चित्त पृथक् पृथक् दस ब्रह्माण्डरूप जगत् बन गये, क्योंकि जैसा पुरुष का ध्यान होता है वैसा ही बन जाता है यह बात तत्क्रतुन्याय से प्रसिद्ध है । इस प्रकार ऐन्दवों की चित् ही इच्छा बनकर सम्पूर्ण जगत् बन गई। आकार से रहित अत्यन्त निर्मलरूप ही वह स्थित रही यानी अपने स्वभाव के कुछ त्याग से जगत् नहीं बनी किन्तु निर्मल चित्स्वभावरूप से ही स्थित रही। यों सब जगतों की संविद्रूपता सिद्ध हुई। जगतों के संवित्प होने से उनके वे भूमि, पर्वत, नदी आदि सभी को आप चिदात्मक ही जानिये । यदि उनका दस प्रकार का त्रिजगज्जाल चिदात्मक नहीं है तो क्रियात्मक है? आप ही कहिये । वह संविदाकाश शून्यत्वमात्र ही है उससे अन्य नहीं है। जैसे तरंग जल के सिवा अन्य कुछ नहीं है वैसेही अचल आदि संवित्तत्त्व के सिवा अन्य कुछ नहीं है।॥३३-४४॥

225630

225631 ऐन्दव जगतों की तुल्यता प्रस्तुत जगत् में भी समझनी चाहिए, ऐसा कहते हैं।

225632 जैसे आकाश में चिन्मय ये ऐन्दव जगत् हैं वैसे ही इन प्रस्तुत जगतों में भी काठ, ढेले, पत्थर आदि चिन्मय ही हैं। जैसे ऐन्दवों के संकल्प जगत्ता को प्राप्त हुए वैसे ही ब्रह्मा का यह संकल्प भी जगत्ता को प्राप्त हुआ है । इसलिए ये पर्वत, पृथिवी, वृक्ष, बादल, आकाशादि पंचमहाभूत ये सब कुछ चिन्मात्रमय ही विस्तृत हैं। जैसे उन ऐन्दव जगतों मे सब कुछ चित् ही था वैसे यहाँ पर भी वृक्ष चित्, है, पृथिवी चित् है, धुलोक चित् है, आकाश चित् है और पर्वत चित् हैं, कहीं पर भी अचित् संभव नहीं है ॥४५-४८॥

225633 चिन्मात्रआकाशरूप कुम्हार द्वारा अपने शरीररूपी चंचल (घूम रहे) चाक में अपने शरीररूपी मिट्टी से इस सृष्टि की रचना निरन्तर क्यों की जाती है। 'कुतः' यों असम्भावना

225634 की उक्ति सृष्टि का मिथ्यात्व जताने के लिए है ॥४९॥

225635

225636 इस कथन से 'कथं सचेतना एते काष्ठलोष्टोपलादयः' इस प्रश्न का भी समाधान हो गया, इस आशय से कहते हैं।

225637 संकल्प से विरचित सृष्टि में यदि पत्थर चेतन नहीं हैं, तो इस सृष्टि में ढेले, पत्थर, चट्टान आदि क्या हैं यह कहिये ? ॥५०॥

225638 अनुभव, स्मृति और स्मृतिजनक संस्कार, इच्छा और कृति ये सब संविद्विशेष अर्थ विषयक हैं। इनके अन्दर अर्थ प्रतीत होता है और ये अपने अन्दर अभिव्यक्त चिन्मात्र को ही धारण करते हैं। जड़ अर्थ को धारण नहीं करते, इसलिए अर्थ चिद्रूपही हैं। हम इस बात पर पहले ही विचार कर चुके हैं कि अर्थशून्य कल्पनाओं की अन्य ही स्थिति है और तत्त्व के अवगाहन के चमत्कार से शोभित होनेवाली कल्पना आदि का अन्य ही चमत्कार है।

225639

अथवा यों दूसरा अर्थ करना चाहिये - यदि कोई कहे लोहा आदि की अनुभव, स्मृति और स्मृतिजनक संस्कार में एकरूपता है, इसलिए लोहा आदि अचिद्रूप ही हैं फिर उनको सचेतन कैसे कहते हैं, तो इस प्रश्न पर कहते हैं।

कलन (अनुभव) आदि चिन्मात्र लौह, शैल आदि तत्त्व को अपने उदर में धारण करते हैं, किन्तु उसका अवगाहन नहीं कर सकते, क्योंकि वह कल्पना आदि के उत्थान से पहले से ही है, इस विषय का हम पहले परामर्श कर चुके हैं। अज्ञात विषय में चक्षु आदि से अनुभव होता है ज्ञात विषय में स्मृति और संस्कार होते हैं। इसलिए इनसे पहले अज्ञात विषय की सिद्धि अवश्य माननी होगी। अचिप तृण, काष्ठ, शैल आदि अज्ञात नहीं कहे जा सकते, क्योंकि जड़ों में अज्ञानरूपी आवरण का कोई प्रयोजन नहीं है, अतएव जड़ों से अन्य ही ब्रह्मसत्ता तृण आदि की तत्त्वभूत है। उसी का कलन, स्मृति और संस्कारों से जड़त्वरूप से विमर्श होता है।॥५१॥

इस कारण भी काष्ठ, लोहा आदि सचेतन हैं, ऐसा कहते हैं।

चूँकि वह परम चिद्धाम ही सर्वात्मक संवित्-धाम समष्टिव्यष्टि चित्त में मणियों की राशि में मणि की तरह देदीप्यमानरूप से भीतर स्थित होकर किसी तृण, काष्ठ,शैल आदि अर्थ की तरह उदित होता है क्योंकि 'तदनु प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्' ऐसी भगवती श्रुती है। इस कारण भी तृण, काष्ठ आदि सचेतन हैं, चूँकि ये (तृण, काष्ठ आदि) कार्यकारणरहित ब्रह्म की सृष्टि हैं। जैसे सूर्य की प्रभा सूर्य की स्वभावभूत ही है अप्रकाशरूप नहीं है, इसलिए ये भी ब्रह्म के स्वभावभूत ही हैं, उससे भिन्न नहीं हैं। जब भिन्न नहीं हैं तब यह सब सचेतन ब्रह्मरूप ही है यह निश्चय हुआ॥५२,५३॥

जैसे ढालू जमीन पर प्रवृत्त हुआ जल परात्मीयरूप अन्यकारण के बिना अपने ही अतितीव्र यत्न से स्वतः ही आवर्त, प्रवाह, तरंग आदि की विचित्रता से बहता है वैसे ही सृष्टि के उन्मुख चिति भी परात्मीयरूप अन्य कारण के बिना अपने ही अतितीव्र यत्न से स्वतः ही सृष्टिरूप से बहती है। जैसे पाद्मकल्प में भगवान की नाभिकमल-लीला ही जगतों की तरह स्फुरित होती है, इसलिए भी वे ब्रह्म से तनिक भी भिन्न नहीं हैं। इसलिए यह जगत् अनुत्पन्न, अनिरुद्ध, सन्मात्र, शान्त, भाव और अभाव दोनों का ही मार्जन होने से उनका मध्यरूप, चिदाकाशभूत, चिद्घनमात्र है॥५४-५६॥

अतएव तृण, काष्ठ, शैल आदि को अचेतन समझनेवाले मूढ़ों का विद्वान् लोग उपहास करते हैं, ऐसा कहते हैं। ___ जो संवित्मय (चिन्मात्र) पर्वत आदि जगत् में स्थित हैं उनको अचिन्मय कहनेवाले अज्ञ का अभिज्ञों द्वारा उपहास किया जाता है।५७॥

ब्रह्मा के संकल्प से जन्य होने के कारण भी अपने मनोराज्य के तुल्य जगत् की चिन्मात्रता का अनुमान करना चाहिये, ऐसा कहते हैं। ___ जैसे आत्मा संकल्पमय इन जगतों को आकाश में चिदाकाशात्मक जानता है वैसे ही ब्रह्मा के संकल्प से उत्पन्न यह जगत् भी चिदाकाशात्मक ही है॥५८॥

आप इसी एक दृष्टि का अन्यान्य प्रकारों से पुनः पुनः क्यों समर्थन करते हैं ? ऐसा प्रश्न होने पर कहते हैं।

___ यह प्रपंचदृष्टि दृढ़ की गई दिग्दृष्टि से ज्यों-ज्यों देखी जाती है त्यों-त्यों यह दुःख शीघ्रातिशीघ्र मिट जाता है। ज्यों-ज्यों यह प्रपंचदृष्टि चिन्मात्ररूप से चिरकाल तक नहीं विचारी जाती त्यों-त्यों यह प्रपंच-क्लेश अत्यन्त घन होता जाता है। महापापों से मूर्ख हुए अतएव इस दृष्टि को न देख रहे लोगों
का यह संसार वज्र के तुल्य दृढ़ हो जाता है, कदापिशान्त नहीं होता है।॥५९-६१॥

__ अतएव महाफलवती होने के कारण इस दृष्टि को दृढ़ करना चाहिये, यों सर्ग का उपसंहार करते हैं।

इस जगत् में न आकृति है, न संसार है, न असंसार (मोक्ष) है, न जन्म है, न नाश है, न दूसरा कोई भावविकार है और न उसका अभाव है, परमार्थ चित्स्वभाव आत्मा में इस तरह परम शान्त ब्रह्म का स्फुरण होता है अथवा ब्रह्म से अतिरिक्त स्फुरण भी यहाँ सर्वथा नहीं है ॥६२॥

यदि कोई कहे कि स्फुरण के भी अभाव में ब्रह्म कैसे स्थित रहता है ? तो इस पर कहते हैं।

यद्यपि वह ब्रह्म स्फटिक के स्तम्भ की नाईं आकाशरहित अनेकों सृष्टिरूपी पुतलियों की राशि से भरा हुआ है तथापि उसमें जगती लताएँ, उनकी चोटियाँ, उनकी जड़, उनकी रचनाएँ और उनकी जड़ों का भूमि में प्रवेश ये सब अलभ्य हैं वह आदि-अन्त विहीन है, काल से भी उसके जन्म और नाश नहीं होते, वह पूर्णरूप से अत्यन्त निर्मल है ऐसा वह चिदानन्दैकघन नित्यकैवल्यरूप स्थित है॥६३॥

यही जब अमुक्तरूपी संसारी था तब इसके असंख्य हाथ चारों ओर से भरे थे, असंख्य आँख, कान, सिर, कण्ठ, उदर, पैर आदि अंग थे। मुक्तरूप तो आत्माकाशरूप, सुस्तम्भरूप, सन्मात्र अज मौन यह मैं ही हो गया, इसलिए फिर विकल्पों से कोई प्रयोजन नहीं है॥६४॥

एक सौ अठहत्तरखाँ सर्ग समाप्त

एक सौ उन्नासीवाँ सर्ग अतः सारा विश्व निराकार चिन्मात्ररूप से स्थित है अतः पूर्वोक्त शंका का अवसर कहाँ है, यह वर्णन।

श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार त्रिलोकी केवलशुद्ध चिन्मात्र सत्त्व ही है। इसमें अज्ञानियों द्वारा मूर्तरूप से ज्ञात भूतों का संभव ही नहीं है। इसलिए कहाँ से शरीर आदि हो सकते हैं और कहाँ से समूर्त वस्तु हो सकती है ? जो यह कुछ दिखाई देता है वह अमूर्त ब्रह्म ही व्याप्त है। चिदाकाश में चिदाकाश स्थित है, सकल विषमता से मुक्त शान्त ब्रह्म शान्त ब्रह्म में स्थित है, आकाश आकाश में स्थित है, ज्ञान ज्ञान में स्फुरित है। जैसे जाग्रत् काल में स्वप्न संविन्मय शान्त अमूर्ताकार रहता है वैसे ही सब कुछ संविन्मय (चिन्मात्र) शान्त होकर अमूर्ताकार से स्थित है। आपके द्वारा कही गई यह सप्रतिघ स्थिति कहाँ है ? जहाँ पर कि यह आपकी शंका अग्रसर हो, यह अर्थ है॥१-४॥

देह, उसके अवयव आदि प्रबुद्ध (जागे हुए) पुरुष की दृष्टि से स्वप्न शरीर के समान चिन्मात्र ही हैं इसलिए उनमें समूर्तता की शंका अज्ञानी की दृष्टि से ही हो सकती है तात्त्विक दृष्टि से नहीं हो सकती, ऐसा कहते हैं।

देह के अवयव कहाँ है, कहाँ आँतड़ियाँ हैं, कहाँ अस्थिपंजर (कंकाल) है आकाश के समान अमूर्त देह को आप स्वप्नदेह के समान समूर्त जानिये ॥५॥

प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से सिद्ध मूर्त शरीर आदि का अपलाप केवल साहस ही है यह समझना ठीक

नहीं, ऐसा कहते हैं। __हाथ संवित् (चिन्मात्र) हैं, सिर संवित् है, सब इन्द्रियाँ संविद्रूप हैं सब कुछ शान्त अमूर्त है, समूर्त कुछ भी नहीं है। सहेतुक प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से सिद्ध भी मूर्तता अहेतुक प्रमाणवाली और सकारण भी अकारण है, क्योंकि तस्य त्रय आवस्थास्त्रयः स्वप्नाः', 'नेह नानास्ति किंचन', 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति', 'अथात आदेशो नेति नेति' इत्यादि श्रुतियों से ही जगत् का अपलाप किया जाता है॥६,७॥

कारण के बिना कार्य नहीं होता है, ब्रह्म निर्विकार और अद्वितीय है अन्य कारण कोई है नहीं, अतः जगत् की अनुत्पत्ति ही है। तत्त्वदृष्टि से यों जगत् के अपलाप की उपपत्ति होती है। अज्ञानी की दृष्टि से तो सृष्टि के अनादि होने से कारण परम्परा का संभव होने के कारण तथा ब्रह्म की प्रसिद्धि न होने से उत्पत्ति आदि सबकी उपपत्ति होती है। इसलिए जिसने जैसा निर्णय किया उसको वह वैसा प्रतीत होता है यों अपने अपने निश्चय के अनुसार दोनों की उपपत्ति होती है ॥८॥

युक्तिदृष्टि से तो कारण के बिना उत्पन्न संवित्रूप लब्ध यह जगत् न तो अत्यन्त असत् है और न अत्यन्त सत् है किन्तु सद्वत् है, यह कहते हैं।

कारण के बिना कार्य सद्वत् सिद्ध होता है। संभावना के अनुसार ही अर्थ को संवित् निस्सन्देह प्राप्त करती है। जैसे स्वप्न में चिन्मय आत्मा के सर्वरूप होने से सब कुछ का सर्वत्र सर्वथा संभव है वैसे ही जाग्रत् में भी चैतन्मय होने से ब्रह्म की सर्वात्मरूपता का संभव

है॥९,१०॥

मायावाद में तो सब अविरुद्ध है, यह कहते हैं।
नाना और अनानारूप सर्वात्मक ब्रह्मपद में यथार्थ में बिना कारण के कार्यों की सत्ता स्थित है और कल्पितरूप से कारणजन्य भी सत्ता है । एक भी सहस्र हो जाता है जैसे कि ये ऐन्दव संकल्पजनित जगतों के समूहों के साथ लाखों भूत बन गये वैसे ही हजारों संवित् भी एक हो जाती हैं क्योंकि सायुज्य मुक्ति में सब सृष्टियों के साथ विष्णु आदि का (आदि से ब्रह्म, रुद्र, चन्द्र, इन्द्र, सूर्य आदि ग्रहण करना चाहिये) एक शरीर होता है॥११-१३॥

भिन्नसत्तावाली वस्तुओं में सत्ता की ऐक्य प्राप्ति तो लोक में भी प्रसिद्ध है यह कहते हैं।
सैकड़ों नदियों से भिन्न होता हुआ भी समुद्र एक ही है, ऋतु, संवत्सर आदि से भिन्न भी काल एक ही है॥१४॥

वैसे ही एक ही आत्मा भ्रान्ति से देहादि नानात्व को प्राप्त हुआ जैसा प्रतीत होता है, यह कहते हैं।
यह संविदाकाश ही स्वप्न में उदित देह की तरह प्रकट हुआ है, स्वानुभूति से स्फुट भी स्वप्नपर्वत की तरह निराकार है। पूर्वोक्त अनुभव से जगत् संविप ही है वह संवित् ही द्रष्टा और दृश्य की दृष्टि से (अर्थात् भ्रान्ति से उनको पृथक् पृथक् मानकर) अनअनुभवात्मिका (जगत्प) प्रतीत होती है, इसलिए जगत् एकमात्र चिदाकाश ही है। जिस प्रकार एक ही निद्रा, स्वप्न और सुषुप्ति में क्रम से वेदनात्मिका और अवेदनात्मिका हो जाती है। जैसे वायु और स्पन्द अभिन्न है वैसे ही चित् और जगत् अभिन्न हैं, इसलिए यह जगत् एकमात्र चिदाकाश ही है । द्रष्टा, दृश्य, दर्शनरूप से सर्वपदार्थशून्य चिद्घान परमार्थाकाश ही स्वप्न की भाँति प्रतीत होता है, इसलिए यह जगत् एक चिदाकाश ही है। चूँकि प्रथम सर्ग से ही ईश्वर में भ्रान्ति से प्रतीत हुआ जगत्त्व असत् ही है इसलिए स्वप्न में प्राप्त

व्याघ्रादि के भय की तरह परिज्ञात होते ही यह सम्पूर्ण तथा शान्त हो जाता है। एक ही संवित् का स्वप्न में जिस प्रकार अनेकरूप से भान होता है उसी प्रकार सृष्टि के आदि में एक ही संवित् का चिदाकाश में नाना पदार्थरूप से भान होता है ॥१५-२०॥
___ अनेक दीप प्रभाओं के एकवद् भान की तरह एक ही मायाशक्ति का अनेकधा भान हो सकता है, यह कहते हैं।
जैसे बहुत दीपकोंवाले घर में बहुत-सी छायाएँ (कान्तियाँ) एकवत् प्रतीत होती हैं वैसे ही सर्वशक्ति परमात्मा की एक शक्ति (माया) भी अनेकरूप प्रतीत होती है । आकाश में भ्रान्ति से वृक्ष-समूह के स्फुरण की भाँति इस ब्रह्मरूप समुद्र में जो सीकर-स्फुरण है वही यह सृष्टि है। अन्तर केवल इतना ही है कि आकाश में जो वृक्ष-समूह है वह आकाशधर्म शून्यता से अनुविद्धरूप से स्फुरण न होने के कारण अत्यन्त भिन्नरूप है और ब्रह्म समुद्र में यह स्फुरित हो रहा सर्गबिन्दु किंचिन्मात्र भी भिन्न नहीं है ॥२१,२२॥

एक सौ उन्नासीवाँ सर्ग समाप्त
एकसौ अस्सीवाँसर्ग श्रीरामचन्द्रजी द्वारा वर्णित कुन्ददन्तोपाख्यान में पर्वत पर
वृक्ष में लटके हुए तपस्वी के वरप्राप्तिपर्यन्त वृत्तान्त का वर्णन। स्वयं प्रबुद्ध राम चिरकाल तक तत्त्वजिज्ञासा से अपने आश्रय में स्थित कुन्ददन्त नामक द्विज को प्रस्तुत उपदेश के श्रवण से तत्त्वबोध हुआ या नहीं इस अपने सन्देह को गुरुमुख से परिमार्जित करने की इच्छा से आश्चर्यभूत उसकी कथा की भूमिका रचते हुए गुरु से प्रार्थना करते हैं।
हे भगवन्, जिस प्रकार संसार की समग्र वस्तुओं के रूप की सम्यक् अनुभूति के लिये सूर्य अन्धकार का नाश करता है उसी प्रकार आप मेरे इस संशय का नाश कीजिए॥१॥

सन्देह का बीज दर्शाने के लिए आख्यान प्रारम्भ करते हैं।
किसी एक समय जब कि मैं विद्यामन्दिर में विद्वानों की सभा में स्थित था उस समय कोई द्विजश्रेष्ठ ने प्रवेश करके शीघ्र ही चारों ओर देदीप्यमान दयुतिवाली द्विजसभा को प्रणाम किया और आसन ग्रहण किया हमने भी खड़े होकर उसका अभिवादन किया । तब प्रकरणप्राप्त अपने अधीयमान वेदान्त, सांख्य आदि के सिद्धान्तों के वादों को बन्द करके सुखपूर्वक विश्राम करने के अनन्तर बैठे हुए उस श्रेष्ठ ब्राह्मण से मैंने पूछा : हे विद्वानों में श्रेष्ठ, दीर्घमार्ग में चलने से थके हुए आप किसी अर्थ को प्राप्त करने के लिए प्रयत्नशील मालूम पड़ते हैं। कहिये कहाँ से आपका आगमन हुआ॥२-६॥
ब्राह्मण ने कहा : हे महाभाग, यह ठीक है, कि मैं किसी विशेष अर्थ के लिए महाप्रयत्नशील हूँ, मैं यहाँ जिसलिए आया हूँ उसका निर्णय सुनिये।।७॥
इस पृथिवीमें, आकाश में स्थित स्वर्ग के प्रतिबिम्ब की तरह, वैदेह नाम का सर्वसौभाग्यों से युक्त देश है ॥८॥
उसी वैदेह देश में ब्राह्मणवंश में मैं उत्पन्न हुआ और विद्या प्राप्त करके स्थित रहा । कुन्दपुष्प की तरह चमकीले दाँत होने से कुन्ददन्त नाम से मेरी प्रसिद्धि हुई ॥९॥
इसके उपरान्त हृदय में वैराग्यवान् हुआ मैं भ्रान्ति से उत्पन्न संसार क्लेशों की निवृत्ति के लिए देवता,

द्विज और मुनीन्द्रों के स्थानों में भ्रमण करने में प्रवृत्त हुआ। इसी प्रकार घूमता हुआ मैं कभी श्रीपर्वत पर जा पहुँचा और वहाँ चिरकाल तक मृदु (अतीक्ष्ण) तथा दीर्घकालीन तपस्या करता हुआ अखण्ड चेष्टापूर्वक रहा। उस श्रीपर्वत में तृणवनआदि से विहीन एक ऐसा वन प्रसिद्ध है जो भूमि में तेज, तम, बादल आदि से रहित (अर्थात् केवल शून्य) आकाश-सा है। उस वन के मध्य में एक कोमल पल्लवोंवाला छोटा-सा वृक्ष इस प्रकार स्थित है जैसे शून्य आकाश में मन्दकिरण सूर्य स्थित हो। उस वृक्ष की शाखा में एक पवित्र आकृतिवाला पुरुष रस्सी से बँधा हुआ लटक रहा था मानों भानु ही अपनी रश्मियों से पैर बाँधकर लटकता हो। पूँज की रस्सी के ऊपर की ओर बाँधे हुए पैरोंवाला नित्य नीचे को लटके सिरवाला वह बड़ी बड़ी गाँठोंवाले शाल्मलिवृक्ष की अष्ठीलता को (लम्बायमान पर्वग्रन्थिता को) धारण करता हुआ-सा स्थित था। भ्रमण करते करते उस देश को प्राप्त हुए मैंने वक्षस्थल में अंजलि बाँधकर प्रणाम करते हुए उस पुरुष को देखा और उसके निकट जाकर विचार किया ॥१०-१६॥

उसी विचार को स्पष्ट करते हैं।
तो यह ब्राह्मण अभी तक जीवित तो है, क्योंकि बराबर आहताकृति होकर, श्वास लेता है और तत्तत्समयजन्य शीत, वात, धूप आदि स्पर्शों को जानता है। इसके अनन्तर उस पुरुष को मैंने बहुत दिनों तक दिवस की धूप सहकर नाना प्रकार की उपचर्या से धीरे-धीरे अपने प्रति विश्वस्त कर लिया। फिर पूछा कि 'हे भगवन्, आप कौन हैं और हे विशालाक्ष, जिसमें जीवन चिरकाल के दीर्घ उच्छवासों से लक्ष्य और अलक्ष्य हो रहा है ऐसा दारुण तप क्यों कर रहे हैं? ॥१७-१९॥
तब उस पुरुष ने कहा : हे तापस, इस मेरे कुल, देश, तपस्या आदि को जानने से तुम्हारा क्या प्रयोजन है, क्योंकि शरीरियों की अत्यन्त विचित्र इच्छाएँ किसी प्रयोजन से ही होती हैं निष्प्रयोजन व्यर्थ की जिज्ञासा नहीं होती॥२०॥
इतना कहने पर मैंने प्रयत्न से तथा विनयपूर्ण आग्रह से जब पूछा तब उस तपस्वी ने मुझे यह उत्तर दिया : मैं मथुरा में उत्पन्न हुआ और पिता के घर में ही वृद्धि को प्राप्त हुआ, बाल्यावस्था और यौवन के मध्य में (अर्थात् कुमार अवस्था में) ही पद (शब्दशास्त्र) और पदार्थ (अर्थशास्त्र) का ज्ञाता बन गया ॥२१,२२॥
उन शास्त्रों में मैंने सुना कि राजा समग्र भोगसामग्री का आश्रय होता है अर्थात् सम्पूर्ण ऐश्वर्य का उपभोक्ता होता है। नवयौवन भोग का इच्छुक होता ही है। ऐसा सुनने के अनन्तर सप्तमहाद्वीपों में विस्तृत इस पृथ्वी का पति और उदारात्मा (याचकों की सारी अभिलाषाओं को पूर्ण करने में समर्थ) होऊँ ऐसी मैं चिरकाल तक इच्छा करता रहा। इसी प्रयोजन से इस देश में आकर के इस प्रकार मैं स्थित हूँ और हे मानद, मेरे यहाँ बारह वर्ष बीत गये हैं। तुम्हारा पूछा हुआ अर्थ मैंने कह दिया, इसलिये हे अकारणमित्र, शीघ्रता से पर्यटन करते हुए तुम अपने अभीष्ट स्थान को जाओ और मैं भी अपनी अभीष्ट-प्राप्ति तक तपश्चर्या में दृढ़ता से संलग्न होता हूँ ॥२३-२६॥
उसके इतना कहने पर मैंने उससे जो कहा सो सुनिये, क्योंकि आश्चर्य वृत्तान्त सुनने में किसी धीमान् का चित्त खिन्न नहीं होता ॥२७॥
मैंने कहा : हे साधो, जब तक तुम अपना इच्छित वर प्राप्त नहीं कर लेते तब तक तुम्हारी रक्षा और परिचर्या के लिए मैं यहीं रहूँगा ॥२८॥

__मेरे इतना कहने पर वह जितेन्द्रिय पाषाणमूर्ति की तरह मौन हो गया, उसने आँखें बन्द कर ली उसका शरीर मृत की तरह हो गया क्योंकि वह बाहर से हिलता डुलता न था । तब उस काष्ठवत्

225714
225715 मौन तपस्वी के आगे वेगरहित होकर कालजन्य शीतोष्णादि वेगों को सहता हुआ मैं छः महीने तक रहा। एक दिन सूर्यबिम्ब से निकलकर उस प्रदेश में स्थित हुए भानु की तरह चमकते हुए किसी पुरुष
225716 तब वह अमृतद्रव की भाँति सुन्दर वचन बोला : हे शाखाओं में लटके हुए दीर्घकाल से तपस्या में निरत ब्रह्मन्, देह का संहार करनेवाली इस तपश्चर्या को समाप्त करो और अपना अभिमत वर ग्रहण करो। तुम इसी देह से सप्त समुद्रों से वेष्टित सप्तद्वीपवती मही का सात हजार वर्ष तक धर्मपूर्वक पालन करोगे ॥२९-३४॥
225717 इस प्रकार अभीप्सित वर देकर वह द्वितीय सूर्य-सा पुरुष जहाँ से उदित हुआ था उसी सूर्यमण्डल में अस्त होने के लिए प्रवेश कर गया। उस सूर्य-पुरुष के चले जाने पर मैंने शास्त्रों में जैसा सुना था वैसे ही श्रेष्ठ आदित्य पुरुष को जिसने प्रत्यक्ष देखा था और वरदानव्यवहार से अनुभव किया था ऐसे उस विवेकी शाखातपस्वी से कहा : हे ब्रह्मन्, वृक्षशाखा में लम्बायमान होकर जो आपने तपस्या की थी, उसका फल आपको प्राप्त हो गया, अब आप तप छोड़कर यथाप्राप्त गृहगमनादि व्यापार करें॥३५-३७॥
225718 यह स्वीकार कर लेने पर उस पुरुष के बँधे पैरों को मैंने वृक्ष से इस प्रकार मुक्त किया जैसे आलान से (बन्धनस्तम्भ से) हाथी के बच्चे के पैरों को मुक्त करते हैं ॥३८॥
225719 स्नान करके पवित्र-हस्त हो अघमर्षण का जप करके तप की सिद्धि के बल से उसी वृक्ष से प्राप्त फलों से मेरे साथ उसने व्रत की पारणा की। उसी के पुण्यप्रताप से प्राप्त हुए वृक्ष के स्वादयुक्त फलों से आश्वस्त हुए हम दोनों तीन दिन तक आराम के साथ वहाँ रहे ॥३९,४०॥
225720
225721 इसी उपरोक्त कथा का संक्षेप से उपसंहार करते हैं।
225722 सप्तद्वीप और समुद्रों से व्याप्त दिशाओंवाली समग्र पृथ्वी का उपभोग करने के लिए वृक्ष में शरीर लटका कर ऊपर की ओर पैर कर कठिन तपस्या करने के अनन्तर सूर्यपुरुष से अपना ईच्छित प्राप्त करके, उसी वृक्ष के नीचे तीन दिन विश्राम कर पादपीड़ादि की निवृत्ति हो जाने पर वह ब्राह्मण मुझ मित्र को साथ लेकर अपने भवन मथुरा को जाने के लिये प्रवृत्त हुआ॥४१॥
225723
225724 एक सौ अस्सीवाँ सर्ग समाप्त
225725 एक सौ इक्यासीवाँसर्ग मथुरा जाते-जाते मार्ग भूल जाने से उनका गौरीवन में गमन तथा
225726 ___ वहाँ पर वृद्ध तपस्वी के साथ वार्तालाप का वर्णन । कुन्ददन्त ने कहा : भगवन्, जैसे चन्द्र और सूर्य इन्द्रपुरी को, जो पूर्व दिशा में हैं, जाने के लिए प्रवृत्त हो सायंकाल में पश्चिम दिशा में आवास लेते हैं वैसे ही प्रसन्नवदन हम लोग भी मथुरापुरी के लिए रवाना हो शाम तक चलकर मध्य में आवास में जाने के लिए प्रवृत्त हुए ॥१॥
225727
225728 क्रम से अपने आवासस्थानों का वर्णन करते हैं।
225729 रोध नामक गाँव में पहुँचकर आम के वनों की अधिकतावाले पर्वत पर विश्राम कर हम लोग दो दिन प्रसिद्ध सालीस नाम के नगर में सुखपूर्वक रहे ॥२॥
225730 दूसरे दिन मार्ग में परस्पर के वृत्तान्तों के श्रवण से आनन्दमग्न चित्तवाले हम लोगों ने अपना बहुत-सा मार्ग लाँघा । शीतल जल के झरनों
225731 . . .
225732
225733 तथा ठण्डी छायावाले वनवृक्षों से पूर्ण, नदी तट पर उगी हुई लताओं द्वारा वर्षाई गई पुष्पराशियों से सफेद, तैर रही तरंगों के झनकार रूपी गायन से पथिकों को आनन्दित करनेवाली, स्निग्ध छायावाले वनवृक्षों के तले बैठे मृग और पक्षियों के भाँति भाँति के शब्दों से गूंजित, जिनकी बड़ी बड़ी हरी घासों की शाखाओं के अग्रभाग में ओस की बूंदरूपी मोती गुंथे हुए थे, कहीं पर जंगलरूप, कहीं पर पर्वतप्राय, कहीं पर गाँव-नगररूप, कहीं पर गर्तरूप और कहीं पर दलदलरूप पृथिवी को तथा नाना नदियों, स्रोतों और सरोवरों को पारकर उस दिन बर्फ से अत्यन्त शीतल केले के घने वन में केले के पत्तों के बिस्तर पर लेटकर हम लोगों ने रात बिताई ॥३-७॥
225734
225735 तीसरे दिन हम लोग कमलराशियों तथा लतानिकुंजों से परिवेष्टित जंगल में पहुँचे जो चारों ओर घास और लकड़ियाँ ले जानेवाले लोगों द्वारा काट-काट कर विभक्त बनाया गया था अतएव बादलों के विच्छेदों से (खण्डों से) विभक्त आकाश-सा था। वहाँ पर प्रस्तुत मार्ग को छोड़कर दूसरे वन में प्रवेशकर रहे उस तपस्वी ने मुझसे वृथा कालविलम्ब द्वारा प्रस्तुत गृहगमनरूप कार्य में विघ्न डालनेवाला अकार्यकरणरूप वचन कहा : हम लोग यहाँ गौरी के आश्रम में चलें, यह आश्रम मुनियों के मण्डल से सुशोभित है। मेरे सात भाई मेरी ही नाईं पृथिवीपति बनने के अभिलाषी होकर यहाँ पर स्थित हैं। हम सब मिलकर ये आठ भाई हैं । पूर्ववर्णित सप्तद्वीपों के राज्यभोग की इच्छा से उत्पन्न अनेक मनोरथों से युक्त होने से हम आठों भाई तपस्या के लिए एक संविन्मय एक ही दृढ़ निश्चयवान् हुए। इस कारण वे शेष सात भाई भी अपने दृढ़ निश्चय का अवलम्बन कर यहाँ गौरीकानन में तपस्या के लिए स्थित हैं । विविध तपस्याओं से उन्होंने अपने सब पाप काट डाले हैं। उन भाइयों के साथ आकर यहाँ गौरी आश्रम में पहले छः महीने मैं रहा हूँ इस कारण पहले मैंने जो देखा था वही यह गौरी-कानन है ॥८-१३॥
225736 यहाँ पर पुष्पराशि से परिपूर्ण सुन्दर वृक्षों की छाया में सलोने मृगछौने सोये रहते हैं। पर्णशालाओं के छप्परों के किनारे पर बैठे हुए तोते विविध शास्त्रों के सिद्धान्तों का विस्तार से वर्णन करते हैं। इसलिए आओ सर्वविध मंगल के लिए ब्रह्मलोक-सदृश मुनि-आश्रम में चलें। वहाँ पर पुण्यों से हमारा मन, सकल दोषों का विनाश होने से अत्यन्त स्वच्छ हो जायेगा। तत्त्वदर्शन से परिपूर्ण मनवाले महात्माओं के दर्शन के लिए विद्वान्, सुधीर और तत्त्वज्ञानी पुरुषों का भी मन छटपटाता है हमारी तो कौन बात है ॥१४-१६। उक्त तपस्वी के यह कहने पर हम दोनों उस मुनि-आश्रम में जब पहुँचे तो हमने उस महावन में आश्रम को प्रलयरूप से रूपवान् यानी शून्य देखा । न वहाँ कोई वृक्ष देखा, न कोई कुटिया देखी, न कोई झाड़ी देखी, न कोई मनुष्य देखा, न कोई मुनि देखा, न कोई बच्चा देखा, न वेदी देखी और न कोई ब्राह्मण देखा । इनके अतिरिक्त और भी वहाँ कुछ न था। वह असीम जंगल केवल अत्यन्त शून्य ही था चारों ओर सूर्य के ताप से सन्तप्त वह भूमि में स्थित आकाश-सा लगता था। इसके पश्चात् उस तपस्वी के हाय यह क्या अनर्थ हो गया यह कहने पर हम लोगों ने चिरकालतक भटक कर एक जगह एक वृक्ष देखा। उस शीतल वृक्ष की छबि आकर्षक थी, छाया अतिघन थी, वह जलपूर्ण मेघ के समान गहरी हरियाली लिये काला था। उसके नीचे एक बूढ़ा तपस्वी समाधि लगाये बैठा था। हम दोनों उस मुनि के आगे छाया में हरी घास से आच्छन्न भूमि पर बैठ गये । जब चिरकालतक प्रतीक्षा करने पर भी
225737
225738 वह तपस्वी ध्यान से निवृत्त नहीं हुआ तब चिरकाल की प्रतीक्षा से उत्पन्न उद्वेगवश अपने चंचल स्वभाव से मैंने 'हे मुने ध्यान से जागिये' यह वचन जोर से कहा । मेरे ऊँचे स्वर से मुनि ध्यान से जाग गये और सिंह के समान मेघ ध्वनि से जंभाई लेकर उन्होंने कहा : हे साधु, आप लोग कौन हैं, यह गौरी-आश्रम कहाँ गया, मुझे यहाँ शून्यवन में कौन लाया और यह कौन काल (युग) है ? ॥१७-२५॥
225739 उस वृद्ध तपस्वी के यह कहने पर मैंने भी कहा : भगवन्, यह सब हम कुछ नहीं जानते इसलिए आप ही जानें । आप सर्वज्ञ होते हुए योग-बल से यह सब स्वयं क्यों नहीं जान लेते? ॥२६॥
225740 यह सुनकर वह भगवान तपस्वी फिर ध्यान में मग्न हो गये । समाधि द्वारा उन्होंने हमारा और अपना सारा वृत्तान्त जान लिया ॥२७॥
225741 एक मुहूर्त में ध्यान से जागकर मुनि ने कहा : हे कार्य आर्यो, आप लोग आश्चर्यभूत इस वृत्तान्त को सुनें ॥२८॥
225742 हे साधु लोगों, मेरा आवासभूत सुन्दरता के कारण इस काननदेवी की चोटी-सा जो यह कदम्बवृक्षरूपी बच्चा आप लोगों को दिखाई देता है यहाँ किसी विशेष कारण से भगवती पार्वतीजी सरस्वती बनकर सकल ऋतुओं से सेवित हो दस वर्ष रहीं ॥२९,३०॥
225743 उनके यहाँ रहने के कारण यहाँ विशाल निबिड जंगल हो गया, यह पुष्पप्रधान ऋतुओं से विभूषित वन गौरीवन के नाम से विख्यात हुआ ॥३१॥
225744 हे सज्जनों, जहाँ पर भ्रमरियों के मनोमोहक गीत विलासों से कोयल चंचल रहते थे, फूलों की वर्षा करनेवाले मेघ सदृश वृक्षों से आकाशरूपी चँदवे में सैकड़ों चन्द्रमा स्थित थे और कमल के पराग-कणों से दिगन्तराल व्याप्त रहते थे। जो मन्दार और कुन्द के मकरन्दों से (पुष्परसों) दिशाओं को सदा सुगन्धित करता था, जहाँ चारों ओर विकसित हो रही (खिल रही) पुष्पराशिरूपी चन्द्रबिम्बों में शोभा व्याप्त थी, सन्तानक (एक तरह का कल्पवृक्ष) के पुष्पस्तवकरूपी हास के विकास से जो अत्यन्त रमणीय था, जहाँ लतारूपी अंगनाएँ सुगन्धित वायु से पूर्ण रहती थीं, ऐसा यह गौरी-वन वसन्तऋतु का नगर सा सुरम्य था, इसके भँवरों का गाना अपूर्व था, यह गुंजारकर रहीं भँवरियों से व्याप्त पुष्पराशि के मण्डपों से परिपूर्ण था, चन्द्रकिरणराशि के समान चारों ओर से कोमल फूलरूपी झूलों में देवांगनाएँ और सिद्धांगनाएँ यहाँ झूला झूलती थीं॥३२-३४॥
225745 इस वन का प्रत्येक भाग हारीत, हंस, तोते, कोकिल, चक्रवाक, सारस और गौरिया के झुण्डों से भरा रहता था। भेरुण्ड, गौरिया, तीतिर, राढा, मयूर, बगुला आदि द्वारा की गई विविध क्रीड़ाओं से रमणीय था । यहाँ पर कदम्बवृक्षतलनिवासिनी श्रीसरस्वती देवीजी के

चरणकमलों में गन्धर्व, यक्ष, देवता और सिद्ध अपने मुकुटों को रगड़ते थे (प्रणाम करते थे) । यह वन सुगन्ध वायु का आवास था, अतएव इसके सुर्वण के समान रमणीय चम्पकों से सितारों और मेघों ने सुगन्ध ग्रहण की । मन्द वायु से अपने स्थान से हटनेवाले पल्लवों से युक्त छोटी-छोटी नवीन लताओं के विस्तारों से छिपे हुए निकुंजों में सूर्य की रश्मियों के न पहुँचने के कारण यह वन खूब ठण्डा रहता था । कदम्ब, कनेर, नारियल, ताड़ और तमाल के वृक्षों की इसमें इतनी अधिकता थी कि उनके फूलों के कणों से यह सारा वन पीला रहता था। इसमें रक्त कमलों से मिले हुए कुईं और कमलों से पूर्ण तालाब में हंस चकोर आदि जलचर पक्षियों के झुण्डों के साथ अपनी मस्त चाल से चलते थे तथा तालीस, गुग्गुल, चन्दन, निम्ब आदि वृक्षों के अन्दर विहार करनेवाली (रहनेवाली) बड़ी विचित्र सर्व अभिलाषा पूर्ण करनेवाली शक्ति थी ॥३५-३८॥

225746

225747 इस प्रकार के उत्तम वन में भगवान शंकरजी की अर्धांगिनी जगदम्बा भगवती गौरी किसी कारण से भगवान् श्री शिवजी के मस्तक पर विराजमान शशिकला-सी मनोहर प्रसन्न चन्द्रबिम्बवदना कदम्ब सरस्वती बनकर चिरकाल तक रहीं। उनका रहना ही इन वन की अलौकिक सम्पदाओं का कारण था ॥३९॥

225748

225749 एक सौ इक्यासीवाँ सर्ग समाप्त

225750 एक सौ बयासीवाँसर्ग कदम्ब वृक्ष के नीचे स्थित तपस्वी द्वारा घर में उसके भाईयों का समागम और

225751 वर तथा शापों की हेतुसिद्धि का वर्णन। वृद्ध तपस्वी ने कहा : हे सज्जनों, भगवती गौरी उसी इस कदम्ब में अपनी इच्छा से दस वर्ष बैठकर शिवजी के वामभागरूप मन्दिर को चली गई।१॥

225752 उनके स्पर्शरूपी अमृत से सींचा गया यह कदम्बवृक्षरूपी देवीपुत्र गोद में बैठा हुआ-सा हो, कभी पुराना नहीं होता। उसके अनन्तर भगवती श्रीगौरी के चले जाने के बाद उस प्रकार की विभूतिवाला वह महावन साधारण वनों की तरह जनसाधारण का घास, लकड़ी, फल-फूल आदि आहरण से जीविका का साधन बन गया । मालव नाम का प्रसिद्ध देश है। उसमें मैं राजा था। किसी समय राज्य का परित्याग कर मुनियों के आश्रमों मे घूमता घूमता मैं इस प्रदेश में आ पहुँचा। यहाँ पर आश्रमवासियों का आदर सत्कार पाकर इस कदम्ब के पेड़ के नीचे समाधि लगा कर बैठ गया। इसके पश्चात कुछ समय बीतने पर आप अपने सात भाईयों के साथ तपस्या करने के लिए पहले इस आश्रम में आये । वे आठ तपस्वी उस समय उस प्रकार के तपस्वी बनकर यहाँ रहे जिस प्रकार अन्य जो तपस्वी उस समय थे उनके भी संमान्य (पूज्य) वे हो गये । तदुपरान्त कुछ काल के अनन्तर उनमें से यह आप तपस्या के लिए श्रीपर्वत को चले गये, दूसरा भाई स्वामी कार्तिकेय के समीप क्रौंचपर्वत को गया, तीसरा भाई काशी को गया और चौथा हिमालय को गया । अवशिष्ट चार धृतिमान् भाइयों ने यहीं पर परम तपस्या की। उनमें से सबकी एकमात्र यही अभिलाषा थी कि मैं समस्त द्वीपवाली इस पृथिवी का अधिपति होऊँ। इसके पश्चात् तपस्या से सन्तुष्ट हुए इष्ट देवताओं ने श्रेष्ठतम वरों से उन सभी की वह अभिलाषा पूर्ण की । तदनन्तर आपको तपस्या करते छोड़कर शेष सब भाई जैसे धर्मप्रधान कृतयुग का भूमि में उपभोग कर उसके अन्त में ब्रह्मा ब्रह्मलोक को जाते हैं वैसे ही अपने घर चले गये । उत्तम वरदान के समय आपके उन भाइयों ने वर देने के लिए तैयार अपनी इष्टदेवियों की प्रयत्नतः यह प्रार्थना की ॥२-१३॥

225753 हे देवि, हमारी सप्तद्वीपेश्वरता की स्थिति के समय प्रजाभूत सब लोग झूठे व्यवहार का परित्याग कर दें यानी सच्चे रहें, ये सब आश्रमवासी लोग भी स्वस्वधर्मनिरत रहें तथा सभी सप्तद्वीप निवासी अपने अपने आश्रमधर्म और वर्णधर्म में रत रहें ॥१४| वह भगवती इष्टदेवी उनके इच्छित अर्थ को, आदरपूर्वक स्वीकार कर तथा उनसे 'एवमस्तु' कहकर अन्तर्धान को प्राप्त हो गयी ॥१५॥

225754 तदुपरान्त वे अपने घर गये। उनके पीछे सभी आश्रमवासी भी गये, केवल एक मैं नहीं गया। मैं अकेले एकान्त में वागीश्वरी कदम्ब के नीचे एकमात्र ध्यान में चित्त लगाकर शिला की नाईं

225755

225756 बैठा रहता हूँ ॥१६,१७॥

225757 इसके बाद इस ऋतु,संवत्सर आदिरूप समय के बीतने पर आसपास में रहनेवाले लोगों ने सम्पूर्ण वन छिन्न-भिन्न कर डाला ॥१८॥

225758 कभी न मुरझानेवाले इस कदम्ब वृक्ष को, इसे वागीश्वरी का मन्दिर समझकर, लोग खूब पूजते हैं। एकमात्र समाधि में मग्न रहनेवाले मुझे भी खूब पूजते हैं ।।१९॥

225759 इसके पश्चात् तो आप दोनों महातपस्वी इस प्रदेश में आये । यह सब ध्यान से देखा गया सम्पूर्ण वृत्तान्त मैंने सकल रूप से आप लोगों से कहा ॥२०॥

225760 इसलिए हे साधुपुरुषों, यहाँ आये हुए आप लोग उठकर घर जायें । वहाँ आपके सब भाइयों का स्त्री-बन्धुओं के साथ समागम हो चुका है । जैसे ब्रह्मलोक में (देवलोक में) आठ वसुओं का भव्य समागम हुआ वैसे ही अपने घर पर आप आठों महात्माओं का भव्य समागम होगा ॥२१,२२॥

225761 हे आर्य सभासदों, उसके यह कहने पर मैंने सन्देह से उस महातपस्वी से यह आश्चर्य वृत्तान्त पूछा, उसे मैं आप लोगों से कहता हूँ : भगवन्, सुनने में आता है कि यह एक ही सप्तद्वीपा भूमि है। ऐसी अवस्था में तुल्यकाल मे आठों सप्तद्वीपा वसुमती के अधिपति कैसे होंगे? ॥२३,२४॥

225762 कदम्बतपस्वी ने कहा : हे सज्जनों, इन लोगों के सम्बन्ध में यही केवल असंबद्ध वृत्तान्त है यह बात नहीं है यह दूसरा वृत्त भी अधिक असंबद्ध मैं कहता हूँ, उसे आप लोग मुझसे सुनें ॥२५॥

225763 ये आठ तपस्वी भाई देह-नाश होने पर वहाँ घर के अन्दर ही सब सप्तद्वीप के अधिपति होंगे॥२६॥

225764 ये आठ भाई इन्हीं घरों में इन्हीं महासिंहासनों पर सप्तद्वीपाधिपति राजा होंगे यह मुझसे सुनिये ॥२७॥

225765 इन आठ भाईयों की पूर्व आदि दिशाओं की नियत आठ ताराओं की तरह आठ श्लाघनीय भार्याएँ हैं ॥२८॥

225766 वे आठों पत्नियाँ इनके तपस्या के लिए चले जाने पर चिरकालतक अति दुःखी रहीं, क्योंकि स्त्रियों को वियोग असह्य होता ही है ॥२९॥

225767 पतियों का बार बार स्मरण होने पर दुःखी होकर उन्होंने शतचान्द्रायण रूप घोर तप किया । उससे भगवती पार्वती उनके ऊपर प्रसन्न हुई। अन्तःपुरगृह में पूजा के समय अदृश्य होकर भगवती पार्वतीजी उनसे अलग अलग बोलीं ॥३०,३१॥

225768 देवीजी ने कहा : हे पुत्रि, जैसे गर्मी से मंजरी (बौर) चिरकालतक क्लेश पाती है वैसे ही दीर्घ तपस्या से तुमने क्लेश पाया है अब तुम पति के लिए और अपने लिए वरदान लो । देवी का उक्त वचन सुनकर देवी के चरणों में पुष्पांजलि अर्पित

225769 कर मृदुभाषिणी सौभाग्यवती वधूने मारे आनन्द के विह्वल होकर अपनी वासना के अनुसार भगवती की स्तुति करते हुए जैसे आकाश में स्थित मेघमाला से मयूरी बोलती है वैसे ही आकाश में स्थित देवी से कहा ॥३२-३४॥

225770 सुवासिनी ने (सौभाग्यवती ने) कहा : हे देवि, देवदेव भगवान् श्री शिवजी के साथ जैसा आपका प्रेम है वैसा ही पतिदेव के साथ मेरा प्रेम हो और मेरे वे पतिदेव अमर हों। देवी ने कहा : भद्रे, आदि सृष्टि से लेकर चली हुई ईश्वराज्ञारूप नियति का भंग करना संभव न होने के कारण तपस्या, दान आदि द्वारा अमरता प्राप्त नहीं की जा सकती, इसलिए हे सुव्रते, तुम दूसरा कोई वर माँगो ॥३५,३६॥

225771 सुवासिनी ने कहा : हे देवि, मेरे लिए यह वर अलभ्य है तो जब अपने घर में मेरे पति का देहपात हो तो मेरे मृत पति का जीव घर के अन्दर से एक क्षण के लिए भी बाहर न जाय । हे अम्बिके, 'यह हो' ऐसा वर मुझे दीजिये ॥३७,३८॥

225772 देवीजी ने कहा : हे पुत्रि, ऐसा ही हो, (उस मूर्खा को उत्तम वर याचना में अकुशल देखकर देवी स्वयं दूसरा वर देती हैं) और पति का देहान्त होने पर सप्तद्वीपाधिपत्य में स्थित होने पर तुम उसकी प्रिय भार्या होओगी इसमें तनिक

225773

225774 भी सन्देह नहीं है ॥३९॥

225775 जैसे लोक-कल्याण के लिए निर्दोषरूप से उद्यत हुई मेघमाला की ध्वनि बन्द होती है वैसे ही उत्तम कल्याण के लिए उद्यत हुई भगवती पार्वतीजी की वाणी यह कहकर विरत हुई। श्रीदेवी के चले जाने पर कुछ समय के पश्चात् उनके वे सब पति महावर प्राप्त दिशाओं से वापस आये। आज यह (आठवाँ भाई) पति भी अपनी पत्नी के समीप जाय, भाईयों और बन्धुबान्धवों का आपस में समागम हो ॥४०-४२॥

225776 हे साधो, सत्कर्मों के फलों में बाधा डालनेवाली इनकी यह दूसरी असमंजसपूर्ण आश्चर्यकारी दुर्घटना आप सुनिये ॥४३॥

225777 इन आठों भाइयों के तप करते समय इनके दुःखी माता-पिता इनकी बहूओं के साथ तीर्थ और मुनियों के तपोवनों के दर्शन के लिए गये ॥४४॥

225778 वे शरीर सुख की कोई परवाह न कर अपने पुत्रों की कल्याणकामना से प्रसिद्ध कलापग्राम नामक तीर्थ को जाने के लिए प्रयत्नवान् हुए ॥४५॥

225779 जब वे अपने घर से रवाना हुए तो मुनियों के आश्रमों के मार्ग में एक सफेद (वृद्ध) पुरुष उन्हें दीख पड़ा । उसका रंग कपिल (कोहड़े के समान लाली लिये पीला) था, कद नाटा था, शरीर पर भस्म रमी थी और सिर के बाल खड़े थे। वे आठों भाइयों के माता-पिता यह कोई बूढ़ा पथिक होगा, इस आशंका से उस मुनि का अपमान कर (नमस्कार, पूजा, स्तुति आदि आदर न कर) प्रत्युत गमनत्वरा से उसके ऊपर धूलिकणों का प्रक्षेप करते हुए जब आगे बढ़े तब उक्त अपराध से क्रुद्ध हुए उस मुनि ने कहा : हे बहूसहित महामूर्ख, स्त्री के साथ तीर्थाभिलाषी होकर मुझ दुर्वासा ऋषि का अपमान कर मुझे नमस्कार आदि किये बिना जाता है ? ॥४६-४८॥

इस प्रकार जा रहे तुम्हारे बहूओं और पुत्रों की तपस्या से उपार्जित प्राप्त हुए महावर विपरीत (दुःखदायी) हो जायेंगे ॥४९॥

इसके बाद दुर्वासा मुनि के यह कहने के अनन्तर स्त्री और बहूओं के साथ वह मुनि का प्रणाम आदि द्वारा आदर करने के लिए ज्यों प्रवृत्त हुआ त्यों ही मुनि अन्तर्हित हो गये। फिर उनके माता-पिता उनकी बहूओं के साथ अति दुःखी हुए । दुःख के मारे उनका शरीर सूखकर कृश हो गया और मुँह फीका पड़ गया, वे पुत्रों के कल्याण की आशा छोड़कर घर लौट आये । इसलिए मैं कहता हूँ कि उनका एक ही वृत्तान्त असमंजस (दुविधा) नहीं है, अपितु जैसे गले में हुए घेघे (गला सूखने का एक रोग) पर अनेक फोड़े हों और वे फूट जाय वैसे ही उनके लाखों असमंजस हैं ॥५०-५२॥

इस प्रकार अन्यत्र भी (इस मायामय जगत् में भी) लाखों असमंजसों का संभव है, ऐसा कहते हैं।

जैसे आकाश में उत्पातवश गन्धर्वनगर, धूमकेतु, कबन्ध, उल्का आदि दृश्यों का विकास होता है वैसे ही चिदाकाश के संकल्पभूत सर्वथाशून्य दृश्यरूप इस महानगर में लाखों असमंजस होते हैं॥५३॥

एक सौ बयासीवाँ सर्ग समाप्त

एकसौ तिरासीवाँसर्ग परस्पर विरुद्ध वर और शापों में से सारवानों का श्री ब्रह्माजी के वचन से परस्पर अविजय का निरूपण।

कुन्ददन्त ने कहा : हे आर्य सभासदों, तदनन्तर वहाँ पर मैंने उस गौरी आश्रम के तपस्वी से, जिसके बाल बुढ़ापे के कारण धूप से सूखे हुए कुशों के अग्रभाग के समान जर्जर थे, पूछा : भगवन्, जहाँ एक ही सप्तद्वीपवाली पृथिवी है वहाँ वे आठ उत्तम सप्तद्वीपाधिपति कैसे हो सकते हैं ? जिस जीव का

घर से बाहर निकलना ही संभव नहीं है वह सप्तद्वीपाधिश्वररूप से दिग्विजय कैसे कर सकता है? जिस वरदाताओं ने वर दिये वे वर शापों से विपरीत फलदायकता को कैसे प्राप्त हो सकते हैं, शीतल छाया ग्रीष्म की धूप कैसे बन सकती है ? ॥१-४॥

एक ही फल वर और शाप दोनों का फल हो यह कठिन ही नहीं असंभव है, ऐसा कहते हैं।

वर और शाप की फलतावाले शुभत्व और अशुभत्व धर्म एक ही धर्मी में स्थिति को, जो संभव नहीं है, कैसे प्राप्त होते हैं ?

शंका : यद्यपि वे एक धर्मी के आश्रित नहीं हो सकते तथापि परस्पराश्रित तो हो सकते हैं।

समाधान : आधार ही अपने में आधेयता कैसे कर सकता है? एक ही का अपने में आधारआधेयभाव का संभव नहीं है, यह भाव है ॥५॥

गौरी-आश्रम के तपस्वी ने कहा : हे साधो, इनका क्या असमंजस देखते हो। इसके बाद इनकी जो घटना घटेगी उसे सुनो। उसीसे तुम्हारे सन्देह का समाधान हो जायेगा । आज के दिन से आठवें इसी दिन के प्राप्त होने पर आप दोनों लोग अपने बन्धु-बन्धवों से पूर्ण उस मथुरा प्रदेश में पहुँचेंगे । मथुराप्रदेश में पहुँचकर कुछ काल तक अपने बन्धुबान्धवों के साथ सुखस्थितिवाले आप लोग सुख से रहेंगे ॥६,७॥

तदुपरान्त क्रमशः वे आठों भाई घर पर मरेंगे। तब उनके बन्धु बान्धव उनके शरीरों को उनके द्वारा आहत अग्नियों में दाह से संस्कृत करेंगे ।।८॥

पृथक् पृथक् स्थित उनके वे जीव जड़ों की नाईं मुहूर्तभर सुषुप्ति में स्थित रहेंगे॥९॥

कर्मों के विरोध का परिहार कहने के लिए उपक्रम करते हैं।

इसी बीच में उनके वे वरशापरूप कर्म फलों के अवश्यम्भावी स्वभाव से एक जगह आकाश में (तत् तत् चित्तअवच्छिन्न आकाश में) संघटित होंगे। वे कर्म तत् तत् फलप्रद देवतारूप होकर अपने अपने अनुकूल समूहों से घटित संपुट अलग अलग बनायेंगे। इस प्रकार संपुटरूप हुए वर और शाप अलग अलग वर-शाप-शरीरों का निर्माण करेंगे॥१०,११॥

वर और शापों का स्वरूप कहते हैं।

यहाँ पर वे वर सुन्दर, कमल हाथ में लिये हुए, ब्रह्मदण्डरूपी अस्त्र से विभूषित, चन्द्रमा के समान शुभ्र शरीरवाले और वे चतुर्भुज होंगे॥१२॥

वहाँशाप तीन नेत्रवाले,शूलहाथ में लिये हुए, भयानक, काले बादल से शरीरवाले, दो हाथों से युक्त और मुँह पर भौंह चढ़ाये हुए होंगे॥१३॥

वह कहेंगे : हे शापों, आप लोग दूर भाग जाओ। यह ऋतुओं की तरह हम लोगों का समय उपस्थित है। उसका कौन उल्लंघन कर सकता है ? ॥१४॥

शाप कहेंगे : हे वरों, आप लोग दूर चले जाओ। ऋतुओं की तरह हमारा समय आ गया है उसे उल्लंघन करने की किसमें सामर्थ्य है ? ॥१५॥

वर कहेंगे : आप लोगों का निर्माण मुनिजी ने (दुर्वासा) किया है और हमारी रचना सूर्य ने की है। भगवान् सूर्य मुनियों की अपेक्षा श्रेष्ठ हैं, क्योंकि पहले ब्रह्मा ने भगवान सूर्य की मुनियों से सृष्टि की ॥१६॥

वरों के ऐसा कहने पर क्रोध से झुंझलाये हुए शापों ने, 'आप लोगों की सृष्टि सूर्य ने की और हम रुद्रांश से बनाये गये हैं। देवताओं में रुद्र सर्वश्रेष्ठ हैं और मुनि (दुर्वासा) रुद्रांश से उत्पन्न हैं' यों वरों से कहकर जैसे पर्वत शिखरों को उद्यत करते हैं वैसे ही वरों के प्रति त्रिशूलाग्र उठायेंगे॥१७,१८॥शापरूपीशत्रु के त्रिशूल उठाने पर उनका उपहास कर रहे वेसम्यक् विचार द्वारा निश्चित अपने स्वार्थ का निश्चय कहेंगे॥१९॥हेशापों, दुष्टता (अनुचितकारिता)

का त्यागकर कार्य का अन्त विचारो। कलह के अन्त में जो कुछ करना है वही पहले कर लेना चहिये यह विचार लेना ठीक है। कलह के अन्त में ब्रह्मलोक में जाकर हमें निर्णय करना ही पड़ेगा इस झगड़े में वही बात पहले क्यों न कर लीजाय॥२०,२१॥शापोंने वरों का वचन सुनकर बहुत अच्छी बात है' यों उनकी सलाह मान ली। चाहे मूढ़ ही क्यों न हो, युक्तियुक्त वचन कौन न मानेगा? ॥२२॥

तदनन्तर शापवरों के साथ ब्रह्मलोक में जायेंगे। सदा ही सन्देह की निवृत्ति करने के लिए महानुभाव लोग ही शरण होते हैं ॥२३॥

वे ब्रह्माजी को प्रणाम कर आपस में जो तकरार हुई थी उसे सब ज्यों-की-त्यों कहेंगे । उनका कथन सुनकर ब्रह्माजी कहेंगे॥२४॥

ब्रह्माजी ने कहा : हे वराधिपों और शापाधिपों, जो अन्तः सारवान हैं वेजीतेंगे इसलिएआपलोगआपस मे कौन अन्तःसारवान् हैं यह स्वयं अवश्य अन्वेषण करें। यह सुनकर वरों के हृदयों में शाप और शापों के हृदयों में वर सारता देखने के लिए प्रविष्ट होंगे॥२५,२६॥

वे परस्पर टटोलकर स्वयं हृदय-सारता को जानकर ब्रह्माजी से परस्पर एकमत्यरूप मेल से कहेंगे॥२७॥

शाप कहेंगे : हे प्रजापते, चूँकि हमलोगअन्तःसारवान् नहीं हैं इसलिए हमही वरों द्वाराजीतेगये हैं। वज्रस्तम्भों के समान अचल वर ही अन्तःसारवान् हैं ॥२८॥

भगवन्,ये वर और शापरूप हम लोग सदा संविन्मय ही हैं। हमारा स्वरूप संवित् के सिवा दूसरा नहीं है।।२९॥

वरदाता की 'मैंने वर दिया' इस तरह स्थित जो संवित् है वही वर-प्रार्थी में 'मैंने यह वर पाया' यों स्थित होती है|३०॥

वर का फल सुखभोगायतन देह विज्ञप्तिमात्र स्फुरणही है, इसलिए वह विज्ञप्तिही देहाकार बनकरदेश, काल आदि की कल्पनारूपसैकड़ों भ्रमों से तत् तत् भोग्य पदार्थों को देखती है, उनका अनुभव करती है और भक्षणीय वस्तुओं का भक्षण करती है। शास्त्रीय तपस्याकालिक दृढ़ निश्चय से अपने वश में किये हुए संवित्स्वरूप वरदाता से गृहीत होने के कारण वरकल्पनारूप चिति फलावस्था में जब पूर्णरूप से परिपुष्ट होती है तब अन्तःसारयुक्त वही दुर्जय होती है। शापजनित चिति अन्तःसारयुक्त नहीं होती है ॥३१-३२॥

जब वर देनेवाले और वर प्रार्थी पुरुषों द्वारा वर देनेवालों के वरप्रदान का चिरकाल तक अभ्यास किया जाता है तब वरों की अन्तःसारता होती है।३३॥

संवित् जिसी का चिरकाल तक अभ्यास करती है तन्मयी वह शीघ्र हो जाती है और वही संसार हो जाता है|३४॥

शास्त्रीय होने के कारण शुद्ध संविदोंमें से अतिविशुद्ध जो संवित् होती है वही सबसे प्रबल होती है लेकिन अशुद्ध संविदों में अशुद्ध ही प्रबल होती है, इसलिए उनके फल में भी तुल्यता नहीं है|३५॥

__ ज्येष्ठ होने के कारण वरसंवित् की प्रबलता है, ऐसा कहते हैं।
क्षणांश से भी जो श्रेष्ठ है उससे ज्येष्ठत्व न्याय की पूर्ति होती है, क्योंकि ज्येष्ठ के उत्पत्ति के समय वह (उसका विरोधी) उत्पन्न नहीं हुआ रहता, इससे वह भलीभाँति बद्धमूल हो जाता है। अप्रमाणजन्य की ज्येष्ठता बाध्य होने में कारण है जैसे कि प्रमाण द्वारा दृढ़ीकृत अर्थ में अनपेक्षित रजतभ्रम ज्ञान की ज्येष्ठता बाध्यता में कारण है यह प्रसिद्ध है। अन्य न्याय शाप की प्रबलता सिद्ध करने के लिए समर्थ नहीं है॥३६॥

अतएव जहाँ पर विरुद्ध कर्मों की अथवा वर और शाप का प्रमाणअभ्यासादि साम्य हो वहाँ पर दोनों का मिश्रित ही फल होता है, ऐसा कहते हैं।
दूधमिश्रित जल की तरह समान बलवाले वर और शाप के विलास से शुभ और अशुभ उभय

कोटिस्थ समानरूप से मिश्रित वस्तु होती है जैसे कि मनुष्य शरीर ॥३७॥

जहाँ पर एक काल में भिन्न देश में भोग्य समान बलवाले वर और शाप होते हैं वहाँ पर विपश्चित् उपाख्यान में वर्णित न्याय से उपाधि के विभाग द्वारा एक ही जीव चिति एक ही समय में देहभेद से दो रूप की हो जाती है, ऐसा कहते हैं। ___ अथवा जैसे स्वप्नों में नगरात्मक चिति नगरवासी लोगों के देह-भेद से विभिन्न-सी मालूम होती है वैसे ही जीवचिति एक समय में भिन्न देश में भोग्यसमान बली वर और शापों से अपनी द्विरूपता का स्वयं अनुभव करती है॥३८श्रीब्रह्माजी के आगे अपनी तात्त्विक बातों का बखानरूप धृष्टता अनुचित है, यह सोचकर कहते हैं : हे प्रभो, जो आपके चरणों के समीप बैठकर आपसे सीखा था उसका आपके सामने ही पुनः पारायण करना धृष्टता का सूचक होने से हमारे अपराध को क्षमा करें अतः आपको नमस्कार है, हम लोग शीघ्र अपने स्थान को जाते हैं ॥३९॥
जैसे दृष्टि तिमिररोग के हट जाने पर आकाश में भ्रान्तिकृत केशों का वर्तुलाकार गोला कहीं चला जाता है वैसे ही स्वयं ही वृथा आयास करनेवाले अपनी मूर्खता प्रकट करनेवाले अपने को लज्जा से शाप देनेवाला वह शापगण यह कहकर कहीं चला गया। इस प्रकार दुर्वासाजी के शापों के चले जाने पर सप्तद्वीपाधिपता के विरुद्ध घर से निर्गमन निरोधक उनकी भार्याओं को गौरी द्वारा दिये गये वरसंघ ने जैसे वैयाकरण-प्रक्रिया में आदेश स्थानी के स्थान की पूर्ति करता है वैसे ही शापों के स्थान की पूर्ति की । शापों के स्थानों पर बैठे हुए वर ब्रह्माजी से कहेंगे : हे देवाधिदेव, अन्धे कुओं से जलों के बाहर निर्गमन की तरह सप्तद्वीपों के अधिपति जीवों का शव गृह से बाहर निकलना हम नहीं जानते हैं, कारण कि उनका बाहर निर्गमन हम लोगों द्वारा अवरुद्ध है । ये श्रेष्ठ वीर वर इन सप्त द्वीपेश्वरों को गृहरूपी द्वीपों में रण में दिग्विजय कराते हैं। हे देवाधिदेव, इसलिए इस तरह अनिवार्य इस विरोध में जो हमें करना चाहिये उसका हमारे कल्याण के लिए हमें आदेश दीजिये॥४०-४४॥
ब्रह्माजी ने कहा : हे सप्तद्वीपेश्वर बनानेवाले वरों, और हे घर में रोकनेवाले वरों, आप सब लोगों की अभिलाषा पूर्ण हो गई है॥४५॥

हम सब लोगों की अभिलाषा कैसे सम्पन्न हुई ऐसी आशंका होने पर कहते हैं।
आप लोग इस परस्परअपेक्षता को प्राप्त हो जाओ क्योंकि आप लोगों के इच्छा न करने पर भी वे आठों भाई मरने के उत्तर क्षण में बहुत काल से अपने घर में ही सप्तद्वीपेश्वर बनकर विराजमान हैं ॥४६॥
हे वरों, देह छूटने के बाद ही ये सब लोग अपने घरों में सप्तद्वीपेश्वर बन गये हैं। सब वर कहेंगे : भगवन्, सात द्वीपवाले भूमण्डल कहाँ हैं और उनके विविध ऐश्वर्य कहाँ हैं ? यहाँ एक ही भूपीठ सुना और देखा गया है। उससे अतिरिक्त भूपीठ सुनने और देखने में नहीं आया। किसी एक घर के अन्दर वे सात द्वीपवाले भूखण्ड कैसे रह सकते हैं, छोटे से कमलगट्टे के अन्दर बहुत से हाथी कैसे समा सकते हैं ? ॥४७-४९॥

स्वप्न के समान ही यह अविरुद्ध है, यों उत्तर देते हैं।
ब्रह्माजी ने कहा : हे वरों, चूँकि आप लोग और हम लोग व्यष्टि-समष्टियों से युक्त व्योमात्मक सारे जगत् का, जो सच्चित्परमाणु के अन्दर स्थित है, अन्दर स्वप्नरूप से ही अनुभव करते हैं, अतः वह परमाणु के भी अन्दर स्थित स्वगृह के भीतर जो स्फुरित होकर समाता है वह क्या आश्चर्य है (क्या

अपूर्व है), प्रकृति के क्रम में कौन विस्मय है ? ॥५०,५१॥

जगत् की स्वप्नतुल्यता का प्रदर्शन करते हुए पूर्वोक्त बात को स्पष्ट करते हैं।
मृत्यु के बाद उसी क्षण में शून्यात्मक होता हुआ भी घनाकार यह जगत् ज्यों-का-त्यों स्फुरित होता है । जहाँ सच्चित्-परमाणु में भी जगत् समा जाता है वहाँ उस घर के अन्दर सप्तद्वीपा पृथ्वी स्फुरित होती है, इसमें क्या अनहोनी बात है ? जो यह जगत् का भान होता है वह तत्त्वतः चित्तत्त्व ही है। चूँकि जैसे शून्यरूप से आकाश स्फुरित होता है वैसे ही चिन्मात्र ही जगत्प से भासित होता है, इसलिए जगत् कहीं पर मूर्त नहीं है जिससे कि घर के भीतर वह न समा सके । तदनन्तर वरदान देनेवाले श्रीब्रह्माजी द्वारा यों समझाये गये वे वर पहले कल्पित अपने आधिभौतिक भ्रान्तिमय शरीरों का त्यागकर आतिवाहिक शरीरवाले बनकर ब्रह्माजी को प्रणाम कर विरोध न रहने के कारण सब साथ ही तत् तत् के मन से कल्पित सप्तद्वीप में तत्-तत् देवताओं के गृहों को गये, जिनमें विविध जन स्फुरित हो रहे थे। वे आठों भाई उस घर में यज्ञ आदि सत्कर्म और बन्धुजनों से परिपुष्ट तथा आठ जगतों के विभाग से ब्रह्मा के आठ दिनों तक आदि राजा स्वायंभुव मनुओं के कुल में सप्तद्वीपों से युक्त पृथिवी के अधिनायक हो गये । प्रत्येक के मैं भ्रातृसहित हूँ यों कल्पना करने से अन्योन्य बन्धु, सबके भिन्न-भिन्न राज्य होने के कारण आधिपत्य के अंश के विषय में अज्ञ, परस्पर एक दूसरे को राजा न जाननेवाले, अतएव अन्योन्य के अभिमत में हित न कि विरुद्ध चेष्टावाले वे
अन्योन्य के भूमिमण्डल में स्थित हुए ॥५२-५८॥

उनमें से प्रत्येक के चरित्रभेद की कल्पना कहते हैं।
उनमें यौवन से सुन्दर एक भाई घर के भीतर ही उज्जयिनी नामकी महापुरीरूप राजधानी में सुख से स्थित है। शाकद्वीपनिवासी दूसरा भाई, जो सकल दिशाओं के विजय में उद्योगशील है, नागलोक को जीतने की इच्छा से सागर के गर्भ में विचरण करता है। तीसरा भाई, जिसकी सकल प्रजा निश्चिन्त है और जो सम्पूर्ण दिशाओं का विजय कर चुका है, कुशद्वीप की राजधानी में कान्ता से आलिंगित होकर सोया है। चौथा भाई शाल्मलिद्वीप-पर्वत शिखर पर स्थित नगरी के क्रीड़ासरोवर में विद्यारियों के साथ जलक्रीड़ा में निरत है । पाँचवा भाई क्रौंचद्वीप में सातों द्वीपों से लाई गई महाऋद्धियों से सुसमृद्ध हेमपुर में ब्रह्मा के आठ दिनों तक बराबर अश्वमेध यज्ञ द्वारा भगवान् का पूजन करने के लिए प्रवृत्त है। छठा भाई शाल्मलि द्वीप में उखाड़े गये दिग्गजों के दाँतों से कुलाचलों को खींचकर दूसरे द्वीप के राजा के साथ युद्ध करने के लिए उद्यत है । पुष्कर द्वीप में रहनेवाला सातवाँ भाई लोकालोक पर्वत के राजा के दूत के साथ निधि-स्थानों को देखने की इच्छा से अपने घर से गया । गोमेदद्वीप निवासी आठवाँ भाई, कामवश पुष्कर द्वीप के राजा की पुत्री को जीतकर लाने के लिए शत्रुदेशों को रौंद रही सेनावाला हुआ। इस प्रकार स्वगृहाकाश में अलग अलग स्थित हुए इनकी स्वप्नप्रतिभा उचित द्वीपद्वीपाधिपतिता को देखकर वे दोनों प्रकार से वर आतिवाहिक देहाकार में भी आभिमानिक आकार का त्याग कर उन आठों के जीवों के साथ ऐसे ही एकता को प्राप्त होंगे जैसे कि आकाश आकाशों के साथ एकता को प्राप्त होते हैं । चिरकाल में इच्छित सप्तद्वीपेश्वरता को प्राप्त हुए वे आठों भाई भी तुष्टियुक्त राज्य को प्राप्त कर सप्त द्वीपों के

अधिपति बनकर सन्तुष्ट होंगे । विशाल बुद्धिवाले वे जिनका पूर्वोक्त वररूप क्रियार्थ पूर्णरूप से विकसित हो चुका था, पूर्वोक्त प्रकार की सप्तद्वीपाधिपतिता को तपस्याओं द्वारा प्राप्त होंगे। प्रत्येक चैतन्य के अन्दर दृढ़ निश्चयरूप से जिसका स्फुरण होता है वही बाहर उसके अनुकूल तप, जप आदि कर्मों से किसे प्राप्त नहीं हुआ ? ॥५९-७०॥

एक सौ तिरासीवाँ सर्ग समाप्त

एकसौ चौरासीवाँसर्ग

225857 घर के अन्दर कोटि-कोटि आठ जगतों का संभव है, क्योंकि अज्ञात चिन्मात्र का ही जगतों के रूप से भान होता है, यह वर्णन। कुन्ददन्त ने कहा : मेरे यह पूछने पर कि भगवन्, घरों के छोटे से अवकाश में उन पचास करोड़ योजन विस्तारवाले जगतों का कैसे भान हुआ ? कदम्बतलनिवासी उस तपस्वी ने यह कहा : यह चिदाकाश ऐसा ही है। सर्वव्यापी यह प्रपंचशून्य होने पर भी जहाँ-जहाँ रहता है, वहाँ वहाँ अपने स्वरूप को अपने में त्रिलोकी के रूप से अथवा सुषुप्त और तुरीय के रूप से अपने सच्चिदानन्दघन स्वरूप का त्याग किये बिना ही देखता है ।।१-३॥
225858 कुन्ददन्त ने कहा : भगवन्, अद्वितीय, निर्मल, शान्त, शिव परम कारण में स्वभावसिद्ध (नैसर्गिक) वास्तवी नानाता (भिन्नता) कैसे स्थित है ? एक में नानाता विरुद्ध है यह शंका करनेवाले का भाव है|४॥
225859
225860 यह नानाता वास्तविक नहीं है, किन्तु भ्रान्तिजन्य है, वह जैसे चन्द्रमा के एक होने पर भी दो चन्द्रमाओं की प्रतीति होती है वैसे ही अविरुद्ध है, इस अभिप्राय से कहते हैं।
225861 कदम्बतपस्वी ने कहा : हे मुने, जैसे जलमें दृश्यमान भी आवर्त जल से अतिरिक्त नहीं है वैसे ही यहाँ पर सब कुछ शान्त चिदाकाश ही है वह विस्ताररूप से दिखाई देता भी नाना (भेद) कुछ नहीं है। इन सकलपदार्थों की असत्ता में पदार्थरूप से जो ये भासित होते हैं वह स्वप्न और सुषुप्ति के समान अपने यथार्थ स्वरूप को भूला हुआ निज निर्मल चिदाकाशरूप अज्ञात स्वरूप ही है॥५,६॥
225862
225863 इसलिए कोई विरोध नहीं है, यह दर्शाते हैं।
225864 स्पन्दसहित होने पर भी वह निस्पन्द है पर्वत होने पर भी पर्वत नहीं है जैसे स्वप्नों में चिद्भाव पदार्थगत है वैसे ही सन्मात्रआत्मा चिद्भाव कल्पितार्थ भी है, यह समझना चाहिये । सर्वात्मा के अनुरूप यानी वास्तविकरूप में न सृष्टि आदि स्वभाव हैं और न सृष्टि स्वभाव से किये गये पदार्थ हैं। सृष्टि के आदि में जो रूप जैसे स्फुरित हुआ वह आज भी वैसा ही स्थित है। परमरूप कचन अकचन स्वरूप (स्फुरण-अस्फुरणरूप) नहीं है द्रव्य रूप से अचित् भी नहीं है। केवल चिदाकाश इस प्रकार से (जगत् के रूप से) स्थित है। जैसे स्वप्न में केवल एकमात्र निर्मल जीवचिति सेनारूपमें लाखों मनुष्यरूपता को प्राप्त हुई सी प्रतीत होती है वैसे ही इस चिति की पदार्थता स्फुरित होती है । चूँकि चिदाकाश स्वच्छतम अपने स्वरूप में अपने आप अतिशयरूप से देदीप्यमान होता है इसलिए उसके द्वारा स्फुरणाकार का जगत्प से अनुभव होता है। जैसे स्वप्न में अग्नि के न रहने
225865
225866 पर भी स्वप्नचिति ही उष्णरूप से भासित होती है वैसे ही संवित्मात्ररूप आकाश में असत् भी पदार्थ अपने स्वरूप को भासित करता है|७-१२॥
225867 जैसे स्वाप्नाकाश में स्तम्भ के न रहने पर भी जीवचित् की स्तम्भता प्रतीत होती है वैसे ही यद्यपि इस चित् का नानात्व (भेद) इससे अभिन्न है तथापि भिन्नवत् भासता है॥१३॥
225868
225869 तब अर्थ क्रिया का नियम कैसे है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
225870 आदि सृष्टि में पदार्थता स्वभाव से स्वच्छ ही थी। चिदाकाश ने जिसका जैसे अनुभव किया वह आज भी अपने स्वरूप का वैसे ही लाभ करता है। जैसे फूल, पत्ते, फल और तने में वृक्ष ही व्याप्त है वैसे ही सर्वत्र सारा जगत् सर्वात्मा परब्रह्म ही है । सृष्टि परम्परा परमार्थ आकाशरूपी (चिदाकाशरूपी) सागर में जलरूप है तथा सृष्टिसंवित् परमार्थरूप महाकाश में शून्यतारूप है अर्थात् जैसे जल सागर से अभिन्न है और जैसे शून्यता आकाश से अभिन्न है वैसे ही परम ब्रह्म से सृष्टियाँ अभिन्न हैं। जैसे तरु और वृक्ष पर्यायवाची हैं वैसे ही परमार्थ और सृष्टि पर्यायवाची (अभिन्नार्थ) हैं। बोध होने से इस तरह अद्वैत होता है और बोध न होने से तो केवल दुःख के लिए द्वैत ही है॥१४-१७॥
225871 इस अध्यात्मशास्त्र के बोध से परमार्थरूप परम ब्रह्म और जगत् यह एक ही है यह निश्चय होता है, वही मुक्ति है। ब्रह्मा संकल्प करनेवाले चिदाकार के संकल्प का स्वरूप है। वही जगत् का रूप है, इसलिए जगत्ब्रह्मस्वरूप है। जिसमें वाणियाँ निवृत्त होती हैं (जहाँ वाणियों की पहुँच नहीं है) अथवा सकल शब्दों के ब्रह्मनिष्ठ होने से जिससे निवृत्त वाणियाँ होती ही है वैसे ही विधियाँ, निषेध और भावअभावदृष्टियाँ जिससे निवृत्त होती हैं अथवा सबके एकमात्र तदाश्रित होने से उक्त विधि आदि जिससे निवृत्त नहीं ही होते हैं। अमौन मौन के मध्य में जीवात्मा की जो पाषाण के समान चिद्घन स्थिति है, जो सत् होते हुए ही असत् के सदृश प्रतीत होता है वह ब्रह्म नाम का कहा जाता है। सर्वात्मा अद्वितीयसुघन निरामय ब्रह्म में ही भाव अभाव आदि वस्तु की क्या सृष्टि होगी और क्या प्रलय होगा? जैसे एक ही अविचित्र निद्रा में विचित्र-सी अविच्छिन्न सुषुप्ति और स्वप्न की भ्रान्तियों का भान होता है वैसे ही इस अविचित्र चिदाकाशसत्ता में बहुत से विचित्र अविच्छिन्न बीजभूत प्रलयों और सर्गों का भान होता है।।१८-२४॥
225872
225873 कैसे उनका भान होता है? यह कहते हैं।
225874 जैसे दही आदि द्रव्य में शक्कर आदि मिला दिया जाय तो मिला हुआ वह दही और शक्कर प्रत्येक गुण की अपेक्षा अन्य गुणको (रुचि, पुष्टि, पित्तनाश आदि करनेवाले गुण को) उत्पन्न करता है वैसे ही प्राणियों के अन्तःकरण में अभिव्यक्त प्रमातारूप चित्सार चक्षु आदि द्वारा बाहर निकलकर घटादि के आकार की वृत्ति के सम्बन्ध से मिलकर घट,पट आदि तत् तत् विषयों के अधिष्ठान चित् के आवरणभंग से परस्पर द्रष्टा, दर्शन और दृश्यरूप त्रिपुटी के स्फुरण को उत्पन्न करता है ॥२५॥
225875 ___ इसलिए घट, पट आदि पदार्थ भी अपने अधिष्ठानभूत चित् की सत्ता और स्फूर्तिवाले होने से चिन्मात्रसार हैं ऐसा कहते हैं।
225876 सदा अमूर्त चिन्मात्रसार सब पदार्थ सृष्टि के आदि में एकमात्रस्वरूप होने के कारण स्फुरित होते हैं ॥२६॥
225877
225878 उनकी स्थिति भी संवित् के अनुसार ही है। स्पन्दशून्य चिदाधिष्ठानवाली होने के कारण सब
225879
225880 द्रव्यशक्तियाँ भी अपने आश्रय से विचलित नहीं होती और न उनका ह्रास ही होता है, ऐसा कहते हैं।
225881 एकमात्र चिन्मात्रस्वरूप होने के कारण संविद् के अनुसार स्थित, निश्चल तथा द्वैताकार के ग्रहण से रहित द्रव्यशक्तियाँ स्फुरित होती हैं ॥२७॥
225882
225883 इस प्रकार एकमात्र प्रतिभास के अधीन सर्वस्ववाला यह जगत् प्रातिभासिक ही है, इस आशय से कहते हैं।
225884 यद्यपि ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र सहित यह सारा जगत् अविद्यमान ही है फिर भी स्वप्न की तरह दिखाई देता है और अनुभव में आता है । स्थावर जंगम स्वरूप चिपी जलमें हर्ष, क्रोध और विषाद से अत्यन्त विचित्र स्पन्द रीतियाँ दिखाई देती हैं| स्वभावरूप अर्थात् अज्ञातस्वरूपनिष्ठ विक्षेपशक्तिरूप वायु से कँपाये गये, जगत्जालाकार चमत्कार से युक्त चित्, की जो सत्त्वगुणरूप प्रकाश से किरणरूप हैं, रजोगुण से धूलिराशिरूप है, आवरण और जाड्यप्रधान तमोगुण से मेघ और कुहरारूप है, आकाश में विस्तारशीलता खेदजनक है अर्थात किस किस प्रकार के जन्म, मरण आदि करोड़ों अनर्थों के रूप से सम्पन्न है । जैसे रोगाक्रान्त दृष्टिवाले पुरुष को आकाश में केशों का वर्तुलाकार गोला दिखाई देता है वैसे ही अज्ञानावृत्त चिद्दृष्टिवाले पुरुष को स्वात्माकाश में इस जगभ्रान्ति का भान होता है ॥२८-३१॥
225885
225886 उसकी काल और प्रकार की व्यवस्था भी संकल्प के अनुसार ही होती है, ऐसा कहते हैं।
225887 जैसे संकल्पनगर जब तक संकल्प किया जाय और जिस जिस प्रकार से संकल्प किया जाय तब तक और उस उस प्रकार से स्फुरित होता है वैसे ही यह जगत् भी जब तक तथा जिस प्रकार इसका संकल्प किया जाय तब तक उस प्रकार स्फुरित होता है । जैसे कि संकल्पनगर में संकल्पपर्यन्त सकल स्थिति, जो असद्रूप होने पर भी सत् के समान अनुभव में आती है, अवश्यमेव रहती है । वही ब्रह्मा की संकल्परूप नियति, जो नियत अर्थ का प्रदान करती है आज भी धाराप्रवाहरूप से चलती है आगे भी अवश्य ही चलेगी। उसी से स्थावर और जंगम आदि प्राणिसंघ नियमितरूप से रहता है॥३२-३४॥
225888
225889 प्राणियों के जन्म, कर्म, स्वभावादि की व्यवस्था भी उसी से होती है यह कहते हैं।
225890 उक्त नियति से ही जिसमें स्फुट जीव है ऐसे जंगम से जंगम की उत्पत्ति होती है और स्थावर से स्थावर की उत्पत्ति होती है, जल नीचे की ओर बहता है और अग्नि ऊपर को धधकती है। उसी नियति के कारण ही सूर्य, चन्द्र आदि ज्योतियाँ देह-यन्त्र धारण करती हैं और तपती हैं। वायु सदा गतिशील रहते हैं और पर्वत आदि स्थिर (अचल) रहते हैं । उसी नियति से ज्योतिर्मय युग, संवत्सर आदि रूप कालचक्र दक्षिणायनरूप से लौटकर वर्षा ऋतु में आकाश को मूसलाधार वृष्टि से व्याप्त करता हुआ चलता है। नियति से ही भूतल

में एक के बाद एक सागर और पर्वतों का संनिवेश स्थिर सा होता है तथा भाव, अभाव, ग्रहण त्यागरूप द्रव्य शक्ति भी रहती है॥३५-३८॥

225891

225892 हम सब लोगों का व्यवहार ब्रह्मा के संकल्परूप नियति से सुव्यवस्थित हो, लेकिन ब्रह्मा की संकल्पव्यवस्था ही पूर्वानुभवजन्य संस्कार से अतिरिक्त हेतुका संभव न होने तथा आदि सृष्टि में पूर्वानुभव के प्रसिद्धि न होने के कारण कैसे सिद्ध हो सकती है, यो कुन्ददन्त शंका करता है।

225893

225894 कुन्ददन्त ने कहा : भगवन्, पहले देखी गई वस्तु स्मृति-पथ में आरूढ़ होती है उसके अनन्तर तदनुसारी संकल्प होते हैं । उक्त संकल्पों से नियत सृष्टि का भान होता है। यह बात द्वितीय, तृतीय आदि कल्पों की सृष्टि में संभव है। किन्तु आदि सृष्टि में किसको पूर्वसृष्टि का भान प्रसिद्ध है जिससे कि ब्रह्माजी पूछे अथवा स्वयं स्मरण करें॥३९॥

225895 ___ ब्रह्मा का संकल्प स्मरण के अधीन नहीं है किन्तु दिव्य ज्ञान द्वारा अतीत अनागत सकल वस्तुओं के दर्शन के अधीन है, क्योंकि 'स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमान् लोकानसृजत' इत्यादि श्रुति है। उस क्षण में सब अतीत और अनागत जगत् अपूर्वदृष्ट ही दिखाई देता है और दृष्ट की अनुसारिणी चिद् विवर्तरूप सांकल्पिक सृष्टि प्रवृत्त होती है। उसी में यह मैंने 'प्राग्दृष्टम्' (पहले देखा) यों कहीं पर

225896 __ स्वप्न में स्वमरण के तुल्य अपूर्व ही सब कुछ दिखाई देता है उसी में पहले देखा गया, यों अभ्यासवश ब्रह्मा को स्मृति होती है । चित् होने के कारण जगत्पी संकल्पनगर चिदाकाश में स्फुरित होता है । चूँकि वह स्वतः कभी भासित होता है और कभी भासित नहीं होता, इसलिए वह न सत् है और न असत् है ॥४०,४१॥

225897

225898 दर्शन की सामर्थ्य न होने पर स्मृति की कल्पना करनी पड़ती है। स्वप्न में केवल कल्पना से दर्शन में समर्थ चित् की स्मृतिकल्पना नहीं दिखाई देती, ऐसा कहते हैं।

225899 चित् के प्रसाद से आज भी संकल्प, स्वप्न आदि का अनुभव होता है शुद्ध चिदाकाशरूप नगर का (जगत् का) चित् के प्रसाद से कैसे स्मरण न होगा ? ॥४२॥

225900

225901 अतएव गुण, दोष आदि में स्मरण से हर्ष, क्रोधरहित तत्त्वज्ञानी कुम्हार के चाक की तरह प्रारब्ध के

225902 हर्ष, क्रोध आदि से विहीन ज्ञानी चक्रों के समान दुःखपूर्ण हो चाहे सुखप्रद हो प्रस्तुत (प्रारब्ध प्राप्त) मार्ग से ही चलते हैं॥४३॥

225903

225904 बाधित स्मृति स्मृति नहीं है किन्तु वह अधिष्ठानमात्र का परिशेष है, ऐसा कहते हैं।

225905 निद्रा की समाप्ति होने पर स्वप्ननगर विषयक स्मृति में जैसे अधिष्ठानमात्र का परिशेष रहता है वैसे ही तीनों जगत् के भ्रम को भी परम चिदाकाशात्मक समझो। संवित् का आभासमात्र ही जो 'जगत्' शब्द से कहलाता है उसे भी तुम केवल शान्त चिदाकाश ही जानो अन्य कुछ नहीं ॥४४,४५॥

225906

225907 क्योंकि सब प्रकार शान्त चित् ही सब कुछ है, यह कहते हैं। जिसमें सब है, जिससे सब है, जो सब है, जो सब तरफ से है वही सर्वात्मा सर्वदा सर्वरूप से सर्वत्र स्थित है। यह ब्राह्मी सृष्टि जिस प्रकार है, आगे जो होगा और जिस प्रकार इस दृश्य जगत् का भान होता है यह सब मैंने आपसे कहा । हे ब्राह्मणों ! अब आप दोनों उठिये, प्रातःकाल होते ही भ्रमर जिस प्रकार कमल पुष्प के पास जाते है वैसे ही अपने अभिष्ट सत्कर्मों का शीघ्र विधान कीजिये । मुझे समाधि से रहित अवस्था में अत्यन्त दुःख हो रहा है, इसलिए मैं फिर समाधि में प्रवेश करता हूँ ॥४६-४८॥

225908

225909 एक सौ चौरासीवाँ सर्ग समाप्त

225910

225911 एक सौ पचासीवाँ सर्ग उन दोनों का गृह-आगमन, वहाँ भाईयों का क्रमशः क्षय और

225912 श्रीरामचन्द्रजी की प्राप्ति से कुन्ददन्त के मोहोच्छेद का वर्णन। कुन्ददन्त ने कहा : वृद्ध मुनि ने भी इतना कहकर ध्यान से आँखें मुँद लीं। प्राणवायु और मन के स्पन्दनरहित होने से वह चित्रलिखित जैसा हो गया। हम दोनों के विनय और स्तुतिमय वाक्यों से बार बार प्रार्थना करने पर भी बाह्यवृत्तिशून्य होने के कारण संसार को न जानते हुए उसने फिर उत्तर नहीं दिया। मुनि के वियोग से उदास हुए हम दोनों उस प्रदेश से धीरे धीरे चलकर कुछ दिनों के बाद प्रसन्न बन्धु-बान्धवों से युक्त घर में पहुँचे। इसके अनन्तर घर में कुलदेवता के आराधनादि उत्सव कर नाना प्रकार की प्राचीन कथाएँ कहकर हम तब तक स्थित रहे जब तक वे सातों भाई प्रलयकाल में सप्त समुद्रों की भाँति क्रम से विलीन न हो गये। केवल वह एक मेरा मित्र ही आठवें समुद्र की भाँति विलीन होने से बचा रह गया। फिर कुछ काल के अनन्तर वह मेरा मित्र भी दिन के अन्त में सूर्य की भाँति अस्त हो गया (मर गया) और उसके विरह दुःख से व्याप्त हुआ मैं अत्यन्त दुःखी हुआ। तब दुःखी हुआ मैं उस दुःख का नाश करने के लिए और उस प्राक्तन ज्ञान को आदरपूर्वक पूछने के लिए फिर उसी कदम्बतरू तपस्वी के पास गया । वहाँ तीन महीने के अनन्तर वह मुनि समाधि से विरत हुआ। नम्रता के साथ मेरे प्रश्न करने पर वह इस प्रकार बोला॥१-८॥

225913 कदम्बतरू तपस्वी ने कहा : मैं समाधि से विरत होकर एक क्षण भी नहीं रह सकता । मैं फिर शीघ्र ही त्वरापूर्वक समाधि में ही प्रवेश करता हूँ॥९॥

225914 हे निष्पाप, इस समय मेरा वास्तविक उपदेश भी अभ्यास के बिना तुम्हें नहीं लगेगा, अतः दूसरी युक्ति सुनो और वैसा ही करो। अयोध्या नाम की नगरी है। वहाँ दशरथ नाम के राजा हैं। उनके पुत्र राम नाम से प्रसिद्ध हैं ॥१०,११॥

225915 वहाँ तुम उनके पास जाओ, क्योंकि उनके कुलगुरु वसिष्ठनामक मुनिश्रेष्ठ उन श्रीरामचन्द्र के लिए सभा में मोक्षउपाय की दिव्य कथा कहेंगे। हे द्विज, चिरकालतक उसे सुनकर तुम उस पावन परम पद में मेरी ही तरह विश्रान्ति को प्राप्त होजाओगो। इतना कहकर वह मुनि समाधानरूप

225916 औषधि के समुद्र अर्थात् समाधि में प्रविष्ट हुआ और मैं यहाँ आपके पास प्राप्त हुआ हूँ। यही मैं हूँ और यह मेरा वृत्तान्त जैसा हुआ, जैसे देखा और जैसे सुना वह सम्पूर्ण मैंने कह दिया॥१२-१५॥

225917 श्रीरामजी ने कहा : हे गुरुवर, इत्यादि कथाओं को कहने में चतुर वह कुन्ददन्त उस दिन से सदा मेरे समीप ही रहता है। वही यह कुन्ददन्त नामक द्विज मेरे पास बैठा हुआ इस सभा में मोक्षउपाय नामक इस सम्पूर्ण

225918 संहिता को सुनता था ॥१६,१७॥

225919

225920 इस प्रकार प्रश्न का उपोद्घात करके अब प्रष्टव्य अंश कहते हैं।

225921 वही यह मेरे समीप बैठा हुआ कुन्ददन्त नामक द्विज है, यही आज संशयरहित हुआ या नहीं यह इससे कृपा कर पूछिये ॥१८॥

225922 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी के इतना कहने पर वक्ताओं में श्रेष्ठ मुनिप्रवर वसिष्ठजी कुन्ददन्त की ओर देखकर बोले : हे अनघ, हे ब्राह्मणश्रेष्ठ, कुन्ददन्त, कहो मेरे कहे हुए मोक्ष देनेवाले इस शास्त्र को सुनकर तुमने किस ज्ञातव्य को जाना ? कुन्ददन्त ने कहा : भगवन्, सम्पूर्ण संशयों का विनाशक मेरा चित्त ही मेरी विजय के लिए है। मेरे सभी सन्देहों की निवृत्ति

225923

225924

225925 हो गई है, क्योंकि अवश्यज्ञेय अखंडित ब्रह्मतत्त्व मैं जान चुका हूँ॥१९-२१॥

225926

225927 ज्ञानमात्र से मोह की निवृत्ति हो जाने से अन्य ज्ञातव्य, द्रष्टव्य और लब्धव्य का भी परिशेष न रह जाने से अपनी कृतकृत्यता दर्शाते हैं।

225928 ज्ञातव्य जो अमल था उसे मैं जान चुका, अक्षत द्रष्टव्य को मैंने देख लिया, सम्पूर्ण प्राप्तव्य को मैं प्राप्त कर चुका अब इस ब्रह्मरुप परम पद में विश्रान्तहूँ॥२२॥

यह आत्मचिति आपसे मैंने जान ली है। यह सब अखण्ड परमार्थघन आकाश में आत्मा से अनन्य जगत्प से स्फुरित है। सर्वात्मक होने से सर्वरूपी सर्वव्यापी आत्मा का सभी कुछ सब प्रकार से सर्वत्र सर्वदा पूर्णरूप से संभव होता है। सरसों के कण के अन्दर भी सर्वकल्पनाशक्तियुक्त अधिष्ठानभूत चित् का अस्तित्व होने से उसके अन्दर भी मायादृष्टि से अनन्त जगतों का संभव है, किन्तु इस चित् का पूर्णरूप से ज्ञान होने पर तो वास्तविक दृष्टि से कहीं पर भी जगतों का संभव नहीं है। गृह के अन्दर ही सप्तद्वीपा पृथ्वी उत्पन्न होती है और गृह शून्य ही है। यह निःसन्देह सत्य है ॥२३-२६॥

अब मायासहित ब्रह्मतत्त्व का निष्कर्ष निकालकर उपसंहार करते हैं।
जो-जो वस्तु जब जब जिस प्रकार से भासित होती है और प्राणियों से उसका अनुभव किया जाता है वह वह वस्तु उस उस समय केवल सर्वघन आत्मा ही उस रूप से है अर्थात् सर्वघन आत्मा ही सब प्राणियों के लिये सभी समय सर्व-भाव रूप से बोध का विषय है। अणुमात्र भी उससे भिन्न किसी से कहीं किसी प्रकार अनुभूत नहीं होता। इस प्रकार आदि अन्त से विहीन ब्रह्म ही सब कुछ है ॥२७॥

एक सौ पचासीवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ छियासीवाँसर्ग इस सर्ग में 'सब कुछ ब्रह्म ही है' यह सिद्धान्त अटल किया जाता है और
ब्रह्माजी के संकल्प से वर और शापों की अर्थसिद्धि अटल की जाती है। पहले कुन्ददन्त द्वारा वर्णित मायाशबल ब्रह्मतत्त्व को दृढ़कर श्रीवसिष्ठजी मायारहित शुद्ध ब्रह्म का वर्णन करने के लिए प्रवृत्त हुए, ऐसा कहते हैं।
श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : कुन्ददन्त के यों कहने पर परम श्लाघनीय भगवान् श्रीवसिष्ठ मुनिजी ने यह परमार्थोचित वचन कहा ॥१॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हर्ष की बात है कि इस महात्मा के, शास्त्र के श्रवण से उत्पन्न ज्ञान की पूर्णता हो चुकी है। यह, सम्पूर्ण जगत् ब्रह्म ही है यह बात हस्तामलकवत् देखता है। केवल भ्रान्तिमात्र स्वरूप यह विश्व जन्मादिरहित ब्रह्म इसे मालूम होता है, अतः भ्रान्ति भी इसे शान्त, एक और निर्विकार ब्रह्म ही प्रतीत होती है।॥२,३॥

शबलब्रह्मनिष्कर्ष-दृष्टि से इसने जो यह वर्णन किया है वह भी उचित ही है, ऐसा कहते हैं।
जो जैसे जिसके द्वारा जिस अधिकरण में जिस प्रकार का जब तक जिस काल में जिससे होता है वह वैसे उसके द्वारा उस अधिकरण में उस प्रकार का तब तक उस काल में शिव, शान्त, जन्मादिरहति, मौन, अमौन, अजर, सर्वव्याप्त, सुशून्य, अशून्य, आदि-अन्तशून्य, अक्षय ब्रह्म ही है।४,५॥

मायाशबल चित् के द्वारा जिस जिस अवस्था का संकल्पातिशय किया जाता है वह वह अवस्था

जलसे सींची गई लता की तरह सहस्रों शाखाओं को प्राप्त होती है । ब्रह्माण्ड ही परम अणु है, क्योंकि वह चिदाकाश के मध्य में स्थित है और परमाणु ही ब्रह्माण्ड है, क्योंकि उसमें सारा जगत् व्याप्त है ॥६,७॥

जगत के ही ब्रह्म होने का फल कहते हैं।
इसलिए यह समस्त जगत् चिदाकाश, आदिमध्यरहित, अखण्ड, सौम्य और मोक्षरूप है । अतः जिसका शरीरादिवैचित्र्यरूप बन्धन अस्त हो चुका है ऐसे तुम निरामय आत्मस्वरूप ब्रह्म ही होकर स्थित रहो । व्यवहार में तो ब्रह्म स्वयं दृश्य है, स्वयं द्रष्टा है, स्वयं चेतन है, स्वयं जड़ है, स्वयं सब कुछ है और स्वयं कुछ नहीं भी है, वास्तव में तो वह अद्वितीय स्वप्रकाशानन्द एकरस आत्मा में ही स्थित है ॥८,९॥
यह ब्रह्म जगत्प आत्मचिदाकाश में जहाँ जैसा रूप धारण करता है वहाँ अपने स्वरूप को न छोड़ता हुआ वैसा ही हो जाता है। ब्रह्म अपनी माया से दृश्यजगत् में उत्पन्न हुआ इससे ब्रह्म और जगत् यों द्वैत की सिद्धि नहीं समझनी चाहिये, क्योंकि वह तो यथावत् अविकृत ही है । शून्यत्व और आकाश की तरह ब्रह्म और जगत्-इन दोनों को एक ही समझो । दृश्य जगत् ही परम ब्रह्म है और परम ब्रह्म ही दृश्यता है । यह न तो शान्त है, न अशान्त है, न आकृतिविहीन है
और न आकृतिवाला ही है ॥१०-१२॥

प्रतीयमान देहादि आकृति का कैसे अपलाप करते हैं ? इस शंका पर कहते हैं।
जिस प्रकार प्रबोध होनेपर (जागनेपर) स्वप्नादि निराकार भासते हैं, वैसे ही ब्रह्मसाक्षात्कार हो जाने पर यह देह भी निराकृति भासता है, केवल संवित्रस्वरूप साकार और स्वानुभूत होनेपर भी जैसे स्वप्नादि असन्मय हैं वैसे ही देह भी असत् ही है|१३॥

संवित् का भी जड़स्थावरता में दृष्टान्त देते हैं।
जैसे चेतन स्वरूपवाला (संविन्मय) जन्तु भी निद्रात्मा होकर जड़ हो जाता है उसी प्रकार यह स्थावरनामिका संवित् भी जड़ हो जाती है ॥१४॥

चित् के स्थावरभाव की प्राप्ति के अनन्तर जंगमभाव में अभिव्यक्ति में दृष्टान्त देते हैं।
जैसे सुषुप्तात्मा जीव स्वप्न और जाग्रत् को सैकड़ों जगतों की कल्पनाओं से जाता है वैसे ही चिति स्थावरत्वरूप जड़ से जंगमस्वरूप चित्त्व को प्राप्त होती है|१५॥

जीव की कितने समय तक स्थावरत्व और जंगमत्व की स्थिति रहती है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
मोक्ष होने तक जीव की यह स्थिति भूमि, जल, वायु, तेज और आकाश में स्वप्नतुल्य आकाशस्वरूप (शून्यरूप) लाखों जगतों के साथ भासती है। जैसे मनुष्य निद्रास्थिति का ग्रहण करता है वैसे ही चिति जड़ता का अपने में आरोप करती है फिर भी उसका चितित्त्व अव्याहत ही रहता है। वह अध्यस्त जड़ता से अपने में जड़ता का आरोप नहीं करती, वास्तव में जड़ता को प्राप्त नहीं होती । जैसे चिति जाड्यवेदनवेत्ता जीव के प्रति स्थावर शरीर बनाती है वैसे ही चिति जाड्यवेदनवेत्ता जीव के प्रति जंगम शरीर भी बनाती है ॥१६-१८॥
__वैसा करने पर भी (जीव के प्रति अपने स्थावर और जंगम शरीर बनाने पर भी) चित् का भेद नहीं होता, किन्तु महाचित् का अपने में अध्यस्त सब अचेतन और चेतन नख, पैर आदि के समान अवयवरूप

ही हैं, ऐसा कहते हैं।
जैसे पुरुष के नख, पैर आदि एक ही शरीर हैं (शरीर के अवयव हैं) वैसे ही चित् का स्थावर और जंगम एक ही अमूर्त शरीर है । आदिम सृष्टि में हिरण्यगर्भ का (ब्रह्मा का) प्राथमिक सृष्टि में हेतुभूत संकल्प होने पर चित् का जगत् नाम का जो रूप जिस तरह प्रथा को (प्रसिद्धि को) प्राप्त हुआ वह इस समय भी वैसे ही स्थित है। इस तरह चिरकाल से जड़ के रूप से यद्यपि वह स्थित है तथापि चिन्मय होने के कारण अप्रतिघ (अमूर्त), शान्त, ज्यों-का-त्यों स्वरूप से स्थित, कुछ भी प्रथा को नहीं प्राप्त हुआ, अतः वह अप्रथित है, यों उसके अपवाद द्वारा सृष्टि का अन्त कहा जाता है।१९-२१॥

इस प्रकार सृष्टिमात्र की त्रिकाल में असत्ता होने के कारण उसकी आदि और अन्त कल्पना भी मिथ्या है, ऐसा कहते हैं।

225970 जैसे स्वाप्नप्रपंच की सुषुप्ति आदि प्रबोधान्तता निद्राकोष्ठ के अन्दर ही कल्पित होती है न कि प्रबोधकोष्ठ के अन्दर वैसे ही सुघन निद्रावाली चिति के सुषुप्ति-स्वप्नकोष्ठ से ही सृष्टि का यह आदि है, यह अन्त है यों आदि-अन्त का भान होता है वास्तव में असत् सृष्टि का आदि और अन्त क्या हो सकता है ? चूँकि मुझज्ञानी के प्रति अद्वितीय (अखण्ड), आदि और अन्त से शून्य (जन्म-नाशविहीन) परमार्थघन ही है, अतः सृष्टि, स्थिति और प्रलयों का नाम भी नहीं है, उनके रूप की बात तो दूर रही ॥२२,२३॥
225971 भ्रान्तिवश दिखाई दे रहे सृष्टि, स्थिति और प्रलय आदि का अस्तित्व नहीं है जैसे चित्रलिखित चित्रवधू चित्र से व्यतिरिक्त नहीं है वैसे ही दृश्यमान यह सृष्टि-स्थिति-प्रलयरूप जगत् आत्मा से अन्य नहीं हैं। जैसे चित्रकार द्वारा बनाई जानेवाली चित्रलिखित सेना बुद्धिस्थ चित्र से भिन्न नहीं है वैसे ही मूर्त सर्गता (सृष्टि) भी स्रष्टा की चित्ततादशा में नाना प्रतीत होती हुई भी अनाना ही है ॥२४,२५॥
225972 यद्यपि चिद्घन निद्रारूप अविद्या विभागहीन है तथापि वह सुषुप्तिरूप आवरण से वास्तविक स्वरूपभूत भी मोक्ष नाम से प्रसिद्ध भाग को चुरा लेती है, यानी उसके अस्तित्व का अपलाप कर देती है इतना ही नहीं करती प्रत्युत चित्त बनकर वह इस जाग्रभाग और स्वप्न को दिखलाती है ॥२६॥
225973 यह प्रलय है, यह सृष्टि है, यह स्वप्न है, यह जाग्रत है ये सब प्रज्ञानघनतारूप सुषुप्तिवाले आत्मसूर्य के इस तरह के विभिन्न प्रकाश हैं, स्फुरण हैं। उनमें चित् निद्रा का उद्भूतवासनावाला जो स्वप्नभाग है वही उपाधिरूप अंश की प्रधानता से चित्त कहा गया है, चिदंश की प्रधानता से जीव हो वही देवता, असुर,मनुष्य आदि अधिकारियों के शरीरों का द्रष्टा होकर तत्त्वज्ञान से चित् निद्रा को हटाकर मुक्त होता है । चौथी और पाँचवीं भूमिकाओं में ज्ञात हुआ वही जब छठी भूमिका में स्वयं सुषुप्ति होता है तब सातवीं भूमिका में मुक्ति की अभिलाषा करनेवाले पुरुषों द्वारा 'मोक्ष' कहा जाता है ॥२७-२९॥
225974 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, देवता, असुर, मनुष्य आदि स्वरूप चित्त देवता, असुर, मनुष्य आदि के भेद से कितना बड़ा है और उसके अवयवों की बनावट कैसी है ? चित् निद्रा कैसी है और उसके पेट में जगत् कितना बड़ा और कितने समय तक रहता है एवं स्वात्मदर्शन कैसे होता है ? ॥३०॥
225975 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, चित्त को आप मनुष्य, देवता, असुर, स्थावर, स्त्री, हाथी, पर्वत, भूत, प्रेत, पिशाच आदि, पक्षी, कीट, पतंग आदि और राक्षस जानिये । उसका प्रमाण भी आप अनन्त जानिये जहाँ पर परमाणु से लेकर ब्रह्मादिस्थावरात्मक हजारों जगत् समाते हैं ॥३१,३२॥
225976
225977
225978 चित्त के विपुलत्वातिशय को भी अनुभव में आरूढ़ कराते हैं।
225979 ऊपर की ओर दृष्टि फेंकने पर जो यह सूर्यमार्ग से ऊपर ध्रुव, अन्धकारादि प्रदेश में चाक्षुष ज्ञान जाता है इतने बड़े प्रमाणवाला चित्त है यों उसकी निःसीमता और निर्मल आकृति सबके अनुभव से सिद्ध हैं । यह चित् का उग्र (असहनीय संसारदुःखमय होने के कारण उग्र) रूप है इसी समष्टिस्वरूप चिद्रूप के अन्दर भुवनसमृद्धियाँ जब ब्रह्माण्ड आदि की कल्पना द्वारा आती हैं तब सृष्टि होती है उसे हम लोग चित्त से आई हुई कहते हैं । चित्त को ही ज्ञानी लोग 'जीव' जानते हैं, वह आदि अन्तविहीन (व्यापक) है । अतएव वह जैसे आकाश घड़ों में रहता है वैसे ही सकल देहों में रहता है । व्यष्टिरूप से देह से उत्क्रमण होने के कारण ब्रह्मा की इच्छा से देहों में नहीं भी रहता है ॥३३-३५॥
225980 हे वत्स, जैसे नदी का धाराप्रवाह नीचे-ऊँचे भूमिभागों को ग्रहण करता है और उनका त्याग भी करता है वैसे ही मन विविध शरीरों को ग्रहण करता है और उनका त्याग भी करता है। जैसे यह मरूभूमि है जल नहीं है इस ज्ञान से मरुभूमि में जल की प्रतीति शान्त हो जाती है वैसे ही आत्मा के परिज्ञान से इसकी यह देहादिभ्रान्ति शीघ्र शान्त हो जाती है ॥३६,३७॥
225981
225982 इस प्रकार सकल जगद्गर्भित मन की परमाणुरूपता ही है, ऐसा कहते हैं।
225983 जगत् में जलान्तर्गत सूर्यकिरणों में सबसे छोटे अणु का जो प्रमाण प्रसिद्ध है वही चित्त का परिमाण है। वही जीव है, क्योंकि 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागोजीवः स विज्ञेयः सचानन्त्याय कल्पते' ऐसी श्रुति है। इसलिए पुरुषों के (जीवों के) अन्दर जगत् स्थित है ॥३८॥
225984
225985 इस प्रकार जीव और जगत् के भेद का भी परिमार्जन हो गया, ऐसा कहते हैं।
225986 जैसे स्वप्नभूमियों में जो कुछ भी दृश्य है वह सबका सब चित्त ही है वैसे ही जाग्रतजगत् में भी जो कुछ भी दृश्य है वह सम्पूर्णतया चित्तही है वही जीव है, इसलिए जगत् और जीव में कौन भेद है ? ॥३९॥
225987
225988 जीव और जगत् का अभेद सिद्ध होने पर जगत् की चिन्मात्रता भी अपने आप सिद्ध हो गई, ऐसा कहते हैं।
225989 जैसे स्वप्न में सकल पदार्थसमूह चित् ही हैं और जैसे सुवर्ण में कुण्डल, कटक आदि रूपता सुवर्ण ही है वैसे ही यह सम्पूर्ण पदार्थराशि चित् ही है। यदि इसे चित् से भिन्न मानो तो इसमें सत्ता और स्फूर्ति का लाभ न होने के कारण यह अलीक (मिथ्या) हो जायेगी, इससे व्यतिरिक्त पदार्थता ही सिद्ध न होगी ॥४०॥
225990 जैसे सागररूप एक प्रदेश में एकत्र होकर स्थित हुई ही जलराशि फेन, बुबुद्, लहर, आवर्त आदि पृथक् रूप से स्फुरित होती है वैसे ही ब्रह्म में भी नित्यस्थित अभिन्न
225991 दृश्यरूप चितियाँ पृथक् रूप से स्फुरित होती हैं ॥४१॥
225992
225993 उनकी ब्रह्म से अभिन्नता में जलद्रवता का दृष्टान्त देते हैं।
225994 जैसे सागर में सागरकुक्षिस्थित जलराशि द्रवरूप से स्फुरित होती है वैसे ही अभिन्न पदार्थ राशियाँ परमब्रह्म में स्फुरित होती हैं । यथास्थित जगद्रूप प्रतिमाओं की अत्यन्त शून्यता को धारण करनेवाला चित्पी यह स्तम्भ अटल होकर खड़ा है, जो आदिअन्तविहीन है। स्वप्नभूमि के तुल्य संविदाकाश में यथास्थित यह सारा-का-सारा विश्व अपने शान्त निर्मल स्वरूप का त्याग किये बिना स्थित है ॥४२-४४॥
225995
225996
225997 कैसे शान्त है, कैसे अपने स्वरूप का त्याग नहीं करता है ? इस आशंका पर कहते हैं।
225998 इन विश्व और संवित् की परस्पर समता, सत्यता, सत्ता, एकता, निर्विकारता पाँच प्रकारों से भेद की प्रतीति न होने के कारण वह शान्त है और आधारआधेयभाव से स्तम्भ और प्रतिमा के तुल्य थोड़ा बहुत भेद का आभास होने से वह स्वरूप का त्याग नहीं करता यह अर्थ है।४५॥
225999
226000 विश्व और संवित् में प्रातिभासिक भेद है वास्तव में तो भेद का अभाव है, ऐसा कहते हैं।
226001 स्वप्न और संकल्प के संसार की तरह वर और शापसे नन्दी और नहुष के देवत्व और सर्पत्व प्रतिभान दृष्टियों का तालाब, सागर और नदी के जलों की तरह व्यवहारयोग्य भेद है, परमार्थतः भेद नहीं है ॥४६|श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, वर और शापरूप अर्थ संवित् में कार्यकारणता कैसे हो सकती है ? उपादान के बिना कार्य हो ही नहीं सकता इसे आप कृपाकर कहें। नन्दी के मनुष्य शरीर में देव-शरीर का उपादानभूत चन्द्रामृत नहीं है इसी तरह चन्द्रामृतरचित नहुष के देव-शरीर में साँप के शरीर के उपादानभूत सर्प अंडे आदि नहीं हैं। उपादान के बिना संसार में कहीं पर भी कार्य नहीं होता। ऐसी परिस्थिति में वहाँ दोनों जगह नन्दी और नहुष में देवता और सर्प के शरीर की सिद्धि कैसे हुई ? यह श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का आशय हैं ॥४७॥
226002
226003 निरावरण ज्ञानवाले भगवान् श्री शंकर और अगस्त्यादि ऋषियों की सत्यसंकल्पअवच्छिन्न चिति ही वहाँ पर देव और सर्प के शरीररूप से विवर्तित होती है, इसलिए विवर्तवाद में इस आक्षेप का अवकाश ही नहीं हैं, यों उत्तर देने के लिए श्रीवसिष्ठजी भूमिका बाँधते हैं।
226004 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, जैसे सागर में जलराशि का स्फुरण होने पर आवर्तगति होती है वैसे ही अत्यन्त अवदात (निर्मल) यानी तत्त्वज्ञान से खूब विमृष्ट होने के कारण अत्यन्त निर्मल चिदाकाश का सत्यसंकल्पानुसारी जो स्फुरण है वही जगत् कहा जाता है, यह बात मैं अनेक बार कह आया हूँ ॥४८॥

226005 विधाता की आत्मचिति में समुद्र में जलराशि की तरह जगद्भावों का अकस्मात् भान होता है जो चिदात्मस्वरूप ही हैं । उन भानों का 'सोऽकामयत', 'तदैक्षत', 'समक्लुपतां द्यावापृथिवी' इत्यादि श्रुतियाँ और मनीषी ऋषि लोग संकल्प आदि नाम कहते हैं ॥४९॥
226006 दीर्घकाल से, अभ्यास से, विचार से, शत्रुमित्र आदि में समदर्शन से, देवता की जाति की सात्त्विकता से और सात्त्विक निर्मल स्वरूप से सम्यक् ज्ञानवान् अतएव वास्तविक अर्थ को देखनेवाले ज्ञानी पुरुष की बुद्धि द्वैत और ऐक्य से वर्जित चिन्मात्ररूप होती है। निरावरण (आवरणरहित) विज्ञानमयी ब्रह्मरूपिणी चिति का एकमात्र संवित् प्रकाश ही शरीर है उसके अतिरिक्त उसका कोई शरीर नहीं है। आवरणशून्य विज्ञानवाला पुरुष शान्त अपने आत्मस्फुरणरूप सम्पूर्ण संकल्पमात्र को सकल रूप से देखता है उस सबको परमार्थ अभिन्न देखता है, यह उसके संकल्प की सत्यता में उपपत्ति है। जैसे हमारा संकल्पनगर संकल्पमात्र है जैसे स्वप्न का शहर संकल्पमात्र है वैसे ही इस प्रकार के यानी निरावरण ज्ञानवाले ब्रह्मा का चारों ओर दिखाई दे रहा यह सारा जगत् संकल्पमात्र ही है। इस प्रकार दूसरा भी अपने संकल्प में श्रेष्ठ निरावरण आत्मा ही यों जैसे जैसे जिसका संकल्प करता है उसके प्रति वह वैसा वैसा होता है। जैसे बालक संकल्प-नगर में शिलाओं के उड़ाने का, जिसमें स्वाधीन नियन्त्रण है, अनुभव कर शीघ्र ही उसे सत्य समझता है वैसे ही हिरण्यगर्भादि निरावरणात्मा में भी
226007
226008 अपने संकल्परूप इस त्रिजगत् में वर, शाप आदि को अपने से अभिन्न सत्य जानता है । जैसे संकल्पनगर में अपनी कल्पना से बालू से तेल निकलता है वैसे ही यहाँ पर ब्रह्मा के संकल्परूप जगत् में सृष्टि के संकल्पों से कल्पनावश हिरण्यगर्भादि आत्मा से वर, शाप आदि अर्थ की बिना उपादान कारण के सिद्धि होती है। जिसके ज्ञान का आवरण नहीं हटा उसकी भेदबुद्धि शान्त नहीं होती, इसलिए द्वैत के संकल्प से उस अज्ञानी के वर, शाप आदि अर्थ सिद्ध नहीं होते॥५०-५९॥
226009
226010 निरावरण ज्ञानवालों की कल्पना वैसी दूसरी कल्पना का उदय होने तक नहीं मिटती, यह कहते हैं।
226011 निरावरण ज्ञानवाले ब्रह्मा की जिस कल्पना की पहले जड़ जमी वह आज भी ज्यों-की-त्यों स्थित है तब तक ज्यों-की-त्यों रहेगी जब तक अन्य कल्पना द्वारा प्रयत्न से परिवर्तित नहीं होगी॥६०॥
226012
226013 निरवयव निरावरण ज्ञानवाले में उससे विपरीत (सावयव और सावरण ज्ञान) वर, शाप आदि कल्पना कैसे रह सकती है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
226014 अवयवशून्य ब्रह्म में द्वित्व और एकत्व वैसे ही स्थित है जैसे कि सावयव वस्तु में विचित्र अवयवों का क्रम स्थित रहता है॥६१॥
226015
226016 तब तो निरावरणज्ञानशून्य केवल उग्र तपस्वियों के वर, शाप आदि मोघ (निष्फल) होंगे? इस आशय से कहते हैं। __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, निरावरण ज्ञान से शून्य केवल उग्र तप आदि धर्म करनेवाले तपस्वी जैसे क्रोधवश शाप और अनुग्रह से वर आदि देते हैं वैसा मुझसे कहिये॥६२॥
226017
226018 उनके भी वर और शाप आदि की सत्यता हो, सृष्टि के आदि में ब्रह्मा के संकल्प से ही उनकी मोघता (निष्फलता) नहीं होती है यह उत्तर देने के लिए श्रीवसिष्ठजी भूमिका बाँधते हैं।
226019 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, चूँकि आदिम सृष्टि में ब्रह्म ब्रह्म में जिसका संकल्प करता है वह उसीका अनुभव करता है इसलिए सबकी ब्रह्मता है, उसका (ब्रह्मता का) प्रतिबन्धक अन्य नहीं है॥६३॥
226020 चूँकि यह प्रजापति ब्रह्मा अपने को ब्रह्म जानता है, इसलिए यह ब्रह्म ही है। जैसे - जल से द्रवत्व भिन्न नहीं है वैसे ही यह भी ब्रह्म से भिन्न नहीं है । श्रुति भी कहती है - तद्यो यो देवानां प्रत्यबुद्धयत स एव तदभवत्' इत्यादि ॥६४॥
226021 यह प्रथम प्रजापति जो जो संकल्प करता है शीघ्र वह वैसा ही हो जाता है। उसीकी कल्पना यह जगत् है ॥६५॥
226022
226023 वह कल्पना कैसी है? यह बताते हैं।
226024 आधाररहित, निरालम्ब चिदाकाश ही अपने स्वरूप में जगत से भासमान होता है जैसे कि किसी दूषित दृष्टिवाले पुरुष को आकाश में वर्तुलाकार केशों का गुच्छ या मोतीयों की पंक्ति दीखती है ॥६६॥
226025 उस प्रजापति ने (ब्रह्माने) विविध प्रजा, धर्म, दान, तपस्या, गुण और ज्ञान का उपदेश करनेवाले वेद, शास्त्र तथा पंचभूतोंका संकल्प (सृष्टि) किया है॥६७॥
226026 उस प्रजापति ने यह भी कल्पना की कि वेदवेत्ता तपस्वी लोग वादों से अथवा स्वाभाविक वृत्ति से जो कहें वह शीघ्र ही हो जाय ॥६८॥
226027
226028 इस प्रकार समग्र वस्तुओं के भिन्न-भिन्न स्वभावों की भी उसी ने रचना की है, यह कहते हैं।
226029 इस ब्रह्म की चेतनता, आकाश की सच्छिद्रता, वायु की सचेष्टता, अग्नि की उष्णता, जल का द्रवत्व, भूमिका काठिन्य आदि सब उसीने रचा है ॥६९॥
226030
226031 पण
226032
226033 इस प्रकार यह सब कल्पना प्रजापतिरूप चिदाकाश की ही रचना है, यह कहते हैं।
226034 इस चिदात्मा का ऐसा स्वभाव है कि आकाशात्मा भी यह जो जो विचार करता है सत्यसंकल्प होने से उस सबका शीघ्र ही तुम्हारे, मेरे और उसके सदृश अनुभव करता है। वह चिदाकाश जिस वस्तु को जैसा समझता है वह वस्तु पूर्णरूप से वैसी ही हो जाती है, जैसे स्वप्न में तुम हम आदि स्वप्न पदार्थ हो
226035 शिलानृत्य भी सत्य होता है उसी प्रकार ब्रह्मा के अधिकाररूप प्रारब्ध को भोगने के लिए अभीष्ट संकल्पनगररूप यह जगत् भी सत्य है ॥७२॥
226036
226037 श्रेष्ठ पुरुष के संकल्प से जन्य वरशापआदि को लोग उसके विपरीत संकल्प से क्यों नहीं उलट सकते? इस पर कहते हैं।
226038 शुद्ध चित्स्वभाववाले प्रजापति आदि ने जो जाना है और जो जैसा है उसे कीड़े की तरह अशुद्ध कोई पुरुष अन्यथा करने के लिए समर्थ नहीं है ॥७३॥
226039
226040 अशुद्ध स्वभाववालों को अस्वतंत्र कल्पनाओं के अभ्यास की दृढ़ता रहती है। इससे भी तद्विरुद्ध कल्पना की स्वतन्त्रता उनमें नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
226041 जिसे जाग्रत्काल में 'मैं लोहों की सिकड़ियों से जकड़ा हुआ हूँ' ऐसा दृढ़तर संस्कार है वह जैसे स्वप्न में भी अपने को लोहे की सिकड़ियों में जकड़ा हुआ देखता है वैसे ही वर्तमान जाग्रत् में भी यह सब सत् है यों बारबार अभ्यस्त को ही संवित् देखती है अनभ्यस्त 'यह असत् है' यह नहीं देखती ॥७४॥
226042
226043 इसी प्रकार कल्पित त्रिपुटीवेष से स्फुरण होने पर भी चित् का उदासीन साक्षिस्वभाव से भी सर्वदा स्फुरण होता ही है, यह कहते हैं।
226044 चिदाकाश चिदाकाश में स्फुरित हो रहे एक इस अपने द्रष्टादृश्यात्मक स्वरूप को देखता हुआ सर्वदा प्रकाशित होता है। वह उससे भिन्न नहीं है ॥७५॥
226045 ___ साक्षिचैतन्य त्रिपुटी की (द्रष्टा, दृश्य और दर्शन की) व्याप्ति के बल से ही उसकी सत्ता का सम्पादक है, यह कहते हैं।
226046 ___ एक चित्सत्ता के उपजीवी होने से द्रष्टा और दृश्य एक ही है, क्योंकि चिदाकाश सर्वव्यापी है। इसलिए जो-जो इच्छित पदार्थ जहाँ दीखे वह वहाँ सर्वदा सत् ही है। वायु-शरीरवर्ती स्पन्दन की तरह तथा जलांगवर्ती द्रवत्व की तरह जैसे ब्रह्म में ब्रह्मत्व अर्थात् जगदाकार से परिणत होने में हेतुभूत
226047 पहिले तो बारबार ब्रह्म में जगत् अध्यस्त है ऐसा कह चुके हैं अब यह जन्मरहित विराट् का अंगवर्ती है यह कैसे कहते हैं ? इस शंका पर कहते हैं।

226048 विराटप ब्रह्म ही मैं हूँ, विराट्प आत्मा का देह ही जगत् है। ब्रह्म और जगत् में शून्यत्व और आकाश की तरह कोई भेद नहीं है। जैसे पर्वत से गिरनेवाले झरने में जल की विचित्र कणपंक्तियाँ गिरती हैं और ऊपर उछलती हैं वैसे ही विचित्र देश और काल भी इस ब्रह्म में ही आविर्भूत और तिरोहित होते दिखाई देते हैं ।।७८,७९॥

226049

226050 जैसे कल्पपर्यन्त एक ही धारा से गिरकर जलकण, जो मन, बुद्धि आदि से रहित हैं, सहस्रों

226051

226052 करोड़ भेदों में विभक्त होकर भी फिर अपने एक प्रवाहरूप में ही भासते हैं वैसे ही विचित्र ब्रह्मसंवित् (जगभेद) भी आत्मा से निकलकर करोड़ों भेदों में विभक्त होकर फिर स्वात्मा में ही भासती हैं ।।८०॥

226053 केवल इतनी ही विशेषता है कि कणपंक्तियाँ मनोबुद्धिआदि से वर्जित है किन्तु उन ब्रह्मसंविदों ने तो स्वस्वदेहों में मनोबुद्धिआदि की स्वयं कल्पना करके, जलों की द्रवता की भाँति सर्ग की शोभा को भोग्यरूप से स्वीकार किया है ।।८१॥

226054

226055 मनोबुद्धिआदि कल्पना का त्याग होने पर तो जगत् अज्ञानमात्र पर्यवसित होता है, इस आशय से कहते हैं।

226056 इस प्रकार मनोबुद्धि आदिविक्षिप्त अज्ञानस्वरूप दुर्बोध से यह जगत् है । अज्ञान से रहित मेरी दृष्टि में तो यह सारा जगद्पी कर्म कारणरहित, द्वैतविहीन अनुत्पन्न (त्रिकाल में अनुत्पन्न) केवल ब्रह्म ही है |८२॥

226057 इस शरीर में मृतावस्था जिस तरह मनोबुद्धि आदि रहित ही अनुभूत होती है, पत्थर आदि में जड़ सत्ता जैसी है वैसी ही परमात्मा की भी मनोबुद्धि आदि रहित निर्विक्षेप सत्ता समझनी चाहिए ॥८३॥

226058

226059 इस प्रकार सृष्टि और प्रलय ये दोनों अज्ञाननिद्रा के अवान्तर भेद हैं, यह कहते हैं।

226060 जैसे सुन्दर गाढ़निद्रा में सुषुप्ति और स्वप्न स्थित है वैसे ही सृष्टि और प्रलय के आभास भी ब्रह्म में स्थित हैं ।।८४॥

226061

226062 सृष्टि में तो सूर्यादि-प्रकाश वर्तमान है किन्तु प्रलय तो तमोरूप है अतः परस्पर विरूद्ध ये दोनों एक ब्रह्म में कैसे स्थित हैं ? इस शंका का निराकरण करते हैं।

226063 जैसे एक ही निद्रा में स्वप्न और सुषुप्ति अवस्था में प्रकाश और अन्धकार का भान होता है वैसे ही परब्रह्म में सर्ग और प्रलय का भान भी होता है॥८५॥

226064

226065 चित् में ही जड़ और अजड़ भेद की कल्पना में भी स्वप्न ही दृष्टान्त है, यह कहते हैं।

226066 जैसे मनुष्य निद्रावस्था में निज पाषाण की स्थिति का अनुभव करता है वैसे ही परमात्मा भी इस जड़ पदार्थों की स्थिति का अनुभव करता है ।।८६॥

226067

226068 चेतन में जाड्यानुभव की अप्रसिद्धि का वारण करते हैं।

226069 जैसे विषयान्तर में आसक्तिवाले पुरुष के अंगुष्ठ या अन्य अंगुली से पवन, धूप या धूलि का स्पर्श होने पर उत्पन्न हुआ भी अनुभव अनुत्पन्न प्राय ही होता है यह प्रसिद्ध है। वैसा ही पाषाण आदि में विद्यमान भी अविद्यमानप्राय अनुभव जड़तारूप है ।।८७॥

226070

226071 ऐसे ही जड़ को भी चेतनभाव का अनुभव प्रसिद्ध है, यह कहते हैं।

226072 आकाश, पत्थर, जलादि को जैसे विराट् देहभाव में अथवा तत्तदधिष्ठातृदेवता-देहभाव में अनुभव होता है वैसे ही प्रलयकाल में चित्तादि से रहित हम लोगों को आज यानी सृष्टिकाल में नाना प्रकार की अनुभूतियाँ होती हैं ॥८८॥

226073 अखण्डकाल में ब्रह्मा के दिनभेदरूप जो कल्प हैं, उनमें जैसे हमारे असंख्य दिन रात्रि की प्रतीति होती है वैसे ही परब्रह्म में असंख्य सृष्टि और प्रलय संविदों का भान होता है। जिस प्रकार एकमात्र जलस्वभाववाले समुद्र में स्वभाव से ही आवर्त और तरंग वलय आदि का स्फुरण होता है उसी प्रकार विषयों का दर्शन, उनका मनन, उनका भोगरूप अनुभव और

226074

226075 उनकी एषणा (राग), उनकी प्राप्ति की इच्छा आदि विक्षेपों से निर्मुक्तस्वरूप शान्त परमपद में यह प्रलय और सृष्टि का पुंज भी स्वभाव से ही भासमान होता है प्रमाण से तत्त्वदर्शन हो जाने पर वह स्फुरित नहीं होता ॥८९,९०॥

226076

226077 एस सौ छियासीवाँ सर्ग समाप्त

226078 एकसौ सत्तासीवाँसर्ग सम्पूर्ण पदार्थों का स्वभाव, नियति (कार्यकारणभाव आदि का नियम) तथा

226079 जीवत्व की प्राप्ति के हेतुओं की उत्पत्ति और ब्रह्मशुद्धता का वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, विचित्र असंख्य पदार्थों का कार्यकारण भावादि नियमरूप नियति तथा अग्निजलादि का उष्णता, द्रवत्व आदिरूप स्वभाव इस संसार में किस हेतु से एकरूप और अचल होकर स्थित हैं? क्योंकि स्वप्न, मनोरथ आदि अन्य मिथ्या पदार्थों में तो यह स्थिर नहीं दिखाई देता। असंख्य देवताओं में सूर्य की ही इतनी उग्र प्रभा कैसे हुई और दिवसों की दीर्घता (लम्बा होना) और ह्रस्वता (छोटा होना) किसने की? |१,२॥

226080 ___ आदि सृष्टि में जो जो काकतालीयन्याय से विधाता को जैसा-जैसा प्रतीत हुआ वह वैसा ही अर्थक्रियादि द्वारा नियतरूप से स्थित है, विधाता की इच्छा ही उसके अव्यभिचार में हेतु है यही बात वस्तुओं के स्वभाव के विषय में भी जाननी चाहिए, इस आशय से प्रथम दो प्रश्नों का श्री वसिष्ठजी उत्तर देते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामजी, आदि सृष्टि में उस निश्चल परम ब्रह्म में स्वभाव से ही काकतालीयवत् नियत जो भान हुआ वह जैसा था और जिस प्रकार के कार्यकारणभाव से स्थित था

226081 वैसा ही आज भी स्थित वह जगत् शब्द से कहलाता है ॥३॥

226082 ___ नियत ईश्वर शक्ति का अन्यथाभाव तो हो नहीं सकता, इसलिए नियति में कोई व्यभिचार नहीं हुआ, इस आशय से कहते हैं।

226083 सर्वशक्तिमान् परमात्मा को जिस जिस का जैसे भान होता है वह वह वैसे ही सत् है । सत्यसंकल्पसंवित् संवित्सार है उसे जिसका भान होता है वह अभान कैसे होगा ? उक्त संवित्सार सत्यसंकल्पसंवित् हम लोगों के स्वप्न और मनोरथ की संवित् के समान असार नहीं है जिससे उसका भान अभानता को प्राप्त हो॥४॥

226084 ज्यों-के-त्यों अपने स्वरूप में स्थित ब्रह्म का, चित् होने के कारण, चिरकाल तक जैसा स्फुरण होता है माया के उदर में स्थित उसी का सृष्टिकाल में भान होता है तथा प्रलयकाल में सूक्ष्म होने के कारण वही अभानसदृश हो जाता है । वही अनादि सकल वस्तुओं की अर्थक्रियाशक्ति है और वही नियति है ॥५॥

226085 ____ अथवा नियत सकल अर्थक्रिया में समर्थ ब्रह्म ही जगदाकारता धारण करता है, इसलिए भी नियति

226086 प्रतिष्ठा की सिद्धि होती है, ऐसा कहते हैं।

226087 यह इस प्रकार का है और यह इस प्रकार का है यों स्वयं ब्रह्म का ही जो स्फुरण है सृष्टि और प्रलय का रूप धारण करनेवाला वही नियतिनामवाला कहा गया है|६॥

226088

226089

226090 अथवा चूँकि जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति इन तीनों अवस्थाओं का अज्ञात आत्मा ही स्वभाव है, इसलिए यथादृष्टि नियति का व्यभिचार नहीं होता है, ऐसा कहते है।

226091 चित् में जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति इन तीन अवस्थाओं का जो स्वतः स्फुरण है अत्यन्त निर्मल वह उससे वैसे ही अभिन्न है जैसे कि जल से द्रवत्व अभिन्न है ॥७॥

226092 ___ जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति तीन अवस्थाओं की चित्स्वभावता का विविध दृष्टान्तों से समर्थन करते हैं। ___जैसे आकाश में शून्यता भिन्न नहीं है, जैसे कपूर में सुगन्धि अतिरिक्त नहीं है तथा जैसे धूप में उष्णता भिन्न नहीं है वैसे ही चित् में जाग्रत् आदि अवस्थाएँ अन्य (भिन्न) नहीं हैं। बीजांकुरन्याय से सृष्टि और प्रलय प्रवाह के अनादि होने से चिन्मात्रआकाशरूप सृष्टि-प्रलयनामक एक ब्रह्मस्वरूप में ही यह एक प्रवाह की अनन्य सत्ता से स्थित है इससे भी नियत अर्थक्रिया की सिद्धि है, यह अर्थ है ॥८,९॥

226093 __ अतएव चित् के स्फुरण के अनुसार से ही सब नियमव्यवस्था है। क्षण में भी यह कल्प है' यों चित् का स्फुरण होने पर उसके अकल्पत्व का साधक दूसरा कुछ नहीं है, इस आशय से कहते हैं।
226094 क्षणभर जो चित् का स्फुरण है वह यह सर्ग है यों जाना गया है और क्षणभर जो चित् का स्फुरण है वह यह कल्प है यों जाना गया है॥१०॥
226095 ___अतएव काल, क्रिया, देश, द्रव्य आदि वस्तुभेद रूप से चित् स्फुरण ही सकल वस्तु का स्वभाव
226096 और नियति है, यह कहते हैं।
226097 जो स्वप्न के समान अपने स्वभाव से चित् का स्फुरण है वह काल है, वह क्रिया है, वह आकाश है, वह देश, द्रव्यादि का आविर्भाव है॥११॥
226098 चिदाकाश में निराकार चित्तता का जो स्वाभाविक स्फुरण है, वह बाह्यपदार्थदर्शन, आन्तरिक पदार्थ मनन, देश, काल, क्रिया आदि है|१२॥
226099 जो पदार्थ जिस काल में जैसा चित् से स्फुरित है जिसकी उसी ने वैसी कल्पना कर रक्खी है वह नियति भी आकाशरूपही है,
226100 उससे अन्य नहीं है|१३॥
226101
226102 अब 'कथं स्वभावो भावानाम्' इस प्रश्न का समाधान करते हैं।
226103 कल्पनाम के ब्रह्म के निमेष तक पदार्थों का जो एक रूप से (अति उष्ण, जल शीत आदि रूप से) स्फुरण है उसीको स्वभावतत्त्ववेत्तामतिमान् पुरुष स्वभाव (प्रत्येक वस्तु में नियम से रहनेवाला स्वभाव) कहते हैं॥१४॥
226104 जैसे संवित् अंशभूत जीव का सर्वानुगतचित्स्वरूप ही स्वभाव है वैसे ही अपने स्वरूप का त्याग न कर रहे अग्नि आदि एक ही वस्तु का, देश, काल आदि भेद से अनेकता को प्राप्त होने पर भी, जो एक सर्वानुगत उष्णत्व,प्रकाशरूप स्वभाव है वही उसके विविध भेदों में अनुगत स्वभाव है|१५॥
226105
226106 भद्र, संविन्मय विभिन्न वृत्तियों में भी जो चिदाभास संविदों का स्फुरण होता है वही उनका स्वभाव है । वृत्तियों के विषय पृथिवी, जल, तेज, वायु आदि में उन वृत्तिआभास संविदों ने अपने शरीर-तुल्य उन वृत्तिभेदों के मध्य में जिन जिन वृत्तियों की जैसे जैसे आकार की कल्पना की, वह आकार ही उनका स्वभाव है ॥१६॥
226107
226108 विविध आकारों को दर्शाकर उनका पारमार्थिक स्वभाव अधिष्ठानभूत चिदाकाश ही है, यह दर्शाते हैं।
226109
226110 __उक्त पृथिवी आदि प्रत्येक अपने अपने कार्यों के आगार (भंडार) हैं । यथा पार्थिव सब वस्तुओं का पृथिवी अनुगत स्वभाव है, जलीय सकल वस्तुओं का जल अनुगत स्वभाव है, तैजस सकल वस्तुओं का तेज अनुगत स्वभाव है, स्पन्द आदि वायवीय सकल वस्तुओं का वायु अनुगत स्वभाव है और शून्यत्वादि आकाशीय सकल पदार्थों का आकाश अनुगत स्वभाव है। उन सबका स्वप्न की तरह मायाशबल ब्रह्म ही आगार (भंडार) है । हे राजन्, उनमें इस कठिन समूर्त भाग का महान् आगार (भंडार) भूमि है वह जनता का आधार और राजा की तरह पालक है ॥१७,१८॥
226111 गंगा आदि प्रधानभूत जलों का सकल स्व स्व विशेषों में अनुगत सागर महान् आगार तथा राजा की तरह जीवनप्रद है, अग्नि आदि तेजों का स्व स्व विशेषों में अनुगत यह सूर्य महान् भंडार तथा राजा की तरह जीवनप्रद है, स्पन्द का स्व स्व विशेषों में अनुगत पवन महान् भंडार तथा जीवनप्रद है तथा शून्यता का स्व स्व विशेषों में अनुगत आकाश महान् भंडार है ॥१९॥
226112 इस प्रकार संवित् के आगार होने के कारण वे पंचमहाभूत ब्राह्मी संवित्रूप से ही उदित हैं इस प्रकार ब्रह्म ही उनके अनुगत होकर उनका स्वभाव है। इससे 'स्त्स्व संख्येषु देवेषु सूर्य एवोग्रभाः कथम्' इस प्रश्न का भी समाधान हो गया। स्वभाव-प्रश्न के उत्तर से ही उसका भी समाधान हो गया,अतः सूर्य के प्रति पृथक् प्रश्न नहीं उठता है, यह अर्थ है |२०॥
226113 चिति ही संवित् कही गई है। सब कुछ की प्रकाशक होने के कारण सर्वज्ञ सर्वरूप सर्वगामिनी वह स्वप्रकाशतारूप स्वमहिमा से ही सर्वत्र स्वभावरूप परमाकार और नियति रूप से सबके द्वारा अनुभूत होती है ॥२१॥
226114 यह चतुर्मुखनामधारी ब्रह्म-बालक स्वात्मभूत संवित् के स्फुरण आकाशरूप आवरणवाली इस पृथिवी का स्वयं ब्रह्मस्वरूप होने के कारण आकाशाकृति ही होकर अपने में विस्तार करता है |२२॥
226115 जब वह मायाशबल सर्वज्ञसंवित् ब्रह्मा की संवित् के साथ स्थूल और सूक्ष्म प्रपंच का अपने में संहार करती है तब चतुर्मुखसंवित् के अंगभूत सूर्य आदि का चंचलरूप उसने उत्पन्न नहीं किया। चूंकि ऐसा है अतः उपसंहार से भक्षक पुरुष ही होता है ॥२३॥
226116
226117 'दीर्घत्वमथ ह्रस्वत्वं दिवसानां तु किंकृतम्' इस प्रश्न का उत्तर तो ज्योतिश्चक्र में सूर्य के दक्षिणायण और उत्तरायण गति के भेद की प्रसिद्धि से ही हो गया, यों सूचित करते हुए ज्योतिश्चक्र को दर्शाते हैं।
226118 मकड़ी द्वारा संकल्पपूर्वक बाह्य साधनों के बिना ही विरचित मक्खियों को बाँधने के जाल की तरह ब्रह्मा से केवल विविध संकल्पों द्वारा निर्मित ग्रह, नक्षत्र आदि का गृहभूत शिशुमारचक्र ज्योतिषशास्त्र आदि में प्रसिद्ध ही है। सूर्य द्वारा उसी के दक्षिणायण और उत्तरायण मार्गों का अवलम्बन करने के कारण आपसे पूछा गया दिवसों का ह्स्वत्व और दीर्घत्व जैसे यह चिदाकाश दृश्य के समान प्रतीत होता है वैसे ही प्रतीत होता है ॥२४॥
226119
226120 'सत्स्वनेकेषु देवेषु सूर्य एवोग्रभाः कथम्' इस प्रश्न में जो अनेक देवता कहे गये हैं, उनको ज्योतिश्चक्र में नक्षत्ररूप से स्थित दिखलाते हैं।
226121 उनमें कोई (सूर्य आदि) अत्यन्त भास्वर हैं, कोई (चन्द्र आदि) अल्प भास्वर और कोई (पूर्वोक्त राहु आदि तामस नक्षत्र) अभास्वर हैं। सब पदार्थ विविध रूप से भासित होते हैं ॥२५॥
226122 वास्तव में तो ये सकल पदार्थ न उत्पन्न ही हुए हैं और न दिखाई ही देते हैं । ज्ञानी पुरुष को यह सब स्वप्न
226123
226124 के दृश्य के समान चिदाकाश ही प्रतीत होता है। चिन्मात्रस्वरूप सर्वेश्वर आप, मैं और सबरूप से अत्यन्त दृश्य के समान प्रसिद्ध होकर स्फुरित होता है। वास्तव में न स्फुरित ही होता है और न नष्ट ही होता है | चूँकि चिदाकाश का चिदाकाश में स्वप्नदर्शन की भाँति स्फुरण होता है अतएव चिदाकाशता के सिवा इस जगत् का पारमार्थिरूप क्या हो सकता है ? ॥२६-२८॥
226125 वह पारमार्थिक सद्रूप ही अध्यस्त में जितने समय तक घट आदि की विद्यमानता रहती है तब तक तद्रूप से स्फुरित होता है उसी का स्वभाव, नियति आदि विविध शब्दों से कथन होता है ॥२९॥
226126 वह ब्रह्मसत्ता आकाशरूप प्रथम उत्पन्न अपने अंग के अन्दर शब्दतन्मात्ररूप स्थिति से कुसूल के (कोठिला के) भीतर रक्खे हुए बीजों में आविर्भूत न हुई अंकुरशक्ति के तुल्य वायु आदि जगत् की बीजभूत शक्ति के रूप से अनाविर्भूत होकर रहती है |३०॥
226127 उससे यह वायु, तेज, जल, पृथिवीरूप भूत-भौतिक जगत् क्रम से उत्पन्न होता है इस तरह कि जो यहाँ कल्पना है वह अज्ञानी लोगों के तत्त्वबोध के लिए जगत् सृष्टि-प्रतिपादन की इच्छा से श्रुतियों और मुनियों द्वारा की गई है न कि सृष्टि ही तात्त्विकी (वास्तवी) है, यह प्रतिपादन के लिए की गई है। यदि सृष्टि ही वास्तविक है यह प्रतिपादन के लिए हो तो यह सृष्टिकथा मूों द्वारा ही विरचित और व्यर्थ होगी, क्योंकि यह सृष्टि वास्तविक है यह ज्ञान होने पर किसी का न तो कोई प्रयोजन शास्त्रों में सुना गया है और न लोक में कहीं देखा गया है। वह यहाँ कभी न तो अस्त को प्राप्त होता है और न उदित होता है । शिला गर्भ के समान नित्य शान्त यह सत् भी असत्, है, क्योंकि तात्त्विक ब्रह्मरूप न अस्त को प्राप्त होता है और न
226128 उदित होता है । इस कारण पर सत्ता से सत् भी यह प्रपंचरूप स्वतः असत् है ॥३१,३२॥
226129
226130 अभिन्न सत्तावाला होने पर ब्रह्म के अन्दर जगत् अवयववत् उदय और अस्तरहित ही है, यह सिद्ध होता है, यह कहते हैं।
226131 जैसे अवयवी के अन्दर अवयव अणु सदा ही न तो अस्त को प्राप्त होते हैं और न उदित होते हैं वैसे ही परमात्मपद में अनन्त जगत् भी न तो अस्त को प्राप्त होते हैं और न उदित होते हैं ॥३३॥
226132
226133 ब्रह्म सत्ता से अतिरिक्त जगत् सत्ता का अपलाप करने पर जगत् शुद्ध ब्रह्मस्वरूप ही सिद्ध होता है, इसलिए इसके उदय, अस्तमय आदि वैचित्र्य का विनाश हुआ, यह कहते हैं।
226134 जैसे आकाश आकाश में रहता है वैसे ही ब्रह्माकाश में जगताकाश रहता है, यो अत्यन्त विशुद्ध जगत् का कैसे विनाश होता है, कैसे उदय होता है ? ॥३४॥

226135
226136 इस तरह जगत् के मूल तत्त्व का विचार करने पर जगत् की ब्रह्ममात्रता का प्रतिपादनकर ब्रह्म ही स्वतात्त्विक (वास्तविक) रूप का विस्मरण होने पर जगद्रूप होता है, यह कहने के लिए भूमिका रचते हैं।
226137 अनन्त प्रकाशरूप उस निस्सीम चिन्मणि का निरन्तर स्वभावतः जो सत्तामात्ररूप आत्मस्फुरण है, अज्ञात अतएव प्रथम अन्यथाभाव होने के कारण उसके अविमर्श का सूचक यानी अतर्कित वह उस रूप से स्वयं कुछ चेत्यता को जैसा प्राप्त होता है। तदनन्तर भावी नाम और अर्थों की कल्पनाओं द्वारा कुछ तर्कित रूपवाला आकाश से भी अणु और शुद्ध वह भावी प्रपंच के पर्यालोचन से उसका सबमें बोध करनेवाला होता है । तदुपरान्त उस किंचित चेत्यता से वह परम सत्ता पर्यालोचित पदार्थ को भलीभाँति चेतन बनाने में तत्पर होकर 'चित्' (चेत्यतीत चित् इस व्युत्पत्ति
226138
226139
226140 के अवसर की प्राप्ति से) नाम के योग्य होती है ॥३५-३८॥
226141
226142 उसके बाद जो होता है, उसे कहते हैं।
226143 घनसंवेदन के बाद जीव नामवाली वह आत्मकल्पना जीवादि रूपों को प्राप्त होती हुई अधिकारी शरीर की प्राप्ति होने पर फिर परमपद (ब्रह्म) हो जाती है ॥३९॥
226144
226145 यदि कोई कहे कि वह सदा ही परम पदरूप ब्रह्म है, उसका अधिकारी देह में ज्ञानप्राप्ति से कौन उत्कर्ष है ? इस पर कहते है।
226146 चूँकि वह परम सत्ता जीवत्वदशा में चिदाकाश का आवरण करनेवाली अविद्या को धारण करके स्थित है अतएव उसका परमपद स्वभाव प्रकट नहीं रहता। इस समय ज्ञान प्राप्ति होने पर अतिविशुद्ध वह परमपद की (ब्रह्म की) अभिन्नरूपिणी (प्राप्त-अभेदवाली) हो जाती है ॥४०॥
226147
226148 उस समय जब कि उसकी अविद्या से आवृत अवस्था रहती है, वह एकमात्र आत्मतादात्म्यअध्यास की भावनारूप सारवाले देह, इन्द्रिय आदि से संसारोन्मुखी होकर निज स्वरूप के विरह से उत्पन्न हुई ग्लानि से होनेवाली विविध चेष्टाएँ करती है। अद्वितीय तथा अन्य वस्तुओं से शून्यस्वरूपवाली ही वह स्वसत्ता सविकल्प चित् की भावना की भ्रान्ति से शब्द आदि गुणों से पूर्ण गर्भवाली होकर होनेवाले
226149 आकाश आदि पंचभूतों की प्रवृत्तिनिमित्तभूत सूक्ष्मभूतात्मिका हो गई॥४१,४२॥
226150
226151 उससे अहंकार प्रधान लिंगदेह-कल्पना होती है, यह कहते हैं।
226152 उसके बाद लिंगदेहवर्ती प्राणक्रिया से होनेवाली कालसत्ता के साथ अहन्ता का उदय होता है। होनेवाले व्यवहार के प्रयोजनभूत वे दोनों (कालसत्ता और अहन्ता) जगत् की स्थिति के बीजभूत हैं। परम चितिशक्ति का स्वस्फुरण असद्रूप यह जगज्जाल उसके चेतन से सत् के समान स्थित है। इस तरह की संकल्परूपी महावृक्ष की बीजभूत वह चिति अपने अन्दर अहन्ता की भावना करती है और क्षणभर में अहन्तास्वरूप हो जाती है। वही यह आज हिरण्यगर्भरूप से समष्टि-जीव नाम को प्राप्तकर उत्पत्ति, नाशरूप भ्रान्तियों से मायाशबल ब्रह्म में वैसे ही भ्रमण करती है जैसे जल में जल लहरियों से भ्रमण करता है॥४३-४६॥
226153
226154 उसकी जीवसमष्टि हिरण्यगर्भरूप से स्थूल पंचभूतकल्पना को कहते हैं।
226155 इस प्रकार भावनावाली चिति सूक्ष्म आकाशतन्मात्र भावना को धीरे धीरे घनी करके स्वयं स्थूल आकाश की भावना करती है। वह स्थूलाकाशरूप चिति भावी नाम और अर्थरूप शब्दराशिलक्षण महावृक्ष की बीजभूत और पद, वाक्य, प्रमाणों से पूर्ण वेद, शास्त्र के अर्थ की आधारभूत है॥४७,४८॥
226156
226157 उस वेदरूप शब्दसार से शब्दराशि से निर्मित अर्थों की राशि के परिणाम से विस्तारवाली सम्पूर्ण जगत्-शोभा उदित होगी, क्योंकि 'स भूरिति व्याहरत् भुवमसृजत। एत इति वै प्रजापतिर्देवान्। इन्दव इति पितृन् (प्रजापति ने 'भू' का उच्चारण कर देवताओं की सृष्टि की, 'असृग्' इससे मनुष्यों की सृष्टि की, 'इन्दवः इसका उच्चारकर पितरों की सृष्टि की) ऐसी श्रुति है।।४९॥
226158 इस प्रकार के विचित्र संकल्पवाली ब्रह्म चिति ही जीव शब्द से कही जाती है, उससे अन्य नहीं है। वही भावी शब्द और अर्थराशि से भूतसंघरूपी वृक्ष की बीजभूत है। चौदह भुवनों में निवास करने के कारण चौदह प्रकार की भूतराशि और आकाश को व्याप्त किये हुए जगत्प जीर्णपत्रों की राशि उक्त समष्टिजीवभूत
226159
226160 हिरण्यगर्भरूप चिति से प्रकट होगी॥५०,५१॥
226161
226162 उसके स्वनिर्मित भूतभौतिक प्रपंच के भोग के लिए समष्टि त्वचा आदि इन्द्रियों की कल्पना का प्रकार कहते हैं।
226163 उक्त चिति अद्यावधि शब्द व्यवहार और शरीरादि द्वारा व्यवहार को प्राप्त न होकर, जीव होने के कारण, चेतन से काकतालीय के समान स्वयं स्पन्द चिन्मात्र की कल्पना करती है । उक्त चिति वायुसमूहरूप त्वक्पर्शरूपी वृक्ष की बीजभूत है, क्योंकि उसमें सब प्राणियों की क्रियारूपी स्पन्द का हेतु वायु उत्पन्न होगा ॥५२,५३॥
226164 उसी तरह पवन स्कन्धभूत उस हिरण्यगर्भ चिति में चिद्विलास के प्रकाश से जो अनुभव होता है वह रूपतन्मात्र है वह भावी तेज आदि भूतों का स्वरूपप्रद है॥५४॥
226165
226166 प्रकाशानुभव की ही रूपतन्मात्रता का उपपादन करते हैं।
226167 प्रकाश चेतन ही तेज है। तेज अन्यकृत नहीं है, स्पर्श की कल्पना ही स्पर्श है अन्य स्पर्श का कारण नहीं है।५५॥
226168 शब्दसंवेदनरूपशब्द स्वतः ही अनुभूत होता है। जैसे आकाश आकाश से ही आकाशरूप कोश में अवकाश पाकर स्थित होता है अन्य से नहीं वैसे ही संवेदन भी आकाशात्मक ही शब्द से
226169 शब्दग्राहक है, उससे अन्य नहीं है, यह अर्थ है ॥५६॥
226170
226171 सृष्टि के आदि में समष्टि की तरह इस समय व्यष्टि में भी तत् तत् की संवित् ही अपने में तत् तत् अर्थ के आकार का अध्यास कर जगत्के स्वरूप से भासती है अन्य नहीं भासता है, ऐसा समझना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
226172 उस अवस्था में दूसरा शब्द कर्ता कौन होगा जैसे उस समय द्वैत और ऐक्य का अत्यन्त असंभव था वैसे ही इस समय भी द्वैत और ऐक्य का अत्यन्त असंभव है॥५७॥
226173
226174 शब्द में प्रदर्शित न्याय रस आदि में भी समझना चाहिये, ऐसा कहते हैं।
226175 इस प्रकार रसतन्मात्र और गन्धतन्मात्र की भी स्वप्न के समान कल्पना की जाती है, जो निपट असत्य होते हुए भी सत् के तुल्य हैं ॥५८॥
226176 तेज सूर्य आदि के विकासों से प्रकाशरूपी महावृक्ष का बीजभूत है, उसमें रूपभेद द्वारा संसार की उत्पत्ति होगी ॥५९॥

226177 विकारशून्य आकाश से जैसा आगे होनेवाले उस पंचीकृत अन्नपान आदि का स्वतः माधुर्य-स्वादन होता है वह रसतन्मात्रा कहलाता है । उसके पश्चात् जिसका रूप, संकल्प नाम आगे होनेवाला है ऐसा यह कार्यकारण समुदायरूप जीव संकल्पभूत गन्धादि तन्मात्र की कल्पना करता है । भावी भूगोल के रूप से आधाररूपी महावृक्ष का बीजभूत सकल के आधाररूप उस गन्धतन्मात्र से संसार का प्रसार होगा । वास्तव में अनुत्पन्न ही शब्दस्पर्शरूप आदि तन्मात्राओं का समूह इस प्रकार उत्पन्न हुआ वास्तव में निराकार भी वह कल्पनावश साकार हो गया । यह तन्मात्राओं का समूह काकतालीय के समान जिस प्रदेश से स्वयंरूप को जानता है वह नेत्र कहलाता है, जिस प्रदेश से स्पर्श का अनुभव करता है वह त्वगिन्द्रिय कहलाता है, जिस प्रदेश से रस का स्वाद लेता है वह रसनेन्द्रिय कहलाता है एवं जिस प्रदेश से गन्ध
226178 का अनुभव करता है वह घ्राणेन्द्रिय कहलाता है ॥६०-६६॥
226179
226180 पूर्वोक्त द्विविध परिच्छेद की तरह देह पिण्ड में अहंभावप्रयुक्त इसकी दिक्काल के भेद की कल्पना कहते हैं।
226181
226182 नियत आकृति को प्राप्त हुआ यह जीव दिक्काल की कल्पना करता है और असर्वात्मता के दोष से सकल अंग से यानी नेत्र, श्रोत्र, आदि से रस,गन्ध आदि सब कुछ जानता है। इस रीति से प्रत्येक जीव में अनुक्त भी अनन्त सांसारिक कल्पना आत्मा के अन्तर्गत ही अनुमेय है अनन्त होने के कारण प्रत्येक का पृथक् पृथक् कथन अशक्य है और वे अनन्त कल्पनाएँ आत्मा से अभिन्न (आत्मभूत) ही है, इसलिए वे परमार्थरूप से न उदित होती हैं और न नष्ट होती हैं किन्तु पत्थर के गर्भ के समान सच्चिदानन्दैकघन निर्व्यापार ही स्थित हैं॥६७,६८॥
226183
226184 एक सौ सतासीवाँ सर्ग समाप्त
226185 एक सौ अट्ठासीवाँसर्ग जीव ब्रह्म ही है। उसकी यह उत्पत्ति उपचारतः (गौणीवृत्ति से)
226186 लिंग देह की भ्रान्ति से प्रतीत होती है, इस बात का स्पष्टतः निरूपण। पिछले सर्ग में 'घन संवेदनात् पश्चाद् भाविजीवादिनामिका' इत्यादि से जीव की उत्पत्ति का उपपादन किया गया है। वह उचित नहीं है, क्योंकि नवीन उत्पन्न हुए जीव के संसार के (आवागमन के) हेतु काम, कर्म, वासना आदि के अभाव से संसार की सिद्धि नहीं होगी और घट, पट आदि के समान मिथ्या होने से ब्रह्मात्मभाव न होने के कारण मोक्ष की सिद्धि भी नहीं होगी ऐसी आशंका श्रीरामचन्द्रजी को न हो, इसलिए उक्त जीवोत्पत्तिप्रतिपादन का तात्पर्य भगवान् श्रीवसिष्ठजी स्वयं कहते हैं। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचंद्रजी, इस चिदाभासात्मक जीव की जो वह उत्पत्ति कही है वह चिदाभासात्मक जीव ब्रह्म से अभिन्न है ऐसा आपको बोध कराने के लिए कही है, किन्तु जीव की उत्पत्ति आदि वास्तव है इस आशय से नहीं कही है ॥१॥
226187
226188 किस रीति से जीव परम ब्रह्म से अभिन्न है यह बोध कराने के लिए उसे कहते हैं।
226189 वह कलन (चिदाभास) परब्रह्म का इस प्रकार का औपाधिक अवयव है, अतएव अकृत्रिम है। चेत्य की ओर प्रवण चिदाभास जीवशब्द से कहा जाता है, ऐसी दशा में ब्रह्म से चिदाभास का जो पृथकत्व है वह औपाधिक है, उससे होनेवाले जीव आदि भिन्न-भिन्न नाम परम ब्रह्म के ही हैं जैसे कि आकाश के घटाकाश, मठाकाश आदि भिन्न भिन्न रूप और नाम हैं ॥२॥
226190
226191 जीव के औपाधिक प्रवृत्तिनिमित्त और उनके भेदों से जनित विविध नामों को सुनाते हैं।
226192 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस चिदाभासात्मक जीव के बहुत से नाम हैं। चेत्य की ओर प्रवण चिदात्मा के उन विचित्र नामों को आप सुनें ॥३॥
226193 जीवन से यानी मुख्य प्राण और कर्मेन्द्रियों के धारण से तथा चेतन से यानी ज्ञानेन्द्रियों के धारण से वह जीव कहलाता है, पहले अनुभव में आये हुए अतीत (भूत) और अनागत (भावी) चेत्यों की ओर प्रवण होने से वह चित्त कहलाता है एवं निकटवर्ती चेत्यों की ओर प्रवण होने के कारण वह चित् कहलाता है॥४॥
226194 यह इस प्रकार का है यों स्पष्टरूप से बोधन के कारण वह यहाँ बुद्धि कहलाता है, संकल्प करने तथा ऊहापोहरूप मनन का ज्ञाता होने के कारण वह मन कहलाता है। अपने अन्दर 'मैं हूँ' यों अभिमान करने से अहंकार कहलाता है। पामर लोगों की साधारण व्युत्पत्ति से
226195
226196 'चित्त' नाम की व्याख्या की जा चुकी है। किन्तु विद्वानों की प्रसिद्धि से 'चिती संज्ञाने' इस धातु व्युत्पत्ति से स्वतत्त्व चेतना से पूर्ण परमार्थवस्तु आत्मा ही चित्तपद का मुख्य वाच्य है ऐसा शास्त्रों का विचार करनेवाले पुरुषों ने कहा है, यह अर्थ है ॥५,६॥
226197 वह जीव प्रौढ़ संकल्पराशि से पुर्यष्टक (संकल्पादिभिः पूर्यन्ते इति पुर्यस्तासाम् अष्टकम् यानी संकल्प आदि से जो पूर्ण की जाती हैं वे पुरियाँ है, उनका अष्टक यानी आठ पुरियाँ इस व्युत्पत्ति से) कहा गया है। सृष्टि के आदि काल में प्रस्तुत होने के प्रथम होने के कारण वह प्रकृति कहा गया है, तत्त्वदर्शन से औपाधिकरूप से अविद्यमान होने के कारण विद्वानों द्वारा 'अविद्या' कहा जाता है। चिदाभासरूप जीव के इत्यादि अनेक नाम मैंने आप से कहे हैं ॥७,८॥
226198 निराकार निर्विकार यह चिदाभासरूप जीव आतिवाहिक देह के नाम से विद्वानों द्वारा उत्पत्ति नाशवान् कहा जाता है। इस प्रकार स्वप्ननगर और संकल्पपुर के समान यह त्रिजगभ्रम भोग और मोक्षरूप अर्थ का कर्ता होने पर भी निस्स्वरूप,शून्य और अमूर्तरूप (प्रतिघात के अयोग्य) प्रतीत होता है।॥९,१०॥
226199 हे देहधारियों में श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार यह आतिवाहिक शरीर चिदाकाशभूत चित्तशरीरवाला और आकाश से भी शून्य कहा गया है|११॥
226200 यह आतिवाहिक शरीर मोक्षसंवित्पर्यन्त जगत् में न नष्ट होता है और न उत्पन्न होता है । चौदह भुवनों के निवासी होने से चौदह प्रकार के प्राणियों का एकमात्र यह प्ररोह स्थान है। ऋतु की व्यवस्था से वृक्षों में फलों की तरह लाखों संसार इस चित्तरूपी भूमि में हो गये हैं, होते हैं और होंगे।॥१२,१३॥
226201 यह चित्तमय शरीर अन्दर और बाहर जगतों को वैसे ही धारण करता है जैसे कि दर्पण प्रतिबिम्बों को धारण करता है|१४॥
226202 जब महाकल्प में प्राकृत प्रलय के अन्तिम क्षण में सर्वनाश स्थिर हो जाता है, उस समय महाशून्यपद अवकाशदायक प्रौढ़ निरामय (निर्विकार) ब्रह्मात्मा शेष रहता है|१५॥
226203 तब चैतन्घन परमात्मा चैतन्य का आवरण करनेवाले अज्ञानरूप निमित्त से पूर्वोक्त क्रम से आत्मा के आतिवाहिक देहतुल्य चिद्धान की स्वतः कल्पना
226204 कोई भाग शास्त्रों में मैं चतुर्मुख ब्रह्मा हूँ यों और कोई भाग मैं विराट् हूँ यों वर्णित है|१७॥
226205 कोई भाग सनातन, सनक, सनन्दन आदि कहा गया है, कोई भागईश्वर के नाम से प्रख्यात है, कोई भागप्रजापति कहा गया है|१८॥
226206 जिस जिस भाग में पाँच स्वेन्द्रियसंवितों का काकतालीयवत् भान हुआ वहाँ वहाँ उन इन्द्रियों के विषय वैसे ही व्यवस्थित हुए।।१९॥
226207 अत्यन्त विस्तारयुक्त इस दृश्य भ्रम के सम्पन्न होने पर कुछ भी सम्पन्न नहीं हुआ, क्योंकि यह सब सर्वदृश्यशून्य आत्मा ही विस्तृत है । जन्म, विनाश आदि शून्य परब्रह्म न आविर्भूत है और न तिरोभूत है। आदि-अन्तरहित वही जब स्वरूप साक्षात्कार से विहीन होता है तब सत् (आविर्भूत) और असत्के (तिरोभूत के) आकार से यानी जगद्रूप से स्थित होता है । सूक्ष्मातिसूक्ष्म आतिवाहिक देहधारी ब्रह्म के स्वानुभव से यह प्रपंच निरन्तर कान्ता का अनुसन्धान करनेवाले विधुर पुरुष की स्वप्नकान्ता के समान परिपुष्ट हो जाता है ॥२०-२२॥
226208
226209 __ जगत् से सर्वथा शून्य ब्रह्मा का जगद्रूप से भान होने में दूसरा दृष्टान्त देते हैं।
226210 के भान में दृष्टान्त है । जगत् प्रपंच चिदाकाशस्वरूप स्वप्नपदार्थ के समान पूर्णतया अर्थक्रियाकारी होता है, आकाशात्मक होता हुआ ही कठिन (ठोस) पदार्थ-सा प्रतीत होता है। यह आतिवाहिक जीव
226211 यण
226212
226213 निराकार, शून्य स्वप्नतुल्य असत् होने पर भी क्रम से अपने देहादि आकार का स्वयं अनुभव करता है। उक्त आतिवाहिक देहरूप जीव अस्थिपंजर से स्थूल, रीढ़, रोम, नसों और नाड़ियों के संनिवेशरूप से स्थित हस्त, पाद आदि अवयवों से युक्त स्थूल शरीर की जो

जन्म, कर्म और अभिलाषा का स्थान है
226214 और परिणामअवस्था में स्थित है, देश, कालक्रम, शब्द इत्यादि विषयों के भोग के लिए कल्पना करता है और उस स्थूल देह में जन्म-भ्रम की कल्पना करता है। तथा बुढ़ापा और मृत्यु की, गुण, दोष आदि के आधान की, दश दिशाओं में भ्रमण की, ज्ञाता, ज्ञेय और ज्ञानस्वरूप त्रिपुटी की तथा सब पदार्थों के जन्म, स्थिति और नाश के ज्ञान की भी कल्पना करता है। इस प्रकार आतिवाहिक देहभूत पुराण पुरुष अपने से कल्पित ही व्यष्टिसमष्टि स्थूल शरीर से स्वयं ही पृथिवी, जल, आकाश,सूर्य, जनता-व्यवहार, नगर और शिखररूप होकर पृथिवी आदि मेरे आधार हैं और स्वयं मैं उनका आधेय हूँ इस प्रकार भ्रान्तिरूप संसार स्वप्न को देखता है ॥२३-२९॥
226215
226216 एक सौ अट्ठासीवाँ सर्ग समाप्त
226217 एक सौ नवासीवाँसर्ग आतिवाहिक देहवाले प्रजापति के मनोरथरूप इस जगत् में आधिभौतिकता भ्रमरूप है, यह वर्णन।
226218 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, उस आद्य प्रजापति का यह आतिवाहिक शरीर चित् होने के कारण 'कश्चित् ब्रह्मेति कथितः स्मृतः कश्चिद् विराडिति' यों विस्तार से वर्णित रीति से जिस जिसकी जैसी कल्पना करता है काकतालीय न्याय से वह चिरकाल तक वैसे ही स्थित होता है, सत्य संकल्पवती संवित् के स्वभाव से इस विश्व का भान हुआ है। इस जगत् की असत्यता के विषय में क्या आश्चर्य है ? इस कारण केवल भ्रमस्वरूपहोने से द्रष्टा, दृश्य और दर्शन रूप त्रिपुटी सत्य है यानी द्रष्टा असत्य है, दृश्य असत्य है और दर्शन (वृत्ति) असत्य है, अथवा उक्त ब्रह्मात्मता के कारण सब कुछ ब्रह्म ही है और सत्य ही है॥१-३॥
226219
226220 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, इस रीति से उक्त आदि प्रजापति का केवल आतिवाहिक शरीर यदि भ्रान्तिदर्शनमात्र है, वह कठिनता को (शिलादि के तुल्य पुष्टता को) कैसे प्राप्त हुआ ? भला स्वप्न में पारलौकिक फल आदि की अर्थक्रियाकारिता कैसे संभव है ? ॥४॥
226221 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, आतिवाहिक शरीर के भ्रमरूप दर्शन की स्वतः ही अनुभूति होती है। सदा निरन्तर भान से वह चिरकाल के अभ्यास से घनीभूत सा मालूम होता है । जैसे राजा हरिश्चन्द्र आदि के स्वप्न की चिरानुभूत के अनुरूप पुष्टता हुई वैसे ही ब्रह्मा को अपनी आतिवाहिकता अत्यन्त सत्य सी प्रतीत होती है ॥५,६॥
226222 आतिवाहिक शरीर के चिरकालतक स्वानुभव में आरूढ़ होने पर मरुभूमि में मृगतृष्णा के तुल्य उसमें फिर आधिभौतिकताबुद्धि उदित होती है। स्वप्न और भ्रम के सदृश भासित होनेवाला मृगतृष्णा जल के समान स्थित वह जगत् सत्य प्रतीतिकारी होने पर भी असत् ही स्फुरित होता है। आतिवाहिक (संकल्पमय) स्वरूपवाले पदार्थों की आधिभौतिकता असत्य होने पर अविवेकी पुरुषों द्वारा सत्यवत् स्वीकृत की गई है। यह मैं, ये मेरे शरीर आदि, ये मुझसे भिन्न, ये पर्वत, आकाश, दिशाएँ इस प्रकार का मिथ्याभ्रम देदीप्यमान स्वप्नपर्वत के समान प्रतीत होता है । आदि प्रजापति का यह
226223
226224 आतिवाहिक शरीर आधिभौतिक रूप से भावित होकर पृथिवी, शरीर आदिरूप पिंडाकार को देखता है। चिदाकाश 'मैं ब्रह्म हूँ' यह यथार्थ चेतना छोड़कर 'यह मनुष्य आदि शरीर मैं हूँ, यह पृथिवी आदि मेरा आधार है', यों देखता है और उसमें वैसी ही आस्था करता है॥७-१२॥
226225 असत्य वस्तु में यह सत्य है इस बुद्धि से भावना करने के कारण जीव बन्धन में पड़ता है अपने अन्दर बार-बार भावना करता है उससे नानात्व का (द्वैतका) अनुसरण करता है। पहले वैदिक, लौकिक शब्दों की सृष्टि करता है और उनका जाति आदि तत् तत् उपाधियुक्त अर्थ में संकेत करता है यानी यह शब्द इस अर्थ का वाचक है, ऐसा संकेत करता है। संकेत से संज्ञाएँ और चेष्टाएँ करता है। तदनन्तर ॐ उच्चार करने के उपरान्त शब्द राशिरूप वेदों का गान करता है।।१३,१४॥शब्दराशिरूपवेदों से ही शीघ्र इधर-उधर चारों ओर के व्यवहारों की कल्पना करता है, क्योंकि समष्टि मनरूप यह प्रजापति जो कुछ कल्पना करता है निश्चय रूप से वही हो जाता है। जो जिसमें अत्यन्त आसक्तिमान होगा वह उसे क्यों न देखेगा? यों असत्यरूपा ही जगद्भ्रान्ति प्रौढ़ता को प्राप्त हुई है। ब्रह्मा से लेकर मच्छर तक यह चिरकालिक स्वप्न सा और इन्द्रजाल-सा असत् जगत् मिथ्या ही स्फुरित होता है । इस प्रकार आतिवाहिक की आधिभौतिकता (कठिनस्वभावता) उचित ही है, अनुचित नहीं है ॥१५-१७॥
226226 कहीं पर कुछ भी आधिभौतिकता नहीं है। आतिवाहिकता ही अभ्यासवश इस आधिभौतिक भावाना को प्राप्त होती है ।।१८॥
226227 मूलभूत सर्जनहार ब्रह्मा से ही इस प्रकार का यह मिथ्या अनुभवरूप महान् मोह आया है, इसलिए यह जगद्दर्शन भ्रम जब तक प्रारब्ध का क्षय नहीं होता तब तक तत्त्वज्ञों में भी रहता ही है ॥१९॥
226228 चिदेकरस ब्रह्म की इस तरह की दुर्दशा कहाँ संभव है, किन्तु यह सब संसार दुर्दशादि भ्रान्ति ही है। अथवा ब्रह्म ही कौतुक से जगत्, जीव आदि के आकार में स्फुरित हुआ है। अपना आकार अपनी दुर्दशा कदापि नहीं कहा जा सकता, यह अर्थ है |२०॥
226229 जगत् का अव्यय सकलकारण-कारण ब्रह्म से अतिरिक्त दूसरा कारण नहीं है। वह कार्यता के बिना कारण नहीं है। निर्विकार कूटस्थ-चिदानन्द अद्वितीय ब्रह्म में कार्यता-कारणता का कदापि संभव ही नहीं है । इस कारण यह जगदाकार कुछ भ्रान्तिमात्ररूप ही विस्तृत है। वास्तविक नहीं है, यह तात्पर्यार्थ है ॥२१॥
226230
226231 एक सौ नवासीवाँ सर्ग समाप्त
226232 एक सौ नब्बेवाँ सर्ग भूत और भावी सकल सन्देहों का युक्तियों से मार्जनकर ज्ञान की ज्ञेयता शान्तिरूप मुक्ति का वर्णन।
226233 'भ्रान्तिरेवेदमखिलं ब्रह्मवाऽऽभातमेव वा' । अर्थात् यह सब ब्रह्म की संसाररूप दुर्दशा भ्रान्ति ही है अथवा ब्रह्म ही कौतुकवश जीव और जगत् के आकार से स्फुरित हुआ है। यों अन्त में जो बन्ध और मोक्ष का निष्कर्ष प्रदर्शन किया उसका परिष्कार कर कहते हैं।
226234 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, ज्ञान की ज्ञेयतापत्ति बन्ध कहलाता है और ज्ञान ही ज्ञेयता-शान्ति मोक्ष कहलाता है ।।१॥
226235
226236 यहाँ पर श्रीरामचन्द्रजी जिन शंकाओं का पहले समाधान हो चुका था उनका भी सब के उपकार के लिए प्रश्नोत्तर माला के क्रम से उद्घाटनकर समाधान क्रम को प्रख्यात कराने के लिए उनका
226237
226238
226239 उपाय पहले पूछते हैं।
226240 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, यहाँ पर ज्ञान की ज्ञेयता शान्ति कैसे होती है और उसका दृढ़ाभ्यास होने पर बन्धता-बुद्धि कैसे निवृत्त होती है ? ॥२॥
226241
226242 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, शम, दम आदि साधनों से युक्त सम्यक् ज्ञानरूप प्रबोध से भ्रान्ति हट जाती है। भ्रान्तिरूप स्वप्न के हट जाने पर इस प्रकार की ज्ञेयताशान्तिरूप मुक्ति भूमिका की पुष्टि के क्रम से होती है|३॥
226243
226244 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, सम्यक् ज्ञानमय कैवल्यरूप बोध क्या कहलाता है ? जिस बोध से यह जीव बंधन से पूर्णतया विमुक्त हो जाता है। शंका का भाव यह है कि अनेक विशेषताओं से युक्त रत्न आदि की कुछ विशेषताओं का ज्ञान होने पर भीअन्य विशेषताओं के ज्ञान के लिए पर्यालोचनजन्य सम्यक् ज्ञान दूसरा हो, किन्तु ब्रह्मरूप निर्विशेष वस्तु में आपात ज्ञान की अपेक्षा सम्यक्ज्ञान दूसरा क्या होगा जिससे कि जीव के बन्धन की निवृत्ति होगी यह श्रीरामचन्द्रजी की शंका का तात्पर्यार्थ है ॥४॥
226245
226246 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, अधिष्ठानभूत चिन्मात्ररूप ज्ञान की ज्ञेयता तीनों कालों में भी नहीं है । अव्यय केवल ज्ञान अवाच्य है, इसलिए सर्वदृश्यबाधपर्यन्त ही तत्त्वसाक्षात्कार कहा गया है। आपात ज्ञान वैसा नहीं है ॥५॥
226247
226248 _श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिवर, चिदेकरस आत्मा के अन्दर उससे भिन्न ज्ञेयता कौन है यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये । इस ज्ञानशब्द की 'ज्ञप्तिर्ज्ञानम्' यों भाव में व्युत्पत्ति करनी चाहिये
226249 अथवा 'ज्ञायतेऽनेन तत् ज्ञानम्' यों करण में? ॥६॥
226250
226251 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्र 'ज्ञप्तिर्ज्ञानम्' यों भाव में व्युत्पन्न ज्ञान केवल बोधमात्ररूप है। पवन और स्पन्द के समान ज्ञान और ज्ञेय का भेद नहीं है। श्रीवसिष्ठजी के उत्तर का भाव यह है कि भाव अर्थ में ही ज्ञान शब्द की व्युत्पत्ति करनी चाहिये ज्ञेय जगद्रूपता

ज्ञान का ही मायिक भेद है वह ज्ञान की एकरसता का विघातक नहीं है।
226252 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे गुरुवर, यदि ऐसी बात है तो ज्ञान, ज्ञेय आदि भ्रम कैसे सिद्ध हुआ? वह ज्ञान का ज्ञेय जगद्रूपताभूत विकल्प खरगोश के सींगों की तरह है। वह प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से भूत, वर्तमान और भविष्यत् विभागों से व्यवहार योग्य कैसे मालूम होता है ? ॥७,८॥
226253
226254 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, बाहरी पदार्थों की भ्रान्ति से यहाँ पर भ्रमबुद्धि उदित हुई यह जानना चाहिये। बाह्य और आभ्यन्तर किसी भी पदार्थ का संभव नहीं है । भाव यह कि असत्ता अभान अथवा अर्थक्रिया की असामर्थ्य में कारण नहीं है क्योंकि स्वप्न और भ्रान्तिज्ञान में हजारों असत् पदार्थों में भान और अर्थक्रिया सामर्थ्य देखी जाती है, किन्तु बाध ही अभाव और अर्थक्रिया की असामर्थ्य में प्रयोजन है। बाध विचारवानों को प्रत्यक्ष ही है॥९॥
226255
226256 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिनायक, जो यह प्रत्यक्ष दृश्य त्वम्, अहम् आदि भूतादि अर्थ अनुभूत है वह कैसे नहीं है यह मुझसे कहिये यानी लौकिक प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से सिद्ध पदार्थ का अपलाप कैसे संभव है ? यह कहने की कृपा करें॥१०॥
226257
226258 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे निष्पाप, आदि सृष्टि में ही विराट् आदिरूप कोई पदार्थ उत्पन्न नहीं
226259
226260 हुआ, इसलिए ज्ञेय का संभव नहीं है। आदि सृष्टि में जगत् की माया से अतिरिक्त सामग्री कदापि नहीं कही जा सकती, अतएव उस समय मायिक जगत् भ्रान्ति से अतिरिक्त न था यह अवश्य मानना होगा इस समय भी वह वैसे ही भ्रान्तिमात्र ही है यह कहना होगा। रह गई लौकिक प्रत्यक्ष आदि की बात सो वे केवल व्यवहार के अविसंवाद से चरितार्थ हैं, अतः तत्त्वपूर्ण युक्तियों और श्रुतियों द्वारा बाधित हो जाते हैं। इस विषय में भगवती श्रुति भी है - 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त त्येषा परमार्थता- यानी न विनाश है, न उत्पत्ति है, न कोई बद्ध है और न कोई साधक है एवं न कोई मुमुक्षु है और न मुक्त है यह परमार्थता है॥११॥
226261
226262 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिवर, भूत, भविष्यत् और वर्तमान काल में स्थित यह जगत्दृष्टि, जिसका कि प्रतिदिन सबको अनुभव हो रहा है, उत्पन्न नहीं हुई यह आप क्या कहते हैं ? भूत, भविष्यत् आदि अनन्त वस्तु गोचर अनन्त सर्वजनहित प्रत्यक्ष आदि का एक तत्त्वज्ञान से कैसे बाध हो सकता है? यह श्रीरामचन्द्रजी की शंका का तात्पर्यार्थ है॥१२॥
226263
226264 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, स्वप्न पदार्थ, मृगतृष्णा जल, द्विचन्द्र तथा संकल्पित पदार्थों की तरह अहं त्वं आदि मिथ्या जगत् केशोण्ड्रक के समान स्फुरित होता है। उस प्रकार के अनन्त स्वाप्न ज्ञानों का एक जागरण से बाध दिखलाई देता है॥१३॥
226265 __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन् ! अहम्, त्वम्, अयम् इत्यादि पूर्णरूप से अनुभूयमान जगज्जठर सर्ग के आदि में कैसे उत्पन्न नहीं हुआ ? ॥१४॥
226266
226267 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, कारण से कार्य की उत्पत्ति होती है अन्यथा वह उत्पन्न नहीं होता यह ही निश्चय है। प्रलयकाल में सबका विलय होने पर जगतों की उत्पत्ति में कारण नहीं है|१५॥
226268
226269 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिवर, महाप्रलय होने पर जो जन्म-नाशविहीन परमतत्त्व अवशिष्ट रहता है वह सृष्टि का कारण क्यों नहीं होगा ? ॥१६॥
226270
226271 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, कारण में जो कार्य है वह उससे उत्पन्न होता है किन्तु कारण में असत् कार्य कैसे उत्पन्न हो सकता है, घट से पट की उत्पत्ति कदापि नहीं होती है। भाव यह है कि ब्रह्म चिदेकरस है उसमें जगत् बीज शक्ति नहीं है ॥१७॥
226272 __श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिश्रेष्ठ, महाप्रलय होने पर जगत् सूक्ष्मरूप से ब्रह्म में रहता है, वह उससे फिर उत्पन्न होता है। भाव यह कि जैसे सांख्यों के अभिमत गुणों में सूक्ष्मरूप से जगत् रहता है वैसे ही ब्रह्म में सूक्ष्मरूप से जगत् रहे ॥१८॥
226273
226274 वसिष्ठजी ने कहा : हे अनघ, महाप्रलय पर्यन्त उस ब्रह्म में स्थित इस सर्ग की सत्ता का कौन अनुभव करता है और हे महाबुद्धे, वह सत्ता कैसी है ? ॥१९॥
226275
226276 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : उस ब्रह्म में स्थित ज्ञप्तिरूपा सत्ता का तोज्ञानियों से अनुभव होता है और वह स्वयंप्रकाश चिद्रूपअभिन्न सत्ता ही उस समय रहती है मायाकाशरूपा नहीं रहती, क्योंकि मायाकाशरूप तो असत् जगत्सत्ता को कैसे प्राप्त हो सकता है ? ॥२०॥
226277
226278 वसिष्ठजी ने कहा : हे महाबाहो, यदि इस प्रकार चिद्रूप ही जगत् की सत्ता मानोगो तो ज्ञप्ति (चिद्रूप) ही यह तीनों लोक हैं। फिर विशुद्ध ज्ञानस्वरूप आत्मा के जन्म, मरण आदि कैसे हो सकते २५०४
226279 हैं ? ॥२१॥
226280 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, यदि सृष्टि उस ब्रह्म में स्थित नहीं है तो यह भ्रान्ति कहाँ से कैसे आ गई ? यह मुझसे कहिए। अर्थात् यह जगत् का भ्रम क्यों होता है, यह तात्पर्य है ॥२२॥
226281
226282 वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, कार्यकारणता का अभाव होने से ब्रह्म में न तो भाव (उत्पत्ति) है और न अभाव (प्रलय) ही, यह जो जगत् भासमान होता है, जिसको भासमान होता है और जिस रूप में भासमान होता है वह (ज्ञाता, ज्ञान और ज्ञेयरूपी त्रिपुटी) केवल आत्मा ही है ॥२३॥
226283
226284 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन् यह असमंजस है, यन्त्र के सदृश इस अचेतन (कार्यकारणसंघात देहेन्द्रियादि) रूपता को वह चेतिता (चेतना करनेवाला चलानेवाला कैसे) प्राप्त कर सकता है ? चैतन्यरूप सर्वद्रष्टा अचेतन (जड़) दृश्यता को कैसे प्राप्त हो सकता है ? भला काष्ठ जो दाह्य (जलनेवाला) है वह दग्धा (जलानेवाला) होकर अग्नि को दाह्य बनाकर कब और कैसे जला सकता है? ॥२४॥
226285
226286 वसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, द्रष्टा दृश्यत्व को नहीं प्राप्त होता क्योंकि दृश्य का सर्वथा असम्भव है, इसलिए केवल द्रष्टा ही सर्वात्मा एक घनाकृतिरूप से भासमान होता है अतः कोई असामंजस्य नहीं प्रत्युत सब असामंजस्यों की निवृत्ति ही हो जाती है॥२५॥
226287
226288 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, सृष्टि के आदि में अचेतित जगत् के भान की सिद्धि नहीं है अतः अनादि अनन्त शुद्ध चिन्मात्र ही सृष्टि के आदि में जगत् का संकल्प करता है तब इस जगत् का भान होता है यह अवश्य मानना पड़ेगा। उस चिन्मात्र में चेत्य का संभव कैसे हो सकता है यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥२६॥
226289
226290 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, कारण का अस्तित्व न होने के कारण चेत्य का तनिक भी संभव नहीं है। चेत्य का अभाव होने से चेतन की सदा मुक्तता तथा वर्णनातीतता सिद्ध हुई। उत्तर का भाव यह है कि चेत्य यदि सृष्टि के आदि में उत्पन्न होता तो वह किससे उत्पन्न हुआ इस प्रश्न का अवसर आता । अत्यन्त असंभूत वन्ध्यापुत्र की उपपत्ति-जिज्ञासा से क्या प्रयोजन है ? नित्यमुक्त ही आत्मा को स्वीकार करना चाहिये ॥२७॥
226291 _श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : गुरुवर, यदि चेतन की नित्यमुक्तता है तो यह अहन्ता आदि चेत्य कहाँ से और कैसे है ? यह जगत् वेदन कैसे तथा स्पन्द आदि का ज्ञान कैसे है ? शंका का तात्पर्य यह है कि यदि नित्यमुक्तता है तो अहन्ता का प्रतिभास ही कदापि न होगा। इस तरह गुरु, शास्त्र आदि की निष्फलता होगी ॥२८॥
226292

226293 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, कारण का संभव न होने के कारण सृष्टि के आदि में कुछ उत्पन्न ही नहीं हुआ। ऐसी परिस्थिति में चेत्य का संभव कहाँ से होगा ? इसलिए सब कुछ शान्त है। सृष्टि तो रज्जु में सर्पत्वभान की तरह सीप में रजतबुद्धि की तरह तथा मरुभूमि में जलभान की तरह भ्रममात्र है॥२९॥
226294 __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, वचनों के अगोचर, चेत्य और चलनादि क्रियाशून्य सदा स्वप्रकाश, नित्यमुक्त, निर्विकार ब्रह्म में भ्रम ही किसको, किस निमित्त से तथा किस तरह का हो सकता है ? इस विषय में मुझे उत्तर दीजिये । अद्वितीय ब्रह्म द्वैतलेश का भी सहन नहीं कर सकता है, यह प्रश्न
226295
226296 का भाव है ॥३०॥
226297
226298 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, कारण का अभाव होने से सृष्टिरूप विशिष्ट भ्रम का अस्तित्व ही नहीं है। त्वम्, अहम् इत्यादि सब कुछ अद्वितीय निर्विकार शान्त ब्रह्म ही है। भाव यह कि शास्त्रों के अनुशीलन से ज्ञात ब्रह्मतत्त्व की दृष्टि से विभ्रम भी अनुपपन्न हो, इससे कृतकृत्य शास्त्र विफल नहीं कहा जा सकता है, यह उत्तर का आशय है॥३१॥
226299
226300 यों वसिष्ठजी द्वारा निरुत्तर किये गये श्रीरामचन्द्रजी प्रबोध की दृढ़ता के अभाव से पूर्णरूप से निस्सन्देह न होने के कारण प्रश्न करने में अपनी अशक्ति ही दिखलाते हैं।
226301 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, भ्रान्ति को जैसा प्राप्त हुआ मैं अब और क्या पूछू यह नहीं जान रहा हूँ। मैं पूर्णरूप से प्रबोधवान् नहीं हुआ हूँ। इस विषय में अब क्या पूछू ? ॥३२॥
226302 ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, निरुत्तर करने के कारण केवल अप्रतिभा से प्रश्न करने से विरत न होओ, किन्तु प्रश्न करने में कारणभूत सन्देह बीज के निकषोपल के समान (कसौटी के तुल्य) सार और असार की परीक्षा का स्थान मुझसे तब तक पूछते जाओ जब तक कि कारण का नाश होने से आप निश्शंक न होओ।तब क्रम से प्रश्न के कारणभूत सन्देहों का और उनके कारण अज्ञान का पूर्णरूप से विनाश होने के कारण आप परम स्वभाव में विश्रान्ति को प्राप्त होओगे॥३३॥
226303 ___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, कारण का अस्तित्व न होने से पहले सृष्टि के आदि में ही सृष्टि का आविर्भाव नहीं हुआ यह आपका कहा हुआ सिद्धान्त यद्यपि मैं भलीभाँति समझ रहा हूँ तथापि मेरा यह चेत्यचेतन भ्रम किसको है यह सन्देह नहीं मिट रहा है। इसका क्या कारण है ? ॥३४॥
226304 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, कारण का अस्तित्व न होने से तथा सर्वत्र शान्त ब्रह्म की सत्ता होने से दृश्य आदि की भ्रान्ति नहीं है। आपको केवल अभ्यास न होने के कारण ही परमपद में विश्रान्ति नहीं प्राप्त हो रही है।
226305 यदि आप मेरे द्वारा वर्णित सिद्धान्त को जानते हैं तो अनभ्यासवश ज्ञान की परिपक्वता न होने से परमपद में अविश्रान्ति ही आपके वृथा विविध सन्देहों की जननी है, यह श्रीवसिष्ठजी के उत्तर का आशय है।
226306 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, कहाँ से अनभ्यास होगा, कहाँ से अभ्यास होगा तथा अभ्यासात्मक यह जगभ्रान्ति ही कहाँ से उदित हुई है जब कि जगद्भ्रान्ति का कोई कारण ही नहीं है ? ॥३५,३६॥
226307 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, यथार्थतः कोई भ्रान्ति नहीं है । यद्यपि अनन्त (असीम परमब्रह्म) निज माया से अनन्त भासता है उसी में सम्पूर्ण अक्षत महाचिद्घन अभ्यासभ्रान्ति है। भाव यह कि जैसे जीवन्मुक्त पुरुषों की चिद्घनस्वरूप सकल वस्तुओं में व्यवहार-प्रवृत्ति होती है वैसे ही आपकी भी उनसे अभ्यास प्रवृत्ति हो, इसमें क्या क्षति है ? ॥३७॥
226308 __श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, आप सरीखे जीवन्मुक्त पुरुषों के इस सकलजगभ्रम के शान्त होने पर इस अध्यात्मशास्त्ररूपशब्दसम्पत्ति से उपदेशयोग्य हम लोगों के उपदेश कायप्रवेश, शक्तिपात
226309 आदि द्वारा प्रबोधनरूप व्यवहार में क्या कारण है ? यह कहिये॥३८॥
226310
226311 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, हमारे सदृश जीवन्मुक्त लोगों के उपदेश आदि सकल व्यवहाररूप
226312
226313 से ब्रह्म ही ब्रह्म में स्थित है। बोधात्मा में (चिदात्मा में) न मोक्ष है, न बन्धन है और न बन्धननिवृत्ति के उपाय हैं । यानी भिन्नवत् दिखाई देनेवाले बन्ध, मोक्ष और मुक्ति के उपायों की तत्त्वदृष्टि से अत्यन्त अप्रसिद्धि है ॥३९॥
226314
226315 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, देश, काल, क्रिया और द्रव्य का भेदज्ञान रखनेवाले अज्ञानियों को सबका संभव न होने से यह जगदृष्टि कैसे उपस्थित हुई ? भाव यह कि तब अज्ञानियों की दृष्टि में प्रख्यात यह जगत्सत्ता किस कारण से उपस्थित हुई ? ॥४०॥
226316
226317 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, जीवन्मुक्ति के पूर्व देश, काल, क्रिया और द्रव्य के भेदज्ञानी अज्ञों की दृश्यसत्ता अज्ञानमात्र से अन्य नहीं है यानी अज्ञान से ही यह जगत्सत्ता उपस्थित है, इसका अन्य कारण नहीं है।॥४१॥
226318 ___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, तत्त्वदृष्टि से कारण के अभाव में द्वैत और ऐक्य का संभव न होने पर बोध्यबोधकता का अभाव होने से बोधता (ज्ञान) कैसे हो सकती है? जिसका बोध हो वह कर्म अवश्य होना चाहिये। लोक में अकर्मक बोधशब्द प्रसिद्ध नहीं है।
__ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, अज्ञात ब्रह्म बोध से अपने अज्ञानविनाशरूप फल का आश्रय होने से बोधता को (बोधकर्मताको) प्राप्त होता है उसी से बोध शब्द भी बोध्यता को (बोधफलवत्तारूप सकर्मकता को) प्राप्त होता है। यह सब अज्ञानवान् जो आप लोग हैं आप लोगों के विषय में ही लागू होता है जीवन्मुक्त हम लोगों में अज्ञान न रहने के कारण बोध की सकर्मकता का निरूपण नहीं किया
226319 जा सकता, यह भाव है॥४२,४३॥
226320 ___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, 'जीवन्मुक्त हम लोगों में नहीं' यह कह रहे आपने जीवन्मुक्तों में भी अस्मत्-शब्द की प्रवृत्ति में निमित्तभूत अहन्ता प्रदर्शित की है। और वह अहन्ता अबोध का कार्य नहीं होनी चाहिये, क्योंकि उनमें अबोध की प्रसिद्धि नहीं है। अतः बोध ही अहन्तारूप परिणाम को प्राप्त होता है, यह कहना पड़ेगा। उस अवस्था में उसकी बोधभिन्नता का निवारण करना कठिन ही नहीं असंभव है। यह अहन्ता जब जीवाख्य पुरुष नहीं है तब इसका अनन्त त्रिविध परिच्छेदशून्य निर्मल चिन्मात्र आपमें कहाँ से संभव है ? ॥४४॥
226321
226322 __श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, एकमात्र बोधस्वरूप हम लोगों की स्वरूपभूत जो बोधता है वही वायु के स्पन्दन की तरह वैकल्पिक व्यपदेश से हम लोगों से अहम् और त्वम् कही जाती है अज्ञानवान् अभिमानप्रधान पुरुष से नहीं कही जाती है।॥४५॥
226323
226324 श्रीरामजी ने कहा : भगवन्, यदि ऐसी बात है तो जैसे शान्त सागर में तरंग आदि अपना आकार धारण करता है वैसे ही जीवन्मुक्त पुरुषों की दृष्टि में स्वरूपमात्ररूप चिन्मय ही अहन्तादि रूप जगत् तथा बोध्य, बोध आदि त्रिपुटी का आकार धारण करता है, यह सिद्ध हुआ ॥४६॥
226325 ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, यदि ऐसी स्थिति ही तत्त्व है तो 'द्वैतैक्यासंभवे ब्रह्मन् कारणासंभवे सति।' यों आपने द्वित्व आदि की प्रसक्ति से जिस अद्वैतहानिरूप दोष का उद्घाटन किया वह कैसे होगा और क्या होगा ? इसलिए ऐसा मानना ठीक नहीं है। इस कारण आप शुद्ध अद्वैत का ही
226326 अवलम्बन कीजिए ॥४७॥
226327
226328
226329 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, तब शुद्ध अद्वैतपक्ष में पवन के स्पन्द की तरह अहन्ता विकल्प की कल्पनाकर कौन व्यवहार का भोग करता है अथवा भोक्ता ही कौन है जिसके कारण यह अनन्त जगभ्रान्ति का उल्लास होता है। जगद्भ्रान्ति विकल्प का भी वैसे निषेध न होने पर फिर बन्धन और मोक्ष की कल्पना भी होगी? यह श्रीरामजी के प्रश्न का आशय है॥४८॥
226330 ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, ज्ञेय अर्थ में सत्यताका आग्रह होने पर पुनः बन्धन की प्रसक्ति होती है। किन्तु तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में वह (ज्ञेय) निपट नहीं है, क्योंकि तत्त्वज्ञान से उनका बाध हो जाता है। ज्ञप्ति ही उनके प्रारब्ध के भोग के लिए सकल पदार्थों के आकार से भासती है, इसलिए उनके पुनर्बन्धन आदि की कल्पना का प्रसंग नहीं है॥४९॥

226331 __श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, ज्ञप्ति सर्वार्थरूपा नहीं है,क्योंकि जैसे प्रकाशक दीपक या नील, पीत आदि रूप या घट, पट आदि अपनी स्थिति को प्राप्त होते हैं वैसे ही ज्ञप्तिवश बाह्य घट, पट आदि पदार्थस्थिति प्रथित होती है अतः प्रत्यक्षरूप से ग्रहण होने से बाह्य पदार्थों की चेतन से पृथक् सत्ता सिद्ध हो गई॥५०॥

226332

226333 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, कारणरहित बाह्यार्थरूप कार्य की जो यह सत्यता है वह केवल भ्रान्तिरूपी है उसका, भ्रान्तिरूप से अतिरिक्त दूसरा स्वरूप नहीं है ॥५१॥

226334

226335 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, जब तक रहता है तब तक अर्थक्रियाकारी होने से स्वप्न सत्य हो चाहे प्रबोध से बाध्य होने के कारण असत्य हो, जब तक रहता है तब तक दुःख होता है वैसे ही यह जगद्भ्रान्ति जब तक रहती है तब तक दुःख देती है। इसकी चिकित्सा का (निवृत्ति का) कौन उपाय है ? ॥५२॥

226336

226337 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार जैसा स्वप्न है, वैसी ही जगद्-स्थिति है यानी जगत् की स्वप्नतुल्यता है, यह जब सिद्ध हो गया तब जैसे जागरण होने पर स्वप्न के पदार्थों का बाध हो जाता है वैसे ही आत्मज्ञान होने पर जागतिक पदार्थों में पिण्डग्रहता का (साकारता यानी स्थूलता का) बाध हो जाने से दुःख शान्त हो जाता है । ऐसी परिस्थिति में पदार्थों की पिण्डग्रहता (स्थूलता) सारी की सारी भ्रान्ति रूप ही है, यह बात अर्थतः कही ही गई है॥५३॥

226338 __श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, संसार को स्वप्नवत् एकमात्र मिथ्या मानने से आनन्दावाप्तिरूप अभीष्ट कैसे सिद्ध होता है ? केवल मिथ्या ज्ञान से स्वप्न आदि में पदार्थों की पिण्डरूपता (साकारता) कैसे शान्त होती है ? ॥५४॥

226339

226340 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, अध्यात्मशास्त्र के पूर्वापर के विचार से ज्ञानोदय होने पर पदार्थों में साकारता की निवृत्ति होती है और इसी प्रकार स्वप्न के पदार्थों में जाग्रत् होने पर स्थूल भावना निवृत्त हो जाती है।

226341 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : जिसकी अध्यात्मशास्त्र के पूर्वापर के पर्यालोचन से जगत्स्थूलता की भावना सूक्ष्मता को प्राप्त हो चुकी वह जीवन्मुक्त पुरुष जगत् को कैसा देखता है ? और उसकी यह संसारगर्तरूपी भ्रान्ति कैसे मिटती है ?

226342 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, वासनाविहीन जीवन्मुक्त पुरुष जगत् को उजड़ा हुआ,

226343

226344

226345 असत् के सदृश, गन्धर्वनगरतुल्य और वृष्टि से मिटाये गये चित्र के तुल्य देखता है ॥५५-५७॥

226346

226347 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : गुरुवर, तदुपरान्त वासनाओं के सूक्ष्मातिसूक्ष्म होने पर स्वप्नतुल्य जगत्स्थितिवाले जिस पुरुष की दृष्टि में जगत् के पदार्थों की स्थूलता विनष्ट हो चुकी उस जीवन्मुक्त का फिर क्या होता है ? ॥५८॥

226348

226349 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे वत्स श्रीरामचन्द्र, जो जगत् को संकल्परूप जानता है उस जीवन्मुक्त पुरुष की वह अतिसूक्ष्म वासना भी उत्तरोत्तर भूमिकाओं के परिपाक क्रम से विलीन हो जाती है। इससे वासनाविहीन हुआ वह शीघ्र निर्वाण पद को प्राप्त होता है।

226350 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, अनेक जन्म जन्मान्तरों से बद्धमूल, शाखा-प्रशाखाओं से युक्त, जन्म-मरणरूपी बन्धन में डालनेवाली भीषण वासना कैसे शीघ्र शान्त हो जाती है ? ॥५९,६०॥

226351 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स रघुवर,केवल भ्रममात्रस्वरूप यह दृश्यचक्र (संसारचक्र) यथार्थ तत्त्वज्ञान से स्थूलाकारता से विमुक्त हो जाता है यानी जले हुए वस्त्र के समान इसका केवल ढाँचा ही शेष रह जाता है। अवशिष्ट प्रारब्ध के भोग के क्रम से उसका भी विनाश हो जाता है॥६१॥

226352 ___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिनायक, इस संसारचक्र के क्रमशः पिंडग्रहविहीन (स्थूलाकारशून्य) होने पर निर्विक्षेपता का साधक दूसरा क्या है ? पूर्ण शान्ति कैसे होती है ? ।

226353 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुपुंगव, साकारताभ्रम के निवृत्त होने पर जब जगत् केवल चिन्मात्रता को प्राप्त हो जाता है, विनाशाभावरूपगौरव से उन्मुक्त हो जाता है तब जगत् में भोगों की आस्था का शमनरूप परम वैराग्य हो जाता है ॥६२,६३॥

226354

226355 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिश्रेष्ठ, बालक के संकल्पभूत अतितुच्छरूप से स्थित देदीप्यमान इस जगत् में दुःखहेतुभूत आस्था की निवृत्ति कैसे होती है? अत्यन्त तुच्छ संकल्पवाला बालकरूप नर भी दुःख का अनुभव करता हुआ कैसे दिखाई देता है ? ॥६४॥

226356

226357 अविचार से तुच्छता का ज्ञान न होने के कारण ही बालक को भी दुःख होता है, किन्तु विचार द्वारा तुच्छता का ज्ञान होने पर उसके नाश आदि में दुःख नहीं होता है, यह आप भी विचार कीजिये, ऐसा कहते हैं। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : संकल्पमात्र से सम्पन्न जगत् के नष्ट होने पर दुःख कैसे हो सकता है ? जो जगत् संकल्पमात्र तथा चित्तमात्र है उस चित्त का आप भी विचार कीजिये ॥६५॥

226358

226359 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, चित्त कैसा है? कैसे उसका विचार किया जाता है ? उक्त चित्त का भलीभाँति विचार करने पर क्या होता है ? यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये॥६६॥

226360

226361 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, चित् का जो विषयों की ओर झुकना है वही चित्त कहलाता है। इस समय मेरे सामने आपसे किया जा रहा महारामायण श्रवण ही इसका विचार है। इससे वासना निवृत्त हो जाती है॥६७॥

226362

226363 __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, चित्त के स्थितिकाल में चित्त के निरोध से होनेवाली चित्की अचेत्योन्मुखता (परमात्मा की ओर प्रवण होना) कितने काल तक रहेगी? यानी बहुत थोड़े समय तक रहेगी, इसलिए निर्वाणपद प्रदान करनेवाली चित्त की अचित्तता कैसे उदित होती है? यह मुझसे कहिये

226364

226365 यानी चित्त के नाश का ही उपाय मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥६८॥

226366

226367 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, चेत्य का जब संभव ही नहीं है तब चिति कैसे और कहाँ से चेत्य की कल्पना करती है। इस कारण चेत्य के अंसभव से चित्तसत्ता नितरां नहीं है। चेत्य के असंभव के दर्शन से चेत्य का परिमार्जन ही चित्तनाश का उत्तम उपाय है, यह श्रीवसिष्ठजी के उत्तर का आशय है॥६९॥

226368 __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, जिस चेत्य का (दृश्यका) सबको अनुभव होता है, उसका कैसे संभव नहीं है ? सकल जनों से और अपने अनुभूत विषय में इस प्रकार का अपलाप आप कैसे करते हैं अर्थात् चेत्य का सर्वथा असंभव है तो लोगों के अनुभव का विषय कौन होगा ? ॥७०॥

226369

226370 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुवर, अज्ञानियों का दृष्टिगोचर जैसा जगत् है वह सत्य नहीं है, ज्ञानियों का ज्ञानगोचर जो है वह अद्वितीय तथा वाणी का अगोचर है। भाव यह कि अज्ञपरिज्ञात भौतिक जगत् का अपलाप करने पर उसकी (अज्ञ की) तत्त्वज्ञानियों द्वारा परिज्ञात नामरूपविहीन तत्त्ववस्तु विषय होगी।७१॥

226371

226372 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, अज्ञानियों की त्रिलोकी कैसी है और वह सत्य कैसे नहीं है ? और ज्ञानियों का जैसा जगत् है वह वाणी का विषय कैसे नहीं हो सकता है ?

226373 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, अज्ञानियों का जो जगत् है वह देश, काल, और वस्तुकृत परिच्छेद से युक्त है किन्तु उस तरह का यानी देशकृत, कालकृत और वस्तुकृत परिच्छेदवाला जगत् ज्ञानियों की दृष्टि में न इस समय है और न सृष्टि के आदि में ही उसका संभव है,

अतएव ज्ञानियों की दृष्टि में वन्ध्यापुत्र के समान मिथ्या है७२,७३॥
226374 __ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, जो जगत् सृष्टि के आदि में उत्पन्न नहीं हुआ और जिसका कभी संभव नहीं है, जो असद्रूप और आभासशून्य है उसका अनुभव कैसे होता है ? यदि वह अत्यन्त असत् है तो वह अर्थक्रियासमर्थरूप से अनुभूत कैसे होता है, यह भाव है॥७४॥
226375
226376 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, जाग्रत् जगत् स्वप्न जगत् के समान असत् होता हुआ भी सत्सा प्रतीत होता है इसका कोई कारण नहीं है, यह कभी उत्पन्न नहीं हुआ है और स्वप्न के समान उद्भूत हुआ यह स्वप्नवत् अर्थक्रियाकारी भी प्रतीत होता है ।।७५॥
226377
226378 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, स्वप्न आदि में और मनोरथ, वितर्क आदि में जो दृश्य का अनुभव होता है वह जगद्व्यवहार के अनुभव से उत्पन्न जाग्रप संस्कार से होता है, किन्तु यह जाग्रत् किससे अनुभव में आता है ? ॥७६॥
226379
226380 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, संस्कार से स्वप्न में क्या जाग्रत् में प्रसिद्ध अर्थ का ही अनुभव होता है अथवा अन्य अर्थ का वैसे ही स्वप्न और मनोराज्य में जाग्रत् प्रसिद्ध अर्थ का ही अनुभव होता है अथवा अन्य पदार्थ का यह मुझसे कहिये ॥७७॥
226381
226382 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, स्वप्न और मनोराज्य आदि कल्पनाओं में संस्काररूप से जाग्रत् में प्रसिद्ध अर्थ का ही नित्य भान होता है यही बात मनोरथ, भ्रम आदि में भी समझनी चाहिये ॥७८॥
226383
226384 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुनाथ, जाग्रत् के संस्कार से जाग्रत्प्रसिद्ध अर्थ का ही स्वप्न में यदि भान
226385
226386
226387 होता है तो स्वप्न में गिरा हुआ घर प्रातः काल जागने पर कैसे प्राप्त होता है ? क्योंकि स्वप्न और जाग्रत् के पदार्थों के अभिन्न होने पर स्वाप्न पातन जाग्रत्पातनरूप ही ठहरा, यह भाव है॥७९॥
226388
226389 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, जाग्रत्पदार्थ का स्वप्न में भान नहीं होता, किन्तु अन्य अर्थ ही स्वप्न में भासता है किन्तु वह अन्य पदार्थ ब्रह्म ही है यह आपका अभिमत अर्थ मेरी समझ में आ गया है। किन्तु इतना सन्देह अभी शेष है कि वह अन्य पदार्थरूप ब्रह्म जगत् सा कैसे भासता है ? ॥८०॥
226390 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, सब कुछ अपूर्व सा भासित होता है ऐसा ही नियम नहीं है, किन्तु कोई अर्थ जिसका पहले अनुभव नहीं हुआ, चित्त में अपूर्व प्रतीत होता है। कोई तो जिसका पहले अनुभव हो चुका,अपूर्व प्रतीत नहीं होता और वह अनुभव जिस आकार से सृष्टि के आदि, अन्त और मध्य में अभ्यास होता है उस आकार से भासता है। ब्रह्माकारता के अभ्यास के खूब अभ्यस्त होने पर वैसे ही भासेगा, यह भाव है ।।८१॥
226391 ___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, इस प्रकार से आपसे बोधित हुआ मैं जाग्रत् जगत् भी स्वप्न जगत्स्वरूपही भासित होता है यों जान गया हूँ स्वप्नवत् ज्ञात हुआ भी यह जगद्रूपी पिशाच क्रूर ग्रह की तरह मुझे दुःख देता है अतः किस तरह उसकी चिकित्सा की जाय यानी निवृत्ति की जाय ? ॥८२॥
226392
226393 उसके कारण की विवेचना द्वारा उसकी चिकित्सा करनी चाहिये इस आशय से श्रीवसिष्ठजी स्वप्न संसार का कारण पूछते हैं।
226394 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जो यह संसाररूपी स्वप्न है इसका कारण क्या है ? कार्य से कारण भिन्न नहीं होता यह बात शतशः देखी गई है, इसीका आप विचार कीजिये। चूँकि कारण चित्त ही है, अतएव स्वप्नज्ञान चित्तरूपी ही हैं वैसे ही आद्यन्त विहीन असार निर्विकार विश्व भी चित्त ही है।।८३,८४॥
226395 हे महामते श्रीरामजी, चेत्य के उन्मुख चित् ही चित्त है यह बात मैं पीछे अनेक बार कह चुका हूँ। ऐसी स्थिति में चित्त महाचिद्घन ही है और वही जगत् के आकार की तरह स्थित है यह सिद्ध हुआ। अतएव स्वप्न , जाग्रत् आदि कुछ भी ब्रह्म से भिन्न नहीं है ॥८५॥
226396
226397 जब चित् जगत् है और विषयाभिमुख चित् ही चित्त है तब जैसा शाखा प्रशाखारूप अवयव और वृक्षरूप अवयवी का भेदसहिष्णु अभेद है इसी प्रकार भेदाभेद से ब्रह्म में जगत् स्थित है ऐसा ही क्यों नहीं कहते हैं, स्वप्न आदि कुछ नहीं है यों निषेध क्यों करते हैं ? ऐसी श्रीरामजी शंका करते हैं।
226398 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, जैसे शाखादि अवयवों और वृक्षरूप अवयवी का तादात्म्यरूप एकता (अभेद) भेदसहिष्णु है वैसे ही चित्त और जगत् का भी तादात्म्यरूप अभेद भेद सहिष्णु हो। उस स्थिति में समष्टिचित्तरूप जगत् आदि से अवयवरहित ब्रह्म में एकता हो॥८६॥
226399
226400 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, ऐसी कल्पना कदापि नहीं हो सकती, क्योंकि यदि विचार-विमर्श किया जाय तो सृष्टि के आरम्भ में जगत् कभी उत्पन्न हुआ ही नहीं, इसलिए भासित हो रहा यह सब प्रपंच अजर, शान्त, अजन्मा, अखण्ड परमात्मरूप ही है।८७॥
226401
226402 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, आपके सदुपदेश से मैं यह मानता हूँ कि भ्रान्ति से द्रष्टृत्व और भोक्तृत्व आदि सहित सृष्टि के जन्म, नाश आदि भ्रम परमपदरूप ब्रह्म में काकतालीयन्याय से अकस्मात उदित हुए हैं ॥८८॥
226403
226404
226405 इस प्रकार जगत् केवल भ्रान्ति ही है, यों निश्चय कर चुके श्रीरामचन्द्रजी के प्रति जगत् सादि (प्रारंभवाला) है इस भ्रांतिमय दृष्टि का यौक्तिकदृष्टि और तत्त्वदृष्टिमूलक शास्त्रीयविचार से मैं निराकरण कर चुका हूँ, यों श्रीवसिष्ठजी सर्ग का उपसंहार करते हैं।
226406 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, लोक में तीन प्रकार की दृष्टियाँ प्रसिद्ध हैं - १. पामर दृष्टि, २. यौक्तिक दृष्टि और ३. तत्त्वदृष्टि । उनमें से प्रथम दृष्टि का दूसरी और तीसरी दो दृष्टियों से खंडन करना चाहिये और अन्त में दूसरी दृष्टि का तीसरी यानी तत्त्वदृष्टि से खण्डन करना चाहिये । इस अभिप्राय से पिछली दो दृष्टियों का अवलम्बन कर मैंने इस समग्र विश्व का यथार्थरूप से अवलोकन किया है। दो दृष्टियोंमें सार में से भी निर्मथन करके मुख्य सारभूत पदार्थ का ग्रहण करने में समर्थ तथा प्रमाण और प्रमेय तत्त्व की परीक्षा करने में कुशल विद्वानों की दृढ़तर विचार करनेवाली अति निष्कर्षभूत होने से अभिनव (नवीन) जो लोकोत्तर दृष्टि है वह पहली है और अध्यात्मशास्त्र के श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदि के परिपाक से सिद्ध परमतत्त्वरूप अर्थ मात्र का अपरोक्षरूप से जिसमें स्फुरण होता है ऐसे जीवन्मुक्त पुरुषों में पाई जानेवाली दृष्टि दूसरी है। उक्त दो दृष्टियों का अवलम्बन करके इस शास्त्र में मैंने तब तक निरीक्षण किया है जब तककि सकल दृष्टियाँ, द्रष्टा, जीव तीनों कालों में नहीं रहे, जगत् की शून्यता का भी ग्रहण नहीं हुआ और भ्रम का ज्ञान भी नहीं हुआ एवं जब तक नित्य
226407 अपरोक्ष परमानन्दरूप ब्रह्मात्मैक्यवस्तु स्थित नहीं हुई॥८९॥
226408
226409 एक सौ नब्बेवाँ सर्ग समाप्त
226410 एक सौ इक्यानबेवाँ सर्ग अज्ञान से ब्रह्म का ही जगत्प से जैसे भान होता है तथा प्रबुद्धमात्र का
226411 जैसे परमपद स्थिति रूप निर्वाण होता है, इस विषय का भली भाँति वर्णन। पूर्वसर्ग में वर्णित रीति से प्रबोध को प्राप्त हुए श्रीरामचन्द्रजी सिद्धान्त पक्ष को स्वीकार कर कहते हैं।
226412 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिनायक, ऐसी यदि बात है तो परतत्त्व विवर्तभूत यह जगत् सदा सर्वपदार्थात्मा ब्रह्म ही है। यह न कभी उदित होता है और न कभी नष्ट होता है|१॥

यौक्तिक दृष्टि से जगदाकार दिखाई देनेवाली यह भ्रान्ति (विक्षेपशक्ति प्रधान अविद्या) ही स्फुरित होती है। तत्त्वदृष्टि से तो वह भ्रान्ति भी है ही नहीं, केवल ब्रह्म सत्ता ही है ॥२॥

श्रीरामचन्द्रजी के कथन का अनुमोदन कर रहे श्रीवसिष्ठजी यह कहते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, आपने ठीक समझा है। काकतालीय के समान अतर्कनीय अविद्या से अपने में अपने से जिस ब्रह्म का भान होता है जीवभूत उसी ब्रह्म से आत्मा ही (स्वरूप ही) 'जगत्' जाना जाता है|३॥

महाप्रलयकाल में अपने अवलम्बनभूत दिग्विभाग के बिना अपरिच्छिन्न चित्प्रकाश की असंभावना कर रहे श्रीरामजी विस्मयपूर्वक पूछते हैं। ___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, अविच्छिन्न चित्प्रकाशदिविभाग के बिना सृष्टि के आदि में, प्रलयकाल में और मोक्ष में कैसे प्रकाशित होता है, यह महान् आश्चर्य है। आलम्बनरूप दीवार के बिना

भला दीपप्रभा का कैसे भान होता है ? भाव यह कि आलम्बन के बिना जैसे प्रभा की प्रथा का असंभव है वैसे ही दिग्विभागरूप आलम्बन के बिना परमात्मा की भी प्रथा असंभाव्य है॥४॥

अन्यत्र न देखे गये (उदाहरणशून्य) अत्यन्त आश्चर्यभूत इसकी प्रमाणानुभव के बल से संभावना करनी चाहिये यों श्रीवसिष्ठजी संभावना करते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, यह इस प्रकार का यानी अत्यन्त आश्चर्यरूप ही है, क्योंकि "विभुं चिदानन्दामरूपमद्भुतम्' (सर्वव्यापक चिदानन्दस्वरूप रूपरहित अद्भुत) ऐसे श्रुति है और 'आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनम्' (कोई इसे आश्चर्य सा देखता है) यों भगवान् का वाक्य है तथापि असंभावना नहीं करनी चाहिये । अन्वय और व्यतिरेकरूप से परीक्षा कर आप देखिये । क्योंकि वही चितिरूप सूर्यादि प्रभा की भी प्रभा अन्धकार काल में अपनेसे ही प्रथित होती रहती है। सूर्योदय होने के बाद प्रकाश आदि के साथ भी वह रहती है|५॥
सूर्यादि का प्रकाश भी दीवार आदि में निरपेक्ष स्वभाववाला होकर दीवार में प्रकाशित सा होता है। उसकी प्रकाशता में दीवार का कोई हाथ नहीं है। बल्कि दीवार
और दीवार का भासना उसकी स्वप्रकाशता के बल से ही होता है। प्रकाश की स्वरसता से ही दीवार की प्रतीति होती है। वहाँ पर जैसे दीवार आदि के सम्बन्ध से पहले आकाश में प्रकाश दिखाई देता है वैसे सृष्टि के आदि में और प्रलय में भी वक्ता श्रोता इस निर्विषय आत्मा को ही आप देखिये ॥६॥

इस तरह निरालम्ब चित्की संभावना की सिद्धि होने से वही सृष्टि के आदि में जगत् के आकार से सम्पन्न हुई यह आप संभावना कीजिये, ऐसा कहते हैं।
इसलिए न द्रष्टा है और न दृश्य ही है। द्रष्टा, दृश्य, दर्शन आदि त्रिपुटी कुछ नहीं है केवल निर्विकार चिदाकाश ही है। चित् प्रभा ही अपने से भित्ति (मूर्त आलम्बन) तथा उसका भासन आदि रूप धारण
करती है ॥७॥

एक रूप ही चित् की द्रष्टा, दृश्य, दर्शनरूप त्रिपुटी स्वप्न आदि में भी प्रसिद्धि ही है, ऐसा कहते हैं।
जैसे एक ही चित्प्रभा स्वप्न आदि में द्रष्टा, द्रश्य आदि त्रिपुटीरूप होती है वैसे ही जाग्रत् में भी एकमात्ररूप वह चिति द्रष्टा, दृश्य और दर्शनरूप त्रिपुटी को धारण कर विराजमान होती है ।।८। जिस सृष्टिकाल में भासनेयोग्य पदार्थ, भान तथा भासयित्री (भासिका) स्वयंचित्प्रभा ही है उस सर्गादि में सृष्टि के तुल्य भास रही चित्प्रभा ही विराजमान है। एक ही चित्प्रभा द्रष्टा, दृश्य तथा दर्शनयों त्रिपुटीरूप होकर सृष्टि के आदि में सृष्टि के सदृश स्फुरित होती है। इसका (चित् का) यही स्वभाव (मायाशक्ति) है कि यह इस तरह देदीप्यमान रूप में भासित होती है। यह बात जाग्रत् में ही नहीं अपितु स्वप्न, संकल्प (मनोराज्य) और गन्धर्वनगर में भी अनुभव में आती है यानी वहाँ भी एक ही चिति द्रष्टा, दर्शन
और दृश्य होकर स्फुरित होती है। प्रथम उदित हुई यह चित्प्रभा इस प्रकार प्रकाशित होती है । अपने चिदाकाशरूप में चिदाकाशस्वरूपा यह इस जगत् के रूप से भासती है। सृष्टिरूप से इसका जो यह
आदि-अन्तशून्य भान है वही सृष्टियाँ हैं ॥९-१२॥
__ अज्ञानियों को ही यह आश्चर्यवत् मालूम होती है हम ज्ञानियों का तो यह स्वभावभूतही है आश्चर्यवत् नहीं है, ऐसा कहते हैं।
अज्ञानी लोगों को ही यह सृष्टि आश्चर्य के तुल्य प्रतीत होती है, किन्तु हमारे सदृश ज्ञानियों

की दृष्टि में तो यह स्वभावभूत (ब्रह्मरूप) ही है, क्योंकि कदाचित् अकस्मात् इस भास्य-भासक भानरूप त्रिपुटी के हम लोगों की दृष्टि में प्रतिभात होने पर भी तत्त्वज्ञान के अनुसन्धान से वह शीघ्र ही मिट जाती है ॥१३॥

तत्त्वज्ञान का अनुसन्धान कैसे होता है ? इस प्रश्न पर तत्त्वज्ञान का अनुसन्धान कहते हैं।
उस समय सर्ग के आदि में न दृश्य था, न दर्शक था और न दर्शन ही था। मिथ्याज्ञान के कारण ही जैसे स्थाणु में पुरुष की प्रतीति होती है वैसे ही आत्मा में द्वैत का भान होने के कारण चित्त में भेद का भान होता है । सृष्टि के आदि में भास्य आदि नहीं है, भासक चिदात्मा तो अवश्य है । उस समय कारण का अभाव होने से केवल चिदाकाश ही द्वैत के रूप में भासता है । भला बतलाइये तो सृष्टि के आदि में शुद्ध चेतन में वस्तुतः क्या कारण हो सकता है ? पदार्थ-दृष्टि के अभाव से चिति ही इस प्रकार जगत् के रूप से प्रकाशित होती है । जो यह जगत् का भान है, यह न जाग्रत् है, न सुषुप्ति है और न स्वप्न है, किन्तु तुरीय चिति ही यों प्रकाशित होती है। दृश्य का कदापि संभव न होने से केवल ब्रह्म ही द्वैत के रूप से भासता है ॥१४-१८॥
जो चिदाकाशस्वरूप परमात्मा अजगत्मय अपने ही स्वरूप को जगत् जानता है वही सृष्टि के आरम्भ में इस प्रकार जगत् के रूप से भासता है। जो यह जगत् है वह परमात्मा ही है। शून्यता और आकाश के भेद विकल्प के विकास के समान जगत् और परमात्मा का भेद विकल्प विकास अज्ञान विकसित है ॥१९,२०॥

वर्णित तत्त्वज्ञान के अनुसन्धान प्रकार का उपसंहार करते हैं।
हे श्रीरामचन्द्रजी, मेरे द्वारा उपदिष्ट तत्त्वज्ञान के अनुसन्धान के उपाय से तत्त्व का ज्ञान प्राप्त कर जब तक भूमिकाओं के परिपाक के क्रम से यह सुन्दर अनुभव से युक्त हो दृढ़ नहीं होता है तब तक विकल्पमुक्त होकर पाषाण की तरह सकल व्यापारों को त्यागकर रहना चाहिये । अनादि संसार में बार-बार भोगे हुए इस काल में वैराग्यवश त्यागे हुए बाह्य विषय का अज्ञानी कुपुरुष द्वारा इसका भोग करो यों कहने पर भी ग्रहण नहीं करना चाहिये ॥२१॥

एक सौ इक्यानबेवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ बानबेवाँसर्ग प्रबुद्ध हुए श्रीरामचन्द्रजी का अपने प्रबोध को श्रीवसिष्ठजी की
शुभसन्निधि में जैसा यह चिन्मात्र है वैसा विस्तार से कथन। सकल सन्देहों की निवृत्ति होने से भलीभाँति बुद्ध हुए श्रीरामचन्द्रजी जैसे सोकर जागा हुआ पुरुष स्वप्नभ्रान्ति का स्मरण करता है वैसे ही संसार-भ्रान्ति का आश्चर्यरूप से स्मरण करते हुए कहते हैं।
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे गुरवर, महान् आश्चर्य है। हम लोग चिरकाल तक संसाररूप निःसीम आकाश में वर्तमान इस ब्रह्माण्ड के एक प्रदेश में एकमात्र आत्मतत्त्व से अपरिज्ञात होने के कारण भ्रान्ति में पड़े हैं ॥१॥
किन्तु आत्मतत्त्व के परिज्ञात होने पर यह सम्पूर्ण जगभ्रान्ति कुछ भी नहीं है । न तो यह कभी हुई, न है और न होगी।
बृहदारण्यवार्तिक में श्रीसुरेश्वाचार्यजी ने कहा है :

226455
226456 तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति॥
226457 __ अर्थात् 'तत् त्वमसि' इत्यादि वेदान्त वाक्यों के श्रवण, मनन और निदिध्यासन से उत्पन्न सम्यक् ज्ञान के (तत्त्वबोध के) जन्ममात्र से अपने कार्यभूत जगत् के साथ अविद्या भ्रान्ति नहीं थी, न है और न भविष्य में रहेगी।यह सारा जगत् शान्त, आलम्बन रहित, विज्ञानघन, असीम, कल्पना शून्य, नीराग, अद्वितीय चिद्घनाकाश ही स्थित है॥२,३॥
226458 हे गुरुवर, यथार्थरूप से अपरिज्ञात यह परमाकाश ही हम लोगों की दृष्टि में संसारसदृश बन गया है, यह महान् आश्चर्य है।४॥
226459 अत्यन्त सुनिर्मल चिदाकाश का ही ये लोग हैं, ये पर्वत हैं इस प्रकार द्वैतरूप से भान हुआ है। निर्मल परमाकाश ही अनिर्मलसा होकर द्वैतरूप से स्थित है।५॥
226460 हे भगवन्, सृष्टि के आदि में, परलोक आदि में, स्वप्न आदि में, काव्यरचना में तथा मनोराज्यआदि में चित् का ही चेत्यकी भाँति भान होता है। अन्य दृश्य का कहाँ से संभव है ? मैं नरक में स्थित हूँ अथवा स्वर्ग मे स्थित हूँ ऐसी यदि पुरुष को भ्रान्ति हो तो उस भ्रान्ति के कारण ही उसको नरक बन्धन अथवा स्वर्ग बन्धन प्राप्त होता है, अतः स्वर्ग या नरकरूप दृश्य संविन्मय (काल्पनिक) ही है। न यह दृश्य है, न द्रष्टा जीव है, न सृष्टि है,न जगत् है, न चिदाभास है और न जाग्रत्,स्वप्न, सुषुप्ति आदिही हैं। जो कुछ भी यह अज्ञानियों का दृग-विषय अविद्या अथवा अविद्याकार्य है वह भी सब खरगोश के सींगवत् असत् है ॥६-८॥
226461 हे मुनिनायक, इस भ्रान्ति की कहाँ से उत्पत्ति होती है ऐसी यदि आलोचना की जाय तो वह भी युक्त नहीं है, क्योंकि भ्रान्ति के अभाव का अनुभव होने से यानी भ्रान्ति के असत् होने से उसके कारण का विचार करना कहाँ उचित है ? विकारविहीन तत्त्वज्ञान के आस्पद में भ्रान्ति का कदापि संभव नहीं है। जो कुछ भी यह भ्रमज्ञान है वह भी चित्स्वरूप परमात्मा ही है, उससे भिन्न नहीं है। निरवकाश, आदि-अन्तशून्य (असीम) आकाश में या पर्वत के (चट्टान के) मध्यमें अथवा स्फटिक शिला के गर्भ में और निर्विकार ज्ञानरूप परमपद में भेद की कल्पना करनेवाला अन्य कौन हो सकता है ? ॥९-११॥
226462 ब्रह्मन्, स्वप्न में अपने मरण के अनुभव की तरह भ्रान्ति का अनुभव मिथ्या ही है उक्त भ्रमानुभव अविचारजनित है। विचार करने से इसकी शान्ति हो जाती है ॥१२॥
226463 जैसे मृगतृष्णा जल, गन्धर्वनगर और द्विचन्द्र का भ्रम विचार करने से प्रतीत नहीं होता वैसे ही यह अविद्याजनित भ्रम भी तत्त्वविचारविमर्श करने से शेष नहीं रहता है।।१३॥
226464 बालक के वेताल की (भूत की) तरह जाग्रतकाल में प्रत्यक्ष दिखाई देने पर भी यह भ्रान्ति यथार्थ नहीं है। अविचार से बद्धमूल हुई यह विचार से शान्त हो जाती है ॥१४॥
226465 हे मुनिवर, यह भ्रान्ति किस कारण से थी यह प्रश्न भी इसके विषय में शोभा नहीं देता। विचार के लिए ही प्रश्न है वह इस विषय में सफल नहीं है, क्योंकि विचार से सत् का ही लाभ होता है असत् का नहीं होता। भ्रान्तिमूलक ज्ञान असत् है उसका निर्णय ही नहीं हो सकता, यह भाव है|१५॥
226466
226467 अज्ञान की असत्ता प्रमाणपूर्वक विचार से अलभ्य होने के कारण ही है, ऐसा कहते हैं। प्रामाणिक विचार से निरीक्षण करने पर जिसकी प्राप्ति नहीं होती ऐसा यह जगत् का मूलभूत अज्ञान असत् ही है। इसी कारण उसका अनुभव भ्रम है ॥१६॥
226468 श्रुति आदि प्रामाणिक विचारों से सुविचारित होने पर भी जो परिच्छिन्नरूप से प्राप्त नहीं होता वह आकाशपुष्प, खरगोश के सींग की तरह असत् के तुल्य है|१७॥
226469 चारों ओर से विचारपूर्वक देखने पर भी जो कहीं से भी नहीं प्राप्त होता,
226470
226471 वन्ध्या के पुत्र के तुल्य उसकी सत्ता कैसे हो सकती है ? इसलिए कदापि किसी भी भ्रान्ति का संभव है ही नहीं। यह निरावरण विज्ञानघन ही सर्वतःव्याप्त है । आज जो कुछ भी जगत्-नाम-धारी यह भासिता होता है वह परम ब्रह्म ही है । निरतिशय आनन्द से परिपूर्ण परम ब्रह्मस्वरूप में वह पूर्ण परमब्रह्म ही अपनी महिमा में स्थित है।॥१८-२०॥
226472 इस धरातल में कभी कुछ भी न भासित है और न अभासित है यह सुनिर्मल शान्त ब्रह्म ही इस प्रकार जगत् के रूप में स्थित है ॥२१॥
226473
226474 किस प्रकार का वह परमपद स्थित रहता है? इस प्रश्न पर उसे कहते हैं।
226475 जन्मरहित, मरणशून्य, अन्यलोगों द्वारा रहने के अयोग्य,विद्वान् पुरुषों द्वारा सेवित, अविकारी, निर्दोष, चारों ओर से परिपूर्ण, 'अहम्' ही निरहं (निरहंकार) होकर बोध से उदित सर्वत्र व्याप्त, शुद्ध आवरण-परिच्छेद का नाश होने से विकास युक्त, अनेक और अद्वितीय रूप से परम पद स्थित रहता है ॥२२॥
226476
226477 एक सौ बानबेवा सर्ग समाप्त
226478 एक सौ तिरानबेवाँसर्ग प्रबोध से क्षणभर अज्ञानरूपी निद्रा का विनाश होने पर श्रीरामचन्द्रजी ने
226479 निखिल द्वैत से विनिर्मुक्त नित्य आत्म में स्थिति का वर्णन किया, यह वर्णन। श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, आदि और अन्त रहित जिस परमपदरूप ब्रह्म को न तो कर्म की उपासना से सिद्धि को प्राप्त हुए देवता लोग जानते हैं और न तपोयोग से सिद्ध ऋषि लोग जानते हैं अथवा यहाँ पर चक्षु आदि बाहरी और आभ्यन्तर करण ही देवता और ऋषि कहे गये हैं। 'ते ह देवा उद्गीथमाजहनुः । इमावेव गौतमभारद्वाजौ' इत्यादि श्रुति है। वही यह जगत् के रूप में स्फुरित है, कहाँ जगत् है और कहाँ दृश्यता है ? ॥१॥
226480 द्वैत और अद्वैत का अनुसन्धान करने पर मन में उदित हुआ जो द्वैत और अद्वैत का समुन्मेष है उससे जनित वाक्य व्यवहारों, सन्देहों और विभ्रमों से हमारा कोई प्रयोजन नहीं है। सबसे पहले 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत् 'इत्यादि श्रुतियों से सिद्ध जो निर्मल परमब्रह्म है, उसीका यह सब कुछ भान है॥२॥
226481
226482 इस समय जगद्भान कैसे सम्पन्न हुआ? इस प्रश्न पर उसे कहते हैं।
226483 जैसे आकाश में केशोण्डूक, मोती की माला, गन्धर्वनगर आदिकी अभेद से स्थिति है वैसे ही चिदाकाश में त्रिजगत्प आकाश की अभेद से स्थिति है ॥३॥
226484 जैसे आकाश में आकाशत्व अभेद से सामान्यरूप से और आकाशरूप से स्थित है, जैसे पाषाण में पाषाणत्व, जल में जलत्व अभेद से स्थित है वैसे ही चिद्घन ब्रह्म में जगत् अभेद से, ब्रह्मरूप से स्थित है|४॥
226485 भगवन्, दिशाओं में और आकाश में असंख्यरूप से विस्तृत भी अहंकारादि सहित त्रिलोकीरूप दृश्यको आप शान्त आकाशरूप शून्यता से उदित महाचेतन का उदर ही समझिये ॥५॥
226486 अपरिच्छिन्न उदयवाले यानी सर्वव्यापी इस परम ब्रह्म का शास्त्राभ्यास तथा गुरुकृपा से साक्षात्कार होने पर अज्ञ जीव की दृष्टि में देदीप्यमान भी यह संसाररूपी पिशाच शान्त हो जाता है ॥६॥
226487 जड़ की (मूर्ख की) भाँति सांसारिक व्यवहार में अत्यन्त लिप्त हुए भी अजड़ की (ज्ञानी पुरुष की) भेदबुद्धि (द्वैतबुद्धि) वैसे ही अवश्य विनष्ट हो जाती है जैसे
226488
226489 कि जल के अन्दर तरंग नष्ट हो जाती है ॥७॥
226490 आध्यात्मिक, आधिदैविक आदि त्रिविध संताप के आकारभूत अज्ञानरूपी सूर्य के सर्वदा के लिए कहीं विदा होने पर संसारसत्तारूपी दिन सर्वथा अदर्शन को प्राप्त हो जाता है यानी लुप्त हो जाता है वह मोक्षसुख में विश्रामहेतु रात्रिका आगमन है ॥८॥
226491 उत्पत्ति और विनाशयुक्त कार्यों में, जरा, जन्म, मरण आदि में तथा व्यवहार विक्षेपों में वेग से स्थित भी ज्ञानी पुरुष उनमें स्थित नहीं रहता ॥९॥
226492 यहाँ वास्तव में न अज्ञान है, न भ्रम है, न दुःख है और न सुखोदय है। ज्ञान, अज्ञान, सुख, दुःख सब कुछ निर्मल ब्रह्म ही है। यथार्थरूप से परिज्ञात यह सब कुछ निर्मल ब्रह्म ही है। हम तत्त्वज्ञानियों की दृष्टि में अपरिज्ञात अब्रह्मात्म (ब्रह्मभिन्न) कुछ नही है यानी सब कुछ परिज्ञात होकर ब्रह्मरूप ही है॥१०,११॥
226493 हे गुरुवर, आपकी कृपा से मैं प्रबुद्ध हो गया हूँ, मेरी सकल कुदृष्टियाँ शान्त हो गई हैं। इस प्रकारका (ज्ञानवान्) मैं त्रैलोक्य को शान्त, सकलद्वैत विषमता शून्य चिदाकाशरूप देखता हूँ। भलीभाँति परिज्ञात यह सारा जगत् केवल ब्रह्म ही है। न मैं पहले कोई दूसरा था और न इस समय कोई दूसरा हूँ। पहले में अज्ञतात्म (जिसने अपने रूप को नहीं जाना) ब्रह्म था इस समय ज्ञात आत्मा में ब्रह्म ही स्थित है। जैसे शून्यत्व, एकत्व तथा नीलता में आकाश एकमात्र है वैसे ही एक अजर अमर ब्रह्म अपने से अतिरिक्त ज्ञानअज्ञाननिर्भास शून्य है। इसलिए ज्ञान होने के कारण मैं निर्वाणरूप होकर स्थित हूँ, अज्ञान की निवृत्ति से ही सकल शंकाओं की निवृत्ति होने के कारण निःशंक होकर स्थित हूँ, सकल अभिलाषाओं की निवृत्ति से मैं निस्पृह होकर स्थितहूँ। विक्षेपशून्य आत्मसुख में ही धाराप्रवाह से

चित्तवृत्ति जैसे रहे वैसे मैं स्थित हूँ। यथास्थित नित्य मैं अनेकरूप से स्थित हूँ । इस प्रकार प्रबुद्ध हुआ मैं समस्तात्मरूप ब्रह्म में कैसे स्थित नहीं हूँ, क्योंकि ब्रह्मभाव से प्रच्युति के हेतुभूत मेरे अज्ञान का बाध हो चुका है।।१२-१५॥
भगवन्, सदा ही सब कुछ एक अनन्त मैं ही हूँ अथवा सब कुछ और कुछ भी नहीं तथा सकल उपद्रवों से रहित एक होकर मैं ही हूँ अथवा देश, काल रूप आधार की अप्रसिद्धि वश मैं कहीं पर नहीं हूँ इस प्रकार की यह निर्वाण नाम की सकलशान्ति अति आश्चर्यरूप है। गुरुवर, जाननेयोग्य परमपुरुषार्थरूप वस्तु को मैं जान चुका हूँ, अज्ञानी पुरुषों को दुष्प्राप्य मोक्षसुख मुझे मिल गया है, संसारअनर्थरूप वस्तु राशियाँ सबकी सब चली गई हैं। चरम साक्षात्कार से उदित बोधरूपवह निज स्वरूप मेरा उदित हो गया है जिस स्वरूप में फिर मृत्यु, तिरोधान, दुःख आदि अनर्थों का नाम-निशान तक नहीं रहता है॥१६,१७॥

एक सौ तिरानबेवाँ सर्ग समाप्त

एक सौ चौरानबेवाँसर्ग मोक्षसाधन आत्मतत्त्व और जगत्तत्त्व जिस भाँति रामचन्द्रजी नेजाना, उसका गुरुजी के समीप निवेदन।

श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, सब जीवों की सब मनोवृत्तियों में जब जब जिस जिस भोग के लिए जिस प्रकार स्वप्रकाश चिदात्मा का भान होता है यानी विवर्त होता है उस प्रकार स्वयं ही भोक्ता नाना जीवों के रूप से अनुभव करता है यानी द्रष्टा, दृश्य और दर्शनरूप त्रिपुटी बनकर अपनी माया से विवर्तित होता है|१॥
एकमात्र निरवयव परम सूक्ष्म ब्रह्म में सब जीवों द्वारा एक ही समय में अध्यासवश प्राप्त हुई भी अनन्त सृष्टियाँ प्रत्येक ब्रह्माण्ड, भुवन आदि भेद से विस्तीर्ण स्वभाव में ही परस्पर

असंलग्न होकर रहती हैं, क्योंकि वे सब जीवसृष्टियाँ इस प्रकार के निरवयव ब्रह्म में तादात्म्यअध्यास से आत्माकृत हैं (परम सूक्ष्म बनाई गई हैं)। अपने स्वरूप में किसी की अनवकाशता अथवा अवरोध नहीं है। जैसे सूक्ष्मतम विभिन्न रत्नों की किरणें एक घर में मिलकर भी अलग अगल रहती हैं वैसे ही ब्रह्म में जीवसृष्टियाँ भी अलग अलग स्थित हैं, यह भाव है ॥२॥
दृष्ट यानी समीपवर्ती (प्रत्यक्ष), देश और काल के व्यवधान से परोक्ष जगद्रूप रश्मियाँ इस परमात्मा में परस्पर सटे बिना (पृथक् पृथक्) वैसे ही प्रवेश करती हैं, संचार करती हैं जैसे कि एक घर में नाना रत्नों की रश्मियाँ ॥३॥

उनमें जिन जीवों का समान कर्मवासनानिमित्त अध्यास होता है उनको आपस में एक दूसरे का अनुभव होता है उनसे अतिरिक्तों को नहीं होता है, इस आशय से कहते हैं। ___ भगवन्, जैसे जल रहे बहुत से दीपकों का नेत्रवान् लोगों को अनुभव होता है नेत्रहीन लोगों को नहीं होता वैसे ही देदीप्यमान हो रहे बहुत से सर्गों का समानकर्मवासनाजनित अध्यासवाले किन्हीं लोगों को परस्पर अनुभव होता है उनसे अतिरिक्तों को नहीं ही होता । आवर्तों के (भँवरों के) क्रीड़ास्थलभूत सागर में प्रत्येक जलीय भाग में लवण आदि रस जैसे रहता है वैसे ही उस सृष्टिमें भी जर्रे जर्रे में ब्रह्माण्ड हैं तथा उन ब्रह्माण्डों में प्रत्येक अणु में सृष्टियाँ हैं। वास्तविक दृष्टि से न सर्ग है और न सर्गों का क्रम ही है॥४,५॥
समुद्र में जलपरमाणु के रस के तुल्य सर्वत्र सर्वतः व्याप्त चिद्घन परमात्मा का जो नित्य आत्मवेदन है । सृष्टि के आधारपरम्परारूप उनकी गणना कौन कर सकता है ? जैसे कहीं पर भी अवयवी से अवयविता शब्दभेद के सिवा भिन्न नहीं है वैसे ही परमब्रह्म परमात्मा में सृष्टि शब्दभेद के सिवा भिन्न नहीं है॥६,७॥
वास्तव में एकरूप (अद्वितीय) माया से अनन्त रूपवाले परमात्मा की जगत् अधिष्ठानस्वभावता कारण का अभाव होने से न उदित होती है और न अस्त को प्राप्त होती है ॥८॥
जैसे स्फुरित हो रही सूर्य की दीप्ति घट, पट आदि का प्रकाश करती है वैसे ही स्फुरित हो रही अकर्तृरूपा यह ज्ञप्ति ही इस सम्पूर्ण ज्ञेय घट, पट आदि पदार्थों का निर्माण करती है॥९॥

तब कब और किस उपाय से वह अध्यात्म-व्यसन का त्याग करती है? इस प्रश्न पर कहते हैं।
तत्त्वज्ञानवश बाध होने के कारण सकल पदार्थों की निवृत्ति होने से ही स्वयं अक्षयस्वरूप क्षयशील (विनाशी) देहादि के तादात्मअध्यास से उन्मुक्त होता है। इस प्रकार का वह स्वरूप ही सकल विक्षेपों के विनाश से समाधान और निवृत्ति (सुख) रूप होने से निर्वाण कहलाता है|१०॥

अध्यास परम्पराओं की समाप्ति से ही स्वयं अपना परमपुरुषार्थ अवशिष्ट रहता है, यह कैसे संभव है ? क्योंकि बुद्धि से जिसका अनुभव हो रहा हो वही पुरुषार्थ है। बुद्धि से जो अननुभूयमान है उसमें पुरुषार्थता नहीं देखी जाती है। इसलिए पुरुषार्थता की प्रयोजिका चरमसाक्षात्कारवृत्ति मुक्ति में परमआवश्यक है, इसलिए सर्व पदार्थों की निवृत्ति मुक्ति है, यह मानना ठीक नहीं है ऐसी
आशंका पर कहते हैं। ___ परमपुरुषार्थरूप बोध परमात्मबुद्धि से यानी चरम साक्षात्कार वृत्ति से ज्ञात नहीं होता है, क्योंकि जड़ बुद्धि में बोधशक्ति नहीं है और बोध बुद्धि का विषय नहीं हो सकता।
शंका : तब बोधशक्तिमान् परमात्मा का जैसे सोये हुए राजा का बन्दियों द्वारा बोध कराया जाता है वैसे ही बुद्धि द्वारा बोध कराया जाय।

समाधान : नहीं, बुद्धि द्वारा आत्मा का बोधन नहीं होता, क्योंकि जैसे राजा को सोया हुआ जानकर उसके बोधन के लिए बन्दीजन प्रवृत्त होते है वैसे बुद्धि को सोये हुए बोध का परिज्ञान ही नहीं होता ऐसी परिस्थितिमें उसके बोधन के लिए वह कैसे प्रवृत्त होगी?
शंका : तब बोध ही बोध को जाने।
समाधान : बोध भी बोध को नहीं जान पाता, क्योंकि बोध स्वयं बोध्य (बोध-कर्म) कैसे हो सकता है? क्रिया से जन्य अतिशय का आधार कर्म है। बोध में न तो क्रिया है और न क्रियाजन्य अतिशय की आधारता का ही संभव है। बोध निष्क्रिय, निर्विकार है॥११॥

इसलिए अध्यासपरम्परा चरम साक्षात्कारबुद्धिपर्यन्त की परिणाम परम्परा से अपने आप ही समाप्त हो जाती है। उसके समाप्त होने पर स्वप्रकाश होने के कारण प्रबुद्ध आत्मा ही कुहरे के आगमन से सोये हुए से मध्याह्न में कुहरे के बिलकुल हट जाने पर सूर्य के समान और सूर्य के ताप के समान प्रबुद्ध होता है। वही जीव का नित्यप्राप्त निरतिशय आनन्दाभिव्यक्तिरूपपरम पुरुषार्थ है, इस आशय से कहते हैं।
जैसे प्रातः काल में कुहरे के आगमन से सोया हुआ सा प्रतीत होनेवाला सूर्य और सूर्य का प्रकाश मध्याह्न में कुहरे के निःशेष होने पर प्रबुद्ध हो जाता है वैसे ही प्रबुद्ध ही बोध देश, काल आदि का अभाव होने पर भी अध्यासवश सुप्त के तुल्य प्रतीत होता है। अध्यास के हट जाने से स्वयं प्रबुद्ध हो जाता है ॥१२॥
बोध होने के कारण ऐहिक और पारलौकिक कर्मफलों में तृष्णा न रखनेवाले, प्रशान्त इच्छावाले सज्जन पुरुषों को इच्छा न करने पर भी निर्वाण (मोक्ष) अपने आप प्राप्त होता है ।।१३॥
जिसका चिदात्मा मोहरूप निद्रा से जाग चुका है तथा जिसकी बाह्य वृत्तियाँ निरुद्ध हो चुकी हैं इस तरह का महात्मा पुरुष केवल अपने चित् स्वभाव में स्थित होकर न तो कुछ भी ग्रहण करता है और न कुछ त्यागता है ॥१४॥
व्युत्थान काल में मन के मनन से युक्त भी (लोक-व्यवहारमें तत्पर भी) ज्ञानी पुरुष विषयों में आसक्ति न होने से मन के मनन से रहित है अतएव दीपक के तुल्य प्रकाश करता हुआ भी निष्क्रिय वह यथास्थित स्वरूप ही रहता है |१५॥
उस योगी को व्युत्थान काल में विश्वरूपनामक और अन्यत्र (समाधिकाल में) ब्रह्मनामक सृष्टि-असृष्टिरूप चिन्मात्र सर्वत्र भासता है॥१६॥
जो योगी समाधि से व्युत्थित तथा समाधिस्थ होकर अभिन्नबोधरूप सद्रूपस्वरूपानुभव में ही स्थित हो व्युत्थान और समाधि को उदासीन वृत्ति से देखता है यानी किसी एक में विशेष आसक्ति नहीं रखता, वही संसाररूपी विक्षेप से शान्ति प्राप्त करता है अन्य नहीं ॥१७॥
जैसे आकाश की शून्य से अतिरिक्त दूसरी वास्तविकता नहीं है वैसे ही जगत् के समस्त पदार्थों की केवल बोधमात्र यथार्थरूपता के बिना अन्य वस्तुस्थिति नहीं है, इस प्रकार का जिसमें बोध होता है इस प्रकारकी उस योगी की सद्स्वरूपानुभव में स्थिति है ॥१८॥

अन्य सत्ता क्यों नहीं है ऐसा यदि कहो तो तत्त्वसाक्षात्कार से जगद्रूप का बाध होने पर चिन्मात्रसत्ता का ही परिशेष रहता है, इस आशय से कहते हैं।
पूर्णरूप से प्रबुद्ध यानी अपरिच्छिन्न ब्रह्मावगाहन में खूब प्रसृत होनेवाले बोध से पूर्ण महात्माओं की वह केवल प्रत्यगात्मरूपबोधता भी अपने ब्रह्मसन्मात्र परिशेषरूप अखण्डाकारवाक्यार्थलक्षण दूसरे परिणाम से अखण्डार्थक वाक्य-लक्ष्यता को प्राप्त हो जाती है।।१९॥
अखण्डार्थक वाक्यलक्ष्यता की

226533 विश्रान्ति होने पर यानी अखण्डार्थक वाक्यलक्ष्यत्व-रूप से स्थिति होने पर अत्यन्त शान्त हुए योगीजनों की जो कोई अवर्णनीय परासत्ता है वह शेष रहती है अथवा नहीं भी रहती है। दोनों ही प्रकारों में वाणियों की भी गोचरता को वह दशा प्राप्त नहीं होती है|२०॥

226534 जो सत्तासामान्य की पराकाष्ठा (परम अवधि) शोधित तत्पदार्थरूपा है वही बोध की भी शोधित त्वम्पदार्थरूप परम अवधि है । आकाश आदिरूप तथा जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्तिरूप सृष्टि सत्ताबोधमय ही है, इसलिए सबकुछ शान्त अविनाशी ही है|२१॥

226535 निर्वाण के लिए, वैराग्य के लिए तथा निर्मल शीतल बोध के लिए ब्रह्मा, विष्णु और शिव तथा अन्यान्य प्राणी भी मैं सदा ही रहूँ कदापि मेरा अभाव न हो यों सदा उस सत्ता की स्पृहा करते हैं ॥२२॥

226536 सब लोगों का सर्वाधिक स्पृहास्पद वस्तुभूत सकलप्रदेश में, सकल काल में, सकल वस्तु रूप से उदित चेतन स्वतः स्फुरित रूपवाला शुद्ध ही है उसका विनाश (लोप) क्षणभर के लिए भी नहीं हो सकता ॥२३॥

226537 संसार निरतिशय दुःखरूप है और निर्वाण आत्यन्तिक दुःखनिवृत्तिरूप है। अतिशीतल निर्वाण ही अस्तित्व है। तप्त यानी निरतिशय दुःखरूप संसार है ही नहीं ॥२४॥

226538 जैसे शिल्पी की बुद्धि में न गढ़ी हुई शिला के भीतर स्थित प्रतिमाएँ यथेष्ट रूप से स्फुरित होती हैं वैसे ही भावउपहित अखंडित (अविच्छिन्न) ही ब्रह्म जगत् के रूप में स्फुरित होता है|२५॥

226539 जैसे जलाशय में स्थित लहरियाँ स्फुरित होती हैं वैसे ही महाचिति स्वयं अन्नमयादिकोश में स्थित तथा ब्रह्माण्डकोश में स्थित चेत्य होकर स्फुरित होती है। अज्ञानआवृत आत्मा के रूप से जड़ तुल्य परमार्थाकाश के (सन्मात्र के) कृत्रिमवेष से युक्त अविभक्त (अद्वितीय) आत्मा की विभक्त ऐसे शान्त अनन्त जिन जिन जीवों ने जैसे जैसे भीतर भावना की और जैसे जैसे संकल्प किया उन उन जीवों के भोग और मोक्ष के भेदों में वह वैसे ही उदित हुआ है ॥२६-२८॥

226540 जैसे स्वप्न में अपने बन्धुबान्धव के मरने अथवा जीने पर भी स्वप्न से जागे हुए पुरुष की स्वप्न में सत्यताबुद्धि उदित नहीं होती वैसे ही तत्त्वज्ञानी पुरुष की सकल दृश्यपदार्थों में सत्यता बुद्धि उदित नहीं होती अतएव उससे उनके लाभ और नाश से हर्ष और शोक की प्राप्ति नहीं होती है।॥२९| जो दृश्य, द्रष्टा और दर्शन त्रिपुटीरूप है वह सबका सब शान्त शिव सन्मात्र ही है ऐसी भीतर भावना करने और भलीभाँति ज्ञात होने पर फिर भ्रान्ति का उद्भव कैसा ? ॥३०॥

226541

226542 ज्ञान होने पर किस क्रम से भ्रान्ति का अनुभव होता है। इस प्रश्न पर उसे कहते हैं।

226543 भगवन्, सम्यग् ज्ञान होने पर देह से सम्बन्ध रखनेवाले भोग और भोगों के उपायों में ऐसे ही अवितृष्णा (विरक्ति) हो जाती है जैसे कि यह स्वप्न है यह जानने पर स्वप्न के पदार्थों में विरक्ति होती है॥३१॥

226544 वैराग्य से बोध की अभिवृद्धि होती है और बोध से वैराग्य की वृद्धि होती है। बोध और वैराग्य ये दोनों दीवार और प्रकाश के तुल्य एक दूसरे से प्रगट होते हैं। जिस कारण अवितृष्णा (वैराग्य) अथवा स्त्री, पुत्र, धन आदि तत्त्वाभिनिवेशरूप बोध से ही पूर्णरूप से सम्पन्न है उसका (वैराग्य का) विरोधी अथवा उसका (धन दारादिका) अनुकूल जाड्य भी तत्-तत् में अभिनिवेश के अनुसार ही स्थित है ॥३२,३३॥

226545 वैराग्य होना ही बोध की बोधता (सार्थकता) है। वह पंडिताई केवल मूर्खता ही है जिसमें विरक्ति नहीं है॥३४॥

226546 जो वैराग्य और बोध पूर्ण होने पर भी परस्पर से वर्धित न हों वे असत्य ही हैं। चित्रलिखित अग्नि की भाँति स्वकार्य में अक्षम ही हैं। वे नष्ट हैं (लुप्त हैं) ऐसा नहीं समझना चाहिये। बोध और वैतृष्ण्य की निरतिशयसम्पत्ति ही निरतिशय आनन्दरूपहोने और आत्यन्तिक दुःखनिवृत्तिरूप

226547

226548 होने से भी मोक्ष कही जाती है,क्योंकि अज्ञान ही बन्धनमूल है और तृष्णा ही बन्धन है उन दोनों का विनाश ही मोक्ष है । मोक्षरूप अनन्त शान्त पद में स्थित पुरुष को शोक नहीं होता॥३५,३६॥

226549

226550 बोध और वैराग्य के परस्पर से परिवर्धित होने के कारण मैं कृतकृत्य हो गया हूँ, ऐसा कहते हैं।

226551 मेरी निराकरणीय (खण्डनीय) दृश्यरूपी वस्तु का निराकरण हो चुका है, सम्पादनीय कार्य मैंने कर लिया है, तथा दर्शनीय वस्तु पूर्णतया देख ली है। यह सब मंगलमय, शान्त अद्वितीय चिन्मात्र ही है ॥३७॥

226552 आत्मा में रमण करनेवाले शान्त, निर्वासनिक, अहंकारशून्य ज्ञानी पुरुष की आकाश की निर्मल स्थिति की भाँति संकल्प-विकल्परहित ही स्थिति होती है ॥३८॥

226553 प्रयत्न कर रहे कई हजार लोगों में से कोई बिरला ही बलवान् उत्साही पुरुष जैसे शेर लोहे के पिंजड़े को तोड़ डालता है वैसे ही वासनाजाल के टुकड़े टुकड़े कर डालता है। जैसे शरत् में जो कुहरा जिसे सूर्य आदि का बोध हो गया जिसके भीतर तक प्रकाश पड़ चुका वह अपने आप विलीन हो जाता है वैसे ही वह ज्ञानी पुरुष जिसे पूर्णतया आत्मज्ञान प्राप्त हो चुका,ज्ञान से जिसका हृदय देदीप्यमान हो चुका वह अपने आप शान्त हो जाता है। जिसको ज्ञातव्य सद् वस्तु का ज्ञान हो चुका, संकल्प-विकल्प जिसके मन में नहीं उठते तथा जिसका हृदय संकल्पों का अतिक्रमण कर चुका ऐसा वासनाविहीन महात्मा पुरुष लोकव्यवहार में वायु की तरह चेष्टा करता है अथवा व्यवहार नहीं करता यानी समाधि में ही विश्राम लेता है। तत्त्व के मनन से स्थिर हुए भ्रान्तिमात्र के निश्चय से (ये केवल भ्रमरूप हैं इस प्रकार के दृढ़ निश्चय से) जो सब वस्तुओं में शून्यताबुद्धि है, वही निर्वासनिक स्थिति है ॥३९-४२॥

226554 पूर्ववर्णित वासनाविहीन भाव के उदित होने पर और सकल जगत् ब्रह्म ही है यों ज्ञान होने पर एकमात्र निर्वाण में स्थिरमतिवाले शुद्धअन्तःकरण पुरुष में मोक्ष नामक असीम प्रशम उदित होता है ॥४३॥

226555

226556 एक सौ चौरानबेवाँ सर्ग समाप्त

226557 एक सौ पचानबेवाँसर्ग प्रबुद्ध हुए श्रीरामचन्द्रजी की सुन्दर उक्तियों की प्रशंसा कर

226558 गुरु द्वारा किये गये प्रश्नों का श्रीरामचन्द्रजी द्वारा समाधान । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, बड़े हर्ष की बात है आप प्रबुद्ध हो गये हैं। आपकी यह वाणी अप्रबुद्ध लोगों के पापों का नाश करनेवाली तथा अनुभवसिद्ध अर्थ का अनुवादरूप होने और युक्तियुक्त होने से प्रबुद्ध पुरुषों को प्रहर्ष से प्रसन्नवदन बनानेवाली हो गई है।१॥

226559 असत् ही यह जगत् अज्ञान जनित संकल्पवश जो स्फुरित-सा होता है यही बन्धन है और असंकल्प की दृढ़ता से परिपुष्ट तत्त्वज्ञान से शान्त हो जाता है यही मुक्ति साधन है। इसकी आत्यन्तिक निवृत्ति ही निर्वाण है यही मोक्ष-निष्कर्ष है। वही परमार्थता है ॥२॥

226560

226561 कल्पन और अकल्पनरूप बन्धन और मोक्ष अज्ञात और ज्ञात ब्रह्म के ही रूप हैं यह निष्कर्ष भी फलित हुआ, यह कहते हैं।

226562 वत्स, जैसे स्पन्दन और अस्पन्दन दोनों वायु के ही रूप हैं वैसे ही कल्पन और अकल्पन पर ब्रह्म के ही रूप हैं, अन्य के नहीं ॥३॥

226563 ज्ञानवान पुरुष की ही समाधि अवस्था में अथवा व्यवहार काल में

226564

226565 शिलागर्भ के समान जो स्थिति है वह निर्मल मुक्तता कही जाती है|४॥

226566 ___ इस पद में स्थिति ही हम जैसे जीवन्मुक्तों की समाधि और व्युत्थान में तुल्यरूप स्थिति है, ऐसा कहते हैं। ___ हे राघव, दुःखविनाशक इस पद में स्थित होकर हम लोग समाधि और व्यवहार में समानरूप से इस तरह स्थित हैं|५॥

226567 प्रबुद्ध अतएव प्रशान्तस्वरूप ब्रह्मा, विष्णु, महादेव आदि व्यवहार परायण होते हुए भी सदा इसी परमपद में स्थित रहते हैं॥६॥

226568 शिला के गर्भ के समान विक्षेपशून्य स्थितिवाले हम प्रबुद्ध लोगों का यह निर्दोष पद है । आप भी आज से लेकर हमारे सदृश ही इसे प्राप्त कर इसमें (जीवन्मुक्ति में) विराजमान होइए ॥७॥

226569 ___इस प्रकार श्रीवसिष्ठजी की उक्ति से जीवन्मुक्तिपद में प्रतिष्ठित श्रीरामचन्द्रजी जीवन्मुक्त पुरुषों

226570 को जैसा जगत् भासता है उसका वर्णन करते हैं।

226571 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : ब्रह्मन्, जैसे मृगतृष्णा में जल भासता है, जैसे जल में तरंग, आवर्त आदि पृथक् से भासते हैं, जैसे सुवर्ण में कटक, कुण्डल आदि भासते हैं और जैसे स्वप्न और संकल्प का पर्वत भासता है वैसे ही असद्रूप,कभी उत्पन्न न हुआ, उत्पन्न न होने के कारण ही अप्रकाशमान (पृथक् प्रतीत न होनेवाला), आरम्भरहित और आकारशून्य ही यह जगत् ब्रह्म में भासता है ।।८,९॥

226572

226573 अब श्रीवसिष्ठजी महाराज श्रीरामचन्द्रजी को जीवन्मुक्ति-स्थिति का वर्णन करने के लिए वक्ता के सिंहासन पर आरूढ़ कर मैं आपसे शिष्य की भाँति पूछता हूँ आप अपना संशय दूर कीजिये, यह कहते हैं।

226574 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रामचन्द्रजी, यदि आप तत्त्वबोध प्राप्त कर चुके हैं तो अपने बोध की अभिवृद्धि के लिए प्रश्नकर्ता के रूप में पूछ रहे मेरा संशय दूर कीजिये। हे श्रीरामजी, भला बतलाइये तो सही, इस प्रकार नित्य अनुभूत भी सिरपर सदा सवार हुआ भी (0) अत्यन्त जगमगा रहा यह 'जगत् नामक आभास कैसे नहीं है ?

226575 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे गुरुवर, यह पहले ही कभी कुछ उत्पन्न ही नहीं हुआ, क्योंकि इसका कोई कारण नहीं है। अतः वन्ध्यापुत्र के तुल्य इस जगत् का अस्तित्व कल्पना के सिवा और कुछ नहीं है। यदि इसकी सत्ता है तो काल्पनिक सत्ता ही है वास्तविक सत्ता इसकी नहीं है ॥१०-१२। इस जगभ्रान्ति का कारण ही क्या है जिससे कि इसका आविर्भाव हुआ है ? कारण के बिना कहीं कोई कार्य हो ही नहीं सकता। अविकार अजर अमर ब्रह्म कारण नहीं हो सकता है, क्योंकि पूर्वअवस्था के नाश के बिना यहाँ कोई भी वस्तु कहीं पर भी सविकार नहीं हो सकती ॥१३,१४॥
226576
226577 यदि कहिये कि निर्विकार ब्रह्म ही विवर्तोपादानकारण होकर माया से जगत् के आकार में स्फुरित होता है तो जगत् शब्द का अर्थ सत्य प्राप्त नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
226578 यदि निर्विकार अजर अमर यह ब्रह्म ही विवर्तोपादान कारण है यह कहो तो जगत् शब्दार्थ की यथार्थ प्रतीतियाँ कहाँ पर किसको कैसे होंगी? ॥१५॥
226579 उस निर्विकार शान्त पद में हिरण्यगर्भ नामधारी
226580 (A) प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों द्वारा दृढ़ तथा अर्थक्रिया में अविसंवादी होने के कारण स्पष्टतः सत्य होने से सिर पर चढ़ा हुआ भी, यह अर्थ है ।
226581
226582 पहला चेतन द्विपरार्धपरिमित कुछ काल तक विवर्तरूप आतिवाहिक देह धारणकर स्थित-सा होता है इसलिए वही जगत्की भ्रान्ति का विषय सिद्ध होता है ॥१६॥
226583 जैसे आपको स्वप्न में एक क्षण काल में एकवर्ष की प्रतीति होती है वैसे ही उसे भी एक क्षण में वर्ष आदि कालविस्तार की भ्रान्ति होती है उसमें वह काकतालीय के समान चन्द्र, सूर्य आदि को देखता है|१७॥
226584 एकमात्र संकल्पस्वरूप उस हिरण्यगर्भ नामक प्रथम चेतन को देश, काल और कर्म से युक्त सम्पूर्ण भुवन एकमात्र चिदाकाश में ही अपने आप खूब भासित होता है। तदुपरान्त यह मिथ्या पुरुष (काल्पनिक पुरुष) हिरण्यगर्भ मिथ्या ही सम्पन्न भुवन में मिथ्या ही भूत, भुवन आदि की सृष्टिक्रिया करता हुआ विवर्तता को प्राप्त होता है । वही हिरण्यगर्भ अनन्त पदार्थों के अनर्थरूपी भ्रम की कल्पना कर सुकृत आदि फल का भोग करने के लिए नीचे से ऊपर जाता है और फिर ऊपर से नीचे जाता है। यदि उसके संकल्प की काकतालीय के समान जैसी पहले स्थिति थी वैसी ही आज भी स्थिति हुई तो उसी से वही यह है' ऐसी प्रत्यभिज्ञा कर उसने जगत् में भ्रान्ति से सुस्थिर (दृढ़) स्थिति ग्रहण की। इस प्रकार भ्रान्ति से उपस्थित यह मिथ्या जगत् शिलारूपी नायिका वन्ध्यापुत्ररूपी अपने पति के ललाट में आकाश के चूर्ण से तिलक लगाकर शोभा
226585 की अभिवृद्धि करती है इत्यादि वाक्यार्थ के समान केवल विकल्प ही है।॥१८-२२॥
226586
226587 यदि अत्यन्त असत् में मिथ्यात्व धर्मकी भी अप्रसिद्धि का अवलोकन करें तो केवल अधिष्ठानमात्र होने से यह सत्य ही है, ऐसा कहते हैं। ___ भगवन्, अथवा यह सत्य ही है इसका मिथ्यात्व कहाँसे हो सकता है यदि व्यावर्तन करने योग्य (निवर्तनीय) मिथ्यात्व की अप्रसिद्धि से व्यावर्तक सत्यत्व की कल्पना भी उसमें नहीं घटती ऐसा विचार करते हैं तो निर्वचन वाणी का प्रसार न होने से यह अवर्णनीय कुछ अजन्मा विस्तृत है। यह जगत्
226588 आकाशकोश के सदृश निर्मल, शिलागर्भ के समान ठोस और पाषाण के समान मौन शान्त अक्षय (ब्रह्म) ही है। चिदात्मा के मायिक सर्वाकार संकल्परूप विराट् आतिवाहिक देह में संवेदनरूप जो
226589 आकाश है वही जगत् के रूप में भासता है ।।२३-२५॥
226590
226591 ऐसा होने पर जो फलित हुआ उसे कहते हैं।
226592 इस प्रकार यह समों से भी सम (सर्वथा विषमतारहित) विग्रहवाला जन्मनाशशून्य अद्वितीय शान्त ब्रह्म महाकाश ही है, जगत्कथा कहाँ है ? ॥२६॥
226593 जैसे जल में लहरियों के उतराने और डूबने से जल में भिन्नता नहीं आती वैसे ही ब्रह्म में अन्य जन्म और विनाशों से यानी सृष्टि और प्रलयों से अन्यता नहीं आती है। जैसे जल में जलबिन्दु एकरस हो जाता है वैसे ही सारअसारविवेकवान् कोई महात्मा पुरुष इस शुद्ध परम पद में एकरसता को प्राप्त होते हैं ॥२७,२८॥
226594 परब्रह्म में परब्रह्म का वेष-सा, कार्य का अथवा अवयव-सा यह अपर का (जगत्जीवरूप का) भान होता है, वास्तविक विचार करने पर यह परब्रह्म ही एक हो जाता है। निर्मल शान्त परब्रह्म में न जगतों का संभव है और न जागतिक व्यवहारों का ही संभव है। स्वप्न के 'यह स्वप्न है'यों ज्ञात होने पर, मृगतृष्णा के 'यह केवल मरु भूमि है' यों परिज्ञात होने पर इसी प्रकार दृश्य के भी ब्रह्मरूप से ज्ञात होने पर फिर उसमें सत्यता बुद्धि की भावना कौन करता है अर्थात् जैसे स्वप्न के 'यह स्वप्न है' यह ज्ञात होने तथा मरीचिका के 'यह केवल मरुभूमि है' यह ज्ञात होने पर फिर उनमें सत्यताबुद्धि किसीको भी नहीं होती वैसे ही दृश्य के ब्रह्मरूप
226595
226596 से परिज्ञात होने पर उसमें सत्यताबुद्धि की किस मूढ़ को भावना होगी ? ॥२९,३०॥
226597 जैसे ब्राह्मण मदिरा के माधुर्य को नहीं जानता वैसे ही प्रबुद्ध पुरुष परमार्थ चमत्कार से अपने अन्दर के अनुभव के बिना अन्य के (अपवित्र प्रपंच के) भोग-रस को नहीं जानता है। अथवा जैसे ब्राह्मण मदिरा के माधुर्य को नहीं जानता वैसे ही अन्य (अज्ञ) पुरुष अपने अन्दर के अनुभव के बिना अन्य के (प्रबुद्ध के) परमार्थचमत्कार को नहीं जानता है यह अर्थ करना चाहिए। इस अर्थ में अन्यस्याऽन्यं न जानाति' पाठ के स्थान पर 'अन्यस्याऽन्यो न जानाति पाठ मानना पड़ेगा।३१॥
226598 यह निजात्मा बाह्यदृष्टि से लौटकर, चेत्योन्मुखता का त्यागकर समाधि में चरम साक्षात्कार वृत्ति से अवलोकित होकर शान्त मुक्तात्मा में स्थित होता है, क्योंकि कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्त क्षुरमृतत्वमिच्छन्। अर्थात् मोक्ष की इच्छा कर रहे किसी धीर महात्मा ने विषयोन्मुखता का त्यागकर (अन्तर्मुख-इन्द्रिय होकर) प्रत्यगात्मा का साक्षात्कार किया। ऐसी श्रुति है॥३२॥
226599
226600 इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजी के श्रीवसिष्ठजी शंका का समाधान करने पर फिर वसिष्ठजी बीजांकुरन्याय से ब्रह्म में जगत्सत्यता की शंका करते हैं।
226601 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, दृश्य कारणभूत ब्रह्म में बीज में अंकुर के समान स्थित है। ऐसी परिस्थिति में यहाँ सर्गादि के अस्तित्व की उपपत्ति क्यों नहीं होती है ?
226602 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, यदि अंकुर सत्य हो तो बीज के अन्दर स्थित ही वह बीजपट को तोड़कर बाहर निकलता है यह मानना होगा किन्तु ऐसी बात है नहीं। बीज को फोड़ने पर उसके अन्दर अंकुररूप से स्थित अंकुर दिखाई नहीं देता। बीज के अन्दर जो सूक्ष्म अवयवों का अस्तित्व है वह बीज ही है, अंकुर नहीं है।॥३३,३४॥
226603 ब्रह्म के अन्दर जगत्सत्ता वैसी (बीज में अंकुर के तुल्य) नहीं है किन्तु जगत्ता ही उपलब्ध होती है। यह बीज और अंकुर की अपेक्षा ब्रह्म और जगत् में विशेषता है । यदि कहिये प्रलयकाल में ब्रह्म में जगत् बीज में अंकुर की नाईं ही है तो वह जगत्सत्ता नित्य ब्रह्म ही होगी, क्योंकि ब्रह्म अविकारी है। इसलिए बीजांकुरन्याय की यहाँ पर उपपत्ति नहीं हो सकती, यह भाव है ॥३५॥
226604 निर्विकार निराकार से विकारवान् और साकार का आविर्भाव होता है यह हमने कहीं लोक में न देखा है और न शास्त्रों में सुना ही है ॥३६॥
226605
226606 इसी प्रकार निर्विकार और निरवयव में साकार और सावयव की (स्थूल की) स्थिति भी प्रत्यक्ष आदि सब प्रमाणों से विरुद्ध है, ऐसा कहते हैं।
226607 निराकार निरवयव ब्रह्म में साकार और सावयव इस दृश्य की स्थिति वैसे ही असंभव है जैसे कि परमाणु के अन्दर अनेक सुमेरु पर्वतों का भासना असंभव है ॥३७॥
226608 पेटी में रत्न की तरह निराकार ब्रह्म में महाकार (विशाल) जगत् स्थित है यह कथन तो उन्मत्त के प्रलाप के तुल्य ही होगा, अतएव अश्रद्धेय है, यह भाव है ॥३८॥
226609 शान्त (सर्व उपरतिरूप) परमब्रह्म साकारजगत् का तादात्म्य से (अभेदसम्बन्ध से) आधार है यह कथन शोभा नहीं देता, क्योंकि साकार पदार्थ अविनाशी है यह कथन कहाँ शोभा पा सकता है ? ॥३९॥
226610
226611 ऐसी स्थिति में अपूर्व स्वप्न के समान बद्धमूल आकारों से क्षणिक बोध ही साकार होता है यह उपपत्तिशून्य है, ऐसा कहते हैं।
226612
226613 बौद्धों की कल्पना से भी अपूर्व स्वप्न के समान बद्धमूल हुए संसारों के रूप से क्षणिक बोध ही साकार होता है, यह बुद्धि उपपन्न नहीं होती॥४०॥

क्यों उपपन्न नहीं होती? इस प्रश्न पर कहते हैं।
क्योंकि यह सर्गरूप स्वप्न अपूर्व (पहले अननुभूत) ही चक्षु आदि प्रमाणों से अनुभूत होता है किन्तु स्वप्न जाग्रत्काल में अनुभूत अर्थवाला संस्कार मात्र से भासमानार्थ है यानी जगत् में खूब अभ्यस्त अर्थ ही स्वप्न में दिखाई देता है ऐसा लोक में सर्वजग प्रसिद्ध है॥४१॥

इसलिए बौद्ध लोगों का जाग्रत् और स्वप्न के भेद का अभाव कथन भी असंगत ही है, ऐसा कहते हैं।
जो ही जाग्रत् है वही स्वप्न है इस प्रकार का बौद्धाभिमत जाग्रत् और स्वप्न का अभेद यहाँ उपपन्न नही होता, क्योंकि स्वप्न में मरा हुआ श्मशान में ले जाकर जलाया गया पुरुष प्रातःकाल में फिर कैसे दिखलाई देता है ? यदि जाग्रत् और स्वप्न का अभेद होता तो स्वप्न में मरे हुए जलाये गये पुरुष का फिर दर्शन न होता। इसलिए चित् की साकारत्व,क्षणिकत्व आदि की कल्पना से प्रपंच की स्वप्नतुल्यता सकल प्रमाणों से विरुद्ध सिद्ध होती है अतः कूटस्थ ब्रह्म में अध्यस्त होने के कारण ही बाध्य होने से प्रपंच की स्वप्न तुल्यता सिद्ध है, यह अभिप्राय है॥४२॥

चार्वाक के आक्षेप का समाधान करते हैं।
जिसका स्थूल शरीर नहीं होता उसका स्वप्न देखने में नहीं आता है अतः अशरीर प्रत्यगात्मा में तीन अवस्थारूप स्वप्न का आरोप है यह उक्ति उचित नहीं है, यह चार्वाकों का कथन भी ठीक नहीं है,क्योंकि पिशाच आदि स्थूल शरीर रहित होते हैं और उनकी स्वप्नवत् स्थिति रहती है॥४३॥

इसलिए परिशेष से निर्दोष अपना पक्ष स्थित रहा, यह कहते हैं।
इस कारण जैसे स्वप्न में चितिपर्वत आदि के रूप से आत्मस्वरूप में स्थित रहती है वैसे ही निराकार परमात्मा ही सर्ग आदि नाना आकारों के रूप से संविद्रूप स्वात्मा में स्वप्न के समान स्थित है ॥४४॥

ब्रह्मात्मैकता का ज्ञान होने पर प्रपंच का स्वप्न की नाईं ही बोध होने से सत्ता और असत्ता से निर्वचन करने के अयोग्य तुच्छता ही परिशिष्ट रहती है, ऐसा कहते हैं।
यदि यह प्रत्यगात्मा सकल बन्धनों से रहित ब्रह्म ही है और यह प्रपंच अज्ञान द्वारा ही स्वप्नवत् कृत है यह सिद्धान्त है तो इस सिद्धान्त में उस प्रकार के ब्रह्मात्मा के उपलब्ध होने पर इस प्रपंच में अस्तित्व, नास्तित्व आदि धर्मों का अनुभव होता ही नहीं तथा इसमें अनुभविता और अनुभव आदि का क्रम भी उपलब्ध नहीं होता ॥४५,४६॥
अतः अनिर्वचनीय यह जगत् परमात्मा के स्वरूप के प्रबुद्ध होने यानी ज्ञानवान् होने पर कदापि अनुभूत नहीं होता। उस समय ब्रह्मस्वरूप ही शेष रहता है। अज्ञानतादशा में भी सत्ता और असत्ता से परिपुष्ट स्वसंवेदनवेद्यरूप यह अनिर्वचनीय ही है॥४७॥
भाव यानी आत्मा के अस्तित्व, प्रियत्व आदि धर्म अभावरूप तथा अभाव (जगत् के आदि धर्म) भावरूप होकर सबके सब सदा सर्वथा देदीप्यमान हो भासते हैं ॥४८॥
ब्रह्म में ब्रह्म वृद्धि को प्राप्त होता है और आकाश में आकाश वृद्धि को प्राप्त होता है । जगत् के आकार से वृद्धि ब्रह्मरूपी आकाश में (निराकार ब्रह्म में) कुछ भी उपपन्न नहीं हो सकती। द्रष्टा, दर्शन और दृश्यरूप यह मैं इत्याकारक सृष्टि आदि का भ्रम शान्त चिदाकाश का ही विस्तार है, यह दीवार आदि (साकार) नहीं हो सकता। जैसे अपना मनोरथकल्पित

नगर सत् नहीं है और उसमें दीवार आदि तो सर्वथा ही असत् हैं वैसे ही यह जगत् भी सुतरां असत् है। यों केवल अद्वितीय निर्विकार ब्रह्म ही यह है। यह सम्पूर्ण प्रपंच परमशान्त, निष्क्रिय,वैषयिक आभासहीन, आदि अन्त शून्य स्वप्रकाश अखण्ड ब्रह्म ही है। जन्म-मृत्युविहीन, शान्त, आदि अन्त रहित, असीम, निरूपाधि, निराकार निज परमात्मपद को मैं जान चुका हूँ॥४९-५३॥

मेरा यह वाक्य यथार्थ ही है, क्योंकि यह अनुभवमूलक है, यों युक्ति के साथ कहते हैं।
भगवन्, जैसी संवित् (वृत्ति) भीतर स्फुरित होती है वही वाक्यरूप में परिणत होती है, जो बीज भूमि में पड़ता है वही अंकुरता को प्राप्त होता है। शुद्ध ज्ञानमय अद्वितीय आत्मारूप द्वैत और ऐक्य से परिवर्तित मैं द्वैत और ऐक्य की कल्पना का तनिक लेश भी नहीं जानता हूँ। ये सब लोग अपने अज्ञान से जीते हुए भी मेरी दृष्टि में एकमात्र ब्रह्म होने से मौनमय सकलचेष्टाओं से रहित जीवन्मुक्त ही हैं। जैसे आकाश में शून्यता स्थित है वैसे ही वे भी मौन तथा सकल चेष्टाओं से रहित ही स्थित हैं। उनका भोग्य यह जगत् त्वगिन्द्रिय (त्वचा) से वेद्य होने पर भी दीवार पर अंकित चित्र की तरह तथा मनोरथ में उदित हुए नगर की तरह चुपचाप स्थित है। पत्थर से गढ़ी हुई प्रतिमा के तुल्य, उपन्यासमयी काल्पनिक कथा में वर्णित वृत्त की भाँति, शम्बर से रचित जैसा यह जगत् आकाश में स्वप्न की तरह उदित है। जो यह जगत् सृष्टि के आरम्भ में ही स्वप्न की तरह ही निराधार (आधारस्तम्भ, भित्ति आदिके बिना) भासता है उसकी भला क्या सत्यता हो सकती है ? ॥५४-५९॥

दृष्टिभेद से जगत् चार प्रकार का सम्पन्न हुआ, यह कहते हैं।
यह जगत् अज्ञानी की दृष्टि में सत्य है, विवेकवान् पुरुषकी दृष्टि में मिथ्या है। इसे ब्रह्मरूप देख रहे पुरुष की दृष्टि में ब्रह्म है तथा पहली, दूसरी, तीसरी भिन्न-भिन्न भूमिकाओं में आरोहणक्रम से शान्त हुए पुरुष में अन्धकार की तरह क्रम से शान्त होकर अन्त में शून्य ही हो जाता है। स्थावर और जंगम सहित सकल अस्मदादि भावरूप जगत् तत्त्वज्ञानी की दृष्टि में आकाशरूप ही है॥६०,६१॥
हे गुरुवर, मैं आकाशहूँ, आप आकाश हैं, चित् आकाश है, आकाश आकाशही है। आप चिदाकाशरूपता को प्राप्त होकर मेरे कथन की परीक्षा के लिए एकाकाशरूपता का भजन कीजिये ॥६२॥
हे गुरुवर, ब्रह्माकाशभाव से स्थित, आकाशकल्प स्वरूप-ज्ञान से सर्वात्मक चिदाकाश सदृश दो चरणवाले जीवों में सर्वश्रेष्ठ आपको मैं ज्ञेय पूर्णानन्द ब्रह्म के, अभेद से जानने के कारण प्रणाम करता हूँ॥६३॥
जो सर्वात्मक है वह गगनतुल्य भी यह कथन विरुद्ध है इस शंकाका निवारण करते हुए कहते हैं। ब्रह्म के चिद्रूप होने से यह जगत् अकारण ही उसमें उदित होता है और उसी में लीन हो जाता है, इसलिए यह निर्मल परमव्योम ही है ॥६४॥
सकलशास्त्रीय युक्तियों का अतिक्रमण करनेवाला यानी सकल शास्त्रयुक्तियों का अगम्य, सकल पदों से अतीत उस निर्द्वन्द्व पद को प्राप्त कर आप सदा ब्रह्माकाशस्वरूप थे। मैं यानी राम और उसके अवयव पैर, हाथ आदि तथा उसके बाह्य घट आदि प्रसिद्ध जगत् है ही नहीं, क्योंकि सब कुछ निर्मल सूक्ष्म चिदाकाश ही है । यद्यपि यह सकलपदार्थों का अपलाप मेरी माता बाँझ है, मेरे मुँह में जीभ नहीं है इत्यादि वाक्य के समान व्याघात, वैतण्डिकत्व आदि दोषों काआधायक होने से तार्किक लोगों के वादों में निन्दनीय है, इसलिए तार्किकों की सभा में शोभा नहीं पा सकता तथापि बहुत से वादियों द्वारा बहुत प्रकार से उपन्यस्त आत्मज्ञानों में परमपुरुषार्थ

पर्यवसायी ज्ञान कौन होगा ऐसी परीक्षा (विवेचन) करनेवालोंकी सभा में ही शोभा देता ही है। सर्वापह्नव (सर्व का अपलाप) के बिना अनर्थ की आत्यन्तिक निवृत्ति से उपलक्षित निरतिशय आनन्द में प्रतिष्ठा सिद्ध नहीं हो सकती, यह भाव है॥६५-६७॥
चूँकि काष्ठमौनपर्यवसायी होने सा काष्ठमौनरूप सर्वापह्न वादविवाद में नहीं हो सकता है, इसलिए सर्वापह्नव के न करने से निर्विशेषरूप आत्मा का परिचय न होने के कारण वादों में आत्मज्ञान का उदय नहीं होता ॥६८॥
प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों का जो अगम्य है निराकार निर्विकार स्वानुभववेद्य वह ब्रह्म वादविवादों से कैसे प्राप्त (ज्ञात) हो सकता है ? ॥६९॥

उक्त विषय का ही साररूप से संक्षेप कर उपसंहार करते हैं।
सकलशास्त्रों के अर्थों से अतीत, अनुभवमात्रैकगम्य, चिह्न (आकृति) रहित, अतएव नाम और कल्पना से रहित, शुद्ध, चिदात्मक, एक, निर्भय, नामरूप रहित आद्य चिदाकाशही है, उससे अतिरिक्त अणुमात्र भी नहीं है। उसके मल की शंका के लिए तनिक भी स्थान नहीं है।॥७०॥

226653 एक सौ पचानबेवाँ सर्ग समाप्त

226654 एक सौ छानबेवाँ सर्ग जिस प्रकार गुरु, शास्त्र आदि से उपदिष्ट उपाय से ब्रह्म की प्राप्ति होती है

226655 वैसे दारू वैवधिकों के आख्यान का संक्षेप में वर्णन। वाल्मीकिजी ने कहा : हे महाबुद्धिसम्पन्न भरद्वाज,यह कहकर मुहूर्त भर चुप रहकर परमपद में विश्राम लेकर कमलनयन श्रीरामचन्द्रजी ने, जो परमपद में विश्रान्त हो चुके थे अतः परमतृप्त थे, जानते हुए भी गुरुमुख से सुनने के कौतुक से श्रीवसिष्ठमुनिजी से पुनः पूछा॥१,२॥

226656 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, हे मुनिनायक, आपसंशयरूपी मेघ के लिए शरत्काल के सदृश हैं। इस समय मेरे मन में एक हल्का-सा सन्देह उत्पन्न हो गया है। पूर्वोक्त प्रकार से संसाररूपी सागर से पार लगानेवाला यह महाज्ञान सकल वाक् प्रपंच के परे है। यानी वाक् प्रपंच का विषय नहीं है॥३,४॥

226657 हे सम्मान्य, जो यह सद् ब्रह्म केवल स्वानुभवमात्र ज्ञेय है वह महान् पुरुषों की वाणी से भी अवाच्य है, क्योंकि 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इस श्रुति से वह शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्म से रहित है ॥५॥

226658 ऐसी अवस्था में सकल संकल्प-विकल्पों से शून्य परम ज्ञेय ब्रह्म केवल संविद्रूप तीनों अवस्थाओं से अतीत स्वप्रकाशवस्तु से लभ्य है, अतएव जाग्रत् अवस्था के अन्तर्गत गुरु और शास्त्र आदि का अगम्य होने के कारण अतिदुर्गमता को प्राप्त हुआ है|६॥

226659 वह प्रतियोगी, व्यवच्छेद और सांख्यभेद माननेवाले वादियोंके तुच्छातितुच्छ यानी क्षुद्रतर प्रतियोगी, व्यवच्छेद आदि की अपेक्षा रखनेके कारण उसका बोध कराने में असमर्थ सविकल्प शास्त्रों से कैसे प्राप्त किया जा सकता है ? ॥७॥

226660 विकल्परूपी सारवाले शब्द अर्थवाले शास्त्रों से ज्ञान की प्राप्ति नहीं हो सकती है, फिर हजारों विकल्पों के अनुसंधान और भ्रान्ति परम्परारूप अनर्थ के लिए गुरु, शास्त्र आदि की कल्पना क्यों की है ? ॥८॥

226661 हे ब्रह्मन्, इसलिए तत्त्व के विज्ञान में गुरु, शास्त्र आदि कारण हैं, अथवा अकारण है ? इस संशय के विषय में मुझसे निश्चय कहने की कृपा कीजिये, क्योंकि आप वक्ताओं में सर्वश्रेष्ठ हैं, अतः आप ही मेरे संशय का उच्छेद करने में समर्थ हैं ।।९॥

226662 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे महाबाहो, यद्यपि यह शास्त्र ज्ञान का कारण नहीं है, क्योंकि

226663

226664 शास्त्र नाना शब्दों और अर्थों का भण्डार है और परमपद अनाम है। यानी शब्दप्रवृत्ति निमित्तशून्य होने और असंस्पृष्ट होने के कारण परमपद न पदार्थ है और न वाक्यार्थ ही है ॥१०॥

226665 हे रघुकुलदीपक, तथापि जैसे यह शास्त्र आदि उत्तम ज्ञान तथा उसके फल मोक्ष के प्रति कारण हुआ है वह संक्षेपरूप में मुझसे सुनिये ॥११॥

226666 कहीं पर चिरकाल से दुर्भाग्य में पड़े हुए बहँगी (काँवर) ढोनेवाले कीरक (कीरक देश के) लोग थे। वे जैसे ग्रीष्म से पुराने वृक्ष सूख जाते हैं वैसे ही दुःख से शेष को (कृशता को) प्राप्त हुए। चिथड़ों की कन्था से ओढ़नी बनवानेवाले दुरन्त दारिद्रय ने वैसे ही उनका मुँह और अन्तःकरण दीन-हीन बना दिया जैसे कि बाँध टूट जाने से निकल गये जल से कमल निष्प्रभ हो जाते हैं। दारिद्रय से अत्यन्त सन्तप्त हुए उन लोगों ने आजीविका के लिए विचार किया कि हम लोग किस युक्ति से अपने उदर की पूर्ति करें। ऐसा विचार कर प्रतिदिन दिनभर के परिश्रम से साध्य लकड़ी के बोझ के विक्रय कार्य से हम अपनी आजीविका करेंगे, यों उन्होंने निश्चय किया। ऐसा निश्चय कर वे लकड़ियाँ काटने के लिए जंगल में गये। जिस वृत्ति से आजीविका चलती है वही वृत्ति आपत्ति में विराजती है। उस दिन की कमाई को उसी दिन खानेवाले वे प्रतिदिन जंगल में जाकर, लकड़ियाँ लाकर और उन्हें बेचकर अपना जीवन निर्वाह करते थे। जिस वनप्रान्त में वे जाते थे उसमें गुप्त और अगुप्त सम्पूर्ण रत्न, सुवर्ण और लकड़ियाँ थीं॥१२-१८॥

226667 उन लकड़हारों में से कुछ भाग्यशाली लोग कुछ ही दिनों में वन से उन विविध-रत्नों और सुवर्ण को पा गये। कुछ कीरक लोग चन्दन की लकड़ियाँ, कुछ केवड़े और चम्पा के फूल, कुछ लोग अच्छे-अच्छे फल बेचकर, चिरकाल तक आजीविका चलाते थे। कुछ अभागे और अच्छी चीजों को खोजने में अकुशल जंगली कीरक अच्छी वस्तुएँ न पाकर खराब खराब जलाऊ लकड़ियाँ लाकर, बेचकर जीवनयापन करते थे। लकड़ियाँ बीनने के लिए उद्योगशील वे सबके सब जंगल में पहुँचे। वहाँ जाकर उनमें से कुछ लोग रत्न आदि पाकर सबके सब दारिद्रयरूपी ज्वर से शीघ्र ही उन्मुक्त होकर स्थित हुए।१९-२२॥

226668 इस प्रकार जब तक कि वे लोग नित्य उस वन में आते जाते थे इसी बीचमें एक स्थान पर उन्हें मणिश्रेष्ठ चिन्तामणि मिली ॥२३॥

226669 उक्त चिन्तामणि से उन्हें समग्र विभूतियाँ प्राप्त हुई, अतः परम सुखी होकर वे वहाँ सुख से रहने लगे। वे लकड़ियों के पाने के लिए उद्योगशील हुए थे। सब पदार्थों को देनेवाली बहुमूल्यमणि को पाकर जैसे देवता स्वर्ग में सुख से रहते हैं वैसे ही शीतोष्णादि दुःख रहित होकर रहने लगे|२४॥

226670 उन कीरकदेशनिवासी बहँगी ढोनेवाले लोगों को लकड़ियों के लिए किये गये उद्योग से ही बहुमूल्य उत्तम मणि मिली । उक्त सकलपदार्थों तथा उत्तमोत्तम धनों से प्राप्त हुई पूर्णतावश भय, मोह, विषाद और क्लेश से रहित हो आनन्दपूर्ण बुद्धिवाले वे अन्य लाभ-हानियों के विषय में समता को प्राप्त होकर रहते थे॥२५,२६॥

226671

226672 एक सौ छानबेवाँ सर्ग समाप्त

226673 एकसौ सतानबेवाँसर्ग वैवधिकाख्यान-तात्पर्य के व्याख्यानक्रम से आत्मज्ञान में गुरु, शास्त्र आदिकी स्पष्टतः हेतुता का वर्णन।

226674 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिश्रेष्ठ, जैसे मैं इस वैवधिकों के (बहँगी ढोनेवाले कीरकों के) क्रम का तात्पर्य भलीभाँति निस्संदेहरूप से समझ जाऊँ, हे सम्मान्य, कृपया आप वैसा स्पष्ट विवरण

226675

226676 कीजिये ।।१॥

226677 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामजी, जिन वैवधिकों का (बहँगी ढोनेवालों का) जिक्र मैंने आपसे किया है, हे महातपस्विन्, उन्हें आपये भूतलवर्ती मानव जानिये और उनका जोदारिद्रयदुःख है उसे आप अज्ञान जानिये। जो वह महावन मैंने कहा है उसे आप गुरु, शास्त्र आदि जानिये। जो उन्हें भोजन के लिए उद्यत हुए कहा वह भोगार्थी लोगों की ओर इशारा है । अत्यन्त कृपण पुरुष अन्य कार्यों की उपेक्षा कर मेरी भोगराशियाँ सिद्धि को प्राप्त हों इस बुद्धि से शास्त्रों में (शास्त्र प्रतिपादित उपायों में) प्रवृत्त होता है॥२-४॥

226678

226679 __ अत्यन्त कृपण मानव अपने भोगों की इच्छा से ही शास्त्रों में प्रवृत्त होता है तथापि शास्त्र गुड़ जिहिका के न्याय से इसे पहले फलास्वादों द्वारा (भोगलाभों द्वारा) आकृष्ट कर अन्तमें अपने परम तात्पर्य के विषयभूत परम पद में अवश्य ले ही जाता है, ऐसा कहते हैं।

226680 भोगपरवश भोगार्थी पुरुष पहले भोग के लिए ही शास्त्रों में प्रवृत्त होता है। शास्त्र से पहले भोगरूप फल की प्राप्ति होने पर उनमें क्रमशः दृढ़ विश्वास हो जाने से उनमें वर्णित साधनों के अभ्यास से भिन्न भिन्न भूमिकाओं के आरोहण के क्रम से चिन्तित शास्त्र के परम तात्पर्य के विषयभूत मोक्षनामक ब्रह्म को परवश होता हुआ भी अवश्य प्राप्त होता है। जैसे सार असार के विचार और अन्वेषणादियुक्त वैवधिक काष्ठ ढूँढ़ने को उद्यत हो वन में गया पर वहाँ उसे मणि प्राप्त प्राप्त हुई वैसे ही पुरुष भोग के लिए शास्त्र को ग्रहण करता हुआ परमपद को प्राप्त करता है।॥५,६॥

226681 पहले शास्त्र और विचारों से क्या होगा इस सन्देह के कौतूहल से पुरुषशास्त्रों में प्रवृत्त होता है पश्चात् उस उत्तम पद को प्राप्त करता है ॥७| जिस पुरुष को परमब्रह्मरूप उत्तम तत्त्व का साक्षात्कार नहीं हुआ वह विषयभोग के लिए सन्देह से (इससे विषयभोग की प्राप्ति होगी या नहीं यों संशय से) शास्त्र आदि में प्रवृत्त होता है, फिर उससे परमपद को प्राप्त होता है ।।८॥

226682 अपनी-अपनी वासना के अनुसार शास्त्र के अन्यादृश फल की संभावना करते हुए लोग उसमें प्रवृत्त होते हैं पर जैसे वैवधिक लोगों को मणि मिली थी वैसे ही शास्त्रों से वाणी और मन का अगोचर निर्विषय निरतिशय सुख प्राप्त करते हैं। यानी जैसे वैवधिक लकड़ियों के लिए वन में गये थे और उन्हें मणि मिली वैसे ही शास्त्रों द्वारा लोगों को अन्य परमोत्तम फल प्राप्त हो जाता है ॥९॥

226683 ___सब लोगों की स्वभावतः सन्मार्गप्रवृत्ति में साधुओं का सदाचार दर्शन ही कारण है, इसलिए साधुओं

226684 का लक्षण दर्शाते हुए कहते हैं।

226685 जो निरन्तर परोपकार में प्रवृत्त होता है वह साधु कहा गया है। उसकी चेष्टा सब लोगों के लिए प्रमाण है|१०॥

226686 साधुओं के आचार के कारण ही अज्ञानी लोग शास्त्र-फल में सन्देह रहते भी भोगप्राप्ति की आशा आदि से प्रवृत्त होते हैं ॥११॥

226687 भोग के लिए शास्त्र आदि में प्रवृत्त हुआ अज्ञानी पुरुष जैसे काष्ठार्थी वैवधिक को जंगल में चिन्तामणि मिली थी वैसे ही उससे भोग और मोक्ष दोनों पाता है॥१२॥

226688 जैसे वैवधिकों में से किन्हीं को वन से चन्दन की कीमती लकड़ियाँ मिलीं, किन्हीं को चिन्तामणि नाम की उत्तम मणि मिली और किन्हीं को सामान्य रत्न मिले वैसे ही शास्त्र आदि में प्रवृत्त होनेवालों में से किन्हीं को काम की प्राप्ति होती है और किन्हीं को धर्म, अर्थ और काम तीनों मिलते हैं एवं कोई शास्त्र से पूर्ण मोक्ष को प्राप्त होते हैं।।१३,१४॥

226689 हे श्रीरामचन्द्रजी, शास्त्र आदि में त्रिवर्ग का (धर्म, अर्थ और काम का) मुख्य वृत्ति से (अभिधा से) ही उपदेश है लेकिन ब्रह्मप्राप्ति (ब्रह्मबोध) अवाच्य (अनभिधेय)सर्ग - १९७]

होने के कारण ब्रह्म का प्रतिपादन करनेवाले शास्त्रों में भी पद और वाक्य की मुख्यवृत्ति से नहीं है। जैसे वसन्त आदि काल-शोभा तत्-तत् ऋतुओं के फूल, फल, पल्लव आदि की उत्पत्ति से सूचित होती हुई स्वानुभव से प्रतीत होती है वैसे ही ब्रह्मप्राप्ति केवल सकल वाक्यार्थों से आलंकारिकों के मत में व्यंजनावृत्ति से और अन्यों के मत में लक्षणा वृत्ति से सूचित (ध्वनित) होती हुई स्वयं अपने अनुभव से
अवगत होती है।।१५,१६|
यद्यपि शास्त्र में मुख्यवृत्ति से (अभिधा से) ब्रह्म-बोधन की सामर्थ्य नहीं है तथापि लक्षणा आदि उपायों से बोधन में सामर्थ्य है ही, इसलिए उससे अधिकारी लोगों को ब्रह्मज्ञान होता ही है अतः शास्त्र व्यर्थ नहीं है, ऐसा कहते हैं।
जैसे स्त्रीरत्न में मणि, दर्पण, चन्द्रमा आदि सबकी सुन्दरता को मात करनेवाला निर्मल लावण्य रहता है वैसे ही सकल दृश्यवर्ग अथवा त्रिवर्ग को मातकर सर्वोत्कृष्ट रूप से स्थित निर्मल ब्रह्मबोध शास्त्र में विद्यमान है |१७॥
सब पदों को मातकर उत्कृष्टता को प्राप्त यह परम बोध न शास्त्र से, न गुरुजी के उपदेशवाक्य से, न दान से और न ईश्वर के पूजन से ही प्राप्त होता है यानी इन सबसे ब्रह्मबोध साक्षात् प्राप्त नहीं होता। परम्परा से तो ये उसकी प्राप्ति में साधन हैं ही। हे श्रीरामचन्द्रजी, अकारण ही ये शास्त्र, गुरु-उपदेश आदि एकमात्र परमात्मा में विश्रान्ति में जैसे चित्तशुद्धि आदि साधनों की वृद्धि द्वारा पूर्णतया कारण हुए हैं, यह मुझसे सुनिए ॥१८,१९॥
बार-बार अभ्यास करने से शास्त्र से विशुद्ध हुआ, सकल भोगों की इच्छा से रहित तथा प्रतिदिन अन्तर्मुख होने के कारण प्रत्यगात्मा की ओर झुका हुआ चित्त परम पुनीत ब्रह्मपद का साक्षात्कार करता है |२०॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, इस शास्त्र से अविद्या का सात्त्विक अंश उत्कृष्ट (उन्नत) बनाया जाता है अविद्या के अभ्युन्नत हुए सात्त्विक भाग से तामसिक अंश क्षीण हो जाता है। शास्त्ररूपी जल से मल को धोनेवाला पुरुष अचिन्त्य शास्त्रादि के प्रभाववश ज्ञेय नित्य शुद्ध आत्मवस्तु की सामर्थ्य से परम शुद्धि को प्राप्त होता है, इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है ॥२१,२२॥
जैसे सूर्य और समुद्र का आमना-सामना होने पर उनकी इच्छा न होने पर भी पहले से अदृश्य भी तीसरा (प्रतिबिम्ब) स्वच्छ और प्रकाश स्वभाव से स्वतः हो जाता है । वहाँ पर जैसे केवल अपनी सन्निधि से सत् असत् विशाल अनुभवसिद्ध स्फुरणवाला प्रतिबिम्ब पड़ता है वैसे ही मुमुक्षु (मुक्ति चाहनेवाले) और शास्त्र का परस्पर सम्बन्ध होने से ही सकल ज्ञानों के विषय से परे आत्मज्ञान होता है ॥२३-२५॥
जैसे सूर्य और समुद्र के दर्शन से देह में उनके वैधर्म्य आदि का बोधरूप विवेक होता है वैसे ही शास्त्रकृत विवेक से भी देह में स्वभावतः सकल उपाधियों से असंस्पृष्ट
अद्वितीय ज्ञेय का ज्ञान होता है॥२६॥

शास्त्रकृत विचाररूप विकल्पों से भ्रान्तिजनित विकल्पों के क्षालन से आत्मनैर्मल्य की प्राप्ति में भी दृष्टान्त देते हैं।
जैसे जल में एक ढेले से दूसरे ढेले को धो रहे बालक को ढेलों के क्षय से हाथ में परम निर्मलता प्राप्त होती है वैसे ही शास्त्रीय विचाररूप अनेक विकल्पों से भ्रान्तिजनित विकल्पों को पुनः पुनः आत्मतत्त्व के परीक्षण से धो रहे विद्वान् को अपने विचार से परम शुद्धता प्राप्त होती है ॥२७,२८॥

ऊपर 'पुनः पुनः आत्मतत्त्व के परीक्षण से' कहा है उस पर किस प्रमाण से कैसे परीक्षण से ? ऐसी

शंका होने पर कहते हैं।
जैसे कोल्हू में पेरने से निकले हुए ईख के रस से स्वादिष्ट मधुर स्वाद अपने अनुभव से प्राप्त होता है वैसे ही सूत्र, भाष्य, उनके विविध व्याख्यान, महारामायण (योगवासिष्ठ) आदि शास्त्र और गुरु के उपदेशरूप उपाय से तत्त्वमसि' आदि महावाक्यार्थ का साररूप ('तत्' पद और 'त्वम्' पद वाच्य अर्थ के परिशोधन से प्राप्त रसभूत वाक्यार्थ का अपरोक्ष अनुभवरूप) स्वात्मज्ञान प्राप्त होता है ॥२९॥
जैसे यद्यपि आकाश में प्रकाश चारों ओर फैला रहता है तथापिप्रभा और दीवार के संग से ही अभिव्यक्त होकर साफ-साफ अनुभव में आता है वैसे ही नित्य स्वप्रकाशरूप आत्मज्ञान भी महावाक्य के श्रवण
और उसके अधिकारी के मिलन से स्पष्टतः अनुभव में आता है ॥३०॥

आत्मज्ञान की प्राप्ति में अन्यान्य (आत्मज्ञान में अनुपयोगी) शास्त्रों के श्रवण अथवा उनकी विद्वत्ता का कदापि उपयोग नहीं होता है, ऐसा कहते हैं।
जिस शास्त्र श्रवण का केवल त्रिवर्ग की (धर्म, अर्थ और काम की) सिद्धि ही फल है मोक्ष फल नहीं है तत्त्ववेत्ताओं की तत्त्वबोधोपाय चर्चा में वह शास्त्र-श्रवण के वल मूर्खता ही है क्योंकि मिथ्याविषयफलवाला होने से वह तुच्छ ही है ॥३१॥
जो शास्त्रश्रवण ज्ञान की प्राप्ति के लिए होता है वही शास्त्र श्रवण है, वही ज्ञान है जिससे समता होती है, वही समता है जिसमें जाग्रत् में भी सुषुप्ति की स्थिति (निर्विकल्पस्वरूप स्थिति) होती है ॥३२॥

पूर्वोक्त सब कुछ शास्त्र के अधीन है, इसलिए शास्त्राध्ययन आवश्यक है ऐसा कहते हैं।
पूर्वोक्त यह सब ज्ञान, समता, निर्विकल्प स्वरूपस्थिति आदि शास्त्र आदि से प्राप्त होता है, इसलिए सकल प्रयत्नों से शास्त्र आदि का अभ्यास करे॥३३॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, ब्रह्मलोक पर्यन्त के ऐश्वर्य से भी बढ़ा चढ़ा हुआ परम पवित्र मोक्ष नाम का अनादि सुख गुरुओं की वाणी शास्त्रार्थबोधन द्वाराहीप्राप्त होता है और शास्त्रार्थबोध सन्तपुरुषों की संगति, नियम और शम से प्राप्त होता है |३४॥

एक सौ सतानबेवाँ सर्ग समाप्त
एक सौ अठानबेवाँसर्ग प्रबुद्ध पुरुषों की निर्विक्षेप सुख स्थिति में सर्वत्र समदर्शन ही हेतु है, यह वर्णन । श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, बोध दृढ़ बनानेवाली निर्विक्षेपता की सिद्धि के लिए कुछ कहे जा रहे रहस्य को आप पुनः सुनिये॥

शंका : जो बात पुनः पुनः उपशम प्रकरण में कही जा चुकी है उसी का यहाँ क्यों वर्णन करते हैं ?
समाधान : जो बात बारंबार कही जाती है वह निपट मूर्ख के हृदय में भी जम जाती है, विद्वान् के हृदय में तो कहना ही क्या है ? इसलिए मैं बार-बार कहता हूँ ॥१॥

उत्पन्न हुआ जगत् यों केवल ब्रह्म ही है उत्पत्ति और स्थिति प्रकरण से यह ज्ञात होने पर समदर्शन की प्रतिष्ठा से उपशम प्रकरण में समदर्शन का वर्णन किया। इसी का यहाँ पर जीवन्मुक्तिसुख की प्रतिष्ठा के लिए पुनः वर्णन किया जाता है, ऐसा कहते हैं।
हे रघुवर, पहले मैंने आपसे स्थिति प्रकरण का वर्णन किया जिससे उत्पन्न हुआ यह जगत् इस

प्रकार केवल भ्रान्तिमात्र है यह ज्ञान होता है |२॥
उसके पश्चात् उपशम प्रकरण में वर्णित युक्तियों द्वारा मैंने जगत् में उत्पन्न हुए व्यक्ति को अत्यन्त उपशमवान् होना चाहिये यह बात उपशम प्रकरण में कही है। उस शान्ति प्रकरण में कहे गये उपशम के क्रमों से परमशांति को प्राप्त होकर इस प्रकरण में कहे जानेवाले निर्वाण सुख में सन्तापरहित होकर रहना चाहिये॥३,४॥
ज्ञातव्य परम ब्रह्म को पा चुके तत्त्वज्ञानी को सांसारिक व्यवहारों में जिस प्रकार व्यवहार करना चाहिये वह थोड़ा-बहुत रहस्य आपको हमारे मुँह से सुनना बाकी है, उसे मैं कहता हूँ, यह अर्थ है ॥५॥

जगत् में जन्म पाकर बाल्यावस्था में ही (आपकी-सी छोटी अवस्था में ही) जगत् की इस वास्तविक स्थिति का परिज्ञान कर आगे कहे जा रहे प्रकार से विक्षेपशून्य होकर रहना चाहिए। हे निष्पाप श्रीरामजी, सबका सौहार्द (मैत्री) उत्पन्न करनेवाली सबको आश्वासित

करनेवाली समता का (सकल जीवों में एक आत्मा के दर्शन से गुण-दोष-दर्शनरूप वैषम्यशून्यता, अपने शरीर के समान सबका सुख-दुःखदर्शन और सकल विषमताओं से शून्य ब्रह्मदृष्टि का) पूर्णरूप से अवलम्बन कर इस संसार में विचरण करना चाहिये। समतारूपी सुन्दर लता का सुफल परम पवित्र, सम्पूर्ण बाह्य सम्पत्तियों से मनोहर और सकल कल्याण गुणों का वर्धक है ॥६-८॥

226735 हे श्रीरामचन्द्रजी, सकल प्राणियों की हितावह समता से सुन्दर चेष्टावाले प्रस्तुत क्रम पर आचरण कर रहे यानी यथाप्राप्त वर्णाश्रम-व्यवहार कर रहे महापुरुषों की यह सारी-की-सारी जगद्विभूति सेवकता को प्राप्त होती है ॥९॥

226736 समता से जो अक्षय सारभूत सुख प्राप्त होता है वह न तो राज्य से प्राप्त होता है और न कान्ता के संग से ही प्राप्त होता है|१०॥

226737

226738 समता से सकल दुःख और उनके हेतुओं का विनाश भी सिद्ध होता है, ऐसा कहते हैं।

226739 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप समता को सुख-दुःख, शीतोष्ण आदि द्वन्द्वों की शान्ति की परम सीमा, संशयरूपी ज्वर की विनाशक तथा सकल दुःखरूपी धूप के लिए मेघरूपजानिये। समतारूपी अमृत से ओतप्रोत अतएव समतावश जिसके सकल शत्रु मित्ररूप हो चुके हैं ऐसा यथार्थदर्शी पुरुष त्रिलोकी में दुर्लभ है ॥११,१२॥

226740 प्रबुद्ध हुए स्वचित्तरूपी चन्द्रमा के निष्यन्दरूप सारभूत अमृत से भी बढ़े-चढ़े साम्य का (समता का) आस्वाद लेकर जनक आदि सब तत्त्वज्ञ जीते हैं।।१३॥

226741 साम्य का अभ्यास कर रहे जन्तु का क्रोध, लोभ आदि स्वदोष भी शान्ति, औदार्य के रूप में परिणत होकर गुण हो जाता है, दुःख नित्य सुख हो जाता है और मृत्यु जीवन बन जाती है|१४॥

226742 समतारूपी सौन्दर्य से मनोहर पुरुष को योगशास्त्र में प्रसिद्ध मैत्री, करुणा, उपेक्षा, मुदिता आदि महिलाएँ पति के समागम में व्यसनवती सी होकर उत्सुकता से आलिंगन करती हैं।।१५॥

226743 समतारूपी गुण से सम्पन्न पुरुष सदा सकल कल्याण गुणों और सम्पूर्ण सम्पत्तियों से युक्त है तथा समता से युक्त पुरुष सदा चिन्ताशून्य है। इस त्रिलोकी में शायद ही कोई सम्पत्ति होगी जो कि समतासम्पन्न पुरुष को प्राप्त न हुई हो ॥१६॥

226744 स्वकार्य और परकार्य में सम (विषमता रहित) अपराधियों पर भी क्षमा करनेवाले, चिन्तामणि के समान त्यागशील (उदार), परम ब्रह्मावाप्ति में उद्योगशील पुरुष को नर और अमर देवता सभी चाहते हैं ॥१७॥

226745 हे श्रीरामचन्द्रजी, सदाचार सम्पन्न सब लोगों का हित करनेवाले पूर्णरूपेण मुदित (प्रसन्न) समचित्तवाले पुरुष को न अग्नि जलाती है और न जल सड़ाता है|१८॥

226746 जो कार्य जैसे करने के लिए उचित है उसे

226747

226748 वैसे जो करता है तथा आनन्द और क्रोध से रहित जो सब कुछ समरूप से देखता है उस मनुष्य की बराबरी करने में कौन समर्थ हो सकता है ? ॥१९॥

226749 सम्यक्कारी (सदाचार सम्पन्न सर्वजन हितकारी) तत्त्वज्ञानी पुरुष का मित्र, बन्धु-बान्धव, शत्रु, राजा और व्यवहारपरायण महामति सभी विश्वास करते हैं। प्रस्तुत ब्रह्मावाप्तिरूप क्रम में पहुंचे हुए अथवा यथाप्राप्त व्यवहार करनेवाले समदर्शी तत्त्वज्ञानी पुरुष अनिष्ट से (क्लेशप्रद शत्रु आदि से) भागते नहीं यानी घबराते नहीं और इष्ट से (सुखप्रद मित्र आदि से) प्रसन्न नहीं होते। तत्त्वज्ञानी महापुरुष अन्य लोगों द्वारा इष्टरूप से परिगृहीतगृह, क्षेत्र आदि पदार्थों का त्यागकर निर्लोभ सन्तोषरूप वृत्ति को धारण करते हुए दुःखलेशशून्य समता में विराजमान होकर जगत् जंजाल पर हँसते हैं। समता से प्रसन्न चित्तवाले तत्त्वज्ञानी पुरुष निरामय होकर उत्कृष्ट जीवन व्यतीत करते हैं और सकल देवताओं द्वारा पूजे जाते हैं॥२०-२३॥

226750 समता से परिपूर्ण आशयवाला जो जन परहित के लिए अपने मुखरूपी चन्द्रमा में यथाप्राप्त व्यवहार से उत्पन्न क्रोध भी यदि धारण करता है तो वह भी अमृत के सदृश ही होता है उससे किसीको क्लेश कदापि नहीं होता|२४॥

226751 समदृष्टि पुरुष जो कुछ करता है, जो भोजन करता है, जिस पर आक्रमण करता हैं और अनुचित जानकर जिसकी निन्दा करता है उसके उस सब (कर्म) की जनता नित्य स्तुति करती है|२५॥

226752 समदृष्टि द्वारा किया गया कार्य चाहे शुभ हो अथवा अशुभ हो, चाहे चिरकाल में किया गया हो अथवा आज किया गया हो उस सबका सब लोग पूर्णरूप से अभिनंदन करते हैं। लगातार घोर महान् सुख-दुःखों के उपस्थित होने पर भी समदृष्टि पुरुषों के चित्त में तनिक भी उद्वेग नहीं होता ॥२६,२७॥

226753 राजा शिबि ने इस समदृष्टि के कारण शरण में आये हुए कबूतर की रक्षा के लिए कबूतर के मांस के बदले में अपना शरीर काटकर प्रसन्न बुद्धि से अपना मांस दे डाला था ॥२८॥

226754 हे श्रीरामचन्द्रजी, विषमता से रहित अन्तःकरणवाले राजा युधिष्ठिर अपने सामने शत्रुओं द्वारा केशपाश और वस्त्रों के आकर्षण द्वारा क्लेशित प्राणों से भी प्रियतम अपनी पत्नी द्रौपदी को देखकर मोह को प्राप्त नहीं हुए ॥२९॥

226755 सम बुद्धि से ही त्रिगर्तदेश के अधिपति ने सैकड़ों मनोरथों से प्राप्त अपने एकलौते पुत्र को, जिसे वाग्द्यूत में वह हार चुका था यानी जो राक्षस द्वारा जीता गया था, बिना हिचकिचाहट के राक्षस को दे डाला|३०॥

226756 उत्सव के सिलसिले में खूब सजाई गई नगरी के जलने पर राजाओं में सर्वश्रेष्ठ महाराजाधिराज जनक सम ही रहे यानी उनमें किसी प्रकार की विषमता नहीं आई। समदृष्टिवाले साल्वराट् ने 'तुम्हें मुँह माँगी दक्षिणा दूंगा' इस प्रतिज्ञावश ब्राह्मण के लिए बेचा गया यानी दिया गया अपना सिर कमल के पत्र के समान तुरन्त काट डाला। राजा सौवीर ने सम बुद्धि से ही कुन्दपुष्पों की राशि के समान शुभ्र कैलास पर्वत-सा ऐरावत हाथी, जिसे उसने इन्द्रविजय से पाया था, यज्ञ में ऋत्विजों के वचन से फिर इन्द्र को दे डाला॥३१-३३॥

226757 अपना देहयात्रा निमित्त व्यवहार समबुद्धि से ही कर रहे कुण्डप नामक शूद्र ने एक गाय को अपनी मजदूरी का पारिश्रमिक बनाकर ब्राह्मण की कीचड़ में फँसी पाँच गउएँ निकालकर अपनी मजदूरी की कमाई हुई गऊ पुष्कर तीर्थ में उस ब्राह्मण को देकर तुरन्त स्वर्ग से आये हुए विमान पर चढ़कर देवत्व प्राप्त किया॥३४॥

226758 कदम्बवन में निवास करनेवाले राक्षस ने प्रचुर साम्याभ्यास से ही सब प्राणियों का विनाश करनेवाली राक्षसी वृत्ति का त्याग किया ॥३५॥

226759 बालचन्द्रमा के समान सुन्दर जड़भरत ने समबुद्धि से ही भिक्षापात्र में भैक्ष्यन्याय से प्राप्त अग्नि का गुड़मोदक (लड्डू) के समान

226760

226761 भक्षण किया ॥३६॥

226762 यद्यपि धर्मव्याध मृगवध, मांसकर्तन आदि क्रूर व्यवहार में परायण था फिर भी समदृष्टि होने के कारण वह अपना पांचभौतिक शरीर त्यागकर परम पद को सिधारा। कपर्दन नाम का राजर्षि पुरुष होने के कारण अप्सराओं के संभोग में समर्थ था और अप्सराएँ भी उस पर प्रेम करती थीं परमोद्दीपक नन्दनवन में वह रहता था फिर भी वह समदृष्टि वश सुस्त्रियों में मोहित नहीं हुआ॥३७,३८॥

226763 वह राजर्षि कपर्दन सम चित्तवाला होने के कारण विस्तृत राज्य को तिलांजलि देकर विन्ध्याचल के दुर्गम जलप्राय प्रदेशों में तथा करीर के वनों में निश्चेष्ट होकर चिरकाल तक रहा ॥३९॥

226764

226765 जो ऋषि, मुनि और देवपूजित सिद्ध पुरुष हैं वे उन तपस्याप्रयुक्त क्लेशों और भोगों में, समदृष्टि होने के कारण ही, उद्विग्न नहीं होते हैं ॥४०॥

226766 शिबि आदि राजाधिराज और दूसरे धर्मव्याध आदि साधारण लोग भी समदृष्टिता का दृढ़ अभ्यास करने से महापुरुषों के भी पूजनीय हो गये हैं ॥४१॥

226767 ऐहिक और पारलौकिक सुखसिद्धि के लिए और मोक्षरूप परम पुरुषार्थ में प्रवृत्त होने के लिए मतिमान् पुरुष समदृष्टिता से व्यवहार करते हैं ॥४२॥

226768 किसी को किसी प्रकार की पीड़ा न पहुँचानेवाला पुरुष मरण की आकांक्षा न करे और जीवन की अभिवांछा भी न करे किन्तु यथाप्राप्त सुंदर व्यवहार करता हुआ विचरण करे। समतावश जो गुण और दोषों को एक से जानता है, जिसकी दृष्टि में सुख-दुःख तथा ऊंच और नीच योनियाँ समान हैं एवं मान और अपमान भी जिसके लिए तुल्य है, ऐसा जीवन्मुक्त पुरुष प्राकृत व्यवहारो में भी आसक्तिन होने के कारण पवित्रमूर्ति अतएव प्रकाशमान होकर लोकोपकार के लिए देश-विदेशों में विचरण करता है।।४३,४४॥

226769

226770 एक सौ अठानबेवा सर्ग समाप्त

226771 एक सौ निन्यानबेवाँ सर्ग यद्यपि जीवन्मुक्त पुरुषों का न तो कर्मों के अनुष्ठान से कोई प्रयोजन है और न कर्मों के अनाचरण से

226772 कोई क्षति है तथापि वे सत्कर्मों का (सदाचरणोंका) अनुवर्तन करते हैं, यह वर्णन। _श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिवर, जीवन्मुक्त पुरुष नित्य एकमात्र ज्ञान में तल्लीन रहते हैं तथा आत्मक्रीड रहते हैं अतएव वे कर्मों का परित्याग क्यों नहीं करते हैं ? ॥१॥

226773 ___ खूब अभ्यस्त कर्म करने में मुक्त पुरुषों को कोई श्रम नहीं होता और कर्मत्याग का कोई प्रयोजन नहीं है अतएव लोकानुग्रहवश वे कर्म-त्याग नहीं करते हैं, ऐसा कहते हैं। __श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, जिस महापुरुष की यह हेय है यह उपादेय है यों दोनों हेयोपादेय दृष्टियाँ क्षीण हो चुकीं उसका नित्यनैमित्तिक क्रिया के त्याग से क्या प्रयोजन है अथवा क्रिया के संश्रयण से क्या प्रयोजन है ? यानी उसके लिए कर्मत्याग और कर्मसंश्रयण दोनों समान हैं२॥

226774 जो ज्ञानी को कष्टप्रद हो ऐसी हेय वस्तु यहाँ नहीं है तथा जो तत्त्वज्ञानी का संश्रयणीय हो यानी अवश्य अनुष्ठातव्य हो ऐसी उपादेय वस्तु भी नहीं है क्योंकि 'नेह नानास्ति किंचन' श्रुति के अनुसार उसकी दृष्टि में परब्रह्म के सिवा दूसरी वस्तु है ही नहीं॥३॥

226775 ज्ञानी पुरुष का न तो कर्म-त्याग से कोई प्रयोजन है और न कर्मों के आश्रय से कोई प्रयोजन है। जो-जो वर्ण और आश्रम के उचितरूप से जैसे स्थित है उसको वह वैसे ही करता है ॥४॥

226776
226777
226778 जीवित-शरीर में चेष्टा होना अवश्यम्भावी होने पर खूब अभ्यस्त सदाचाररूप चेष्टा ही उसके शरीर में होती है, ऐसा कहते हैं।
226779 हे श्रीरामचन्द्रजी, यह शरीर आयुपर्यन्त अवश्य ही चेष्टा करता है इसलिए वह यथाप्राप्त चेष्टा बिना हिचकिचाहट के करे । चेष्टा के त्याग से और अन्यथा चेष्टा से क्या करना है ? ॥५॥
226780 जैसे अपना घर निर्दोष है तो अन्य जगह बैठने की क्या आवश्यकता है वैसे ही अन्यत्र अन्य कोई न कोई कार्य करना ही है तो शास्त्रीय और अशास्त्रीय कर्मों के क्रम के समान होने पर भी शास्त्रीय सत्कर्म में (सदाचार में) कौन दोष है जिससे अपने क्रम का त्याग कर अन्यथा आचरण किया जाय ? |६॥
226781 हे श्रीरामचन्द्रजी, विषमतारूप दोष से निर्मुक्त निर्विकार स्वच्छ बुद्धि से जो कार्य निरन्तर किया जाता है वह कभी दोषाधायक नहीं होता ॥७॥
226782
226783 यद्यपि कर्मों में प्रवृत्त हुए लोगों को द्रव्योपार्जन, ऋत्विजों को प्रसन्न करना आदि तथा अनुष्ठानयोग्य कार्य के निर्णय के श्रमसाध्य होने के कारण बहुत से दोषों की प्राप्ति होती है तथापि समदर्शनता और विचक्षणता के बल से उसका परिहार हो सकता है, इस आशय से कहते हैं।
226784 हे महाबाहो, इस पृथिवी में सकल शास्त्रों तथा लोक का रहस्य जाननेवाले बहुत से विचक्षण पुरुष प्रचुर दोषों में भी अपनी समदर्शनतावश पूर्णरूप से विहार करते हैं। भूलोक में स्थित कुछ गृहस्थ, जीवन्मुक्त गतसंग होने के कारण बुद्धि से यथाप्राप्त वर्णाश्रम की अनुवृत्तिवश व्यवहार करते हैं। जनक आदि तत्त्वज्ञानी राजर्षि तथा आपके सदृश वीतराग और राजा लोग अनासक्त बुद्धि हैं अतएव विविध सन्तापशून्य होकर राज्य करते हैं। कोई अपने अपने वर्णाश्रमानुरूप प्राप्त वेदार्थ का अनुसरण करनेवाले देव-पितृयज्ञ से अवशिष्ट अन्न का भोजन करनेवाले नित्य अग्निहोत्र आदि कर्मों में निरत हैं। ब्राह्मण आदि चारों वर्गों में कोई लोग नित्य ध्यान, देवार्चन आदि स्वकर्म का अनुष्ठान करते हुए विविध चेष्टा से स्थित हैं। कोई महान् आशयवाले महापुरुष अपने अन्तःकरण में फलासक्ति का त्याग कर नित्य सकल नित्य, नैमित्तिक कर्मों में परतन्त्र होकर तत्त्वज्ञानी होते हुए ही अज्ञानी की तरह स्थित हैं। कुछ लोग अत्यन्त निर्जन वनभूमियों में, जिनमें स्वप्न में भी लोगों का दर्शन नहीं होता तथा अत्यन्त रमणीय मृगछौने भरे रहते हैं, ध्यानमग्न रहते हैं। कुछ लोग सदा पुण्यात्माओं से परिवेष्टित पुण्य की वृद्धि करनेवाले शमपूर्ण सदाचारसम्पन्न पुण्यतीर्थ तथा मुनियों के आश्रम आदि में स्थित हैं। कोई समचित्त पुरुष राग-द्वेष की निवृत्ति के लिए () बन्धुजनावृत्त स्वदेश-का त्याग कर अन्य देश में स्थान बनाकर स्थित हैं। कोई ज्ञानी पुरुष संसार की निवृत्ति के लिए एक वन से दूसरे वन में, एक नगर से दूसरे नगर में, एक स्थान से दूसरे स्थान में तथा एक पर्वत से दूसरे पर्वत में घूमते हुए स्थित हैं।॥८-१७॥
226785 महानगरी काशी में, परम पावन तीर्थराज प्रयाग में, सिद्धपुरुषों के निवासभूत श्रीपर्वत तथा बदरिकाश्रम में, महापवित्रशालग्राम में,पवित्रतम मथुरा नगरी में,कालंजर पर्वत पर, महेन्द्रवन की झाड़ियों में,गन्धमादन पर्वत की चोटियों पर, दर्दुर पर्वत के शिखरों पर, सह्य पर्वत की वनभूमि में, विन्ध्याचल के जलप्राय प्रदेशों में, मलयाचल के मध्य में, कैलाश पर्वत के वनों में, ऋक्षवान् पर्वत की गुफाओं में इन तथा
226786 (E) बन्धुबान्धवों के समागम में नाना प्रकार के रागद्वेष आदि विक्षेपों की प्राप्ति होती है, उनके परित्याग के लिए।
226787
226788 अन्यान्य तपोवनों में, मुनिजनों के आश्रमों में विविध प्रारब्धभोगानुकूल दृष्टिवाले बहुत से तपस्वी निवास करते हैं।॥१८-२२॥
226789 उनमें कुछ लोगों ने संन्यास विधि से अपने पूर्वाश्रम के आचार का परित्याग कर दिया है और कोई ब्रह्मचर्य आदि आश्रमधर्मों में स्थित हैं। कोई लोग प्रबुद्धमति हैं और कोई नित्य उन्मत्तकी-सी चेष्टा करते हैं॥२३॥
226790 कोई स्वदेश रहित हैं, किन्हीं ने विक्षेपनिवृत्ति के लिए अपने घर द्वार का त्याग कर दिया है, कोई लोग एक स्थान में (अपने घर में) ही रत (प्रीतियुक्त) हैं यानी सब लोगों की अनुकूलता द्वारा विक्षेपशून्य हैं तथा कोई सदा इधर उधर भ्रमण करते हुए स्थित हैं ॥२४॥
226791
226792 स्वर्ग आदि उर्ध्व लोकों और पातालादि अधोलोकों में भी देव, दैत्य आदि जीवन्मुक्त बहुत हैं, इस आशय से कहते हैं।
226793 हे महामति रामजी, आकाश में निवास करनेवाले देव आदि तथा पाताल में रहनेवालें दानव आदि इन महात्माओं में से कोई लोक रहस्य को जाननेवाले तथा यथार्थ दर्शन से निर्मल तथा परतत्त्व का साक्षात्कार कर चुके प्रबुद्धमति हैं। कोई अप्रबुद्धबुद्धिवाले अतएव सन्देहवश झूले के समान कभी इस पक्ष में तो कभी दूसरे पक्ष में आन्दोलित चित्तवाले पापाचरण से निवृत्त होकर सज्जन पुरुषों के चरणचिह्नों का अनुसरण करते हुए स्थित हैं। कोई अर्द्धप्रबुद्धमतिवाले 'मैं तत्त्वज्ञानी हूँ, निषिद्धाचरण मेरा क्या बिगाड़ सकता है' इस अभिमान से सदाचार का परित्याग कर उभयभ्रष्ट हुए हैं ॥२५-२८॥
226794 हे श्रीरामचन्द्रजी, इस प्रकार इस विपुल जनसमुदाय में जन्ममरणरूप संसार से छुटकारा पाने की इच्छा करनेवाले बहुविध प्रारब्धभोगानुकूल दृष्टिवाले बहुत से लोग विविध प्रकार से स्थित हैं ॥२९॥
226795
226796 तो क्या उनके द्वारा अनुष्ठित वनवास आदि भी संसार को पार कर जाने में कारण हैं ? इस शंका पर नकारात्मक उत्तर देते हैं।
226797 नवनवास संसार को पार करने में हेतु है, न स्वदेशनिवास संसार से मुक्ति पाने में कारण है और न कष्टप्रद विविध तपस्याएँ ही संसार निवृत्ति में कारण हैं। न तो कर्म का परित्याग संसारनिवृत्ति में कारण है और न सत्कर्मों के आचरणों से पीछे होनेवाले जो ख्यातिलाभ, ऐश्वर्य, वरशापसामर्थ्यरूप विचित्र फलराशियाँ हैं, वे संसार से छुटकारा पाने के कारण हैं॥३०,३१॥
226798 संसार से छुटाकारा पाने का एकमात्र हेतु तत्त्वज्ञानरूप स्वभाव यथार्थरूप से स्थित है। उक्त स्वभाव मनकी आत्यन्तिक अनासक्ति से लभ्य है। जिसका मन आसक्ति रहित है वह निश्चय भवसागर से पार हो चुका ॥३२॥
226799
226800 __ अतएव जीवन्मुक्त को शुभ अशुभ कर्म करने पर भी अनासक्तिवश ही उनका स्पर्श नहीं होता है, ऐसा कहते हैं।
226801 जिसका मन आसक्तिरहित है ऐसा मुनि नित्य शुभ और अशुभ करता हुआ और उनका परिहार करता हुआ भी संसार में नहीं आता। जिसने अपना मन विषयों में छोड़ दिया है ऐसा शठ दुर्मति पुरुष शुभ-अशुभ कर्मो का आचरण न करता हुआ भी संसारसमुद्र में अवश्य ही निमग्न होता है॥३३,३४॥
226802
226803 यदि कोई शंका करे कि ऐसी अवस्था में मन को ही विषयों से हटाइये और मारिये, तत्त्व से क्या प्रयोजन है ? तो इस पर कहते हैं।
226804 जिसने विषयों का स्वाद चख लिया ऐसी मति, जो अत्यन्त दुःखदायिनी है, शहद के घड़े में फँसी हुई मधुमक्खी की तरह न तो हटाई जा सकती है और न मारी जा सकती है। कभी भाग्यवश
226805
226806 साधनचतुष्टय की प्राप्ति होनेपर काकतालीययोग से अपने चित्त की श्रवण आदि उपायों द्वारा आत्मा के अवलोकन में (आत्मसाक्षात्कार में) स्वयं ही प्रवृत्ति हो जाती है । आत्म-साक्षात्कार होने पर निर्मलता को प्राप्त हुआ चित्त अवलोकन से तत्त्व पाकर निर्द्वन्द्व अतएव अनासक्त और अनामय ब्रह्म ही हो जाता है । अचित्तता को प्राप्त हुए सत्त्वरूप चित्त से सम होकर आप पराकाशरूप (ब्रह्माकाश रूप) जो चित्त आदि सकल प्रपंच का अधिष्ठानांश है तद्रूप बनकर सुखपूर्वक स्थित होइये ॥३५-३८॥
226807 हे महात्मन्, हे श्रीरामचन्द्रजी, जिसे परमार्थ तत्त्व का ज्ञान प्राप्त हो चुका, रागादि दोषों का जो त्याग कर चुके हैं, जिसमें आत्मज्ञान उदित हो चुका ऐसे आप समबुद्धि, शोक रहित महात्मा होकर निःशंक रहिये । क्योंकि जन्म-मृत्युशून्य परम पवित्र वह ब्रह्मपद आप ही हैं। विमल ब्रह्मरूप जगत् में प्रकृतिरूप, मलरूप, विकाररूप, उपाधिरूप, उसका बोधरूप, उसकी इच्छा, प्रयत्न, हानि, उपादान और भोगादिरूप कुछ भी कहीं नहीं है। किन्तु वह स्पष्ट ही अकृत्रिम चैतन्यधाम ब्रह्म ही है, इसलिए आप अपने अनुभव से 'एक मैं ही हूँ' यह मानकर एकाकी निःशंक रहिये ॥३९,४०॥
226808 हे सौभाग्यशाली राघव, आपके ज्ञानबोधन के लिए इससे भिन्न शुभ उपदेशयोग्य कुछ नहीं है, क्योंकि आपका आद्य ज्ञानतत्त्व पूर्णतया उदय हो चुका और आपने अब सम्पूर्ण ज्ञातव्य
226809 वस्तु जान ली ॥४१॥
226810
226811 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : मुनिश्रेष्ठ श्रीवसिष्ठजी यह अन्त में कहकर श्रीरामचन्द्रजी के निर्मल बुद्धि से ब्रह्मपद को प्राप्त होने अतएव सकल एषणाओं से विहीन होने पर और सभा में स्थित सब लोगों के समाधिस्थ-से होनेपर उस सभा में स्वयं ब्रह्मरसायन के आस्वाद में तत्पर होकर वैसे ही चुप हो गये जैसे कि भ्रमर कमल-राशि में गुंजनकर रस पीने को प्रवृत्त होता है ॥४२॥

226812
226813 एक सौ निन्यानबेवाँ सर्ग समाप्त
226814 दो सौवाँसर्ग सिद्धों की ओर से श्रीवसिष्ठजी महाराज का साधुवाद, नगारों के साथ पुष्पवृष्टि तथा सब लोगों के द्वारा किये गये गुरुपूजा महोत्सव का वर्णन। निर्वाण प्रकरणपर्यन्त के आत्मोपदेश को सुनकर कृतकृत्य हुए सिद्ध, ऋषि और मनुष्यों की उस सभा में गुरु के (वसिष्ठजी के) पूजामहोत्सव का वर्णन करनेवाले श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज, इस प्रकरण के - निर्वाणवाक्यसन्दर्भ के समाप्त होनेपर मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठजी ने जब क्रमप्राप्त अन्तिम वाक्य का विराम किया, सकल सभास्थित जन तथा आकाशचारी देवता आदि लोग मुनिमहाराज के वचनों के श्रवण से शान्त स्वच्छ मनोवृत्ति होकर जब निर्विकल्प समाधि द्वारा ब्रह्मैकरसता को प्राप्त हो गये, शास्त्रज्ञानी सब लोगों का निर्विकल्प समाधि के क्रम से प्रत्यक्आत्मा सत्त्वकोटि में-सन्मात्रपराकाष्ठा में पहुंच चुका अतएव परम पावन हो चुका तब आकाशतल में निवास करनेवाले पहले से मुक्त हुए सनक आदि सिद्ध पुरुषों के मुख से निकले आकाशव्यापी साधुवाद से तथा सभामंच में स्थित विश्वामित्र आदि आत्मज्ञानी मुनियों की जोर की वाहवाही से झटपट ऐसा कोलाहल हुआ कि उसने दिङमंडल को ठसाठस भर दिया । वह कोलाहलध्वनि वायु
226815
226816 से पूर्ण रन्ध्रवाले कीचकों की (एक प्रकार के बाँसों की) ध्वनि के समान मधुर थी। सनकादि सिद्ध पुरुषों के साधुवाद के (धन्यवाद के) साथ सहसा देवताओं के नगाड़े गहगहाने लगे। उन्होंने अपनी गहरी प्रतिध्वनियों से पर्वतों को पूर्ण कर दिया । देवताओं के नगाड़े बजाने के साथ ही साथ निरवच्छिन्न गिर रहे हिमपात के समान मनोमोहक पुष्पवृष्टि दसों दिशाओं से होने लगी । इतनी प्रचुर पुष्पवृष्टि हई कि उसने दिङमण्डल को आच्छादित कर दिया, ढक दिया । साधुवाद सहित देवताओं के नगाड़े, तूरी आदि के शब्द का और फूलों की निरवच्छिन्न वृष्टि की ध्वनि का समुदाय, जिसने फूलों की वृष्टि से सभामंच को खचाखच भर दिया था, शब्दों से पर्वत की गुफाएँ भर दी थीं, फूलों के पराग से आकाश को रँग दिया था और सुगन्ध से पवन में महक भर दी थी, खूब सुशोभित हुआ । पूर्वोक्त शब्दराशि ऊपर की ओर टकटकी लगाये हुए सकल सभासदों की नेत्ररश्मियों से कुछ श्यामरंग की-सी मालूम होती थी, भौंचक्के-से होकर ऊपर को कान उठाये हुए मृग, हाथी, घोड़े, पशु-पक्षी आदि उसे सुनते थे, विस्मय और भय से ऊपर को दृष्टि लगाये हुए बालक तथा स्त्रीजन उसे देखते थे तथा राजा के चाकरवर्ग आश्चर्य से प्रसन्नवदन हो उसपर दृष्टिपात करते थे। पुष्पराशि की निरवच्छिन्न वृष्टि से संमिश्रित, शब्दशोभा से उल्लसित, उत्सव से पृथिवी और अन्तरिक्ष का अन्तराल अपूर्व चमत्कारपूर्ण हो गया । पुष्पवृष्टिरूपी सफेदी से प्रक्षालित, शब्दायमान प्राणियों से पुण्यशब्दयुक्त आकाश बजाये गये सैंकड़ों शंखों से महाराज दशरथ के राजमहल की समता को प्राप्त हुआ ॥१-१४॥
226817 प्रचुर भांकार से भासुर, देववृन्द और चारणों से परिवृत्त, पुष्पराशि से विभूषित, परिपूर्ण उत्सववाला जगत भी महाराज दशरथ के घर के समान सुशोभित हुआ । देवताओं के नगाड़ों की ध्वनियाँ, सिद्धपुरुषों के साधुवाद के शब्द तथा पुष्पराशियाँ धीरे-धीरे वैसे ही दिगन्त में पहुँची जैसे कि सागर में कल्लोल तटवर्ती पर्वत के समीप पहुँचती है । उस समय देवताओं के पुष्पवर्षा के उद्योग के कोलाहल के क्षणभर में शान्त होने पर सिद्ध पुरुषों के ये वाक्य अभिव्यक्त हुए ॥१५-१७॥
226818 सिद्धों ने कहा : सिद्ध पुरुषों के बीच में कल्पपर्यन्त हजारों बार मोक्षोपायों का हमने खूब व्याख्यान किया और दूसरों के मुख से उन्हें खूब सुना, किन्तु उनमें इस तरह के मोक्षोपाय कोई भी न थे। तिर्यग् योनियों कूत्ते, सियार आदि जीव, निसर्गतः जड़ स्त्रियाँ, बालक, सर्प सबके सब भगवान् वसिष्ठजी के इस वचन विलास से परम शान्ति को प्राप्त होते हैं, इसमें रत्तीभर भी सन्देह नहीं है । भगवान् श्रीवसिष्ठजी ने विविध दृष्टान्तों, हेतुओं और युक्तियों से जैसे श्रीरामचन्द्रजी को आत्मावबोध कराया वैसा साक्षात् श्रीअरुन्धतीजी को भी आत्मावबोध कराते हैं या नहीं इसमें संशय है । इस श्लोक से मुख्याधिकारी रामचन्द्रजी में भगवान् श्रीवसिष्ठजी के अतिशय स्नेह की प्रशंसा की गई है । इस मोक्षउपायभूत सदुपदेश से पशु, पक्षी आदि भी त्रिविधदुःखशून्य हो गये हैं, यदि इसे सुनेंगे तो पृथिवी में कौन मनुष्य मुक्त न होंगे? हम लोग इस ज्ञानामृत का कर्णरूपी अंजलि से पानकर पूर्ण तथा नूतन हुई सिद्धिवाले होकर परमशोभा को प्राप्त हुए हैं। इस प्रकार के सिद्धवचनों को सुनते हुए अयोध्यावासी लोगों ने उस सभा को कमलों के पुष्पों की वृष्टि से परिपूर्ण देखा । उक्त सभा के छत आदि मन्दार आदि के बड़े बड़े फूलों से आच्छन्न थे, उसके आँगन की भूमि कल्पवृक्ष की लता के गुच्छों से ठसाठस भरी थी, पारिजात के फूलों से
226819
226820 सुशोभित भूमितल से वह विराजमान थी, सन्तानक पुष्परूपी महामेघ से सब सभासदों के सिर और हाथ व्याप्त थे। शिरोरत्नरूपी विटंग के अग्रभाग में हरि चन्दन के फूल बिखरे थे। उस सभा में जल से भरे हुए लम्बायमान मेघ के तुल्य चंदवा लटक रहा था। इस प्रकार की अपूर्व सभा का अवलोकन कर रहे अयोध्यावासी लोगों ने अत्यन्त विनम्रतापूर्वक प्रचुर साधुवादों से तथा तत्कालोचित प्रशंसावचनों से उद्युक्त होकर प्रणाम सहित कुसुमांजलि से श्रीवसिष्ठजी की पूजा की । इसके पश्चात जब नृपतियों की प्रणाम परम्पराएँ कुछ शान्त हुई तब हाथ में पूजा सामग्री लेकर राजा दशरथ ने मुनि महाराज की पूजा करते हुए कहा ॥१८-२९॥
226821 राजा दशरथ ने कहा : हे गुरुवर, आपके सदुपदेश से प्राप्त क्षयबुद्धिविहीन बोधमय निरतिशयानन्दरूप आत्मवस्तु से मेरे अन्दर सर्वोत्कृष्ट पूर्णता उत्पन्न हो गई है ॥३०॥
226822 हे गुरुवर, यद्यपि इस प्रकार के निरतिशय परम पुरुषार्थ को प्रदान करनेवाले पूजनीय आपके पूजनयोग्य कोई महावस्तु न तो पृथिवीतल में मनुष्यों के पास है और न स्वर्ग में देवताओं के पास है अथवा न पाताल में नाग लोगों के पास ही है तथापि मैं अपना अवश्य कर्तव्यरूप इस शास्त्र तथा लोक में प्रसिद्ध गुरुपूजाक्रम को सफल बनाने के लिए समयानुसार कुछ प्रार्थना करता हूँ कृपया आप नाराज न हों ॥३१,३२॥
226823 दोनों लोकों में यानी स्वर्ग और भूतल में भोग के लिए जिसका मैंने संचय किया है उस सुकृत से, पुत्रकलत्रसहित अपने शरीर से तथा सम्पूर्ण चाकर और सामन्त सहित सारे राज्य से मैं आपकी पूजा करना चाहता हूँ जिनका मैं आपको समर्पण कर चुका हूँ । हे भगवन्, यह सब मैंने आपको अर्पण कर दिया है। आपके आश्रम की तरह यह आपके अधीन है। आप स्वामी बनकर अपनी इच्छा से मुझे आदेश दीजिये ॥३३,३४॥
226824 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे भूपते, हम ब्राह्मण लोग केवल प्रणाम से सन्तुष्ट है । केवल प्रणाम से ही हमारी तुष्टि होती है और प्रणाम आप कर ही चुके हैं। राज्य की रक्षा करना आप ही जानते हैं और यह आपको ही शोभा देता है । यहाँ यह राज्य आपका ही रहे । तपस्यारत ब्राह्मण कहाँ महीपाल होते हैं ॥३५,३६॥
226825 दशरथजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, इस परम पुरुषार्थरूप मोक्ष के प्रदानरूप महान् उपकार के लिए प्रत्युपकाररूप दीयमान राज्य कौन सी वस्तु है, क्योंकि मानुषानन्द की परम अवधि है निष्कण्टक वित्तपूर्ण निरामय सप्तद्वीप का आधिपत्य । उससे सौ गुना अधिक मनुष्यगन्धर्यों का आनन्द है, इससे भी सौ गुना अधिक देव-गन्धर्वो का आनन्द है इस प्रकार उत्तरोत्तर उत्कृष्टता को प्राप्त हो रहे विषयानन्दों में हिरण्यगर्भ का आनन्द चरम सीमा है । वह सर्वोत्कृष्ट हिरण्यगर्भानन्द भी जिस मोक्षानन्दसमुद्र में सीकर (जलकण) तुल्य है उसके लिए इसकी क्या गणना है, इसलिए हे मुनिवर उसके लिए इसे देने में मुझे लज्जा मालूम होती है, इसलिए हे देव, जैसा आप समझिये वैसा कीजिये ॥३७॥
226826 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : महाराज दशरथ के यह कह चुकने के बाद गुरु के चरणों पर पुष्पांजलि अर्पित कर रहे श्रीरामचन्द्रजी ने महागुरु श्रीवसिष्ठजी के आगे नतमस्तक होकर यह वाक्य कहा : हे ब्रह्मन्, आपने महाराज को निरूत्तर कर दिया है। मेरे पास प्रणाम को छोड़कर अन्य उत्तम दातव्य वस्तु नहीं है अतएव हे प्रभो, केवल सारभूतवस्तुवाला मैं राम आपके इस चरणों में प्रणाममात्र करता हूँ। यह कहकर श्रीरामचन्द्रजी ने जैसे वन पर्वत के पादों पर (अधोदेशवर्ती छोटे पर्वतों पर) पल्लवों में लगी हुई ओस की बूंदों को अर्पण करता है वैसे ही शिरसे
226827
226828 वन्दना करते हुए वसिष्ठजी के चरणों पर पुष्पांजलि अर्पण की । आनन्दजनित अश्रुधारा से नीतिज्ञ श्रीरामचन्द्रजी का वदन भर गया उन्होंने परम भक्ति से बार-बार श्रीगुरुजी को प्रणाम किया । शत्रुघ्न और लक्ष्मण तथा भरत के तुल्य और जो रामचन्द्रजी के अन्यान्य सहचर निकट स्थित थे उन्होंने भी वैसे ही मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठजी को प्रणाम किया । जो मुनि, राजा या राजकुमार लोग दूर दूर बैठे थे, उन्होंने दूरस्थों के योग्य प्रणामों तथा पुष्पांजलियों द्वारा मुनिवर श्रीवसिष्ठजी को प्रणाम किया। इस अवसर पर वहाँ पुष्पांजलियों की वर्षाओं से मुनिमहाराज वैसे ही आच्छादित हो गये जैसे कि हिमवृष्टि से पर्वतराज हिमालय आच्छन्न होता है। इसके उपरान्त जब सभा का कोलाहल और प्रणामपरम्परा समाप्त हो चुकीं तब वसिष्ठजी ने माननीय मुनियों के उन्मुख स्वकृत उपदेशात्मक शास्त्रीय सत्य वस्तु के विषय में बुद्धिमालिन्य के कारण यह सदोष है अथवा स्वच्छ बुद्धि के कारण यह निर्दोष है यों सन्देह करते हुए से अपने चरित्र से लोगों को विनय सिखाने के लिए मुनियों से आगे वर्णन किया जा रहे प्रकार से कुछ प्रष्टव्य का स्मरण करते हुए जैसे सफेद बादलों को फाड़कर चन्द्रमा अपना मुख दिखाता है वैसे ही उस पुष्पराशि को बाहुओं से हटाकर अपना मुख दिखलाया। जब सिद्धों की वाणियाँ, नगाड़ों की ध्वनियाँ, आकाश से पुष्पवृष्टियाँ तथा सभा का कोलाहल शान्त हो गया एवं प्रणाम करने के उपरान्त अपना पूजन करनेवाले यानी अपनी कृतकृत्यता माननेवाले राम आदि लोग शान्तपवनवाले मेघ की तरह सौम्यता को प्राप्त हो गये तब साधुवाद का श्रवण कर रहे मुनिश्रेष्ठ भगवान् वसिष्ठजी ने मधुरवचनपूर्वक विश्वामित्रजी से कहा : गाधिजी के कुल में यशरूपी सौरभ उत्पन्न करनेवाले कमलरूप हे मुनिवर, हे वामदेव, हे निमिजी, हे क्रतुजी, हे भरद्वाज, हे पुलस्त्य, हे अत्रे, हे घृष्टे, हे नारद, हे शाण्डिली, हे भास, भृगु, हे भारण्ड, हे वत्सवात्स्यायन आदि ऋषि लोगों, आप लोगों ने मेरा जो यह तुच्छ वचन सुना है जो बात इसमें छूट गई हो, जो अनुचित हो, निरर्थक हो, दुष्टार्थ हो वह आप इस समय शिष्यरहित मुझ पर अनुग्रह कर कृपया कहें ॥३८-५२॥
226829 सभ्य लोगों ने कहा : हे ब्रह्मन्, एकमात्र परमार्थ तत्त्व से सुशोभित होनेवाले श्रीवसिष्ठजी के वचन में कोई अनुचित या दुष्ट अर्थ होता है यह बात आज एकदम नई सुनने में आई है, क्योंकि आज तक इस तरह की बात जगत् में कहीं भी दृष्ट या श्रुत नहीं है। हम लोगों का अनन्त जन्मदोषों से जो पाप संचित था उसका आपने वैसे ही परिमार्जन किया है जैसे कि सुवर्ण के मल का अग्नि परिमार्जन करती है ॥५३,५४॥
226830 हे विभो, जैसे कुमुद ब्रह्मसदृश आकाश में विस्तारित तथा परमामृत से शीतल चन्द्रमा की दीप्ति से विकसित होते हैं वैसे ही हम लोग परम ब्रह्म में विस्तारित परमामृतशीतल आपकी वाणी से विकसित हुए हैं । ये हम लोग सकल प्राणियों को महाबोध देनेवाले मुनिश्रेष्ठ आप गुरु को ही प्रणाम करते हैं, किसी अगुरु को नहीं । इससे अपराविद्या के गुरुओं की अपेक्षा पराविद्याप्रद गुरु के उत्कर्ष की पराकाष्ठा सूचित की गई॥५५,५६॥
226831

226832 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : हे मुने, मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठजी से यह कहकर मेघ के सदृश गम्भीर शब्द से एक साथ पुनः पुनः नमस्ते कहते हुए उन मुनिजनों ने आकाश से सिद्धों के साथ स्वयं भी वर्षाये गये पुष्पांजलिसमूहों से वसिष्ठजी को पुनः पुनः वैसे ही आच्छन्न कर दिया जैसे कि मेघ हिमवृष्टि से हिमालय को आच्छन्न करते हैं ॥५७,५८॥
226833 मुनिजनों ने इसी प्रकार राजा दशरथ की प्रशंसा की।
226834
226835 इसके उपरान्त श्रीरामचन्द्रजी का विष्णु के अवतारत्वरूप वृत्त जाननेवाले उन लोगों ने चाररूपवाले भगवान् श्रीहरिरूप श्रीरामचन्द्रजी की प्रशंसा की॥५९॥
226836 सिद्धों ने कहा : चार स्वरूपवाले दूसरे नारायण के तुल्य स्थित भ्राता सहित श्रीरामचन्द्रजीरूपी जीवन्मुक्त राजकुमार को हम नमस्कार करते हैं॥६०॥
226837 सिद्धों ने चतुःसागरपर्यन्त भूमिमण्डल के पालक, भूत, भविष्यत् और वर्तमान काल में कभी विलय न होनेवाले राजचिह्नों से युक्त महाराज दशरथ की आप रामसदृश पुत्र के पिता होने से अत्यन्त धन्य हैं यों प्रशंसा की तथा मुनिसंघ के स्वामी भूरितेजस्वी अतएव भगवान् सूर्य के समान स्थित मुनिवर श्रीवसिष्ठजी की तथा महायशस्वी तपोनिधि श्रीविश्वामित्र की प्रशंसा की और कहा इन्हीं के महान् प्रभाव से हम सब लोग भ्रान्ति को दूर करनेवाली उत्तम ज्ञानप्रदान करनेवाली वसिष्ठजी की यह वाणी सुन पाये हैं। वाल्मीकिजी ने कहा : ऐसा कहकर सिद्धों ने फिर आकाश से फूलों की वर्षा की तथा सभास्थान में प्रसन्नचित्त होकर चुपचाप बैठ गये ॥६१-६४॥
226838 उसी प्रकार आकाशस्थ सिद्ध पुरुषों ने श्रीवसिष्ठजी की प्रशंसा की, सभास्थित पुरुषों ने भी उन सिद्धों का प्रचुर स्तुतियों के साथ पूजन किया ॥६५॥
226839 आकाश स्थित महर्षि तथा देवताओं ने, भूमि में स्थित ब्राह्मणों तथा राजाओं ने तथा पृथिवी और आकाश में स्थित मुनीश्वरों ने पूर्ववर्णित प्रकार से अपनी अपनी शक्ति के अनुसार प्रत्येक पुरुष की पुष्पार्घ्यदान युक्त उच्च जय जयकार वाणी से पूजा की॥६६॥
226840
226841 __ दो सौवाँ सर्ग समाप्त
226842 दो सौ एकवाँसर्ग गुरु द्वारा पुनः आदरपूर्वक पूछे गये श्रीरामचन्द्रजी ने पूर्णानन्द में अपनी विश्रान्ति प्रकट की, यह वर्णन। __ श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : इसके पश्चात् नीचे सभा प्रदेश में जब धीरे धीरे साधुवादों का तांता शान्त हो चुका, ज्ञानोपदेश पाकर राजगण विकसितवदन हो गये, संसार-भ्रान्ति के विलीन होने पर लोग अपनी अज्ञानअवस्था के चरित्र को स्वयं ही तत्त्व की ओर पूर्णतया अग्रसर हुए चित्त से हँसने लगे, सभागत विवेकी लोग चित्तवृत्ति के प्रत्यक्प्रवणपूर्वक चिदेकरसानन्द के सम्यक् आस्वादन में तत्पर हो ध्यानावस्थित की तरह शान्त हो गये, भ्रातृसहित श्रीरामचन्द्रजी गुरु के आगे गुरुजी के दीप्तिमान् मुख पर टकटकी लगाकर हाथ जोड़े पद्मासन बाँधे बैठ गये तथा महाराज दशरथ ध्यानस्थ से होकर अपने अन्दर आदि, मध्य और अन्त में पवित्रता बढ़ानेवाली अलौकिक जीवन्मुक्तिस्थिति का, अनुभव कर रहे थे उस समय मुनि वसिष्ठजी भक्त राजा आदि की पूजा ग्रहण करने के लिए क्षणभर चुपचाप ठहरकर धीरे-धीरे बोले॥१-६॥
226843 हे राम, आप अपने विशाल कुलरूप आकाश के चन्द्रमा हैं। हे कमलनेत्र आपइससे अतिरिक्त क्या सुनना चाहते हैं ? अपनी इच्छा के अनुसार बतलाइए|७॥
226844 हे रामजी, आज इस स्थिति का स्वयं आप कैसा अनुभव करते हैं ? इस जागतिक आभास को आप कैसा देखते हैं ? यह बतलाइये|८| भगवान् वसिष्ठजी के यह कहने पर गुरु के मुँह को देख रहे राजकुमार श्रीरामचन्द्रजी ने बिना घबड़ाहट या हिचकिचाहट के मृदु तथा स्पष्ट वचन कहा ॥९॥
226845
226846 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे प्रभो, आपके अनुग्रह से मैं वैसे ही परम निर्मलता को प्राप्त हो चुका हूँ जैसे कलंक से पूर्णतया विरहित चन्द्रमा से सुचिह्नित आकाशतल निर्मल होता है। मेरी संसाररूपी दुःख
226847
226848 प्रदान करनेवाली सभी भ्रान्तियाँ शान्त हो गई हैं । मैं निर्मल आकाश के समान अतिनिर्मल अपने स्वरूप से स्थित हूँ। मेरी चिद्अचिद् ग्रन्थि शान्त हो गई है, मेरे सकल विशेषण (उपाधियाँ) विलीन हो चुके हैं तथा ब्रह्मभाव से विशुद्ध जगत् में मेरी बुद्धि स्फटिक के मन्दिर के मध्य में स्थित स्फटिक मणि की तरह निर्मलतम है। मेरा शान्त मन इसके बाद और कुछ उपदेश सुनना तथा कर्म-सम्पादन करना नहीं चाहता है। परम तृप्ति को प्राप्त हुआ वह सुषुप्त के समान स्थित है।।१०-१३॥
226849 हे मुनिवर, परम शान्ति को प्राप्त हुए मेरे मन के सकल विषयस्मरणशान्त हो चुके हैं, उसका विषयभोग का कौतुक चला गया है तथा उसने विषय संकल्पों का त्याग कर दिया है। मैं जगत् के विषय में मानसिक विषयालोचन रहित जिसमें फिर बोध नहीं है ऐसा ऐन्द्रिक विषयालोचन रहित निरामय होकर सोता सा हूँ, पूर्णरूप से निर्वाण को प्राप्त हूँ, शान्त हूँ। यहाँ पर इव शब्द सुषुप्तभान के भी मिथ्या होने से तुरीयावस्था में
226850 अवस्थिति का द्योतक है। पूर्व की आशाओं से विह्वलित शरीर में आत्मबुद्धि से स्थिति का उपहासकर देदीप्यमान (फड़क रही) आपकी सूक्तियों से इस समय स्वस्थ होकर निस्सन्देह स्थित हूँ। न उपदेश से, न उपदेशप्रयुक्त अन्य प्रयोजन से, न शास्त्रों से, न बन्धु-बान्धवों से और न इन सबके त्याग से ही मेरा कोई प्रयोजन है। जिसमें केवल प्रत्यगात्ममात्र में चित्त प्रतिष्ठत रहता है ऐसी अविनाशिनी (नित्य) जीवन्मुक्त स्थिति का मैं स्वर्ग में साम्राज्य की असुरादि के क्षोभ से वर्जित जो स्थिति है उसके तुल्य ही अनुभव करता हूँ। मैं बाह्य दृष्टि से जिसमें नेत्र आदि अंग हैं ऐसी स्थिति को प्राप्त होकर भी जगत् को आकाश से भी अत्यंत निर्मल एकमात्र चिन्मात्राकाशरूपही देखता हूँ। अज्ञानी पुरुष की तरह जगत् को जड़ नहीं देखता। यह जगत् केवल आकाशमात्र ही है ऐसा दृढ़ निश्चयवाला मैं इस जगत् के मोह-निद्रा के साथ बाधित होने पर अक्षय स्वरूप हो सदा ही जागता हूँ। भावी कार्य को यथाकाम, वर्तमान कार्य का यथाप्राप्त तथा पूर्वस्थित कार्य को यथास्थित जो आप कहते हैं उसको मैं फलाभिसन्धि से शून्य होकर अविघ्नतया गुरु तथा शास्त्र के अनुसार करता हूँ। 'यथाकामं यथारम्भं यथाप्राप्तं यथास्थितम्' इस तरह के पाठान्तर में अपने कार्य के विषय में यथाकाम (यथेच्छ) तथा प्रारब्धानुसार' पर के कार्य के विषय में यथाप्राप्त तथा यथास्थित जो आप कहते हैं उसका मैं गुरु और शास्त्र के अनुसार निर्विघ्न सम्पादन करता हूँ॥१४-२१॥
226851 इष्ट वस्तु की प्राप्ति से न तो मैं अन्दर मन में सन्तुष्ट होता हूँ और न बाहर शरीर से हर्षित होता हूँ तथा नपुष्ट होता हूँ एवं अनिष्ट वस्तु की प्राप्ति सेन रोता हूँ। अवश्यकर्तव्य लौकिक और वैदिक कार्य करता हूँ। मैं केवल एक ही हूँ। मेरा भ्रमजाल दूर भाग चुका है ॥२२॥
226852
226853 इस प्रकार से स्थित हुए मुझे, अज्ञानियों के अभिमत बन्धु, जन, राज्य आदि के नाशों से अथवा, वृद्धि , ह्रास आदि अवस्थाओं से अनर्थप्राप्ति की आशंका नहीं है, इस आशय से कहते हैं। ___चाहे यह सृष्टि उलट जाय अथवा प्रलयकाल के पवन बहें, चाहे देश सोममार्ग के समान जनशून्य हो जाय लेकिन मैं निर्विक्षेपरूप से अपनी आत्मा में स्थित हूँ॥२३॥
226854 हे मुनिवर, मैं आत्माराम हूँ, बाह्य इन्द्रियों से अलक्ष्य हूँ, मन से भी दुर्लक्ष्य हूँ, निरामय हूँ, आशाओं से मैं वैसे ही बन्धन को प्राप्त नहीं होता जैसे कि मुष्टियों द्वारा आकाश बन्धन को प्राप्त नहीं होता ॥२४॥
226855
226856 देह में अभिव्यक्त का देहातीत रहने में दृष्टान्त कहते हैं। जैसे वृक्षगत पुष्प में अभिव्यक्त गन्ध आकाश में पहुंचकर पुष्पातीत रहती है वैसे ही मैं देह में
226857
226858 अभिव्यक्त होकर देहातीत सम (यह इस पुष्प का है अथवा इस देह का है यों विशेषण के योग्य न होने से साधारण) रूप से स्थित हूँ॥२५॥
226859
226860 तो आप आगे कैसे और किस तरह व्यवहार करेंगे? इस प्रश्न पर कहते हैं।
226861 जैसे ही प्रबुद्ध तथा अप्रबुद्ध सब राजा विविध कामधामवाले राज्यों में व्यवहार करते हैं वैसे ही हर्ष, विषाद और आशा से विरहित, स्थिर, एक, सम दर्शन मैं आत्मा में स्थित होकर निःशंक हो व्यवहार करता हूँ। अप्रबुद्ध, प्रबुद्ध में यही अन्तर है कि अज्ञानी हर्ष, विषाद और आशापाश से बद्ध, अस्थिर तथा विषमदृष्टि रहता है, ज्ञानी हर्षादि से रहित स्थित तथा समदृष्टि रहता है॥२६,२७॥
226862
226863 हे प्रभो, सकलविषयैश्वार्यानन्द के ऊपर स्थित ब्रह्मानन्द से मैं सुखी हूँ अतएव अपने शरीर में विषयसुख की मुझे इच्छा नहीं है । बाह्य दृष्टि से सर्वसाधारण जनकी तरह मैं स्थित हूँ। मुझे अपनी इच्छा के अनुसार सेवा आदि जिस किसी भी विषय में नियोजित कीजिये। हे सज्जन शिरोमणे, एकमात्र निर्मलब्रह्मरूपलक्ष्य में दृष्टिवाला मैं जब तक मेरा शरीर रहेगा तब तक सांसारिक स्थिति का निःशंक होकर वैसे ही पालन करूँगा जैसे कि बालक अपनी अवस्था के अनुरूप क्रीड़ा का अनुवर्तन करता है॥२८,२९॥
226864 हे मुनिनायक, मैं भोजन करता हूँ, पीता हूँ, बैठता हूँ, अपने कर्तव्य का पालन करता हूँ।
226865 आपके अनुग्रह से मेरी सब शंकाएँ निवृत्त हो चुकी हैं ॥३०॥
226866 __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी, यह बड़े सौभाग्य का विषय है कि आपने आदि, मध्य और अन्त रहित वह महापुण्य सर्वश्रेष्ठ पद पा लिया है जिस पद में स्थित हुए पुरुषों को पुनः शोक-दुःख नहीं रहता। आप अत्यंत सम (विषमतालेशशून्य) शीतल स्वात्मा में

जैसे आकाश शान्त आकाश में विश्राम प्राप्त करता है वैसे ही पूर्ण विश्रान्ति को प्राप्त हुए हैं। बड़े हर्ष की बात है आप सर्वथा शोक दुःखशून्य हो गये हैं, बड़े आनन्द का विषय है कि आपको उत्तम स्थिति प्राप्त हो गई है एवं महासौभाग्य की बात है कि आपकी इस लोक और परलोक में दृष्ट, अदृष्ट और श्रुत अनर्थशंका की निवृत्ति हो गई है॥३१-३३॥

226867 हे पुत्र, हर्ष है कि आपने आत्मतत्त्वज्ञानी होकर बोध से रघुवंशियों की अतीत, वर्तमान और भावी कुलसन्तति को पवित्र कर दिया है। हे रघुनाथ, इस समय आप मुनिनायक श्रीविश्वामित्र की इस यज्ञविघ्ननिवृत्ति की अभ्यर्थना को पूर्णकर पिता के जीतेजी उनकी आज्ञा से राक्षसवध द्वारा पृथिवी का पालनकर स्थित होइये ॥३४,३५॥

226868 हे सौभाग्यशाली राघव, आप सरीखे महापुरुष कुलदीपक से युक्त पुत्र-पौत्र, सेवक, बन्धुबान्धव, पैदल सिपाही, रथ, गज और अश्वसमुदाय के साथ सब रघुवंशी शरीर में नीरोग, निर्भय और घरों में सदा उदयवाले हों॥३६॥

226869

226870 दो सौ एकवाँ सर्ग माप्त।

226871 दोसौदोवाँसर्ग प्रबोध से यों हर्षित हुए राजाओं का तथा प्रबोध से हर्षित हुए श्रीरामचन्द्रजी का वर्णन तथा

226872 श्रीरामचन्द्रजी द्वारा ज्ञाननिर्मल अपनी स्थिति का वर्णन। वाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज, सभा में वसिष्ठजी का यह वचन सुनकर सब राजा तथा अन्यान्य लोग अमृतप्रवाह से सींचे हुए की तरह अन्दर अत्यन्त शीतलता को प्राप्त हुए ॥१॥

226873 कमलनयन

226874

226875 श्रीरामचन्द्रजी अपने मनोज्ञ चन्द्रवदन से ऐसे सुशोभित हुए जैसे कि अमृत से पूर्ण मनोहर चन्द्रमा के उदय से सम्पूर्ण क्षीरसागर सुशोभित होता है ॥२॥

226876 तत्त्वज्ञानविशारद वामदेव आदि सब लोगों ने वाह भगवान् श्रीवसिष्ठजी ने क्या उत्तम ज्ञान का वर्णन किया, यह बड़े सम्मान से कहा ॥३॥

226877 शान्त अन्तःकरणवाले राजा दशरथ प्रसन्नता से अत्यन्त सुशोभित हुए । वे अत्यंत सन्तोष से पूर्णतया रोमांचित शरीर हो एक अपूर्व शोभा को प्राप्त हुए। इसके पश्चात् ज्ञानी पुरुषों में बहुत-सी साधुवाद कथाओं के प्रवृत्त होने पर श्रीरामचन्द्रजी ने, जिनका अज्ञान छूट गया था, पुनः यह वचन कहा॥४,५॥

226878 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे भगवन्, आप अतीत और वर्तमान के अधिपति हैं, आपने हमारा यह अज्ञान वैसे ही पूर्णतया मिटा दिया है जैसे अग्नि सुवर्ण का मल (अन्यान्य धातुओं की मिलावट) पूर्णतया मिटा देता है|६॥

226879 हे प्रभो, हम लोग पहले केवल शरीर में आत्मदृष्टिवाले थे इस समय आपके अनुग्रह से सर्वत्र सर्वात्मदर्शी हो गये हैं |७॥

226880 मैं सर्वात्मा होकर सम्पूर्णरूप से स्थित हूँ, नीरोग हो गया हूँ, मेरी सकल आशंकाएँ मिट चुकी हैं। इस समय मैं ज्ञानवान् होकर जागरूक हूँ।।८॥

226881 कभी खेदवान् न होने के लिए मैं आनन्दित हूँ, चिरकाल के लिए मैं सुखी हूँ, कभी अस्त न होने के लिए मैं स्थित हूँ, मेरे परमपुरुषार्थ का उदय आविर्भूत हो गया है। अहा पवित्रतम शीतल ज्ञानरूपीजल से आपने मुझको सींचा है। अतएव मैं हृदय में शरत्काल के कमल के समान प्रहृष्ट हूँ, विकसित हूँ ॥९,१०॥

226882 आपके अनुग्रह से आज मुझे यह दिव्य साम्राज्यपदवी प्राप्त हो चुकी है जिसमें स्थित हुए मेरे लिए यह सारा जगत् अमृत बन गया है ॥११॥

226883 मेरी मति पूर्णतया प्रसन्न हो चुकी है, मेरा समस्त शोक निवृत्त हो गया है, मैं अलौकिक शान्ति से (सकार्य मूलअज्ञान के नाश से) अमलाशयरूप आत्मा में आनन्द को प्राप्त हो गया हूँ। भलीभाँति परीक्षा करके देखे गये आत्मा से ही स्वतः सिद्ध निर्मलता को मैं प्राप्त हो

226884 चुका हूँ अतएव मुझको नमस्कार है ॥१२॥

226885

226886 दो सौ दोवाँ सर्ग समाप्त

226887 दो सौ तीनवाँसर्ग

226888 मध्याह्नकाल का सूचक तुरी का घोष, दिनचर्या, निशा का आगमन तथा प्रातःकाल सभा के सामने श्रीरामचन्द्रजी के सन्देह अभाव का वर्णन।

226889 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : इस प्रकार जब भगवान् वसिष्ठजी तथा श्रीरामचन्द्रजी आपस में विचार कर रहे थे उस समय मानों उनके विचारविमर्श को सुनने के लिए भगवान् सूर्य आकाश के मध्य में पहुँचे । इसके पश्चात् दसों दिशाओं में प्रकाश श्रीरामचन्द्रजी की महामति के समान पदार्थ-राशि स्पष्टरूप से प्रदर्शन के लिए जल्दी तेज हो गया। उस समय उद्यान के तालाब विकसित कमलों से विशालकाय होने के कारण प्रफुल्ल-हृदय कमल होने के कारण विकसिताकार वहाँ पर बैठे हुए राजाओं की तरह खूब सुशोभित हुए। मोतियों की घनी झालरवाला स्फटिकमणि का झरोखा जिसमें भगवान् सूर्य का प्रतिबिम्ब संक्रान्त था, आकाश में तैरता हुआ-सा नाचता था। पद्मराग मणियों में संक्रान्त सूर्य की आकाश में फैली हुई तेजदीप्तिवाली किरणें (प्रतिबिम्बित-कान्तियाँ) ऐसी स्फुरित होती हैं जैसे कि स्वच्छ उपदेश ज्ञानकला स्फुरित होती हैं ॥१-५॥

226890 मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठ, विश्वामित्र आदि की

226891

226892

226893 मुखकान्तिरूपचन्द्रमा से विकसित से हुए अपने कुल के कैरवभूत (रात को खिलनेवाला सफेद कमल) श्रीरामचन्द्रजी महाराज जब इस प्रकार परमानन्द को प्राप्त हो गये, जब बड़वानल के तुल्य भगवान् सूर्य, जो तेजःपुंजरूपी देदीप्यमान ज्वालाओं से युक्त तथा बड़वानल के समान ही समग्र रसों का पान करनेवाले हैं, आकाशरूपी महासागर के नाभि के सदृश हो गये यानी मध्य आकाश में स्थित हो गये, जब आकाशरूपी नीलकमल, जो सूर्यरूपी कर्णिका से मनोहर, देदीप्यमान किरणरूपी केसरों से सुशोभित था तथा जिससे रजरूपी पराग गिर रहा था, अत्यन्त सुहावना मालूम होता था, वह आकाशरूपी नीलकमल मानों जगत्-लक्ष्मी का शिर का भूषण था, त्रिलोकीरूपी नायिका का कर्णाभरण (कानों का आभूषण) था। वह कर्णाभरण और शिरोभूषण भीतर जड़े हुए चमकीले सितारेरूपी विविध रत्नों से सुशोभित था, जब दिशारूपी नायिकाओं ने विशाल पर्वतशिखररूपी हाथों से धूप से मिश्रित जल रहित महामेघों को दर्पणों की नाईं पकड़ रखा था तथा जब सूर्यरहित भी आकाश श्रेष्ठतम सूर्यकान्त मणियों से निकली हुई आग से प्रदीप्त होने के कारण सूर्य से भी दुगुना सा जल रहा था उस मध्याह्न समय में समय की सूचना देने के लिए बजनेवाले शंख प्रलय काल की वायु से पूर्ण सागरों की तरह प्रचुर मुखवायु से पूरित होकर बजे। कमलों पर ओस की बूंदों के समान लोगों के मुख मण्डलों पर पसीने की बूंदों ने स्थिति की, जिनका आकार-प्रकार इधर उधर बिखरे हुए मोतियों के समान था। जैसे वृष्टि

226894 और नदी का जल सागर को भरता है वैसे ही घर की दीवारों में टक्कर लगने से प्रतिध्वनि के रूप लौटे हुए तथा प्राणियों के कर्मत्वराप्रयुक्त शब्दसंभ्रम से पुष्ट हुए शब्द ने लोगों के कानों को भर दिया। मध्याह्न काल में सुवासिनी (सौभाग्यवती) महिलाओं द्वारा गर्मी की प्रखरता को शान्त करने के लिए उड़ाई हुई सफेद कपूरयुक्त जल सींचनरूपीनूतन-मेघमाला उल्लास को प्राप्त हुई॥६-१५॥

226895 महाराज दशरथ सब सामन्तों, भूपालों, अपने अंगरक्षक, चाकर आदि, महामुनि वसिष्ठ तथा श्रीरामचन्द्रजी के साथ सभा से उठे। सब राजा, राजकुमार, मन्त्रिगण, मुनिवृन्दपरस्पर पूजा-सत्कार पाकर बड़ीप्रसन्नता के साथ अपने अपने घर को गये। अन्तःपुर के प्रमुख गृहों में पंखों की वायु से उड़ाई गई कपूर की धूलि से अपूर्व ही मेघमाला उदित हुई। इसके पश्चात् मध्याह्नकाल की तूरियों की ध्वनि दीवारों में टकराकर प्रतिध्वनित हुई तब वाक्यप्रयोग में निपुण मुनिश्रेष्ठ श्रीवसिष्ठजी ने ये वाक्य कहे : हे रामचन्द्रजी, आपने श्रोतव्य सब कुछ सुन लिया है और ज्ञातव्य सब कुछ जान लिया है इसके अतिरिक्त उत्तम ज्ञातव्य कुछ भी नहीं है ।।१६-२०॥

226896

226897 अब आपको गुरु के उपदेश, वेदान्त आदि शास्त्र तथा स्वानुभव के अविसंवाद के लिए एकार्थनिष्ठतारूप एकवाक्यता करनी चाहिये, ऐसा कहते हैं।

226898 हे राम, जिस प्रकार मैंने आपको उपदेश दिया है, जिस प्रकार आपने वेदान्तशास्त्रों से जाना है और जैसा आपका अपना अनुभव है उस प्रकार सबकी एकवाक्यता कीजिये । हे महामते, यथाप्राप्त कर्तव्य का पालन करने के लिए आप उठिये । हम लोग मध्याह्नस्नान के लिए जाते हैं । यह हम लोगों का मध्याह्न का समय व्यतीत हो रहा है । हे भद्र, अपनी आकांक्षा की विनिवृत्ति के लिए आपको जो सुन्दर वस्तु पूछनी हो वह प्रातः काल आप पुनः पूछ लीजियेगा ॥२१-२३॥

226899 श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठजी के यह कहने पर श्लाघनीय धर्मात्मा महाराज दशरथ ने श्रीरामचन्द्रजी

226900

226901 के साथ सभा में समुपस्थित उन सकल साधुपुरुषों की, मुनियों की, ब्राह्मणों की, राजाओं की तथा आकाशचारी सिद्ध और देवगणों की श्रीवसिष्ठ, विश्वामित्र आदि मुनियों द्वारा उपदिष्ट क्रम से मणि-मोती आदि के निष्क्रयरूप धन से, दिव्य फूलों से, मणि-रत्न आदि के

प्रदान से, मुक्तामाला के समर्पण से, विनय, प्रणाम, धनसहित कन्याप्रदान, वस्त्र आसन, अन्न, पान, सुवर्ण, भूमि, धूप, गन्ध, माला आदि से यथायोग्य पूजा की। पूजा करने के उपरान्त सभा के बीच से दूसरों का सम्मान करनेवाले महाराज दशरथ वसिष्ठ आदि देवर्षियों के सहित सारी सभा के साथ वैसे ही उठे जैसे कि सायंकाल के समय आकाश से चन्द्रमा उठता है ॥२४-२९॥

226902 वह त्वरायुक्त सभा से उठने का समय अत्यन्त सुशोभित हुआ जिसमें घुटनों तक देवताओं द्वारा वर्षाये गये फूलों से चारों ओर कीचड़ हो गया था, परस्पर घिसने और टकराने से केयूरों (अंगदों) में जड़े हुए रत्नों के चूरे से पृथ्वी लाल हो गई थी, टूटे हुए हारों से स्फुरित हो रही मोतीरूपी तारिकाओं ने रात्रिकाल में प्रसिद्ध नक्षत्रयुक्त आकाश को जीत लिया था, देवर्षि, मुनि, ब्राह्मण तथा राजाओं के इधर उधर संचार, से जो अत्यन्त भीड़भाड़वाला था, व्यग्र सेविकाओं के हाथों में चँवर केशों से चंचल थे, वसिष्ठजी द्वारा उपदिष्ट ज्ञान के क्रम के मनन आदि द्वारा भूमिका के क्रम से प्रमेयीकरण के लिए ही स्पन्दमान, अन्य स्वार्थत्वरा से नहीं, इस कारण जो दारूण न था, कभी जरा सा धक्का लगने पर भी परस्पर क्षमायाचना के लिए सिर में अंजलि बाँधे हुए आगे और अगल बगल तीनों भागों में देखने तथा क्षमा माँगने के लिए प्रवृत्त नेत्र और जीभवाले सकल जनों से विराजित था, पागल निष्ठुर लोगों से विषम नहीं था, इसलिए वहाँ पर पीड़ा आदि दोषों का लेष भी न था ॥३०-३३॥

226903 मृदु-मधुर वचनवाले सत्कृत दशरथ आदि सब सज्जन पुरुष, जो सातों लोकों के निवासी थे, परस्पर पूछकर इन्द्रपुरी से देवताओं की तरह परस्पर स्नेहपूर्ण हृदय होकर अपने-अपने आश्रमों को गये ॥३४,३५॥

226904 क्रमानुसार प्रेम से एक दूसरे को सत्कार कर उनसे विदा लेकर अपने घर में आकर उन्होंने दिन का कृत्य किया ॥३६॥

226905 इसके पश्चात् श्रीवसिष्ठ आदि तथा दशरथ आदि राजा-सबने दिवस के कृत्य किये । इसके अनन्तर उनके दिवस सम्बन्धी क्रिया करने पर क्रम से आकाश का पथिक सूर्य अस्त को प्राप्त हुआ। उनकी तथा महामति श्रीरामचन्द्रजी की उसी कथा से जागरणवश वह रात्रि शीघ्र व्यतीत हुई ॥३७,३९॥

226906 प्रातःकाल घर में झाड़ू बुहारी देने की तरह अन्धकाररूपी पांसु तारा रूपी फूलों की राशियाँ जिसमें से हटा दी गई हैं ऐसे जगद्रूपी भवन को घर की तरह साफ सुथरा बना रहे भगवान् सूर्य का उदय हुआ ॥४०॥

226907 इसके अनन्तर करवीर और कुसुम्भ के सदृश किरणों से दिशाओं को लाल बना रहे बाल सूर्य आकाशरूपी सागर में प्रविष्ट हुए । राजा, राजकुमार, मन्त्री लोग तथा श्रीवसिष्ठ आदि मुनिगण फिर महाराज दशरथ की सभा में आये । अपने-अपने क्रम, स्थान, देश और आसन के अनुसार जैसे आकाश में नक्षत्र शोभा प्रविष्ट होती है वैसे ही वहाँ पर वह सभा प्रविष्ट हुई। तदनन्तर दशरथ आदि भूपालों तथा सुमन्त्र आदि मन्त्रियों के आसन पर आसीन मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठजी की प्रचुर स्तुति करने पर महामुनि वसिष्ठजी तथा अपने पिताजी के सन्मुख कमलनयन श्रीमान् श्रीरामचन्द्रजी ने यह मधुर वचन कहा ॥४१-४५॥

226908

226909 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे सकल धर्मों के ज्ञाता, हे सकल ज्ञानों के महासागर, हे सकल

226910

226911 सन्देहरूपी वृक्षों का उच्छेद करने के लिए परशु (कुठार) रूप तथा हे शत्रुओं के भी शोक और भय की निवृत्ति करनेवाले हे ब्रह्मन्, मेरे लिए अन्य श्रवणीय अथवा ज्ञातव्य क्या शेष है ? जो कुछ भी श्रोतव्य या ज्ञातव्य मेरे लिए अवशिष्ट हो वह सब आप मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥४६,४७॥

226912 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामचन्द्रजी आपको बोध प्राप्त हो गया है । आपके लिए अब श्रोतव्य कुछ भी अवशिष्ट नहीं है । आपकी बुद्धि कृतकृत्य हो गई है और यह प्राप्तव्य वस्तु को प्राप्तकर आत्मा में स्थित है। आप ही अपनी बुद्धि से विचारकर स्वयं कहिये कि आज आप स्वानुभव से कैसे हैं और आपके लिए शेष श्रोतव्य क्या है ? ॥४८,४९॥

226913

226914 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, जैसा आप कहते हैं वैसे ही मैं अपने को कृतकृत्य समझता हूँ, मैं निर्वाण को प्राप्त हो चुका हूँ, प्रशान्त हो चुका हूँ, मुझमें किसी बात की आकाक्षा नहीं है। जो कुछ वक्तव्य था उसे आप कह चुके हैं, मैं सम्पूर्ण ज्ञातव्य वस्तु जान चुका हूँ अब कृतकृत्यता को प्राप्त हुई आपकी वाणी विश्राम को प्राप्त हो । मैं जानने योग्य तत्त्व को जान चुका हूँ, यह ज्ञातव्य वस्तु मुझे मिल गई है । सम्पूर्ण जगत् ऐक्य को (ब्रह्मैकरसता को) प्राप्त हो चुका है । जीव ब्रह्म भेदरूपी द्वैत अस्त को प्राप्त हो गया है मेरा दृश्यभेद का भान मिट गया है क्योंकि मैंने खूब विचारविमर्श कर सारी सांसारिता की आस्था का त्याग कर दिया है ॥५०-५२॥

226915

226916 दो सौ तीनवाँ सर्ग समाप्त

226917 दो सौ चारवाँसर्ग श्रीवसिष्ठजी तथा श्रीरामजी का चिदात्मा के परिशोधन के लिए

226918 निष्कृष्ट युक्ति से फिर चित् में दृश्य का परिमार्जन करना। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे महाबाहो, हे श्रीरामचन्द्रजी, फिर मेरा परम संक्षिप्त (युक्तियों से स्पष्ट तथा दृश्य के परिमार्जन का उपदेशक होने के कारण उत्कृष्ट) वचन सुनिये, क्योंकि बार-बार खूब पोंछने से दर्पण अत्यन्त शोभित होता है|१॥

226919

226920 रूप और नाम के भेद से दो प्रकार का दृश्य है। उनमें से पहले के मार्जन का (मिटाने का) उपाय कहते हैं।

226921 चार प्रकार के शब्दों के (जातिशब्द, गुणशब्द, क्रियाशब्द और यदृच्छाशब्दों के) जाति, गुण, क्रिया और यदृच्छाचार प्रकार के अर्थ होते हैं। जैसे नीली, चंचल भद्रा नाम की गौ । यहाँ पर गौ जातिवाचक शब्द है, नील गुणवाचक, चंचल क्रियावाचक और भद्रा यदृच्छा शब्द है। वे एक ही वस्तु में व्यावर्त्यभेद के अधीन भेदकल्पनारूप शब्द भेद प्रवृत्तिनिमित्तता से कल्पित भ्रान्तिवेदन संकेतरूप ही हैं वास्तविक नहीं। इस प्रकार अर्थ का परिमार्जन हुआ। अब दूसरे के (शब्द के) मार्जन का उपाय कहते हैं । अर्थ के परिमार्जित होने पर निरर्थक शब्द जलध्वनि के समान होकर नामता का त्यागकर अर्थता को प्राप्त हुआ, इसलिए अर्थ के परिमार्जन से शब्द का भी परिमार्जन हो गया यों अर्थ और शब्दरूप दो प्रकार का ही दृश्य स्वप्न के समान चिदाभानमात्र सिद्ध हुआ। ऐसी अवस्था में जगत् की उत्पत्ति कहाँ हुई ? जब जाग्रत् ही मिथ्या है तब जाग्रत् ही संस्कार द्वारा स्वप्नदृष्ट पदार्थ बन जाता

226922

226923 है और स्मरण के समान पदार्थशून्य स्वरूप होकर सामने आता है, इसलिए वह संविद् संवेदनमात्र होकर अन्य आकार की भाँति विस्तृत है उसमें संवित् से अतिरिक्त कुछ नहीं है। जैसे प्रत्यक् चैतन्यरूप मुझ में स्वप्नजगत्प निर्मल संविदाकाश सरूप होता हुआ भी नीरूप है वैसे ही त्रिभुवन भी सरूप होता हुआ भी नीरूप है ॥२-४॥

226924 ___ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, चित् में यह भूमि कैसे संपन्न हुई, पर्वत कैसे सम्पन्न हुए, कैसे जल हुआ, कैसे पत्थर हुए, कैसे तेज हुआ, कैसे क्रिया हुई, कैसे काल हुआ, कैसे वायु हो गया और कैसे चिदाकाश हो गया यानी चित् में जड़ता और भूमि आदि विचित्रता कैसे हो गई ? यद्यपि यह सब मैं

226925 आपके उपदेश से जान चुका हूँ, मेरे विशद बोध के लिये फिर मुझसे कहने की कृपा कीजिये॥५-७॥

226926 ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे रघुवर, जरा कहिये तो सही स्वप्न में दिखाई दिये महानगर में कैसे वास्तविक रूप से भूमि हो गई, कैसे आकाश हो गया, कैसे जल हो गया, कैसे पत्थर हो गये, कैसे तेज हो गया, कैसे दिशाएँ हो गई, कैसे काल हो गया और कैसे क्रिया हो गई? उन सबके निमित्त आदि सब कैसे हो गये यह मुझसे कहिये । किसने इस स्वप्न में दृश्यजंजाल का निर्माण किया, किसने इसको जलाया, कौन इसको लाया, किसने इसकी रचना की, किसने इसको विविध पदार्थों से भरा, कौन इसका उत्पादक है, किसने इसे प्रकट किया, इसका क्या स्वरूप है और क्या आकार-प्रकार है ? यानी स्वप्नदृश्य के समान ही इसकी संभावना करनी चाहिये इस अभिप्राय को मन में रखकर प्रतिवान्दी से स्वयं प्रश्न के ब्याज से श्रीवसिष्ठजी ने श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का उत्तर दिया।॥८-११॥

226927

226928 दृष्टान्त के (स्वप्नदृश्य के) समान ही दाष्टान्तिक में (जाग्रत् दृश्य में) भी पृथिवी आदि की सम्पत्ति की संभावना कर रहे श्रीरामचन्द्रजी स्वयं भी जगत् की असत्यता का वर्णन करते हैं।

226929 स्वप्नरूप इस जगत् का स्वरूप निराकार निराधार आकाश ही है। भूमि, पर्वत आदि सत्य नहीं हैं ॥१२॥

226930 इसका निराधार निराकार आत्मा ही व्योमरूप है, आकृति के अभाव में इस व्योम का आधार से क्या प्रयोजन है ? ॥१३॥

226931

226932 पृथिवी आदि आकारसम्पत्ति को मानकर यह कहा गया है, वास्तव में पृथिवी आदि सम्पत्ति भी नहीं है, ऐसा कहते हैं।

226933 यह पृथिवी आदि कुछ भी सम्पन्न नहीं हुए यह संवित् के अतिरिक्त, सत् नहीं हैं। यह जगदाकार चित् का स्फुरण स्वप्न के समान मन ही उस प्रकार (जगत् के रूपसे) स्थित है, उससे अतिरिक्त नहीं है ॥१४॥

226934
226935 और मन भी केवल चित् का स्फुरण है, अतः वही सब कुछ है, ऐसा कहते हैं।
226936 सकल तत्त्ववेत्ता की दृष्टि में उस प्रकार का बोध होने से यहाँ पर दिशा, काल आदि चित् का भान है, पर्वत आदि चिद्धान है, जल आदि चित् है एवं वायु आदि चिदाकाश है। संवित् ही आकाशता को प्राप्त होकर आकाशरूप से स्थित है, काठिन्य से वह पत्थर के रूप से स्थित है और द्रववश वह जल के समान स्थित है। वास्तव में भूमि आदि कुछ भी नहीं है, इसलिए वह सब एक अनन्त चिदाकाश पृथिवी आदि के रूप से स्थित है। प्रसन्न (निश्चल) सागर का जल द्रवरूप होने के कारण ही जैसे तरंग फेन, आवर्त आदि (अभिन्न) होता हुआ ही अपने में नाना होता है। चिति अपने में काठिन्य के संकल्प से
226937
226938 पृथिवी की तरह गिरिता को प्राप्त हुई है, चिति अपने में शून्यता के वेदन से आकाश की तरह अपने को शून्य जानती है। अपने में द्रवत्व के वेदन से जल मानती है, अपने में स्पन्दता के वेदन से वायु जानती है, अधिष्ठान चिद्रूप अपने स्वरूप का त्याग न कर रही चिति उष्णता के वेदन से अग्नि को जानती है। इस प्रकार के स्वभाववाला ही यह आकाशरूप चिद्धातु बिना कारण, बिना गुण और बिना क्रम के जो कुछ इस प्रकार स्फुरित होता है उसके अतिरिक्त जगत् का तत्त्व वैसे ही यहाँ कुछ नहीं है जैसे कि
226939 आकाश और सागर में शून्यता और जल के सिवा अन्य तत्त्व कुछ नहीं है। इदम्' (यह) 'त्वम्' (तुम) और 'अहम्' (मैं) इत्यादि जगत् चिदाकाश के अतिरिक्त नहीं है, क्योंकि उसके बिना कुछ भी संभव नहीं है। इसलिए आप पूर्ण शान्त होकर स्थित होइये । आप जैसे इस घर में स्वप्न, मनोरथ आदि से अग्निपर्वत आदि की बुद्धि करते हुए अग्नि पर्वत न होते हुए भी उसको अग्निपर्वत देखते हैं वैसे ही निराकार चिदाकाश को जगत् के रूप में देखते हैं। सृष्टि के आदि में चिदाकाश ही देहतुल्य प्रतीत होता है तब बिना कारण के असत् से (अज्ञान से) देहाकार चिति उदित होती है, वास्तव में देह उदित नहीं होता है, यह ज्ञानीजनों को विचार करना चाहिए। मन, बुद्धि, अहंकार, पंच महाभूत, पर्वत और दिशाएँ ये सब शिलागर्भ के समान यथास्थित अनिवार्य हैं। इस तरह न कुछ उत्पन्न हुआ है न कुछ नष्ट हुआ है यथास्थित यह जगत्रुप ब्रह्मात्मा में स्थित नामक जो स्वरूप का प्रकर्ष से बृंहण है वही यह जगत् कहा गया है। यथार्थ सम्यक् दर्शन से प्रबुद्ध बुद्धिवाले की दृष्टि से यह जगत्भाव से भान भी अभान ही है यानी वास्तव में शून्य चिदाकाश ही है अप्रबुद्धबुद्धिवाले यानी मूर्ख की दृष्टि से जैसा तैसा हो उसके विचार से क्या प्रयोजन है, यह अर्थ है॥१५-२९॥
226940
226941 दो सौ चारखाँ सर्ग समाप्त
226942 दो सौ पाँचवाँसर्ग केवल विषयमात्र स्वरूपवाली यह जगत् स्थिति स्वप्नतुल्य है। न यह कभी उत्पन्न हुई, न स्थित है और न नष्ट हुई यह केवल चिन्मात्र ही है। इस प्रकार जगत् की स्वप्न के समान पूर्वोक्त विवर्तमात्रता का स्वीकार कर कूटस्थ अद्वितीय चिन्मात्र विवर्त का भी संभव नहीं है, क्योंकि उसका कारण नहीं है, ऐसा श्रीरामचन्द्रजी प्रश्न करते हैं।
226943 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, जैसे परमाकाश स्वप्न में दृश्यरूप होता है वैसे ही यह जाग्रत् में दृश्यरूप होता है इस विषय में यदि सन्देह नहीं है तो यह सर्वश्रेष्ठ महाप्रश्न मुझसे कहने की कृपा कीजिये । अदेह चिति जाग्रत्य स्वप्न में सदेहवत् कैसे होती है ? |१,२॥
226944
226945 हेतु न होने के कारण आपने विवर्त की अनुत्पत्ति, अनुत्पन्न की स्थिति नहीं होगी अतः शून्यता ही होगी यह सिद्ध करना चाहिए । जगत् की शून्यता इष्ट ही है, अतः आपके प्रश्न में हेतुभूत सन्देह निरूपत्तिक है, यों भगवान् वसिष्ठजी श्रीरामचन्द्रजी के प्रश्न का उत्तर देते हैं। __श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामजी, यह दृश्य जाग्रत् और स्वप्न में हेतुशून्य आकाश से उत्पन्न हुआ है, अतः शून्याधार शून्यरूप ही होगा ऐसा ही सिद्ध करना चाहिये । और ख (शून्य) परम ब्रह्म ही है अन्य नहीं, इसलिए उत्पत्ति आदि से शून्य अद्वैत ब्रह्म के अविरोधी विवर्त में अनुपपत्ति का सन्देह
226946
226947 उपपन्न नहीं होता, यह अर्थ है|३॥
226948 __विर्वत में अनुत्पत्ति का ही उपपादन करते हैं।
226949 समस्त कारणाकारों में अस्तमयरूपवाले सर्गादि में ही कोई भूत उत्पन्न ही नहीं होते यानी उस समय पृथिवी आदि किसी भूतका संभव नहीं है ॥४॥
226950
226951 अदेह चिति जाग्रत् और स्वप्न में सदेहवत् कैसे होती है, यह प्रश्न भी अनुत्पन्न है क्योंकि पृथिवी आदि के अभाव में जरायुज, अण्डज, स्वेदज और उद्भिज्ज इन चार प्रकार के भूतों के शरीर भी असत् ही हैं ऐसा कहते हैं। । इसलिए पृथिवी आदि के अस्तित्व में ही होनेवाला यह शरीर कुछ भी नहीं है। ये भूत ही निश्चय करके देह हैं और उनका सर्वथा अभाव है|५॥
226952
226953 अतः विवर्तपक्ष निर्दोष है यह कहते हैं।
226954 इसलिए चिदाकाश स्वप्नवत् प्रतीत होनेवाले स्वरूपमात्रस्फुरणरूप जगदादि आकारवान् जैसे मायागुण से विक्षुब्ध इस दृश्य को देखता है ॥६|यह जो चिदात्मा का भानमात्र है वही स्वप्नभान है और वही जगदाकृति चिदाकाशरूप ही स्वप्न विवर्त, जगदादि शब्द से कहा जाता है ॥७॥
226955 चिदाकाश का जो यह वेदन है यह आकाश के समान निर्मल है इस वेदन के अन्दर भासमान चित् का रूप सूक्ष्म होने पर स्वप्न और स्थूल होने पर जगत् के रूप से स्थित है यानी वेदन ही स्वप्न
226956 और जगत् के रूप में स्थित है ॥८॥
226957
226958 इस प्रकार रूपप्रपंच के वेदनमात्र होने पर नामप्रपंच भी वेदन का ही एक नाम भेद प्रसिद्ध होता है, ऐसा कहते हैं।
226959 - इसके उपरान्त चारों ओर व्याप्त हुए अपने स्वभावकचन (स्फुरण) में उस चिद्रूप चिदात्मा ने ये पृथिवी आदि पृथक् पृथक् संज्ञाएँ की हैं ॥९॥
226960
226961 अतएव स्वप्न आदि की निवृत्ति होने पर भी वह तत्त्व (भान) कभी शान्त नहीं होता, ऐसा कहते हैं।
226962 उक्त चिद्धान ही स्वप्न और जगत् शब्दों से निर्दिष्ट होता है। चित् का भान स्वभाव (तत्त्व) है। वह चिदाकाशरूपी भान कभी शान्त नहीं होता|१०॥
226963
226964 उसके (चिद्धान के) सद्भाव से ही उसमें बहुत-से विवर्त हुए हैं, ऐसा कहते हैं।
226965 बहुत-सी भिन्न-भिन्न सृष्टि दृष्टियाँ ब्रह्मरूप ही हैं। जैसे आकाश में शून्यता स्थित है वैसे ही वे ब्रह्माकाश में ही स्थित हैं और प्रवेश करती हैं।॥११॥
226966
226967 कौतुकवश इस ब्रह्माण्ड के स्वरूप को सुनने की इच्छा से श्रीरामचन्द्रजी प्रश्न की भूमिका निर्माण करते हैं।
226968 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, आपने लीलोपाख्यान, भुशुण्डाख्यान आदि में करोड़ों प्रकार की सृष्टियों का वर्णन किया है। उनमें से कुछ ब्रह्माण्डकोश में स्थित हैं, कुछ उससे रहित यानी मन आदि में स्थित हैं, कुछ भूकोश में स्थित हैं, कुछ आकाशकोश में स्थित हैं, कुछ तेजकोश में स्थित हैं और कुछ वायुकोश में स्थित हैं। कुछ आकाशतल में स्थित गोलाकार भूमिपीठ हैं, उनमें रहनेवाले उर्ध्व तथा अधोभाग में स्थित चिंटियों के समान भूगोल से चिपके हुए देव, असुर आदि हम ही ऊपर हैं हम ही
226969
226970 ऊपर हैं यों विविध निश्चयवाले हैं, क्योंकि सबकी दृष्टि से भूमि के अधोभाग के जन, भूमि के मूलाकाश से जिनके पैर ऊपर की ओर और सिर नीचे की ओर रहता है, ऐसे प्रतीत होते हैं। इस तरह उन लोकों में ऊर्ध्वमूल अधःशाखा और शिखरवाले होने के कारण वन और पर्वत लटके हुए से मालूम होते हैं। कुछ वातमय (वायु शरीरवाले) प्राणियों से परिपूर्ण हैं, कुछ निरन्तर अन्धकार से व्याप्त हैं, कुछ आकाशमय शरीर धारण करनेवाले जीवों से भरे हैं और कुछ सृष्टियाँ गूलर के फल के समान कोटि कोटि कीड़ों से व्याप्त हैं। कुछ आकाशकोश में स्थित हैं, कुछ सृष्टियाँ शिलाओं के गर्भ में स्थित हैं, कुछ भाण्ड-बर्तन युक्त, मण्डप आदि के कोश में स्थित हैं और कुछ आकाश में पक्षियों के समान स्थित हैं। हे भगवन्, हे तत्त्ववेत्ताओं में श्रेष्ठ, उनमें से हमारा आश्रयभूत यह ब्रह्माण्ड जिस प्रकार का

226971 और जैसा स्थित है, वह मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥१२-१७॥
226972
226973 यह आपका प्रश्न तत्त्वज्ञानविषयक अथवा तत्त्वज्ञानोपयोगी नहीं है, न इसका कोई प्रयोजन है, न प्रकृत वेदान्त-चर्चा के उपयुक्त है, न अपूर्व है और न नियत (सदा सबके मत से एकरूप) है, क्योंकि मुनियों द्वारा विभिन्न ज्योतिष सिद्धान्तों में भूमि, वन आदि की स्थिति अन्यथा (अन्यान्य प्रकार से) वर्णित है। यह सब मैं पहले दिखला चुका हूँ, अतएव मायामय स्वप्नतुल्य इसके विषय में किसी एक का पक्षपात कर सिद्धान्त कथनों का कोई प्रयोजन नहीं है, ऐसा समझ रहे श्रीवसिष्ठजी यह विषय अन्य शास्त्रों का है, उनसे आपको ज्ञात हो ही चुका है, इसलिए यह विषय प्रश्नयोग्य नहीं है, यों समाधान करते हैं।
226974 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स, जो वस्तु अपूर्व हो (अन्य प्रमाणों का गोचर न हो), जो इष्ट न हो, अनुभूत न हो अथवा श्रुत न हो यानी प्रत्यक्ष, अनुमान और शब्द का विषय न हो उसीका गुरु सुन्दर सुन्दर दृष्टान्तों से प्रतिपादन करता है तथा शिष्य श्रवण द्वारा उसीका ग्रहण और मनन द्वारा उसीका ऊहन करता है अन्य का नहीं, यह अर्थ है । हे श्रीरामचन्द्रजी, इस ब्रह्माण्ड का तो ज्योतिष आदि आगमों ने (वेद-शास्त्रों ने) तथा शास्त्र के प्रवर्तक मुनियों तथा देवताओं ने शतशः (अनेक प्रकारों से) वर्णन किया है यह अपूर्व नहीं है और आपको ज्ञात ही है ॥१८,१९॥
226975 जैसा यह आपने जाना है, जैसा आगमों द्वारा वर्णित है वह सब ज्यों-का-त्यों स्थित है इसके विषय में और क्या वर्णन करें ? यानी आपको जो प्रकार ज्ञात है उसीका आपके प्रति कथन अपूर्व नहीं है, इसलिए उसका वर्णन उचित नहीं है ॥२०॥
226976
226977 तो ब्रह्म कैसे ब्रह्माण्डाकार बना, कितने काल तक ब्रह्माण्डाकार रहेगा? यह मुझसे कहने की कृपा कीजिए, यों श्रीरामचन्द्रजी पुनः प्रश्न करते हैं।
226978 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे ब्रह्मन्, चिन्महाकाश यह (ब्रह्माण्ड) कैसे बना, यह कितना विशाल है अथवा कितने काल तक स्थित रहेगा यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥२१॥
226979
226980 ब्रह्म कभी साकार नहीं हुआ, न उसका कालिक परिच्छेद ही है किन्तु अज्ञानी जीव जब तक अज्ञान रहता है तब तक सुप्त पुरुष की तरह अपने आत्मा को जगत् के आकार में देखता है, इस आशय से कहते हैं।
226981 यह अविनाशी ब्रह्म आदि-अन्त शून्य नित्य है। परमाकाश में न आदित्व, न मध्यत्व और अन्तत्व
226982
226983 है तथा न विविध आकार हैं। यह ब्रह्माकाश आदि-अन्त रहित, अक्षर सर्वव्यापी है, अतएव ब्रह्माकाशमय आदि-अन्त विहीन यह विश्व चारों ओर फैला है। इस परम चिदाकाश का स्वतः स्वात्मा में जो भान है, उसको उसी ने स्वयं विश्व कहा है, वह मिथ्या है। जैसे पुरुष का स्वप्नगरदर्शन है वैसे ही नगरवत् उसका यह भान है वही विश्व कहलाता है॥२२-२५॥
226984
226985 चिदेकस्वभान ब्रह्म में चित्स्वभाव से विरुद्ध पर्वत काठिन्य आदि स्वभाव कैसे सत्य हो सकते हैं, ऐसा कहते हैं।
226986 यहाँ न कठिन पर्वत हैं, न द्रवरूप जल है, न शून्य यह आकाश है और न सबको कवलित करनेवाला काल ही है ॥२६॥
226987
226988 चिति ही भ्रान्त चेतन को तथा उस उस रूप से स्थित-सी प्रतीत होती है वस्तुतः वह उस रूप में नहीं है, ऐसा कहते हैं।
226989 चिति ने जिस पदार्थ का जिस प्रकार जहाँ पर चिन्तन किया वह उस प्रकार वहाँ चित्तत्त्व में पर्वत, नदी आदि के रूप में पूर्णतया स्थित हैं ॥२७॥
226990 जैसे स्वप्न में अशिला ही शिला होती है, अनाकाश ही आकाश होता है यानी शिला तथा आकाश से अतिरिक्त चैतन्य ही शिला और आकाश होता है वैसे ही यहाँ सर्गादिरूपी स्वप्न में चेतन में दृश्य की (जगत् की) स्थिति है। निराकार शान्त चिति जिस स्वस्फुरण को ही स्वप्न के समान जानती है वह जगत् कहा जाता है, अतः चिद्रूप जगत् निराकार ही है यह बात मैं आपसे शतशः कह चुका हूँ। जैसे वायु के अन्दर स्थित स्पन्द एकमात्र केवल वायु ही है वैसे ही यह ब्रह्म में ब्रह्म है । यह न तो उदित होता है और न शान्त होता है । जैसे जल में द्रवत्व रहता है, जैसे आकाश में शून्यत्व और जैसे पदार्थ में पदार्थत्व रहता है वैसे ही ब्रह्म में यह जगत् है । न तो यह प्रलय में तिरोहित होता है अथवा न सर्गादि में जगत् के अकारण ब्रह्म से निष्कारणक उत्पन्न हुआ है। ब्रह्मपद में यह जगत् न तो अभिन्न है अथवा न भिन्न ही है। अनादि निराभास निराकार चिदाकाश अन्य (विसदृश, जड़) सर्गदृष्टियों का कारण कदापि नहीं हो सकता है। इसलिए जैसे अवयवी के (अंगीके) अवयव (अंग) केवलस्वात्ममात्र हैं यानी उससे पृथक् नहीं हैं वैसे ही निरवयव (अखण्ड) ब्रह्माकाश में जगत्पी आकाश स्थित है ब्रह्माकाश से जगदाकाश पृथक् नहीं है ॥२८-३४॥
226991 सब कुछ दृश्य शान्त, निराधार, निरामय (निर्दोष) ज्ञानमात्र है। यहाँ न जगत् की सत्ता है अथवा न असत्ता है तथा यहाँ किंचित् भी भेद नहीं है। दृश्य के इस अपलाप में 'नेह नानास्ति किंचन' यह श्रुति प्रमाण है ॥३५॥
226992
226993 शान्त निराधार ज्ञप्तिमात्र दृश्य का आभास होने में दृष्टान्त देते हैं।
226994 मनोपंख से कल्पित नगर के तथा स्वप्न में दृष्ट नगर के वृतान्त के समान सारा दृश्य फैला है। वास्तव में विषमताशून्य, शान्त, अजन्मा अविनाशी ब्रह्माकाश ही दृश्य के रूप में स्थित है। परम चिदाकाश स्वच्छ, चमकदार, सारभूत स्वरूप ही चित्स्वभाव होने के कारण भ्रमवश जिस जिस आकार में पूर्णरूप में विकसित होता है - स्फुरित होता है-उसी स्वकल्पित आत्मरूप को प्रलयपर्यन्त उसी ने (चिदाकाश ने ही) जगत् के रूप से जाना है अन्य को नहीं ॥३६,३७॥
226995
226996 दो सौ पाँचवाँ सर्ग समाप्त
226997
226998
226999 दो सौ छठवाँसर्ग ब्रह्मही सत् है जगत् की सत्ता नहीं है इसके निर्णय में कारणभूत कुशद्वीपेश्वर द्वारा कथितप्रश्नों का निरूपण । __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : भद्र, श्रीरामचन्द्रजी, बिना कारण के जिस जगद्भान का स्फुरण होता है वह कुछ भी है ही नहीं। वास्तव में परमार्थभूत ब्रह्म ही जगत् के रूप में स्थित है|१॥
227000 हे महाबुद्धे, कभी किसी ने मुझसे प्रश्न किये थे। इस विषय में सम्यक् ज्ञान की खूब पुष्टि के लिये आगे कहे जा रहे इस महाप्रश्न को और सुनिये ॥२॥
227001 दोनों ओर से सुरोदक तथा घृतोदकवाले महासागरों से कंकण के तुल्य घिरा हुआ, त्रिलोकी में विख्यात कुशद्वीप नामका द्वीप भूलोक में स्थित है। वहाँ पर पूर्व और उत्तर दिशा के मध्य में इलावती नामकी सुवर्णमय नगरी है, जिसमें कान्तिरूपी ज्वालावलि के खम्भों से भूतल और आकाश गुंथे हुए हैं। उस नगरी में पूर्व भाग में प्रज्ञप्ति नामसे विख्यात राजा हुआ। सब जगत् के प्राणी उस पर अनुरक्त थे, स्वर्ग में दूसरे इन्द्र के समान वह सर्वप्रिय तथा समृद्ध था। किसी समय की बात है कि मैं प्रलयकाल में आकाश से गिरे सूर्य के समान किसी प्रयोजन से उस राजा के समीप में पहुँचा। पुष्प, अर्घ्य और आचमनों द्वारा मेरी पूजा कर वह बैठा। किसी कथा के सिलसिले में उसने बड़े विनय से मुझसे यह पूछा : भगवन्, सारे दृश्य का संहार होने तथा सबके कारणभूत बीज आदि तथा पृथिवी आदि का क्षय होने पर शून्यरूप से विस्तीर्ण नाम के भी प्रवृत्तिनिमित्तभूत जाति, गुण, क्रिया और संस्थान के अभाव से अवाच्य परमाकाश में सृष्टि के आरम्भ का कौन मूल कारण (उपादान कारण) फिर हुआ अथवा कौन सहकारी (निमित्त) कारण हुए ? वे कहाँ से (किस उपादान से) हुए और कैसे (किस उपाय से) हुए ? उत्पन्न हुआ जगत् वास्तव में क्या है ? उसके सृष्टि से लेकर प्रलय-पर्यन्त विकार क्या हैं ? उसमें भी कुछ भूमियाँ नित्य अन्धकार से आच्छन्न रहती हैं, कुछ ब्रह्मलोक आदि आकाश में स्थित हैं तथा कुछ नरकादि भूमियाँ कृमि-कीटों से भरी हैं, कुछ अन्तरिक्ष आदि लोक आकाशकोश में स्थित हैं, कुछ दैत्य, दानव आदि की नगरीरूप भूमियाँ शिला के गर्भ में स्थित हैं इत्यादि विचित्रता क्या है ? पृथिवी आदि पंचभूत तथा उनमें रहनेवाले जरायुज, अण्डज आदि चतुर्विधभूतसंघ आदि तत्त्वतः क्या हैं ? उनके बुद्धि आदि आध्यात्मिक पदार्थ क्या तथा कैसे होते हैं ? इन सबकी रचना करनेवाला अथवा द्रष्टा कौन है तथा इनकी परस्पर आधार आधेयता क्या है ? यदि कर्मकाण्ड और ब्रह्मकाण्डरूप वेद तथा शास्त्रों के अविरोध के लिए जगतों का कभी भी प्रलय नहीं है, किन्तु तत्-तत् प्राणियों के कर्मों के अनुसार सदा ही जगद्-व्यवहार चलते रहते हैं कभी भी इससे विलक्षण जगत् नहीं था इस निश्चय का समर्थन किया जाय तो जैसा संवेदन होता है वैसी ही अनुभूतियाँ होती हैं इस प्रसिद्धि से संवेदन देह आदि का हेतु है कहा जाय या कुछ और ? प्रथम प्रश्न में वह संवेदन सदा स्थायी है अथवा नश्वर है ? यदि वह सदा स्थायी है तो वह कूटस्थ ही है। वह देह आदि विकार कदापि नहीं होगा। यदि वह नश्वर है तो उसकी उत्पत्ति में कारण कहना चाहिए। उसका निर्वचन होना कठिन ही नहीं असम्भव है, क्योंकि संवेदन के बिना उसकी सिद्धि नहीं हो सकती है। हे मुनिनायक, मुझे दूसरी शंका यह है कि आज जम्बूद्वीप आदि देश में अथवा इस कुशद्वीप में मरे हुए तथा अग्नि में जलाये गये देहनाशवालों के नरक स्वर्ग के भोग के लिए देह को उत्पन्न करनेवाले माता, पिता आदि से

227002
227003 शून्य प्रदेश में शरीर के प्रति उपादान कारण कौन होगा अथवा निमित्त कारण कौन होंगे?
227004 शंका : धर्म और अधर्म ही देह के आकार में परिणत हो जायेंगे? समाधान-धर्म और अधर्म दोनों अमूर्त हैं। उन अमूर्तों की मूर्तता असमंजस है। अद्रव्य (द्रव्यभिन्न) धर्म और अधर्म द्रव्यों द्वारा
227005 बीज के अभाव से उपर्युक्त धर्मअधर्म का देहाकार में परिणाम असमंजस है। धर्म और अधर्म करनेवाले का परलोक नहीं है यह नास्तिक पक्ष भी ठीक नहीं है, क्योंकि सही जन्म (वर्तमान जन्म) पूर्व जन्म की अपेक्षा परलोक है। और यह जन्म संवेदन के अनुसार स्थित है॥३-१८॥
227006
227007 सम्पूर्ण लोक, वेद आदि का विरोध होने से भी नास्तिक पक्ष ग्राह्य नहीं है, ऐसा कहते हैं।
227008 प्रजाजन राजा की आज्ञा आदि से, जो स्वेच्छा चेष्टा आदि के अगोचर हैं, दूर देशान्तर में हैं, अतएव सम्बन्ध रहित हैं और अमूर्त भी हैं, वध, बन्धन, दण्ड आदि फल पाते हैं इसमें कौन उपपत्ति है ? दूसरी बात यह है कि पत्थर, लोहे आदि का खम्भा देवता, मुनि आदि के वरदान से सुवर्ण की प्राप्ति के लिए गमन, आगमन आदि किये बिना ही जहाँ पर क्षणभर में सोने का हो जाता है वहाँ पर वह सम्पत्ति किस उपपत्ति से है ? यह कहिये । और भी सुनिये, अचेतन होने के कारण प्रयोजनसिद्धिरूप निमित्त के बिना ही प्रवृत्त हो रहे विधि प्रतिषेधरूप शास्त्रों का क्या प्रयोजन है, जो कि प्रचार द्वारा लोक में प्रसिद्ध हैं किसी के द्वारा अनुष्ठान न होने से अप्रसिद्ध हैं, यह बतलाने की कृपा कीजिये ? ॥१९-२१॥
227009 हे ब्रह्मन्, जगत् पहले असत् था पश्चात् सत् हुआ जैसे-'असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत' (यह पहले असत् ही था), 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (हे सौम्य, यह पहले एक अद्वितीय सत् ही था) इत्यादि श्रुतियों की परस्पर संगतार्थता (एकवाक्यता) कैसे हुई यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये । और सुनिये, सृष्टि के आरम्भ में शून्य आकाश से यह ब्रह्म कैसे होगा ? यदि आकाश का ऐसा प्रभाव मानें, तो इस तरह के प्रभाववाले सब प्रदेशों में भिन्न आकाश से सब जगह अन्य ब्रह्म क्यों नहीं पैदा होते?
227010 हे मुनिश्रेष्ठ, औषधियों के अपने अपने पदार्थों के उष्णत्व आदि स्वभाव कैसे स्थित हैं यह मुझसे अपने बोध के अनुसार कहने की कृपा कीजिये ॥२२॥
227011 भगवन्, एक ही पुरुष के मित्र ने प्रयाग आदि मनोवांछित फल देनेवाले क्षेत्र में उसके जीवन की कामना कर मृत्यु का आलिंगन किया और शत्रु ने वहीं पर उसके मरण की कामना कर अन्तिम साँस ली। दोनों के मरण के पश्चात् विरुद्ध स्वभाव वाले कार्य कैसे होंगे यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये । तथा एक ही समय में 'मैं आकाश में पूर्ण चन्द्रमा होऊँ इस कामना से चन्द्रत्व प्राप्त करानेवाली उपासनाविधि के अनुसार ध्यान करनेवाले बहुत से उपासकों द्वारा एक ही काल में प्राप्त अवश्यम्भावी चन्द्रत्वप्राप्तिरूप फलों से आकाश एकसाथ अनेकों चन्द्रों से युक्त क्यों नहीं होता ? तथा एक ही स्त्री का अपनी स्त्री के रूप में प्राप्त करने के लिए जब लाखों पुरुषों ने एक साथ ध्यान किया तब उन पुरुषों के ध्यान की फलभूत वह एक ही स्त्री उन पुरुषों को भिन्न देश में स्थित भिन्न भिन्न घरों में एक ही समय कैसे प्राप्त हुई ? तथा हे महामुनिजी, वह एक ही स्त्री अपनी तपश्चर्या से परम ब्रह्मचारिणी, उनमें से प्रत्येक पति के घर में रहने से प्रत्येक के प्रति तपस्या से साध्वी एवं बहुजन भोग्य होने के कारण२५५४
227012
227013 असाध्वी कैसे तथा वह उन सबकी स्त्री कैसे हुई यह मुझसे कहने की कृपा कीजिये ॥२३-२८॥
227014 भगवन्, मैं घर से बाहर नहीं निकलता हुआ भी कल्पनापर्यन्त सप्तद्वीपों का अधीश्वर होकर घर पर स्थित होऊँ यह विरुद्ध है। किसीने वरदान आदि द्वारा जहाँ प्राप्त किया वहाँ घर के भीतर भोग्यवर की वरता कैसे उपपन्न होती है ? ॥२९॥
227015 दान, धर्म आदि तपस्याओं तथा अन्त्येष्टि क्रिया, श्राद्ध आदि कर्मों का अदृष्ट जहाँ क्रिया हुई उसी प्रदेश में यदि उत्पन्न होता है तो यहाँ पर स्थित लोगों को क्रिया का फल परलोक में कैसे होगा, जो उक्त क्रिया की उत्पत्ति से शून्य है ? तथा अदृष्ट मूर्त देह आदि में प्रीतिजनन से सफल है यह कहिये तो परलोक में स्थित देह में अदृष्ट का अस्तित्व कहाँ है ? ॥३०॥
227016 यदि कहिये कि व्यवहार करनेवाला जीव और उसमें समवाय सम्बन्ध से स्थित उसका अदृष्ट जिस जगह उसका भोग होता है वहाँ है । यह कथन भी ठीक नहीं है, क्योंकि इस लोक के देह आदि मूर्त पदार्थ अन्य लोक तथा अन्य काल में नहीं रहते जिनके आश्रय से व्यवहार करनेवालों को फल हो सकेगा, यह अर्थ है ॥३१,३२॥
227017 इत्यादि असमंजस कैसे समंजस होगा? मेरे मन में उठे हुए इन सकल सन्देहों को शीतल और उज्ज्वल वाणी से ऐसे काट डालिये जैसे कि चन्द्रमा सायंकाल में होनेवाले अन्धकार को शीतल तथा उज्ज्वल कान्ति से काट देता है ॥३३॥
227018 हे भगवन्, परमात्मा के विषय में उपदेश द्वारा सकल संशयों का विनाश करने से हजारों विरुद्ध फलवाला भी दोनों लोकों में (इस लोक और परलोक में) हितकर तथा अविरुद्ध हो जाता है, इसलिए परमवस्तुबोध (परमात्मबोध) मुझे दीजिये । आपके सदृश महापुरुषों का समागम मेरे सदृश किसी को साधारण फलप्रद नहीं होता है, यह अर्थ है ॥३४॥
227019
227020 दो सौ छठवाँ सर्ग समाप्त
227021 दो सौ सातवाँसर्ग पूर्व सर्ग में राजा प्रज्ञप्ति द्वारा किये गये प्रश्नों के कतिपय
227022 प्रश्नों का क्रम तथा व्युत्क्रम से श्रीवसिष्ठजी द्वारा समाधान। एक विज्ञान से ही सर्व विज्ञान होता है, अतः सकल सन्देहों का मूलोच्छेद द्वारा परिहार होने के कारण मैं सामान्यरूप से सब प्रश्नों का समाधान करूँगा, यों श्रीवसिष्ठजी प्रतिज्ञा करते हैं।
227023 हे राजन्, जिस प्रकार मैं हथेली में रक्खे आँवले की तरह स्पष्टरूप से आत्मतत्त्व का प्रतिपादन करता हूँ उसे तुम सुनो। जिससे तुम्हारे सकल सन्देह सर्वथा पूर्णरूप से निर्मूल हो जायेंगे ॥१॥
227024
227025 सर्वप्रथम स्वयंप्रमाण स्व स्व संवेदन का अनुसरण करनेवाले पुरुषों को पदार्थों के तत्त्व की व्यवस्था करने में कहीं भी किसी भी सन्देह की उपपत्ति नहीं होती है, ऐसा कहते हैं॥
227026
227027 सभी जगत् के पदार्थ सदा ही असद्रूप हैं और सदा ही ये सद्रूप हैं, क्योंकि इनकी स्थिति संवेदन के अनुसार है। जहाँ पर जिसके अस्तित्व की प्रतीति होती है, जहाँ पर जिसके नास्तित्व की प्रतीति होती है वहाँ दोनों ही स्थलों में भगवती संवित् द्वारा ही उनके अस्तित्व और नास्तित्व रूपका समर्थन किया जाता है, यह भाव है ॥२॥
227028 जिस विषय में यह पदार्थ है, नीला है, पीला है, घड़ा है, वस्त्र है, अथवा नहीं है इस प्रकार का ही है इस प्रकार के अवधारण से (निश्चय से) संवित् से व्याप्त
227029
227030 है उस विषय का वह रूप अवश्य होता ही है । वह सत् हो अथवा असत् हो इस विषय में आग्रह नहीं है ॥३॥
227031 संवित् का ऐसा स्वभाव ही है। उक्त संवित् द्वारा आत्मरूप में शरीर की पहले भावना की जाती है और संवित् की देहधर्मता यों विपरीतता का अध्यास किया जाता है। उस देह से उस संवित् की अभिव्यक्ति होती है यानी देह की आत्मता। इस प्रकार नरक और स्वर्ग के भोग के लिए देह के उत्पादक माता-पिता आदि से शून्य प्रदेश में देह के प्रति कौन उपादान कारण है और कौन निमित्त आदि कारण हैं ? प्रज्ञप्ति के इस प्रश्न का समाधान किया गया ॥४। इसीलिए लोग स्वप्न
227032 और जाग्रत में देह का चेतयिता के (आत्मा के) रूप में ही अनुभव करते हैं अन्य यानी संवित् को चेतयिता का (देहका) धर्म जानते हैं वह स्वयं चेतयित्री है ऐसा नहीं जानते हैं। इसलिए कोई यानी भ्रान्तिरूप संवित् ही शरीरता है उससे अन्य शरीरता नहीं है ॥५॥
227033
227034 आदि के तीन प्रश्नों का भी इसी तरह समाधान करना चाहिये, क्योंकि जगत् की सिद्धि संवेदन के बलपर ही हई है, इस आशय से कहते हैं।
227035 सृष्टि के प्रारम्भ में समस्त कारणों का अभाव था, अतएव अवश्य आश्रय लेने योग्य स्वप्नद्रष्टा संविदात्मा ही यों जगत् के रूप में भासता है। ऐसी अवस्था में इस जगत् में स्वप्नवैधर्म्यरूप अन्यता कौन है यानी कोई नहीं है अर्थात् जगत् स्वप्नसदृश ही है । इस प्रकार जो ही ब्रह्मनामक निर्मल संवेदन है, वही इस जगत् के रूप में भासता है, इसलिए जगत् में ब्रह्मभिन्नता कैसी ? ॥६,७॥
227036 इस प्रकार सदा एकरस (कभी विकृत न होनेवाले) ब्रह्म की जगतरूप से स्थिति होने के कारण जगत् ब्रह्म ही है। विद्वान्, वेद और अध्यात्मशास्त्ररूप प्रमाणों से ऐसा ही हमने अनुभव किया है वही यहाँ पर कहा है इसके अतिरिक्त कुछ नहीं कहा है ॥८॥
227037 जगत् नित्य संविन्मात्र ही है, यह बात सब प्राणियों की बुद्धि में बद्धमूल है, दृढ़ अनुभव से सिद्ध है, नित्य संविदात्मा ही सत्तारूप से सर्वत्र पूर्ण है तथा महात्माओं ने अनेक बार यह कहा है फिर भी जगत् की नित्य संविन्मात्रता का अपलाप करके अन्धकूप के मेढक जैसे जो मूढ पुरुष आपाततः वर्तमान नाम और रूप के अनुभव को ही प्रमाण मानकर संवित् नित्य नहीं है, किन्तु उसका कारण शरीर ही है वह जड़ोपादान तथा जड़ात्मा की गुण है यों मोह को प्राप्त हुए हैं वे नैयायिक, चार्वाक आदि अज्ञ उन्मत्त ही हैं । वे हम लोगों की ज्ञानचर्चा में भाग लेने के योग्य नहीं हैं। भले चंगे मस्तिष्कवाले पुरुषों तथा पागलों का एवं मूढ़ तथा प्रबुद्धों का परस्पर संलाप (संवाद) कैसा? किसी भी प्रकार उसका संभव नहीं है। जिस विद्वान् के कथनोपकथन से सकल सन्देहों का विनाश न हो उसे इस लोक में क्या अन्य लोकों में क्या यानी तीनों लोकों में मूर्ख-कथा ही समझना चाहिये ॥९-१२॥

227038 जो मूढबुद्धिवाला चार्वाक यह प्रपंच एकमात्र प्रत्यक्ष प्रमाणवाला ही है, प्रत्यक्षातिरिक्त अन्य प्रमाणोंवाला नहीं है, इसलिए श्रुति आदि से सिद्ध जगत् का ग्रहण नहीं करना चाहिए, ऐसा कहता है वह उस युक्तिविहीन, सर्वविरुद्ध तथा अभिज्ञजनों का कर्णकटु होने से पत्थर के समान कठोर अपने वचन से ही सकल विद्वानों द्वारा अज्ञानी तथा अन्धे कुएँ का मेढक कहा गया है, क्योंकि वह पूर्वापर विचारबुद्धि को ताक में रखकर केवल वर्तमानमात्रगोचर प्रत्यक्ष प्रमाण में ही अपनी बुद्धि से पशु के सदृश स्थित है ॥१३,१४॥

227039

227040 चार्वाक आदि की उक्ति से सन्देहों की कदापि निवृत्ति नहीं हो सकती, क्योंकि अनुमान आदि

227041

227042 प्रमाणों का अंगीकार न करने के कारण उसकी उक्ति युक्तिशून्य है। वेद आदि तो गुरुमुख से पूछे जाने पर सकल सन्देहों की निवृत्ति द्वारा परम पुरुषार्थ के प्रदान में समर्थ हैं, कारण कि वे अपने अनुभव से पूर्ण इस मेरे द्वारा कही हुई दृष्टि का प्रतिपादन करते हैं, ऐसा कहते हैं।

227043 का ऐसे प्रतिपादन करते हैं जैसे कि ये सब संशय नष्ट हो जाते हैं|१५॥

227044 यदि प्रत्यगात्मसंवित् ही देहादि जगत् है तो शव (मृत शरीर) भी संवित् होने से क्यों नहीं चेतता यानी चैतन्य प्राप्त करता है ? ऐसी जिसकी शंका है उस मूढ़ श्रोता के लिए यहाँ पर कहा जाता है, तुम सुनो॥१६॥

227045 जैसे तुम्हारा स्वप्ननगर विस्तृत होता है वैसे ही हिरण्यगर्भ के वेष धारण किये हुए परमब्रह्म का स्वप्ननगर यह जगद्-भान विस्तृत है|१७॥

227046 यद्यपि यह सम्पूर्ण जगद्-भान वास्तव में निरन्तर चिन्मात्रस्वरूप ही है तथापि इसमें

227047 जैसे तुम्हें अपने स्वप्ननगर में चेतन भ्रान्ति नहीं होती वैसे ही शवादि जड़ में भी नहीं होती है यह जानना चाहिये। अपने स्वप्न में दसों दिशाएँ, विविध पर्वत, पृथिवी आदि, नगर आदि सब कुछ चिन्मय आकाश ही हैं यह विचार करने पर तुम्हारे अनुभव से सिद्ध है ।।१८,१९॥

227048

227049 वैसे ही जगत् में भी चिन्मयता की संभावना करनी चाहिये, ऐसा कहते है। ब्रह्म संविदाकाशमय है, उसका संकल्पनगर विराट् है, ब्रह्मा भी एकमात्र संवित्मय ही है वैसा ही उसका बनाया हुआ यह जगत् भी शुद्ध संवित्मय ही कहा जाता है|२०॥

227050 जैसे तुम्हारे संकल्पनगर में तुमसे जिस-जिस पदार्थ का जैसा संकल्प किया जाता है वैसा ही तुम्हें उसका अनुभव होता है वैसे ही ब्रह्मा के संकल्पनगररूप इस जगत् में चित् द्वारा जिस जिस का जैसा संकल्प किया जाता है उस उसका वैसा अनुभव होता है। जैसे तुम्हारे संकल्पनगर में जिस-जिस पदार्थ का जैसे संकल्प किया जाता है उस समय वह वैसा रहता ही है वैसे ही इस संकल्पनगर में जिस जिसका जैसे संकल्प किया जाता है वह उस समय वैसा रहता ही है ॥२१,२२॥

227051 इसलिये जैसे जीवित देह की चेष्टा होती है, मृत शरीर की चेष्टा नहीं होती । यों नियत इन स्पन्द (चेष्टा) और अस्पन्द (चेष्टा का अभाव) दोनों की हिरण्यगर्भरूप चित् ने ही कल्पना की है वैसे ही उसने उनका स्वयं अनुभव किया इसलिये शव में चेतना की अभिव्यंजक चेष्टा की प्राप्ति नहीं होती है ॥२३॥

227052

227053 'निर्द्रव्यं कुरुते द्रव्यैर्युक्तिरित्यसमंजसा' इस प्रश्न का समाधान करने के लिये उसके अभिप्राय को विशद करते हैं। __ महाप्रलय के अन्त में पुनः सृष्टि चलती है। लेकिन समस्त कारणों का अभाव होने से वह सृष्टि द्रव्य तो है नहीं। यदि कहिये 'पूर्व कल्प के प्रजापति से निर्मित द्रव्यों का इस (आधुनिक) सृष्टि में उपयोग होगा, अतः वह निर्द्रव्य कैसे?' यह कथन भी ठीक नहीं, क्योंकि पूर्व कल्प के प्रलय से पहले ही पूर्व कल्प का प्रजापति मुक्त हो चुका इस कारण उसके द्वारा निर्मित जगत् का पूर्ण रूप से प्रलय होने के कारण पूर्व जगत् के प्रकार की स्मृति आदि निमित्तकारण नहीं है, यह तुम्हारा आशय है। लेकिन तुम्हारा यह आशय हमारे सिद्धान्त के अनुकूल ही है, क्योंकि स्वयं ज्योति ब्रह्म ही जगत् के रूप में भासता है। इसलिए ब्रह्मा का पहले हिरण्यगर्भ के रूप में स्फुरण हुआ उसके बाद आकाशरूप उसने स्वयं ही आकाशरूप संकल्पनगर को जगत् जाना। जैसे केवल चिन्मात्ररूप संकल्पनगर का भान होता

227054

227055 है वैसे ही निष्कारण चिन्मात्र उन्मेष जगत् के रूप में भासता है ॥२४-२७॥

227056

227057 इससे 'माता पित्राद्यमावोऽपि' इस प्रश्न का भी समाधान हो गया, ऐसा कहते हैं।

227058 शरीर हो चाहे मत हो । जहाँ-जहाँ चिदाकाश है वहाँ वहाँ वह द्वैताद्वैतमय जगत्प आत्मा को जानता है ॥२८॥

227059

227060 मरण के पश्चात् जगत् के दर्शन में भी यही न्याय जानना चाहिये, ऐसा कहते हैं।

227061 जैसे चिदाकाश स्वप्ननगर को देखता है, जैसे संकल्पपुर को देखता है वैसे ही मरने के बाद जगत् को देखता है । जैसे सर्ग के आदि से अपृथिवीमय यह जगत् पृथिवी आदिमय-सा भासता है वैसे ही मृत पुरुष का भी सम्पूर्ण जगत् अपृथिवी आदिमय होता हुआ भी पृथिवी-आदिमय भासता है। जैसे तत्त्वज्ञानी के अथवा स्वप्न से जागे हुए पुरुष के स्वप्न के देश और काल जाग्रत् सृष्टि से तनिक भी व्याप्त (सम्बद्ध) नहीं रहते वैसे ही परलोक प्राप्त पुरुष के भी ऐहिक देश-काल वहाँ (परलोक में) व्याप्त नहीं होते ॥२९-३१॥

227062

227063 इसी तरह तत्त्वज्ञानी के विषय में जगत् भी नहीं व्याप्त होता है, ऐसा कहते हैं।

227064 स्पष्टरूप से अपने द्वारा अनुभूत भी यह जगत् प्रबुद्ध के (तत्त्वज्ञानीके) विषय में वैसे ही कुछ नहीं है जैसे कि आकाश के विषय में कारण कुछ नहीं है । जैसे अप्रबुद्ध पुरुष को असत् ही यह जगत् देदीप्यमान मालूम होता है वैसे ही परलोकगत पुरुष को चिदाकाशही सर्गवत्प्रतीत होता है। परलोकगत पुरुष को अभूतपूर्व चिदाकाश ही धुलोक, पृथिवी, यम आदि से युक्त पूर्वसिद्ध-सा व्याप्त प्रतीत होता है। यहाँ मैं मरा, फिर नारकीय जीव के रूप में उत्पन्न हुआ, यमलोक में आया और वहाँ पर शुभ अशुभ कर्मफलों को भोगता हूँ यों मृत पुरुष अतिनिबिड़ भ्रान्ति को देखता है ॥३२-३५॥

227065

227066 उक्त भ्रान्ति मोक्ष के उपायभूत अध्यात्मशास्त्रों के परिशीलन आदि से ही पूर्णरूप से नष्ट होती है उसके विनाश का दूसरा मार्ग नहीं है, ऐसा कहते हैं।

227067 मोक्ष के उपायभूत श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदि का अनादर करनेवाले पुरुषों का यह मोह (अज्ञान) कदापिशान्त नहीं होता है। बोधहोने से वासना के मिट जाने पर यह मोहनष्टहोजाता है ॥३६॥

227068

227069 इससे धर्म और अधर्म ही जगत् के आकार में परिणत होते हैं यह आस्तिक लोगों का पक्ष भी अनुगृहीत हुआ, इस आशय से कहते हैं।

227070 अप्रबुद्ध पुरुष की जो संवित् है वह धर्म-अधर्मवासना है जो आकाश में ही आकाशरूप भासती है वही यह जगत् के रूप में स्थित है। जगत् का स्वरूप स्वतः शून्यरूप भी नहीं है और सत्स्वरूप भी नहीं है, किन्तु ब्रह्मनाम का चैतन्य ही जगत्स्वरूप है और अज्ञान के कारण ही अनर्थभूत है तत्त्वज्ञानी पुरुष के लिए तो परमकल्याण निरतिशय आनन्दरूप ही है ॥३७,३८॥

227071

227072 दो सौ सातवाँ सर्ग समाप्त

227073 दो सौ आठवाँसर्ग जैसेप्रजादूर देश में स्थितप्रयत्नों से अन्यत्र वध, बंधन आदिफल पाती है वैसे ही ब्रह्मा की इच्छा का वर्णन।

227074 'अनिच्छतेहितैर्दूरदेशान्तरगतैः फलम् । प्रजा प्राप्नोत्यसंबद्धैरमूर्तरत्र कः क्रमः ॥' इस प्रश्न का

227075

227076

227077 उत्तर सुनाने के लिए प्रतिज्ञा करते हैं।

227078 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : राजन्, प्रजाओं को अमूर्त, दूर स्थित अतएव सम्बंधरहित राजा की आज्ञा आदि से अपने ही घर में जैसे शुभाशुभ फल (निग्रहानुग्रहरूप) प्राप्त होता है उसको सुनो, मैं कहता हूँ ॥१॥
227079 चूँकि ब्रह्म ही अज्ञानवश दृश्यबोध से दृश्य के रूप में प्रतीत होता है और ब्रह्मज्ञान से ब्रह्म ही है, इसलिए यह जगत् ब्रह्मसंकल्पनगररूप से स्थित है ॥२॥
227080 संकल्पनगर में जिस जिस वस्तु का जिस समय जैसा संकल्प किया जाता है वह वह वस्तु उस समय वैसे ही अनुभूत होती है। जैसे तुम्हारे इस संकल्पमय घर में जो यह प्रजा है वह तुम्हारे संकल्प के अनुसार बनी वैसे ही ब्रह्म
227081 संकल्पनगर में यह सब जिस प्रकार का तुम्हारा स्थित है। तुम अपने संकल्पनगर में जिसका जैसा संकल्प करते हो उसको वैसा ही देखते हो ॥३-५॥
227082
227083 लेकिन जो जगत् में हमारे संकल्पनगर की विलक्षणता का अनुभव होता है उसे वर-शाप संकल्प के तुल्य समझना चाहिये, ऐसा कहते हैं। ___ मुनियों की यम, नियम आदि के सेवन से शुद्ध हुई संवित्वर और शाप से जैसे तत्-तत्व्य वहारक्षेम यानी निग्रहानुग्रहसमर्थ होती है, ब्रह्मसंवित् भी वैसे ही होती है, यह अर्थ है । जो वर और शाप द्वारा होता है उसे भी तपस्वियों के वर और शाप सिद्ध हों यों ब्रह्म की कल्पना से ब्रह्मसम्बंधी ही सत्यसंकल्प समझना चाहिये ॥६|प्रकृत में प्रजाजन विधि-निषेध शास्त्रों द्वारा बोधित धर्म और अधर्म में से एक आस्थावश जो धर्म अथवा अधर्म का फल प्राप्त करते हैं वह भी ब्रह्म के ही इस प्रकार के संकल्पवश ही होता है ॥७॥
227084 इस जगत् में जो जीव है उनके सृष्टिरूप अभिव्यक्ति के पूर्व उपलब्धि न होने के कारण पहले यह जगत् असत् था। सृष्टि के उपरान्त सत्यरूप से इसकी उपलब्धि होती है ॥८॥
227085
227086 असत् जगत् का कुछ काल तक सत्तारूप से जो किंचित् भान होता है वह भी ब्रह्म के सत्यसंकल्प से ही होता है, ऐसा कहते हैं।
227087 राजन्,यह जगत् चिद्रूप ब्रह्म के संकल्प से ही कुछ काल के लिए सत् है, अतः जो ब्रह्म के जगत्प से उन्मेष और निमेष हैं वे ही इस जगत् के उदय और प्रलय हैं। राजा ने कहा : भगवन्, यदि जगत् ब्रह्म के संकल्पवश सत् है तो पहले यानी सुषुप्ति और प्रलयकाल में क्यों प्रतीत नहीं होता? पीछे यानी जाग्रत् और सृष्टिकाल में किसलिए दिखाई देता है ? सदा विकार को प्राप्त हो रहा यह जगत् सुस्थिर (सदा स्थायी) कार्य के समान भासमान कैसे है ? यह मुझे बतलाने की कृपा कीजिये ॥९,१०॥
227088
227089 यह जगत् मायिक है, इसलिए इसका स्वभाव ही ऐसा है, यों श्रीवसिष्ठ जी प्रज्ञप्ति राजा के प्रश्न का उत्तर देते हैं।
227090 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : राजन्, इस चिदाकाश के संकल्पनगर में स्थित जगत् में इस प्रकार का स्वभाव ही है कि यह सृष्टि में यानी स्वप्न और जाग्रत् में उत्पन्न होकर प्रलय, सुषुप्ति और मोक्ष में आविर्भूत होता ही नहीं है और फिर क्षणभर में आविर्भूत हो जाता है । बालक के संकल्प के नगर के तुल्य तथा आकाश में स्थित केशों के वर्तुलाकार गोले आदि के समान ये सत् असद्रूप सृष्टियाँ चिदात्मा में भासती हैं। तुम संकल्पनगर का निर्माण कर अन्य संवित् से यानी उसके प्रलय संकल्पवश
227091
227092 स्वयं उसी क्षण में उसका विनाश करते हो यह जैसे तुम्हारा अपना स्वभाव है वैसे ही चिदाकाश के संकल्पनगर में जो उन्मज्जन निमज्जन है, उन्मेष तथा निमेष है वह ब्रह्म का निर्मल स्वभाव कचन (स्फुरण) ही है। इसलिए त्रिजगदाकाश केवल एकमात्र संविन्मय होकर आदि, अन्त शून्य ब्रह्माकाश ही है । चूँकि वह स्वयं ही जगत् है, इस कारण वह परमेश्वर जो जो सोचता है वह करता भी है। आवरण रहित उसके सत्यसंकल्प से हजारों योजनों में बहुत से युगों से व्यवहित भी पुण्य, पाप आदि कर्म परलोक आदि में समीप में विद्यमान की तरह वैसे ही स्वर्ग, नरक, भोग, ऐश्वर्य आदि कार्यकारी होते हैं जैसे कि स्वप्न होता है। जैसे स्फुरित हो रही चमक रही मणि में अपनी दीप्ति से ही कान्ति के उन्मज्जन और निमज्जन का आविर्भाव और तिरोभाव का अनुभव होता है वैसे ही चिदाकाशरूपी मणि में जगतों के सृष्टिप्रलयरूप परिवर्तन तथा नाना कर्मों के विचित्र विविध फलभोगरूप परिवर्तन
227093 भी अनुभूत होते हैं ॥११-१८॥
227094
227095 अथवा विधिप्रतिषेधरूप शास्त्रों को सफल बनानेवाली लोकमर्यादा ही ब्रह्म में बद्धमूल है स्थित है अतः वह दूर स्थित कर्मों के भी फल की कल्पना करती है, ऐसा कहते हैं।
227096 विधि शास्त्र और निषेध शास्त्रों का लोकमर्यादा संरक्षण ही एकमात्र प्रयोजन है, लोकस्थिति ही, जो ब्रह्म में उगी हुई है, मरकर परलोक में गये हुए पुरुष को फल देनेवाली है॥१९॥
227097
227098 वास्तव में तो आत्मा के जन्म और मरण ही नहीं होते हैं, किन्तु आत्मा स्वयं ही भ्रान्तिवश जन्म और मरण की कल्पना करता है, ऐसा कहते हैं।
227099 ब्रह्म न तो कभी अस्त को प्राप्त होता है और न कभी उदित होता है। ब्रह्मचिदाभास सदा ही आत्मा में स्थित है |२०॥
227100 जैसे द्रष्टा, दृश्य आदि जगत् कल्पनानगर एकमात्र कल्पना ही है वैसे वह स्वयं जगत्-सा प्रतीत होता है। उसके जन्म का भी वाणी से व्यपदेश होता है, वास्तव में वह नहीं होता है ॥२१॥
227101
227102 वैसे ही मरण भी पूर्वदेहभ्रान्ति के स्फुरण का उपसंहार ही है और कुछ नहीं है, दृश्य जगत् के आकाश में स्फुरण और अस्फुरण अज्ञानउपहित चित् का स्वभाव ही है, ऐसा कहते हैं।
227103 जब चिदाकाशस्वरूप जीव स्वभावतः स्फुरण का त्यागकर अपने स्वरूप में स्थित होता है तब वह शान्त (मृत) कहा जाता है। जैसे ये स्पन्दन और अस्पन्दन वायु के स्वभाव ही हैं अन्य नहीं हैं वैसे ही ये स्फुरण और अस्फुरण उस आत्मा के निर्मल और अक्षय स्वभाव ही हैं, अन्य नहीं हैं ॥२२,२३॥
227104
227105 मणि, मन्त्र और औषधियों के विविध प्रभाव भी ब्रह्म के सत्यसंकल्पवश ही वैसे होते हैं, इस बात को दृष्टान्त के साथ कहते हैं।
227106 तुम्हारे कल्पनानगर के समान यहाँ जरा, मृत्यु और विनाश करनेवाले मणि, मन्त्र आदि के पृथक् स्वभाव अमुक मन्त्र या औषधि इस प्रकार के प्रभाव से युक्त हों यों ब्रह्म संकल्प से ही उदित होते हैं इस प्रकार ब्रह्म के संकल्परूप त्रिलोकी में सब औषधियों तथा सब पदार्थों के स्वभाव संकल्पवश उदित हैं ॥२४,२५॥
227107
227108 तो क्या प्रत्येक क्षण में प्रत्येक वस्तु की शक्ति, क्रिया आदि भेदों का संकल्प करनेवाले ईश्वर की कल्पना करते हो? इस प्रश्न पर नकारात्मक उत्तर देते हैं।
227109
227110 ईश्वर, प्रत्येक अपने संकल्पनगररूप त्रिजगत् में प्रत्येक क्षण में प्रत्येक वस्तु का स्वयं संकल्प करता है ऐसी ईश्वर की कल्पना हम नहीं करते अपितु जैसे बालक अपने खिलौनों का एक ही बार संकल्प करता है वैसे ही ईश्वर अमुक वर्ग का पदार्थ अमुक वर्ग के कार्य को करनेवाला हो, अमुक जाति के पदार्थ इस प्रकार उत्पन्न हों ऐसी कल्पना करता है। उससे ही बीज, अंकुर आदि के क्रम से पूर्व-पूर्व तृण आदि पदार्थ उत्तरोत्तर तृण आदि पदार्थों की कल्पना करता है ॥२६॥
227111 इस चिद्घन का यह स्पष्ट स्वभाव ही है कि यह स्वयं जिस जिसका संकल्प करता है, क्षणभर में ही वहाँ पर वे वे पदार्थ अपने अपने अवयवों के साथ तथा शक्ति, कार्य आदि भेद और कार्य परम्पराएँ एक बार के संकल्प से ही सिद्ध हो जाती हैं ॥२७॥
227112 संकल्पकल्पित पदार्थ स्वभाववश नानारूप से स्थित होने पर भी स्फुरणस्वभाव ब्रह्म में चिदात्मकरूप से भासते हैं इसी प्रकार स्वतः नाना आकारस्वभाववाले होने पर भी सद्रूप से एक तत्त्ववाले (एकाकार) स्थित हैं। उन पदार्थों में से प्रत्येक में अस्ति, भाति
227113 और प्रियरूप से ब्रह्मचिन्मात्रता है, क्योंकि चिति सर्वात्मक है जहाँ पर जैसे रहती है वहाँ पर वैसी भासती है॥२८,२९॥
227114 इस प्रकार आदि, मध्य और अन्त रहित, अपरिमेयशक्तिशाली ब्रह्म सत्असत् दोनों रूप से स्थित है, क्योंकि 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' (सत्य परमात्मा सत्य और असत्य हुआ) ऐसी श्रुति है । वह सर्वात्मक है, अतः प्राणियों में, तृण, गुल्म, पेड़-पौधो आदि में जहाँ पर जो वस्तु जिस स्वभाववान् के रूप में प्रसिद्ध है वहाँ पर स्वयं ही तत्स्वभाव (उस स्वभाव का) होकर स्थित है, यह अर्थ है |३०॥
227115
227116 दो सौ आठवाँ सर्ग समाप्त
227117 दो सौ नौवाँसर्ग परस्पर विरुद्ध फल देनेवाले कर्मों के भोगों की एक साथ
227118 प्राप्ति होने से अविरोध द्वारा सफलता का युक्ति से साधन। श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वांछित फल देनेवाले प्रयाग आदि क्षेत्र में एक ही पुरुष के मित्र ने उसके दीर्घजीवन की प्रार्थना कर अन्तिम साँस छोड़ी और शत्रु ने उसके शीघ्र मरण की कामना कर मृत्यु का आलिंगन

किया यह दोनों की दीर्घ जीवन और शीघ्र मरणरूप विरुद्ध कामनाएँ कैसे सम्पन्न होंगी? यहाँ जो तुमने प्रश्न किया था, उसका उत्तर सुनो ॥१॥

राजन्, ब्रह्म ने सृष्टिरूप अपने संकल्पनगर में प्रयागादि सब कामनाप्रद क्षेत्रों तथा सब पदार्थों के फल का, उस अधिकारी पुरुष के लिए, संकल्प से समर्थन किया है। जिसमें (संकल्पनगर में) जिसकी (अधिकारी की) वांछित फल सिद्धि के लिए वांछित फल देनेवाले प्रयाग आदि पुण्यतीर्थ, उनमें किये गये स्नान, दान, तप, यज्ञ आदि पुण्य तथा उन दोनों से पुण्यतीर्थ और स्नानादि पुण्य से संस्कृत शरीर ये तीनों यदि शास्त्रानुकूल आचरण करनेवाले अधिकारी के हैं तो उसके द्वारा यहाँ पर मेरे द्वारा किये गये पुण्य से मेरा अभीष्ट फल अवश्य होगा यों विश्वास से अनुष्ठित प्रयाग मरण
आदि से प्रार्थित फल अवश्य होता ही है ॥२,३॥

पुण्यात्मा पुरुष का ऐसा हो लेकिन जो पापी है, पर श्रद्धा पूर्ण रखता है उसको प्रयाग-मरण आदि

से क्या फल होता है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
पापी श्रद्धालु पुरुष का प्रयाग आदि पुण्य क्षेत्र के मरण से उत्पन्न चितिशक्तिरूप वह पुण्य ब्रह्महत्यादि महापाप से अंशतः अथवा सम्पूर्णतः जैसा क्षेत्र का माहात्म्य हो, पुरुष को अलगकर स्वयं भी शान्त हो जाता है, क्योंकि 'धर्मेण पापमपनुदति' (धर्म से पाप को नष्ट करता है) इत्यादि श्रुति है|४॥
यदि शास्त्रों द्वारा शिक्षणीय (शिक्षाप्राप्तियोग्य) पुरुष में पाप की मात्रा कम हो और तीर्थक्षेत्र में स्नान, दान आदि से होनेवाला धर्म अधिक मात्रा में हो तो वह उस पाप को निःशेष रूप से विनष्टकर श्रुति द्वारा प्रतिपादित फल के विषय में अंशतः असर डालता ही है यानी उसे सिद्ध करता ही है|५॥
हे राजन्, लेकिन जहाँ पर शास्त्र द्वारा शिक्षणीय पुरुष का पाप पुण्यक्षेत्रार्जित धर्म के बराबर ही होता है वहाँ पर तुल्यबल होने के कारण उस धर्म से उस पाप की निवृत्ति नहीं हो सकती इसलिए पुण्य और पाप के भोग के लिए उसके दो शरीर और उनके चिदाभास दो भ्रान्ति और प्रतिभात्मक स्फुरित होते हैं॥६॥
पापों और पुण्यों का महान् फलरूप इस प्रकार का जो जो जैसे ब्रह्म संकल्प से स्फुरित होता है वह वह वैसे ही व्यवस्थित है, उसमें कुछ भी हेर-फेर नहीं हो सकता ॥७॥

ब्रह्म के संकल्प से कचित (स्फुरित) है ऐसा कहा इसमें क्या वह ब्रह्म है, अथवा जगत् उसके संकल्प से कचित कैसे? यह प्रश्न होने पर कहते हैं। ___ यह चिद्धातु ब्रह्म कहा जाता है। वही ब्रह्मा आदि समष्टि जीव और अहमादि व्यष्टि जीव कहलाता है। वह जैसे संकल्प करता है समष्टि-व्यष्टि उपाधि में उसका संकल्परूप जगत् भी वैसे ही स्थित है ॥८॥
ब्रह्म के संकल्प के अनुसार ही शास्य (शासनयोग्य) पुरुष की पुण्यक्षेत्रों में उपार्जित पुण्य के अनुसार उसके फलभोगरूप प्रतिभा वैसे ही स्वप्न के समान उदित होती है जैसे कि पुण्यविपरीत पापवाले की नरकादि प्रतिभा उत्पन्न होती है ॥९॥

कैसी-कैसी प्रतिभा उदित होती हैं ? उनका उल्लेखपूर्वक निरूपण करते हैं।
यह मैं आज अकेला ही मर गया, ये मेरे बन्धु-बान्धव सब जीते हैं, ये सब मेरे लिये रोते हैं, मैं यह अकेला ही परलोक में पहुँच गया हूँ ॥१०॥
इसका मरण जैसे प्रतिभारूप है वैसे ही इसके बन्धुओं का भी मरने पर सर्वत्र प्रसिद्ध रोना, शव को ले जाना, श्मशान में जाना, जलाना आदि सब कुछ धातुक्षोभवाले लोगों की (संनिपात से जिनके वायु, पित्त आदि धातु क्षुब्ध हो गये हैं ऐसे लोगों की) तरह वैसी प्रतिभा ही है, यह समझना चाहिये ॥११॥
लेकिन जब मनुष्यों के अति उत्कट पाप अथवा पुण्य होते हैं तब क्षुब्ध हुए अपने पाप अथवा पुण्यों से महात्मा पुरुषों द्वारा निग्रह-अनुग्रह दृष्टि से देखे जाने पर दूसरे पुरुषों द्वारा लक्ष्य (देखने योग्य) अथवा अन्य पुरुषों द्वारा अलक्ष्य (देखने के अयोग्य) पुण्य अथवा पापों के फलभूत शरीर आदि चित्संकल्पवश होते हैं ॥१२॥
वे भी (सर्व साधारण लोग भी) कहीं पर अति उत्कट पुण्य अथवा पापों से शास्य (शासन योग्य) को अचेतन शवरूप में पड़ा मरा हुआ देखते हैं, रोते हैं और उसके बन्धु-बान्धवों के साथ उसे चिता की अग्नि में डालते हैं॥१३॥
मित्र और शत्रु के पृथक् पृथक् कर्मों से शास्य (शासन योग्य) एक पुरुष स्नेहसंवित्प जीव ने यानी मित्र ने प्रयागादि तीर्थक्षेत्र में जैसी प्रार्थना की थी वैसे स्थित जरा और
मृत्यु से रहित अपने को दुःखशून्य (सुखी) जानता है ॥१४॥

क्या वह दूसरे शरीर से अपने को जरा-मृत्युहीन और सुखी जानता है ? इस प्रश्न पर नकारात्मक उत्तर देते हैं।
वह वर्तमान यथास्थित देह से अपनी जीवितावस्था का अनुभव करता है । तब उसके शत्रु का मनोरथ कैसे सिद्ध होगा ? यानी जिसने प्रयाग आदि कामनाप्रद प्रदेश में मृत्यु के समय उसके शीघ्र मरण की कामना की थी उसके संकल्प की सिद्धि कैसे होगी? यह यदि शंका हो तो सुनो । प्रयाग आदि पुण्यतीर्थ में शत्रु की मृत्यु करानेवाले पुण्य का आचरण करनेवाले शत्रु से जबर्दस्ती मरने के लिए प्रेरित होकर वह दूसरे मित्र, स्वजन आदि से अदृश्य शरीर से उसी समय में मृत्यु का भी अनुभव करता है ॥१५॥
शत्रु द्वारा किये गये अभिचार के (तंत्र, मंत्र, शाप आदि द्वारा मारण के) प्रतीकार से रहित शास्य की संवित् शत्रु की कलुषित संवित् को (मरण आदि को) तुरन्त उसी समय जान जाती है। कवच पहने तथा शस्त्रास्त्र से सजे हुए शत्रु को कवच न पहने हुए शस्त्रास्त्रविहीन विश्वस्त पुरुष के शरीर को बाण, तलवार, भाले आदि से घायल करने में क्या देर लग सकती है ? ॥१६॥
उसके सब बन्धुबान्धव भी उसको वैसे ही अमर देखते हैं इस तरह जीवन और मरण दोनों उसको एक साथ प्राप्त होते हैं ॥१७॥

इसी न्याय से सब विरुद्ध प्रश्नों का समाधान समझना चाहिये, इस आशय से कहते हैं।
यह अप्रतिहतरूप से आविर्भूत त्रैलोक्य केवलमात्र भ्रमरूप है। भ्रान्ति में क्या भ्रान्तिविपरीत नहीं हो सकता। स्वप्न, संन्निपात आदि में लाखों विरुद्ध विरुद्ध बातें एक साथ होती दिखाई देती हैं॥१८॥
संकल्पनगर और स्वप्ननगर में जो भ्रान्ति मालूम होती है जाग्रत्प स्वप्न में उससे अधिक ही यह भ्रान्ति अनुभूत होती है उससे कम अनुभूत नहीं होती ॥१९॥

__ 'धर्म और अधर्म दोनों अमूर्त हैं, उन दोनों की मूर्तता कैसे ?' इस प्रश्न को प्रस्तुत चर्चा के अनुकूल सुधारकर राजा फिर पूछता है॥

हे ब्रह्मन्, धर्म और अधर्म ब्रह्म संवित् के कारण कैसे होते हैं ? धर्म-अधर्म दोनों जब अमूर्त हैं मूर्तिमान् नहीं हैं तब उनमें से एक द्वितीय शरीर कैसे बन जाता है ? ॥२०॥

धाता का सत्यसंकल्प अमूर्त को भी मूर्तिमान् बनाने में समर्थ है, इस आशय से श्रीवसिष्ठजी उत्तर देते हैं।
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे महामते, ब्रह्म के संकल्पनगररूप इस जगत् में क्या सत्य (संगत) नहीं हो सकता अथवा क्या असंगत नहीं हो सकता? ॥२१॥
जैसे हम लोगों के संकल्पनगर में ऐसा कोई नहीं है जो संभव न हो सके वैसे ही इस ब्रह्म के संकल्पनगररूप त्रिलोकी में कुछ भी असंभव नहीं है यानी सब कुछ हो सकता है |२२॥

227160 जैसे स्वप्ननगर और संकल्पनगर में एक ही चिति लाखों रूप धारण करती है वैसे ही जाग्रत्स्वप्न में एक ही चिति महासेना के आकार को प्राप्त होती है ॥२३॥

227161 जैसे चिति जाग्रत् में एक से अनेक रूप होती है वैसे ही जहाँ पर लाखों एकरूप होते हैं वह सुषुप्ति भी वही होती है । एक ही चिति अनेकरूप होती है और अनेकरूप से एकरूपता को प्राप्त होती है इस बात का स्वप्न तथा संकल्प में अनुभूत सेना के स्मरण में, समूहरूप की एकाकारता में तथा 'इदम्' के (यह के) स्थान में 'तत्' (वह) कल्पना से अन्यथा अनुभव होता है, इत्यादि संकल्पनगर

227162

227163 और स्वप्ननगर में किसको अनुभूत नहीं है। इसलिए इस जगत्प चिदाकाशसंकल्प में क्या संभव नहीं है अथवा क्या संभव है ? ॥२४-२६॥

227164 इस प्रकार यह भ्रान्ति देदीप्यमान चिदाकाशमय ही प्रतीत होती है यहाँ पर न कुछ सत् है, न असत् है अथवा न सत् असत् है ॥२७॥

227165 जिस जिसका जैसे अनुभव होता है वह वैसा ही है । तत्त्वदर्शी पुरुष को इस विषय में क्या असमंजस है ? ॥२८॥

227166

227167 धर्म और अधर्म का आचरण करनेवाले लोग भी शास्त्र द्वारा अर्जित अपने अपने निश्चय के अनुसारी स्वर्गों को ही प्राप्त करते हैं, ऐसा कहते हैं।

227168 वहाँ स्वर्ग में देवताओं के उपभोग्य तथा अमृतमय जलवाले झरने, तालाब, फल, फूल आदि से पूर्ण पर्वत हैं। यह शास्त्र से जानकर उसके अनुसार संकल्प होने पर यहाँ धर्म का अनुष्ठान किया जाय तो वहाँ पर पहुँचकर धर्मानुष्ठानकर्ता वैसे पर्वतों को क्या प्राप्त नहीं हुआ यानी उनको प्राप्त हुए स्वात्मा का अनुभव क्यों नहीं करता है ? ॥२९॥

227169

227170 यदि मिथ्या होने के कारण यह असमंजस है, ऐसी आपकी मति है तो यह लोक, इसमें किया गया धर्मादि का अनुष्ठान, उससे परलोक की प्राप्ति और उसमें सुख-दुःखभोग यह सारा का सारा जगत्

227171 असमंजस ही है, ऐसा कहते हैं।

227172 इस जगत् में जो कार्य किया जाता है, उसका फलभोग परलोक में प्राप्त होता है। इस प्रकार इस संकल्पनगर में सब कुछ ही असमंजस है|३०॥

227173 यदि जगत् में कुछ भी भूत, भुवन आदि वस्तु सत्य हो तो उसमें यह विरोध होता तब यह समंजस है यह असमंजस है इस प्रकार का न्याय सम्पूर्ण अकुंठित होता किंतु सभी द्रष्टा संवित्प हैं, अतः उनका अपना संकल्प ही दृश्य के रूप से स्थित है, वास्तविक नहीं है । चूँकि जगत् भी ब्रह्मस्वरूप से स्थित चित् के संकल्परूप ही हैं, अतः इस असमंजसता का परिहार करनेवाले न्याय की जो स्वप्न और संकल्प की कल्पनाओं में अनुभव के अनुसार स्थित है, जगतों में भी योजना करनी चाहिये॥३१,३२॥

227174 जैसे तुम्हारे संकल्पनगर में सकल पदार्थों का असंभव है ही नहीं यानी सकल पदार्थों का वहाँ पर संभव है वैसे ही ब्रह्म के संकल्परूप जगत् में भी किसी पदार्थ का असंभव नहीं है। ब्रह्म के संकल्प में जिसकी जिस प्रकार कल्पना की वह जब तक संकल्प रहता है तब तक उस प्रकार के संनिवेश से युक्त वैसे ही स्वभाव से रहती है॥३३,३४॥

227175 उस प्रकार से संनिवेश नियम से ही यहाँ ज्ञानेन्द्रियों द्वारा सब वस्तुओं का भलीभाँति (ठीक ठीक अविसंवादरूप से) दर्शन होता है तथा कर्मेन्द्रियों के व्यवहार में संकरता भी नहीं होती। चित् के पूर्णप्रयत्न से नियत शरीर संगठनवाला (आकार-प्रकारवाला) पदार्थ चित् के अन्य प्रयत्न के बिना अन्यथा भी नहीं होता॥३५॥

227176 ब्रह्म के संकल्प में जैसे जगत् का भान हुआ वैसे ही वह प्रलयपर्यन्त स्थित रहा। फिर प्रलय के बाद अन्य संकल्प के रूप से अन्य ब्रह्मांड प्राप्त होगा ॥३६॥

227177 जैसे स्वप्न में स्वप्ननगर का भान होता है वैसे ही कल्प कल्प में चितिरूप चितिस्वप्न में संकल्परूप जगत् का प्रत्येक जीव के प्रति भान होता है ॥३७॥

227178 हे राजन्, तुम संकल्पनगररूप इस जगत् में जो जो नहीं हो सकता है समझते हो वह कुछ नहीं है यानी इसमें सब कुछ का संभव है। वह सब कुछ कल्पना करनेवाले इस परमब्रह्म चिदात्मा से पृथक् नहीं है, इसलिए तुम सकल जगत् को ब्रह्म ही जानो ॥३८॥

227179

227180 दो सौ नौवाँ सर्ग समाप्त

227181

227182

227183 दो सौ दसवाँ सर्ग राजा प्रज्ञप्ति के शेष प्रश्नों के समाधान का निरूपण तथा

227184 तत्त्वदृष्टि से देहादि जगत् की ब्रह्ममात्रता का निरूपण। खे स्यामक्षयपूर्णेन्दुरिति ध्मायिचितैः फलैः । तुल्यकालमनुप्राप्तैः सहस्रेन्दु न किं नमः ॥

227185 मैं आकाश में अक्षय पूर्ण चन्द्रमा होऊँ' इस कामना से ध्यान करनेवालों के संचित एक समय में प्राप्त हुए चन्द्रत्वरूप फलों से आकाश एक साथ अनेक चन्द्रयुक्त क्यों नहीं होता? इस प्रश्न का उत्तर पहले सुनाते हैं।

227186 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे राजन्, सैकड़ों ध्यान करनेवाले लोगों द्वारा अक्षय चन्द्रत्वरूप फल प्राप्त होने पर जैसे आकाश सैकड़ों पूर्णचन्द्रों से युक्त नहीं होता उस प्रकार के इस मेरे कथन को

227187 ध्यान से अन्य भाव का विस्मरण होने के कारण ऐन्दवों के उपाख्यान में उक्त ऐन्दवन्याय से सुस्थित होकर चन्द्रत्व को प्राप्त ही हैं तथापि वे न तो इस आकाशतल में प्राप्त हुए और न इस चन्द्र में प्रविष्ट हुए ॥१,२॥

227188

227189 क्यों आकाशतल में प्राप्त नहीं हुए? इस पर कहते हैं।

227190 दूसरे के संकल्पनगर में दूसरा प्रविष्ट हो यह बात कहाँ देखी गई है यह बतलाओ। संकल्पनगर में पदार्थों की प्राप्ति उसी पुरुष को होगी जिसका कि वह संकल्पनगर है। अन्य के संकल्पनगर में कदापि पदार्थों की उपलब्धि नहीं हो सकती है। अलग अलग अपनी अपनी संकल्पसृष्टि के आकाशों में ही स्थित वे चन्द्रमा, जिनकी कला का कदापि क्षय नहीं होता है, वहीं पर प्रकाशित होते हैं। इसी चन्द्रमा में मैं प्रविष्ट होऊँ' ऐसा ध्यान करनेवाला उपासक, जो कि अन्दर आत्मबुद्धिसुख से शून्य है, इसी चन्द्रमा में ही प्रविष्ट होता है॥३-५॥

227191

227192 इसी चन्द्रमा में सबके सब ध्यानकर्ता क्यों प्रविष्ट नहीं हुए, क्योंकि ऐसा करने में लाघव है। इस प्रश्न पर कहते हैं। ____ मैं चन्द्रबिम्ब के सुख से युक्त होकर चन्द्रमा में प्रविष्ट होऊँ, ऐसा ध्यान करनेवाला पुरुष उस प्रकार के सुख का भागी बनता है, ऐसा निश्चय है। भाव यह कि उन सबने वैसा ध्यान नहीं किया यानी ‌'एक ही अमुक चन्द्रमा में प्रविष्ट होऊँ' सबने ऐसा ध्यान नहीं किया, किन्तु तुम्हारे प्रश्न के अनुसार 'आकाश में अक्षयपूर्ण चन्द्रमा होऊँ' इस कामना से सबने ध्यान किया ॥६॥

227193

227194 यदि कोई प्रश्न करे कि अन्य प्रकार से ध्यान करने पर अन्य प्रकार का फल क्यों नहीं होता? तो इस प्रश्न पर कहते हैं।

227195 __ ध्यानकर्ता जैसा दृढ़संकल्प होकर स्वभाव का ध्यान करता है उस स्वभाव का अविनाशिनी साक्षिसंवित् वैसे ही अनुभव करती है उससे विपरीत अनुभव नहीं करती ॥७॥

227196

227197 'अन्यच्च ध्यायिनां लक्ष्मैतिका स्त्री यथाक्रमम्। जायात्वेन समं कालम्।' इस प्रश्न का भी पूर्वोक्त युक्ति से ही समाधान करना चाहिये, यों अति देश करते हैं।

227198

227199 जैसे सकल ध्यान कर्ताओं का अपने अपने संकल्पानुसार चन्द्रत्व पृथक् पृथक् भासता है ॥८॥

227200 'साध्व्यसाध्वी गृहे भर्तुः संस्थिता तपसा परा।' इस प्रश्नांश में भी यही समाधान है, ऐसा कहते हैं।

227201 जो साध्वी स्त्री ध्यान में लाखों ध्यानकर्ताओं की स्त्री बनी उसकी काल्पनिक अनुभूति उनके अन्तःकरणउपहित साक्षी में स्थित है॥९॥

227202

227203 घर से बाहर निकले बिना जीव सप्तद्वीप का पति कैसे हुआ ? इस प्रश्न का भी इससे समाधान हो चुका, ऐसा कहते हैं। __ जो घर से बाहर न निकला हुआ जीव सप्तद्वीपेश्वर होकर स्थित है उसका भी अपने चिदाकाश में वह कल्पनासिद्ध राज्य भासता है ॥१०॥

227204 जब यह हम लोगों का दृष्टिगोचर जगत् भी सारा का सारा जन्मः सर्वज्ञ ब्रह्म की कल्पनामात्र, शून्य, निराकार और शान्त है तब उपासकों द्वारा कल्पित जगतों में क्या अन्यथा इससे विलक्षण सत्यता होगी जिससे वहाँ असमंजसता होगी, यह अर्थ है ॥११॥

227205

227206 दानधर्मादितपसामौर्ध्वदेहिककर्मणाम् । इहस्थानाममूर्तानां मूर्तं प्रेत्याऽस्ति किं फलम् ॥

227207 इस प्रश्न का अनुवाद कर समाधान करने की प्रतिज्ञा करते हैं।

227208 हे राजन्, दान, अन्त्येष्टि कर्म, तप, जप आदि मूर्तिरहित कर्मों का परलोक में मूर्तिमान् फल कैसे होता है ? यह जो तुमने कहा उसका उत्तर यह कहा जाता है, सुनो। दान आदि से अंकित बुद्धिवाले अमूर्त जीव परलोक में स्वप्न के समान मूर्तिमान् से प्रतीत हो रहे अनुत्पन्न फल को, देखते हैं जिसकी मूर्ति के आकार की कल्पना चित् से ही की जाती है|१३॥

227209 हे राजन्, मन और ज्ञानेन्द्रियों से वेदना तथा अवेदनाकार भ्रान्ति होती है, उस भ्रान्ति की विषय-प्राप्ति के लिये वह चिन्मात्र मन सहित कर्मेन्द्रियों से स्पन्द और अस्पन्दरूप होता है। किन्तु उस भ्रान्ति की निवृत्ति होने पर निर्मल शान्त चिद्रूप आत्मा ही शेष रहता है ॥१४॥

227210 इस लोक में अनुष्ठित (किये गये) दान से परलोक में चित्प्रतिभासस्वरूप तत्-तत् फल प्राप्त होता है । उसको संकल्पस्वरूप जीव प्राप्त करता है, ऐसा विद्वान् जन कहते हैं फिर वह (फल) परलोक में क्यों न मिले ? इस कल्पनामय संसार में अनुष्ठित दान से पूर्वोक्त अकृत्रिम संकल्प ही परलोक में चारों ओर चिन्मात्ररूप भोग, ऐश्वर्य आदि दान-फल हो अथवा अदान से दरिद्रता आदि अदान का फल हो इसमें कोई विरोध नहीं है, यों सब असमंजसों का परिहार हो गया, यह अर्थ है ॥१५,१६॥

227211

227212 सब प्रश्नों का स्वमुख से अथवा अर्थतः समाधान कर जगत् का ब्रह्म ही तत्त्व है, यों उपसंहार करते हैं। _हे राजन्, जैसा तुमने मुझसे पूछा था उसके अनुसार यह सब मैंने तुमसे कहा। यह सारा का सारा निराकार जगत् चिन्मात्र की कल्पना ही है ॥१७॥

227213

227214 देह में ही चित् की अभिव्यक्ति दिखाई देती है, अनभिव्यक्त चित् में भ्रान्ति आदि नहीं दिखाई देते। सृष्टि के आदि में भ्रान्ति की यदि सिद्धि हो ले तो देह की सिद्धि हो और देहसिद्धि से भ्रान्ति की सिद्धि हो यों अन्योन्याश्रय दोष समझ रहे प्रज्ञप्ति राजा ने प्रश्न किया।

227215 राजा ने कहा : भगवन्, सृष्टि के आदि में चिन्मात्र (देहशून्य चैतन्य) और उसके द्वारा की गई देह कल्पना कैसे भासती है ? देह के बिना चित् की अभिव्यक्ति ही नहीं हो सकती। क्या कहीं दीवार के

227216

227217

227218 बिना दीपप्रभा प्रकाशती है ? ॥१८॥

227219

227220 जड़ शरीर चित् का अभिव्यंजक नहीं है, यह तत्त्वज्ञानी का पक्ष है, क्योंकि उसकी दृष्टि में जड़ की ही प्रसिद्धि नहीं है। ब्रह्म सर्वज्ञ होने से सदा ही अभिव्यक्त चैतन्यवाले देह आदि सबकी कल्पना करता है, इस अभिप्राय से उत्तर देते हैं। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे महाबुद्धे, तुमने देह शब्द का जो अर्थ जाना है वह तत्त्वज्ञानी के प्रति वैसे ही असंभव है जैसे कि आकाश में पत्थरों का नाचना असंभव है। जो ही ब्रह्मशब्द का अर्थ है वही देहशब्द का अर्थ है जैसे अम्बु और अम्भस (नीर) शब्दों के अर्थ का भेद नहीं है यानी दोनों शब्दों का अर्थ एक 'जल' ही है वैसे ही ब्रह्म और देह शब्दों के अर्थों में भी भेद नहीं है ॥१९,२०॥

227221

227222 स्वप्नदेह के सदृश यह शरीर ब्रह्म ही है उससे भिन्न नहीं है। शंका - स्वप्न में भी यह न्याय समान है अतः स्वप्न देह भी इस देह के समान ही ब्रह्मरूप ठहरा ऐसी दशा में 'स्वप्नाभ' यों भेद को सिद्ध सा बनाकर दृष्टान्तोक्ति कैसी? समाधान : स्वप्न का दृष्टांत तुम्हारे समझने के लिए दिया है वास्तव में स्वप्नदेह भी ब्रह्म ही है॥२१॥

227223

227224 स्वप्न का मुझे समझाने में कैसे उपयोग है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।

227225 स्वप्न का अर्थ तुम्हें अनुभूत है, इसलिये स्वप्न के द्वारा तुम्हें समझाया जाता है। स्वप्नरूप भस्म के साथ (बाधित अर्थ के साथ) चिद्रूप से भासमान सृष्टि में सादृश्य कदापि नहीं है ॥२२॥

227226 स्वप्न में कौन यह देह है, किसके ये स्वाप्न पदार्थ हैं, अथवा कहाँ स्वप्न बुद्धि है ? ज्ञानी द्वारा अवबुद्ध भ्रमरूप स्वप्न से अज्ञानी को बोध कराया जाता है ॥२३॥

227227 ब्रह्मपदवी में न जाग्रत् है, न स्वप्न है, न सुषुप्ति है और न अन्य कुछ है किंतु मन, वाणी से अगोचर विराट्, विश्व तथा तैजस सबका प्रलय होने पर अवशिष्ट यानी तुरीयरूप (सबके प्रलय का अधिष्ठान तुरीय) ओंकारलक्षणपरमपुरुषार्थ स्वयं प्रकाश चिदाकाश ही इस तरह विश्व के रूप में भासता है|२४॥

227228 जो यह विश्व आज इस प्रकार भासिता-सा दृष्टिगोचर होता है वह नहीं भासता है । सच्चिदानन्दरूप से पूर्व भास हुआ भी वह स्वरूपतः वैसे ही (अभासा ही) है। जाग्रत्, स्वप्न आदि जैसे कदापि हैं ही नहीं अत्यन्त निर्मल ब्रह्म वैसा है ॥२५॥

227229 जैसे संवित् की एक प्रदेश से दूसरे प्रदेश में प्राप्ति होने पर मध्य में (दो प्रदेशों के अन्तराल में) संवित् का स्वरूप निर्विषय रहता है वैसे ही द्वैत, अद्वैत आदि यह सब कुछ निर्विषय चिन्मात्रमय है ॥२६॥

227230 अज्ञानी की दृष्टि से अन्यत्र यानी ज्ञानी की दृष्टि में चिन्मय स्वप्न, द्वैत, अद्वैत, शुभ, अशुभ आदि सब कुछ की आवरणशून्य चिन्मात्र से तुलना की जा सकती है ॥२७॥

227231 शून्य, पदार्थों की उपलब्धि, भान (सृष्टि), अभान (प्रलय), द्वैत, अद्वैत, असत् और सत् सब कुछ परम चिदाकाश ही है ॥२८॥

227232 पूर्ण परम ब्रह्म परमात्मा से पूर्ण जगत् का आविर्भाव होता है । पूर्ण ही यह स्थित है न तो इसका भान हुआ है और न अभान हुआ है, किन्तु स्फटिक शिला के घनीभूत मध्य के समान यह चिन्मात्रघन है ॥२९॥

227233 चूँकि यह जगत् चित् का उन्मेषमात्र (स्फुरणमात्र) है, इसलिए निराकार चिदाकाशमात्र ही है। ऐसी परिस्थिति में जहाँ जहाँ चिन्मात्र है वहाँ-वहाँ जगत् का रहना उचित ही है। और चिदाकाश सर्वत्र है, सर्वव्यापक है । सब जगन्मय यह है इसलिए 'जगत्' शब्द से कथित होने पर भी यह सब शान्त ब्रह्म ही है॥३०,३१॥

227234 चिदाकाश के संकल्पनगराकार यथास्थित

227235

227236 विश्व (सारा जगत) तथोक्त निर्विकार निर्दोष निर्मल ब्रह्म ही है ॥३२॥

227237 इस विषय में अन्य युक्ति का संभव न होने से यही युक्ति सुन्दर है। यहाँ युक्ति तथा स्वानुभव के बिना पुरुषार्थ चाहनेवाले श्रोताओं के सम्मुख उपदेश शोभा नहीं देता । हे राजन्, लोक,शास्त्र, वेदआदि में जो वस्तु युक्ति, प्रमाण और अनुभव से सिद्ध है वह सिद्ध ही है उसका त्याग करना उचित नहीं है । ऐसी परिस्थिति में सद्रूप से वेद आदि में सिद्ध ब्रह्म का सद्रूप से ही स्वीकार करना चाहिये तथा वेदादि में असद्रूप से सिद्ध द्वैत का असत्प से स्वीकार करना चाहिये, यह अर्थ है ॥३३,३४॥

227238 जब चरमसाक्षात्कारवृत्तिरूप ज्ञान से सारा का सारा विश्व यथास्थित ही विलीन हो जाता है तब पहले ब्रह्म भिन्नरूप से परिज्ञात विश्व ही इस प्रकार से (ब्रह्मरूप से) परिज्ञात होकर ब्रह्मता को प्राप्त होता है |३५॥

227239 'त्वयाऽर्थो देहशब्दस्य' से लेकर यहाँ तक मेरे द्वारा प्रतिपादित न्याय से जीवन्मुक्ति सहित लोक, वेद आदि सारा जगत् ब्रह्म ही सिद्ध होता है, इसलिए यह मेरे द्वारा प्रतिपादित न्याय परमपुरुषार्थ का साधन होने से ग्रहण करने योग्य है॥३६॥

227240 इस केवल अपरिज्ञात आत्मरूप संसारवृक्ष में (संसाररूपी पीपल के पेड़ में) परिज्ञात चिदाकाश ही है उससे अणुमात्र भी भिन्न नहीं है। वह परिज्ञात चिदाकाशरूप मैं ही क्रमशः त्रिजगत्प बन्धन और मोक्ष हूँ यह निर्णय है। यानी अपरिज्ञात ही त्रिलोकीरूप बन्धन है और परिज्ञात चिदाकाश ही मोक्ष है ॥३७॥

227241

227242 यदि कोई कहे कि चिदाकाश-परिज्ञातमात्र मोक्ष कैसे है ? तो इस पर कहते हैं।

227243 परिज्ञान से यथास्थित यह दृश्य पानी में डाले हुए नमक के ढेले की तरह विलीन हो जाता है। दृश्यरूप से अस्त को प्राप्त हुए ज्ञानी का शिला की तरह मौन यानी वाणी आदि से अगम्य दृङ्मात्रस्वरूप शेष रह जाता है॥३८॥

227244 लोक में (जीवन्मुक्त पुरुष में), शास्त्र में और वेद आदि में जो वस्तु सिद्ध है वह सिद्ध ही है। सैकड़ों विचारों से परिनिष्ठित (निश्चित) है वही वस्तु स्वानुभव से जानी जाती है । अतः

227245 वह परम पुरुषार्थरूप से फल देती है ॥३९॥

227246
227247 उसकी प्राप्ति होने पर अन्य अर्थ के परित्यागमात्र से एकमात्र तन्निष्ठ होना ही उपाय है उससे अवश्य ही उसकी प्राप्ति होती है, ऐसा कहते हैं।
227248 सकल वस्तुओं के निरास द्वारा जिस जिस वस्तु का चिरकाल तक ध्यान किया जाता है उसकी अवश्य ही प्राप्ति होती है। लौकिक कार्यों में भी अन्य भावित वस्तु वैसे ही अवश्य प्राप्त होती है॥४०॥
227249
227250 लौकिक कार्य असत्य है लेकिन मोक्ष सत्य है इन दोनों में यह अवान्तर भेद भले ही हो किन्तु साधन के उद्योग और उनके फल का अनुभव दोनों में समान है उनमें कोई अन्तर नहीं है, इस अभिप्राय से कहते हैं।
227251 जो वस्तु जैसे अनुभव में आती है उसकी प्रतीति भी वैसे ही होती है वह सत्य हो जाहे असत्य हो जब तक उसकी उपलब्धि रहती है तब तक ज्यों की त्यों रहती है ॥४१॥
227252 हे महात्मन् इस प्रकार मैंने तुम्हारे महाप्रश्नों का विचार-फल-भूत निर्णयरूप यह समाधान कहा । तुम इस मार्ग के पथिक बनो। इससे शीघ्र ही तुम मन में शान्त, शरीर में नीरोग और इन्द्रियों में निर्व्यसन होकर और अधिक सर्वश्रेष्ठ होओ ॥४२॥
227253
227254 दो सौ दसवाँ सर्ग समाप्त
227255 रामायण
227256
227257
227258 दो सौ ग्यारहवाँ सर्ग सिद्ध, साध्य आदि के विविध लोकों के दर्शनों के उपाय के साथ सकल जगत् ब्रह्म ही है, यह पुनः वर्णन। ___ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे श्रीरामजी, उस राजा के द्वारा पूजे गये मैंने वहाँ कुशद्वीप की इलावती नगरी में बैठकर राजा प्रज्ञप्ति पर अनुग्रह करने का अपना प्रयोजन सिद्ध कर स्वर्ग में जाने के लिए आकाशमार्ग का अवलम्बन किया|१॥
227259 हे मतिमानों में श्रेष्ठ श्रीरामचन्द्रजी, आज यहाँ अयोध्या नगरी में विद्यमान हो रहे मैंने आपसे यह कहा। यह सुन्दर दृष्टि रखने से शान्तमन होकर आप चिदाकाश हो जाओगे। कारण वाणी का अगम्य, अज, परमशान्त, आदि, मध्य और अन्त से शून्य है, इसलिए यह सब कुछ निःशब्द ब्रह्माकाश ही है ॥२,३॥
227260 जो चित्स्फुरणरूप कहा गया है, जो 'ब्रह्म' यों कल्पित नामवाला कहा गया है, परात्पर कहा गया है, वह निर्नाम (शब्द की पहुँच से परे) पद है|४॥श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, सिद्ध, साध्य, यम, ब्रह्मा, विद्याधर और देवताओं के लोक और उनके निवासी लोग कैसे दिखाई देते हैं, यह मुझको बतलाने की कृपा कीजिये ॥५॥
227261 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, सिद्ध, साध्य, यम, ब्रह्मा, विद्याधर, देवताओं तथा अन्यान्य अपूर्व अपूर्व महामहिम प्राणियों के लोकों को प्रत्येक रात में, प्रत्येक दिन में, सामने,पीछे, ऊपर और नीचे चूड़ाला के उपाख्यान में कही गई धारणाओं से देखने से आप देखते हैं और उक्त रीति से न देखने पर नहीं देखते है॥६,७॥
227262 सिद्धों के लोक दो प्रकार के हैं। एक तो हैं ये महद्लोक, जनोलोक, तपोलोक और सत्यलोक नामधारी,ये बहुत दूर हैं और दूसरे हैं सर्वत्र संचार करनेवाले सिद्धों के संकल्प से (m) बने हुए । वे संकल्पलोक कहलाते हैं और वे सर्वत्र हैं इनसे सारा विश्व व्याप्त है। उन दोनों प्रकार से सिद्ध लोकों के दर्शन में धारणाभ्यास ही कारण है और वह धारणाभ्यास आपको प्राप्त नहीं है ।।८॥
227263
227264 तो क्या मुझे उनके दर्शन के लिए धारणाभ्यास करना चाहिए? इस प्रश्न पर नहीं करना चाहिये, क्योंकि वे लोक निस्सार हैं यों दर्शाते हैं।
227265 _ जैसे ही सिद्धों के ये काल्पनिक लोक हैं वैसे ही हमारा यह लोक भी केवल कल्पनामात्र सिद्ध है। जैसे काल्पनिक भी वायु सब जगह घूमती है डोलती है वैसे ही वे घूमते हैं भ्रमण करते हैं। हमारे लोक में केवल इतनी विशेषता है, यह वैसा नहीं है। आपको रात दिन जो स्वप्नलोक, संकल्पलोक प्रतीत होते हैं वे ही सिद्ध लोक के रूप से प्रसिद्ध हैं। वैसे ही और और भी लोकों की रचना कर अपने संकल्प से उनको उन्होंने स्थिर किया है । इसी प्रकार आप भी यदि योगधारणा से स्थिरीकृत ध्यान से संकल्पवश प्राप्त हुए लोकों को स्थिर बनाओ तो ये भी शीघ्र बिना किसी विघ्न-बाधा से स्थिर बन जायेंगे । जैसा चाहे उनका विस्तार हो जाता है और जैसी चाहे वैसी उनमें सम्पत्तियाँ हो जाती हैं। यदि पुरुष दृढ़तम संकल्प से यानी अन्य ध्यानकर्ता से बढ़े चढ़े संकल्प से वेष्टित रहता है तो वह सिद्धों के समान ही उन्हें स्थिर देखता है। उन सिद्ध लोगों ने जिस पूर्वजन्म की धर्मसम्पत्तियों से
227266 (M) 'यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते' अर्थात् वह यदि पितृलोक की कामना करता है तो केवलमात्र कल्पना से ही उसके पितर लोग उपस्थित हो जाते हैं उस पितृलोक से वह सम्पन्न होकर पूजा जाता है है ऐसी श्रुति है।
227267
227268 लोग स्वर्ग में जाते हैं उन साधनसम्पत्तियों से उन लोकों को चिरस्थायी बनाया है यों उनके वे लोक अनायास सिद्ध हैं, किन्तु जिन अन्य लोगों ने अनित्य आधुनिक धारणाभ्यासों से ध्यान विश्राम के विषय में प्रयत्न किया है वे बड़े क्लेश से इन लोकों को स्थिर कर पायेंगे। सारा जगत् सदा निराकार निर्विकार संशान्त चिदाकाश ही है जिसने जैसा दृढ़ निश्चय किया उसकी दृष्टि से वैसा ही स्फुरित होता है, उससे अन्यथा नहीं होता। अनिश्चित यह जगत् भासता ही नहीं। अनिश्चित जगत् में 'है' या 'नहीं है' इस प्रकार का तर्क ही नहीं उठता । अतएव शून्य, निराकार तथा निरोध न करनेवाला यह जगत् परमाकाश ही है । जो वस्तु दृढ़ निश्चय से भासती है वह चित्स्वभाव होने से भारूप-सी भासमान दिखाई देती है। किन्तु असंविदित इस विश्व में स्वभावतः चित्सत्ता और स्फूर्ति की व्याप्ति नहीं है, इसलिए यह शून्य और निराकार है ॥९-१६॥
227269
227270 कार्यकारण के बल से ही उसकी दूसरी सत्ता होगी, ऐसा तो कदापि संभव नहीं है, ऐसा कहते हैं।
227271 कार्यकारण भाव से इसकी अन्य सत्ता होगी ऐसा यदि कहो तो उसकी तो यहाँ कथा ही क्या है ? सृष्टि के आदि में प्रलय को प्राप्त हुए आकाश से अनन्त विश्व की उत्पत्ति क्या और कैसे संभव है ? ॥१७॥
227272 आकाश में जो भूत, भुवन आदि वस्तु उत्पन्न हुई सी दिखाई देती है, वह आकाश में आकाश ही उस प्रकार (उत्पन्न हुआ-सा) अँचता है। इसलिए उसमें एकत्व-द्वित्व की कल्पना भी दुर्लभ है कार्यकारणभाव तो बहुत दूर की बात रही, यह भाव है ॥१८॥
227273 वह (ब्रह्म) जैसा ही था ठीक वैसा ही रहता है उसमें किसी प्रकार का विकार नहीं आता जैसे स्वप्न में चिदाकाश अपने स्वरूप से प्रच्युत हुए बिना स्वप्नपदार्थ का विवर्त अधिष्ठान है वैसे ही चिदाकाश अपने स्वरूप से प्रच्युत या विकृत हुए बिना ही विवर्त अधिष्ठान ही है। न तो कारण है और न विकारी है। संकल्प में चित्त जैसे आकार की कल्पना कर पर्वतलीला से उदित होता है, वास्तव में न वह पर्वत है और न वह आकाश है, वैसे ही ब्रह्म में जगत् की स्थिति है ॥१९,२०॥
227274
227275 अतएव अपनी दृष्टि से व्यापारशून्य भी जीवन्मुक्त पुरुष व्यवहार में तत्पर से प्रतीत होते हैं वास्तव में वे व्यवहारपरायण नहीं रहते ऐसा कहते हैं।
227276 काष्ठ के समान मौन धारण कर रहते हुए भी ये महामति जीवन्मुक्त पुरुष कठपुतली की तरह व्यवहार करते हुए से प्रतीत होते हैं। जैसे जल में जल से अनन्य (अभिन्न) भी तरंग, आवर्त आदि वृत्तियाँ रहती हैं वैसे ही ब्रह्म में अनन्य (ब्रह्म से अभिन्न) सृष्टियाँ स्थित हैं। जैसे वायु में अनन्य (वायु से अभिन्न) तथा अमूर्त स्पन्दन रहता है। और जैसे आकाश में अनन्य तथा अमूर्त शून्यता है वैसे ही ब्रह्म में अनन्य तथा अमूर्त सृष्टियाँ हैं । जैसे संकल्पनगर निराकार होते हुए भी सामने स्थित होता है, साकार होने पर भी निराकार ही है वैसे ही ब्रह्म में स्थित यह जगत् भी निराकार होने पर भी सामने साकार सा खड़ा है यों साकार होने पर भी वास्तव में निराकार ही है। यह त्रिजगत् भले ही चिरकाल से अनुभूत हो और भले ही अर्थक्रियाकारी भी हो तो भी यह स्वप्ननगर के समान निराकार तथा शून्य है। जैसे संकल्पनगर के व्यवहारकाल में जो ही चित्त का संकल्प है वही संकल्पनगर है वैसे ही जो यह निर्मल ब्रह्म है वही यह दृश्यमान संसार है और वही जगत् कहा जाता है। चिरकाल से नित्य अनुभूत भी यह जगद्रूपी पदार्थ वैसे ही कुछ भी नहीं है जैसे कि पुरुष का स्वप्न में अपना मरना स्वयं चिर अनुभूत
227277
227278 होने पर भी कुछ है ही नहीं। जैसे स्वप्न में मरे हुए पुरुष को अपना दाह-संस्कार भी असत् ही दिखाई देता है वैसे ही परब्रह्म में दिखाई दिया जगत् सत् के समान भासमान होने पर भी असत् ही है। जगत्ता और अजगत्ता परब्रह्म के ही निर्मल शरीर हैं। जो अन्य रज्जु आदि वस्तु सर्पादि नामवाली नहीं हो सकती है वह परमार्थरूप से सत् नहीं है॥२१-२९॥
227279 हे श्रीरामचन्द्रजी, सिद्ध लोकों को भोग आदि का फल मेरे द्वारा वर्णित रीति से ही कल्पनामात्र हो अथवा अन्य मुनियों द्वारा वर्णित प्रकार से अन्य प्रकार का ही हो अथवा नहीं ही हो तथापि जीवन्मुक्ति को प्राप्त हुए आपका उनके विषय में कौन आदर है ? सिद्धि

आदिरूप तुच्छ फल में आप पुरुषार्थबुद्धि का त्याग कीजिए। क्योंकि आपको ब्रह्मतत्त्व का ज्ञान हो चुका है। अतः आपको केवलमात्र मायारूपवाले सिद्ध लोकों के वैभव को जानने के लिए वृथा परिश्रम नहीं करना चाहिये ॥३०॥

दो सौ ग्यारहवाँ सर्ग समाप्त
दो सौ बारहवाँसर्ग ब्रह्म की अहंभाव कल्पना हिरण्यगर्भ है उसका संकल्पमययह त्रिजगत् है, इसलिएयह ब्रह्म ही है, यह वर्णन।
ब्रह्म में पहले समष्टि-अहंकाररूप हिरण्यगर्भ की-सी कल्पना हुई, तदनन्तर उसके उदर में व्यष्टिजीव जगत् की कल्पना हुई, इसलिए समस्त जगत् ब्रह्मविवर्तमात्र ही है। यह आपातदर्शन से (स्थूल दृष्टि से) सिद्ध है किन्तु परमार्थ दृष्टि से न हिरण्यगर्भ है, न जीव है अथवा न जगत् ही है केवल नित्य निर्मल सच्चिदानन्दैकरस पूर्ण ब्रह्म ही स्थित है, यों सकल वेदान्तों के निर्गलित (निचोड़रूप)
अर्थ का प्रतिपादन करने के लिए प्रस्तुत होते हैं। __ श्रीवसिष्ठजी ने कहा : श्रीरामचन्द्रजी, ब्रह्माकाश चित् होने से स्वयं ही पहले मैं अहंकार समष्टिरूप हिरण्यगर्भ हूँ यों अपने को जानता-सा है उसका वैसा स्फुरणरूप वेदन ही परमेष्ठिरूपता यानी हिरण्यगर्भता है। उस हिरण्यगर्भ का संकल्प यह त्रिजगत् है ॥१॥

केवल माया के इतने से अपराध से ब्रह्म अब्रह्म नहीं हो सकता अतएव हिरण्यगर्भ आदि कुछ भी अन्य था ही नहीं, ऐसा कहते हैं।
ऐसी परिस्थिति में न तो ब्रह्मा उत्पन्न हुआ और न यह दृष्टि का विषय जगत् ही उत्पन्न हुआ, अज परम ब्रह्म ही पूर्ववत् ज्यों का त्यों स्थित है।॥२॥

यदि हिरण्यगर्भ आदि कुछ भी नहीं था, तो वह संवित् में कैसे स्फुरित होता है ? इस प्रश्न पर कहते हैं।
संवित् में जो जगद्रूप भासता है वह प्रातिभासिक ही सत् है उसकी पारमार्थिक सत्ता नहीं है। वह मृगतृष्णा के समान मिथ्या ही है। दिखाई देने पर भी असत् ही है ॥३॥
सृष्टिकाल से लेकर शून्य यह भ्रान्ति उदित हुई है अथवा वह भी उदित नहीं हुई है। भ्रान्ति कहाँ से है और क्या है वह जगत् निर्विकार ब्रह्म ही है ॥४॥

भले ही जगत् अनिर्वचनीय ब्रह्मधर्म हो तथापि कोई क्षति नहीं है,यह कहते हैं। जगत् ब्रह्मरूपी जल का आवर्त है। इसमें एकत्व और द्वित्व कौन? क्या कहीं आवर्त और जल में

द्वित्व (भेद) है? और जब द्विता का अभाव है तब एकता कहाँ ? क्योंकि एकता द्वित्व की अपेक्षा करती है ॥५॥
अखण्ड परमशान्त वह ब्रह्मचित् होने के कारण (परस्फुरणस्वभाववश) अहम्' यों अहंकारसमष्टिरूपता को (हिरण्यगर्भता को) जानता हुआ वैसे ही अपने को अर्थ सा चेतता है जैसे कि विस्तृत आकाश अपने अन्दर स्थित अपनी शून्यता को जानता है। जैसे पवन अपने अन्दर स्थित अपने स्पन्दन को जानता है, जैसे अग्नि अपने अन्दर स्थित अपनी उष्णता को जानती है और जैसे पूर्णेन्दु (पूर्ण चन्द्र) अपने अन्दर स्थित अपनी शीतलता को जानता है वैसे ही ब्रह्म अपनी सत्ता को अर्थ सा जानता है॥६,७॥

यदि आप स्वरूपचैतन्य ही अर्थ के समान स्फुरित होता है यह कहते हैं, तो वह तो सदा ही है इसलिए इस समय सृष्टि के आरम्भ काल से स्फुरित होता है यह क्यों कहते हैं, यों श्रीरामचन्द्रजी प्रश्न करते हैं।
__ श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, इसने अहम् आदि का कब चेत नहीं किया, क्योंकि यह सदा ही आवरणरहित आदि-अन्त शून्य और नित्य है। यह इस समय यानी सृष्टिकाल से लेकर चेतता है, ऐसा आपने कैसे कहा ? ॥८॥

ठीक है, युक्तिदृष्टि से ब्रह्म सदा ही 'अहम्' आदि तथा निज तत्त्व को चेतता है। तभी तो सृष्टि और असृष्टि-दोनों रूप दोनों ब्रह्मदृष्टियों में प्रमाणसिद्ध होते हैं। तथापि दोनों दृष्टियों में विषय की सत्ता और असत्ता से उत्पन्न महान् अन्तर है, इसलिए प्रमाण्य से वे तुल्य नहीं हैं इस आशय से स्वीकार कर उत्तर देते हैं।
इस प्रकार यह ब्रह्म सदा ही इस स्वरूपस्फुरण तथा अहमादि अहंकार समष्टि को चेतता है, क्योंकि अनादि अजन्मा चिन्मात्र को स्वरूप चैतन्य से (विद्या से) स्वरूपस्फूर्ति में और अविद्या से अहम् आदि के स्फुरण में दूसरे की कोई अपेक्षा नहीं है । सर्ग और असर्ग आकाशरूप ब्रह्म सर्वत्र और सर्वदा है। अविद्या दृष्टि से यह (ब्रह्म) कदापि ज्ञात नहीं होता और विद्या दृष्टि से यह (सर्ग) कुछ नहीं हैं ॥९,१०॥

तब विद्या-अविद्या-मिश्रदृष्टि में ब्रह्म कैसा चेतता है ? इस पर कहते हैं।
जैसे पवन और स्पन्दन, चन्द्र और शीतलता, शून्यत्व तथा आकाश अनन्य स्वरूप (अभिन्नरूप) हैं, वैसे ही ब्रह्म तथा अहंकार आदि जगत् अभिन्नरूप है अतः वह कब अपने स्वरूप को नहीं चेतता है ? ॥११॥
चूँकि जगत् निर्विकार आदि-अन्त शून्य ब्रह्मरूप ही है, इसलिए जगत् की सदा ही ऐसी ही सत्ता है कभी भी इससे विलक्षण सत्ता नहीं है, क्योंकि विपश्चित् उपाख्यान में कही गई युक्ति के अनुसार सकल जीवों के संसार के उच्छेद का अवसर प्रसिद्ध नहीं है ॥१२॥

इस मिश्रदृष्टि को भी आप अपने बोध की अनुवृत्ति तक ही शब्द श्रवण इत्यादि आदि व्यवहार की सिद्धि के लिए स्वीकार करते हैं, तो स्वीकार कीजिये पर परमार्थरूप से स्वीकार मत कीजिये, ऐसा कहते हैं। __ यद्यपि आपको यह अद्वितीय ब्रह्मबोध प्राप्त हो चुका है फिर भी अज्ञान को स्वीकार कर मेरे उपदेश शब्दश्रवण में आसक्तचित्त हो आप मिश्रदृष्टि से प्राप्त द्वैत को (सप्रपंचनिष्प्रपंचरूपता को) स्वीकार

करते हो तत्त्व दृष्टि से कदापि नहीं करते। मिश्रदृष्टि में तो ब्रह्म सर्वात्मक है, उसके अन्तर्गत कोई जीव जो कुछ चेतता है तो वह उस जीव से अभिन्नरूप ब्रह्म ही चेतता है, यों उसके रूप से सब कुछ चेतता है। किन्तु निर्विशेष ब्रह्मरूप से कोई कुछ भी कभी नहीं चेतता है, क्योंकि उससे अन्यस्वरूपवाला कोई नहीं है अतः कदाचित् नहीं चेतता॥१३,१४॥
हे श्रीरामचन्द्रजी, बद्ध की दृष्टि से ब्रह्म सदा त्रिभुवन सा ही भासता है मुक्त की दृष्टि से यह सब शान्त ब्रह्म ही है उसके अतिरिक्त भेद तनिक भी नहीं है|१५॥
जैसे आकाश से वृक्ष, पर्वत आदि कदापि उत्पन्न नहीं होते वैसे ही ब्रह्म से जगत् उत्पन्न नहीं होते हैं यह निश्चय कर आप परम शान्ति को प्राप्त होइए॥१६॥

जब तक उपदेश श्रवण में प्रवृत्ति है तभी तक मैंने मिश्रदृष्टि को स्वीकार किया है, ऐसा कहते हैं।
यदि सन्देह के अवसर पर उपदेश्य के उपदेश के लिए अल्पमति बनकर जब तक आपको ज्ञानप्राप्ति न हो तब तक भेद मानते हो तो मानों इसमें कोई हानि नहीं है। प्रबुद्ध तत्त्वज्ञानी होने पर ब्रह्मरूप हुए आपके लिए न शास्त्र आदि है, न शब्दबुद्धि है तथा अहंकार और उसके संकल्प जगद्रूप प्रजापति की यह भेदबुद्धि तथा बुद्धि भी आपको न होगी या कुछ भेदबुद्धि शान्त हो जायेगी।॥१७,१८॥
श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : भगवन्, 'एतद्ब्रह्मन् कदा नाम' इत्यादि जो मैंने आपसे प्रश्न किया था उसका हल मैं आपकी उक्ति से पा चुका अब आप कृपा करके प्रस्तुत समष्टि अहंकार आदि के अध्यास का निरूपण कीजिये जिसका कि आपने मेरे बोध के लिए पहले प्रस्ताव किया था। उस परम पद में अहंकार के चेतित होने पर आगे क्या होता है ? आप सर्वज्ञ होने से सब कुछ जान चुके हैं और मैं आपके उपदेश के श्रवण में लालायित हूँ, अतः मुझे तृप्ति नहीं होती॥१९,२०॥
श्रीवसिष्ठजी ने कहा : वत्स श्रीरामचन्द्रजी, इस परमपद में अहंकार का स्फुरण होने पर उसमें आकाश का अध्यास होता है पुनः दिशाओं का अध्यास, काल का अध्यास तथा त्रिविध परिच्छेद का (तथा वस्तुकृत परिच्छेद का) अध्यास होता है ॥२१॥

अहंकाराध्यास परिच्छेदाध्यास का कारण है, यह दर्शाते है।
जब आत्मा को देह आदि में 'अहम्' का भान होता है, तब देह से शून्य स्थल में यहाँ पर मैं नहीं हूँ, इसका भी अवश्य भान होता है । यह देशकृत परिच्छेद है। इसी रीति से स्वात्मा ही नाना प्रकार का परिच्छेद यानी कालकृत परिच्छेद और वस्तुकृत परिच्छेद बिना क्रम के द्वैतरूप होकर आकाश में उदित होता है ॥२२॥

227321

227322 तदुपरान्त परस्पर व्यावृत्ति करनेवाले जाति, गुण, क्रिया आदि प्रवृत्ति निमित्तों के भेद की कल्पना से उत्पन्न नामभेदाध्यास होता है ऐसा कहते हैं।

227323 तदनन्तर इन व्योमात्मक (चिदाकाशमय) पदार्थभेद सत्ताओं के परस्पर भेदक जाति, गुण, क्रिया आदि प्रवृत्ति निमित्त के भेद से नामबुद्धि यानी वाचक शब्दों का अध्यास होता है, पर वास्तव में यह सब चिदाकाश ही है। इस प्रकार निराकार इस परम पदमें अहंभाव से देश, काल आदि की कल्पनाओं के सिद्ध होने पर यानी उस परम पद के देश, काल कल्पनारूप होने पर जो यह दृश्य नामका प्रकाशरूप वेदन भासता है उसमें अहंभाव से जीव-साक्षिचित् में आवरण के अभाव से सर्वत्र स्वाभाविक चित् की अभिव्यक्ति होने से तत्-तत् स्थान में जगत् के आकार से ब्रह्म ही अब्रह्मरूप से (संसाररूप से) विराजमान होता है ॥२३-२५॥

227324 हे श्रीरामचन्द्रजी, जीव और जगद्भाव से शून्य शान्त, जन्मरहित,

227325

227326 एक, अविनाशी ब्रह्म ही जीव कल्पना की सी भावना कर (जीवभाव का अध्यास कर) आवरणशून्य जीवसाक्षी चिदाकाश में ही तब तक अत्यन्त विस्तृत दृश्य को देखता है जब तक कि आत्मज्ञान होने से तत्त्वज्ञान का उदय नहीं होता है॥२६॥

227327

227328 दो सौ बारहवाँ सर्ग समाप्त

227329 दो सौ तेरहवाँसर्ग गुरु और शिष्य की कथा से श्रीरामचन्द्रजी के पूर्वजन्म के संवाद का वर्णन। विस्तारपूर्वक उपदेश देने से हथेली में रखे हुए आँवले के समान साक्षात कराये गये आत्मतत्त्व को जन्मान्तर में स्वयं उपदिष्ट आत्मतत्त्व का ही फिर मैंने तुम्हें उपदेश दिया है यों स्मरण दिलाकर स्थूणानिकन्न न्याय से दृढ़ करने की इच्छा कर रहे श्रीवसिष्ठजी जगत् के उपकार के लिए सर्वशास्त्रार्थसंग्रहरूप गुरु शिष्य कथा का शास्त्र के अन्त में मंगलाचरणरूप से उपदेश देते हैं।

227330 श्रीवसिष्ठजी ने कहा : हे शत्रुनाशक श्रीरामचन्द्रजी, जो विषय (आत्मतत्त्व) आज आपने मुझसे पूछा है वही विषय अन्य रामावतार में भी आपने मुझसे पूछा था। उस समय भी मैं गुरु ही था और आप शिष्यरूप से ही स्थित थे॥१॥

227331 किसी पूर्वकल्प में आप राम थे, मैं वसिष्ठ था, उस समय भी आपको वैराग्य हुआ था, अतः आप मेरे समीप वन में आये थे तथा मुझसे प्रश्न किया था इत्यादिरूप यह चित्प्रतिभा गुरुशिष्यरूप से आज की तरह हुई थी ॥२॥

227332 वत्स श्रीरामचन्द्रजी, वहाँ पर भी मैं गुरु था और आप शिष्य थे। मेरे सामने बैठकर उदारबुद्धिवाले होते हुए भी अबुद्धि की तरह आपने मुझसे यह पूछा था ॥३॥

227333 शिष्य ने कहा : हे गुरुवर, सम्पूर्ण जगत् के विषय में मेरा यह महान् सन्देह है, जिसका मैं आगे आपसे निवेदन करता हूँ, इसे आप निवृत्त करने की कृपा कीजिये । वह यह कि महाकल्प में कौन वस्तु नष्ट होती है और कौन नहीं ? ॥४॥

227334 गुरुजी ने कहा : हे पुत्र, जैसे स्वप्न नगर सुषुप्ति अवस्था को प्राप्त हुए आत्मा का आत्मामात्र शेष होकर सम्पूर्णतया शीघ्र विनष्ट हो जाता है वैसे ही प्रलय काल में यह सारा दृश्य चिन्मात्र शेष होकर सम्पूर्णतः विनष्ट हो जाता है ॥५॥

227335 प्रलयकाल में समस्त पृथिवी, सब पर्वत, दसों दिशाएँ, क्रिया, काल और क्रम सब कुछ समान रूप से नष्ट हो जाते हैं, कुछ भी शेष नहीं रहता है ॥६॥

227336 सब भूत नष्ट हो जाते हैं । सकल जगतों के भान के साथ आकाश का भी अव्याकृत में लय होने से नाश हो जाता है, क्योंकि भोग्य की स्थिति भोक्ता की स्थिति के अधीन है, प्रलय काल में भोक्ता का ही सम्भव नहीं है ॥७॥

227337

227338 ब्रह्मा, विष्णु आदि ही उस समय भोग्य के भोक्ता रहेंगे ऐसी किसी को आशंका हो तो उसके निवारण के लिये कहते हैं।

227339 । ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र आदि जो कारणों के भी कारण हैं उनका महाकल्प के अन्त में तथा विज्ञानजन्य प्राकृतिक प्रलय में नाम-निशान तक नहीं रहता, अतः वे भोग्य वस्तु के भोक्ता कैसे रहेंगे ? ॥८॥

227340

227341 जगत् आत्ममात्र शेष रहकर विनष्ट हो जाता है, ऐसा जो कहा, उसका उपपादन करते हैं।

227342 अविनाशी चिद्वस्तु के विवर्त के विनष्ट होनेपर चिदाकाशही अवशेष रहता है ऐसा अनुमान होता है, क्योंकि अपने में अध्यस्त जगत् के अनुभव में हेतुभूत चिदात्मा से ही सर्वप्रपंचशून्य अवशिष्ट

227343

227344 प्रलयकाल सिद्ध होता है। यदि उसका भी प्रलय में नाश मानो तो निःसाक्षिक प्रलय ही सिद्ध न होगा, यह अर्थ है॥९॥

227345

227346 सत् जगत् का असत्तारूप अभाव (नाश) ही सिद्ध नहीं होता है, यों शिष्य शंका करता है।

227347 शिष्य ने कहा : हे गुरुवर, असत् पदार्थ की सत्ता नहीं है और सत् पदार्थ का अभाव नहीं है यह नियम है। ऐसी परिस्थिति में यह विद्यमान (सत्) विशाल जगत् कैसे कहाँ चला जाता है ? ॥१०॥

227348

227349 श्रुति, प्रत्यक्ष, अनुमान, स्मृति आदि से जगत् का नाश सिद्ध है, अतः उसका अपलाप नहीं किया जा सकता है। इसलिए उक्त श्रुति, प्रत्यक्ष, अनुमान आदि के बल से आपातदर्शन से (स्थूल दृष्टि से) सत्य प्रतीत का ही अपलाप किया जाता है, यों कोई दोष नहीं है इस आशय से गुरु समाधान करते हैं।

227350 वत्स, तुम्हारा कथन युक्तियुक्त नहीं है, यह जगत् अवश्य विनष्ट होता ही है, क्योंकि प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से सावयव पदार्थों के नाश की प्रसिद्धि है इसलिए वह है ही नहीं अतः असत् इसका अस्तित्व नहीं है यह तुमने अनुकूल ही कहा है और सत् का तो अभाव होता नहीं है। जो वास्तव में है ही वह कभी भी कुछ अभावात्मक असत् नहीं है उसका सद्भाव (अस्तित्व) कैसे असत्ता को प्राप्त हो सकता है ? ॥११,१२॥

227351

227352 केवल आपातदर्शन से जगत् की सत्ता का निश्चय कर लेना उचित नहीं है, क्योंकि शुक्ति में रजत, मरुमरीचिका में जल आदि बहुत से आपातदृष्ट पदार्थों की सत्ता नहीं दिखाई देती है, ऐसा

227353 कहते हैं। ___ मृगतृष्णा का (मरुमरीचिका) जल कहाँ स्थिर है यानी अर्थक्रियाकारी है ? (प्यास बुझाने में समर्थ है ?), आकाश में द्विचन्द्र की भ्रान्ति कहाँ स्थिर रहती है यानी वास्तविक है, आकाश में केशों के गोलों का दर्शन कहाँ वास्तविक है, भ्रान्ति का अनुभव कहाँ स्थायी रहता है ? हे पुत्र, यह सारा दृश्य केवल भ्रान्तिस्वरूप अतः असन्मय है। स्वप्न में दृष्ट नगर के समान इसका भान होता है अतः यह क्यों न विनष्ट होगा? असत् के विनाश में क्या आश्चर्य है ? ॥१३,१४॥

227354

227355 इसको बाध्य सिद्ध करने में जाग्रत् और स्वप्न का परस्पर दृष्टान्तभाव प्रसिद्ध है, ऐसा कहते हैं।

227356 यह सर्वात्मना पूर्णरूप से वैसे ही विनष्ट होता है जैसे कि जाग्रत् में सदा और सर्वत्र स्वप्न विनष्ट हो जाता है अथवा जैसे स्वप्न काल में जाग्रत् विनष्ट हो जाता है ॥१५॥

227357 _ दृश्य बाधित होकर कहाँ जाता है, कहाँ रहता है यह योगियों को भी ज्ञात नहीं होता, इसलिये उसकी असत्ता ही शरण है, इस आशय से कहते हैं।

227358 जैसे जाग्रत् काल में बाधित होकर स्वप्ननगर न मालूम शीघ्र कहाँ चला जाता है वैसे ही ज्ञान से बाधित हुआ जगद्रूप दृश्य न जाने शीघ्र कहाँ चला जाता है|१६॥

227359 शिष्य ने कहा : भगवन्, यदि दृश्य है ही नहीं तो दृश्य के वेष से कुछ काल तक परमार्थरूप से वस्तु-सा कैसे प्रतीत होता है और वही फिर बोध होने के बाद वैसा प्रतीत नहीं होता है सो किस कारण? यह किस विस्तृत आकारवाले चिदाकाशरूप वस्तु का रूप है ? ॥१७॥

227360 गुरु ने कहा : वत्स जो यह जगत् प्रतीत होता है वह जैसे शुक्ति (सीप) अपनी चमक-दमक से रजत की (चाँदी की) तरह स्फुरित होती है वैसे ही चिदाकाश का अतिशय स्फुरण ही है उससे अतिरिक्तजगत् कुछ नहीं है।।१८॥

227361 यह जगत् विस्तृत आकारवाले इस चिदाकाशरूप

227362

227363 वस्तु का रूप है, क्योंकि 'द्वे वाव ब्रह्मणों रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च' (ब्रह्म के मूर्त और अमूर्त दो रूप हैं) ऐसी भगवती श्रुति है। अपने निर्मल स्वरूप का त्याग न करता हुआ ही चिदाकाश इस प्रकार जगत् के रूप से भासता है१९॥

227364 जैसे अवयवी का स्वरूप अवयव के भेद से भिन्न-सा होता है वैसे ही स्फुरण और अस्फुरणरूप सृष्टि और प्रलय इसके आकाशलक्षण स्वरूप ही हैं|२०॥

227365 जैसे स्वच्छ जलवाले तालाब के अन्दर प्रविष्ट हुए यह तुम बिम्ब-प्रतिबिम्ब भेद के क्षय से एक ही हो। तालाब में प्रविष्ट होने के पहले भी बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव आदि भेदों के स्फुरणों से भी क्षय और उदय रहित एक ही थे वैसे ही ब्रह्म भी सृष्टि और सृष्टिक्षय में अक्षय एक

ही है। जैसे स्वप्न और सुषुप्ति में सदा एक ही अक्षय निद्रा रहती है वैसे ही इस सृष्टि में और प्रलय में चित्स्वभाव अविकारी एक ब्रह्म ही है॥२१,२२॥
227366 जैसे स्वप्नद्रष्टा का स्वप्न में प्रसिद्ध जगत् जाग्रत् और सुषुप्ति में बाधित होकर सम्पूर्णतः शान्त हो जाता है वैसे ही यह हमारा जगत् भी ज्ञान से बाधित होने पर शान्त हो जाता है ।२३॥
227367 हे वत्स, बाधित हुआ अतएव शून्य नामक वह स्वप्नजगत् दूसरे स्थान में वैसे ही रहता है यह बात बोधदृष्टि से हम नहीं जानते। अन्य पुरुषों के जीवाकाश में वह रहेगा ऐसी आशंका तो कदापि नहीं करनी चाहिये, क्योंकि हमारे चिदाकाश में ही हमारे वासनामय स्वप्न जगत् का संभव है। उसे बाधित न भी मानें तो भी दूसरों के चिदाकाश में
227368 उसके गमन का संभव नहीं है, यह अर्थ है॥२४॥
227369
227370 यदि हमारे अनुभव से सिद्ध सृष्टि प्रबोध से बाधित होकर दूसरे के संविदाकाश में प्रविष्ट हो तो दूसरों को बोध से शुद्ध चिदाकाश का स्फुरण नहीं ही होता है ऐसी कल्पना करनी होगी। उसमें कल्पक कोई प्रमाण नहीं है, ऐसा कहते हैं।
227371 जैसे बोध से सृष्टि का क्षय होने पर हमारे संविदाकाश का स्फुरण होता है वैसे ही बोध से दूसरे के संविदाकाश में शुद्ध चिदाकाश का स्फुरण नहीं होता है इसमें क्या प्रमाण है ?
227372 शिष्य ने कहा : भगवन्, आपके कथनानुसार हमारी संविद् की विषयभूत सृष्टि का यदि दूसरे की संवित् में भान नहीं होता है तो जैसे स्वप्नद्रष्टा से अन्य यानी जाग्रत् पुरुष दृश्य की बुद्धि से युक्त (दृश्यधीसहित) रहता है वैसे ही प्रलय काल में भी दूसरे पुरुष में जगत् आदि बुद्धि (दृश्यबुद्धि) है यानी
227373 दूसरा पुरुष दृश्यबुद्धि है, ऐसा मैं समझता हूँ। ___ गुरु ने कहा : हे वत्स, हे महाबुधे, जो कहते हो वह ठीक है, इसीलिए प्रलय में भी ऐन्दव जगतों के सद्भाव का दर्शन ब्रह्मा को है, ऐसा पहले हम वर्णन कर आये हैं। यदि जगत् चित् का स्वरूप होता तो वह सर्वसाधारण होता किन्तु जगत् चित् का स्वरूप नहीं है अपितु चित् में अध्यस्त होकर वह द्रष्टाओं को भासता है अन्यों को वैसा ही नहीं भासता, इसलिए तत् तत् पुरुषों के अनुसार उसका स्वरूप व्यवस्थित है। सबको एक-सा प्रतीत नहीं होता है, इसलिए वह न तो तुच्छ है और न कुछ सत् ही है किन्तु तत् तत् जीवों के चिदाकाश का स्फुरण मात्र ही है। उसमें सत् और असत् दृष्टियाँ कैसी ? यदि वह चिदाकाश के रूप से है ऐसा कहो तो ऐसी अवस्था में वह सारा का सारा जगत् सब प्रकार से सब जगह है किन्तु स्वरूप से (जगत्स्वरूप से) वह सारा का सारा कुछ नहीं है, कभी भी और कहीं पर भी उसकी सत्ता नहीं है । चूँकि वह ब्रह्म सत् और असत् स्वरूपवाला है (स्वरूप से सत् वृत्तियों से तिरोहित होने के कारण असत् है) अतएव सारा जगत् भी सदा सत् और
227374
227375 असत् भासता है चूँकि चिदाकाश अविनाशी है अतएव तन्मय जगत् भी अविनाशी ही है । चूँकि वह सत् चिदाकाश ही सृष्टि और प्रलय का रूप धारण करता है । वही स्वरूपतः अपरिज्ञात होने से दुःखदायक होता है यह चिदाकाश है यों ज्ञात हो जाने पर तो सकलदुःखों का क्षय हो जाता है। यह सब चिदाकाश अपने परिज्ञान के अनुसार ज्ञानी और अज्ञानी की दृष्टि में क्रमशः सर्वत्र सर्वदा सर्वथा विद्यमान है और सर्वत्र सर्वदा सर्वथा विद्यमान नहीं है ॥२५-३२॥
227376
227377 उसी की सर्वरूप से विद्यमानता का स्पष्टीकरण करते हैं।
227378 यह स्वयंज्योति स्वयंप्रकाश घड़ा, पर्वत, वस्त्र, शब्द, तट, गर्त या वटवृक्ष, तृण, अग्नि, स्थावर, जंगम सब कुछ ही है। अस्ति, (सत्ता) नास्ति (असत्ता), शून्य, क्रिया, काल, आकाश, पृथ्वी, भाव, अभाव, जन्म, विभूति, नाश, शुभ अशुभ कर्म सब कुछ यही है । वह वस्तु है ही नहीं जिसका आदि, मध्य तथा अन्त तीनों कालों में नित्य एक ही चिदाकाश उस तरह का रूप न धारण करता हो। ज्ञानी की दृष्टि में सब कुछ सब प्रकार से सब जगह सदा इसमें है और अज्ञानी की दृष्टि में सब सब प्रकार से सब जगह सदा इसमें नहीं है ॥३३-३६॥
227379 हे श्रीरामजी, जब इस प्रकार ब्रह्मात्मक होने से स्वप्नानुभूत नगर के समान सब कुछ सदा सर्वात्मक ही है तब ब्रह्मरूप होने से तिनका कर्ता है, तिनका भोक्ता है और तिनका विभु है। घड़ा कर्ता है, घड़ा भोक्ता है और घड़ा सब इन्द्र आदि ईश्वरों का ईश्वर है। वस्त्र कर्ता है, वस्त्र भोक्ता है और वस्त्र सब ईश्वरों का भी ईश्वर है। द्रष्टा कर्ता है, द्रष्टा भोक्ता है और द्रष्टा सब ईश्वरों का ईश्वर है। पर्वत कर्ता है, पर्वत भोक्ता है और पर्वत सब ईश्वरों का ईश्वर है। नर कर्ता है, नर भोक्ता है और नर सब ईश्वरों का ईश्वर है। बहुत क्या कहें सब वस्तुओं में से हर एक कर्ता, भोक्ता
227380 और परात्पर (श्रेष्ठ से भी श्रेष्ठ) है एवं अनादि (जन्मादिरहित) तथा विनाशशून्य धाता है, क्योंकि सब कुछ ब्रह्मात्मक ही है। भाव यह कि ब्रह्मभाव से दर्शन करने पर तृण आदि सकल पदार्थ अलग अलग सब कर्ता, सब भोक्ता और सब सर्वेश्वर ईश्वर हैं। ये तिनका, घट, पट आदि प्रत्यगात्मरूप विभुता से विभु हैं। जिस रूप में क्षय और नाश प्रतीत (भासित) होते हैं वैसा सब रूप इस प्रकार की विभुतारूप से ही स्थित है॥३७-४२॥
227381
227382 उक्त अर्थ में वादियों के अनुभव से संवाद दिखलाते हैं। जिनके मत में विज्ञान से अतिरिक्त बाह्य अर्थ है उनके मत में वही कर्ता और भोक्ता है जैसे कि वैशेषिक और सौत्रान्तिकों के मत में प्रसिद्ध है। लेकिन जिन वादियों के मत में विज्ञानमात्र ही बाह्य अर्थ है उन विज्ञानमात्रवादियों के मत में विज्ञानमात्र ही कर्ता और भोक्ता है। शून्यवादियों के मत में शून्य ही कर्ता और भोक्ता है यानी न कोई कर्ता है और न कोई भोक्ता है । पाशुपत आदि के मत में उनकी दर्शनप्रक्रिया से सिद्ध ईश्वर ही कर्ता तथा भोक्ता है। यों मतभेद रहने पर भी वादियों में से कोई भी असम्भव अर्थवादी नहीं है, क्योंकि सर्वोत्तम सर्वशक्तिमान उस सर्वात्मक परमपद में सब कुछ का संभव है। उस पद में तत्तत् वादियों द्वारा अंगीकृतपरस्पर विलक्षण पदार्थप्रक्रिया के साधन, अनुष्ठान, फल आदि की विधियों तथा परस्पर द्वारा किये गये उनके निषेध सभी का बिना विरोध के अलग अलग संभव है। तत् तत् बुद्धिअवच्छिन्न चैतन्य में वर शाप के न्याय से अपने संकल्पानुसार व्यवस्थित विवर्त का संभव है। चिदाकाश शुद्ध स्वात्मा में उन उन वासनाओं के अनुसार दृश्य की भावना कर द्रष्टा-सा
227383
227384 बनकर अपने शुद्ध चिन्मात्र स्वरूप को जगत् के रूप में देखता हुआ उन उन उपाधियों मे वस्तुतः निज निर्विकार रूप से रहने में समर्थ है॥४३-४६॥
227385 हे श्रीरामचन्द्रजी, सब जीवों की अपने अपने अनुभव से सिद्ध सब पदार्थदृष्टियाँ और सब परस्पर विलक्षण विधिनिषेधदृष्टियाँ तत् तत् संकल्प, तत्तत् अनुभव, तत् तत् वासनासहित तत् तत् काम-कर्मपूर्वक हैं इसलिये तत् तत् व्यवहार में सदा ही तत्तत् विभिन्न अर्थक्रिया में समर्थ होने से सत्यरूप हैं किन्तु आत्मदृष्टि से खरगोश के सींग के तुल्य असत्य हैं, क्योंकि प्रत्यगात्मा का रूप अपने अनुभव के अनुसार जगत् का रूप धारण करता है।४७॥
227386 हे श्रीरामचन्द्रजी, पहले युग में आपने शिष्य के रूप में स्थित गुरुरूप मेरे मुख से निःसृत इस प्रकार का उपदेश सुना था, उस उपदेश से उस समय आपको बोध नहीं हुआ। उसके उपरान्त अज्ञानरूपदोष से फिर आप पुनर्जन्म से अन्य जगत् का अनुभव कर आज इस त्रेतायुग में महाराज दशरथ के घर में उत्पन्न हुए हैं। जो आपने पहले जन्म में मुझसे पूछा था, उसीको आज पूछते हैं ॥४८॥
227387 हे श्रीरामजी, इस जन्म में भी आपने मेरे द्वारा उपदिष्ट अति उत्तम परमार्थ वस्तु विषयक ज्ञान, जो संसाररूपी लम्बी रात्रि के अन्धकार की (अज्ञान की) निवृत्ति करने के कारण पूर्ण चन्द्रमा के बिम्ब के समान स्थित है, सम्पूर्णतः सुन लिया है उससे आप अज्ञानान्धकार को हटाकर निरतिशय आनन्दरूप परमपुरुषार्थ के लाभरूप अभ्युदयवान् होकर निर्मलबोधरूप हो गये हैं । यों कृतकृत्य हुए आप कुलाचार प्राप्त राज्यपालन आदि कार्य कीजिये ॥४९॥
227388 हे श्रीरामचन्द्रजी, आप सकल दृश्य पदार्थों से मुक्त हो चारों ओर प्रकाशमान सर्वस्वरूप आत्मा में स्थित होते हुए निरतिशय आनन्द में मग्न अतएव शान्त मतिवाले आकाशकोश के समान मनोहर और वितृष्ण होकर धर्म से राज्य का परिपालन कीजिये ॥५०॥
227389
227390 दो सौ तेरहवाँ सर्ग समाप्त
227391 दो सौ चौदहवाँसर्ग श्रीवसिष्ठजी के उपदेश की प्रशंसा, श्रोता लोगों की कृतकृत्यता तथा
227392 कथा के अन्त में हुए स्वर्ग में तथा मनुष्य लोक में महान् उत्सव का वर्णन। महान् अध्यात्मशास्त्र की समाप्ति होने पर देवताओं तथा मनुष्यों द्वारा किये गये गुरु, ब्राह्मण, देवता, पितर आदि की वेषभूषा से सजावट, पूजा आदि महोत्सवरूप मंगल का वर्णन करने के लिए वाल्मीकिजी कहते हैं। ___ श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : हे भारद्वाज, महामुनि श्रीवसिष्ठजी के यह कहने पर उसी समय आकाश से वर्षा करने के लिए जल से भरे हुए मेघ के समान देवताओं के नगाड़े गहगहाने लगे और आकाश से भूमि में हिमवृष्टि के समान पुष्पवृष्टि गिरी। उसने तुरन्त सब दिशाओं के मुखों को चारों ओर सफेद बना दिया॥१॥
227393 उस पुष्पवृष्टि का लाल लाल केसरपुंज ही सन्ध्याकाल के मेघों के समान लाल अंगराग था, फूलों के अन्दर से निकले हुए कोमल कोमल जलकण ही शीतल अंग थे तथा वायु से हिलाये डुलाये गये सफेद केसर ही स्वच्छ मोती के हार थे, अतएव ऐसा मालूम पड़ता था कि मानों उत्सव देखने के लिए साक्षात् पुण्य-लक्ष्मी ही पुष्पवृष्टि के रूप में स्वर्ग से उतरी है । आकाशस्थित उक्त पुष्पवृष्टि प्रलयकालरूपी बन्दर द्वारा झकझोरी गई सूखी कल्पवृक्षशाखावाले और लोकपालों के नगर और भिन्न
227394
227395 भिन्न लोकरूप शाखावाले स्वर्गरूप वृक्ष से शीघ्र भूमि में गिरे हुए खूब चमकते हुए सितारों का जिन्हें गिराने के लिए दिशाओं के मुखों की ओर संहाररुद्र शीघ्र झपटे,मन्द-मन्द मुसकुराहट के साथ परिहास कर रही थी यानी वह तारों के समान पूर्ण चमक-दमकवालीथी। दर्शन से आनन्द का विस्तार करनेवाली वह पुष्पवृष्टि थोड़ी देर में शान्त हो गई, जिसका दुन्दुभि की ध्वनि से गरज रहा केसरपुंज ही मेघ था तथा जिसने हिम के समान मनोहर पुष्पराशि से सम्पूर्ण सभा भर दी थी। स्थान के अनुसार (8) क्रम से

नीचे बैठे हुए सभासदों ने उन दिव्य फूलों को लेकर वसिष्ठजी के चरणों में पुष्पांजलि देकर वसिष्ठजी को नमस्कार कर फूलों की सुगन्धि,शीतलता आदि के सम्पर्क से स्वेद,दुर्गन्ध आदि से जनित शोकवत्ता, रोग, भूख, प्यास, श्रम आदि से हुई सशोकता (दुःख) और जन्म, मरण आदि सकल क्लेशों से छुटकारा पाया ॥२-५॥
227396 महाराज दशरथ ने कहा : भगवन्, आपके उपदेश से हमारा आत्मा परम पद में सुख से प्रवेश पाने योग्य बन गया है। अतएव संसाररूपी अत्यन्त दीर्घ दुर्गम मार्ग तय करने से चिरकाल से थके हुए हम लोग आपके उपदेश श्रवण से जड़ता और मलिनता से रहित हो परम पद में पूर्णरूप से वैसे ही विश्राम पा चुके हैं जैसे कि जल और कृष्णता (कालिमा) से रहित शरत्काल के मेघ हिमालय आदि पर्वत पर विश्राम पाते हैं ॥६॥
227397 हे मुनिवर, आपके अनुग्रह से आज हमारे पुरुषार्थ की सिद्धि के लिये अवश्य कर्तव्यकर्मों की अवधि पूर्ण हो गई है, यानी हम कृतकृत्य हो चुके हैं आपत्तियों की परम अवधि (सीमान्त) हम देख चुके हैं, हमने ज्ञातव्य तत्त्व पूर्णरूप से जान लिया है तथा आज हम परम पद में विश्राम पा रहे हैं |७॥
227398 ध्यान से कल्पित अन्य आकाश में चिरकाल तक विहार आदि की अनुभूति के भ्रमों से, जिनका कि लीलोपाख्यान आदि में विस्तार से प्रदर्शन किया गया है, धारणा से सर्वाधार ब्रह्म में विश्राम से देहत्याग के क्रमों से, संकल्पमय नवीन निर्माणों से, स्वप्न में देखे गये जगत् के दुःखों से, शुक्ति रजतों के अनुभवों से, स्वप्न में अपनी मृत्यु के दर्शनों से, अभिन्नरूप पवन स्पन्दों से, अनन्य जल-द्रवों से, इन्द्रजाल नगरों की राशियों से गन्धर्व-नगर के समूहों से, माया से प्रदर्शित जलपूर्ण महाप्रवाहवाले मृगतृष्णानदी के वेगों से, सृष्टि के उत्तर काल में यानी प्रलय में वर्णित महान् वेगवाले वायु के स्पर्शों से, द्विचन्द्र के अनुभवों के उदयों से, मद से (नशे से) बेहोशी होने पर मालूम पड़ रहे नगर-कम्पनों से, उत्पात आदि से शुभाशुभ सूचन के बिना ही भ्रान्ति से प्रतीयमान भू-कम्पों से, बालक के यक्ष आदि के अनुभवों से, आकाश में केशों के वर्तुलाकार गोलों के दर्शनों से इत्यादि तथा इनसे अतिरिक्त अपने को अनुभूति करानेवाले अन्यान्य दृष्टान्तों से आपने मेरी दृश्यदृष्टि का परिमार्जन कर दिया है। यह मेरे लिये परम सौभाग्य की बात है ॥८-१३॥
227399 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : हे मुनिश्रेष्ठ, हे गुरुवर, आपके अनुग्रह से मेरा अज्ञान नष्ट हो गया है, मुझे परमपद प्राप्त हो गया है, मैं अत्यन्त निर्मल बुद्धि हो गया हूँ| मेरे सब सन्देह निवृत्त हो चुके हैं, मेरे अज्ञान का पर्दा हट गया है, मैं स्वभावभूत (स्वात्मरूप) ब्रह्म में स्थित हूँ जैसे आपने मुझे यथाप्राप्त व्यवहार-राज्य पालन आदि - करने के लिये कहा है वैसे ही मैं आपका आदेश पालन करूँगा। अमृत से सींचने के तुल्य परमसुख देनेवाले आपके __(8) सबसे ऊँचे स्थान में श्रीवसिष्ठजी विराजमान थे। उनके समीप में अन्यान्य मुनिगण, इनके निकट महाराज दशरथ, राजकुमार रामचन्द्र आदि, उनके निकटवर्ती निम्न स्थान में मन्त्री, सामन्त
227400 आदि तथा उनके बाद सर्वसाधारण श्रोताजन यों क्रम से नीचे बैठे हुए थे।□सर्ग - २१४]
227401
227402 वचन का बारबार स्मरण कर पूजे जाने तथा अपमानित होने पर हर्ष, विषाद आदि का उदय न होने से शान्त हुआ भी मैं बार बार हर्षित-सा होता हूँ। आज मेरा यहाँ न तो कर्म से कोई प्रयोजन है और न अकृत से (ज्ञान से) कोई प्रयोजन है फिर भी जैसे पहले व्यवहार में स्थित था वैसे ही स्थित हूँ लेकिन व्यवहार में प्रसक्ति से होनेवाला सन्तापमुझमें बिलकुल नहीं है।।१४-१७॥
227403 अहा! असीम विश्रान्तिसुख भूमि मुझे मिल गई है। जन्म, मरण आदि अनन्त अनर्थों से व्याप्त संसारदशा प्राणियों को अत्यन्त क्लेशदायक है।॥१८॥
227404
227405 लेकिन अब मेरे दुःख के कोई भी कारण नहीं रह गये हैं, ऐसा कहते हैं।
227406 भगवन्, न मेरा कोई शत्रु है न मित्र है, न मेरा शरीर है और न बाहरी खेत है, न दुर्जन है और न सज्जन है। यह आत्मचिति ही जब तक दुर्बोध थी यानी समझ में नहीं आती थी तब तक दुःखदायिनी यह जगत्प हुई किन्तु इस समय तो जगत् का ज्ञान से बाध होने के कारण यह सर्वार्थ सुन्दर हो गई है ॥१९॥
227407 हे भगवन्, आपके अनुग्रह के बिना इस दृष्टि को मनुष्य कैसे जान सकता है? भला बतलाइये तो सही पुल अथवा जहाज के बिना ही बालक समुद्र को कैसे पार कर सकता है ? श्रीलक्ष्मणजी ने कहा : अहा, अनन्त जन्म जन्मान्तरों में बढ़ी चढ़ी दुर्वासनाओं के कारण उत्पन्न हुए सन्देहों का नाश करनेवाले तथा अनेक जन्मजन्मान्तरों में संचित सैकड़ों पुण्यों को फलोन्मुख बनानेवाले मुनि महाराज के उपदेश से किये गये प्रतिबोधन से विचार के लिए उद्यमशील मेरे मन में आज चन्द्रमा के तुल्य परम आह्लाद देनेवाला परमात्मप्रकाश हो गया है ॥२०,२१॥
227408 भगवन्, आपके सदृश महानुभावों के उपदेश से इस प्रकार की निरतिशयआनन्दप्रकाशरूप आत्मदृष्टि के प्रत्यक्षरूप से दृश्यमान होने पर भी मनुष्य लोग सर्वत्र प्रसिद्ध अपने दुर्भाग्य से महापुरुषों की सेवा शुश्रुषा से वंचित रहकर राग, द्वेष, अहंकार, जन्म, मरण आदि सैकड़ों दोषपूर्ण अवस्थाओं से रात दिन काठ के समान जलते हैं यह महान् आश्चर्य है ॥२२॥
227409 श्रीविश्वामित्रजी ने कहा : अहा ! हमारे लिए बड़े हर्ष की बात है कि हमने मुनि महाराज के श्रीमुख से अत्यन्त पुण्यमय ज्ञान सुना है जिसके प्रभाव से हम लोग हजार बार गंगा में स्नान किये हुए से अत्यन्त पवित्र होकर बैठे हैं ॥२३॥
227410
227411 श्रीरामचन्द्रजी ने कहा : सम्पत्तियों के उत्कर्ष में आत्मा चरमसीमा देखा गया है, क्योंकि वह निरतिशय आनन्दरूप है, दृष्टियों की चरमसीमा आत्मदृष्टि देखी गयी है, क्योंकि एक के ज्ञान से सर्व का ज्ञान हो जाता है, शास्त्रों की चरमसीमा अध्यात्मशास्त्र देखा गया है, क्योंकि वही चरम प्रमाण है। पशु, पुत्र, धन आदि के विनाशरूप विपदाओं की चरमसीमा सर्वसंसारनाश देखा गया है, क्योंकि उसके बाद फिर दूसरा नाश नहीं हो सकता है । काव्य, रस, अलंकार आदि से शोभित वाणियों की चरमसीमा श्रीवसिष्ठजी महाराज की उपदेशोक्ति देखी गई है तथा दृष्ट सुख विश्रान्ति के कारण महल, बाग-बगीचा, पर्वत, नदी, बालूमय तटभूमि आदि प्रदेशों की चरमसीमा परमात्मरूप प्रदेश देखा गया है, क्योंकि वही परम विश्रान्ति हेतु है।॥२४॥
227412
227413 देवर्षि श्रीनारदजी ने कहा : अहा ! जो उत्तम तत्त्व ब्रह्मलोक में सुनने को नहीं मिला, जो स्वर्ग में नहीं मिला तथा अन्यत्र भूतल में भी जो नहीं मिला उस उत्तम तत्त्वज्ञान को सुनकर मेरे कान आज परम पवित्र हो गये हैं ॥२५॥
227414
227415
227416 __ श्रीलक्ष्मणजी ने कहा : हे मुनिवर, हमारे हृदय का तथा बाहर का अज्ञानान्धकार निःशेष निवृत्त कर चुके आपने हम लोगों के सन्मुख यह सिद्ध कर दिया है कि आप प्रसिद्ध सूर्य की अपेक्षा कई गुना अधिक उत्कृष्ट सूर्य हो गये है, क्योंकि सूर्य केवल बाहर का ही अन्धकार निवृत्त करता है वह भी उससे आत्यन्तिक निवृत्त नहीं होता किन्तु आपने भीतर बाहर के अन्धकार की आत्यन्तिक निवृत्ति कर दी है ॥२६॥
227417
227418 श्री शत्रुघ्नजी ने कहा : भगवन्, आपके अनुग्रह से मैं निरतिशयआनन्दरूप जीवन्मुक्ति को प्राप्त हो चुका हूँ, अत्यन्त प्रशान्त हूँ, परम पद को प्राप्त हो गया हूँ, सदा के लिए परिपूर्ण (प्राप्तकाम) हूँ, केवल निरतिशय सुखस्वरूप हूँ॥२७॥
227419
227420 महाराज दशरथ ने कहा : अनेक जन्मों के संचित पुण्यों से परमज्ञानी मुनिश्रेष्ठ इन कुलगुरु महाराज ने हम लोगों को परमपावन तत्त्व अथवा अध्यात्मशास्त्र का उपदेश दिया, जिससे हम लोग परम पवित्र हो गये हैं ॥२८॥
227421 ___ श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : हे भरद्वाज, जब राजा दशरथ के साथ सभा स्थित वे सभ्यगण इस प्रकार के प्रशंसा वाक्य कह रहे थे तब भगवान् वसिष्ठजी ने ज्ञान से पावन वाणी से यह कहा ॥२९॥
227422
227423 अब महामुनि श्रीवसिष्ठजी 'मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्ति अध्येतारश्च मंगलयुक्ता यथा स्युः' -अर्थात् जिन शास्त्रों के आदि में, मध्य में और अन्त में मंगलाचरण किया जाता है वे लोक में खूब प्रसिद्ध होते हैं उन्हें बनाने तथा पढ़ानेवाले पुरुष वीर और दीर्घजीवी होते हैं, उनका अध्ययन करनेवाले भी वैसे ही होते हैं - भाष्य में भगवान् पतंजलिजी द्वारा उद्धृत श्रुति के अनुसार निर्विघ्न सम्पूर्ण हुए महान् शास्त्र के उक्त फल की सिद्धि के लिए श्रीवसिष्ठजी ब्राह्मण, देवता, पितर, मुनिवृन्द के पूजोत्सव आदिरूप मंगल की
227424 औचित्यज्ञापन द्वारा आज्ञा देते हैं।
227425 हे महाराज, हे रघुकुल को आह्लादित करनेवाले चन्द्ररूप, जो मैं कहता हूँ, उसे कीजिये । इतिहास कथा के अंत में द्विजातियों की पूजा करना विधिप्राप्त तथा उचित है, इसलिए आज आप विप्रवृन्दों को उनकी सकल कामनाओं से परिपूर्ण कीजिये इससे आपको अध्यात्मशास्त्र की श्रवणविधि की सांगोपांग निष्पत्ति का अक्षय फल प्राप्त होगा । मोक्ष के उपायभूत कथा की समाप्ति होने पर कीड़े की तरह नगण्य दरिद्र को भी अपनी शक्ति के अनुसार ब्राह्मणपूजन अवश्य करना चाहिये आप जैसे महाराज के लिए तो कहना ही क्या है ? महामुनि श्रीवसिष्ठजी का यह वचन सुनकर महाराज दशरथ ने दस हजार वेदज्ञ ब्राह्मणों को दूतों द्वारा निमन्त्रित किया। मथुरा में, सौराष्ट्र देश में, गौड़ देश में जो ब्राह्मण निवास करते हैं उन श्रेष्ठ-श्रेष्ठ ब्राह्मणों के कुलों को सत्कारपूर्वक बुलाकर अधिकाधिक ज्ञानविज्ञानवाले ब्राह्मणों को प्रमुखता देकर राजा ने दस हजार ब्राह्मणों को सविधि भोजन कराया ॥३०-३५॥

227426 उक्त अपनी अपनी रुचि के अनुकूल भोज्य, अन्न, दक्षिणा से तथा श्राद्ध, उपहार, मणि, माणिक्य आदि से क्रमशः उन ब्राह्मणों, पितृगणों, देवताओं, राजाओं, नागरिकों, मन्त्रियों, नौकर-चाकरों, दीन, अन्धे, लूले, लंगड़े आदि का यों पूर्ण सत्कार कर संसार की सीमा के अन्त में पहुंचे हुए राजा दशरथ ने सुहृद जनों के साथ उस दिन उत्तम महोत्सव किया। रेशमी वस्त्र, मणि और सुवर्ण से विभूषित अतएव सुमेरु के तुल्य

227427

227428 सुन्दर राजमहल में तथा खूब सजाये गये अतएव सुमेरु सदृश अयोध्या नगरी में विलासवती यौवनमत्त कामिनियों ने घर-घर नाच किया ॥३६-३९॥

227429 उस नाच में बाँसुरियाँ, कांस्यताल, वीणा, पखावज, तबले आदि बज रहे थे, ताण्डव नृत्य से जोर की ध्वनि हो रही थी। उन नाच करनेवाली महिलाओं के शेखर परस्पर विलक्षण केशबंधन के विभिन्न आभूषणों से विरचित थे, इधर उधर नचाये गये विविध अभिनय करनेवाले हाथों के भ्रमणों से उनके आसपास का आकाश तथा उनके वस्त्र पल्लवित से लगते थे, हास्यरस के अभिनय के समय वे दन्तरूपी चन्द्रमा की शुभ्र रश्मियाँ मनोहर अट्टाहासों द्वारा चारों ओर बिखेरती थीं, वीर रस के अभिनय के समय मंदपूर्वक हुँकार करती थीं, करुण, अद्भुत आदि रसों के अभिनय की लीलाओं के अवसर पर उनका स्वर चंचल हो उठता था, शृंगार रस में मानके अभिनय के अवसर पर वे एक पैर के तलुवे से लीलापूर्वक धरातल पर आघात करती थीं, मोतीमालाओं या पुष्पमालाओं के फटकारने से नक्षत्रों की तरह बिखर रहे पुष्पों की वृष्टियों से वे सफेद थीं, जलधारा के समान गिराये गये टूटे हुए हारों पर दैवात् पैर रखने से उनके पैर फिसल जाते थे। अपने चंचल आभरणों से कामदेव को मूर्तिमान् सा दिखला रही उन ललनाओं ने जी भर कर नाच किया। ब्राह्मणों ने वेदपाठ किया, वन्दियों ने स्तुतिपाठ किया और उन स्त्रियों ने गीत गाये। उनमें से जो आसव आदि मादकद्रव्य का सेवन करनेवाले द्विजेतर थे उन्होंने आसव आदिका पान किया किन्तु वस्त्र, आभूषण आदि से विभूषित भोजनार्थी विप्रों ने भोजनयोग्य विविध प्रकार के भक्ष्यों के वैचित्र्य से युक्त चार प्रकार का अन्न ग्रहण किया। चूना आदि की पुताई से स्वच्छ बनाई गई गृहभित्तियाँ रामरूपी चन्द्रमा की देहकान्तिरूप चाँदनी से तथा पुष्पोपहार, धूप, अन्योन्य रंगों के लेप से खूब चमक उठीं ॥४०-४६॥

227430

227431 राजा दशरथ के उत्सवरूपी यज्ञ में रंग बिरंग के कपड़े पहने हुए तथा उत्तम उत्तम माला धारण किये हुए परिचर और परिचारिकाएँ, जिनके शरीर से मनोहर गन्ध महक रही थी, इधर से उधर जा रही थीं ॥४७॥

227432 ताण्डव नृत्य करनेवाली स्त्रियाँ कपूर, अगरू, कस्तूरी और कंकोलमिर्च मिश्रित चन्दन लगाकर खूब सजाये गये राजसभा के दूसरे आँगन में गई॥४८|महाराज दशरथ ने अविनाशी परमपद को प्राप्त होकर बोधरूपी सूर्योदय हो जाने के कारण संसाररूपी कृष्णपक्ष की रात्रि का अन्त (विनाश) होने से उत्पन्न हुए हर्ष से लगातार सात रात्रि तक पूर्वोक्त प्रकार का महान् उत्सव किया, जिसमें दान, भोग और सजावट का अटूट बोलबाला था ॥४९॥

227433

227434 दो सौ चौदहवाँ सर्ग समाप्त

227435 दो सौपन्द्रहवाँसर्ग तुम राम आदि के समान प्रबुद्ध होकर जीवन्मुक्त सुखी होओ यों

227436 श्री वाल्मीकिजी का अपने शिष्य भरद्वाज को उपदेश देना। श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : हे मेरे शिष्यों में सर्वश्रेष्ठ, हे महामते भरद्वाज, श्रीरामचन्द्रजी आदि पूर्वोक्त रीति के अनुसार ज्ञातव्य परम तत्त्व को जानकर शोक रहित हुए ॥१॥

227437 वत्स, तुम भी इसी निर्दोष पूर्ण ब्रह्मात्मदृष्टि का दृढ़ता से अवलम्बन कर सांसारिक सुखों से विरक्त सन्देहरहित जीवन्मुक्त

227438 शान्तबुद्धि होकर सुख से रहो ॥२॥

227439

227440

227441 यह मेरे द्वारा उपदिष्ट संसारनाशक ज्ञान दुष्टजनों की संगति से जिस प्रकार नष्ट न हो वैसे उसकी रक्षा करो, इस आशय से कहते हैं।

227442 हे पवित्रात्मा भरद्वाज, जैसे श्रीरामचन्द्रजी को वसिष्ठजी द्वारा उपदिष्ट ज्ञान दुःसंग तथा विषयभोग की आसक्ति से रहित रहा अतएव वह ज्यों-का-त्यों रहा यानी विकृत नहीं हुआ वैसे ही तुम्हारी बुद्धि भी (मदुपदिष्ट ज्ञान भी) यदि दुःसंग और विषयभोगासक्ति से शून्य रही तो घने अज्ञान में पड़ने पर भी तथा विमूढ होने पर भी वह नष्ट नहीं होगी। इसी प्रकार ये महामना दशरथ आदि राजा तथा रामचन्द्र आदि राजकुमार जीवन्मुक्ति पद को प्राप्त हुए ॥३,४॥

227443 हे पुत्र भरद्वाज, तुम स्वयं अपने विचार से ही रामचन्द्रजी आदि के समान पहले से ही जीवन्मुक्त हो। आज इस मोक्ष संहिता को सुनकर सचमुच मुक्ततर हो गये हो, क्योंकि जिस शंकारूपी पंक की संभावना थी, उसका भी इससे क्षालन हो गया ॥५॥

227444

227445 इस शास्त्र का परम पुरुषार्थरूप फल दृष्ट है, अतः यह सकल शास्त्रों से श्रेष्ठतम है और अभ्यास करने पर मन्द अधिकारियों को मुक्तिरूप परमपुरुषार्थ देने में समर्थ है, ऐसा दिखलाते हैं।

227446 साक्षात् परब्रह्मानुभूति प्रदान करानेवाले परम पुण्य इन मोक्षोपायों को यदि बालक भी सुने, तो वह भी तत्त्वज्ञानी हो जाय। आप जैसे मुख्य अधिकारी में ये फलोपधायक हैं, इसमें कहना ही क्या है, इसके श्रवण से आप तो अवश्य तत्त्वज्ञानी हो गये हैं, यह भाव है ॥६॥

227447 हे साधो, जैसे श्रीवसिष्ठजी के उपदेशवचनों के हृदय में प्रसार से सकल सन्देहों के साथ अज्ञान का विनाश होने के कारण महानुभाव राम आदि रघुवंशी परम पवित्रतम जीवन्मुक्तिपद को प्राप्त होकर शोकविहीन हो गये वैसे ही तुम्हें भी नित्यसिद्ध ब्रह्मस्वरूप जीवन्मुक्तपद को प्राप्त होना चाहिये तथा शोकरहित होना चाहिये ॥७॥

227448

227449 नित्यसिद्ध ब्रह्मात्मभावरूपजीवन्मुक्तपद की प्राप्ति के लिये और लोगों को भी सत्संगति, सत्सेवा, सन्तों से पूछना आदि उपाय का आश्रय करना चाहिये, ऐसा कहते हैं।

227450 सन्त महात्माओं की सशिक्षा से, लोभ, आलस्य, निद्रा आदि से रहित सप्रेम निरन्तर सेवा से तथा बोधोपायभूत कथाओं से भरे हुए उनके सदुपदेश से सावधान सन्मति अधिकारियों को ज्ञातव्य आत्मतत्त्व वैसे ही ज्ञात हो जाता है जैसे कि श्रीवसिष्ठजी की सत्संगति से श्रीरामचन्द्र आदि को ज्ञात हुआ |८॥

227451 तृष्णारूपी चमड़े की रस्सी से कसकर बँधी हुई अज्ञानी के हृदय में जमी हुई देह, इन्द्रिय आदि में तादात्म्यअध्यासरूप ग्रन्थियाँ, गृह, पुत्र, कलत्र आदि में ममताग्रहरूप ग्रन्थियाँ तथा सब प्राणियों में एकात्मता के अनुभव से अभेद (ऐकरस्य) न होने के कारण द्वेष आदि की हेतुभूत ग्रन्थियाँ ये सबकी सब ग्रन्थियाँ इस मोक्षशास्त्र कथाओं के विचारविमर्श से जैसे बाल (नवोढा) स्त्रियाँ पहले बाल्यावस्थावश खेलकूद में चित्त रहने तथा रसानभिज्ञ होने के कारण पति के विषय में विशेष दिलचस्पी नहीं रखती लेकिन समय पाकर प्रौढ़ होने पर पति के साथ हिलमिल जाती हैं वैसे ही सब भूतों में अभेद को (ऐकरस्य को) प्राप्त हो जाती हैं ।।९॥

227452 हे पुत्रतुल्य कृपाभाजन भरद्वाज, ये मुक्ति के उपाय मन्द अधिकारी पुरुष भी यदि इनका श्रवणाभ्यास करें तो उनके भी अज्ञानान्धकार को हटाने की सामर्थ्य रखते हैं ऐसे महामहिमाशाली इन मोक्षोपायों को गुरुमुख से जो अधिकारी श्रेष्ठ पुरुष सुनेंगे वे तत्त्वज्ञानियों में श्रेष्ठतम होकर फिर भवचक्र में कदापि नहीं पड़ेंगे। यह मेरी संक्षिप्त रहस्य उक्ति है, इसके अतिरिक्त

227453

227454 कथन से क्या प्रयोजन है ? ॥१०॥

227455

227456 वक्ता (उपदेश देनेवाले) भी गुरुमुख से विचार कर ही सम्प्रदायतः अर्थ को भलीभाँति जानकर औरों को सुनावें, उपदेश दें, तो उन्हें बोधरूप फल की प्राप्ति हो सकती है औरों को नहीं हो सकती, इस नियम को सूचित करते हुए कहते हैं। ___ जो सन्त पुरुष इस ग्रन्थ को बहुश्रुत गुरुजनों के सामने स्वयं भलीभाँति विचारकर उनके संवाद से जब यह ग्रन्थ भलीभाँति ज्ञात हो जाय तब पीछे स्वयं भी शुश्रुषु (सुनने की इच्छा करनेवाले) लोगों को सम्प्रदायानुसार कहेंगे, उपदेश देंगे, तो वे मूर्खता (मूढ़ता) अथवा पुनर्जन्म को प्राप्त नहीं होंगे अवश्य ही तत्त्वज्ञानरूप फल को प्राप्त होंगे। संप्रदाय के अनुसार न जाने गये वचनों के श्रवण अथवा दूसरों को श्रवण कराने से क्या प्रयोजन है ? ॥११॥

227457 ___ अब अर्थबोध के बिना ही ग्रन्थ के पारायण का, ग्रन्थ लेखन तथा वाचक को वृत्ति देकर व्याख्यान कराने का फल कहते हैं।

227458 जो व्युत्पत्ति न होने के कारण अर्थानुसन्धान के बिना तथा पारायण की दक्षिणा द्रव्य की अपेक्षा न कर यानी निर्लोभ होकर पारायण करायेंगे अथवा जो पुस्तक लिखायेंगे, जो उत्तम तीर्थक्षेत्र में वृत्ति बाँधकर व्याख्या करनेवाले पुरुष के साथ वाचक को नियुक्त करेंगे या केवल ही वाचक को नियुक्त करेंगे वे यदि सकाम होकर ये सब काम करेंगे तो राजसूय यज्ञ के फल से युक्त होकर बार-बार स्वर्ग जायेंगे। यदि निष्काम होकर उक्त कार्य करेंगे तो उत्तम कुल में जन्म तथा सद्गुरु के मुखारविन्द से सत्शास्त्र का श्रवण प्राप्त कर वैसे ही तीसरे जन्म में मोक्ष को प्राप्त होंगे जैसे कि पुण्यवान् पुरुष तीसरे जन्म में लक्ष्मी को प्राप्त होते हैं ॥१२,१३॥

227459

227460 इस ग्रन्थ का ऐसा महाफल आपको कहाँ से ज्ञात हुआ ऐसी किसी को आशंका हो, तो इस पर कहते हैं।

227461 पुराने समय में अचिन्त्यरूपी ब्रह्मा ने मेरे द्वारा विरचित इस मोक्षमयी संहिता को मुनियों की सभा में आद्योपान्त स्वयं देखकर यह वचन सबके प्रति कहा कि सत्यवक्ता वाल्मीकिजी, वसिष्ठजी तथा मेरे वचन असत्य कदापि नहीं हो सकते तथा पूर्व रामायण में मुझे उन्होंने वरदान दिया था कि 'न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति' यानी इस काव्य में तुम्हारी वाणी तनिक भी असत्य न होगी|१४॥

227462

227463 इस शास्त्र की समाप्ति होने पर गृह, अन्न, धन आदि का दान ब्राह्मणों को अवश्य देना चाहिये, ऐसा कहते हैं।

227464 बुद्धिमान् पुरुषों को मोक्षोपायरूप इस कथाप्रबन्ध की समाप्ति होने पर प्रयत्नतः वक्ता को सुन्दर भवन देकर अभिमत अन्न, पान, दान द्वारा ब्राह्मणों का पूजन करना चाहिये । दान आदि का कर्ता पुरुष शास्त्रानुसार स्वकृत पुण्य को उसके अनुरूप फलरूप से अवश्य प्राप्त होता है ऐसा समझकर अपनी शक्ति के अनुसार उन्हें अभीष्ट दक्षिणा आदि देना चाहिये ॥१५,१६॥

227465 हे भरद्वाज, तुम्हारी बुद्धि को बोध देने के लिये सैकड़ों कथाक्रमों से विशाल कलेवर हुआ यह शास्त्र मैंने तुमसे कहा, जिसमें ब्रह्मतत्त्व का विस्तार से वर्णन है तथा जो दृष्टान्तयुक्तियों से सुशोभित है। इसका श्रवणकर जीते जी ही विमुक्ताशय होकर लोकानुग्रह के लिये ज्ञान, तपस्या और कर्मफल से युक्त

227466

227467 प्रारब्ध भोग के सत्कर्मों की फलरूप योग, ज्ञानसिद्धि और ऐश्वर्य की अक्षय शोभा को भोगकर पूर्णरूप से चिरविश्रान्ति को प्राप्त होओ ॥१७॥

227468

227469 दो सौ पन्द्रहवाँ सर्ग समाप्त

227470 दो सौ सोलहवाँसर्ग राजा अरिष्टनेमि, सुरुचि अप्सरा, ऋषिपुत्र कारुण्य आदि की कृतकृत्यता का तथा

227471 शिष्यों का गुरुजनों के लिए आत्मनिवेदन का वर्णन। श्रीवाल्मीकिजी ने कहा : हे राजन्, वसिष्ठजी का राम आदि के प्रति तथा अगस्त्यजी का सुतीक्ष्ण आदि के प्रति यह सदुपदेश मैंने आपसे कहा । इस ग्रन्थरूप तत्त्वमार्ग से उस परम पद को आप अवश्य प्राप्त होंगे ॥१॥

227472 राजा (अरिष्टनेमि) ने कहा : भगवन्, आपकी जो कृपादृष्टि मुझ पर पड़ी है वह भवरूपी बन्धन का विनाश करनेवाली है, इसलिये उस कृपामयी दृष्टि से मैं भवसागर से उत्तीर्ण हो गया हूँ॥२॥

227473 देवदूत ने कहा : तदुपरान्त ऐसा कहकर राजा के नेत्र आश्चर्य से विकसित हो गये । उसने मुझसे मृदु स्वर से मधुर वचन कहा |३॥

227474 राजा ने कहा : हे देवदूत, तुमको नमस्कार है, हे प्रभो, तुम्हारा कल्याण हो, सज्जन पुरुषों की मैत्री सात कदम साथ चलने से हो जाती है ऐसा सज्जनों का कथन है, उसको आपने सत्य कर डाला है। अब आप देवराज के महल को जाइये, आपका भला हो । इस मोक्षशास्त्र-कथा के श्रवण से सब तापों की निवृत्ति हो जाने के कारण मैं आनन्दमग्न हो गया हूँ निरतिशय हर्ष निर्भर हो गया हूँ। सब प्रकार के तापों से रहित हुआ मैं मुनिजी के मुख से सुने गये अर्थ का चिन्तन करता हुआ यहीं पर रहूँगा। राजा के यों कहने पर उसके विनय सौजन्य आदि गुणों से मैं अन्यन्त आश्चर्य में पड़ गया ॥४-६॥

227475

227476 सत्संग के कारण श्रवणलाभ होने से मैं भी कृतकृत्य हो गया हूँ, ऐसा कहते हैं।

227477 पहले कभी मुझे यह ज्ञान सुनने को नहीं मिला था अपूर्व ही यह ज्ञानसार सत्संगवश मुझे सुनने को मिला है। इसी से मेरा अन्तःकरण अत्यन्त प्रसन्न हो गया है। मैं इस समय जिसने अमृत छककर पिया हो उस पुरुष के समान परितृप्त हो गया हूँ॥७॥

227478 हे पापरहित () तदुपरान्त वाल्मीकिजी से आज्ञा लेकर मैं तुम्हारे निकट तुम्हें उपदेश देने के लिए आया हूँ। तुमने जो मुझसे पूछा था वह सब मैं तुमसे कह चुका हूँ। अब मुझे आज्ञा दो देवराज इन्द्र के महल की ओर मैं जाऊँगा ॥८॥

227479

227480 अप्सरा ने कहा : हे महाभाग्यशाली देवदूत, तुमको नमस्कार है, तुम्हारे द्वारा सुनाये गये इस अध्यात्मशास्त्र से मैं परम सुख विश्रान्ति को प्राप्त हो गई हूँ, मुझमें दुःख-क्लेश का नाम-निशान नहीं रह गया है, आधिभौतिक, आधिदैविक और आध्यात्मिक तीनों ताप मुझसे कोशों दूर भाग गये हैं। हे देवदूत, अब तुम अपनी इच्छानुसार इन्द्र के समीप जाओ। तुम्हारा भला हो॥९,१०॥

227481

227482 अग्निवेश्य ने कहा : वत्स, तदुपरान्त वह सुरुचि नाम की अप्सरा गन्धमादन के समीप हिमालय के शिखर पर बैठकर देवदूत द्वारा उपदिष्ट उसी ब्रह्मात्मैक्यरूप अर्थ का चिन्तन करने लगी ॥११॥

227483

227484 (9) 'अनघे' इस सम्बोधन से निष्पाप होने के कारण तुमको अधिकारी जानकर तुमसे यह सब मैंने कहा, यह सूचित किया ।

227485

227486 हे पुत्र, क्या तुमने श्रीवसिष्ठजी का उपदेशरूप यह शास्त्र सुना ? मोक्ष का साधन कर्म है अथवा ज्ञान है ? ऐसा तुम्हारा जो सन्देह था, उसका मूलभूत अज्ञान के विनाश से उच्छेद हो गया । अब जैसा तुम चाहते हो वैसा करो ॥१२॥

227487

227488 कारुण्य ने कहा : भगवन्, इस समय तत्त्वज्ञान होने से अतीत, अनागत और असंनिकृष्ट (दूरवर्ती) विषयों में मेरी स्मृति, वाणी व्यवहार तथा वर्तमान विषय में प्रत्यक्ष वैसे ही निर्विषय हो गये हैं जैसे कि स्वप्न में प्रतीत वन्ध्यापुत्र के विषय में निर्विषय होते हैं। जैसे निर्जल मरुभूमि में मरीचिका की स्थिति होती है वैसे ही मेरी सारी सांसारिक स्थिति की गति हो गई है। किसी भी विषय में मेरा अब कुछ सन्देह शेष नहीं रह गया है। अब मेरा इस संसार में न तो कर्म से कुछ प्रयोजन है और न ज्ञान से कोई प्रयोजन है, क्योंकि मैं कृतकृत्य हो चुका हूँ। फिर भी मैं लोकशिक्षा के लिए श्रीरामचन्द्रजी आदि के समान ही यथाप्राप्त वर्ण और आश्रम के अनुकूल व्यवहार करता रहूँगा जबर्दस्ती कर्मत्याग में कौन आग्रह है ॥१३,१४॥

227489

227490 अगस्ति ने कहा : हे सुतीक्ष्ण, कृतकृत्य हुए अग्निवेश्य के पुत्र कारुण्य ने यह कहकर विवाह द्वारा कर्माधिकारी बनकर यथोचित समय में शास्त्रानुसार वर्णाश्रमोचित स्नान, दान, अग्निहोत्र, अतिथिपूजन आदि कर्म किया ॥१५॥

227491 हे सुतीक्ष्ण, ज्ञान के पश्चात् कर्मानुष्ठान के विषय में कर्म बन्धन का हेतु होगा, ऐसा सन्देह नहीं करना चाहिये, क्योंकि संशयवश जीव परमपुरुषार्थरूप स्वार्थ से च्युत हो जाता है, संशयात्मा विनष्ट हो जाता है, ऐसा वृद्धों का अनुशासन है ॥१६॥

227492 सन्देह के विषय विरुद्ध अनेक कोटिरूप सांसारिकपदार्थों का पारमार्थिक ब्रह्मतत्त्वरूप से सकलविरोधों के त्याग से एकता बोधनरूप मुनि अगस्त्यजी का यह वचन सुनकर सुतीक्ष्ण ने समीप में गुरुजी को अत्यन्त विनय से नमस्कार कर गुरुजी से कहा ॥१७॥

227493 सुतीक्ष्ण ने कहा : भगवन्, आपके अनुग्रह से मेरा अज्ञान और उसका कार्यरूप जगत् नष्ट हो गया है। मुझे सर्वश्रेष्ठब्रह्मात्मैक्यरूप ज्ञान प्राप्त हो गया है । जैसे नाट्यशाला में दीपक के रहने पर उसके प्रकाश के सहारे नट, नर्तक आदि की नाचकूद, अभिनय आदि क्रियाएँ होती हैं, वैसे ही जिस सबके साक्षी परमात्मा के स्वयं ज्योति होने के कारण नित्य स्फुरित और निष्क्रियरूप से स्थित होने पर सब स्पन्द मूर्तियाँ (सचेष्ट मूर्तियाँ) तथा लौकिक और वैदिक क्रियाएँ होती हैं एवं जैसे कांचन ही कड़ा, बाजूबंद, केयूर और नूपुरों के रूप में स्फुरित होता है तथा जैसे जल में लहरें स्फुरित होती हैं वैसे ही जिससे यह दृश्य स्फुरित होता है, यह सारा जगत् वही है उसमें पूर्णरूप से व्यवस्थित है, उससे रंचभर भी पृथक् नहीं है । ऐसा विचारकर जिस आश्रम में जो व्यवहार जैसा प्राप्त है उस व्यवहार का अनुवर्तन (अनुसरण) करता हूँ, सन्तों के वचन का कौन उल्लंघन कर सकता है ? भगवन्, आपके असीम अनुग्रह से मैं ज्ञातव्य तत्त्व का भलीभाँति ज्ञान प्राप्त कर स्थित हूँ॥१८-२१॥

227494 इस समय गुरु द्वारा किये गये परमपुरुषार्थ देनेवाले ज्ञान के प्रदानरूप परम उपकार का जगत् में प्रत्युपकार न देखकर उनके चरणों में साष्टांग नमस्कार कर अपने को आजीवन उनकी दासता के लिए समर्पित करते हैं।

227495 हे गुरुवर ! मैं कृतार्थ हो गया हूँ आपके सन्मुख भूमि में दण्डवत् पड़ा हूँ। शिष्य गुरु के उपकार से (ऋण से) किस प्रत्युपकार द्वारा उऋण हो सकते हैं अर्थात् किसी से भी नहीं हो सकते, इसलिए

227496

227497 शिष्यों को चाहिये मन, वचन और कर्म से गुरु के सन्मुख आत्मसमर्पण कर दें। वही उनका गुरु के उपकार से निस्तार है । अन्य किसी भी कर्म से गुरुजी के उपकार से निस्तार नहीं हो सकता ॥२२,२३॥

227498 भगवन्, आपके असीम अनुग्रह से निस्सन्देह हो मैं भवसागर से पार होकर पूर्णानन्दरूप से सम्पूर्ण जगज्जाल को व्याप्त कर स्थित हूँ इसमें कुछ भी संशय नहीं है ॥२४॥

227499

227500 ___ यह ग्रन्थ सकल उपनिषदों के सारभूत अर्थ का उपबृंहणरूप है अतः इसका मुमुक्षु पुरुषों को भी समादर करना चाहिये यह सूचित करते हुए 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मतज्जलानिति शान्त उपासीत अर्थात् यह सारा जगत् ब्रह्म से उत्पन्न होने, ब्रह्म में लीन होने और ब्रह्म में

स्थित होने के कारण ब्रह्म ही है यों शान्त होकर उपासना करनी चाहिये इस प्रकार छान्दोग्योपनिषद् में प्रदर्शित स्पष्ट उपायसहित ज्ञान से ज्ञात सर्वात्मकसच्चिदानन्द अद्वितीय ब्रह्मतत्त्व का अनुसन्धान कर अन्त में मंगल के लिए नमस्कार करते हैं।
जो ब्रह्म सामवेद में 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इस श्रुति द्वारा अधिकारी पुरुषों के लिए हाथ में रक्खे आँवले के समान प्रत्यक्षरूप से परमतात्पर्यतया उपदिष्ट है उस रूपसे अवशिष्ट प्रत्यक् चिदानन्दघन परमात्मा को नमस्कार है । ज्ञानोपदेश द्वारा परमसुखदायक, अद्वितीय ज्ञानमूर्ति, सुखदुःख आदि द्वन्द्वों से रहित, आकाशसदृश निर्मल, 'तत्त्वमसि' आदि वेदान्तमहावाक्यों के लक्ष्यार्थरूप, एक, निर्मल, निश्चल, सकलधीवृत्तियों के साक्षी, भावातीत, त्रिगुणरहित, ब्रह्मानन्दरूप श्रीवसिष्ठजी को हम नमस्कार करते हैं ॥२५-२६॥

दो सौ सोलहवाँ सर्ग समाप्त। समाप्तोऽयं ग्रन्थः